पदपाठयुता

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन

शुक्लयजुर्वेदसंहिता

महामहोपाध्याय-सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभ-श्रीमदुवटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण
श्रीमन्महीधरकृतवेददीपाख्यभाष्येण च संवलिता

'तत्त्वबोधिनी'-हिन्दीव्याख्योपेता

हिन्दी व्याख्याकार

प० रामकृष्ण शास्त्री

॥ श्रीः ॥

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला
३९

पदपाठयुता

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शुक्लयजुर्वेदसंहिता

महामहोपाध्याय-सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभ-श्रीमदुवटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण
श्रीमन्महीधरकृतवेददीपाख्यभाष्येण च संवलिता

(विविधपरिशिष्ट-मन्त्रकोशसहिता)

पणशीकरोपाह्व-विद्वद्वर-लक्ष्मणशर्मतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा
विद्वत्साहाय्येन संशोधिता

सैव

'तत्त्वबोधिनी'-हिन्दीव्याख्योपेता

हिन्दीव्याख्याकारः
डॉ० रामकृष्ण शास्त्री

चौखम्बा विद्याभवन
वाराणसी

प्रकाशक

चौखम्बा विद्याभवन

(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)

चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)

पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001

दूरभाष : 2420404

ई-मेल : cvbhawan@yahoo.co.in

पुनर्मुद्रित 2007 ई०

मूल्य : ६००.००

अन्य प्राप्तिस्थान

चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस

4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)

गली नं. 21-ए, अंसारी रोड

दरियागंज, नई दिल्ली 110002

दूरभाष : 23286537

❖

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान

38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर

पो. बा. नं. 2113

दिल्ली 110007

दूरभाष : 23856391

❖

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन

पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001

दूरभाष : 2335263

THE
VIDYABHAWAN PRACHYAVIDYA GRANTHAMALÁ
39

ŚRĪMAD-VĀJASANEYI-MĀDHYANDINA

ŚUKLAYAJURVEDA-SAṀHITĀ

(Text and Padapāṭha)

With the Mantra-Bhāṣya of Śrīmad-Uvaṭācārya
&
The Vedadīpa-Bhāṣya of Śrīman Mahīdhara

(With Appendices & Mantra-Koṣa)

Edited by
Vāsudeva Lakṣmaṇa Śāstrī Paṇaśikara

Along with
The 'Tattvabodhini' Hindi Commentary

by
Dr. Ramakrishna Shastri

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
VARANASI

Publishers :
CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
(Oriental Publishers & Distributors)
Chowk (Behind Bank of Baroda Building)
Post Box No. 1069
Varanasi 221001
Tel. : 2420404
E-mail : cvbhawan@yahoo.co.in

Edition : 2007
Price : Rs. 600.00

Also can be had from :
CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE
4697/2, Ground Floor
Gali No. 21-A, Ansari Road
Daryaganj, New Delhi 110002
Tel. : 23286537

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U.A. Bungalow Road, Jawahar Nagar
Post Box No. 2113
Delhi 110007
Tel. : 23856391

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
Varanasi 221001
Tel. : 2335263

अथात्र कश्चिच्छ्रौतः प्रस्तावः

'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस–' इत्यादि नैकशो निगमागमादिषु भगवन्निःश्वासात्मकत्वेनोद्घुष्टः कर्मकाण्डब्रह्मकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स च मन्त्रब्राह्मणात्मकः । तत्र मन्त्रास्तावद्यज्ञाद्यनुष्ठानकारणभूतद्रव्यदेवताप्रकाशकत्वेनाम्नाताः । ब्राह्मण-विषयश्चोपरिष्टात्स्फुटीभविष्यति । निर्दिष्टो वेदश्च प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहार्थमृग्यजुःसामभेदेन भिन्नस्त्रयी-संज्ञितः । तत्र हौत्रप्रयोग ऋग्वेदेन, आध्वर्यवप्रयोगो यजुर्वेदेन, औद्गात्रप्रयोगः सामवेदेन, ब्राह्मया-जमानप्रयोगौ त्वत्रैवान्तर्भूतौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपयुक्तोऽपि शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रति-पादकत्वेनात्यन्तविलक्षण एवेति वेदत्रयीतोऽस्य पृथग्ग्रहणम् । एवंच प्रवचनभेदात्प्रतिवेदं भिन्नाः सन्ति भूयस्यः शाखाः । तथाच कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखानामैकरूप्यमेव ब्रह्मकाण्डमिति चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेदो निगमपारावारपारीणैर्महर्षिभिः कृतो निर्दिष्टः ।

प्रसङ्गादिह शुक्लयजुर्वेदयाज्ञवल्क्यसंबद्धमैतिह्यं किंचिदुच्यते । तथाहि श्रीमज्जगदीशसिसृक्षोपक्रम-निर्वचनावसरे श्रीमद्भागवतद्वादशस्कन्धषष्ठाध्याय उक्तम्—

सूत उवाच–समाहितात्मनो ब्रह्मन्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ॥ ३७ ॥

ततोऽक्षरसमाम्नायमसृजद्भगवानजः । अन्तस्थोष्मस्वरस्पर्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥ ४३ ॥
तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैर्विभुः । सव्याहृतिकान्सोङ्कारांश्चातुर्होत्रविवक्षया ॥ ४४ ॥
वैशंपायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥ ६१ ॥
याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन्कियत् । चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥६२॥
इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया । विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥ ६३ ॥
देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥
यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाददुः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशलाः ॥ ६५ ॥
याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मंश्छन्दांस्यधिगवेषयन् । गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच–ॐनमो भगवते आदित्यायाखिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण चतुर्विधभूत-निकायानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामन्तर्हृदयेषु बहिरपिचाकाशइवोपाधिनाऽव्यवधीयमानो भगवानेक एव क्षणलवनिमेषावयवोपचितसंवत्सरगणेनापामादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रामनुवहति ॥ ६७ ॥ यदुहवाव विबुधर्षभ सवितरदस्तपत्यनुसवनमहरहराम्नायविधिनोपतिष्ठमानानामखिलदुरितवृजिनबीजावभर्जनभगवतः समभिधीमहि तपनमण्डलम् ॥ ६८ ॥ य इह वाव स्थिरचरनिकराणां निजनिकेतनानां मनइन्द्रियासुगणा-नात्मनः स्वयमात्मान्तर्यामी प्रचोदयति ॥ ६९ ॥ य एवेमं लोकमतिकरालवदनान्धकारसंज्ञाजगरग्रहगिलितं संमृतकमिव विचेतनमवलोक्यानुकम्पया परमकारुणिक ईक्षयैवोत्थाप्याहरहरनुसवनं श्रेयसि स्वधर्मा-ख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयत्यवनिपतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ॥ ७० ॥ परित आशापालैस्तत्रतत्र कमलकोशाञ्जलिभिरुपहृतार्हणः ॥७१॥ अथह भगवंस्तव चरणनलिनयुगुलं त्रिभुवनगुरुभिर्वन्दितमहमया-तयामयजुःकाम उपसरामीति ॥ ७२ ॥

सूत उवाच–एवं स्तुतः स भगवान्वाजिरूपधरो हरिः । यजूंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ॥ ७३ ॥

यजुर्भिरकरोच्छाखा दशपञ्चशतैर्विभुः । जगृहुर्वाजसन्यस्ताः[1] काण्वमध्यन्दिनादयः ॥ ७४ ॥

इति शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनवाजसनेयशाखाविचारसंक्षेपः ।

त्रयीशब्दितानामृग्यजुःसाम्नां लक्षणान्युच्यन्ते–पादबद्धगायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा 'अग्निमीळे पुरोहितं' इत्याद्या ऋचः । ता एव गीतिविशिष्टाः सामानि । तदुभयविलक्षणानि यजूंषि 'अग्नीदग्नीन्विहर' इत्यादिसंबोधनरूपाणि । निगदमन्त्रा अपि यजुरन्तर्भूता एव । तदेवं त्रय्या मन्त्रविभागः । उपक्रान्तयजुः-संहितायां चरमश्चत्वारिंशोऽध्यायो ब्रह्मप्रतिपादकः । शेषा मूलादारभ्यैकोनचत्वारिंशदध्यायास्तु धर्मापर-पर्यायविविधयज्ञकाण्डनिरूपणमिति यज्ञजाततदङ्गोपाङ्गनिरूपणपरा सपरिकरा कर्ममीमांसोपस्थिता भवति ।

कर्ममीमांसाच 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यारभ्य 'अन्वाहार्ये च दर्शनात्' इत्यन्ता द्वादशाध्यायी सुगृहीतनामधेयेन भगवता श्रीजैमिनिमहर्षिणा प्रणीता वरीवर्ति । तत्र प्रथमेऽध्याये धर्मप्रमाणम् १, द्वितीये धर्मभेदाभेदौ २, तृतीये शेषशेषिभावः ३, चतुर्थे क्रत्वर्थपुरुषार्थभेदेन प्रयुक्तिविशेषः ४, पञ्चमे श्रुत्यर्थपठनादिना क्रमभेदः ५, षष्ठेऽधिकारविशेषः ६, सप्तमे सामान्यातिदेशः ७, अष्टमे विशेषातिदेशः ८, नवमे ऊहः ९, दशमे बाधः १०, एकादशे तन्त्रम् ११, द्वादशे प्रसङ्गः १२, इति क्रमेण द्वादशाध्यायानां प्रतिपाद्यार्थाः । तथा संकर्षकाण्डमध्यायचतुष्टयात्मकं तेनैव महर्षिवरेण प्रणीतं देवता-काण्डसंज्ञया प्रसिद्धमप्युपासनाख्यकर्मप्रतिपादकत्वात्कर्ममीमांसान्तर्गतमेव ।

ब्राह्मणं तु त्रिविधं विधिरूपमर्थवादरूपमुभयविलक्षणं च । तत्र शब्दभावना विधिरिति भाट्टाः, नियोगो विधिरिति प्राभाकराः, इष्टसाधनता विधिरिति तार्किकादयः । सर्वोऽपि विधिश्चतुर्विधः–उत्पत्त्यधिकार–विनि-योग–प्रयोगभेदात् । तत्र देवताकर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवती'त्यादिः । सेतिकर्तव्यताकस्य करणस्य यागादेः फलसंबन्धबोधको विधिरधिकारविधिः 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'त्यादिः । अङ्गसंबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः 'व्रीहिभिर्यजेत', 'समिधो यजती'त्यादिः । साङ्गप्र-धानकर्मप्रयोगैक्यबोधकः पूर्वविधित्रयमेलनरूपः प्रयोगविधिः । स च श्रौत इत्येके । काल्प इत्यपरे आहुः ।

अथार्थवादः । प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधिशेषभूतं वाक्यमर्थवादः । सच त्रिविधः गुणवादो-ऽनुवादो भूतार्थवादश्च । प्रमाणान्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवादः 'आदित्यो यूपः' इत्यादिः । प्रमाणान्तर-प्राप्तार्थबोधकोऽनुवादः 'अग्निर्हिमस्य भेषजं' इत्यादिः । प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको भूतार्थ-वादः 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्' इत्यादिः । तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तुतिपरत्वे समानेऽपि भूतार्थवादस्य स्वतःप्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायात् । अबाधिताज्ञातार्थज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्च बाधितविषयत्वाज्ज्ञातज्ञापकत्वाच्च न गुणवादानुवादयोः । भूतार्थवादस्य तु स्वार्थे तात्पर्यरहितस्याप्यौ-त्सर्गिकं प्रामाण्यं न विहन्यत इत्येवमर्थवादः ।

अथाङ्गजातं त्रिविधं दृष्टार्था–ऽदृष्टार्थो–भयात्मकभेदात् । यद्दृष्टार्थं जातिगुणकर्मद्रव्यात्मकं तत्र जातिगुणौ 'पशुना यजेत', 'अरुणया क्रीणाति' इति क्रियासाधनत्वेन विनियुक्तौ तत्साधनद्रव्यपरिच्छेदेन दृष्टेनैवोपकारेण तस्य शेषभावमनुभवतः । कथं पुनर्द्रव्यपरिच्छेदात्कर्मसाधनत्वमिति चेत् विशिष्टद्रव्यस्य कर्मसाधनत्वात्तस्य च विशेषणाधीनप्रतिपत्तिकत्वादप्रतिपन्नस्य साधनाभावासंभवात्तत्प्रत्युपात्तयोर्जातिगुणयोस्त-द्वारेण भवति कर्मसाधनत्वम् । गुणस्य तु साधनत्वं श्रुतं यथोक्तप्रकारेणोपपादयितुं तद्विशिष्टस्य कर्म-साधनत्वं कल्प्यते तदेव जातिगुणयोर्दृष्टार्थत्वम् । द्रव्यस्य तु साक्षादेव कर्मनिर्वृत्तिः । दृष्टमेव प्रयोजनम् ।

१–रविणाऽश्वरूपेण वाजिभ्यः केसरेभ्यो वाजेन वेगेन वा संन्यस्ता उक्ताः शाखा वाजसनीसंज्ञा इति श्रीधरस्वामिनः ।

अङ्गकर्म द्विधा संनिपत्योपकारकरूपमारादुपकारकरूपं च । तत्र प्रोक्षणादि संनिपत्योपकारकरूपं प्रयाजाद्यारादुपकारकरूपम् । संनिपत्योपकारकारीणि दृष्टार्थानि कर्माणि स्वकारकाणां वह्न्यादीनामुत्पत्तिं प्राप्तिं विकृतिं संस्कारं कुर्वन्ति सन्ति साध्यस्य प्रधानस्योपकुर्वन्ति । यथा–'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत', 'यूपं तक्षति' इत्यादावाधान–तक्षणादिना संस्कारविशेषविशिष्टाग्नि–यूपादेरुत्पत्तिः । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः', 'गां पयो दोग्धि' इत्यादावध्ययन–दोहनादिना विद्यमानस्यैव स्वाध्याय–पयःप्रभृतेः प्राप्तिः । 'सोममभिषुणोति', 'व्रीहीनवहन्ति', 'आज्यं विलापयति' इत्यादावभिषवा–ऽवघात–विलापनैः सोमादीनां विकारः । 'व्रीहीन्प्रोक्षति', 'पत्न्यवेक्षते' इत्यादौ प्रोक्षणा–ऽवेक्षणादिभिर्व्रीह्यादिद्रव्याणां संस्कार इति । तदेवमुत्पत्त्यादिसाध्यभेदाच्चतुर्विधं कर्म कर्मादीनामन्यतमे कारके यथायथमुत्पत्त्यादीनि करोति । कर्मण्येव व्रतादि, कर्तरि व्रतं, करणे प्रयाजशेषाभिघारणं, संप्रदाने पशुपुरोडाशयागः, अपादाने अग्नेस्तृणान्यपचिनोतीति, अधिकरणे दध्यानयनम् । आरादुपकारकं कारकद्वारकं प्रधानस्योपकरोतीत्युभयार्थः पशुपुरोडाशयागः । सोऽपि त्यागांशेनादृष्टमुद्देशांशेन च दृष्टं देवतास्मरणं करोतीत्युभयार्थः । ननु 'एकं वा चेदनेकत्वात्' इति न्यायेन विध्युपपत्तेः प्रयोजनद्वयमनुपपन्नमितिचेत् दृष्टार्थत्वादिप्रयोजनापेक्षायां स्मरणं प्रथमं स्वीक्रियते । स्वीकृते च तस्मिन् त्यागांशस्य तत्र प्रयोजनमपश्यतः पुनरपेक्षा जायते । साचादृष्टकल्पनेन निवर्तते तेनैवंजातीयकमुभयोर्लिङ्गमुभयोपकारतामावहति । संपूर्णाङ्गसंयुक्तो विधिः प्रकृतिः । विकलाङ्गयुक्तश्च विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिर्दर्वीहोमादिः, एवमन्यदप्यूह्यम् । आस्तां दुरवगाहविषयावगाहनोल्लेखपल्लवितेनेति विरम्यते ।

श्रीमच्छुक्लयजुर्वेदसंहितेयं पुण्यपत्तनगतडेक्कनकालेजाख्याङ्ग्लविद्यालयसंगृहीतग्रन्थवर्तिहस्ताक्षरप्राचीनद्वित्रपुस्तकानां, तथा श्रीक्षेत्रनासिकवास्तव्यविद्वद्वर वे. शा. सं. आण्णाशास्त्रीवारे इत्येतैर्दत्तस्य कलिकाता–वाराणसीमुद्रितानां च सहायेन विहितशोधनाभ्यां उवटभाष्य–महीधरभाष्याभ्यां सनाथीकृत्याधुनाङ्कितास्ति जिज्ञासूनामेकत्र भाष्यद्वयलाभाय । यद्यप्यस्याध्ययनाध्यापनपारायणादावैतदीयप्रातिशाख्य–याज्ञवल्क्यशिक्षा–प्रतिज्ञासूत्रादिनिर्दिष्टप्रकारेण तत्रतत्र परसवर्णपूर्वस्वरगुरुत्वद्वित्वोच्चारणानुकूलो वर्णविन्यासोऽपेक्षितस्तथापि 'योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते' इत्यादिप्रामाण्यादर्थज्ञानस्यापि पाठादिसदृक्षफलवत्त्वेनावश्यादरणीयत्वात्तत्र पाठक्रमानुगुणवर्णविन्यासेन चेतरेतरवर्णपदसापेक्षशृङ्खलावत्त्वेनातीव दुरूहता स्यात्तद्वारणायाञ्जसा विशदपदस्वरूपप्रतिपत्तिद्वाराऽर्थावगमसौकर्याय च प्रतिज्ञासूत्रद्वितीयकण्डिकान्ते "–ऽसंयुक्तस्य दुसृते संयुक्तस्य च खकारोच्चारणमध्ययनादिककर्मस्वर्थवेलायां प्रकृत्या" इत्यनुशासनमनुसृत्यार्थज्ञानानौपयिकद्वित्वपरसवर्णादिपरिहारेण वर्णविन्यास आदृतोऽस्ति । तथा प्रमाणभूतपरिशिष्टानामखिलमन्त्रकोशस्य चान्ते कृतोऽस्ति समावेशः यत्क्रमकोशसाहाय्येनेप्सितमन्त्रस्य द्रुतमुपलब्धिः स्यात् ।

एतादृशानल्पपरिश्रमेण विहितेऽपि संस्करणेऽस्मादृशाल्पप्रज्ञमानुषशेमुषीसुलभत्वेन जनिमन्ति स्खलितानि सुविमृश्य प्रबोधयन्तु विपश्चिद्वरा येन कृतज्ञताप्रकाशनपुरःसरं यतेयाग्रिमसंस्करणेऽस्या विशेषनिर्दोषतासंपादनाय । क्षन्तारश्च परपरिश्रमज्ञा गुणैकपक्षपातिनो दूषणवाचंयमाः सुधियोऽसद्दृगादिदोषोपनता अशुद्धीरिति भूयोभूयः सप्रश्रयं साञ्जलिबन्धं च विज्ञापयति—

विद्वद्वशंवदः

पणशीकरोपाह्वो वासुदेवशर्मा ।

॥ श्रीः ॥

शुक्लयजुर्वेदवाजसनेयिमाध्यन्दिनसंहिताध्यायविषयाः

पूर्वार्धम्—

उत्तरार्धम्—

अन्ते परिशिष्टानि—वेदपारायणविधिः १, याज्ञवल्क्यशिक्षा २, प्रतिज्ञासूत्रम् ३, सर्वानुक्रमणी ४, अनुवाकसूत्रम् ५, मन्त्राणामकारादिवर्णक्रमकोशश्च ६, इति ।

समाप्तेयं शुक्लयजुर्वेदसंहिताध्यायविषयानुक्रमणिका ।

श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिन-

शुक्लयजुर्वेदसंहिता

पदपाठ-उवट-महीधरभाष्यसंवलित 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्योपेता

प्रथमोऽध्यायः

उवटभाष्यम्

ॐ नमः श्रीवेदपुरुषाय

हृदयं दक्षिणं चाक्षि मण्डलं चाधिरुह्य यः।
चेष्टते तमहं नौमि ऋग्यजुःसामविग्रहम् ॥ १ ॥
आदित्याल्लब्धवान्यस्तु शाखाः पञ्चदशापराः।
तं याज्ञवल्क्यं वन्देऽहं मन्त्रभाष्यप्रसिद्धये ॥ २ ॥
गुरुतस्तर्कतश्चैव तथा शातपथश्रुतेः।
ऋषीन्वक्ष्यामि मन्त्राणां देवताश्छन्दसं च यत् ॥ ३ ॥
ऋचो यजूंषि सामानि तथार्थः पदवाक्ययोः।
श्रुतयश्चात्र याः प्रोक्ता योऽर्थवादश्च कर्मणः ॥ ४ ॥

तत्र हि पूर्वस्मिन्कल्पे विशिष्टकर्मजनितस्मृतिसंस्कारसंतानानुच्छिन्नत्तिधर्माणः सुप्तप्रबुद्धन्यायेन हिरण्यगर्भप्रभृतयः कल्पादौ सह विद्ययाभिव्यज्यमानाः स्मर्तारो द्रष्टारश्च ऋषय उच्यन्ते। सोऽयं हिरण्यगर्भपरम्परयाभिव्यक्तो नित्यो वेदः। ते च श्रुतौ व्यज्यमाना ज्ञायन्ते। तद्यथा। 'तत एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यद्यद्दर्शपूर्णमासौ' इति। तत्र दर्शपूर्णमासद्रव्यदेवतामन्त्रादि परमेष्ठिना दृष्टमित्यर्थः। तथा 'दध्यङ् ह वा आथर्वण एतं शुक्रमेतं यज्ञं विदाञ्चकार' इत्युपक्रम्य 'नत दुहाश्विनोरनु श्रुतमास' इत्येवमादिनेतिहासेन प्रवर्ग्यगतानां मन्त्राणां दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिरिति गम्यते। ऋषिश्च ज्ञातव्य इति श्रुतिर्दर्शयति 'प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत्' इत्युपक्रम्य 'स यो हैतदेवं चितीनामार्षेयं वेद' इत्यादिना ग्रन्थेन फलं दर्शयति। अथ देवता मन्त्रवाक्याभिधेयाः। यथा–अग्निमूर्धा दिवः ककुदित्यत्राग्निः। इषे त्वेति शाखा। ननु अग्निर्मूर्धेत्यत्राग्नेर्महाभाग्यत्वाद्देवतात्वमुपपद्यते शाखादीनां तु स्थावरत्वाद्देवतात्वं दुर्लभमिति यश्चोदयेत्तम्प्रति ब्रूमः। यस्य हि यत्र हविर्भाक्त्वं, स्तुतिभाक्त्वं वा विद्यते, सा तत्र देवता नतु रूढ्या। एवं च सति शाखादीनां देवतात्वमुपपद्यत एव। यदुक्तं स्थावरत्वादित्यादि। अत्र ब्रूमः। अधिष्ठात्र्योऽत्र देवता विद्यन्ते। प्रतिमाभूतास्तु शाखादयस्ताः फलं साधयन्तीत्यदोषः। मन्त्रस्य वाच्यं देवतेति श्रुतिर्दर्शयति 'आशुः शिशानो वृषभो न भीमः' इत्युपक्रम्य 'ऐन्द्र्योऽभिरूपाः' इतीन्द्रस्य देवतात्वं दर्शयति। छन्दोऽपि ज्ञेयमित्यनेनैव दर्शयति येनैवमाह। 'दक्षिणतोऽसुराश्रक्षांᳬसि त्वाष्ट्राण्यपहन्ति त्रिष्टुभिर्वज्रो वै त्रिष्टुप्' इत्युपक्रम्य 'ता द्वाविंशतिर्गायत्र्यः सम्पद्यन्ते तदाग्नेयो भवन्ती'ति। न ह्यच्छन्दोविद्देवतामाग्नेयीं सम्पदं वेदेति। ऋचो यजूंषि चात्र विद्यन्ते तानि च ज्ञेयानीत्यत्र श्रुतिर्भवति 'यां वै देवतामृग्गभ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवता सैवर्क् सा देवता तद्यजु'रित्युपासनार्थं ऋग्यजुषोः पृथग्ग्रहणं करोत्यतो ज्ञेयमृग्यजुषमिति। अथ पदार्थः। 'तत्र चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाता' इति नैरुक्ताः पठन्ति।

तत्र नाम पञ्चप्रकारं पठन्ति–'धातुजं धातुजाज्जातं समर्थार्थजमेव च। वाक्यजं व्यतिकीर्णं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम्'। तत्र धातुजं—वन्दारुः, पचमानः, यजमानः। धातुजाज्जातं तद्धितपदं—आग्नेयः, याजमानम्, दैव्याय। समर्थार्थजः समासः। स च संक्षेपतश्चतुःप्रकारः। अव्ययीभावस्तत्पुरुषो द्वन्द्वो बहुव्रीहिरिति। अथोदाहरणानि—उपरिनाभि, बहिष्पिण्डम्। प्रजापतिः, पशुपतिः। अग्नीषोमौ, इन्द्राग्नी। कृष्णग्रीवः, शितिकण्ठः। यथासंख्यं द्वे द्वे उदाहरणे। वाक्यजं 'क्रयस्य रूपं सोमस्य लाजाः' इत्यत्र सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजा इत्येवं प्राप्ते रूपशब्देन व्यवधानं व्यत्ययश्च। व्यतिकीर्णं अन्यत्र प्रसिद्धं यत्पदत्वेन तत्प्रतिरूपका ये वर्णास्तैः सहोच्चार्यते यत्तत्। पार्श्वतः श्रोणितः शितामत इत्यत्र शतामत इति। 'त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिः' इत्यत्राशुशुक्षणिरिति। तत्र नाम्नां सामान्यतोऽर्थवचनम्। सत्त्वप्रधानानि नामानि। सतो भावः सत्त्वं अस्तिता। तद्यत्र प्रधानं तन्नाम, गुणभूता क्रिया, विभक्त्यर्थः कारकं च तानीमानि सत्त्वप्रधानानि नामानीति नाम्नोऽर्थः।

अथ भावप्रधानमाख्यातम्। भावो नाम क्रियायाः फलम्। तद्यथा। ओदनं पचति देवदत्त इत्यत्र देवदत्ताश्रया ओदनाख्यस्य गुणभूता पाकक्रिया। अतो भावप्रधानमाख्यातमित्युच्यते। यद्वा भावप्रधानं भावनाप्रधानम्। भावना च पुरुषपरिस्पन्दः पुरुषप्रयत्नः आत्मनो व्यापारः। परिस्पन्दस्तु भूतानां सा यत्र प्रधानं गुणभूता क्रिया तदिदं भावप्रधानमाख्यातम्। अथवा भावो धात्वर्थः क्रियेत्यनर्थान्तरम्। सा

यत्र प्रधानं गुणभूतानि षट्कारकाणि तदिदं भावप्रधानमाख्यातमित्याख्यातार्थः। तानि च पठतीत्यादीनि॥

अथ विंशतिरुपसर्गाः क्रियाविशेषकरा इति सामान्यतोऽर्थः। विशेषार्थस्त्वनन्ता इति। तेच प्र परा अप सम् अनु अव इत्यादयः। अथ निपातानामर्थः सामान्यतोऽसत्त्ववचनता। सत्त्वं द्रव्यमसत्त्वमद्रव्यं तद्वचनाश्चादयो निपाता असत्त्ववचनाः। अत्र त्रैराश्यम्। उपमार्थीयाः, कर्मोपसंग्रहार्थीयाः, पादपूरणा इति। तत्र उपमार्थीयाः सादृश्यवचना इव न इत्यादयः। तद्यथा—'देव इव सविता सत्यधर्मा। इन्द्रो न'। कर्मोपसंग्रहार्थीयास्त्वसत्त्ववचनाः वा च अह ह इत्यादयः। तद्यथा—'वातो वा, मनो वा, अग्निश्च पृथिवी च' इत्यादयः। पादपूरणाः पादमेव पूरयन्ति नत्वर्थान्तरं वदन्ति। अनर्थान्तरवचना इत्यर्थः। ई कं इत्यादयः। 'सद्यो जज्ञानो विहि' 'इमा नु कं भुवना'। उक्तंच—'क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्। सत्त्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूरणाः॥'इति॥

अथ वाक्यार्थं व्याख्यास्यामः। नामाख्यातोपसर्गनिपातसमुदायो वाक्यम्। तस्यार्थो वाक्यार्थः। ननु यदि पदान्येव संहतानि वाक्यमुच्यते एवं तर्हि य एव पदार्थः स एव वाक्यार्थस्ततः पृथग्वाक्यार्थव्याख्या नोपपद्यत इति यश्चोदयेत्तं प्रत्याह—साकाङ्क्षः पदार्थो निराकाङ्क्षो वाक्यार्थः। तद्यथा—गौरित्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा भवति। ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति। अथ गच्छतीत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा भवति। ततो गौरित्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति। अथेदानीं गौर्गच्छतीत्युक्ते यत्र गौर्वाहदोहादिभ्यो व्यावृत्य गमनेऽवतिष्ठते। गमनं चान्यगन्तृभ्यो व्यावृत्य गव्येवावतिष्ठते अयं वाक्यार्थः। स एव प्रकरणाविरोधी वाक्यार्थः पदार्थनियमे हेतुः। पदन्तु पदार्थपरिज्ञानहेतुः। अयं पदार्थवाक्यार्थयोर्विशेषः। नन्वस्य पदचतुष्टयस्य वाक्यगतस्य कथं गुणप्रधानभाव इति। उच्यते। पदार्थद्वारकः सम्बन्धो गुणप्रधानभावश्च पदानाम्। तत्र प्रधानमाख्यातं गुणभूतान्यन्यानि, आख्यातार्थस्य साध्यत्वादितरेषां पदार्थानां स्वभावसिद्धत्वात्। तत्र सिद्धार्थसाध्यार्थयोर्यदेकस्मिन्वाक्ये समुच्चारणं तत्साध्यार्थं भवितुमर्हति न सिद्धार्थम्। तथाच भूतं सिद्धं भव्यं साध्यम्। भूतभव्यसमुच्चारणे 'भूतं भव्यायोपदिश्यते न भव्यं भूताय' इति न्यायविदः पठन्ति। एते च वाक्यार्था इषे त्वादिमन्त्रगणे प्रायशो दृश्यन्ते—'विध्यर्थवादयाच्ञाशीःस्तुतिप्रैषप्रवह्लिकाः। प्रश्नो व्याकरणं तर्कः पूर्ववृत्तानुकीर्तनम्॥ अवधारणं चोपनिषद्वाक्यार्थाः स्युस्त्रयोदश। मन्त्रेषु ये प्रदृश्यन्ते व्याख्या च श्रुतिचोदिता॥'

अथैतेषामुदाहरणानि। तत्र विधिः परमेष्ठ्यभिहितः 'अश्वस्तूपरो गो मृगः' इत्यादिः। अर्थवादः—'देवा यज्ञमतन्वत'इत्यादिः। याच्ञा—'तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि'। आशीः—'आ वो देवास ईमहे' इत्यादिः। स्तुतिः—'अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्'। प्रैषः—'होता यक्षत्समिधाग्निम्' इत्यादिः। प्रवह्लिका—'इन्द्राग्नी अपादियम्' इत्यादिः। प्रश्नः—'कः स्विदेकाकी चरति' इत्यादिः। व्याकरणं—'सूर्य एकाकी चरति' इत्यादि। तर्कः—'मा गृधः कस्यस्विद्धनम्' इत्यादिः। पूर्ववृत्तानुकीर्तनं—'ओषधयः समवदन्त' इत्यादि। अवधारणं—'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति'। उपनिषत्—'ईशावास्यम्' इत्यादि॥

अथ व्याख्याधर्माः—'अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत्। विप्रकृष्टं तु संदध्यादानुपूर्व्यं च कल्पयेत्॥ लिङ्गं धातुं विभक्तिं च योज्यं वाक्यानुलोमतः। यद्यत्स्याच्छान्दसं वाक्ये कुर्यात्तत्तु लौकिकम्॥' अथोदाहरणानि—अतिरिक्तं पदं त्याज्यमिति। यथा—'इमानु कं भुवना सीषधाम' इति। कमित्यनर्थको निपातः। हीनं वाक्ये निवेशयेदिति। 'अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते' इत्यत्राधस्तनो मन्त्रशेष इहाप्यभिसम्बन्धनीयः अस्मादन्नान्निर्भक्त इत्यादि। विप्रकृष्टं तु सन्दध्यादिति। 'सं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यताम्' इत्यत्र सम्पृच्यतामिति व्यवहितसम्बन्धः। आनुपूर्व्यं च कल्पयेदिति। 'मा नो मित्रो वरुणो अर्यमायुः' इत्यत्र 'यद्वाजिनो देवजातस्य' इति द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्येयः। यतो हि यद्वृत्तं वाक्ये प्रथमं भवति। लिङ्गं धातुं विभक्तिं च यथार्थं सन्नमयेत्। लिङ्गं तु वाक्यवशात्सन्नमयेत्। 'पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ'। अत्र पवित्रे इति नपुंसकलिङ्गं, वैष्णव्याविति च पुंलिङ्गं, तत्र वैष्णव्यावित्यस्य सन्नतिराविष्टलिङ्गत्वात्पवित्रशब्दस्य। धातुं धात्वर्थं च सन्नमयेत् 'अग्रेगुवो अग्रेपुवः' इति। अत्र अग्रेपुव इति सन्देहः किमत्र पिवते रूपं उत पवतेः। तत्र श्रुतितो निर्णयः 'ता यत्प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ती' ति व्याख्यानात्पिवतेरेव रूपमिति। विभक्तिं सन्नमयेत्। 'कस्मै देवाय हविषा विधेम' इत्यत्र हविषेति तृतीयायाः द्वितीयासन्नतिर्वाक्यसंयोगात्। अन्यदपि यत्किञ्चिच्छान्दसं तत्सर्वं लौकिकविहितैः शब्दैर्व्याख्येयम्। इत्ययं सामान्यतो व्याख्याक्रम उक्तः॥

महीधरभाष्यम्

प्रणम्य लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं भाष्यं विलोक्यौवटमाधवीयम्।
यजुर्मनूनां विलिखामि चार्थं परोपकाराय निजेक्षणाय॥१॥
दूरादसूयां निर्धूय कृपां कृत्वा ममोपरि।
विलोक्यो वेददीपोऽयं बुद्धिमद्भिर्द्विजोत्तमैः॥ २॥

तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन्मनुष्यान्विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यांश्चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः। एवं परम्परया सहस्रशाखो वेदो जातः। तत्र व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत्। तत्र दैवात्केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति। स योगसामर्थ्यान्मूर्तां विद्यां विधायोद्ववाम। वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरूक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरयो भूत्वा यजूंष्यभक्षयन्। तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात्कृष्णानि जातानि। ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमाराध्य अन्यानि शुक्लानि यजूंषि प्राप्तवान्। तानि च जाबालबौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशशिष्येभ्यः पाठितवान्। तथाच श्रुतिः 'आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूꣳषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते' (बृह० ५।५।३३) इति। अस्यार्थः। आदित्यादधीतान्यादित्यानि। शुक्लानि शुद्धानि। वाजस्यान्नस्य सनिर्दानं यस्य स वाजसनिस्तदपत्यं वाजसनेयस्तेन याज्ञवल्क्येन शिष्येभ्य आख्यायन्ते कथ्यन्त इत्यर्थः। तत्र मध्यन्दिनेन महर्षिणा लब्धो यजुर्वेदशाखाविशेषो माध्यन्दिनः। यद्यपि याज्ञवल्क्येन बहुभ्यः शिष्येभ्य उपदिष्टः, तथापि ईश्वरकृपया मध्यन्दिनसम्बन्धितया लोके प्रख्यायते। तं माध्यन्दिनं वेदं येऽधीयन्ते विदन्ति वा शिष्यपरम्परया वर्तमानास्तेऽपि माध्यन्दिना उच्यन्ते॥

अत एव 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' (शत० ब्रा० ११।५।६।७) इति स्वशाखाध्ययनं विहितम्। तच्चाध्ययनं प्रतिमन्त्रमृषिच्छन्दोदेवताविनियोगार्थज्ञानपूर्वकं विधेयम्। अन्यथा दोषश्रवणात्। 'एतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथान्तराश्वगर्तं वापद्यते स्थाणुं वर्च्छति प्रवामीयते पापीयान्भवति' (अनुक्रम० ११) इति कात्यायनोक्तेः। ऋष्यादिज्ञाने फलश्रवणाच्च। 'अथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते' (अनु० ११) इत्युक्तेश्च। तस्माद्वेदमन्त्राणामृष्यादिज्ञानमर्थज्ञानं चावश्यकम्। अन्यथा फलवैकल्यात्। तत्र यजुर्वेदमन्त्रेषु कानिचित् यजूंषि काश्चन ऋचः। तत्र ऋचां नियताक्षरपादावसानानामावश्यकं छन्दः कात्यायनेनोक्तम्। यजुषां षड्डुत्तरशताक्षरावसानानामेकाक्षरादीनां पिङ्गलेन 'दैव्येकम्' इत्यादिनोक्तं छन्दो बोद्धव्यम्। तदधिकानां तु 'होता यक्षद्वनस्पतिमभिहि' (अध्या० २१।४६) इत्यादीनां नास्ति छन्दःकल्पना॥—तत्राद्याध्याये द्वितीयाध्यायाष्टाविंशतिकण्डिकाश्चेति दर्शपूर्णमासमन्त्राः। तेषां परमेष्ठी प्रजापतिर्ऋषिर्देवता प्राजापत्या वा। द्वितीयाध्यायान्तिमकण्डिकाषट्कं पितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः। आद्येऽध्याये सर्वाणि यजूंषि। एका 'पुरा क्रूरस्य' (१।२८) इति ऋक्। यजुषां पिङ्गलोक्तं छन्दो बोद्धव्यं विस्तरभयान्नोच्यते।

ऋचान्तु छन्दांसि वक्तव्यानि। तत्राद्यायां कण्डिकायां पञ्च मन्त्राः। द्वौ त्र्यक्षरौ। तृतीयश्चतुरक्षरः। चतुर्थो द्विषष्ट्यक्षरः। पञ्चमो नवाक्षरः। तत्र प्रकृतित्वाददौ दर्शपूर्णमासमन्त्राः। यत्र कृत्स्नाङ्गानामुपदेशः क्रियते सा प्रकृतिः। यत्र विशेषाङ्गमात्रमुपदिश्यतेऽङ्गान्तराणि तु प्रकृतेरतिदिश्यन्ते सा विकृतिः। तत्र प्रकृतिस्त्रिविधा–अग्निहोत्रम्, इष्टिः, सोमश्चेति। तत्र यद्यपि कृताधानस्यैव दर्शपूर्णमासयोरधिकारादादौ अग्न्याधानमन्त्रा वक्तुमुचितास्तथाप्याधाने पवमानेष्ट्यो विधेयास्ता अन्तराधानस्यैवासिद्धेः। पवमानेष्टीनां च दर्शपूर्णमासविकृतित्वात्सोमेऽपि दीक्षणीयप्रायणीयादिषु दर्शपूर्णमाससापेक्षत्वाददौ दर्शपूर्णमासमन्त्रा गदितुं युक्ताः। ते चेषेत्वादयः।—तत्रेषे त्वेति द्विपदस्त्र्यक्षरो मन्त्रः। तस्य दैव्यनुष्टुप्छन्दः। शाखा देवता। पलाशशाखाच्छेदने विनियोगः। शाखादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनीनां देवतानां सत्त्वाद्देवतात्वम्। 'अभिमानिव्यपदेशस्तु' इति व्याससूत्रोक्तेः। 'मृदब्रवीदापोऽब्रुवन्' इति श्रुतेश्च। तस्माच्छाखोखापयःस्रुग्यूपादीनामपि देवतात्वम्। तत्र प्रतिपदि दर्शयागं चिकीर्षुरमावास्यायां प्रातरग्निहोत्रं हुत्वा दर्शयागार्थं 'ममाग्ने वर्चः' (कात्या० २।१।३) इति मन्त्रेणाग्निषु समिदाधानरूपमन्वाधानं कृत्वा वत्सापाकरणं कुर्यात्। दर्शयागे त्रीणि हवींषि सन्ति। आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्यैन्द्रं पय इति। तत्र प्रतिपदि दधि होतुं दध्नो निष्पत्त्यै रात्रावमावास्यायां गावो दोग्धव्याः। तद्दोहनार्थं प्रातर्लौकिकदोहादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह चरन्तो वत्साः स्वमातृभ्यः पलाशशाखयाऽपाकरणीयाः। तदर्थं पलाशशाखाच्छेदनम्। 'गायत्र्या पक्षिरूपं विधाय यदा दिवः सोममवह्नत्याहृता तदा तत्पत्रं भूमावुप्तं ततः पलाशोऽभवदि'ति श्रुत्या (श० ब्रा० १।७।१–८।२।१०) पलाशस्य प्राशस्त्यं ब्रह्मत्वं चोक्तं तस्मात्पलाशशाखाच्छेदनम्॥

हरिः ॐ। इ॒षे त्वो॒र्ज्जे त्वा॑ वा॒यव॑ स्थ दे॒वो वः॑ सवि॒ता प्रार्प॑यतु॒ श्रेष्ठ॑तमाय॒ कर्म॑ण॒ आप्या॑यध्वमघ्न्या॒ इन्द्रा॑य भा॒गं प्र॒जाव॑तीरनमी॒वा अ॑य॒क्ष्मा मा व॑स्ते॒न ई॑शत॒ माघश॑ꣳसो ध्रु॒वा अ॒स्मिन्गोप॑तौ स्यात ब॒ह्वीर्यज॑मानस्य प॒शून्पा॑हि॥ १॥

पदपाठः

हरिः ॐ। इ॒षे। त्वा॒। ऊ॒र्ज्जे। त्वा॒। वा॒यव॑ः। स्थ॒। दे॒वः। वः॒। स॒वि॒ता। प्र। अ॒र्प॒य॒तु॒। श्रेष्ठ॑तमा॒येति॒श्रेष्ठ॑तमाय। कर्म॑णे। आ। प्या॒य॒ध्व॒म्। अ॒घ्न्याः॒। इन्द्रा॑य। भा॒ग॒म्। प्र॒जाव॑तीरिति॒प्र॒जा। व॑तीः। अ॒न॒मी॒वाः। अ॒य॒क्ष्माः। मा। वः॒। स्ते॒नः। ई॒श॒त॒। मा। अ॒घश॑ꣳस॒ इत्य॒घ॒। श॑ꣳसः। ध्रु॒वाः। अ॒स्मिन्। गोप॑ता॒विति॒गोप॑तौ। स्या॒त॒। ब॒ह्वीः। यज॑मानस्य। प॒शून्। पा॒हि॒॥१॥

तत्त्वबोधिनी

हे पलाश या शमी वृक्ष की शाखा! वर्षा के लिए तुम्हें और अन्न या बल के लिए तुम्हें काटता हूँ। हे बछड़े! तुम वायु देवता के हो। जाओ चरो। पुनः तुम्हें सवितादेव प्राप्त करावे (= सूर्य डूबते समय वापस आओ)। हे अहिंस्या गायों! इन्द्र भाग दूध को अपने ऊधस् में सुरक्षित रखो। दूहने के समय श्रेष्ठतम कर्म यज्ञ के निमित्त अत्यन्त दुधारू बनो। सन्तानों वाली रोगरहिता और यक्ष्मादिरहिता होओ। हे गायों! तुम्हें चोर स्ववश में न कर ले और न ही कसाई या व्याघ्रादि। तुम सब तो बस इस गोपति (= यजमान) में ही स्थिरभाविनी होओ। हे शाखा! तुम इस यजमान अनेक (= सभी) पशुओं को सुरक्षित रक्खो॥ १॥

उ० अतः परं वैशेषिकमनुक्रमिष्यामः। अत्र इषे त्वा द्वावध्यायौ दर्शपूर्णमासमन्त्राः। परमेष्ठिनः प्राजापत्यस्यार्षं देवानां वा प्राजापत्यानां 'तत एतं परमेष्ठी प्राजापत्यो यज्ञमपश्यद्यद्दर्शपूर्णमासौ' इति श्रुतेः परमेष्ठिन आर्षम्। तथा 'ते देवा अकामयन्त' इत्युपक्रम्य 'तत एतꣳहविर्यज्ञं ददृशुर्यद्दर्शपूर्णमासौ' इति देवानामार्षं कथ्यते। तत्रास्मिन्नध्याये सर्वाण्येव यजूंषि। पुरा क्रूरस्येतीयं त्रिष्टुप्। तत्र यजुषां केचिद्वैशेषिकं छन्द इच्छन्ति पिङ्गलपरिपठितं दैव्येकमित्यादिनेति। तत्र च सर्वसंख्यया व्यवहारः पाद इत्युपरिष्टादधिकारात्। तत्र इषे त्वा द्विपदो मन्त्रः त्र्यक्षरत्वाद्दैव्यनुष्टुप् श्रुत्या शाखाच्छेदे विनियुक्तः। न चाख्यातमुपलभ्यतेऽत्र। न चाख्यातं विना वाक्यं किञ्चिद्विधत्ते इत्यध्याहारेणानुषङ्गेण वा वाक्यपरिपूर्तिः कर्तव्या। नन्वध्याहारानुषङ्गयोः को विशेषः। लौकिकोऽध्याहारः यथा—'भूताय त्वा नारातये परिशेषयामि'। पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रं 'प्राणाय त्वा पिनष्मि'। अनुषङ्गस्तु मन्त्रावयव एव यथा—'अस्मादन्नान्निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः'। 'अस्यै प्रतिष्ठायां निर्भक्त' इत्यादि विष्णुक्रममन्त्रेषु परिपठित-

मिहाभिसम्बध्यते, अपरिपूर्णत्वाद्वाक्यस्य। अयं विशेषोऽध्याहारानुषङ्गयोः। इह त्वन्यशाखापरिपठितेनाख्यातेन सूत्रकारेण वाक्यपरिपूर्तिः कृता 'छिनद्मीति चोभयोः साकाङ्क्षत्वात्सन्नमयामीति वोत्तर' इति। अथ कोऽर्थः। शाखा उच्यते। इषे अन्नाय त्वा त्वां छिनद्मीति। 'इषु इच्छायां' तस्य क्विपि इट् इति रूपं भवति तस्य तादर्थ्ये चतुर्थी। इषे श्रुत्युक्तमभिधेयं वृष्ट्यै तदाह 'यदाहेषे त्वेति वृष्टिः सर्वेणैवेष्यते'। अतोऽभिधानगतस्य धातोरभिधेयक्रिया विद्यत इति। इषे इत्यभिधानम्। अभिधेया वृष्टिः। न्याय्योऽभिधानाभिधेयलक्षणः सम्बन्धः। त्वा इति युष्मदो द्वितीयैकवचनस्य स्थाने आदेशः। नन्वेवं तत्र यदि एषणक्रियायोगादिह वृष्टिरभिधीयते न तु रूढ्या तदानीं यद्यद्धिरण्यादि किञ्चिदिष्यते तत्तत्सर्वमिडित्युच्यते। तथा सति संव्यवहारोच्छेद इत्येवमादीन्दोषान् केचिद्विदधति, तदसत्। सिद्धे हि शब्दार्थसम्बन्धे पश्चादभिधानाभिधेयभावं क्रियाद्वारकं प्रकाशयितुं व्युत्पत्तिः क्रियते। सा च क्रियमाणा तस्मिन्नेवाभिधेयेऽवतिष्ठते मगधाधिपतिवत्। यथा मगधाधिपतेर्मागधेषु जनपदेष्वाधिपत्यमस्ति न कान्यकुब्जेष्वेवमिहापि जात्यादिपरिच्छिन्नेष्वभिधेयेषु क्रियाप्रवृत्तिरस्ति न सर्वत्रेत्यदोषः। व्युत्पत्तिद्वारेण च शब्दानां परिज्ञानमभ्युदयहेतुरिति श्रुतिर्दर्शयति। 'तत्प्रणीतानां प्रणीतात्वं प्रति ह तिष्ठति य एवमेतत्प्रणीतानां प्रणीतात्वं वेदे'ति प्रणीताशब्दस्य निर्वचनपरिज्ञानद्वारेण फलं दर्शयति। तथा पुरुषशब्दव्युत्पत्तिं प्रकृत्याह। 'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वान् पाप्मन औषत्तस्मात्पुरुष ओषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद'। एवं तत्र तत्र। एतच्च स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वेष्वभिधेयेषु द्रष्टव्यम्। आह च—'क्रियाद्वारकसम्बन्धमभिधानाभिधेययोः। ज्ञात्वा फलमवाप्नोति श्रुतिर्वक्ति पुनः पुनः॥' ऊर्जे त्वा। द्विपदस्त्र्यक्षरो मन्त्रः। दैव्यनुष्टुप् यदि यजुषां छन्दोस्ति। एवं सर्वेषु यजुःषु ऋक्षु च वक्तव्यम्। ग्रन्थगौरवभयादत्र नोच्यते। उक्तं च—'स्वरो वर्णोऽक्षरं मात्रा तत्प्रयोगोऽर्थ एव च। मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदे पदे॥' शाखासन्नमने विनियुक्तः। सन्नमयामीति वाक्यशेषः। 'यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह' इति श्रुतिः। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' क्विप्। ऊर्जे। तादर्थ्ये चतुर्थी। व्रीह्यादेर्धान्यस्य क्षीरादेश्च सेचनस्य उत्पत्त्यर्थं त्वां सन्नमयामि। रसपरिणामो हि वृष्टिरन्नादिकं च तदभिप्रायौ मन्त्रौ। श्रुतिश्चास्मिन्नर्थे भवति—'अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिः' इति। तथा 'इतः प्रदानाद्वृष्टिरितो ह्यग्निर्वृष्टिं वनुते, स एतैः स्तोकैरेतांस्तोकांस्तनुते त एते स्तोका वर्षन्ती'ति॥ वायव स्थ। वत्सं शाखयोपस्पृशति। यथा वायुर्वृष्टिद्वारेण गवामाप्यायकः एवं यूयमपि प्रस्नुतिद्वारेणाप्यायका भवथेत्यर्थः। एकस्यापि वत्सस्योपस्पर्शने सर्वेषां संस्कारो बहुवचनोपदेशात्। पूजार्थं वा बहुवचनम्॥ देवो वः सविता। अथ मातॄणामेकां शाखयोपस्पृशति। देवो दानादिगुणयुक्तः 'देवो दानाद्द्योतनाद्दीपनाद्वा' इति यास्कः। वः। 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति युष्मदो द्वितीयाबहुवचनस्थाने वसादेशः। युष्मान्। सविता सर्वस्य प्रसविता। प्रार्पयतु समर्पयतु सङ्गमयतु। श्रेष्ठतमाय कर्मणे। 'यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म' इति श्रुतिः। प्रशस्यतमाय कर्मणे। तादर्थ्ये चतुर्थी। यज्ञार्थमित्यर्थः। यूयमपि यज्ञार्थं सवित्रा सङ्गमिताः सत्य आप्यायध्वम्। 'ओप्यायी वृद्धौ' णिचो लोपः। आप्याययत। हे अघ्न्याः अनुपहिंस्याः गावः। कं इन्द्राय भागम्। तादर्थ्ये चतुर्थी। इन्द्रार्थे यो भागस्तमिति सम्बन्धः। इन्द्रोऽत्र हविर्भाक्। कथम्भूताः सत्यः। प्रजावतीः। 'वा छन्दसि' इति दीर्घत्वम्। प्रजावत्यः जीववत्साः। अनमीवाः। 'अम रोगे'। अमीवा व्याधिविशेषः। न विद्यते अमीवा यासां तास्तथोक्ताः। अयक्ष्माः। यक्ष्मा व्याधीनां राजा सं यासां न विद्यते ता अयक्ष्माः। आदरार्थम् पुनर्वचनम्। अथवा अयनं अयः गमनम्। क्ष्मा पृथ्वी। अयः क्ष्मायां यासां विद्यते घासभक्षणार्थं ता अयक्ष्माः। अनिवारितगोप्रचारा इत्यर्थः। किञ्च मा वः युष्माकं स्तेनः चौर ईशत। माङि लुङ्। मा युष्माकं चौरः ईशनं कार्षीदित्यर्थः। मा अघशंसः अघं पापं यः शंसति भक्षणार्थं वृको वा चाण्डालो वा स च मा ईशत। किञ्च ध्रुवाः शाश्वतिकाः। अस्मिन् गोपतौ यजमाने। स्यात भवत। बह्वीर्बह्व्यः॥ शाखामुपगूहति। यजमानस्य पशून्पाहि। यजमानस्य सम्बन्धिनः पशून् प्रकृतं गोवत्समभिप्रेतं दोहाङ्गभूतं पाहि गोपाय॥ १॥

म० अथ मन्त्रार्थः क्रियापदाध्याहारेण। हे शाखे, इषे वृष्ट्यै त्वा त्वां छिनद्मि। इष्यते काङ्क्ष्यते सर्वैर्व्रीह्यादिधान्यनिष्पत्तये सा इट्। श्रुत्या वृष्टिर्व्याख्याता। कर्मणि क्विप्। 'वृष्ट्यै तदाह यदाहेषे त्वा' (१।७।१।२) इति श्रुतेः। 'पर्णशाखां छिनत्ति शामीलीं वेषे त्वेत्यूर्जे त्वेति वा छिनद्मि इति वोभयोः साकाङ्क्षत्वात्सन्नमयामीति वोत्तर' (कात्या० ४।२।१–३) इति कात्यायनोक्तेः छिनद्मीति क्रियापदमध्याहर्तव्यम्। कात्यायनसूत्रस्यायमर्थः—पलाशशाखा-शमीशाखा वात्र विकल्पिता। तच्छेदने इषे त्वोर्जे त्वेति द्वौ मन्त्रौ विकल्पितौ। तयोः क्रियापदाकाङ्क्षत्वादर्थावबोधाय छिनद्मि इति पदमध्याहर्तव्यमित्येकः पक्षः। इषे त्वेति छेदनार्थो मन्त्रः। ऊर्जे त्वेति सन्नमनार्थः। सन्नमनं ऋजूकरणं शाखालग्नधूल्याद्यपनयनम्। इदं पक्षान्तरमित्यर्थः। ऊर्जे त्वा। शाखैव देवता। हे शाखे, त्वा त्वां सन्नमयामि ऋजूकरोमि। किमर्थम्। ऊर्जे 'ऊर्ज बलप्राणनयोः'। ऊर्जति सर्वान्मनुष्यपश्वादीन्बलयति पानादिना दृढशरीरान्करोति। यद्वा। प्राणयति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्तिद्वयेन वृष्टिगतो जलात्मको रस ऊर्जशब्देनोच्यते। तस्मै रसाय त्वामनुमार्ज्मि। 'यो वृष्टादूर्ग्रसो जायते तस्मै तदाह' (१।७।१।२) इति श्रुतेः। एतन्मन्त्रद्वयपाठेनाध्वर्युरिष्यमाणमन्नं बलकरमाज्यक्षीरादिरसं च यजमाने सम्पादयत्येव। 'इषे त्वोर्जे त्वेत्याहेषमेवोर्जं यजमाने दधाति' इति तित्तिरिवचनात्। कात्यायनः 'मातृभिर्वत्सान्संसृज्य वत्सं शाखयोपस्पृशति वायवः स्थ' (४।२।७) इति वायुर्देवता। 'वा गतिगन्धनयोः'। वान्ति गच्छन्तीति वायवो गन्तारः। हे वत्साः, यूयं वायवः स्थ मातृभ्यः सकाशादन्यत्र गन्तारो भवत। मातृभिः सह गमने सति सायं दोहो न लभ्यत इत्यभिप्रायः। यद्वा। वायुसादृश्याद्वत्सानां वायुत्वम्। यथा वायुः पादप्रक्षालननिष्ठीवनादिभिरुपहतां भूमिं शोषयित्वा पुनाति, एवं वत्सा अप्यनुलेपनहेतुभूतगोमयादिदानेन भूमिं पुनन्ति तस्माद्वायुसादृश्यम्। अथवा नृणां यथा स्वनिवासाय गृहनिर्माणसामर्थ्यमस्ति एवं पशूनां तदभावान्निरावरणेऽन्तरिक्षे सञ्चरणादन्तरिक्षमेव पशूनां देवता। तस्यान्तरिक्षस्य वायुरधिपतिः। स च वायुः स्वावयवानिव पशून्पालयतीति पशूनां वायुरूपत्वम्।

तथां पालनाय पशून्वायवे समर्पयितुं वायुरूपत्वमापाद्य वायवः स्थेति मन्त्रः प्रवर्तते। तदुक्तं तित्तिरिणा 'वायवः स्थेत्याह वायुर्वा अन्तरिक्षस्याध्यक्षोऽन्तरिक्षदेवत्याः खलु पशवो वायव ऐवैतान्परिददाति' इति। यद्वा तृणभक्षणाया-हनि तत्र तत्रारण्ये चरित्वा सायङ्काले वायुवेगेन यजमानगृहे समागमनाय पशून्प्रवर्तयितुं वायुरूपत्वमुच्यते। कात्यायनः 'देवो व इति मातृणामेकां व्याकृत्यैन्द्रं भवति माहेन्द्रं वा' (४।२।९।१०) इति। अस्यार्थः। पूर्वसूत्राच्छाखयोपस्पृश-तीति पदद्वयमनुवर्तते। वत्सानां मातरो या गावः सन्ति तासां मध्ये एकां गां व्याकृत्य पृथक्कृत्य देवो व इति मन्त्रेण शाख-योपस्पृशेत्। तथा सति गोसम्बन्धि दधिरूपं हविरैन्द्रं माहेन्द्रं वा भवतीति देवो व इति मन्त्रस्येन्द्रो देवता। 'षू प्रेरणे'। सुवति स्वस्वव्यापारे प्रेरयतीति सविता। देवः द्योतमानः परमेश्वरः। हे गावः, वो युष्मान् प्रार्पयतु प्रभूततृणोपेतं वनं गमयतु। किमर्थम्। श्रेष्ठतमाय कर्मणे। चतुर्विधं कर्म। अप्रशस्तम्, प्रशस्तं, श्रेष्ठम्, श्रेष्ठतमं चेति। लोकविरुद्धं वधब-न्धचौर्यादिकमप्रशस्तम्। लोकः श्लाघनीयं बन्धुवर्गपोषणादिकं प्रशस्तम्। स्मृत्युक्तं वापीकूपतडागादिकं श्रेष्ठम्। वेदोक्तं यज्ञरूपं श्रेष्ठतममिति तल्लक्षणम्। 'यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म' (१।७।१।५) इति श्रुतेः। हे अघ्न्याः गावः, गोवधस्योपपातक-रूपत्वाद्धन्तुमयोग्या अघ्न्या उच्यन्ते। तथाविधा यूयमिन्द्राय भागं इन्द्रमुद्दिश्य सम्पादयिष्यमाणदधिरूपहेतु क्षीरम्। आप्यायध्वं समन्ताद्वर्धयध्वम्। सर्वास्वपि गोषु प्रभूतक्षीरं कुरुत। 'ओप्यायी वृद्धौ'। वो यष्मानपहर्तुं स्तेनश्चौरो मा ईशत ईश्वरः समर्थो मा भूत्। अघशंसः अघेन तीव्रपापेन भक्षणादिना शंसो घातको व्याघ्रादिरपि मा ईशत वो हिंसको मा भूत्। कीदृशीर्युष्मान्। प्रजावतीः बह्वपत्याः। अनमीवाः अमीवा व्याधिः स नास्ति यासां ताः अनमीवाः कृमिदष्टत्वादि-स्वल्परोगरहिताः। अयक्ष्माः यक्ष्मा रोगराजः प्रबलरोगरहिताः। किञ्च यूयं गोपतौ गवां युष्माकं पत्यावस्मिन् यजमाने ध्रुवाः शाश्वतिकीः बह्वीर्बहुविधाः स्यात भवत। 'यजमानस्य पशू-नित्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहति' (का० ४।२।११) इति। हे पलाशशाखे, त्वमुन्नतप्रदेशे स्थित्वा प्रती-क्षमाणा सती यजमानस्य पशून् अरण्ये सञ्चरतश्चोरव्याघ्रादि-भयात् पाहि रक्ष। शाखया रहिता गावो निरुपद्रवाः सत्यः सायं पुनरागच्छन्तीत्याशयः। यद्यप्यचेतना शाखा तथापि तदभिमानिनीं देवतामुद्दिश्यैवमुक्तम्। यथा शास्त्रज्ञा अचेत-नेऽपि शालग्रामे शास्त्रदृष्ट्या विष्णुसंनिधिमभिप्रेत्य विष्णुं संबोध्य षोडशोपचारान्विदधत इत्युक्तं प्राक्॥

अथ व्याकरणप्रक्रिया। इषे। इषेरिच्छार्थस्य कर्मणि क्विप्। कित्त्वादुपधाया गुणाभावः। तस्माच्चतुर्थ्येकवचनम्। इषशब्दगत इकारो धातुस्वरेण प्रातिपदिकस्वरेण चोदात्तः। स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात्। चतुर्थ्येकवचनस्य प्रत्य-यत्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' (पा० ३।१।४) इति तदपवादेनानुदात्तत्वे प्राप्तेऽपि 'सावेकाचस्तृतीयादिर्वि-भक्तिः' (पा० ६।१।१६८) इत्युदात्तत्वम्। तस्मिन् सति 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' (पा० ६।१।१५८) इतीकारोऽनु-दात्तः। यद्यप्येकशब्देन द्वयोरुदात्तयोरन्यतरो यः कोऽपि वक्तुं शक्यते तथापि 'सति शिष्टस्वरो बलीयान्' (पा० ६।१।१५८) इति न्यायेन विभक्तिगत उदात्त एव प्रबलः॥ तथा सत्यनुदा-त्तादिकमुदात्तान्तमिदं पदं संपन्नम्। त्वा। युषेर्भजनार्थस्य 'युष्यसिभ्यां मदिक्' (उ० १।१४४) इति मदिक्प्रत्ययान्तस्य युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां त्वेति रूपम्। तस्य प्रातिपदिकस्व-रेण यद्यपि उदात्तः प्राप्तस्तथापि 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' (पा० ८।१।१८) इत्यस्य सूत्रस्य अनुवृत्तौ सत्यां 'त्वामौ द्वितीयायाः' (पा० ८।१।२३) इति त्वादेशविधानादयं शब्दोऽ-नुदात्तः॥ ऊर्जे। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' अस्मात्क्विप्। ऊर्जति बलवन्तं प्राणवन्तं वा करोतीत्यूर्क् अन्नम्। 'ऊर्गित्यन्ननामो-र्जयति सतः' (निरु० ९।२७) इति यास्कः। स्वर इषेवत्। संहितायां तु 'उदात्तस्य स्वरितः' (पा० ८।४।६६) इति त्वाश-ब्दस्य स्वरितत्वम्। मन्त्रद्वयस्य संहितायां ऊर्जे इति ऊकारस्य 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' (पा० १।२।३९) इति प्रचया-भिधायामेकश्रुतौ प्राप्तायां तदपवादकत्वेन 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (पा० १।२।४०) इत्यत्यन्तनीचोऽनुदात्तो भवति। अग्रिमस्य त्वाशब्दस्य स्वरितत्वम्। एवमुत्तरपदेषु संहितायां स्वरा ऊहनीयाः॥ वायवः वातेर्गत्यर्थात् 'कृवापाजिमिस्वदिसा-ध्यशूभ्य उण्' (उ० १।१) इत्युण्। सति शिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तो-दात्तो वायुशब्दः। जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम्। 'जसि च' (पा० ७।३।१०६) इति गुणेऽवादेशे च 'स्थानेऽन्तरतमः' (पा० १।१।५०) इति परिभाषया उदात्त एव जाते वायव इति मध्योदात्तं पदम्। जसः स्वरितत्वं पूर्ववत्॥ स्थ। अस्तेर्लिटि शपो लुकि 'श्नसोरल्लोप' (पा० ६।४।१११) इति अकारलोपः। 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८।१।२८) इति निघातः॥ देवः। पचादित्वादच्। 'चितः' (पा० ६।१।१६३) इत्यन्तोदात्तः॥ वः 'बहुवचनस्य वस्नसौ' (पा० ८।१।२१) इत्यनुदात्तो वसा-देशः। सविता 'षू प्रेरणे'। 'ण्वुल्तृचौ' (पा० ३।१।१३३) इति तृच्। इडागमः चित्त्वादन्तोदात्तः॥ प्र 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' (फि० ४।१२) इत्याद्युदात्तः। अर्पयतु 'ऋ गतौ' 'हेतुमति च' (पा० ३।१।२६)। इति णिच् 'अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्मा-य्यातां पुग् णौ' (पा० ७।३।३६) इति पुक्। 'पुगन्त' (पा० ७।३।८६) इति गुणः निघातश्च। श्रेष्ठतमाय। प्रशस्यशब्दात् 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा० ५।३।५५) इतीष्ठन् 'प्रशस्यस्य श्रः' (पा० ५।३।६०) इति प्रवेशः। 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' (पा० ६।१।१९७) इत्याद्युदात्तत्वम्। ततः पुनः मतप्। तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम्। स्वरितप्रचयाः पूर्ववत्॥ कर्मणे। करोतेर्मनिन्। मित्त्वादाद्युदात्तः। आ उदात्तः। प्यायध्वम् 'ओप्यायी वृद्धौ'। 'हेतुमति च' (पा० ३।१।२६) इति णिच्। तस्य 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इत्यार्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' (पा० ६।४।५१) इति णिलोपः। निघातः॥ अघ्न्याः 'अघ्न्या अहन्तव्या भवन्त्यघ्नीति वा' (निरु० ११।४३) इति यास्कः। अघे नञि वोपपदे हन्तेः 'अघ्न्यादयश्च' (उ० ४।११३) इति यगन्तो निपातः। संबुद्धित्वात् 'आमन्त्रितस्य च' (पा० ६।१।१९८) इत्याष्टमिको निघातः॥ इन्द्राय 'इदि परमैश्वर्ये' 'इन्धी दीप्तौ' वा। इन्दति इध्यते वा तेजो-भिरिति इन्द्रः। 'ऋज्रेन्द्र' (उ० २।२९) इत्यादिना रन्प्र-त्ययान्तो निपातः। नित्त्वादाद्युदात्तः। स्वरितप्रचयौ च॥ भागं 'भज भागसेवनयोः'। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (पा० ३।३।१९) इति घञ्। ञित्त्वादाद्युदात्ते प्राप्ते 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' (पा० ६।१।१५९) इत्यन्तोदात्तत्वम्॥ तस्य 'अमि पूर्वः' (पा० ६।१।१०७) इत्यमा सहैकादेशः 'एकादेश

उदात्तेनोदात्तः' (पा० ८।२।५) इत्युदात्त एव। प्रजावतीः 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (पा० ३।२।९९) इति जनेर्डप्रत्ययः ततष्टाप्। तेन सहैकादेशेऽप्युदात्तान्तः प्रजाशब्दः। तस्मात् 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्' (पा० ५।२।९४)। 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' (पा० ८।२।९) इति मस्य वः। 'उगितश्च' (पा० ४।१।६) इति ङीप्। मतुप्ङीपोरनुदात्तत्वात्प्रजाशब्दस्वर एव। 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ॥ अनमीवाः 'अम रोगे'। 'अमेरीवः' इति ईवप्रत्ययः। यद्वा 'शेवयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः' (उ० १।१५३) इत्यमेर्वन्प्रत्ययान्तो निपातः। तस्य 'नञो बहुव्रीहौ' (पा० २।२।६) 'समासस्य च' (पा० ६।१।२२३। २—१६२) इत्यन्तोदात्ते प्राप्ते तदपवादेन 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (पा० ६।२।१) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तदपवादेन 'नञ्सुभ्याम्' (पा० ६।२।१७२) इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥ अयक्ष्माः तद्वत् स्वरः ॥ मा। निपातत्वादाद्युदात्तः ॥ स्तेनः 'स्तेन चौर्ये'। स्तेनयति चोरयतीति स्तेनः। पचाद्यच्। चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ ईशत 'ईश ऐश्वर्ये'। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति लङ्। 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३।१।८५) इति बहुवचनम्। 'न माङ्योगे' (पा० ६।४।७४) इत्यडभावः। निघातश्च ॥ अघशंसः 'अघ पापकरणे'। पचाद्यजन्तोऽघशब्दोऽन्तोदात्तः। अघं शंसति इच्छतीत्यघशंसः। 'शसि इच्छायाम्' अच्। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' (पा० ६।२।२) इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ध्रुवाः 'ध्रुव स्थैर्ये'। 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (पा० ३।१।१३५) इति कः। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो ध्रुवशब्दः ॥ अस्मिन् 'इणो दमुक्' इति इतेर्दमुक्। अन्तोदात्त इदंशब्दः तस्मात् ङेः स्मिन्। तस्य 'ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः' (पा० ६।१।१७१) इत्युदात्तत्वम् ॥ गोपतौ 'गमेर्डोः' (पा० २।६।६) इति गोशब्दः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः। गवां पतिरिति तत्पुरुषे 'पत्यावैश्वर्ये' (पा० ६।२।१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ स्यात। अस्तेः प्रार्थनायां लिङ्। 'तस्थस्थमिपां' (पा० ३।४।१०१) यासुट् सलोपोऽल्लोपश्च। 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८।१।२८)। बह्वीः। बहुशब्दात् 'वोतो गुणवचनात्' (पा० ४।१।४४) इति ङीप्। 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति जसः पूर्वसवर्णत्वम्। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः। यजमानस्य 'पूङ्यजोः शानन्' (पा० ३।२।१२८) इति यजतेः शानन्। नित्त्वादाद्युदात्तः। 'पशून्' पश्यन्ति गन्धेनेति पशवः। 'अर्जिदृशिकमि' (उ० १।२७) इत्यादिना दृशेः कुप्रत्ययः पशादेशश्च। प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥ पाहि 'पा रक्षणे' लोट्। 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८।१।२८) एवमग्रे पदस्वरप्रक्रियोहनीया विस्तरभयान्नोच्यते ॥ १ ॥

वसोः॑ प॒वित्र॑मसि॒ द्यौर॑सि पृथि॒व्य॒सि मा॒तरि॒श्वनो॑ घ॒र्मो॒ऽसि वि॒श्वधा॑ असि। प॒र॒मेण॒ धाम्ना॒ दृꣳह॑स्व॒ मा ह्वा॒र्मा ते॑ य॒ज्ञप॑ति॒र्ह्वार्षीत् ॥ २ ॥

[वसोः॑। प॒वित्र॑म्। अ॒सि॒। द्यौः॑। पृ॒थि॒वी। असि। मा॒तरि॒श्वनः॑। घ॒र्मः॑। असि वि॒श्वधा॒ऽइति॑वि॒श्वधाः॑। असि। प॒र॒मेण॑। धाम्ना॑। दृꣳह॑स्व। मा। ह्वाः॑। मा। ते॒। य॒ज्ञप॑ति॒रिति॑यज्ञ। पति॑ः। ह्वा॒र्षी॒त् ॥ २ ॥]

हे पवित्र (=दो-तीन कुश !) तुम यज्ञसाधन दूध को पवित्र करने वाले हो। हे स्थालि (=बटलोई !) तुम द्यौ हो, पृथ्वी हो। वायु का घर्म (=दीपक) हो। सबकी धारिका हो। तुम उत्तम तेज अग्नि से दृढ़ होओ। तुम टेढ़ी मत होओ। यज्ञ का स्वामी भी तुम्हें टेढ़ी न करे ॥ २ ॥

उ० तस्यां पवित्रं करोति। वसोः पवित्रमसि वसोर्वासयितुर्यज्ञस्य यज्ञसाधनभूते पयसि। अत्र यज्ञशब्दः पयसः पवित्रं परिपावनं भवसीत्यर्थः। उखामादत्ते द्यौरसि पृथिव्यसि 'उपस्तौत्येवैनामेतत्' इति श्रुतिः। सा यद्दिवोवयवभूतेनोदकेन क्रियते तेन द्यौरित्युच्यते। यत्पृथिव्यवयवभूतया मृदा क्रियते तेन पृथिव्युच्यते। मातरिश्वन इत्यधिश्रयति। उखोच्यते। मातरिश्वनो घर्मोऽसि। मातरिश्वा वायुः। मातर्यन्तरिक्षे श्वसितीति वायोः संबन्धी त्वं घर्मोऽसि। त्रयो घर्मा अग्निवायुसूर्यदैवत्याः। तत्र मध्यमो घर्मः साधवेत्वेति 'अयं वै साधुर्योयं पवते' इति वायुदेवत्यः स त्वमसीत्यर्थः। यतश्च त्वं वायुः अतः। विश्वधा असि सर्वस्य धारयिता भवसि। किंच परमेण धाम्ना दृꣳहस्व धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति च। उत्कृष्टेन नाम्नाभिहिता सती घर्मोसीत्यादिना आत्मानं दृꣳहस्व दृढीकुरुष्वेत्यर्थः। मा ह्वाः। 'ह्वृ कौटिल्ये'। मा ह्वार्षीः मा कुटिली भूः। दृढीभूतायामपि लुटितायां पयःस्कन्दनं भवति। तन्माभूदित्येवमुच्यते। मा च ते तव यज्ञपतिरधिष्ठानाप्रच्यवतु ॥ २ ॥

म० 'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कुशौ त्रिवृद्वा' (का० ४।२।१५।१६) इति। वासयति वृष्ट्यादिद्वारा स्थापयति विश्वमिति वसुः यज्ञः। 'यज्ञो वै वसुर्यज्ञस्य पवित्रमसि' (१।७।१।९) इति श्रुतेः। यज्ञशब्देन तदीयहविर्द्रव्यरूपं क्षीरं लक्ष्यते। हे दर्भमय पवित्र, वसोः इन्द्रदेवताया निवासहेतोः पयसः शोधकं पवित्रं त्वं असि। अनेन मन्त्रेण पवित्रं कृत्वा पर्णशाखायां बध्नीयात्। द्वौ कुशौ कुशत्रयं वा पवित्रमुच्यते ॥ 'द्यौरसीति स्थाल्यादानम्' (का० ४।२।१९) इति। यस्यां स्थाल्यां क्षीरं प्रक्षेप्स्यं तद्ग्रहणार्थोऽयं मन्त्रः। हे स्थालि, मृज्जलाभ्यां निष्पन्ना त्वं द्यौरसि जलहेतुवृष्टिप्रदद्युलोकरूपासि। द्युसंबन्धात्तद्रूपत्वमस्यामुपचर्यते। तथा पृथिव्यसि पृथिव्याः सकाशादुद्धृतया मृदा निष्पन्नत्वात्पृथिवीरूपत्वम् ॥ 'मातरिश्वन इत्यधिश्रयति' (का० ४।२।२०) इति। गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरुह्य तेपूखामधिश्रयति। हे उखे, त्वं मातरिश्वनः वायोः घर्मः दीपकोऽन्तरिक्षलोकोऽसि। मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति निश्वासवच्चेष्टां करोतीति मातरिश्वा वायुः। घर्मः। 'घृ क्षरणदीप्त्योः'। घर्मः दीपकः संचारस्थानप्रदानेन वायोर्दीपकोऽभिव्यञ्जकोऽन्तरिक्षलोकः। हे स्थालि, तवोदरेऽप्यन्तरिक्षरूपस्यावकाशस्य वायुसंचारस्य सद्भावात्त्वमपि वायोर्घर्मरूपासि ॥ द्यौरसि पृथिव्यसीति पूर्वमन्त्रे लोकद्वयरूपत्वमुखाया उक्तम्। अत्र मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्यन्तरिक्षलोकरूपत्वमुच्यते। तस्मादेषां त्रयाणां लोकानां धारणात् त्वं विश्वधा असि विश्वं दधातीति विश्वधाः विश्वधारणसमर्थासि लोकत्रयरूपत्वात्। किंच परमेण धाम्ना उत्तमेन बहुक्षीरधारणसामर्थ्यरूपेण

तेजसा हे उखे, त्वं दृंहस्व दृढा भव। त्वच्छिद्रस्य क्षीरस्य गलनं वारयितुम्। अन्यथा भग्नायास्तव छिद्रेण क्षीरं गलेत्। 'दृहि वृहि वृद्धौ' इति धातुर्यद्यपि वृद्ध्यर्थस्तथापि दार्ढ्ये सति भङ्गाभावेन चिरमवस्थानाद्दार्ढ्यं नाम कालवृद्धिरेव भवति। किंच। हे उखे, मा ह्वाः कुटिला मा भव। 'ह्वृ कौटिल्ये'। यद्युखा कुटिला भवेत्तदानीमवाङ्मुखायां सत्यां तत्स्थं क्षीरं गलेत्। अतः क्षीरधारणाय दार्ढ्यमकौटिल्यं चार्थ्यते। किंच ते यज्ञपतिः त्वत्संबन्धी यजमानः मा ह्वार्षीत् कुटिलो मा भूत्। त्वच्छिद्रक्षीरस्कन्दनेनानुष्ठानविघ्न एव यजमानस्य कौटिल्यम्। तच्च त्वदीयेन दार्ढ्येन कौटिल्याभावेन च न भविष्यतीति प्रार्थ्यते॥ २॥

वसोः॑ प॒वित्र॑मसि श॒तधा॑रं॒ वसोः॑ प॒वित्र॑मसि स॒हस्र॑धारम्। दे॒वस्त्वा॑ सवि॒ता पु॑नातु॒ वसोः॑ प॒वित्रे॑ण श॒तधा॑रेण सु॒प्वा॒ काम॑धुक्षः॥ ३॥

[वसोः॑। प॒वित्र॑म्। असि। श॒तधा॑र॒मिति॑श॒त। धार॑म्। वसोः॑। प॒वित्र॑म्। असि। स॒हस्र॑धार॒मिति॑स॒हस्र॑। धार॑म्। दे॒वः। त्वा॒। स॒वि॒ता। पु॒ना॒तु॒। वसोः॑। प॒वित्रे॑ण। श॒तधा॑रे॒णेति॑श॒त। धारे॑ण। सु॒प्वेति॑सु। प्वा। काम॑म्। अ॒धु॒क्षः॒॥३॥]

हे पवित्र (=दर्भमुष्टि) ! शतधार क्षीर के तुम पवित्र करने वाले हो। सहस्रधारक्षीर के तुम पवित्र करने वाले हो। (—आदि पढ़कर दर्भमुष्टि को बटलोई में रखना)। हे क्षीर ! तुम्हें शोधक सवितादेव शतधार पवित्र (=दर्भमुष्टि) से पवित्र करे। हे दुहने वाले ! तुमने किस गाय को दुहा है ?॥ ३॥

उ० तस्यां पवित्रं निदधाति। वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम्। शतसहस्रशब्दौ संख्योत्तरवचनौ। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते। अनन्तधारमित्यर्थः। आसिच्यमाने जपति। देवस्त्वा सविता। पय उच्यते। देवस्त्वा सविता पुनातु दोषात्पृथक्करोतु निर्दोषं करोतु। वसोरग्निष्टोमयज्ञस्य संबन्धिना आविकेन अनेकधारेण अच्छिद्रेण पवित्रेण। सुप्वा शोभनं पुनातीति सुपूः तेन सुप्वा। साधुपवनेन पवित्रेण। अथाह कामधुक्ष इति प्रश्नोयम्। गवां मध्ये त्वं कां गां अधुक्षः। 'दुह प्रपूरणे' दुग्धवानसि॥ ३॥

म० 'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां करोत्युदग्वा' इति। अस्यामुखायां स्थापनीयस्य पवित्रस्य प्रागग्रत्वं सामान्यतः प्राप्तमिति सिद्धवत्कृत्वोदगग्रत्वं विकल्प्यते। हे शाखापवित्र, वसोः इन्द्रदेवतानिवासहेतोः पयसः शोधकं पवित्रं त्वम् असि। पवित्रेण व्यवधाने सति क्षीरेण सह स्थाल्यां पततां तृणपर्णादीनां प्रतिबध्यमानत्वात्पवित्रस्य क्षीरशोधकत्वम्। किंभूतं पवित्रम्। शतधारं शतसंख्या धारा यस्मिन्। तथा सहस्रधारं सूक्ष्मैः पवित्रच्छिद्रैः स्थाल्यां पतन्तीनां क्षीरधाराणां शतसहस्रसंख्याकानां सद्भावाच्छोधकत्वमाहतुर्म्। वसोः पवित्रमिति द्विरुक्तिः। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते (निरु० १०।४२) इति। 'देवस्य त्वेत्यासिच्यमाने जपति' (का० ४।२।२३) इति। पयो देवता। दोहनादूर्ध्वं स्थाल्यां सिच्यमान हे क्षीर, सविता प्रेरको देवः पूर्वोक्तरीत्या। शतधारेण वसोः पवित्रेण। त्वा त्वाम्। पुनातु शोधयतु। सुप्वेति पवित्रविशेषणम्। सुष्ठु पुनातीति सुपूः तेन सुप्वा। नुडागमाभाव आर्षः॥ कामधुक्ष इति प्रश्नः (४।२।२४) इति एकस्यां गवि दुग्धायां दोग्धारं प्रत्यध्वर्युः पृच्छेत्। हे दोग्धः, विद्यमानानां गवां मध्ये त्वं कां गाम् अधुक्षः दुग्धवानसि॥३॥

सा वि॒श्वायुः॒ सा वि॒श्वक॑र्मा॒ सा वि॒श्वधा॑याः। इन्द्र॑स्य त्वा भा॒गꣳ सोमे॒नात॑नच्मि॒ विष्णो॒ ह॒व्यꣳ र॑क्ष॥ ४॥

[सा। वि॒श्वायु॒रिति॑वि॒श्व। आयुः॑। वि॒श्वक॑र्मे॒ति॑वि॒श्व। कर्मा॑। वि॒श्वधा॑या॒ऽइति॑वि॒श्व। धायाः॑। इन्द्र॑स्य। त्वा॒। भा॒गम्। सोमे॑न। आ। त॒न॒च्मि॒। विष्णो॒ऽइति॑विष्णो॒। ह॒व्यम्। र॒क्ष॥४॥]

(अध्वर्यु—) 'वह गाय विश्वायु (=सबकी आयु) नाम वाली है। वह विश्वकर्मा (=सर्वनिर्मात्री) है और वह विश्वधाया (=सबको दाई के समान पालने-पोसने तथा दूध पिलाने वाली) है। जमाने के निमित्त हाँडी प्रभृति में स्थित हे क्षीर ! इन्द्र के अंशरूप तुम दूध को मैं दही की जामन डालकर गाढ़ा (=कठिन) करता हूँ। हे विष्णो ! तुम इस हवनीय दधिभावि दुग्ध की रक्षा करो॥ ४॥

उ० अमूमित्युक्ते दोग्ध्रा सा विश्वायुरित्यध्वर्युराह। सा गौर्विश्वस्य जगतः आयुषो दात्री। द्वितीयामाह। सा गौर्विश्वस्य जगतः कर्मा कर्त्री। तृतीयामाह। सा गौर्विश्वस्य जगतः धायाः धयतेर्णिजन्तस्यासुनि रूपम्। पाययित्री। यज्ञादेव सर्वाः प्रजा उत्पद्यन्ते आयुर्भोजनसहिताः स गवामुपचर्यते। आतनच्मि। इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेन दध्ना आतनच्मि। तञ्चतिः कठिनीकरणार्थः। दधिभावमापादयामीत्यर्थः॥ अपिदधाति विष्णो हव्यं रक्ष। 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतिः। हविर्गोपाय॥ ४॥

म० प्रोक्ते 'सा विश्वायुरित्याह' (का० ४।२।२५) इति पूर्वोक्तप्रश्नस्योत्तरे अमूं गामिति दोग्ध्रा प्रोक्ते सति सा विश्वायुरिति मन्त्रेण दोग्धारं प्रत्यध्वर्युर्ब्रूयात्। या गौस्त्वया दुग्धा मया च पृष्टा सा विश्वायुःशब्देनाभिधेया। विश्वमायुर्यस्याः सा विश्वायुः। यजमानस्य संपूर्णं आयुः प्रयच्छतीत्यर्थः। 'एवमितरे उत्तराभ्याम्' (का० ४।२।२६) इति। यथा प्रथमा गौः पृष्टा एवमितरे द्वितीयतृतीये गावौ तद्दोहनादूर्ध्वं कामधुक्ष इति मन्त्रेण प्रष्टव्ये। दोग्धा तूत्तरेऽमूमिति प्रोक्ते सा विश्वकर्मा सा विश्वधाया इति मन्त्राभ्यां क्रमेण तयोराशिषं ब्रूयात्। या द्वितीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वकर्मा, या तृतीया गौस्त्वया पृष्टा सा विश्वधायाः। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः'। विश्वान्सर्वान्देवान्दधाति क्षीरदध्यादिहविर्दानेन पुष्णातीति विश्वधायाः। असुन्प्रत्ययो णिच्च। णित्त्वात् 'आतो युक् चिण्कृतोः' (पा० ७।३।३३) इति युक्। यद्वा। 'धेट् पाने'। विश्वानिन्द्रादिदेवान् क्षीरादिहव्यं धापयति पाययतीति विश्वधायाः। 'उद्वास्यातनक्ति प्राग्घुतशेषेणेन्द्रस्य त्वा' (का० ४।२।३२) इति। क्वथितं क्षीरमग्नेरुद्वास्य मन्दोष्णे तत्र प्रातःकालीनहोमावशिष्टेन दध्ना दधिनिष्पत्तये आतञ्चनं कुर्यात्। हे क्षीर, इन्द्रस्य भागं त्वां सोमेन सोमवल्लीरसेन आतनच्मि

दृष्यर्थं कठिनीकरोमि। तद्व्याप्तिः कठिनीकरणार्थः। यद्यप्यत्रा-तञ्चनहेतुर्दधिशेषस्तथापि भावनया तस्यैव सोमत्वं संपाद्यते। यथा कश्चित्पुमान्बन्धुत्वेन भावितो बन्धुर्भवति प्रातिकूल्येन भावितः शत्रुश्च। तदुक्तं वसिष्ठेन 'बन्धुत्वे भावितो बन्धुः ... त्वे भावितः परः। विषामृतदशैवेह स्थितिर्भावनिबन्धिनी॥' इति। भोज्यं वा विषत्वेन भावितं वान्ति करोति। अमृतत्वेन भावितं जीर्णं सद्बलहेतुर्भवति। तथात्र दधिशेषस्य भावनया सोमत्वम्॥ 'सोदकेनापि दधात्यमृण्मयेन विष्णो हव्यमिति' (का० ४।२।३४) इति। हे विष्णो, इदं हव्यं क्षीरं रक्ष। सर्वत्र सृष्टौ पालने संहारे च ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अभिमानिन्यो देवताः। अतो विष्णुं संबोध्य हविषो रक्षा प्रार्थ्यते॥ ४॥

अग्ने॑ व्रतपते व्र॒तं च॑रिष्यामि॒ तच्छ॑केयं॒ तन्मे॑ राध्यताम्। इ॒दम॒हमनृ॑तात्स॒त्यमुपै॑मि॥ ५॥

[अग्ने॑। व्र॒तप॒त॒ऽइति॑व्रत। प॒ते॒ व्र॒तम्। च॒रि॒ष्या॒मि॒। तत्। श॒के॒य॒म्। तत्। मे॒। रा॒ध्य॒ता॒म्। इ॒दम्। अ॒हम्। अनृ॑तात्। स॒त्यम्। उप॑। ए॒मि॒॥ ५॥]

हे अग्ने! हे व्रत (= यज्ञ) के पालक! मैं अनुष्ठान को पूरा करूँगा। मैं उसे पूरा कर सकूँ। हे अग्ने! वह मुझमें बढ़ाओ या मेरे उस यज्ञ को फल से समृद्ध बनाओ। अब यह मैं, तुम्हारी अनुकम्पा से, यज्ञ को पूरा न करने के असत्य से सत्य (= यज्ञ को पूरा करना) को प्राप्त होऊँ॥ ५॥

उ० व्रतमुपैति। अग्ने व्रतपते। हे भगवन् अग्ने, व्रतस्य पते। व्रतं सत्यादिकं चरिष्यामि। तद्व्रतं तव प्रसादात् शकेयं शक्नुयाम्। शक्तं च सत् तत् मे मम राध्यतां सिध्यताम्। यज्ञफलसमृद्धिराशास्यते। अनेन वाग्निरुच्यते। इदमहं त्वत्सा-क्षिकमनृतादसत्यात्सत्यमुपगच्छामि॥ ५॥

म० 'अपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्निमीक्षमाणोऽपि उपस्पृश्य व्रतमुपैत्यग्ने व्रतपत इदमहमिति वा' (२।३।११) इति। हे व्रतपते, व्रतस्यानुष्ठेयस्य कर्मणः पते पालक हे अग्ने, त्वदनुज्ञया व्रतं चरिष्यामि कर्मानुष्ठास्यामि। तच्छकेयं तत्कर्मानुष्ठातुं शक्तो भूयासं त्वत्प्रसादात्। तन्मे राध्यतां मदीयं तत्कर्म निर्विघ्नं सत् फलपर्यन्तं सिध्यतु। शकेराशीर्लिङ्यासुट्। 'लिङ्याशिष्यङ्' (पा० ३।१।८६) 'अतो येयः' (पा० ७।२।८०)। गुणः। शकेयम्। 'अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः' (१।१।१।२) इति श्रुतिः। इदमहम्। अहं यजमानोऽस्मादनृतान्मनुष्यजन्मन उद्धृत्य सत्यं देवताशरीरम् उपैमि प्राप्नोमि। सत्यमनुष्ठीयमानकर्मरूपेण प्रत्यक्षमिति मन्वान इदमिति विशिनष्टि। अनृतं मनुष्यजन्म शीघ्रविनाशित्वात्। यथा स्वप्नगजादयो बोधमात्रेण शीघ्रं निवर्तमाना अनृता उच्यन्ते। सत्यं देवजन्म बहुकालस्थायित्वात्। यथा जागद्-गजादयः। श्रुतिरपि 'इदमहमनृतात्सत्यमुपैमि' (१।१।१।४) इति। तन्मनुष्येभ्यो देवानुपावर्तत इति। यद्वा लोकप्रसिद्धे एव सत्यानृते ग्राह्ये। नानृतं वदेदिति कर्मण्यनृतनिषेधात्। अनृतवदमाद्युद्धृत्याहमिदं सत्यवदनुपैमि। अत इदं सत्यवदनं कर्माङ्गत्वात्कर्मकाले पालनीयम्॥ ५॥

कस्त्वा॑ युनक्ति॒ स त्वा॑ युनक्ति॒ कस्मै॑ त्वा युनक्ति॒ तस्मै॑ त्वा युनक्ति॒। कर्म॑णे वा॒ वेषा॑य वाम्॥ ६॥

[कः॒। त्वा॒। यु॒न॒क्ति॒। सः॒। त्वा॒। यु॒न॒क्ति॒। कस्मै॑। त्वा॒। यु॒न॒क्ति॒। तस्मै॑। त्वा॒। यु॒न॒क्ति॒। कर्म॑णे। वा॒म्। वेषा॑य। वा॒म्॥ ६॥]

यज्ञार्थ जल के धारक हे पात्र! तुम्हें कौन इस कर्म में नियुक्त करता है? तुम्हें वह प्रजापति ही नियुक्त करता है। हे पात्र! किसके लिए तुम्हें वह प्रजापति नियुक्त करता है? उस अग्नि या यज्ञ के लिए ही वह तुम्हें नियुक्त करता है। हे शूर्प–अग्निहोत्र हवणि! तुम दोनों को यज्ञकर्म के लिए और उसमें व्याप्त होने के लिए (मैं ग्रहण करता हूँ)॥ ६॥

उ० अपः प्रणयति। कस्त्वा युनक्ति। यज्ञस्यारम्भकर्मणि आत्मनः कर्तृत्वमपनीयाध्वर्युः प्रजापतेर्यज्ञस्य कर्तृत्वमाह। अत्र चत्वारि सर्वनामानि। तत्र प्रथमतृतीये प्रश्नभूते। द्वितीयचतुर्थे प्रतिप्रश्नभूते। कस्त्वा युनक्ति। हे यज्ञ, प्रजापतिः न मनुष्यः स तु यज्ञः प्रजापतिः त्वां युनक्ति। कस्मै प्रयोजनाय युनक्तीत्यध्वर्युराशङ्क्योत्तरं ददाति। तस्मै प्रयोजनाय युनक्ति। यज्ञादुत्पत्तिः स्थितिश्च जगतः। अतोऽनेन सर्वनाम्ना तदेव निर्दिश्यते॥ शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते। कर्मणे यज्ञकर्मणे वां युवां अहं आददे इति वाक्यशेषः। वेषाय। 'विष्लृ व्याप्तौ'। यज्ञव्याप्त्यर्थं वां युवां अहमाददे इति च॥ ६॥

म० एवं व्रतमुपेत्य ब्रह्माणं वृत्वापां प्रणयनं कुर्यात्। 'ब्रह्मन्नपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेत्याहानुज्ञात उत्तरेणाहवनीयं संप्रति निदधाति कस्त्वा युनक्ति' (का० २।३।२–३) इति। अत्र मन्त्रे प्रयुञ्जानोऽध्वर्युर्यज्ञारम्भकर्मण्यात्मनः कर्तृत्वमपनीय प्रजापतेर्यज्ञकर्तृत्वं प्रश्नोत्तररूपाभ्यां मन्त्रवाक्याभ्यां प्रतिपादयति। प्रणीतानामपां धारक हे पात्र, त्वां कः पुरुषो युनक्ति आहवनीयस्योत्तरभागे स्थापयतीति प्रश्नः। तच्छब्दः प्रसिद्धार्थवाची। सर्वेषु वेदेषु जगन्निर्वाहकत्वेन प्रसिद्धो यः प्रजापतिरस्ति स एव परमेश्वरः हे पात्र, त्वां युनक्ति इत्युत्तरम्। पुनरपि कस्मै प्रयोजनाय त्वां युनक्ति इति प्रश्नः। तस्मै प्रजापतये तत्प्रीत्यर्थं त्वा युनक्ति इत्युत्तरम्। सर्वकर्माणि परमेश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठेयानीति भगवद्गीतास्वर्जुनं प्रति भगवतोक्तम् 'सर्वकर्माण्यपि सदा' (१८।५६) 'ब्रह्मार्पणं' (४।२४) इति च परिस्तीर्य द्वन्द्वशः पात्राण्यासाद्य शूर्पं चाग्निहोत्रहवणीं चादत्ते। 'कर्मणे वामिति शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादाय' (का० २।३।१०) इति। कर्मणे हे अग्निहोत्रहवणि, हे शूर्प, वां युवां कर्मार्थमहमाददे इति शेषः। वेषाय च। 'विष्लृ व्याप्तौ'। घञ्। वेषो व्याप्तिः। सूचितकर्मसु व्याप्त्यर्थं च वां युवामहमाददे। शकटेऽवस्थितानां व्रीहीणां हविरर्थं पृथक्करणं प्रोक्षणार्थोदकधारणमित्यादयोऽग्निहोत्रहवणीव्यापाराः। व्रीहिनिर्वापधारणमुलूखले व्रीहिप्रक्षेपः पुनरुद्धरणं चेत्यादयः शूर्पव्यापाराः॥ ६॥

प्रत्यु॑ष्ट॒ꣳ रक्षः॒ प्रत्यु॑ष्टा॒ अरा॑तयो॒ निष्ट॑प्त॒ꣳ रक्षो॒ निष्ट॑प्ता॒ अरा॑तयः। उ॒र्व॒न्तरि॑क्ष॒मन्वे॑मि॥ ७॥

[प्रत्यु॑ष्ट॒मिति॒प्रति॑। उ॒ष्टम्॥ रक्षः॑। प्रत्यु॑ष्टा॒ऽ-

इतिप्रति । उष्टाः । अरातयः । निष्टप्तम् । निस्तप्तमितिनिः । तप्तम् । रक्षः । निष्टप्ताः । निस्तप्ता इतिनिः । तप्ताः । अरातयः । उरु । अन्तरिक्षम् । अनु । एमि ॥ ७ ॥]

(दोनों को तपाते हुए—) राक्षस दग्ध कर दिये गये। अदाता दग्ध कर दिये गये। राक्षस पूर्ण भस्म कर दिये गये। अदाता भी पूर्ण दग्ध कर दिये गये। अब मैं विस्तृत अन्तरिक्ष में प्रवेश करता हूँ ॥ ७ ॥

उ० प्रतपति। प्रत्युष्टं 'उष दाहे'। प्रतिज्ञाय दग्धं रक्षः प्रतिज्ञाय च दग्धा अरातयः। न विद्यते रातिर्दानं येषां ते अरातयः। अनेन वा। निष्टप्तम्। 'तप संतापे'। निरित्येतस्य स्थाने नितरां तप्तं रक्षः नतु यज्ञसाधनमित्यभिप्रायः। उक्तमन्यत्। गच्छति उर्वन्तरिक्षम्। यद्यपि रक्षोभिराकुलमन्तरिक्षं तथाप्यनेन यजुषा उरु विस्तीर्णं कृत्वा अन्वेमि प्रतिगच्छामि ॥

म० 'प्रतपनं प्रत्युष्टं निष्टप्तमिति वा' (का० २।३।११) इति। रक्षः राक्षसजातिः। प्रत्युष्टं प्रत्येकं दग्धम्। 'उष दाहे'। अनेनाग्निहोत्रहवणीशूर्पयोः प्रतपनेनात्र स्थिता राक्षसा दग्धा इत्यर्थः। अरातयोऽपि प्रत्युष्टाः प्रत्येकं दग्धाः। 'रा दाने'। हविषो दक्षिणाया वा दानं रातिः। रातेः प्रतिबन्धका अरातयस्तेऽपि दग्धाः। अन्यथा न यज्ञसाधनमित्यर्थः। शूर्पादौ निगूढं रक्षो निष्टप्तं निःशेषेण तप्तं संतप्तम्। 'तप संतापे'। अरातयश्च निष्टप्ताः। अनयोर्मन्त्रयोर्विकल्पः॥ 'गच्छत्युर्वन्तरिक्षम्' (का० २।३।१२) इति। उरु विस्तीर्णम्। अन्तरिक्षम् अवकाशम्। अन्वेमि अनुसृत्य गच्छामि। गच्छतः पुरुषस्य पार्श्वयोरेव स्थितं रक्षोऽनेन मन्त्रेण निराक्रियत इत्याशयः ॥७॥

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः। देवानामसि वह्नितमꣳ सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम् ॥ ८ ॥

[धूः । असि । धूर्व । धूर्वन्तम् । धूर्व । तम् । यः । अस्मान् । धूर्वति । तम् । धूर्व । यम् । वयम् । धूर्वामः । देवानाम् । असि । वह्नितममितिवह्नि । तमम् । सस्नितममितिसस्नि । तमम् । पप्रितममितिपप्रि । तमम् । जुष्टतममितिजुष्ट । तमम् । देवहूतममितिदेव । हूतमम् ॥८॥]

हविर्धान शकट की हे धुरे ! तुम धुरा हो। तुम हिंसा करने वाले राक्षसादि को हिंसित करो। उसको हिंसित करो—जो हमें हिंसित करता है। उसको हिंसित करो जिसको हम हिंसित करते हैं। हे शकट ! देवों के तुम अत्यन्त वाहक, सम्भक्ता, पालक, प्रिय और आह्वानकारी हो ॥ ८ ॥

उ० धुरमभिमृशति। धूरसि। अनसोऽवयवं धुरं स्तौति। तत्र श्रुतिः 'अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्ब्रवीती'ति। हविर्ग्रहीष्यन् धुर्यमग्निं ब्रवीति। धूरसि। धूर्वतेर्वधकर्मणः। धूर्वणक्रियानिमित्तं हि ते नाम। अतो ब्रवीमि। धूर्व धूर्वन्तं हिन्धि हिंसन्तं। धूर्व तं हिन्धि तं। योऽस्मान्धूर्वति योऽस्मान् हिनस्ति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः। तं पुरुषं हिंधि यं वयं हिंस्मः। अनस उपस्तम्भनमभिमृशति। देवानामसि। अन उच्यते। देवानामग्न्यादीनां त्वं भवसि। वह्नितमं वह्निर्वोढा। 'वह प्रापणे' इत्यस्य रूपम्। वोढृतमम्। सर्वे तमपः अतिशयार्थाः। सस्नितमं। 'ष्णै वेष्टने'। 'आदृगमहन—' इत्यादिना किन्प्रत्ययः। चर्मणा स्नायुना च परिवृततमम्। अथवा पार्श्वतः काशैर्गोणिपटैश्च परिवृततमम्। पप्रितमम्। 'प्रा पूरणे'। पूर्ववत् किन्प्रत्ययः। हविषा पूर्णतमम्। जुष्टतमम्। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। अत्र जुषिः प्रीतौ वर्तते। अभिप्रेततमं सेविततमं वा। देवहूतमं देवानाह्वयतीति देवहूः देवानामाह्वातृतमम् ॥ ८ ॥

म० 'अपणस्य पश्चादनस्तिष्ठति समङ्क्ष्य धूरसीति धुरभिमर्शनम्' (२।२।१३।१३) इति। अस्यायमर्थः। अपणस्य पुरोडाशपाकहेतोर्गार्हपत्यस्य पश्चादनः शकटं व्रीहियुक्तं तिष्ठति। तच्च समङ्क्ष्य सम्यगङ्गानि यस्य तत्सर्वाङ्गोपेतं तस्य धुरं बलीवर्दवहनयोग्यं युगप्रदेशं धूरसीति मन्त्रेण स्पृशेदिति ॥ अथ मन्त्रार्थः—व्रीहिरूपहविर्धारकशकटसंबन्धिनो युगस्य बलीवर्दवहनप्रदेशे कश्चिद्धिंसकोऽग्निः शास्त्रदृष्टोऽस्ति तं प्रार्थयते। 'अग्निर्वा एष धुर्यस्तमेतदत्येष्यन्भवति' (१।१।२।१०) इति श्रुतेः। हे वह्ने, त्वं धूरसि हिंसकोऽसि। 'तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः' धुर्वतेः क्विप्। यतो धूरसि अतः धूर्वन्तं हिंसन्तं पाप्मानं धूर्व विनाशय। किंच यः राक्षसादिर्यागविघ्नेन अस्मान् धूर्वति हिंसितुमुद्युक्तस्तमपि धूर्व विनाशय। यं च वयं धूर्वामः तमपि धूर्व। यमालस्यादिरूपं वैरिणं वयमनुष्ठातारो धूर्वामो हिंसितुमुद्युतास्तमपि धूर्व विनाशय। शकटस्थिताग्न्यतिक्रमणनिमित्तमपराधमपह्नोतुमग्न्याधारभूता शकटस्य धूरनेन मन्त्रेण स्पृश्यते 'देवानामित्युपस्तम्भनस्य पश्चादीषाम्' (का० २।३।१४) इति। शकटस्य दीर्घं काष्ठमीषा तदग्रस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति। तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनं तस्य पश्चाद्भागे तामीषां स्पृशेत्। देवानामसि। हे शकट, त्वं देवानां सम्बन्धि असि भवसि। किंभूतं वह्नितमम् 'वह प्रापणे'। वहतीति वह्नि अतिशयेन वह्नि वह्नितमम्। व्रीहिरूपस्य हविषोऽतिशयेन प्रापकम्। तथा सस्नितमं 'ष्णा शौचे' अतिशयेन शुद्धम्। 'आदृगमहन—' (पा० ३।२।१७१) इत्यादिना किप्रत्ययः। यद्वा 'ष्णै वेष्टने'। दार्ढ्याय चर्मादिभिरतिशयेन वेष्टितम्। पप्रितमम्। 'प्रा पूरणे' व्रीहिभिरतिशयेन पूरितम्। जुष्टतमं 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। देवानामतिशयेन प्रियम्। देवहूतमम्। 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' देवानामतिशयेनाह्वातृ। व्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति ॥ ८ ॥

अह्रुतमसि हविर्धानं दृꣳहस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत्। विष्णुस्त्वाक्रमतामुरु वातायापहतꣳ रक्षो यच्छन्तां पञ्च ॥ ९ ॥

[अह्रुतम् ॥ असि । हविर्धानमितिहविः । धानम् । विष्णुः । त्वा । क्रमताम् । उरु । वाताय । अपहतमित्यप । हतम् । रक्षः । यच्छन्ताम् । पञ्च ॥ ९ ॥]

तुम कुटिल नहीं हो (=सरल-सीधे भाव से स्थित हो)। हे हवि ढोने के शकट! तुम दृढ़ होओ। तुम तिरछे मत पड़ो। यज्ञपति भी तुम्हें तिरछा न करे। तुम पर विष्णु आरोहण करे। तुम वायु के प्रवेशार्थ विस्तृत होओ। राक्षस विनष्ट हो गये। हे शकट! पाँच अंगुलियों द्वारा बंधकर बनी हुई मुट्ठीभर व्रीहि-यवादि हमें प्रयोगार्थ प्रदान करो ॥ ९ ॥

उ० अहुतमसि 'हुह्वरेश्छन्दसि' इति ह्वरतेर्लुठनार्थस्य निष्ठायां हुरादेशः। अलुठितं पूर्णमसि। हविर्धानं हविषां निधानम्। अतः आत्मानं दृꣳहस्व दृढीकुरु। ममारूरुवते अवहितं भव। मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति उक्तार्थः। आरोहति। विष्णुर्यज्ञस्त्वां शकट आक्रमतां आरोहतु। अहं त्वसमर्थ इत्यभिप्रायः। प्रेत्तते हविष्यात्। उरुवाताय उरु महत् वाताय प्राणाय त्वां करोमीति प्रेत्तते। अपद्रव्यं निरस्यति। अपहतं 'हन हिंसागत्योः'। अत्र गतौ वर्तते। अपगतं अस्माद्धविषो रक्षः। आलभते। यच्छन्तां पञ्च 'यम उपरमे' निवध्नन्तु त्वां हविष्यं पञ्च अङ्गुलयः ॥ ९ ॥

म० अहुतमसि। 'ह्वृ कौटिल्ये'। क्तप्रत्ययः। 'हुह्वरेश्छन्दसि' (पा० ७।२।३१) इति निष्ठायां हुआदेशः। अहुतम् अकुटिलम् असि। आरोहणेऽपि भङ्गभीतिर्नास्तीत्यर्थः। हविर्धानम्। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः'। हविषो व्रीहिरूपस्य धारकं पोषकं भवसि। अतः दृंहस्व। मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीदिति पूर्ववद्व्याख्येयम्। 'विष्णुस्त्वेत्यारोहणम्' (का० १।३।१५) इति। हे शकट, विष्णुः व्यापको यज्ञः त्वा त्वां क्रमतां पादेनाक्रम्यारोहतु नाहं समर्थ इति भावः। 'प्रेत्तत उरु वातायेति हविष्यात्' (का० १।३।१६) इति। हे शकट, वाताय उरु भवेति शेषः। तदन्तर्वर्तिव्रीहिषु वायुसञ्चाराय विस्तीर्णं भव। शकटस्य व्रीहीणां तृणाद्याच्छादितत्वात्सङ्कोचे वायुप्रवेशाभावादाच्छादनमपनीय यथा वायुः प्रविशति तथा सङ्कोचं परित्यजेत्यर्थः। वायुरूपप्राणप्रवेशाद्धविः सप्राणं क्रियते मन्त्रेण। किञ्च वायुप्रवेशरहितं सर्वं वस्तु वरुणदेवत्यं भवति। वरुणश्च बन्धकारित्वाद्यज्ञनिरोधकस्तन्निवृत्त्यर्थमयं मन्त्रः। यद्वै किञ्च 'वातो नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवत्यमुरुवातायेत्याह वारुणमेवैतत्करोति' इति तित्तिरिवचनात्। 'अपहतमिति निरस्यत्यन्यदविद्यमानेऽभिमृशेत्' (का० २।३।१७–१८) इति व्रीहिभ्योऽन्यत्तृणादिकं यदि तत्र भवेत्तदनेन निरस्येत्। तृणाद्यभावे व्रीहीनभिमृशेदिति सूत्रार्थः। अथ मन्त्रार्थः— रक्षः यज्ञविघातकम्। अपहतं निराकृतं तृणादिकमेव रक्ष उच्यते। 'यच्छन्तामित्यालभते' (का० २।३।१९) इति। पञ्च पञ्चसंख्याका अङ्गुलयो व्रीहिरूपं हविः यच्छन्तां नियच्छन्तु। अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना व्रीहीन्गृह्णीयादित्यर्थ उक्तो भवति ॥ ९ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। अ॒ग्नये॑ जुष्टं॑ गृह्णाम्यग्नीषोमा॑भ्यां जुष्टं॑ गृह्णामि ॥ १० ॥

[दे॒वस्य॑। त्वा॒। स॒वि॒तुः। प्र॒स॒व इति॑। प्र। स॒वे। अ॒श्विनोः॑। बा॒हुभ्या॒मिति॑बा॒हुभ्या॑म्। पू॒ष्णः। हस्ता॑भ्याम्। अ॒ग्नये॑। जुष्ट॑म्। गृ॒ह्णा॒मि॒। अ॒ग्नीषोमा॑भ्याम्। जुष्ट॑म्। गृ॒ह्णा॒मि ॥ १० ॥]

सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं (=अध्वर्यु) अश्विनौ की बाहुओं और पूषा के हाथों से, हे हवि! तुम्हें ग्रहण करता हूँ। अग्नि के लिए प्रीतिकर तुम हविः को ग्रहण करता हूँ। अग्नि-सोम के लिए तुम प्रिय हवि को ग्रहण करता हूँ ॥ १० ॥

उ० गृह्णाति। देवस्य त्वा। त्वाशब्देन हविरुच्यते। देवस्य सवितुः प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानः। देवेन सवित्रा प्रसूतः। अश्विनोर्बाहुभ्यां न स्वाभ्यां। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू। पूष्णो हस्ताभ्यां न स्वाभ्याम्। पूषा हि देवानां भागधुक् भागपूरकः। अग्नये जुष्टम्। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। अत्र जुषिः प्रीतौ वर्तते। तथाहि 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इत्यग्निशब्दस्य चतुर्थी सञ्जाता। अग्नये जुष्टं रुचितमभिप्रेतं गृह्णामि। एतदुक्तं भवति। योऽग्निः सर्वेश्वरः सर्वात्मा तस्य तथाभूतमेतदन्नं भवितुमर्हति। नच तथाभूतं मनुष्येण तद्ग्रहीतुं शक्यते। अतोऽहं सावित्रं प्रसवमास्थायाश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वां हविष्यामग्नयेऽभिरुचितं गृह्णामि। तथा अग्नीषोमाभ्यां त्वां हविष्याभिरुचितं गृह्णामि ॥ १० ॥

म० 'देवस्य त्वेति गृह्णात्याग्नेयं चतुरो मुष्टीनेवमग्नीषोमीयं यथादैवतमन्यत्' (का० २।३।२०–२२) इति। हे हविः, सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति तेन प्रेरितोऽहम् अग्नये जुष्टं प्रियं त्वा गृह्णामि। अग्नीषोमाभ्यां व्यासक्तदेवताभ्यां च जुष्टं त्वा गृह्णामि। काभ्याम्। अश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां च। अंसमणिबन्धयोर्मध्यभागो दीर्घदण्डाकारो बाहुः। पञ्चाङ्गुलियुक्ताग्रभागो हस्तः। अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू। पूषा हि देवानां भागधुक्। अतो ग्रहणसाधनयोः स्वबाह्वोरश्विबाहुभावना कार्या। हस्तयोस्तु पूषहस्तभावनेति भावः। सर्वात्मकरयाग्नेर्हविस्तादृशं मनुष्येण कथं ग्रहीतुं शक्यमिति सवित्रानुज्ञातोऽश्विबाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां गृह्णामीत्यर्थः। किञ्च। 'सत्यं देवा अनृतं मनुष्याः' (१।१।२।१७) इति श्रुतेः देवानां सत्यरूपत्वात्तदनुस्मृतिपूर्वकं हविर्ग्रहणं फलपर्यवसायित्वात्सत्यं भवति। देवतास्मृत्यभावे तु मनुष्याणामनृतरूपत्वात्तत्कृतमनुष्ठानं निष्फलत्वादनृतं भवतीति देवतास्मरणमित्यभिप्रायः। हविर्गृह्णन्तमध्वर्युं देवताः सेवन्ते मम नाम ग्रहीष्यतीति। अनामग्रहं हविषि गृहीते तासां मिथः कलहो भवेदिदं मदर्थमेव गृहीतमिति तत्कलहनिवृत्त्यर्थमग्नये जुष्टमग्नीषोमाभ्यां जुष्टमिति देवतानिर्देशपूर्वकं हविर्ग्रहणमित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

भू॒ताय॑ त्वा॒ नारा॑तये॒ स्व॒रभि॒विख्ये॑षं॒ दृꣳह॑न्तां॒ दुर्याः॑ पृथि॒व्याम्। उ॒र्व॒न्तरि॑क्ष॒मन्वे॑मि पृथि॒व्यास्त्वा॒ नाभौ॒ सा॒द॒या॒म्यदि॑त्या उ॒पस्थे॒ऽग्ने ह॒व्यꣳर॑क्ष ॥ ११ ॥

[भू॒ताय॑। त्वा॒। न। अरा॑तये। स्वः॑। अ॒भि॒विख्ये॑ष॒मित्य॑भि। विख्ये॑षम्। दृꣳह॑न्ताम्। दुर्याः॑। पृ॒थि॒व्याम्। उ॒रु। अ॒न्तरि॑क्षम्। अनु॑। ए॒मि॒। पृ॒थि॒व्याः। त्वा॒। नाभौ॑। सा॒द॒या॒मि।

अदित्याः । उपस्थऽइत्युप । स्थे । अग्ने । हव्यम् । रक्ष ॥ ११ ॥]

हविर्धान शकट में शेष हे व्रीहि-यवादि ! बोने के द्वारा अधिक होने के लिए मैं तुम्हें इस शकट में शेष रखता हूँ। न अदान अर्थात् दान के लिये मैं तुम्हें अवशिष्ट रखता हूँ। स्वः (यज्ञ, आदित्य) को पूर्व में देखता हूँ। पृथ्वी पर स्थित घर दृढ़ होवें। मैं विस्तृत अन्तरिक्ष में प्राप्त होता हूँ। हे ग्रहीत हविः ! मैं तुझे पृथ्वी नाभि (=केन्द्रभूता) वेदि पर धरता हूँ—अदिति की गोद में। हे अग्ने ! तुम इस हवन योग्य व्रीहि-यवादि को रक्षित करो ॥११॥

उ० भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम्। भूताय भवनाय। त्वा त्वां परिशेषयामीति शेषः। नारातये न अदानाय। उप्तं रोपितं सत् व्रीह्यादि पुनरेव बहु भविष्यतीति परिशेषयामि न कृपणतायै। स्वरिति प्राङीक्षते। स्वरभिविख्येषं पश्येयम्। विपूर्वः ख्यातिर्दर्शनार्थः। स्वःशब्देन यज्ञोऽभिधीयते। स हि शोभनं प्राङीरितो भवति। यज्ञार्हदेवाः सूर्यः यज्ञोपि स्वःशब्देनोच्यते। 'यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यः' इति श्रुतेः। दृꣳहन्तामित्यवरोहति। 'दृहि बृहि वृद्धौ' इति यद्यपि वृद्ध्यर्थो धातुस्तथापि मन्त्रेषु दृढीकरणार्थः प्रयुज्यते। दृह्यन्तामिति प्राप्ते दृꣳहन्तामिति विकरणव्यत्ययः। दिवादित्वाच्छ्यन्प्रत्ययः। दुर्याः दुरः द्वाराणि अर्हन्तीति दुर्या गृहा उच्यन्ते। दुर्या दृढा भवन्तु। पृथिव्यां भूम्यां गच्छति। उर्वन्तरिक्षमिति व्याख्यातम्। पृथिव्यास्त्वेति सादयति। हविरुच्यते। पृथिव्याः त्वा त्वां नाभौ मध्ये अवसादयामि। अदित्या देवमातुः। उपस्थे उत्सङ्गे। अग्ने हव्यं रक्ष। श्रपणं गार्हपत्यमग्निमाह ॥ ११ ॥

म० 'भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम्' (का० २।३।२३) इति। हे व्रीहिशेष शकटावस्थित, भूताय भवनाय यागान्तराणां ब्राह्मणभोजनस्य च पुनरपि सद्भावाय त्वा त्वां सम्परिशेषयामीति शेषः। न अरातये अदानाय शेषयामि। 'स्वरिति प्राङीक्षते' (का० २।३।२४) इति। अहं स्वः अभिविख्येषं यज्ञं पश्येयं। 'यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यः' (१।१।२।२३) इति श्रुतेः। यज्ञदिवसदेवसूर्याः स्वःशब्देनोच्यन्ते। स्वर्गहेतुत्वादपि स्वःशब्देन यज्ञः। 'ख्या प्रकथने'। अभिविख्येषम् अभितो विशेषेण ख्यापयेयं पश्येयमित्यर्थः। अनेन मन्त्रेण प्राङ्मुखो यज्ञभूमिं वीक्षते ॥ 'दृꣳहन्तामित्यवरोहति' (का० २।३।२५) इति। पृथिव्यां वर्तमानाः। दुर्याः ग्रहाः। दृꣳहन्तां दृढा भवन्तु। अनेन मन्त्रेण शकटादवरोहयेत्। दुरो द्वाराण्यर्हन्तीति दुर्या गृहाः। हविर्गृहीत्वोत्तरतोऽध्वर्योर्भारेण गृहक्षोभः सम्भाव्यते सोऽनेन मन्त्रेण वार्यते। 'गच्छत्युर्वन्तरिक्षम्' (का० २।३।२६) इति। व्याख्यातम्। 'श्रपणस्य पश्चात्सादयति पृथिव्यास्त्वा' (का० २।३।२७) इति। हे हविः, पृथिव्या नाभौ मध्ये त्वां सादयामि स्थापयामि। तस्यैव व्याख्यानं अदित्या उपस्थ इति। उपस्थेऽङ्के। यथा सुप्तं बालं पुत्रं माता स्वाङ्के स्थापयति एवमिदं हविः अदित्या उपस्थे भूम्या अङ्के सादयामि। हे अग्ने, तव समीपे स्थापितमिदं हव्यं त्वं रक्ष। सुप्तं पुत्रमिव बाधकेभ्यः पालय ॥ ११ ॥

पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः। देवीरापो अग्रेगुवो अग्रेपुवोऽग्र इममद्य यज्ञं नयताग्रे यज्ञपतिꣳ सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् ॥ १२ ॥

[पवित्रेऽइतिपवित्रेऽस्थः। वैष्णव्यौ। सवितुः। वः। प्रसवऽइतिप्र। सवे। उत्। पुनामि। अच्छिद्रेण। पवित्रेण। सूर्यस्य। रश्मिभिरितिरश्मि। भिः। देवीः। आपः। अग्रेगुवऽइत्यग्रे। गुवः। अग्रेपुवऽइत्यग्रे। पुवः। अग्रे। इमम्। अद्य। यज्ञम्। नयत। अग्रे। यज्ञपतिमितियज्ञ। पतिम्। सुधातुमितिसु। धातुम्। यज्ञपतिमितियज्ञ। पतिम्। देवयुवमितिदेव। युवम् ॥१२॥]

हे कुशद्वय ! तुम पवित्र करने वाले हो। तुम विष्णु (=यज्ञ) सम्बन्धी हो। हे जनो ! सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं तुम्हें अच्छिद्रपवित्रक (=वायु) के द्वारा पवित्र करता हूँ। सूर्य की रश्मियों से भी। हे द्योतमान जलों ! तुम आगे (=समुद्र) को जाने वाले हो और आगे ही सोमरस को पान करने वाले हो। आज तुम इस हमारे दर्शपौर्णमास यज्ञ को आगे ले चलो (=सफलता के साथ पूर्ण बनाओ)। साथ ही, सुष्ठु दक्षिणा को देने वाले यज्ञ स्वामी को और देवकाम यजमान को भी आगे (=स्वर्ग) में ले चलो ॥ १२ ॥

उ० पवित्रे छिनत्ति। पवित्रे स्थ इति। पवित्रे पवनक्रियाशीले युवां भवथः। वैष्णव्ये इति प्राप्ते वैष्णव्याविति लिङ्गव्यत्ययः। 'यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञियेस्थ' इति श्रुतिः। अप उत्पुनाति। सवितुर्वः। आप उच्यन्ते। सवितुः प्रसवे वर्तमानः अहं वः युष्मान् उत्पुनामि ऊर्ध्वं नीत्वा शोधयामि। केन। अच्छिद्रेण पवित्रेण। 'यो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रं' इति श्रुतिः। वायोः सर्वगतत्वादच्छिद्रत्वम्। सूर्यस्य च रश्मिभिः उदिङ्गयति। देवीराप इति। आप उच्यन्ते। हे देव्यः आपः, अग्रेगुवः अग्रेपुवः। अग्रेशब्दः पूर्वपदं द्वयोः। पूर्वस्य गमिरुत्तरपदम्। उत्तरस्य तु पिबतिः। उभयोरपि डुप्रत्ययः। अग्रे याः समुद्रं गच्छन्तीत्यग्रेगुवः। अग्रे प्रथमं सोमस्य राज्ञो भक्षयन्तीत्यग्रेपुवः। अग्रे उत्कृष्टे स्वर्गे। इमं दर्शपूर्णमासाख्यम्। अद्य अस्मिन् द्यवि। यज्ञं नयत प्रापयत। अग्रे यज्ञपतिं नयत। सुधातुं शोभनदक्षिणं यज्ञपतिं। देवयुवं देवान्कामयत इति देवयुः। 'इदंयुरिदङ्कामयमानः' इति यास्कः। एतदुक्तं भवति। यज्ञं यजमानं पुष्कलदक्षिणं देवकामं च अग्रे नयत ॥ १२ ॥

म० कुशौ समावप्रच्छिन्नाग्रावनन्तर्गर्भौ कुशैश्छिनत्ति 'पवित्रेस्थ इति व्रीन्वा'(का० २।३।३२) इति। वैष्णवे इति प्राप्ते 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३।१।८५) इति स्त्रीत्वम्। हे पवित्रे शोधके कुशद्वयरूपे, युवां वैष्णव्यौ यज्ञसंबन्धिनी स्थः भवथः। 'यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञिये स्थः' (१।१।३।१) इति श्रुतेः। हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा ताभ्यामुत्पुनाति 'सवितुर्व इति' (का० २।३।३३) इति सवितुः प्रेरकस्य प्रसवे प्रेरणे सति हे आपः,

वः युष्मान् उत्पुनामि उत्कर्षेण शोधयामि। केन अच्छिद्रेण छिद्रहीनेन पवित्रेण शोधकेन वायुरूपेण। 'यो वा अयं पवत एषोऽच्छिद्रं पवित्रम्' (१।१।३।६) इति श्रुतेः। सूर्यस्य रश्मिभिः शुद्धिहेतुभिरुत्पुनामीति संबन्धः। वायोः सूर्यरश्मीनां च पादप्रक्षालनाद्युपहतभूमिशुद्धिहेतुत्वं प्रसिद्धम्। 'सव्ये कृत्वा दक्षिणेनोदिङ्गयति देवीरापः' (का० २।३।३५) इति। उत्पूताभिरद्भिः पूरितामग्निहोत्रहवणीं सव्यहस्ते स्थापयित्वा मन्त्रमुच्चारयन् दक्षिणहस्तेनोर्ध्वं चालयेदिति सूत्रार्थः। मन्त्रार्थस्तु—हे देवीः आपः द्योतनात्मिका आपः, यूयम् अद्य अस्मिन्दिने इमम् इदानीं प्रवर्तमानं यज्ञम् अग्रे नयत पुरतः प्रवर्तयत निर्विघ्नं समापयत। किंभूता आपः। अग्रेगुवः अग्रे गच्छन्ति इत्यग्रेगुवः पुरतो निम्नदेशं प्रति गमनशीलाः। तथा अग्रेपुवः अग्रे पुनन्तीत्यग्रेपुवः। अग्रे यस्मिन्पूर्वभागे गच्छन्ति तस्मिन्नपहतिनिवारणेन शोधनशीलाः। यद्वा। अग्रे पिबन्तीत्यग्रेपुवः। प्रथमं सोमरसस्य पानकर्त्र्यः। गमेः क्विप्प्रत्यये 'गमः क्वौ' (पा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपे पुनातेः पिबतेर्वा क्वौ 'ऊङ् च गमादीनाम्' (क० ६।४।४० वा० २) इत्यूकारः। किंच यज्ञपतिं यजमानमग्रे नयतेत्यनुवर्तते। फलभोगाय प्रेरयत। कथम्भूतम्। सुधातुम् सुष्ठु दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुष्णातीति सुधातुस्तं यज्ञस्य पतिं पालयितारम्। एको यज्ञपतिशब्दो योगेन व्याख्येय एको रूढ्या। तथा देवयुवम्। 'यु मिश्रणे'। देवान् यौति यज्ञादिना मिश्रीकरोति देवयुस्तम्। क्विप्। 'अनित्यमागमशासनम्' इति तुगभावः। यद्वा देवान्कामयते इति देवयुस्तम्। 'इदंयुरिदङ्कामयमानः' (निरु० ६।३१) इति यास्कोक्तेः। 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) इति क्यच् 'क्यचि च' (७।४।३३) इतीत्वे प्राप्ते 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ७।४।३५) इतीत्वाभावः। 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७।४।३७) इति अश्वाघयोरेवात्वविधानात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' (पा० ७।४।२५) इति प्राप्तो दीर्घो न भवति। ततः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इति उप्रत्ययः। देवयुशब्दस्यामि परे 'अमि पूर्वः' (पा० ६।१।१०७) इति प्राप्तस्य पूर्वरूपस्य 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति विकल्पेन 'तन्वादीनां वा इयङुवङौ' (पा० क० ६।४।६८ वा० १) इत्युवङ्॥ १२॥

यु॒ष्मा इन्द्रो॑ऽवृणीत वृत्र॒तूर्ये॑ यू॒यमिन्द्र॑मवृणीध्वं वृत्र॒तूर्ये॒ प्रोक्षि॑ताः स्थ। अ॒ग्नये॑ त्वा॒ जुष्टं॒ प्रोक्षा॑म्य॒ग्नीषोमा॑भ्यां त्वा॒ जुष्टं॒ प्रोक्षा॑मि। दैव्या॑य॒ कर्म॑णे शुन्धध्वं देवय॒ज्यायै॒ यद्वोऽशु॑द्धाः परा॒ज॒घ्नुरि॒दं व॒स्तच्छु॑न्धामि॥ १३॥

[यु॒ष्माः। इन्द्रः॑। अ॒वृ॒णी॒त॒। वृ॒त्र॒तूर्य॒ऽइति॑ वृ॒त्र॒ऽतूर्ये॑। यू॒यम्। इन्द्र॑म्। अ॒वृ॒णी॒ध्व॒म्। वृ॒त्र॒तूर्य॒ऽइति॑ वृ॒त्र॒। तूर्ये॑। प्रोक्षि॑ता॒ऽइति॒ प्र। उक्षि॑ताः। स्थ॒। अ॒ग्नये॑। त्वा॒। जुष्ट॑म्। प्र। उ॒क्षा॒मि॒। अ॒ग्नीषोमा॑भ्याम्। दैव्या॑य। कर्म॑णे। शु॒न्ध॒ध्व॒म्। दे॒व॒य॒ज्याया॒ऽइति॑ दे॒व। य॒ज्यायै॑। यत्। वः॒। अशु॑द्धाः। प॒रा॒ज॒घ्नुरिति॑ परा। ज॒घ्नुः। इ॒दम्। वः॒। तत्। शु॒न्धा॒मि॒॥ १३॥]

हे जलों! वृत्र के वध में तुम्हें इन्द्र ने वरण किया था। पुनः तुम भी आज वृत्र (=शत्रु) के वध के निमित्त इन्द्र को वरण करो। हे जलों! तुम प्रोक्षित किये गये (—प्रोक्षण = कुशों से जल छिड़कना) होओ। हे हविः! अग्नि के लिए तुम प्रीतिकर हवि को प्रोक्षित करता हूँ। अग्नि–सोम के लिए प्रीति कर तुम हवि को कुशों से मार्जित करता हूँ। देवों के लिए किये जाने वाले कर्म यज्ञ के लिए तुम शुद्ध होओ—देवों की पूजा के लिए। हे तण्डुलादि! तुम्हारे जिस भाग को अशुद्ध दासादि ने उठाते-धरते आदि समयों में शुद्धिहीन कर दिया था—तुम्हारे उस-उस भाग को अब मैं दर्भपवित्र से जल छिड़क कर पवित्र करता हूँ॥ १३॥

उ० युष्मा इन्द्रोऽवृणीत वृत्रतूर्ये। युष्मान् इन्द्रः साहाय्यार्थमवृणीत। किं पुरस्कृत्य। वृत्रतूर्ये। तूर्यतिर्वधकर्मा। वृत्रवधाय। यूयं च इन्द्रमवृणीध्वं वृतवत्यः। वृत्रतूर्ये तस्मिन्नेवावसरे अतिमनुष्यतया। प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रोक्षणम्। 'उक्ष सेचने'। प्रोक्षिता यूयं तावद्भवथ। न ह्यसंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा इति निह्नवः। हविः प्रोक्षति। अग्नये त्वा त्वां जुष्टं अभिरुचितं प्रोक्षामि। अग्निशब्दस्य 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति चतुर्थी। अग्नीषोमाभ्यामित्युक्तम्। पात्राणि प्रोक्षति। दैव्याय कर्मणे देवसम्बन्धिकर्मणे। तादर्थ्ये चतुर्थी। शुन्धध्वम्। शुध्यध्वमिति कर्मणि यकि प्राप्ते विकरणव्यत्ययः। देवयज्यायै देवयागाय। एताभिरद्भिः शुन्धध्वमिति संबन्धः। किञ्च यद्वोऽशुद्धाः पराजघ्नुः। यद्वः युष्माकं अशुद्धाः रक्षःप्रभृतयः पराजघ्नुः पराहतवन्तः। इदमिति प्रत्यक्षनिर्देशः। वः युष्माकं तत् शुन्धामि शोधयामि अपनयामि॥ १३॥

म० हे आपः, इन्द्रः देवः वृत्रतूर्ये। तूर्यतिर्वधकर्मा। वृत्रवधे निमित्तभूते सति युष्माः युष्मान् अवृणीत। आकारश्छान्दसः। सहकारित्वेन प्रार्थितवान्। यूयम् अपि वृत्रतूर्ये निमित्ते तम् इन्द्रं अवृणीध्वं वृतवत्यः सहकारित्वेन। 'प्रोक्षिताः स्थेति तासां प्रोक्षणम्' (का० २।३।३६) इति। हे आपः, यूयं प्रोक्षिताः भवथ। असंस्कृता अन्यसंस्कारक्षमा न भवन्तीति 'हविश्चाग्नये त्वाग्नीषोमाभ्यां त्वेति यथादैवतमन्यत्' (का० २।३।३७।३८) इति। अन्यदपि हविस्तद्देवतोच्चारेण प्रोक्षणीयम्। 'अग्नये त्वां जुष्टं प्रोक्षामि अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि' (का० २।३।३९) पात्राणि दैव्यायेति। कृष्णाजिनोलूखलादीनि पात्राणि प्रोक्षयेत्। हे यज्ञपात्राणि, यूयं शुन्धध्वम् शुद्धानि भवत। किमर्थम्। दैव्याय कर्मणे अग्न्यादिदेवतासम्बन्धिने कर्मणे। तदेव कर्म विशिष्यते। देवयज्यायै देवसम्बन्धिन्यै। यागक्रियायै दर्शादिकायै। किञ्च। अशुद्धाः नीचजातयस्तक्षादयः वः युष्माकं सम्बन्धि यदङ्गं पराजघ्नुः पराहतं कृतवन्तः। छेदनतक्षणादिकाले स्वकीयहस्तस्पर्शरूपमशुचित्वं चक्रुः। तदिदं वः युष्माकमङ्गं शुन्धामि प्रोक्षणेन शुद्धं करोमि॥ १३॥

शर्मा॑स्यव॑धूत॒ꣳ रक्षोऽव॑धूता॒ अरा॑तयोऽदि॑त्या॒स्त्वग॑सि॒ प्रति॑ त्वादि॑तिर्वेत्तु। अद्रि॑रसि वानस्प॒त्यो ग्रावा॑सि पृ॒थुबु॑ध्नः॒ प्रति॑ त्वादि॑त्या॒स्त्वग्वे॑त्तु॥ १४॥

[शर्म॑ । अ॒सि॒ । अव॑धूत॒मित्यव॑ । धूत॑म् । रक्ष॑ः । अव॑धूता॒ऽइत्यव॑ । धूता॑ः । अरा॑तयः । अदि॑त्याः । त्वक् । अ॒सि॒ । प्रति॑ । त्वा॒ । अदि॑तिः । वे॒त्तु॒ । अद्रि॑ः । अ॒सि॒ । वा॒न॒स्प॒त्यः । ग्रावा॑ । अ॒सि॒ । पृ॒थुबु॑ध्न॒ऽइति॒पृ॒थु । बु॒ध्नः । प्रति॑ । त्वा॒ । अदि॑त्याः । त्वक् । वे॒त्तु॒ ॥ १४ ॥]

हे चर्म ! तुम चर्म हो । तुम्हें छोड़ने से मानों राक्षस ही यहाँ से छोड़ दिये गये और अदाताजन भी यहाँ से दूर अपसारित कर दिये गये । हे चर्म ! तुम अदिति (= पृथ्वी) की त्वचा से लगते हो । अतः पृथ्वी तुम्हें अपना जाने । (—पृथ्वी पर चर्म विछाना) । (विछे हुए कृष्णाजिन पर उलूखल = ओखली धर कर) हे ओखली ! तुम पत्थर की बनी हुई हो । लकड़ी के बने मूसल की सङ्गिनी तुम पत्थर की बनी हुई हो । तुम चौड़े पेंदे वाली हो । पृथ्वी की त्वचा-सा कृष्णाजिन तुम्हें अपना जाने ॥ १४ ॥

उ० कृष्णाजिनमादत्ते । शर्मासि । चर्मासीति प्राप्ते चकारस्य शकारः । 'शर्मदेवता' इति श्रुतिः । अवधुनोति । अवधूतं रक्षः । 'धूञ् कम्पने' अवकम्पितं रक्षः । अवकम्पिताश्च अरातयः अदानशीलाः पुरुषाः । न त्वेतद्यज्ञसाधनमित्यपह्नवः । कृष्णाजिनमास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसि अदित्याः पृथिव्यास्त्वं त्वग्भवसि । अतः प्रतिवेत्तु । 'विद ज्ञाने' । प्रतिजानातु त्वाम् । अदितिः पृथिवी । 'प्रति हि स्वः सञ्जानीते' इति श्रुतिः । तस्मिन्निदधात्युलूखलम् । अद्रिरसि । आदृणाति विदारयति आदृणात्यनेन वा व्रीह्यादिकमित्यद्रिः । त्वं भवसि । वानस्पत्यश्च । वनस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः । अनेन वा निदधाति । ग्रावासि । हन्ति व्रीह्यादिकमनेनेति ग्रावा त्वमसि । पृथुबुध्नः बृहन्मूलः । अतः प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु प्रतिवेत्तु त्वामुलूखल अदित्यास्त्वक् कृष्णाजिनम् । कथम् । अहं पृथिव्यास्त्वक् अयं चोलूखलः पृथिव्यास्त्वगिति । त्वगेवात्मनात्मानं हिनस्ति ॥ १४ ॥

म० 'शर्मासीति कृष्णाजिनादानम्' (का० २।४।१) इति । हे कृष्णाजिन, त्वमुलूखलस्य धारणार्थं शर्म सुखहेतुरसि । अजिनस्य चर्मेति मानुषं नाम शर्मेति दैवं नाम । 'अपेत्य दात्रेभ्योऽवधूनोत्यवधूतमिति' (का० २।४।२) इति । रक्षः कृष्णाजिने गूढम् अवधूतम् । कृष्णाजिनकम्पनेन भूमौ पातितम् एवमरातयोऽपि पातिताः । 'प्रत्यग्ग्रीवमास्तृणात्यदित्यास्त्वगिति' (का० २।४।३) इति । हे कृष्णाजिन, त्वम् आदित्याः भूमिदेवतायास्त्वग्रूपम् असि । ततोऽदितिर्भूमिस्त्वा त्वां प्रतिवेत्तु प्रतिगृह्य मदीयेयं त्वगिति वेत्तु जानातु । पुरा यज्ञो देवेषु रुष्टः कृष्णमृगो भूत्वागमत्तदा देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्कृत्य जगृहुस्तस्माच्चर्मास्तरणमित्यभिप्रायः श्रुतावाम्नातः (१।१।४।१) । 'सव्याशून्ये निदधात्युलूखलमद्रिरसि ग्रावासीति वा प्रति त्वेत्युभयोः' (का० २।४।४-५) इति । विकल्पितयोर्मन्त्रयोः प्रति त्वेति शेषो योजनीयः । हे उलूखल, त्वं यद्यपि वानस्पत्यः दारुमयस्तथापि दृढत्वात् अद्रिरसि पाषाणोऽसि । किम्भूतः । पृथुबुध्नः स्थूलमूलः । मुसलघातोपद्रवेण चाञ्चल्यराहित्याय मूलस्थूलत्वम् । हे उलूखल, तथाविधस्त्वं ग्रावासि दार्ढ्येन पाषाणसदृशोऽसि । अदित्यास्त्वक् अधस्तादास्तीर्णा कृष्णाजिनरूपा भूमेर्या त्वगस्ति सा त्वां प्रति वेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु ॥ १४ ॥

अ॒ग्नेस्त॒नूर॑सि वा॒चो वि॒सर्ज॑नं दे॒ववी॑तये त्वा गृह्णामि बृ॒हद्ग्रा॑वासि वानस्प॒त्यः स इ॒दं दे॒वेभ्यो॑ ह॒विः श॑मीष्व सु॒शमि॑ शमीष्व । हवि॑ष्कृ॒देहि॒ हवि॑ष्कृ॒देहि॑ ॥ १५ ॥

[अ॒ग्नेः । त॒नूः । अ॒सि॒ । वा॒चः । वि॒सर्ज॑न॒मिति॑वि । सर्ज॑नम् । दे॒ववी॑तय॒ऽइति॑दे॒व । वी॑तये । त्वा॒ । गृ॒ह्णा॒मि॒ । बृ॒हद्ग्रा॒वेति॑बृ॒हत् । ग्रा॑वा । अ॒सि॒ । वा॒न॒स्प॒त्यः । सः । इ॒दम् । दे॒वेभ्य॑ः । ह॒विः । श॒मी॒ष्व॒ । श॒मि॒ष्वेति॑शमिष्व । सु॒श॒मीति॑सु । शमि । श॒मी॒ष्व॒ । श॒मि॒ष्वेति॑शमिष्व । हवि॑ष्कृत् । हवि॑ः । कृ॒दिति॑ह॒विः । कृत् । आ । इ॒हि॒ ॥ १५ ॥]

हे तण्डुलहविः ! तुम आहवनीयाग्नि का शरीर हो । वाणी (= मन्त्र) का विसर्जन (= त्याग) हो (= मन्त्र पढ़कर हवि अग्नि में त्यागी जाती है अथवा हविः डालने के पश्चात् उस-उस मन्त्र को, सदेवता, विसर्जित कर दिया जाता है) । यज्ञ के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ (—मूसल को ग्रहण करना) । हे मूसल ! तुम लकड़ी के बने हुए लम्बे और पत्थर से कठोर हो—निम्न भाग में । वह तुम देवों के लिए इस तण्डुल-हविः को सिद्ध करो । ठीक से सिद्ध करो । हे हविःसंस्कारक ! आओ । आओ हविःसंस्कारक ! ॥ १५ ॥

उ० हविरावपति । अग्नेस्तनूरसि । आहवनीयोऽत्राग्निरुच्यते । तत्र हि हविः प्रक्षिप्तमग्निर्भवति । अत एवमुच्यते अग्नेस्तनुः शरीरमसीति । अथवा अग्निशब्देन यस्यै देवतायै हविर्गृह्यते सा लक्ष्यते । तस्या अपि हविस्तनूर्भवतीति । वाचो विसर्जनम् । वाक् यस्मिन्हविषि प्रक्षिप्ते विसृज्यतेऽध्वर्युणा तदिदं वाचो विसर्जनम् । देववीतये देवतर्पणाय । त्वा गृह्णामि । आवपामीत्यर्थः । मुसलमादत्ते । बृहद्ग्रावासि । दीर्घत्वापेक्षं बृहत्त्वम् । हन्त्यपेक्षं ग्रावत्वम् । दीर्घग्रावा त्वमसि । वानस्पत्यः वनस्पतेर्विकारश्च वानस्पत्यः । स इदमित्यवदधाति । स त्वमिदम् । देवेभ्योऽर्थाय । हविः शमीष्व । शम्यतिः संस्कारार्थः । सुशमि क्रियाविशेषणमेतत् । साधु यथा संस्कृतं भवति तथा शमीष्वेति । हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति । हविः करोतीति हविष्कृत् । एहि आगच्छ । अधिदैवं वागुच्यते । अधियज्ञं पत्नी ॥ १५ ॥

म० 'हविरावपत्यग्नेस्तनूरसीति' (का० २।४।६) इति । हे हविः, त्वं अग्नेः आहवनीयस्य तनूः शरीरमसि । यतस्तत्र क्षिप्तं हविरग्निर्भवति अतो हविः अग्नेस्तनूः । किम्भूतं हविः । वाचो विसर्जनम् । अप्तं प्रणयनकाले नियमिताया यजमानवाचो हविरावपनकाले विसर्गो भवति । तस्मादिदं हविर्वाचोविसर्जनम् । अतः देववीतये देवानां तर्पणाय । त्वा त्वां । गृह्णामि आवपामीत्यर्थः । 'बृहद्ग्रावेति मुसलमादत्ते'

(का० २।४।११) इति। हे मुसल, त्वं यद्यपि वानस्पत्यः दारुमयस्तथापि ग्रावासि दार्ढ्येन पाषाणसदृशोऽसि। तथा दीर्घत्वेन बृहन्महानसि। 'स इदमित्यवदधाति' (का० २।४।१२) इति। हे मुसल, त्वं देवेभ्यः अग्न्यादिदेवोपकारार्थम्। इदं हविर्व्रीहिरूपं शमीष्व शमय। भक्षणविरोधितुषापनयनेन शान्तं कुरु। तस्यैव पदस्य व्याख्यानम्। सुशमि शमीष्व सुष्ठु शान्तं यथा भवति तथा शमीष्व शमय। 'शमु उपशमे' व्यत्ययेन शपो लुक्। 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके' (पा० ७।३।९५) इति ईडागमः। शान्तिर्द्विविधा। बाह्यतुषापनयनादाद्या। सा प्रथमावघातेन स्यात्। अन्तःस्थितमालिन्यस्यापनयनादन्या। सा फलीकरणेन भवति। तं द्विविधं तण्डुलसंस्कारं कुर्वित्यर्थः। 'हविष्कृदेहीति त्रिराह्वयति' (का० २।४।१३) इति यजमानः पत्नी वान्यो वा यो व्रीहीनवहन्ति स सम्बोध्याहूयते। हे हविष्कृत् हविः करोतीति हविष्कृत्। एहि अत्रागच्छ। त्रिवारमुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम् ॥ १५ ॥

कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इषमूर्जमावद त्वया वयꣳ संघातꣳसंघातं जेष्म वर्षवृद्धमसि प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु परापूतꣳ रक्षः परापूता अरातयः। अपहतꣳ रक्षो वायुर्वो विविनक्तु देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना ॥ १६ ॥

[कुक्कुटः। असि। मधुजिह्व इति मधु। जिह्वः। इषम्। ऊर्जम्। आ। वद। त्वया। वयम्। संघातꣳ संघातमिति संघातम्। संघातम्। जेष्म। वर्षवृद्धमिति वर्ष। वृद्धम्। असि। प्रति। त्वा। वर्षवृद्धमिति वर्ष। वृद्धम्। वेत्तु। परापूतमिति परा। पूतम्। रक्षः। परापूताऽइति परा। पूताः। अरातयः। अपहतमित्यप। हतम्। रक्षः। वायुः। वः। वि। विनक्तु। देवः। वः। सविता। हिरण्यपाणिरिति हिरण्य। पाणिः। प्रति। गृभ्णातु। अच्छिद्रेण। पाणिना ॥१६॥]

हे कुक्कुट! तुम कुक्कुट हो। तुम मधुर जिह्वा वाले हो (—क्योंकि प्रातः की सूचना तुम बाँग लगाकर देते हो। उस तुम्हारी प्रातः सूचक ध्वनि को सुनकर नक्तंचर राक्षसादि भाग जाते हैं। उपासक जग जाते हैं)। हे कुक्कुट! तुम हमें आज वर्षा और अन्न का कथन करो। तुम्हारे द्वारा प्रबुद्ध हम राक्षसादि के संघ-संघ को जीतें। हे शूर्प! तुम वर्षा के द्वारा वर्धित हुए हो (—तुम्हारी निर्मात्री सींकें वर्षा ऋतु में ही बढ़ती हैं)। तुम्हें वर्षा में वर्धित (—उत्पन्न) तण्डुल अपना जानें। चावलों को पछोरने के द्वारा मानों राक्षस ही पछोर दिये गये (—इन शुद्ध चावलों से यज्ञ होगा। यज्ञ से इन्द्रादि देवता प्रीणित होंगे। वे प्रीणित इन्द्रादि देव राक्षसों को भगा देंगे)। अदाताजन भी अपसारित कर दिये गये (—प्रीणित इन्द्रादि देव पर्याप्त दान देंगे)। तण्डुल पछोरने के द्वारा राक्षस मानों मार ही दिये गये। हे तुषी (= भूसी) युक्त तण्डुलों! तुम्हें शूर्प-वायु भूसी से पृथक् करे। शुद्ध तुम तण्डुलों को स्वर्णहस्त सवितादेव अपने छिद्ररहित हाथ से ग्रहण करे ॥१६॥

उ० आहन्ति अन्यो दृषदुपले। कुक्कुटोऽसि। अत्र 'मनोर्ह वा ऋषभ आस' इत्यादीतिहास उत्प्रेक्षितव्यः। कुत्सितं शब्दमसुरघ्नमसुराणां तनोतीति कुक्कुटः। अथवा असुरघ्नीं वाचमुपादाय क्व क्व असुरा एवं योऽटति असौ कुक्कुटः। अस्मिन्पक्षे क्वशब्दस्य सम्प्रसारणम्। अटतेश्चाकारस्य 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम्। कुक्कुटस्त्वमस्यसुराणां देवानां मधुजिह्वः। अतः। इषं वृष्टिं ऊर्जं अन्नं च। आवद आभिमुख्येन वद। त्वया च सहायभूतेन। वयं सङ्घातं। सम्पूर्वस्य हन्तेः सङ्घातेन संग्रामः समुदायो वाभिधेयः। वीप्सार्थं द्विर्वचनम्। संग्रामं जेष्म। शूर्पमादत्ते। वर्षवृद्धं वृष्ट्या वृद्धं त्वमसि। हविरुद्वपति। प्रति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तु प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु। त्वां वृष्ट्या वृद्धं हे हविः। समानजन्मत्वाद्धविःशूर्पयोर्भ्रातृत्वार्थं वचनम्। निष्पुनाति। परापूतं रक्षः पराक्षिप्तं रक्षः। परापूताः पराक्षिप्ताश्च अरातयः अदानशीलाः पुरुषाः। तुषान्निरस्यति। अपहतं। हन्तिर्गत्यर्थः। अपगतं रक्षः। विविनक्ति। वायुर्वः। तण्डुला उच्यन्ते। वायुः वः युष्मान् विविनक्तु पृथक्करोतु। व्रीहिभ्यः सकाशात्। पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते। देवो वः सविता। वः युष्मान् हे तण्डुलाः। हिरण्यपाणिः। 'तत्सवित्रे प्राशित्रं प्रजह्रुः। तस्य पाणी परिचिच्छेद। तस्मै हिरण्मयौ प्रतिदधुः तस्माद्धिरण्यपाणिरित्युच्यते' इति बह्वृचानां श्रुतिः। प्रतिगृह्णातु प्रतिग्रहं करोतु। अच्छिद्रेण अशिथिलेन हस्तेन ॥ १६ ॥

म० 'आहन्त्यन्यो दृषदुपले कुक्कुटोऽसीति त्रिः शम्यया द्विर्दृषदं सकृदुपलम्' (का० २।४।१५) इति। हे शम्यारूप यज्ञायुधविशेष, त्वं कुक्कुटोऽसि असुराणां। मधुजिह्वः चासि देवानाम्। असुराः क्व क्वेति तान्हन्तुमिच्छन्योऽटति सर्वत्र सञ्चरति स कुक्कुटः। यद्वा कुकं कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः। यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिवद्ध्वनिविशेषमसुरभीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते। मधुजिह्वकनामा कश्चिद्देवानां भृत्यः। मधुर्मधुरभाषिणो जिह्वा यस्य तद्रूप हे यज्ञायुध, त्वमसुरान्पराभवन्यजमानस्य इषमूर्जं चावद। अन्नं रसं च यथा समागच्छति तथा शब्दं कुरु। तव शब्देनासुरेषु पराभूतेषु तदीयमन्नं रसं च यजमानः प्राप्नोति। ततः त्वया कृत्वा वयं सङ्घातं सङ्घातं जेष्म असुरैः सह क्रियमाणं तं तं संग्रामं जेष्म जयेम। कदाचिदपि पराजयोऽस्माकं मास्त्वित्यर्थः। सम्यक् हन्यन्ते असुरा यत्रेति सङ्घातो युद्धम्। मनो राज्ञ एको वृषभ आसीत्तस्मिन्नसुरघ्नी वाक् स्थिता तस्मिन् शब्दं कुर्वति तं श्रुत्वैवासुरा म्रियन्ते। ततः किलाताकुली नामानावसुरयाजकौ मनुं गत्वा तेनैव ऋषभेणायाजयतामृषभे हते सा वाङ्मनोर्जायां प्रविष्टा। तौ पुनस्तयापि मनुमयाजयताम्। ततः सा वाग्यज्ञपात्राणि प्रविष्टेत्यसुरपराभवाय तद्वाक्प्रकटनार्थं शम्यया दृषदुपलहननमिति श्रुत्योक्तोऽभिप्रायः (१।१।४।१४)। 'वर्षवृद्धमसीति शूर्पमादत्ते' (का० २।४।१६) इति हे शूर्प, त्वं वर्षवृद्धमसि वर्षेण वृष्ट्या तद्भूतजलेन वृद्धं वर्षवृद्धम्। वर्षवृद्धवेणुशलाकानिर्मितत्वात् शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वम्। 'प्रति त्वेति हविरुद्वपति' (का० २।४।१७) इति। हे हविः, वर्षवृद्धं

शूर्पं त्वा त्वां प्रतिवेत्तु स्वकीयत्वेन जानातु। व्रीहिशूर्पयोर्वर्प-वृद्धत्वाद्भ्रातृत्वम्। 'परापूतमिति निष्पुनाति' (का० २।४।१८) इति। रक्षः परापूतं निराकृतम्। शूर्पेण तुषेषु परापूतेषु तद्वतं रक्षोऽपि तैः सह भूमौ पातितम्। अरातयः हविःप्रतिकूलाः आलस्यादिशत्रवश्च परापूता निराकृताः। 'अपहतमिति तुषा-न्निरस्यति' (का० २।४।१९) इति। रक्षः अपहतं दूरेऽप-नीय मारितम्। भूमौ पतितान्दूरे निःसारयेत् 'वायुर्व इति विविनक्ति' (का० २।४।२०) इति। हे तण्डुलाः, वायुः शूर्प-चालनोत्थः वः युष्मान् विविनक्तु सूक्ष्मकणेभ्यः पृथक्करोतु। 'देवो व इति पात्र्यामोप्याभिमन्त्रयते' (का० २।४।२१) इति। हे तण्डुलाः, सविता देवः वः युष्मान् अच्छिद्रेण पाणिना अङ्गुलिविश्लेषहीनेन स्वहस्तेन प्रतिगृभ्णातु स्वीकरोतु। 'हृग्र-होर्भश्छन्दसि' (पा० ८।२।३२) इति हस्य भः। पात्रीप्रक्षेप-समये भूमौ पतनं मा भूदिति सवितुर्ग्रहणं प्रार्थ्यते। किम्भूतः सविता। हिरण्यपाणिः हिरण्ययुक्तावङ्गुलीयाद्याभरणयुक्तौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः। यद्वा दैत्यैः प्राशित्रप्रहारेण छिन्नौ सवितुः पाणी देवैर्हिरण्मयौ कृताविति सवितुर्हिरण्यपाणित्व-मिति बह्वृचश्रुतौ कथा॥ १६॥

धृष्टि॑रस्यपा॑ग्ने अ॒ग्निमा॒माद॑ं जहि॒ निष्क्र॒व्या-द॑ꣳ से॒धा दे॑व॒यजं॑ वह। ध्रु॒वम॑सि पृथि॒वीं दृꣳह ब्रह्म॒वनि॑ त्वा क्षत्र॒वनि॑ सजात॒वन्युप॑दधामि॒ भ्रातृ॑-व्यस्य व॒धाय॑॥ १७॥

[धृष्टिः॑। अ॒सि॒। अप॑। अ॒ग्ने॒। अ॒ग्निम्। आ॒माद॒मित्या॑म। अ॒दम्। ज॒हि॒। निः। क्र॒व्याद॒-मिति॑क्र॒व्य। अ॒दम्। से॒ध। आ। दे॒व॒यज॒मिति॑दे॒व। यज॑म्। व॒ह। ध्रु॒वम्। अ॒सि॒। पृ॒थि॒वीम्। दृꣳह॒। ब्र॒ह्म॒वनी॒ति॑ब्रह्म॒। वनि॑। त्वा॒। क्ष॒त्र॒वनी॒ति॑क्षत्र॒। वनि॑। स॒जा॒त॒वनी॒ति॑सजा॒त॒। वनि॑। उप॑। द॒धा॒मि॒। भ्रातृ॑व्यस्य। व॒धाय॑॥ १७॥]

हे पलाश काष्ठिके! अङ्गारों को इधर-उधर चलाने में तुम पूर्ण प्रगल्भा हो। (—अङ्गारों को पृथक् करके) हे गार्हपत्याग्ने। तुम कच्चे अन्नादि को पचाने वाली अग्नि को पृथक् कर दो और मृत शरीर के मांसादि को जलाने वाली क्रव्याद् अग्नि को भी अपवर्जित कर दो। परन्तु जो देवों के मनन के उपयुक्त है—उस हवनीय अग्नि को लाओ। (पृथक्कृत अङ्गारों को कपाल = कूड़े से ढकना)। हे कपाल! तुम बड़े दृढ़ हो। तुम पृथ्वी को दृढ़ बनाओ। ब्राह्मण के द्वारा सम्प्राप्त किये जाने वाले, क्षत्रिय (= राजा = यजमान) के द्वारा सम्प्राप्त किये जाने और सजातीय यजमान के द्वारा संवरण किये जाने वाले हे कपाल! स्वशत्रु के वध के लिये मैं तुम्हें अङ्गारों के ऊपर धरता हूँ॥ १७॥

उ० उपवेषमादत्ते। धृष्टिरसि। 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये'। अनेनाग्निर्धृष्टमुपचरतीति धृष्टिः। उपवेष उच्यते। धृष्टि-स्त्वमसि उपवेष। अङ्गारान् प्राञ्चः करोति। अपाग्ने अग्नि-मामादं जहि अपजहि। हे भगवन्नग्ने, अग्निमामादं आम-मत्तीत्यामात् तं। येनेदं मनुष्याः अपक्वमन्नमश्नन्ति स उच्यते। जहातिस्त्यागार्थः। निष्क्रव्यादं सेध निःसेध क्रव्यादमग्निं। येन पुरुषं दहन्ति स क्रव्यात्। सेधतिः परित्यागार्थः। अङ्गा-रमाहरति। आ देवयजं वह आवह आनय। देवयजमग्निम्। देवा यस्मिन्निज्यन्ते स देवयट् तं देवयजमग्निम्। कपालेनाव-च्छादयति ध्रुवमसि पृथिवीं दृꣳह। त्रिभिः कपालैः त्रींल्लो-कान् यजमानो जयति। चतुर्थेन दिशो यश्चैषु संस्क्रियते पुरोडाशः सोऽप्याधारवशात्त्रिलोकविग्रह एव भूत्वा देवताः प्रीणातीति प्रकरणार्थः। 'यद्वु वा आत्मसम्मितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति' इति श्रुतिः। ध्रुवमसि ध्रुवं स्थिरं त्वमसि। अतः पृथिवीं दृꣳह दृढीकुरु। नहि स्वयमप्रतिष्ठितोऽन्यस्य प्रतिष्ठां कर्तुं समर्थः। किञ्च इत्थंभूतं त्वामहमुपदधामि। ब्रह्मवनि त्वा ब्रह्म एव यद्वनोति सम्भजते तत्कपालं ब्रह्मवनि। एवं क्षत्रवनि। सजातवनि समानं जाताः सजाताः भ्रातृप्रभृतय उच्यन्ते। भ्रातृव्यस्य। 'व्यन्सपत्ने' इति आद्युदात्तत्वाद्भ्रातृव्य-शब्दस्य शत्रुरभिधेयः। शत्रोश्च वधाय त्वामुपदधामी-त्यनुषङ्गः॥ १७॥

म० 'मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति। धृष्टिर-सीत्युपवेषमादायेति च' (का० २।४।२५)। पलाशशाखाया मूलदेशे छिन्नः काष्ठभाग उपवेषस्तमादत्ते। हे उपवेष, त्वम् धृष्टिरसि प्रगल्भोऽसि। 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये'। तीव्राङ्गाराणामि-तस्ततश्चालने प्रभुत्वादस्य प्रागल्भ्यम्। 'अपाग्न इत्यङ्गारान्प्राचः करोति' (का० २।४।२६)। इति तत्र त्रयोऽग्नयः सन्ति। एकः आमात् आममपक्वमत्तीत्यामाल्लौकिकोऽग्निः। द्वितीयः क्रव्यात् शवदाहे क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् चिताग्निः। तृतीयो यागयोग्यः। तथाविधांस्त्रीनङ्गारान्गार्हपत्यात्प्राग्भागे पृथक्कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वावग्नी आमात्क्रव्या-त्संज्ञौ तौ वारयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते। हे अग्ने हे गार्हपत्य, आमादमग्निम् अपजहि परित्यज। 'व्यवहिताश्च' (१।४।८२) इति क्रियापदोपसर्गयोर्व्यवधानम्। तथा क्रव्यादम् अग्निं निः-षेध निःशेषं दूरे गमय। परित्यजेत्यर्थः। 'आ देवयजमित्यङ्गार-माहृत्य' (का० २।४।२७) इति। हे गार्हपत्य, देवयजं देवानां यागयोग्यं तृतीयमङ्गारम् आवह समीपमानय। देवा इज्यन्ते यस्मिन्नसौ देवयाट् तं देवयजम्। 'कपालेनावच्छादयति ध्रुव-मसि' (का० ४।२।२७) इति देवयजमङ्गारं कपालेनाच्छाद-येत्। हे कपाल त्वं ध्रुवमसि स्थिरं भवसि। अङ्गारोपरि वर्त-मानमपि इतस्ततो न पतसि। पृथिवीं भूमिं दृंह दृढीकुरु। पुरोडाशपाकसमये स्वत्कृतव्यवधानेन भूमेर्दाहकृतं शैथिल्यं न भविष्यतीत्यर्थः। किञ्च त्वाम् उपदधामि अङ्गारे स्थापयामि। किमर्थं। भ्रातृव्यस्य शत्रोरसुरस्य पाप्मनो वा वधाय हिंसार्थम्। 'व्यन्सपत्ने' (पा० ४।१।१४५) इत्याद्युदात्तत्वाद्भ्रातृव्यशब्दः शत्रुवाची। किंभूतं त्वां। ब्रह्मवनि। 'वन षण संभक्तौ' ब्रह्मणा ब्राह्मणेन वन्यते पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थं स्वीक्रियते इति ब्रह्मवनि। तथा क्षत्रवनि सजातवनीति पदद्वयं योज्यम्। सजाताः समानकुले जाताः यजमानस्य ज्ञातयस्तैर्वन्यते इति॥ १७॥

अग्ने॒ ब्रह्म॑ गृभ्णीष्व ध॒रुण॑मस्य॒न्तरि॑क्षं दृꣳह ब्रह्म॒वनि॑ त्वा क्षत्र॒वनि॑ सजात॒वन्युप॑दधामि॒ भ्रातृ॑-व्यस्य व॒धाय॑। ध॒र्त्रम॑सि॒ दिवं॑ दृꣳह ब्रह्म॒वनि॑ त्वा

क्षत्रवनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृव्यस्य वधाय । विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उपदधामि चितः स्थोर्ध्वचितो भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

[अग्ने । ब्रह्म । गृभ्णीष्व । धरुणम् । अन्तरिक्षम् । धर्त्रम् । दिवम् । विश्वाभ्यः । त्वा । आशाभ्यः । उप । दधामि । चितः । स्थ । ऊर्ध्वचितऽइत्यूर्ध्वचितः । भृगूणाम् । अङ्गिरसाम् । तपसा । तप्यध्वम् ॥ १८ ॥]

हे अग्ने ! तुम पुरोडाश रूप अन्न के संस्कारक कपाल को अपने ऊपर धारित करो। हे कपाल ! तुम पुरोडाश को धारण करनेवाले हो। तुम अन्तरिक्ष को दृढ़ बनाओ। ब्राह्मण के द्वारा वरणीय, क्षत्रिय यजमान के द्वारा वरणीय तथा सजातीय यजमान के द्वारा वरणीय तुम कपाल को शत्रु के वध के लिये अग्नि के ऊपर धरता हूँ। हे अन्य कपाल ! तुम पुरोडाश धारक हो। द्युलोक को दृढ़ करो। ब्राह्मण के द्वारा वरणीय, क्षत्रिय यजमान के द्वारा वरणीय तथा सजातीय यजमान के द्वारा वरणीय तुम द्वितीय-तृतीय कपाल को अग्नि के ऊपर धरता हूँ—शत्रु के वध के लिये। हे चतुर्थ कपाल ! (तीन कपालों से तीन लोकों को जय करने के पश्चात् अब) तुम चौथे कपाल को सब दिशाओं को विजय करने के लिए मैं अग्नि पर धरता हूँ। हे कपालों ! इस प्रकार एक के पश्चात् एक तुम सब अग्नि पर चुन दिये गये। एक के पश्चात् एक धरे हुए तुम सब उपचित होकर भृगु एवं अंगिरसों के तपरूप अग्नि ताप से प्रतप्त होओ ॥ १८ ॥

उ० सन्याङ्गुल्या शून्येऽङ्गारं निदधाति। अग्ने। ब्रह्म। हे भगवन्नग्ने, ब्रह्म ब्राह्मणं अङ्गुलिप्रदानेन व्यावृत्तमनुगृह्णीष्व। अनुग्रहं कुर्वित्यर्थः। द्वितीयं निदधाति। धरुणमिति साधारणं धारकमसि। अन्तरिक्षं दृꣳह। शेषं पूर्ववत्। तृतीयं निदधाति। धर्त्रमसि धारयितृ असि। दिवं दृꣳह। चतुर्थं निदधाति। विश्वाभ्यस्त्वा सर्वाभ्यस्त्वां आशाभ्यो दिग्भ्य उपधामि। इतराणि कपालान्युपदधाति। चितःस्थ। चिञ् चयने। क्विबन्तस्य रूपमिदम्। बहुवचनं च पूर्वोपहितकपालविषयम्। चितानि यूयं तावद्भवथ। ऊर्ध्वचितः ऊर्ध्वं पश्चादुपहितेषु कपालेषु चीयत इति ऊर्ध्वचित् तस्य ऊर्ध्वचितः। उपचीयमानस्येति शेषः। अङ्गारैरभ्यूहति। भृगूणामङ्गिरसां। भृगोः अपत्यानि बहूनि भृगवः। तथाङ्गिरसः। तद्राजस्य बहुषु लुक्। भृगूणां अङ्गिरसां च तपसा यूयं कपालानि तप्यध्वम् ॥ १८ ॥

म० 'सन्याङ्गुल्या शून्येऽङ्गारं निदधात्यग्ने ब्रह्मेति' (का० २।४।३०) इति। हे अग्ने, निधीयमानाङ्गाररूपं ब्रह्म प्रौढं कर्मास्माभिः क्रियमाणं गृभ्णीष्व गृह्णीष्व। नाशकरत्वोवधेनानुगृह्णीष्व। यद्वा ब्रह्म ब्राह्मणं मामनुगृह्णीष्व। अङ्गुलिदानासक्तं मा दंहेत्यर्थः। 'धरुणमिति पश्चात्' (का० २।४।३१) इति पूर्वस्थापितकपालस्य पश्चाद्भागे द्वितीयं निदधाति। हे द्वितीय कपाल, त्वं धरुणं पुरोडाशस्य धारकम् असि। अतोऽन्तरिक्षं दृंह दृढीकुरु। पुरोडाशपाकोत्पन्नज्वालयान्तरिक्षलोकोपद्रवो यथा न स्यात्तथा कुरु। यद्यप्येतत् कपालं ज्वालान्तरिक्षयोर्मध्ये व्यवधायकं नास्ति तथाप्यन्तरिक्षदार्ढ्याय कपालदेवता प्रार्थ्यते। ब्रह्मवनीत्यादि पूर्ववत्। 'पुरस्ताद्धर्त्रमिति' (का० २।४।३२) इति। प्रथमस्य पूर्वभागे तृतीयं स्थापयेत्। हे कपाल, त्वं धर्त्रं धारकम् असि। दिवं दृंह। ज्वालाग्रेण दाहाभावो द्युलोकस्य दार्ढ्यम्। अन्यत् पूर्ववत् (का० २।४।३३) विश्वाभ्यः इति। दक्षिणत इति। हे चतुर्थकपाल, विश्वाभ्यः आशाभ्यः सर्वदिग्भ्यः सर्वदिग्दार्ढ्याय त्वा उपदधामि। एवं कपालत्रयोपधानेन यजमानो लोकत्रयं जयति। चतुर्थेन दिशो जयति। तद्वतः पुरोडाशो लोकत्रयरूपो भूत्वा देवताः प्रीणातीत्याशयः। 'समं विभज्य द्वे दक्षिणत एवमुत्तरतश्चितःस्थेति' (का० २।४।३४) इति। आग्नेयपुरोडाशस्याष्टकपालत्वाच्चतुर्णां स्थापितत्वादवशिष्टानां चतुर्णां मध्ये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरयोर्निदध्यात्। 'चिञ् चयने' क्विबन्तस्य चित इति बहुवचनम्। हे कपालविशेषाः, यूयं चितः स्थ ऊर्ध्वमुपहितानां द्वितीयादिकपालानामुपकारिणो भवथ। 'भृगूणामित्यङ्गारैरभ्यूहति' (का० २।४।३८) इति। अङ्गारैः कपालानि छादयेत्। हे कपालानि, यूयं भृगूणामङ्गिरसां भृगुनामकानामङ्गिरोनामकानां देवर्षीणां तपसा तपोरूपेणाग्निनानेन तप्यध्वं तप्तानि भवत। अस्याग्नेस्तदीयरूपत्वं भावयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

शर्मास्यवधूतꣳ रक्षोऽवधूताऽअरातयोदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्वेत्तु। धिषणासि पर्वती प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेत्तु दिवः स्कम्भनीरसि धिषणासि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वती वेत्तु ॥ १९ ॥

[धिषणा । असि । पर्वती । प्रति । त्वा । अदित्याः । त्वक् । वेत्तु । दिवः । स्कम्भनीः । असि । धिषणा । असि । पार्वतेयी । प्रति । त्वा । पर्वती । वेत्तु ॥ १९ ॥]

हे चर्म ! तुम कृष्णाजिन हो। तुम्हें हिलकर झाड़ने के द्वारा राक्षस ही मानो अपसारित कर दिये गये। अदाताजन ही मानो अपसारित कर दिये गये। हे कृष्णाजिन ! तुम पृथ्वी की त्वचा के समान हो। पृथ्वी तुम्हें अपना जाने (बिछे हुए चर्म पर पत्थर की सिलौटी को धर कर—) हे सिल ! तुम घर्षिका हो। पत्थर की बनी हुई हो। पृथ्वी की त्वचा-सा कृष्णाजिन तुम्हें अपनी जाने। (शय्या धर कर—) हे शय्ये ! तुम द्युलोक की रोक हो। (चर्म पर लोढ़े को धर कर—) हे लोढ़े ! तुम घर्पक हो। तुम सिल की पुत्री के समान हो। सिल तुम्हें अपना जाने ॥ १९ ॥

उ० शर्मासीत्यादीनि त्रीणि यजूंषि व्याख्यातानि। कृष्णाजिने दृषदं निदधाति। धिषणासि। धीः कर्म बुद्धिर्वा तदुभयं सीदति सनोति वा कर्माङ्गत्वाद्दृषत् धिषणोच्यते। धिषणा त्वमसि। पर्वती पर्ववती। अतः प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु। त्वामदित्यास्त्वक् पृथिव्यास्त्वक्। कृष्णाजिने शम्यामुपदधाति। दिवस्कम्भनीरसि। दृषदुपलयोः पृथिवीद्युभ्यामुपलक्षितत्वात् शम्याया अन्तरिक्षभक्तित्वं उपपद्यते। दिवः

द्यावापृथिव्योः स्कम्भनीः । स्कभ्नोतिः स्तम्भनकर्मा । त्वं स्तम्भनीर्भवसि । 'अन्तरिक्षस्यैव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे द्यावा-पृथिवी विष्टते' इति श्रुतिः । दृषद्यपलामुपादधाति । धिषणासीति व्याख्यातम् । पार्वतेयी पार्वत्या अपत्यम् । 'कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवति' इति श्रुतिः । वेत्तु प्रतिजानातु त्वां पार्वती माता 'प्रतिहिस्व सञ्जानीत' इति श्रुतिः ॥ १९ ॥

म० 'कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत्' (का० २।५।२) इति यथावघातार्थं कृष्णाजिनप्रयोगस्तद्वदत्रापि । शर्मासि । अवधूतम् । अदित्याः । इति मन्त्रत्रयं व्याख्यातम् । 'तस्मिन्दृषदं धिषणासीति' (का० २।५।३) तस्मिंश्चर्मणि शिलां स्थापयेत् । हे शिले पेषणाधारभूते, त्वं पर्वती पर्वतात्मिका तदुत्पन्ना त्वं धिषणासि धियं बुद्धिं कर्म वा सिनोति व्याप्नोति ददाति वा धिषणा । ह्रस्वत्वमार्षम् । पर्वतवद्धारयन्त्यसि । अदित्याः भूमेः त्वक् कृष्णाजिनरूपा तादृशीं त्वा त्वां प्रतिवेत्तु त्वदवस्थानमनुजानातु । 'पश्चाच्छम्यामुपोहत्युदीचीं दिवः' (का० २।५।४) इति । दृषदः पश्चाद्भागेऽधस्ताच्छम्यां स्थापयेत् । तां प्रत्युच्यते । हे शम्ये, दिवः द्युलोकस्य स्कम्भनीः स्तम्भनकारिणी त्वम् असि । व्यत्ययेन द्वितीयाबहुवचनम् । पतनवारणायान्तरिक्षरूपेण स्तम्भनकारित्वम् । 'अन्तरिक्षेण होमे द्यावापृथिवी विष्टब्धे' (१।२।१।१६) इति श्रुतेः । 'दृषदुपलां धिषणासीति' (का० २।५।५) । हे उपले, उपरितनशिले, त्वं धिषणासि पेषणव्यापारधारिकासि । किम्भूता । पार्वतेयी पर्वत्या अधस्तनदृषदः पुत्री पार्वतेयी बालस्वरूपा । 'कनीयसी ह्येषा दुहितेव भवति' (१।२।१७) इति श्रुतेः । अतः पर्वती मातृसमा त्वां प्रतिवेत्तु पुत्रीं जानातु ॥ १९ ॥

धान्यमसि धिनुहि देवान्प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा । दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धां देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना चक्षुषे त्वा महीनां पयोऽसि ॥ २० ॥

[धान्यम् । असि । धिनुहि । देवान् । प्राणाय । त्वा । उदानायेत्युत् । आनाय । व्यानायेतिवि । आनाय । दीर्घाम् । अनु । प्रसितिमितिप्र । सितिम् । आयुषे । धाम् । चक्षुषे । त्वा । महीनाम् । पयः । असि ॥ २० ॥]

(सिल के ऊपर चावलों को धर कर—) हे तण्डुल ! तुम पोषक धान्य हो । तुम देवों का पोषण करो । मैं तुम्हें प्राण देने के लिए पीसता हूँ; उदान वायु प्रदान करने के लिए और व्यान वायु प्रदान करने के लिए पीसता हूँ । (न कि हिंसन के लिए) । हे तण्डुलों ! मैं तुम्हें, आयु के लिए, लम्बे बन्धन (= कृष्णाजिन चर्म) पर धरता हूँ ! (या पीसता हूँ) । स्वर्णहस्त सवितादेव तुम्हें, प्रकाश के लिए, अपने छिद्ररहित हाथ से ग्रहण करें । (घृत को डालते हुए) हे घृत ! तुम महती गायों के दूध से सञ्चित घृत हो ॥ २० ॥

उ० दृषदि तण्डुलानावपति । धान्यमसि । धिनोतेः प्रीणनार्थस्य धान्यमिति भवति तदभिप्रायेणैवमाह । यतस्त्वं प्रीणनस्वभावमसि अतः प्रीणीहि देवान् । पिनष्टि । प्राणाय त्वा । अत्र श्रुतिः । 'जीवं वै देवानां हविरमृतममृतानामित्युपक्रम्य दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं घ्नन्तीति प्रतिपाद्य स यदाह प्राणाय त्वोदानायत्वेति तत्प्राणापानौ दधातीत्येवमादिना ग्रन्थेन यथा हविषः पुनर्जीवनं क्रियते तथा श्रुतिः प्रतिपादयति । एतदनुसारेण व्याख्यानं करिष्यामः । प्राणाय त्वा प्राणदानाय त्वां पिनष्मि नतु हिंसायै । एवमुत्तरावपि मन्त्रौ व्याख्येयौ । कृष्णाजिने प्रक्षिपति । दीर्घामनु प्रसितिं । 'षह मर्पणे' । प्रसितिः प्रसहनात्तन्तुर्वा जालं वा । इहतु प्रसितिशब्देन कृष्णाजिनमभिधीयते । तदपि हि पिष्टानि गृह्णाति । दीर्घां कृष्णाजिनाख्यां प्रसितिमनु । आयुषे आयुर्दानाय । धां दधामि । देवो व इति व्याख्यातम् । ईक्षते । चक्षुषे त्वा चक्षुर्दानाय त्वामहमीक्षे । 'एतानि वै जीवतो भवन्त्येवमुहैतज्जीवितमेव देवानां हविर्भवति' इति श्रुतिः । आज्यं निर्वपति । महीनां पयोसीति । महीति गोनाम । महीनां गवां पयो भवसि । पयःशब्देन लक्षणया घृतमभिधीयते ॥ २० ॥

म० 'धान्यमसीति तण्डुलानोप्येति' (का० २।५।५) । हे हविः, त्वं धान्यमसि । धिनोति प्रीणातीति धान्यम् । अतो देवान् अग्न्यादीन् धिनुहि प्रीणय । 'पिनष्टि प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति' (का० २।५।६) । प्रकर्षेण अनिति सर्वदा मुखे चेष्टत इति प्राणः श्वासवायुः । उद् अनिति ऊर्ध्वं चेष्टत इत्युदानः उत्क्रान्तिवायुः । व्यनिति व्याप्य चेष्टते इति व्यानो व्यापको बलहेतुर्वायुः । हे तण्डुल, त्वा त्वां प्राणाय प्राणदानार्थं पिनष्मीति शेषः । एवमुत्तरमन्त्रयोर्योज्यम् । देवानां सजीवं हविर्भवतीत्येभिर्मन्त्रैर्हविषां प्राणादिदानेन सजीवत्वं क्रियत इत्यभिप्रायः । 'दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रोहति' (का० २।५।७) इति । प्रसयनं प्रसितिः 'षिञ् बन्धने' । प्रबन्धः कर्मसंततिः । दीर्घामविच्छिन्नां प्रसितिमनु कर्मसंततिमनुलक्ष्य । आयुषे यजमानस्यायुरभिवृद्ध्यर्थं हे हविः, त्वां धां कृष्णाजिने दधामि । दधातेर्लुङि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (६।४।७५) इति अडागमाभावः । यजमानस्यायुर्वृद्धौ सत्यां कर्मसन्ततिः प्रवर्तत इति भावः । यद्वायमर्थः । पूर्वमन्त्रैर्हविषः प्राणादिदानेन सजीवत्वं कृतम्, अनेन पुनरायुर्दीयते हविषः । हे हविः, दीर्घां प्रसितिं कृष्णाजिनाख्यामनु त्वां धां धारयामि । कृष्णाजिने प्रक्षिपामीत्यर्थः । किमर्थम् । आयुषे त्वदीयायुर्वृद्ध्यर्थम् । 'प्रसितिः प्रसयनात् तन्तुर्वा जालं वा' (निरु० ६।१२) इति यास्कोक्तेरिह पिष्टग्राहकत्वात्प्रसितिशब्देन कृष्णाजिनमुच्यते । देवो व इत्यादिमन्त्रशेषो व्याख्यातः । 'चक्षुषे त्वेतीक्षत इति' (२।५।८) । हे हविः, चक्षुषे यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाय त्वा त्वां पश्यामीति शेषः । यद्वा चक्षुषे तव चक्षुरादिबाह्येन्द्रियदानाय त्वामीक्षे । हविषः सजीवत्वे कृते चक्षुराद्यपेक्षा भवतीत्यनेन तत्क्रियते इति भावः । 'पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महीनामित्याज्यम्' (का० २।५।९) इति । हे आज्य, त्वं महीनां गवां पयोऽसि क्षीरमसि क्षीरोत्पन्नत्वाद्घृतं पयःशब्देनोच्यते । महीति गोनाम ॥ २० ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । संवपामि समाप ओषधीभिः समो-

षधयो रसेन । सᳬरेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताᳬ संमधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

[सम् । वपामि । आपः । ओषधीभिः । ओषधयः । रसेन । रेवतीः । जगतीभिः । पृच्यन्ताम् । मधुमतीरितिमधु । मतीः । मधुमतीभिरितिमधु । मतीभिः । पृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥]

हे पिष्ट तण्डुल ! सवितादेव की अनुरूप में वर्तमान मैं अश्विनों की बाहुओं और पूषादेव के हाथों से तुम्हें पूर्णतया सम्मिश्रित करता हूँ। जल ओषधियों से सम्मिश्रित होवें। ओषधियाँ जल से संमिश्रित होवें (सुस्वादुकारिणी ओषधियों को पीसकर चावल पिष्ट में मिलाना)। रेवती (=जब) जगती (=ओषधियों) से सङ्गत होवें। मधुर जल मधु (=रस) से युक्त ओषधियों से सम्मिश्रित होवें॥२१॥

उ० पात्र्यां पिष्टान्यावपति। देवस्य त्वेति व्याख्यातम्। ननु ग्रहणे देवस्य त्वेति यदुक्तं तेनैव दर्शनेनाब्राह्मणतर्पणान्तं कर्म करिष्यति किमनेन पुनर्देवस्य त्वेति। सत्यम्। संस्कारोज्ज्वलनार्थं हितं च पथ्यं च पुनः पुनरुपदिश्यमानं न दोषाय भवतीति। संवपामि। समित्येकीभावमाचष्टे। एकत्र क्षिपामि। अप उपसर्जनीः प्रतिगृह्णाति। समाप ओषधीभिः सम्पृच्यन्ताम्। 'पृची संपर्के'। सङ्गच्छन्ताम् आप ओषधीभिः पिष्टाभिः। समोषधयो रसेन। सङ्गच्छन्तां च ओषधयः पिष्टाख्यरसेन उपसर्जनीभिः। आपो हि ओषधीनां रसः। सᳬरेवतीर्जगतीभिः पृच्यन्ताम्। 'रेवत्य आपो जगत्य ओषधयः' इति श्रुतिः। सम्पृच्यन्तां रेवत्य आपो जगतीभिः ओषधीभिः पिष्टाभिः। सम्मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ताम्। मधुशब्दो रसवचनः। सम्पृच्यन्ताम् मधुस्वादोपेता आपः मधुमतीभिः। सम्पृच्यन्तां वा मधुवत्स्वादोपेताभिः ओषधीभिः पिष्टाभिः॥ २१॥

म० 'पात्र्यां सपवित्रायां पिंष्टान्यावपति देवस्य त्वेति' (का० २।५।१०) इति। हस्ताभ्यामित्यन्तं व्याख्यातम्। एतानि पिष्टानि संवपामि पात्र्यां सम्यक् क्षिपामि। 'उपसर्जनीरानयत्यन्यः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति समाप इति' (का० २।५।१२-१३) इति। पिष्टसंवपनीया आप उपसर्जन्यः। ता अग्नीनानयेदध्वर्युः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयात्। आपः उपसर्जनीरूपाः ओषधीभिः पिष्टरूपाभिः संपृच्यन्ताम्। 'पृची संपर्के' संगच्छन्तां सम्यगेकीभवन्तु। तथा ओषधयः पिष्टाख्याः रसेन उपसर्जनीरूपेणोदकेन संपृच्यन्ताम्। आपो हि ओषधीनां रसः। तथा रेवतीः रेवत्यः आपः जगतीभिः पिष्टाख्याभिः संपृच्यन्ताम्। 'रेवत्य आपो जगत्य ओषधयः' (१।२।२।२) इति श्रुतेः। मधुमतीः माधुर्योपेता आपः मधुमतीभिः माधुर्योपेताभिः पिष्टरूपौषधीभिः संपृच्यन्ताम्। अपामोषधीनां परस्परं च परस्परं प्रीतिहेतुत्वात्संपर्को भवत्वित्यर्थः॥ २१॥

जनयत्यै त्वा संयौमीदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिषे त्वा घर्मोऽसि विश्वायुरुरुप्रथा उरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथतामग्निष्टे त्वचं मा हिᳬसीद्देवस्त्वा सविता श्रपयतु वर्षिष्ठेऽधि नाके॥ २२ ॥

[जनयत्यै । त्वा । सम् । यौमि । इदम् । अग्नेः । इदम् । अग्नीषोमयोः । इषे । त्वा । घर्मः । असि । विश्वायुरितिविश्व । आयुः । उरुप्रथाऽइत्युरु । प्रथाः । उरु । प्रथस्व । उरु । ते । यज्ञपतिरितियज्ञ । पतिः । प्रथताम् । अग्निः । ते । त्वचम् । मा । हिᳬसीत् । देवः । त्वा । सविता । श्रपयतु । वर्षिष्ठे । अधि । नाके ॥ २२ ॥]

हे तण्डुल पिष्ट ! यजमान के स्वर्गादि के उत्पादनार्थ मैं तुम्हें जलादि से सम्मिश्रित करता हूँ। यह अग्नि का पुरोडाश है और यह अग्नि-सोम का। (अग्नि पर घृत चढ़ाकर—) हे घृत ! मैं तुम्हें वर्षण के निमित्त तप्त करता हूँ। (पुरोडाश को चढ़ाना—) हे पुरोडाश ! तुम प्रवर्ग्य हो। तुम सर्वायु हो। तुम उरुप्रथन स्वभाव हो। अतः पूर्णतया विस्तृत होओ। तुम्हें यज्ञपति पूर्ण विस्तार देवे। अग्नि तुम्हारी त्वचा (=ऊपरी पर्त) को मत जला दे। सविता देव तुम्हें श्रेष्ठ स्वर्ग में अधिश्रित (=परिपक्व) करे॥ २२॥

उ० संयौति। जनयत्यै त्वा। द्व्यर्थोयं मन्त्रः। श्रुतिं व्याचष्टे। जनेर्ण्यन्तस्य क्तिन् जनयतिः। यजमानस्य जनयत्यै श्रीप्रजापशुभिर्यजमानं जनयितुं संमिश्रयितुं त्वां संयौमि। अथवा पुरोडाश उच्यते। जनयत्यै उत्पादनाय त्वां संयौमि संमिश्रयामि। यथा त्वं संमिश्रितः पुरोडाशभावमासाद्याधिश्रितः सन् दैवाद्योनेरग्नेरधिजायस इति। नह्यमर्त्यं त्वां मर्त्यो जनयितुमर्हति। असंहरिष्यन्नालभते। इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोः। अर्धशब्दः समविभागवचनो नपुंसकलिङ्गः। तदभिप्रायमिदमिति नपुंसकलिङ्गता। आज्यमधिश्रयति। इषे त्वा व्याख्यातम्। पुरोडाशमधिश्रयति। घर्मोऽसि प्रवर्ग्यस्त्वमसि। विश्वायुः विश्वं सर्वं आयुरस्येति विश्वायुः। 'विश्वायुरिति तदायुर्दधाति' इति श्रुतिः। पुरोडाशं प्रथयति। उरु प्रथस्व उरुप्रथाः उरु विस्तीर्णं प्रथसे स्वभावतस्तं त्वां ब्रवीमि। उरुप्रथस्व। किञ्च उरु ते तव यज्ञपतिर्यजमानः पुत्रान्नपश्वादिभिः प्रथतां विस्तारमाप्नोतु। अङ्गिरभिमृशति। अग्निष्टे। हे पुरोडाश, अग्निः ते तव त्वचं मा हिंसीदिति। श्रपयति। देवस्त्वा। देवः सविता त्वां श्रपयतु। वर्षिष्ठे उत्कृष्टे नाके स्वर्गे अधि उपरि स्थितम्। सविता वा नाके स्थितः। सविता नः संस्तर एव। स ह्याधियज्ञिको यज्ञमधिकृत्य वर्तते। देवलोकः पुरोडाशशरीरस्य च यज्ञस्यैतज्जन्म यच्छ्रपणम्। स यदि देवलोके जायते अतस्तत्समानयोगक्षेमो यजमानोऽपि तत्रैव जनिष्यत इति तत्र जन्माशास्यते॥ २२॥

म० 'संयौति जनयत्यै त्वेति' (का० २।५।१४) इति। अपां पिष्टानां च मिश्रीकरणं संयवनम्। हे जलपिष्टरूपपदार्थद्वय, त्वां संयौमि सम्यङ्मिश्रीकरोमि। 'यु मिश्रणामिश्रणयोः'। किमर्थम्। जनयत्यै यजमानस्य प्रजोत्पादनार्थम्। जलपिष्टयोर्यथा मिश्रणं तथा शुक्रशोणितमिश्रणेन यजमानस्य प्रजोत्पत्तिर्भवति तदर्थं त्वां संयौमि। यद्वा जनयत्यै पुरोडाशोत्पत्त्यै त्वां संयौमि। 'संविभज्यासंहरिष्यन्नालभते इदमग्नेरिदमग्नीषोमयोरिति' (का० २।५।१५) इति। मिश्रीकृतस्य पिष्टस्यावदानाङ्कितं पिण्डद्वयं कृत्वा पुनरमेलयिष्यन् इदमग्नेः अग्नि-

संबन्धि भवत्विति प्रथमं पिण्डं स्पृशेत्। इदमग्नीषोमयोर्भवत्विति द्वितीयं स्पृशेत्। 'इषे त्वेत्याज्यमधिश्रयति' (का० २।५।१६) इति। हे आज्य, इषे इष्यमाणवृष्ट्यर्थं त्वामधिश्रयामीति शेषः। आज्यप्रविलापनार्थं तत्पात्रस्याग्नौ स्थापनमधिश्रयणम्। 'घर्मोऽसीति पुरोडाशमिति' (का० २।५।१७)। हे पुरोडाश, त्वं घर्मोऽसि। 'घृ क्षरणदीप्त्योः'। घर्मशब्देन दीप्यमानः प्रवर्ग्य उच्यते। श्रप्यमाणतया दीप्यमानत्वात्प्रवर्ग्योऽसि। तथा विश्वायुः विश्वं कृत्स्नमायुर्यस्मात्स विश्वायुः। यस्माद्यजमानः सर्वमायुराप्नोतीति भावः। 'उरुप्रथा इति प्रथयति यावत्कपालमिति' (का० २।५।२०)। सर्वकपालेषु संश्लेषयितुं तं प्रसारयेत्। हे पुरोडाश, त्वं स्वभावतः उरुप्रथाः उरु विस्तीर्णं यथा तथा प्रथते प्रसरतीत्युरुप्रथाः। अत इदानीमपि उरु प्रथस्व प्रख्यातो भव। किञ्च ते यज्ञपतिः तव यजमानः उरु विस्तीर्णं पुत्रपश्वादिभिः प्रथतां प्रख्यातो भवतु। 'अग्निष्टे इत्यङ्गिरभिमृशतीति' (का० २।५।२१)। हे पुरोडाश, अग्निः श्रपणाय प्रवृत्तः ते तव त्वचं त्वक्सदृशमुपरितनभागं मा हिंसीन्मा विनाशयतु। अतिदाहेन मषीभावो विनाशः सोऽत्र मास्त्वित्यर्थः। अवघातपेषणोत्थः श्रपणाज्जायमानश्च हविष उपद्रवो जलस्पर्शेन शाम्यतीति भावः। 'देवस्त्वेति श्रपणमिति' (का० २।५।२३)। हे पुरोडाश, सविता देवः वर्षिष्ठे अत्यन्तवृद्धे नाके द्युलोकवर्तिनि नाकनाम्नि अग्नौ त्वा त्वाम् अधि अधिश्रित्य श्रपयतु पक्कं करोतु। मनुष्यस्य श्रपणे कर्तृत्वं मा भूदित्यभिप्रेत्य देवस्त्वेत्युच्यते। 'दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहा' इति तित्तिरिवचनान्नाको नाम स्वर्गस्थोऽग्निः ॥ २२ ॥

मा भे॒र्मा संवि॑क्था॒ अत॑मेरुर्य॒ज्ञोऽत॑मेरु॒र्यज॑मानस्य प्र॒जा भू॑यात्। त्रि॒ताय॑ त्वा द्वि॒ताय॑ त्वैक॒ताय॑ त्वा ॥ २३ ॥

[मा। भेः॑। मा। सम्। विक्थाः॑। अत॑मेरुः॑। यज्ञः॑। अत॑मेरुः॑। यज॑मानस्य। प्रजेति॑प्र॒जा। भूयात्। त्रि॒ताय॑। त्वा। द्वि॒ताय॑। ए॒क॒ताय॑ ॥ २३ ॥]

हे पुरोडाश ! तुम डरो मत। तुम विचलित भी न होओ। यह यज्ञसाधन पुरोडाश गर्म राख से ढकने से ग्लानिरहित ही है। अतः यजमान की सन्तान भी विपत्तियों में ग्लानिरहित होवे। हे प्रोक्षणी जल ! त्रित-द्वित-एकत के लिए तुम्हें ग्रहण करता हूँ ॥२३॥

उ० पुरोडाशमभिमृशति। मा भेर्मा संविक्थाः। मा त्वं भैषीः। मा च त्वं संविक्थाः। 'ओविजी भयचलनयोः'। तत्र भयं प्रतिषिद्धम्। चलनं त्वत्र निषिध्यते। न भेतव्यं न चलितव्यमित्यर्थः। पुरोडाशमभिवासयति। अतमेरुर्यज्ञः। 'तमु अभिकाङ्क्षायाम्'। यद्यप्ययं धातुरभिकाङ्क्षामात्रे पठ्यते तथापि श्वासाभिकाङ्क्षायां भविष्यति। तमनशीलस्तमेरुः। न तमेरुः अतमेरुः यज्ञः। अतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात् भवेत्। पाण्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्येभ्यो निनयति। त्रिताय त्वा द्विताय त्वा एकताय त्वा। निनयामीति द्रव्यपरो निर्देशः। निनयामीति शेषः। एवं द्विताय। एवमेकताय। तत आप्त्याः सम्बभूवुः त्रितो द्वित एकत इत्येवमादिरितिहासोऽयमवगन्तव्यः ॥ २३ ॥

म० 'मा भेरित्यालभत इति' (का० २।५।२४)। हे पुरोडाश, त्वं मा भेः भयं मा कार्षीः। मा संविक्थाः चलनं मा कार्षीः। 'ञिभी भये' 'ओविजी भयचलनयोः' इत्यनयोः प्रयोगौ। 'अतमेरुरिति श्रृतावभिवासयति भस्मना वेदेनोपवेषेण वेति' (का० २।५।२५)। यज्ञः यागहेतुः पुरोडाशः अतमेरुः भूयात्। 'तमु ग्लानौ' ताम्यतीति तमेरुः। औणादिक एरुप्रत्ययः। न तमेरुरतमेरुः। भस्माच्छादनेन ग्लानिरहितो भवतु। यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रप्रपौत्रादिः अतमेरुः ग्लानिरहिता भूयात्। यजमानस्य प्रजायाः कदाचिद् दुःखं मास्त्वित्यर्थः। 'पाण्यङ्गुलिप्रक्षालनमाप्त्येभ्यो निनयत्यभितप्य प्रत्यगसꣳस्यन्दमानं त्रिताय त्वेति प्रतिमन्त्रमिति' (का० २।५।२६) हे पाण्यङ्गुलिप्रक्षालनोदक, त्रिताय त्रितनाम्ने देवाय त्वां निनयामीति शेषः। तथा द्विताय त्वा निनयामि। तथा एकताय त्वा निनयामि। पूर्वं कुतश्चिद्धेतोः भीतोऽग्निरपः प्राविशत्ततो देवास्तं ज्ञात्वा जगृहुस्तदाग्निना वीर्यमप्सु मुक्तं तत आप्त्या उत्पन्नास्त्रितद्वितैकतसंज्ञास्ते देवैः सह चरन्तो यज्ञे पात्रीप्रक्षालनजललक्षणं भागं लेभिरे (१।२।३।१) इति श्रुतिकथानुसंधातव्या ॥ २३ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। आद॑देऽध्वर॒कृतं॑ दे॒वेभ्य॒ इन्द्र॑स्य बा॒हुर॑सि॒ दक्षि॑णः स॒हस्र॑भृष्टिः श॒तते॑जा वा॒युर॑सि ति॒ग्मते॑जा द्वि॒ष॒तो व॒धः ॥ २४ ॥

[आ। द॒दे। अ॒ध्व॒र॒कृत॒मित्य॑ध्व॒र। कृत॑म्। दे॒वेभ्यः॑। इन्द्र॑स्य। बा॒हुः। अ॒सि॒। दक्षि॑णः। स॒हस्र॑भृष्टि॒रिति॒स॒हस्र॑। भृष्टिः॑। श॒तते॑जा॒ऽइति॒श॒त। तेजाः॑। वा॒युः। अ॒सि॒। ति॒ग्मते॑जा॒ऽइति॒ति॒ग्म। तेजाः॑। द्वि॒ष॒तः॑। व॒धः ॥ २४ ॥]

(स्फ्य = तलवार की आकृति की एक लकड़ी—जिससे वेदि खोदी जाती है—को ग्रहण करते हुए—) हे स्फ्य ! सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं तुझे अश्विनौ की बाहुओं और पूषा के हाथों से ग्रहण करता हूँ। तुम देवों के निमित्त यज्ञ की वेदि को बनाने वाली हो। तुम इन्द्र की दाहिनी बाहु हो। तुम सहस्रधार, शततेज और तीक्ष्ण तेज वाली साक्षात् वायु हो। हे स्फ्य ! तुम शत्रु को वध करने वाली हो ॥ २४ ॥

उ० स्फ्यमादत्ते। देवस्यत्वेति व्याख्यातम्। आददे गृह्णामि। अध्वरकृतं अध्वरं करोतीति अध्वरकृत् तमध्वरकृतम्। देवेभ्योर्थाय। आलभ्य जपति। इन्द्रस्य बाहुरसि। इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्त्वमसि। एष वै वीर्यवत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणः। सहस्रभृष्टिः बहुभारः। शततेजाः बहूनि तेजांसि यस्य स शततेजाः। वायुरसि तिग्मतेजाः। तिग्मं तेजः। तेजतेरुत्साहकर्मणः। उत्साह एव तेजो यस्य स तथोक्तः। द्विषतः शत्रोर्वधः वधकः ॥ २४ ॥

म० 'देवस्य त्वेति स्फ्यमादायेति' (का० २।६।१२) देवस्य त्वेति व्याख्यातम्। देवेभ्यो देवोपकारार्थं अध्वरकृतं अध्वरं करोति वेदिखननादिद्वारेणेत्यध्वरकृतं स्फ्यमहमाददे गृह्णामि। 'सतृणᳪं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य बाहुरितीति' (का० २।६।१३) । हे स्फ्य, त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि। तेन बाहुना धृतत्वात्तत्समानवीर्योपेतत्वाद्वा स्फ्यस्य बाहुरूपत्वोपचारः। किम्भूतः स्फ्यः । सहस्रभृष्टिः भृष्टिर्भर्जनं पाकः । मारणमिति यावत् । सहस्रसंख्याकानां शत्रूणां भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः। तथा शततेजाः शतं तेजांसि यस्य सः बहुधा दीप्यमानः। किञ्च वायुरसि न केवलमिन्द्र-बाहुसदृशः किन्तु वायुसदृशोऽप्यसि। अत एव तिग्मतेजाः तीक्ष्णतेजाः। यथा वायुर्वह्निं प्रदीप्य तीव्रां ज्वालामुत्पादयंस्ती-व्रतेजा भवति एवं स्फ्योऽपि स्तम्बच्छेदरूपं कर्म कुर्वंस्ती-व्रतेजा उच्यते। तथा द्विषतो वधः। हन्तीति वधः कर्म-द्वेषिणामसुरादीनां हन्तेत्यर्थः ॥ २४ ॥

पृथिवि देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिᳪंसिषं व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याᳪं शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक् ॥ २५ ॥

[पृथिवि । देवयजनीति देव । यजनी । ओषध्याः । ते । मूलम् । मा । हिᳪं सिषम् । व्रजम् । गच्छ । गोष्ठानम् । गोस्थानमितिगो । स्थानम् । वर्षतु । ते । द्यौः । बधान । देव । सवितरितिसवितः । परमस्याम् । पृथिव्याम् । शतेन । पाशैः । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । च । वयम् । द्विष्मः । तम् । अतः । मा । मौक् ॥ २५ ॥]

हे देवों के यजन की भूमि ! मैं तुम्हारी ओषधियों को यज्ञार्थ ग्रहण करूँगा। मैं ओषधियों के मूल को न काट डालूँ। स्फ्य से खोदी हुई हे मृद् ! तुम गायों के स्थान गौशाला को प्राप्त होओ (—मिट्टी को ढेर पर फेंक देना)। हे वेदि ! सूर्य तुम्हारे ऊपर वर्षा करे। हे सवितादेव ! पृथ्वी के अत्यन्त निम्नतल में विद्यमान अन्धतामिस्र नाम के नरक में तुम उस व्यक्ति को सैकड़ों बन्धनों से बाँधकर डाल दो—जो हमसे द्वेष करता है और हम जिससे द्वेष करते हैं। तुम उसे वहाँ से मत उन्मुक्त करना ॥ २५ ॥

उ० प्रहरति। पृथिवी देवयजनि। वेदिः सम्बोध्यते। हे पृथिवि देवयजनि। देवा यस्यामिज्यन्ते सा तथोक्ता। ओषध्याः ते तव सम्बन्धिन्याः मूलं मा हिᳪंसिषम्। 'तृह हिंसि हिंसायाम्'। माङि लुङ्। मा विनाशिषम्। वज्रेण हरन् पुरीषमादत्ते। व्रजं गच्छ। व्रजन्त्यस्माद्गाव इति व्रजो घोषः गोवाटो वा उच्यते। गोव्रजो वा परिवृतं वा गवां स्थानं गच्छ। वेदिं प्रेक्षते। वर्षतु ते द्यौः वर्षतु तव द्युलोकः। शान्त्यर्थं वचनम्। उत्करे करोति। बधान। 'बध बन्धने'। बन्धनं कुरु। हे देव सवितः परमस्यां पृथिव्यां यत्र अन्धतामिस्रो नरकः तत्र। 'अन्धे तमसि बधानेति यदाह परमस्याम्' इति श्रुतिः। शतेन पाशैर्बहुभिः पाशैर्योऽस्मा-न्द्वेष्टि शत्रुः यं च वयं द्विष्मः शत्रुम् तं अतः अस्मान् अन्ध-तमसः मा मौक्। 'मुच्लृ मोक्षणे'। मा मुञ्च ॥ २५ ॥

म० 'पृथिवि देवयजनीति तृणेऽन्तर्हिते प्रहरतीति' (का० २।६।१५–१६)। पृथिवि हे देवयजनि, देवा इज्यन्ते यस्यां सा देवयजनी तस्याः संबोधने हे देवयजनि, ते तव ओषध्यास्तृणरूपाया मूलमहं मा हिᳪंसिषं मा विनाशयामि। 'व्रजं गच्छेति पुरीषमादत्ते' (का० २।६।१७) इति। स्फ्यप्रहा-रोत्पन्ना मृत् पुरीषमुच्यते। हे पुरीष, त्वं व्रजं गच्छ। व्रजन्ति गच्छन्ति स्थातुं गावो यत्र स देशो व्रजस्तम्। किम्भूतम्। गोष्ठानं गवां स्थानमिदानीमवस्थितिर्यत्र तं गोयुक्तं तदीयं स्थानं गच्छेत्यर्थः॥ 'वर्षतु तं इति वेदिं प्रेक्षत इति' (का० २।६।१८)। हे वेदे, ते तुभ्यं त्वदर्थं द्यौर्द्युलोकाभिमानी देवो वर्षतु जलसेकं करोतु। 'वृष सेचने' वर्षणेन खननजनि-तदुःखशान्तिरस्त्वित्यर्थः॥ 'बधानेत्युत्करे करोती'ति (का० २।६।१९)। स्फ्योत्खातां मृदमुत्करे त्यजेत्। हे देव सवितः, योऽस्मान्द्वेष्टि द्वेषं करोति वयं च यं शत्रुम् द्विष्मस्तमुभयविधं शत्रुं परमस्यां पृथिव्यां बधान। परमा अन्तिमा पृथिवी। छान्दसः स्याडागमः। उत्करे क्षिप्तायां धूल्यां निगूढस्य शत्रोस्तत्र बन्धनं कुरु यत्र भूमेरन्तिमप्रदेशेऽन्धतामिस्रो नरकोऽस्ति। तथाच श्रुतिः 'अन्धे तमसि बधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्याम्' (१।४।१६) इति । कैर्बन्धनं कर्तव्यं तदाह। शतेन पाशैः शतसंख्याकाभिर्बन्धनरज्जुभिः। किञ्च अस्मादन्धतामिस्रान्नरकात्तं मा मौक् कदाचिदपि मा मुञ्च ॥२५॥

अपाररुं पृथिव्यै देवयजनाद्वध्यासं व्रजं गच्छ गोष्ठानं वर्षतु ते द्यौर्बधान देव सवितः परमस्यां पृथिव्याᳪं शतेन पाशैर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म-स्तमतो मा मौक्। अररो दिवं मा पप्तो द्रप्सस्ते द्यां मा स्कन् व्रजं० मौक् ॥ २६ ॥

[अप । अररुम् । पृथिव्यै । देवयजनादिति-देव । यजनात् । वध्यासम् । अररोऽइत्यररो । दिवम् । मा । पप्तः । द्रप्सः । ते । द्याम् । मा । स्कन् ॥ २६ ॥]

देवों को यजन करने की भूमि यज्ञवेदि से बहुत दूर हम असुरदैत्य को अपबाधित (=अपसारित) करते हैं। हे खोदी हुई मृत्तिके ! तुम गायों के रहने के स्थान गोशाला में जाओ। हे वेदि ! तुम पर सूर्यदेव वर्षण करे। हे सवितादेव ! तुम उस अररुदैत्यादि को पृथ्वी के निम्नतम स्थल अन्धतामिस्र में सैकड़ों पाशों से बाँधकर डाल दो—जो हमसे द्वेष करता है और हम जिसको द्वेष करते हैं। उसको वहाँ से मत छोड़ो। हे अररुदैत्य ! तुम द्युलोक को न आरोहण कर सको। तुम्हारा रक्त या वीर्य द्युलोक में मत गिरे। (भूमि को द्वितीय, तृतीय और चतुर्थ बार खोदते हुए—) हे मृत्तिके ! तुम गायों के रहने के स्थान गो॰ ... पूर्ववत् ॥ २६ ॥

उ० द्वितीयं प्रहरति। अपाररुम्। अररुः असुरः तमपनीय। पृथिव्यै पृथिव्याः देवयजनाच्च अपाररुं वध्यासम्। व्रजं गच्छेति समानम्। अभिन्यस्यत्यग्नीदुत्करमररो दिवमिति। हे अररो, त्वं दिवं द्युलोकम्। मा पप्तः मा गमः। तृतीयं प्रहरति द्रप्सस्ते द्याम्। योऽस्याः पृथिव्या उपजीवनीयो रसः स द्रप्सः ते तव द्यां द्युलोकम्। मा स्कन् मा स्कान्सीत् मा स्कन्तु। व्रजं गच्छेति समानम्॥ २६॥

म० 'अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरतीति' (का० २।६।२१)। पृथिव्यै देवयजनात्पृथिव्याः सम्बन्धिनो देवयजनाख्याद्वेदिस्थानात् अररुम् अररुनामानमसुरमपवध्यासम् अपनीय यथा हतो भवति तथा करवाणि। अनेन मन्त्रेण द्वितीयवारं पूर्ववत्प्रहरेत्। व्रजं वर्षतु बधानेति मन्त्रत्रयस्य प्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत्॥ 'अभिन्यस्यत्यग्नीदुत्करमररो दिवमिती'ति (का० २।६।२२)। हे अररो असुर, दिवं द्युलोकं यागफलरूपं त्वं मा पप्तः मा गमः। स्वर्गे त्वया न गन्तव्यम्। 'पत्लृ गतौ' 'पतः पुम्' (पा० ७।१।१९) इति लुङि पुमागमे रूपम्॥ 'द्रप्सस्त इति तृतीयमिति' (का० २।६।२३)। हे वेदिदेवते, ते तव पृथिवीरूपाया यो द्रप्स उपजीव्यो रसः द्यां द्युलोकं मा स्कन् मा स्कन्दतु मा गच्छतु। 'स्कन्दिर्गतिशोषणयोः'। व्रजं गच्छेत्यादिमन्त्रत्रयप्रयोगो व्याख्या च पूर्ववत्॥ २६॥

गा॒य॒त्रेण॑ त्वा॒ छन्द॑सा॒ परि॑गृह्णामि॒ त्रैष्टु॑भेन त्वा॒ छन्द॑सा॒ परि॑गृह्णामि॒ जाग॑तेन त्वा॒ छन्द॑सा॒ परि॑गृह्णामि। सु॒क्ष्मा चासि॑ शि॒वा चा॑सि स्यो॒ना चासि॑ सु॒षदा॑ चा॒स्यू॒र्जस्व॑ती चा॒सि॒ पय॑स्वती च॥२७॥

[गा॒य॒त्रेण॑। त्वा॒। छन्द॑सा। परि॑। गृ॒ह्णा॒मि॒। त्रैष्टु॑भेन त्रैस्तु॒भे॒नेति॒त्रैस्तु॑भेन। जाग॑तेन। सु॒क्ष्म्या। च॒। असि॑। शि॒वा। च॒। अ॒सि॒। स्यो॒ना। सु॒षदा॑। सु॒सदेति॒सु॒। सदा॑। ऊ॒र्जस्व॑ती। पय॑स्वती॥ २७॥]

(पूर्व दिशा की ओर बैठकर वेदि खोदने के लिए पश्चिम-दक्षिण-उत्तर में वेदि के आकार को बनाने वाली तीन रेखाओं को स्फ्य से खींचते हुए—) हे विष्णो! मैं तुम्हें गायत्री छन्द के द्वारा ग्रहण करता हूँ। त्रिष्टुप् छन्द के द्वारा तुम्हें ग्रहण करता हूँ। जगती छन्द के द्वारा मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ। हे वेदि भूमे! तुम शोभना हो। तुम शान्त हो। तुम सुखस्वरूपा हो। तुम आनन्द से बैठने के योग्य हो। तुम अन्नवाली हो और तुम जल वाली हो॥ २७॥

उ० पूर्वं परिगृह्णाति। गायत्रेण त्वा। त्वाशब्देन विष्णुरुच्यते। 'ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य' इति श्रुतिः। गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि। एवमुत्तरयोः त्रैष्टुभेन जागतेनेति विशेषः। उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति। पूर्वेण परिग्रहेण विष्णुं यज्ञं परिगृह्य तेन इमां पृथिवीं लब्ध्वा चोत्तरेण परिग्रहेण वक्ष्यमाणैर्गुणैरयोजयन्देवाः। सुक्ष्मा चासि शिवा चासीति दक्षिणतः। सुक्ष्मा इति पृथिवीनाम। शोभना पृथिवी त्वमसि। शिवा शान्ता च त्वमसि। पश्चिमतः। स्योना चासि सुषदा चासि। स्योनमिति सुखनाम' सुखनामरूपा च त्वमसि। शोभनं यस्यां सीदन्ति सा सुषदा। उत्तरतः ऊर्जस्वती चासि पयस्वती च। अन्नवती चासि पयोविकारैः रसैस्तद्वती च॥ २७॥

म० 'पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च स्फ्येन गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रमिति' (का० २।६।२५)। यस्मात्प्रदेशादररुर्निष्काशितस्तत्र वेदेरियत्तां निश्चेतुं दक्षिणादिदिक्त्रये स्फ्येन रेखात्रयकरणं पूर्वः परिग्रहः। विष्णुर्देवता मन्त्रत्रयस्य। 'ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य छन्दोभिरभितः पर्यगृह्णन्' (१।२।५-६) इति श्रुतेः। हे विष्णो, त्वा त्वां गायत्रेण छन्दसा गायत्र्यादिच्छन्दस्त्रयरूपतया भावितेन स्फ्येन दिक्त्रये परिगृह्णामि। एवं त्रैष्टुभेन जागतेनेत्युत्तरमन्त्रयोः। ततः छन्दोदेवताः दिक्त्रयेऽसुरेभ्यस्त्वां पालयिष्यन्ति। पूर्वस्यामाहवनीय एव पालकोऽस्तीति भावः। प्रजापतिपुत्रा देवा असुराश्च पूर्वं स्पर्धां चक्रुस्तदा देवान्पराजयं प्राप्तान्मत्वा भूमिमसुरा विभेजुस्तदा देवा वामनरूपं विष्णुमग्रे कृत्वाऽसुरानागत्यास्मभ्यमपि भूम्यंशो दातव्य इति तानयाचिषुः। ततोऽसुरा असूयन्तोऽयं विष्णुर्यावति भूभागे शेते तावान्भवद्भ्योऽस्त्विस्यूचुस्ततो देवा वह्वेतदस्माकमित्युक्त्वा ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य गायत्रेणेत्यादिमन्त्रैर्यज्ञभूमिं जगृहुः। यज्ञो विष्णुः स यत्र तिष्ठति सैव यज्ञभूमिरिति तैर्विदितत्वाद्वेदिरिति तद्भूमेर्नाम। (१।२।५।१-७) इति श्रुतिकथामनुसंधाय वेदिग्रहणं विधेयम्॥ 'उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति सुक्ष्मा स्योनोर्जस्वती'ति (का० २।६।३१)। वेदिखननात्पूर्वं क्रियमाणः पूर्वः परिग्रहः। पश्चात्क्रियमाण उत्तरपरिग्रहः। तत्रापि पूर्ववद्दिक्त्रये स्फ्येन रेखात्रयं कार्यम्। हे वेदे, त्वं सुक्ष्मासि शिवा शान्ता चासि। क्ष्मा शोभना भूमिः सुक्ष्मा। खननेनाश्मादिदोषनिवर्तनं भूमेः शोभनत्वम्। उग्रस्यासुरस्य निष्कासनेन शान्तत्वम्। गुणद्वयस्यान्योन्यसमुच्चयार्थौ चकारौ। एकोऽयं मन्त्रः। स्योना सुखरूपासि। स्योनमिति सुखनाम। सुषदा सुष्ठु सीदन्ति देवा यस्यां सा सुषदा। सम्यगुपवेशनयोग्या चासि। चकारौ पूर्ववत्। द्वितीयोऽयं मन्त्रः। ऊर्जस्वती पयस्वती चासि। ऊर्जःशब्दोऽन्नवाची। पयःशब्दस्तद्विकारदध्यादिवाची तदुभयवती। चौ पूर्ववत्। द्वितीयो मन्त्रः॥ २७॥

पु॒रा क्रू॒रस्य॑ वि॒सृपो॑ विरप्शिन्नु॒दादा॑य पृथि॒वीं जी॒वदा॑नुम्। यामैर॑यंश्च॒न्द्रम॑सि स्व॒धाभि॒स्तामु॒ धीरा॑सो अनु॒दिश्य॑ यजन्ते। प्रोक्ष॑णीरा॒साद॑य द्विष॒तो व॒धोऽसि॥ २८॥

[पु॒रा। क्रू॒रस्य॑। वि॒सृप॒ऽइति॒वि॒। सृपः॑। वि॒र॒प्शि॒न्निति॒वि। रप्शिन्। उ॒दा॒दाये॒ त्यु॒त्। आ॒दाय॑। पृ॒थि॒वीम्। जी॒वदा॑नु॒मिति॒जी॒व। दानु॑म्। याम्। ऐर॑यन्। च॒न्द्रम॑सि। स्व॒धाभिः॑। ताम्। ऊ॒ इत्यूँ॑। धीरा॑सः। अ॒नु॒दिश्ये॒त्य॑नु। दिश्य॑। य॒जन्ते। प्रोक्ष॑णीरिति॒प्र। उक्ष॑णीः। आ। सा॒द॒य॒। द्वि॒ष॒तः। व॒धः। अ॒सि॒॥ २८॥]

हे महान् विष्णो ! पूर्वकाल में देवासुर संग्राम छिड़ने के पहले देवों ने जीवन दान देने वाली पृथ्वी को उठा कर स्वधाओं के द्वारा चन्द्रमा के प्रति प्रेरित किया था (=चन्द्रमा में धर दिया था कि असुर उसे हानि न पहुँचा सकें)। उसी यजनयोग्य एवं चन्द्रस्थिता को उद्देश्य करके आज भी बुद्धिमान् ऋत्विज देवों का यजन करते हैं। हे अग्नीध्र ! तुम प्रोक्षण करने के जलों को वेदि पर धरो। हे स्फ्य ! तुम शत्रु का वध हो ॥ २८ ॥

उ० वेदिमनुमार्ष्टि। पुरा क्रूरस्येति। निदानवतां मन्त्राणां पूर्वं निदानं वक्तव्यं पश्चान्मन्त्रार्थः तथा क्षिप्रमवगमो भवतीति देवा असुरैः सह संग्रामं करिष्यन्त इदमूचुः—यदस्याः पृथिव्या अनुपहतं देवयजनं तच्चन्द्रमसि स्थापयामः। तत्र यदि कथञ्चिदस्मानसुरा जयेयुस्ततस्तेनैव देवयजनेन पुनः प्रतिक्रियां करिष्यामः। तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णमुपलभ्यत एतदियमृक्त्रिष्टुप् उक्तवती। पुरा क्रूरस्य। क्रूरशब्दः संग्रामवचनः। पञ्चम्यर्थे षष्ठी। प्राक्संग्रामात्। विसृपः 'सृपितृदोः कसुन्' इति कसुन्प्रत्ययान्तं तुमर्थेऽव्ययं पञ्चम्यर्थे। विविधं सर्पन्ति योद्धारोऽस्मिन्निति विसृपाः। विरप्शिन् इति आमन्त्रितं महन्नाम। स च विष्णुर्यज्ञवेदित्वमापन्नः स हि त्रिभिर्वेदैर्निर्वर्त्यमानो विविधं रप्शति शब्दं करोति। हे विरप्शिन् विष्णो, शृणु। उदादाय उत्क्षिप्य प्रकृतत्वाद्देवाः। पृथिवीं जीवदानुम् जीवितस्य दात्रीम्। सारभूतामित्यर्थः। यामैरयंश्चन्द्रमसि स्वधाभिः यां ऐरयन्। 'ईर गतौ'। अनेकार्थत्वाद्धातूनामिह स्थापनार्थः। चन्द्रमसि स्थापितवन्तः। स्वधाभिः। स्वधाशब्दोऽन्नवचनः। इह स्वन्नहेतुभूतास्तिस्रो विद्या गृह्यन्ते। 'यां चन्द्रमसि ब्राह्मणा दधुः' इति श्रुतेः। त्रयीलक्षणे ब्राह्मणाः संहितां यां पृथिवीं चन्द्रमसि न्यदधुः। तामु धीरासो अनुदिश्य यजन्ते। तां पृथिवीं धीरासो मेधाविनः अनुदिश्य दर्शनेन सम्यक् सम्पाद्य अद्यापि यजन्ते इति दर्शनप्रशंसा। प्रैषः। प्रोक्षणीरासादय। प्रोक्ष्यते आभिरिति प्रोक्षण्यः ता आसादय स्थापय। स्फ्यं प्रहरति। द्विषतो वधोसि। द्वेष्टुर्वधो विनाशस्त्वमसि ॥ २८ ॥

म० 'पुरा क्रूरस्येत्यनुमार्ष्टी'ति (का० २।६।३२)। अत्रेयमाख्यायिका मन्त्रेऽभिप्रेता—कदाचिद्देवानामसुरैः सह संग्राम उपस्थितस्तदा देवैर्मिथो मन्त्रितं यदस्या भूमेरुत्कृष्टं देवयजनस्थलं तच्चन्द्रे संस्थाप्य युद्धं कुर्मस्तत्र यद्यप्यस्माकं पराजयः स्यात्तदा देवयजने यागं विधाय पुनर्दैत्यपराजयं करिष्याम इति संमन्त्र्य भूमेः सारभागं देवयजनं चन्द्रे स्थापयामासुस्तत् कृष्णवर्णमिदानीमपि दृश्यत इत्याख्यानमयं मन्त्रो ब्रूते (१।२।५।१८)। पुरा क्रूरस्येति त्रिष्टुप् चन्द्रदेवत्या। विरप्शीति महन्नाम। विविधं रपति वेदत्रयरूपेण शब्दं करोतीति विरप्शी। यज्ञो वेदित्वं प्राप्तो विष्णुः सम्बोध्यते। हे विरप्शिन् विष्णो परमेश्वर, त्वं शृणु। अनुगृहाणेति शेषः। क्रूरशब्दोऽत्र संग्रामवाची। 'संग्रामो वै क्रूरम्' (१।२।५।१९) इति श्रुतेः। विविधं सर्पन्ति योधा यस्मिन्निति विसृप् तस्येति क्रूरविशेषणम्। पञ्चम्यर्थौ षष्ठ्यौ। विसृपो नानायोधयुतात्क्रूराद्युद्धात्पुरार्थाद्देवाः जीवदानुं जीवं ददातीति जीवदानुस्तां जीवस्य धात्रीं सारभूतां यां पृथिवीमुदादाय ऊर्ध्वं गृहीत्वा स्वधाभिः वेदैः सह चन्द्रमसि इन्दौ ऐरयन्प्राक्षिपन्स्थापयामासुः। धीरासः धीरा मेधाविनः। तामु। उ एवार्थे। तामेव चन्द्रस्थां पृथिवीमनुदिश्य दर्शनेन सम्पाद्य सैव भूमिरस्यां वेद्यां विद्यत इति भावयित्वा यजन्ते यागं कुर्वन्ति। स्वधाशब्दो यद्यप्यन्नवाची तथाप्यत्रान्नहेतुभूता वेदत्रयी कथ्यते। 'यां चन्द्रमसि ब्राह्मणा दधुः' (१।२।५।१९) इति श्रुतेः। ब्रह्मणा वेदेन सहेत्यर्थः। अनेन मन्त्रेण खातायां वेद्यां लोष्टकृतवैषम्यनिवृत्तये समीकरणरूपं मार्जनं कुर्यात्। प्रोक्षणीरासादयेति अग्नीध्रम्प्रति प्रैषः। प्रोक्षयन्त आभिरिति प्रोक्षण्य आपस्ता आसादय वेद्यां स्थापय। 'द्विषतो वध इति स्फ्यमुदञ्चं प्रहरतीति' (का० २।६।४२) हे स्फ्य, त्वं द्विषतः शत्रोर्वधोऽसि हिंसकोऽसि ॥ २८ ॥

प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः। अनिशितोऽसि सपत्नक्षिद्वाजिनं त्वा वाजेध्यायै संमार्ज्मि। प्रत्युष्टꣳ रक्षः प्रत्युष्टा अरातयो निष्टप्तꣳ रक्षो निष्टप्ता अरातयः। अनिशितासि सपत्नक्षिद्वाजिनीं त्वा वाजेध्यायै संमार्ज्मि ॥ २९ ॥

[अनिशित इत्यनि। शितः। असि। सपत्नक्षिदितिसपत्न। क्षित्। वाजिनम्। त्वा। वाजेध्याया इतिवाज। इध्यायै। सम्। मार्ज्मि। अनिशितेत्यनि। शिता। असि। सपत्नक्षिदितिसपत्न। क्षित्। वाजिनीम्। त्वा। वाजेध्याया इतिवाज। इध्यायै। सम्। मार्ज्मि ॥ २९ ॥]

(स्रुवा को उठाकर तपाते हुए—) राक्षस प्रतिदग्ध हुए। अदाताजन प्रतिदग्ध हुए। राक्षस नितान्त तप्त हुए। अदाता नितान्त तप्त हुए। हे स्रुक् ! तुम यद्यपि तीक्ष्णीकृत नहीं हो। तथापि शत्रु का छेदन करने वाले हो। हविरन्नवान् तुम्हें यज्ञ की दीप्ति के निमित्त मैं शुद्ध करता हूँ। हे जुहू ! राक्षस प्रतिदग्ध हुए। अदाता प्रतिदग्ध हुए। राक्षस नितान्त तप्त हुए। अदाता नितान्त तप्त हुए। हे जुहू ! यद्यपि तुम तीक्ष्णीकृता नहीं हो। तथापि शत्रु को छेदने वाली हो। हविरन्नवती तुम्हें यज्ञ की प्रदीप्ति के लिए मैं परिशुद्ध करता हूँ। (—जुहू को तपाना) ॥ २९ ॥

उ० अथ स्रुवमादत्ते। तं प्रतपति प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम्। स्रुवं संमार्ष्टि। अनिशितोसि 'शो तनूकरणे'। निशितस्तीक्ष्णीकृतः न निशितः अनिशितः अतीक्ष्णीकृतस्त्वमसि। तथापि सपत्नक्षित् सपत्नान्क्षिणोतीति सपत्नक्षित्। 'क्षिण क्षिणि हिंसायाम्'। क्षिण हिंसार्थः। यतश्च त्वं यजमानस्य सपत्नक्षित् अतो वाजिनं त्वा। वाजशब्दोऽन्नवचनः। इह तु यज्ञवचनः। यतोऽसि देवानामन्नम्। 'यज्ञो देवानामन्नम्' इति श्रुतिः। तं वाजमन्नं यज्ञाख्यं योऽर्हति स वाजी। अर्हार्थे इति णिन्। वाजिनं यज्ञियं त्वाम्। वाजेध्यायै 'ञिइन्धी दीप्तौ'। यज्ञोज्ज्वलनार्थम्। सम्मार्ज्मि संशोधयामि 'मृजूष् शुद्धौ'। स्रुवं च प्रतपति प्रत्युष्टमिति। व्याख्याते यजुषी। सम्मार्ष्टि स्रुचम्। अनिशितासि व्याख्यातम्। अनिशितेति स्त्रीत्वविवक्षायां टाप् प्रत्ययः। वाजिनीमिति ङीप् प्रत्ययः। एतावानेव विशेषः ॥२९॥

म० 'स्रुवं प्रतप्य पूर्ववदिति' (का० २।६।४५)। यथा शूर्पाग्निहोत्रहवण्योः प्रत्युष्टमिति प्रतपनं कृतं तथा स्रुवस्यापि कार्यमित्यर्थः। मन्त्रो व्याख्यातः॥ 'वेदाग्रैरन्तरतः प्राक्संमार्ष्टयनिशित इती'ति (का० २।६।४६)। हे स्रुव, त्वमनिशितोऽसि। 'शो तनूकरणे'। नितरां शितस्तीक्ष्णीकृतो निशितस्तथा न भवतीत्यनिशितः। अस्मद्विषये तीक्ष्ण उपद्रवकारी न भवसीत्यर्थः। यतः सपत्नक्षित्। 'क्षिणु हिंसायाम्'। सपत्नानस्मच्छत्रून्क्षिणोति हिनस्तीति सपत्नक्षित्। अत एव त्वां सम्मार्ज्मि सम्यक् शोधयामि। 'मृजू शुद्धौ'। किम्भूतं त्वाम्। वाजिनं वाजोऽन्नमस्यास्तीति वाजिनं यज्ञद्वारा अन्नहेतुत्वादन्नवन्तम्। यद्वा वाजो यज्ञस्तद्वन्तम्। 'यज्ञो हि देवानामन्नम्' (८।१।१–२) इति श्रुतेः। वाजं यज्ञाख्यमन्नमर्हतीति वाजिनम्। अर्हार्थे इनुप्रत्ययः। किमर्थं सम्मार्ज्मि। वाजेध्यायै 'ञिइन्धी दीप्तौ' इन्धनं इध्या दीप्तिः। वाजस्येध्या वाजेध्या तस्यै वाजेध्यायै यज्ञस्य दीप्त्यै प्रकाशनार्थम्। शोधितेन स्रुवेणाज्ये गृहीते हुते च सति अग्निर्दीप्यते। तद्दीप्त्याहुतिफलभूतमन्नं प्रकाशितं भवतीत्यर्थः॥ 'प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छत्यनिशितेति स्रुचा' (का० २।६।४७–४८) इति। अनिशितेति मन्त्रेण स्रुचस्तिस्रो जुहूपभृद्ध्रुवाः संमृज्य प्रत्येकं प्रत्युष्टमिति मन्त्रेण प्रतप्य प्रतप्य वेद्यां स्थापनार्थमध्वर्यवे प्रयच्छतीति सूत्रार्थः। प्रत्युष्टमिति व्याख्यातम्। अनिशितेत्यपि व्याख्यातम्। स्रुवस्य पुंस्त्वादादौ स्रुवसंमार्जनम्। स्रुचां स्त्रीत्वात्पश्चात्। 'योषा वै स्रुग्वृषा स्रुवः' (१।३।१।९) इत्यादिश्रुतेः। जुह्वादीनां स्रुचां स्त्रीलिङ्गत्वात्तद्विशेषणयोरनिशितावाजिनीमित्यनयोः स्त्रीत्वं विशेषः॥ २९॥

अदि॑त्यै॒ रास्ना॑सि॒ विष्णो॑र्वे॒ष्योऽस्यू॒र्जे त्वाऽद॑ब्धेन त्वा॒ चक्षु॒षाव॑पश्यामि। अ॒ग्नेर्जि॒ह्वासि सु॒हूर्दे॒वेभ्यो॒ धाम्ने॑ धाम्ने मे भव॒ यजु॑षे यजुषे॥ ३०॥

[अदि॑त्यै। रास्ना॑। अ॒सि॒। विष्णोः॑। वे॒ष्यः॑। अ॒सि॒। ऊ॒र्जे। त्वा॒। अद॑ब्धेन। त्वा॒। चक्षु॑षा। अव॑। प॒श्या॒मि॒। अ॒ग्नेः। जि॒ह्वा। अ॒सि॒। सु॒हूरिति॑सु। हूः। दे॒वेभ्यः॑। धाम्ने॒ धाम्न॒ऽइति॒धाम्ने। धाम्ने। मे॒। भ॒व॒। यजु॑षेयजुष॒ऽइतिय॒जुषे। य॒जुषे॥ ३०॥]

(मूँज की त्रिवृता रस्सी से गार्हपत्याग्नि के दक्षिण भाग में बैठी हुई यजमानपत्नी को. बाँधना) हे रज्जु! तुम पृथ्वी की वन्धिका रस्सी हो। हे दक्षिणपाश! तुम यज्ञ में व्यापनशील हो। हे आज्य! तुम्हें अन्न प्राप्त करने के लिए अहिंसक चक्षु से देखता हूँ। हे आज्य! तुम अग्नि की जिह्वा हो। तुम देवों के लिए सुहु द्योतक हो। हे आज्य! तुम मुझे यज्ञ के निमित्त स्थान-स्थान में प्राप्त होओ। तुम मुझे यज्ञ-यज्ञ में प्राप्त होओ॥ ३०॥

उ० योक्त्रेण पत्नीꣳ सन्नह्यति। अदित्यै रास्नासि। अदित्याः संबन्धिनी या रास्ना सा त्वमसि। रास्ना रशना। ऊर्ध्वमुद्गूहति विष्णोर्वेष्योसि। विष्णोर्यज्ञस्य वेष्यः। 'विष्लृ व्याप्तौ' 'वेष्ट वेष्टने'। अनयोर्धात्वोरन्यतरस्य रूपम्। यज्ञस्य व्यापनं वेष्टनं वा त्वमसि। वेष्य आवर्त उच्यते इत्यपरम्। आज्यमुद्वासयति। ऊर्जे त्वेति व्याख्यातम्। पत्न्याज्यमवेक्षते। अदब्धेनेति आज्यमुच्यते। अदब्धेन। दभ्नातिर्हिंसार्थः। अनुपहिंसितेन त्वां चक्षुषा अर्वाचीनं पश्यामि। किञ्च अग्नेर्जिह्वासि। यदा वा एतदग्नौ जुह्वति। अथाग्नेः जिह्वा इवोत्तिष्ठन्ति ज्वालोत्पत्तिनिमित्तमित्यर्थः। सुहूर्देवेभ्यः। साधु हूयतेनेनेति सुहूः। अथवा शोभनमाह्वानं यस्य देवेभ्योऽर्थाय तदाज्यं सुहूः। उपकृत्य प्रत्युपकारं प्रार्थयते। धाम्ने धाम्ने मे भव यजुषे यजुषे। धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति च। धाम्ने धाम्ने यजुषे यजुषे इति द्विर्वचनं वीप्सार्थम्। मम यज्ञस्य यावन्ति स्थानानि यावन्ति यजूंषि तावन्ति प्राप्नुहीत्यर्थः॥ ३०॥

म० 'पत्नीꣳ सन्नह्यति प्रत्यग्दक्षिणत उपविष्टां गार्हपत्यस्य मुञ्जयोक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधोवासोऽदित्यै रास्नासीति' (का० २।७।१) इति। हे योक्त्र, अदित्यै अदित्या भूम्यास्त्वं रास्नासि रशना भवसि॥ 'दक्षिणं पाशमुत्तरे प्रतिमुच्योर्ध्वमुद्गूहति विष्णोर्वेष्य इति न ग्रन्थिं करोतीति' (का० २।७।२–३) हे दक्षिणपाश, त्वं विष्णोः यज्ञस्य वेष्योऽसि व्यापकोऽसि। 'विष्लृ व्याप्तौ'॥ 'ऊर्जे त्वेत्याज्यमुद्वास्येति' (का० २।७।४) हे आज्य, त्वामुद्वासयामीति शेषः। किमर्थम्। ऊर्जे उत्तमरसलाभाय। विलापितं घृतं सुस्वादु भवति। 'पत्नीमवेक्षयत्यदब्धेनेतीति' (का० २।७।४)। दभ्नोतिर्हिंसार्थः। हे आज्य, अदब्धेन अनुपहिंसितेन चक्षुषा त्वामवपश्यामि। अवाचीनं यथा तथाधोमुखी सती पश्यामि। किञ्च हे आज्य, त्वमग्नेर्जिह्वासि। यदाज्यमग्नौ हूयते तदा जिह्वेव ज्वालोत्पद्यतेऽतस्त्वमग्नेर्जिह्वा। किम्भूतम्। देवेभ्योऽर्थाय सुहूः सुष्ठु हूयन्ते इति सुहूः। पुंस्त्वं छान्दसम्। यद्वा जिह्वाविशेषणम्। सुष्ठु हूयन्ते देवा आहूयन्तेऽनया सा सुहूर्जिह्वा। ज्वालां दृष्ट्वा आयान्तीत्यर्थः। अतो मे मम धाम्ने धाम्ने भव। तथा यजुषे यजुषे च भव। धाम स्थानम्। फलेन युज्यत इति यजुःशब्दो यागवाची। धाम्ने धाम्ने तत्तद्यागफलोपभोगस्थानसिद्ध्यर्थं भव। यजुषे यजुषे तत्तद्यागसिद्धये योग्यं भवेत्यर्थः॥ ३०॥

स॒वि॒तुस्त्वा॑ प्रस॒व उत्पु॑नाम्यच्छिद्रेण प॒वित्रे॑ण॒ सूर्य॑स्य र॒श्मिभिः॑। स॒वि॒तुर्वः॑ प्रस॒व उत्पु॑नाम्यच्छिद्रेण प॒वित्रे॑ण॒ वसोः॒ सूर्य॑स्य र॒श्मिभिः॑। तेजो॑ऽसि शु॒क्रम॑स्य॒मृत॑मसि॒ धाम॒ नामा॑सि प्रि॒यं दे॒वाना॒मना॑धृष्टं दे॒व॒यज॑नमसि॥ ३१॥

इति माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितायां प्रथमोऽध्याय॥ १॥

[स॒वि॒तुः। त्वा॒। जते॑। अ॒सि॒। शु॒क्रम्। अ॒मृत॑म्। धाम॑। नाम॑। प्रि॒यम्। दे॒वाना॑म्। अना॑धृष्टम्। दे॒व॒यज॑नमितिदे॒व। य॒जन॑म्। अ॒सि॒॥ ३१॥]

इति वाजसनेयसंहितापदपाठे प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

हे आज्य ! सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं तुम्हें अच्छिद्र पावन-पवन में तथा सूर्य की रश्मियों से पवित्र करता हूँ। हे प्रोक्षण जलों ! सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं तुम्हें छिद्ररहित पवित्रकारी पवन तथा वासक सूर्य की रश्मियों के द्वारा पवित्र करता हूँ। (घृत को देखना—: हे घृत ! तुम तेज हो। बलवीर्य हो। तुम अमृत (= अमरण हेतु) हो। तुम सबकी चित्तवृत्ति को धारण करने वाले स्थान हो। तुमको नमन करने वाले हो। देवों के प्रिय तुम अनाधर्षित यज्ञ का साधन हो ॥ ३१ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

उ० आज्यमुत्पुनाति। सवितुस्त्वा सवितुः प्रसवे वर्तमानस्त्वामुत्पुनामि । व्याख्यातमन्यत् । प्रोक्षणीरुत्पुनाति। सवितुर्व इति व्याख्यातम्। आज्यमवेक्षते। तेजोसि शुक्रमसि अमृतमसि। यो ह्येतद्भक्षयति ददाति जुहोति वा तस्य तेजःप्रभृतीनि भवन्तीति वाक्यार्थः। यद्वा यत एवैतद्गुणयुक्तमाज्यम्। आज्यं गृह्णाति । धामनामासि । धाम स्थानम्, अन्नम् आयतनम्। धीयतेऽस्मिन्निति धाम इति धाम असि। नामयति सर्वाणि भूतानि आत्मानं प्रति अतो नाम। प्रियं देवानाम् इष्टमभिप्रेतं देवानाम् । अनाधृष्टम् अनाधर्षितम् अप्रतिहतं रक्षोभिः। देवयजनमसि। देवा अनेन इज्यन्ते इति देवयजनम् ॥ ३१ ॥

इति मन्त्रभाष्ये उवटकृतौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

म० 'सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनातीति' (का० २।७।७)। सवितुर्देवस्य प्रसवे आज्ञायां वर्तमानः संस्त्वामुत्पुनामि शोधयामि। व्याख्यातमन्यत्। 'प्रोक्षणीश्च पूर्ववदिति' (का० २।७।८)। सवितुर्वः। वो युष्मानुत्पुनामीति व्याख्यातम्। 'आज्यमवेक्षते तेजोऽसीति' (का० २।७।७)। हे आज्य, त्वं तेजोऽसि। शरीरकान्तिहेतुत्वात्तेजस्त्वम्। शुक्रमसि दीप्तिमदसि। स्निग्धरूपत्वाद्दीप्तिमत्त्वम्। अमृतमसि विनाशरहितमसि। बहुदिवसावस्थानेऽप्योदनादिवत्पर्युषितत्वादिदोषाभावादविनाशित्वम्॥ 'स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुह्वां धाम नामेति सकृन्मन्त्रं' (का० २।७।११–१२) इति। हे आज्य, त्वं धाम स्थानमसि। धीयते स्थाप्यते चित्तवृत्तिर्देवैरत्रेति धाम । तथा नाम नामयति आत्मानं प्रति सर्वाणि भूतानीति नाम। आज्यं दृष्ट्वा सर्वेऽप्युत्तुं नमन्ति। तथा देवानां प्रियमिष्टमनभिभूतम्। गतसारत्वदोषेणातिरस्कृतम्। चरुपुरोडाशादीनि चिरस्थित्या गतसाराणि स्युरिदं न तथा। देवयजनं देवा इज्यन्तेऽनेनेति यागसाधनम् ईदृशं त्वमस्यतस्त्वां गृह्णामीति वाक्यशेषः ॥ ३१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
शाखाद्याज्यग्रहान्तोऽयमध्यायः प्रथमोऽगमत् ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः

कृष्णोऽस्याखरेष्ठोऽग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामि वेदिरसि बर्हिषे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि बर्हिरसि स्रुग्भ्यस्त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

[ॐ कृष्णः । असि आखरेष्ठः । आखरेस्थ इत्याखरे । स्थः । अग्नये । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि । वेदिः । असि । बर्हिषे । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि । बर्हिः । असि । स्रुग्भ्यः इति स्रुक् । भ्यः । त्वा । जुष्टम् । प्र । उक्षामि ॥ १ ॥]

हे ईंधन ! तृण बहुल प्रदेश (= जंगल) में स्थित तुम कृष्णमृग (—या शुष्क काष्ठ) हो। अग्नि के प्रिय तुम्हें जल से पवित्र करता हूँ (—दर्भमुष्टि से जल छिड़कना)। (वेदि को दर्भ से जल छिड़क कर पवित्र करना) हे वेदि ! तुम सब कुछ लाभ कराने वाली यज्ञ वेदि हो। दर्भ की प्रीतिभाजन तुम्हें पवित्र करता हूँ। हे दर्भ ! तुम बर्हि (= कुशा) हो। स्रुवाओं के प्रीतिभाजन तुम्हें पवित्र करता हूँ ॥ १ ॥

उ० इध्मं प्रोक्षति। कृष्णोऽस्याखरेष्ठः। अस्ति कृष्णशब्दो वर्णवचनोऽन्तोदात्तः। अस्ति कृष्णशब्दो मृगवचन आद्युदात्तः। तदिहाद्युदात्तत्वात्कृष्णमृगो गृह्यते। तथाहि श्रुतिः 'यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार' इति। इध्मपूलक उच्यते। कृष्णमृगो यज्ञस्त्वमसि। यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञ इत्युच्यते। आखरेष्ठः। आङध्यर्थे । आहवनीयाख्ये खरे खं स्वर्गं राति ददाति तत्र अधि उपरि तिष्ठतीत्याखरेष्ठः। एतदुक्तं भवति । आहवनीयाख्ये खरे स्थितस्त्वं कृष्णमृगो यज्ञो भवसि । अतोऽग्नये त्वा जुष्टमभिप्रेतमभिरुचितं प्रोक्षामि। वेदिं प्रोक्षति । 'वेदिरसि तद्यदेतेनेमां सर्वं समविन्दत तस्माद्वेदिर्नाम' इति । तां व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्याह वेदिस्त्वमसि । अतो बर्हिषे त्वामभिरुचितं प्रोक्षामि । बर्हिः प्रोक्षति। बर्हिरसि बर्हिस्त्वमसि। अतः स्रुग्भ्यस्त्वामभिरुचितं प्रोक्षामि ॥ १ ॥

म० 'इध्मं प्रोक्षति विस्रस्य वेदिं च बर्हिः प्रतिगृह्य वेद्यां कृत्वा पुरस्ताद्ग्रन्थि 'कृष्णोऽसी'ति प्रतिमन्त्रम्' (का० २।७।१९) इति॥ इध्मं विस्रस्य प्रोक्षेत्। वेदिं च प्रोक्षेत्। बर्हिरादाय वेद्यां पूर्वग्रन्थि कृत्वा प्रोक्षेत्क्रमान्मन्त्रत्रयेणेति सूत्रार्थः॥ कृष्णोऽसि। हे इध्म, त्वं कृष्णोऽसि कृष्णमृगरूपो यज्ञोऽसि। इध्मपूलकस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वोपचारः। किंभूतः। आखरेष्ठः। आ समन्तात्। खरे कठिने वृक्षे तिष्ठतीति आखरेष्ठः। यद्वा खं स्वर्गं राति ददातीति खरः आहवनीयस्तत्रासमन्तात्तिष्ठतीत्याखरेष्ठः। अन्तोदात्तः कृष्णशब्दो वर्णवाची, अयं तु कृष्णशब्द आद्युदात्तत्वान्मृगवाची ॥ यज्ञः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय कृष्णमृगो भूत्वा वने यज्ञियतरुमध्ये प्रविश्य कुत्रचित्कठिने वृक्षे तस्थौ। तदेतदभिप्रेत्य कृष्ण आखरेष्ठ इति द्वयमुच्यते। 'यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार' (१।१।४।१) इत्यादिश्रुतेः । 'स्थे च भाषायाम्' (पा० ६।३।२०) इति स्थे परपदे भाषायां सप्तम्यां अलुग्विधेर्धाद्वेदेऽलुक्। 'पूर्वपदात्—' (पा० ८।३।१०६) इति षत्वम्। अतोऽग्नये जुष्टं प्रियं त्वां प्रोक्षामि । शुद्ध्यर्थं जलेनेति शेषः। 'वेदिरसीति वेदिं प्रोक्षति'। त्वं वेदिरसि। विद्यते लभ्यत इति वेदिः। 'विदॢ लाभे'। देवैरसुरेभ्यो लब्धत्वा-

द्वेदिः। अतो बर्हिर्जुष्टां बर्हिषो धारणोपयोगितया प्रियां त्वां प्रोक्षामि। पृथ्वीरूपाया वेदेः प्रजारूपस्य बर्हिषो धारकत्वं युक्तम् ॥ बर्हिरसीति बर्हिःप्रोक्षणम्। हे दर्भ, त्वं बर्हिरसि प्रभूतत्वाद्वेदिबृंहणसमर्थमसि। अतः स्रुग्भ्यो जुष्टं स्रुचां धारणात्प्रियं त्वां प्रोक्षामि ॥ १ ॥

अदि॑त्यै॒ व्युन्द॑नमसि॒ विष्णो॑ स्तु॒पो॒ऽस्यूर्ण॑म्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थां देवेभ्यो भुवपतये स्वाहा भुवनपतये स्वाहा भूतानांपतये स्वाहा ॥ २ ॥

[अदि॑त्यै । व्युन्द॑नमिति॑वि । उन्द॑नम् । अ॒सि॒ । विष्णोः॑ । स्तु॒पः॑ । अ॒सि॒ । ऊर्ण॑म्रदसमि॒त्यूर्ण॑ । म्र॒दस॑म् । त्वा॒ । स्तृणा॒मि॒ । स्वा॒स॒स्थामिति॑सु । आ॒स॒स्थाम् । दे॒वेभ्य॑ः । भुव॑पतय॒ऽइति॒भुव॑ । पतये । स्वाहा॑ । भुव॑नपतय॒ऽइति॒भुव॑न । पतये । भू॒ताना॑म् । पत॑ये ॥ २ ॥]

हे प्रोक्षण शेष जल ! तुम अब प्रोक्षण से अवशिष्ट रहकर पृथ्वी को गीली करने वाले भर हो। हे दर्भ ! तुम विष्णु के शिखावृन्त-से हो। ऊन से कोमल कम्बल करके तुम्हें वेदि पर बिछाता हूँ। हे वेदि ! तुम देवों के लिए सुख से बैठने का स्थान हो। (होम करते समय वेदि से बाहर ही गिर गये हविरन्न को स्पर्श करते हुए—) अग्नि के प्रथम भ्राता भुवपति के लिए यह अवशिष्ट (=छिटक कर गिरी हुई) हविः आहुत है। अग्नि के द्वितीय भाई भुवनपति के लिए यह हविः आहुत है। अग्नि के तृतीय भाई भूवपति के लिए यह अवशिष्ट हविः आहुत है ॥ २ ॥

उ० शेषं मूलेषूपसिञ्चति अदित्यै व्युन्दनमसि। इयं वै पृथिव्यदितिः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अदित्याः पृथिव्याः व्युन्दनम्। 'उन्दी क्लेदने'। क्लेदनं सेचनं भवसि। उदकमुच्यते। प्रस्तरं गृह्णाति। विष्णोः स्तुपोसि विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपः। 'ष्टै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः'। स्त्यायतेः सङ्घातः शिखा असि। वेदिं स्तृणाति। ऊर्णम्रदसम् ऊर्णामिव मृद्वीं त्वां कर्तुं स्तृणामि। 'स्तृञ् आच्छादने'। आच्छादयामि। स्वासस्थां साधु मर्यादया यस्यामासीदन्ति सा तथोक्ता तां त्वां स्तृणामि देवेभ्योऽर्थाय। स्कन्नमभिमृशति। भुवपतये स्वाहा। अस्याग्नेर्ये भ्रातरः पूर्वे त्रयो बभूवुः ते वषट्कारभयादिमां पृथिवीं प्राविशन् पृथिवीं प्रविष्टाः। अयं चाग्निः प्रपलाय्याप्सु प्राविविक्षत प्रवेष्टुमैच्छत्। स देवैरानीय स्वाधिकारे नियुज्यमान एवमुवाच। एतैरग्निभिर्मा परिधत्त त एते परिधयः तेषां चायं भागः क्लृप्तोग्नीनाम्। भुवशब्देन मध्यमा व्याहृतिरुच्यते, भुवनशब्देन जगदुच्यते, भूतानामितिशब्देन भूतान्येवोच्यन्ते तेषां येऽधिपतयोऽग्नयस्तेभ्यः स्वाहेति सम्बन्धः ॥ २ ॥

म० 'शेषं मूलेषूपसिञ्चत्यदित्यै व्युन्दनम्' (का० २।७।२०) इति। हे प्रोक्षणशेषोदक, त्वमदित्यै अदित्या भूम्याः व्युन्दनमसि विशेषेण क्लेदनमसि ॥ 'बर्हिर्विस्रँस्य पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विष्णोरिति' (का० २।७।२१) इति। हे प्रस्तर दर्भमुष्टिरूप, त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्तुपोऽसि। 'ष्टै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः'। औणादिको डुप्रत्ययः। दर्भसङ्घातरूपत्वात्केशसङ्घातरूपा शिखेव भवसि ॥ 'वेदिँ स्तृणात्यूर्णम्रदसमिति' (का० २।७।२२) इति। हे वेदे, त्वां स्तृणामि बर्हिषा छादयामि। किंभूतां त्वाम्। ऊर्णम्रदसमूर्णमिव मृदुतरामतिशयेन मृदुर्म्रदीयसी। ईयलोपश्छान्दसः। यथा प्रभोरुपवेष्टुं भूमिः कम्बलादिनाच्छाद्यते काठिन्याभावाय तथा दर्भैराच्छादिता वेदिर्मृदुः स्यात्। पुनः किंभूतां त्वां। देवेभ्यः स्वासस्थां देवोपकाराय सुखेनासितुं स्थानभूतां सुखेन आसेनासनेन स्थीयते यस्यां सा स्वासस्था ताम्। 'स्कन्नमभिमृशति भुवपतये स्वाहेति' (का० २।७।२२) इति। एतन्मन्त्रत्रयस्यात्रोत्कर्षः। भुवपत्यादयस्त्रयोऽग्नेर्भ्रातरः। स्वाहाशब्दो निपातो देवान्प्रति दानवाची। 'स्वाहाकारं च वषट्कारं च देवा उपजीवन्ति' इति श्रुतेः। हविर्ग्रहकाले परिधिभ्यो बहिर्यद्धविः स्कन्नं तद्भुवपत्यादिभ्यः। अग्नेर्भ्रातरो वषट्कारभयाद्भूमिं प्राविशंस्तद्दुःखेनाग्निरपि पलाय्योदके प्राविशत्ततो देवैरानीय स्वाधिकारे स्थाप्यमान एवमवदद्येतैर्मद्भ्रातृभिर्मां परिधत्तैषां च यज्ञभागः कल्प्यतामिति। ततस्तेऽग्नेर्भ्रातरः परिधयो जातास्तेषां च स्कन्नं हविर्भागः कृत इति कथा ॥ २ ॥

ग॒न्ध॒र्वस्त्वा॑ वि॒श्वाव॑सुः॒ परि॑दधातु॒ विश्व॒स्यारि॑ष्ट्यै॒ यज॑मानस्य परि॒धिर॑स्य॒ग्निरि॑ड ई॒डि॒तः। इन्द्र॑स्य बा॒हुर॑सि॒ दक्षि॑णो॒ विश्व॒स्यारि॑ष्ट्यै॒ यज॑मानस्य परि॒धिर॑स्य॒ग्निरि॑ड ई॒डि॒तः। मि॒त्रावरु॑णौ त्वोत्तर॒तः परि॑धत्तां ध्रु॒वेण॒ धर्म॑णा विश्व॒स्यारि॑ष्ट्यै॒ यज॑मानस्य परि॒धिर॑स्य॒ग्निरि॑ड ई॒डि॒तः ॥ ३ ॥

[ग॒न्ध॒र्वः॑ । त्वा॒ । वि॒श्वाव॑सुः । वि॒श्वाव॑सु॒रिति॑वि॒श्वा । व॑सुः । परि॑ । द॒धा॒तु॒ । विश्व॑स्य । अरि॑ष्ट्यै । यज॑मानस्य । प॒रि॒धिरिति॑परि॒ । धिः॑ । अ॒सि॒ । अ॒ग्निः॑ । इ॒डः॑ । ई॒डि॒तः॑ । इन्द्र॑स्य । बा॒हुः॑ । अ॒सि॒ । दक्षि॑णः । मि॒त्रावरु॑णौ । त्वा॒ । उ॒त्त॒र॒तः॑ । परि॑ । ध॒त्ता॒म् । ध्रु॒वेण॑ । धर्म॑णा ॥ ३ ॥]

हे प्रथम परिधे ! विश्वावसु गन्धर्व, सभी प्रकार की अहिंसाओं के निमित्त, तुम परिधि को आहवनीय की पश्चिम दिशा में स्थापित करें। हे परिधे ! तुम यजमान की भी रक्षापरिधि हो। हे भुवपते अग्ने ! तुम स्तुत्य हो। अतः होता आदि के द्वारा संस्तुत हो। हे दक्षिण परिधे ! तुम इन्द्र की दक्षिण भुजा हो। सभी अहिंसा की समाप्ति के लिए मैं तुम्हें आहवनीय के दक्षिण भाग में स्थापित करता हूँ। तुम यजमान की भी रक्षापरिधि हो। हे अग्नि के द्वितीय भुवनपते भ्रातर् ! तुम स्तुत्य हो। अतः होता प्रभृति के द्वारा तुम संस्तुत हो। हे उत्तर परिधे ! उत्तर में तुम्हें मित्र-वरुणदेव स्थिर-धारण के द्वारा तुम्हें उत्तर में स्थापित करें। तुम यजमान की भी रक्षापरिधि हो। हे अग्नि के भूतपति नाम तृतीय भ्रातर् ! तुम स्तुत्य हो : अतः तुम होता प्रभृति के द्वारा संस्तुत हो रहे हो ॥ ३ ॥

उ० परिधीन्परिदधाति । गन्धर्वस्त्वा परिधिरुच्यते । गन्धर्वो विश्वावसुस्त्वां । परिदधातु सर्वतः स्थापयतु । विश्वस्य सर्वस्य । अरिष्ट्यै अविनाशाय । 'रिषि रुषि हिंसायाम्' । रिषतिर्हिंसार्थः । सा तत्र प्रतिषिद्धा । किञ्च यजमानस्य परिधिरसि न केवलमाहवनीयस्य किं तर्हि यजमानस्यापि परिधिरसि । किञ्च अग्निरसि आहवनीयस्य भ्राता । अत एवमुच्यते । इडे स्तोत्राय । होत्रभिप्रायमेतत् । ईडितः । 'ईड स्तुतौ' । स्तुत इत्यर्थः । दक्षिणं परिदधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः । इन्द्रस्य दक्षिणेन बाहुना परिधिरुपमीयते । व्याख्यातः शेषः । उत्तरं परिदधाति । मित्रावरुणौ त्वोत्तरतः । मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ त्वाम् उत्तरतः सर्वतः परिधत्ताम् । ध्रुवेण अचलेन । धर्मणा धारकेण । विश्वस्यारिष्ट्या इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

म० 'परिधीन्परिदधाति मध्यमदक्षिणोत्तरान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रम्' (का० २।८।१) इति । आदौ पश्चात् हे परिधे, विश्वावसुनामा गन्धर्वः त्वां परिदधातु आहवनीयस्य पश्चात्सर्वतः स्थापयतु । विश्वस्मिन्सर्वस्मिन्प्रदेशे वसतीति विश्वावसुः द्युलोकस्थं सोमं रक्षितुं तत्पार्श्वे सर्वत्र गन्धर्वोऽवसदिति श्रुत्यन्तरकथा । किमर्थं स्थापयतु । विश्वस्यारिष्ट्यै । 'रिष हिंसायां' रेषणं रिष्टिः न रिष्टिः अरिष्टिस्तस्यै । आहवनीयस्थानरूपस्य विश्वस्य हिंसापरिहाराय । परिध्यभावेऽसुराः प्रविश्य हिंसन्ति । किञ्च त्वं यजमानस्य परिधिरसि । न केवलमग्नेः परिधिः यजमानमप्यसुरेभ्यो रक्षितुं पश्चिमदिशि स्थापितोऽसि । किञ्च अग्निरिडः ईडितश्चासि । आहवनीयस्य प्रथमो भ्राता भुवपतिनामाग्निरूपस्त्वमसि । ईड्यते स्तूयते इतीड् स्तुतियोग्यः । अत एव ईडितः स्तुतो होत्रादिभिः । 'ईड स्तुतौ' । दक्षिणं परिधिं परिदधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि । हे द्वितीय परिधे, त्वमिन्द्रस्य दक्षिणो बाहुरसि । रक्षणसमर्थत्वादिन्द्रबाहुत्वोपचारः । विश्वस्येत्यादि व्याख्यातम् । अत्राग्निशब्देन भुवनपतिनामा द्वितीयो भ्राता ॥ तृतीयमुत्तरं परिधिं परिदधाति । मित्रावरुणौ । हे तृतीयपरिधे, मित्रावरुणौ वाय्वादित्यौ ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन उत्तरस्यां दिशि त्वां परिधत्तां परितः स्थापयताम् । विश्वस्येत्यादि पूर्ववत् । अत्राग्निर्भूतानां पतिस्तृतीयो भ्राता ॥ ३ ॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तꣳ समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ४ ॥

[वीतिहोत्रमितिवीति । होत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्तमितिद्यु । मन्तम् । सम् । इधीमहि । अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ॥ ४ ॥]

(अग्निहोम में समिधा डालते हुए)—हे आहवनीय अग्ने ! हे क्रान्तदर्शिन् ! यज्ञ में हम होम के द्वारा देवों की पानगोष्ठी को सम्पन्न करने वाले, द्युतिमान् एवं महान् अग्नि को समिधाओं से प्रज्वलित करते हैं ॥ ४ ॥

उ० आहवनीये इध्मकाष्ठमादधाति । वीतिहोत्रम् । आग्नेयी गायत्री । वीतिहोत्रम् । 'वी गतिप्रजननकान्त्यसनखादनेषु' । वीतिः अभिलाषः होतृकर्मणि यस्य स वीतिहोत्रः । अथवा विविधा ईतिर्गतिर्होतृप्रशास्त्रादिषु होत्रासु यस्य स वीतिहोत्रः हे भगवन्नग्ने, वीतिहोत्रं त्वाम् । कवे क्रान्तदर्शन । अतीतानागतविप्रकृष्टविषयं युगपद्दर्शनं यस्य सः क्रान्तदर्शनः । द्युमन्तम् दीप्तिमन्तम् । समिधीमहि । 'इन्धी दीप्तौ' । सन्दीपयामः । अनेन इध्मकाष्ठेन बृहन्तं महान्तम् । अध्वरे यज्ञे ॥ ४ ॥

म० 'प्रथमं परिधिꣳ समिधोपस्पृश्य वीतिहोत्रमित्यादधाति' (का० २।८।२) इति । इयमृक् अग्निदेवत्या गायत्रीच्छन्दस्का । हे कवे क्रान्तदर्शिन् हे अग्ने, अध्वरे यागे निमित्ते त्वां वयं समिधीमहि अनेनेध्मकाष्ठेन दीपयामः । अतीतानागतदूरवर्तिपदार्थानां यस्य युगपज्ज्ञानं स कविः । किंभूतं त्वाम् । वीतिहोत्रम् । 'इण् गतौ' इतिर्गतिः व्याप्तिः पुत्रपौत्रपशुधनादिभिः समृद्धिरित्यर्थः । वीतये समृद्ध्यै होत्रं होमो यस्य स वीतिहोत्रस्तं यत्र होमे कृते समृद्धिप्राप्तिः स्यादित्यर्थः । यद्वा वीतिरभिलाषो होत्रे होतृकर्मणि यस्य तम् । तथा द्युमन्तम् । द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमान् तं स्वत एव द्युत्युपेतम् तथा बृहन्तं महान्तम् ॥ ४ ॥

समिदसि सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु कस्याश्चिदभिशस्त्यै । सवितुर्बाहू स्थ ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि स्वासस्थं देवेभ्य आ त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः सदन्तु ॥ ५ ॥

[समिदितिसम् । इत् । असि । सूर्यः । त्वा । पुरस्तात् । पातु । कस्याः । चित् । अभिशस्त्याऽइत्यभि । शस्त्यै सवितुः । बाहू ऽइतिबाहू । स्थः । ऊर्णम्रदसमित्यूर्ण । म्रदसम् । त्वा । स्तृणामि । स्वासस्थमितिसु । आसस्थम् । देवेभ्यः । आ । त्वा । वसवः । रुद्राः । आदित्याः । सदन्तु ॥ ५ ॥]

(द्वितीय समिधा को डालते हुए)—हे समिधे ! तुम समिधा हो किसी भी प्रकार की हिंसा से तुम्हें पूर्वदिशा में सूर्य बचावे । हे दर्भपूल ! तुम सूर्य की दो बाहुएँ हो । ऊन के कोमल कम्बल से तुम्हें वेदि पर बिछाता हूँ । तुम देवों के सुख से बैठने का साधन हो । हे विस्तारित दर्भासन ! वसु, रुद्र और और आदित्यगण आकर तुम पर बैठें ॥ ५ ॥

उ० द्वितीयमादधाति । समिदसि । अङ्गप्रधानार्थस्याग्नेः समिन्धनमसि । समित्स्तूयते । आहवनीयमीक्षमाणो जपति । सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु गोपायतु । गुप्त्यैवाभितः परिधयो भवन्ति । 'अथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोति' इति श्रुतिः । कस्याश्चिदभिशस्त्यै । यः कश्चिदभिशापस्तस्मादित्यर्थः । अभिशस्त्या इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । बर्हिषस्तृणे तिरश्ची निदधाति । सवितुर्बाहू स्थः । अनेन प्रस्तरस्य धारणकर्मणा युवां सवितुर्बाहू भवथः तयोः प्रस्तरं स्तृणाति । ऊर्णम्रदसम् । ऊर्णामिव मृदुं त्वां स्तृणामि । स्वासस्थम्, देवेभ्यः साधु अस्मिन्नासीदन्ति तिष्ठन्ति इति स्वासस्थः प्रस्तरः । देवेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । देवानामिति यावत् । प्रस्तरमभिनिदधाति । आत्वा

वसवः । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः'। आसदन्तु त्वां सवनदेवता रुद्रा आदित्याः ॥ ५ ॥

म० अनुपस्पृश्य द्वितीयं समिदसीति (का० २।८।३) इति ॥ हे इध्मकाष्ठ, त्वं समिदसि अग्नेः समिन्धनं दीपनमसि ॥ 'सूर्यस्येति जपत्याहवनीयमीक्षमाणः' (का० २।८।४) इति ॥ हे आहवनीय, सूर्यः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि कस्याश्चिदभिशस्त्यै सर्वस्या अभिशस्तेर्हिंसायाः सकाशात्त्वा त्वां पातु रक्षतु। चतुर्थी पञ्चम्यर्थे। या काचिद्धिंसा प्रसक्ता तां सर्वां परिहरत्वित्यर्थः। इतरदिक्त्रये परिधित्रयं रक्षकं पूर्वस्यां तदभावात् सूर्यः। तथाच श्रुतिः 'गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमिव पुरस्ताद्गोप्तारं करोति' (१।३।४।८) इति। 'बर्हिषस्तृणे तिरश्चयो निदधाति सवितुरिति' (का० २।८।५) इति तृणद्वयं प्रस्तरस्थापनार्थं तिर्यग् निदध्यात्। हे तृणे, युवासुभे सवितुर्देवस्य बाहू स्थः। प्रस्तरधारणेन सूर्यस्य बाहू इव भवथः ॥ 'तयोः प्रस्तरँ स्तृणात्यूर्णम्रदसमिति' (का० २।८।१०) इति। ऊर्णमिव मृदुं देवेभ्यो देवानां स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तादृशं त्वां स्तृणामि । 'अभिविदधात्या त्वा वसवः' (का० २।८।११) इति। प्रस्तरम्प्रति पाणी निदधाति। वसवो रुद्रा आदित्याः सवनत्रयाभिमानिनस्त्रयो देवाः त्वामासदन्तु आसादयन्तु सर्वतः प्रसारयन्तु ॥ ५ ॥

घृताच्यसि जुहूर्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियँ सद आसीद घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियँ सद आसीद घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना सेदं प्रियेण धाम्ना प्रियँ सद आसीद प्रियेण धाम्ना प्रियँसद आसीद । ध्रुवा असदन्नृतस्य योनौ ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं पाहि मां यज्ञन्यम् ॥ ६ ॥

[घृताची । असि जुहूः । नाम्ना । सा । इदम् । प्रियेण । धाम्ना । प्रियम् । सदः । आ । सीद । उपभृदित्युप । भृत् । ध्रुवा । ध्रुवा । असदन् । ऋतस्य । योनौ । ता । विष्णोऽइतिविष्णो । पाहि । पाहि । यज्ञम् । पाहि । यज्ञपतिमितियज्ञ । पतिम् । पाहि । माम् । यज्ञन्युमितियज्ञ । न्यम् ॥ ६ ॥]

(वेदि के ऊपर जुहू को धरते हुए)—हे जुहू ! घृत को डालने वाली तुम नाम से जुहू हो। वह तुम इस देवों के प्रिय तेज घी के साथ इस अपने प्रिय स्थान दर्भासनपर स्थित होओ। हे उपभृद् ! घृत को डालने वाली तुम नाम से उपभृत् हो। वह तुम इस देवों के प्रिय तेज घी के साथ इस अपने प्रिय स्थान दर्भासन पर स्थित हो। हे ध्रुवे ! घृत को डालने वाली तुम नाम से तीसरी स्रुवा ध्रुवा हो। वह तुम देवों के प्रिय तेज घृत के साथ इस अपने प्रिय स्थान दर्भासन पर स्थिरभाव से प्रतिष्ठित होओ। (हवि धरते हुए)—हे हविर् ! तुम देवों के प्रिय तेज घी के साथ इस अपने प्रिय स्थान दर्भासन पर स्थित होओ। (सामग्रियों को स्पर्श करते हुए)—सब स्थिर हवियाँ यज्ञ की भूमि वेदि पर स्थित हुईं। हे यज्ञ के अभिमानी देव विष्णो ! तुम उन हवियों की असुरों से रक्षा करो। यज्ञ की रक्षा करो। यज्ञपति को बचाओ। मुझ यज्ञ के नेता अध्वर्यु को भी, हे विष्णो बचाओ ॥ ६ ॥

उ० जुहूं निदधाति। घृताच्यसि। 'अञ्चु गतिपूजनयोः'। घृतमञ्चितं प्राप्तं यस्यां स्रुचि, घृतं वा अच्यते यया स्रुचा सा घृताची। जुहूर्नाम्ना। क्रियाभिप्रायमेतत् । हूयते अनयेति जुहूः । सेदं प्रियेण धाम्नेति तदः श्रवणाद्यदोऽध्याहारः । या त्वं घृताच्यसि जुहूश्च नाम्ना सा इदं प्रियं सदः स्थानम् आसीद अधितिष्ठ। प्रियेण धाम्ना सहिता। 'एतद्वै देवानां प्रियं धाम यदाज्यम्' इति श्रुतिः । आज्यसहितेत्यर्थः। अथवा 'धामानि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति वा'। अस्मिन् पक्षे प्रियेण नाम्ना सहिता सतीति योज्यम्। उपभृतं सादयति । घृताच्यस्युपभृन्नाम्ना। उपाभरणादुपभृत्। व्याख्यातमन्यत्। ध्रुवां सादयति। घृताच्यसि ध्रुवा नाम्ना। ध्रुवा स्थिरा । व्याख्यातमन्यत् । अन्यद्धविः सादयति। प्रियेण धाम्ना। व्याख्यातमन्यत्। तानि हवीँष्यभिमृशति। ध्रुवा असदन्। ता विष्णो पाहीति तदः सम्बन्धाद्यदोऽध्याहारः। यान्येतानि ध्रुवाणि असदन् आसादितानि ऋतस्य योनौ यज्ञस्योत्सङ्गे ता विष्णो तानि हवींषि पाहि गोपाय। किञ्च। पाहि यज्ञम् गोपाय यज्ञम्। किञ्च पाहि यज्ञपतिं यजमानम्। आत्मानमुपस्पृशति। पाहि माम्। अध्वर्युरात्मानं ब्रवीति गोपाय माम्। यज्ञन्यम् यज्ञं नयतीति यज्ञनीः। गोपाय मां यज्ञस्य नेतारमित्यर्थः ॥ ६ ॥

म० 'सव्याशून्ये जुहूं प्रतिगृह्य निदधाति घृताचीत्येवमितरे उत्तराभ्यां प्रतिमन्त्रम्' (का० २।८।१२–१३) इति। हे जुहु, त्वं घृताची असि। घृतमञ्चति प्राप्नोतीति घृताची घृतपूर्णा भवसि। नाम्ना च जुहूः । हूयतेऽनयेति जुहूः। 'क्विपि द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च जुहोतेर्दीर्घश्च' (पा० क० ३।२।१७८) इति द्वित्वं दीर्घश्च। सा त्वं प्रियेण धाम्ना देववल्लभेनाज्येन सह इदं प्रियं सदः प्रस्तरलक्षणमासीद अधितिष्ठ। 'एतद्वै देवानां प्रियतमं धाम यदाज्यम्' (१३।३।२।१७) इति श्रुतेः। प्रियधामशब्देनाज्यम्। उपभृतं सादयति। उप समीपे स्थित्वा बिभर्ति आज्यं धारयतीत्युपभृत्। व्याख्यातमन्यत्। ध्रुवां सादयति। 'ध्रुव स्थैर्ये'। यथा होमार्थं जुहूपभृतोश्चलनं तद्वदस्याश्चलनाभावेन स्थिरत्वान्नाम्ना ध्रुवा। अन्यद्व्याख्यातम्। 'प्रियेण धाम्नेति हवीँषि वेद्यां कृत्वा' (का० २।८।१६) इति। हे हविः, प्रियेण धाम्नाऽऽज्येन सह प्रियं सह आसीदेत्येकैकं हविः सम्बोध्य वचनम्। 'ध्रुवा असदन्निति सर्वाण्यालभते' (का० २।८।१९) इति । ऋतस्यावश्यम्भाविफलोपेतत्वेन सत्यस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने ध्रुवाणि यानि हवींषि असदन् अतिष्ठन्। हे विष्णो व्यापक यज्ञपुरुष, ता तानि हवींषि पाहि रक्ष। यज्ञं च पाहि यज्ञपतिं च पाहि। 'पाहि मामित्यात्मानम्' (का० २।८।२०) इति यज्ञं नयतीति यज्ञनीः तं यज्ञन्यमध्वर्युं मां पाहि ॥ ६ ॥

अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजजितँ

संमार्ज्मि । नमो॑ दे॒वेभ्यः॑ स्व॒धा पि॒तृभ्यः॑ सु॒यमे॑ मे भूयास्तम् ॥ ७ ॥

[अग्ने॑ । वा॒ज॒जि॒दिति॑वाज । जित् । वाज॑म् । त्वा । स॒रि॒ष्यन्त॑म् । वा॒ज॒जित॒मिति॑ वाज॒ । जित॑म् । सम् । मा॒र्ज्मि॒ । नम॑ः । दे॒वेभ्य॑ः । स्व॒धा । पि॒तृभ्य॒ऽइति॑पि॒तृ । भ्य॑ः । सु॒यमे॒ऽइति॑सु । यमे॑ । मे॒ । भू॒या॒स्त॒म् ॥ ७ ॥]

हे हविरन्न के विजेता अग्ने! हविरन्न को विनय करते हुए तुम्हें मैं अन्न देते हुए पवित्र करता हूँ। (उत्तर की ओर हाथ जोड़कर)—देवों को नमस्कार । (दक्षिण की ओर हाथ जोड़कर)—पितृजनों के लिए नमस्कार । (जूहू उपभृत् को उठाते हुए)—यह दोनों मेरे द्वारा सुष्ठु नियन्त्रणीय होवें ॥ ७ ॥

उ० अग्नेः संमार्गं करोति । अग्ने वाजजित् । हे भगवन्नग्ने, वाजजित् वाजस्यान्नस्य जेतः, वाजं त्वा सरिष्यन्तमिति । 'सृ गतौ' । यज्ञं त्वां प्रापयिष्यन्तम् । वाजजितं अन्नस्य जेतारं सम्मार्ज्मि । 'मृजूष् शुद्धौ' । अञ्जलिं करोति । नमो देवेभ्यः देवेभ्यो निह्नवः । दक्षिणत उत्तानं पाणिं करोति । स्वधा पितृभ्यः पितृभ्यो निह्नवः । जुहूपभृतावादत्ते । सुयमे मे । स्रुचावुच्येते । साधु यमे मे मम भूयास्तं भवतम् ॥ ७ ॥

म० 'इध्मसन्नहनैरनुपरिधि संमार्ष्ट्यग्ने वाजजिदिति त्रिस्त्रिः परिक्रामम्' (का० ३।१।१२) इति वाजमन्नं जयतीति वाजजित् । तत्सम्बुद्धौ हे वाजजित् हे अग्ने, त्वामहं सम्मार्ज्मि शोधयामि । किम्भूतं त्वाम् । वाजं सरिष्यन्तमन्नमुद्दिश्य गमिष्यन्तमन्नसम्पादनोपयुक्तम् । तथा वाजजितमन्नमुद्दिश्य जयोपेतम् । अन्नप्रतिबन्धनिवारकमित्यर्थः । 'अपरमाहवनीयादञ्जलिं करोति नमो देवेभ्य इति' (का० ३।१।१५) इति । ये देवा अनुष्ठानमनुगृह्णन्ति तेभ्यो नमस्करोति । 'स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम्' (का० ३।१।१५) इति । प्राङ्मुखेनादौ देवनत्यर्थमञ्जलिः कृतः । इदानीं पितृनत्यर्थं दक्षिणामुख उत्तानमञ्जलिं कुर्यात् । ये पितरः पालकाः सन्ति तेभ्यः स्वधाऽस्तु । स्वधाशब्दो निपातः पितॄनुद्दिश्य देयद्रव्यस्य दाने वर्तते । अतो यद्देयं तद्दास्याम इत्यर्थः । अनेन मन्त्रद्वयेन देवाः पितरश्चोपचर्यन्ते । 'सुयमे म इति जुहूपभृतावादाय' (का० ३।१।१६) इति । हे जुहूपभृतौ मे मदर्थं सुयमे सुष्ठु नियते युवां भूयास्तं भवतम् । यथा युवयोः स्थितमाज्यं न स्कन्दति तथा धारयतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अस्क॑न्नम॒द्य दे॒वेभ्य॒ आज्य॒ꣳ संभ्रि॑यास॒मङ्घ्रि॑णा विष्णो॒ मा त्वाव॑क्रमिषं॒ वसु॑मतीमग्ने ते च्छा॒याम॒प स्थे॑षं॒ विष्णो॒ः स्थान॑मसी॒त इन्द्रो॑ वी॒र्य॑मकृणोदू॒र्ध्वोऽ॑ध्व॒र आस्था॑त् ॥ ८ ॥

[अस्क॑न्नम् ॥ अ॒द्य । दे॒वेभ्य॑ः । आज्य॑म् । सम् । भ्रि॒या॒स॒म् । अङ्घ्रि॑णा । विष्णो॒ऽइति॒विष्णो । मा । त्वा॒ । अव॑ । क्र॒मि॒ष॒म् । वसु॑मती॒मिति॑वसु । मति॑म् । अग्ने॒ । ते॒ । छा॒याम् । उप॑ । स्थे॒ष॒म् । विष्णो॑ः । स्थान॑म् । अ॒सि॒ । इ॒तः । इन्द्र॑ः । वी॒र्य॑म् । अ॒कृ॒णो॒त् । ऊ॒र्ध्वः । अ॒ध्व॒रः । आ । अ॒स्था॒त् ॥ ८ ॥]

आज मैं छिटककर इधर-उधर गिर गए हविरन्न को पुनः देवों के लिए संभृत करता हूँ । हे यज्ञदेवते ! मैं तुम्हें भूल से पैर से अतिक्रान्त (= अपमानित) न करूं । हे अग्ने ! मैं तुम्हारी धनमयी या वासयित्री छाया का ही आश्रय ग्रहण करता हूँ । हे यज्ञप्रदेश ! तुम विष्णु का स्थान हो । यहीं से इन्द्र ने अपना पराक्रम व्यक्त किया था । इन्द्र के पराक्रम (= असुरों के मार भगाने) के पश्चात् ही हिंसन रहित यज्ञ ऊँचा उठ सका ॥ ८ ॥

उ० यथाहं सुसंयताभ्यां स्रुग्भ्याम् अस्कन्नं सकलम् अथ अस्मिन् कर्मणि देवेभ्योर्थाय आज्यम् । आज्यशब्देन यज्ञो लक्ष्यते । यज्ञं सम्भ्रियासं सम्बिभृयाम् । दक्षिणातिक्रामति । अङ्घ्रिणा विष्णो अङ्घ्रेर्गत्यर्थस्य अङ्घ्रिः पादः । पादेन विष्णो यज्ञ । मा त्वावक्रमिषम् । माङि लुङ् । मा त्वामवाचीनं क्रमिषम् । वसुमतीमित्यवस्थाय । वसुमतीं धनवतीम् । हे भगवन्नग्ने, ते तव छायाम् । छायाशब्द आश्रयवचनः । युष्माकं पादच्छायायां वसामीति यथा आश्रयम् । उपस्थेषम् उपतिष्ठेयम् । विष्णोर्यज्ञस्थानं भवसि । यज्ञस्य होतस्स्थानं यत्र स्थितैर्यागः क्रियते यत् जुहोति । इत इन्द्रः इत अस्मात् यजतिस्थानाद् । उत्थायेति शेषः । इन्द्रो वीर्यं वीरस्य कर्म वीर्यम् अकृणोत् । 'कृञ् हिंसाकरणयोः' । कृतवान् । 'अतो हीन्द्रस्तिष्ठन्दक्षिणतो नाष्ट्रा रक्षांस्यपहन्ति' इति श्रुतिः । किञ्च ऊर्ध्वोऽध्वर आस्थात् । यतश्च यजतिस्थानादूर्ध्वं प्रगुणः यज्ञः आस्थात् आस्थितः । अध्वर्युमुखयागाभिप्रायमेतत् ॥ ८ ॥

म० तथा सति अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने देवेभ्यो देवोपकाराय आज्यं युवयोः स्थितं घृतम् अस्कन्नं भूमौ यथा न स्कन्दति तथा संभ्रियासं सम्यक् पोषणं करोमि धारणं वा । आशीर्लिङि उत्तमे रूपम् । 'दक्षिणातिक्रामत्यङ्घ्रिणा पादेन त्वा त्वाम् अहं मा अवक्रमिषम् मा कार्षम् । पादेनातिक्रमणदोषो मे मा भूदित्यर्थः । 'वसुमतीमित्यवस्थाय' (का० ३।१।१९) इति । हे अग्ने, ते तव छायां छायावत्समीपवर्तिनीं वसुमतीं भूमिम् अहमुपस्थेषम् उपतिष्ठेयं सेवेय । उपपूर्वस्तिष्ठतिः सेवार्थः । स एवमेवोपकारः कथ्यते । हे वसुमति, त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि । अत्र स्थित्वा यागः कर्तुं शक्यत इत्यर्थः । आहवनीयसमीपवर्तित्वादस्या भूमेर्यज्ञस्थानत्वम् । यद्वा अयमर्थः । हे अग्ने, ते तव वसुमतीं धनवतीं धनप्राप्तिकरीं छायामाश्रयं उपस्थेयं सेवेय । छायाशब्द आश्रयवाचकः । युष्मत्पादच्छायायां वसामीति यावत् । यतस्त्वं विष्णोर्यज्ञस्य स्थानमसि । 'इत इन्द्र इति जुहोति' (का० ३।२।१) इति । पूर्वमन्त्रे यज्ञसम्बन्धि यत्स्थानमुक्तं तदेव देवानां विजयहेतुत्वादितःशब्देन परामृश्यते । देवयजनव्यतिरिक्तभूमिरसुराधीनत्वेन तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञप्रदेशः पराजयरहितः । तदेवोच्यते मन्त्रेण । इत इन्द्रः । इन्द्र इतोऽस्माद्देवयजनस्थानात् उद्युक्तः सन्निति शेषः ।

वीर्यमकृणोत् वीरस्य कर्म वीर्यं शत्रुवधरूपमकरोत्। अत एवाध्वरो यज्ञ ऊर्ध्वमास्थात् उन्नतः स्थितः। इन्द्रेण वीर्ये कृते शत्रुकृतविघ्नाभावादध्वरस्यौन्नत्यम् ॥ ८ ॥

अग्ने वेर्होत्रं वेर्दूत्यमवतां त्वां द्यावापृथिवी अव त्वं द्यावापृथिवी स्विष्टकृद्देवेभ्य इन्द्र आज्येन हविषा भूत्स्वाहा संज्योतिषा ज्योतिः ॥ ९ ॥

[अग्ने। वेः। होत्रम्। वेः दूत्यम्। अवताम्। त्वाम्। द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी। अव। त्वम्। द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी। स्विष्टकृदितिस्विष्ट। कृत्। देवेभ्यः। इन्द्रः। आज्येन। हविषा। भूत्। स्वाहा। सम्। ज्योतिषा। ज्योतिः ॥ ९ ॥]

हे अग्ने! तुम अग्निहोत्र को जानों! तुम दूतत्व को जानों। दूत कर्म करते हुए तुम्हें द्यावापृथिवी बचावें। तुम भी द्यावापृथिवी की रक्षा करो। घृत और हविः से प्रीणित इन्द्र देवों के लिए शुभ के साथ यज्ञ का पूर्ण करने वाला होवे। इन्द्र के लिए यह आहुति है। ज्योति (=जूहू में स्थित घृत) ज्योति (=अग्नि) से संगत होवे ॥ ९ ॥

उ० अग्ने वेर्होत्रं वेर्दूत्यम्। हे अग्ने, वेः। 'विद ज्ञाने' विद्धि जानीहि अवगतार्थो भव। मया होत्रं कर्तव्यम्। वेर्दूत्यम्। विद्धि च दूत्यं दूतस्य कर्म मया कर्तव्यम्। 'उभयं वा एतदग्निर्देवानाᳬं होता च दूतश्च' इति श्रुतिः। अवतां त्वा द्यावापृथिवी। त्वां कर्मणि प्रवृत्तं पालयेतां द्यावापृथिव्यौ। स्विष्टकृत् साधु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत्। देवेभ्योऽन्येभ्यः। सकाशात्प्रथमम्। इन्द्र आज्येन 'अज गतिक्षेपणयोः'। अजनेन हविषा हवनेन भूत् भूयात्। स्वाहा सुवाक् आह। 'वाचे वा एतमाधारयतीन्द्रो वागित्युवाच आहुः' इति श्रुतिः। 'जुह्वा ध्रुवां समनक्ति संज्योतिषा ज्योतिः'। सङ्गच्छतामित्यध्याहारः। ज्योतिषा आज्येन ज्योतिः आज्यं सङ्गच्छताम् ॥ ९ ॥

म० तस्मात् हे अग्ने, होत्रं वेः होतुः कर्म विद्धि। लङि अडभावे रूपम्। दूत्यं दूतकर्म च वेः विद्धि। होतृत्वं दूतत्वं चाग्नेः कर्म। तथाच श्रुतिः 'उभयं वा एतदग्निर्देवानाᳬं होता च दूतश्च' (१।३।५।४) इति। ईदृशं त्वां द्यावापृथिवी अवतां पालयताम्। हे अग्ने, त्वमपि द्यावापृथिवी लोकद्वयदेवते अव पालय। इत्थमन्योन्यपालने सति इन्द्रः आज्येन हविषास्माभिर्दत्तेन देवेभ्यो देवार्थं स्विष्टकृत् भूत्। सुष्ठु इष्टं करोतीति स्विष्टकृत् तादृशो भवतु। अडभावश्छान्दसः। यद्यस्माभिरिज्यते तत्तदिष्टं सर्वं वैकल्यरहितं करोत्वित्यर्थः। स्वाहा सुहुतं अस्तु। इन्द्रं देवमुद्दिश्य इदमाज्यं दत्तमित्यर्थः। स्वाहेति निपातो देवोद्देशेन दाने वर्तते। 'जुह्वा ध्रुवां समनक्ति संज्योतिषा' (का० ३।२।२) इति। संगच्छतामित्यध्याहारः। ज्योतिषा ध्रुवास्थिताज्यरूपज्योतिषा सह ज्योतिर्जुह्वासिच्यमानरूपं ज्योतिः संगच्छताम् ॥ ९ ॥

मयीदमिन्द्र इन्द्रियं दधात्वस्मान्रायो मघवानः सचन्ताम्। अस्माकᳬं सन्त्वाशिषः सत्या नः सन्त्वाशिष उपहूता पृथिवी मातोप मां पृथिवी माता ह्वयतामग्निराग्नीध्रात्स्वाहा ॥ १० ॥

[मयि। इदम्। इन्द्रः। इन्द्रियम्। दधातु। अस्मान्। रायः। मघवानऽइतिमघ। वानः। सचन्ताम्। अस्माकम् सन्तु। आशिषऽइत्या। शिषः। सत्याः। नः। सन्तु। आशिषऽइत्या। शिषः। उपहूतेत्युप। हूता। पृथिवी। माता। उप। माम्। पृथिवी। माता ह्वयताम्। अग्निः। आग्नीध्रात्। स्वाहा ॥ १० ॥]

(प्रधानयाग के अनन्तर पुरोडाशशेष को भक्षण करते समय यजमान जपता है)—इन्द्र मुझ में इस हुतशेष के भक्षण से इन्द्रियबल विधृत करे। हमें इन्द्र के धन संगत होवें। हमारी अभिलाषाएँ पूर्ण होवें हमारी अभिलाषाएँ पूर्ण होवें। पृथ्वी माता मेरे द्वारा पुकारी गई। पृथ्वी माता मुझे पुकारे। अग्नीध्र से अग्निस्वरूप हो मैं पुरोडाशशेष का भोजन करूँ ॥ १० ॥

उ० यजमानो जपति मयीदमिन्द्रः। मयि इदम् इन्द्रः इन्द्रियं वीर्यम्। आधातु स्थापयतु। किंच अस्मान् रायः धनानि मघवानः मघं धनं विद्यते येषां ते मघवानः धनिनः। सचन्तां सेवन्ताम्। 'षच सेवने'। एतदुक्तं भवति। धनानि धनिनश्चास्मान् सेवन्ताम्। किंच अस्माकं सन्त्वाशिषः सत्या अवितथाः नः अस्माकं भवन्तु आशिषः। अग्नीन् प्राश्नाति। उपहूता अभ्यनुज्ञाता पृथिवी माता जगतो निर्मात्री। उप मां पृथिवी ह्वयताम्। अभ्यनुजानातु मां पृथिवी माता भक्षणाय। अहं तु अग्निः सन् भक्षयामि ॥ १० ॥

म० 'आशासने मयीदमिति यजमानो जपति' (का० ३।४।२१) इति। प्रधानयागानन्तरं पुरोडाशशेषप्राशनसमये होतरि आशिषं प्रयुञ्जाने सति यजमानो जपति। इन्द्रः परमेश्वर इदमिन्द्रियं मयि दधातु। इदम् अस्मदपेक्षितम् इन्द्रियं वीर्यं मयि यजमाने स्थापयतु। किंच रायो धनानि दैवमानुषभेदेन द्विविधानि मघवानः धनवन्तश्चास्मान्यजमानान् सचन्तां सेवन्ताम्। 'षच् सेवने'। किंच अस्माकं यजमानानामाशिषोऽभीष्टार्थस्याशंसनानि सन्तु विद्यन्ताम्। किंच नोऽस्माकमाशिषः पूर्वोक्ताः सत्या अवितथाः सन्तु। मघमिति धननाम तद्विद्यते येषां ते मघवानः। अस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः (पा० ५।२।१०९)। 'एकैकमाहरति द्यावापृथिव्योरुपह्वानेऽग्नीधे षडवत्तम्। प्राश्नात्युपहूता पृथिवीति' (का० ३।४।१८-२०) यदा होता द्यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति तदोभयोः पुरोडाशयोरेकैकमंशं षडवत्ते षडवत्ते कृत्वाग्नीधे ददाति स चोपहूतेति मन्त्रेण तत्प्राश्नातीति सूत्रार्थः। उपहूता येयं पृथिवी दृश्यते सा जगतो माता निर्मात्री मयोपहूता अभ्यनुज्ञाता। सा च पृथिवी माता मातृत्वेनास्माभिर्भाविता सती मामुपह्वयतामनुजानातु हविःशेषभक्षणायाज्ञां ददातु।

अहं चाग्नीध्रात् । अग्नीध इदं कर्माग्नीध्रं तस्माद्धेतोरग्निः सन् तं भागं प्राश्नामीति शेषः। स्वाहा सुहुतमस्तु जाठरेऽग्नौ ॥ १० ॥

उप॑हूतो द्यौष्पि॒तोप॒ मां द्यौष्पि॒ता ह्व॑यताम॒ग्निराग्नी॑ध्रा॒त्स्वाहा॑ । दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वेऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । प्रति॑गृह्णाम्य॒ग्नेष्ट्वा॒स्ये॑न प्राश्ना॑मि ॥ ११ ॥

[उप॑हूत॒ऽइत्युप॑ । हूत॒ः । द्यौः । पि॒ता । उप॑ । माम् । द्यौः । पि॒ता । ह्व॒यता॑म् । अ॒ग्निः । आग्नी॑ध्रात् । स्वाहा॑ । प्रति॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अ॒ग्नेः । त्वा॒ । आ॒स्ये॑न प्र । अ॒श्ना॒मि ॥ ११ ॥]

मेरे द्वारा द्यौष्पिता आहूत हुआ । द्यौष्पिता मुझे पुकारें (= हुतशेष के भक्षण की आज्ञा दे)। मैं अग्नि होकर अग्नीध्र के हाथ से पुरोडाशशेष को खाता हूँ। हे पुरोडाशशेष ! मैं सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान रहकर अश्विनौ की बाहुओं और पूषादेव के हाथों से प्राशित्र (= हुतशेष) को ग्रहण करता हूँ। हे पुरोडाशशेष ! मैं तुझे अग्नि के ही मुख से खाता हूँ ॥ ११ ॥

उ० अग्नीत् द्वितीयं प्राश्नाति। उपहूतो द्यौः पिता अभ्यनुज्ञातो द्यौः पिता पाता। उप मां द्यौः पिता ह्वयताम् उपह्वयताम्। अभ्यनुजानातु मां द्यौः पिता पाता। अहं तु अग्निः आग्नीध्रादिति समानम्। इत उत्तरं ब्रह्मत्वं प्रतिष्ठान्तं बृहस्पतिराङ्गिरसोऽपश्यत्। प्राशित्रं गृह्णाति देवस्य त्वेति व्याख्यातम्। प्रतिगृह्णामीत्युत्तमः पुरुषः। प्राश्नाति। अग्नेस्त्वास्येन। अग्नेः संबन्धिना आस्येन मुखेन त्वां प्राशित्रं प्राश्नामि भक्षयामि ॥ ११ ॥

म० द्वितीयं प्राश्नाति। एवं द्यौः पिता जगत्पालक उपह्वयतामित्यादि समानार्थम्। देवस्य त्वा। इतःप्रभृति 'ओंप्रतिष्ठ' (ख० १३) इत्यन्तं ब्रह्मत्वम्। तस्याङ्गिरसो बृहस्पतिर्ऋषिः। 'देवस्य त्वेति प्रतिगृह्णाति' (का० २।२।१६) इति। ब्रह्मा देवस्य त्वेति प्राशित्रं गृह्णाति। मन्त्रो व्याख्यातः। प्रतिगृह्णामि स्वीकरोमीति शेषः। 'अग्नेष्ट्वेति प्राश्नाति दन्तैरनुपस्पृशन्' (का० २।२।१८) इति। हे प्राशित्र अग्नेः आस्य, ते वह्निदेवताया मुखेन त्वा त्वां प्राश्नामि भक्षयामि ॥ ११ ॥

ए॒तं ते॑ देव सवित॒र्य॒ज्ञं प्राहु॒र्बृह॒स्पत॑ये ब्र॒ह्मणे॑ । तेन॑ य॒ज्ञम॑व तेन॑ य॒ज्ञप॑तिं॒ तेन॒ माम॑व ॥ १२ ॥

[ए॒तम् । ते॒ । दे॒व॒ । स॒वि॒त॒ः । य॒ज्ञम् । प्र । आ॒हु॒ः । बृह॒स्पत॑ये । ब्र॒ह्मणे॑ । तेन॑ । य॒ज्ञम् । अ॒व॒ । तेन॑ । य॒ज्ञप॑तिमिति॑य॒ज्ञ । प॑तिम् । तेन॑ । माम् । अ॒व॒ ॥ १२ ॥]

हे द्योतमान सवितर् ! इस क्रियमाण यज्ञ को यजमान तुम्हारे लिए कहते हैं। बृहस्पति और ब्रह्मा के लिए कहते हैं। हे सवितर् ! उस हेतु तुम यज्ञ की रक्षा करो। उस हेतु तुम यज्ञ स्वामी यजमान को बचाओ और उसी कारण तुम मुझ ब्रह्म (= ऋत्विज) को भी बचाओ ॥ १२ ॥

उ० समिदामन्त्रितः प्रसौति। एवं ते देव। अध्वर्युराह ब्रह्मन् प्रस्थास्यामीति। एतं यज्ञं ते तव हे देव दानादिगुणयुक्त सवितः प्रसवितः, प्राहुः। एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम्। प्राह ब्रवीति। 'तत्सवितारं प्रसवायोपधावति' इति श्रुतिः। किंच बृहस्पतये ब्रह्मणे प्राह बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति तेन यज्ञमव। तेन हेतुना अज्ञम् अव पालय। तेन च यज्ञपतिं यजमानं च पालय। तेन च माम् अव पालय ॥ १२ ॥

म० 'एतं त इति समिदामन्त्रितः प्रसौति' (का० २।२।२१) इति समिधमाधातुमनुज्ञाप्रदानाय बोधितो ब्रह्मा मन्त्रेणानुजानीयात्। एतं त इत्यादिः ओंप्रतिष्ठेत्यन्तो मन्त्रः। हे देव दानादिगुणयुक्त, हे सवितः प्रसवितः, एतं यज्ञमिदानीं क्रियमाणमिमं मखं ते तुभ्यं त्वदर्थं प्राहुर्यजमानाः कथयन्ति। अनुज्ञापयन्तीत्यर्थः। किंच त्वया प्रेरितो देवानां यज्ञे यो ब्रह्मा तस्मै ब्रह्मणे बृहस्पतये च प्राहुः बृहस्पतिर्वै देवानां ब्रह्मा तदधिष्ठित एवायं मानुषो ब्रह्मत्वं करोति। किंच। तेन हेतुना त्वदीयत्वेन यज्ञमव रक्ष। तथा तेनैव हेतुना यज्ञपतिं यजमानं चाव रक्ष। तथा तेनैव हेतुना मां ब्रह्माणमव पालय ॥ १२ ॥

मनो॑ जू॒तिर्जु॑षता॒माज्य॑स्य॒ बृह॒स्पति॑र्य॒ज्ञमि॒मं त॑नो॒त्वरि॑ष्टं य॒ज्ञꣳ समि॒मं द॑धातु । विश्वे॑ दे॒वास॑ इ॒ह मा॑दयन्ता॒मो३म्प्रति॑ष्ठ ॥ १३ ॥

[मन॑ः । जू॒तिः । जु॒षता॑म् । आज्य॑स्य । बृह॒स्पति॑ः । य॒ज्ञम् । इ॒मम् त॒नो॒तु । अरि॑ष्टम् य॒ज्ञम् । सम् । इ॒मम् । द॒धा॒तु । विश्वे॑ । दे॒वास॑ः । इ॒ह । मा॒द॒य॒न्ता॒म् । ओ३म् । प्र । ति॒ष्ठ ॥ १३ ॥]

मन के वेग वाला सविता इस आहुत घृत को सेवन करे। बृहस्पतिदेव इस हमारे यज्ञ को अहिंसित रखकर विस्तारित (= पूर्ण) करे। वह इस हमारे यज्ञ को स्वयं धारण करे। इस यज्ञ में विश्वेदेव आनन्दित होवें। वे सब देव यज्ञ को अनुज्ञात करें (= सफल होने का आशीर्वाद देवें) ॥ १३ ॥

उ० किंच मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य मनो जुषताम् सेवताम् आज्यस्य स्वमंशम्। कथंभूतं मनः। जूतिः। जवतेर्गतिकर्मणो जूतिः। अतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु पदार्थेषु यद्गन्तृ गच्छति। किंच बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोतु विस्तारयतु। अरिष्टं यज्ञꣳसमिमं दधातु। रिषतिर्हिंसार्थः। अरिष्टमविनष्टं यज्ञमिमं कृत्वा दधातु। इडाभक्षणेन हि यज्ञो विच्छिन्नः इत्यत एवमुच्यते। किंच विश्वेदेवासः देवा एव देवासः। 'आज्जसेरसुक्'। सर्वे देवा इह कर्मणि मादयन्ताम्। 'मदी हर्षे'। हर्षं कुर्वन्तु। स्वार्थिको णिच्। अवतेरामोतेर्वा ओंकार इहाभ्युपगमार्थः। प्रतिष्ठ प्रकर्षेण तिष्ठ ॥ १३ ॥

म० किंच। मनः आज्यस्य जुषताम्। कर्मणि षष्ठी। मनः घृतं सेवताम्। हे सवितः, त्वदीयं चित्तं यज्ञसंबन्धिन्याज्ये स्थापयेत्यर्थः। किंभूतं मनः। जूतिः। जवतेर्गतिकर्मणो जूतिरिति क्तिन्प्रत्ययान्तो निपातः। स्त्रीत्वं छान्दसम्। अतीता-

नागतवर्तमानकालगतपदार्थेषु गमनशीलं हि मनः। जवते शीघ्रं गच्छतीति जूतिः। किंच बृहस्पतिरिमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु ब्रह्मत्वात्। तत इमं यज्ञमरिष्टं हिंसारहितं कृत्वा संदधातु। इडाभक्षणेन हि मध्ये यज्ञो विच्छिन्न इत्येवमुच्यते। किंच विश्वेदेवासः सर्वे देवाः इह यज्ञकर्मणि मादयन्ताम्। 'मद तृप्तौ' चुरादिः। तृप्यन्ताम्। एवं प्रार्थितः सविता देवः ओंप्रतिष्ठेत्यनुज्ञां प्रयच्छतु। ओमित्यङ्गीकारार्थः। तथास्तु। प्रतिष्ठ प्रयाणं कुरु। समिदाधानकाले यजमानस्याभिप्रेतं प्रयाणमवगम्य सविता देवोऽङ्गीकृत्य प्रयाणे प्रेरयतीत्यर्थः॥१३॥

एषा ते॑ अग्ने स॒मित्तया॒ वर्ध॑स्व॒ चा च॑ प्यायस्व। व॒र्धि॒षी॒महि॑ च व॒यमा च॑ प्यासिषीमहि। अग्ने॑ वाज॒जिद्वाजं॑ त्वा सस॒वाꣳस॑ वाज॒जित॒ꣳ संमा॑र्ज्मि॥१४॥

[ए॒षा। ते॒। अग्ने॑। स॒मिदिति॑सम्। इत्। तया॑। वर्द्ध॑स्व। च॒। आ। च॒। प्या॒य॒स्व॒। व॒र्द्धि॒षी॒महि॑। च॒। व॒यम्। आ। च॒। प्या॒सि॒षी॒म॒हि॒। स॒स॒वाꣳस॒मिति॑सस॒वाꣳस॑म्। वा॒ज॒जित॒मिति॑वाज॒। जित॑म्॥ १४ ॥]

हे अग्ने! यह तुम्हारी समिधा है। उससे तुम पूर्ण प्रज्वलित होओ और हम यजमानादि को अभिवर्धित करो। हम ऋत्विज बढ़ते हैं और यजमानादि को अभिवर्धित करते हैं। हे हविरन्न को जीतने वाले अग्ने! हविरन्न को लपकने वाले तथा हमारे लिए अन्न जीतने वाले तुम्हें मैं पवित्र करता हूँ॥ १४)

उ० एषा ते अग्ने। इतःप्रभृति प्राकृतमार्षम्। आग्नेयी अनुष्टुप् समिदनुमन्त्रणे विनियुक्ता। हे भगवन्नग्ने, एषा ते तव। समित् समिन्धनम्। तया समिधा वर्धस्व च आ च प्यायस्व। चकारो भिन्नक्रमः। आप्यायस्व च। वर्धमानाप्यायने समिधा कुर्वित्यर्थः। किंच त्वत्प्रसादाद्वयं वर्धिषीमहि पुत्रपश्वादिभिः। आ च प्यासिषीमहि। चकारो भिन्नक्रमः। आप्यासिषीमहि च। प्यायतेर्लिङि सीयुटि उत्तमपुरुषैकवचने एतद्रूपम्। तत्र सीयुटश्छान्दसोऽभ्यासः। अग्निं संमार्ष्टि। अग्ने वाजजित्। ससवांसं स्रवन्तमिति विशेषः॥ १४ ॥

म० 'एषा त इति होतानुमन्त्रयते' (का० ३।५।२) इति। ब्रह्मत्वं समासम्। अतः प्राकृतमार्षम्। इयमनुष्टुबग्निदेवत्या। हे अग्ने, एषा ते तव समित् समिन्धनहेतुः काष्ठविशेषः। तया समिधा त्वं वर्धस्व वृद्धिं गच्छ। आप्यायस्व च। अस्मानपि सर्वतो वृद्धिं प्रापय। तथाच सति त्वत्प्रसादाद्वयं वर्धिषीमहि वृद्धिं प्राप्नुयाम प्यासिषीमहि च। अस्मदीयपुत्रपश्वादीन्सर्वतो वृद्धान्करवाम। 'संमार्ष्टि पूर्ववदपरिक्रामꣳ सकृत्सकृत्ससवाꣳसम्' (का० ३।५।४) इति। 'पूर्वमग्ने वाजजिदिति' (ख० ७) मन्त्रेण यथेध्मसन्नहनैरग्नेः संमार्गः कृतस्तथात्रापि संमार्ष्टि। तत्र परिक्रम्य त्रिस्त्रिः कृतः। अत्र तु परिक्रमणं विनैकैकवारमिति विशेष इति सूत्रार्थः। मन्त्रो व्याख्यातः। इयान्विशेषः। हे अग्ने, त्वां संमार्ज्मि। किंभूतं त्वाम्। वाजं ससंवांसमन्नमुद्दिश्य गतवन्तमन्नं संपादितवन्तमित्यर्थः। अन्यत् पूर्ववत्॥१४॥

अ॒ग्नी॒षोम॑योरु॒ज्जि॑ति॒मनू॒ज्जे॑षं॒ वाज॑स्य मा प्रस॒वेन॒ प्रोहा॑मि। अ॒ग्नी॒षोमौ॒ तमप॑नुदतां॒ यो॒ऽस्मान्द्वेष्टि॒ यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्मो वाज॑स्यैनं प्रस॒वेनापो॑हामि। इ॒न्द्रा॒ग्न्यो॒रु॒ज्जि॑ति॒मनू॒ज्जे॑षं॒ वाज॑स्य मा प्रस॒वेन॒ प्रोहा॑मि। इ॒न्द्रा॒ग्नी तमप॑नुदतां॒ यो॒ऽस्मान्द्वेष्टि॒ यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्मो वाज॑स्यैनं प्रस॒वेनापो॑हामि॥ १५ ॥

[अ॒ग्नी॒षोम॑योः। उज्जि॑ति॒मित्यु॒त्। जि॑ति॒म्। अनु॑। उत्। जे॒ष॒म्। वाज॑स्य। मा। प्र॒स॒वेनेति॑प्र। स॒वेन॑। प्र। ऊ॒हा॒मि॒। अ॒ग्नी॒षोमौ॑। तम्। अप॑। नु॒द॒ता॒म्। वाज॑स्य। ए॒न॒म्। प्र॒स॒वेनेति॑प्र। स॒वेन॑। अप॑। ऊ॒हा॒मि॒। इ॒न्द्रा॒ग्न्योः। इ॒न्द्रा॒ग्नीऽइ॒तीन्द्रा॒ग्नी॥ १५ ॥]

(साथ-साथ धरी हुई जुहू एवं उपभृत् को पृथक् करने की भावना से प्रथम जुहू को पूर्व की ओर हटाते हुए यजमान)—अग्नि और सोम के द्वारा जीते गए स्वर्गादि को, अनुकूल रहकर, मैं विजय करूँ। हविरन्न के समर्पण के द्वारा मैं स्वयं को, जुहूरूप में, पूर्वदिशा की ओर प्रोत्साहित करता हूँ। अग्नि-सोम उसको अपसारित करें—जो हमसे द्वेष करता है और हम जिससे द्वेष करते हैं। अन्न के समर्पण के द्वारा ही मैं इस शत्रु को अपसारित करता हूँ। इन्द्र-अग्नि के द्वारा मेरे लिए विजित स्वर्गादि का मैं, उनके अनुकूल रहकर, विजय करूँ (= उपभृत् को पश्चिम दिशा की ओर धरना) अब मैं हविरन्न के समर्पण के द्वारा स्वयं को पश्चिम दिशा की। प्रोत्साहित करता हूँ। इन्द्र और अग्नि उस शत्रु को अपबाधित करें—जो हमसे द्वेष करता है और हम जिससे द्वेष करते हैं। हविरन्न के समर्पण के द्वारा ही मैं इस स्वशत्रु को अपसारित करता हूँ॥ १५॥

उ० जुहूपभृतौ व्यूहति। तत्र जुह्वायमानसंस्तवः अग्नीषोमयोः प्रधानदेवतयोः उज्जितिमनु ऊर्ध्वंजयनमनु। उज्जेषम् ऊर्ध्वं जयेषम्। किंच वाजस्य अस्य पुरोडाशादेः। मा मां प्रसवेन अभ्यनुज्ञया करणभूतया। प्रोहामि प्रेरयामि। प्रकृतत्वादग्नीषोमयोरुज्जितिमनु हविषः प्रसवस्य करणत्वेन विवक्षितत्वात् मामित्यात्मनः कर्मत्वं प्रोहामीति कर्तृत्वं चोपपद्यते। उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति। अग्नीषोमौ प्रधानहविर्भाजौ। तं शत्रुम्। अपनुदताम्। 'णुद प्रेरणे'। अपगमं नयताम्। योऽस्मान्द्वेष्टि। 'द्विष अप्रीतौ'। योऽस्माभिर्न प्रीयते। यं च वयं द्विष्मः। येन च वयं न प्रीयेमहि। किंच एवमग्नीषोमाभ्यामपनुद्यमानं शत्रुमन्यस्य प्रसवेन अपोहामि अपाञ्चं प्रेरयामि। अधो नयामीत्यर्थः। उत्तरौ मन्त्रौ समानव्याख्यानौ॥ १५॥

म० 'जुहूपभृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोरिति' (का० ३।५।१७-१८) इति। तत्र जुहूं प्राचीं प्रेरयति यजमानः। व्यूहनं परस्परविपरीतत्वेनापनोदनम्। अग्नीषोमयोर्द्वितीयपुरोडाशदेवतयोरुज्जितिमनु अविघ्नेन हविःस्वीकाररूपमुत्कृष्टं जयमनु-

सत्याहसुजेपसुत्कृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि। वाजस्यान्नस्य पुरोडाशादेः प्रसवेनाभ्यनुज्ञया मां प्रोहामि मां यजमानं जुहूरूपधारिणं प्रोत्साहयामि। यद्यप्यूहतिधातुर्वितर्कार्थस्तदाप्युपसर्गवशादुत्साहार्थः। अन्यत्पूर्ववत्। उपभृतं प्रतीचीं प्रेरयति। यः शत्रुरसुरादिरस्मान्द्वेष्टि अस्मदीययज्ञविनाशाय द्वेषं करोति। यं च वयं द्विष्मः। यमालस्यादिरूपमस्मदीयानुष्ठानविरोधिनं शत्रुं द्विष्मः विनाशायोद्योगं कुर्मः तमुभयविधं शत्रुमग्नीषोमौ देवावपनुदतां निराकुरुताम्। किंच। अहमप्येनं द्विविधं शत्रुमुपभृद्रूपं वाजस्य प्रसवेन पुरोडाशदेवनाया अभ्यनुज्ञयापोहामि निराकरोमि। उत्तरौ मन्त्रौ दर्शदेवताविषयौ समानार्थौ ॥१५॥

वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदित्येभ्यस्त्वा संजानाथां द्यावापृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्यावताम्। व्यन्तु वयोऽक्तꣳरिहाणा मरुतां पृषतीर्गच्छ वशापृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमावह। चक्षुष्पा अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहि ॥ १६ ॥

[वसुभ्यऽइतिवसु। भ्यः॥ त्वा॥ रुद्रेभ्यः। आदित्येभ्यः। सम्। जानाथाम्। द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी। मित्रावरुणौ। त्वा। वृष्ट्या। अवताम्। व्यन्तु। वयः। अक्तम्। रिहाणाः। मरुताम्। पृषतीः। गच्छ। वशा। पृश्निः। भूत्वा। दिवम्। गच्छ। ततः। नः। वृष्टिम्। आ। वह। चक्षुष्पाः। चक्षुःपाऽइतिचक्षुः। पाः। अग्ने। असि। चक्षुः। मे। पाहि ॥ १६ ॥]

(पश्चिम, उत्तर और दक्षिण की परिधियों को जुहू के द्वारा घृत से आप्लुत करते हुए यजमान)—हे पश्चिम परिधे ! तुझे वसुओं के लिए घृत से आप्लुत करता हूँ। हे दक्षिण परिधे ! रुद्रों के लिए तुझे घृत से आप्लुत करता हूँ। हे उत्तर परिधे ! आदित्यों के लिए तुझे घृत से आप्लुत करता हूँ। (प्रस्तर = दर्भमुष्टि = दो-तीन दर्भों को एक साथ में लेकर)—हे द्यावापृथिवी ! तुम दोनों मेरे इस प्रस्तरग्रहण का अनुमोदन करो। हे प्रस्तररूप यजमान ! मित्र-वरुण (= प्राण-उदान) तुम्हें वृष्टि के द्वारा सुरक्षित बनावें। (घृत में प्रस्तर को डुबोना) घृत से आप्लुत प्रस्तर को चाटते हुए गायत्री प्रभृतिछन्द पक्षिरूप में द्युलोक को प्राप्त होवें। हे प्रस्तर ! तुम मरुतों की पृषतियों को सम्प्राप्त होओ। हे प्रस्तर ! तुम वशा (= यागयोग्य वन्ध्या गौ) और पृश्नि (= पृथ्वी) होकर तुम द्युलोक को प्राप्त होओ वहाँ से तुम हमारे लिए वृष्टि को आनीत करो। हे अग्ने ! तुम चक्षुओं को पालने वाले हो। मेरी चक्षुओं को सुरक्षित बनाओ (= यजमान अपनी आँखों को स्पर्श करता है) ॥ १६ ॥

उ० परिधीननक्ति अध्वर्युः। वसुभ्यस्त्वा परिधिरुच्यते। वसुभ्योर्थाय त्वामनज्मि। रुद्रेभ्योर्थाय त्वामनज्मि। आदित्येभ्योर्थाय त्वामनज्मि। एतदुक्तं भवति। इत्थंभूता यूयं येन युष्मदभ्यञ्जनेन सवनदेवतानां तृप्तिः। प्रस्तरमादत्ते। संजानाथाम्। हे द्यावापृथिव्यौ, युवां संजानाथाम्। अवगतार्थं भवतम्। युवाभ्यां वृष्टिर्दातव्येति। किंच मित्रावरुणौ वां वृष्ट्यावताम्। वायुर्वै वर्षस्येष्टे स चाध्यात्मम्। प्राणोदानभूतौ मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्येते। तद्योयं वायुरध्यात्मगतः स प्रस्तररूपापन्नं यजमानं त्वां वृष्ट्या अवतु पालयतु। 'यजमानो वै प्रस्तरः' इति श्रुतिः। अनक्ति। व्यन्तु वय इति। छन्दांस्यभिधीयन्ते गायत्र्यादीनि। वेतिर्गत्यर्थः। व्यन्तु गच्छन्तु। वयोरूपाणि छन्दांसि प्रस्तरमादायेति शेषः। अक्तं घृतमेव प्रस्तरम्। रिहाणाः लिहाना आस्वादयन्तः। नीचैर्हरति। मरुतां पृषतीः। बृहती प्रस्तरदेवत्या। चतुर्थः पाद आग्नेयः। आहुतिपरिमाणं त्रिभिः पादैराह। अन्तरिक्षस्थाना मरुतः तेषामादिष्टोपयोजनं पृषत्यो गावो वाहनम्। मरुतां संबन्धिनीः पृषतीर्गच्छ। ततः अन्तरिक्षं तर्पयित्वा। वशा त्वं पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छ। 'इयं वै वशापृश्निर्यदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशापृश्निः' इति श्रुतिः। पृथिवीसंबन्धिभिर्भोगैर्द्युलोकं तर्पयित्वा इत्युक्तं भवति। 'ततो नो वृष्टिमावह।' ततस्तस्मात् द्युलोकात् नः अस्माकं वृष्टिमावह। वृष्ट्या इमां पृथिवीं तर्पयेत्यर्थः। आत्मानमुपस्पृशति चक्षुष्पाः। हे भगवन्नग्ने, यतस्त्वं चक्षुष्पा भवसि स्वरसप्रवृत्त्या। अतश्चक्षुर्मे पाहि गोपाय ॥ १६ ॥

म० 'जुह्वा परिधीननक्ति यथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिमन्त्रम्' (का० ३।५।२४) इति। हे मध्यमपरिधे, वसुभ्य वसुदेवताप्रीत्यर्थं त्वा त्वामनज्मीति शेषः। एवं दक्षिणोत्तरपरिधिमन्त्रौ व्याख्येयौ। परिधित्रयाञ्जनेन सवनत्रयदेवताः प्रीयन्त इति भावः। 'संजानाथामिति प्रस्तरादानम्' (का० ३।६।३) इति। हे द्यावापृथिवी द्युलोकभूलोकदेव्यौ, युवां संजानाथां गृह्यमाणं प्रस्तरं सम्यगवगच्छतम्। किंच हे प्रस्तर, मित्रावरुणौ प्राणापानवायू वृष्ट्या जलवर्षणेन त्वा त्वामवतां रक्षताम्। 'वायुर्वै वर्षस्येष्टे' (१।८।३-१२) इत्युक्तत्वाद्वर्षाधीशो वायुः। स चाध्यात्मगतः प्राणोदानरूपो मित्रावरुणशब्दाभ्यामुच्यते। स च प्रस्तररूपं यजमानं वृष्ट्यावतु। 'यजमानो वै प्रस्तरः' (१।८।१।४४) इति श्रुतेः। 'अनक्त्येनं व्यन्तु वय इत्यग्रं जुह्वामुपभृति मध्यं मूलमितरस्याम्' (का० ३।६।४-७) इति। इतरस्यां ध्रुवायाम्। वयः पक्षिणः व्यन्तु। 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु'। पक्षिरूपापन्नानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि गच्छन्तु। प्रस्तरमादायेति शेषः। किंभूताः वयः। अक्तं रिहाणाः। अक्तं घृतलिप्तं प्रस्तरं लिहिनाः आस्वादयन्तः। रलयोरैक्यम् ॥ 'मरुतामिति नीचैर्हृत्वा तृणमादायानुप्रहरति' (का० ३।६।८) इति। एकं तृणं प्रस्तरात्पृथक्कृत्य प्रस्तरं नीचैर्हृत्वाग्नौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः। मरुतामिति प्रस्तरदेवत्या बृहती कपिदृष्टा। चतुर्थः पाद आग्नेयः। हे प्रस्तर, त्वं मरुतां पृषतीर्गच्छ। मरुन्नामकानां देवानां संबन्धिनीः पृषतीर्वाहनरूपा अश्वाश्चित्रवर्णा गच्छ प्राप्नुहि। वायुवाहनवद्वेगेन गच्छेत्यर्थः। अन्तरिक्षं वशापृश्निर्भूत्वा। वशा स्वाधीना पृश्निरल्पतनुर्गौर्भूत्वा दिवं गच्छ। कामधेनुवत्तृप्तिकरी भूत्वा स्वर्गं गच्छेत्यर्थः। ततः स्वर्गप्राप्तेरनन्तरं नोऽस्मदर्थं वृष्टिमावह भूलोके वृष्टिमानय। यद्वा। 'इयं वै वशापृश्निर्यदिदमस्यां मूलि चामूलं चान्नाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशापृश्निः' (१।८।३।१५) इति श्रुतेर्वशापृश्निशब्देन भूमिरुच्यते। वशापृश्निर्भूत्वा पृथिवी भूत्वा दिवं गच्छ। पृथिवीसंबन्धिसामग्र्यादाय द्युलोकं तर्पयेत्यर्थः।

हे प्रस्तर, त्वमन्तरिक्षं गत्वा तत्रस्थान्मरुतः सवाहनान्संतर्प्य स्वर्गं गत्वा देवांश्च संतर्प्य पृथिव्यां वृष्टिं कुर्वित्याहुतिपरिणामः सूचित इति भावः। 'चक्षुष्पा इत्यात्मानमालभते' (का० ३।६।१५) इति। हे अग्ने, त्वं यतश्चक्षुष्पा असि। चक्षुः पातीति चक्षुष्पाः। ज्वालयान्धकारं निवर्त्य चक्षुःपालकोऽसि। अतो मे मम चक्षुः पाहि पालय। प्रस्तरप्रहरणप्रसक्तं चक्षुष उपद्रवं परिहरेत्यर्थः ॥ १६ ॥

यं प॑रि॒धिं प॒र्यध॑त्था॒ अग्ने॑ देव प॒णिभि॒र्गुह्य॑मानः।
तं त॑ ए॒तमनु॒ जोषं॑ भराम्ये॒ष नेत्त्वद॑पचे॒तया॑ता अ॒ग्नेः
प्रि॒यं पाथोऽपी॑तम् ॥ १७ ॥

[यम्। प॒रि॒धिमिति॑परि॒। धिम्। प॒र्य्य॑ध॑त्था॒ऽइति॑परि॒। अध॑त्थाः। अग्ने॑। दे॒व। प॒णिभि॒रिति॑प॒णि। भिः। गुह्य॑मानः। तम्। ते॒। ए॒तम्। अनु॑। जोष॑म्। भ॒रा॒मि॒। ए॒षः। न। इत्। त्वत्। अ॒प॒चे॒तया॑ता॒ऽइत्य॑प। चेतया॑तै। अ॒ग्नेः। प्रि॒यम्। पाथः॑। अपि॑। इ॒तम् ॥ १७ ॥]

हे द्योतमान आहवनीय अग्ने ! पक्षियों द्वारा छिपाए जाकर तुमने जिस पश्चिम परिधि को स्थापित किया था। उस परिधि को सप्रीति मैं अब अग्नि में ही डालता हूँ। वह तुमसे दूर न गिरे (= वेदि के बाहर न चली जाय)। अग्नि का प्रिय अन्न वह परिधि अग्नि को ही सम्प्राप्त होवे (= मंत्र पढ़ दक्षिण-उत्तर परिधियों को भी अग्नि में डालना) ॥ १७ ॥

उ० परिधीनुपहरति। यं परिधिम्। त्रिष्टुप्विराड्रूपा यजुरन्ता। अग्नेः प्रियमिति यजुः। आहवनीयोऽग्निरभिधीयते। हे आहवनीय, यं परिधिं पर्यधत्थाः परिहितवानसि। अग्ने देव, पणिभिरसुरैः प्रतिपक्षभूतैः गुह्यमानः। 'गुहू संवरणे'। संभ्रियमाणः अवरुह्यमानः। तं त एतम्। तमेतं परिधिं ते तव अनुजोषं भरामि। अनुरुपसर्गः भिन्नक्रमः भरामीत्येतेन संबध्यते। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः। अनुहरामि जोषमभिप्रेतम्। तथाच श्रुतिः 'वायुरेवाग्निः तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोति अथैतमेवाप्येतीति'। एतत्सङ्गमात्प्रीतो भवति। एष नेत्त्वदपचेतयातै। एष परिधिः। न इत् नेत्। निपातसमाहारः परिभवार्थः। त्वत् त्वत्तः सकाशात्। अपचेतयातै। आशङ्कायां पञ्चमो लकारः। 'चिती संज्ञाने'। अपचेतयतु। एतदुक्तं भवति। एष परिधिर्मा कथंचित्त्वत्तो वियुक्तः सन् मास्मान्विगतचेतस्कान्कुर्यात् मास्मान्विमनस्कान्करोतु। इतरावनुसमस्यति। अग्नेः प्रियम्। अग्नेः संबन्धि प्रियं पाथः। पाथ इत्यन्ननाम। अभिप्रेतमन्नम्। अपीतम् अपिगच्छतम् ॥ १७ ॥

म० 'परिधीननुप्रहरति यं परिधिमिति प्रथमम्' (का० ३।६।१७) इति। एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपः प्रथमोऽष्टकः। यं परिधिम्। त्रिष्टुब्विराड्रूपा आग्नेयी यजुरन्ता। अग्नेः प्रियमिति यजुः देवलदृष्टा। हे अग्ने देव आहवनीय, पणिभिरसुरैः गुह्यमानः। 'गुहू संवरणे' संभ्रियमाणः संरुध्यमानः सन् त्वं यं परिधिं पश्चिमदिशि पर्यधत्थाः। असुरोपद्रववनिवारणाय परिहितवानसि स्थापितवानसि। ते तव जोषं प्रियं तमेतं परिधिमनु भरामि वह्नौ प्रक्षिपामि। अनुर्भिन्नक्रमः। हरतेर्हस्य भः। एष परिधिः त्वत् त्वत्तः सकाशात् न इत्। इत् एवार्थे। नैव अपचेतयातै मा अपचेतयतु। त्वत्तोऽपगन्तुं मा जानात्वित्यर्थः। त्वय्येव तिष्ठतु। 'चिती संज्ञाने' णिजन्ताल्लेट् तस्यात्मनेपदे प्रथमैकवचनं तान्तम्। 'टित आत्मनेपदानाम्' (पा० ३।४।७९) इति तस्यैकारः। 'वैतोऽन्यत्र' (पा० ३।४।९६) इति लेडेकारस्य पाक्षिक ऐ 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्याडागमः। गुणायादेशौ अपपूर्वः। अपचेतयातै अपचेतयतु। एष परिधिस्त्वत्तोऽपगतचित्तो मास्त्वित्यर्थः। 'इतरौ च युगपदग्नेः प्रियमिति' (का० ३।६।१७) इति दक्षिणोत्तरौ परिधी युगपत्प्रक्षिपेत्। हे परिधी, अग्नेः प्रियं पाथः युवामपीतमपिगच्छतम्। पाथ इत्यन्ननाम। (नि० नै० ९।७) आहवनीयस्याभिप्रेतमन्नमपिगच्छतम्। अग्नेरन्नत्वं भवद्भ्यां प्राप्यतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

स॒ꣳस्र॒वभा॑गाः स्थे॒षा बृ॒हन्तः॑ प्रस्तरे॒ष्ठाः प॑रि॒धेयाश्च दे॒वाः। इ॒मां वाच॑म॒भि विश्वे॑ गृ॒णन्त॑ आ॒सद्या॒स्मिन्ब॒र्हिषि॑ मादयध्व॒ꣳ स्वाहा॒ वाट् ॥ १८ ॥

[स॒ꣳस्र॒वभा॑गा॒ऽइति॑सꣳस्र॒व। भा॒गाः। स्थ॒। इ॒षा। बृ॒हन्तः॑। प्र॒स्त॒रे॒ष्ठाः। प्र॒स्त॒रे॒स्था॒ऽइति॑प्रस्त॒रे। स्थाः। प॒रि॒धेया॒ऽइति॑परि॒। धेयाः। च॒। दे॒वाः। इ॒माम्। वाच॑म्। अ॒भि। विश्वे॑। गृ॒णन्तः॑। आ॒सद्य॑। सद्य॑। अ॒स्मिन्। ब॒र्हिषि॑। मा॒द॒य॒ध्व॒म्। स्वाहा॑। वाट् ॥ १८ ॥]

हे विश्वदेवों ! तुम संस्रव (= आहुति देते समय छिटक कर बाहर गिरे हुए हविरन्न के) भाग वाले हो। तथापि तुम सब हविरन्न वाला होने से महान् हो। तुम में से कुछ दर्भासन पर बैठने वाले हैं और कुछ परिधियों स्थित रहने वाले हैं। आप सब मेरी इस स्तुति की प्रशंसा करें। तुम इस धर्मासन पर बैठकर हविरन्न से आनन्दित होवें। विश्वेदेवों के लिए यह प्रत्यक्ष आहुति है और यह अप्रत्यक्ष वार् (= आहुति) है ॥ १८ ॥

उ० जुहूपभृद्भ्यां संस्रवान् जुहोति। सꣳस्रवभागाः। वैश्वदेवी त्रिष्टुप् यजुरन्ता। स्वाहावाडिति यजुः। संस्रवः भागो येषां ते संस्रवभागा विश्वेदेवाः। यद्यपि यूयं संस्रवभागाः स्थ भवथ। तथापि इषा अन्नेन संस्रवलक्षणेन बृहन्तो महान्तः। किंच ये च प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः ये च परिधेयाः परिधिभवा देवास्तानुप शब्दं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रवीमि। इमां मदीयां वाचम्। अभिगृणन्तः अभिष्टुवन्तः। विश्वे सर्वे। आसद्य स्थित्वा। अस्मिन्बर्हिषि। मादयध्वम् तृप्यध्वम् मोदयध्वं वा। स्वाहा व्याख्यातम्। वाट् वषट्कारः परोक्षम् ॥ १८ ॥

म० 'सꣳस्रवभागा इति सꣳस्रवान् जुहोति' (का० ३।६।१८) इति वैश्वदेवी त्रिष्टुब्यजुरन्ता। स्वाहा वाडिति यजुः। सोमशुष्म ऋषिः। हे विश्वेदेवाः, यूयं संस्रवभागाः स्थ। विलीनमाज्यं संस्रवः स एव भागो येषां ते संस्रवभागाः।

तथाविधा भवथ। तथा इषा संस्रवलक्षणेनान्नेन बृहन्तो महान्तः स्थ। किंच ये प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरे तिष्ठन्तीति प्रस्तरेष्ठाः प्रस्तरस्थायिनः। ये च परिधेयाः परिधिभवाः सन्ति ते विश्वेदेवा इमां मदीयां वाचमभिगृणन्तः सर्वत्र वर्णयन्तः। अयं यजमानः सम्यक् यजतीत्येवं सर्वेषां देवानां मध्ये कथयन्तो यूयमस्मिन् बर्हिषि यज्ञ आसद्योपविश्य मादयध्वं तृप्यध्वं मोदध्वं वा। स्वाहेति वाडिति च शब्दौ हविर्दानार्थौ। सर्वथा दत्तमित्यादरं दर्शयितुं शब्दद्वयप्रयोगः। यद्यपि 'स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा' इति श्रुतेर्वषट्कारो दानार्थः तथापि देवानां परोक्षप्रियत्वात्प्रत्यक्षत्वपरिहाराय वाडितिशब्दः प्रयुक्तः ॥ १८ ॥

घृताची स्थो धुर्यौ पातᳬं सुम्ने स्थः सुम्ने मा धत्तम्। यज्ञ नमश्च त उप च यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व स्विष्टे मे संतिष्ठस्व ॥ १९ ॥

[घृताचीऽइति घृताची। स्थः। धुर्यौ। पातम्। सुम्नेऽइतिसुम्ने। स्थः। सुम्ने। मा। धत्तम्। यज्ञ। नमः। च। ते। उप। च। यज्ञस्य। शिवे। सम्। तिष्ठस्व। स्विष्टऽइतिसु। इष्टे। मे। सम्। तिष्ठस्व ॥ १९ ॥]

हे जुहू-उपभृत् ! तुम दोनों घृत को डालने वाली हो। (उन्हें हविर्धान शकट के धुरे पर रखकर)—तुम दोनों धुरा में जुतने वाले दोनों बैलों को विपत्तियों से बचाओ। हे जुहू-उपभृत्। तुम दोनों सुखस्वरूपिणी हो। मुझे तुम दोनों स्वर्गादि सुख में निहित करो। हे यज्ञ ! तुम्हें नमस्कार है। (= यज्ञक्रम में जो कुछ अधिक कृत्यादि हो गया हो—उसके लिए हम क्षमा प्रार्थी हैं)। हे यज्ञ ! तुम्हारा उपचय होवे (= यज्ञक्रम में जो कुछ न्यूनता रह गई हो—उसका उपचय = पूर्ति होवे)। हे यज्ञ ! तुम अभीष्ट यज्ञ की सुसमाप्ति में स्थित होओ (= तुम सुसम्पन्नता को प्राप्त होओ)। हे यज्ञ ! तुम मुझ यजमान के कल्याण में स्थित होओ ॥ १९ ॥

उ० घृताची इति धुरि स्रुचौ निदधाति। घृतमञ्चति ययोस्ते घृताच्याविति प्राप्ते घृताची इति पूर्वसवर्णदीर्घादेशः। ये युवां घृताञ्चने स्थः। ते ब्रवीमि। धुर्यौ धुरि भवौ धुर्यावनड्वाहौ तौ पातं गोपायतम्। किंच सुम्नेस्थः। सुम्नमिति सुखनाम। यस्मात्सुखरूपे भवथः तस्मात्सुम्ने सुखे। मा माम्। धत्तं धापयतम्। 'यज्ञ नमश्च ते' इति वेदिमालभते यजमानः। सूर्यं पवमान ऋषिरुद्दालवान् धनान्नवानित्येते ऋषयोऽस्य यजुषो यज्ञो देवता। हे यज्ञ, नमश्च ते नमोऽस्तु ते नमस्कारश्चास्तु। ते तुभ्यम्। स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयति। उपच उपचयश्च तेऽस्तु। 'अथ यदूनं करोत्युपचेति तेन तदन्यूनं भवति' इति श्रुतिः। यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व। यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयति। स्विष्टे मे संतिष्ठस्व। साधु इष्टं स्विष्टं तस्मिन् मे मम संतिष्ठस्व समाप्तिं याहि ॥ १९ ॥

म० 'घृताची इति धुरि निदधाति' (का० ३।६।१९) इति। जुहूपभृतौ शकटधुरि निदध्यात्। हे जुहूपभृतौ, युवां घृताची स्थः। घृतमञ्चतः प्राप्नुत इति घृताच्यौ। पूर्वसवर्णदीर्घः। तथाविधे युवां धुर्यावनड्वाहौ पातं रक्षतम्। धुरं वहतस्तौ धुर्यौ। किंच युवां सुम्ने सुखरूपे स्थः भवथः तस्मात्सुम्ने सुखे मा मां धत्तं स्थापयतम् ॥ 'यज्ञ नमश्च त इति वेदिमालभते' (का० ३।६।२१) इति। अस्य मन्त्रस्य शूर्प यवान्कृपिरुद्दालवान् धानान्नवानिति पञ्च ऋषयः यज्ञो देवता। हे यज्ञ, ते तुभ्यं नमः अस्तु। उप उपचयो वृद्धिश्च तेऽस्तु। चकारावन्योन्यसमुच्चयार्थौ। नमउपशब्दाभ्यां यज्ञस्य यदतिरिक्तं यच्च न्यूनं जातं तत् पूर्णं जायते। तथाच श्रुतिः 'स यदतिरेचयति तन्नमस्कारेण शमयति अथ यदूनं करोत्युपचेति तेन तदन्यूनं भवति' इति। किंच। यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व अन्यूनातिरिक्तं यज्ञं कुर्वित्यर्थः। 'यद्वै यज्ञस्यान्यूनातिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयति' इति श्रुतेः। मे मम स्विष्टे संतिष्ठस्व। साधु इष्टं स्विष्टम्। शोभने योगे तिष्ठसि। प्राप्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

अग्नेऽदब्धायोऽशीतम पाहि मा दिद्योः पाहि प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरद्मन्या अविषं नः पितुं कृणु। सुषदा योनौ स्वाहा वाडग्नये संवेशपतये स्वाहा सरस्वत्यै यशोभगिन्यै स्वाहा ॥ २० ॥

[अग्ने। अदब्धायोऽइत्यदब्ध। आयो। अशीतम। अशितमेत्यशितम। पाहि। मा। दिद्योः। प्रसित्याऽइतिप्र। सित्यै। दुरिष्ट्याऽइति। दुः। इष्ट्यै। दुरद्मन्याऽइतिदुः। अद्मन्यै। अविषम्। नः। पितुम्। कृणु। सुषदा। सुसदेतिसु। सदा। योनौ। स्वाहा। वाट्। अग्नये। संवेशपतयऽइतिसंवेश। पतये। स्वाहा। सरस्वत्यै। यशोभगिन्याऽइतियशः। भगिन्यै। स्वाहा ॥ २० ॥]

हे अहिंसित यजमान अग्ने ! हे सर्वभुक् या व्यापिन् ! तुम मुझे अशनिपात से बचाओ। तुम मुझे मृत्यु के जाल से बचाओ। तुम मुझे दुःखद दृष्टि (=यज्ञ) से बचाओ। तुम मुझे अनुचित निमन्त्रणादि से बचाओ। हे अग्ने ! तुम मेरे अन्न को विषरहित बनाओ। हे अग्ने ! तुम मुझे सुख से रहने योग्य घर में स्थापित करो। अग्नि के लिए यह प्रत्यक्ष आहुति है। यह अग्नि के निमित्त अप्रत्यक्ष वाट् (= आहुति) है। संवेश (= भोग की कामना के साथ पति-पत्नी के एक शयन में सोने) के अधिदेवता को यह आहुति है। यश की भगिनी सरस्वती के लिए यह आहुति है ॥२०॥

उ० स्रुक्स्रुवं प्रतिगृह्णाति। अग्नेऽदब्धायो। गार्हपत्योग्निरुच्यते। हे भगवन्नग्ने, अदब्धायो। दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा। आयुरिति मनुष्यनाम। अदब्धः अनवखण्डित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स तथोक्तः। तस्य संबोधनम् अदब्धायो। यद्वा अग्निरेव अनवखण्डितायुः। अस्मिन्पक्षे छान्दसी पुंलिङ्गता। अशीतम 'अश भोजने'। 'अशू व्याप्तौ'। एतौ धातू संदिह्येते।

अशीतम अतिशयेन भोक्तः। अतिशयेन व्यापक। अशीतमेति दीर्घत्वं छान्दसम्। एवं स्तुत्वा याचते। पाहि मा दिद्योः। दिद्युदिति वज्रनाम। गोपाय मां दिद्युतः। पाहि प्रसित्यै। 'प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा'। पाहि मां बन्धनात्। पाहि दुरिष्ट्यै दुर्यागात् पाहि। पाहि दुरद्मन्यै। अद्मेत्यन्ननाम। पाहि दुर्भोजनात्। 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इति सर्वाश्चतुर्थ्यः पञ्चम्यर्थे। 'अविषं नः पितुं कृणु'। पितुरित्यन्ननाम। विषयरहितमन्नमस्माकं कुरु। सुषदा योनौ। योनिरिति गृहनाम। साधु सदने गृहे स्थितानामस्माकमेतद्भवतु। स्वाहावाडिति व्याख्यातम्। दक्षिणाग्नौ जुहोति। अग्नये संवेशपतये। स्त्रीपुंसयोरभिलापपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः। तस्य पतिः संवेशपतिः तस्मै। सरस्वत्यै यशोभगिन्यै। जीवतः प्रशंसा यशः। भगिनीति संबन्धिशब्दः स्वसेत्युच्यते॥ २०॥

म० 'स्रुवस्रुवं प्रगृह्णात्यग्नेऽदब्धायो' (का० ३।७।१७) इति। दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा (निघं० २।१९।१), आयुरिति मनुष्यनाम (निघं० २।३।१७)। अदब्धोऽनुपहिंसित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य सोऽदब्धायुः। 'अश भोजने'। अश्नाति भुङ्क्ते इत्यशी। यद्वा 'अशू व्याप्तौ' अश्नुते व्याप्नोतीत्यशी। अतिशयेनाशी अशीतमः। दीर्घश्छान्दसः। हे अदब्धायो अहिंसित यजमान, हे अशीतम भोक्तृतम, यद्वा व्यापकतम, हे अग्ने गार्हपत्य, मा मां दिद्योः वज्रात्पाहि। शत्रुप्रयुक्ताद्वज्रसमादायुधात्मां पाहि। दिद्युरिति वज्रनाम (निघं० २।२०।१) प्रसित्यै प्रसितेर्बन्धनहेतुभूताज्जालान्मां पाहि। 'प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा' (निरु० ६।१२) इति यास्कः। दुष्टा इष्टिर्दुरिष्टिः अशास्त्रीयो यागस्तस्मान्मां पाहि। दुरद्मनी। अदनमद्मनी दुष्टा अद्मनी दुरद्मनी दुर्भोजनं ततो मां पाहि। चतुर्थ्यः पञ्चम्यर्थे। 'भीत्रार्थानाम्—' (पा० १।४।२५) इति पञ्चमी। किंच नोऽस्माकं पितुमन्नमविषं कृणु हविर्विषपरहितं कुरु। योनिरिति गृहनाम (निघं० ३।४)। सुष्ठु सद्यते स्थीयते यस्यां सा सुषदा तस्यां सुषदा। विभक्तेराकारः। सम्यगवस्थानयोग्ये गृहे मां स्थापयेति शेषः। यद्वा गृहे स्थितानां नोऽस्माकं पितुमविषं कुरु। स्वाहा वाडिति पदे व्याख्याते। 'दक्षिणाग्नौ जुहोत्यग्नय इति सरस्वत्या इति च' (का० ४।७।१८) इति। स्त्रीपुंसयोरभिलापपूर्वकमेकत्र शयनं संवेशः। तस्य पतिर्योऽग्निस्तस्मै स्वाहा हविर्दत्तम्। जीवतः पुरुषस्य प्रशंसा यशः तस्य यशसो भगिनी वाग्रूपा सरस्वती तस्यै हविर्दत्तम्॥ २०॥

वे॒दो᳖ऽसि॒ येन॒ त्वं दे॑व वेद दे॒वेभ्यो॑ वे॒दोऽभ॑वस्तेन॒ मह्यं॑ वे॒दो भू॑याः। देवा॑ गातुविदो गा॒तुं वि॒त्त्वा गा॒तुमि॑त। मन॑सस्पत इ॒मं दे॑व य॒ज्ञꣳ स्वाहा॒ वाते॑ धाः॥ २१॥

[वे॒दः। असि॒। येन॑। त्वम्। दे॒व। वे॒द। दे॒वेभ्य॒ः। वे॒दः। अभ॑वः। तेन॑। मह्य॑म्। वे॒दः। भू॒याः। देवा॑ः। गा॒तु॒वि॒द॒ऽइति॑गातु। विदः। गा॒तुम्। वि॒त्वा। गा॒तुम्। इ॒त। मन॑सः। प॒ते। इ॒मम्। दे॒व। य॒ज्ञम्। स्वाहा॑। वाते॑। धाः॥ २१॥]

(यजमान की पत्नी दर्भमुष्टि को ग्रहण करती है)—हे दर्भमुष्टे! तुम ज्ञानस्वरूप हो। हे देव! क्योंकि तुमने देवों को ज्ञात किया था—उसी हेतु मेरे लिए भी ज्ञानस्वरूप होओ। यज्ञ को जानने वाले देवजन यज्ञ को गानकर (यज्ञ में स्वभाग को ग्रहण करके) यहाँ से स्वर्ग को जावें। हे मन के द्योतमान स्वामी चन्द्र! तुम इस हमारे यज्ञ को वायु में धारण करो। चन्द्रमा के लिए यह आहुति है॥ २१॥

उ० पत्नी वेदं प्रमुञ्चति। वेदोऽसीति। 'विद ज्ञाने'। वेदिता त्वमसि। यो ह्युपग्रहः स संनिकर्षाद्यज्ञं जानाति। यतस्त्वं वेदोऽसि अतस्त्वां ब्रवीमि। येन कारणेन त्वं वेद देवेभ्यो देवानामिति विभक्तिव्यत्ययः। वेदः अभवः भूतः तेनैव कारणेन मह्यं मम वेदो भूयाः भवेः। समिष्टयजुर्जुहोति। देवा गातुविद इति। विराडियं त्रिंशदक्षरा। अस्याः पूर्वेणार्धेन देवतां व्यवसृजति। हे देवाः गातुविदः। गातुरिति यज्ञनाम। यज्ञविदः। युष्मत्प्रसादात्तथा भवतु। यथा आगामिनं गातुं यज्ञं वित्त्वा विदित्वा। गातुमित। ततोर्वाक्कालं यज्ञमित आगच्छत। यज्ञपरम्परानुच्छिन्नागमना यूयं भवतेत्यर्थः। एवं देवान् यथायथं विसृज्य अथेदानीं मनसस्पतिमाह। हे मनसस्पते मनसोऽधिपतिश्चन्द्रमाः। हे चन्द्रमः। इमं यज्ञं देव। वाते धाः धारय। वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते। तथाच श्रुतिः। 'वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येति' इति॥ २१॥

म० 'पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसि' (का० ३।८।१) इति। हे कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ, त्वं वेदोऽसि। ऋगाद्यात्मकोऽसि यद्वा वेत्तीति वेदः ज्ञातासि। हे देव द्योतनात्मक वेद, हे वेद, येन कारणेन त्वं देवेभ्यः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। देवानां वेदोऽभवः ज्ञापकोऽभूः तेन कारणेन मह्यं मम वेदो भूयाः ज्ञापको भव॥ 'समिष्टयजुर्जुहोति देवा गातुविद इति' (का० ३।८।४) इति। इयं विराट्छन्दस्का वातदेवत्या मनसस्पतिदृष्टा ऋक्। अस्याः पूर्वार्धेन देवता विसृजति। 'गै शब्दे'। गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यते इति गातुर्यज्ञः तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः। हे गातुविदः यज्ञवेत्तारो देवाः, गातुं वित्त्वा विदित्वा। 'विद ज्ञाने'। अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति ज्ञात्वा। गातुमित यज्ञं प्रत्यागच्छत। यद्वा गातुर्गन्तव्यो मार्गः तं गच्छत। अस्मदीययज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वमार्गं गच्छत। एवं देवान्विसृज्य चन्द्रं प्रत्याह। हे मनसस्पते, मनोऽधिपश्चन्द्रः। यद्वा देवान् यष्टुं मनसः प्रवर्तकः परमेश्वरः तं प्रत्युच्यते। हे मनसस्पते परमेश्वर, हे देव, इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा त्वद्धस्ते ददामि। त्वं च तं यज्ञं वाते वायुरूपे देवे धाः स्थापय। वाते हि यज्ञोऽवतिष्ठते। तदुक्तं श्रुत्या 'वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येति' इति॥ २१॥

सं ब॒र्हिर॑ङ्क्ताꣳ ह॒विषा॑ घृ॒तेन॒ समा॑दि॒त्यैर्वसु॑भिः सम्म॒रुद्भिः॑। समिन्द्रो॑ वि॒श्वदे॑वेभिरङ्क्तां दि॒व्यं नभो॑ गच्छतु॒ यत्स्वाहा॑॥ २२॥

[सम् । बर्हिः । अङ्क्ताम् । हविषा । घृतेन । आदित्यैः । वसुभिरितिवसु । भिः । मरुद्भिरितिमरुत् । भिः । इन्द्रः । विश्वदेवेभिरितिविश्व । देवेभिः । अङ्क्ताम् । दिव्यम् । नभः । गच्छतु । यत् । स्वाहा ॥ २२ ॥]

आदित्यों, वसुओं, मरुतों और विश्वेदेवों के साथ ऐकमत्य को प्राप्त इन्द्र दर्भ को हवि और घृत से आप्लुत करे यह आप्लुत दर्भ दिव्यज्योति सूर्य को सम्प्राप्त होवे ॥ २२ ॥

उ० बर्हिर्जुहोति। संबर्हिरङ्क्ताम्। बर्हिर्देवत्या विराड्रूपा त्रिष्टुप्। संबर्हिरङ्क्ताम्। 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु'। बर्हिरिति द्वितीया। समङ्क्तां बर्हिः। क इन्द्र इत्युपरिष्टात् श्रूयते स इहाभिसंबध्यते। इन्द्रः समङ्क्तां बर्हिः। केन। हविषा घृतेन। कैः सहितः समङ्क्तात्। आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः विश्वैर्देवैः सहित इन्द्रो बर्हिः समङ्क्ताम्। तच्चाक्तं सत् दिव्यं नभो गच्छतु। यद्दिव्यं दिवि भवं नभः। नभ इत्यादित्यनाम। आदित्यलक्षणं ज्योतिस्तद्गच्छतु ॥ २२ ॥

म० 'बर्हिः संबर्हिरिति' (का० ३।८।५) इति बर्हिर्जुहोति। इयमृक् त्रिष्टुप् विराड्रूपा बर्हिर्देवत्या। इन्द्रो हविषा हविःसंस्कारयुक्तेन घृतेन बर्हिः दर्भं समङ्क्ताम् सम्यगञ्जनोपेतं करोतु। स चन्द्रः केवलो न किंतु आदित्यैर्वसुभिर्मरुद्भिः विश्वदेवेभिर्विश्वनामकैश्च गणदेवैः सहितः समङ्क्ताम्। समित्यस्योपसर्गस्यावृत्त्या अङ्क्तामित्यस्य क्रियापदस्याप्यावृत्तिर्वोद्धव्या। वस्वादिसहितेनेन्द्रेण समङ्क्तं तद् बर्हिर्यद्दिव्यं नभो आदित्यलक्षणं ज्योतिः तद्गच्छतु आदित्यं प्राप्नोतु। स्वाहा इदं बर्हिर्देवोद्देशेन दत्तम्। नभः इत्यादित्यनामसु (निघ० १।४) पठितम्। दिवि भवं दिव्यम् ॥ २२ ॥

कस्त्वा विमुञ्चति स त्वा विमुञ्चति कस्मै त्वा विमुञ्चति तस्मै त्वा विमुञ्चति। पोषाय रक्षसां भागोऽसि ॥ २३ ॥

[कः । त्वा । वि । मुञ्चति । तः । कस्मै । तस्मै । पोषाय । रक्षसाम् । भागः । असि ॥ २३ ॥]

(प्रणीता को वेदि से दूर धर लेजाते हुए यजमान)—हे प्रणीते ! कौन तुम्हें कर्म से विमुक्त करता है। वह प्रजापति तुम्हें यज्ञ से विमुक्त करता है ? वह किस के लिए तुम्हें विमुक्त करता है ? उसके लिए तुम्हें विमुक्त करता है। हे प्रणीते ! मैं तुम्हें सन्तानादि के पोषण के लिए विमुक्त करता हूँ। हे कृष्णाजिन पर छिटक कर गिरे हुए पुरोडाश के कणभागों ! तुम राक्षसों का भाग हो (अतः उन्हें प्राप्त होओ) ॥ २३ ॥

उ० वेद्यां प्रणीतां निनयति। कस्त्वा विमुञ्चति। व्याख्यातम्। अयं तु विशेषः। तत्र यज्ञं युनक्ति इह तु विमुञ्चति। पोषाय यजमानस्य पोषाय निनयामीति शेषः। कणानपास्यति। 'रक्षसां भागोऽसि' इति निगदव्याख्यातम् ॥ २३ ॥

म० 'वेद्यां प्रणीतां निनयति परीत्य कस्त्वेति' (का० ३।८।६) इति। व्याख्यातो मन्त्रः प्रजापतिदेवतः। तत्र यज्ञयोगे नियुक्तः। अत्र तु यज्ञविमोके। पोषाय यजमानं पुत्रादिभिः पोषयितुं त्वां निनयामीति शेषः। यज्ञं प्रयुज्याविमोके यजमानस्याप्रतिष्ठापत्तेर्विमोकः कार्यः। 'यो वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति' (का० ३।८।७) इति श्रुत्यन्तरवचनात्। पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः कृष्णाजिनꣳ रक्षसामितीति। हे कणसमूह, त्वं रक्षसां भागोऽसि तेषां नीचजातित्वान्निकृष्टकणरूपो भागो युक्तः ॥ २३ ॥

संवर्चसा पयसा संतनूभिरगन्महि मनसा सꣳशिवेन। त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ २४ ॥

[सम् । वर्चसा । पयसा । सम् । तनूभिः । अगन्महि । मनसा । सम् । शिवेन ॥ त्वष्टा । सुदत्रऽइतिसु । दत्रः । वि । दधातु । रायः । अनु । मार्ष्टु । तन्वः । यत् । विलिष्टमितिवि । लिष्टम् ॥ २४ ॥]

हे त्वष्टर् ! हम ब्रह्मवर्चस्, दुग्धादि (= गायों), पुत्रादि और कल्याण प्रयुक्तमन से संगत होवें। सुष्ठु प्रदाता त्वष्टादेव हमें धन देवे और हमारे शरीर में जो विकार है—उसे सुस्वरूप बनावें ॥२४॥

उ० इत उत्तरं यजमानं पूर्णपात्रं प्रतिगृह्णाति। संवर्चसेति त्वाष्ट्री त्रिष्टुप्। समित्युपसर्गः अगन्महीत्याख्यातेन संबध्यते। समगन्महि। ब्रह्मवर्चसा ब्रह्मवर्चसेन। पयसा गोभिः तनूभिः भार्यापुत्रादिभिः। मनसा च शिवेन शान्तेन। यज्ञमुपगच्छतः पुरुषस्य सर्वमेवैतदपैति वर्चआदि अतोऽनेन पुनराप्याययति। किंच त्वष्टा सुदत्रः कल्याणदानः। रायो धनानि विदधातु। किंच अनुमार्ष्टु शोधयतु। तन्वः शरीरस्य यद्विलिष्टं विश्लिष्टम् ॥ २४ ॥

म० त्वष्टृदेवत्या त्रिष्टुप्। इतः परं याजमानम्। 'पूर्णपात्रं निनयति परीत्य सन्नतं यजमानोऽञ्जलिना प्रतिगृह्णाति सं वर्चसेति सुखं विमृष्टः' (का० ३।८।८-१०) इति। समित्युपसर्गोऽगन्महीत्यनेन संबद्धः प्रत्येकम्। वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि सङ्गता भवामः। पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महि। तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः। यद्वा तनूभिर्भार्यापुत्रादिभिः समगन्महि। शिवेन शान्तेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि। यज्ञमुपगच्छतो नरस्य वर्चसाद्यपैति तदनेन पुनराप्याययति। किंच सुदत्रः शोभनदानः त्वष्टा रायो धनानि विदधातु करोतु। तन्वः शरीरस्य मदीयस्य यत् विलिष्टं विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु। धनस्य शरीरस्य पुष्टिं करोत्वित्यर्थः। सुष्ठु ददातीति सुदत्रः सुपूर्वाद्ददातेः ष्ट्रन्। 'सर्वधातुभ्यः' (उ० ४।१६०) इति ष्ट्रन्। बाहुलकत्वाद्ध्रस्वः ॥ २४ ॥

दिवि विष्णुर्व्यक्रꣳस्त जागतेन छन्दसा ततो

निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णुर्व्यक्रꣳस्त त्रैष्टुभेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रꣳस्त गायत्रेण छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मोस्मादन्नादस्यै प्रतिष्ठाया अगन्म स्वः संज्योतिषाभूम ॥ २५ ॥

[दिवि । विष्णुः । वि । अक्रꣳस्त । जागतेन । छन्दसा । ततः । निर्भक्तऽइतिनिः । भक्तः । अन्तरिक्षे । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेतित्रैस्तुभेन । पृथिव्याम् । गायत्रेण । अस्मात् । अन्नात् । अस्यै । प्रतिष्ठायाः । प्रतिस्थायाऽइतिप्रति । स्थायाः । अगन्म । स्वरितिस्वः । सम् । ज्योतिषा । अभूम ॥ २५ ॥]

(भगवान् विष्णु के लम्बे डगों को भरता है = वेदि के पूर्व में साढ़े तीन पग धरता है)—जगती छन्दरूप पाद से यज्ञदेवता ने भूलोक में एक पद रक्खा। तब वहाँ से वह दुष्ट भागरहित बना दिया गया—जो हमसे द्वेप करता है और हम जिससे द्वेप करते हैं—(प्रथम पग धरना)। त्रिष्टुप् छन्दरूप द्वितीय पद के द्वारा विष्णु (= यज्ञदेवता) ने अन्तरिक्षलोक में द्वितीय पग रक्खा। तब वह दुष्ट उस अन्तरिक्षलोक से भाग हीन बना दिया गया—जो हमसे द्वेष करता है और हम जिनसे द्वेप करते हैं—(द्वितीय पग धरना)। गायत्री छन्दरूप तृतीय पग के द्वारा विष्णु ने पृथ्वी को अतिक्रान्त किया। तब वह दुष्ट उस पृथ्वी पर से भागहीन बना दिया गया—जो हमसे द्वेध करता है और हम जिससे द्वेप करते हैं—(तृतीय पग धरना)। इस प्रकार वह दुष्ट इस प्रकाश-वर्षा-अन्नादि से तथा स्थिति प्रदान करने वाली इस यज्ञभूमि से विहीन हो गया। विष्णुदेव की दया से हम स्वर्ग को प्राप्त हुए और सूर्य की ज्योति के साथ एकत्व प्राप्त हुए ॥ २५ ॥

उ० विष्णुक्रमान्क्रमते। दिवि विष्णुः द्युलोके विष्णुर्यज्ञो मदीयः व्यक्रंस्त विक्रान्तवान्। जागतेन छुन्दसा ततो निर्भक्तः। ततो द्युलोकात् निर्भक्तो निर्गतभागः कृतः। योऽस्मान्द्वेष्टि हिनस्ति। यं च वयं द्विष्मः हिंस्मः। अनेनोत्तरावपि मन्त्रौ व्याख्यातौ। भागमवेक्षते। अस्मादन्नात् अस्मात् यज्ञभागात्। निर्भक्त इत्यनुषङ्गः। भूमिमवेक्षते। अस्यै प्रतिष्ठायै। अस्या भूमेः प्रतिष्ठायाः निर्भक्त इत्यनुषङ्गः। प्राङीक्षते। अगन्म स्वः। अनेन कर्मणा अगन्म गताः। कम्। स्वर्गं यज्ञं सूर्यं देवान्। स्वरव्ययमनेकार्थम्। आहवनीयमीक्षते। संज्योतिषाभूम। समित्येकीभावमाचष्टे। आहवनीयलक्षणेन ज्योतिषा एकीभूताः ॥ २५ ॥

म० 'विष्णुक्रमान्क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्त्रम्' (का० ३।८।११) इति। विष्णुपादबुद्ध्या स्वपादस्य भूमौ ।क्षेपा विष्णुक्रमाः। विष्णुर्यज्ञपुरुषः जागतेन छन्दसा जगतीच्छन्दोरूपेण स्वकीयपादेन दिवि द्युलोके व्यक्रंस्त विशेषेण क्रमणं कृतवान्। तथा सति ततो द्युलोकात् निर्भक्तो भागरहितः कृत्वा निःसारितः। कः। योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः। योऽस्मान् दृष्ट्वा न प्रीयते यं च दृष्ट्वा वयं न प्रीयामहे स द्विविधोऽपि शत्रुर्दिवो निःसारितः। एवमुत्तरावपि विष्णुक्रममन्त्रौ व्याख्येयौ। 'अस्मादन्नादिति भागमवेक्षते' (का० ३।८।१३) इति। योऽयं भागोऽवेक्ष्यते अस्मादन्नाद्यजमानभागान्निर्भक्त इति वाक्यशेषोऽनुवर्तनीयः। 'अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिं' (का० ३।८।१४) इति। अवेक्षत इति चतुर्षु मन्त्रविनियोगेष्वनुवर्तते। अस्यै अस्याः पुरतो दृश्यमानायाः प्रतिष्ठाहेतोर्यज्ञियभूमेः निर्भक्त इत्यादि पूर्ववत्। 'अगन्म स्वरिति प्राक्' (का० ३।८।१५) इति पूर्वस्यां दिशि स्थितं स्वः स्वर्गं सूर्यं वा वयमगन्म प्राप्ताः। यज्ञानुष्ठानेन। 'संज्योतिषेत्याहवनीयम्' (का०३।८।१६) इति। ज्योतिषाहवनीयलक्षणेन वयं समभूम सङ्गता अभूम ॥ २५ ॥

स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिर्वर्चोदा असि वर्चो मे देहि। सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २६ ॥

[स्वयंभूरितिस्वयम् । भूः । असि । श्रेष्ठः । रश्मिः । वर्चोदाऽइतिवर्चः । दाः । असि । वर्चः । मे । देहि ॥ सूर्यस्य । आवृतमित्या । वृतम् । अनु । आ वर्ते ॥ २६ ॥]

हे सूर्य ! तुम (किसी अन्य के द्वारा निष्पादित न होकर) स्वयं ही उत्पन्न हो। हे हिरण्यगर्भनाम की प्रधानरश्मे ! तुम्हीं श्रेष्ठ रश्मि हो। तुम ब्रह्मवर्चस् देनेवाली हो। तुम मुझे ब्रह्मवर्चस् प्रदान करो। मैं (= यजमान) सूर्य के आवर्तन करने के समान ही आवर्तन (= प्रदक्षिणा) करता हूँ (प्रदक्षिणा करना) ॥२६॥

उ० सूर्यमुदीक्षते। स्वयंभूरसि। अकृतकस्त्वं भवसि। श्रेष्ठः प्रशस्ततमः रश्मिः। सप्त रश्मय आदित्यस्य। तत्र चतसृषु दिक्षु चत्वारो रश्मयः। एकोधस्तादेक उपरिष्टात्। मण्डलशरीराहंमानी हिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः सप्तमः श्रेष्ठो रश्मिरिति। तथाच श्रुतिः 'अथ यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकः' इति। यस्त्वं स्वयंभूरसि श्रेष्ठश्च रश्मिस्तं त्वां ब्रवीमि। वर्चोदा असि। ब्रह्मवर्चसस्य स्वरसेनैव स्वभावेनैव दातासि, अतो वर्चो मे मह्यं देहि। आवर्तते सूर्यस्यावृतम्। आवर्तनमावृत्। सूर्यस्यावर्तनमनु अहम् आवर्ते। 'तदेतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्वैतस्यैवावृतमन्वावर्ते' इति श्रुतिः ॥ २६ ॥

म० 'स्वयंभूरिति सूर्यम्' (का० ३।८।१७) इति। हे सूर्य, त्वं स्वयंभूरकृतकः स्वयंसिद्धोऽसि। श्रेष्ठः प्रशस्यतमो रश्मिः मण्डलशरीराभिमानी हिरण्यगर्भाख्योऽसि। सूर्यस्य सप्त रश्मयः सन्ति। चतुर्दिक्षु चत्वारः। एक उपर्येकोऽधस्तात्सप्तमो मण्डलाभिमानी हिरण्यगर्भः पुरुषः स श्रेष्ठः स त्वमसि। यतस्त्वं वर्चोदा असि तेजसो दातासि अतो मे वर्चः ब्रह्मवर्चसं देहि ॥ 'सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणम्' (का० ३।८।१९) इति। आवर्तनमावृत्। सूर्यस्य संबन्धिनीमावृतमावर्तनमनुसृत्याहमपि आवर्ते प्रादक्षिण्येनावर्तनं करोमि ॥२६॥

अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयाग्नेऽहं गृहपतिना भूयासꣳ सुगृहपतिस्त्वं मयाग्ने गृहपतिना भूयाः। अस्थूरि णौ गार्हपत्यानि सन्तु शतꣳ हिमाः सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते ॥ २७ ॥

[अग्ने। गृहपतऽइतिगृह। पते। सुगृहपतिरितिसु। गृहपतिः। त्वया। अग्ने। अहम्। गृहपतिनेतिगृह। पतिना। भूयासम्। सुगृहपतिरितिसु। गृहपतिः। त्वम्। मया। अग्ने। गृहपतिनेतिगृह। पतिना। भूयाः॥ अस्थूरि। नौ। गार्हपत्यानीतिगार्ह। पत्यानि। सन्तु शतम्। हिमाः। ॥ २७ ॥]

हे गार्हपत्याग्ने! तुम सुष्ठु घर के पालक हो। हे अग्ने! तुम गृहपालक के द्वारा मैं यजमान की सुष्ठु गृह का पालक होऊँ। हे अग्ने! तुम भी मुझ गृहपति के द्वारा सुष्ठु गृहपति बने। हे अग्ने! हम दोनों गृहपालनादि कार्य सम्यक् निर्वाह किए जावें। जैसे एक बैल के द्वारा खींचे जाने वाले स्थूरि रथ के स्थान पर दो बैलों वाला अस्थूरि रथ ही अभीष्ट स्थान पर पहुँचने में समर्थ होता है। हम सौ वर्षों तक संमत रहें। सूर्य के आवर्तन के समान ही मैं प्रदक्षिणा करता हूँ---(प्रदक्षिणा करना)॥ २७॥

उ० गार्हपत्यमुपतिष्ठते। अग्ने गृहपते हे भगवन्नग्ने, गृहपते सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः। अहं त्वया गृहपतिना गृहाणां पलायित्रा भूयासं भवेयम्। किंच सुगृहपतिस्त्वं मया अग्ने, सहायेन गृहपतिना भूयाः भवेः। एवमनेन प्रकारेण। अस्थूरिणौ गार्हपत्यानि सन्तु। अन्यतरतो युक्तं शकटं स्थूरीत्युच्यते। तत्वतः प्रतिषिध्यते अस्थूरीति। लुप्तोपमं चैतत्। यथा उभयतो युक्तं शकटम्। एवं नौ आवयोः गार्हपत्यानि गृहपतिसंयुक्तानि कर्माणि सन्तु। शतं हिमाः शतं वर्षाणि। अथावर्तते। सूर्यस्यावृतमन्वावर्ते इति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

म० 'गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपते' (का० ३।४।२१) इति। हे गृहपते अस्मदीयगृहस्य पालक हे अग्ने, त्वया गृहपतिना गृहपालकेन कृत्वा। त्वत्प्रसादेनेत्यर्थः। अहं सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः भूयासं भवेयम्। तथा हे अग्ने, त्वमपि मया गृहपतिना मदीयसेवयेत्यर्थः। सुगृहपतिः शोभनो गृहपालको भूयाः भव। अग्नेपदस्यावृत्तिरादरार्था। एवं सति नौ आवयोर्गार्हपत्यानि गृहपतिभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां निष्पाद्यानि कर्माणि शतं हिमाः वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तमस्थूरीव सन्तु। निरन्तरमवहितानि प्रवर्तन्ताम्। एकपार्श्वे बलीवर्दयुक्तं शकटं स्थूरि न स्थूरि अस्थूरि। लुप्तोपमानम्। बलीवर्दयुक्तं शकटं यथा निरन्तरम् अव्यवहितं प्रसरति तथास्माकं गार्हपत्यानि सन्तु। 'गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः' (पा० ४।४।९०) इति ञ्यप्रत्ययः 'सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणम्' (का० ३।८।२३) इति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्मेऽराधीदमहं य एवास्मि सोऽस्मि ॥ २८ ॥

[अग्ने। व्रतपते। व्रतम्। अचारिषम्। तत्। अशकम्। तत्। मे। अराधि। इदम्। अहम्। यः। एव। अस्मि। सः। अस्मि ॥ २८ ॥]

व्रतों (= यज्ञादि) के पालन कर्त्तर् अग्ने! मैंने यह यज्ञरूप व्रत का आचरण किया है। मैं उसे विधिपूर्वक समाप्त कर सका हूँ। वह तुम मुझ में फलरूप से संमत करो। अब उस यज्ञ को विसर्जित करके यह मैं वही हूँ—जो पूर्व में एक मनुष्य मात्र था॥

उ० व्रतं विसृजते। अग्ने व्रतपते हे अग्ने व्रतपते, व्रतमहम् अचारिषं चरितवानस्मि। तदशकं शक्तवानस्मि। तन्मे मम आराधि राद्धं फलम् अभिसमृध्वमित्यर्थः। द्वितीयो व्रतविसर्गमन्त्रः। इदमहम् हे अग्ने, त्वत्साक्षिकं व्रतं गृहीत्वा इदं कर्म समाप्य य एव कर्मणः पुरा अहमस्मि मनुष्यः स एवास्मि ॥ २८ ॥

म० 'व्रतं विसृजते येनोपेयात्' (का० ३।८।२९) इति। व्रतग्रहणे मन्त्रद्वयमुक्तं तयोर्मध्ये येन व्रतादानं कृतं प्रथमेन द्वितीयेन वा। अत्रापि तदनुसारेण व्रतं विसृजेत्। हे अग्ने हे व्रतपते कर्मपालक, व्रतमचारिषं कर्मानुष्ठितवानस्मि तदशकं शकितवान्। त्वत्प्रसादात्तत्कर्मशक्तोऽभवम्। त्वया च तन्मे मदीयं कर्म अराधि साधितम्। द्वितीयो मन्त्रः। हे अग्ने, इदं कर्म समाप्य योऽहं कर्मणः पुरा अस्मि स एव मनुष्योऽस्मि ॥ २८ ॥

इति दर्शपूर्णमासेष्टिमन्त्राः समाप्ताः ॥

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा। अपहता असुरा रक्षाꣳसि वेदिषदः ॥२९॥

[अग्नये। कव्यवाहनायेतिकव्य। वाहनाय। स्वाहा। सोमाय। पितृमतऽइतिपितृ। मते। स्वाहा ॥ अपहताऽइत्यप। हताः। असुराः। रक्षाꣳसि। वेदिसदः। वेदिसदऽइतिवेदि। सदः ॥ २९ ॥]

(दर्शपूर्णमास प्रक्रिया समाप्त हुई)। पितृजनों के काव्य को वहन करने में समर्थ अग्नि के लिए आहुति है। पितृयुक्त सोम के लिए यह आहुति है। वेदि पर आ बैठने वाले असुर और राक्षसादि अपसारित हुए॥ २९॥

उ० अतः परं पिण्डपितृयज्ञिया मन्त्राः। प्रजापतेरार्षम्। अग्नौ जुहोति। अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा। कवयः क्रान्तदर्शनाः पितरस्तेषां संबन्धि हविः कव्यम्। तद्वोढव्यं यस्यायमधिकारः स कव्यवाहनः। सोमाय पितृमते स्वाहा। पितृमान् पितृसंयुक्तः। वषट्कारेण वा स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति लिङ्गाद्दैवावेतौ मन्त्रौ। उल्लिखति। अपहताः। अपहताः अस्मात् स्थानात् असुराः रक्षांसि च वेदिषदः वेद्यां सीदन्तीति वेदिषदः ॥ २९ ॥

अतः परं पिण्डपितृयज्ञमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः ॥

म० 'सारतण्डुलमपूर्णं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च' (का० ४।१।७)। कवयः क्रान्तदर्शिनः पितरस्तेषां संबन्धि कव्यं हविः। तद्वोढुमधिकारो यस्यास्ति स कव्यवाहनः। तस्मै अग्नये स्वाहा हविर्दत्तम्। पितृमान् पितृसंयुक्तः तस्मै सोमनामकाय देवाय स्वाहा हविर्दत्तम्। स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नदानश्रुतेर्दैवाविमौ मन्त्रौ। 'दक्षिणेनोल्लिखत्यपहता इति' (का० ४।१।८) इति वेद्यां सीदन्ति वेदिषदः तादृशा असुराः अपहता वेदिसकाशादपगताः। तथा रक्षांसि वेद्या अपहतानि। असुरत्वं रक्षस्त्वं चेति जातिविशेषौ देवविरोधिनौ ॥ २९ ॥

ये रू॒पाणि॑ प्रतिमु॒ञ्चमा॑ना॒ असु॑रा॒ः सन्त॑ः स्व॒धया॑ चर॑न्ति। प॒रा॒पुरो॑ नि॒पुरो॒ ये भर॑न्त्य॒ग्निष्टाँ॑ल्लो॒कात्प्रणु॑दात्य॒स्मात् ॥ ३० ॥

[ये। रू॒पाणि॑। प्र॒ति॒मु॒ंचमा॑ना॒ऽइति॑प्रति। मु॒ंचमा॑नाः। असु॑राः। सन्तः॑। स्व॒धया॑। चर॑न्ति॥ प॒रा॒पुर॒ऽइति॑परा। पुरः॑। नि॒पुर॒ऽइति॑नि। पुरः॑। ये। भर॑न्ति। अ॒ग्निः। तान्। लो॒कात्। प्र। नु॒दा॒ति॒ अ॒स्मात् ॥ ३० ॥]

विविध स्वरूपों को धारण करके जो असुरजन पितरों की स्वधा के भक्षण के द्वारा स्वजीवन धारण करते हैं। जो स्थूल और सूक्ष्म विविध शरीरों को धारण करते हैं। उन सब असुर-राक्षसादि को अग्नि इस यज्ञस्थान से दूर भगाता है ॥ ३० ॥

उ० उल्मुकं परस्तात्करोति। ये रूपाणीति त्रिष्टुबाग्नेयी। ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः। ये पितृरूपाणि आत्मनि प्रतिमुञ्चमानाः। प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने वर्तते। आत्मनि बध्नन्तः असुराः सन्तो भवन्तः स्वधया पित्र्येणान्नेन हेतुभूतेन अस्माभिरेतत्स्वादितव्यमिति चरन्ति संचरन्ति। किंच परापुरः पराक्रान्ताः पुरः परापुरः शरीराणि महान्तीति। निपुरः निकृष्टाः पुरो निपुरः सूक्ष्माणि शरीराणि ये भरन्ति बिभ्रति धारयन्ति अग्निस्तानसुरान् लोकात् स्थानात् प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु। अस्मात्पितृलोकात् ॥ ३० ॥

म० 'उल्मुकं परस्तात्करोति ये रूपाणीति' (का० ४।१।९) इयं त्रिष्टुप् कव्यवाहनाग्निदेवत्या। स्वधया पैतृकान्नेन निमित्तेन पितॄणामन्नमस्माभिर्भक्षणीयमिति हेतोः स्वीयरूपाणि प्रतिमुञ्चमानाः पितृसमानरूपाणि स्वीकुर्वन्तः सन्तो ये असुरा देवविरोधिनश्चरन्ति पितृयज्ञस्थाने प्रसरन्ति। तथा ये असुराः परापुरः निपुरश्च भरन्ति। पराक्रान्ताः पुरः परापुरः स्थूलदेहान्। निकृष्टाः पुरः निपुरः सूक्ष्मदेहान् ये धारयन्ति। स्वमसुरत्वं प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि बिभ्रति। अग्निरुल्मुकरूपः अस्माल्लोकात् पितृयज्ञस्थानात्तानसुरान् प्रणुदाति प्रणुदतु प्रेरयतु। प्रकर्षेणापसारयत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

अत्र॑ पितरो मादयध्वं यथाभा॒गमावृ॑षायध्वम्। अमीमदन्त पि॒तरो॑ यथाभा॒गमावृ॑षायिषत ॥ ३१ ॥

[अत्र॑। पि॒तर॒ः। मा॒द॒य॒ध्व॒म्। य॒था॒भा॒ग॒मिति॑यथा। भा॒गम्। आ। वृ॒षा॒य॒ध्व॒म्। वृ॒ष॒य॒ध्व॒मिति॑वृष। य॒ध्व॒म्। अमी॑मदन्त। पि॒तरः॑। य॒था॒भा॒ग॒मिति॑यथा। भा॒गम्। आ। अ॒वृ॒षा॒यि॒षत ॥ ३१ ॥]

हे पितरों ! तुम सब यहाँ पिण्डस्थल में आनन्दित होओ। तुम सब अपने-अपने भाग के पिण्ड को, सांड़ के समान, यथारुचि भक्षण करो। पितृजन आनन्दित हुए। उन्होंने, सांड़ के समान, यथेच्छ स्वस्थ पिण्ड का भक्षण किया ॥ ३१ ॥

उ० उदङ्ङास्ते अत्र पितरः। बृहती। अत्र अस्मिन् बर्हिषि हे पितरः, मादयध्वं मोदध्वम्। किंच यथाभागं यो यस्य भागः तं यथाभागम्। आवृषायध्वम्। आङ्पूर्वाद्वृषशब्दात् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्। वृष इव स्वेच्छया महद्भिर्ग्रासैरेतान्पिण्डानश्नीत। आवृत्यामीमदन्तेति जपति। अमीमदन्त हर्षं प्राप्तवन्तः पितरो यथाविभागं च आवृषायिषत अशितवन्तः। 'यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाह' इति श्रुतिः ॥ ३१ ॥

म० 'अत्र पितर इत्युक्त्वोदङ्ङास्त आ तमनादावृत्यामीमदन्तेति जपतीति' (का० ४।१।१३–१४)। आ तमनात् श्वासनिरोधेन ग्लानिपर्यन्तमुदङ्मुख आस्त इति सूत्रार्थः। हे पितरः, यूयमत्रास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं हृष्टा भवत। ततो हविषि यथाभागं स्वं स्वं भागमनतिक्रम्य आवृषायध्वं समन्ताद्वृषवदाचरत। यथा वृषः स्वाभीष्टं घासं प्राप्य तृप्तिपर्यन्तं स्वीकरोति तद्वत्स्वीकुरुत। आङ्पूर्वाद्वृषशब्दात् 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा० ३।१।११) इति क्यङ् ततो लोट्। पितरः अमीमदन्त। यान् पितॄन् प्रति मादयध्वमित्युक्तं ते पितरोऽमीमदन्त हृष्टाः यथाभागमावृषायिषत स्वं भागमनतिक्रम्य वृषवत् स्वीचक्रुः। लुङि रूपम्। 'यथाभागमाशिषुरित्येवैतदाह' (२।४।२।२२) इति श्रुतिः। स्वं भागं जक्षुरित्यर्थः ॥ ३१ ॥

नमो॑ वः पितरो॒ रसा॑य॒ नमो॑ वः पितर॒ः शोषा॑य॒ नमो॑ वः पितरो जी॒वाय॒ नमो॑ वः पितरः स्व॒धायै॒ नमो॑ वः पितरो घो॒राय॒ नमो॑ वः पितरो मन्यवे॒ नमो॑ वः पित॑रः पित॑रो नमो॑ वो गृ॒हान्नः॑ पितरो दत्त स॒तो वः॑ पितरो देष्मै॒तद्वः॑ पितरो॒ वास॒ आध॑त्त ॥ ३२ ॥

[नम॑ः। व॒ः। पि॒तर॒ः। रसा॑य। शोषाय जी॒वाय॑। स्व॒धायै॑। घो॒राय॑। म॒न्यवे॑। नम॑ः। व॒ः। पि॒तर॒ः। नमः। व॒ः। गृ॒हान्। न॒ः। पि॒तर॒ः। द॒त्त स॒तः। व॒ः। पि॒तर॒ः। दे॒ष्म॒ प॒तत्। व॒ः। पि॒तर॒ः। वास॑ः ॥ ३२ ॥]

(छः ऋतुएँ ही छः पितर मानी जाती हैं। अतः छः बार

नमस्कार करते हुए यजमान)—हे पितरों ! तुम्हें रसभूत वसन्त के लिए नमस्कार है। हे पितरों ! तुम्हें शोषक ग्रीष्म ऋतु के लिए नमस्कार है। हे पितरों ! तुम्हें जीवनदायी वर्षाऋतु के लिए नमस्कार हैं। हे पितरों ! तुम्हें अन्नपाचिका शरद् ऋतु के लिए नमस्कार है। हे पितरों ! तुम्हें घोर स्वरूप हेमन्त के लिए नमस्कार है। हे पितरो ! तुम्हें अत्यन्त दाह (= शीत प्रधान शिशिर ऋतु के लिए नमस्कार है। हे पितरों ! तुम्हें नमस्कार है। तुम्हें नमस्कार है। तुम हमें, हे पितरों ! स्त्री-पुत्रादि प्रदान करो। हे पितरों ! घर में अन्नादि होने पर ही हम तुम्हें पिण्ड दानादि कर सकेंगे। अतः तुम हमें अन्नादि प्रदान करो। हे पितरों ! यह वस्त्र धारण करो—(सूत्र समर्पित करो)॥ ३२ ॥

उ० नमो व इत्यञ्जलिं करोति। षट्कृत्वा नमस्करोति। 'षड्वा ऋतवः पितरः' इति श्रुतिः। व्याख्यातम्। 'नमो वः पितरो रसाय' हे पितरः, वः युष्माकं संबन्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः। वसन्ते हि मध्वादयो रसाः संभवन्तीत्यत एवं नमस्क्रियते। एवं वक्ष्यमाणा अपि मन्त्रा व्याख्येयाः। शोषाय शोषप्रभावाय ग्रीष्माय नमः। शुष्यन्ति हि ग्रीष्मे ओषधयः। जीवाय जीवनहेतुभूताय वर्षाभ्यो नमः। स्वधायै 'स्वाहा वै शरत् स्वधा वै पितॄणामन्नम्' इति श्रुतिः। शरदि हि प्रायशोऽन्नानि भवन्ति। घोराय विषमाय। विषमो हि हेमन्तः प्राणिनां शीतप्रचुरत्वात्। मन्यवे। मन्युः क्रोधः। क्रोध इव हि शिशिर ओषधीर्दहति। नमो वः पितरः पितरो नमो वः। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते। गृहान्नः पितरो दत्त। भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहा उच्यन्ते। गृहान्नः अस्मभ्यं हे पितरः, दत्त। किंच तथा युष्मत्प्रमोदादस्माकं भवतु। यथा नः गृहे सतो विद्यमानान् द्रव्यान् वो युष्मभ्यं दद्मः। सूत्राणि ददाति। हे पितरः, एतद्वः युष्माकं वासः परिधानम् ॥ ३२ ॥

म० 'नमो व इत्यञ्जलिं करोतीति' (का० ४।१।१५)। षट्कृत्वो नमस्करोति। 'षड्वा ऋतवः पितरः' इति श्रुतेः। रसादिशब्देन वसन्तादिषडृतव उच्यन्ते। ते च पितॄणां स्वरूपभूताः अतस्तेभ्यो नमस्करोति। हे पितरः, वो युष्माकं संबन्धिने रसाय रसभूताय वसन्ताय नमः। यतो मध्वादयो रसा वृक्षेषु जायन्तेऽतो रसशब्देन वसन्तः। युष्मद्रूपाय वसन्ताय नम इत्यर्थः। एवमग्रेतना मन्त्रा व्याख्येयाः। शोषाय। शुष्यन्त्योषधयो यत्रेति शोषो ग्रीष्मः। जीवाय जीवनहेतुभूताय जलाय वर्षर्तवे। स्वधायै शरदे। 'स्वधा वै शरत् स्वधा वै पितॄणामन्नं' इति श्रुतेः। शरदि हि प्रायशोऽन्नानि भवन्ति। घोराय विषमाय हेमन्ताय। हेमन्तः शीतप्रचुरत्वेन दुःखदत्वात् घोरः। मन्यवे मन्युः क्रोधस्तद्रूपाय शिशिराय। शिशिरस्तु सर्वौषधीर्दहति। हे पितरः, एवंविधऋतुरूपेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः। हे पितरः, वो नम इत्यभ्यास आदरातिशयार्थः। हे पितरः, नोऽस्मभ्यं गृहान् दत्त। भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहाः। हे पितरः, वो युष्मभ्यं सतः विद्यमानात् देष्म ददामः। सतो धनादि युष्मभ्यमस्माभिर्दातव्यम्। ददतामस्माकं कदाचिद्द्रव्यक्षयो मास्त्वित्यर्थः॥ 'एतद्व इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णा दशा वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति' (का० ४।१।१६–१८)। हे पितरः, वो युष्मभ्यमेतद्वासः-सूत्रमेव परिधानमस्तु ॥ ३२ ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम्। यथेह पुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥

[आ। धत्त ॥ पितरः। गर्भम्। कुमारम्। पुष्करस्रजमितिपुष्कर। स्रजम् ॥ यथा। इह। पुरुषः। असत् ॥ ३३ ॥

कमलों की मालाएँ पहने हुए अश्विनी कुमारों के सदृश पुत्ररूप गर्भ को, हे पितरों ! तुम मेरी स्त्री में धारित करो। जिस प्रकार वह मेरे घर में पुरुष संख्या को पूरा करने वाला होवे ॥ ३३ ॥

उ० मध्यमं पिण्डं प्राश्नाति पुत्रकामा। आधत्त। गायत्री। पितरः, आधत्त गर्भम्। कुमारं पुष्करस्रजम्। स्रक्शब्देन मुण्डमालोच्यते। पुष्करशब्देन पद्मानि। अश्विनौ पुष्करस्रजौ अश्विभ्यां पुत्रोपमानं क्रियते। किंच यथा येन प्रकारेण इह अस्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः पूरयिता देवपितृमनुष्याणाम्। असत् भूयात् तथा आधत्तेति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

म० 'आधत्तेति मध्यमं पिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेति' (का० ४।१।२२)। गायत्री पितृदेवत्या। हे पितरः, यथा इहास्मिन्नेव ऋतौ पुरुषः असत् पुरुषः देवपितृमनुष्याणामपेक्षितार्थस्य पूरयिता भूयात्। तथा कुमारं गर्भं पुत्ररूपं गर्भं यूयमाधत्त संपादयत। किंभूतं कुमारम्। येन प्रकारेणेह पुष्करस्रजं पुष्कराणां पद्मानां स्रक् माला ययोस्तौ पुष्करस्रजौ। अश्विनौ अश्विनीकुमारौ। पुष्करस्रजौ पद्ममालिनौ देवानां भिषजौ तत्तुल्यः कुमारः पुष्करस्रक् तम्। अश्विसाम्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरं च पुत्रमाधत्तेति सूचितम् ॥ ३३ ॥

ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतम्। स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

[ऊर्जम्। वहन्तीः। अमृतम्। घृतम्। पयः। कीलालम्। परिस्रुतमितिपरि। स्रुतम् ॥ स्वधाः। स्थ। तर्पयत। मे। पितॄन् ॥ ३४ ॥]

इति वाजसनेयसंहितापदपाठे द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

हे आपः ! अन्न, अमृत, घृत, दुग्ध, रस और सुरा को वहन करती हुए तुम स्वधारूप होओ तथा हमारे पितरों को पूर्णतया जीवित करो। (जलदान देना) ॥ ३४ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

उ० अपो निनयति। ऊर्जं वहन्ती अब्दैवत्या विराट्। हे आपः, यूयम् ऊर्जमन्नं वहन्त्यौ नानाविधं अमृतं घृतं पयः कीलालम् अन्नैरसम्। कीले अलं पर्याप्तः समर्थोऽन्नमिष्टं

कर्तुं रस इति कीलालः। कीलं बन्धनम्। अलमत्यन्तमन्नस्येति वा कीलालम्। 'तस्माद्यावन्मात्र इवान्नस्य रसः सर्वमन्नमवति' इत्यादि श्रुतिः। परिस्रुतं सुराम्। स्वधास्थ। 'स्वधा वै पितॄणामन्नम्' इति श्रुतिः। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः'। स्वमात्मीयं पितॄणां धानं पोषणं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन् स्वधा भवथ। ततस्तर्पयत मे पितॄन् ॥ ३४ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

म० 'ऊर्जमित्यपो निषिञ्चतीति' (का० ४।१।१९)। अब्देवत्या विराट्। हे आपः, यूयं स्वधास्थ पित्र्यहविःस्वरूपा भवथ। अतो मे पितॄंस्तर्पयत। कथंभूता आपः। परिस्रुतं वहन्तीः। पुष्पेभ्यो निःसृतं सारं वहन्त्यः। तच्च सारं त्रिविधम् ऊर्जशब्देन घृतशब्देन पयःशब्देन चाभिधेयम्। तत्रोर्जशब्दोऽन्नगतं स्वादुत्वमभिधत्ते। घृतपयसी प्रसिद्धे। तच्च त्रिविधमपि कीदृशम्। अमृतं सर्वरोगविनाशकं मृत्युनाशकं च। नास्ति मृतं यस्मात्तत्। पुनः कीदृशम्। कीलालम्। 'कील बन्धने'। कीलनं कीलो बन्धः तमलति वारयतीति कीलालम्। 'अलं वारणपर्याप्त्योः' इति धातुः। सर्वबन्धनिवर्तकम्। ईदृशस्य त्रिविधस्य सारस्य वहनादपां पितृतर्पकत्वमुपपन्नम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
इध्मप्रोक्षादिपित्र्यान्तो द्वितीयोऽध्याय ईरितः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम्। आस्मिन्हव्या जुहोतन ॥ १ ॥

[ॐ ॥ समिधेतिसम्। इधा। अग्निम्। दुवस्यत। घृतैः। बोधयत। अतिथिम्। आ। अस्मिन्। हव्या। जुहोतन ॥ १ ॥]

हे ऋत्विजादि ! समिधा के द्वारा अग्नि को परिचरित करो। इस अतिथिभूत अग्नि को घृत की आहुतियों से प्रज्वलित करो। प्रज्वलित अग्नि में विविध चारु-पुरोडाशादि हव्यों को होम करो। (इस मन्त्र को पढ़कर पीपल की आठ अंगुल की एक समिधा घृत से आहुति अग्नि में डालना) ॥ १ ॥

उ० समिधाग्निम्। आधानमन्त्राः प्रागग्निर्ज्योतिरित्येतेभ्यः। देवानामार्षं प्रजापतेर्वाग्नेर्वा। आग्नेय्यश्चतस्रो गायत्र्यः। आश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति। समिधाग्निं दुवस्यत समिधाश्वत्थसमिधा अग्निं दुवस्यत। दुवस्यतिः परिचरणार्थः। परिचरत। ततो जातं सन्तं पूर्णाहुतिसंबन्धिभिर्घृतैः बोधयत अवगतार्थं कुरुत। अतिथिम् अतिथिधर्माणम्। ततोऽनन्तरं हविःसंबन्धिनि आस्मिन्हव्या जुहोतन। आजुहोत अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि ॥ १ ॥

म० अध्यायद्वयेन दर्शपौर्णमासेष्टिविषया मन्त्रा उक्ताः। अथाधानमन्त्रा उच्यन्ते प्रागग्निर्ज्योतिरित्यन्तेभ्यः (ख० ६)। देवानां प्रजापतेरग्नेर्गन्धर्वाणां वार्षम्। आग्नेय्यश्चतस्रो गायत्र्यः। तत्र कात्यायनः 'अमावास्यायामग्न्याधेयम्' (४।७।१) इत्यादिना कालविशेषादीनि ब्रह्मौदनपाकपर्यन्तानि कार्याण्युक्त्वा पश्चादिदमाह। 'तं चातुष्प्राश्यं पचत्युद्वास्यासेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरसिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निमिति प्रत्यृचम्' (४।८।३५) इति। अस्यार्थः। चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशितुं योग्यमोदनं पक्त्वा बहिरुद्वास्य तस्यौदनस्य मध्ये घृतसेचनाय निम्नं स्थानं कृत्वा तत्सर्पिषापूर्य तिस्रः समिधस्तस्मिन्सर्पिष्यभ्यज्य तिसृभिर्ऋग्भिरग्नावश्व्यांदधातीति। समिधाग्निम्। हे ऋत्विजः, यूयं समिधा कृत्वा अग्निं दुवस्यत परिचरत। दुवस्यतिः परिचरणार्थः। सम्यगिध्यते दीप्यते वह्निर्यया काष्ठरूपया सा समित् तया। घृतैः होष्यमाणैः पूर्णाहुतिसंबन्धिभिरतिथिमातिथ्यकर्मणा पूजनीयमग्निं बोधयत प्रज्वालयत। अस्मिन् प्रज्वलितेऽग्नौ हव्या नानाविधानि हवींषि आ जुहोतन सर्वतो जुहुत। 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा० ७।१।४५) इति तनवादेशः ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन। अग्नये जातवेदसे ॥ २ ॥

[सुसमिद्धायेतिसु। समिद्धाय। शोचिषे। घृतम्। तीव्रम्। जुहोतन। अग्नये। जातवेदस इतिजात। वेदसे ॥ २ ॥]

हे ऋत्विजो ! सभी प्रकार से प्रदीप्त जातवेदा इस अग्नि के लिये अत्यन्त सुस्वादु शुद्ध घृत प्रदान करो ॥ २ ॥

उ० जपति। सुसमिद्धाय साधु समिद्धाय। शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय। घृतं तीव्रं पटुतरं गव्यं ग्रहणोद्वासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतमित्यर्थः। जुहोतन जुहुत। तेत्यर्थका उपजना भवन्ति कर्तन हन्तन यातनेति। अग्नये जातवेदसे जातप्रज्ञानाय ॥२॥

म० हे ऋत्विजः, अग्नये यूयं घृतेन जुहोतन जुहुत। जुहोतेः परस्य लोट्मध्यमबहुवचनस्य तस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा० ७।१।४५) इति तनवादेशे गुणे जुहोतनेति रूपम्। किंभूतायाग्नये। सुसमिद्धाय शोभनतया सम्यग्दीप्ताय। अतएव शोचिषे शोचिष्मते दीप्तिमते ज्वलिताय जातवेदसे जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदास्तस्मै। जातप्रज्ञानाय वा। किंभूतं घृतम्। तीव्रं स्वादुतमं समग्रं वा पटुतरं वा। ग्रहणोद्वासनाधिश्रयणावेक्षणादिभिः संस्कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि। बृहच्छोचा यविष्ठ्य ॥ ३ ॥

[तम्। त्वा। समिद्भिरितिसमित् भिः। अङ्गिरः। घृतेन। वर्द्धयामसि। बृहत्। शोच। यविष्ठ्य ॥ ३ ॥]

हे अग्नि ! तुम्हें समिधाओं एवं घृताहुतियों द्वारा प्रवृद्ध करते हैं। तुम सर्वदा तरुण रहने वाले हो। इस लिये वृद्धि को प्राप्त होते हुए प्रदीप्ति धारण करो ॥ ३ ॥

उ० तं त्वा समिद्भिः यस्त्वमुक्तगुणस्तं त्वां समिद्भिः। हे अङ्गिरः। अङ्गतिर्गत्यर्थः। रो मत्वर्थीयः। गमनवन्। 'अङ्गिरा उ ह्यग्निः' इति श्रुतिः। घृतेन वर्धयामसि वर्धयामः। 'इदन्तो मसि' इति सिकारश्छान्दसः। बृहत् महत् शोच दीप्यस्व। यविष्ठ्य युवतम। इष्ठनि परभूते टेः 'स्थूलदूरयुव–' इत्यादिना यविष्ठ्य इति सिद्धम्। स्वार्थिको यकारस्तद्धितः॥ ३॥

म० हे अङ्गिरः, अङ्गतिर्गत्यर्थः। अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः। रप्रत्ययो मत्वर्थीयः। तत्तद्यागेषु गमनवन्नग्ने। 'अङ्गिरा उ ह्यग्निः' (१।४।१।२५) इति श्रुतेः तं य उक्तगुणस्तथाविधं त्वा त्वां समिद्भिर्यज्ञसंबन्धिकाष्ठैर्घृतेन संस्कृताज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः प्रवृद्धं कुर्मः। 'इदन्तो मसि' (पा० ७।१।४६) इति सिकारश्छान्दसः। हे यविष्ठ्य युवतम, कदाचिदपि स्थविरत्वरहितेत्यर्थः। तथाविधाग्ने, बृहत् महत् प्रवृद्धं यथा तथा शोच दीप्यस्व। 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः। अतिशयेन युवा यविष्ठः। इष्ठनि परे 'स्थूलदूरयुव—' (पा० ६।४।१५६) इत्यादिना वा टिलोपे गुणे च रूपम्। यविष्ठ एव यविष्ठ्यः। स्वार्थे तद्धितयकारः॥ ३॥

उप॑ त्वाग्ने ह॒विष्म॑तीर्घृ॒ताची॑र्यन्तु हर्यत। जुषस्व॑ स॒मिधो॒ मम॑॥ ४॥

[उप॑। त्वा॒। अ॒ग्ने॒। ह॒विष्म॑तीः। घृ॒ताचीः। य॒न्तु॒। ह॒र्य॒त॒। जु॒षस्व॑। स॒मिध॒ इति॑ स॒म्। इधः॑। मम॑॥ ४॥]

हे अग्नि! घृत में सनी हुई हविर्युक्त यह समिधा तुम्हे प्राप्त हो। तुम तेजस्वी को मेरी यह समिधायें प्रीतिपूर्वक सेवनीय हों॥ ४॥

उ० उप त्वा उप यन्तु त्वां हे अग्ने, हविष्मतीः हविषा संयुक्ताः। घृताचीः घृताञ्चनाः समिधः। हर्यत 'हर्य कान्तौ'। हर्यतिः प्रेप्साकर्मा। प्रेप्सावन्, ताश्च त्वां प्रत्युपगच्छन्तीः जुषस्व आसेवस्व समिधः मम संबन्धिनीः॥ ४॥

म० 'उप त्वेति जपतीति' (का० ४।८।६) हे अग्ने, हविष्मतीर्हविष्मत्यः हविर्युक्ताः घृताचीः घृताच्योः घृताक्ता एताः समिधस्त्वा त्वामुपयन्तु प्रत्युपगच्छन्तु। हे हर्यत प्रेप्सावन्, 'हर्यतः। आचके' (निघ० २।६।१०) इति कान्तिकर्मसु पठितत्वात्। तथाविध हे अग्ने, मम मदीयाः समिधः त्वं जुषस्व सेवस्व। त्वामुपयतीरङ्गीकुर्वित्यर्थः। 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८१–८२) इति। उपयन्तु इत्युपसर्गक्रियापदयोर्व्यवहितत्वम्। हविष्मतीरित्यादौ 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम्॥ ४॥

भूर्भुवः॒ स्व॒र्द्यौरि॑व भू॒म्ना पृ॑थि॒वीव॑ व॒रि॒म्णा। तस्या॑स्ते पृथिवि देवयजनि पृ॒ष्ठे॒ऽग्निम॑न्ना॒दम॒न्नाद्या॑याद॑धे॥ ५॥

[भूः। भुव॑ः। स्व॑ः। द्यौरि॒वेति॒ द्यौः। इ॒व। भू॒म्ना। पृ॒थि॒वीवेति॑ पृ॒थि॒वी। इ॒व। व॒रि॒म्णा। तस्याः॑। ते॒। पृ॒थि॒वि॒। दे॒व॒य॒ज॒नीति॑ देव॒यजनि। पृ॒ष्ठे। अ॒ग्निम्। अ॒न्ना॒दमित्य॑न्न अ॒दम्। अ॒न्नाद्या॒येत्य॑न्न अ॒द्या॑य। आ। द॒धे॒॥ ५॥]

हे अग्नि तुम पृथिवी, अन्तरिक्ष तथा देव इन तीनों लोकों में व्याप्त हो। हे पृथिवी! तुम देवों के यज्ञ योग्य हो। तुम्हारी पीठ पर श्रेष्ठ अन्नों की सिद्धि के लिये अन्नभक्षक गार्हपत्यादि अग्नि की स्थापना करता हूँ॥ ५॥

उ० भूर्भुवःस्वः। महाव्याहृतयः। प्रजापतेरार्षम्। गार्हपत्याहवनीययोराधानमन्त्राः। पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोका अभिधेयाः, ब्रह्मक्षत्रविशो वा वर्णाः, अन्नप्रजापशवो वा। श्रुतितो व्याख्यातमेतत्। इध्मपूर्वार्धं गृहीत्वा यजमानो जपति। द्यौरिव भूम्ना। उपरिष्टादारभ्यैतद्यजुर्व्याख्येयं। तथाहि सुबोधं भवति। तस्याः ते तव हे पृथिवि देवयजनि देवा यस्यामिज्यन्ते इति देवयजनी तस्याः संबोधनं क्रियते। हे देवयजनि, ते पृष्ठे उपरि। अग्निमन्नादम् अन्नस्यात्तारम्। अन्नाद्याय अन्नादनाय अन्नभक्षणाय। आदधे स्थापयामि। तस्याः पृथिव्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय। द्यौरिव भूम्ना। यथा द्यौर्भूम्ना नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी एवं पुत्रादिभिर्बहुभिर्भूयासम्। पृथिवीव वरिम्णा। यथा पृथिवी वरिम्णा उरुत्वेन सता सर्वप्राणिनामाश्रयभूता एवमहं महत्त्वेन सता सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम्। अथवा यथाक्रममेव व्याख्यायते। द्यौरिव भूम्ना भूयासम् पृथिवीव वरिम्णा भूयासम्। हे अग्ने, त्वत्प्रसादात्। पृथिव्युच्यते। तस्याः ते तव पृथिवि देवयजनि, पृष्ठे उपरि अग्निमन्नादमन्नभक्षणाय आदधे। यस्यास्तव मन्वादयोऽपि अन्नाद्याय संवृताः संजाताः॥ ५॥

म० 'दारुभिर्ज्वलन्तमादधाति भूर्भुव इति संभारेषु' (का० ४।९।१) इति। 'भूर्भुवःस्वरिति पूर्ववदिति च' (४।९।१६) अस्यार्थः। आपो हिरण्यमूषाखूत्करः शर्करेति पञ्च संभारान्संपाद्य स्फ्येनोल्लिखितायां शुद्धायां भूमौ तान्संभारानवस्थाप्य तेषु शुष्कवंशैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुवःस्वरिति पञ्चाक्षराण्युच्चारयन्नादध्यात्। इदमाहवनीयाधानम्। एवमष्टाक्षरत्वादग्नेर्गायत्रत्वं श्रुत्योक्तम्। गायत्रीसहितस्याग्नेः प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वात्। अथ मन्त्रार्थः। एतेष्वाधानमन्त्रेषु भूरिति प्रथमा व्याहृतिः। भुव इति द्वितीया। स्वः इति तृतीया। एतास्तिस्रो व्याहृतयः पृथिव्यादिलोकत्रयनामानि। एतदुच्चारणपूर्वकं प्रजापतिना लोकत्रयस्य सृष्टत्वात्। अत एवाभिः स्थापयन् लोकत्रयमनेन स्मरेत्। एतासां व्याहृतीनां महिमा भूयादिति। भूर्भुवःस्वःशब्देन ब्रह्मक्षत्रविशो वा आत्मप्रजापशवो वा। सर्वे मद्वशगा भूयासुरिति प्रार्थयन्नग्नीनादध्यादित्यर्थः। 'इध्मपूर्वार्धं गृहीत्वा द्यौरिव भूम्नेत्याहेति' (का० ४।९।१७)। देवा इज्यन्ते यस्यां पृथिव्यां सा देवयजनी तथाविधे हे पृथिवि, तस्यास्ते तव पृष्ठे देवयजनयोग्यायास्तवोपरि। अन्नादमन्नस्य हुतस्यात्तारमग्निं गार्हपत्यादिरूपमादधे स्थापयामि। किमर्थम्। अन्नाद्याय अन्नं च तदाद्यं च तस्मै आद्यस्यान्नस्यात्तुं योग्यस्यान्नस्य सिद्ध्यर्थम्। आहिता-

भथादित्वात्परनिपातः (पा० २।२।३७)। यद्वान्नस्याद्याय भक्षणाय। यस्याः पृष्ठेऽग्निमाधाय भूम्ना द्यौरिव भूयासमिति शेषः। बहोर्भावो भूमा तेन। यथा द्यौर्नक्षत्रबहुत्वेन बह्वी एवं पुत्रपश्वादिभिर्बहुर्भूयासम्। वरिम्णा पृथिवीव भूयासम्। उरोर्भावो वरिमा तेन। यथा पृथिवी उरुत्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूता एवमहं महत्त्वेन सर्वप्राणिनामाश्रयभूतो भूयासम्। यद्वा पूर्वार्धस्यायमर्थः किंभूतमग्निम्। भूम्ना द्यौरिव वर्तमानम्। यथा द्यौर्नक्षत्रादिवहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबहुत्वेन युक्तम्। किंच वरिम्णा पृथिवीव स्थितम्। यथा पृथिवी सर्वप्राण्याश्रयत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेता तथा सर्ववस्तुशोधकत्वरूपेण श्रेष्ठत्वेनोपेतम्। अत एव क्वचिद्विधिवाक्ये अग्नये पावकायेत्याम्नातम्॥ ५॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः। पितरं च प्रयन्त्स्वः॥ ६॥

[आ। अयम्। गौः। पृश्निः। अक्रमीत्। असदत्। मातरम्। पुरः। पितरम्। च। प्रयन्निति प्रऽयन्। स्वरिति स्वः॥ ६॥]

यह अग्नि प्रत्यक्ष दृष्ट है। इसने यज्ञ को सम्पन्न करने के लिए यजमान के घर में गमनशील अत्यन्त ज्वालायुक्त रूप धारण किया और सभी तरह से आहवनीय गार्हपत्य दक्षिणाग्नि के स्थानों में पादविक्षेप किया तथा पूर्व दिशा में पृथिवी को प्राप्त किया॥ ६॥

उ० आयं गौः पृश्निः। सार्पराज्ञ्य आर्षम्। गायत्रस्तृचः आहवनीयाग्न्युपस्थाने विनियुक्तः। अग्निः परापररूपेण स्तूयते। आयं गौः पृश्निरक्रमीत्। आक्रमीत् आक्रमते ऐश्वर्यरूपेणायमग्निः गौः गन्ता। सर्वासु तासु तासु क्रियासु पृश्निर्नानारूपः असदन्मातरं पुरः इमं लोकमग्निरूपेणानुगृह्य ततः प्रातरादित्यात्मना सीदति मातरं पृथिवीं पुरः पुरस्तात्प्राच्यां दिशि। किंच पितरं च प्रयन्त्स्वः पितरं द्युलोकं च प्रयन् गच्छन् सीदतीत्यनुवर्तते। स्वः स्वर्गे आदित्यः॥ ६॥

म० 'आयं गौरिति चोपतिष्ठते सार्पराज्ञीभिर्दक्षिणाग्निमादधातीति' (का० ४।९।१८-१९)। आयं गौरित्यादीनां तिसृणामृचां सार्पराज्ञीति नामधेयम्। सर्पराज्ञी कद्रूः पृथिव्यभिमानिनी। तया दृष्टत्वात् ताभिर्ऋग्भिराहवनीयमुपतिष्ठते। ततो दक्षिणाग्निमादध्यादिति सूत्रार्थः। गायत्रस्तृचः। अग्निः परावररूपेण स्तूयते। अयं दृश्यमानोऽग्निः आ अक्रमीत् सर्वत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निस्थानेषु सर्वतः क्रमणं पादविक्षेपं कृतवान्। किंभूतोऽग्निः। गच्छतीति गौः यज्ञनिष्पत्तये तत्तद्यजमानगृहेषु गन्ता। 'गमेर्डोप्रत्ययः' (उ० २। ६६)। तथा पृश्निः चित्रवर्णः। लोहितशुक्लादिबहुविधज्वालोपेतः। आक्रमणमेवाह। पुरः प्राच्यां दिशि मातरं पृथिवीमसदत् आसीदत् आहवनीयरूपेण प्राप्तवान्। तथा स्वः प्रयन् आदित्यरूपेण स्वर्गे संचरन् पितरं च द्युलोकमपि असदत्प्राप्तवान्। स्वःशब्देन सूर्यः (निघ० १।४।१)। द्युलोकभूलोकयोर्मातापितृत्वमन्यत्रापि श्रूयते। 'द्यौः पिता पृथिवी माता' इति॥ ६॥

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती। व्यख्यन्महिषो दिवम्॥ ७॥

[अन्तरित्यन्तः। चरति। रोचना। अस्य। प्राणात्। अपानतीत्यपऽअनती। वि। अख्यत्। महिषः। दिवम्॥ ७॥]

इस अग्नि का तेज प्राणापान व्यापारों को करता हुआ शरीर के बीच में गमन करता है। यह जठराग्नि ही शरीर में जीवन रूप है। इस तरह वायु तथा सूर्य रूप से समस्त संसार पर अनुग्रह करने वाले अग्नि देव यज्ञानुष्ठान के लिये प्रकाशित होते हैं॥ ७॥

उ० एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा अथेदानीं वायुरूपेण स्तौति। अन्तश्चरति रोचनास्य। द्यावापृथिव्योरन्तरं चरति अग्नेर्वाय्वाख्या शक्तिः। 'अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ् वायुः पवते' इति श्रुतेः। रोचना। 'रुच दीप्तौ'। दीपना अस्य अग्नेः। किं कुर्वाणा चरति। प्राणादपानती। 'अन प्राणने'। सर्वप्राणिषु प्राणादनन्तरम् अपानती चरति अपानादनन्तरं प्राणती चरतीति सामर्थ्यादयमर्थो लभ्यते। एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभ्यामिदं जगदनुगृह्याथ य एनामेवमुपतिष्ठति तस्य किं करोतीत्याह। व्यख्यन्महिषो दिवम्। विविधं तस्य पुरुषस्योपभोगार्थमवलोकयति पश्यति भोग्यत्वेन दिवं द्युलोकम्। महिषः। 'अग्निर्वै महिषः स हीदं जातो महान्' इति श्रुतिः॥७॥

म० एवमादित्यरूपेणाग्निं स्तुत्वा वायुरूपेण स्तौति। अस्याग्ने रोचना। 'रुच दीप्तौ' दीप्तिः काचिच्छक्तिः वाय्वाख्या। अन्तश्चरति द्यावापृथिव्योर्मध्ये शरीरमध्ये चरति। 'अन्तरिक्षेऽयं तिर्यङ्वायुः पवते' इति श्रुतिः। किं कुर्वती। प्राणादपानती सर्वशरीरेषु प्राणव्यापारादनन्तरमपानव्यापारं कुर्वती। अपानादनन्तरं प्राणतीत्यप्यर्थो लभ्यते सामर्थ्यात् प्राणापानयोर्वायुविशेषयोः प्रेरिकेत्यर्थः। सति हि जठराग्नौ जीवनहेतोरौष्ण्यस्य शरीरे सद्भावात्प्राणापानौ प्रवर्तेते। तस्मादग्निः प्राणापानरूप इत्यर्थः। एवं वाय्वादित्याभ्यां स्वशक्तिभूताभ्यामिदं जगदनुगृह्य य एनमुपतिष्ठते तस्य किं करोतीत्याह। व्यख्यदिति। महिषोऽग्निः दिवं व्यख्यत्। द्युलोकं भोगस्थानमनुष्ठातृभ्यो विशेषेण प्रकाशितवान् प्रकाशयति च। महि माहात्म्यं यागकर्तृस्वरूपं सनोति ददाति स महिषः। 'अग्निर्वै महिषः स इदं जातो महान्' इति श्रुतेः। व्यख्यत् विपूर्वस्य ख्या प्रकथन इत्यस्य 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१। ५२) इति च्लेरङ्। आलोपः। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति सर्वकालेषु लङ्। अपान इवाचरतीत्यपानती। क्विबन्तादपानशब्दाच्छतृप्रत्ययः। 'उगितश्च' (पा० ४।१।६) इति ङीप्॥ ७॥

त्रिंशद्धाम वि राजति वाक् पतङ्गाय धीयते। प्रति वस्तोरह द्युभिः॥ ८॥

[त्रिंशत्। धाम। वि। राजति। वाक्। पतङ्गाय। धीयते। प्रति। वस्तोः। अह। द्युभिरिति द्युऽभिः॥ ८॥]

जो वाणी तीस मुहूर्त रूप स्थानों में शोभती है। वही पूज्य वाणी अग्नि के लिये उच्चरित होती है। वह नित्य-प्रति की स्तुति करने योग्य वाणी यज्ञादि श्रेष्ठ कर्मों में अग्नि की ही स्तुति करती है ॥ ८ ॥

उ० त्रिँशद्धाम। त्रिंशत्सु धामस्विति विभक्तिव्यत्ययः। 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि' इति स्थानान्यत्राभिप्रेतानि। त्रिंशच्चाहोरात्रे मुहूर्तास्त इह गृह्यन्ते। त्रिंशत्सु स्थानेषु मुहूर्ताख्येषु स्तुतिभिरग्निरयं स्तूयते। यज्ञे या वाग्विराजति शोभते स्तूयमाना सा वाक्। पतङ्गाय पतन्गच्छतीति पतङ्गोऽग्निः स ह्यरण्याः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यादाहवनीयमित्यादिना तादर्थ्ये चतुर्थी। पतङ्गार्थं धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्यत इत्यर्थः। एतदुक्तं भवति। सर्वदेवतासंबन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव स्तूयते। स हि सर्वात्मा। प्रतिवस्तोरह द्युभिः। वस्तोः द्युः भानुः इत्यहर्नामसु पठितम्। अह इति निपातो विनिग्रहार्थीयः। न केवलं या त्रिँशत्सु धामसु वाग्विराजति सा पतङ्गाय धीयते किं तर्हि प्रतिवस्तोः प्रत्यहं च या स्तुतिलक्षणा वाक सा च द्युभिः अहोभिरुत्सवभूतैः। उत्सवाः यागपारायणादयः। स्तुतिलक्षणा वाक् सा च पतङ्गाय धीयते नान्यस्यै देवतायै ॥ ८ ॥

म० 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३२) इत्यादिना त्रिंशच्छब्दाद्धामशब्दाच्च सुपो लुक्। 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति' (निरु० ९।२८।२९)। अत्र धामशब्देन स्थानमुच्यते। अहोरात्रस्य त्रिंशन्मुहूर्ता धामशब्देनाभिप्रेताः। त्रिंशत्सु धामसु मुहूर्ताख्येषु स्थानेषु या वाक् विराजति शोभते स्तूयमाना सा वाक् पतङ्गाय धीयते अग्न्यर्थमुच्चार्यते। पतन् गच्छतीति पतङ्गः अग्निः। स ह्यरण्योः पतन् गार्हपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यात्पतन्नाहवनीयतामित्यादि। सर्वदेवसंबन्धिनीभिः स्तुतिभिरग्निरेव सर्वात्मत्वात्स्तूयत इत्यर्थः। न केवलं त्रिंशत्सु धामसु या वाग्विराजति सैव पतङ्गाय धीयते। किं तर्हि प्रतिवस्तोः प्रत्यहं या स्तुतिलक्षणा वाक् या च द्युभिः अहोभिः यागपारायणाद्युत्सवभूतैः स्तुतिलक्षणा वाग्विराजति सा पतङ्गायैवधीयते नान्यस्यै देवतायै। 'वस्तोः द्युः भानुः' (निघ० १।९।१) इत्यहर्नामसु पठितम्। अहेति निपातो विनिग्रहे। सर्वकालं सर्वा स्तुतिवागग्न्यर्थैवेत्यर्थः। यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः। धाम स्थानं तच्च त्रिंशत् त्रिंशत्संख्याकं मासगतदिनभेदेन। तद्विराजति विशेषेण दीप्यते। आलस्यरहितानां यजमानानामनुष्ठानेनाहवनीयाद्यग्नीनां स्थानं मासगतेषु त्रिंशत्संख्याकेषु दिनेषु विशेषेण शोभत इत्यर्थः। वाक् स्तुतिरूपा पतङ्गायाग्नये धीयते उच्चार्यते। पतङ्गः पक्षी। तत्सदृशत्वादग्निः पतङ्गः। यथा कश्चित्पक्षी एकस्मात्स्थानात्स्थानान्तरं गच्छति तद्वदग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयस्थानं गच्छतीत्यग्नेः पक्षिसादृश्यम्। अहेति निपातः पूर्वोक्तनिषेधार्थः। अस्या ऋचः पूर्वार्धेऽग्निमाहात्म्यज्ञापकं वाक्यद्वयेनार्थद्वयं यदुक्तं तावदेव न भवति किंत्वन्यदप्युच्यत इत्यर्थः। वस्तोरित्यहर्नामसु पठितम्। प्रतिवस्तोः प्रत्यहं द्युभिः द्योतनैरयमग्निः स्तूयत इत्यध्याहारः। द्युर्द्योतनं दीप्यतेः प्रयोगः ॥ ८ ॥

इत्यग्न्याधेयमन्त्राः ॥

अ॒ग्निर्ज्योति॒र्ज्योति॑र॒ग्निः स्वाहा॒ सूर्यो॒ ज्योति॒र्ज्योति॒ः सूर्य॒ः स्वाहा॑। अ॒ग्निर्वर्चो॒ ज्योति॒र्वर्च॒ः स्वाहा॒ सूर्यो॒ वर्चो॒ ज्योति॒र्वर्च॒ः स्वाहा॑। ज्योति॒ः सूर्य॒ः सूर्यो॒ ज्योति॒ः स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

[अ॒ग्निः। ज्ज्योतिः। ज्ज्योतिः। अ॒ग्निः। स्वाहा॑। सूर्य्यः। ज्ज्योतिः। ज्ज्योतिः। सूर्य्यः। स्वाहा॑। अ॒ग्निः। व्वर्च्चः। ज्ज्योतिः। व्वर्च्चः। स्वाहा॑। सूर्य्यः। व्वर्च्चः। ज्ज्योतिः। व्वर्च्चः। स्वाहा॑। ज्ज्योतिः। सूर्य्यः। सूर्य्यः। ज्ज्योतिः। स्वाहा॑ ॥ ९ ॥]

अग्नि ही ज्योति है और ज्योति ही अग्नि। उसके लिए यह आहुति है। सूर्य ज्योति हैं और ज्योति ही सूर्य है। उसके लिए यह आहुति है। अग्नि ही ब्रह्मवर्चस् है और ब्रह्मवर्चस् ही अग्नि है। उसके लिए यह आहुति है। सूर्य ही ब्रह्मवर्चस् है और ब्रह्मवर्चस् ही सूर्य है। उसके लिए यह आहुति है। ज्योति ही सूर्य है और सूर्य ही ज्योति। उसके लिए यह आहुति है ॥ ९ ॥

उ० अग्निर्ज्योतिः। अग्निहोत्रमन्त्राः प्रागुपप्रयन्त इत्येतस्मात्। प्रजापतेरार्षम्। अग्निर्वर्च इति द्वे तच्चापश्यत्परां जीवलश्चैलकिः। सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः। पूर्वाः पञ्चैकपदाः। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा। 'नमःस्वस्तिस्वाहा—' इत्यादिना सूत्रेण प्रथमायाः स्थाने चतुर्थी। अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिति मन्त्राभ्यासः। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते इत्यभिप्रायः। अथ कोऽर्थः। अग्नये ज्योतिषे स्वाहा सुहुतमस्तु। अथवा स्वस्याहानमस्तु। हानं हाः नहाः स्वस्य अहा अपरित्यागः। आत्मनो द्रव्यस्य वेति। अथवा योऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिश्चाग्निस्तस्मै स्वाहा। सूर्यो ज्योतिरित्यप्यनेनैव व्याख्यातम्। अथ ब्रह्मवर्चसकामस्य। अग्निर्वर्चः योऽग्निर्वर्चसा अनन्यभूतः यस्य च ज्योतिर्वर्चसा अनन्यभूतम् तद्रूपं तस्मै हुतमस्तु। अनेनैव सूर्यो वर्च इत्याख्यातः प्रातर्होममन्त्रः। ज्योतिः सूर्य इति व्याख्यातः सूर्यो ज्योतिरित्यनेनैव ॥ ९ ॥

म० अथाग्निहोत्रहोममन्त्राः अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य उपप्रयन्त (ख० ११) इत्यतः प्राक्। तन्मन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः सामान्यतः। यत्र ऋषिविशेषोऽभिधीयतेऽनुक्रमणीकारैस्तत्र द्वावप्यृषी। 'यथाग्निर्वर्चो द्वे तच्चापश्यत्परां जीवलश्चैलकिरिति' (अनु० १।११) सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्यः। आद्याः पञ्चैकपदाः। अग्निर्ज्योतिः सूर्यो ज्योतिः एते द्वे एकपदे गायत्र्यौ तच्च मुनिरपश्यत्। परां ज्योतिः सूर्यः इतीमां चेलकस्य पुत्रो जीवल ऋषिरपश्यदित्यर्थः। अथ 'प्रदीप्तामभिजुहोत्यग्निर्ज्योतिरितीति' (का० ४।१४।१४) या समित् प्रदीप्ता तामभिलक्ष्य जुहुयात्। अग्निर्ज्योतिषमिति काण्वशाखोक्तमन्त्रेण (अध्या० ३।२।१) समित्प्रक्षेपः। मन्त्रार्थस्तु। योऽयमग्निर्देवः स एव ज्योतिर्दृश्यमानज्योतिःस्वरूपम्। यच्चेदं दृश्यमानं ज्योतिः तदेवाग्निर्देवः। देवस्य ज्योतिषश्च

कदाचिदप्यवियोगादेकत्वेन प्रतिपादनम्। स्वाहा ज्योतीरूपायाग्नये हविः प्रदत्तम्। अयं सायंकालीनोऽग्निहोत्रहोममन्त्रः। सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातर्होममन्त्रः सायंहोममन्त्रवद्व्याख्येयः। सूर्यसंबन्धि तेजो रात्रावग्निं प्रविशतीति 'सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रो युक्तः। उदयकालेऽग्निसंबन्धि ज्योतिः सूर्यं प्रविशति। तस्मात्प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति मन्त्रः। 'अग्निमादित्यः सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूराद्वक्तं ददृशे। उभे हि तेजसी संपद्येते उद्यन्तं वादित्यमग्निरनु समारोहति। 'तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे' इति तित्तिरिश्रुतेः। 'अग्निर्वर्च इति ,ब्रह्मवर्चसकामस्येति' (का० ४।१४।१५) ब्रह्मवर्चसकामस्तु अग्निर्वर्चः सूर्यो वर्च इति सायं प्रातश्च जुहुयात्। योऽग्निर्वर्चोनन्यभूतः यस्य तज्ज्योतिर्वर्चोनन्यभूतम् तस्मै सुहुतमस्तु। एवं 'सूर्यो वर्च इति ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातरिति' (का० ४।१५।११) प्रातर्होममन्त्रः ज्योतिः सूर्य इति। यत् ज्योतिः स सूर्य एव। यः सूर्यः स ज्योतिरेव। तस्मै स्वाहा ॥ ९ ॥

सजूर्देवेन सवित्रा सजू रात्र्येन्द्रवत्या। जुषाणो अग्निर्वेतु स्वाहा। सजूर्देवेन सवित्रा सजूरुषसेन्द्रवत्या। जुषाणः सूर्यो वेतु स्वाहा ॥ १० ॥

[सजूरितिस जूः। देवेन। सवित्रा। सजूरितिस जूः। रात्र्या। इन्द्रवत्येतीन्द्र वत्या। जुषाणः। अग्निः। वेतु। स्वाहा। उषसा। सूर्यः ॥ १० ॥]

सविता देव के साथ समान प्रीति तथा इन्द्रवती रात्रि के साथ समान प्रीति अग्नि, प्रदत्तहवि को सेवन करते हुए इस आहुति को स्वीकार करे। उसके लिए स्वाहा। सवितादेव के साथ समान प्रीति तथा उषायुक्त इन्द्र के साथ समान प्रीति सूर्य, प्रदत्त हवि का सेवन करते हुए, इस प्रदत्त हवि को स्वीकार करे। उसके लिए यह आहुति है ॥ १० ॥

उ० अन्यो होममन्त्रे विकल्पः। सजूर्देवेन। अग्निरुच्यते। सजूर्देवेन सवित्रा। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। योऽग्निः समानप्रीतिः देवेन सवित्रा समानप्रीतिश्च। रात्र्या इन्द्रवत्या इन्द्रसंयुक्तया स जुषाणः सेवमानः आस्वादयन् आहुतिं वेतु। वेतिरिह पानार्थः स्वादनार्थो वा। स्वाहा सुहुतं हविरेव भवतु। अथ प्रातः सूर्यं उच्यते। सजूर्देवेन सवित्रा समानप्रीतिर्देवेन सवित्रा भूत्वा समानप्रीतिश्च उपसाशब्देन सूर्यप्रभोच्यते इन्द्रसंयुक्तया भूत्वा जुषाणः सेवमानः स्वादयन् सूर्यः वेतु पिबतु। स्वाहेति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

म० 'सजूरिति वेति' (का० ४।१४।९) जुहोतीत्यनुवर्तते। पूर्वोक्तमन्त्रैः सह सजूरित्यादिमन्त्रद्वयं विकल्पितम्। सजूर्देवेन। अग्निर्वेतु अस्मदीयं कर्म प्राप्नोतु। यद्वा वेतु आहुतिं भक्षयतु। 'वी प्रजननकान्त्यसनखादनेषु' इति धातोः प्रयोगः। किंभूतोऽग्निः। सवित्रा देवेन प्रेरकेण परमेश्वरेण सह सजूः। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' जोषणं जूः समाना जूः प्रीतिर्यस्यासौ सजूः। तथा इन्द्रवत्या रात्र्या इन्द्रेण देवेनोपेतया रात्रिदेवतया सजूः समानप्रीतिः। तथा जुषाणोऽस्मासु प्रीतियुक्तः। य उक्तगुणवानग्निर्देवस्तस्मै स्वाहा हूयमानमिदं द्रव्यं दत्तम्। प्रातः सूर्य उच्यते। अग्निमन्त्रवदयं सूर्यमन्त्रो व्याख्येयः। पूर्वार्धे रात्रिदेवतायाः स्थाने उषोदेवता योजनीया ॥ १० ॥

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये। आरे अस्मे च शृण्वते ॥ ११ ॥

[उपप्रयन्तऽइत्युप। प्रयन्तः। अध्वरम्। मन्त्रम्। वोचेम। अग्नये। आरे। अस्मेऽइत्यस्मे। च शृण्वते ॥ ११ ॥]

यज्ञ में सम्प्राप्त होकर, दूर होकर भी हमारे विषय में ध्यानयुक्त अग्नि के लिए इस स्तोत्र का उच्चारण करते हैं ॥ ११ ॥

उ० अथ यजमानाग्न्युपस्थानम्। उपप्रयन्तो अध्वरं सुपोषः पोषैरित्यन्तं देवानामार्षम्। आद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यौ। उपप्रयन्तः उपगच्छन्तः अध्वरं यज्ञम्। मन्त्रम् आर्षम्। वोचेम ब्रवाम। अग्नये आरे दूरेऽपि स्थिताया अस्मे च शृण्वते अस्माकं च मन्त्रं शृण्वते अस्मन्मन्त्रश्रवणादभिमुखायेत्यर्थः ॥ ११ ॥

म० 'सायमाहुत्याँ हुतायां यजमानोऽग्नी उपतिष्ठते वात्सप्रेण न वा तिसृभिरुपप्रयन्तो ११ अस्य प्रत्नां १६ परि ते ३६ चित्रावसविति १८ चेति' (का० ४।१२।१—३) आहवनीयगार्हपत्यावग्नी उपप्रयन्तो अध्वरमित्यारभ्य सुपोषः पोषैरित्यन्तं ३७ बृहदुपस्थानं देवदृष्टम्। तत्राद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यौ क्रमेण गोतमविरूपाभ्यामपि दृष्टे। आहवनीयोपस्थानमन्त्रा आदौ। वयमनुष्ठातारोऽग्नयेऽग्न्यर्थं मन्त्रं मननेन त्राणकरं शब्दसमूहं वोचेम उच्याम। किंभूता वयम्। अध्वरं यज्ञमुपप्रयन्त उपगच्छन्तः। किंभूतायाग्नये। आरे दूरे अस्मे अस्माकं समीपे इति शेषः। शृण्वते दूरे समीपे चास्मदीयं वाक्यं श्रोतुमुद्युक्ताय। वोचेमेति वक्तेराशीर्लिङि परस्मैपदोत्तमबहुवचने परे 'लिङ्याशिष्यङ्' (पा० ३।१।८६) इत्यङ्। यासुट् 'अतो येयः' (पा० ७।२।८०) 'वच उम्' (पा० ७।४।२०) 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इति सार्वधातुकत्वात् 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा० ७।२।७९) इति सलोपः यलोपः। वोचेम। अस्मे 'सुपां सुलुग्' (पा० ७।१।३९) इति शे आदेश आमः ॥ ११ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम्। अपाँ रेताँसि जिन्वति ॥ १२ ॥

[अग्निः। मूर्धा। दिवः। ककुत्। पतिः। पृथिव्याः। अयम्। अपाम्। रेताँसि। जिन्वति ॥ १२ ॥]

यह आहवनीयादि वेदिस्थ अग्नि द्युलोक का मूर्धा (= शिरसा श्रेष्ठ)-सा उन्नत तथा पृथ्वी का स्वामी है। यह जलों के सार (वर्षण) को प्राणित (= पुष्ट) करता है ॥ १२ ॥

उ० अग्निर्मूर्धा। परापररूपेण व्यवस्थितोऽस्यामृच्यग्निः स्तूयते । अभिनयेन दर्शयति । योऽयं 'अग्निर्मूर्धा दिवः' अहनि आदित्यात्मा द्युलोकस्य मूर्धा भवति। अयमेव ककुत्। ककुदिति महन्नामसु पठ्यते। तस्य कृतान्तलोपस्यैतद्रूपम्। अयमेव महानात्मा जगतः कारणमित्यर्थः। अयमेव पृथिव्याः पतिः। तापपाकप्रकाशादिभिरयमग्निः सर्वाः प्रजा अनुगृह्णातीत्ययमभिप्रायः । किंच अयमेव अपां रेतांसि जिन्वति । या एता द्युलोकात्पतन्ति तासामपां रेतांसि। रेतः कारणमुच्यते। तानि कारणानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। तर्पयति परिपुष्यतीति यावत्। आहुतिः परिणममाना वृष्टिं जनयतीत्येतद्दर्शयति । तथाच श्रुतिरग्निहोत्रं प्रकृत्य भवति 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः' इत्यारभ्य 'यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः' इत्येवमन्ता आहुतिपरिणामवादिनी ॥ १२ ॥

म० अयमग्निः अपां रेतांसि जिन्वति द्युलोकाद्वृष्टिरूपेण पतन्तीनामपां रेतांसि साराणि व्रीहियवादिरूपेण परिणतानि जिन्वति । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। प्रीणयति। वर्धयतीत्यर्थः। यद्वा अपां रेतांसि कारणानि जिन्वति पुष्णाति। आहुतिपरिणामेन वृष्टिं जनयतीत्यर्थः। 'ते वा एते आहुती उत्क्रामतः' इत्यादिश्रुतेः । किंभूतोऽग्निः । दिवो मूर्धा द्युलोकस्य शिरःसमानः। यथा शिरः शरीरस्योपरि वर्तते तथायमग्निरहनि स्वतेजसा आदित्ये प्रविष्टत्वादादित्यरूपेण द्युलोकस्योपरि वर्तते। तथा ककुत्। ककुच्छब्दो गोपृष्ठोन्नतावयववाची तद्वदादित्यरूपेण सर्वोपरिस्थत्वात्ककुत्सदृशः। यद्वा ककुदमिति महन्नाम (निघ० ३।३।१९) तस्यान्तलोप आर्षः । महत् जगत्कारणमित्यर्थः। तथा पृथिव्याः पतिः पालकः। दाहपाकप्रकाशैर्भूलोकस्थानामुपकारकत्वात् ॥ १२ ॥

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्यै । उभा दाताराविषाꣳ रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

[उभा । वाम् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । आहुवध्याऽइत्या । हुवध्यै । उभा । राधसः । सह । मादयध्यै । उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् ॥ १३ ॥]

हे इन्द्र-अग्ने ! तुम दोनों को साथ आह्वान करने तथा हविरान्न से साथ-साथ प्रसन्न होने के लिए मैं वरण करता हूँ। तुम दोनों अन्नों और धनों के दाता हो। अन्न के लाभ के लिए मैं तुम दोनों का आह्वान करता हूँ ॥ १३ ॥

उ० उभा वामिन्द्राग्नीति। ऐन्द्री त्रिष्टुप् । हे इन्द्राग्नी उभा उभौ वां युवाम् आहुवध्यै। कध्यैप्रत्ययः आख्यातोत्तमपुरुषस्यैकवचनस्थाने । आह्वयामि। किमर्थमुभावाह्वयामि। राधसः सहमादयध्यै राधसो धनस्य हविर्लक्षणस्य। सह एकस्मिन्नेव प्रदाने । मादयध्यै। माद्यतिर्भोजनार्थः। सह भोजनाय । किमर्थं पुनरुभावाह्वयामि सहभोजनायेत्यत आह। उभा दाताराविषां रयीणाम्। उभावाहुतभुक्तौ सन्तौ दातारौ दानशीलौ इषामन्नानां रयीणां धनानां च भवथो युवाम्। उभावाजस्य सातये हुवे वाम्। यतश्चैवं युवां विशिष्टान्नधनदातारौ अतो भूयो भूय उभावपि वाजस्यान्नस्य सातये लब्धये हुवे आह्वयामि वां युवाम् ॥ १३ ॥

म० भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी त्रिष्टुप् ह्वयना॥ इन्द्रशब्देनात्राहवनीयः। तस्य यज्ञसाधकत्वरूपैश्वर्ययुक्तत्वात्। अग्निशब्देन गार्हपत्यः। अग्रे नीयत इत्यग्निरिति यास्कव्युत्पत्तेः। स हि प्रथममाधीयते। हे इन्द्राग्नी, वां युवामुभौ आहुवध्यै आह्वातुमिच्छामीति शेषः। ह्वयतेस्तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः। किंच राधसः धनाद्धविर्लक्षणात् सह मादयध्यै युगपदेककर्मणि उभौ युवां मादयितुं हर्षयितुं वा इच्छामीति शेषः। 'मदी हर्षे' इति, 'मद तृप्तौ' इति धातोर्वा णिजन्तात्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः। गुणः। यत उभौ युवामिषामन्नानां रयीणां धनानां दातारौ। अत उभौ वां युवां वाजस्यान्नस्य सातये दानाय हुवे आह्वयामि। उभा। उभशब्दस्य विभक्तेराकारः। सातये 'षणु दाने' अस्य धातोः 'ऊतियूति–' (पा० ३।३।९७) इति क्तिन्नन्तो निपातः। हुवे 'बहुलं छन्दसि' (पा० ६।१।३४) इति ह्वयतेः शपि संप्रसारणे उवङ् ॥ १३ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ १४ ॥

[अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः । तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अथ । नः । वर्द्धय । रयिम् ॥ १४ ॥]

हे आहवनीयाग्ने ! यह सम्मुख विद्यमान गार्हपत्याग्नि तुम्हारी उत्पत्तिभूमि है कि जिससे उत्पन्न होकर तुम देदीप्यमान हो रहे हो। हे अग्ने ! उस अपनी उत्पत्तिभूमि को जानते हुए तुम गार्हपत्य वेदि में उत्थित होओ और हमें धन से अभिवृद्ध करो ॥ १४ ॥

उ० अयं ते योनिः । आग्नेय्यस्तिस्रोऽनुष्टब्जगतीगायत्र्यः । आहवनीयोऽग्निरुच्यते। हे अग्ने आहवनीय, अयं गार्हपत्योऽग्निः ते तव योनिः उत्पत्तिस्थानम् । कथंभूतो योनिः । ऋत्वियः ऋतावृतौ प्राप्तः काले काले भवति । यतो जातो अरोचथाः । 'रुच दीप्तौ'। यस्मात्त्वं जातः सन् पूर्वमस्याधानेष्टिपशुचातुर्मास्यसोमेष्वङ्गभावमुपगतः सन् दीप्तवानसि तं जानन्नग्ने आरोह। तं तथाभूतं योनिं गार्हपत्याख्यं विद्वानारोह पुनरुद्धरणाय । अथानन्तरमेव नः अस्माकं वर्धय स्फीतं कुरु। रयिं धनम् । येन पुनरपि त्वां यक्ष्याम इत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

म० तिस्र आग्नेय्यः। आद्यानुष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा। हे अग्ने आहवनीय, ते तवायं गार्हपत्यो योनिः उत्पत्तिस्थानम्। किंभूतः । ऋत्वियः उत्पादनयोग्यः कालः ऋतुरुच्यते । ऋतुः प्राप्तोऽस्येति ऋत्वियः । 'छन्दसि घस्' (पा०५।१।१०६) इति ऋतुशब्दात्तस्य प्राप्तमित्यर्थे घस् । तस्य इयादेशः । सायंप्रातःकाले उत्पादनयोग्यो योनिः । यतो यस्मादृतुकालोपेताद्गार्हपत्याज्जात उत्पन्नस्त्वमरोचथाः कर्मकाले दीप्तोऽभूः। हे अग्ने, तं गार्हपत्यं जानन् स्वजनकमवगच्छन्

आरोह पुनरुद्धरणाय कर्मान्ते प्रविश । अथानन्तरं नोऽस्मदर्थं रयिं धनं वर्धय पुनर्यागाय समृद्धं कुरु । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति संहितायां वर्धयेति दीर्घः ॥१४॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः । यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १५ ॥

[अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातृभिरितिधातृ । भिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः । यम् । अप्नवानः । भृगवः । विरुरुचुरितिवि । रुरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विभ्वमितिवि । भ्वम् । विशेविशऽइतिविशे विशे ॥ १५ ॥]

यज्ञ के विधाता ऋत्विजों के द्वारा देवों का आह्वाता, यजनीयतम या देवों का अत्यन्त याजक और सभी यज्ञों में स्तुत्य यह अग्नि यहाँ प्रधान करके स्थापित किया गया है स्पृहणीय, व्यापक और यजमान-यजमान के घर में आहवनीयादि रूपों में विद्यमान जिस अग्नि को पाने वाले भृगुगोत्रियों ने समिधाओं में पूर्णतया प्रज्वलित किया था ॥ १५ ॥

उ० अयमिह । अयमाहवनीयोऽग्निः इह खरस्थाने प्रथमः मुख्यः । दक्षिणाग्न्यभिप्रायं च प्राथम्यम् । धायि । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' । निहितः धातृभिः अग्निधातृभिरध्वर्युभिः । होता आह्वाता देवानाम् । यजिष्ठः यष्टृतमः मानुषाद्धोतुः । अध्वरेषु यज्ञेषु । ईड्यः स्तुत्यः । यमप्नवानः यमग्निमाधाय पूर्वेऽपि ऋषयः अप्नवानप्रभृतयः । भृगवः भृगवश्च भृगोरपत्यानि । विरुरुचुः । 'रुच दीप्तौ' । विविधां दीप्तिं प्राप्तवन्त इत्यर्थः । क्वावस्थितं सन्तमाधाय विरुरुचुः । वनेषु अरण्योराधानाभिप्रायम् । चित्रं चयनीयम् । विभ्वं विशेविशे । यं च इदानीमपि आदधाति विभूतिशक्तियुक्तं विशे मनुष्याय । विश् इति मनुष्यनाम ॥ १५ ॥

म० जगती वामदेवदृष्टा । द्वादशाक्षराश्चत्वारः पादा जगत्याः । द्वितीयोऽत्र व्यूहेनैकादशः चतुर्थो व्यूहेन द्वादशस्तेनैकोना जगती । अयमाहवनीय इह कर्मानुष्ठानस्थाने प्रथमो मुख्यः सन्धातृभिर्धायि अधायि आधानकर्तृभिराहितोऽभूत् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यडभावः । दक्षिणाग्न्यपेक्षं प्राथम्यम् । किंभूतः । होता देवानामाह्वाता । यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा० ५।३।५५) इतीष्ठनि परे 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६।४।१५४) इति तृचो लोपः । तथा अध्वरेषु सोमयागादिषु ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तुत्यः । अप्नवानो भृगवो विशेविशेयमाहवनीयं वनेषु विरुरुचुः । अन्तर्भूतो णिच् । रोचयामासुः दीपितवन्तः । अप्नशब्दोऽपत्यनामसु पठितः (निघ० २।२।७) अप्नवानः पुत्रवन्तो भृगुवंशोत्पन्ना मुनयः । यद्वा अप्नवानृषिः अप्नवानस्तत्प्रभृतयो भृगवश्च मुनयः । विशेविशे विडिति मनुष्यनाम (निघ० २।३।५) । यजमानरूपाय तस्मै तस्मै मनुष्याय तदुपकाराय । वनेषु ग्रामाद्बहिर्यजनाल्येष्वरण्यप्रदेशेषु यमग्निं विरुरुचुः दीपयन्ति स्म । किंभूतं यम् । चित्रं विविधकर्मोपयोगित्वेन आश्चर्यकारिणम् । अतएव विभ्वं विभुं विभुत्वशक्तियुक्तं यणादेशः ॥ १५ ॥

अस्य प्रत्नामनु द्युतꣳ शुक्रं दुदुह्रे अह्रयः । पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

[अस्य । प्रत्नाम् । अनु । द्युतम् । शुक्रम् । दुदुह्रे । अह्रयः । पयः । सहस्रसामितिसहस्र साम् । ऋषिम् ॥ १६ ॥]

इस अग्नि के पुरातननिहित दीप्त, शुभ्र, सहस्रधनों के प्रदाता तथा देवादि को गमनकारी दूध को गायों से अहीर (=दुहने वाले) दुहते हैं ॥ १६ ॥

उ० अस्य प्रत्नां गां प्रकृत्याग्निहोत्रब्राह्मणे श्रूयते । 'तामुहाग्निरभिदध्यौ मिथुन्येन यास्यामीति तां संबभूव तस्यां रेतः प्रासिञ्चत्' इत्यादि तदर्थाभिवादिन्येषा ऋग्भवति । अस्यैवाग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीं द्युतं दीप्तिं गवि अनुषक्तां शुक्ररूपापन्नां गाम् । दुदुह्रे दुदुहिरे दुग्धं क्षरन्ति दुहन्ति । का दुहन्ति क्षरन्ति काः । अह्रयः गावः । 'ह्री लज्जायाम्' अविद्यमानह्रियः अलज्जिता उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः । किं तच्छुक्रं या एता गावः क्षरन्ति पयः दुग्धम् । सहस्रसां सहस्रसंख्यानां चातुर्मास्यपशुसोमानां सनितारं संभक्तारम् । ऋषिद्रष्टृ । द्रष्टृत्वं च गवि सत् पयस्युपचर्यते । 'साहैनानुदीक्ष्य हिंचकार' इत्युपक्रम्य 'ते देवा विदांचक्रुरेष साम्नो हिंकारः' इत्येवमादिना ग्रन्थेन गोभिर्हिंकारो दृष्ट इत्येतत्प्रतिपादितम् । स एष मन्त्रो गां वाग्निं वा पयो वा स्तौति ॥ १६ ॥

म० गायत्र्यवत्सारदृष्टा गोऽग्निपयोदेवत्या । अस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनकालभवां द्युतमनु दीप्तिमनुसृत्य अह्रयः नास्ति ह्रीर्येषामीदृशा लज्जारहिता दोग्धारः ऋषिं गां शुक्रं शुद्धं पयो दुदुह्रे दुदुहिरे । दुहेर्लिटि 'इरयो रे' (पा० ६।४।७६) इति रेआदेशे रूपम् । 'ऋष गतौ' । अर्षति दोहनस्थाने गच्छतीति ऋषिर्गौः । तां होमार्थं दुग्धवन्तः । सायंदोहनकालेऽग्निप्रकाशाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पतिष्यतीति शङ्कया दोग्धॄणां लज्जा भवति । सत्यामग्निदीप्तौ स्कन्नशङ्कानुदयाल्लज्जाभावादह्रयो दोग्धारः । किंभूतामृषिम् । सहस्रसाम् । 'षोऽन्तकर्मणि' । सहस्रसंख्याकानि कर्माणि स्यति समापयति क्षीरदध्याज्यहविःप्रदानेनेति सहस्रसा ताम् । स्यतेः क्विप् । यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरं गां प्रकृत्याग्निहोत्रं ब्राह्मणे श्रूयते 'तासु हाग्निरभिदध्यौ मिथुन्येन यास्यामीति ताꣳ संबभूव तस्याꣳ रेतः प्रासिञ्चत्तत्पयोऽभवत्' (२।२।४।१५) इत्यादि । तदभिप्रायमेषा ऋग्वदति । अह्रयः गावः नास्ति ह्रीर्लज्जा यासां ता अह्रयः अलज्जाः उज्ज्वलाः प्रशस्या इत्यर्थः । मलिनो हि लज्जते । अह्रयो गावोऽस्याग्नेः प्रत्नां चिरन्तनीमात्मानुषक्तां द्युतं दीप्तिं शुक्रं शुक्ररूपापन्नां द्युतमेव पयो दुग्धं दुदुह्रे दुहन्ति क्षरन्ति । अग्निना शुक्ररूपेण सिक्ताः स्वकान्तिमेव गावो दुग्धरूपेण क्षरन्तीत्यर्थः । सहस्रसामृषिमिति विशेषणद्वयं पयसः । सहस्रं सनोति सहस्रसास्तम् । चातुर्मास्यपशुसोमानां संभक्तारम् । पुंस्त्वमार्षम् । 'जनसनखनक्रमगमो विट्' (पा० ३।२।६७) इति विट्प्रत्यये 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्'

(पा० ६।४।१४१) इत्याकारे वेलोपे सहस्रसा इति रूपम् । तथा ऋषिं द्रष्टारम् । गवि वर्तमानं द्रष्टृत्वं पयस्युपचर्यते । 'सा हैनानुदीक्ष्य हिंचकार' इत्युपक्रम्य 'ते देवा विदाञ्चक्रुरेष साम्नो हिङ्कारः' इत्यादिना ग्रन्थेन गोभिर्हिङ्कारो दृष्ट इति प्रत्यपादि । यद्वा सहस्रसामृषिमिति विभक्तिलिङ्गवचनव्यत्ययेन अहय इत्यस्य विशेषणद्वयम् । किंभूता अहयः । सहस्रसाः ऋषयः । पूर्ववदर्थो वा ॥ १६ ॥

तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ॥ १७ ॥

[तनूपाऽइतितनूपाः । अग्ने । असि । तन्वम् । मे । पाहि । आयुर्दाऽइत्यायुःदाः । अग्ने । असि । आयुः । मे । देहि । वर्चोदाऽइतिवर्चःदाः । अग्ने । असि । वर्चः । मे । देहि । अग्ने । यत् । मे । तन्वाः । ऊनम् । तत् । मे । आ । पृण ॥ १७ ॥]

हे अग्ने ! तुम शरीर के पावक या पवित्रकारी हो । अतः मेरे शरीर को पावन या पवित्र करो । तुम आयु को देने वाले हो । मुझे आयु प्रदान करो । हे अग्ने ! तुम ब्रह्मवर्चस् के देने वाले हो । तुम मुझे ब्रह्मवर्चस् प्रदान करो । हे अग्ने ! जो कुछ मेरे शरीर में न्यून है—उसे तुम मुझ में पूर्ण करो ॥ १७ ॥

उ० अथ यजूंषि । तनूपा अग्ने । हे भगवन्नग्ने, यस्त्वं स्वभावत एव अग्निहोत्रिणां तनूपा असि तनूः शरीरं तस्य गोपायिता भवसि स त्वं मे मम तन्वं पाहि गोपाय । आयुर्दा अग्नेऽसि यस्त्वमायुषो दातासि हे अग्ने, स आयुर्मे मम देहि । वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । यस्त्वमग्ने वर्चोदा असि स वर्चो मे देहि । यतो दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वान् तपसाग्निरिव ज्वलतीति प्रतिपत्तिस्तद्वर्च इत्युच्यते । हे अग्ने, यत् मे मम तन्वाः शरीरस्य ऊनं न्यूनम् अवखण्डितं तत् मे मम आपृण आपूरय ॥ १७ ॥

म० अथ यजूंषि चत्वार्यग्निदेवत्यानि । हे अग्ने, त्वं स्वभावत एव तनूपा असि अग्निहोत्रिशरीराणां पालकोऽसि । तनूं पाति पालयतीति तनूपाः । उदराग्नौ सत्यन्ने जीर्णे शरीरपालनमतो हे अग्ने, मे मम तन्वं शरीरं पाहि पालय । तन्वम् 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०) इत्यमि पूर्वरूपाभावे यणादेश इत्युक्तम् । हे अग्ने, त्वमायुर्दा असि आयुषो दाता भवसि । अतो मे ममायुर्देहि अपमृत्युपरिहारेण । यावत्कालं वपुष्युदराग्नेरौष्ण्यमुपलभ्यते तावन्न म्रियत इति प्रसिद्धम् । हे अग्ने, त्वं वर्चोदा असि वर्चसो दातासि । अतो मे वर्चो देहि । वैदिकानुष्ठानप्रयुक्तं तेजो वर्चः । यद्दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वांस्तपसाग्निरिव ज्वलतीति बुद्धिर्नृणां भवति । किंच हे अग्ने, मे मम तन्वाः मदीयशरीरस्य यदङ्गं चक्षुरादिरूपमूनं दृष्टिपाटवादिरहितं तदङ्गं मे आपृण सर्वतः पूरय ॥ १७ ॥

इन्धानास्त्वा शतꣳ हिमा द्युमन्तꣳ समिधीमहि । वयस्वन्तो वयस्कृतꣳ सहस्वन्तः सहस्कृतम् । अग्ने सपत्नदम्भनमदब्धासो अदाभ्यम् । चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय ॥ १८ ॥

[इन्धानाः । त्वा । शतम् । हिमाः । द्युमन्तमितिद्युमन्तम् । सम् । इधीमहि । वयस्वन्तः । वयस्कृतम् । वयःकृतमितिवयःकृतम् । सहस्वन्तः । सहस्कृतम् । सहःकृतमितिसहःकृतम् । अग्ने । सपत्नदम्भनमिति सपत्नदम्भनम् । अदब्धासः । अदाभ्यम् । चित्रावसो । चित्रवसोऽइतिचित्रवसो । स्वस्ति । ते । पारम् । अशीय ॥ १८ ॥]

हे अग्ने ! द्युतियुक्त, अन्न प्रदान करने वाले, शत्रु को अभिभूत करने वाला बल देने या करने वाले, शत्रु को दमन करने वाले और अहिंस्य तुम अग्नि को हविरान्नयुक्त, शत्रु को अभिभूत करने के बल से युक्त तथा सदा अहिंसित हम, समिधादि प्रदान करते (=प्रज्वलित करते हुए) सौ वर्षों तक दीपित करते रहें । हे स्पृहणीय वासकारिणि रात्रि ! अविनाश के साथ हम तेरे प्रातः छोर को प्राप्त करें (= जीवित रह प्रातः सूर्य के दर्शन करें) ॥ १८ ॥

उ० इन्धानास्त्वा महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना आग्नेयी । हे अग्ने, इन्धानाः । 'इन्धी दीप्तौ' । आदीपयन्तः प्रकाशयन्तस्त्वाम् । शतꣳ हिमाः शतं वर्षाणि द्युमन्तꣳ समिधीमहि दीप्तिमन्तं त्वां समिधीमहि संदीपयाम इत्यर्थः । वयस्वन्तो वयस्कृतम् । कथंभूतं त्वां कथंभूताश्च सन्तो वयं समिधीमहि । वयस्वन्तः । वय इत्यन्ननाम । अन्नवन्तः । वयस्कृतम् अन्नस्य कर्तारम् । सहस्वन्तः । सह इति बलनाम । बलवन्तः । सहस्कृतम् बलस्य कर्तारम् । 'अग्ने सपत्नदम्भनम्' हे भगवन्नग्ने, सपत्नदम्भनम् । सपत्नाः शत्रवः । दम्भोतिर्हिंसार्थः । सपत्नानां हिंसितारम् । अदब्धासः अदब्धा एव अदब्धासः । 'आज्जसेरसुक्' । अनुपहिंसिताः सन्तः । अदाभ्यम् अनुपहिंस्यम् । समिधीमहीत्यनुवर्तते । चित्रावसो रात्रिरुच्यते 'रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयꣳ संगृह्येव चित्राणि वसति' इति श्रुतिः । हे चित्रावसो, स्वस्ति । स्वस्तीत्यविनाशिनाम । अस्तिरभिपूजितः सु अस्तीति स्वस्त्या । ते तव पारम् अन्तम् । अशीय अश्नुयां व्याप्नुयाम् ॥ १८ ॥

म० अग्निदेवत्या महापङ्क्तिः । यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापङ्क्तिः । अत्र षष्ठः । रूनाक्षरः । हे अग्ने, शतं हिमाः शतं वर्षाणि अस्मदायुषि वर्तमानान् शतं संवत्सरान् त्वां समिधीमहि नैरन्तर्येण वयं दीपयामः । किंभूता वयम् । इन्धानाः त्वदनुग्रहेण दीप्यमानाः । तथा वयस्वन्तः । वय इति अन्ननाम (निघ० २।७।७) अन्नवन्तः । सहस्वन्तः बलवन्तः । सह इति बलनाम (निघ० २।९।१७) । अदब्धासः अदब्धाः अनुपहिंसिताः केनापि । दम्भोतिर्हिंसाकर्मा । 'आज्जसेरसुक्' (पा० ७।१।५०) इति असुक् । किंभूतं

त्वाम्। द्युमन्तं दीप्तिमन्तम्। वयस्कृतं वयोऽन्नं करोतीति वयस्कृत् तम्। सहस्कृतं सहो बलं करोतीति सहस्कृत् तम्। सपत्नदम्भनं सपत्नानां शत्रूणां हिंसितारम्। अदाभ्यम् केनापि हिंसितुमयोग्यम्। चित्रावसो, रात्रिदेवत्यं यजुरूर्ध्वपदिष्टम्। 'रात्रिर्वै चित्रावसुः सा हीयᳪ संगृह्येव चित्राणि वसति' (२।३।४।२२) इति श्रुतेश्चित्रावसुशब्देन रात्रिः। चित्राणि विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्धकाररूपाणि वसन्ति यस्यां रात्रौ सा चित्रावसुः। हे चित्रावसो रात्रे, स्वस्ति क्षेमं यथा तथा ते तव पारं समाप्तिमशीय व्याप्नवानि। अश्नोतेः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति शपो लुकि लिङ्युत्तमैकवचने रूपम्। यथा लोके मनुष्येषु सुप्तेषु चौरा गृहे प्रविशन्ति तद्वदत्र देवयजने रक्षांसि प्रविशन्तीति शङ्कया तन्निवारणाय रात्रिप्रार्थनम्॥ १८॥

सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसागथाः समृषीणाᳪस्तुतेन। सं प्रियेण धाम्ना समहमायुषा सं वर्चसा सं प्रजया सᳪरायस्पोषेण ग्मिषीय॥ १९॥

[सम्। त्वम्। अग्ने। सूर्यस्य। वर्चसा। अगथाः। ऋषीणाम्। स्तुतेन। प्रियेण। धाम्ना। अहम्। आयुषा। वर्चसा। प्रजयेतिप्र। जया। रायः। पोषेण। ग्मिषीय॥१९॥]

हे अग्ने! तुम सूर्य के तेज तथा ऋषियों के संस्तवन के साथ सम्प्राप्त हुए हो। तुम अपने प्रिय तेज के साथ आए हो हे अग्ने! मैं आयुष्य, ब्रह्मवर्चस्, सन्तान तथा धन की अभिवृद्धि के के साथ संगत होऊँ॥ १९॥

उ० सं त्वमग्ने। अथोपविश्य जपति। आहवनीय उच्यते। समित्ययमुपसर्गः अगथा इत्यनेनाख्यातेन संबध्यते। समगथाः संगतस्त्वम् अग्ने, सूर्यस्य संबन्धिना वर्चसा तेजसा। श्रुतिमन्त्रं विवृणोति 'तद्यदस्तं यन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति तेनैतदाह' इति। समृषीणां स्तुतेन संगतस्त्वमग्ने, ऋषीणां संबन्धिभिर्मन्त्रैः। 'तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाह'। संप्रियेण धाम्ना संगतस्त्वं प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः। 'धामानि त्रीणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि' इति श्रुतिः। 'आहुतयो वा अस्य प्रियं धाम' इति। यथा त्वमग्ने, एतैस्त्रिभिः संगतः एवं त्वत्प्रसादादहमपि आयुषा वर्चसा तेजसा अन्नेन वा प्रजया पुत्रादिकया रायस्पोषेण। राय इति धननाम। धनस्य पोषेण पुष्ट्या ग्मिषीय। गमेरेतद्रूपम्। संगच्छेयम्। आयुःप्रभृतीनि मम सन्त्वित्यर्थः॥ १९॥

म० 'सं त्वमित्युपविश्येति' (का० ४।१२।४)। उपप्रयन्त इत्यादिभिश्चित्रावसो इत्यन्तैर्मन्त्रैरुत्थानमत्र उपविश्येति विशेषः। हे अग्ने, त्वं सूर्यस्य वर्चसा तेजसा समगथाः रात्रौ सङ्गतोऽसि। 'तद्यदस्तं यन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति तेनैतदाह' (२।३।४।२४) इति श्रुतेः। ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतेन स्तोत्रेण समगथाः। बहवो मन्त्रा अग्निं स्तुवन्ति। 'तद्यदुपतिष्ठते तेनैतदाह' (२।३।४।२४) इति श्रुतेः। प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः समगथाः। 'आहुतयो वा अस्य प्रियं धाम' (२।३।४।२४) इति श्रुतेः। यथा त्वमेतैस्त्रिभिः सङ्गतः एवमहमपि त्वत्प्रसादादायुषा अपमृत्युदोषरहितेन संग्मिषीय संगतो भूयासम्। तथा वर्चसा विद्यैश्वर्यादिप्रयुक्ततेजसा संग्मिषीय। यथा प्रजया पुत्रादिकया संग्मिषीय, तथा रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या संग्मिषीय। आयुरादीनि मम सन्त्वित्यर्थः। समगथाः गमेः 'समो गम्यृच्छि' (पा० १।३।२९) इत्यादिना तङ्मध्यमैकवचने लुङि सिचि 'गमश्च' (पा० ३।२।४७) इति सिचः कित्त्वे 'अनुदात्तोपदेश—' (पा० ६।४।३७) इत्यादिना मलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' (पा० ८।२।२७) इति सिचो लोपे रूपम्। ग्मिषीय। गमेराशीर्लिङि उत्तमैकवचने 'इटोऽत्' (पा० ३।४।१०६) इत्यकारे परे सीयुटि कृते छान्दसे इडागमे 'गमहन—' (पा० ६।४।९८) इत्युपधालोपे रूपम्॥ १९॥

अन्धस्थान्धो वो भक्षीय महस्थ महो वो भक्षीयोर्जस्थोर्जं वो भक्षीय रायस्पोषस्थ रायस्पोषं वो भक्षीय॥ २०॥

[अन्धः। स्थ। अन्धः। वः। भक्षीय। महः। स्थ। महः। वः। भक्षीय। ऊर्जः। स्थ। ऊर्जम्। वः। भक्षीय। रायः। पोषः। स्थ। रायः। पोषम्। वः। भक्षीय॥ २०॥]

हे गायों! तुम दुग्धादि अन्नों (= पोषक पदार्थों) वाली हो। मैं तुम्हारे उस दुग्धादि अन्न को लाभ करूँ। तुम दूध-दही-घृतादि दश तेजों या बलों वाली हो। मैं तुम्हारे उन दूध-दही प्रभृति दश तेजों या बलों को लाभ करूँ। तुम बलस्वरूपिणी हो। मैं तुम्हारे बल को प्राप्त करूँ। तुम धन की पुष्टि हो। मैं तुम्हारी धन की पुष्टि (= संख्यावृद्धि) को लाभ करूँ॥ २०॥

उ० अथ गामभ्येति। अन्धस्थ अन्ध इत्यन्ननाम। श्रुत्या तु लक्षणया वीर्यमित्युक्तम्। यानि वो वीर्याणि यानि वो महांसीति यतो यूयं वीर्यहेतुभूतमन्धः स्थ भवथ अतोऽन्धः वः युष्मत्संबन्धि भक्षीय। भजतेरेतद्रूपं न भक्षयतेः। भजेयम्। महस्थ। महश्शब्देन तस्यै शृतं तस्यै शिर इत्यादीनि दश वीर्याणि उच्यन्ते। यतो महस्थ अतो महो वीर्यं वो भक्षीय। ऊर्जस्थ ऊर्जशब्दो रसवचनः। यतो यूयमूर्जस्थ अत ऊर्जं वो भक्षीय। रायस्पोषस्थ। यतो यूयं धनपुष्टिकराः स्थ अतो धनपोषम् ऊर्जं वो भक्षीय॥ २०॥

म० 'गां गच्छत्यन्धस्थेति'। (का० ४।१२।५) अन्धस्थ रेवती रमध्वमिति यजुर्द्वयेन गां गच्छति। गौर्देवता। हे गावः। यूयमन्धस्थ अन्नरूपाः स्थ। क्षीराज्यादिरूपस्यान्नस्य जनकत्वादन्नत्वोपचारः। अतो भवत्प्रसादाद्वो युष्मत्संबन्धि अन्धः क्षीराज्यादिरूपमन्नमहं भक्षीय सेवेय। 'भज सेवायाम्' इत्यस्याशीर्लिङ्युत्तमैकवचने रूपम्। तथा यूयं महस्थ पूज्यरूपाः स्थ। 'मह पूजायाम्'। अतो वो युष्माकं पूज्यानां प्रसादादहमपि महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय। गौर्नं पदा स्प्रष्टव्ये-

स्यादिस्मृतेर्गवां पूज्यत्वप्रसिद्धिः। यद्वा महःशब्देन दश वीर्याण्युच्यन्ते । तानि यथा 'गौर्वै प्रतिधुक् तस्यै श्वतं तस्यै शरस्तस्यै दधि तस्यै मस्तु तस्या आतञ्चनं तस्यै नवनीतं तस्यै घृतं तस्या आमिक्षा तस्यै वाजिनम्' इति श्रुत्युक्तानि। प्रतिधुक् तत्कालदुग्धम् । श्वतमुष्णं तत् । शरो दुग्धमण्डः । मस्तु दधिरसः । आतञ्चनं दधिपिण्डः । आमिक्षा स्फुटितं दुग्धम् । वाजिनमामिक्षाजलमिति श्रुत्यर्थः । एतद्दशवीर्यरूपा यूयं स्थ । अतो वो महो वीर्यमहं सेवेयेत्यर्थः । तथा यूयमूर्जस्थ बलरूपाः स्थ । गोक्षीरादेर्बलहेतुत्वात् बलरूपत्वोपचारः । 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' । वो युष्माकं प्रसादादूर्जं मदीय बलं सेवेय । तथा रायस्पोषस्थ धनपुष्टिरूपाः स्थ । वैश्या हि क्षीराज्यादिक्रयेण धनं पुष्णन्ति अतो धनपुष्टित्वोपचारः । वो युष्माकं प्रसादाद्रायस्पोषं धनपुष्टिं मदीय सेवेय । अन्ध स्थेत्यादौ 'खर्परे शरि—' (पा० ८।३।३६ वा० १) विसर्गलोपः ॥ २० ॥

रेव॑ती रम॑ध्वम॒स्मिन्योना॑व॒स्मिन् गो॒ष्ठे॒ऽस्मिँल्लो॒के॒ऽस्मिन्क्षये॑ । इ॒हैव स्त॒ माप॑गात ॥ २१ ॥

[रेव॑तीः । रम॑ध्वम् । अ॒स्मिन् । योनौ॑ । गो॒ष्ठे । गो॒स्थ॒ऽइति॑गो । स्थे । लो॒के । क्षये॑ । इ॒ह । ए॒व । स्त॒ । मा । अप॑ । गा॒त ॥ २१ ॥]

हे गायों ! धनवती तुम इस यज्ञ के गोदोहनस्थान में रमो इस गोशाला में, यजमान के इस दृष्टिपथ में और इस मेरे गृह में तुम रमो । हे गायों ! तुम यहीं रहो। कहीं दूर मत चली जाओ ॥ २१ ॥

उ० रेवती रमध्वम् । हे रेवत्यो धनवत्यः गावः, रमध्वं रतिं कुरुत । अस्मिन् योनौ । अस्यां गोयूथसंबन्धिन्यां प्रजनन्यां रमध्वमित्यनुवर्तते। अस्मिन् गोष्ठे अस्मिन् गोवाटे रमध्वम् । अस्मिँल्लोके । 'लोकृ दर्शने' । मदीये अस्मिन्नवलोकने रमध्वम् । अस्मिन् क्षये गृहे रमध्वम् । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तः क्षयशब्दः । किंच 'इहैव स्त मापगात' इहैव यजमानगृहे स्त भवत। माऽपगात मा अपगच्छत यजमानं परित्यज्य ॥ २१ ॥

म० हे रेवतीः रेवत्यः धनवत्यो गावः, धनहेतुत्वेन धनवत्त्वं गवाम्। रयिर्विद्यते यासां ता रेवत्यः। रयिशब्दात् मतुप्। 'रयेर्मतौ बहुलम्' (पा० ६।१।३७ वा० ४) इति रयेर्मतौ परे संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' (पा० ६।१।१०८) इति पररूपम्। 'आद्गुणः' (पा० ६।१।८७)। 'पशवो वै रेवन्तः' (२।३।४।२६) इति श्रुतेः। हे रेवत्यः, अस्मिन्योनौ दृश्यमानेऽग्निहोत्रहविर्दोहनस्थाने यूयं रमध्वं क्रीडत दोहनादूर्ध्वमस्मिन् गोष्ठे यजमानसंबन्धिगोवाटे रमध्वम् । गोष्ठशब्देन गृहाद्बहिर्विश्रम्भेण संचारप्रदेशः । सर्वदास्मिन् लोके 'लोकृ दर्शने' यजमानदृष्टिविषये रमध्वम्। रात्रौ अस्मिन् क्षये यजमानगृहे रमध्वम्। 'क्षयो निवासे' (पा० ६।१।२०१) इत्याद्युदात्तः। क्षयशब्दो निवासवाची । किंच । इहैव स्त यजमानगृहे एव भवत। मा अपगात अन्यत्र मा गच्छत। 'इणो गा लुङि' (पा० २।४।४५) इति एतेर्लुङि गादेशे रूपम् ॥ २१ ॥

स॒ꣳहि॒तासि॒ विश्वरूप्यू॒र्जामावि॑श गौप॒त्येन॑ । उप॑ त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे॒ दोषा॑वस्तर्धि॒या व॒यम् । नमो॒ भर॑न्त॒ एम॑सि ॥ २२ ॥

[स॒ꣳहि॒तेति॑सम् । हि॒ता । अ॒सि॒ । वि॒श्व॒रू॒पीति॑विश्व । रू॒पी । ऊ॒र्जा । मा॒ । आ । वि॒श॒ । गौप॑त्येन॑ । उप॑ । त्वा॒ । अ॒ग्ने॒ । दि॒वेदि॑व॒ऽइति॑दि॒वे । दिवे॑ । दोषा॑वस्त॒रिति॒दोषा॑ । व॒स्तः॒ । धि॒या । व॒यम् । नम॑ः । भर॑न्तः । आ । इ॒म॒सि॒ ॥ २२ ॥]

(गाय को छूते हुए—) हे गाय ! तुम यज्ञकार्यों में संलग्न हो और अनेक रूपोंवाली हो। हे गाय ! तुम बल तथा गोपतित्व के द्वारा मुझ में प्रविष्ट होओ (=इत्यादि के द्वारा मुझे बल दो और स्थिर रूप में मेरे घर में रहकर तुम गोपति बनाओ)। हे रात्रि में निवास करने वाले अग्नि ! हम प्रतिदिन तुम्हें स्तुति से संस्तुत करते हैं। हविरन्न को भेंट करते हुए या धारण किए हुए हम तुम्हें सम्प्राप्त होते हैं ॥ २२ ॥

उ० गामभिमृशति । संहितासि संलग्नासि यज्ञहोमसंबन्धेन। अथवा संदधाति क्षीणान् प्राणिनः स्वपयोभिरिति संहिता । विश्वरूपी । शुक्लकृष्णादिभेदैः पशूनां वैश्वरूप्यम्। या त्वं संहितासि विश्वरूपी च सा ऊर्जा अन्नेन माम् आविश । गौपत्येन च । गवां पतित्वं गौपत्यम् । गार्हपत्यमुपतिष्ठते तिसृभिर्गायत्रीभिः । उप त्वाग्ने । उपेत्ययमुपसर्ग एमसीत्यनेनाख्यातपदेन सह संबध्यते । इमसीति लिङ्गे छन्दसि वर्तमानार्थे मस् । लिटि 'इदन्तो मसि' इति रूपम्। उपेम उपेयाम उपगच्छामः त्वाम्। हे अग्ने, दिवेदिवे अहन्यहनि । हे दोषावस्तः। दोषेति रात्रिनाम। 'वस निवासे' रात्र्यां वसनशीलो दोषावस्ता तस्य संबोधनं हे दोषावस्तः। 'अग्नौ ह वै देवा' इत्युपक्रम्य 'तौ संगृह्य रात्रिं प्रविवेश' इति यदनेनेतिहासेनोच्यते तदयं मन्त्रो दृष्ट्वाह दोषावस्तरिति । धिया बुद्ध्या प्रोक्तम्। यतमनस्काः श्रद्दधानाः वयं नमोभरन्तः । नम इत्यन्ननाम । अन्नं बिभ्रतः उप आ इमसीत्याख्यातपदं व्याख्यातमेव ॥ २२ ॥

म० 'सꣳहितेत्यालभते' (का० ४।१२।६) इति । गामित्यनुवर्तते। हे गौः, त्वं संहितासि क्षीराज्यरूपहविर्दानाय यज्ञकर्मभिः संयुक्तासि। किंभूता। विश्वरूपी विश्वं रूपं यस्याः सा । शुक्लकृष्णादिबहुरूपैर्युक्ता । सा त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन गौपत्येन गोस्वामित्वेन मामाविश सर्वतः प्रविश । त्वत्प्रसादान्मम बहुविधो रसो बहुविधं गोस्वामित्वं च संपद्यतामित्यर्थः । 'गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उप त्वेतीति' (का० ४।१२।७) उप त्वा । तिस्रो गायत्र्य आग्नेय्यो मधुच्छन्दोदृष्टाः । हे दोषावस्तः हे अग्ने, दोषा रात्रिस्तस्यामपि वसति अजस्रं धार्यमाणत्वान्नोपशाम्यतीति दोषावस्ता । यद्वा अग्नौ हे देवाः, इत्युपक्रम्य तैः संगृह्य रात्रिं प्रविवेशेतीतिहासेन अग्ने रात्रौ प्रवेश उक्तस्तमयं मन्त्र आह । हे दोषावस्तः रात्रौ वसनशील गार्हपत्य, दिवेदिवे प्रतिदिनं वयं यजमानाः त्वा त्वामुप एमसि त्वां प्रत्यागच्छामः। 'इदन्तो मसि'। किंभूता

वयम् । धिया श्रद्धायुक्तया बुद्ध्या नमोभरन्तः नमस्कारं संपादयन्तः । यद्वा नम इत्यन्ननाम (निघ० २।७।२१) । अन्नं हविर्बिभ्रतः ॥ २२ ॥

राजन्तमध्वराणाँ गोपामृतस्य दीदिविम् । वर्धमानꣳ स्वे दमे ॥ २३ ॥

[राजन्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । ऋतस्य । दीदिविम् । वर्द्धमानम् । स्वे । दमे ॥ २३ ॥]

यज्ञों में शोभमान, सत्य के रक्षक, देदीप्यमान तथा अपने गार्हपत्यादि वेदिगृह में सदा वर्धनशील अग्नि को हम आह्वान करते हैं ॥ २३ ॥

उ० राजन्तमध्वराणाम् । अस्मिन्मन्त्रे आख्यातं नास्ति । तमतोऽधस्तनमन्त्रे यदाख्यातं तदनुवर्तते । राजन्तं दीप्यमानम् । अध्वराणां गोपां यज्ञानां गोप्तारम् । ऋतस्य दीदिविम् सत्यस्य दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदति तदभिप्रायमेतत् । वर्धमानम् चातुर्मास्यपशुसोमैः । स्वे दमे स्वकीये यज्ञगृहे । दम इति गृहनाम । दास्यन्ति हि गृहस्थाः । उप आ इमसीत्यनुवर्तते ॥ २३ ॥

म० क्रियापदमनुवर्तते । वयमीदृशमग्निमुपैमः । कीदृशम् । राजन्तं दीप्यमानमध्वराणां गोपां गोपायतीति गोपास्तं यज्ञानां गोप्तारम् । ऋतस्य सत्यवचनलक्षणस्य व्रतस्य दीदिविं दीपयितारम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहीत्वा सत्यं वदतीत्याशयः । स्वे दमे अस्मदीये गृहे वर्धमानं चातुर्मास्यसोमपश्वादिभिरभिवृद्धिं गच्छन्तम् । दाम्यन्ति गृहस्था यत्रेति दमो गृहम् । दिवेः किप्रत्ययो बाहुलकात् । लिङ्वद्भावात् द्वित्वम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः । देवयतीति दीदिविः ॥ २३ ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ॥ २४ ॥

[सः । नः । पितेवेतिपिता । इव । सूनवे । अग्ने । सूपायनऽइतिसु । उपायनः । भव । सचस्व । नः । स्वस्तये ॥ २४ ॥]

हे अग्ने ! वह तुम हमारे लिए सुप्राप या शुभ उपायों वाले होओ; जैसे पिता पुत्रों के लिए होता है। हे अग्ने ! तुम हमारे अविनाश के लिए हमसे संगत होओ ॥ २४ ॥

उ० स नः पितेव । यस्त्वमुक्तगुणः सोऽस्माकं पिता इव सूनवे पुत्राय हे भगवन्नग्ने, सूपायनः सुखोपगमनो भव । किंच सचस्वा नः स्वस्तये । सचस्व सेवस्व नः अस्मान् स्वस्तये अविनाशाय ॥ २४ ॥

म० हे अग्ने गार्हपत्य, स पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वं नोऽस्माकं सूपायनो भव । सुखेनोपैतुं शक्यः सूपायनः । सुष्ठुप्राप्तुं शक्यो भव । तत्र दृष्टान्तः । सूनवे पितेव यथा पुत्राय पिता भयं विना सुखेन प्राप्तुं शक्यः । किंच नोऽस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सचस्व अनेन कर्मणा समवेतो भव । 'षच समवाये' इति धातुः । यद्वा सचस्व सेवस्व । 'षच सेवने' ॥ २४ ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः । वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमꣳ रयिं दाः ॥ २५ ॥

[अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरूथ्यः । वसुः । अग्निः । वसुश्रवाऽइतिवसु । श्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्तममितिद्युमत् । तमम् । रयिम् । दाः ॥ २५ ॥]

हे अग्ने! तुम हमारे लिए निकटतम देव हो और रक्षक हो। तुम हमारे कल्याणकारी तथा गृह के हितू (=गृहपति) होओ। धन स्वरूप और धनदान के द्वारा विश्रुत तुम आभिमुख्य से हममें व्याप्त होओ। हे अग्ने ! तुम हमें अत्यन्त प्रकाशयुक्त स्वर्णादि धन दो ॥ २५ ॥

उ० अग्ने, त्वं नः । चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः । हे भगवन्नग्ने, त्वं नो अन्तमः त्वमस्माकं निकटतमः । अन्तिकशब्दस्य तमप्येतद्रूपम् । ब्रह्मचर्यप्रभृति अग्निमुपासते तदभिप्रायमेतत् । देशविवक्षया वा । संनिकृष्टो ह्यग्निर्विप्रकृष्टा ह्यन्या देवताः । उत त्राता । अपिच स्वभावत एव सर्वप्राणिनां पालयितासि । यत एवम् अतो ब्रूमः । शिवो भवा वरूथ्यः । शिवः शान्तो भव । वरूथमिति गृहनाम । वरूथाय हितो वरूथ्यः । वसुरग्निः । अग्निशब्द आमन्त्रितविभक्त्या विपरिणम्यते वाक्यसंबन्धात् । हे अग्ने, यस्त्वं वसुः वासयिता जमानाम् । यद्वा वसु धनम् । तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन्नुपस्कर इव भवसि । वसुश्रवाः वसुश्रवाश्च वसुना धनदानेन यः श्रूयते स वसुश्रवाः । धनदानैरित्यर्थः । सः अच्छानक्षि । 'अच्छाभेरासुमिति शाकपूणिः' । नक्षतिराप्नोतिकर्मा । अभिव्याप्नुहि अस्मान् । किंच द्युमन्तं दीप्तिमन्तम् । रयिं धनम् । दाः देहि ॥ २५ ॥

म० चतस्रो द्विपदा विराज आग्नेय्यः । दशार्णपादा विराट् बन्ध्वादिदृष्टाः । हे अग्ने गार्हपत्य, त्वं नोऽस्माकमन्तमः अन्तिकतमः सर्वदा समीपवर्ती भव । 'अम् गतौ' भजने शब्दे अमति समीपं प्राप्नोतीत्यम् क्विप् अतिशयितोऽम् अन्तमः अम्शब्दात्तमप् । यद्वान्तिकशब्दात्तमपि पृषोदरादित्वेन साधुः । उतापि च त्राता पालयिता । शिवः शान्तः । वरूथ्यः वरूथाय हितो वरूथ्यः तादृशश्च भव । पुत्रादिसमूहो वरूथः । यद्वा वरूथं गृहम् । तस्मै हितो भव । किंभूतः त्वम् । वसुः वासयतीति वसुः । जनानां वासयिता । तथा अग्निः । अङ्गतीत्यग्निः । 'अगि गतौ' । आहवनीयादिरूपेण गमनशीलः । तथा वसुश्रवाः वसुना धनेन श्रवः कीर्तिर्यस्यासौ वसुश्रवाः । धनप्रदोऽयमिति यस्य कीर्तिरित्यर्थः । किंच हे अग्ने, त्वमच्छा नक्षि अभिव्याप्नुहि अस्मान् । 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः'

(निरु० ५।२८)। नशिराप्नोतिकर्मा। यद्वा हे अच्छ निर्मलभाव अग्ने, नक्षि अस्मद्धोमस्थानं गच्छ। 'नक्ष गतौ'। यदा यदा वयं जुहुयामस्तदा समागच्छेत्यर्थः। किंच द्युमत्तमं रयिं दाः अतिदीप्तियुक्तं रयिं धनं देहि। ददातेर्लुङि रूपम्। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यडभावः ॥ २५ ॥

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः। स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्या णो अघायतः समस्मात् ॥ २६ ॥

[तम्। त्वा। शोचिष्ठ। दीदिवऽइतिदीदि। वः। सुम्नाय। नूनम्। ईमहे। सखिभ्यऽइतिसखि। भ्यः। सः। नः। बोधि। श्रुधि। हवम्। उरुष्य। नः। अघायतः। अघयतऽइत्यघ। यतः। समस्मात् ॥ २६ ॥]

हे प्रवृद्धज्वाल अग्ने! तुम देदीप्यमान अग्नि को मैं मित्रों के निमित्त धन के लिए याचित करता हूँ। वह तुम हमें अपना जानो। हमारे आह्वान को जानो और हे अग्ने! तुम हमें सम्पूर्ण हिंसकवर्ग से बचाओ ॥ २६ ॥

उ० तं त्वा शोचिष्ठ। यस्त्वमुक्तगुणस्तं त्वां ब्रवीमि हे अग्ने, शोचिष्ठ शोचिष्मत्तमः शोचिरिति ज्वालानामसु पठितम्। छान्दसो मतुब्लोपः। दीदिवः संदीप्यस्य। दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिटि क्वस्वन्तस्य रूपम्। सुम्नाय। द्वितीयार्थे चतुर्थी। सुम्नम्। नूनं निश्चयेन। ईमहे याचामहे। त्वत्तोऽवश्यं सुखं भवतीत्यभिप्रायः। सखिभ्यः सखिभ्योऽर्थाय। सुम्नं नूनमीमह इत्यनुषङ्गः। स नो बोधि। यस्त्वमुक्तगुणः सोऽस्माकं बुध्यस्वाभिप्रायम्। बुध्वा च श्रुधी हवम् शृणु अस्मदीयमाह्वानम्। श्रुत्वा चाह्वानम् उरुष्याणः उरुष्यती रक्षतिकर्मा। रक्ष अस्मान्। कुतो रक्ष। अघायतः अघं पापं य इच्छति स अघायत् तस्मादघायतः शत्रोः। समस्मात् सर्वस्मात् ॥ २६ ॥

म० हे शोचिष्ठ दीप्तिमत्तम, हे दीदिवः सर्वस्य दीपयितः, तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं त्वा त्वां सखिभ्योऽर्थाय सुम्नाय। द्वितीयार्थे चतुर्थी। सुम्नं सुखं नूनं निश्चयेन ईमहे याचामहे। यद्वा सुम्नाय सुखार्थं सखिभ्योऽस्मत्सखीनामुपकाराय च त्वामीमहे। स त्वं नोऽस्मान् भवत्सेवकान् बोधि बुध्यस्व। हवमस्मदीयमाह्वानं श्रुधी शृणु। समस्मात्सर्वस्मात् अघायतः शत्रोर्नोऽस्मानुरुष्य रक्ष। समशब्दः सर्वपर्यायः। शोचिरिति ज्वालानाम। शोचिरस्यास्तीति शोचिष्मान् मतुप्। अतिशयेन शोचिष्मान् शोचिष्ठः। 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा०५।३।५५) 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५।३।६५) इतीष्ठनि मतुपो लुक्। दीदिवः दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिडादेशक्वसन्तस्य रूपम्। 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' (पा० ८।३।१) इति रुत्वम्। बोधि। 'बुध ज्ञाने' लोण्मध्यमैकवचने 'सेर्ह्यपिच्च' (पा० ३।४।८७) इति हिः। 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति शपो लुक् 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (पा० ६।४।१०१)। छन्दसि गुणे घलोपौ। श्रुधी। 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि' (पा० ६।४।१०२) इति हेर्धिः। संहितायाम् 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति दीर्घः। उरुष्य उरुष्यती रक्षणकर्मा। 'ऋचि तुनुघ—' (पा० ६।३।१३३) इत्यादिना दीर्घः। 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' (पा० ८।४।२७) इति न इत्यस्य णत्वम्। अघायतः। अघं परस्यति अघायति। 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) इत्यत्र 'छन्दसि परेच्छायामपि वक्तव्यम्' इति क्यच् 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७।४।३७) इत्याकारः। अघायतीति अघायन् तस्मात् अघायतः शतृप्रत्यये रूपम् ॥ २६ ॥

इड एह्यदित एहि काम्या एत। मयि वः कामधरणं भूयात् ॥ २७ ॥

[इडे। आ। इहि। अदिते। आ। इहि। काम्याः। आ। इत। मयि। वः। कामधरणमितिकाम। धरणम्। भूयात् ॥ २७ ॥]

हे इडे (= अदिति)! तुम आओ। हे देवमाता अदिते! तुम आओ। कामनायोग्य तुम दोनों यहाँ आओ। तुम दोनों का मुझमें अभीष्टसंधारण होवे ॥ २७ ॥

उ० गां गच्छति। इड एहि इडा मनोर्दुहिता अदितिर्देवमाता। इडेव मनोरस्मान्प्रत्येहि। अदितिरिवादित्यानामस्मान् प्रत्येहि अनिजायामनिदितौ च इडा। अदितिशब्दप्रयोग उपमार्थः। अतस्मिंस्तच्छब्दस्तद्वदतिदेशार्थः। गामभिमृशति। काम्या एत। 'मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टाः' इति श्रुतिः। हे काम्याः, आ इत एत आगच्छत। मयि वः युष्माकम्। कामधरणम् कामा यस्मिन् ध्रियन्ते तत्कामधरणम् श्रुतिर्व्याचष्टे अहं वः प्रियो भूयासमिति ॥ २७ ॥

म० 'गां गच्छतीड एहीति' (का० ४।१२।८)। द्वे यजुषी गव्ये। हे इडे, एहि। हे अदिते, एहि आगच्छ होमस्थानम्। इडा मनोर्दुहिता। अदितिर्देवमाता। इडा मनुमिवास्मानेहि। अदितिरादित्यानिवास्मानेहि। अतस्मिंस्तच्छब्दस्तद्वदतिदेशार्थः। 'काम्या एतेत्यालभते' (का० ४।१२।९) इति गामालभते। मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टा इति काम्याः। हे काम्याः सर्वैः कामयितव्याः, यूयमेत आ इति आगच्छत। वो युष्माकं कामधरणं कामानां धरणमपेक्षितफलधारकत्वं यदस्ति तत् मयि अनुष्ठातरि भूयात्। युष्मत्प्रसादादहमभीष्टफलस्य धारयिता भूयासमित्यर्थः। अहं वः प्रियो भूयासमिति श्रुतिर्व्याचष्टे ॥ २७ ॥

सोमानꣳ स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते। कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ २८ ॥

[सोमानम्। स्वरणम्। कृणुहि। ब्रह्मणः। पते। कक्षीवन्तम्। यः। औशिजः ॥ २८ ॥]

हे बृहस्पते! तुम सोम के अभिषवकर्त्ता (= सोमयाजी) तथा स्तोता को कक्षीवान् के समान (सम्पन्न वा ऋषि) बनाओ—जो (कक्षीवान्) उशिक् का पुत्र है ॥ २८ ॥

उ० अग्निमीक्षमाणो जपति । सोमानं स्वरणम् । ब्रह्मणस्पत्यो गायत्रस्तृचः । बृहस्पतिरेव ब्रह्मणस्पतिः । हे ब्रह्मणस्पते, सोमानम् । 'षूञ् अभिषवे' 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपः' । 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते' इति मनिन् । सोमानं सोतारं पातारमिति पर्यायाः । केषां सोतारम् । सामर्थ्यात् सोमानाम् । स्वरणम् । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' । शब्दयितारं सोतारं च सोमानां स्तोतारं च देवानाम् । कृणुहि कुरु धनप्रदानैः । ब्रह्मणस्पते । कमिव । कक्षीवन्तम् लुप्तोपममेतत् । कक्षीवन्तमिव ऋषिं दीर्घतमसः पुत्रम् । यः औशिजः । उशिजः पुत्रः उशिक् माता अस्यासीत् ॥ २८ ॥

म० 'सोमानमित्यनुदकं व्रतोपायनवत्' (का० ४।१२।१०) । व्रतेत्यपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन्नवर्चं जपतीति सूत्रार्थः । सोमानं स्वरणं तृचो गायत्रो ब्रह्मणस्पतिदेवत्यस्तेनैव दृष्टः । अग्निमीक्षमाणस्य यजमानस्य जपे विनियुक्तः । हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य पालक, सोमानं सोमानामभिषोतारम् । स्वरणं 'स्वृ शब्दोपतापयोः' शब्दयितारम् । कृणुहि कुरु । मामिति शेषः । सुनोतीति सोमा तम् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति मनिन् । स्वरतीति स्वरणः । नन्द्यादित्वात् ल्युः । सोमयागकर्तारं स्तुतिरूपशब्दयुक्तं च धनप्रदानैर्मां कुर्वित्यर्थः । तत्रोपमानमुच्यते । कक्षीवन्तं कक्षीवन्नामकमृषिं दीर्घतमःपुत्रं यथा सोमयागयुक्तं स्तुतियुक्तं च कृतवानसि तथा मां कुरु । उपमानद्योतक इवशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । कोऽसौ कक्षीवान् । य औशिजः उशिजः पुत्रः । उशिक् कक्षीवतो माता ॥ २८ ॥

यो रेवान् यो अमीवहा वसुवित् पुष्टिवर्धनः । स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २९ ॥

[यः । रेवान् । यः । अमीवहेत्यमीव । हा । वसुविदितिवसु । वित् । पुष्टिवर्द्धनऽइतिपुष्टि । वर्द्धनः । सः । नः । सिषक्तु । सिसक्त्विति सिसक्तु । यः । तुरः ॥ २९॥]

जो धनवान् है; जो रोगों का नाश करने वाला है; धनप्रापक है और जो अन्नादि की पुष्टि को बढ़ाने वाला है। वह अग्नि हमसे संगत होवे—जो अत्यन्त क्षिप्रकारी है ॥ २९ ॥

उ० यो रेवान् । रै इति धननाम । यो ब्रह्मणस्पतिर्धनवान् । यश्च अमीवहा । अमीवा व्याधिः । व्याधेर्हन्ता । वसुवित् । वसुनो धनस्य सारासारतां वेत्ति विदित्वा च यथायोग्यं स्तोतृभ्यो ददाति । पुष्टिवर्धनः । 'पुष पुष्टौ' पुष्टेः पोषस्य वर्धयिता । सः नः सिषक्तु 'सिपक्ति सचते' इति सेवमानस्य । सोऽस्मान् सेवताम् । यस्तुरः यस्त्वरणः अविलम्बकारी । यद्वा पुत्रः प्रार्थ्यते । हे ब्रह्मणस्पते, यः पुत्रः धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता । ज्योतिःशास्त्राभिप्रायमेतत् । धनस्य च लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता सोऽस्मान् पुत्रः सेवताम् । यस्तुरः शीघ्रकारी । कालातिक्रमो हि प्रत्यग्रं कार्यरसं पिबतीत्याहुः ॥ २९ ॥

म० यो ब्रह्मणस्पतिः रेवान् धनवान् । यश्चामीवहा अमीवस्य रोगस्य हन्ता । 'अम रोगे' । 'अमेरीवः' । वसुवित् वसु धनं वेत्तीति । यश्च पुष्टिवर्धनः पोषणस्य वर्धयिता । यश्च तुरः 'तुर वेगे' 'इगुपध–' (पा० ३।१।१३५) इति कः । वेगवान् अविलम्बितकारी । स ब्रह्मणस्पतिर्नोऽस्मान् सिपक्तु सेवताम् । 'सिपक्ति सचते इति सेवमानस्य' (निरु० ३।२१) यद्वा अनयर्चा पुत्रः प्रार्थ्यते । यः पुत्रो रेवान्धनवान् यश्च व्याधेर्हन्ता जपादिना यो धनस्य लब्धा पुष्टेश्च वर्धयिता यः तुरः शीघ्रकारी तादृशः पुत्रोऽग्नेः प्रसादान्नोऽस्मान् सिपक्तु सेवताम् ॥ २९ ॥

मा नः शꣳसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥

[मा । नः । शꣳसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३० ॥]

हे मंत्ररक्षक बृहस्पते ! अदाता मनुष्य का कोसना और हिंसा हमें न प्राप्त होवे । हे बृहस्पते ! तुम हमारी रक्षा करो ॥ ३० ॥

उ० मा नः शꣳसः । मा इत्यव्ययं प्रणगित्याख्यातेन संबध्यते । प्रपूर्वस्य नशेर्व्याप्त्यर्थस्यैतद्रूपम् । मा व्याप्नोतु नः अस्मान् शꣳसः । शंसनं शंसः अनिष्टचिन्तनम् । कस्य संबन्धि, अररुषः । 'रा दाने' अस्य क्वसौ षष्ठ्यां ररुष इति भवति, तन्नञा प्रतिषिध्यते । अररुषः अदातुः । अनुपभोग्यस्य शत्रोरित्यर्थः । धूर्तिः हिंसा । ध्वरति धूर्वति इति वधकर्मसु पठितम् । मर्त्यस्य मरणधर्मिणो मनुष्यस्य । मास्मान् व्याप्नोतु अररुषो मर्त्यस्य संबन्धि शंसनं धूर्तिश्चेति वाक्यार्थः । किंच रक्षाणः । रक्ष नः गोपायास्मान् हे ब्रह्मणस्पते ॥ ३० ॥

म० 'रा दाने' इति धातोः क्वसुन्नन्तस्य षष्ठ्येकवचने ररुष इति रूपम् । ररौ इति ररिवांस्तस्य ररुषः । दानं कृतवत इत्यर्थः । तस्य निषेधादररुष इति । कदाचिदपि हविर्दानमकृतवत इत्यर्थः । तादृशस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य शंसो धूर्तिश्च नोऽस्मान् मा प्रणक् प्रकर्षेण व्याप्नोतु । नशिर्व्याप्त्यर्थः । यद्वा 'णश अदर्शने' । मा प्रणक् प्रकर्षेण मा नाशयतु । शंसनं शंसोऽनिष्टचिन्तनम् । धूर्तिर्हिंसा । 'ध्वरति धूर्वति' (निघ० २।१९) इति वधकर्मसु पठितत्वात् शत्रुकृतमनिष्टचिन्तनं शत्रुकृता हिंसा चास्मान् मा व्याप्नोत्वित्यर्थः । किंच हे ब्रह्मणस्पते वेदस्य पालकाग्ने, नोऽस्मान् रक्ष । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । णत्वं पूर्ववत् ॥ ३० ॥

महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः । दुराधर्षं वरुणस्य ॥ ३१ ॥

[महि । त्रीणाम् । अवः । अस्तु । द्युक्षम् । मित्रस्य । अर्यम्णः । दुराधर्षमिति दुः । आधर्षम् । वरुणस्य ॥ ३१ ॥]

मित्र, अर्यमा और वरुण तीन महानों का द्युतियुक्तधनों के वास वाला एवं दुष्प्रधर्ष संरक्षण हमें प्राप्त होवे ॥ ३१ ॥

उ० महित्रीणाम् । आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्रः । पथि स्वस्त्ययनम् । महि महत् त्रीणां त्रयाणामादित्यानाम् अवोस्तु अवनमवः पालनं भवतु । कथंभूतं पालनम् । द्युक्षम् द्युतिमन्ति द्रव्याणि यस्मिन्पालने क्षियन्ति निवसन्ति तत् द्युक्षम् । किंनाम्नामादित्यानाम् । मित्रस्य अर्यम्णः वरुणस्य च । दुराधर्षमित्यवनविशेषणम् । दुराधर्षम् । नञोऽर्थे दुरुपसर्गः । अनाधर्षम् अशक्यमाधर्षयितुमन्यैः ॥ ३१ ॥

म० सत्यधृतिदृष्ट आदित्यदेवत्यस्तृचो गायत्रीजपे विनियुक्तः पथि जप्त उपद्रवनाशकश्च । मित्रस्यार्यम्णो वरुणस्येति त्रीणां त्रयाणां देवानां संबन्धि अवः पालनमस्तु । किंभूतमवः । महि महत् तथा द्युक्षं द्युमन्ति सुवर्णादिद्रव्याणि क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् पालने तथाविधम् । दुराधर्षं तिरस्कर्तुमशक्यम् । त्रीणां त्रिशब्दस्यामि छन्दसि त्रयादेशो वेति वाच्यम् (पा० ७।१।५३) ॥ ३१ ॥

नहि तेषाम॒मा च॒न नाध्व॑सु वा॒र॒णेषु॑ । ईशे॑ रि॒पुर॒घश॑ꣳसः ॥ ३२ ॥

[न॒हि । तेषा॑म् । अ॒मा । च॒न । न । अध्व॒स्वित्यध्व॑ सु । व्वा॒र॒णेषु॑ । ईशे॑ । रि॒पुः । अ॒घश॑ꣳस॒ऽइत्य॒घ श॑ꣳसः ॥ ३२ ॥]

इन तीनों देवों के द्वारा संरक्षित यजमानों को ऊपर घर में बने रहने पर और चोर-डाकू बहुल मार्गों में भी होने पर पापी शत्रु कभी आधिपत्य प्राप्त नहीं कर पाता ॥ ३२ ॥

उ० नहि तेषाम् । नहि कदाचित्तेषामादित्यपालितानां यजमानानाम् अमाचन । अमाशब्दो गृहवचनः । चनशब्दोऽप्यर्थे । गृहेऽपि सताम् । नाध्वसु वारणेषु । नच मार्गेषु सता मम । कथंभूतेषु वारणेषु । यत्रावस्थिताश्चौराः पथिकान्वारयन्ति ते वारणाः पन्थानः । एतदुक्तं भवति । न गृहस्थितानां नापि गृहाद्बहिः । ईशे रिपुरघशꣳसः । 'ईश ऐश्वर्ये' । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तकारलोपः । न ईष्टे । रिपुः अघं पापं यः शंसति चौरादिः सोऽघशंसः ॥ ३२ ॥

म० अमाशब्दो गृहनामसु पठितः (निघ० ३।४।११) । चनशब्दोऽप्यर्थे । अमा चन गृहेऽपि वर्तमानानां तेषां तथा वारणेषु चोरव्याघ्रादयो यत्र स्थिता निवारयन्ति पथिकान् ते वारणास्तेषु चोरव्याघ्रभयाढ्येषु अध्वसु मार्गेषु वा वर्तमानानां तेषां मित्रार्यमवरुणैस्त्रिभिर्देवैः पालितानां यजमानानामुपद्रवायेति शेषः । अघशंसः सर्वदा पापस्य प्रशंसको रिपुः शत्रुः नहि ईशे समर्थो न भवति । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७।१।४१) इति तलोपः । 'अधीगर्त्यर्थदयेशां कर्मणि' (पा० २।३।५२) इति तेषामिति षष्ठी । मित्रादिभिः पालितानामस्माकं गृहेऽरण्ये वा नास्ति शत्रुबाध इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ते हि पु॒त्रासो॒ अदि॑तेः प्र॒जीवसे॒ मर्त्या॑य । ज्योति॒र्य॑च्छ॒न्त्यज॑स्रम् ॥ ३३ ॥

[ते । हि । पु॒त्रास॑ः । अदि॑तेः । प्र । जी॒वसे॑ । मर्त्या॑य । ज्योति॑ः । य॒च्छ॒न्ति॒ । अज॑स्रम् ॥ ३३ ॥]

अदिति के वे पुत्र जीवनार्थ मनुष्य के लिए सतत ज्योति प्रदान करते हैं ॥ ३३ ॥

उ० ते हि पुत्रासः । कस्मात् पुनरादित्यगुप्तानां गृहे बहिश्च शत्रुर्नेष्टे, यतस्ते पुत्रा अदितेः । एवं तावदेकम् । इदमपरम् । प्रजीवसे मर्त्याय ज्योतिर्यच्छन्ति । प्रयच्छन्ति ददति । कस्मै । मर्त्याय मनुष्याय । किं प्रयच्छन्ति ज्योतिः । अजस्रम् अनुपक्षीणम् । किमर्थं ज्योतिः प्रयच्छन्ति । जीवसे चिरंजीवनाय ॥ ३३ ॥

म० कथं तद्रक्षितानां शत्रुभयाभावस्तदाह । हि यतस्ते अदितेः अखण्डितशक्तेर्देवमातुः पुत्रासः पुत्राः पूर्वोक्ता मित्रार्यमवरुणाः मर्त्याय मनुष्याय यजमानायाजस्रं निरन्तरमनुपक्षीणं ज्योतिः तेजः प्रयच्छन्ति । किमर्थं जीवसे जीवितुम् । यथा चिरं जीवनं भवति तथा तदुपायज्ञानं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

क॒दा च॒न स्त॒रीर॑सि॒ नेन्द्र॑ सश्चसि दा॒शुषे॑ । उपो॒पेन्नु म॑घव॒न्भूय॒ इन्नु ते॒ दानं॑ दे॒वस्य॑ पृच्यते ॥ ३४ ॥

[क॒दा । च॒न । स्त॒रीः । अ॒सि॒ । न । इन्द्र॑ । स॒श्च॒सि॒ । दा॒शुषे॑ । उपो॒पेत्युप॑ । उप । इत् । नु । म॒घव॒न्निति॑ मघ । व॒न् । भूय॑ः । इत् । नु । ते॒ । दान॑म् । दे॒वस्य॑ । पृ॒च्य॒ते॒ ॥ ३४ ॥]

हे इन्द्र ! तुम कभी भी हिंसक नहीं होते । प्रत्युत तुम हविर्दाता यजमान से पुनः-पुनः संगत ही होते हो। हे मघवन् ! तुम द्योतमान का अधिकाधिक दान उसे प्राप्त होता ही रहता है ॥ ३४ ॥

उ० कदाचन । ऐन्द्री बृहती । नकारो भिन्नक्रम आदौ वर्तते । हे इन्द्र, भूयोभूयो याच्यमानस्त्वं न कदाचिदपि स्तरीरसि । स्तृणातेर्हिंसार्थस्यैतद्रूपम् । न स्तृणासि न क्रुध्यसि । किं पुनः करोषि । सश्चसि दाशुषे । दाशुष इति द्वितीयार्थे चतुर्थी । सश्चतिः सेवनकर्मा । सेवसे । दाशुषे दाश्वांसम् हवींषि दत्तवन्तं यजमानम् । किंच उप पृच्यते एव क्षिप्रम् । 'पृची संपर्के' संपृच्यते हि दाश्वांसं प्रति । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इत्युपशब्दः पादपूरणे । इच्छब्द एवार्थे । नुशब्दः क्षिप्रवचनः । हे मघवन् । कथंभूतमुपपृच्यते । भूयो बहुतरमेव क्षिप्रम् । इत् नू उक्तार्थौ । ते तव स्वभूतं दानम् देवस्य दातुः । एतदुक्तं भवति— न कदाचित्त्वं यजमानं प्रति क्रुध्यसि । सेवसे च दाश्वांसम् । उपपृच्यते वा त्वदीयं दानं भूयो भूयो दाश्वांसं प्रति ॥ ३४ ॥

म० ऐन्द्री पथ्या बृहती मधुच्छन्दोदृष्टा जपे विनियुक्ता । यस्यास्तृतीयः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा पथ्या बृहती । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त, कदाचन कदापि त्वं स्तरीर्नासि । 'स्तॄञ् हिंसायाम्' स्तृणातीति स्तरीः हिंसको नासि ।

किं तर्हि दाशुषे सश्चसि। द्वितीयार्थे चतुर्थी। दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानं सेवसे। सश्चतिः सेवनकर्मा। किंच। हे मघवन् धनवन्, देवस्य प्रकाशमानस्य ते तव भूय इत् बहुतरमेव दानं नु इत् क्षिप्रमेव दाश्वांसमुपपृच्यते। 'पृची संपर्के' यजमानेन सह संपर्क प्राप्नोति। 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८।१।६) इत्येक उपशब्दः पादपूरणे। इच्छब्दावेवार्थे। नु क्षिप्रार्थः। न कदाचिद्यजमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे च। तं त्वदीयं भूयो धनं दाश्वांसमुपपृच्यत इति भावः॥ ३४॥

तत्स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यं॒ भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि। धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दया॑त्॥ ३५॥

[तत्। स॒वि॒तुः। व॒रेण्य॑म्। भर्गः॑। दे॒वस्य॑। धी॒म॒हि॒। धियः॑। यः। नः॒। प्र॒चो॒दया॒दिति॑ प्र चो॒दया॑त्॥ ३५॥]

सवितादेव के उस वरणीय तेज का हम ध्यान करते हैं। वह हमारी बुद्धियों को आनुकूल्य से प्रेरित करे॥ ३५॥

उ० तत्सवितुः सावित्री गायत्री। तदिति षष्ठ्या विपरिणम्यते। तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवदातुः। आदित्यान्तरपुरुषस्य देवस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा विज्ञानानन्दस्वभावस्य वा ब्रह्मणः। वरेण्यं वरणीयम्। भर्गः। भर्गशब्दो वीर्यवचनः। 'वरुणाद्ध वा अभिषिषिचानाद्भर्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्गः' इति श्रुतिः। तेन हि पापं भृज्जति दहति। 'भ्रजी भर्जने'। अथवा भर्गस्तेजोवचनः। यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इत्येतत्त्रितयमभिप्रेयते। देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य। धीमहि। 'ध्यै चिन्तायाम्'। अस्य छान्दसं संप्रसारणम्। ध्यायामः चिन्तयामः। निदिध्यासं तद्विषयं कुर्म इति यावत्। धियो यो नः। धीशब्दो बुद्धिवचनः कर्मवचनो वा वाग्वचनश्च। बुद्धीः कर्माणि वा वाचो वा। यः सविता नोऽस्माकम्। प्रचोदयात्। 'चुद संचोदने'। प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति तस्य सवितुः संबन्धि वीर्यं तेजो वा ध्यायाम इति संबन्धः। वाक्यभेदेन वा योजना। तत्सवितुर्वरणीयं वीर्यं तेजो वा देवस्य ध्यायामः। यश्च बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयत्यस्माकं तं च ध्यायामः। स च सवितैव भवति। लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना। तत्सवितुर्वरणीयं भर्गो देवस्य ध्यायामः धियो यद्भर्गः अस्माकं प्रेरयति॥ ३५॥

म० विश्वामित्रदृष्टा सावित्री गायत्रीजपे विनियुक्ता। तदिति षष्ठ्यर्थे। तस्य देवस्य द्योतनात्मकस्य सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो विज्ञानानन्दस्वभावस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा आदित्यान्तरपुरुषस्य वा ब्रह्मणो वरेण्यं वरणीयं सर्वैः प्रार्थनीयं भर्गः सर्वपापानां सर्वसंसारस्य च भर्जनसमर्थं तेजः सत्यज्ञानानन्दादिवेदान्तप्रतिपाद्यं वयं धीमहि ध्यायामः। छान्दसं संप्रसारणम्। यद्वा मण्डलं पुरुषो रश्मय इति त्रयं भर्गःशब्दवाच्यम्। भर्गो वीर्यं वा। 'वरुणाद्ध वा अभिषिषिचानाद्भर्गोऽपचक्राम वीर्यं वै भर्गः' (५।४।५।१) इति श्रुतेः। तस्य कस्य। यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धीः कर्माणि वा प्रचोदयात्प्रकर्षेण चोदयति प्रेरयति सत्कर्मानुष्ठानाय। यद्वा वाक्यभेदेन योजना। सवितुर्देवस्य तत् वरेण्यं भर्गो ध्यायामः। यश्च नो बुद्धीः प्रेरयति तं च ध्यायामः। स च सवितैव। लिङ्गव्यत्ययेन योजना। सवितुर्देवस्य तत् भर्गो धीमहि। यो यत् भर्गो नो बुद्धीः प्रेरयति॥ ३५॥

परि॑ ते दू॒डभो॒ रथो॒ऽस्माँ२ अ॑श्नोतु वि॒श्वतः॑। येन॒ रक्ष॑सि दा॒शुषः॑॥ ३६॥

[परि॑। ते॒। दू॒डभः॑। दु॒र्दभ॒ इति॑ दुः॒ऽदभः॑। रथः॑। अ॒स्मान्। अ॒श्नो॒तु॒। वि॒श्वतः॑। येन॑। रक्षा॑सि। दा॒शुषः॑॥ ३६॥]

हे अग्ने! तुम्हारा दुर्दमनीय रथ हमें सब ओर से सम्प्राप्त होवे—जिसके द्वारा तुम यजमानों को बचाते हो॥ ३६॥

उ० परि ते। आग्नेयी गायत्री। हे अग्ने, पर्यश्नोतु परिव्याप्नोतु। ते तव स्वभूतो रथः। अस्मान् विश्वतः सर्वतः। कथंभूतो रथः। दूडभः दुर्दभः। दुरुपसर्गः प्रतिषेधार्थीयः। दभ्नोतिर्वधकर्मा। अवध्यः। येन रथेन रक्षसि दाशुषः यजमानानाम्। 'यजमाना वै दाश्वांसः' इति श्रुतिः। स रथोऽस्मान् पर्यश्नोतु इति संबन्धः॥ ३६॥

बृहदुपस्थानं समाप्तम्।

म० आग्नेयी गायत्री वामदेवदृष्टा जपे विनियुक्ता। हे अग्ने, ते तव रथोऽस्मान् यजमानान् विश्वतः सर्वासु दिक्षु पर्यश्नोतु परितो व्याप्नोतु अस्मद्रक्षणाय सर्वतस्तिष्ठतु। किंभूतो रथः। दूडभः। दभ्नोतिर्वधकर्मा। दुःखेन दभ्यते दुर्दभः। केनापि सहसा हिंसितुमशक्यः। 'उकारं दुर्दे०' (प्रा० का० ३।३।४) इति प्रातिशाख्यसूत्रेण दुरो रेफस्य उकारः अग्निपदस्य डः। येन रथेन त्वं दाशुषो यजमानान् रक्षसि पालयसि। 'यजमाना वै दाश्वांसः' (२।३।४।३८) इति श्रुतेः॥ ३६॥

बृहदुपस्थानं समाप्तम्।

भूर्भुवः॒ स्वः॒ सुप्र॒जाः प्र॒जाभिः॑ स्या॒ꣳ सु॒वीरो॑ वी॒रैः सु॒पोषः॒ पोषैः॑। नर्य॑ प्र॒जां मे॑ पाहि॒ शꣳस्य॑ प॒शून्मे॑ पाह्यथर्य॑ पि॒तुं मे॑ पाहि॥ ३७॥

[स्व॒रिति॒ स्वः॑। सु॒प्र॒जा इति॑ सु॒ऽप्र॒जाः। प्र॒जाभि॒रिति॑ प्र॒ऽजाभिः॑। स्या॒म्। सु॒वीर॒ इति॑ सु॒ऽवीरः॑। वी॒रैः। सु॒पोष॒ इति॑ सु॒ऽपोषः॑। पोषैः॑। नर्य॑। प्र॒जामिति॑ प्र॒ऽजाम्। मे॒। पा॒हि॒। शꣳस्य॑। प॒शून्। अथ॑र्य॒। पि॒तुम्॥ ३७॥]

हे अग्ने! सच्चिदानन्दस्वरूप तुम अग्नि की दया से मैं उत्तम सन्तानों के द्वारा सन्तान वाला होऊँ। सुन्दर वीरों से वीरों वाला और अन्नादि पोषकों से मैं सुपोषक होऊँ। हे आहवनीयाग्ने! हे मानवहितकारिन्! तुम मेरी सन्तान को बचाओ। हे स्तुत्य गार्हपत्याग्ने! तुम मेरे पशुओं को हिंसादि से बचाओ। हे स्थिर दक्षिणाग्ने! तुम मेरे खाद्यान्न को नष्ट होने से बचाओ॥ ३७॥

उ० क्षुल्लकोपस्थानमुच्यते। आसुरेरार्षम्। यजूंषि। भूर्भुवःस्वः। हे भगवन्नग्ने, यस्त्वं महाव्याहृत्यात्मकस्तं त्वां

याचे । शोभनप्रजाः प्रजाभिः स्यां भवेयम् । शोभनवीरश्च वीरैः शोभनपोषश्च पोषैः । पोषो भूगोहिरण्यधान्यादिभिः । प्रवसन् यजमानः गार्हपत्यमुपतिष्ठते । नर्य प्रजां मे पाहि । नरेभ्यो हितो नर्यः। हे नर्य, प्रजां मे पाहि गोपाय । आहवनीयमुपतिष्ठते । शंस्य 'शंसु स्तुतौ' । हे स्तुत्य, पशून्मे पाहि गोपाय । दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । अथर्य । अतनवान् अथर्यः । 'अत सातत्यगमने' । सततं हि दक्षिणाग्निर्गार्हपत्यस्य स्थानं गच्छति । हे अतनवन् , अन्नं मे गोपाय ॥ ३७ ॥

म० अथ क्षुल्लकोपस्थानमासुरिदृष्टम् । 'भूर्भुवःस्वरिति वोभौ' (का० ४।१२।१२) इति । वाशब्दो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तेनोपप्रयन्त इत्यादिना वक्ष्यमाणेन भूर्भुवःस्वरित्यादिना वोभावग्नी उपतिष्ठेत । उभयोपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः । हे अग्ने, भूर्भुवःस्वः त्वं व्याहृत्यादित्रयात्मकः तदर्थभूतलोकत्रयात्मको वा । अतस्त्वत्प्रसादादहं प्रजाभिः बन्धुभृत्यादिरूपाभिः कृत्वा सुप्रजाः स्यामनुकूलत्वेन शोभनाः प्रजा यस्य तादृशो भवेयम् । तथा वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्रयुक्तो भवेयम् । तथा पोषैः हिरण्यादिपोषणैः सुपोषः स्यां बहुमूल्यार्हहिरण्यादियुक्तो भवेयम् ॥

प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यदृष्टम् ॥

'प्रवत्स्यन् सर्वान्नयेंपि प्रतिमन्त्रम्' (का० ४।१२।१३) इति । यद्वा यजमानो ग्रामान्तरं गन्तुमिच्छति तदानीं सर्वानग्नीन्नर्येत्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत । अथ मन्त्रार्थः । नर्य नरेभ्यो हित गार्हपत्य, मे प्रजां पाहि । आहवनीयमुपतिष्ठते । हे शंस्य अनुष्ठातृभिः शंसितुं योग्याहवनीय, मे मम प्रजां पाहि रक्ष । दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । हे अथर्य दक्षिणाग्ने, मे पितुमन्नं पाहि । अतनवानथर्यः । 'अत सातत्यगमने' । सततं गार्हपत्यात्स्वस्थानं दक्षिणाग्निर्गच्छति तेनाथर्यः । निपातोऽयम् ॥ ३७ ॥

आग॑न्म वि॒श्ववे॑दसम॒स्मभ्यं॑ वसु॒वित्त॑मम् । अग्ने॑ सम्राड॒भि द्यु॒म्नम॒भि सह॒ आय॑च्छस्व ॥३८॥

[आ । अ॒ग॒न्म॒ । वि॒श्ववे॑दस॒मिति॑वि॒श्व । वे॑दसम् । अ॒स्मभ्य॑म् । व॒सु॒वित्त॑म॒मिति॑वसु॒वित् । त॑मम् । अग्ने॑ । स॒म्रा॒डिति॑सम् । राट् । अ॒भि । द्यु॒म्नम् । अ॒भि । सह॑ । आ । य॒च्छ॒स्व॒ ॥३८॥]

सर्वधनप्रापक और हमारे प्रति अत्यन्त धनलम्भक आहवनीयाग्नि को हम सम्प्राप्त हो गए हैं। हे सबके अधिपते अग्ने ! तुम हमें द्योतमान स्वर्णादिधन तथा शत्रु को अभिभूत करने वाला बल प्रदान करो ॥ ३८ ॥

उ० प्रत्यागत आहवनीयमुपतिष्ठते । आगन्म । अनुष्टुप् । हे आहवनीय, यं त्वामागता वयम् । 'विश्ववेदसं सर्वतो धनम्' । अस्मभ्यम् । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्माकम् । वसुवित्तमम् । अतिशयेन धनस्य वेदितारम् । सः त्वं हे भगवन् अग्ने, सम्राट् । 'राज़ृ दीप्तौ' सम्यग्दीप्तिमत् । अभिद्युम्नम् । द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा । अभिसहः । सह इति बलनाम । आयच्छस्व । यमेरेतद्रूपम् । एतदुक्तं भवति । अस्मानभि अन्नं यशो वा बलं वा गृह्णीष्व । अगमयेत्यर्थः । यद्वा अस्मान् द्युम्नमभि बलं चाभियच्छस्व स्थापयस्व समर्पय । आयच्छतिः स्थापनार्थः ॥ ३८ ॥

म० 'समित्पाणिरुपेत्य कंचिदुपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनागन्मेति प्रतिमन्त्रम्' (का० ४।१२।१८) इति । समिधं हस्ते आदाय कंचिदपि जनमगत्वैव प्रथममेवाग्न्यगारं प्राप्यागन्मेत्यादिमन्त्रत्रयेणाहवनीयादीनुपतिष्ठत इति सूत्रार्थः । अनुष्टुबाहवनीयदेवत्या । हे अग्ने, सम्राट् सम्यक् राजते दीप्यते सम्राट् तथाविधाग्ने आहवनीय, वयं त्वामागन्म त्वामुद्दिश्य ग्रामान्तरात्प्रत्यागताः । किंभूतं त्वाम् । विश्ववेदसं विश्वं वेत्ति वेदयतीति वा विश्ववेदास्तम् । विश्वं वेदो धनं यस्येति वा । सर्वज्ञं सर्वधनं वा । पुनः किंभूतम् । अस्मभ्यं वसुवित्तममस्मदर्थमतिशयेन वसुनो धनस्य वेदितारं लब्धारम् । किंच । हे अग्ने, द्युम्नं सहश्च अस्मभ्यमभि आयच्छस्व । 'दाण् दाने' । 'पाघ्रा–' (पा० ७।३।७८) इत्यादिना यच्छादेशः । यशो बलं चास्मभ्यं देहि । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' (निरु० ५।५) । सह इति बलनाम (निघ० २।९) यच्छस्वेति यमे रूपं वा । आयच्छस्व आगमय । यच्छतिः स्थापनार्थो वा । अस्मासु यशो बलं च स्थापय ॥ ३८ ॥

अ॒यम॒ग्निर्गृ॒हप॑ति॒र्गार्ह॑पत्यः प्र॒जाया॑ वसु॒वित्त॑मः । अग्ने॑ गृहपते॒ऽभि द्यु॒म्नम॒भि सह॒ आय॑च्छस्व ॥३९॥

[अ॒यम् । अ॒ग्निः । गृ॒हप॑ति॒रिति॑गृ॒ह । पति॑ः । गार्ह॑पत्य॒ऽइति॒गार्ह॑ । पत्य॑ः । प्र॒जाया॒ऽइति॑प्र । जाया॑ः । व॒सु॒वित्त॑म॒ऽइति॑वसु॒वित् तम॑ः । अग्ने॑ । गृ॒हप॒त॒ऽइतिगृह । पते । पु॒रीष्य॑ः । र॒यि॒मानिति॑ । र॒यि । मान् । पु॒ष्टि॒वर्द्ध॑न॒ऽइति॑पु॒ष्टि । व॒र्द्धन॑ः । अग्ने॑ । पु॒रीष्य॒ ॥ ३९ ॥]

यह गार्हपत्याग्नि हमारा गृहपति है। यह सन्तान के लिए अत्यन्त धन प्रापक है। हे गार्हपत्याग्ने ! तुम हमें द्योतमान स्वर्णादि धन तथा शत्रु को अभिभूत करने का बल प्रदान करो (गार्हपत्याग्नि का उपस्थान करना) ॥ ३९ ॥

उ० गार्हपत्यमुपतिष्ठते । अयमग्निः न्यङ्कुसारिणी बृहती । योऽयमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्याख्यः प्रजायाश्च अतिशयेन धनस्य वेदिता तमेतं याचे हे अग्ने, गृहपतिः अभिद्युम्नेति व्याख्यातम् ॥ ३९ ॥

म० गार्हपत्यमुपतिष्ठते । न्यङ्कुसारिणी बृहती । यस्या द्वितीयः पादो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टाक्षराः सा न्यङ्कुसारिणी । अत्र तृतीयो नवार्णस्तेनैकाधिका । अयं पुरोऽवस्थितो गार्हपत्य एतन्नामकोऽग्निर्गृहस्य पतिः पालकः । प्रजायाः पुत्रपौत्रादिकायाः अनुग्रहार्थं वसुवित्तमः अतिशयेन धनस्य लब्धा । हे अग्ने, स त्वं द्युम्नं सहश्चाभ्यायच्छस्व देहि ॥ ३९ ॥

अ॒यम॒ग्निः पु॑री॒ष्यो॑ र॒यि॒मान्पु॑ष्टि॒वर्ध॑नः । अग्ने॑ पुरीष्या॒भि द्यु॒म्नम॒भि सह॒ आय॑च्छस्व ॥ ४० ॥

[गृ॒हा॑ः । मा । बि॒भी॒त॒ । मा । वे॒प॒ध्व॒म् ।

[मंत्र ४० का पदपाठ पृ० ५६ में मंत्र ३९ के साथ छप गया है]

(दक्षिणाग्नि को उपस्थान करना) यह दक्षिणाग्नि पशुओं का हितकारी, धनवान् तथा अन्नादि की समृद्धि को बढ़ाने वाला है। हे पशुओं के प्रति हितकारी दक्षिणाग्ने ! तुम हमें द्योतमान स्वर्णादि धन तथा शत्रु को अभिभूत करने वाला बल प्रदान करो ॥ ४० ॥

उ० दक्षिणाग्न्युपस्थानम् । अयमग्निः । अनुष्टुप् । योऽयमग्निः । पुरीष्यः पशव्यः । 'पशवो वै पुरीषम्' इति श्रुतिः । रयिमान्धनवान् पुष्टेर्वर्धयिता । तमेतं प्रत्यक्षीकृत्य याचे । हे अग्ने पुरीष्य, द्युम्नं बलं च प्रत्यस्मान्निधेहि ॥ ४० ॥

म० दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । अनुष्टुप् । योऽयमग्निः पुरीष्यः पशव्यः । 'पशवो वै पुरीषं' इति श्रुतेः । रयिमान्धनवान् पुष्टिवर्धनः पोषस्य वर्धयिता । तं याचे । हे अग्ने, पुरीष्य पशुहित, द्युम्नं सहस्वाभ्यायच्छस्व देहि ॥ ४० ॥

गृहा मा बिभीत मा वेपध्वमूर्जं बिभ्रत एमसि । ऊर्जं बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ॥ ४१ ॥

[गृहाः । मा । बिभीत । मा । वेपध्वम् । ऊर्जम् । बिभ्रतः । आ । इमसि । ऊर्जम् । बिभ्रत् । वः । सुमनाऽइतिसु । मनाः । सुमेधाऽइतिसु । मेधाः । गृहान् । आ । एमि । मनसा । मोदमानः ॥ ४१ ॥]

हे घरों (=गृहवासियों) ! मत डरो । मत काँपो । अन्न धारण करने वाले तुम घरों को हम अवश्य सम्प्राप्त होंगे । हे गृहों ! अन्न लिए हुए, प्रसन्नमन और सद्बुद्धि हम, स्वमत से आनन्दित होते हुए, पुनः अपने तुम घरों को आवेंगे ॥ ४१ ॥

उ० गृहानुपैति । गृहा मा बिभीत । त्रिष्टुब्विराड् रूपा । हे गृहाः, मा बिभीत भयं मुञ्चत मा वेपध्वम् । 'टुवेपृ कम्पने' । वेपतिः कम्पनार्थः । कम्पनं मुञ्चत । यतो वयम् युष्मान् ऊर्जं अन्नं बिभ्रतः धारयमाणान् अनुपक्षीणान् अन्नेनैव आइमसि आगताः स्मः । किंच अहमपि ऊर्जं अन्नं बिभ्रन् धारयन् वः युष्मान् प्रति सुमनाः शोभनमनाः सुमेधाः शोभनप्रज्ञः सन् गृहानैमि गृहान्प्रत्यागच्छामि । मनसा मोदमानः हृष्यन् । आ इमः बहुवचनम् । एमि एकवचनम् । आत्मनि विकल्पेन बहुवचनं स्मर्यत इत्यदोषः ॥ ४१ ॥

म० 'गृहा मा बिभीतेति गृहानुपैति' (का० ४।१२।२२) इति । ग्रामान्तरादागतो गृहा मेत्यादिमन्त्रत्रयेण गृहं प्राप्नुयात् । तिस्रोऽपि वास्तुदेवत्याः शंयुदृष्टाः । त्रिष्टुब्विराड्रूपा । यस्या एकादशार्णास्त्रयः पादा एकोऽष्टार्णः सा विराड्रूपा । अत्र प्रथमो दशार्णस्तेनैकोना । हे गृहाः, यूयं मा बिभीत । पालको यजमानो गत इति भयं मा कुरुत । मा च वेपध्वम् । कोऽपि शत्रुरागत्य विनाशयिष्यतीति बुद्ध्या कम्पं मा कार्ष्ट । यतो वयमूर्जं बिभ्रतो धारयमाणानक्षीणान्नानेव युष्मान् एमसि । आ इमः आगताः स्मः । यथा यूयमूर्जं बिभ्रतः तथाहमपि ऊर्जं बिभ्रन् धारयन् सुमनाः शोभनमनस्कः सुमेधाः शोभनधारणप्रज्ञोपेतः । मनसा दुःखरहितेन मोदमानः हृष्यन् वो युष्मान् गृहानैमि आगच्छामि । एमः ऐमीत्यात्मनि विकल्पेन बहुवचनम् 'अस्मदो द्वयोश्च' (पा० १।२।५९) इत्युक्तेः ॥ ४१ ॥

येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुः । गृहानुप ह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥ ४२ ॥

[येषाम् । अध्येतीत्यधि । एति । प्रवसन्निति प्र । वसन् । येषु । सौमनसः । बहुः । गृहान् । उप । ह्वयामहे । ते । नः । जानन्तु । जानतः ॥ ४२ ॥]

विदेश में रहते हुए जिन घरों (=गृहवासियों) के विषय में सदा स्मरण किया करता है, जिन घरों में अनेक आनन्द भरे हुए हैं, उन्हीं अपने घरों को हम बुला रहे हैं । हमें पहिचानते हुए वे घर हमारा स्वागत करें ॥ ४२ ॥

उ० येषामध्येतीति । अनुष्टुप् । येषां गृहाणामध्येति । 'इक् स्मरणे' इत्येतस्यैतद्रूपं न तु 'इङ् अध्ययने' इत्येतस्य । येषां गृहाणां स्मरति प्रवसन् गृहपतिः । येषु च सौमनसो बहुः । येषु गृहेषु बहुप्रकारं सौमनस्यं विद्यते तान् गृहानुपह्वयामहे आह्वयामः । ते चाहूताः सन्तो नो जानन्तु । अस्मद्विषयां प्रत्यभिज्ञां कुर्वन्तु । जानतोऽस्मान् प्रत्यभिज्ञावतोऽस्मान् ॥ ४२ ॥

म० अनुष्टुप् । प्रवसन् देशान्तरं गच्छन् यजमानो येषामध्येति । 'इक् स्मरणे' । यान् गृहान् स्मरति । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (पा० २।३।५२) इति षष्ठी । गृहविषयं क्षेमं सदा चिन्तयतीत्यर्थः । तथा येषु गृहेषु यजमानस्य बहुः सौमनसो सुमनसो भावः प्रीत्यतिशयः । वयं तान् गृहानुपह्वयामहे आह्वयामः । गृहाभिमानी देवोऽस्मत्समीपमायच्छत्वित्यर्थः । ते गृहदेवा आहूताः सन्तः जानतः उपकाराभिज्ञान् नोऽस्मान् जानन्तु । एते कृतज्ञा न भवन्तीत्यवगच्छन्तु ॥ ४२ ॥

उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः । अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः । क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवꣳ शग्मꣳ शंयोः शंयोः ॥ ४३ ॥

[उपहूताऽइत्युप । हूताः । इह । गावः । उपहूताऽइत्युप । हूताः । अजावयः । अथोऽइत्यथो । अन्नस्य । कीलालः । उपहूतऽइत्युप । हूतः । गृहेषु । नः । क्षेमाय । वः । शान्त्यै । प्र । पद्ये । शिवम् । शग्मम् । शंयोरितिशम् । योः । शंयोरितिशम् । योः ॥ ४३ ॥]

इस घर में गाएँ बुलाई गई थीं । यहीं भेड़-बकरियाँ बुलाई गई थीं । हमारे इन्हीं घरों में अन्न का अनुपान मधुर । जल भी मांगा गया था (=खाया-पिया गया था) । हे घरों ! कल्याण एवं शान्ति

के लिए मैं तुममें प्रवेश करता हूँ। शुभ, सुख, सुख की प्राप्ति और भय का दूरीकरण हमें प्राप्त होवे। सुखों की प्राप्ति तथा भयों का दूरीकरण हमें इन घरों में प्राप्त होवे ॥ ४३ ॥

(उपस्थानमंत्र समाप्त हुए)।

उ० उपहूता इह । ष्यवसाना महापङ्क्तिः । अभ्यनुज्ञाता इह । गृहेषु न इत्येतत्पदद्वयं विप्रकृष्टमिह संबध्यते । इहास्माकं गृहेषु गावः अजा अवय उपहूताः । अथो अपिच अन्नस्य कीलालः । कीलालशब्दो रसवचनः । पद्वरसमिदमन्नमभ्यनुज्ञायते । क्षेमाय व इति प्रविशति । गृहाः उच्यन्ते । क्षेमाय अविनाशाय वो युष्मान् शान्त्यै च प्रपद्ये प्रविशामि । शिवं शग्मं द्वे अप्येते सुखस्य नाम्नी । अनेकप्रकारं सुखं भवत्विति शेषः । कस्य शंयोः । शमिति सुखनाम । 'इदंयुरिदंकामयमानः' । सुखकामस्य । नर्यप्रजामित्यादि आदित्यार्षम् ॥ ४३ ॥

म० ष्यवसाना महापङ्क्तिः । यस्या अष्टार्णाः षट् पादाः सा महापङ्क्तिः । पञ्चमो नवमार्णस्तेनैकाधिका । इह गृहेषु गाव उपहूताः, धेनवो बलीवर्दाश्च सुखेन तिष्ठन्त्वित्येवमनुज्ञाताः । यथा इह गृहेषु अजावयः उपहूताः अजात्वाविरवजातिद्वययुक्ताः पशव उपहूताः सुखेन वर्तन्तामित्यस्माभिरनुज्ञाताः । अथो अपिच अन्यस्य कीलालः अन्नसंबन्धी रसविशेषो नोऽस्मदीयेषु गृहेषु उपहूतः समृद्धो भवत्वित्येवमस्माभिरनुज्ञातः । 'क्षेमाय व इति प्रविशति' (का० ४।१२।२३) इति । हे गृहाः, वो युष्मान् प्रपद्ये प्राप्नोमि । किमर्थम् । क्षेमाय विद्यमानस्य वसुनो रक्षणं क्षेमस्तदर्थम् । शान्त्यै मम सर्वानिष्टशमनाय । शंयोः शमिति सुखनाम (निघं० ३।६।१९) तत्कामयते इति शंयुः । 'इदंयुरिदंकामयमानः' (निरु० ६।३१) इति यास्कोक्तत्वात्तादृशस्य मम । शिवं शग्ममिति द्वे सुखनामनी (निघं० ३।६।१८-२२) तत्राद्यमैहिकं द्वितीयमामुष्मिकम् । उभयविधं सुखं भूयादिति शेषः । शंयोरित्यभ्यासोऽत्यादरार्थः ॥ ४३ ॥

इत्युपस्थानमन्त्राः समाप्ताः ॥

प्रघासिनो हवामहे मुरुतश्च रिशादसः । कुरम्भेण सुजोषसः ॥ ४४ ॥

[प्रघासिनऽइतिप्र । घासिनः । हुवामहे । मुरुतः । चु । रिशादसः । कुरम्भेण । सुजोषसऽइतिस । जोषसः ॥ ४४ ॥]

(यहाँ चातुर्मास्ययाग के मंत्र प्रारम्भ होते हैं। चातुर्मास्ययाग में वैश्वदेव-वरुणप्रघास-साकमेध-शुनासीरीय नाम के चार याग होते हैं। वरुणप्रघासयाग में मरुतों का आवाहन—) हे मरुतों ! वरुणप्रघासयाग के अन्दर प्रघासनाम की हविविशेष को भक्षण करने वाले, हिंसक डाकुओं के नाशक तथा यवमय हविरान्न के प्रीतिकारी मरुतों को हम आह्वान करते हैं ॥ ४४ ॥

उ० चातुर्मास्यमन्त्राः । प्रघासिनो हवामहे । प्रजापतेरार्षम् । गायत्री मारुती । शुक्रज्योतिश्चेति सप्त सप्त मारुता गणाः । तत्र स्वतवांश्च प्रघासी चेति पठ्यते । तदेतदुच्यते । प्रघास्युपलक्षिता मरुतः प्रघासिनः हवामहे आह्वयामः । ये च शुक्रज्योतिःप्रभृतयो मरुतस्तांश्च हवामहे । रिशादसः । रिशतिर्हिंसार्थः । 'दसु उपक्षये ।' ब्राह्मणान् रेशयन्त उपक्षयन्तीति रिशहासिनः सन्तो रिशादस इत्युच्यन्ते । कथंभूतान्हवामहे । करंभेण सजोषसः करम्भपात्रैः समानप्रीतयः ॥ ४४ ॥

म० अथ चातुर्मास्यमन्त्राः प्रजापतिदृष्टाः । चातुर्मास्याख्यो यागः । स पर्वचतुष्टयात्मकः । वैश्वदेव-वरुणप्रघास-साकमेध-शुनासीरीयाख्यानि चत्वारि पर्वाणि । तत्र वरुणप्रघासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्वेद्योर्बहिःष्वासादितेषु प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयंस्तदीयं जारं पृच्छेत् केन चरसीति । सापि तं ब्रूयात् । 'आख्याते प्रघासिन इत्येनां वाचयति नयन्' (का० ५।५।१०) इति । पत्न्या जारे कथिते सति एनां पत्नीं नयन् प्रतिप्रस्थाता प्रघासिन इति मन्त्रं वाचयति । मारुती गायत्री । वयं मरुतो हवामहे । चकारेण तदीयपरिचारकाः समुच्चीयन्ते । किंभूतान्मरुतः । प्रघासिनः 'घस्लृ अदने' प्रकर्षेण घस्यते भक्ष्यत इति प्रघासो हविर्विशेषः । स एषामस्तीति तान् प्रघासिन एतन्नामकान् । शुक्रज्योतिरित्यादयः सप्तसप्तका मारुता गणाः । तत्र स्वतवांश्च प्रघासी चेति पठ्यते (अध्या० १७।८५) । प्रघास्युपलक्षितान् मरुतः आह्वयामः । पुनः किंभूतान् । रिशादसः रिशतिर्हिंसार्थः । रिशां वैरिकृतां हिंसां दस्यन्ति उपक्षयन्तीति रिशादसः । 'दसु उपक्षये' क्विप् । यद्वा रिशन्ति हिंसन्तीति रिशाः । 'इगुपध-' (पा० ३।१।१३५) इति कः । रिशान् हिंसकान् दस्यन्तीति रिशादसः । यद्वा रिशन्तीति रिशन्तः । शतरि दीर्घश्छान्दसः । रिशतोऽस्यन्ति क्षिपन्ति ते रिशादसः । अस्यतेर्विच् । तथा करम्भेण सजोषसः यवमयो हविर्विशेषः करम्भः तेन सजोषसः समानप्रीतयस्तान् तथाविधान्मरुतो हवामहे ॥ ४४ ॥

यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यदेनश्चकृमा वयमिदं तदवयजामहे स्वाहा ॥ ४५ ॥

[यत् । ग्रामे । अरण्ये । सभायाम् । इन्द्रिये । एनः । चकृम । वयम् । इदम् । तत् । अव । यजामहे । स्वाहा ॥ ४५ ॥]

हे मरुतों ! ग्राम में हमने जो पाप किया है; वन में जो पाप हमने किया है; सभा में जो पाप हमने किया है तथा इन्द्रियलोलुपतावश जो पाप हमने किया है। हमने जो कुछ भी अशेष पाप किया है—वह सब हम यह चातुर्मास्ययाग के द्वारा विनष्ट करते हैं। मरुतों के लिए यह आहुति है ॥ ४५ ॥

उ० पत्नीवाचनो मन्त्रः । पत्नी दक्षिणाग्नौ करंभपात्राणि जुहोति । अनुष्टुभा मारुत्या । यच्च ग्रामे वसन्तो यच्चारण्ये यच्च सभायामवस्थिता यच्च इन्द्रिये प्रजननेनावस्थिताः सन्तो यदेनश्चकृमा वयम् । एनःशब्दः पापवचनः । यच्छब्दश्चाधस्तनैः चतुर्भिर्यच्छब्दैरेकीभूय वीप्सार्थो भवति । अथ कोऽर्थः । यत्र यत्र ग्रामादिष्ववस्थिताः सन्तः पापं चकृम कृतवन्तो वयम् । इदं तदवयजामहे । अवपूर्वो यजिर्नाशने वर्तते । एतत्पापं नाशयामः । स्वाहा सुहुतं चैतद् हविर्भवतु ॥ ४५ ॥

म० मारुत्यनुष्टुप् । 'करम्भपात्राणि जुहोति शूर्पेण मूर्धनि कृत्वा दक्षिणेऽग्नौ प्रत्यङ्मुखौ जायापती वा दक्षिणे-

नाहृत्य तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण वा यद्ग्राम इति' (का० ५।५। ११) इति। यवपिष्टेन निर्मितानि सन्तानपरिमितान्येकाधिकानि वर्तुलादिरूपाणि करम्भपात्राणि । तानि शूर्पेण पत्नी दक्षिणाग्नौ जुहुयादित्येकः पक्षः। दम्पती द्वौ वा जुहुयातामित्यपरः पक्षः। तौ च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राण्याहृत्य वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्थित्वा जुहुयाताम्। अथ मन्त्रार्थः। ग्रामे वसन्तो वयं यदेनः पापं ग्रामोपद्रवरूपं चकृम कृतवन्तः। तथारण्ये वसन्तो यदेनो मृगोपद्रवरूपं चकृम। तथा सभायां स्थिता यदेनो महाजनतिरस्कारादिकं चकृम। तथेन्द्रिये जिह्वोपस्थरूपे प्रीतिमन्तो वयं यदेनः कलत्रभक्षणपरस्त्रीगमनादिकं चकृम । तथान्यत्रापि भृत्यस्वाम्यादौ यदेनः ताडनावज्ञादिकं चकृम तदिदं सर्वं पापमवयजामहे विनाशयामः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । स्वाहा एतद्धविर्देवतायै पापविनाशिन्यै दत्तम् ॥ ४५॥

मो षू ण इन्द्रात्र पृत्सु देवैरस्ति हि ष्मा ते शुष्मिन्नवयाः। महश्चिद्यस्य मीढुषो यव्या हविष्मतो मरुतो वन्दते गीः ॥ ४६ ॥

[मोऽइतिमो । सु । नः । इन्द्र । अत्र । पृत्स्वितिपृत् । सु । देवैः । अस्ति । हि । स्म । ते । शुष्मिन् । अवयाऽइत्यव । याः । महः । चित् । यस्य । मीढुषः । यव्या । हविष्मतः । मरुतः । वन्दते । गीः ॥ ४६ ॥]

अब हे इन्द्र ! देवों के साथ तुम्हारे लिए युद्धों के काल में, पृथक्कृत हविरंश तो विद्यमान है ही। इस सेचनसमर्थ इन्द्र की यवों के द्वारा सम्पादिता महती होम क्रिया है। हविर्युक्त पनमान स्तुति मरुतों का स्तवन करती है ॥ ४६ ॥

उ० मो षू णः ऐन्द्रीमारुती विराजं यजमानो जपति। 'यत्र वै प्रजापतिः प्रजानां मरुतः पाप्मानं विमेथिरे' इत्यादिना इतिहासेन निदानवचनं श्रुतिः करोति । मो षू णः। मो इत्ययं निपातः प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादाख्यातस्य भवति । यस्यार्थं प्रतिषेधयति । नचाख्यातं विद्यते । अतः श्रुत्युक्तमध्याह्रियते । हे इन्द्र, मा विमन्थीः माहिंसीः । सु इत्यनर्थकः। नोऽस्माकं प्रजाः । अत्र पृत्सु एषु संग्रामेषु वर्तमानः। देवैः मरुद्भिः सहितः। क उपकार इति चेत्, उपकृत्य हि प्रत्युपकारः प्रार्थ्यते। अस्ति हि यस्मादस्ति। स्म इत्यनर्थकः। ते तव विषये शुष्मिन्। शुष्म इति बलनाम। हे बलवन्, अवयाः। अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम्। अवयुतो यागः पृथग्भागः तद्योगी। किंच महश्चिद्यस्य। महतः चित् यस्य तव मीढुषः। 'मिह सेचने'। सेक्तुः वरुणस्य वर्षयितुर्वा। यव्या हविष्मतो मरुतः। यवमयैः करम्भपात्रैः हविष्मतो मरुतः तव स्वभूताः संजाताः त्वदनुग्रहात्। महतो यस्य मीढुषः। वदन्ते गीः। 'वदि अभिवादनस्तुत्योः'। स्तौति गीः वाक् स्तोतॄणाम् ॥ ४६ ॥

म० ऐन्द्रमरुद्देवत्या विराट्। यस्या दशाक्षराश्चत्वारः पादाः सा विराट्। चतुर्थ एकाधिकोऽत्र। 'मो षू ण इति यजमानो जपति' (का० ५।५।१२) इति। पृत्स्विति संग्रामनाम (निघं० २।१७।२१) हे इन्द्र, अत्र पृत्सु एषु संग्रामेषु वर्तमानः देवैस्त्वया सह सख्यं प्राप्तैर्मरुद्भिर्मरुद्भिः सहितस्त्वं नोऽस्मान्मे विनाशयेति शेषः। मोशब्दो निषेधार्थः। सुशब्दो विनाशभावस्य सौष्ठवं ब्रूते। तथा सति विनाशलेशो मा भूदित्यर्थः संपद्यते। क उपकार इति चेत्। शुष्मेति बलनाम (निघ० २।९।११)। हे शुष्मिन् बलवन्निन्द्र, ते तव अवयाः अवयुतो यागः पृथग्भागोऽस्ति हि स्म विद्यत एव खलु। अवपूर्वस्य यजतेरेतद्रूपम्। 'मिह सेचने' धातुः । मीढुषो वृष्टिप्रदत्वेन सेक्तुः। हविष्मतो हविर्योग्यस्य तव यव्या यवमयैः करम्भपात्रैर्निष्पन्ना होमक्रिया महश्चित् पूजा खलु। तस्य यथोक्तपूजोपेतस्य तवास्मासु कृपालुत्वं युक्तमिति भावः। किंच गीरस्मदीया स्तुतिरूपा वाक् मरुतो भवतः सखीन् वन्दते नमस्करोति। नमो मरुद्भ्य इत्येवमाकारायाः स्तुतेर्नमस्काररूपत्वात्। मरुद्विषयनमस्कारेणापि तुष्टस्य तव कृपैव युक्तेत्यर्थः। मो सु नः अत्र' सुञः' (पा० ८।३।१०७) इति षत्वम्। 'अन्येषामपि दृश्यन्ते' (पा० ६।३।१३७) इति दीर्घः। 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः (पा० ८।४।२७) इति न इत्यस्य णः। स्म इत्यस्यापि 'पूर्वपदात्' (पा० ८।३।१०६) इति षत्वम्। 'अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च' (पा० ८।२।६७) इति विजन्तो निपातः। मीढुषः। 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' (पा० ६।१।१२) इति क्वसन्तो निपातः ॥ ४६ ॥

अक्रन्कर्म कर्मकृतः सह वाचा मयोभुवा। देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तं प्रेत सचाभुवः ॥ ४७ ॥

[अक्रन् । कर्म । कर्मकृतऽइतिकर्म । कृतः । सह । वाचा । मयोभुवेतिमयः । भुवा । देवेभ्यः । कर्म । कृत्वा । अस्तम् । प्र । इत । सचाभुवऽइतिसचा । भुवः ॥ ४७ ॥]

पत्नी के द्वारा बुलवाना सुख को भावित करने वाली स्तुति वाणी के साथ कर्म कर ऋत्विजों ने यज्ञकर्म को पूर्ण किया देवों के लिए यज्ञ कर्म को पूरा करके, हे ऋत्विजों। तुम सब एक साथ प्रस्थान करो ॥ ४७ ॥

उ० पत्नीं वाचयति। अक्रन्कर्म। अनुष्टुप्। पत्नी ऋत्विजो ब्रवीति। य एते अक्रन् अकार्षुः कृतवन्तः कर्म वरुणप्रघासम् कर्मकृतः ऋत्विजः। सह वाचा मन्त्रेण। मयोभुवा। वाग्विशेषणमेतत्। मय इति सुखनाम। सुखेन या भावयति वाक् तामहं ब्रवीमि। देवेभ्योर्थाय कर्म कृत्वा अस्तं गृहान् प्रेत गच्छत मया सहिताः। हे सचाभुवः। सचा सहेत्यर्थः। सहभवनशीला ऋत्विजः ॥ ४७ ॥

म० आग्नेय्यनुष्टुप्। 'अक्रन्कर्मेत्येनां वाचयति' (का० ५।५।१३) इति। कर्मकृतः वरुणप्रघासाख्यकर्मकारिण ऋत्विजः वाचा स्तुतिरूपया सह कर्म वरुणप्रघासानुष्ठानरूपमक्रन् कृतवन्तः। कथंभूतया वाचा। मयोभुवा। मय इति सुखनाम (निघ० ३।६।७) मयो भवति यया सा मयोभूः तया मन्त्ररूपस्तुत्येत्यर्थः। हे सचाभुवः, सचेति सहार्थेऽव्ययम्। सहभवनशीलाः परस्परं यजमानेन पत्न्या वास्मिन्कर्मणि सहावस्थिता

हे ऋत्विजः, देवेभ्यो देवार्थं कर्म कृत्वा वरुणप्रघासनामकं कर्मानुष्ठानायास्तं प्रेत गृहान् गच्छत। अस्तमिति गृहनाम (निघ० ३।४।५)॥ ४७॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः। अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि॥ ४८॥

[अवभृथेत्यव। भृथ। निचुम्पुणेतिनि। चुम्पुण। निचेरुरितिनि। चेरुः। असि। निचुम्पुणऽइतिनि। चुम्पुणः। अव। देवैः। देवकृतमितिदेव। कृतम्। एनः। अयासिषम्। अव। मर्त्यैः। मर्त्यकृतमितिमर्त्य। कृतम्। पुरुराव्णऽइतिपुरु। राव्णः। देव। रिषः। पाहि॥ ४८॥]

हे अवभृथयाग! हे मन्दध्वनि या गति यज्ञविशेष! यद्यपि तुम नितान्त गतिशील हो। तथापि जब तुम धीमी ध्वनि या गति वाले हो मैंने इस अवभृथयाग के द्वारा देवों के विषय में किए गए स्व पाप को उन देवों के द्वारा ही क्षमा करवा लिया है और मनुष्य के विषय में कृत पाप को मनुष्य ऋत्विजों के द्वारा क्षमा करालिया है। हे इन्द्रदेव! तुम मुझे इस अनेक दुःखफलों के दाता संसार के क्रोध से बचाओ॥ ४८॥

उ० अवभृथ निचुम्पुणः। अवभृथो यज्ञः हे अवभृथ यज्ञ, अवाचीनं पात्राण्यस्मिन् भ्रियन्त इत्यवभृथः। निचुम्पुण नीचैः क्वणन। 'उपांश्ववभृतेष्ट्या चरन्ति' इति श्रुतिः। यस्त्वं नीचैश्चरणोसि नीचैः क्वणनः तं त्वां प्राप्यैव अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषम्। अवनीतवानहम्। किमवनीतवान्। एनः पापम्। कैः, सखिभूतैर्देवैः। किं विषयम्, देवकृतम्। देवविषये यत्कृतम्। अव मर्त्यैर्मर्त्यकृतम्। अवनीतवांश्च मर्त्यैर्मनुष्यैः ऋत्विग्भिः सखिभूतैः। मर्त्यकृतम् मनुष्यविषये यत्कृतं पापम्। अतस्त्वं हे अवभृथ हे देव, रिषः पाहि। रिषतिर्हिंसार्थः क्विबन्तः। तस्य पञ्चमी। रिषः बन्धनात्पाहि गोपाय। कथंभूताद्बन्धनात्। पुरुराव्णः। 'रा दाने'। बहुकर्मोपभोगसन्तापान्दातुः संसारलक्षणाद्बन्धात्। यद्वा 'रु शब्दे'। रुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्राणिनोऽस्मिन् संसार्यमाणाः स पुरुरावास्तस्मात्पुरुराव्णः॥ ४८॥

म० यज्ञदैवतं यजुः। 'मजयत्यवभृथेति' (का० ५।५।३०) अत्र विनियोगश्चिन्त्य इति। वरुणप्रघासस्य कर्मणोऽन्ते तदङ्गभूतं यदवभृथाख्यं कर्म जलसमीपे क्रियतेऽत्रानेन मन्त्रेण दम्पतीभ्यां जले स्नानं कर्तव्यम्। हे अवभृथ, अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽयमवभृथः। तत्संबोधनं हे अवभृथ यज्ञ, हे निचुम्पुण, 'चुप मन्दायां गतौ'। नितरां चोपति मन्दं गच्छति निचुम्पुणः। उणप्रत्ययो मुमागमश्च। यद्वा नीचैरस्मिन्क्वणन्ति नीचशब्देन। कर्म कुर्वन्त्यवभृथो निचुम्पुणः। 'वीणस्थूणव्रणभ्रूण' इत्यादिना नीचैःशब्दोपपदात्क्वणतेः णक्प्रत्ययान्तो निपातः धातोः पुंभाव उपपदस्य निचुम्भावश्च निपातितः। तथाविधावभृथ, यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरतीति निचेरुः नितरां गमनशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुणो भव मन्दगमनो भव। किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते। देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं हविःस्वामिषु देवेषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदावयासिषमस्मिन् जलेऽहमवनीतवानस्मि। तथा मर्त्यैः मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्तते। इदमस्मत्स्वकं पापं यथा त्वां न व्याप्नोति तथा मन्दं गच्छेति भावः। किंच हे देवावभृथाख्य यज्ञ, रिषो वधात् पाहि पालय। रिषतेर्हिंसार्थस्य क्विबन्तस्य पञ्चम्यां रूपम्। किंभूताद्रिषः। पुरुराव्णः। 'रा दाने'। पुरु बहु विरुद्धं फलं ददातीति पुरुरावा तस्मात्। 'आतो मनिन्–' (पा० ३।२।७४) इत्यादिना वनिप्। विरुद्धफलदायी वधस्त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः॥ ४८॥

पूर्णा दर्वि परापत सुपूर्णा पुनरापत। वस्नेव विक्रीणावहा इषमूर्जꣳशतक्रतो॥ ४९॥

[पूर्णा। दर्वि। परा। पत। सुपूर्णेतिसु। पूर्णा। पुनः। आ। पत। वस्नेवेतिवस्ना। इव। वि। क्रीणावहै। इषम्। ऊर्जम्। शतक्रतोऽइतिशत। क्रतो॥ ४९॥]

हे कल्छुल! तुम पतीली से भरी हुई निकल कर इन्द्र के लिए आगे बढ़ो और उसके पास पुनः अभीष्ट फल के साथ वापस आओ। हे शतयज्ञ इन्द्र। मूल्य के विनियम के समान हम दोनों वर्षा और अन्न का व्यापार करते हैं॥ ४९॥

उ० दर्व्योपहन्ति। पूर्णादर्वि। द्वे ऐन्द्र्यावनुष्टुभौ। हे दर्वि, अस्याः स्थालीतोऽन्नं गृहीत्वा पूर्णा सती परा इन्द्रं प्रति पत गच्छ। ततः कर्मफलेन शोभने पूर्णा पुनरापत पुनरागच्छ। एवं दर्वीमुक्त्वा इन्द्रमाह। वस्नेव विक्रीणावहै। वस्नशब्देन मूल्यमुच्यते। वस्ना इव मूल्येनेव आवामध्वर्युयजमानौ विक्रीणावहै। किं तद्विक्रेयं द्रव्यमित्यत आह। इषमन्नम्। ऊर्जमुपसेचनम्। हे शतक्रतो बहुकर्मन्॥ ४९॥

म० द्वे ऐन्द्र्यावनुष्टुभौ। साकमेधगतं कर्म किंचिदुच्यते। 'स्थाल्याः दर्व्यादत्ते पूर्णा दर्वीति' (का० ५।६।३४)। दर्व्या स्थालीत ओदनग्रहणं करोति प्रथमया। द्वितीयया तं जुहोति। हे दर्वि, अन्नप्रदानसाधनभूते काष्ठादिनिर्मिते, त्वं पूर्णा स्थाल्याः सकाशादन्नं गृहीत्वा पूर्णा भूत्वा परा पूर्णत्वादेवोत्कृष्टा सती पत इन्द्रं प्रति गच्छ। सुपूर्णा कर्मफलेन सुष्ठु पूर्णा सती पुनरापत भूयोऽस्मान्प्रत्यागच्छ। एवं दर्वीमुक्त्वा इन्द्रमाह। हे शतक्रतो बहुकर्मन् इन्द्र, त्वं चाहं चोभौ वस्नेव 'वस्नशब्देन मूल्यं तृतीयायाः पूर्वसवर्णः'। मूल्येनेव। इषमभीष्टं हविःस्वरूपमन्नमूर्जं हविर्दानफलरूपं रसविशेषं च विक्रीणावहै परस्परं द्रव्यविनिमयरूपं विक्रयं करवावहै। अहं तुभ्यं हविर्ददामि त्वं मह्यं फलं देहीत्यर्थः॥ ४९॥

देहि मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते दधे। निहारं च हरासि मे निहारं निहराणि ते स्वाहा॥ ५०॥

[देहि । मे । ददामि । ते । नि । मे । धेहि । नि । ते । दधे । निहारमितिनि । हारम् । च । हरासि । मे । निहारमितिनि । हारम् । नि । हराणि ते । स्वाहा ॥ ५० ॥]

इन्द्र हे यजमान तुम मुझे पहले हविरान्न भेंट करो । तब मैं भी तुम्हारे लिए वर्षा को विहित करूँगा । तुम मेरे लिए हविरान्न धरो । मैं तुमारे लिए वर्षा को धरूँगा । यजमान—हे इन्द्र । तुम मेरे लिए वर्षण रूप विक्रेय (=सौदा) लाते हो—तो मैं भी तुम्हारे लिए उसका मूल्यभूत हविरान्न भेंट करता हूँ । इन्द्र के लिए यह आहुति है ॥ ५० ॥

उ० इन्द्र उच्यते । देहि मे मह्यं प्रथमं तावत् ततो ददामि ते तुभ्यं पश्चात् । नि मे धेहि निधेहि मे मम प्रथमम् । पश्चाच्चिते दधे निदधे ते तव । निहारं च हरासि मे । नितरां हरणं निहारः । अवश्यकर्तव्यमुच्यते । मूल्यमिति पर्यायः । स हरसि मे मम । अहमपि निहारं निहराणि ते तव । प्रत्यग्रफलतां मन्त्रद्वयाशास्ते ॥ ५० ॥

म० 'देहि म इति जुहोतीति' (का० ५।६।३८) । इन्द्रो वदति । हे यजमान, त्वं मे मह्यमिन्द्राय देहि हविः प्रथमं प्रयच्छ । ते तुभ्यं यजमानाय ददामि । अपेक्षितं पश्चात्प्रयच्छामि । एवं प्रथमपादोक्त एवार्थो द्वितीयपादेनादरार्थं पुनरुच्यते । मे मह्यमिन्द्राय निधेहि प्रथमं त्वं हविर्नितरां संपादय । ते तुभ्यं यजमानाय निदधे अपेक्षितं फलं नितरां संपादयामि । एवमिन्द्रवाक्यं श्रुत्वोत्तरार्धेन यजमान आह । नितरां ह्रियत इति निहारो मूल्येन क्रेतव्यं पदार्थं ब्रूते । निहारं मूल्येन क्रेतव्यवस्तुरूपं फलं मे मह्यं यजमानाय हरासि प्रयच्छ । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्याडागमः । उत्तरो निहारो मूल्यवाची । निहारं मूल्यभूतं हविः ते तुभ्यमिन्द्राय निहराणि नितरां समर्पयामि । स्वाहाशब्दो हविर्दानार्थः । पूर्वार्धे पादद्वयेनादरेणेन्द्रेण द्विवारं प्रोक्तमर्थमुत्तरार्धेन यजमानः सम्यगङ्गीकरोतीत्यर्थः ॥ ५० ॥

अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ५१ ॥

[अक्षन् । अमीमदन्त । हि । अव । प्रियाः । अधूषत । अस्तोषत । स्वभानव इतिस्व । भानवः । विप्राः । नविष्ठया । मती । योज । नु । इन्द्र । ते । हरीऽइतिहरी ॥ ५१ ॥]

पितरोंने पिण्डभक्षण किया । वे आनन्दित हो रहे हैं । वे अपने प्रिय शिर प्रभृति अंगो को कपा रहे हैं । हे इन्द्र । स्वयं दीप्यमान ब्राह्मणों ने अत्यन्त नवीन स्तुति के द्वारा तुम्हारा स्तवन किया है । अतः तुम अब हरी अश्वों को रथ से संयोजित करो ॥ ५१ ॥

उ० आहवनीयमुपतिष्ठते । अक्षन्नमीमदन्तेति । द्वाभ्यामैन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां पितृयज्ञे पितर उच्यन्ते । अक्षन् अदेर्लुङि घस्लादेशः । अदितवन्तः भुक्तवन्तः पितरः । कथं ज्ञायत इति चेत् । अमीमदन्त हि 'मद तृप्तौ' हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्तृप्तास्तस्माद्भुक्तवन्त इत्यनुमानम् । तृप्तिविशेषणान्युत्तराणि । अवप्रियाः अधूषत । अवाचीनमन्नविच्छिप्रियाः (?) अन्नभक्तीरुपस्मृत्य अधूषत । 'धूञ् कम्पने' । धुनन्ति गात्राणि । किंच अस्तोषत स्वभानवः । प्रिया अन्नभक्तीरुपस्मृत्य दातॄन् स्तुवन्ति । अहोदत्तमहोदत्तं स्वाद्वन्नं बहु इति । स्वभानवः स्वयं दीप्ताः अन्नविस्मयात् । विप्राः प्राज्ञप्रज्ञाः मेधाविनः । नविष्ठया मती नवतमया अपूर्वया मत्या स्तुवन्तीत्यनुवर्तते । एवं पितॄनुपलभ्याथेन्द्रमाह । योजा । नु क्षिप्रनाम । योजयामि क्षिप्रम् । हे इन्द्र, ते तव हरी हरितवर्णावश्वौ स्वभूतौ । तवापि गमनकालः प्राप्तः ॥ ५१ ॥

म० ऐन्द्रीभ्यां पङ्क्तिभ्यां साकमेधगतपितृयज्ञाख्यकर्मणि आहवनीयोपस्थानम् । यस्या अष्टाक्षराः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः । 'यज्ञोपवीतिनः सर्वे निष्क्रम्योदङ्ङोऽक्षन्नमीमदन्तेत्याहवनीयमुपतिष्ठन्ते द्वाभ्यामिति' (का० ५।९।२१) । पितृयज्ञाख्ये कर्मणि ये पितरः सन्ति तेऽस्माभिर्दत्तं हविःस्वरूपमन्नमक्षन् भक्षितवन्तः । कथमेतदवगम्यते । हि यस्मात् । अमीमदन्त हर्षं प्राप्ताः । अस्मदीयां भक्तिमवगम्य प्रियाः प्रीतियुक्ताः सन्तः अधूषत स्वकीयं शिरः कम्पितवन्तः । यद्वा प्रियास्तनूरवाधूषत । किंच स्वभानवः स्वयं दीप्तियुक्ताः विप्राः मेधाविनः सन्तः नविष्ठया नवतमया मती मत्या बुद्ध्या युक्ताः अस्तोषत स्तुतिं कृतवन्तः । अहो स्वाद्वन्नं बहु दत्तमहो भक्तिरित्याद्यभिधानं स्तुतिः । अतो हे इन्द्र, नु क्षिप्रं ते तव हरी एतन्नामकौ हरितवर्णावश्वौ योज गमनाय रथे योजय । तवाभीष्टायाः पितृतृप्तेः संपन्नत्वात्तैः पितृभिः सह त्वया आगन्तव्यमित्यर्थः । अक्षन् । अदेर्लुङि 'लुङ्सनोर्घस्लृ' (पा० २।४।३७) इति घस्लादेशः । 'मन्त्रे घस—' (पा० २।४।८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् । 'गमहन—' (पा० ६।४।९८) इत्युपधालोपः । 'खरि च' (पा० ८।४।५५) इति चर्त्वम् । 'शासिवसि—' (पा० ८।३।६०) इति षत्वम् । अडागमः । अमीमदन्त 'मद तृप्तियोगे' चुरादिरात्मनेपदी, लुङि णिलोपादौ रूपम् । अधूषत 'धूञ् कम्पने' लुङि सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः । मती 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । योज 'युजिर् योगे' ण्यन्ताल्लोटि 'छन्दस्युभयथा' (३।४।११७) इति शप आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' (पा० ६।४।५१) इति णिलोपः । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः ॥ ५१ ॥

सुसंदृशं त्वा वयं मघवन्वन्दिषीमहि । प्र नूनं पूर्णबन्धुरः स्तुतो यासि वशाँ अनु योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ५२ ॥

[सुसंदृशमितिसु । संदृशम् । त्वा । वयम् । मघवन्नितिमघ । वन् । वन्दिषीमहि । प्र । नूनम् । पूर्णबंधुर इतिपूर्ण । बंधुरः । स्तुतः । यासि । वशान् । अनु ॥ ५२ ॥]

हे मघवन् ! सुदर्शनीय तुम्हें हम वन्दन करते हैं। हे इन्द्र ! संस्तुत होकर तुम अपने रथ को प्रदेय वस्तुओं से भर कर यजमान के अभिप्रेतों को प्राप्त होते हो (—उसे अभीष्ट धनादि दान देते हो)। हे इन्द्र ! अब तुम अपने हरी अश्वों को संयोजित करो॥५२॥

उ० सुसंदृशं शोभनदर्शनम् त्वा त्वम् वयम् हे मघवन् धनवन् , वन्दिषीमहि । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः'। अभिवादयामः । अभिवादनमाह । प्र नूनं पूर्णवन्धुरस्तुतो यासि। प्रयासि नूनं निश्चयेन । पूर्णरथनीडः सन् । वन्धुरशब्दो रथनीडवचनः। स्तुतश्च स्तोतृभिः । वशान् अनु । 'वश कान्तौ'। कामाननुप्रयासि । यत एवमतो योजयामि क्षिप्रम् । इन्द्र ते हरी॥ ५२ ॥

म० हे मघवन्, वयं त्वा त्वां वन्दिषीमहि स्तुतिकर्तारो भूयास्मेत्याशास्यते । किंभूतं त्वाम् । सुसंदृशं सुष्ठु सम्यक् पश्यति सुसंदृक् तं शोभनदर्शनम् । अनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य द्रष्टारम् । इत्थमस्माभिः स्तुतः त्वं वशान् कामयमानान् यजमानाननुलक्षीकृत्य नूनं प्रयासि अवश्यं गच्छसि । किंभूतः। पूर्णबन्धुरः। बन्धुरशब्दो रथनीडवाची । स्तोतृभ्यो देयैर्धनैः संपूर्णरथनीडोपेतो भूत्वा गच्छसि । हे इन्द्र, स त्वं ते हरी योजेति पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

मनो न्वाह्वामहे नाराशᳪंसेन स्तोमेन । पितॄणां च मन्मभिः ॥ ५३ ॥

[मनः । नु । आ । ह्वामहे । नाराशᳪंसेन । स्तोमेन । पितॄणाम् । च । मन्मभिरिति मन्मऽभिः ॥ ५३ ॥]

मनुष्यों को प्रशंसा करने वाले स्तोत्र के द्वारा हम अपने परागत मन को पुनः स्वशरीर में आह्वान करते हैं। पितृजनों के मननीय स्तोत्रों के द्वारा भी हम स्वमन को आह्वान करते हैं॥५३॥

उ० गार्हपत्यमुपतिष्ठते। मनोन्वाह्वामहे इति तिसृभिर्गायत्रीभिर्मनोदेवत्याभिः । मनः नु क्षिप्रम् आह्वामहे आह्वयामः। पितृयज्ञचरणेन पितृलोकमिव मनोगतमासीदत आहूयते। केनाह्वयामः। नाराशᳪंसेन स्तोमेन येन नराः प्रशस्यन्ते दीर्घायुषः पुत्रवन्तो धनवन्तो भूयासुरित्यादिभिर्गुणैः स नाराशᳪंसः स्तोमः स्तुतिः। पितॄणां च मन्मभिः मननीयैः स्तोमैर्मन आह्वयाम इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

म० तिस्र ऋचो मनोदेवत्या गायत्र्यो बन्धुदृष्टाः। 'मनो न्वाह्वामह इति गार्हपत्यं तिसृभिरिति' (का० ५।९।२२)। उपतिष्ठन्त इत्यनुवर्तते । नु क्षिप्रं मन आह्वामहे पितृयज्ञानुष्ठानेन चित्तं पितृलोकं गतमिवासीत् अत आहूयते। यद्वा मनः मनोऽभिमानि दैवतमाह्वामहे आह्वयामः। केन साधनेन । स्तोमेन स्तोत्रेण । कथंभूतेन । नाराशंसेन। शंसः प्रशंसनं नराणां मनुष्याणां योग्यः शंसो नराशंसः तत्संबन्धी नाराशंसस्तेन। स्तोत्रं द्विविधं दैवं मानुषं च । यत्र देवाः स्तूयन्ते तद्दैवम् । यत्र च मनुष्याः प्रशस्यन्ते तन्मानुषम्। तथाविधेन स्तोत्रेणेत्युक्तं भवति। किंच पितॄणां च मन्मभिः पितरो यैः स्तोत्रैर्मन्यन्ते ते मन्मानस्तैः तादृशैः स्तोत्रैराह्वयामः ॥ ५३ ॥

आ न एतु मनः पुनः क्रत्वे दक्षाय जीवसे । ज्योक्च सूर्यं दृशे ॥ ५४ ॥

[आ । नः । एतु । मनः । पुनरिति पुनः । क्रत्वे । दक्षाय जीवसे । ज्योक् । च । सूर्य्यम् । दृशे ॥ ५४ ॥]

हमारा मन यज्ञ, बल तथा जीवन के लिए पुनः हमारे शरीर में प्राप्त होवे। चिरकाल तक सूर्य को देखने के लिए भी हमारा मन हमें पुनः प्राप्त होवे ॥ ५४ ॥

उ० आ न एतु । आगच्छतु नोऽस्माकं मनः पुनः। किमर्थम्। क्रत्वे क्रतवे। क्रतुः संकल्पः यज्ञो वा । दक्षाय। दक्षः संकल्पसमृद्धिः उत्साहो वा। स यदेव मनसा कामयते इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति 'स एव क्रतुरथ यदास्मै तत्समृद्धते स दक्षः' इति श्रुतिः । जीवसे जीवनाय। ज्योक् च सूर्यं दृशे। ज्योक् निपातश्चिरवचनः चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुम् ॥ ५४ ॥

म० नोऽस्माकं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयः आ एतु आगच्छतु । किमर्थम् । क्रत्वे क्रतवे सङ्कल्पाय यज्ञं सङ्कल्पयितुं दक्षाय कर्मण्युत्साहाय। तथाच श्रुतिः 'तदेव मनसा कामयत इदं मे स्यादिदं कुर्वीयेति स एव क्रतुरथ यदस्मै तत्समृद्धयते स दक्षः' इति। ज्योगिति निपातश्चिरवचनः। ज्योग् जीवसे चिरं जीवितुम्। सूर्यं दृशे च चिरकालं सूर्यमवलोकयितुं च । एतेषां सङ्कल्पादीनां सिद्धये मनः पुनरागच्छतु। क्रत्वे । गुणाभावाद्यणादेशः । जीवसे तुमर्थे असेप्रत्ययः। दृशे। 'दृशे विख्ये च' (पा० ३।४।११) इति साधुः ॥ ५४ ॥

पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो जनः । जीवं व्रातᳪं सचेमहि ॥ ५५ ॥

[पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः । जीवम् । व्रातम् । सचेमहि ॥ ५५ ॥]

हे पितृजनों ! देवजन हमें पुनः हमारा मन दे देवें। उस पुनः प्राप्त मन के द्वारा हम अपने जीवित पुत्र-पत्नी आदि वर्ग को संगत होवें ॥ ५५ ॥

उ० पुनर्नः पितरः। हे पितरः, पुनरस्माकं मनः ददातु दैव्यो जनः देवसंबन्धी जनः। ततस्तेन देवजनदत्तेन मनसा जीवं जीवनवन्तम् । व्रातं गणम् पुत्रपश्वादिकम्। सचेमहि। 'ष्वञ्ज परिष्वङ्गे' परिष्वजेमहि ॥ ५५ ॥

म० हे पितरः, भवदनुज्ञया दैव्यो जनो देवसंबन्धी पुरुषः नोऽस्मभ्यं मनः पूर्वोक्तं चित्तं पुनर्भूयो ददातु प्रयच्छतु। प्रेरयत्वित्यर्थः। तथा सत्यनुष्ठानं कृत्वा भवत्प्रसादाज्जीवं जीवनवन्तं व्रातं पुत्रपश्वादिकं गणं वयं सचेमहि सेवेमहि। सचतिः सेवनार्थः॥ ५५ ॥

वयᳪं सोम व्रते तव मनस्तनूषु बिभ्रतः । प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥

[वयम् । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूषु । बिभ्रतः । प्रजावन्त इति प्रजा । वन्तः । सचेमहि ॥ ५६ ॥]

हे सोम ! तुम्हारे अभिषवादि कर्म में अपने शरीरों में मन को धारण किए हुए और पुत्रादि सन्तान युक्त ही हम विद्यमान होवें ॥ ५६ ॥

उ० वयऽँसोम । सौमीगायत्री जपे विनियुक्ता । हे सोम, वयं व्रते तव । व्रतमिति कर्मनाम । तव कर्मणि वर्तमानाः मनस्तनूषु शरीरेषु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिकेषु । बिभ्रतः धारयन्तः प्रजावन्तश्च सचेमहि सेवितव्यानि वस्तूनि ॥ ५६ ॥

म० सोमदेवत्या गायत्री जपे विनियुक्ता । अत्र पितृयज्ञे सोमनामको देवोऽस्ति । सोमाय पितृमते इत्येवं हविषो विहितत्वात् । हे सोम, वयं यजमानाः तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः तनूषु भवच्छरीरेषु मनो बिभ्रतः अस्मदीयं चित्तं धारयन्तः त्वत्कारुण्यात् प्रधावन्तः पुत्रपौत्रादिसंपन्नाः सन्तः सचेमहि सेवेमहि सेवितव्यानि वस्तूनीति शेषः । यद्वा 'षच संबन्धे' सर्वदा त्वत्संबद्धा भवेम ॥ ५६ ॥

एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राऽम्बिकया तं जुषस्व स्वाहैष ते रुद्र भाग आखुस्ते पशुः ॥५७॥

[एषः । ते । रुद्र । भागः । सह । स्वस्रा । अंबिकया । तम् । जुषस्व । स्वाहा । आखुः । ते । पशुः ॥ ५७ ॥]

हे रुद्र ! यह अतिरिक्त पुरोडाश तुम्हारा हविरांश है । अपनी बहिन अम्बिका (—शरद् ऋतु) के साथ तुम उसका सेवन करो । रुद्र के लिए यह आहुति है । हे रुद्र ! यही तुम्हारा हविरान्न है । चूहा तुम्हारा पशु है ॥ ५७ ॥

उ० एष ते । रौद्रोयमनुवाकः त्रैयम्बकाः पुरोडाशास्तत्र विनियुक्तः अवदानहोमे । एष ते तव हे रुद्र, भागः । सह स्वस्रा । स्वस्रेति भगिन्युच्यते । सह भगिन्या अम्बिकया तं भागं जुषस्व । स्वाहा सुहुतमस्तु । अतिरिक्तमाखूत्कर उपकिरति । एष ते तव रुद्र भागः । आखुर्मूषिका ते तव पशुः ॥ ५७ ॥

म० द्वे रौद्रे यजुषी विंशत्यक्षरद्वादशाक्षरे । साकमेधगतत्र्यम्बकहविर्विषया मन्त्रा उच्यन्ते । प्रथमस्य यजुषोऽवदानहोमे विनियोगः । तथाच 'एष त इति जुहोतीति' (का०५।१०।१२) । रोदयति विरोधिनां शतमिति रुद्रः । हे रुद्र, ते तव स्वस्रा भगिन्या अम्बिकया अम्बिकानाम्न्या सह एषोऽस्माभिर्दीयमानः पुरोडाशः भागः भजनीयः स्वीकर्तुं योग्यः । तं तथाविधं पुरोडाशं त्वं जुषस्व सेवस्व । स्वाहा इदं हविर्दत्तं सुहुतमस्तु । अम्बिकाया रुद्रभगिनीत्वं श्रुत्योक्तम् । 'अम्बिका ह वै नामास्य स्वसा तयास्यैष सह भागः' (२।६।२।९) इति । योऽयं रुद्राख्यः क्रूरो देवस्तस्य विरोधिनं हन्तुमिच्छा भवति तदानया भगिन्या क्रूरदेवतया साधनभूतया तं हिनस्ति । सा चाम्बिका शरद्रूपं प्राप्य ज्वरादिकमुत्पाद्य तं विरोधिनं हन्ति । रुद्राम्बिकयोरुग्रत्वमनेन हविषा शान्तं भवति । तथाच तित्तिरिः । 'एष ते रुद्र भागः सह स्वस्राम्बिकयेत्याह शरद्वा अस्याम्बिका सा भिया एषा हिनस्ति यऽँ हिनस्ति तयैवैनऽँ सह शमयति' । अतिरिक्तमाखूत्कर उपकिरत्येष त इतीति' (का० ५।१०।१३) इति । यजमानस्य यावन्तः पुत्रभृत्यादयः पुरुषाः सन्ति तान् गणयित्वा प्रतिपुरुषमेकैकः पुरोडाश इत्येतावतः पुरोडाशान्निरूप्य ततोऽप्यधिकमेकं पुरोडाशं निर्वपेत् सोऽयमतिरिक्त उच्यते । 'त्रैयम्बकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान्यावन्तो यजमानगृह्या एकाधिकान्' (५।१०।१।२) इति कात्यायनोक्तेः । तत्र योऽयमतिरिक्तस्तं न जुहुयात् किंतु मूषकोत्खते एष न इति मन्त्रेणोपकिरेत् । अथ मन्त्रार्थः । हे रुद्र, एषोऽस्माभिरुपकीर्यमाणोऽतिरिक्तः पुरोडाशः ते भागः त्वया भजनीयः । तथा ते तवाखुः पशुः मूषकः पशुत्वेन समर्पितः । आखुदानेन तुष्टो रुद्रस्तयाम्बिकया यजमानपशून्न मारयतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अव रुद्रमदीमह्यव देवं त्र्यम्बकम् । यथा नो वस्यसस्करद्यथा नः श्रेयसस्करद्यथा नो व्यवसाययात् ॥ ५८ ॥

[अव । रुद्रम् । अदीमहि । अव । देवम् । त्र्यंम्बकमितित्रि । अंबकम् । यथा । नः । वस्यसः । करत् । श्रेयसः । व्यवसाययादितिवि । अवसाय यात् ॥ ५८ ॥]

हम त्र्यम्बक रुद्रदेव को पृथक् करके भोजन कराते हैं कि प्रसन्न होकर जिस प्रकार वह हमें बढ़कर वसने वाला बनावे; बढ़कर हमें यश वाला बनावे और हमें सर्व कार्यों में पार लगावे ॥

उ० आगत्य जपति । अवरुद्रम् । द्वे पङ्क्तिककुभौ । अवयुत्य पृथक् कृत्वान्याभ्यो देवताभ्यो रुद्रम् अदीमहि । 'अद भक्षणे' छान्दसो णिचो लोपः । रुद्रमादयामः । भोजयामः । अवगम्य च तं ज्ञात्वा देवं त्र्यम्बकम् । तथाच भोजयामः । यथा नो वस्यसस्करत् येन प्रकारेणास्मान्वसीयसः कुर्यात् । 'वस निवासे' इत्यस्य तृजन्तस्य वस्तेति भवति । ततः 'तुश्छन्दसि' इति ईयसुनि कृते वसीयस इति भवति । तत इकारलोपे वस्यस इति भवति । वस्तृतरानिति पर्यायः । वसनशीलानित्यर्थः । तथाचास्मान् श्रेयसः प्रशस्यतरान् कुर्यात् । तथा चास्मान् व्यवसाययात् । विपूर्वस्यावपूर्वस्य च 'षोन्तकर्मणि' इत्यस्य ण्यन्तस्य आशिषि लुङि सार्वधातुके यासुटि व्यवसाययादित्येतद्रूपं भवति । यथा चास्मान् सर्वकर्मणामन्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥

म० द्वे रौद्र्यौ पङ्क्तिककुभौ । यस्या द्वितीयः पादः द्वादशाक्षरः प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ सा ककुप् । द्वयोर्जपे विनियोगः । तथा 'आगम्याव रुद्रमदीमहीति जपतीति' (का० ५।१०।१४) । रुद्रमव । असौ रुद्र इति मनसा तमवगत्यादीमहि त्वदनुग्रहादन्नं भक्षयेम । तथा त्र्यम्बकं त्रीण्यम्बकानि नेत्राणि यस्य तादृशं देवमव त्रिनेत्रोयं देव इति मनसावगत्यादीमहीत्यनुवर्तते । यद्वा अदीमहीत्यत्र णिचो लोपश्छान्दसः । अवयुत्यान्यदेवताभ्यः पृथक्कृत्य रुद्रमदीमहि आदयामो भोजयामः । अवगम्य ज्ञात्वा त्र्यम्बकमादयाम इति । यथा येन

प्रकारेण नोऽस्मान्वस्यसः करत् वस्तृतरान् वसनशीलानसौ कुर्यात्। यथाच नोऽस्मान् श्रेयसः करत् ज्ञातिषु प्रशस्यतरान् कुर्यात्। यथा चास्मान् व्यवसाययात् सर्वेषु कार्येषु निश्चययुक्तान् कुर्यात्तथैनं जपाम इत्यर्थः। आशीरियम्। अदीमहि 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वाल्लिङि णिचो लोपः (पा० ३।४।११७)। वस्यसः वसतीति वस्ता वसीयान्। 'तुश्छन्दसि' (पा० ५।३।५९) इति ईयसुनि कृते 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६। ४।१५४) इति तृनो लोपः। वसीयस इति प्राप्ते ईलोपश्छान्दसः॥ करत् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति लङ्। विकरणव्यत्ययेन शपि गुणः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यडभावः। व्यवसाययात् लेटि आडागमे 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति इलोपे रूपं विपूर्वस्य ण्यन्तस्य स्यतेः॥ ५८॥

भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम्। सुखं मेषाय मेष्यै॥ ५९॥

[भेषजम्। असि। भेषजम्। गवे। अश्वाय। पुरुषाय। भेषजम्। सुषमितिसु। षम्। मेषाय। मेष्यै॥ ५९॥]

हे रुद्र! तुम स्वयं ओषधिरूप हो। अतः गाय, अश्व वा पुरुष के लिए तुम भेषज प्रदान करो। हमारे भेड़-भेड़ी के लिए सुख दो॥५९॥

उ० भेषजमसि। हे रुद्र, यस्त्वं स्वभावत एव भेषजमौषधं भवसि सर्वप्राणिनाम्। अतः प्राथ्यर्ते देहि भेषजम्। गवे, अश्वाय, पुरुषाय भेषजं देहि। सुखं देहि। सुहितं खेभ्यः प्राणेभ्य इति सुखम्। मेषाय, मेष्यै च॥ ५९॥

म० हे रुद्र, त्वं भेषजमसि औषधवत्सर्वोपद्रवनिवारकोऽसि। अतोऽस्मदीयेभ्यो गवे अश्वाय पुरुषाय च भैषज्यं सर्वव्याधिनिवारकमौषधं देहि। मेषाय मेष्यै च सुखं देहि। सु हितं खेभ्यः प्राणेभ्य इति सुखम्। अनेन मन्त्रेण गृहपशूनां क्षेमप्राप्तिर्भवति॥ ५९॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय माऽमृतात्। त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनम्। उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः॥ ६०॥

[त्र्यंबकमितित्रि। अंबकम्। यजामहे। सुगंधिमितिसु। गंधिम्। पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि। वर्द्धनम्। उर्वारुकमिवेत्युर्वारुकम्। इव। बंधनात्। मृत्योः। मुक्षीय। मा। अमृतात्। पतिवेदनमितिपति। वेदनम्। इतः। मुक्षीय। मा। अमुतः॥ ६०॥]

सुगन्ध युक्त तथा अन्नादि की पुष्टि (= समृद्धि) को बढ़ाने वाले त्रिनेत्रशिव को हम भजन करते हैं। हे त्र्यम्बक पके हुए खरबूजे के समान हम मृत्यु बन्धन से छूट जावें। परन्तु अमृत से नहीं। (कन्याएँ—) सुगन्धवान् और पति को प्राप्त कराने वाले त्रिनेत्र शिव को हम पूजती हैं। पके हुए खरबूजे के समान हम कुमारियाँ, विवाहोपरान्त, इस पितृगृह से छूट जावें। परन्तु पतिगृह से कभी विमुक्ता न होवें॥ ६०॥

उ० त्र्यम्बकम्। द्वावनुष्टुभौ। यं वयं त्र्यम्बकं यजामहे पूजयामः। सुगन्धिम्। 'गन्धस्येदुत्पूति—' इत्यादिना समासान्तः। पुष्टिवर्धनम् पोषस्य वर्धयितारम्। योऽस्मान् उर्वारुकमिव बन्धनात्। उर्वारुकः फलविशेषः स यथा पक्वः स्वबन्धनाद्वियुज्यते एवं मृत्योर्मुञ्चीय मोचय मोचयतु। पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः। माऽमृतात्। मा कदाचित् अमृतात् मोचयतु। अग्निं त्रिः परियन्त्यनेन मन्त्रेण। कुमार्यश्चोत्तरेण परियन्ति। यं त्र्यम्बकं यजामहे शोभनगन्धम्। पतिवेदनम् भर्तृलम्भयितारम्। उर्वारुकमिव बन्धनात्। इतो मुञ्चीय ज्ञातिवर्गान्मोचयतु। मामुतः पतिवर्गान्मोचयतु। 'सा यदि त इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाह' इति श्रुतिः॥६०॥

म० द्वे अनुष्टुभौ 'अग्निं त्रिः परियन्ति पितृवत्सव्योरूनाघ्नानास्त्र्यम्बकमिति देववच्चैतेनैव दक्षिणानाघ्नानाः' (का० ५।१०।१५।१६) इति। यथा पितृमेधे पुत्रादयः पुरुषाः स्वकीयान् वामोरूंस्ताडयन्तस्त्रिवारमप्रदक्षिणं परियन्ति। यथा च देवतासेवायां दक्षिणोरूंस्ताडयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परिवन्ति। एवमत्र पुरुषाः प्रथमेनैव त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निमप्रदक्षिणत्रयेण प्रदक्षिणत्रयेण च परियन्तीति सूत्रार्थः॥ मन्त्रार्थस्तु। सुगन्धिं दिव्यगन्धोपेतं मर्त्यधर्महीनं पुष्टिवर्धनं धनधान्यादिपुष्टेर्वर्धयितारं त्र्यम्बकं नेत्रत्रयोपेतं रुद्रं यजामहे पूजयामः। ततो रुद्रप्रसादान्मृत्योर्मुञ्चीय अपमृत्योः संसारमृत्योश्च मुक्तो भूयासम्। अमृतान्मा मुञ्चीय स्वर्गरूपान्मुक्तिरूपाच्चामृतान्मा मुञ्चीय मुक्तो मा भूयासम्। एकवचनं बह्वर्थे। मुक्ता मा भूयास्मेत्यर्थः। अभ्युदयनिःश्रेयसरूपात्फलद्वयान्मम भ्रंशो मा भूदित्यर्थः। मृत्योर्मोचने दृष्टान्तः—उर्वारुकमिव बन्धनादिति। यथोर्वारुकं कर्कन्ध्वादेः फलमत्यन्तपक्वं सत् बन्धनात् स्वस्य वृन्तात् प्रमुच्यते तद्वत्॥ 'कुमार्यश्चोत्तरेणेति' (का० ५।१०। १७)। यजमानसंबन्धिन्यः कुमार्योऽपि पूर्वोक्तपुरुषवदुत्तरेण त्र्यम्बकमन्त्रेणाग्निं त्रिः परियन्ति। त्र्यम्बकं यजामहे। कीदृशम्। पतिवेदनं पतिं वेदयतीति तं भर्तुर्लम्भयितारं 'विद्लृ लाभे'। अन्यत्पूर्ववत्। इतो मुञ्चीय इतो मातृपितृभ्रातृवर्गान्मुञ्चीय मुक्ता भूयासममुतो मा मुञ्चीय विवाहादूर्ध्वं भविष्यतः पत्युर्मुक्ता मा भूयासम्। जनकस्य गोत्रं गृहं च परित्यज्य पत्युर्गोत्रे गृहे च सर्वदा त्र्यम्बकप्रसादाद्वसामीत्यर्थः। 'सा यदि त इत्याह ज्ञातिभ्यस्तदाह मामुत इति पतिभ्यस्तदाहेति' (२।६।२।१४) इति श्रुतेरितोऽमुतःशब्दाभ्यां पितृपतिवर्गौ ग्राह्यौ॥ ६०॥

एतत्ते रुद्राऽवसं तेन परो मूजवतोऽतीहि। अवततधन्वा पिनाकावसः कृत्तिवासा अहिंसन्नः शिवोऽतीहि॥ ६१॥

[एतत्। ते। रुद्र। अवसम्। तेन। परः। मूजवतऽइतिमूज। वतः। अति। इहि। अवतत-

धन्वेत्यवऽतत । धन्वा । पिनाकावसऽइतिपिनाक । अवसः । कृत्तिवासाऽइतिकृत्ति व्वासाः । अहिंसन् । नः । शिवः । अति । इहि ॥ ६१ ॥]

हे रुद्र । यह अतिरिक्त पुरोडाश तुम्हारा शम्बल (= मार्ग का भोजन) है । तुम उसके साथ दूर मुञ्जवान् पर्वत से भी परे चले जाओ । अपने पिनाक पर से ज्या को उतारे हुए, पिनाक को ही शम्बल कल्पित करके, हस्तिचर्म के धारण किए हुए, हमें हिंसित न करते हुए और कल्याण स्वरूप हो कर तुम बस उस ओर को चल दो॥६१॥

उ० त्र्यम्बकानासजति । एतत्ते रुद्र । एतत् ते तव हे रुद्र, अवसं पथ्यदानं शंबलम् । तेन पथ्यदानेन परः परस्तात् । मूजवान्नामपर्वतः भगवतो रुद्रस्य वसतिः ताम् । अतीहि गच्छ । कथंभूतो गच्छ । अवततधन्वा अवतारितधनुः । पिनाकावसः पिनाको रुद्राङ्कुशः रुद्राङ्कुशकृतकुशलः । कृत्तिवासाः चर्मवसनः । अहिंसन्नः अविनाशयन्नः अस्मान् शिवः शान्तो भूत्वा अतीहि पूजितं गच्छ ॥ ६१ ॥

म० रौद्र्यास्तारपङ्क्तिः । यस्या अन्त्यौ द्वादशाक्षरावाद्यावष्टाक्षरौ पादौ सास्तारपङ्क्तिः । 'मूतयोः कृत्वा वेणुयष्ट्यां वा कूपे वासज्योभयतः स्थाणुवृक्षवꣳशवल्मीकानामन्यतमस्मिन्नुत्क्षेपणवदासजत्येतत्त इतीति' (का० ५।१०।२१) । व्रीहियवादीन् बद्ध्वा वहनार्थं तृणवंशादिनिर्मितः पात्रविशेषो मूतमित्युच्यते । तयोरुभयोर्मूतयोस्त्र्यम्बकान् हविःशेषान् प्रक्षिप्य स्वकीयेनांसेन वोढुं शक्यायां वंशयष्ट्यामग्रद्वये तन्मूतद्वयमवासज्योन्नते स्थाणौ वृक्षे वंशे वल्मीके वा मूतद्वययुतां वंशयष्टिं संसृजति । ततो गोभिराघ्रातुमशक्यत्वाद्गावो रोगं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ अथ मन्त्रार्थः । मूजवान्नाम कश्चित्पर्वतो रुद्रस्य वासस्थानम् । अवसशब्देन देशान्तरं गच्छतो मार्गमध्ये तटाकादिसमीपे भोक्तव्य ओदनविशेष उच्यते । हे रुद्र, एतत्ते तव अवसं हविःशेषाख्यं भोज्यं तेन सहितस्त्वं मूजवतः पर्वतात्परः परभागवर्ती सन्नतीहि अतिक्रम्य गच्छ । कीदृशस्त्वम् । अवततधन्वा अवरोपितधनुष्कः । अस्मद्विरोधिनां त्वया निवारितत्वादित उर्ध्वं धनुषि ज्यासमारोपणस्य प्रयोजनाभावादवरोपणमेवेदानीं युक्तम् । तथा पिनाकावसः पिनाकाख्यं त्वदीयं धनुरावस्ते सर्वत आच्छादयतीति पिनाकावसः । यथा धनुर्दृष्ट्वा प्राणिनो न बिभ्यति तथा त्वदीयं धनुर्वस्त्रादिना प्रच्छाद्य गच्छेत्यर्थः । 'कृत्तिवासा इत्यनवेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः' (का० ५।१०।२२-२३) । इति । उन्नते वृक्षादौ मूतद्वयेऽवसज्य प्रत्यावर्तमाना मूतद्वयस्यावेक्षणमकृत्वा वेदिसमीपे समागत्योदकं स्पृशेयुरिति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु हे रुद्र, त्वं कृत्तिवासाः चर्माम्बरो नोऽस्मानहिंसन् हिंसामकुर्वन् शिवोऽस्मदीयपूजया संतुष्टः कोपरहितो भूत्वा अतीहि पर्वतमतिक्रम्य गच्छ ॥ ६१ ॥

त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम् । यद्देवेषु त्र्यायुषं तन्नो अस्तु त्र्यायुषम् ॥ ६२ ॥

[त्र्यायुषमितित्रि । आयुषम् । जमदग्नेरितिजमत् । अग्नेः । कश्यपस्य । त्र्यायुषमितित्रि । आयुषम् । यत् । देवेषु । त्र्यायुषमितित्रि । आयुषम् । तत् । नः । अस्तु । त्र्यायुषमितित्रि । आयुषम् ॥ ६२ ॥]

जमदग्नि ऋषि की तीन पन की आयु (—बाल-युवा-वृद्धपन), कश्यप ऋषि की तीन पन की आयु और जो देवो में तीन पन का आयुष्य विद्यमान है—वह तीन पन का आयुष्य हमारे लिए भी होवे—हे रुद्र ॥ ६२ ॥

उ० यजमानो मुण्ड्यमानो जपति । त्र्यायुषम् । उष्णिक् । लिङ्गोक्ता देवता । त्रीण्यायूंषि समाहृतानि बाल्ययौवनस्थविराणि त्र्यायुषम् । यज्जमदग्नेः त्र्यायुषम् यच्च कश्यपस्य यच्च देवेषु तन्नो अस्तु तदस्माकमस्तु भवतु । त्र्यायुषमित्याशीः॥६२॥

म० आशीर्देवतोष्णिक् । यस्याश्चत्वारः पादाः सप्ताक्षराः सोष्णिक् । 'त्र्यायुषमिति यजमानो जपतीति' (का० ५।२।१६) । सोऽयं जपो वपनकालीनः । जमदग्नेः मुनेर्यत्त्र्यायुषं त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारस्त्र्यायुषं तथा कश्यपस्यैतन्नामकस्य प्रजापतेः संबन्धि यत्त्र्यायुषं तथा देवेषु इन्द्रादिषु यत्त्र्यायुषमस्ति तत्सर्वं त्र्यायुषं नोऽस्माकं यजमानानामस्तु । जमदग्न्यादीनां बाल्यादिषु यादृशं चरितं तादृशं नो भूयादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः । निवर्तयाम्यायुषेऽन्नाद्याय प्रजननाय रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय ॥६३॥

इति माध्यन्दिनीयवाजसनेयिसंहितायां

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

[शिवः । नाम । असि । स्वधितिरितिस्वधितिः । ते । पिता । नमः । ते । अस्तु । मा । मा । हिꣳसीः । नि । वर्तयामि । आयुषे । अन्नाद्यायेत्यन्न । अद्याय । प्रजननायेतिप्र । जननाय । रायः । पोषाय । सुप्रजास्त्वायेतिसुप्रजाः । त्वाय । सुवीर्यायेतिसु । वीर्याय ॥ ६३ ॥]

इति वाजसनेयसंहितापदपाठे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(मुण्डन के समय छुरे को हाथ में लेकर) हे छुर ! तुम शिव नाम वाले हो । वज्र तुम्हारा पिता है तुम्हें नमस्कार है । तुम हमें हिंसित मत करो—मत हिंसित करो । (नापित) हे यजमान ! जब मैं आयुष्य, पाचकत्व, प्रजोत्पादन, धन की पुष्टि (=समृद्धि) के लिए, सुन्दर सन्तान प्राप्त करने के लिए तथा सुबल के लिए मुण्डित करता हूँ ॥ ६३ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

उ० लोहक्षुरमादत्ते। शिवो नामासि। हे क्षुर, यतः त्वं शान्तनामासि। यस्य च तव स्वधितिः पिता। स्वधितिः वज्रः। तस्मै नमः ते तुभ्यं भवतु। मा मां मा हिꣳसीः मा विनाशय। वपति। निवर्तयामि। निपूर्वो वपतिरिह मुण्डनार्थः। मुण्डयामि त्वाम् । आयुरर्थम् अन्नाद्यर्थम् धनस्य पोषार्थम् शोभनापत्यतायै शोभनवीर्याय च ॥ ६३ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

म० क्षुरदेवतं यजुः 'शिवो नामेति लोहक्षुरमादायेति' (का० ५।२।१७)। हे क्षुर, त्वं नाम नाम्ना शिवः शान्तोऽसि। स्वधितिः वज्रं ते तव पिता । ते तुभ्यं नमोऽस्तु। मां मा हिंसीः। 'निवर्तयामीति वपतीति' (का० ५।२।१७)। यजमानदैवतं यजुः । निपूर्वो वृत्तिर्मुण्डनार्थः। हे यजमान, त्वां निवर्तयामि मुण्डयामि। किमर्थम्। आयुषे जीवनाय अन्नाद्यायान्नभक्षणाय प्रजननाय सन्तानाय रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यै सुप्रजास्त्वाय शोभनापत्यतायै सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय ॥ ६३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
अग्न्याधानादिपिण्ड्यान्तस्तृतीयोऽध्याय ईरितः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः

एदमगन्म देवयजनं पृथिव्या यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे। ऋक्सामाभ्याꣳ संतरन्तो यजुर्भी रायस्पोषेण समिषा मदेम। इमा आपः शमु मे सन्तु देवीरोषधे त्रायस्व स्वधिते मैनं ꣳहिꣳसीः ॥ १ ॥

[ॐ । आ । इदम् । अगन्म । देवयजनमिति देव । यजनम् । पृथिव्याः । यत्र । देवासः । अजुषंत । विश्वे । ऋक्सामाभ्यामित्यृक् सामाभ्याम् । सन्तरन्तऽइतिसम् तरन्तः । यजुर्भिरितियजुः । भिः । रायः । पोषेण । सम् । इषा । मदेम । इमाः । आपः । शम् । ऊँऽइत्यूँ । मे । संतु । देवीः । ओषधे । त्रायस्व । स्वधितऽइति स्व । धिते । मा । एनम् । हिꣳसीः ॥ १ ॥]

(यजमान—) पृथ्वी के देवों को पूजने के स्थान यज्ञस्थल को हम प्राप्त हुए हैं—जहाँ विश्वेदेवं प्रीति के साथ हवि, सेवन करते हैं। हम मंत्रों, सामगानों तथा यज्ञविधान के बोधक ऋषिवाक्यों के द्वारा कर्म-पारावार को पार करते हुए (= यज्ञ को सफलता के साथ सम्पादित करते हुए) धन की समृद्धि और अन्न या वर्षा के द्वारा उल्लसित होवें। (मुण्डन करते समय शिर भिगोने के जलों को हाथ में लेकर—) यह द्योतमान जल मेरे मुण्डनकार्य में कल्याणकारी होवें (—जल से शिर को भिगोना)। (हाथ में कुश तथा बाल साथ-साथ पकड़ कर—) हे दर्भ! तुम इस बालक की रक्षा करो। हे वज्रपुत्र छुरे! इस बालक को तुम हिंसित (= काट देना आदि) मत करो ॥ १ ॥

उ० एदमगन्म। अग्निष्टोमिका मन्त्रा अवभृथपर्यन्ताः। प्रजापतेरार्षम्। द्वे अप्येते ऋचौ अत्यष्टी व्यवसाने। शालास्तम्भमन्वारभ्य यजमानो जपति । द्वावर्धर्चौ देवयजनदैवत्यौ। आ इदम् एदं देवयजनम् अगन्म वयम् आगताः स्मः। पृथिव्या उत्कृष्टम् । यत्र यस्मिन्देवयजने। देवासः देवा एव देवासः। 'आज्जसेरसुक्' । अजुषन्त। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। सेवितवन्तः कामान् । विश्वे सर्वे तमागत्य देवयजनम् । ऋक्सामाभ्यां प्लवभूताभ्यां यज्ञसमुद्रं सन्तरन्तः यजुर्भिश्च रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या निमित्तभूतया इषा अन्नेन च संमदेम हृष्येमहि तुष्येमहि । उन्दति। इमा आपः शमु मे सन्तु देवीः । शमिति सुखनाम। उ इति पादपूरणे। इमा आपः सुखरूपा मम भवन्तु । देव्यो दानादिगुणयुक्ताः । अपां वज्रश्रुतौ वज्रसंस्तवेऽतः शमाशास्यते। कुशतरुणमन्तर्दधाति । ओषधे त्रायस्व । त्रायतिः पालनार्थः। हे ओषधे, पालय एनं यजमानं क्षुरात्। क्षुरस्यापि वज्रसंबन्धः। क्षुरेणाभिनिदधाति । स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः । स्वधितिर्वज्रः । वज्रकर्म कुर्वन्नवज्रोऽपि वज्रमुच्यते। हे स्वधिते, मा एनं हिंसीः॥

म० आधानाग्निहोत्राग्न्युपस्थानचातुर्मास्यमन्त्रास्तृतीयाध्याये प्रोक्ताः । चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तमग्निष्टोममन्त्रा उच्यन्ते । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः। तत्र चतुर्थे यजमानसंस्कारपूर्वकं सोमक्रयमन्त्राः प्राधान्येनोच्यन्ते। तत्रादौ यजमानः षोडशर्त्विजो वृत्वारण्योरग्नी समारोप्य शालां गच्छेत् । तथा च 'समारोह्याग्नी शालास्तम्भं पूर्वार्धं गृहीत्वारणिपाणिराहेदमगन्मेति' (का० ७।१।३६)। द्वे अत्यष्टी व्यवसाने । तयोः कण्डिकयोः सप्त मन्त्राः। आद्यावर्धर्चौ देवयजनदैवत्यौ ॥ आ इदम् । अगन्मेति पदानि। 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८२) इति उपसर्गक्रियापदयोर्व्यवधानम् । इदमिति हस्तेन प्रदर्श्यते । वयमिदं पृथिव्याः संबन्धि देवयजनं देवा इज्यन्ते यस्मिंस्तद्देवयजनं स्थानम् आ आगन्म आगता स्मः । गच्छतेर्लङ्युत्तमबहुवचने व्यत्ययेन शपो लुकि 'मो नो धातोः' (पा० ८।२।६४) इति मस्य नः अडागमश्च। इदं किम्। यत्र देवयजने विश्वेदेवासः सर्वे देवाः अजुषन्ताप्रीयन्त । प्रीत्या स्थिता इत्यर्थः। किंच। वयं रायो धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेनान्नेन च संमदेम। 'मदी हर्षे' व्यत्ययेन शप्। हृष्टा भवेम धनैरन्नैश्च तृप्येम। किं कुर्वन्तः। ऋक्सामाभ्याम् ऋक् च साम च ऋक्सामे 'अचतुर—' (पा० ५।४।७७) इति सूत्रेणाजन्तो निपातः। ताभ्यां यजुर्भिश्च वेदत्रयगतमन्त्रैः संतरन्तः । समुद्रवद्गम्भीरं सोमयागं समापयन्त इत्यर्थः । 'दक्षिणं गोदानं वितार्योनत्तीमा आपः' (का० ७।२।९) इति। इमा आपः। आपो देवताः। इमा आपः शिरःक्लेदाय सिच्यमाना एता आपो मे मम यजमानस्य शमु। उ एवार्थे। शं सुखार्थमव्ययम् । शं सुखकारिण्य एव सन्तु भवन्तु । किंभूता आपः । देवीः देव्यः दीव्यन्ति ताः देव्यः द्योतनाः । निर्मला इत्यर्थः। 'यूपवत् कुशतरुणं क्षुरेण चाभिनिधाय छित्त्वेति' (का० ७।२।१०–११)। यथा पश्वर्थयूपस्य छेदे मन्त्रः एवमत्रापि तृणान्तर्धानं क्षुरस्थापनं च

मन्त्रद्वयेन कर्तव्यमिति सूत्रार्थः। ओषधे। कुशतरुणं देवता। हे ओषधे। कुशतरुण, त्वं यजमानं त्रायस्व क्षुरादृक्ष। स्वधिते। क्षुरो देवता। हे स्वधिते क्षुर, एनं यजमानं मा हिंसीः॥

आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतप्वः पुनन्तु। विश्वꣳहि रिप्रं प्रवहन्ति देवीरुदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमि। दीक्षातपसोस्तनूरसि तां त्वा शिवाꣳशग्मां परिदधे भद्रं वर्णं पुष्यन्॥ २॥

[आपः। अस्मान्। मातरः। शुंधयन्तु। घृतेन। नः। घृतप्वऽइतिघृत। प्वः। पुनन्तु। विश्वम्। हि। रिप्रम्। प्रवहन्तीतिप्र। वहन्ति। देवीः। उत्। इत्। आभ्यः। शुचिः। आ। पूतः। एमि। दीक्षातपसोः। तनूः। असि। ताम्। त्वा। शिवाम्। शग्माम्। परि। दधे। भद्रम्। वर्णम्। पुष्यन्॥ २॥]

(स्नान के लिए नदी आदि में प्रवेश करके यजमान—) माता से स्नेही वा शीतल जल हमें शुद्ध करें। घृत (=अपने सार) से पवित्र करने वाले जल हमें अपने सारभाग से पवित्र करें। यह द्योतमान जल शरीर के सारे मल और आत्मा के पाप को वहा ले जाते हैं। (—स्नान करना) अब इन जलों के द्वारा शुद्ध होकर मैं बाहर निकलता हूँ। (हाथ में धोती लेकर—) हे धोती! तुम कर्म में प्रवृत्त होने की दीक्षा (=स्वीकृति) और कर्म में होने वाले कष्टों के सहिष्णुत्व की प्रतिमूर्ति हो। उस तुम कल्याणी एवं सुख दायिनी धोती को, स्व शरीर के शुभवर्ण को द्विगुणित करते हुए, मैं पहिनता हूँ। (पहनना)॥ २॥

उ० स्नाति। आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु। आप उच्यन्ते। या एता आपः जगतो निर्मात्र्यः ता अस्मान् शुन्धयन्तु शोधयन्तु। किंच घृतेन च नः अस्मान्। घृतप्वः घृतेन पुनन्तीति घृतप्वः। घृतं हि अपां परमं तेजः पवित्रं च। 'तद्वै सुपूतं यं घृतेन पुनन्ति' इति श्रुतिः। 'सुवर्णप्राशो घृतप्राश इति मेध्यानि' इति गौतमः। पुनन्तु यज्ञयोग्यं कुर्वन्तु। स्तुतिपूर्वं हि याच्ञा क्रियते नचात्र स्तुतिरत आह। विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः। हिशब्दो यस्मादर्थे। 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' यस्मात्स्वभावत एव सर्वं पापं प्रकर्षेण वहन्ति देव्यः। उत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम्। उदिदाभ्यः शुचिरापूत एमि। उदेमि उद्गच्छामि। इत्शब्दोऽनर्थकः। आभ्योऽद्भ्यः शुचिः सन् आपूतश्च यावत्पापं पावितः। वासः परिधत्ते। दीक्षातपसोः। दीक्षैव दीक्षा। तपःशब्देन उपसद उच्यन्ते तपःप्रधानत्वात्। वासः तन्वास्त्राणं तनूशब्देनोच्यते। या त्वं दीक्षातपसोस्तनूः शरीरं भवसि 'तां त्वा शिवां शान्तां शग्मां ससुखां साध्वीं वा' इति श्रुतेः। परिदधे आच्छादयामि। भद्रं कल्याणम्। वर्णं दीक्षितरूपम् पुष्यन् वर्धयन्। अनेन हि दीक्षितरूपमभिव्यज्यते॥ २॥

म० 'आपो अस्मानिति स्नात्वेति' (का० ७।२।१५)। मातरः मिमते ता मातरो जगन्निर्मात्र्यो मातृवत्पालयित्र्यो वा आपः अस्मान् कृतक्षौरान् यजमानान् शुन्धयन्तु 'शुन्ध शुद्धौ' शोधयन्तु। क्षौरकर्मनिमित्तामपहतिं निवारयन्त्वित्यर्थः। किंच घृतप्वः 'घृ क्षरणे' जिघर्ति क्षरतीति घृतं तेन क्षरितजलेन पुनन्तीति घृतप्वः जलदेवतास्ताश्च घृतेन क्षरितजलेन नोऽस्मान् पुनन्तु शुद्धान् कुर्वन्तु। किंच देवीः द्योतमाना आपो विश्वं हि। हि एवार्थः। सर्वमेव रिप्रं पापं प्रवहन्ति प्रकर्षेणापनयन्तु। 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु० ४।२१) इति यास्कः। 'उदिदाभ्य इत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धमिति' (का० ७।२।१५)। अहमाभ्योऽद्भ्यः उदेमि इत्। इत् एवार्थे। उद्गच्छाम्येव। जलान्निर्गच्छामीत्यर्थः। किंभूतोऽहम्। शुचिः शुद्धः स्नानेन। तथा आपूतः समन्ताद्भावेनान्तरपि शुद्ध आचमनेन। शुचिरापूत इति शब्दाभ्यां स्नानाचमनाभ्यां बहिरन्तश्च शुद्धिरुक्ता॥ 'क्षौमं वस्ते निष्पेष्टवै ब्रूयादहतं चेदद्भिरभ्युक्ष्य स्नातवस्त्यं(?)वाऽमौत्रधौतं विचितकेशं प्रसारितदशं दीक्षातपसोरिति' (का० ७।२।१६-१९)॥ दीक्षातपसोः वासो देवता। हे क्षौम वस्त्र, त्वं दीक्षातपसोस्तनूरसि। दीक्षा दीक्षणीयेष्टिः। तप उपसदिष्टिः। दीक्षाभिमानिदेवतायास्तपोभिमानिदेवतायाश्च त्वं शरीरवत्प्रियमसि। तां दीक्षातपसोस्तनूं तद्देवताद्वयशरीरभूतां त्वामहं परिदधे धारयामि। किंभूतां त्वाम्। शिवां शग्मां द्वयोरपि शब्दयोः सुखवाचकत्वादत्यन्तसुखरूपां कोमलत्वात्। किंभूतोऽहम्। भद्रं वर्णं पुष्यन् त्वत्परिधानेन कल्याणीं कान्तिं पुष्यन्॥ २॥

[1]महीनां पयोऽसि वर्चोदा असि वर्चो मे देहि। वृत्रस्यासि कनीनकश्चक्षुर्दा असि चक्षुर्मे देहि॥३॥

[वृत्रस्य। असि। कनीनकः। चक्षुर्दाऽइतिचक्षुः दाः। असि। चक्षुः। मे। देहि॥ ३॥]

(हाथ में नवनीत = मक्खन = क्रीम लेकर—) हे नवनीत! तुम महती गायों के दूध के सार हो। तुम शरीर (=मुख) में कान्ति देने वाले हो। तुम मुझे ब्रह्मवर्चस् की कान्ति प्रदान करो। (हाथ में काजल लेकर—) हे काजल! तुम वृत्र की गिरी हुई आँख की काली पुतली हो। तुम आँखों को ज्योति देने वाले हो। हे काजल तुम मुझे चक्षु, प्रकाश प्रदान करो (—काजल लगाना)॥

उ० तमभ्यनक्ति। नवनीतमुच्यते। महीनां पयोऽसि। पयोविकारे नवनीते पयःशब्दः। महीनां गवां पयोऽसि। यतश्च 'वर्चोदा असि' वर्चस्तेज इत्यनर्थान्तरम्। अतो वर्चो मे देहि। अक्षिणी अनक्ति। वृत्रस्यासि। 'यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्' इत्यादिना त्रैककुदस्य चक्षुःसंस्तवस्तदयं मन्त्रोऽभिवदति। वृत्रस्य चक्षुषः संबन्धिनी भवसि त्वम्। कनीनकः पुरुषो यतः। हे त्रैककुद्, यतश्च स्वभावतः चक्षुर्दा असि अतश्चक्षुर्मे देहि॥ ३॥

म० 'शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभ्यङ्क्ते कुशेषु नवनीतेन शीर्षोऽध्यनुलोम सपादको महीनां पयोऽसीति' (का० ७।२।२३)। प्राचीनशालापूर्वभागेषु कुशेषु स्थित्वा नवनीतं गृहीत्वा शिरस आरभ्य पादान्तं शरीराभ्यङ्गं कुर्यादिति सूत्रार्थः। महीनां पयः। नवनीतमुच्यते। हे नवनीत, त्वं महीनां गवां पयो-

१. पूर्वार्धस्य पदपाठानुपलब्धिः।

ऽसि। महीति गोनामसु पठितम् (निघ० २।११।५)। नवनीतस्य क्षीरजन्यत्वात्पयस्त्वोपचारः। वर्चोदा असि। वर्चो ददातीति वर्चोदाः। अतिस्निग्धत्वेन कान्तिप्रदमसि। पुंस्त्वमार्षम्। अतो मे मह्यं यजमानाय वर्चो देहि कान्तिं प्रयच्छ॥ 'वृत्रस्येत्यक्त्वावनक्ति त्रैककुदाञ्जनेनाभावेऽन्यदिति' (का० ७।२।३४)। त्रिककुत्पर्वतादुत्पन्नाञ्जनं लभ्यते चेत्तेनाञ्चिद्वयमञ्ज्यात्तदभावेऽन्यदप्यञ्जनं ग्राह्यमिति सूत्रार्थः। वृत्रस्य। अञ्जनं देवता। हे अञ्जन, त्वं वृत्रस्यासुरस्य कनीनकोऽसि नेत्रमध्यगतकृष्णमण्डलरूपोऽसि। 'यत्रं वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्' (३।१।३।१२) इत्यादिश्रुतिः। तथाच तित्तिरिः 'इन्द्रो वृत्रमहन् तस्य कनीनिका परापतत्तदेवाञ्जनमभवत्' इति। चक्षुर्दा असि कनीनिकारूपत्वात्त्वं दृष्टिप्रदोऽसि। अतो मे मह्यं चक्षुर्देहि सम्यग् दृष्टिपाटवं प्रयच्छ॥३॥

चित्पतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा पुनातु देवो मा सविता पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः। तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुने तच्छकेयम्॥ ४॥

[चित्पतिरितिचित्। पतिः। मा। पुनातु। वाक्पतिरितिवाक्। पतिः। देवः। सविता। तस्य। ते। पवित्रपतऽइतिपवित्र। पते। पवित्रपूतस्येतिपवित्र। पूतस्य। यत्कामऽइतियत्। कामः। पुने। तत्। शकेयम्॥ ४॥]

चित्त का स्वमी प्रजापति मुझे पवित्र करे। वाणी का स्वामी बृहस्पति मुझे पवित्र करे। सवितादेव मुझे अच्छिद्र पावन वायु तथा सूर्य की रश्मियों से पवित्र करे। हे पवित्रपते! उस तुम्हारे पावनत्व से पवित्र किया हुआ मैं स्वयं को जिस भी मनोरथ के साथ पवित्र करता हूँ मैं उस कर्म को पूरा कर सकने में समर्थ होऊँ॥ ४॥

उ० कुशपवित्रैः पावयति। चित्पतिर्मा पुनातु। 'चिती संज्ञाने'। अस्य चित् विज्ञानात्मा मनो वाभिधीयते। चित्पतिर्मा पुनातु। 'प्रजापतिर्वै चित्पतिः' इति श्रुतिः। वाक्पतिः। 'प्रजापतिर्वै वाक्पतिः' इति श्रुतिः। देवो मा सविता पुनातु। अच्छिद्रेणेति व्याख्यातम्। तस्य ते पवित्रपते। तस्य पवित्रपूतस्येति च षष्ठ्यन्तयोः संबन्धः। यजमानवाचित्वं च। तस्य मम पवित्रपूतस्य सतः। ते तव प्रसवे वर्तमानस्य हे पवित्रपते देव सवितः, एतद्भवतु। यत्कामः अहमात्मानं पुने पावयामि। तच्छकेयम् तच्छक्नुयाम्। 'यज्ञस्योदृचं गच्छामि' इति श्रुतिः। अच्छिद्रेणेत्येवमादित्रयाणामनुषङ्गो योज्यः॥ ४॥

म० 'कुशपवित्रैः चित्पतिर्मेति पावयति सप्तभिः सप्तभिः प्रतिमन्त्रमच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति' (का० ७।३।१)। अच्छिद्रेणेति शेषस्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वनुषज्यते। चित्पतिर्मा। चितां ज्ञानानां पतिश्चित्पतिर्मनोभिमानी देवो मा मां यजमानं पुनातु शोधयतु। 'मनो वै चित्पतिः' इति तित्तिरिवाक्यात्। यद्वा चित्पतिः प्रजापतिः। 'प्रजापतिर्वै चित्पतिः' (३।१।३।२२) इति श्रुतेः। किंचाच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः। वायुरच्छिद्रं पवित्रं शुद्धिहेतुत्वात् छिद्ररहितत्वाच्च। यद्वादित्यमण्डलमच्छिद्रं पवित्रम्। 'असौ वा आदित्योऽच्छिद्रं पवित्रम्' इति श्रुतेः। हे पवित्रपते, पवित्रान् शुद्धान् पातीति पवित्रपतिस्तत्संबुद्धौ हे पवित्रपते शुद्धपालक, ते पवित्रपूतस्य तव पवित्रेण पूर्वोक्तेन शुद्धस्य तस्य यजमानस्याभीष्टं भूयादिति शेषः। तदेव स्पष्टयति। यत्कामोऽहं पुने तत् शकेयम्। यः कामो यस्य यत्कामः। यद्वा यस्मिन् कामो यस्य स यत्कामः। सोमयागानुष्ठाने कामवानहं पुने आत्मानं शोधयामि तत्सोमयागानुष्ठाने शक्तो भूयासम्। यज्ञानुष्ठानसामर्थ्यं मेऽस्त्वित्यर्थः। वाक्पतिः वाचां पतिर्बृहस्पतिर्मा मां पुनातु। सविता देवोऽन्तर्यामी मा मां पुनातु। एतन्मन्त्रद्वयं पूर्ववद्योज्यम्॥ ४॥

आ वो देवास ईमहे वामं प्रयत्यध्वरे। आ वो देवास आशिषो यज्ञियासो हवामहे॥ ५॥

[आ। वः। देवासः। ईमहे। वामम्। प्रयतीतिप्र। यति। अध्वरे। आ। वः। देवासः। आशिषऽइत्या। शिषः। यज्ञियासः। हवामहे॥ ५॥]

हे देवों! यज्ञ के प्रवर्तमान हो चुकने पर हम तुम्हारे प्रापणीय धन को याचित करते हैं। हे देवों! हम तुम्हारी यज्ञ की सिद्धि से सम्बन्धित आशीर्वादों को मांगते हैं॥ ५॥

उ० आवो देवास इति वाचयति। दैवी अनुष्टुप्। ईमहे इति याच्ञाकर्मसु पठितम्। हे देवासः, आ ईमहे आयाचे वो युष्मान्। किम्। वामम् 'वन पण संभक्तौ'। वननीयं संभजनीयं वस्तु। प्रयत्यध्वरे प्रयच्छति यज्ञे। किंच। हे देवासः। आहवामहे आ ह्वयामः। वः युष्माकं संबन्धिन्य आशिषः यज्ञियासः यज्ञसंपादिन्यः। यज्ञिया एव यज्ञियासः। आईमहे आयाचे वः॥ ५॥

म० 'आ वो देवास इति वाचयतीति' (का० ७।३।६)। अध्वर्युर्यजमानं वाचयति। दैवी अनुष्टुप् आशीः। हे देवासः देवाः, वयं वो युष्मान् वामं वननीयं यज्ञफलम् आ ईमहे साकल्येन याचामहे। वन्यते भज्यत इति वामम्। 'वन संभक्तौ'। मप्रत्ययः। ईमहे याचतिकर्मसु पठितो द्विकर्मकः (निघ० ३।१९।१)। क्व सति। अध्वरे अस्मदीये यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति। प्रैतीति प्रयन् तस्मिन्। प्रपूर्वादिणः शतरि रूपम्। किंच हे देवासो देवाः, वो युष्मान् वयं हवामहे आह्वयामः। किं कर्तुम्। यज्ञियासः यज्ञस्येमा यज्ञिया यज्ञसंबन्धिनीराशिषः फलानि आ आनेतुं समानेतुमित्यर्थः। उपसर्गेण धातुरध्याहर्तव्यः। यज्ञफलप्राप्तुं युष्मानाह्वयाम इत्यर्थः॥ ५॥

स्वाहा यज्ञं मनसः स्वाहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याᳪस्वाहा वातादारभे स्वाहा॥ ६॥

[स्वाहा। यज्ञम्। मनसः। उरोः। अन्तरि-

क्षात् । द्यावापृथिवीभ्याम् । वातात् । आ । रभे । स्वाहा ॥ ६ ॥]

यह आहुति है। मैं मन से यज्ञ को प्रारम्भ करता हूँ। यह आहुति है। मैं विस्तृत अन्तरिक्ष से यज्ञ प्रारम्भ करता हूँ। यह आहुति है। द्यावापृथिवी से मैं यज्ञ को प्रारम्भ करता हूँ। यह आहुति है। मैं वायु से यज्ञ को प्रारम्भ करता हूँ। यह आहुति है॥६॥

उ० अथ अङ्गुलीर्न्यचते। स्वाहायज्ञं मनसः। यज्ञं मनसः सकाशादहमारभे इत्यनुषङ्गः। उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षादहमारभे यज्ञं, द्यावापृथिवीभ्यामहमारभे यज्ञम्। वातादहमारभे यज्ञम्। पञ्च स्वाहाकारा येषु यज्ञेषु तन्नार्थवादः। 'यज्ञो वै स्वाहाकारो यज्ञमेवैतदात्मन्धत्ते' इति। स्वाहाकारेण हि हविः प्रदीयत इति स्वाहाकारो यज्ञः॥ ६॥

म० 'स्वाहा यज्ञमित्यङ्गुलीर्न्यचते नानाहस्तयोरेवं शेषं प्रतिमन्त्रं मुष्टीकृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वाग्यतोऽङ्गुष्ठौ तत्सहिते चोत्सृजतीति' (का० ७।३।७–१०)। आद्यमन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकाद्वयं सङ्कोचयति एवमन्यत्रयेणान्याः। स्वाहा वातादारभ इत्युत्तमेन मुष्टिद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः॥ स्वाहा यज्ञम्। चतुर्णां यजुषां यज्ञो देवता। स्वाहाशब्दस्य निपातत्वेनानेकार्थत्वादुचिता अर्था ब्राह्मणानुसारेण ग्राह्याः। तथाहि। स्वाहा यज्ञं मनसः। मनस इति पञ्चमी तृतीयार्थे। मनसा यज्ञं स्वाहा चित्तेन यज्ञमभिगच्छामि। अत्र स्वाहाशब्दोऽभिगमनार्थः। स्वाहोरोरन्तरिक्षात्। पञ्चमी सप्तम्यर्थे। उरौ विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे स्वाहा यज्ञ आश्रितः। स्वाहाशब्दो यज्ञार्थोऽतः प्रभृति। स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम्। द्यावापृथिव्योः स्वाहा यज्ञः श्रितः। लोकत्रयव्यापी यज्ञ इत्यर्थः। स्वाहा वातादारभे। वाताद्वायुप्रसादात् स्वाहा यज्ञमारभे प्रवर्तयामि। वायोः सर्वकर्मप्रवर्तकत्वात्। स्वाहा यज्ञ एवं सिद्ध इति शेषः॥ ६॥

आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा। आपो देवीर्बृहतीर्विश्वशंभुवो द्यावापृथिवी उरो अन्तरिक्ष। बृहस्पतये हविषा विधेम स्वाहा॥ ७॥

[आकूत्या इत्याऽकूत्यै। प्रयुज इति प्रऽयुजे। अग्नये। स्वाहा। मेधायै। मनसे। दीक्षायै। तपसे। सरस्वत्यै। पूष्णे। अग्नये। स्वाहा। आपः। देवीः। बृहतीः। विश्वशम्भुव इति विश्वऽशंभुवः। द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी। उरो इत्युरो। अन्तरिक्ष। बृहस्पतये। हविषा। विधेम। स्वाहा॥ ७॥]

संकल्प की पूर्ति तथा प्रयोग (=यज्ञ कर्म) की सफलता के निमित्त अग्नि के लिए यह आहुति है। मेधा एवं मन की प्राप्ति के लिए यह हवि की आहुति है। दीक्षा और तप को निमित्त अग्नि के लिए आहुति है। सरस्वती (=बुद्धि की प्राप्ति) तथा पोषक देव पूषा के निमित्त अग्नि को यह आहुति है। द्योतमान एवं महत् जल विश्व के लिए सब शान्तिमय होते हैं। द्यावापृथिवी तथा विस्तृत अन्तरिक्ष। बृहस्पति के लिए हम हविः से परि चरण करते हैं॥७॥

उ० औद्ग्रभणानि जुहोति। आकूत्यै प्रयुजे। आकुवनमाकूतिः प्रयत्नः आत्मनो धर्मः। मनसः प्रेरणाय भवति। प्रयुङ्क्ते इति प्रयुक् आकूतिलक्षणाय प्रयोगलक्षणाय च अग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु। मेधायै मनसे मेधालक्षणाय मनोलक्षणाय च अग्नये स्वाहा। जपति दीक्षायै तपसे। दीक्षालक्षणाय तपोलक्षणाय च अग्नये स्वाहा। तपःशब्देन चोपसद उच्यन्ते। सरस्वत्यै पूष्णे। 'वाग्वै सरस्वती पशवो वै पूषा' इति श्रुतिः। वाग्लक्षणाय पशुलक्षणाय च अग्नये स्वाहा। पशुसाध्यत्वाद्यज्ञस्य पशुग्रहणम्। आपो देवीः विराट् लिङ्गोक्ता देवता। हे आपो देव्यः, बृहत्यो महत्यः। विश्वशंभुवः सर्वस्य जगतः सुखेन भावयित्र्यः हे द्यावापृथिव्यौ, हे उरो हे विस्तीर्ण अन्तरिक्ष, युष्मभ्यं च बृहस्पतये च। हविषा विधेम। विदधातिर्दानकर्मा। हविषेति प्रथमाया विपरिणाम हविर्दध्मः॥ ७॥

म० अतः परं षडौद्ग्रभणहोममन्त्राः। चतुर्णामग्निर्देवता। 'औद्ग्रभणानि जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणाकूत्या इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ७।३।१६)। आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा। अग्नये वह्निदेवाय स्वाहा सुहुतमिदमस्तु। किंभूतायाग्नये। आकूत्यै प्रयुजे। यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः संकल्प आकूतिः तस्यै तत्संपूर्त्यै। प्रयुजे प्रयुङ्क्तेऽसौ प्रयुक् तस्मै। संकल्पसिद्ध्यै निर्विघ्नं प्रेरयत इत्यर्थः। इति प्रथमो मन्त्रः॥ मेधायै मनसेऽग्नये स्वाहा। श्रुतयोर्मन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तत्सिद्ध्यर्थं मनसे मदीयमनोभिमानिनेऽग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु। विद्याधारणशक्तिर्हि मनसः स्वास्थ्ये सत्येव भवति। इति द्वितीयः॥ जपति। दीक्षायै तपसेऽग्नये स्वाहा। व्रतनियमो दीक्षा तत्सिद्ध्यर्थं मदीयशारीरतपोभिमानिनेऽग्नये स्वाहा। नियमसंरक्षणं तपसैव भवति। ततस्तपोदात्रे इत्यर्थः। इति तृतीयः॥ सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा। मन्त्रोच्चारणशक्तिः सरस्वती तत्सिद्ध्यर्थं पूष्णे पुष्णातीति पूषा तस्मै वागिन्द्रियपोषकायाग्नये सुहुतमस्तु। इति चतुर्थः॥ आपो देवीः। लिङ्गोक्तदेवता विराट्। यस्या एकादशाक्षराः त्रयः पादाः सा विराट्। दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेत्युक्तेः। अथ प्रथमो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका। हे आपः, हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ, हे उरो विस्तीर्ण अन्तरिक्ष, युष्मभ्यं बृहस्पतये च हविषा विधेम हविर्दद्मः। द्वितीयार्थे तृतीया। विधतिर्दानकर्मा। स्वाहा सुहुतमस्तु। किंभूता आपः। देवीः देव्यो द्योतमानाः। बृहतीः बृहत्यः प्रभूताः। उभयत्र पूर्वसवर्णः। विश्वशंभुवः विश्वस्य जगतः शं सुखं भावयन्ति जनयन्ति वा विश्वशंभुवः। इति पञ्चमो मन्त्रः॥ ७॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम्। विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा॥ ८॥

[विश्वः। देवस्य। नेतुः। मर्त्तः। वुरीत।

सख्यम् । विश्वः । राये । इषुध्यति । द्युम्नम् । वृणीत । पुष्यसे । स्वाहा ॥ ८ ॥]

विश्वेदेवों के नेता सवितादेव के मित्रभाव को मनुष्य स्वकल्याण के लिए वरण करे । सब धन के लिए याचना करते हैं । पोषण के लिए धन को वरण करे । यह आहुति है ॥ ८ ॥

उ० विश्वो देवस्य । सावित्र्यनुष्टुप् । विश्वः सर्वो जनः देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य नेतुः प्रणेतुः प्रसवितुः मर्त्यः मनुष्यः वुरीत वृणीत सख्यं सखिताभावम् । किंच विश्वः सर्वः धनाय इषुध्यते प्रार्थयते सवितारम् । इषुध्यतिर्याच्ञाकर्मसु पठितः । किंच द्युम्नं वृणीत । द्युम्नं द्योततेर्यशो वाऽन्नं वा प्रार्थयते । पुष्यसे पोषाय स्थितये । य इत्थंभूतः सविता तस्मै स्वाहा ॥

म० अथ षष्ठः । सवितृदेवत्यानुष्टुप् स्वस्त्यात्रेयदृष्टा । विश्वो मर्तः सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते । 'वृञ् वरणे' अस्माल्लिङि तङि प्रथमैकवचने व्यत्ययेन शपो लुकि 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (पा० ७।१।१०२) इति ऋत उदादेशः । किंच विश्वः सर्वो जनो राये धनाय इषुध्यति सवितारं प्रार्थयते । इषुध्यतिर्याच्ञाकर्मसु पठितः (निघ० ३।१९।१४) । किंच द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा तच्च वृणीत प्रार्थयते । किमर्थम् । पुष्यसे पोषाय स्वप्रजापालनाय । पुषेस्तुमर्थे असेप्रत्ययः । यः इत्थंभूतः सविता तस्मै स्वाहा । इति षष्ठ औद्ग्रभणमन्त्रः । समाप्तास्ते ॥ ८ ॥

ऋक्सामयोः शिल्पे स्थस्ते वामारभे ते मा पातमास्य यज्ञस्योदृचः । शर्मासि शर्म मे यच्छ नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः ॥ ९ ॥

[ऋक्सामयोरित्यृक् । सामयोः । शिल्पेऽइतिशिल्पे । स्थः । तेऽइतिते । वाम् । आ रभे । तेऽइतिते । मा । पातम् । आ । अस्य । यज्ञस्य । उदृचऽइत्युत् । ऋचः । शर्म्म । असि । शर्म । मे । यच्छ ॥ ९ ॥]

(कृष्णाजिन के अन्दर विद्यमान श्वेतधारियों को स्पर्श करके—) हे धारियों ! तुम ऋग्वेद और सामवेद की स्वीकृत प्रतिकृतियाँ हो । उन तुम दोनों को मैं प्राप्त करता तथा विछाता हूँ । वे तुम दोनों इस प्रारम्भ किए यज्ञ की अन्तिम ऋचा के समाप्त होने तक मेरी रक्षा करो । हे चर्म ! तुम चर्म हो । तुम मुझे सुख दो । तुम्हें मेरा नमस्कार प्राप्त होवे । तुम मत हिंसित करो—मत हिंसित करो ॥ ९ ॥

उ० कृष्णाजिनयोः शुक्लकृष्णसंधिमालभते ऋक्सामयोरिति । ये युवामृचां साम्नां च शिल्पे स्थः । 'यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्' इति श्रुतिः । प्रतिरूपे प्रतिभूते भवथः । ते वां युवाम् । आरभे आलभे । ते च मा पातं गोपायतम् । आ अस्य यज्ञस्य उदृचः उत्तमा ऋचः आसमाप्तेरित्यर्थः । दक्षिणजानुमारोहति । शर्मासि कृष्णाजिनमुच्यते । शर्म । शरणं यतस्त्वमसि अतः शर्म शरणं मे मह्यं यच्छ प्रयच्छ । नमस्ते अस्तु नमस्तुभ्यं भवतु । मा मां माहिꣳसीः ॥ ९ ॥

म० 'कृष्णाजिनयोः सन्धिमालभत ऋक्सामयोरिति' (का० ७।३।२३) इति कृष्णाजिने देवते हे कृष्णाजिनगते शुक्लकृष्णरेखे, युवामृक्सामयोः शिल्पे स्थः ऋगभिमानिसामाभिमानिदेवतयोः संबन्धिनी शिल्पे चातुर्ये तद्रूपे भवतः । 'यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्' (३।२।१।५) इति श्रुतेः । ते वां तथाविधे युवामारभे अहं स्पृशामि ते मा पातं तथाविधे युवां मा मां पालयताम् । कियन्तं कालमिति चेत्तदाह । अस्य यज्ञस्य आ उदृचः उत्तमा चरमा ऋगुदृक् तस्या उदृचः आ तत्पर्यन्तम् । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' (पा० २।३।१०) इति पञ्चमी । एतद्यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । ऋक्सामाभिमानिन्यौ देवते देवानां यज्ञार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन कृष्णमृगरूपं कृत्वा देवेभ्यः पलाय्य दूरे कुत्राप्यतिष्ठतां तन्मृगचर्मणि यच्छुक्लं तदृचो रूपं यत् कृष्णं तत् साम्नो रूपम् । तदुक्तं तित्तिरिणा 'ऋक्सामे वै देवेभ्यो यज्ञार्थं तिष्ठमाने कृष्णमृगरूपं कृत्वापक्राम्यातिष्ठतामेष वा ऋचो वर्णो यच्छुक्लं कृष्णाजिनमस्यै साम्नो यत्कृष्णम्' (६।१।३) इति । 'दक्षिणजानुमारोहति शर्मासि' (का० ७।३।२४) इति । हे कृष्णाजिन, त्वं शर्म शरणमसि । अतो मे मह्यं शर्म शरणं यच्छ देहि । स्वकीयत्वेनस्वीकुर्वित्यर्थः । ते तुभ्यं कृष्णाजिनाय नमोस्तु । मा मां यजमानं मा हिंसीः मा जहि ॥ ९ ॥

ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहि । सोमस्य नीविरसि विष्णोः शर्मासि शर्म यजमानस्येन्द्रस्य योनिरसि सुसस्याः कृषीस्कृधि । उच्छ्रयस्व वनस्पत ऊर्ध्वो मा पाह्यꣳहस आस्य यज्ञस्योदृचः ॥ १० ॥

[ऊर्क् । असि । आंगिरसी । ऊर्णम्रदाऽइत्यूर्ण । म्रदाः । ऊर्जम् । मयि । धेहि । सोमस्य । नीविः । असि । विष्णोः । शर्म्म । असि । शर्म्म । यजमानस्य । इन्द्रस्य । योनिः । असि । सुसस्याऽइतिसु । सस्याः । कृषीः । कृधि । उत् । श्रयस्व । वनस्पते । ऊर्ध्वः । मा । पाहि । अꣳहसः ॥ १० ॥]

(मेखला को हाथ में लेकर—) हे मेखले ! तुम अंगिरस की शक्ति हो । ऊनके गलीचे के समान कोमल तुम मुझमें बल धारित करो । (मेखला में गांठ लगाते हुए—) हे गांठ ! तुम सोमयाग सम्बन्धिनी गांठ हो । हे वस्त्र ! तुम यज्ञ देवता के गृह भूत हो । तुम यजमान को गृह भूत रक्षक हो । (कृष्णमृग के सींग को हाथ में लेकर—) हे कृष्णविषाण ! तुम इन्द्र का वासस्थान हो । (भूमि खोदना—) हे विषाणे ! तुम यजमान की कृषियों को फल वाली बनाओ (हाथ से डण्डा ग्रहण करना—) हे दण्ड । तुम ऊर्ध्वस्थ हो ओ । उन्नत तुम मुझे पाप से बचाओ । इस

यज्ञ में बोली जाने वाली अन्तिम ऋचा तक तुम इसी प्रकार उन्नत हो ॥ १० ॥

उ० मेखलां बध्नीते। ऊर्गसि। अङ्गिरसामार्पम्। अस्मिन्यजुषि ऊर्गसि अन्नं भवसि। आङ्गिरसी अङ्गिरोभिर्दृष्टा। ऊर्णम्रदाः ऊर्णेव मृद्वी। यतस्त्वमधस्तनैर्गुणैर्युक्तासि अत ऊर्जमन्नं मयि धेहि स्थापय। नीवीं कुरुते। सोमस्य नीविरसि। 'पितृदेवत्या वै नीविः' इत्यदीक्षितस्योक्तम्। इह तु सोमयागार्था नीविः सोमेन व्यपदिश्यते। शिरः प्रोर्णुते। विष्णोः शर्मासि। 'उभयं वा एषोऽत्र भवति यो दीक्षते विष्णुश्च यजमानश्च' इत्यादि निदानम्। विष्णोर्दीक्षितस्य शरणं भवसि। शरणं च यजमानस्य। कृष्णविषाणां सिचि बध्नीते। इन्द्रस्य योनिः। 'देवाश्च वा असुराश्च' इत्यादि निदानम् यथा इन्द्रस्य योनिर्जन्मस्थानं पूर्वं त्वमसि एवमिदानीं यजमानस्येति दर्शनार्थोऽर्थवादः। भूमौ लिखति। सुसस्याः कृषीस्कृधि। कल्याणधान्याः कृषीः कृधि जनानां कुरु। दण्डमुच्छ्रयति। उच्छ्रयस्व ऊर्ध्वो भव। हे वनस्पते, ऊर्ध्वो भूत्वा मां पाहि गोपाय। अꣳहसः पापात्। कियन्तं कालम्। आस्य यज्ञस्योदृचः आ अस्य यज्ञस्य समाप्तेः ॥ १० ॥

म० 'मेखलां बध्नीते वेणिं त्रिवृतꣳ शणमुञ्जमिश्रामन्तरां वासस ऊर्गसीति' (का० ७।३।२६)। अङ्गिरोभिर्दृष्टं मैखलं यजुः। हे मेखले, त्वमाङ्गिरसी अङ्गिरोनामकानामृषीणां संबन्धिनी ऊर्क् अन्नरसरूपासि। किंभूता। ऊर्णम्रदाः ऊर्णेव म्रदीयसी कम्बलवन्मृदुरसि। तथाविधा त्वमूर्जमन्नरसं मयि धेहि स्थापय। अङ्गिरसः स्वर्गं लोकं गच्छन्तोऽन्नरसं व्यभजन्त विभज्यमानेऽवशिष्टोऽन्नरसो भूमौ पतितः शणमुञ्जनामकतृणरूपेणाविर्भूतस्तस्माच्छणमुञ्जमयी मेखला। अतएव मेखलाया आङ्गिरसत्वमिति तित्तिरिणा प्रत्यपादि॥ 'नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति' (का० ७।३।२७)। हे मेखले, त्वं सोमस्य नीविरसि सोमदेवतायाः प्रियभूता ग्रन्थिरसि। मूलाग्रयोरेकीकरणेन ग्रन्थिविशेषो नीविरुच्यते। अदीक्षितस्य पितृदेवत्या नीविरुक्ता दीक्षितस्य तु सोमयागाय नीविः सोमेन व्यपदिश्यते। 'शिरः प्रोर्णुते विष्णोः शर्मेति' (का० ७।३।२८)। हे वस्त्र, त्वं विष्णोः व्यापकस्य यज्ञस्य शर्मासि सुखहेतुर्भवसि। अतो यजमानस्य शर्म सुखं कुर्विति शेषः॥ 'कृष्णविषाणां त्रिवलिं पञ्चवलिं वोत्तानां दशायां बध्नीते तया कण्डूयनमुपस्पृशत्येनया दक्षिणस्या भ्रुव उपरीन्द्रस्य योनिरितीति' (का० ७।३।२९-३१)। हे कृष्णविषाणे, त्वं यथा पूर्वमिन्द्रस्य योनिरसि तथेदानीं यजमानस्य स्थानं भवेति शेषः। पुरा कदाचिद्यज्ञपुरुषो दक्षिणां देवीं समभवत्तस्मात्संभावनादिन्द्रोऽजायत तदानीमन्नान्यस्योत्पत्तिर्मा भूदिति विचार्येन्द्रः स्वां योनिं दक्षिणाया आच्छिद्य मृगेषु न्यदधात्। निहिता सा योनिः कृष्णविषाणाभूदिति तित्तिरिश्रुतौ यज्ञो दक्षिणामभ्यधादित्याख्याने कथा। तस्मात्कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वम्॥ 'भूमौ चोल्लिखति सुसस्या इतीति' (का० ७।३।३२)। हे कृष्णविषाणे, त्वं कृषीः सुसस्याः कृधि कुरु। करतेः शपि लुप्ते 'श्रुशृणु' (पा० ६।४।१०२) इत्यादिना हेर्धिः। शोभनं सस्यं यासु ताः सुसस्याः। सस्यं व्रीहियवादि। तदर्थो भूम्युल्लेखः कृषिः। यजमानानां कृषयः सन्ति ताः सर्वाः शोभनधान्याः कुर्वित्यर्थः। 'मुखसंमितमौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छत्युच्छ्रयस्वेत्येनमुच्छ्रयतीति' (का० ७।४।१-२)। दण्डो देवता। हे वनस्पते वृक्षावयव दण्ड, उच्छ्रयस्व उन्नतो भव। ऊर्ध्वो भूत्वा अंहसः पापात् मा मां पाहि रक्ष। तत्र कालावधिरुच्यते। अस्यानुष्ठीयमानस्य यज्ञस्य उदृचः उत्तमायाः समाप्तिगतायाः ऋचः आ तदन्तपर्यन्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

व्रतं कृणुताग्निर्ब्रह्माग्निर्यज्ञो वनस्पतिर्यज्ञियः। दैवीं धियं मनामहे सुमृडीकामभिष्टये वर्चोधां यज्ञवाहसꣳ सुतीर्था नो असद्वशे। ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवन्तु ते नः पान्तु तेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

[व्रतम्। कृणुत। अग्निः। ब्रह्म। अग्निः। यज्ञः। वनस्पतिः। यज्ञियः। दैवीम्। धियम्। मनामहे। सुमृडीकामितिसु। मृडीकाम्। अभिष्टये। वर्चोधामितिवर्चः। धाम्। यज्ञवाहसमितियज्ञ। वाहसम्। सुतीर्थेतिसु। तीर्था। नः। असत्। वशे। ये। देवाः। मनोजाताऽइतिमनः। जाताः। मनोयुजऽइतिमनः। युजः। दक्षक्रतवऽइतिदक्ष। क्रतवः। ते। नः। अवन्तु ते। नः पान्तु। तेभ्यः। स्वाहा ॥ ११ ॥]

(यजमान—) हे ऋत्विजादि ! तुम सब मेरे लिए उपयुक्त दुग्धपान बनाओ। व्रत=दुग्धपान। अग्नि (=वाणीरूप) ही वेद (=श्रुति) है। अग्नि ही यज्ञ है। काष्ठ यज्ञसम्बन्धी है (=बिना लकड़ियों के यज्ञसम्बन्ध नहीं हो सकता)। देवों से सम्बन्धित सुष्ठु सुखदात्री, ब्रह्मवर्चस् देने वाली तथा यज्ञ को आगे बढ़ाने वाली वेदवाणी को हम याचित करते हैं। सुतारिणी वह वेदवाणी सर्वथा हमारे वश में बनी रहे। चक्षुरादि जो देवता मन से उत्पन्न हैं; मन से सम्बन्धित होने वाले हैं[1] और यज्ञों को बढ़ाने वाले हैं, वे हमें विपत्तियों से बचावें। वे हमें बचावें। उनके लिए यह आहुति है ॥ ११ ॥

उ० वाचं विसृजते। व्रतं कृणुत। व्रतशब्देन पयोभिधीयते। मम क्षिप्रं भोजनार्थं पयः कुरुत। अग्निः ब्रह्म त्रयीलक्षणम्। अग्निः यज्ञः अग्निं प्रत्याख्याय यज्ञो न प्रवर्तत इत्याशयः। वनस्पतिर्यज्ञियः। 'न हि मनुष्या यजेरन्यद्वनस्पतयो न स्युः' इति श्रुतिः। दैवीं धियम्। शक्वरी अतिशक्वरी वा। अस्याश्च पूर्णेनार्धर्चेन व्रतायोपस्पृशति दैवीं धियं मनामहे। मनामह इति याच्ञाकर्मसु पठितः। देवसंबन्धिनीं धियं याचामहे। सुमृडीकाम्। 'मृड सुखने'। सुसुखाम्। अभिष्टये। अभिपूर्वस्य यजतेरादिलोपः। अभिइष्टये अभियागाय। अथवा अभिपूर्वस्य सिञ्चतेः अभिषिः। अभिषेकाय प्रक्षालनाय। वर्चोधाम् ब्रह्मवर्चसो धारयित्रीम्। यज्ञवाहसम्

१. 'वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रे विश्वेदेवाः।

यज्ञस्य वोढ्रीम् । सा च सुतीर्था नोऽसत् यज्ञं प्रति शोभनावतारा अस्माकं भवतु । वशे वश्या भवतु । व्रतं व्रतयति । ये देवाः । अत्राग्निहोत्रसंपदं यजमानः करोति । ये मयि प्राणेषु देवाः मनोजाताः मनसो जाताः । मनःपूर्वका हि तेषु प्रवृत्तिः । मनोयुजः मनसा युज्यन्ते स्वप्नावस्थायामिति मनोयुजः । दक्षक्रतवः क्रतुः संकल्पः तस्यैव समृद्धिर्दक्षक्रतुशरीरा । 'वागेवाग्निः प्राणोदाना मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वेदेवाः' य एते अध्यात्मश्रुतौ पठ्यन्ते त इहोच्यन्ते । ते नः अस्मान् अवन्तु ते अस्मान् पान्तु पालयन्तु तेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु सुहुतमेतद्धविर्भवतु ॥ ११ ॥

म० 'व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्रिरुक्त्वेति' (का० ७।४।१५) । मौनोपस्थितस्य यजमानस्यैतन्मन्त्रोच्चारणं वाग्विसर्जनसाधनम् । हे परिचारकाः, व्रतं कृणुत दोहनादिना क्षीरं संपादयत । दीक्षितस्य भोजनाय यन्नियतं पयस्तद्व्रतमित्युच्यते । वाक्यावृत्तिरादरार्था । 'अग्निर्ब्रह्मेति च सकृदिति' (का० ७।४।१५) । एतमपि मन्त्रं सकृत्पठेत् । अग्निर्ब्रह्म । ब्रह्मशब्देन वेदत्रयमभिधीयते तस्य वेदत्रयस्याग्नित्वमुपचर्यते । आधानेन निष्पन्नस्य वैदिकस्याग्नेर्वेदव्यतिरेकेणासंभवात् । तस्मादयं श्रौतोऽग्निर्ब्रह्मैव वेदरूप एव । अयमग्निर्यज्ञः तस्य अग्नेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वमुपचर्यतेऽग्निर्यज्ञ एवेति । वनस्पतिः यज्ञियः यज्ञयोग्यो यो वनस्पतिः खादिरादिः सोऽपि यज्ञ इत्यनुवर्तते । वनस्पतेर्यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । तथाच श्रुतिः 'नहि मनुष्या यजेरन्यद्वनस्पतयो न स्युरिति' (३।२।२।९) । 'दैवीं धियमिति व्रतायोपस्पर्शं स्वासन इति' (का० ७।४।३२) । शक्करी अतिशक्करी वा । पूर्वार्धेनाचमनम् । वयं धियं मनामहे यज्ञानुष्ठानविषयां बुद्धिं याचामहे । मन्नामह इति याच्ञाकर्मसु पठितः । किमर्थम् । अभिष्टये अभि समन्ताद्यजनमभिष्टिः । अभिपूर्वस्य यजतेः क्तिनि आदिलोपः । अभिमुखत्वेन प्राप्तस्य यज्ञस्य सिद्ध्यर्थम् । किंभूतां धियम् । दैवीं देवसंबन्धिनीम् । देवतोद्देशेन प्रवृत्तामित्यर्थः । तथा सुमृडीकाम् । सुष्ठु मृडयति सुमृडीका तां शोभनसुखहेतुम् । तथा वर्चोधां वर्चो दधातीति वर्चोधास्तां तेजसो धारयित्रीम् । तथा यज्ञवाहसम् यज्ञं वहति यज्ञवाहास्तां यज्ञनिर्वाहकर्त्रीम् । तथाविधा धीः सुतीर्था सुखेन तरीतुं प्राप्तुं शक्या सुतीर्था । यद्वा सुष्ठु तीर्थमवतरणमार्गो यस्यां सा । एवंविधा सती नो वशे असत् अस्माकमधीनत्वे भवतु ॥ 'ये देवा इति व्रतयत्यसृन्मय इति' (का० ७।४।३३) । ये देवा ईदृशाः दीव्यन्ति द्योतन्ते त इति । देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः 'वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वेदेवाः' (३।२।२।१३) । इति श्रुत्युक्ताः । किंभूताः । मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः । इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्तन्ते । अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पाः येषां ते । संकल्पितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवाः नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु । तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा इदं क्षीरं हुतमस्तु ॥ ११ ॥

श्वात्राः पीता भवत यूयमापो अस्माकमन्तरुदरे सुशेवाः । ता अस्मभ्यमयक्ष्मा अनमीवा अनागसः स्वदन्तु देवीरमृता ऋतावृधः ॥ १२ ॥

[श्वात्राः । पीताः । भवत । यूयम् । आपः । अस्माकम् । अन्तः । उदरे । सुशेवा इति सुशेवाः । ताः । अस्मभ्यम् । अयक्ष्माः । अनमीवाः । अनागसः । स्वदन्तु । देवीः । अमृताः । ऋतावृधः । ऋतवृध इत्यृतवृधः ॥ १२ ॥]

हे जलो ! तुम पिए जाकर शीघ्र पच जाने वाले हो और तुम हमारे पेटों में जाकर अनुकूलता से सुख देने वाले हो और यक्ष्मारहित, अन्य बीमारियों से रहित, निष्पाप, द्योतमान, अमृत स्वरूप तथा सत्य के वर्धक वे जल हमारे लिए सुस्वादु होवें ॥ १२ ॥

उ० श्वात्राः पीताः । जगत्याब्दैवत्यया नाभिमुपस्पृशति । हे आपः, यूयं श्वात्राः । श्वात्रमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रपरिणामाः । प्रीता भवत अस्माकमन्तर्मध्ये । पुनर्विशिनष्टि उदरे सुशेवाः । शेव इति सुखनाम । सुसुखाः । ता अस्मभ्यम् अयक्ष्माः अनमीवा अनागसः आग इत्यपराधनाम । अनपराधाः । स्वदन्तु देवीः । 'स्वद स्वर्द आस्वादने' देवीरिति निःसंशयं द्वितीयान्तम् । एतत्पदसामानाधिकरण्यात्तु ता इत्येतदादीन्यपि द्वितीयान्तान्येव । ता युष्मान् अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् अयक्ष्माः सतीः । यक्ष्मा व्याधिराजस्तद्रहिताः । अनमीवाः । अमीवा व्याधिरेव । आदरार्थं यक्ष्मग्रहणम् । अनागसः अनपराधाः सतीः । आग इत्यपराधनाम । स्वदन्तु । 'स्वद स्वर्द आस्वादने' । आस्वादयन्तु । कमादयन्तु । अमृताः प्राणाः वागेवाग्निरित्यादयः । ऋतावृधः सत्यवृधः यज्ञवृधो वा ॥ १२ ॥

म० 'श्वात्राः पीता इति नाभिमालभत इति' (का० ७।४।३५) । अब्देवत्या जगती । हे आपः, क्षीररूपा यूयं मया पीताः सत्यः श्वात्राः क्षिप्रपरिणामाः शीघ्रं जीर्णा भवत । 'श्वात्रमिति क्षिप्रनामाशु अतनं भवति' (निरु० ५।३) इति यास्कः । किंच अस्माकं पीतवतामन्तरुदरे जलपाकस्थाने सुशेवाः शोभनसुखाः भवतेत्यनुवर्तते । सुष्ठु शेवं याभ्यस्ताः । शेवमिति सुखनाम । किंच । तास्तथाविधा आपः अस्मभ्यमस्मदुपकारार्थं स्वदन्तु स्वादुत्वयुक्ता भवन्तु । किंभूतास्ताः । अयक्ष्माः प्रबलरोगराजरहिताः अनमीवाः सामान्यरोगनिवर्तिकाः । नास्त्यमीवा याभ्यः । अनागसः नास्त्यागो याभ्यः अपराधहारिण्यः । ऋतावृधः ऋतं वर्धयन्ति ता ऋतावृधः । संहितायाम् ऋतस्य दीर्घः । यज्ञवृद्धिहेतवः । देवीः देव्यो द्योतमानाः । अमृताः नास्ति मृतं याभ्यः मरणनिवर्तिकाः । यद्वायमर्थः । ता इति द्वितीयाबहुवचनम् । अमृताः अमरणधर्मिणो देवाः पूर्वोक्ताः प्राणा वागादयस्ता अपः स्वदन्तु आस्वादयन्तु । कीदृशीः । अस्मभ्यमयक्ष्माः अस्मदर्थमस्माकं वा यक्ष्मनाशिनीः । शेषं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

इयं ते यज्ञिया तनूरपो मुञ्चामि न प्रजाम् । अंहोमुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत पृथिव्या संभव ॥ १३ ॥

[इयम् । ते । यज्ञिया । तनूः । अपः । मुञ्चामि । न । प्रजामितिप्र । जाम् । अंहोमुच इत्यंहःमुचः । स्वाहाकृता इतिस्वाहा कृताः । पृथिवीम् । आ । विशत । पृथिव्या । सम् । भव ॥ १३ ॥]

मूत्रत्याग करने के पूर्व कृष्ण मृग के सींग से खोदकर एक ढेला हाथ में लेकर यजमान—) हे लोष्ट ! यह पृथ्वी तुम्हारा यज्ञसम्बन्धी शरीर है। (मूत्र करते समय—) मैं मूत्र त्याग करता हूँ। सन्तानोत्पादक वीर्य नहीं त्याग रहा हूँ। विपाकजल को शरीर से बाहर निकलने वाले और क्षीरपान के द्वारा मुखाग्नि में आहुतिकर हे मूत्रजलों। तुम पृथ्वी में सूख जाओ—क्योंकि तुम पृथ्वी से ही तो उत्पन्न हुए थे ॥ १३ ॥

उ० मेक्ष्यन् लोष्टं किंचिद्वादत्ते'। इयं ते यज्ञिया तनूः। पृथिव्यभिधीयते। इयं तव यज्ञार्हा तनूः तामादद इति शेषः। मेहति। अपो मुञ्चामि। अपो मूत्रं मुञ्चामि त्यजामि नतु प्रजाम्। उभयं वा। अत एत्यापश्च रेतश्च स एतदाप एव मुञ्चति न प्रजाम्। अंहोमुचः अंहः पापमसुखं तस्मात्पुरुषं मुञ्चन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्यंहोमुचः। हे मूत्राख्या आपः, यूयम् अंहोमुचः ताः स्वाहाकृताः सुष्ठु त्यक्ताः पृथिवीम् आविशत प्रविशत। आत्तं निदधाति। पृथिव्या संभव। भूम्या सह एकीभव ॥ १३ ॥

म० 'मेक्ष्यन्कृष्णविषाणया लोष्टं किंचिद्वादत्त इयं त इति' (का० ७।४।३६) मूत्रं करिष्यन् शृङ्गेण लोष्टं किंचित्तृणादिकं वा गृह्णातीति सूत्रार्थः। हे यज्ञपुरुष, इयं पृथिवी ते तव यज्ञिया तनूः यज्ञयोग्यो देशः। अतोऽस्या मूत्रोपहतिपरिहाराय व्यवधानं कर्तुं लोष्टं तृणं वा स्वीकरोमीति भावः। यद्वा पृथिवीं प्रत्युच्यते। हे पृथिवि, इयं लोष्टरूपा ते तव यज्ञार्हा तनूस्तामादद इति शेषः ॥ (का० ७।४।३७ अपो मुञ्चामीति मेहतीति। अपो मूत्ररूपा अहं मुञ्चामि न प्रजां प्रजोत्पत्तिनिमित्तं रेतो न मुञ्चामि। अतो हे आपः मूत्राख्याः यूयं पृथिवीमाविशत प्रविशत। किंभूताः। अंहोमुचः अंहसः पापात् मुञ्चन्ति पुरुषं पृथक्कुर्वन्तीत्यर्थः। तथा स्वाहाकृताः पूर्वं क्षीरपानकाले स्वाहेति मन्त्रेण स्वीकृताः। यद्वा स्वाहाकृताः सत्यो भूमिमाविशत 'पृथिव्या संभवेत्यात्तं निदधातीति' (का० ७।४।३८)। गृहीतलोष्टादिकं मूत्रस्थाने क्षिपेत्। हे लोष्टादिक, पृथिव्या सह त्वं संभव एकीभव ॥१३॥

अग्ने त्वꣳ सुजागृहि वयꣳ सुमन्दिषीमहि। रक्षाणो अप्रयुच्छन्प्रबुधे नः पुनस्कृधि ॥ १४ ॥

[अग्ने । त्वम् । सु । जागृहि । वयम् । सु । मंदिषीमहि । रक्ष । नः । अप्रयुच्छन्नित्यप्र । युच्छन् । प्रबुध इतिप्र । बुधे । नः । पुनरितिपुनः । कृधि ॥ १४ ॥]

(राक्षसादि की बाधा को दूर करने के लिए अग्नि को ही स्वरक्षक नियुक्त करके शयन करना। यजमान—) हे अग्ने ! तुम जाग्रत रहो। हम तो अब सुख से सोते हैं। हे अग्ने ! प्रमादरहित होकर तुम हमारी रक्षा करो और पुनः हमें जागरणार्थ सचेत करो ॥१४॥

उ० स्वपिति। अग्ने त्वम्। अनुष्टुबाग्नेयी। हे अग्ने, त्वं सुजागृहि साधु जागृहि। वयं सुमन्दिषीमहि। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु'। वयं स्वप्स्यामः। मन्दतिः स्वप्नार्थः। किंच रक्ष नः अस्मान् अप्रयुच्छन्। 'युच्छ प्रमादे'। किंच प्रबुधे प्रबोधाय नः अस्मान् पुनः कृधि कुरु ॥ १४ ॥

म० 'अग्ने, त्वमित्युक्त्वा स्वपित्यधः प्राग्दक्षिणत इति' (का० ७।४।३९)। अनुष्टुबाग्नेयी। हे अग्ने, त्वं सुजागृहि सुष्ठु निद्रारहितो भव। वयं यजमानाः सुमन्दिषीमहि साधु स्वप्स्यामः। 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' अत्र स्वप्नार्थः। आशीर्लिङ्युत्तमबहुवचने रूपम्। किंच। नोऽस्मान् रक्ष। किं कुर्वन्। अप्रयुच्छन्। 'युच्छ प्रमादे'। अप्रमाद्यन्। 'द्व्यचोतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः। 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' (पा० ८।४।२७) इति न इत्यस्य णत्वम्। नो अप्रयुच्छन्नित्यत्र 'एङः पदान्तादति' (पा० ६।१।१०९) इति पूर्वरूपे प्राप्ते 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा० ६।१।११५) इति प्रकृतिभावः। किंच अग्ने, नोऽस्मान् पुनः प्रबुधे प्रबोधाय। कृधि कुरु। प्रबोधनं प्रबुत् तस्यै प्रबुधे। संपदादित्वाद्भावे क्विप्। स्वपतोऽग्नेः प्रार्थनं रक्षसां नाशाय। तदुक्तं तित्तिरिणा 'अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रक्षसामपहत्या' इति ॥ १४ ॥

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगन्पुनः प्राणः पुनरात्मा म आगन्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगन्। वैश्वानरो अदब्धस्तनूपा अग्निर्नः पातु दुरितादवद्यात् ॥१५॥

[पुनः । मनः । पुनः । आयुः । मे । आ । अगन् । पुनरितिपुनः । प्राणः । पुनः । आत्मा । मे । आ । अगन् । पुनरितिपुनः । चक्षुः । पुनरितिपुनः । श्रोत्रम् । मे । आ । अगन् । वैश्वानरः । अदब्धः । तनूपाऽइतितनू । पाः । अग्निः । नः । पातु । दुरितादितिदुः । इतात् । अवद्यात् ॥ १५ ॥]

(जागकर यजमान—) पुनः मन और पुनः आयु मुझे प्राप्त हुई। पुनः प्राण और पुनः आत्मा मुझे प्राप्त हुए। पुनः चक्षु और पुनः श्रोत्र मुझे प्राप्त हुए। जठराग्निरूप से सबको जीवित रखनेवाला वैश्वानराग्नि, अहिंसित और शरीर को पवित्र करने वाला अग्नि त्याज्य पाप से मुझे बचावे ॥ १५ ॥

उ० विबुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन इति वाचयति। पुनर्मनः। मे मम मनः आगन् आगतम्। पुनरायुर्जीवितं मम आगतम्। पुनः प्राणो ममागतः। मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः। पुनः श्रोत्रं मम आगतम्। 'सर्वेह वा एते स्वपतोपक्रामन्ति' इति श्रुतिः। किंच अग्निर्वैश्वानरो अदब्धः अनुपहिंसितः तनूपाः शरीरस्य गोपायिता नः अस्मान् पातु रक्षतु दुरितात् अशुभात् अवद्यात् अवदनीयात् ॥ १५ ॥

म० 'विबुद्धमस्वप्स्यन्तं पुनर्मन इति वाचयतीति' (का० ७।४।४०) । मे मम यजमानस्य मनः पुनरागन् सुप्तिकाले विलीय पुनरिदानीं शरीरे समागतम् । गमेर्लङि शपि लुप्ते 'हल्ङ्याब्भ्यः' (पा० ६।१।६८) इति प्रत्ययलोपे मकारस्य नकारे प्रथमैकवचने आगन्निति रूपम् । किंच स्वापकाले मे मदीयमायुर्नष्टप्रायं भूत्वा पुनरागन् इदानीं पुनरुत्पन्नमिवासीत् । तथा मे प्राणो वायुः पुनरागन् । तथा मे आत्मा जीवः पुनरागन् । तथा मे चक्षुः पुनरागन् । तथा मे श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियं पुनरागन् । 'सर्वे ह वा एते स्वपतोऽपक्रामन्ति' (३।२।२।२३) इति श्रुतेः । स्वापकाले मनआदीनामपक्रमो भवति तेषां पुनर्यथास्थानमागमनं प्रार्थ्यते । एवं सर्वेन्द्रियेषु समागतेषु अयमग्निः अवद्यात् वदितुमयोग्यात् निन्दितात् दुरितात्पापात् नोऽस्मान् पातु पालयतु । यद्वा अवद्यात् दुर्यशसो दुरितात्पापाच्च पातु । किंभूतोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितः सर्वपुरुषोपकारकः । 'नरे संज्ञायाम्' (पा० ६।३।१२९) इति पूर्वपददीर्घः । अदब्धः केनाप्यहिंसितः तनूपाः तनूं पातीति अस्मदीयशरीरपालकः ॥ १५ ॥

त्वम॑ग्ने व्रत॒पा अ॑सि दे॒व आ मर्त्ये॒ष्वा । त्वं य॒ज्ञेष्वीड्यः॑ । रास्वेय॑त्सोमाभूयो॑ भर दे॒वो नः॑ सवि॒ता वसो॑र्दा॒ता वस्व॑दात् ॥ १६ ॥

[त्वम् । अ॒ग्ने॒ । व्र॒त॒पा॒ऽइति॑व्रत । पाः॒ । अ॒सि॒ । दे॒वः । आ । मर्त्ये॑षु । आ ॥ त्वम् । य॒ज्ञेषु॑ । ईड्यः॑ ॥ रास्व॑ । इय॑त् । सो॒म॒ । आ । भूयः॑ । भ॒र॒ । दे॒वः । नः॑ । स॒वि॒ता । वसोः॑ । दा॒ता । वसु॑ । अ॒दा॒त् ॥ १६ ॥]

हे द्योतमान अग्ने ! मनुष्यों में तुम्हीं हमारे व्रतों के पालन करने वाले हो । हे अग्ने ! यज्ञों में एकमात्र तुम्ही स्तुत्य हो । (अपेक्षित धन को स्पर्श करते हुए—) हे सोम ! तुम हमें और अधिक धन लाकर भरो । धनों को देने वाले सवितादेव ने हमें धन दिया है ॥ १६ ॥

उ० अव्रत्यं व्याहृत्य जपति । त्वमग्ने । आग्नेयी गायत्री । हे अग्ने, त्वं व्रतस्य पालयिता भवसि । देव आ मर्त्येषु आ । आकारौ समुच्चयार्थीयौ । देव आ त्वं च मर्त्येषु मनुष्येषु च व्रतपा इति शेषः । त्वं च यज्ञेष्वीड्यः । सत्कारपूर्वो व्यापारोऽध्येषणा । ईडिरध्येषणकर्मा वा पूजाकर्मा वा । अध्येषितव्यः याचितव्यः । त्वमतो व्रतं पाहीति शेषः । लब्धमालभ्य वाचयति । रास्वेयत् । सोम उच्यते । रास्व । 'रा दाने' देहि । इयदिति लब्धद्रव्यपरिमाणवचनम् । हे सोम ! किंच आभूयो भर । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारश्छान्दसः । आहर भूयो बहुतरम् । किंच 'देवः सविता नः अस्मभ्यं वसोर्दाता धनस्य दाता वस्वदात् धनमदाद्दत्तवान् पूर्वमेवे'त्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

म० 'त्वमग्न इत्याह क्रुद्धाव्रत्यं वा व्याहृत्येति' (का० ७।५।१-२) । दीक्षितो यदा क्रुध्यति व्रतविरुद्धं वा व्रते तदा त्वमग्न इत्यृचं जपेत् । गायत्र्याग्नेयी वत्सदृष्टा । व्यूहेनाक्षरपूरणम् । हे अग्ने, देवो द्योतनात्मकः त्वमा मर्त्येषु मनुष्यपर्यन्तेषु सर्वप्राणिषु व्रतपा असि व्रतस्य कर्मणः पालको भवसि । तथा आ समन्ताद्यज्ञेषु त्वमीड्योऽसि । 'ईडिरध्येषणकर्मा च' इति यास्कः । याचितव्यः पूजयितव्यो वा भवसि । अतः पाहीति शेषः । यद्वा आकारद्वयं समुच्चयार्थम् । देवे इति सप्तम्यन्तं पदम् । हे अग्ने, त्वं देवे आ देवेषु च मर्त्येषु आ मनुष्येषु च व्रतपा असीति । शेषं पूर्ववत् । 'लब्धमालभ्य वाचयति रास्वेयदिति' (का० ७।५।१६) । क्रतौ प्राप्तं धनं स्पृष्ट्वा मन्त्रं पठेत् । रास्व । सोमदेवत्यं यजुः । हे सोम, इयद्रास्व एतावद्धनं देहि । भूयः पुनरपि आभर धनम् आहर । 'हृग्रहोः—' (पा० ८।२।३२) इति भकारः । यतो वसोर्धनस्य दाता सविता देवो नोऽस्मभ्यं वसु अदात्पूर्वमपि धनं दत्तवान् ॥ १६ ॥

ए॒षा ते॑ शुक्र त॒नूरे॒तद्वर्च॒स्तया॒ सम्भ॑व॒ भ्राजं॑ गच्छ । जूर॑सि धृ॒ता मन॑सा॒ जुष्टा॒ विष्ण॑वे ॥ १७ ॥

[ए॒षा । ते॒ । शु॒क्र॒ । त॒नूः । ए॒तत् । वर्चः॑ । तया॑ । सम् । भ॒व॒ । भ्राज॑म् । ग॒च्छ॒ ॥ जूः । अ॒सि॒ । धृ॒ता । मन॑सा । जुष्टा॑ । विष्ण॑वे ॥ १७ ॥]

(ध्रुवा में धरे हुए घृत को जूहू में करके दर्भतृण के साथ उसमें स्वर्णखण्ड डाले । यजमान—) हे घृत ! यह घृत तुम्हारा शुभ्र शरीर है और यह स्वर्ण तुम्हारा तेज है । तुम अपने उस शुभ्र शरीर से इस तेज के साथ संगत होओ । तेजस्विता या सोम को सम्प्राप्त होओ । हे वाक् ! तुम वेगवाली हो । तुम मन के द्वारा धारण की हुई हो । तुम यज्ञ के लिए प्रीतियुक्ता हो ॥ १७ ॥

उ० एषा ते । अनुष्टुभौ । पूर्वार्धर्चो हिरण्यदेवत्यः उत्तरो वाग्देवत्यः विनियोगो ध्रौवाज्ये । आज्यं जुह्वां चतुः क्षिप्त्वा तत्र हिरण्यं निदधाति । आज्यमुच्यते । एषा हिरण्यलक्षणा ते तव हे शुक्राज्य तनूः शरीरम् । 'समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयँह्यग्निरेतसम्' इति श्रुतिः । एतच्च हिरण्यलक्षणं वर्चस्तेजः तया तन्वा संभव एकीभव । एकीभूय च भ्राजं सोमं गच्छ । जुहोति जूरसि 'जीव प्राणधारणे' । अस्य क्विबन्तस्यापि ड्वप्रत्यये जूरिति भवति । या त्वं जीवनमसि । 'धिया धिया ह्येतया मनुष्या जुजूषन्ति' इति श्रुतिः । अथवा जवत इति जूः । 'एतँह्याकाशमनुजवते' इति श्रुतेः । या च त्वं धृता धारिता मनसा । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । अभिरुचिता च । विष्णवे विष्णोः सोमस्य ॥ १७ ॥

म० 'शालाद्वाराण्यपिधाय ध्रौवं जुह्वां चतुर्विगृह्णाति बर्हिस्तृणेन हिरण्यं बद्ध्वावदधात्येषा त इतीति' (का० ७।६।७-८) । ध्रुवास्थमाज्यं जुह्वां चतुर्गृहीत्वा तत्राज्ये दर्भतृणबद्धं स्वर्णं क्षिपेदिति सूत्रार्थः । एषा ते । हिरण्याज्यदैवतम् । हे शुक्र शुक्र दीप्यमानाग्ने, ते तव एषा तनूः दृश्यमानमाज्यं शरीरम् । एतत् आज्ये प्रक्षिप्यमाणं हिरण्यं ते वर्चः त्वदीयं तेजः । तया आज्यरूपया तन्वा संभव एकीभव । ततो भ्राजं गच्छ । 'भ्राज दीप्तौ' हिरण्यगतां दीप्तिं प्राप्नुहि । एतन्मन्त्र-

पाठेनाग्नेः सतेजस्त्वम् सतनुत्वं च संपद्यते। तदुक्तं तित्तिरिणा 'सतेजसमेवैनं सतनुं करोति' इति। यद्वायमर्थः। हे शुक्र आज्य, एषा हिरण्यलक्षणा ते तनूः एतत्ते वर्चश्च। 'समानजन्म वै पयश्च हिरण्यं चोभयं ह्यग्निरेतसम्' (३।२।४।८) इति श्रुतेः। तथा हिरण्यलक्षणया तन्वा संभव एकीभूय भ्राजं सोमं गच्छ। भ्राजतेऽसौ भ्राट् तम्। 'सोमो वै भ्राट्' (३।२।४।९) इति श्रुतेः। 'जूरसीति जुहोतीति' (का० ७।६।९)। वाग्दैवतम्। हे वाक्, त्वं जूरसि वेगयुक्तासि। यद्वा 'जीव प्राणधारणे'। जीवयतीति जूः। डूप्रत्ययः। किंभूता त्वम्। मनसा धृता नियमिता। तथा विष्णवे जुष्टा। यज्ञो वै विष्णुः। यज्ञार्थं प्रीतियुक्ता। यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। यज्ञस्य रुचिता॥ १७॥

तस्या॑स्ते स॒त्यस॑वसः प्रस॒वे त॒न्वो॑ य॒न्त्रम॑शीय॒ स्वाहा॑। शु॒क्रम॑सि च॒न्द्रम॑स्य॒मृत॑मसि वैश्वदे॒वम॑सि॥ १८॥

[तस्याः॑। ते॒। स॒त्यस॑वस॒ऽइति॑स॒त्य सं॑वसः। प्र॒स॒वऽइति॑प्र॒ऽस॒वे। त॒न्वः॑। य॒न्त्रम्। अ॒शी॒य॒। स्वाहा॑। शु॒क्रम्। अ॒सि॒। च॒न्द्रम्। अ॒मृत॑म्। वैश्व॒दे॒वमिति॑वैश्व। दे॒वम्॥ १८॥]

हे वाक्! उस तुम्हारी अनुज्ञा में वर्तमान मैं यज्ञ की समाप्ति तक स्वशरीर के दृढ़त्व को प्राप्त होऊँ। यह तुम्हारे लिए आहुति है। जुहू के अन्दर से स्वर्णखण्ड के निकाल कर यजमान—हे स्वर्ण! तुम तेज स्वरूप हो। तुम आह्लादक हो। तुम अमृत हो और सर्वदेव सम्बन्धी हो॥ १८॥

उ० तस्यास्ते तव सत्यसवसः अवितथाभ्यनुज्ञायाः। प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः। तन्वो यन्त्रम् अशीय शरीरस्य यमनं दार्ढ्यम् अशीय व्याप्नुयाम् आ यज्ञसमाप्तेः। हिरण्यमुद्धरति। शुक्रमसि अग्ने रेतोसि। चन्द्रमसि। 'चदि आह्लादने'। 'अमृतमसि' अमरणधर्मासि। वैश्वदेवमसि सर्वदेवत्यमसि इति॥ १८॥

म० सत्यं सवो यस्याः सा सत्यसवाः तस्याः सत्यसवसोऽवितथाभ्यनुज्ञायाः। तस्यास्ते तथाविधायास्तव वाचः प्रसवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं तन्वः शरीरस्य यन्त्रं नियमनं दार्ढ्यमशीय प्राप्नुयाम्। स्वाहा इदमाज्यं हुतमस्तु। 'शुक्रमसीति हिरण्यमुद्धृत्य वेद्यां तृणं निदधातीति' (का० ७।६।१०)। जुह्वां बद्ध्वा स्थापितं हिरण्यमुद्धरेत्। शुक्रमसि। हिरण्यं देवता। हे हिरण्य, त्वं शुक्रमसि। शोचते शुक्रम्। 'शुच दीप्तौ'। दीप्यमानमसि। तथा चन्द्रमाह्लादकमसि। 'चदि आह्लादने'। चन्दतीति चन्द्रम्। अमृतं विनाशरहितमसि। अग्निसंयोगेऽपि हिरण्यस्य विनाशाभावः प्रसिद्धः। 'अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्' इति याज्ञवल्क्योक्तेः। वैश्वदेवमसि। विश्वेषां देवानामिदं वैश्वदेवं सर्वदेवसंबन्धि। सर्वोऽपि देवो हिरण्यदानेन तुष्येत्॥ १८॥

चिद॑सि म॒नोसि॒ धीर॑सि॒ दक्षि॑णासि क्ष॒त्रिया॑सि य॒ज्ञिया॑स्यदि॑तिरस्युभय॒तः शी॒र्ष्णी। सा नः॒ सुप्रा॑ची॒ सुप्र॑तीच्येधि मि॒त्रस्त्वा॑ प॒दि ब॑ध्नीतां पू॒षाध्व॑नस्पा॒त्विन्द्रा॒याध्य॑क्षाय॥ १९॥

[चित्। म॒ना। धीः। दक्षि॑णा। क्ष॒त्रिया॑। य॒ज्ञिया॑। अदि॑ति। उ॒भ॒यतः॑ शी॒र्ष्णीत्यु॑भयतः॑ शी॒र्ष्णी। सा। नः॑। सु॒प्रा॒चीति॑सु। प्राची॑। सु॒प्र॒ती॒चीति॑सुप्र॑तीची। ए॒धि। मि॒त्रः। त्वा। प॒दि। ब॒ध्नी॒ताम्। पू॒षा। अध्व॑नः। पा॒तु। इन्द्रा॑य। अ॒ध्य॑क्षा॒येत्यधि॑। अक्षाय॥ १९॥]

हे सोम के खरीदने वाली वाक्! तुम्हीं हमारा चित्त हो मन हो और तुम्हीं धारणशक्ति। हे गाय! तुम दक्षिणा हो यज्ञ में दक्षिणारूप में देय द्रव्यस्वरूपा हो। तुम क्षत्रिय वर्ण सोम के सम्बन्ध वाली हो। तुम यज्ञसम्बन्धिनी हो। तुम अखण्डनीया हो। हे वाक्! तुम यजमान और सोमविक्रियकर्णी दोनों के शिरों से निकलने वाली हो। वह तुम प्रथम हमारी ओर से सीधे सोमविक्रयिकर्णी की ओर जाने वाली होकर और पुनः उधर से सोम के कय के साथ लौटने वाली होकर अभिवृद्धि को प्राप्त हो ओ। हे गाय! मित्र तुम्हे पैर में बांध दे। इन्द्र अधिपति के निमित्त पूषा तुम्हें मार्ग में सुरक्षित करे॥ १९॥

उ० सोमक्रयणीमभिमन्त्रयते वाग्रूपाध्याहारोपकल्पनया। त्वं चिदसि। चित्तस्य मनसोऽनुवादिनी भवसि। या च मनोसि प्रज्ञासि। या च धीरसि बुद्धिर्भवसि। 'धिया ह्येतया मनुष्या जुजूषन्ति जीवितुमिच्छन्ति' इति श्रुतिः। या च त्वं दक्षिणासि। 'भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम्' इत्येतदभिप्रायम्। तेभ्यो वाचं दक्षिणामानयन्नित्येतदभिप्रायं वा। या च क्षत्रियासि। क्षतात् त्रायत इति क्षत्रियः। जात्या स्तूयते वा। या च यज्ञियासि यज्ञार्हासि। या च अदितिरसि। अदीनासि। या च उभयतःशीर्ष्णी उभयतोमुखी। वाक्ये पदानामन्यथाचान्यथा च क्रमो भवतीत्येतदभिप्रायम्। 'स यदेनया सयानँ सविपर्यासं वदति' इत्यादिश्रुतिः। सा नः सुप्राची सुप्रतीची एधि। या त्वमुक्तगुणासि सास्माकं सुप्राची भव। सोममभिगच्छेत्यर्थः। सुप्रतीच्येधि। साधु अस्मान् प्रति सोमं गृहीत्वा आगच्छेत्यर्थः। 'सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाह' इति श्रुतिः। किंच। मित्रस्त्वा पदि बध्नीताम्। मित्र आदित्यस्त्वां पदि पादे बध्नातु अप्रणाशाय। किंच पूषाध्वनस्पातु इयं वै पृथिवी पूषा सा त्वामध्वनः मार्गात् पातु रक्षतु। किंच इन्द्रायाध्यक्षाय। चतुर्थ्याः षष्ठ्या विपरिणामः। अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षः। इन्द्रस्याध्यक्षस्य सतः॥ १९॥

म० 'चिदसीत्येनामभिमन्त्रयते' (का० ७।६।१५) इति कण्डिकाद्वयेन। एनां सोमक्रयणीमित्यर्थः। वाग्रूपाध्यारोपकल्पनया सोमक्रयणी गौः स्तूयते। हे वाग्देवतारूपे

सोमक्रयणि, त्वं चिदसि मनोऽसि धीरसि । अन्तःकरणस्य चित्तमनोबुद्धय इति तिस्रो वृत्तयः । तल्लक्षणानि । अचेतनदेहादिसङ्घातस्य चेतनत्वं संपादयन्ती बाह्यवस्तुषु वा निर्विकल्परूपं सामान्यज्ञानं जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवात्र चिदित्युच्यते । लोके कंचित्पदार्थं दृष्ट्वा एवं भवति न वेति संकल्पविकल्पौ कुर्वाणा वृत्तिर्मनः तदेवात्र मन इत्युच्यते इदमित्थं भवत्येवेति निश्चयरूपा वृत्तिर्बुद्धिः सैवात्र धीशब्देनोच्यते । वागात्मिका सोमक्रयणी चिन्मनोधीरूपत्वेन प्रशस्यते । चिदादिरूपत्वमारोप्य स्तुतिः कृता । दक्षिणादिरूपत्वं तु विद्यमानमेव स्तूयते । हे गौः, त्वं दक्षिणासि । गवां देयद्रव्यत्वेन कर्मसु दक्षिणात्वं प्रसिद्धम् । यद्वा वाग्दानस्य प्रशस्तत्वाद्दक्षिणासि । 'भूमिदानात्परं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकम्' इति स्मृतेः । तथा क्षत्रियासि सोमक्रयसाधनत्वेन । तथाहि । देवेषु क्षत्रजात्यभिमानी सोमः । तदुक्तं बृहदारण्यके 'यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः' (माध्य० १।२।१३) इति। तेन सोमेन क्षत्रेणाभिमन्तव्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रयहेतुत्वेन त्वं क्षत्रियासि। तद्रूपं चास्याः क्रयद्वारा तत्संबधित्वादुपचर्यते । अत एव यज्ञसंवन्धित्वाद्यज्ञिया यज्ञार्हासि। अदितिः अखण्डिता अदीना देवमातृरूपासि । नास्ति दितिर्यस्याः सा । 'अदितिरदीना देवमाता' (निरु० ४।२२) इति यास्कः। तथा उभयतः शीर्ष्णी उभयतः शीर्षे यस्याः सा। ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् । 'द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये (निरु० १३।७) इति यास्कोक्तेः। यद्वोभयतःशीर्ष्णी सर्वतोमुखी वाग्रूपत्वात् । 'स यदेनया समानं सद्विपर्यासं वदति' (३।२।४।१६) इति श्रुतेः। सा पूर्वोक्ता चिदादिरूपा त्वं नोऽस्मदर्थं सुप्राची सुप्रतीची च एधि भव । सुष्ठु प्राङ्ञ्चतीति सुप्राची । सुष्ठु प्रत्यङ्ञ्चतीति सुप्रतीची । प्रथमं सोमस्य क्रेतारं प्रति सुष्ठु प्राङ्मुखीभूत्वा पश्चात्सोमेन सहास्मान्प्रत्यागन्तुं सुष्ठु प्रत्यङ्मुखी भवेत्यर्थः। तथाच श्रुतिः 'सुप्राची न एधि सोमं नोऽच्छेहीत्येवैतदाह सुप्रतीची न एधि सोमेन नः सह पुनरेहीत्येवैतदाह' (३।२।४।१७) इति। किंच मित्रः सूर्यः पदि दक्षिणपादे त्वा त्वां वध्नीतां बन्धनं करोतु अप्रणाशाय। तथा पूषा पोषको देवः सूर्य एवाध्वनो मार्गात्पातु त्वां रक्षतु । यद्वा पूषेत्यावन्तं स्त्रीलिङ्गं पदम्। पूषा पृथिवी त्वां मार्गात् पातु 'इयं वै पृथिवी पूषा' (३।२।४।१९) इति श्रुतेः। किमर्थम् । इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थम्। किंभूतायेन्द्राय। अध्यक्षाय अधि उपरि अक्षिणी यस्य सोऽध्यक्षस्तस्मै द्रष्ट्रे। यज्ञस्वामिने इत्यर्थः॥ १९॥

अनु॑ त्वा मा॒ता म॑न्यता॒मनु॑ पि॒तानु॒ भ्राता॒ सग॑र्भ्यो॒ऽनु॒ सखा॒ सयू॑थ्यः। सा दे॑वि दे॒वमच्छे॑हीन्द्रा॑य॒ सोमꣳ॑ रु॒द्रस्त्वा॑वर्तयतु स्व॒स्ति सोम॑सखा॒ पुन॒रेहि॑ ॥ २० ॥

[अनु॑ । त्वा । मा॒ता । म॒न्य॒ता॒म् । पि॒ता । भ्राता॑ । सग॑र्भ्य॒ इति॒ सऽग॑र्भ्यः । सखा॑ । सयू॑थ्य॒ इति॒ सऽयू॑थ्यः । सा । दे॒वि॒ । दे॒वम् । अच्छ॑ । इ॒हि॒ । इन्द्रा॑य । सोम॑म् । रु॒द्रः । त्वा॒ । आ । व॒र्त॒य॒तु॒ । स्व॒स्ति । सोम॑स॒खेति॒ सोम॑ऽसखा । पुन॒रिति॒ पुनः॑ । आ । इ॒हि॒ ॥ २० ॥]

हे गाय ! सोम विक्रय के मूल्य के रूप में दिए जाने लिए अर्थात् सोमक्रयिणी के साथ जहां कहीं भी जाने के लिए तुम्हें तुम्हारी माता अनुमोदित करे; तुम्हारा पिता अनुमोदित करे; तुम्हारा भाई बैल अनुमोदित करे—एक गर्भ से उत्पन्न होनेवाला एक संघ में रहने वाला तुम्हारा मित्र सांड़ तुम्हें अनुमोदित करे। वह तुम, हे गाय ! इन्द्र देव का मुख्य से सम्प्राप्त हो ओ सोम को भी रुद्र तुम्हें सोम के पास पहुँचावें तुम्हारा कन्या वाला हो। तुमस्वमित्र सोम के साथ पुनः हमें प्राप्त होओ ॥ २० ॥

उ० किंच सोमाहरणप्रवृत्तां त्वामेते अनुमन्यन्तां त्वा त्वं माता अनुमन्यतां त्वां पिता अनुमन्यतां त्वां भ्राता सगर्भ्यः समानगर्भभवः अनुमन्यताम् । त्वां सखा सयूथ्यः समानयूथप्रभवः सखा अनुमन्यताम् । किंच या त्वं कृतसामग्रीकाऽस्माभिः सोमं प्रति गमने सा त्वं हे देवि दानादिगुणयुक्ते, देवमच्छेहि । 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः'। देवं सोममभ्येहि अभिगच्छ। इन्द्राय सोमम् आहर्तुमिति शेषः। किंच। रुद्रस्त्वावर्तयतु रुद्रः त्वाम् आवर्तयतु । रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः । ततः स्वस्ति अविनाशेन सोमसखा सती पुनरागच्छ ॥ २० ॥

म० किंच सोमाहरणे प्रवृत्तां त्वां माता त्वदीया जननी अनुमन्यतामनुज्ञां ददातु। पितानुमन्यताम्। उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः। सगर्भ्यः समाने गर्भे भवः सहोदरो भ्रातानुमन्यताम्। 'समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु' (६।३।८४) इति समानपदस्य सादेशः । सयूथ्यः समाने एकस्मिन्यूथे गोसमूहे भवः सयूथ्यः सखा वत्सोऽनुमन्यताम् । हे देवि सोमक्रयणि, सा त्वमिन्द्राय इन्द्रार्थं सोमं देवमच्छेहि प्राप्तुं गच्छ। 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः' (निरु० ५।२८)। किंच रुद्रः त्वा त्वां वर्तयतु सोमं गृहीत्वा स्थितां त्वां रुद्रो देवोऽस्मान्प्रति निवर्तयतु। यद्वा रुद्रः त्वां प्रवर्तयतु। यतो रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति पशवः। सोमो देवः सखा यस्याः सा सोमसखा। ईदृशी सोमसहिता सती स्वस्ति क्षेमेण पुनरेहि भूयोऽप्यागच्छ ॥ २० ॥

वस्व्य॑स्यदि॑तिरस्यादि॒त्यासि॑ रु॒द्रासि॑ च॒न्द्रासि॑। बृह॒स्पति॑ष्ट्वा सु॒म्ने र॑म्णातु रु॒द्रो वसु॑भि॒राच॑के ॥२१॥

[वस्वी॑ । अ॒सि॒ । अदि॑तिः । अ॒सि॒ । आ॒दि॒त्या । रु॒द्रा । च॒न्द्रा । बृह॒स्पतिः॑ । त्वा॒ । सु॒म्ने । र॒म्ण॒तु॒ । रु॒द्रः । वसु॑भि॒रिति॒ वसु॑ऽभिः। आ। च॒के ॥ २१ ॥]

(सोम खरीदने वाली गाय को उत्तर की ओर ले जाई जाती हुई को अनुगमन करके—) हे गाय ! तुम वसु सम्बन्धिनी हो। तुम अदिति हो। तुम द्वादश आदित्यरूपा हो। तुम रुद्ररूपा हो। तुम चन्द्ररूपा हो। बृहस्पति तुम्हें सुख में रखावे। वसुओं के साथ रुद्र तुम्हारी कामना करे ॥ २१ ॥

उ० उदीचीं नीयमानामनुगच्छति । वस्व्यसि । अनुष्टुप् बृहती वा । वसुरूपेणादितिरूपेणादित्यरूपेण रुद्ररूपेण चन्द्ररूपेण स्तूयते गौः । किञ्च बृहस्पतिः त्वा सुम्ने सुखे रम्णातु संयमयतु । रम्णातिः संयमनकर्मा । रुद्रो वसुभिः सहितः आचके कामयतु । रक्षितुमिति शेषः । आचक इति कान्तिकर्मसु पठितम् ॥ २१ ॥

म० 'उदीचीं नीयमानामनुगच्छतो वस्व्यसीतीति' (का० ७।६।१६) अनुष्बृहती वा । सोमक्रयण्याः स्तुतिः । सोमक्रयणी गौर्वस्वदित्यादित्यरुद्ररूपेण स्तूयते वस्वीत्यादिपञ्चविशेषणैः । हे गौः, त्वं वस्वी वसुरूपासि । अदितिर्देवमातासि । द्वादशादित्यरूपासि । रुद्रा एकादशरुद्ररूपासि । चन्द्ररूपा चासि । किञ्च बृहस्पतिः सुम्ने त्वां रम्णातु रमयतु । रमतेर्ण्यन्त्ययेन श्नाप्रत्ययः । यद्वा रम्णातु संयमयतु । 'रम्णातिः संयमनकर्मा विसर्जनकर्मा वा' (निरु०१०।९) इति यास्कः । रुद्रो वसुभिः अष्टदेवैः सहितः त्वामाचके रक्षितुं कामयताम् । आचक इत्यादि चकमान इति कान्तिकर्मसु पठितः ॥

अदि॑त्यास्त्वा मू॒र्धन्नाजि॑घर्मि देव॒यज॑ने पृथि॒व्या इडा॑यास्प॒दम॑सि घृ॒तव॒त्स्वाहा॑ । अ॒स्मे र॑मस्वा॒स्मे ते॒ बन्धु॒स्त्वे रायो॒ मे रायो॒ मा व॒यꣳ रा॒यस्पोषे॑ण॒ वियौ॑ष्म॒ तोतो॒ राय॑ः ॥ २२ ॥

[अदि॑त्याः । त्वा । मू॒र्द्धन् । आ । जि॒घ॒र्म्मि॒ । दे॒व॒यज॑न॒ऽइति॑देव॒ यज॑ने । पृ॒थि॒व्याः । इडा॑याः । प॒दम् । अ॒सि॒ । घृ॒तव॒दिति॑घृ॒त व्व॑त् । स्वाहा॑ । अ॒स्मेऽइत्य॒स्मे । र॒मस्व । अ॒स्मेऽइत्य॒स्मे । ते॒ । बन्धुः॑ । त्वेऽइति॒त्वे । राय॑ः । मेऽइति॒मे । राय॑ः । मा । व्व॒यम् । रा॒यः । पोषे॑ण । वि । यौ॒ष्म॒ । तोत॑ः । राय॑ः ॥ २२ ॥]

अखण्डनीया पृथ्वी पर देवों को पूजने के उत्तम स्थान यज्ञ में हे घृत ! मैं तुम्हें तपाता हूँ । हे लक्षित स्थल ! तुम गाय के पदचिह्न हो । तुम्हारे लिए यह सघृत आहुति है । (स्फ्य से तीन बार उस स्थान पर खोदकर—) हे गाय के पद ! तुम हममें ही रहो । तुम्हारा बन्धुत्व (= स्नेह) हम में ही बना रहे । तुम में जो धन हैं । वे धन मुझमें होवें । (उस पदचिह्न को खोद कर बटलोई में धर कर यजमान को देना । अध्वर्यु—) हे गाय के पद ! हम ऋत्विज धन की समृद्धि से वियुक्त न होवें । (यजमान वह पूर्ण पतीली अपनी पत्नी को देवे । यजमान—) हे पत्नि ! धन तो तुम्हीं में रहते हैं ॥ २२ ॥

उ० पदे जुहोति । अदित्यास्त्वा अदित्याः पृथिव्यास्त्वाम् हे आज्य, मूर्धनि शिरसि आजिघर्मि । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' आक्षारयामि । देवयजने पृथिव्याः इडाया गोः पदं यतस्त्वमसि अतो घृतवत् घृतयुक्तं त्वां कर्तुं जुहोमीति शेषः । पदं लिखति । अस्मे रमस्व अस्मासु रतिं कुरु । पदं स्थाल्यामावपति । अस्मे ते बन्धुः वयं ते तव बन्धुभूताः । यजमानाय पदं प्रयच्छति । त्वे रायः पशवो वै रायः । त्वयि पशवः सन्त्विति शेषः । पदं यजमानः प्रतिगृह्णाति । मे रायः । मयि पशवः सन्त्विति शेषः । अध्वर्युरात्मानमुपस्पृशति । मा वयं रायस्पोषेण वियौष्म मा विभक्ताः स्याम वयं धनस्य पोषेण । गृहीतपदां पत्नीं वाचयति । तोतो रायः । त्वयि रायः पशवः सन्त्विति शेषः ॥ २२ ॥

म० 'पट्पदान्यतीत्य सप्तमं पर्युपविशन्ति हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोत्यदित्यास्त्वेतीति' (का० ७।३।१७-१८) । आज्यदैवतं यजुः । अदित्याः अखण्डितायाः पृथिव्याः भुवो मूर्धन् मूर्धनि शिरोरूपे देवयजने देवानां यागयोग्यस्थाने हे आज्य, त्वा त्वामाजिघर्मि आक्षारयामि । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' । 'पृथिव्या ह्येष मूर्धा यद्देवयजनम्' इति तित्तिरिश्रुतेर्देवयजनस्य पृथिवीमूर्धत्वम् । किञ्च हे स्थानविशेष, त्वमिडायाः गोः पदमसि गोपदेनाङ्कितत्वात्तद्रूपमसि । तच्च पदं घृतवत् घृतयुक्तं कर्तुं स्वाहा जुहोमि । 'स्फ्येन पदं त्रिः परिलिखत्यस्मे रमस्वेति' (का० ७।६।१९) । हे गोः पद, त्वमस्मे अस्मासु रमस्व क्रीडां कुरु । 'समुद्धृत्य पदꣳ स्थाल्यामावपत्यस्मे ते बन्धुरिति' (का० ७।६।२०) । हे सोमक्रयणीपद, ते तव अस्मे बन्धुः वयं बन्धुभूताः स्मः । 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति जसः शेआदेशे अस्मे इति रूपम् । 'यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति' (का० ७।६।२१) । हे यजमान, त्वे त्वयि रायो धनानि एतत्पदरूपेण तिष्ठन्त्विति शेषः । यद्वात्र रायः पशवः । 'पशवो वै रायः' (३।३।१।८) इति श्रुतेः । त्वयि पशवः सन्तु । 'मे राय इति यजमानः प्रतिगृह्णातीति' (का० ७।६।२२) । मे मयि यजमाने रायो धनानि पदरूपेण तिष्ठन्तु । पशवो मयि सन्तु । ङेः शेआदेशे मे इति रूपम् । 'मा वयमित्यध्वर्युरात्मानꣳ संस्पृशतीति' (का० ७।६।२३) । वयमध्वर्युप्रभृतयो रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या मा वियौष्म वियुक्ता मा भवाम । यौतेः 'माङि लुङ्' (पा० ३।३।१७५) इति लुङि उत्तमबहुवचने वियौष्मेति रूपम् । 'हृत्वा पत्न्यै पदं प्रयच्छति नेष्टा तोत इत्येनां वाचयतीति' (का० ७।६। २४-२५) । तोतः-शब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो वा पदरूपेण तिष्ठन्तु । यद्वाव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतःशब्दो युष्मत्पर्यायः । तोतः त्वयि रायःसन्तु॥२२॥

सम॑ख्ये दे॒व्या धि॒या संद॑क्षिण्यो॒रुच॑क्षसा । मा म॒ आयुः॑ प्रमो॑षी॒र्मो अ॒हं तव॑ । वी॒रं वि॑देय॒ तव॑ देवि॒ सं॒दृशि॑ ॥ २३ ॥

[सम् । अ॒ख्ये॒ । दे॒व्या । धि॒या । सम् । दक्षि॑णया । उ॒रुच॑क्षसे॒त्यु॒रु । चक्ष॑सा । मा । मे॒ । आयुः॑ । प्र । मो॒षीः॒ । मोऽइति॒मो । अ॒हम् । तव॑ । वी॒रम् । वि॒दे॒य॒ । तव॑ दे॒वि॒ । सं॒दृशी॒ति॑सम् । दृशि॑ ॥ २३ ॥]

(यजमान की पत्नी) सोम क्रय करने वाली गाय को देखते हुए—हे सोम क्रयिणि । मैं तुम्हें अपनी, पवित्र बुद्धि के साथ, उदार एवं कुशल दृष्टि से देखती हूं ! तुम मेरी आयु को मत नष्ट कर दो ।

मैं भी तुम्हारी आयुको नष्ट न कर दूं ! हे गोदेवि । तुम्हारी अनुकम्पा में विद्यमान रहकर मैं पुत्र को प्राप्त करूँ ॥ २३ ॥

उ० सोमक्रयण्या समीक्षयति । समख्ये । पत्न्याशीः । आस्तारपङ्क्तिः । सोमक्रयणीतः पत्न्याशिषमाशास्ते । यया त्वया अहं समख्ये । 'ख्या प्रकथने'। संदर्शनं कृतवती । देव्या दानादिगुणयुक्तया । धिया प्रज्ञया । सहार्थे तृतीया । संदक्षिणया उरुचक्षसा समख्ये च दक्षिणया सह । गौर्हि प्रायशो दक्षिणा दीयते । उरुचक्षसा विस्तीर्णदर्शनया । वाचोभिरतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टं ज्ञायते । सा त्वं मा म आयुः प्रमोषीः । 'मुष स्तेये'। मा प्रमोषीः मावखण्डय मम आयुः । मा अहं तवायुः प्रमोषिषम् । किंच वीरं विदेय । विदिर्लाभार्थः । पुत्रं लभेय । संदृशि हे देवि, तव संदर्शने सति ॥ २३ ॥

म० सोमक्रयण्या च 'समीक्ष्यमाणाꣳ समख्य इतीति' (का० ४।६।२६)। एनां वाचयतीत्यनुवर्तते । आस्तारपङ्क्तिः पत्न्याशीः । यस्या आद्यावष्टाक्षरौ पादावन्त्यौ द्वादशाक्षरौ सास्तारपङ्क्तिः । अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरिति वचनात् । सोमक्रयणीतः पत्न्याशिषमाशास्ते । हे सोमक्रयणि, देव्या द्योतमानया त्वया धिया बुद्ध्या सह बुद्धिपूर्वकमहं समख्ये अद्राक्षि दृष्टेत्यर्थः । 'ख्या प्रकथने' इत्यस्य धातोः संपूर्वस्य लुङि तङि 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।५२) इति च्लेरङि उत्तमैकवचने कर्मणि समख्ये इति रूपम् । एकं संपदं पादपूरणाय । किंभूतया त्वया । दक्षिणया दक्षिणात्वयोग्यया । तथा उरुचक्षसा उरु चष्टे सोरुचक्षास्तया विस्तीर्णदर्शनया । एवंविधा त्वं मे मम पत्न्या आयुः मा प्रमोषीः मा खण्डय । 'मुष स्तेये' लुङि रूपम् । मो अहं तव । तव सोमक्रयण्या आयुरहं पत्नी मा उ मैव प्रमोषिषमित्यध्याहारः । मार्थे मो इत्यव्ययं वा । अहं तवायुर्न नाशयामीत्यर्थः । किञ्च वीरं विदेय तव देवि संदृशि । हे देवि गौः, तव संदृशि संदर्शने सति वीरं पुत्रं विदेय लभेय । संदर्शनं संदृक् भावे क्विप् । 'विदॢ लाभे' इत्यस्य व्यत्ययेन 'तुदादिभ्यः शः' (पा० ३।१।७७) इति शप्रत्यये लिङि रूपम् ॥ २३ ॥

एष ते गायत्रो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते त्रैष्टुभो भाग इति मे सोमाय ब्रूतादेष ते जागतो भाग इति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दोनामानाꣳ साम्राज्यं गच्छेति मे सोमाय ब्रूतादास्माकोऽसि शुक्रस्ते ग्रह्यो विचितस्त्वा विचिन्वन्तु ॥ २४ ॥

[एषः । ते । गायत्रः । भागः । इति । मे । सोमाय । ब्रूतात् । त्रैष्टुभः । त्रैस्तुभऽइतिस्त्रैस्तुभः । जागतः । छन्दोनामानामितिछंदः । नामानाम् । साम्राज्यमितिसाम् । राज्यम् । गच्छ । आस्माकः । असि । शुक्रः । ते । ग्रह्यः । विचितऽइतिवि । चितः । त्वा । वि । चिन्वन्तु ॥२४॥]

(यजमान—) हे अध्वर्यो ! जाकर तुम सोम से यह मेरा सन्देश कहो—कि यह तुम्हारा गायत्री छन्द का भाग है । हे अध्वर्यो ! 'यह तुम्हारा त्रिष्टुप् छन्द सम्बन्धी भाग है'—ऐसा मेरा वचन सोम से जाकर कहो । हे अध्वर्यो ! 'यह तुम्हारा जगती छन्द सम्बन्धी भाग है'—ऐसा मेरा वचन जाकर तुम राजा सोम से कहो । हे अध्वर्यो ! 'हे सोम ! तुम अशेष छन्दों के साम्राज्य को प्राप्त होओ'—ऐसा मेरा वचन जाकर राजा सोम से कहो । हे सोम ! तुम हमारे हो । इन्द्र प्रभृति देवों के पीने के ग्रहों (=पात्रों) में भरा हुआ तुम्हारा रस सर्वसमर्थ है । पृथक्-पृथक् करने वाले बुद्धिमान् ऋत्विज तुम्हें पृथक्-पृथक् करें ॥ २४ ॥

उ० यजमानं वाचयति । एष ते गोयत्रो भागः । हे सोम, एष ते तव गायत्रीसंबन्धी भागः अंशः इति एवं मे यजमानाभिधायकं पदम् । सोमायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । मम वचनमेवं सोमस्य ब्रूतात् कथयत । हे अध्वर्यवः, छन्दोर्थं तव क्रयो न वधार्थम् । एवं यजमानाभिप्रायः । एतदध्वर्यवः सोमस्य कथयन्तीति वाक्यार्थः । एष ते त्रैष्टुभो भागः । एष ते जागत इत्यनेनैव व्याख्यातौ । छन्दोनामानाम् । नामशब्दोऽनर्थकः । अन्येषामपि छन्दसां साम्राज्यमाधिपत्यं गच्छ इति एवं मे ममाभिप्रायं सोमस्य ब्रूतात् कथयत । हे अध्वर्यवः । अत्रापि मे इत्येतत्पदं यजमानवाच्यमेव । सोममालभते । आस्माकोसि । यस्त्वां हे सोम, क्रयार्थमुपागतः स आस्माको मदीयः संजातः । शुक्रस्ते ग्रह्यः । उपलक्षणार्थः । शुक्रप्रभृतयो ग्रहास्तव ग्रहीष्यन्ते । किंच विचितः विचयनकर्तारः त्वां विचिन्वन्तु विविक्तं कुर्वन्तु ॥ २४ ॥

म० 'एष त इति वाचयतीति' (का० ७।७।८)। मन्त्रचतुष्टयं यजमानः पठेत् । हे अध्वर्यो, सोमाय सोमाभिमानिने देवाय मे इति वचो ब्रूतात् त्वं ब्रूहि कथय । इति किम् । हे सोम, ते तव एष पुरो दृश्यमानो भागो गायत्रो गायत्रीसंबन्धी । गायत्रीच्छन्दोऽर्थं तव क्रयो नतु वधार्थमिति यजमानाभिप्रायः । तं ममाभिप्रायं सोमाय कथयेत्यर्थः । ते तव एष त्रैष्टुभः त्रिष्टुप्छन्दसः संबन्धी भाग इति मेऽभिप्रायमध्वर्यो, सोमाय त्वं ब्रूहि । एवमग्रेऽपि । जागतो जगतीच्छन्दसः संबन्धी । अन्यत्पूर्ववत् । छन्दोनामानां छन्द इति नाम येषामन्येषामप्युष्णिगादीनां ताः छन्दोनामानः तेषां साम्राज्यं गच्छ सर्वेषां छन्दसामाधिपत्यं प्राप्नुहि । इति मे वचः सोमाय ब्रूतात्कथय । यः सोमाय छन्दसामाधिपत्यं दत्त्वा क्रीणाति तं स स्वानामाधिपत्यं प्राप्नोति । तदुक्तं तित्तिरिणा 'यो वै सोमं राजानꣳ साम्राज्यलोकं गमयित्वा क्रीणाति गच्छति स्वानाꣳ साम्राज्यमिति'। अत एतैर्मन्त्रैः सोमस्य राज्याप्तिः सूचिता । गायत्र्यादिच्छन्दोदेवता यत्र तिष्ठन्ति स छन्दोलोकस्तदाधिपत्यं प्रापय्य सोमं क्रीणानः । स्वाधिपत्यभाग्भवतीत्यभिप्रायः 'प्राङुपाविश्यास्माकोऽसीति सोममालभते' (का० ७।७।९) इति । हे सोम, त्वं क्रयपथमागतः सन्नास्माकोऽसि । शुक्रः शुक्रसंज्ञः ते तव ग्रह्यः । ग्रह एव ग्रह्यः । शुक्रपदमैन्द्रवायवादिग्रहाणामुपलक्षणम् । शुक्रादयः सर्वे तव ग्रहा इत्यर्थः । विचितः । विचिन्वन्तीति विचितः विवेकेन चयनस्य कर्तारः त्वां विचिन्वन्तु विविक्तं कुर्वन्तु । सारासारविवेकं कृत्वा सारभूतं समूहयन्त्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

अभि त्यं देवꣳसवितारमोण्योः कविक्रतुमर्चामि सत्यसवꣳरत्नधामभि प्रियं मतिं कविम् । ऊर्ध्वा

यस्याऽमतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनि हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः। प्रजाभ्यस्त्वा प्रजास्त्वानुप्राणन्तु प्रजात्वमनुप्राणिहि ॥ २५ ॥

[अभि। त्यम्। देवम्। सवितारम्। ओण्योः। कविक्रतुमिति कविक्रतुम्। अर्चामि। सत्यसवमिति सत्य ।सवम्। रत्नधामिति रत्न। धाम्। अभि। प्रियम्। मतिम्। कविम्। ऊर्ध्वा। यस्य। अमतिः। भाः। अदिद्युतत्। सवीमनि। हिरण्यपाणिरिति हिरण्य। पाणिः। अमिमीत। सुक्रतुरिति सु। क्रतुः। कृपा। स्वरिति स्वः। प्रजाभ्य इति प्र। जाभ्यः। त्वा। प्रजा इति प्र। जाः। त्वा। अनुप्राणन्त्वित्यनु। प्राणन्तु। प्रजा इति प्र। जाः। त्वम्। अनुप्राणिहीत्यनु। प्राणिहि ॥ २५ ॥]

उस द्योतमान, द्यावापृथिवी के अन्दर वर्तमान, क्रान्तप्रज्ञ, सत्य-आज्ञा, रत्न देनेवाले, प्रिय, बुद्धिमान् एवं कवि सवितादेव को मैं पूजता हूं। ब्राह्मणक्षत्रियादि को स्व-स्व कर्म में प्रवृत्त करने में जिस सूर्य की अपरिमित प्रभाऊर्ध्वगामिनी होती रहती है। उस स्वर्णहस्त एवं सुप्रज्ञ सवितादेव ने अपने संकल्प से स्वर्ग को नापा है (=बनाया या प्रदान किया है)। (सोम के टुकड़ों को पगड़ी में बांधकर—) हे सोम! सन्तानों के लिए मैं तुम्हें बांधता हूँ। (—साँस लेने के लिए पगड़ी को किञ्चित् इधर उधर खिसकाना और ढीली करना) हे सोम! हमारी सन्तानें तुम्हें प्राण प्रदान करें और तुम भी हमारी प्रजाओं को प्राण प्रदान करो ॥ २५ ॥

उ० सोमं मिमीते। अभि त्यं देवम्। सावित्र्यत्यष्टिः। अभ्यर्चामि अभिपूजयामि। त्यं तम्। देवं दानादिगुणयुक्तं सवितारम्। ओण्योः द्यावापृथिव्योरन्तरा वर्तमानम्। कविक्रतुं मेधाविकर्माणम्। सत्यसवं अवितथप्रसवम्। रत्नधाम् रमणीयानां धनानां दातारम्। अभिरनर्थकः। प्रियम् सर्वजनानां प्रियम्। मतिं बुद्धिं व्याप्यावस्थितम्। मतीनां हि सविताधिष्ठात्री देवता। कविं क्रान्तदर्शनम्। किंच ऊर्ध्वा यस्याऽमतिः भा 'अदिद्युतत् सवीमनि। यस्य सवितुः ऊर्ध्वा गमनाभिमुखी अमतिः आत्ममयी मतिः अनन्यभूता। कतरा भा दीप्तिः अदिद्युतत् द्योतयते सवीमनि प्रसवे पूर्णे हि दातव्ये। स सविता हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः अमिमीत मिमीते सोमं परिच्छिनत्ति। सुक्रतुः साधुकर्मा शोभनयज्ञो वा कृपा कल्पनया सोमस्य कल्पना। स्वः आदित्यः सु अरणः। अन्तान् संगृह्योष्णीषेण बध्नाति। प्रजाभ्यस्त्वाम्। बध्नामीति शेषः। उत्पत्तये स्थितये च प्रजानां हे सोम, त्वां बध्नामि। अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति। प्रजास्त्वानुप्राणन्तु। हे सोम, त्वां प्राणन्तमुच्छ्वसन्तम्। प्रजा अनुप्राणन्तु उच्छ्वसन्तु। त्वं च प्रजाः उच्छ्वसतीः अनुप्राणिहि अनूच्छ्वसिहि। 'तमयतीति वा एनमेतत्समायच्छन्नं प्राणमिव करोति तस्येतदत एव मध्यतः प्राणमुत्सृजति तं ततः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्ति' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥ २५ ॥

म० 'सोमोपनहनं द्विगुणं चतुर्गुणं वा स्तृणाति प्राग्दशमुदग्वा तस्मिन्त्सोमं मिमीते दशकृत्वोऽभित्यमितीति' (का० ७।७।१२-१३)। सावित्र्यष्टिः। त्यन्तं सवितारं देवमभ्यर्चामि सर्वतः पूजयामि। किंभूतं देवम्। ओण्योः द्यावापृथिव्योरन्तरा वर्तमानमिति शेषः। ओण्योरिति द्यावापृथिवीनामसु पठितम्। तथा कविक्रतुं कविः क्रतुः यस्य तं मेधाविकर्मणाम्। सत्यसवं सत्यः सवो यस्य अवितथप्रेरणम्। तथा रत्नधां रत्नानि दधातीति रत्नधास्तं रत्नानां धारकं पोषकं दातारं वा अभिप्रियं सर्वतः प्रीतिविषयम्। मतिं मन्यत इति मतिस्तं मननयोग्यम्। कविं क्रान्तदर्शनम्। किंच यस्य सवितुर्भा दीप्तिः अमतिः केनापि मातुमशक्या सती ऊर्ध्वा गगनाभिमुखी सवीमन्यदिद्युतत् सवः प्रसवः प्रवृत्तिर्नक्षत्रादीनां यस्मिन् स सवीमा तस्मिन् गगनप्रदेशे सर्वाणि वस्तूनि द्योतयन्ते। यद्वायमर्थः। यस्यामतिरात्ममयी भा ऊर्ध्वा गगने सर्वमदिद्युतत्। अमाशब्द आत्मवचनः। आत्ममयी ततिर्मतिर्वा अमतिः। तन्यत इति ततिः दीप्तिः। मतिरपि प्रकाशरूपत्वाद्दीप्तिः। अमाततिशब्दस्य वा अमतिभावः। सवितृभाविशेषणम्। आत्मप्रकाशमयी ततिर्मतिर्वा यस्य भाः अदिद्युतत्। किंनिमित्तम्। सवीमनि अनुज्ञानिमित्तं सर्वान् कर्माण्यनुज्ञातुमित्यर्थः। 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' 'वृस्तृसुभ्य (?) इमनिच्' इतीमनिच्। गुणावादेशौ। सवीमा प्रसवोऽनुज्ञेत्यभिधानम्। स स्वरादित्यः। कृपा कल्पनं कृप् तया कृपाकल्पनया अमिमीत सोममिति शेषः। एतावान्सोम इति तदीयं परिमाणं निश्चितवानित्यर्थः। किंभूतः स्वः। हिरण्यपाणिः हिरण्यं पाणौ यस्य सौवर्णाभरणयुक्तहस्तः। सुक्रतुः साधुसंकल्पः। 'अन्तान् संगृह्योष्णीपेण बध्नाति प्रजाभ्यस्त्वेतीति' (का० ७।७।२०)। हे सोम, प्रजाभ्यः प्रजानामुपकाराय त्वा त्वां बध्नामीति शेषः। 'अङ्गुल्या मध्ये विवृणोति प्रजास्त्वानुप्राणन्त्वितीति' (का० ७।७।२१)। उष्णीषेण बद्धस्य सोमदेवस्य श्वासरोधो मा भूदिति विवरं कुर्यादिति सूत्रार्थः। हे सोम, प्रजास्त्वामनुप्राणन्तु श्वासं कुर्वन्तं त्वामनुसृत्य सर्वाः प्रजाः श्वासं कुर्वन्तु जीवन्तु। तथा हे सोम, प्रजा अनु श्वासं कुर्वतीः प्रजा अनुसृत्य प्राणिहि श्वासं कुरु। प्रजानां तव च कदाचित् श्वासरोधो मा भूत् परस्परमनुसृत्य जीवनं भवत्वित्यभिप्रायेण विवरकरणमित्यर्थः ॥ २५ ॥

शुक्रं त्वा शुक्रेण क्रीणामि चन्द्रं चन्द्रेणाऽमृतममृतेन। सग्मे ते गौरस्मे ते चन्द्राणि तपसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णः परमेण पशुना क्रीयसे सहस्रपोषं पुषेयम् ॥ २६ ॥

[शुक्रम्। त्वा। शुक्रेण। क्रीणामि। चन्द्रम्। चन्द्रेण। अमृतम्। अमृतेन। सग्मे। ते। गोः। अस्मे इत्यस्मे। ते। चन्द्राणि।

तपसः । तनूः । असि । प्रजापतेरितिप्रजा । पतेः । वर्णः । परमेण । पशुना । क्रीयसे । सहस्रपोषमितिसहस्र । पोषम् । पुषेयम् ॥ २६ ॥]

हे सोम ! दीप्यमान तुम सोमरस को मैं दीप्यमान स्वर्ण के द्वारा क्रय करता हूँ। आह्लाद कर को आह्लाद कर से और अमृत स्वरूप को अमृतस्वरूप स्वर्ण से खरीदता हूँ। हे सोम बेचने वाली। तेरे अधिकार में हमारी गाय और स्वर्ण होवे और हमारे अधिकार में तुम्हारे आह्लादक सोम होवें। (बकरे को सोम का मूल्य देने के रूप में आगे करके—) हे अजा तुम तप का शरीर हो। तुम प्रजापति का वर्ण (=स्वरूप) हो (=सर्वदेवप्रिय हो)। हे सोम ! अब तुम दिव्य पशु बकरे के द्वारा खरीदे जा रहे हो। हे सोम ! तुम्हारे आगमन के द्वारा हम सहस्रशः पुत्र-पश्वादि की वृद्धि से समृद्ध होवें ॥ २६ ॥

उ० हिरण्यमालभ्य वाचयति। शुक्रं त्वा। हे सोम, शुक्रमक्लिष्टकर्माणं त्वां शुक्रेण हिरण्येन क्रीणामि। एवं सर्वमपि व्याख्येयम्। सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति। सग्मे ते गौः गौरिति विपरिणामः। सह गवा वर्तत इति सग्मो यजमानः। तव संबन्धिनी वा गौः सा यजमाने वर्तत इति सोमक्रयिणं निराशं करोति। यजमानसहितं निदधाति। अस्मे ते। हे सोमक्रयिन्, अस्मासु तव संबन्धीनि हिरण्यानि वर्तन्ते। अजामालभ्य वाचयति। तपसस्तनूरसि तपसः प्रजापतेः हे अजे, तनूः शरीरं त्वमसि। प्रजापतेश्च वर्णः रूपं त्वमसि। सा यन्त्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन प्रजापतेर्वर्णः। एवमजां सोमसमत्वमभिष्टुत्य अथेदानीं सोममाह। परमेण पशुना क्रीयसे त्वं हे सोम, सा यतस्त्रिः संवत्सरस्य विजायते तेन परमपशुः। यस्मात्त्वं परमेणोत्कृष्टेन पशुना क्रीयसे तस्मात्तव प्रसादादहम् सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां यत्पुष्णाति धनं तदहं पुषेयं वर्धयेयम्। सहस्रप्राणिपोषो मम गृहे वर्धमानोस्तु इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

म० 'शुक्र त्वेति हिरण्यमालभ्य वाचयतीति' (का० ७।८।१६) हे सोम, शुक्रं दीप्यमानं त्वा त्वां शुक्रेण दीप्यमानेन हिरण्येन क्रीणामि क्रीतं करोमि। किंभूतं त्वाम्। चन्द्रं 'चदि आह्लादने' फलहेतुत्वेनाह्लादकरम्। तथा अमृतं स्वादुत्वेनामृतसमानम्। किंभूतेन शुक्रेण। चन्द्रेणाह्लादकरेण तथामृतेनाग्निसंयोगादिनापि विनाशरहितेन। 'सग्मे त इति सोमविक्रयिणꣳ हिरण्येनाभिकम्पयतीति'। (का० ७।८।१७)। यो हिरण्यमादाय सोमं विक्रीणीते तं हिरण्येनाभिकम्पयेत्। तद्धस्ते हिरण्यं दत्त्वा दत्त्वा स्वीकुर्वंस्तं निराशं कुर्यादिति सूत्रार्थः। षष्ठी प्रथमार्थे। हे सोमविक्रयिन्, गौः सोममूल्यत्वेन तुभ्यं दत्ता सा त्वदीया गौः पुनः प्रत्यावृत्य सग्मे यजमाने तिष्ठतु। हिरण्यमेव तवास्तु गौर्मा भूदित्यर्थः। यद्वा ते गौः सग्मे वर्तते। गौः ग्मा क्ष्मा क्षा क्षामेत्युक्तेः ग्मा गौः तया सह वर्तमानः सग्मस्तस्मिन् सग्मे ते गोरिति। 'यजमाने ते गौः' (३।३।३।७) इति श्रुतेः। सग्मो यजमानः। 'अस्मे त इति यजमानसहितं निदधातीति (का० ७।८।१८)। यजमाने प्रत्यर्पितं यद्गोद्रव्यं तत्पुनर्यजमानसहितं सोमविक्रयिणः पुरतो निदध्यादिति सूत्रार्थः। हे सोमविक्रयिन्, ते चन्द्राणि तुभ्यं दत्तानि यानि हिरण्यानि तान्यस्मे अस्मासु प्रत्यावृत्य तिष्ठन्तु। तव गौरेव सोममूल्यमस्तु हिरण्यानि मा भूवन्नित्यर्थः। 'अजां प्रत्यङ्मुखीमालभ्य वाचयति तपसस्तनूरितीति' (का० ७।८।२०)। अर्धे अजा देवतास्य यजुषोऽर्धे सोमः। हे अजे, त्वं तपसः पुण्यस्य तनूरसि देहोऽसि। दिवि स्थितस्य यज्ञियस्यानयनायाजां गृहीत्वा गायत्री जगामेति तित्तिरिणा सोमाहरणोपाख्याने उक्तत्वादजायाः पुण्यशरीरत्वम्। किंच हे अजे, त्वं प्रजापतेर्वर्णोऽसि। वर्णो देहः। यथा प्रजापतिः सर्वदेवताप्रिय एवमजापि। तदुक्तं तित्तिरिणा 'सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा' इति। एवमजामुक्त्वा सोमं प्रत्याह। हे सोम, परमेण पशुना उत्तमेनाजालक्षणेनानेन पशुना त्वं क्रीयसे। तपसस्तनूत्वादजाया उत्तमत्वम्। अतस्तव प्रसादात्सहस्रपोषं पुत्रपश्वादिसहस्राणां पोषो यथा भवति तथा पुषेयं पुष्टो भूयासम्। यद्वायमर्थः। हे अजे, त्वं प्रजापतेस्तपसस्तनूरसि प्रजापतितपोरूपासि तत उत्पन्नत्वात्। तदुक्तं श्रुत्या 'तपसो ह वा एषा प्रजापतेः संभूता यदजेति (३।३। ३।८)। किंच प्रजापतेर्वर्णो रूपं त्वमसि। त्रिगुणत्वात्प्रजापतेस्त्रिरूपत्वम्। अजापि प्रतिसंवत्सरं त्रिवारं प्रसूते तस्मात्प्रजापतेर्वर्णत्वम्। तदुक्तं श्रुत्या 'सा यन्त्रि' संवत्सरस्य जायते तेन प्रजापतेर्वर्णः' (३।३।३।९) इति। एवमजां स्तुत्वा सोममाह। परमेणोत्कृष्टेन पशुनाजया त्वं क्रीयसे ततोऽहं सहस्रपोषं सहस्रं प्राणिनां पुष्णातीति सहस्रपोषं धनं पुषेयं पुष्णीयाम्। वर्धयेयमित्यर्थः। पुष्णातेर्व्यत्ययेन शेप्रत्यये लिङि पुषेयमिति रूपम् ॥ २६ ॥

मित्रो न एहि सुमित्रध इन्द्रस्योरुमाविश दक्षिणमुशन्नुशन्तꣳस्योनः स्योनम्। स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणास्तान्रक्षध्वं मा वो दभन् ॥ २७ ॥

[मित्रः । नः । आ । इहि । सुमित्रधऽइतिसु । मित्रधः । इन्द्रस्य । उरुम् । आ । विश । दक्षिणम् । उशन् । उशन्तम् । स्योनः । स्योनम् । स्वान । भ्राज । अंघारे । बम्भारे । हस्त । सुहस्तेतिसु । हस्त । कृशानोऽइतिकृशानो । एते । वः । सोमक्रयणाऽइतिसोम । क्रयणाः । तान् । रक्षध्वम् । मा । वः । दभन् ॥ २७ ॥]

हे सुमित्र बनाने वाले सोम ! तुम हमें मित्र-से प्राप्त होओ। कामयमान और सुखकर तुम इन्द्र (= यजमान) की कामनायुक्त एवं सुखकारिणी दाहिनी जांघ पर प्रतिष्ठित होओ। हे स्वान-भ्राज-अंघारे-बम्भारे-हस्त-सुहस्त-कृशानो ! यह तुम सब सोम के रक्षक हो। सोम को क्रय करने के यह गाय, बकरे और स्वर्णादि हैं। तुम सब उनकी रक्षा करो। हे सोम रक्षकों ! सोम की तथा गाय-बकरा प्रभृति की रक्षा करते समय तुम राक्षसादि पीडित न करें ॥ २७ ॥

उ० सोममादत्ते मित्रो न एहि। हे सोम, मित्रस्त्वं

सन्नोऽस्मानभ्येहि। मित्रशब्देनेहादित्यो गृह्यते पुंलिङ्गार्थात्। सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्णातीति सुमित्रधः। यस्त्वं सुमित्रधः। यजमानस्य दक्षिण ऊरौ निदधाति इन्द्रस्योरुम्। स इन्द्रस्य यजमानस्य ऊरुं दक्षिणं आविश उपविश। 'एष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्यजमानः' इति श्रुतिः। उशन्नुशन्तम्। 'वश कान्तौ'। कामयमानस्त्वं कामयमानमेव यजमानस्योरुमाविश इत्यनुवर्तते। स्योनः स्योनम्। स्योनमिति सुखनाम। सुखरूपस्त्वं सुखरूपम्। यजमानस्योरुमाविश इत्यनुवर्तते। एवं परस्परप्रीत्या अवियुक्तौ भवेतामित्यभिप्रायः। सोमक्रयणाननुदिशति। स्वान भ्राज। सप्तदशानां मध्यात्सप्त तावत्सोमक्रयणाननुदिशति। हे स्वान, भ्राज अङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानो। एवं सप्तधिष्ण्यान् संबोध्य अथेतरानाह। एते वः सोमक्रयणाः। एते वः युष्माकं मध्ये तावत् सोमक्रयणाः तान्रक्षध्वम्। गोपायत। धिष्ण्यान् मा वो दभन् एते होतृका अपि स्वानभ्राजादयः युष्मान् मा दभन्। दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा। मा युष्मान्दभ्नुयुः॥ २७॥

म० 'सख्येनाजां प्रयच्छन्मित्रो न इति दक्षिणेन सोममादायेति' (का० ७।८।२१)। सौम्यम्। हे सोम, त्वं नोऽस्मान् प्रत्येहि आगच्छ। किंभूतस्त्वम्। मित्रः सखा, प्रीतियुतः। यद्वा मित्रः रविरूपः। तथा सुमित्रधः शोभनानि मित्राणि दधाति पुष्यतीति सुमित्रधः। क्रीत्वा वाससा बद्धस्य सोमस्य वरुणदेवताकत्वेन क्रूरत्वात्तच्छान्त्यर्थो मित्रत्वेन प्रार्थ्यते। तदाह तित्तिरिः 'वारुणो वै क्रीतः सोम उपनद्धो मित्रो न एहि सुमित्रध इत्याह शान्त्यै' इति। 'दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्युह्य वासो निदधातीन्द्रस्योरुमितीति' (का० ७।८।२३)। वासः प्रत्युह्य वस्त्रमुपरिस्थाप्य सोमं निदध्यादित्यर्थः। यजमानरूपेण परमैश्वर्येणोपेतत्वादत्रेन्द्रशब्देन · यजमानः। तथाच श्रुतिः 'एष वा अत्रेन्द्रो भवति यद्यजमानः' (३।३।३।१०) इति। हे सोम, त्वमिन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरुमाविश। दक्षिणे ऊरावुपविशेत्यर्थः। किंभूतस्त्वम्। उशन् 'वश कान्तौ' वष्टि उशन् शतृप्रत्ययः। ऊरुं कामयमानः। तथा स्योनः सुखभूतः। किंभूतमूरुम्। उशन्तं सोमं कामयमानं स्योनमुपवेशे सुखकरम्। पुरा देवाः सोमं क्रीतमिन्द्रस्योरावुपवेशयन् तस्मादत्रेन्द्रशब्देन यजमानः। तदाह तित्तिरिः 'देवा वै सोममक्रीणंस्तमिन्द्रस्योरौ दक्षिण आसादयन् स खलु वा एतर्हीन्द्रो यो यजते तस्मादेवमाह' इति। 'स्वान भ्राजेति जपति सोम विक्रयिणमीक्षमाणः' (का० ७।८।२४) इति। स्वनतीति स्वानः। भ्राजते शोभतेऽसौ भ्राजः। अङ्घस्य पापस्यारिरङ्घारिः। बिभर्ति पुष्णाति विश्वमिति बम्भारिः। हसति हस्तः सर्वदा हृष्टरूपः। शोभनौ हस्तौ यस्य सुहस्तः। कृशं दुर्बलमनिति जीवयतीति कृशानुः। स्वानादयः सप्त सोमरक्षका देवविशेषाः। हे स्वानादयः सप्त देवाः, वो युष्माकमेते सोमक्रयणाः सोमः क्रीयते यैस्ते सोमं क्रेतुमानीता हिरण्यादिपदार्थाः पुरतः स्थापिताः। तान्पदार्थान् यूयं रक्षध्वमवत। वो युष्मान्मा दभन् वैरिणो मा हिंसिषत। स्वानादयो धिष्ण्याधिष्ठातारः सोमरक्षकाः। तदाह तित्तिरिः 'स्वान भ्राजेत्याह ते चामुष्मिँल्लोके सोममरक्षन्' इति॥ २७॥

परि॑ माग्ने दु॒श्चरि॑ताद्बाधस्वा॒ मा सु॒च॑रिते भज। उदा॒युषा स्वा॒युषोद॑स्थाम॒मृताँ२॥ अनु॑॥ २८॥

[परि॑। मा। अ॒ग्ने॒। दु॒श्च॑रि॒ता॒दिति॑दुः॒ऽ। चरि॑तात्। बा॒ध॒स्व॒। आ। मा। सु॒च॑रि॒त॒ऽइति॑सु। चरि॑ते। भ॒ज। उत्। आयु॑षा। स्वा॒यु॒षेति॑सु। आ॒यु॒षा॑। उत्। अ॒स्था॒म्। अ॒मृता॑न्। अनु॑॥]

हे अग्ने! तुम मुझे दुष्कर्म से बचाओ। मुझे शुभ कर्म में लगाओ। देवों के अनुकूल होकर मैं दीर्घ आयुष्य के साथ स्वायुष्य से उठ रहा हूँ (= शुभ कर्म में लग रहा हूँ)॥ २८॥

उ० गृहीतसोमं वाचयति। परि माग्ने। आग्नेयी पुरस्ताद्बृहती। हे भगवन्नग्ने, परिबाधस्व परित्रायस्व मां दुश्चरितात्पापाचारणात्। आभज माम् आसेवस्व मां सुचरिते वर्तमानम्। उत्तिष्ठति। उदस्थाम् उत्तिष्ठामि आयुषा निमित्तभूतेन चिरं जीवनाय स्वायुषा निमित्तभूतेन शोभनेन प्रकारेण दानहोमयागादिभिः। येनास्मदीयमायुर्यात्यनेन च हेतुना उदस्थाम् उत्तिष्ठामि च। अमृतान् देवाननु अतः परिमाग्ने दुश्चरिताद्बाधस्वेति संबन्धः। अमृतशब्देनात्र बहुवचनान्तेन सोमोऽभिधीयते। आगते सोमे दीक्षित उत्तिष्ठति। तस्यैषा प्रायश्चित्तिः॥ २८॥

म० 'गृहीतसोमं परि माग्न इति वाचयतीति' (का० ७।९।१)। अग्निदेवत्या पुरस्ताद्बृहती। यस्या आद्यो द्वादशाक्षरस्त्रयोऽष्टाक्षराः पादाः सा पुरस्ताद्बृहती। 'आद्यश्चेत्पुरस्ताद्बृहती' इत्युक्तेः। हे अग्ने, दुश्चरितात्पापान्मा मां परिबाधस्व परितो निवारय। मे पापे प्रवृत्तिर्मा भूदित्यर्थः। सुचरिते शोभने चरिते सदाचाररूपे पुण्ये मा मां यजमानमाभज सर्वतो भज स्थापयेत्यर्थः (का० ७।९।३)। उदायुषेत्युत्थानमिति। उदायुषा उत्कृष्टेन चिरजीवनलक्षणेनायुषा निमित्तेन तथा स्वायुषा यागदानादिना शोभनेनायुषा निमित्तभूतेन अमृताननु सोमादिदेवाननुसृत्य उदस्थामहमुत्थितवानस्मि। तिष्ठतेर्लुङि रूपम्॥ २८॥

प्रति॒ पन्था॑मपद्महि स्वस्ति॒गाम॑ने॒हस॑म्। येन॒ विश्वाः॒ परि॒ द्विषो॑ वृ॒णक्ति॒ विन्द॑ते॒ वसु॑॥ २९॥

[प्रति॑। पन्था॑म्। अ॒प॒द्म॒हि॒। स्व॒स्ति॒गामिति॑स्व॒स्ति। गाम्। अ॒ने॒हस॑म्। येन॑। विश्वाः॑। परि॑। द्विषः॑। वृ॒णक्ति॑। विन्द॑ते। वसु॑॥ २९॥]

हम कल्याणयुक्त और निष्पाप मार्ग को प्राप्त हुए हैं—जिस मार्ग से जाता हुआ मनुष्य सभी द्वेषियों को अलग छोड़ देता है और साथ ही, वह अवश्य धन प्राप्त करता है॥ २९॥

उ० अनोऽभ्येति प्रति पन्थाम्। अनुष्टुप्। पन्थानं स्तौति। प्रत्यपद्महि प्रतिपद्येमहि पन्थानम्। स्वस्तिगाम् अविनाशेन यत्र गम्यते तं स्वस्तिगाम्। अनेहसम्। एह इत्यपराधनाम। न विद्यते यत्र गतानामपराधः स तथोक्तः। किञ्च। येन पथा गच्छन् विश्वाः सर्वाः परिवृणक्ति परिवर्जयति। 'वृजी वर्जने'। द्विषः दुष्टान्। किञ्च विन्दते वसु लभते धनम्॥ २९॥

म० 'शीर्ष्णि सोमं कृत्वा पाणिमन्तर्धाय प्रतिपन्थामित्यनोऽभ्येतीति' (का० ७।९।४)। शकटमभिलक्ष्य गच्छेदि-

त्यर्थः। अनुष्टुप्पथिदेवत्या। पन्थानं स्तौति। पन्थां पन्थानं मार्गं प्रत्यपद्महि वयं प्रत्यपद्यामहि प्रतिपन्नाः। प्राप्ता अभूमेत्यर्थः। 'पद गतौ' इत्यस्य व्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम्। विभक्तेः पूर्वसवर्णे पन्थामिति रूपम्। किंभूतं पन्थानम्। स्वस्तिगां स्वस्ति क्षेमेण गम्यते यत्र स स्वस्तिगास्तं क्षेमेण गन्तुं योग्यम्। गमेर्विटि प्रत्यये 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा० ६।४।४१) इति मकारस्याकारे रूपम्। तथा अनेहसम् एहः पापरूपश्चोरादिबाधस्तद्रहितम्। यद्वा एह इत्यपराधनाम। यत्र गतानामपराधो नास्ति। येन पथा गच्छन्पुरुषो विश्वाः विश्वान्सर्वान् द्विषो द्वेषिणश्चोरादीन् परिवृणक्ति परितो वर्जयति। 'वृजी वर्जने' रुधादिः। वसु विन्दते धनं च लभते तं पन्थानमिति पूर्वत्रान्वयः। 'विदॢ लाभे' ॥ २९ ॥

अदि॑त्या॒स्त्वग॑स्यदि॑त्यै॒ सद॒ आसी॑द। अस्त॑भ्ना॒द्द्यां वृ॑ष॒भो अ॒न्तरि॑क्ष॒ममि॑मीत व॒रि॒माणं॑ पृथि॒व्याः। आसी॑द॒द्विश्वा॒ भुव॑नानि स॒म्राड्विश्वेत्तानि॒ वरु॑णस्य व्र॒तानि॑ ॥ ३० ॥

[अदि॑त्याः। त्वक्। अ॒सि॒। अदि॑त्यै। सद॑ः। आ। सी॒द॒। अस्त॑भ्नात्। द्याम्। वृ॒ष॒भः। अ॒न्तरि॑क्षम्। अमि॑मीत। व॒रि॒माण॑म्। पृ॒थि॒व्याः। आ। अ॒सी॒द॒त्। विश्वा॑। भुव॑नानि। स॒म्राडिति॑ स॒म्ऽराट्। विश्वा॑। इत्। तानि॑। वरु॑णस्य। व्र॒तानि॑ ॥ ३० ॥]

हे कृष्ण मृगचर्म! तुम पृथ्वी की त्वचा के समान हो! तुम पृथ्वी के ऊपर प्रतिष्ठित होओ। (बिछे हुए मृगचर्म पर सोमों को रखना। यह तत्काल क्रय किए सोम वरुणदेवताक होते हैं। अतः वरुण की प्रशंसा करते हुए—) अभीष्टवर्षक वरुण ने द्युलोक को स्तम्भित किया, अन्तरिक्ष को और पृथ्वी के विस्तार या श्रेष्ठत्व को नापा। सम्राट् वरुण समस्त भुवनों में व्याप्त होकर स्थित होता है। यही सब कार्य वरुण के प्रशस्तकर्म हैं ॥ ३० ॥

उ० कृष्णाजिनमास्तृणाति। अदित्यास्त्वगसि। व्याख्यातः शेषः। सोमं निदधाति। अदित्यै सदः स्थानमासीत्। सोममालभ्य वाचयति। अस्तभ्नाद्द्याम् त्रिष्टुभौ वारुण्यौ। योऽयं वृषभः वर्षिता अस्तभ्नाद्द्याम् स्तम्भितवान् द्युलोकम्। यश्चान्तरिक्षं अस्तभ्नात्। यश्चामिमीत वरिमाणं पृथिव्याः। मिमीते वरिमाणं गुरुत्वं पृथिव्याः। यश्च सम्राट् देवताविशेषः। आसीदद्विश्वा भुवनानि। आसीददिति हि सर्वाणि भूतजातानि आत्मत्वेनाधिपत्येन च। विश्वेत्तानि। इच्छब्द एवार्थे। सर्वाण्येवैतानि वरुणस्य व्रतानि कर्माणि। ये इमान् लोकान् स्तभ्नुवन्ति ये च सर्वजनानाविशन्ति तेऽपि च वरुणाज्ञां कुर्वन्तीति परब्रह्मरूपेण वरुणस्य स्तुतिः ॥ ३० ॥

म० 'कृष्णाजिनमस्मिन्नास्तृणात्यदित्यास्त्वगितीति'(का० ७।९।१)। अस्मिन् शकटे इत्यर्थः। हे कृष्णाजिन त्वमदित्यास्त्वगसि अखण्डितायाः पृथिव्याः त्वग्रूपं भवसि। 'तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इतीति' (का० ७।९।१)। हे सोम, त्वमदित्यै सदः अदितेर्भूमेः संबन्धि स्थानमासीद सर्वतः प्राप्नुहि। तत्रोपविशेत्यर्थः। 'अस्तभ्नाद्द्यामिति सोममालभ्य वाचयतीति' (का० ७।९।८)। हे वरुणदेवते त्रिष्टुभौ। क्रीतसोमस्य वरुणदेवतत्वाद्वरुणो ब्रह्मरूपेण स्तूयते। वृषभः श्रेष्ठो वरुणो द्यामस्तभ्नात् द्युलोको यथा न पतति तथा स्वकीययाज्ञया स्तम्भितवान्। तथान्तरिक्षमप्यस्तभ्नात्। तथा पृथिव्या वरिमाणं भूमेरुरुत्वममिमीत मिमीते। उरोर्भावो वरिमा तम्। एतावती भूरिति परिमाणं जानातीत्यर्थः। तथा सम्राट् सम्यग्राजमानो वरुणो विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि आसीदत् लोकान्व्याप्नोति। विश्वा विश्वानि सर्वाणि। इत् एवार्थे। सर्वाण्येव वरुणस्य व्रतानि कर्माणि। यद्वा इदित्यव्ययमित्थमर्थे। इदित्थं तानि द्युलोकस्तम्भनादीनि वरुणस्य व्रतानि व्रतवन्नियतानि। सर्वदा तानि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

वने॑षु॒ व्य॒न्तरि॑क्षं ततान॒ वाज॒मर्व॑त्सु॒ पय॑ उ॒स्रिया॑सु। हृ॒त्सु क्रतुं॒ वरु॑णो वि॒क्ष्व॒ग्निं दि॒वि सूर्य॑मदधा॒त्सोम॒मद्रौ॑ ॥ ३१ ॥

[वने॑षु। वि। अ॒न्तरि॑क्षम्। त॒ता॒न॒ वाज॑म्। अर्व॒त्स्वित्यर्व॑त्ऽसु। सु। पय॑ः। उ॒स्रिया॑सु। हृ॒त्स्विति॑ हृ॒त्ऽसु। सु। क्रतु॑म्। वरु॑णः। वि॒क्षु। अ॒ग्निम्। दि॒वि। सूर्य॑म्। अ॒द॒धा॒त्। सोम॑म्। अद्रौ॑ ॥ ३१ ॥]

जिस वरुण ने वृक्षाग्रों पर अन्तरिक्ष को विस्तारित किया; घोड़ों में वेग को धरा हैं; गायों में दूध को धरा है; यजमानों के हृदयों में यज्ञ को; प्रजाओं में अग्नि को, द्युलोक में सूर्य को तथा सोम को पर्वत में धरा है। हम उसे संस्तुत करते हैं ॥ ३१ ॥

उ० वनेषु वि। वीत्ययमुपसर्गस्ततानेत्यनेन संबध्यते। यो वरुणः वनेषु वृक्षाग्रेषु वि ततान वितनोत्यन्तरिक्षमाकाशम्। यद्यपि सर्वंगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्याभावादुपलभ्यत एव। वाजमर्वत्सु। 'वीर्यं वै वाजः पुमाँ्ँसोऽर्वन्तः' इति श्रुतिः। वाजं वीर्यम्। अर्वत्सु पुरुषेषु। ततानेत्यनुवर्तते। पय उस्रियासु। उस्रियासु गोषु पयो वितताना। हृत्सु क्रतुम्। क्रतुः संकल्पः। हृदयेषु संकल्पं विततान। विक्ष्वग्निम् प्रजास्वग्निं विततान। दिवि द्युलोके सूर्यमदधात् स्थापितवान्। सोममद्रौ। अद्रिषु सोमं स्थापतिवान्। य एवं परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेषः ॥ ३१ ॥

म० 'वनेषु व्यन्तरिक्षमिति सोमपर्याणहनेन परितत्येति' (का० ७।९।९) बन्धनहेतुना वस्त्रेण परितो वेष्टयित्वेत्यर्थः। वि उपसर्गस्ततानेत्यनेन संबध्यते। वरुणो वनेषु वनगतवृक्षाग्रेषु अन्तरिक्षमाकाशं विततान। यद्यपि सर्वंगतमन्तरिक्षं तथापि तत्र मूर्तद्रव्याभावादत्यन्तं विस्तारितवान्। तथा अर्वत्सु अश्वेषु वाजं बलं विततानेत्यनुवर्तते। यद्वा अर्वत्सु पुरुषेषु वाजं वीर्यं विततान। 'वीर्यं वै वाजः पुमाँ्ँसोऽर्वन्तः' (३।३।४।७) इति श्रुतेः। तथा उस्रियासु पयः क्षीरं विततान। उस्रियाशब्दो गोनामसु पठितः। हृत्सु हृदयेषु क्रतुं संकल्पं तच्छक्तियुतं मनो विततान। विक्षु प्रजासु अग्निं जठराग्निम्।

दिवि द्युलोके सूर्यं विततान। अद्रौ पर्वते सोमं वल्लीरूपमदधात्स्थापितवान्। पर्वतपाषाणसंधिषु सोमवल्ल्या उत्पद्यमानत्वादद्रौ सोमस्थापनमुक्तम्। तदाह तित्तिरिः। 'सोममद्राविंत्याह ग्रावाणो वा अद्रयस्तेषु वा एष सोमं निदधाति' इति। य एव मन्त्रद्वयोक्तद्युलोकस्तम्भनादिसामर्थ्यवान्परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तं वयं स्तुम इति शेषः ॥ ३१ ॥

सूर्यस्य चक्षुरारोहाऽग्नेरक्ष्णः कनीनकम्। यत्रैतशेभिरीयसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥ ३२ ॥

[सूर्यस्य। चक्षुः। आ। रोह। अग्नेः। अक्ष्णः। कनीनकम्। यत्र। एतशेभिः। ईयसे। भ्राजमानः। विपश्चितेतिविपःचिता ॥ ३२ ॥]

(कृष्णाजिन को वेदि पर धरते हुए) हे कृष्णाजिन! तुम सूर्य की चक्षु और अग्नि की कनीनिका पर चढ़ो (=इतना ऊँचे होओ कि तुम पर सूर्य-अग्नि की आँख पड़ सके। इससे राक्षस बाधा न होगी क्योंकि सूर्य-अग्नि के प्रकाश से राक्षसादि दूर भागते हैं)। जहाँ पर बुद्धिमान् अध्वर्यु के द्वारा शोभायमान तुम अश्वों के द्वारा ले जाए जाते हो ॥ ३२ ॥

उ० कृष्णाजिनं सोमस्य चिह्नं करोति। सूर्यस्य चक्षुः। अनुष्टुप्। कृष्णाजिनमुच्यते। सूर्यस्य संबन्धि चक्षुः आरोह। तथाभ्युच्छ्रितं भव यथा सूर्यश्चक्षुषा पश्यतीत्यभिप्रायः। अग्नेश्चक्षुः कनीनकमारोह। यत्रैताभ्यां दृष्टो लक्षितः। एतशेभिः एतश इति अश्वनामसु पठितम्। एतशैरश्वैः ईयसे नीयसे। भ्राजमानः देदीप्यमानः। विपश्चिता सूर्येण सहितः। अग्निना वा विपश्चिता सहितः ॥ ३२ ॥

म० 'कृष्णाजिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरितीति' (का० ७।१।१९) कृष्णाजिनदेवत्यानुष्टुप्। हे कृष्णाजिन, त्वं सूर्यस्य चक्षुर्नेत्रं आरोह। तथा अग्नेर्वह्नेरक्ष्णो नेत्रस्य कनीनकं तारकां चारोह। तयोश्चैस्तरांभव यथैताभ्यां दृश्यस इत्यर्थः। यत्र यस्मिन्नेतयोर्दर्शने विपश्चिता विदुषा सर्वज्ञेन सूर्येणाग्निना च भ्राजमानः दीप्यमानः सन्नेतशेभिरेतशैरश्वैस्त्वमीयसे गच्छसि। एतश इत्यश्वनामसु पठितम्। यत्र त्वमश्वैर्गच्छसि। 'ई गतौ' दिवादिरात्मनेपदी। एतशैरिति करणे तृतीया। यद्वा कर्मणि रूपम्। एतशैरिति कर्तरि तृतीया। यत्राश्वैस्त्वं नीयस इत्यर्थः। कृष्णाजिनस्य पुंस्त्वमार्षम्। सूर्याग्निदृष्टिविषयत्वे सति मार्गो रक्षोबाधरहितो भवति तदुक्तं तित्तिरिणा 'एष वास्य खलु रक्षोहणः पन्था योऽग्नेश्च सूर्यस्य च' इति ॥ ३२ ॥

उस्रावेतं धूर्षाहौ युज्येथामनश्रू अवीरहणौ ब्रह्मचोदनौ। स्वस्ति यजमानस्य गृहान्गच्छतम् ॥ ३३ ॥

[उस्रौ। आ। इतम्। धूर्षाहौ। धूःसहाविति धूःसहौ। युज्येथाम्। अनश्रूऽइत्यनश्रू। अवीरहणौ। अवीरहणावित्यवीरहणौ। ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ। स्वस्ति। यजमानस्य। गृहान्। गच्छतम् ॥ ३३ ॥]

धुरा को वहन करने वाले अश्रु (=ग्लानि रहित, अपने सींगों से हमारे शिशुओं को न मारने वाले तथा ब्राह्मणों को यज्ञ की ओर प्रेरित करने वाले हे बैलों तुम शकट में संयोजित होओ। तुम्हारा कल्याण हो। तुम दोनों यजमान के घरों को प्राप्त हो जाओ ॥ ३३ ॥

उ० अनड्वाहौ युनक्ति। उस्रावेतम्। ऊर्ध्वबृहती। हे उस्रौ अनड्वाहौ आ इतम् आगच्छतम्। एत्य च स्वयमेव युज्येथाम् योगं कुरुतम्। हे धूर्षाहौ। 'षह मर्षणे'। धुरं सोढुं यौ शक्नुतस्तौ तथोक्तौ। अनश्रू अश्रुरहितौ हृष्टावित्यर्थः। अवीरहणौ। वीराणां यौ युवां वधं न कुरुतं ताववीरहणौ। प्रशस्तावित्यर्थः। ब्रह्मचोदनौ ब्राह्मणान् यज्ञं प्रति प्रेरयितारौ। एवमनड्वाहौ संबोध्य अथेदानीं प्रयोजनमाह। स्वस्ति अविनाशेन यजमानस्य गृहान् गच्छतम् ॥ ३३ ॥

म० 'अनड्वाहौ युनक्त्युस्रावेतमितीति' (का० ७।९।११)। आनडुही ऊर्ध्वबृहती। यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराः सोर्ध्वबृहती। 'त्रिजागतोर्ध्वबृहती' इत्युक्तेः। अत्राद्यो दशार्णः द्वितीयस्त्रयोदशार्णस्तेनैकोना। हे उस्रौ अनड्वाहौ, युवामेतमागतम्। एत्य च स्वयमेव युज्येथां रथे युक्तौ भवतम्। किंभूतौ युवाम्। धूर्षाहौ धुरं सहेते तौ धूर्षाहौ शकटधुरं वोढुं समर्थौ। तथा अनश्रू, नेत्रयोरश्रुरहितौ। सोत्साहावित्यर्थः। अवीरहणौ न वीरान्हतस्तौ। शृङ्गादिभिर्वीराणां शिशूनां हननमकुर्वाणौ। ब्रह्मचोदनौ ब्रह्माणो विप्रान् चोदयतस्तौ ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेरकौ। एवं संबोध्य प्रयोजनमाह। तथाविधौ युवां स्वस्ति क्षेमेण यजमानस्य गृहान्प्रति गच्छतम् ॥ ३३ ॥

भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि। मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा त्वा वृका अघायवो विदन्। श्येनो भूत्वा परापत यजमानस्य गृहान्गच्छ तन्नौ सꣳस्कृतम् ॥ ३४ ॥

[भद्रः। मे। असि। प्र। च्यवस्व। भुवः। पते। विश्वानि। अभि। धामानि। मा। त्वा। परिपरिणऽइतिपरि। परिणः। विदन्। परिपंथिनऽइतिपरि। पंथिनः। वृकाः। अघायवः। अघायवऽइत्यघ। यवः। श्येनः। भूत्वा। परा। पत। यजमानस्य। गृहान्। गच्छ। तत्। नौ। संस्कृतम् ॥ ३४ ॥]

हे सोम। तुम मेरे लिए बड़े शुभ हो। हे ऋत्विजादि के स्वामिन् सोम! तुझे अपने प्रयोग के सभी स्थानों में शीघ्र गमन करो। मार्ग में तुझे चोर-राक्षसादि न प्राप्त कर लें। डाकू भी नहीं

और पापेच्छु भेड़िये भी न पासकें। तुम बाज पक्षी के सदृश वेग से जाओ। तुम यजमान के घरों को जाओ। यजमान का घर ही मेरे (=अध्वर्यु) और तुम्हारे (=सोम) लिए अनुकूल स्थान है ॥३४॥

उ० वाचयति। भद्रो मेऽसि। 'भदि कल्याणे सुखे च'। सोम उच्यते। भन्दनीयः स्तुत्यः यतस्त्वं मे मम भवसि अतो ब्रवीमि। प्रच्यवस्व। 'च्युङ् झुङ् जिङ् किङ् प्रुङ् कुच् सैङ् गाङ् गतौ'। गच्छ। भुवस्पते भूतजातस्य पते। विश्वान्यभिधामानि सर्वाणि स्थानानि पत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि। किञ्च त्वां प्रच्यवमानं मा विदन् मा जानन्तु। परिपरिणः परिणेतारो दुर्जनाः। मा च त्वां परिपन्थिनः सर्वतः पन्थानं ये तिष्ठन्ति ते विदन्। मा च त्वां वृका अघायवो विदन्। वृका विकर्तनशीलाः। अघायवः अघं पापं ये परस्य कर्तुमिच्छन्ति ते अघायवः। एते च त्वां गच्छन्तं मा जानन्तु। किंच त्वमपि श्येनो भूत्वा परापत श्येनरूपमवस्थायोत्पत। ततो यजमानस्य गृहान् गच्छ। तत् नौ आवयोः तव च मम च संस्कृतं सर्वोपकरणयुक्तं स्थानं विद्यते ॥ ३४ ॥

म० 'भद्रो म इति वाचयतीति' (का० ७।९।१९)। सौम्यं यजुः। हे सोम, मे मह्यं यजमानाय मदुपकारार्थं त्वं भद्रोऽसि कल्याणरूपोऽसि। 'भदि कल्याणे'। हे भुवः पते, भूशब्देन भूमौ स्थितानि भूतानि यजमानाध्वर्युप्रभृतीन्युच्यन्ते। तेषां भूतानां पालकत्वात्पतिः सोमः। तदाह तित्तिरिः 'प्रच्यवस्व भुवस्पत इत्याह भूतानाᳮ ह्येष पतिः' इति। तथाविध हे सोम, विश्वानि सर्वाणि धामान्यभि स्थानानि पत्नीशालाहविर्धानप्रभृतीनि अभिलक्ष्य प्रच्यवस्व प्रकर्षेण गच्छ। 'च्युङ् गतौ'। प्रच्यवमानं त्वा त्वां परिपरिणो मा विदन् मा जानन्तु। सर्वतः संचरन्तस्तस्करविशेषाः परिपरिण उच्यन्ते। तथा परिपन्थिनो यागस्य प्रतिषेधकाः शत्रवस्त्वां मा विदन्। 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि' (पा० ५।२।८९) इति निपातावेतौ। तथा वृका विकर्तनशीला आरण्यश्वानो दुर्जना वा त्वां मा विदन्। किंभूता वृकाः। अघायवः परस्याघं कर्तुमिच्छन्ति ते अघायवः। 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) इति क्यचि 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७।४।३७) इत्याकारः। 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इति क्यजन्तादुप्रत्ययः। किञ्च श्येनो भूत्वा श्येनरूपमास्थाय श्येनाख्यपक्षिवच्छीघ्रगामी वा भूत्वा परापत उत्पत। यजमानस्य गृहान् गच्छ। तत्तत्र यजमानगृहेषु नौ आवयोः तव मम च संस्कृतं सर्वोपकरणसंयुक्तं स्थानमस्तीति शेषः ॥ ३४ ॥

नमो॑ मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ चक्ष॑से म॒हो दे॒वाय॒ तदृ॒तᳮ स॑पर्यत। दू॒रे॒दृशे॑ दे॒वजा॑ताय के॒तवे॑ दि॒वस्पु॒त्राय॒ सूर्या॑य शᳮसत ॥ ३५ ॥

[नमः॑। मि॒त्रस्य॑। वरु॑णस्य। चक्ष॑से। म॒हः। दे॒वाय॑। तत्। ऋ॒तम्। स॒प॒र्य॒त। दू॒रे॒दृश॒ऽइति॑ दू॒रे। दृशे॑। दे॒वजा॑ता॒येति॑ दे॒व। जा॑ताय। के॒तवे॑। दि॒वः। पु॒त्राय॑। सूर्या॑य। श॒ᳮस॒त ॥ ३५ ॥]

मित्र-वरुण के चक्षुभूत सूर्य के लिए नमस्कार है। हे ऋत्विजों उस महान् देव सूर्य के लिए वह सत्य यज्ञ या सोम परिचरित करो। दूर से ही दीखनेवाले, प्रजापतिदेव से उत्पन्न प्रज्ञापक तथा द्युलोक के पुत्र (या पालक) सूर्य के लिए स्तोत्र का शंसन करो ॥ ३५ ॥

उ० वाचयति। नमो मित्रस्य। सौरी जगती। ऋषिर्दृष्टार्थः। परब्रह्मरूपेणादित्यमवगम्य स्वं नमस्कारं कृत्वान्येषां कथयति। नमः सूर्याय। कथंभूताय। मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे। मित्र आदित्यो वरुणश्च। उपलक्षणार्थं चैतत्। सर्वद्यावापृथिवीनिवासिलोकग्रहणार्थं वा तथैव श्रुतिः 'अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुणः' इति। चक्षसे द्रष्ट्रे ईश्वररूपेणाध्यक्षाय। महो देवाय तदृतᳮ सपर्यत। महते देवाय तत्सत्यं पूजयत हे ब्राह्मणाः। सपर्यतीत्यर्चाकर्मसु पठितम्। किंच दूरेदृशे दूरेस्थितो दृश्यत इति दूरेदृक्। यद्वा अतीतानागतवर्तमानकालसंबन्धान् प्राणिनो दूरेऽवस्थितान्पश्यतीति दूरेदृक्। देवजाताय देवानुग्रहार्थं जातो देवजातः। यद्वा जाता देवा अस्मादिति देवजातः। निष्ठा 'वाहिताग्न्यादिषु' इति बहुव्रीहौ परनिपातः। केतवे। केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम्। प्रज्ञानत्वाय। विज्ञानघनानन्दस्वभावायेत्यर्थः दिवस्पुत्राय द्युलोकाद्धि सूर्यो विजायते द्युलोकं वा बहुधा त्रायत इति दिवस्पुत्रः। सूर्यः। सूर्याय शᳮसत। 'शंसु स्तुतौ'। इत्थंस्वरूपाय सूर्याय स्तुतीरुच्चारयत। किमन्यैर्देवताविशेषैः ॥ ३५ ॥

म० 'शालां पूर्वेण प्रतिप्रस्थाताग्नीषोमीयं पशुमादाय तिष्ठति कृष्णसारङ्गं मेध्यमभावे लोहितसारङ्गं नमो मित्रस्येत्येनमालभ्य वाचयति' (का० ७।९।२१—२२) इति। सौरी जगती सूर्यदृष्टा। द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती। अत्र मन्त्रे सूर्यरूपेण सोमः स्तूयते। एवंविधाय सूर्याय नमः। किंभूताय मित्रस्य वरुणस्य। चतुर्थ्यर्थे षष्ठ्यौ। मित्राय वरुणाय मित्रवरुणदेवतारूपेण वर्तमानाय। जगतां हितकारिणे। वृणोतीति वरुणः स्वरश्मिभिर्जगदावृण्वते। चक्षसे चष्टे इति चक्षास्तस्मै। चक्षुष्मते द्रष्ट्रे इत्यर्थः। यद्वायमर्थः मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे सर्वजगतो द्रष्ट्रे। मित्रावरुणशब्देन सर्वं जगल्लक्ष्यते। तथा महो महसे तेजोरूपाय 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति विभक्तिलोपः। देवाय द्योतमानाय। तथा दूरेदृशे दूरे वर्तमानैः प्राणिभिर्दृश्यत इति दूरेदृक् तस्मै। यद्वा दूरे पश्यतीति दूरेदृक्। देवजाताय देवाद् द्योतमानात्परमात्मनो जायतेऽसौ। देवानुग्रहाय जातो देवजात इति वा। जाता देवा यस्मात्स देवजात इति वा। 'वाहिताग्न्यादिषु' (पा० २।२।३७) इति जातशब्दस्य परनिपातः। केतवे प्रज्ञारूपाय विज्ञानघनाय। केतुरिति प्रज्ञानाम। दिवस्पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत्प्रियाय। द्युलोकाद्धि सूर्यो जायते। दिवः पुरु त्रायते इति दिवस्पुत्रः। दिवः पालकायेति वा। एवंविधाय सूर्याय तदृतं सत्यमवश्यफलप्रदज्योतिष्टोमरूपं कर्म हे ऋत्विजः, यूयं सपर्यतानुष्ठानेन सपर्यां कुरुत। सपर्यतिः परिचरणकर्मा (निघ० ३।५।३) सूर्यार्थं यज्ञं कुरुतेत्यर्थः। यद्वा तदृतं सूर्यरूपं सत्यं ब्रह्म सपर्यत परिचरत। किंच शंसत। 'शंसु स्तुतौ' सूर्यप्रीत्यर्थं स्तुतिं कुरुत। शस्त्राणि पठतेत्यर्थः। यागानुष्ठाने तस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

वरु॑णस्यो॒त्तम्भ॑नमसि॒ वरु॑णस्य स्कम्भ॒सर्ज॑नी

स्थो वरु॑णस्य ऋ॒तसद॑न्यसि॒ वरु॑णस्य ऋ॒तसद॑नमसि॒ वरु॑णस्य ऋ॒तसद॑न॒मासी॑द ॥ ३६ ॥

[वरु॑णस्य । उ॒त्तम्भ॑नम् । अ॒सि॒ । स्क॒म्भ॒सर्ज॑नी॒ऽइति॑स्कम्भ॒ । सर्ज॑नी । स्थः॑ । ऋ॒तसद॑नी॒त्यृ॑त । सद॑नी । ऋ॒तसद॑न॒मित्यृ॑त । सद॑नम् । आ । सी॒द॒ ॥ ३६ ॥]

हे सैलो (=गाड़ी की धुरा में वैलों के संयोजित हो जाने पर उन्हें इधर-उधर भागने से रोकने के लिए धुरे में बने छेदों में डाली जानेवाली दो लम्बी लकड़ियों) ! तुम सोम की गाड़ी को रोकनेवाली हो। वरणीय सोम के वहन करने के शकट में जुते बैलों को रोकने वाली हो। तुम सोम के यज्ञ में बैठने का स्थान हो (—गूलर की मचिया को लाना)। (मचिया पर मृगचर्म को बिछाना) हे मृगचर्म ! तुम सोम के सच्चे बैठने के स्थान हो। तुम सोम के उचित बैठने के स्थान मचिया पर प्रतिष्ठित हो ओ ॥ ३६ ॥

उ० उत्तम्भनेनोपस्कभ्नाति। वरुणस्योत्तम्भनमसि। वरुणस्य त्वमुत्तम्भनं भवसि नतु शकटस्य। 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति स्तम्भनसकारस्य तकारः। शम्ये उद्वहति। वरुणस्य स्कम्भसर्जनीस्थः। स्कभ्नोतिः स्तभ्नोतिना समानार्थः। 'अर्ज सर्ज अर्जने'। स्कम्भशब्देनात्र युगमुच्यते। तस्य सर्जनी वशीकरण्यौ स्कम्भसर्जनी वरुणस्य युवां स्कम्भसर्जनी शम्ये स्थः भवथः। आसन्दीमभिमृशति। वरुणस्य ऋतसदनी सत्यसदनी त्वं भवसि। कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति। वरुणस्य ऋतसदनमसि। वरुणस्य सत्यसदनं त्वं भवसि। सीदन्त्यस्मिन्निति सदनम्। तस्मिन्सोमं निदधाति। वरुणस्य ऋतसदनं सत्यसदनं। आसीद उपविश ॥ ३६ ॥

म० 'समीपेऽन उपस्थाप्योत्तम्भनेनोपस्तभ्नाति वरुणस्योत्तम्भनमितीति' (का० ७।९।२५)। पञ्च यजूंषि वारुणानि। हे काष्ठ, त्वं वरुणस्योत्तम्भनमसि वस्त्रबद्धस्य सोमस्योन्नमनं भवसि नतु शकटस्येत्यर्थः। उतभ्यते शकटमुखाग्रमुन्नतत्वेन स्थाप्यते यस्मिन् काष्ठे तत्काष्ठमुत्तम्भनम्। 'शम्ये चोद्वहति वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थ इतीति' (का० ७।९।२६)। शकटयुगे बद्धयोर्बलीवर्दयोर्गलवहिर्भागे काष्ठनिर्मिते शम्ये स्थाप्येते। ताभ्यां वृषयोरितस्ततो गमनं निवार्यते ततस्ते स्कम्भसर्जनीशब्देनोच्येते। हे शम्ये, युवां वरुणस्य स्कम्भसर्जनी स्थः। 'स्कम्भ रोधने'। 'सर्ज अर्जने' स्कम्भनं स्कम्भो रोधः स सर्ज्यते क्रियते याभ्यां ते स्कम्भसर्जन्यौ। विभक्तेः पूर्वसवर्णः। व्रियते वेष्ट्यते वस्त्रादिनेति वरुणशब्देनात्र वस्त्रबद्धः सोम उच्यते। वरुणदैवतत्वाच्च पञ्चस्वपि मन्त्रेषु। 'औदुम्बरीमासन्दीं नाभिदघ्नामरत्निमात्राङ्गीमुता (१) माहरन्ति चत्वारोऽभिमृशन्त्येनां वरुणस्य ऋतसदन्यसीतीति' (का० ७।९।२७—२८)। हे आसन्दि, त्वं वरुणस्य सोमस्य संबन्धिनी ऋतसदन्यसि ऋताय यज्ञाय सद्यते उपविश्यते यस्यां सा ऋतसदनी। 'करणाधिकरणयोः—' (पा० ३।३।११७) इति ल्युप्रत्ययः। ऋतं यज्ञस्तन्निष्पत्त्यर्थमुपवेशनस्थानभूतासीत्यर्थः। 'कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति वरुणस्य ऋतसदनमसीतीति' (का० ७।९।२९) हे कृष्णाजिन, वरुणस्य बद्धस्य सोमस्य ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानमसि। 'तस्मिन्सोमं निदधाति वरुणस्य ऋतसदनमासीदेतीति' (का० ७।९।३०)। हे सोम, त्वं वरुणस्य वस्त्रबद्धस्य तव ऋतसदनं यज्ञार्थमुपवेशनस्थानभूतमासंदीसंस्थितं कृष्णाजिनमासीद सुखेनोपविश ॥ ३६ ॥

या ते॒ धामा॑नि ह॒विषा॒ यज॑न्ति॒ ता ते॒ विश्वा॑ परि॒भूर॑स्तु य॒ज्ञम् । ग॒य॒स्फानः॑ प्र॒तर॑णः सु॒वी॒रोऽवी॑रहा॒ प्रच॑रा सो॒म॒ दुर्या॑न् ॥ ३७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

[या । ते॒ । धामा॑नि । ह॒विषा॑ ॥ यज॑न्ति । ता । ते॒ । विश्वा॑ । प॒रि॒भूरिति॑परि॒ । भूः॒ । अ॒स्तु॒ । य॒ज्ञम् । ग॒य॒स्फान॒ऽइति॑गय॒ । स्फानः॑ । प्र॒तर॑ण॒ऽइति॑प्र॒ । तर॑णः । सु॒वी॒र॒ऽइति॑सु॒ । वीरः॑ । अ॒वी॒र॒हेत्यवी॑र । हा । प्र । च॒र॒ । सो॒म॒ । दु॒र्या॑न् ॥ ३७ ॥]

इतिवाजसनेयसंहितापदे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

हे सोम ! तुम्हारे जिन-जिन स्थानों को ऋत्विज हवि से पूजते हैं (=तुम्हारे द्वारा—नहीं-जहाँ जहाँ यजन करते हैं)। उन सब स्थानों में तुम्हारी प्राप्ति के द्वारा हमारा यज्ञ सर्वत्र व्याप्त होवे। हे सोम ! यजमान के घर को बढ़ानेवाले, तारने वाले, सुन्दर पुत्रों को देने वाले तथा पुत्र पौत्रों को न मारने वाले, हे सोम ! तुम यजमान के गृहों में स्वच्छन्दता से संचरण करो ॥ ३७ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

उ० सोमं प्रवेशयन्वाचयति। या ते धामानि। सौमी त्रिष्टुप्। हे सोम, या ते धामानि। 'धामानि त्रयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति'। यानि तव संबन्धीनि धामानि नामानि हविषा यजन्ति यष्टारः। ता ते विश्वाः तानि ते सर्वाणि। परिभूः। नपुंसकबहुवचनस्थाने पुंलिङ्गैकवचनम्। परिभूणि सर्वतो भवितणि। अस्तु। एतदपि बहुवचनं वाच्यसंयोगात्। सन्तु यज्ञं यज्ञं सर्वतो गृह्ये भवन्त्वित्यर्थः। यद्वा यज्ञशब्देन प्रथमान्तानि च धामानि तव विश्वानि नामानि यज्ञः परिभूः भवतु। यज्ञः परिगृह्य वर्ततामित्यर्थः। त्वं च। गयस्फानः गृहस्य पुत्रपशुभूहिरण्यादिभिर्वर्धयिता। प्रतरणः प्रतरन्ति येनापदः स प्रतरणः। सुवीरः शोभनवीरः। अवीरहा अहन्ता वीराणाम्। प्रचर इत्थंभूतस्त्वं परिभ्रम। सोम दुर्यान् गृहानस्मदीयान् ॥ ३७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

म० 'या त इति वाचयतीति' (का० ७।९।३२)। सोमदेवत्या त्रिष्टुप् गोतमदृष्टा। हे सोम, ते तव या यानि धामानि प्रातःसवनादीनि स्थानानि प्राप्येति शेषः। हविषा त्वदीयरसरूपेण यजन्ति ऋत्विजो यागं कुर्वन्ति। यज्ञमभिलक्ष्येति शेषः। ते तव ता तानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि स्थानानि परिभूरस्तु। परितो भवति प्राप्नोतीति परिभूः। 'भू प्राप्तौ'। भवान् परितः प्राप्तवान् भवतु। ऋत्विजो येषु स्थानेषु यजन्ति तानि त्वं प्राप्नुहीत्यर्थः। यद्वा ऋत्विजो यानि धामानि प्राप्य यजन्ति तानि सर्वाणि ते तव यज्ञं परिभूरस्तु यज्ञं परितो भवितॄणि यज्ञव्यापकानि सन्तु। नपुंसकबहुवचनस्थाने पुंलिङ्गैकवचनमार्षम्। किंच हे सोम, त्वं दुर्यान् गृहान् प्रचर प्राप्नुहि। दुर्या इति गृहनाम 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां प्रचरेति दीर्घः। किंभूतस्त्वम्। गयस्फानः गय इति गृहनाम। (निघ० ३।४।१)। 'स्फायी वृद्धौ'। गयान्स्फाययतीति गयस्फानः गृहाभिवर्धकः। प्रतरणः प्रकर्षेण तरन्त्यापदो येन स प्रतरणः। यद्वा प्रतारयति यज्ञपारं प्रापयतीति प्रतरणः। सुवीरः शोभनास्त्वत्प्रसादलब्धा वीरा अस्मत्पुत्रपौत्रा यस्य तव स त्वं सुवीरः। अवीरहा न वीरान्हन्तीति। वीराणां परिपालक इत्यर्थः॥ ३७॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
शालागमाद्वाचनान्तश्चतुर्थोऽध्याय ईरितः॥ ४॥

पञ्चमोऽध्यायः

अ॒ग्नेस्त॒नूर॑सि॒ विष्ण॑वे त्वा॒ सोम॑स्य त॒नूर॑सि॒ विष्ण॑वे॒ त्वाति॑थेराति॒थ्यम॑सि॒ विष्ण॑वे त्वा श्ये॒नाय॑ त्वा सोमभृ॒ते॒ विष्ण॑वे त्वा॒ग्नये॑ त्वा रायस्पोष॒दे विष्ण॑वे त्वा॥ १॥

[ॐ अ॒ग्नेः। त॒नूः। अ॒सि॒। विष्ण॑वे। त्वा॒। सोम॑स्य। अति॑थेः। आ॒ति॒थ्यम्। श्ये॒नाय॑। सो॒म॒भृ॒त॒ऽइति॑सोम भृते॑। अ॒ग्नये॑। रा॒य॒स्पो॒ष॒दऽइति॑ रायस्पोष॒ दे॥ १॥]

हे गायत्री छन्द! राजा सोम के भृत्य अग्नि का तुम शरीर हो। हे हविः! मैं तुम्हें उस व्यापन शील सोम के निमित्त भूमि पर धरता हूँ। हे त्रिष्टुप् छन्द! तुम राजा सोम के सेवक सोम के शरीर हो। हे हवि! मैं तुम्हें उस व्यापनशील सोम के लिए भूमि पर धरता हूँ। हे जगती छन्द! तुम राजा सोम के भृत्य अतिथि के अतिथि सत्कार हो। हे हविः! व्यापनशील सोम के लिए मैं तुम्हें भूमि पर धरता हूँ। स्वर्ग से सोम को जाने वाले श्येनरूपधारी गायत्री छन्द तथा व्यापनशील सोम के लिए, हे हविः! मैं तुम्हें भूमि पर धरता हूँ। राजा सोम के अन्य सेवक रायस्पोषद (=धन की समृद्धि देने वाले) अग्नि तथा व्यापनशील सोम के लिए, हे हविः! मैं तुम्हें भूमि पर धरता हूँ॥ १॥

उ० आतिथ्ये हविर्गृह्णाति पञ्चभिर्वैष्णवैर्यजुर्भिः। अग्नेस्तनूरसि 'अग्निशब्देन परोक्षं गायत्र्युच्यते' इति श्रुतिः। अग्नेस्तनूः शरीरं भवसि। हुतं हविरग्नेः शरीरं भवत्येव। विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि। सोमस्य शरीरमसि विष्णवे त्वां जुष्टं गृह्णामि। 'सोमः परोक्षेण त्रिष्टुबुच्यते' इति श्रुतिः। अतिथेरातिथ्यमसि। अतिथेः सोमस्य आतिथ्यं भोजनमसि। विष्णवे त्वां जुष्टं गृह्णामि। श्येनाय त्वा सोमभृते। गायत्र्यै त्वां सोमहारिण्यै विष्णवे त्वामिति संबन्धः। 'सायं गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममहरत्' इति श्रुतिः। अग्नये त्वा रायस्पोषदे धनपोषस्य दात्रे विष्णवे त्वेति संबन्धः। 'पशवो वै रायस्पोषः पशवो जगती' इति श्रुतिः॥ १॥

म० चतुर्थेऽध्याये सर्त्विग्यजमानस्य शालाप्रवेशमारभ्य क्रीतसोमस्य शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः। अथ पञ्चमोऽध्यायस्तत्रादौ आतिथ्येष्टौ हविर्ग्रहणादिमन्त्रा उच्यन्ते। 'निर्वपेदग्नेस्तनूरिति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति' (का० ८।१।४)। पञ्च यजूंषि वैष्णवानि। हे हविः, त्वमग्नेस्तनूरसि अग्निसंज्ञो यो देवः सोमस्य राज्ञो भृत्यस्तस्य गायत्रीच्छन्दोऽधिष्ठातुस्तनूः शरीरं भवसि तृप्तिजनकत्वात् तथाविध हे हविः, विष्णवे बहुयज्ञव्यापिने सोमाय सोमप्रीत्यर्थं त्वा त्वां निर्वपामीति शेषः। सोमस्य तनूरसि। सोमसंज्ञः कश्चित्सोमस्य राज्ञो भृत्यस्त्रिष्टुप्छन्दोधिष्ठाता तस्य तृप्तिहेतुत्वात्तनूरसि। अन्यत्पूर्ववत्। अतिथेरातिथ्यमसि। अतिथिसंज्ञः सोमराजानुचरो जगतीच्छन्दोधिष्ठाता। हे हविः, त्वमतिथेरतिथिसंज्ञस्य सोमभृत्यस्य आतिथ्यमसि आतिथ्यनामसंस्काररूपमसि। तिथिविशेषं विनैवातिक्षुधया पीडिते विप्रेऽतिथौ समागते तत्सत्काराय क्रियमाणः पादक्षालनभोजनसंवहनादिसंस्कार आतिथ्यमुच्यते। अतिथेरिदमातिथ्यम् 'अतिथेर्ण्यः' (पा० ५।४।२६) इति ण्यप्रत्ययः। विष्णवे त्वां निर्वपामीति पूर्ववत्। श्येनाय त्वा सोमभृते। श्येनो नाम देवः सोमराजानुचरः स्वर्गात्सोमहर्ता श्येनरूपधारिगायत्र्यधिष्ठाता तस्मै श्येनाय विष्णवे सोमाय च त्वां निर्वपामि। किंभूताय श्येनाय। सोमभृते सोमं हरति आनयतीति सोमहृत्तस्मै। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (पा० ८।२।३२) इति हरतेर्हस्य भः। सोमानयनकर्त्रे। तथा च श्रुतिः 'सा यद्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरदिति' (३।४।१।१२)। अग्नये त्वा रायस्पोषदे। रायस्पोषं धनपुष्टिं ददाति रायस्पोषदाः तस्मै। क्विप्प्रत्ययः। राज्ञो धनं क्रयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञेऽर्पयति स रायस्पोषदाः अग्निसंज्ञोऽपरः सोमानुचरोऽस्ति अनुक्तच्छन्दोऽधिष्ठाता देवः तस्मै धनपुष्टिदायिनेऽग्नये हे हविः, त्वा त्वां गृह्णामि। विष्णवे त्वेति पूर्ववत्। विष्णुशब्दाभिधेयस्य सोमस्य राज्ञो हविषा तदनुचराणामग्न्यादिदेवानां तद्द्वारा तत्संबन्धिनां गायत्र्यादिच्छन्दसां च तृप्तिर्भवति। तदाह तित्तिरिः 'यावद्भिर्वै राजानुचरैरागच्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दांसि खलु वै सोमस्य राज्ञोऽनुचराणि' इति॥ १॥

अ॒ग्नेर्ज॒नित्र॑मसि॒ वृष॑णौ स्थ उ॒र्वश्य॑स्या॒युर॑सि पु॒रूर॑वा असि। गा॒य॒त्रेण॑ त्वा॒ छन्द॑सा मन्थामि॒ त्रैष्टु॑भेन त्वा॒ छन्द॑सा मन्थामि॒ जाग॑तेन त्वा॒ छन्द॑सा मन्थामि॥ २॥

[अग्नेः । जनित्रम् । असि । वृषणौ । स्थः । उर्वशी । आयुः । पुरूरवाः । मंथामि ॥ २ ॥]

हे पत्थर खण्ड ! तुम अग्नि के उत्पादक हो। (दो दर्भों को लेकर) हे दर्भों ! तुम अत्यन्त समर्थ हो। हे अग्नि मन्थन की नीचे की शमी अरणि ! तुम उर्वशी (= देव-अप्सरा = भोग्या) हो। तुम आयु (देने वाली) हो। हे ऊपर की अरणि ! तुम पुरूरवा (= राजा = भोक्ता हो। हे अग्ने ! मैं तुम्हें गायत्री छन्द के द्वारा मथकर प्रकट करता हूँ। हे अग्ने ! मैं तुम्हें त्रिष्टुप् छन्द के द्वारा मथकर व्यक्त करता हूँ। हे अग्ने ! मैं तुम्हें जगती छन्द के द्वारा मथता हूँ। (इन तीन वाक्यों को पढ़कर तीन बार मथना) ॥ २ ॥

उ० आतिथ्येऽग्निमन्थनं शकलमादत्ते। अग्नेर्जनित्रम्। जायतेऽस्मिन्नग्निरिति जनित्रम्। दर्भतरुणके निदधाति। वृषणौ स्थः। 'वृषु सेचने'। वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ भवथः। अधरारणिं निदधाति। उर्वश्यसि। उत्तरारण्याज्यविलापनीमुपस्पृशति। आयुरसि उत्तरारणिं निदधाति। पुरूरवा असि इतिहासपक्षेण मन्त्रत्रयं व्याख्यातं श्रुत्या। 'उर्वशी वा अप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुः' इति। मन्थति। गायत्रेण त्वा। हे अग्ने, गायत्रेण त्वा छन्दसा मन्थामि जनयामि। उत्तरौ मन्त्रौ समानव्याख्यानौ। त्रैष्टुभेन जागतेनेति विशेषः ॥ २ ॥

म० अथाग्निनयनमन्त्राः। 'अग्नेर्जनित्रमिति शकलमादाय वेद्यां करोतीति' (का० ५।१।२८)। शकलदैवतं यजुः। हे शकल, त्वमग्नेर्जनित्रं जननाधारभूतमसि। जायतेऽस्मिन्निति जनित्रम्। 'वृषणाविति कुशतरुणे तस्मिन्निति' (का० ५।१।२९)। तस्मिञ्शकले करोतीत्यर्थः। मन्त्रार्थस्तु। हे दर्भौ, युवां वृषणौ सेक्तारौ स्थः भवथः। वर्षत इति वृषणौ। कनिन्प्रत्ययः। यथा पुत्रजननाय स्त्रीपुरुषौ वीर्यस्य सेक्तारौ तद्वद्युवामप्यरण्योरग्निजननसामर्थ्यसंपादकावित्यर्थः। 'उर्वश्यसीत्यधरारणिं तयोरिति' (का० ५।१।३०)। शकलस्थापितयोर्दर्भयोरधरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः। हे अधरारणे, त्वमुर्वशी असि। यथोर्वशी पुरूरवोनृपस्य भोगायाधस्ताच्छेते तद्वत्त्वमधोऽवस्थितासीत्यर्थः। 'आयुरसीत्युत्तरयाज्यस्थालीँ सँस्पृशेदिति' (का० ५।१।३१)। उत्तरारण्याज्यस्थालीं स्पृशेदिति सूत्रार्थः। हे स्थालीगताज्य, त्वमायुरसि अरणिद्वयेन जनिष्यमाणस्याग्नेरायुःप्रदं भवसि। 'पुरूरवा इत्यभिनिधानं तयेति' (का० ५।१।३१)। अधरारणेरभिमुखीमुत्तरारणिं निदध्यादिति सूत्रार्थः। हे उत्तरारणे, त्वं पुरूरवा असि। यथा पुरूरवा नृप उर्वश्या अभिमुख उपरि वर्तते तथा त्वमपीत्यर्थः। उर्वशीत्यादिमन्त्रत्रयं श्रुत्या व्याख्यातम्। 'उर्वशी वा अप्सराः पुरूरवाः पतिरथ यत्तस्मान्मिथुनादजायत तदायुरिति' (३।४।१।२२)। 'मन्थति गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं त्रिः प्रदक्षिणमिति' (का० ५।२।२)। मन्त्रत्रयेणारण्योर्मन्थनं कुर्यात्। हे अग्ने, गायत्रेण छन्दसा गायत्रीच्छन्दोभिमानिना देवेनाहं त्वा त्वां मन्थामि अरण्योर्मन्थनेनोत्पादयामि। एवमुत्तरावपि मन्त्रौ योज्यौ ॥ २ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ। मा यज्ञँ हिँसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥ ३ ॥

[भवतम्। नः। समनसाविति सऽमनसौ। सचेतसाविति सऽचेतसौ। अरेपसौ। मा। यज्ञम्। हिँसिष्टम्। मा। यज्ञपतिमिति यज्ञऽपतिम्। जातवेदसाविति जातऽवेदसौ। शिवौ। भवतम्। अद्य। नः ॥ ३ ॥]

हे मथकर निकाली गई तथा आहवनीय अग्नियों ! तुम दोनों हमारे लिए समान मनस्क, समान चित्त तथा निष्पाप हो ओ। तुम दोनों यज्ञ का विघात मत करो। यज्ञपति को हिंसित मत करो। आगे तुम दोनों अग्नियाँ हमारे लिए कल्याणकारी हो ओ ॥ ३ ॥

उ० प्रास्यति। भवतं नः पङ्क्तिः। आहवनीयनिर्मथ्यावुच्येते। भवतं युवां नः अस्माकं समनसौ समानमनस्कौ सचेतसौ समानप्रज्ञौ। अरेपसौ। रेप इति पापनाम। अपापौ। मा यज्ञं हिँसिष्टं विनाशिष्टम्। मा च यज्ञपतिं यजमानम्। किंच शिवौ शान्तौ भवतं भवथः। अद्य अस्मिन्यज्ञे नः अस्माकम् ॥ ३ ॥

म० 'भवतं न इति प्रास्यतीति' (का० ५।२।३)। मन्थनोत्थमग्निमाहवनीये प्रास्यतीत्यर्थः। पङ्क्तिः। यस्याः अष्टार्णाः पञ्च पादाः सा पङ्क्तिः। अत्र तु तृतीयः षडक्षरः चतुर्थो दशार्णः। निर्मथ्याहवनीयावग्नी देवते। हे जातवेदसावुभावग्नी, नोऽस्मदर्थं युवामीदृशौ भवतम्। किंभूतौ युवाम्। समनसौ मनसा सहितौ। तथा सचेतसौ समानं चेतो ययोस्तौ परस्परं समानचित्तयुक्तौ। अन्यविषयं मनः परिहृत्यास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम्। अनुग्रहे परस्परविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम्। तथा अरेपसौ पापरहितौ प्रमादादस्माभिः कृतेऽपि पापे कोपाभावः पापराहित्यम्। तदेव स्पष्टयति। यज्ञमस्मत्कर्म मा हिँसिष्टं मा विनाशयतम्। यज्ञपतिं यजमानं च मा हिँसिष्टम्। तथा अद्यास्मिन्ननुष्ठानदिने नोऽस्मदर्थं शिवौ शान्तौ कल्याणकारिणौ भवतं पूर्वोक्तविधिना ॥ ३ ॥

अग्नावग्निश्चरति प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभिशस्तिपावा। स नः स्योनः सुयजा यजेह देवेभ्यो हव्यँ सदमप्रयुच्छन्त्स्वाहा ॥ ४ ॥

[अग्नौ। अग्निः। चरति। प्रविष्ट इति प्रऽविष्टः। ऋषीणाम्। पुत्रः। अभिशस्तिपावेत्यभिशस्तिऽपावा। सः। नः। स्योनः। सुयजेति सुऽयजा। यज। इह। देवेभ्यः। हव्यम्। सदम्। अप्रयुच्छन्नित्यप्रऽयुच्छन्। स्वाहा ॥ ४ ॥]

ऋत्विजों का (मथकर उत्पन्न किए जाने के कारण) पुत्रभूत और निन्दा से रक्षा करने वाली मथिताग्नि आहवनीयाग्नि में प्रविष्ट हो कर यजन कार्य कर निर्वाहक होता है। वह सुख कर और

अत्यन्त याजक अग्नि तुम, कभी आलस्य न करते हुए सदा देवों को हविः होम करो। अग्नि के लिए यह आहुति है ॥ ४ ॥

उ० जुहोति । असावग्निः । आहवनीयनिर्मंथ्यावुच्येते विराट् । अग्नौ आहवनीयाख्ये योयमग्निः निर्मन्थ्यः चरति प्रविष्टः । ऋषीणां विदुषामग्निहोत्रिणां पुत्रः । 'स यदग्नी आधत्ते तदेतं जनयति' इति श्रुतिः । अभिशस्तिपावा अभिशंसनमभिशस्तिः अभिशस्तेः पाति गोपायति यः सोऽभिशस्तिपावा । स नः सोऽस्माकमग्निः स्योनः सुखरूपः । सुयजा सुयागेन यज । परोक्षत्वान्मन्त्रस्य प्रथमपुरुषेण व्यत्ययः । यजतु । इह अस्मिन् यज्ञे । देवेभ्यो हव्यं हविः । सदम् सदा । अप्रयुच्छन् । 'युच्छी प्रमादे' । अप्रमाद्यन् । स्वाहा सुहुतं हविर्जुहोमि ॥ ४ ॥

म० 'अग्नावग्निरिति जुहोति स्थाल्याः स्रुवेणेति' (का० ५।२।६) । विराट् । दशाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्विराट् । अत्र द्वितीयतुर्यविकादशार्णौ ततो द्व्यधिका । अग्निर्मथ्यमानोऽग्नावाहवनीये प्रविष्टः सन् चरति हविर्भक्षयति । 'चर गतिभक्षणयोः' । किंभूतोऽग्निः । ऋषीणां पुत्रः ऋत्विजो वेदविदः ऋषयः तैरुत्पादितत्वात्तेषां पुत्रवत्पुत्रः । तथा अभिशस्तिपावा अभिशस्तिर्वैकल्यनिमित्तोऽभिशापस्तस्मात्पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपावा । 'आतो मनिन्–' (पा० ३।२।७४) इति वनिप्प्रत्ययः । हे अग्ने, स तथाविधस्त्वं नोऽस्मदर्थं स्योनः सुखरूपः सन् सुयजा शोभनयागेन इहास्मिन् स्थाने देवेभ्यः इन्द्रादिभ्यः हव्यं सोमादिरूपं यज देहि । अस्मद्दत्तं हविर्देवान्प्रापयेत्यर्थः । किं कुर्वन् । सदं सदा अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् । 'युच्छ प्रमादे' । स्वाहा इदमाज्यं तुभ्यं हुतमस्तु । यद्वा सोऽग्निर्नो हविर्देवेभ्यो यज यजतु ददात्विति पुरुषव्यत्ययेन वा योजना ॥ ४ ॥

आपंतये त्वा परिपतये गृह्णामि तनूनप्त्रे शाक्वराय शक्वन ओजिष्ठाय । अनाधृष्टमस्यनाधृष्यं देवानामोजोऽनभिशस्त्यभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमञ्जसा सत्यमुपगेषꣳस्विते मा धाः ॥ ५ ॥

[आपंतयऽइत्या । पंतये । त्वा । परिपतयऽइतिपरि । पतये । गृह्णामि । तनूनप्त्रऽइतितनू । नप्त्रे । शाक्वराय । शक्वने । ओजिष्ठाय । अनाधृष्टम् । असि । अनाधृष्यम् । देवानाम् । ओजः । अनभिशस्तीत्यनभि । शस्ति । अभिशस्तिपाऽइत्यभिशस्ति । पाः । अनभिशस्तेन्यमित्यनभि । शस्तेन्यम् । अञ्जसा । सत्यम् । उप । गेषम् । स्वितऽइतिसु । इते । मा । धाः ॥ ५ ॥]

(ध्रुवा में भर कर धरे हुए घी को जुहू में लेकर—) हे जुहूस्थ आज्य ! सततगति सर्वत्रव्याप्त आत्मा (=प्रजापति) के पौत्र सर्वाधारभूत आकाश के पुत्र सर्वकर्मसमर्थ और अत्यन्त शक्तिशाली वायु के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ। (परस्पर द्रोह न करने के लिए ऋत्विज घृत को स्पर्श करते हैं) हे घृत ! शपथ करने वाले हम ऋत्विजों के द्वारा तुम पूर्वकाल में सदा अप्रधर्षित (=अनिन्दित) ही रहे हो और आज भी तुम अप्रधर्षणीय हो। निन्दारहित, निन्दा से रक्षा करने वाले अनिन्दनीय स्वर्गादि में ले चलने वाले और त्रिकालसत्य तुम घृत को हम सरल मार्ग से प्राप्त होंगे। हे घृत ! तुम मुझे सुप्राप्तव्य स्वर्गलोक में धारण करो ॥ ५ ॥

उ० तनूनप्त्रमाज्यं गृह्णाति । आपतये त्वा । वायुदेवत्यं यजुः । आ पततीत्यापतिः । परि सर्वतः पततीति परिपतिः । उभयगुणविशिष्टाय वायवे हे आज्य, त्वा गृह्णामि । तनूनप्त्रे । तनूशब्देनात्रात्माभिप्रेतः । तन्यते हि तस्मादाकाशः ततो वायुर्भवति तस्मादाकाशो जायते शक्वरनामा । आकाशाद्वायुः । एतदभिप्रेत्योक्तं तनूनप्त्रे ब्रह्मणः पौत्रायेत्यर्थः । शाक्वराय । शक्नुवन्त्याकाशे भूतानि स्थातुमिति शक्वर आकाशस्तस्यापत्यं शाक्वरो वायुस्तस्मै । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुः' इति श्रुतिः । शक्वने 'शक्लृ शक्तौ' । 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । शक्ताय । ओजिष्ठाय बलिष्ठाय । आज्यमवमृशन्त्यृत्विजः परस्परमद्रोहाय शपथयन्तः । अनाधृष्टमसि । अनाधर्षितमनुल्लङ्घितं च त्वं भवसि । हे आज्य, शपथकारिभिः पूर्वमधृष्टमिदानीमप्यनाधृष्यमनुल्लङ्घनीयं त्वं भवसि । अनभिशस्ति । अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हार्थे वर्तते । न विद्यते अभिशस्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् । अभिशस्तिपाः अभिशस्तेः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः । अनभिशस्ते प्रदेशे स्वर्गादौ नयतीति अनभिशस्तेन्यम् । यत इत्थंभूतमतः त्वामभिमृश्य । अञ्जसा सत्यमुपगेषम् । अञ्जसा प्रगुणेन मार्गेण यथास्वरूपं सत्यमुपगच्छेयम् । त्वं चानेन सत्येन स्विते मा धाः । सु इते साधुगते कल्याणे लोके स्वर्गे मां निदध्याः ॥ ५ ॥

म० 'ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति द्विश्च स्थाल्याः स्रुवेणेति' (का० ८।१।१९—२०) । व्रतं प्रदीयते येन पात्रेण तत्र पात्रे ध्रुवास्थमाज्यं गृह्णीयादिति सूत्रार्थः । वायुदेवत्यं यजुः । आ समन्तात्पतति गच्छतीत्यापतिः सततगतिर्वायुस्तस्मै हे आज्य, त्वां गृह्णामि । किंभूताय । परिपतये परितः पततीति परिपतिस्तस्मै सर्वव्यापिने । तथा तनूनप्त्रे तनोति विस्तारयति विश्वमिति तनूरात्मा तस्य नप्त्रे पौत्राय । शाक्वराय शक्नुवन्ति स्थातुं भूतानि यत्र स शक्वर आकाशस्तस्यापत्यं शाक्वरस्तस्मै । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः' (तैत्ति० आरण्य० ८।१) इति श्रुतेः । तथा शक्वने शक्नोति सर्वं कर्तुमिति शक्वा तस्मै । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) । इति वनिप् । ओजिष्ठाय । ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (पा० ५।२।१२१) इति विनिप्रत्ययः । अतिशयेनौजस्वी ओजिष्ठस्तस्मै । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा० ५।३।५५) इतीष्ठनि प्रत्यये 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५।३।६५) इति विनो लोपे टिलोपः । यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरं तित्तिरिव्याख्यातम् । हे आज्य, त्वामापतये प्राणदेवताप्रीत्यर्थे गृह्णाम्यत्र पात्रे स्वीकरोमि । आसमन्तात्पाति देहं रक्षतीत्यापतिः प्राणः । तदाह तित्तिरिः 'प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणातीति' । इष्टप्राप्त्युपायमनिष्टपरिहारोपायं च चिन्तयित्वा परितः पाति पालयतीति परिपतिर्मनस्तत्प्रीत्यै गृह्णामि । तदाह तित्तिरिः । 'मनो वै परिपतिर्मन एव प्रीणाति' इति । तनूनप्त्रे । तनूं शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तनूनप्ता जाठरोऽग्निस्तस्मै जाठरा-

ग्निदेवताप्रीत्यै आज्य, त्वां गृह्णामि। शाकराय शकनशीलः शक्करः शक्तिमान् पुरुषस्तस्येदं शाकरं शक्तिस्वरूपं तस्मै शक्तिस्वरूपाभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामि । शक्न ओजिष्ठाय। शक्ने इति चतुर्थी सप्तम्यर्थे। शक्नि शक्तिमति पुरुषे यदोजिष्ठं सारं तस्मै। ओजो नामाष्टमो धातुस्तत्सारमोजिष्ठं तदवष्टम्भेनैव शरीरे शक्तिरवतिष्ठते । ओजस्साराभिमानिदेवताप्रीत्यै त्वां गृह्णामीत्यर्थः। 'तनूनप्त्रमेतद्दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायावमृशन्त्यृत्विजो यजमानश्चानाधृष्टमित्यद्रोहस्तेभ्यः' (का० ८।१।२४—२६) इति । आज्यदैवतं यजुः। हे आज्य, त्वमीदृशमसि। किंभूतम्। अनाधृष्टमितः पूर्वं केनाप्यतिरस्कृतम्। अनाधृष्यं न आधर्षितुं शक्यमितः परमप्यतिरस्कार्यम्। देवानामग्न्यादीनामोजः सारभूतम् । अनभिशस्ति नास्ति अभिशस्तिर्निन्दा यस्य तत्। अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हार्थो वर्तते। अभिशस्तिपाः अभिशस्तिर्ऋत्विजां परस्परविरोधेन निन्दनं तस्याः पाति रक्षतीत्यभिशस्तिपाः। पुंस्त्वं छान्दसम्। अनभिशस्तेन्यम् अनभिशस्ते अनिन्दिते स्वर्गादौ नयतीत्यनभिशस्तेनीः। द्वितीया प्रथमार्थे। पुंस्त्वं व्यत्ययेन। यतस्त्वमीदृशमसि अतो हे तानूनप्त्राज्य, अहमृत्विक् अञ्जसा ऋजुमार्गेण मानसकौटिल्यरहितेन सत्यमाज्यस्पर्शरूपं शपथमुपगेषमुपगच्छेयम्। उपपूर्वस्य गायतेर्लेट्युत्तमैकवचने 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति सिपि इडागमे 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यडागमे च रूपम्। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति इलोपः। किंच हे आज्य, स्विते शोभनमार्गे यज्ञकर्मणि मा मां त्वं धाः धेहि स्थापय। दधातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽडभावे रूपम् ॥ ५ ॥

अग्ने॑ व्रतपास्त्वे॒ व्र॑तपा॒ या तव॑ त॒नूरि॒यꣳ सा मयि॒ यो मम॑ त॒नूरे॒षा सा त्वयि॑। स॒ह नौ॑ व्रतपते व्र॒तान्यनु॑ मे दी॒क्षां दी॒क्षाप॑ति॒र्मन्य॑ताम॒नु तप॒स्तप॑स्पतिः ॥ ६ ॥

[अग्ने॑। व्र॒त॒पा॒ऽइति॑व्रत । पाः॒। त्वेऽइति॒त्वे। व्र॒त॒पा॒ऽइति॑व्रत । पाः॒ । या। तव॑। त॒नूः। इ॒यम्। सा। मयि॑। योऽइति॒यो। मम॑। त॒नूः। ए॒षा। सा। त्वयि॑। स॒ह॒नौ॑। व्र॒त॒प॒त॒ऽइति॑व्रत। प॒ते। व्र॒तानि॑। अनु॑। मे॒। दी॒क्षाम्। दी॒क्षाप॑ति॒रिति॑दी॒क्षा। प॑तिः॒। मन्य॑ताम्। अनु॑। तपः॑। तप॑स्पतिः॒। तपः॑ पति॒रिति॒तपः॑। पतिः॒ ॥६॥]

हे अग्ने! तुम व्रतों के पालन करने वाले हो। मैं तुममें ही आश्रय ग्रहण करता हूँ। हे व्रतपालक अग्ने! तुम्हारा जो यह ज्वालामय शरीर है—वह मुझमें समा जावे। मेरा जो यह शरीर है—वह तुममें समा जावे। हे व्रतपते अग्ने! हम दोनों के व्रत साथ-साथ पूरे होवें। दीक्षापति सोम मेरी दीक्षा का अनुमोदन करे। तप का स्वामी सोम मेरे उपसद् रूप तप का अनुमोदन करे॥

उ० आहवनीये समिधमादधाति। अग्ने व्रतपाः। यजमानोऽनेन यजुषा अग्निशरीरात्मशरीरयोः व्यत्यासं करोति। हे अग्ने व्रतपाः हे? अग्ने, व्रतं पाति रक्षतीति व्रतपाः। व्रतमिति कर्मनाम। त्वे व्रतपाः अवधारणार्थं पुनः संबोधयति। त्वमेव व्रतस्य गोपायिता। तं शरणं व्रजाम इति शेषः। केन प्रकारेणेति चेत्। या तव तनूरियꣳसा मयि। या इयं तव तनूः सा मयि भवत्विति शेषः। या मम तनूरेषा सा त्वयि। या चैषा मम तनूः सा त्वयि भवत्विति शेषः। एवं कृतशरीरव्यत्यययोरावयोः सह नौ व्रतपते व्रतानि। एकत्र आवयोः हे व्रतपते, व्रतानि कर्माणि सन्त्विति शेषः। किंच अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्मन्यताम्। अनुमन्यतां मे मम दीक्षां दीक्षापतिः सोमः। अनु तपस्तपस्पतिः। अनुमन्यतां च तपस्पतिः सोमः तपः। तपःशब्देन च उपसद उच्यन्ते ॥ ६ ॥

म० 'अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति' (का० ८।२।४)। आग्नेयं यजुः। यजमानोऽनेन यजुषाग्निशरीरात्मशरीरयोर्व्यत्ययं करोति। हे व्रतपाः सर्वेषां व्रतानां पालकाग्ने, त्वे व्रतपाः त्वमस्मदीयस्य वर्तमानव्रतस्य पालको भवसीति शेषः। विभक्तेः शे आदेशे त्वे इति रूपम्। तव तथाविधस्य व्रतपालकस्य या तनूः शरीरमस्ति सेयं तनूर्मयि भवत्विति शेषः। यो या उ या च मम तनूः मदीयं शरीरं सैषा तनूस्त्वयि भवतु। तथा सति हे व्रतपते, व्रतपालकाग्ने, व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्माणि नौ अग्नियजमानयोः सह प्रवर्तन्तामिति शेषः। यावान्व्रतेषु ममादरस्तावानेव तवापि भवत्वित्यर्थः। किंच। दीक्षापतिर्दीक्षायाः पालकः सोमो मे मम दीक्षामनुमन्यताम्। तथा तपस्पतिः उपसद्रूपस्य तपसः पालकः सोमः तपः मदीयमुपसद्रूपमनुमन्यतामित्यनुवर्तते ॥ ६ ॥

अꣳशुरꣳशुष्टे देव सोमाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे॑। आ तुभ्यमिन्द्रः॒ प्याय॑तामा त्वमिन्द्राय प्यायस्व। आप्याययास्मान्सखीन्त्सन्या मेधया स्वस्ति ते॑ देव सोम सुत्यामशीय। एष्टा रायः प्रेषे भगाय ऋतमृतवादिभ्यो नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ ७ ॥

[अꣳशुरꣳशुरित्यꣳशुः। अꣳशुः। ते। दे॒व। सो॒म। आ। प्याय॑ताम्। इन्द्रा॑य। ए॒क॒ध॒न॒वि॒द॒ऽइत्येक॑धन। वि॒दे॑। आ। तुभ्य॑म्। इन्द्रः॑। प्याय॑ताम्। आ। त्वम्। इन्द्रा॑य। प्या॒य॒स्व। आ। प्या॒य॒य॒। अ॒स्मान्। सखी॑न्। स॒न्या। मे॒धया॑। स्व॒स्ति। ते॒। दे॒व। सोम॑। सु॒त्याम्। अ॒शी॒य। ए॒ष्टा॒ऽइत्या। इष्टाः॑। रायः॑। प्र। इ॒षे। भगा॑य। ऋ॒तम्। ऋ॒त॒वा॒दिभ्य॒ऽइत्यृ॑त॒वा॒दि। भ्यः॑। नमः॑। द्यावा॑पृथि॒वीभ्याम् ॥ ७ ॥]

हे द्योतमान सोम! एक मात्र सोमरस रूपी धन को प्राप्त करने वाले इन्द्र के लिए तुम्हारा अंश-अंश आप्यायित (=अभिवृद्ध) होवे तुम्हारे पान के लिए इन्द्रस्वशरीर से अभिवृद्ध होवे। हे सोम! तुम

स्वयं भी इन्द्र के लिए रस से भरपूर होओ। हे सोम! तुम धनलाभ कराने वाली मेधा से अपने मित्र हम ऋत्विजोंको समृद्ध करो हे देव! सोम! तुम्हारा कल्याण हो। हम तुम्हारी अभिषवक्रिया को पूरी कर सकें। अभिलषित धन, सौभाग्य एवं सत्य हम सत्यवादियों का प्राप्त होवे। द्यावापृथिवी के लिए नमस्कार है ॥ ७ ॥

उ० सोममाप्याययन्ति। अꣳशुरꣳशुः। चतुरवसाना चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिरुच्यते सौमी। चतुर्थोऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवताकः। हे सोम अंशुः। वीप्सा। ते तव आप्यायतामुपचीयताम्। कस्मै इन्द्राय। तादर्थ्ये चतुर्थी। एकधनविदे। एकधनान् वेत्ति एकधनवित् तस्मै एकधनविदे। कथंभूतान् वेत्ति। 'एकैकोंशुः सोमस्य देवान्प्रति भक्षत्वेन गच्छन् शतमेकधनानाप्याययति दशदश वा सोमस्य ईदृशी शक्तिः' इतिश्रुतिः। आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायताम्। आप्यायतामुपचीयतामिन्द्रः। हे सोम, तुभ्यं त्वदर्थम्। उपचितो हीन्द्रो बहु सोमं पिबति। आत्वमिन्द्राय प्यायस्व आप्यायस्व त्वमिन्द्रार्थमात्मानम्। सोम आप्यायय वर्धय। अस्मान् सखीन् समानख्यानान्परिचारकान्। सन्या धनलोभेन मेधया प्रज्ञया च। स्वस्ति ते देव सोम। स्वस्ति अविनाशः अस्तु तव हे देव सोम। अहं च सुत्यामशीय व्याप्नुयाम्। यद्वा स्वस्त्यविनाशेन तव संबन्धि सवनं सुत्यां हे देव सोम, अहं व्याप्नुयाम्। प्रस्तरे निह्नवते। एषा रायः। यजतेः कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपं निष्ठाप्रत्यये परतो दानार्थस्य। आ इष्टा रायः मर्यादया इष्टानि धनानि। दक्षिणाभिप्रायमेतत्। किमर्थमिति चेत्। प्रेषे भगाय। प्रकृष्टाय इषेऽन्नाद्याय भगाय धनाय च। ऋतमृतवादिभ्यः सत्यमेतच्चिन्तितमस्माकं भूयात्सत्यवादिनामिति विभक्तिव्यत्ययः। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। नमो द्यावापृथिवीभ्याम्। द्यावापृथिव्योः संभोगमनु सर्वं सिध्यतीति नमस्कारः ॥ ७ ॥

म० 'यजमानषष्ठाः सोममाप्याययन्त्यꣳशुरꣳशुरिति' (का० ८।२।६।)। प्रकृतिः चतुरवसाना सोमदेवत्या। अन्त्योऽर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवतः। चतुरशीत्यक्षरा प्रकृतिः। तत्र मन्त्रद्वयम्। सोमवल्लया अवयवोंऽशुरुच्यते। वीप्सा सर्वसंग्रहार्था। हे सोम देव, ते तवांशुरंशुः सर्वोऽप्यवयव इन्द्राय इन्द्रप्रीत्यर्थमाप्यायतां वर्धताम्। चिरावस्थानेन यः सोमावयवो म्लानः शुष्कश्च तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति। तदाह तित्तिरिः। 'यद्वेवस्य शुष्यति यन्म्लायते तदेवास्यैतेनाप्याययति' इति। किंभूतायेन्द्राय। एकधनविदे एकं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित्। यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलमानीयते ते कुम्भा एकधनाः। एकं धनं सोमरूपं यत्रेति तान्वेत्ति जानातीति। सोमकण्डनाय जलकुम्भा आनीता इति जानातीत्यर्थः। किंच हे सोम, तुभ्यं त्वत्पानार्थमिन्द्र आप्यायतां वर्धताम्। तथा हे सोम, त्वमपि इन्द्रायेन्द्रपानायाप्यायस्व सर्वतो वृद्धो भव। अनेनोभयोरपि वृद्धिर्भवति। तदाह तित्तिरिः 'उभावेवेन्द्रं च सोमं चाप्याययति' इति। किंच हे सोम, सखीन् सखिवत्प्रीतिविषयानस्मानृत्विजः सन्या मेधया चाप्यायय प्रवर्धय। सनिर्धनदानं मेधार्थधारणशक्तिः। 'ऋत्विजो वा अस्य सखायः' इत्युक्तेः सखिशब्देन ऋत्विजः। किंच हे सोमदेव, ते तव स्वस्ति क्षेमोऽस्तु। तव प्रसादादहं सुत्यां सोमाभिषवक्रियां समाप्तिदिनमशीय प्राप्नुयाम्। 'प्रत्येत्य प्रस्तरे निह्नवत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वेष्टा राय' (का० ८।२।९) इति। सर्वेऽपि ऋत्विजः प्रस्तरे निजहस्तानुत्तानान्कृत्वा दक्षिणहस्तं वोत्तानमुपर्यवस्थाप्य निह्नवते सोमं परिचरन्तीति सूत्रार्थः। रायो धनानि एष्टाः आ समन्तादिष्टा अस्माकमपेक्षिताः। सोम, त्वत्प्रसादादस्माकं रायः सन्त्विति भावः। यद्वा रायः दक्षिणालक्षणा एष्टाः आ समन्ताद्दत्ताः। यजते रूपम्। दक्षिणा दास्यन्त इति भावः। किमर्थं। प्रेषे भगाय। प्रकर्षेणेष्यत इति प्रेट् तस्मै प्रेष्यमाणाय भगायैश्वर्याय। यद्वा प्रकर्षेण इषे अन्नाय भगाय च। किंच ऋतवादिभ्योऽग्निहोत्रिभ्यः ऋतमवश्यंभाविफलोपेतं कर्म संपादयेति शेषः। ऋतं सत्यं वदन्तीति ऋतवादिनः। यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। ऋतवादिनामस्माकमृतं कर्मफलमस्त्विति शेषः। द्यावापृथिवीभ्यां तदभिमानिदेवताभ्यां नमोऽस्तु। तयोरनुग्रहेण यजमानायाविघ्नस्थितिर्भवतीति नमस्क्रियते। तदाह तित्तिरिः 'द्यावापृथिवीभ्यामेव नमस्कृत्यास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति' इति ॥ ७ ॥

या ते॑ अग्नेऽयःश॒या त॒नूर्वर्षि॑ष्ठा गह्वरे॒ष्ठा। उ॒ग्रं वचो॒ अपा॑वधीत्त्वे॒षं वचो॒ अपा॑वधी॒त्स्वाहा॑। या ते॑ अग्ने रजःश॒या त॒नूर्वर्षि॑ष्ठा गह्वरे॒ष्ठा। उ॒ग्रं वचो॒ अपा॑वधीत्त्वे॒षं वचो॒ अपा॑वधी॒त्स्वाहा॑। या ते॑ अग्ने हरिश॒या त॒नूर्वर्षि॑ष्ठा गह्वरे॒ष्ठा। उ॒ग्रं वचो॒ अपा॑वधीत्त्वे॒षं वचो॒ अपा॑वधी॒त्स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

[या। ते। अग्ने। अ॒य॒ꣳशयेत्य॑यःश॒या। श॒या। त॒नूः। वर्षि॑ष्ठा। ग॒ह्व॒रे॒ष्ठा। ग॒ह्व॒रे॒स्थेति॑ ग॒ह्व॒रे॒। स्था। उ॒ग्रम्। वचः॑। अप॑। अ॒व॒धी॒त्। त्वे॒षम्। वचः॑। अप॑। अ॒व॒धी॒त्। स्वाहा॑। र॒जः॒श॒येति॑ र॒जः॒। श॒या। ह॒रि॒श॒येति॑ हरि श॒या ॥ ८ ॥]

हे अग्ने! असुरों के लौहमय पुर वाली इस पृथ्वी में जो तुम्हारा अभीष्टवर्षकतम एवं निगूढ स्थान में स्थित शरीर है। जिस तुम्हारे उस शरीर ने देवों के भूख-प्यास से उत्पन्न उग्र वचन को नष्ट कर दिया था और देवों के—'क्या हमने पाप किया है'? आदि अमर्ष वचन को भी नष्ट कर दिया था। हे अग्ने! तुम्हारे उस प्रिय स्वरूप के लिए यह आहुति है (—प्रथम दिन का उपसद् होम करना)। हे अग्ने! तुम्हारा जो अन्तरिक्षस्थ रजतपुरी में शयन करने (= असुरों की रजतपुरी को भस्मसात् करने वाला) ज्वालामय शरीर है। जिसने देवों के क्षुत्पिपासा से उत्पन्न आक्रोशवचन को समाप्त कर दिया था। जिसने देवों के पापग्लानि से पूर्ण अमर्षवचन को भी समाप्त कर दिया था। उस तुम्हारे शरीर के लिए यह आहुति है (—द्वितीय दिन का उपसद् होम करना)। हे अग्ने! असुरों की द्युलोकस्थ स्वर्णमय पुरी में शयन करने वाला जो तुम्हारा शरीर है। जिसने देवों के उग्र और प्रदीप्त वचन को नष्ट कर दिया था। उसके लिए यह हविः है ॥ ८ ॥

उ० उपसदं जुहोति। 'ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे

अयस्मयीमेवास्मिँल्लोके रजतामन्तरिक्षे हारिणीं दिवि' इत्यादीतिहासो निदानभूतः। या ते अग्ने। हे अग्ने, या ते तव अयःशया अयसि शेते इत्ययःशाया तनूः शरीरम्। वर्षिष्ठा उरुतमा विस्तीर्णतमा। गह्वरेष्ठा निगूढदेशस्थायिनी। सा असुरसंबन्धिनी उग्रं वचः इदृगूर्णं वचः जहिजहि मारय-मारय इतीत्थंभूतं वचनम् अपावधीत् अपहन्तु। त्वेषं दीप्तं धृष्टं बलेन ऊर्जस्वितया च युक्तमपहन्तु। हतसर्वोद्यमा निर्वाचः असुराः सन्त्वित्यर्थः। यद्वा या तवाग्नेऽयःशयाः तनूः विस्तीर्णा निगूढदेशस्थायिनी च उद्गूर्णमसह्यं वचनमपहतवती दीप्तं वचनमपहतवती। सैनां पुनरपहन्त्विति शेषः। रजःशया रजतशायिनी। हरिशया हरितसुवर्णशायिनी। एतावदुत्तरयोर्मन्त्रयोर्विशेषव्याख्यानम् ॥ ८॥

म० 'उपसदं जुहोति स्रुवेण या ते इति' (का० ८।२।३५)। आग्नेयानि त्रीणि यजूंषि। अत्रेयमाख्यायिकास्ति। देवैः पराजिता असुरास्तपस्तप्त्वा त्रैलोक्ये त्रीणि पुराणि चक्रुर्लोहमयीं भूमौ राजतीमन्तरिक्षे हैमीं दिवि। तदा देवैस्ता दग्धुमुपसदाग्निराराधितः। तत उपसद्देवतारूपोऽग्निर्यदा तासु पूर्षु प्रविश्य ता ददाह तदा तिस्रः पुरोऽग्नेस्तनवोऽभूवन्। तदभिप्रेत्यायं मन्त्रः। हे अग्ने, या ते तवायःशया तनूः अयसि शेते इत्ययःशया। लोहमयीत्यर्थः। लोहमयपुरव्यापित्वेन तद्रूपा सती। वर्षिष्ठा देवानामतिशयेनाभिमतफलवर्षिणी। तथा गह्वरेष्ठा गह्वरे असुराणां विषमे देशे तिष्ठतीति गह्वरेष्ठा। 'हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्' (पा० ६।३।९) इति विभक्तेरलुक्। सा ते तनूरुग्रं वचोऽपावधीत् छिन्धिभिन्धीत्यादिकमसुरप्रोक्तं तीव्रं वचनं विनाशितवती। तथा त्वेषं वचः असुरोक्तं देवाधिक्षेपरूपं प्रदीप्तं वाक्यमपावधीत्। स्वाहा तथाविधोपकाराय तुभ्यमग्नये हविर्दत्तम्। 'ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरे अयस्मयीमेवास्मिँल्लोके रजतामन्तरिक्षे हरिणीं दिवि' (३।४।४।३) इत्यादिश्रुत्या अयमितिहासो निरूपितः। उग्रत्वेषवचसोरर्थान्तरम्। यथा असुरैः पराजिता देवा अन्नपाने अलभमानाः क्षुत्पिपासाभ्यां वयं पीडिता इति यदूचुस्तदुग्रं वचः। तथा किं वा वीरहत्यादि महापातकमस्माभिः कृतमिति क्लिश्यन्तो यद्वाक्यं संतापहेतुत्वेन दीप्तमूचुस्तत्त्वेषं वचः। तदाह तित्तिरिः। 'अशनायापिपासे ह वा उग्रं वच एनश्च वै वीरहत्यं च त्वेषं वचः' इति। 'एवमितरे अन्वहँ रजःशयाँ हरिशयां चेति' (का० ८।२।३८)। यथा प्रथमदिने या ते अग्नेऽयःशयेत्युपसदेवमितरे द्वितीयतृतीये उपसदौ द्वितीयतृतीयदिनयोरनुतिष्ठेत्। द्वितीयस्यामुपसदि रजःशयेति तृतीयोपसदि हरिशयेति मन्त्रभेद इति सूत्रार्थः। रजःशया रजतमयी। हरिशया हिरण्यमयी। अन्यत्पूर्ववत् ॥

तप्तायनी मेऽसि वित्तायनी मेऽस्यवतान्मा नाथितादवतान्मा व्यथितात्। विदेदग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि योऽस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे विदेदग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे विदेदग्निर्नभो नामाग्ने अङ्गिर आयुना नाम्नेहि यस्तृतीयस्यां पृथिव्यामसि यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादधे। अनु त्वा देववीतये ॥ ९॥

[तप्तायनीतितप्त। अयनी। मे। असि। वित्तायनीतिवित्त। अयनी। मे। असि। अवतात्। मा। नाथितात्। अवतात्। मा। व्यथितात्। विदेत्। अग्निः। नभः। नाम। अग्ने। अङ्गिरः। आयुना। नाम्ना। आ। इहि। यः। अस्याम्। पृथिव्याम्। असि। यत्। ते। अनाधृष्टम्। नाम। यज्ञियम्। तेन। त्वा। आ। दधे। द्वितीयस्याम्। तृतीयस्याम्। अनु। त्वा। देववीतयऽइतिदेव। वीतये ॥ ९॥]

हे पृथिवि तुम मेरी तप्तायनी (जीविका के निमित्त दुःखी बनाकर इधर-उधर भटकवाने वाली) हो। तुम मेरी वित्तायनी (=धन के लिए भटकवाने वाली) हो। तुम मुझे याचना से बचाओ। तुम मुझे दुःखी होने से बचाओ। (इन चार मन्त्रों को पढ़कर उत्तरवेदि बनाने की मिट्टी के निमित्त शम्या प्रमाण की चार रेखाएँ पूर्व, पश्चिम, उत्तर और दक्षिण में खींचे। पुनः स्फ्य से खोदे। खोद कर मिट्टी को चार बार उठा-उठा कर लावे मित्र-) हे मिट्टी! तुम्हें नभ नाम वाला अग्नि जाने। हे अङ्गिरस अग्ने! अपने आयु नाम के साथ तुम इस उत्तरवेदि में स्थित होओ। जो तुम इस पृथिवी में विद्यमान हो। हे अग्ने! तुम्हारा अधर्षित एवं यजनीय नाम है। उसी तुम्हारे नाम के साथ मैं तुम्हें इस उत्तरवेदि में स्थापित करता हूँ। (प्रथम बार मिट्टी लाना) नभ (=आभारहित) नाम वाला अग्नि इस लाई हुई मिट्टी को जानो हे गतिशील अग्ने! तुम अपने गतिमय नाम के साथ यहाँ उत्तरवेदि में स्थित होओ। जो तुम द्वितीय पृथ्वी अन्तरिक्ष में स्थित हो। तुम्हारा जो अधर्षित यजनीय नाम है। तुम्हारे उसी नाम के साथ मैं तुम्हें इस उत्तरवेदि में धरता हूँ। (द्वितीय बार मिट्टी लाकर धरना)। नभ (=अप्राकाश) नाम का अग्नि इस आहृत मिट्टी को जाने। हे गतिशील अग्ने! मैं तुम्हें तुम्हारे इस गति युक्त अंगिर नाम के ग्रहण के साथ-साथ यहाँ उत्तरवेदि में धरता हूँ। जो तुम तृतीय पृथ्वी द्युलोक में स्थित हो। तुम्हारा जो वह अधर्षित यजनीय नाम है। उसी के साथ मैं तुम्हें उत्तरवेदि में धरता हूँ। (तीसरी और चौथीवार मिट्टी लाना) हे मिट्टी मैं तुम्हें देवों के तर्पण (=प्रीति) के लिए लाता हूँ ॥ ९॥

उ० चात्वालं परिलिखति। तप्तायनी मेऽसि। चत्वारो मन्त्राःपृथिवीदेवत्याः। तप्त इव वृत्त्यर्थं पुरुषोऽस्यामेतीति तप्तायनी पृथिवी मे मम असि। द्वितीयं परिलिखति। वित्तायनी अस्यां वि विविदानोऽर्थमुपलभमानः पुरुष एतीति वित्तायनी। वित्तवान्वा भवतीति वित्तायनी मे मम असि। तृतीयं परिलिखति। अवतात् मा नाथितात्। अवतु रक्षतु मां नाथितात्। नाथतिर्याच्ञार्थः। परियाचनात्। यथाहं न याचेयं

तथा पृथिवी मां करोत्वित्यर्थः। चतुर्थम्। अवतात् अवतु रक्षतु मां व्यथितात्। 'व्यथ दुःखभयचलनयोः'। भयात् चलनाद्वा पृथिवी। चात्वाले प्रहरन्ति। विदेदग्निः। स वा अग्नीनामेव नामानि गृह्णन्हरति। यां त्वा अमूं देवा अग्ने अग्नीन् होत्राय प्रवृणतेत्यादीतीहासस्तदनुवादिन एते मन्त्राः। विदेत् जानीयात् अग्निः। कतमः। नभः न भातीति नभः स्वकीयं नाम। पुरीषं हरति। अग्ने अङ्गिरः। हे अग्ने अङ्गिरः। 'अङ्गिरा उ ह्यग्निः' इति श्रुतिः। आयुना नाम्ना आयुरित्यनेन नाम्ना अभिहितः। आ इहि आगच्छ। निवपति। योऽस्यां पृथिव्यां यस्त्वमस्यां पृथिव्यां भवसि। यत्ते तव अनाधृष्टं अनाधर्षितं नाम यज्ञियं यज्ञसंपादितेन नाम्ना त्वा त्वामादधे स्थापयामि। यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसि। पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोक उक्तः। तृतीयस्यां पृथिव्यामसि। पृथिवीशब्देन द्युलोक उक्तः। चतुर्थं प्रहरति। अनु त्वा देव वीतये। देवतर्पणाय अनुहरामि त्वां देववीतये। वीतिस्तर्पणार्थः॥ ९॥

म० 'शम्यामादाय चात्वालं मिमीते पूर्वेणोत्करँ संचरं परिहाप्य शम्याग्रमुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्च दक्षिणतः प्राचीमुत्तरतश्च स्फ्येनान्तर्लिखति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ५।३।२०—२५)। उत्तरवेदिनिचयार्थं यत्र भूप्रदेशे मृदं खनति स प्रदेशश्चात्वाल उच्यते। तत्रोत्करात्पूर्वस्यां संचरपरिहारेणोदगग्रां शम्यां निधाय तत्प्रमाणां तत्पूर्वपार्श्वे स्फ्येन रेखां कुर्यात्। तथा तत्पूर्वपार्श्वे तथैव शम्यां निधाय रेखां कुर्यात्। अभ्यन्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागग्रां शम्यां निधाय रेखाद्वयं कुर्यादिति सूत्रार्थः। अस्यां कण्डिकायां चतुर्दश यजूंषि। तत्राद्यानि चत्वारि पृथिवीदेवत्यानि। तत्र प्रथमं परिलिखति। हे पृथिवी, त्वं मे ममानुग्रहार्थं तप्तायनी असि। तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी। यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितोऽहमिति संतप्यते तं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोपीत्यर्थः। यद्वा तप्तः सञ्चरो यस्यामयति सा तप्तायनी ममासि। द्वितीयं लिखति। वित्तार्थं नरो यस्यामेतीति वित्तायनी। यद्वा वित्तार्थं निर्धनं पुरुषमयतीति वित्तायनी। पृथिव्यां हि प्राप्तायां सस्यनिष्पत्तिद्वारा महद्धनं लभ्यते। तृतीयं परिलिखति। हे पृथिवि, नाथितात् याचितात् मा मां त्वम् अवतात् रक्ष। 'तुह्योस्तातङ्–' (पा० ७।१।३५) इति हेस्तातङादेशः। यथा कमपि न याचे तथा मां कुर्वित्यर्थः। नाथतिधातुर्याच्ञार्थः। चतुर्थं परिलिखति। 'व्यथ भयचलनयोः'। व्यथितात् भयाचलनात् स्थानभ्रंशाच्च मा मामवतात् रक्ष। 'विदेदग्निरिति चात्वाले प्रहरति स्फ्येनेति' (का० ५।३।२६)। प्रहरति मृत्तिकां खनेदित्यर्थः। आग्नेयं यजुः। हे चात्वालगतमृत्तिके, नभोनामाग्निर्नभःसंज्ञस्त्वदधिष्ठाताग्निर्विदेत् त्वां जानीयात्। मया खन्यमानां त्वां त्वदधिष्ठातानुजानात्वित्यर्थः। अग्निनामोच्चारणपुरःसरं प्रहरेत्। तथाच श्रुतिः 'स वा अग्नीनामेव नामानि गृह्णन् हरति' (३।५।१।३१) इति। 'अग्ने अङ्गिर इति पुरीषं प्रहरतीति' (का० ५।३।२७) पुरीषं खाता मृत्। हे अग्ने, हे अङ्गिरः, अङ्गिर्गतिरस्यास्तीति अङ्गिराः। मत्वर्थे रप्रत्ययः। तत्संबोधनं हे अग्ने, त्वमायुना नाम्नाभिहितः सन् एहि गच्छ। एति गच्छतीत्यायुरग्नेर्नाम। अधिष्ठातर्यागत एवाधिष्ठेयमागच्छतीत्यग्नेरागमनादिकं प्रार्थ्यते। 'योऽस्यामिति निवपति पूर्वार्धे शङ्कुसहितमिति' (का० ३।५।२८)। उत्तरवेदिस्थाने मृदं निक्षिपेदित्यर्थः। हे अग्ने, यस्त्वमस्यां दृश्यमानायां पृथिव्यां भूमावसि। किंच ते तव यज्ञियं यज्ञयोग्यं यत् नामाग्निरिति प्रसिद्धमनाधृष्यं केनापि याज्ञिकेनातिरस्कृतं तेन त्वादधे तेन नाम्ना युक्तं त्वां स्थापयामि। 'एवं द्विरपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति विशेष इति' (का० ५।३।३०—३१)। यथा पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः खात्वा हृत्वा मृत्प्रक्षिप्ता वेद्यर्थमेतत्त्रितयं पुनरपि द्विः कुर्यादिति मन्त्रयोः तत्रास्यामिति पदस्थाने द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति पाठविशेष इति सूत्रार्थः। यद्यपि पृथिवीशब्देन भूमिरेव तथापि द्वितीयस्यामिति तृतीयस्यामिति विशेषणत्वाद्द्वितीया पृथिव्यन्तरिक्षं तृतीया पृथिवी द्यौः। अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम्। 'अनु त्वेति चतुर्थं यथार्थमाहत्येति' (का० ५।३।३२)। यथा पूर्वस्मिन्पर्याये मृदाहृत्य प्रक्षिप्ता एवं चतुर्थमपि प्रक्षेपणपर्यन्तं मृदाहरणं कुर्यादिति सूत्रार्थः। देववीतये देवानां प्रीतये हे मृत्तिके, त्वा त्वामनु पूर्वोक्तमाहरणत्रयमनुसृत्याहरामीति शेषः॥ ९॥

सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्व सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्व सिꣳह्यसि सपत्नसाही देवेभ्यः शुंभस्व॥ १०॥

[सिꣳही। असि। सपत्नसाही। सपत्नसहीतिसपत्न। सहि। देवेभ्यः। कल्पस्व। शुंधस्व। शुंभस्व॥ १०॥]

उत्तर वेदि को बनाते हुए—) हे वाक्! तुम शत्रुओं को अभिभूत करने वाली सिंहिनी हो। तुम देवों के निमित्त वेदिरूप हो जाओ। (वेदि को शुद्ध करना—) हे वाक्! तुम शत्रुओं को अभिभूत करने वाली सिंहिनी हो। हे वेदि! तुम शुद्ध होओ। शत्रुओं को अभिभूत करने वाली तुम सिंहिनी हो। हे वेदिके! तुम देवों के लिए सुशोभित होओ। (वालू डालकर मिट्टी को बराबर और चिकनी करना)॥ १०॥

उ० व्यूहत्युत्तरवेदिम्। सिंह्यसि। 'तेभ्यो ह वाक् चुक्रोध' इत्युपक्रम्य 'सिꣳही भूत्वा ददानाचचार' इतीतिहासो वेदिमन्त्राणां निदानभूतः। या त्वं सिꣳही भवसि। सपत्नसाही सपत्नान्सोढुं शीलमस्या इति सपत्नसाही। शत्रूणामभिभवित्रीत्यर्थः। सा त्वमस्माभिरनुमीयमाना देवेभ्योऽर्थाय कल्पस्व उत्तरवेदिरूपेण क्लृप्ता भव। प्रोक्षति। शुन्धस्व आभिरद्भिराप्लुता सती शुद्धा भव। सिकताः प्रकिरति। शुंभस्व। शुंभतिरलंकारार्थः। अलंकृता भव॥ १०॥

म० 'सिꣳह्यसीति व्यूहत्युत्तरवेदिꣳ शम्यामात्रामिति' (का० ५।३।३२)। विशेषेण पांसुभिः समां करोति। त्रयाणां वेदिर्देवता। वाक् पूर्वमसुरेभ्यः क्रुद्धा सिंही भूत्वा चचारेतीतिहासः। सा वेदिमन्त्रेषूच्यते। हे उत्तरवेदे, या त्वं सिंही सिंहसमाना भूत्वा सपत्नसाही सपत्नान् सहतेऽभिभवतीति सपत्नसाही कर्मण्यण्। शत्रूणामभिभवित्री असि भवसि। अतो देवेभ्यः देवोपकारार्थं कल्पस्व समर्था उत्तरवेदिरूपेण क्लृप्ता भव। 'प्रोक्षत्युत्तरवेदिꣳ सिकताश्च प्रकिरति सिꣳह्यसीति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ५।३।३७)। हे उत्तरवेदे, शुन्धस्व शुद्धा भव। 'शुन्ध शुद्धौ'। अन्यत्पूर्ववत् हे उत्तरवेदे,

त्वं शुम्भस्व सिकताप्रक्षेपेण शोभिता भव। अन्यत्पूर्ववत्। शुभतिरलंकारार्थः ॥ १० ॥

इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्पातु प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पातु मनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतः पातु विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः पात्विदमहं तप्तं वार्बहिर्धा यज्ञान्निः सृजामि ॥ ११ ॥

[इन्द्रघोषऽइतीन्द्र । घोषः । त्वा । वसुभिरितिवसु । भिः । पुरस्तात् । पातु । प्रचेताऽइतिप्र । चेताः । रुद्रैः । पश्चात् । मनोजवाऽइतिमनः । जवाः । पितृभिरितिपितृ । भिः । दक्षिणतः । विश्वकर्म्मेतिविश्व । कर्म्मा । आदित्यैः । उत्तरतः । इदम् । अहम् । तप्तम् । वाः । बहिर्द्धेतिबहिः । धा । यज्ञात् । निः । सृजामि ॥ ११ ॥]

हे उत्तर-वेदे ! आप वसुओं के साथ इन्द्रघोष नाम का देव तुम्हें पूर्वदिशा से आने वाली विपत्तियों से बचावे। ग्यारह रुद्रों के साथ प्रकृष्ट ज्ञान वरुण तुम्हें पश्चिम दिशा से आने वाली विपत्तियों से बचावे। पितृजनों के साथ यम तुम्हें दक्षिण दिशा से आने वाली विपत्तियों से बचावे। बारह आदित्यों के साथ विश्वकर्मा देव तुम्हें उत्तर दिशा से आने वाली विपत्तियों से बचावे। (इन चार मंत्रों को पढ़कर उत्तरवेदि को जल से धोना)। अब मैं इस गंदले और बाहर फेंक देने के योग्य जल को यज्ञवेदि से निर्यात करता हूँ। (जल को बाहर फेंकना) ॥ ११ ॥

उ० उत्तरवेदिं प्रोक्षति। इन्द्रघोषः। घोष इति वाङ्नामसु पठितम्। इन्द्रस्त्वां वसुभिः सहितः पुरस्ताद्गोपायतु। प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानो वरुणः त्वा रुद्रैः सहितः पश्चात्पातु। मनोजवाः मनोगतिर्यमः त्वां पितृभिः सहितः दक्षिणतः पातु। विश्वकर्मा। विश्वकर्मेति निगदव्याख्यातो मन्त्रः। बहिर्वेदि शेषं निषिञ्चति। इदमहं वेदिशमनेन तप्तमावर्तितं वाः उदकम् बहिर्धा यज्ञात् बाह्यतो यज्ञात् निःसृजामि निक्षिपामि॥११॥

म० 'वेद्यन्तरे स्थित्वोद्ङुत्तरवेदिं प्रोक्षतीन्द्रघोष इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति' (का० ५।४।११)। चतुर्णां यजुषामुत्तरवेदिर्देवता। इन्द्र इति शब्देन घुष्यते विस्पष्टं कथ्यते। यो देवः सोऽयमिन्द्रघोषः वसुभिः अष्टसंख्याकैर्गणदेवैर्युक्तः सन् हे उत्तरवेदे, त्वा त्वां पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पातु रक्षतु। प्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञो वरुणो रुद्रैरेकादशसंख्यैर्गणदेवैः सहितः पश्चात्पश्चिमायां दिशि त्वां पातु। मनोजवाः मनोवद्वेगयुक्तो यमो देवः पितृभिः स्वर्लोकवासिदेवविशेषैर्युक्तो दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि त्वा त्वां पातु। विश्वकर्मा विश्वानि कर्माणि जगदुत्पत्त्यादीनि यस्य स विश्वकर्मा आदित्यैः द्वादशसंख्यैर्गणदेवैः सहित उत्तरत उत्तरस्यां दिशि त्वां पातु। एकदा असुरा देवान्हन्तुमागतास्तदा देवसेनाधिपतय इन्द्रघोषादयश्चतसृषु दिक्षु तानसुरानपाकुर्वन्। तस्मादेतैर्मन्त्रैर्दिक्चतुष्टये रक्षा प्रार्थनीया। तदाह तित्तिरिः 'असुरा वज्रमुद्यम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषो वसुभिः पुरस्तादपानुदत्' इत्यादि। 'बहिर्वेदि शेषं निषिञ्चतीदमहं तप्तं वारिति' (का० ५।४।१२)। असुरनिवारणाय येनोदकेन प्रोक्षणं कृतं तदुदकमुग्ररूपत्वात्तप्तमित्युच्यते। तप्तमिदं वाः उदकं प्रोक्षणशेषभूतं यज्ञाद्बहिर्धा यज्ञप्रदेशाद्बाह्यप्रदेशेऽहं निःसृजामि निक्षिपामि॥११॥

सिᳩंह्यसि स्वाहा सिᳩंह्यस्यादित्यवनिः स्वाहा सिᳩंह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहा सिᳩंह्यसि सुप्रजावनी रायस्पोषवनिः स्वाहा सिᳩंह्यस्यावह देवान्यजमानाय स्वाहा भूतेभ्यस्त्वा ॥ १२ ॥

[सिंही । असि । स्वाहा । आदित्यवनिरित्यादित्य । वनिः । ब्रह्मवनिरितिब्रह्म । वनिः । क्षत्रवनिरितिक्षत्र । वनिः । सुप्रजावनिरितिसुप्रजा । वनिः । रायस्पोषवनिरितिरायस्पोष । वनिः । आ । वह । देवान् । यजमानाय । स्वाहा । भूतेभ्यः । त्वा ॥ १२ ॥]

हे वेदिके ! तुम सिंहनी हो। तुम्हारे लिए यह हविः है। हे वेदिके ! तुम आदित्य को प्रीणित करने वाली सिंहनी हो। तुम्हारे लिए यह हविः है। हे वेदिके ! तुम ब्राह्मण और क्षत्रिय को प्रसन्न करने वाली सिंहनी हो। तुम्हारे लिए यह हविः है। हे वेदिके ! तुम सुन्दर सन्तान देने वाली तथा धन अन्नदात्री सिंहनी हो। तुम्हारे लिए यह हविः है। हे वेदिके ! तुम सिंहनी हो। यजमान के कल्याण के लिए तुम यज्ञ में देवों को ले आओ। तुम्हारे लिए यह आहुति है। हे होम विशेष में आहुति दिए जाने वाले घृत से पूर्ण जुहू ! सर्व भूत के कल्याण के लिए मैं तुम्हें ऊपर उठाता हूँ। (= तुम्हारे द्वारा अग्नि में धृत की आहुतियाँ देता हूँ ॥ १२ ॥

उ० नाभिव्याघारयति। सिᳩंह्यसि। सा यदेवादः सिᳩंही भूत्वा शान्तेवाचचारेत्यादि निदानोद्घाटनं श्रौतम्। सिᳩंह्यसिस्वाहा। सिᳩंह्यसि आदित्यवनिः। 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' इति इन्प्रत्ययः। आदित्यादीन्वनुते संभजत इत्यादित्यवनिः। सिᳩंह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः। सिᳩंह्यसि सुप्रजावनिः रायस्पोषवनिः। ब्रह्मक्षत्रं शोभनां प्रजां रायस्पोषं धनपोषम्। एतान्यादित्यवनिसमानव्याख्यानानि। सिᳩंह्यसि आवह देवान् यजमानाय। आगमय देवान् यजमानाय। स्रुचमुद्यच्छति। भूतेभ्यस्त्वा। भूतशब्देन चतुर्विधो भूतग्रामोऽभिधीयते। चतुर्विधाय भूतग्रामाय। उत्पत्तये स्थितये च स्रुचमुद्यच्छामीति शेषः॥ १२॥

म० नाभ्योः श्रोण्यᳩंसेषु पञ्चगृहीतं जुहोत्यक्ष्णया दक्षिणेᳩंसे श्रोण्याᳩंश्रोण्यामᳩंसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन् सिᳩंह्यसीति' (का० ५।४।१४) योऽयमुत्तरवेदेर्नाभ्याख्यो मध्यदेशस्तस्य श्रोण्यंसेषु आग्नेयैशकोणावंसौ वायव्यनैर्ऋतकोणौ श्रोणी तेषु चतुर्षु मध्ये च जुह्वां पञ्चवारं गृहीतेनाज्येन जुहुयात्। कथम्। अक्ष्णया कोणसूत्रप्रदेशेन। तद्यथा। प्रथमं दक्षिणेंऽसे तत उत्तरश्रोणौ ततो दक्षिणश्रोणौ तत उत्तरांसे ततो मध्ये एवं पञ्चसु स्थानेषु हिरण्यं निधाय तदवलोक-

यन्पञ्चभिर्मन्त्रैर्जुहुयादिति सूत्रार्थः। पञ्च यजुषां वाग्देवता। पुरा कदाचिदुत्तरवेदिदेवता केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपक्रम्यासुरानप्राप्योभयोर्देवासुरसेनयोर्मध्ये सिंहरूपं धृत्वा तस्थौ। तदयं मन्त्र आह। तदुक्तं तित्तिरिणा 'तेभ्योऽपक्रम्योत्तरवेदिः सिंहीरूपं कृत्वोभयानन्तरातिष्ठत्' इति। तदभिप्रेत्य सिंही उच्यते। हे उत्तरवेदे, त्वं सिंह्यसि सिंहरूपा भवसि तादृश्यै तुभ्यं स्वाहा हविर्दत्तम्। सिंह्यसि किंभूता। आदित्यवनिः आदित्यान् वनुते संभजति प्रीणयतीत्यादित्यवनिः। अन्यत्पूर्ववत्। सिंह्यसि ब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः ब्रह्म क्षत्रं च वनुत इति ब्राह्मणजातिक्षत्रियजात्योः प्रीणयितृत्वमत्र विशेषः। सिंह्यसि सुप्रजावाभः पुत्रपौत्रादिरूपायाः शोभनप्रजायाः संपादयित्री। रायस्पोषवनिः सुवर्णरजतादिधनपुष्टेः संपादयित्री। सिंह्यसि यजमानाय यजमानोपकारार्थं देवानावहानयेति विशेषः। 'भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्यच्छतीति' (का० ५।४।१५)। भूतेभ्यः जरायुजाण्डजादिचतुर्विधभूतग्रामप्रीत्यर्थं हे होमविशेषाज्ययुक्ते जुहूः, त्वामुद्यच्छामीति शेषः। तदाह तित्तिरिः 'भूतेभ्यस्त्वेति स्रुचमुद्गृह्णाति य एव देवा भूतास्तेषां तद्भागधेयं भवति तानेव तेन प्रीणाति' इति ॥ १२ ॥

ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृꣳह ध्रुवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृꣳह्याच्युतक्षिदसि दिवं दृꣳहाग्नेः पुरीषमसि ॥ १३ ॥

[ध्रुवः। असि। पृथिवीम्। दृꣳह। ध्रुवक्षिदितिध्रुव। क्षित्। अन्तरिक्षम्। अच्युतक्षिदित्यच्युत। क्षित्। दिवम्। अग्नेः। पुरीषम्। असि ॥ १३ ॥]

हे मध्यमपरिधे! तुम अत्यन्त स्थिर हो। तुम पृथ्वी को दृढ़ बनाओ। हे दक्षिणपरिधे! तुम अटलयज्ञ में स्थित रहने वाली हो। तुम अन्तरिक्ष को दृढ़ करो। हे उत्तर परिधे! तुम अग्नि यज्ञ में स्थित रहने वाली हो। तुम द्युलोक को दृढ़ करो। हे होमीय गुग्गुलु आदि यज्ञसम्भार! तुम अग्नि (यज्ञ) के पूर्ण करने वाले हो। (इस चतुर्थमंत्र को पढ़ कर गुग्गुल, सुगन्धितेजन (=तृण विशेष) और भेड़ के बालों के गुच्छ को वेदि के मध्य में फेंकना चाहिए) ॥ १३ ॥

उ० परिधीन्परिदधाति। ध्रुवोऽसि। यस्मादधियज्ञं ध्रुवः स्थिरः त्वमसि तस्मात् पृथिवीं दृꣳह दृढीकुरु। ध्रुवक्षित्। ध्रुवे नित्ये यज्ञे क्षियतीति ध्रुवक्षित्। यस्मात्त्वं ध्रुवक्षिदसि तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु। अच्युतक्षित्। अच्युते यज्ञे क्षियतीत्यच्युतक्षित्। यस्मात्त्वमच्युतक्षिदसि तस्माद्दिवं दृढीकुरु। संभारानुपनिवपति। अग्नेः पुरीषमसि अग्नेः पूरयितृ भवसि। 'शरीरं हैवास्य पीतदारु' इत्यादिश्रुतिः। संभाराणां शरीरपूरणात्पुरीषत्वमुपपद्यते ॥ १३ ॥

म० 'नाभिं पैतदारवैः परिदधाति पूर्ववद् ध्रुवोऽसीति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ५।४।१६)। पीतदारुर्देवदारुः तदीयैः परिधिभिरुत्तरवेदेर्मध्यदेशरूपां नाभिं परिदध्यात्पूर्ववद्दर्शपौर्णमासेष्टौ यथा पश्चिमदक्षिणोत्तरेषु तथात्रापीति सूत्रार्थः। त्रयाणां परिधयो देवताः। हे मध्यमपरिधे, त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि। अतः पृथिवीं दृंह दृढीकुरु। हे दक्षिणपरिधे, त्वं ध्रुवे स्थिरे यज्ञे क्षियति निवसति ध्रुवक्षिदसि तस्मादन्तरिक्षं दृढीकुरु। अच्युते विनाशरहिते यज्ञे क्षियति निवसतीत्यच्युतक्षित् हे उत्तरपरिधे, त्वं तादृशोऽसि तस्माद्दिवं द्युलोकं दृंह। 'अग्नेः पुरीषमिति निवपति गुग्गुलुसुगन्धितेजनवृष्णेः स्तुकाश्चोपरि शीर्षण्या अभावेऽन्या इति' (का० ५।४।१७) गुग्गुलुर्धूपद्रव्यं, सुगन्धितेजनं तृणविशेषः, वृष्णेः स्तुका अविरोमाणि। एतानि नाभौ प्रक्षिपेदिति सूत्रार्थः। हे गुग्गुलुप्रभृतिसंभारसमूह, त्वमग्नेः पुरीषं पूरकमसि। पूरयतीति पुरीषम्। 'अग्नेर्ह्येतत्पुरीषं यत्संभाराः' इति तित्तिरिः ॥ १३ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः। वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ॥ १४ ॥

[युंजते। मनः। उत। युंजते। धियः। विप्राः। विप्रस्य। बृहतः। विपश्चित इति विपः। चितः। वि। होत्राः। दधे। वयुनाविदिति वयुन। वित्। एकः। इत्। मही। देवस्य। सवितुः। परिष्टुतिः। परिस्तुतिरिति परि। स्तुतिः। स्वाहा ॥ १४ ॥]

विद्वान् एवं महान् यजमान के विद्वान् एवं महान् ऋत्विज अपने मन को यज्ञकर्म में लगाते हैं। वे अपनी बुद्धियों को भी यज्ञ कर्म में ही लगाते हैं। प्रज्ञावान् एक ब्रह्मा नाम का ऋत्विज् उन सात वषट्कर्त्ताओं को यज्ञकर्म में नियोजित करता है। सवितादेव की यह महती स्तुति या महिमा है। सवितादेव के लिए यह हविः आहुत है ॥ १४ ॥

उ० सावित्रं जुहोति। युञ्जते मनः। अधियज्ञानुवादिनी सावित्री जगती यस्मात्सवित्रा प्रसूता ऋत्विजो युञ्जते मनः मनांसि। उत युञ्जते धियः अपि च युञ्जते प्रेरयन्ति धियो वाचः। कथंभूता ऋत्विजः प्रेरयन्ति। विप्राः ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानाः। विप्रस्य प्राप्तक्रियाशक्तेः फलदानं प्रति यज्ञस्य कर्मणि ब्राह्मणस्य। श्रुतौ वैश्यक्षत्रियावपि यजमानावग्निष्टोमे दीक्षितोऽयं ब्राह्मण इत्युच्यतेऽतस्तावपि ब्राह्मणशब्देनोच्येते। बृहतो महतः। विपश्चितो मेधाविनः सर्वस्य यज्ञस्य। किंच त एव सवित्रा प्रसूता ऋत्विजः। विहोत्रा दधे विदधत इति वचनविपर्ययः। अथ होत्राः सप्त वषट्कर्तारो होत्रा इत्युच्यन्ते। 'अथ होत्राः संयाजयन्ति' इति श्रुतिः। 'सौत्येऽहनि सप्त होतारो वषट्कुर्वन्ति' तदेतदुच्यते। वयुनाविदेक इत्। वयुनं वेत्तेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा। इच्छब्द एवार्थे। सर्वेषामेवर्त्विजां मध्ये सवित्रा प्रसूतो ब्रह्माख्यः एक एव ऋत्विक्। वयुनावित् त्रिवेदज्ञानान्वितो भैषज्यं करोति। मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः। महती देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः परिष्टुतिः परिस्तवनम्। को हि नाम यज्ञं प्रेत्यर्त्विजः प्रस्तूय समाप्स्यति यज्ञम्। यज्ञो हि वृष्टिद्वारेण समस्तं जगद्बिभर्तीति सवितुर्महती स्तुतिरित्युक्तम् ॥ १४ ॥

म० अस्ति तावत्प्राचीनवंशा शाला। तस्यामाहवनीयाग्निमारभ्यैष्टिकवेदिपर्यन्तं। तस्याः शालायाः पुरतः षट्त्रिंश-

त्पददीर्घा सौमिकी वेदिर्विधेया। तद्वेद्या अग्रभागे पूर्वोक्तोत्तरवेदिः। ततः पश्चान्मध्यभागे हविर्धानाख्यो मण्डपो विधेयः। ततोऽपि पश्चात्सदोऽभिधानोदग्वंशा शाला निर्मातव्या। तस्याः स्थाने प्राचीनशालायाः पुरतो दक्षिणोत्तरभागयोर्हविर्धानसंज्ञके द्वे शकटे स्थापिते स्तः। तच्छकटद्वयं पुरतः प्रवर्त्य तदावरकत्वेन हविर्धानाख्यमण्डपो विधेयः। तच्छकटद्वयं सावित्रहोमादूर्ध्वं प्रवर्तनीयम्। तदाह तित्तिरिः 'सावित्र्यर्चा हुत्वा हविर्धाने प्रवर्तयति' इति। तं होमं विधत्ते कात्यायनः 'चतुर्गृहीतᳪं शालाद्वार्ये जुहोति युञ्जत इति स गार्हपत्योऽतः' (८।३।२९) इति। प्राचीनशालाया द्वारसमीपे पूर्वसिद्ध आहवनीयो वर्तते तस्मिन् जुहुयात्स च पूर्वमाहनीयोऽपि सन्नुत्तरवेद्याख्येऽन्यस्मिन्नाहवनीये निष्पन्ने सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूत्रार्थः। सावित्री जगती श्यावाश्वदृष्टा। विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संबन्धिनो विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो मनो युञ्जन्ति लौकिकचिन्ताभ्यो मनो निवार्य यज्ञचिन्तायां नियमयन्ति। उत धिय इन्द्रियाण्यपि यज्ञार्थेषु नियमयन्ति। कीदृशस्य विप्रस्य। बृहतो महतः। तथा विपश्चितः सर्वज्ञस्य। अधीतवेदत्वाद्बृहत्त्वमर्थाभिज्ञत्वाद्विपश्चित्त्वम्। किंभूता विप्राः। होत्राः होमकर्तारः। तदिदं विप्राणां मनोनियमनादिसामर्थ्यमेक इत् एक एव विदधे ससर्ज। किंभूत एकः। वयुनावित् 'वयुनं वेत्तेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा' (निरु० ५।१४) इति यास्कोक्तेर्वयुनं प्रज्ञां सर्वभूतानां मनोवृत्तिं वेत्तीति वयुनवित्। संहितायां दीर्घः। सर्वधीसाक्षीत्यर्थः। नन्वेकस्य सर्वसृष्टौ कथं सामर्थ्यं तत्राह। यतः सवितुः प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य परिष्टुतिः सर्वदोक्ता स्तुतिः मही महती। तथाचाथर्वणिकाः 'यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः' इति। बृहदारण्यकेऽपि 'स एव सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंच' (मा० ४।४।२४। का० ४।४।२१) इति। श्वेताश्वतराश्च 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति। यद्वास्य मन्त्रस्यार्थान्तरम्। विप्रा ऋत्विजो विपश्चितो यज्ञस्य कर्मणीति शेषः। मनो धियो वाचश्च युञ्जते प्रयुञ्जते। 'यज्ञो वै विपश्चित्' (३।५।३।११) इति श्रुतेः। किंभूतस्य विपश्चितः। विप्रस्य विशेषेण प्राति पूरयति फलमिति विप्रस्तस्य। फलदानं प्रति प्राप्तक्रियाशक्तेः। 'प्रा पूर्तौ'। तथा बृहतः महतः सर्वसाधनसंपन्नस्य। होत्रा होतारः सप्त वषट्कर्तारः विदधे विदधते स्वस्वकर्मणीति शेषः। पुरुषवचनव्यत्ययः। तन्मध्ये वयुनाविदेक इत् त्रिवेदज्ञानवान्ब्रह्माख्य एक एव। सवितुर्देवस्य मही महती परिष्टुतिः स्तवनम्। ब्रह्माद्या ऋत्विजो यत्कर्म कुर्वते तत्सवितुः प्रेरणेनैवेति सवितुर्महती स्तुतिरित्यर्थः ॥१४॥

इ॒दं विष्णु॒र्वि च॑क्रमे त्रे॒धा नि द॑धे प॒दम्। समू॑ढमस्य पाᳪं सु॒रे स्वाहा॑ ॥ १५ ॥

[इ॒दम्। विष्णुः॑। वि। च॒क्र॒मे। त्रे॒धा। नि। द॒धे। प॒दम्। समू॑ढ॒मिति॒सम्। ऊ॒ढम्। अ॒स्य। पाᳪं सु॒रे। स्वाहा॑ ॥ १५ ॥]

विष्णु ने इस सब कुछ के अतिक्रान्त किया। उसने तीन बार स्वचरण को रक्खा। उसके इस पांसुल पदन्यास में ही यह सारा प्रपञ्च विधृत है। उस विष्णु के लिए यह हविः अग्नि में आहुत है मंत्र को पढ़कर दक्षिण हविर्धान शकट के मार्ग में सोना धरकर वहीं पर अध्वर्यु आहुति देवे ॥ १५ ॥

उ० दक्षिणे वर्त्मनि हिरण्यं निधाय जुहोति। इदं विष्णुः। गायत्री वैष्णवी। इदं जगत् विष्णुर्विचक्रमे विक्रान्तवान्। सर्वप्राणिनो हि भूतेन्द्रियमनोजीवभावेनाविशतीति विष्णुः। किंच त्रेधा निदधे पदम्। पद्यते ज्ञायतेऽनेनेति पदम्। भूम्यन्तरिक्षद्युलोकेषु अग्निवायुसूर्यरूपेण त्रिधा निहितवान् पदम्। किंच समूढमस्य पाᳪं सुरे। अस्यैव विष्णोरन्यत्पदान्तरं विज्ञानघनानन्दमजमद्वैतमक्षरमित्येवंलक्षणम्, समूढमन्तर्हितमविज्ञातमकृतात्मभिः। पांसुरे। लुप्तोपममेतत्। पांसुल इव प्रदेशे निहितं न दृश्यते तत्समूढमिति द्रष्टव्यमिति वाक्यशेषः। तदुक्तम्। 'तद्विष्णोः परमं पदᳪं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्' इति ॥ १५ ॥

म० 'दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्यानसो हिरण्यं निधायाभिजुहोतीदं विष्णुरिति' (का० ८।३।३१)। दक्षिणशकटसंबन्धिदक्षिणचक्रमार्गे हिरण्यं निधाय तत्रैष होमः। विष्णुदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा। विष्णुः त्रिविक्रमावतारं कृत्वा इदं विश्वं विचक्रमे विभज्य क्रमते स्म। तदेवाह। त्रेधा पदं निदधे भूमावेकं पदमन्तरिक्षे द्वितीयं दिवि तृतीयमिति क्रमादग्निवायुसूर्यरूपेणेत्यर्थः। पांसवो भूम्यादिलोकरूपा विद्यन्ते यस्य तत्पांसुरं तस्मिन्पांसुरे अस्य विष्णोः पदे समूढं सम्यगन्तर्भूतं विश्वमिति शेषः। यद्वायमर्थः। अस्य विष्णोः पदं पद्यते ज्ञायत इति पदमद्वैताख्यं स्वरूपं समूढमन्तर्हितमज्ञातमकृतात्मभिः। कस्मिन्निव। पांसुरे इव लुप्तोपमानम्। पांसुले रजस्वले प्रदेशे निहितं यथा न ज्ञायते तद्वत्। तदुक्तं 'तद्विष्णोः परमं पदᳪं सदा पश्यन्ति सूरयः' (अध्या० ६।५) इति। स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १५ ॥

इरा॑वती धे॒नु॒मती॒ हि भू॒तᳪं सू॑यव॒सिनी॒ मन॑वे दश॒स्या। व्य॑स्कभ्ना॒ रोद॑सी विष्णवे॒ ते दा॒धर्थ॑ पृथि॒वीम॒भितो॑ म॒यूखैः॒ स्वाहा॑ ॥ १६ ॥

[इरा॑वती॒ऽइतीरा॑। व॒ती। धे॒नु॒मती॒ऽइति॑धेनु। म॒ती॑। हि। भू॒तम्। सू॒य॒व॒सिनी॑। सु॒य॒व॒सि॒नी॒ऽइति॑सु। य॒व॒सिनी॑। मन॑वे। द॒श॒स्या। वि। अ॒स्क॒भ्ना॒ः। रोद॑सी॒ऽइति॒रोद॑सी। वि॒ष्णो॒ऽइति॑। विष्णो। ए॒तेऽइत्ये॒ते। दा॒धर्थ॑। पृ॒थि॒वीम्। अ॒भि॒तः॑। म॒यूखैः॑। स्वाहा॑ ॥ १६ ॥]

हे द्यावापृथिवी ! जल या अन्य एवं गायों वाली तुम दोनों हो और यजमान के लिए अपेक्षित यज्ञ-सामानों को देने वाली हो। हे विष्णो ! तुमने अपनी किरणों से द्यावापृथिवी को स्तम्भित किया है। पृथ्वी को सर्वतः स्वकिरणों से धारण किया है। उस तुम विष्णु के लिए यह आहुति है। (मंत्र को पढ़कर उत्तर हविर्धान शकट के मार्ग में स्वर्ण धर कर उस पर प्रतिप्रस्थाता आहुति देवे ॥ १६ ॥

उ० द्वितीयस्यानसो वर्त्मनि जुहोति। इरावती। वैष्णवी त्रिष्टुप्। हे विष्णो, यस्मात्तव प्रशासनमनुकुर्वन्त्यौ द्यावापृ-

थिव्यौ इरावती सस्यवत्यौ। धेनुमती धेन्वादिभिः पशुभिः तद्वत्यौ। हिशब्दो यस्मादर्थे व्याख्यातः। एवंभूतं भूताम् अभूतामिति पुरुषव्यत्ययः। संवृत्ते इत्यर्थः। सूयवसिनी शोभनयवसवत्यौ। सुसस्यवत्यौ। मनवे यजमानाय। दशस्या दाभ्यौ यज्ञसाधनानाम्। अतः कारणात् व्यस्कभ्नाः। स्कभ्नोतिः स्तम्भनार्थः। स्तम्भितवानसि। रोदसी द्यावापृथिव्यौ एते। किंच। दाधर्थ धारयसि। पृथिवीं द्यां चेत्यध्याहारः। अभितः इतश्चेतश्च। मयूखैः रश्मिभिः। यस्मात्त्वमेवंप्रभावस्तस्मात्त्वां स्तुम इति शेषः॥ १६॥

म० 'स्रुकूस्थाल्यौ प्रतिगृह्य प्रतिप्रस्थातोत्तरस्येरावती इति पूर्ववदिति' (का० ८।३।२५) यथा दक्षिणशकटदक्षिणचक्रमार्गे अध्वर्युर्हुतवान् तथा उत्तरशकटसंबन्ध्युत्तरचक्रमार्गे प्रतिप्रस्थाता जुहुयादिति सूत्रार्थः। वैष्णवी त्रिष्टुब् वसिष्ठदृष्टा। हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ, युवामीदृश्यौ भूतं भवतम्। भवतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम्। अडभावश्छान्दसः। किंभूते युवाम्। इरावती इरावत्यौ अन्नवत्यौ सस्यवत्यौ। धेनुमती बहुधेनुयुक्ते। सुयवसिनी सुष्ठु यवसानि विद्यन्ते ययोस्ते सुयवसिनी। यवसशब्देनात्राभ्यवहार्याणि वस्तूनि। तथा मनवे दशस्या। मनुते जानातीति मनुर्ज्ञानवान्यजमानः तस्मै दशस्या दाभ्यौ यज्ञसाधनानाम्। 'दाश्ट दाने' दाशतस्ते दशस्या। असुन्प्रत्यये उपधाह्रस्वः ओविभक्तेर्यादेशश्च। एवं द्यावापृथिव्यौ संप्रार्थ्य विष्णुमाह। हे विष्णो, एते रोदसी त्वं व्यस्कभ्नाः विभज्यः स्तम्भितवानसि किंच पृथिवीं मयूखैः स्वतेजोरूपैर्नानाजीवैर्वराहाद्यनेकावतारैर्वा अभितो दाधर्थ दधर्थ सर्वतो धारितवानसि। 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः। स्वाहा तस्मै विष्णवे हविर्दत्तम्॥ १६॥

दे॒व॒श्रुतौ॑ दे॒वेष्वाघो॑षन्त॒प्राची॒ प्रेत॑मध्व॒रं क॒ल्पय॑न्ती ऊ॒र्ध्वं य॒ज्ञं न॑यतं॒ मा जि॑ह्वरतम्। स्वं गो॒ष्ठमाव॑दतं देवी दु॒र्ये आयु॑र्मा निर्वा॑दिष्टं प्र॒जां मा निर्वा॑दिष्टमत्र॑ रमेथां॒ वर्ष्म॑न्पृथि॒व्याः॥ १७॥

[दे॒व॒श्रु॒ता॒विति॑दे॒व। श्रुतौ॑। दे॒वेषु॑। आ। घो॒ष॒त॒म्। प्राची॒ऽइति॒प्राची॑। प्र। इ॒त॒म्। अ॒ध्व॒रम्। क॒ल्पय॑न्ती॒ऽइति॑क॒ल्पय॑न्ती। ऊ॒र्ध्वम्। य॒ज्ञम्। न॒य॒त॒म्। मा। जि॒ह्व॒र॒त॒म्। स्वम्। गो॒ष्ठम्। गो॒ष्ठमिति॑गो। स्थम्। आ। व॒द॒त॒म्। दे॒वी॒ऽइति॑दे॒वी। दु॒र्ये॒ऽइति॑दु॒र्ये। आयुः॑। मा। निः। वा॒दि॒ष्ट॒म्। प्र॒जामिति॑प्र। जाम्। मा। निः वा॒दि॒ष्ट॒म्। अत्र॑। र॒मे॒था॒म्। वर्ष्म॑न्। पृ॒थि॒व्याः॥ १७॥]

(प्रस्थाता के द्वारा लाई गई यजमान की पत्नी हविर्धान शकट के धुरा के दोनों छोरों को हुतशेष घृत से आलिप्त करे)। हे अक्षधुरो! देवों में विश्रुत तुम दोनों देवों के मध्य आघोषित करो—(कि यह यजमान भजन कर रहा है')! यज्ञ को सम्पन्न करते हुए तुम दोनों प्रकर्ष के साथ आगे बढ़ो। तुम दोनों के यज्ञ को ऊपर देवों में ले चलो तुम दोनों कुटिल आचरण मत करो। हे गृहस्वरूप शकटाभिमानिनि देवते! यजमान के घर के तुम गायों से सम्पन्न ही उच्चरित करो। तुम यजमान की आयु को नष्ट मत कहो। तुम उसकी सन्तान को समाप्त मत कथन करो (—क्योंकि तुम जैसा कहोगी वही हो जायगा)। तुम यहाँ पृथ्वी के श्रेष्ठ स्थान यज्ञ में रमो॥ १७॥

उ० पत्नी अक्षधुरावनक्ति। देवश्रुतौ। देवा एते धुरौ शृण्वन्ति इति देवश्रुतौ। ये युवां देवश्रुतौ ते देवेषु आघोषतम्। 'घुषिर् शब्दे'। आशब्दयतम्। वाचयति। प्राचीप्रेतम्। हे हविर्धाने प्राची प्रागञ्चने, 'इण् गतौ'। प्रइतं प्रेतं प्रगच्छतम्। अध्वरं कल्पयन्ती यज्ञं समर्थं कुर्वाणे। किंच उर्ध्वं यज्ञं नयतम्। ऊर्ध्वं स्वर्गं प्रति यज्ञं नयतम्। मा जिह्वरतम्। 'ह्वल चलने'। मा चलनं कुरुतम्। अचलितप्रतिष्ठिते युवां भवतम्। शब्दं कुर्वत्यनसि वाचयति। स्वं गोष्ठम्। हे हविर्धाने, स्वमात्मीयं गोष्ठं स्थानम्। आवदतं उच्चारयतम्। हे देवि दानादिगुणयुक्ते, हे दुर्ये गृहभूते। आमन्त्रितद्विवचनान्ते द्वे पदे। किंच आयुर्मा निर्वादिष्टम्। निरुपसर्गः कुत्सायाम्। निकृष्टमल्पं पशुधनादिरहितमायुर्मा निर्वादिष्टं मा उच्चारयतम्। प्रजां मा निर्वादिष्टम्। प्रजां निकृष्टाम् निरंशां मा उच्चारयतम्। युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादित्यभिप्रायः। नस्यस्थे करोति। अत्र रमेथाम् अस्मिन् प्रदेशे रमेथां रतिं कुरुतम्। वर्ष्मन् 'न ङिसंबुध्योः' इति निलोपाभावः। 'सुपांसुलुक्' इति सप्तम्या लोपः। पृथिव्याः॥

म० 'दक्षिणया द्वारानीता पत्नी पाणिभ्याᳪंशेषं प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति परागदेवश्रुताविति' (का० ८।३।२२) प्रतिप्रस्थात्रा समानीता पत्नी होमशेषेणाज्येनाक्षस्योभावग्रभागावभ्यादिति सूत्रार्थः। अक्षधुरौ देवते। देवेषु श्रूयते देवश्रुतौ। शृणोतेः क्विसुगागमश्च। हे देवश्रुतौ देवसभायां प्रसिद्धे अक्षधुरौ अक्षाग्रभागौ, युवां यजमानोऽयं यक्ष्यतीति देवेषु आघोषतम् उच्चध्वनिना कथयतम्। 'घुषिर् शब्दे'। 'प्राची प्रेतमिति वाचयतीति' (का० ८।४।३) हविर्धानाख्ये यदा प्रवर्तेते तदा यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः। त्रयाणां यजुषां हविर्धाने देवते। हे उभे शकटे, युवां प्राची प्राङ्मुखे प्रेतं प्रकर्षेण गच्छतम्। प्रागञ्चतस्ते प्राची। किंभूते युवाम्। अध्वरं कल्पयन्ती इदं कर्म समर्थं कुर्वाणे। किंच यज्ञमिममूर्ध्वं नयतं उपरिवर्तिदेवान्प्रति प्रापयतम्। मा जिह्वरतं मा कुटिले भवतम्। 'ह्वृ कौटिल्ये' णिजन्तस्य लुङि रूपम्। यद्वा 'ह्वल चलने' मा चलतम्। 'स्वं गोष्ठमिति च खर्जतीति' (का० ८।४।४)। प्रवर्त्यमानयोः शकटयोरक्षे खर्जति ध्वनिं कुर्वति सति स्वं गोष्ठमिति यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः। दुर्यशब्दो गृहवाची। 'गृहा वै दुर्याः' (३।५।३।१८) इति श्रुतेः। तेन गृहसदृशे शकटे लक्ष्येते। हे देवि दुर्ये गृहसदृशशकटद्वयरूपे देवते, स्वं गोष्ठं स्वकीयं गोस्थानमावदतं सर्वतः कथयतम्। योऽयमक्षशब्दस्तेन यजमानस्य गृहं बहूनां गवां यथा स्थानं भवति तथा कथयतमित्यर्थः। युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादिति भावः। किंच आयुर्मा निर्वादिष्टं यजमानस्य यावदायुरस्ति तावत्सर्वं मा

निराकार्ष्टम् । वदतेर्लुङि मध्यमद्विवचने रूपम् । यद्वा निकृष्टं पशुधनादिरहितं मा उच्चारयतम् । प्रजां मा निर्वादिष्टं यजमानस्य प्रजां पुत्रादिरूपां मा निराकार्ष्टम् । अनेनाक्षशब्देनायुःप्रजयोर्निराकरणं मा भूदिति भावः । उभयवद्धो योऽक्षः स दुष्टवाक् वरुणदेवरूपः तदाह श्रुतिः 'वरुणो वा एष दुर्वागुभयतो बद्धो यदक्षः' (३।५।३।१८) इति । तस्माच्छापरूपदुर्वाक्यपरिहारायाशीर्वादरूपं सुवाक्यमनेन मन्त्रेण प्रार्थ्यते । 'पश्चादुत्तर-वेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु मत्या वा नभ्यस्थे अभिमन्त्रयतेऽत्र रमेथामिति' (का० ८।४।५)। वेदिनिकटस्थापिते उभे शकटे अभिमन्त्रयेदिति सूत्रार्थः। हे शकटे, पृथिव्याः वर्ष्मन् वर्ष्मणि भूमेः शरीरभूतेऽत्रास्मिन्देवयजने युवां रमेथां क्रीडां कुरुतं वर्ष्मणि स्तीर्णे वा। 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९)। इति ङेर्लोपे 'न ङिसंबुध्योः' (पा० ८।२।८) इति नलोपाभावः। देवयजनस्य भूमेः शरीरत्वं तित्तिरिणोक्तम् 'वर्ष्म ह्येतत्पृथिव्या यद्देवयजनम्' इति ॥ १७ ॥

विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांꣳसि । यो अस्कभायदुत्तरꣳ सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायो विष्णवे त्वा ॥ १८ ॥

[विष्णोः । नु । कम् । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यः । पार्थिवानि । विममऽइतिवि । ममे । रजांꣳसि ॥ यः । अस्कभायत् । उत्तरमित्युत् । तरम् । सधस्थमितिसध । स्थम् । विचक्रमाण ऽइतिवि । चक्रमाणः । त्रेधा । उरुगायऽइत्युरु । गायः । विष्णवे । त्वा ॥ १८ ॥]

मैं विष्णु के वीर कार्यों का वर्णन करता हूं कि जिस विष्णु ने पृथ्वी लोकों को नाप डाला जिस विष्णु ने उत्तम सहस्थान देवलोक को स्तम्भित किया—लम्बीगति उस विष्णु ने तीन पग धरते हुए। उस तुम विष्णु के लिए यह आहुति है। (इस मंत्र को पढ़कर दक्षिण शकट की आगे की ओर लगी हुई रोकने वाली लकड़ी को भूमि पर टिकाए ॥ १८ ॥

उ० दक्षिणमुपस्तभ्नाति । विष्णोर्नुकमित्याद्यास्तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः। द्वयोरन्ते विष्णवे त्वेति यजुः। नुकमिति निपातसमुदायोऽवधारणार्थः विष्णोरेव वीर्याणि प्रवोचं ब्रवीमि। यो विष्णुः पार्थिवानि विममे पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानि विममे निर्मितवान्। रजांसि। 'लोका रजांस्युच्यन्त' इति रजःशब्दो लोकवचनः। किंच यश्च विचक्रमाणस्त्रेधा उरुगायः। उरुगमनः अस्कभायत् स्तम्भितवान्। उत्तरं द्युलोकाख्यम्। सधस्थं सहस्थानं देवानाम्। 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' इति सहशब्दस्य सधादेशः। तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचमिति संबन्धः। स्थूणमुपनिहन्ति विष्णवे त्वा। निहन्मीति शेषः ॥ १८ ॥

म० 'उत्तरेण परिक्रम्य दक्षिणमुपस्तभ्नाति विष्णोर्नुकमिति' (का० ८।४।६)। दक्षिणशकटस्याग्रं ओढुमाधारभूतं काष्ठं स्थापयेदित्यर्थः। तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभः आद्ये यजुरन्ते। विष्णवे त्वेति यजुः। नुकमित्यव्ययमवधारणार्थम्। विष्णोरेव वीर्याणि कर्माण्यहं प्रवोचं प्रब्रवीमि। प्रपूर्वस्य वचेर्लुङि रूपं वचेरुम् अडभावः। कानि कर्माणीत्याह। यो विष्णुः पार्थिवानि रजांसि पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकस्थानानि विममे निर्ममे। 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु० ४।१९) इति यास्कोक्तेः रजःशब्दो लोकवाचकः। यद्वा यः पार्थिवानि रजांसि पार्थिवपरमाणून्विममे परिगणितवान्। यश्च विष्णुरुत्तरमुपरितनं सधस्थं देवानां सहवासस्थानं द्युलोकरूपमस्कभायत् यथाधो न पतति तथा स्तम्भितवान्। सह देवाः तिष्ठन्ति यस्मिंस्तत्सधस्थम्। 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ३।६।९६) इति सहस्य सधादेशः। 'स्कम्भ रोधने'। 'क्र्यादिभ्यः श्ना'। 'हलः श्नः शानज्झौ' (पा० ३।१।८३) इति हेरनुवृत्तौ 'छन्दसि शायजपि' (पा० ३।१।८४) इति यद्यपि हौ परे श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशोऽविहितस्तथाप्यत्र 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३।१।८५) इति लङ्यपि श्नः शायजादेशे अस्कभायदिति रूपम्। कीदृशो विष्णुः। त्रेधा विचक्रमाणस्त्रिषु लोकेष्वग्निवायुसूर्यरूपेण पदत्रयं निदधानः। विपूर्वस्य क्रमतेः 'लिटः कानज्वा' (पा० ३।२।१०६) इति कानचि रूपम्। तथा उरुगायः उरुर्गायो गमनं यस्य उरुभिर्महात्मभिर्गीयत इति वा 'दक्षिणतः स्थूणामुपनिहन्ति विष्णवे त्वेति' (का० ८।४।७) हे स्थूणे काष्ठ, विष्णवे हविर्धानशकटाभिमानिविष्णुप्रीत्यर्थं त्वां निहन्मि निखनामीति शेषः ॥१८॥

दिवो वा विष्ण उत वा पृथिव्या महो वा विष्ण उरोरन्तरिक्षात्। उभा हि हस्ता वसुना पृणस्वा प्रयच्छ दक्षिणादोत सव्याद्विष्णवे त्वा॥१९॥

[दिवः । वा । विष्णोऽइतिविष्णो । उत । वा । पृथिव्याः । महः । वा । विष्णोऽइति विष्णो । उरोः । अन्तरिक्षात् । उभा । हि । हस्ता । वसुना । पृणस्व । आ । प्र । यच्छ । दक्षिणात् । आ । उत । सव्यात् । विष्णवे । त्वा ॥ १९ ॥]

हे विष्णो ! द्युलोक से या पृथ्वी से अथवा महद् एवं विस्तृत अन्तरिक्ष से तुम अपने दोनों हाथों को धन से भरो और हमें अपने दाहिने-बाएँ हाथ से प्रदान करो। तुम विष्णु के लिए यह आहुति है। (इस मंत्र को पढ़कर उत्तर की ओर खड़े हुए हविर्धान शकट की ढेकनी को टेके) ॥ १९ ॥

उ० उत्तरमुपस्तभ्नाति। दिवो वा विष्णो हे विष्णो, द्युलोकात् वा उत वा पृथिव्याः अपि वा पृथिवीलोकात्। महो वा विष्णो उरोरन्तरिक्षात् महतो वा विष्णो उरोर्विस्तीर्णाद् अन्तरिक्षलोकात्। एतेभ्यो वा त्रिभ्यो लोकेभ्यो धनमादाय अन्यतो वा यतःकुश्चित्। उभा उभौ हस्तौ वसुना धनेन पृणस्व आपूरय। तत आप्रयच्छ आभिमुख्येन देहि। दक्षिणात् आ उत सव्यात्। पञ्चम्याः तृतीयया व्यत्ययः। दक्षिणेन हस्तेन अपिच सव्येन हस्तेन। उभाभ्यां हस्ताभ्यामकृपणतया प्रयच्छेत्ययमभिप्रायः। विष्णवे त्वेति पूर्ववत्॥ १९ ॥

म० 'दिवो वेत्युत्तरं प्रतिप्रस्थातोत्तरस्थूणं पूर्ववदिति' (का० ८।४।८—९)। यथाध्वर्युर्दक्षिणशकटं मन्त्रेणोपष्टभ्य विष्णवे त्वेति स्थूणां निखातवानेवं प्रतिस्थातोत्तरशकटे कुर्यादिति सूत्रार्थः। हे विष्णो, दिवो द्युलोकादुत अपिच पृथिव्याः भूलोकात् वापिच महो महतः उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षलोकाद्वा समानीतेन वसुना द्रव्येण उभा हि हस्ता उभावपि स्वकीयौ हस्तौ पृणस्व पूरयस्व। ततो धनपूर्णाद्दक्षिणादुत सव्याद्वामाद्धस्तात् आ प्रयच्छ बहुकुरुव आवृत्य प्रकृष्टं मणिमुक्तादिधनमस्मभ्यं देहि। विष्णवे त्वेत्ययं मन्त्रः पूर्ववत् ॥ १९ ॥

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः। यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥ २० ॥

[प्र। तत्। विष्णुः। स्तवते। वीर्येण। मृगः। न। भीमः। कुचरः। गिरिष्ठाः। गिरिस्थाऽइतिगिरि। स्थाः। यस्य। उरुषु। त्रिषु। विक्रमणेष्विति वि। क्रमणेषु। अधिक्षियन्तीत्यधि क्षियन्ति। भुवनानि। विश्वा ॥ २० ॥]

वह विष्णु अपने बलवीर्य के द्वारा सर्वत्र संस्तुत होता है। वह कन्दरास्थ और सर्वत्र संचारी सिंह के समान भयंकर है। जिस विष्णु के तीन लम्बे भरे गए अङ्गों के अन्दर ही सब लोक लोकान्तर बसे हुए है। (मंत्र पढ़कर मध्य छादन को स्पर्श करे)॥ २० ॥

उ० मध्यमं छदिरालभ्य वाचयति। प्रतद्विष्णुः। उत्तरोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यद्वृत्तयोगात्। यस्य विष्णोः उरुषु महत्सु त्रिषु विक्रमणेषु लोकेषु अधिक्षियन्ति उपरि निवसन्ति। भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि। इदानीं प्रथमोऽर्धर्चः। प्रतद्विष्णुः स्तवते स विष्णुः स्तूयते। यकः स्थाने शपछान्दसः। वीर्येण वीरकर्मणा। कथं स्तूयते। मृगो न भीमः। यथा मृगः सिंहः स्तूयते। भीमः बिभेत्यस्मादिति भीमः। कुचरः कुत्सितचारी प्राणिवधजीवनः। गिरिष्ठाः पर्वतस्थानः। यद्वा हीनोपमानत्वादन्यथा व्याख्यायते। सर्वैरेतैर्मृगादिभिः पदैः इन्द्रो विशिष्यते। स हि विष्णोरुपमानं भवितुमर्हति। मृगो न। 'मृजूष् शुद्धौ'। यथा शुद्धोपहतपाप्मा इन्द्रः। भीमो भीषणः। कुचरः। क्वायं चरतीति कुचरः। कुशब्दस्य संप्रसारणं छान्दसम्। गिरिष्ठाः गिरिर्मेघः तत्र इन्द्रो वृष्ट्यर्थं तिष्ठति। अथ कौ पृथिव्यां चरतीति कुचरः मत्स्यकूर्मादिरूपेण। अथ गिरि वेदवाक्ये तिष्ठति गिरिष्ठाः। अथ देहोऽपि गिरिरुच्यते तस्मिन्नात्मत्वेन तिष्ठतीति गिरिष्ठाः ॥ २० ॥

म० 'प्रतद्विष्णुरिति वाचयति मध्यमं छदिरालभ्येति' (का० ८।४।१३)। तत् स प्रसिद्धो विष्णुः वीर्येणासाधारणवीरकर्मणा प्रस्तवते प्रस्तूयते सर्वैरिति शेषः। तदिति लिङ्गव्यत्ययः। प्रस्तवते इत्यत्र व्यत्ययेन यकः स्थाने शप्प्रत्ययः। किंभूतो विष्णुः। 'मृजूष् शुद्धौ' मार्ष्टि शोधयतीति मृगः। नोऽनर्थकः पादपूरणः। भीमः बिभेत्यस्मादसौ भीमः। 'भीमादयोऽपादाने' (पा० ३।४।७४) इति मप्रत्ययः। कुचरः कौ पृथिव्यां मत्स्यादिरूपेण चरतीति कुचरः। गिरिष्ठाः गिरि वेद- वाण्यां गिरौ देहे वान्तर्यामिरूपेण तिष्ठतीति गिरिष्ठाः। अथवा न इवार्थः। गिरिष्ठाः पर्वतस्थितः कुचरः कुत्सितचारी प्राणि- वधजीवनो भीमः भयंकरो मृगो न सिंह इव। स यथा वीर्येण स्तूयते तद्वत्। स को विष्णुरित्याह। यस्य विष्णोरुरुषु प्रभूतेषु त्रिषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपणस्थानेषु लोकेषु विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अधिक्षियन्ति अधिनिवसन्ति स स्तूयत इत्यर्थः ॥ २० ॥

विष्णो रराटमसि विष्णोः श्नप्त्रे स्थो विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ २१ ॥

[विष्णोः। रराटम्। असि। श्नप्त्रेऽइति श्नप्त्रे। स्थः। स्यूः। ध्रुवः। वैष्णवम्। विष्णवे। त्वा ॥ २१ ॥]

(दोनों हविर्धान शकटों के ऊपर बने हुए छाजन की वन्दनवार को छूकर—) तुम विष्णु (= यज्ञ) की ललाटभूता हो। (दोनों छोरों को छूकर—) तुम विष्णु के अधरोष्ठ के समान हो। (रज्जु को छूकर—) तुम विष्णु, की सन्धात्री (= जोड़ने वाली) हो। (गांठ लगाते हुए—) तुम विष्णु की स्थिरत्व हो। हे हविर्धान मण्डप! तुम विष्णु देवताक हो। मैं तुम्हें विष्णु देव के निमित्त स्पर्श करता हूँ ॥ २१ ॥

उ० रराट्यामालभ्य वाचयति। विष्णोरराटम्। विष्णोर्यज्ञस्य ललाटमसि। उत श्नप्त्यानुपस्पृश्य वाचयति विष्णोः श्नप्त्रेस्थः। विष्णोर्यज्ञस्य श्नप्त्रे सृक्किणी स्थः। ओष्ठसंधिरुच्यते श्नप्त्रशब्देन। सीव्यति। स्यूरसि। 'षिवु तन्तुसन्ताने'। सीव्यत्यनेनेति स्यूः सूचिर्वा। ग्रन्थिं करोति। विष्णोर्ध्रुवोऽसि ग्रन्थिरसि। समाप्तं स्पृशति। वैष्णवमसि विष्णुर्देवतास्य वैष्णवम्। विष्णवेर्थाय त्वामुपस्पृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

म० 'विष्णो रराटमिति रराट्यमिति'। (का० ८।४।१५) वाचयतीत्यनुवर्तते। हविर्धानाख्ये द्वे शकटे दक्षिणोत्तरभागयोः स्थापयित्वा तदावरकत्वेन परितो हविर्धानाख्यं मण्डपं कुर्यात्। स च मण्डपो विष्णुदेवताकत्वाद्विष्णुरित्युपचर्यते। विष्णोश्च मूर्तिधरस्य सर्वावयवसद्भावाल्ललाटाख्योऽवयवोऽस्ति। तद्वद्धविर्धानमण्डपस्यापि पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्मध्ये काचिद्दर्भमाला ग्रथ्यते। तां मालां तद्बन्धनाधारतिर्यग्वंशं वा संबोध्य पुरुषललाटत्वेनोपचर्यते। दर्भमयमालाधारवंश। त्वं विष्णोः विष्णुमूर्तित्वेनोपचरितस्य हविर्धानमण्डपस्य रराटमसि ललाटस्थानीयोऽसि। 'विष्णोः श्नप्त्रे स्थ इत्युच्छ्राय्याविति' (का० ८।४।१६)। उच्छ्राय्यौ रराटीप्रान्तावुपस्पृश्य वाचयेदित्यर्थः। हे रराट्यन्तौ, युवां विष्णोः विष्णुनामकस्य हविर्धानमण्डपस्य श्नप्त्रे स्थः ओष्ठसन्धिरूपे भवथः। 'द्वार्यां परिषीव्यति लस्यूजनि प्रतिहतया रज्ज्वा विष्णोः स्यूरसीति' (का० ८।४।१८)। बृहत्सूचिसमर्पितया रज्ज्वा द्वारशाखाः सीव्यतीति सूत्रार्थः। हेलस्यूजनि, त्वं विष्णोर्हविर्धानस्य स्यूरसि। सीव्यत्यनेनेति स्यूः सूचिः। 'षिवु तन्तुसन्ताने'।

क्विपि 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' (पा० ६।४।१९) इति वस्योऊडादेशः। 'विष्णोर्ध्रुवोऽसीति ग्रन्थिं करोति' (का० ८।४।१९) हे रज्जुग्रन्थे, त्वं विष्णोः हविर्धानस्य ध्रुवोऽसि ग्रन्थिर्भवसि। 'प्राग्वँशँहविर्धानं निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्यालभते' (का० ८।४।२१) प्रागग्रवंशैर्मण्डपं निर्मायानेन मन्त्रेण स्पृशेदिति सूत्रार्थः। हे हविर्धान, त्वं वैष्णवमसि विष्णुदेवताकत्वेन तत्संबन्धि भवसि। तस्माद्विष्णवे विष्णुप्रीत्यर्थं त्वा त्वां स्पृशामीति शेषः ॥ २१ ॥

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्या॒ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। आद॑दे॒ नार्य॑सी॒दम॒हꣳ रक्ष॑सां ग्री॒वा अपि॑ कृन्तामि। बृ॒हन्न॑सि बृ॒हद्र॑वा बृह॒तीमिन्द्रा॑य॒ वाचं॑ वद ॥ २२ ॥

[नारि॑। अ॒सि॒। इ॒दम्। अ॒हम्। रक्ष॑साम्। ग्री॒वाः। अपि॑। कृ॒न्ता॒मि॒। बृ॒हन्। अ॒सि॒। बृ॒हद्र॑वा॒ऽइति॑बृ॒हत्। र॑वाः। बृ॒ह॒तीम्। इन्द्रा॑य। वाच॑म्। व॒द॒ ॥ २२ ॥]

हे खोदने के काष्ठसाधन (= अभ्री)! सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं तुम्हें अश्विनी की बाहुओं और पूषा के हाथों से ग्रहण करता हूँ। तुम अभ्रिनाम वाली स्त्री हो। तुम्हारे द्वारा चार गड्ढों को खोदकर मैं राक्षसों की गर्दनों को काटे डालता हूँ। (पूर्व दिशा से प्रारम्भ करके प्रत्येक दिशा में दक्षिणशकट के नीचे चार उपरव संज्ञक गड्ढों को खोदे)। हे उपरव नाम के गर्त! तुम महान् हो। महाध्वनि करने वाले तुम बृहद्रव गर्त इन्द्र के निमित्त महाध्वनि को उच्चरित करो ॥ २२ ॥

उ० इत उत्तरं उपरवमन्त्राः प्राग्देवस्य त्वेत्यस्मान्मन्त्रात्। अभ्रिमादत्ते। देवस्य त्वेति व्याख्यातो मन्त्रः। आददे गृह्णामि। नार्यसि। नारीति प्रशस्यतेऽभ्रिः। नरस्यापत्यं स्त्री नारी। परिलिखति। इदमहम्। उपरवान् परिलिखामि। इदमहं रक्षसां यज्ञविध्वंसिनां ग्रीवा अपि कृन्तामि छिनद्मि। यथापरिलिखितं खनति। बृहन्नसि। यस्मात्त्वं हे उपरव, बृहन्महानसि कर्मणा परिमाणेन च। बृहद्रवाश्च बृहन्महत् रवोऽस्येति बृहद्रवाः। तस्माद् बृहतीं महतीमिन्द्राय वाचं वद ॥ २२ ॥

म० इत उत्तरमुपरवमन्त्रा देवस्य त्वेत्यस्मात् (का० २९) प्राक्। 'दक्षिणस्यानसोऽधः प्रउगं खनत्युपरवानभ्यादिकरोत्यवटवदिति' (का ८।४।२५)। यथा यूपस्यावटः क्रियते तथात्राप्युपरवनामकांश्चतुरो गर्तानभ्रिस्वीकारमारभ्य परिलेखनपूर्वकं कुर्यादित्यर्थः। अवटार्थमभ्रिस्वीकारमेवाह 'देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति' (का० ६।२।८)। अभ्रिशब्देन काष्ठनिर्मितं खननसाधनमुच्यते। अभ्रिर्देवता। हे अभ्रे, सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानः सन्नश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे स्वीकरोमि। त्वं तु नार्यसि खननसाधनत्वेन कर्मोपयोगित्वान्नराणां पुरुषाणामनुष्ठातॄणां संबन्धिनी भवसि। 'यूपावटं परिलिखतीदमिति' (का० ६।२।८)। य इदं चतुरोऽवटान्परिलिखामि। इदमिति। विभक्तिव्यत्ययः। अनेन परिलेखनेन रक्षसां यज्ञघ्नानां ग्रीवा अपिकृन्तामि कण्ठप्रदेशाच्छिनद्मि। बृहन्नसीति यथापरिलिखितं खनतीति' (का० ८।५।७)। आग्नेयीं विदिशमारभ्य चतसृषु विदिक्षु चतुर उपरवान्खातुं भूमिः परिलिखिता। तेन परिलेखनक्रमेणावटान्खनेदिति सूत्रार्थः। हे उपरवाख्यगर्त, त्वं बृहन्नसि महान् भवसि वर्तुलस्य गर्तस्य प्रादेशपरिमाणेन विस्तृतत्वाद्बाहुपरिमाणेन खातत्वाच्च महत्त्वम्। तथा त्वं बृहद्रवाः बृहन्महान् रवो ध्वनिर्यस्य सः। सकारान्तो रवस्शब्दः। खातुं भूमौ प्रहारे महाध्वनिर्भवतीत्यर्थः। तस्मात्त्वमिन्द्रायेन्द्रप्रीत्यर्थं बृहतीं वाचं वद प्रौढध्वनियुक्तं वाक्यं वद ॥ २२ ॥

र॒क्षो॒हणं॑ वलग॒हनं॑ वैष्ण॒वीमि॒दम॒हं तं व॑लगमुत्कि॑रामि॒ यं मे॒ निष्ट्यो॒ यम॒मात्यो॑ निच॒खाने॒दम॒हं तं व॑लग॒मुत्कि॑रामि॒ यं मे॑ समा॒नो यम॑समानो निच॒खाने॒दम॒हं तं व॑लग॒मुत्कि॑रामि॒ यं मे॒ सब॑न्धु॒र्यम॑सब॑न्धुर्निच॒खाने॒दम॒हं तं व॑लग॒मुत्कि॑रामि॒ यं मे॑ सजा॒तो यम॑सजातो निच॒खानोत्कृत्यां॑ किरामि ॥ २३ ॥

[र॒क्षो॒हण॑म्। र॒क्षो॒हन॒मिति॑रक्षः॒ऽहन॑म्। व॒ल॒ग॒हन॒मिति॑वलग॒ऽहन॑म्। वै॒ष्ण॒वीम्। इ॒दम्। अ॒हम्। तम्। व॒ल॒गम्। उत्। कि॒रा॒मि॒। यम्। मे॒। निष्ट्यः॑। यम्। अ॒मात्यः॑। नि॒च॒खाने॒ति॑नि। च॒खान॑। स॒मा॒नः। अस॑मानः। सब॑न्धु॒रिति॑स। बन्धुः॑। अस॑बन्धु॒रित्यस॑। बन्धुः॑। स॒जा॒तऽइति॑स। जा॒तः। अस॑जातः। उत्। कृ॒त्याम्। कि॒रा॒मि॒ ॥ २३ ॥]

हे स्तोतर्! राक्षसों को मारने वाली, कृत्यारूप अस्थिकेशादि को विनष्ट करने वाली और विष्णु सम्बन्धी स्तुति का उच्चारण करो। मैं उस कृत्याविशेष को खोदकर फेंके देता हूँ कि जिसे मेरे शत्रु ने अथवा मेरे अमात्य ने गाड़ा है। (मंत्र पढ़कर दक्षिणशकट के नीचे खोदे गए प्रथम गर्त को पानी से धोए और उसमें प्राप्त अस्थि-केशादि को बाहर फेंक दे)। यह मैं उस कृत्यापदार्थ को खोदकर फेंकता हूँ कि जिसे मेरे समान शत्रु ने गाड़ा है। अथवा जिसे मेरे असमान शत्रु ने गाड़ा है। (द्वितीय गर्त को साफ करना)। यह मैं उस कृत्याविशेष अस्थि-केशादि को खोदकर फेंकता हूँ कि जिसे मेरे सम्बन्धी या असम्बन्धी ने गाड़ा है। (तृतीय गर्त को साफ करना)। यह मैं उस कृत्याविशेष अस्थि-केशादि को खोद कर फेंकता हूँ कि जिसे मेरे सहोत्पन्न या असहोत्पन्न ने गाड़ा है ॥ २३ ॥

उ० किं बृहतीमेव केवलां नेत्याह। रक्षोहणम्। रक्षांसि या वागपहन्ति सा रक्षोहा तां रक्षोहणम्। 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्'। धातूपपदकालप्रत्ययनियमाच्च प्राप्नोतीति 'बहुलं छन्दसि' इति क्विप्प्रत्ययः। वलगहनम् वलगान् कृत्यविशेषान् भूमौ निखनितान् शत्रुभिर्विनाशार्थं हन्तीति वलगहा वाक्।

पूर्ववत्क्रिअत्ययः। तां वलगहनम् । वलो वृणोतेः। यस्य वधार्थं क्रियते तं रोगादिभिर्वृण्वन् आ प्रच्छादयन् गच्छतीति वलगः। वैष्णवीं विष्णुदेवत्यां वाचं वदेति संबन्धः। उत्किरति। इदमहं यत्करोमि तद्वलगं कृत्याविशेषम्। उत्किरामि उद्वपामि। यं मे निष्ट्यः। यं वलगं मे मम निष्ट्यः पुत्रः। स हि निर्गत्य शरीरात्ततो विस्तीर्णो भवति यं च अमात्यः वलगं निचखान निखनति। छन्दसि लङ्लुङ्लिटः सर्वेषु कालेषु भवन्ति। द्वितीयमुत्किरति। यं मे समानः विद्यादिभिः सदृशः। असमानः विद्यादिभिरसदृशः। शेषं व्याख्यातम्। तृतीयमुत्किरति। यं मे संबन्धुः। सबन्धुः स्वजनः। असबन्धुस्तद्विपरीतः। शेषं व्याख्यातम्। चतुर्थमुत्किरति। यं मे सजातः। सजातो भ्राता। स हि समानजन्मा भवति। असजातः असमानजन्मा भ्रातुरसदृशः। शेषं व्याख्यातम्। सर्वमुत्किरति। उत्कृत्यां किरामि उत्किरामि कृत्याम् ॥ २३ ॥

म० किंभूतां वाचम्। रक्षोहणं रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा तां रक्षोवधविषयाम्। तथा वलगहनम् वलगान् हन्तीति वलगहा ताम्। 'बहुलं छन्दसि' (पा० ३।२।८८) इति क्विप्। पराजयं प्राप्य पलायमानै राक्षसैरिन्द्रादिवधार्थमभिचाररूपेण भूमौ निखाता अस्थिकेशनखादिपदार्थाः कृत्याविशेषा वलगाः। 'वलगो वृणोतेः' (निरु० ६।२) इति यास्कः। यस्य वधार्थं क्रियते तं वृण्वन्नाच्छादयन् गच्छतीति वलगः। ते वलगा बाहुमात्रे खातास्ततस्तदुद्धारार्थमुपरवस्य तावन्मात्रखननम्। 'तान्बाहुमात्रान्खनेत्' इति श्रुतिः (३।५।४।९) तदाह तित्तिरिः 'असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु वलगान् न्यखनन् तान् बाहुमात्रे स्वविन्दन् तस्माद्बाहुमात्राः खायन्ते' इति। तथा वैष्णवीं यज्ञरक्षकस्य विष्णोः संबन्धिनीम्। ईदृशीं वाचमिन्द्राय वदेति संबन्धः। 'इदमहमित्युत्किरति यथाखातं प्रतिमन्त्रमिति' (का० ८।५।८)। येन क्रमेण चत्वारो गर्ताः खातास्तेन क्रमेण चतुर्भ्यो गर्तेभ्यः खातं मृत्तृणादिकं चतुर्भिर्मन्त्रैरुत्किरेदिति सूत्रार्थः। 'ष्ट्यै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः' नितरां स्त्यायति सङ्घातरूपेण सह वर्तते इति निष्ट्यः। यद्वा निर्गत्य शरीरात् स्त्यायति विस्तीर्णो भवतीति निष्ट्यः पुत्रादिः। यद्वा निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यः चण्डालादिः 'निसो गते' (पा० ४।२।१०४ वा० ४) इति वार्तिकेन 'निस उपसर्गाद्गतार्थे त्यप्' इति काशिकायाम्। अमाशब्दो गृहार्थः सहार्थो वा। अमा गृहे सह वा भवोऽमात्यः 'अव्ययात्त्यप्' (पा० ४।२।१०४) इति भवार्थे त्यप्। धनिकस्य स्वामिनो धनगृहादिनिर्वाहकोऽमात्यः। केनापि निमित्तेन कुपितः पुत्रोऽमात्यो वा मे मह्यं मद्वधार्थं यं वलगं निचखान निखातवान् तं वलगमहमुत्किरामि उद्वपामि उद्धृत्यान्यत्र परित्यजामि। इदंशब्दः क्रियाविशेषणम्। इदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथोद्वपामीत्यर्थः। द्वितीयमुत्किरति समानो धनकुलादिभिः सदृशः। असमानो न्यूनोऽधिको वा। अन्यत्पूर्ववत्। तृतीयमुत्किरति। सबन्धुः कुलशीलादिभिः समानो मातुलपैतृष्वसेयादिः तद्विपरीतोऽसबन्धुः। अन्यत्पूर्ववत्। चतुर्थमुत्किरति। सजातः समानजन्मा भ्राता तद्विपरीतोऽसजातः। अन्यत् पूर्ववत्। 'उत्कृत्यां किरामीति पश्चात्सर्वेभ्यः' (का० ८।५।९) इति। असाधारणैर्मन्त्रैः पूर्वोक्तक्रमेणोत्किरणं कृत्वा पश्चात्साधारणेन मन्त्रेण चतुर्भ्यो गर्तेभ्य उत्किरेदिति सूत्रार्थः। येयं कृत्या शत्रुभिरभिचरद्भिः संपादिता वलगरूपा तामुत्किरामि उद्धृत्य दूरे क्षिपामि ॥ २३ ॥

स्वराडसि सपत्नहा सत्रराडस्यभिमातिहा जनराडसि रक्षोहा सर्वराडस्यमित्रहा ॥ २४ ॥

[स्वराडितिस्व । राट् । असि । सपत्नहेतिसपत्न । हा । सत्रराडितिसत्र । राट् । अभिमातिहेत्यभिमाति । हा । जनराडितिजन । राट् । रक्षोहेतिरक्षः । हा । सर्वराडितिसर्व । राट् । अमित्रहेत्यमित्र । हा । ॥ २४ ॥]

(क्रमशः एक-एक गर्त को स्पर्श करते हुए यजमान—) हे प्रथमगर्त । तुम स्वयं राजमान और शत्रु को नष्ट करने वाले हो। हे द्वितीयगर्त । तुम सत्रराड् और अभिमानी शत्रु को नष्ट करने वाले हो। हे तृतीय गर्त । तुम जनराड् और राक्षसों के नाशक हो। हे चतुर्थगर्त । तुम सर्वराड् तथा शत्रु के नाशक हो ॥ २४ ॥)

उ० यथाखातं स्पृशति। स्वराडसि। स्वकीयमेव राज्यं यस्य सः स्वराट्। सपत्नान् शत्रून्हन्तीति सपत्नहा यस्त्वं स्वराडसि सपत्नहा च सोऽस्मानपीत्थंभूतान्कुर्विति शेषः। एवं वक्ष्यमाणेषु त्रिष्वपि मन्त्रेषु योज्यम्। सत्रराट् सत्रं द्वादशाहादि तत्र राजति सततं वा राजति सत्रराट्। अभिमातिहा अभिमातिरननुकूलः शत्रुः तं हन्ति अभिमातिहा। जनराडसि जने राजतीति जनराट्। रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा। सर्वराडसि सर्वत्र राजतीति सर्वराट्। अमित्रहा अमित्रान्हन्तीत्यमित्रहा ॥ २४ ॥

म० 'स्वराडित्यभिमर्शयति यथा खातं प्रतिमन्त्रमिति' (का० ८।५।१२)। खननक्रमेण चतुर्षु गर्तेषु यजमानहस्तस्य स्पर्शं चतुर्भिर्मन्त्रैः कारयेदिति सूत्रार्थः। चत्वारि यजूंषि औपरवाणि। तत्र प्रथमं हे प्रथमगर्त, त्वं स्वराडसि स्वेनैव राजत इति स्वराट् स्वयमेव राजमानो भवसि। अतः सपत्नहा शत्रुघाती भवेति शेषः। अथ द्वितीयं सत्रराट् सत्रेषु द्वादशाहादिषु राजत इति सत्रराट्। अभिमातिहा शत्रुघाती। अथ तृतीयं जनराट् जनेषु यजमानेषु राजत इति जनराट्। रक्षोहा यज्ञविनाशकराक्षसघाती। अथ चतुर्थं सर्वराट् सर्वेषु राजत इति सर्वराट् अमित्रहा शत्रुघाती ॥ २४ ॥

रक्षोहणो वो वलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान् रक्षोहणो वो वलगहनोऽवनयामि वैष्णवान् रक्षोहणो वो वलगहनोऽवस्तृणामि वैष्णवान् रक्षोहणौ वां वलगहना उपदधामि वैष्णवी रक्षोहणौ वां वलगहनौ पर्यूहामि वैष्णवी वैष्णवमसि वैष्णवाः स्थ ॥ २५ ॥

[रक्षोहणः । रक्षोहनऽइतिरक्षः । हनः । वः । वलगहनऽइतिवलग । हनः । प्र ।

उक्षामि । वैष्णवान् । अव । नयामि । अव । स्तृणामि । रक्षोहणौ । रक्षोहनाविति रक्षःऽहनौ । वाम् । वलगहनाविति वलगऽहनौ । उप । दधामि । वैष्णवीऽइति वैष्णवी । परि । ऊहामि । वैष्णवीऽइति वैष्णवी । वैष्णवम् । असि । वैष्णवाः । स्थ ॥ २५ ॥]

हे गर्तचतुष्टय ! विष्णु (=यज्ञ) सम्बन्धी तुम राक्षसघाती तथा कृत्याविशेष अस्थि केशादि को नष्ट करने वाले गर्तों को मैं जल से धोता हूँ विष्णु सम्बन्धी तुम राक्षसघाती एवं कृत्याविशेष अस्थि-केशादि के नाशक गर्तचतुष्टय के अन्दर विद्यमान अशुद्धजल को पृथक् करता हूँ। विष्णुसम्बन्धी तुम राक्षसघाती और कृत्याविशेष अस्थि-केशादि के नाशक गर्तचष्टय के ऊपर दर्भों को बिछाता हूँ। विष्णु सम्बन्धी तुम राक्षसघाती दो पटरों को मैं इन दो-दो गर्तों के ऊपर धरता हूँ। विष्णु सम्बन्धी तुम राक्षसघाती तथा कृत्याविशेष अस्थिकेशादि के विनाशक दोनों पटरों को मिट्टी से समाच्छादित करता हूँ। (पटरों के ऊपर कृष्णमृगचर्म को बिछाना) हे चर्म। तुम विष्णु सम्बन्धी हो। (उस बिछे हुए चर्म पर सोमरस कूटने के पत्थरों को धरना)। हे पत्थरों ! तुम विष्णु (=यज्ञ) सम्बन्धी हो ॥ २५ ॥

उ० प्रोक्षत्येतान्। रक्षोहणः रक्षसां हन्तॄन् वः युष्मान् वलगहनः वलगस्य हन्तॄन् प्रोक्षामि सिंचामि वैष्णवान् विष्णुदेवत्यान् । अपनयति। रक्षसां हन्तॄन् वः युष्मान् वलगस्य हन्तॄन् प्रति अपनयामि। अवाचीनम् अपः प्रापयामि। वैष्णवान्। अवस्तृणाति। रक्षसां हन्तॄन् युष्मान् वलगस्य च हन्तॄन् प्रति अवाचीनान्दर्भान् स्तृणामि वैष्णावान्। अधिषवणे फलके उपदधाति। रक्षसां हन्तृणी वां युवां वलगस्य हन्तृणी उपदधामि स्थापयामि। वैष्णवी विष्णुदैवत्ये। पर्यूहति। रक्षोहणौ वां पर्यूहामि परिप्रापयामि संलग्ने करोमि। व्याख्यातमन्यत्। तत्राधिषवणं चर्म निदधाति। वैष्णवमसि विष्णुदेवत्यमसि । तस्मिन् ग्राव्णः पञ्च वैष्णवाः स्थ विष्णुदेवत्या भवथ ॥ २५ ॥

म० 'प्रोक्षत्येनान् रक्षोहण इति भेदे मन्त्रावृत्तिरिति' (का०८।५।२२-२३) चतुरो गर्तान्मन्त्रेण प्रोक्षेत् । तस्य मन्त्रस्य गर्तभेदे सत्यावृत्तिः कर्तव्येति सूत्रार्थः । सप्त यजूंषि वैष्णवानि। वैष्णवान्विष्णुदेवताकान् गर्तान्वो युष्मान्प्रोक्षामि कीदृशान् । 'रक्षोहणो राक्षसहन्तॄन् वलगहनः अभिचारसाधनहन्तॄन्। 'अवनयनेऽवस्तरणे चावटवद्रक्षोहणो रक्षोहण इति' (का० ८।५।२४) । गर्तेषु प्रोक्षणशेषोदकसेचनमवनयनं दर्भैराच्छादनं संस्तरणं तयोर्द्वयोरपि क्रिययोर्गर्तभेदात्तन्मन्त्रावृत्तिर्द्रष्टव्येति सूत्रार्थः । तत्रावनयनमन्त्रः । अवनयामि सिंचामि अन्यत्पूर्ववत्। अथावस्तरणमन्त्रः । आस्तृणामि दर्भैराच्छादयामि। अन्यत्पूर्ववत्। 'तनूनुपरि कुशान्कृत्वाधिषवणे फलके द्व्यङ्गुलान्तरे प्रक्षालिते प्राची अरत्निमात्रे संतृण्णे वोपदधाति पर्यूहति च रक्षोहणौ रक्षोहणाविति' (का० ८।५।२५) ययोः फलकयोरुपरि सोमोऽभिषूयते ते द्वे अधिषवणफलके तयोरुभयोर्मध्ये द्व्यङ्गुलव्यवहिते अरत्निप्रमाणे संतृण्णे ईषद्वन्धनोपेते चतुर्णां गर्तानामुपरि स्थापयेत्। तयोः परितो मृदा छिद्रपिधानं कुर्यादित्यर्थः। तत्रोपधानमन्त्रः। यावधिषवणफलकविशेषो रक्षोहणौ रक्षसां नाशकौ वलगहनौ कृत्याविनाशकौ वैष्णवी वैष्णवौ विष्णुदेवताकौ। लिङ्गव्यत्ययः। तौ वां युवामहमुपदधामि द्वयोर्गर्तयोरुपरि एकैकं फलकं स्थापयामि। अथ पर्यूहणमन्त्रः। पर्यूहामि मृदा परितश्छादयामि। अन्यत्पूर्ववत्। 'तयोश्चर्माधिषवणं परिकृत्तᳪ सर्वरोहितं निदधाति वैष्णवमसीति' (का० ८।५।२६)। यस्मिंश्चर्मणि सोमोऽभिषूयते तच्चर्माधिषवणाख्यम् अग्रभागे छिन्नं सर्वमपि लोहितवर्णं तयोः फलकयोरुपरि स्थापयेदिति सूत्रार्थः। हे चर्म, त्वं वैष्णवमसि यज्ञरक्षकविष्णुसंबन्धि भवसि। तस्मिन् ग्राव्णः पञ्च वैष्णवाः स्थेति' (का०-८।५।२७)। निदधातीत्यनुवर्तते। तस्मिंश्चर्मणि। सोमाभिषवहेतून् पञ्च पाषाणान्स्थापयेदिति सूत्रार्थः। हे ग्रावाणः, यूयं वैष्णवाः स्थ यज्ञरक्षकविष्णुसंबन्धिनो भवथ ॥ २५ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। आददे नार्यसीदमहᳪ रक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि। यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीर्दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धन्तांल्लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

[यवः । असि । यवय । अस्मत् । द्वेषः । यवय । अरातीः । दिवे । त्वा । अन्तरिक्षाय । पृथिव्यै । शुन्धन्ताम् । लोकाः । पितृषदनाः । पितृसदना इति पितृ । सदनाः । पितृषदनम् । पितृसदनमिति पितृ । सदनम् । असि ॥ २६ ॥]

(यजमान के बराबर लम्बी एक गूलर की डाल को गाड़ने के लिए अग्नि आदि को ग्रहण करने के मंत्र) हे अभ्रे : सवितादेव की अनुज्ञा में विद्यमान मैं अश्विनौ की बाहुओं और पूषा की हाथों के द्वारा तुम्हें ग्रहण करता हूं। तुम स्त्रीभूता हो। तुम्हारे द्वारा गूलर की डाल को गाड़ने के लिए गर्त को खोदते हुए मैं राक्षसों की गर्दन तक को काट डालता हूं। हे यवधान्य ! तुम यव (पृथक् करने वाले) हो। तुम हमसे द्वेष को दूर करो। अदाताओं को हमसे दूर करो। हे गूलर की डाल के अग्रभाग। द्युलोक की प्राप्ति के निमित्त मैं तुम्हें जल से शुद्ध करता हूँ। हे मध्य भाग ! अन्तरिक्ष की प्राप्ति के लिए मैं तुम्हें जल से पवित्र करता हूं। हे मूल भाग ! पृथ्वी की प्राप्ति के निमित्त मैं तुम्हें शुद्ध करता हूं। पितृजनों के द्वारा निवास किए जाने वाले कन्नादि स्थान पवित्र होंगे। हे गर्त ! तुम पितृजनों का वास स्थल हो। (गर्त में पूर्व और उत्तर की ओर अग्रभाग करके दर्भों को बिछावे) ॥ २६ ॥

उ० इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः। अभ्रिमादत्ते। देवस्य त्वेति। व्याख्यते द्वे यजुषी। यवानावपति। यवोसि 'यु पृथग्भावे' यौतीति यवः। यस्माद्यवनक्रियायोगाद्यव इत्येतन्नामा त्वमभूः तस्मात् यवय पृथक्कुरु। अस्मत् अस्मत्तः द्वेषोऽप्रीतिः दौर्भाग्यम् यवय। अरातीः अदानानि। सौभाग्यं

दानं च प्रार्थ्यते। औदुम्बरीं प्रोक्षति। दिवे त्वा। दिवेऽर्थाय त्वां प्रोक्षामीति शेषः। अन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा। प्रथमेन यजुषा व्याख्याते यजुषी। अवटे शेषमासिञ्चति। शुन्धन्तां लोकाः। शुन्ध्यन्तामीति विकरणव्यत्ययः। दिवादिभ्यः श्यन्प्राप्नोति स न भवति। पितरो येषु लोकेषु सीदन्ति आसते पितृषदनाः। बर्हींषि प्रास्यति पितृषदनमसि। पितर एषु सीदन्तीति पितृषदनम् ॥ २६ ॥

म० इत उत्तरमौदुम्बरीमन्त्राः। 'औदुम्बरीं मिनोति यजमानमात्रीं यूपवच्छेतेऽग्नथादि करोत्यावस्तरणादिति' (का० ८।५।३०-३२)। उदुम्बरवृक्षादुत्पन्नां कांचिच्छाखां यजमानदेहमितां सदोमण्डपमध्ये निखनेत्। सा च शाखा निखननात्पूर्वं यूपवद्भूमौ शयित्वा वर्तते यूपावटखननवदभ्रिस्वीकारमारभ्य दर्भोपस्तरणपर्यन्तान्पदार्थान्मन्त्रैरेव कुर्यादिति सूत्रार्थः। यूपावटप्रदेशे 'देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायेति' (का० ६।२।८) व्याख्यातं यजुः। 'यूपावटं परिलिखतीदमहमिति' (का० ६।२।८) एतदपि व्याख्यातम्। 'यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्येति' (का० ६।२।१५)। यवदैवत्यम्। हे धान्यविशेष, त्वं यवोऽसि यौति पृथक्करोतीति यवः अस्मत् द्वेषो द्वेष्टॄन् शत्रून् द्वेषो दौर्भाग्यं वा अस्मत् अस्मत्तो यवय पृथक्कुरु। तथा अरातीः अदानानि च यवय पृथक्कुरु। अनेन सौभाग्यं धनं च प्रार्थ्यत इति भावः। 'प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति' (६।२।१५-१६)। तत्र प्रथमो मन्त्रः। हे औदुम्बर्यग्रभाग, दिवे द्युलोकप्रीत्यर्थं त्वा त्वां प्रोक्षामीति शेषः। द्वितीयः। हे मध्यभाग, अन्तरिक्षायान्तरिक्षलोकप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि। अथ तृतीयः। हे मूलभाग, पृथिव्यै पृथिवीप्रीत्यै त्वां प्रोक्षामि। 'अवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति' (का० ६।२।१७) द्वे यजुषी पित्र्ये। पितरः सीदन्ति येषु लोकेषु ते पितृषदनाः लोकाः शुन्धन्तामनेनोदकसेचनेन शुद्धा भवन्तु। खननेनोत्पन्नस्य क्रौर्यस्य शान्त्यर्थमिदमुदकसेचनम्। तदाह तित्तिरिः 'क्रूरमिव वा एतत्करोति यत्खनति यत्पयोऽवनयति शान्त्यै तदिति'। 'बर्हीᳪंषि प्रास्युदञ्चि च प्रास्यति पितृषदनमसीति' (का० ६।२।१८)। तस्मिन्नवटे प्रागग्रानुदगग्रांश्च दर्भानास्तृणातीति सूत्रार्थः। पितरः सीदन्त्युपविशन्ति यस्मिन् तत्पितृषदनम्। हे बर्हिः, त्वं पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

उद्दिवᳪंस्तभानान्तरिक्षं पृण दृᳪंहस्व पृथिव्यां द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणा। ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पोषवनि पर्यूहामि। ब्रह्म दृᳪंह क्षत्रं दृᳪंहायुर्दृᳪंह प्रजां दृᳪंह ॥ २७ ॥

[उत्। दिवम्। स्तभान। आ। अन्तरिक्षम्। पृण। दृᳪंहस्व। पृथिव्याम्। द्युतानः। त्वा। मारुतः। मिनोतु। मित्रावरुणौ। ध्रुवेण। धर्म्मणा। ब्रह्मवनीतिब्रह्म वनि। त्वा। क्षत्रवनीतिक्षत्र वनि। रायस्पोषवनीतिरायस्पोष वनि। परि। ऊहामि ॥ ब्रह्म। दृᳪंह। क्षत्रम्। आयुः। प्रजामितिप्र जाम् ॥ २७ ॥]

(गूलर की डाल को गर्त में रोपना) हे शाख तुम द्युलोक को रोको। हे मध्यभाग। तुम अन्तरिक्ष को भरो। हे मूलभाग। तुम पृथ्वी को दृढ़ बनाओ। हे डाल। द्योतमान वायु तुम्हें गर्त में रोपण करें अपने धारकधर्म के द्वारा मित्र-वरुणभी तुम्हें गर्तमें रोपित करें ब्राह्मण को प्रीणित करने वाली, क्षत्रिय को प्रीणित करने और धन अन्न को देनेवाला तुम्हें मैं गर्तमें आरोपित करताहूं। हेशाख तुम ब्राह्मण को दृढ़बनाओ, क्षत्रिय को दृढ़ बनओ। आयु को दृढ़ बनो और यजमान की सन्तान को दृढ़ बनाओ ॥ २७ ॥

उ० उच्छ्रयति। उद्दिवᳪंस्तभान। दिवं द्युलोकं स्तम्भय। आअन्तरिक्षं पृण 'पृ पालनपूरणयोः'। आपृण आपूरयान्तरिक्षम्। दृᳪंहस्व पृथिव्याम्। द्वितीयार्थे सप्तमी। दृढीकुरु पृथिवीम्। यद्वा पृथिव्यामवस्थिता पृथिवीं दृढीकुरु। मिनोति। द्युतानः त्वा। द्युतानो दीप्यमानः त्वां मारुतो वायुः मिनोतु। 'डुमिञ् प्रक्षेपणे'। प्रक्षिपतु। मित्रावरुणौ च मिनुतां ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन। पर्यूहति ब्रह्मवनि। 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' इतीन्प्रत्ययः। ब्रह्म वनोति ब्रह्मवनि। अविभक्तिको निर्देशः। क्रियाविशेषणतया पर्यूहणाविशेषणतया वा नपुंसकलिङ्गत्वम्। ब्रह्मवनि त्वाम्। क्षत्रवनि त्वाम्। क्षत्रं वनोति क्षत्रवनि। एवं रायस्पोषवनि त्वाम्, धनपोषवनि त्वां पर्यूहामि। ऊह वितर्के परिपूर्वः पूरणार्थः। पर्यूषति। ब्रह्मादीनि दृᳪंह दृढीकुरु। ब्रह्म इति व्याख्यातम् ॥ २७ ॥

म० 'उद्दिवमित्युच्छ्रयतीति' (का० ८।५।३३) उच्छ्रयणमूर्ध्वत्वेन स्थापनम्। पञ्च यजूंष्यौदुम्बरीदेवत्यानि हे औदुम्बरि, त्वं दिवं द्युलोकमुत्तभान स्तम्भय ऊर्ध्वः सन् यथा न पतति तथा कुर्वित्यर्थः। अन्तरिक्षं पृण पूरय। पृथिव्यां दृंहस्व दृढा भव। पृथिव्यामिति सप्तमी द्वितीयार्थे। पृथिवीं दृढीकुरु। 'द्युतान इति मिनोतीति' (का० ८।५।३४)। शाखां गर्ते प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः। हे औदुम्बरि, द्युतानः दीप्यमानो मारुतो वायुः ध्रुवेण स्थिरेण धर्मणा धारणेन त्वां मिनोतु गर्ते प्रक्षिपतु 'डुमिञ् प्रक्षेपे स्वादिः'। तथा मित्रावरुणौ देवौ ध्रुवेण त्वां प्रक्षिपतामिति शेषः। 'पर्यूहणाद्योपसेचनान्तक्रत्वेति' (का० ८।५।३५)। पर्यूहणमारभ्योपसेचनपर्यन्तं यथा यूपे कृतं तथात्रापि कुर्यादित्यर्थः। तत्र यूपस्थाने 'ब्रह्मवनि त्वेति पाᳪंसुभिः पर्यूहतीति' (का० ६।३।१०)। हे औदुम्बरि, त्वा त्वां पर्यूहामि परितो मृत्तिकां क्षिपामि। किंभूतां त्वाम्। ब्रह्मवनि ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वनति संभजत इति ब्रह्मवनिः। क्षत्रं क्षत्रियजातिं वनतीति क्षत्रवनिः। रायो धनस्य पोषं पुष्टिं वनतीति रायस्पोषवनिः। सर्वत्र 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति विभक्तेर्लुक्। 'ब्रह्म दृᳪंहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूपतीति' (का० ६।३।११)। परितो दृढीकुर्यादिति सूत्रार्थः। हे औदुम्बरि, ब्रह्म ब्राह्मणजातिं क्षत्रं क्षत्रियजातिमायुः जीवनं प्रजां पुत्रादिरूपां च दृंह दृढीकुरु ॥ २७ ॥

ध्रुवासि ध्रुवोऽयं यजमानोऽस्मिन्नायतने प्रजया पशुभिर्भूयात्। घृतेन द्यावापृथिवी पूर्येथामिन्द्रस्य छदिरसि विश्वजनस्य छाया ॥ २८ ॥

[ध्रुवा । असि । ध्रुवः । अयम् । यजमानः । अस्मिन् । आयतनऽइत्या । यतने । प्रजयेतिप्र । जया । पशुभिरितिपशु । भिः । भूयात् ॥ घृतेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । पूर्येथाम् । इन्द्रस्य । छदिः । असि । विश्वजनस्येतिविश्व । जनस्य । छाया ॥ २८ ॥]

हे शाख ! तुम दृढ़ आरोपिता हो। यह यजमान अपने घर में प्रजा तथा पशुओं से परिपुष्ट होवे। (डाल में द्विशाखस्थल पर आहुति देकर) घृत से द्यावापृथिवी को पूरित करो। (इस गूलर की शाखा को गाड़कर उसके ऊपर मण्डप बनावे। मण्डप बनाने के लिए शाखा के ऊपर एक चटाई की छाजन छावे)। हे छाजन्। तुम इन्द्र की छाजन हो। तुम यजमान-ऋत्विजादि की छाया करने वाली हो ओ ॥ २८ ॥

उ० आलभ्य वाचयति। ध्रुवासि। यथा त्वं ध्रुवासि स्थिरासि एवमयं यजमानो ध्रुवः शाश्वतः अस्मिन्नायतने अस्मिँल्लोके प्रजया वा पशुभिर्वा भूयात्। विशाखे जुहोति। घृतेन द्यावापृथिवी घृतेनानेन हे द्यावापृथिव्यौ युवां पूर्येथाम्। सदसि छदिरधि निदधाति। इन्द्रस्य छदिर्भवसि। सर्वजनानां छाया। 'विश्वगोत्रा ह्यस्मिन् ब्राह्मणा आसत' इति श्रुतिः ॥ २८ ॥

म० 'ध्रुवासीति वाचयत्यौदुम्बरीमालम्भ्येति' (का० ८। ५। ३५)। आलम्भनं स्पर्शनम्। हे औदुम्बरि, त्वं ध्रुवासि स्थिरा भवसि। त्वमिवायं यजमानोऽस्मिन्नायतने स्वकीये गृहे ध्रुवो भूयात् प्रजया पुत्रादिकया पशुभिः गवादिभिश्च सह स्थिरोऽस्तु। 'स्रुवेण विशाखे जुहोति घृतेनेति' (का० ८। ५। ३७)। औदुम्बर्या विशाखे यस्मिन्प्रदेशे द्विधा शाखोत्पत्तिस्तत्र जुहुयादिति सूत्रार्थः। हूयमानेनानेन घृतेन द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्येथां पूरिते भवताम्। 'इन्द्रस्य छदिरिति मध्यमं छदिरारोपयति' (का० ८। ६। १०) औदुम्बरीनिखननादूर्ध्वं सदोनामकं मण्डपं निर्माय तस्योपरि प्रावरणाय मध्यं कटमारोपयेदिति सूत्रार्थः। छदिःशब्देन तृणनिर्मितः कट उच्यते। हे तृणमय कट, त्वमिन्द्रस्य छदिरसि इन्द्रसंबन्धी कटो भवसि। अतस्त्वं विश्वजनस्य छाया भवेति शेषः। सदोमध्यवर्तिनः सर्वजनस्य यजमानर्त्विग्रूपस्य प्राणिनः प्रावरणाय छाया भवेरित्यर्थः। सदस इन्द्रदेवताकत्वेन तदीयच्छदिष इन्द्रसंबन्धित्वम् ॥ २८ ॥

परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः। वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ २९ ॥

[परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः । वृद्धायुमितिवृद्ध । आयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ २९ ॥]

हे स्तुतियों के द्वारा प्राप्य इन्द्र ! यह हमारी स्तुतियाँ चारों ओर से तुम्हें समाच्छन्न करें। हे इन्द्र ! तुम वर्धनशील एवं प्रीतिमयी स्तुतियाँ प्रीतिकारीणी होवें ॥ २९ ॥

उ० परिश्रयति। परि त्वा अनुष्टुबैन्द्री अनिरुक्ता। परिभवन्तु परिगृह्णन्तु त्वां हे गिर्वणः,'इन्द्रो वै गिर्वा' इति श्रुतिः। गिरो वाचः इमा ऋग्यजुःसामलक्षणाः। विश्वतः सर्वतः। कथंभूतं त्वां परिगृह्णन्तु। वृद्धायुम् वृद्धा आयवो मनुष्या ऊरुलक्षणा यस्य स तथोक्तः। यद्वा वृद्धायुरिति समानाधिकरणः। वृद्धश्चायुश्च महामनुष्य इत्यर्थः। अनुवृद्धयः सवनक्रमेणानुवृद्धा वाचः। किंच जुष्टा भवन्तु त्वां परिगृह्णानाः त्वया परिसेविता भवन्तु। प्रीतिकरा जुष्टयः ॥ २९ ॥

म० 'परि त्वेति परिवार्येति' (का० ८। ६। १२) परितः कुड्यवदावरणं कृत्वेति सूत्रार्थः। ऐन्द्र्यनुष्टुबनिरुक्ता मधुच्छन्दो दृष्टा। गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयो भजनीयो गिर्वण इन्द्रः सदोऽभिमानी। हे गिर्वण इन्द्र, स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरः त्वा त्वां विश्वतः सर्वतः कटरूपेण परिभवन्तु परिगृह्णन्तु। किंभूतं त्वाम्। वृद्धायुं वृद्धा आयवो मनुष्या यजमानादयो मरुतो वा यस्य तम्। यद्वा वृद्धः श्रेष्ठश्चासावायुश्च तं महामनुष्यम्। किंभूताः गिरः। अनुवृद्धयः अनु सवनक्रमेण वृद्धिर्यासां ताः शनैः प्रातःसवनं तत उच्चैर्माध्यन्दिनं सवनं तारस्वरेण तृतीयं सवनमिति क्रमः। किंच जुष्टयोऽस्मत्स्तवास्तव जुष्टाः प्रियाः भवन्तु 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' जोषणं जुष्टिः ॥ २९ ॥

इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य ध्रुवोऽसि। ऐन्द्रमसि वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

[इन्द्रस्य । स्यूः । असि । ध्रुवः । ऐन्द्रम् । वैश्वदेवमितिवैश्व । देवम् ॥ ३० ॥]

हे बन्धनरज्जे ! तुम इन्द्र की बन्धिक हो। हे ग्रन्थि ! तुम इन्द्र की स्थिर कर्मी हो। हे मण्डप। तुम इन्द्रसम्बन्धी हो। (हविर्धान मण्डप के वायव्यकोण के उत्तरभाग में आग्नीध्र नाम के अग्नि स्थान को बनाकर उसका स्पर्श करे) हे अग्नीध्रस्थल ! तुम विश्वेदेवों सम्बन्धी हो ॥ ३० ॥

उ० परिषीवनग्रन्थिकरणाभिमर्शनानि सदसः इन्द्रोपलक्षितानि भवन्ति। आग्नीध्रं स्पृशति। वैश्वदेवमसि ॥ ३० ॥

म० 'परिषीवणग्रन्थ्यभिमर्शनान्यैन्द्रैरिति' (का०८।६।१२) इन्द्रदेवताकैस्त्रिभिर्मन्त्रैः परिषीवणादित्रयं कुर्यादिति सूत्रार्थः। तत्र प्रथमः। हे रज्जो, त्वमिन्द्रस्य सदोऽभिमानिदेवस्य संबन्धिनी स्यूः सीवनमसि। सीव्यतेऽनया सा स्यूः क्विप् छ्वोः, शूडनुनासिके च' (पा० ६।४।१९) इति ऊडादेशः। द्वितीयः। हे ग्रन्थे, त्वमिन्द्रसंबन्धी भूत्वा ध्रुवः स्थिरो भवसि। अथ तृतीयः। हे सदः, त्वमिन्द्रसंबन्धि भवसि। 'हविर्धानापरान्तमुत्तरेणाग्नीध्रमग्न्यगारद्वारसन्तर्वेद्यर्धं भूयः सर्वं वा निष्टाप्य वैश्वदेवमसीत्यालभते' (का० ८।६।१३—१४) इति हविर्धानमण्डपस्थापरान्तो वायव्यकोणस्तस्योत्तरभागे किंचिदाग्नी-

प्रनामकाग्निस्थानं कृत्वा तस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः। हे आग्नीध्र, त्वं सर्वदेवसंबन्धि भवसि ॥ ३० ॥

विभूरसि प्रवाहणो वह्निरसि हव्यवाहनः। श्वात्रोऽसि प्रचेतास्तुथोऽसि विश्ववेदाः ॥ ३१ ॥

[विभूरितिविऽभूः। असि। प्रवाहणः। प्रवाहनऽइतिप्र। वाहनः। वह्निः। हव्यवाहनऽइतिहव्य। वाहनः। श्वात्रः। प्रचेताऽइतिप्र। चेताः। तुथः। विश्ववेदाऽइतिविश्व। वेदाः। ॥ ३१ ॥]

(अग्नि को धरने के लिए मिट्टी की बनी हुई वेदियों का नाम धिष्ण्य है। एक-एक धिष्ण्य के दो-दो नाम होते हैं—) हे आग्नीध्रीय धिष्ण्ये ! तुम विभु और प्रवाहरण (—जिसके उत्तर-दक्षिण में ऋत्विज् जाएँ, वह) नाम वाली हो। हे होतृ घृष्ण्ये ! तुम वह्नि तथा हव्यवाहन नाम वाली हो। हे मैत्रावरुण धिष्ण्ये। तुम श्वात्र (शीघ्रगति मित्र) तथा प्रचेता (प्रकृष्ट ज्ञान वरुण) नाम वाली हो। हे ब्राह्मणच्छंसिधिष्ण्ये ! तुम (ब्रह्म या यजमान) और विश्ववेदा नाम वाली हो ॥ ३१ ॥

उ० अत उत्तरं षोडश धिष्ण्यमन्त्राः। तत्र श्रुतिः 'ते वै द्विनामानो भवन्तीति'। आग्नीध्रं विभूरसि प्रवाहणः। विभवतीति विभूः। प्रवाहयति गमयतीति प्रवाहणः। तस्य हि दक्षिणत उत्तरतश्च ऋत्विजो गच्छन्ति। यस्त्वं विभूश्च नामतः प्रवाहणश्चासि तं त्वां स्थापयामीति शेषः। एवमुत्तरेष्वपि योज्यम्। होतुर्धिष्ण्यम्। वह्निरसि हव्यवाहनः प्रशास्तुः। श्वात्रः श्वु क्षिप्रमततीति श्वात्रः। प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः। ब्राह्मणाच्छंसिनः। तुथोसि विश्ववेदाः। 'ब्रह्म वै तथः' इति श्रुतिः विश्ववेदाः सर्वज्ञः सर्वधनो वा ॥ ३१ ॥

म० इत उत्तरं षोडश धिष्ण्यमन्त्राः। तदाह 'धिष्ण्याग्निवपत्युद्धतावोक्षिते पुरीषं निवपति स्फ्येनान्वारब्ध उदङ् उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ८।६।१५)। अग्नीनामाश्रयभूता मृदा निर्मिताः स्वल्पवेदिका धिष्ण्यान्युच्यन्ते। 'आग्नीध्रीयं पूर्वमिति' (का० ८।६।१६)। विभूशब्दप्रवाहणशब्दावाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामनी। 'ते वै द्विनामानो भवन्ति' (३।६।२।२४) इति श्रुतेः। अष्टयजुषां धिष्ण्या अग्नयो देवताः। हे आग्नीध्रीय धिष्ण्य, त्वं विभूः प्रवाहणश्चासि। विविधं भवतीति विभूः एतस्मादेव धिष्ण्यादितरधिष्ण्येष्वग्निविहरणादेतस्य विभुत्वम्। प्रवाहयतीति प्रवाहणः। तस्य हि दक्षिणोत्तरत ऋत्विजो गच्छन्ति। हविषः प्रवाहयितृत्वाद्वा प्रवाहणत्वम्। धिष्ण्यगतानग्नीन् प्रत्यन्ये देवा ऊचुः प्रत्येकं स्वं नामधेयं संपादयतेति। तदाह तित्तिरिः 'तान् देवा अब्रुवन् द्वे द्वे नामनी कुरुतेति'। मैत्रावरुणहोतृब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्टृच्छावाकानां धिष्ण्यान् सदसि कुर्यात्। तदाह 'षट् सदसि प्रत्यङ्मुखो द्वारमपरेण होतुर्दक्षिणपूर्वेणौदुम्बरीं मैत्रावरुणस्य होतृधिष्ण्यमुत्तरेण चतुरः समान्तरान्ब्राह्मणाच्छंसिपोतृनेष्ट्राच्छावाकानामिति' (का० ८।६।१८—२१): होतुर्धिष्ण्यं हे होतृधिष्ण्य, वह्निर्हव्यवाहनश्चासि। वहति यज्ञकर्म निर्वहतीति वह्निः। हव्यं वहति देवान् प्रति प्रापयतीति हव्यवाहनः। यथाग्नीध्रीयधिष्ण्यस्य नामद्वयमुक्तं तथा होत्रादिधिष्ण्यानामपि बोध्यम्। मैत्रावरुणधिष्ण्यं हे मैत्रावरुणधिष्ण्य, त्वं श्वात्रः प्रचेताश्चासि श्वु क्षिप्रमततीति श्वात्रो मित्रः। प्रकृष्टे चेतो ज्ञानं यस्य स प्रचेताः वरुणः तद्रूपोऽसि। ब्राह्मणाच्छंसिनः हे ब्राह्मणाच्छंसिधिष्ण्य, त्वं तुथो विश्ववेदाश्चासि। 'ब्रह्म वै तुथः' (४।३।४।१५) इति श्रुतेः ब्रह्मरूपोऽसि। विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः। यद्वा तुथशब्देन देवान्प्रति दक्षिणानां विभागकर्ता पुरुष उच्यते। तदाह तित्तिरिः। तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति ॥ ३१ ॥

उशिगसि कविरङ्घारिरसि बम्भारिरवस्यूरसि दुवस्वान् शुन्ध्यूरसि मार्जालीयः सम्राडसि कृशानुः परिषद्योऽसि पवमानो नभोऽसि प्रतक्वा मृष्टोऽसि हव्यसूदन ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः ॥ ३२ ॥

[उशिक्। कविः। अङ्घारिः। बम्भारिः। अवस्यूः। दुवस्वान्। शुन्ध्यूः। मार्ज्जालीयः। सम्राडितिसम्। राट्। कृशानुः। परिषद्यः। परिसद्यऽइतिपरि। सद्यः। पवमानः। नभः। प्रतक्वेतिप्र। तक्वा। मृष्टः। हव्यसूदनऽइतिहव्य। सूदनः। ऋतधामेत्यृत। धामा। स्वर्ज्योतिरितिस्वः। ज्योतिः ॥ ३२ ॥]

हे पोतृधिष्ण्ये ! तुम उशिक् एवं कवि नाम वाली हो। हे नेष्टृधिष्ण्ये ! तुम अंघारि (= पापों को नाश करने वाली) तथा बम्भारि (= अन्नधन से भरने वाली) नाम वाली हो। हे अच्छावाकधिष्ण्ये ! तुम अवस्यु (—अन्नकाम) और दुवस्वान् (= हविष्मान्) नाम वाली हो। (इन धिष्ण्या वेदियों के अनन्तर उत्तरवेदि के दक्षिणभाग में मार्जालीय वेदि बनाई जाती है) हे मार्जालीय वेदि ! तुम शुन्ध्यु (शोधक) और मार्जालीय संज्ञक हो। हे उत्तरवेदिगत आहवनीय ! तुम सम्राट् एवं कृशानु संज्ञक हो। हे बहिष्पवमान देश ! तुम परिषद्य (= ऋत्विजों की परिषद के बैठने के योग्य) और पवमान संज्ञक हो। हे चात्वाल ! तुम नभ एवं प्रतक्वा नाम वाले हो। हे शामित्र (= पशु को मारने के यज्ञस्थान) ! तुम मृष्ट और हव्यसूदन (= पशु के हवनीय अंगों को पकाने के स्थान) हो। हे गूलरशाख ! तुम ऋतधाम (= सामगान के निमित्त बैठने के स्थान) तथा स्वर्ज्योति नाम वाले हो ॥ ३२ ॥

उ० पोतुः। उशिगसि कविः। 'वश कान्तौ'। तस्य कृतसंप्रसारणस्योशिक्। कान्तोसि। कविः क्रान्तदर्शनः। नेष्टुः। अङ्घारिरसि बम्भारिः। अंहःशब्दः पापवचनः। तस्य हकारस्य घकारश्छान्दसः। तस्यारिः अङ्घारिः बम्भारिः। 'डुभृञ् धारणपोषणयोः'। भर्ता। अच्छावाकस्य। अवस्यूरसि दुवस्वान्। अवसमन्नं तदिच्छति क्विप ऊप्रत्यय औणादिकः। स हि पुरोडाशशकलमिच्छति। दुवस्वान् दुव इति हविर्नाम। दुवस्वान् हविष्मान्। अच्छावाको हि पुरोडाशशकलं लभते। मार्जालीयः शुन्ध्यू-

रसि। शोधनः मार्जालीयः। 'मृजूष् शुद्धौ'। तत्र हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते। इत उत्तरमनुदिशति आहवनीयम्। सम्राडसि। सम्राट् संगतदीप्तिः। कृशानुः कृशो यजमानः पयोव्रतैरुपत्नीणः एनमनुगच्छतीति कृशानुः बहिष्पवमानदेशः। परिषद्योसि पवमानः। परिषदनीयः उद्गातृप्रभृतिभिः पवमानः। प्रसिद्धया चात्वालम्। नभोसि प्रतक्वा न भातीति नभः। यद्वा नभ आकाशः आकाशरूपः। प्रतक्वा तक्वतिर्गत्यर्थः। प्रदक्षिणमेनं तकन्ति निर्गच्छन्ति ऋत्विजः स शामित्रदेशः। मृष्टोसि हव्यसूदनः। मृष्टो मृष्टकारी। श्रृतं हविर्मृष्टं भवति। हव्यसूदनः। सूदः सूपकार उच्यते। हविषः पक्ता। औदुम्बरी ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः। ऋतो यज्ञस्तस्य धाम स्थानं जन्म वा। तत्र हि उद्गातारो यज्ञस्य कारणभूतास्तिष्ठन्ति। जनयन्ति वा यज्ञम्। स्वर्ज्योतिः आदित्यज्योतिः॥ ३२॥

म० पोतुः। हे पोतृधिष्ण्य, त्वमुशिक् कमनीयः कविः विद्वांश्चासि। नेष्टुः अङ्घस्यांहसः पापस्यारिरङ्घारिः। बिभर्तीति बम्भारिः त्वं तद्रूपोसि हे नेष्टृधिष्ण्य। दिवि सोमरक्षकौ द्वावङ्घारिबम्भारी। तथा च सोमरक्षकमन्त्रे स्वानभ्राजाङ्घारे बम्भारे (अध्या० ४ क० २७) इत्याम्नातम्। अच्छावाकस्य। हे अच्छावाकधिष्ण्य, त्वमवस्यूः दुवस्वान् चासि। अवोऽन्नमिच्छतीत्यवस्युः। 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इति क्यजन्तादुप्रत्ययः दीर्घश्छान्दसः औणादिक ऊप्रत्ययो वा। दुवोऽस्यास्तीति दुवस्वान्हविष्मान्। दुव इति हविर्नाम। अच्छावाको हि पुरोडाशभागं लभते। एवं होत्रादिधिष्ण्यान्सदसि निर्माय वेदेर्दक्षिणभागे मार्जालीयं निर्माति। तदाह 'आग्नीध्राद्दक्षिणाᳫं संप्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखो मार्जालीयमिति' (का० ८।६।२१)। शुन्धयतीति शुन्ध्यूः। मार्ष्टीति मार्जालीयः। तत्र हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते। 'सदोद्वारं पूर्वेण तिष्ठन्ननुदिशत्याहवनीयबहिष्पवमानदेशचात्वालशामित्रौदुम्बरीब्रह्मासनशालाद्वार्यप्रजाहितान् सम्राडसीति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ८।६।२३)। सदोद्वारस्य पूर्वभागेऽवस्थायाहवनीयादीन् सम्राडसीत्याद्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशेदिति सूत्रार्थः। तत्रादावाहवनीयम्। हे उत्तरवेदिगताहवनीय, त्वं सम्राट् कृशानुश्चासि। बहुविधाहुत्याधारत्वेन सम्यग्राजत इति सम्राट्। पयोव्रतादिभिः कृशं क्षीणं यजमानमनुगच्छतीति कृशानुः। बहिष्पवमानदेशम् हे बहिष्पवमानदेश, त्वं परिषद्यः। पवमानश्चासि। स्तोतुं समेता ऋत्विजः परिषत् तद्योग्यः परिषद्यः अत एव शुद्धत्वात्पवमानः। चात्वालं हे चात्वाल, त्वं नभोसि खनने छिद्ररूपत्वादाकाशः, न भातीति वा। तथा प्रतक्वा प्रदक्षिणं तकन्ति गच्छन्ति ऋत्विजो यत्र स प्रतक्वा। तकतिर्गत्यर्थः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति वनिप्। शामित्रम् पशुविशसनप्रदेशः शामित्रशब्देनोच्यते। हे शामित्र, त्वं मृष्टोऽसि पशुविशसनस्य विहितत्वेनाशुद्धिहेतुत्वाभावात्सत्यपि विशसने शुद्धोऽसि। यद्वा मृष्टः श्रृतत्वान्निष्टः पक्वं हविर्मृष्टं भवति। तथा हव्यस्य हृदयजिह्वादिरूपस्य हविषः सूदनः पाकहेतुश्चासि। औदुम्बरीम् हे औदुम्बरि, त्वमृतधामा ऋतं सामगानं धामोपवेशनस्थानं यस्याः सा। 'औदुम्बरीᳫं स्पृष्ट्वोद्गायति' इत्युक्तेः। स्वर्ज्योतिः उन्नतत्वेन स्वर्गे प्रकाशकः यद्वा सूर्यज्योतिः॥३२॥

समुद्रोऽसि विश्वव्यचा अजोऽस्येकपादहिरसि बुध्न्यो वागस्यैन्द्रमसि सदोऽस्यृतस्य द्वारौ मा मा सन्ताप्तमध्वनामध्वपते प्र मा तिर स्वस्ति मेऽस्मिन्पथि देवयाने भूयात्॥ ३३॥

[समुद्रः। विश्वव्यचाऽइतिविश्व। व्यचाः। अजः। एकपादित्येक। पात्। अहिः। बुध्न्यः। वाक्। ऐन्द्रम्। सदः। ऋतस्य। द्वारौ। मा। मा। सम्। तातम्। अध्वनाम्। अध्वपतऽइत्यध्वपते। प्र। मा। तिर। स्वस्ति। मे। अस्मिन्। पथि। देवयानऽइतिदेव। यानें। भूयात्॥ ३३॥]

हे ब्रह्मा के आसन। तुम समुद्र तथा विश्वव्यचा (समस्त यज्ञ को कृत-अकृत प्रत्यवेक्षण के द्वारा व्याप्त करने वाले ब्रह्मा के बैठने के आसन) हो। हे प्राचीनवंशशालाद्वार के निकट विद्यमान अग्ने। तुम 'अज एकपाद' हो। हे प्रजाहित अग्ने। तुम 'अहिबुध्न्य' (=अहीयमान तथा मूलभूत) हो। हे सद (=मण्डप)। तुम वाक् (=वाणी के द्वारा कर्म किए जाने के स्थान) हो। तुम इन्द्र सम्बन्धी हो। तुम सद (=मडप) हो। हे यज्ञ के द्वार पर स्थित गूलर की दो शाखाओं! यज्ञ की द्वार भूता तुम दोनों मुझे सन्तप्त मत करो। हे मार्गपालक सूर्य। मार्गों के मध्य वर्तमान मुझे तुम बढ़ाओ। देवलोक को ले जाने वाले या देवों के द्वारा प्रवर्तित इस यज्ञ मार्ग में मेरा कल्याण होवे॥ ३३॥

उ० ब्रह्मासनम्। समुद्रोसि विश्वव्यचाः समुद्र इव त्वमसि सर्वव्यधनः तत्र हि समुद्र इवाऽगाधो ज्ञानेन ब्रह्मणि तिष्ठति। विश्वं च यज्ञं च व्यश्नुते कृताकृतप्रत्यवेक्षणेन। शालाद्वार्यम्। अजोऽस्येकपात्। अजः। 'अज गतिक्षेपणयोः'। अजनः अयनेवाहवनीयादिभावेन अजति गच्छति। एकपात्। एकः प्राजहितः। एकं पाति एकपात्। सह्यनुगतस्तस्मादुद्ध्रियते। प्राजनितम्। अहिरसि बुध्न्यः। अहिः अयनः शालाद्वार्यादिभिर्भावैरिति बुध्नमादिरुच्यते तत्र भवो बुध्न्यः। स हि प्रथमं मथ्यते। नाम्नैवात्र धिष्ण्यानां स्तुतिः। उक्तं च 'स्तुतिः स्वनाम्ना वाथ कर्मरूपैः'। सदोऽभिमृशति। वागस्यैन्द्रमसि। वाचास्मिन्कुर्वन्तीति वाक्शब्देनाभेदोपचारेण सदोऽभिधीयते। ऐन्द्रमसीति देवताभिप्रायम्। सदोसीति नामव्युत्पत्त्यभिप्रायम्। सीदन्त्यस्मिन्ब्राह्मणा इति सदः। द्वार्ये ऋतस्य द्वारौ ऋतस्य यज्ञस्य ये युवां द्वारौ द्वारदेशस्थायिनौ ते मां मा संताप्तम्। संतापश्च प्रवेशनिष्क्रमणस्खलनाभिप्रायः अभिमन्त्रणमुत्तरैः। सूर्यमभिमन्त्रयते। अध्वनाम्। हे सूर्य, अध्वपते मार्गपते। अध्वनां संचाराणां मध्ये वर्तमानमिति शेषः। प्रमातिरः वर्धयस्व माम्। संचारेण हि गच्छतो वृद्धिर्भवत्येव। किंच त्वत्प्रसादात् स्वस्ति अविनाशः मे मम अस्मिन् पथि मार्गे। देवयाने देवयानप्रापके भूयात् भवेत्॥ ३३॥

म० ब्रह्मासनम् हे ब्रह्मासन, त्वम समुद्रः विश्वव्यचाश्चासि। सर्वे देवाः सम्यगुत्कर्षेण द्रवन्त्यत्रेति समुद्रः समुद्र इवागाधो ज्ञानेन, ब्रह्मा यत्र तिष्ठतीति वा। विश्वं सर्वं यज्ञं व्यचति गच्छति कृताकृतप्रत्यवेक्षणायेति विश्वव्यचाः। शालाद्वार्यम्, हे प्राचीनवंशशालाद्वारवर्तिन्नग्ने, त्वमजोसि। अजति आहवनीयरूपेण यज्ञप्रदेशे गच्छतीत्यजः। यद्वा परब्रह्मत्वमुपचर्यते। न जायत इत्यजः। एकः पातीत्येकपात्। यद्वा एकः पादः सर्वाणि भूतानि भस्येत्येकपात्। पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः। प्राजहितम् पत्नीशालापश्चिमभागवर्ती पुरातनो गार्हपत्योऽग्निः प्रातहित उच्यते। हे प्राजाहित, त्वमहिरसि। न हीयत इत्यहिः शालाद्वारीये नूतने गार्हपत्ये उत्पन्नेऽपि अयमग्निः स्वरूपेण न हीयते। बुध्नो मूलं तत्र भवो बुध्न्यः। आधानकाले प्रथममाहितत्वान्मूलभावित्वम्। स हि प्रथमं मथ्यते। नामभिरेवात्र धिष्ण्यानां स्तुतिः। उक्तंच।'स्तुतिः स्वनाम्ना कर्मणा वाथ रूपैरिति'(का०९।८।२२) वागसीति सदोऽभिमर्शनमिति। हे सदः, त्वं वागसि वाचास्मिन्कर्म कुर्वन्तीति वाक्शब्देनाभेदोपचारेण सद उच्यते। ऐन्द्रमिन्द्रदेवताकं चासि। सीदन्त्यस्मिन्निति सदः। 'ऋतस्य द्वाराविति द्वार्ये' (का० ९।८।२३) इति। द्वार्ये सदोद्वारशाखे अभिमृशतीति सूत्रार्थः। हे ऋतस्य यज्ञस्य द्वारौ द्वारदेशस्थायिन्यौ शाखे, युवां मा मां मा संताप्तं मा संतापयतं प्रवेशनिष्क्रमणे स्खलनादिना। तपतेर्लुङि मध्यमैकवचने 'झलो झलि' (पा० ८।२।२६) इति सिलोपे रूपम्। 'अभिमन्त्रणमुत्तरैरध्वनामध्वपत इति सूर्यम्' (का० ५।८। २४-२५)। उत्तरैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयाणामभिमन्त्रणं दर्शनमित्यर्थः। तत्राध्वनामिति सूर्यमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः अध्वपते मार्गपालक रवे, अध्वनाम् मार्गाणां मध्ये वर्तमानं मा मां त्वं प्रतिर प्रवर्धय। तिरतिर्वृद्ध्यर्थः। किंच अस्मिन् देवयाने देवयानप्रापके पथि यज्ञमार्गे मे मम स्वस्ति कल्याणं भूयात् ॥ ३३ ॥

मि॒त्रस्य॑ मा॒ चक्षु॑षेक्षध्व॒मग्न॑यः सग॒राः सग॑राः स्थ॒ सग॑रेण॒ नाम्ना॒ रौद्रे॒णानी॑केन पा॒त मा॑ग्नयः पिपृ॒त मा॑ग्नयो गोपा॒यत॑ मा॒ नमो॑ वोऽस्तु मा मा॑ हिꣳसिष्ट ॥ ३४ ॥

[मि॒त्रस्य॑। मा॒। चक्षु॑षा। ई॒क्ष॒ध्व॒म्। अग्न॑यः। स॒ग॒राः। सग॑राः। स्थ॒। सग॑रेण। नाम्ना॑। रौद्रे॑ण। अनी॑केन। पा॒त। मा॒। अ॒ग्न॒यः। पि॒पृ॒त। गो॒पा॒य॒त॒। नमः॑। वः॒। अ॒स्तु॒। मा। मा॒। हिꣳसि॒ष्ट॒ ॥ ३४ ॥]

(यजमान—) हे ऋत्विजों! तुम मुझे मित्र की दृष्टि से देखो। हे धिष्ण्याओं! स्तुतियुक्त धिष्ण्य नाम के द्वारा स्तुतिसहित तुम समान स्तुति होओ। हे अग्नियों! तुम अपने उग्रतेजः संघ के द्वारा मुझे बचाओ। हे अग्नियों! तुम मुझे धनादि के द्वारा आपूरित करो। मुझे बचाओ। तुम्हें मेरा नमस्कार प्राप्त होवे। तुम मुझे हिंसित मत करो ॥ ३४ ॥

उ० ऋत्विजः मित्रस्य मा मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा मासीक्षध्वम् मित्रस्य हि शान्तं चक्षुः धिष्ण्यान्। अग्नयः सगराः 'गृ स्तुतौ'। हे अग्नयः, सगराः समानगराः समानस्तुतयः ये यूयं समानस्तुतयो भवथ ते सगरेण नाम्ना समानस्तुतिनाम्नाभिहिताः सन्तः समानं हि नाम धिष्ण्या इति। ते वै द्विनामानो भवन्ति' इति द्विनामता च। रौद्रेण रुद्रदैवत्येन अनीकेन मुखेन पातं पालयतं मा माम्। हे अग्नयः, पिपृतं पूरयत धनैमाम्। हे अग्नयः, गोपायत रक्षत माम्। किंच हे अग्नयः, नमो वोस्तु। अयं नमस्कारो वो युष्मभ्यं भवतु मा मा हिꣳसिष्ट। हृ हिंसि हिंसायाम्'। मा हिंसिष्ट माम्। यदत्र पुनरुक्तं तत् 'अभ्यासेन भूयांसमर्थं मन्यन्ते' इति परिह्रियते ॥ ३४ ॥

म० 'मित्रस्येत्यृत्विजः' (का० ९।८।२६) इति। अभिमन्त्रयत इति शेषः। हे ऋत्विजः मित्रस्यादित्यस्य चक्षुषा नेत्रेण मा मामीक्षध्वं पश्यत सख्युर्नेत्रेण वा सखा यथा सखायं हितचक्षुषा पश्यति तथा मां पश्यध्वमित्यर्थः। 'अग्नयः सगरा इति धिष्ण्यानि' (का० ९।८।२७) इति। अभिमन्त्रयत इति शेषः। हे अग्नयः सगराः। 'गृ स्तुतौ' गरेण स्तुत्या सहिताः सगरा यूयं सगरेण नाम्ना स्तुतिसहितेन नाम्ना धिष्ण्या इति नाम्ना व्यवह्रियमाणत्वात्सगराः स्थ समानस्तुतयो भवथ। समानो गरो येषां ते सगराः। हे अग्नयः, ते यूयं रौद्रेणानीकेन शत्रुविनाशकत्वादुग्रेण भवदीयेन सैन्येन मा मां पात रक्षत। यद्वा रुद्रदेवत्येन मुखेन मां पात अनीकं मुखं सैन्यं च। हे अग्नयः, मा मां पिपृत धनादिभिः पूरयत। मा मां गोपायत रक्षत। 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते (निरु० १०।४२) इति यास्कोक्तेः निरन्तरं रक्षतेत्यर्थः। वो युष्मभ्यं नमोऽस्तु। मा मां मा हिंसिष्ट मा वधिष्ट। निर्विघ्नं यज्ञं कारयतेर्थः ॥ ३४ ॥

ज्योति॑रसि वि॒श्वरू॑पं विश्वे॑षां दे॒वाना॒ꣳस॒मित्। त्वꣳसो॑म तनू॒कृद्भ्यो॒ द्वेषो॑भ्यो॒ऽन्यकृ॑तेभ्य उ॒रु य॒न्तासि॒ वरू॑थꣳस्वाहा॑ जुषा॒णो अ॒प्तुराज्य॑स्य वे॒तु स्वाहा॑ ॥ ३५ ॥

[ज्योतिः॑। अ॒सि॒। वि॒श्वरू॑प॒मिति॑वि॒श्व। रूपम्। विश्वे॑षाम्। दे॒वाना॑म्। स॒मिदिति॑स॒म्। इ॒त्। त्वम्। सो॒म॒। त॒नू॒कृद्भ्य॒ऽइति॑तनू॒कृत्। भ्यः॑। द्वेषो॑भ्य॒ऽइति॒द्वेषः॑। भ्यः॒। अ॒न्यकृ॑तेभ्य॒ऽइत्यन्य। कृ॒तेभ्यः॑। उ॒रु। य॒न्ता। अ॒सि॒। वरू॑थम्। स्वाहा॑। जु॒षा॒णः। अ॒प्तुः। आज्य॑स्य। वे॒तु॒। स्वाहा॑ ॥ ३५ ॥]

हे आज्य! तुम अनेक रूप ज्योति हो। तुम देवजनों के सुष्ठु उद्दीपक हो। हे सोम! तुम हमें शरीरच्छेदी राक्षसों, द्वेषियों तथा शत्रुकृत दुर्भाग्यों से रक्षा करने वाले हो। इन सबसे बचने के लिए तुम विस्तृत सुरक्षा हो। तुम्हारे लिए यह आहुति है। प्रीयमाण

सोम घृत की इस आहुति को स्वीकार करे। सोम के लिए यह आहुति है ॥ ३५ ॥

उ० पृषदाज्यं गृह्णाति। ज्योतिरसि यथा त्वं ज्योतिरसि आज्यत्वाद् यथाच विश्वरूपं वैचित्र्यात्त्वमसि। एवं विश्वेषां देवानां समित् समिन्धनमसि। वैसर्जितानि जुहोति। त्वᳫँसोम। सौमी गायत्री अनवसानीया। हे सोम, त्वं तनूकृद्भ्यः। 'कृती छेदने'। तनूः शरीरम् तत्कृन्तन्ति छिन्दन्ति ये वृकादयः ते तनूकृतः तेभ्यः गोपायेत्येतदध्याह्रियते। द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः यानि च द्वेषांसि अन्यकृतानि दुर्जनकृतानि तेभ्यश्च गोपाय। यतस्त्वं उरुयन्तासि बहुप्रकारं नियन्तासि नियामकोऽसि। किंच वरूथं गृहं च यज्ञरूपं मे गोपाय। यद्वा तन्वा शरीरेण क्रियन्ते यानि द्वेषांसि अन्यकृतानि पुत्रदारप्रभृतिभिः कृतानि तेभ्यो गोपायेति तुल्यम्। द्वितीयं जुहोति। जुषाणः एकपदा विराट् अप्तुदेवत्या। अप्तुश्चात्र सोमः। जुषाणः सेवमानः प्रीयमाणो वा अप्तुः। आप्नोति तूर्णं पीतः सन् शरीरमित्यप्तुः सोमः। आज्यस्य वेतु पिबतु ॥ ३५ ॥

म० 'ध्रुवायाः पुरस्तात्पृषदाज्यमाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृहीतं ज्योतिरसीति समिदन्तेन' (का० ५।४।२६) इति। हे आज्य, त्वं ज्योतिरसि। किंभूतम्। विश्वरूपं सर्वरूपं बहुध्वाहुतिपूपयुक्तत्वाद्विश्वरूपत्वम्। आज्यत्वाद्वा दीप्यमानत्वाद्वा ज्योतिष्ट्वम्। विश्वेषां सर्वेषां देवानां समित्समिन्धनं सम्यग्दीपकम्। देवा ह्याज्यं भुक्त्वा दीप्यन्ते। 'प्रदीप्तमिध्मं त्वᳫँसोमेति प्रचरण्याभिजुहोति'[1] (का० ८।७।१)। इति। जूहूरिव होमसाधना काचित्स्रुक् प्रचरणीत्युच्यते। अवसानरहिता सोमदेवत्या गायत्री भृगुसुतक्रतुदृष्टा। तनूं शरीरं कृन्तन्ति छिन्दन्तीति तनूकृतो राक्षसाः। 'कृती छेदने'। द्विषन्तीति द्वेषांसि दौर्भाग्यानि। अन्यैरस्मद्विरोधिभिः कृतानि प्रेरितान्यन्यकृतानि। हे सोम, त्वं तेभ्यो यन्ता नियन्तासि। यच्छतीति यन्ता 'यम उपरमे' तृच्। यथा तादृशा अस्मान्मा बाधन्ते तथास्मान्सुरक्षितप्रदेशे संस्थाप्य पालयसीत्यर्थः। तस्मात्त्वमेवास्माकमुरु प्रभूतं वरूथं बलमसि तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु। सोमं नेतुं तमुद्दिश्यासावाज्याहुतिर्हुतेति भावः। 'जुषाणोऽप्तुरिति द्वितीयाम्' (का० ७।८।२) इति। जुहोतीत्यनुवर्तते। अप्तुदेवत्यैकपदा विराट् यजुरन्ता। 'विराजो दश' इत्युक्तेर्दशाक्षरत्वाद्विराट्। अप्तुश्चात्र सोमः। आप्नोति पीतः सन् शरीरमित्याप्तुः 'आप्लृ व्याप्तौ' 'आप्नोतेर्ह्रस्वश्च' (उणा० १।७४) इति तुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च। जुषाणः प्रीयमाणोऽप्तुसोम आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु। कर्मण्यपीति केचित्। स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु ॥ ३५ ॥

अग्ने॒ नय॑ सु॒पथा॑ रा॒ये अ॒स्मान्विश्वा॑नि देव व॒युना॑नि वि॒द्वान्। यु॒यो॒ध्य॒स्मज्जु॑हुरा॒णमेनो॒ भूयि॑ष्ठां ते॒ नम॑ उक्तिं विधेम ॥ ३६ ॥

[अग्ने॑। नय॑। सु॒पथेति॑सु। पथा॑। रा॒ये। अ॒स्मान्। विश्वा॑नि। दे॒व। व॒युना॑नि। वि॒द्वान्। यु॒यो॒धि। अ॒स्मत्। जु॒हु॒रा॒णम्। एनः॑। भूयि॑ष्ठाम्। ते॒। नम॑ऽउक्तिमिति॒नम॑ः। उक्ति॑म्। वि॒धे॒म ॥ ३६ ॥]

हे अग्निदेव! हमें तुम सुपथ से धन प्राप्ति की ओर ले चलो—क्योंकि तुम सब धनमार्गों को जानने वाले हो। तुम हमसे कुटिलता देने वाले पाप को दूर करो। हम अधिकाधिक तुम्हारे लिए नमस्कार को कथन करें ॥ ३६ ॥

उ० वाचयति। अग्ने नयेति द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टुभौ। हे भगवन्नग्ने, नय प्रापय सुपथा शोभमानेन मार्गेण। राये धनाय यज्ञफलाय। अस्मान् विश्वानि सर्वाणि। हे देव दानादिगुणयुक्त, वयुनानि प्रज्ञानानि प्रकृष्टज्ञानानि। विद्वान् जानानः। नहि ते विज्ञानशक्तीनां प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः। किंचै युयोधि। 'यु पृथग्भावे' पृथक्कुरु। अस्मत् मत्तः। जुहुराणमेनः। 'हुर्छा कौटिल्ये'। 'हुर्छतेः सनो लोपश्च' इत्यौणादिकेन सूत्रेण सिद्धिः। हुर्छितुमिच्छति कुटिलीकर्तुमिच्छतीति। यत् एनः पापम् अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धि यत्पापम्। किं कारणमिति चेत् भूयिष्ठां बहुतमाम् ते तव नमउक्तिं विधेम। नम इति अन्ननाम। 'वच परिभाषणे'। अस्य स्त्रियां क्तिन्। उक्तिर्भणनम्। नमसा हविर्लक्षणेन। पुरोनुवाक्यायाज्यावचनं नमउक्तिस्तां नमउक्तिं विधेम। दधातिः करोत्यर्थः। करवाम ॥ ३६ ॥

म० 'अग्ने नयेति वाचयति' (का० ८।७।६) इति। आग्नेयी त्रिष्टुबगस्त्यदृष्टा। हे अग्ने हे देव, विश्वानि सर्वाणि वयुनानि मार्गान् ज्ञानानि वा विद्वान् जानानस्त्वमस्मानुष्ठातॄन् राये धनाय यज्ञफलाय सुपथा शोभनमार्गेण नय प्रापय। किंच अस्मदस्मत्तोऽनुष्ठातृभ्यः एनः पापं युयोधि पृथक्कुरु। 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' यौतेः शपः श्लुः 'वा छन्दसि' (पा० ३।४।८८) इति हेः पित्त्वपक्षे 'अङितश्च' (पा० ६।४।१०३) इति हेर्धिः पित्त्वाद्गुणः। किंभूतमेनः। जुहुराणम्। 'हुर्छा कौटिल्ये' अस्मात् हुर्छतेः सनो लुक् छलोपश्च (उणा०२।८८) औणादिकसूत्रेणानचप्रत्यये रूपम्। हुर्छितुं कुटिलीकर्तुमिच्छतीति जुहुराणम्। अभिलषितक्रियाप्रतिबन्धकमित्यर्थः। किंच ते तव भूयिष्ठां बहुलतमां नमउक्तिं हविषां वचनं याज्यापुरोनुवाक्यालक्षणां विधेम करवाम। नम इत्यन्ननाम। यद्वा नमस्कारविषयामुक्तिं संपादयाम ॥ ३६ ॥

अ॒यं नो॑ अ॒ग्निर्वरि॑वस्कृणोत्व॒यं मृधः॑ पु॒र ए॑तु प्रभि॒न्दन्। अ॒यं वाजा॑ञ्जयतु॒ वाज॑साताव॒यᳫँ शत्रू॑ञ्जयतु॒ जर्हृ॑षाणः॒ स्वाहा॑ ॥ ३७ ॥

[अ॒यम्। नः॒। अ॒ग्निः। वरि॑वः। कृ॒णो॒तु॒। अ॒यम्। मृधः॑। पु॒रः। ए॒तु॒। प्र॒भि॒न्दन्निति॑प्र। भि॒न्दन्। अ॒यम्। वाजा॑न्। ज॒य॒तु॒। वाज॑साता॒विति॒वाज॑। सा॒तौ॒। अ॒यम्। शत्रू॑न्। ज॒य॒तु॒। जर्हृ॑षाणः। स्वाहा॑ ॥ ३७ ॥]

यह अग्नि हमें धन उत्पन्न करे। शत्रुओं को प्रभेदित करते हुए यह अग्नि हमारे आगे-आगे चले। अन्न के युद्ध में यह हमारे लिए अन्नों को विजय करे। अत्यन्त प्रसन्न होता हुआ यह शत्रुओं को

ग्नीते। अग्नि के लिए यह आहुति है। (इस मंत्र को पढ़ कर आग्नीध्रीय धिष्ण्य में घृत की एक आहुति दी जाती है) ॥ ३७ ॥

उ० आग्नीध्राय जुहोति। अयं नः अयमग्निः नः अस्माकम्। वरिवः धनं कृणोतु करोतु। अयमेव च मृधः संग्रामान् प्रभिन्दन् पुर एतु अग्रतो यातु। अयमेव च वाजानन्नानि जयतु। वाजसातौ अन्नसंभजनसेवने निमित्तभूते। अयमेव च शत्रून् जयतु जर्हृषाणः। 'हृष तुष्टौ'। अत्यर्थं हृष्यन् तृष्यन् ॥ ३७ ॥

म० 'उत्तरेण सदो हृत्वाग्नीध्रेऽग्निं निदधाति ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणि चायं न इति जुहोत्यस्मिन्' (का० ८।७।७-९) इति। शालामुखीयमग्निं ग्रावादीनि च सदस उत्तरभागे नीत्वाग्नीध्रमण्डपे निधाय तत्रत्यधिष्ण्यगतेऽग्नौ घृतेन जुहुयादिति सूत्रार्थः। आग्नेयी त्रिष्टुब्यजुरन्ता। अयमग्निर्नोऽस्माकं वरिवः धनं कृणोतु करोतु। अयमेवाग्निर्मृधः संग्रामान्प्रभिन्दन्विदारयन्सन् पुर एतु अग्रतो यातु। अयमेवाग्निर्वाजसातौ वाजानामन्नानां संभजने निमित्ते वाजान् शत्रुसंबन्धीन्यन्नानि अस्मभ्यं दातुं जयतु। ततोऽयमेवाग्निर्जर्हृषाणोऽत्यर्थं हृष्यन् शत्रूञ्जयतु स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥

उ॒रु वि॑ष्णो॒ वि क्र॑मस्वो॒रु क्षया॑य नस्कृधि। घृ॒तं घृ॑तयोने पिब॒ प्रप्र॑ य॒ज्ञप॑तिं तिर॒ स्वाहा॑ ॥ ३८ ॥

[उ॒रु। विष्णो॒ऽइति॒विष्णो। वि। क्र॒म॒स्व॒। उ॒रु। क्षया॑य। नः॒। कृ॒धि॒। घृ॒तम्। घृ॒त॒यो॒न॒ऽइति॑घृत॒योने। पि॒ब॒। प्रप्रेति॒प्र। प्र। य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ। प॑तिम्। ति॒र॒। स्वाहा॑ ॥ ३८ ॥]

हे विष्णो! तुम विस्तृतरूप से गति करो और वास के लिए हमें विपुल स्थान उपलब्ध करो हे घृतयोनि अग्ने! तुम घृत का पान करो और यज्ञपति यजमान को पार लगाओ। (इस मंत्र को पढ़कर आहवनीयाग्नि में एक आहुति दी जाती है) ॥ ३८ ॥

उ० आहवनीये जुहोति। उरुविष्णो। वैष्णव्यनुष्टुप्। हे विष्णो यज्ञ, उरु महत् विक्रमस्व व्याप्नुहि। देवयानाभिप्रायं त्रिलोकाभिप्रायं वा। उरु विस्तीर्णशरीरान् क्षयाय संनिवासाय। महत्। ब्रह्म गृहनिवासाय। नः अस्मान् कृधि कुरु। उरु 'क्षयो निवासे' इति आद्युदात्तत्वात् क्षयशब्दो निवासवचनः। किंच घृतं पिब घृतयोने अग्ने। 'अग्निर्यस्यै योनेरसृजत तस्यै घृतमुल्बमासीत्' इति श्रुतिः। प्रप्र यज्ञपतिं तिर। 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इत्यभ्यासः। तिरतिर्वृध्यर्थः। प्रतिर प्रवर्धय यज्ञपतिं यजमानं पुत्रपश्वादिभिः ॥ ३८ ॥

म० 'उरु विष्णविति जुहोति' (का० ८।७।१५) इति। पूर्वमन्त्रेणाग्नीध्रीये होमोऽनेन त्वाहवनीय इति सूत्रार्थः। वैष्णव्यनुष्टुब्यजुरन्ता। हे विष्णो व्यापिन् आहवनीय, उरु विक्रमस्व शत्रुषु बहुलं पराक्रमं कुरु। किंच क्षयाय ब्रह्मगृहनिवासाय नोऽस्मानुरु बहु यथा तथा कृधि कुरु। हे घृतयोने अग्ने, घृतं पिब हूयमानमिदमाज्यं भक्षय। 'अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्बमासीत्' इति श्रुतेर्घृतयोनित्वम्। किंच यज्ञपतिं यजमानं प्रतिर अतिशयेन वर्धय। 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८।१।६) इति प्रशब्दस्य द्वित्वम्। स्वाहा तस्मै तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

दे॑व सवितरे॒ष ते॒ सोम॒स्तꣳ र॑क्षस्व॒ मा त्वा॑ दभन्। ए॒तत्त्वं दे॑व सोम दे॒वो दे॒वाँ२ ॥ उपा॑गा इ॒दम॒हं म॑नु॒ष्या॒न्त्स॒ह रा॒यस्पोषे॑ण॒ स्वाहा॒ निर्व॑रुणस्य॒ पाशा॑न्मुच्ये ॥ ३९ ॥

[देव॑। स॒वि॒तः॒। ए॒षः। ते॒। सोमः॑। तम्। र॒क्ष॒स्व॒। मा। त्वा॒। द॒भ॒न्। ए॒तत्। त्वम्। दे॒व॒। सोम॒। दे॒वः। दे॒वान्। उप॑। अ॒गाः॒। इ॒दम्। अ॒हम्। म॒नु॒ष्या॑न्। स॒ह। रा॒यः। पोषे॑ण। स्वाहा॑। निः। वरु॑णस्य। पाशा॑त्। मु॒च्ये॒ ॥ ३९ ॥]

हे सविता देव। यह सोम तुम्हारी रक्षा में है। तुम उसकी रक्षा करो। सोम की रक्षा करते हुए तुम्हें असुर हिंसित न करें। हे सोम देव। यह तुम इन्द्रादि देवों को स्वस्वभाग के रूप में सम्प्राप्त हुए हो। (कृष्णाजिन पर बांध कर धरे हुए सोम को खोलना)। मैं यजमान भी धन-अन्नादि के साथ अपने मनुष्यों (= ऋत्विजों या सम्बन्धियों) को प्राप्त हुआ हूं। देवों के लिए यह सोम की आहुति है। अब मैं स्वयं को वरुण के पाश से निर्मुक्त करता हूं ॥ ३९ ॥

उ० सोमं निदधाति। देवसवितः। हे देवसवितः, अयं तव सोमः समर्पितः तं रक्षस्व गोपाय। मा त्वा दभन्। तस्मिन्रक्षणकर्मणि प्रवृत्तं त्वां मा असुरा दभ्नुयुः। दभ्नोतिर्वधकर्मा। यजमान उपतिष्ठते। एतत्त्वं देव हे देव, सोम, एतत्त्वं देवः सन् देवान् उप अगाः उपागतवानसि। अभिनयेन दर्शयति। इदमहं मनुष्यान्। उपगच्छेयमित्यनुषङ्गः सहरायस्पोषेण सहितो धनपोषेण। उपनिष्क्रामति। स्वाहा निर्वरुणस्य स्वाहा। स्वः अहमिति निगूढवचनम्। अनेन देवानां सोमप्रदानेनात्मानं निष्क्रीयस्व आत्मीयोहमस्मि अस्माच्च हेतोर्निर्मुच्ये निर्मुक्तोहं वरुणस्य संबन्धिनः पाशात्। यद्वा सुहुतः सोमोस्तु। अहं त्विदानीमेव वरुणस्य पाशान्निर्मुच्ये ॥ ३९ ॥

म० 'दक्षिणेऽनसि कृष्णाजिनमास्तीर्य तस्मिन्सोमं निदधाति देव सवितः' (का० ८।७।१७) इति। अनसि शकटे। सावित्रं यजुः। हे सवितः सर्वस्य प्रेरक देव, एष सोमस्ते तवार्पितः तं तादृशं सोमं त्वं रक्षस्व पालय। मा त्वा दभन् सोमस्य रक्षितारं त्वामसुरा मा विहिंसिषुः। 'एतत्त्वमिति विसृज्योपतिष्ठते' (का० ८।७।१८) इति। कृष्णाजिने स्थापितं बद्धं सोमं विस्रस्योपस्थानं कुर्यादिति सूत्रार्थः। सौम्यं यजुः। हे सोम देव, त्वं देवः सन्भवदीयान्देवानेतदिदानीमुपागाः प्राप्तोऽसि। अहं मनुष्यो यजमानो मदीयान्मनुष्यानिदमिदानीं रायस्पोषेण सह पश्वादिधनेन सार्धमुपागतोऽस्मीत्यनुषङ्गः। 'स्वाहा निरिति निष्क्रम्य' (का० ८।७।१९) इति हविर्धानमण्डपान्निर्गत्येति सूत्रार्थः। हानं हा न हा अहा स्वस्याहा स्वाहा स्वात्यागः सोमेनात्मानं निष्क्रीयात्मीयोऽहमस्मीत्यर्थः। यद्वा स्वाहा सोमरूपमन्नं देवेभ्यो दत्तमस्तु। अनेन सोमप्रदानेनाहं वरुणपाशान्निर्मुच्ये निर्मुक्तोऽस्मि ॥ ३९ ॥

अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा या तव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि यो मम तनूस्त्वय्यभूदियꣳ सा मयि। यथायथं नौ व्रतपते व्रतान्यनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमꣳस्तानु तपस्तपस्पतिः ॥ ४० ॥

[अभूत् । यथायथमितियथा । यथम् । अमꣳस्त ॥ ४० ॥]

हे व्रतों (= यज्ञों) के पालक अग्ने। मैं अब तक तुम्हारी सुरक्षा में था। व्रतों को पूर्ण कराने वाला तुम्हारा जो स्वरूप अब तक मुझमें अधिष्ठित था—वह अब तुममें पुनः संक्रान्त होवे। मेरा जो शरीर अब तक तुममें प्रतिसंक्रान्त था—अब वह पुनः मुझमें सम्प्राप्त होवे। हे व्रतों के स्वामिन् ! हम दोनों के व्रत यथा नियम सम्पूर्ण हुए। दीक्षा के स्वामी सोम ने मेरी दीक्षा को अनुमोदित किया है और तप के स्वामी उपसद के अग्नि ने मेरे तप को अनुमोदित किया है। (सोम और अग्नि की कृपा से मैं यजमान स्वयज्ञ के सिद्धि के साथ सम्पूर्ण कर सका हूं) ॥ ४० ॥

उ० समिधमादधाति। अग्ने व्रतपाः। यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽधस्तनकर्मकलापं कृत्वाऽथेदानीं यथास्वं शरीरेणानुकुर्वाण आह। अग्ने व्रतपाः त्वे (त्वं) व्रतपाः या तव तनूः। व्रतपाशब्दस्यामन्त्रितस्याभ्यासः। 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' इत्यतिशयार्थः। त्वे इति द्वितीयार्थे शेप्रत्ययः। हे अग्ने, अतिशयेन व्रतस्य त्वं गोपाः अतस्त्वां ब्रवीमि या तव संबन्धिनी तनूर्मयि अभूत्। अभिनयेन दर्शयति। एषा सा त्वयि भवतु। यो मम तनूः। या तु मम तनूः त्वयि अग्ने, अभूद् इयं सा मयि भवतु। किंच यथायथं नौ व्रतपते व्रतानि यथायथं यथास्वं यथात्मीयम् आवयोः हे व्रतपते अग्ने, व्रतानि कर्माणि सन्तु। किंच अनु मे दीक्षां दीक्षापतिरमꣳस्त अन्वमंस्त अनुमतवान् मे मम दीक्षां दीक्षापतिः सोमः। अनुतपस्तपस्पतिः अनुमतवांश्च तपः उपसदः तपस्पतिः तपसः पतिः सोमः तपःप्रधानत्वात् तपःशब्देनोपसद उच्यन्ते ॥ ४० ॥

म० 'अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायेति' (का० ८।३।४) आग्नेयं यजुः यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽधस्तनं कर्मकलापं कृत्वाथ यथा स्वशरीरं कुर्वाण आह हे अग्ने, व्रतपाः स्वभावतः सर्वेषां व्रतानां पालकोऽसि तस्मात्कारणादिदानीमपि त्वे त्वं व्रतपाः मदीयव्रतस्य पालको भवेति शेषः। हे अग्ने, व्रतप्रार्थनकाले तव संबन्धिनी या तनूर्मयि अभूदवस्थिता सा एषा तव तनूः त्वयि भवत्विति शेषः। यो या उ या च मम तनूस्त्वय्यभूत्सा इयं मयि भवतु। किंच हे व्रतपते व्रतपालकाग्ने, नौ आवयोर्व्रतानि कर्माणि यथायथं यथास्वं स्वसंबन्धमनतिक्रम्य सन्त्विति शेषः। अनुष्ठानरूपं व्रतं ममास्तु तत्पालनरूपं व्रतं तवास्त्वित्यर्थः। किंच दीक्षापतिः दीक्षायाः पालकोऽग्निः मे दीक्षां मदीयदीक्षार्थं नियममन्वमंस्त अनुमतवान् । अङ्गीकृतवानित्यर्थः। तपस्पतिः तपसः पालकोऽग्निस्तपो मदीयामुपसदमन्वमंस्तानुमतवान् ॥ ४० ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वोरु क्षयाय नस्कृधि। घृतं घृतयोने पिब प्रप्र यज्ञपतिं तिर स्वाहा ॥४१॥

हे विष्णो तुम विस्तृतभाव गतिशील हो ओ। हमारे निवास के लिए तुम विस्तृत स्थान उपलब्ध करो। हे घृतयोनि अग्ने। तुम घृत का यथेच्छ पान करो और यज्ञ के स्वामी यजमान को पार लगाओ। (मन्त्र को पढ़कर, यूप को काटने के लिए जाते हुए, आहवनीयाग्नि में घृत की एक आहुति देना) ॥ ४१ ॥

उ० यूपाहुतिः। उरु विष्णो। व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥

म० इदानीं यूपसंप्रादनमन्त्राः 'गृहेषु यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीताꣳस्रुवेण वोरु विष्णविति' (का० ६।१।३-४) इति। चतुर्गृहीतमाज्यमाहवनीये जुहोति यूपं छेत्तुं गमिष्यन्सा यूपाहुतिरिति सूत्रार्थः। व्याख्याता ॥ ४१ ॥

अत्यन्याँ २८ अगां नान्याँ २८ उपागामर्वाक्त्वा परेभ्योऽविदं परोऽवरेभ्यः। तं त्वा जुषामहे देव वनस्पते देवयज्यायै देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्तां विष्णवे त्वा ओषधे त्रायस्व स्वधिते मैनꣳ हिꣳसीः ॥ ४२ ॥

[अति। अन्यान्। अगाम्। न। अन्यान्। उप। अगाम्। अर्वाक्। त्वा। परेभ्यः। अविदम्। परः। अवरेभ्यः। तम्। त्वा जुषामहे। देव। वनस्पते। देवयज्याया इतिदेव। यज्यायै। देवाः। त्वा। देवयज्याया इतिदेव। यज्यायै। जुषन्ताम्। विष्णवे। त्वा ॥ ४२ ॥]

(यज्ञस्तम्भ बनाने के निमित्त वन में लकड़ी काटने के लिए जाते समय हुत शेष आज्य के साथ बढ़ई—) हे यूपयोग्यवृक्ष। जंगल के समस्त वृक्षों को छोड़कर मैं तुम्हारे ही पास पहुचा हूं। अन्य वृक्षों के पास मैं नहीं गया हूं। अन्य वृक्षों की अपेक्षा मैं तुम्हें ही सर्वप्रथम प्राप्त हुआ हूं। तुम अवर वृक्षों से श्रेष्ठ हो। हे वनस्पति देव। हम प्रीति के साथ देवपूजा के लिए तुम्हारा सेवन करते हैं (तुम्हें ही स्व-उपयोग में लाते हैं।) देवपूजा और यज्ञ के लिए देवगण तुम्हारा सेवन करें। (वृक्ष पर दर्भों को धर कर—) हे दर्भ औषधे। तुम इस वृक्ष की रक्षा करो। (परशु को प्रहार करते हुए—) हे परशो तुम इस वृक्ष को क्लेशित न करना ॥ ४२ ॥

उ० अभिमृशति यूपम्। अत्यन्यान् अतीत्यान्यान्। यूपलक्षणलक्षितान् वृक्षान् अगाम् त्वां प्रत्यागतः नान्यान् उपागाम् भवन्तं च दृष्ट्वा न अन्यान् यूपवृक्षान् उप अगाम्। उप आगतवानस्मि। किंच अर्वाक् त्वा परेभ्यो विदन्। ये त्वत्तः पराञ्चो वृक्षास्तेभ्यस्त्वामर्वाक् अविदम्। विदिर्लाभार्थो ज्ञानार्थो वा। लब्धवानस्मि ज्ञातवान्वा। परः परस्ताच्च अवरेभ्यस्त्वाम् अविदमित्यनुवर्तते। तं त्वां लक्षण्यं जुषामहे सेवामहे। देव वनस्पते। देव दानादिगुणयुक्त वनस्पते। देवयज्यायै देवयागाय। किंच देवाश्च त्वां भवन्तं देवयागाय जुषन्तां सेवन्ताम्। उपस्पृशति विष्णवे त्वा। तादर्थ्ये चतुर्थी। विष्णवे यज्ञाय त्वाम्। उपस्पृशामीति शेषः। कुशतरुणमन्तर्दधाति। ओषधे त्रायस्व व्याख्यातम्। प्रहरिति। स्वधिते मैनꣳहिꣳसीः व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

म० 'आज्यशेषमादाय स तत्वा गच्छति यूपमभिमृश-त्यत्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वेति' (का० ६।१।५—७)। यूपाहुतिशेषाज्ययुतो यूपलक्षणार्थं वनं गत्वा यूपमभिमृशेदभिमन्त्रयेद्वेति सूत्रार्थः। वनस्पतिदेवत्यम्। वृक्षा द्विविधाः यूप्या अयूप्याश्च। पलाशखदिरबिल्वादयो यूप्याः निम्बजम्बीरादयस्त्वयूप्याः। हे पुरोवर्ति यूपवृक्ष, त्वत्तोऽन्यान्कांश्चिद्यूप्यानपि समप्रदेशजन्मादिलक्षणरहितानत्यगाम् अतिक्रान्तवानस्मि अन्यांश्चायूप्यान्नोपागाम्। किंच परेभ्यो वृक्षेभ्यो दूरवर्तिभ्यो ऽर्वाक् निकटं त्वा त्वामविदं लब्धवानस्मि। अवरेभ्यो निकटेभ्यः परः परस्तादविदं 'विद्लृ लाभे' 'पुषादि-' (पा० ३।१।५५) इत्यङ् लुङि रूपम्। किंच हे वनस्पते वनस्य पते, हे देव दीप्यमान वृक्ष, देवज्यायै देवयागार्थं तं तादृशं त्वां वयं जुषामहे सेवामहे। देवा अपि देवज्यायै त्वा जुषन्तां सेवन्ताम्। 'स्रुवेणोपस्पृशति विष्णवे त्वेति' (का० ६।१।११)। हे यूपवृक्ष, त्वा त्वां विष्णवे यज्ञाय उपस्पृशामीति शेषः। 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः 'ओषध इति' कुशतरुणं तिरस्कृत्येति' (का० ६।१।१२) यूपवृक्षस्य कुशमन्तर्धानं कुर्यादिति सूत्रार्थः। हे ओषधे, त्वं त्रायस्व स्वधितिभयात् मां रक्ष। 'स्वधिते इतिपरशुना प्रहरतीति' (का० ६।१।१३) हे स्वधिते, परशो, एनं यूपं मा वधीः॥ ४२॥

द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं मा हिंसीः पृथिव्या संभव। अयꣳ हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय महते सौभगाय। अतस्त्वं देव वनस्पते शतवल्शो विरोह सहस्रवल्शा वि वयꣳ रुहेम॥ ४३॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां पंचमोऽध्यायः॥ ५॥

[द्याम्। मा। लेखीः। अन्तरिक्षम्। मा। हिꣳसीः। पृथिव्या। सम्। भव। अयम्। हि। त्वा। स्वधितिरितिस्व धितिः। तेतिजानः। प्रणिनाय। प्रणिनायेतिप्र। निनाय। महते। सौभगाय। अतः। त्वम्। देव वनस्पते। शतवल्श इतिशत वल्शः। वि। रोह। सहस्रवल्शा इतिसहस्र वल्शाः। वि। वयम्। रुहेम॥ ४३॥]

इतिवाजसनेयिसंहितापदे पंचमोध्यायः॥ ५॥

(कट कर गिरते हुए वृक्ष को सम्बोधन करते हुए—) हे वृक्ष! तुम भू लोक को मत खुरच डालो अन्तरिक्ष को तुम हिंसित मत करो। अब तुम पृथ्वी पर शयित हो ओ। संतीक्षण इस परशु ने तुम्हें देवों के उपयोग रूप परम सौभाग्य को प्राप्त कराया है। अतः हे वृक्षदेव ! तुम शतशाख होकर पत्रपुष्पवान् होओ और हम भी सहस्र पुत्र पौत्रादि के द्वारा, सहस्रशाख के समान, अभिवृद्ध होवें। (मंत्र को पढ़कर वृक्ष के कटे हुए स्थान पर एक आहुति देना)॥ ४३॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

उ० पतन्तमभिमन्त्रयते। द्यां मा लेखीः। 'लिख अक्षरविन्यासे'। इह तु हिंसार्थः। द्युलोकं हिंसीः। द्युलोकं हिंसीः अन्तरिक्षं मा हिंसीः। पृथिव्या संभव संगतो भव। वज्ररूपत्वाद् यूपस्य लोकानां शान्तिराशास्यते। कस्मात्त्वमेवमुच्यसे द्यां मालेखीरित्यत वाह। अयं हीति। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मादयं त्वां स्वधितिः वज्ररूपः कुठारः तेतिजानः। 'तिज निशाने' इह तु हिंसार्थः। उत्सहमानः। प्रणिनाय प्रणयति। महते सौभगाय। सुभगो यज्ञः तस्य हि महदैश्वर्यं विद्यते शोभनं च। स्वार्थे अण्। महते यज्ञायेत्यर्थः। सौभाग्याय वा। स्थाणौ जुहोति। अतस्त्वम्। हे देव वनस्पते, यतः अस्मात् स्थाणोस्त्वं शतवल्शः बह्वङ्कुरः शतशाखो विरोह। वयं च सहस्रवल्शाः बह्वङ्कुराः पुत्रपौत्रादिभिः। विरुहेम प्रजायेमहीत्याशीः॥ ४३॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

म० 'द्यां मा लेखीरिति पतन्तमभिमन्त्रयते' (का० ६।१।१६) इति। हे यूपवृक्ष, द्यां द्युलोकं त्वं मा लेखीः मा हिंसीः। 'लिख अक्षरविन्यासे' इह तु हिंसार्थः। अन्तरिक्षं च मा हिंसीः। पृथिव्या सह संभव सङ्गतो भव। यूपस्य वज्ररूपत्वाल्लोकानां शान्तिराशास्यत इति भावः। 'अयꣳहि त्वेति शोधनमभिमन्त्रणशेषो वा सविशेषोपदेशादिति' (का० ६।१।१८—१९) हि यस्मात् हे छिन्नवृक्ष, तेतिजानोऽतितीक्ष्णोऽयं स्वधितिः कुठारो महते सौभगाय सौभाग्याय दर्शनीयत्वाय। यद्वा सुभगो यज्ञः स एव सौभगः स्वार्थेऽण्। यज्ञाय त्वां प्रणिनाय प्रणयति यूपत्वं प्रापयति। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति वर्तमाने लिट्। 'तिज निशाने' अस्माद्यङन्ताच्छानचि तेतिजान इति रूपम्। अतस्त्वया छेदान्न भेतव्यमिति भावः। 'अतस्त्वमित्याव्रश्चने जुहोति यूपे वेति' (का० ६।१।२०—२१)। हे देव वनस्पते, अतोऽस्मात्स्थाणोः त्वं शतवल्शः बह्वङ्कुरः सन् विरोह विशेषेण जायस्व। वयं च सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिभिर्बहुशाखोपेता विरुहेम प्रजायेमहि॥ ४३॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे।
आतिथ्यात्स्थाणुहोमान्तः पञ्चमोऽध्याय ईरितः॥ ५॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां पञ्चमोऽध्यायः॥ ५॥

षष्ठोऽध्यायः

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे नार्यसीदमहꣳरक्षसां ग्रीवा अपिकृन्तामि । यवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारातीर्दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः पितृषदनमसि ॥ १ ॥

(यज्ञ के खम्भे को गाड़ने के लिए गर्त खोदनार्थ अभ्री को उठा कर) हे अभ्रे ! सवितादेव की अनुज्ञा में विद्यमान मैं तुम्हें अश्विनो की बाहुओं और पूषा के हाथों से ग्रहण करता हूं । तुम स्त्रीरूपा हो । गर्त को खोदने के लिए तुम्हें भूमि में पुनः पुनः मार कर मैं राक्षसों की गर्दनों तक को काटे डालता हूं । (यवों को जल में फेंकते हुए) हे यव ! तुम यव (पृथक् करने के शीलवाले) हो । तुम हमसे द्वेष को दूर करो और हमसे अदाताओं को पृथक् करो (यूप को प्रोक्षण करते हुए) हे यूपाग्रभाग ! द्युलोक के निमित्त मैं तुम्हें शुद्ध करता हूं । हे यूपमध्य ! अन्तरिक्ष के निमित्त मैं तुम्हें प्रोक्षित करता हूं । हे यूपमूल ! पृथ्वी के निमित्त मैं तुम्हें पवित्र करता हूं । (प्रोक्षण जल को गर्त में डालते हुए—) पितृजनों के प्रतिष्ठित होने के स्थल कब्र प्रभृति शुद्ध होवें । (गर्त के अन्दर पूर्व उत्तर की ओर अग्रभागों को करते हुए दर्भों को बिछाना—) हे दर्भों से युक्त गर्त । तुम पितृजनों के स्थित होने के स्थान हो ॥ १ ॥

उ० अभ्रिमादत्ते । देवस्य त्वा । परिलिखति इदमहम् । यवानावपति यवोऽसि । प्रोक्षति दिवे त्वा । शेषमासिञ्चति शुन्धन्तां लोकाः पितृषदनाः । दर्भान् स्तृणाति पितृषदनमसि । एतानि षट् यजूंषि व्याख्यातानि ॥ १ ॥

म० सौमिकवेदिप्रधाने पञ्चमाध्याये आतिथ्यमारभ्य यूपनिर्माणपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः, अग्नीषोमीयपशुप्रधाने षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारमारभ्य सोमाभिषवोद्योगपर्यन्ता मन्त्रा उच्यन्ते । 'देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय यूपावटं परिलिखतीदमहमिति' (का० ६।२।८) 'यवोऽसीत्यप्सु यवानोप्य प्रोक्षत्यग्रमध्यमूलानि दिवे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोक्षामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादवटे शेषमासिञ्चति शुन्धन्तामिति बर्हींꣳषि प्राञ्च्युदञ्चि च प्रास्यति पितृषदनमसीति' (६।२।१५—१८) । एतानि षड् यजूंषि औदुम्बरीविषये (अ० ५ क० २६) व्याख्यातानि ॥ १ ॥

अग्रेणीरसि स्वावेश उन्नेतॄणामेतस्य वित्तादधि त्वा स्थास्यति देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्यः । द्यामग्रेणास्पृक्ष आन्तरिक्षं मध्येनाप्राः पृथिवीमुपरेणादृꣳहीः ॥ २ ॥

[अग्रेणीः । अग्रेनीरित्यग्रे । नीः । असि । स्वावेश इति सु । आवेशः । उन्नेतॄणामित्युत् । नेतॄणाम् । एतस्य । वित्तात् । अधि । त्वा । स्थास्यति । देवः । त्वा । सविता । मध्वा । अनक्तु । सुपिप्पलाभ्य इति सु । पिप्पलाभ्यः । त्वा । ओषधीभ्यः । द्याम् । अग्रेण । अस्पृक्षः । आ । अन्तरिक्षम् । मध्येन । अप्राः । पृथिवीम् । उपरेण । अदृꣳहीः ॥ २ ॥]

(खम्भे को गर्त में उतारते हुए—) हे यूप ! तुम ऊर्ध्व (उन्नति या स्वर्ग) को उठाने वालों के मध्य तुम अत्यन्त आगे ले जाने वाले हो (यज्ञ कर्म में तुम्हीं स्वर्गप्रदान करने वाले हो) । हे यूप ! तुम सुख से गर्त में प्रवेश कर सकने वाले हो । हमारे यूप के गर्त में स्थापन कर्म को गर्त जाने कि यूप तुम गर्त के ऊपर स्थित होगा । हे यूप ! तुम्हें सवितादेव मधुर घृत (या वर्षा जल) से उपलिप्त करे । सुफल युक्त ओषधियों के निमित्त, हे यूप ! मैं तुम्हें गर्त में धरता हूं । हे यूप ! तुम अपने अग्रभाग से द्युलोक को स्पर्श करो । तुमने मध्यभाग से अन्तरिक्ष को भर दिया है और हे यूप ! तुमने अपने शेष मूलभाग से पृथ्वी को दृढ़ बनाया है ॥ २ ॥

उ० प्रथमशकलं प्रास्यति । अग्रेणीरसि । अग्रे प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्यापनीयत इत्यग्रेणीः यूपावयवभूत इत्यर्थः । यद्वा अग्रेऽवस्थितो यूपमवटं प्रति नयतीत्यग्रेणीः पुरःसर इत्यर्थः । यस्त्वमग्रेणीरसि । स्वावेशमुन्नेतॄणाम् ऊर्ध्वं नेतॄणामध्वर्यूणां स्वावेशः । ते ह्येवमस्मिन्यूपावटे सुखेनावेशयन्ति स्थापयन्ति । स हि लघुप्रमाणो भवति । स त्वं हे यूपशकल, एतस्य वित्तात् । 'विद ज्ञाने' । एतस्य कर्मणो विद्धि विदितार्थो भव । कतमं तत्कर्म चेत् । अधि त्वा स्थास्यति । अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा । अधि उपरि यूपस्त्वां स्थास्यति । यूपमनक्ति । 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु' । देवस्त्वा । देवः त्वां हे यूप, सवित्रा मध्वा मधुस्वादेन आज्येन आनक्तु म्रक्षयतु । चषालं प्रतिमुञ्चति । सुपिप्पलाभ्यः । पिप्पलं फलम् । शोभनफलाभ्य ओषधीभ्योर्थाय त्वाम् प्रतिमुञ्चामीति वाक्यशेषः । उच्छ्रयति । द्यामग्रेण । यूपस्य महिमोच्यते । द्यां द्युलोकम् अग्रेण अपस्पृक्षः स्पृष्टवानसि । आ अन्तरिक्षं मध्येनाप्राः । 'प्रा पूरणे' । आ अप्राः । आपूरितवानसि अन्तरिक्षं मध्येन । पृथिवीं उपरेण । उपरमित्यधस्तनेन प्रदेशेन, यूप इत्यपरशब्देन तेन प्रदेश उच्यते यूपस्य । अदृꣳहीः दृढीकृतवानसि ॥ २ ॥

म० 'प्रथमशकलं चाग्रेणीरसीति' (का० ६।२।१९) । यूपावटे प्रथमशकलं निक्षिपेदिति सूत्रार्थः । हे यूपशकल, त्वमग्रेणीरसि अग्रे प्रथमं यूपस्य छिद्यमानस्य नीयतेऽपनीयत इत्यग्रेणीः । यूपस्य प्रथमावयवभूतो भवसीत्यर्थः । यद्वा अग्रे प्रथमं यूपमवटं प्रति नयतीत्यग्रेणीः पुरःसरः । किंभूतस्त्वम् । उन्नेतॄणामुन्नयनकर्तॄणामध्वर्यूणां स्वावेशः सुखेनावेशयितुं शक्यः ते ह्येनं यूपावटे सुखेनावेशयन्ति लघुत्वात् । स त्वमेतस्य कर्मणो वित्तात् । कर्मणि षष्ठी । एतत्कर्म विद्धि जानीहि । किं तत्कर्म । यत् यूपः त्वामधि स्थास्यति त्वदुपर्यवस्थानं करिष्यति तत्त्वया बोद्धव्यमित्यर्थः । 'देवस्य त्वेत्यनक्तीति' (का० ६।३।२) यूपमिति शेषः । यूपदेवत्यम् । हे यूप, सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेणाज्येन त्वा त्वामनक्तु । मध्वा । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । 'चषालसुभय-

तोऽक्तं प्रतिमुञ्चति सुपिप्पलाभ्य इति' (का० ६।३।३-४)। अध उपरि चाज्येन लिप्तं चषालं यूपाग्रे स्थापयेदिति सूत्रार्थः। हे चषाल, त्वां यूपस्याग्रे प्रतिमुञ्चामीति शेषः। किमर्थम्। ओषधीभ्यः व्रीह्याद्योषधिनिष्पत्त्यर्थम्। किंभूताभ्य ओषधीभ्यः। सुपिप्पलाभ्यः शोभनफलयुक्ताभ्य इत्यर्थः। (का० ६।३।७) द्यामग्रेणेत्युच्छ्रयतीति। उन्नतं कुर्यादित्यर्थः। यूपदेवत्यम्। यूपस्य महिमोच्यते। हे यूप, त्वमग्रेणाग्रभागेन द्यां दिवमस्पृक्षः स्पृष्टवानसि। स्पृषतेर्लुङि 'शल इगुपधादनिटः क्सः' (पा० ३।१।४५) इति क्सप्रत्ययः। मध्येन मध्यभागेनान्तरिक्षमा अप्राः आपूरितवानसि। 'प्रा पूरणे'। अपरेणाधोभागेन अनिष्ट-प्रदेशेन पृथिवीं भूमिमदृंहीः दृढीकृतवानसि ॥ २ ॥

या ते धामान्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरि-शृङ्गा अयासः। अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः परमं पदमवभारि भूरि। ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि रायस्पो-षवनि पर्यूहामि। ब्रह्म दृंह क्षत्रं दृंहायुर्दृंह प्रजां दृंह ॥ ३ ॥

[या। ते। धामानि। उश्मसि। गमध्यै। यत्र। गावः। भूरिशृङ्गा इति भूरि। शृङ्गाः। अयासः। अत्र। अह। तत्। उरुगायस्येत्युरु। गायस्य। विष्णोः। परमम्। पदम्। अव। भारि। भूरि ॥ ३ ॥]

हे यूप! तुम्हारे द्वारा प्राप्य जिन उत्तम लोगों में जाने के लिए हम कामना करते हैं। जहां अनेक सींगों वाली एवं संगति गाएँ (=रश्मियाँ) विद्यमान है। यहीं पर उस महागति विष्णु का परमपद भी पूर्णतया प्रकाशित होता है। (यूप को गर्त में गाड़ते हुए—) हे यूप ब्राह्मण को सम्प्राप्त होने वाले; क्षत्रिय के सम्प्राप्त होने वाले और धन अन्नादि के प्रदाता तुम्हें मैं गर्त में धरता हूँ। हे यज्ञयूप! तुम ब्राह्मण को दृढ़ बनाओ तुम क्षत्रिय को दृढ़ बनाओ; आयु को दृढ़ बनाओ और हमारी प्रजा (=सन्तान) को दृढ़ बनाओ ॥ ३ ॥

उ० मिनोति या ते धामानि। 'डुमिञ् प्रक्षेपणे'। त्रिष्टुप् यूपदेवत्या। यूप उच्यते। यानि ते तव संबन्धीनि धामानि। स्थानजन्मज्योतिर्वचनो वा धामशब्दः। स्थानानीहाभि-प्रेतानि। उश्मसि कामयामहे। गमध्यै गमनाय। यानि त्वदी-यानि स्थानानि कामयामहे। वयं गमनायेति यद्वृत्तयोगादिह तदनुप्रयोगो भवितुमर्हति। तत्र तेषु स्थानेषु। गावो रश्मयः। भूरिशृङ्गा बहुदीप्तयः ज्वलन्नामसु शृङ्गाणीति पठितम्। अयासः अयनाः गन्तारः। अत्राह तदुरुगायस्य विष्णोः अत्रशब्दस्त-त्रशब्दस्यार्थे परोक्षत्वात्। अह इति विनिग्रहार्थीयः। तत्र चैतद् उरुगायस्य महागतेर्विष्णोः संबन्धि परममुत्कृष्टं पद-मादित्यमण्डलाख्यमर्वाचीनं भारि भाति। तकारस्य स्थाने छान्दसो रेफः। भूरि बहुप्रकारम्। पांसुभिः पर्यूहति। ब्रह्म-वनि त्वा व्याख्यातम्। पर्यूषति। ब्रह्मदृंह व्याख्यातम् ॥३॥

म० 'या त इति मिनोतीति' (का० ६।३।८) अवटे यूपं प्रक्षिपेदित्यर्थः। यूपदेवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमो दृष्टा। हे यूप, या यानि ते तव धामानि स्थानानि गमध्यै गन्तुं वयमुश्मसि उश्मः कामयामहे। 'तुमर्थे से—' (पा० ३।४।९) इत्यादिना। गच्छतेस्तुमर्थे कध्यैन्प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः। उश्मसि 'वश कान्तौ' लटि उत्तमबहुवचने शपो लोपे संप्रसारणे 'इदन्तो मसि' (पा० ७।१।४६) इति इकारः। यानि तव स्थानानि गन्तुं वयमिच्छाम इत्यर्थः। किंच यत्र येषु तव स्थानेषु गावो रश्मयः। अयासः अयन्तीति अयाः 'अय गतौ' गन्तारो वर्तन्ते। सर्वे किरणा येषु स्थानेषु गता इत्यर्थः। किंभूता गावः। भूरिशृङ्गाः भूरि बहु शृङ्गं दीप्तिर्येषां ते भूरिशृङ्गाः। प्रज्वलन्नामसु शृङ्गाणीति पठितम्। अहेत्ये-वार्थे। विष्णोः व्यापकस्य ब्रह्मणः तत् परममुत्कृष्टं पदं भूरि महत् आदित्यमण्डललक्षणमत्रैव अवभारि अवभाति। तकार-स्थाने छान्दसो रेफः। यद्वा भूरि बहुप्रकारं यथा तथा अत्राह अत्रैव एष्वेव स्थानेषु अवभाति शोभते। किंभूतस्य विष्णोः। उरुगायस्य 'गाङ् गतौ' गानं गायः उरुर्गायो गतिर्यस्य। महागतेरित्यर्थः। यद्वा उरुभिर्महात्मभिर्गीयते स्तूयतेऽसावुरु-गायस्तस्य। तादृशस्थानप्राप्तिहेतुभूतकर्मणे हे यूप, त्वमत्रावटे तिष्ठेत्याशयः। 'ब्रह्मवनि त्वेति पांसुभिः। ब्रह्म दृंहेति मैत्रावरुणदण्डेन समन्तं त्रिः पर्यूपतीति' (का० ६।३।१०-११)। द्वे यजुषी औदुम्बरीविषये (अध्या० ५ क० २७) व्याख्याते ॥ ३ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे। इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ४ ॥

[विष्णोः। कर्माणि। पश्यत। यतः। व्रतानि। पस्पशे। इन्द्रस्य। युज्यः। सखा ॥ ४ ॥]

हे ऋत्विजों (या विद्वानों)। विष्णु (= यज्ञ) के वीर कर्मों को देखो कि जिस विष्णु से ही यह समस्त व्रत बंध रहे हैं। वह विष्णु इंद्र का परम अनुकूल मित्र है ॥ ४ ॥

उ० वाचयति। विष्णोः कर्माणि। द्वे गायत्र्यौ वैष्णव्यौ। हे ऋत्विजः, विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतः। तसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानं वक्तव्यम्। यतो यैर्वीर्यैः। व्रतानि। व्रतमिति कर्मनाम। आधानपशुसोमप्रभृतीनि कर्माणि आत्मनि। पस्पशे 'स्पश बन्धने' बद्धवान्। विष्णुर्हि अधिष्ठात्री देवता यज्ञानाम्। यद्वा विष्णोर्वीर्याणि पश्यत। यैर्वीर्यैस्तानि व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वा-न्यप्रमत्ताः एतानि कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान्। किंच यश्च विष्णुः इन्द्रस्य सखा वृत्रवधादिषु कर्मसु। कथंभूतः सखा। युज्यः 'युजिर् योगे'। योगार्हः अनुरूप इत्यर्थः ॥ ४ ॥

म० 'विष्णोः कर्माणीति वाचयति यूपमन्वारब्धमिति' (का० ६।३।१२)। यूपं स्पृष्टवन्तं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः। द्वे वैष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे। हे ऋत्विजः, विष्णोः यज्ञाधिष्ठातुः कर्माणि सृष्टिसंहारादिचरितानि यूयं पश्यत। यतो यैः कर्मभिः व्रतानि भवदीयानि लौकिकवैदिक-कर्माणि पस्पशे बद्धवान् निर्मितवानित्यर्थः। 'स्पश बन्धने' स विष्णुरिन्द्रस्य युज्यः वृत्रवधादिकर्मसु योज्योऽनुरूपः सखा मित्रम्। यद्वा विष्णोः यज्ञस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत यतो

यैर्यैर्व्रतानि आधानपशुसोमादीनि कर्माणि पस्पशे आत्मनि बद्धवान् । यद्वा यैर्यैर्व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्याणां स्वानि स्वानि एतान्यप्रमत्ताः कुरुतेत्येवं पस्पशे निबद्धवान्। शिष्टं समानम् ॥ ४ ॥

तद्विष्णोः परमं पदꣳ सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चक्षुराततम् ॥ ५ ॥

[तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः । दिवीवेतिदिवि । इव । चक्षुः । आततमित्या । ततम् ॥ ५ ॥]

उस विष्णु के परम पद को विद्वान् सदा ही देखते हैं, जैसे कि द्युलोक में छाये हुए नक्षत्रमण्डलादि को हमारी चक्षु देखती है ॥ ५ ॥

उ० चषालमुदीक्षते । तद्विष्णोः । तदः प्रतियोगिनात्र पूर्वं यद्वृत्तेन भवितव्यम् । यद्विज्ञानघनबहुलमानन्दस्वभावं च तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः पण्डिताः वेदान्तज्ञानरहस्यविधृतसंपुटाः । कथंभूतं पदं पश्यन्ति । दिवीव द्युलोकमध्यगतमिव । चक्षुः आदित्यमण्डलम् । आततं विततं विस्तारितम् । चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः' 'तच्चक्षुर्देवहितम्' इति च । यद्वा । यद्वृत्तसंबन्धो द्वितीयोर्धर्चः प्रथमः क्रियते । परमपदशब्देनादित्य उच्यते । इवश्चानर्थकः तद्दिवि चक्षुरादित्याख्यं विततं तद्विष्णोः परमं पदं तृतीयं सदा पश्यन्ति पण्डिता अधियज्ञविदः ॥ ५ ॥

म० 'तद्विष्णोरिति चषालमीक्षमाणमिति' (कां० ६।३।२३) यूपकटकं प्रेक्षमाणं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः । सूरयः विद्वांसो वेदान्तपारगाः विष्णोः तत्परमं पदं स्वरूपं सदा पश्यन्ति । कीदृशम् । दिवि आकाशे निरावरणे चक्षुरिवाततं व्याप्तम् । यद्वा यत् दिवि आकाशे चक्षुरादित्यमण्डलमाततं विस्तारितम् । इवोऽनर्थकः । चक्षुःशब्देनान्यत्रापि मण्डलमुच्यते । 'चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य' (अ० ७ क० ४२) 'तच्चक्षुर्देवहितम्' (अ० ३६ क० २४) ॥ ५ ॥

परिवीरसि परि त्वा दैवीर्विशो व्ययन्तां परीमं यजमानꣳ रायो मनुष्याणाम् । दिवः सूनुरस्येष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते पशुः ॥ ६ ॥

[परिवीरितिपरि । वीः । असि । परि । त्वा । दैवीः । विशः । व्ययन्ताम् । परि । इमम् । यजमानम् । रायः । मनुष्याणाम् । दिवः । सूनुः । असि । एषः । ते । पृथिव्याम् । लोकः । आरण्यः । ते । पशुः ॥ ६ ॥]

(कुश की रस्सी से नाभि के बराबर की ऊँचाई पर यज्ञस्तम्भ को तीन बार लपेट कर) हे यूप ! तुम रस्सी के द्वारा परिवेष्टित हो । देवों की प्रजा मरुद्गण या पशु तुम्हें परिवेष्टित करें । मनुष्यों के गोअश्वादिधन इस यजमान को परिवेष्टित करें । हे स्वरो ! तुम द्युलोक के पुत्र हो । हे यूप ! पृथ्वी में यह तुम्हारा आश्रयस्थान है । अरण्योत्पन्न पशु तुम्हारा भाग है ॥ ६ ॥

उ० परिव्ययति । परिवीरसि । 'व्येञ् संवरणे' इत्यस्य क्तप्रत्ययार्थे क्विपि संप्रसारणम् । अस्माभिः परिवीतः पस्वारितः परिवेष्टितो वा त्वमसि । अतः परिव्ययन्तां त्वां हे यूप ! दैवीर्विशः 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः' इति श्रुतिः । त्वत्प्रसादाच्च परिव्ययन्ताम् परिवारयन्तु इमं यजमानं रायो धनानि । मनुष्याणां मनुष्याणां मध्ये । निर्धारणे षष्ठी । स्वरुमवगूहति । दिवः सूनुरसि । द्युलोकस्य त्वं सूनुः पुत्रोसि । द्युलोकाद्वर्षति तस्माद्यूपो जायते यूपात्स्वरुरित्यनया प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः । द्वादश उपशयस्तं निदधाति । एष ते पृथिव्याम् । एष ते तव पृथिव्यां लोकः आश्रयस्थानमित्यर्थः । 'पशवे यूपमुच्छ्रयन्ति' इति श्रुतिः । यूपस्य पशुना भवितव्यमित्यत आह । आरण्यस्तव पशुः ॥ ६ ॥

म० 'त्रिगुणा त्रिव्यामा कौशी रशना तया नाभिमात्रे त्रिवृतं परिव्ययति परिवीरसीति' (का० ६।३।१५) । त्रिभिर्गुणैरवयवैरुपेता त्रिव्याममिता कुशसंबन्धिनी या रशना रज्जुस्तया नाभिप्रमाणे यूपप्रदेशे आवृत्तित्रयं यथा भवति तथा यूपमावेष्टयेदिति सूत्रार्थः । यूपदैवत्यं यजुः । हे यूप, त्वं परिवीरसि परितो रशनया वीतो वेष्टितोऽसि । यद्वास्माभिः परिवारितोऽसि । 'व्येञ् संवरणे' इत्यस्य क्तप्रत्ययार्थे क्विपि संप्रसारणम् । किंच दैवीर्विशः देवसंबन्धिन्यः प्रजाः मरुद्गणादयः त्वा त्वां परिव्ययन्तां परितो वेष्टयन्तु । यद्वा दैवीर्विशः पशवः त्वा परिव्ययन्ताम् । 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः' इति श्रुतेः । किंच मनुष्याणां संबन्धिन्यो रायो धनानि इमं यजमानं परिव्ययन्तां वेष्टयन्तु । यद्वा मनुष्याणामिति निर्धारणे षष्ठी । मनुष्याणां मध्ये रायो धनानि इमं यजमानमेव परिव्ययन्ताम् । 'यूपशकलमस्यामवगूहत्युत्तरेणाग्निष्ठां दिवः सूनुरसीति' (का० ६।३।१७) अष्टास्रे यूपस्य याश्रिरग्निसमीपे स्थिता साग्निष्ठा तस्या उत्तरभागे रशनायां स्वरुनामकं शकलमवसृजेदिति सूत्रार्थः । हे स्वरो, त्वं दिवः द्युलोकस्य सूनुः पुत्रोऽसि । द्युलोकाद्वर्षति ततो यूपो जायते यूपात्स्वरुरिति प्रणालिकया दिवः सूनुः स्वरुः । 'वर्षिष्ठादहक्षिणं वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त इति' (का० ८।८।२३) । यूपैकादशिनीपक्षे वर्षिष्ठाद्यूपाद्दक्षिणभागे वितष्टमष्टास्रिं द्वादशं यूपं निदधाति स्थापयति न तु निखनतीति सूत्रार्थः । यूपदेवत्यम् । हे यूप, पृथिव्यामेषः ते तव लोकः आश्रयस्थानमित्यर्थः । ननु 'पशवो वै यूपमुच्छ्रयन्ति' (३।७।३।४) इति श्रुतेः यूपे पशुना भवितव्यमित्यत आह । ते तव आरण्योऽरण्ये भवोऽरण्यसंबन्धी पशुः वने वर्तमानः पशुस्तवैवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

उपावीरस्युप देवान्दैवीर्विशः प्रागुरुशिजो वह्नितमान् । देव त्वष्टर्वसु रम हव्या ते स्वदन्ताम् ॥ ७ ॥

[उपावीरित्युप । अवीः । असि । उप । देवान् । दैवीः । विशः । प्र । अगुः । उशिजः । वह्नितमानितिवह्नि । तमान् । देव । त्वष्टः । वसु । रम । हव्या । ते । स्वदन्ताम् ॥ ७ ॥]

हे तृण विशेष ! तुम समीप से रक्षा करने वाले मित्र हो। (एक तृण के द्वारा पशु के स्पर्श करना। देवों की प्रजा पशु स्वर्ग प्रापक अग्नि सोम प्रभृति हविर्भाग देवों को सम्प्राप्त होवें। हे त्वष्टादेव ! तुम यजमान को धन दो। हे पशो ! तुम्हारे हविर्भूत मांसादि को देव आस्वादन करें ॥ ७ ॥

उ० तृणमादत्ते। उपावीरसि। उप समीपे अवस्थितः अवति रक्षतीत्युपावीः द्वितीयः सखा त्वमसीत्यर्थः। पशुमुपस्पृशति। उपदेवान् उपागुः उप गच्छन्तु देवान्प्रति। देवीर्विशः। 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः' इति श्रुतिः। कथंभूतान्देवान्। उशिजः मेधाविनः। वह्नितमान् वोढृतमान्। वहन्ति हि ते यजमानं स्वर्गं प्रति कर्मण्यङ्गभावमुपगच्छन्तः। हे देव त्वष्टः, वसु रम पशुलक्षणं वसु रमय। णिचो लोपश्छान्दसः। हव्या ते स्वदन्ताम्। एवं त्वष्टारमुक्त्वा अथेदानीं पशुमाह। हव्या हवींषि ते त्वदीयानि स्वदन्ताम्। 'स्वद स्वर्द आस्वादने'। णिचो लोपः। आस्वादयन्तु देवा इति शेषः ॥ ७ ॥

म० 'उपावीरसीति तृणमादायेति' (का० ६।३।१९) हे तृणविशेष, त्वमुपावीरसि उप समीपमवति गच्छतीत्युपावीः। यद्वा उप समीपेऽवस्थितोऽवति रक्षतीत्युपावीः पशोर्द्वितीयः सखा त्वमसीत्यर्थः। 'तेन पशुमुपस्पृशत्युपदेवानिति' (का० ६।३।२०)। गृहीतेन तृणेन पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखं स्थितं पशुं स्पृशेदिति सूत्रार्थः। दैवीर्विशः पशवो देवानग्नीषोमादीनुप प्रागुः उपगच्छन्तु। 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः' इति श्रुतेः। इण् गतौ' इत्यस्मात् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति। कालमात्रे लुङ्। 'इणो गा लुङि' (पा० २।४।४५) इति गादेशः। किंभूतान्देवान्। उशिजो मेधाविनः। यद्वा हवींषि कामयमानान् वहन्तीति वह्नयः अतिवह्नयो वह्नितमास्तान्। यजमानं स्वर्गं प्रति प्रापयतां देवानां मध्ये श्रेष्ठतमानित्यर्थः। एवं पशून्प्रार्थ्य त्वष्टारमाह। हे देव त्वष्टः, त्वं वसु पशुलक्षणं धनं रम रमय। 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इति शपोऽप्यार्धधातुकसंज्ञत्वाण्णिचो लोपः। एवं त्वष्टारमुक्त्वा पुनः पशुमाह। हे पशो, ते तव हव्या हवींषि स्वदन्ताम्। 'स्व दस्वाद आस्वादने'। स्वादूनि भवन्तु। यद्वा हवींषि स्वदन्तामास्वादयन्तु देवा इति शेषः। पूर्ववण्णिचो लोपः ॥ ७ ॥

रेवती रमध्वं बृहस्पते धारया वसूनि। ऋतस्य त्वा देवहविः पाशेन प्रतिमुञ्चामि धर्षा मानुषः ॥ ८ ॥

[रेवतीः। रमध्वम्। बृहस्पते। धारय। वसूनि। ऋतस्य। त्वा। देवहविरिति देव। हविः। पाशेन। प्रति। मुञ्चामि। धर्ष। मानुषः ॥ ८ ॥]

हे दुग्धादि धनवाली गायों ! तुम यजमान के घर में सुख से रहो। हे बृहस्पति ! तुम यजमान के घर में गवादि धनों के धारण करो। हे देवों पशुहविः पशो ! मैं तुम्हें यज्ञ के बन्धन से बांधता हूँ (मन्त्र पढ़ कर पशु की सींगों के मध्य कुश की रस्सी को बांधना)। अब शमिता तुम्हें स्ववश में करे ॥ ८ ॥

उ० रेवती रमध्वम्। लिङ्गव्यत्ययः। हे रेवन्तो धनवन्तः। पशवः, रता भवत। त्वमपि बृहस्पते धारय निश्चलीकुरु वसूनि पशुलक्षणानि। पशुं बध्नाति। ऋतस्य यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वां हे देवहविः पशो, पाशेन प्रतिमुञ्चामि। प्रतिपूर्वो मुञ्चिर्बन्धने वर्तते। बध्नामि। एवं पशुं संबोध्याथ मनुष्यस्य शमित्रादेः समर्पयति। धर्षा मानुषः। धर्षेति विकरणव्यत्ययश्छान्दसः। प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमः। धृष्णोतु शक्नोतु शामयितुं मानुषः। यद्वा यस्माद् ऋतस्य यज्ञस्य त्वां हे देव हविः, पाशेन प्रतिमुञ्चामि बध्नामि तस्मात् धृष्णोतु त्वां मानुषः ॥ ८ ॥

म० रयिर्धनं क्षीरादि यासां ता रेवत्यः। लिङ्गवचनव्यत्ययः। रेवन्तः 'रेवन्तो हि पशवः' (३।७।३।१३) इति श्रुतेः हे रेवन्तः क्षीरादिधनवन्तः पशवः यूयं यजमानगृहे रमध्वं संक्रीडध्वम्। एवं पशुमुक्त्वा बृहस्पतिमाह। हे बृहस्पते, हे ब्रह्मन्, वसूनि पशुलक्षणानि धारया निश्चलीकुरु। 'ब्रह्म वै बृहस्पतिः पशवो वसु' (३।७।३।१३) इति श्रुतेः। 'द्विगुणरशनया द्विव्यामया कौश्या पाशं कृत्वान्तरा शृङ्गमभिदक्षिणं बध्नात्यृतस्य त्वेति' (का० ६।३।२६)। अवयवद्वयोपेतया व्यामद्वयपरिमितया कुशकृतया रज्ज्वा नागपाशं कृत्वा शृङ्गयोरन्तराले पशुं बध्नाति कथम्। अभिदक्षिणं दक्षिणशृङ्गमभिमुखं पाशं प्रतिमुञ्चेदिति सूत्रार्थः। हे देवहविः देवानां हवीरूप पशो, ऋतस्यावश्यंभाविफलोपेतत्वात्सत्यस्य यज्ञस्य पाशेन त्वा त्वां प्रतिमुञ्चामि बध्नामि। प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्बन्धने वर्तते। एवं पशुं संबोध्य शमित्रे समर्पयति मानुषो धर्षा। 'त्रिधृषा प्रागल्भ्ये' विकरणपुरुषव्यत्ययः। मानुषः शमिता धृष्णोतु शमयितुं शक्नोतु पाशेन बद्धत्वादिति भावः। संहितायां 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति सूत्रेण धर्षेत्यत्र दीर्घः ॥ ८ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं नियुनज्मि। अद्भ्यस्त्वौषधीभ्योऽनु त्वा माता मन्यतामनु पितानु भ्राता सगर्भ्योऽनु सखा सयूथ्यः। अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि ॥ ९ ॥

[अग्नीषोमाभ्याम्। जुष्टम्। नि। युनज्मि। अद्भ्य इत्यत्। भ्यः। त्वा। ओषधीभ्यः ॥ ९ ॥]

हे पशो ! सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं अश्विनौ की बाहुओं तथा पूषा के हाथों से अग्नि और सोम के प्रीतिकर तुमको यूप से संयोजित करता हूँ। (मंत्र पढ़ कर पशु को खम्भे से बांधना)। हे पशो ! मैं तुम्हें जल एवं दर्भ प्रभृति ओषधियों से प्रोक्षण करता हूँ। (दर्भों से पशु पर जल छिड़कना)। हे पशो ! देवों की हविः होने के निमित्त तुम्हारी माता तुम्हें अनुमोदित करे; तुम्हारा पिता तुम्हें अनुमोदित करे; तुम्हारा भाई तुम्हारा अनुमोदन करे और एक झुण्ड में उत्पन्न तुम्हारा मित्र भी तुम्हें

अनुमोदित करे। हे पशो! मैं अग्नि और सोम के प्रीतिकर तुम्हें प्रोक्षित करता हूँ॥ ९॥

उ० यूपे बध्नाति पशुम्। देवस्य त्वा व्याख्यातः। अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमभिरुचितं नियुनज्मि निबध्नामि। पशुं प्रोक्षति। अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः। हे पशो, अद्भ्यः त्वामारभ्य ओषधीभ्यश्च आरभ्य आदितः सर्वं संपद्यते। अग्नीषोमाभ्यां त्वां जुष्टमभिरुचितं पशुं प्रोक्षामि मेध्यं करोमि। अमुमेवार्थं श्रुत्या स्पष्टयति 'इदꣳहि यदावर्षत्यथौषधयो जायन्ते' इत्यादिकया। अनुत्वेति व्याख्यातम्। इह त्वेवं संबन्धः। अद्भ्य आरभ्य अग्नीषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि हे पशो, प्रोक्षमाणं त्वां मात्रादयोऽनुमन्यन्तामिति॥ ९॥

म० 'देवस्य त्वेति यूप इति' (का० ६।३।२७) यूपे पशुं बध्नातीति शेष इति सूत्रार्थः। अग्नीषोमदेवताभ्यां जुष्टमभिरुचितं पशुं नियुनज्मि निबध्नामि। व्याख्यातमन्यत्। 'अद्भ्यस्त्वेति पशुं प्रोक्षणीभिः प्रोक्षतीति' (का० ६।३।३०) हे पशो, अद्भ्यः ओषधीभ्यः। अत्र विभक्तिव्यत्ययः। अद्भिरोषधिभिश्च। त्वा त्वां प्रोक्षामि मेध्यं करोमि। किंभूतं त्वाम्। अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं प्रीतं दर्भैरपामुत्पूतत्वादोषधीनामपि प्रोक्षणसाधनत्वमस्त्येव। त्वमातृभक्षिताभ्यां तृणोदकाभ्यां पशोरुत्पन्नत्वात्तेनोभयेन प्रोक्षणं युक्तम्। तदाह तित्तिरिः 'अद्भ्यस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीत्याहाद्भ्यो ह्येष ओषधीभ्यः संभवति'। किंच हे पशो, एवं प्रोक्षितं त्वां माता भूमिरनुमन्यतां, तथा पिता द्यौरनुमन्यताम्, सगर्भ्यः समानगर्भे उदरे भवः सोदरो भ्राता अनुमन्यताम्। सयूथ्यः समानयूथे भवः सखा सुहृत् अनुमन्यताम्॥ ९॥

अ॒पां पे॒रुर॒स्यापो॑ दे॒वीः स्व॑दन्तु स्वा॒त्तं चि॒त्सद्दे॑वह॒विः। सं ते॑ प्रा॒णो वाते॑न गच्छता॒ꣳ सम॒ङ्गानि॒ यज॑त्रैः सं य॒ज्ञप॑तिरा॒शिषा॥ १०॥

[अ॒पाम्। पे॒रुः। अ॒सि॒। आपः॑। दे॒वीः। स्व॒द॒न्तु॒। स्वा॒त्तम्। चि॒त्। सत्। दे॒वह॒विरिति॑ दे॒व। ह॒विः। सम्। ते॒। प्रा॒णः। वाते॑न। ग॒च्छ॒ता॒म्। अङ्गा॑नि। यज॑त्रैः। य॒ज्ञप॑ति॒रिति॑य॒ज्ञ। पतिः॑। आ॒शिषेत्या॒ शिषा॑॥ १०॥]

हे पशो! तुम जलों को पीने वाले हो। (पशु के निम्न उदरादि भाग को प्रोक्षण करना)। हे पशो! तुम्हें आपो देवी आस्वाद्य (=पवित्र) बनावें—क्योंकि पवित्रीकृत हो स्वादिष्ट पशु मांस ही देवहविः होता है। (मंत्र पढ़कर पशु के ऊपर सर्वत्र जल छिड़कना)। हे पशो! तुम्हारा प्राण बाह्य प्राण से संगत होवे और तुम्हारे विविध अंग-प्रत्यङ्ग यथाविधान उस-उस यजनीय देव से संगत होवें और यह यज्ञ का स्वामी यजमान अभीष्ट स्वर्गादि आशी से संगत होवे॥ १०॥

उ० आस्ये उपगृह्णाति। अपां पेरुः। अपां पानशीलस्त्वमसि हे पशो। अधस्ताद् प्रोक्षति। आपो देवीः। आपो देव्यः स्वदन्तु आस्वादयन्तु उक्षयन्त्वेनं पशुम्। को गुण इति चेत्। स्वात्तञ्चित्सद्देवहविः। आस्वादितं हि सत् शोभनं देवानां हविः पशुलक्षणं भूयात्। पशुं समनक्ति। सं ते प्राणः। संगच्छतां ते प्राणः वातेन हे पशो, समङ्गानि यजत्रैः। संगच्छतां हे पशो, तवाङ्गानि यजत्रैः यागैः। संयज्ञपतिराशिषा संगच्छतां यज्ञपतिर्यजमानः आशिषा यज्ञफलेन स्वरुशाखाभ्याम्॥ १०॥

म० 'अपां पेरुरित्यास्य उपगृह्णातीति' (का० ६।३।३१) पशोर्मुखे प्रोक्षणीर्धारयेदिति सूत्रार्थः। पशुदैवतम्। हे पशो, त्वमपां जलानां पेरुः पानशीलोऽसि। पिबतीति पेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः। उदकपानशीलो भवसि तत इदं पिबेत्यर्थः। 'आपो देवीरित्यधस्तादुपोक्षतीति' (का० ६।३।३२) पशोरधो भागे हृदि प्रोक्षेदिति सूत्रार्थः। हे पशो, आपोदेवीः अब्रूपा देव्यः स्वदन्तु त्वामास्वादयन्तु भक्षयन्तु। यद्वा आपोदेव्यः स्वदन्तु पशुं भक्षयन्तु। को गुण इति चेत्। स्वात्तं चित्। चिदित्यव्ययं हेत्वर्थे। हि यतो देवहविः देवानां हविः पशुलक्षणं स्वात्तमास्वादितं सत् शोभनं देवयोग्यं भूयादिति शेषः। अद्भ्यस्त्वेत्यादिमन्त्रत्रयेणोपरिष्टान्मुखेऽधोभागे पशोः प्रोक्षणेन सर्वं मेध्यं करोतीति तित्तिरिणा प्रतिपादितम्। तदाह 'उपरिष्टात्प्रोक्षत्युपरिष्टादेवैनं मेध्यं करोति पाययत्यन्तरत एवैनं मेध्यं करोत्यधस्तादुपोक्षति सर्वमेवैनं मेध्यं करोतीति'। 'उत्तरमाघारमाघार्य पशुं पूर्वꣳसमनक्ति ललाटाꣳसश्रोणिषु सं त इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ६।४।२) उत्तराघारहोमानन्तरं ध्रुवासमञ्जनादर्वागेव भाले अंसयोः श्रोण्योश्च जुह्वैव पशुं समनक्ति सं त इति त्रिभिः प्रतिमन्त्रमिति सूत्रार्थः। पशुदैवतयजूंषि। ललाटाञ्जनमन्त्रः हे पशो, ते तव प्राणो बाह्येन वातेन संगच्छताम्। अथांसयोर्मन्त्रावृत्तिः अङ्गानि अंसादीनि यजत्रैः यागैः संगच्छन्ताम्। इज्यन्त इति यजत्राः। अथ श्रोण्योः यज्ञपतिर्यजमान आशिषा यज्ञफलेन संगच्छताम्॥ १०॥

घृ॒तेना॒क्तौ प॒शूꣳस्त्रा॑येथा॒ꣳ रेव॑ति॒ यज॑माने प्रि॒यं धा आवि॑श। उ॒रोर॒न्तरि॑क्षात्स॒जूर्दे॒वेन॒ वाते॑ना॒स्य ह॒विष॒स्त्मना॑ यज॒ सम॑स्य त॒न्वा भव। वर्षो॒ वर्षी॑यसि य॒ज्ञे य॒ज्ञप॑तिं धाः स्वाहा॑ दे॒वेभ्यो॑ दे॒वेभ्यः॒ स्वाहा॑॥ ११॥

[घृ॒तेन॑। अ॒क्तौ। प॒शून्। त्रा॒ये॒था॒म्। रेव॑ति। यज॑माने। प्रि॒यम्। धाः। आ। वि॒श। उ॒रोः। अ॒न्तरि॑क्षात्। स॒जूरिति॑स॒ जूः। दे॒वेन॑। वाते॑न। अ॒स्य। ह॒विषः॑। त्मना॑। य॒ज। सम्। अ॒स्य। त॒न्वा। भ॒व। वर्षो॒ऽइति॒वर्षो॑ वर्षी॑यसि। य॒ज्ञे। य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ प॑तिम्। धाः। स्वाहा॑। दे॒वेभ्यः॑। दे॒वेभ्यः॒स्वाहा॑॥ ११॥]

(पशु को मारने के लिए नियुक्त शमिता व्यक्ति के हाथ से मारने की असि तथा स्वरु को हाथ में लेकर और उन दोनों को घृत से आलिप्त करके—) हे असे—स्वरो! घृत से आप्लुत तुम दोनों इस वध्य पशु की रक्षा करो। हे धन की कामना से युक्त स्तुति वाणी! तुम यजमान में प्रिय धनादि धारित करो। तुम इस

यजमान में प्रवेश करो। हे स्तुते! वायुदेव के साथ सम्प्रीति को प्राप्त होकर तुम इस वध्य पशु की विस्तीर्ण अन्तरिक्ष में विद्यमान राक्षसादि से रक्षा करो। तुम स्वयं ही इस पशुहवि के द्वारा देवों का यजन करो और इस वध्य पशु के शरीर के साथ एक रूप होओ। हे वर्षा से उत्पन्न तृण! तुम इस यज्ञ के स्वामी यजमान को फलयुक्त यज्ञ में निहित करो। (मंत्र पढ़कर पशु के नीचे भूमि पर तृण रखना)! देवों के लिए यह पशुहवि है—देवों के लिए यह पशुहविः है ॥ ११ ॥

उ० पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेन। स्वरुशासावुच्येते। घृतेनाक्तौ म्रक्षितौ भवन्तौ युवां पशून्। पूजनार्थं बहुवचनम्। पशूंस्त्रायेथां पालयेथाम्। यजमानं वाचयति। रेवति। वाग्वै रेवती। हे वाक् रेवति धनवति। यजमाने प्रियं धा आविश। अस्मिन् यजमाने प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि आविश च यजमानम्। उरोर्महतोऽन्तरिक्षाच्च गोपायेति शेषः। सजूर्देवेन वातेन। समानप्रीतिः देवेन वातेन भूत्वा। किंच अस्य पशुलक्षणस्य हविषः त्मना यज आत्मना यज। 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः। समस्य तन्वा भव। संभव चास्य पशोः तन्वा शरीरेण। एतदुक्तं भवति। यजमानरूपेण पशुरूपेण वा त्मना भूत्वात्मनैव यज। हे रेवति, पश्चाच्च तृणमुपास्यति। वर्षो वर्षीयसि तृणमुच्यते। हे वर्षो वर्षप्रभव। अथवा विस्तीर्ण। वर्षीयसि विस्तीर्णतरे यज्ञे। यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि। जुहोति। स्वाहा देवेभ्यः। जुहोति देवेभ्यः स्वाहा। द्वे यजुषी ॥ ११ ॥

म० 'स्वरुमादायांक्त्वोभौ जुह्वग्रे ताभ्यां पशोर्ललाटमुपस्पृशति घृतेनाक्ताविति' (का० ६।४।१२)। विशसित्रा दत्तं शासं गृहीत्वा स्वयमेव यूपात् स्वरुमादाय तावसिस्वरू जुह्वग्रे घृतेनांक्त्वा ताभ्यामसिस्वरुभ्यां पशोर्ललाटं स्पृशेदिति सूत्रार्थः। स्वरुशासदैवतम्। हे स्वरुशासौ, युवां घृतेनाक्तौ सन्तौ पशून्। बहुवचनं पूजार्थम्। एतं पशुं त्रायेथां पालयेथाम्। 'रेवति यजमान इति वाचयतीति' (का० ६।५।११)। यजमानं वाचयेदित्यर्थः। वाग्देवतम् 'वाग्वै रेवती' इति श्रुतेः (३।८।१।१२) हे रेवति धनवति वाग्देवते, यजमानेऽस्मिन् प्रियमभिप्रेतं धाः धेहि। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यडभावः। आविश ज्ञानप्रदानेन यजमानं प्रविश। किंच हे रेवति, वातेन देवेन सजूः समानप्रीतिर्भूत्वा उरोर्विस्तीर्णादन्तरिक्षाद्यजमानं गोपायेति शेषः। किंचास्य पशुलक्षणस्य हविषात्मना आत्मना यज। 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' (पा० ६।४।१४१) इति आकारलोपः। किंचास्य पशोस्तन्वा शरीरेण संभव एकीभव। हे रेवति, यजमानरूपेण पशुरूपेण चात्मना भूत्वा त्मना च यजेति तात्पर्यार्थः। 'पश्चात्तृणमुपास्यति वर्षो वर्षीयसीति' (का० ६।५।१५)। शामित्रस्य पश्चादग्राग्रं तृणमुपास्यति हस्तस्थतृणद्वयमध्ये एकं क्षिपति विशसनीयस्य पशोर्भूमिस्पर्शपरिहारार्थमिति सूत्रार्थः। तृणदेवतम्। हे वर्षो, वर्षादुत्पन्नं वर्षुः तत्सम्बोधनं वर्षो वर्षप्रसव हे तृण, यद्वा वर्षो विस्तीर्ण, वर्षीयसि विस्तीर्णतरे यज्ञे यज्ञपतिं यजमानं धाः धेहि। 'देवेभ्यः स्वाहेति जुहोतीति' (का० ६।५।२४) मन्त्रयोरर्थैक्येऽपि पाठभेदतात्पर्यं तित्तिरिराह। 'पुरस्तात्स्वाहाकृतयोऽन्ये देवा उपरिष्टात्स्वाहाकृतयोऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति' ॥ ११ ॥

माहिर्भूर्मा पृदाकुर्नमस्त आतानानर्वा प्रेहि। घृतस्य कुल्या उप ऋतस्य पथ्या अनु ॥ १२ ॥

[मा। अहिः। भूः। मा। पृदाकुः। नमः। ते। आतानेत्या। तान। अनर्वा। प्र। इहि। घृतस्य। कुल्याः। उप। ऋतस्य। पथ्याः। अनु ॥ १२ ॥]

(पशु की चर्बी को पृथक् करने की दो लकड़ी विशेष के द्वारा पशु को बांधने की रस्सी को भूमि पर फेंकते हुए—) हे रज्जो! तुम सर्प के आकारवाली मत बनो और अजगर के आकारवाली भी मत होओ। हाथ मुंह धोने के जल के घड़े को हाथ में लेकर चलने वाली यजमान की पत्नी को (पशु के निकट ले जाते हुए उससे प्रतिप्रस्थाता यह मंत्र बुलवाए। यजमान की पत्नी—) हे विस्तार को प्राप्त होने वाले यज्ञ! तुम्हें नमस्कार है। तुम शत्रुरहित होकर समाप्ति को प्राप्त होओ। यज्ञ के मार्ग में प्राप्त आहुत घृत की धाराओं को उद्देश्य करके तुम प्रवर्तमान होओ ॥ १२ ॥

उ० नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति। माहिर्भूः। रज्जुरुच्यते। मा सर्पाकारा भूयाः। मा च पृदाकुर्भूयाः। पृदाकुरजगरः। पत्नीं पशुं प्रति नयन्वाचयति। नमस्त आतान। पत्नी नमस्कारादिराशीर्भिर्यज्ञं पूजयति। नमस्तव हे आतान यज्ञ। 'यज्ञो वा आतानो यज्ञं हि तन्वते' इति श्रुतिः। अनर्वा प्रेहि। अनर्वा अप्रच्यतोऽन्यस्मिन् अनाश्रितोऽन्यस्मिन् प्र इहि प्रेहि प्रगच्छ आसमाप्तेः। घृतस्य कुल्या उप। कुल्या नद्यः घृतनदीरुपतिष्ठमानाः प्रेहि। बह्वत्र घृतमित्यभिप्रायः। ऋतस्य पथ्या अनु। ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथिभवाः पथ्याः घृतकुल्याः। सान्नाय्यपृषदाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्याग्रहणम्। अनु प्रगच्छ ॥ १२ ॥

म० 'वपाश्रपणीभ्यां नियोजनीं चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति' (का० ६।५।२६) वपा श्रप्यते याभ्यां ते वपाश्रपण्यौ काष्ठविशेषौ ताभ्यां कृत्वा नियोजनीं पशुबन्धनरज्जुं द्विगुणां चात्वाले क्षिपेदिति सूत्रार्थः। रज्जुदेवत्यम्। हे रज्जो! त्वमहिः सर्पाकारा मा भूः मा भूयाः। पृदाकुः अजगराकारापि मा भूः। 'पान्नेजनहस्तां वाचयति नयन्नमस्त आतानेति' (का० ६।६।१)। पादौ निज्येते क्षाल्येते येन स पान्नेजनः पादनेजनार्थं उदककलशः। पादग्रहणमन्यावयवोपलक्षणम्। पान्नेजनो मुखाद्यवयवशोधनार्थो जलकलशो हस्ते यस्याः सा पान्नेजनहस्ता तां पत्नीं नयन् गार्हपत्यसमीपात्पशुशोधनाय नयन्सन् प्रतिप्रस्थातामुं मन्त्रं तां वाचयेदिति सूत्रार्थः। यज्ञदेवत्यम्। आ समन्तात्तन्यते विस्तार्यते इत्यातानो यज्ञः। 'यज्ञो वा आतानो यज्ञꣳहि तन्वते' (३।८।२।२) इति श्रुतेः। हे आतान यज्ञ! ते तुभ्यं नमः। त्वमनर्वा शत्रुरहितः सन् प्रेहि समाप्तिपर्यन्तं प्रकर्षेण गच्छ। इयर्ति वधार्थमित्यर्वा नास्त्यर्वा यस्यासावनर्वा। 'अनर्वा प्रेहीत्यसपत्नेन प्रेहि' इति श्रुतेः। 'अनर्वा प्रेहीत्याह भ्रातृव्यो वा अर्वा भ्रातृव्यापनुत्त्यै' इति तित्तिरिवाक्यात्। किंच ऋतस्य यज्ञस्य पथ्याः पथि भवाः घृतस्य कुल्याः घृतनदीः अनुलक्ष्य उप प्रेहि गच्छ। सान्नाय्य-

पृषदाज्यकुल्योपलक्षणार्थं घृतकुल्याग्रहणम् । अत्र यज्ञे बहु घृतमाहुतमित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

देवीरापः शुद्धा वोढ्वᳩ सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा वयं परिवेष्टारो भूयास्म ॥ १३ ॥

[देवीः । आपः । शुद्धाः । वोढ्वम् । सुपरिविष्टाऽइतिसु । परिविष्टाः । देवेषु । सुपरिविष्टाऽइतिसु । परिविष्टाः । वयम् । परिवेष्टारऽइतिपरि । वेष्टारः । भूयास्म ॥ १३ ॥]

हे हाथ-पैर धोने के घट में सुष्ठु स्थित द्योतमान जलों ! शुद्ध तुम इस पशु को शुद्धि के द्वारा देवों में प्राप्त कराने के समर्थ होओ। देवों के मध्य स्थित हम भी उन देवों के द्वारा सर्वतः परिवेष्टित होवें ॥ १३ ॥

उ० एवं यज्ञं स्तुत्वाथेदानीमपः प्राह । हे देव्यः आपः ! शुद्धाः सत्यः वोढ्वं वहत यज्ञम् । सुपरिविष्टाः साधु सर्वतो निविष्टाः पान्नेजनीपात्रे देवेषु पशुं प्रापयतेति संबन्धः । किंच वयं सुपरिविष्टाः देवेष्वितीहाप्यनुवर्तते । देवेषु मध्येऽवस्थिताः तैरेव सुपरिविष्टा देवैः तेषामेव देवानां मध्यतः परिवेष्टारो भूयास्म वयमित्याशीः ॥ १३ ॥

म० एवं यज्ञं स्तुत्वेदानीमापः स्तूयन्ते । अर्धमब्देवत्यमर्धमाशीर्देवत्यम् । हे आपो देव्यः ! यूयं देवेषु वोढ्वं पशुमिति शेषः । एनं पशुं देवान्प्रति वहत प्रापयत । 'वह प्रापणे' अस्य लुङि तङि मध्यमबहुवचने अडभावे रूपम् । किंभूता यूयम् । शुद्धाः स्वभावतः तथा सुपरिविष्टाः साधु परितः सर्वतो निविष्टाः पान्नेजनीपात्रे । किंच वयमपि सुपरिविष्टाः देवेष्विति पदमिहाप्यनुवर्तते । वयमपि देवेषु मध्येऽवस्थितास्तैरेव देवैः सुपरिविष्टाः तर्पिताः संतस्तेषामेव देवानां परिवेष्टारः परिवेषणकर्तारो भूयास्मेत्याशीः ॥ १३ ॥

वाचं ते शुन्धामि प्राणं ते शुन्धामि चक्षुस्ते शुन्धामि श्रोत्रं ते शुन्धामि नाभिं ते शुन्धामि मेढ्रं ते शुन्धामि पायुं ते शुन्धामि चरित्राᳩस्ते शुन्धामि ॥ १४ ॥

[वाचम् । ते । शुन्धामि । प्राणम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । नाभिम् । मेढ्रम् । पायुम् । चरित्रान् ॥ १४ ॥]

(मृत पशु के निकट बैठकर यजमान की पत्नी) हे पशो ! मैं तुम्हारी जिह्वाको शुद्ध करता हूँ (—जल से मुखको स्पर्श करना)। हे पशो ! मैं तुम्हारे प्राण को शुद्ध करती हूँ (नासिकारन्ध्रों को स्पर्श करना)! हे पशो ! मैं तुम्हारी आंखों को शुद्ध करती हूँ (चक्षुओं को स्पर्श करना)। हे पशो ! मैं तुम्हारे कानों को पवित्र करती हूँ (कानों को स्पर्श करना)। हे पशो ! मैं तुम्हारी नाभिको पवित्र करती हूँ (नाभि को स्पर्श करना)। हे पशो ! मैं तुम्हारे शिश्नको शुद्ध करती हूँ (पशु के लिङ्ग को स्पर्श करना) हे पशो ! मैं तुम्हारी गुदा को शुद्ध करती हूँ (गुदा को स्पर्श करना)। हे पशो ! मैं तुम्हारे चरणों को शुद्ध करती हूँ (मंत्र पढ़कर जल से पशु के चारों पैरों को स्पर्श करना) ॥ १४ ॥

उ० पशोः प्राणान् शुन्धयति पत्नी यथालिङ्गम् । वाचं ते शुन्धामि वाचं तव शोधयामि उदकेन उन्दनेन । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । मेढ्रशब्देन शिश्नमुच्यते । पायुशब्देन हदनप्रदेशः । चरित्राः पादाः । सुपरिचरन्ति गच्छन्त्येभिरिति चरित्राः । चरित्रशब्देन पादा उच्यन्ते ॥ १४ ॥

म० 'पशोः प्राणाञ्छुन्धति पत्नी मुखं नासिके चक्षुषी कर्णौ नाभिं मेढ्रं पायुं पादां सᳩहृत्य वाचं ते शुन्धामीति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ६।६।२—३) । पत्नी पशुसमीप उपविश्य मृतस्य पशोः प्राणान्मुखादीन्यष्टौ प्राणायतनानि प्रतिमन्त्रं शुन्धति शोधयति अद्भिः स्पृशतीति सूत्रार्थः । पशुदेवत्यानि । हे पशो ! अहं ते तव वाचं वागिन्द्रियं शुन्धामि शोधयामि । एवमग्रेऽपि प्राणं प्राणवायुं प्राणेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं नाभिं नाभिच्छिद्रं मेढ्रं लिङ्गम् पायुं गुदम् चरन्ति गच्छन्त्येभिरिति चरित्राः पादाः एवं त्वदीयानि सर्वेन्द्रियाणि शुन्धामि ॥ १४ ॥

मनस्त आप्यायतां वाक्त आप्यायतां प्राणस्त आप्यायतां चक्षुस्त आप्यायताᳩश्रोत्रं त आप्यायताम् । यत्ते क्रूरं यदास्थितं तत्त आप्यायतां निष्ट्यायतां तत्ते शुध्यतु शमहोभ्यः । ओषधे त्रायस्व स्वधिते मैनᳩ हिᳩसीः ॥ १५ ॥

[मनः । ते । आ । प्यायताम् । वाक् । प्राणः । चक्षुः । श्रोत्रम् । यत् । ते । क्रूरम् । यत् । आस्थितमित्त्या स्थितम् । तत् । ते । आ । प्यायताम् । निः । स्त्यायताम् । तत् । ते । शुध्यतु । शम् । अहोभ्यऽ इत्यहः । भ्यः ॥ १५ ॥]

(हाथ-पैर धोने के जल से यजमान तथा अध्वर्यु, यजमान की पत्नी के पश्चात्, पशु को शुद्ध करें । घटशेष जल को पशु पर छिड़कते हुए यजमान—) हे पशो ! तुम्हारा मन आप्यायित (=बढ़ा हुआ = प्रफुल्ल) होवे । तुम्हारी जिह्वा प्रसन्न होवे। तुम्हारा प्राण प्रफुल्ल होवे । तुम्हारी चक्षुरिन्द्रिय आप्यायित होवे । तुम्हारी श्रवण शक्ति परिवर्धित होवे । हे पशो ! बन्धनादि जो तुम्हारे संग क्रूरता आचरित है और वधादि जो कृत्य विहित किया गया है—वह सब तुम्हे विगतखेद बनावे । तुम्हारा विश्रृङ्खलित अंगप्रत्यङ्गादि संहृत होवे । तुम्हारा वह होमीय सर्वाङ्ग, हे पशो ! शुद्ध होवे । दिन-रात्रि प्रभृति सर्वकाल के लिए, हे पशो ! तुम्हारे निमित्त कल्याण होवे । (शेष जल को पशु पर छिड़कना)। (तीन दर्भों को पशु की छाती पर रखना)—हे ओषधे ! इस पशु की रक्षा करो । (हाथ में तलवार लेकर) अहो ! तुम इस पशु की आत्मा को दुःखित मत करना । (मंत्र पढ़ कर पशु को छाती की त्वचा को उधेड़ना) ॥ १५ ॥

उ० अध्वर्युयजमानौ पशुमाप्याययतः । मनस्ते मनः ते तव आप्यायतां हे पशो । एवं वागादीन्यपि व्याख्येयान्य-

ङ्गानि । यत्ते क्रूरम् । यत् तव हे पशो, क्रूरं विकृतमशान्तं वा । यच्चावयवरूपमास्थितम् । अध्यवसितम् शमित्रा यत्र स्थितः शमितेत्यर्थः । तत् आप्यायताम् निष्ट्यायताम् । 'ष्ट्यै संघाते' । संहतं भवतु संहननं भवतु । तत्ते शुध्यतु । तच्च तव शुध्यतु । जघनेन पशुमुदकं निनयतः शमहोभ्यः शं सुखम् अहरादिभ्यः कालविशेषेभ्यः अस्माकमस्त्विति शेषः । पशोर्वा अहरादिभ्यः सुखं भवतु । अग्रेण नाभिं तृणं निदधाति । ओषधे त्रायस्व व्याख्यातः । प्रज्ञातयाऽभिनिदधाति । स्वधिते मैनम् । व्याख्यातः ॥ १५ ॥

म० 'शेषेण यजमानस्य शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतो मनस्त इति शिर इति' (का० ६।६।४—५) । पान्नेजनशेषेण यजमानः चकारादध्वर्युश्च पशोः शिरआद्यङ्गान्यनुषिञ्चतः । तत्र शिरसो मन्त्रमाह मनस्त इति शिर इति सूत्रार्थः । पशुदेवतानि हे पशो, ते तव मनः आप्यायतां शाम्यतु । विलिङ्गत्वादस्य विनियोग उक्तः । वाक्त आप्यायतामित्यादिमन्त्राणां लिङ्गादेव विनियोगः सिद्ध इति सूत्रकृता नोक्तः । वाक्त इति मुखं प्राणस्त इति नासिके चक्षुस्त इति चक्षुषी श्रोत्रं त इति कर्णौ एतानि मुखादीनि तव शाम्यन्तु । 'यत्ते क्रूरमित्यङ्गानीति' (का० ६।६।६) । सर्वाङ्गान्यवशिष्टान्यनुषिञ्चत इत्यर्थः । हे पशो, यत्ते तव क्रूरं बन्धननिरोधादिकं क्रूरमस्माभिः कृतं यच्च आस्थितं छेदादिकं कर्तुमुपस्थितं शमित्रा तत्सर्वं ते तवाप्यायतां शाम्यतु । किंच तत्सर्वं निष्ट्यायतां संहतं भवतु । 'ष्ट्यै संघाते' अनुक्तं भवत्वित्यर्थः । तत्सर्वं तव शुध्यतु शुद्धं भवतु । 'शमहोभ्य इति पश्चात्पशोर्निषिञ्चत इति' (का०६।६।७) पशोर्जघनदेशे पान्नेजनशेषमुभावपि निषिञ्चतामिति सूत्रार्थः । अहोभ्यः दिवसादिकालविशेषेभ्यः शं सुखमस्माकं पशोर्वा भूयादिति शेषः । 'उत्तानं पशुं कृत्वाग्रेण नाभिं तृणं निदधात्योषध इति' (का० ६।६।८) । नाभेरग्रेऽङ्गुलचतुष्टये तृणं निदध्यादिति सूत्रार्थः । मन्त्रो व्याख्यातः (अ० ४ क० १) । 'स्वधित इति प्रज्ञातयाभिनिधाय छिनत्ति' । (का० ६।६।९) ; प्रज्ञातया प्रस्तुतया कृतचिह्नया घृतस्थापतसधारयाभिनिधाय तृणोपर्यसिधारां निधाय तूष्णीं सतृणामुदरत्वचं छिन्द्यादिति सूत्रार्थः । एनं पशुं स्वधिते मा हिंसीः ॥ १५ ॥

रक्षसां भागोऽसि निरस्तꣳ रक्ष इदमहꣳ रक्षोऽभितिष्ठामीदमहꣳ रक्षोऽवबाध इदमहꣳ रक्षोऽधमं तमो नयामि । घृतेन द्यावापृथिवी प्रोर्णुवाथां वायो वेस्तोकानामग्निराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहाकृते ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम् ॥ १६ ॥

[निरस्तमितिनिःऽअस्तम् । रक्षः । इदम् । अहम् । रक्षः । अभि । तिष्ठामि । अव बाधे । अधमम् । तमः । नयामि । घृतेन । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । प्र । ऊर्णुवाथाम् । वायोऽइतिवायो । वेः । स्तोकानाम् अग्निः । आज्यस्य । वेतु । स्वाहा । स्वाहाकृतेऽइतिस्वाहा । कृते । ऊर्ध्वनभसमित्यूर्ध्व नभसम् । मारुतम् । गच्छतम् ॥ १६ ॥]

(होमीय पशु की त्वचा को उधेड़ने के पूर्व जो दर्भतृण पशु की छाती पर रक्खा गया था और तलवार से पशु की त्वचा काटते हुए जिसके दो भाग हो गये थे । उन दो भागों में से अग्रभाग को बाएँ हाथ में तथा मूलभाग को दाहिने हाथ में लेकर अध्वर्यु उन दोनों तृणों को पशु के खून में भिगोवे । अध्वर्यु—) हे रक्तरंजित तृण ! तुम राक्षसों का भाग हो । (मंत्र पढ़ कर दोनों तृणों को मिट्टी के ढेर पर फेंक देवे) । यह राक्षसवर्ग यज्ञस्थान से निःसृत किया गया । (यजमान—) यह मैं राक्षसवर्ग को पदाक्रान्त करता हूँ । (तृणों पर पैर धरना) यह मैं राक्षसवर्ग को अवबाधित (=पीड़ित) करता हूँ । (तृणों को पैर से दबाना) । यह मैं राक्षसवर्ग को अत्यन्त अन्धकारपूर्ण (रसातल में ले जाता हूँ । पशु के उदर से निकाली गई मेद को मेद निकालने वाली दोनों लकड़ियों में आलिप्त करे । अध्वर्यु—) हे द्यावापृथिवी ! तुम दोनों स्वयं को जल से प्राच्छादित करो । हे वायो ! तुम वसा के बिन्दुओं को जानो । आहवनीयाग्नि घृताहुति को जाने । अग्नि के लिए यह आहुति है । तृणविशेषों को उठाकर आहवनीयाग्नि से होम कर दे । (चर्बी निकालने की दोनों लकड़ियों को भी आहवनीयाग्नि में होम करते हुए अध्वर्यु—) हे वपाश्रपणी (= दोनों लकड़ियों) ! अग्नि में आहुत तुम दोनों ऊर्ध्व अन्तरिक्ष में विद्यमान पवन को सम्प्राप्त होओ ॥ १६ ॥

उ० रक्षसां भागः । व्याख्यातम् । अपास्यति । निरस्तꣳ रक्षः । 'असु क्षेपणे' निक्षिप्तं रक्षः । यजमानोऽभितिष्ठति । इदमहम् । यदेतत्तृणमभितिष्ठामि तदिदमहं रक्षः अभितिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किं तर्हि, इदमहं रक्षः अवाचीनं बाधे । एवमेव इदमहं रक्षः अधमम् अध्यानलक्षणं निकृष्टं तमो नयामि । वपाश्रपण्यावाच्छादयति । वपया । घृतेन द्यावापृथिवी । वपाश्रपण्यौ द्यावापृथिव्यावध्यास्ते उच्येते । हे द्यावापृथिव्यौ, युवां घृतेन उदकेन आत्मानं प्रोर्णुवाथाम् । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' । आच्छादयेथां परस्परम् । आहुतिपरिमाणाभिप्रायमेतत् । तथा चोक्तम् । 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतः' इत्युपक्रम्य 'आहुतिपरिमाणमिदं जगदिति' । तृणाग्रमध्वर्युराहवनीये प्रास्यति । वायो वेः तोकानाम् । हे वायो, वेः । 'विद ज्ञाने' अस्य 'दश्च' इति रूपे कृते रूपम् । विद्धि अवगतार्थो भव । स्तोकानां विप्रुषां वपासंबन्धिनाम् । ते ह्यत्र प्रतिष्ठन्ति । वपामभिघारयति । अग्निराज्यस्य । आहवनीयोऽग्निः आज्यस्य घृतस्य वेतु पिबतु स्वाहा सुहुतमेतद्धविर्भवतु । वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति । स्वाहाकृते । हे वपाश्रपण्यौ युवां स्वाहाकृते सत्यौ आहुतिभावमुपगते सत्यौ ऊर्ध्वनभसम् ऊर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तमूर्ध्वनभसं आकाशं मारुतं वायुं वा गच्छतम् प्राप्नुतम् । वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य ॥ १६ ॥

म० 'अग्रꣳसव्ये कृत्वा दक्षिणेन मूलमुभयतोऽनक्ति लोहितेन रक्षसामिति' (का० ६।६।९) । यत्तृणं नाभ्यग्रे स्थापितं तस्य छिन्नस्य तृणस्याग्रं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन मूलं धृत्वा तदुद्विगुणीकृत्याग्रे मूले च पशुच्छेदनविष्पन्नेन रक्तेनाञ्ज्यादिति सूत्रार्थः । रक्षोदेवत्यम् । हे लोहिताक्त

तृण, त्वं रक्षसां भागोऽसि । 'निरस्तमित्यपास्यतीति' (का० ६।६।१०)। लोहिताक्तं तृणमुत्करे त्यजेदिति सूत्रार्थः। यद्यज्ञविघातकं रक्षोऽस्ति तन्निरस्तं परित्यक्तम्। 'इदमहमित्यभितिष्ठति यजमान इति' (का० ६।६।११)। उत्करे क्षिप्तं रुधिराक्तं तृणं यजमानोऽभितिष्ठतीति सूत्रार्थः। यत्तृणरूपं रक्षोऽध्वर्युणा निरस्तं तदिदं रक्षोऽहं यजमानोऽभितिष्ठामि अभितः पादेनोत्क्रम्य तिष्ठामि। न केवलमभितिष्ठामि किंतु अहमिदं रक्षोऽववाधे अवाचीनं यथा भवति तथा नाशयामि। किंच अहमिदं रक्षोऽधममत्यन्तनिकृष्टं तमो नरकं नयामि प्रापयामि। 'वपामुत्खिद्य वपाश्रपण्यौ प्रोर्णोति घृतेन द्यावापृथिवी इति' (का० ६।६।१२)। पशूदराद्वपां निष्कास्य तथा वपया वपाश्रपण्यावाच्छादयेदिति सूत्रार्थः। वपाश्रपण्योर्द्यावापृथिव्यावध्यस्ते उच्येते । हे द्यावापृथिवी, युवां घृतेनोदकेनात्मानं प्रोर्णुवाथामाच्छादयेथां परस्परम् । 'ऊर्णुञ् आच्छादने'। आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत्। तथा चोक्तं 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामत इत्युपक्रम्याहुतिपरिणाममिदं जगदिति । तृणाग्रं चाध्वर्युर्वायो वेरिति' (६।६।१५)। वामहस्तधृतं तृणाग्रमाहवनीये क्षिपेदिति सूत्रार्थः। वायुदेवत्यम्। हे वायो, त्वं स्तोकानां वपासंबन्धिनां विप्रुषां वेः कर्मणि षष्ठी। स्तोकान्विद्धि जानीहि ज्ञात्वा च पिबेत्यर्थः। ते ह्यत्र तिष्ठन्ति। 'विद ज्ञाने' इत्यस्य लुङि मध्यमैकवचने 'दश्च' (पा० ८।२।७५) इति दस्य रुत्वे कृते रूपम् । अडभाव आर्षः। वेः विद्धि । 'वपाᳬ स्रुवेणाभिघारयत्यग्निराज्यस्येति' (का० ६।६।१७) । अग्निराहवनीयः आज्यस्य वेतु आज्यं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु । 'हुत्वा वपाश्रपण्यावनुप्रास्यति प्राचीं विशाखां प्रतीचीमितरां स्वाहाकृते इति' (का० ६।६।२८) वपां हुत्वोत्तरत उपविश्य वपाश्रपण्यावाहवनीय एव क्षिपेत्। तत्प्रकारः विशाखां द्विशृङ्गां प्रागग्रां क्षिपेदितरामेकशृङ्गां प्रत्यगग्रामिति सूत्रार्थः। स्वाहाकारेणाहुतिभावमुपगते सत्यौ युवां मारुतं गच्छतं वायुं प्राप्नुताम्। वायुर्हि प्रतिष्ठा यज्ञस्य। किंभूतम् । ऊर्ध्वनभसमूर्ध्वं नभ आकाशो यस्य स ऊर्ध्वनभाः तं नभोमध्ये वर्तमानमित्यर्थः॥ १६ ॥

इदमा॑पः॒ प्रव॑हताव॒द्यं च॒ मलं॑ च॒ यत् । यच्चा॑भिदु॒द्रोहानृ॑तं॒ यच्च॑ शे॒पे अ॑भी॒रुण॑म् । आपो॑ मा॒ तस्मा॒देन॑सः॒ पव॑मानश्च मुञ्चतु ॥ १७ ॥

[इ॒दम् । आप॑ः । प्र । व॒ह॒त॒ । अ॒व॒द्यम् । च॒ । मल॑म् । च॒ । यत् । यत् । च॒ । अ॒भि॒दु॒द्रोहेत्य॑भि । दु॒द्रोह॑ । अनृ॑तम् । यत् । च॒ शे॒पे । अ॒भी॒रुण॑म् । आप॑ः । मा॒ । तस्मा॑त् । एन॑सः । पव॑मानः । च॒ । मु॒ञ्च॒तु ॥ १७ ॥]

(ऋत्विज-यजमानादि सब चात्वाल के निकट अपने को पवित्र करते हैं)। यह जल वहां ले जावें जो कुछ हम में पाप और शरीर मल विद्यमान हैं; जो कुछ मेरे द्वारा अकारण द्रोह किया गया है और जो मैंने अभीत (= निष्पाप; क्योंकि पापी होने पर कोई भयभीत होता है । अन्यथा नहीं) को ही अभिशप्त किया है । जल और सोम मुझे उस पाप से बचावें ॥ १७ ॥

उ० चात्वाले मार्जयन्ते इदमापः । त्र्यवसाना महापङ्क्तिरब्देवत्या पावमानश्चान्त्यः पादः । हे आपः, इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत अपनयत। किंच अवद्यं च अवदनीयं च यत् अभिशापादि मलं च यत् यच्च मलं शरीरसंलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत । यच्चाभिदुद्रोहानृतम्। 'द्रुह जिघांसायाम्'। यदपि चाभिद्रुग्धवानस्मि असत्यमुच्चार्य। यच्च शेपे अभीरुणम्। आक्रोशेन यच्च शपितवानस्मि अभीरुणमनपराधिनम्। अनपराधी। हि न बिभेति। यद्वा अभिलुनाति छिनत्ति कर्माणि यदुच्चरितं सत् तदभीरुणम् । आपः मां तस्मात् एनसः पापात् पवमानश्च मुञ्चतु। पवमानः सोमो वायुर्वा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु ॥ १७ ॥

म० 'चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका इदमापः प्रवहतेति' (का० ६।६।२९)। सर्वे ऋत्विजश्चात्वालसमीपेऽद्भिरात्मानमभ्युक्षन्तीति सूत्रार्थः। अब्देवत्या त्र्यवसाना महापङ्क्तिः पावमानश्चान्त्यः पादः। यस्याः षट् पादा अष्टाक्षराः सा महापङ्क्तिः। हे आपः, इदं पशुसंज्ञपननिमित्तं पापं प्रवहत। किंच यच्चावद्यमवदनीयमभिशापादि यच्च मलं शरीरलग्नं प्रसिद्धं तच्च प्रवहत अपनयत । किंच यदहमनृतमसत्यमुक्त्वाभिदुद्रोह द्रुग्धवानस्मि 'द्रुह जिघांसायाम्' यच्चाहमभीरुणं बिभेतीति भीरुर्नभीरुरभीरुस्तमभीरुणमनपराधिनमपराधी हि बिभेति एवंविधं शेपे शपितवानस्मि । अनपराधिनं प्रति यन्मयाभिशापो दत्तः आपः तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्कुर्वन्तु पवमानश्च सोमो वायुर्वा तस्मात्पापान्मां मुञ्चतु ॥ १७ ॥

सं ते॒ मनो॒ मन॑सा॒ सं प्रा॒णः प्रा॒णेन॑ गच्छताम्। रेड॑स्य॒ग्निष्ट्वा॑ श्रीणा॒त्वाप॑स्त्वा॒ सम॑रिण॒न्वात॑स्य त्वा॒ ध्राज्यै॑ पू॒ष्णो रᳬह्या॑ ऊ॒ष्मणो॑ व्यथिष॒त्प्रयु॑तं॒ द्वेषः॑ ॥ १८ ॥

[सम् । ते॒ । मन॑ः । मन॑सा । सम् । प्रा॒णः । प्रा॒णेन॑ । ग॒च्छ॒ता॒म् । रेट् । अ॒सि॒ । अ॒ग्निः । त्वा॒ । श्री॒णा॒तु॒ । आप॑ः । त्वा॒ । सम् । अ॒रि॒ण॒न् । वात॑स्य । त्वा॒ । ध्राज्यै॑ । पू॒ष्णः । रᳬह्यै॑ । ऊ॒ष्मण॑ः । व्य॒थि॒ष॒त् । प्रयु॑त॒मिति॒ प्र॑ऽयु॑तम् । द्वेष॑ः ॥ १८ ॥]

(जुहू में भरे हुए घृत के द्वारा सर्व प्रथम पशु के हृदय को छौंके । तदनन्तर शेष भी सर्वाङ्ग मांस को छौंके)। हे पशु हृदय तुम्हारा मन देवों के मन से संगत होवे और तुम्हारा प्राण देवों के मन से संगत होवे। हे वसे तुम अत्यन्त अल्प हो । तुम्हें अग्नि पकाकर विस्तार को प्राप्त करावे । जल तुम्हें मांस से पृथक् करें। वायु की गति के लिए और पूषा (= सूर्य) की गति के लिए। वसा को पीकर अन्तरिक्षस्थ राक्षसादि व्यथित होवें । वसा होम के द्वारा, इस प्रकार, दुर्भाग्य दूर हुआ (घृत और वसा को तलवार से मिश्रित करना) ॥ १८ ॥

उ० पशुहृदयमभिघारयति । सं ते मनः। संगच्छतां ते

तव मनः मनसा। अनेन पृषदाज्येनाभिघारितम्। संगच्छतां च प्राणः प्राणेन पृषदाज्येनाभिघारितस्य पशोः प्राणः। वसां गृह्णाति रेडसि। रिषतिर्हिंसार्थः। या त्वं रिष्टासि हिंसितेवाभासि अल्पत्वात्। अल्पत्वं च पूष्णः श्रुतिः प्रतिपादयति। रेडसीति लेलयेव हियूः। लेलयशब्दश्चाल्पवचनः अग्निष्ट्वा श्रीणातु। यां च त्वामग्निः श्रपयन् श्रीणाति भूयसीकरोति। आपः त्वा समरिणन्। यां च त्वामापः समरिणन्समभरन्। रिणातिर्बिभर्त्यर्थे। आपो हि पच्यमानेभ्यः पश्वङ्गेभ्यः यं रसमाक्षदते सा वसेत्युच्यते। तां त्वां वातस्य ध्राज्यै। गृह्णामीति शेषः। ध्राजिर्गतिः। वातस्यान्तरिक्षेण गतिर्भवत्विति। पूष्णो रꣳह्यै। पूषा आदित्यः। रंहतिर्गत्यर्थः। आदित्यस्य द्युलोकेन गतिर्भवत्विति गृह्णामि। ऊष्मणो व्यथिषत्। ऊष्मा अन्तरिक्षम्। तद्धि ब्रह्मण ऊष्मेव। अन्तरिक्षार्थं च वसा गृह्यते। होममन्त्रे अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात्। ऊष्मणोऽन्तरिक्षस्य या भोक्त्री शक्तिस्तां व्यथिषत् व्यथतु। इयं वसान्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः। अन्तरिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वाद्वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मक्षमता भवति। तस्मादुच्यते वातस्य त्वा ध्राज्या इत्यादि। प्रयौति। प्रयुतं द्वेषः। 'द्विष अप्रीतौ'। निवृत्तं पृथग्भूतं। वसाया द्वेषः॥ १८॥

म० 'सं ते मन इति हृदयमभिघार्य सर्वमिति' (का० ६।८।१६) जुहूस्थेन पृषदाज्येन पूर्वं हृदयमभिघार्य तूष्णीं सर्वं पशुमभिघारयेदिति सूत्रार्थः। हृदयदेवत्यम्। हे हृदय, ते तव पशोर्मनः देवानां मनसा सङ्गच्छताम् पृषदाज्येनाभिघारितं सत्। ते तव प्राणोऽपि देवानां प्राणेन सङ्गच्छतां सङ्गतोऽस्तु अभिघारितः। 'रेडसीति वसां गृहीत्वेति' (का० ६।८।१२)। मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहात्मको द्रवविशेषो वसा तां गृह्णीयादिति सूत्रार्थः। वसादेवत्यम्। हे वसे। त्वं रेट् असि। रिषतिर्हिंसार्थः कर्मणि विच्। रिष्टासि हिंसितेवाभासि अल्पत्वात्। पूष्णोऽल्पत्वं श्रुत्योक्तम्। 'रेडसीति लेलयेव हि यूरिति' (३।८।३।२०) लेलयाशब्दश्चाल्पवाचकः। अग्निः त्वा त्वां श्रीणातु 'श्री पाके' क्र्यादिः। श्रपयन् भूयसीं करोति। यद्वाग्निराहवनीयस्त्वां श्रीणातु स्वीकरोतु। किंच आपः त्वा त्वां समरिणन् 'री वधे गतौ' क्र्यादिः। अत्र रिणातिर्बिभर्त्यर्थे। समभरन्नपुष्णन्। यद्वा आपः त्वां समरिणन् सम्यक् प्राप्नुवन्तु। तव शोषो मा भूदित्यर्थः। आपो हि पच्यमानेभ्यः पश्वङ्गेभ्यो यं रसमुत्पादयन्ति सा वसेत्युच्यते। ता त्वां गृह्णामीति शेषः। किमर्थम्। वातस्य ध्राज्यै गत्यै वातस्यान्तरिक्षे गतिर्भवत्विति। तथा पूष्णो रंह्यै आदित्यस्य गत्यै। रंहतिर्गत्यर्थः। आदित्यस्य द्युलोके गतिर्भवत्विति वाय्वादित्ययोरप्रतिहतगमनसिद्ध्यर्थं त्वां गृह्णामीत्यर्थः। किंच ऊष्मणो व्यथिष्यत्। ऊष्मान्तरिक्षं तद्धि ब्रह्मण ऊष्मेव ऊष्माणमन्तरिक्षं वसा व्यथयतु कर्मणि षष्ठी। यद्वा व्यत्ययेन प्रथमार्थे षष्ठी। ऊष्मा व्यथिष्यत् व्यथतां। वसां पीत्वा तृष्णाधिक्येन यथा सीदति। वसारूपं हविस्तथाविधं भवत्वित्यर्थः। हि वसा गृह्यते होममन्त्रे अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात्। इयं वसाऽन्तरिक्षस्य तृप्तिं कृत्वातिरिक्ता भवत्वित्यर्थः। अन्तरिक्षे च तृप्ते तत्प्रभवत्वाद्वायुसूर्ययोरपि स्वकर्मक्षमता भवति तस्मादुच्यते वातस्य ते ध्राज्या इत्यादि। 'व्यथ भयचलनयोः' अस्य 'लिङर्थे लेट्' (पा० ३।४।७) इति। लेटि 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति। सिप्प्रत्यये 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति। तिप इकारलोपे 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इति अडागमे व्यथिषदिति रूपम्। 'द्विरभिघार्य प्रयुतमिति 'पार्श्वेन सꣳसृजत्यसिना वेति' (का० ६।८।१२) वसां द्विरभिघार्य पार्श्वेनासिका वाज्यं वसां च मिश्रयेदिति सूत्रार्थः। द्वेषो दौर्भाग्यं प्रयुतं पृथग्भूतं वसायाः सकाशाद्घृतमिश्रणेन॥ १८॥

घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा। दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः स्वाहा॥ १९॥

[घृतम्। घृतपावान्ऽइतिघृत पावानः। पिबत। वसाम्। वसापावान्ऽइतिवसा पावानः। पिबत। अन्तरिक्षस्य। हविः। असि। स्वाहा। दिशः। प्रदिशऽइतिप्र दिशः। आदिशऽइत्या दिशः। विदिशऽइतिवि दिशः। उद्दिशऽइत्युत् दिशः। दिग्भ्यऽइतिदिक्। भ्यः। स्वाहा॥ १९॥]

घृत को पीने वाले हे देवों! तुम घृत का दान करो। वसा को पीने वाले हे पितृजनों! तुम वसा का पान करो। हे वसाज्य! तुम अन्तरिक्षस्थ देवों एवं पितरों की हवि हो। यह अग्नि में आहुति है। दिशा-प्रदिशा-आदिशा-विदिशा-उद्दिशा-दिशाओं के लिए यह वसाज्य आहुत है॥ १९॥

उ० वसां जुहोति। घृतं घृतपावानः। वसायां हि घृतं विद्यते द्विरभिघारणस्य विहितत्वात्। अत एवमाह। घृतं पिबत हे घृतपावानः। 'धेट् पाने'। 'आतो मनिन्क्वनिप्' इत्यादिना वनिप्। पातार उपभोक्तारः। वसां पिबत हे वसायाः पातारः। हे वसे, त्वम् अन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमेतद्धविर्भवतु। दिशो व्याघारयति। दिशः प्रदिशः। अत्र स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति कात्यायनः। अतएव व्याख्या। दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा। आदिग्भ्यः स्वाहा। विदिग्भ्यः स्वाहा। उद्दिग्भ्यः स्वाहा। दिग्भ्यः स्वाहा इति॥ १९॥

म० 'वसैकदेशं जुहोमि घृतं घृतपावान इति' (का० ६।८।१७)। वसाहोमहवन्या वसाया एकदेशं जुहुयादिति सूत्रार्थः। वैश्वदेवं यजुः। वसाया द्विरभिघारितत्वाद्घृतमस्ति तत्र। अत एवमाह। हे घृतपावानः, घृतं पिबन्तीति घृतपावानः 'पा पाने'। 'आतो मनिन्' (पा० ३।२।७४) इत्यादिना वनिप्। घृतस्य पातारो देवाः, यूयं घृतं पिबत। हे वसापावानः वसायाः पातारो देवाः, यूयं वसां पिबत। एवं देवानुक्त्या वसामाह हे वसे, त्वमन्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा सुहुतमस्तु। 'दिशो व्याघारयति वसाशेषेण वाजिनवदिति' (का० ६।८।२१)। यथा वाजिनशेषेण दिग्व्याघारणमुक्तं तथेत्यर्थः। तद्यथा 'दिशो व्याघारयति दिश इति प्रतिमन्त्रं प्रदक्षिणं पुरस्तादारभ्याधस्तादन्त्यमध्ये पूर्वार्धे चेति' (का० ४।४।१६-

१७)। षट् दिग्देवतानि अत्र 'स्वाहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति' (का० ६।४।१८) वचनात् स्वाहा सर्वत्र युज्यते। दिग्भ्यः स्वाहा प्रदिग्भ्यः स्वाहा आदिग्भ्यः स्वाहा विदिग्भ्यः स्वाहा उद्दिग्भ्यः स्वाहा सर्वाभ्यो दिग्भ्यः सुहुतमस्त्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीध्यदैन्द्र उदानो अङ्गे अङ्गे निधीतः। देव त्वष्टर्भूरि ते सꣳसमेतु सलक्ष्मा यद्विषुरूपं भवाति। देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो मदन्तु ॥ २० ॥

[ऐन्द्रः। प्राणः। अङ्गेऽअङ्गऽइत्यङ्गे। अङ्गे। नि। दीध्यत्। ऐन्द्रः। उदानऽइत्युत्। आनः। अङ्गेऽअङ्गऽइत्यङ्गे। अङ्गे। निधीतऽइतिनि। धीतः। देव। त्वष्टः। भूरि। ते। सꣳसमितिसम्। सम्। एतु। सलक्ष्मेतिस। लक्ष्म। यत्। विषुरूपमितिविषु। रूपम्। भवाति। देवत्रेतिदेव। त्रा। यन्तम्। अवसे। सखायः। अनु। त्वा। माता। पितरः। मदन्तु ॥ २० ॥]

(पशुहवि को स्पर्श करते हुए—) आत्मा सम्बन्धी प्राण इस पशु के अंग-अंग में निहित किया गया और आत्मा सम्बन्धी उदान वायु भी इसके अंग-अंग में धरा गया। हे त्वष्टादेव! तुम्हारे द्वारा संवारे गये इस पशु का अंग-अंग यथापूर्व सन्धित हो उठे—जो संतुलितावयव भी काटने आदि के द्वारा विशृङ्खल हो गया है। हे पशो! इस प्रकार मंत्र के द्वारा पुनःसंधितांग तुम्हें, हमारी रक्षा के लिए, देवों में सम्प्राप्त होते हुए तुम्हारे मित्र तथा माता-पिता अनुमोदित करें ॥ २० ॥

उ० पशुं संस्पृशति। ऐन्द्रः प्राणः। इन्द्र आत्मा तस्य स्वभूतः प्राण ऐन्द्रः प्राणः। अस्य पशोः अङ्गे अङ्गे। वीप्सा। यावन्ति पशोरङ्गानि तेषु सर्वेषु। निदीध्यत् 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' इत्यस्य धातोर्धात्वर्थे वर्तमानात्कर्मणि लकारश्छान्दसः। निधीयते निहितः। ऐन्द्रश्चास्य उदानः अङ्गे अङ्गे निधीतः निहितः। एवं तावदनेन यजुषा पश्वङ्गेषु प्राणं दत्त्वा अथेदानीं देवत्वष्टरित्यादिकायाश्त्रिष्टुभोर्धर्चेन त्वष्टारमाह। त्वष्टा हि रूपाणामीष्टे। हे देवत्वष्टः, भूरि ते सꣳसमेतु। बहुप्रकारं तव संबन्धि रूपं यद्विकृतमसिना तत्संगत्य एकीभवतु। कथंभूतम्। सलक्ष्म समानलक्षणं सत् यद्विषुरूपं भवति तत्समेत्विति संबन्धः। एवं त्वां हे पशो, प्राणैश्चाङ्गैश्चानेन मन्त्रेण कृत्स्नीकृतं सन्तं दृढीकृतं सन्तं देवत्रा यन्तम् देवान् प्रति गच्छन्तम्। अवसे अवनाय प्रीत्यै। सखायः समानख्यानाः पशवः अनुमदन्तु अभ्यनुजानन्तु त्वां मातापितरश्च। बहुवचनं पूजार्थम् ॥ २० ॥

म० 'ऐन्द्रः प्राण इति पशुꣳसंस्पृशतीति' (का० ६।७।११) पशुरूपं हविः स्पृशेदिति सूत्रार्थः। इन्द्र आत्मा तत्संबन्धी प्राणः प्राणवायुरस्य पशोरङ्गे अङ्गे सर्वेष्वङ्गेषु निदीध्यत् निहितः। 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः'। अस्य धातोर्धात्वर्थे वर्तमानात्कर्मणि लेट् परस्मैपदं व्यत्ययेन 'लेटोऽडाटौ' (३।४।९४) इत्यट्। तथा ऐन्द्रः इन्द्रसंबन्धी उदानवायुः पशोः सर्वेष्वङ्गेषु निधीतः निक्षिप्तः 'धीङ् आदरानादरयोः'। 'अङ्ग इत्यादौ च' (पा० ६।१।११९) इत्यङ्गशब्दस्य एङ् अति प्रकृत्या ॥ एवमनेन यजुषा पश्वङ्गेषु प्राणान्दत्त्वा त्वष्टारमाह। त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् हे त्वष्टः त्वष्टृनामकदेव, यत् पश्वङ्गजातं सलक्ष्मा समानलक्षणं सत् छेदनेन विषुरूपं नानारूपं भवाति भवति तत् सर्वं ते तवानुग्रहेण भूरि बहुलमत्यन्तं संसमेतु सम्यगेकीभवतु। 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८।१।६) इति समित्यस्य द्वित्वम्। पुनः पशुमाह। हे पशो, एवं प्राणैः स्वाङ्गैश्चानेन मन्त्रेण दृढीकृतं देवत्रा यन्तं देवान्प्रति गच्छन्तं त्वा त्वां सखायो मित्रभूता इतरे पशवो मातापितरश्च अनुमदन्तु अभ्यनुजान्तु। बहुवचनं पूजार्थम्। अवसे अवितुं प्रीणयितुम्। तुमर्थे असेप्रत्ययः। यद्वा अवितुं तन्मुखेन स्वर्गप्राप्त्या स्वकुलं सर्वमवितुमित्यर्थः ॥ २० ॥

समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवꣳ सवितारं गच्छ स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहाहोरात्रे गच्छ स्वाहा छन्दाꣳसि गच्छ स्वाहा द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ स्वाहा दिव्यं नभो गच्छ स्वाहाग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहा। मनो मे हार्दि यच्छ दिवं ते धूमो गच्छतु स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भस्मनापृण स्वाहा ॥ २१ ॥

[समुद्रम्। गच्छ। स्वाहा। अन्तरिक्षम्। देवम्। सवितारम्। मित्रावरुणौ। अहोरात्रेऽइत्यहोरात्रे। छंदाꣳसि। द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी। यज्ञम्। सोमम्। दिव्यम्। नभः। अग्निम्। वैश्वानरम्। मनः। मे। हार्दि। यच्छ। दिवम्। ते। धूमः। गच्छतु। स्वः। ज्योतिः। पृथिवीम्। भस्मना। आ। पृण। स्वाहा ॥ २१ ॥]

(वध्य पशु की पकाकर रखी हुई गुदा के एकतिहाई भाग को तिरछा काट कर ग्यारह टुकड़े करके एक-एक मंत्र से एक-एक टुकड़े की आहुति देवे)। हे गुदहविः! तुम समुद्र को प्राप्त हो ओ। यह आहुति है। हे गुदहविः! तुम अन्तरिक्ष को प्राप्त होओ। यह आहुति है। हे गुदहविः! तुम सवितादेव को प्राप्त होओ। यह आहुति है। हे गुदहविः! तुम मित्र—वरुण को प्राप्त होओ। यह आहुति है। हे गुदहविः! तुम दिन रात्रि रूप काल को प्राप्त होओ। यह आहुति है। हे गुदहविः! तुम गायत्री प्रभृति सात च्छन्दों को प्राप्त हो ओ। यह आहुति है। हे गुदहविः! तुम द्यावापृथिवी को प्राप्त होओ यह आहुति है। हे गुदहविः! तुम यज्ञ के अधिदेवता विष्णु को प्राप्त होओ। यह आहुति है। हे गुदहविः। तुम दिव्य आकाश को प्राप्त होओ। यह आहुति है।

हे गुदहविः ! तुम वैश्वानर अग्नि को सम्प्राप्त होओ। यह आहुति है। समुद्रादि देवसंघ। तुम सब मेरे मन को मेरे हृदय में ही नियन्त्रित करो। (स्वरुहोम करना)। हे स्वरो। तुम्हारा धूम द्युलोक को प्राप्त होवे। तुम्हारी ज्योति स्वर्ग को प्राप्त होवे। तुम अपनी भस्म के द्वारा इस पृथिवी कों भर दो। यह आहुति है ॥ २१ ॥

उ० प्रतिप्रस्थातोपयजति। समुद्रं गच्छ। हविरुच्यते। समुद्रं गच्छ तर्पणायेति शेषः। एवमुत्तरेष्वपि योज्यम्। सुखं विसृष्टे मनो मे मम हार्दि हृदये गच्छ निवध्नीहि। निबध्यमानो हि स्वादायतनान्न च्यवते। 'तथोहोपयष्टात्मानं नानुप्रवृणक्ति' इति श्रुतिः। स्वरुं जुहोति। दिवं ते। स्वरुरुच्यते। द्युलोकं तव धूम गच्छतु। कृष्टयै स्वज्योंतिः। स्वः-शब्देनादित्योऽभिधीयते। ज्योतिः आदित्यं गच्छतु तव। पृथिवीं च भस्मना आपृण आपूरय स्वाहा ॥ २१ ॥

म० 'प्रतिप्रस्थातोपयजति गुडतृतीयस्य प्रच्छेदमनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रमिति' (का० ६।९।१०) अनुयाजेषु हूयमानेषु प्रतिप्रस्थाता पूर्वं स्थापितं गुदतृतीयभागमेकादशधा तिर्यक्प्रच्छिद्य प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः। हे हविर्गुडावयरूप, त्वं समद्रादिनामकान्देवान्गच्छ प्राप्नुहि। तर्पणायेति शेषः। स्वाहा सुहुतमस्तु। 'प्रतिवषट्कारँ हुत्वा मनो म इति सुखोपस्पर्शनमिति' (६।९।११) प्रतिवषट्कारमेकैकं हुत्वा सर्वान्ते मुखं स्पृशेदिति सूत्रार्थः। हे समुद्रादिदेवतासमूह, हार्दि हृदयसंबन्धि मे मनो यच्छ निवध्नीहि। निबद्धं मनो हि स्वादायतनान्न च्यवते। 'अनुयाजान्ते स्वरुं जुहोति दिवं ते धूमः इति' (का० ६।९।१२) स्वरुदैवतम् हे स्वरो, ते तव धूमः दिवं द्युलोकं गच्छतु वृष्ट्यै। तव ज्योतिः ज्वाला स्वः आदित्यं गच्छतु। स्वःशब्देनादित्योऽभिधीयतेऽन्तरिक्षं वा। भस्मना पृथिवीमापृण समन्तात्पूरय। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २१ ॥

मापो मौषधीर्हिँसीर्धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो वरुण नो मुञ्च। यदाहुरघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च। सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियस्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ २२ ॥

[मा। अपः। मा ओषधीः। हिँसीः। धाम्नोधाम्नऽइतिधाम्नःधाम्नः। राजन्। ततः। वरुण। नः। मुञ्च। यत्। आहुः। अघ्न्याः। इति। वरुण इति। शपामहे। सुमित्रियाऽइतिसुमित्रियाः। नः। आपः। ओषधयः। सन्तु। दुर्मित्रियाऽइतिदुःमित्रियाः। तस्मै। सन्तु ॥ २२ ॥]

(जिस लोहे की छड़ पर धर कर वध्य पशु का हृदय पकाया गया था, उस शूल को गीली सूखी भूमि के सन्धि स्थल में गाड़े। शूल को गाड़ कर अध्वर्युं—) हे हृदयशूल ! तुम जलों को हिंसित मत करो। हे शूल ! तुम ओषधियों को हिंसित मत करो ! (ऋत्विग्–यजमानादि जल को स्पर्श करते हुए—) हे राजन् वरुण ! पाप के जिस-जिस स्थान से हम भयभीत हो रहे हैं— तुम हमें उस-उस स्थान से मुक्त करो। हे वरुण ! लोग जो गवादि पशु को 'अहन्तव्य' कहते हैं, हे वरुण ! तो हम तो उसे इस प्रकार हिंसित ही कर रहे हैं। हे वरुण ! तुम हमें उस पाप से छुड़ाओ। हे वरुण ! तुम्हारी कृपा से जब हमारे लिए सुन्दर मित्र-से होवें और ओषधियाँ भी सुमित्र-सी होवें। हे वरुण ! जल और ओषधियाँ उस मनुष्य के लिए दुःखदायी मित्र के सदृश होवें—जो हम से द्वेष करता है और हम जिसे द्वेष करते हैं ॥२२॥

उ० हृदयशूलमुपगूहति। मापो मौषधीः। इदं वै पशोः संज्ञप्यमानस्येत्युपक्रम्य हृदयशूलं शुक्समवैतीत्युक्तम्। अत एवमुच्यते। मा हिँसीरपः माच ओषधीः हिंसीः। इदानीं वरुणमाह। हे वरुण राजन्, धाम्नो धाम्नः। धामशब्दः स्थानवचनः। यतो यतः पापसमन्वितात्स्थानाद्बिभीमः ततः ततः नोऽस्मान्विमुञ्च। यदाहुः गायत्री वारुणी अनवसाना। यदाहुरघ्न्या इति अघ्न्या गोनाम। प्रकरणादिहानूबन्ध्याविषयं बहुवचनम्। अनूबन्ध्याबहुत्वे अर्थवत्। एकानूबन्ध्यापक्षे तु पूजार्थम्। यद्वेदस्मृतिलोकवाक्यान्याहुः अघ्न्या अवध्या अहन्तव्या वन्द्याः पूजनीया इति। इतिकरणो वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति। वयं तु हे वरुण इति। शपामहे। इतिः करणप्रदर्शनार्थः। शपतिर्हिंसार्थः। एवमनेन विधिना हिंस्मः अघ्न्याः अतएव वयं याचामहे। ततो वरुण नो मुञ्च। ततस्तस्मादेनसो वरुण, नः अस्मान्विमुञ्च। अथाभिमन्त्रयते। सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः। नः अस्माकं आप ओषधयश्च सन्तु। दुर्मित्रियाः दुष्टमित्रत्वेनावस्थितास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि शत्रुः यं च शत्रुं द्विष्मो वयम् ॥ २२ ॥

म० 'अभ्यवेत्य शुष्कार्द्रसन्धौ हृदयशूलमुपगूहति शुगसि तमभिशोच योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो मापो मौषधीरिति चेति' (का० ६।१०।३) जले प्रविश्य आलब्धस्य पशोर्हृदयस्थं मांसं यस्मिन् श्रितं स हृदयशूलस्तं शुष्कार्द्रभूप्रदेशयोः सन्धौ निगूहेत् भूमावधोमुखं क्षिपेत् शुगसि माप इति मन्त्राभ्यामिति सूत्रार्थः। हृदयशूलदैवतं यजुः। हे हृदयशूल, त्वमपो जलानि ओषधीश्च मा हिँसीः। 'धाम्नो धाम्नः सुमित्रिया न इत्युपस्पृशन्त्यप इति' (का० ६।१०।५) सर्वे ऋत्विग्यजमाना मन्त्राभ्यां जलं स्पृशन्तीति सूत्रार्थः। वरुणदेवतं यजुः। हे राजन् वरुण, धाम्नो धाम्नः यस्माद्यस्मात् त्वदीयपाशसमन्वितात्स्थानात् वयं विभीमस्तस्मात्तस्मात्स्थानात् नोऽस्मान्मुञ्च मोचय। यदाहुः। वरुणदेवत्या गायत्री अवसानहीना। अघ्न्या इति गोनाम प्रकरणादिहानूबन्ध्याविषयम्। बहुवचनमनूबन्ध्याबहुत्वेऽर्थवत्। एकानूबन्ध्यापक्षेतु पूजार्थम्। अघ्न्या इति यदाहुः वेदस्मृतिलोकवाक्यानि अघ्न्या अहन्तव्या अवध्याः पूजनीया इति वदन्ति। इतिकरणेन वाक्यस्यार्थमभिनयेन दर्शयति। हे वरुण, वयं तु इति शपामहे। इतिकरणं प्रदर्शनार्थम्। शपतिर्हिंसार्थः। इति एवमनेन विधिनाघ्न्या हि स्मः। अतएव त्वां याचामहे हे वरुण, ततस्तस्मादघ्न्यावधजातादेनसो नोऽस्मान्मुञ्च मोचय। सुमित्रियाः आपः ओषध-

यश्च नोऽस्माकं सुमित्रियाः साधुमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु। यः शत्रुरस्मान्द्वेष्टि वयं च यं शत्रुं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः तस्मै उभयात्मकाय शत्रवे आप ओषधयश्च दुर्मित्रियाः अमित्रत्वेनावस्थिताः सन्तु। धाम्नो धाम्न इति मन्त्रः शूलोपगूहनमन्त्रस्य शेषो वा। सुमित्रिया इति मन्त्रोऽपामभिमन्त्रणे वा ॥ २२ ॥

एवमग्नीषोमीयः पशुः समाप्तः।

ह॒विष्म॑तीरि॒मा आपो॑ ह॒विष्मा॑ँ २ आ वि॑वा॒सति। ह॒विष्मा॑न्दे॒वो अ॑ध्व॒रो ह॒विष्मा॑ँ २॥ अ॑स्तु॒ सूर्यः॑ ॥ २३ ॥

[ह॒विष्म॑तीः। इ॒माः। आपः॑। ह॒विष्मा॑न्। आ। वि॒वा॒स॒ति। ह॒विष्मा॑न्। दे॒वः। अ॒ध्व॒रः। ह॒विष्मा॑न्। अ॒स्तु॒। सूर्यः॑ ॥ २३ ॥]

(सायंकाल सूर्य के डूबने के पूर्व पूर्व नदी प्रभृति प्रवाह प्राप्त जल से सोमीय वसतीवरी जलों को लावे। सूर्य के डूबने पर कूप से लावे। हविः से युक्त यजमान इन हविः प्राय वसतीवरी जलों को अभिपूजित करता है। द्योतमान यज्ञ इन वसतीवरी जलों के द्वारा हविर्युक्त होवे। सूर्य भी इनके द्वारा हविर्युक्त होवे ॥२३॥)

उ० वसतीवरीर्गृह्णाति। 'हविष्मतीः' अनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवता। हविष्मतीः हविषा संयुक्ता इमा आपः। 'यत्र वै यज्ञस्य शिरश्छिद्यते तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश' इत्येतदभिप्रायम्। हविष्मान् हविषा संयुक्तो यजमान आविवासति। विवासतिः परिचर्यायाम्। परिचरणं शुश्रूषा। इमा आपः हविष्मान् हविषा संयुक्तो देवोध्वरो यज्ञः आभिरद्भिः। हविष्मान् अस्तु सूर्यः। एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीत्येतदभिप्रायम् ॥ २३ ॥

म० अथ सोमाभिषवोपयुक्तानां वसतीवरीसंज्ञानामपां ग्रहणमभिधीयते। 'अग्नीषोमीयस्य वपामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणꣳस्यन्दमानामनस्तमितेऽस्तमितश्चेन्निनाह्यात्पुरेजानश्चेदनीजानोऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव उल्कुषीꣳहिरण्यं वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति' (का० ८।९।७।१०) अग्नीषोमीयस्य पशोर्वपामार्जनपर्यन्ते कर्मणि कृते अनस्तंगते रवौ वहन्तीनामपामेकदेशाद्वसतीवरीसंज्ञानां सीमार्थानामपां ग्रहणं कार्यं हविष्मतीरिति मन्त्रेण। यदि रविरस्तं गतो यजमानश्च पुरा ईजानः सोमयाजी तदा गृहे एव निनाह्यान्मणिकाद्वसतीवरीग्रहणम्। निनहनीयो निखननीयो निनाह्यः। यदि च यजमानः पुरा न सोमयाजी तर्हि समीपस्थितस्य यष्टुर्मणिकाद्ग्रहणम्। स्वस्य अन्यस्य यज्ञकर्तृत्वाभावे उल्कां कनकं वा वहन्तीनामपां समीपे धारयन्वहन्तीभ्यो वसतीवरीर्गृह्णीयादिति सूत्रार्थः। अनुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता। हविष्मान् हविषा संयुक्तो यजमानः हविष्मतीर्हविषा संयुक्ता इमा आपः अपः आविवासति वसतीवरीः परिचरति। विवासतिः परिचर्यायाम्। 'यत्र वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश' (३।९।२।१) इति श्रुतेरपां हविष्मत्त्वम्। ततो देवो द्योतमानोऽध्वरो यागोऽपि स्वशरीरनिष्पत्तये हविष्मानस्तु आभिरद्भिरित्यर्थः। किंच सूर्योऽपि देवो यजमानस्य फलदानाय तृप्त्यर्थं च हविष्मान्हविःसंपन्नोऽस्तु भवतु। 'एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपति' (३।९।२।१२) इति श्रुतेर्वसतीवरीभिः सूर्यस्य हविष्मत्त्वम् ॥ २३ ॥

अ॒ग्नेर्वोऽप॑न्नगृहस्य॒ सद॑सि सादयामीन्द्रा॒ग्न्यो-र्भा॑ग॒धेयी॑ स्थ मि॒त्रावरु॑णयोर्भाग॒धेयी॑ स्थ॒ विश्वे॑षां दे॒वानां॑ भाग॒धेयी॑ स्थ। अ॒मूर्या उप॒ सूर्ये॒ याभि॑र्वा॒ सूर्यः॑ स॒ह। ता नो॑ हिन्वन्त्वध्व॒रम् ॥ २४ ॥

[अ॒ग्नेः। वः॒। अप॑न्नगृहस्येत्यप॑न्नगृहस्य। सद॑सि। सा॒द॒या॒मि॒। इ॒न्द्रा॒ग्न्योः। भा॒ग॒धेयी॒रिति॑भाग॒ धेयीः॑। स्थ॒। मि॒त्रावरु॑णयोः। विश्वे॑षाम्। दे॒वाना॑म्। अ॒मूः। याः। उप॑ सूर्ये॑। याभिः॑ वा॒। सूर्यः॑। स॒ह। ता। नः॒। हि॒न्वं॒तु॒। अ॒ध्व॒रम् ॥ २४ ॥]

हे वसतीवरीजलों! मैं तुम्हें अनष्ट गृह दक्षिणाग्नि के मण्डप में स्थापित करता हूँ। (मन्त्र पढ़कर नये बनाये गार्हपत्याग्नि स्थल के पश्चिम भाग में वसतीवरीजलों को रक्खे)। (पुनः वहाँ से उठा कर उत्तर वेदि के दक्षिण छोरों पर उन्हें रक्खे)। हे वसतीवरी जलों! तुम इन्द्र-अग्नि के भाग हो। (पुनः वसतीवरी जलों को उत्तर वेदि के उत्तर छोरों पर धरे) हे वसतीवरीजलों! तुम मित्र-वरुण का भाग हो। (पुनः उठा कर वसतीवरीजलों को आग्नीध्रीयधिष्ण्य के पीछे स्थापन करे)। हे वसतीवरीजलों! तुम विश्वेदेवों का भाग हो। यह जो जलदेवताक गायत्री ऋचाएँ हैं और जो यह वसतीवरीजल हैं, जिन जलों के साथ सूर्य गमन करता हैं, वे जल हमारे इस यज्ञ को देवों की प्रीति के योग्य बनावें ॥ २४ ॥

उ० शालाद्वार्यमपरेण निदधाति। अग्नेर्वः। अग्नेः वो युष्मान् अपन्नगृहस्य। पद्यतेरेतद्रूपम्। अक्षीणम् (?)। अपतितगृहस्येति पर्यायः। सदसि। सीदन्त्यस्मिन्निति सदः निकटस्थाने सादयामि। दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधाति। इन्द्राग्न्योर्भागधेयी स्थ। इन्द्राग्न्योः संबन्धिनो भागस्य धारयित्र्यः स्थ हे आपः उत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ निदधाति। मित्रावरुणयोर्भागधेयी स्थ। आग्नीध्रे निदधाति। विश्वेषां देवानां भागधेयी स्थ। ऋक् अमूर्याः। अब्देवत्या गायत्री। अभिनयेन दर्शयन्नाह। अमूर्या आपः उप समीपे। सूर्यस्येति विभक्तिव्यत्ययः। याभिर्वा सूर्यः सह। अथापि समुच्चयार्थे भवतीति वाशब्दः समुच्चयार्थीयः। याभिश्चाद्भिः सूर्यः सह याति ता आपः नः अस्माकं हिन्वन्तु। हिन्वतिस्तर्पणार्थः। तर्पयन्तु अध्वरं यज्ञम् ॥ २४ ॥

म० 'अग्नेर्व इति निदधाति शालाद्वार्यमपरेणेति' (का० ८।९।११) नूतनगार्हपत्यात्पश्चिमभागे ता वसतीवरीरासादयतीति सूत्रार्थः चत्वारि यजूंष्यब्देवत्यानि। हे वसतीवर्यः, वो युष्मान् अग्नेः शालाद्वार्यस्य सदसि सीदन्त्यस्मिन्निति सदो निकटस्थानं तत्र सादयामि स्थापयामि। किंभूतस्याग्नेः। अपन्नगृहस्य न पन्नं पतितं गृहं यस्य तस्य। अविनश्वरगृहस्येत्यर्थः। 'दक्षिणेन निर्ह्रत्य दक्षिणस्यामुत्तरवेदिश्रोणौ

निदधातीन्द्राग्न्योरिति' (का० ८।९।१८) शालाद्वार्यसमीपस्था वसतीवरीरादाय शालादक्षिणद्वारेण नीत्वोत्तरवेदेर्दक्षिणश्रोणौ निदध्यादिति सूत्रार्थः । वसतीवर्यः, यूयमिन्द्राग्न्योः इन्द्राग्निदेवतयोः स्थ भागधेय्यो भागरूपा भवथ । भागा एव भागधेय्यः । 'नामरूपभागेभ्यः स्वार्थे धेयप्रत्ययः' (पा० ५।३।३६) 'केवलमामक-'(पा० ४।१।३०) इत्यादिना ङीप् । 'उत्तरस्यां पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति वेति' (का० ८।९।२१—२२) पूर्ववदिन्द्राग्न्योरिति मन्त्रेणैव मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण वोत्तरवेदेरुत्तरश्रोणौ वसतीवरीर्निदध्यादिति सूत्रार्थः । हे वसतीवरीसंज्ञका आपः, यूयं मित्रावरुणयोर्देवतयोर्भागरूपा भवथ । 'विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्र इति' (का० ८।९।२३) उत्तरवेदिश्रोणेः सकाशाद्वसतीवरीरादायाग्नीध्रीयस्य पश्चान्निदध्यादिति इदानीमभिनयेन दर्शयन्नाह । अमूर्याः ऋक् अब्देवत्या गायत्री याः प्रसिद्धा अमूरीदृश्यो वसतीवर्याख्या आपः । उपसूर्ये सूर्यसमीपे स्थिताः । विभक्तिव्यत्ययः । याभिर्वा । वाशब्दः समुच्चये । याभिश्चाद्भिः सह सूर्यो याति ता आपो नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं हिन्वन्तु तर्पयन्तु । हिन्वतिः तर्पणार्थः ॥ २४ ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वमिममध्वरं दिवि देवेषु होत्रा यच्छ ॥ २५ ॥

[हृदे । त्वा । मनसे । दिवे । सूर्याय । ऊर्ध्वम् । इमम् । अध्वरम् । दिवि । देवेषु । होत्राः । यच्छ ॥ २५ ॥]

(वेदि पर घृतपर्यन्त सामग्री धर कर, अन्त में, हविर्धान शकट के पास जाकर और सोम को रस्सी से खोल कर दक्षिण शकट की ईषा के नीचे को अभिषव पत्थरों पर धर कर—) हे सोम ! तुम्हें हृदय (= बुद्धि, मन, द्युलोक और सूर्य के लिए उपाहृत करता हूँ । हे सोम । तुम हमारे हिंसा रहित यज्ञ को द्युलोक में विद्यमान देवों में प्रीतिकर बनाओ । हे सोम ! तुम सातों वषट्कर्त्ताओं को यज्ञकर्म में नियन्त्रित करो ॥ २५ ॥)

उ० सोममुपावहरति । हृदे त्वा । सौम्यनुष्टुप् ब्रह्मर्षीया । वह्न्यै निश्चयात्मिकायै । कामाय एतन्मम स्यादिति । त्वां सोममुपावहरामि । दिवे त्वा । हे सोम, देवलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि । सूर्याय सूर्यप्रमुखेभ्यो देवेभ्यः हे देवसोम, त्वामुपावहरामि । त्वं चोपावहृतोऽभिष्टुत ऊर्ध्वमिममध्वरं यज्ञं कृत्वा दिवि देवलोके देवेषु च होत्राः । वषट्कारयाजिनोऽब्रह्मर्षयो होत्रा यच्छ निबध्नीहि ॥ २५ ॥

म० 'आज्यासादनान्तं कृत्वेषान्तरेणार्धसोममद्रिषु संमुखेषु निदधाति हृदे त्वेति' (का० ९।१।५) आज्यासादनपर्यन्तं कर्म कृत्वा सोममादाय हविर्धाने गत्वा सोमं विस्रस्य तदर्धं दक्षिणशकटेषान्तरालेन संमुखेष्वभिषवार्थपाषाणेषु निदध्यात् । अश्मनां स्थूलो भागो मुखमिति सूत्रार्थः । सोमदेवत्यानुष्टुप् । हे सोम, हृदे बुद्ध्यै निश्चयात्मिकायै एतन्मम स्यादिति कामरूपायै त्वा त्वामुपावहरामीति शेषः । मनसे संकल्पविकल्पात्मकाय त्वामुपावहरामि । त्वाशब्दानामावृत्त्या क्रियावृत्तिर्बोध्या । दिवे द्युलोकप्राप्तये त्वामुपावहरामि । सूर्याय सूर्यमुखेभ्यो देवेभ्यस्तत्प्राप्तये त्वामुपावहरामि । यद्वायमर्थः । हे सोम, हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यः । मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यः दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्याय च त्वामुपावहरामीति शेषः । एतदर्थं तित्तिरिः 'स वा अध्वर्युः सोममुपावहरन्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरेदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनꣳ सर्वाभ्य उपावहरतीति' । किंच एवमुपावहृतोऽभिष्टुतश्च त्वमिममध्वरं मदीयं यज्ञमूर्ध्वमुत्कृष्टं कृत्वा दिवि द्युलोकवर्तमानेषु देवेषु होत्राः वषट्कारवादिनः सप्त होतृकान् यच्छ निबध्नीहि ॥ २५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु । शृणोत्वग्निः समिधा हवं मे शृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः । श्रोता ग्रावाणो विदुषो न यज्ञꣳ शृणोतु देवः सविता हवं मे स्वाहा ॥ २६ ॥

[सोम । राजन् । विश्वाः । त्वम् । प्रजाऽइतिप्र जाः । उपावरोहेत्युप अवरोह । विश्वाः । त्वाम् । प्रजाऽति प्रजाः । उपावरोहन्त्वित्युप अवरोहन्तु । शृणोतु । अग्निः । समिधेतिसम् इधा । हवम् । मे । शृण्वन्तु । आपः । धिषणाः । च । देवीः । श्रोता । ग्रावाणः । न । यज्ञम् । शृणोतु । देवः । सविता । हवम् । मे । स्वाहा ॥ २६ ॥]

(खोल कर सोमों को पत्थरों पर धरे) । हे राजन् सोम ! तुम समस्त प्रजाओं को सम्मानित करो और सब प्रजाएँ तुम्हारा अभिनन्दन करें । समिधा के प्रज्वाल्यमान अग्नि मेरे आह्वान (—याचन) को सुने । (मंत्र पढ़ कर अध्वर्यु प्रचरणी संज्ञक स्रुवा से अतिप्रणीता में आहुति देवे) । आपोदेवी (— जल) तथा धन प्रापिका स्तुतियाँ मेरे आह्वान को सुनें । हे सोमको कूटने के पत्थरों ! तुम मेरे आह्वान को सुनो—जैसे विद्वान् यज्ञ को सुनते हैं, सवितादेव भी मेरे आह्वान को सुने । यह आहुति है ॥ २६ ॥

उ० किंच हे सोमराजन् , विश्वाः सर्वाः त्वं प्रजा उपावरोह अधितिष्ठ आधिपत्याय राज्याय । विसृज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिवादादिभिः । जुहोति । शृणोत्वग्निः । त्रिष्टुप् लिङ्गोक्तदेवता । शृणोत्वनुजानात्वग्निः । समिधा समित्पूर्विकयाहुत्या । हवमाह्वानम् । मे मम । शृण्वन्त्वापः धिषणाश्च वाचः धीसादिन्यो वा धीमानिन्यो वा । देवीर्देव्यः । चशब्दः समुच्चयार्थः । श्रोता ग्रावाणः । यूयमपि शृणुत हे ग्रावाणः । कथमिव विदुषो न यज्ञम् । उपमार्थीय उपरिष्टादुपचारो नकारः । विदितार्थं इव परिदृष्टकारिणो यज्ञम् । प्रत्ययकृतः पादो मध्यमपुरुषयोगात् । शृणोतु देवः

सविता हवमाह्वानं मे मम स्वाहा सुहुतमस्तु । स्वाहा वागाह ॥ २६ ॥

म० किंच। हे सोम राजन्, विश्वाः सर्वाः प्रजा उपावरोह आधिपत्यं प्रजानां कुर्वित्यर्थः। 'विश्वास्त्वामिति विसृज्योपतिष्ठत इति' (का० ९।१।६) ग्रावसु स्थापितं सोमं विमुच्योपस्थापनं कुर्याविति सूत्रार्थः। हे सोम, विश्वाः सर्वाः प्रजाः त्वामुपावरोहन्तु प्रत्युत्थानाभिः प्राप्नुवन्तु। 'अभूदुषा रुशत्पशुरित्युच्यमाने चतुर्गृहीतं प्रचरण्या जुहोति शृणोत्वग्निरिति' (का० ९।२।२४) अभूदिति मन्त्रे होत्रा शस्यमाने चतुर्गृहीतमाज्यं प्रचरणीसंज्ञया स्रुचाध्वर्युरतिप्रणीते जुहोतीति सूत्रार्थः। त्रिष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता। अग्निः समिधा समित्पूर्विकया आहुत्या मे हवं मदीयममाह्वानं शृणोतु। आपो समाह्वानं शृण्वन्तु। चकारः समुच्चयार्थः। धिषणा देवीः वाचो देव्यश्च मे हवं शृण्वन्तु। 'धिषणा धीसादिन्यो वा धीमानिन्यो वा' (निरु० ८।४) इति यास्कः। धियं सन्वन्ति ददति धिषणाः 'षणु दाने' तनादिः। तृतीयः पादः प्रत्यक्षकृतो मध्यमपुरुषयोगात्। हे ग्रावाणः, अभिषवार्थमिहोपस्थिता यूयं मम हवं श्रोत शृणुत। 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा० ७।१।४५) लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य तवादेशे गुणे विकरणव्यत्यये च श्रोतेति रूपम्। संहितायां तु दीर्घः। विदुषो न। न इवार्थे विभक्तिव्यत्ययः। विद्वांसो यज्ञमिव यथा विद्वांसः प्रत्यक्षतो जानन्तो यज्ञं शृण्वन्ति तथा यूयं हवं शृणुत। तथा सविता देवः मे मम हवं शृणोतु। स्वाहा सुहुतमस्तु स्वाहा वागाहेति वा ॥ २६ ॥

देवीरापो अपांनपाद्यो वं ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमः। तं देवेभ्यो देवत्रा दत्त शुक्रपेभ्यो येषां भाग स्थ स्वाहा ॥ २७ ॥

[देवीः । आपः । अपाम् । नपात् । यः । वः । ऊर्मिः । हविष्यः । इन्द्रियावान् । इन्द्रियवानितीन्द्रिय । वान् । मदिन्तमऽ इतिमदिन् । तमः । तम् । देवेभ्यः । देवत्रेतिदेव । त्रा । दत्त । शुक्रपेभ्यऽ इतिशुक्र । पेभ्यः । येषाम् । भागः । स्थ । स्वाहा ॥ २७ ॥]

(हे जलदेवो ! तुम्हारी जो अपत्यभूता यह लहरी है। जो हविष्मान्, शक्तिशालिनी और अत्यन्त हर्षकारिणी है। उसे तुम देवों में प्राप्त होने के लिए वीर्यवान् सोमरस को पीने वाले देवों को प्रदान करो कि जिन देवों का तुम भाग हो। यह आहुति है ॥ २७ ॥

उ० अप्सु जुहोति। देवीरापः पङ्क्तिरब्देवत्या। हे देव्यः आपः अपान्नपात्संज्ञकाः, यो वः युष्माकमूर्मिः अप्संघातः कल्लोलः हविष्यः यज्ञियः। इन्द्रियावान्। इन्द्रियशब्देन वीर्यमभिधीयते। इन्द्रियावान्वीर्यवान्। छान्दसं दीर्घत्वम्। मदिन्तमः मदयितृतमः तर्पयितृतमः मृष्टत्वेन। तमूर्मिं देवेभ्यो देवत्रा। 'देवमनुष्य–' इत्यादिना त्राप्रत्ययः। देवान्प्रति यायिनं दत्त प्रयच्छत। शुक्रपेभ्यः शुक्रशब्द उपलक्षणार्थः। शुक्रादिसोमग्रहपातृभ्यो देवेभ्यः येषां च देवानां यूयं भागः स्थ भवत तेभ्यो दत्तेति संबन्धः ॥ २७ ॥

म० 'आपो गत्वा देवीराप इत्यप्सु जुहोतीति' (का० ९।३।७) यच्चतुर्गृहीतमाज्यं सहनीतं तज्जलं प्रति गत्वा जुहोतीति सूत्रार्थः। अब्देवत्या पङ्क्तिः पञ्चपदा चत्वारिंशद्वर्णा पङ्क्तिः। अत्र द्वितीयः सप्ताक्षरः तुर्यपञ्चमौ नवार्णौ तेनैकाधिका स्वाहेति यजुः। हे आपो देवीः देव्यः, वो युष्माकमपांनपात् अपत्यरूपो योऽयमूर्मिरप्सङ्घातः कल्लोलोऽस्ति देवता देवान्प्रति यायिनं तमूर्मिं देवेभ्यो दत्त प्रयच्छत। येषां देवानां यूयं भागः स्थ भागरूपा भवथ। किंभूत ऊर्मिः। हविष्यः तथा इन्द्रियावान् इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीति इन्द्रियावान्। दीर्घश्छान्दसः। प्रीतः सन्निन्द्रियवीर्यवृद्धिकारी। तथा मदिन्तमः मदयतीति मदी अतिशयेन मदी मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी तर्पयितृतमः। 'नाद्घस्य' (पा० ८।२।१७) इति तमपि नुमागमः। किंभूतेभ्यो देवेभ्यः। शुक्रपेभ्यः शुक्र इत्युपलक्षणम्। शुक्रादीन् सोमग्रहान् पिबन्तीति शुक्रपाः तेभ्यः। यद्वा शुक्रं दीप्तं सोमं पिबन्तीति। स्वाहा इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु। ग्रहीष्यमाणानामपां मूल्यत्वेनेयमाहुतिरित्युक्तं तित्तिरिणा 'देवीरापो अपांनपादित्याहाहुत्या वै निष्क्रीय गृह्णातीति' ॥ २७ ॥

कार्षिरसि समुद्रस्य त्वाक्षित्या उन्नयामि। समापो अद्भिरग्मत समोषधीभिरोषधीः ॥ २८ ॥

[कार्षिः । असि । समुद्रस्य । त्वा । अक्षित्यै । उत् । नयामि । सम् । आपः । अद्भिरित्यत् । भिः । अग्मत । सम् । ओषधीभिः । ओषधीः ॥ २८ ॥]

(जलों में होम किये गये घृत को मित्र-वरुण सम्बन्धी चमसे से अलग करना) । हे घृत ! तुम जलों से पृथक किये हुए हो। हे वसतीवरीजल ! तुम्हे समुद्र के बाहर अक्षयत्व के निमित्त ग्रहण करता हूं। जल जलों से संगत हुए और औषधियाँ औषधियों से ॥ २८ ॥

उ० कार्षिरसि। अनुष्टुप् यथाविनियोगं देवताः। चमसेनाज्यमपोहति कार्षिरसि। 'कृष विलेखने'। हे आज्य, आकृष्टं त्वमसि। त्वं देवतया भक्षितमित्यर्थः। तेन गृह्णाति। समुद्रस्य त्वा। 'आपो वै समुद्रः' इति श्रुतिः। वसतीवरीलक्षणस्याप्सु समुद्रस्य त्वाम् अक्षित्यै अनुपक्षीणतायै उन्नयामि उद्गृह्णामि। वसतीवरीणां हि वर्धनाय एता आपो गृह्यन्ते। संसृजन्ति। समापो अद्भिरग्मत। संगच्छन्ताम् आपो वसतीवरीलक्षणा आभिरद्भिर्मित्रावरुणचमसस्थाभिः संगच्छन्तां च ओषधीभिः व्रीहियवादिभिः। ओषधीः मुद्गमसूरादिकाः अपां करणभूतत्वादोषधीनामपि तथोपयोगो भवत्वित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

म० 'कार्षिरसीति मैत्रावरुणचमसेनाज्यमपोहतीति' (का० ९।३।८)। अप्सु हुतमाज्यं मैत्रावरुणचमसेन दूरीकरोतीति सूत्रार्थः। कार्षिरसीत्यादिमन्त्रत्रयं मिलित्वानुष्टुप्छन्दः। आद्यस्याज्यं देवता। हे आज्यपदार्थ, त्वं कार्षिराकृष्टोऽसि देवतया भक्षितोऽसीत्यर्थः। यद्वा कर्षतीत्येवंशीलः कार्षिः अन्तर्ग-

तशमलापनेतासि। तदाह तित्तिरिः 'कार्षिरसीत्याह शमलमेवासामुपप्लावयतीति'। 'समुद्रस्य त्वेति तेन गृह्णातीति' (का० ९।३।९)। मैत्रावरुणचमसेन तडागादिस्था अपो गृह्णातीति सूत्रार्थः, द्वे यजुषी अपि। 'आपौ वै समुद्रः' (३।९।३।२७) इति श्रुतेर्वसतीवरीलक्षणस्य समुद्रस्याक्षित्यै अक्षीणत्वाय हे जल, त्वा त्वामुन्नयामि गृह्णामि। वसतीवरीणां वृद्धौ जलमेतद्गृह्यते। 'प्रत्येत्य चात्वालस्योपरि मन्त्रावरुणचमसं वसतीवरीश्च सꣳस्पर्शयति समाप इति' (का० ९।३।१२) जलाशयात्प्रत्यागत्य चात्वालोपरि मैत्रावरुणचमसस्था अपो वसतीवरीभिः संयोजयतीति सूत्रार्थः। आपो मैत्रावरुणचमसस्था अद्भिः वसतीवरीभिः समग्मत संगच्छन्ताम्। गमेर्लुङि तङि प्रथमबहुवचने शपि लुप्ते 'गमहन–' (पा० ६।४।९८) इत्युपधालोपे समग्मतेति रूपम्। तथा ओषधीः ओषधयः मुद्गमसूरादिका ओषधीभिर्व्रीहियवादिभिः संगच्छन्ताम् अपां कारणभूतत्वादोषधीनामपि योगोऽस्तु ॥ २८ ॥

यमंग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः। स यन्ता शश्वतीरिषः। स्वाहा ॥ २९ ॥

[यम्। अग्ने। पृत्स्वितिपृत् सु। मर्त्यम्। अवाः। वाजेषु। यम्। जुनाः। सः। यन्ता। शश्वतीः। इषः। स्वाहा ॥ २९ ॥]

(प्रचरणी नाम की स्रुवा में शेष घृत को अग्निष्टोम में होम करे—) हे अग्ने। युद्धों में तुम जिस मनुष्य की रक्षा करते हो तथा जिस मनुष्य को तुम अन्नों के प्राप्त करने में प्रेरित करते हो, वह मनुष्य ही शाश्वत अन्नों को प्राप्त करता है। यह आहुति है ॥ २९ ॥

उ० जुहोति। यमग्ने। गायत्र्याग्नेयी। हे अग्ने, यं मर्त्यं मनुष्यं पृत्सु संग्रामेषु अवाः। अवते रक्षणार्थस्यैतद्रूपम्। अवसि रक्षसि। वाजेषु। वाज इत्यन्ननाम। हविर्लक्षणेष्वन्नेषु अभ्युद्यतेषु। यं च पुरुषं जुनाः जुनातिर्गत्यर्थः। अभिगच्छसि। स पुरुषो यन्ता जिनात्यन्नं, तृजन्तमेतत् आद्युदात्तत्वात्। लब्धा सततं भवति। शश्वतीः शाश्वतिकाः। इषः अन्नानि ॥ २९ ॥

म० 'प्रचरणीसꣳस्रवमग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतुर्गृहीतं यमग्ने' (का० ९।३।१६) इति अग्निष्टोमसंस्थे क्रतौ प्रचरणीपात्रलिप्तमाज्यशेषं जुहुयात् शेषाज्यस्य होमपर्याप्त्यभावे चतुर्गृहीतमादाय जुहोतीति सूत्रार्थः। आग्नेयी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा। हे अग्ने, पृत्सु संग्रामेषु यं मर्त्यं मनुष्यं त्वमवाः अवसि रक्षसि। अवतेः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति सिप इकारलोपे 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्याडागमे वा इति रूपम्। किंच वाजेषु वाज इत्यन्ननाम। हविर्लक्षणेष्वन्नेषु अन्ननिमित्तं यं पुरुषं त्वं जुनाः गच्छसि। हवींषि ग्रहीतुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः। 'जु गतौ' श्नाप्रत्ययः 'इतश्च लोपः–' (पा० ३।४।९७) इतीकारलोपे रूपं जुना इति। स मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्वतीरिषः नित्यान्यन्नानि धनरूपाणि यन्ता नियस्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः लुट्। स्वाहा सुहुतमस्तु। उक्थसंस्थे यमग्ने इति मन्त्रेणासं परिधिं स्पृशेत्। षोडशिसंस्थे रराटीं स्पृशेत्। अतिरात्रे छदिः स्पृशेत्। अन्यसंस्थासु हविर्धानं प्रविशेत् ॥ २९ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। आददे रावासि गभीरमिममध्वरं कृधीन्द्राय सुषूतमम्। उत्तमेन पविनोर्जस्वन्तं मधुमन्तं पयस्वन्तं निग्राभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा ॥ ३० ॥

[रावा। असि। गभीरम्। इमम्। अध्वरम्। कृधि। इन्द्राय। सुषुत्तमम्। सुसूत्तममितिसु। सूत्तमम्। उत्तमेनेत्युत्। तमेन। पविना। ऊर्जस्वंतम्। मधुमन्तमितिमधु मन्तम्। पयस्वन्तम्। निग्राभ्याऽइतिनि। ग्राभ्याः। स्थ। देवश्रुतऽइतिदेव। श्रुतः। तर्पयतमा ॥ ३० ॥]

(उपांशु नाम के सोमरस पीने के पात्र को भरने के लिए जिस पत्थर से सोमरस अभिपुत किया जाता है—इस उपांशुसवन पत्थर को उठाकर और हिं उच्चारण के पूर्व तक मौन रह कर उस पत्थर से कहना)—सविता देव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं अश्विनीकुमारों की बाहुओं तथा पूजा के हाथों के द्वारा, हे उपांशुसवन पत्थर! ग्रहण करता हूं। तुम धन देने वाले हो। हे पत्थर! तुम इस हमारे यज्ञ को गहन बनाओ। जिस हमारे यज्ञ में उत्तम पत्थर के द्वारा इन्द्र के लिए बलप्रद, मधुर और दुग्धादियुक्त सोमरस सुष्ठु अभिपुत हुआ हो। हे वसतीवरी जलों, तुम हमारे द्वारा अत्यन्त ग्रहणीय हो। तुम देवों के द्वारा सुने जाते हो। हे जलों! अभिपुत सोमरस में मिश्रित होकर तुम हमें तृप्त करो ॥ ३० ॥

उ० अद्रिमादत्ते। देवस्य त्वा व्याख्यातम्। आददे गृह्णामि। रावासि। रासतेर्दानार्थस्य रावा। 'एतद्ध्येषद्वयं रासतः' इति श्रुतेः। आहुतीनां च दातासि। गभीरं महान्तम् इमम् अध्वरं यज्ञं कृधि कुरु इन्द्राय इन्द्रार्थम्। सुषूतमम्। सुरुपसर्गः पूर्वः। 'षुञ् अभिषवे'। अस्य निष्ठातकारलोपः छान्दसः दीर्घत्वं च तमपि प्रत्यये। अथ कोर्थः। साधु अभिषुतम् अतिशयेन उत्तमेन उत्कृष्टेन पविना पावनेन सोमेन पवनशीलेन वा। ऊर्जस्वन्तं रसवन्तम् मधुमन्तं मधुस्वादुना रसेनोपेतम् पयस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतम् अध्वरं कृधीति संबन्धः। निग्राभ्यास्थ वाचयति। निग्राभ्यास्थ। यस्मादिन्द्रेण यूयं गृहीतास्तस्मान्निग्राभ्या उच्यन्ते। यस्मादेवं बहुमाननामधेयप्रतिलम्भयुक्ता भवथ। देवैश्च श्रुतास्तस्माच्च बहुनामान्विताः सत्यः तर्पयत मां समाप्यासेन ॥ ३० ॥

म० 'देवस्य त्वेत्यद्रिमादाय वाचं यच्छति प्राग्घिङ्कारात् स उपाꣳशुसवन इति' (का० ९।४।५।६) सोमाभिषवहेतुमश्मानं गृहीत्वा हिङ्कारात्प्राक् मौनी स्यात् सोऽश्मोपांशुसवनसंज्ञः उपांशुग्रहाय सोमः सूयते येनेति सूत्रार्थः। देवस्य त्वेति व्याख्यातम्। हे अभिषवसाधन पाषाण, त्वं रावासि।

'रा दाने' रातीति रावा वनिप्। आहुतीनां दक्षिणानां च दाता भवसि। तत इममध्वरं मदीयं यागं गभीरं गम्भीरं महान्तं कृधि कुरु। 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' (पा० ६।४।१०२) इति हेर्धिः उत्तमेनोत्कृष्टेन पविना वज्रसदृशेन त्वयाहं सोममीदृशं करोमि। किंभूतम्। इन्द्रायेन्द्रार्थं सुपूतं सुष्ठु सूयत इति सुसुतः अतिशयेन सुसुतः सुसुततमः तं सुष्ठु अभिषुतमम्। निष्ठातकारलोपो दीर्घश्च छान्दसः। तथा ऊर्जस्वन्तं मधुरस्वादेन रसेनोपेतं पयस्वन्तं पयःस्वादुना रसेनोपेतं एवंविधं सोमं त्वयाहं करोमीत्यर्थः। 'निग्राभ्यासु वाचयत्युरस्यनानिगृह्य निग्राभ्या स्थेति' (का० ९।४।७)। अभिषोतव्यस्य सोमस्य सेवनीया आपो निग्राभ्या उच्यन्ते तासु गृह्यमाणासु वाचयेत् यजमानश्च स्वोरसि निग्राभ्या निगृह्यालभ्य च मन्त्रं वक्तीति सूत्रार्थः। हे आपः, यूयं निग्राभ्या निग्राह्या अस्माभिर्नितरां ग्रहीतव्याः स्थ भवथ। यस्मादिन्द्रेणोरसि यूयं गृहीतास्ततो निग्राभ्याः। हृग्रहोर्भः। देवश्रुतः देवैः श्रूयन्ते ताः देवेषु प्रख्याताः ततो बहुमानान्विता यूयं मा मां तर्पयत प्रीतिं कुरुत ॥ ३० ॥

मनो॑ मे तर्पयत॒ वाचं॑ मे तर्पयत प्रा॒णं मे॒ तर्प॑यत॒ चक्षु॑र्मे तर्पयत॒ श्रोत्रं॑ मे तर्पयता॒त्मानं॑ मे तर्प॑यत प्र॒जां मे॑ तर्पयत प॒शून्मे॑ तर्पयत ग॒णान्मे॑ तर्पयत ग॒णा मे॒ मा वितृ॑षन् ॥ ३१ ॥

[मनः॑। मे॒ तर्प॑यत। वाच॑म्। प्रा॒णम्। चक्षुः॑। श्रोत्र॑म्। आ॒त्मान॑म्। प्र॒जामिति॑प्र॒जाम्। प॒शून्। ग॒णान्। ग॒णाः। मे॒। मा। वि। तृ॒षन् ॥ ३१ ॥]

हे जलों! तुम मेरे मन को तर्पित करो; मेरी वाणी को तर्पित करो; मेरे प्राण को तर्पित करो; मेरे चक्षुद्वय को तर्पित करो; मेरे श्रोत्रद्वय को तर्पित करो; मेरी आत्मा को तर्पित करो; मेरी सन्तान को तर्पित करो; मेरे पशुओं को तर्पित करो और मेरे सहयोगियों को तर्पित करो। हे जलों! तुम्हारी कृपा से मेरे सहयोगी मुझसे विगततृष्णा (= भेद को प्राप्त) न होवें ॥ ३१ ॥

उ० मनो मे मम तर्पयत इति विस्तारं व्यासेनोक्तः। समासेनाह। आत्मानं पिण्डशरीरम् प्रजां पशून् गणान्मनुष्यसंघातान्। गणाश्च मा वितृषन्। मदद्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो मा विगततृष्णा भवन्तु। अनुरक्तगणोऽहं भवेयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

म० एवं समासेनोक्त्वा व्यासेनाह। मे मम मनः वाचं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं तर्पयत। मदीयानि मनःप्रभृतीनीन्द्रियाणि तर्पयतेत्यर्थः। एवं व्यासेनोक्त्वा पुनः समासेनाह। आत्मानं शरीरं प्रजां पुत्रादिसंपत्तिं पशून्गवादीन्गणान् मनुष्यसङ्घांश्च तर्पयत। मे मदीया गणा मनुष्यसङ्घा मा वितृषन् मया द्रव्यदानेन पूरिता अपि सन्तो विगततृष्णा मा भवन्तु। अनुरक्तगणोऽहं भवेयमिति यजमान आशास्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इन्द्रा॑य त्वा॒ वसु॑मते रु॒द्रव॑त॒ इन्द्रा॑य त्वादि॒त्यव॑त॒ इन्द्रा॑य त्वाभिमाति॒घ्ने। श्ये॒नाय॑ त्वा सोम॒भृते॒ऽग्नये॑ त्वा रायस्पोष॒दे ॥ ३२ ॥

[इन्द्रा॑य। त्वा॒। वसु॑मत॒ऽइति॒वसु॑। मते। रु॒द्रव॑त॒ऽइति॑रु॒द्र। व्व॑ते। आ॒दि॒त्यव॑त॒ऽइत्या॑दि॒त्य। व्व॑ते। अ॒भि॒मा॒ति॒घ्नऽइत्य॑भिमाति॒। घ्ने ॥ ३२ ॥]

(उपांशुसवन संज्ञक पत्थरे को कृष्णाजिन पर धर कर उस के ऊपर इन पांच यजुर्मन्त्रों को पढ़ कर पाँच वार सोम को डाले)। हे सोम! प्रातःसवन में सोमरस के अंशभागी वस्तुओं से युक्त इन्द्र के लिए तुम्हें; माध्यन्दिन सवन में में सोमभाक् रुद्रों से युक्त इन्द्र के लिए तुम्हें; तृतीय सवन में सोमभाक् आदित्यों से युक्त इन्द्र के लिए तथा शत्रुनाशक इन्द्र के लिए मैं तुम्हें इस पत्थर पर, अभिषव के निमित्त धरता हूं। (इन मंत्रों को पढ़ कर तीन वार मुट्ठी-मुट्ठी सोम पत्थर पर धरना)। हे सोम! द्युलोक से श्येन रूप हो सोम को अपहरण करने वाली गायत्री के लिए मैं तुम्हें अभिषुत करता हूं। (इससे चौथी वार मुट्ठी भर सोम पत्थर पर धरना)। हे सोम! धन और अन्न देने वाले अग्नि के लिए तुम्हें ग्रहण करता हूं। (इसे पढ़ कर पाँचवी वार सोम को पत्थर पर धरना) ॥ ३२ ॥

उ० सोमं मिमीते। इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते। मिमे इति शेषः। इन्द्राय त्वा आदित्यवते मिमे। प्रातः सवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्रायेत्यर्थः। इन्द्राय त्वा अभिमातिघ्ने मिमे। 'सपत्नो वाभिमातिः' इति श्रुतिः। सपत्नस्य हन्त्रे। श्येनाय श्येनरूपिण्यै गायत्र्यै त्वां सोमभृते। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हस्य भकारः। सोमहृते सोमस्याहर्त्र्यै गायत्र्यै मिमे। अग्नये त्वा रायस्पोषदे। रायो धनं तस्य पोषो वृद्धिस्तं ददातीति यस्तस्मै रायस्पोषदे। अग्निशब्देनात्र गायत्र्यभिधीयते भक्तिश्रुतेः 'अथैतान्यग्निभक्तीन्ययं लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्री' इति ॥ ३२ ॥

म० 'उपांशुसवने सोमं मिमीत इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पञ्चकृत्वः प्रतिमन्त्रमिति' (का० ९।४।८) उपांशुसवनं पूर्वोक्तमश्मानमधिषवणचर्मणि निधाय तदुपरि पञ्चमन्त्रैः पञ्चवारमभिषोतव्यसोममुष्टिं प्रक्षिपतीति सूत्रार्थः। पञ्च यजूंषि सौम्यानि। तत्राद्यम् हे सोम, इन्द्रायेन्द्रार्थं त्वा त्वां मिमे इति शेषः। किंभूतायेन्द्राय। वसुमते वसवोऽस्य सन्तीति वसुमान् तस्मै। वसुसंज्ञकप्रातःसवनदेवतायुक्तायेत्यर्थः। रुद्रवते रुद्राः सन्त्यस्येति रुद्रवान् तस्मै रुद्रनामकमाध्यन्दिनसवनदेवतायुक्ताय। अथ द्वितीयम्। आदित्यवते तृतीयसवनदेवतायुक्तायेन्द्राय हे सोम, त्वा त्वां मिमे। अथ तृतीयम्। अभिमातीन् शत्रून् हन्तीत्यभिमातिहा तस्मै अभिमातिघ्ने शत्रुहन्त्रे इन्द्राय सोम, त्वां मिमे। 'सपत्नो वा अभिमातिः' (३।९।४।९) इति श्रुतेः। अथ चतुर्थम्। सोमं हरतीति सोमहृत् तस्मै। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (पा० ८।२।३१) इति हस्य भः। सोमाहरणकर्त्रे श्येनाय श्येनपक्षिरूपायै गायत्र्यै हे सोम, त्वां मिमे। 'गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोममाहरत्' (६।९।४।१०) इति श्रुतेः। अथ पञ्चमम्। रायस्पोषदे रा धनं तस्य पोषो वृद्धिः तं ददातीति रायस्पोषदास्तस्मै धनपुष्टिदात्रेऽग्नये हे सोम, त्वां मिमे ॥ ३२ ॥

यत्ते सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्तरिक्षे । तेनास्मै यजमानायोरु राये कृध्यधि दात्रे वोचः ॥ ३३ ॥

[यत् । ते । सोम । दिवि । ज्योतिः । पृथिव्याम् । उरौ । अन्तरिक्षे । तेन । अस्मै । यजमानाय । उरु । राये । कृधि । अधि । दात्रे । वोचः ॥ ३३ ॥]

(उपांशुसवन पर पाँच बार डाले गये सोम को स्पर्श करते हुए) हे सोमे ! द्युलोक में जो तुम्हारा ज्योति स्वरूप है; जो विस्तीर्ण अन्तरिक्ष में तुम्हारा ज्योतिर्मय स्वरूप स्थित है, उससे इस यजमान के लिए धन से सम्पन्न विस्तृत स्थान निष्पन्न करो। हे सोम ! तुम इस यजमान को धनादि के प्रदाता इन्द्र के समक्ष पक्षपात के साथ कथन करो ॥ ३३ ॥

उ० मितालम्भनम् । यत्ते । सोम । सौमी विपरीता बृहती । श्रुत्युक्तमस्य मन्त्रस्य कारणं निदानम् । यदा किल देवानां हविरभूत् सोमः तदैषु लोकेषु तिस्रस्तनूर्विन्यदधात् । तासामनेनाप्तिः क्रियते । यत्ते तव हे सोम, दिवि द्युलोके ज्योतिः । यच्च पृथिव्यां ज्योतिः । यच्च उरौ विस्तीर्णे अन्तरिक्षे तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय अस्य यजमानस्य संबन्धिनि यज्ञे उरु विस्तीर्णं कृत्स्नं शरीरमात्मनः कृधि कुरु । ऋत्विजां च राये दक्षिणाप्राप्तये उरु शरीरं कृधि कुरु स्वकीयम् । किंच । अधिवोचः अधिब्रूहि । दात्रे यजमानाय । कृत्स्नोऽहमागत इति ॥ ३३ ॥

म० 'यत्त इति मितालम्भनमिति' (का० ९।४।९) मितस्योपांशुसवने पञ्चवारं प्रक्षिप्तस्य सोमस्य स्पर्शं कुर्यादिति सूत्रार्थः । सोमदेवत्या विपरीता बृहती आद्यतृतीयावष्टार्णौ द्वितीयतुर्यौ द्वादशार्णौ पादौ सा विपरीता बृहती न्यूहेन द्वादशत्वम् । अस्य मन्त्रस्य श्रुतौ निदानमुक्तम् 'यदा सोमो देवानां हविरभूत्तदा तिस्रः स्वतनूरेषु लोकेषु न्यदधादिति' (३।९।४।१२) । तासां तनूनामनेन मन्त्रेण प्राप्तिः क्रियते । हे सोम, दिवि द्युलोके ते तव यज्ज्योतिस्तेजः यच्च पृथिव्यां ज्योतिः उरौ विस्तीर्णे अन्तरिक्षे यत् ज्योतिः शरीरलक्षणं तेन तन्वाख्येन ज्योतिषा अस्मै यजमानाय । विभक्तिव्यत्ययः । अस्य यजमानस्य यज्ञे उरु विस्तीर्णं स्वशरीरं कृधि कुरु । राये धनाय ऋत्विजा दक्षिणाप्राप्तये च उरु शरीरं कृधि । किंच दात्रे अधि वोचः अधिकं ब्रूहि । यजमानाय कृत्स्नशरीरोऽहमागत इति वदेत्यर्थः । वचेर्लुङि 'वचेरुम्' (पा० ७।४।२०) इति उमागमेऽडभावे च वोच इति मध्यमैकवचने रूपम् । यद्वास्य मन्त्रस्य व्याख्यान्तरम् । हे सोम, त्रिषु यत्त्वदीयं ज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषास्मै यजमानाय राये । चतुर्थ्यर्थे तृतीया । राया धनेन समृद्धमुरु विस्तीर्णं स्थानं कृधि । किंच दात्रे फलदायेन्द्राय इति वोचः ब्रूहि । यत् अधि अधिकोऽयं यजमानो भवत्विति ॥ ३३ ॥

श्वात्रा स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य पत्नीः । ता देवीर्देवत्रेमं यज्ञं नयतोपहूताः सोमस्य पिबत ॥ ३४ ॥

[श्वात्राः । स्थ । वृत्रतुरऽइतिवृत्र तुरः । राधोगूर्त्ताऽइतिराधः गूर्त्ताः । अमृतस्य । पत्नीः । ताः । देवीः । देवत्रेतिदेव त्रा । इमम् । यज्ञम् । नयत । उपहूताऽइत्युप हूताः । सोमस्य । पिबत ॥ ३४ ॥]

हे प्रशंसनीय जलों ! तुम क्षिप्र, वृत्र को मारने वाले, धन देनेवाले तथा सोमामृत के पालक हो । वह तुम इस यज्ञ में देवों को प्राप्त बनाओ । हे जलों ! अनुज्ञात होकर देवभाव से तुम भी सोमपान करो ॥ ३४ ॥

उ० आसिञ्चति निग्राभ्याः । श्वात्रा स्थ । उपरिष्टाद्बृहती निग्राभ्या आपो देवताः । या यूयं श्वात्राः स्थ । श्वात्रमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रकारिण्यो भवथ शिवा वा भवथ । वृत्रतुरः । तुर्वतिर्वधकर्मा । वृत्रस्य हन्त्र्यः । राधोगूर्ता । राधो धनमुद्गिरन्तीति राधोगूर्ताः अमृतस्य पत्नीः अमृतत्वस्य पालयित्र्यः ताः हे देवीः । 'वा छन्दसि' इति दीर्घत्वम् । देव्यः देवान् प्रति । इमं यज्ञं नयत प्रापयत । किंच अध्वर्युणा उपहूताः सत्यः सोमस्यापिबत ॥ ३४ ॥

म० 'श्वात्रा स्थेत्यासिञ्चति निग्राभ्या इति' (का० ९।४।१२) सोमस्योपरि होतृचमसेनैव निग्राभ्या आसिञ्चतीति सूत्रार्थः । पथ्या बृहती तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः पादा यस्याः सा पथ्याबृहती । इयं द्व्यधिका । हे आपः, यूयमेवंविधाः स्थ भवथ । किंभूताः । श्वात्राः । श्वात्रमिति क्षिप्रनाम । क्षिप्रकार्यकारिण्यः शिवा वा । वृत्रतुरः । तूर्वतिर्वधकर्मा । वृत्रं दैत्यं तूर्वन्ति हिंसन्ति ता वृत्रतुरः । क्विपि 'राल्लोपः' (पा० ६।४।२१) इति वलोपः । राधोगूर्ताः राधो धनं गूरन्ते उद्यच्छन्ति ददति ता राधोगूर्ताः । 'गुरी उद्यमे' अस्मात् 'नसत्तनिषत्त—' (पा० ८।२।६१) इत्यादिना कर्तरि क्तो नत्वाभावश्च निपात्यते । अमृतस्य सोमस्य पत्नीः पालयित्र्यः । हे देवीः देव्यः, तास्तथाविधा यूयमिमं यज्ञं देवत्रा देवान् प्रति नयत प्रापयत उपहूता अनुज्ञाताः सत्यो यूयं सोमस्य । कर्मणि षष्ठी । सोमं पिबत ॥ ३४ ॥

मा भेर्मा संविक्था ऊर्जं धत्स्व धिषणे वीड्वी सती वीडयेथामूर्जं दधाथां पाप्मा हतो न सोमः ॥ ३५ ॥

[ऊर्जम् । धत्स्व । धिषणेऽइतिधिषणे । वीड्वीऽइतिवीड्वी । सतीऽइतिसती । वीडयेथाम् । ऊर्जम् । दधाथाम् । पाप्मा । हतः । न । सोमः ॥ ३५ ॥]

(उक्त मंत्र को पढ़कर होतृचमस से निग्राह्यजलों को सोम के ऊपर छिड़कना) । (उपांशुसवन संज्ञक पत्थर से सोम को

कूटते हुए—) हे सोम ! तुम भयभीत मत होओ और कांपो भी नहीं तुम बल को धारण करो। हे धारणकर्त्री द्यावापृथिवी। दृढ़ होती तुम इन पत्थर प्रभृति को दृढ़ बनाओ। तुम दोनों इस (= वर्षण) को धारण करो। इस पत्थर से कूटने पर यजमान का शत्रु हत हुआ। सोम नहीं ॥ ३५ ॥

उ० प्रहरति। मा भेः। हे सोम, मा भैषीः। मा संविक्थाः। 'ओविजी भयचलनयो'। संपूर्वः कम्पनमभिधत्ते। मा च त्वं कम्पनं कृथाः। देवतर्पणार्थमहमभिषुणोमि। अतः। ऊर्जं धत्स्व रसं धेहि। एवं सोमं संबोध्य अथेदानीं द्यावापृथिव्या संबोधयति। हे धिषणे हे द्यावापृथिव्यौ। वीड्वी सती वीडयेथाम्। वीड्डुशब्दो दृढवचनः। युवां स्वत एव दृढे सत्यौ वीडयेथां दृढमात्मानं कुरुतम्। अस्मात् प्राव्णः उद्यतात्। किंच ऊर्जं रसं दधाथाम्। अस्मिन्सोमे अनेन उद्ग्राव्णा। वज्रसंयुक्तेन पाप्मा यजमानस्य हतः नतु सोमः ॥ ३५ ॥

म० 'मा भेरिति प्रहरतीति' (का० ९।४।१५) उपांशुसवनेनाश्मना सोमे प्रहरेदिति सूत्रार्थः। अर्धं सौम्यमर्धं द्यावापृथिव्यम्। हे सोम, त्वं मा भेः मा भैषीः। शपो लुकि लङि रूपम्। मा संविक्थाः कम्पनं मा कृथाः। 'ओविजी भयचलनयोः' लुङि रूपम्। यतो देवतर्पणायाहं त्वामभिषुणोमि अत ऊर्जं धत्स्व रसं धेहि। एवं सोमं संबोध्य द्यावापृथिव्यौ संबोधयति। हे धिषणे हे द्यावापृथिव्यौ, युवां वीड्वी सती वीडयेथाम्। वीड्डुशब्दो। दृढवचनः। दृढे सत्यावात्मानं दृढं कुरुतम् अस्मादुद्यताद्ग्राव्णः। किंच ऊर्जं दधाथां रसं धत्तम् अस्मिन् सोमे। अनेन तु वज्रसंस्तुतेन ग्राव्णा यजमानस्य पाप्मा हतो न तु सोमः ॥ ३५ ॥

प्रागपागुदगधरक्सर्वतस्त्वा दिश आधावन्तु। अम्ब निष्पर समरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥

[प्राक्। अपाक्। उदक्। अधराक्। सर्वतः। त्वा। दिशः। आ। धावन्तु। अम्ब। निः। पर। सम्। अरीः। विदाम् ॥ ३६ ॥]

पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण तथा सब ओर से, हे सोम। तुम्हें। दिशाएं संमता होवें—'हे माता ! तुम अपने भागों से सोम को आपूरित करो। इसे सब प्रजाएं जाने ॥ ३६ ॥

उ० निग्राभं वाचयति। प्रागपागुदक्। द्वाभ्यामृग्भ्यामुष्णिग्बृहतीभ्याम्। सौमी द्वितीया ऐन्द्री। सा दिग्भिर्मिथुनमिच्छति। तच्च देवाः संपादितवन्तः। तदेतत् तृचाभ्युक्तम्। हे सोम, प्राक् प्रागञ्चनाः। अपाक् अधराञ्चनाः। एवं सर्वतः त्वां दिशः आधावन्तु अभिसमागच्छन्तु। दिग्वासिनो वा जनाः किमभिभाषमाणाः परस्परं त्वामभिधावन्तु। अम्ब निष्पर। हे अम्ब, प्राच्यादिविशेषदिगभिधाने निश्चित्य सोमं पर। 'प पालनपूरणयोः' इत्यस्यैतद्रूपम्। पूरय स्वैर्भागैरेतं सोमम्। किं प्रयोजनमिति चेत् समरीर्विदाम्। 'प्रजा वा अरीः' इति श्रुतिः। संविदा संविदन्ताम्। अरीः प्रजाः। एतदुक्तं भवति। सोमसमागमेऽस्माकं सन्ति नानादिग्वासिनो जनाः संजानते एवम् ॥ ३६ ॥

म० 'प्रतिवर्गं निग्राभं वाचयति होतृचमसेऽल्पानँ्शून्वधाय प्रागपागिति' (का०९।४।२०) प्रतिप्रहारवर्गं होतृचमसमध्ये स्तोकान्सोमांशून्निधाय प्रागपागिति ऋग्द्वयं निग्राभसंज्ञं यजमानं वाचयेदिति सूत्रार्थः। सोमदेवत्योष्णिक्। सोमो दिग्भिर्मिथुनमैच्छत्तच्च देवाः संपादितवन्तस्तदेतदृचाभ्युक्तम। हे सोम, प्राक् प्रागञ्चनाः अपाक् अपागञ्चनाः दक्षिणाः पश्चिमाश्च उदक् उदगञ्चना उत्तराः अधराक् अधराञ्चना एवं प्रागादयः सर्वा दिशः सर्वतः स्वस्वप्रदेशास्था त्वामाधावन्तु आभिमुख्येन गच्छन्तु। परस्परं किं भाषमाणास्त्वामभिधावन्त्विति तदाह। हे अम्ब हे मातः, निष्पर स्वैर्भागैः सोमं पूरय। 'पॄ पालनपूरणयोः' विकरणव्यत्यये लोटि रूपम्। किं प्रयोजनमिति चेत्। अरीः अर्यः प्रजाः संविदा संविदताम् 'प्रजा वा अरीः' (३।९।४।२१) इति श्रुतिः। अस्माकं सोमसमागमं नानादिग्वासिनो जना जानन्त्वित्यर्थः। इति भाषमाणास्त्वामागच्छन्तु। 'विद ज्ञाने' अस्माल्लटि तङि प्रथमाबहुवचने 'आत्मनेपदेष्वनतः' (पा० ७।१।५) इति झस्यादादेशे 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७।१।४१) इति तकारलोपे सवर्णदीर्घे विदामिति रूपम्। 'समो गम्' (पा० १।३।२९) इत्यादिना तङ् ॥ ३६ ॥

त्वमङ्ग प्रशँ्सिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम्। न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ३७

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[त्वम्। अङ्ग। प्र। शँ्सिषः। देवः। शविष्ठ। मर्त्यम्। न त्वत्। अन्यः। मघवन्निति मघवन्। अस्ति। मर्डिता। इन्द्र। ब्रवीमि। ते। वचः ॥ ३७ ॥]

इति वाजसनेये संहितापदे षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥

हे प्रिय और अत्यन्त बलशालिन् इन्द्र ! तुम यजमान की की भूरि-भूरि प्रशंसा करते हो। हे धनवान् इन्द्र ! तुमसे बढ़कर अन्य कोई यजमान के धनादि सुख देने वाला नहीं है। हे इन्द्र, यह सत्य बात मैं तुमसे कहता हूं ॥ ३७ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

उ० त्वमङ्ग। हे इन्द्र, यतः त्वम् अङ्ग। अङ्गेति क्षिप्रनाम। क्षिप्रं प्रशँ्सिषः प्रशंससि। देवः सन् हे शविष्ठ बलिष्ठ मर्त्यं मनुष्यं यजमानम्। अतः कारणात् न त्वत् न त्वत्तः अन्यः हे मघवन् धनवन् अस्ति विद्यते मर्डिता 'मृड सुखने'। सुखयिता यजमानानाम्। इन्द्र ब्रवीमि अत्यद्भुतं तव संबन्धि वचः वचनमार्षम् ॥ ३७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

म० इन्द्रदेवत्या पथ्याबृहती गोतमदृष्टा। अङ्गेति क्षिप्रनाम। हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन् इन्द्र, देवः दीप्यमानस्त्वं मर्त्यं मनुष्यं यजमानं प्रशंसिषः प्रशंससि स्तौषि। समीचीनोऽयं यजमानो होता श्रद्धावानित्यादिस्तुतिं करोषीत्यर्थः। 'शंसु हिंसास्तुत्योः' लिङर्थे लेट् मध्यमैकवचने सिबादेशः 'सिब्बहुलं लेटि' (३।१।३४) इति सिप् प्रत्ययः। तस्य 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः (पा० ७।२।३५) इति इडागमः 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इति सिपोऽडागमः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति सिप इकारलोपः। तस्य रुत्वविसर्गौ षत्वम्। प्रशंसिष इति रूपम् 'तिङ्ङतिङः' (पा० ८।१।२८) इति सर्वानुदात्तत्वम्। किंच हे मघवन् हे धनवन् इन्द्र, मर्डिता 'मृड सुखने' मृडीति मर्डिता यजमानस्य सुखयिता त्वदन्यो नास्ति न विद्यते। अतो हे इन्द्र, ते तव वचः त्वमेव सुखयितेत्येवंरूपं त्वदीयं वचनमहं ब्रवीमि वदामि ॥ ३७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
अभ्यादानाद्वाचनान्तः षष्ठोऽध्यायः समीरितः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः

वा॒च॒स्पत॑ये पवस्व॒ वृष्णो॑ अ॒ꣳशुभ्या॒ꣳ गभ॑स्तिपूतः। दे॒वो दे॒वेभ्यः॑ पवस्व॒ येषां॑ भा॒गोऽसि॑ ॥ १ ॥

[वा॒चः। पत॑ये। प॒व॒स्व॒। वृष्णः॑। अ॒ꣳशुभ्या॒मित्य॒ꣳशु भ्याम्। गभ॑स्तिपूत॒ऽइति॒गभ॑स्ति पूतः॑। दे॒वः। दे॒वेभ्यः॑। प॒व॒स्व॒। येषा॑म्। भा॒गः। असि॑ ॥ १ ॥]

हे सोम ! अंगुलियों से अभिषुत तुम अपने रसस्राव की अंशुओं से वाणी के स्वामी के निमित्त अभिषुत होकर, दशा पवित्र से छनो। (मंत्र पढ़ कर प्रथम उपांशु ग्रह को ग्रहण करना)। हे सोम ! तुम देव होकर देवों के लिए छनो—कि जिन देवों का तुम भाग हो। (मंत्र पढ़ कर द्वितीय उपांशु ग्रह को ग्रहण करना) ॥ १ ॥

उ० वाचस्पतये। उपांशुग्रहणस्य पुरोरुक्। अनुष्टुप् प्राणदेवत्या। गृह्णाति। वाचस्पतये पवस्व। 'प्राणो वै वाचस्पतिः' इति श्रुतिः। वाचस्पतये प्राणाय पवस्व। पवनं गमनम् देवतार्था प्रवृत्तिः। वृष्णो अꣳशुभ्यां गभस्तिपूतः। यस्त्वं वृष्णोर्वर्षितुः सोमस्यांशुभ्याम् अध्वर्योर्गभस्तिभ्यां पूतः। 'पाणी वै गभस्ती' इति श्रुतिः। द्वितीयं गृह्णाति। देवो देवेभ्यः पवस्व। देवः सन् देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु। न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुमलम्। केषां देवानाम्। येषां त्वं देवानां भागोऽसि ॥ १ ॥

म० षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिषवपर्यन्ता मन्त्रा उक्ताः। सप्तमे ग्रहग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते। 'उपाꣳशुं च गृह्णाति वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति' (का० ९।४।२३) मन्त्रत्रयस्य प्रतीकोपादानात्त्रैकैकेन मन्त्रेणोपांशुग्रहमेकवारं गृह्णीयात्। उपयामगृहीतोऽसीति मन्त्रत्रयस्यावृत्तिर्योज्यम्। प्राणदेवत्या विराट् नववैराजत्रयोदशैर्नैष्टरूपेति लक्षणात्त्रिष्टुरूपा विराट् प्रथमोऽष्टार्णस्तेनैकोना। पूर्वोत्तरार्धयोरुपांशुग्रहस्य प्रथमद्वितीयग्रहणे क्रमेण विनियोगः। हे सोम, त्वं वाचस्पतये प्राणाय पवस्व गच्छ। 'पव गतौ'। 'प्राणो वै वाचस्पतिः' (४।१।१।९) इति श्रुतेः। यद्वा पतये पालकदेवार्थं वाचः वाचा। विभक्तिव्यत्ययः। मन्त्रेण वाचः संबन्धिना मन्त्रेण वा पवस्व शुद्धो भव। किंभूतस्त्वम्। वृष्णः वर्षितुस्तव संबन्धिभ्यामंशुभ्यां तौ हि तत्र क्षिप्येते। तथा गभस्तिपूतः 'पाणी वै गभस्ती' (४।१।१।९) इति श्रुतेरध्वर्योर्गभस्तिभ्यां पाणिभ्यां च पूतः। समासगतः पूतशब्दो विच्छिद्यांशुभ्यामित्यनेनापि योज्यः। द्वितीयं गृह्णाति। हे सोम, देवः सन् देवेभ्योऽर्थाय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु। न ह्यदेवो देवांस्तर्पयितुमलम्। केभ्यो देवेभ्यः। येषां देवानां त्वं भागोऽसि तान्प्रति गच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

मधु॑मतीर्न॒ इष॑स्कृधि॒ यत्ते॑ सो॒मादा॑भ्यं॒ नाम॒ जागृ॑वि॒ तस्मै॑ ते सोम॒ सोमा॑य॒ स्वाहा॒ स्वाहो॒र्व॒न्तरि॑क्ष॒मन्वे॑मि ॥ २ ॥

[मधु॑मती॒रिति॒मधु॑ मतीः। नः। इषः॑। कृ॒धि॒। यत्। ते॒। सो॒म॒। अदा॑भ्यम्। नाम॑। जागृ॑वि। तस्मै॑। ते॒। सो॒म॒। सोमा॑य। स्वाहा॑ ॥ २ ॥]

हे सोम ! तुम हमारी वर्षाओं (या अन्नों) को मधुर बनाओ, (तृतीय गृह के ग्रहण करना) हे सोम ! तुम्हारा तो अदमनीय और सदा जागरूक नाम सोम नाम है। हे सोम ! उस तुम सोम के लिए यह आहुति है। (द्वितीय स्वाहा को बोल कर बाहर निकलना)। यह मैं विस्तृत अन्तरिक्ष को प्राप्त होता हूँ ॥ २ ॥

उ० तृतीयं गृह्णाति। मधुमतीः। मधुरस्वादोपेताः नः अस्माकम् इषः अन्नानि कृधि कुरु। गृह्यमाणः अंशून् सोमे निदधाति। यत्ते सोम। यत् ते तव हे सोम। अदाभ्यं नाम। दभ्नोतिर्हिंसार्थः। अनुपहिंसितं नाम। किं तत् सोमेति। जागृवि जागरणशीलं च अनुपहतं मानुषैर्धर्मैः। तस्मै ते तप हे सोम, सोमाय स्वाहा। स्वाहा इत्युक्त्वा निष्क्रामति। उर्वन्तरिक्षमन्वेमि व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० तृतीयं गृह्णाति। लिङ्गोक्तदेवतम्। हे सोम, त्वं नोऽस्माकमिषोऽन्नानि मधुमतीः मधुररसोपेताः कृधि कुरु। 'यत्त इत्यात्तान्सोमे निदधाति' (का० ९।४।२८) इति स्वीकृतानंशून्सोमे स्थापयेत्। सौम्यम्। हे सोम, ते तव अदाभ्यमहिंस्यम्। दभ्नोतिर्हिंसार्थः। जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति सोमेति हे सोम, तस्मै तन्नामवते तुभ्यं सोमाय स्वाहा दत्तमस्तु। 'स्वाहेत्युक्त्वोर्वन्तरिक्षमिति निष्क्रमणमिति' (का० ९।४।३४) 'स्वाहेत्यक्षरद्वयमुक्त्वा निष्क्रमेत'। उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्वेमि अनुगच्छामि ॥ २ ॥

स्वाङ्कृतोऽसि विश्वे॑भ्य इन्द्रि॒येभ्यो॑ दि॒व्येभ्यः॑

पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्यो देवाꣳशो यस्मै त्वेडे तत्सत्यमुपरिप्लुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् प्राणाय त्वा व्यानाय त्वा ॥ ३ ॥

[स्वांकृतऽइतिस्वाम् । कृतः । असि । विश्वेभ्यः । इन्द्रियेभ्यः । पार्थिवेभ्यः । मनः । त्वा । अष्टु । स्वाहा । त्वा । सुभवेतिसु भव । सूर्याय । देवेभ्यः । त्वा । मरीचिपेभ्यऽइतिमरीचिपेभ्यः । देव । अꣳशोऽइत्यꣳशो । यस्मै । त्वा । ईडे । तत् । सत्यम् । उपरिप्लुतेत्युपरि । प्लुता । भङ्गेन । हत? । असौ । फट् । प्राणाय । त्वा । व्यानायेतिवि । आनाय । त्वा ॥ ३ ॥]

हे उपांशुग्रह ! समस्त इन्द्रियों, दिव्य एवं पार्थिव देवों के निमित्त तुम स्वयं ही उत्पन्न हो। तुम्हें मन (=प्रजापति) व्याप्त करे। यह आहुति है (मंत्र पढ़ कर उपांशुग्रह में भरे हुए सोम की आहुति देना)। हे सुष्ठु उत्पन्न उपांशुग्रह स्थित सोम। मैं तुम्हें सूर्य (=प्राण) के लिए आहुत करता हूं। मरीचियों के पालक देवों के लिए, हे लेप ! तुम्हें लीपता हूं (इस यजु को पढ़ कर हाथ में लगे हुए सोम को पश्चिम की ओर यज्ञ की परिधि में लेप करे)। हे द्योतमान सोम के अंश ! जिस शत्रु को मारने के लिए मैं तुम्हें प्रशंसित करता हूं—वह यह मेरा शत्रु अब सत्य ही, इस ऊर्ध्वगामी सोमाभिचार के द्वारा मारा गया। यह फट् (=अभिचार की आहुति) हे उपांशुग्रह ! यह मैं तुम्हें यथापूर्व स्थापित करता हूं। (यजुः पढ़ कर उपांशुग्रह के हाथ से साफ करके पूर्व के स्थान पर धर देवे)। हे ग्रह ! तुम्हें प्राण के लिए और व्याय के लिए यहाँ स्थापित करता हूं ॥ ३ ॥

उ० जुहोति । स्वांकृतोऽसि स्वयं कृतोऽसि। स्वयं कृतोसीति प्राप्ते छन्दसि यकारलोपः। स्वयमुत्पन्नोसि। 'प्राणो वा अस्यैष ग्रहः स स्वयमेवं कृतः स्वयं जातः' इति श्रुतिः। स्वयमुत्पन्नोऽसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः सकाशात्। दिव्येभ्यः देवेभ्यः पार्थिवेभ्यः द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्नोऽसि इत्यनुवर्तते। यस्त्वमेवं स्वतन्त्रोऽकृतकः तं मनः त्वाष्टु। मनः प्रजापतिः त्वां व्याप्नोतु। 'प्रजापतिर्वै मनः। प्रजापतिष्ट्वाश्नुताम्' इति श्रुतिः। स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय। स्वाहाकारेण त्वां जुहोमीति शेषः। हे शोभन, भव ग्रह। सूर्याय प्रागुपमार्ष्टि मध्यमे परिधौ। देवेभ्यः त्वा। देवेभ्यो मरीचिपेभ्योऽर्थाय त्वामुपमार्ज्मीति शेषः। बाह्वादिश्लिष्टमंशुमभिचारं जुहुयात्। देवोꣳशो। हे देव सोमांशो, यस्मै वधाय त्वाम् ईडे। ईडिरध्येषणाकर्मा। प्रार्थयामि। तत्सत्यमस्त्विति शेषः। उपरिप्लुता प्रवतिर्गत्यर्थः। उपर्युपरिगतेन भङ्गेन आमर्दनेन हतो निहतः।

असाविति नामादेशः। फट्। 'जिफला विशरणे'। क्विबन्तस्यैतद्रूपम् डलयोरेकत्वात्। विशीर्यतु फटिति अभिचारे स्वाहाकारस्य स्थाने प्रयुज्यते। पात्रासादनम्। प्राणाय त्वा। सादयामीति शेषः। उपांशुसवनं सादयति व्यानाय त्वा ॥ ३ ॥

म० 'स्वांकृत इति हुत्वा पात्रमुन्मार्ष्टीति' (का० ९।४।३७) उपांशुमहं हुत्वा पात्रमार्जनं कुर्यात्। ग्रहदैवतम्। 'प्राणो वा अस्यैष ग्रहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जातः' (४।१।१।२२) इति श्रुतेरुपांशुग्रहः प्राणः। हे प्राणरूपोपांशुग्रह, त्वं स्वांकृतो भवसि स्वयं स्वेनैव कृतो भवसि। छान्दसो यलोपः। स्वयमुत्पन्नोऽसि। केभ्यः। विश्वेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः सकाशात् दिव्येभ्यः दिवि भवा दिव्या देवास्तेभ्यश्च सकाशात् पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवेभ्यो द्विपदचतुष्पदेभ्यः सकाशात्स्वयमुत्पन्न इत्यनुवर्तते। यस्त्वमेवमकृतकः स्वतन्त्रस्तं त्वां मनः प्रजापतिरष्टु व्याप्नोतु। 'अशूङ् व्याप्तौ' पदविकरणव्यत्ययः। 'प्रजापतिर्वै मनः प्रजापतिष्ट्वाश्नुताम्' (४।१।१।२२) इति श्रुतेः। शोभनो भव उत्पत्तिर्यस्य तत्संबोधनं हे सुभव उत्तमजन्मन् ग्रह, सूर्याय सूर्यार्थं त्वा त्वां स्वाहाकारेण जुहोमि। यद्वास्य होममन्त्रस्यायमर्थः। हे प्राणरूप ग्रह, त्वं स्वांकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि। किमर्थम्। दिव्येभ्यः देवजन्मनि स्थितेभ्यः पार्थिवेभ्यः मनुष्यजन्मनि स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः इन्द्रियाणां हितायेत्यर्थः। मनश्च तेषामिन्द्रियाणामधीशं त्वामष्टु व्याप्नोतु। हे सुभव प्राणरूपोपांशुग्रह, तादृग्रूपं त्वां बहिःप्राणरूपाय सूर्याय स्वाहाकारेण जुहोमि। 'आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णीत' इत्याथर्वणिकश्रुतेः सूर्यस्य बहिःप्राणत्वम्। स्वांकृतशब्देन प्राणरूपग्रहस्य स्वाधीनत्वं दिव्यपार्थिवशब्दाभ्यां च जन्मद्वयं विवक्षितमिति तित्तिरिणोक्तम्। 'स्वांकृतोऽसीत्याह प्राणमेव समकृत विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधातीति'। 'प्रथमे परिधावुत्तानं पाणिं प्रागुपमार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति' (का० ९।४।३८)। पश्चिमस्थे परिधौ सोमलिप्तमूर्ध्वाभिमुखं हस्तं कृत्वा प्रागभिमुखं यथा तथा मार्जनं कुर्यात्। दैवं यजुः। हे लेप, मरीचिपेभ्यः मरीचिपालकेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वा त्वां परिधौ मार्ज्मि इति शेषः। 'वास उरोबाहुषु श्लिष्टमꣳशुमभिचरञ्जुहुयाद्देवाꣳशविति' (का० ९।४।३९)। वस्त्रादिषु श्लिष्टो यः सोमांशुस्तमभिचारार्थं जुहुयात्। आभिचारिकं सोमांशुदेवतं यजुः। हे देव दीप्यमान हे अंशो सोमांशो, यस्मै वधाय त्वामीडे प्रार्थयामि। ईडिरध्येषणकर्मा। तत् वधकर्म सत्यमस्त्विति शेषः। उपरि प्रवते गच्छतीत्युपरिप्रुत्। प्रवतिर्गत्यर्थः। तेनोपरि आगतेन भङ्गेनामर्दनासाविति देवदत्तादिनामनिर्देशः। असौ द्वेष्यो हतो निहतः सन् फट् विशीर्णो भवतु। 'जिफला विशरणे'। अस्य क्विबन्तस्यैतद्रूपम्। फलतीति फट् डलयोरैक्यम्। स्वाहाकारस्थाने फडित्यभिचारे प्रयुज्यते। 'प्राणाय त्वेति पात्रासादनम्' (का० ९।४।४१)। यस्मिन्प्रदेशे पूर्वमुपांशुपात्रं स्थापितं तत्रैव स्थापयेत्। हे उपांशुपात्र, प्राणदेवतासंतोषार्थं त्वाम् आसादयामीति शेषः। 'उपाꣳशुसवनं पाणिना प्रमृज्योदङ्ङ्व्यानाय त्वेति सꣳस्पृष्टमिति' (का० ९।४।४२)। येनाश्मना सोमोऽभिषुतः स उपांशुसवनस्तं हस्तेन प्रमृज्योदगभि-

१ उपरिप्रुता इति पाठः।

मुखग्रहसंलग्नं सादयेत्। हे उपांशुसवन, व्यानदेवताप्रीत्यर्थं त्वामासादयामि ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन्पाहि सोमम्। उरुष्य राय एषो यजस्व ॥ ४ ॥

[उपयामगृहीतऽइत्युपयाम । गृहीतः । असि । अन्तः । यच्छ । मघवन्निति मघ । वन् । पाहि । सोमम् । उरुष्य । रायः । आ । इषः । यजस्व ॥ ४ ॥]

हे उपयामग्रह ! तुम ग्रहण किए गए हो। अब तुम अपने अन्दर सोमरस को धारण करो। हे धनवन् इन्द्र ! तुम सोमरस के पान करो (या रक्षा करो)। हे इन्द्र ! तुम हमारे पशुधन की रक्षा करो। वर्षा को हमसे संगत करो ॥ ४ ॥

उ० अन्तर्यामं गृह्णाति। उपयामगृहीतोसि। उपयमतीत्युपयामः। उपयामेन गृहीतः त्वमसि। 'इयं वा उपयाव इयं वा इदम्' इत्यादिश्रुतिः। अन्तर्यच्छ मघवन् हे मघवन्, अन्तर्मध्ये ग्रहपात्रे यच्छ निगृह्णीष्व। ततः पाहि गोपाय पात्रस्थं सोमम्। ततोऽनन्तरम् उरुष्य रायः उरुष्यतिर्गोपायनार्थः। 'पशवो वै रायः' इति श्रुतिः। गोपाय पशून्। इषो यजस्व इषोऽन्नानि तत्प्रभवत्वात्प्रजा लक्षणया इष उक्ताः। 'प्रजा वा इषः' इति श्रुतिः। यजस्व यायजूकाः कुरु। अस्मिन्नर्थे श्रुत्या एतत्पदं व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० 'उदितेऽन्तर्यामग्रहणमुपयामगृहीत इति' (का० ९।६।१)। सूर्योदयानन्तरमन्तर्यामग्रहं गृह्णीयात्। उपयामयतीत्युपयामो ग्रहस्तेन गृह्यत इत्युपयामगृहीतः पचाद्यच् चित्त्वादन्तोदात्तः। 'यमोऽपरिवेषणे' इति परिवेषणादन्यत्र मित्त्वाभावाद्वृद्धिः। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' (पा० ६।२।२) इति पूर्वपदस्वरं बाधित्वा 'थाथघञ्–' (पा० ६।२।१४४) इति अजन्तस्यान्तोदात्तत्वम्। पुनस्तृतीयासमासे 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ–' (पा० ६।२।२) इत्यादिना तृतीयान्तस्य प्रकृतिस्वरत्वेन तदेव स्थितम्। हे सोमरस, त्वं तादृशोऽसि। हे मघवन् धनवन्निन्द्र, त्वं तादृशं रसमन्तर्ग्रहपात्रमध्ये यच्छ निगृह्णीष्व। यद्वा शत्रुभ्योऽन्तर्धानं व्यवधानं यथा तथा नियमय। ततः सोमं पाहि पालय। तथा रायो धनानि उरुष्य रक्ष। उरुष्यती रक्षणकर्मा। यद्वा 'पशवो वै रायः' (३।१।१५) इति श्रुतेः पशून्रक्ष। आ इषो यजस्व इषोऽन्नानि आयजस्व समन्तादेहि। यद्वान्नप्रभवत्वादिषो लक्षणया प्रजाः। 'प्रजा वा इषः' (३।१।२।१५) इति श्रुतेः। ता यजस्व याजयस्व यायजूकाः कुरु। श्रुत्यैवं व्याख्यातत्वात् ॥ ४ ॥

अन्तस्ते द्यावापृथिवी दधाम्यन्तर्दधाम्युर्वन्तरिक्षम्। सजूर्देवेभिरवरैः परैश्चान्तर्यामे मघवन्मादयस्व ॥ ५ ॥

[अन्तरित्यन्तः । ते । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । दधामि अन्तः । दधामि । उरु । अन्तरिक्षम् । सजूरितिसजूः । देवेभिः । अवरैः । परैः । च । अन्तर्यामऽइत्यन्तःयामे । मघवन्निति मघ । वन् । मादयस्व । उदानायेत्युत् । आनाय । त्वा ॥ ५ ॥]

हे अन्तर्यामग्रह ! मैं तुम्हारे अन्दर द्यावापृथिवी को विधृत करता हूँ। मैं तुम्हारे अन्दर विस्तृत अन्तरिक्ष को धरता हूँ। हे धनवन् इन्द्र ! सामान्य एवं उत्कृष्ट देवों के साथ समान प्रीति तुम अन्तर्यामग्रह में विद्यमान सोमरस से परितृप्त होओ ॥ ५ ॥

उ० अन्तस्ते। अन्तर्यामं पुरोरुक् त्रिष्टुप् मघवद्देवत्या। यस्य तव प्राणरूपापन्नस्यान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि स्थापयामि। अन्तर्मध्ये च दधामि उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम्। स त्वं सजूः समानजोषणः सह प्रीयमाणः। देवेभिर्देवैः। 'अतो भिस ऐस्' 'बहुलं छन्दसि' इति भिस्। अवरैः परैश्च। अवरैः पृथिवीस्थानैः परैः द्युस्थानैः अन्तर्यामे अस्मिन्ग्रहे होमायोद्यते हे मघवन्, मादयस्व हर्षयस्वात्मानम् ॥ ५ ॥

म० मघवद्देवत्या त्रिष्टुप्। अन्तर्यामग्रहण एव विनियोगः। हे मघवन्, ते तवानुग्रहात् द्यावापृथिवी अन्तर्दधामि व्यवधायिके करोमि। यद्वा हे अन्तर्याम, प्राणरूपापन्नस्य तवान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिव्यौ दधामि। स्थापयामि। किंच उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमन्तर्मध्ये च दधामि द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्थापयामि। हे मघवन्धनवन्निन्द्र, अवरैः पृथिवीस्थानैः देवेभिर्देवैः परैः द्युस्थानैश्च देवैः सजूः समानजोषणः समानप्रीतियुक्तः सन्नन्तर्यामे ग्रहे मादयस्व हर्षयस्वात्मानम्। यद्वा तृप्यस्व 'मद तृप्तौ' चुरादिरात्मनेपदी। देवेभिरित्यत्र 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७।१।१०) इति ऐसोऽभावे 'बहुवचने झल्येत्' (पा० ७।३।१०३) इति एकारः ॥ ५ ॥

स्वांकृतोसि विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभव सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य उदानाय त्वा ॥ ६ ॥

हे इन्द्रवायुग्रह (= सोमरस पीने के पात्र) ! समस्त इन्द्रियों एवं दिव्य तथा पार्थिव देवों के निमित्त तुम उत्पन्न हो। तुम्हें मन (= प्रजापति) प्राप्त होवे। हे सुष्ठु उत्पन्नग्रह ! तुम्हें सूर्य के लिए ग्रहण करता हूँ। हे पात्र ! मरीचिपायी देवों के लिए तुम्हें शोधन करता हूँ। (यजुः पढ़कर सम्मुख रखे हुए ऐन्द्र वायवग्रह के हाथ से साफ करना)। हे ग्रह ! शरीर में उदान वायु की परिपुष्टि के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ ॥ ६ ॥

उ० जुहोति। स्वांकृतोसि। व्याख्यातम्। पात्रमासादयति। उदानाय त्वा ॥ ६ ॥

म० स्वांकृत इति निःशेषस्यैव होमस्तिष्ठतः। व्याख्यातः। 'प्रथमे च न्युब्जेन पाणिना प्रत्यगिति' (का० ९।६।४)। प्रथमे परिधावधोमुखहस्तेन प्रत्यक्संस्थं मार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति मन्त्रेण। व्याख्यातः। उदानाय त्वेति पात्रासादनम्। हे ग्रह, उदानसन्तोषार्थं त्वां सादयामि ॥ ६ ॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते

नियुतो विश्ववार । उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयं । वायवे त्वा ॥ ७ ॥

[आ । वायोऽइतिवायो । भूष । शुचिपाऽइतिशुचि पाः । उप । नः । सहस्रम् । ते । नियुतऽइतिनि युतः । विश्वव्वारेतिविश्व वारा । उपोऽइत्युपो । ते । अंधः । मद्यम् । अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्वपेयमितिपूर्व्व पेयम् । वायवे । त्वा ॥ ७ ॥]

हे वायो ! हे पवित्र सोमपायिन् ! तुम यहाँ हमारे निकट आकर प्रतिष्ठित होओ । हे सर्ववरणीय वायो ! सहस्रशः तुम्हारे वाहक मृग विद्यमान हैं । (तुम उनसे यहाँ यज्ञ में शीघ्र आओ) । हे वायो । मैं तुम्हारे लिए यह मदकर सोमरस उपस्थित करता हूँ, जिस सोमरस के प्रथम पान में तुम स्वयं को विधृत करते हो । हे सोमरस मैं तुम्हें वायु के पीने के लिए ग्रहण करता हूं ॥ ७ ॥

उ० ऐन्द्रवायवं गृह्णाति । आ वायो भूष । त्रिष्टुप् वायुदेवत्या । हे वायो, आ अभूष अभ्याक्रमस्व । हे शुचिपाः, पवित्रं सोमं । प्रथमवषट्कारवषट्कृतमप्राप्तमन्यैर्देवताविशेषैः पिबतीति शुचिपाः उप नः उप समीपे नः अस्माकम् अभ्याक्रमस्वेति संबन्धः । केनाहमभ्याक्रम इति चेत् सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । बहवः ते नियुद्गुणयुक्ता अश्वा विद्यन्ते । हे विश्ववार, विश्वं सर्वं वृणोति विश्वैः सर्वैर्वा व्रियते प्राणिभिरिति विश्ववारः तस्य संबोधनं हे विश्ववार । किंच उपोते अन्धो मद्यमयामि । उपगमयामि च ते तव स्वभूतम् अन्धोन्नं मद्यं मदनीयम् । कथंभूतम् । यस्य सोमस्य हे देव, दधिषे धारयसि पूर्वपेयं प्रथमवषट्कारलक्षणम् । पूर्वपानं प्रथमवषट्कार एव ते सोमस्य राज्ञ इत्याशयः । वायवे त्वेति देवतोद्देशः ॥ ७ ॥

म० 'ऐन्द्रवायवं गृह्णात्या वायविति' (का० ९।६।५) । वायुदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा वायवे त्वेति यजुरन्ता । हे वायो, हे शुचिपाः शुचिं पवित्रं प्रथमं वषट्कृतमप्राप्तमन्यदेवैः ईदृशं सोमं पिबतीति शुचिपाः पवित्रसोमपान, त्वं नोऽस्माकमुप समीपे आ भूष आक्रमस्वागच्छेत्यर्थः । 'भूष अलंकारे' इह गत्यर्थः । केनाहं आक्रमे इति चेत् । सहस्रं ते नियुतो विश्ववार । विश्वं सर्वं वृणोति व्याप्नोति विश्वैर्वा व्रियते प्राथ्यते इति विश्ववारस्तत्संबोधनम् हे विश्ववार सर्वव्यापक, ते तव सहस्रं नियुतः सन्ति । 'नियुतो वायोः' इत्युक्तेर्नियुच्छब्देन वायुवाहनभूता मृगा उच्यन्ते । तवासंख्याता वाहनभूता मृगास्तैरागच्छेत्यर्थः । किंच मद्यं मदनीयं तृप्तिजनकमन्धः सोमलक्षणमन्नं ते तव उप समीपे एव अयामि गमयामि । सोमं ते समर्पयामीत्यर्थः । हे देव दीप्यमान वायो, यस्य सोमस्य पूर्वपेयं प्रथमवषट्कारलक्षणं पूर्वपानं त्वं दधिषे धारयसि । दधातेर्लिटि रूपम् । एवं वायुं प्रार्थ्य सोममाह हे सोमरस, वायवे वायुदेवतार्थं त्वां गृह्णामीति शेषः ॥७॥

इन्द्रवायू इमेसुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्दवो वामुशन्ति हि । उपयाम गृहीतोसि वायव इन्द्रवायुभ्यां त्वैष ते योनिः सजोषोभ्यां त्वा ॥ ८ ॥

[इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । इमे । सुताः । उप । प्रयोभिरितिप्रयः भिः । आ । गतम् । इन्दवः । वाम् । उशन्ति । हि । वायवे । इन्द्रवायुभ्यामितीन्द्रवायु भ्याम् । त्वा । एषः । ते । योनिः । सजोषोभ्यामितिसजोषः भ्याम् । त्वा ॥ ८ ॥]

हे इन्द्र-वायो ! यह सोमरस तुम दोनों के लिए ही अभिपुत किए गए हैं । तुम दोनों अपने-अपने तीव्रगामी अश्वों के द्वारा शीघ्र यज्ञ में आओ ! क्योंकि यह आह्लादक सोमरस तुम दोनों को सम्प्राप्त होने की कामना कर रहे हैं । हे उपयामग्रह ! तुम वायुदेव को सोमरस पिलाने के निमित्त अब ग्रहण किए गए हो । मैं तुम्हें इन्द्र वायु के सोमरस पीने के लिए ग्रहण करता हूँ । हे पात्र ! यह स्थल विशेष तुम्हारे स्थित होने का स्थान है । (पात्र के वेदिपर यथास्थान धरना) । हे उपयामग्रह ! परस्पर समान प्रीति इन्द्र और वायु के निमित्त में तुम्हें यहा धरता हूँ या सोमरस पूर्ण करता हूँ ॥ ८ ॥

उ० ःद्वितीया पुरोरुक् । इन्द्रवायू । वायवी गायत्री । हे इन्द्रवायू , इमे अभिष्टुताः सोमाः अतः कारणात् उपप्रयोभिरागतम् । उपेत्ययमुपसर्ग आगतमित्यनेन संबध्यते । उपागतम् उपगच्छतम् । प्रयोभिः । प्रयःशब्दः 'इण् गतौ' इत्यस्य धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य । 'इणो यण्' इति यणादेशः भिस् । ततस्तकारस्य छान्दसः सकारः । ततो रुत्वादि । ततः प्रपूर्वस्य प्रयोभिरिति सिद्धयति । प्रयद्भिरश्वैः शीघ्रैरागच्छतम् । किंच । इन्दवो वामुशन्ति हि । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मादिन्दवः सोमा वां युवाम् उशन्ति । 'वश कान्तौ' कामयन्ते । यद्यस्मादिन्द्रवायू पिबतमिति । उपयामगृहीतोसि वायव इन्द्रवायुभ्यां च त्वा । गृह्णामीति शेषः । सादयति एष ते योनिः । एष पृथिवीलक्षणः ते तव योनिः स्थानम् । योनिशब्दो हि स्थानवचनः । सजोषाभ्यां सहप्रीतिभ्यां त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

म० 'अपगृह्य पुनरिन्द्रवायू इतीति' (९।६।६) । एकवारमर्धमादाय पृथक्कृत्य पुनरैन्द्रवायवं गृह्णाति । ऐन्द्रावायवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा । उपयामेति यजुःसहितो मन्त्रः । हे इन्द्रवायू , युष्मदर्थमिमे सोमाः सुता अभिषुताः । प्रय इत्यन्ननाम । प्रयोभिः एतैः सोमरसरूपैरन्नैर्निमित्तैरुप समीपे युवामागतमागच्छतम् । यद्वा प्रयःशब्द 'इण् गतौ' इति धातोः शतृप्रत्ययान्तस्य रूपम् । प्रैतीति प्रयन् । इणो यण् तस्य भिसि परे तकारस्य छान्दसः सकारः तस्य रुत्वादौ प्रयोभिरिति सिध्यति । प्रयोभिः प्रयद्भिः शीघ्रैरश्वैरागच्छतम् । हि यस्मादिन्दवः सोमा वां युवामुशन्ति कामयन्ते तस्मादागच्छतमित्यर्थः । सोममाह हे सोमरस, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि वायवे वायुदेवतार्थं इन्द्रवायुभ्यां इन्द्रवायुदेवतार्थं च त्वां गृह्णामीति शेषः । 'दशापवित्रेण परिमृज्यैष ते योनिरिति ग्रहसादनमिति' (का० ९।५।२५) । दशापवित्रेण गृहीतं ग्रहं परिमृज्य पात्रबहिर्निर्गतं सोमं मार्गयित्वा एष ते योनिरिति मन्त्रेण

ग्रहस्य सादनं करोति। वीप्सा सर्वग्रहार्था। इति सूत्रार्थः। हे पात्र, एष खरस्यैकदेशः ते योनिः तव स्थानम्। अतोऽत्र सजोषोभ्यां समानप्रीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृधा। ममेदिह श्रुतꣳ हवम्। उपयामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा ॥ ९ ॥

[अयम्। वाम्। मित्रावरुणा। सुतः। सोमः। ऋतावृधा। ऋतवृधेत्यृत वृधा। मम। इत्। इह। श्रुतम्। हवम्। मित्रावरुणाभ्याम्। त्वा [॥ ९ ॥]

(मित्र—वरुण के सोमरस पीने के पात्र को ग्रहण करके) हे मित्र—वरुण! यज्ञ या सत्य को बढ़ाने वाला यह सोमरस अभिपुत किया गया है। हे मित्र—वरुण! तुम-दोनों हमारे इस सोमपान के आह्वान को सुनो। हे उपयामग्रह! तुम अब ग्रहण किए गए हो। हे ग्रह! मैं तुम्हें मित्रवरुण के निमित्त ग्रहण करता हूँ ॥ ९ ॥

उ० मैत्रावरुणस्य पुरोरुक्। अयं वाम्। गायत्री मैत्रावरुणी। हे मित्रावरुणौ, अयं वां युवयोः अयमभिषुतः सोम हे ऋतावृधौ सत्यवृधौ वा यज्ञवृधौ वा अतः कारणात् मम इत् इह श्रुतं हवम्। इदिति निपात एवार्थे, ममैव इह यजमानानां मध्ये श्रुतम् आह्वानम्। उपयाम गृहीतोसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा। देवतादेशः ॥ ९ ॥

म० 'मैत्रावरुणमयं वामिति' (का० ९।६।७) मैत्रावरुणं ग्रहं गृह्णीयात्। मित्रावरुणदेवत्या गायत्री गृत्समदद्दष्टा यजुरन्ता। हे मित्रावरुणौ, विभक्तेराकारः। हे ऋतावृधा, ऋतं यज्ञं सत्यं वा वर्धयत इति ऋतवृधौ ऋतस्य वर्धयितारौ वां युवयोरर्थायायं सोमः सुतः अभिषुतः तस्मादिहास्मिन् यज्ञे ममेत्। इत् एवार्थे। ममैव, यजमानानां मध्ये ममैव हवमाह्वानं श्रुतं युवां शृणुतम्। हे सोमरस, त्वमुपयामेन मैत्रावरुणग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि। मित्रावरुणाभ्यामर्थे त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ९ ॥

राया वयꣳ ससवाꣳसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः। तां धेनुं मित्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीमेष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वा ॥ १० ॥

[राया। वयम्। ससवाꣳस इति ससवाꣳसः। मदेम। हव्येन। देवाः। यवसेन। गावः। ताम्। धेनुम्। मित्रावरुणा। युवम्। नः। विश्वाहा। धत्तम्। अनपस्फुरन्तीमित्यनप स्फुरन्तीम्। ऋतायुभ्याम्। ऋतयुभ्यामित्यृतयुभ्याम्। त्वा ॥ १० ॥]

(मित्र—वरुण सम्बन्धी उपयाम ग्रह में दो कुशाओं को धर कर उस पात्र में भरे हुए सोमरस में दूध मिलावे)। देवों को सोमहविः प्रदान करने वाले हम ऋत्विग्यजमान गो-अश्वादि धन से प्रसन्न होवें। देवता सोमहविः के द्वारा प्रसन्न होवें गो-अश्वादि घास से आनन्दित होवें। हे मित्र-वरुण देवों! तुम दोनों सदा हमें उस अविचालिनी (= ऋजुभाव से स्वदूध दुहा लेने वाली) गाय को प्रदान करो। हे पात्र! यह तुम्हारे स्थित होने का स्थान है। मैं तुम्हें यहाँ मित्र और वरुण देव के निमित्त धरता हूँ ॥ १० ॥

उ० पयसा श्रीणाति। राया वयम्। मैत्रावरुणी त्रिष्टुप्। उपरितनेऽर्धर्चे तदः श्रवणादिह यदोऽध्याहारः। इह कामदुघां प्रार्थयते मन्त्रदृक्। यया धेन्वा गृहे सत्या। राया वयꣳससवाꣳसो मदेम। राया धनेन वयं ससवांसः। 'वन षण संभक्तौ'। संभक्ताः सन्तो हृष्टाः स्याम। कथमिव। हव्येन देवाः यथा हविषा संभक्ता देवा हृष्यन्ति। यथाच यवसेन गवाह्निकादिना गावो हृष्टा भवन्ति तां तथाभूतां धेनुं हे मित्रावरुणौ, युवं युवां नः अस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा। धत्तं दत्तं। अनपस्फुरन्तीम्। स्फुरतिर्गत्यर्थः। अपेत्यापेत्य या पुरुषान्तरात्पुरुषान्तरं गच्छति सा अपस्फुरन्ती अपस्फुरन्ती न भवतीत्यनपस्फुरन्ती ताम्। अनन्यगामिनीं दत्तमित्यर्थः। विश्वाहेति सततं दानक्रियार्थम्। एष ते योनिः ऋतायुभ्यां त्वा। सादयामीति शेषः। ऋतशब्देनात्र मित्रोऽभिधीयते। अयुशब्देन, वरुणः। अयं तावत् श्रुत्यभिप्रायः येनैवमाह। 'ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म ह्यृतं वरुण एवायुरिति'। पदकारस्तु ऋतायुवाभ्यामित्येकं पदं कृतवान् तस्यायमभिप्रायः। ऋतं सत्यं यज्ञं वा यौ कामयेते तौ ऋतायू ताभ्यामृतायुभ्याम् ॥ १० ॥

म० 'पयसा श्रीणात्येनं कुशावन्तर्धाय राया वयमिति' (का० ९।६।८) मैत्रावरुणपात्रे कुशद्वयं व्यवधाय तत्र स्थं सोमरसं क्षीरेण मिश्रीकुर्यात्। मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् त्रसदस्युदृष्टा। उत्तरार्धे तामिति तदः श्रवणादिह यदोऽध्याहारः। मन्त्रदृक्कामदुघां प्रार्थयते। यया धेन्वा गृहे सत्या वयं राया धनेन ससवांसः 'वन षण संभक्तौ' इत्यस्य क्वसौ रूपम्। धनेन संभक्ताः संपन्नाः सन्तो मदेम हृष्टाः स्याम। कथमिव। हव्येनेव। यथा हविषा संभक्ता देवा हृष्यन्ति, यथाच यवसेन घासेन गवाह्निकादिना गावो हृष्यन्ति हे मित्रावरुणौ, युवं युवां तां धेनुं नोऽस्मभ्यं विश्वाहा सर्वदा धत्तं दत्तम्। किंभूतां धेनुम्। अनपस्फुरन्तीम्। स्फुरतिर्गत्यर्थः। अपस्फुरति पुरुषान्तरं गच्छतीत्यपस्फुरन्ती न अपस्फुरन्ती अनपस्फुरन्ती ताम्। अनन्यगामिनीं दत्तमित्यर्थः। एष त इति सादनम्। हे ग्रह, एष ते योनिः स्थानम् ऋतायुभ्यां मित्रारुणाभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः। 'ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म ऋतं वरुण एवायुः' (४।१।४।१०) इति श्रुतेः ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः इति श्रुतिव्याख्या। पदकारस्तु ऋतयुभ्यामिति पदं कृतवान् तेन ऋतं सत्यं यज्ञं वा कामयेते तौ ऋतयू ताभ्या-

मृतयुभ्याम् । संहितायां दीर्घः । यज्ञमिच्छन्त्यां मित्रावरुणाभ्यामित्यर्थः पदकारस्य ॥ १० ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वैष ते योनिर्माध्वीभ्यां त्वा ॥ ११ ॥

[या । व्वाम् । कशा । मधुमतीतिमधु मती । अश्विना । सूनृतावतीतिसूनृता वती । तया । यज्ञम् । मिमिक्षतम् । अश्विभ्यामश्वि भ्याम् । त्वा । माध्वीभ्याम् । त्वा ॥ ११ ॥]

(अश्विनीदेवों के सोमपात्र को ग्रहण करके) हे अश्विनौ ! तुम्हारी जो वाणी (या पिचकारी) मधु और सत्य से युक्त है—उसके द्वारा तुम हमारे यज्ञ को आसिञ्चित करो । हे उपयाम ग्रह ! तुम अब ग्रहण किए गए । मैं तुम्हें अश्विनों के लिए ग्रहण करता हूँ । यह तुम्हारा स्थान है । मधु विद्या वाले अश्विनों के लिए मैं तुम्हें यहाँ वेदि पर धरता हूँ ॥ ११ ॥

उ० आश्विनस्य पुरोरुक् । या वां कशा । गायत्री आश्विनी । हे आश्विनौ या वां युवयोः कशा । कशेति वाङ्नाम । सा प्रकाशयति अर्थान् । मधुमती मधुब्राह्मणोपनिषत् प्रशंसायुक्ता । सूनृतावती शोभना प्रिया ऋतावती सत्यवती च या वाक् सा सूनृतावती । तया यज्ञं मिमिक्षतम् । 'मिह सेचने' । सिञ्चतम् । अश्विनौ हि यज्ञे अध्वर्यू अत एवमुच्यते । उपयाम गृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा गृह्णामि । एष ते योनिः माध्वीभ्यां त्वा सादयामि । 'दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधुनामब्राह्मणमुवाच इत्युपक्रम्य तस्मान्मधुमत्यर्वाक् गृह्णाति माध्वीभ्यां त्वेति सादयति' इत्याह श्रुतिः । अत एवं व्याख्येयम् । मधु ब्राह्मणं यावधीयाते तौ माध्वी इत्युच्येते । इकारोऽत्र तद्धितः ॥ ११ ॥

म० 'आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वा या वामिति' (का० ९।७८) । यजमानेऽन्वारब्धे वाश्विनं ग्रहं गृह्णाति । आश्विनी गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । हे अश्विना अश्विदेवौ, वां युवयोर्या कशा । कशेति वाङ्नामसु पठितम् । काशयति प्रकाशयति वाङ्मयमिति कशा वाक् । किंभूता । मधुमती मधु ब्रह्म तद्वती मधुब्राह्मणोपनिषत्प्रशंसायुता । तथा सूनृतावती प्रियं सत्यं वचः सूनृतं तद्वती सत्यप्रियवचनोपेता । हे अश्विनौ, तया वाचास्मदीयं यज्ञं मिमिक्षतं 'मिह सेचने' सनन्तः । सेक्तुमिच्छतम् । निष्पादयतमित्यर्थः । हे ग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः । (का० ९।६।८) सादयत्येष ते हे ग्रह, एष ते योनिः स्थानं माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणाध्येतृभ्यामश्विभ्यामर्थे त्वां सादयामीति शेषः । मधुब्राह्मणं यावधीयाते तौ माध्व्यौ ताभ्याम् । तद्धित ईप्रत्ययः । 'दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधु नाम ब्राह्मणमुवाच' (४।१।५।१८) इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं बर्हिषदᳬं स्वर्विदम् । प्रतीचीनं वृजनं दोहसे धुनिमाशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे । उपयामगृहीतोऽसि शण्डाय त्वैष ते योनिर्वीरतां पाह्यपमृष्टः शण्डो देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयन्त्वनाधृष्टासि ॥ १२ ॥

[तम् । प्रत्नथेतिप्रत्न था । पूर्वथेतिपूर्व था । विश्वथेतिविश्व था । इमथेतीम था । ज्येष्ठतातिमितिज्येष्ठ तातिम् । बर्हिषदम् । बर्हिसदमितिबर्हि सदम् । स्वर्विदमितिस्वः विदम् । प्रतीचीनम् । वृजनं दोहसे । धुनिम् । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्द्धसे । शण्डाय । त्वा । व्वीरताम् । पाहि अपमृष्टऽइत्यप मृष्टः । शण्डः । देवाः । त्वा । शुक्रपाऽइतिशुक्र पाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा । असि ॥ १२ ॥]

हे सोम ! चिरन्तन-पूर्वकाल-सर्वकाल-वर्तमान काल के अन्यान्य ऋषियों के समान ही तुम सर्वश्रेष्ठ, यज्ञ में आकर दर्भासन पर बैठने वाले, स्वर्ग देने वाले, शत्रु के प्रति गमन करने वाले, बलशाली, शत्रु को धुन डालने वाले, क्षिप्रकारी और शत्रु के धनादि के जीतने वाले इन्द्र को उस यजमान के निमित्त सब कुछ प्रार्थित करते हो कि जिस यजमान की यज्ञक्रियाओं में मिश्रणादि के द्वारा अभिवृद्ध होते हो । हे शुक्रग्रह ! तुम उपयाम के द्वारा ग्रहण किये गए हो । हे ग्रह ! मैं तुम्हें शण्ड के निकालने के निमित्त ग्रहण करता हूँ । यह तुम्हारा स्थान है । हे ग्रह ! तुम यजमान के निमित्त वीर के समान आचरण करो । (दो यूपखण्डों को लेकर अध्वर्यु और प्रतिप्रस्थाता उन्हें प्रोक्षण करें और उनसे अध्वर्यु शुक्रग्रह को तथा प्रतिप्रस्थाता मन्थिनग्रह को शोधन कर ढक देवें) । शुक्र का पुत्र और असुरों का पुरोहित शण्ड (= कच !) यज्ञ से बहिष्कृत किया गया । (अध्वर्यु और प्रतिप्रस्थाता हविर्धान मण्डप से बाहर जावें) । हे शुक्रग्रह ! शुभ्र सोमरस को तुम्हारे द्वारा पान करने वाले देवता तुम्हें यज्ञस्थान में ले जावें । (वेदि के दक्षिण भाग में अध्वर्यु शुक्रग्रह को और उत्तरभाग में प्रतिप्रस्थाता मन्थिन ग्रह को धरे) । हे उत्तरवेदिश्रोतो ! तुम सर्वथा अहिंसित हो ॥ १२ ॥

उ० शुक्रं गृह्णाति । तस्य पुरोरुक् । तं प्रत्नथा । जगती अनिरुक्ता प्रकरणाच्च शुक्रोभिधीयते । अत्र च व्यवहितैः पदैः वाक्यं प्रायशः कल्प्यते । हे सोम, तमिन्द्रं ज्येष्ठतातिम् उत्कृष्टतातिं ऊत्कृष्टविस्तारम् । अथवा 'वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च छन्दसि' इति तद्धितः प्रशंसायाम् । ज्येष्ठतातिं ज्येष्ठप्रशस्यम् । बर्हिषदम् यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति बर्हिषदम् । स्वर्विदम् । स्वशब्देन द्युलोकोऽभिधीयते । द्युलोकं जानाति तत्र हि तस्य निवासः । धुनिम् । 'धूञ् कम्पने' । कम्पयितारं शत्रूणाम् । आशुं जयन्तम् शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि । तमेवंगुणविशिष्टमिन्द्रं हे सोम, यासु अनु वर्धसे । यासु विक्षु रोपु यजमानेषु वर्धसे पुनःपुनः संस्क्रियसे तासु तासु क्रियासु स्वमवस्थितः तत्र प्रतीचीनं वृजनं दोहसे । प्रती-

चीनमात्मनोऽभिमुखमिन्द्रमवस्थाप्य स्ववीर्येण तर्पयित्वा अस्मै यजमानाय वृजनम् । वृजनमिति बलनाम । बलवच्च यज्ञफलं दोहसे प्रक्षारयसि । कथं पुनर्दोहसे प्रत्नथा । था उपमार्थीयः । प्रत्नशब्दः पुराणवचनः । चिरन्तनानामिव ऋषीणां भृगुप्रभृतीनां दोहसे । इमथा । इदानीन्तनानामिव यजमानानां दोहसे । अस्य यजमानस्य । उपयामगृहीतोसि शण्डाय त्वा गृह्णामि । शण्डोऽसुरः । एष ते योनिः वीरतां वीरत्वं पाहि गोपायं । सादयामीति शेषः । यूपशकलेनाभिमार्ष्टि । अपमृष्टः शण्डः अपमार्जनीकृतोऽस्य ग्रहस्य शण्डोऽसुरः । निष्क्रामति । देवास्त्वा । देवास्त्वां हे ग्रह, शुक्रपायिनः यजतिस्थानं प्रापयन्तु दक्षिणस्यां वेदिश्रोणावासादयति । अनाधृष्टासि अनुपहिंसितासि ॥ १२ ॥

म० 'शुक्रं वैल्वेन वा तं प्रत्नथेति' (का० ९।६।१०) विल्वपात्रेण वैकङ्कतेन वा शुक्रं ग्रहं गृह्णाति । जगती वैश्वदेवी काश्यपावत्सारदृष्टा द्वादशार्णचतुःपादा जगती उपयामेत्यन्ते यजुः । हे इन्द्र, त्वं यासु यज्ञक्रियासु अनुवर्धसे पुनः पुनः सोमपानेन वृद्धिं प्राप्नोषि तासु । वृजनमिति बलनाम । बलं बलवद्यज्ञफलं दोहसे क्षारयसि ददासीत्यर्थः । यजमानायेति शेषः । कथं दोहसे तत्र दृष्टान्तमाह । प्रत्नथा । 'प्रत्नपूर्व—' (पा० ५।३।१११) इत्यादिना थाल्प्रत्यय उपमार्थीयः । प्रत्नशब्दः पुराणवचनः । चिरन्तनानां भृग्वादीनामिव फलं दोहसे । पूर्वथा पूर्वेषामिव ऋषीणां साध्यादीनामिव । विश्वथा विश्वेषां सर्वेषामृषिपुत्राणामिव । इमथा इदानीन्तनानां यजमानानामिवास्य फलं दोहसे तं त्वां स्तुम इति शेषः । किंभूतं तम् । ज्येष्ठतातिम् तननं तातिः विस्तारः । ज्येष्ठा उत्कृष्टा तातिर्विस्तारो यस्य तम् । यद्वा 'वृकज्येष्ठाभ्याम्—' (पा० ५।४।४१) इत्यादिना प्रशंसायां तातिल्प्रत्ययः । प्रशस्तो ज्येष्ठो ज्येष्ठेषु प्रशस्यो वा ज्येष्ठतातिः । तथा बर्हिषदं यज्ञेषु बर्हिषि सीदतीति । बर्हिषदस्तम् । स्वर्विदम् । स्वः द्युलोकं वेत्ति जानातीति स्वर्वित्तम् । तत्र हि तस्य निवासः । प्रतीचीनमात्मनोऽभिमुखं धुनिम् । 'धूञ् कम्पने' । कम्पितारं शत्रूणाम् आशुं शीघ्रं जयन्तं जेतव्यानि वस्तूनि । यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम् । हे इन्द्र, यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलं वृजनं वर्जनीयमालस्याश्रद्धादिकं दोहसे रिक्तीकरोषि विनाशयसि । 'दुह प्रपूरणे' प्रपूरणं रिक्तीकरणमिति क्षीरस्वामी । किंच यासु क्रियासु धुनिं त्वदनुग्रहाच्छत्रून्कम्पयन्तमाशुं क्षिप्रकारिणं जयन्तं सम्यगनुष्ठानेन यजमानान्तराण्यतिशयानमेनं यजमानमनु सोमपानेन स्तुत्या च यः त्वं वर्धसे तासु क्रियासु तं त्वां स्तुम इति शेषः । कथमिव । प्रत्नथा थाप्रत्यय उपमार्थः । प्रत्नाः पुरातना भृग्वादयो यथा त्वामस्तुवन् पूर्वथा पूर्वे पित्रादय इव विश्वथा अतीताः सर्वे यजमाना इव इमथा इदानीन्तना वर्तमाना यजमाना इव वयं त्वां स्तुम इत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । ज्येष्ठतातिं स्वार्थे तातिः । ज्येष्ठमित्यर्थः । बर्हिषदं यागे संनिहितत्वेन तिष्ठन्तम् । स्वर्विदं यजमानाय दातव्यं स्वर्गं वेत्तीति स्वर्वित् । एवमिन्द्रमुक्त्वा सोममाह । हे शुक्रग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि शण्डाय शुक्रपुत्राय शण्डनाम्नेऽसुराय वा त्वां गृह्णामीति शेषः । सादयत्येव ते । हे ग्रह, एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् । त्वं यजमानस्य वीरतां वीरत्वं शूरत्वं पाहि पालय । 'शुक्रामन्थिभ्यां चरतः शुक्रेणाध्वर्युर्मन्थिना प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षिताप्रोक्षितौ यूपशकलावादायापिधानं प्रोक्षिताभ्यामपमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शण्ड इत्यध्वर्युरिति' (का० ९।१०।१—५) अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्रामन्थिग्रहाभ्यां यथाक्रममनुतिष्ठेताम् । तत्प्रकारः । प्रोक्षिताभ्यां द्वाभ्यां यूपशकलाभ्यां सहाप्रोक्षितौ द्वौ यूपशकलावादाय प्रोक्षिताभ्यां तयोर्ग्रहयोः क्रमेणाच्छादनं कृत्वा प्रोक्षिताभ्यां ग्रहावपमृज्यात् । तत्र प्रोक्षितेन शकलेन ग्रहं पिधायाप्रोक्षितेनाध्वर्युः शुक्रग्रहमपमार्ष्टि इति सूत्रार्थः । आभिचारिकं यजुः । शण्डनामकोऽसुरपुरोहितः शुक्रपुत्रोऽपमृष्टः अपमार्जनीकृतः । 'देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति' (का० ९।१०।६) अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यथाक्रमेण शुक्रमन्थीत्येतत्पदद्वयवाचकमन्त्रलिङ्गमनतिक्रम्य हविर्धानमध्यान्निर्गच्छेताम् । तत्र शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युर्निष्क्रामति । शुक्रदैवतम् । शुक्रनामकग्रहस्थं सोमं पिबन्ति शुक्रपा देवाः हे शुक्रग्रह, त्वां प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु (का० ९।१०।७) । अपरेणोत्तरवेदिमरत्नी सन्धायोत्तरवेदिश्रोण्योर्निधत्तोऽविसृजन्तो दक्षिणस्थामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थातानाधृष्टासीति । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ वेदिपश्चाद्भागे अरत्नी संयोज्य ग्रहयोर्विसर्गमकुर्वन्तौ उत्तरवेदिश्रोण्योर्ग्रहौ सादयतः दक्षिणश्रोणावध्वर्युः शुक्रम् उत्तरवेदिश्रोणौ प्रतिप्रस्थाता मन्थिनं सादयति । वेदिश्रोणिदैवतम् । हे उत्तरवेदिश्रोणे, त्वमनाधृष्टानुपहिंसितासि ॥ १२ ॥

सुवीरो वीरान्प्रजनयन्परीह्यभिरायस्पोषेण यजमानम् । संजग्मानो दिवा पृथिव्या शुक्रः शुक्रशोचिषा निरस्तः शण्डः शुक्रस्याधिष्ठानमसि ॥ १३ ॥

[सुवीरऽइतिसु वीरः । वीरान् । प्रजनयन्नितिप्र । जनयन् । परि । इहि । अभि । रायः । पोषेण । यजमानम् । सञ्जग्मानऽइतिसम् जग्मानः । दिवा । पृथिव्या । शुक्रः । शुक्रशोचिषेतिशुक्र । शोचिषा । निरस्तऽइतिनिः । अस्तः । शण्डः । शुक्रस्य । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि स्थानम् । असि ॥ १३ ॥]

(दक्षिण भाग में स्थित यूप के पास जाकर अध्वर्यु—) हे शुक्रग्रह ! सुष्ठु वीर तुम वीरपुत्रों को उत्पन्न करते हुए और गो-अश्व की समृद्धि को देते हुए यजमान को परितः प्राप्त होओ । अपनी शुभ्र दीप्ति से शुक्रग्रह, द्यावापृथिवी से संगत होता हुआ, तुम सबको धारण करता है शण्ड यज्ञ से बाहर कर दिया गया । (मंत्र पढ़कर अध्वर्यु के द्वारा प्रोक्षित यूपखण्ड को बाहर कर दे) । हे यूपशकल ! तुम शुक्रग्रह के धरने के स्थान हो । (मंत्र पढ़ कर अध्वर्यु के द्वारा प्रोक्षित यूप शकल को आहवनीय में डाल देवे) ॥ १३ ॥

उ० यूपदेशं गच्छति । सुवीरो वीरान् हे ग्रह, कल्याणवीरः स त्वं यजमानस्य वीरान् प्रजनयन् उत्पादयन् परीहि परिगच्छ । किंच अभिरायस्पोषेण यजमानम् अभियोजयस्व धनस्य पोषेण यजमानम् । परीहीत्यनुवर्तते । अपरेण यूपम-

रक्षो संधत्त। संजग्मानः अयं शुक्रः संगच्छमानः दिवा द्युलोकेन संगच्छमानश्च पृथिवीलोकेन संगच्छमानश्च । कोसौ शुक्रः । शुक्रशोचिषा शुक्रदीप्त्या प्रजा विभर्तीति शेषः। यूपशकलं निरस्यति । निरस्तः शण्डः । निःक्षिप्तः शण्डो यज्ञाद्बहिःकृतः। आहवनीये प्रोक्षितं प्रास्यति । शुक्रस्याधिष्ठानमसि। शुक्रो ग्रहः तस्याधिष्ठानम् अधिकरणमसि ॥ १३ ॥

म० 'सुवीर इति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युरिति' (का० ९।१०।८)। शुक्रदैवतम्। हे शुक्रग्रह, त्वं सुवीरः शोभनवीर्योपेतः सन् वीरान् यजमानस्य शौर्योपेतान्भृत्यादीन् प्रजनयन्नुत्पादयन् रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या यजमानमभिलक्ष्य परीहि परितो गच्छ। 'अपरेण यूपमरत्नी संधत्तः संजग्मान इति यथालिङ्गमिति' (का० ९।१०।१०) अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपपश्चिमभागे तत्तद्ग्रहवाचकपदलिङ्गमनतिक्रम्यारत्न्योः संधानं कुर्यातां शुक्रलिङ्गेनाध्वर्युः। शुक्रो ग्रहः शुक्रशोचिषा शुद्धदीप्त्या कृत्वा यूपं विभर्तीति शेषः। किंभूतः शुक्रः। दिवा द्युलोकेन पृथिव्या भूलोकेन च संजग्मानः सङ्गच्छमानः। 'अप्रोक्षितौ निरस्यति निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युरिति' (का० ९।१०।१२) अध्वर्युरप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत्। आभिचारिकं शण्डनामकः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितो निरस्तः यज्ञाद्बहिर्निक्षिप्तः। 'आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति' (का० ९।१०।१३) अध्वर्युराहवनीये प्रोक्षितं यूपशकलं क्षिपेत्। शकलदैवतम्। हे यूपशकल, त्वं शुक्रग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १३ ॥

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम। सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रो अग्निः ॥ १४ ॥

[अच्छिन्नस्य । ते । देव । सोम । सुवीर्यस्येतिसु । वीर्यस्य । रायः । पोषस्य । ददितारः । स्याम । सा । प्रथमा । संस्कृतिः । विश्ववारेतिविश्व । वारा । सः । प्रथमः । वरुणः । मित्रः अग्निः ॥ १४ ॥]

हे सोमदेव ! हम यजमानादि तुम्हारी अजस्रधारा से युक्त बलशाली रस के (देवों को) देने वाले होवें तथा उन देवों से धन-अन्न के पाने वाले होवें । (यूप के दोनों ओर खड़े होकर अध्वर्यु और प्रतिप्रस्थाता क्रमशः आहुति देवें । अध्वर्यु शुक्रग्रहस्थ सोमरस से प्रथम आहुति देवे । तदनन्तर प्रतिप्रस्थाता मन्थिनग्रह से आहुति देवे)। सबके द्वारा वरणीय वह प्रथम सोमक्रय की शुद्ध क्रिया थी और वह प्रथम वरुण, मित्र एवं अग्नि सोम का रक्षक या पीने वाला है ॥ १४ ॥

उ० जपति। अच्छिन्नस्य । हे देव सोम, अच्छिन्नस्य अनवखण्डितस्य ते तव सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य रायस्पोषस्य धनपोषस्य ददितारो भवेम। त्वत्प्रसादात् भूयोभूयः करणं यज्ञस्याशास्यते। जुहोति। सा प्रथमा यस्येन्द्रस्य सा प्रथमा संस्कृतिः। स प्रथमः सोमसत्कारः क्रियते सोमक्रये। सा दिवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममिति। कथंभूता संस्कृतिः। विश्ववारा विश्वैः सर्वैर्यत्र सोमो व्रियते ऋत्विग्भिराहुतिभिश्च। विश्ववा वृणोतीति । सोमे क्रीयमाणे यत्र जगदुत्पत्तिबीजत्वात् सा विश्ववारा संस्कृतिः। स च प्रथमो वरुणः स च प्रथमो मित्रः स च प्रथमोऽग्निः यस्येन्द्रस्यान्येषां देवगणानां प्रभुः ॥ १४ ॥

म० 'अच्छिन्नस्येति जपित्वेति' (का० ९।१०।१४) यजमानो जपति। सौम्यम्। हे देव दीप्यमान सोम, अच्छिन्नस्य अनवखण्डितस्य संततस्य सुवीर्यस्य कल्याणप्रभवस्य ते तव ददितारः दातारः वयं स्याम भवेम । रायः पोषस्य धनपोषस्य च दातारः स्याम । भूयोभूयो यज्ञकरणमाशास्यते। यद्वा ते तव प्रसादात् रायः पोषस्य ददितारः स्याम। अच्छिन्नस्येति विशेषणद्वयं धनपोषस्यैव । 'उभयतो यूपं प्रत्यङ्मुखौ जुहुतः सा प्रथमेत्यध्वर्युः प्रथमं तमनु प्रतिप्रस्थातेति' (का० ९।११।१) अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ यूपोभयपार्श्वयोः स्थित्वा पश्चिमाभिमुखौ सन्तौ जुहुयाताम्। अध्वर्युरादौ शुक्रं प्रतिप्रस्थाता ततो मन्थिनं जुहोति। इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप्। सा प्रथमा मुख्या संस्कृतिः सोमसंस्कारो यस्येन्द्रस्य क्रियते इन्द्रार्थं क्रियत इत्यर्थः। सोमक्रये सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममित्युक्तत्वात् (अध्या० ४ क० २०)। किंभूता संस्कृतिः। विश्ववारा विश्वैः सर्वैर्ऋत्विग्भिरनृत्विग्भिश्च व्रियते यत्र सोमः सा विश्ववारा। यद्वा विश्वं वृणोति क्रियमाणः सोमो यत्रेति विश्ववारा जगदुत्पत्तिबीजत्वात्। सोमस्य वरुणो मित्रः अग्निश्च स प्रसिद्धो यस्य प्रथमो मुख्यो भृत्य इति शेषः। वरुणमित्राग्नयोऽन्येषामप्युपलक्षकाः। देवगणानां यः प्रभुरित्यर्थः ॥ १४ ॥

स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मा इन्द्राय सुतमाजुहोत स्वाहा। तृम्पन्तु होत्रा मध्वो याः स्विष्टा याः सुप्रीताः सुहुता यत्स्वाहाऽयाडग्नीत् ॥ १५ ॥

[सः । प्रथमः । बृहस्पतिः । चिकित्वान् । तस्मै । इन्द्राय । सुतम् । आ । जुहोत । स्वाहा । तृम्पन्तु । होत्राः । मध्वः । याः । स्विष्टाऽइतिसु इष्टाः । याः । सुप्रीताऽइतिसु । प्रीताः । सुहुताइतिसु । हुताः । यत् । स्वाहा । अयाट् । अग्नीत् ॥ १५ ॥]

वह बृहस्पति इस सोम का सर्व प्रथम जानने वाला है। उस इन्द्र के लिए, हे अध्वर्यो, अभिषुत सोम की आहुति दो इन्द्र के लिए यह सोम के रस को आहुति है। वे छन्दों के अभिमानी देवता तृप्त होवें। जो छन्दो देवता सोमरस के होम में अपेक्षित हैं और जो अपने इस सोमयाग के प्रयोग से सर्वथा प्रीणित हैं—क्योंकि उनके द्वारा यह सुष्ठु आहुत हो देवों को सम्प्राप्त हो रहे हैं। (अध्वर्यु होता के निकट पश्चिम की ओर मुख करके खड़ा होवे) 'अग्नि सोमरस से परिचरित हुआ' (—ऐसा वह होता से कहे) ॥ १५ ॥

उ० स प्रथमः। स च प्रथमो बृहस्पतिः। चिकित्वान्

चेतनावान् उत्कृष्टधीः । अन्येषां मन्त्रिगणानां यस्येन्द्रस्य तस्मै इन्द्राय सुतमभिषुतं सोमम् आजुहोत धारयत स्वाहाकारेण हे ऋत्विजः । जपति । तृम्पन्तु होत्राः । होत्राशब्देन होत्रिकयाज्याछन्दांस्यभिधीयन्ते । तृम्पन्तु । 'तृप तृम्प तृप्तौ' । तृम्पन्तु होत्रा याज्याछन्दांसि । मध्वः मधुसोममित्यौपमिकम् । माद्यतेः मधुस्वादस्य सोमस्य । याः स्विष्टा याः शोभनमिष्टाः । याः सुप्रीताः याः साधुप्रीताः । कथमेतज्ज्ञायत इति चेत् सुहुता यत्स्वाहा । साधुहुता यस्मात्स्वाहाकारेण । प्रत्यङ् उपविशति । अयाडग्नीत् अग्नीत् एवं होतुराचष्टे ॥ १५ ॥

म० स प्रसिद्धः चिकित्वान् चेतनावानुत्कृष्टधीः बृहस्पतिः यस्येन्द्रस्य प्रथमो मुख्यो मन्त्री इति शेषः । यद्वा संस्कृतिः समीचीना कृतिर्विश्वैर्देवैर्वरणीया सा प्रथमा देवानां मध्ये मुख्या यस्येन्द्रस्य वरुणमित्राग्नयोऽपि स प्रथम इन्द्र एव । चिकित्वान् बृहस्पतिरपि स इन्द्र एव । हे ऋत्विजः, तस्मै तादृशायेन्द्राय सुतमभिषुतं सोमं स्वाहाकारेण होमं कुरुत । 'तृम्पन्त्विति जपतीति' (का० ९।११।९) होत्रादैवतम् । ताः होत्राः छन्दोभिमानिन्यो देवता तृम्पन्तु तृप्ता भवन्तु । 'तृम्प प्रीतौ' । होत्राशब्देन याज्याच्छन्दांस्यभिधीयन्ते । ताः काः । याः मध्वो मधुनो मधुस्वादस्य सोमस्य स्विष्टाः साधु इष्टाः तद्धोमे नियुक्तत्वात् याश्च होत्राः सुष्ठु प्रीताः । कथं ज्ञायन्ते । यद् यस्मात् स्वाहाकारेण सुहुताः साधु हुताः । होमार्थं नियुक्ता इत्यर्थः । 'होतारं प्रत्यङ्ङुपसीदन्नयाडग्नीदिति' (का० ९।११।१०) । अध्वर्युर्होतृसमीपे प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठेत् । होतृदैवतम् । अग्निरयाट् अयाक्षीत् अग्निना यागः कृत इति होतुः कथयति ॥ १५ ॥

अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा ज्योतिर्जरायू रजसो विमाने । इममपाᳬसङ्गमे सूर्यस्य शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति ॥ उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥ १६ ॥

[अयम् । वेनः । चोदयत् । पृश्निगर्भाऽइतिपृश्नि गर्भाः । ज्योतिर्जरायुरितिज्योतिः जरायुः । रजसः । विमानऽइतिवि माने । इमम् । अपाम् । सङ्गमऽइतिसम् । गमे । सूर्यस्य । शिशुम् । न विप्राः । मतिभिरितिमति भिः । रिहन्ति ॥ मर्काय त्वा ॥ १६ ॥]

(मन्थिनग्रह को ग्रहण करना) । विद्युत् की ज्योति से गर्भ झिल्ली के समान परिवेष्टित यह कमनीय चन्द्ररूपी सोम आदित्य या द्युलोक के गर्भ में विद्यमान जलों के निर्माण में उन्हें सम्प्रेरित करता है (=वर्षाता है) । इस सोम मेधावी अध्वर्यु और प्रतिप्रस्थाता सूर्य के जलों के संगत होने पर, बालक के समान, स्तुतियों से अर्चन करते हैं । हे सोमरस ! तुम उपयाम ग्रह के द्वारा ग्रहण किये गये हो । मैं तुम्हें असुर पुरोहित मर्क को यज्ञ से भगाने के लिए ग्रहण करता हूँ ॥ १६ ॥

उ० मन्थिनं गृह्णाति । अयं वेनः । सोम्यानया त्रिष्टुभाधिदैवमधियज्ञं चावस्थितः स्तूयते । अधिदैवं तावच्चन्द्रात्मना संस्तूयते । अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः । वेनः वेनतेः कान्तिकर्मणः । अयं चन्द्रमा वेनः कान्तः । चोदयत् । 'चुद संचोदने' प्रेरयति पृश्निगर्भाः द्युलोकः पृश्निरादित्यो वा । साधारणत्वाद् द्युलोकगर्भा वा आदित्यगर्भा वा आपः । ज्योतिर्जरायू । ज्योतिरस्य जरायुस्थानीयं भवति चन्द्रमसः । रजसो विमाने उदकं रज उच्यते । उदकस्य विनिर्माणकाले प्राप्ते ग्रीष्मान्ते । इदानीमधियज्ञमवस्थितमुच्यते । इममेव च सोमं अपां च सूर्यस्य च संगमे गृहीताभिरद्भिर्वसतीवरीलक्षणाभिरभिषुतं सन्तं शिशुं न शिशुमिव विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणाः मतिभिः रिहन्ति स्तुवन्ति स्तोत्रशस्त्रैः । रिहतिर्हि अर्चतेः कर्मसु पठितः । वसतीवर्यश्चापः अपां संगमे सूर्यस्य च संगमे गृह्यन्ते । तत्र ह्येवं पठ्यते । ता वै स्यन्दमानानां गृह्णीयात् दिवा गृह्णीयादिति च । उपयामगृहीतोऽसि मर्कायत्वा गृह्णामि । मर्कोऽसुरः ॥ १६ ॥

म० 'मन्थिनमयं वेन इति' (९।६।१२) । मन्थिग्रहं गृह्णीयात् । त्रिष्टुप् अनयाधिदैवमधियज्ञं चावस्थितः सोमः स्तूयते । अधिदैवं चन्द्रात्मना स्तूयते । 'वेनो वेनतेः कान्तिकर्मणः' (नि० १०।३८) इति यास्कः । 'विनि कान्तौ' इत्यस्य रूपम् । अयं वेनः कान्तश्चन्द्रो रजसो विमाने उदकं रज उच्यते । उदकस्य निर्माणकाले ग्रीष्मान्ते प्राप्ते पृश्निगर्भा अपः चोदयत् चोदयति प्रेरयति वर्षतीत्यर्थः । पृश्निरादित्यो द्युलोको वा गर्भोऽवस्थानं यासां ताः द्युलोकस्था रविस्था वा अपो वर्षति । किंभूतो वेनः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्विद्युल्लक्षणं जरायुवद्वेष्टनं यस्य स ज्योतिर्जरायुः । इदानीमधियज्ञं लतात्मना सोमः स्तूयते । विप्रा मेधाविनो ब्राह्मणा इमं सोमं शिशुं न शिशुमिव बालमिव मतिभिः मतिपूर्वाभिर्वाग्भिः रिहन्ति स्तुवन्ति । बालं यथा कश्चिल्लालयति तद्वद्यं सोमं स्तोत्रशस्त्ररूपाभिर्वाग्भिः स्तुवन्ति । रिहतिरर्चनकर्मसु पठितः । अर्चनं स्तवनमेव । किंभूतमिमम् । सूर्यस्यापां च सङ्गमे गृहीताभिरद्भिरभिषुतमिति शेषः । सोमाभिषवार्थं वसतीवर्य आपो अपां सूर्यस्य च सङ्गमे गृह्यन्ते 'ता वै वहन्तीनां स्यन्दमानानां गृह्णीयाद्दिवा गृह्णीयात्' इति श्रुतेः । यद्वायमर्थः । अपां सूर्यस्य सङ्गमे निमित्ते उदकसूर्यसमागमनिमित्तं वृष्टिगर्भनिष्पत्त्यर्थं विप्रा इमं सोमं स्तुवन्ति यथा बालं कस्यचिद्वस्तुनो लाभाय यथा कश्चित्स्तौति । ईदृश हे सोम, त्वमुपयामेन ग्रहपात्रेण गृहीतोऽसि । मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितस्तस्मै त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ १६ ॥

मनो न येषु हवनेषु तिग्मं विपः शच्या वनुथो द्रवन्ता । आ यः शर्याभिस्तुविनृम्णो अस्याश्रीणीतादिशं गभस्तौ । एष ते योनिः प्रजाः पाह्यपमृष्टो मर्को देवास्त्वा मन्थिताः प्रणयन्त्वनाधृष्टासि ॥ १७ ॥

[मनः । न । येषु । हवनेषु । तिग्मम् । विपः । शच्या । वनुथः । द्रवन्ता । आ । यः ।

शचीभिः । तुविनृम्णऽइतितुवि । नृम्णः । अस्य । अश्रीणीत । आदिशमित्या । दिशम् । गभस्तौ । प्रजाऽइतिप्र जाः । पाहि । अपमृष्टऽइत्यप । मृष्टः । मर्कः । देवाः । त्वा । मन्थिपाऽइतिमंथि । पाः । प्र । नयन्तु । अनाधृष्टा । असि ॥ १७ ॥]

(मन्थिगृह में भरे हुए सोमरस में यव के सत्तुओं को मिलाना)। यज्ञ कार्यों में त्वरावान् अध्वर्यु और प्रतिप्रस्थाता जिन सोमयागों में स्वकर्म के द्वारा मन के समान उत्साहयुक्त जिस शुक्र मंथी ग्रहों को सम्प्राप्त करते हैं । प्रभूतदक्षिण धन जो अध्वर्यु अपने हाथ में गृहीत पात्र में अंगुलियों से इस सोमरस तथा सक्तु को सर्वदिशा में मिलाता है वह प्रधान ऋत्विग् है। हे मन्थि-ग्रह । यह तुम्हारा स्थान है। तुम यहाँ स्थित होकर यजमान की प्रजा को पालो । (प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षित यूपशकल से मन्थिनग्रह को ढके और अप्रोक्षित यूपशकल से उसे स्वच्छ करे) । यह असुर पुरोहितमर्क यज्ञ से साफकर दिया गया । (प्रतिप्रस्थाता हविर्धान मण्डप से बाहर जावे)। हे मन्थि ग्रह ! तुम्हें मन्थिग्रह से सोमरस पीने वाले देवजन यज्ञस्थान को प्राप्त करावें। हे उत्तरवेदि श्रोणे! तुम सर्वथा अहिंसित हो ॥ १७ ॥

उ० सक्तुभिः श्रीणाति । मनो न येषु । त्रिष्टुप् शुक्रामन्थिप्रचाराधियज्ञानुवादिनी। मनो न मन इव क्षिप्रम् येषु हवनेषु सोमहवनेषु सोमहोमेषु । तिग्मम् । तेजतेरुत्साहकर्मणः उत्साहयुक्तम् । विपः विपश्चितौ मेधाविनौ अध्वर्यू । छान्दसः प्रातिपदिकैकदेशलोपः । शच्या । शचीति कर्मनाम । कर्मणा निमित्तभूतेन। वनुथः प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः। वनुतः व्याप्नुवतो युगपत् । शुक्रामन्थिहोमं द्रवन्तौ गच्छन्तौ तेष्वेव होमेषु कर्तव्येषु। आयः शचीभिस्तुविनृम्णो अस्याश्रीणीत । योऽध्वर्युः अश्रीणीत शचीभिरङ्गुलीभिः। तुविनृम्णः। तुवीति बहुनाम नृम्णमिति धननाम बहुधनो महादक्षिणः । अस्येति गृहनिर्देशः । अस्य मन्थितः अश्रीणीत। आदिशं प्रतिदिशम् । क्वावस्थितस्य सतः । गभस्तौ पाणौ । यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ तथापि यः श्रपणं करोति स एव प्रधानमित्याशयः। एष ते योनिः प्रजाः पाहि । यजमानसंबन्धिनीः प्रजाः गोपाय । यूपशकलेनोपमार्ष्टि । अपमृष्टो मर्कः अपमार्जनीकृतो मर्कोऽसुरः। निष्क्रमति । देवाः त्वा मन्थिपाः प्रणयन्तु प्रापयन्तु यजतिस्थानम्। मन्थीति ग्रहनाम। अनाधृष्टासि । निर्विशेषम् ॥ १७ ॥

म० 'सक्तुभिः श्रीणात्येनं मनो न येष्विति' (का० ९।३। १३)। एनं मन्थिग्रहं यवपिष्टैर्मिश्रीकुर्यात्। त्रिष्टुप् सोमस्तुतिः। विपः विपश्चितौ मेधाविनौ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ । विप इत्यत्र छान्दसः प्रातिपदिकैकादेशलोपः। येषु हवनेषु सोमहोमेषु शच्या कर्मणा कृत्वा। शचीति कर्मनाम। मनो न मन इव तिग्मम्। 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः' (नि० १०।६)। इति यास्कः। मनोवदुत्साहयुक्तं यथा वनुथः। प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः। वनुतः व्याप्नुतः युगपत् शुक्रामन्थिग्रहाविति शेषः । शच्येति निमित्ततृतीया वा। कर्म निमित्तं व्याप्नुत इत्यर्थः। किंभूतौ। विपश्चितौ द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ हवनेषु तेष्वेव कर्तव्येषु होमेषु प्रचरन्तौ। योऽध्वर्युः शचीभिः अङ्गुलीभिर्गभस्तौ पाणौ स्थितस्यास्य मन्थिग्रहस्य। कर्मणि षष्ठी। इमं मन्थिनमादिशं प्रतिदिशमा अश्रीणीत समन्तात् श्रीणीते सक्तुभिर्मिश्रयति । किंभूतो यः। तुविनृम्णः तुवि नृम्णं यस्य बहुधनः महादक्षिणः । तुवीति बहुनाम। नृम्णमिति धननाम । यद्यप्यत्राध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ समानकर्माणौ तथापि यः सक्तुभिः श्रपणं करोति स एव प्रधान इत्याशयः। एष त इति सादयति। हे मन्थिग्रह, ते तव एष योनिः प्रदेशः। त्वं प्रजाः यजमानसंबन्धिनीः पाहि पालय। 'अपमृष्टो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति' (का० ९।१०।५) प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितेन यूपशकलेन मन्थिमाच्छाद्याप्रोक्षितेनापमार्ष्टि । अपमार्जनीकृतो मर्को नामासुरपुरोहितः(का० ९।१०।६) देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिङ्गमिति । प्रतिप्रस्थाता हविर्धानान्निष्क्रामेत् । मन्थिदैवतम् हे मन्थिग्रह, मन्थिनं ग्रहं पिबन्तीति मन्थिपाः देवाः त्वा प्रणयन्तु यजतिस्थानं प्रापयन्तु। अनाधृष्टासीति मन्त्रो विनियोगसहितः पूर्वं व्याख्यातः ॥ १७ ॥

सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीह्यभि रायस्पोषेण यजमानम् । संजग्मानो दिवा पृथिव्या मन्थी मन्थिशोचिषा निरस्तो मर्को मन्थिनोऽधिष्ठानमसि ॥ १८ ॥

[सुप्रजाऽइतिसु । प्रजाः । प्रजाऽइतिप्र । जाः । प्रजनयन्नितिप्र । जनयन् । परि । इहि । अभि । रायः । पोषेण । यजमानम् । सञ्जग्मानइतिसम् । जग्मानः । दिवा । पृथिव्या । मंथी । मंथिशोचिषेतिमंथि । शोचिषा । निरस्तऽइतिनिः । अस्तः । मर्कः । मंथिनः । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि । स्थानम् । असि ॥ १८ ॥]

(प्रतिप्रस्थाता उत्तर सूपस्थान को जावे)। हे मन्थिग्रह! सुन्दर प्रजाओं से युक्त तुम उत्तम प्रजाओं को उत्पन्न करते हुए धन-अन्न के साथ यजमान को सम्प्राप्त होओ। (प्रति प्रस्थाता अरत्नि को जोड़े) यह मन्थिग्रह द्यावापृथिवी से सङ्गत होता हुआ मन्थि ज्योति से यूप को धारण करता है। (प्रतिप्रस्थाता अप्रोक्षित-यूपशकल को बाहर कर दे) । यह असुर पुरोहित मर्क यज्ञ से बहिष्कृत हुआ । (प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षित यूपशकल को आहवनीय में डाल देवे)। हे यूपशकल ! तुम मन्थिग्रह के आधार हो ॥ १८ ॥

उ० पूर्वेण गच्छति । सुप्रजाः । यतस्त्वं सुप्रजाः। हे मन्थिन्, सुप्रजाः। अतस्त्वं सुप्रजाः यजमानस्य प्रजनयन्परीहि परिगच्छ। किंच अभि गच्छस्व धनस्य पोषेण यजमानम् । परीहीत्यनुवर्तते । अपरेण यूपमरत्नी संधत्तः। संजग्मानः संगच्छमानो दिवा द्युलोकेन संगच्छमानश्च पृथिव्या पृथिवीलोकेन । कोऽसौ मन्थी मन्थिशोचिषा च। मन्थिनः शोचिर्दीप्तिः मन्थिशोचिः तेन मन्थिशोचिषा।

संजग्मान इति वर्तते। यूपशकलं प्रास्यति। निरस्तो मर्को-ऽसुरः। आहवनीये प्रास्यति। मन्थिनोऽधिष्ठानमसि। मन्थी ग्रहः। अधिष्ठानमधिकरणम् ॥ १८ ॥

म० 'सुप्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरमिति' (का० ९।१०९)। प्रतिप्रस्थातोत्तरं यूपदेशं गच्छति । मन्थिदैवतम्। हे मन्थिग्रह, शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजास्त्वं यजमानसबन्धिनोः प्रजाः प्रजनयन् उत्पादयन् सन् रायस्पोषेण धनस्य पुष्ट्या सह यजमानमभि यजमानसंमुखं परीहि परिगच्छ आगच्छ । 'अपरेण यूपमरत्नी संधत्तः संजग्मान इति' (का०९।१०।१०) । प्रतिप्रस्थातारत्नी सन्धत्त इत्युक्तम् । मन्थी नाम ग्रहो दिवा पृथिव्या द्युलोकभूलोकाभ्यां संजग्मानः संगच्छमानः सन्मन्थिशोचिषा मन्थिनः स्वस्यैव दीप्त्या यूपं बिभर्तीति शेषः। 'निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थातेति' (का० ९।१०।११) । प्रतिप्रस्थाता अप्रोक्षितं यूपशकलं निरस्येत्। आभिचारिकम्। मर्कनामासुरपुरोहितो निरस्तो निराकृतः। 'मन्थिन इति प्रतिप्रस्थातेति' (का० ९।१०।१२) प्रतिप्रस्थाता प्रोक्षितं यूपशकलमाहवनीये प्रक्षिपेत्। शकलदैवतम्। हे यूपशकल, त्वं मन्थिग्रहस्याधिष्ठानमधिकरणमसि ॥ १८ ॥

ये दे॑वासो दि॒व्येका॑दश॒ स्थ पृ॑थि॒व्यामध्येका॑दश॒ स्थ । अ॒प्सुक्षितो॑ महि॒नैका॑दश॒ स्थ ते दे॑वासो य॒ज्ञमि॒मं जु॑षध्वम् ॥ १९ ॥

[ये । दे॒वा॒स॒ः। दि॒वि । एका॑दश । स्थ । पृ॒थि॒व्याम् । अधि॑। एका॑दश। स्थ। अ॒प्सु॒क्षित॒ऽइत्य॑प्सु। क्षित॑ः। म॒हि॒ना । एका॑दश स्थ । ते । दे॒वा॒स॒ः । इ॒मम् । जु॒ष॒ध्व॒म् ॥ १९ ॥]

जो देव द्युलोक ग्यारह हैं; पृथ्वी पर जो देव ग्यारह हैं और जलों के रहने के स्थान अन्तरीक्ष में भी जो स्वमहिमा से ग्यारह ही हैं। वे तुम सब देवजन हमारे इस यज्ञ को प्रीतिपूर्वक सेवन करो ॥१९॥

उ० आग्रयणं गृह्णाति। ये देवासः वैश्वदेवी त्रिष्टुप्। ये यूयं हे देवासः। 'आज्जसेरसुक्' छान्दसः। दिवि द्युलोके एकादश संख्यया भवथ। पृथिव्याम् अधि उपरि एकादश स्थ। ये च यूयम् अप्सुक्षितः। अप्सु इत्यन्तरिक्षनामसु पठितम्। क्षियतिर्निवासार्थः। अन्तरिक्षनिवासिनः। महिना महाभाग्येन एकादश स्थ । महिनेति त्रिष्वपि स्थानेषु संबध्यते। सर्वत्र हि महाभाग्याविशेषात्। ते यूयं हे देवाः, यज्ञमिमम् आग्रयणलक्षणम्। जुषध्वं सेवध्वम् ॥ १९ ॥

म० 'आग्रयणं द्वयोर्धारयोर्ये देवास इति' (का० ९।६।१४)। धाराद्वये क्षरति सत्याग्रयणं ग्रहं गृह्णीयात्। वैश्वदेवी त्रिष्टुप् परुच्छेपदृष्टा। हे देवासः देवाः, ये यूयं दिवि द्युलोके एकादश स्थ एकादशसंख्याका भवथ। केन। महिना महिम्ना स्वस्वमहिम्ना स्वस्वमाहात्म्येन । महिनेति पदं त्रिष्वपि स्थानेषु संबध्यते। सर्वत्र महाभाग्याविशेषात्। तथा पृथिव्यामधि पृथिव्युपरि एकादश स्थ। तथा ये यूयमप्सुक्षितः अन्तरिक्षनिवासिन् एकादश स्थ भवथ । अप्स्वित्यन्तरिक्षनामसु पठितम्। क्षियतिर्निवासार्थः। अप्सु अन्तरिक्षे क्षियन्ति निव- सन्तीत्यर्थः। हे देवासः देवाः, ते त्रिविधा यूयमिमं यज्ञं यजनीयमाग्रयणग्रहं जुषध्वं सेवध्वम् ॥ १९ ॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽस्याग्र॒य॒णोऽसि॒ स्वाग्रयणः पा॒हि य॒ज्ञं पा॒हि य॒ज्ञप॑तिं विष्णु॒स्त्वामि॑न्द्रि॒येण॑ पातु॒ विष्णुं॒ त्वं पा॑ह्य॒भिसव॑नानि पाहि ॥ २० ॥

[आ॒ग्र॒य॒णः । अ॒सि॒ । स्वा॑ग्रयण॒ऽइति॒सु । आ॑ग्रयणः । पा॒हि । य॒ज्ञम् पा॒हि । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑- य॒ज्ञप॑तिम् । वि॒ष्णु॑ः । त्वाम् । इ॒न्द्रि॒येण॑ । पा॒तु॒ । वि॒ष्णु॑म् । त्वम् । पा॒हि॒ । अ॒भि । सव॑नानि । पा॒हि॒ ॥ २० ॥]

(आग्रयणग्रह को ग्रहण करना)। हे आग्रयणग्रह ! तुम उपयामग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो। तुम आगे ले जाने वाले आग्रयणग्रह हो। तुम अपने श्रेष्ठत्व के वश हमारी रक्षा करो। यज्ञ को बचाओ यज्ञ के स्वामी यजमान को भी बचाओ। यज्ञ का अभिमानी देव विष्णु तुम्हें अपने बल से बचावे। तुम विष्णु को बचाओ। हे आग्रयणग्रह ! तुम हमारे तीनों सवनों को बचाओ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि। व्याख्यातम्। आग्रयणोऽसीति नाम्ना संबोधनं स्तुत्यर्थम्। नामधेयप्रतिलम्भो ह्यस्य साधुक्रियायोगात्। स्वाग्रयणः यस्मिन् त्वयि गृहीते अग्रे प्रथमं वाचः अयनं गमनम् उत्सर्गः अध्वर्योः संजातः। यस्त्वमेवं साधुकारी तं त्वां ब्रवीमि। पाहियज्ञं पाहियज्ञपतिम्। गोपाय यज्ञं गोपाय यजमानम्। किंच विष्णुः त्वामिन्द्रियेण पातु। विष्णुर्यज्ञस्याधिष्ठात्री देवता स त्वामिन्द्रियेण वीर्येण पातु। विष्णुं त्वं पाहि त्वं च विष्णुं गोपाय। अभिसवनानि पाहि। अभितः सर्वतः सवनानि पाहि त्रीण्यपि। स हि सर्वेषु सवनेषु गृह्यते ॥ २० ॥

म० आग्रयणदेवतं यजुराग्रयणग्रहण एव विनियुक्तम्। हे आग्रयणग्रह, त्वमुपयामेन पात्रेण स्वीकृतोऽसि । आग्रयणोऽसि आग्रयणनामा भवसि। किंभूतस्त्वम् । स्वाग्रयणः अग्रस्य भावः आग्रम् सुष्ठु आग्रं स्वाग्रं श्रैष्ठ्यम् अयति प्रापयतीति स्वाग्रयणः। अग्रशब्दस्यायतौ परे टिलोपः। तादृशस्त्वं यज्ञं पाहि रक्ष। यज्ञपतिं यजमानं च पाहि। विष्णुः यज्ञाधिष्ठाता देव इन्द्रियेण स्वसामर्थ्येन त्वां पातु। त्वमपि तादृशं विष्णुं पाहि रक्ष। सवनानि प्रातरादीनि अभि पाहि सर्वतो रक्ष॥

सोमः॑ पव॒ते सोमः॑ पव॒तेऽस्मै ब्रह्म॒णेऽस्मै क्ष॒त्राया॒स्मै सु॑न्व॒ते यज॑मानाय पवत इ॒ष ऊ॒र्जे प॑वते॒ऽद्भ्य ओष॑धीभ्यः पव॒ते द्यावा॑पृथि॒वीभ्यां॑ पवते सु॒भूताय॑ पव॒ते विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑ । ए॒ष ते॒ योनि॒र्विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑ ॥ २१ ॥

[सोम॑ः । प॒व॒ते । सोम॑ः । प॒व॒ते । अ॒स्मै । ब्रह्म॑णे । क्ष॒त्राय॑ । सु॒न्व॒ते । यज॑मानाय । इ॒षे । ऊ॒र्जे । [illegible] । ओष॑धीभ्यः ।

द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॒म् । सु॒भू॒ताये॑ति॑सु । भू॒ताय॑ । विश्वे॑भ्यः । त्वा । दे॒वेभ्यः॑ ॥ २१ ॥]

(तीन बार हिं पद का उच्चारण करके यजमान इन यजुषों को जपे) ! सोम दशा पवित्र पावित होता हैं । वह पात्र में गति करता या प्राप्त होता है वह इस ब्राह्मण जाति के कल्याण के लिए, इस क्षत्रिय वर्ग के कल्याण के लिए, इस अभिषव करने वाले यजमान के कल्याण के लिए वह पावित होता है। वह अन्न या वर्षा और ऊर्जे के निमित्त पावित होता है। वह जल और ओषधियों के निमित्त पावित होता हैं। वह द्यावापृथिवी के निमित्त पावित होता है । किं बहुना, वह सभी के सुष्ठु उद्भव के लिए पावित होता है। हे आग्रयणग्रह ! मैं तुम्हें विश्वेदेवों के निमित्त ग्रहण करता हूं। यह तुम्हारा स्थान है। मैं तुम्हें विश्वेदेवों की प्रीति के निमित्त यहाँ स्थापित करता या धरता हूँ ॥ २१ ॥

उ० सोमः पवते। पवत इति गतिकर्मसु पठितम्। ग्रहपात्रेषु गच्छति स्वकीये कर्मणि प्रवर्तते । अस्मै ब्रह्मणे उत्पत्तिस्थित्यर्थं पवते। अस्मै क्षत्राय। पूर्ववद्व्याख्या। अस्मै सुन्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते । इषे ऊर्जे अन्नाय तदुपसेचनाय क्षीरादेः पवते । अद्भ्य ओषधीभ्यः पवते। अद्भ्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो यवादिभ्यः। उत्पत्तिस्थितये पवते। द्यावापृथिवीभ्यां प्रीणनाय पवते। सुभूताय पवते। किंवा बहुनोक्तेन। सर्वस्मै साधुभवनाय पवते । विश्वेभ्यः। त्वा देवेभ्यः देवतादेशः। एष ते योनिर्विश्वेभ्यः त्वा देवेभ्यः। सादयामीति शेषः ॥ २१ ॥

म० 'त्रिर्हिङ्कृत्य सोमः पवत इति' (का० ९।६।१५) हिङ्कारत्रयं कृत्वा जपेदिति शेषः । वैश्वदेवत्यम् । सोमः पवते। पवतिर्गत्यर्थः। सोमो गच्छति ग्रहपात्रेषु स्वकीये कर्मणि प्रवर्तत इत्यर्थः। द्विरुक्तिरादरार्था। किमर्थम्। अस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणजातिप्रीत्यर्थम्। अस्मै क्षत्राय एतत्क्षत्रियजातिप्रीत्यर्थम्। अस्मै सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय कामप्राप्त्यर्थं पवते इषेऽन्नाय ऊर्जे तदुपसेचनाय क्षीरादये पवते निष्पत्त्यर्थमित्यर्थः। अद्भ्यो वृष्टिभ्यः ओषधीभ्यो व्रीहियवादिभ्यस्तत्सिद्ध्यर्थं पवते। द्यावापृथिवीभ्यां लोकद्वयप्रीणनाय पवते। किंवा बहुनोक्तेन। सुभूताय सर्वेषां साधुभवनाय पवते। हे आग्रयणग्रह, तादृशं त्वा त्वां विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वदेवताप्रीत्यर्थं गृह्णामीति शेषः। एष त इति सादयति। हे ग्रह, एष ते योनिः स्थानं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थे त्वां सादयामीति शेषः॥२१॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा बृ॒हद्व॑ते॒ वय॑स्वत उक्था॒व्यं॑ गृह्णामि । यत्त॑ इन्द्र बृ॒हद्वय॒स्तस्मै॑ त्वा विष्ण॑वे त्वा ए॒ष ते॒ योनि॑रु॒क्थेभ्य॒स्त्वा । दे॒वेभ्य॒स्त्वा दे॒वा॒व्यं॑ गृह्णामि य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णामि ॥ २२ ॥

[इन्द्रा॑य । त्वा । बृ॒हद्व॑त॒ऽइति॒बृह॑त् । व्व॑ते । वय॑स्वते । उ॒क्था॒व्यमित्यु॑क्थ । अ॒व्यम् । गृ॒ह्णा॒मि॒ । यत् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । बृ॒हत् । वयः॑ । तस्मै॑ । त्वा । विष्ण॑वे । त्वा । उ॒क्थेभ्यः॑ । त्वा । दे॒वेभ्यः॑ । त्वा । दे॒वा॒व्यमिति॑देव । अ॒व्यम् । य॒ज्ञस्य॑ । आयु॑षे । गृ॒ह्णा॒मि॒ ॥ २२ ॥]

हे सोम, तुम उपयामग्रह के द्वारा गृहीत हो । हे उक्थ्यग्रह ! मैं उक्थों (वरुणब्राह्मणाच्छंसी-अच्छावाक् सम्बन्धी शस्त्रों) की रक्षा करने वाले तुम्हें बृहत्साम तथा सोमान्न युक्त इन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ। हे इन्द्र ! तुम्हारा जो महद् सोमान्न हैं—उस सोम के पीने के लिए मैं तुम्हें आह्वान करता हूँ। हे सोम! यज्ञाधिदेवता विष्णु के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ। (उक्थ ग्रह में भरे हुए सोमरस को तीन भागों में बाँट कर ग्रहण करना) । हे सोम ! यह तुम्हारा स्थान हैं । हे सोम ! मैं तुम्हें सर्व उक्थों के लिए ग्रहण करता हूँ। देवों के प्रीणित करने वाले तुम सोमरस को उन सब देवों के आनन्द के निमित्त मैं ग्रहण करता हूँ। मैं तुम्हें यज्ञ की दोषरहित समाप्ति के लिए ग्रहण करता हूँ ॥ २२ ॥

उ० उक्थं गृह्णाति। उपयामगृहीतोसि। इन्द्राय त्वां गृह्णामीति संबन्धः। कथंभूताय। बृहद्वते बृहदितिसामाभिप्रायम्। वयस्वते विशिष्टं यौवनलक्षणवीर्यसमेतं सदाकालं वयो यस्य स तथोक्तः तस्मै वयस्वते। कथंभूतं त्वां गृह्णामि। उक्थाव्यं उक्थानि मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकसंबंधीनि अवति गोपायतीत्युक्थाव्यम् । तत्र ह्यस्य विनियोगः । यत्ते तव हे इन्द्र, बृहत् महत् ऊर्जितं वयो यौवनलक्षणं तस्मै त्वां गृह्णामि। अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदामन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्षमिन्द्र उच्यते। त्वेति युष्मदादेशोऽपि प्रत्यक्ष एव। तयोः सामर्थ्यं कथमिति चेत्। यस्येन्द्रस्य बृहद्वयस्तस्मै त्वां गृह्णामीति पदद्वयस्य व्यत्ययेनेति ब्रूमः। ते इत्यस्य पदस्य यस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः। इन्द्र इत्यस्य पदस्य इन्द्रस्येत्यनेन व्यत्ययः। विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामीति शेषः। एष ते योनिः उक्थेभ्यः त्वां सादयामीति शेषः । विगृह्णाति। देवेभ्यस्त्वा। देवेभ्योऽर्थाय त्वां देवाव्यं देवतर्पणम्। यज्ञस्यायुषे। अनवच्छिन्ना आकस्मिकभ्रेषरहिता परिसमाप्तिः यज्ञस्यायुः। यज्ञस्यायुषे यज्ञस्य समाप्तये गृह्णामि। यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुराशास्यते ॥ २२ ॥

म० 'उक्थ्यमुपयामगृहीत इति' (का० ९।६।२०) उक्थ्यं ग्रहं गृह्णीयात्। उपयामग्रहदेवतानि यूंषि। हे सोम, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि। उक्थ्यग्रह, त्वा त्वामिन्द्रार्थं गृह्णामि स्वीकरोमि । किंभूतायेन्द्राय । बृहद्वते बृहत्साम तद्वते। बृहत्सामप्रियायेत्यर्थः। तथा वयस्वते वयः सोमरूपमन्नं तद्वते। यद्वा वयो यौवनलक्षणं वीर्यसमेतं सदा तद्वते। किंभूतं त्वाम्। उक्थाव्यं उक्थानि मित्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकसंबन्धीनि शस्त्राणि अवति रक्षतीत्युक्थावीः तम्। तत्र ह्यस्य विनियोगः। किंच एवं सोममुक्त्वा इन्द्रमाह। हे इन्द्र, यत् ते तव बृहत् महत् वयोऽन्नं सोमरूपमस्ति तस्मै तत्पानार्थं त्वां प्रार्थये इति शेषः। हे सोम, विष्णवे विष्णुदेवतार्थं त्वां गृह्णामि। यद्वा हे इन्द्र, यत् ते तव बृहत् महत् ऊर्जितम् वयः यौवनलक्षणं तस्मै सोम, त्वां गृह्णामि। अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदामन्त्रिताभ्यां प्रत्यक्ष इन्द्र उच्यते। त्वेति युष्मदा सोम उच्यते। प्रत्यक्षतः तयोः सामर्थ्यं नास्ति। ततस्ते इत्यस्य पदस्य अस्येत्यनेन व्यत्ययः। इन्द्रेत्यस्येन्द्रस्येत्यनेन पदेन व्यत्ययः। तत्रायमर्थः। हे सोम, यदस्येन्द्रस्य बृहद्वयः तस्मै त्वां

गृह्णामि । विष्णवे यज्ञाय च त्वां गृह्णामि । एष त इति सादनम् । हे ग्रह, एष ते तव योनिः स्थानमुक्थेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामीति शेषः। 'उक्थं विगृह्णाति त्रैधं देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्य इति' (का०९।१४।८)। उक्थस्थालीस्थं सोमं त्रेधा विभज्य गृह्णाति । सर्वेभ्यः प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकेभ्यस्तत्कृतयागार्थमित्यर्थः । हे सोम, देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि । किंभूतं त्वाम् । देवाव्यं देवानवति तर्पयतीति देवावीस्तम् । किमर्थम् । यज्ञस्यायुषे अनवच्छिन्ना कर्मैकदोषरहिता परिसमाप्तिर्यज्ञस्यायुस्तस्मै यज्ञसमाप्तये फलपर्यन्तमवस्थानाय च गृह्णामि । यद्वा यज्ञो यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्यायुषे गृह्णामि॥२२॥

मि॒त्रावरु॑णाभ्यां त्वा दे॒वाव्यं॑ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णा॒मीन्द्रा॑य त्वा दे॒वाव्यं॑ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णा॒मीन्द्रा॒ग्निभ्यां॑ त्वा दे॒वाव्यं॑ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णा॒मीन्द्रा॒वरु॑णाभ्यां त्वा दे॒वाव्यं॑ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णा॒मीन्द्रा॒बृह॒स्पति॑भ्यां त्वा दे॒वाव्यं॑ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णा॒मीन्द्रा॒विष्णु॑भ्यां त्वा दे॒वाव्यं॑ य॒ज्ञस्यायु॑षे गृह्णामि ॥ २३ ॥

[मि॒त्रावरु॑णाभ्याम् । इन्द्रा॑य । इ॒न्द्रा॒ग्निभ्या॒मिती॑न्द्राग्नि । भ्याम् । इ॒न्द्रा॒वरु॑णाभ्याम् । इ॒न्द्रा॒बृह॒स्पति॑भ्या॒मिती॑न्द्राबृह॒स्पती॑ । भ्याम् । इ॒न्द्रा॒विष्णु॑भ्या॒मिती॑न्द्रा॒विष्णु॑ भ्याम् ॥ २३ ॥]

हे सोम ! देवों को तर्पित करने वाले तुम्हें मैं मित्र-वरुण देवों तथा यज्ञ की निर्दोष समाप्ति के लिए ग्रहण करता हूं। हे सोम ! देवों को प्रीणित करने वाले तुम्हें मैं इन्द्र के लिए एवं यज्ञ की निर्दोष समाप्ति के लिए ग्रहण करता हूँ। इन्द्र-अग्नि के लिए एवं यज्ञ की निर्दोष समाप्ति के लिए मैं तुम देवों को तृप्त करने वाले सोम को ग्रहण करता हूँ। इन्द्र-वरुण की प्रीति तथा यज्ञ की निर्दोष समाप्ति के लिए हे सोम ! मैं तुम देवप्रीणक को ग्रहण करता हूँ। हे सोमरस ! इन्द्र-बृहस्पति की प्रीति एवं यज्ञ की निर्दोष समाप्ति के लिए मैं तुम देवतर्पक सोमरस को ग्रहण करता हूं। हे सोम ! इन्द्र-विष्णु की प्रीति तथा यज्ञ की निर्दोष समाप्ति के लिए मैं तुम देवतर्पक सोमरस को ग्रहण करता हूँ ॥ २३ ॥

उ० उक्थ्यविग्रहणेषु द्वितीयो मन्त्रविकल्पो मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां यथासंख्यम् । मित्रावरुणाभ्यां त्वा इन्द्राय त्वा इन्द्राग्निभ्यां त्वा एवमादयो मन्त्रा ऋजवः । चरकाणां मन्त्रविकल्पाः । इन्द्रावरुणाभ्यां त्वा इन्द्राबृहस्पतिभ्यां त्वा इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा । एतेपि ऋजवः ॥ २३ ॥

म० 'मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त्र इति' (९।१४। ९) । मैत्रावरुणायोक्थ्यविग्रहे मन्त्रविकल्पः मित्रावरुणाभ्यामर्थे देवाव्यं देवतर्पकं त्वां यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । एवं प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यामिन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छꣳसिन इन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यच्छावाकायेति' (का० ९।१४।१५) ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकाभ्यां मन्त्रविकल्पावेवम् । इन्द्राय त्वां गृह्णामि इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । शेषं पूर्ववत् । 'उत्तरेष्विन्द्रावरुणाभ्यामिन्द्राबृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति' (का० ९।७।११) उक्थ्यादिसोमसंस्थेषु मैत्रावरुणादीनां तृतीयसवने उक्थ्यविग्रहमन्त्राः । इन्द्रावरुणयोरर्थे त्वां देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामि । एवमिन्द्रबृहस्पतिभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । इन्द्राविष्णुभ्यामर्थे त्वां गृह्णामि । मित्रावरुणाभ्यामित्यादौ 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६।३।२६) इति पूर्वपदान्तस्य दीर्घः ॥ २३ ॥

मू॒र्धानं॑ दि॒वो अ॑र॒तिं पृ॑थि॒व्या वै॑श्वान॒रमृ॒त आ जा॒तम॒ग्निम् । क॒विꣳस॒म्राज॒मति॑थिं॒ जना॑नामा॒सन्ना पात्रं॑ जनयन्त दे॒वाः ॥ २४ ॥

[मू॒र्द्धान॑म् । दि॒वः । अ॒र॒तिम् । पृ॒थि॒व्याः । वै॒श्वा॒न॒रम् । ऋ॒ते । आ । जा॒तम् । अ॒ग्निम् । क॒विम् । स॒म्राज॒मिति॑ सम् । राज॑म् । अति॑थिम् । जना॑नाम् । आ॒सन् । आ । पात्र॑म् । ज॒न॒य॒न्त॒ । दे॒वाः ॥ २४ ॥]

(ध्रुवसंज्ञक सोमग्रह को ग्रहण करते हुए) द्युलोक के सूर्यभाव से, मूर्धाभूत, पृथ्वी के संचरणशील, यज्ञ में अरणिमन्थन से उत्पन्न, क्रान्तद्रष्टा, सम्राट्, यजमानादि के अतिथिभूत और मुख में सदा विद्यमान स्रुवारूप खाद्यपात्र वैश्वानराग्नि को देवों ने उत्पन्न किया ॥ २४ ॥

उ० ध्रुवं गृह्णाति । मूर्धानं दिवः वैश्वानरी त्रिष्टुप् । वैश्वानरर्चात्र सर्वात्मा स्तूयते । यं वैश्वानरमित्थंभूतं जनयन्त देवाः । मूर्धानं दिवः द्युलोकस्य सूर्यात्मनावस्थितं मूर्धानं शिरः आहुर्ब्रह्मविदः । यं च अरतिं पृथिव्याः । पृथिवीशब्देनात्रान्तरिक्षमभिधीयते । पठितं चैतदन्तरिक्षनामसु । एतद् अन्तरिक्षम् आकाशम् आपः पृथिवीति । अरतिम् अलमतिं पर्याप्तमतिं पृथिव्या अन्तरिक्षलोकस्याहुः । तत्र ह्यसौ स्थितो यथाकालं वृष्ट्या पुष्णाति भूतानि । वैश्वानरमृत आजातमग्निम् । यं वैश्वानरम् ऋते यज्ञे आजातमुत्पन्नम् अरणिद्वयाद् अग्निमाहुः । यं च कविं क्रान्तदर्शनमाहुः । सम्राजं सम्यगैश्वर्येण युक्तमाहुः । यं च अतिथिं जनानामाहुः । विज्ञायते हि अग्निरतिथिरूपेण गृहान्प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति । आसन्ना पात्रं जनयन्त देवाः । योयमुक्तगुणो वैश्वानरस्तमासन् । आस्यशब्दस्य 'पद्दन्—' इत्यादिना आसन् आदेशः । सप्तम्याश्छान्दसो लोपः । देवानामासनि आस्ये मुखे । आ आभिमुख्येन । पात्रं पीयतेऽनेनेति पात्रम् । विज्ञायते हि चमसो देवपान इति । 'चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्तीति' । जनयन्त देवा इन्द्रादयः ॥ २४ ॥

म० 'ध्रुवं मूर्धानं दिव इति' (का० ९।६।२१) ध्रुवसंज्ञं ग्रहं गृह्णीयात् । वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुब्भरद्वाजदृष्टा । वैश्वानरश्चात्र सर्वात्मना स्तूयते । देवा ईदृशमग्निं जनयन्त उत्पादितवन्तः अडागमाभाव आर्षः । किंभूतमग्निम् । दिवो मूर्धानं द्युलोकस्य शिरोवदुन्नतप्रदेशे सूर्यरूपेणावस्थाय भासकम् । तथा पृथिव्या अरतिम् रतिरुपरतिस्तद्रहितम् । नहि पृथिव्या उपरि कदाचिदप्यग्निरुपरमते किंतु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन् सर्वदा वर्तत एव । यद्वा पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । आकाशं आपः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात् पृथिव्या अन्तरि-

त्वस्यारतिमलमतिं पर्याप्तमतिं पूरकमित्यर्थः। तत्र स्थितोऽसौ यथाकालं वृष्ट्या भूतानि पुष्णाति तथा वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरस्तम्। जठराग्निरूपेणान्नपाचकत्वात्। तथा ऋते यज्ञे यज्ञनिमित्तंआजातम् उत्पन्नमरणिद्वयात्। तथा कविं क्रान्तदर्शनं स्वभक्तानुग्रहीतुमभिज्ञमित्यर्थः। तथा सम्राजं सम्यग्दीप्यमानमैश्वर्येण युक्तमित्यर्थः। तथा जनानां यजमानानामतिथिं हविर्भिः सत्कारयोग्यम्। विज्ञायते हि अग्निरतिथिरूपेण गृहान्प्रविशति तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति। आसन् आपात्रम् आस्यशब्दस्य सप्तम्येकवचने 'पद्दन्—' (पा० ६।१। ६३) इति सूत्रेणासन्-आदेशः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति सप्तमीलोपः। आसन् आसनि आस्ये मुखे आपात्रम् आभिमुख्येन पीयतेऽनेनेत्यापात्रम्। 'विज्ञायते हि चमसो देवपान इति चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति' (१।४।२।१४) इति श्रुतेः। ईदृशमग्निं देवा इन्द्रादयोऽजनयन्तेत्यर्थः॥ २४॥

उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणां ध्रुवतमोऽच्युतानामच्युतक्षित्तम एष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा। ध्रुवं ध्रुवेण मनसा वाचा सोममवनयामि। अथा न इन्द्र इद्विशोऽसपत्नाः समनसस्करत्॥ २५॥

[ध्रुवः। असि। ध्रुवक्षितिरिति ध्रुव। क्षितिः। ध्रुवाणाम्। ध्रुवतमऽइति ध्रुव। तमः। अच्युतानाम्। अच्युतक्षित्तमऽइत्यच्युतक्षित्। तमः। वैश्वानराय त्वा। ध्रुवम्। ध्रुवेण मनसा। वाचा। सोमम्। अव। नयामि। अथ। नः। इन्द्रः। इत्। विशः। असपत्नाः। समनसऽइति स। मनसः। करत्॥ २५॥]

हे सोम। तुम उपयामग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो। हे ध्रुवग्रह! तुम ध्रुव संज्ञक हो। तुम वैश्वदेवी शंसनप्रस्थान तक सदा ध्रुवभाव से स्थित होने वाले हो। तुम ध्रुवों (=स्थिरों) में अत्यन्त स्थिरतावान् हो। च्युतिरहितों के मध्य तुम नितान्त च्युतिरहित स्थिति वाले हो। हे ध्रुवपात्र यह तुम्हारा स्थान है। मैं तुम्हें यहाँ पर वैश्वानराग्नि के निमित्त स्थापित करता हूँ। (ध्रुवग्रह में स्थित सोमरस को होता के चमस में निकावे) मैं अपने स्थिर मन से वाणी (व=स्तुति) के साथ ध्रुवपात्र में स्थित सोमरस को होता के चमसे में उड़ेलता हूँ। अब इन्द्र ही हमारी प्रजाओं को शत्रुरहित तथा परस्पर प्रीतियुक्त बनावे॥ २५॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि ध्रुवोसि नाम्ना। क्रियाजमेतत्तव नामेति प्रशंसा। ध्रुवक्षितिर्ध्रुवाणाम्। 'क्षि निवासगत्योः'। ध्रुवाणामपि त्वं ध्रुवक्षितिः ध्रुवनिवासः ध्रुवतमोऽच्युतानाम्। अच्युतानामपि त्वमेव ध्रुवतमः। अच्युतक्षित्तमः अच्युते क्षियतीत्यच्युतक्षित् अतिशयेन अच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः। सादयति। एष ते योनिः वैश्वानराय त्वा। सादयामीति शेषः। ध्रुवं निनयति ध्रुवं ध्रुवेण। बृहती। पूर्वोऽर्धर्चो ध्रुवदेवत्यः उत्तर ऐन्द्रः। ध्रुवं त्वाम् अवनयामि अवसिञ्चामि। ध्रुवेण एकाग्रेण मनसा वाचा च तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया सोमं प्रति। स हि होतृचमसे अवसिच्यते द्वादशे शस्त्रे। अथा नः अथास्माकमवसिक्तसोमानाम्। इन्द्र इत्। इच्छब्द एवार्थे। इन्द्र एव विशः मनुष्यान् असपत्नाः सपत्नरहितान्। समनसः समनस्कान् वृत्त्या युक्तानकरत् करोतु॥ २५॥

म० ध्रुवदैवतं यजुः ध्रुवग्रहण एव विनियुक्तम्। हे सोम, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि ध्रुवोऽसि ध्रुवनामकोऽसि। कीदृशस्त्वम्। ध्रुवा स्थिरा क्षितिनिवासो यस्य स ध्रुवक्षितिः। 'क्षि निवासगत्योः' स्थिरनिवासः आ वैश्वदेवीशंसनप्रस्थानात्। तथा ध्रुवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्ये ध्रुवतमः अतिशयेन स्थिरः। तथा अच्युतानां च्युतिरहितानां क्षरणशून्यानां मध्ये अच्युतक्षित्तमः। अच्युते च्युतिरहिते पात्रे क्षियति निवसतीति अच्युतक्षित् अतिशयेनाच्युतक्षित् अच्युतक्षित्तमः। एष त इति सादनम्। हे ग्रह, एष ते योनिः स्थानं वैश्वानरायाग्नये त्वा त्वां सादयामि। 'ध्रुवꣳ होतृचमसेऽवनयति ध्रुवं ध्रुवेणेति'। ध्रुवपात्रस्थं सर्वं सोमं होतृचमसे सिञ्चेत्। बृहती पूर्वोऽर्धर्चो ध्रुवदेवतः उत्तर ऐन्द्रः प्रथमतृतीयावष्टाक्षरौ पादौ द्वितीयचतुर्थौ दशाक्षरौ सा बृहती 'वैराजौ गायत्री च' इति पिङ्गलोक्तेः। ध्रुवेणैकाग्रेण मनसा वाचा तन्मन्त्रोच्चारणप्रवणया ध्रुवं ध्रुवग्रहेऽवस्थितं सोममवनयामि होतृचमसेऽवसिञ्चामि। यद्वा ध्रुवं ग्रहं सोमं होतृचमसस्थं प्रत्यवनयामि। यथा अनन्तरमिन्द्र इत्। इदेवार्थे। इन्द्र एव नोऽस्माकं विशः प्रजाः ईदृशीः करत् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इतीलोपः 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यडागमः। कीदृशीर्विशः। असपत्नः नास्ति सपत्नो यासां ताः सपत्नरहिताः शत्रुशून्याः। तथा समनसः समानं मनो यासां ताः स्थिरमनस्काः धृतियुक्ता इत्यर्थः॥२५॥

यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अꣳशुर्ग्रावच्युतो धिषणयोरुपस्थात्। अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि मनसा वषट्कृतꣳ स्वाहा देवानामुत्क्रमणमसि॥ २६॥

[यः। ते। द्रप्सः। स्कन्दति। यः। ते। अꣳशुः। ग्रावच्युतऽइति ग्राव। च्युतः। धिषणयोः। उपस्थादित्युप। स्थात्। अध्वर्य्योः। वा। परि। वा। यः। पवित्रात्। तम्। ते। जुहोमि। मनसा। वषट्कृतमिति वषट्। कृतम्। स्वाहा। देवानाम्। उत्क्रमणमित्युत्। क्रमणम्। असि॥२६॥

(छलक कर या रिस कर गिरे हुए सोमरस के प्रायश्चित्त स्वरूप किए जाने वाले घृत के होम का नाम 'विप्रुट् होम' है। उस विप्रुट् होम को करते हुए अध्वर्यु) हे सोम! तुम्हारा जो बून्द द्रोणघटादि से टिक कर गिर जाता है, तुम्हारा जो लताखण्ड अभिषव करने के पत्थरों के बाहर छटक कर जा गिरा है, जो अंश अध्वर्यु के हाथ

से गिर गया है अथवा जो दशा पवित्र से छानते समय रिस गया है। मन के द्वारा वषट् रूप से संकल्पित उस-उस तुम्हारे भाग की पूर्ति के लिए मैं यह घृत होम करता हूं। यह घृताहुति है। (अध्वर्यु के द्वारा ग्रहण किए गए तृणयुग्म में से एक तृण को चात्वाल में डाले)। हे चात्वाल! तुम देवों के स्वर्ग जाने के सोपानभूत हो ॥ २६ ॥

उ० विप्रुषां होमः। यस्ते द्रप्सः। सौमी त्रिष्टुप् यजुरन्ता। स्वाहादेवानामुपक्रमणमिति यजुः। हे सोम, यस्ते द्रप्सः विप्रुड् रसैकदेशः स्कन्दति भूमौ वा अन्यत्र वा पतति। यश्च तव अंशुः स्कन्दति ग्रावच्युतः ग्राव्णश्च्युतः पतितः। अधिषवणयोरुपस्थात् अधिषवणफलकयोः उपस्थाद् उत्सङ्गात्। अध्वर्योर्वा यः स्कन्दति। परि वा यः पवित्रात्। परिस्कन्दति वा यः पवित्रात्। यतः कुतश्चित्स्कन्दतीत्यभिप्रायः। तं ते जुहोमि तं विप्रुषं ते तव संबन्धिनमंशुं वा अग्नौ जुहोमि। मनसा संकल्प्य वषट्कृतं स्वाहा। वषट्कारेण स्वाहाकारेण वेत्यर्थः। तृणं चात्वाले प्रास्यति देवानामुत्क्रमणमसि। चात्वालमुच्यते। अतो हि देवाःस्वर्गं लोकमुपोदक्रामन् ॥ २६ ॥

म० 'यस्त इति विप्रुषाँहोमं जुहोतीति' (का० ९।६।२८) अभिषवे ग्रहणे च पतितानां सोमबिन्दूनां ग्रहणाशक्यत्वात्तत्प्रत्यवायपरिहाराय घृतहोमस्य विप्रुड्ढोम इति संज्ञा तमध्वर्य्वादयो जुह्वति। सौमी त्रिष्टुप् स्वाहेति यजुरन्ता देवश्रवोदृष्टा। हे सोम, ते तव यो द्रप्सः रसैकदेशः स्कन्दति भूमावन्यत्र वा पतति। यश्च ते तवांशुः खण्डः। ग्रावच्युतः ग्राव्णः सकाशात्पतितः। यश्च अधिषवणयोः अधिषवणफलकयोरुपस्थादुत्सङ्गात्स्कन्दति। वाथवा य अंशुरध्वर्योः सकाशात्स्कन्दति। वाथवा यः अंशुः पवित्रात्परिस्कन्दति। यतः कुतश्चित्परिस्कन्दतीति भावः। हे सोम, ते तव तं द्रप्समंशुं च स्वाहाकारेण जुहोमि। किंभूतं तम्। मनसा वषट्कृतं संकल्पितं वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च जुहोमीत्यर्थः। 'अन्यतरत्तृणं चात्वाले प्रास्यतीति' (का० ९।६।३२)। अध्वर्युणा वेदार्थं तृणे गृहीतं तयोरेकं चात्वाले क्षिपेत्। चात्वालदैवतम्। हे चात्वाल, त्वं देवानामुत्क्रमणमसि उत्क्रामन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यस्मात्तदुत्क्रमणं देवास्त्वत्तः स्वर्गं गच्छन्ति 'अतो हि देवाः स्वर्गमुपोदक्रामन्' (४।२।५।५) इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व व्यानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वोदानाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व वाचे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व क्रतुदक्षाभ्यां मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व श्रोत्राय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २७ ॥

[प्राणाय। मे। व्वर्च्चोदाऽइतिवर्चः। दाः। व्वर्चसे। पवस्व। व्यानायेतिविं। आनाय। उदानायेत्युत्। आनाय। वाचे। क्रतुदक्षाभ्याम्। श्रोत्राय। चक्षुर्भ्यामितिचक्षुः। भ्याम्। मे। व्वर्च्चोदसावितिवर्चः। दसौ। वर्च्चसे। पवेथाम् ॥ २७ ॥]

(इन 'प्राण' प्रभृति यजुषों की अवकाश संज्ञा है! इनको यजमान से बुलवाए और क्रम-क्रम से सब ग्रहों को दिखावे)। हे हे उपांशुग्रह! तुम ब्रह्मवर्चस् को देने वाले हो। अतः तुम मुझे ब्रह्मवर्चस तथा प्राण देने के लिए स्वकर्म में प्रवर्तित होओ। हे उपांशु सवन! ब्रह्मवर्चस् के दाता तुम मुझे ब्रह्मवर्चस् देने तथा मेरे ध्यान की पुष्टि के लिए स्वधर्म में प्रवर्तित होओ। हे अन्तर्यामग्रह! ब्रह्मवर्चस के प्रदाता तुम मुझे ब्रह्मवर्चस् देने तथा मेरे उदान की पुष्टि के लिए स्वकर्म में प्रवर्तित हो और हे ऐन्द्रवायवग्रह! ब्रह्मवर्चस् के देने वाले तुम मुझे ब्रह्मवर्चस् देने तथा मेरी वाणी की पुष्टि के लिए स्वकर्म में प्रवृत्त होओ। हे मैत्रावरुणग्रह! ब्रह्मवर्चस के देने वाले तुम मेरे यज्ञ, बल तथा ब्रह्मवर्चस् को देने के लिए स्वकर्म में प्रवर्तित होओ। हे आश्विनग्रह! ब्रह्मवर्चस् के देने वाले तुम मुझे ब्रह्मवर्चस देने तथा मेरे श्रोत्र की पुष्टि के निमित्त स्वकर्म में प्रवर्तित होओ। हे शुक्र-मन्थिनग्रहो! ब्रह्मवर्चस को देने वाले तुम दोनों मुझे ब्रह्मवर्चस् देने तथा मेरी चक्षुओं की शक्ति के पुष्टि के निमित्त स्वकर्म में प्रवृत्त होओ ॥ २७ ॥

उ० ग्रहान्दर्शयत्यवकाशान्वाचयन् यज्ञस्यैते प्राणा यजमानस्य वानूचानस्य उपांशुं प्राणरूपेण दर्शयति। प्राणाय मे वर्चोदाः। हे उपांशो, यस्त्वं स्वभावत एव वर्चोदास्तं त्वां ब्रवीमि। प्राणाय मे मदीयाय वर्चसे पवस्व प्रवर्तयस्व। अनेन तुल्यव्याख्याना अवकाशमन्त्राः। उपांशुसवनम्। व्यानाय मे। अन्तर्यामम्। उदानाय मे। ऐन्द्रवायवम्। वाचे मे। मैत्रावरुणम्। क्रतूदक्षाभ्यां मे। कामः क्रतुरुच्यते। तस्य समृद्धिर्दक्षः आश्विनम्। श्रोत्राय मे। शुक्रामन्थिनौ युगपत्। चक्षुर्भ्यां मे वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम्। शुक्रामन्थिविषयं द्विवचनम् ॥ २७ ॥

म० ग्रहानवेक्षयति यथागृहीतमवकाशान् वाचयन् प्राणायम इति प्रतिमन्त्रमिति (का० ९।७।९) प्राणायेत्यादयो मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्तान्वाचयेत्। ग्रहणक्रमेण ग्रहान्यजमानं दर्शयति। लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश। यज्ञस्यैते प्राणास्तान्प्राणरूपेण दर्शयति। हे उपांशो, यस्त्वं स्वभावत एव वर्चोदाः तेजसो दाता सः त्वं मे मम प्राणाय हृदयस्थितवायोर्वर्चसे पवस्व प्रवर्तस्व। उपांशुसवनम्। व्यानाय मे सर्वशरीरगतवायवे पवस्व। अन्यत्पूर्ववत्। अन्तर्यामं कण्ठदेशस्थो वायुरुदानः ऐन्द्रवायवम्। वागिन्द्रियाय मैत्रावरुणम्। क्रतुः कामः दक्षस्तस्य समृद्धिः तदुद्वयसाधनरूपाय वर्चसे प्रवर्तस्व। आश्विनं श्रोत्राय श्रोत्रेन्द्रियाय। शुक्रामन्थिनौ युगपत् हे शुक्रामन्थिनौ, मे मम चक्षुषोः पाटवाय तद्रूपाय वर्चसे युवां पवेथां प्रवर्तेथाम् ॥ २७ ॥

आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वौजसे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वायुषे मे वर्चोदा वर्चसे पवस्व विश्वाभ्यो मे प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथाम् ॥ २८ ॥

[आत्मने॑ । ओज॑से । आयु॑षे । विश्वाभ्य॑ऽ । मे । प्र॒जाभ्य॒ऽइति॑ प्र॒जाभ्यः॑ ॥ २८ ॥]

हे आग्रयणग्रह ! ब्रह्मवर्चस् के देने वाले तुम मुझे ब्रह्मवर्चस् देने तथा मेरी भूतात्मा के बल की प्राप्ति के निमित्त स्वकर्म में प्रवृत्त होओ। हे ध्रुवग्रह ! ब्रह्मवर्चस् को देने वाले तुम मुझे ब्रह्मवर्चस देने तथा मेरे ओज बल वा आयुष्य की पुष्टि के निमित्त स्वकर्म में प्रवृत्त होओ। हे पूतभृद—आहवनीयग्रहों ! ब्रह्मवर्चस् के देने वाले तुम दोनों मुझे ब्रह्मवर्चस् देने और मेरी अक्षय प्रजा की पुष्टि के निमित्त स्वकर्म में प्रवृत्त होओ ॥ २८ ॥

उ० आग्रयणम् । आत्मने मे । उक्थ्यम् । ओजसे मे । ओजो जेष्यामीत्याशंसा । ध्रुवम् । आयुषे मे । पूतभृदाहवनीयौ च युगपत् । विश्वाभ्यां मे । यौ युवां स्वभावत एव वर्चोदसौ तौ ब्रवीमि । विश्वाभ्यः सर्वाभ्यो मे मम प्रजाभ्यो वर्चोदसौ वर्चसे पवेथां प्रवृत्तिं कुरुतम् ॥ २८ ॥

म० आग्रयणम् । ममात्मने जीवस्य स्वास्थ्याय वर्चसे पवस्व उक्थ्यम् । ओजः सर्वेन्द्रियपाटवं शारीरं बलं वा तद्रूपाय वर्चसे पवस्व । ध्रुवम् आयुर्निर्दुष्टजीवनं तद्रूपाय वर्चसे पवस्व । पूतभृदाहवनीयौ युगपदवेक्षते । हे पूतभृदाहवनीयौ, सर्वाभ्यो मम प्रजाभ्यः प्रजार्थं यद्वर्चस्तेजस्तदर्थं युवां पवेथाम् । किंभूतौ युवाम् । वर्चो दत्तस्तौ वर्चोदसौ । सर्वत्र ददातेरसुन्प्रत्ययः । यद्वात्र प्राणायेत्यादिचतुर्थीनां षष्ठ्या विपरिणामः । प्राणव्यानादीनां यद्वर्चस्तदर्थं पवस्वेत्यर्थः । यद्वा यस्त्वं प्राणाय वर्चोदाः स मे वर्चसे ब्रह्मवर्चसाय पवस्व एवं सर्वत्र ॥ २८ ॥

कोऽसि कत॒मोऽसि॒ कस्या॑सि॒ को नामा॑सि । यस्य॑ ते॒ नामाम॑न्महि॒ यं त्वा॒ सोमे॒नाती॑तृपाम । भूर्भुव॒ः स्वः॑ सुप्र॒जा प्र॒जाभि॑ः स्याᳬं सुवीरो॑ वी॒रैः सु॒पोष॒ः पोषैः॑ ॥ २९ ॥

[कः॒ । अ॒सि । क॒त॒मः॒ । कस्य॑ । कः॒ । नाम॑ । यस्य॑ । ते॒ । नाम॑ । अम॑न्महि । यम् । त्वा॒ । सोमे॑न । अती॑तृपाम ॥ २९ ॥]

(यजमान द्रोणकलश को देखे)। हे द्रोणघट ! तुम प्रजापति हो। तुम प्रजापतितम हो। प्रजापति सम्बन्धी हो। तुम प्रजापति नाम वाले हो। जिस तुम प्रजापतिभूत के इस प्रजापतिनाथ को हम जानें। हे घट ! जिस प्रजापतिरूप घट को हम सोमरस से तृप्त करते हैं। हे भूर्भुवःस्वः (=अग्नि-वायु-सूर्य)! हम सुन्दर सन्तानों से सन्तान वाले होवें। सुन्दर वीरों के द्वारा वीरवान् होवें। तथा सुष्ठु पोषण (=अन्न) के द्वारा हम सुपोषक (=अन्नदाता) होवें ॥ २९ ॥

उ० अथ द्रोणकलशम् । कोसि । वर्धमान उष्णिक् अनुष्टुप् वा । अध्यस्तं प्रजापतिरूपं द्रोणकलशमाह । कोऽसि कः प्रजापतिः स त्वमसि । कतमोऽसि अतिशयेन प्रजापतिरसि । अनन्यभूतः प्रजापतिना । कस्यासि कस्य प्रजापतेरनन्यभूतोऽसि । को नामासि प्रजापतिनामासि । किंच यस्य तव नामामन्महि । 'मन ज्ञाने'। विजानीमः । यं च त्वां सोमेनातीतृपाम तर्पितवन्तः सोऽस्मान्विदितनाम्नः कुरु तर्पय कामैरिति शेषः । जपति । भूर्भुवःस्वरिति व्याख्यातम् ॥ २९ ॥

म० 'कोऽसीति द्रोणकलशमिति' (का० ९।७।१४)। द्रोणकलशमवेक्षते । प्राजापत्या वर्धमानोष्णिक् । यस्याः प्रथमः पादः षडक्षरो द्वितीयः सप्ताक्षरस्तृतीयोऽष्टार्णश्चतुर्थो नवाक्षरः सा त्रिंशद्वर्णा वर्धमानोष्णिक् । अध्यस्तप्रजापतिं द्रोणकलशमाह हे द्रोणकलश, त्वं कः प्रजापतिरसि । कतमोऽतिशयेन प्रजापतिरसि । तथा कस्य प्रजापतेरसि । को नाम प्रजापतिनामासि । प्रजापतेरनन्यभूतोऽसीत्यर्थः । किंच वयं यस्य ते तव नाम अमन्महि विजानीमः 'मन ज्ञाने' । च पुनर्यं द्रोणकलशरूपं त्वां वयं सोमेन अतीतृपाम तर्पितवन्तः स त्वमस्मान् विदितनाम्नः कुरु तर्पय च कामैरिति शेषः । 'भूर्भुवः स्वरिति जपतीति' (का० ९।७।१५) हे भूर्भुवःस्वः अग्निवायुसूर्याः, प्रजाभिः अहं सुप्रजाः शोभनप्रजायुक्तः स्यां भवेयम् । वीरैः पुत्रैः सुवीरः स्यां पोषैः धनादिपुष्टिभिः सुपोषः शोभनपोषो भवेयम् ॥ २९ ॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि॒ मध॑वे त्वोपया॒मगृ॑हीतोऽसि॒ माध॑वाय त्वोपया॒मगृ॑हीतोऽसि॒ शु॒क्राय॑ त्वोपया॒मगृ॑हीतोऽसि॒ शुच॑ये त्वोपया॒मगृ॑हीतोऽसि॒ नभ॑से त्वोपया॒मगृ॑हीतोऽसि॒ नभ॒स्याय त्वोपया॒मगृ॑हीतोऽसी॒षे त्वोपया॒मगृ॑हीतोऽस्यू॒र्जे त्वोपया॒मगृ॑हीतोऽसि॒ सह॑से त्वोपया॒मगृ॑हीतोऽसि॒ सह॒स्याय॑ त्वोपया॒मगृ॑हीतोऽसि॒ तप॑से त्वोपया॒मगृ॑हीतोऽसि॒ तप॒स्याय त्वोपया॒मगृ॑हीतोऽस्यᳬंहसस्पत॑ये त्वा ॥ ३० ॥

[मध॑वे । त्वा॒ । माध॑वाय । शु॒क्राय॑ । शुच॑ये । नभ॑से । न॒भ॒स्या॒य । इ॒षे । ऊ॒र्ज्जे । सह॑से । स॒ह॒स्याय । तप॑से । त॒प॒स्या॒य । अ॒ᳬं॒ह॒स॒स्प॒तये॒ । अᳬंहसः॑ पत॑यऽइत्यᳬंहसः॑ पत॑ये ॥ ३० ॥]

(अध्वर्यु तथा प्रतिप्रस्थाता १२ ऋतु ग्रहों से होम करें। दो-दो के इन छः ग्रहों में प्रथममास ग्रह अध्वर्यु का तथा द्वितीय मास ग्रह प्रतिप्रस्थाता का है)। हे ऋतुग्रह ! तुम = उपयामग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो। मैं तुम्हे मधु (=चैत) मास के निमित्त ग्रहण करता हूँ। (प्रतिप्रस्थाता—) हे ग्रह ! तुम उपयाम से गृहीत हो। मैं तुम्हें माधव (=वैशाख) मास के लिए ग्रहण करता हूँ। हे पात्र ! तुम उपयाम ग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो। मैं तुम्हें शुक्र (=ज्येष्ठ) मास के लिए ग्रहण करता हूँ। हे पात्र ! तुम उपयाम के द्वारा गृहीत हो। मैं (=प्रतिप्रस्थाता) तुम्हें शुचि (=असाढ़) के लिए ग्रहण करता हूँ। हे ऋतुग्रह ! तुम उपयाम के द्वारा गृहीत हो। मैं तुम्हें नभस (=श्रावण) मास के लिए ग्रहण करता हूँ। हे ऋतुग्रह ! तुम उपयाम के द्वारा गृहीत हो। मैं तुम्हें नभस्य

(=भादों) मास के निमित्त ग्रहण करता हूँ। हे ऋतुग्रह! तुम उपयाम के द्वारा गृहीत हो। मैं (अध्वर्यु) तुम्हें इस (=आश्विन) मास के लिए ग्रहण करता हूँ। हे ऋतुग्रह! तुम उपयाम के द्वारा गृहीत हो। मैं तुम्हें ऊर्ज (=कार्तिक) मास के लिए ग्रहण करता हूँ। हे ऋतुग्रह! तुम उपयाम के द्वारा गृहीत हो। मैं तुम्हें सहस (=अगहन) मास के लिए ग्रहण करता हूँ। हे ऋतुग्रह! तुम उपयाम के द्वारा गृहीत हो। मैं तुम्हें सहस्य (=पूस) मास के लिए ग्रहण करता हूँ। हे ऋतुग्रह! तुम उपयाम के द्वारा गृहीत हो। मैं तुम्हें तपस (=माघ) मास के लिए ग्रहण करता हूँ। हे ऋतुग्रह! तुम उपयाम के द्वारा गृहीत हो। मैं तुम्हें तपस्य (=फाल्गुन) मास के लिए ग्रहण करता हूँ। हे ऋतुग्रह! तुम उपयाम के द्वारा गृहीत हो। मैं तुम्हें पाप के स्वामी मलमास के लिए ग्रहण करता हूँ ॥ ३० ॥

उ० ऋतुग्रहांस्त्रयोदश गृह्णाति त्रयोदशभिर्मंत्रैः। मन्त्राणां नामान्येव। उपयाम गृहीतोऽसि मधवेत्वा। उपयाम गृहीतोऽसि माधवायत्वा। वासन्तिकौ श्रुत्युक्तौ व्युत्पत्तय उच्यन्ते। मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते उत्पद्यत इति मधुमाधवौ मासौ। शुक्राय शुचये ग्रैष्मौ मासौ। उभावपि शोचतेः शुच्यत्यर्थस्य। नभसे नभस्याय वार्षिकौ मासौ। नह्यत्र सूर्यो भाति मेघप्रचुरत्वात् तस्मान्नभो नभस्यश्च। इषे ऊर्जे शारदौ मासौ। इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि तदिह प्रचुरं भवति इति मतुब्लोपादभेदोपचारात् द्वौ मासावुच्येते। सहसे सहस्याय हैमन्तिकौ मासौ। राहतेः प्रसहनार्थस्य। अभिभवति ह्यसौ शीतेन। तपसे तपस्याय शैशिरौ मासौ एतयोर्हि बलिष्ठं तपति सूर्यः। अंहसस्पतये त्रयोदशो मासः। अंहः पापं तस्य पतिः। अयं च द्वादशस्वपि पतति ॥ ३० ॥

म० 'ऋतुग्रहैश्चरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेति द्वादश प्रतिमन्त्रमध्वर्योः पूर्वः पूर्वो मन्त्र उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति' (का० ९।१३।१-४)। अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावृतुग्रहैर्द्वादशभिरतुतिष्ठतः उपयामेत्यादयो द्वादश मन्त्राः। तत्र षट्सु मन्त्रयुग्मेषु पूर्वः पूर्वो मन्त्रोऽध्वर्योः उत्तर उत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति मन्त्रविवेकः। द्वादश लिङ्गोक्तानि। हे ऋतुग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि मधवे मधुनाम्ने चैत्रमासाय त्वां गृह्णामीति शेषः। माधवाय वैशाखाय त्वां गृह्णामि। मधुमाधवौ वासन्तौ मधुप्रमुखमन्नं वसन्ते प्रपद्यते। शुक्राय ज्येष्ठाय त्वां गृह्णामि। शुचये आषाढमासाभिमानिदेवार्थं त्वां गृह्णामि। शुक्रशुची ग्रीष्ममासौ 'शुच शोषणे' इत्यस्य धातोः। नभसे श्रावणमासाय सोम, त्वां गृह्णामि। नभस्याय भाद्रपदमासाभिमानिने त्वां गृह्णामि। नभोनभस्यौ वार्षिकौ मासौ मेघबाहुल्याने भात्यत्र सूर्यं इति नभा नभस्यश्च इषे आश्विनमासाय त्वां गृह्णामि ऊर्जे कार्तिकमासाय त्वां गृह्णामि। इषमन्नम् ऊर्जं तदुपसेचनं दध्यादि तदत्र प्रचुरं भवति मतुपो लोपादभेदोपचाराद्वा ऊक्शब्देन शारदौ मासावुच्येते। सहसे मार्गशीर्षमासाय। सहस्याय पुष्यमासाय। सहःसहस्यौ हैमन्तिकौ मासौ। सहतेः प्रसहनार्थस्य प्रयोगः। प्रसहनमभिभवनम्। यतो हेमन्तः शीतेन नरानभिभवति। तपसे माघमासाय तपस्याय फाल्गुनाय। तपस्तपस्यौ शैशिरौ मासौ। तपति सूर्यो यत्रात्यन्तं स तपास्तपस्यश्च। 'त्रयोदशं गृह्णीयादित्युपयामगृहीतोऽस्यंहसस्पतये त्वा' (का० ९।१३।१८)

इति इच्छन्नध्वर्युस्त्रयोदशमृतुग्रहं गृह्णीयात् ऐच्छिको विकल्पः। हे ग्रह, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि तादृशं त्वामंहसः पतयेऽधिकमासाधिष्ठात्रे गृह्णामीति शेषः। अंहः पापं तस्य पतिः। मलमासत्वादयं द्वादशस्वपि पतति। यद्वांहतेर्गतिकर्मणोऽसुन्प्रत्ययान्तस्य रूपमंह इति। अंहनमंहो गतिस्तस्य पतिः त्रयोदशो मासः आदित्यगतिवशेन जायते ॥ ३० ॥

इन्द्राग्नी आगतꣳसुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम्। अस्य पातं धियेषिता। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वैष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥ ३१ ॥

[इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी। आ। गतम्। सुतम्। गीर्भिरितिगीःऽभिः। नभः। वरेण्यम्। अस्य। पातम्। धिया। इषिता। इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम्। त्वा ॥ ३१ ॥]

हे इन्द्र-अग्ने! तुम सोमरस पीने के लिए यज्ञ में आओ। यह सूर्य के समान वरणीय सोमरस तुम दोनों के पीने के लिए अभिषुत किया गया है। हमारी स्तुति से प्रार्थित होकर तुम दोनों हमारे इस सोमरस को पियो। हे सोमरस! तुम इन्द्र अग्नि के निमित्त उपयामग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो। हे सोमरस! मैं तुम्हें इन्द्र-अग्नि के पीने के लिए ग्रहण करता हूँ। यह तुम्हारा स्थित होने का स्थान है। हे सोमरस! तुम्हें मैं इन्द्र-अग्नि के निमित्त इस स्थान पर धरता हूँ ॥ ३१ ॥

उ० ऐन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति। इन्द्राग्नी आगतम्। गायत्री ऐन्द्राग्नी। हे इन्द्राग्नी, आगतम् आगच्छतम् सुतमभिषुतं सोमं प्रति। गीर्भिर्नभोवरेण्यम्। गीर्भिस्त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः। नभोवरेण्यम्। 'नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवः'। लुप्तोपमं चैतत्। नभ इव आदित्यमिव वरणीयम्। सोममागत्य च अस्य सोमस्य पातं पिबतम्। धियेषिता यजमानस्य संबन्धिन्या बुद्ध्या इषिता प्रेषितौ सन्तौ। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वा गृह्णामि। एष ते योनिः इन्द्राग्निभ्यां त्वा सादयामि ॥ ३१ ॥

म० 'ऐन्द्राग्नं गृह्णाति' (का० ९।१३।२०) प्रतिप्रस्थातेन्द्राग्निदेवताकं ग्रहं गृह्णीयात्। ऐन्द्राग्नी गायत्री विश्वामित्रदृष्टा। हे इन्द्राग्नी, युवां सुतमभिषुतं सोमं प्रति आगतमागच्छतम्। गच्छतेर्व्यत्ययेन शपो लुक् 'अनुदात्त-' (पा० ६।४।३७) इति मलोपश्च। किंभूतं सोमम्। गीर्भिर्नभोवरेण्यं गीर्भिः त्रयीलक्षणाभिर्वाग्भिः नभ इवादित्य इव वरेण्यो वरणीयः प्रार्थनीयस्तम्। 'नभ आदित्यो भवति नेता भासां ज्योतिषां प्रभवोऽपि' (नि० २।२२) इति यास्कोक्तेर्नभ आदित्यः लुप्तोपमानम्। यद्वा गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः युतमिति शेषः। नभो नभःस्थितैः स्वर्गस्थैर्देवैर्वरेण्यं प्रार्थनीयम्। नभःशब्देन लक्षणया नभःस्था देवा उच्यन्ते। किंच हे इन्द्राग्नी, युवामस्य सोमस्य संबन्धिनं स्वमंशं पातं पिबतम्। पिबादेशाभावश्छान्दसः। किंभूतौ युवाम्। धियेषिता धिया यजमानबुद्ध्या इषितौ प्रेषितौ प्रार्थितौ। एवं देवावुक्त्वा सोममाह हे सोम, उपयामेन

ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह, इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां गृह्णामीति शेषः। एष त इति सादनम्। एष तव योनिः स्थानम्। इन्द्राग्निभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३१ ॥

आ घा ये अ॒ग्निमि॒न्धते॑ स्तृ॒णन्ति॑ ब॒र्हिरा॑नु॒षक्। येषा॒मिन्द्रो॒ युवा॒ सखा॑। उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽस्यग्नी॒न्द्राभ्यां॑ त्वै॒ष ते॒ योनि॑रग्नी॒न्द्राभ्यां॑ त्वा॥ ३२ ॥

[आ । घ । ये । अ॒ग्निम् । इ॒न्धते॑ । स्तृ॒णन्ति॑ । ब॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । येषा॑म् । इन्द्रः॑ । युवा॑ । सखा॑ । अ॒ग्नी॒न्द्राभ्या॑म् । त्वा॒ ॥ ३२ ॥]

जो यजमान अग्नि (=यज्ञ) को प्रज्वलित करते हैं और जो लोग क्रमशः यज्ञवेदि पर देवादि के बैठने के लिए दर्भासनों को बिछाते हैं। साथ ही जिन यजमानों का सदा युवा इन्द्र मित्र बना हुआ है (=जिनकी सोमहवि को स्वीकार करने के लिए वह उनके यज्ञ में पदार्पण करता है)। (—वे सुख पूर्वक सफल यज्ञ का सम्पादन कर सकते हैं) हे सोमरस! तुम उदयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो। मैं तुम्हें इन्द्र–अग्नि के निमित्त ग्रहण करता हूँ। हे सोम! यह तुम्हारे बैठने का स्थान है। हे सोमरस! मैं तुम्हें इन्द्र–अग्नि के निमित्त इस वेदि पर स्थापित करता हूँ। (मंत्र ३१ या ३२ को पढ़ कर इन्द्र–अग्नि सम्बन्धी ग्रह को ग्रहण करना चाहिए) ॥ ३२ ॥

उ० ग्रहस्य द्वितीयो मन्त्रविकल्पः आ घा ये। आग्नीन्द्री गायत्री। आघाये अग्निमिन्धते। 'इन्धी दीप्तौ'। आदीपयन्ति ये अग्निम् इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यज्वानः। घ इति निपातोऽनर्थकः। ये च स्तृणन्ति बर्हिः आनुषक्। आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति। आनुपूर्व्येण क्रमेण किं तेषामिति। येषामिन्द्रः युवा। अनुपहतजरामृत्युशरीरः। सखा समानख्यानः नेतरेषामयज्वनाम्। उपयाम इति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

म० अग्नीन्द्रदेवत्या गायत्री त्रिशोकदृष्टा। अस्या विनियोगः कात्यायनेनोक्तः। ऐन्द्राग्नग्रहे एव विकल्पः शाखान्तरे। ये यजमाना अग्निमा इन्धते आदीपयन्ति इष्टिपशुसोमचातुर्मास्यैर्यजन्तीत्यर्थः। घेत्यनर्थको निपातः। तस्य संहितायाम् 'ऋचि तुनुघ–' (पा० ६।३।१३३) इत्यादिना दीर्घः। ये चानुषक् आनुपूर्व्येण क्रमेण बर्हिः स्तृणन्ति अच्छादयन्ति अनुषज्यते अनु क्रमेणासज्यते स्तीर्यते इत्यनुषक्। कर्मणि क्विप्। अकारस्य संहितायां दीर्घः। 'आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति' (नि० ६।१४) इति यास्कोक्तेरानुषक्शब्देनानुपूर्वमुच्यते। किंच येषां यज्वनां युवा जरामृत्युरहित इन्द्रः सखा मित्रवदुपकारकः। हे सोम, तेषां यज्ञे उपयामेन ग्रहेण त्वं स्वीकृतोऽसि अग्नीन्द्रदेवार्थं त्वां गृह्णामि। सादयति हे सोम, एष ते योनिः अग्नीन्द्राभ्यामर्थे त्वां सादयामि ॥ ३२ ॥

ओमा॑सश्चर्षणीधृतो॒ विश्वे॑देवास॒ आग॑त। दा॒श्वाᳬसो॑ दा॒शुषः॑ सु॒तम्। उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि॒ विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्य॑ ए॒ष ते॒ योनि॒र्विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑ ॥ ३३ ॥

[ओमा॑सः । च॒र्ष॒णी॒धृ॒तः॒ । च॒र्ष॒णि॒धृ॒त॒ इति॑ चर्षणि । धृ॒तः॒ । विश्वे॑ । दे॒वा॒सः॒ । आ । ग॒त॒ । दा॒श्वाᳬसः॑ । दा॒शुषः॑ । सु॒तम् ॥ ३३ ॥]

(इस मंत्र से वैश्वदेव ग्रह को ग्रहण करना) रक्षा करने तथा प्रजाओं को धारण करने वाले हे विश्वेदेवों! तुम यज्ञ में पदार्पण करो। सोमहवि को प्रदान करने वाले यजमान को विविध रत्नादि प्रदान करने वाले तुम विश्वदेव अब यहाँ इस अभिषुत सोमरस के पीने के लिए शीघ्र आओ। हे सोमरस! तुम उपयामग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो, मैं तुम्हें विश्वेदेवों के निमित्त ग्रहण करता हूँ। हे सोम यह तुम्हारे स्थित होने की भूमि है। मैं तुम्हें विश्वदेवों के निमित्त यहाँ वेदि पर स्थापित करता हूँ ॥ ३३ ॥

उ० वैश्वदेवं गृह्णाति। ओमासः वैश्वदेवी गायत्री। हे ओमासः अवितारः तर्पयितारः तर्पणीया वा। चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान्धारयन्ति तैर्वा ध्रियन्ते चर्षणीधृतः। विश्वेदेवास आगत। हे विश्वेदेवाः, ये यूयम्। ओमासः अवितारो रक्षितारः। चर्षणीनां मनुष्याणाम्। तेनोपकारेणावनीया वा तर्पणार्हाः धारयितारश्च संवित्तिकर्तारः ते यूयम्। दाश्वांसः चेतसा दत्तवन्तः कृतसंकल्पा भूत्वा इदं नामास्माभिरस्मै देयमिति ततोऽस्या दाशुषः दत्तवतो यजमानस्यैतमभिषुतं सोमं पातुमागच्छत इत्येवमाशास्महे। हे विश्वेदेवाः, इहागच्छत। कथंभूताः। दाश्वांसः 'दाश्र दाने' 'दाश्वान्–' इति निपात्यते। दत्तवन्तो यजमानस्य कामान्। किमर्थं पुरस्कृत्यागच्छत। दाशुषः सुतम्। हवींषि दत्तवतो यजमानस्याभिषुतं सोमं पातुम्। उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० 'वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादन्वारब्धेवौमास इति' (का० ९।१४।१)। अध्वर्यौ यज्वना स्पृष्टेऽस्पृष्टे वा सति द्रोणकलशाच्छुक्रपात्रेण वैश्वदेवं ग्रहं गृह्णीयात्। वैश्वदेवी गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टा। हे विश्वेदेवासः विश्वेदेवाः, यूयमागत आगच्छत। किंभूता यूयम्। ओमासः ओमाः 'अवन्तीत्योमा रक्षितारः अवितारो वावनीया वा' (नि० १२।४०) इति यास्कोक्तेः। तर्पयितारस्तर्पणीया वा। अवतेर्मन्प्रत्ययः संप्रसारणं च। तथा चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान्धरन्ति पुष्णन्ति तैर्वा ध्रियन्ते ते चर्षणीधृतः। चर्षणिशब्दस्य संहितायां दीर्घः। अनिष्टनिरसनं रक्षणम् इष्टप्रापणं पोषणमित्यवनधरणयोर्भेदः। तथा सुतमभिषुतं सोमं दाशुषः दत्तवतो यजमानस्य दाश्वांसः फलं दत्तवन्तः। कामान्पूरयन्त इत्यर्थः। यद्वा सुतं सोमं पातुमिति शेषः। 'दाश्वान्–' (पा० ६।१।१२) इत्यादिना निपातः। हे सोम, त्वमुपयामेन स्वीकृतोऽसि। विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः। सादयति एष ते योनिः विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां सादयामि ॥ ३३ ॥

विश्वे॑देवास॒ आग॑त शृणु॒ता म॑ इ॒मᳬ हव॑म्। एदं ब॒र्हिर्नि॑षीदत। उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसि॒ विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्य॑ ए॒ष ते॒ योनि॒र्विश्वे॑भ्यस्त्वा दे॒वेभ्यः॑ ॥३४॥

[शृणुत । मे । इमम् । हवम् । आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ ३४ ॥]

हे विश्वेदेवों ! तुम यहाँ आओ । तुम मेरे इस आह्वान को सुनो । हे विश्वेदेवों ! तुम इस दर्भासन पर विराजमान होओ हे सोमरस ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो । मैं तुम्हें विश्वेदेवों के लिए ग्रहण करता हूं । हे सोमरस ! यह तुम्हारे स्थित होने का स्थान है । मैं तुम्हें विश्वेदेवों के निमित्त यहाँ इस वेदि पर स्थापित करता हूँ । (मन्त्र पढ़कर विश्वेदेव ग्रह को ग्रहण करना चाहिए ।) (यहाँ तक प्रातः सवन में ग्रहण किए जाने वाले ग्रहों के ग्रहण मन्त्र पूर्ण हो गए । अब आगे माध्यन्दिन सवन में ग्रहण किए जाने वाले ग्रहों के ग्रहण करने के मंत्रों को क्रमशः लिखते हैं) ॥ ३४ ॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः वैश्वदेवीगायत्री । हे विश्वेदेवाः, इह आगच्छत । आगत्य च शृणुत मे मम इमं हवमाह्वानम् । श्रुत्वा चावधार्य च आनिषीदत इदमस्मदीयं बर्हिः । उपयामगृहीतोऽसीत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

म० वैश्वदेवी गायत्री गृत्समददृष्टा वैश्वदेवग्रहग्रहण एव विकल्पेनाम्नाता । हे विश्वेदेवासः, यूयमागत अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत । आगत्य च मे ममेमं हवमाह्वानं शृणुत । श्रुत्वा इदं मदीयं बर्हिः आनिषीदत बर्हिष उपर्युपविशत । उपयामेति पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य । तव प्रणीती तव शूर शर्मन्नाविवासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ ३५ ॥

[इन्द्र । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याते । अपिबः । सुतस्य । तव । प्रणीती । प्रनीतीतिप्र । नीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुयज्ञाऽइतिसु । यज्ञाः । इन्द्राय । त्वा । मरुत्वते ॥ ३५ ॥]

हे मरुतों से युक्त इन्द्र ! तुम यहाँ यज्ञ में आकर सोमरस को पियो जिस प्रकार तुमने राजा शर्याति के यज्ञ में अभिषुत सोमरस को छककर पिया था । हे शौर्योपेत इन्द्र ! तुम्हारे द्वारा ले जाकर और तुम्हारे ही सुख में विद्यमान रहते हुए कविजन तथा सुयज्ञों को करने वाले यजमान सुखपूर्वक तुम्हारा परिचरण करते हैं । हे सोमरस ! तुम उपयामग्रह में ग्रहण किए गए हो । मरुतों से युक्त इन्द्र के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ । हे सोम ! यह तुम्हारा स्थान है । मरुतों से युक्त इन्द्र के लिए मैं तुम्हें धरता हूँ ॥ ३५ ॥

उ० मरुत्वतीयं गृह्णाति । इन्द्र मरुत्वः । मरुद्भिः सहित इन्द्रो देवता । इत उत्तरं च त्रिष्टुभश्चतस्रो विश्वामित्रदृष्टाः प्राङ्माहेन्द्रात् । हे इन्द्र, मरुत्वः 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' इति रुत्वम् मरुत्वः हे मरुत्वन् । मरुद्भिः सहित, इहास्मदीये यज्ञे पाहि पिब सोमम् । कथं पिबेत्यत आह । यथा शार्याते अपिबः । शार्यातो मानवः तस्यापत्यं शार्यातः । 'शार्यातो ह वा इदं मानवो ग्रामेण चचार' इति श्रुतिः । यथा येन प्रकारेण शार्याते राजनि अपिबः पीतवानसि । सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य स्वमंशम् । किंच । तव प्रणीत्या प्रणयनेन तव च शूरशर्मन् शर्मणि शरणे यज्ञगृहे । आविवासन्ति विवासतिः परिचर्यायाम् । आभिमुख्येनावस्थितास्त्वां परिचरन्ति कवयः क्रान्तदर्शनाः । सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः । उपयामेत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥

म० एते प्रातःसवनग्रहाः पूर्णाः । अथ माध्यन्दिनसवनग्रहा उच्यन्ते । 'माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया गृह्यन्ते' इति वित्तिरिवचनात् । तेषु त्रयो मरुत्वतीयास्तत्र प्रथममाह । 'मरुत्वतीयमृतुपात्रेणेन्द्र मरुत्व इति' (का० १०।१।१४) ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयं ग्रहं गृह्णीयात् । ऐन्द्रमारुतीश्चतस्रस्त्रिष्टुभो विश्वामित्रदृष्टाः । मरुतो देवा विद्यन्ते यस्य स मरुत्वान् तस्य संबोधनं हे मरुत्वः, 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' (पा० ८।३।१) इति रुत्वम् । मरुद्भिः सहित हे इन्द्र, इहास्मदीये यज्ञे सोमं पाहि पिब । कथं पातव्यस्तत्राह । यथा शार्याते शर्यातिर्नाम कश्चिद्राजा तस्य संबन्धिनि यज्ञे सुतस्याभिषुतस्य सोमस्यांशमपिबः पीतवानसि तद्वदिह पिब । 'शार्यातो ह वा इदं मानवो ग्रामेण चचार' (४।१।५।२) इति श्रुतिः । किंच हे शूर वीर, तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनानुज्ञया सुयज्ञाः कल्याणयज्ञाः कवयः क्रान्तदर्शनास्तव शर्मन्सुखनिमित्ते शर्मणि यज्ञगृहे वा आविवासन्ति त्वां परिचरन्ति । विवासतिः परिचर्यार्थः । उपयामेन सोम, त्वं गृहीतोऽसि मरुत्वत इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः मरुत्वते इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ३५ ॥

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यꣳशासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रꣳसहोदामिह तꣳहुवेम । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते । उपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजसे ॥ ३६ ॥

[मरुत्वन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । ववृधानमितिववृधानम् । अकवारिमित्यकव । अरिम् । दिव्यम् शासम् । इन्द्रम् । विश्वासाहम् विश्वसहमितिविश्व । सहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सहोदामितिसहः । दाम् । इह । तम् । हुवेम । मरुताम् । त्वा ओजसे ॥ ३६ ॥]

मरुतों से युक्त, जलवर्षक, अभिवर्धनशील, अनीचशत्रु, दिव्य, शासक, सबको अभिभूत करने वाले, उद्गूर्णबल और बलदाता उस इन्द्र को आज इस नवीन यज्ञ राक्षस के लिए हम आह्वान करते हैं । हे सोमरस ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किए

गए हो। मैं तुम्हें मरुतों से युक्त इन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ। मरुत्वतग्रह! यह तुम्हारा स्थान है मरुतों से युक्त इन्द्र के लिए मैं तुम्हे यहाँ वेदि पर धरता हूँ। (मंत्र ३५ व ३६ के इतने अंश को पढ़कर दो मरुत्वती ग्रहों को ग्रहण करना)। हे मरुत्वतीग्रह! तुम उपयाम (=ऋतुपात्र) के द्वारा ग्रहण किए गए हो। मैं तुम्हें मरुतों के ओजस्व प्राप्त करने लिए ग्रहण करता हूँ। (इस मंत्रांश को पढ़कर तृतीय मरुत्वतीग्रह को ग्रहण करे)॥ ३६॥

उ० द्वितीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति। मरुत्वन्तं। मरुद्भिस्तद्वन्तमिन्द्रम् वृषभं वर्षितारम् वावृधानं वर्धमानम् अकवारिं अकुत्सितारिम्। शत्रवोऽपिय स्याऽकुत्सिता वृत्रादयः। अथवा अकुत्सितदानं अकुत्सितैश्वर्यम्। दिव्यं द्युलोकजम्। शासं प्रशासनवन्तं शासितारं वा। विश्वासाहम्। सहतिरभिभवार्थः। स्वधर्मच्युतस्य सर्वस्याभिभवितारम्। उग्रम् उद्गूर्णवज्रम् सहोदाम् बलस्य दातारम् यमित्थंभूतमिन्द्रमाहुस्तम् अवसे नूतनाय। अवनाय पालनाय। इह यज्ञगृहे हुवेम आह्वयामः। उपयामगृहीत इत्यादि व्याख्यातम्। तृतीयं मरुत्वतीयं यजुषा ग्रहं गृह्णाति। उपयाम गृहीतोसि मरुतां त्वा ओजसे गृह्णामीति शेषः। ओज इति बलनाम। स्वकीयमोजो निधाय इन्द्रं प्रति मरुत आयातास्ततोऽनेन गृहीतेन सवला आयाताः तदेतद्यजुर्वदति॥ ३६॥

म० द्वितीयं मरुत्वतीयमाह 'वशिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्वन्तमिति' (का० १०।३।६)। रिक्तेन पात्रेण सशस्त्रमरुत्वतीयग्रहणम्। इहास्मिन्नस्मदीये यज्ञे तमिन्द्रं वयं हुवेम आह्वयामः। ह्वेञः शपि व्यत्ययेन संप्रसारणम्। किंभूतमिन्द्रम्। मरुत्वन्तं मरुद्गणोपेतम्। वृषभं जलस्य वर्षितारम्। वावृधानम्। संहितायां दीर्घः। वर्धते कामान्वर्धयति वा वावृधानस्तम्। 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति वर्धतेः शानचि जुहोत्यादित्वेन श्लुः 'श्लौ' (पा० ६।१।१०) इति द्वित्वम्। अकवारिं कुत्सिता अरयो यस्य स कवारिः न कवारिरकवारिस्तं यस्य शत्रवोऽप्यकुत्सिता वृत्रादयः। यद्वा अकुत्सितमियर्ति ऐश्वर्यं प्राप्नोतीत्यकवारिस्तम् उत्कृष्टैश्वर्यम्। दिव्यं दिवि भवं द्युलोकस्थम्। शासं शास्तीति शासः पचाद्यच्। शासितारं दुष्टानाम्। यद्वा शासस्तद्वन्तम्। अर्शआदित्वादच्। प्रशासनवन्तम् विश्वासाहं विश्वं पालयितुं सहते सह विश्वासाट् तम्। अनलसमित्यर्थः। 'भजसहवहाम्' इति विण्। यद्वा सहतिरभिभवार्थः। स्वधर्मच्युतस्य विश्वस्य सर्वस्याभिभवितारम्। नूतनाय अवसे नवीनाय पालनाय इदानींतनयजमानरक्षणाय उग्रमुद्गूर्णवज्रम्। सहोदां सहो बलं ददाति सहोदास्तं क्विप् बलप्रदम्। उपयाम एष ते एतद्यजुर्द्वयं व्याख्यातम्। तृतीयं मरुत्वतीमाह। 'ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि मरुतां त्वौजस इति' (का० १०।३।३)। मरुत्वतीयोऽयम्। मरुत्वद्देवत्यं यजुः। हे मरुत्वतीय ग्रह, मरुतां देवानामोजसे बलाय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः। ओज इति बलनाम। स स्वमुपयामेन गृहीतोऽसि। स्वबलं निधायेन्द्रं प्रत्यागता मरुतोऽनेन ग्रहेण गृहीतेन सवला जाता इति भावः॥ ३६॥

स॒जोषा॑ इन्द्र॒ सग॑णो म॒रुद्भि॒: सोमं॑ पिब वृत्र॒हा शू॑र वि॒द्वान्। ज॒हि शत्रूँ॒२॥ रप॒ मृधो॑ नु॒दस्वाथाभ॑यं कृणुहि वि॒श्वतो॑ नः॥ उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽसीन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑त ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा म॒रुत्व॑ते॥ ३७॥

[स॒जोषा॒ऽइति॑ स॒ जोषा॑:। इन्द्र॑। सग॑ण॒ऽइति॒ स गण॑:। म॒रुद्भि॒रिति॑ म॒रुत् भि॑:। सोम॑म्। पि॒ब। वृ॒त्र॒हेति॑ वृत्र॒ हा। शू॒र॒। वि॒द्वान्। ज॒हि। शत्रू॑न्। अप॑ मृध॑:। नु॒दस्व॑। अथ॑। अभ॑यम्। कृ॒णु॒हि। वि॒श्वत॑:। न॒:॥ ३७॥]

हे शूर इन्द्र! मरुतों के साथ समान प्रीति; उनके गण से युक्त और विद्वान् तुम इस अभिपुत एवं माध्यन्दिन सवन के सोमरस को पियो। तुम शत्रुओं को मारो। हिंसक राक्षस-असुरों को मार डालो। हे इन्द्र! अब तुम हमें चारों ओर से अभय प्रदान करो। हे सोमरस! तुम उपयाम ग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो। मैं मरुतों से युक्त इन्द्र के लिए तुम्हें ग्रहण करता हूँ। हे सोमरस! यह तुम्हारा स्थान है। मरुतों से युक्त इन्द्र के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ॥ ३७॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः। सजोषा इन्द्र। हे इन्द्र, यः त्वं सजोषाः समानजोषणः समानपात्रभोजनः तं त्वां ब्रवीमि। समानगणो मरुद्भिः सोमं पिब। समानगणो मरुद्भिः भूत्वा सोमं पिब। वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता भविष्यामीति शेषः। हे शूर विक्रान्त, विद्वान् एतमर्थं संजानानः। ततः पीत्वा सोमं मरुद्भिः सह। जहि शत्रून् वृत्रप्रमुखान्। अप मृधो नुदस्व। अपनुदस्व मृधः। 'नुद प्रेरणे' मृधः संग्रामात्। हत्वा शत्रून् ये हतावशिष्टाः शत्रवः तान् संग्रामात् प्रेरयस्व। अथाभयं कृणुहि विश्वतो नः। अथानन्तरमभयं कुरु सर्वतोऽस्माकम्। उपयाम इत्यादि व्याख्यातम्॥ ३७॥

म० सजोषा इन्द्रेति (३७) मरुत्वां इन्द्रेति (३८) ऋग्द्वयस्य सोपयामस्य मरुत्वतीयग्रहणे एव विनियोगः वाचस्तोमे 'वाचस्तोमाश्चत्वारः' (२२।६।२४) इति कात्यायनोक्तेः मरुत्वां इन्द्रेति मरुत्वतीयमित्याश्वलायनोक्तेश्च। हे इन्द्र, हे शूर वीर, त्वं सोमं पिब। किंभूतस्त्वम्। सजोषाः 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' जोषणं जोषः प्रीतिः असुन्प्रत्ययः। तेन सह वर्तमानः संतुष्टः मरुद्भिः कृत्वा सगणः सपरिवारः। मरुद्गणसहित इत्यर्थः। वृत्रहा वृत्रं दैत्यं हन्तीति। अनेन सोमपानेन वृत्रं हनिष्यसीत्यर्थः। विद्वानेतमर्थं जानानः ततः सोमं पीत्वा शत्रून् वृत्रादीन् जहि मारय। किंच मृधः सङ्ग्रामान् अपनुदस्व। 'नुद प्रेरणे'। युद्धं निवर्तयेत्यर्थः। 'दीर्घादटि समानपदे' (पा० ८।३।९) इति शत्रूनिति नस्य रुत्वं पूर्वस्य सानुनासिकत्वम्। यद्वा मृधः इति पञ्चम्येकवचनं। मृधः सङ्ग्रामात् अपनुदस्व शत्रूनित्यस्यानुषङ्गः। ये हतावशिष्टाः शत्रव-

स्तान् सङ्ग्रामात् पलायनार्थं प्रेरयस्व। प्राणदानं कुर्वित्यर्थः। एवं रिपुनाशं कृत्वाथानन्तरं नोऽस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु 'कृञ् करणे' स्वादिः। उपयामेति व्याख्यातं शत्रून् नपेत्यत्र 'दीर्घादटि समानपदे' (पा० ८।३।९) इति नस्य रुत्वम् 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' (पा० ८।३।२) तत्पूर्वस्य ऊकारस्यानुनासिकत्वम् ॥ ३७ ॥

मरुत्वाँ २॥ इन्द्र वृषभो रणाय पिबा सोममनुष्वधं मदाय। आसिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिं त्वꣳराजासि प्रतिपत्सुतानाम्। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ ३८ ॥

[मरुत्वान्। इन्द्र। वृषभः। रणाय। पिब। सोमम्। अनुष्वधम्। अनुस्वधमित्यनु। स्वधम्। मदाय। आ। सिञ्चस्व। जठरे। मध्वः। ऊर्म्मिम्। त्वम्। राजा। असि। प्रतिपदिति प्रति। पत्। सुतानाम् ॥ ३८ ॥]

मरुतों से युक्त हे इन्द्र! अभीष्टवर्षक तुम युद्ध एवं उल्लास के लिए इस पुरोडाशादि से युक्त सोमरस को पियो। हे इन्द्र! इस मधुर सोमरस की लहर को अपने जठर (=कुक्षि) में आसिञ्चित करो (= पियो)। हे इन्द्र! प्रतिपदा प्रभृति में अभिषव किए गए इन सोमरसों के एकमात्र तुम्हीं स्वामी होने में समर्थ होते हो। हे सोमरस! तुम उपयामग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो। मरुतों से युक्त इन्द्र के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ। यह तुम्हारा स्थान है। हे सोमरस! मरुतों से युक्त इन्द्र के लिए मैं तुम्हें इस वेदि पर स्थापित करता हूँ ॥ ३८ ॥

उ० मरुत्वां इन्द्र हे इन्द्र, यस्त्वं मरुत्वान् मरुद्गणयुक्तश्च वृषभश्च वर्षिता अपामन्तरिक्षेऽवस्थितः तं त्वां ब्रवीमि रणाय पिब सोमम्। रणं संग्रामं करिष्यामीति पिब सोमम्। अनुष्वधम् अनु पश्चात् स्वधाशं पुरोडाशधानामन्थदधिपयस्यालक्षणं यस्य स तथोक्तः। मदाय। मदे हि सति योद्धा भवतीन्द्रः। कथं पुनः पिब। आसिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मिम्। अकृपणमासिञ्चस्व जठरे उदरे। मध्वः मधु सोममित्यौपमिकं मायतेः। मधुस्वादस्य सोमस्योर्मिं महासंघातम्। विशिष्टस्य सोमपानस्य मन्त्रदृक् हेतुमाह। हे इन्द्र, त्वं राजासि प्रतिपत्सुतानाम्। यतस्त्वमेव राजा ईश्वरोसि प्रतिपत्प्रमुखास्वपि तिथिषु सुतानामभिषुतानां सोमानाम्। किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानाम्। त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयत इत्यभिप्रायः। छन्दोगानामपि प्रतिपद्विद्यते तदभिप्रायं चैतत्। उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

म० हे इन्द्र, त्वं सोमं पिब 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः। किमर्थम्। मदाय तृप्तये रणाय सङ्ग्रामाय च। मदे सतीन्द्रो योद्धा भवति। किंभूतस्त्वम्। मरुत्वान् मरुतोऽस्य सन्तीति मरुद्गणसंयुक्तः। वृषभः वर्षिता जलानाम्। किंभूतं सोमम्। अनुष्वधम् अनु पश्चात् स्वधान्तानि पुरोडाशधानामन्थदधिपयस्यालक्षणानि यस्य सोऽनुष्वधस्तं 'पूर्वपदात्—' (पा० ८।३।१०६) इति षत्वम्। कथं पिबेत्यत्राह। मध्वः मधुनो मधुस्वादोपेतस्य ऊर्मिं कल्लोलं जठरे उदरे आसिञ्चस्व। 'अनित्यमागमशासनम्' इति मध्व इत्यत्र नुमभावः। सोमपाने हेतुमाह। हे इन्द्र, त्वं प्रतिपत्सुतानां प्रतिपत्प्रभृतिषु तिथिषु अभिषुतानां सोमानां राजासि ईश्वरोऽसि किमुत चतुर्दश्यन्तेऽभिषुतानां त्वदर्थमेव सर्वासु तिथिषु सोमोऽभिषूयत इत्यभिप्रायः। छन्दोगानां सवने प्रतिपद्विद्यते इति प्रतिपद्ग्रहणम्। उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३८ ॥

महाँ २॥ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः। सहोभिः। अस्मद्र्यग्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत्। उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ३९ ॥

[महान्। इन्द्रः। नृवदिति नृ। वत्। आ। चर्षणिप्रा इति चर्षणि। प्राः। उत। द्विबर्हा इति द्वि। बर्हाः। अमिनः। सहोभिरिति सहः। भिः। अस्मद्र्यक्। वावृधे। ववृध इति ववृधे। वीर्याय। उरुः। पृथुः। सुकृत इति सु। कृतः। कर्तृभिरिति कर्तृ। भिः। भूत्। महेन्द्रायेति महा। इन्द्राय। त्वा ॥ ३९ ॥]

महान्, मनुष्यों (=यजमानों) वाला, प्रजाओं को अन्नधनादि से भरने वाला पृथ्वी व द्युलोक दोनों में सबसे बढ़कर, अपने शत्रुको अभिभूत करनेवाले बलों के द्वारा अत्यन्त बलवान् या शत्रुघाती, हमारी ओर अभिमुख होने वाला उदार व विस्तारवान् इन्द्र वर्षणरूप वीरकर्म के निमित्त अत्यन्त अभिवृद्धि को प्राप्त हुआ। वह अपने वर्षणादि कर्मों के द्वारा सुकर्मा बन गया। हे सोमरस! तुम उपयामग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो। मैं तुम्हें महेन्द्र के लिए ग्रहण करता हूं। हे सोमरस! यह तुम्हारा स्थान है। मैं तुम्हें महेन्द्र ग्रह से सोमरस पीने वाले इन्द्र के लिए यहाँ वेदि पर स्थापित करता हूँ ॥ ३९ ॥

उ० माहेन्द्रं गृह्णाति। महाँ इन्द्रः। त्रिष्टुम्माहेन्द्री महान्प्रभावत इन्द्रस्तथापि नृवत् मनुष्यवदाहूयमानं आगच्छति। आचर्षणिप्राः। चर्षणयो मनुष्याः। 'प्रा पूरणे'। आगत्य च चर्षणीनां मनुष्याणां पूरयिता कामैः। किंच उत द्विबर्हाः। अपि द्वयोः स्थानयोः परिवृढः मध्यमे च स्थाने उत्तमे च परिवृढः प्रभुः। अमिनः सहोभिः। अमिनोऽमितमात्रः सहोभिर्बलैः अप्राकोलितबलः। यद्वा। अनुपहिंसितः शत्रुबलैः अस्मद्र्यग्वावृधे वीर्याय। अस्मद्दर्शनोत्सुकः सन् वर्धते वीर्याय वीरकर्मणे च इन्द्रः सोऽस्मदीयैः कर्तृभिः स्तूयमानः उरुः प्रमाणतः पृथुश्च विस्तारेण। सुकृतः शोभनकृत्याभिप्रायः भूत् भूयात्। उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३९ ॥

म० 'माहेन्द्रं गृह्णाति बृहद्देववन्महाँ इन्द्र इति' (का०

१०।३।१०)। यथा वैश्वदेवग्रहः शुक्रपात्रेण गृहीतस्तथा माहेन्द्रं ग्रहं तेनैव गृह्णीयात्। माहेन्द्री त्रिष्टुप् भरद्वाजदृष्टा। तृतीयपादो नवाक्षरः। इन्द्रो वीर्याय वीरकर्मणे वावृधे ववृधे वर्धते। 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति वर्तमाने लिट् संहितायामभ्यासदीर्घः। किंभूत इन्द्रः। महान्महाप्रभवः तथापि नृवन्मनुष्यवत् आहूयमान आगच्छति। यद्वा नृवन्मनुष्यवत् आचर्षणिप्राः आ समन्ताच्चर्षणीन्मनुष्यान् प्राति अभीष्टकामैः पूरयतीत्याचर्षणिप्राः। 'प्रा पूरणे' क्विप्। यथा राजा अमात्यादिर्मनुष्यः सेवकानभीष्टकामैः पूरयति तद्वत्। उतापि च द्विवर्हाः 'बृहि वृद्धौ' वर्हणं वर्हः वृद्धिः असुन्प्रत्ययः। द्वयोः प्रकृतिविकृतिरूपयोः सोमयागयोर्वर्हो यस्य स द्विवर्हाः। यद्वा द्वयोः स्थानयोर्वर्हाः वृद्धः परिवृद्धः प्रभुः मध्यमे स्थाने उत्तमे च। तथा सहोभिः बलैः अमिनः अमितः उपमारहितः। अतोलितबल इत्यर्थः। 'अमिनोऽमितमात्रो महान्भवत्यभ्यमितो वा' (नि० ६।१६) इति यास्कोक्तेः। यद्वा सहोभिः शतबलैरमितः अप्रक्षिप्तः। अनुपहिंसित इत्यर्थः। 'डुमिञ् प्रक्षेपे'। 'मीञ् हिंसायाम्' इत्यस्य वा प्रयोगः। पूर्वपक्षे माने सर्वत्र निष्ठानत्वमार्षम्। तथा अस्मध्र्यक् अस्मान् प्रत्यञ्चतीत्यस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखः। अस्मच्छब्दे उपपदेऽञ्चतेः क्विप् 'विष्वग्देवयोश्च' (पा० ६।३।९२) इत्यादिना क्विबन्तेऽञ्चतौ परेऽस्मच्छब्दस्य टेरद्र्यादेशः 'उगिदचाम्–' (पा० ७।१।७०) इति प्राप्तस्य नुमोऽभावश्छान्दसः। स वर्धमान इन्द्र ईदृशो भूत् भवतु। लोडर्थे लुङ्। अडभावश्छान्दसः। कीदृशः। उरुः यशसा विपुलः पृथुः बलेन विस्तृतः कर्तृभिर्यजमानैः सुकृतः साधुकृतः सत्कृतः पूजित इत्यर्थः। हे ग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिः महेन्द्राय त्वा सादयामि ॥ ३९ ॥

महाँ २ ॥ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ २॥ इव। स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे। उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ ४० ॥

[यः। ओजसा। पर्जन्यः। वृष्टिमाँ २ ऽइव। वृष्टिमानिति वृष्टिमान्। इव। स्तोमैः। वत्सस्य। ववृधे। ववृधऽइति ववृधे ॥ ४० ॥]

(इस मन्त्र को पढ़कर माहेन्द्रग्रह को ग्रहण करना चाहिए)। वह इन्द्र महान् है जो बल से बढ़ता है। जैसे पर्जन्य अपने ओजस् से वृष्टियुक्त होता है। वह वत्सऋषि के स्तोमों से अत्यन्त वृद्धि को प्राप्त हुआ। हे सोमरस! तुम उपयामग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो। तुम्हें महेन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ। हे सोम! यह तुम्हारा स्थान है। महेन्द्र के लिए मैं तुम्हें यहाँ वेदि पर स्थापित करता हूँ ॥ ४० ॥

(इस प्रकार ग्रहणमंत्र समाप्त हुए)।

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः। महाँ२इन्द्रः। गायत्री माहेन्द्री। महानिन्द्रो यः प्रभावतः स ओजसा बलेन पर्जन्यो वृष्टिमानिव यथा हि वृष्टिमान्पर्जन्यो धाराभिरसंख्याभिरपरिच्छिन्नसंख्याः एवमोजसा असंख्यातमहाभाग्येन। स्तोमैः स्तूयमानो वत्सस्य वसनशीलस्य यजमानस्य वावृधे वर्धते। उपयाम इत्यादि समानम् ॥ ४० ॥

म० माहेन्द्री गायत्री वत्सदृष्टा। माहेन्द्रग्रहण एव विकल्पेन विनियुक्ता। य इन्द्रः वत्सस्य वसनशीलस्य वत्सस्थानीयस्य वा यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे वर्धते। कीदृश इन्द्रः। ओजसा तेजसा महान्। क इव वृष्टिमान्वृष्टियुक्तः पर्जन्य इव। यथा वर्षन्मेघो धाराबलेन महान्वर्धते। उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४० ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः। दृशे विश्वाय सूर्यंᳬस्वाहा ॥ ४१ ॥

[उत्। ऊँऽइत्युँम्। त्यम्। जातवेदसमिति जातऽवेदसम्। देवम्। वहन्ति। केतवः। दृशे। विश्वाय। सूर्यम्। स्वाहा ॥ ४१ ॥]

उस जनाने योग्य सब वस्तुओं को स्वप्रकाश के द्वारा जानने वाले या सब पदार्थ को उत्पन्न करने वाले व जानने वाले उस द्योतमान सूर्य को उसकी प्रज्ञापक रश्मियाँ सब के दर्शनार्थ ऊर्ध्वाकाश में लाती हैं। उस सूर्य के लिए यह आहुति है। (इस मंत्र को पढ़ कर दक्षिण होम की प्रथम आहुति देवे। दक्षिण होम वेदिशाला के दरवाजे पर स्थित अग्नि में होता है) ॥ ४१ ॥

उ० दाक्षिणानि जुहोति। उदु त्यम्। सौरी गायत्री। उत् इत्ययमुपसर्गो वहन्तीत्यनेन संबध्यते। उद्वहन्ति। कम्। त्यं तं सूर्यम्। जातदेवसम् जातप्रज्ञानम्। देवं दातारं द्युस्थानं वा। केतवो रश्मयः। किमर्थमुद्वहन्ति। दृष्टे दर्शनाय। विश्वाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। विश्वस्य जगतः ॥ ४१ ॥

म० 'शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमो वासःप्रबद्धᳬहिरण्यᳬहन्यामवधाय चतुर्गृहीतमुदुत्यमिति' (का० १०।२।४५)। वस्त्रबद्धं स्वर्णं जुह्वां निधाय शालाद्वार्येऽग्नौ चतुर्गृहीताज्येन दक्षिणसंज्ञो होमः कार्यः। सौरी गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा। तृतीयः पादः संक्षार्णः। उ निपातः पादपूरणः। त्यमिति त्यच्छब्दश्छान्दसः तच्छब्दार्थे। केतवो रश्मयः त्यं तं प्रसिद्धं सूर्यं देवमुद्वहन्ति। 'देवो दानाद्द्योतनाद्वा' (नि० ७।२०) इति यास्कः। किंभूतं सूर्यम्। जातवेदसं जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम्। किमर्थमुद्वहन्ति। विश्वाय दृशे षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। विश्वस्य दर्शनाय जगद्द्रष्टुमित्यर्थः। 'दृशे विख्ये च' (पा० ३।४।११) इति तुमर्थे निपातः। तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४१ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षᳬसूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्वाहा ॥ ४२ ॥

[चित्रम्। देवानाम्। उत्। अगात्। अनीकम्। चक्षुः। मित्रस्य। वरुणस्य। अग्नेः। आ। अप्राः। द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी।

अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा । जगतः । तस्थुषः । च । स्वाहा ॥ ४२ ॥]

(इस होम की आहुतियां देने के पहले एक कपड़े में सोना बांध कर स्रुवा में धर लेना चाहिए)। द्योतमाना रश्मियों का विचित्र समूह यह सूर्य ऊपर आया। वह मित्र, वरुण और अग्नि का चक्षु (= प्रकाश] स्वरूप है। इसने द्यावापृथिवी व अन्तरिक्ष आपूरित कर रक्खा है। यह सूर्य (= परमात्मा) चर-अचर की आत्मा है। इसके लिए यह आहुति है। (मंत्र पढ़कर दूसरी आहुति देना) ॥ ४२ ॥

उ० द्वितीयं जुहोति। चित्रं देवनाम्। सौरी त्रिष्टप्। सूर्यश्चात्र परापररूपेणावस्थितः स्तूयते। चित्रं देवानामुदगादनीकम् । उदयकालादारभ्य तावदपररूपेण स्तूयते। चित्रमिति क्रियाविशेषणम् । यश्चित्रमुदगात् चित्रमाश्चर्यभूतमुदगमत् । आश्चर्यं हि यः स्वकीयेन ज्योतिषा शार्वरं तमोपहत्यान्येषां ज्योतिषां ज्योतिरादायोद्गच्छति। यद्वा चित्रं चायनीयं पूजनीयमुदगमत्। देवानामनीकमित्यनयोः पदयोः संबन्धः । देवानां रश्मीनामनीकं मुखम्। यच्च चक्षुर्मित्रस्य चक्षुर्मित्रादिकस्य सदेवमनुष्यस्य जगतः। आदित्योदये हि रूपाण्यभिव्यज्यन्ते । यच्च आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् यच्च उदयसमनंतरमेव आ अप्राः 'प्रा पूरणे' आपूरितवत् स्वकीयेन प्रकाशेन द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च। अधस्तनानि विशेषणानि मण्डलाभिप्रायान्नपुंसकलिङ्गान्यनूद्य अथेदानीं पररूपेण स्तौति। सूर्य आत्मा पुरुषाभिप्रायमेतत्। जगतो जङ्गमस्य तस्थुषश्च स्थितिमतः स्थावरस्य चेत्यर्थः। तथाच श्रुतिः 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः प्रजापतिस्तद्ब्रह्म' इति। सूर्याद्वैतमनेन मन्त्रेण व्याप्यते स सूर्यात्मत्वेनोपास्यः। एवं तावदधियज्ञं गतोऽप्ययं मन्त्रोऽधिदैवमाचष्टे। अध्यात्मं तु वक्ष्यति 'यो वासावादित्ये पुरुषः' इत्यादिना ॥ ४२ ॥

म० 'चित्रं देवानामिति द्वितीयमिति' (का० १०।२।६)। चतुर्गृहीतेन शालाद्वार्ये द्वितीयामाहुतिं जुहोति । सौरी त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा। परापररूपेण स्थितः सूर्योऽत्र स्तूयते। सूर्यः चित्रमाश्चर्यं यथा तथा उदगात् उदयं प्राप्तः उद्गच्छति वा। लडर्थे लुङ्। उदयन्नेव स्वतेजसा नैशं तमो हन्ति अन्येषां ज्योतींष्यादत्त इत्याश्चर्यम्। किंभूतः सूर्यः। देवानाम् दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाः किरणास्तेषामनीकं मुखमाश्रय इत्यर्थः। यद्वानीकं समूहः। किरणपुञ्ज इत्यर्थः। तथा मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः चक्षुः। नेत्रवत्प्रकाशक इत्यर्थः। मित्रादय उपलक्षकाः सर्वस्य सदेवमनुष्यस्य विश्वस्य रूपाणि सूर्योदयेऽभिव्यज्यन्ते। अतो मित्रादीनां चक्षुः स सूर्य उद्गतः सन् द्यावापृथिवी दिवं भूमिं चान्तरिक्षं चाप्राः आपूरितवान् आपूरयति वा। स्वतेजसेति शेषः । एवमपररूपेण स्तुत्वा पररूपेण स्तौति। किंभूतः सूर्यः। जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च जगत आत्मान्तर्यामी। 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिस्तद्ब्रह्म' इति श्रुतेः सूर्याद्वैतमनेनोच्यत इति भावः। तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४२ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्। युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम स्वाहा ॥ ४३ ॥

हे अग्ने! तुम हमें सुपथ के द्वारा धन की प्राप्ति की ओर ले चलो। तुम सभी धनस्रोतों (या मार्गों) के जानने वाले हो। कुटिलतारूप पाप (= असद् उपायों से धन प्राप्त करने के स्वभाव) को हम से दूर करो। हे अग्ने (= परमात्मन्)! तदनन्तर हम तुम्हारे प्रति अत्यधिक नमस्कार युक्त स्तुति को कथन करें। तुम अग्नि के लिए यह आहुति है। (मन्त्र पढ़कर आग्नीध्र में आहुति देना) ॥ ४३ ॥

उ० आग्नीध्रे जुहोति। अग्ने नय ॥ ४३ ॥

म० 'आग्नीध्रीयेऽग्ने नयेत्याग्नीध्रीयेऽग्नौ सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति' (का० १०।२।७) । 'अयं न इत्यपरामिति' (का० १०।२।८) द्वितीयामाहुतिमाग्नीध्रीये जुहोति । इमे द्वे ऋचौ पञ्चमेऽध्याये व्याख्याते ॥ ४३ ॥

अयं नो अग्निर्वरिवस्कृणोत्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन्। अयं वाजाञ्जयतु वाजसातावयꣳ शत्रूञ्जयतु जर्हृषाणः स्वाहा ॥ ४४ ॥

यह अग्नि हमें वरणीय धन प्राप्त करावे । यह हिंसक राक्षस-असुरों को भेदन करते हुए रक्षार्थ आगे आगे चले। युद्ध में यह मन्त्रों को जप करे। अत्यन्त प्रसन्नता से प्राप्त होते हुए यह अग्नि शत्रुओं को जीते। इस अग्नि के लिए यह आहुति है । (आहुति देना) ॥ ४४ ॥

उ० अयं नो अग्निरित्युक्तार्थौ मन्त्रौ। चतस्रोऽप्येता यजुरन्ताः स्वाहाकारेण अग्रेण शालां तिष्ठन्नभिमन्त्रयते। दक्षिणतः स्थिता दक्षिणाः ॥ ४४ ॥

रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु। ऋतस्य पथा प्रेत चन्द्रदक्षिणा वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षं यतस्व सदस्यैः ॥ ४५ ॥

[रूपेण । वः । रूपम् । अभि । आ । अगाम् । तुथः । वः । विश्ववेदा इति विश्ववेदाः । वि । भजतु । ऋतस्य । पथा । प्र । इत । चन्द्रदक्षिणा इति चन्द्रदक्षिणाः । वि । स्वरिति स्वः । पश्य । वि । अन्तरिक्षम् । यतस्व । सदस्यैः ॥ ४५ ॥]

(ऋत्विज दक्षिणामें प्राप्त गायों को सम्बोधन करके—) हे गायो! मैं अपने स्वरूप के साथ तुम्हारे स्वरूप को सम्प्राप्त हुआ हूँ। सर्वधनों का स्वामी वह परब्रह्म प्रजापति ही तुम्हें हम ऋत्विजों में यह भाग वितरण करे। सोने की दक्षिणा से युक्त तुम, हे गायो! इस यज्ञ मार्ग के द्वारा हमें प्राप्त होओ। हे गायो! (सोपान भूता तुम गायों के माध्यम से) मैं स्वर्गपथ तथा पितृयान अन्तरिक्षपथ को देखता हूँ। (यजमान के देव-पितरों को स्वदानवश

प्रीणित करके अब तुम हमें प्राप्त हो रही हो या हमें प्राप्त होकर अब तुम हमारे देव-पितरों को प्रसन्न होने का हेतु बनोगी)। (यजमान) हे दक्षिणा के धन गवादि ! यज्ञ के सदस्य ऋत्विजादि के द्वारा गृहीत होकर भी तुम और-और आधिक्य को प्राप्त होओ ॥ ४५ ॥

उ० रूपेण वो रूपम्। अग्रे पशव आत्मनो दानमसहमाना अन्यानि रूपाण्याददिरे तान्देवाः स्वैः रूपैः प्रत्युपतिष्ठन्त ततस्ते स्वैः रूपैराजग्मुः। एतन्निदानमस्य मन्त्रस्य। रूपेण मूर्त्या । वः युष्मत्संबन्धि रूपम् । अभ्यागाम् अभ्यागतः । सर्वो हि स्वं रूपमागच्छतीत्यभिप्रायः । किंच तुथो वो वो विश्ववेदा विभजतु। तुथो ब्रह्मा प्रजापतिः। वः युष्मान् विश्ववेदाः सर्वज्ञो विभजतु यथार्हमृत्विजां विभागं करोतु। यूयं चैतज्जानानाः ऋतस्य यज्ञस्य प्रस्तुतस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगच्छत । चन्द्रदक्षिणाः। चन्द्रं सुवर्णं यजमानस्य हस्तगतं द्वितीयं यासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते चन्द्रदक्षिणा इत्युक्ताः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । सदो गच्छति। वि स्वः पश्य व्यन्तरिक्षमिति । दक्षिणोच्यते । विपश्यामि त्वया दक्षिणया सोपानभूतया स्वः स्वर्गं देवयानमार्गम् विपश्यामि च अन्तरिक्षलोकं पितृयानमार्गम् । विपश्येति मध्यमपुरुषस्योत्तमपुरुषो व्याख्यातः श्रुत्या। सदसि स्थितान्ब्राह्मणान्प्रेक्षते। यतस्व सदस्यैः। दक्षिणोच्यते । 'यती प्रयत्ने'। तथाभूतं यत्नमातिष्ठस्व यथा सदस्यैः पूरितैरतिरिच्यसे ॥ ४५ ॥

म० 'सहिरण्यो यजमानः शालां पूर्वेण तिष्ठन्नभिमन्त्रयते दक्षिणा बहिर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण व इति' (का० १०।२।१०) दक्षिणा गाः अभिमन्त्रयते । नष्टरूपानुष्टुप् दक्षिणदेवत्या । 'नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपे'ति लक्षणात्। अत्र द्वितीय एकादशार्णस्तृतीयो द्वादशार्णस्तेन पूर्णैव। पूर्वं पशवः स्वदानमसहमाना रूपान्तराणि जगृहुः देवाः स्वै रूपैस्तानुपागतास्ततस्ते स्वै रूपैराजग्मुः (४।३।४।१४) इति मन्त्रस्य निदानम्। हे दक्षिणारूपा गाः, रूपेण मूर्त्या वो युष्माकं रूपमहमभ्यागतोऽस्मि । अतो भवतीभिरागन्तव्यं सर्वे हि स्वरूपमागच्छन्तीति भावः। किंच तुथो ब्रह्मरूपप्रजापतिर्वो युष्मान् विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु । 'ब्रह्म वै तुथः' (४।३।४।१५) इति श्रुतेः। किंभूतस्तुथः । विश्ववेदा वेदनं वेदो ज्ञानं। विश्वं सर्वं वेदो यस्य स विश्ववेदाः सर्वज्ञः। किंच यूयमेतज्ज्ञात्वा ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रगच्छत। किंभूता यूयम्। चन्द्रदक्षिणाः चन्द्रमिति हिरण्यनाम। चन्द्रं सुवर्णं यजमानहस्तस्थं द्वितीयं दक्षिणा यासां ताश्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते शाकपार्थिवादित्वात् (पा० २।१।६९) द्वितीयपदलोपः। 'सदो गच्छति वि स्वरिति' (का० १०।२।१७) दक्षिणादैवत्यम् । हे दक्षिणाः, अहं स्वः स्वर्गं देवयानमार्गं विपश्य विपश्यामि। विलोकयामि अन्तरिक्षं पितृयानमार्गं च विपश्यामि। भवतीभिः सोपानभूताभिरिति भावः। 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ६।१।८५) इति उत्तमपुरुषस्थाने पश्येति मध्यमः पुरुषः। श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात्। प्रेक्षते। 'यतस्व सदस्यानिति सदस्यान्' (का० १०।२।१८) यजमान ऋत्विजः प्रेक्षते। दक्षिणादैवतम्। हे दक्षिणे, त्वं यतस्व, यत्नं कुरु। यथा सदस्यैः ऋत्विग्भिः पूरितैरप्यतिरिच्यस इति शेषः। तथा त्वया यतितव्यं यथा ऋत्विजो धनैः संपूर्णाधिका भवेयुरिति भावः ॥ ४५ ॥

ब्राह्मणमद्य विदेयं पितृमन्तं पैतृमत्यमृषिमार्षेयꣳ सुधातुदक्षिणम्। अस्मद्राता देवत्रा गच्छत प्रदातारमाविशत ॥ ४६ ॥

[ब्राह्मणम् । अद्य । विदेयम् । पितृमन्तमितिपितृ । मन्तम् । पैतृमत्यमितिपैतृ । मत्यम् । ऋषिम् । आर्षेयम् । सुधातुदक्षिणमितिसुधातु । दक्षिणम् । अस्मद्राताऽइत्यस्मत् । राताः । देवत्रेतिदेव । त्रा । गच्छत । प्रदातारमितिप्र । दातारम् । आ । विशत ॥ ४६ ॥]

(यजमान आग्नीध्र को सम्प्राप्त होता है—) मैं आज उत्तम पिता, पितामह वाले, मंत्रार्थकर्त्ता, ऋषिकुलीय =(ऋषियों के कुल को चलाने वाले) और दक्षिणा में सदा स्वर्ण पाने वाले आग्नीध्र ब्राह्मण को प्राप्त करूँ। हे दक्षिणा में दीयमान धन ! हमारे द्वारा प्रदत्त हो कर तुम, दान के पुण्य के निमित्त देवों में प्राप्त होओ । पुनः लौटकर तुम दाता यजमान को ही अभिवृद्धरूप में प्राप्त होओ। (यजमान ने यदि १०० का दान किया तो देवों की दया से पुण्य फलस्वरूप ४०० होकर उस यजमान को ४०० प्राप्त होवे) ॥ ४६ ॥

उ० आग्नीध्रं गच्छति । ब्राह्मणमद्य, ब्राह्मणम् अद्य अस्मिन् विदेयं लभेयम् । अनुशिष्टेन अतिविशिष्टेन पित्रा जातम्। नहि कश्चिद्विना पित्रा जायते। पैतृमत्यम्। यस्य पितामहप्रभृतयोऽपि वश्याः श्रोत्रियाः स एवमुच्यते । ऋषिमार्षेयम् ऋषिर्मन्त्राणां व्याख्याता। आर्षेयो जात्या प्रवरैश्च जातः। सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुदक्षिणः तम्। सुवर्णं हि आग्नीध्रे दीयते। दक्षिणां ददाति। अस्मद्राताः । 'रा दाने'। हे दक्षिणाः, अस्माभिः राताः दत्ताः सत्यो देवत्रा गच्छत। देवान्प्रति गच्छत। ततोऽनन्तरं यज्ञफलं साधयन्त्यः प्रदातारमाविशत प्रकर्षेण दातारम् आविशत यजमानम् ॥ ४६ ॥

म० 'ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनमिति' (का० १०।२।१९)। आग्नीध्रमृत्विजं स्वस्थानस्थं प्रति यजमानो गच्छति। ब्राह्मणदैवत्यम्। अहमद्यास्मिन्दिने ईदृशं ब्राह्मणं विदेयं लभेय 'विद्लृ लाभे'। किंभूतम्। पितृमन्तं प्रशस्तः पितास्यास्तीति पितृमान् तम्। पित्रा विना न कश्चिज्जायतेऽतोऽत्र प्राशस्त्यार्थे मतुप्। विशिष्टजनकोत्पन्नमित्यर्थः। तथा पैतृमत्यम् पितुरिमे पैतरः। तद्धितप्रत्ययलोपेऽपि छान्दसी वृद्धिः । मत एव मत्याः। स्वार्थे यत्। पैतरः पितामहादयो मताः संमता जगन्मान्या यस्य स पैतृमत्यस्तम्। यद्वा पितरः पूर्वजाः मताः संमताः श्रोत्रिया यस्य स पितृमतः पितृमत एव पैतृमत्यः। यद्वा प्रशस्तजनकोत्पन्नः पितृमानित्युक्तं तदपत्यं पैतृमत्यः। सर्वथा यस्य पितामहाद्यः श्रोत्रियाः स पैतृमत्य इत्यर्थः। तथा ऋषिं मन्त्राणां व्याख्यातारम्। तथा आर्षेयम् ऋषिषु विख्यात आर्षेयस्तम्। जात्या प्रवरैर्ज्ञानेन सुजातमित्यर्थः।

तथा सुधातुदक्षिणम् शोभनो धातुः सुवर्णं दक्षिणा यस्य स सुधातुस्तम्। 'उपविश्य हिरण्यमस्मै ददात्यस्मद्राताः' (का० १०।२।२०) इति अस्मै आग्नीध्राय दक्षिणादैवत्यं। हे दक्षिणाः, यूयमस्मद्राताः। 'रा दाने' अस्माभिः राता दत्ताः सत्यो देवत्रा देवान्प्रति गच्छत। तानेत्य तेषां तृप्तिं कृत्वा ततः दातारं प्राविशत यज्ञफलं साधयन्त्यो यजमानं प्राविशतेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अग्नये॑ त्वा मह्यं॒ वरु॑णो ददातु॒ सो॑ऽमृत॒त्वम॑शीया॒युर्दा॒त्र एधि॒ मयो॒ मह्यं॑ प्रतिग्रही॒त्रे रु॒द्राय॑ त्वा॒ मह्यं॒ वरु॑णो ददातु॒ सो॑ऽमृत॒त्वम॑शीय प्रा॒णो दा॒त्र एधि॒ वयो॒ मह्यं॑ प्रतिग्रही॒त्रे बृह॒स्पत॑ये त्वा॒ मह्यं॒ वरु॑णो ददातु॒ सो॑ऽमृत॒त्वम॑शीय॒ त्वग्दा॒त्र एधि॒ मयो॒ मह्यं॑ प्रतिग्रही॒त्रे य॒माय॑ त्वा॒ मह्यं॒ वरु॑णो ददातु॒ सो॑ऽमृत॒त्वम॑शीय॒ हयो॑ दा॒त्र एधि॒ वयो॒ मह्यं॑ प्रतिग्रही॒त्रे ॥ ४७ ॥

[अ॒ग्नये॑। त्वा। मह्य॑म्। वरु॑णः। द॒दा॒तु। सः। अ॒मृ॒त॒त्वमित्य॑मृत। त्वम्। अ॒शी॒य। आयुः॑। दा॒त्रे। ए॒धि॒। मयः॑। मह्य॑म्। प्रति॒ग्र॒ही॒त्र इति॑ प्रति। ग्र॒ही॒त्रे। रु॒द्राय॑। प्रा॒णः। वयः॑। बृ॒ह॒स्पत॑ये। त्वक्। मयः॑। य॒माय॑। हयः॑। वयः॑ ॥ ४७ ॥]

हे स्वर्ण! वरुणदेव ने तुम स्वर्ण को मुझ अग्निस्वरूप को दान में दिया है। मैं तुम्हें ग्रहण करके अमृतत्व को प्राप्त करूँ। हे स्वर्णदाता! यजमान के लिए तुम आयुष्य होकर प्रतिफलित होओ और मुझ ग्रहीता के प्रति सुखरूप होकर फलो। हे गाय! वरुणदेव ही स्वयं तुम्हें मुझ रुद्रस्वरूप को प्रदान करे। इस प्रकार वरुण के द्वारा तुम्हें लाभ करके मैं अमरत्व को प्राप्त करूँ। हे गाय! तुम दाता यजमान का प्राण होकर प्रतिफलित होओ और मुझ प्रतिग्रहीता के लिए दूध-दही प्रभृति खाद्य होकर फलो। हे वस्त्र! वरुणदेव स्वयं तुम वस्त्र को मुझ बृहस्पतिरूप ब्राह्मण को प्रदान करे। मैं तुम्हें प्राप्त करके अमरत्व को प्राप्त करूँ। हे वस्त्र! दान में दिए जाकर तुम दाता यजमान के लिए उसकी त्वचारूप होकर प्रतिफलित होओ और मुझ प्रतिग्रहीता के प्रति सुखरूप होकर फलो। हे अश्व! स्वयं वरुणदेव ही तुम अश्व को मुझ यमस्वरूप ब्राह्मण को प्रदान करे। तुम्हें ग्रहण करके मैं अमरत्व को सम्प्राप्त करूँ। हे अश्व! दान में दिए जाकर तुम यजमान के लिए पुनरपि अश्व (= यान साधनरूप) होकर ही प्रतिफलित होओ और मुझ प्रतिग्रहीता के लिए तुम सुखस्वरूप होओ। (इस मंत्र व मंत्रांशों को पढ़-पढ़ कर और अग्नि आदि देवस्वरूपों की स्वयं में कल्पना करके ऋत्विज दक्षिणा में दिए जाने वाले स्वर्ण—गो अश्व-वस्त्रादि को ग्रहण करे। देवता होकर दान ग्रहण करने से दान-ग्रहण का दोष नहीं लगता है) ॥ ४७ ॥

उ० इत उत्तरं पञ्च प्रतिग्रहमन्त्राः। हिरण्यं प्रतिगृह्णाति। अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु। अग्निरूपापन्नाय मह्यं हे हिरण्य, त्वां वरुणो ददातु। वरुणेन हिं हिरण्यमग्नये दत्तं पूर्वमतस्तेनैवात्मना गृह्णानो न रिष्यामीति देवतादेशः। सोऽमृतत्वमशीय सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम्। आयुर्दात्रे एधि आयुष्मान्दाता भवतु। मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे मयः सुखम् एधि भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे। गां प्रतिगृह्णाति। रुद्राय त्वा। रुद्रभूताय मह्यं हे गौः, त्वां वरुणो ददातु। सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम्। प्राणो दात्रे एधि। प्राणरूपा दात्रे भव। वयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं पशुर्वा भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे। वासो गृह्णाति बृहस्पतये बृहस्पतिरूपापन्नाय मह्यं त्वां वरुणो ददातु। सोऽहमनेन विधानेन गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम्। त्वग्दात्र एधि भव। मयः सुखं भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे। अश्वं प्रतिगृह्णाति। यमाय त्वा यमरूपापन्नाय मह्यं त्वां वरुणो ददातु। सोऽहं यमरूपापन्नोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम्। हयोऽश्वः दात्रे भव। वयोऽन्नं पशुर्वा भव मम त्वं प्रतिग्रहीत्रे ॥ ४७ ॥

म० 'अग्नये त्वेति हिरण्यं प्रतिगृह्णीत इति (का० १०।२।२८) अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावििति शेषः। हिरण्यदैवत्यम्। हे हिरण्य, वरुणोऽग्नयेऽग्निरूपापन्नाय मह्यं त्वा त्वां ददातु पूर्वं वरुणेन कनकाद्यग्न्यादिभ्यो दत्तमतस्तेन तेनात्मना प्रतिगृह्णानो विप्रो न नश्यतीति देवतादेशः। अनेन विधिना गृह्णानः सोऽहममृतत्वमारोग्यमशीय व्याप्नुयाम्। हे हिरण्य, त्वं दात्रे आयुर्जीवनमेधि भव। प्रतिग्रहीत्रे प्रतिग्रहकर्त्रे मह्यं मयः सुखमेधि दाता आयुष्मान्भवतु। अहं सुखी स्यामिति भावः। 'रुद्राय त्वेति गामिति' (का० ११।२।२९)। गां प्रतिगृह्णीतः। गोदेवत्यम्। हे गौः, त्वं दात्रे यजमानाय प्राणः प्राणरूपा एधि। मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं पशुर्वा भव। दुग्धदध्यादिरूपेणान्नं संततिद्वारा पशुश्च भवेत्यर्थः। 'बृहस्पतये त्वेति वास इति' (का० १०।२।३०)। वस्त्रं गृह्णीतः। वासोदैवत्यम्। हे वासः, बृहस्पतिरूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु सोऽहममृतत्वमशीय त्वं च दात्रे त्वगेधि त्वगिन्द्रियसुखकारी भव। प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखं च भव। 'यमाय त्वेत्यश्वमिति' (का० १०।२।३१) हयं गृह्णीतः। अश्वदैवत्यम्। हे अश्व, यमरूपाय मह्यं वरुणः त्वां ददातु। स यमरूपोऽहमश्वं गृह्णानोऽमृतत्वं व्याप्नुयाम्। हे अश्व, त्वं दात्रे हयोऽश्वो भव मह्यं प्रतिग्रहीत्रे वयोऽन्नं तद्दाता पशुर्वा संततिद्वारा भव ॥ ४७ ॥

कोऽदा॒त्कस्मा॑ अदा॒त्कामो॑ऽदा॒त्कामा॑यादा॒त्कामो॑ दा॒ता कामः॑ प्रतिग्रही॒ता कामै॒तत्ते॑ ॥ ४८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

[कः। अ॒दा॒त्। कस्मै॑। कामः॑। कामा॑य। कामः॑। दा॒ता। कामः॑। प्र॒ति॒ग्र॒ही॒तेति॑ प्रति। ग्र॒ही॒ता। काम॑। ए॒तत्। ते॒ ॥ ४८ ॥]

इति वाजसनेयसंहितापदे सप्तमोध्यायः ॥७॥

(इसको 'अदात्' मंत्र को पढ़कर शेष वस्तुओं को दान में ग्रहण करना चाहिए)। कौन देता है ? किसको देता है ? काम देता है। काम को देता है। काम ही दाता है और काम ही प्रतिग्रहीता है। हे काम ! इस प्रकार दाता और प्रतिग्रहीता दोनों के तुम्हारा ही स्वरूप होने से ले-देकर यह सर्वधनादि सब तो तुम्हारा ही है। (यजमान को अपना धनादि देने का अभिमान न करना चाहिए और प्रतिग्रहीता को भी स्वयं कुछ धनादि प्राप्त करने का अभिमान न करना चाहिए) ॥ ४८ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

उ० अथ यदन्यद्ददाति तदनेन प्रतिगृह्णाति। कोऽदात् कः पुरुषः अदात् दत्तवान् एकः प्रश्नः। कस्मै पुरुषाय अदात् दत्तवान् द्वितीयः प्रश्नः। कामोऽदात् कामायादात् द्वौ प्रतिप्रश्नौ यथासंख्यम्। एवं चेत्काम एव दाता कामः प्रतिग्रहीता च। अतो ब्रवीमि हे काम, एतद्द्रव्यं ते तव। त्वमेव केनचित्प्रयोजनेन ददासि त्वमेव च केनचित्प्रयोजनेन प्रतिगृह्णासीति ॥४८॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

म० 'कोऽदादित्यन्यदिति' (का० १०।२।३२)। अन्यन्मन्थौदनतिलादि गृह्णीतः। कामदैवत्यम्। दातुर्दानाभिमानाभावाय स्वस्य प्रतिग्रहजदोषाभावाय च देहेन्द्रियात्मसङ्घाते कामं विविनक्ति। को नरोऽदाद्दत्तवान् कस्मै नरायादात्। प्रश्नद्वयस्योत्तरमाह। कामोऽदात्कामायैवादात् न त्वं दाताहं प्रतिग्रहीता। त्वत्कामाभिमानी देवो मत्कामाभिमानिनेऽदात्। एवं च काम एव दाता काम एव प्रतिग्रहीता नान्यः। हे काम, एतद् द्रव्यं ते तव। दातृप्रतिग्रहीतृत्वात् ॥ ४८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
उपांश्वादिप्रदानान्तः सप्तमोऽध्याय ईरितः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा विष्ण उरुगायैष ते सोमस्तꣳरक्षस्व मा त्वा दभन् ॥ १ ॥

[ॐ आदित्येभ्यः। त्वा। विष्णोऽइतिविष्णो। उरुगायेत्युरु गाय ॥ १ ॥]

(इस आठवें अध्याय में तृतीय सवन में उपयोगी आदित्यग्रह प्रभृति ग्रहों को ग्रहण करने के मंत्र कहे जा रहे हैं। दो-दो देवों के सहहोम के निमित्त प्रतिप्रस्थाता नाम का ऋत्विज् द्रोण कलश से आदित्यग्रह में सोमरस भरे। प्रतिप्रस्थाता—) हे सोमरस ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो (इसके अनन्तर वह द्विदेवत्य आहुतियों को अग्नि में डालता है। तदनन्तर वह इस मंत्रांश से हुतशेष सोमरस को एक बटलोई में डालता है और उसे आदित्यस्थाली से ही ढंक देता है) हे सोमरस ! अदिति के पुत्र द्वादश आदित्यों के लिए ही मैं तुम्हें इस स्थाली (बटलोई) में आसिञ्चित करता हूँ। हे उरुक्रम विष्णो ! यह तुम्हारा सोमरस है। तुम उसकी राक्षसादि से रक्षा करो। हे सोमरस ! अब तुम्हें राक्षसादि हिंसित न कर सकें ॥ १ ॥

उ० आदित्यग्रहसंस्रवोत्थर्थं प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रे द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननुजुहोति। तत्रैते मन्त्राः। उपयाम गृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा गृह्णामीति शेषः। आदित्यस्थालीं पात्रेणापिदधाति विष्णो उरुगाय। हे विष्णो, उरुगमनाय एष ते तव सोमः समर्पितः। तं रक्ष गोपाय। गोपायनप्रवृत्तं च त्वां मा दभ्नुयुः हिंस्युः रक्षांसि। दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा ॥ १ ॥

म० सप्तमेऽध्याये उपांशुग्रहादिसवनद्वयगता मन्त्रा दक्षिणादानान्ता उक्ताः। अष्टमे तृतीयसवनगता आदित्यग्रहादिमन्त्रा उच्यन्ते। तत्र 'प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेण द्रोणकलशादुपयामगृहीतोऽसीति गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहोत्युत्तरार्धं इति' (का० ९।१।१५)। द्विदेवत्यैः सह होमाय प्रतिप्रस्थातादित्यग्रहपात्रेण द्रोणकलशात्सोमं गृह्णाति। सोमदैवत्यम्। हे सोम, उपयामेन पात्रेण त्वं गृहीतोऽसि मया। 'शेषꣳशेषमादित्यस्थाल्यामासिञ्चत्यादित्येभ्यस्त्वेति' (का० ९।१।२०)। द्विदेवत्याननु हुत्वा हुतशेषमादित्यस्थाल्यां क्षिपेत्। सोमदैवत्यम्। हे सोम, आदित्येभ्योऽर्थाय त्वा त्वां सिञ्चामीति शेषः। 'समासिच्य तेनापिदधाति विष्ण उरुगायेति' (का० ९।१।२१)। संस्रवमासिच्य तेनादित्यपात्रेण स्थालीं पिदधाति। विष्णुदैवतम्। हे विष्णो यज्ञपुरुष, हे उरुगाय, उरुभिर्बहुभिर्गीयते स्तूयत इत्युरुगायस्तत्संबोधनम्। एष सोमस्ते तवार्पितः तं सोमं रक्षस्व गोपाय। आत्मनेपदमार्षम्। हे सोम, रक्षणे प्रवृत्तं त्वा त्वां मा दभ्नुयुः मा हन्युः। रक्षांसीति शेषः। दभ्नोतिर्हिंसाकर्मा ॥ १ ॥

कदाचन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे। उपोपेन्नु मघवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यत आदित्येभ्यस्त्वा ॥ २ ॥

हे इन्द्र (=आदित्य)! तुम कभी भी हिंसक नहीं होते। तुम हविर्दाता यजमान के हविरन्न से सदा संगत होते हो। हे धनवान् इन्द्र ! तुम्हारा अधिकाधिक दान हमें प्राप्त होता ही है। हे सोमरस ! मैं तुम्हें आदित्यों के लिए ही ग्रहण करता हूं ॥ २ ॥

उ० आदित्यग्रहं गृह्णाति। कदाचन। व्याख्यातोऽयं मन्त्रः। यदि नाम अधस्तादैन्द्रः। इयांस्तु विशेषः। इह त्वादित्यदेवतो यजुरन्तः। आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः ॥ २ ॥

म० 'आदित्यग्रहं गृह्णाति सꣳस्रवेभ्यः कदाचनेति'। (का० १०।४।४) होमशेषाः संस्रवास्तेभ्यः सकाशात्। आदित्यदेवत्ये बृहत्यौ। यजुरन्ते। आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः। तृतीयो द्वादशार्णस्त्रयोऽन्येऽष्टार्णाः। सा बृहती तृतीयेऽध्याये बृहदुपस्थानमध्ये (क० ३४) इन्द्रदेवत्या प्रथममुक्ता व्याख्याता च। इह त्वादित्यदेवत्या यजुरन्ता चेति विशेषः। हे इन्द्र, त्वं कदाचन कदाचिदपि स्तरीर्हिंसको नासि किंतु दाशुषे। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। हविर्दत्तवतो यजमानस्य हविः सश्चसि सेवसे। कुत्र। उप इत् नु यजमानस्यात्यन्तसमीप एव हे मघवन् धनवन्निन्द्र, भूय इत् नु पुनरेव च देवस्य ते तव दानं दीयत इति दानम् तव देयं हविः पृच्यते त्वया

संबध्यते। यजमानेन दत्तं हविस्त्वयाङ्गीक्रियत इत्यर्थः। हे ग्रह, आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः। अत्रेन्द्रनामभिरप्यादित्य एव स्तूयते ॥ २ ॥

कुदाचुन प्रयुच्छस्युभे निपासि जन्मनी । तुरीयादित्य सवनं त इन्द्रियमातस्थावमृतं दिव्यादित्येभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥

[कुदा । चुन । प्र । युच्छुसि । उभेऽइत्युभे । नि । पासि । जन्मनीऽइतिजन्मनी । तुरीय । आदित्य । सवनम् । ते । इन्द्रियम् । आ । तुस्थौ । अमृतम् । दिवि । आदित्येभ्यः । त्वा ॥ २-३ ॥]

(इस निम्न यजुः को पढ़ कर पूतभृद् घट से सोमरस को आदित्य ग्रह में पुनः भरे)। हे आदित्य ! तुम कभी भी प्रमाद नहीं करते। तुम देव-मनुष्यों की रक्षा करते हो। हे आदित्य ! यह तृतीय सवनगत बलकारी सोमरस तुम्हारे निमित्त वेदिपर स्थित है। तुम्हारा अमृत स्वरूप द्युलोक में स्थित है। हे सोमरस ! मैं तुम्हे आदित्यों के लिए ग्रहण करता हूँ ॥ ३ ॥

उ० द्वितीयं गृह्णाति। कदाचन। बृहत्यादित्यदेवत्या यजुरन्ता। आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः। कदाशब्दः कालवचनः। चनेति निपातः पुनरर्थे। प्रयुच्छतिः प्रमादार्थः। हे भगवन्नादित्य, कस्मिन्नहनि पुनः प्रमाद्यसि उदयतापपाकप्रकाशादीननुग्रहान्प्राणिषु कुर्वन्। न कदाचिदित्यभिप्रायः। एवं काकुगतेन विशेषणेन व्याख्येयम्। अथवा कदाचनेति व्यतिकीर्णमेतत्पदद्वयं व्याख्येयम्। यत्र कदाचिदपीत्येनेनार्थेनार्थवत्त्वम्। चकारगर्भं सवितुर्निधानम्। अस्य भाष्यं चकारेनां गर्भनिधानमिति यथा यास्केन दर्शितम्। न कदाचित्प्रमाद्यसि स्वकीयं कर्म कुर्वन्। उभे च नितरां पासि गोपायसि देवमनुष्यसंबन्धिनी जन्मनी। तुरीयेत्यविभक्तिको निर्देशः। तुरीयं च आदित्यसवनम्। तव इन्द्रियं च वीर्यं च तवैव आतस्थौ उपस्थितम् अमृतम् अनश्वरं विज्ञानानन्दस्वभावम् दिवि द्युलोके आदित्यमण्डलान्तःस्थम्। तदुक्तम् 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति। एवं परापररूपेणास्यामृच्यादित्यस्तुतिः। आदित्येभ्यस्त्वा गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

म० 'अपगृह्य पुनः कदाचनेति' (का० १०।४।५)। धारातो विच्छिद्य पूतभृतः सकाशादात्मसमीपं नीत्वा तथैव पुनरादित्यग्रहं गृह्णीयात्। कदाशब्दः कालवाची। चनेति निपातः पुनरर्थे। हे आदित्य, त्वं कदाचन प्रयुच्छसि कस्मिन् काले पुनः प्रमाद्यसि। 'युच्छ प्रमादे' न प्रमाद्यसीति काकुः। उदयतापपाकप्रकाशैः प्राणिनोऽनुगृह्णन् कदाचिदालस्यं करोषीति भावः। यद्वा कदा च नेति पदत्रयम्। चकारोऽप्यर्थे। कदापि न प्रयुच्छसि स्वकर्मणि। किंच उभे जन्मनी देवमनुष्यसंबन्धिनी निपासि नितरां पालयसि। किंच तुरीय, 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९)। इति विभक्तिलोपः। ते तव तुरीयं चतुर्थं मायातीतं शुद्धं सवनं सुवति स्वकार्ये जगत्प्रेरयतीति सवनम्। नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः। जगत्प्रवर्तकं अमृतमनश्वरं विज्ञानानन्दस्वभावं यदिन्द्रियं वीर्यं तद्दिवि द्युलोके मण्डलान्तरे आतस्थौ आभिमुख्येन स्थितम्। तदुक्तं 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि'। एवमादित्यः परापररूपेणास्यामृचि स्तुतः। यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरम्। प्रशब्दो निषेधे। चनशब्दोऽप्यर्थे। हे आदित्य, त्वं कदाच कदापि न प्रयुच्छसि न प्रमाद्यसि किंतु उभे वर्तमानभाविनी जन्मनी निपासि रक्षसि। तृतीयमित्यर्थे व्यत्ययेन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः। हे आदित्य, ते तव यत् तृतीयं सवनं तस्मिन् दिवि द्युलोकसमाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियवृद्धिकरणममृतं सुधासमं हविः आतस्थौ समन्तात्स्थितम्। हे आदित्यग्रह, आदित्येभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामीति शेषः ॥ ३ ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः। आ वोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यादꣳहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासदादित्येभ्यस्त्वा ॥ ४ ॥

[युज्ञः । देवानाम् । प्रति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवत । मृडयन्तः । आ । वः । अर्वाची । सुमतिरितिसुमतिः । ववृत्यात् । अꣳहोः । चित् । या । वरिवोवित्तरेतिवरिवोवित् तरा । असत् । आदित्येभ्यः । त्वा ॥ ४ ॥]

(आदित्यग्रह में भरे हुए सोमरस को दही से मिश्रित करे)। देवों के सुख के निमित्त यज्ञ प्रवर्तित होता है। हे आदित्यो ! तुम हमें सुख देते हुए होओ। हे देवो ! तुम्हारी अनुग्रहात्मिका बुद्धि हमारी ओर अभिमुखी बने। जो तुम्हारी अनुग्रहपरा बुद्धि पापी को अत्यन्त धनदा न बने। हे सोमरस ! मैं आदित्यों के लिए ही तुम्हें दही से मिश्रित करता हूं ॥ ४ ॥

उ० दध्ना श्रीणाति। यज्ञो देवानाम् त्रिष्टुप् यजुरन्ता आदित्यदेवत्या। आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः। यस्माद्यज्ञो देवतानामादित्यानां सुम्नं सुखं कर्तुं प्रत्येति तस्माद्धेतोः हे आदित्यासः आदित्या एव आदित्यासः। आज्जसेरसुक्। भवता मृडयन्तः। 'मृड सुखने' तृचोर्थे शतृप्रत्ययोऽत्र छान्दसः। मृडयितारः सुखयितारो भवतास्माकम्। आवोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यात्। आवृता भवतु वः युष्मत्संबन्धिनी सुमतिः अर्वाची च अस्मदभिमुखा च। अꣳहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत्। अंहुः पापकारी। चिच्छब्दोऽप्यर्थे। अंहोः पापकारिणोपि या सुमतिः। वरिवोवित्तरा। वरिव इति धननाम। अतिशयेन धनस्य लब्ध्री असत् भवतु। सा सुमतिः अस्मदभिमुखी आववृत्यादिति संबन्धः ॥ ४ ॥

म० 'दध्ना श्रीणात्येनं पश्चिमेऽन्ते मध्ये वा यज्ञो देवानामिति' (का० १०।४।६)। पुनरादित्यग्रहं दध्ना मिश्रीकुर्यात्। आदित्यदेवत्या यजुरन्ता त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा। आदित्येभ्यस्त्वेति यजुः। यज्ञो देवानामादित्यानां सुम्नं सुखं कर्तुं प्रत्येति प्रत्यागच्छति। अतो हे आदित्यासः आदित्याः, यूयं मृडयन्तः

सुखयन्तः सुखकर्तारोऽस्माकं भवत। 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति संहितायां दीर्घः। किंच वो युष्माकं या सुमतिः शोभनबुद्धिर्भक्तानुग्रहपरा सा अर्वाची अस्मदभिमुखी आववृत्यात् आवर्ततताम्। 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति वर्ततेर्लिङि जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लोर्द्वित्वं च। किंच अंहोश्चित् अंहुः पापकारी। चित् अप्यर्थे। अंहोर्हननशीलस्य पापिनोऽपि या सुमतिर्वरिवोवित्तरा वरिवो धनं विन्दति लभत इति वरिवोवित् अत्यन्तं वरिवोवित्तमः पापिनो या सुमतिर्धनलब्धी असत् भवेत् सा सुमतिरस्मदभिमुखी आववृत्यादिति संबन्धः। हे सोम, आदित्येभ्यो देवेभ्यस्त्वां दध्ना मिश्रयामीति शेषः ॥ ४ ॥

विव॑स्वन्नादित्यै॒ष ते॑ सोमपी॒थस्तस्मि॑न्मत्स्व। श्रद॑स्मै नरो॒ वच॑से दधातन॒ यदा॑शी॒र्दा दम्प॑ती वा॒मम॑श्नु॒तः। पुमा॑न्पु॒त्रो जा॑यते वि॒न्दते॒ वस्वधा॒ विश्वा॒हार॒प ए॑धते गृ॒हे ॥ ५ ॥

[विव॑स्वन्। आ॒दि॒त्य॒। ए॒षः। ते॒। सो॒म॒पी॒थ इति॑सोम। पी॒थः। तस्मि॑न्। म॒त्स्व॒। श्रत्। अ॒स्मै॒। न॒रः॒। वच॑से। द॒धा॒त॒न॒। यत्। आ॒शी॒र्दा इत्या॑शीः॒। दा। दम्प॑ती इति॒दम्। पती॑। वा॒मम्। अ॒श्नु॒तः॒। पुमा॑न्। पु॒त्रः। जा॒य॒ते॒। वि॒न्दते॑। वसु॑। अध॑। वि॒श्वा॒हा। अ॒र॒पः। ए॒ध॒ते॒। गृ॒हे ॥ ५ ॥]

(पत्थर से प्रतिप्रस्थाता दही और सोमरस को मिश्रित करे)। हे अन्धकारनाशक आदित्य! यह तुम्हारे पीने का दधिमिश्रित सोमरस है। तुम उसमें पूर्ण तृप्ति को प्राप्त होओ (छककर दही सोम पियो)। (इसके अनन्तर यजमान की पत्नी पूतभृद घट को देखती है और ऋत्विजों से कहती है) हे आशीर्वाद देने में समर्थ ब्रह्मादि ऋत्विजो! तुम सब अब मेरी आशीर्वाणी में श्रद्धा धारण करो (=यह दृढ़ विश्वास बनाओ कि यह यजमान पत्नी जो कुछ मांगती है हम आशीः रूप में उसे वही प्रदान करेंगे)। 'यह यजमान पति-पत्नी वरणीय धन को भोग कर सकें। पुरुषत्वोपेत पुत्र इनके उत्पन्न होवे। वह पुत्र विपुल धन को प्राप्त करे। धनप्राप्ति के अनन्तर वह सदा अपने ही घर में रहता हुआ पुत्रधनादि से अभिवृद्धि को प्राप्त होवे ॥ ५ ॥

उ० उपांशुसवनेन ग्रहं विमिश्रयति। विवस्वन्नादित्य। तमांसि विवासयतीति विवस्वान् आदित्य उच्यते। हे विवस्वन् आदित्य, एष ते सोमपीथः एतत्तव सोमपानम् तस्मिन्मत्स्व। 'मद तृप्तौ' तृप्तिं कुरु, विसमाशिरं सोमे अवेक्षते पत्नी। श्रदस्मै नरः। जगती आशीर्यजमानपत्नीविषया। श्रदिति सत्यनामसु पठितम्। श्रद्धातन श्रद्धधानान्कुरुत 'नेत्यनर्थका उपजना भवन्ति' इति नकारोऽनर्थकः। श्रद्धां कुरुत अस्मै वर्चसे हे नरः ऋत्विग्यजमानाः। यत् किमित्यत आह। आशीर्दा आशिषो दातारः। दम्पती पत्नीयजमानौ। वामं वननीयम्। अश्नुतः व्याप्नुतः यज्ञफलम्। किंच इहैव पुमान् पुत्रो जायते। दुहितापि पुत्रशब्देनोच्यत इत्यतः पुमानिति विशेष्यते। किंच विन्दते वसु लभते धनम्। अधा अथेत्येतौ छन्दसि समानार्थौ। विश्वाहा सर्वदा। अरपः। 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः'। अपापः सन् एधते वर्धते गृह एवावस्थितः ॥ ५ ॥

म० 'उपाᳫंशुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति' (का० १०।४।७) पाषाणेन दधि सोमं च मिश्रयेत्। आदित्यदैवत्यम्। तमांसि विवासयति नाशयतीति विवस्वान्। यद्वा विशिष्टं वसु धनमस्येति विवस्वान्। मतौ टिलोपश्छान्दसः। तत्संबोधनं हे विवस्वन् हे आदित्य, एष पात्रस्थस्ते तव सोमपीथः पातुं योग्यः पीथः पीथश्चासौ सोमश्च सोमपीथः पातव्यः सोमः। आहिताग्न्यादित्वात्पीथशब्दस्य परत्वम् तस्मिन्पातव्ये सोमे त्वं मत्स्व 'मद तृप्तौ' तृप्तिं कुरु। 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इत्यदादित्वाच्छपो लुक्। 'श्रदस्मै नर इत्येनमवेक्षते पत्नीति' (का० १०।५।४) पत्न्येनं पूतभृतं पश्येत्। आशीर्देवत्या जगती नरदेवत्या वा द्वादशाक्षरचतुःपादा जगती। पत्नी वदति। हे नरो नेतारः ऋत्विग्यजमानाः, आशीर्दा आशिषो ददति ते आशीर्दाः। सुब्लोपश्छान्दसः। आशिषः दातारो यूयमस्मै वचसे आशीर्वचनाय श्रद्धातन। श्रदिति सत्यनामसु पठितम्। 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा० ७।१।४५) इति मध्यमबहुवचनस्य तनादेशः। श्रद्धां कुरुत। आस्तिक्यबुद्धिं कुरुतेत्यर्थः। मदुक्तमाशीर्वचनं भवद्भिः श्रद्धया धारितं तथैव स्यादिति भावः। किं तदाशीर्वचनमत आह। यत् दम्पती जायापती पत्नीयजमानौ वामं वननीयं संभजनीयं यज्ञफलमश्नुतः प्राप्नुतः। किंच। इहैव पुमान्पुंस्त्वधर्मसंपन्नः पुत्रः जायते। किंच स च पुत्रो वसु धनं विन्दते लभते। अध अथेत्यर्थः। 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति संहितायां दीर्घः। अथानन्तरं विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा। 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (पा० २।३।५) इति द्वितीया। 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (पा० ५।४।९१) इति प्राप्तस्य टच्प्रत्ययस्य वैकल्पिकत्वाच्छान्दसो वाभावः। अनन्तरं धने लब्धे सति विश्वाहा सर्वदा अरपः पापरहितः सन् गृहे स्वसदने एधते वर्धते। नास्ति रपो यस्यासावरपः। 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु० ४।२१) इति यास्कः। आशीर्दा आशिषो दातारौ इति दम्पतीविशेषणं वा। विभक्तेराकारः। दम्पती यज्ञफलं प्राप्नुताम् तयोः पुत्रो जायताम्। सच धनं लब्ध्वा निष्पापः स्वगृहे वर्धतामिति आशीर्वचने श्रद्धां कुरुतेति सर्वार्थः ॥ ५ ॥

वा॒मम॒द्य स॑वितर्वा॒मम॒ श्वो दि॒वेदि॑वे वा॒मम॒स्मभ्य॑ᳫं सावीः। वा॒मस्य॒ हि क्षय॑स्य देव॒ भूरे॑रया धि॒या वा॑म॒भाजः॑ स्याम ॥ ६ ॥

[वा॒मम्। अ॒द्य। स॒वि॒तः॒। वा॒मम्। ऊं॒ इत्यूँ। श्वः। दि॒वेदि॑व॒ इति॑दि॒वे। दि॑वे। वा॒मम्। अ॒स्मभ्य॑म्। सा॒वीः॒। वा॒मस्य॑। हि।

क्षयस्य । देव । भूरेः । अया । धिया । वामभाज इतिवाम् । भाजः । स्याम ॥ ६ ॥]

(सायंसवन की पुरोडाश-इडा को खाकर और सवन संबन्धी शेष कर्म को समाप्त करके पुनः उपांशु या अन्तर्यामग्रह में से किसी भी एक के द्वारा सवितादेव के सोमांश को ग्रहण करना)। हे सवितादेव ! हमें आज वननीय धन प्राप्त होवे । वह स्पृहणीय धन कल भी हमें प्राप्त होवे और हे सवितादेव ! तुम हमें दिन-दिन वननीय धन ही प्रसूत करते रहो। हे सवितादेव ! और अधिक क्या, हम अत्यधिक धन से पूर्ण घर के स्वामी होवें । हे देव ! हम अपनी इस स्तुति के द्वारा धनभाक् होवें ॥ ६ ॥

उ० सावित्रं गृह्णाति । वाममद्य । सावित्री त्रिष्टुप् । हे सवितः, वामं वननीयम् अद्य अस्मिन् अद्य सावीरिति संबन्धः। वाममु श्वः । वामं च उपाशंसनीये काले सावीः 'श्व उपांशुशंसनीयः कालः' इति हि यास्क आह। किंवा बहुनोक्तेन दिवेदिवे वाममस्मभ्यं सावीः । अहन्यहनि वाममस्माकं प्रसूयाः। किंच वामस्य हि क्षयस्य देवभूरेः। क्षयशब्दो निवासवचन आद्युदात्तत्वात्। 'क्षयो निवासे' इति हि पाणिनिराद्युदात्तत्वं स्मरति। वामस्य च निवासस्य हे देव दानादिगुणयुक्त, भूरेर्बहुनो धनपूर्णस्य दाता भवेति शेषः। अनया धिया। धीरिति कर्मनाम। अनेन च सोमाख्येन कर्मणा वामभाजः अभिलषितभाजिनो वयं संभवेम ॥ ६ ॥

म० 'भक्षयित्वेडामुपाꣳश्वन्तर्यामपात्रयोरन्यतरेण सावित्रग्रहणं वाममद्येति' (का० १०।५।१३) । सवनीयपुरोडाशेडां भक्षयित्वा सवनीयसंबन्धि कर्म समाप्य उपांश्वन्तर्यामयोरन्यतरेण सावित्रं गृह्णाति। कण्डिकाद्वयात्मको मन्त्रः। सवितृदेवत्या त्रिष्टुब् भरद्वाजदृष्टा। हे सवितः, सर्वस्य प्रेरयितर्देव, अद्यास्मिन्दिने अस्मभ्यमस्मदर्थे वामं वननीयं कर्मफलं सावीः प्रेरय देहीत्यर्थः। 'षू प्रेरणे' लुङ् अडभावश्छान्दसः। वाममु श्वः। उ अप्यर्थे। श्वोऽपि समनन्तरदिनेऽपि वामं सावीः। दिवेदिवे तत ऊर्ध्वं दिनेदिनेऽस्मभ्यं वामं सावीः। हि यस्मात् अया अनया। नलोपश्छान्दसः। धिया श्रद्धायुक्तया बुद्धया वयं वामभाजः स्याम भवेम। वामं वननीयं यज्ञकर्म भजन्ति वामभाजः यज्ञानुष्ठातारो भवेम। किमर्थम्। वामस्य संभजनीयस्य भूरेः विस्तीर्णस्य बहुकालीनस्य क्षयस्य स्वर्गनिवासस्य सिद्धय इति शेषः। 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वात् क्षयशब्दो निवासार्थः। दिवेदिवे इत्यहो नामसु पठितम्। यद्वोत्तरार्धस्यायमर्थः। हे देव, वामस्य वननीयस्य भूरेः धनपूर्णस्य क्षयस्य निवासस्य दाता भवेति शेषः। धीरिति कर्मनाम। अनया धिया सोमाख्येन कर्मणा वयं वामभाजोऽभिलषितभागिनो भवेम ॥ ६ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि चनोधाश्चनोधा असि चनो मयि धेहि । जिन्व यज्ञं जिन्व यज्ञपतिं भगाय देवाय त्वा सवित्रे ॥ ७ ॥

[सावित्रः । असि । चनोधा इतिचनःधाः । चनोधा इतिचनःधाः । असि । चनः । मयि । धेहि। जिन्व । यज्ञम् । जिन्व । यज्ञपतिमितियज्ञ । पतिम् । भगाय । देवाय । त्वा । सवित्रे ॥ ७ ॥]

हे सोमरस ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो। तुम सविता देव के पेयांश हो और अन्न को देने वाले हो। हे अन्नदाता ! तुम हमें अन्न प्रदान करो। हे सोमरस ! तुम इस यज्ञ को देवों की कृपा को प्राप्त बनाओ और इस यज्ञ के स्वामी यजमान को प्रसन्न बनाओ। हे सोमरस ! मैं तुम्हें ऐश्वर्यवान् सविता देव के लिए ग्रहण करता हूँ ॥ ७ ॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि सावित्रोऽसि। सवितृदेवत्योऽसि चनोधाश्चनोधा असि। चन इत्यन्ननाम। 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते'। अतिशयेन चान्नस्य धारयितासि। अतः चनोऽन्नं मयि धेहि स्थापय। किंच जिन्व यज्ञम्। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। तर्पय यज्ञं तर्पय च यज्ञपतिं यजमानम् भगाय यज्ञफलाय। देवाय सवित्रे त्वा गृह्णामीति शेषः ॥ ७ ॥

म० सावित्रम्। हे सोम, त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि। हे ग्रह, त्वं सावित्रः सवितृदेवत्योऽसि। चन इत्यन्ननाम। चनोऽन्नं धत्त इति चनोधाः अन्नस्य धारयिता। 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १०।४२) इति यास्कोक्तेः। यतस्त्वमत्यन्तं चनोधा असि अतश्चनोऽन्नं मयि धेहि स्थापय। किंच यज्ञं जिन्व प्रीणय। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। यज्ञपतिं यजमानं च जिन्व तर्पय। भगाय ऐश्वर्यादिगुणयुक्ताय सवित्रे सर्वप्राणिनां प्रसवादिकर्त्रे देवाय त्वां गृह्णामीति शेषः। भगमस्यास्तीति भगः। अर्शआदित्वादच्। 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इति ॥ ७ ॥

उपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षाय नमः । विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः ॥ ८ ॥

[सुशर्मेतिसु । शर्म्मा । असि । सुप्रतिष्ठानः । सुप्रतिस्थान इतिसु । प्रतिस्थानः । बृहदुक्षायेतिबृहत् । उक्षाय । नमः ॥ ८ ॥]

(न पिए गए सावित्रग्रह से अध्वर्यु पूतभृद् घट से महावैश्वदेव ग्रह में सोमरस ग्रहण करे)। हे वैश्वदेव ग्रह में सोमरस ! तुम उपयामपात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो। तुम सुष्ठु सुखदाता हो और सुन्दर रूप से स्थित होने वाले हो अथवा सुशर्मा-सुप्रतिष्ठानप्राणरूप (तै० सं० ४।४।१।१४) हो। बृहत् सेक्ता (=प्रजापति) को नमस्कार है। हे सोमरस ! मैं तुम्हें विश्वेदेवों के लिए ग्रहण करता हूँ। यह तुम्हारा स्थान है। विश्वेदेवों के निमित्त मैं तुम्हें इस वेदि पर प्रतिष्ठित करता हूँ ॥ ८ ॥

उ० वैश्वदेवं गृह्णाति। उपयामगृहीतोऽसीति व्याख्यातम्। सुशर्मासि स्वाश्रयोऽसि। सुप्रतिष्ठानः शोभनं प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा अस्येति सुप्रतिष्ठानः महत्साधनसंपन्नः। 'प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठानः' इति श्रुतिः। प्राणहेतुत्वात्प्राण इत्युच्यते। अन्नं वै ग्रहोऽन्नं वै प्राणहेतुः। यस्मात्त्वं सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानश्च तस्मात् बृहदुक्षाय नमः महासेचनाय जगदुत्प-

त्त्विजाय प्रतापतये नमो भवितुमर्हंतीति शेषः। नम इत्यन्ननामसु पठितम्। 'प्रजापतिर्वै बृहदुक्षः' इति श्रुतिः। विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

म० 'अभक्षितेन महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि सुशर्मासीति' (का० १०।६।२) अभक्षितेनैव सावित्रग्रहपात्रेण पूतभृतः सकाशान्महावैश्वदेवग्रहस्य ग्रहणं करोत्यध्वर्युः। वैश्वदेवम्। हे वैश्वदेव ग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि। यतः सुशर्मासि शोभनं शर्म सुखमाश्रयो वा यस्य स सुशर्मा। तथा सुप्रतिष्ठानः सुष्ठु प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिर्यस्य तादृशोऽसि। विशेषणद्वयेन प्राणरूपोऽसीत्यर्थः। 'प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठानः' (४।४।१।१४) इति श्रुतेः ग्रहस्यान्नरूपत्वादन्नस्य च प्राणहेतुत्वाद् ग्रहस्य प्राणत्वम्। यस्मादीदृशोऽसि तस्माद् बृहदुक्षाय बृहन्महांश्चासौ उक्षा सेक्ता च बृहदुक्षः तस्मै महते सेक्त्रे जगदुत्पादयित्रे प्रजापतये नमोऽन्नं भवितुमर्हसीति शेषः। नम इत्यन्ननाम। 'प्रजापतिर्वै बृहदुक्षः' (४।४।१।१४) इति श्रुतेः बृहदुक्षशब्देन प्रजापतिः। विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्य देव सोम त इन्दोरिन्द्रियावतः पत्नीवतो ग्रहाँ२॥ऋद्ध्यासम्। अहं परस्तादहमवस्ताद्यदन्तरिक्षं तदु मे पिताभूत्। अहꣳसूर्यमुभयतो ददर्शाहं देवानां परमं गुहा यत् ॥ ९ ॥

[बृहस्पतिसुतस्येतिबृहस्पति। सुतस्य। देव। सोम। ते। इन्दोः। इन्द्रियावतः। इन्द्रियवतऽइतीन्द्रिय ऽवतः। पत्नीवतऽइतिपत्नी। वतः। ग्रहान् ऋध्यासम्। अहम्। परस्तात्। अहम्। अवस्तात्। यत्। अन्तरिक्षम्। तत्। ऊंऽइत्यु मे। पिता। अभूत्। अहम्। सूर्य्यम्। उभयतः। ददर्श। अहम्। देवानाम्। परमम्। गुहा। यत् ॥ ९ ॥]

(उपांशु या अन्तर्यामग्रह के द्वारा प्रतिप्रस्थाता पत्नीवत्‌ग्रह को ग्रहण करे)। हे सोमरस! तुम उपयामपात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो। हे आह्लादक सोमरस! यज्ञ के स्वामी यजमान के द्वारा अभिषुत वीर्यशाली तथा पत्नीवत् ग्रहों को मैं समृद्ध बनाऊँ-भरूँ। (इसके अनन्तर प्रतिप्रस्थाता प्रचरणीस्रुवा के द्वारा अवशिष्ट घृत से पत्नीवत्‌ग्रह में स्थित सोमरस को मिश्रित करे)। (मंत्रद्रष्टा ऋषि—) पर = ऊर्ध्वलोक को प्राप्त मैं ही हूँ और अधोलोकगत पृथ्वी आदि स्वरूप मैं ही हूँ। जो यह अन्तरिक्ष (= द्युलोक) है, वह मेरा पिता हुआ था। मैंने सूर्य को दोनों ओर से देखा है। देवों के बसने की जो परमगुहा (= इन्द्रियस्थान ब्रह्मगुहा) है—मैंने उसे भी देखा है ॥ ९ ॥

उ० पात्नीवतं गृह्णाति. उपयामगृहीतोसीति। बृहस्पतिसुतस्य ब्रह्मणाभ्यनुज्ञातस्य। हे देवसोम, ते तव इन्दोः इन्द्रियावतः वीर्यवतः पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य सतो ग्रहानन्यानुपांशुप्रभृतीन् ऋद्ध्यासं समर्धयेयम्। प्रचरणीसंस्रवशेषेण श्रीणाति। अहं परस्ताम्। त्रिष्टुप्। प्रजापतिरूपेणात्मानं पश्यन् श्रीणाति। अहं परस्तादस्य जगतः अहं चावस्तात्। यच्चैतदन्तरिक्षं तदु मे तदेव मे पिता पाताभूत्। अहं च सूर्यमुभयतो ददर्श। परस्तादधस्ताच्च पश्यामि। सूर्यस्य परस्तान्मम शिर इत्यभिप्रायः। यच्च देवानां परमं गुहा तदप्यहमेव ॥ ९ ॥

म० 'उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं गृह्णातीति' (का० १०।६।१६) उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरेकतरेण प्रतिप्रस्थाता पात्नीवतं ग्रहं गृह्णाति सोमदेवत्यम्। हे देव दीप्यमान हे सोम, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि अतस्ते तव संबन्धिनोऽन्यान् ग्रहानुपांशुप्रभृतीनहमृध्यासं समर्धयेयम्। किंभूतस्य ते बृहस्पतिसुतस्य बृहतो महतो यज्ञकर्मणः पतिर्बृहस्पतिर्यजमानस्तेन सुतस्याभिषुतस्य। यद्वा बृहस्पतयो ब्राह्मणा ऋत्विजस्तैरभिषुतस्य। तथा इन्दोः 'उन्दी क्लेदे' उनत्तीतीन्दुस्तस्य क्लेदनरूपस्य रसरूपस्येत्यर्थः। तथा इन्द्रियावतः इन्द्रियं वीर्यमस्यास्तीतीन्द्रियवान् तस्य। संहितायां दीर्घः। तथा पत्नीवतः पत्नीसंयुक्तस्य। 'प्रचरणीशेषेण श्रीणात्येनमहं परस्तादिति' (का० १०।६।१७) प्रचरणीशिष्टेनाज्येन पात्नीवतग्रहं मिश्रयेत्। प्रजापतिरूपात्मदेवत्या त्रिष्टुप्। अत्र मन्त्रद्रष्टा स्वस्य सर्वगतपरमात्मरूपत्वमभिप्रेत्य वदति। अहं परमात्मरूपः सन् परस्तात् उपरि द्युलोकादौ तथाहमवस्तात् अधस्तनभूलोकादौ च तिष्ठामीति शेषः। यदन्तरिक्षं मध्यवर्तिलोकरूपमस्ति तदु तदेव मे देहधारिणो मम पिताभूत् पितृवत्पालकं भवति। अहं परमात्मरूपः सन्नुभयतः उपरिष्टादधस्ताच्च स्थित्वा सूर्यं ददर्श पश्यामि देवानामिन्द्रादीनां यत्परमं गुहा अत्यन्तं गोप्ये हृदयेऽस्ति तदेवाहमस्मि ॥ ९ ॥

अग्ना ३॥ इ पत्नीवन्सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा। प्रजापतिर्वृषासि रेतोधा रेतो मयि धेहि प्रजापतेस्ते वृष्णो रेतोधसो रेतोधामशीय ॥१०॥

[आग्ना३ऽइ। पत्नीवन्नितिपत्नी। वन्। सजूरितिस। जूः। देवेन। त्वष्ट्रा। सोमम्। पिब। स्वाहा। प्रजापतिरितिप्रजा। पतिः। वृषा। असि। रेतोधाऽइतिरेतः। धाः। रेतः। मयि। धेहि। प्रजापतेरितिप्रजा। पतेः। ते। वृष्णः। रेतोधसऽइतिरेतः। धसः। रेतोधामितिरेतः। धाम्। अशीय ॥ १० ॥]

(मंत्र को पढ़कर पत्नीवत्‌ग्रह से अग्नि के उत्तर भाग में होम करे)। हे पत्नी से युक्त अग्ने! तुम त्वष्टादेव के साथ प्रीतिभाव को प्राप्त होकर इस सोमरस का पान करो। यह तुम्हारे लिए सोमरस की आहुति है। (इसके अनन्तर नेष्टा नाम का ऋत्विज यजमान की पत्नी को पश्चिमद्वार से लाकर उद्गाता

ऋत्विज के उत्तर की ओर बिठा देवे । उससे उद्गाता को देखने को कहे । पत्नी उद्गाता को देखती हुई इस यजुष् को बोले—) हे उद्गातर्! सन्तानों के स्वामी तुम वीर्य को धारण कराने वाले हो । हे वीर्यधारक ऋत्विज ! तुम मुझमें वीर्य को धारित करो । मैं तुम प्रजापति, सेक्ता, और वीर्याधारक के वीर्य से वीर्यधारि पुत्र प्राप्त करूँ ॥ १० ॥

उ० जुहोति । अग्ना३इ पत्नीवन् । 'एचो प्रगृह्यस्यादूराद्धूते' इति प्लुतः । हे अग्ने पत्नीसंयुक्त ! सजूर्देवेन त्वष्ट्रा । समप्रीतिर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा पत्नी उद्गातारमवेक्षते । प्रजापतिः । त्वं प्रजापतिः वृषा च । रेतोधाः रेतसः सेक्ता धारयितासि स्वभावत एव त्वां ब्रवीमि । रेतो मयि धेहि स्थापय । प्रजापतेश्च तव वृष्णः सेक्तुः रेतोधसः रेतोधारयितुः स्वभूतं रेतोधां रेतसो धारयितारम् पुंस्पुत्रम् अशीय प्राप्नुयाम् ॥ १० ॥

म० 'अग्ना ३ इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहोतीति पात्नीवतं ग्रहमग्नेरुत्तरभागे जुहोति' (का० १०।६।१६) । अग्निर्देवत्यम् । 'एचोऽप्रगृह्यस्य' (पा० ८।२।१०७) इत्यादिना अग्ने शब्दगतस्य एकारस्य आइ इत्यादेशौ आकारस्य प्लुतत्वम् । हे अग्ने, हे पत्नीवन् पत्नीयुक्त, त्वष्ट्रा देवेन सजूः समानप्रीतिः सन् सोमं पिब स्वाहा सुहुतमस्तु । 'पत्नीᳬ सदः प्रवेश्यापरेणोत्तरत उपविष्टामुद्गात्रा समीक्षयति प्रजापतिर्वृषासीति' (का० १०।७।३) नेष्टा पश्चिमद्वारेण पत्नीं सदः प्रवेश्योद्गातुरुत्तरतः स्थितामुद्गातारं पश्येति प्रेषयेत् सा च तं पश्येत् । हे उद्गातः, प्रजापतिः प्रजानां पालकस्त्वं वृषासि सेक्ता भवसि । रेतोधा रेतसो वीर्यस्य धारयिता चासि । एवंभूतस्त्वं रेतो वीर्यं मयि धेहि स्थापय । ततो वृष्णो वीर्यस्य सेक्तः रेतोधसो वीर्यस्य धारयितुः प्रजापतेस्ते तवानुग्रहात्, रेतोधां रेतसो धारयितारं प्रजोत्पादनसमर्थं पुत्रमशीय प्राप्नुयाम् । अश्नोतेर्व्यत्ययेनादादित्वं लिङ्युत्तमैकवचने ॥ १० ॥

उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हारियोजनो हरिभ्यां त्वा । हर्योर्धाना स्थ सहसोमा इन्द्राय ॥ ११ ॥

[हरिः । असि । हारियोजन इति हारियोजनः । हरिभ्यामिति हरिऽभ्याम् । त्वा । हर्योः । धानाः । स्थ । सहसोमा इति सहऽसोमाः । इन्द्राय ॥ ११ ॥]

(आग्रयणघट से हारियोजन ग्रहको भरे) । हे सोमरस ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा गृहीत किए गए हो । तुम हरितवर्ण के हो । तुम हरि अश्वों को स्वस्थ में संयोजित करने वाले इन्द्र के भाग हो । हे सोम ! मैं तुम्हें ऋक् साम मंत्रों के लिए ग्रहण करता हूँ । भूने हुए हे यवो ! तुम इन्द्र के हरी अश्वों के खाद्यांश हों । तुम सोमरस के साथ उसके हरी अश्वों के लिए होओ । अथवा सोम के साथ इन्द्र के खाद्य होओ ॥ ११ ॥

उ० हारियोजनं गृह्णाति । उपयामगृहीतोऽसि हरिरसि हरितवर्णोऽसि । हरिः सोमो हरितवर्ण इति । हारियोजनः । इन्द्राश्वौ हरितावत्र युज्यते इति हरियोजनः । हरियोजन एव हारियोजनः । स्वार्थे तद्धितः 'ऋक्सामे वै हरी' इति श्रुतेः

पेक्षः । हरिभ्यां त्वा । गृह्णामीति शेषः । धाना आवपति । हर्योर्धानास्थ हरितवर्णयोरिन्द्राश्वयोर्धाना भवथ यूयम् । सोमेन च सहिता इन्द्राय भवथ प्राणभक्षः ॥ ११ ॥

म० 'द्रोणकलशे हारियोजनग्रहणमुपयामगृहीतोऽसि हरिरसीति' (का० १०।८।१) । आग्रयणादिति शेषः । ऋक्सामदेवत्यम् । हे ग्रह, त्वं हरिर्हरितवर्णोऽसि 'हरी रश्मिर्हरिः सोमो हरिर्हरितवर्णवान्' इत्यभिधानात् । उपयामेन गृहीतश्चासि । किंभूतस्त्वम् । हारियोजनः हरी इन्द्राश्वौ योजयतीति हरियोजन इन्द्रस्तस्यायं हारियोजन इन्द्रसम्बन्धी तं त्वा त्वां हरिभ्यामृक्साममन्त्राभ्यां गृह्णामीति शेषः । 'ऋक्सामे वै हरिः ऋक्सामाभ्याᳬ ह्येनं गृह्णाति' (४।४।३।६) इति श्रुतेः 'धानाश्चावपति हर्योर्धाना इति' (का० १०।८।२) । हारियोजने भ्रष्टयवान्निदध्यात् । धानादेवत्यम् । सहसोमाः सोमेन सहिता धाना भ्रष्टयवाः, यूयमिन्द्राय इन्द्रस्य हर्योः हरितवर्णयोरश्वयोः स्थ भवथ इन्द्राश्वसंबन्धिनो यूयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

यस्ते अश्वसनिर्भक्षो यो गोसनिस्तस्य त इष्टयजुषः स्तुतस्तोमस्य शस्तोक्थस्योपहूतो भक्षयामि ॥ १२ ॥

[यः । ते । अश्वसनिरित्यश्व । सनिः । भक्षः । यः । गोसनिरिति गो सनिः । तस्य । ते । इष्टयजुष इतीष्ट । यजुषः । स्तुतस्तोमस्येति स्तुत । स्तोमस्य । शस्तोक्थस्येति शस्त । उक्थस्य । उपहूत स्येत्युप । हूतस्य । उपहूत इत्युपहूतः । भक्षयामि ॥ १२ ॥]

(सब ऋत्विज भुने यवों को लेकर और सूंघकर उत्तरवेदि में डाल देते हैं) हे सयव सोमरस ! तुम्हारा जो देवों के द्वारा भक्षण किया जाना अश्वों को देने वाला है और गायों को देने वाला है । यजुओं से प्रीयमाण, उद्गाताओं के द्वारा स्तूयमान, होता ऋत्विजों के द्वारा प्रशस्यमान और अनुज्ञात के द्वारा अनुज्ञायमान मैं उस तुम्हारे भक्ष्य को खाता हूँ ॥ १२ ॥

उ० यस्ते अश्वसनिः । यस्तवाश्वं सनोति संभजते भक्षः । यश्च गाः सनोति तस्य तव संबन्धिनः । इष्टयजुषः इष्टानि हि यजूंषि भवन्ति । स्तुतस्तोमस्य । अस्मिन्नेवावसरे स्तुताः स्तोमा भवन्ति । शस्तोक्थस्य । शस्तानि ह्युक्थानि भवन्ति । उपहूतस्य अभ्यनुज्ञातस्य उपहूतोऽभ्यनुज्ञातो भक्षयामि ॥ १२ ॥

म० 'यस्ते अश्वसनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरवेदौ निवपन्तीति' (का १०।८।५) । सर्वर्त्विजो धाना आदाय मन्त्रेणावघ्रायोत्तरवेदौ क्षिपन्ति । भक्षद्रव्यदैवत्यम् । हे धानासहित सोम भक्षद्रव्य, यस्ते तव भक्षो भक्षणमश्वसनिः । 'षणु दाने' अश्वान्सनोतीत्यश्वसनिः अश्वानां दाता । यश्च ते भक्षो गाः सनोति गवां दाता तस्य तादृशस्य ते तव तादृशं भक्षमुपहूतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य ते । इष्टयजुषः

इष्टानि यजूंषि यस्य स इष्टयजुस्तस्य। तथा स्तुतस्तोमस्तस्य। उद्गातृभिः स्तुताः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्य स स्तुतस्तोमस्तस्य। तथा शस्तोक्थस्य होतृभिः शस्तानि उक्थानि शस्त्राणि यस्य स शस्तोक्थस्तस्य। तथा उपहूतस्याभ्यनुज्ञातस्य तदैतानि भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमस्यात्मकृतस्यैनसोऽवयजनमस्येनस एनसोऽवयजनमसि। यच्चाहमेनो विद्वांश्चकार यच्चाविद्वांस्तस्य सर्वस्यैनसोऽवयजनमसि ॥ १३ ॥

[देवकृतस्येतिदेव। कृतस्य। एनसः। अवयजनमित्यव। यजनम्। असि। मनुष्यकृतस्येतिमनुष्य। कृतस्य। पितृकृतस्येतिपितृ कृतस्य। आत्मकृतस्येत्यात्म। कृतस्य। एनसऽएनसऽइत्येनसः। एनसः। अवयजनमित्यव। यजनम्। असि। यत्। च। अहम्। एनः। विद्वान्। चकार। यत्। च। अविद्वान्। तस्य। सर्वस्य ॥ १३ ॥]

सब ऋत्विज छः-छः स्तम्भ खण्डों को अग्नि में डालें। हे यूप खण्ड! देवों में यज्ञादि न करके जो पाप किया गया है—तुम उसके नाश करने वाले हो। मनुष्यों में निन्दा आदि किए गए पाप के तुम नाशक हो। पितरों को पिण्डदानादि न देने के पाप के तुम नाशक हो। स्वयं अपनी निन्दा-श्लाघा के पापके तुम नाशक हो। अन्य भी सब प्रकार के पाप के भी तुम नाशक हो। जिस पाप को मैंने ज्ञान के साथ किया है और जिस पाप को मैंने ज्ञान के अभाव में (= अज्ञातभाव से = अनजाने) किया है, हे यूपखण्ड! तुम उस सभी प्रकार के पाप के नाश करने वाले हो ॥ १३ ॥

उ० शकलाधानम्। देवकृतस्य देवविषयकृतस्य। एनसः पापस्य अवयजनम्। अवपूर्वो यजिर्नाशने वर्तते। नाशनं भवसि। मनुष्यविषयस्य पापस्य नाशनमसि पितृविषये कृतस्य पापस्य नाशनमसि। आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेः नाशनमसि। एनस एनसः यावन्ति पापानि तेषां सर्वेषां नाशनमसि। यच्चान्यदप्येनः पापं विद्वान् चकार कृतवान्। यच्चाविद्वान् अजानानः तस्य सर्वस्य नाशनमसि॥

म० 'शाकलाधानं देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १०।८।६)। षट् षड्यूपशकलानि सर्वेऽग्नौ निदध्युः। षड्यजूंष्यग्निदेवत्यानि। हे शकल, त्वं देवकृतस्य देवविषये विहितस्य एनसो यजनाभावादिलक्षणस्य पापस्य त्वमवयजनमसि नाशकं भवसि। अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः। अवयजतीत्यवयजनम्। मनुष्यकृतस्य मनुष्येषु कृतस्य द्रोहनिन्दादेरेनसोऽवयजनमसि। पितृकृतस्य पितृषु कृतस्यैनसः श्राद्धाकरणादेर्नाशनमसि। आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेर्नाशनमसि। एनस एनसः यावन्ति पापानि तावतां सर्वेषां नाशनमसि। किंच विद्वान् जानानो ज्ञानपूर्वकं यदेनः पापमहं चकार कृतवान् अविद्वान् अज्ञानपूर्वं च यदहमेनश्चकार तस्य सर्वस्यैनसः ज्ञानाज्ञानपूर्वस्य पापस्य त्वमवयजनं नाशनमसि ॥ १३ ॥

सं वर्चसा पयसा संतनूभिरगन्महि मनसा सꣳ शिवेन। त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १४ ॥

(चात्वाल में धरे हुए जलपूर्ण घटों को उन-उनके चमसों से स्पर्श करते हैं)। हम ब्रह्मवर्चस्, जल, पुष्ट शरीरावयवों और शुभ मन से संगत होवे। सुदाता त्वष्टादेव हमें धनों का विधान करो= (देवे) और वह हमारे शरीरमें जो पाप या शिथिलता-विकलता है उसे दूर करे ॥ १४ ॥

उ० चमसानभिमृशन्ति। संवर्चसेति व्याख्यातम् ॥१४॥

म० 'अपरेण चात्वालं यथास्वं चमसान् पूर्णपात्रानवमृशन्ति हरितकुशानवधाय सं वर्चसेति' (का० १०।८।७) पूर्णपात्रानुदकपूर्णानित्यर्थः। त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् (अ० २ क० २४) व्याख्यातापि व्याख्यायते। वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन वयं समगन्महि सङ्गता भवाम। गच्छतेर्लङि अदादित्वाच्छपो लुकि उत्तमबहुवचने 'मो नो धातोः' (पा० ८।२।६४) इति मस्य नकारः। पयसा क्षीरादिरसेन समगन्महीत्यनुवर्तते। तनूभिरनुष्ठानक्षमैः शरीरावयवैः समगन्महि। शिवेन समीचीनेन कर्मश्रद्धायुक्तेन मनसा समगन्महि। किंच सुदत्रः शोभनदानः त्वष्टा देवो रायो धनानि विदधातु। तन्वः शरीरस्यास्मदीयस्य यद्विलिष्टं विश्लिष्टम्। 'लिश अल्पीभावे' निष्ठान्तः। विशेषेण न्यूनमङ्गं तदनुमार्ष्टु न्यूनत्वपरिहारेणानुकूलं कृत्वा शोधयतु ॥ १४ ॥

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सꣳ सूरिभिर्मघवन्त्सꣳस्वस्त्या। सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवानाꣳसुमतौ यज्ञियानाꣳ स्वाहा ॥ १५ ॥

[सम्। इन्द्र। नः। मनसा। नेषि। गोभिः। सूरिभिरितिसूरि। भिः। मघवन्निति मघवन्। स्वस्त्या। ब्रह्मणा। देवकृतमितिदेव कृतम्। यत्। अस्ति। देवानाम्। सुमताविति सु। मतौ। यज्ञियानाम्। स्वाहा ॥ १५ ॥]

इन यजुओं के द्वारा 'समिष्टयजु' संज्ञक नव आहुतियों का होम करे कहे इन्द्र! मघवन्! तुम हमें शुभ मनः कामना, गायों विद्वानों सब प्रकार की स्वस्ति (= कल्या (गों) मंत्र, देवों के निमित्त यज्ञ (= यज्ञफल) और यजनीय देवों की सद्बुद्धि से संयोजित करते हो। यह तुम्हारे लिए आहुति है। (प्रथम आहुति देना) ॥ १५ ॥

उ० नव समिष्टयजूंषि जुहोति। समिन्द्रेण इत्याद्याः षट् त्रिष्टुभः। तत्र त्रिभिः परिधीनाप्यायति त्रिभिर्देवता व्यवसृजति। समिन्द्र णः। ऐन्द्री। समित्ययमुपसर्गो नेषीत्यनेन क्रियापदेन संबध्यते। हे भगवन्निन्द्र, संनेषि संगमयसि नः अस्मान्। मनसा संगमयसि च गोभिर्वाग्भिर्वादिभिः पशुभिः

संगमयसि च सूरिभिः पण्डितैः।··हे मघवन् , संगमयसि च स्वस्त्या अविनाशेन । स्वस्तीत्यविनाशनाम । संगमयसि च ब्रह्मणा देवकृतं देवैर्दृष्टं त्रयीलक्षणम् । तदेव स्पष्टयति । यदस्ति यच्चित्यमित्यर्थः । संगमयसि च देवानां सुमतौ । तृतीयया विपरिणामः । शोभनया मत्या । यज्ञियानां यज्ञसंपादिनाम् । यस्त्वमस्मानेवं सर्वैर्मनःप्रभृतिभिः संगमयसि तस्मै त एतद्धविः स्वाहा सुहुतमस्तु इति शेषः ॥ १५ ॥

म० 'समिन्द्र ण इति नव समिष्टयजूꣳषि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १०।८।११) । नवभिर्मन्त्रैः समिष्टयजुःसंज्ञा नवाहुतीर्जुहुयात्। तत्राद्यः विश्वदेवदेवता त्रिष्टुप् अत्रिदृष्टा। समित्युपसर्गो नेषीत्यनेन संबध्यते न इत्यस्य णत्वम् । हे मघवन्धनवन् हे इन्द्र, मनसानुग्रहयुक्तेन नोऽस्मान् त्वं संनेषि संनयसि संयोजयसि । गोभिः वाग्भिर्गवादिपशुभिर्वा संनेषि । व्यत्ययेन शपो लुकि लटि मध्यमैकवचने नेषीति रूपम् । सूरिभिः पण्डितैर्होत्रादिभिः संयोजयसि स्वस्त्या क्षेमेण च संनेषि। ब्रह्मणार्थज्ञानसहितेन वेदेन संनेषि । देवकृतं देवार्थं कृतं कर्म यदस्ति यज्ञाख्यं देवैः कृतं दृष्टं वा यत्कर्म तेन संनेषि। तथा यज्ञियानां यज्ञसंबन्धिनां देवानां सुमतौ सुमत्यानुग्रहबुद्ध्या संयोजयसि । 'सुपां सुपो भवन्ति' (पा० ७।१।३९) इति तृतीयार्थे सप्तमी । यस्त्वमस्मानेवं मनआदिभिः संयोजयसि तस्मै स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

सं वर्चसा पयसा सं तनूभिरगन्महि मनसा सꣳशिवेन। त्वष्टा सुदत्रो विदधातु रायोऽनुमार्ष्टु तन्वो यद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥

इम ब्रह्मवर्चस् , जल, शरीर पुष्टि और शुभ मन से संगत होवे । सुदाता त्वष्टादेव हमारे लिए धनों का विधान करे और शरीर का जो पाप या शैथिल्य है—इसे दूर करे (इससे दूसरी आहुति देना) ॥ १६ ॥

उ० संवर्चसा पयसा । व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

म० अथ द्वितीयः । त्वाष्ट्री त्रिष्टुप् प्रजापतिदृष्टा व्याख्याता [क० १४] ॥ १६ ॥

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तां प्रजापतिर्निधिपा देवो अग्निः । त्वष्टा विष्णुः प्रजया स ꣳरराणा यजमानाय द्रविणं दधात स्वाहा ॥ १७ ॥

[धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम्। प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । निधिपाऽइतिनिधि । पाः । देवः । अग्निः । त्वष्टा । विष्णुः । प्रजयेतिप्र जया । सꣳरराणाऽइतिसम् । रराणाः । यजमानाय । द्रविणम् । दधा त । स्वाहा ॥१७॥]

दानशील धाता, सविता, धन की पालक प्रजापति और द्योतमान अग्नि इस यज्ञ का सेवन करें। त्वष्टादेव और प्रजा के अत्यन्त दान से समृद्ध करने वाला विष्णु यजमान के लिए धन को विहित करें (= देवें)। यह आहुति है। (इससे तीसरी आहुति देना) ॥ १७ ॥

उ० धाता रातिः । षट् देवता अस्यामृचि । धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः एते षट् निधिपा देवाः । इदं समिष्टयजुर्लक्षणं रातिर्दानम् जुषन्तां सेवन्ताम् । जुषित्वा च प्रजया रराणाः यजमानसंबन्धिन्या प्रजया संरममाणाः । यजमानाय एतद्द्रविणं । दधातेति प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः। दधतु स्थापयन्तु । एवं तावदस्य मन्त्रस्य सम्यग्योजना प्रतिभाति ॥ १७ ॥

म० अथ तृतीयः । धातृसवितृप्रजापतिदेवाग्नित्वष्टृविष्णुदेवत्या त्रिष्टुप् । धाता सविता प्रजापतिः अग्निः त्वष्टा विष्णुः एते षट् देवा इदमस्मद्धविः समिष्टयजुर्लक्षणं जुषन्तां सेवन्ताम् । किंभूतो धाता । रातिः राति प्रयच्छतीति रातिः दानशीलः । 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (पा० ३।३।१७४) इति कर्तरि क्तिच्प्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तः । किंभूतः प्रजापतिः । निधिपाः निधीन्पातीति निधिपाः महापद्मशङ्खपद्मादिनिधीनां नवानां पालयिता । किंभूतोऽग्निः । देवः दीप्यमानः किंच ते एते देवाः प्रजया यजमानसंबन्धिन्या सन्तत्या सह संरराणाः सम्यग्रममाणाः सन्तः यजमानाय द्रविणं धनं दधात दधतु ददतु । व्यत्ययेन प्रथमपुरुषस्थाने मध्यमः पुरुषः 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा० ७।१।४५) इति तबादेशस्तस्य, तेनालोपाभावः । स्वाहा एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

सुगा वो देवाः सदना अकर्म य आजग्मेदꣳ सवनं जुषाणाः । भरमाणा वहमाना हवीꣳष्यस्मे धत्त वसवो वसूनि स्वाहा ॥ १८ ॥

[सुगेतिसु । गा । वः । देवाः । सदना । अकर्म्म । ये । आजग्मेत्या । जग्म । इदम् । सवनम् । जुषाणाः । वहमानाः । हवीꣳषि । अस्मेऽइत्यस्मे । धत्त । वसवः । वसूनि । स्वाहा॥१८॥]

हमारे इस सवन (= यज्ञ) को प्रीयमाण करते हुए तुम जो यहाँ आए हो—सो वह तुम सबों के लिए मैं इन सुगमता से प्राप्य बैठने के स्थानों को बनाता हूँ । हे वसाने वाले देवों ! हवियों को वहन करने वाले और हवियों को स्वमुखादि में भरकर ले जाने वाले तुम सब हमारे लिए धनों को धारित करो। यह तुम्हारे लिए हविः है। (इस मंत्र से चौथी आहुति देना चाहिए) ॥ १८ ॥

उ० सुगा वः । हे देवाः सुगमनीयानि वो युष्माकं सदनानि स्थानानि अकर्म कृतवन्तो वयं ये यूयमाजग्म आगताः । सवनमिदं जुषाणाः यज्ञमेतं सेवमानाः । अथेदानीं परिसमाप्ते यज्ञे । भरमाणा वहमाना हवींषि। ये तु रथिनः ते रथेषु भरमाणा वहमाना हवींषि। ये तु अरथिनस्ते स्कन्धावसक्तिकासु हवींषि वहमानाः । अस्मे धत्त वसवो वसूनि । अस्मासु दत्त हे वसवो वासयितारः, वसूनि धनानि ॥ १८ ॥

म० अथ चतुर्थः । देवदेवत्या त्रिष्टुप् तुर्यः पादो दशार्णः । हे देवाः, ये यूयमिदं सवनं यज्ञं जुषाणाः सेवमानाः सन्तः आजग्म आगताः । गमेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् । तेषां वो युष्माकं सदना सदनानि स्थानानि सुगा सुगानि सुखेन गम्यते येषु तानि सुगानि सुगमनीयानि वयमकर्म अकार्ष्म कृतवन्तः ।

'सदुरोरधिकरणे' (पा० ३।२।४८) इति सुउपसर्गे गमेर्डप्रत्यये सुगेति रूपं विभक्तेराकारः। करोतेश्च्लिलोपे लुङि उत्तमबहुवचने अकर्मेति रूपम्। किंच हे वसवः वासयन्तीति वसवो वासयितारो विवासहेतवो देवाः। अस्मै अस्मासु यूयं वसूनि धनानि धत्त स्थापयत। किंभूता यूयं यज्ञसगाहौ हवींषि भरमाणा ये रथिनस्ते तु रथेषु बिभ्रतः रथहीना वहमानाः स्कन्धेषु हवींषि वहन्तः। यद्वा भरमाणाः पुष्णन्तः वहमानाः रथादिभिर्नयन्तः तेभ्यो युष्मभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १८॥

याँ२ऽआवह उशतो देव देवांस्तान्प्रेरय स्वे अग्ने सुधस्थे। जुक्षिवाᳪंसः पपिवाᳪंसश्च विश्वेऽसुं घर्मᳪं स्वरातिष्ठतानु स्वाहा ॥ १९ ॥

[यान्। आ। अवहः। उशतः। देव। देवान्। तान्। प्र। ईरय। स्वे। अग्ने। सधस्थ ऽइतिसधस्थे। जक्षिवाᳪंसऽइतिजक्षि। वाᳪंसः। पपिवाᳪंसऽइतिपपि। वाᳪंसः। च। विश्वे। असुम्। घर्म्मम्। स्वः। आ। तिष्ठत अनु। स्वाहा ॥ १९ ॥]

हे द्योतमान अग्ने ! हवियों की कामना करने वाले जिन देवों को हविष् ग्रहण करने के लिए तुम यहाँ हमारे मन में ले आए थे—उन सबको अब तुम उनके अपने-अपने घरों में जाने के लिए प्रेरित करो। चरुपुरोडाशादि हवि को भक्षण किए हुए और सोमरस प्रकृति हविष् को पान किए हुए वे सब देवता वायु, आदित्य तथा द्युलोक को यथायोग्य प्रस्थान करें। उन सबके लिए यह आहुति है (इस मंत्र से पाँचवीं आहुति देना चाहिए) ॥ १९ ॥

उ० यौं आवहः। हे भगवन्नग्ने, यान् आवहः आहूतवानसि। उशतः कामयमानान् हे देव, देवान् तान् प्रेरय अनुमन्त्र्यादिभिः। स्वे स्वकीये सधस्थे सहस्थाने गृहे। किमुक्त्वा प्रेरयेति चेदत आह। ये यूयं जक्षिवांसः पशून् पुरोडाशं च। पपिवांसश्च सोमम्। विश्वे सर्वे ते इदानीं परिसमाप्ते यज्ञे असुं घर्मं स्वरातिष्ठतानु। 'अनुर्लक्षणे' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा। असुं प्राणवातमन्वातिष्ठत। घर्मं चादित्यमन्वातिष्ठत। स्वर्द्युलोकमन्वातिष्ठत। यस्य यत्र गृहा इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

म० अथ पञ्चमो मन्त्रः। आग्नेयी त्रिष्टुप्। इदानीं देवान् विसृजति। हे अग्ने, हे देव दीप्यमान, उशतो हवींषि कामयमानान् यान्देवान् त्वमावहः आहूतवानसि तान् देवान् स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने प्रेरय प्रस्थापय। सह तिष्ठन्ति यस्मिन् तत्सधस्थम् 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ६।३ ९६) इति स्थे परे सहस्य सधादेशः। किमुक्त्वा प्रेरयामीति चेत् अत आह। हे देवाः, विश्वे सर्वे यूयं जक्षिवांसः 'घस्लृ अदने' 'क्वसुश्च' (पा० ३।२।१०७) इति क्वसुः। 'वस्वेकाजाद्घसाम्' (पा० ७।२।६७) इतीट्। सवनीयपशुपुरोडाशान् भक्षितवन्तः। तथा पपिवांसः सोमपानं कृतवन्तश्चेदानीं यज्ञसमाप्तौ असुं हिरण्यगर्भप्राणलक्षणं वायुं वायुमण्डलमित्यर्थः। घर्ममादित्यमण्डलं वा स्वः द्युलोकं वा अन्वातिष्ठत आश्रयत। यस्य यस्य तत्र गृहाः सन्ति तांस्तानन्वातिष्ठतेत्यर्थः। 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इति अनोः क्रियापदात्परत्वम्। स्वाहा सुहुतमस्तु हविः ॥ १९ ॥

वयᳪंहि त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहीह। ऋधगया ऋधगुताशमिष्ठाः प्रजानन्यज्ञमुपयाहि विद्वान्स्वाहा ॥ २० ॥

[वयम्। हि। त्वा। प्रयतीतिप्र। यति। यज्ञे। अस्मिन्। अग्ने। होतारम्। अवृणीमहि। इह। ऋधक्। अयाः। ऋधक्। उत। अशमिष्ठाः। प्रजानन्निति प्र। जानन्। यज्ञम्। उप। याहि। विद्वान्। स्वाहा ॥ २० ॥]

हे अग्ने ! हमने तुम्हें यहाँ अपने इस यज्ञ में होता (= देवों के आह्वाता या होमनिष्पादक) रूप से वरण किया था हे अग्ने ! तुमने यज्ञ की समृद्धि के अनुकूल देवों का यजन किया और साथ ही यज्ञ के प्रकरण में हो गई त्रुटियों को भी तुमने यथावत प्रशमित किया है। अब तुम इस हमारे यज्ञ को सम्पूर्ण जानकर स्वगृह को पदार्पण करो। यह तुम्हारे लिए आहुति है। (इस मंत्र को पढ़कर छठी आहुति देना चाहिए) ॥ २० ॥

उ० वयᳪंहि त्वा। अग्निं व्यवसृजति। वयमेव त्वां प्रयति प्रगच्छति प्रारभ्यमाणे यज्ञे अस्मिन् हे अग्ने। होतारमवृणीमहि वृतवन्तः। इह मन्त्रे अग्निर्देवो होतेति। त्वं च वृतः सन् ऋधगयाः। ऋध्नोतेः पूर्वं पदं, यजतेरुत्तरं पदम्। ऋध्नुवन्नयाक्षीः समर्धयन्निष्टवानसि। किंच ऋधगुताशमिष्ठाः। उत अपि च ऋध्नुवन्नेव यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि। इदानीं प्रजानन्यज्ञपरिसमाप्तिं गृहमुपयाहि। विद्वान् जानानः स्वमधिकारम् ॥ २० ॥

म० अथ षष्ठः। आग्नेयी त्रिष्टुप् इदानीमग्निं विसृजति। हे अग्ने, हि यस्मात्कारणादिहास्मिन् दिने स्थाने वा अस्मिन्। यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति होतारं देवानामाह्वातारं होमनिष्पादकं वा त्वा त्वां वयमवृणीमहि वृतवन्तः 'अग्निर्वै दैव्यो होते'ति श्रुतेः तस्मात्कारणादृधृतस्त्वमृधक् समृद्धं यथा भवति तथा अयाः। यद्वा ऋध्नोतीति ऋधक् ऋध्नुवन् यज्ञं समर्धयन्सन् अयाः अयाक्षीः इष्टवानसि। यज्ञं कारितवानसीत्यर्थः। यजतेश्च्लिलोपे यकारस्य छान्दसं त्वम्। उतापि च ऋधक् ऋध्नुवन्नेव अशमिष्ठाः यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि विघ्नशान्तिं वा अकार्षीः स त्वमिदानीं यज्ञं प्रजानन् यज्ञं समाप्तमवगच्छन् उपयामि स्वगृहं गच्छ। किंभूतस्त्वम् विद्वान्पण्डितः स्वाधिकारं जानन्नित्यर्थः। स्वाहा तुभ्यं सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमित। मनसस्पत इमं देव यज्ञᳪंस्वाहा वाते धाः ॥ २१ ॥

यज्ञ को समाप्त जानने वाले हे देवों ! तुम यज्ञ को समाप्त जानकर अब स्व-स्वस्थान को प्रस्थान करो। हे हमारे मन में विद्यमान यज्ञ करने के संकल्प को पालने (= चरितार्थ) वाले

प्रजापते ! मैं इस यज्ञ को तुम्हारे हाथ में समर्पित करता हूँ। तुम इसे वायु में धारण करो। यह तुम्हारे लिए आहुति है। (इस मंत्र को पढ़ कर सातवीं आहुति देना चाहिए) ॥ २१ ॥

उ० देवागातुविद इति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० अथ सप्तमः। वातदेवत्या विराट् मनसस्पतिदृष्टा व्याख्यातापि (अध्या० २ क० २१) उच्यते। 'कै गै शब्दे' गीयते नानाविधैर्वैदिकशब्दैः प्रतिपाद्यत इति गातुर्यज्ञस्तं विदन्ति जानन्तीति गातुविदः तादृशा हे देवाः, गातुं वित्त्वा अस्मदीयो यज्ञः प्रवृत्त इति विदित्वा गातुमित यज्ञं गच्छत। यद्वा गातुं वित्त्वा यज्ञं समाप्तं विदित्वा गातुमित। 'गाङ् गतौ' गायते गम्यते यत्र स गातुर्मार्गस्तं गच्छत यज्ञं समाप्तं मत्वा यज्ञेन तुष्टाः सन्तः स्वकीयं मार्गं गच्छत। एवं देवानुक्त्वा प्रजापतिमाह। हे मनसस्पते, अस्मदीयस्य मनसो यष्टुं प्रेरणेन पालक परमेश्वर हे देव, इममनुष्ठितं यज्ञं स्वाहा स्वहस्ते दधामि त्वं च वाते धाः वायुरूपे देवे यज्ञं धेहि स्थापय ॥ २१ ॥

यज्ञ॑ य॒ज्ञं ग॑च्छ य॒ज्ञप॑तिं गच्छ॒ स्वां योनिं॑ गच्छ॒ स्वाहा॑। ए॒ष ते॑ य॒ज्ञो य॑ज्ञपते स॒हसू॑क्तवाकः॒ सर्व॑वीर॒स्तं जु॑षस्व॒ स्वाहा॑ ॥ २२ ॥

[यज्ञ॑। य॒ज्ञम्। ग॒च्छ॒। य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑य॒ज्ञ। प॑तिम्। स्वाम्। योनि॑म्। ए॒षः। ते॒। य॒ज्ञः। य॒ज्ञप॒त॒ऽइति॑यज्ञ। पते। स॒हसू॑क्तवा॒क॒ऽइति॑स॒ह। सू॑क्तवाकः। सर्व॑वी॒र॒ऽइति॒सर्व॑। वीरः। तम्। जु॒षस्व॒। स्वाहा॑ ॥ २२ ॥]

हे यज्ञ ! तुम अपनी प्रतिष्ठा (=स्थिति) के लिए यज्ञके देवता विष्णु को सम्प्राप्त होओ। अपनी उत्पत्ति के निमित्तभूत एवं क्रिया-शक्तिके मूल वायु को सम्प्राप्त होओ। यह तुम्हारे किस आहुति है (इस यजुः को पढ़ आठवीं आहुति को देना चाहिए) स्तोत्रों के स्तवन के सहित और चरु-पुरोडाश, सोमरस और वध्यपशु रूप वीरों से युक्त यह यज्ञ है यज्ञ के स्वामी यजमान ! तुम्हारा ही है। तुम इसका प्रीतिके साथ सेवन करो। यह आहुति है। (इस यजुष् से नवीं आहुति देना चाहिए) ॥ २२ ॥

उ० यज्ञं विसृजति। यज्ञ यज्ञं गच्छ। हे यज्ञ, यज्ञमेव त्वं गच्छ। नहि त्वत्तोऽन्यदस्ति सर्वात्मा हि त्वामित्यभिप्रायः। यज्ञपतिं यजमानं गच्छ स्वां च योनिं गच्छ। द्रव्यं देवता हि यज्ञस्य स्वा योनिः। एष ते यज्ञः। अयं तव शरीरभूतो यज्ञः संस्कृतः ऋत्विग्भिः। हे यज्ञपते, सह सूक्तवाकः साङ्गः सर्वशरीरः सर्वैर्वीरैरुपेतः। सोमः पशुः। सवनीयाश्च पुरोडाशा वीरा उच्यन्ते। तं च जुषस्व आसेवस्व ॥२२॥

म० अथाष्टमः। यज्ञदैवतं यजुः। यज्ञं विसृजति। हे यज्ञ, त्वं यज्ञं गच्छ स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ। यज्ञपतिं यजमानं गच्छ। फलप्रदानेन यजमानं प्राप्नुहीत्यर्थः। स्वां योनिं गच्छ। स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां योनिं स्वकरणभूतां वायोः क्रियाशक्तिं गच्छ। द्रव्यं देवता च यज्ञस्य योनिः सर्वात्मा त्वमिति भावः। स्वाहा सुहुतमस्तु। अथ नवमः समिष्टयजुर्मन्त्रः। यज्ञपतिदैवतम्। हे यज्ञपते यजमान, एषोऽनुष्ठीयमानो यज्ञस्ते तव त्वदीयोऽस्ति। कीदृशः सहसूक्तवाकः सूक्तवाकैः स्तोत्रैः सहितः। तथा सर्ववीरः सर्वे वीरा यस्मिन् स तथा सोमः पशुः। सवनीयचरुपुरोडाशा वीरा उच्यन्ते तैः सहिता य ईदृशस्तं जुषस्व फलभोगेन सेवस्व। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

माहि॑र्भूर्मा पृदा॑कुः। उ॒रुꣳहि राजा॒ वरु॑णश्च॒कार॒ सूर्या॑य॒ पन्था॒मन्वे॑त॒वा उ॑। अ॒पदे॒ पादा॒ प्रति॑धात॒वेऽक॒रु॒ताप॑व॒क्ता हृ॑द॒याविध॑श्चित्। नमो॒ वरु॑णाया॒भिष्ठि॑तो॒ वरु॑णस्य॒ पाशः॑ ॥ २३ ॥

[उ॒रुम्। हि। राजा॑। वरु॑णः। च॒कार॑। सूर्या॑य। पन्था॑म्। अन्वे॑त॒वा॒ऽइत्य॒नु॒। ए॒त॒वै। उँ॒ऽइत्यूँ॑। अ॒पदे॑। पादा॑। प्रति॑धात॒व॒ऽइति॒प्रति॑। धा॒तवे। अ॒कः॒। उ॒त। अ॒प॒व॒क्तेत्य॑प। व॒क्ता। हृ॒या॒विधः॑। हृ॒द॒य॒विध॒ऽइति॑हृदय। विधः॑। चि॒त्। नमः॑। वरु॑णाय। अ॒भिष्ठि॑तः। अ॒भि॒स्थि॑त॒ऽइत्य॒भि। स्थितः॑। वरु॑णस्य। पाशः॑ ॥]

(अब इस मंत्र से यजमान अपने हाथ में धारित मृग के सींग को तथा कमर में बांधी हुई मेखला को खोलकर चात्वाल में फेंक देवे)। हे मेखलारज्जो ! मेरे द्वारा फेंकी जाकर तुम न सर्प बनो और न अजगर ही (अध्वर्यु चात्वाल पर पूर्व की ओर मुख करके खड़े हुए और अवभृथ स्नान के लिए उद्यत यजमान से यह मंत्र कहलावे)। वरुणदेव ने विस्तृत अन्तरिक्ष चलने के लिए सूर्य के मार्ग को निर्मित किया है। उस वरुण ने इस प्रकार पद रखने के स्थल के अभाव में सूर्य के पंग रख कर संचरण के निमित्त पदस्थल को सम्भव बनाया है। वह वरुण साधारण हृदय को दुःखदायी चुगलखोर का भी तिरस्कार करने वाला है (फिर बड़े पाप करने वालों का वह दण्ड दाता भला क्यों नहीं होवेगा)। (अवभृथ स्नान के लिए यजमान को जल में प्रवेश कराते हुए उससे इस यजुः की अध्वर्यु कहलवावे)। वरुणदेव को नमस्कार है। वरुणदेव का पाश फैलाया जा चुका है ॥ २३ ॥

उ० कृष्णविषाणमेखले चात्वाले प्रास्यति। माहिर्भूः। व्याख्यातम्। अपोऽवक्रमयन्वाचयति। उरुꣳहि। वारुणी त्रिष्टुप्। एकं तावद् उरुं विस्तीर्णं हि अतिशयेन राजा वरुणः चकार कृतवान्। सूर्याय। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। सूर्यस्य पन्थानम्। अन्वेतवाउ अन्वेतवान् अन्वहमागमनाय। अपरम्। अपदे पादा प्रतिधातवेऽकः। यत्र पदं दत्तं प्रतिमुद्रान्यायेन नोपलक्ष्यते तस्मिन् पदे पथि अन्तरिक्षलोके पादा पादानाम्। षष्ठीबहुवचनस्थाने आकारः। प्रतिधातवे प्रतिनिधाय अकः कृतवान् आलम्बनमिति शेषः। सूर्यस्यैव। उतापवक्ता हृदयाविधश्चित्। उत अपिच। अपवक्ता अपवदिता आक्षेप्ता हृदयाविधश्चित्। चिच्छब्दोप्यर्थे। हृदयं यो विध्यति मर्माण्युच्चार्य पिशुनः तस्याप्यपवदिता किमुतान्येषामयुक्तकारिणामिति। य इत्थंभूतो वरुणः सोऽव-

भृथाय तीर्थं ददात्विति शेषः। अपोवक्रमयन्वाचयति नमो वरुणाय। अधिष्ठितः आक्रान्तः वरुणस्य पाशो नालं बन्धनाय ॥ २३ ॥

म० 'कृष्णविषाणमेखले चात्वाले प्रास्यति माहिर्भूरिति' (का० १०।८।१३)। यजमानहस्तस्थं मृगशृङ्गं मध्ये बद्धा मेखला चेत्युभे विस्रस्य चात्वाले क्षिपेत्। रज्जुदेवत्यम्। हे रज्जो, त्वमहिः सर्पो मा भूः। पृदाकुः अजगरः सर्पविशेषः सोऽपि मा भूः। 'उरुᳪहीति वाचयतीति' (का० १०।८।१५)। अवभृथाय जिगमिषुरध्वर्युश्चात्वालसमीपस्थं प्राङ्मुखं यजमानं वाचयेत्। वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा। उशब्दोऽवधारणे। वरुण एव राजा सूर्याय अन्वेतवै। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। सूर्यस्यान्वेतुमनुक्रमेणान्वहं गन्तुं हि यस्मात् उरुं विस्तीर्णं पन्थां पन्थानं मार्गं चकार। क अपदे नास्ति पदं यस्मिन् यत्र दत्तं पदं प्रतिमुद्रितं न भवति तस्मिन्नन्तरिक्षे मार्गं कृतवानित्यर्थः। तस्मादस्माकमपि अपदे अन्तरिक्षे पादा प्रतिधातवे पादौ निक्षेप्तुं। विभक्तेराकारः। मार्गं कः करोतु। स्वर्गगमनाय मार्गं करोत्वित्यर्थः। करोतेरदादित्वेन लङि शपो लुक् अडभाव आर्षः। किंच यो वरुणः उतापिच हृदयाविधश्चिदपवक्ता हृदयं विध्यति मर्मोच्चारणेन पीडयति हृदयवित् 'नहिवृतिवृषि–' (पा० ६।३।११६) इत्यादिना क्विबन्ते व्यधौ परे हृदयस्य दीर्घः। तस्य हृदयाविधः पिशुनस्यापि अपवदिता चिच्छब्दोऽप्यर्थे। निन्दकस्यापि तिरस्कर्ता किमुतान्येषां पापकारिणामित्यर्थः। ईदृशो वरुणोऽवभृथाय मार्गं ददात्वित्यर्थः। अन्वेतवै प्रतिधातवे। अनुपूर्वादिणः प्रतिपूर्वाद्दधातेश्च 'तुमर्थे सेसे–' (पा० ३।४।९) इत्यादिना क्रमात्तवैतवेप्रत्ययौ 'नमो वरुणायेति वाचयत्यपोऽवक्रमयन्निति' (का० १०।८।२१)। अवभृथस्नानार्थमपः प्रवेशयन्यजमानं वाचयेत्। वारुणं यजुः। वरुणस्य पाशोऽधिष्ठितः आक्रान्तस्तस्माच्च बन्धनत्त्वमस्तस्मै वरुणाय नमो नमस्करोऽस्त्विति शेषः ॥ २३ ॥

अ॒ग्नेरनी॑कम॒प आवि॑वेशा॒पां नपा॑त्प्रति॒रक्ष॑न्नसु॒र्य॑म्। दमे॑दमे स॒मिधं॑ यक्ष्यग्ने॒ प्रति॑ ते जि॒ह्वा घृ॒तमुच्च॑रण्य॒त्स्वाहा॑ ॥ २४ ॥

[अग्नेः। अनी॑कम्। अपः। आ। वि॒वे॒श॒। अ॒पाम्। नपा॑त्। प्र॒ति॒रक्ष॒न्निति॑प्रति॒। रक्ष॑न्। अ॒सु॒र्य॑म्। दमे॑दम॒ऽइ॒ति॒दमे॑। दमे। स॒मिध॒मिति॑स॒म्। इध॑म्। य॒क्षि॒। अ॒ग्ने॒। प्रति॑। ते। जि॒ह्वा। घृ॒तम्। उत्। च॒र॒ण्य॒त्। स्वाहा॑ ॥ २४ ॥]

(एक प्रज्वलित समिधा को जल में फेंक कर उस पर चतुर्गृहीत घी से आहुति देवे)। हे अग्ने ! जिस तुम अग्नि का अपांनपात् नाम मुखरूप भाग, असुरों के द्वारा कृत विघ्न को दूर करता हुआ जल में प्रवेश कर गया। हे अग्ने ! वह तुम घर घर में विद्यमान होकर आहुत घृत को स्वयं से संगत करो। हे अग्ने ! तुम्हारी ज्वालारूप जिह्वा घृत के निमित्त ऊँची होकर संचरण करे यह आहुति है॥२४॥

उ० समिधं प्रास्याभिजुहोति। अग्नेरनीकम्। आग्नेयी त्रिष्टुप्। अग्नेरनीकमिति परोक्षलिङ्गम्। दमेदमे समिधं यक्ष्यग्ने प्रत्यक्षं लिङ्गमेकस्मिन्वाक्ये। अत एवं व्याख्यायते। यस्य तवाग्नेः सतः अनीकं मुखम्। अप उदकमाविवेश प्रविवेश प्रविष्टम् अपान्नपात्संज्ञकम्। प्रति। रक्षत् असुर्यम् असुरस्य स्वं मायादिकम्। स त्वमिदानीं दमेदमे। दम इति गृहनाम। यज्ञगृहे यज्ञगृहे। अश्वमेधविषया वीप्सा। तत्र हि नानावभृथान्यहानि भवन्ति। समिधं यक्षि यज। यजतिः संगतिकरणार्थः। समिधं संगतां कुरु आत्मसात्कुरु। ततोऽनन्तरं घृतं प्रति ते तव जिह्वा ज्वाला उच्चरण्यत उच्चरन्तु समिधः सकाशात् ॥ २४ ॥

म० 'प्रास्य समिधं चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति अग्नेरनीकमिति' (का० १०।८।२२)। अप्सु समिधं प्रक्षिप्य चतुर्गृहीतेनाज्येन तदुपरि जुहुयात्। अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्। अग्नेरनीकमिति परोक्षलिङ्गं, समिधं यक्ष्यग्न इति प्रत्यक्षलिङ्गमेकस्मिन्वाक्ये त्वसङ्गतमतो यच्छब्दाध्याहारेण योज्यम्। हे अग्ने, यस्य तवाग्नेः अङ्गनशीलस्य सतोऽपान्नपात्संज्ञकमनीकं मुखमप उदकान्याविवेश आभिमुख्येन प्रविवेश हे अग्ने, स त्वं दमेदमे तत्तद्यज्ञगृहे असुर्यमसुरैः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्निवर्तयन्सन् समिधं समिन्धनसाधनं घृतं यक्षि यज सङ्गतं कुरु। यजतिः सङ्गतिकरणार्थः, शपो लुकि लटि रूपम्। घृतमात्मसङ्गतं कुर्वित्यर्थः। ततोऽनन्तरं ते तव जिह्वा ज्वाला घृतं प्रति उच्चरण्यत् उच्चरतु उद्युक्तास्तु। स्वाहा सुहुतमस्तु। दमेदमे इति वीप्साश्वमेधविषया। तत्र हि नानावभृथान्यहानि भवन्ति। उत्पूर्वाच्चरतेर्लोडर्थे न्यत्प्रत्यय औणादिकः ॥ २४ ॥

स॒मु॒द्रे ते॒ हृद॑यम॒प्स्व॒न्तः सं त्वा॑ विश॒न्त्वोष॑धीरु॒तापः॑। य॒ज्ञस्य॑ त्वा यज्ञपते सू॒क्तोक्तौ॑ नमोवा॒के विधे॑म॒ यत्स्वाहा॑ ॥ २५ ॥

[स॒मु॒द्रे। ते॒। हृद॑यम्। अ॒प्स्वित्य॒प्। सु। अ॒न्तरित्य॒न्तः। सम्। त्वा। वि॒श॒न्तु। ओष॑धीः। उ॒त। आपः॑। य॒ज्ञस्य॑। त्वा। य॒ज्ञप॒त॒ऽइ॒ति॑यज्ञ पते। सू॒क्तोक्ता॒विति॑सू॒क्त उक्तौ। न॒मो॒वा॒कऽइ॒ति॑नमः— वा॒के। वि॒धे॒म॒। यत्। स्वाहा॑ ॥ २५ ॥]

[इस मंत्र से ऋजीप से पूर्ण घट को जल में फेंक देवें] हे सोम ! जिस तुम्हारा हृदय जलों के अन्दर समुद्र में है, वहाँ तुममें औषधियाँ प्रवेश पावें और जल भी। हे यज्ञ के पालक सोम ! यज्ञ में शुभवचनों के उच्चारण तथा नमस्कार के वचन में मैं तुम्हें प्रतिष्ठित करता हूँ। [= मैं स्तुतियों से तुम्हारा स्तवन करता हूं और तुम्हें नमस्कार करता हूं।] यह आहुति है ॥ २५ ॥

उ० ऋजीषकुम्भं प्लावयति। समुद्रे ते। सौमी विराट्। यदित्ययं निपातो हृदयशब्देन सह संबध्यते समानलिङ्गत्वात्। यद्धृदयं समुद्रे ते तव अप्सु अन्तः अपां च अन्तर्मध्ये वर्तते तत्र त्वां गमयामि। तत्रस्थं च त्वां संविशन्तु ओषधीः। उत अपि च आपः। किंच यज्ञस्य च सूक्तोक्तौ शोभन-

वचनोच्चारणे नमोवाके नमस्कारवचने च विधेम। विधतिः स्थापनार्थः। हे यज्ञपते सोम ॥ २५ ॥

म० 'समुद्रे त इति ऋजीषकुम्भं प्लावयतीति' (का० १०।९।१)। गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्णं कुम्भमप्सु क्षिपेत्। सोमदेवत्या विराट् दशाक्षरचतुःपादा। अन्ते वर्तमानो यच्छब्दो हृदयेन संबध्यते। हे सोम, यत्ते तव हृदयं समुद्रे अप्सु समुद्रसमानासु अप्सु बहुलोदकेषु अन्तर्मध्ये तिष्ठते वर्तत इति वा शेषः। तत्र त्वां गमयामीति शेषः। तत्रस्थं त्वा त्वामोषधीरोषधयः संविशन्तु। उत अपि च आपो जलानि त्वां संविशन्तु। किंच हे यज्ञपते, यज्ञस्य पालक सोम, यज्ञस्य सूक्तोक्तौ शोभनवचनोच्चारणे नमोवाके नमसो वाके नमस्कारवचने च त्वा त्वां विधेम स्थापयामः। विधतिः स्थापनार्थः। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

देवीराप एष वो गर्भस्तᳪं सुप्रीतᳪं सुभृतं बिभृत। देव सोमैष ते लोकस्तस्मिञ्छं च वक्ष्व परि च वक्ष्व ॥ २६ ॥

[देवीः। आपः। एषः। वः। गर्भः। तम्। सुप्रीतमितिसु प्रीतम्। सुभृतमितिसु भृतम्। बिभृत। देव। सोम। एषः। ते लोकः। शम्। च। वक्ष्व। परि। च। वक्ष्व। देवानाम्। समिदितिसम् इत्। असि ॥ २६ ॥]

(ऋजीष से भरे हुए घट को जल में फेंक कर कुछ काल तक ठहरा है)। हे द्योतमान जलों! यह ऋजीषकुम्भ तुम्हारा गर्भरूप है। उस सुप्रीत (= प्रिय) और सम्यक् धारण किए गए ऋजीष को तुम धारण करो। हे ऋजीषप्राय द्योतमान सोम! यही तुम्हारा लोक है। उसमें रहकर तुम हमारे लिए सुखशान्ति लाओ और साथ ही हमारी सारी विपत्तियों को दूर वहाँ ले जाओ ॥ २६ ॥

उ० विसृज्योपतिष्ठते। देवीरापः। पङ्क्तिर्वा बृहती वा। अपां च सोमस्य च संगतिं वदति। हे देव्य आपः, एष सोमो वः युष्माकं गर्भो वर्तते। तं सुप्रीतं साधुतर्पितम्। सुभृतं सुपुष्टम् बिभृत धारयत। हे देव सोम, एष ते लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः शं च वक्ष्व परि च वक्ष्व शं सुखमस्मान् प्रति वह प्रापय। परिवह च अस्मत्तः सर्वा आर्तीः। तस्मिन्नः शं चैधि। सर्वाभ्यश्च न आर्तिभ्यो गोपायेति श्रुतिः ॥ २६ ॥

म० 'देवीराप इति विसृज्योपतिष्ठत इति' (का० १०।९।२)। ऋजीषकुम्भं मुक्त्वोपस्थानं कुर्यात्। अष्टत्रिंशदक्षरत्वात्पङ्क्तिर्बृहती वा। पूर्वार्धमब्देवतमुत्तरार्धं सोमदेवतम्। हे देवीर्देव्यः हे आपः, वो युष्माकमेष सोमो गर्भस्थानीयः तं तादृशं सोमं यूयं बिभृत धारयत। किंभूतं तम्। सुप्रीतं सोमं वदति। हे सोम, हे देव दीप्यमान, ते तव एष जललक्षणो लोकः स्थानं तस्मिन्नवस्थितः सन् त्वं शं वक्ष्व वह शं सुखमस्मान्प्रति प्रापय परिवक्ष्व च परिवह निवर्तय अस्मत्तः सर्वा आर्तीरिति शेषः। 'तस्मिन्नः शं चैधि सर्वाभ्यश्च न आर्तिभ्यो गोपाय' (श०४।४।५।२१) वहतेर्लोट् मध्यमैकवचने तङि शपि लुप्ते रूपं वक्ष्वेति ॥ २६ ॥

अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः। अव देवैर्देवकृतमेनोऽयासिषमव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देव रिषस्पाहि। देवानाᳪं समिदसि ॥२७॥

(ऋजीषघट को जल में डुबा देवे)। जिस यज्ञ में पात्र नीचा मुख कर जल में भरे जाते हैं उसे 'अवभृथ' याग कहा जाता है। उस अवभृथयाग (या घट को सम्बोधन करके) हे अवभृथयाग! तुम मन्दगति से चलो यद्यपि तुम नितान्त संचरणशील हो। तथापि मन्द संचरण करो। हे यज्ञ! देवों के प्रति कृत अपराध या पाप को मैं वहा लाया हूँ, मनुष्यों के द्वारा मनुष्यों में भी जो पाप किया गया था वह भी मैं बहा लाया हूँ। यज्ञदेव! प्रभूत विपरीत फलदायी हिंसन से हमें बचाओ (इसके अनन्तर जल में खड़ा यजमान स्वयं स्नान करे, स्नान के अनन्तर वह जल से निकल और शुद्ध वस्त्रधारण कर आहवनीयाग्नि में समिधाधान करे) हे समिधे! तुम देवों की समिधा हो ॥ २७ ॥

उ० मज्जति। अवभृथेति। व्याख्यातम्। समिधामादधाति। देवानाम् दैवीभूतानामस्माकं समिन्धनं त्वं भवसि ॥ २७ ॥

म० 'अवभृथेति मज्जयतीति' (का० १०।९।३)। ऋजीषकुम्भं जले प्रवेशयेत्। यज्ञदैवतम्। अवाचीनानि पात्राणि जलमध्ये भ्रियन्ते यस्मिन्यज्ञविशेषे सोऽवभृथः तत्संबोधनं हे अवभृथ, त्वं निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ। 'चुपि मन्दायां गतौ' इति धातोः। यद्यपि त्वं निचेरुरसि नितरां चरणशीलोऽसि तथाप्यत्र निचुम्पुण नितरां मन्दं गच्छ। किं प्रयोजनमिति चेत् उच्यते। देवैर्द्योतनात्मकैरस्मदीयैरिन्द्रियैर्देवकृतं देवेषु हविःस्वामिषु कृतमेनः पापं यदस्ति तदवयासिषं जले अवनीतवानस्मि। 'देवः सुरे धने राज्ञि देवमाख्यातमिन्द्रिय'मित्यभिधानात्। तथा मर्त्यैर्मनुष्यैरस्मत्सहायभूतैर्ऋत्विग्भिर्मर्त्यकृतं मर्त्येषु यज्ञदर्शनार्थमागतेषु कृतमवज्ञारूपं यदेनोऽस्ति तदप्यहमवायासिषमित्यनुवर्तते। इदमस्माभिः परित्यक्तमेनो यथा त्वां न प्राप्नोति तथा हे यज्ञ, मन्दं गच्छेति भावः। किंच हे देवावभृथाख्य यज्ञ, रिषः वधात्पाहि अस्मान्पालय। 'रिष वधे' क्विप्। किंभूताद्रिषः। पुरुराव्णः पुरु बहु विरुद्धं फलं राति ददातीति पुरावा। 'रा दाने' 'आतो मनिन्–' (पा० ३।२।७४) इत्यादिना वनिप्। विरुद्धफलदायी वधः त्वत्प्रसादादस्माकं मा भूदित्यर्थः। 'आहवनीये समिदाधानं देवानाᳪंसमिदसीति' (का० ५।५।३५)। स्नानानन्तरमाहवनीयमेत्य तस्मिन्समिधं दध्यात्। अग्निदेवतं यजुः। देवानां संबन्धिनी समित् इन्धनमसि। यद्वा। देवभूतानामस्माकं समिन्धनं भवसि ॥ २७ ॥

एजतु दशमास्यो गर्भो जरायुणा सह। यथायं वायुरेजति यथा समुद्र एजति। एवायं दशमास्यो अस्रज्जरायुणा सह ॥ २८ ॥

[एजतु। दशमास्यऽइतिदश मास्यः। गर्भः। जरायुणा। सह। यथा अयम्। वायुः। एजति। यथा। समुद्रः। एजति। एव। अयम्।

दशमास्यऽइतिदश मास्यः । अस्रत् । जरायुणा । सह ॥ २८ ॥]

(इन मंत्रों में यज्ञार्थ मारी जाने वाली गाय यदि गर्भिणी हो तो उस गर्भ के प्रायश्चित्त में आहुतियों का विधान किया गया है। गाय को मार कर गर्भ निकाला जाता है। उसके खून की आहुति देकर शेष गर्भपिण्ड को पगड़ी में बाँध कर मंत्र से अग्नि में एक साथ ही फेंक देते हैं)। (इस प्रथम मंत्र से गर्भ से पृथक् किए गए लोथड़े को अभिमंत्रित करना)। गर्भ को वेष्टित करने वाली झिल्ली के साथ-साथ दशमास का गर्भ कम्पन करे, जैसे कि यह वायु कम्पन करता है और जैसे यह समुद्र लहरें मारता है, उसी प्रकार यह दशमास का गर्भ भी झिल्ली के साथ-साथ कम्पन करे ॥

उ० इत उत्तरमनूबन्ध्या यदि गर्भिणी स्यात्तत्र प्रायश्चित्तिरुच्यते। त्र्यवसाना महापङ्क्तिः। एजतु दशमास्यः एजतु चलतु। 'एजृ कम्पने'। दशमासकालावच्छिन्न इव गर्भो जरायुणा सह। जरायुर्गर्भवेष्टनम्। कथं चलतु इत्यत उपमया दर्शयति। यथायं वायुरेजति यथा च समुद्रश्चलति। एतौ हि सदाचलनौ। एवमयं दशमास्यः। 'तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोतीति' श्रुतिः। अस्रत्। स्रंसते-रेतद्रूपं स्रवतेर्वा। स्रंसतु स्रवतु वा। जरायुणा सह अस्रत् अपसरतु गर्भो वेष्टनेन सह ॥ २८ ॥

म० 'निरुह्यमाणमभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति' (का० २५।१०।७)। यद्यनूबन्ध्या वशा गर्भिणी स्यात्तदा विशसने मातुः सकाशात्पृथक् क्रियमाणं गर्भमभिमन्त्रयेत। अवसानत्रययुक्ता गर्भदेवत्या महापङ्क्तिः। अष्टाक्षराः षट् पादा यस्याः सा महापङ्क्तिः। गर्भः जरायुणा सह एजतु। 'एजृ कम्पने' जरायुर्गर्भवेष्टनं तेन सह कम्पतां चलतु। किंभूतो गर्भः। दशमास्यः दश मासा जाता यस्य सः। दशमासकालावच्छिन्न इव चलत्वित्यर्थः। कथं चलतु तत्राह। यथा येन प्रकारेणायं वायुरेजति चलति यथा च समुद्र एजति। एतौ हि सदा कम्पनशीलौ। एवेति निपात एवमर्थे। एवमयं दशमास्यः संपूर्णावयवो गर्भो जरायुणा सह अस्रत्स्रंसतां निर्गच्छतु। यद्यप्ययं गर्भो दशमास्यो नास्ति तथापि संपूर्णस्येव निर्गमनमाशास्यते। 'तमेतदप्यदशमास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यजुषा दशमास्यं करोति' (४।५।२।४) इति श्रुतेः 'स्रंस अधःपतने' व्यत्ययेन परस्मैपदे शपो लुकि च कृते 'हल्ङ्याब्भ्यः—' (पा० ६।१।६८) इति तिपि लुप्ते 'वावसाने' (पा० ८।४।५६) इति सस्य दत्वे 'अनिदिताम्—' (पा० ६।४।२४) इति नलोपे अडागमे च अस्रदिति रूपम् ॥ २८ ॥

यस्यै ते यज्ञियो गर्भो यस्यै योनिर्हिरण्ययी। अङ्गान्यह्रुता यस्य तं मात्रा समजीगमᳬस्वाहा ॥ २९ ॥

[यस्यै। ते। यज्ञियः। गर्भः। यस्याः। योनिः। हिरण्ययी। अङ्गानि। अह्रुता। यस्य। तम्। मात्रा। सम्। अजीगमम्। स्वाहा ॥ २९ ॥]

हे वशागाय! जिस तुम्हारा गर्भ यज्ञ के योग्य है, जिस तुम्हारी योनि स्वर्णमयी है, जिस तुम्हारे गर्भ के शरीरावयव अकुटिल हैं— हम उस गर्भ को तुम माता के साथ संयोजित करते हैं। (इस मंत्र से गर्भ के रक्त का होम करे) ॥ २९ ॥

उ० अवदानान्यनुजुहोति। यस्यै ते यज्ञियः। अनुष्टुप् वशोच्यते। यस्यास्ते तव यज्ञियो गर्भः यज्ञार्हो गर्भः यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी क्रियते ब्रह्मणा यजुषा तां त्वां गर्भेण संगमयामि। यस्य च गर्भस्य अङ्गानि अह्रुता अह्रुतानि अनवखण्डितानि। 'ह्रुह्वरेश्छन्दसी'ति ह्रुरादेशः। तं गर्भं मात्रा अनूबन्ध्यालक्षणया समजीगमं संगमयामि ॥ २९ ॥

म० 'अवदानान्यनुजुहोति यस्यै त इति' (का० २५।१०।११)। वशावदानानि हुत्वा गर्भरक्तं जुहुयात्। वशादेवत्यानुष्टुप्। हे वशे, यस्यास्ते तव गर्भो यज्ञियः यज्ञार्हः यस्यै यस्याश्च तव योनिर्हिरण्ययी सुवर्णमयी 'ऋत्व्यवास्त्व्य—' (पा० ६।४।१७५) इति निपातः। सुवर्णमयी मन्त्रेण क्रियत इत्यर्थः। तादृशीं त्वां गर्भेण सङ्गमयामीति शेषः। यस्य गर्भस्याङ्गान्यह्रुता। 'ह्वृ कौटिल्ये' 'ह्रुह्वरेश्छन्दसि' (पा० ७।२।३१) इति ह्रुरादेशो निष्ठायाम्। अकुटिलानि अखण्डितानि तं गर्भं मात्रा जनन्यानूबन्ध्यालक्षणया समजीगमं सङ्गमयामि। गमेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम्। स्वाहेति होमार्थः ॥ २९ ॥

पुरुदस्मो विषुरूप इन्दुरन्तर्महिमानमानञ्ज धीरः। एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीं भुवनानु प्रथन्ताᳬस्वाहा ॥ ३० ॥

[पुरुदस्मऽइतिपुरु दस्मः। विषुरूपऽइतिविषु रूपः। इन्दुः। अन्तः। महिमानम्। आनञ्ज। धीरः। एकपदीमित्येक पदीम्। द्विपदमिति द्वि पदीम्। त्रिपदीमितित्रि पदीम्। चतुष्पदीम्। चतुःपदीमितिचतुः पदीम्। अष्टापदीमित्यष्टा पदीम् भुवना। अनु। प्रथन्ताम्। स्वाहा ॥ ३० ॥]

(इस अगले मंत्र से प्रतिप्रस्थाता प्रचरणीनाम की स्रुवा में गर्भ के रक्त को भर कर, अध्वर्यु के होम कर चुकने पर, स्विष्टकृत आहुति देवें) (इसमें गर्भ को इन्दु = सोमरूप से स्तवन किया जा रहा है)। बहुदर्शनीय, अनेक स्वरूप वाला और धीर गर्भ रूप सोम पेट के अन्दर महिमा को प्राप्त करता है। वशा गाय को एक दो-तीन-चार और आठ पैरों वाली मानकर सर्वभूय विस्तार को प्राप्त होवें। यह आहुति है ॥ ३० ॥

उ० अध्वर्योरनुहोममेधं जुहोति। गर्भः स्तूयते इन्दुसंस्तवेन। पुरुदस्मो बहुदानः। विषुरूपः बहुरूपो हि गर्भो भवति। इन्दुः सोमः। पशोर्हि सोमसंस्तवो विद्यते। अन्तरुदरे व्यवस्थितो महिमानं महाभाग्यम् आनञ्ज। अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्यैतद्रूपम्। व्यक्तीकरोति। धीरः मेधावी। इत्थंभूतं महिमानमानञ्ज धीरो येन एकपदीं द्विपदीं त्रिपदीं चतुष्पदीमष्टापदीमपि वशामवगणयित्वा भूतरूपेण भुवनानि भूतजातानि अनुप्रथन्ताम्। वशाया अङ्गमनुप्रथयते वृद्धिरेवं भूतानां भविष्यतीत्यभिप्रायः। कथमियं वशा चतुष्पदी सती एकपद्यादिभेदैरुच्यते। अवप्लुत्य स्तूयत इति ब्रूमः। वशेत्येकपदी, वपया अङ्गैश्च द्विपदी, उपयट् होमैश्च त्रिपदी,

चतुष्पदी पत्नीसंयाजैश्चतुर्भिर्वा पादैः। अष्टापदी तु गर्भसंबन्धिभिः पादैः॥ ३०॥

म० 'स्विष्टकृतमनुजुहोति पुरुदस्म इति' (का० २५।१०।१५)। प्रचरण्यां स्रुचि प्रतिप्रस्थाता सर्वं गर्भरसमवदायाध्वर्युणा स्विष्टकृद्धोमे कृते सति जुहुयात्। गर्भदैवत्यं यजुः। इन्दुरूपेण गर्भः स्तूयते। इन्दुः क्लेदनरूपः सोमसदृशो गर्भो महिमानं महत्त्वमानञ्ज व्यक्तीकरोतु। अञ्जतेर्व्यक्तीकरणार्थस्य लिटि रूपम् 'तस्मान्नुड् द्विहलः' (७।४।७१) इति नुडागमः। विशेषणैर्महिमानमाह। कीदृशः। पुरुदस्मः पुरु दस्म यस्य बहुदानयुक्तः। विषुरूपः बहुरूपः अन्तरुदरे स्थितः धीरो मेधावी एवंभूतं महिमानमानञ्जेत्यर्थः। एवं महिमवतो गर्भस्य मातरमनूबन्ध्यां भुवना भुवनानि भूतजातानि अनुप्रथन्तां प्रख्यातां कुर्वन्तु। विशेषणैः प्रख्यातिमाह कीदृशीम्। एकपदीमेकं पदं यस्यास्तां वपयैकपदयुताम्। द्विपदीं वपया अङ्गैश्च द्विपदयुताम्। त्रिपदीं त्रीणि पदानि यस्यास्तामुपयड्ढोमैस्त्रिपदीं। चतुष्पदीं पत्नीसंयाजैश्चतुर्भिः पादैर्वा चतुःपादयुताम्। अष्टापदीं स्वपादैर्गर्भपादैश्चाष्टपादयुताम् एवंभूतां वशां गणयित्वा भूतान्यनुप्रथन्तामिति संबन्धः। स्वाहा सुहुतमस्तु॥ ३०॥

मरुतो यस्य हि क्षये पाथ दिवोविमहसः। स सुगोपातमो जनः॥ ३१॥

[मरुतः। यस्य। हि। क्षये। पाथ दिवः। विमहसऽइतिवि महसः। सः। सुगोपातमऽइतिसु गोपातमः। जनः॥ ३१॥]

(समिष्टयजुः नाम की आहुतियों के अनन्तर शामित्र नाम की अग्नि में पगड़ी में बंधे हुए गर्भलोथड़े को डाल देवे)। हे मरुतों जिस भी यजमान के घर में द्युलोक के विशिष्ट प्रकाश तुम सब सोमरस का पान करते हो, वह यजमान ही अत्यन्त सुरक्षाप्राप्त होता है॥

उ० जुहोति मरुतो यस्य। मारुती गायत्री। मरुतः यस्य क्षये निवासगृहे। 'क्षयो निवास' इत्याद्युदात्तः। पाथ 'पा पाने' शपो लुप्। पिबथ पानादीन्कुरुथ। हे दिवोविमहसः द्युलोकस्य महयितारः पूजयितारः। स सुगोपातमोजनः स सुगुप्ततमो यजमानः। युष्मद्गुप्तानां न भयमस्तीत्यभिप्रायः॥ ३१॥

म० 'समिष्टयजुरन्ते शामित्र एव जुहुयात्तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहाकृत्येति' (का० २५।१०।१८)। समिष्टयजुर्होमान्ते शामित्राग्नावेव अस्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णीषवेष्टितं गर्भं जुहोति। मन्त्रान्ते स्वाहाकारमनुच्चार्य जुहुयादित्यर्थः। मरुद्देवत्या गायत्री गोतमदृष्टा। हे दिवो विमहसः विशिष्टं महो येषां ते द्युलोकसंबन्धिना विशिष्टेन महसा तेजसा युक्ताः। यद्वा विशिष्टं महन्ति पूजयन्ति ते विमहसः द्युलोकस्य पूजयितारो हे मरुतः, यस्य यजमानस्य क्षये यज्ञगृहे यूयं पाथ सोमपानं कुरुथ। 'पा पाने' शपो लुक् पिबादेशाभावश्च छान्दसः संहितायां दीर्घः 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति सूत्रेण। हि निश्चितं स जनः यजमानाख्यः सुगोपातमः गोपायतीति गोपा रक्षकः अत्यन्तं शोभनो गोपा यस्य स सुगोपातमः युष्मद्गुप्तानां भयं नास्तीत्यर्थः॥ ३१॥

मही द्यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं मिमिक्षताम्। पिपृतां नो भरीमभिः॥ ३२॥

[मही द्यौः। पृथिवी। च। नः। इमम्। यज्ञम्। मिमिक्षताम्। पिपृताम्। नः। भरीमभिरितिभरीमभिः॥ ३२॥]

(इस मंत्र को पढ़कर शामित्र अग्नि में डाले हुए मांसपिण्ड को अंगारों से ढक देवे)। महती यह द्यावापृथिवी हमारे इस यज्ञ को अपने करुणाजल आसिञ्चित करें। वे हमें भरण के योग्य धनादि से आपूर्ण करें॥ ३२॥

उ० अङ्गारैरभिसमूहति मही द्यौः द्यावापृथिव्यौ गायत्री। महती द्यौः पृथिवी च नः अस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षताम्। 'मिह सेचने'। सिञ्चतु स्वैः स्वैर्भागैः पिपृतां नः बिभृतां नः अस्मान् भरीमभिः भरणैः हिरण्यपशुधान्यादिभिः। समासोऽग्निष्टोमः॥ ३२॥

म० 'मही द्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहतीति' (का० २५।१०।१८)। शामित्रे क्षिप्तं गर्भमङ्गारैश्छादयेत्। द्यावापृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा। मही महती द्यौः द्युलोकः पृथिवी भूलोकश्च नोऽस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षताम्। 'मिह सेचने' सन्नन्तः सेक्तुमिच्छतां। स्वैःस्वैर्भागैः पूरयतामित्यर्थः। भरीमभिः भरणैर्हिरण्यपशुधान्यादिभिः, स्वैः स्वैर्भागैर्नोऽस्मदीयं गृहं पिपृतां पूरयताम्॥ ३२॥ इत्यग्निष्टोममन्त्राः समाप्ताः॥

आतिष्ठ वृत्रहन्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी। अर्वाचीनꣳसु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना। उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने॥ ३३॥

[आ। तिष्ठ। वृत्रहन्निति वृत्र हन्। रथम्। युक्ता। ते। ब्रह्मणा। हरीऽइतिहरी। अर्वाचीनम्। सु। ते। मनः। ग्रावा। कृणोतु। वग्नुना। इन्द्राय। त्वा। षोडशिने॥ ३३॥]

हे वृत्र के हन्ता! सम्मुख उपस्थित होओ। रथ में जुटे तेरे 'इन्द्र आओ' इत्यादि वेदरूपी हरे वर्ण के घोड़े आमंत्रण सुनकर हमारा नियोजन काल आ गया समझ कर अपने आप रथ में युक्त होते हैं। सोमाभिषव पत्थर अब रथारूढ तेरा मन हमारे यज्ञाभिमुख कर दे। सोमाभिषव शब्द से हे सोम! तुम उपयाम से गृहीत हो॥ ३३॥

उ० अथ षोडशी अग्ने पवस्वेत्येतस्मात्प्राक्। आतिष्ठ। तिस्र ऐन्द्र्योऽनुष्टुभः। आतिष्ठ आधितिष्ठ आरोह हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्ता, रथं युक्तौ ते तव ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिना हरी हरितवर्णावश्वौ। तौ हि आह्वानानीन्द्रस्योपश्रुत्य, प्राप्त आवयोर्नियोजनकाल इति मन्यमानौ स्वयमेवात्मानं रथे युञ्जाते अत एवमाह युक्ता ते ब्रह्मणा हरी इति। अथेदानीं रथारूढस्य अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखम् सु साधु ते तव मनः हे इन्द्र, ग्रावा सोमाभिषवकारी कृणोतु करोतु

वग्नुना वग्नुरिति वाङ्नामसु पठितम् । सोमाभिषवध्वनिना । उपयाम गृहीतोसीन्द्राय त्वा षोडशिनं गृह्णामि एष ते योनिः इन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३३ ॥

म० अथ षोडशी अग्ने पवस्व (क० ३७) इत्यस्मात्प्राक् 'प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं खादिरेण चतुःस्त्रक्तिनातिष्ठ युक्ष्वा हीति वेति' (का० १२।५।२) । प्रातःसवने आग्रयणग्रहणानन्तरमाग्नेयमतिग्राह्यमादाय चतुःकोणेन खादिरोलूखलेनातिष्ठ युक्ष्वा हीति मन्त्रयोरन्यतरेण सोपयामेन षोडशिग्रहं गृह्णीयात्। इन्द्रदेवत्यानुष्टुब् गोतमदृष्टा । हे वृत्रहन्निन्द्र । ते तव हरी हरितवर्णावश्वौ ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन इन्द्रागच्छेत्यादिमन्त्रेण युक्ता रथे संयुक्तौ अतस्त्वं रथमातिष्ठ आरोह। इन्द्राह्वानं श्रुत्वास्मन्नियोजनकालः प्राप्त इति मत्वाश्वौ स्वयमेव रथे युञ्जाते इति युक्ता इत्युक्तम् । किंच ग्रावा सोमाभिषवपाषाणः ते तव रथारूढस्य मनोऽर्वाचीनमस्मद्यज्ञाभिमुखं सुकृणोतु सुतरां करोतु । केन वग्नुना । वग्नुरिति वाङ्नामसु पठितम् । वाचा श्रवणीयेन सोमाभिषवशब्देन । हे सोम, उपयामेन गृहीतोऽसि षोडशिने । षोडशं स्तोत्रमस्यास्तीति षोडशी तस्मै इन्द्राय त्वा त्वां गृह्णामीति शेषः । सादयति हे ग्रह, एष ते योनिः स्थानं षोडशिन इन्द्राय त्वां सादयामीति शेषः ॥ ३३ ॥

युक्ष्वा हि केशिना हरी वृषणा कक्ष्यप्रा । अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिने एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३४ ॥

[युक्ष्व । हि । केशिना । हरीऽइतिहरी । वृषणा । कक्ष्यप्रेतिकक्ष्य प्रा । अथ । नः । इन्द्र । सोमपाऽइतिसोम पाः । गिराम् । उपश्रुतिमित्युप श्रुतिम् । चर ॥ ३४ ॥]

जिस कारण से लम्बे लम्बे केशरवाले घोड़े, हरे रंगवाले, बरसाने वाले अर्थात् फल के, तरुण हैं। ऐसे घोड़ों को रज्जु-लगाम बाँध कर स्तुतिरूपी वाणी सुन कर हमारे घर आ जाओ ॥ ३४ ॥

उ० द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । युक्ष्वा हि । 'युजिर् योगे' युङ्धि । हि यस्मात् केशिनौ प्रलम्बकेसरौ हरी हरितवर्णावश्वौ वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ । कक्ष्यप्रा कक्ष्या अश्वस्य संनाहरज्जुः । 'प्रा पूरणे' । कक्ष्यां यावापूरयतः तावेवमुच्येते । तौ युक्त्वा रथे तमास्थाय । अथ समनन्तरमेव नोऽस्माकम् हे इन्द्र, सोमपाः सोमपानशीलः गिरामुपश्रुतिं चर स्तुतिलक्षणां गिरं वाचमुपश्रुत्य चर आगच्छास्मद्गृहम् । उपयामेत्यादि समानम् ॥ ३४ ॥

म० द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुब् मधुच्छन्दोदृष्टा । हे इन्द्र, हि निश्चितं हरी हरितवर्णौ त्वदीयावश्वौ युक्ष्व रथेन संयोजय । कीदृशौ हरी । केशिना प्रलम्बकेसरौ तथा वृषणा । 'वृष सेचने' । वृषणौ वर्षितारौ सेक्तारौ तरुणौ । 'वा षपूर्वस्य निगमे' (पा० ६।४।९) इति दीर्घाभावः । तथा कक्ष्यप्रा कक्षे भवः कक्ष्यः अश्वसन्नाहरज्जुः कक्ष्यं मध्यबन्धनं प्रातः पूरयतस्तौ कक्ष्यप्रौ स्थूलावयवावित्यर्थः । अथानन्तरं रथारोहणानन्तरं हे इन्द्र, सोमपाः सोमपानं कुर्वन्नोऽस्मदीयानां गिरामृग्यजुःसामलक्षणानां वाचामुपश्रुतिमुपश्रवणं चर गच्छ प्राप्नुहि । अस्मद्गिरः शृण्वित्यर्थः । वाचं श्रुत्वास्मद्गृहमागच्छेत्यर्थः । उपयाम एष ते एते व्याख्याते । अथेत्यत्र संहितायां दीर्घः ॥ ३४ ॥

इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् । ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिने ॥ ३५ ॥

[इन्द्रम् । इत् । हरीऽइतिहरी । वहतः । अप्रतिधृष्टशवसमित्यप्रतिधृष्ट शवसम् । ऋषीणाम् च । स्तुतीः । उप । यज्ञम् । च । मानुषाणाम् ॥ ३५ ॥]

इन्द्र को ही हरितवर्ण अश्व प्राप्त कराते हैं। यद्यपि द्विवचनान्त 'हरी' शब्द ऋक्साम-वाचक हैं, अतः हरे वर्ण के अश्व इन्द्रप्रापक हैं—ऐसा व्याख्यान समीचीन नहीं। अतः नाना वर्णछन्दोमय ऋक्साम ही इन्द्रप्रापक है। इन्द्र! तुम अप्रतिहत बलशाली हो। वसिष्ठादि ऋषियों के पास ले जाते हैं तथा मनुष्यों के यज्ञ के पास घोड़े इन्द्र को पहुंचाते हैं ॥ ३५ ॥

उ० तृतीयो मन्त्रविकल्पः। इन्द्रमिद्धरी। इच्छब्द एवार्थे। इन्द्रमेव हरितवर्णावश्वौ वहतः प्रापयतः। अत्र 'ऋक्सामे वै हरी' इति श्रुतेः द्विवचनान्तहरिशब्दस्य ऋक्सामवाचकत्वाद्धरितवर्णावश्वाविन्द्रमेनं वहतमिति व्याख्यानं न घटते। हरितवर्णयोर्ह्यश्वयोः सर्वत्र सुलभत्वात्। इन्द्राश्वयोश्च हरितवर्णत्वमप्रसिद्धम् 'मयूररोमभिः पृषती अभूताम्' इत्यादिश्रुतेर्दर्शनात् । 'पशवो वै देवानां छन्दांसि' इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया नानावर्णच्छन्दोमये ऋक्सामे एवेन्द्रं वहत इति युक्तं नतु हरितवर्णावश्वौ । कथंभूतमिन्द्रम् । अप्रतिधृष्टशवसम् न प्रतिधर्षयितुं शक्यते शवो बलं यस्य स अप्रतिधृष्टशवाः तमप्रतिधृष्टशवसम् । क्व वहत इत्याह । ऋषीणां च वसिष्ठप्रभृतीनां च स्तुतीः उप समीपे । यज्ञं च मानुषाणाम् मनुष्याणां यजमानानामुप समीपे वहत इति वर्तते। उपयामेत्यादि समानव्याख्यानम् ॥ ३५ ॥

म० षोडशिग्रहे तृतीयो मन्त्रविकल्पः 'आग्रयणाद्वेन्द्रमिद्धरी इति गृहीत्वेति' कठसूत्रोक्तेः। इन्द्रदेवत्यानुष्टुब् गोतमदृष्टा। इत् एवार्थे। हरी हरितवर्णावश्वौ ऋषीणां स्तुतीरुपवसिष्ठादीनां मुनीनां स्तुतिसमीप इन्द्रमित् इन्द्रमेव वहतः प्रापयतः। च पुनः मानुषाणां यजमानानां यज्ञमुप यज्ञसमीपे च हरी इन्द्रं वहतः। किंभूतमिन्द्रम् । अप्रतिधृष्टशवसम् प्रतिधर्षयितुं पराभवितुं शक्यं प्रतिधृष्टं न प्रतिधृष्टमप्रतिधृष्टं शवो बलं यस्य सोऽप्रतिधृष्टशवास्तम् । उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ३५॥

यस्मान्न जातः परो अन्यो अस्ति य आविवेश

भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया सꣳरराणस्त्रीणि ज्योतीꣳषि सचते स षोडशी ॥ ३६ ॥

[यस्मात् । न । जातः । परः । अन्यः । अस्ति । यः । आविवेशेत्याऽविवेश । भुवनानि । विश्वा । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । प्रजयेतिप्र जया । सꣳरराणऽइतिसम् रराणः । त्रीणि । ज्योतीꣳषि । सचते । सः । षोडशी ॥ ३६ ॥]

ये सब लोकलोकान्तरों में प्रवेश किए हुए है। समग्र प्रजा के साथ रममाण वह प्रजापतिदेव इन सूर्य अग्नि और विद्युत् (या वायु-उव्वट) मयी तीन ज्योतियों से संगत होता है (= इन तीनों को स्वज्योतिप्रदान के द्वारा ज्योतिर्मय बनाता है) वह ऐसा प्रजापति परमात्मा ही षोडशी (= षोडशकला = प्राणादि लिङ्ग-शरीरावयवों से युक्त) है ॥ ३६ ॥

उ० षोडशिग्रहमुपतिष्ठते । यस्मान्न जातः । त्रिष्टुप् । षोडशी परब्रह्मरूपेण स्तूयते । यस्मादन्यः पर उत्कृष्टो जातो देवो नास्ति न विद्यते महिम्नातश्चाविवेश आविशति भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि अन्तर्यामिरूपेण । तथाच श्रुतिः 'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठति यश्च प्रजापतिर्भवति' इति । प्रजया संरराणः संरममाणः क्रीडन् । यश्च त्रीणि ज्योतींषि अग्निवायुसूर्यलक्षणानि सचते सेवते परमात्मरूपेण स षोडशीग्रहः ऋषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानयुक्ता ॥ ३६ ॥

म० 'उपस्थायैनं यस्मान्न जात इति' (का० १२।५। १९)। षोडशिग्रहमुपतिष्ठेत्। इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विवस्वद्दृष्टा। परब्रह्मरूपेण षोडशी स्तूयते। यस्मात्पुरुषादन्यो व्यतिरिक्तः परः उत्कृष्टो देवादिर्जातः संभूतो नास्ति न विद्यते यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आविवेश अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टवान्सः प्रजापतिः स्वोत्पन्नप्रजापालकस्त्रीणि ज्योतींषि अग्निवायुसूर्यलक्षणानि तेजांसि विषयज्ञापकानि सचते सेवते। स्वतेजसा तज्ज्योतिषामुज्जीवनं करोतीत्यर्थः। 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः' इत्यादिश्रुतेः। 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' (भ० गी० १५।१२) इति स्मृतेश्च । किंभूतः प्रजापतिः। प्रजया संरराणः प्रजारूपेण सम्यग्रममाणः। तथा षोडशी षोडशकलात्मकलिङ्गशरीरोपहितः स एव सर्वव्यवहाराश्रय इत्यर्थः। 'यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतेः ॥३६॥

इन्द्रश्च सम्राड्वरुणश्च राजा तौ ते भक्षं चक्रतुरग्र एतम् । तयोरहमनु भक्षयामि वाग्देवी जुषाणा सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन स्वाहा ॥ ३७ ॥

[इन्द्रः । च । सम्राडितिसम् राट् । वरुणः । च । राजा । तौ । ते । भक्षम् । चक्रतुः । अग्रे । एतम् । तयोः । अहम् । अनु । भक्षम् । भक्षयामि । वाक् । देवी । जुषाणा । सोमस्य । तृप्यतु । सह । प्राणेन । स्वाहा ॥ ३७ ॥]

(इस मंत्र को पढ़कर षोडशिग्रह में भरे हुए सोमरस को भक्षण करे)। उन दोनों राजा इन्द्र और सम्राट् वरुण वह षोडशिग्रह में स्थित सोम ! सर्वप्रथम तुम्हारा भक्षण किया था। उन दोनों के अनन्तर ही मैं तुम्हें भक्षण करता हूँ। प्राण के साथ मेरी वाग्देवा (= सरस्वती = स्तुति) इस मेरे द्वारा पिए गए सोमरस से तृप्त होवे। यह आहुति है ॥ ३७ ॥

उ० षोडशिनं भक्षयति। इन्द्रश्च सम्राट् त्रिष्टुप् यजुरन्ता । सह प्राणेनेति यजुः । इन्द्रवरुणौ देवता षोडशीग्रहो वा । इन्द्रश्च सम्राट् यो वाजपेययाजी। वरुणश्च। चकारौ समुच्चयार्थीयौ। राजा यो राजसूययाजी। 'राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राट् वाजपेयेन' इति श्रुतिः। ताविन्द्रवरुणौ ते तव हे षोडशिग्रह, भक्षं चक्रतुः कृतवन्तौ। अग्रे प्रथमम् । एतमित्यस्य भक्षेण सह संबन्धः। तयोर्भक्षमनु कुर्वन्नहं भक्षं भक्षयामि। मदीयेन च भक्षणेन वाग्देवी जुषाणा सेवमाना सोमस्य तृप्यतु सह प्राणेन ॥ ३७ ॥

म० 'इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणमिति'। षोडशिग्रहं भक्षयेत्। इन्द्रवरुणदेवत्या षोडशिदेवत्या वा त्रिष्टुब् यजुरन्ता। अन्त्यपादौ द्वादशार्णौ सह प्राणेनेति यजुः विवस्वद्दृष्टा। हे षोडशिग्रह, तौ देवौ इन्द्रावरुणौ ते तव एतं सोममग्रे प्रथमं भक्षं चक्रतुः । तौ कौ। इन्द्रो वरुणश्च। चकारौ समुच्चये। किंभूत इन्द्रः। सम्राट् परमैश्वर्ययुक्तः वाजपेयायजीत्यर्थः। किंभूतो वरुणः । राजसूययाजी 'राजा वै राजसूयेनेष्ट्वा भवति सम्राड्वाजपेयेन' (५।१।१।१३) इति श्रुतेः । तयोरिन्द्रावरुणयोः संबन्धिनं भक्षमनु पश्चात् अहम् भक्षयामि सोमं पिबामि। जुषाणा मदीयेन भक्षेण सेवमाना वाग्देवी सरस्वती प्राणेन प्राणदेवतया सह सोमस्य तृप्यतु सोमेन तृप्ता भवतु।'तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी वे'ति सोमशब्दात् षष्ठी। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३७ ॥ इति षोडशियागः संपूर्णः ॥

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयिं मयि पोषम् । उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चस एष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे । अग्ने वर्चस्विन्वर्चस्वाँस्त्वं देवेष्वसि वर्चस्वानहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ३८ ॥

[अग्ने । पवस्व । स्वपाऽइतिसु अपाः अस्मेऽइत्यस्मे । वर्चः । सुवीर्यमितिसु वीर्यम् । दधत् । रयिम् । मयि । पोषम् । अग्नये । त्वा । वर्चसे । अग्ने । वर्चस्विन् । वर्चस्वान् । त्वम् । देवेषु । असि । वर्चस्वान् । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥ ३८ ॥]

(मंत्र ३७ तक षोडशीयाग सम्पूर्ण हो गया । अब ३८ से द्वादशाह मंत्र प्रारम्भ होते हैं । षडाह नाम का एक पृष्ठ्य यज्ञ

होता है। यह छः दिन में सम्पन्न होता है। उसमें प्रथम तीन दिन क्रमशः 'अग्ने पवस्व' आदि मंत्रों से अतिग्राह्यग्रहों को ग्रहण करे। 'अग्ने वर्चस्विन्' इत्यादि मंत्रों से उन-उन ग्रहों के हुतशेष सोमरस का पान करे)। हे शुभकर्मन् अग्ने! तुम हम में ब्रह्मवर्चस् और सद्वीर्य प्राप्त कराओ-भरो और मुझमें गो-अश्वधन व पोष (= अन्न) विधृत (= धारित या प्रदान) करो। हे सोमरस! तुम उपयामपात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो। मैं तेजस्वी अग्नि के लिए ग्रहण करता हूँ। हे सोम! यह तुम्हारा स्थान है। मैं तेजस्वी अग्नि के लिए तुम्हें यहाँ धरता हूँ। हे तेजस्विन् अग्ने! देवों में तुम परम तेजवान् हो। उन तुम तेजस्वी के प्रसाद से मैं भी मनुष्यों में ब्रह्मवर्चस्वी होऊँ। (इस मंत्र से प्रथम अतिग्राह्यग्रह के ग्रहण करना चाहिए)॥ ३८॥

उ० अथातिग्रहपुरोरुचस्तिस्रो गायत्र्योऽग्नीन्द्रसूर्यदेवत्याः अग्ने पवस्व हे भगवन्नग्ने, पवस्व। पवतिः प्रवृत्त्यर्थोऽन्तर्भावितण्यर्थः। पवस्व प्रवर्तयस्व। यस्त्वं स्वपा सुकर्मा। अप इति कर्मनामसु पठितम्। अस्मे अस्मासु वर्चः ब्रह्मवर्चसम्। सुवीर्यं शोभनवीर्यम्। दधद्रयिं मयि पोषम् धारयन् स्थापयन् रयिं धनं मयि पोषं तुष्टिं च प्रवर्तयस्वेति संबन्धः। उपयाम गृहीतोऽसि अग्नये त्वा वर्चसे। एष ते योनिः अग्नये त्वा वर्चसे। व्याख्यातम्। भक्षमन्त्रः अग्ने वर्चस्विन्। हे अग्ने, वर्चस्विन् ब्रह्मवर्चसेन संयुक्त। यथा त्वं देवेष्वसि वर्चोयुक्तः एवमहं मनुष्येषु वर्चोयुक्तो भूयासं भवेयम्। स्वयंभूरसीत्येतस्मिन्मन्त्रे वर्चोदा असीति वर्चःशब्दो ब्रह्मवर्चसपर्यायो वर्णितः श्रुत्या 'तद्ध्येव ब्राह्मणेनेष्टव्यं यद्ब्रह्मवर्चसे स्यात्' इति। अतोऽस्मिन्मन्त्रे वर्चःशब्दो ब्रह्मवर्चसपर्यायो दर्शितः॥ ३८॥

म० अथ द्वादशाहमन्त्राः। 'पृष्ठ्यः षडहस्तत्रातिग्राह्यग्रहणं त्र्यहे पूर्वेऽग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नदृश्रमित्यध्वहमेकैकम्' (का० १२। ३।१—२) 'अग्ने वर्चस्विन्निन्द्रौजिष्ठ सूर्य भ्राजिष्ठेति भक्षणं यजमानैरिति' (क० ६) अस्ति कश्चित् पृष्ठ्यः षडहाख्यः क्रतुः। स तु षड्भिरहोभिर्निष्पाद्यः। तत्र पूर्वस्मिन्नहस्त्रये क्रमेणाग्ने पवस्वेत्यादिभिर्मन्त्रैरतिग्राह्यान्ग्रहान् गृह्णीयात्तथैवाग्ने वर्चस्विन्नित्यादिभिर्मन्त्रैस्तत्तद्ग्रहशेषं भक्षयेत्। तत्र प्रथमो यथा। अग्ने पवस्व। अग्निदेवत्या गायत्री वैखानसदृष्टा। आद्यौ सप्ताणौं पादौ। एषा यजुरन्ता। उपयाम एष त इति द्वे यजुषी। हे अग्ने, त्वमस्मै अस्मासु सुवीर्यं शोभनं वीर्यं यस्मिंस्तादृशं शोभनसामर्थ्योपेतं वर्चो ब्रह्मवर्चसं पवस्व। पव गत्यर्थः अन्तर्भूतण्यर्थः। गमय प्रापय। 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति विभक्तेः शेआदेशे अस्मे इति रूपम्। किंभूतस्त्वम्। स्वपाः। अप इति कर्मनाम। शोभनान्यपांसि यस्य स स्वपाः सुकर्मा। एवमृत्विग्भिः सह संप्रार्थ्य स्वयं याचते। मयि यजमाने रयिं धनं दधत् धारयन् स्थापयन्सन् पोषं पुष्टिं पुत्रपश्वादिवृद्धिं पवस्व प्रवर्तयेति संबन्धः। उपयामयतीतीत्युपयामो ग्रहः, हे सोम, तेन त्वं गृहीतोऽसि। हे ग्रह, वर्चसे वर्चस्विने तेजस्विनेऽग्नये त्वां गृह्णामीति शेषः। सादयति एष खरप्रदेशस्तव योनिः स्थानं वर्चस्विनेऽग्नये त्वां सादयामीति शेषः। भक्षणमन्त्रः। हे वर्चस्विन् विशिष्टतेजोयुक्त हे अग्ने, त्वं देवेषु इन्द्रादिषु मध्ये वर्चस्वानतिदीप्तिमानसि, अतस्त्वत्प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये वर्चस्वान्ब्रह्मवर्चससंपन्नो भूयासं भवेयम्॥ ३८॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः। सोममिन्द्र चमूसुतम्। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजसे एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे। इन्द्रौजिष्ठौजिष्ठस्त्वं देवेष्वस्योजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम्॥ ३९॥

[उत्तिष्ठन्नित्युत् तिष्ठन्। ओजसा सह। पीत्वी। शिप्रेऽइतिशिप्रे। अवेपयः। सोमम्। इन्द्र। चमूऽइतिचमू। सुतम्। इन्द्राय। त्वा। ओजसे। इन्द्र। ओजिष्ठ। ओजिष्ठः। त्वम्। देवेषु। असि। ओजिष्ठः। अहम्। मनुष्येषु। भूयासम्॥ ३९॥]

हे इन्द्र! ओजस् के साथ उठकर तुमने अधिषवण चर्म पर अभिषव किए गए सोमरस पिया और आनन्द से तुम अपने अधरोष्ठों को चाटने या कंपाने लगे। हे सोमरस! तुम उपयामग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो। मैं तुम्हें ओजस्वी इन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ। हे सोम! यह तुम्हारा स्थान है, मैं तुम्हें ओजस्वी इन्द्र के निमित्त यहाँ धरता हूँ। हे ओजस्वी इन्द्र! देवों में तुम अत्यन्त ओजस्वी हो। तुम परम ओजस्वी की कृपा से मैं भी मनुष्यों में परम ओजस्वी होऊँ॥ ३९॥

उ० उत्तिष्ठन्नोजसा। मातुरुत्सङ्गादुत्तिष्ठन् ओजसा बलेन सह पीत्वी पीत्वा। शिप्रे अवेपयः। शिप्रे हनू नासिके वा। 'टुवेपृ कम्पने'। अतिपानोद्वेगान्नासिके कम्पितवानसि। किं तद्द्रव्यं यत्पीत्वा अवेपय इत्यत आह। सोमम्। हे भगवान् इन्द्र, चमूसुतम्। अधिषवणचर्म चमूशब्देनोच्यते। अधिषवणचर्मण्यभिषुतं सोमं पीत्वा अवेपय इति संबन्धः। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वौजस एष ते योनिरिन्द्राय त्वौजसे। प्रगुणं ग्रहं भक्षयति। इन्द्रौजिष्ठ। हे इन्द्र, ओजिष्ठ अतिशयेनौजसा युक्त। यथा ओजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि एवमोजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम्॥ ३९॥

म० द्वितीयोऽतिग्राह्यग्रहणमन्त्रः। इन्द्रदेवत्या गायत्री कुरुस्तुतिदृष्टा यजुरन्ता। हे इन्द्र, त्वमोजसा बलेन सह उत्तिष्ठन्नुत्सङ्गादुद्गच्छन्सन् शिप्रे हनू नासिके वा अवेपयः 'टुवेपृ कम्पने' कम्पितवानसि। किं कृत्वा सोमं पीत्वा। 'स्नात्व्यादयश्च' (पा० ७।१।४९) इति निपातः। किंभूतं सोमम्। चमूसुतं चम्वामधिषवणचर्मणि सुतमभिषुतम् सोमपानं कृत्वातिहर्षवशान्नासे कम्पितवानित्यर्थः। हे ग्रह, त्वमुपयामगृहीतोऽसि ओजसे बलवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिः ओजस इन्द्राय सादयामि। भक्षणमन्त्रः हे इन्द्र, हे ओजिष्ठ ओजो बलमस्यास्तीत्योजस्वी। 'अस्माया-' (पा० ५।२।१२१) इत्यादिना विनिप्रत्ययः। अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा० ५।३।५५) इति इष्ठन्प्रत्ययः। 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५।३।६५) इतीष्ठनि परे विनिलोपः टिलोपश्च। तत्संबोधनमोजिष्ठ अतिबलयुक्त, त्वं यथा देवेष्वोजिष्ठोऽसि एवं मनुष्येषु मध्येऽहमोजिष्ठोऽतिबलो भूयासम्॥ ३९॥

अदृश्रमस्य केतवो विरश्मयो जनाँ २ऽअनु । भ्राजन्तो अग्नयो यथा । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय । सूर्य भ्राजिष्ठ भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

[अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु । भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा । सूर्याय । त्वा । भ्राजाय । सूर्य । भ्राजिष्ठ । भ्राजिष्ठः । त्वम् । देवेषु । असि । भ्राजिष्ठः । अहम् । मनुष्येषु । भूयासम् ॥४०॥]

(तृतीय अतिग्राह्यग्रह के ग्रहण का मंत्र) । मनुष्यों के आनुकूल्य को प्राप्त इस सूर्य की प्रज्ञापिका रश्मियाँ दिखाई दीं । वे अग्नि की रश्मियों के समान चमकीली हैं । हे सोमरस ! तुम उपयामग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो । मैं तुम्हें तेजस्वी सूर्य के लिए ग्रहण करता हूँ । हे सोम ! यह तुम्हारा स्थान है । मैं तुम्हें तेजस्वी सूर्य के निमित्त यहाँ स्थापित करता हूँ । हे तेजस्वितम सूर्य ! प्रकाशमानों में तुम अत्यन्त तेजस्वी हो । मैं भी तुम परम तेजस्वी की दया से मनुष्यों में परम तेजस्वी होऊँ ॥ ४० ॥

उ० अदृश्रमस्य । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । अस्य कर्मणि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने छान्दसं रूपमदृश्रमिति । दृश्यन्ते अस्य सूर्यस्य प्रज्ञानकृतत्वात्केतवो रश्मयः । केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम् । वि इत्यनर्थको निपातः । अथवा व्यदृश्रमिति संबन्धः । जनान् अनु अनुगताः भ्राजन्तः देदीप्यमानाः । कथंभूता दृश्यन्ते । अग्नयो यथा अग्नय इव । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय । भक्षयति । हे सूर्य भ्राजिष्ठ अतिशयेन भ्राजिष्ठ । यथा भ्राजिष्ठस्त्वं देवेष्वसि एवं भ्राजिष्ठोऽहं मनुष्येषु भूयासम् ॥ ४० ॥

म० तृतीयोऽतिग्राह्यमन्त्रः । सूर्यदेवत्या गायत्री प्रस्कण्वदृष्टा यजुरन्ता । दृशेर्लुङि 'इरितो वा' (पा० ३।१।५७) इति च्लेरङादेशे 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा० ७।४।१६) इति उत्तमैकवचने अदर्शमिति प्राप्ते 'शीङो रुड्वेत्तेर्विभाषा बहुलं छन्दसीति' (पा० ७।१।६—८) दृशेरुत्तरस्य मिवादेशस्यामो रुडागमो धातोर्गुणाभावश्छान्दसः । अदृश्रमिति रूपम् । कर्मणि लुङि प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने द्रष्टव्यमदृश्यन्तेत्यर्थे । वीत्युपसर्गोऽदृश्रमित्यनेन संबध्यते । केतुरिति प्रज्ञानामसु पठितम् । अस्य सूर्यस्य केतवः प्रज्ञाहेतवः सर्वपदार्थज्ञानकृतो रश्मयः-किरणा जनाननु सर्वप्राणिनोऽनुगता वि अदृश्रम् विशेषेणादृश्यन्त । सूर्यकराः सर्वजनानुगता व्यापका दृश्यन्त इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । भ्राजन्तो ज्वलन्तोऽग्नयो वह्नयो यथा जनानुगता दृश्यन्ते तद्वत् । हे ग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि भ्राजते दीप्यतेऽसौ भ्राजस्तस्मै सूर्याय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः भ्राजाय दीप्ताय सूर्याय त्वां सादयामि । तृतीयोऽतिग्राह्यभक्षणमन्त्रः । अत्यन्तं भ्राजो भ्राजिष्ठः हे भ्राजिष्ठ अतिदीप्त हे सूर्य, त्वं यथा देवेषु भ्राजिष्ठोऽसि तथाहमपि मनुष्येषु भ्राजिष्ठोऽतिदीप्तिमान्भूयासम् ॥४०॥ इति द्वादशाहः संपूर्णः ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजायैष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजाय ॥ ४१ ॥

(यहाँ द्वादशाह यज्ञ समाप्त हो गया) । [गवामयन नाम के संवत्सरयाग के 'विषुवन्' नाम के बीच के दिन सूर्य को भेंट किए जाने वाले पशु के काटने के पश्चात् अतिग्राह्यग्रह का ग्रहण करना चाहिए] । विश्व के देखने के निमित्त ज्ञातसर्वविषय उस सूर्य देव को प्रज्ञापक रश्मियाँ ऊपर अन्तरिक्ष में लाती हैं । हे सोमरस ! तुम उपयामग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो । मैं तुम्हें तेजस्वी सूर्य के निमित्त ग्रहण करता हूँ । हे सोम ! यह तुम्हारा स्थान है । मैं तुम्हें तेजस्वी सूर्य के निमित्त यहाँ धरता हूँ ॥ ४१ ॥

उ० विषुवति ग्रहं गृह्णाति । उदु त्यं जातवेदसम् । व्याख्यातम् । देवार्षं तु ॥ ४१ ॥

म० 'उदु त्यमिति ग्रहग्रहणमिति' (का० १३।२।११) गवामयनाख्यस्य संवत्सरसत्रस्य विषुवन्नामके मध्यमेऽहनि सौर्यपशूपालम्भादूर्ध्वमतिग्राह्यग्रहणं कार्यम् । सौरी गायत्री देवदृष्टा पुनर्व्याख्यायते (अ० ७ क० ४१) । त्यं तं प्रसिद्धं जातवेदसं जातानां प्रजानां ज्ञातारं जातप्रज्ञं वा देवं देवनशीलं सूर्यं केतवः प्रज्ञाहेतवः किरणा उ आशु उद्वहन्ति उदयाचलादुद्गमयन्ति । किमर्थं । विश्वाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । विश्वस्य दृशे दर्शनाय । सर्वं जगद्द्रष्टुमित्यर्थः । उपयाम एष ते व्याख्याते ॥ ४१ ॥

आजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः । पुनरूर्जा निवर्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्माविशताद्रयिः ॥ ४२ ॥

[आ । जिघ्र । कलशम् । महि । आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः । पुनः । ऊर्जा । नि । वर्तस्व । सा । नः । सहस्रम् । धुक्ष्व । उरुधारेत्युरु धारा । पयस्वती । पुनः । मा । आ । विशतात् । रयिः ॥ ४२ ॥]

[गर्गत्रिरात्र के अहीनयाग के सवनों में सहस्रगायों की दक्षिणा का विधान है । उसमें सहस्र संख्या की अन्तिम रोहिणी नाम की गाय होती है । वह हविर्धान व आग्नीध्र के मध्य खड़ी की जाती है । उस समय उसके द्वारा द्रोणकलश को सुंघवाना चाहिए] । हे महिमामयि रोहणीगाय ! तुम इस द्रोणकलश को सूंघो । इस द्रोणकलश में भरे हुए सोमरस तुममें प्रविष्ट होवें । तुम उन्हें ओजस्वरूप बनाकर पुनः हमें वापस करो । वह हमारे द्वारा पूजिता-वदान में प्रदत्ता तुम हमें दान के प्रतिफल के रूप में पुनः सहस्र गायों को प्रदान करो । वे गाएं प्रभूत धारवाली व पूर्ण दुधारी होवें । हे रोहणि ! तुम्हारी दया से मुझमें फिर भी गो-अश्वधन आकर प्रतिष्ठित होवे ॥ ४२ ॥

उ० अथ रोहिणीगोरभिमन्त्रणं द्वाभ्यामृग्भ्यां महापङ्क्ति-प्रस्तारपङ्क्तिभ्यां द्रोणकलशमवघ्रापयति । आजिघ्र । कुसुरुविन्दोरार्षम् । महीति गोनामसु पठितम् । आभिमुख्येन जिघ्र द्रोणकलशं हे महि । किंच आ त्वा विशन्त्विन्दवः । आविशन्तु त्वामिन्दवः सोमाः य एते द्रोणकलशसंबन्धिनः । किंच । पुनरपि ऊर्जा अन्नेन सहिता निवर्तस्व । यां त्वामेवं स्तुमः सानः अस्माकं सहस्रं गवां यदेतदस्माभिर्दत्तं तत् धुक्ष्व । दुहतिर्दानार्थः । पुनर्देहि । त्वत्प्रसादाच्च उरुधारा बहुधारा पयस्वती पयसा संयुक्ता पुनरपि मामाविशतात् आविशतु । रयिः धनम् ॥ ४२ ॥

म० 'हविर्धानाग्नीध्रयोरन्तरे द्रोणकलशमेनामाघ्रापयत्या-जिघ्रेति' (का० १३।४।१९) । गर्गत्रिरात्रादावहीने त्रिसुत्ये गोसहस्रं दक्षिणास्ति तत्र सहस्रसंख्यापूरणी रोहिणी धेनुस्तां हविर्धानाग्नीध्रयोर्मध्यस्थां द्रोणकलशमाघ्रापयेत् । गोदेवत्या महापङ्क्तिः कुसुरुविन्दुदृष्टा अष्टार्णषट्पादा । महीति गोनाम । हे महि हे धेनो, त्वं कलशं द्रोणकलशाख्यं पात्रमाजिघ्र आभिमुख्येनाघ्राणं कुरु । किंच हे धेनो, इन्दवः सोमाः त्वा त्वामविशन्तु द्रोणकलशस्थाः सोमास्त्वां प्रविशन्तु । किंच ऊर्जा विशिष्टरसेन पयोभूतेन सह पुनः अस्मान्प्रति निवर्तस्व । या त्वमेवं मया स्तुता सा त्वं नोऽस्माकं सहस्रं धुक्ष्व सहस्रसंख्यं धनं देहि । यद्वा गवां सहस्रं यदस्माभिर्दत्तं तन्नोऽस्मभ्यं धुक्ष्व पुनर्देहि । दुहतिर्दानार्थः । किंच त्वत्प्रसादादुरुधाराबहुपयोयुक्ता पयस्वती धेनुर्मा मां पुनराविशतात् आगच्छत्वित्यर्थः । तया रयिः धनमपि मा मामाविशतात् ॥४२॥

इडे॒ रन्ते॒ हव्ये॒ काम्ये॒ चन्द्रे॒ ज्योतेऽदि॑ते॒ सर॑स्वति॒ महि॒ विश्रु॑ति । ए॒ता ते॑ अघ्न्ये॒ नामा॑नि दे॒वेभ्यो॑ मा सु॒कृतं॑ ब्रूतात् ॥ ४३ ॥

[इडे॑ । रन्ते॑ । हव्ये॑ । काम्ये॑ । चन्द्रे॑ । ज्योते॑ । अदि॑ति । सर॑स्वति । महि॑ । विश्रु॒तीति॒वि श्रु॑ति । ए॒ता । ते॒ । अ॒घ्न्ये॒ । नामा॑नि । दे॒वेभ्य॑ः । मा॒ । सु॒कृ॒तमिति॑सु कृत॑म् ब्रू॒ता॒त् ॥ ४३ ॥]

[उक्त रोहिणी गाय के दाहिने कान में यजमान इस मंत्र को जपे]। हे अहन्तव्या गाय मनु की पुत्री इडा के समान स्तुत्य, रमण कराने वाली, आह्वनीय, कामना किए जाने के योग्य, आह्लादिका, द्युतियुक्ता, अदीना देवमाता अदिति के सदृश, क्षीरवती, महिमामयी और विशेषरूप से विख्यात यह इतने तेरे नाम हैं। अब तुम देवों के समक्ष मुझे शुभकर्म वाला बखान करो ॥ ४३ ॥

उ० दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति । इडे रन्ते । हे इडे । इडानाम मनोर्दुहिता तया गौरुपमीयते । इडेव त्वमसि । रन्ते रमयतीति रन्ता । हव्ये हूयन्तेऽस्या विकारा यज्ञेष्विति हव्या । काम्ये मनुष्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टाः । चन्द्रे चन्द्र इवाह्लादयतीति चन्द्रा । ज्योते तस्यैव ज्योतिर्ज्योत्स्ना । 'द्युत दीप्तौ' अस्य ज्योता । अदिते अदीने । सरस्वति सर इत्युदकनाम सर्तेः तद्वति । हे महि महति । विश्रुति विविधं श्रूयत इति विश्रुति । एतानि ते तव हे अघ्न्ये, अहन्तव्ये नामानि अतिशयगुणयुक्तानि तैरभिहिता सती देवेभ्यो मां सुकृतं सुकृतकारिणं ब्रूतात् ब्रूहि ॥ ४३ ॥

म० 'इडे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपतीति' (का० १३।४।२०) । पूर्वोक्ताया धेनोर्दक्षिणकर्णे यजमानो जपेत् गोदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः कुसुरुविन्दुदृष्टा । यस्या आद्यौ पादौ द्वादशार्णौ अन्त्यावष्टार्णौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । ईड्यते स्तूयते इति इडा मनोर्दुहिता तत्तुल्या । रमयतीति रन्ता । हूयते यद्दुग्धं यज्ञेष्विति हव्या, हूयते आहूयते सर्वैरिति वा हव्या । काम्यत इति काम्या 'मनुष्याणाꣳ ह्येतासु कामाः प्रविष्टाः' इति श्रुतेः । चन्दयत्याह्लदयतीति चन्द्रा । 'द्युत दीप्तौ' द्योतयति प्रकाशयतीति ज्योता दकारस्य जः । अदितिरदीनाऽनवखण्डिता । सरस्वति सरतीति सरः क्षीरं तद्वति । सर इत्युदकनाम सर्तेरिति (नि० ९।२६) यास्कोक्तेः । उदकशब्देनात्र क्षीरमुच्यते । मही महती । विविधं श्रूयते स्तूयत इति विश्रुतिः । न हन्तुं योग्या अघ्न्या अहन्तव्या । तासां संबोधनानि हे धेनो एवंभूते, ते तव एता एतानि अतिशयगुणयुक्तानि नामानि एतैर्नामभिरभिहिता सती देवेभ्यः सुकृतं सुष्ठु करोतीति सुकृत् तं सुकृतं शोभनकर्मकारिणं मां त्वं ब्रूताद् ब्रूहि वद । अयं यजमानः पुण्यकर्तेति देवेभ्यो वदेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

वि न॑ इन्द्र॒ मृधो॑ जहि नी॒चा य॑च्छ पृतन्य॒तः । यो अ॒स्माँ २ऽअ॑भि॒दास॒त्यध॑रं गमया॒ तम॑ः । उ॒प॒या॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा वि॒मृध॑ ए॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा वि॒मृधे॑ ॥ ४४ ॥

[वि । न॒ः । इ॒न्द्र॒ । मृध॑ः । ज॒हि॒ । नी॒चा । य॒च्छ॒ । पृ॒त॒न्य॒तः । यः । अ॒स्मान् । अ॒भि॒दास॒तीत्य॑भि॒ दास॑ति । अध॑रम् । ग॒म॒य॒ । तम॑ः । इन्द्रा॑य । त्वा॒ । विमृध॒ऽइति॑वि॒ मृधे॑ ॥ ४४ ॥]

[गवामयन याग के अन्तिम महाव्रत के दिन प्रजापति सम्बन्धी पशु के मारने के बाद इन्द्रसम्बन्धी ग्रह को ग्रहण करने के तीन मंत्र हैं। उनमें से प्रथम मंत्र यह है]। हे इन्द्र ! तुम हमारे हिंसक शत्रु को मारो। हमारे प्रति सेना चढ़ा लाने की कामना करने वाले शत्रु को तुम नीचा दिखा दो। जो दुष्ट हमें हानि पहुँचाना चाहता है, हे इन्द्र ! तुम उसे रसातल में पहुँचा दो। हे सोमरस ! तुम उपयामपात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो। मैं तुम्हें विशिष्ट युद्धकारी इन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ। हे सोमरस ! यह तुम्हारा स्थान है। विशिष्ट युद्धकारी इन्द्र के लिए मैं तुम्हें यहाँ धरता हूँ ॥ ४४ ॥

उ० महाव्रतीयं ग्रहं गृह्णाति । वि न इन्द्र । अनुष्टुप् । इन्द्रो विमृद्गुणयुक्तो देवता । वि न इन्द्र मृधो जहि वि जहि विनाशय नः अस्माकं हे इन्द्र, मृधः संग्रामान् । किंच नीचा यच्छ पृतन्यतः । ये पृतनां संग्राममिच्छन्ति ते पृतन्यतः तान्पृतन्यतो मनुष्यान् नीचा यच्छ नीचैर्निगृह्णीष्व । यश्चास्मान् अभिदासति 'दसु उपक्षये' । उपक्षयति तमधरं निकृष्टमर्वाचीनं तमो गमय । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय

त्वा विमृध एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विमृधे । व्याख्यातम् ॥ ४४ ॥

म० 'ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति वेति' (का० १३।२।१७) गवामयनस्योपान्त्ये महाव्रतेऽहनि प्राजापत्यपशूपालम्भादूर्ध्वमैन्द्रग्रहग्रहणे मन्त्रत्रयम् । तत्राद्यः । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् शासदृष्टा । हे इन्द्र, नोऽस्माकं मृधः शत्रून्संग्रामान्वा विजहि विशेषेण नाशय । किंच पृतन्यतः नीचा यच्छ । पृतनां संग्रामं सेनां वा इच्छन्ति पृतन्यन्ति पृतन्यन्तीति पृतन्यन्तस्तान् । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) इति पृतनाशब्दात्क्यचि प्रत्यये 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' (पा० ७।४।३९) इति टिलोपे शतृप्रत्यये च रूपम् । पृतन्यतः सेनामिच्छतः शत्रूंश्चान्यग्भूतान् यच्छ निगृह्णीष्व । युद्धादुपरतान्कुर्वित्यर्थः । किंच यश्चान्योऽस्मानभिदासति । 'दसु उपक्षये' । उपक्षयति तं शत्रुमधरं निकृष्टं तमो नरकं गमय प्रापय । संहितायां दीर्घः । हे ग्रह, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि विशिष्टो मृत् संग्रामो यस्य तस्मै विमृधे विशिष्टसंग्रामवते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष तव योनिः विमृद्गुणविशिष्टायेन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४४ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥ ४५ ॥

[वाचः । पतिम् । विश्वकर्म्माणमितिविश्व कर्म्माणम् । ऊतये । मनोजुवमितिमनः । जुवम् । वाजे । अद्य । हुवेम । सः । नः । विश्वानि । हवनानि । जोषत् । विश्वशम्भूरितिविश्व शम्भूः । अवसे । साधुकर्म्मेतिसाधु कर्म्मा । इन्द्राय । त्वा । विश्वकर्म्मणऽइतिविश्व कर्म्मणे ॥ ४५ ॥]

[द्वितीय मंत्र इस प्रकार है]। वाणी के स्वामी या पालक, सर्वकर्मा तथा मन के सदृश वेगवाले इन्द्र को आज हम अन्न के युद्ध में रक्षा के लिए आह्वान करते हैं। सारे संसार का कल्याण कर्त्ता और साधुकर्मा वह इन्द्र रक्षा के लिए हमारे सभी आह्वानों [या सामिग्रियों] का सेवन करे। हे सोमरस ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो। मैं सर्वकर्मा इन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ। हे सोम ! यह तुम्हारा स्थान है। मैं सर्वकर्मा इन्द्र के लिए यहाँ पर धरता हूँ ॥ ४५ ॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । वाचस्पतिं । त्रिष्टुप् विश्वकर्मणी । सनो विश्वानीति तदः श्रवणाद्यदोऽध्याहारः कर्तव्यः । नित्यसंबन्धौ हि यत्तदौ । यं वाचोधिपतिं प्राणरूपेण इन्द्ररूपेण वा विवक्ष्यते । 'तस्मादाहुरिन्द्रो वाग्' इति श्रुतिः । विश्वकर्माणं सर्वस्य कर्तारम् । ऊतये अवनाय तर्पणाय वा । मनोजुवम् मनस इव यस्य जुवः मनोजुवः स एवमुच्यते । मनोगतिमित्यर्थः । वाजे अन्ने अस्मिन्महाव्रतीयलक्षणे विषयभूते । अद्य अस्मिन् द्यवि हुवेम आह्वयामः । स आहूतः सन् नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वानानि जोषत् जुषतां सेवताम् । विश्वशंभूः । शमिति सुखनाम । सर्वस्य सुखेन भावयिता । अवसे अव इत्यन्ननाम । अस्माकमन्नदानाय साधुकर्मा । उपयामगृहीतोऽसीति व्याख्यातम् ॥ ४५ ॥

म० अथ द्वितीयः । विश्वकर्मदेवता त्रिष्टुप् शासदृष्टा । ईदृशमिन्द्रं वाजे महाव्रतीयलक्षणान्नविषये अद्यास्मिन् दिने वयं हुवेम आह्वयाम । किमर्थम् । ऊतये अवनाय रक्षणाय । किंभूतम् । विश्वकर्माणं विश्वानि समस्तानि जगदुत्पत्त्यादीनि कर्माणि यस्य तम् । तथा वाचस्पतिं वाचां पालयितारं वाचोऽधिपतिं । 'तस्मादाहुरिन्द्रो वाक्' इति श्रुतेः । तथा मनोजुवम् । जूरिति जवनाम । मनसो जूरिव जव इव जवो यस्य स मनोजूस्तम् । स ईदृश इन्द्रो नोऽस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि आह्वानानि अवसेऽन्नायान्नसमृद्ध्यै रक्षणाय वा जोषत् जुषताम् अस्मदाह्वानं साधु साध्विति सेवताम् । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यडागमे 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) तिप इलोपे जोषदिति रूपम् । किंभूतः सः । विश्वशंभूः विश्वस्य शं सुखं भवत्यस्मादिति विश्वशंभूः साधुकर्मा शोभनकर्मकर्ता । हे ग्रह, उपयामगृहीतोऽसि विश्वकर्मणे सर्वकर्त्रे इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिः विश्वकर्मणे इन्द्राय त्वां सादयामि ॥ ४५ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो विहव्यो यथासत् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्मणे ॥४६॥

[विश्वकर्म्मन्निति विश्व । कर्म्मन् । हविषा । वर्द्धनेन । त्रातारम् । इन्द्रम् । अकृणोः । अवध्यम् । तस्मै । विशः । सम् । अनमन्त । पूर्वीः । अयम् । उग्रः । विहव्यऽइतिवि । हव्यः । यथा । असत् ॥ ४६ ॥]

(तृतीयमंत्र) हे विश्वकर्मन् ! तुमने हविः के द्वारा बढ़ाने से रक्षक इन्द्र को सर्वथा वधरहित बना दिया है। उस इन्द्र के लिए पूर्वकाल की प्रजाएँ नमन करती थीं। जिस प्रकार यह उद्‌गूर्ण बल इन्द्र सबके द्वारा विविधरूप से आह्वान किया जाने वाला बन जावे। हे सोमरस ! तुम उपयामपत्र के द्वारा ग्रहण किए गये हो। मैं तुम्हें विश्वकर्मा इन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ। हे सोम ! यह तुम्हारा स्थान है। मैं तुम्हें विश्वकर्मा इन्द्र के निमित्त यहाँ धरता हूँ ॥ ४६ ॥

उ० अपरो मन्त्रविकल्पः । विश्वकर्मन्हविषा । त्रिष्टुबैन्द्री वैश्वकर्मणी च । हे विश्वकर्मन्, अनेन हविषा महाव्रतीयलक्षणेन वर्धनेन च वर्धयित्रा । त्रातारं जगतः इन्द्रम् अकृणोः कृतवानसि अवध्यं च । तस्मै चैवंप्रभावायेन्द्राय विशो मनुष्याः समनमन्त सन्नताःपूर्वीः पूर्वे वसिष्ठप्रभृतयः । इदानींतना अपि सन्नताः । अयमेव हि इन्द्रः उग्रः उद्गूर्णवज्रः विहव्यश्च । विविधेषु कार्येषु आह्वयत इति विहव्यः यथा असत् । पञ्च-

म्यर्थे थाल्प्रत्ययः। यतः कारणादसत् भवेत् हे विश्वकर्मन्, त्वद्धविस्सामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इत्यभिप्रायः। उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विश्वकर्म इति व्याख्यातम् ॥ ४६ ॥

म० तृतीयो मन्त्रविकल्पः। इन्द्रविश्वकर्मदेवत्या त्रिष्टुप् शासदृष्टा। हे विश्वकर्मन्, वर्धनेन वर्धमानेन वर्धयित्रा वा हविषा त्वमिन्द्रं त्रातारं जगतो रक्षकमवध्यं हन्तुमशक्यमप्रतिभटं चाकृणोः कृतवानसि। तस्मै तादृशायेन्द्राय पूर्वीर्विशः प्रजाः पूर्वे वसिष्ठादयो मनुष्याः समनमन्त सम्यङ्नताः। पञ्चम्यर्थे थाल्प्रत्ययः। यथा यतः कारणात् अयमिन्द्रः उग्र उद्गूर्णवज्रो विहव्यो विविधेषु कार्येषु आहूयत इति विहव्यश्च असदभूत्तस्माद्विशस्तस्मै नता इत्यर्थः। विश्वकर्मन्, त्वद्धविःसामर्थ्यादिन्द्रस्यायं प्रभाव इति भावः। उपयाम एष ते इति व्याख्याते ॥ ४६ ॥

उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णामीन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णाम्यनुष्टुप्तेऽभिगरः ॥४७॥

[अग्नये। त्वा। गायत्रछन्दसमितिगायत्र। छन्दसम्। गृह्णामि। इन्द्राय। त्रिष्टुप्छन्दसम्। त्रिस्तुप्छन्दसमितित्रिस्तुप्। छन्दसम्। विश्वेभ्यः। जगच्छन्दसमिति जगत् छन्दसम्। अनुष्टुप्। अनुस्तुविरत्यनु स्तुप्। ते। अभिगरऽइत्यभिगरः ॥ ४७ ॥]

(गूलरकी लकड़ीके जिस द्रोणघट में सोमरस भरा गया है— उसी में होता के चमस में भरे हुए निग्राम्य संज्ञक जलों को डालकर उसी में तीन सोमलताओं को डाले। 'अग्नये त्वा' इत्यादि तीन मंत्रों से क्रमशः अदाभ्य ग्रह को ग्रहण करे। कुछ लोगों का कहना है कि इन तीन मंत्रों से क्रमशः तीन सोमलताओं को ही अग्नि में डालना चाहिए। 'उपयाम गृहीतो असि' यह इतना मंत्रांश तीनों मंत्रों के पूर्व में जोड़लेना चाहिए। प्रथममंत्र—) हे सोमरस! तुम उपयामपात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो। गायत्री छन्दवाले तुम्हें मैं अग्नि के लिए ग्रहण करता हूँ। हे सोमरस! तुम उपयामपात्र के द्वारा ग्रहण किए गये हो। त्रिष्टुप् छन्दवाले तुम्हें मैं इन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ। हे सोमरस! तुम उपयामपात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो। जगती छन्दवाले तुम्हें मैं विश्वदेवों के लिए ग्रहण करता हूँ। हे सोमरस! यह अनुष्टुप् छन्द तो तुम्हारा साक्षात् स्तवन है ॥ ४७ ॥

उ० अदाभ्यं गृह्णाति। उपयाम गृहीतोऽसि। देवानामार्षम्। अग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसं गृह्णामि एकं ग्रहणम्। इन्द्राय त्वा त्रिष्टुप्छन्दसं गृह्णामि द्वितीयं ग्रहणम्। विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि तृतीयं ग्रहणम्। एवं सवनदेवताभ्यः स्वच्छन्दस्कं सोमं गृहीत्वा अथेदानीमाह। अनुष्टुप् ते तव हे सोम, अभिगरः। 'गृ स्तुतौ'। अभिष्टव इत्यर्थः। यद्वा 'ऊर्ध्वँ सवनेभ्यस्तदानुष्टुभम्' इति श्रुतिः ॥ ४७ ॥

म० 'अदाभ्यं गृह्णात्यासिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तूर्ष्णीं त्रीनँशूनवधायाग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसमिति प्रतिमन्त्रमुपयामः सर्वत्राविशेषादिति' (का० १२।५।१३–१५)। यस्मिन्नौदुम्बरे पात्रे अंशुर्गृहीतस्तस्मिन्होतृचमसस्था निग्राभ्यासंज्ञा अप आनीय तस्मिंस्त्रिस्त्रः सोमलताः प्रक्षिप्याग्नये त्वेत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादाभ्यं ग्रहं गृह्णाति, मन्त्रैः सोमलताप्रक्षेपो वेति केचित्। उपयामगृहीतोऽसीत्येतत्त्रिष्वपि मन्त्रेष्वादावनुषञ्जनीयं सर्वशेषत्वादाम्नानस्येति सूत्रार्थः। तत्र प्रथमो मन्त्रः। अदाभ्यदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि देवदृष्टानि। हे सोम, त्वमुपयामेन ग्रहेण गृहीतोऽसि हे ग्रह, गायत्री छन्दो यस्य ग्रहस्य तं गायत्रीच्छन्दसं त्वामग्नयेऽग्निप्रीत्यर्थं गृह्णामि। द्वितीयो मन्त्रः। उपयामेन गृहीतोऽसि हे ग्रह, त्रिष्टुप् छन्दो यस्य तादृशं त्वामिन्द्राय गृह्णामि। तृतीयो मन्त्रः। उपयाम० जगती छन्दो यस्य तादृशं त्वां हे ग्रह, विश्वेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय गृह्णामि। एवं सवनदेवताभ्यो वारत्रयं ग्रहणम्। 'अनुष्टप्स इत्युक्त्वेति' (का० १०।५।१७)। एनं मन्त्रं पठेत्। अदाभ्यदेवत्यं देवदृष्टम्। एवं स्वच्छन्दसं सोमं गृहीत्वाथ तमाह हे सोम, अनुष्टुप् छन्दस्ते तवाभिगरः अभिष्टव इत्यर्थः। 'गृ स्तुतौ' यद्वा 'ऊर्ध्वँ सवनेभ्यस्तदानुष्टुभम्' (११।५।९।७) इति श्रुतेः ॥ ४७ ॥

व्रेशीनां त्वा पत्मन्नाधूनोमि कुकूननानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि भन्दनानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मदिन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि मधुन्तमानां त्वा पत्मन्नाधूनोमि शुक्रं त्वा शुक्र आधूनोम्यह्नो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु ॥ ४८ ॥

[व्रेशीनाम्। त्वा। पत्मन्। आ। धूनोमि। कुकूननानाम्। भन्दनानाम्। मदिन्तमानामिति मदिन् तमानाम्। मधुन्तमानामिति मधुन् तमानाम्। शुक्रम्। त्वा। शुक्रे। आ। धूनोमि। अह्नः। रूपे। सूर्यस्य। रश्मिषु ॥ ४८ ॥]

(आहवनीयवेदि के निकट जाते हुए अदाभ्यसंज्ञक ग्रह में स्थित जलों को सोमवल्ली के टुकड़ों से चलावे)। हे सोम! चलते हुए मेघ के उदर में सोने वाले जलों के पतन के निमित्त (= वर्षा होने के निमित्त) मैं तुम्हें आकम्पित करता हूँ। अत्यन्त गर्जनकारी मेघों के उदर में स्थित जलों के पतनार्थ मैं उन्हें आधूनित करता हूँ। कल्याण या सुखकारी जलों के वर्षण के निमित्त मैं तुम्हें आधूनित करता हूँ। अत्यन्त आनन्ददायी जलों के वर्षणार्थ मैं आधूनित करता हूँ। अत्यन्त मधुर जलों के वर्षण के निमित्त मैं तुम्हें आधूनित करता हूँ। हे सोम! शुद्ध तुम सोम को मैं शुद्ध निग्राभ्य जल में आधूनित करता हूँ। हे सोम! मैं दिन के रूप और सूर्य की रश्मियों में आधूनित करता हूँ ॥ ४८ ॥

उ० ग्रहपात्रस्थासु निग्राभ्यासु अंशूनाधुनोति। व्रेशीनां त्वा पत्मन्नाधूनोमि। मेघस्य व्रजत उदरे शेरत इति व्रेश्य उदरस्था आप उच्यन्ते। हे सोम, व्रेशीनामपां त्वां पत्मन्

पतने आधूनोमि कम्पयामि । कुकूननानां त्वा । 'कुङ् शब्दे' । अत्यर्थं कुवत्यः शब्दं कुर्वाणाः नमन्ते प्रह्वीभवन्तीति कुकूननाः मेध्या आपः । भन्दनानाम् 'भदि कल्याणे सुखे च' । कल्याणकारिण्यः सुखयित्र्यो वा भन्दनाः । मदिन्तमानाम् अत्यर्थं मदयन्ति तर्पयन्तीति मदिन्तमाः । माद्यतेः 'नाद्धस्य' इति नुमागमः । मधुन्तमानाम् अतिशयेन मधुस्वादोपेता मधुन्तमाः । शुक्रं त्वा शुक्रमक्लिष्टकर्माणं त्वां शुक्रे अक्लिष्टकर्मणि निग्राभ्यालक्षणे उदके आधूनोमि । अह्नोरूपे दिवसस्य रूपे तदपि शुक्रमेव भवति । सूर्यस्य च रश्मिषु । रश्मयस्तु प्रकाशरूपत्वादेवं भवन्ति ॥ ४८ ॥

म० 'धूनोत्यꣳशुभिर्व्रेशीनां त्वेति गच्छन्नाहवनीयमिति' (का० १२।५।१७) । आहवनीयसमीपं गच्छन्नंशुभिरदाभ्यग्रहस्थानि जलानि चालयेत् । एतदादीनि विश्वेषां देवानामित्यन्तानि सोमदेवत्यानि देवदृष्टानि । हे सोम, व्रेशीनां व्रजतो मेघस्योदरे शेरते ता व्रेश्यो मेघोदरस्था आपस्तासां पत्मन् पतने निमित्ते वृष्टिनिष्पत्त्यर्थं त्वा त्वामाधूनोमि कम्पयामि । कुकूननानाम् । 'कुङ् शब्दे' अत्यर्थं कुवन्त्यः शब्दं कुर्वाणा नमन्ति प्रह्वीभवन्तीति कुकूनना मेघस्था आपस्तासां पतने त्वां कम्पयामि । भन्दनानाम् । 'भदि कल्याणे सुखे च' भन्दन्तीति भन्दनाः कल्याणकारिण्यः सुखयित्र्यो वा मेध्या आपः अन्यत्पूर्ववत् । मदिन्तमानाम् मादयन्तीति मदिन्यः अत्यर्थं मदिन्यो मदिन्तमाः । तमपि पुंवद्भावः 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पा० ८।२।७) इति नलोपः 'नाद्धस्य' (पा० ८।२।१७) इति छान्दसो नुडागमः । अत्यन्तं तर्पयन्त्यो मेध्या आपः । मधुन्तमानाम् अत्यन्तं मधुस्वादोपेता मधुन्तमाः एवंविधानामपां पतने त्वां धूनोमि । किंच शुक्रं शुद्धमक्लिष्टकर्माणं त्वां शुक्रे शुद्धे अक्लिष्टकर्मणि निग्राभ्यालक्षणे जले त्वामाधूनोमि । किंच अह्नो दिवसस्य रूपे सूर्यस्य रश्मिषु हे सोम, त्वामाधूनोमि ॥ ४८ ॥

ककुभꣳरूपं वृषभस्य रोचते बृहच्छुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः सोमः सोमस्य पुरोगाः । यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै त्वा गृह्णामि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहा ॥ ४९ ॥

[ककुभम् । रूपम् । वृषभस्य । रोचते । बृहत् । शुक्रः । शुक्रस्य । पुरोगाऽइतिपुरःऽगाः । सोमः । सोमस्य । पुरोगाऽइति पुरःऽगाः । त्वा । गृह्णामि ॥ ४९ ॥]

हे सोम ! तुम श्रेष्ठ का महान् आदित्यरूप अत्यन्त शोभित होता है । महान् और शुद्ध आदित्य तुम सोम का पुरोगामी है । सोम ही सोम का पुरोगामी है । हे सोम ! तुम्हारा जो अदमनीय या अहिंस्य और जागरणशील नाम है । मैं तुम्हें उसी के लिए ग्रहण करता हूँ । (अदाभ्य ग्रह में स्थित सोम की आहुति देवे) । हे सोम ! उस तुम सोम के लिए यह आहुति है ॥ ४९ ॥

उ० ककुभꣳरूपं वृषभस्य । ककुभमिति महन्नामसु पठितम् । अस्य सोमलक्षणस्य वृषभस्य ककुभमादित्यलक्षणं रूपं रोचते दीप्यते । बृहन्महत्प्रभावतः शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः । शुक्र आदित्यः शुक्रस्य आदित्यस्य पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगामी भवितुमर्हति यस्माद् अतः कारणात् यत्ते तव हे सोम, अदाभ्यमनुपहिंस्यं नाम जागृवि जागरणशीलं तस्मै त्वा गृह्णामि । जुहोति । तस्मै ते तव हे सोम, सोमाय स्वाहा । 'तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति' इति श्रुतिः ॥ ४९ ॥

म० हे सोम, वृषभस्य श्रेष्ठस्य तव ककुभं महत् आदित्यलक्षणं रूपं रोचते दीप्यते । ककुभमिति महन्नामसु पठितम् । बृहत् महान् शुक्रः शुद्ध आदित्यः शुक्रस्य शुद्धस्य सोमस्य तव पुरोगाः पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगाः पुरोगामी भवितुमर्हति । हे सोम, ते त्वदीयमदाभ्यमनुपहिंसितं जागृवि जागरणशीलं यन्नामास्ति तस्मै त्वा गृह्णामि । 'तस्मै त इति जुहोतीति' (का० १२।५।१८) अदाभ्यं जुहोति । सौम्यम् हे सोम, तस्मै तादृशाय ते तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु । 'तत्सोममेवैतत्सोमाय जुहोति' (११।५।९।११) इति । श्रुतेः ॥ ४९ ॥

उशिक्त्वं देव सोमाग्नेः प्रियं पाथोऽपीहि वशी त्वं देव सोमेन्द्रस्य प्रियं पाथोऽपीह्यस्मत्सखा त्वं देव सोम विश्वेषां देवानां प्रियं पाथोऽपीहि ॥५०॥

[उशिक् । इहि । वशी । इन्द्रस्य । अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा । विश्वेषाम् । देवानाम् ॥५०॥]

(इन आगामी तीन यजुषों से उलूखल में स्थित अंशुओं=सोम खण्डों को सोम में धरे) । हे द्योतमान सोम ! तुम काम्यमान या कामयमान होकर अग्नि के प्रिय भोजन होकर उसे प्राप्त होओ । (इससे प्रथम अंशु को डाले) । हे द्योतमान सोम ! तुम कान्त या सबको वश में रखने वाले इन्द्र का प्रिय भक्ष्य होकर उसे प्राप्त होओ । (इससे दूसरे अंशु को डाले) । हे द्योतमान सोम ! हमारे मित्र तुम विश्वदेवों के प्रिय अन्न होकर उन्हें प्राप्त होओ । (इससे तृतीय अंशु को धरे) ॥ ५० ॥

उ० अंशून् सोमे निदधाति । उशिक्त्वम् । 'वश कान्तौ' अस्य क्विपि उशिगिति भवति । यतः उशिक् कान्तः वल्लभः त्वं हे देव, सोम, अस्माकमतः अग्नेः प्रियं पाथः अन्नम् अपि इहि अपि गच्छ । वशी च त्वम् । 'वश कान्तौ' । शेषं व्याख्यातम् । अस्मत्सखा अस्माकं सखा । शेषं प्रगुणम् ॥५०॥

म० 'अꣳशून्सोमे निदधात्युशिक्त्वमिति प्रतिमन्त्रमिति' (१२।५।१८) मन्त्रत्रयेणोलूखलस्थानंशून्सोमे क्षिपेत् । तत्राद्यः हे देव, दीप्यमान हे सोम, उशिक् कामयमानस्त्वमग्नेः प्रियं पाथोऽन्नमपीहि अपिगच्छ । द्वितीयः । हे देव सोम, वशी कान्तस्त्वमिन्द्रस्य प्रियमन्नं प्राप्नुहि । अथ तृतीयो मन्त्रः । हे देव सोम, अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतस्त्वं विश्वेषां देवानां प्रियमभिरुचितमन्नं प्राप्नुहि 'अग्निर्वै प्रातःसवनमिन्द्रो माध्यन्दिनं सवनꣳ विश्वेदेवास्तृतीयꣳ सवनम्' इति श्रुतेः सवनदेवेभ्योर्पणम् ॥ ५० ॥

इह रतिरिह रमध्वमिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा । उपसृजन्धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा ॥ ५१ ॥

[इह । रतिः । रमध्वम् । धृतिः । स्वधृतिरितिस्व धृतिः । स्वाहा । उपसृजन्नित्युप सृजन् । धरुणम् । मात्रे । धरुणः । मातरम् । धयन् । रायः । पोषम् । अस्मासु । दीधरत् । स्वाहा ॥ ५१ ॥]

(दीक्षा लेने वाले सभी यजमानों को अध्वर्यु के द्वारा स्पृष्ट कर चुकने पर अब गार्हपत्याग्नि में घृत की आहुति देवे)। हे गायो ! तुम्हारा रमण (=प्रसन्नता) इन यजमानों में ही होवे। तुम यहीं रमो। तुम्हारा इन यजमानों में सन्तोष होवे। तुम्हारे अपने बछड़े आदि को भी इन्हीं यजमानों में सन्तोष होवे। यह आहुति है। (शाला के द्वार पर यह दूसरी आहुति देवे)। माता पृथ्वी को धारण करने वाले अग्नि को पान करते हुए तथा माता पृथ्वी का पान करते हुए (=पृथ्वी में उत्पन्न हविरादि का भक्षण करते हुए वह अग्नि गो अश्व की पुष्टि समृद्धि को हममें धारित करे। यह आहुति है) ॥ ५१ ॥

उ० सत्रोत्थानं देवानामार्षम्। गार्हपत्ये द्वे आहुती जुहोति। इह रतिः। उत्क्रामन्ते पशवो नियम्यन्ते। इह यजमानेषु भवतां रतिः रमणम् रमणातिः संयमनकर्मा। यत एवमत इहैव रमध्वम्। इह धृतिर्भूयात्। इह स्वधृतिः। यत एवमत इहैव साधु धारणं भूयात्। पशूनां यजमानविषया धृतिः प्रार्थ्यते। द्वितीयां जुहोति। उपसृजन् उष्णिक्। उपसृजन्संसृजन् धरुणं धारयितारमग्निं मात्रे पृथिव्यै। मातात्र पृथिव्युच्यते। धरुणो धारयिताग्निर्मातरं पृथिवीं धयन् पिबन् रायस्पोषम्। 'पशवो वै रायस्पोषः' इति श्रुतिः। पशून् अस्मासु दीधरत् धारयतु ॥ ५१ ॥

म० अथ सत्रोत्थानमन्त्रा देवदृष्टाः। 'शालाद्वार्येऽन्वारब्धेष्विह रतिरिति जुहोतीति' (का० १२।४।१०)। सर्वेषु दीक्षितेष्वध्वर्युस्पृष्टेष्विदानींतनगार्हपत्ये घृतं जुहुयात्। पशुदैवतं यजुः। हे गावः, युष्मदीया रतिः रमणमिह यजमानेष्वस्तु। इहैव यूयं रमध्वम्। युष्माकमिह यजमानेषु धृतिः संतोषोऽस्तु। स्वधृतिः स्वकीयानामपि धृतिरिहैवास्तु। स्वाहा सुहुतमस्तु। 'अपरामुपसृजन्निति' (का० १२।४।११) शालाद्वार्य एव द्वितीयाहुतिः उष्णिक् आद्यावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशार्णः सोष्णिक्। धारयतीति धरुणोऽग्निरस्मासु रायस्पोषं रायो धनस्य पशुपुत्रसुवर्णादेः पुष्टिं दीधरत् धारयतु। धारयतेर्लुङि रूपम्। अडभाव आर्षः। किंभूतो धरुणः। मात्रे धरुणम्। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। मातुः पृथिव्या धारयितारमग्निमुपसृजन् समीपं प्रापयन् तथा मातरं पृथिवीं धयन्पिबन्। तत्रोत्पन्नं हविर्भक्षयन्नित्यर्थः। स्वाहेति होमार्थः ॥ ५१ ॥

सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म ज्योतिरमृता अभूम। दिवं पृथिव्या अध्यारुहामाविदाम देवान्स्वर्ज्योतिः॥

[सत्रस्य । ऋद्धिः । असि । अगन्म । ज्योतिः । अमृताः । अभूम । दिवम् । पृथिव्याः । अधि । आ । अरुहाम । अविदाम । देवान् । स्वः । ज्योतिः ॥ ५२ ॥]

(उत्तर हविर्धान की अन्य कूबरी=टेक का आलम्बन करके इस 'सत्रस्य ऋ०' साम का गायन करें। यजमानों की यह आत्मसंस्तुति है)। हे साम ! तुम यज्ञ की साक्षात् समृद्धि हो। हम तुम्हारे द्वारा आदित्य रूप ज्योति को प्राप्त हुए। अब हम अमरणधर्मा हो गए। हम पृथ्वी से उठकर स्वर्ग में आरूढ हुए। इन्द्रादि देवों को जाना या देखा और दिव्य ज्योति परब्रह्म को भी जाना या प्राप्त किया ॥ ५२ ॥

उ० सत्रस्य ऋद्धिं गायन्ति। सत्रस्य ऋद्धिरसि। बृहती। यजमानानां संस्तवः। सत्रस्य समृद्धिस्त्वमसि। यतोऽगन्म आगताः ज्योतिरादित्यलक्षणम्। अमृताश्च अभूम भूताः। दिवं चाध्यारुहाम अध्यारूढाः। पृथिव्याः सकाशात् द्युलोकं चारूढाः सन्तः अविदाम देवान् जानीमः पश्यामो देवान् स्वः स्वर्गं च पश्यामः ज्योतिरादित्यलक्षणं च। अविदाम इत्यनुवर्तते ॥ ५२ ॥

म० 'सत्रस्यर्द्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धिरिति' (का० १२।४) । सर्वे दीक्षिता उत्तरहविर्धानापरकूबरीमालभ्य सत्रर्द्धिसंज्ञकं साम गायन्ति। बृहती यजमानानामात्मस्तुतिः सप्तैकादशनवार्णपादा। हे साम, सत्रस्य ऋद्धिः समृद्धिः त्वमसि अतो वयं यजमाना ज्योतिरादित्यलक्षणमगन्म प्राप्ताः। ततः अमृता अमरणधर्माणः अभूम भूताः। पृथिव्याः सकाशाद्दिवं द्युलोकमध्यारुहाम। अध्यारूढाः द्युलोकारूढाः ततो देवानिन्द्रादीनविदाम जानीमः पश्याम इत्यर्थः। वेत्तेर्व्यत्ययेन तुदादित्वे लङि रूपम्। ज्योतिर्ज्योतीरूपं स्वः स्वर्गं चाविदाम ॥ ५२ ॥

युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधा यो नः पृतन्यादप तं तमिद्धतं वज्रेण तन्तमिद्धतम्। दूरे चत्ताय छन्त्सद्गहनं यदिनक्षत्। अस्माकꣳ शत्रून्परि शूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट विश्वतः। भूर्भुवः स्वः सुप्रजा प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः ॥५३॥

[युवम् । तम् । इन्द्रापर्वता । पुरोयुधेतिपुरःयुधा । यः । नः । पृतन्यात् । अप । तन्तमिति तम् तम् । इत् । हतम् । वज्रेण । तन्तमितितम् तम् । इत् । हतम् । दूरे । चत्ताय । छंत्सत् । गहनम् । यत् । इनक्षत् । अस्माकम् । शत्रून् । परि । शूर । विश्वतः । दर्मा । दर्षीष्ट । विश्वतः । स्याम । सुवीराऽइतिसु वीराः । वीरैः । सुपोषाऽइतिसु पोषाः । पोषैः ॥५३॥]

(इस यजुः को पढ़ते हुए एक यज्ञ में बने हुए अनेक यजमान दक्षिण हविर्धान के अन्दर स्थित हविर्धान-शकट के धुस के नीचे से होते हुए पूर्व की मुख कर के निकलें)। हे इन्द्रपर्वत (=वज्र) तुम दोनों ही शत्रु के सम्मुख होकर युद्ध करने वाले हो। जो हमारा शत्रु हमारे प्रति सेनाकाम होवे—उसे तुम दोनों बुरी तरह मार डालो। तुम उसे वज्र से मार डालो। जो शत्रु मान कर गहरे वन में प्रवेश कर आए उसे भी हे शौर्यवन्

इन्द्र ! तुम मार डालो । हमारे चारों ओर विद्यमान शत्रुओं को तुम मार डालो। विदारणशील वज्र उन सर्वतः विद्यमान शत्रुओं को दर डालो (विविध कामनाओं वाले यजमान सब एक साथ वाणी का विसर्जन करें)। भू = स्वयं उत्पन्न, भुवः = उत्पन्न होने वाला और स्वः = सुख स्वरूप है वह परमात्मा। हम सुन्दर प्रजाओं (= सन्तानों) के द्वारा सुन्दर प्रजावाले बनें और पोषक अन्नादि की समृद्धि के द्वारा स्वप्रजा के सुष्ठु पोषक बनें ॥ ५३ ॥

उ० दक्षिणस्य हविर्धानस्याधोऽक्षं संसर्पन्ति। युवं तमिन्द्रापर्वता। अतिच्छन्दा अष्टिः अत्यष्टिर्वा। त्र्यवसाना ऐन्द्री। प्रथमोऽर्धर्चं ऐन्द्रापार्वतः। हे इन्द्रापर्वतौ, युवं तं यत्नमनुतिष्ठतम्। येन यत्नेन पुरोयुधा पुरोऽग्रे युत् युध्यतीति पुरोयुत् तेन पुरोयुधा बलेन। यो नः पृतन्यात् अप तं तमिद्धतमिति तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा क्रियते। यो यः शत्रुर्नोऽस्मान् पृतन्यात्संग्रमयेद्योधयेत्। अप तं तम् इद्धतम्। अपहतं विनाशयतं शत्रुम्। इच्छब्दोऽनर्थकः। वज्रेण तं तम् इत् हतम्। वज्रेणेत्यायुधनियमः शत्रूणामुन्मूलनाय। व्याख्यातमन्यत्। इत उत्तरमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य तु कर्तृत्वं विवक्षितं परोक्षस्य सतः। दूरे चत्ताय छन्त्सत्। चततिर्गतिकर्मा। दूरे गताय नष्टाय शत्रवे। छन्त्सत्। छन्दतिः कामनार्थः। कामयताम्। हे इन्द्र, त्वदीयो वज्रः शत्रवे विनाशं कामयताम्। कथं परवशो वर्ततामिति चेत् कथं वज्रस्य शत्रुविनाशकामना इति चेत्, आत्मैषां रथो भवत्यात्माश्व आत्मायुधमित्यदोषः। गहनं यदिनक्षत्। गहनं वनमुच्यते उदकं वा। इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा। इनक्षत् रूपसादृश्यादुदकं वनं वा यत् व्याप्नोति पलाय्य गच्छति तथापि विनाशयति शत्रुर्ग्रहरूपेण तस्यापि विनाशं कामयतां त्वदीयो वज्रः। अस्माकँ शत्रून्परिशूर विश्वतो दर्मा दर्षीष्ट। हे शूर, त्वदीयो वज्रः अस्माकं ये शत्रवः तान्परिदर्षीष्ट। 'दृ विदारणे'। परिविदारयतु। कथंभूतो वज्रः। दर्मा विदारणशीलः। कुतोऽवस्थितान् शत्रून्। विश्वतः सर्वतः। जपन्ति भूर्भुवःस्वः सुप्रजाः प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पोषैः। एकवचनान्तो व्याख्यातः। अयं तु बहुवचनान्तः ॥ ५३ ॥

सत्रोत्थानं समाप्तम् ॥

म० 'युवं तमिति दक्षिणस्याधोऽक्षं प्राञ्चो निःक्रामन्तीति' (का० १२।४।१४)। सर्वे यजमाना दक्षिणहविर्धानाक्षाधोमार्गेण प्राङ्मुखाः निःसरन्ति। इन्द्रदेवत्यात्यष्टिरवसानत्रयोपेता षट्पष्टयक्षरत्वात् द्व्यूना आद्योऽर्धर्च इन्द्रपर्वतदेवत्यः। हे पुरोयुधा पुरोयुधौ पुरोऽग्रे युध्येते तौ पुरोयुधौ 'इगुपध–' (पा० ३।१।१३५) इति कप्रत्ययः। शत्रूणां पुरतो युद्धस्य कर्तारौ हे इन्द्रापर्वता इन्द्रपर्वतौ, युवं युवां तं शत्रुमपहतं विनाशयतम्। आदरे वीप्सा तं तम्। इदेवार्थे। तं तमेव शत्रुमपहतं तत्तत्समानमेव सर्वमपि शत्रुं विनाशयतम्। तत्रापि विशेष्यते। वज्रेण वज्राख्येनायुधेन तं तमेव शत्रुं विनाशयतम्। तदो वीप्साश्रवणाद्यदोऽपि वीप्सा। यो यः शत्रुर्नोऽस्मान्पृतन्यात् पृतनां सेनां कुर्यात्। योधयेदित्यर्थः। इदानीमिन्द्रः प्रत्यक्षो वज्रस्य कर्तृत्वं चोच्यते। हे शूर इन्द्र, त्वदीयो वज्रो यद्यदा गहनमत्यन्तगम्भीरं वनं जलं वा प्रति दूरे चत्ताय। चततिर्गतिकर्मा। वनेऽतिदूरगताय शत्रवे छन्त्सत्। छन्दतिः कामनार्थः। शत्रुं प्राप्तुं कामयते तदा तमपि दूरगतमिनक्षन्प्राप्नुयात्। इनक्षतिर्व्याप्तिकर्मा। वने दूरगतमपि इच्छन् गृह्णात्येवेत्यर्थः। ततो दर्मा दारयतीति दर्मा 'दृ विदारणे' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति मनिन्प्रत्ययः। विदारणशीलो वज्रः अस्माकमस्मदीयान् विश्वतः सर्वतः स्थितान् विश्वतः सर्वाञ्शत्रून् परिदर्षीष्ट परितो विदारयतु। दीर्यतेराशीर्लिङि तङि रूपम्। 'पृथक्कामेषु भूर्भुव इति' (का० १२।४।२८)। नानाकामेषु यजमानेषु सर्वे वाग्विसर्जनं कुर्युः। भूर्भुवःस्वः अग्निवायुसूर्याः, वयं प्रजाभिः सुप्रजाः स्याम वीरैः पुत्रैः सुवीराः स्याम। पोषैः पुष्टिभिः सुपोषाः स्याम भवेम। एकवचनान्तोऽयं व्याख्यातः। अत्र तु बहुवचनान्तो मन्त्रः ॥ ५३ ॥

परमेष्ठ्यभिधीतः प्रजापतिर्वाचि व्याहृतायामन्धो अच्छेतः। सविता सन्यां विश्वकर्मा दीक्षायां पूषा सोमक्रयण्याम् ॥ ५४ ॥

[परमेष्ठी। परमेस्थीतिपरमे स्थी। अभिधीतऽइत्यभि धीतः। प्रजापतिरितिप्रजा पतिः। वाचि। व्याहृतायामितिवि आहृतायाम्। अन्धः। अच्छेतऽइत्यच्छ इतः। सविता। सन्याम्। विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा। दीक्षायाम्। पूषा। सोमक्रयण्यामितिसोम क्रयण्याम् ॥५४॥]

[इस यजुः में विविध प्रायश्चित्तों का विधान है। यद्यपि यत्न में अनेक उपकरणों का प्रयोग होता है। पर सर्व प्रधान है सोम विभिन्न दशाओं और स्थितियों में वह भिन्न-भिन्न देवों का स्वरूप धारण करता है। जिस-जिस स्थिति में जिस उपकरण का यज्ञ में वैकल्य प्राप्त होवे—उस स्थिति व दशा के सोमदेवता के नाम से आहुति देनी चाहिए। इससे यज्ञ की विकलांगता समाप्त होकर सम्पूर्णता सिद्ध होती हैं। तभी यज्ञ का पूर्ण फल प्राप्त होता हैं। अन्यथा हानि की सम्भावना रहती है। इसी लिए इन प्रायश्चित्तीय आहुतियों का विधान किया गया है। यह प्रायश्चित्तीय आहुतियाँ ३४ होती हैं। दूध को दुहने व क्वथन करने के मिट्टी के घट के टूट जाने पर उस टूटे हुए घड़े को छूकर 'परमेष्ठिने स्वाहा' 'प्रजापतये स्वाहा' आदि से प्रारम्भ करके 'सलिलाय स्वाहा' तक ३४ आहुतियां देवे। यज्ञ की निमित्त दुही जाने वाली गाय के मर जाने पर उसके स्थान में उत्तर की मुख करके स्थित पत्नीशाला के पूर्वभाग में अथवा पूर्वाभिमुख स्थिता उस गाय की पूंछ के अनुसार उसकी दाहिनी अस्थि पर ३४ आहुतियां देवे। उसके पश्चात् अन्य गाय लाकर. दोहन करवावे। कुछ आचार्यों का मत है कि बटलोई या स्रुवा में स्थित घी के गिरकर नष्ट हो जाने पर ही इन ३४ आहुतियों से होम करना चाहिए।

(यह परमेष्ठी प्रभृति देवता यज्ञ के शरीर ही होते हैं। इसीसे उस-उस अवस्था में उस-उस देवता की प्रायश्चित्तीय आहुति देने से यज्ञ प्रतिसन्धित हो जाता है)। मंत्रार्थ—यजमान के द्वारा 'सोमरस से यज्ञ करूँगा' इस प्रकार संकल्प किया हुआ सोम परमेष्ठी संज्ञक होता है। यजमान के वाणी से 'अब मैं सोमरस से यज्ञ

करूँगा' कहने पर वह सोम प्रजापति संज्ञक देवता हो जाता है। साम्मुख्य से इन्द्रादि देव को निमित्त प्राप्त होकर वह सोम अन्धः संज्ञक होता है। प्रदान किए जाने पर वह सविता कहलाता है। दीक्षा को प्राप्त वह सोम विश्वकर्मा होता है। सोम को खरीदने के प्रतिमूल्य के रूप में दी जाने वाली गाय के लाने पर वह सोम पूषा कहलाता है। (इन-इन अवस्थाओं में इन-इन परमेष्ठी ने—प्रजापतये—अन्धसे—सवित्रे—विश्वकर्मणे—पूष्णे आदि—आदि बोलकर आहुतियां देनी चाहिए)॥ ५४॥

उ० परमेष्ठ्यभिधीतः। आ अध्यायसमाप्तेर्नैमित्तिकानि। वसिष्ठस्यार्षम्। परमेष्ठ्यादिश्रुतिः चतुस्त्रिँशत्सु सोमावस्थासु चतुस्त्रिँशद्देवताभिधायिनी ऋज्वर्था। अभिधीतः अभिध्यातः संकल्पितो यजमानेन। सोमोपनायनमेतत् वचोभिर्व्याहृतः। अहं सोमेन यक्ष्ये इत्युक्तं भवति। अच्छेतः। अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः। सोममभि इतो गतः सोमं व्याप्तुमितो गतः। अन्धोऽन्नमुच्यते। सविता सन्याम्। सनोतिः संभजनार्थः। सोमसंभक्तौ सत्याम् सलिलैः प्रप्लुतो निमग्नः। शेषं प्रगुणम्॥ ५४॥

म० 'परमेष्ठ्यादींश्चतुस्त्रिँशतं जुहोति धर्मदुग्धवाले चादोहे चोदीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः पुच्छकाण्डाद्दक्षिणेऽस्थनि हुत्वा दोहयेत् पृषदाज्यस्कन्दने चैक इति' (का० २५।६।१-६)। मृन्मयघर्मपात्रभेदे भिन्नमभिमृश्य परमेष्ठिने स्वाहा प्रजापतये स्वाहेत्यादीन्सलिलाय स्वाहेत्यन्तांश्चतुस्त्रिंशद्धोमाञ्जुहोति। घर्मदुहो गोर्मरणे तत्स्थाने उदङ्मुख्याः स्थितायाः पत्नीशालापूर्वभागे प्राङ्मुख्या वा पुच्छाद्दक्षिणेऽस्थनि परमेष्ठिने स्वाहेति चतुस्त्रिंशतमाज्याहुतीर्हुत्वा तां दोहयेत्। स्थालीस्थस्य स्रुक्स्थस्य वा पृषदाज्यस्य वा भ्रंशे एके आचार्याः परमेष्ठ्यादीञ्जुह्वतीति सूत्रार्थः। परमेष्ठ्यादयो देवा यज्ञस्य शरीराणि तस्मात्तत्तदवस्थायां होमे यज्ञश्चिकित्सितः प्रतिसंहितो भवति। तथाच श्रुतिः 'सोमो वै राजा यज्ञः प्रजापतिस्तस्यैतास्तन्वो या एता देवता या एता आहुतीर्जुहोति स यद्यज्ञस्यार्च्छेद्यां तत्प्रति देवतां मन्येत तामनुसमीक्ष्य जुहुयाद्यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत आग्नीध्रे विवा एतद्यज्ञस्य पर्व स्रँसते यद्धलति सा यैव तर्हि तत्र देवता भवति तयैवैतद्देवतया यज्ञं भिषज्यति तथा देवतया यज्ञं प्रतिसन्दधातीति' (१२।५।१।१-२)। अथ मन्त्रार्थः। आध्यायाद्वसिष्ठ ऋषिः। यदा सोमो यजमानेनाभिधीतः संकल्पितो भवति। मनसाभिध्यातस्तदा परमेष्ठी भवति। अयमर्थः। मनसा ध्यातः सोमो यदि नोपनमेत् तदा परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयादिति। तथाच श्रुतिः 'स यद्येनं मनसाभिध्यातो यज्ञो नोपनमेत् परमेष्ठिने स्वाहेति जुहुयात्परमेष्ठी हि स तर्हि भवत्यपपाप्मानँ हत उपेनं यज्ञो नमतीति' (१२।५।१।३)। वाचि व्याहृतायां सोमेन यक्ष्ये इति वचस्युच्चारिते सति सोमः प्रजापतिनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ प्रजापतये स्वाहेति जुहुयादित्यर्थः। यदा सोमः अच्छाभिमुख्येन इतः प्राप्तस्तदा अन्धो भवति। सोमं प्रति गतौ किंचिन्निमित्तं चेत्तदा अन्धसे स्वाहेति जुहुयात्। सन्यां सोमस्य संभक्तौ सत्यां सोमः सवितृनामको भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सवित्रे स्वाहेति जुहुयात्। 'अथ यदि सातः किंचिदापद्येत सवित्रे स्वाहेति जुहुयात्' (१२।५।१।६) इति श्रुतेः। दीक्षायां सत्यां सोमो विश्वकर्मेत्युच्यते तदा विश्वकर्मणे स्वाहेति जुहुयात्। सोमः क्रीयतेऽनया सा सोमक्रयणी गौस्तस्यामानीतायां सत्यां सोमः पूषा भवति। तदा निमित्ते पूष्णे स्वाहेति जुहुयात्॥ ५४॥

इन्द्रश्च मरुतश्च क्रयायोपोत्थितोऽसुरः पण्यमानो मित्रः क्रीतो विष्णुः शिपिविष्ट ऊरावासन्नो विष्णुर्नरन्धिषः॥ ५५॥

[इन्द्रः। च। मरुतः। च। क्रयाय। उपोत्थितऽइत्युप। उत्थितः। असुरः। पण्यमानः। मित्रः। क्रीतः। विष्णुः। शिपिविष्टऽइतिशिपि विष्टः। ऊरौ। आसन्नऽइत्या सन्नः। विष्णुः। नरन्धिषः॥ ५५॥]

क्रय करने के लिए उठाया हुआ सोम इन्द्र-मरुत होता है। क्रय किया जाता हुआ सोम असुर होता है। क्रय किया हुआ मित्र होता है। यजमान की जंघाओं पर स्थित सोम शिपिविष्ट विष्णु होता है। छकड़े से ले जाया जाता हुआ सोम जगत्पालक विष्णु होता है। (इन्द्र-मरुत-असुर-मित्र-शिपिविष्ट-विष्णु-नरन्धिष विष्णु प्रभृति नामों से आहुतियाँ देवें)॥ ५५॥

म० क्रयाय द्रव्यदानेनात्मसात्करणायोपोत्थितः उपस्थापितः सोम इन्द्रामरुन्नामकश्च भवति तदा इन्द्राय मरुद्भ्यश्च स्वाहेति जुहुयात्। क्रीयमाणः सोमोऽसुरो भवति असुराय स्वाहेति तदा जुहुयात्। यजमानेन क्रीतः सोमो मित्रो भवति तदा मित्राय स्वाहेति जुहुयात्। ऊरौ यजमानोत्सङ्गे आसन्नः स्थितः सोमः शिपिविष्टो विष्णुर्भवति। शिपिषु प्राणिषु यज्ञेषु वा विष्टः प्रविष्ट एतद्गुणको विष्णुरित्यर्थः। तदा प्रायश्चित्तापत्तौ विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहेति जुहुयात्। प्रोह्यमाणः शकटेनोह्यमानः सोमो विष्णुर्नरन्धिषो भवति नरो धीयन्ते आरोप्यन्ते यस्मिन् स नरन्धिः संसारः तं स्यति नाशयति नरन्धिषः जगत्संहर्तृविशिष्टो विष्णुः। यद्वा 'रध हिंसायाम्' रध्यति हिनस्ति रन्धिषः हन्ता न रन्धिषः नरन्धिषः जगत्पालको वा विष्णुः। तदा विष्णवे नरन्धिषाय स्वाहेति जुहुयात्॥

प्रोह्यमाणः सोम आगतो वरुण आसन्द्यामासन्नोऽग्निराग्नीध्र इन्द्रो हविर्धानेऽथर्वोपावह्रियमाणः॥ ५६॥

[प्रोह्यमाणः। प्रोह्यमानऽइतिप्रः उह्यमानः। सोमः। आगतऽइत्या। गतः। वरुणः। आसन्द्यामित्या सन्द्याम्। आसन्नऽइत्या सन्नः। अग्निः। आग्नीध्रे। इन्द्रः। हविर्धानऽइतिहविः धाने। अथर्वा। उपावह्रियमाणऽइत्युप। अवह्रियमाणः॥ ५६॥]

कड़े से नीचे आगत (उतारा गया) सोम वरुण होता है। आसन्दी (मञ्चिका) पर स्थित सोम अग्नि होता है। आग्नीध्र में

विद्यमान होकर सोम इन्द्र नाम वाला होता है। 'इदे त्वा मनसे त्वा' मंत्र से टुकड़े करने के लिए लाया जाता हुआ सोम अथर्वा होता है। (इन वरुण-अग्नि, इन्द्र अथर्वा नामों से आहुतियां देवे) ॥ ५६ ॥

म० शकटादागतोऽवरूढः सोमनामको भवति तदा सोमाय स्वाहेति जुहुयात् । आसन्द्यां मञ्चिकायामुपविष्टः सोमो वरुणो भवति तदा वरुणाय स्वाहेति जुहुयात् । आग्नीध्रे वर्तमानः सोमोऽग्निर्भवति तदाग्नये स्वाहेति जुहुयात् । हविर्धाने वर्तमानः सोम इन्द्रो भवति तदेन्द्राय स्वाहेति जुहुयात् । 'इदे त्वा मनसे त्वे' (अ० ७ क० १९) ति मन्त्रेण कण्डनार्थमुपावह्रियमाणः आनीयमानः सोमोऽथर्वनामको भवति तदाथर्वणे स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५६ ॥

विश्वे॑दे॒वा अ॒ꣳशुषु॒ न्यु॑प्तो विष्णु॑राप्रीत॒पा आ॑प्या॒य्यमा॑नो य॒मः सू॒यमा॑नो विष्णु॑: संभ्रि॒यमा॑णो वा॒युः पू॒यमा॑नः शु॒क्रः पू॒तः शु॒क्रः क्षी॑र॒श्रीर्म॒न्थी स॑क्तु॒श्रीः ॥ ५७ ॥

[विश्वे॑ । दे॒वाः । अ॒ꣳशुषु॑ । न्यु॑प्त॒ऽइति॑नि उ॑प्तः । विष्णु॑ । आ॒प्री॒त॒पाऽइत्या॑प्रीत पाः । आ॒प्या॒य्यमा॑न॒ऽइत्या॑ प्या॒य्य मा॑नः । य॒मः । सू॒यमा॑नः । विष्णु॑ । स॒म्भ्रि॒यमा॑ण॒ऽइति॑सम् भ्रि॒यमा॑णः । वा॒युः । पू॒यमा॑नः । शु॒क्रः । पू॒तः । शु॒क्रः । क्षी॒र॒श्रीरिति॑क्षी॒र श्रीः । म॒न्थी । स॒क्तु॒श्रीरिति॑स॒क्तु श्रीः ॥ ५७ ॥]

काट कर खण्डों में विभाजित सोम विश्वेदेव होता है। अभिवर्धित होता हुआ सोम अपने सम्यक् प्रीतिमान् भक्तों को पालन करने वाला विष्णु होता है। अभिषव किया जाता हुआ सोम यम होता है। सम्यक् पोषित किया जाता हुआ सोम विष्णु होता है। दशापवित्र से पवित्र किया जाता हुआ सोम वायु होता है। पावित किया गया सोम शुक्र होता है। दूध से विमिश्रित सोम भी शुक्र ही होता है। सतुआ से विमिश्रित सोम मन्थी होता है। (इन विश्वेदेव आप्रीतपा विष्णु यम विष्णु शुक्र मन्थी नामों से आहुतियां देवे) ॥ ५७ ॥

म० अंशुषु सोमखण्डेषु न्युप्तः कण्डनं कृत्वारोपितः सोमो विश्वदेवनामको भवति तदा विश्वेभ्य देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् 'अꣳशुरꣳशुष्टे' (अ० ५क० ७) इत्यादिमन्त्रेण आप्याय्यमानः वर्ध्यमानः सोम आप्रीतपा विष्णुर्भवति। आ समन्तात्प्रीतान्स्वस्मिन्प्रीतिमतो भक्तान्पाति रक्षतीत्याप्रीतपाः सद्‌गुणविशिष्टः। तदा विष्णवे आप्रीतपाय स्वाहेति जुहुयात् । अभिषूयमाणः सोमो यमो भवति तदा यमाय स्वाहेति जुहुयात् । सम्यग्भ्रियमाणः पुष्यमाणः सोमो विष्णुर्भवति तदा विष्णवे स्वाहेति जुहुयात्। दशापवित्रेण पूयमानः सोमो वायुर्भवति तदा वायवे स्वाहेति जुहुयात्। पूतः सोमः शुक्रो भवति तदा शुक्राय स्वाहेति जुहुयात्। क्षीरेण दुग्धेन श्रीयते मिश्रीक्रियत इति क्षीरश्रीः तदा शुक्र एव सोमो भवति तदापि शुक्राय स्वाहेति जुहुयात्। सक्तुभिर्मिश्रितः सोमो मन्थी भवति तदा मन्थिने स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५७ ॥

विश्वे॑दे॒वाश्च॑म॒सेषू॒न्नी॑तो॒ऽसु॒र्होमा॑यो॒द्य॑तो रु॒द्रो हू॒यमा॑नो वा॒तो॒ऽभ्यावृ॑त्तो नृ॒चक्षा॒: प्रति॑ख्यातो भ॒क्षो भ॒क्ष्यमा॑णः पि॒तरो॑ नाराश॒ꣳसाः ॥ ५८ ॥

[विश्वे॑ । दे॒वाः । च॒म॒सेषु॑ । उन्नी॑त॒ऽइत्यु॒त् नी॑तः । असु॑ । होमा॑य । उद्य॑त॒ऽइत्यु॒त् य॑तः । रु॒द्रः । हू॒यमा॑नः । वात॑ । अ॒भ्यावृ॑त्त॒ऽइत्य॑भि आवृ॑त्तः । नृ॒चक्षा॒ऽइति॑नृ॒ चक्षाः॑ । प्रति॑ख्यात॒ऽइति॒प्रति॑ ख्यातः । भ॒क्षः । भ॒क्ष्यमा॑णः । पि॒तरः॑ । ना॒रा॒श॒ꣳसाः ॥ ५८ ॥]

गृहपात्रों में लिया गया सोम विश्वेदेव संज्ञक होता है। होम के लिए उद्यत सोम असु होता है। होम किया जाता हुआ रुद्र होता है। हुतशेष होकर भक्षणार्थ सभामण्डप में आनीत सोम वात संज्ञक होता है। हे ब्रह्मन् ! बुलाओ आदि वाक्यों के द्वारा भक्षण किए जाने के लिए पूछा गया सोम नृचक्षा संज्ञक होता है। पिया जाता हुआ सोम भक्ष संज्ञक होता है। पिया जाकर आन्तों में स्थित सोम नाराशंस पितर होता है। (इन विश्वेदेव-असु-रुद्र-वात नृचक्षा-भक्ष-नाराशंस-पितर नामों के द्वारा प्रायश्चित्तीया आहुति देते हैं) ॥ ५८ ॥

म० चमसेषु ग्रहपात्रेषून्नीतो गृहीतः सोमो विश्वदेवसंज्ञो भवति तदा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहुयात्। होमार्थमुद्यतः सोमोऽसुसंज्ञो भवति तदा असवे स्वाहेति जुहुयात्। हूयमानः सोमो रुद्रो भवति तदा रुद्राय स्वाहेति जुहुयात्। अभ्यावृत्तः होमशेषीभूतः सदः प्रति भक्षणार्थमानीतः सोमो वातो भवति तदा वाताय स्वाहेति जुहुयात्। प्रतिख्यातः ब्रह्मन्नुपह्वयस्वेत्यादिना भक्षणार्थं पृष्टः सोमो नृचक्षा भवति नॄन् मनुष्यान् चष्टे शुभाशुभकारिणः पश्यतीति नृचक्षाः तदा नृचक्षसे स्वाहेति जुहुयात्। भक्ष्यमाणः पीयमानः सोमो भक्षो भवति तदा भक्षाय स्वाहेति जुहुयात्। भक्षयित्वा सन्नः स्वखरेषु सादितः सोमो नाराशंसाः पितरो भवन्ति नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसो यज्ञस्तत्र हिता योग्या वा नाराशंसा नाराशंसगुणविशिष्टाः पितरः तदा निमित्तापत्तौ पितृभ्यो नाराशंसेभ्यः स्वाहेति जुहुयात् ॥ ५८ ॥

स॒न्नः सिन्धु॑रवभृ॒थायो॒द्य॑तः समु॒द्रो॒ऽभ्यवह्रि॒यमा॑णः सलि॒लः प्रप्लु॑तो य॒योरोज॑सा स्कभि॒ता रजा॑ꣳसि वी॒र्ये॑भिर्वी॒रत॑मा शवि॑ष्ठा । या पत्ये॑ते अप्र॑तीता सहो॑भि॒र्विष्णू॑ अग॒न्वरु॑णा पू॒र्वहू॑तौ ॥५९॥

[स॒न्नः । सिंधु॑ । अ॒व॒भृ॒थायेत्य॑व भृ॒थाय॑ । उ॒द्य॑त॒ऽइत्यु॒त् य॑तः । स॒मु॒द्रः । अ॒भ्य॒व॒ह्रि॒यमा॑ण॒ऽइत्य॑भि अ॒व॒ह्रि॒यमा॑णः । स॒लि॒लः ।

प्रप्लुत॒ऽइति॒प्र प्लु॑तम् । ययो॑ः । ओज॑सा । स्क॒भि॒ता । रजा॑ᳪसि । वी॒र्ये᳖भि॒रिति॑ वी॒र्ये᳖भिः । वी॒रत॑मे॒ति॑ वी॒र॒ऽत॑मा । शवि॑ष्ठा ॥ या । पत्ये॑ते॒ऽइति॒ पत्ये॑ते । अप्र॑ती॒तेत्यप्र॑तिऽइता । सहो॑भि॒रिति॒ सह॑ऽभिः । विष्णू॒ऽइति॒ विष्णू॑ । अग॑न् । वरु॑णा । पू॒र्वहू॑ता॒विति॑ पू॒र्वऽहू॑तौ ॥ ५९ ॥]

अवभृथ स्नान के लिए उद्यत सोम सिन्धु संज्ञक होता है। जल के अभिमुख ले जाया जाता है। अन्तिम समुद्र संज्ञक होता है। जल में निमग्न सोम सलिल संज्ञक होता है । (इन सिन्धु—समुद्र-सलिल नामों के द्वारा भी सोम की प्रायश्चित्तीया आहुतियां देवे । इससे यज्ञ अविकलांग और प्रभावशाली होता है। रसभाव को प्राप्त सोम को जल से आमिश्रित करे । कालाहुति होम और वाचन भी करे) । जिन वरुण व विष्णु के ओजोबल के द्वारा ही लोक लोकान्तर स्थिर किए हुए हैं; जो अपने बलवीर्यों के द्वारा सब से बढकर वीर और बलवान् हैं। जो शत्रुओं के द्वारा कभी आक्रान्त न लिए जाकर ही) अपने अभिभवकर बल से शत्रु की सर्वसम्पत्तियों के स्वामी होते हैं। वे विष्णु व वरुणदेव यज्ञ के पूर्व आह्वान में शीघ्र आवें ॥ ५९ ॥

उ० स्कन्नमभिमृशति । ययोरोजसा । वैष्णवीवारुणी त्रिष्टुप् । ययोर्विष्णुवरुणयोः ओजसा बलेन । स्कभिता रजाᳪसि । स्कभ्नोतिः स्तम्भनार्थः । लोका रजांस्युच्यन्ते । स्तंभिता लोका न चलन्ति । यौ च वीर्येभिर्वीर्यैः स्वकीयैर्वीरतमौ शविष्ठौ बलिष्ठौ च श्येनाविव परबलेषु पततः । अप्रतीतौ अप्रतिगतौ अनन्याश्रितौ । सहोभिः स्वकीयैरेव बलैः तौ विष्णुवरुणौ तुल्यकार्यत्वादुभावपि विष्णू उभावपि वरुणौ । तृतीयाद्विवचनमेतत् । अगन् गतो यज्ञः । यज्ञसाधनभूतं स्कन्नं द्रव्यं यज्ञशब्देनोच्यते । पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावत्प्रधानं न हूयते तावद्विष्णुवरुणौ प्रति यज्ञो गत इत्यर्थः । यद्वा पूर्वं हूयेते इति पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ प्रति अगन्प्रत्यगच्छत् । गतो यज्ञ इति संबन्धः ॥ ५९ ॥

म० अवभृथार्थमुद्यतः सोमः सिन्धुर्भवति तदा सिन्धवे स्वाहेति जुहुयात् । जलमभिमुखं नीयमानः सोमः समुद्रो भवति तदा समुद्राय स्वाहेति जुहुयात् । प्रप्लुतोऽप्सु निमग्नः सोमः सलिलो भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तौ सलिलाय स्वाहेति जुहुयात् । एताभिर्यज्ञाहुतिभिर्यज्ञः चिकित्सितः प्रतिसंहितश्च भवतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'ता वा एताश्चतुस्त्रिᳪशतमाज्याहुतीर्जुहोति त्रयस्त्रिᳪशद्वै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिᳪश एतदु सर्वैर्देवैर्यज्ञं भिषज्यति सर्वैर्देवैर्यज्ञं प्रतिसंदधातीति' (१२। ५।१।३७) । 'ययोरोजसेति चोदकेनोपसिञ्चेदिति' (का० २५।२।१९) । अभिमर्शनेन विकल्पः । स्कन्नं रसरूपं सोमं जलेन सिञ्चेत् कालाहुतिहोमं वाचनं च कुर्वेति ज्ञेयम् । विष्णुवरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । पूर्वार्धे यच्छब्दोपादानात्तच्छब्दाध्याहारः । तौ विष्णू तौ वरुणौ । एकत्र विष्णुशब्दस्यैकशेषोऽन्यत्र वरुणशब्दस्य तुल्यकार्यत्वादुभावपि विष्णू उभावपि वरुणौ कर्मभूतौ प्रति अगन् गतं स्कन्नं यज्ञसाधनमिति शेषः । कदा पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने यावत्प्रधानं हूयते तावदेव विष्णुं वरुणं च प्रति स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः । विशेषणं वा । पूर्वं हूयेते तौ पूर्वहूतौ विष्णुवरुणौ प्रति हविरगच्छदिति संबन्धः । तौ कौ ययोर्विष्णुवरुणयोरोजसा बलेन रजांसि लोकाः स्कभिता स्तम्भितानि । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (नि० ४।१९) इति यास्कः । स्कभ्नोतिः स्तम्भनार्थः । किंच या यौ विष्णुवरुणौ पत्येते ईशाते ऐश्वर्यं कुर्वाते जगतामीश्वरावित्यर्थः । 'पत ऐश्वर्ये' दिवादिरात्मनेपदी । यद्वा पत्येते परसैन्येषु श्येनाविव पततः । किंभूतौ । वीर्येभिर्वीर्यैर्बलैर्वीरतमा अत्यन्तं वीरौ । तथा शविष्ठा । शव इति बलनाम । अत्यन्तं बलवन्तौ अतिशवस्विनौ शविष्ठौ 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५।३।६५) इति विनिलोपे इष्ठनि टिलोपे शविष्ठाविति रूपम् । तथा सहोभिर्बलैरप्रतीता अप्रतिगतौ न केनापि संमुखं गन्तुं शक्यौ अनन्ययोध्यावित्यर्थः । न प्रतीयेते तावप्रतीतौ । एवंविधौ विष्णुवरुणौ प्रति स्कन्नं हविर्गतमित्यर्थः ॥ ५९ ॥

दे॒वान्दिव॑मगन्य॒ज्ञस्ततो॑ मा॒ द्रवि॑णमष्टु मनु॒ष्या॒नन्तरि॑क्षमगन्य॒ज्ञस्ततो॑ मा॒ द्रवि॑णमष्टु पि॒तॄन्पृ॑थि॒वीम॑गन्य॒ज्ञस्ततो॑ मा॒ द्रवि॑णमष्टु॒ यं कं च॑ लो॒कमग॑न्य॒ज्ञस्ततो॑ मे भ॒द्रम॑भूत् ॥ ६० ॥

[दे॒वान् । दिव॑म् । अग॑न् । य॒ज्ञः । तत॑ः । मा॒ । द्रवि॑णम् । अ॒ष्टु॒ । म॒नु॒ष्या॒न् । अ॒न्तरि॑क्षम् । पि॒तॄन् । पृ॒थि॒वीम् । यम् । कम् । च॒ । लो॒कम् । अग॑न् । य॒ज्ञः । तत॑ः । मे॒ । भ॒द्रम् । अ॒भू॒त् ॥ ६० ॥]

यह यज्ञ द्युलोक में देवों को प्राप्त हुआ। उन देवों की कृपा से यज्ञ का फलभूत प्रभूत धन हमें प्राप्त होवे। अन्तरिक्ष को प्राप्त हुआ यज्ञ मनुष्यों को प्राप्त हुआ। उस अन्तरिक्ष से मुझे वर्षाधन प्राप्त होवे। पृथ्वी पर होता हुआ यज्ञ पितरों को प्राप्त हुआ। उस पृथ्वी से मुझे स्वर्णादि धन प्राप्त होवे। किम्बहुना, जिस किसी भी लोक को यज्ञ प्राप्त होवे। मुझ यजमान को उस लोक से ही कल्याण प्राप्त होवे ॥ ६० ॥

उ० द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । देवान्दिवम् । देवान् प्राप्य दिवं द्युलोकम् अगन् गतो यज्ञः ततो मा द्रविणमष्टु । ततो द्युलोकाद् द्रविणं यज्ञफलम् उत्पन्नं माम् अष्टु व्याप्नोतु । मनुष्यान् प्राप्य अन्तरिक्षलोकं गतो यज्ञः ततः उत्पन्नं फलं मा व्याप्नोतु पितॄन्प्राप्य पृथिवीलोकमगन् यज्ञः तत उत्पन्नं फलं मा व्याप्नोतु । अन्यमपि यं च कंच लोकं गतो यज्ञफलविशेषं ततो लोकात् मे मम भद्रमभूत् भवतु ॥ ६० ॥

म० 'देवान् दिवमिति सोमे' (का० २५।२।१८) । सोमे स्कन्ने देवान् दिवमित्यभिमर्शनम् । अत्यष्टिर्यज्ञदेवत्या यजमानाशीः । अयं यज्ञो देवान्वाय्वादीन्प्राप्य दिवं द्युलोकमगन् अगच्छत् । ततो द्युलोकस्थाद् यज्ञात् द्रविणं विशिष्टभोगसाधनरूपं धनं यज्ञफलभूतं मा मामष्टु व्याप्नोतु । अश्नोतेः पदविकरणयोर्व्यत्ययः । अनेन सुकृतिनामारोहक्रममभिधाये-

दानीमवरोहक्रममाह। ततो द्युलोकादवरोहणकाले यज्ञो मनुष्यात् मनुष्यलोकमागच्छन् अन्तरिक्षलोकमगन् गतः। तत्र स्थितात् यज्ञाद् द्रविणं यज्ञफलं मामष्टु व्याप्नोतु। दक्षिणायने गमनागमनमाह। अयं यज्ञो धूमादिमार्गेण पितॄन् प्राप्य पृथिवीं भूलोकमगन् तत्र स्थिताद्यज्ञाद् द्रविणं मामष्टु व्याप्नोतु। किं बहुना। यं कंच यं कमपि लोकं यज्ञोऽगन् गतस्तस्माद् यज्ञात् मे मम भद्रं कल्याणमभूद् भूयादिति यजमनानेनाशास्यते ॥ ६० ॥

चतुस्त्रिꣳशत्तन्तवो ये वितत्निरे य इमं यज्ञꣳ स्वधया ददन्ते। तेषां छिन्नꣳसम्वेतद्दधामि स्वाहा घर्मो अप्येतु देवान् ॥ ६१ ॥

[चतुस्त्रिꣳशदितिचतुः त्रिꣳशत्। तन्तवः। ये। वितत्निरऽइतिवि तत्निरे। ये। इमम्। यज्ञम्। स्वधया। ददन्ते। तेषाम्। छिन्नम्। सम्। ऊँऽइत्यूँ। एतत्। दधामि। स्वाहा। घर्म्मः। अपि। एतु। देवान् ॥ ६१ ॥]

(महावीर घट के फूट जाने पर इस मन्त्र से प्रायश्चित्तीया घृत की आहुति देवे)। प्रायश्चित्त शमन के द्वारा जो ३४ देवता इस यज्ञ के फलदायक तन्तुओं को विस्तारित करते हैं और जो इस यज्ञ को अन्न के द्वारा तृप्त होकर धारण करते हैं—उन देवों के महावीर घट के टूट जाने से विच्छिन्न यज्ञ को घृत की इस प्रायश्चित्तीया आहुति के द्वारा प्रतिसन्धित करता हूँ। यह आहुति है। अब यह महावीरघट सूर्यरूप होकर देवों को सम्प्राप्त होवे ॥६१॥

उ० महावीरभेदे होमः। चतुस्त्रिꣳशत्। पङ्क्तिर्वा त्रिष्टुब् वा। चतुस्त्रिंशत्तन्तवो यज्ञस्य परमेष्ठ्यादयो ये यज्ञं वितत्निरे वितन्वन्ति। ये च इमं यज्ञं स्वधया अन्नेन ददन्ते 'दद दाने' इत्यस्यैतद्रूपम्। पुष्यत्यर्थस्य तु पुष्णन्ति तेषां वितन्वतां यच्छिन्नं तदेतत्संदधामि। उकारोऽनर्थकः। स्वाहा सुहुतमस्तु। घर्मो महावीरो देवान् अपि गच्छतु ॥ ६१ ॥

म० घर्मदेवत्या पङ्क्तिस्त्रिष्टुब् वा द्वाचत्वारिंशदक्षरत्वात्। कात्यायनेनास्या विनियोगो नोक्तः। महावीरभेदे घृतहोमः शाखान्तरे। तन्वन्ति प्रायश्चित्तशमनेन यज्ञं विस्तारयन्तीति तन्तवो देवाश्चतुस्त्रिंशत्संख्याका ये परमेष्ठ्यादय इमं यज्ञं वितत्निरे वितेनिरे वितन्वन्ति। तनोतेर्लिटि तङि प्रथमबहुवचने 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' (पा० ६।१।८) इति द्वित्वे 'तनिपत्योश्छन्दसि' (पा० ६।४।९९) इत्युपधालोपे तत्निरे इति रूपम्। ये चेमं स्वधयान्नेन ददन्ते धारयन्ति 'दद दानधारणयोः' तेषां यज्ञं वितन्वतां देवानां यत् छिन्नं तदेतत् अहं संदधामि। उकारः पादपूरणः। स्वाहा सुहुतमस्तु। अनेन घृतहोमेन महावीरः संहितो भवत्वित्यर्थः। घर्मो महावीरः सविता सन्देवानप्येतु देवान्प्रति गच्छतु ॥ ६१ ॥

यज्ञस्य दोहो विततः पुरुत्रा सो अष्टधा दिवमन्वाततान। स यज्ञ धुक्ष्व महि मे प्रजायाꣳरायस्पोषं विश्वमायुरशीय स्वाहा ॥ ६२ ॥

[यज्ञस्य। दोहः। विततऽइतिवि ततः। पुरुत्रेतिपुरु त्रा। सः। अष्टधा। दिवम्। अन्वाततानेत्यनु आततान। सः। यज्ञ। धुक्ष्व। महि। मे। प्रजायामितिप्र जायाम्। रायः। पोषम्। विश्वम्। आयुः। अशीय। स्वाहा ॥ ६२ ॥]

[सोमयाग में किसी अवान्तर यज्ञ या यज्ञाङ्ग के विघटित हो जाने पर ३४ देवों के नाम से यथाकाल आहुतियां देवे और यजमान से कहलावे] यज्ञ की आहुति का शुभ फल विविध रूप हो विस्तार को प्राप्त हुआ और उसने दिशाओं के भेद से यज्ञफल को आठ प्रकार से विस्तारित किया। हे यज्ञ ! वह तुम मेरी प्रजा में महद् धनादि दोहित (=प्रदान) करो। हम भी धन, पोषण-साधन अन्नादि और सम्पूर्णायु को प्राप्त करें। यह आहुति है ॥६२॥

उ० यज्ञस्य दोह इति वाचयति। त्रिष्टुप्। प्रथमोऽर्धर्चो परोक्षो यज्ञः, द्वितीयः प्रत्यक्षो यज्ञः, अतो यत्तभ्यां वाक्यपरिपूर्तिः क्रियते। यस्य तव यज्ञस्य सतः दोहः आहुतिपरिणामः विततः प्रसारितः पुरुत्रा बहुधा। ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम इत्याशयः। य एवं दोहो दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वाततान भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य द्युलोकमन्वाततान स त्वं हे यज्ञ, धुक्ष्व प्रक्षर दोहं महि महान्तम् मे मम प्रजायाम्। अहं च रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं विश्वं सर्वं च आयुः अशीय व्याप्नुयां त्वत्प्रसादात् ॥ ६२ ॥

म० 'सोमेज्योपपाते चककां यथाकालꣳ हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयतीति' (का० २५।६।७)। सोमयागे यज्ञाङ्गविनाशे परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीनां मध्ये यथाकालम् 'अथ यदि पण्यमाने' (१२।५।१।१०) इत्यादिश्रुत्युक्ते काले एकैकामाहुतिं हुत्वा यजमानं वाचयेत्। यज्ञदेवत्या त्रिष्टुप्। पूर्वार्धः परोक्षो द्वितीयः प्रत्यक्षोऽतो यच्छब्दाध्याहारेण योजना। हे यज्ञ, स त्वं मे मम प्रजायां सन्ततौ महि महिमानं धुक्ष्व क्षर देहीत्यर्थः। यद्वा महि महान्तं पूर्वोक्तं दोहं धुक्ष्व। अहं च त्वत्प्रसादाद्रायो धनस्य पोषं पुष्टिं विश्वं सर्वमायुश्चाशीय व्याप्नुयाम्। स कः। यस्य यज्ञस्य यजनीयस्य तव दोह आहुतिपरिणामः स प्रसिद्धो यज्ञफलरूपः पुरुत्रा बहुधा विततः प्रसृतः सन् दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो द्युलोकमन्वाततान व्याप। भूमिमन्तरिक्षं च व्याप्य स्वर्गं व्यापेत्यर्थः। ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्रामो यज्ञपरिणाम इति भावः ॥ ६२ ॥

आपवस्व हिरण्यवदश्ववत्सोम वीरवत्। वाजं गोमन्तमाभर स्वाहा ॥ ६३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[आ । पवस्व । हिरण्यवदितिहिरण्य व्वत् । अश्ववदित्यश्व व्वत् । सोम । व्वीरवदितिवीर व्वत् । व्वाजम् । गोमन्तमितिगो मन्तम् । आ । भर । स्वाहा ॥ ६३ ॥]

इति वाजसनेयसंहितापदे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

[पशु या सोमयाग में यज्ञस्तम्भ पर कौवे के बैठ जाने पर उद्गाता के द्वारा होम किया जाना चाहिए] हे सोम ! तुम सोना–घोड़ा और पुत्र के फल से समृद्ध होकर हमें प्राप्त होओ ! गाय से संगत अन्न तुम हमें लाओ ॥ ६३ ॥

इति 'तत्त्वोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

उ० ध्वाङ्क्षारोहणे यूपस्य होमः। आपवस्व गायत्री सौमी पावमानी। हे सोम, आपवस्व प्रक्षर। हिरण्यवत्। क्रियाविशेषणान्येतानि । हिरण्यसंयुक्तम्। अश्ववदश्वसंयुक्तम्। वीरवत् वीरैः संयुक्तम्। वाजमन्नं च गोमन्तं गोभिः संयुक्तम् आभर। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः। अकृपणमाहर ॥ ६३ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

म० 'आपवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो ध्वाङ्क्षारोहणे यूपस्येति' (का० २५।६।९)। पशौ सोमे च यूपस्य काकारोहणे उद्गात्रा होमः कार्यः। सोमदेवत्या गायत्री कश्यपदृष्टा। हे सोम, त्वमापवस्व आगच्छ। तत्र क्रियाविशेषणानि। कथं हिरण्यवत्कनकयुक्तमश्ववदश्वयुक्तं वीरवद् वीरयुक्तं यथा तथा याहीत्यर्थः। स्वर्णाश्ववीरान्मह्यं देहीत्यर्थः। किंच हे सोम, गोमन्तं धेनुयुक्तं वाजमन्नमाभर आहर। अन्नं धेनूश्च देहीत्यर्थः। स्वाहा सुहुतमस्तु। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (पा० ८।२।३२) इति भकारः ॥ ६३ ॥ प्रायश्चित्तानि समाप्तानि।

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
ग्रहग्रहान्निमित्तान्तोऽष्टमोऽध्यायः समीरितः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः

देवसवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाजं नः स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥

[देव । सवितरितिसवितः । प्र । सुव । यज्ञम् । प्र । सुव । यज्ञपतिमितियज्ञ पतिम् । भगाय । दिव्यः । गन्धर्व्वः । केतपूरितिकेत पूः । केतम् । नः । पुनातु । व्वाचः । पतिः । वाजम् । नः । स्वदतु स्वाहा ॥ १ ॥]

(इस नवें अध्याय की कण्डिका ३४ तक वाजपेय भाग के मंत्र कहे गए हैं । इसके अंगभूत यज्ञों में घृत की आहुतियां दी जाती हैं) । हे द्योतमान सवितादेव । तुम दया करके वाजपेय यज्ञ को अनुमोदित करो । और यज्ञ के स्वामी यजमान को भग = वाजपेययागरूपी ऐश्वर्य के लिए प्रेरित करो । द्युलोकस्थ, रश्मियों का धारक और अन्न को पवित्र करने वाला सूर्यदेव हमारे हविष्यान्न को पवित्र करे । वाणीका स्वामी प्रजापति हमारे हविरन्न को आस्वादित करे ॥ १ ॥

उ० देव सवितः। वाजपेयिका मन्त्रा एष ते निर्ऋते भाग इत्येतस्मात्प्राक्। बृहस्पतेरार्षम् इन्द्रस्य च। कर्मणः कर्मणः पुरस्तादाहुतिं जुहोति गायत्र्या त्रिष्टुभा । हे देव सवितः, प्रसुव अभ्यनुजानीहि वाजपेयलक्षणं यज्ञम् । अभ्यनुजानीहि यजमानं यज्ञपतिम् । भगाय भजनीयाय यज्ञफलाय । एवं पुरुषमुक्त्वा अथेदानीं मण्डलमाह । त्वत्प्रसादाच्च मण्डललक्षणो दिव्यो दिवि भवो गन्धर्वो गवां वाचां रश्मीनां वा धारयिता केतपूः। केतशब्देनान्नमुच्यते । अन्नस्य पविता। केतमन्नं नोऽस्माकं पुनातु शोधयतु । त्वत्प्रसादाच्च वाचस्पतिः वाजमन्नं नोऽस्माकं स्वदतु । 'स्वद आस्वादने'। आस्वादयतु ॥ १ ॥

म० चतुर्थाध्यायमारभ्याष्टमान्तमध्यायपञ्चके अग्निष्टोममन्त्रास्तदीयप्रासङ्गिका मन्त्राश्चोक्ताः। नवमेऽध्याये वाजपेयमन्त्रा उच्यन्ते चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तम। तेषां बृहस्पतीन्द्रावृषी। तत्र 'देव सवितरिति जुहोति यजत्यादिष्विति' (का० १४।१।११) । वाजपेयाङ्गभूतानां यजतीनां दीक्षणीयाप्रापणीयादीनामादिषु सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति । सवितृदेवत्या त्रिष्टुप् । हे सवितः सर्वस्य प्रेरकान्तर्यामिन् , हे देव दीप्यमान, यज्ञं वाजपेयलक्षणं प्रसुव अभ्यनुजानीहि प्रवर्तयेत्यर्थः। यज्ञपतिं यजमानं भगाय भजनीयायानुष्ठानरूपायैश्वर्याय प्रसुव प्रेरय। एवं मण्डलाधिष्ठातारं पुरुषमुक्त्वेदानीं मण्डलं प्रत्याह। त्वत्प्रसादाद्दिवि भवो दिव्यो गन्धर्वो गवां रश्मीनां धारयिता केतपूः केतशब्देनान्नमुच्यते। केतमन्नं पुनातीति केतपूः। अन्नस्य पावयिता सूर्यमण्डलरूपो देवो नोऽस्माकं केतमन्नं पुनातु शोधयतु। किंच त्वत्प्रसादाद्वाचस्पतिः प्रजापतिर्नोऽस्माकं वाजमन्नं हविर्लक्षणं स्वदतु आस्वादयतु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १ ॥

ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनःसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ अप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ पृथिवीसदं त्वान्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदमुपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥२॥

[ध्रुवसदमितिध्रुव सदम् । त्वा । नृषम् । नृसदमितिनृ सदम् । मनः सदमितिमनः सदम् । इन्द्राय । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । जुष्टतममिति-जुष्टतमम् । अप्सुषदम् । अप्सुसदमित्यप्सु-सदम् । घृतसदमिति घृतसदम् । व्योमसदमि-तिव्योमसदम् पृथिविसदमितिपृथिविसदम् । अन्तरिक्षसदमित्यन्तरिक्षसदम् । दिविसदमिति-दिविसदम् । देवसदमितिदेवसदम् । नाकसद-मितिनाकसदम् ॥ २ ॥]

(प्रातः सवन में आग्रायणग्रह को ग्रहण करने के अनन्तर तीन अतिग्रहों को ग्रहण करे । फिर षोडशीग्रह को ग्रहण करके पांच इन्द्रदेवताक ग्रहों को ग्रहण करे)। हे सोम ! तुम उपयाम-ग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो । मैं इन्द्र के लिए प्रिय तुम्हें ग्रहण करता हूं । इस ध्रुव पृथ्वी लोक में स्थित होने वाले; मनुष्यों में स्थित होने वाले; व मन में स्थित होने वाले तुम सोम को मैं ग्रहण करता हूं । हे सोम । यह तुम्हारे स्थित होने का स्थान है । इन्द्र अत्यन्तप्रिय, हे सोम ! मैं तुम्हें उस इन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ । जल में स्थित रहने वाले, घृत में स्थित होने वाले और अन्तरिक्ष में स्थित होने वाले तुम सोम को में ग्रहण करता हूँ । तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो । इन्द्र को प्रीतिकारी तुम सोम को मैं ग्रहण करता हूँ ! हे सोम । यह तुम्हारा स्थान है । इन्द्रको अत्यन्त प्रीतिकारी तुम सोमको में ग्रहण करता हूँ । पृथ्वी में स्थित होने वाले, अन्तरिक्ष में स्थित होने वाले, द्युलोक में स्थित होने वाले, देवों में स्थित होने वाले, तथा स्वर्ग में स्थित होने तुम सोम को मैं ग्रहण करता हूँ । हे सोम ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण लिए गए हो । इन्द्र को प्रीतिकारी तुम सोम को मैं ग्रहण करता हूँ । हे सोम ! यह तुम्हारा स्थान है । इन्द्र को अत्यन्त प्रीतिकर तुम सोम को मैं ग्रहण करता हूँ ॥ २ ॥

उ० पञ्च वाजपेयिका ग्रहा गृह्यन्ते ऐन्द्राः । ध्रुवसदं त्वा सोमाहुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्वावर्तमान इह गृह्यते सोमाध्यस्तः । ध्रुवे अस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत् ध्रुवसदं त्वाम् नृषदं मनुष्यसदम् । मनसि सीदतीति मनःसदम् । इन्द्राय त्वां जुष्टमभिरुचितं गृह्णामि उपयामगृहीतोऽसीत्ययं भिन्नक्रमः । आदौ मन्त्रावयवो द्रष्टव्यः अर्थसंबन्धात् साद-यति । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतममभिरुचिततमम् । द्वितीयं गृह्णाति । अप्सुषदमुदकसदं त्वां घृतसदं व्योमसदम् । व्योम-शब्देनान्तरिक्षमभिधीयते । शेषं व्याख्यातम् । तृतीयं गृह्णाति । पृथिवीसदं त्वान्तरिक्षसदं दिविसदं देवसदं नाकसदम् । कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं दुःखं प्रतिषिध्यते । यत्र गताना-मल्पमप्यसुखं न विद्यते स नाको लोकः स्वर्लोकविशेषः । शेषमृजु ॥ २ ॥

म० 'प्रातःसवनेऽतिग्राह्यान् गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रा-न्ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १४।१।५६१) । प्रातः-सवन आग्रयणानन्तरं त्रीनतिग्राह्यानादाय षोडशिनं चादाय पञ्चेन्द्रदेवत्यान्ग्रहान्गृह्णीयात् । त्रीणि यजूंषीन्द्रदेवत्यानि । हे सोम, त्वम् उपयामयतीत्युपायामो ग्रहस्तेन गृहीतोऽसि । इन्द्राय जुष्टं प्रियं त्वा त्वां गृह्णामि । किंभूतं त्वाम् । ध्रुवसदं ध्रुवे स्थिरेऽस्मिन् लोके सीदतीति ध्रुवसत्तम् । नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत्तम् । मनसि सीदतीति मनःसत्तम् । सोमा-हुतिपरिणामभूतो रस एषु लोकेष्वावर्तमानः सोमाध्यस्त उच्यते । सादयति हे ग्रह, एष खरप्रदेशस्तव स्थानम् । इन्द्राय प्रियतमं त्वां सादयामीति शेषः । अथ द्वितीयम् । अप्सुषदमुदकसदं घृते सीदतीति व्योम्नि अन्तरिक्षे सीदतीति । शेषो व्याख्यातः । अथ तृतीयम् । पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि स्वर्गे देवेषु नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् तस्मिन्नाके सुखान्विते स्वर्ग-विशेषे सीदतीति तादृशम् । शेषमृजु ॥ २ ॥

अपाꣳरसमुद्वयसꣳसूर्ये सन्तꣳसमाहितम् । अपाꣳरसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममुपयाम-गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरि-न्द्राय त्वा जुष्टतमम् ॥ ३ ॥

[अपाम् रसम् । उद्वयसमित्युत्वयसम् । सूर्ये । सन्तम् । समाहितमितिसम् आहितम् । अपाम् । रसस्य । यः । रसः । तम् । वः । गृह्णामि । उत्तममित्युत् तमम् ॥ ३ ॥]

(इन तीन यजुषों से तीन इन्द्र देवताक ग्रहों को ग्रहण करे)। जलों का सारभूत और अन्न को पकाने वाला वायु सूर्य में समाहित है । जलों के सार वायु का भी जो सार है—उस अतिश्रेष्ठ प्रजापति को मैं हे देवों ! आपके निमित्त ग्रहण करता हूँ (–सोम रूप में वायु और उसके अभिमानी देवता प्रजापति को ग्रहण करता हूँ)। हे सोम । तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किए गये हो । इन्द्र को प्रीतिकारी तुम सोम को मैं ग्रहण करता हूँ । हे सोम ! यह तुम्हरा स्थान है । इन्द्र के लिए अत्यन्त प्रीतिकर तुम्हें मैं ग्रहण करता हूँ ॥ ३ ॥

उ० चतुर्थं गृह्णाति अपाꣳरसम् । रसदेवत्यानुष्टुप् । रसः सारः सोऽपां वायुः । 'एष वा अपाꣳरसो योयं पवत' इति श्रुतिः । उद्वयसम् । उद्गतं वयोऽन्नं यस्माद्वायोस्तमुद्वयसं वायुम् सूर्ये सन्तं समाहितमित्यनयोः पदयोर्व्यत्ययोऽर्थसंब-न्धात् । सूर्ये समाहितं सन्तं समारोपितं स्थापितं सन्तं गृह्णामीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अपां रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम् । अपां रसो वायुस्तस्यापि रसः प्रजापतिः, स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्यऋग्यजुःसामादिवपुः तं वः-शब्देनाह । हे आपः, गृह्णामि उत्तमम् उत्कृष्टतमम् । यद्वा वःशब्दोऽनर्थकः । अपां रसस्य वायोर्यो रसः प्रजापतिस्तं गृह्णामीति तस्मिन्पक्षे योजना । उपयाम इत्यादि समानम् ॥३॥

म० अथ चतुर्थम् । रसदेवत्यानुष्टुप् सूर्ये समाहितं समारोपितं स्थापितं सन्तमपामुदकानां रसं सारं वायुमहं गृह्णामि । 'एष वा अपाꣳरसो योऽयं पवते' (५।१।२।६) इति श्रुतेः । किंभूतं रसम् । उद्वयसमुद्गतं वयोऽन्नं यस्मा-द्वायोः स उद्वयास्तत्र । वायुनैव धान्यानि निष्पद्यन्ते । किंच अपां रसस्य वायोर्यो रसः सारः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः स हि

यज्ञलोककालाग्निवायुसूर्यर्ग्यजुःसामादिवपुः हे देवाः, वो युष्मदर्थं तं प्रजापतिमहं गृह्णामि। किंभूतम्। उत्तममुत्कृष्टतमम्। वःशब्दोऽनर्थको वा। सोमरूपेण वायुं तदभिमानिनं प्रजापतिं च गृह्णामीत्यर्थः। उपयामेति व्याख्यातम्। एष त इति सादनम्॥ ३॥

गृहा॑ ऊर्जाहुतयो॒ व्यन्तो॒ विप्रा॑य म॒तिम्। तेषां॒ विशि॑प्रियाणां॒ वो॒ऽहमिष॒मूर्ज॒ꣳसम॑ग्रभमुपया॒मगृ॑हीतो॒ऽसीन्द्रा॑य त्वा॒ जुष्टं॒ गृह्णाम्ये॒ष ते॒ योनि॒रिन्द्रा॑य त्वा॒ जुष्ट॑तमम्। सं॒पृचौ॑ स्थः॒ सं मा॑ भ॒द्रेण॑ पृङ्क्तं॒ वि॒पृचौ॑ स्थो॒ वि मा॑ पा॒प्मना॑ पृङ्क्तम्॥ ४॥

[ग्रहा॑ः। ऊ॒र्ज्जाहु॑तय॒ऽइत्यू॒र्ज्जा आहु॑तयः। व्यन्त॑ः। विप्रा॑य। म॒तिम्। तेषा॑म्। विशि॑प्रियाणा॒मिति॒विशि॑ऽप्रियाणाम्। वः॒। अ॒हम्। इष॑म्। ऊर्ज्ज॑म्। सम्। अ॒ग्र॒भ॒म्। सम्पृचा॒विति॑सम्ऽपृचौ॑। स्थः॒। सम्। मा॒ भ॒द्रेण॑। पृ॒ङ्क्तम्। वि॒पृचा॒विति॑वि॒ऽपृचौ॑। स्थः॒। वि। मा॒। पा॒प्मना॑। पृ॒ङ्क्तम्॥ ४॥]

(इस मन्त्र से चौथे इन्द्रग्रह को ग्रहण करना चाहिए। अन्न या बल का आह्वान करने वाले मेधावी यजमान या इन्द्र को विशिष्ट बुद्धि प्रदान करने वाले उन तुम अधरोष्ठ के प्रिय ग्रहों के अन्न और रस को मैं ग्रहण करता हूं। हे सोम! तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो। इन्द्र के लिए प्रीतिकर तुम सोम को मैं ग्रहण करता हूं। यह तुम्हारा स्थान है। इन्द्र के लिए अत्यन्त प्रीतिकर तुम सोम को मैं ग्रहण करता हूं। (सोमग्रह को अध्वर्यु अक्ष के ऊपर धारण करे और नेष्टा नाम का ऋत्विज सुराग्रह को अक्ष के नीचे। सोम सुराग्रह को साथ-साथ धारण करना चाहिए और मन्त्र का पाठ भी करना चाहिए।) हे सोम-सुराग्रहों! तुम दोनों एकसाथ जुड़ गए हुए होओ। और तुम दोनों मुझे कल्याण से संयोजित करो। (अध्वर्यु और नेष्टा अपने-अपने होम व सुराग्रह को अपने-अपने समीप ले आवे) हे सोम व सुराग्रहो! अब तुम दोनों पृथक्-पृथक् हो गए हो। तुम दोनों मुझे पाप से पृथक् करो॥ ४॥

उ० पञ्चमं गृह्णाति। ग्रहा ऊर्जाहुतयः। अनुष्टुप्। हे ग्रहाः ऊर्जमन्नं रसं ये आह्वयन्ति ते ऊर्जाहुतयः। व्यन्तः पश्यन्तो जानन्तः विप्राय-मेधाविने इन्द्राय मतिं विशिप्रिया भवतेति शेषः। शिप्रे हनूनासिके वेत्युक्तम्। इह तु हनू एव गृह्येते। विगतं हन्वोः कर्म येषु ग्रहेषु ते विशिप्रियाः शोभनाभिषवसंस्कृताः सुपूताश्च विशिप्रिया उच्यन्ते। तत्र हि हन्वोर्व्यापारो न भवति। तेषां च विशिप्रियाणां सतां वः संबन्धिनाम् अहम् इषमन्नम् ऊर्जं च रसम् समग्रभम् संगृह्णामि। शेषं व्याख्यातम्। उपयाम इत्यादि व्याख्यातम्। उपर्युपर्यक्षं सोमग्रहं करोत्यध्वर्युः। अधोऽधोऽक्षं नेष्टा सुराग्रहं करोति संपृचौस्थः। 'पृची संपर्के'। यौ युवां ग्रहौ संपृक्तौ स्थः तौ संपृङ्क्तं संसृजतं मा भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन। तौ पुनर्विहरतः विपृचौ स्थः। यतो युवां विगतसंसर्गौ स्थः ततो वि मा पाप्मना पृङ्क्तम् विगतसंसर्गं पाप्मना मां कुरुतम्॥ ४॥

म० अथ पञ्चमम् ग्रहदेवत्यानुष्टुप्। हे ग्रहाः, तेषां वो युष्माकं संबन्धिनमिषमन्नमूर्जं रसं चाहं समग्रभं समग्रहं सम्यग्गृह्णामि। किंभूतानां। विशिप्रियाणाम्। शिप्रे हनू नासिके वा इह तु हनू। शिप्रयोर्हन्वोः कर्म शिप्रियं हनुचलनम्। विगतं शिप्रियं येषु ग्रहेषु ते विशिप्रियाः सम्यगभिषुताः सुपूताश्च। तत्र हि हन्वोर्व्यापारो नास्ति सुपेयत्वात्। तेषां केषां। ये यूयमूर्जाहुतयः ऊर्जमन्नरसमाह्वयन्ति ये यैर्वा ते ऊर्जाहुतयः। तथा विप्राय मेधाविने इन्द्राय मतिं विशिष्टबुद्धिं व्यन्तः जानन्तो गमयन्तो वा। वीत्यस्य गतिकर्मणो धातोः शतृप्रत्यये रूपम्। उपयाम० एष ते इति व्याख्याते (का० १४।२।७)। उपर्युपर्यक्षमध्वर्युर्धारयत्यधोऽधो नेष्टा संपृचाविति। अध्वर्युः सोमग्रहमक्षोपरि धारयति नेष्टा सुराग्रहमक्षाधस्तात्। सहैव धारणं मन्त्रपाठश्च। ग्रहदेवते यजुषी। हे सोमसुराग्रहौ, यौ युवां संपृचौ स्थः संपृक्तौ भवथः। 'पृची संपर्के' क्विप्। तौ युवां मा मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन संपृङ्क्तं संसृजतं संयोजयतम्। 'विपृचावित्याहरते' (का० १४।२।८) इति। अध्वर्युनेष्टारौ स्वं स्वं ग्रहं स्वसमीपमानयतः। हे ग्रहौ, यतो युवां विपृचौ वियुक्तौ स्थः ततो मा मां पाप्मना विपृङ्क्तं वियोजयतम्॥ ४॥

इन्द्र॑स्य॒ वज्रो॑ऽसि वाज॒सास्त्वया॒यं वाज॒ꣳसेत्। वाज॑स्य॒ नु प्र॑स॒वे मा॒तरं॑ म॒हीमदि॑तिं॒ नाम॒ वच॑सा करामहे। यस्या॑मि॒दं विश्वं॒ भुव॑नमावि॒वेश॒ तस्यां॑ नो दे॒वः स॑वि॒ता धर्मं॑ साविषत्॥ ५॥

[इन्द्र॑स्य। वज्र॑ः। अ॒सि॒। वा॒ज॒सा॒ऽइति॑वाज॒ऽसाः। त्वया॑। अ॒यम्। वाज॑म्। से॒त्। वाज॑स्य। नु। प्र॒स॒व॒ऽइति॑प्रऽस॒वे। मा॒तर॑म्। म॒हीम्। अदि॑तिम्। नाम॑। वच॑सा। क॒रा॒म॒हे॒। यस्या॑म्। इ॒दम्। विश्व॑म्। भुव॑नम्। आ॒वि॒वे॒शेत्या॑ऽवि॒वेश॑। तस्या॑म्। नः॒। दे॒वः। स॒वि॒ता। धर्म॑। सा॒वि॒ष॒त्॥ ५॥]

(महा मरुत्वतीय के अन्त में महेन्द्रग्रह के ग्रहण के पूर्व ही रथ को ढोकर लाने वाली गाड़ी से रथ को उतारे)। हे रथ! तुम इन्द्र के वज्र हो। तुम जन्म प्रदान करने वाले हो। तुम्हारे द्वारा यह यजमान अन्न को प्राप्त करे। अन्न की प्राप्ति या अनुज्ञा के निमित्त मैं इस महती माता अदिति को वेद वाक्य के द्वारा अनुकूल बनाता हूँ। जिस इस अदिति (द्यावापृथिवी) में यह सारा लोक समाया हुआ है, उसी इस भूमि में सविता देव मुझे अवस्थान प्रदान करे॥ ५॥

उ० रथमुपावहरति। इन्द्रस्य वज्रोऽसि। इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहारेत्युपक्रम्य रथस्तृतीयं वा यावद्वेति

यदुक्तं तदिदमभिधीयते । यस्त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि वाजसाश्च । वाजमन्नं सनोतीति वाजसाः तं त्वां ब्रवीमि । त्वया वज्रीभूतेनायं यजमानो वाजमन्नं सेत् । सनोतेर्वा एतद्रूपम् । सनुयात् संभजेदित्यर्थः । सिनुयाद्बध्नीयादित्यर्थः । धूर्गृहीतमभ्यावर्तयति । वाजस्य नु । जगत्यतिजगती वा पार्थिवी । चतुर्थः पादः सावित्रः । वाजस्य अन्नस्य । नु अनर्थकः । प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमाना इति शेषः । या मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं महतीम् अदितिम् अदीनां नाम । ताम् अनुकूलां वचसा वेदवाक्येनानेन करामहे कृतवन्तः साहसिकाः । आत्मनेपदं करोतेः । यस्यां चेदं विश्वं भुवनं भूतजातम् आविवेश आविष्टम् । तस्यां पृथिव्यां नोऽस्माकं देवः दानादिगुणयुक्तः सविता सर्वस्य प्रसविता । घर्मं धारणमवस्थानं साविषत् प्रसुवताम् ॥ ५ ॥

म० 'मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणमिति' (का० १४।३।१) । महामरुत्वतीयान्ते माहेन्द्रात्पूर्वं रथवाहनाच्छकटाद्रथमवतारयति । रथदेवत्यं यजुः । हे रथ, त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि । इन्द्रेण यदा वृत्राय वज्रं प्रहृतं तत्त्रिधा जातं तस्यैको भागो रथ इति 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार' (१।२।४।१) इत्यादिश्रुत्या उक्तम् । किंभूतस्त्वम् । वाजसाः वाजमन्नं सनोति ददातीति वाजसाः । 'षणु दाने' विट्प्रत्ययः 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्-' (पा० ६।४।४१) इत्याकारः । किंच अयं यजमानस्त्वया वज्रीभूतेन सहायेन वाजमन्नं सेत् । सनोतेः सिनोतेर्वा रूपम् । अन्नं सनुयात्संभजेत । यद्वा सिनुयाद्बध्नीयात् । बह्वन्नवान्भूयादित्यर्थः । 'चात्वालमावर्तयति वाजस्येति धूर्गृहीतमिति' (का० १४।३।२) । अवतारितं रथं धुरि गृहीत्वा चात्वालाद्दक्षिणेनानीय वेद्यां स्थापयेत् । पृथिवीदेवत्यातिजगती अन्त्यः पादः सवितृदेवत्यः । नु एवार्थे । वाजस्यान्नस्य प्रसवेऽनुज्ञायामेव वर्तमाना वयं यां भूमिं नाम प्रसिद्धं यथा तथा वचसा वेदवाक्येन एवंविधामनुकूलां करामहे कृतवन्तः कुर्महे वा । करोतेः शपि रूपम् । किंभूतां भूमिम् । मातरं जगन्निर्मात्रीं महीं महतीं महनीयां वा अदितिमदीनामखण्डितां वा । किंच इदं विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं यस्यां भूमावाविवेश आविष्टम् । सविता देवस्तस्यां भूमावेव नोऽस्माकं घर्मं धारणमवस्थानं साविषत् प्रसुवतां प्रेरयतु । 'षू प्रेरणे' इति धातोर्णिजन्तस्य लेटि साविषदिति रूपम् 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति सूत्रैः ॥ ५ ॥

अ॒प्स्व॒न्तर॒मृत॑म॒प्सु भे॑ष॒जम॒पामु॒त प्रश॑स्ति॒ष्वश्वा॒ भव॑त वा॒जिनः॑ । देवी॑रापो॒ यो व॑ ऊ॒र्मिः प्रतू॑र्तिः क॒कुन्मा॑न्वाज॒सास्तेना॒यं वाज॑ᳪं सेत् ॥ ६ ॥

[अ॒प्स्वित्य॒प्ऽसु । अ॒न्तः । अ॒मृत॑म् । अ॒प्स्वित्य॒प्ऽसु । भे॒ष॒जम् । अ॒पाम् । उ॒त । प्रश॑स्ति॒ष्विति॒ प्रऽश॑स्तिषु । अश्वाः॑ । भव॑त । वा॒जिनः॑ । देवीः॑ । आ॒पः॒ । यः । वः॒ । ऊ॒र्मिः । प्रतू॑र्ति॒रिति॒ प्रऽतू॑र्तिः । क॒कुन्मा॒निति॑ क॒कुत्ऽमा॑न् । वा॒ज॒सा इति॑ वाज॒ऽसाः । तेन॑ । अ॒यम् । वाज॑म् । से॒त् ॥ ६ ॥]

(स्थान के लिए जन को सम्प्राप्त कराए गए अथवा जल से स्थान करके आए हुए अश्वों का इन दोनों या किसी एक यजुः ये प्रोक्षण करो)। जलों के अन्दर अमृत है और जलों के अन्दर भैषज्य भी निहित है। हे अश्वो ! तुम उन जलों की प्रशस्तियों (= उन्नत गुणों) में संगत होकर अन्न या वेगवाले होओ। हे द्योतमान जलो ! अत्यन्त वेगवाली जो तुम्हारी लहर है; तुम जो ऊँचे-ऊँचे जलनिचयों से युक्त हो और जो तुम अन्न को प्राप्त कराने वाले हो— उनसे यह यजमान अन्न को सम्प्राप्त करे ॥ ६ ॥

उ० अश्वानद्भिरभ्युक्षति । अप्स्वन्तः । अनवसाना पुरउष्णिक् अश्वदेवत्या । अप्सु अन्तरवस्थितममृतम् अप्सु च भेषजम् । तत्र हे अश्वाः, यूयं भवत वाजिनः वाज इत्यन्ननाम तद् येषु विद्यते ते वाजिनः । अन्नवन्तो यूयं तत्र भवतेत्यर्थः । अपामुत प्रशस्तिषु । उत अपिच अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु पवित्रेषु भागेषु भवतेत्यनुषज्यते । द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः । देवीरापः । हे देव्यः, आपः, यो व ऊर्मिः प्रतूर्तिः । वो युष्माकम् ऊर्मिः कल्लोलो महानुदकसन्नाहः । प्रतूर्तिः प्रत्वरणः । ककुन्मान् । ककुदितिशब्देन ऋषभस्य स्कन्धदेश उन्नत उच्यते । तत्सामान्यादुदकसंघातात्प्युन्नततमः ककुच्छब्देनोच्यते । बहुभिरुदकनिचयैः संयुक्तो महाप्राग्भार इत्यर्थः । वाजसाः अन्नस्य संभक्ता । तेनायमश्वः प्रोक्षितो वाजमन्नं सेत् । सनोतेः सिनोतेर्वा लिटि एतद्रूपम् । सनुयात् संभजेत् । सिनुयात् बध्नीयात् ॥ ६ ॥

म० 'अश्वान् प्रोक्षत्यपोऽवनीयमानान् स्नातान्वागतानप्स्वन्तरिति देवीराप इति वा समुच्चयो वेति' (का० १४।३।५) स्नानार्थमपो नीयमानान् स्नात्वागतान्वाश्वानप्स्वन्तरिति देवीराप इति मन्त्रेण वोभाभ्यां वा प्रोक्षेत् । अश्वदेवत्यावसानरहिता पुरउष्णिक् । अस्याः पाद आद्यो द्वादशाक्षरो द्वावष्टाक्षरौ । अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये अमृतमवस्थितमप्सु भेषजमारोग्यपुष्टिकरमौषधं चावस्थितम् । हे अश्वाः, यूयं तत्रामृतभेषजयुतास्वप्सु वाजिनोऽन्नवन्तो भवत । उतापि च अपां प्रशस्तिषु प्रशस्तेषु भागेषु यूयं भवत । द्वितीयः प्रोक्षणमन्त्रः अब्देवत्यं यजुः । हे देवीः देव्यो दीप्यमाना आपः वो युष्माकं य ऊर्मिः कल्लोलस्तेन सिक्तोऽयमश्वो वाजमन्नं सेत् सनुयाद् बध्नीयाद्वा । किंभूत ऊर्मिः । प्रतूर्तिः प्रकृष्टा तूर्तिर्वेगो यस्य प्रत्वरणशीलः । तथा ककुन्मान् ककुच्छब्देन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते । सादृश्ये मतुप् । तत्सामान्यादुदकनिचयैः संयुक्तो बहुलोदकसंघातवान्ककुन्मानित्युच्यते । तथा वाजसाः अन्नस्य दाता ॥ ६ ॥

वातो॑ वा॒ मनो॑ वा गन्ध॒र्वाः स॒प्तवि॑ᳪंशतिः । ते अग्रेऽश्व॑मयुञ्ज॒ꣳस्ते अ॑स्मिञ्ज॒वमाद॑धुः ॥ ७ ॥

[वातः॑ । वा॒ । मनः॑ । वा॒ । ग॒न्ध॒र्वाः । स॒प्तवि॑ᳪंशति॒रिति॑ स॒प्तऽवि॑ᳪंशतिः । ते । अग्रे॑ ।

अश्वम् । अयुञ्जन् । ते । अस्मिन् । जवम् । आ । अदधुः ॥ ७ ॥]

(दाहिने स्थित अश्व को रथ में संयोजित करे)। वायु मन और २७ नक्षत्र गन्धर्व है। भूमि को धारण करने वाले हैं। उन्होंने ही आगे मुख को संयोजित किया था। उन्होंने ही अश्व में वेग को धारण किया था ॥ ७ ॥

उ० अश्वं युनक्ति। वातो वा उष्णिक् अश्वस्तुतिः। वाशब्दः समुच्चयार्थीयः। वनश्च मनश्च गन्धर्वाश्च सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि। एते वा त्वां युञ्जन्तु। त्वयि च जवमादधातु। यतस्ते अग्रे प्रथममश्वमयुञ्जन्। ते अस्मिन् जवमादधुः ते च अस्मिन् जवं वेगमाहितवन्तः ॥ ७ ॥

म० 'दक्षिणं युनक्ति वातो वेति' (का० १४।३।६)। दक्षिणमश्वं रथे योजयेत्। अश्वदेवत्या उष्णिक्। वाशब्दौ समुच्चयार्थौ। वातो वायुर्मन इन्द्रियं सप्तविंशतिर्नक्षत्राणि गन्धर्वा गोर्भूमेर्धर्तारः ते वातादयोऽग्रे पूर्वमश्वमयुञ्जन् रथे योजितवन्तः। ते च वातादयोऽस्मिन्नश्वे जवं वेगमादधुः स्थापितवन्तः ॥ ७ ॥

वातरꣳहा भव वाजिन्युज्यमान इन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियैधि । युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस आ ते त्वष्टा पत्सु जवं दधातु ॥ ८ ॥

[वातरꣳहाऽइतिवातरꣳहाः । भव । वाजिन् । युज्यमानः । इन्द्रस्येवेतीन्द्रस्य इव । दक्षिणः । श्रिया । एधि । युञ्जन्तु । त्वा । मरुतः । विश्ववेदसऽइतिविश्ववेदसः । आ । ते । त्वष्टा । पत्स्वितिपत्सु । जवम् । दधातु ॥ ८ ॥]

(इस यजुः से द्वितीय उत्तरस्थ अश्व को भी रथ में संयोजित करे)। हे अश्व ! रथ में संयोजित किए जा कर तुम वायु के वेग के समान वेग वाले होओ। दक्षिण भाग में स्थित तुम इन्द्र के समान शोभा से समृद्ध होओ। हे अश्व ! सर्वधन मरुद्गण तुम्हें संयोजित करे। त्वष्टादेव तुम्हारे पैरों में वेग के धारण करे ॥ ८ ॥

उ० द्वितीयं युनक्ति । वातरंहा त्रिष्टुप् अश्वस्तुतिः। रिंहतिर्गत्यर्थः। वातजवो भव हे वाजिन्, युज्यमानः सन्। इन्द्रस्येव च दक्षिणोऽश्वः श्रिया एधि भव अस्य यजमानस्य। युञ्जन्तु त्वां मरुतो विश्ववेदसः सर्वधना वा सर्वज्ञाना वा। आदधातु च ते तव त्वष्टा पत्सु पादेषु जवं वेगं युक्तस्य सतः ॥ ८ ॥

म० 'उत्तरं वातरꣳहा इति' (का० १४।३।७)। उत्तरमश्वं युनक्ति। अश्वदेवत्या त्रिष्टुप्। हे वाजिन् वेगवन्नश्व, युज्यमानः सन् त्वं वातरंहा वातवद्वेगयुक्तो भव वातस्येव रंहो यस्य। किंच दक्षिणो दक्षिणभागे स्थितस्त्वमिन्द्रस्याश्व इव श्रिया शोभया युक्त एधि भव । किंच विश्ववेदसः सर्वज्ञाः सर्वधना वा मरुतः हे अश्व, त्वां युञ्जन्तु रथे नियोजयन्तु। किंच त्वष्टा देवः हे अश्व, ते तव पत्सु पादेषु जवं वेगमादधातु स्थापयतु ॥ ८ ॥

जवो यस्ते वाजिन्निहितो गुहा यः श्येने परीत्तो अचरच्च वाते। तेन नो वाजिन्बलवान्बलेन वाजजिच्च भव समने च पारयिष्णुः। वाजिनो वाजजितो वाजं सरिष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत ॥९॥

[जवः । यः । ते । वाजिन् । निहितऽइतिनिहितः । यः । श्येने । परीत्तः । अचरत् । च । वाते । तेन । नः । वाजिन् । बलवानितिबलवान्। बलेन । वाजजिदितिवाजजित् । च । भव । समने । च । पारयिष्णुः । वाजिनः । वाजजितऽइतिवाजजितः । वाजम् । सरिष्यन्तः । बृहस्पतेः । भागम् । अव । जिघ्रत ॥ ९ ॥]

(इस मंत्र से तृतीय दक्षिणाप्रष्टि अश्व को रथ में संयोजित करे)। हे अश्व ! तुम्हारा जो वेग तुम्हारे हृदय में स्थापित है। तुम्हारा जो वेग श्येन पक्षी में संगत होकर गति करता है और जो तुम्हारा वेग वायु में दिया जाकर प्रवर्तित होता है। हे अश्व ! उस त्रिविध वेग के द्वारा बलवान होकर तुम हमारे अन्न के विजय करने वाले होओ। हमें युद्ध में पार लगाने वाले होओ। (बृहस्पति के चरु को अश्वों को सुँघावे)। हे अश्वों ! अन्न के तुम मन्त्र के प्राप्त करते हुए बृहस्पति के चरु भाग को आघ्राण करो (=सूंघो) ॥ ९ ॥

उ० तृतीयं युनक्ति। जवो यस्ते। जगती अश्वस्तुतिः। जवो वेगो यस्ते तव हे वाजिन्, निहितः स्थापितः गुहा। गुहायामिति विभक्तिव्यत्ययः। गुहाशब्दो रहस्यवचनः। यश्च श्येने पक्षिणि परीत्तः। परीपूर्वस्य तनोतेरेतद्रूपम्। परिततो व्यवस्थितः अचरच्च वाते यश्च वाते त्वदीयो जवः अचरत्। तेन नो वाजिन्बलवान्बलेन वेगलक्षणेन बलेन बलवान् भूत्वा हे वाजिन्, नोऽस्माकं वाजजिच्च भव अन्नस्य च जेता भव। समने च पारयिष्णुः समने च संग्रामे च पारयिता भव। बार्हस्पत्यमश्वानवघ्रापयति। वाजिनो वाजजितः। हे वाजिनोऽश्वाः वाजजितः अन्नस्य जेतारः वाजमन्नं जेतुं सरिष्यन्तो बृहस्पतेर्भागं चरुम् अवजिघ्रत ॥ ९ ॥

म० 'दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति' (का० १४।३।८)। दक्षिणायां धुरि प्रकृष्टं देशमश्नुत इति दक्षिणाप्रष्टिस्तादृशं तृतीयमश्वं युनक्ति। अश्वदेवत्या जगती। हे वाजिन्नश्व, यस्ते तव जवो वेगः गुहा गुहायां हृदयप्रदेशे निहितोऽवस्थापितः। 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति गुहाशब्दात् ङेर्लुक्। श्येने श्येनाख्ये पक्षिणि यो जवः परीत्तः त्वयैव परिदत्तः सन् अचरत् चरति प्रवर्तते। यश्च ते जवः परिदत्तः सन् वाते अचरत् वायौ चरति। परिपूर्वाद्ददातेर्निष्ठायां 'अच उपसर्गात्तः' (पा० ७।४।४७) इति तादेशे 'दस्ति' (पा० ६।३।१२४) इति दादेशे तकारे परे इगन्तोपसर्गस्य दीर्घे परीत्त इति। हे वाजिन्, तेन त्रिविधेन बलेन वेगलक्षणेन बलवान्वेगवान्सन्नोऽस्माकं वाजजित् अन्नस्य जेता भव। च पुनः समने सङ्ग्रामे पारयिष्णुः पारयिता च पारप्रापको भव। 'पार

तीर कर्मसमाप्तौ' इत्यस्माच्चुरादिणिजन्तात् 'णेश्छन्दसि' (पा० ३।२।१३७) इतीष्णुप्रत्ययः। 'बार्हस्पत्यमेनानाघ्रापयति वाजिन इति' (का० १४।३।१०)। बार्हस्पत्यं चरुमश्वानाघ्रापयेत्। अश्वदेवत्यं यजुः। वाजजितोऽन्नस्य जेतारो वाजमन्नं प्रति सरिष्यन्तो गमिष्यन्तो हे वाजिनोऽश्वाः, यूयं बृहस्पतेर्भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत ॥ ९ ॥

देवस्याहꣳसवितुः सवे सत्यसंवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकꣳरुहेयम् । देवस्याहꣳसवितुः सवे सत्यसंवस इन्द्रस्योत्तमं नाकꣳरुहेयम्। देवस्याहꣳसवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेरुत्तमं नाकमरुहम् । देवस्याहꣳसवितुः सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकमरुहम् ॥ १० ॥

[देवस्य । अहम् । सवितुः । सवे । सत्यसंवसऽइतिसत्यसंवसः । बृहस्पतेः । उत्तममित्युत् तमम् । नाकम् । रुहेयम् । इन्द्रस्य । सत्यप्रसवसऽइतिसत्यप्रसवसः । अरुहम् ॥ १० ॥]

(उत्कर स्थान में नाभि तक ऊँची गाड़ी हुई लकड़ी के आगे स्थित रथ को ब्रह्मा प्रवर्तित करे) सत्य आदेश (२ जिसके अनुशासन या आदेश को कोई भी नहीं टाल सकता) सविता देव की अनुज्ञा (अनुशासन) में वर्तमान मैं बृहस्पति के उत्तम स्वर्ग में आरोहण करूँ। (इस यजुमंत्र से क्षत्रिय वाजपेय में ब्रह्मा रथ पर यजमान को सवार करावे)। सत्यादेश सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं इन्द्र के उत्तम स्वर्ग में आरोहण करूँ। सत्तरह बाण फेंकने की दूरी पर गड़ी हुई गूलर की शाखा की प्रदक्षिणा करके सत्तरह रथों पर बैठे हुए यजमानादि के देवयजनस्थान (२ यज्ञस्थल) पर लौट आनेपर ब्रह्मा उन्हें रथ से उतारे। सत्यादेश सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं बृहस्पतिदेव के उत्तम स्वर्ग में आरूढ हुआ। (इस यजु, से ब्राह्मण वाजपेय में ब्रह्मा रथ से यजमानों को उतारे और अगले यजु, से क्षत्रिय वाजपेय में यजमानों के रथ से नीचे उतारे)। सत्य प्रशासन सवितादेव की अनुशासन में वर्तमान मैं इन्द्र के उत्तम स्वर्ग में आरोहण करूँ॥ १० ॥

उ० ब्रह्मा रथचक्रमारोहति। देवस्याहं सवितुः सवे अभ्यनुज्ञायां सत्यसवसः सत्याभ्यनुज्ञायां वर्तमानस्य बृहस्पतेः संबन्धि उत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गलोकं रुहेयम् आरोहामि। देवस्याहं सवितुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहेयमिति देवतामात्रं विशेषः। रथचक्रादवतरति। देवस्याहं सवितुः सवे सत्यप्रसवसौ बृहस्पतेरुत्तमं नाकम् अरुहम्। प्रशब्दः प्रकर्षद्योतनार्थः। अरुहमिति च भूतकालाभिधायी। भूतां हि कालः। आरूढवानस्मीत्यर्थः। शेषमारोहणमन्त्रेण समानम्। इन्द्रस्य इति उत्तरे मन्त्रे विशेषः ॥ १० ॥

म० 'देवस्यहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितमिति' (का० १४।३।१२)। उत्करप्रदेशे निखातस्य नाभिमात्रकाष्ठस्याग्रे स्थितं रथचक्रं ब्रह्मारोहेत्। ब्राह्मणकर्तृकं वाजपेयं लिङ्गोक्तदेवतम्। सत्यसवसः सत्याभ्यनुज्ञायां सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं बृहस्पतेः संबन्धिनमुत्तममुत्कृष्टं नाकं स्वर्गं रुहेयमारोहामि। क्षत्रियवाजपेये चक्रारोहमन्त्रः। तत्र इन्द्रस्य नाकं रुहेयमिति विशेषः। 'आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति' (का० १४।४।८)। यजमानादीनां सप्तदशरथेषु सप्तदशशरप्रक्षेपप्रदेशे निखातामौदुम्बरीं शाखां प्रदक्षिणीकृत्य देवयजनदेशमागतेषु सत्सु ब्रह्मा रथचक्रादवरोहति। विप्रयज्ञे पूर्वमन्त्रेण क्षात्रे उत्तरेण। सत्यं प्रकृष्टं च सवो यस्येति सत्यप्रसवाः। अत्र प्रशब्दः प्रकर्षद्योतकः। अरुहमिति भूतकालः नाकमारूढवानस्मीत्यर्थः। शेषं पूर्ववत् ॥ १० ॥

बृहस्पते वाजं जय बृहस्पतये वाचं वदत बृहस्पतिं वाजं जापयत। इन्द्र वाजं जयेन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयत ॥ ११ ॥

[बृहस्पते । व्वाजम् । जय । बृहस्पतये । व्वाचम् । व्वदत । बृहस्पतिम् । व्वाजम् । जापयत । इन्द्र । इन्द्राय । इन्द्रम् ॥ ११ ॥]

(वेदि के निकट गड़ी हुई बल्ली में लटकी १६ दुन्दुभियों में से एक को उक्त यजुः से बजावे। यह यजु ब्राह्मण वाजपेय में विनियुक्त है)। हे बृहस्पते ! तुम अन्न को विजय करो। हे दुन्दुभिओं ! तुम बृहस्पति के लिए ध्वनित होओ। तुम बृहस्पति से अन्न विजय कराओ। (यह यजुः क्षत्रिय वाजपेय में विनियुक्त है)। हे इन्द्र ! तुम अन्न के विजय करो। हे दुन्दुभियों ! तुम इन्द्र के लिए ध्वनि निकालो। तुम इन्द्र से अन्न विजय कराओ ॥ ११ ॥

उ० दुन्दुभिमाहन्त्येकं सर्वेषां तु संस्कारो बहुवचनान्तत्वान्मन्त्रस्य। बृहस्पते वाजं जय। हे दुन्दुभयः, यूयमुच्चध्वम् बृहस्पतये वाजमन्नं जय इत्थंभूतां वाचं बृहस्पतयेऽर्थाय वदत। बृहस्पतिं च वाजमन्नं जेष्यामीति जापयत। 'जप जल्प व्यक्तायां वाचि'। जपतेः 'हेतुमति च' इति णिच् लोट् मध्यमपुरुषस्य बहुवचनम्। जापयत उद्वादयत। बृहस्पतिना वाजं जितमित्यर्थः। 'जि जये' इत्यस्य वा जयं कारयतेति वा। इन्द्रवाजं जयेति देवतामात्रविशेषः ॥ ११ ॥

म० 'बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति तूष्णीमितरानिति' (का० १४।३।१५) अनुवेद्युच्छ्रितस्थाण्वारोपितसप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये एकं मन्त्रेणाहन्ति षोडशं तूष्णीम्। यजुः विप्रयज्ञे मन्त्रः हे दुन्दुभयः, यूयं बृहस्पतये इति वाचं वदत। किम्। यत् हे बृहस्पते, त्वं वाजमन्नं जय। किंच हे दुन्दुभयः, यूयमेव बृहस्पतिं वाजमन्नं जापयत। बृहस्पतिनाजयं कारयतेत्यर्थः। 'जि जये' इत्यस्य हेतुमण्णिचि 'क्रीङ्जीनां णौ' (पा० ६।१।४८) इति धातोराकारे कृते 'अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ' (वा० ७।३।३६) इति पुगागमे लोण्मध्यमबहुवचने जापयतेति रूपम्। क्षत्रयज्ञे दुन्दुभिवादनमन्त्रः। हे दुन्दुभयः, यूयमिन्द्रायेति वाचं वदत यत् हे इन्द्र, त्वं वाजं जय। इन्द्रवाजं यूयं जापयतेति पूर्ववत् ॥ ११ ॥

एषा वः सा सत्या संवागभूद्यया बृहस्पतिं

वाजमजीजपताजीजपत बृहस्पतिं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् । एषा वः सा सत्या संवागभूद्ययेन्द्रं वाजमजीजपताजीजपतेन्द्रं वाजं वनस्पतयो विमुच्यध्वम् ॥ १२ ॥

[एषा । वः । सा । सत्या । संवागितिसम् वाक् । अभूत् । यया । बृहस्पतिम् । वाजम् । अजीजपत । अजीजपत । बृहस्पतिम् । वाजम् । वनस्पतयः । वि । मुच्यध्वम् । इन्द्रम् । वाजजितऽइतिवाज जित÷ । वाजम् । जेषम् । वाजिनः । वाजजितऽइतिवाज जितः । अध्वनः । स्कभ्नुवन्त÷ । योजना । मिमानाः । काष्ठाम् । गच्छत ॥ १२ ॥]

(१७ दुन्दुभियों में से) मंत्र के द्वारा बजाई गई दुन्दुभि के इस यजुः से वल्ली से उतार ले। (यह यजुः ब्राह्मणवाजपेययाग में विनियुक्त है और बाद का क्षत्रिवाजपेय में)। हे दुन्दुभियों ! यह तुम्हारी यथार्थ सिद्ध हुई कि जिसके द्वारा तुमने बृहस्पति के अन्न का जय कराया—अन्न का जय कराया बृहस्पति को। हे दुन्दुभियों ! अब तुम खुलो। हे दुन्दुभियों ! तुम्हारी वाह वाणी सत्य सिद्ध हुई कि जिसके द्वारा तुमने इन्द्र को अन्नविजय कराया था। हे लकड़ी की बनी हुई दुन्दुभियों ! तुमने इन्द्र को अन्न विजय कराई थी। अब तुम खुलो ॥ १२ ॥

उ० दुन्दुभिमवहरति। एषा वः। एषा वः युष्माकं सा सत्या अवितथा संगतवादिनी वाक् अभूत् यया वाचा बृहस्पतिं वाजमन्नं जेष्यामीति इत्थमीदृशम् अजीजपत्। जपतेर्णिचि लुङि चङि एतद्रूपं भवति। जापितवन्तः। उद्घादितवन्त इत्यर्थः। यच्च यूयमजीजपद्बृहस्पतिं वाजमन्नं जेष्यामीति तच्च बृहस्पतिना जितम्। अतो यूयं कृतकृत्याः सन्तः हे वनस्पतयो वा वानस्पत्या दुन्दुभयो विमुच्यध्वम्। उत्तरोऽपि मन्त्रोऽनेनैव व्याख्यातो देवतामात्रं तु विशेषः ॥ १२ ॥

म० 'एषा व इति मन्त्रहतमवहरते तूष्णीमितरानिति' (का० १४।४।९।१०) सप्तदशदुन्दुभीनां मध्ये मन्त्रवादितं मन्त्रेणावतारयति षोडश तूष्णीं स्थाणुभ्यः। पूर्वो मन्त्रो विप्रयज्ञे उत्तरः क्षात्रे। हे दुन्दुभयः, वो युष्माकमेषा वाक् सत्या समभूत् तथ्या जाता। यया वाचा बृहस्पतिं वाजमजीजपत। पुनर्बृहस्पतिं वाजमजीजपत 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (नि० १०।४२) इति यास्कोक्तेर्भूयानर्थो ग्राह्यः। अत्यन्तं बृहस्पतिमन्नजयं कारितवन्तो यूयं यया वाचा सा सत्या जातेत्यर्थः। जयतेर्णिजन्तस्य लुङि मध्यमबहुवचनेऽजीजपतेति रूपम्। हे वनस्पतयो वनस्पतिविकारा दुन्दुभयः, यूयं विमुच्यध्वं कृतकृत्याः सन्तो विमोचनं कुरुत। क्षात्रे यज्ञे उत्तरो मन्त्रः। यया वाचा इन्द्रं वाजमजीजपत सा सत्याभूदतो यूयं विमुच्यध्वं तुल्यम् ॥ १२ ॥

देवस्याहꣳसवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पतेर्वाजजितो वाजं जेषम्। वाजिनो वाजजितोऽध्वनः स्कभ्नुवन्तो योजना मिमानाः काष्ठां गच्छत ॥ १३ ॥

मंत्र पढ़ कर योजित किए गए (रथपर यजमान आरोहण करे) सत्य प्रशासन सविता देवकी अनुज्ञा में वर्तमान मैं यजमान अन्न की जय कराई—व बृहस्पति के अन्न को जीतें। अन्न को जीतने वाले हे वेगवान् अन्न जय करते हुए विक्षुब्ध करते हुए और अनेक योजनों को नापते मार्ग की अन्तिम सीमा तक पहुँचो ॥१३॥

उ० रथमारोहयति यजमानः। देवस्याहम्। देवस्य सवितुः सत्यप्रसवसः प्रसवे अहं वर्तमानः बृहस्पतेर्वाजस्य जेतुः संबन्धि वाजमन्नं जेषम्। वाचयति वाजिनो वाजजितः अश्वा उच्यन्ते। हे वाजिनः वाजजितः अन्नस्य जेतारः, अध्वनः मार्गान् स्कभ्नुवन्तः क्षोभयन्तः। स ह्यश्वानां स्वभावः। योजनानि अतिशीघ्रतया मिमानाः परिच्छिन्दन्तः शीघ्रं काष्ठाम् आज्यन्तं (?) गच्छत आज्यन्तोपि कोष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थितो भवति ॥ १३ ॥

म० 'देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमानः' (का० १४।३।१८) मन्त्रयुक्तं रथं यजमान आरोहेत्। सत्यप्रसवसः सत्याभ्यनुज्ञस्य सवितुर्देवस्य सवेऽनुज्ञायां वर्तमानोऽहं वाजजितोऽन्नजेतुर्बृहस्पतेः संबन्धिनं वाजमन्नं जेषं जयेयं। जयतेर्लेटि उत्तमैकवचने 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यडागमे 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति सिप् प्रत्ययः 'इतश्च लोपः परस्मपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति मिप इकारलोपे गुणे च जेषमिति रूपम्। यद्वा लुङि अङि उत्तमैकवचनेऽडभावे। 'वाजिन इति वाचयतीति' (का० १४।३।२२)। हे वाजिनोऽश्वाः, यूयं काष्ठां गच्छत आज्यन्तं प्राप्नुत। उत्कर्षं गच्छतेत्यर्थः। आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते। 'क्रान्त्वा स्थितो भवति' (नि० २।१८) इति यास्कोक्तेः। 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यभिधानाच्च। किंभूता यूयम्। वाजजितः अन्नस्य जेतारः। तथा अध्वनो मार्गान् स्कभ्नुवन्तः रुन्धन्तः क्षोभयन्तः। स ह्यश्वस्वभावः। तथा योजना योजनानि मिमानाः अतिशीघ्रतया परिच्छिन्दन्तः ॥ १३ ॥

एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसनि। क्रतुं दधिक्रा अनु सꣳसनिष्यदत्पथामङ्काꣳस्यन्वापनीफणत्स्वाहा ॥ १४ ॥

[एषः । स्यः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति । ग्रीवायाम् । बद्धः । अपिकक्षऽइत्यपि कक्षे । आसनि । क्रतुम् । दधिक्राऽइतिदधिक्राः । अनु । सꣳसनिष्यदत् । सꣳसनिस्यददितिसम्सनिस्यदत् । पथाम् । अंकांꣳसि । अनु । आपनीफणदित्यापनीफणत् । स्वाहा ॥ १४ ॥]

(इन १४–१५ दो ऋचाओं के द्वारा घी को होम करे या अश्वों को आमन्त्रित करे)। गर्दन, बगल, और मुख में बंधा हुआ यह घोड़ा चाबुक के संकेत पर तेजी से भागता है। पैर धर कर चलने वाला यह घोड़ा सवार के अभिप्राय के अनुसार पादक्षेप करते हुए मार्गों के लक्षणों या चिह्नों को लाँघता जा रहा है। यह घृत की आहुति है ॥ १४ ॥

उ० द्वाभ्यां जगतीभ्यामश्वदेवत्याभ्यां जुहोति । एपस्य वाजी । अयं स वाजी वेजनवान् । क्षिपणिं तुरण्यति क्षपणमनु कशाघातमनु । तुरण्यति तूर्णमश्नुतेऽध्वानम् । कथंभूतः सन् इत्यत आह । ग्रीवायां बद्धोऽपि बद्ध आसनि ग्रीवायामुरोवध्रेण बद्धः । कक्षे पर्याणप्रदेशे सन्नाहरज्ज्वा बद्धः । आसनि आस्ये च मुखे कविकया बद्धः । किंच क्रतुं दधिक्रा अनुसंसनिष्यदत् क्रतुं कर्म प्रज्ञां वा दधिक्रा अश्वः स हि अश्ववारं दधत् क्रामति । सनिष्यदत् । स्यन्दतेस्तनोत्यर्थे वर्तमानाद्यङ्लुकि निपात्यते । अथ कोर्थः । स्वकीयं कर्म प्रज्ञां वा दधिक्रा अत्यर्थमनुसंतनोति । किंच पथामङ्कांᳫँस्यन्वापनीफणत् । पथां कुटिलानि चक्राणि अतिशीघ्रतया क्षिप्रं प्राप्नोति । अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थे वर्तमानस्य चर्करीतवृत्तम् ॥ १४ ॥

म० 'एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोत्यनुमन्त्रयते वेति' (का० १४।४।३–४) । ऋग्द्वयेनाज्यं जुहोत्यश्वाननुमन्त्रयते वा। अश्वदेवत्ये जगत्यौ दधिक्रावदृष्टे । स्यच्छब्दस्तच्छब्दपर्यायः । छान्दसः स्यः । एप वाजी सोऽयमश्वः क्षिपणिम् क्षिप्यते प्रेर्यतेऽनया सा क्षिपणिस्तां कशां कशाघातमनु तुरण्यति तूर्णमध्वानमश्नुते । यद्वा क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वरयति । कशायास्त्वरया शीघ्रं धावतीत्यर्थः । किंभूतोऽश्वः । ग्रीवायामपि कक्षे आसनि आस्ये च बद्धः तत्तदुचितरज्जुविशेषैः । 'पद्दन्—' (पा० ६।१।६३) इत्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सप्तम्याम् । ग्रीवायामुरोवध्रेण बद्धः । कक्षयोः समीपे अपिकक्षं पर्याणदेशस्तत्र सन्नाहरज्ज्वा बद्धः । आस्ये मुखे कविकया बद्धः । तथा दधिक्राः दधाति अश्ववारमिति दधिः । 'आदृगम—' (पा० ३।२।१७१) इति किप्रत्ययः । दधिः सन् क्रमतेऽध्वानमिति दधिक्राः । विटि क्रमतेराकारः । यद्वा दधीन्धारकान्मार्गावरोधानद्रिपाषाणगर्तकण्टकादीनप्यतिक्रामतीति दधिक्राः । तथा क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संसनिष्यदत्सम्यगनुसंदधानः सादिसंकल्पानुसारेण गच्छन् 'दाधर्तिदर्धर्ति—'(पा० ७।४।६५) इत्यादिना स्यन्दतेर्यङ्लुकि निपातोऽयम् । तथा पथां मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोन्नतानि अन्वापनीफणत् अतिशीघ्रं प्राप्नुवन् । समत्वमापादयन्नित्यर्थः । अन्वाङ्पूर्वस्य फणतेर्गत्यर्थस्य यङ्लुकि निपातः । पूर्ववत् । एवंविधाऽश्वस्तुतीति संबन्धः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पर्णं न वेरनुवाति प्रगर्धिनः । श्येनस्येव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः स्वाहा ॥ १५ ॥

[उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः । पर्णम् । न । वेः । अनु । वाति । प्रगर्धिनऽइतिप्र गर्धिनः । श्येनस्येवेतिश्येनस्य इव । ध्रजतः । अङ्कसम् । परि । दधिक्राव्णऽइतिदधि क्राव्णः । सह । ऊर्जा । तरित्रतः । स्वाहा ॥ १५ ॥]

मार्ग में बहते (= तेजी से भागते) हुए के अत्यन्त त्वरायुक्त सीमा को पार करने की इच्छा करने वाले इस घोड़े के वस्त्र-चामर प्रभृति पक्षी के पंखों के समान स्पष्ट ही परिलक्षित हो रहे हैं। बाज के समान वेग से भागने वाले और बल के साथ मार्ग का संतरण करने वाला इस घोड़े के चामरादि चिह्न दिख रहे हैं। यह आहुति है ॥ १५ ॥

उ० उत स्मास्य । यजमानरथस्यायुक्तश्चतुर्थोऽश्वोऽनुगच्छति कविकापर्याणयुक्तः । तदभिप्रायेणाधस्तनो मन्त्रो व्याख्यातः । अथेदानीं रथयुक्ताश्वानेकशः स्तौति । अपिच अस्य रथयुक्तस्याश्वस्य द्रवतो गच्छतः आज्यन्तं, तुरण्यतः तूर्णमश्नुवानस्याध्वानम् । पर्णं न वेरनुवाति प्रगर्धिनः । निरिति शकुनिनाम । पर्णं पत्रम् । न उपमार्थीयः । पक्षमिव शकुनेः रथोऽनुवाति वातोद्धतः । प्रगर्धिनः आजिं जेतुं प्रगर्धोऽस्यास्तीति प्रगर्धी अश्वः तस्य प्रगर्धिनः । यद्वा शकुनिविशेषणं । आमिषं प्रगर्धिनः शकुनेः । स ह्यामिषग्रहणार्थमतिशयेन धावति अतस्तेनोपमीयते । दक्षिणाप्रष्टिं स्तौति उत्तरेणार्धर्चेन । श्येनस्येव ध्रजतः यथा श्येनस्य ध्रजतोऽतिशयेन गच्छतः । अङ्कसम् । अङ्कशब्दः शरीरवचनः । शरीरासक्तं परिपश्यन्ति । पक्षिणं भक्षणाय गृहीतम् । तथा तस्य दधिक्राव्णः अश्वस्य रथं सक्तं परिपश्यन्ति । सहोर्जातरित्रतः सहान्नेन तरतोऽतिशयेनाध्वानम् । नैवारं चरुमवजिघ्रति तदभिप्रायेण सहोर्जेत्युक्तम् ॥ १५ ॥

म० उत स्म अपिच अस्याश्वस्य अङ्कसं शृङ्गारचिह्नं वस्त्रचामरादिकं परि सर्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानं सत् अनुवाति गच्छन्तमश्वमनु उत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति । कस्य किमिव । वेः पक्षिणः पर्णं न पक्ष इव यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्नवलोक्यते तथा धावतोऽश्वस्यांकसरूपं वस्त्रचामरादिकं विस्पष्टमवलोक्यत इत्यर्थः । किंभूतस्याश्वस्य । द्रवतो गच्छतः तथा तुरण्यतस्त्वरयतः प्रगर्धिनः प्रगृध्यतीति प्रगर्धी अवधिं प्राप्तुं काङ्क्षतः पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्कसदृष्टान्तत्वेनाभिहितम् । शीघ्रधावने श्येनदृष्टान्त उच्यते । श्येनस्येव ध्रजतो गच्छतो वेगेन 'ध्रज गतौ' दधिक्राव्णः दधीन्क्रमते दधिक्रावा धारकपर्वताद्यतिक्रामिणः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति क्रमतेर्वनिपि 'विड्वनोः–' (पा० ६।४।४१) इति आकारः । ऊर्जा बलेन सह तरित्रतः मार्गं भृशं तरतः यङ्लुकि निपातोऽयम् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकᳫँरक्षाᳫँसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ १६ ॥

[शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवतातेतिदेवताता । मितद्रवऽइतिमितद्रवः । स्वर्काऽइतिसुअर्काः । जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि । सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवाः ॥ १६ ॥]

(आगामी इन ऋचाओं से घृत की तीन आहुतियां देवे या घोड़ों का आमंत्रण करे)। यज्ञ के अन्दर आह्वानों में परिमित-गामी, सुन्दरवर्ण, सर्प-भेड़िया-राक्षसों को बचाते हुए और शीघ्र ही हमसे सर्वरोगों-व्याधियों को दूर करते हुए अश्व हमारे लिए कल्याणकारी हो वें ॥ १६ ॥

उ० उत्तरेण तृचेनैतानेवाश्वान्स्तौति। शं नो भवन्तु। त्रिष्टुप् विराड् वा। शमिति सुखनाम। सुखरूपा भवन्तु नः अस्माकं वाजिनोऽश्वाः हवेषु आह्वानेषु। देवताता देवतातौ यज्ञे मितद्रवः। ते हि मितं द्रवं गच्छन्ति सुखकरम्। स्वर्काः सुरोचनाः स्वञ्चना वा। किंच जम्भयन्तः क्षोभयन्तः अहिं सर्पं च वृकं च रक्षांसि च। सनेमीति पुराणनाम। इह तु क्षिप्रवचनो वाक्यवशात्। सनेमि क्षिप्रम् अस्मत् अस्मत्तः। युयवन् 'यु पृथग्भावे'। पृथक् कुर्वन्तु। अमीवाः व्याधीन् ॥ १६ ॥

म० 'उत्तरेण तृचेन चेति' (का० १४।४५) शं न इति ऋक्त्रयेणाज्यहोमोऽश्वाभिमन्त्रणं वा। अश्वदेवत्या विराड्वसिष्ठदृष्टा दशाक्षरचतुःपादा। देवानां कर्म देवतातिः 'सर्वदेवात्तातिल्' (पा० ४।४।१४२) इति देवशब्दात् कर्मणि तातिल्प्रत्ययः 'लिति' (पा० ६।१।१९३) इति प्रत्ययात्पूर्वस्य वकारस्योदात्तत्वम्। तस्य सप्तम्यां 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इत्यादिना ङेराकारः। देवताता देवतातौ यज्ञे हवेषु आह्वानेषु सत्सु वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं शं सुखकरा भवन्तु। किंभूताः। मितद्रवः मितं परिमितं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः। क्विपि तुगभाव आर्षः। स्वर्काः शोभनोऽर्को येषां ते सुरुचः स्वञ्चना वा। तथा अहिं सर्पं वृकमरण्यश्वानं रक्षांसि राक्षसान् च जम्भयन्तो नाशयन्तः। किंच तेऽश्वा अस्मत्सकाशात्सनेमि क्षिप्रम् अमीवा व्याधीन्युयवन् पृथक्कुर्वन्तु। 'यु पृथग्भावे' अस्य ह्वादित्वे लङि रूपम् गुणाडभावावार्षौ। सनेमीति पुराणनाम। इह तु क्षिप्रवाचकः ॥ १६ ॥

ते नो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनो मितद्रवः। सहस्रसा मेधसाता सनिष्यवो महो ये धनꣳ समिथेषु जभ्रिरे ॥ १७ ॥

[ते। नः। अर्वन्तः। हवनश्रुतऽइतिहवनश्रुतः। हवम्। विश्वे। शृण्वन्तु। वाजिनः। मितद्रवऽइतिमितद्रवः। सहस्रसाऽइतिसहस्रसाः। मेधसातेतिमेधसाता। सनिष्यवः। महः। ये। धनम्। समिथेष्वितिसमिथेषु। जभ्रिरे ॥१७॥]

आह्वान सुननेवाले, परिमितगामी, सहस्रों रुपयों को देनेवाले, यज्ञ में धनादि के दाता और युद्धों में जो बहुमूल्य रत्नादि को आहृत करने वाले सब अश्व हमारे आह्वान को सुनें ॥ १७ ॥

उ० ते नो अर्वन्तः। जगती ते अर्वन्तः अश्वाः नोऽस्माकं हवनश्रुतः। हवनमाह्वानं ये स्वभावत एव शृण्वन्ति त एवमुच्यन्ते। हवमाह्वानं विश्वे सर्वे शृण्वन्तु वाजिनोऽश्वाः मितद्रवः यजमानमपरिच्छिन्नं ये गच्छन्ति त एवमुच्यन्ते। मितद्रवः शोभनगमना वा। सहस्रसाः सहस्रस्य सनितारः संभक्तारः। मेधसाता मेधो यज्ञः स यत्र सन्यते संभज्यते स मेधसातिः तत्र मेधसातौ। सप्तम्यर्थे आकारः। सनिष्यवः संभक्तारः। महो महान्तः ये धनं समिथेषु संग्रामेषु जभ्रिरे आहृतवन्तः। तेनोऽर्वन्त इत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् ॥ १७ ॥

म० अश्वदेवत्या जगती नाभानेदिष्टदृष्टा। विश्वे सर्वे ते वाजिनोऽश्वा नोऽस्माकं हवमाह्वानं शृण्वन्तु। किंभूता अर्वन्तः। इर्यति कुटिलं गच्छन्तीत्यर्वन्तः। 'ऋ गतौ' इत्यस्माद्वनिप् 'अर्वणस्त्रसावनञः' (पा० ६।४।१२७) इति त्रन्तादेशे रूपम्। वनश्रुतः हवनमाह्वानं शृण्वन्तीति हवनश्रुतः। मितद्रवः यजमानचित्तानुकूल्येन परिमितगामिनः। सहस्रसाः सहस्रस्यानेकजनतृप्तिक्षमस्य महतोऽन्नराशेः सनितारो दातारः। मेधसाता सनिष्यवः मेधो यज्ञः सन्यते संभज्यते यत्र सा मेधसातिर्यज्ञशाला। ङेर्डाकारः। तस्यां सनिष्यवः संभक्तारः पूरयितारः। ते के। येऽश्वाः समिथेषु संग्रामेषु महः महत्पूज्यं वा धानं जभ्रिरे जह्रिरे आहृतवन्तः ॥

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः। अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ १८ ॥

[वाजेवाजऽइतिवाजेवाजे। अवत। वाजिनः। नः। धनेषु। विप्राः। अमृताः। ऋतज्ञाऽइत्यृतज्ञाः। अस्य। मध्वः। पिबत। मादयध्वम्। तृप्ताः। यात। पथिभिरितिपथिभिः। देवयानैरितिदेवयानैः ॥ १८ ॥]

अन्न-अन्न की प्राप्ति और धनों के भी लाभ के निमित्त मेधावी, अमरधर्मा और सत्य या यज्ञ की जानने वाले हे अश्वों! तुम हमें बचाओ। तुम सब इस नीवार के चरु का पान करो और आनन्दित होओ। तृप्त होकर देवमार्गों से गन्तव्य को प्राप्त होओ ॥

उ० वाजेवाजे। त्रिष्टुप् अन्नेअन्ने उपस्थिते सति अवत पालयत। हे वाजिनोऽश्वाः, नोऽस्मान् धनेषु च उपस्थितेषु पालयत हे विप्राः मेधाविनः परिदृष्टकारिणः, अमृताः अमरणधर्माणः। ऋतज्ञाः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा। किंच अस्य नैवारचरुलक्षणस्य मध्वः मधुनः पिबत। मादयध्वं तृप्यध्वम्। नैवारं चरुमवजिघ्रन्त्यश्वस्य तदभिप्रायमेतत्। तृप्ताश्च सन्तः यात पथिभिर्देवयानैः देवाध्यासितैः ॥ १८ ॥

म० अश्वदेवत्या त्रिष्टुब् वसिष्ठदृष्टा। हे वाजिनोऽश्वाः, वाजेवाजे सर्वस्मिन्नन्ने उपस्थिते सति धनेषु चोपस्थितेषु नोऽस्मानवत पालयत। किंभूता यूयम्। विप्रा मेधाविनः

परिदृष्टकारिणः अमृता अमरधर्माणः ऋतज्ञाः सत्यज्ञाः यज्ञज्ञा वा। किंच अस्य मध्वः पिबत। कर्मणि षष्ठी। इदं मधु धावनात्पूर्वं पश्चाच्चावघ्रायमाणं नैवारचरुलक्षणं मधुरं हविः पिबत। पीत्वा च मादयध्वं तृप्ता भवत। ततस्तृप्ताः सन्तो देवयानैर्देवाधिष्ठितैः पथिभिर्मार्गैर्यात गच्छत ॥ १८ ॥

आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे। आ मा गन्तां पितरा मातरा चा मा सोमो अमृतत्वेन गम्यात्। वाजिनो वाजजितो वाजꣳससृवाꣳसो बृहस्पतेर्भागमवजिघ्रत निमृजानाः ॥ १९ ॥

[आ। मा। वाजस्य। प्रसव इतिप्र सवः। जगम्यात्। आ। इमेऽइतीमे। द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी। विश्वरूपेऽइतिविश्व रूपे। आ। मा। गन्ताम्। पितरा। मातरा। च। आ। मा। सोमः। अमृतत्वेनेत्यमृत त्वेन। गम्यात्। ससृवाꣳसऽइतिससृ वाꣳसः। निमृजानाः ॥ १९ ॥]

(यजमान रथ से उतर कर नीवार के चरु का स्पर्श करे)। अन्न की प्रभूत उत्पत्ति मुझे प्राप्त होवे और विविध रूपों वाली यह द्यावापृथिवी हमें प्राप्त होवें मेरे माता-पिता मुझे अनुकूलता से प्राप्त होवें। अमृत होकर सोम मुझे प्राप्त होवे। अन्न को जीतने, वाले पवित्र होने वाले और को सम्प्राप्त होने वाले हे घोड़ों! तुम बृहस्पति के भाग इस नीवार चरु को सूँघो। (इस यजु के द्वारा नीवार चरु को घोड़ों को सुंघावे) ॥ १९ ॥

उ० यजमानो नैवारं चरुमालभते। आ मा वाजस्य। त्रिष्टुप्। आजगम्यात् आगच्छेत् मा मां प्रति वाजस्यान्नस्य प्रसवोऽभ्यनुज्ञा। आ इमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे। आगच्छेतां च इमे द्यावापृथिव्यौ विश्वरूपे सर्वरूपे। आ मा गन्तां पितरा मातरा च आगन्तामागच्छेतां च मां प्रति मातापितरौ 'पितरामातरा च छन्दसि' इति विरूपैकशेषो निपात्यते। आ मा सोमो अमृतत्वेन गम्यात्। आगच्छेच्च मां प्रति सोमः अमृतत्वेन सहितः। अश्वानवघ्रापयति नैवारं चरुम्। वाजिनो वाजजितः। हे वाजिनोऽश्वाः वाजस्यान्नस्य जेतारः। वाजमन्नं जेतुं ससृवाꣳसः सृप्तवन्तः सन्तो बृहस्पतेः संबन्धिनं भागमवजिघ्रत निमृजानाः। 'मृजूष् शुद्धौ'। शोधयन्त एनं चरुं यजमानं च ॥ १९ ॥

म० 'अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमामा वाजस्येति' (का० १४।४।११) यजमानो रथादवतीर्य चात्वालोत्करान्तरे स्थितं नैवारं चरुं स्पृशति। प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुब् वसिष्ठदृष्टा। वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिर्मा मामाजगम्यात् आगच्छतु। गच्छतेर्व्यत्ययेन श्लादित्वे लिङि रूपम्। आ इमे विश्वरूपे सर्वरूपात्मिके इमे द्यावापृथिव्यौ मां प्रत्यागच्छेताम्। पितरा मातरा 'पितरामातरा च छन्दसि' (पा० ६।३।३३) इति द्विरूपैकशेषो निपात्यते। अस्मदीयः पिता माता च मा मां प्रति आगन्तामागच्छताम्। व्यत्ययेनाद्यादित्वे लोटि रूपम्। सोमश्चामृतत्वेन सहितो मा मामागम्यात्। चतुर्थ्यर्थे तृतीया। अमृतत्वाय मम देवत्वजन्मने सोमो मां प्रत्यागच्छेत्। लिङि रूपम्। 'यजुर्युक्तानाघ्रापयति वाजिन इति' (का० १४।४।१२) इति। मन्त्रेण युक्तानश्वान्नैवारचरुमाघ्रापयेत्। अश्वदेवत्यं यजुः। हे वाजिनोऽश्वाः, यूयं बृहस्पतेः संबन्धिनं भागं चरुमवजिघ्रत आघ्राणं कुरुत। किंभूताः। वाजजितः वाजस्यान्नस्य जेतारः। वाजमन्नं जेतुं ससृवांसः सृतवन्तो गतवन्तः। सर्तेः क्वसुप्रत्यये रूपम्। निमृजानाः 'मृजूष् शुद्धौ' शानच्प्रत्ययः। शोधयन्तः चरुमेनं यजमानं वा पुनन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

आपये स्वाहा स्वाहा स्वापये स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहाह्ने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनꣳशिनाय स्वाहा विनꣳशिन आन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा ॥ २० ॥

[आपये। स्वाहा। स्वापयऽइतिसु आपये। आपिजायेत्यपि जाय। क्रतवे। वसवे। अहर्पतय इत्यहः पतये। अह्न इत्यहः पतये। अह्ने। मुग्धाय। मुग्धाय। वैनꣳशिनाय। विनꣳशिनऽइतिवि नꣳशिने। आन्त्यायनायेत्यान्त्य आयनाय। अन्त्याय। भौवनाय। भुवनस्य। पतये। अधिपतयऽइत्यधि पतये ॥ २० ॥]

(इन बारह यजुओं से १२ घृताहुतियां देवे। इनमें संवत्सराभिमानी प्रजापतिदेव की स्तुति है)। सब को प्राप्त करने वाले प्रजापति देव के लिए यह घृताहुति है। शुभता के साथ सबको प्राप्त करने वाले प्रजापति देव के लिए यह घृताहुति है। पुनः पुनः उत्पन्न होने वाले प्रजापति देव के लिए यह घृताहुति है। यज्ञस्वरूप या संकल्परूप प्रजापति देव के लिए यह घृताहुति है। वास के हेतु, दिन के स्वामी, दिन, मुग्ध होने वाले-मुग्ध होने वाले विनाशी पदार्थों में विद्यमान, अन्त्य स्थान में उत्पन्न, अन्त्य, भुवन में उद्भूत भुवन के स्वामी और सबके अधिपति उस प्रजापति देव के लिए यह घृताहुति है ॥ २० ॥

उ० द्वादशाप्तीर्जुहोति। आपये स्वाहा। प्रजापतेः संवत्सरस्य यज्ञस्य चैतानि नामानि। आप्नोतीत्यापिः। शोभनमाप्नोतीति स्वापिः। अपि जायत इति अपिजः। क्रतुः संकल्पो यज्ञो वा। वसुः वासयिता। अह्नां पतिः अहर्पतिः। अह्ने मुग्धाय। 'मुह वैचित्त्ये'। दिनाय मुग्धाय। वैनꣳशिनाय विनाशसंयुक्तेषु वसतीति वैनंशिथः। विनंशिने आन्त्यायनाय। अन्त्येऽयने भव आन्त्यायनः। अन्त्याय भौवनाय अन्ते भवोऽन्त्यः। भुवने भवो भौवनः। उभयविशेषणविशिष्टमेकं नाम। भुवनस्य पतये अधिपतये। प्रकटार्थे नामनी ॥ २० ॥

म० 'द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति' (का० १४।५।१) प्राजापत्यानि द्वादश यजूंषि। संवत्सराभिमानी प्रजापतिः स्तूयते तस्यैतानि नामानि। आप्नोतीत्यापिस्तस्मै सुहुतमस्तु । शोभनमाप्नोतीति स्वापिः तस्मै। अपि जायते पुनःपुनरुत्पद्यते इत्यपिजस्तस्मै स्वाहा। क्रतुः संकल्पो भोगादिविषयो यज्ञो वा तस्मै। वसवे निवासहेतवे। अह्नां दिवसानां पतिरहर्पतिस्तस्मै। अतश्चत्वारि नामान्युभयविशेषणविशिष्टानि । 'मुह वैचित्ये' मुह्यतीति मुग्धस्तस्मै। अह्ने दिवसाय। विनश्यन्तीति विनंशिनः विनाशशीलाः पदार्थाः । 'मस्जिनशोर्झलि' (७।१।६०) इति छान्दसत्वादझल्यपि नुमागमः। विनंशिषु भवो वैनंशिनस्तस्मै। मुग्धाय मोहकाय स्वाहा। अन्ते भवमन्त्यमन्त्यं च तदयनं च अन्त्यायनमन्त्यस्थानं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै विनंशिने विनाशशीलाय स्वाहा । अन्ते भवोऽन्त्यः भुवने भवो भौवनस्तदुभयविशिष्टाय स्वाहा। भुवनस्य पतये जगतः पालयित्रे। अधिपतये सर्वलोकानां स्वामिने स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

आ॒यु॑र्य॒ज्ञेन॑ कल्पतां प्रा॒णो य॒ज्ञेन॑ कल्पतां॒ चक्षु॑र्य॒ज्ञेन॑ कल्पता॒ᳫ्ँश्रोत्रं॑ य॒ज्ञेन॑ कल्पतां पृ॒ष्ठं य॒ज्ञेन॑ कल्पतां य॒ज्ञो य॒ज्ञेन॑ कल्पताम् । प्र॒जाप॑तेः प्र॒जा अ॑भूम॒ स्व॑र्देवा अगन्मा॒मृता॑ अभूम ॥ २१ ॥

[आयु॑ः । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्पता॒म् । प्रा॒णः । चक्षु॑ः । श्रोत्र॑म् । पृ॒ष्ठम् । य॒ज्ञः । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्पता॒म् । प्र॒जाप॑ते॒रिति॑प्र॒जाप॑तेः । प्र॒जाऽइति॑प्र॒जाः । अ॒भू॒म॒ । स्व॑ः । दे॒वाः॒ । अग॑न्म । अ॒मृता॑ः । अ॒भू॒म॒ ॥ २१ ॥]

वाजपेय-याग से मेरी आयु कल्पित होवे। यज्ञ के द्वारा प्राण कल्पित होवे। चक्षु यज्ञ से कल्पित होवे। श्रोत्र यज्ञ से कल्पित होवे। पीठ या पृष्ठवंश यज्ञ से कल्पित होवे। यज्ञ यज्ञ से कल्पित होवे। यज्ञ से यज्ञ=विष्णु कल्पित होवे। (पत्नी और यजमान सीढ़ी से यूप के ऊपर चढ़ें)। हम प्रजापति देव की प्रजा हो गए। (गेहूँ के आटे से बना हुआ अपूप या गूझा यजमान छुए)। हे देवो! हम स्वर्ग को प्राप्त हुए। हम अमर हो गए। (इस यजु को बोलकर यजमान यूप के ऊपर शिर निकाले)॥ २१ ॥

उ० षट् क्लृप्तीः। आयुर्यज्ञेन कल्पताम्। मदीयमायुरनेन यज्ञेन क्लृप्तं भवतु। एवमुपरितनानि व्याख्येयानि। मुखनासिकाप्रभवो वायुः प्राणः। चक्षुः श्रोत्रं च प्रकटार्थम्। पृष्ठं रथन्तरादि। शरीरस्य वा पृष्ठम्। अयं चास्मदीयो यज्ञो वाजपेयाख्येन यज्ञेन क्लृप्तो भवतु। यूपं यजमान आरोहति। प्रजापतेः प्रजा अभूम। कृतमिदमस्माभिः कर्म अतो वयं प्रजापतेः अपत्यभूताः संजाताः। गोधूमानुपस्पृशति। स्वर्देवाः। हे देवाः, स्वः स्वर्लोकमगन्म गताः। शिरसा यूपमत्युज्जिहीते। अमृता अभूम अमरणाः संजाताः॥ २१॥

म० 'षट् चोत्तराः षट् आयुर्यज्ञेनेत्याद्याश्चशब्दाज्जुहोति वाचयति वा' (का० १४।५।२) प्राजापत्यानि पञ्चयजूंषि। मदीयमायुर्यज्ञेन वाजपेयाख्येन कल्पतां क्लृप्तं भवतु। मुखनासिकाप्रभवः पञ्चवृत्तिकः प्राणवायुरप्यनेन यज्ञेन क्लृप्तो भवतु। चक्षुरिन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तं भवतु। श्रोत्रेन्द्रियं यज्ञेन क्लृप्तमस्तु। पृष्ठं रथन्तरादिकं शरीरस्य पृष्ठं वा यज्ञेन कल्पताम्। यज्ञेन मदीयेन वाजपेयाख्येन यज्ञो यज्ञाधिष्ठाता विष्णुः कल्पताम् । 'प्रजापतेरित्यारोहत इति' (का० १४।५।६) पत्नीयजमानौ निश्रेण्या यूपमारोहतः। यजमानदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि । वयं प्रजापतेः संबन्धिन्यः प्रजा अभूम अपत्यानि जातानि। 'स्वरिति गोधूममालभत इति' (१४।५।७)। स्वरिति गोधूमपिष्टनिर्मितं चषालं यजमानः स्पृशेत्। हे देवाः, वयं स्वः स्वर्गमगन्म प्राप्ताः। 'शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमृता इति' (१४।५।८)। यूपादूर्ध्वं शिरः करोति। वयममृता मरणधर्मरहिता अभूम संभूताः ॥ २१ ॥

अ॒स्मे वो॑ अस्त्विन्द्रि॒यम॒स्मे नृ॒म्णमु॒त क्रतु॑र॒स्मे वर्चा॑ᳫ्ँसि सन्तु वः। नमो॑ मा॒त्रे पृ॑थि॒व्यै नमो॑ मा॒त्रे पृ॑थि॒व्या इ॒यं ते॒ राड्य॒न्तासि॒ यम॑नो ध्रु॒वोऽसि ध॒रुण॑ः। कृ॒ष्यै त्वा॒ क्षेमा॑य त्वा र॒य्यै त्वा॒ पोषा॑य त्वा ॥ २२ ॥

[अ॒स्मेऽइत्य॒स्मे । वः॒ । अ॒स्तु॒ । इ॒न्द्रि॒यम् । अ॒स्मेऽइत्य॒स्मे । नृ॒म्णम् । उ॒त । क्रतु॑ः । अ॒स्मेऽइत्य॒स्मे । वर्चा॑ᳫ्ँसि । स॒न्तु॒ । वः॒ । नम॑ः । मा॒त्रे । पृ॒थि॒व्यै । नम॑ः । मा॒त्रे । पृ॒थि॒व्यै । इ॒यम् । ते॒ । राट् । य॒न्ता । अ॒सि॒ । यम॑नः । ध्रु॒वः । ध॒रुण॑ः । कृ॒ष्यै । त्वा॒ । क्षेमा॑य । र॒य्यै । पोषा॑य ॥ २२ ॥]

(यूप पर चढ़ा हुआ ही यजमान दिशाओं को अवलोकन करे)। हे दिशाओं ! तुम्हारा (= तुम में विद्यमान) बलवीर्य हममें होवे। तुम्हारा धन, संकल्प, विविध तेज भी हममें होवे। (यूप पर से ही यजमान भूमि को देखे)। माता पृथ्वी को नमस्कार है। माता पृथ्वी को नमस्कार है। (चमड़े से गूलर की आसन्दी = कुर्सी को बिछावे)। हे आसन्दि! यह तुम्हारा राज्य है। (उस आसन्दी पर यजमान को बिठावे)। हे यजमान ! तुम सबके नियामक हो। तुम स्वयं ही संयमनकर्त्ता हो। तुम ध्रुव और धारक हो। मैं तुम्हें खेती के निमित्त इस आसन्दी पर बिठाता हूँ। लब्ध परिपालन के लिए, धन के लिए और पुत्र-पशु की पुष्टि के लिए तुम्हें मैं कुर्सी पर बिठाता हूँ। ॥ २२ ॥

उ० दिशोऽनुवीक्षते। अस्मे वो अस्त्विन्द्रियम्। अस्मे अस्मासु वः युष्मत्संबन्धि अस्तु भवतु इन्द्रियं वीर्यम्। अस्मे नृम्णम् अस्मासु च धनं युष्मत्संबन्धि भवत्वित्यनुषङ्गः। उत क्रतुः अपिच क्रतुः कर्म युष्मत्संबन्धि भवत्वित्यनुषङ्गः। अस्मे वर्चांसि सन्तु वः अस्मासु च तेजांसि भवन्तु युष्म-

स्संबन्धीनि। पृथिवीमवेक्षते यजमानः नमो मात्रे पृथिव्यै। पृथिवीं मातरं ब्रवीमीति नमस्करोति च। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति द्विर्वचनम्। औदुम्बरीमासन्दीं बस्तचर्मणा स्तृणाति। इयं ते राट्। इयमिति लिङ्गव्यत्ययः। इदं ते तव राट् राज्यम्। अभिषिक्तोसि त्वमित्येतत्कथयति। सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति। यन्तासि नियन्ता त्वमसि। तवानवच्छिन्नं यमनं कालान्तरेऽपि। ध्रुवोऽसि स्थिरोसि। धरुणः धारकोऽसि कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा। कर्षणाय त्वाम् क्षेमाय च धनाय च पुष्ट्यर्थं चोपवेशयामीति शेषः॥२२॥

म० 'अस्मे व इति दिशो वीक्षत इति' (१४।५।९) यूपारूढ एव यजमानो दिशः पश्यति। दिग्देवत्यम्। हे दिशः, वो युष्मत्संबन्धि इन्द्रियं वीर्यमस्मे अस्मास्वस्तु। नृम्णं धनं युष्मत्संबन्धि अस्मे अस्मास्वस्तु। उत अपि च क्रतुः कर्म युष्मत्संबन्धि अस्मास्वस्तु। वो युष्माकं वर्चांसि तेजांसि अस्मे अस्मासु सन्तु भवन्तु। अस्माकं संबन्धि युष्मत्सामर्थ्यमस्त्विति भावः। 'नमो मात्र इति भूमिमवेक्षत इति' (१४।५।१२)। यूपारूढ एव यजमानो भूमिं पश्यति। पृथिवीदेवत्यम्। मात्रे मातृरूपायै पृथिव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु। 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १०।४२) इति द्विरुक्तिः। 'उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीं बस्तचर्मणा स्तृणातीयं त इति' (का० १४।५।१३) आसन्दीदेवत्यम्। हे आसन्दि, ते तव इयं राट् इदं राज्यं राजनं राट्। संपदादित्वाद्भावे स्त्रियां क्विप्। अभिषिक्तासि त्वमिति भावः। 'सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति' (का० १४।५।१४)। आसन्द्यां यजमानमुपवेशयेत्। यजमानदेवत्यम्। हे यजमान, त्वं यन्ता सर्वस्य नियन्तासि। यमनः स्वयं संयमनकर्ता भवसि। अनवच्छिन्नं तव यमनमिति भावः। तथा ध्रुवः स्थिरोऽसि धरुणो धारकोऽसि। कृष्यै कर्षणाय कृषिसिद्ध्यर्थं त्वा त्वामुपवेशयामीति सर्वत्र शेषः। क्षेमाय लब्धपरिपालनाय त्वामुप०। रय्यै धनाय त्वामुप०। पोषाय पशुपुत्रादिपुष्ट्यै त्वामुप०॥२२॥

वाजस्येमं प्रसवः सुषुवेऽग्रे सोमꣳराजानमोषधीष्वप्सु। ता अस्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयꣳराष्ट्रे जागृयाम पुरोहिताः स्वाहा॥ २३॥

[वाजस्य। इमम्। प्रसवऽइतिप्रसवः। सुषुवे। सुसुवऽइतिं सुसुवे। अग्रे। सोमम्। राजानम्। ओषधीषु। अप्स्वित्यप्सु। ताः। अस्मभ्यम्। मधुमतीरितिमधुमतीः। भवन्तु। वयम्। राष्ट्रे। जागृयाम। पुरोहिताऽइति पुरःहिताः। स्वाहा॥ २३॥]

(गूलर के बर्तन में संकलित दूध-यवादि धान्य से स्रुवा के के द्वारा आहव-नीयाग्नि में होम करे। इन सात यजुओं से सात आहुतियाँ देवे)। अन्न के उत्पादक प्रजापति ने सृष्टि के आदिकाल में इस राजा सोम को ओषधियों और जलों में उत्पन्न किया था। वे जल-ओषधियाँ हमारे लिए मधुरता युक्त होवें। हम पुरोहिता राष्ट्र में सदा जागृत (= सचेत) रहें यह आहुति है॥ २३॥

उ० वाजप्रसवीयानि जुहोति। वाजस्येमम्। तिस्रस्त्रिष्टुभो वाजप्रसवीयदेवत्याः। अत्र प्रायशो व्यवहितानां पदानां संबन्धः। वाजस्येमं प्रसवः सुषुवे। वाजस्यान्नस्य संबन्धी प्रसवः अभ्यनुज्ञानम्, इमं सोमं राजानम् अग्रे प्रथमं सुषुवे। 'षूञ् प्राणिगर्भविमोचने' इत्यस्यैतद्रूपम्। जनितवानित्यर्थः। कुतः सुषुवे। ओषधीष्वप्सु ओषधीषु वर्तमानमप्सु च वर्तमानम्। या इत्थंभूताः सोमस्य जनयित्र्य ओषधय आपश्च। ता अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् मधुमती रसवतीः रसवत्यः भवन्तु भोग्या वा भवन्तु। वयं च ताभिरद्भिरभिषिक्ताः सन्तः स्वकीये राष्ट्रे जागृयाम अप्रमत्ताः स्याम। पुरोहिताः अग्रतो व्यवस्थिताः प्रधाना इत्यर्थः॥ २३॥

म० 'स्रुवेण संभृताज्जुहोति वाजस्येममिति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १४।५।२१)। औदुम्बरपात्रे एकीकृताद्दुग्धव्रीह्यादिधान्यात्स्रुवेणाहवनीये सप्त मन्त्रैर्जुहोति। तिस्रस्त्रिष्टुभः प्रजापतिदेवत्याः। प्रसूतेऽसौ प्रसवः पचादित्वादच्। वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादकः प्रजापतिः अग्रे सृष्ट्यादौ ओषधीषु अप्सु च वर्तमानमिमं सोमं वल्लीरूपं राजानं दीप्तिमन्तं पदार्थं सुषुवे उत्पादयामास। ता इत्थंभूताः सोमस्य जनयित्र्य ओषधय आपश्चास्मभ्यमस्मदर्थं मधुमतीर्मधुमत्यो रसवत्यो माधुर्योपेता भवन्तु भोगयोग्या भवन्तु। वयं च ताभिरभिषिक्ता राष्ट्रे स्वकीये देशे जागृयाम अप्रमत्ता भवाम। पुरोहिताः यागानुष्ठानादौ पुरोगामिनः प्रधाना इत्यर्थः। स्वाहा सुहुतमस्तु॥ २३॥

वाजस्येमां प्रसवः शिश्रिये दिवमिमा च विश्वा भुवनानि सम्राट्। अदित्सन्तं दापयति प्रजानन्स नो रयिꣳसर्ववीरं नियच्छतु स्वाहा॥ २४॥

[वाजस्य। इमाम्। प्रसवऽइतिप्रसवः। शिश्रिये। दिवम्। इमा। च। विश्वा। भुवनानि। सम्राडितिसम्। राट्। अदित्सन्तम्। दापयति। प्रजानन्निति प्रजानन्। सः। नः। रयिम्। सर्ववीरमितिसर्ववीरम्। नि। यच्छतु। स्वाहा॥ २४॥]

अन्न के उत्पादक परमात्मा ने इस पृथ्वी, इस द्युलोक और इन समस्त भूतों को आश्रित किया (= सबको अधीन बनाया या सबमें व्याप्त हुआ) वह परमेश्वर जानते हुए मुझे हविः न देने वाले से भी देवों को हविः प्रदान करवाता है। वह परमात्मा हमें सब वीरों से युक्त धन देवे। यह उसके लिए आहुति है॥ २४॥

उ० वाजस्येमां प्रसवः। यस्य वाजस्यान्नस्य संबन्धी प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्। शिश्रिये आश्रयति। इमां पृथिवीं दिवं द्युलोकं च विश्वा भुवनानि सम्राट् इमानि च सर्वाणि भूतजातानि शिश्रिये आश्रयति। सम्राट्लक्षणः। यश्च अदित्सन्तं दापयति अदातुमिच्छन्तं दापयति। प्रजानन् स्वमधिकारम्। स नो रयिं स मे वीरं नियच्छतु सोऽस्मभ्यं धनं सर्वैः वीरैः संयुक्तं नियच्छतु निगृह्णातु ददात्वित्यर्थः॥ २४॥

म० वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पादक ईश्वर इमां पृथिवीं दिवं द्युलोकं च इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च शिश्रिये आश्रितवान्। स च सम्राट् सर्वेषां भुवनानां राजा भूत्वा अदित्सन्तं हविर्दातुमनिच्छन्तं मां प्रजानन् अवगच्छन् मदीयबुद्धिप्रेरणेन हविर्दापयति। ततो नोऽस्मभ्यं सर्ववीरं सर्वैः पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तं रयिं धनं नियच्छतु नियमनेन ददातु 'दाण् दाने' 'पाघ्राध्मा–' (पा० ७।३।७८) इत्यादिना यच्छादेशः। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २४ ॥

वाजस्य नु प्रसव आबभूवेमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः। सनेमि राजा परियाति विद्वान्प्रजां पुष्टिं वर्धयमानो अस्मे स्वाहा ॥ २५ ॥

[वाजस्य। नु। प्रसवऽइतिप्रसवः। आ। बभूव। इमा। च। विश्वा। भुवनानि। सर्व्वतः। सनेमि। राजा। परि। याति। विद्वान्। प्रजामितिप्रजाम्। पुष्टिम्। वर्द्धयमानः। अस्मेऽइत्यस्मे। स्वाहा ॥ २५ ॥]

अन्न के उत्पादक उस प्रजापति ने इन सब भूतमात्र को उत्पन्न किया। वह चिरन्तन राजा अपने अधिकार को जानता हुआ स्वेच्छा से सर्वत्र गमन करता है। वह हममें सन्तान और धनादि की पुष्टि (= समृद्धि) को करते हुए सर्वत्र व्याप्त होता है। उसके लिए यह आहुति है ॥ २५ ॥

उ० वाजस्य नु प्रसव आबभूव। योऽसौ वाजस्यान्नस्य प्रसवः अभ्यनुज्ञानं विसर्गो वा। नु इति विस्मयार्थः। आबभूव ब्रह्माण्डरूपेण संबभूव जात्येन। इमा च विश्वा भुवनानि सर्वतः इमानि च विश्वानि भूतानि हिरण्यगर्भप्रभृतीनि स्तम्बपर्यन्तानि। आबभूवेत्यनुवर्तते। सर्वतः सर्वतोऽवस्थितानि। सनेमि राजा परियाति विद्वान्। सनेमीति पुराणवचनः। सोऽयमन्नस्य प्रसवश्चिरंतनो राजा परियाति सर्वतो याति स्वेच्छाचारी सन्। विद्वान् स्वमधिकारं जानानः प्रजां च पुष्टिं च वर्धयमानः अस्मे अस्माकम् ॥ २५ ॥

म० नु इति विस्मये। वाजस्य प्रसवः प्रजापतिः इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतानि सर्वतोऽवस्थितानि हिरण्यगर्भादिस्तम्बपर्यन्तानि आबभूव संभावितवान्। उत्पदितवानित्यर्थः। सनेमीति पुराणनाम। सनेमि चिरंतनो राजा दीप्तः सन् परियाति सर्वतः स्वेच्छया गच्छति। किंभूतः। विद्वान्स्वाधिकारं जानन्। तथा अस्मे अस्मासु प्रजां पुत्रादिसन्ततिं पुष्टिं धनपोषं च वर्धयमानः वर्धयन्स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २५ ॥

सोमꣳराजानमवसेऽग्निमन्वारभामहे। आदित्यान्विष्णुꣳसूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिꣳ स्वाहा ॥२६॥

[सोमम्। राजानम्। अवसे। अग्निम्। अन्वारभामहऽइत्यनुआरभामहे। आदित्यान्। विष्णुम्। सूर्य्यम्। ब्रह्माणम्। च। बृहस्पतिम्। स्वाहा ॥ २६ ॥]

रक्षा के लिए राजा सोम, अग्नि, द्वादश आदित्य, सूर्य, ब्रह्मा और बृहस्पतिदेव को हम आह्वान करते हैं। यह आहुति है ॥२६॥

उ० सोमं राजानम्। अनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवत्या। सोमं राजानम् अवसे तर्पणाय अग्निं च अन्वारभामहे। अन्वारम्भश्च तर्पणार्थं एव। आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् अन्वारभामहे। तर्पणायेति सर्वेषां शेषः ॥ २६ ॥

म० तिस्रोऽनुष्टुभस्तापसदृष्टाः प्रथमा सोमाग्न्यादित्यविष्णुसूर्यब्रह्मबृहस्पतिदेवत्या। अवसे रक्षणार्थं तर्पणाय वा सोमं राजानमग्निं वैश्वानरमादित्यान्द्वादश विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं बृहस्पतिं चान्वारभामहे अन्वारम्भणमाह्वानं कुर्महे। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २६ ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय। वाचं विष्णुꣳसरस्वतीꣳसवितारं च वाजिनꣳस्वाहा॥२७॥

[अर्य्यमणम्। बृहस्पतिम्। इन्द्रम्। दानाय। चोदय। वाचम्। विष्णुम्। सरस्वतीम्। सवितारम्। च। वाजिनम्। स्वाहा ॥ २७ ॥]

अर्यमा, बृहस्पति और इन्द्र, हे ईश्वर ! तुम दान के लिए प्रेरित करो। वाणी की अधिदेवता सरस्वती के, विष्णु (= सूर्य) को, सविता के तथा अन्नवान् प्रजापति के दान के लिए प्रेरित करो। यह आहुति है ॥ २७ ॥

उ० अर्यमणं बृहस्पतिम्। अनुष्टुप् लिङ्गोक्तदेवत्या। अर्यमणं बृहस्पतिम् इन्द्रं दानाय दानार्थं चोदय प्रेरय। आहुतिरुच्यते। वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं च। वाजिनो देवाश्वाः ॥ २७ ॥

म० अर्यमबृहस्पतीन्द्रवाग्विष्णुसरस्वतीसवितृदेवत्या। हे ईश्वर, त्वमर्यमादीन्देवान्दानाय धनप्रदानार्थं चोदय प्रेरय। बृहस्पतिमिन्द्रं देवेशं वाचं वागधिष्ठात्रीं सरस्वतीं विष्णुं सवितारं सर्वस्य प्रसवकर्तारं सूर्यम्। वाजिनमन्नवन्तमिति सर्वेषां विशेषणम्। वाजिनं देवाश्वं वा। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २७ ॥

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रति नः सुमना भव। प्र नो यच्छ सहस्रजित्त्वꣳहि धनदा असि स्वाहा॥

[अग्ने। अच्छ। वद। इह। नः। प्रति। नः। सुमनाऽइतिसुमनाः। भव। प्र। नः। यच्छ। सहस्रजिदितिसहस्रजित्। त्वम्। हि। धनदाऽइतिधनदाः। असि। स्वाहा ॥ २८ ॥]

हे अग्ने ! इस हमारे यज्ञ में तुम हमारा हित कथन करो और हमारे प्रति शुभ से कल्प वाले होओ। हे सहस्र धनादि के जेता अग्ने ! तुम हमें धनादि प्रदान करो। तुम्हीं धन देने वाले हो। यह आहुति है ॥ २८ ॥

उ० अग्ने अच्छ। अनुष्टुप् आग्नेयी। 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः'। हे अग्ने, अभिवद इहावस्थितान् आसन्द्यां नः अस्मान् प्रति। नः सुमना भव। प्रति न इत्यनयोः पदयोः व्यत्ययः कर्तव्य इति। अस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्कः भव। प्र नो यच्छ सहस्रजित्। प्रयच्छ देहि नः अस्मभ्यं हे सहस्रजित् बहुनो वसुनो जेतः, त्वं हि धनदा असि। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मात्त्वमेव धनस्य दातासि नान्यः कश्चिद्देवताविशेषः ॥ २८ ॥

म० अग्निदेवत्या। हे अग्ने, इहास्मिन्कर्मणि नोऽस्माकमच्छ वद आभिमुख्येन ब्रूहि हितमिति शेषः। 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति संहितायां दीर्घोऽच्छाशब्दस्य। किंच नोऽस्मान्प्रति सुमनाः करुणार्द्रचित्तो भव। हे सहस्रजित् सहस्रस्य बहुनो वसुनो जेतः, सहस्राणां योधानां वा जेतः, हि यस्मात्त्वं स्वभावतो धनदा धनस्य दातासि अतस्त्वं नोऽस्मभ्यं प्रयच्छ धनं देहि स्वाहा ॥ २८ ॥

प्र नो॑ यच्छत्वर्य॒मा प्र पू॒षा प्र बृह॒स्पति॑ः। प्र वाग्दे॒वी द॑दातु॒ नः स्वाहा॑ ॥ २९ ॥

[प्र। न॒ः। य॒च्छ॒तु॒। अ॒र्य्य॒मा। पू॒षा। बृ॒ह॒स्पति॒रिति॒ बृह॒स्पति॑ः। वाक्। दे॒वी। द॒दा॒तु॒। न॒ः। स्वाहा॑ ॥ २९ ॥]

हमें अर्यमा, पूषा, और बृहस्पति अभीष्ट धनादि दान करें। वाणी की अधिदेवता सरस्वती हमें धन प्रदान करें। यह आहुति है ॥ २९

उ० प्र नो यच्छतु। गायत्री लिङ्गोक्तदेवत्या। प्रयच्छतु नोऽस्मभ्यं अर्यमा। प्रयच्छतु च बृहस्पतिः। प्रकर्षेण च वाग्देवी दानादिगुणयुक्ता। ददातु नः अस्मभ्यम् ॥ २९ ॥

म० गायत्री अर्यमपूषबृहस्पतिवाग्देवत्या। अर्यमा सूर्यविशेषो नोऽस्मभ्यं प्रयच्छतु अभीष्टं ददातु। पूषा प्रयच्छतु। उपसर्गावृत्त्या क्रियापदावृत्तिः। बृहस्पतिः प्रयच्छतु। देवी दीप्यमाना वाक् नोऽस्मभ्यं ददातु स्वाहा ॥ २९ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्या॑म् पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम्। सर॑स्वत्यै वा॒चो य॒न्तुर्य॒न्त्रिये॑ दधामि॒ बृह॒स्पते॑ष्ट्वा साम्रा॑ज्येना॒भिषि॑ञ्चाम्यसौ ॥ ३० ॥

[सर॑स्वत्यै। वा॒चः। य॒न्तुः। य॒न्त्रिये॑। द॒धा॒मि॒। बृ॒ह॒स्पते॑ः। त्वा॒। साम्रा॑ज्ये॒नेति॒ साम्ऽरा॑ज्येन। अ॒भि। सि॒ञ्चा॒मि॒। अ॒सौ ॥ ३० ॥]

(हुतशेष से यजमान को सींचे)। हे यजमान! सवितादेव की अनुज्ञा में विद्यमान मैं अश्विनौ की बाहुओं और पूषा के हाथों के द्वारा नियमन करने वाली सरस्वती से नियम्य धन में प्रतिष्ठापित करता हूँ। अब तुम अमुक नाम को मैं बृहस्पतिदेव के साम्राज्य से अभिसिञ्चित करता हूँ १ = राज्यासन पर बिठाता हूँ ॥ ३० ॥

उ० अथैनं परिशिष्टेनाभिषिञ्चति। देवस्य त्वेति व्याख्यातम्। सरस्वत्यै यन्तुः सरस्वत्या वाचः नियमनकर्त्र्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि। बृहस्पतेष्ट्वा बृहस्पतेश्च त्वा साम्राज्येन सम्राड्भावेन अभिषिञ्चामि। असाविति नामग्रहणम् ॥ ३० ॥

म० 'शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति'। (का० १४।५।२२) होमद्रव्यशेषे यजमानं शिरसि सिञ्चेत्। यजमानदेवत्यम्। सवितुर्देवस्य प्रसवे वर्तमानोऽहमश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वा त्वां वाचो वाण्या यन्तुर्यन्त्र्याः। पुंस्त्वमार्षम्। नियमनकर्त्र्याः। सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। सरस्वत्याः यन्त्रिये नियमने ऐश्वर्ये दधामि स्थापयामि। किंच बृहस्पतेः साम्राज्येन सम्राड्भावेन त्वा त्वामभिषिञ्चामि। असाविति तन्नामग्रहणम् ॥ ३० ॥

अ॒ग्निरेका॑क्षरेण प्रा॒णमुद॑जय॒त्तमु॒ज्जे॑षम॒श्विनौ॒ द्व्य॑क्षरेण द्वि॒पदो॑ मनु॒ष्या॒नुद॑जयता॒न्तानु॒ज्जे॑षं विष्णु॒स्त्र्य॑क्षरेण॒ त्रीँल्लो॒कानुद॑जय॒त्तानु॒ज्जे॑षꣳ सोम॒श्चतु॑रक्षरेण॒ चतु॑ष्पदः प॒शूनुद॑जय॒त्तानु॒ज्जे॑षम् ॥ ३१ ॥

[अ॒ग्निः। एका॑क्षरे॒णेत्येक॑ऽअक्षरेण। प्रा॒णम्। उत्। अ॒ज॒य॒त्। तम्। उत्। जे॒ष॒म्। अ॒श्विनौ॑। द्व्य॑क्षरे॒णेति॒ द्वि॑ऽअक्षरेण। द्वि॒पद॒ इति॑ द्वि॒ऽपद॑ः। म॒नु॒ष्या᳖न्। उत्। अ॒ज॒य॒ता॒म्। तान्। विष्णु॑ः। त्र्य॑क्षरे॒णेति॒ त्रि॑ऽअक्षरेण। त्रीन्। लो॒कान्। सोम॑ः। चतु॑रक्षरे॒णेति॒ चतु॑ःऽअक्षरेण। चतु॑ष्पदः। चतु॑ष्पद॒ इति॒ चतु॑ःऽपदः। प॒शून् ॥ ३१ ॥]

(अब इन यजुषों की संज्ञा 'उज्जिति' है। इनसे घृताहुति दी जाती है। अथवा यजमान से पाठ करवाया जाता है। ओश्रावय = ४, अस्तु श्रौषड = ४, यज=२, ये यजामहे=५, वषट्-कारः) =२। कुल योग=४+४+२+५+२=१७ अक्षर का मन्त्र यह सत्तरह अक्षर का सप्तदशाक्षर प्रजापति समास और व्यास के साथ यज्ञ के अध्यात्म को विजय करता है)। अग्नि ने एकाक्षर छन्द के द्वारा पंचधा प्राण को विजय किया। मैं (यजमान) भी उस अपने पंचधा प्राण को विजय करूँ। अश्विनौ ने दो अक्षर वाले छन्द के द्वारा दो पैरों वाले मनुष्यों को विजय किया। मैं भी उन मनुष्यों को विजय करूँ। विष्णु ने तीन अक्षर वाले छन्द के द्वारा तीनों लोकों को जीत लिया। मैं भी उन तीनों लोकों को विजय करूँ। सोम ने चार अक्षरों वाले छन्द के द्वारा चार पैरों वाले पशुओं को विजय किया। मैं भी उन चतुष्पद पशुओं को विजय करूँ ॥ ३१ ॥

उ० अथोज्जितीर्वाचयति। अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषम्। ओश्रावयेति चतुरक्षरम्, अस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरम्, यजेति द्व्यक्षरम्, येयजामह इति पञ्चाक्षरम्, द्व्यक्षरो वषट्कारः। स एष सप्तदशप्रजापतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते। अग्निः एकाक्षरेण छन्दसा प्राणमुदजयत् तमहमप्येकाक्षरेण छन्दसा उज्जेषम्। एवं सप्तदशोज्जितीर्व्याख्येयाः ॥ ३१ ॥

म० 'अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत् कृत्वेति'। (का० १४।५।२६) चतुःकण्डिकात्मकमनुवाकं द्वादशवत् द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहोत्याप्ये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति यत्पूर्वमुक्तं तद्वत्कृत्वेत्यर्थः। तेनैतैर्मन्त्रैर्जुहोति सप्तदश मन्त्रान् वाचयति वेत्यर्थः। एते मन्त्रा उज्जितिसंज्ञाः। सप्तदश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। ओश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति व्यक्षरं येयजामह इति पञ्चाक्षरं व्यक्षरो वषट्कारः एष सप्तदशाक्षरात्मकः प्रजापतिरधियज्ञं समासव्यासाभ्यामुज्जीयते। अग्निरेकाक्षरेण छन्दसा प्राणं पञ्चवृत्तिकमुदजयत् उत्कृष्टं जितवान्। तथाहमपि तादृशं तं प्राणमुज्जेषमुत्कृष्टं जयेयं वशीकुर्यामित्यर्थः। अश्विनौ देवौ व्यक्षरेण अक्षरद्वयात्मकेन छन्दसा द्विपदः पादद्वयोपेतान्मनुष्यानुदजयतां जितवन्तौ तथाहमपि तेनैव अक्षरेण छन्दसा तान् तादृशान्मनुष्यानुज्जेषमधिकं जयेयम्। विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरत्रयात्मकेन छन्दसा त्रीन्भूरादीन् लोकानुदजयत् अहमपि ताँल्लोकानुज्जेषम्। सोमोऽक्षरचतुष्टयात्मकेन छन्दसा चतुःपदः पादचतुष्टयोपेतान्पशूनुदजयत् अहमपि तेन तान्पशूनुज्जेषम् ॥ ३१ ॥

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता उज्जेषꣳ सविता षडक्षरेण षडृतूनुदजयत्तानुज्जेषं मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान्पशूनुदजयँस्तानुज्जेषं बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तामुज्जेषम् ॥ ३२ ॥

[पूषा। पंचाक्षरेणेतिपञ्च अक्षरेण। पञ्च। दिशः। ताः। सविता। षडक्षरेणेतिषट् अक्षरेण। षट्। ऋतून्। मरुतः। सप्ताक्षरेणेतिसप्त अक्षरेण। सप्त। ग्राम्यान्। अजयन्। बृहस्पतिः। अष्टाक्षरेणेत्यष्ट अक्षरेण। गायत्रीम्। ताम् ॥ ३२ ॥]

पूषादेव ने पाँच अक्षर वाले छन्द के द्वारा चार प्रधान दिशाओं और एक अवान्तर दिशा को मिलाकर पाँचों दिशाओं का विजय किया। मैं भी उन्हें विजय करूँ। सवितादेव ने छः अक्षरों वाले छन्द के द्वारा छः ऋतुओं को विजय किया। मैं भी उन्हें विजय करूँ। मरुतों ने सान अक्षर वाले छन्द के द्वारा सात ग्राम्य पशुओं का विजय किया। मैं भी उन्हें विजय करूँ। बृहस्पति ने आठ अक्षर वाले छन्द के द्वारा गायत्री का विजय किया था। मैं भी उसे विजय करूँ ॥ ३२ ॥

म० पूषा देवः पञ्चाक्षरेण छन्दसा पञ्चसंख्याः पूर्वाद्याश्चतस्रोऽवान्तरदिशं चेति पञ्च दिश उदजयत् अहमपि ता दिशो जयेयम्। सविता सर्वस्य प्रेरको देवः षडक्षरेण छन्दसा षट्संख्यानृतूनुदजयत् तानृतूनहमुज्जेषम्। मरुतो देवाः सप्ताक्षरेण छन्दसा सप्तसंख्यान् ग्राम्यान् पशून् गवादीनुदजयन् अहं तान् ग्राम्यान्पशूञ्जयेयम्। बृहस्पतिरष्टाक्षरात्मकेन छन्दसा गायत्रीच्छन्दोभिमानिनीं देवतामुदजयत् तां तादृशीं गायत्रीं जयेयम् ॥ ३२ ॥

मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृतꣳ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषं वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जेषमिन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेषं विश्वेदेवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयँस्तामुज्जेषम् ॥ ३३ ॥

[मित्रः। नवाक्षरेणेतिनव अक्षरेण। त्रिवृतमितित्रि वृतम्। स्तोमम्। वरुणः। दशाक्षरेणेतिदश अक्षरेण। विराजमितिविराजम्। इन्द्रः। एकादशाक्षरेणेत्येकादश अक्षरेण। त्रिष्टुभम्। त्रिस्तुभमितित्रिस्तुभम्। विश्वे। देवाः द्वादशाक्षरेणेतिद्वादश अक्षरेण। जगतीम् ॥ ३३ ॥]

मित्र ने नव अक्षर वाले मंत्र के द्वारा त्रिवृत स्तोम का विजय किया। मैं भी उसे विजय करूँ। वरुण ने दश अक्षर वाले छन्द के द्वारा विराज का विजय किया। मैं भी उसे विजय करूँ। इन्द्र ने ग्यारह अक्षर वाले छन्द से त्रिष्टुभ् छन्द का विजय किया। मैं भी उसे विजय करूँ। विश्वेदेवों ने बारह अक्षर वाले छन्द से जगती छन्द का विजय किया। मैं भी उसे विजय करूँ ॥ ३३ ॥

म० मित्रो देवो नवाक्षरेण छन्दसा त्रिवृतं स्तोममुदजयत्तं तादृशं स्तोममहं जयेयम्। वरुणो देवो दशाक्षरेण छन्दसा विराजम् दशाक्षरा विराडिति श्रुतिप्रसिद्धां तदभिमानिनीं देवतामुदजयत्तां विराजमहमप्युज्जेषम्। इन्द्रो देव एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत् तां त्रिष्टुभमहमुज्जेषम्। विश्वेदेवा द्वादशाक्षरेण छन्दसा जगत्यभिमानिदेवतामुदजयन् अहमपि तां जगतीं जयेयम् ॥ ३३ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदशꣳ स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषꣳ रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दशꣳ स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषमादित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशꣳ स्तोममुदजयँस्तमुज्जेषमदितिः षोडशाक्षरेण षोडशꣳ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषं प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदशꣳ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् ॥ ३४ ॥

[वसवः त्रयोदशाक्षरेणेतित्रयोदश अक्षरेण। त्रयोदशमितित्रयः दशम्। रुद्राः। चतुर्दशाक्षरेणेतिचतुर्दश अक्षरेण। चतुर्दशमितिचतुः दशम्। आदित्याः। पञ्चदशाक्षरेणेतिपञ्चदश अक्षरेण। पञ्चदशमितिपञ्च दशम्। अदितिः। षोडशाक्षरेणेतिषोडश अक्षरेण। षोडशम्। प्रजापतिरिति प्रजा पतिः। सप्तदशाक्षरेणेतिसप्तदश अक्षरेण। सप्तदशमितिसप्त दशम् ॥ ३४ ॥]

वसुओं ने तेरह अक्षरों वाले छन्द से त्रयोदशस्तोम का विजय किया। मैं भी उसे विजय करूँ। रुद्रों ने चौदह अक्षरों वाले छन्द के द्वारा चतुर्दशस्तोम का विजय किया। मैं भी उसे विजय करूँ।

आदित्यों ने पञ्चदश (= पन्द्रह) अक्षरों वाले छन्द के द्वारा पञ्चदश स्तोम का विजय किया। मैं भी उसे विजय करूँ। अदिति ने सोलह अक्षरों वाले छन्द के द्वारा षोडश स्तोम का विजय किया। मैं भी उसे विजय करूँ। प्रजापति ने सत्तरह अक्षर वाले छन्द के द्वारा सप्तदश स्तोम का विजय किया। मैं भी उसे विजय करूँ ॥ ३४ ॥

उ० ॥ ३२–३३–३४ ॥ वाजपेयः समाप्तः ॥

म० वसवस्त्रयोदशाक्षरेण छन्दसा त्रयोदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम्। रुद्रा देवाश्चतुर्दशाक्षरेण छन्दसा चतुर्दशं स्तोममुदजयन् तं स्तोममहमपि जयेयम्। आदित्या देवाः पञ्चदशाक्षरेण छन्दसा पञ्चदशं स्तोममुदजयन् तं स्तोमं जयेयम्। अदितिर्देवमाता षोडशाक्षरेण छन्दसा षोडशं स्तोममुदजयत् तेनाहमपि तं स्तोममुज्जेषम्। प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण छन्दसा सप्तदशाख्यं स्तोममुदजयत् तं स्तोमं तेन छन्दसाहमपि जयेयम्। एतान्मन्त्राञ्जपेदेतैर्जुहुयाद्वा ॥ ३४ ॥

इति वाजपेयमन्त्राः समाप्ताः ॥

एष ते निर्ऋते भागस्तं जुषस्व स्वाहाग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसद्भ्यः स्वाहा यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणासद्भ्यः स्वाहा विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवभ्यः पश्चात्सद्भ्यः स्वाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुन्नेत्रेभ्यो वा दवेभ्य उत्तरासद्भ्यः स्वाहा सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहा ॥३५॥

[एषः । ते । निर्ऋतऽइतिनिः । ऋते । भागः । तम् । जुषस्व । स्वाहा । अग्निनेत्रेभ्यऽइत्यग्नि नेत्रेभ्यः । देवेभ्यः । पुरः सद्भ्यऽइतिपुरः सद्भ्यः । स्वाहा । यमनेत्रेभ्यऽइतियम नेत्रेभ्यः । दक्षिणासद्भ्यऽइतिदक्षिणासत् भ्यः । विश्वदेवनेत्रेभ्यऽइतिविश्वदेव नेत्रेभ्यः । पश्चात्सद्भ्यऽइतिपश्चात्सत् भ्यः । मित्रावरुणनेत्रेभ्यऽइतिमित्रावरुण नेत्रेभ्यः । वा । मरुन्नेत्रेभ्यऽइतिमरुत् नेत्रेभ्यः । वा । उत्तरासद्भ्यऽइत्युत्तरासत् भ्यः । सोमनेत्रेभ्यऽइतिसोम नेत्रेभ्यः । उपरिसद्भ्यऽइत्युपरिसत् भ्यः । दुवस्वद्भ्यऽइतिदुवस्वत् भ्यः ३५]

(वाजपेय यज्ञ के मंत्र समाप्त हुए। अब राजसूय यज्ञ के मंत्र प्रारम्भ होते हैं।) (फाल्गुन का प्रथम दशमी में अनुमति के लिए आठ प्यालों पर पकाया हुआ चावलों का रोट भेंट किया जाता है। उसके निमित्त पीसने के लिए चावल लेकर पत्थर के नीचे धरी हुई शम्या पर पीस कर गिरे हुए चावलों को स्रुवा में भर कर दक्षिणाग्नि के ऊपर दक्षिण दिशा में आहुति देवे)। हे पृथिवि ! यह पिष्ट चरु तुम्हारा भाग है। तुम इसका सेवन करो। यह आहुति है। (पंचवतीय कर्म करने के लिए पूर्व–पश्चिमादि दिशाओं में आहवनीयाग्नि स्थापित करके उनमें प्रतिमंत्र से घी की आहुतियां देवे)। पूर्व दिशा में बैठने वाले और अग्निनेतृक देवों के लिए यह आहुति है। दक्षिण दिशा में बैठने वाले और यमनेतृक देवों के लिए यह आहुति है। पश्चिम दिशा में बैठने वाले और विश्वदेवनेतृक देवों के जिए यह आहुति है। उत्तर दिशा में बैठने वाले और मित्र-वरुण-नेतृक या मरुतनेतृक देवों के लिए यह आहुति है। ऊपर स्थित होने वाले, परिचर्या वाले और सोमनेतृक देवों के लिए यह आहुति है ॥ ३५ ॥

उ० अथ राजसूयं वरुणोऽपश्यत्। एष ते निर्ऋते भागः स्वयं प्रदीर्णेन जुहोति। पृथिव्यत्र निर्ऋतिशब्देनोच्यते। एष ते तव हे निर्ऋते, भागः तं च सेवस्व। पञ्चधाहवनीयं व्युह्य प्रतिदिशं जुहोति। अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः। देवार्थं प्रागध्यायात्। अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः। अग्निर्नेता येषां देवानां ते अग्निनेत्राः तेभ्यो देवेभ्य इति तादर्थ्ये चतुर्थी। पुरःसद्भ्यः पुरः सीदन्तीति पुरःसदः तेभ्यः सुहुतमस्तु। अथ दक्षिणार्धे जुहोति। यमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः। शेषं तुल्यव्याख्यानम्। अथ पश्चार्धे जुहोति। विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः। अथोत्तरार्धे जुहोति। मित्रावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुन्नेत्रेभ्यो देवेभ्यः। अथ मध्ये जुहोति। सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः दुवस्वद्भ्यः। दुवःशब्देन हविरभिधीयते तद्येष्वस्ति ते दुवस्वन्तः तेभ्यो दुवस्वद्भ्यः ॥ ३५ ॥

म० अथ राजसूयमन्त्राः। तेषां वरुण ऋषिः। 'अष्टाकपालोऽनुमत्यै शम्यायाः पश्चाद्धविष्यमन्नᳪं स्रुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा गत्वा स्वयमप्रदीर्णं इरिणे वाग्नौ जुहोत्येष ते निर्ऋत इति' (का० १५।१।९—१०)। फाल्गुनाद्यदशम्यामनुमत्यै अष्टाकपालः पुरोडाशो भवति तदर्थं गृहीतहविषः पेषणकाले दृषदधस्तान्निहितशम्यापश्चाद्भागे पन्नं पतितं यद्धविस्तण्डुलपिष्टरूपं तत् स्रुवे निधाय दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादाय दक्षिणस्यां दिशि गत्वा स्वयं स्फुटिते भूभागे ऊषरे वोल्मुकाग्निं संस्थाप्य तद्धविर्जुहोतीति सूत्रार्थः। पृथिवीदेवत्यम्। निर्ऋतिरत्र पृथिवी। हे निर्ऋते पृथिवि, एष पिष्टरूपस्ते तव भागः तं भागं त्वं जुषस्व सेवस्व स्वाहा सुहुतमस्तु। 'पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्यूह्य मध्ये च स्रुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५।१।२०)। एवं वर्षमिष्टाः कृत्वा पञ्चवातीयाख्यं कर्म विधेयं तत्राहवनीयं प्रागादिदिक्षु कृत्वा मध्ये चावशिष्य स्रुवेणाज्यं पञ्चस्वग्निषु यथालिङ्गं जुहोति। अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं देवा ऋषयः। दश यजूंषि देवदेवत्यानि। अग्निर्नेता येषां ते अग्निनेत्रास्तेभ्यः। पुरः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि सीदन्तीति पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु। अथ दक्षिणे जुहोति। यमनेत्रेभ्यः यमो नेता येषां तेभ्यः। दक्षिणस्यां सीदन्तीति दक्षिणासदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। अथ पश्चाज्जुहोति। विश्वदेवनेत्रेभ्यः विश्वेदेवा नेतारो येषां तेभ्यः पश्चात्सीदन्तीति पश्चात्सदस्तेभ्यः स्वाहा। अथोत्तरार्धे जुहोति। मित्रावरुणनेत्रेभ्यः मित्रावरुणौ नेतारौ येषां ते मित्रावरुणनेत्राः। वा यद्वा मरुतो नेतारो येषां ते मरुन्नेत्राः। उत्तरस्यां सीदन्तीत्युत्तरासद उत्तरभागार्थास्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। अत्र मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्यः उत्तरासद्भ्यः मरुन्नेत्रेभ्यो देवेभ्यः उत्तरासद्भ्य इति मन्त्रयोर्विकल्पः। मध्ये जुहोति।

सोमनेत्रेभ्यः सोमो नेता येषां तेभ्यः। उपरि सीदन्ति तिष्ठन्तीत्युपरिसदस्ते। दुवस्वभ्यः परिचर्यावभ्यः। यद्वात्र दुवःशब्देन हव्यं तद्येषामस्ति ते दुवस्वन्तस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ॥ ३५ ॥

ये दे॒वा अ॒ग्निने॑त्राः पु॒रः॒सद॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॒ ये दे॒वा य॒मने॑त्रा दक्षिणा॒सद॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॒ ये दे॒वा वि॒श्वदे॑वनेत्राः प॒श्चात्सद॒स्तेभ्य॒ स्वाहा॒ ये दे॒वा मि॒त्रावरु॑णनेत्रा वा म॒रुन्ने॑त्रा वोत्त॒रा॒सद॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॒ ये दे॒वाः सोम॑नेत्रा उप॒रि॒सदो॒ दुव॑स्वन्त॒स्तेभ्यः॒ स्वाहा॑ ॥ ३६ ॥

[ये । दे॒वाः । अ॒ग्निने॑त्रा॒ऽइत्य॒ग्नि ने॑त्राः । पु॒रः॒सद॒ऽइति॑पु॒रः सदः॑ । तेभ्यः॑ । य॒मने॑त्रा॒ऽइति॑य॒म ने॑त्राः । द॒क्षि॒णा॒सद॒ऽइति॑दक्षिणा सदः॑ । वि॒श्वदे॑वनेत्रा॒ऽइति॑वि॒श्वदे॑व नेत्राः । प॒श्चात्सद॒ऽइति॑प॒श्चात् सदः॑ । मि॒त्रावरु॑णनेत्रा॒ऽइति॑मि॒त्रा॒वरु॑ण नेत्राः । म॒रुन्ने॑त्रा॒ऽइति॑म॒रुत् ने॑त्राः । उ॒त्त॒रा॒सद॒ऽइत्यु॑त्त॒रा सदः॑ । सोम॑नेत्रा॒ऽइति॒सोम॑ नेत्राः । उ॒प॒रि॒सद॒ऽइत्यु॑प॒रि॒ सदः॑ । दुव॑स्वन्तः ॥ ३६ ॥]

(पांच भागों में बांट कर स्थापित की हुई आहवनीयाग्नि को एकत्र करके इन पांच यजुर्षो से घृत की आहुति देवे)। जो देव पूर्व दिशा में बैठने वाले और अग्निनेतृक हैं, उनके लिए यह आहुति है। जो देव दक्षिण दिशा में बैठने वाले हैं और यमनेतृक हैं, उनके लिए यह आहुति है। जो देव पश्चिम दिशा में बैठने वाले और विश्वदेव नेतृक हैं, उनके लिए यह आहुति है। जो देव उत्तर दिशा में बैठने वाले और मित्र-वरुण या मरुत नेतृक हैं; उनके लिए यह आहुति है। जो देव ऊपर स्थित होने वाले, पूजने के योग्य और सोमनेतृक हैं; उनके लिए यह आहुति है ॥ ३६ ॥

उ० सार्धं समुह्य जुहोति। ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदः तेभ्यः स्वाहा। तुल्यव्याख्यानाः पञ्चमन्त्रा ऋजवः ॥ ३६ ॥

म० 'उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५।१।२१) पञ्चधा विभक्तमाहवनीयमेकीकृत्य ये देवा इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकं जुहुयादिति शेषः। ये देवा अग्निनेत्राः पुरःसदस्तेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा। ये देवा यमनेत्राः पूर्ववद्व्याख्या। ये देवा विश्वदेवनेत्राः पश्चात्सदः। ये देवा मित्रावरुणनेत्राः ये देवा मरुन्नेत्रा इति मन्त्रयोर्विकल्पः। ये देवाः सोमनेत्राः उपरिसदः उपरि स्थिता दुवस्वन्तो हव्यवन्तस्तेभ्यः स्वाहा ॥ ३६ ॥

अग्ने॒ सह॑स्व॒ पृत॑ना अ॒भिमा॑ती॒रपा॑स्य । दु॒ष्टर॒स्तर॒न्नरा॑ती॒र्वर्चो॑धा य॒ज्ञवा॑हसि ॥ ३७ ॥

[अग्ने॑ । सह॑स्व । पृत॑नाः । अ॒भिमा॑ती॒रित्य॒भि मा॑तीः । अप॑ । अ॒स्य॒ । दु॒ष्टरः॑ । दु॒स्त॒र॒ऽइति॑ दु॒स्तरः॑ । तर॑न् । अरा॑तीः । वर्चो॑धा॒ऽइति॒ वर्चः॑ धाः । य॒ज्ञवा॑ह॒सीति॑य॒ज्ञ वा॑हसि ॥ ३७ ॥]

(अपामार्ग = चिड़चिड़ा के चावलों के होम के लिए दक्षिणाग्नि के लुकाट को लेवे)। हे अग्ने ! तुम शत्रुसेनाओं को अभिभूत न करो—उन्हें दूर भगा दो। हे दुर्निवार अग्ने ! शत्रुओं को पार करते हुए तुम यज्ञ के निर्वाहक यजमान में ब्रह्मवर्चस् या अन्न धारित करो ॥ ३७ ॥

उ० अपामार्गहोमः। उल्मुकमादत्ते। अग्ने सहस्व पृतनाः आग्नेय्यनुष्टुप्। हे भगवन्नग्ने, सहस्वाभिभव पृतनाः संग्रामान्। किंच अभिमातीरपास्य। सपत्नोऽभिमातिरुच्यते। सपत्नांश्च अपास्य। 'असु क्षेपणे' इत्यस्यैतद्रूपम्। अपक्षिप। कस्मात्पुनरेवं त्वमुच्यसे अत आह। दुष्टरस्तरन्नरातीः तरतेस्तृणातेर्वा दुष्टरः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवारस्त्वम्। किं कुर्वन् तरन्नरातीः विनाशयन् शत्रुसेनाः। किंच वर्चोधा यज्ञवाहसि। वर्च इत्यन्ननामसु पठितम्। अन्नस्य धाता दाता वा वर्चस ओजसो वा धारयितासि। यज्ञं वहतीति यज्ञवहास्तस्मिन्यज्ञवाहसि यजमाने ॥ ३७ ॥

म० 'अग्ने सहस्वेत्युल्मुकादानमिति' (का० १५।२।५) अपामार्गतण्डुलहोमार्थं दक्षिणाग्नेरुल्मुकमादद्यात्। अग्निदेवत्यानुष्टुब्देवश्रवोदेववातदृष्टा। हे अग्ने, पृतनाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव। तथा अभिमातीः सपत्नोऽभिमातिरुच्यते स्त्रीत्वमार्षम्। अभिमातीन् शत्रून् अपास्य अपक्षिप निवर्तय। 'असु क्षेपणे' अस्य लोटि रूपम्। किंच यज्ञं वहतीति यज्ञवाहस्तस्मिन् यज्ञवाहसि यज्ञनिर्वाहके यजमाने वर्चोऽन्नं धाः धेहि। दधातेर्लुङि रूपम् 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६।४।७५) इत्यडभावः। किंभूतस्त्वम् ! दुष्टरः दुस्तरः केनापि तर्तुमशक्यः अशक्यप्रतिक्रियो दुर्निवार इत्यर्थः। अरातीः शत्रून् तरन् तिरस्कुर्वन्विनाशयन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । उ॒पा॒ꣳशोर्वी॒र्ये॑ण जुहोमि ह॒तꣳरक्षः॒ स्वाहा॒ रक्ष॑सां त्वा व॒धाया॑वधिष्म॒ रक्षो॑ऽवधिष्मा॒मु॒मसौ ह॒तः ॥ ३८ ॥

[उ॒पा॒ꣳशोरित्यु॑प अꣳशोः । वी॒र्ये॑ण । जु॒हो॒मि॒ । ह॒तम् । रक्षः॑ । स्वाहा॑ । रक्ष॑साम् । त्वा॒ । व॒धाय॑ । अव॑धिष्म । रक्षः॑ । अव॑धिष्म । अ॒मुम् । अ॒सौ । ह॒तः ॥ ३८ ॥]

(पूर्व या उत्तर दिशा में दक्षिणाग्नि-लुकाट को स्थापित करके उसमें अपामार्ग के चावलों को होम करे)। सवितादेव के अनुशासन में वर्तमान रहकर अश्विनी देवों की बाहुओं और पूषा के हाथों के द्वारा मैं, हे तण्डुल ! तुम्हें उपांशुग्रह के वीर्य (= बल) सोम के साथ होम करता हूँ। अब सारा राक्षस वर्ग मारा गया। तदर्थ यह आहुति है। (होम की गई दिशा में स्रुवा को घुमावे)। हे स्रुक् ! मैं तुम्हें राक्षसों के वध के लिए घुमा रहा हूँ। मैं इस राक्षसवर्ग को मारता हूँ। अब यह सारा राक्षसवर्ग मारा गया ॥ ३८ ॥

उ० जुहोति देवस्य त्वा व्याख्यातम् । उपांशोर्वीर्येण जुहोमि । अतो हतं हिंसितं रक्षः । स्वाहा सुहुतं चैतद्धविर्भवतु । स्रुवं प्रास्यति । रक्षसां त्वा वधार्थम् प्रास्यामीति शेषः । प्रत्यागच्छति । अवधिष्म हतवन्तो वयं रक्षः । जातावेकवचनम् । अवधिष्म । असुमिति नामग्रहणं असाविति च । अथ कोर्थः । हतवन्तो वयं खदिरवर्माणं खदिरवर्मा वा हतोस्माभिः ॥ ३८ ॥

म० 'देवस्य त्वेति जुहीतीति' (का० १५।२।६) प्रागुदग्वा गत्वा गृहीतमुल्मुकं संस्थाप्य स्रुवेणापामार्गतण्डुलाञ्जुहुयात् । देवस्य त्वा व्याख्यातम् । उपांशोः त्रीणि यजूंषि रक्षोघ्नदेवत्यानि । उपांशुर्नाम प्रथमो ग्रहस्तस्य वीर्येण सामर्थ्येनाहं जुहोमि । अतएव रक्षो राक्षसजातिर्हतं निहतम् स्वाहा सुहुतं हविरस्तु । 'रक्षसां त्वेति स्रुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोतीति' (क० १५।२।७) यस्यां दिशि होमं कुर्यात्तां दिशं प्रति स्रुवं प्रक्षिपेत् । रक्षसां राक्षसानां वधाय नाशार्थं त्वा त्वां प्रास्यामीति शेषः । 'अवधिष्म इत्यायन्त्यनपेक्षमिति' (का० १५।२।७) । अध्वर्य्वादयः पश्चादनवलोकयन्तो देवयजनं प्रत्यागच्छन्ति । रक्षो राक्षसजातिं वयमवधिष्म हतवन्तः । जातावेकवचनम् । असुमिति शत्रुनामग्रहणम् असाविति च । असुं देवदत्तं वयमवधिष्म असौ देवदत्तो हतो मारितोऽस्माभिः ॥ ३८ ॥

सविता त्वा सवानाᳬं सुवतामग्निर्गृहपतीनाᳬं सोमो वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिर्वाच इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥

[सविता । त्वा । सवानाम् । सुवताम् । अग्निः । गृहपतीनामितिगृह पतीनाम् । सोमः । वनस्पतीनाम् । बृहस्पतिः । वाचे । इन्द्रः । ज्यैष्ठ्याय । रुद्रः । पशुभ्यऽइतिं पशुभ्यः । मित्रः । सत्यः । वरुणः । धर्म्मपतीनामितिधर्म्मपतीनाम् ॥ ३९ ॥]

(आठ देवसू हवियां दी जाती हैं । उनमें अन्तिम 'वरुणाय धर्मपतये स्वाहा' आहुति देकर यजमान के निकट जाकर और स्रुवा को बाएँ हाथ में करके यजमान की दाहिनी बाहु को पकड़ कर इस 'सविता त्वा' मन्त्र को बोले । बोलते समय मन्त्र में यथास्थान यजमान, उसके माता-पिता और देश का नाम भी लेवे) । हे यजमान ! सवितादेव तुम्हें अनुशासनों के आधिपत्य में प्रेरित करे (= अधिपति बनावे) । हे यजमान ! अग्नि तुम्हें गृहस्थों के आधिपत्य में प्रेरित करे । हे यजमान ! राजा सोम तुम्हें वनवृक्षादि के आधिपत्य में प्रेरित करे । हे यजमान ! बृहस्पति तुम्हें वाणी के आधिपत्य (= विद्वत्ता) में प्रेरित करे । हे यजमान ! इन्द्र तुम्हें ज्येष्ठत्व के आधिपत्य में प्रेरित करे (= तुम्हें ज्येष्ठ बनावे) । हे यजमान ! रुद्र तुम्हें पशुओं के आधिपत्य में प्रेरित करे । हे यजमान ! सत्य अनुशासन मित्र-वरुण तुम्हें धर्माधिकारियों के आधिपत्य में प्रेरित करें । (यह सविता-अग्नि-सोम-बृहस्पति-इन्द्र-रुद्र-मित्र-वरुण आदि आठ देवसू हवियों के देवता, हे यजमान ! तुम्हें विविध पदार्थों के आधिपत्य में आसिञ्चित करे ॥ ३९ ॥

उ० गृहीत्वा दक्षिणं यजमानबाहुं जपति । सविता त्वां सवानाम् प्रसवानामाधिपत्ये सुवतां प्रसुवताम् अभ्यनुजानातु । स हि तेषामीष्टे अग्निर्गृहपतीनाम् आधिपत्ये सुवतामित्यनुवृत्तिः । सोमो वनस्पतीनामाधिपत्ये सुवताम् । बृहस्पतिर्वाचे वागर्थमभ्यनुजानातु । इन्द्रो ज्येष्ठ्याय ज्येष्ठभावार्थं सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्थं सुवताम् । मित्रः सत्यः सत्यायेति विभक्तिव्यत्ययः । सत्यार्थं सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनामाधिपत्ये सुवताम् ॥ ३९ ॥

म० 'उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमानबाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानं मातापित्रोश्च यस्याश्च जाते राजा भवतीति' (का० १५।४।१३—१५) । अष्टौ देवसूहवींषि । तत्रान्तिमेन वरुणाय धर्मपतय इति वारुणेन चरुणा चरित्वा यजमानान्तिके गत्वा स्रुचौ सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणं तद्बाहुमादाय सविता त्वेति कण्डिकाद्वयरूपं मन्त्रमाह । मन्त्रे यथास्थानं यजमानस्य तन्मातापित्रोर्यस्या जनपदजाते राजा भवति तस्याश्च नामानि गृह्णातीति, सूत्रार्थः । अतिजगती यजमानदेवत्या । सविता सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान, त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु । सर्वेषामाज्ञावानेऽधिकारी भवेत्यर्थः । अग्निर्गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । वृक्षाः सर्वे तवोपकारका भवन्त्वित्यर्थः । बृहस्पतिर्वागर्थं त्वां सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । वाच-आधिपत्ये सुवताम् । इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम् । रुद्रः पशुभ्यः पश्वर्थं पश्वाधिपत्ये वा त्वां सुवताम् । मित्रो देवः सत्यः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इत्यादिना चतुर्थ्याः सुआदेशः । सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम् । वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम् । सवित्रादयोऽष्टौ देवसूहविषां देवतास्त्वां नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः ॥ ३९ ॥

इमं देवा असपत्नᳬं सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय । इममुमुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विश एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाᳬं राजा ॥ ४० ॥

इति वाजसनेयसंहितायां नवमोध्यायः ॥ ९ ॥

[इमम् । देवाः । असपत्नम् । सुवध्वम् । महते । क्षत्राय । ज्यैष्ठ्याय । जानराज्यायेतिजानराज्याय । इन्द्रस्य । इन्द्रियाय । इमम् । अमुष्य । पुत्रम् । अमुष्यै । पुत्रम् । अस्यै । विशे । एषः ।

अमीऽइत्यमी । राजा । सोमः । अस्माकम् । ब्राह्मणानाम् । राजा ॥ ४० ॥]

इति वाजसनेयसंहितापदे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

हे देवसू हविर्भाग् देवो ! तुम इस (देवदत्त आदि) यजमान को शत्रु रहित बनाकर महद् राज कार्य में प्रेरित करो; महाज्येष्ठत्व के लिए प्रेरित करो; महत् जनराज्य (= प्रजातन्त्र) के लिए प्रेरित करो; इन्द्र के परमोत्कृष्ट बल के लिए प्रेरित करो । यज्ञदत्त व यज्ञश्री आदि के पुत्र इस देवदत्त नामक राजा को इस कुरु-पाञ्चाल प्रभृति देशवासियों के आधिपत्य में प्रेरित करो । हे कुरु-पाञ्चाल प्रभृति देशवासियो ! यह देवदत्त तुम्हारा राजा होवे । परन्तु, हे देशवासियो ! हम ब्राह्मणों का राजा तो यह सोम है ॥ ४० ॥

इति 'तत्त्व बोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

उ० इमं देवा असपत्नं सुवध्वम् । इमं राजानं हे देवाः, असपत्नं सुवध्वम् । महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय । महते च जनानां राज्याय । इन्द्रस्य च इन्द्रियाय वीर्याय । सुवध्वमिति प्रत्येकं संबन्धः । इमं अमुष्यपुत्रम् । अमुष्येति यजमानस्य पितुः षष्ठ्यन्तं नाम गृह्यते । अमुष्यै पुत्रम् । अमुष्यै इति यजमानस्य मातुर्नामग्रहः । 'स आदित्येन दिनं मिथुनं समभवत्' इत्यादि श्रुतिः । इममुष्य पुत्रमित्यादिस्तृतीयपादः सोमपरत्वेन व्याख्येयः । अस्यै विशे । जनपदनामग्राहः । एष वः अमी राजा । एष वः कौरवो राजा सोमः अस्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥९॥

म० अत्यष्टिर्यजमानदेवत्या । हे देवाः सवित्रादयः, इममसुकसंज्ञं यजमानमसपत्नं सपत्नरहितं कृत्वा सुवध्वं प्रेरयध्वम् । किमर्थं । महते क्षत्राय महत्यै क्षत्रपदव्यै । महते ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय । महते जानराज्याय जनानामिदं जानं जानं च तद्राज्यं च जानराज्यं । जनानामाधिपत्यायेत्यर्थः । इन्द्रस्यात्मन इन्द्रियाय वीर्याय आत्मज्ञानसामर्थ्याय इमं यजमानं सुवध्वमित्यर्थः । किंभूतमिमम् । अमुष्य पुत्रम् । अमुष्येति षष्ठ्यन्तं यजमानपितुर्नाम ग्राह्यम् । तथा अमुष्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अमुष्या देव्याः पुत्रम् । अमुष्या इति यजमानमातुर्नामग्रहः । अस्यै विशे अस्याः कौरव्याः विशः प्रजाया अधिपतिमिति शेषः । अस्यै इति षष्ठ्यन्तं जातिनाम ग्राह्यम् । अमी इति प्रथमान्तं देशनाम ग्राह्यम् । अमी हे कुरवः पञ्चालाः, वो युष्माकमेष खदिरवर्मा राजास्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमश्चन्द्रो वल्लीरूपो वा सोमो राजा प्रभुरस्तु ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
वाजपेयो राजसूयारम्भान्तो नवमोऽगमत् ॥ ९ ॥

दशमोऽध्यायः

अपो देवा मधुमतीरगृभ्णन्नूर्जस्वती राजस्वश्चितानाः । याभिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्याभिरिन्द्रमनयन्नत्यारातीः ॥ १ ॥

[ओ३म् अपः । देवाः । मधुमतीरितिमधु । मतीः । अगृभ्णन् । ऊर्जस्वतीः । राजस्वऽइतिराज । स्वः । चितानाः । याभिः । मित्रावरुणौ । अभि । असिञ्चन् । याभिः । इन्द्रम् । अनयन् । अभि । अरातीः ॥१॥]

(इस दसवें अध्याय में राजसूय के शेष कर्म और चरक सौत्रामणि यज्ञ का वर्णन है । अभिषेक के लिए गूलर के पात्रों में सरस्वती प्रभृति नदियों का जल ग्रहण किया जाता है । गाय की उल्वा आदि अन्य अपेक्षित वस्तुएँ पूर्व से संग्रह करके रक्खी जाती हैं और यथाकाल लाकर यूप के उत्तर भाग में धरी जाती हैं) देवों ने मधुर, ऊर्जयुक्त, राजा को उत्पन्न करने वाले और चेतनाप्रद जलों को ग्रहण किया था । देवों ने उन जलों को ग्रहण किया था कि जिन जलों के द्वारा उन्होंने मित्र-वरुण को देवों का राजा अभिसिञ्चित किया था और जिन जलों के अभिसिञ्चन के द्वारा देवता इन्द्र को शत्रुओं के परे बनाकर लाए थे (= इन्द्र को शत्रुओं के द्वारा अजेय बना दिया था) ॥ १ ॥

उ० अपो देवा मधुमतीः । वरुणस्यार्षं प्राक् चरकसौत्रामण्याः । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । या अपो देवाः मधुमतीः मधुस्वादोदकाः । अगृभ्णन् गृहीतवन्तः । ऊर्जस्वतीः अन्नवतीः । राजस्वः राजानं याः सुवन्ति जनयन्ति ता राजस्वः । चितानाः चेतयमानाः परिदृष्टकारिण्यः । किंच याभिरद्भिर्मित्रावरुणावभ्यषिञ्चन्नभिषिक्तवन्तः । देवा इत्यनुवृत्तिः । याभिः इन्द्रम् अनयन् नीतवन्तः । अत्यरातीः अतीत्य अरातीः अदानवतीः शत्रुसेनाः । प्रकृतत्वादेताः पदमस्ति ताः गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

म० नवमेऽध्याये वाजपेय-राजसूयसंबन्धि कियदपि कर्मोक्तं । दशमेऽभिषेकार्थजलादानादिराजसूयशेषश्चरकसौत्रामणी चोच्यते । तत्र इष्टान्तेऽपो गृह्णाति यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसंभवाद्धत्वेतराः पृथक् पात्रेष्वौदुम्बरेषु (का० १५।४।२०–२२) 'सारस्वतीर्गृह्णात्यपो देवाः' (१५।४।३३) इति । इष्टाग्रहणं कार्यशेषोपलक्षणम् । देवसूहविषां भागपरिहरणान्ते कृते अभिषेकार्था वक्ष्यमाणा अपो वक्ष्यमाणप्रकारेणौदुम्बरवृक्षपात्रेषु पृथग्गृह्णाति । तत्र विशेषः । निमित्तवशात्प्राप्या नैमित्तिक्यः यथान्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्षाः प्रुष्वाः गोरुल्व्या इत्याद्याः ता राजसूयारम्भात् प्रागेव संपाद्य तदानीं यूपमुत्तरेण गृह्णीयात् । कुतः असंभवात् तदानीमातपवर्षणादेर्निमित्तस्याभावात् इतरा अनैमित्तिकीरपो गत्वा तदानीमेव गृह्णीयात् । तत्र मन्त्रानाह । अपो देवा इति सरस्वतीनदीसंबन्धिनीरप आदौ गृह्णाति । चरकसौत्रामण्यां वरुण दृष्टं । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । देवा

इन्द्रादयो या अपोऽगृभ्णन् गृहीतवन्तः । किंभूता अपः । मधुमतीः मधुरस्वादोपेताः । तथा ऊर्जस्वतीः ऊर्जो विद्यते यासु । विशिष्टान्नरसवतीः । राजस्वः राज्ञः सूयन्ते जनयन्तीति राजस्वः नृपोत्पादिकाः । चितानाः चेतयमानाः सदेवतत्वात्परिदृष्टकारिणीः । पुनस्ता एव विशिनष्टि । याभिरद्भिर्देवा मित्रावरुणौ अभ्यषिञ्चन् मित्रावरुणयोरभिषेकं कृतवन्तः । याभिरद्भिर्देवा इन्द्रं देवमरातीः शत्रून् अत्यनयन् अतीत्य नीतवन्तः इन्द्रं शत्रूनत्यक्रामयन्नित्यर्थः । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इति अतेरुपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । ता अपो गृह्णामीति शेषः ॥ १ ॥

वृष्ण॑ ऊ॒र्मिर॑सि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ देहि॒ स्वाहा॑ वृष्ण॑ ऊ॒र्मिर॑सि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ देहि वृष॒से॒नो॒ऽसि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ देहि॒ स्वाहा॑ वृष॒से॒नो॒ऽसि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ देहि ॥ २ ॥

[वृष्ण॑ । ऊ॒र्मिः । अ॒सि॒ । रा॒ष्ट्र॒दा इति॑ राष्ट्र । दाः । रा॒ष्ट्रम् । मे॒ । दे॒हि॒ । स्वाहा॑ । अ॒मुष्मै॑ । वृष॒से॒न॒ इति॒ वृष । से॒नः॒ ॥ २ ॥]

(इस मन्त्र में एक-एक यजु का दो बार पाठ है । स्वाहान्त पाठ से आहुति दी जाती है और द्वितीय पाठ से भिन्न-भिन्न जलों को ग्रहण करना है । किसी मनुष्य या पशु के नदी में प्रवेश करने पर जो लहरियाँ उठें—उन्हें ग्रहण करना है) । हे लहर ! तुम सेचन समर्थ की लहरी हो । तुम राष्ट्र को देने वाली हो । हमें भी राष्ट्र प्रदान करो । यह हविः आहुत है । हे लहर (द्वितीय) ! तुम सेचन-समर्थ की लहरी हो । (ग्रहण करना) । तुम राष्ट्र को देने वाली हो । तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो । हे लहर ! तुम सेचक जलराशि हो । तुम राष्ट्र को देने वाली हो । तुम मुझे राष्ट्र प्रदान करो । यह हविः आहुत है । हे लहर ! तुम सेचक जलराशि हो । तुम राष्ट्र देने वाली हो । तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो ॥ २ ॥

उ० अनेन मन्त्रेण सारस्वतीर्गृहीत्वा अनन्तरं हुत्वा षोडशापो गृह्यन्ते । तत्र प्रथमो होममन्त्रः । द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । नदीप्रवाहेऽवस्थितस्य पशोर्वा पुरुषस्य वा यौ ऊर्मी व्यर्दतः तौ गृह्णाति । स यः प्राङुदर्दति प्राङुदुच्छति तं गृह्णाति । वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदाः । यस्त्वं वृष्णो वर्षितुः सेक्तुः संबन्ध्य ऊर्मिरसि । वृषा हि यदि पुरुषो यदि पशुः राष्ट्रदाश्च । राष्ट्रं जनपदः तस्य स्वभावत एव दातासि तं त्वां ब्रूमो राष्ट्रं मे मह्यं देहि । स्वाहा गृह्णामि । वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदाः राष्ट्रममुष्मै । अमुष्मा इति यजमानस्य नामग्रहः । देहि । एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । द्वितीयमूर्मिं गृह्णाति । वृषसेनोसि । वृषा युवोच्यते । वृषप्रधाना सेना यस्य स वृषसेनः । स्यन्दमानाः ॥ २ ॥

म० 'जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतं वृष्ण ऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति' (का० १५।४। ३४) 'अवगूढात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊर्मी इति' (१५। ४।३३) सारस्वतीरादायोत्तरासु षोडशस्वप्सु, वृष्ण ऊर्मिरित्यादिभिः स्वाहान्तैः पूर्वपूर्वमन्त्रैश्चतुर्गृहीताज्यानि गृह्यमाणासु जुहुयात् उत्तरैः स्वाहाहीनैर्मन्त्रैस्ताः क्रमेण गृह्णाति । उत्तरमन्त्रेषु अमुष्मै इति पदस्थाने चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् । वृष्ण ऊर्मिरित्यादयो विश्वभृत स्थेत्यन्ता मन्त्राः संहितायां द्विशः पठितास्तेषां पूर्वः पूर्वः स्वाहान्तस्तेनाज्यहोमः उत्तरोत्तरः स्वाहाहीनस्तेनापामादानम् । तत्र गत्वा जले प्रविष्टात्पशोर्नराद्वा यौ पूर्वापरौ कल्लोलौ तौ हुत्वा गृह्णातीति सूत्रार्थः । वृष्णा ऊर्मिरसीप्यादीनि आपः स्वराज इत्यन्तानि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे कल्लोल, त्वं वृष्णो वर्षितुः सेक्तुः पशोर्नरस्य वा संबन्धी ऊर्मिः कल्लोलोऽसि । राष्ट्रदाः राष्ट्रं जनपदं ददातीति राष्ट्रदाः स्वभावत एव देशप्रदो भवसि अतो राष्ट्रं मे मह्यं देहि स्वाहा हविर्दत्तमस्तु । एवं हुत्वाथ गृह्णाति वृष्ण ऊर्मिरसि राष्ट्रदा अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं जनपदं देहि । अमुष्मैइति चतुर्थ्यन्तं यजमाननाम ग्राह्यम् । एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । अपरोर्मिं गृह्णाति वृषसेनोऽसि वृषा सेचनसमर्था सेना जलाराशिरूपा यस्य स वृषसेनः । व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

अ॒र्थेत॑ स्थ राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ द॒त्त स्वाहा॒ऽर्थेत॑ स्थ राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ द॒त्तौज॑स्वती स्थ राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ द॒त्त स्वाहौज॑स्वती स्थ राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ द॒त्ताप॑ः परि॒वाहि॑णी स्थ राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ द॒त्त स्वाहाप॑ः परि॒वाहि॑णी स्थ राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ द॒त्ताप॑ां पति॑रसि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ देहि॒ स्वाहा॒पां पति॑रसि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ देह्य॒पां गर्भो॑ऽसि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रं मे॑ देहि॒ स्वाहा॒पां गर्भो॑ऽसि राष्ट्र॒दा रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ देहि ॥ ३ ॥

[अ॒र्थेत॒ इत्य॑र्थ॒ऽइतः॑ । स्थ॒ । द॒त्त । ओज॑स्वतीः । आप॑ः । प॒रि॒वाहि॑णीः । प॒रि॒वाहि॒नी॒रिति॑ परि । वा॒हि॒नीः॒ । अ॒पाम् । पति॑ः । अ॒पाम् । गर्भ॑ः ॥ ३ ॥]

हे जलो ! तुम अभिषेक प्रयोजनार्थ यज्ञ-स्थल को प्राप्त होने वाले हो । तुम राष्ट्र को देने वाले हो । हमें तुम राष्ट्र प्रदान करो । यह आहुति है । हे जलो ! तुम अभिषेक के प्रयोजन के निमित्त यज्ञ-स्थल को प्राप्त होने वाले हो । तुम अभिषेचन के द्वारा राष्ट्र को प्रदान करने वाले हो । तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो । हे जलो ! तुम ओजस् से युक्त हो । तुम राष्ट्र को देने वाले हो । तुम मुझे राष्ट्र प्रदान करो । यह हविः आहुत है । हे जलो ! तुम ओजस् से युक्त हो । तुम राष्ट्र देने वाले हो । तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो । हे जलो ! तुम सर्वत्र गमनशील हो । तुम राष्ट्र देने वाले हो । तुम मुझे राष्ट्र प्रदान करो । हे जलो ! तुम सर्वत्रगमनशील हो । तुम राष्ट्र को देने वाले हो । तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो । हे समुद्र जल ! तुम नदी आदि के जलों के स्वामी हो । तुम राष्ट्र देने वाले हो । तुम मुझे राष्ट्र प्रदान

करो। यह हविः आहुत है। हे सामुद्रजल ! तुम नदी आदि जलों के स्वामी हो। तुम अभिषेक के द्वारा राष्ट्र देने में समर्थ हो। तुम इस देवदत्त प्रभृति को अभिषेचन के द्वारा राष्ट्र प्रदान करो। हे जलभंवर ! तुम जलों का गर्भ हो। तुम राष्ट्र देने वाले हो। तुम मुझे राष्ट्र प्रदान करो। यह हविः आहुत है। हे जलभंवर ! तुम जलों का गर्भ हो। तुम राष्ट्र देने वाले हो। तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो ॥ ३ ॥

उ० अर्थेता स्थ राष्ट्रदाः। अर्थं प्रयोजनं निष्पादयितुं याः यन्ति गच्छन्ति ता अर्थेतः। अस्तेर्बहुवचनं स्थ इति। राष्ट्रदाः। एतदपि बहुवचनम्। राष्ट्रं मे दत्त। दत्तेति ददातेर्बहुवचनम्। व्याख्यातमन्यत्। प्रतिलोमाः तु ओजस्वतीः ओजसा बलेन युक्ताः सत्यः एताः प्रतिलोमाः स्यन्दन्ते। अपयतीः आपः परिवाहिणीः। हे आपः, याः यूयं परिवाहिणीः सर्वतो वहनशीलाः स्थ उक्तमन्यत्। नदीपतिः अपांपतिरसि। ऋज्वर्थः। निवेष्टयम् 'वेष्ट वेष्टने' अस्य निपूर्वस्यान्त्यव्यापत्त्या निवेष्टय आवर्त उच्यते। स्यन्दमानाः स्थावराः प्रत्यागता आपः ॥३॥

म० 'स्यन्दमाना इति नद्यादिप्रवाहस्था अपो गृह्णाति'। (का० १५।४।२४) अर्थेतः अर्थं प्रयोजनमुद्दिश्य नद्यादेः सकाशाद् यज्ञदेशं यन्ति गच्छन्तीत्यर्थेतः इणः क्विपि तुगागमः। तथाविधा यूयं राष्ट्रदाः देशदाग्यः स्थ भवथ। मे राष्ट्रं दत्त यच्छत। दत्तेति बहुवचनम् अन्यद्व्याख्यातम् (का० १५।४।२५)। प्रतिलोमाः। वहन्तीनां याः प्रतिगच्छन्ति तासु होमादाने। हे आपः, यूयमोजस्वतीः ओजसा बलेन युक्ता भवथ। 'अपयतीरिति' ! (का० १५।४।२६) वहन्तीनामपां मध्याद्या मार्गान्तरेण गत्वा पुनस्तत्र मिलन्ति ता अपयत्यस्तासु होमादाने। हे आपः, यूयं परिवाहिणीः स्थ परिसर्वतो वहन्तीति परिवाहिण्यः सर्वतोवहनशीला भवथ उक्तमन्यत् (का० १५।४।२७) नदीपतिमिति । समुद्रस्यापां होमादाने। अपां जलानां पतिः स्वामी पालकोऽसि। (का० १५।४।२९) निवेष्या इति। निवेष्य आवर्तस्तद्भवा निवेष्याः नद्यादौ यत्राम्भोभ्रमस्तत्र होमादाने हे जलभ्रम, त्वमपां गर्भो मध्यवर्ती भवसि ॥ ३ ॥

सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यत्वचस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा सूर्यवर्चस स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा मान्दा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा व्रजक्षित स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा वाशा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शविष्ठा स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त शक्वरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा शक्वरी स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा जनभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रं मे दत्त स्वाहा विश्वभृत स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्तापः स्वराज स्थ राष्ट्रदा राष्ट्रममुष्मै दत्त। मधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्तां महि क्षत्रं क्षत्रियाय वन्वाना अनाधृष्टाः सीदत सहौजसो महि क्षत्रं क्षत्रियाय दधतीः ॥४॥

[सूर्यत्वचसऽइतिसूर्य । त्वचसः। सूर्यवर्चसऽइतिसूर्य । वर्चसः। मान्दाः। व्रजक्षितऽइतिव्रज । क्षितः। वाशाः। शविष्ठाः। शक्वरीः। जनभृतऽइतिजन । भृतः। विश्वभृतऽइतिविश्व । भृतः। आपः। स्वराजऽइतिस्व । राजः। महि। क्षत्रम्। क्षत्रियाय। वन्वानाः। अनाधृष्टाः। सीदत। सहौजसऽइतिसह । ओजसः। दधतीः ॥ ४ ॥]

हे स्थिर और सदा घामयुक्त जलो ! तुम सूर्य की कान्ति-घाम से सदा युक्त हो। तुम राष्ट्र देने वाले हो। तुम मुझे राष्ट्र प्रदान करो। यह हविः आहुत है। हे स्थिर सघर्मजलो ! तुम सूर्य-तेज वाले हो। तुम राष्ट्र देने वाले हो। तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो। (यूप में बरसते हुए जलों को संचित करके यूप के उत्तर में स्थापित उन जलों में होम करते हुए—) हे घाम में बरसे हुए जलो ! तुम सूर्य के वर्चस् वाले हो। तुम राष्ट्रदाता हो। तुम मुझे राष्ट्र प्रदान करो। यह हविः आहुत है। हे घर्मधर्षित जलो ! तुम सूर्य के तेज से युक्त हो। तुम राष्ट्र देने वाले हो। तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो। हे पोखर आदि में स्थित आनन्ददायी जलो ! तुम पशु-पक्षी आदि को आनन्द देने वाले हो। तुम राष्ट्र देने वाले हो। तुम मुझे राष्ट्र प्रदान करो। यह हविः आहुत है। हे पोखर के आनन्दप्रद जलो ! तुम पशुओं आदि को आनन्द देने वाले हो। तुम राष्ट्र देने वाले हो। तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो। हे कूप जलो ! तुम कूप में वास करने वाले और राष्ट्र दाता हो। तुम मुझे राष्ट्र प्रदान करो। यह हविः आहुत है। हे कूपजलो ! तुम कूप में स्थित होने वाले और राष्ट्र-दाता हो। तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो। हे ओस-जलो ! तुम अन्न की उत्पत्ति के निमित्त सबसे कामना किए जाने वाले हो। तुम राष्ट्र देने वाले हो। तुम मुझे राष्ट्र प्रदान करो। यह हविः आहुति है। हे अवश्याय जलो ! तुम सर्व काम्य हो। तुम राष्ट्रदा हो। तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो। (शहर में होम करते समय—) हे मधुरूप जलो ! तुम बल और राष्ट्र देने वाले हो। तुम मुझे राष्ट्र प्रदान करो। यह हविः आहुत है। हे मधुजलो ! तुम बल प्रद व राष्ट्रदा हो। तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो। (बियाती हुई गाय की झिल्ली से संचय करके यूप के उत्तर में धरे हुए जलों में होम करते हुए—)

हे उल्व्यजलो ! तुम गायों से लभ्य जल हो । तुम राष्ट्र देने वाले हो । तुम मुझे राष्ट्र प्रदान करो । यह हविः आहुत है । हे उल्व्यजलो ! तुम गाय सम्बन्धी और राष्ट्रदा हो । तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो । (दूध में होम करते समय—) हे दुग्धजलो ! तुम लोगों को पानादि के द्वारा धारण करने वाले हो । तुम राष्ट्रप्रद हो । तुम मुझे राष्ट्र प्रदान करो । यह हविः आहुत है । हे दुग्धरूप जलो ! तुम लोगों को धारण करने वाले और राष्ट्र-प्रद हो । तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो । (घृत में होम करते समय—) हे घृतरूप जलो ! तुम विश्व को धारण करने वाले हो । तुम राष्ट्रप्रद हो । तुम मुझे राष्ट्र प्रदान करो ! यह हविः आहुत है । हे घृतरूप जलो ! तुम विश्व को धारण करने वाले हो । तुम राष्ट्रदायी हो । तुम इस देवदत्त प्रभृति को राष्ट्र प्रदान करो । (इस प्रकार यह सोलह प्रकार के जल होम-जल हैं । इनमें होम किया जाता है । मरीचि और सरस्वति जलों में होम नहीं किया जाता है । सूर्य की किरणों से तपाए हुए जल मरीचि कहे जाते हैं । उन मरीचि-जलों को अंजलि से ग्रहण करके शेष जलों में मिलावें । हे मरीचि जलो ! तुम स्वयं ही शोभित होने वाले हो । तुम राष्ट्र-प्रद हो । तुम इस देवदत्त प्रभृति यजमान को राष्ट्र प्रदान करो । (इन सरस्वती नदी प्रभृति से ग्रहण किए जलों को गूलर के पात्र में मिलाते समय—) यह मधुर-जल मधुर-जलों से संमिश्रित हो । यह महद्-राज्य इस क्षत्रिय राजा के लिए वरण करें । (गूलर के बर्तन में संमिश्रित जलों को मित्र-वरुण सम्बन्धी धिष्ण्या के आगे धरें) । हे जलो ! राक्षसों के द्वारा अपराभूत ओज-बल से युक्त और इस क्षत्रिय यजमान के लिए महद् राज्य को धारण करते हुए तुम स्थित होओ ॥ ४ ॥

उ० सूर्यत्वचस स्थ । सूर्यस्येव त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचस आतपवर्ष्याः स्थ । सूर्यवर्चसः स्थ राष्ट्रदाः सूर्यवर्चसः सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः । सरस्याः मान्दास्थ मन्दतेर्मोदनार्थस्य मन्दः । तत्र हि मोदन्ति भूतानि बहूदकत्वात्, तत्र भवा आपो मान्दाः । कूप्याः गृह्णाति । व्रजक्षित स्थ । व्रज इति मेघनामसु पठितम् । इह तूदकवत्त्वसाम्यात्कूप उच्यते । व्रजे क्षियन्ति व्रजक्षितः पुष्या अवस्यायाः । वाशीस्थ । 'वश कान्तौ' । कामिता अभिलषिताः स्थ । ता हि सर्व एव कामयन्ते अन्नहेतुत्वात् । मधुशविष्ठा स्थ । शव इति बलनाम शविष्ठा बलिष्ठाः । बलिष्ठं हि मधु त्रिदोपशमनत्वात् । उक्तंच 'त्रिदोषघ्नं मधु प्रोक्तं केचिदिच्छन्ति वातलम्' इति । गोरुल्व्या गृह्णाति । शक्वरीस्थ । 'शक्लृ शक्तौ' 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' । शक्नुवन्ति हि गावो जगदुद्धर्तुं वाहदोहादिभिः । पयः जनभृतः । जनान् हि पयो बिभर्ति बालभावे धृतं । विश्वभृतः विश्वं सर्वं देवाद्यपि धृतं बिभर्ति । मरीचीः । आपः स्वराज स्थ । हे आपः, या यूयं स्वराजस्थ स्वकीयमेव राज्यं यासां तास्तथोक्ताः । अनन्याश्रितराज्या इत्यर्थः । व्याख्यातमन्यत् । औदुम्बरपात्रे संमासिञ्चयेता मधुमतीः मधुमतीर्मधुररसवत्यः मधुररसवतीभिरद्भिः पृच्यन्तां सृज्यन्ताम् । महि महत् क्षत्रं क्षत्रियाय राज्ञे वन्वानाः । वनोतिः संभजनार्थः । संभजमानाः । मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधाति । अनाधृष्टाः अनाधर्षिताः रक्षोभिः सीदत उपविशत । सहोजसः सवीर्याः सहबलेन । किं कुर्वाणाः । महि महत्क्षत्रं क्षत्रियाय राज्ञ दधतीः स्थापयन्त्यः ॥ ४ ॥

म० 'स्यन्दमानानां स्थावराः प्रत्यातापे इति' । (का० १५ । ४ । ३०) वहदपां मध्ये याः स्थिराः सदा घर्मे वर्तमानास्तासु होमादाने । हे आपः, यूयं सूर्यत्वचसो भवथ सूर्यस्येव त्वचस्त्वक् यासां ताः सूर्यत्वचसः सदा तापे वर्तमानत्वात् त्वचःशब्दः सान्तस्त्वग्वाची । 'अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्यातपवर्ष्या इति' (का० १५।४।३१) आतपे वर्षति सति गगनादप आदायादौ संपादिताः सन्ति यूपमुत्तरेण तासु होमादाने । सूर्यस्येव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः तादृश्यो भवथ । 'सरस्या इति' (का० १५।४।३२) तडागभवास्वप्सु होमादाने । हे आपः, यूयं मान्दाः स्थ । मन्दतेर्मोदनार्थस्य रूपं मन्दन्ते भूतानि यत्र बहूदकत्वात्ता मान्दा भवथ । 'कूप्य इति' । (का० १५।४।३) कूपे भवाः कूप्यास्तत्र होमादाने । हे आपः, यूयं व्रजक्षितो भवथ । व्रज इति मेघनामसु पठितम् । अत्र तूदकधारणसामर्थ्यात् कूप उच्यते । व्रजे कूपे क्षियन्ति निवसन्ति व्रजक्षितः । (का० १५।४।३२) प्रुष्वा इति । 'प्रुष सेचने' प्रुष्णन्ति ओषधीः सिञ्चन्तीति प्रुष्वाः अवश्यायरूपाः तृणाग्रेषु स्थितास्तासु वस्त्रक्षेपेण या आत्ताः सन्ति ता यूपमुत्तरेण हुत्वा ग्राह्याः । वाशाः स्थ । 'वश कान्तौ' उश्यन्ते जनैः काम्यन्तेऽन्ननिष्पत्तिहेतुत्वाद्वाशा यूयं भवथ । 'मध्विति' (का० १५। ४।३२) मधुनि होमादाने । हे मधुरूपा आपः, यूयं शविष्ठाः । 'शव' इति बलनाम । बलिष्ठाः बलदात्र्यो भवथ । त्रिदोषबलशमनत्वाद्बलकरं मधु । 'गोरुल्व्या इति' (का० १५।४।३२) उल्वं गर्भवेष्टनं तत्र भवा उल्व्याः प्रसूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्थजलं पूर्वं गृहीतमस्ति यूपमुत्तरेण तत्र होमादाने । शक्वरीः । 'शक्लृ शक्तौ' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति वनिप्प्रत्ययः 'वनो र च' (पा ४।१।७) इति ङीप् रेफश्च । शक्नुवन्ति वाहदोहादिभिर्जगदुद्धर्तुमिति शक्वर्यो गावस्तत्संबन्धिन्यो यूयं भवथ । 'पय इति' (का० १५।४।३२) दुग्धस्य होमपूर्वं ग्रहणम् । हे आपः, यूयं जनभृतो भवथ बालभावे जनान् जन्तून् बिभ्रति पुष्णन्तीति जनभृतः । 'घृतमिति' (का० ५।४।३२) घृते होमादाने । हे घृतरूपा आपः, यूयं विश्वभृतः विश्वं सर्वं जगद्देवादिकं बिभ्रति विश्वभृतो भवथ राष्ट्रदाः । एवं सारस्वत्यादयो घृतान्ताः सप्तदशाप उक्ताः । 'आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वा गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु सृजतीति' (का० १५।४।३५) रविकरतप्ता आपो मरीचयस्ता अञ्जलिनादाय पूर्वगृहीतास्वप्सु योजयेत् प्रतिग्रहणमन्त्रः संसर्गस्तूष्णीम् । 'नात्र होमः षोडशाहुतीर्जुहोति द्वयीषु न जुहोति सारस्वतीषु च मरीचिषु च' (५।३।४।२३) इति श्रुतेः । हे आपः, मरीचिरूपा यूयं स्वराजः स्थ स्वेनैव राजन्ते ताः स्वराजः अनन्याश्रितराज्या भवथ । राष्ट्रदाः अतोऽमुष्मै यजमानाय राष्ट्रं देशं दत्त । 'औदुम्बरे पात्रे समासिञ्चयेना मधुमतीरिति' (का० १५।४। ३६) एताः सारस्वत्याद्या अप उदुम्बरकाष्ठपात्रे एकीकरोति । मन्त्रावृत्तिः । अब्देवत्यं यजुः । मधुमतीः मधुरसवत्य एता आपो मधुमतीभिर्मधुरस्वादोपेताभिरद्भिः पृच्यन्तां संसृज्यन्ताम् । किंभूता एताः । महि महत् क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे यजमानाय वन्वानाः संभजमानाः ददत्य इत्यर्थः । वनोतिः संभजनार्थः । 'मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधात्यनाधृष्टा सीदतेति' (का० १५।४।३७) औदुम्बरे पात्रे एकीकृतास्ता अपो

मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रे सदसि सादयति। अब्देवत्यम्। हे आपः, यूयं सीदत तिष्ठत। किंभूता यूयम्। अनाधृष्टाः अपराभूता रक्षोभिः। सहोजसः ओजसा सहिताः बलयुक्ताः। तथा महि महत्क्षत्रं बलं क्षत्रियाय राज्ञे दधतीः दधत्यः स्थापयन्त्यः॥४॥

सोम॑स्य॒ त्विषि॑रसि॒ तवे॑व मे॒ त्विषि॑र्भूयात्। अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ सोमा॑य॒ स्वाहा॑ सवि॒त्रे स्वाहा॒ सर॑स्वत्यै॒ स्वाहा॑ पू॒ष्णे स्वाहा॒ बृह॒स्पत॑ये॒ स्वाहेन्द्रा॑य॒ स्वाहा॒ घोषा॑य॒ स्वाहा॒ श्लोका॑य॒ स्वाहा॒ अꣳशा॑य॒ स्वाहा॒ भगा॑य॒ स्वाहा॑र्य॒म्णे स्वाहा॑ ॥ ५ ॥

[सोम॑स्य। त्विषिः॑। अ॒सि॒। तवे॒वेति॒तव॑। इव। मे॒। त्विषिः॑। भू॒या॒त्॥ अ॒ग्नये॑। स्वाहा॑। सोमा॑य। स॒वि॒त्रे। सर॑स्वत्यै। पू॒ष्णे। बृह॒स्पत॑ये। इन्द्रा॑य। घोषा॑य। श्लोका॑य। अꣳशा॑य। भगा॑य। अ॒र्य॒म्णे ॥ ५ ॥]

(मित्र-वरुण की धिष्ण्या के आगे धरे हुए पलाश आदि के चार वर्तनों के पूर्व में व्याघ्रचर्म को बिछावो)। हे चर्म! तुम सोम की दीप्ति हो। तुम्हारी ही जैसी मेरी भी कान्ति हो जाय। (यह 'अग्नये स्वाहा' आदि बारह मंत्र पार्थ संज्ञक है। इनमें से छः मंत्रों से अभिषेक के आदि में आहुति देवे और शेष छः से अभिषेक के अन्त में आहुतियां देवे)। अग्नि के लिए यह आहुति है। सोम के लिए यह आहुति है। सविता के लिए यह आहुति है। सरस्वती के लिए यह आहुति है। पूषा के लिए यह आहुति हैं। बृहस्पति के लिए यह आहुति है। इन्द्र के लिए यह आहुति है। घोष के लिए यह आहुति है। श्लोक के लिए यह आहुति है। अंश के लिए यह आहुति है। भग के लिए यह आहुति है। अर्यमा के लिए यह आहुति है ॥ ५ ॥

उ० व्याघ्रचर्मारोहति। सोमस्य त्विषिः सोमस्य दीप्तिर्भवसि यतः अतः तव इव यथा तव त्विषिरेवं मम त्विषिर्भूयात्। 'यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विषिः' इति श्रुतिः। षट् पुरस्तादभिषेकस्य पार्थानि जुहोति। अग्नये स्वाहेति प्रतिमन्त्रम् षडुपरिष्टात् इन्द्राय स्वाहेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥

म० 'व्याघ्रचर्मास्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति' (का० १५।५।१)। मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रासादितपालाशादिपात्रचतुष्टयस्य पुरस्ताद्व्याघ्रचर्मास्तृणाति। चर्मदेवत्यम्। हे चर्म, त्वं सोमस्य त्विषिर्दीप्तिरसि भवसि अतस्तवेव त्वत्सदृशी मे मम त्विषिः कान्तिर्भूयात् 'यत्र वै सोम इन्द्रमत्यपवत स यत्ततः शार्दूलः समभवत्तेन सोमस्य त्विषिः' (५।३।५।३) इति श्रुतेः। 'पार्थानामग्नये स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रम्' (का० १५।५।३) 'पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षट् जुहोति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५।५।३४)। पार्थसंज्ञानां द्वादशमन्त्राणां मध्ये अग्नय इत्यादीनि षट् पार्थान्यभिषेकादौ जुहोति इन्द्रायेत्यादि षट् अभिषेकान्ते सकृद्गृहीताज्यैः। लिङ्गोक्तानि द्वादश यजूंषि अग्नतीत्यग्निः। सुनोति सोमः। सूते सुवति प्रेरयति वा सविता। सरः शब्दप्रवाहो यस्याः सा सरस्वती। पुष्णाति पूषा। बृहतां साम्नां पतिर्बृहस्पतिः। इन्दति ईष्टे इन्द्रः। घुष्यति शब्दं करोति घोषः। श्लोक्यते कीर्त्यते जनैरिति श्लोकः। अंशयति विभाजयति पुण्यपापे तत्फलदानेनेति अंशः। 'अंश विभाजने' धातुः। भज्यते सेव्यते स भगः। इयर्ति व्याप्नोति विश्वमित्यर्यमा। एतेभ्यः सुहुतमस्तु ॥ ५ ॥

प॒वित्रे॑ स्थो वैष्ण॒व्यौ॑ सवि॒तुर्वः॑ प्रस॒व उत्पु॑ना॒म्यच्छिद्रेण प॒वित्रे॑ण॒ सूर्य॑स्य र॒श्मिभिः॑। अनि॑भृष्टमसि वा॒चो बन्धु॑स्तपो॒जाः सोम॑स्य दा॒त्रम॑सि॒ स्वाहा॑ राज॒स्वः॑ ॥ ६ ॥

[अनि॑भृष्ट॒मित्यनि॑भृष्टम्। अ॒सि॒। वा॒चः। बन्धुः॑। त॒पो॒जा इति॑ तपः॒ऽजाः। सोम॑स्य। दा॒त्रम्। अ॒सि॒। स्वाहा॑। रा॒ज॒स्व॒ इति॑ राज॒ऽस्वः॑ ॥ ६ ॥]

(कुशों से दो पवित्रियां बनाकर उनमें सोना बांधे। फिर उन दोनों पवित्रों के द्वारा मित्र-वरुण सम्बन्धी धिष्ण्या के सामने गूलर के वर्तनों में धरे हुए अभिषेक जलों को पवित्र करे। जलों को पवित्र करते समय इस 'पवित्रे स्थ' मन्त्र को पढ़ें)। हे पवित्रियों! तुम दोनों विष्णु सम्बन्धि पवित्रियां हो। सर्व प्रेरक सविता देव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं छिद्र रहित पवित्र तथा सूर्य की रश्मियों के द्वारा इन अभिषेक जलों को पवित्र करता हूँ। राक्षसों के द्वारा अतिक्षुब्ध हे जलों! तुम वाणी के वन्धु तप (= अग्नि) से उत्पन्न और सोम के दान करने वाले हो। यह आहुति है। तुम अभिषेक के द्वारा राजा को उत्पन्न करने वाले हो ॥ ६ ॥

उ० पवित्रे करोति। 'पवित्रे स्थः। पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ व्याख्यातम्। उत्पुनाति। सवितुर्वः। व्याख्यातम्। अनिभृष्टमसि। अत्र मन्त्रावयवा एकवचनान्ताः। श्रुत्या तु बहुवचनान्ता व्याख्यातांः। आपो ह्यत्राभिधेयमिति। अतः श्रुत्यर्थोऽनुक्रियते। 'भ्रस्जो पाके' इत्ययं धातुः ऋषिणा व्याख्यातः। अनिभृष्टमसीति। कोर्थः। अनाधृष्टाः स्थ रक्षोभिः। वाचो बन्धुः। वाचः बन्धुभूताः। 'यावद्वै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचो वदति' इति श्रुतिः। तपोजाः। तपःशब्देनाग्निरुच्यते तस्माज्जायन्ते। 'अग्नेर्वै धूमो जायते' इत्यादिश्रुतिः। सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्र्यः स्थ। 'यदा वा एनमेताभिरद्भिः सुन्वन्ति' इत्यादिश्रुतिः। स्वाहा राजस्वः। स्वाहाकारेण पूताः सत्यः राजस्वः भवथ। राजानं या सुवन्ति जनयन्ति ता राजस्वः ॥ ६ ॥

म० 'पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयतीति' (का० २५।५।४)। प्रकृतिवत्पवित्रे स्थ इति पवित्रे कृत्वा तयोः स्वर्णं बध्नाति। पवित्रे स्थः व्याख्यातम् [अध्या० १ क० १२]। 'ताभ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति' (का० १५।५।५)। सहिरण्याभ्यां दर्भपवित्राभ्यां मैत्रावरुणधिष्ण्याग्रासादिता औदुम्बरपात्रस्थाः अभिषेकार्था अप उत्पुनाति सवितुरित्यादिना राजस्व इत्यन्तेन मन्त्रेण। अब्देवत्यम्। सवितुः सर्वप्रेरकस्य परमेश्वरस्य प्रसवेऽनुज्ञायां स्थितोऽहम् अच्छिद्रेण छिद्ररहितेन

समीचीनेन पवित्रेण सूर्यस्य किरणैश्चोत्पुनामि हे आपः, वो युष्मान् उत्पवनं करोमि। अनिभृष्टमसि। आपोऽत्राभिधेयाः अतोऽत्रैकवचनान्ता मन्त्रावयवाः श्रुत्या बहुवचनान्ता व्याख्याताः अतः श्रुत्यनुसारेण व्याख्यायते। हे आपः, यूयमनिभृष्टा स्थ। 'भ्रस्ज पाके' अयं धातुर्धृष्टयर्थे व्याख्यातः। अनिधृष्टाः नः नितरां धृष्टाः अपराभूताः रक्षोभिः। वाचो बन्धुः वाण्या बन्धुभूताः 'यावद्वै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदति' (५।३।४।१६) इति श्रुतेः, 'आपोमयी वाक्' इति सामश्रुतेश्च। तथा तपोजाः तपःशब्देनात्राग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः। 'अग्नेर्व धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरग्नेर्वा एता जायन्ते तस्मादाह तपोजाः' (५।३।५।१७) इति श्रुतेः 'वायोरग्निरग्नेरापः' (तैत्ति० आर० ८।१) इति श्रुत्यन्तरात् सोमस्य दात्रमसि सोमस्य दात्र्यो दानकर्त्र्यो भवथ 'यदा वा एनमेताभिरभिषुण्वन्त्यथाहुतिर्भवति' (५।३।५।१८) इति श्रुतेः सोमदात्र्य आपः। स्वाहा राजस्वः स्वाहाकारेण पूताः सत्यः राजस्वो जनस्य राजानं सुवते जनयन्तीति राजस्वो राजजनिका भवथ ॥ ६ ॥

सधमादो द्युम्निनीराप एता अनाधृष्टा अपस्यो वसानाः। पस्त्यासु चक्रे वरुणः सधस्थमपाᳪंशिशुर्मातृतमास्वन्तः ॥ ७ ॥

[सधमादऽइतिसध माद÷। द्युम्निनीः। आप÷। एताः। अनाधृष्टाः। अपस्य÷। वसानाः। पस्त्यासु। चक्रे। वरुणः। सधस्थमितिसधस्थम्। अपाम्। शिशु÷। मातृतमास्विति मातृतमासु। अन्तरित्यन्तः ॥ ७ ॥]

(अभिषेक के लिए पवित्र किए गए जलों को पलाश-गूलर-बरगद-पीपल के पात्रों में भर कर अभिषेकार्थ लावें)। एक ही पात्र में हर्षित होनेवाले, यश या अन्न वाले, राक्षसों के द्वारा अनभिभूत कर्मसमर्थ और पात्रों को अत्यन्त पावन समर्थ एवं गृहरूप जलों में जलों के पुत्र आच्छादित कर लेने वाले जो यह जल है—उनमें वरुण देव ने भी अपना सहस्थान बनाया है (-वरुण उसमें बस गया है) ॥ ७ ॥

उ० अभिषेचनीयेष्वेनां व्यानयति। सधमाद्यो द्युम्नीः। अब्देवत्या वारुणी त्रिष्टुप्। या एताः सधमादः सहमदनाः सह एकस्मिन्पात्रे माद्यन्ति मदनं कुर्वन्ति ताः। द्युम्नीः वीर्यवत्यः आपः एताः अनाधृष्टाः अनभिभूता रक्षोभिः। अपस्यः अप इति कर्मनाम तत्र साधुः अपस्यः। वसानाः 'वस आच्छादने' आच्छादयन्त्यः पात्राण्यवस्थिताः। तास्वप्सु पस्त्यासु। पस्त्यमिति गृहनामसु पठितम्। गृहरूपासु विशां रूपेणावस्थितासु। चक्रे कृतवान् वरुणो राजा सधस्थं सहस्थानं प्रतिष्ठाम्। कथंभूतो वरुणः। अपां शिशुः। 'अपां वा एष शिशुर्भवति यो राजा राजसूयेन यजति' इति श्रुतिः। मातृतमासु अतिशयेन निर्मात्रीषु। अन्तर्मध्ये चक्रे सधस्थमिति संबन्धः ॥ ७ ॥

म० 'अभिषेचनीयेष्वेनां व्यानयति सधमाद इति' (का० १५।५।६)। उत्पूता अभिषेकार्था आपोऽभिषेकार्थेषु पालाशौदुम्बरवाटाश्वत्थेषु पात्रेषु पूर्वासादितेषु चतुर्धा विभज्य निनयति। वरुणदेवत्या त्रिष्टुप्। या एता आपो वर्तन्ते। कीदृश्यः। सधमादः सह एकस्मिन् पात्रे माद्यन्ति हृष्यन्ति मादयन्ते प्रीणयन्ति वा ताः सधमादः। सहपूर्वान्मादयतेः क्विप् 'सध मादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ६।३।९६) इति सहस्य सधादेशः। द्युम्निनीः द्युम्नं वीर्यमस्ति यासां ता द्युम्निन्यः पूर्वसवर्णदीर्घः। 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' (नि० ५।५) इति यास्कः। अनाधृष्टाः रक्षोभिरनभिभूताः। अपस्यः। अप इति कर्मनाम। अपसि कर्मणि साध्व्यः अपस्यः। 'तत्र साधुः' (पा० ४।४।९८) इति यत् 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति जसः सुरादेशः। वसानाः 'वस आच्छादने' वसते आच्छादयन्ति पात्राणीति वसानाः। या एवंविधा आपस्तासु अन्तर्मध्ये वरुणो देवः सधस्थं सहस्थानं चक्रे कृतवान्। सह स्थीयते यस्मिन् तत् सधस्थम्। किंभूतो वरुणः। अपां शिशुः बालकः। 'अपां वा एष शिशुर्भवति यो राजसूयेन यजते' (५।३।५।१९) इति श्रुतेः वरुणो राजसूययाजित्वादपां शिशुः। किंभूतास्वप्सु। पस्त्यासु पस्त्यमिति गृहनामसु पठितम्। गृहरूपासु सर्वेषामाधारत्वात् तथा मातृतमासु अतिशयेन जगन्निर्मात्रीषु ॥ ७ ॥

क्षत्रस्योल्वमसि क्षत्रस्य जराय्वसि क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसीन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि मित्रस्यासि वरुणस्यासि त्वयायं वृत्रं वधेत्। दृवासि रुजासि क्षुमासि। पातैनं प्राञ्चं पातैनं प्रत्यञ्चं पातैनं तिर्यञ्चं दिग्भ्यः पात ॥ ८ ॥

[क्षत्रस्य। उल्वम्। असि। जरायु। योनि÷। नाभि÷। इन्द्रस्य। वार्त्रघ्नमितिवार्त्रघ्नम्। मित्रस्य। वरुणस्य। त्वया। अयम् वृत्रम्। वधेत्। दृवा। रुजा। क्षुमा। पात। एनम्। प्राञ्चम्। प्रत्यञ्चम्। तिर्यञ्चम्। दिग्भ्यऽइतिदिक्भ्यः। पात ॥ ८ ॥]

(वस्त्रादि को मन्त्र पढ़कर धारण करना)। हे रेशम या वल्कल या घृताक्त वस्त्ररूपतार्प्य ! तुम यजमान को धारण करनेवाली गर्भवेष्टनी हो। हे रक्तकम्बल रूपपाण्डु ! तुम उस गर्भस्थ यजमान को ढकनेवाला चर्म हो। हे कंचुकरूप अधिवास ! तुम उस यजमान को गर्भ में धारण करनेवाली योनि हो। हे शिरोवेष्टन ! तुम क्षत्रिय यजमान का गर्भबन्धन स्थान हो। (अध्वर्यु धनुष को चढ़ाता है)। हे धनो ! तुम वृत्र को मारने वाले इन्द्र के धनुष हो। (धनुष की दोनों कोटियों को साफ करना)। हे दक्षिणकोटे ! तुम मित्र सम्बन्धिनी हो। हे उत्तरकोटे ! तुम वरुण सम्बन्धिनी हो। (अध्वर्यु यजमान को धनुष प्रदान करे)। हे धनुष ! तुम्हारे द्वारा यह यजमान अपने शत्रु का वध करने में समर्थ होवे। (एक-एक मन्त्र से अध्वर्यु तीन बाणों को ग्रहण करे

और एक-एक मन्त्र से यजमान को प्रदान करे)। हे वाण! तुम शत्रु को विदीर्ण करनेवाले हो! हे द्वितीय वाण! तुम शत्रु को भेदन करने वाले हो। हे तृतीय वाण! तुम शत्रु को कम्पित करनेवाले हो। हे वाण! तुम इस यजमान को पूर्वदिशा में पालन करो। हे वाण! तुम इसे पश्चिम दिशा में पालन करो। हे वाण! तुम इस यजमान को जहाँ-तहाँ बचाओ। हे वाण! तुम इस यजमान को सभी दिशाओं में बचाओ ॥ ८ ॥

उ० तार्प्यं परिधापयति। क्षत्रस्योल्बमसि। उल्वं गर्भाधारमुदकम्। पाण्ड्वं परिधापयति। क्षत्रस्य जराय्वसि। जरायुर्गर्भवेष्टनम्। अधिवासं प्रतिमुञ्चति। क्षत्रस्य योनिरसि। गर्भसंभवस्थानं योनिः। उष्णीषं संहृत्य पुरस्ताद् वगूहति। क्षत्रस्य नाभिरसि। नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याशयः। अथ धनुरधितनोति। इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमसि। इन्द्रस्य सम्बन्धि यद्वार्त्रघ्नम्, वृत्रो येन हत इति वार्त्रघ्नं धनुरासीत्तत्त्वमसीति शेषः। बाहू विमार्ष्टि। मित्रस्य त्वमसि मित्रस्य संबन्धी त्वमसीति दक्षिणम्। वरुणस्यासि वरुणस्य संबन्धी त्वमसीति सव्यम्। धनुः प्रयच्छति। त्वयायं वृत्रं वधेत् धनुषा अयं यजमानो वृत्रं शत्रुं वधेत् हन्यात्। तिस्र इषूरादत्ते। द्रवासि 'द्र विदारणे' द्रणातीति द्रवा। रुजासि 'रुजो भङ्गे' अस्य रुजा। क्षुमासि। 'क्षमायी विधूनने' अस्य क्षुमा। यजमानाय प्रयच्छति। पातैनं प्राञ्चम्। पात पालयत एनं यजमानं प्रागञ्चनं प्रत्यगञ्चनं तिर्यगञ्चनम्। दिग्भ्यः पातं अन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः पालयत ॥ ८ ॥

म० 'तार्प्यप्रभृतीनि क्षत्रस्येति प्रतिमन्त्रम्' (का० १५।५।५) 'तार्प्यं परिधापयतीति' (१५।५।७)। तार्प्य-पाण्ड्वाधीवासोष्णीषाणि क्रमेण चतुर्भिर्यजुर्भिः परिधत्ते। तार्प्यं क्षौमं वल्कलं घृताक्तवस्त्रं वा तार्प्यदैवतम्। हे तार्प्य, त्वं क्षत्रस्य यजमानस्य उल्वं गर्भाधारभूतमुदकमसि। यजमानो गर्भस्थानीयः। 'पाण्ड्वं निवस्त इति' (का० १५।५।१२)। रक्तकम्बलं परिधत्ते। पाण्ड्वदैवतम्। क्षत्रस्य गर्भस्थानीयस्य यजमानस्य जरायु गर्भवेष्टनचर्म हे पाण्ड्व, त्वमसि। 'अधीवासं प्रतिमुञ्चेति' (का० १५।५।१३) कञ्चुकं गले बध्नाति। अधीवासदैवतम्। हे अधीवास, त्वं क्षत्रस्य योनिरसि गर्भसंभवस्थानं योनिः। 'उष्णीषꣳ संवेष्ट्य निवीतेऽवगूहते नाभिदेशे परिहरते वेति' (का० १५।५।१३) शिरोवेष्टनं शिरसि संवेष्ट्य तत्प्रान्तौ परिहितवासोनीव्यां गोपयति नाभिदेशे वेष्टयति वा। उष्णीषदैवतम्। हे उष्णीष, त्वं क्षत्रस्य नाभिर्गर्भबन्धनस्थानमसि नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जायन्त इत्याहुः। 'इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोतीति' (का० १५।५।१७)। अध्वर्युर्धनुरधिज्यं करोति। धनुर्दैवतम्। हे धनुः, त्वमिन्द्रस्य संबन्धि वार्त्रघ्नं वृत्रोऽनेन हन्यत इति वार्त्रघ्नं वृत्रनाशकं धनुरसि। तदातनोमीति शेषः। 'मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टीति' (का० १५।५।१८)। मित्रस्य वरुणस्येति मन्त्राभ्यामस्य धनुषो बाहू प्रान्तौ करेण प्रत्येकं विमार्ष्टि। बाहुदैवते यजुषी। हे दक्षिणकोटे, त्वं मित्रसंबन्धी भवसि। हे वामबाहो, त्वं वरुणसंबन्धी भवसि। 'धनुः प्रयच्छति त्वयायमिति' (का० १५।५।१९)। यजमानस्य धनुर्ददाति। धनुर्दैवतम्। हे धनुः, अयं यजमानस्त्वया धनुषा कृत्वा वृत्रं शत्रं वधेत् हन्यात्। 'द्रवासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५।५।२०)। द्रवासीत्यादिमन्त्रत्रयेण बाणत्रयमादाय पातैनमित्यादिमन्त्रत्रयेण प्रत्येकं यजमानाय ददाति। षड्यजूंषि इषुदेवत्यानि। हे इषो, त्वं द्रवासि 'द्र विदारणे' द्रणाति शत्रून्विदारयतीति द्रवा। हे इषो, त्वं रुजासि 'रुजो भङ्गे' रुजति शत्रून्भनक्ति रुजा। हे इषो, त्वं क्षुमासि 'क्षमायी विधूनने' क्षमायति शत्रून् कम्पयतीति क्षुमा। यजमानाय ददाति। हे इषवः, प्राञ्चं प्रागञ्चनं पूर्वदिश्यवस्थितमेनं यजमानं यूयं पात पालयत। प्रत्यञ्चं प्रत्यगञ्चनं पश्चिमदिश्यवस्थितमेनं यजमानं पात। तिर्यञ्चं तिर्यगञ्चनमितस्ततोऽवस्थितमेनं यजमानं पात। दिग्भ्योऽन्याभ्योऽपि दिग्भ्यः सकाशादेनं पात रक्षत ॥ ८ ॥

आविर्मर्या आवित्तो अग्निर्गृहपतिरावित्त इन्द्रो वृद्धश्रवा आवित्तौ मित्रावरुणौ धृतव्रतावावित्तः पूषा विश्ववेदा आवित्ते द्यावापृथिवी विश्वशम्भुवावावित्तादितिरुरुशर्मा ॥ ९ ॥

[आविः। मर्याः। आवित्तऽइत्यावित्तः। अग्निः। गृहपतिरितिगृहपतिः। आवित्तऽइत्यावित्तः। इन्द्रः। वृद्धश्रवाऽइतिवृद्धश्रवाः। आवित्तावित्यावित्तौ। मित्रावरुणौ। धृतव्रतावितिधृतव्रतौ। आवित्तऽइत्यावित्तः। पूषा। विश्ववेदाऽइतिविश्ववेदाः। आवित्तेऽइत्यावित्ते। द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी। विश्वशम्भुवावितिविश्वशम्भुवौ। आवित्तेत्यावित्ता। अदितिः। उरुशर्म्मेत्युरुशर्म्मा ॥ ९ ॥]

हे मनुष्यो! यह यजमान सबके सम्मुख लाया गया। गृह के स्वामी अग्नि के सम्मुख यह यजमान प्रकट किया गया। प्रवृद्ध या चिरन्तन-यशइन्द्र के सम्मुख यह यजमान प्रकट किया गया। देवानुशासन को धारण करने वाले मित्र-वरुण के समक्ष यह यजमान प्रकट किया। विश्वधन को प्राप्त करने वाले पूषा के सम्मुख यह यजमान प्रकट किया गया। संसार भर का कल्याण करने वाली द्यावापृथिवी के समक्ष यह यजमान प्रकट किया गया। विस्तृत सुख वाली अदिति के सम्मुख यह यजमान प्रकट किया गया ॥ ९ ॥

उ० अथैनमाविदो वाचयति। आविर्मर्याः। आवेदयन्ति ज्ञापयन्ति यजमानमेताभिर्मन्त्रव्याहृतिभिरेताभ्यो देवताभ्य इत्याविद आविर्मर्याः। मर्या इति मनुष्यनाम। हे मर्याः, आविः प्रकाशः प्रकटोऽयं यजमानो युष्मत्समक्षं कथ्यते। कथिते च श्रुतिः प्रयोजनं वदति। 'सोऽस्मै सवमनुमन्यते' इत्याविर्मर्या इत्याद्येकवचनादिभिः। सवो जन्म। उत्पत्तिरिति यावत्। आवित्तो अग्निर्गृहपतिः। श्रुयुक्तैर्विभक्तिव्यत्यय-र्व्याख्यायन्ते। आविदितो ज्ञापितोऽग्नये गृहपतये यजमानः। आवित्त इन्द्रः आवेदित इन्द्राय वृद्धश्रवाः वृद्धं श्रवो धनं

यस्य स वृद्धश्रवाः । आवित्तौ मित्रावरुणौ । आविदितौ मित्रावरुणाभ्यां धृतव्रताभ्यां । व्रतमिति कर्मनाम । धारितकर्मभ्याम् । आवित्तः पूषा आवेदितः पूष्णे । विश्ववेदसे सर्वज्ञाय सर्वधनाय वा । आवित्ते द्यावापृथिवी । आविदितो द्यावापृथिवीभ्यां विश्वशंभुभ्याम् सर्वं सुखेन संभावयित्रीभ्याम् । आवित्तादितिः आविदितोऽदितये । उरुशर्मणे उरु पृथु महत् शर्म शरणं यस्याः सा तथोक्ता । सर्वा एवाविदः श्रुत्या लक्षणया व्याख्याताः । तद्यथा 'आविर्मर्या इत्यनिरुक्तं प्रजापतिर्वा अनिरुक्तः' इत्यादिस्तास्तथा व्याख्येयाः । एवं वा मन्त्राणां प्रत्यक्षवृत्तित्वात् ॥ ९ ॥

म० 'आविर्मर्या इति वाचयतीति' (का० १५।५।२१) । इषुसमर्पणानन्तरमाविर्मर्या इत्यादीन् सप्त मन्त्रानाविस्संज्ञान् यजमानं वाचयति । प्रजापतिदैवतम् । मर्या इति मनुष्यनामसु पठितम् । हे मर्या मनुष्या ऋत्विजः, यूयमाविः प्रकटा भवथेति शेषः । सम्यक्कर्मानुतिष्ठतेत्यर्थः । यद्वा हे मर्याः ऋत्विजः, अयं यजमानः आविः प्रकटो युष्मत्समक्षं कथ्यत इति शेषः । आवित्तो अग्निर्गृहपतिः । श्रुत्युक्तैर्विभक्तिव्यत्ययैर्व्याख्यायते गृहपालकायाग्नयेऽयं यजमान आवित्त आवेदितः ज्ञापितः । प्रथमान्तं पदद्वयं प्रतिमन्त्रं चतुर्थ्यर्थे । वृद्धं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स वृद्धश्रवाः तस्मै इन्द्रायायं यजमान आवित्तः । व्रतमिति कर्मनाम । धृतं व्रतं कर्म याभ्यां तौ धृतव्रतौ ताभ्यां धारितकर्मभ्यां मित्रावरुणाभ्यामावित्तौ । आवित्तः आवेदितः । विश्ववेदसे सर्वज्ञाय पूष्णेऽयमावित्तः । विश्वस्य सर्वस्य शं सुखं भवति याभ्यां ते विश्वशंभुवौ ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामावित्ते । वचनलिङ्गव्यत्ययः आवित्तः । उरु महत् शर्म शरणं सुखं वा यस्याः सा उरुशर्मा तस्यै अदितये आवित्ता आवित्तोऽयं यजमानः । यद्वा यथाश्रुतमेव व्याख्या । गृहपतिरग्निरावित्त आवेदितो यजमानमिति शेषः । एवमग्रेऽपि ॥ ९ ॥

अवे॑ष्टा दन्द॒शूका॒: प्राची॒मारो॑ह गाय॒त्री त्वा॑वतु रथन्त॒रꣳसाम॒ त्रि॒वृत्स्तोमो॑ वस॒न्त ऋ॒तुर्ब्रह्म॒द्रवि॑णम् ॥ १० ॥

[अवे॑ष्टाऽइत्यव॑ऽइष्टाः । दन्द॒शूका॒: । प्राची॑म् । आ । रो॒ह॒ गा॒य॒त्री । त्वा । अ॒व॒तु॒ । र॒थ॒न्त॒रमिति॑ रथम् त॒रम् । साम॑ । त्रि॒वृदिति॑त्रि व्वृत् । स्तोम॑: । व्व॒सन्त॑: । ऋ॒तुः । ब्रह्म॑ । द्रवि॑णम् ॥ १० ॥]

यज्ञ मण्डप के निकट बैठे हुए लम्बे-लम्बे बालों वाले मनुष्य के मुख में तांबे का टुकड़ा डालते हैं । इस यजुः से मृत्यु का नाश होता है । यज्ञ को विनष्ट करने वाले सर्प सदृश, व अत्यन्त दशन शील राक्षस विनष्ट कर दिए जाएँ । (सोमरस को अभिषव करते हुए यजमान को निम्न पांच यजुओं को बुलवाते हुए एक-एक दिशा में ले जावे) । हे यजमान, अब तुम पूर्व दिशा में विहरण करो । गायत्री तुम्हारी रक्षा करे । 'अभित्वा शूरनोनुम' ऋचा पर बना हुआ रथन्तर साम तुम्हारी रक्षा करे । त्रिवृत्स्तोम तुम्हारी रक्षा करे । वसन्त ऋतु तुम्हारी रक्षा करे । ब्राह्मण का धन या धनुरूप ब्राह्मण तुम्हारी रक्षा करे ॥ १० ॥

उ० केशवास्ये लोहायसमाविध्यति । अवेष्टा दन्दशूकाः अवेष्टाः । अपपूर्वो यजिर्नाशने वर्तते । नाशिताः दन्दशूकाः अत्यर्थं दशनशीलाः मृत्यव इहाभिप्रेताः । 'तद्यो मृत्युर्यो वधस्तमेवैतदनयति' इति श्रुतेः । सुन्वन्तमाक्रमयन् दिशो वाचयति । प्राचीमारोह प्राचीं दिशमाक्रमस्व । आक्रममाणं च त्वा गायत्री अवतु पालयतु । रथन्तरं च साम त्वामवतु । त्रिवृत्स्तोमः त्वामवतु । वसन्तऋतुः त्वामवतु । ब्रह्मद्रविणं ब्राह्मणजातिर्धनभूता त्वामवतु इति वाक्यशेषः । ब्राह्मणजातेः साधनभावाद्धनत्वमुच्यते ॥ १० ॥

म० 'अवेष्टा इति लोहायसमाविध्यति केशवास्ये सदोऽन्तरुपविष्टायेति' (का० १५।५।२२) । सदःसमीपोपविष्टस्य दीर्घकेशनरस्य मुखे ताम्रं क्षिपति । मृत्युनाशनं यजुः । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः । दन्दशूका अत्यर्थं दशनशीला मृत्युहेतवः सर्पसदृशा यज्ञविघ्नकारिणो राक्षसादयोऽवेष्टाः नाशिता भवन्त्विति शेषः । 'तद्यो मृत्युर्यो वधस्तमेवैतदतिनयति' (५।४।१।१) इति श्रुतिः 'सुन्वन्तमाक्रमयन् दिशः प्राचीमारोहेति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गमिति' (का० १५।५।२३) । यजमानं यथालिङ्गं प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं दिश आक्रमयन् वाचयति । पञ्च यजूंषि यजमानदेवत्यानि । हे यजमान, त्वं प्राचीं दिशमारोह आक्रमस्व । तथाविधं त्वा छन्दसां मध्ये गायत्री छन्दोऽवतु रक्षतु । साम्नां मध्ये अभि त्वा शूर नोनुम इत्यस्यामृच्युत्पन्नं रथन्तरं साम । (छ० सं० १।३।१।५१) त्वां रक्षतु । स्तोमानां मध्ये त्रिवृत्स्तोमोऽवतु । ऋतूनां मध्ये वसन्त ऋतुरवतु । ब्रह्म ब्राह्मणजातिस्त्वदीयं द्रविणं धनं रक्षतु । यद्वा धनरूपा ब्राह्मणजातिस्त्वामवतु । ब्राह्मणादीनां धनसाधनत्वाद्धनत्वमुच्यते । त्रिवृत्स्तोमस्य स्वरूपं सामब्राह्मणे (२५तमे ब्रा० २।१) आम्नातम् । 'तिसृभ्यो हिंकरोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिंकरोति स मध्यमया तिसृभ्यो हिंकरोति स उत्तमयोद्यतौ त्रिवृतौ विष्टुतिरिति' । अस्यायमर्थः । उपास्मै गायतेत्यादीनि (ऋ० सं० ६।७।३६) तृचात्मकानि त्रीणि सूक्तानि सन्ति तेषु तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेत् । काभिस्तिसृभिः । प्रथमया त्रिष्वपि सूक्तेषु या प्रथमा तया स उद्गता गायेत् । तथा सति तिसृभिर्गीतं भवति सोऽयं प्रथमपर्यायः । द्वितीये पर्याये सूक्तत्रयगतयोत्तमा गायेत् । अनेन प्रकारेण त्रिवृत्स्तोमसंबन्धिनी विशिष्टा स्तुतिः संपद्यते सेयं स्तुतिरुद्यतीति नाम्ना संपद्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

दक्षि॑णा॒मारो॑ह त्रि॒ष्टुप्त्वा॑वतु बृ॒हत्साम॑ पञ्चद॒शः स्तोमो॑ ग्री॒ष्म ऋ॒तुः क्ष॒त्रं द्रवि॑णम् ॥ ११ ॥

[दक्षि॑णाम् । आ । रो॒ह॒ । त्रि॒ष्टुप् । त्रि॒स्तुबिति॑त्रि स्तुप् । त्वा । अ॒व॒तु॒ । बृ॒हत् । साम॑ । पं॒च॒द॒शऽइति॑पंच द॒शः । स्तोम॑: । ग्ग्री॒ष्मः । ऋ॒तुः । क्ष॒त्रम् । द्रवि॑णम् ॥ ११ ॥]

हे यजमान ! तुम दक्षिण दिशा में विहरण करो । त्रिष्टुप् छन्द तुम्हारी रक्षा करे । 'त्वामिद्धि हवामहे' ऋचा पर बना हुआ बृहत्साम तुम्हारी रक्षा करे । पञ्चदश स्तोम तुम्हारी रक्षा करे । ग्रीष्म ऋतु तुम्हारी रक्षा करे । धनरूपा क्षत्रिय जाति तुम्हारी रक्षा करे ॥ ११ ॥

उ० एवं दक्षिणामारोहेति चतस्रः कण्डिका व्याख्येयाः। छन्दःसामस्तोमऋतुद्रविणप्रभृतिभिर्भेदः। चतुर्थ्यां कण्डिकायां फलं द्रविणमिति पठ्यते ॥ ११ ॥

म० अथ द्वितीयो मन्त्रः। हे यजमान, त्वं दक्षिणां दिशमाक्रम। त्रिष्टुप् छन्दः। त्वामिद्धि हवामहे इत्यस्यामृच्युत्पन्नं बृहत्साम (छ० सं० ११३।१।१५)। पञ्चदश स्तोमः। ग्रीष्म ऋतुः। द्रविणरूपं क्षत्रं क्षत्रियजातिः एते त्वामवन्तु। क्षत्रं तव द्रविणमवत्विति वा। पञ्चदशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः (२५ ता.म.ब्रा. २।४) 'पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स एकया स तिसृभिः पञ्चपञ्चिनी पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति'। पूर्वोक्तस्त्रिवृत्स्तोम एक एव सूक्तत्रयनिष्पाद्यः। अन्ये तु स्तोमा एकेनैव तृचात्मकेन सूक्तेन निष्पाद्यन्ते। तत्रायं क्रमः। प्रथमपर्याये आवृत्तिः पञ्चभिस्तत्राद्यौ तिसृभिर्ऋग्भिर्गायेन् इतरे द्वे सकृत्सकृद्गायेत्। द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृत् मध्यमां तिसृभिः तृतीयां सकृत्। तृतीयपर्याये आद्ये द्वे सकृत् तृतीयां तिसृभिरिति पञ्चदशस्तोमसंबन्धिनी विष्टुतिः पञ्चपञ्चिनीत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रतीचीमारोह जगती त्वावतु वैरूपꣳसाम सप्तदशस्तोमो वर्षा ऋतुर्विड्द्रविणम् ॥ १२ ॥

[प्रतीचीम् । आ । रोह । जगती । त्वा । अवतु । वैरूपम् । साम । सप्तदशऽइति सप्तदशः । स्तोमः । वर्षाः । ऋतुः । विट् । द्रविणम् ॥ १२ ॥]

हे यजमान ! अब तुम पश्चिम दिशा में विहरण करो। जगती छन्द तुम्हारी रक्षा करें। 'यद्द्याव इन्द्र ते शतम्' ऋचा पर बना हुआ वैरूपसाम तुम्हारी रक्षा करें। सप्तदशस्तोमो तुम्हारी रक्षा करें। वर्षा ऋतु तुम्हारी रक्षा करे। धनरूपा वैश्यजाति तुम्हारी रक्षा करे ॥ १२ ॥

म० अथ तृतीयो मन्त्रः। हे यजमान, त्वं प्रतीचीं दिशमारोह। जगती छन्दः त्वामवतु। यद्द्याव इन्द्र ते शतमित्यस्यामृच्युत्पन्नं वैरूपं साम (छ० सं० ११३।२।४)। सप्तदशः स्तोमः। वर्षाऋतुः। विट् वैश्यजातिलक्षणं द्रविणम्। एते त्वामवन्तु। यद्वा वैश्यजातिस्ते द्रविणमवतु। सप्तदशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः (२५ ता. म. ब्रा. २।७) 'पञ्चभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स एकया पञ्चभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिर्दशसप्ता सप्तदशस्य विष्टुतिरिति'। प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमोत्तमे सकृत्। द्वितीयपर्याये प्रथमोत्तमे सकृन्मध्यमां त्रिर्गायेत्। तृतीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमोत्तमे त्रिरिति सप्तदशस्तोमस्य विविधस्तुतिर्दशसप्तेत्यभिधीयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वावतु वैराजꣳसामैकविꣳशस्तोमः शरदृतुः फलं द्रविणम् ॥ १३ ॥

[उदीचीम् । आ । रोह । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । त्वा । अवतु । वैराजम् । साम । एकविꣳशऽइत्येकविꣳशः । स्तोमः । शरत् । ऋतुः । फलम् । द्रविणम् ॥ १३ ॥]

हे यजमान ! अब तुम उत्तर दिशा में विहरण करो। अनुष्टुप् छन्द तुम्हारी रक्षा करे। 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' ऋचा पर बना वैराजसाम तुम्हारी रक्षा करे। एकविंशस्तोम तुम्हारी रक्षा करे। शरद् ऋतु तुम्हारी रक्षा करे। यज्ञ का फलरूप धन तुम्हारी रक्षा करे ॥ १३ ॥

उ० तत्र धान्यफलं वा यज्ञफलं वा अभिप्रेतम् ॥ १३ ॥

म० अथ चतुर्थो मन्त्रः। हे यजमान, त्वमुदीचीं दिशमारोह। अनुष्टुप् छन्दः। पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा एतस्यामृच्युत्पन्नं वैराजं साम (छ० सं० ११५।१)। एकविंशः स्तोमः। शरदृतुः। फलं यज्ञफललक्षणं द्रविणं धनम्। एते त्वामवन्तु। एकविंशस्तोमस्त्वेवमाम्नातः (२५ ता.म.ब्रा. २।१४) 'सप्तभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुतिरिति'। प्रथमपर्याये प्रथममध्यमे त्रिर्गायेदुत्तमां सकृत्। द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमोत्तमे त्रिः। तृतीयपर्याये मध्यमां सकृद्गायेत् प्रथमोत्तमे त्रिरित्येकविंशस्तोमस्य विष्टुतिः सप्तसप्तिनीत्युच्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वामारोह पङ्क्तिस्त्वावतु शाक्वररैवते सामनी त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतू वर्चो द्रविणं प्रत्यस्तं नमुचेः शिरः ॥ १४ ॥

[ऊर्ध्वाम् । आ । रोह । पङ्क्तिः । त्वा । अवतु । शाक्वररैवतेऽइति शाक्वररैवते । सामनीऽइति सामनी । त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिꣳशाविति त्रिनवत्रयस्त्रिꣳशौ । स्तोमौ । हेमन्तशिशिरौ । ऋतूऽइत्यृतू । वर्चः । द्रविणम् । प्रत्यस्तमिति प्रतिअस्तम् । नमुचेः । शिरः ॥ १४ ॥]

हे यजमान ! अब तुम ऊर्ध्व दिशा में विहरण करो। पंक्ति छन्द तुम्हारी रक्षा करें। 'प्रोष्वस्मै पुरोरथम्' ऋचा पर बना शाक्वरसाम और 'रेवतीर्नः सधमादः' ऋचा से बना रैवतसाम तुम्हारी रक्षा करें। त्रिनव और त्रयस्त्रिंशसाम तुम्हारी रक्षा करें। हेमन्त और शिशिर ऋतुएँ तुम्हारी रक्षा करें। तेज रूपधन तुम्हें बचावे। व्याघ्रचर्म के पीछे रखे हुए सीस धातु के टुकड़े को पैर से दबाकर दूर फेंके। सीसरूप में नमुचि असुर का सिर दूर फेंक दिया गया ॥ १४ ॥

उ० वर्चो द्रविणमित्यत्रापि तेजो ब्रह्मवर्चसं वा अभिप्रेतम्। सीसं निरस्यति। प्रत्यस्तम्। 'असु क्षेपणे' प्रतिगृह्य क्षिप्तम्। नमुचेरसुरस्य शिरः ॥ १४ ॥

म० अथ पञ्चमो मन्त्रः। हे यजमान, ऊर्ध्वां दिशमारोह। पङ्क्तिश्छन्दः। प्रोष्वस्मै पुरोरथमित्येतस्यामृच्युत्पन्नं शाक्वरं साम (छ० सं० २।९।१।१४।१) रेवतीर्नः सधमाद इत्येतस्यामृच्युत्पन्नं साम रैवतम् (छ० सं० ११२।२।१९-२)।

त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ । हेमन्तशिशिरावृतू । वर्चस्तेजो ब्रह्मवर्चसं वा द्रविणम् । एते त्वामवन्तु । यद्वा वर्चस्तेजोऽभिघ्नी देवस्ते धनं रक्षतु । त्रिणवः स्तोम एवमाम्नातः (प० ब्रा० ३।१) 'नवभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया नवभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभिर्नवभ्यो हिंकरोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणव इति' । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमां त्रिरुत्तमां पञ्चकृत्वः । तृतीयपर्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात्त्रिणवनामको वज्रसमानः स्तोमः । त्रयस्त्रिंशः स्तोम एवमाम्नातः (प० ब्रा० ३।२) 'एकादशभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स सप्तभिः एकयैकादशभ्यो हिंकरोति स एकया स तिसृभिः स सप्तभिरेकादशभ्यो हिंकरोति स सप्तभिः स एकया स तिसृभिरन्तो वै त्रयस्त्रिंश इति' । प्रथमपर्याये प्रथमां त्रिर्गायेन्मध्यमां सप्तकृत्व उत्तमां सकृत् । द्वितीयपर्याये प्रथमां सकृन्मध्यमां त्रिरुत्तमां सप्तकृत्वः । तृतीयपर्याये प्रथमां सप्तकृत्वो मध्यमां सकृदुत्तमां त्रिर्गायेत् । सोऽयं त्रयस्त्रिंशः स्तोमः सर्वेषां स्तोमानामन्तः । 'आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति' (का० १५।५।२४) । व्याघ्रचर्मपश्चाद्भागे निहितं सीसमाक्रम्य पादेन क्षिपेत् । असुरदेवत्यम् । नमुचेरसुरस्य शिरो मस्तकं प्रत्यस्तम् । 'असु क्षेपणे' प्रतिगृह्य क्षिप्तं सीसरूपेण ॥ १४ ॥

सोम॑स्य॒ त्विषि॑रसि॒ तवे॑व मे॒ त्विषि॑र्भूयात् । मृ॒त्योः पा॒ह्योजो॑ऽसि॒ सहो॑ऽस्य॒मृत॑मसि ॥ १५ ॥

[मृ॒त्योः । पा॒हि॒ । ओजः॑ । अ॒सि॒ । सहः॑ । अ॒मृत॑म् ॥ १५ ॥]

(स्नान के लिए यजमान को व्याघ्रचर्म पर बिठावे) । हे व्याघ्रचर्म ! तुम सोम की कान्ति हो । तुम्हारी कान्ति जैसी हो मेरी भी कान्ति होवे । (पैर के नीचे स्वर्णखण्ड को यजमान दबावे) । हे सुवर्ण ! मृत्यु से तुम मुझे बचाओ । तुम उत्साहरूप ओज हो । तुम शारीरिक बल हो और तुम्हीं अमृत हो ॥ १५ ॥

उ० व्याघ्रचर्मारोहति । सोमस्य त्विषिरसि व्याख्यातम् । रुक्ममधः पदं कुरुते । मृत्योः पाहि । हे रुक्म, मृत्योः सकाशान्मां गोपाय । शिरसि च रुक्मं करोति । ओजोऽसि ओज इति मनोवृत्तिः, जेष्याम्यमुमिति या प्रतिज्ञा सोच्यते । सह इति बाह्यं बलमुच्यते । अमृतमिति प्रकटार्थम् ॥ १५ ॥

म० 'व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति' (का० १५।५।२५) । अभिषेकार्थं राजानं व्याघ्रचर्मणि स्थापयेत् । चर्मदेवत्यं व्याख्यातम् (क० ५) । 'रुक्ममधः पदं कुरुते 'मृत्योरिति' (का० १५।५।२६) । पादतले हिरण्यं कुर्यात् । रुक्मदैवतम् । हे सुवर्ण, मृत्योः सकाशान्मां पाहि पालय । 'शिरसि च नवतर्द्मँ शततर्द्मं वौजोऽसीति' (का० १५।५।२७) । नवच्छिद्रं शतच्छिद्रं वा सौवर्णमण्डलं यजमानशिरसि कुर्यात् । रुक्मदैवतम् । हे हिरण्य, त्वमोजोऽसि अमुं जेष्यामीति मनोवृत्तिरोजः तद्रूपं त्वमसि । शारीरं बलं सहस्तद्रूपमसि । अमृतं विनाशरहितं त्वमसि ॥ १५ ॥

हिर॑ण्यरूपा उ॒षसो॑ वि॒रोक॑ उ॒भावि॑न्द्रा॒ उदि॑थः॒ सूर्य॑श्च । आरो॑हतं वरुण मित्र॒ गर्तं॒ तत॑श्चक्षाथा॒मदि॑तिं॒ दितिं॑ च मि॒त्रो॑ऽसि॒ वरु॑णोऽसि ॥ १६ ॥

[हिर॑ण्यरूपा॒विति॒ हिर॑ण्य रूपौ । उ॒षसः॑ । वि॒रोक॒ऽइति॑वि रोके । उ॒भौ । इन्द्रौ॑ । उत् । इ॒थः॒ । सूर्यः॑ । च॒ । आ । रोहतम् । व॒रुण । मि॒त्र । गर्तम् । ततः॑ । च॒क्षा॒था॒म् । अदि॑तिम् । दिति॑म् । च॒ । मि॒त्रः । अ॒सि॒ । वरु॑णः । अ॒सि॒ ॥ १६ ॥]

हे मित्र ! हे वरुण ! उषःकाल के बीतने पर परमैश्वर्यवान् तुम दोनों उदय को प्राप्त होते हो और सूर्य भी । तुम दोनों सुनहले वर्ण वाले हो । हे वरुण ! हे मित्र ! तुम दोनों रथ पर आरूढ़ होओ । तब तुम दोनों अदिति देवमाता और दैत्यों की माता दिति को देखो । हे दक्षिण बाहो ! तुम मित्र हो । हे वाम बाहो ! तुम मित्र हो । (इन दोनों यजुओं को पढ़कर यजमान की बाहुओं को ऊपर उठवाना चाहिए) ॥ १६ ॥

उ० बाहू उद्गृह्णाति । हिरण्यरूप उषसो मैत्रावरुणीत्रिष्टुप् यजुरन्ता । मित्रोऽसि वरुणोऽसीति यजुः । हे हिरण्यरूपौ मित्रावरुणौ, यौ युवां उषसो विरोके उषसो व्युत्थानकाले । उभावपि हे इन्द्रौ । 'इदि परमैश्वर्ये' परमेश्वरौ उदिथः उद्गच्छथः । सूर्यश्च ययोर्युवयोः कार्यसंपादनाय सूर्य उदेति तौ युवाम् आरोहतम् । हे वरुण, हे मित्र, गर्तं पुरुषम् । 'बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्तः' इति श्रुतिः । अध्यात्मविषयं व्याचष्टे अधिदैवं तु गर्तो रथः । ततश्चक्षाथामदितिं दितिं च ततोऽनन्तरं पश्यतम् । अदितिम् अदीनम् स्वकर्मविहितानुष्ठातारम्, दितिं दीनं नास्तिकवृत्तिम् । अमुमेवार्थं श्रुतिराह । ततः पश्यतं स्वं चारणं चेत्येवैतदाह । अपरो मन्त्रविकल्पः । मित्रोऽसि वरुणोऽसि । बाहू एवोच्यते । मित्रस्त्वमसि वरुणस्त्वमसि ॥ १६ ॥

म० 'बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति' (का० १५।५।२८) । यजमानबाहू ऊर्ध्वौ करोति । मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् यजुरन्ता मित्रोऽसीति यजुः । हे वरुण शत्रुनिवारक, दक्षिणबाहो, हे मित्र सखिवत्पालक वामबाहो, तौ युवां गर्तं पुरुषमारोहतमारोहणं कुरुतम् । 'बाहू वै मित्रावरुणौ पुरुषो गर्तः' (५।४।१।१५) इति श्रुतिरध्यात्मविषयं वाचष्टे । पुरुषारोहणानन्तरमदितिमखण्डितां स्वसेनां दितिं खण्डितां परसेनां चक्षाथां क्रमेणानुग्रहदृष्ट्या समीक्षेथाम् । तौ कौ । यौ युवामुभौ द्वौ उषसो विरोके रात्रेः समाप्तौ उदिथः उदयं कुरुथः । एतेर्लटि मध्यमद्विवचने इथ इति रूपम् । सूर्योदयानन्तरं स्वस्वव्यापारे प्रवर्तेथे इत्यर्थः । सूर्यश्च उदेति ययोर्युवयोः कार्यसंपादनायेत्यर्थः । किंभूतौ युवाम् । हिरण्यरूपौ हिरण्यवद्रूपं ययोस्तौ सुवर्णखचितकटकाद्यलंकारेण हिरण्यवद्भासमानौ । तथा इन्द्रौ सामर्थ्योपेतौ । एवमध्यात्मसमर्थः । अधिदैवं त्वयमर्थः । हे वरुण, हे मित्र मित्रावरुणौ देवविशेषौ,

युवां गर्तं रथोपरिभागं गर्तसदृशमारोहतम् । परबाणेभ्यो रक्षितुं चर्मकीलकादिभिराच्छादितो रथस्योपरिभागो गर्तसदृशो भवति । रथोऽपि गर्त उच्यते 'गृणातेः स्तुतिकर्मणः' (नि० ३।५) इति यास्कोक्तेर्गर्तो रथः । यौ युवामुषसो विरोके उषःकालानन्तरम् उदिथः उद्गच्छथः सूर्यश्चेत्तदा उदेति । किंभूतौ । हिरण्यरूपौ अतितेजस्विनौ । इन्द्रौ परमेश्वरौ । ततो रथारोहणानन्तरमदितिं दितिं च युवां चक्षाथाम् अदितिमदीनं विहितानुष्ठातारं दितिं दीनं नास्तिकवृत्तं च पश्यतम् । अयं पापी अयं पुण्यवानिति युवां पश्यतमित्यर्थः । अमुमर्थं श्रुतिराह 'ततः पश्यतᳪं स्वं चारणं चेत्येवैतदाहेति' (५।४।१।१५) 'मित्रोऽसि वरुणोऽसीति वा' (का० १५।५।२९) । अनेन मन्त्रेण वा बाहू उद्गृह्णाति । हे वामबाहो, मित्रोऽसि । हे दक्षिणबाहो, त्वं वरुणोऽसि ॥ १६ ॥

सोम॑स्य त्वा द्युम्नेना॒भिषि॑ञ्चाम्य॒ग्नेर्भ्राज॑सा॒ सूर्य॑स्य॒ वर्च॒सेन्द्र॑स्येन्द्रि॒येण॑ । क्ष॒त्राणां॑ क्ष॒त्रप॑तिरे॒ध्यति॑ दि॒द्यून्पा॑हि ॥ १७ ॥

[सोम॑स्य । त्वा॒ । द्यु॒म्नेन॑ । अ॒भि । सि॒ञ्चा॒मि॒ । अ॒ग्नेः । भ्राज॑सा । सूर्य॑स्य । वर्च॑सा । इन्द्र॑स्य । इ॒न्द्रि॒येण॑ । क्ष॒त्राणा॑म् । क्ष॒त्रप॑ति॒रिति॑क्ष॒त्र प॑तिः । ए॒धि॒ । अति॑ । दि॒द्यून् । पा॒हि॒ ॥ १७ ॥]

यजमान हाथ में स्वर्णखण्ड लेकर व्याघ्रचर्म पर पूर्वाभिमुख बैठता है । उसके निकट ही पलाश, गूलर, बरगद और पीपल की लकड़ियों के बने हुए चार घड़ों में अभिषेक जल पूर्व से ही रक्खा रहता है । उस एक-एक घट से पुरोहितादि उस यजमान राजन्य को अभिसिञ्चित करते हैं । पलाश के घट से सर्वप्रथम अध्वर्यु या राजा का पुरोहित अभिसिञ्चित करे । पुनः राजा का भाई गूलर-घट से राजा को अभिसिञ्चित करे । राजा का मित्र कोई क्षत्रिय बरगद के घड़े से राजा को स्नान करावे और वैश्य (सेठ) पीपल-घट से राजा को स्नान करावे । राजा को अभिसिञ्चित करते समय चारों व्यक्ति क्रमशः इस प्रकार मंत्र बोलें—१. 'सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभिषिञ्चामि । क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यतिदिद्यून्पाहि' २. 'अग्नेर्भ्राजसा त्वाभिषिञ्चामि । क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यतिदिद्यून्पाहि' ३. 'सूर्यस्य वर्चसा त्वाभिषिञ्चामि । क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यतिदिद्यून्पाहि' ४. 'इन्द्रस्येन्द्रियेण त्वाभिषिञ्चामि । क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यतिदिद्यून्पाहि ॥' हे यजमान ! मैं तुम्हें चन्द्रमा के यशःप्रकाश से अभिसिञ्चित करता हूँ । क्षत्रियों के एकमात्र क्षत्रपति होकर तुम बढ़ो । राजा होकर तुम हमें शत्रुओं के बाणादि अस्त्रों से रक्षा करते हुए पालन करो । हे यजमान ! मैं तुम्हें अग्नि के तेज से अभिसिञ्चित करता हूँ । क्षत्रियों के एकमात्र क्षत्रपति तुम अभिवृद्ध होओ । शत्रुओं के बाणादि से हमारी रक्षा करते हुए हम प्रजा का पालन करो । हे यजमान ! मै सूर्य के वर्चस से स्नान कराता हूँ । क्षत्रियों के एकमात्र अधिपति होकर तुम खूब उन्नति करो और शत्रुओं के बाणादि से हमारी रक्षा करते हुए हमारी रक्षा करो । हे यजमान ! मैं तुम्हें इन्द्र के विपुल शरीरबल से अभिसिञ्चित करता हूँ । क्षत्रियों के एकमात्र क्षत्रपति होकर तुम अभिवर्धित होओ । शत्रुओं के बाणादि से हमारी रक्षा करते हुए तुम हमारी रक्षा करो ॥ १७ ॥

उ० यजमानमभिषिञ्चति । सोमस्य त्वा द्युम्नेन । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वा अन्नं वा' । सोमस्य त्वा द्युम्नेन अभिषिञ्चामि । अग्नेर्भ्राजसा अग्नेर्दीप्त्या । सूर्यस्य वर्चसा सूर्यस्य रोचिषा । इन्द्रस्येन्द्रियेण वीर्येण । श्रुत्या च सर्वाण्येव वीर्याणि व्याख्यातानि । अभिषिञ्चामीति सर्वशेषः । क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि इति सर्वशेषः । त्वं च एतैरभिषिक्तः सन् क्षत्राणां सर्वेषामधिपतिः एधि भव । अतिदिद्यून्पाहि अतीत्यातिक्रम्य दिद्यून् इषून् पाहि गोपायात्मानम् । 'इषवो वै दिद्यव इषुवधमेवैनमेतदतिनयति' इति श्रुतिः ॥ १७ ॥

म० 'स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोऽध्वर्युर्वा पुरस्तात्पालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयेन स्वस्तृतीयेनामित्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रमभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीति चेममसुष्येति च प्रथमो देवसूवदिति' (का० १५।५।३०-३३) । अस्यार्थः । रुक्मसहितव्याघ्रचर्मणि प्राङ्मुखमवस्थितं राजानं पुरोहितादयः पुरस्तादवस्थायाभिषिञ्चेयुः । पालाशौदुम्बरन्यग्रोधाश्वत्थानि चतुर्विधान्यभिषेकजलपात्राणि स्थापितानि । तत्र पालाशपात्रेण पुरोहिताध्वर्य्वोरन्यतरः प्रथममभिषिञ्चेत् । इतरे स्वादयः पश्चादवस्थिता अभिषिञ्चेयुः । तानेवाह । स्वो राज्ञो भ्राता द्वितीयेनौदुम्बरपात्रेण मित्रभूतः कश्चित् क्षत्रियस्तृतीयेन वटपात्रेण वैश्यश्चतुर्थेनाश्वत्थपात्रेणाभिषिञ्चति । चतुर्णामभिषेक्तॄणां क्रमेण सोमस्याग्नेः सूर्यस्येन्द्रस्य ते चत्वारो मन्त्राः । अभिषिञ्चामीति पदमग्रिमेषु त्रिषु मन्त्रेष्वनुवर्तते । क्षत्राणामित्यवयवोऽपि प्रथमादिमन्त्रेषु योज्यः । इममसुष्येति मन्त्रं प्रथमः पुरोहितोऽध्वर्युर्वा देवसूहविःष्विव नामग्रहणयुक्तं पठति । प्रथमग्रहणादन्येषामिममसुष्येति मन्त्रशेषो न भवति ब्राह्मणानाᳪं राजेति मन्त्रलिङ्गादिति सूत्रार्थः । चतुर्णां मन्त्राणां यजमानो देवता । हे यजमान, सोमस्य द्युम्नेन चन्द्रस्य यशसा त्वा त्वामभिषिञ्चामि तेनाभिषिक्तः सन् क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधि क्षत्रियाणां सर्वेषां मध्ये क्षत्रपतिः क्षत्रियेश्वर एधि भव । अति दिद्यून् पाहि । 'दो अवखण्डने' द्यन्ति खण्डयन्ति दिद्यवो बाणाः । 'इषवो वै दिद्यव इषुवधमेवैनमेतदतिनयति' (५।४।२।२) इति श्रुतेः तानतिक्रम्य शत्रुप्रयुक्तानिष्वादीनपसार्य इमं यजमानं हे सोम, त्वं पाहि पालय ॥ १७ ॥

इ॒मं दे॑वा असप॒त्नᳪं सु॑वध्वं मह॒ते क्ष॒त्राय॑ मह॒ते ज्यैष्ठ्या॑य मह॒ते जान॑राज्या॒येन्द्र॑स्येन्द्रि॒याय॑ । इ॒मम॒मुष्य॑ पु॒त्रम॒मुष्यै॑ पु॒त्रम॒स्यै वि॒श ए॒ष वो॑ऽमी॒ राजा॒ सोमो॒ऽस्माकं॑ ब्राह्म॒णाना॒ᳪं राजा॑ ॥ १८ ॥

राजन्य यजमान का अभिसिञ्चन करते समय अध्वर्यु या पुरोहित इस मन्त्र को उच्चारण करे । हे देवो ! (दशरथ–कौसल्या आदि के) इस (रामादि) पुत्र को (कौशल आदि) प्रजा के निमित्त महान् क्षत्र (= ताज), महान् प्रमुत्व और महत् साम्राज्य के लिए, शत्रुरहित बनाकर प्रेरित करो । इसे इन्द्र के विपुल बल

(=दिग्विजय) के लिए प्रेरित करो। हे (कौशल आदि) वासियो ! वह सम्प्रति अभिषिक्त राजा ही तुम्हारा यथार्थ राजा है। परन्तु हम ब्राह्मणों का राजा तो सोम है ॥ १८ ॥

उ० इमं देवाः व्याख्यातम् ॥ १८ ॥

म० इमं देवाः। व्याख्यातापि व्याख्यायते। हे देवाः सोमादयः, दशरथस्य पुत्रं कौशल्यायाः पुत्रं कोशलायै विशे प्रजायै तिष्ठन्तमिमं राममसपत्नं शत्रुरहितं कृत्वा महते क्षत्राय महते ज्येष्ठत्वाय महते जानराज्यायेन्द्रस्यैश्वर्याय यूयं सुवध्वं प्रेरयध्वम्। हे अमी कोशलाः, एष रामो वो युष्माकं राजा अस्माकं ब्राह्मणानां तु सोमो राजा। एतावन्तं मन्त्रं पठित्वा पुरोहितोऽध्वर्युर्वाभिषिञ्चेत्। राजभ्रातुर्मन्त्रमाह। अग्नेर्भ्राजसाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि इन्द्रस्येन्द्रियदायेत्यन्तो मन्त्रः। हे यजमान, अग्नेर्वैश्वानरस्य भ्राजसा तेजसा त्वामभिषिञ्चामि। क्षत्राणामित्यादेः पूर्ववद्व्याख्या। राजमित्रमन्त्रमाह। सूर्यस्य वर्चसाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत्। हे यजमान, सूर्यस्य तेजसा त्वामभिषिञ्चामि। अन्यत्पूर्ववत्। वैश्यमन्त्रमाह। इन्द्रस्येन्द्रियेणाभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत्। हे यजमान, इन्द्रस्य वीर्येण त्वामभिषिञ्चामि क्षत्राणामित्यादि पूर्ववत्। श्रुत्या तु द्युम्नादिशब्दैर्वीर्याण्येव व्याख्यातानि ॥ १८ ॥

प्र पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठान्नावश्चरन्ति स्वसिचं इयानाः। ता आववृत्रन्नधरागुदक्ता अहिं बुध्न्युमनु रीयमाणाः। विष्णोर्विक्रमणमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि विष्णोः क्रान्तमसि ॥ १९ ॥

[प्र। पर्वतस्य। वृषभस्य। पृष्ठात्। नावः। चरन्ति। स्वसिच इतिस्व सिचः। इयानाः। ताः। आ। अववृत्रन्। अधराक्। उदक्ता इत्युत्ऽअक्ताः। अहिम्। बुध्न्यम्। अनु। रीयमाणाः। विष्णोः। विक्रमणमितिवि क्रमणम्। असि। विक्रान्तमितिवि क्रान्तम्। क्रान्तम् ॥ १९ ॥]

अपने शरीर में लगे हुए स्वेद को काली सींग से यजमान अपने शरीर में लेपन करे)। स्तुत्य, स्वयं ही सेचनशील और गमनकारी जल वर्षणशील पर्वत के पृष्ठ से (= सूर्य से) नीचे की ओर संचरण करते हैं। वे ऊपर के प्राप्त जल अन्तरिक्षीय मेघ को सम्प्राप्त होकर एवं गीले (=वाष्प से तरलत्व=जलभाव को प्राप्त होकर, सूर्य से नीचे की ओर आते (या पलटते) हैं। [व्याघ्रचर्म पर अध्वर्यु यजमान को तीन पग चलावे]। हे मेरे प्रथमपादप्रक्षेप ! तुम व्यापनशील यज्ञपुरुष जगदीश्वर के प्रथमपादप्रक्षेप से जीते गए भूलोक हो। हे द्वितीय पादप्रक्षेप ! तुम यज्ञपुरुष के द्वितीय पादप्रक्षेप से विजित अन्तरिक्षलोक हो। हे तृतीयपादप्रक्षेप ! तुम यज्ञपुरुष विष्णु के तृतीय पादप्रक्षेप से जीते गए वैकुण्ठलोक हो ॥ १९ ॥

उ० कण्डूयनाभिषेकेण कणान्प्रलिम्पति च पर्वतस्य। अब्देवत्या त्रिष्टुप्। या एता आहुतिपरिणामभूता आपः ताः पर्वतस्य पर्ववतोऽग्नेः पार्थिवस्य। स हि पर्ववान् पौर्णमास्यमावस्याचातुर्मास्यादिभिः पर्वभिः। वृषभस्य वर्षितुः पृष्ठात्। उत्थायेति शेषः। नावः। 'णू स्तुतौ'। नूयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रहोममन्त्रैरिति नाव आहुतिपरिणामभूता आपः चरन्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति। स्वसिचः स्वयमेव सिञ्चन्तीति स्वसिचः। इयानाः। 'इण् गतौ'। 'ताच्छील्यवयोवचन' इत्यादिना चानश्। गमनशीलाः। ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति। मध्यस्थानात्पृथिवीम्। तथा चोक्तम्। 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति। ता आववृत्रन्नधरागुदक्ताः। आववृत्रन् आदित्यमण्डलं प्राप्य ता एवावर्तन्ते। अधराक् अधोञ्चनाः। उदक्ताः। 'उन्दी क्लेदने' क्विप्। उन्दनेन क्लेदनेन स्तम्भनेनाभ्यक्ता आपः। अहिर्बुध्न्यम्। अहिमेव बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्न्यो मेघस्तं बुध्न्यं मेघं मध्यस्थानम्। अनुरीयमाणाः। रीयतिर्गत्यर्थः। अनुप्रविश्य मेघच्छिद्रैर्गच्छन्त्यो भूमिं प्राप्नुवन्तीति शेषः। अथवा आदित्यः पर्वतशब्देनोच्यते। या एताः पर्वतस्यादित्यस्य वृषभस्य पृष्ठात् इयानाः निर्गच्छन्त्यः नावः नाव्या आपः। प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति स्वयं सिक्ताः। नाव्या आदित्यस्य या उपरिष्टादापस्ता उच्यन्ते। तथाच श्रुतिः 'नाव्या उ एव यजुष्मत्य इष्टकाः' इत्युपक्रम्य 'षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिक्षरन्ति' इत्याह। ताः प्रावृट्काले आवर्तन्ते। अधराञ्चः उदक्ता व्यक्ताः। अहिं मेघं बुध्न्यम् अनुरीयमाणाः अनुप्रविश्य शुषिरैरनुगच्छन्त्यः। अथवा याः पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्याद्रेः वृषभस्य वर्षितुः सेक्तुः पृष्ठात् इयानाः नावश्चरन्ति। नावा तार्या महानद्यः प्रचरन्ति स्वयं सिक्ताः, ता एव राजसूययाजिनोऽर्थाय आवर्तन्ते गृह्यमाणाः अभिषेकपात्रेषु उदक्ता उत्क्षिप्ताः। उत्पूर्वस्याञ्चतेरेतद्रूपम्। अधराक् अधराञ्चः अधोञ्चनाः। अहिम् अहन्तारं यजमानं शत्रूणाम् बुध्नम् बुध्नशब्देन मूलमुच्यते तत्र भवं यजमानं बुध्न्यं प्रधानमित्यर्थः। अनुरीयमाणाः यजमानं प्रत्यनुसिच्यमानाः। ता आववृत्रन्नित्यादिसंबन्धनीयम्। चर्मणि त्रिर्विक्रमयति यजमानम्। विष्णोर्विक्रमणम्। विष्णोः यज्ञस्य विक्रमणं यच्च विक्रान्तं यच्च क्रान्तं तत्सर्वं त्वमसि इति योजना ॥ १९ ॥

म० 'कण्डूयन्याभिषेकेण प्रतिलिम्पते प्र पर्वतस्येति' (का० १५।६।१८)। यजमानः कृष्णविषाणया कृत्वाभिषेकोदकेन स्वाङ्गलग्नेन स्वाङ्गं लिम्पति। अब्देवत्या त्रिष्टुप्। प्रेत्युपसर्गश्चरन्तीति पदेन संबध्यते। नावः प्रचरन्ति। नूयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रमन्त्रैरिति नावः। यद्वा नुदन्ति प्रेरयन्ति फलप्राप्त्यै ता नावः। आहुतिपरिणामभूता आपः। प्रचरन्ति गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति। 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २।६४) इति नुदतेर्डौप्रत्ययः। किं कृत्वा। वृषभस्य वर्षितुरग्नेः पृष्ठात् पृष्ठप्रदेशात् उत्थायेति शेषः। किंभूतस्य वृषभस्य। पर्वतस्य पर्वाणि पौर्णमास्यमावास्याचातुर्मास्यादीनि विद्यन्ते यस्य स पर्वतस्तस्य 'तप्पर्वमरुद्भ्यां' इति तप्प्रत्ययः। किंभूता नावः। स्वसिचः स्वेनैवात्मनैव सिञ्चन्ति विश्वमभिषिञ्चन्ति स्वसिचः। तथा इयानाः यन्तीत्येवंशीला इयानाः। एतेः 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (पा० ३।२।१२९) इति चानश्

प्रत्ययः चित्वादन्तोदात्तं पदम्। गमनशीलाः ता हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति मध्यस्थानात्पृथिवीम्। तदुक्तम्। 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' (म० ३।७६) इति। ता आहुतिपरिणामभूता आप आदित्यमण्डलं प्राप्याधराक् आववृत्रन् अधस्तादावर्तन्ते। वृतेर्णिजन्ताल्लुङि रगागमश्छान्दसः। किंभूतास्ताः। उदक्ताः ऊर्ध्वमक्ताः। 'अञ्चु गति पूजनयोः'। ऊर्ध्वं गताः सत्यः अहिं मेघमनु रीयमाणाः मेघमनुसरन्त्यः। रियतिर्गत्यर्थः। किंभूतमहिम्। बुध्न्यं बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवो बुध्न्यः अन्तरिक्षे वर्तमानम्। यद्वायमर्थः। पर्वतशब्देनादित्य उच्यते। वृषभस्य वर्षितुः पर्वतस्यादित्यस्य पृष्ठादियानाः निर्गच्छन्त्यो नावः स्तुत्या आपः प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति। किंभूताः। स्वसिचः स्वयं सेचन्यः आदित्योपरिष्टादापो नाव्या उच्यन्ते। तथा च श्रुतिः 'नाव्या आप एव यजुष्मत्य इष्टकाः' (१०।५।६।१४) इत्युपक्रम्य 'षष्टिश्च वै त्रीणि च शतान्यादित्यं नाव्या अभिक्षरन्तीत्याह'। ता उदक्ता व्यक्ताः सत्यः बुध्न्यमन्तरिक्षस्थमहिं मेघमनुरीयमाणा अनुप्रविश्य गच्छन्त्यः सत्यः प्रावृट्काले अधराक् अधस्ताद्भूमिं प्रति आववृत्रन् आवर्तन्ते आगच्छन्ति। यद्वायमर्थ ऋचोऽस्याः। वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य पर्वतस्य हिमवद्विन्ध्यादेः पृष्ठादियाना गच्छन्त्यो वहन्त्यो नावो नौतार्या महानद्यो गङ्गाद्याः प्रचरन्ति स्वसिचः स्वमात्मीयं यजमानक्षेत्रं सिञ्चन्ति ताः। ता एव नावोऽधराक् अधस्तात् आववृत्रन् राजसूययाजिनोऽर्था वर्तन्ते। किंभूताः। उदक्ता अभिषेकपात्रेषु उत्क्षिप्ताः प्रक्षिप्ताः। तथा बुध्न्यं बुध्नशब्देन मूलमुच्यते तत्र भवं बुध्न्यं प्रधानमित्यर्थः। अहिमहन्तारं शत्रूणां यजमानमनुरीयमाणाः यजमानं प्रति सिच्यमानाः। 'चर्मणि त्रिर्विक्रमयति विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५।६।१९)। अध्वर्युर्यजमानेन व्याघ्रचर्मणि त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिवारं पादप्रक्षेपं कारयेत्। त्रीणि यजूंषि यजमानदेवत्यानि। हे मदीय प्रथमप्रक्रम, त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य यज्ञपुरुषस्य जगदीश्वरस्य त्रिविक्रमावतारस्य विक्रमणं प्रथमपादप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि। हे द्वितीयप्रक्रम, त्वं विष्णोः विक्रान्तं द्वितीयपादप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि। हे तृतीयप्रक्रम, त्वं विष्णोः क्रान्तं तृतीयपादप्रक्षेपेण जितं त्रिविष्टपमसि। इदं मन्त्रत्रयं लोकत्रयजये हेतुभूतं तित्तिरिराह 'विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णुरेव भूत्वेमांल्लोकानभिजयतीति'। 'इमे वै लोका विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोर्विक्रमणं विष्णोः क्रान्तम्' (५।४।२।६) इति श्रुतेः॥ १९॥

प्रजा॑पते॒ न त्वदे॒तान्य॒न्यो विश्वा॑ रू॒पाणि॒ परि॒ ता ब॑भूव। यत्का॑मास्ते जुहु॒मस्तन्नो॑ अस्त्व॒यम॒मुष्य॑ पि॒तास॒ावस्य॑ पि॒ता व॒यꣳ स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णाम्। स्वाहा॑। रुद्र॒ यत्ते॒ क्रिवि॒ परं॒ नाम॒ तस्मि॑न्हु॒तम॑स्यमे॒ष्टम॑सि॒ स्वाहा॑॥ २०॥

[प्रजापत॒ऽइति॒प्रजा॑ पते। न। त्वत्। ए॒तानि॑। अ॒न्यः। विश्वा॑। रू॒पाणि॑। परि॑। ता। ब॒भूव॒। यत्का॑मा॒ऽइति॒यत् का॑माः। ते। जु॒हु॒मः। तत्। नः॒। अ॒स्तु॒। अ॒यम्। अ॒मुष्य॑। पि॒ता। अ॒सौ। अ॒स्य। पि॒ता। व॒यम्। स्या॒म॒। पत॑यः। र॒यी॒णाम्। स्वाहा॑। रुद्र॑। यत्। ते॒। क्रिवि॑। पर॑म्। नाम॑। तस्मि॑न्। हु॒तम्। अ॒सि॒। अ॒मेष्टमित्य॑मा इ॒ष्टम्। अ॒सि॒। स्वाहा॑॥ २०॥]

[सभाभवन से आकर यज्ञशाला की द्वाराग्नि में होम करे]। हे प्रजाओं के स्वामिन्! तुम से भिन्न कोई देव इन सब भूत-भविष्य-वर्तमान विविध सृष्टिजीवों को उत्पन्न करने और संहार करने में समर्थ नहीं हैं। जिन-जिन पदार्थों की अभिलाषा के साथ हम होम करें—वे-वे पदार्थ हमारे होवें। यह इसका पिता है और यह इसका हम धनों के स्वामी होवें। (पलाशघट में रक्खे हुए अभिषेकजलों से अभिषेक करा चुकने के पश्चात् बचे हुए शेष जलों की आहुतियाँ आग्नीध्रवेदि के उत्तरभाग में देवे)। हे रोदनशील अग्ने! तुम्हारा जो भक्षक परम नाम है। हे हविः! उस सर्वभक्षक अग्नि में तुम आहुत हो। तुम मेरे घर में अभिप्रेत हो। यह आहुति है॥ २०॥

उ० जुहोति प्रजापतेन। प्राजापत्या त्रिष्टुप् यजुर्मध्या। अयममुष्य पितासावस्य पितेति यजुः। हे प्रजापते, नत्वदेतान्यन्यो विश्वरूपाणि परिता बभूव। त्वत्तोऽन्यो देवताविशेषः एतानि सर्वाणि नानाजातीयानि वर्तमानकालसंबन्धीनि रूपाणि परि समन्ततः। ता तानि च यान्युत्पन्नानि उत्पत्स्यन्ते वा। बभूव। अत्र नकारः संबध्यते। न बभूव न भवति आत्मरूपत्वेन यस्मात् अतो ब्रवीमि यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु येन कामेन ते तव जुहुमः तत्कामरूपमस्माकमस्तु। यजुः कथंभूतम्। व्याख्यायते। अयममुष्य पिता अयं पुत्रः अमुष्य यजमानस्य पिता। असावस्य पिता असौ यजमानः अस्य पुत्रस्य पिता। सर्वथा सपुत्रा वयमेव स्याम भवेम। पतयोः रयीणां धनानाम्। स्वाहा सुहुतमस्तु। जुहोति। रुद्र यत्ते हे भगवन् रुद्र, यत् ते तव क्रिवि। 'क्रिवि हिंसाकरणयोः' कर्तृ हिंसितृ वा परमुत्कृष्टं नाम नमनम्। एवं रुद्रं संबोध्य अथेदानीं हव्यमाह। तस्मिन् नाम्नि हुतम् असि अमेष्टमसि। अमाशब्दो गृहवचनः। गृहे इष्टमसि स्वाहा॥ २०॥

म० 'शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेऽन्वारब्धे प्रजापत इति' (का० १५।६।११)। ततः सदसः शालायामागत्य पुत्रेऽन्वारब्धे शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति। प्रजापतिदेवत्या त्रिष्टुप् यजुर्मध्या तृतीयचतुर्थपादमध्येऽयममुष्येति यजुर्युक्ता। हे प्रजापते, त्वत्त्वत्तः अन्यो देवताविशेषः तानि एतानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि नानाजातीयानि वर्तमानभूतभविष्यत्कालविषयाणि न परिबभूव परिभवितुं समर्थो नाभूत। परिभवः सृष्टेरप्युपलक्षणम्। त्वदन्यो देव एतानि भूतानि स्रष्टुं संहर्तुं चाप्यशक्त इत्यर्थः। अतो वयं यत्कामास्ते जुहुमः यः कामो येषां ते यत्कामाः येन कामेन त्वां जुहुमः तत्कामरूपं फलं नोऽस्माकमस्तु। यजुर्व्याख्यायते। अयममुष्य पितेति पुत्रं पित्रीकृत्य तयोर्नाम गृह्णाति। अयं रामोऽमुष्य

दशरथस्य पिता। असावस्य पितेति यथायथमेव नामग्रहः। यथा असौ दशरथोऽस्य रामस्य पितेति। सर्वथा सपुत्रा वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम। 'अग्नीध्रीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्त इत्युत्तरार्ध इति'। 'पालाशेनाभिषेकपात्रेणाभिषेकोदकशेषानाग्नीध्रीयाग्नेरुत्तरभागे जुहोति' (का० १५।६।१२)। रुद्रदेवत्यम्। हे रुद्र, यत्ते तव क्रिवि कर्तृ हिंसितृ वा परमुत्कृष्टं नामास्ति। 'क्रिवि हिंसाकरणयोः' इप्रत्ययः। एवं रुद्रं संबोध्य होतृद्रव्यमाह। हे हविः, तस्मिन् रुद्रनाम्नि त्वं हुतमसि अमेष्टं चासि। अमाशब्दो गृहवाची। मदीये गृहे इष्टं दत्तमसि स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २० ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः प्रशिषा युनज्मि। अव्यथायै त्वा स्वधायै त्वारिष्टो अर्जुनो मरुतां प्रसवेन जयापाम मनसा समिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

[मित्रावरुणयोः । त्वा । प्रशास्त्रोरितिप्रशास्त्रोः। प्रशिषेतिप्र शिषा। युनज्मि। अव्यथायै। त्वा। स्वधायै। त्वा। अरिष्टः। अर्ज्जुनः। मरुताम्। प्रसवेनेतिप्र सवेन। जय। आपाम्। मनसा। सम्। इन्द्रियेण ॥ २१ ॥]

(वाजपेययाग के समान रथ रखने के स्थान से 'इन्द्रस्य वज्रोऽसि' मन्त्र के द्वारा रथ को वेदि के दक्षिण भाग में किनारे पर लाकर 'मित्रावरुणयोस्त्वा प्रशास्त्रोः, प्रशिषा युनिज्म' मन्त्र को चार बार पढ़कर चार अश्वों से संयोजित करे)। हे रथ! तुम इन्द्र का वज्र हो। प्रशासक मित्र-वरुण की अनुज्ञा से मैं तुम्हें अश्वों से संयोजित करता हूँ। अनुपहिंसित और इन्द्रतुल्य मैं अभयत्व के निमित्त तुझ पर आरूढ़ होता हूँ। अन्नप्राप्ति के लिए मैं तुझ पर आरूढ़ होता हूँ। (यजमान के साथ रथ पर बैठा हुआ सारथी दाहिने जुते हुए घोड़े को कोड़े से मार कर चलावे)। हे अग्रभाग में जुते हुए घोड़े! तुम मरुतों की अनुज्ञा से हमारे शत्रुओं को जीतो। (प्रथम से ही आहवनीय वेदि के उत्तर भाग में लाकर बाँधी गई गायों के मध्य उक्त रथ को लाकर खड़ा करे)। हम अपने मन के साथ प्रारम्भ किए गए कर्म के फल को प्राप्त हुए। (यजमान धनुष की डोरी से गाय को छुए)। हम बलवीर्य से संगत हुए ॥ २१ ॥

उ० रथमुपावहरति। इन्द्रस्य वज्रोऽसि। व्याख्यातम्। तं युनक्ति। मित्रावरुणयोर्देवयोः त्वा त्वां प्रशास्त्रोः। प्रशिषा प्रशासनेन युनज्मि तमातिष्ठति। अव्यथायै। 'व्यथ भयचलनयोः'। अभयाय अचलनाय वा त्वामधितिष्ठामि। स्वधायै अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठमीति शेषः। अरिष्टः अनुपसितः। अर्जुनः अर्जुनशीलः। 'अर्जुनो ह वै नामेन्द्रः' इति श्रुतिः। 'दक्षिणधुर्यं प्राजति'। मरुतां प्रसवेन जय मरुतां संवन्धिन्यामभ्यनुज्ञायां वर्तमानः सन् शत्रून् जय। मध्ये गवामुद्यच्छति अपाम मनसा व्यप्तवन्तो मनसा वयम्। तदुपरि क्रान्तभर्गः धनुरार्त्न्या गामुपस्पृशति। समन्द्रियेण संगता स्म वयमिन्द्रियेण वीर्येण ॥ २१॥

म० 'वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति' (का० १५।६।१५)। वाजपेये इव रथवाहणाद्रथमिन्द्रस्य वज्रोऽसीति मन्त्रेण भूमाववतार्य मित्रावरुणयोरिति मन्त्रेण चतुर्भिरश्वैर्वाजपेयवदेव युनक्ति। प्रत्यश्वं मन्त्रः इन्द्रस्य वज्रोऽसीत्येव मन्त्रो न वाजपेयसंबन्धी सर्वः। तावन्मात्रस्यैवात्र पाठात्। पूर्ववदिति धूर्गृहीतं दक्षिणश्रोणिदेशे वेद्यामानीय युनक्ति पूर्वं दक्षिणं तत उत्तरं ततो दक्षिणाप्रष्टिं ततः सव्याप्रष्टिम्। अनिर्देशात्त्रयाणां योजने प्राप्ते चतुर्भिरित्युक्तमिति सूत्रार्थः। रथदेवत्यम्। हे रथ, त्वमिन्द्रस्य वज्रोऽसि। युनक्ति। रथदेवत्यम्। प्रशास्त्रोः मित्रा-वरुणयोः देवयोः प्रशिषा प्रशासनेन हे रथ, त्वां युनज्मि योजयामि। 'अव्यथायै त्वेति सुन्वन्नारोहतीति' (का० १५।६।१७) यजमानश्चात्वालदेशस्थः रथमारोहति। रथदेवत्यम्। अरिष्टोऽनुपहिंसितः अर्जुनोऽर्जुनतुल्य इन्द्र इत्यर्थः। 'अर्जुनो ह वै नामेन्द्रः' (५।४।३।७) इति श्रुतेः एवंभूतोऽहं हे रथ, त्वा त्वामव्यथायै। 'व्यथ भयचलनयोः'। अभयाय अचलनाय वा। स्वधायै अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामि। 'मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजतीति' (का० १५।६।१८)। यजमानेन सहारूढो यन्ता दक्षिणाश्वं कशया प्रेरयेत्। धुर्यदेवत्यम्। हे धुर्य, मरुतां देवानां प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शत्रूनिति शेषः। 'गवां मध्ये स्थापयत्यपामेति' (का० १५।६।१९)। पूर्वमेवाहवनीयोत्तरतः स्थापितानां गवां मध्ये तं रथं स्थापयेत्। यजमानदेवत्यम्। वयं मनसा सह अपाम प्राप्तवन्तो यदुपक्रान्तं तत्कर्म 'धनुरार्त्न्योपस्पृशति गां यजमानः समिन्द्रियेणेति' (का० १५।६।२०)। धनुःकोट्या गां स्पृशेत्। योजमानदेवत्यम्। वयमिन्द्रियेण वीर्येण सङ्गताः स्मः ॥ २१ ॥

मा त इन्द्र ते वयं तुराषाडयुक्तासो अब्रह्मता विदसाम तिष्ठ रथमधि यं वज्रहस्ता रश्मीन्देव यमसे स्वश्वान् ॥ २२ ॥

[मा। ते। इन्द्र। ते। वयम्। तुराषाट्। अयुक्तासः। अब्रह्मता। वि। दसाम। तिष्ठ। रथम्। अधि। यम्। वज्रहस्तेतिवज्र हस्त। आ। रश्मीन्। देव। यमसे स्वश्वानितिसु अश्वान् ॥ २२ ॥]

बांधी हुई गायों के मालिक और अपने भाई को गाय का उचित मूल्य देकर रथ को वेदि के पूर्व में खड़ा करे। हे वज्रहस्त इन्द्रदेव। तुम जिस रथ पर बैठते हो और तुम जिस रथ में जुते हुए घोड़ों की लगामों को संयमन करते हो-कि जिन लगामों से सुन्दर घोड़े रथ से संनद्ध हो रहे हैं। हे शत्रुओं के तीव्रता से अभिभूत करने वाले एवं परमैश्वर्ययुक्त इन्द्र! तुम्हारे भक्त हम यजमानदि अयाजक होकर तुम्हारे उस रथ से विलग कर शत्रुओं के द्वारा विविधरूप से उपेक्षित न हो जावें ॥ २२ ॥

उ० अग्रेण शालामुद्यच्छति। मा त इन्द्र ऐन्द्री त्रिष्टुप् अत्र द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात्। तिष्ठ रथमधि यं वज्रहस्त। लडर्थे लोट्। यं रथमधितिष्ठसि हे वज्र-

हस्त, यस्मिंश्चावस्थितः आरश्मीन्देव यमसे आयमसे आयच्छसि रश्मीन्प्रग्रहान् हे देव, स्वाश्वान् शोभनाश्वान्। इदानीं प्रथमोऽर्धर्चो व्याख्यायते । व्यवहितपदसंबन्धः । प्रायः तस्मिन्रथे ते तव स्वभूते वयम् अयुक्तासः अयुक्ता एव अयुक्तासः। 'आज्जसेः-'इत्यसुक्। मा विदसामा 'दसु उपक्षये' कर्मणि लकारः। मा विदस्येमहि मा उपक्षीयेमहि। हे इन्द्र, तुराषाट् तूर्णं सहत इति तुराषाट् तस्य संबोधनं हे तुराषाट् त इति द्वे पदे अत्रानुदात्ते तयोरेकोऽनर्थकः। माविदस्येमहीत्युक्तम् तदुपमया दर्शयितुमाह । अब्रह्मता लुप्तोपममेतत्। अब्रह्म ते तव। ब्रह्मविज्ञानानन्दस्वभावमविनश्वरं तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अब्रह्मता यथा ब्रह्मभावादन्यद्विदस्येत् एवं माविदस्येमहीत्युपमार्थः ॥ २२ ॥

म०तावद्भूयो वा गोस्वामिने दत्त्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मा त इति' (का० १५।६।२२)। स्थापितगवां पतये स्वभ्रात्रे तावत् शतमधिकं वान्यद् दत्त्वा यूपात् पूर्वदिशि परीत्यान्तःपात्यदेशे रथं स्थापयेत्। इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् संवरणदृष्टा। हे वज्रहस्त, वज्रं हस्ते यस्य तत्संबुद्धिः हे देव दीप्यमान, त्वं यं रथमधितिष्ठ लडर्थे लोट्। अधितिष्ठसि। 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति दीर्घः। यस्य च रश्मीन्प्रग्रहानायमसे आयच्छसि। किंभूतान् रश्मीन्। स्वाश्वान् शोभना अश्वा येषु तान्। हे तुराषाट् हे तूर्णं सहते शत्रूनभिभवतीति तुराषाट् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त ते त्वदीया वयं ते तव तस्मिन् रथे आयुक्ताः तस्माद्भिन्नाः सन्तो मा विदसाम 'दसु उपक्षये' विविधमुपक्षीणा मा भवाम। तत्र दृष्टान्तः। अब्रह्मतां लुप्तोपमानम्। अब्रह्मतेव ब्रह्म विज्ञानानन्दस्वभावमनश्वरम् तस्य भावो ब्रह्मता न ब्रह्मता अब्रह्मता यथा ब्रह्मभावादन्यद्वस्तु विदस्येदेवं वयं मा विदस्येमहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अ॒ग्नये॑ गृ॒हप॑तये॒ स्वाहा॒ सोमा॑य॒ वन॒स्पत॑ये॒ स्वाहा॑ म॒रुता॒मोज॑से॒ स्वाहेन्द्र॑स्येन्द्रि॒याय॒ स्वाहा॑। पृथि॑वि मात॒र्मा मा॑ हिꣳसी॒र्मो अ॒हं त्वाम् ॥ २३ ॥

[अ॒ग्नये॑। गृ॒हप॑तय॒ऽइति॑गृ॒ह प॑तये। स्वाहा॑। सोमा॑य। व॒नस्पत॑ये। म॒रुता॑म्। ओज॑से। इन्द्र॑स्य इ॒न्द्रि॒याय॑। पृथि॑वि मा॒तः। मा। मा हि॒ꣳसीः। मोऽइ॒तिमो। अ॒हम्। त्वाम् ॥ २३ ॥]

(क्रमशः इन चार यजुओं को पढ़ कर 'रथविमोचनी' संज्ञक चार आहुतियां देवे)। गृह के पालक अग्नि के लिए यह आहुति है। वनस्पतियों के स्वामी सोम के लिए यह आहुति है। मरुतों के बल के लिए यह आहुति है। इन्द्र शरीर बल के लिए यह आहुति है। (रथ में बैठा हुआ यजमान पृथ्वी को देखे—) हे पृथ्वी माता! तुम मुझे अपने अन्नपानादि से विरहित मत करो। हे माता! मैं अनर्थक खोदने आदि के द्वारा तुम्हें हिंसित न करूँ ॥ २३ ॥

उ० चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति। अग्नये गृहपतये स्वाहा। सोमाय वनस्पतिरूपाय। मरुतां संबन्धिने ओजसे। इन्द्रस्य संबन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय। भूमिमवेक्षते। पृथिविमातः, मा हिंसीर्माम्। मो अहं त्वाम्। मो च त्वाम् अहं मा हिंसिषम् ॥ २३ ॥

म० 'अग्नये गृहपतय इति चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १५।६।२३)। रथविमोचनीयसंज्ञाश्चतस्र आहुतीर्जुहोति। चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। गृहाश्रमपालकायाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु। वनस्पतिरूपिणे सोमाय हविर्दत्तमस्तु। इन्द्रस्येन्द्रसंबन्धिने इन्द्रियाय वीर्याय स्वाहा। मरुतां संबन्धिने ओजसे बलाय हविर्दत्तमस्तु। 'भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति' (का० १५।६।२४)। रथस्थ एव यजमानो भूमिं पश्येत्। भूमिदेवत्यम्। हे मातर्जगन्निर्मात्रि, हे पृथिवि भूमे, त्वं मा मां मा हिंसीः हिंसां मा कार्षीः। अहमपि त्वां पृथिवीं मो मा उ हिंसिषम् ॥ २३ ॥

ह॒ꣳसः शु॑चि॒षद्वसु॑रन्तरिक्ष॒सद्धोता॑ वेदि॒षदति॑थिर्दुरोण॒सत्। नृ॒षद्व॑र॒सदृ॑त॒सद्व्यो॑म॒सद॒ब्जा गो॒जा ऋ॑त॒जा अ॑द्रि॒जा ऋ॒तं बृ॒हत् ॥ २४ ॥

[ह॒ꣳसः। शु॒चि॒षत्। शु॒चि॒सदिति॑शुचि सत्। वसुः॑। अ॒न्तरि॑क्ष॒सदित्य॒न्तरि॑क्ष सत्। होता॑। वे॒दि॒षत्। वे॒दि॒सदिति॑वेदि सत्। अति॑थिः। दु॒रो॒ण॒सदिति॑दुरोण सत्। नृ॒षत्। नृ॒सदिति॑नृ सत्। व॒र॒सदिति॑वर सत्। ऋ॒त॒सदित्यृ॒त सत्। व्यो॒म॒सदिति॑व्योम सत्। अ॒ब्जाऽइत्य॒प् जाः। गो॒जाऽइति॑गो जाः। ऋ॒त॒जाऽइत्यृ॒त जाः। अ॒द्रि॒जाऽइत्य॒द्रि जाः। ऋ॒तम्। बृ॒हत् ॥ २४ ॥]

(यजमान रथ से नीचे उतरे—)। अपने अहंकार को हनन करने वाला, पवित्रता में स्थित होने वाला, मनुष्यों का प्रवर्तक, वायुरूप से अन्तरिक्ष में स्थित होनेवाला, देवों को आह्वान करने वाला, अग्निभाव से वेदि में स्थित होने वाला, सबका पूज्य, आहवनीयादि रूप से यज्ञगृह में वास करने वाला, प्राणभाव से मनुष्यों में वास करने वाला, उत्कृष्ट स्थानों में बसने वाला, यज्ञ में स्थित होने वाला, मण्डलभाव से आकाश में रहने वाला, जो मत्स्यादिरूप में जलों में उत्पन्न होता है, स्वेदज-अण्डज-पिण्डज-उद्भिजरूपों से पृथ्वी पर उत्पन्न होने वाला, सत्य में उत्पन्न होने वाला पाषाण में अग्निभाव या मेघ में जलभाव से उत्पन्न होने वाला, सर्वत्र विद्यमान और महापरिमाण वाला परमात्मा (—अद्वैतभाव) हैं—उस परमात्मा के पाने के निमित्त मैं पृथ्वी पर उतरता हूँ ॥ २४ ॥

उ० अवतरति। हꣳसः शुचिषत्। 'सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी अतिच्छन्दा अतिजगती' इति श्रुतेः। हंसः शुचिषत् हन्त्यध्वानमिति हंसो भगवानादित्यः शुचिषत्। शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत्। य आदित्यरूपेण शुचिषत् यश्च वसुर्वासयिता वायुरूपेणान्तरिक्षे सीदति। यश्च होता आह्वाता अग्निरूपेण वेदौ सीदति। यश्च अतिथिरूपेण दुरोणे गृहे

सीदति । यश्च नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदति । यश्च वरेषू-त्कृष्टेषु सीदति । यश्च ऋते सत्ये सीदति । यश्च व्योमसु अन्तरिक्षेषु सर्वेषु सीदति । एवं सर्वत्र स्थितिभावेन स्तुत्वा अथेदानीं सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति । यश्च अब्जा अप्सु जायत इत्यब्जाः । यश्च गवि पृथिव्यां चतुर्विधभूतग्रामरूपेण जायते । यश्च ऋते सत्ये जायते । यश्च अद्रौ पाषाणे अग्निरूपेण जायते मेघोऽप्यद्रिरुच्यते मेघे वा उदकरूपेण जायते । तत् ऋतम् । 'ऋ गतौ' । सर्वतो गतं परब्रह्म । बृहत् परिवृद्धम् । अनन्तमपर्यन्तम् । एवं परब्रह्मवादिनाऽस्य मन्त्रस्य तत्पर-ब्रह्मप्रत्यवरामीति वाक्यशेषः ॥ २४ ॥

म० 'अवरोहति हꣳसः शुचिषदिति' (का० १५।६।२५)। यजमानो रथादवरोहति । सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनी सूर्य-देवत्यातिजगती वामदेवदृष्टा । हन्त्यहङ्कारमिति हंसो भग-वानादित्य एवंविधः त्वं प्रत्यवतरामीति वाक्यशेषः । किंभूतो हंसः । शुचिषत् शुचौ दीप्तौ सीदतीति शुचिषत् आदित्य-रूपेण । तथा वसुर्वासयिता नराणां प्रवर्तकः । अन्तरिक्षे सीदतीत्यन्तरिक्षसत् वायुरूपेण । होता आह्वाता देवानाम् । वेदौ सीदतीति वेदिषत् अग्निरूपेण । अतिथिः सर्वेषां पूज्यः । दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति दुरोणसत् आहवनीयादिरूपेण । नृषु मनुष्येषु प्राणभावेन सीदतीति नृषत् । वरेषु उत्कृष्टेषु स्थानेषु सीदतीति वरसत् । ऋते यज्ञे सीदतीति ऋतसत् । व्योम्नि आकाशे मण्डलरूपेण सीदतीति व्योमसत् । एवं सर्वत्र स्थितत्वेन स्तुत्वा सर्वत्रोत्पत्तिद्वारेण स्तौति । यः अब्जाः अप्सु उदकेषु जायते मत्स्यादिरूपेणेत्यब्जाः । गवि पृथिव्यां जायते चतुर्विधभूतग्रामरूपेणेति गोजाः । ऋते सत्ये जायत इति ऋतजाः । अद्रौ पाषाणे अग्निरूपेण जायत इत्यद्रिजाः । अद्रिर्मेघो वा अद्रौ मेघे जलरूपेण जायत इति वा । ऋतम् 'ऋ गतौ' सर्वत्र गतम् । बृहत् महत्परिवृद्धम-पर्यन्तं परब्रह्मरूपो यो हंसस्तं प्रति रथादवतरामीति भावः । यद्वा हंसशब्देन रथ उच्यते । हन्ति पृथिवीमिति हंसः रथः । बृहत् महत् प्रौढमृतं यज्ञं संपादयत्विति शेषः । किंभूतो हंसः । शुचिषत् शुचौ देवयजने रथवाहने वा सीदतीति । वसुः स्वस्योपरि यजमानं वासयतीति । अन्तरिक्षसत् वृक्ष-गुल्माद्यनवरुद्धेऽन्तरिक्षे सीदतीति । होता होतृसमानः । तदेव कथमित्यत आह । वेदिषत् वेद्यां सीदतीति । अतिथिः अतिथिवत्पूज्यः । दुरोणसत् दुरोणे यज्ञगृहे सीदतीति । नृषत् नृषु वाहकत्वेन सीदतीति । वरसत् वरे श्रेष्ठे राजगृहे सीद-तीति । ऋतसत् ऋते यज्ञे, वाजपेयादौ सीदतीति व्योमसत् । सूर्यं वोढुं व्योमन्याकाशे सीदतीति । अब्जाः 'अप्सुयोनिर्वा अश्व' इति श्रुतेरब्धयो जातैरश्वैरुपेतत्वादब्जाः । गोजाः गोशब्दवाच्याद्गव्याज्जायत इति गोजाः । 'इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत् स त्रेधा व्यभजत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृ-तीयम्' इति तैत्तिरीयश्रुतेः । ऋतजाः ऋतं यज्ञमुद्दिश्य जात-त्वादृतजाः । अद्रिजाः अद्रिभ्यः पाषाणसदृशकाष्ठेभ्यो जातत्वा-दद्रिजाः ॥ २४ ॥

इ॒यद॑स्या॒युर॑स्या॒युर्मयि॑ धेहि॒ युङ्ङ॑सि॒ वर्चो॑ऽसि॒ वर्चो॒ मयि॑ धेह्यू॒र्गस्यू॒र्जं मयि॑ धेहि । इन्द्र॑स्य वां वी॒र्य॒कृतो॑ बा॒हू अ॑भ्युपा॒वह॑रामि ॥ २५ ॥

[इ॒यत् । अ॒सि॒ । आयुः॑ । अ॒सि॒ । आयुः॑ । मयि॑ । धे॒हि॒ । यु॒ङ् । वर्चः॑ । ऊर्क् । ऊर्ज॑म् । इन्द्र॑स्य । वा॒म् । वी॒र्य॒कृत॒ऽइति॑ वीर्य॒ऽकृतः॑ । बा॒हूऽइति॑ बा॒हू । अ॒भ्यु॒पा॒वह॑रा॒मीत्य॑भि उपा॒वह॑रामि ॥ २५ ॥]

(यज्ञशाला के दक्षिणभाग में धरे हुए रथवाही यान के दाहिने पहिए में बंधे हुए सौ-सौ रत्तियों के दो स्वर्णमानों को यजमान स्पर्श करता है)। हे शतमान सुवर्ण ! तुम सौ रत्ती के परिमाण वाले हो । तुम जीवनस्वरूप हो । तुम मुझ में सौ वर्ष का आयुष्य धारित करो । दक्षिणारूप प्रदत्त होकर तुम्हीं यज्ञ के विनियोक्ता हो । अतः तुम तेजोरूप हो । तुम मुझ में ब्रह्मवर्चस् धारित करो । (तदनन्तर यजमान उन दो स्वर्णमानों को ब्रह्मानाम के ऋत्विज को दे देवे । तत्पश्चात् उस रथवाहन में ही छिपाकर रक्खी हुई गूलर की शाखा को स्पर्श करे) । हे गूलर की शाख ! तुम स्वयं अन्नमयी हो । तुम मुझ में अन्न स्थापित करो । (व्याघ्रचर्म पर रक्खी हुई मित्र-वरुण सम्बन्धी जलघटिका में यजमान की दोनों बाहुओं को अध्वर्यु झुकाए) । हे यजमान बाहुओं ! पराक्रम करने वाले इस परमैश्वर्यशाली यजमान की तुम दोनों बाहुओं को मैं अध्वर्यु इस जलघटिका की ओर अवनमित करता हूँ ॥ २५ ॥

उ० उपस्पृशति शतमानौ इयदसि । इयदिति परिमाण-वचनोऽयं शब्दः । शतमानमसि आयुरसि । 'आयुर्हिरण्यम्' इति श्रुतिः । आयुर्मयि धेहि । यो हि यदात्मको भवति स तद्दातुमुत्सहते । यस्माच्छतमानं हिरण्यं त्वमसि तस्मात् शताब्दपरिमाणमायुर्मयि धेहि । युङ्ङसि युनक्ति यज्ञं संभार-निवापेन दक्षिणादानेन वेति युङ् । वर्चोऽसि वर्चस्तेजः । यस्मात्त्वं वर्चोऽसि अतोऽस्माभिः प्रार्थ्यसे वर्चो मयि धेहि । औदुम्बरीं शाखामुपस्पृशति । ऊर्गस्यूर्जं मयि धेहि । ऊर्जमन्न-मुच्यते । अवहरति बाहू । इन्द्रस्य वाम् । यौ इन्द्रस्य यज-मानस्य वां युवां वीर्यकृतो वीर्यकारिणः संबन्धिनौ बाहू तौ अभ्युपावहरामि मैत्रावारुणीपयस्यांप्रति ॥ २५ ॥

म० 'उपस्पृशति शतमानावियदसीति' (का० १५।६। २९) । शालादक्षिणभागे स्थापितस्य रथवाहनस्य दक्षिणचक्रे बद्धौ शतमानौ शतरक्तिकानिर्मितौ सौवर्णौ मणी यजमानः स्पृशति । द्वादशाक्षरे यजुषी शतमानदेवत्ये । हे रुक्म, त्वमियदसि एतावत्परिमाणं शतरक्तिकापरिमितमसि । आयु-रसि जीवनमसि तस्मादायुः शताब्दपरिमितं मयि धेहि । यो हि यदात्मकः स तद्दातुमुत्सहते । यतस्त्वं शतमानमसि ततः शताब्दपरिमितमायुर्मयि रोपय । युङ्ङसि युनक्ति यज्ञं 'संभा-रनिचयेन दक्षिणादानेन वेति युङ् वर्चस्तेजस्वी भवसि । अतो मे मम वर्चः तेजो धेहि । 'तौ ब्रह्मणे दत्त्वोर्गसीति शाखामु-पस्पृशतीति' (का० १५।६।३०) । तौ शतमानौ ब्रह्मणे दत्त्वा पूर्वोक्तरथवाहने एवोपगूहितामौदुम्बरीं शाखामुपस्पृशेत् । शाखादेवत्यम् । हे औदुम्बरि शाखे, त्वमूर्गसि अन्नरूपा भवसि । तत ऊर्जमन्नं मयि धेहि स्थापय । 'इन्द्रस्य वामि-त्यवहरते बाहू पयस्यायां व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायामिति' (का० १५।६।३१) । अध्वर्युर्यजमानबाहू व्याघ्रचर्मस्थापितायां मैत्राव-रुण्यां पयस्यायां नीचौ करोति । बाहुदेवत्यम् । वीर्यकृतो

वीर्यकारिणः इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य यजमानस्य संबधिनौ है बाहू, अहं वां युवामुपावहरामि मैत्रावरुणीपयस्यां प्रति नीचौ करोमि ॥ २५ ॥

स्योनासि सुषदासि क्षत्रस्य योनिरसि । स्योनामासीद सुषदामासीद क्षत्रस्य योनिमासीद ॥२६॥

[स्योना । असि । सुषदा । सुसदेतिसुसदा । क्षत्रस्य । योनिः । स्योनाम् । आ । सीद । सुषदाम् । सुसदामितिसुसदाम् । क्षत्रस्य । योनिम् ॥ २६ ॥]

(मैत्रावरुण जलघटिका के जल से स्विष्टकृत् होम करने के पूर्व ही खदिर वृक्ष की लकड़ी से बनाई गई और रस्सी से बिनी गई आसन्दी (मंचिका) को व्याघ्रचर्म के स्थान पर मैत्रावरुण-धिष्ण्या के सामने (रखे) । हे आसन्दि ! तुम सुख देने वाली सुखस्वरूपा ही हो । तुम सुख से बैठने के योग्य हो । (आसन्दी पर वस्त्र बिछावे) । हे वस्त्र ! तुम यजमान को धारण करने के कारण उसकी उत्पत्ति के कारण रूप हो । (आसन्दी पर यजमान को बिठावे) । हे यजमान ! तुम इस सुखकारिणी आसन्दी पर बैठो । तुम इस सुख से बैठने योग्य आसन्दी पर बैठो । क्षत्रिय की योनिभूता इस आसन्दी पर बैठो ॥ २६ ॥

उ० आसन्दीं निदधाति । स्योनासि । स्योनमिति सुखनाम । स्योनासि सुखरूपासि । सुषदासि सुखेन यस्यां सीदन्ति सा तथोक्ता । क्षत्रस्य योनिः स्थानमसि । सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति । स्योनामासीद सुखरूपामासन्दीमासीद अधिरोह । सुषदाम् अधिरोह च । क्षत्रस्य स्थानमधिरोह ॥ २६ ॥

म० 'प्राक् स्विष्टकृतः खादिरीमासन्दीं रज्जुं तां व्याघ्रचर्मदेशे निदधाति स्योनासीति' (का० १५।६।३३-७) । पयस्यायाः स्विष्टकृद्धोमात्प्राक् रज्जुभिर्व्यूतां खादिरीमञ्चिकां व्याघ्रचर्मदेशे मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरो निदधाति । आसन्दीदेवत्यम् । हे आसन्दि, त्वं स्योना सुखरूपासि सुखकरी भवसि । सुषदासि सुखेन सीदन्ति यस्यां सा सुषदा सुखेनोपवेष्टुं योग्यासि । 'अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति' (का० १५।७।२) । आसन्द्यां वस्त्रमाच्छादयति । अधीवासदैवतम् । हे अधीवास, त्वं क्षत्रस्य क्षत्रियस्य योनिर्मातृवद्धारकत्वेन कारणमसि । 'सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदेति' (का० १५।७।३) । आसन्द्यां यजमानं स्थापयेत् । यजमानदेवत्यम् हे यजमान, स्योनां सुखकरीमासन्दीमासीद आरोह । सुषदां सुखोपवेशनयोग्यामासीद । क्षत्रस्य योनिं स्थानमासन्दीमासीद ॥ २६ ॥

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

[नि । ससाद । धृतव्रत इतिधृतव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ । साम्राज्यायेतिसाम्राज्याय । सुक्रतुरितिसु क्रतुः ॥ २७ ॥]

(आसन्दी पर बैठ चुकने के पश्चात् यजमान के हृदय को अध्वर्यु स्पर्श करे) । यज्ञरूपी कर्म को स्वीकार करने वाला, अनिष्ट को निवारण करने वाला तथा शुभ संकल्प या प्रज्ञावाला यह यजमान (इस आसन्दी पर बैठ कर मानो) इन प्रजाओं में ही वरणीय होकर स्थित हुआ है । यह यजमान इस आसन्दी पर सार्वभौम साम्राज्य के लिए ही स्थित हुआ है ॥ २७ ॥

उ० यजमानस्य उरोऽभिमृश्य जपति । निषसाद धृतव्रतः । वारुणी गायत्री । अधियज्ञं यजमानो वरुणः निषसाद निषण्णः धृतव्रतः । धृतं व्रतं कर्म येन स तथोक्तः । 'धृतव्रतो वै राजा न वा एष सर्वस्मा इव वदनाय न सर्वस्मा इव कर्मणे यदेव साधु वदेद्यत्साधु कुर्यात् तस्मै वा एष श्रोत्रियश्च' इति श्रुतिः । पस्त्यासु प्रजासु । आधिपत्येनेत्युपसर्गादर्थपरिपूर्तिः । साम्राज्याय 'सम्राड्भावाय राज्याय' इति श्रुतिः । सुक्रतुः सुकर्मा । शोभनप्रज्ञो वा ॥ २७ ॥

म० 'निषसादेत्युरोऽस्यालभत इति' (का० १५।७।७) । अध्वर्युर्यजमानहृदयं स्पृशति । वरुणदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा अष्टषट्सप्तवर्णपादत्वाद्वर्धमाना गायत्री । असौ यजमानः पस्त्यासु विक्षु प्रजासु आ निषसाद । 'विशो वै पस्त्याः' (५।४।४।५) इति श्रुतेः । आधिपत्येनोपविवेश । यदासन्द्यां निषण्णः स प्रजास्वेव निषण्ण इत्यर्थः । 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८२) इति आङ्उपसर्गस्य क्रियापदेन व्यवस्थानम् । किंभूतो यजमानः । धृतव्रतः धृतं व्रतं यज्ञलक्षणं कर्म येन स्वीकृतयज्ञः । वरुणः वारयत्यनिष्टमिति वरुणः । तथा सुक्रतुः शोभनसंकल्पः शोभनप्रज्ञो वा । किमर्थं निषसाद । साम्राज्याय सम्राजो भावः साम्राज्यम् । 'सम्राड्भावाय राज्याय' (५।४।४।५) इति श्रुतेः ॥ २७ ॥

अभिभूरस्येतास्ते पञ्च दिशः कल्पन्तां ब्रह्मंस्त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसवो वरुणोऽसि सत्यौजा इन्द्रोऽसि विशौजा रुद्रोऽसि सुशेवः । बहुकार श्रेयस्कर भूयस्करेन्द्रस्य वज्रोऽसि तेन मे रध्य ॥ २८ ॥

[अभिभूरित्यभि भूः । असि । एताः । ते । पञ्च । दिशः । कल्पन्ताम् । ब्रह्मन् । त्वम् । ब्रह्मा । असि । सविता । सत्यप्रसव इतिसत्य प्रसवः । वरुणः । सत्यौजा इतिसत्य ओजाः । इन्द्रः । विशौजाः । रुद्रः । सुशेव इतिसु शेवः । बहुकारेतिबहुकार । श्रेयस्कर । श्रेयः करेतिश्रेयः कर । भूयस्कर । भूयः करेतिभूयः कर । तेन । मे । रध्य ॥ २८ ॥]

('कृत' संज्ञावाले चार और 'कलि' संज्ञावाला एक, सब पाँच पांसे (= सोने से मढ़ी हुई ५ कौड़ियां) अध्वर्यु यजमान के हाथ में देवे) । हे सर्वविजयकारी 'कलि' अक्ष और उस विजयी 'कलि' अक्षवाले यजमान ! तुम सर्वत्र व्याप्त हो । पाँच कौड़ियों से आलक्षित यह पाँचों दिशाएँ तुम्हारे प्रयोजन को सिद्ध करने

वाली होवें । (यजमान ब्रह्मा नाम के ऋत्विज् को 'ब्रह्मन् !' ऐसा सम्बोधित करे । ब्रह्मा ऋत्विज् यजमान को—

'ब्रह्मा त्वं ब्रह्माऽसि सविताऽसि सत्यप्रसवः'—ऐसा उत्तर दे । यजमान पुनः 'ब्रह्मन्' ! कहे, ब्रह्मा पुनः—'ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा'—ऐसा उत्तर दे । यजमान—'ब्रह्मन्' ! सम्बोधन करे और ब्रह्मा उत्तर देवे—'ब्रह्मात्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विशौजा' । यजमान—'ब्रह्मन्' !, ब्रह्मा—'ब्रह्मा त्वं रुद्रोऽसि सुशेवः' । यजमान—'ब्रह्मन्' ! ब्रह्मा—'त्वं ब्रह्माऽसि'—इतना मात्र उत्तर में कहे) । हे ब्रह्मा नाम के ऋत्विज् ! मैं यजमान तुम्हें सम्बोधित कर रहा हूं (ब्रह्मा यजमान को उत्तर देता है-) हे यजमान ! व्याप्त तुम सत्य ही परम महान् हो और अवितथ आदेश हो (= सब तुम्हारी आज्ञा मानते हैं) पुनः हे ब्रह्मा मैं तुम्हें सम्बोधित करता हूँ । हे यजमान ! तुम सत्यपराक्रम वरुण (= अनिष्ट को रोकने वाले) हो । हे ब्रह्मा मैं तुम्हें बुलाता हूं । हे यजमान प्रजाओं में व्याप्ततेज तुम महान् इन्द्र हो । यजमान—हे ब्रह्मा मैं तुम्हें सम्बोधित करता हूं । हे यजमान ! महान तुम सुख से सेवा करने योग्य रुद्रदेव हो । यजमान—हे ब्रह्मा, मैं तुम्हे पुनः सम्बोधित करता हूं । हे यजमान ! तुम सत्य ही परममहान् हो । यजमान—हे बहुत कार्य करने वाले ! हे कल्याण करने वाले ! हे बहुतर कार्य करने वाले सज्जन ! मैं तुम लोगों को सम्बोधित करता हूं । (द्यूतक्रीडा की भूमि को खोद खाद कर समतल करने के लिए अध्वर्यु या पुरोहित यजमान को 'स्फी' (=लकड़ी की तलवार) प्रदान करें) । हे स्फ्य ! तुम इन्द्र के वज्र का अंश हो । अतः तुम मेरे शत्रुओं को मेरे वश में करो या इस क्रीडाभूमि को जुआ खेलने योग्य बनाओ । (इसके बाद यजमान द्यूतभूमि को स्फी से समतल करे) ॥ २८ ॥

उ० पञ्चाक्षान्पाणावावपति । अभिभूरसि । कृतत्रेताद्वापरकलयश्चत्वारोक्षाः पञ्चमो रमणः । तत्र कलिः सर्वानन्यान् अभिभवति स उच्यते । यजमानो वा तत्संबन्धेन । अभिभूरसि अभिभवितासि । एतास्तव पञ्चदिशः कपटोपलक्षिताः क्लृप्ताः भवन्तु । ब्रह्मन्निति प्रथममामन्त्रयते यजमानः ब्रह्माणम् त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति । ब्रह्माह त्वमेव ब्रह्मासि भवसि सविता चासि सत्याभ्यनुज्ञः । द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजाः सत्यमोजो यस्य स सत्यौजाः । तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रश्च त्वमसि विशौजाः विश् ओजो यस्य स विडोजा इति प्राप्ते विशौजा इत्यन्याय्यः समासः । अतएव पदकारो नावगृह्णाति । चतुर्थं प्रत्याह । त्वं ब्रह्मासि रुद्रश्च त्वमसि । सुशेवः शेव इति सुखनाम । शोभनं सुखयिता । सुमङ्गलनामानं ध्वनयति । बहुकारः बहु करोतीति बहुकारः । श्रेयस्करः श्रेयः करोतीति श्रेयस्करः । भूयः करोतीति भूयस्करः तेषां संबोधनम् हे बहुकार श्रेयस्कर भूयस्कर । स्फ्यमस्मै प्रयच्छति । इन्द्रस्य वज्रोऽसि । यतः 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार' इत्युपक्रम्य 'स स्फ्यस्ततोऽयं च' इत्यादिना श्रुतिग्रन्थे उक्तः । अतस्त्वां ब्रवीमि तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्य । रध्यतिर्वशगमने । वशवर्तिनं कुरु । 'यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान्भवति' इति श्रुतिः ॥ २८ ॥

म० 'अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान्पाणावाधायेति' (का० १५।७।५) । यजमानहस्ते द्यूतसाधनभूतान् पञ्चाक्षान् सौवर्णकपर्दांश्चिदध्यात् । अक्षा यजमानो वा देवता । चतुर्णामक्षाणां कृतसंज्ञा पञ्चमस्य कलिरिति । यदा पञ्चाप्यक्षा एकरूपाः पतन्ति उत्ताना अवाञ्चो वा तदा देवितुर्जयः । तत्र कलिः सर्वानक्षानभिभवति तं प्रत्युच्यते, तत्संबन्धेन यजमानं प्रति वा । हे अक्ष, यद्वा हे यजमान, त्वमभिभूरसि अभिभविता अभितो व्याप्तोसि । एताः कपर्दिकोपलक्षिताः पञ्च दिशः पूर्वादयश्चतस्र ऊर्ध्वा चेति पञ्च दिशः ते त्वदर्थं कल्पन्तां त्वत्प्रयोजनसमर्था भवन्तु । कलेः सर्वाक्षाभिभावकत्वात्सुन्वतोऽपि जयापेक्षित्वात् पञ्चाक्षव्यापकत्वमिति भावः । 'वरं वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृत्वः प्रत्याह व्यत्यासᳪ सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिरादिनैवान्त्यमिति' (का० १५।७।७९) यजमानो राज्यं मेऽस्त्वित्यादि द्रव्यं संप्रार्थ्य पञ्चवारं ब्रह्मन्निति मन्त्रेण ब्रह्माणमामन्त्रयते । एवमामन्त्रितो ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः सवितासि वरुणोऽसि इन्द्रोऽसि रुद्रोऽसीत्येतैर्मन्त्रैर्व्यत्यासं यजमानं प्रत्याह । तेन चतुर्णामपि मन्त्रणामादौ त्वं ब्रह्मासीति प्रयोगः । व्यत्यासमित्यादौ यजमानो ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते । ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्त्रयते । ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्यौजा इति प्रत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि विशौजा इत्याह । पुनर्यजमानो ब्रह्मन्निति ब्रह्माणमामन्त्रयते । ब्रह्मा त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि सुशेव इत्याह । अन्त्यं च पञ्चमं प्रतिवचनमादिनैव त्वं ब्रह्मासीत्येतावतैव कार्यं ब्रह्मणेति सूत्रार्थः । ब्रह्मन् ब्रह्मदेवत्यम् । यजमानः प्रथमं ब्रह्माणमामन्त्रयते । हे ब्रह्मन्, ऋत्विक्, त्वामामन्त्रय इति शेषः । त्वं ब्रह्मासि । पञ्च यजूंषि यजमानदेवत्यानि । ब्रह्मामन्त्रितो यजमानं प्रत्याह हे यजमान, त्वं ब्रह्मासि महान् भवसि सविता प्रेरकश्चासि । सत्यप्रसवः सत्यः प्रसवोऽनुज्ञा यस्य । द्वितीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणोऽनिष्टनिवारकोऽसि । सत्यौजाः सत्यमोजो यस्य अमोघवीर्योऽसि सत्ये वा ओजो यस्य । तृतीयं प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रोऽसि ऐश्वर्यवानसि विशौजाः विक्षु प्रजास्वोजस्तेजो यस्य विडोजा इति प्राप्ते विशौजा इति छान्दसम् । अतएव पदकारो नावग्रहं चकार । चतुर्थं प्रत्याह । त्वं ब्रह्मासि रुद्रोऽसि हे राजन्, त्वं रुद्ररूपोऽसि शत्रूणां रोदनाद्द्रावणाच्च । सुशेवः शेव इति सुखनाम । शोभनं शेवः सुखं यस्मात् शोभनं सुखयिता । त्वं ब्रह्मासीत्येतावदेव पञ्चमं प्रतिवचनम् । 'बहुकारेति च ह्वयत्येवंनामानमिति' (का० १५।७।१०) । यजमानं बहुकारेत्यादिसुमङ्गलनामानं नरमाकारयति । लिङ्गोक्तदैवतम् । हे बहुकार, बहु कार्यं करोतीति बहुकारः श्रेयः करोतीति श्रेयस्करः भूयो बहुतरं करोतीति भूयस्करः तेषां संबोधनानि हे बहुकारेत्यादि । कल्याणनामन्, त्वामाह्वय इति शेषः । 'स्फ्यमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य वज्र इति' (का० १५।७।११) । अस्मै यजमानाय स्फ्यं ददाति द्यूतभूमिकरणाय । स्फ्यदेवत्यम् । हे स्फ्य, इन्द्रस्य वज्रस्त्वमसि । 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार' इत्यादि 'तस्य स्फ्यस्तृतीयम्' (१।२।४।१) इति श्रुतेः । तेन हेतुना मे मम यजमानं रध्य । रध्यतिर्वशगमने । वशवर्तिनं कुरु । 'यो वै राजा ब्राह्मणादबलीयानमित्रेभ्यो वै स बलीयान्भवति' (५।४।४।१५) इति श्रुतेः । यद्वा तेन मे रध्य यस्मात्त्वं वज्ररूपस्तेन कारणेन मम रध्य द्यूतभूमौ परिलेखनरूपं कार्यं साधय ॥ २८ ॥

अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिर्जुषाणो अग्निः पृथुर्धर्मणस्पतिराज्यस्य वेतु स्वाहा स्वाहाकृताः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतध्वᳬ सजातानां मध्यमेष्ठ्याय ॥ २९ ॥

[अग्निः । पृथुः । धर्मणः । पतिः । जुषाणः । अग्निः । पृथुः । धर्मणः । पतिः । आज्यस्य । वेतु । स्वाहा । स्वाहाकृता इतिस्वाहाकृताः । सूर्यस्य । रश्मिभिरितिरश्मिभिः । यतध्वम् । सजातानामितिस जातानाम् । मध्यमेष्ठ्याय । मध्यमेस्थ्यायेतिमध्यमे स्थ्याय ॥ २९ ॥

(बनाई गई क्रीडाभूमि में सोना रखकर उसके ऊपर घी की आहुतियाँ यजमान देवे)। महान्, धर्म का पालक और प्रदत्त हविः को प्रीति से सेवन करता हुआ अग्नि घृत को जाने-पीवे। महान् और धर्म का पालक (आदर के लिए पुनः पाठ है)। यह उस अग्नि के लिए आहुति है। (अब यजमान उस क्रीड़ाभूमि में पाँचों पांसों (= कौड़ियों) को फेंके)। हे पांसों ! आहुति के द्वारा तर्पित तुम सूर्य की रश्मियों (= दिन) के साथ-साथ मेरे सजातीयों में मुझे मध्य (= श्रेष्ठ) स्थान पर बिठाने (= जिताने) के लिए प्रयत्न करो ॥ २९ ॥

उ० हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोति। अग्निः पृथुः। योऽयं देवानामग्निः पृथुः इतरस्मादग्ने धर्मणस्पतिः धारणस्य पतिः स जुषाणः सेवमानः प्रीयमाणो वा। अग्निः पृथुः धर्मणस्पतिः आज्यस्य घृतस्य वेतु पिबतु स्वाहा सुहुतं चैतद्धविर्भवतु। अक्षान्निवपति । स्वाहाकृताः हे अक्षाः, स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतध्वं स्पर्धां कुरुत। सजातानां समानजन्मनां वा भ्रातॄणां क्षत्रियाणां वा। मध्यमे। 'मध्यान्मः' मध्ये भवो मध्यमः। मध्यमे प्रदेशेऽवस्थानाय यजमानस्य। यतध्वमित्यनुवर्तते ॥ २९ ॥

म० 'द्यूतभूमौ हिरण्यं निधायाभिजुहोति चतुर्गृहीतेनाग्निः पृथुरिति' (१५।७।१६)। एवं कृतायां द्यूतभूमौ कनकं निधाय तदुपरि चतुर्गृहीताज्यं जुहुयात्। अग्निदेवत्यम्। अग्निः आज्यस्य वेतु, कर्मणि षष्ठी। घृतं पिबतु स्वाहा सुहुतमस्तु। किंभूतोऽग्निः। पृथुः देवानां प्रथमस्वाद्विशालः। तथा धर्मणस्पतिः धारणं धर्मं जगतो धारणस्य धर्मस्य वा स्वामी। जुषाणः प्रीयमाणः हूयमानं हविः सेवमानो वा। अग्निः पृथुधर्मणस्पतिरिति पुनःपाठ आदरार्थः। 'अक्षान्निवपति स्वाहाकृता इति' (का० १५।७।१६)। पूर्वोक्तपञ्चाक्षान्द्यूतभूमौ क्षिपति। अक्षदेवत्यम्। हे अक्षाः, यूयं स्वाहाकृताः स्वाहाकारपूर्विकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैर्यतध्वं स्पर्धां कुरुत। सजातानां समानजन्मनां भ्रातॄणां क्षत्रियाणां मध्यमेष्ठ्याय मध्यप्रदेशे यजमानावस्थानाय च यतध्वं यत्नं कुरुत। यजमानं सर्वक्षत्रियश्रेष्ठं कुरुतेत्यर्थः। मध्ये भवो मध्यमः मध्यमे प्रदेशे तिष्ठतीति मध्यमेष्ठः तस्य भावो मध्यमेष्ठ्यं तस्मै ॥ २९ ॥

सविता प्रसवित्रा सरस्वत्या वाचा त्वष्ट्रा रूपैः पूष्णा पशुभिरिन्द्रेणास्मे बृहस्पतिना ब्रह्मणा वरुणेनौजसाग्निना तेजसा सोमेन राज्ञा विष्णुना दशम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामि ॥ ३० ॥

[सवित्रा । प्रसवित्रेतिप्र सवित्रा । सरस्वत्या । वाचा । त्वष्ट्रा । रूपैः । पूष्णा । पशुभिरितिपशुभिः । इन्द्रेण । अस्मेऽइत्यस्मे । बृहस्पतिना । ब्रह्मणा । वरुणेन । ओजसा । अग्निना । तेजसा । सोमेन । राज्ञा । विष्णुना । दशम्या । देवतया । प्रसूतइतिप्र सूतः । प्र । सर्पामि ॥ ३० ॥]

(सवित्रा प्रसवित्रा आदि मंत्र को पढ़कर १०० ब्राह्मण भक्षण काल में गमन करते हैं या वे धिष्ण्य के निकट जाते हैं। उनमें से प्रत्येक कहता है—) अभ्यनुज्ञा (= आदेश) कारी सूर्य, वाणीरूपा सरस्वती, रूपों से उपलक्षित त्वष्टादेव पशुओं से संगत पूषादेव इस प्रत्यक्ष द्रष्टा इन्द्र, देवयाग के ब्रह्मा बृहस्पति, ओजस्वी वरुण, तेजस्वी अग्नि, राजा सोम और दशवें यज्ञदेवता विष्णु के द्वारा आदेश प्राप्त मैं गमन करता हूं ॥ ३० ॥

उ० सर्पति। सवित्रा प्रसवित्रा। सवित्रा अभ्यनुज्ञातस्य कर्त्रा प्रसूतः प्रसर्पामि। एवं सरस्वत्यादिभिर्योजनीयम्। इन्द्रेणास्मे। अस्मे इति इह तृतीयान्तम्। इन्द्रेण मया। शेषं सुबोधम् ॥ ३० ॥

म० 'पितामहदशगणᳬ सोमपानाᳬ संख्याय सर्पणᳬ सवित्रेति वानुवाकमुक्त्वेति' (का० १५।८।१५-१६)। पित्रादयः पूर्वजाः पितामहशब्देनोच्यन्ते। ऋत्विजोऽन्ये विप्राश्च मिलिताः शतसंख्याः सन्तो दशपेययागे सौत्येऽहनि प्रतिसवनं सर्पणात्प्राक् स्वं स्वं सोमयाजिनां पित्रादीनां दशानां गणं गणयित्वा असुकः प्रथमः सोमपः असौ द्वितीयोऽसौ तृतीय इत्यादिदशमपर्यन्तान् सोमयाजिनो गणयित्वा विभूरसीत्यादिसर्पणं धिष्ण्योपस्थानं कुर्वन्ति। सर्पणं भक्षणकाले सदःप्रवेशो वा। पक्षान्तरमाह सवित्रेति। यद्वा सवित्रा प्रसवित्रेत्येककण्डिकात्मकमनुवाकं पठित्वा शतं विप्राः सर्पणं कुर्वन्ति। दशानां सोमयाजिनामसंभवादयमेव पक्षः श्रेयानिति सूत्रार्थः। सवित्रादिदेवत्यात्यष्टिः। एताभिर्दशभिर्देवताभिः प्रसूत आज्ञप्तोऽहं प्रसर्पामि सर्पणं करोमि। प्रत्येकपाठादेकवचनं सर्पामीति। काभिर्दशभिः प्रसूत इत्यत आह। प्रसवित्रा अभ्यनुज्ञानकारिणा सवित्रा सूर्येण। वाचा वाग्रूपया सरस्वत्या। रूपैरुपलक्षितेन त्वष्ट्रा देवेन। 'त्वष्टा रूपाणामधिपतिः' इत्युक्तेः। पशुभिरुपलक्षितेन पूष्णा देवेन। अस्मे अनेन इन्द्रेण। विभक्तेः शेआदेशः। ब्रह्मणा देवयागे ब्रह्मत्वकर्त्रा बृहस्पतिना। ओजसा ओजस्विना वरुणेन। तेजसा तेजस्विना अग्निना। राज्ञा ओषधिविप्राधिपेन दीप्यमानेन वा सोमेन चन्द्रेण। दशम्या दशसंख्यापूरिकया। विष्णुना देवतया यज्ञाधिष्ठात्रा विष्णुरूपेण देवेन। एतैराज्ञप्तः प्रसर्पामीत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति राजसूयः समाप्तः ॥

अश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सूत्राम्णे पच्यस्व । वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो अतिस्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३१ ॥

[अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पच्यस्व । सरस्वत्यै । इन्द्राय । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे । वायुः । पूतः । पवित्रेण । प्रत्यङ् । सोमः । अतिस्रुतऽइत्यति स्रुतः । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ ३१ ॥]

(राजसूय यज्ञ के अन्त में पठित इन चार मंत्रों की संज्ञा 'चरक सौत्रामणी' है। रेशम के वस्त्र में अंकुर सहित और बिना अंकुरोंवाले धान पहले से ही बांध कर रक्खे जाते हैं। उनमें से अंकुरवाले धानों को पकाकर अंकुर वाले धानों को चुरा करके उनमें मिला देते हैं)। हे सुरे ! तुम अश्विनी कुमारों के निमित्त पको। सरस्वती देवी के लिए पको और सुष्ठु त्राता इन्द्र के पीने के लिए पको। (पशुओं के मांस से मेद पृथक् कर दिए जाने के पश्चात् सुरा (= मद्य) को दर्भों से पवित्र करे)। वायु के द्वारा पवित्र किया गया और कुशों के बने हुए पवित्र (= छन्ने) से छाना हुआ अधोगामी (= स्रावी) सोम अतिस्रुत हुआ (=चुवाया गया)। वह सोम (=सुरा) इन्द्र का योग्य मित्र है ॥ ३१ ॥

उ० इत उत्तरं चरकसौत्रामणीयं। अश्विनोरार्षम्। सुरां संदधाति अश्विभ्यां पच्यस्व । पाको नामान्नविपरिणामः। ज्येष्ठता। सरस्वत्यै इन्द्राय सुत्राम्णे शोभनत्राणाय सुत्रातव्याय वा । भैषज्यं हीन्द्रस्य कर्तव्यं सौत्रामण्या सुरां पुनाति । वायुः पूतः । सौमी गायत्री। यः सोमः वायुना पूतः। सोमः प्रथमं पूतिगन्ध आसीत् । ततो देवैर्वायुरुक्तः अपहतविरूपगन्धं सोमं कुर्विति । ततो वायुनापहृतः सोमस्य गन्धः । ऐन्द्रवायवब्राह्मणे एतत्प्रतिपादितं तदेतदस्माभिर्व्याख्यातं विभक्तिव्यत्ययेन । यद्वा यो वायुरूपः सोमः पूतः यश्च पवित्रेण प्रत्यङ् नीचैः अधोमुखम् अतिस्रुतः 'स्रु गतौ'। अतिक्रम्य गतः। स सोमः। इन्द्रस्य युज्यः समानयोगी च। सखा च समानख्यानः । कथमिन्द्रं हिनस्तीति शेषः ॥ ३१ ॥

म० अथ राजसूयगतचरकसौत्रामणीमन्त्रा उच्यन्ते। राजसूयप्रान्ते विहिता सौत्रामणीचरकसौत्रामणीत्युच्यते तन्मन्त्राणामश्विनावृषी । 'पक्त्वौदनं विरूढांश्चूर्णीकृत्वाश्विभ्यां पच्यस्वेति सᳬसृजतीति' (का० १५।९।२५)। विरूढा जाताङ्कुरा अजाताङ्कुराश्च व्रीहयः क्षौमे बद्धाः सन्ति तन्मध्ये अजाताङ्कुराणां व्रीहीणामोदनं पक्त्वा विरूढान्व्रीहींश्चूर्णीकृत्यौदनेन मिश्रयति। त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि। हे सुरे, त्वमश्विभ्यां पच्यस्व अश्विनोरर्थाय पाकं कुरु। पाको नाम विपरिणामश्रेष्ठता। सरस्वत्यै देव्यै पच्यस्व। सुष्ठु त्रायत इति सुत्रामा तस्मै सुत्राम्णे शोभनत्राणकर्त्रे सुत्रातव्याय वा इन्द्राय पच्यस्व। यतः सौत्रामण्येन्द्रस्य भैषज्यं कर्तव्यमस्ति। 'वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति' (का० १५।१०।१०)। पशूनां वपामार्जनान्ते कर्मणि कृते दर्भैः सुरां कस्मिंश्चित्पात्रे पुनाति। सोमदेवत्या गायत्री। वायुः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इत्यादिना तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः। सोमो वायुः वायुना पूतः शोधितः पवित्रेण कुशमयेन पूतः सन् प्रत्यङ् नीचैरधोमुखः सन् अतिस्रुतः अतिक्रम्य गतः। किंभूतः। इन्द्रस्य युज्यो योगार्हः सखा सखिभूतः। 'सोमः पूर्वं पूतिगन्धोऽभूत्ततो देवैर्वायुरुक्तस्त्वं सोमᳬ सुगन्धं कुर्विति ततो वायुना सोमो दुर्गन्धमपहृत्य सुगन्धः कृतः' (१२।७।३) इति श्रुत्योक्तं तदयं मन्त्रो वदतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥ ३२ ॥

[कुवित् । अङ्ग । यवमन्तऽइतियव मन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुपूर्वमित्यनुपूर्वम् । वियूयेतिवि यूय । इहेहेतीह इह । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमऽउक्तिमितिनमः उक्तिम् । यजंति । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । त्वा । सरस्वत्यै । इन्द्राय । सुत्राम्णऽइतिसु त्राम्णे ॥ ३२ ॥]

(शुद्ध की गई सुरा को—'कुविदङ्ग० उपयाम गृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा गृह्णामि (१), 'कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा गृह्णामि (२) और उपयाम गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्णे गृह्णामि (३) मंत्रों को पढ़कर तीन पात्रों में भरे)। हे सोम ! जिस प्रकार बहुयवसम्पन्न (अपने खेत में) यवों को पृथक् करके शीघ्रता के साथ काटते हैं, उसी प्रकार तुम अन्य यजमानों के भोजनादि पदार्थ इस उपस्थित यजमान के लिए सम्प्राप्त करो—जो अन्य यजमान दर्भासन पर बैठे हुए सहवि या समंत्र यजन कर रहे हैं। हे सोम ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो। मैं तुम्हें दोनों अश्विनी कुमारों के लिए ग्रहण करता हूं; सरस्वती के लिए ग्रहण करता हूं और सुष्ठु त्राता इन्द्र के लिए ग्रहण करता हूं ॥ ३२ ॥

उ० ग्रहं गृह्णाति । कुविदङ्ग । अनिरुक्ता सौमी त्रिष्टुप्। कुविदिति बहुनाम। अङ्गेति क्षिप्रनाम। हे सोम, यथा केचिज्जनपदाः कुविद्बहुत्वेत्रम् अङ्गं क्षिप्रम्। यवमन्तः बहुयवाः। यतः सोमः यवं चित् । चिच्छब्दो वितर्के । यवं वितर्क्यं दान्ति। 'दाप् लवने' । लुनन्ति । अनुपूर्वम् आनुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य अमिश्रित्य । एवम् इहेहैषां कृणुहि भोजनानि भोग्यानि वस्तूनि । ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति । ये यजमानाः बर्हिष उपरि स्थिताः नमउक्तिम् । नम इत्यन्ननाम। उक्तिर्वचनम् । हविर्लक्षणं नमोऽन्नमादाय उक्तिं याज्यामभिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति । उपयामगृहीतोऽसीत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

म० 'ग्रहं गृह्णाति कुविदङ्गेति त्रीन् वा प्रतिदेवतमेतयैवेति' (का० १५।१०।१२)। पूतायां सुरायां बदरीफलचूर्णं प्रक्षिप्य कुविदङ्गेत्येकं ग्रहं वैकङ्कतपात्रेण गृह्णाति। यद्वा

कुविदङ्गेत्यृचैव त्रीन् ग्रहान्प्रतिदेवतं गृह्णाति। यथा। कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वेति प्रथमम्। कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वेति द्वितीयम्। कुविदङ्ग० उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्ण इति तृतीयम्। तृचं काक्षीवतसुकीर्तिदृष्टम्। आद्या सोमदेवत्याऽनिरुक्ता त्रिष्टुप्। कुविदिति बहुनाम। 'अङ्गेति क्षिप्रनाम' (नि० ५।१७) चिदिति वितर्के! हे सोम, यथा यवमन्तः। यवा विद्यन्ते येषां ते यवमन्तः। 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः' (पा० ८।२।९) इति यवादीनां, निषेधान्मतोर्मकारस्य वकाराभावः। बहुयवसंपन्नाः कृषीवलाः। कुवित् बहुलं यवं सर्वं यवमयं सस्यं चित् विचार्य अनुपूर्वमानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य अङ्गं क्षिप्रं दान्ति लुनन्ति। 'दाप् लवने' लट्। तथा एषां यजमानानां संबन्धीनि भोजनानि भोज्यानि वस्तूनि इह अस्मिन्नेव यजमाने कृणुहि कुरु। एषां केषाम्। ये यजमाना बर्हिष उपरि स्थिता नमउक्तिं यजन्ति। नम इत्यन्ननाम। उक्तिर्वचनम्। हविर्लक्षणमन्नमादाय उक्तिं याज्यामभिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति। हे सोम, त्वमुपयामेन गृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वां गृह्णामि सरस्वत्यै त्वां गृह्णामि सुत्राम्णे रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

युवꣳ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा। विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ३३ ॥

[युवम्। सुरामम्। अश्विना। नमुचौ। आसुरे। सचा। वि पिपानेति वि पिपाना। शुभः। पतीऽइति पती। इन्द्रम्। कर्म्मस्विति कर्म्म सु। आवतम् ॥ ३३ ॥]

(पूर्वकाल में नमुचिनामके असुर नें इन्द्र का विश्वास प्राप्त करके सोम के साथ-साथ इन्द्र का वीर्य भी पी लिया। इन्द्र ने अश्विनी कुमारों और सरस्वती से कहा कि मैं नमुचि के द्वारा 'पीतवीर्य' बना दिया गया हूं। तब अश्विनी कुमारों और सरस्वती ने इन्द्र को फेनरूप वज्र प्रदान किया। इन्द्र ने उस फेन से नमुचि को मारा। खून के साथ-साथ नमुचि के पेट से सोम बाहर निकला उसे अश्विनी कुमारों ने पी लिया। फिर शुद्ध करके उस सोम को इन्द्र को दिया। इस प्रकार अश्विनी कुमारों ने इन्द्र की रक्षा करके उसे स्वकार्यक्षम बनाया था। (तै० १२।३।४।१)। इसी तथ्य को इस मंत्र में कहा गया है)। विविध रूप से या छक कर पीने वाले और शुभ यज्ञादि कर्म के पावक हे अश्विनौ! नमुचि असुर से संगत होकर तुम दोनो सुष्ठु रमणीय सोम पिया था और पीने के अनन्तर शुद्ध करके उस सोम को इन्द्र को दिया था। इस प्रकार तुम दोनों ने इन्द्र को स्वकर्म करने में सुक्षम बनाया था ॥ ३३ ॥

उ० युवं सुरामम्। अनुवाक्या। पुत्रमिव याज्या। अनुष्टुप्त्रिष्टुभौ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये। तत्रेतिहासमाचक्षते। नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखिभूत आस। स इन्द्रस्य विश्वस्तस्य सुरया वीर्यं पपौ। सोऽश्विनौ च सरस्वतीं चोपाधावत्। पीतवीर्योऽहं नमुचिना। ततोऽपां फेनं वज्रमसिञ्चत् तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिच्छेद। तत्र लोहितमिश्रः सुरासोमोऽतिष्ठत् तदेतदुच्यते। हे अश्विनौ, युवां सुरामम् सुरामयं सोमं सुरमणीयं वा। नमुचौ आसुरे अवस्थितम्। सचा सहभूत्वा एकीभूय। विपिपाना विविधं पिबन्तौ। हे शुभस्पती स्वामिनौ इन्द्रं कर्मसु निमित्तभूतेषु स्वकर्मकरणार्थम् आवतं पालयतम्। स्वकर्मक्षमं कुरुतमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

म० 'ग्रहाणां युवꣳ सुरामं पुत्रमिवेति' (का० १५।६। ८) युवं सुरामं पुत्रमिवेति द्वे ऋचौ सुराग्रहाणां याज्यानुवाक्ये प्रथमानुवाक्या पुत्रमिवेति याज्या अनुष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या। हे अश्विना, अश्विनौ युवं युवां कर्मसु निमित्तेषु इन्द्रमावतमपालयतं स्वकर्मक्षममकुरुतमित्यर्थः। अवतेर्लङि मध्यमद्विवचनम्। किंभूतौ युवाम्। असुर एव आसुरस्तस्मिन्नमुचौ नमुचिसंज्ञे आसुरे दैत्ये स्थितं सुरामं सुष्ठु रमयतीति सुरामं सुष्ठु रमणीयं सौमं सचा सह एकीभूय विपिपाना विपिपानौ विविधं पिबन्तौ विविधं पिबतस्तौ विपिपानौ। पिबतेर्व्यत्ययेन श्लादित्वे शानच्प्रत्यये रूपम्। तदर्थे श्रुतावितिहासः। (१२।३।४।१) नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखासीत्। स विश्वस्तस्येन्द्रस्य वीर्यं सुरया सोमेन सह पपौ। तत इन्द्रोऽश्विनौ सरस्वतीं चोवाचाऽहं नमुचिना पीतवीर्योऽस्मि ततोऽश्विनौ सरस्वती चापां फेनरूपं वज्रमिन्द्राय ददुः। तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिच्छेद ततो लोहितमिश्रः ससुरः सोमस्तदुदरादश्विभ्यां पीत्वा शुद्ध इन्द्रायार्पित इति तदर्पणेनेन्द्रमश्विनावरक्षतामित्यर्थः। पुनः कीदृशौ। शुभः पती शोभनं शुप् 'शुभ दीप्तौ' इत्यस्मात् संपदादित्वाद्भावे क्विप् तस्य शुभः शोभनस्य कर्मणः पती पालकौ। 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' (पा० ८।३।५३) इत्यादिना पतिशब्दे परे विसर्गस्य सकारः ॥ ३३ ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दꣳसनाभिः। यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां दशमोऽध्यायः ॥१०॥

[पुत्रमिवेति पुत्रम् इव। पितरौ। अश्विना। उभा। इन्द्र। आवथुः। काव्यैः। दꣳसनाभिः। यत् सुरामम्। वि। अपिबः। शचीभिः। सरस्वती। त्वा। मघवन्निति मघ वन्। अभिष्णक् ॥ ३४ ॥]

इति वाजसनेयसंहितापदे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

क्रान्तद्रष्टा ऋषियों के काव्यों (= मंत्रों) के द्वारा और अपने दर्शनीय कर्मों के द्वारा हे इन्द्र! तुम्हें अश्विनी कुमारों ने पूर्वकाल में बचाया था। जैसे कि माता पिता अपने आपद्ग्रस्त पुत्र को बचाते हैं। क्योंकि हे इन्द्र! तभी तुमने अपने कार्यों के द्वारा सुष्ठु रमणीय सोम को पिया था, और हे धनवन् इन्द्र! सोमपायी

तुम इन्द्र को तभी तो सरस्वती (= स्तुति वाणी) भी उपसेवित करती है ॥ ३४ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

उ० पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतः एवमुभावप्यश्विनौ हे इन्द्र, त्वाम् आवथुः । पुरुषव्यत्ययः । त्वां पालितवन्तौ । काव्यैः कविकर्मभिः । मन्त्रदर्शनैरित्यर्थः । दंसनाभिः । दंस इति कर्मनाम । कर्मभिश्च मन्त्रैश्चेत्यर्थः । कथमवगम्यते अश्विनौ त्वां पालितवन्तावित्याह । यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः । यस्मात्त्वं सुरामयं विविधं पीतवानसि । शचीभिः कर्मभिः । नमुचेः शिरश्छेदनं कर्म कृत्वा स्ववीर्येण नह्य दढ एतत्कर्म कर्तुं शक्त इत्यभिप्रायः । सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् सरस्वती च त्वां हे मघवन् धनवन् , अभिष्णक् । अभिष्णक्शब्दः कण्ड्वादिषु पठ्यते तस्यैतद्रूपम् । अभिषज्येताभिषजितवती सरस्वती च त्वाम् ॥ ३४ ॥

इति उवटकृतौ मंत्रभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

म० त्रिष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या । हे इन्द्र उभा अश्विना उभौ अश्विनौ त्वामावथुः । अवतेर्लिटि मध्यमद्विवचनं पुरुषव्यत्ययः । आवथुः पालितवन्तौ । कैः । काव्यैः कवीनां मन्त्रद्रष्टॄणां संबन्धिभिर्मन्त्रैः कवीनामिमे काव्यास्तैः । तथा दंसनाभिः । दंस इति कर्मनाम । दंससः करणं दंसना 'तत्करोति तदाचष्टे' (पा० ३।१।२६) इति णिचि जाते 'ण्यासश्रन्थो युच्' (पा० ३।३।१०७) इति युच्प्रत्यये दंसनेति रूपम् । दृष्टान्तमाह । पुत्रमिव पितरौ यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतस्तथाश्विनौ त्वामावथुः । अश्विनाविन्द्रस्य रक्षणं कृतवन्ताविति कथमवगम्यते तत्राह । यदिति । यद्यस्मात्कारणात् हे इन्द्र, त्वं शचीभिः कर्मभिः । नमुचिवधादिकर्माणि कृत्वेत्यर्थः । सुरामं सुष्ठु रमणीयं सोमं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि । पिबतेर्लङि मध्यमैकवचने रूपम् । हे मघवन् धनवन्निन्द्र, यस्माच्च सरस्वती देवी त्वा त्वामभिष्णक् उपसेवते त्वत्कृतसोमपानेन सरस्वतीकृतत्वत्सेवनेन च अश्विनौ त्वामावतुरिति ज्ञायत इत्यर्थः । 'भिष्णज् उपसेवायां' कण्ड्वादिः अस्माल्लङि 'कण्ड्वादिभ्यो यक्' (पा० ३।१।२७) इति प्राप्तस्य यको व्यत्ययेन लुक् 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्' (पा० ६।१।६८) इति तिपो लुक् 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' (पा० ६।४।७१) अडागमः 'वावसाने' (पा० ८।४।५६) इति जकारस्य ककारः अभिष्णगिति रूपम् ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अगमद्दशमोऽध्यायो राजसूयान्तवर्णनः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः

युञ्जानः प्र॑थ॒मं मन॑स्त॒त्वाय॑ सवि॒ता धियः॑ । अ॒ग्नेर्ज्योति॑र्नि॒चाय्य॑ पृथि॒व्या अध्याभ॑रत् ॥ १ ॥

[ॐ ॥ यु॒ञ्जा॒नः । प्र॒थ॒मम् । मनः॑ । त॒त्वाय॑ । स॒वि॒ता । धियः॑ । अ॒ग्नेः । ज्योतिः॑ । नि॒चाय्येति॑ नि॒ऽचाय्य॑ । पृ॒थि॒व्याः । अधि॑ । आ । अ॒भ॒र॒त् ॥ १ ॥]

(अध्याय ग्यारह से प्रारम्भ करके अध्याय अट्ठारह तक यज्ञ की वेदि बनाने के मंत्र दिए गए हैं । वेदि गहरी पृथ्वी में गड्ढा खोद कर बनाई जाती है । आहुतियों के परिमाण और यज्ञकर्म के उद्देश्य के भेद से वेदि के निर्माण के भी अनेक भेदप्रभेद हैं । वेदि की अन्दर की दीवारों को पकी हुई ईंटों से चुन दिया जाता है । यह ईंटें वेदि की लम्बाई चौड़ाई आदि के विचार के साथ नापकर और बड़ी सावधानी से बनाई जाती है । ईंटों की इस चिनाई को 'चिति' कहते हैं । साधारण वेदि में पाँच चितियाँ होती हैं) ।

सबसे प्रथम सर्वप्रेरक या उत्पादक सविता देव ने अपने मन में वेदिचयन का निश्चय एवं उसके प्रकार प्रभृति का पर्यालोचन अपनी बुद्धि से करके और साथ ही अग्नि की ज्योति के सर्वफल साधकत्व का भी निश्चय करके उसने पृथ्वी से वेदि बनाने की ईंटों आदि का आहरण किया ॥ १ ॥

उ० अष्टावध्याया अग्निसंबद्धास्तान्प्रजापतिर्ददर्श । साध्या वा ऋषयः प्रजापतेः प्राणभूताः । अथ पञ्चधा दर्शितः 'प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयम् । देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् त एव तस्या आर्षेयम् । इन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यन् त एव तस्या आर्षेयम् । ऋषयश्च चतुर्थीं चितिमपश्यन् ऋषय एव तस्या आर्षेयम् । परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयमिति' । अथवा प्रतिकर्मदर्शी नः सवितैतानि सावित्राण्यपश्यदिति । युञ्जानः प्रथमं मनः । अष्टौ कण्डिकाः सवित्रा दृष्टाः सवितृदेवत्याः ताभिः संततज्याहुतिर्हूयते । प्रथमाऽनुष्टुप् । अग्न्यारम्भे सविता युञ्जानः नियुञ्जानः प्रथमं मनः ततोऽनन्तरम् तत्वाय । 'तनु विस्तारे' । क्त्वो त्यप् छान्दस उपजनः । तनित्वा विस्तार्य धियः बुद्धीः मनसा पर्यालोच्य बुद्ध्याऽवधार्येत्यर्थः । अग्नेर्ज्योतिः अग्निसंबन्धि ज्योतिः । पञ्चसु पशुषु प्रविष्टं निचाय्य उपलभ्य । 'यथा वा अग्निः समिद्धो दीप्यते' इत्यादिना । ततः पशुरूपान्वितायाः पृथिव्या अध्याभरत् अध्याहृतवानग्निं इष्टकां कृत्वा चितवानग्निम् । श्रुतौ प्रजापतिः कर्तोपदिष्टः तदनुकृत्या इदानींतना यजमाना उपदिश्यन्ते प्रजापतिर्वै युञ्जान इति ॥ १ ॥

म० रमाकान्तं नमस्कृत्य गणेशं शारदां गुरुम् । संहितैकादशाध्याये मन्त्रदीपो वितन्यते ॥ एकादशमारभ्याष्टादशाध्यायपर्यन्तमग्निचयनमन्त्राः । तेषां प्रजापतिर्ऋषिः साध्या ऋषयो वा । सोऽग्निः पञ्चचितियुक्तः प्रथमचितिमन्त्राणां प्रजापतिर्ऋषिः द्वितीयचितेर्देवा ऋषयः तृतीयचितेरिन्द्राग्निविश्वकर्माण ऋषयः । चतुर्थचितेर्ऋषय एवर्षयः । पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तथाच श्रुतिः 'प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चितिमपश्यन् देवा एव तस्या आर्षेयमिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्त एव तस्या आर्षेयमृषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नृ-

षय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयमिति' (६।२।६।१०)। चयनं कर्तुमिच्छन् फाल्गुनकृष्णप्रतिपदि पौर्णमासेष्टिं कृत्वा पुरुषाश्वगोऽव्यजानालभ्याजेन यागं कृत्वा पञ्चानां शिरांसि घृताक्तानि प्रथमचितावुपधानार्थं क्वचित्संस्थाप्य तेषां कबन्धान्यज्ञशेषं च मृच्छक्ते तडागादिजले प्रास्येत्। उखार्थमिष्टकार्थं च मृदं जलं च तत एवादेयम् । ततः फाल्गुनकृष्णाष्टम्यामुखासंभरणम्। तदर्थमाह–वनीयदक्षिणाग्नी उद्धृत्याहवनीयात् प्राक् कृते चतुष्कोणे गर्ते ततस्तडागान्मृत्पिण्डमानीय भूसमं स्थापयेत्। पिण्डाहवनीयान्तराले सच्छिद्रां वल्मीकमृदं निदध्यात्। आहवनीयाद्दक्षिणदेशेऽश्वगर्दभाजाः प्राङ्मुखाः प्रागपरा मुञ्जरसनाबद्धाः स्थाप्याः। आहवनीयोत्तरे वैण्व्युभयतस्तीक्ष्णा कल्मापी हिरण्मयी वाभ्रिः स्थाप्या। ततः कर्माह 'अष्टागृहीतं जुहोति सन्ततमुद्गृह्णन् युञ्जानः' (का० १६।२।७) इति। अस्यार्थः। गार्हपत्ये घृतं संस्कृत्य जुहूं स्रुवं च संमृज्य स्रुच्यष्टागृहीतमाज्यमाहवनीये परिस्तरणसमिदाधानपूर्वकं सन्ततमविच्छिन्नधारया स्रुचमूर्ध्वां कुर्वन्नध्वर्युर्जुहोति युञ्जान इत्याद्यष्टकण्डिकाभिः। सान्तत्यं चाष्टर्चान्ते स्वाहाकारपर्यन्तम्। आद्यानुष्टुप् तृतीयः सप्ताक्षरः । अष्टानां सविता ऋषिः देवोऽपि सविता । अथ मन्त्रार्थः। सविता सर्वस्य प्रेरकः प्रजापतिः अग्नेर्ज्योतिः चीयमानस्य वह्नेः सम्बन्धि तेजः निचाय्य पञ्चपशुषु प्रविष्टं निश्चित्योपलभ्य। यद्वा सफलानां कर्मणां साधनभूतं निश्चित्य। पृथिव्याः पशुशरीरान्विताया भूमेः सकाशादध्याभरत् अध्याहृतवान् । इष्टकाः कृत्वाग्निं चितवानित्यर्थः। सवितृशब्देन श्रुतौ प्रजापतिरुक्तः 'प्रजापतिर्वै युञ्जानः' (६।३।१।१२) इति श्रुतेः। किंभूतः। प्रथममग्न्यारम्भे मनो युञ्जानः समादधानः युङ्क्तेऽसौ युञ्जानः। किं कृत्वा। धियो बुद्धीरिष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि तत्वाय तनित्वा। निस्तार्य मनसा पर्यालोच्य बुद्ध्यावधार्येत्यर्थः। 'तनु विस्तारे' 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' (पा० ६।४।२१) इति क्त्वाप्रत्ययः। अनित्यमागमशासनमितीडागमाभावः। 'अनुदात्तोपदेश–' (पा० ६।४।३७) इत्यादिना नलोपः 'क्त्वो यक्' (पा० ७।१।४७) इति क्त्वाप्रत्ययान्तस्य यगागमः ॥ १ ॥

युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।
स्वर्ग्याय शक्त्या ॥ २ ॥

[युक्तेन । मनसा । वयम् । देवस्य । सवितुः । सवे । स्वर्ग्यायेतिस्व–ग्याय । शक्त्या ॥ २ ॥]

उसी प्रथम सर्वप्रेरक सवितादेव के सम्प्रेरण में विद्यमान हम आजकल के यज्ञकर्त्ता ब्राह्मण भी अपने मनमें यज्ञकर्म को धारण करके स्वशक्तिभर, स्वर्ग जाने की कामना से, वेदि का चयन करते हैं ॥ २ ॥

उ० युक्तेन मनसा। गायत्री। युक्तेन एकाग्रेण मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे प्रसवे वर्तमानाः स्वर्ग्याय स्वर्गसाधनाय कर्मणे। शक्त्या यथाशक्त्या प्रयत्नं कुर्म इति शेषः ॥२॥

म० गायत्री। तृतीयः पादः पञ्चार्णस्तेन शङ्कुमती। तदुक्तं पिङ्गलेन 'एकस्मिन् पञ्चके छन्दः शङ्कुमती' इति। सवितुर्देवस्य प्रजापतेः सवे प्रसवे आज्ञायां वर्तमाना वयं यजमाना युक्तेनेन्द्रियेभ्यो नियमितेनैकाग्रेण मनसा स्वर्ग्याय स्वर्गसाधकाय कर्मणे शक्त्या स्वसामर्थ्येन प्रयत्नं कुर्म इति शेषः ॥ २ ॥

युक्त्वाय सविता देवान्स्वर्यतो धिया दिवम् ।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान् ॥ ३ ॥

[युक्त्वाय । सविता । देवान् । स्वः । यतः । धिया । दिवम् । बृहत् । ज्योतिः । करिष्यतः । सविता । प्र । सुवाति । तान् ॥ ३ ॥]

अग्निकर्म में संयोजित करके सर्वप्रेरक सवितादेव स्वर्ग को जाने वाले, स्वबुद्धि से द्युलोक का चिन्तन करने वाले और सर्वफल साधक अग्नि की महती, ज्योति को यज्ञरूप में प्रचलित करने वाले देवों को वेदि चयन के लिए सम्प्रेरित करता है ॥ ३ ॥

उ० युक्त्वाय अनुष्टुप्। सविता प्रसुवाति तानिति तदो- दर्शनादिह यद्योगः कर्तव्यः। नित्यसंबन्धौ हि यत्तदौ। युक्त्वाय। यकार उपजनोऽनर्थान्तरवचनः। युक्त्वाय सविता यत् देवान् अग्निकर्मणि अन्येन कर्मणा स्वर्यतः स्वर्लोकं गच्छतः धिया बुद्ध्या कर्मणा वा दिवं द्योतनं स्वर्गम् । बृहत् महत् ज्योतिरादित्यलक्षणम्। आत्मत्वेन करिष्यतः संस्कुर्वतः। सविता प्रसुवाति प्रसौति अभ्यनुजानाति। तानेव देवान् ॥ ३ ॥

म० अनुष्टुप् द्वितीयः सप्तार्णस्तेनैकोना। सविता तान् प्रसिद्धान् देवान् प्रसुवाति। 'षू प्रेरणे' तुदादिः 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः। प्रसौति अभ्यनुजानाति प्रेरयतीत्यर्थः। किं कृत्वा। युक्त्वाय युक्त्वा क्त्वो यक् अग्निकर्मणि संयोज्य। किंभूतान्देवान् धिया बुद्ध्या कर्मणा वा अन्येन दिवं दीव्यति प्रकाशत इति दिवम् 'इगुपध–' (पा० ३।१।१३५) इति कप्रत्ययः। द्योतनं स्वः स्वर्गं यतो गच्छतः। इणः शत्रन्तस्य यत इति रूपम्। पुनः कीदृशान्। बृहत् महत् ज्योतिः आदित्यलक्षणमात्मत्वेन करिष्यतः संस्कुर्वतः। कीदृशः सविता। सविता प्रेरयिता अन्येन कर्मणा स्वर्गं गच्छतो देवानग्निकर्मणि सविता प्रेरयिता सविता प्रजापतिः तान्देवानिन्द्रियविशेषान्युक्त्वा विषयेभ्यो नियम्य प्रसुवाति प्रकर्षेणाग्निकर्मणि प्रेरयति। कीदृशान्। स्वर्यतः स्वर्गप्राप्त्यै उद्यतान्। तथा बृहत् प्रौढं ज्योतिः चीयमानस्याग्नेस्तेजः धिया दिवं करिष्यतः तत्तदिष्टकादिविषयया प्रज्ञया द्योतमानं कर्तुमुद्यतान् ॥ ३ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः। वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ ४ ॥

महान् और विद्वान् यजमान के मेधावी वेदिचयन कर्ता ऋत्विज अपने मन को अन्य विषयों से हटाकर वेदिचयन के कर्म में लगाते हैं और वे अपनी बुद्धि को वेदि के परिमाण व ईंटों आदि की लम्बाई-चौड़ाई-मोटाई आदि के विषय वाली बनाते हैं। यज्ञ कर्म के सभी विज्ञानों को जानने वाला वह सविता देव ही इन यजमान

और होमकर्ता ऋत्विजों को धारण करता है। वह एकाकी ही इन यजमान ऋत्विजों को स्वामी-सेवक रूपों में नियमित करता है। उस सविता देव की यही तो एक परम स्तुति है ॥ ४ ॥

उ० युञ्जते मन इत्यादि व्याख्यातम्। इयांस्तु विशेषः। प्रजापतिर्विप्रः बृहद्विपश्चिदित्युच्यते। देवा विप्राः ॥ ४ ॥

म० जगती व्याख्यातापि (पूर्वं अ० ५ क० ४) विशेषतो व्याख्यायते। विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य विशेषेण प्राति पूरयति दक्षिणान्नदानादिनेति विप्रस्तस्य संबन्धिनो विप्रा ऋत्विजो मनो युञ्जते प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वते। उत अपिच। धिय इष्टकादिविषयाणि ज्ञानानि युञ्जते संपादयन्ति। कीदृशस्य विप्रस्य। बृहतः प्रभोः अग्निचयनोद्योगेनाभिवृद्धस्य। तथा विपश्चितः विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य। विप्राः कीदृशाः। होत्राः होमशीलाः जुह्वतीति होत्राः त्रप्रत्ययः कर्मण्यालस्यरहिता इत्यर्थः। नन्विदमृत्विग्यजमानादिकं कुतो जातं तत्राह। एक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्मितवान्। कीदृशः वयुनावित् वयुनानि प्रज्ञानानि वेत्तीति वयुनावित् 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति दीर्घः विपश्चित् ऋत्विग्यजमानाभिप्रायज्ञः। कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानित्यत आह। यतः सवितुर्देवस्य परिष्टुतिर्मही परितः सर्ववेदेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती। अचिन्त्यः सवितुर्महिमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्विश्लोक एतु पथ्येव सूरेः। शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः ॥ ५ ॥

[युजे। वाम्। ब्रह्म। पूर्व्यम्। नमोभिरिति नमःऽभिः। वि। श्लोकः। एतु। पथ्येवेति पथ्याऽइव। सूरेः। शृण्वन्तु। विश्वे। अमृतस्य। पुत्राः। आ। ये। धामानि। दिव्यानि। तस्थुः ॥ ५ ॥]

हे पत्नी-यजमान! तुम दोनों के कल्याण के लिए अन्नादि के साथ श्रेष्ठ ब्राह्मण को संयोजित-संतुष्ट करता हूँ। दोनों लोकों को प्राप्त होने वाली इस आहुति के समान ही विद्वान या यज्ञ-कर्म में ऋत्विजों को प्रेरित करने वाले यजमान का यश दोनों लोकों में पहुँचे। उस मरण-रहित प्रजापति के सब देवपुत्र इस यजमान के यश का श्रवण करें कि जिन देवों ने दिव्य स्थानों को अधिष्ठित किया हुआ है ॥ ५ ॥

उ० युजे वाम्। त्रिष्टुप्। दम्पतीयजमानौ वामित्यनेन पदेनोच्येते। युजे युनज्मि। वां युवाभ्यामर्थाय। ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिः। प्राणाः सप्त ऋषयो ब्रह्मणा ब्रह्मशब्देनोच्यन्ते। पूर्व्यशब्देन च। नमोभिरन्नैः सहितम्। इयमेवाहुतिरन्नशब्देनोच्यते। किं प्रयोजनमिति चेत्। विश्लोक एतु पथ्येव सूरेः विविधमेतु आगच्छतु श्लोकः कीर्तिः सूरेः पण्डितस्य यजमानस्य। कथमिव। पथ्येव पथः अनपेता पथ्या। यज्ञमार्गप्रवृत्ताहुतिरुभयलोकसंचारिणी अस्माकं एवं यजमानस्योभयलोकसंचारी श्लोको भवत्वित्यभिप्रायः। शृण्वन्तु च विश्वे सर्वे। अमृतस्य अमरणधर्मिणः प्रजापतेः पुत्रा देवाः कीर्तिम्। आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः। आतस्थुः आस्थिताः ये देवाः धामानि स्थानानि दिव्यानि ॥ ५ ॥

म० त्रिष्टुप् आद्यद्वितीयचतुर्थाणां व्यूहेन पूरणम्। पत्नीयजमानौ वामिति पदेनोच्येते। हे पत्नीयजमानौ, वां युवयोरर्थे नमोभिरन्नैः इदानीं हुतैर्घृतैः सहितं पूर्व्यं पुरातनैर्महर्षिभिरनुष्ठितं ब्रह्म परिवृढमग्निचयनाख्यं कर्माहं युजे युनज्मि संपादयामि। व्यत्ययेन तुदादित्वाच्छः। यद्वा ब्रह्मशब्देन प्राणाः सप्त ऋषयो ब्राह्मणाश्चोच्यन्ते। वामर्थे पूर्व्यं पुरातनं ब्रह्म ब्राह्मणजातिं नमोभिरन्नैर्युजे योजयामि। अन्नैर्विप्रांस्तर्पयामीत्यर्थः। किमर्थमिति चेत् सूरेः पण्डितस्य यजमानस्य श्लोकः कीर्तिर्व्येतु विविधं गच्छतु लोकद्वयं व्याप्नोतु। 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८२) इति वि एतु अनयोर्व्यवधानम्। तत्र दृष्टान्तः। पथ्या इव पथोऽनपेता पथ्या यज्ञभागप्रवृत्ता आहुतिर्यथा लोकद्वयं व्याप्नोति एवं यजमानस्य श्लोक उभयलोकसंचारी भवत्विति भावः। किंच अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः पुत्रा विश्वे सर्वे देवा यजमानस्य श्लोकं शृण्वन्तु। के। ये दिव्यानि दिवि भवानि स्थानानि आतस्थुः अधिष्ठितवन्तः ते सर्वेऽस्य कीर्तिं शृण्वन्त्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्ययुर्देवा देवस्य महिमानमोजसा। यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ६ ॥

[यस्य। प्रयाणम्। प्रयानमितिप्र यानम्। अनु। अन्ये। इत्। ययुः। देवाः। देवस्य। महिमानम्। ओजसा। यः। पार्थिवानि। विममइतिवि ममे। सः। एतशः। रजांसि। देवः। सविता। महित्वनेतिमहि त्वना। वाचः। पतिः। वाचम्। नः। स्वदतु ॥ ६ ॥]

जिस सवितादेव के गमन को अन्य सब देवता अनुसृत करते हैं और जिस देव की महती महिमा को अपने ओज-तेज से सब देव अनुगमित करते हैं (= उसकी महिमा से ही देवों का ओज-तेज है या सब देव उसके अनुशासन को स्वीकार करते हैं)। जिसने इन सभी पार्थिव पदार्थों को बनाया है—वही सर्वप्रेरक परमात्मा स्वमहिमा से सर्वत्र व्याप्त हो रहा है ॥ ६ ॥

उ० यस्य प्रयाणम्। जगती सवितैव प्रजापतिरत्राभिप्रेयते। व्यवहितपदप्रायमिदं मन्त्रवाक्यम्। यस्य देवस्य प्रमाणं अनु प्रगमनमनु अन्ये देवा ययुः जग्मुः। इच्छब्दोऽनर्थकः। महिमानमोजसा। महिमानं महाभाग्यं विभूतिम्। ओजसा बलेन ययुर्देवाः। यश्च सविता देवा पार्थिवानि रजांसि विममे। 'लोका रजांस्युच्यन्ते'। पृथिवीप्रभृतीन् लोकान्मिमीते महित्वना स्वकीयेन महाभाग्येन। स एतशः एतजगत्स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शेत इति सविता एतश इत्युच्यते। यद्वा एतश इत्यश्वनामसु पठितम्। सोऽश्वरूपेण समस्तमेतज्जगदवष्टभ्य स्थितः। तदुक्तम् 'उषा वा अश्वस्य

मेध्यस्य शिरः' इत्यादिना 'सूरादश्वं वसवो निरतष्ट' इति च ॥ ६ ॥

म० सावित्री जगती प्रथमस्य व्यूहेन पूरणम्। अन्ये देवा यस्य सवितुः प्रयाणं प्रवृत्तिमनुययुरित् अवश्यमनुगच्छन्त्येव। यत्प्रवृत्तिमनुवर्तन्त इत्यर्थः। अन्ये देवा यस्य देवस्य महिमानं महत्त्वं च ओजसा बलेनानुययुः। यश्च सविता पार्थिवानि रजांसि विममे पृथिवीप्रभृतींस्त्रींल्लोकान्मिमीते। 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु० ४। १९) इति यास्कः। स देवः महित्वना स्वकीयेन महाभाग्येन एतशः एतज्जगत्त्रयं स्थावरजङ्गमं प्राणभावेन शेते व्याप्नोतीत्येतशः महेर्महतो भावो महित्वं तेन। भावे छान्दसस्त्वनप्रत्ययः। यद्वा एतश इत्यश्वनामसु पठितम्। स देव एतशः अश्वरूपेण सर्वं जगदवष्टभ्य स्थितः। 'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः' (१०। ६। ४। १) इति श्रुतेः 'सूरादश्वं वसवो निरतष्टे' ति वक्ष्यमाणत्वाच्च (अ० २९ का० १३) ॥ ६ ॥

दे॒वं सवि॑तः॒ प्रसु॑व य॒ज्ञं प्रसु॑व य॒ज्ञप॑तिं॒ भगा॑य। दि॒व्यो ग॑न्ध॒र्वः के॑त॒पूः केतं॑ नः पुनातु वा॒चस्पति॒र्वाचं॑ नः स्वदतु ॥ ७ ॥

हे सवितादेव! तुम यज्ञ को प्रेरित करो और यज्ञकर्ता यजमान के भी परम सौभाग्य (स्वर्गादि फल) के लिए प्रेरित करो। स्वर्गस्थ ज्ञान को पवित्र करने वाला और वेदवाणी को धारण करने वाला यह सवितादेव हमारे ज्ञान को पवित्र करे। वाणी का स्वामी वह प्रजापति हमारी इस स्तुतिवाणी को ग्रहण करे ॥ ७ ॥

उ० देवसवितरिति व्याख्यातम्। इयांस्तु विशेषः। वाचस्पतिर्वाचं नः स्वदतु इति। 'वाचा वा इदं कर्म प्राणो वाचस्पतिः' इति ॥ ७ ॥

म० त्रिष्टुप्। व्याख्यातापि (अ० ९ का० १) कथ्यते। हे देव सवितः, यज्ञं प्रसुव प्रकर्षेण प्रेरय यज्ञपतिं यजमानं च भगाय सौभाग्याय प्रसुव। किंच दिव्यो दिवि भवः स्वर्गस्थः केतपूः केतं परचित्ते वर्तमानं ज्ञानं पुनाति शोधयतीति केतपूः ईदृशो गन्धर्वः गां वाचं धारयतीति गन्धर्वः सविता नोऽस्माकं केतं चित्तवर्ति ज्ञानं पुनातु ब्रह्मविवर्तनेन शोधयतु। वाचः माण्याः पतिः सविता नोऽस्मदीयां वाचं स्वदतु स्वादयतु। अस्मदुक्ता वाक्तस्मै रोचतामित्यर्थः ॥ ७ ॥

इ॒मं नो॑ देव सवितर्य॒ज्ञं प्रण॑य देवा॒व्यꣳ॑सखि॒विदꣳ॑स॒त्रा॒जितं॑ धन॒जितꣳ॑स्व॒र्जितं॑म्। ऋ॒चा स्तोमꣳ॑सम॑र्धय गाय॒त्रेण॑ रथ॒न्त॒रं बृ॒हद्गा॑य॒त्रव॑र्तनि॒ स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

[इ॒मम्। नः॒। दे॒व॒। स॒वि॒तः॒। य॒ज्ञम्। प्र। न॒य॒। दे॒वा॒व्य॒मिति॑ देव॒ऽअ॒व्य॒म्। स॒खि॒विद॒मिति॑ सखि॒ऽविद॑म्। स॒त्रा॒जित॒मिति॑ सत्रा॒ऽजित॑म्। ध॒न॒जित॒मिति॑ धन॒ऽजित॑म्। स्व॒र्जित॒मिति॑ स्वः॒ऽजित॑म् ॥ ऋ॒चा। स्तोम॑म्। सम्। अ॒र्ध॒य॒। गा॒य॒त्रेण॑। र॒थ॒न्त॒रमिति॑ रथ॒म्ऽत॒रम्। बृ॒हत्। गा॒य॒त्रव॑र्त॒नीति॑ गाय॒त्रऽव॑र्तनि। स्वाहा॑ ॥ ८ ॥

हे सवितादेव! देवों को प्रीणित करने वाले, स्वनिष्पादक यजमानमित्र को जानने वाले, सत्यब्रह्म को जीतने वाले, धन को जीतने वाले और स्वर्ग को विजित करने वाले हमारे इस प्रवर्त्यमान यज्ञ को तुम निर्विघ्नता से पार ले चलो। हे सवितादेव! ऋचा के द्वारा हमारे त्रिवृदादि स्तोत्र को पूर्णतया पल्लवित करो। गायत्रसाम के द्वारा रथन्तर और बृहत्साम को बढ़ाओ कि जिस बृहत्साम का गायत्रसाम ही मार्गभूत है ॥ ८ ॥

उ० इमं नो देव। आ अवसानाद्यजुः। इमं यज्ञं नोऽस्माकं हे देव सवितः, प्रणय प्रापय। कथंभूतं यज्ञम्। देवाव्यम् देवा यस्मिन्नव्यन्ते तर्प्यन्ते स देवाव्यः। सखिविदम् सखायो यस्य विद्यन्ते स सखिवित्, सखीन्वा यो विन्दते स सखिवित् तं सखिविदम्। सत्राजितम्। सत्राशब्दः सत्यवचनः। सत्यं ब्रह्म यो जयति स सत्राजित् तं सत्राजितम्। धनं यो गवादि जयतीति धनजित् तं धनजितम्। स्वर्गलोकं यो जयति स स्वर्जित् तं स्वर्जितं। ऋचा स्तोमम् गायत्र्यनवसानया ऋचा ऋग्वेदेन सह स्तोमं त्रिवृदादि समर्धय। गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं समर्धय। बृहत् महत्। कथंभूतं महत्। गायत्रवर्तनि गायत्रं यस्य बृहतो वर्तनि वर्त्मभूतम् ॥ ८ ॥

म० अवसानपर्यन्तं यजुः तस्य प्राजापत्या जगती छन्दः। हे सवितर्देव, नोऽस्माकमिमं यज्ञं प्रणय प्रापय। कीदृशं यज्ञम्। देवाव्यं देवा अव्यन्ते तर्प्यन्ते यस्मिन्नसौ देवावीः तम्। 'अव प्रीणनादौ' अस्मादौणादिक ईप्रत्ययः। तथा सखिविदं सखायं स्वनिष्पादकं यजमानं वेत्तीति तम्। 'विद ज्ञाने' सखीनृत्विजो विन्दते प्राप्नोतीति वा सखिवित्तम् 'विद्लृ लाभे' सखायो विद्यन्ते यस्मिन्निति वा 'विद सत्तायाम्'। सत्राजितं सत्राणि द्वादशाहादीनि जयति वशीकरोतीति सत्रजित्तम् तानि हि चीयमानमभिमपेक्षन्ते। यद्वा सत्राशब्दः सत्यवाची। सत्रा सत्यं ब्रह्म जयतीति। धनजितं धनं गवादि फलरूपेण यो जयति संपादयतीति धनजित्। स्वर्जितं स्वः स्वर्गं जयति फलत्वेन संपादयतीति स स्वर्जित्तम्। किंच ऋचा स्तोमम् गायत्री अवसानरहिता यजुरन्ता स्वाहेति यजुः। हे सवितः, ऋचा स्तोत्रहेतुसामाधारभूतया ऋचा सह स्तोमं त्रिवृदादिकं समर्धय समृद्धं कुरु। गायत्रेण साम्ना सह रथन्तरं साम समर्धय बृहत् साम च समर्धय। कीदृशं बृहत्। गायत्रवर्तनि गायत्रं सामैव वर्तनिर्मार्गो यस्य तत्। बृहत्साम्नो गायत्रं साम वर्त्मभूतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददे गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत्पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभर त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

आ । ददे । गायत्रेण । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । पृथिव्याः । सधस्थादिति सधस्थात् । अग्निम् । पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । आ । भर । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन ॥९॥

हे अग्ने ! सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं तुम्हें अश्विनौ की बाहुओं और पूषादेव के हाथों के द्वारा, पूर्वज अङ्गिरा के समान, गायत्रीछन्द, बोल कर ग्रहण करता हूँ। हे अग्ने ! अब तुम अंगिरा के समान ही मेरे निमित्त भी पृथ्वी के नीचे से जलीय या पशुहितकारी अग्नि को आहृत करो—अंगिरा के समान त्रिष्टुभ् छन्द के द्वारा ॥ ९ ॥

उ० अग्निमादत्ते देवस्य त्वा । व्याख्यातम् । आददे गृह्णामि अहं गायत्रेण छन्दसा । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते 'अयस्मयादीनि छन्दसि' इति भसंज्ञा । श्रुतौ तु अग्निवदिति व्याख्यातम् । अग्निरुच्यते । त्वं च गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थात्समानस्थानात् । अग्निं पुरीष्यं पशव्यम् । अङ्गिरस्वदाभर अङ्गिरसा तुल्यम् अग्निवद्वा आभर । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । आहर त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस्वत् ॥ ९ ॥

म० 'देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय हस्त अधायेत्येनामभिमन्त्रयते' (का० १६ । २ । ८) । अस्यार्थः । देवस्य त्वेति कण्डिकाद्ययात्मकमन्त्रेण वैणवीमभ्रिमादाय हस्त आधायेति ऋचा (क० ११) एनामभ्रिमभिमन्त्रयते । देवस्य त्वा प्रजापतिः साध्या वा ऋषयः सावित्रं यजुः । व्याख्यातम् । आददे अभ्रिर्देवता अतिधृतिश्छन्दः । हे अभ्रे, सवितुर्देवस्य प्रसवे प्रेरणे सति अश्विनोः संबन्धिभ्यां मणिबन्धपर्यन्ताभ्यां बाहुभ्यां पूष्णः संबन्धिभ्यां साङ्गुलिभ्यां हस्ताभ्यां साधनभूताभ्यां गायत्रेण छन्दसा सहायभूतेन युक्तः सन् त्वा त्वामाददे गृह्णामि । तत्र दृष्टान्तः । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोभिस्तुल्यमङ्गिरोवदिति प्राप्ते 'अयस्मयादीनि छन्दसि' (पा० १ । ४ । २०) इति भसंज्ञायामङ्गिरस्वदिति रुत्वाभावः । आङ्गिरस ऋषयः पूर्वं यथा त्वामगृह्णन् तद्वत् । हे अभ्रे, त्वं गृहीता सती पृथिव्याः सधस्थात् सहस्थानादुत्सेङ्गात् अग्निमाभर आहर 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' (पा० ८ । २ । ३२ वा० १) इति हस्य भः । त्रैष्टुभेन छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसो यथाग्निमाजह्रुः पुनरङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तार्थातिशयार्थः 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १० । ४२) इति यास्कोक्तेः । किंभूतमग्निम् । पुरीष्यं 'पशवो वै पुरीषम्' (६ । ३ । १ । ३८) इति श्रुतेः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हितः पुरीष्यस्तं पशव्यम् । यद्वा पुरीषशब्देन पांशुरूपा शुष्का मृदुच्यते तदर्हतीति पुरीष्योऽग्निः मृदमादायोखां कृत्वा तस्यामग्निः स्थाप्यते यतोऽतो मृदग्न्योरभेदोपचारेण मृदाहरणमेवाग्न्याहरणमित्यभिप्रायेण पुरीष्यमग्निमाहरेत्युच्यते । अयं चोपचारोऽग्निचयनप्रकरणे सर्वत्रानुवर्तिष्यते ॥ ९ ॥

अभ्रिरसि नार्यसि त्वया वयमग्निꣳ शकेम खनितुꣳ सधस्थ आ जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

अभ्रिः । असि । नारी । असि । त्वया । वयम् । अग्निम् । शकेम । खनितुम् । सधस्थ इति सधस्थे । आ ॥ जागतेन ॥१०॥

हे अभ्रे ! तुम बाँस की बनी अभ्री हो। तुम स्त्रीलिङ्ग हो। हे अभ्रे ! अंगिरा के समान हम भी तुम्हारे द्वारा जगती छन्द से पृथ्वी के उत्संग में विद्यमान अग्नि को खोद निकालने में समर्थ होवें ॥ १० ॥

उ० अभ्रिरसि । नारी स्त्री त्वमसि । किंच त्वया वयम् अग्निं शकेम । खनितुं सधस्थे आ । समानस्थानेषु वर्तमानं पृथिव्याः । आकारोऽनर्थकः । जागतेन छन्दसा अङ्गिरस्वत् ॥ १० ॥

म० त्वमभ्रिरसि उखां निर्मातुं मृत्खननहेतुभूतकाष्ठविशेषोऽसि । नारी असि स्त्रीरूपः चासि । यद्वा न विद्यते अरिः शत्रुर्यस्याः सा नारी । ईप् छान्दसः । खननकाले अस्मादिना तव कुण्ठीभावो नास्तीत्यर्थः । किंच त्वया युक्ता वयं सधस्थे पृथिव्या उत्सङ्गे वर्तमानमग्निं जागतेन छन्दसा खनितुं शकेम शक्ता भवेम । शक्नोतेर्व्यत्ययेन शप् । अङ्गिरस्वदिति दृष्टान्तः पूर्ववत् ॥ १० ॥

हस्त आधाय सविता बिभ्रदभ्रिꣳ हिरण्ययीम् । अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरदानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

हस्ते । आधायेत्याधाय । सविता । बिभ्रत् । अभ्रिम् । हिरण्ययीम् । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानुस्तुभेन ॥११॥

प्रजापति ने सुनहली अभ्री को हाथ में लेकर धारण किया। उसने अंगिरा के समान अनुष्टुभ् छन्द से पृथ्वी के नीचे अग्नि की ज्योति की विद्यमानता का निश्चय करके उसे वहाँ से आहृत किया ॥ ११ ॥

उ० अभ्रिमभिमन्त्रयते । हस्त आधाय । अनुष्टुप् यजुरन्ता । आनुष्टुभेनेत्यादि यजुः । हस्ते अभ्रिमाधाय सविता ततस्तामेवाभ्रिं बिभ्रत् धारयन् । हिरण्ययीममृतमयीं छन्दोमयीं वा । अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य निभाल्य दृष्ट्वा । ततः पृथिव्या

अपि सकाशात् आभरत् आहृतवान् आनुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

म० अनुष्टुव्यजुरन्ता । आनुष्टुभेनेत्यादि यजुस्तस्य यजुषस्त्रिष्टुप्छन्दः । तृतीयतुर्थपादयोर्व्यूहेन पूर्तिः । अग्निदेवत्या । सविता प्रेरकः प्रजापतिर्हस्ते हिरण्ययीं स्वर्णरूपामग्निमाधाय स्थापयित्वा बिभ्रत् तामेव धारयन्सन् अग्नेः संबन्धि ज्योतिर्निचाय्य निश्चित्य दृष्ट्वा पृथिव्याअधि भूमेः सकाशात् आनुष्टुभेन छन्दसा आभरत् आहृतवान् । अङ्गिरस्वदिति पूर्ववत् ॥११॥

प्रतूर्तं वाजिन्नाद्रव वरिष्ठामनु संवतम् । दिवि ते जन्म परममन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्यामधि योनिरित् ॥ १२ ॥

प्रतूर्त्तमितिप्र तूर्त्तम् । वाजिन् । आ । द्रव । वरिष्ठाम् । अनु । सँव्वतमितिसम् व्वतम् ॥ दिवि । ते । जन्म । परमम् । अन्तरिक्षे । तव । नाभिः । पृथिव्याम् । अधि । योनिः । इत् ॥१२॥

(हाथ में अग्नि पकड़े हुए इस मंत्र से अश्व को सम्बोधित करे—) हे अश्व ! पाषाणादि अभाव के कारण खोदने में सुशक्य इस श्रेष्ठ भूमि पर तुम अत्यन्त शीघ्रता से आ जाओ। हे अश्व ! तुम्हारा जन्म द्युलोक में हुआ है; तुम्हारी नाभि (मध्यभाग) उत्कृष्ट अन्तरिक्ष में है और तुम्हारी योनि इस पृथ्वी के ऊपर है ॥ १२ ॥

उ० अश्वगर्दभाजानभिमन्त्रयते यथासंख्यम् । प्रतूर्तं वाजिन्निति तिसृभिर्ऋग्भिः तिस्र एत एवाश्वादयो देवताः । आद्या आस्तारपङ्क्तिः । हे वाजिन्, प्रतूर्तम् त्वरतेरेवैतद्रूपम् । प्रकर्षेण तूर्तं तूर्णम् आद्रव आगच्छ । वरिष्ठमनुसंवतम् । वरिष्ठामुत्तमां संवतमनु । संपूर्वस्य वनोतेः क्विपि एतद्रूपम् । संभजनमुच्यते । क्षिप्रतमं वाजिन्नागच्छ उत्कृष्टं संभजनमन्वित्यभिप्रायः । तदुत्कृष्टं समजनमधुना दर्शयितुमाह । दिवि द्युलोके ते तव आदित्यरूपेण जन्म भविष्यति । आगतस्य सतः परमुत्कृष्टम् । किंच अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् । पृथिव्याम् अधि उपरि योनिः स्थानं पादावित्यर्थः । उदिति पादपूरणे । विराड्रूपेणाश्वः स्तूयते । तदुक्तम् 'उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः' इति ॥ १२ ॥

म० 'अश्वप्रभृतींश्च प्रत्यृचं प्रतूर्तं युञ्जाथां योगे योग इति' (का० १६ । २ । १०) । ऋक्त्रयेण प्रत्यृचमश्वगर्दभाजानभिमन्त्रयतेऽग्निहस्त उपविष्ट एव । अश्वदेवत्या आस्तारपङ्क्तिः नाभानेदिष्ठदृष्टा । यस्या अन्त्यौ द्वादशकावाद्यावष्टकौ सास्तारपङ्क्तिः । 'वन संभक्तौ' संवन्यते सम्यग्भज्यते मृद्ग्रहणार्थं सेव्यत इति संवत् । संपूर्वस्य वनतेः क्विप्येतद्रूपम् । मृत्खननयोग्या भूमिः संवत् । सा च पाषाणाद्यभावेनातिप्रशस्तत्वाद्वरिष्ठेत्युच्यते । हे वाजिन् शीघ्रगामिन्नश्व, वरिष्ठामुत्कृष्टां संवतं भूमिमनुलक्ष्य प्रतूर्तं शीघ्रमाद्रव आगच्छ । 'नसत्तनिषत्त—' (पा० ८ । २ । ६१) इत्यादिना क्तान्तो निपातस्त्वरतेः । ते तवाश्वस्य दिवि द्युलोके परममुत्कृष्टं जन्मादित्यरूपेण भविष्यति आगतस्य सतः । यद्वा ते जन्म दिवि रोहितादिदेवाश्वरूपेण प्रसिद्धम् । अन्तरिक्षे तव नाभिः उदरम् । यद्वा नियुन्नामकवाय्वश्वा अन्तरिक्षे संचरन्ति तद्रूपेणास्यान्तरिक्षवर्तित्वम् । नाभिशब्देन प्रकृष्टं शरीरमुपलक्ष्यते । पृथिव्या अधि उपरि तव योनिः स्थानमित् एव पादावेवेत्यर्थः । भूमौ ते निवासस्थानं प्रत्यक्षं दृश्यते । विराड्रूपेणाश्वः स्तूयते । एवंमहिमा त्वं शीघ्रमागच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

युञ्जाथाᳩरासभं युवमस्मिन्यामे वृषण्वसू । अग्निं भरन्तमस्मयुम् ॥ १३ ॥

युञ्जाथाम् । रासभम् । युवम् । अस्मिन् । यामे । वृषण्वसूऽइतिवृषण् वसू ॥ अग्निम् । भरन्तम् । अस्मयुमित्यस्म युम् ॥१३॥

हे धनवर्षक पत्नीयजमान ! तुम दोनों इस कर्म-विशेष में अग्नि को आहृत करने वाले और हमारी हितकामनावाले गर्दभ को बाँधो—नियोजित करो। (गर्दभ को बाँधना) ॥ १३ ॥

उ० रासभमभिमन्त्रयते । युञ्जाथाम् गायत्री । अध्वर्युयजमानावुच्येते । युञ्जाथां रासभं गर्दभम् युवम् युवाम् अस्मिन्यामे अस्मिन्कर्मणि । वृषा सेक्ता गर्दभः स ययोर्वसु धनं तौ वृषण्वसू तयोः संबोधनं हे वृषण्वसू । कथंभूतं रासभम् । अग्निं भरन्तम् अग्निं संहरन्तम् । अस्मयुम् अस्मान्कामयमानम् । अस्मत्प्रेषितमिति श्रुतिः । युञ्जाथामिति संबन्धः ॥ १३ ॥

म० गर्दभदेवत्या गायत्री कुश्रिदृष्टा । गर्दभं मन्त्रयते । अध्वर्युयजमानावुच्येते । वृषा सेक्ता, गर्दभो वसु धनं ययोस्तौ वृषण्वसू । वर्षतीति वृषा 'कनिन्यु—' (उण० १।१५५) इत्यादिना वर्षतेरौणादिकः कनिन्प्रत्ययः । यद्वा यागनिष्पादनद्वारा वृषं फलाभिवर्षुकं वसु धनं ययोस्तौ । नलोपाभाव आर्षः । तयोः संबोधनं हे वृषण्वसू अध्वर्युयजमानौ यजमानदम्पती वा । युवं युवां रासभं गर्दभं युञ्जाथां बध्नीतम् । युजेर्लोटि आत्मनेपदे मध्यमद्विवचनं युञ्जाथामिति । क्व । अस्मिन् यामे अस्मिन्नग्निकर्मणि । यद्वा यामो मृद्वहनरूपो नियमविशेषस्तस्मिन्निमित्तभूते सति । कीदृशं रासभम् । अग्निं भरन्तं वोढुं समर्थमित्यर्थः । तथा अस्मयुमस्मान्कामयमानमस्मद्धितैषिणमित्यर्थः । 'इदंयुरिदंकामयमानः' (निरु० ६ । ३१) इति यास्कः । अस्मानिच्छतीत्यस्मयुः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) इति क्यच्प्रत्ययः । अस्मदष्टेरत्वं छान्दसम् 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३ । २ । १७०) इति उप्रत्ययः ॥१३॥

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये ॥ १४ ॥

योगेयोगऽइतियोगे योगे । तवस्तरमितितवः तरम् । वाजेवाजऽइतिवाजे वाजे । हवामहे ॥ सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥१४॥

(बकरे को आमन्त्रित करना)। तत्तत्कर्म में उन-उन देवों के हविरान्न की अपेक्षा में अत्यन्त उत्साहवान् मित्र बकरे को हम ऋत्विज-यजमान हविष् के अभावरूप विपत्ति से रक्षार्थ आह्वान करते हैं ॥ १४ ॥

उ० अजमभिमन्त्रयते । योगेयोगे । गायत्री । योगेयोगे तवस्तरम् । तव इति बलनाम कर्मणिकर्मणि बलिनमुत्साहवन्तमेतमजम् । वाजेवाजे हवामहे । अन्नेअन्ने दातव्ये देवानां मनुष्याणां चाह्वयामः । हे सखायः ऋत्विग्यजमानाः । इन्द्रम् इन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तम् । ऊतये अवनाय । आह्वयाम इति संबन्धः ॥ १४ ॥

म० अजदेवत्या गायत्री शुनःशेपदृष्टा । अजं मन्त्रयते । सखायः परस्परसख्यं प्राप्ता ऋत्विग्यजमानाः, वयमिन्द्रमिन्द्रियवन्तं वीर्यवन्तमिन्द्रियप्रदं वा अजमूतये अवनाय रक्षणाय हवामहे आह्वयामः । ह्वः शपि संप्रसारणम् । क्त सति । वाजेवाजे तत्तदन्ने मनुष्याणां देवानां च दातव्ये सति तत्तदन्नप्राप्तिनिमित्तं वा । किंभूतमजम् । योगेयोगे तवस्तरं युज्यतेऽनुष्ठीयत इति योगः कर्म तस्मिन् । तत्तत्कर्मणि तवस्तरं बलवत्तरमुत्साहवन्तम् । तव इति बलनाम । तवो बलमस्यास्तीति तवस्वि 'अस्माया–' (पा० ५ । २ । १२१) इत्यादिना विन् । अत्यन्तं तवस्वि तवस्तरस्तम् । अतिशये तरप् 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इति तरपि विनो लुक् ॥ १४ ॥

प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्ती रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेहि । उर्वन्तरिक्षं वीहि स्वस्ति गव्यूतिरभयानि कृण्वन्पूष्णा सयुजा सह ॥ १५ ॥

[प्रतूर्वन्निति॑प्र तूर्वन् । आ । इहि । अवक्रामन्नित्यव॑क्रामन् । अश॑स्तीः । रुद्रस्य॑ । गाणपत्यमितिगाण पत्यम् । मयोभूरितिमयः भूः । आ । इहि ॥ उरु । अन्तरिक्षम् । वि । इहि । स्वस्तिगव्यूतिरितिस्वस्ति गव्यूतिः । अभयानि । कृण्वन् । पूष्णा । सयुजेतिस युजा । सह ॥१५॥]

(बिना स्पर्श किये ही घोड़े और गदहे को आगे बढ़ावे—) हे अश्व ! हमारे शत्रुओं के द्वारा की गई अपकीर्तियों को अपने पैरों से कुचलते हुए और शत्रुओं को हिंसित करते हुए तुम आगे आओ । हे अश्व ! तुम हमारे सुख को सम्भावित करते हुए रुद्र के गणपतित्व को प्राप्त करने की अभिलाषा से आगे आओ । हे गर्दभ ! कल्याण-मार्ग वाले तुम हमारे लिए भयों को हटाते हुए, सहयोगिनी पृथ्वी के साथ विस्तृत आकाश को सम्प्राप्त होओ ॥ १५ ॥

उ० अश्वरासभावुत्क्रामयति । प्रतूर्वन्नेहि । विराड्रूपा यजुर्गर्भा । उर्वन्तरिक्षं वीहीति यजुः । अर्धर्चेनाश्वः स्तूयते । प्रतूर्वन् प्रत्वरमाण एहि आगच्छ । अवक्रामन् अशस्तीः पादैरवष्टभ्य अशस्तीः । पाप्मनो दुष्टान् अगमने को गुण इति चेत् । रुद्रस्य भगवतो गाणपत्यम् गणपतित्वं लप्स्यस इति शेषः । अतो मयोभूः सुखस्य भावयिता भूत्वा एहि । रासभमुत्क्रामयति । उर्वन्तरिक्षं वीहि । उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं रक्षोभिरनाकुलितं वि इहि विविधमागच्छ । स्वस्तिगव्यूतिः स्वस्तीत्यविनाशनाम । गव्यूतिर्मार्गः भयवर्जितः । प्रभूतयवसोदकमार्गः सन् त्वम् अभयानि कृण्वन् कुर्वन् ऋत्विग्यजमानानाम् । पूष्णा पृथिव्या सयुजा समानयोगिन्या सह । सहेति 'नैकोऽध्वानं प्रपद्येत' इत्येतद्दर्शयति ॥ १५ ॥

म० 'अनुपस्पृशन्नुत्क्रामयत्येनान् प्राचः प्रतिमन्त्रं प्रतूर्वन्नुर्वन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति' (का० १६ । २ । ११) । स्पर्शमकुर्वन्नश्वादीन्भयं दर्शयन्प्राचो गमयति । विराड्रूपा त्रिष्टुप् यजुर्मध्या । उर्वन्तरिक्षं वीहीत्येतावद्यजुः । त्रय एकादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः पादो यस्याः सा विराड्रूपा । अत्र द्वितीयो द्वादशार्णस्तेनैकाधिका । ऋचो मध्ये यजुः । अस्याः पूर्वार्धस्याश्वो देवता । हे अश्व, त्वमेहि आगच्छ । किं कुर्वन् । प्रतूर्वन् तूर्वतिर्वधकर्मा । शत्रून् हिंसन् । अशस्तीः भ्रातृव्यैः क्रियमाणा अपकीर्तीरवक्रामन् पादैरवष्टम्भयन्निवारयन्नित्यर्थः । आगमने को गुण इति चेत् । मयोभूः मयः सुखं भावयतीति मयोभूः अस्माकं सुखं भावयन् सन् रुद्रस्य क्रूरदेवस्य गणवतो गाणपत्यं गणपतित्वमेहि आ समन्तात् प्राप्नुहि । अत्रागमने गणपतित्वं लप्स्यस इति भावः । उर्वन्तरिक्षम् यजुःसहितोत्तरार्धस्य रासभोत्क्रमणे विनियोगः । हे गर्दभ, अभयानि कृण्वन् ऋत्विग्यजमानानां व्याघ्रादिभ्यो भयपरिहारं कुर्वन् सयुजा समानयोगिन्या पूष्णा पृथिव्या सह उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं वीहि विशेषेण प्राप्नुहि । 'इयं वै पृथिवी पूषा' (६ । ३ । २ । ८) इति श्रुतेः । सह युङ्क्ते सा सयुक् तया । किंभूतस्त्वम् । स्वस्तिगव्यूतिः । स्वस्तीत्यविनाशनाम । स्वस्ति विनाशरहितो गव्यूतिर्मार्गो यस्य । भयवर्जितप्रभूतयवसोदकमार्गः सन्नागच्छेत्यर्थः । 'नैकोऽध्वानं प्रपद्येत' इति न्यायात्पूष्णा सहेत्युक्तिः ॥१ ॥

पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदाभराग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेमोऽग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरिष्यामः ॥ १६ ॥

[अच्छ । इमः । भरिष्यामः ॥१६॥]

(बकरे को उत्क्रमित करने में इस मंत्र का विनियोग है)। हे अग्ने! पृथ्वी के अन्दर से तुम पशुहितकारी या जलीय अग्नि को आहृत करो। जैसे—अंगिरा के लिए लाए थे। (यजमानादि सब अश्व-रासभ-अज के साथ, अग्नित्रय के प्रज्वलित हो चुकने के पश्चात्, मिट्टी के पिण्ड-विशेष के पास जाते हैं)। अब हम अंगिरा के समान इस पशुहितकारी अग्नि के निकट आभिमुख्य से सम्प्राप्त होते हैं (सब पुरुष-विशेष को देखते हैं)। हम अंगिरा के समान, इस पशुहितकारी अग्नि को सम्पादित करेंगे ॥ १६ ॥

उ० अजमुत्क्रामयति। पृथिव्याः सधस्थात् पृथिव्याः सहस्थानात्। अग्निम् व्याख्यातम्। ब्रह्माध्वर्युयजमाना गच्छन्ति। अग्निं पुरीष्यम् 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः'। अग्निं पशव्यम् अङ्गिरा इव अभिगच्छामः। यद्वा आप्तुं गच्छामः अनद्धा पुरुषमीक्षते। अग्निं पशव्यम् अङ्गिरा इव संभरिष्यामः ॥ १६ ॥

म० अजोत्क्रमणे विनियोगः। यजुः। आसुरी गायत्री आग्नेयी। हे अग्ने, पृथिव्याः भूमेः सधस्थात् सहस्थानात् पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस्वदङ्गिरस इवाभर आहर। 'अग्निषु प्रज्वलत्सु पिण्डं गच्छन्त्यग्निं पुरीष्यमिति' (का० १६। ३। १२)। त्रिषु अग्निषु दीप्यमानेषु ब्रह्मयजमानाध्वर्यवश्चतुष्कोणश्वभ्रस्थं मृत्तिकापिण्डं प्रति गच्छन्त्यश्वगर्दभाजा अपीति सूत्रार्थः। सामगायत्री छन्दः। पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस इव वयमच्छेम अच्छ अभिमुखमिमः गच्छामः। 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः' (निरु० ५। २८) इति यास्कः। 'अनद्धा पुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यानर्थकमग्निं पुरीष्यमिति' (का० १६। २। १४) देवपितृमनुष्याणां निष्प्रयोजनोऽनद्धा पुरुषस्तं पश्यतीति सूत्रार्थः। आग्नेयं यजुः। आसुर्यनुष्टुप्। पशव्यमग्निमङ्गिरस इव वयं भरिष्यामः संपादयिष्यामः ॥१६॥

अन्वग्निरुषसामग्रमख्यदन्वहानि प्रथमो जातवेदाः। अनु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीननु द्यावापृथिवी आततन्थ ॥ १७ ॥

[अनु। अग्निः। उषसाम्। अग्रम्। अख्यत्। अनु। अहानि। प्रथमः। जातवेदाऽइतिजातऽवेदाः॥ अनु। सूर्यस्य। पुरुत्रेतिपुरुऽत्रा। च। रश्मीन्। अनु। द्यावापृथिवी-ऽइतिद्यावापृथिवी। आ। ततन्थ ॥१७॥]

उत्पन्न पदार्थमात्र को जानने वाला यह अग्नि, वेदि में सर्वप्रथम सम्पादित किया जाकर सदा ही उषाओं के अग्रभाग (प्रथम प्रकाश) को देखता है। यह सूर्य की प्रथम रश्मियों को भी विविध रूपों में प्रसारित होते हुए देखता है। अन्त में यह स्वयं अग्नि द्यावापृथिवी की अनुकूलता से स्वयं को विस्तारित करता है (=सर्वत्र सबके यज्ञादि कार्यों को सिद्ध करता है)। ('हम उस अग्नि को देखते हैं)॥ १७॥

उ० वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षते। अन्वग्निः आग्नेयी त्रिष्टुप्। प्रजापतिरूपेणात्राग्निः स्तूयते। उपसामग्रम् अनु योऽग्निः अख्यत्। 'ख्या प्रकथने'। प्रकथितः। उषसामग्रमादित्यं योऽग्निर्दीप्यत इत्यर्थः। यश्च अहान्यनुदीप्यते। प्रथमः आद्यः जातवेदाः जातप्रज्ञानः। अनुसूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीन्। यश्च सूर्यस्य रश्मीन् अनु पुरुत्रा बहुधा दीप्यते। अनुद्यावापृथिवी आततन्थ। यश्च द्यावापृथिव्यावनु स्वकीयं रश्मिजालम् आततन्थ आतनोति। 'बभूथाततन्थ—' इति छन्दसि निपात्यते। तमग्निं पश्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

म० 'वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षतेऽन्वग्निरिति' (का० १६। २। १५)। वल्मीकस्य योऽवयव उन्नतलेनाभिवृद्धः सा वल्मीकवपा पिण्डाहवनीयान्तराले स्थापिताखिं तां गृहीत्वा तत्स्थाने स्थित्वा तच्छिद्रेण पिण्डं पश्यतीति सूत्रार्थः। अग्निदेवत्या त्रिष्टुप्पुरोधोदृष्टा प्रथमस्य व्यूहनम्। अग्निरुषाप्तुषःकालानामग्रमुपक्रमसन्वख्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान्। जातं जातं वेत्ति वेदयति वा जातवेदाः अयमग्निः प्रथमः मुख्यः सन् अहानि दिनानि अन्वख्यत्। किंच सूर्यस्य रश्मीन् किरणान् पुरुत्रा बहुधा अन्वख्यत्। किंच द्यावापृथिवी उभे अपि अनुक्रमेण आततन्थ आतेनिथ आततान सर्वतो व्याप्तवान्। 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३। १। ८५) इति पुरुषव्यत्ययः 'बभूथाततन्थ—' (पा० ७। २। ६४) इत्यादिना निपातः। सर्वप्रकाशको लोकस्रष्टा योऽग्निस्तं पश्याम इति शेषः ॥ १७ ॥

आगत्य वाज्यध्वान्ꣳसर्वा मृधो विधूनुते। अग्निꣳसधस्थे महति चक्षुषा निचिकीषते ॥ १८ ॥

[आगत्येत्याऽगत्य। वाजी। अध्वानम्। सर्वाः। मृधः। वि। धूनुते॥ अग्निम्। सधस्थऽइतिसधऽस्थे। महति। चक्षुषा। नि। चिकीषते ॥१८॥]

(मिट्टी के ढेर के निकट स्थित घोड़े को सम्बोधित करता है)। यह अश्व मार्ग को चलकर आता है और यहाँ सभी हिंसकों को अत्यन्त कँपाता है। तदनन्तर महा सहस्थान पृथ्वी में वर्तमान अग्नि हेतु मृद् को अपनी आँख से देखता है ॥ १८ ॥

उ० अश्वमभिमन्त्रयते। आगत्य वाजी। अनुष्टुप्। आगत्य आगम्य वाजी वेजनवानश्वः अध्वानम् पन्थानं सर्वा मृधः सर्वान्संग्रामान् पाप्मनः श्रमान् विधूनुते अपनयति। 'तस्माद्धैतदश्वस्य त्वा विधूनुते' इति श्रुतिः। ततो गतश्रमः सन् अग्निं सधस्थे सहस्थाने पृथिव्या वर्तमानम्। महति उत्कृष्टप्रदेशे प्रवर्तमानम् चक्षुषा निचिकीषते पश्यति। छान्दसोयं धातुः पश्यत्यर्थः ॥ १८ ॥

म० 'आगत्येत्यभिमन्त्रयतेऽश्वमिति' (का० १६। २। १७)। मृत्पिण्डान्ते तिष्ठन्नश्वमभिमन्त्रयते। अश्वदेवत्यानुष्टुब्मयोभू-

दृष्ट्वा । वाजी वेगवानयमश्वः अध्वानं मार्गमागत्य प्राप्य सर्वा मृधः सर्वान् संग्रामान् पाप्मनः श्रमान् विधूनुते विविधं कम्पयति । अपनयतीत्यर्थः । ततो विगतश्रमः सन् महति उत्कृष्टे सधस्थे सहस्थाने पृथिव्यां वर्तमानमग्निमग्निहेतुं मृदं चक्षुषा निचिकीषते पश्यति । पश्यत्यर्थश्छान्दसोऽयं धातुः ॥ १८ ॥

आक्रम्य॑ वाजिन्पृथि॒वीम॒ग्निमि॑च्छ रु॒चा त्वम् । भूम्या॑ वृ॒त्वाय॑ नो ब्रूहि॒ यत॒: खने॑म॒ तं व॒यम् ॥ १९ ॥

[आक्रम्येत्या॒ क्रम्य॑ । वा॒जि॒न् । पृ॒थि॒वीम् । अ॒ग्निम् । इ॒च्छ॒ । रु॒चा । त्वम् ॥ भूम्या॑ । वृ॒त्वाय॑ । नः॒ । ब्रू॒हि॒ । यत॑: । खने॑म । तम् । व॒यम् ॥१९॥]

(वेदिचयन के अनुकूल मिट्टी वाली पृथ्वी के निकट घोड़े को ले जाते हैं) । हे वेगवान् अश्व ! अग्नि के स्थान वेदि की चिवियों के योग्य पृथ्वी को आक्रान्त करके तुम उसका निश्चय करो ! (मंत्र पढ़कर घोड़े का दहिना पैर उस स्थान पर धरवाते हैं) । हे अश्व ! इस प्रकार अपने पैर से उस भूमि का स्पर्श करके तुम उस मिट्टी को हमें सूचित करो, ताकि हम उसे शुद्ध जानकर खोद सकें ॥ १९ ॥

उ० अश्वेन पिण्डमधिष्ठापयति । आक्रम्य वाजिन् । अनुष्टुप् । आक्रम्य अवष्टभ्य । हे वाजिन्नश्व, पृथिवीम् अग्निमिच्छ अग्नेरन्वेषणं कुरु । 'रुचिर् दीप्तौ' क्विप् । दीप्त्या सह । यदा निमित्तभूतयान्वेषय त्वम् । किंच भूम्या वृत्वाय । 'वृतु वर्तने' । क्त्वा क्त्वो यमे स्पर्शनार्थे वृत्तिः । भूमेः तत्प्रदेशं स्पर्शयित्वा नः अस्माकं ब्रूहि कथय । यतः यस्मात् प्रदेशात् खनेम तमग्निं वयम् ॥ १९ ॥

म० 'आक्रम्येत्येतेन मृत्पिण्डमधिष्ठापयतीति' (का० १६ । २ । १८) । एतेनाश्वेन गर्तस्थं मृत्पिण्डमधिष्ठापयति क्रमयति मृत्पिण्डोपर्यश्वस्य सव्यं पदं स्थापयतीत्यर्थः । सूत्रस्य । अश्वदेवत्यानुष्टुप् हे वाजिन् अश्व, पृथिवीं भूमिमाक्रम्याधिष्ठाय पादस्पर्शेन परीक्ष्य रुचा दीप्त्या कृत्वा त्वमग्निमिच्छ अग्नेरन्वेषणं कुरु । अग्निहेतुं मृदं निश्चिन्वित्यर्थः । किंच भूम्या वृत्वाय 'वृतु वर्तते' क्त्वाप्रत्ययः । क्त्वो यक् अत्र स्पर्शनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् । भूमेः प्रदेशं स्पृष्ट्वा नोऽस्माकं त्वं ब्रूहि अयं प्रदेशो अग्निहेतुमृद्योग्य इति कथय । यतो यस्मात् प्रदेशाद्वयं तमग्निं खनेन खननेन संपादयाम । यद्वा यतः प्रदेशात्तादृशी मृत्प्राप्यते तं प्रदेशं वयं खनेम विदारयाम ॥ १९ ॥

द्यौस्ते॑ पृ॒ष्ठं पृ॑थि॒वी स॒धस्थ॑मा॒त्मान्तरि॑क्ष॑ᳪ᳭ स॑मु॒द्रो योनि॑: । वि॒ख्याय॒ चक्षु॑षा॒ त्वम॒भि ति॑ष्ठ पृतन्य॒तः ॥ २० ॥

[द्यौः । ते॒ । पृ॒ष्ठम् । पृ॒थि॒वी । स॒धस्थ॒मिति॑स॒धस्थ॑म् । आ॒त्मा । अ॒न्तरि॑क्षम् । स॒मु॒द्रः । योनि॑: ॥ वि॒ख्याये॒ति॑वि॒ख्याय॑ । चक्षु॑षा । त्वम् । अ॒भि । ति॒ष्ठ॒ । पृ॒त॒न्य॒तः ॥२०॥]

(खोदने की मिट्टी पर पैर धर कर खड़े हुए अश्व की पीठ पर अध्वर्यु अपना हाथ धरता है) । हे अश्व ! द्यौ तुम्हारी पीठ है । पृथ्वी तुम्हारा सहस्थान है । अन्तरिक्ष तुम्हारी आत्मा है और यह समुद्र तुम्हारी उत्पत्ति स्थली है । इस प्रकार स्तूयमान हे अश्व ! तुम अपनी आँख से चिवि के योग्य मिट्टी को पहचान कर उस मिट्टी में शत्रुभाव से निहित राक्षसादि को अपने पैरों से कुचल डालो ॥ २० ॥

उ० अश्वं स्तौति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन् । द्यौस्ते पृष्ठम् । बृहती । यस्य तव द्यौः पृष्ठं । पृथिवी च सधस्थं सहस्थानं पादौ । आत्मान्तरिक्षम् । समुद्र उदकं योनिरुत्पत्तिस्थानम् । तं त्वामेवंप्रभावं ब्रूमः । विख्याय चक्षुषा निरीक्ष्य चक्षुषा । त्वम् अभितिष्ठ पादैः । पृतन्यतः पृतनां संग्रामं ये कर्तुमिच्छन्ति ते पृतन्यन्तः तान् पृतन्यतः पुरुषान् ॥ २० ॥

म० 'द्यौस्त इति पृष्ठस्योपरि पाणिं धारयन्ननुपस्पृशन्निति' (का० १६ । २ । १९) । पिण्डोपरि पदं दधतमश्वमस्पृशंस्तिष्ठन्नध्वर्युर्दक्षिणकरमश्वपृष्ठे धारयन् मन्त्रं पठतीति सूत्रार्थः । आर्षी । बृहती अश्वदेवत्या । हे अश्व, द्यौः द्युलोकस्ते तव पृष्ठं । पृथिवी भूलोकस्तव सधस्थं सहस्थानं । पादौ अन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकस्तवात्मा शरीरान्तर्वर्ती जीवात्मा । समुद्र उदकं तव योनिः उत्पत्तिस्थानम् । 'अप्सु योनिर्वा अश्वः' इति श्रुतेः । एवं स्तूयमानस्त्वं चक्षुषा विख्याय उखायोग्यां मृदं विलोक्य पृतन्यतः संग्रामं कर्तुमिच्छतः शत्रून् राक्षसादींस्तस्यां मृदि गूढं स्थितानभितिष्ठ पादैराक्रम्य विनाशय । पृतनामिच्छन्ति 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' (पा० ७ । ४ । ३९) इति क्यचि परे पृतनाशब्दस्यान्तलोपः ततः शतृप्रत्ययः ॥ २० ॥

उत्क्रा॑म मह॒ते सौभ॑गाया॒स्मादा॒स्थाना॑द्द्रविणो॒दा वा॑जिन् । व॒यᳪ᳭ स्या॑म सुम॒तौ पृ॑थि॒व्या अ॒ग्निं खन॑न्त उ॒पस्थे॑ अस्याः ॥ २१ ॥

[उत् । क्रा॒म॒ । म॒ह॒ते । सौभ॑गाय । अ॒स्मात् । आ॒स्थाना॒दित्या॒ स्थाना॑त् । द्र॒वि॒णो॒दा इति॑ द्रविणः॒ दाः । वा॒जि॒न् ॥ व॒यम् । स्या॒म॒ । सु॒म॒ताविति॑ सु॒ म॒तौ । पृ॒थि॒व्याः । अ॒ग्निम् । खन॑न्तः । उ॒पस्थ॒ इत्यु॒पस्थे॑ । अ॒स्याः ॥२१॥]

(मिट्टी के पिण्ड से अश्व को उतारते हैं) । हे वेगवान् अश्व ! धन देने वाले तुम महा सौभाग्य के निमित्त इस मिट्टी के पिण्ड से उतरो । इस पृथ्वी के ऊपर से मिट्टी को खोदते हुए हम अध्वर्यु—यजमानादि, इस पृथ्वी की अनुग्रह बुद्धि में होवे ॥२१॥

उ० अश्वमुत्क्रमयति । उत्क्राम । त्रिष्टुप् विराड् वा । उत्क्राम उद्गच्छ । महते सौभगाय ऐश्वर्याय । भगशब्द ऐश्वर्यवचनः । अस्मादास्थानात् अस्मादधिष्ठानात् यत्र त्वं तिष्ठसि । द्रविणं धनं ददातीति द्रविणोदाः यस्त्वं द्रविणोदाः हे वाजिन् । किंच उत्क्रान्ते त्वयि वयं स्याम भवेम । सुमतौ पृथिव्याः शोभनायां मतौ पृथिव्याः । अग्निं खनन्तः अग्न्यर्थं पिण्डं खनन्तः उपस्थे उत्सङ्गे अस्याः पृथिव्याः ॥ २१ ॥

म० 'उत्क्रामेत्युत्क्रमयतीति' (का० १६ । २ । १९) । मृत्पिण्डादश्वमुत्तारयतीत्यर्थः । विराडश्वदेवत्या दशार्णचतुष्पादा विराट् पङ्क्तिः । द्वितीय एकादशस्तेनैकाधिका । हे वाजिन्, महते सौभगाय महाभाग्याभिवृद्धयेऽस्मात् आस्थानात् खनन-प्रदेशाद् यत्र त्वं तिष्ठसि तस्मादुत्क्राम । भगशब्द ऐश्वर्यवाची । शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य स सुभगस्तस्य भावः सौभगं तस्मै । कीदृशस्त्वम् । द्रविणोदाः द्रविणो धनं ददातीति द्रविणस्शब्दः सान्तः । त्वयि उत्क्रान्ते वयं पृथिव्याः भूमेः सुमतौ शोभन-मतौ सानुग्रहे चित्ते स्याम भवेम । कीदृशा वयम् । अस्याः पृथिव्या उपस्थे उत्सङ्गे उपरिभागे अग्निमग्न्यर्थं मृत्पिण्डं खनन्तः खनितुमुद्योगं कुर्वन्तः ॥ २१ ॥

उद॑क्रमीद्द्रवि॒णो॒दा वा॒ज्यर्वाकः॑ सु॒लो॒कꣳ सुकृ॑तं पृथि॒व्याम् । तत॑ः खनेम सु॒प्रती॑कम॒ग्निꣳ स्वो॒रुहा॑णा॒ अधि॒ नाक॑मुत्त॒मम् ॥ २२ ॥

[उत् । अ॒क्र॒मी॒त् । द्र॒वि॒णो॒दा॒ऽइति॑ द्रवि॒णः॒ऽदाः । वा॒जी । अर्वा॑ । अकः॒रित्यक॑÷ । सु । लो॒कम् । सुकृ॑तमिति॒ सु कृ॑तम् । पृ॒थि॒व्याम् । तत॑÷ । ख॒ने॒म॒ । सुप्र॒ती॑क॒मिति॑ सु प्रती॑कम् । अ॒ग्निम् । स्व॒रिति॒ स्व॑÷ । रु॒हा॒णाः॒ । अधि॑ । नाक॑म् । उ॒त्त॒ममित्यु॑त् त॒मम् ॥२२॥]

(अश्व को मिट्टी के ढेर पर से उतार कर—) यह वेगवान् और धनदाता घोड़ा मिट्टी खोदने के स्थान से पृथक् हुआ । पृथक् होकर पृथ्वी के उस स्थान को इस अश्व के द्वारा पुण्यवान् बना दिया गया (=अपनी उपस्थिति के द्वारा उस स्थल को अग्निचयन की मिट्टी के खोदने की अर्हता आपादित कर दी)। अब हम उसी स्थान से शुभ मुख वाले अग्नि की वेदि की चिति के निमित्त मिट्टी को खोदते हैं, क्योंकि हम वैकुण्ठ के उत्तम सुख को आरोहण करने की अभिलाषा वाले हो रहे हैं ॥ २२ ॥

उ० अथैनमश्वमुत्क्रान्तमभिमन्त्रयते । उदक्रमीत् त्रिष्टुप् । यतः प्रदेशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् । द्रविणोदा द्रविणस्य धनस्य दाता । वाजी वेजनवानश्वः । अर्वा अरणशीलः चञ्चल इत्यर्थः । अकः कृतवान् । सुलोकं शोभनं लोकं स्थानम् । सुकृतं पृथिव्याम् । ततः तस्मात्प्रदेशात् खनेम । सुप्रतीकम् सुखं प्रतीकम् । सुमुखमग्निम् स्वोरुहाणाः स्वर्गं लोकमारोहन्तः । अधि । अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा । नाकम् । कमिति सुखनाम । न अकमसुखं यत्र गतानां भवति स नाको लोकः । उत्तममुत्कृष्टम् । इत्थंभूतस्य लोकस्य प्राप्तये एतत्कर्म कुर्मः इत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥

म० 'उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते' (का० १६ । २ । २०) । पिण्डादुत्तारिताश्वं मन्त्रयते । आश्वी त्रिष्टुप् । अर्वा अरणशीलः चञ्चलो द्रविणोदाः धनदाता वाजी अश्वः यत्प्रदेशादुदक्रमीत् उत्क्रान्तवान् पृथिव्यां तं सुलोकं शोभनं लोकं प्रदेशं सुकृतं पुण्यवन्तमकः कृतवान् । करोतेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो लुकि गुणे तिलोपे रूपम् । ततः प्रदेशाद्वयमग्निमसिद्धिहेतुं मृदं खनेम । कीदृशमग्निम् । सुप्रतीकं शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य तम् । कीदृशा वयम् । स्वः स्वर्गमधिरुहाणा अधिरोहन्तः अधिरोहणकामा एतत्कर्म कुर्म इति भावः । अधीत्युपरिभावे ऐश्वर्ये वा । किंभूतम् । स्वः । नाकं नास्त्यकं यत्र तं कं सुखमकं दुःखं तद्रहितं तथा उत्तममुत्कृष्टम् ॥ २२ ॥

आ त्वा॑ जिघर्मि॒ मन॑सा घृ॒तेन॑ प्रतिक्षि॒यन्तं॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ । पृ॒थुं ति॑र॒श्चा वय॑सा बृ॒हन्तं॒ व्यचि॑ष्ठ॒मन्नै॑ रभ॒सं दृशा॑नम् ॥ २३ ॥

[आ । त्वा॒ । जि॒घ॒र्मि॒ । मन॑सा । घृ॒तेन॑ । प्र॒ति॒क्षि॒यन्त॒मिति॑ प्रति॒ क्षि॒यन्त॑म् । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥ पृ॒थुम् । ति॒र॒श्चा । वय॑सा । बृ॒हन्त॑म् । व्यचि॑ष्ठम् । अन्नैः॑ । र॒भ॒सम् । दृ॒शा॑नम् ॥२३॥]

(मिट्टी के ढेर के निकट बैठकर इन दो मंत्रों के विलोम-संयोजित मंत्रों से अश्वपदस्थल में शोधित की हुई दो आहुतियाँ देवे। मंत्रों का संयोजन इस प्रकार होगा—'आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा। मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः स्वाहा'—इससे प्रथम घृताहुति देना और—'आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत। पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्ठमन्नै रभसं दृशानं स्वाहा'—इससे दूसरी घृताहुति देना)। हे अग्ने ! समी भूतों में निवास करने वाले तुम अग्नि को मैं श्रद्धायुक्त मन से घृत से आसिञ्चित करता हूँ। अपनी तिर्यग्गामिनी ज्योति के द्वारा अत्यन्त व्याप्त हो जाने वाले और धूम से अत्यन्त महान् अवकाशवान् तथा विविध घृतादि हविरन्नों की आहुतियों के द्वारा अतिवेगवान् तुम प्रत्यक्षद्रष्टा देवता को (मैं घृत से सींचता हूँ) ॥ २३ ॥

उ० मृदमभिजुहोति । आ त्वा जिघर्मि । त्रिष्टुभावाग्नेय्यौ । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' । आजिघर्मि आसिञ्चामि त्वां घृतेन । मनसा श्रद्धाप्रोत्कण्ठितेन । प्रतिक्षियन्तं भुवनानिविश्वा प्रत्येकशो निवसन्तं भूतानि सर्वाणि । पृथुं तिरश्चा महान्तं तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा । वयसा बृहन्तम् वयसा धूमेन बृहन्तम् । 'इतो वा अयमूर्ध्व रेतः सिञ्चति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भ-

वति' इत्येतदभिप्रायम् । व्यचिष्ठं व्यञ्चनवन्तम् । अवकाशवन्तं अन्नै रभसम् । 'रभ राभस्ये' । अन्नैर्घृतादिभिः क्षिप्तैरुत्साहवन्तम् । बहुभिरप्यन्नैः क्षिप्तैर्नास्य शक्तिपरिहाणं भवतीत्येतदभिप्रायः । दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं वा । अदृष्टा अन्या देवता अयं तु दृश्य इति ॥ २३ ॥

म० 'उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्मीति व्यतिषक्ताभ्यामृग्भ्यामाहुती स्रुवेणाश्वपदे' (का० १६ । २ । २२)। अस्यार्थः । आज्यं संस्कृत्य पिण्डसमीपे उपविश्य मृदमभि अश्वपदे मृत्पिण्डोपरिस्थिताश्वपदमुद्रायामा त्वा आ विश्वत इति ऋग्भ्यां व्यतिषक्ताभ्यां स्रुवेणाहुती द्वे जुहोति व्यतिषङ्गश्चैवम् । आत्वा जिघर्मीति पूर्वस्याः पूर्वार्धं मर्यश्रीरित्युत्तरस्या उत्तरार्धं पठित्वैकाहुतिः । आ विश्वत इत्युत्तरस्याः पूर्वार्धं पृथुं तिरश्चेति पूर्वस्या उत्तरार्धं च पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति । गृत्समददृष्टे आग्नेय्यौ द्वे त्रिष्टुभौ । हे अग्ने, मनसा श्रद्धायुक्तेन चित्तेन घृतेनाज्येन कृत्वा त्वामाजिघर्मि आसिञ्चामि दीपयामि वा । 'घृ क्षरणदीप्त्योः' भ्वादिः । कीदृशं त्वाम् । विश्वानि भुवनानि प्रतिक्षियन्तं सर्वाणि भूतानि प्रत्येकं निवसन्तं । 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिकादस्माच्छतृप्रत्ययः । तिरश्चा पृथुं तिरोऽञ्चतीति तिर्यक् तेन तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा पृथुं विस्तीर्णं वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् । 'इतो वा अयमूर्ध्व रेतः सिञ्चति धूमꣳ सामुत्र वृष्टिर्भवति' इति श्रुतेः । यद्वा तिरश्चा तिर्यक्प्रमाणेन पृथुं विस्तृतमिति बहुदेशव्याप्तिः । वयसा वयउपलक्षितेन कालेन । बृहन्तमिति बहुकालव्याप्तिः । देशकालानवच्छिन्नमित्यर्थः । तथा व्यचिष्ठं व्यचनं व्यचोऽवकाशः सोऽस्यास्तीति व्यचवान् अतिशयेन व्यचवान् व्यचिष्ठः । 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा० ५ । ३ । ५५) इतीष्ठन् 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इतीष्ठनि परे मतुपो लुक् । अन्नैः रभसं 'रभ राभस्ये' घृताद्यन्नैः सोत्साहम् अनेकान्नैर्हुतैरप्यस्य शक्तिक्षयो नास्तीति भावः । तथा दृशानं दर्शनीयं दृश्यमानं वा । अन्ये देवा अदृश्या अयं तु दृश्यत इति भावः । दृशेः शानन्प्रत्ययः ॥ २३ ॥

आ वि॒श्वतः॑ प्र॒त्यञ्चं॑ जिघर्म्यर॒क्षसा॒ मन॑सा॒ तज्जु॑षेत । मर्य॑श्रीः स्पृह॒यद्व॑र्णो अ॒ग्निर्नाभि॒मृशे॑ त॒न्वा॒ जर्भु॑राणः ॥ २४ ॥

[आ । वि॒श्वत॒ इति॑ । प्र॒त्यञ्च॑म् । जि॒घ॒र्मि॒ । अ॒र॒क्षसा॑ । मन॑सा । तत् । जु॒षे॒त ॥ मर्य॑श्री॒रिति॒ मर्य॑ श्रीः । स्पृ॒ह॒यद्व॑र्ण॒ इति॑ स्पृह॒यत् वर्णः । अ॒ग्निः । न । अ॒भि॒मृश॒ इत्य॑भि॒ मृशे॑ । त॒न्वा॑ । जर्भु॑राणः ॥२४॥]

प्रत्यगात्मतया सर्वत्र प्रतीयमान उस अग्नि को मैं घृत से ससंभ्रम आप्लुत करता हूँ। वह अग्नि मेरी इस घृताहुति को क्रौर्यरहित मन से सेवन करे। मनुष्यों के द्वारा आश्रयणीय, स्पृहणीय वर्णवाला और ज्वालामय स्वशरीर से इधर-उधर संचरण करने (=फैलने) वाला वह अग्नि (दाहक होने के कारण). किसी भी प्रकार स्पर्श करने के योग्य नहीं है ॥ २४ ॥

उ० आ विश्वतः आजिघर्मि आसिञ्चामि त्वां विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रतिगतं महाभाग्येन । यतः अरक्षसा मनसा तज्जुषेत अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा तद्धविर्जुषेत भक्षयतां । यस्त्वं मर्यश्रीः मर्यैर्मनुष्यैराश्रयणीयः स्पृहयद्वर्णः स्पृहणीयवर्णश्च । अग्निरिति साभिप्रायम् 'अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः' इत्यादि गुणख्यापनार्थम् । नाभिमृशे तन्वा जर्भुराणः । नचाभिमर्शनाय भवति तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भुराणः । 'जभजृभी गात्रविनामे' इतश्चेतश्च गच्छन् ॥ २४ ॥

म० अहमग्निमाजिघर्मि समन्तात्सिञ्चामि दीपयामि च । किंभूतम् । विश्वतः प्रत्यञ्चं सर्वतः प्रत्यगात्मतया प्रतीयमानम् । सोऽग्निः रक्षसा क्रौर्यरहितेन अक्रुध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा चित्तेन तत् घृतं जुषेत जुषतां सेवताम् । प्रार्थनायां लिङ् । कीदृशोऽग्निः । मर्यश्रीः मर्यैर्मनुष्यैः श्रीयते आश्रीयते सेव्यते इति मर्यश्रीः मनुष्यैराश्रयणीयः । स्पृहयद्वर्णः स्पृहयन् स्पृहणीयो वर्णो रूपं यस्य । यजमानैः स्पृहणीयरूप इत्यर्थः । अभिमृश्यत इत्यभिमृद् न अभिमृश्यते नाभिमृद् तस्मै नाभिमृशे । चतुर्थी तृतीयार्थे । तनोर्विशेषणम् । नाभिमृशा अभिमर्शनं कर्तुमयोग्यया दाहकत्वात् ईदृश्या तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन जर्भुराणः जृम्भत इति जर्भुराणः 'जभिजृभी गात्रविनामे' इतस्ततश्च गच्छन् जृभेरौणादिक उराणप्रत्ययः । ईदृशमग्निमाजिघर्मीति योज्यम् ॥ २४ ॥

परि॒ वाज॑पतिः क॒विर॒ग्निर्ह॒व्यान्य॑क्रमीत् । दध॒द्रत्ना॑नि दा॒शुषे॑ ॥ २५ ॥

[परि॑ । वाज॑पति॒रिति॒ वाज॑ पतिः । क॒विः । अ॒ग्निः । ह॒व्यानि॑ । अ॒क्र॒मी॒त् ॥ दध॑त् । रत्ना॑नि । दा॒शुषे॑ ॥२५॥]

'परि वाजपतिः' बोल कर एक बार अभ्रि से बीच में मृत्खननप्रदेश को खोदे। आगामी मंत्र 'परि त्वाग्ने · · ·' बोल कर द्वितीय बार खोदे और तृतीय मंत्र—'त्वमग्ने द्युभिस्त्व ···' बोल कर तीसरी बार द्वितीय बार से कुछ और बाहर खोदे)। अन्न का पालक तथा कान्तद्रष्टा अग्नि, हविर्दाता यजमान के लिए विविध रमणीय धनों को प्रदान करते हुए, विविध हवियों को भक्षणार्थ परिसंक्रान्त (=सम्प्राप्त) होता है ॥ २५ ॥

उ० परिलिखति । तिसृभिराग्नेयीभिर्गायत्र्यनुष्टुब्जगतीभिः । परि वाजपतिः अग्निः । नानादेवत्यान्यपि हव्यानि हवींषि परि अक्रमीत् । परिक्रमणं भक्षणार्थम् । वाजपतिः अन्नस्य पतिः । कविः क्रान्तदर्शनः । किं कुर्वन्हवींष्यक्रमीत् ।

दधत् ददत् । रत्नानि रमणीयानि धनानि । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ॥ २५ ॥

म० 'अभ्र्या पिण्डं त्रिः परिलिखति परिवाजपतिरिति बहिर्बहिरुत्तरयोत्तरयेति' (का० १६ । २ । २३) । अस्यार्थः । अभ्र्या वारत्रयं मृत्पिण्डं परिलिखति परया परया बहिर्बहिः-प्रदेशे यथा तथा । परि वाजपतिरिति प्रथमं लिखति परिलेति तद्बहिर्द्वितीयं त्वमग्न इति तद्बहिस्तृतीयमित्यर्थः । आग्नेयी गायत्री सोमकदृष्टा । अयमग्निर्हव्यानि नानादेवत्यानि हवींषि पर्यक्रमीत् परिक्रान्तवान् । परिक्रमणं भक्षणार्थं स्वीकरणमित्यर्थः । कीदृशोऽग्निः । वाजपतिः वाजस्यान्नस्य पतिः पालयिता । कविः क्रान्तदर्शनः । किं कुर्वन् हव्यानि पर्यक्रमीत् । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् । 'दाशृ दाने' अस्य धातोः 'दाश्वान्साह्वान्–' (पा० ६ । १ । १२) इत्यादिना क्वसुप्रत्ययान्तो निपातः । दाशति दत्ते स्म इति दाश्वान् तस्मै दाशुषे । दधाति दत्त इति दधत् धाधातुर्दानेऽपि । 'डुधाञ् विधारणे पुष्टौ दाने' इति कल्पद्रुमोक्तेः ॥ २५ ॥

**परि॑ त्वाग्ने॒ पुरं॑ व॒यं विप्र॑ꣳ सहस्य धीमहि ।
धृ॒षद्व॑र्णं दि॒वेदि॑वे ह॒न्तारं॑ भङ्गु॒राव॑ताम् ॥ २६ ॥**

[परि॑ । त्वा॒ । अ॒ग्ने॒ । पुर॑म् । व॒यम् । विप्र॑म् । स॒ह॒स्य॒ । धी॒म॒हि॒ ॥ धृ॒षद्व॑र्ण॒मिति॑धृ॒षत् व॑र्णम् । दि॒वेदि॑व॒ऽइति॑दि॒वे दि॑वे । ह॒न्तार॑म् । भ॒ङ्गु॒राव॑ताम् । भ॒ङ्गु॒रव॑ता॒मिति॑-भ॒ङ्गु॒र व॑ताम् ॥२६॥]

बल से मथकर उत्पाद्यमान हे अग्ने ! सर्वरक्षक पुरी रूप में स्थित, मेधावी, धर्षक (=असह्य) स्वरूप और दिन-प्रतिदिन विघातक राक्षसादि को मारने वाले तुम अग्नि को हम सर्वथा आध्यात करते हैं ॥ २६ ॥

उ० परि त्वाग्ने परीत्यस्योपसर्गस्य धीमहीत्यनेन संबन्धः ध्यायतिरयम् संप्रसारणं तु छान्दसम् । परि सर्वतो ध्यायामः त्वा त्वाम् हे अग्ने, पुरं पुररूपेणावस्थितम् । अग्निः सहस्रो हि पुरोरक्षको भवति । वयं विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । सहस्य । सहसि बले भवः सहस्योऽग्निः। स हि बलेन मथ्यमानो जायते तस्य संबोधनं हे सहस्य, धृषद्वर्णं प्रसहनरूपम् दिवेदिवे अहन्यहनि । हन्तारं बाधितारम् । भङ्गुरावताम् भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरावन्तः तेषां भङ्गुरावताम् । अनवस्थितचित्तवृत्तीनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

म० आग्नेय्यनुष्टुप्यायुदृष्टा परीत्युपसर्गस्य धीमहीत्यनेन संबन्धः । सहस्य सहसि बले भवः सहस्यः बलेन मथ्यमानत्व जायमानत्वात्तत्संबोधनं हे सहस्य हे अग्ने, वयं त्वा त्वां परि-धीमहि सर्वतो ध्यायामः । ध्यायतेः संप्रसारणं छान्दसमित्युक्तम् । कीदृशं त्वाम् । पुरं पुरीरूपेण स्थितम् आग्नेय्यादिपुराणां रक्षकत्वात्, यद्वा पिपर्ति पालयतीति पूस्तम् । 'पॄ पालनपूरणयोः' क्विप् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (पा० ७ । १ । १०२) इति उदादेशे पुरिति रूपम् । तथा विप्रं मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । धृषद्वर्णं 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' अतो व्यत्ययेन तौदादिकाच्छतृप्रत्ययः । धृष्णोतीति धृषन् प्रगल्भो वर्णो यस्य तम् । असह्यरूपमित्यर्थः । दिवेदिवे प्रतिदिनं भङ्गुरावतां हन्तारं भङ्गुरं भञ्जनीयं पापं तदेषामस्ति ते भङ्गुरवन्तो विघातका राक्षसादयः । यद्वा भङ्गुरमनवस्थितं मनो येषां ते भङ्गुरावन्तोऽनवस्थितचित्तवृत्तयस्तेषां विनाशयितारम् । भङ्गुरावतामिति संहितायां दीर्घः॥२६॥

त्वम॑ग्ने द्यु॒भिस्त्वमा॑शुशु॒क्षणि॒स्त्वम॒द्भ्यस्त्वमश्म॑न॒स्परि॑ । त्वं वने॑भ्य॒स्त्वमोष॑धीभ्य॒स्त्वं नृ॒णां नृ॑पते जायसे॒ शुचि॑ः ॥ २७ ॥

[त्वम् । अ॒ग्ने॒ । द्यु॒भि॒रिति॒द्यु भिः॑ । आ॒शु॒शु॒क्षणि॑ः । अ॒द्भ्यऽइत्य॒त् भ्यः॑ । अश्म॑नः । परि॑ ॥ वने॑भ्यः । ओष॑धीभ्यः । नृ॒णाम् । नृ॒प॒त॒ऽइति॑नृ पते । जा॒य॒से॒ । शुचि॑ः ॥२७॥]

हे अग्ने ! तुम मन्थन के द्वारा दिन-प्रतिदिन उत्पन्न होने वाले, जलों से विद्युद्रूप में उत्पन्न होने वाले, पत्थरों के संघर्षण से उत्पन्न होने वाले तुम अरणियों से उत्पन्न होने वाले, मनुष्यों के पालक तथा अतिशीघ्र स्वदीप्ति से तमःप्रभृति को नाश करने वाले तुम ओषधियों से भी उत्पन्न होने वाले अथवा परम पवित्रकारी हो ॥ २७ ॥

उ० त्वमग्ने हे भगवन्नग्ने, त्वं द्युभिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे । त्वमेव आशुशुक्षणिः आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या क्षिणोति हिनस्ति सनोति संभजते वा आशुशुक्षणिरुच्यते । त्वं अद्भ्यश्च विद्युदात्मना जायसे । त्वमश्मनः पाषाणात्परिजायसे । त्वं वनेभ्यः अरणिकाष्ठेभ्यो जायसे । त्वमोषधीभ्यो वंशादिभ्यो जायसे । त्वं नृणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां जायसे । तदुक्तम् 'पुत्रो ह्येष सन्स पुनः पिता भवति' इति । हे नृपते नृणां पालयितः । शुचिर्निर्षिक्तपाप्मा । अथापरो व्याख्यामार्गः । आशुशुक्षणिशब्दस्य पञ्चम्यर्थे प्रथमा । तथाच वाक्यस्य संयोगः । आ उपसर्गपूर्वः शोचतिः सन्नन्तः । आशुशुक्षणेः आदिदीपयिषोर्जायसे । योऽपि ग्रहं खलं वा निर्मथ्य दीपयति तस्यापि त्वं जायसे । सर्वेषामनुग्रहे प्रवृत्तो हि त्वमित्यभिप्रायः । त्वमग्ने द्युभिर्जायसे त्वमादिदीपयिषोर्जायसे । एवं त्वमद्भ्यः अश्मनः वनेभ्यः ओषधीभ्यः नृणां पुत्रत्वेन नृपते जायसे । शुचिर्दीप्त इति योजना ॥ २७ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुब् गृत्समददृष्टा प्रथमान्त्यावेकादशार्णौ द्वितीयतृतीयौ दशार्णौ पादौ यदा तदा पङ्क्तिरेव । तृतीयचतुर्थौ दशार्णौ यदा तदा विराट्स्थाना त्रिष्टुप् । द्वौ वा वैराजौ नवकत्रैष्टुभश्च विराट्स्थानेत्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः । हे नृपते नृणां पालक हे अग्ने, त्वं द्युभिरहोभिर्निमित्तभूतैर्मथ्यमानो जायसे । प्रतिदिनं मथ्यस इत्यर्थः । यद्वा द्युभिः स्वर्गैः निमित्तभूतैस्तत्र तत्र यागशालासु जायसे । त्वमाशुशुक्षणिः आर्द्रां भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा, यद्वा आशु क्षिप्रं शुचा दीप्त्या क्षणोति हन्ति तमः, सनोति संभजते वा आशुशुक्षणिः । त्वमद्भ्यो वर्षधाराभ्यो विद्युदात्मना जायसे । त्वमश्मनः परि पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसङ्घट्टनेन जायसे । त्वं वनस्पतिभ्योऽरणिकाष्ठेभ्यो जायसे । त्वमोषधिभ्यो वंशादिभ्यो जायसे वंशद्वयसङ्घर्षणेन । त्वं नृणां मनुष्याणामग्निहोत्रिणां गृहे जायसे । 'पुत्रो ह्येष सन् स पुनः पिता भवति'इति श्रुतेः । किंभूतस्त्वम् । शुचिः शुद्धिहेतुः । 'पुनः पाकान्महीमयम्'इति स्मृतेः ॥ २७ ॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वेऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । पृ॒थि॒व्याः स॒धस्था॑द॒ग्निं पु॑री॒ष्य॒मङ्गि॒र॒स्वत्ख॑नामि । ज्योति॑ष्मन्तं त्वाग्ने सु॒प्रती॑क॒मज॑स्रेण भा॒नुना॒ दीद्य॑तम् । शि॒वं प्र॒जाभ्योऽहि॑ꣳसन्तं पृथि॒व्याः स॒धस्था॑द॒ग्निं पु॑री॒ष्य॒मङ्गि॒र॒स्वत्ख॑नामः ॥ २८ ॥

[अ॒ङ्गि॒र॒स्वत् । ख॒ना॒मि॒ ॥ ज्योति॑ष्मन्तम् । त्वा॒ । अ॒ग्ने॒ । सु॒प्रती॑क॒मिति॑सु॒ प्रती॑कम् । अज॑स्रेण । भा॒नुना॑ । दीद्य॑तम् ॥ शि॒वम् । प्र॒जाभ्य॒ऽइति॑प्र॒ जाभ्यः॑ । अहि॑ꣳसन्तम् । ख॒ना॒मः॒ ॥२८॥]

(अग्नि से मिट्टी को खोदना)। हे अग्ने ! अब मैं अंगिरा के समान, अग्नि से सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान अश्विनी की बाहुओं व पूषा के हाथों से तुम पशुहितकारी को पृथ्वी के सहस्थान से खोदता हूँ। ज्योति-ज्वाला से युक्त, सुन्दर मुख, सतत तेज से प्रकाशमान, प्रजाओं के लिए सदा कल्याणकारी तथा अहिंसक तुम पशव्य अग्नि को हम अंगिरा के समान खोदते हैं। पृथ्वी के अन्दर से, अंगिरा के समान हम पशुहितकारी अग्नि (चिति में चयन योग्य मिट्टी) को अग्नि से खोदते हैं। (पुनः पाठ आदर के लिए होता है) ॥ २८ ॥

उ० खनति । देवस्य त्वा । व्याख्यातम् । पृथिव्याः सहस्थानाद् अग्निं पशव्यम् अङ्गिरसा तुल्यं खनामि । ज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा संयुक्तं त्वां हे अग्ने, सुप्रतीकं सुमुखम् अजस्रेण अनुपक्षीणेन भानुना दीप्त्या दीद्यतं दीप्यमानम् शिवं प्रजाभ्यः शान्तं प्रजाभ्यः अहिंसन्तं प्राणिनः पृथिव्याः सहस्थानादपि । अग्निं पशव्यम् अङ्गिरसा तुल्यं खनामः २८

म० 'अभ्र्या पिण्डं खनति देवस्य त्वेति' (का० १६ । २ । २३) अभ्र्या कृत्वा पिण्डं परितः खनति कण्डिकया । देवस्य त्वा व्याख्यातम् । पृथिव्याः आग्नेयं यजुः अत्यष्टिश्छन्दः । अहं पृथिव्याः सधस्थादुपरिप्रदेशात् पुरीष्यं पशव्यमग्निमङ्गिरस इव खनामि । कीदृशमग्निम् । ज्योतिष्मन्तं ज्वालायुक्तम् । हे अग्ने, ईदृशं त्वां पृथिव्याः सहस्थानात् अङ्गिरस इव वयं खनामः । कीदृशम् । सुप्रतीकं सुमुखम् । अजस्रेणानुपक्षीणेन निरन्तरं वर्तमानेन भानुना रश्मिना दीद्यतं दीप्यमानम् । छान्दसो धातुः । प्रजाभ्यः प्रजोपकारार्थं शिवं शान्तमत एवाहिंसन्तं हिंसामकुर्वन्तम् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ २८ ॥

अ॒पां पृ॒ष्ठम॑सि॒ योनि॑र॒ग्नेः स॑मु॒द्रम॒भितः॒ पिन्व॑मानम् । वर्ध॑मानो म॒हाँ२ऽआ च॒ पुष्क॑रे दि॒वो मात्र॑या वरि॒म्णा प्र॑थस्व ॥ २९ ॥

[अ॒पाम् । पृ॒ष्ठम् । अ॒सि॒ । योनिः॑ । अ॒ग्नेः । स॒मु॒द्रम् । अ॒भितः॑ । पिन्व॑मानम् ॥ वर्द्ध॑मानः । म॒हान् । आ । च॒ । पुष्क॑रे । दि॒वः । मात्र॑या । व॒रि॒म्णा । प्र॒थ॒स्व॒ ॥२९॥]

(मिट्टी के ढेर के निकट उत्तर की ओर कृष्णाजिन को बिछाकर उस पर कमलिनीदल बिछावे)। हे कमलिनीदल ! तुम जलों की पीठ हो और अग्नि के निमित्त खोदे जाने वाले इस मिट्टी के ढेर का कारणभूत हो। सब ओर से बढ़ने वाले समुद्र को बढ़ाने वाले तुम सर्वथा महान् हो। हे पुष्करपर्ण ! तुम द्युलोक की मात्रा के अनुसार स्वयं को स्वमहिमा से विस्तारित करो (=अतिदैर्घ्य को प्राप्त होओ) ॥ २९ ॥

उ० पुष्करपर्णं कृष्णाजिनोपरिष्टादास्तृणाति । अपां पृष्ठम् । स्वराट् पङ्क्तिः । यतः अपां पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात् । योनिः स्थानं च अग्नेः अभ्यर्थस्य पिण्डस्य । अतस्त्वां प्रणीते । समुद्रमभितः पिन्वमानम् । उपपदविभक्तिर्द्वितीया । समुद्रस्योदकस्य इतश्चेतश्च सिञ्चतः । त्वं वर्धमानो महान् भव । आ च पुष्करे आसीद च पुष्करे उदके । स हि तस्य योनिः । आकारः आकृष्य व्याख्यातः । चकारो भिन्नक्रमः । विमार्ष्टि एनं चतुर्थेन पादेन । दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिमाणेन । वरिम्णा उरुत्वेन च प्रथस्व वर्धस्व ॥ २९ ॥

म० 'कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति' (का० ६ । २ । २४) । अस्यार्थः । मृत्पिण्डोत्तरभागे प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्रापां पृष्ठमिति पादत्रयात्मकमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति । पुष्करपर्णदेवत्या स्वराट्पङ्क्तिः । आद्यौ दशकावन्त्यावेकादशकाविति द्व्यक्षराधिका पङ्क्तिः स्वराट्पङ्क्तिः । द्वाभ्यां विराडित्युक्तेः । अथ मन्त्रार्थः । हे पुष्करपर्ण, त्वमपां जलानां पृष्ठमसि उपर्यवस्थानात् । अग्नेः

अभ्ययर्थस्य पिण्डस्य योनिः कारणमसि । समुद्रमभितः उदकस्य परितः पिन्वमानं प्रीतिकरम् । यद्वा पिन्वमानमिति समुद्रविशेषणम् । पिन्वमानं सिञ्चन्तं समुद्रमुदकमभितः वर्धमानं सत् महत् प्रभूतं भवेति शेषः । वर्धमानो महानिति लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । पुष्करे जले आसीद च । यद्वा पुष्करे आ समन्तात् महत् प्रभूतं सत् वर्धमानं वृद्धियुक्तं लमसि । 'विमार्ष्टेनद्दिव इति' (का० १६ । २ । २५) । एनत्पुष्करपर्णं विपुलं करोति । हे पुष्करपर्णं, दिवो मात्रया द्युलोकस्य परिमाणेन वरिम्णा उरुत्वेन त्वं प्रथस्व विस्तृतं भव । उरोर्भावो वरिमा तेन 'प्रस्थस्फ-' (पा० ६ । ४ । १५७) इत्यादिना उरोर्वरादेश इमनि ॥ २९ ॥

शर्मं च स्थो वर्मं च स्थोऽच्छिद्रे बहुले उभे । व्यचस्वती संवसाथां भृतमग्निं पुरीष्यम् ॥ ३० ॥

[शर्म्मं । च । स्थः । वर्म्मं । च । स्थः । अच्छिद्रेऽइत्यच्छिद्रे । बहुलेऽइतिबहुले । उभेऽइत्युभे ॥ व्यचस्वतीऽइतिव्यचस्वती । सम् । वसाथाम् । भृतम् । अग्निम् । पुरीष्यम् ॥३०॥]

(कृष्णाजिन और पुष्करपर्ण दोनों को एक साथ स्पर्श करना) । हे कृष्णाजिन तथा पुष्करवर्ण ! तुम दोनों अग्नि के लिए सुखकारी होओ तथा कवच के समान रक्षक होओ । तुम दोनों छिद्ररहित व सावकाश हो । तुम दोनों पशुहितकारी अग्नि को सम्यक् आच्छादित करो । आच्छादित करके तुम्हीं दोनों उस अग्नि को धारण भी करो ॥ ३० ॥

उ० उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे अभिमृशति अनुष्टुब्भ्याम् । शर्म चं स्थः यौ युवां शरणं च भवथः संहननं च । अच्छिद्रे सकले बहुले महाप्राणे च । उभे अपि ते युवां ब्रवीमि । व्यचस्वती अवकाशवती भूत्वा संवसाथाम् आच्छादयतम् । आच्छाद्य च भृतं विभृतम् । अग्निं पुरीष्यं पशव्यम् ॥ ३० ॥

म० 'आलभत उभे शर्म च स्थ इति' (का० १६ । २ । २३) । ऋग्द्वयेन कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सहैव स्पृशेदिति सूत्रार्थः । कृष्णाजिनपुष्करपर्णदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे, उभे युवां शं च स्थः अग्नेः सुखकारिणी अपि भवथः । वर्म च स्थः कवचवद्रक्षके अपि भवथः । चौ समुच्चये । कीदृशे युवाम् । अच्छिद्रे छिद्ररहिते सकले बहुले विस्तीर्णे व्यचस्वती व्यचनं व्यचः असुन्प्रत्ययः । तद्वती अवकाशवती । तथाविधे युवां पुरीष्यं पशव्यमग्निं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम् । 'वस आच्छादने' अदादिः । आच्छाद्य चाग्निं भृतं बिभृतं धारयतम् । विभर्तेः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो लुक् ॥ ३० ॥

संवसाथाᳬंस्वर्विदासमीची उरसात्मना । अग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्तमजस्रमित् ॥ ३१ ॥

[सम् । वसाथाम् । स्वर्विदेतिस्वःऽविदा । समीचीऽइतिसमीची । उरसा । त्मना । अग्निम् । अन्तः । भरिष्यन्तीऽइतिभरिष्यन्ती । ज्योतिष्मन्तम् । अजस्रम् । इत् ॥३१॥]

स्वर्ग (या यज्ञ अथवा सूर्य) को जानने वाले, संगत (=एक चित्त-मन) और ज्योतिष्मान् व अनुपक्षीण (सतत प्रज्वलित) अग्नि को अपने अन्दर धारण करती हुई अब उसी (अग्नि) को स्वशरीर से सम्यक् आच्छादित करो ॥ ३१ ॥

उ० संवसाथाम् आच्छादयतमेनमग्निं पिण्डरूपम् । स्वर्विदा । यज्ञसूर्यदेवाहर्वचनः स्वःशब्दः । स्वर्वेत्तीति स्वर्विद् स्वर्विदा रूपेण । यद्वा द्विवचनस्य स्थाने आकारः स्वर्विदौभूत्वा । यद्वा स्वर्गविदो भूत्वा । समीची समाने संगते एकचित्ते भूत्वा । उरसात्मना च । किंच अग्निपिण्डमन्तर्मध्यतः भरिष्यन्ती धारयमाणे ज्योतिष्मन्तम् अजस्रम् अनुपक्षीणम् । कुरुतमिति शेषः । इदिति पादपूरणः ॥ ३१ ॥

म० हे कृष्णाजिनपुष्करपर्णे, ज्योतिष्मन्तं तेजस्विनमजस्रमितं निरन्तरमेवाग्निमन्तरुदरे भरिष्यन्ती धारयिष्यन्ती युवामुरसात्मना उरोरूपेण भवदीयशरीरेणाग्निं संवसाथां सम्यगाच्छादयतम् । कीदृशे युवाम् । स्वर्विदा विभक्तेराकारः । स्वर्वित्त इति स्वर्विदो यज्ञसूर्यदेवाहर्वाच्यौ । स्वःशब्दः स्वर्गलाभसाधन इत्यर्थः । तथा समीची सम्यगञ्चने सङ्गते । एकचित्ते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पुरीष्योऽसि विश्वभरा अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने । त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्थत । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः ॥ ३२ ॥

[पुरीष्यः । असि । विश्वभराऽइतिविश्वऽभराः । अथर्वा । त्वा । प्रथमः । निः । अमन्थत् । अग्ने ॥ त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अधि । अथर्वा । निः । अमन्थत ॥ मूर्ध्नः । विश्वस्य । वाघतः ॥३२॥]

हे अग्ने ! तुम पशुहितकारी हो । तुम समस्त विश्व का धारण-पोषण करने वाले हो । सर्वप्रथम तुम्हें अथवा ऋषि (या प्राण) ने मथकर प्रकट किया था । (दाहिने हाथ से अग्नि को पकड़ कर दोनों हाथों से 'त्वामग्ने०' आदि छः ऋचाओं को बोल कर यजमान सम्पूर्ण मृत्पिण्ड को कमल के पत्ते पर धरे) । हे अग्ने ! सर्वप्रथम तुम्हें अथर्वा ऋषि (या प्राण) ने जल के ऊपर मथकर सम्प्राप्त किया था । आज के विश्व के हितैषी ऋत्विज तुम्हें अरणियों के शिरों को मथकर (प्राप्त करते हैं) ॥ ३२ ॥

उ० पिण्डमभिमृशति । पुरीष्योऽसि पशव्यस्त्वमसि विश्वभराः सर्वस्य धारकः पोषको वा अथर्वा त्वा च प्राणः । त्वां प्रथमो निरमन्थत् मथितवान् हे अग्ने, पिण्डं हरति षड्भिराग्नेयीभिः । तत्र तिस्रो गायत्र्यः द्वे त्रिष्टुभौ एका बृहती । त्वामग्ने त्वां हे अग्ने, पुष्करादुदकात् अधि सकाशात् अथर्वा अतनवान् प्राणो निरमन्थत निर्जनितवान् । 'आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा' इति श्रुतिः । मूर्ध्नो विश्वस्य वाघतः । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् । वाघतस्तु मूर्ध्नः शिरस्तः अरण्योर्जनयति सर्वस्य कर्मणोऽङ्गभूतम् ॥ ३२ ॥

म० 'पिण्डं पुरीष्योऽसीति' (का० १६ । २ । २७) । प्रतिष्ठा गायत्री अष्टौ सप्त षट् चेति प्रतिष्ठेति पिङ्गलोक्तेः । अग्निदेवत्या । हे अग्ने, त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि । विश्वभरा असि विश्वं सर्वं जगद् बिभर्ति धारयति पुष्णाति वा विश्वभराः । असुन्प्रत्ययः । हे अग्ने, प्रथमः इतरेभ्यः पूर्वभावी अथर्वाख्य ऋषिः प्राणो वा त्वा त्वां निरमन्थन्निःशेषेण मथितवान् । 'पाणिभ्यां परिगृह्यास्तेनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः साभ्रिस्त्वामग्न इति षड्भिः सर्वᳪं सक्छुत्वा पुष्करपर्णे निदधातीति' (का० १६ । २ । २८) । दक्षिणेनाभ्रिं धृत्लोभाभ्यां कराभ्यां सर्वं पिण्डं त्वामग्न इति षड्टचेन सकृद्गृहीत्वा पुष्करपर्णे स्थापयतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यो भरद्वाजदृष्टाः । हे अग्ने, अथर्वा प्राणः पुष्करादधि उदकात्सकाशात्त्वां निरमन्थत निःशेषेण मथितवान् । 'आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा' (६ । ४ । २ । २) इति श्रुतेः । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् । विश्वस्य सर्वस्य जगतः संबन्धिनो वाघतः ऋत्विजस्त्वां मूर्ध्नोऽर्थादरणेः शिरसो निरमन्थन्तेति व्यत्ययः । यद्वा विश्वस्येति षष्ठ्येकवचनं प्रथमाबहुवचनार्थे । विश्वे सर्वे वाघत इत्यर्थः । यद्वा ऋचोऽयमर्थः । हे अग्ने, अथर्वाख्य ऋषिः पुष्करादधि पद्मपत्रस्योपरि त्वां निरमन्थत । कीदृशात्पुष्करात् । मूर्ध्नः उत्तमाङ्गवत्प्रशस्तात् विश्वस्य वाघतः सर्वजगतो वाहकात्पुष्करपर्णमभिमन्थनयज्ञनिष्पादनद्वारेण सर्वं जगन्निर्वहति ॥ ३२ ॥

तमु॑ त्वा द॒ध्यङ्ङृषि॑: पु॒त्र ई॑धे॒ अथ॑र्वणः । वृ॒त्र॒ह॒णं॑ पुर॒न्द॒रम् ॥ ३३ ॥

[तम् । ऊँऽइत्यूँ । त्वा । दध्यङ् । ऋषिः । पुत्रः । ईधे । अथर्वणः ॥ वृत्रहणम् । वृत्रहनमितिवृत्र हनम् । पुरन्दरमितिपुरम् दरम् ॥३३॥]

हे अग्ने ! अब आज अथर्वा ऋषि का पुत्र दध्यङ् नामक ऋषि उसी तुम वृत्रहन्ता और पुरविदारक अग्नि को प्रज्वलित कर रहा है ॥ ३३ ॥

उ० तमु त्वा । अत्राप्युकार एतस्मिन्नर्थे उत्तरेणेत्युकारः । तमेव त्वां दध्यङ् नामा ऋषिर्मन्त्राणां द्रष्टा । पुत्र ईधे । अथर्वणः । व्यवहितोऽत्र संबन्धः । अथर्वणः पुत्र ईधे । 'इन्धी दीप्तौ' आदीपयति । कथंभूतं त्वामादीपयति । वृत्रहणम् पाप्मनो हन्तारम् । पुरन्दरम् असुरपुरां च दारयितारं वा । 'दध्यङ् आथर्वणः' इति श्रुतिः ॥ ३३ ॥

म० हे अग्ने, अथर्वणः ऋषेः पुत्रः दध्यङ्नामक ऋषिः तमु त्वा । उ एवार्थे । तमेव त्वाम् ईधे प्रज्वालितवान् । कीदृशं त्वाम् । वृत्रहणं वृत्रस्य पाप्मनो हन्तारम् । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु हनः' इति (पा० ३ । २ । ८७) क्विप् । पुरन्दरं रुद्ररूपेणासुरसंबन्धिनां त्रयाणां पुराणां विदारयितारम् । 'वाचंयमपुरन्दरौ च' (पा० ६ । ३ । ६९) इति खशि निपातः ॥ ३३ ॥

तमु॑ त्वा पा॒थ्यो वृषा॒ समी॑धे दस्यु॒हन्त॑मम् । ध॒नं॒ज॒यᳪं॒ रणे॑रणे ॥ ३४ ॥

[तम् । ऊँऽइत्यूँ । त्वा । पाथ्यः । वृषा । सम् । ईधे । दस्युहन्तममितिदस्युहन् तमम् ॥ धनञ्जयमितिधनम् जयम् । रणेरणऽइतिरणे रणे ॥३४॥]

हे अग्ने ! सन्मार्गनिरत हमारा मन उसी तुम शत्रुहन्तृतम और युद्ध-युद्ध में धनों को जीतने वाले अग्नि को संदीपित कर रहा है ॥ ३४ ॥

उ० तमु त्वा तमेव त्वां पाथ्यो वृषा । 'मनो वै पाथ्यो वृषा' इति श्रुतिः । मनसा हि मुक्तेः पन्था उपलभ्यते । तदुक्तम् 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति । 'मनसाभिलष्य स्त्रियां रेतः सिञ्चति' इति वृषा मनः समीधे संदीपयति । दस्युहन्तमम् शत्रुहन्तृतमम् धनस्य जेतारम् । रणेरणे संग्रामेसंग्रामे ॥ ३४ ॥

म० पथि वर्तमानः पाथ्यः सन्मार्गवर्ती, यद्वा पाथसि अन्तरिक्षे हृदयाकाशे भवः पाथ्यः 'पाथोनदीभ्यां ड्यण्' (पा० ४ । ४ । १११) इति पाथःशब्दात् ड्यण्प्रत्ययः । टिलोपः । वृषा सेक्ता मनः हे अग्ने, त्वा त्वां समीधे संदीपयति । मनसा हि ब्रह्मपन्था उपलभ्यते अतः पाथ्यः । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुतेः । 'मनसैवाभिलष्य स्त्रियाᳪं रेतः सिञ्चति' इति । वृषा हि मनः । 'मनो वै पाथ्यो वृषा' (६ । ४ । २ । ४) इति श्रुतेः । कीदृशं त्वाम् । दस्युहन्तमम् दस्यून् हन्तीति दस्युहा अतिशयेन दस्युहा दस्युहन्तमस्तम् । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पा० ८ । २ । ७) इति नलोपे दस्युहन्तम इति प्राप्ते 'नाद्धस्य' (पा० ८ । २ । १७) इति तमपो नुडागमः । अतिशयेन शत्रूणां हन्तारम् । रणेरणे धनञ्जयं तेषु तेषु संग्रामेषु धनस्य जेतारम् ॥ ३४ ॥

सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्सादया यज्ञꣳ सुकृतस्य योनौ । देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ३५ ॥

[सीद । होतरितिहोतः । स्वे । ऊँऽइत्यूँ । लोके । चिकित्वान् । सादय । यज्ञम् । सुकृतस्येतिसु कृतस्य । योनौ ॥ देवावीरितिदेव अवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥३५॥]

देवों को यज्ञ में बुलाने वाले हे अग्ने ! अपने अधिकार को जानने वाले तुम अपने निर्दिष्ट स्थान कृष्णाजिन पर बैठो और शुभ कर्मों के मूलस्थानभूत उसी कृष्णाजिन पर यज्ञ को संस्थापित करो । हे अग्ने ! देवों को प्रीणित करने वाले तुम अग्नि ही विविध हविः से देवों का यजन करते हो । हे अग्ने ! प्रसन्न तुम इस हमारे यजमान में विपुल अन्न-धन धारित करो ॥ ३५ ॥

उ० सीद होतः । सीद उपविश हे होतः अग्ने, स्व उ लोके । उकारो विनिश्चयार्थीयः । स्वकीय एव लोके कृष्णाजिने । चिकित्वान् चेतनवान् परिदृष्टाधिकारः स्वमधिकारं जानानः । किंच सादया यज्ञम् स्थापय च यज्ञं त्वं सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणः योनौ स्थाने कृष्णाजिने । 'कृष्णाजिनं वै सुकृतयोनिः' इति श्रुतिः । यज्ञे हि तन्यमाने अवघातः पेषणं सोमनिधानं च कृष्णाजिने एव भवतीत्येतदभिप्रायमेवमुच्यते । यश्च त्वं देवावीः देवानामवनशीलः तर्पणशीलः देवान्हविषा यजासि यजसि तं त्वां पुनः प्रार्थयामि । हे अग्ने, बृहत् महत् यजमाने वयः आयुरन्नं वा धाः धेहि ॥ ३५ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववाताभ्यां दृष्टा । हे होतः देवानामाह्वातः हे अग्ने, स्वे उ लोके । उ एवार्थे । स्वकीये एव स्थाने कृष्णाजिनाख्ये त्वं सीद उपविश । कीदृशस्त्वम् । चिकित्वान् चेतनवान् स्वाधिकारं जानन् । किंच सुकृतस्य साधुकृतस्य कर्मणो यज्ञस्य योनौ स्थाने कृष्णाजिने यज्ञं सादय स्थापय । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति संहितायां क्रियापदस्य दीर्घः । यज्ञे क्रियमाणेऽवघातपेषणसोमनिधानादीनि कृष्णाजिन एव भवन्तीति कृष्णाजिनं सुकृतस्य योनिः 'कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिः' (६ । ४ । २ । ६) इति श्रुतेः । हे अग्ने, यतो देवावीः देवानवति प्रीणातीति देवावीः त्वं हविषा हव्येन कृत्वा देवान् यजासि यजसि । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्याडागमः । पूजयसि अतो यजमाने बृहन्महद्वय आयुरन्नं वा धाः धेहि । दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने अधा इति प्राप्ते 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इत्यडभावः ॥ ३५ ॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवाँ२ऽअसदत्सुदक्षः । अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ ३६ ॥

[नि । होता । होतृषदने । होतृसदनऽइतिहोतृ सदने । विदानः । त्वेषः । दीदिवानितिदीदि वान् । असदत् । सुदक्षऽइतिसु दक्षः ॥ अदब्धव्रतप्रमतिरित्यदब्धव्रत प्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रम्भरऽइतिसहस्रम् भरः । शुचिजिह्वऽइतिशुचि जिह्वः । अग्निः ॥३६॥]

देवों को हविः ग्रहणार्थं बुलाने वाला, अपने अधिकार-कर्तव्यों को जानने वाला, दीप्तिमान्, होतृधिष्ण्यादि में पहुँचा हुआ, साधु-कुशल (=क्षिप्रकारी), अनुपहिंसित स्वकर्म, प्रकृष्टमति वाला, अपने ही स्थान पर सदा विद्यमान रहने वाला, सहस्रों ऋत्विग्यजमानों का भरण-पोषण करने वाला और पवित्रजिह्वा (=सब देवों को उनका हविर्भाग स्वजिह्वा के द्वारा पहुँचाकर भी उस हविः को जूठी न करने वाला) अग्नियज्ञ को सम्पन्न करने योग्य अपने उत्तरवेदि रूप स्थान में प्रतिष्ठित हुआ ॥ ३६ ॥

उ० निहोता नीत्ययमुपसर्गोऽसददित्यनेनाख्यातेन संबध्यते । न्यसदत् निषण्ण उपविष्टः होता अग्निः । होतृषदने होता यस्मिन्सीदति तद्धोतृषदनं तस्मिन् । विदानः जानानः स्वमधिकारम् त्वेषो दीप्तियुक्तः । दीदिवान् देदीप्यमानः । असदत् । सुदक्षः साधु क्षिप्रकारी । अदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धमनुपहिंसितं कर्म यस्य प्रकृष्टा मतिः स एवमुच्यते । वसिष्ठः वस्तृतमः । यश्च सहस्रंभरः सहस्रं बिभर्तीति सहस्रंभरः सर्वहितः । शुचिजिह्वः शुचिर्जिह्वा यस्य स शुचिजिह्वः योयं नानादेवत्यानि हवींषि अभ्यवहरति नचोच्छोषयति स शुचिजिह्व इति शक्यते वदितुम् । अग्निरिति विस्मित इवाचष्टे ॥ ३६ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप् गृत्समददृष्टा । नित्युपसर्गोऽसददित्यनेन संबध्यते । अग्निः होतृषदने न्यसीदत् । होता यस्मिन् सीदति तद्धोतृषदनम् । होमनिष्पादकयोग्यस्थाने उत्तरवेदिरूपे सम्यगुपविष्टवान् । कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्वाता । विदानः स्वाधिकारं जानन् । त्वेषः 'त्विष दीप्तौ' पचाद्यच् त्वेषतीति त्वेषः दीप्तिमान् । दीदिवान् दीव्यतीति दीदिवान् 'दिवु क्रीडादौ' अस्मात् क्वसुः । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः । 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६ । १ । ६६) इति वलोपः । होतृधिष्ण्यादौ गमनवान् । सुदक्षः साधुकुशलः क्षिप्रकारी । अदब्धव्रतप्रमतिः 'दम्भु बधे' अदब्धमनुपहतं व्रतं कर्म यस्य सोऽदब्धव्रतः प्रकृष्टा मतिर्बुद्धिर्यस्य स प्रमतिः अदब्धश्चासावप्रमतिश्चेति सः । तथा वसिष्ठः वसति स्वस्थान इति वस्ता

अत्यन्तं वक्ता वसिष्ठः वस्तृतमः । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' (पा० ६ । ४ । १५४) इतीष्ठनि परे तृचो लोपः । सहस्रंभरः सहस्रं सर्वजनं बिभर्ति पुष्णातीति सहस्रंभरः । शुचिजिह्वः शुचिः शुद्धा होमयोग्या जिह्वा ज्वाला यस्य सः । नानादेवत्यानि हवींष्यभ्यवहरन्नप्युच्छिष्टं न करोतीति भावः ॥ ३६ ॥

सᳫँसीदस्व महाँ२ऽअसि शोचस्व देववीतमः । वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥३७॥

[सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतमऽइति देव वीतमः ॥ वि । धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेध्य । सृज । प्रशस्तेति प्र शस्त । दर्शतम् ॥३७॥]

हे मेध्य (=यज्ञ के अनुकूल=पवित्र) अग्ने ! हे उत्कृष्ट ! तुम कमलपत्र पर ठीक से प्रतिष्ठित होओ। अनेक यज्ञों के निमित्तभूत तुम सर्वथा महान् हो। देवों को अत्यन्त कम्पित करने वाले तुम प्रदीप्त होओ। तुम दर्शनीय परन्तु निष्प्रभ स्वधूम (धुआँ) को निर्गत करो ॥ ३७ ॥

उ० संसीदस्व । हे अग्ने, संगत्य सीदस्व । यतः त्वं महानसि । शोचस्व दीप्यस्व । यतस्त्वं देववीतमः अतिशयेन देवानामाप्यायिता । विसृज च विमुञ्च च विधूमम् अरुषम् अरोचनम् मियेध्य । यमेध्य इति प्राप्ते छान्दसोपकर्षः । हे प्रशस्तलक्षण । दर्शतम् दर्शनीयमाहुतिपरिणामभूतम् । 'इतो वा अयमूर्ध्वं रेतः सिंचति धूमं सामुत्र वृष्टिर्भवति' इति श्रुतिः ॥ ३७ ॥

म० आग्नेयी बृहती प्रस्कण्वदृष्टा । तृतीयो द्वादशार्णोऽन्येऽष्टार्णाः । मेध्यशब्दस्य छान्दसो विप्रकर्षः । हे मियेध्य हे मेध्य । यज्ञिय यज्ञार्ह हे प्रशस्त उत्कृष्ट अग्ने, त्वं संसीदस्व पुष्करपर्णे सम्यगुपविश । यस्त्वं महानसि अनेकक्रतुहेतुत्वात् । स त्वं शोचस्व 'शुच दीप्तौ' दीप्यस्व । कीदृशस्त्वम् । देववीतमः देवान् वेति तर्पयति देववीः 'वी कान्त्यादौ' क्विप् । अतिशयेन देववीः देववीतमः । किंच दर्शतं दर्शनीयमरुषमरोचनं धूमं विसृज विमुञ्च । वीत्युपसर्गः सृजेत्यनेन संबध्यते । 'इतो वा अयमूर्ध्वᳫँ रेतः सिञ्चति धूमᳫँ सामुत्र वृष्टिर्भवति' इति श्रुतिः ॥ ३७ ॥

अपो देवीरुपसृज मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्यः । तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पलाः ॥३८॥

[अपः । देवीः । उप । सृज । मधुमतीरिति मधु मतीः । अयक्ष्माय । प्रजाभ्य इति प्र जाभ्यः ॥ तासाम् । आस्थानादित्या स्थानात् । उत् । जिहताम् । ओषधयः । सुपिप्पला इति सु पिप्पलाः ॥३८॥]

हे अध्वर्यो ! तुम मृत्खननप्रदेश में प्रजाओं के निरोगत्व के लिए मधुर और प्रशस्त जलों को असिञ्चित करो। उन मधुर जलों से उपसिक्त स्थानों से सुन्दर फलदायिनी ओषधियाँ उत्पन्न होवें ॥ ३८ ॥

उ० अवटे अप आसिञ्चति । अपो देवीः अब्देवत्या बृहती । विधूममग्ने अरुषं मियेध्येत्यानन्तर्यादग्निरुच्यते । द्यौर्वा अपो देवीरुपसृज निक्षिप वृष्टिरूपाः मधुमती रसवतीः आरोग्यदातृकाः अयक्ष्माय प्रजाभ्यः । यक्ष्मा व्याधिः भावप्रत्ययलोपः । अयक्ष्मत्वार्थं प्रजानामिति विभक्तिव्यत्ययः । तासां भूमिगतानाम् अस्थानात् अधिष्ठानात् । उज्जिहताम् उद्गच्छन्तु । ओषधयः सुपिप्पलाः साधुफलाः । पिप्पलं फलमुच्यते ॥ ३८ ॥

म० 'अपः श्वभ्रेऽवनयत्यपो देवीरिति' (का० १६ । ३ । २) । मृत्पिण्डगर्ते जलं सिञ्चति । अब्देवत्या न्यङ्कुसारिणी सिन्धुद्वीपदृष्टा । द्वितीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णा यस्याः सा न्यङ्कुसारिणी । पूर्वर्चोऽग्ने इति संबोधनमध्याह्रियते । द्यौरध्वर्युर्वा संबोध्यते । हे अग्ने, यद्वा हे द्यौः, यद्वा हे अध्वर्यो, देवीः देवनशीला अपः उपसृज अस्मिन् खननप्रदेशे आसिञ्च । कीदृशीरपः । मधुमतीः रसवतीः आरोग्यदात्रीः । किमर्थम् । प्रजाभ्यः अयक्ष्माय । पञ्चमी षष्ठ्यर्थे । यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं तस्मै प्रजानामारोग्याय । तासां सिक्तानामपां स्थानात् सुक्षेत्ररूपादस्मात् खननप्रदेशात् । ओषधयः आ समन्तादुज्जिहतामुद्गच्छन्तु । कीदृश्य ओषधयः । सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः ॥ ३८ ॥

सं ते वायुर्मातरिश्वा दधातूत्तानाया हृदयं यद्विकस्तम् । यो देवानां चरसि प्राणथेन कस्मै देव वषडस्तु तुभ्यम् ॥ ३९ ॥

[सम् । ते । वायुः । मातरिश्वा । दधातु । उत्तानायाः । हृदयम् । यत् । विकस्तमितिवि कस्तम् ॥ यः । देवानाम् । चरसि । प्राणथेन । कस्मै । देव । वषट् । अस्तु । तुभ्यम् ॥३९॥]

हे भूमे ! मिट्टी को खोदने से तुम्हारा जो हृदय-सा फटा स्थान ऊपर को हुआ दीख रहा है, उसे अन्तरिक्ष-संचारी वायु जलादि के द्वारा पूर्णतया भर देवे। हे वायो ! तुम देवों के प्राण के समान उपकारी होकर सर्वत्र संचरण करते हो। उन तुम प्रजापतिस्वरूप वायुदेव के लिए यह हवि वषट् (=स्वाहा) है ॥ ३९ ॥

उ० वायुना संदधाति । सं ते वायुः । त्रिष्टुप् । अर्धर्चः पार्थिवोऽर्धर्चो वायुदेवत्यः । संदधातु तव मातरिश्वा वायुः पृथिवी । उत्तानायाः सत्या यदेतत् हृदयमवटरूपेण । विकस्तं विकसितम् । वायुरुच्यते । यो देवानाम् यस्त्वं

देवानां चरसि प्राणथेन प्राणत्वेन। थकारो भावप्रत्ययार्थकः। हे देव, तस्मै कस्मै प्रजापतये तुभ्यम् इयं पृथिवी वषडस्तु वषट्कृता भवतु। 'नोहैतावत्यन्याहुतिरस्ति यथैषा' इति श्रुतिः ॥ ३९ ॥

म० 'सं त इति वातमपक्षिपति' (का० १६।३।३)। पिण्डगर्ते वायुं प्रेरयति। त्रिष्टुप् अर्धं पृथिवीदेवत्यमर्धं वायुदेवत्यम्। हे पृथिवि, उत्तानायाः ऊर्ध्वाभिमुखेनावस्थितायास्ते तव यद्धृदयं हृदयसदृशं खननस्थानं विकस्तं पिण्डावटरूपेण विकसितम्। इडभाव आर्षः (पा० ७।२।३४)। तत्स्थानं वायुः संदधातु पूर्वोक्तेन जलप्रक्षेपेण तृणादिपूरणेन च वायुर्यथा पूर्वं तथा सम्यक्करोतु। कीदृशो वायुः। मातरिश्वा मातर्यन्तरिक्षे सर्वप्राणिनामवच्छेदकारिणि श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा। एवं पृथिवीमुक्त्वा वायुमाह। हे देव, द्योतनादिगुणयुक्त वायो, यस्त्वं देवानामम्यादीनां प्राणथेन प्राणभावेन चरसि प्राणानां भावः प्राणथं। भावे छान्दसस्थल्प्रत्ययः। कस्मै प्रजापतिरूपाय तुभ्यमियं पृथिवी वषडस्तु वषट्कृता भवतु। 'नो हैतावत्यन्याहुतिरस्ति यथैषा' (६।४।३।४) इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥

सुजातो ज्योतिषा सह शर्म वरूथमासदत्स्वः। वासो अग्ने विश्वरूपꣳसंव्ययस्व विभावसो ॥४०॥

[सुजातऽइतिसु जातः। ज्योतिषा। सह। शर्म्म। वरूथम्। आ। असदत्। स्वरितिस्वः॥ वासः। अग्ने। विश्वरूपमितिविश्व रूपम्। सम्। व्ययस्व। विभावसोऽइतिविभा वसो ॥४०॥]

(बिछाए हुए कृष्णाजिन और कमल-पत्र के किनारों को अध्वर्यु ऊपर उठावे)। सुष्ठु उत्पन्न यह अग्नि अपने तेज के साथ सुखपूर्वक इस (स्वर्ग-से वरणीय कृष्णाजिन के द्वारा निर्मित भवन में स्थान ग्रहण करे। (ऊपर उठाये हुए कृष्णाजिन और कमलपत्र के किनारों को मूंज से अध्वर्यु बाँधे)। हे प्रभाधन अग्ने! इस विचित्र वर्ण कृष्णाजिनरूप वस्त्र को तुम प्रेम से धारण करो ॥ ४० ॥

उ० आस्तीर्णयोरन्तराउद्गृह्णाति। सुजातो ज्योतिषा। अनुष्टुबाग्नेयी। अयमग्निः सुजातः सुजन्मा ज्योतिषा सह संयुक्तः। शर्म शरणम् वरूथं वरणीयम् गृहम् आ असदत् आसीदतु। स्वः स्वर्गाख्यम्। योक्त्रेणोपनह्यति। वासो अग्ने। हे अग्ने विभावसो विभूतधन, वासो विभूतयः। विश्वरूपं विचित्रम्। संव्ययस्व। 'व्येञ् संवरणे' परिधत्स्व ॥ ४० ॥

म० 'आस्तीर्णयोरन्तानुद्गृह्णाति सुजात इति' (का० १६।३।५) अस्यार्थः। आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः प्रान्तानूर्ध्वमादत्त इति। अग्निदेवत्यानुष्टुप् द्वितीयो नवार्णः। सुजातः सुष्ठूत्पन्नोऽयमग्निः ज्योतिषा स्वकीयेन तेजसा सह शर्म सुखं यथा भवति तथा स्वः स्वर्गसदृशं वरूथं वरणीयं गृहं कृष्णाजिननिर्मितमासदत् आसीदतु प्राप्नोतु। 'त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेणोपनह्यति वासो अग्न इति' (१६।३।६)। उद्गृहीतात्कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तान्मुञ्जयोक्त्रेण बध्नात्युत्तराधैनेति सूत्रार्थः। हे विभावसो, विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः तत्संबोधनं हे विभावसो हे अग्ने, विश्वरूपं बहुप्रकाररूपं विचित्रं वासः वस्त्रं कृष्णाजिनरूपं संव्ययस्व सम्यक् परिधत्स्व। 'व्येञ् संवरणे' अस्य रूपम् ॥ ४० ॥

उदु तिष्ठ स्वध्वराऽवा नो देव्या धिया। दृशे च भासा बृहता सुशुक्वनिराग्ने याहि सुशस्तिभिः ४१

[उत्। ऊँऽइत्यूँ। तिष्ठ। स्वध्वरेतिसु अध्वर। अव। नः। देव्या। धिया॥ दृशे। च। भासा। बृहता। सुशुक्वनिरितिसु शुक्वनिः। आ। अग्ने। याहि। सुशस्तिभिरितिसुशस्ति भिः ॥४१॥]

('उदु तिष्ठ स्व०' ऋचा को पढ़ते हुए उस मिट्टी के पिण्ड को हाथ में लेकर अध्वर्यु खड़ा होवे)। हे शुभ यज्ञ वाले अग्ने! तुम उठो (=प्रज्वलित होओ)। तुम अपनी दयापरा बुद्धि से हमारी रक्षा करो। हे अग्ने! तुम ऋत्विजों की सद् स्तुतियों से प्रीणित होकर हमारे यज्ञ में आओ। अपने विशाल तेज के साथ सबके दीखने के निमित्त व्यक्त होओ। हे अग्ने! सुष्ठु रश्मियों को प्रकीर्ण करने वाले तुम यज्ञ में आओ ॥ ४१ ॥

उ० अथैनमादायोत्तिष्ठति। उदु तिष्ठ आग्नेयी बृहती। उत्तिष्ठ। उकारः पादपूरणः। हे स्वध्वर सुयज्ञिय, तत उत्थाय अव पालय नोऽस्मान्। देव्या धिया दैव्या बुद्ध्या। किंच। दृशे च दर्शनाय अस्माकम् भासा बृहता सुशुक्वनिः साधु सुशुचा संदीप्तः। आयाहि आगच्छ। हे अग्ने सुशस्तिभिः साधुशिष्टैरश्वैः ॥ ४१ ॥

म० 'उत्तिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठेति' (का० १६।३।७)। तं पिण्डं गृहीत्वोत्तिष्ठेदिति सूत्रार्थः। अग्निदेवत्या पथ्या बृहती विश्वमनोदृष्टा। तृतीयो द्वादशार्णः अन्ये अष्टार्णाः। हे स्वध्वर, शोभनोऽध्वरो यज्ञो येन सुष्ठु यागनिर्वाहक, हे अग्ने, उत्तिष्ठ। उ उत्तिष्ठैव उत्थाय च देव्या देवनस्वभावया धिया क्रीडापरया बुद्ध्या नोऽस्मानव पालय। 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः। किंच हे अग्ने, सुशस्तिभिः शोभनकीर्तिभिः सह। यद्वा साधुशिष्टैरश्वैः कृत्वा आयाहि आगच्छ। किं कर्तुम्। बृहता भासा प्रौढेन तेजसा। दृशे सर्वान्प्राणिनो द्रष्टुम्। 'दृशे विख्ये च' (पा० ३।४।११) इति पश्यतेस्तुमर्थो निपातः। कीदृशस्त्वम्। सुशुक्वनिः साधु शुचो रश्मीन्वनति संभजति सुशुक्वनिः। रश्मिप्रसारक इत्यर्थः। आ अग्ने याहीति पदच्छेदः ॥ ४१ ॥

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये तिष्ठा देवो न सविता। ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघद्भिर्वि ह्वयामहे ॥ ४२ ॥

[ऊर्ध्वः । ऊँऽइत्यूँ । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ॥ ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिभिरित्यञ्जि भिः । वाघद्भिरितिवाघत् भिः । विह्वयामहऽइतिवि ह्वयामहे ॥४२॥]

(हाथ में मिट्टी के पिण्ड को धारण किये हुए अध्वर्युं बाहु को फैला कर पिण्ड को ऊँचे उठावे)। हे अग्ने! हमारी रक्षा के निमित्त तुम अब ऊपर ही प्रतिष्ठित होओ, जैसे सवितादेव (सदा ऊपर ही रहते हैं)। हे अग्ने! ऊर्ध्वस्थ तुम हमें अन्न देने वाले होओ, क्योंकि हम तुम्हे अभिव्यक्त करने वाले ऋत्विजों के द्वारा आह्वान कर रहे हैं ॥ ४२ ॥

उ० अथैनमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं गृह्णाति। ऊर्ध्वं ऊषुण बृहती आग्नेयी। ऊर्ध्वस्तिष्ठ। ऊसू पादपूरणे । नः ऊतये अस्माकमवनाय। कथमूर्ध्वस्तिष्ठ। देवो न सविता। नकार उपमार्थीयः। देव इव सविता ऊर्ध्वः स्थितः वाजस्यान्नस्य सविता संभक्ता। भविष्यसीति शेषः । यदञ्जिभिः यस्मादञ्जिभिर्व्यंजकैर्द्रव्याणां रश्मिभिः। वाघद्भिः हविषां वोढृभिः सहितम् विह्वयामहे विविधमाह्वयामः । तदूर्ध्वस्तिष्ठेति संबन्धः ॥ ४२ ॥

म० 'ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्ध्वं ऊ षु ण इति' (का० १६।३।८)। प्रसारितबाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति। अग्निदेवत्योपरिष्टाद्बृहती कण्वदृष्टा । चतुर्थः पादो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सोपरिष्टाद्बृहती । हे अग्ने, नोऽस्माकमूतये रक्षणाय ऊर्ध्वं ऊ सु तिष्ठ ऊर्ध्वं एव सुतरामवस्थितो भव। 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति दीर्घः। तिष्ठा इत्यत्र 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' (पा० ८।४।२७) इति न इत्यत्र णत्वम्। क इव। देवो न सविता। न इवार्थे। सविता। देव इव। यथा सविता देव ऊर्ध्वः सन्नस्मानवति तद्वत् स त्वमूर्ध्वः सन् वाजस्य सनिता भव अन्नस्य दाता भवेति शेषः। 'षणु दाने'। यद्यस्मात्कारणात् अञ्जिभिर्मन्त्राभिव्यञ्जकैर्वाघद्भिः हव्यवाहकैर्ऋत्विग्भिः सह त्वा विह्वयामहे विविधमाह्वयामः तस्मादूर्ध्व एव तिष्ठेति पूर्वत्रान्वयः । अञ्जन्ति व्यक्तीकुर्वन्तीत्यञ्जिनस्तैः । यद्वा अञ्जिभिः द्रव्याणां व्यञ्जकैः रश्मिभिः सहितं त्वां विह्वयामहे। कीदृशैरञ्जिभिः। वाघद्भिः हविषां वोढृभिः ॥ ४२ ॥

स जातो गर्भो असि रोदस्योरग्ने चारुर्विभृत ओषधीषु । चित्रः शिशुः परि तमांस्यक्तून्प्र मातृभ्यो अधि कनिक्रदद्गाः ॥ ४३ ॥

[सः । जातः । गर्भः । असि । रोदस्योः । अग्ने । चारुः । विभृतऽइतिवि भृतः । ओषधीषु ॥ चित्रः । शिशुः । परि । तमांसि । अक्तून् । प्र । मातृभ्य इतिमातृ भ्यः । अधि । कनिक्रदत् । गाः ॥४३॥]

(मृत्पिण्ड को नीचे उतार कर दोनों हाथों से नाभि के ऊपर ही रोके और एक-एक मंत्र से अश्व-गर्दभ बकरे का आमन्त्रण अध्वर्युं करे)। (अश्व को अग्नि मानकर अध्वर्यु उसकी स्तुति करता है-) हे अग्ने (अश्व)! दर्शनीय, विविध ओषधियों के द्वारा विधृत, नानावर्ण, प्रशंसनीय और रात्रि के अन्धकारों को दूर करने वाले तुम अब यह द्यावा-पृथिवी के गर्भरूप हो रहे हो (=नाभि के पास अन्तरिक्ष में स्थित हो रहे हो)। अब तुम अपने हिनहिनाने के तुमुल नाद को करते हुए माता आपः (या ओषधियों) को सम्प्राप्त होओ ॥ ४३ ॥

उ० अश्वमभिमन्त्रयते। स जातो गर्भः। त्रिष्टुप् अङ्गीकृत्याश्वं स्तौति। अध्याहारव्यवहितपदप्रायो मन्त्रः। यस्त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्गर्भो जातोऽसि। यश्च त्वं हे अग्ने, चारुः शोभनः विभृतः। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः। ओषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यविषयासु भवसि। यश्च त्वं चित्रो नानारूपः शिशुः शंसनीयः। परितमांसि अक्तून् रात्रीः अतिरोचसे स त्वं मातृभ्यः अधि। ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात्। कनिक्रदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन् गाः प्रयाहि ॥ ४३ ॥

म० 'अवहृत्योपरिनाभि धारयन्नश्वप्रभृतीनभिमन्त्रयते स जातः स्थिरो भव शिवो भवेति' (का० १६।३।९)। पिण्डं नीचैरवतार्य नाभ्युपरि हस्ताभ्यां धारयन्नश्वगर्दभाजान्स जात इत्यावृत्क्रमेण प्रतिमन्त्रं मन्त्रयते एकैकं पश्यन्नेकैकं मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः। अश्वदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा। अश्वमग्नीकृत्य स्तौति। हे अग्ने, स त्वं रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्गर्भः सन्निदानीं जातोऽसि। कीदृशस्त्वम्। चारुः शोभनः पूज्यः। ओषधीषु पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यासु विभृतः विहृतः । चित्रः नानावर्णाभिर्ज्वालाभिर्विचित्ररूपः । इदानीमुत्पन्नत्वात् शिशुः शंसनीयो वा । अक्तूनिति लिङ्गव्यत्ययः । अक्तूनि तमांसि रात्र्युपलक्षितानि अन्धकाराणि परि परिहरन् मातृभ्यो अधि ओषधिवनस्पतिभ्यः सकाशात् कनिक्रदत् अत्यन्तं शब्दं कुर्वन् प्रगाः प्रकर्षेण गच्छ। 'इणो गा लुङि' (पा० २।४।४५) इति गादेशः अडभावश्छान्दसः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति सर्वकाले लुङ्। प्रेत्युपसर्गो गा इत्यनेन संबध्यते। 'दाधर्तिदर्धर्ति–' (पा० ७।४।६५) इत्यादिना कनिक्रददिति यङ्लुगन्तो निपातः ॥ ४३ ॥

स्थिरो भव वीड्वङ्ग आशुर्भव वाज्यर्वन्। पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः ॥ ४४ ॥

[स्थिरः । भव । वीड्वङ्गऽइतिवीडु अङ्गः । आशुः । भव । वाजी । अर्वन् ॥ पृथुः । भव । सुषदः । सुसदऽइतिसु सदः । त्वम् । अग्नेः । पुरीषवाहण । पुरीषवाहनऽइतिपुरीष वाहनः ॥४४॥]

(गर्दभ को आमन्त्रित करना), हे गमनशील गर्दभ ! तुम स्थिर होओ; दृढ़ अंगों वाले होओ; शीघ्रगामी होओ और हमें अन्न देने वाले होओ। विस्तीर्ण होते हुए हे रासभ ! तुम अग्नि (मिट्टी) के सुखपूर्वक बैठने (=धरे जाने) के स्थान होओ। तुम पुरीष (=मृत्पिण्ड; बालू) के ढोने वाले हो ॥४४॥

उ० रासभमभिमन्त्रयते। स्थिरो भव। उष्णिक् अनुष्टुब्वा स्थिरो भव निश्चलो भव। वीड्वङ्गश्च दृढाङ्गश्च भव। आशुः शीघ्रश्च भव। वाजी वेजनवांश्च भव। हे अर्वन्, पदार्थं प्रति इयर्तीति अर्वा। पृथुः पृथुश्च भव। सुषदः स्वस्थेयश्च भव। यतस्त्वमग्नेः पुरीषवाहणः पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति पुरीषवाहणो रासभः ॥ ४४ ॥

म० रासभदेवत्यानुष्टुबुष्णिग्वा । इयर्ति प्रतिपदार्थं गच्छतीत्यर्वा रासभः हे अर्वन् गमनकुशल, स्थिरः चलनरहितः सन् त्वं वीड्वङ्गः दृढकायो भव। वीडुशब्दो दृढार्थः। वीडून्यङ्गानि यस्य सः। आशुः वेगवान्सन् वाजी अन्नहेतुर्भव। पृथुः विस्तीर्णः सन् अग्नेः सुषदः सुखासनः स्वास्थेयो भव। सुखेन सद्यते स्थीयते यस्मिन्स सुषदः। कीदृशस्त्वम्। पुरीषवाहणः पुरीषशब्देन पांसुरूपा मृदुच्यते तां वहतीति पुरीषं पशव्यं यवसं वहतीति वा पुरीषवाहणः। 'कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्' (पा० ३। २। ६५) इति ञ्युट्प्रत्ययः ॥ ४४ ॥

शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिरः । मा द्यावापृथिवी अभिशोचीर्मान्तरिक्षं मा वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

[शिवः । भव । प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः । मानुषीभ्यः । त्वम् । अङ्गिरः ॥ मा । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अभि । शोचीः । मा । अन्तरिक्षम् । मा । वनस्पतीन् ॥४५॥]

(अध्वर्यु बकरे को आमन्त्रित करता है) (हे आग्नेय बकरे ! तुम मानव-प्रजाओं के लिए शुभ होओ। हे अज ! तुम द्यावा-पृथिवी को अभितप्त मत करो; अन्तरिक्ष को भी नहीं और ओषधि-वनस्पतियों को भी नहीं ॥ ४५ ॥

उ० अजमभिमन्त्रयते। शिवो भव। अनुष्टुप् बृहती वा। हे अज, शिवः शान्तो भव। प्रजाभ्यो मानुषीभ्योऽर्थाय त्वम् हे अङ्गिरः। 'अङ्गिरा वा अग्निरग्नेयोऽजः' इति श्रुतिः। मा च त्वं द्यावापृथिवी अभिशोचीः अभिसंतापयेः। मा चान्तरिक्षं मा च वनस्पतीन् ॥ ४५ ॥

म० अजदेवत्या पथ्याबृहती । अङ्गिरोभिर्ऋषिभिः पूर्वं संपादितत्वात् अङ्गसौष्ठवाद्वा अङ्गिरा अग्निः तत्संबोधनं हे अङ्गिर अग्निरूप अज, मानुषीभ्यः मनोः संबन्धिभ्यः प्रजाभ्योऽर्थे त्वं शिवः शान्तो भव। 'अङ्गिरा वा अङ्गिराग्नेयोऽजः' (६। ४। ४। ४) इति श्रुतेः। किंच द्यावापृथिवी मा अभिशोचीः मा संतापय। तथान्तरिक्षं माभिशोचीः। तथा वनस्पतीन्माभिशोचीः ॥ ४५ ॥

प्रैतु वाजी कनिक्रदन्नानदद्रासभः पत्वा । भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरा । वृषाग्निं वृषणं भरन्नपां गर्भं समुद्रियम् । अग्न आयाहि वीतये ॥ ४६ ॥

[प्र । एतु । वाजी । कनिक्रदत् । नानदत् । रासभः । पत्वा ॥ भरन् । अग्निम् । पुरीष्यम् । मा । पादि । आयुषः । पुरा ॥ वृषा । अग्निम् । वृषणम् । भरन् । अपाम् । गर्भम् । समुद्रियम् ॥ अग्ने । आ । याहि । वीतये ॥४६॥]

(अध्वर्यु क्रमशः उन अश्व-गर्दभ-अज पर मृत्पिण्ड को धरता है। धरते समय उनका स्पर्श भी करता है। 'प्रैतु वाजी' आदि मंत्र पढ़ कर अश्व के ऊपर मृत्पिण्ड को धरे। 'वृषाग्निम्' आदि पढ़ कर गदहे पर धरे)। अत्यन्त हेषा (=हिनहिनाना) शब्द करते हुए अश्व सप्रकर्ष आगे जावे। अपने रेंकने के द्वारा सब दिशाओं को गुंजाता हुआ मन्दगति में गदहा भी आगे जावे। पशुहितकारी अग्नि (=तदर्थ मृत्पिण्ड) को धारण किये हुए यह अश्व आयुष्य (=यज्ञ समाप्ति) के पूर्व मृत्यु को न प्राप्त होवे। फलाभिवर्षणसमर्थ, जलों को गर्भ में धारण करनेवाला या जलों के गर्भ में धारित होने वाला (वैद्युताग्नि रूप) और समुद्रीय वडवाग्नि को धारण करने वाला यह सेक्ता गर्दभ भी शीघ्र गमन करे। (इसके आगे मंत्र पढ़कर मृत्पिण्ड को गदहे पर से उतार कर बकरे पर रखे।) हे अग्ने ! अब तुम हविः का भक्षण करने के लिए शीघ्र यज्ञ में आओ ॥ ४६ ॥

उ० एतेषां पशूनामुपरिष्टादभिगृह्णाति । प्रैतु वाजी । त्र्यवसाना महापङ्क्तिः। अर्धर्चावश्वदेवत्यौ । प्रकर्षेण एतु आगच्छतु वाजी अश्वः। कनिक्रदत् अत्यर्थं हेषितशब्दं कुर्वन्। अयं च रासभोऽश्वयवसवाहनार्थं प्रकर्षेणैत्वागच्छतु नानदत्। सोपहाससमुच्यते। गर्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयन् रासभः पत्वा पतनशीलः। 'यदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधाति' इति श्रुतिः। भरन्नग्निं पुरीष्यम्। अयं चाश्वो भरन्धारयन् अग्निं पुरीष्यं पशव्यम् मा पादि मा विनश्यतु। आयुषः पुरा। आयुश्शब्देन शक्त्यात्र कर्माभिहितम्। यज्ञसंयोगेन हि अश्वादीनां स्तुतिः। आयुषः पुरा आसमाप्तेः कर्मणः रासभ उच्यते। वृषा सेक्ता। अग्निं वृषणं सेक्तारम्।

आहुतिपरिणाममभिप्रेत्योक्तम् । भरन्धारयन् । अपां गर्भम् अपां मध्येऽवस्थानाद्गर्भ उच्यते । समुद्रियम् 'त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतं साम्नां महदुक्थमृचाम्' इत्येतदभिप्रायम् । तत्र भवः समुद्रियः । खरादाहरति । अग्न आयाहि एकपदाग्नेयी गायत्री । हे अग्ने, आगच्छ वीतये हविरुपभोगाय ॥ ४६ ॥

म० 'धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् प्रैतु वाजी वृषाग्निमित्यश्वखरयोरिति' (का० १६ । ३ । १०) । अश्वादीनामुपरि पिण्डं धारयति तानस्पृशन्प्रैतु वाजीत्यश्वोपरि वृषाग्निमिति खरोपरीति सूत्रार्थः । महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना अष्टार्णषट्पादा महापङ्क्तिः । आद्यावर्धर्चावश्वदेवत्यौ तृतीयोऽर्धर्चो रासभदेवत्यः तृतीयतुर्यौ पादौ व्यूह्यौ । वाजी अश्वः प्रैतु प्रकर्षेण गच्छतु । किं कुर्वन् । कनिक्रदत् अत्यर्थं हेषितशब्दं कुर्वन् । यङ्लुगन्तम् । रासभश्च प्रैतु यवसवाहनार्थम् । किं कुर्वन् । नानदत् सोपहासमुच्यते । गर्दभरटितेन सर्वा दिशो नादयन् । यङ्लुगन्तम् । कीदृशो रासभः । पत्वा पतनशीलः । 'पत्लृ गतौ' इत्यस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति क्वनिप् । अश्वमन्त्रे रासभोपादानं रासभोपहासार्थम् । तथा च श्रुतिः 'यदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधातीति' (६ । ४ । ४ । ७) । किंच अयमश्वः पुरीष्यं पशव्यमग्निं भरन्धारयन् । आयुषः पुरा कर्मणः पूर्वं । मा पादि मा विनश्यतु । कर्मसमाप्तिपर्यन्तं जीवत्वित्यर्थः । आयुःशब्देन श्रुत्या कर्मोक्तम् । यज्ञसंबन्धेनैवाश्वादीनां स्तुतिः क्रियते । अथ रासभमन्त्रः । वृषा सेक्ता रासभः अग्निं भरन्धारयन्सन् प्रैतु इति शेषः । कीदृशमग्निम् । वृषणं सेक्तारं फलाभिवर्षणसमर्थम् । आहुतिपरिणामेनेति भावः । अपां गर्भम् । जलमध्येऽवस्थानादेवमुच्यते । मेघस्थानां जलानां मध्ये विद्युद्रूपं वा । समुद्रियं समुद्रे वडवाग्निरूपेणोत्पन्नम् । यद्वा समुद्रे अग्निचयने भवः समुद्रियः तम् । 'त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतꣳ साम्नां महदुक्थमृचाम्' इति श्रुतेः । 'अग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागस्यर्तꣳ सत्यमित्या निधानात्' (का० १६ । ३ । ११) । अग्न इति मन्त्रेण रासभात्पिण्डमाहृत्य ऋतं सत्यमिति मन्त्रेणाजस्योपरि पिण्डं धारयेत् परिवृते निधानपर्यन्तमिति सूत्रार्थः । एकपदा गायत्री अग्निदेवत्या । हे अग्ने, वीतये हविर्भक्षणाय आयाहि आगच्छ ॥ ४६ ॥

ऋतꣳ सत्यमृतꣳ सत्यमग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वद्भरामः । ओषधयः प्रतिमोदध्वमग्निमेतꣳ शिवमायन्तमभ्यत्र युष्माः । व्यस्यन्विश्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नो अप दुर्मतिं जहि ॥ ४७ ॥

[ऋतम् । सत्यम् । ऋतम् । सत्यम् । अग्निम् । पुरीष्यम् । अङ्गिरस्वत् । भरामः ॥ ओषधयः । प्रति । मोदध्वम् । अग्निम् । एतम् । शिवम् । आयन्तमित्या यन्तम् । अभि । अत्र । युष्माः ॥ व्यस्यन्निति विऽअस्यन् । विश्वाः । अनिराः । अमीवाः । निषीदन् । निसीदन्निति निऽसीदन् । नः । अप । दुर्मतिमिति दुःऽमतिम् । जहि ॥४७॥]

आदित्य और अग्नि को—आदित्य और अग्नि को। अंगिरा के समान हम ऋत्विज पशुहितकारी अग्नि को आहृत करते हैं। (इस 'अग्निं पुरी०' यजुः को पढ़ कर अध्वर्यु आहवनीय के पास पूर्व से ही स्थित देवपितृकार्य-विरहित 'अनद्धा' पुरुष को देखता है)। (तदनन्तर अध्वर्यु खोदे गये जलसिक्त, पूर्व की ओर द्वार वाले आहवनीयोत्तर स्थित एवं समाच्छादित प्रदेश में उस मृत्पिण्ड को रखे)। हे ओषधियों ! इस कल्याणकारी और यहाँ तुम्हारे अभिमुख प्राप्त होने वाले इस अग्नि को प्रसन्न करो—बनाओ। हे अग्ने ! तुम यहाँ स्थित रहते हुए हमारी दुर्बुद्धि को, सारी ईतियों और बीमारियों को दूर करते हुए, विनष्ट करो ॥ ४७ ॥

उ० छागस्योपरि धारयन् जपति । ऋतं सत्यम् ऋतमग्निः सत्यमादित्यः । यदि वा आदित्य ऋतम् अग्निः सत्यम् उभयरूपमप्याहरामीति शेषः । अनद्धापुरुषमीक्षते अग्निं पुरीष्यं व्याख्यातम् । उपावहरति । ओषधयः प्रति । द्वाभ्यां त्रिष्टुबनुष्टुब्भ्यामोषधिदेवताभ्याम् । द्वितीयोऽर्धर्च आग्नेयः । हे ओषधयः, प्रतिमोदध्वं प्रतिहर्षयत प्रत्युत्थानादिभिः अग्निम् । एतं शिवं शान्तम् आयन्तमभ्यत्र युष्माः युष्मानभ्यागच्छन्तम् अत्रैव स्थितानाम् । एवमर्धर्चेनोषधीरुक्त्वा अथेदानीमग्निमाह । त्वमपि व्यस्यन् विक्षिपन् । विश्वाः सर्वाः । अनिराः । इरेत्यन्ननाम न भवति अन्नं याभिः सतीभिरतिवृष्टिनिदाघाशनिभिरितिगृह्यते विक्षिपन् अमीवा व्याधीन् निषीद निविशमानश्च नो अप दुर्मतिं जहि नोऽस्माकं अपजहि अपनय दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिकाम् ॥४७॥

म० अग्निदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री । ऋतसत्यशब्दाभ्यामादित्याग्नी विवक्षितौ । ऋतमादित्यः सत्यमग्निः तादृगुभयरूपमग्निमध्याहरामीति शेषः । ऋतं सत्यमिति पुनर्वचनमादरार्थम् । 'अनद्धापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति' (का० १६ । ३ । १३ ।) । देवपितृकार्यविमुखोऽनद्धापुरुषस्तमध्वर्युरीक्षते अग्निषु ज्वलत्स्वाहवनीयान्ते स्थित इति पूर्ववत् पदेन लभ्यत इति सूत्रार्थः । आग्नेयं यजुः सामगायत्री । पशव्यमग्निमङ्गिरसो मुनय इव भरामः हरामः । 'उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिवृत्ते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति' (का० १६ । ३ । १४) । उखासंभरणार्थमुद्धृतस्याहवनीयस्योत्तरे पूर्वमेव कृते परिवृते आच्छादितप्रदेशे ओषधय इति मन्त्राभ्यां पिण्डं स्थापयति । कीदृशे परिवृते ।

उद्धृते कृतोल्लेखने अवोक्षिते सिक्ते प्राग्दिशि द्वारं यस्य तादृशे सिकताव्याप्ते एतादृशे इति सूत्रार्थः । त्रिष्टुबनुष्टुभावोषधिदेवत्ये । व्यस्यन्नित्यर्धर्चोऽग्निदैवतः । हे ओषधयः, यूयमेतमग्निं प्रतिमोदध्वमभ्युत्थानादिभिः प्रतिहर्षयत । कीदृशमग्निम् । शिवं शान्तम् । अत्रास्मिन् प्रदेशे स्थिताः युष्माः युष्मानभिमुखीकृत्य आयन्तमागच्छन्तम् । एवमर्धर्चेनौषधीरुक्त्वाथाग्निमाह । हे अग्ने, त्वमत्र निषीदन्निविशमानः सन्नोऽस्माकं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं नास्ति दत्तं नास्ति हुतमित्येवमादिकामपजहि अपनय । किं कुर्वन् । विश्वाः सर्वा अनिराः ईतीः अमीवा व्याधींश्च व्यस्यन्निरस्यन् । नास्ति इरा अन्नं यामिस्ता अनिराः । 'इरेत्यन्ननाम । अतिवृष्ट्याद्याः ॥ ४७ ॥

ओष॑धयः॒ प्रति॑गृभ्णीत॒ पुष्प॑वतीः सुपिप्प॒लाः ।
अ॒यं वो॒ गर्भ॑ ऋ॒त्वियः॑ प्र॒त्नꣳ स॒धस्थ॒मास॑दत् ॥४८॥

[ओष॑धयः । प्रति॑ । गृ॒भ्णी॒त॒ । पुष्प॑वती॒रिति॒पुष्प॑ऽवतीः । सु॒पि॒प्प॒लाऽइति॑सु 'पि॒प्प॒लाः ॥ अ॒यम् । वः॒ । गर्भः॑ । ऋ॒त्वियः॑ । प्र॒त्नम् । स॒धस्थ॒मिति॑स॒ध स्थ॑म् । आ । अ॒स॒द॒त् ॥४८॥]

हे ओषधियो ! सुन्दर-सुन्दर फूलों वाली और सुष्ठु फलों वाली तुम इस अग्नि को स्वीकार करो। हे ओषधियो ! ऋतु-ऋतु (=उचित समय पर) में प्राप्त होने वाला तुम्हारा गर्भभूत अग्नि अपने पुरातन सहस्थान (=गर्भस्थान) को आसादित करे ॥४८॥

उ० ओषधयः । हे ओषधयः, एतमग्निं गृह्णीत आदरवत्यः सत्यः । पुष्पवतीः सुपिप्पलाः । पुष्पवत्यः शोभनफलाश्च भूत्वा । अयं हि वो युष्माकम् गर्भ ऋत्वियः ऋतव्यः प्राप्तकालः प्रत्नं पुराणं शाश्वतिकम् सधस्थं सहस्थानमासीदति ४८

म० हे ओषधयः, एतमग्निं प्रतिगृभ्णीत गृह्णीत स्वीकुरुत । यूयं कीदृश्यः पुष्पवतीः 'वा छन्दसि' (पा० ६ । १ । १०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । पुष्पवत्यः प्रशस्तपुष्पोपेताः । सुपिप्पलाः शोभनं पिप्पलं फलं यासां ताः । किंच ऋत्वियः ऋतव्यः ऋतुः प्राप्तोऽस्य 'छन्दसि घस्' (पा० १ । १०६) इति कालप्राप्तौ घस्प्रत्ययः । ऋतुकालीनः प्राप्तकालः वो युष्माकं गर्भो भूत्वाऽयमग्निः प्रत्नं पुरातनं सधस्थं सहस्थानं गर्भयोग्यस्थानमासदत् आसीदति ॥ ४८ ॥

वि पाज॑सा पृ॒थुना॒ शोशु॑चानो॒ बाध॑स्व द्वि॒षो र॒क्षसो॒ अमी॑वाः । सु॒शर्म॑णो बृह॒तः शर्म॑णि स्याम॒ग्नेर॒हꣳ सु॒हव॑स्य॒ प्रणी॑तौ ॥ ४९ ॥

[वि । पाज॑सा । पृ॒थुना॑ । शोशु॑चानः । बाध॑स्व । द्वि॒षः । र॒क्षसः॑ । अमी॑वाः ॥ सु॒शर्म॑ण॒ऽइति॑सु शर्म॑णः । बृ॒ह॒तः । शर्म॑णि । स्या॒म् । अ॒ग्नेः । अ॒हम् । सु॒हव॒स्येति॑सु हव॑स्य । प्रणी॑तौ । प्रनी॑ता॒विति॒प्र नी॑तौ ॥४९॥]

('वि पाज०' इस मंत्र को पढ़ कर अध्वर्यु कृष्णाजिन में बँधे हुए मिट्टी के पिण्ड को खोल कर और बकरे के बालों को ग्रहण करके अश्वादि को ईशानदिशा में छोड़ देवे)। अपने विस्तीर्ण तेजोबल से अत्यन्त दीपित होते हुए हे अग्ने ! तुम हमारे शत्रुओं, राक्षसों और व्याधियों को विबाधित करो। शरण्य, सुखद, प्रौढ़ और सुखपूर्वक आह्वानीय अग्नि की परिचर्या में विद्यमान मैं इसके सुख में विद्यमान रहूँ ॥ ४९ ॥

उ० अथैनमुत्सृजति । विपाजसा । वीत्ययमुपसर्गो बाधस्वेत्यनेन संबध्यते । विबाधस्व । पाजसा । पाज इति बलनाम । बलेन । पृथुना विस्तीर्णेन । शोशुचानो दीप्यमानः । द्विषः द्वेष्यात् रक्षसः । अमीवाः व्याधीन् । एवं प्रत्यक्षं याचित्वा अथेदानीं परोक्षीकृत्याशिषमाशास्ते । सुशर्मणः साधुशरणस्य बृहतो महतः । शर्मणि शरणे । स्याम् भवेयम् । अग्नेः अहं सुहवस्य स्वाह्वानस्य । प्रणीतौ प्रणयने अभ्यनुज्ञायाम् ॥ ४९ ॥

म० 'वि पाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशूनुत्सृजति' (का० १६ । ३ । १५)। वि पाजसेतीति मन्त्रेणैनं पिण्डं कृष्णाजिनबद्धं विस्रंस्य छागरोमाणि गृहीत्वाश्वादीनैशानीं दिशं प्रत्युत्सृजतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या त्रिष्टुबुत्कीलदृष्टा । वीत्युपसर्गो बाधस्वेत्यनेन संबध्यते । हे अग्ने, द्विषः शत्रून् रक्षसः राक्षसान् अमीवाः व्याधींश्च त्वं विबाधस्व विशेषेण निवर्तय । कीदृशस्त्वम् । पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा बलेन शोशुचानः अत्यन्तं दीप्यमानः । पाज इति बलनाम । शोचतेर्यङन्ताच्छानच्प्रत्ययः । एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह । अग्नेः प्रणीतौ प्रणयने अभ्यनुज्ञायां परिचर्यायां सत्यामहं शर्मणि शरणे सुखे वा स्यां भवेयम् । सुखं प्राप्नुयामित्यर्थः । कीदृशस्याग्नेः । सुशर्मणः साधुशरणस्य शोभनं शर्म सुखं यस्मात्स सुशर्मा तस्य । बृहतः प्रौढस्य । सुहवस्य सुखेनाह्वातुं शक्यस्य । अस्तेर्लिङि उत्तमैकवचने स्यामिति रूपम् ॥ ४९ ॥

आपो॒ हि ष्ठा म॑यो॒भुव॒स्ता न॑ ऊ॒र्जे द॑धातन ।
म॒हे रणा॑य॒ चक्ष॑से ॥ ५० ॥

[आपः॑ । हि । स्थ । म॒यो॒भुव॒ऽइति॑मयः॒ भुवः॑ । ताः । नः॒ । ऊ॒र्जे । द॒धा॒त॒न॒ ॥ म॒हे । रणा॑य । चक्ष॑से ॥५०॥]

('आपो हि ष्ठा' आदि तीन मंत्रों को पढ़कर अध्वर्यु ढाक के पत्तों के साथ क्वथित (= पकाये गये) जल को उस मिट्टी के पिण्ड पर डाले)। हे आपः (=जलो) ! तुम सुख को सम्पन्न करने वाली हो। वह तुम हमें बल या अन्न में विधृत करो—उस महद् और रमणीय ब्रह्म के दर्शन के लिए ॥ ५० ॥

उ० अप उपसृजति । आपो हि । अब्देवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आपो हि ष्ठा मयोभुवः । द्वितीये पादे तच्छन्द-श्रवणाद्यदोध्याहारः कर्तव्यः । हे आपः, या यूयं मयोभुवः । मय इति सुखनाम । सुखेन भावयित्र्यः स्थ भवथ सर्वप्रा-णिनाम् । छन्दःपरिपूर्तिकरो हिशब्दः । ता नः अस्मान् ऊर्जे अन्नाय दधातन स्थापयत । यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य भोक्तारो भवेम तथा कुरुतेत्यभिप्रायः । महते च रणाय रम-णीयाय । चक्षसे दर्शनाय । अस्मान्दधातनेत्यनुवर्तते । एत-दुक्तं भवति । महच्च यद्दर्शनं परब्रह्मलक्षणं रमणीयं तदस्माकं कुरुतेति । अथवा हिशब्दो यस्मादर्थे कृत्वा व्याख्यायते । नहि वेदे मन्त्रमात्रस्याप्यानर्थक्यमिष्यते संभवे सति । आपो हि । हे आपः, हि यस्मान्मयोभुवः । ता नः ऊर्जे । ताः शब्दस्य पञ्चम्यां संततिः । तस्माद्धेतोरस्मान् अन्नाय स्थाप-यत । महते च रमणीयाय चक्षसे दर्शनीयाय ॥ ५० ॥

म० 'आपो हि ष्ठेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे' (का० १६ । ३ । १७) । पलाशवल्कक्वथितं जलं पिण्डे ऋक्त्रयेण क्षिपेदिति सूत्रार्थः । अब्देवतास्तिस्रो गायत्र्यः सिन्धुद्वीपदृष्टाः । हिशब्दः एवार्थः प्रसिद्ध्यर्थो यस्मादर्थो वा । हे आपः, यूयमेव मयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः स्थ भवथ । मयः सुखं भावयन्ति प्रापयन्ति ता मयोभुवः यस्मात्कारणा-न्मयोभुवः स्थेति वा स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वमपां प्रसिद्धम् तास्तादृश्यो यूयं नोऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानु-भवार्थं दधातन स्थापयत । 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा० ७ । १ । ४५) इति लोण्मध्यमबहुवचनस्य तनबादेशो दधातनेति रूपम् । यथा वयं सर्वस्य भोग्यस्य रसस्य भोक्तारो भवेम तथास्मान्कुरुतेति भावः । किंच महे महते रणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय चास्मान्दधातनेत्यनुवर्तते । महद्रमणीयं दर्शनं ब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणं तदस्माकं कुरुत । अस्मान् ब्रह्मसाक्षात्कार-योग्यान्कुरुतेति भावः । ऐहिकपारलौकिकसुखं ददतेत्यृचो भावः । 'मह पूजायाम्' मह्यते पूज्यत इति मट् क्विप्प्रत्ययः तस्मै महे । 'रण शब्दे' रण्यते स्तूयते सर्वैरिति रणम् तस्मै रणाय । चष्टे पश्यति सर्वं येन इति चक्षः चक्षतेरसुन्प्रत्ययः । तस्मै चक्षसे । 'यस्मिन्ज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यात्' इति छान्दोग्यश्रुतेः ॥ ५० ॥

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः । उशतीरिव मातरः ॥ ५१ ॥

[यः । वः । शिवतम इतिशिवतमः । रसः । तस्य । भाजयत । इह । नः ॥ उशतीरिवेत्युशतीः इव । मातरः ॥५१॥]

हे आपः (=जलो) ! तुम्हारा जो अत्यन्त कल्याणकारी रस है, तुम हमें उसका भागी बनाओ; जैसे अभिलाषा करने वाली माताएँ (अपने शिशुओं को स्वस्तन्य का भागी बनाती हैं) ॥ ५१ ॥

उ० यो वः यश्च वः युष्माकं शिवतमः शान्ततमः रसः । तस्य भाजयत भागिनः कुरुत । इहैव स्थितानस्मान् उशतीरिव । 'वश कान्तौ' । कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । कामयमाना इव मातरः । मातृशब्दः संबन्धवचनः । यथा कामयमाना मातरः पुत्रस्य कल्याणं तैस्तैरर्थैर्भाजयेयुः एवं भाजयत ॥ ५१ ॥

म० हे आपः, वो युष्माकं यः शिवतमः शान्ततमः सुखै-कहेतू रसोऽस्ति इहास्मिन्कर्मणि इह लोके वा स्थितान्नोऽस्मान् तस्य रसस्य भाजयत भागिनः कुरुत । तं रसं प्रापयतेति भावः । कर्मणि षष्ठी । तत्र दृष्टान्तः । उशतीर्मातर इव उशन्ति ता उशत्यः 'वा छन्दसि' (पा० ६ । १ । १०६) इति दीर्घः । 'वश कान्तौ' इत्यस्माच्छतृप्रत्ययान्तात् 'उगितश्च' (पा० ४ । १ । ६) इति ङीप् । उशत्यः कामयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं बालं पाययन्ति तद्वत् ॥ ५१ ॥

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय जिन्वथ । आपो जनयथा च नः ॥ ५२ ॥

[तस्मै । अरम् । गमाम । वः । यस्य । क्षयाय । जिन्वथ ॥ आपः । जनयथ । च । नः ॥५२॥]

हे आपः ! जिस यजमान के यज्ञगृह में तुम हम सबको प्रीणित कर रहे हो, उस यजमान के स्वर्ग के लिए तुम्हें सम्पूर्णता में प्राप्त करें । हे आपः ! हमें भी तुम उसी स्वर्ग के योग्य बनाओ या पुत्र-पौत्रादि भाव से सदा बढ़ाते रहो ॥ ५२ ॥

उ० तस्मा अरम् । अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्छान्दसः । हे आपः, तस्य च रसस्य अधस्तनमन्त्रयाचितस्य वो युष्मत्सं-बन्धिनः अलं पर्याप्तं गमाम गच्छाम वयम् । पर्याप्तं नाम रसविषये वैतृष्ण्यं सदातृष्ण्यं वा । यस्य क्षयाय जिन्वथ । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यस्येति सामानाधिकरण्यात् । यस्य आहुतिपरिणामभूतस्य क्षयस्य निवासस्यैकदेशेन जिन्वथ । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । तर्पयथ । पञ्चाहुतिपरिणामक्रमेणेदं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् । तत्र हे आपः, जनयथ नः अस्मान् भोक्तृत्वेन । आजानदेवत्व-माशास्यते ॥ ५२ ॥

म० अलमिति प्राप्ते लकारस्य रेफश्छान्दसः । हे आपः, वो युष्मत्संबन्धिनस्तस्य पर्याप्तिं वयं गमाम गच्छेम । पर्याप्ति-र्नाम रसविषये वैतृष्ण्यं सदातृप्तिर्वा । तस्मै इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । यस्य क्षयाय जिन्वथ 'क्षयो निवासे' (पा० ६ । १ । २०१) इत्याद्युदात्तत्वात् क्षयशब्दोऽत्र निवासः । क्षयायेति चतुर्थी

षष्ठ्यर्थे । यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्यात् । क्षयस्य निवासस्य जगतामाधारभूतस्य यस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्यैकदेशेन यूयं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् जिन्वथ तर्पयथ । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । पश्वाहुतिपरिणामक्रमेणेति भावः । किंच हे आपः, नोऽस्मान् तत्र भोक्तृत्वेन जनयथ उत्पादयत । आशिषि लोट् तद्रसभोक्तृनस्मान् कुरुतेत्याजानदेवत्वमाशास्यते इति भावः । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति संहितायां दीर्घः । यद्वास्या ऋचोऽयमर्थः । यस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन यूयं जिन्वथ प्रीता भवथ तस्मै रसाय तद्रसाप्तये वो युष्मानरमत्यर्थं वयं गमाम प्राप्नुमः । किंच हे आपः, यूयं नोऽस्मान् जनयथ प्रजोत्पादनसमर्थान् कुरुथ । गच्छतेर्लेङि उत्तमबहुवचनेऽगमामेति रूपम् । अडभाव आर्षः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो लुकि लोटि वा रूपम् ॥ ५२ ॥

मित्रः स॒ᳬसृ॒ज्य पृ॑थि॒वीं भूमिं॑ च॒ ज्योति॑षा स॒ह । सु॒जा॑तं जा॒तवे॑दसमय॒क्ष्माय॑ त्वा॒ सᳬसृ॑जामि प्र॒जाभ्यः॑ ॥ ५३ ॥

[मि॒त्रः । स॒ᳬसृ॒ज्येति॑ स॒म्ऽसृ॒ज्य॑ । पृ॒थि॒वीम् । भूमि॑म् । च॒ । ज्योति॑षा । स॒ह ॥ सु॒जा॑तमिति॑ सु॒ऽजा॒तम् । जा॒तवे॑दसमिति॑ जा॒तऽवे॑दसम् । अ॒य॒क्ष्माय॑ । त्वा॒ । सम् । सृ॒जा॒मि॒ । प्र॒जाभ्य॒ इति॑ प्र॒ऽजाभ्यः॑ ॥५३॥]

सब का मित्र सूर्य अपनी ज्योति से भूमि को द्युलोक से सम्बन्धित कर देता है । प्रजाओं के अनरोगत्व के लिए हे अजलोम ! मैं सुष्ठु उत्पन्न और जातप्रज्ञान तुम अजलोम के इस मृत्पिण्ड से संसृष्ट करता हूँ । (इस मंत्र से बकरे के बालों को मृत्पिण्ड में मिलावे) ॥ ५३ ॥

उ० अजलोमैः संसृजति मित्रः संसृज्य । मैत्री उपरिष्टाद्बृहती । अध्वर्युराह । मित्रः आदित्यः संसृज्य एकीकृत्य पृथिवीम् द्युलोकान्तरिक्षम् । भूमिवचनः पृथिवीशब्दः । इह तु द्युलोकवचनो गृह्यते । पृथिवीं द्युलोकम् भूमिं च मां ज्योतिषा अजलोमैः सह संसृज्य मह्यं प्रयच्छत्विति शेषः । अजस्याग्नेयत्वात् लोमानि ज्योतिःशब्देन भणितुं शक्यन्ते । अहमपि च गृहीत्वा सुजातं कल्याणजातं त्वां जातवेदसं जातप्रज्ञानमग्निमजलोमाख्यं संसृजामि अयक्ष्माय अव्याधितायै । प्रजाभ्यः प्रजानामिति संततिः ॥ ५३ ॥

म० 'अजलोमभिः संसृजति मित्रः संसृज्येति' (का० १६ । ३ । १८) । अजायानि पूर्वं लोमानि गृहीतानि तैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः । मित्रदेवत्योपरिष्टाद्बृहती त्रयोदशार्णाश्चतुर्थो द्वादशार्णः । मित्रः आदित्यो देवः पृथिवीं द्युलोकं भूमिं चेमां मृत्पिण्डरूपां ज्योतिषाजलोमभिः सह संसृज्य एकीकृत्य मह्यमर्पयत्विति प्रयच्छत्विति शेषः । पृथिवीशब्दो द्युलोकान्तरिक्षवाची । इह द्युलोकवाची गृह्यते । अजस्याग्नेयत्वाज्ज्योतिःशब्देनाजलोमान्युच्यन्ते । अहमपि सुजातं शोभनोत्पन्नं जातवेदसं जातप्रज्ञानमजलोमाख्यमग्निं त्वा त्वां संसृजामि पिण्डेन योजयामि । किमर्थं प्रजाभ्यः । चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । प्रजानामयक्ष्माय यक्ष्मणो रोगस्याभावोऽयक्ष्मं तस्मै रोगाभावाय ॥ ५३ ॥

रु॒द्राः स॒ᳬसृ॒ज्य पृ॑थि॒वीं बृ॒हज्ज्योतिः॒ समी॑धिरे । तेषां॑ भा॒नुरज॑स्र॒ इच्छु॒क्रो दे॒वेषु॑ रोचते ॥ ५४ ॥

[रु॒द्राः । स॒ᳬसृ॒ज्येति॑ स॒म्ऽसृ॒ज्य॑ । पृ॒थि॒वीम् । बृ॒हत् । ज्योतिः॑ । सम् । ई॒धि॒रे॒ ॥ तेषा॑म् । भा॒नुः । अज॑स्रः । इत् । शु॒क्रः । दे॒वेषु॑ । रो॒च॒ते॒ ॥५४॥]

('रुद्राः संसृज्य' आदि मंत्र से छोटी बालू-लौहचूर्ण और पत्थरचूर्ण उस मिट्टी में मिलावे)। रुद्रों के मृत्पिण्ड को बालू-लौहकिट्ट-पत्थरचूर्ण से संसृष्ट करके अग्नि की महती ज्योति को समीन्धित किया था । उन रुद्रों का यह अजस्र शुभ्र तेज अब भी देवों में जगमगा रहा है ॥ ५४ ॥

उ० शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संसृजति । रुद्राः संसृज्य । अनुष्टुब्रौद्री । रुद्राः संसृज्य एकीकृत्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः पृथिवीं पार्थिवं पिण्डम् । बृहन्महत् ज्योतिरग्निलक्षणम् । उषायां समीधिरे संदीपितवन्तः । उषाख्यमग्निं संवत्सरं धारितवन्तः । तेषामिदानीं फलमाह । तेषां रुद्राणां भानुर्दीप्तिः । अजस्रइत् । 'जसु उपक्षये' इच्छब्द एवार्थे । अनुपक्षीण एव । शुक्रः देवेषु । निर्धारणे सप्तमी । रोचते देदीप्यते ॥ ५४ ॥

म० 'शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः संसृज्येति' (का० १६ । ३ । १९) । सूक्ष्मसिकतालोहकिट्टपाषाणचूर्णैः पिण्डं मिश्रयतीति सूत्रार्थः । रुद्रदेवत्यानुष्टुप् । ये रुद्राः, पृथिवीं पार्थिवं पिण्डं संसृज्य शर्करायोरसाश्मचूर्णैः संयोज्य बृहज्ज्योतिः प्रौढमग्निं समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः उखाख्यमग्निं सम्यक् पालितवन्तः । तेषां फलमाह । तेषां रुद्राणां शुक्रः शुद्धो देदीप्यमानोऽजस्रः अनुपक्षीण एव देवेषु मध्ये भानुः दीप्तिः रोचते प्रकाशते । इत् एवार्थः ॥ ५४ ॥

सᳬसृ॑ष्टां॒ वसु॑भी रु॒द्रैर्धीरैः॑ कर्म॒ण्यां मृदं॑म् । हस्ता॑भ्यां मृ॒द्वीं कृ॒त्वा सि॑नीवा॒ली कृ॑णोतु॒ ताम् ॥ ५५ ॥

[सᳬसृ॑ष्टा॒मिति॑ स॒म्ऽसृ॑ष्टाम् । वसु॑भि॒रिति॒ वसु॑ऽभिः । रु॒द्रैः । धीरैः॑ । क॒र्म॒ण्या᳚म् । मृद॑म् । हस्ता॑भ्याम् । मृ॒द्वीम् । कृ॒त्वा । सि॒नी॒वा॒ली । कृ॒णो॒तु॒ । ताम् ॥५५॥]

('संसृष्टां वसुभी' आदि मंत्र से अध्वर्यु सभी वस्तुओं को मृत्पिण्ड में सम्यक् मिश्रित करे)। बुद्धिमान् वसुओं और रुद्रों के सिकतादि सम्मिश्रित इस मृत्पिण्ड को अमावस्या के पश्चात् आने वाली शुक्ला प्रतिपदा की अभिमानिनी देवता सिनीवाली स्वयं अपने हाथों से कोमल बनाकर उखा बनाने के योग्य कर देवे ॥ ५५ ॥

उ० तिसृभिरनुष्टुब्भिः सिनीवाल्यदितिदेवताभिर्मृदं संयौति। संसृष्टां संसेविताम्। वसुभिः रुद्रैश्च धीरैः बुद्धिमद्भिः। धीशब्दो बुद्धिवचनः रो मत्वर्थीयः। कर्मण्याम् कर्मणा या संपद्यते सा कर्मण्या तां कर्मण्याम्। मृदं मृत्तिकाम्। हस्ताभ्यां मृद्वीं कृत्वा सिनीवाली कृणोतु करोतु ॥ ५५ ॥

म० 'सꣳसृष्टामिति संयौति ऋक्त्रयेण मृत्पिण्डे सम्यक् मिश्रयति' (का० १६। ३। २०) द्वे सिनीवालिदेवत्ये तृतीयादितिदेवत्या तिस्रोऽनुष्टुभः। सिनीवाली चन्द्रकलायुक्तामावास्याभिमानिनी देवता मृदं हस्ताभ्यां मृद्वीं कोमलां कृत्वा पुनस्तां मृदं कर्मण्यामुखाकर्मयोग्यां कृणोतु । कर्म संपद्यते यया सा कर्मण्या ताम्। कीदृशीं मृदम्। धीरैः. बुद्धिमद्भिर्वसुभिः रुद्रैश्च संसृष्टां सेवितां शर्करादिभिः संयोजितां वा। धीरस्ति येषां ते धीराः। मत्वर्थे रः ॥ ५५ ॥

सि॒नी॒वा॒ली सु॑क॒प॒र्दा सु॑कुरी॒रा स्वौ॑प॒शा । सा तुभ्य॑मदिते म॒ह्योखां द॑धातु॒ हस्त॑योः ॥ ५६ ॥

[सि॒नी॒वा॒ली । सु॒क॒प॒र्देति॑सु क॒प॒र्दा । सु॒कु॒री॒रेति॑सु कु॒री॒रा । स्वौ॒प॒शेति॑सु औ॒प॒शा ॥ सा । तुभ्य॑म् । अ॒दि॒ते॒ । म॒हि॒ । आ । उ॒खाम् । द॒धा॒तु॒ । हस्त॑योः ॥५६॥]

शुक्ला प्रतिपदा की अभिमानिनी देवता सिनीवाली सुन्दर जटाजूटवाली, सुन्दर जूड़ेवाली और छल्लेदार जूड़ेवाली है। हे महति देवमाता अदिते ! वह सिनीवाली स्वयं तुम्हारे हाथों में उखा को थमावे—धारण करावे ॥ ५६ ॥

उ० या सिनीवाली सुकपर्दा। कपर्दः केशसंयमनप्रकारः। साधु केशसंयमना वेणिर्वा कपर्दः । सुकुरीरा कुरीरो मुकुटः शोभनमुकुटा। स्वौपशा शोभनमुपशेते या सा स्वौपशा विदग्धः शयने करकण्ठकूजितादिभिर्विलासैर्यस्याः सा तुभ्यं हे अदिते, महि महति, उखां दधातु स्थापयतु हस्तयोः ॥५६॥

म० 'अदितिरदीना देवमाता' (निरु० ४। २३) इति यास्कः । हे अदिते देवमातः, हे महि महति, सा पूर्वमन्त्रोक्ता सिनीवाली तुभ्यं तव हस्तयोः उखामादधातु स्थापयतु। कीदृशी सा। सुकपर्दा कपर्दोऽत्र स्त्रीणामुचितः केशबन्धविशेषः । शोभनः कपर्दो यस्याः सा सुकपर्दा । सुकुरीरा स्त्रीभिः शृङ्गारार्थं शिरसि धार्यमाणं कनकाभरणं कुरीरः। शोभनः कुरीरो यस्याः सा सुकुरीरा सुमुकुटा । स्वौपशा सम्यक् उपशेते शयनं कुरुते यैरवयवविशेषैस्ते सर्वेऽप्युपशाः तेषां समूह औपशः । शोभनः शयनविदग्धो विलासचतुर औपशोऽवयवसमूहो यस्याः सा ॥ ५६ ॥

उ॒खां कृ॑णोतु॒ शक्त्या॑ बा॒हुभ्या॒मदि॑तिर्धि॒या । मा॒ता पु॒त्रं यथो॒पस्थे॒ साग्निं बि॑भर्तु॒ गर्भ॒ आ ॥ म॒खस्य॒ शिरो॑सि ॥ ५७ ॥

[उ॒खाम् । कृ॒णो॒तु॒ । शक्त्या॑ । बा॒हुभ्या॒मिति॑बा॒हु भ्या॑म् । अदि॑तिः । धि॒या ॥ मा॒ता । पु॒त्रम् । यथा॑ । उ॒पस्थ॒ इत्यु॒प स्थे॑ । सा । अ॒ग्निम् । बि॒भ॒र्तु॒ । गर्भे॑ । आ ॥ म॒खस्य॑ । शिरः॑ । अ॒सि॒ ॥५७॥]

अदिति देवी अपनी बुद्धि और शक्ति के सामंजस्य के साथ स्वबाहुओं से उखा को बनावे । अदिति-निर्मित वह उखा अपने अन्दर अग्नि को वैसे ही धारण करे, जैसे माता स्वपुत्र को अपनी गोद में धारण करती है। (यजमान अपनी पत्नी के हाथ से मृत्पिण्ड को लेकर उखा को बनावे)। हे मृत्पिण्ड ! तुम यश का शिर हो ॥ ५७ ॥

उ० उखां कृणोतु करोतु । शक्त्या सामर्थ्येन। बाहुभ्याम् अदितिः धिया बुद्ध्या च कृता सती । माता पुत्रं यथा उपस्थे उत्सङ्गे। अग्निं बिभर्तु धारयतु । गर्भे आ। आकार आत्मनो योग्यां क्रियामाक्षिपति । आधारय । गर्भशब्द उखाभ्यन्तरवचनः। मृत्पिण्डमादत्ते। मखस्य यज्ञस्य शिरोसि । आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्तदुद्धारणादिहापि लक्षणया शिरःशब्दः प्रवर्तते ॥ ५७ ॥

म० अदितिः शक्त्या सामर्थ्येन धिया बुद्ध्या च बाहुभ्यां हस्ताभ्यामुखां कृणोतु करोतु । सा उखा कृता सती गर्भे मध्यभागे आसमन्तात् अग्निं बिभर्तु धारयतु। तत्र दृष्टान्तः। यथा माता जननी उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं बिभर्ति तद्वत् । 'यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य शिर इति' (का० १६। ३। २३) । यजमानपत्न्या तत्पिण्डान्मृदमादाय द्वादशाङ्गुलित्रिस्थानलिखिताषाढसंज्ञकेष्टकायां कृतायां यजमानः पिण्डान्मृदमादाय स्वयमेवोखां करोति। एकपशुपक्षे प्रादेशायामविस्तारोर्ध्वा चतुरस्रां पञ्चपशुपक्षे त्रिभागोनत्रयोविंशत्यङ्गुलायामविस्तारामूर्ध्वां प्रादेशेन वेति सूत्रार्थः । मृत्पिण्डदेवत्यं यजुः यजुर्गायत्रीच्छन्दः। हे मृत्पिण्ड, त्वं यज्ञस्य शिरोऽसि आहवनीयो यज्ञस्य शिरस्थयुद्धरणादिहापि लक्षणया शिरःशब्दः ॥ ५७ ॥

वस॑वस्त्वा कृण्वन्तु गाय॒त्रेण॒ छन्द॑साङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वासि॑ पृथि॒व्यसि॒ धा॒रया॒ मयि॑ प्र॒जाꣳ रा॒यस्पोषं॑ गौप॒त्यꣳ सु॒वीर्य॒ꣳ स॒जा॒तान्यज॑मानाय रु॒द्रास्त्वा॑ कृण्वन्तु॒ त्रैष्टु॑भेन॒ छन्द॑साङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वास्य॒न्तरि॑क्षमसि धा॒रया॒ मयि॑ प्र॒जाꣳ रा॒यस्पोषं॑ गौप॒त्यꣳ सु॒वीर्य॒ꣳ-

सजातान्यजमानायादित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासि द्यौरसि धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोषं गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान्यजमानाय विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वद्ध्रुवासि दिशोऽसि धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोषं गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान्यजमानाय ५८

[वसवः । त्वा । कृण्वन्तु । गायत्रेण । छन्दसा । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । असि । पृथिवी । असि । धारय । मयि । प्रजामिति प्रजाम् । रायः । पोषम् । गौपत्यम् । सुवीर्य्यमिति सुवीर्य्यम् । सजातानिति सजातान् । यजमानाय । रुद्राः । त्रैष्टुभेन । त्रैस्तुभेनेति त्रैस्तुभेन । अन्तरिक्षम् । आदित्याः । जागतेन । द्यौः । विश्वे । देवाः । वैश्वानराः । आनुष्टुभेन । आनुस्तुभेनेत्यानुस्तुभेन । दिशः ॥५८॥]

(यजमान उखा की तलहटी को बनाने के लिए मिट्टी को हाथभर चौड़ाई-लम्बाई में फैलावे) । हे उखे ! अंगिरों के समान वसुगण तुम्हें गायत्री छन्द से निर्मित करें । वसुओं के द्वारा निर्मिता तुम अत्यन्त दृढ़ रहने वाली हो । तुम विस्तारवाली हो । हे उखे ! तुम मुझ यजमान में प्रजा, धन की पुष्टि, गायों का स्वामित्व और सुन्दर वीर्य (=वीरकर्म) धारित करो । मेरे समानजन्माओं (=सजातियों) को मुझ यजमान के लिए स्ववश में करो । ('रुद्रास्त्व०' आदि पढ़ कर मिट्टी के किनारों को ऊपर उठाकर उन मिट्टी की और लौंदियाँ धरे) । हे उखे ! अंगिरों के समान रुद्र तुझे त्रिष्टुभ् छन्द से निर्मित करें । तुम ध्रुव हो और अन्तरिक्ष-सी व्यापिनी हो । तुम मुझ यजमान में प्रजा, धन की पुष्टि, गायों का स्वामित्व तथा सुष्ठु वीरता को धारित करो । हे उखे ! तुम मुझ यजमान के लिए मेरे सजातीयों को अपने वशीभूत करो । (उखा को पानी से चिकनी बनाकर उसके ऊपर दूसरी लौंदी रखे) । हे उखे ! आदित्यगण तुम्हें जगती छन्द से निर्मित करें, जैसे अंगिरों ने किया था । आदित्यों के द्वारा निर्मिता तुम अत्यन्त दृढ़ हो और द्यौ के समान प्रकाश व प्रसन्नता देने वाली हो । हे उखे ! तुम मुझ यजमान में प्रजा, धन की पुष्टि, गायों का स्वामित्व और सुवीरत्व धारित करो । तुम मुझ यजमान के निमित्त मेरे सजातीयों को स्ववश में करो । (पानी आदि लगाकर यजमान उखा को सब ओर से समतल और चिकनी बनावे) । हे उखे ! अंगिरों के समान विश्व के नेता विश्वेदेवाः तुम्हें अनुष्टुभ् छन्द से निर्मित करें । विश्वदेवों के द्वारा निर्मित तुम, हे उखे ! अत्यन्त दृढ़ और दिक्स्वरूपा हो । हे उखे ! तुम मुझ यजमान में प्रजा, धन की पुष्टि, गायों का स्वामित्व और सुवीर्यत्व धारित करो । हे उखे ! मुझ यजमान के लिए तुम मेरे सजातीयों को स्ववश में करो ॥ ५८ ॥

उ० तं प्रथयति । वसवस्त्वा वसवस्त्वा कृण्वन्तु हे उखे, गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वत् यथाङ्गिरसा कृता । यतश्च त्वं कृता सती ध्रुवा स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां ब्रवीमि धारय स्थापय मयि । यजमानायेति चतुर्थ्यन्तं पदमुपरिष्टाच्छ्रूयते तदिह सप्तम्यन्तं कृत्वा योज्यते सामानाधिकरण्यात् । प्रजां धनस्य च पुष्टिं गोपतित्वं च । शोभनं च वीर्यं वीरकर्म । सजातान् समानजातान् भ्रातॄन् धारयेति सर्वत्राभिसंबध्यते । उत्तरेषु मन्त्रेषु विशेषः । रुद्रास्त्वा अन्तरिक्षमसि । अदित्यास्त्वा द्यौरसि । विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः । विश्वान्नारयन्ति तारयन्ति वैश्वानराः दिशोऽसीति ॥ ५८ ॥

म० 'वसवस्त्वेति प्रथयति' (का० १६ । ३ । २३) । यजमान आत्तां मृदमुखातलाय प्रादेशमात्रविपुलां करोतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्या ब्राह्मी अनुष्टुप् । हे उखे, वसवः देवविशेषाः गायत्रेण छन्दसा कृत्वा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव त्वा त्वां कृण्वन्तु कुर्वन्तु । यथाङ्गिरोभिर्मुनिभिः कृता तद्वत् । यतस्त्वं कृता सती स्थिरासि पृथिवी चासि अतस्त्वां वच्मि । यजमानायेति चतुर्थी सप्तम्यर्थे । मयीति सामानाधिकरण्यात् हे उखे, मयि यजमाने प्रजां पुत्रादिकां धारय स्थापय । रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं च धारय । गौपत्यं गोपतित्वं धनस्वामित्वं मयि धारय । सुवीर्यं शोभनं वीर्यं वीरकर्म मयि स्थापय । सजातान्समानोदरोत्पन्नान्भ्रातॄन्मयि धारय । 'अन्तानुन्नीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति' (का० १६ । ३ । २७) । प्रथनानन्तरं प्रथिततलस्य प्रान्तान्सर्वानूर्ध्वं नीत्वा प्रथमां पिण्डिकामन्तैः संयोजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम् आर्ष्यनुष्टुप् । हे उखे, रुद्राः त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां कुर्वन्तु । त्वमन्तरिक्षरूपासीति विशेषः । शेषं पूर्ववत् । 'संलिप्य श्लक्ष्णं कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति' (का० १६ । ३ । २८) । तामुखां शिथिलमृदा लिप्त्वा वारिणा मृदुं कृत्वोत्तरं धातुं द्वितीयपिण्डिकां पूर्वोपरि योजयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यम् । ब्राह्मी अनुष्टुप् । आदित्या देवाः जागतेन छन्दसा त्वां कुर्वन्तु त्वं द्यौरूपासीति विशेषः । शेषा व्याख्या प्राची । 'विश्वे त्वेति समीकरोति' (का० १६ । ३ । २९) । पूर्वोक्तमानां करोतीति सूत्रार्थः । औखम् ब्राह्मी बृहती । विश्वैर्नरैर्नीयन्ते विश्वान्नराञ्जयन्ति वा विश्वेषां नराणां संबन्धिनो वा विश्वेभ्यो नरेभ्यो हिता वा वैश्वानराः एवंभूता विश्वेदेवाः हे उखे, त्वां कुर्वन्तु । आनुष्टुभेन छन्दसा कृता त्वं च दिशो दिग्रूपासि । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ५८ ॥

अदित्यै रास्नास्यदितिष्टे बिलं गृभ्णातु । कृत्वाय सा महीमुखां मृण्मयीं योनिमग्नये । पुत्रेभ्यः प्रायच्छददितिः श्रपयानिति ॥ ५९ ॥

[अदितिः । ते । बिलम् । गृभ्णातु । कृत्वाय । सा । महीम् । उखाम् । मृन्मयीमिति मृत्ऽमयीम् । योनिम् । अग्नये ॥ पुत्रेभ्यः । प्र । अयच्छत् । अदितिः । श्रपयान् । इति ॥५९॥]

(उखा के ऊपर मिट्टी की मेखला बनावे ।) हे मेखले ! तू उखा की काञ्ची (=करधनी) के समान है । (यजमान उखा के मुँह को छुए)। हे उखे ! देवमाता अदिति तुम्हारे मध्यभाग को धारण करे । (इस प्रकार उखा को बनाकर भूमि पर स्थापित करे)। अदिति देवी इस प्रकार महती मृद् उखा को बनाकर 'देवपुत्रों के लिए'—ऐसा कहती हुई देवों को प्रदान करे। हे पुत्र देवों ! अग्नि की योनिभूता (=धारिका) इस उखा को तुम पकाओ ॥ ५९ ॥

उ० वितृतीय उत्तरेवर्तिं सर्वतः करोति । अदित्यै रास्नासि। व्याख्यातम्। बिलं गृह्णाति। अदितिरदीना देवमाता ते तव बिलस्य मध्यं गृभ्णातु निदधातु कृत्वाय । उष्णिगनुष्टुब्वा आदित्याया उक्तगुणा अदितिः सा कृत्वाय कृत्वो यक् छान्दस उपजनः। कृत्वा। महीं महतीम् उखाम्। योनिं स्थानम्। अग्नये अग्न्यर्थम् पुत्रेभ्यः प्रायच्छत् प्रादात् श्रपयान् श्रपयन्तु। इतिकरणः प्रयोजनख्यापनार्थः ॥५९॥

म० 'वितृतीय उत्तरे वर्तिं सर्वतः करोत्यदित्यै रास्नेति' (का० १६ । ३ । ३०) । उखोर्ध्वमानं त्रेधा विभज्योपरि तृतीयभागे सर्वत्र मृन्मयीं मेखलां करोति तलान्मेखलान्तमपि प्रतिदिशं चतुर्वर्तीरग्रे स्तनयुक्ताः कुर्यादिति सूत्रार्थः। रास्नादेवत्यम् यजुर्गायत्री । हे रेखे, त्वमदित्यै अदितिरूपाया उखाया रास्ना काञ्चीगुणस्थानीयासि । 'बिलं गृह्णात्यदितिष्ट इति' (का० १६ । ४ । ३) । उखाया मुखमालभते । उखादेवत्यम् यजुर्बृहती । हे उखे, अदितिः देवमाता ते तव बिलं मध्यं गृभ्णातु गृह्णातु । 'कृत्वायेति निदधाति' (का० १६ । ४ । ४) । एवमुखां निष्पाद्य भूमौ स्थापयतीति सूत्रार्थः। अदितिदेवत्या उष्णिगनुष्टुब् वा । उष्णिक्पक्षे तृतीयपादश्चतुर्दशार्णस्तेन ह्यधिका अनुष्टुप्पक्षे तृतीयः षडर्णो व्यूह्यः । सा पूर्वोक्ता अदितिः उखां। कृत्वाय क्त्वो यक्। कृत्वा निष्पाद्य पुत्रेभ्यो देवेभ्यः इति वदन्ती प्रायच्छत् । इति किम् । श्रपयान् श्रपयन्तु । 'श्रा पाके' णिजन्तः । हे पुत्राः, इमामुखां भवन्तः श्रपयन्तु पचन्तु । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इति अन्तीत्यस्येकारलोपे संयोगान्तलोपे च 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यडागमे श्रपयानिति रूपम्। कीदृशीमुखाम्। महीं महतीं विशालां मृण्मयीं मृत्कार्यभूताम् अग्नये अग्न्यर्थमेवां योनिं स्थानभूताम् ॥ ५९ ॥

वसवस्त्वा धूपयन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयतु वरुणस्त्वा धूपयतु विष्णुस्त्वा धूपयतु ॥ ६० ॥

[वसवः । त्वा । धूपयन्तु । इन्द्रः । धूपयतु । वरुणः । विष्णुः ॥६०॥]

(घोड़े की लीद से सूखे सात लेंड़ों से उखा धूप दे ।) हे उखे ! अंगिरा के समान वसुगण तुम्हें गायत्री छन्द से धूपित करें। अंगिरा के समान रुद्र तुम्हें त्रिष्टुभ् छन्द से धूपित करें। अंगिरा के समान आदित्यगण तुम्हें जगती छन्द से धूपित करें। अंगिरा के समान विश्व के नेता विश्वेदेवाः तुम्हें अनुष्टुभ् छन्द से धूपित करें। अंगिरा के समान इन्द्र तुम्हें धूपित करें; वरुण तुम्हें धूपित करें और यज्ञाभिमानीदेव विष्णु तुम्हें धूपित करें ॥ ६० ॥

उ० सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति सप्तभिर्यजुर्भिः प्रतिमन्त्रम्। वसवस्त्वा। ऋज्वर्थानि यजूंषि ॥ ६० ॥

म० 'सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्तैरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्' (का० १६ । ४ । ८) । दक्षिणाग्नौ प्रदीप्तैः सप्तभिरश्वलण्डैरुखां प्रतिमन्त्रं धूपयत्यध्वर्युः। धूमायमानमेकैकमश्वलण्डमादायैकैकेन मन्त्रेणोखायां मध्ये बहिश्च भ्रामयेदिति सूत्रार्थः । सप्त यजूंष्युखादेवत्यानि त्रीणि ऋग्गायत्र्यः तुर्यं सामजगती पञ्चमसप्तमे यजुरुष्णिहौ षष्ठं यजुरनुष्टुप् । हे उखे, अष्टौ वसवः गायत्रेण छन्दसा अङ्गिरस इव त्वां धूपयन्तु अश्वशकृज्जन्येन धूपेन संस्कुर्वन्तु । रुद्राः एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा अङ्गिरस इव त्वां धू० । आदित्या जागतेन छन्दसा । वैश्वानराः सर्वहिता विश्वेदेवाः आनुष्टुभेन छन्दसा । इन्द्रस्त्वां धूपयतु वरुणो विष्णुश्च । शेषं पूर्ववत् सुगमम् ॥ ६० ॥

अदितिष्ट्वा देवी विश्वदेव्यावती पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वत्खनत्ववट देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वद्दधतूखे धिषणास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वदभीन्धतामुखे वरूत्रीष्ट्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूखे ग्नास्त्वा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वत्पचन्तूखे जनयस्त्वाच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वत्पचन्तूखे ॥ ६१ ॥

[अदितिः । त्वा । देवी । विश्वदेव्यावती । विश्वदेव्यवतीतिविश्वदेव्य वती । पृथिव्याः । सधस्थ इति सधस्थे । अङ्गिरस्वत् । खनतु । अवट । देवानाम् । त्वा । पत्नीः । देवीः । विश्वदेव्यावतीः । विश्वदेव्यवतीरिति विश्वदेव्य वतीः । दधतु । उखे । धिषणाः । अग्निम् । इन्धताम् । वरूत्रीः । श्रपयन्तु । ग्नाः । पचन्तु । जनयः । अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः । पचन्तु ॥६१॥]

(उखा को पकाने के लिए अभ्री से एक चौकोर गर्त खोदना)। हे गर्त ! विश्वेदेवों से युक्ता अदितिदेवी, अंगिरों के समान, पृथ्वी के सहस्थान (=ऊपर) तुम्हें खोदे। (नीचे को मुँह करके उखा को गर्त में रखे)। हे उखे ! देवों की द्योतमाना पत्नियाँ, ओषधियाँ, अंगिरा के समान तुम्हें पृथ्वी के सहस्थान गर्त में स्थापित करें। (गर्त में अधोमुख उखा को धर कर ऊपर से ढक्कन से ढँक देना तथा ढकने के अनन्तर दक्षिणाग्नि से लाई हुई अग्नि से उसे संदीपित करना)। विश्वेदेवों से युक्ता वाक् की अभिमानिनी देवियाँ धिषणाएँ, अंगिरा के समान, पृथ्वी के सहस्थान गर्त में, हे उखे ! तुम्हें सम्यक् दीपित करें। (ढक्कन में छेद करके उखा को देखें)। विश्वेदेवों से युक्ता अहोरात्रि की अभिमानी देवियाँ वरूत्री, अंगिरों के समान, हे उखे ! तुम्हें पच्यमानता सम्पादित करें। छन्दों की अभिमानिनी देवियाँ ग्नाएँ, अंगिरा के समान, हे उखे ! तुम्हें पृथ्वी के सहस्थान गर्त में पकावें। नक्षत्रों की सतत गमनकारिणी अभिमानिनी देवियाँ, अंगिरा के समान, उखे ! तुम्हें पृथ्वी के सहस्थान गर्त में पकावें ॥ ६१ ॥

उ० अभ्या श्वभ्रं खनति अदितिष्ट्वा अदितिस्त्वां देवी विश्वदेव्यावती । विश्वैर्देवैः सहितपृथिव्याः सहस्थाने अङ्गिरा इव खनतु । हे अवट कूप । उखामवदधातु । देवानां त्वा । इतउत्तरं पञ्चसु यजुःषु श्रुत्युक्तान्यभिधेयानि व्याख्यायन्ते इति 'ओषधयो वै देवानां पत्न्यः' इति । दधतु स्थापयतु उखे । अग्निना दीपयति । धिषणास्त्वाम् धिषणा वाचः । अभीन्धताम् । 'इन्धी दीप्तौ' श्रपयति । वरूत्रीष्ट्वा 'अहोरात्राणि वै वरूत्रयः' । तानि हि वृण्वन्ति । पचति द्वाभ्याम् । ग्नास्त्वा ग्नाश्छन्दांसि 'छन्दांसि वै ग्नाश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्ति' । जनयस्त्वा । 'नक्षत्राणि वै जनयः' । अच्छिन्नपत्राः अनवच्छिन्नपत्राः ॥ ६१ ॥

म० 'अभ्र्या श्वभ्रं चतुरस्रं खनत्यदितिष्ट्वेति' (का० १६ । ४ । ९) । अषाढोखाविश्वज्योतिषां पाकाय चतुरस्रं गर्तमभ्र्या खनतीति सूत्रार्थः । अवटदेवत्यम् प्राजापत्या त्रिष्टुप् । हे अवट गर्त, अदितिर्देवी पृथिव्याः सधस्थे सहस्थाने उपरिभागे त्वा त्वां खनतु । अङ्गिरस इव यथाङ्गिरोभिस्त्वं खातस्तद्वत् । कीदृश्यदितिः । विश्वदेव्यावती विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तद्विद्यते यस्याः सा विश्वदेव्यवती । मन्त्रे 'सोमाश्व–' पा० ६ । ३ । १३१) इत्यादिना दीर्घः । सर्वैर्देवैः सहिता । विश्वेषु देवेषु साधवो विश्वदेव्याः तेऽस्यां सन्तीति वा । 'देवानां त्वेत्युखां न्युब्जाम्' (का० १६ । ४ । ११) इति । अधोमुखामुखामषाढोत्तरतो गर्ते स्थापयतीति सूत्रार्थः । पञ्च यजूंष्युखादेवत्यानि द्वे प्राजापत्ये त्रिष्टुभौ । विश्वदेव्यावतीः विश्वैः देवैः सहिताः देवानां पत्नीः देवीः देवपत्न्यो देव्यो दीप्यमाना ओषधयः पृथिव्याः सधस्थे उपरि अङ्गिरस इव हे उखे, त्वा त्वां दधतु स्थापयन्तु । देवपत्नीशब्देनौषधयः श्रुत्योक्ताः । तथा च श्रुतिः 'ओषधयो वै देवानां पत्न्यः' (६ । ५ । ४ । ४) इति । 'श्रपणेनावच्छाद्य दक्षिणाग्न्यग्निना दीपयति धिषणास्त्वेति' (का० १६ । ४ । १२) । उखास्थापनानन्तरं विश्वज्योतिषस्तूष्णीं श्वभ्रेऽवधाय श्रपणैः सर्वमाच्छाद्य दक्षिणाग्नेरानीतेन वह्निनोखां दीपयतीति सूत्रार्थः । विश्वदेवयुक्ता धिषणाः वागभिमानिन्यो देव्यः पृथिव्याः उपरि अङ्गिरस इव हे उखे, त्वामभीन्धतां समन्ताद्दीपयन्तु । 'वरूत्रीष्ट्वेतीक्षमाणो जपति' (का० १६ । ४ । १४) । सामर्थ्यादुखोपरिस्थश्रपणे छिद्रं कृत्वा तेनोखां पश्यन् त्रीणि यजूंषि जपतीति सूत्रार्थः । ऋग्बृहती । विश्वदेवयुता वरूत्र्यो देव्योऽहोरात्राभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि अङ्गिरस इव हे उखे, त्वां श्रपयन्तु पच्यमानतां संपादयन्तु । 'अहोरात्राणि वै वरूत्रयोऽहोरात्रैर्हीदᳬ सर्वं वृतम्' (६ । ५ । ४ । ६) इति श्रुतेर्वरूत्रिशब्देनाहोरात्राणि । ग्नास्त्वा । साम जगती । 'छन्दाᳬसि ह वै ग्नाश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्ति' (६ । ५ । ४ । ७) इति श्रुतेर्ग्नाशब्देन छन्दांसि । विश्वदेवयुता ग्नादेव्यश्छन्दोभिमानिन्यो देवताः पृथिव्या उपरि हे उखे, अङ्गिरस इव त्वां पचन्तु । जनयस्त्वा । ऋक्पङ्क्तिः । 'नक्षत्राणि वै जनयः' (६ । ५ । ४ । ८) इति श्रुतेर्जनयो नक्षत्राभिमानिन्यो देवताः हे उखे, त्वां पचन्तु । कीदृश्यो जनयः । अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नं पत्रं पतनं यासां ताः सन्ततयायिन्यः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६१ ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥

[मित्रस्य । चर्षणीधृत इति चर्षणि धृतः । अवः । देवस्य । सानसि ॥ द्युम्नम् । चित्रश्रवस्तममिति चित्रश्रवः तमम् ॥६२॥]

(उखा के पक चुकने पर ढक्कन को उतार कर फेंक देवे)। मानव-प्रजाओं के पोषक, धारक एवं द्योतमान मित्र (=सूर्य)-देव के पुरातन संरक्षण तथा अत्यन्त श्रवणीय धनान्न को हम याचित करते हैं ॥ ६२ ॥

उ० आचरति । मित्रस्य चर्षणीधृतः । मैत्री गायत्री । मित्रस्यादित्यस्य चर्षणीधृतः । चर्षणयो मनुष्याः तेषां धारणे अधिकृतस्य अवः देवस्य अवः रक्षणं । सानसि पुरातनं पुराणं द्युम्नं च यशः अन्नं वा । चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन चाकर्णनीयं श्रवणीयं च वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । याचेमहीति वा । यद्वा यस्य मित्रस्य चर्षणीधृतः पालने पुराणमस्ति द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम् स यजमानस्याभिप्रेतमर्थं साधयतु ॥ ६२ ॥

म० 'आचरति मित्रस्येति' (का० १६ । ४ । १५) । पाकान्तं श्रपणं क्षिपतीति सूत्रार्थः । मित्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा । मित्रस्यादित्यस्य अवो रक्षणं द्युम्नं यशोऽन्नं वा वयं स्तुम इति शेषः । याचेमहीति वा । कीदृशस्य मित्रस्य । चर्षणीधृतः चर्षणयो मनुष्यास्तान्धरतीति चर्षणिधृत् तस्य । संहितायां दीर्घः । मनुष्याणां धारयितुः । देवस्य दीप्यमानस्य । कीदृशमवः । सानसि सनातनम् । सानसीति पुराणनाम (निघ० ३ । २७ । ४) फलदानशीलं वा 'षणु दाने' इत्यस्य प्रयोगः । कीदृशम् । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमं चित्रं विचित्रमनेकैः श्रूयते तच्चित्रश्रवः 'श्रु श्रवणे' अस्मात्कर्मण्यसुन् । अतिशयेन चित्रश्रव इति चित्रश्रवस्तममत्यन्तं श्रवणीयं यशः प्रार्थयामेति भावः ॥ ६२ ॥

देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुरुत शक्त्या । अव्यथमाना पृथिव्यामाशा दिश आपृण ॥ ६३ ॥

[देवः । त्वा । सविता । उत् । वपतु । सुपाणिरिति सुपाणिः । स्वङ्गुरिरिति सुअङ्गुरिः । सुबाहुरिति सुबाहुः । उत । शक्त्या ॥ अव्यथमाना । पृथिव्याम् । आशाः । दिशः । आ । पृण ॥६३॥]

(ढक्कन को दूर करते हुए) हे उखे ! सुन्दर हाथों वाला, सुन्दर अँगुलियों वाला और सुन्दर बाहुओं वाला द्योतमान सविता (=सूर्य) देव अपनी शक्ति से तुम्हें गर्त के बाहर करे । (उखा को ऊर्ध्वमुखी स्थापित करे) । हे उखे ! सवितादेव के द्वारा निकाली हुई तुम पृथ्वी पर अचल रहकर सभी दिशा-विदिशाओं को अब आहुतिरस से आपूरित कर दो ॥ ६३ ॥

उ० उद्वपति । देवस्त्वा । बृहती उख्या । देवः त्वा त्वां भवतीम् उद्वपतु प्रकाशीकरोतु । सुहस्तः स्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः । लकारस्य रेफश्छान्दसः । सुबाहुः सुभुजः । उत शक्त्या शक्त्या अपि बुध्यति । उतशब्दः समुच्चयार्थः । उद्वपतीत्यनुवर्तते । त्वं च सवित्रा उद्वप्ता सती अव्यथमाना अचलन्ती । पृथिव्याम् आस्थिता आशा दिशो विदिशश्च आ पृण आपूरय आहुतिरसेन ॥ ६३ ॥

म० 'उद्वपति श्रपणं देवस्त्वेति' (का० १६ । ४ । १८–१९) । भस्मीभूतं श्रपणमुखायाः पराकरोतीति सूत्रार्थः । सवितृदेवत्या बृहती । हे उखे, सविता देवः शक्त्या स्वसामर्थ्येन उत अपि बुद्ध्या च त्वा त्वामुद्वपतु श्रपणाच्छादनात्प्रकाशीकरोतु । उतशब्दाद् बुद्धिरध्याहार्या । कीदृशः सविता । सुपाणिः शोभनौ पाणी हस्तौ यस्य स सुपाणिः । स्वङ्गुरिः शोभना अङ्गुलयः करस्था यस्य स स्वङ्गुलिः । लकारस्य रेफश्छान्दसः । सुबाहुः शोभनौ बाहू भुजौ यस्य स सुबाहुः । मणिबन्धादुपरिभागो बाहुः अधोभागः पाणिः । 'उखामुत्तानां करोत्यव्यथमानेति' (का० १६ । ४ । १९—२०) । श्रपणमपाकृत्याषाढां बहिर्निष्काश्योखामुत्तानामूर्ध्वमुखीं करोतीति सूत्रार्थः । हे उखे, सवित्रा उद्वप्ता सती अव्यथमाना अचलन्ती व्यथामनाप्नुवन्ती पृथिव्यां स्थिता सती त्वमाशाः प्राच्यादिदिशः आग्नेय्यादिविदिशश्च आपृण आपूरय । आहुतिरसेनेति शेषः ॥ ६३ ॥

उत्थाय बृहती भवोदु तिष्ठ ध्रुवा त्वम् । मित्रैतां त उखां परि ददाम्यभित्त्या एषा मा भेदि ॥ ६४ ॥

[उत्थायं । बृहती । भव । उत् । ऊँऽइत्यूँ । तिष्ठ । ध्रुवा । त्वम् ॥ मित्र । एताम् । ते । उखाम् । परि । ददामि । अभित्त्यै । एषा । मा । भेदि ॥६४॥]

हे उखे ! इस गर्त से बाहर उठकर अब तुम महिमामयी बनो । तुम अपने कर्म में प्रवर्तमाना होओ । तुम स्वभावतः ही स्थिरा हो । (उखा को उठाकर पात्र में धरना) । हे सर्वोपकारिन् मित्र(=सूर्य)देव ! मैं इस उखा को तुम्हें अभेदनार्थ समर्पित करता हूँ । तुम्हारे द्वारा परिगृहीता यह उखा, हे देव ! अब विशीर्ण न होवे ॥ ६४ ॥

उ० उद्यच्छति । उत्थाय बृहती पूर्वार्धं अस्य उत्तरो मैत्रः । एतस्मादवजनस्थानादुत्थाय बृहती महती भव । तत उदुत्तिष्ठ प्रवर्तस्व स्वकीये कर्मणि । यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः परिगृह्य पात्रे करोति । मित्रैतां त इति । हे मित्र, एतां ते तव उखां परिददामि प्रयच्छामि । किमर्थम् । अभित्त्यै अभेदनाय । एषा च उखा त्वया गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यताम् ॥ ६४ ॥

म० 'उद्यच्छत्युत्थायेति परिगृह्य' (का० १६।४।२१–२२) । हस्ताभ्यामुखामादाय पाकादूर्ध्वं निष्काशयतीति सूत्रार्थः । बृहती पूर्वोऽर्धर्च उखादेवत्यः उत्तरार्धो मित्रदेवत्यः । हे उखे, त्वमुत्थायैवस्मादवटादुद्धृताग्नेरगत्य बृहती महती भव । तत उत्तिष्ठ स्वकर्मणि प्रवर्तस्व । यतः त्वं ध्रुवा स्थिरासि स्वभावतः । उकारः पादपूरणः । 'पात्रे करोति मित्रैतां त इति'

(का० १६ । ४ । २२) । हस्तगृहीतामुखामुत्तरतः पूर्वस्थापिते कस्मिंश्चित्पात्रे स्थापयतीति सूत्रार्थः । ततो विश्वज्योतिषां तूष्णीमुद्वपनम् । हे मित्र सर्वप्राणिहितकारिन् देव, एतामुखां ते तव परिददामि परित्राणाय प्रयच्छामि । किमर्थम् । अभित्त्यै भेदनं भित्तिः न भित्तिरभित्तिस्तस्यै अभेदनाय । एषा चोखा त्वया गृहीता सती मा भेदि मा भिद्यतां विदीर्णा मास्तु ॥ ६४ ॥

वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वाच्छृन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्त्वाच्छृन्दन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत् ॥ ६५ ॥

[वसवः । त्वा । आ । छृन्दन्तु ॥६५॥]

(उखा के ऊपर बकरी का दूध छिड़के)। हे उखे ! अंगिरा के समान वसुगण गायत्री छन्द से तुम पर रस-सेचन करें। अंगिरा के समान रुद्रगण त्रिष्टुभ् छन्द के द्वारा तुम पर रस-सिञ्चित करें। अंगिरा के समान आदित्यगण जगती छन्द से तुम पर रस का सिञ्चन करें। अंगिरा के समान विश्व के नेता विश्वेदेवाः अनुष्टुभ् छन्द के द्वारा तुम पर रस का आसिञ्चन करें ॥६५॥

उ० आच्छृणत्ति वसवस्त्वा । निगदव्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

म० 'अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रमिति' (का० १६ । ४ । २३)। चतुर्मन्त्रैश्चतुर्वारमजादुग्धमुखायामवनयतीति सूत्रार्थः । उखादेवत्यानि चत्वारि आद्या ऋग्गायत्री । हे उखे, वसवः गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस इव त्वा त्वामाच्छृन्दन्तु समन्तात्सिञ्चन्तु । 'उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः' रुधादिः अत्र सेचनार्थः । रुद्राः । प्राजापत्यानुष्टुप् । रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छन्दसा आच्छृन्दन्तु । आदित्याः । ऋग्गायत्री । आदित्याः जगतीच्छन्दसा त्वां छृन्दन्तु । विश्वे । सामजगती । वैश्वानराः सर्वहिता विश्वेदेवा अनुष्टुप्छन्दसा त्वां छृन्दन्तु शेषं स्पष्टम् ॥ ६५ ॥

आकूतिमग्निं प्रयुज्ँ स्वाहा मनो मेधामग्निं प्रयुज्ँ स्वाहा चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुज्ँ स्वाहा वाचो विधृतिमग्निं प्रयुज्ँ स्वाहा प्रजापतये मनवे स्वाहाग्नये वैश्वानराय स्वाहा ॥ ६६ ॥

[आकूतिमित्या कूतिम् । अग्निम् । प्रयुजमिति प्रयुजम् । स्वाहा । मनः । मेधाम् । चित्तम् । विज्ञातमिति वि ज्ञातम् । वाचः । विधृतिमिति वि धृतिम् । प्रजापतय इति प्रजा पतये । मनवे । अग्नये । वैश्वानराय ॥६६॥]

(अध्याय ४ कण्डिका ७ में 'आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा' आदि पाँच औद्ग्रभण आहुतियाँ देकर आगे यह सात अग्निचयनसम्बन्धी सात औद्ग्रभण आहुतियाँ देवे)। अग्निचयन करने के अनुष्ठान से सम्बन्धित हमारे संकल्प को स्वकर्म में प्रयुक्त कराने वाले अग्नि के लिए यह आहुति है। मन और धारणाबुद्धि को स्वकर्म में प्रयुक्त करने वाले अग्नि के लिए यह आहुति है। चित्त और विज्ञान के प्रेरक अग्नि के लिए यह आहुति है। वाणी और विधृति को प्रेरित करने वाले अग्नि के लिए यह आहुति है। प्रजापति तथा मनु के लिए यह आहुति है। विश्व के नेता अग्नि के लिए यह आहुति हैं ॥ ६६ ॥

उ० औद्ग्रभणानि जुहोति । आकूतिमग्निम् । आकवनमाकूतिः । बलं वा आत्मनो धर्मो मनसः प्रेरणहेतुः । स एवाग्निः । प्रयुङ्क्ते कर्मणीति प्रयुक् । स्वाहा सुहुतं करोमीति व्याख्यातम् । 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधा—'इत्यादिना उपपदविभक्तिश्चतुर्थी । आकूत्यै अग्नये प्रयुजे स्वाहा । एवमुपरितना अपि मन्त्रा व्याख्येयाः । मनो मेधाम् । मनो मनसः प्रवृत्तिर्मेधायाश्च । चित्तं विज्ञातम् । ततश्चित्तस्य चिन्तनस्य संस्कारस्य वा विज्ञातस्य प्रवृत्तिः । वाचो विधृतिः । ततो वाचो विधारयिताग्निः प्रकाशको भवति । प्रजापतये मनवे मन्वन्तरकारिणे अग्नये वैश्वानराय विश्वानरपुत्राय ॥ ६६ ॥

म० 'प्राकृतान्यौद्ग्रभणानि हुत्वा सप्ताग्निकान्याकूतिमिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १६ । ४ । ३०)। एवमुखासंभरणं समाप्यान्या अपीष्टकाः कृत्वा फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कृत्वौद्ग्रभणहोमकाले प्राकृतानि सोमयागे कर्तव्यानि 'आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा' (अध्या० ४ । क० ७) इत्यादीनि पञ्चौद्ग्रभणानि हुत्वाग्निचयनसंबन्धीनि सप्तौद्ग्रभणानि प्रतिमन्त्रं जुहोतीति सूत्रार्थः । सप्तौद्ग्रभणसंज्ञानि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । आकूत्यै यजुः पङ्क्तिः । आकूतिरस्मदीयः संकल्पोऽग्निचयनानुष्ठानविषयः तां प्रति प्रयुङ्क्ते प्रेरयतीति प्रयुक् तं संकल्पप्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमस्तु । आकूतिरेवाग्निरिति सामानाधिकरण्यं वा । मनः । यजुस्त्रिष्टुप् । अनुष्ठेयस्मरणसाधनं मनः श्रुतयोर्मन्त्रतन्त्रयोर्धारणशक्तिर्मेधा तदुभयं प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा । चित्तम् । यजुर्जगती । अविज्ञातस्यानुष्ठानस्य ज्ञानसाधनं चित्तं तेन चित्तेनावगतमनुष्ठानं विज्ञातम् तदुभयं प्रति प्रेरकमग्निमुद्दिश्य सुहुतमस्तु । वाचः । यजुर्जगती । वाचो मन्त्रपाठरूपाया विधृतिं विधारणं प्रति प्रयुजं प्रेरकमग्निमुद्दिश्य स्वाहा सुहुतमिदमस्तु । प्रजापतये । यजुःपङ्क्तिः । मनवे मन्वन्तरकारिणे प्रजापतये प्रजानां पालकाय स्वाहा । विश्वेषां नराणामनुग्राहकाय विश्वानरपुत्राय वाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु ६६

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् । विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहा ॥ ६७ ॥

फल-प्रापक नेता सवितादेव का मित्रत्व सब मनुष्य वरण करें (=सूर्योदय पर यज्ञादि कर्म करें)। सभी धन की याचना करते हैं और पोषण के लिए अन्न को पावें। यह आहुति है ॥ ६७ ॥

उ० विश्वो देवस्येति व्याख्यातम् ॥ ६७ ॥

म० ऋच्याद्युक्तं व्याख्याता च (अध्या० ४ । क० ८)। विश्वो मर्तो सर्वो मनुष्यो नेतुः फलप्रापकस्य देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सख्यं सखिभावं वुरीत वृणुते प्रार्थयते। विश्वः सर्वो जनः राये धनाय इषुध्यति देवं प्रार्थयते। याज्याकर्मसु पठितः। किंच पुष्यसे पोष्टुं पोषणाय द्युम्नं यशोऽन्नं वा वृणीत सर्वो जनः प्रार्थयते। स्वाहा तस्मै प्रेरकाय सुहुतमस्तु ॥ ६७ ॥

मा सु भित्था मा सु रिषोऽम्ब धृष्णु वीरयस्व सु। अग्निश्चेदं करिष्यथः ॥ ६८ ॥

[मा। सु। भित्थाः। मा। सु। रिषः। अम्ब। धृष्णु। वीरयस्व। सु॥ अग्निः। च। इदम्। करिष्यथः ॥६८॥]

(उत्तर या पूर्व की ओर मुँह करके खड़े होकर अध्वर्यु या यजमान मूँज और सन के बनाए छादन में स्थापित आहवनीय वेदि में उखा को स्थापित करें)। हे माता उखे! तुम फूटकर टुकड़े-टुकड़े न हो जाओ और न ही कहीं दरको। तुम दृढ़ा होकर अग्नि धारण रूप वीरकर्म को सम्पादित करो। तुम अग्नि का धारण हमारे अभीष्ट कर्म की समाप्ति तक किये रहो ॥ ६८ ॥

उ० उखामाहवनीयेऽधिश्रयति। मा सु भित्थाः इति गायत्री त्रिष्टुब्भ्यामुखादेवत्याभ्याम्। अग्निश्चेदमिति पाद आग्नेयश्च। हे उखे, मा त्वं भित्थाः। 'भिदिर् विदारणे'। भिद्यस्व। सुकारोऽनर्थकः। मा च रिषः। रिषतिर्हिंसाकर्मा। मा विनश्यस्व। हे अम्ब, अम्बेति योषाया आमन्त्रणम्। धृष्णु धृष्टं प्रागल्भ्यं वीरयस्व वीरकर्म कुरुष्व अग्निधारणलक्षणम्। किंच। इतउत्तरम् अग्निश्च त्वं च इदं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः पचनम् ॥ ६८ ॥

म० 'दण्डोच्छ्रयणान्तं कुलाध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखामाहवनीयेऽधिश्रयति मुञ्जकुलायशणकुलायावस्तीर्णामन्तरेशणां मा सु भित्था इति तिष्ठन्नुदङ् प्राङ्' (का० १६। ४। ३१)। औद्ग्रभणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदीक्षादि दण्डोच्छ्रयणान्तं प्राकृतं कर्म कुलाध्वर्युर्यजमानौ वैशानाभिमुखः प्राग्वा तिष्ठन्नृग्द्वयेन समिद्धे आहवनीये उखामारोपयति। कीदृशीमुखाम्। मुञ्जतृणनिर्मितं पक्षिनीडं मुञ्जकुलायः शणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यां मध्ये छादितामादौ शणकुलायेन ततोऽन्येनेति सूत्रार्थः। उखादेवत्ये द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ। प्रथमायास्तृतीयपादोऽग्निदेवतः। हे अम्ब मातः उखे, त्वं सुतरां मा भित्थाः भिन्ना विदीर्णा मा भव। इदमभिन्नत्वं सुष्ठु विधेयम्। तथा मा सुतरां रिषः। रिषतिर्हिंसाकर्मा। मा हिंसिता भव मा विनश्यस्व। इदमस्फुटनं सुष्ठु विधेयम्। सर्वात्मना द्वैधीभावो भेदः, लेशस्य पृथग्भावः स्फुटनं तदुभयं तव मा भूदित्यर्थः। किंच हे उखे, धृष्णु प्रगल्भं यथा सुतरां वीरयस्व अग्निधारणलक्षणं वीरकर्म कुरु। किंच अग्निश्चकारात्त्वं चेदमस्मदीयं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः ॥ ६८ ॥

दृꣳहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय आसुरी माया स्वधया कृतासि। जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे अस्मिन् ॥ ६९ ॥

[दृꣳहस्व। देवि। पृथिवि। स्वस्तये। आसुरी। माया। स्वधया। कृता। असि॥ जुष्टम्। देवेभ्यः। इदम्। अस्तु। हव्यम्। अरिष्टा। त्वम्। उत्। इहि। यज्ञे। अस्मिन् ॥६९॥]

हे पृथ्वी (=मिट्टी) निर्मित एवं द्योतनादि गुणयुक्ते उखे! हमारे कल्याण के लिए तुम दृढ़ा होओ। तुम स्वधा (=अन्न) की कामना से प्राणधारिका माया बनाई गई हो। तुममें आहुति दिया गया यह द्रव्य देवों के लिए प्रीतिकारक होवे। हे उखे! तुम इस यज्ञ में सर्वथा अक्षता रहकर विद्यमाना होओ ॥ ६९ ॥

उ० दृꣳहस्व देवि। हे उखे, दृꣳहस्व दृढीकुरु आत्मानम्। हे देवि पृथिवि। कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः। स्वस्तये अविनाशाय। कस्मात्त्वमिदमुच्यसे। यत आसुरीमाया। असुः प्राणः। रेफ उपजनः। प्राणसंबन्धिनी माया प्रज्ञा। स्वधया अन्नेन निमित्तभूतेन कृतासि। किंच। जुष्टं प्रियं देवेभ्यो हुतम् इदं हव्यं हविः अस्तु। त्वत्प्रसादात् या वक्ष्यमाणा आहुतयो हूयन्ते ता उच्यन्ते। त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता उदिहि उद्गच्छ यज्ञे अस्मिन्वर्तमाने ॥ ६९ ॥

म० कार्ये कारणोपचारो वर्णनार्थः। हे पृथिवि देवि, मृत्कार्यत्वात्पृथिवीत्वं मन्त्रैर्निष्पादितत्वाद्देवतात्वम्। तथाविधे हे उखे, स्वस्तये यजमानस्य क्षेमाय दृꣳहस्व दृढा भव। कस्मात्त्वमिदमुच्यसे स्वधयान्नेन निमित्तेन त्वमासुरी माया प्राणसंबन्धिनी प्रज्ञा कृतासि। असूनां प्राणानामियमासुरी। यद्वा असुरसंबन्धिनी माया अचिन्त्यरचनारूपं चित्रं वस्तु भूला यद्वत्प्रतिभाति तद्वत् त्वमपि रचनायुक्ता निष्पन्नासीत्यर्थः। किंच हे उखे, इदं हव्यमुख्येऽग्नौ होष्यमाणं देवेभ्यो जुष्टं प्रियमस्तु। त्वत्प्रसादाद्देवेभ्यो रोचतामित्यर्थः। त्वमपि अरिष्टा अनवखण्डिता सती अस्मिन्यज्ञे वर्तमाने उदिहि उद्गच्छ उद्गता भव ॥ ६९ ॥

द्रुन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ७० ॥

[द्रुन्नऽइतिद्रु अन्नः । सर्पिरासुतिरितिसर्पिः आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः ॥ सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥७०॥]

(उखा में अग्नि के प्रज्वलित हो जाने पर क्रमुक (=धमन सुपारी) की बालिश्त लम्बी १३ समिधाएँ डाले)। वृक्ष (=लकड़ी) के अन्न वाला, घृत से तृप्त होने वाला, पुरातन, देवों का आह्वाता, वरणीय, बल का पुत्र (—मन्थन से उत्पन्न होने वाला होने के कारण) और सर्वथा अद्भुत अग्नि इन कार्मुक समिधाओं को भस्मसात् करें ॥ ७० ॥

उ० उख्येऽग्नौ त्रयोदश समिधः प्रादेशमात्रा आदधाति त्रयोदशभिराग्नेयीभिर्ऋग्भिः । द्वे गायत्र्यौ । द्रुन्नः सर्पिरासुतिः । द्रुर्वृक्षोऽन्नमदनीयं यस्य स द्रुन्नः । द्रुशब्दो द्रुमपर्यायः । सर्पिरासुतिः सर्पिर्घृतमासवस्थानीयं यस्य स सर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुराणः । होता देवानामाह्वाता । वरेण्यो वरणीयः । सहसस्पुत्रः बलस्य पुत्रः । यतो मथ्यमानो जायते तस्मादेवमुच्यते । अद्भुतः अनन्यसमः । य इत्थम्भूतोऽग्निः स कार्मुकं समिधं भक्षयत्विति शेषः । नह्याख्यातं विद्यते नचाख्यातेन विना वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ७० ॥

म० 'अग्नावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्राः समिध आदधाति घृतक्लिन्नां कार्मुकीं द्रुन्न इति' (का० १६।४।३३-३५)। अभितापादुखायां वह्नौ जाते प्रादेशमितास्त्रयोदशसंख्याकाः समिधो जुहोति ताः क्रमेणाह । घृतक्लिन्नां क्रमुकसमिधमादौ क्रमुको धमनः इति सूत्रार्थः । अग्निर्देवत्या गायत्री सोमाहुतिदृष्टा । ईदृशोऽग्निः कार्मुकीं समिधं भक्षयत्विति शेषः । कीदृशः । द्रुन्नः 'पलाशीद्रुद्रुमागमाः' इति कोशोक्तेर्द्रवो वृक्षा एवान्नमदनीयं यस्य स द्रुन्नः, सर्पिरासुतिः सर्पिर्घृतमासुतिरासवस्थानीयं मादकं यस्य सः । यद्वा सर्पिराहारत्वेन सूयते प्रक्षिप्यते यस्मिन्सर्पिरासुतिः । प्रत्नः पुरातनः । होता देवानामाह्वाता । वरेण्यः वरणीयः । सहसो बलस्य पुत्रः मन्थनहेतुना बलेनोत्पद्यमानत्वात् । अद्भुतः आश्चर्यरूपः । अनन्यसदृश इत्यर्थः ॥ ७० ॥

परस्या अधि संवतोऽवराँ २ऽअभ्यातर । यत्राहमस्मि ताँ २ऽअव ॥ ७१ ॥

[परस्याः । अधि । संवतऽइतिसम्ऽवतः । अवरान् । अभि । आ । तर ॥ यत्र । अहम् । अस्मि । तान् । अव ॥७१॥]

(वैकंकत वृक्ष की समिधाओं को होम करें)। हे अग्ने ! शत्रु के साथ युद्ध में हलके पड़ने वाले हमारे वीरों को पार लगा (=जिता) और जहाँ मैं स्वयं विद्यमान हूँ—तू उनकी रक्षा कर ॥ ७१ ॥

उ० शतम् ५०० । वैकङ्कतीमादधाति । परस्या अधि । संवत इति संग्रामनामसु पठितम् । संपूर्वस्य वनतेर्गत्यर्थस्य संगच्छन्ते ह्येव योधाः परस्याः संबन्धिन्याः संवतः अधि सकाशात् । अवरान् अस्मदीयान् । अभ्यातर अभ्यागच्छ । ततो यत्र जनपदे अहमस्मि तान् अव पालय तर्पय वा ७१

म० 'वैकङ्कतीं परस्या इति' (का० १६ । ४ । ३६)। विकङ्कततरुसमिधं जुहोतीति सूत्रार्थः । आग्नेयी गायत्री विरूपदृष्टा । इत अध्यायान्तमाग्नेय्यः । संवत् इति संग्रामनामसु पठितम् । संपूर्वस्य वनतेर्गत्यर्थस्य क्विप् । संवन्वते संगच्छन्ते योधा यत्र सा संवत् । परस्याः शत्रुसंबन्धिन्याः संवतः संग्रामात् अवरानस्मदीयान् जनानभ्यातर अभिमुखमागच्छ दुःखात्तारयेत्यर्थः । किंच यत्र जनपदे अहमस्मि भवामि तानव पालय तर्पय वा ॥ ७१ ॥

परमस्याः परावतो रोहिदश्व इहागहि । पुरीष्यः पुरुप्रियोऽग्ने त्वं तरा मृधः ॥ ७२ ॥

[परमस्याः । परावतऽइतिपराऽवतः । रोहिदश्वऽइतिरोहित्ऽअश्वः । इह । आ । गहि ॥ पुरीष्यः । पुरुप्रियऽइतिपुरुऽप्रियः । अग्ने । त्वम् । तर । मृधः ॥७२॥]

(उखा में गूलर की समिधा डाले ।) हे रोहित अश्व वाले अग्ने ! तुम अपने उन रोहित अश्वों पर बैठकर अत्यन्त सुदूर स्वर्गादि से शीघ्र हमारे यज्ञ में आओ । पशुहितकारी और अनेक ऋत्विज-यजमानादि के प्रिय हे अग्ने ! यहाँ आकर तुम हिंसक राक्षसादि से हमें पार लगाओ ॥ ७२ ॥

उ० औदुम्बरीमादधाति । परमस्याः । तिस्रोऽनुष्टुभः । परावत इति दूरनामसु पठितम् । परमस्याः परावतः । परं दूरम् तस्मात् । हे रोहिदश्व, 'रोहितोऽग्नेः । हरित आदित्यस्य' इति निघण्टुः । हे अग्नेरश्व, इह आगहि आगच्छ । यतः त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि पुरुप्रियश्च बहुजनप्रियश्च । औदुम्बरे बहून्येवाशनानि 'तयोत (?) दूर्जा सर्वान्वनस्पतीन् प्रति पच्यते' इति श्रुतिः । आगत्य च हे अग्ने, त्वं तर विनाशय मृधः संग्रामान् ॥ ७२ ॥

म० 'औदुम्बरीं परमस्या इति' (का० १६ । ४ । ३७)। उदुम्बरतरुसमिधं तृतीयामादधातीति सूत्रार्थः । अनुष्टुब्वारुणीदृष्टा । हे अग्ने, परमस्याः परावतोऽत्यन्तदूरदेशादिहास्मिन्कर्मणि त्वमागहि आगच्छ । गच्छतेः शपि लुप्ते अनुदात्तोपदेशे मलोपे आगहीति रूपम् । परावत इति दूरनामसु पठितम् । परमाशब्दस्य सर्वनामत्वमार्षम् । परमा उत्कृष्टातिशयिता या परावत् । अतिदूरमित्यर्थः । आगत्य च मृधः

संग्रामान् तर अतिलङ्घय । शत्रून्विनाशयेत्यर्थः । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति दीर्घः । कीदृशस्त्वम् । रोहिदश्वः 'रोहितोऽग्नेऽर्हरित आदित्यस्य' इति निघण्टूक्तेः रोहितोऽग्नेरश्वाः रोहितः तत्संज्ञा अश्वा यस्य स रोहिदश्वः । पुरीष्यः पशव्यः पुरुप्रियः पुरूणां बहूनां प्रियो वल्लभः ॥ ७२ ॥

यद॑ग्ने कानि॒ कानि॑ चि॒दा ते॒ दारू॑णि द॒ध्मसि॑ । सर्वं॒ तद॑स्तु ते घृ॒तं तज्जु॑षस्व यविष्ठ्य ॥ ७३ ॥

[यत् । अग्ने॒ । कानि॑ । कानि॑ । चि॒त् । आ । ते॒ । दारू॑णि । द॒ध्मसि॑ ॥ सर्व॑म् । तत् । अ॒स्तु॒ । ते॒ । घृ॒तम् । तत् । जु॒षस्व॒ । य॒वि॒ष्ठ्य॒ ॥७३॥]

हे अग्ने ! हम जिन किन्हीं भी कटी-गिरी समिधाओं को तुममें डालें, वे सब तुम्हारे लिए घृत के समान प्रिय होवें । हे सदातरुण अग्ने ! तुम उन्हें घृत-सी ही प्रीति से सेवन करो । (इस मंत्र से स्वतः टूट कर गिरी हुई समिधा को होम करे) ॥ ७३ ॥

उ० अपरशुवृक्णामादधाति । यदग्ने । यच्छब्दो दध्मसीत्यनेन संबध्यते । यदा दध्मसि यदा दध्मः । हे अग्ने, तव दारूणि कानिचित् । चिच्छब्दोऽनवक्लृप्तौ । यानि कानिचिदेवेत्यभिप्रायः । सर्वं तदस्तु ते तव घृतं । तज्जुषस्व सेवस्व । हे यविष्ठ्य युवतम, स्वार्थे यप्रत्ययः ॥ ७३ ॥

म० 'अपरशुवृक्णां यदग्न इति' (का० १६ । ४ । ३८) कुठारं विना छिन्नां वातादिना भग्नां यज्ञियतरुसमिधं चतुर्थीमादधातीति सूत्रार्थः । द्वे अनुष्टुभौ जमदग्निदृष्टे, अतिशयेन युवा यविष्ठः यविष्ठ एव यविष्ठ्यः । स्वार्थे यत्प्रत्ययः । हे यविष्ठ्य हे युवतम हे अग्ने, कानि कानिचित् यानि कानि दारूणि काष्ठानि ते तव । सप्तम्यर्थे षष्ठी । त्वयि यत् आदध्मसि आदध्मः आरोपयामः । इदन्तो मसि । तत्सर्वं काष्ठजातं ते त्वदर्थं घृतं घृतवत्प्रियमस्तु । तद्दारुजातं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ७३ ॥

यदत्त्यु॑पजि॒ह्वि॒का यद्व॒म्रो अ॑ति॒सर्प॑ति । सर्वं॒ तद॑स्तु ते घृ॒तं तज्जु॑षस्व यविष्ठ्य ॥ ७४ ॥

[यत् । अत्ति॑ । उ॒प॒जि॒ह्वि॒केत्यु॑प जि॒ह्वि॒का । यत् । व॒म्रः । अ॒ति॒सर्प॒तीत्य॑ति॒ सर्प॑ति ॥७४॥]

(नीचे गिरी हुई समिधा को डाले ।) जिस समिधा को उपजिह्विका (=चींटी जैसा कोई कीट) खा जाता है और जिस समिधा में दीमक दौड़ (=लग) जाती है । वह सब समिधाएँ, हे अग्ने ! तुम्हारे लिए घृत-सी प्रिय होवे । हे सदातरुण या युवतम अग्ने ! तुम उन सब समिधाओं का प्रीति से सेवन करो ॥ ७४ ॥

उ० अधःशयामादधाति । यदत्ति यद्भक्षयति काष्ठम् । उपजिह्विका उपदीपिका । यच्च वम्रः वल्मीकः अतीत्यनुवर्तते सर्वं तदिति व्याख्यातम् ॥ ७४ ॥

म० 'अधःशयां यदत्तीति' (का० १६ । ४ । ३९)। अधो नीचे देशे शेते तां भूलग्नां समिधं पञ्चमीमादधाति । उपजिह्विका उपदीपिका पिपीलिकासदृशः क्षुद्रजीवः यद्दारु अत्ति भक्षयति अधःशयत्वादेव । वम्रो वल्मीकश्च यद्दारु अतिसर्पति अतिव्याप्नोति अतीत्यनुवर्तते तत्सर्वं ते घृतमस्तु इति पूर्ववत् ॥ ७४ ॥

अह॑रहु॒रप्र॑याव॒ं भर॑न्तो॒ऽश्वा॑येव॒ तिष्ठ॑ते घा॒सम॑स्मै । रा॒यस्पोषे॑ण॒ समि॒षा मद॑न्तो॒ऽग्ने॒ मा ते॒ प्रति॑वेशा रिषाम ॥ ७५ ॥

[अह॑रह॒रित्यह॑ःऽअहः । अप्र॑याव॒मित्यप्र॑ याव॑म् । भर॑न्तः । अश्वा॑येवेत्यश्वा॑य इव । तिष्ठ॑ते । घा॒सम् । अ॒स्मै॒ ॥ रा॒यः । पोषे॑ण । सम् । इ॒षा । मद॑न्तः । अग्ने॑ । मा । ते॒ । प्रति॑वेशा॒ इति॒ प्रति॑ वेशाः । रि॒षा॒म ॥७५॥]

(आठ मंत्रों से ढाक की सात समिधाएँ डाले) । घुड़शाला में बँधे हुए भी अश्व के लिए, निरालस्यभाव से प्रतिदित दाना-घास देने के समान इस तुम अग्नि को प्रचुर समिधाएँ प्रदान करते हुए धन की पुष्टि और अन्न से सर्वथा आनन्दित होते हुए, हे अग्ने ! हम तुम्हारे प्रतिवेशी (=निकट बैठकर समिधादान करने वाले ऋत्विज-यजमान) कभी भी हिंसित न होवें ॥ ७५ ॥

उ० पालाश्य उखा भवन्ति, अहरहः । त्रिष्टुभौ अस्मिन्मन्त्रे द्वितीयचतुर्थपादयोर्विरोधः । अश्वायेव तिष्ठते घासमस्मै । अत्र तिष्ठते अस्मै द्वे पदे परोक्षमग्निं ब्रूतः । तथाग्ने मा ते प्रति वेशा रिषामेति अग्ने ते इति प्रत्यक्षमग्निं ब्रूतः । नच वाक्यभेदेनार्थः संभवति । अतो द्वयोः पादयोर्लाक्षणिकया वृत्त्या व्याख्यायते । अहरहः सततम् अप्रयावमप्रमत्तं भरन्तः आहरन्तः अशनानि । कथमिव । तदुपमेयो दर्शयति अश्वायेति । अश्वस्येव स्थापयन्तो वयं घासं यवसम् अस्मै तव । किंच । रायस्पोषेण दक्षिणालक्षणेन धनस्य पोषेण । समदन्तः उत्साहयन्तः इषा अन्नेन समदन्तः त्वां हे अग्ने, मा रिषाम मा विनश्येम । ते तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः । त्वदाश्रया इत्यर्थः । अध्याहारेण वा व्याख्यायते । अहरहः अप्रमत्ता आहरन्तोऽशनानि । यथा अश्वा येऽवदत्तं घासं भक्षितम् अदितं च अवतिष्ठते भस्म अस्मै अग्नये तदुद्वपन्तः । भस्मोद्वपनमपि पठितम् अत एवमपि व्याख्यायते । रायस्पोषेण समिषा मदन्त इत्यादि समानम् ॥ ७५ ॥

म० 'पालाशीः प्रत्यृचमहरहरिति' (का० १६ । ४ । ४०) । अष्टभिः प्रत्यृचसप्तौ पालाशीः प्रादेशमिताः समिध

उख्येऽग्नावादधातीति सूत्रार्थः । द्वे त्रिष्टुभौ नाभानेदिष्टदृष्टे । हे अग्ने, तव प्रतिवेशाः प्रातिवेशिकाः प्रत्यासन्नाः त्वदाश्रयाः सन्तो वयं मा रिषाम मा हिंसनं प्राप्नुमः मा विनश्येमेत्यर्थः । किं कुर्वन्तः । अहरहः प्रत्यहं संततमप्रयावमप्रमत्तं यथा तथा अस्मै अग्नये घासं समिद्रूपं भक्ष्यं भरन्तः संपादयन्तः प्रयवणं प्रयावः 'यु मिश्रणे' घञ्प्रत्ययः । नास्ति प्रयावः प्रमादो यस्यां क्रियायाम् । तत्र दृष्टान्तः । अश्वायेव तिष्ठते वाजिशालायामवस्थितायाश्वाय यथा प्रत्यहमप्रमादेन घासं यच्छन्ति तद्वत् । पुनः किं कुर्वतः । रायः पोषेण धनस्य पुष्ट्या दक्षिणालक्षणेन इषा अन्नेन च संमदन्तः हर्षं कुर्वन्तः । त्वामुत्साहयन्त इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

नाभा॑ पृथि॒व्याः स॑मिधा॒ने अ॒ग्नौ रा॒यस्पोषा॑य बृह॒ते ह॑वामहे । इ॒रं॒म॒दं बृ॒हदु॑क्थं॒ यज॑त्रं॒ जेता॑रम॒ग्निं पृत॑नासु सास॒हिम् ॥ ७६ ॥

[नाभा॑ । पृथि॒व्याः । स॒मि॒धा॒न इति॑सम्ऽइ॒धाने । अ॒ग्नौ । रा॒यः । पोषा॑य । बृ॒ह॒ते । ह॒वा॒म॒हे ॥ इ॒र॒म्म॒दमिती॑रम्ऽम॒दम् । बृ॒हदु॑क्थ॒मिति॑बृ॒हत्ऽउ॑क्थम् । यज॑त्रम् । जेता॑रम् । अ॒ग्निम् । पृत॑नासु । सा॒स॒हिम् । स॒स॒हिमिति॑सस॒हिम् ॥७६॥]

पृथ्वी की नाभि (=केन्द्र) इस आहवनीय वेदि में स्थित उखा में समिध्यमान, हविरान्न से तृप्त होने वाले, महत् स्तुतशास्त्र वाले, यजनीय, यजनशील और युद्धों में शत्रुओं को सदा ही अभिभूत करने वाले अग्निदेव को हम विस्तृत धन की पुष्टि के लिए आह्वान करते हैं ॥ ७६ ॥

उ० नाभापृथिव्या इति । नाभौ पृथिव्याः । एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैतत्समिध्यन्ते । समिधाने संदीप्यमाने आहवनीयाख्ये अग्नौ । रायस्पोषाय धनस्य पोषाय । बृहते महते । हवामहे आह्वयामः । आग्नेयी अधिष्ठात्री देवता तदभिप्रायमेतत् । कथंभूतमग्निमित्यत आह । इरंमदम् इरयान्नेन माद्यति तृप्यति । बृहदुक्थं महच्छस्त्रम् । यजत्रं यजनीयम् जेतारं पृतनासु संग्रामेषु । सासहिं सोढारम् अभिभवितारम् । समिधाने अग्नाविति आहवनीयविषयोऽग्निशब्दः । जेतारमग्निमधिष्ठात्रग्निविषयः ॥ ७६ ॥

म० 'एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत्समिध्यते' (६ । ६ । ३ । ९) इति श्रुतेः । पृथिव्या नाभा नाभौ । विभक्तेराकारः । पृथिवीरूपाया उखाया मध्ये समिधाने दीप्यमाने अग्नौ आहवनीयाख्ये अग्निं तदभिमानिनं देवं वयं हवामहे आह्वयामः । किमर्थम् । बृहते रायः पोषाय प्रौढाय धनपोषणाय । कीदृशमग्निम् । इरंमदम् इरया अन्नेन माद्यति तृप्यति तुष्यतीति इरंमदस्तम् 'उग्रम्पश्य–' (पा० ३ । २ । ३७) इत्यादिना खशि निपातः । बृहदुक्थं बृहन्ति महान्ति उक्थानि शस्त्राणि यस्य तम् । यजत्रं यजनीयम् । पृतनासु संग्रामेषु जेतारं जयशीलम् । सासहिं सहतेऽभिभवतीति सासहिस्तं सोढारमस्मच्छत्रूणामभिभवितारम् । अग्नावित्याहवनीयविषयोऽग्निशब्दः जेतारमग्निमित्यधिष्ठात्रग्निविषयः ॥ ७६ ॥

याः सेना॑ अ॒भीत्व॑रीरा॒व्याधि॑नी॒रुग॑णा उ॒त । ये स्ते॒ना ये च॒ तस्क॑रा॒स्ताँस्ते॑ अ॒ग्नेऽपि॑दधा॒म्या॒स्ये॑ ॥ ७७ ॥

[याः । सेनाः॑ । अ॒भीत्व॑री॒रित्य॑भि॒ इत्व॑रीः । आ॒व्या॒धि॒नी॒रित्या॑ इ॒याधि॑नीः । उग॑णाः । उ॒त ॥ ये । स्ते॒नाः । ये । च॒ । तस्क॑राः । तान् । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । अपि॑ । द॒धा॒मि॒ । आ॒स्ये॒ ॥७७॥]

जो शत्रुसेनाएँ प्रत्याक्रमणनिरता हैं; जो स्वशस्त्रास्त्र से हमारे शरीरों को सम्यक् बेध देने वाली हैं और जो शत्रुसेनाएँ बड़े-बड़े बलशाली सेनानायकों आदि से युक्त हैं। जो चोर हैं, जो लुटेरे हैं, हे अग्ने! उन सब सेना-चौरादि को हम तुम्हारे मुख में धरते हैं ॥ ७७ ॥

उ० याः सेनाः अनुष्टुभः प्रागग्नपतीयायाः । सा तूपरिष्टाद्बृहती । याः सेनाः अभित्वरीः । 'इण् गतौ' इत्यस्माद्धातोः 'इण्नशजिसर्तिभ्यः' इति क्वरप्प्रत्ययः । 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुगागमे कृते 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपि कृते इणः इत्वरी इति सिद्धं भवति । अभियायिन्यः । आव्याधिनीः आविध्यन्ति याः उगणा उत । उतशब्दोऽप्यर्थे । अपि च । उद्गूर्णगणाः । पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः । ये च स्तेनाश्चौरा ये च तस्कराः 'तस्करस्तत्करोति यत्पापकं' इति निरुक्ताः । तान्सर्वान् ते तव हे अग्ने, अपिदधामि प्रक्षिपामि आस्ये मुखे भक्षणाय ॥ ७७ ॥

म० षडनुष्टुभः । याः काश्चित्परकीयाः सेनाः असीत्वरीरसीत्वर्यः अभियायिन्यः अस्मदाभिमुख्येनागमनशीलाः अभियन्ति ता अभित्वर्यः । 'इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप्' (पा० ३ । २ । १६३) इति क्वरप् 'ह्रस्वस्य पिति–' (पा० ६ । १ । ७१) इति तुक् 'टिड्ढाणञ्द्वयसज्–' (पा० ४ । १ । १५) इत्यादिना ङीप् । उतशब्दोऽप्यर्थे । उतापि च याः सेनाः आव्याधिनीः आ समन्ताद्विध्यन्ति ताः सर्वतोऽस्मांस्ताडयन्त्यः । उगणाः उद्गूर्णगणाः । पृषोदरादिपाठान्मध्यमपदलोपः । उद्यतायुधगणोपेता बहुस्तोमा इत्यर्थः । ये च स्तेनाः गुप्तचराः ये च तस्कराः प्रकटचोराः 'तस्करस्तत्करोति यत्पापकम्' (नि० ३ । १४) इति नैरुक्ताः । हे अग्ने, तान् पूर्वोक्तान्सेनादीन् ते तव आस्ये मुखे अपिदधामि प्रक्षिपामि भक्षणाय । दुष्टान्सर्वान्भक्षयेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

द॒ꣳष्ट्रा॑भ्यां म॒लिम्लू॒ञ्जम्भ्यै॒स्तस्क॑राँ २ऽउ॒त। हनु॑भ्याꣳ स्ते॒नान्भ॑गव॒स्ताँस्त्वं खा॑द॒ सुखा॑दितान् ॥७८॥

[दꣳष्ट्राभ्याम् । मलिम्लून् । जम्भ्यैः । तस्करान् । उत ॥ हनुभ्यामिति हनु॒ऽभ्याम् । स्तेनान् । भगवऽइति भग॑ऽवः । तान् । त्वम् । खाद । सुखादितानिति सु॒ऽखादितान् ॥७८॥]

दाढ़ों से लुटेरों को, तीखे दाँतों से तस्करों को तथा अगले दाँतों से चोरों को, हे महाभाग्यवान् अग्ने! उन सबको, सम्यक् खाये हुओं को भी, भली-भाँति चबा डालो ॥ ७८ ॥

उ० दंष्ट्राभ्यां दशनशीलाभ्यां दढाभ्याम् राक्षसिके इति ये उच्येते ताभ्याम् मलिम्लून् मलिम्लुचः उक्ताः (?) गूढाः स्तेनतया म्लोचन्ति अदृश्या भवन्ति जने कक्षे च ये जम्भ्यैः तस्करान् जम्भावृत्तिसमाश्रिता जम्भ्याः ताभिः तस्करान् । उत अपि हनुभ्यां च हननशीलाभ्यां स्तेनान् हे भगवः हे भगवन् महदैश्वर्ययुक्त । तान् त्वं खाद। यथा सुखादिता भवन्ति ॥ ७८ ॥

म० गुप्ताः प्रकटाश्चेति द्विविधाश्चोराः । प्रकटा अपि पुनर्द्विविधाः । अरण्ये मार्गे च प्रहृत्य प्रत्यहमेव पलायमानाः प्रकटाः । ततोऽप्यतिप्रकटा निर्भया ग्रामेष्वेवागत्य वन्दीकाराः ते अत्र मलिम्लुच उच्यन्ते । मलं पापाधिक्यमेषामस्तीति मलिनाः तथाविधा भूत्वा म्लोचन्ति जने वने वा अदृश्या भवन्तीति मलिम्लुचः । दन्तपङ्क्तिमध्ये याभ्यां तीक्ष्णदन्ताभ्यां क्रमुकादिकं भक्ष्यते ते दंष्ट्रे राक्षसीसंज्ञे । ततः पुरोवर्तिनो बहिर्दृश्यमाना दन्ता जम्भ्याः जम्भावृत्तिमाश्रिता जम्भ्याः । दन्तलीने तु हनू । दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून्पीडयित्वा जम्भ्यैस्तस्करानपि पीडयित्वा हनुभ्यां स्तेनान् पीडयित्वा हे भगवः भगवन्महदैश्वर्ययुक्त पूजनीय, तान्सर्वान्पूर्वोक्तान्सुखादितान् सुष्ठु खादितान्भक्षितान्पुनर्जीवनरहिता यथा भवन्ति तथा खाद भक्षय । सुखादितानपेतान्कृत्वेति वा ॥ ७८ ॥

ये जने॑षु म॒लिम्लु॑च॒ स्ते॒नास॒स्तस्क॑रा॒ वने॑ । ये कक्षे॑ष्वघा॒यव॒स्ताँस्ते॑ दधामि॒ जम्भ॑योः ॥७९॥

[ये । जनेषु । मलिम्लुचः । स्तेनासः । तस्कराः । वने ॥ ये । कक्षेषु । अघायवः । अघयवऽइत्यघ॒ऽयवः । तान् । ते । दधामि । जम्भयोः ॥७९॥]

जो ग्रामादि में प्रवेश करके लोगों को मारने, काटने एवं वन्दी बनाने वाले हैं; वनों में जो लुटेरे बसते हैं और लता-गुल्मादि में छिपकर घात करने वाले पापकामी हैं, उन सबको हे अग्ने! मैं तुम्हारी दाढ़ों में धरता हूँ ॥ ७९ ॥

उ० जनेषु मलिम्लुचः जनेषु स्तेनासः 'आज्जसेरसुक्' तस्कराः । वने वनाश्रिताः येच कक्षेषु नदीपर्वतकक्षेषु अघायवः । 'छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम्' इत्यघशब्दात्क्यच् 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः । अघं परस्मै इच्छन्तीत्यघायवः तान् तव दधामि स्थापयामि जम्भयोः भक्षणाय ॥ ७९ ॥

म० जनेषु ग्रामवर्तिषु ये मलिम्लुचः पूर्वोक्ता वन्दीकाराः ये च वने स्तेनासः स्तेनाः 'आज्जसेरसुक्' (पा० ७।१।५०) इत्यसुक् । गुप्तचोराः तस्कराः प्रकटचोराः । ये च कक्षेषु नदीपर्वतगहनेषु अघायवः परेषां पापाभिलाषुकाः हे अग्ने, तान् चतुर्विधान् ते तव जम्भयोः दंष्ट्रयोर्दधामि स्थापयामि भक्षणायेत्यर्थः । अघं परस्येच्छन्ति ते अघायवः 'छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम्' इति अघशब्दात्क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इति उप्रत्ययः ॥ ७९ ॥

यो अ॒स्मभ्य॑मराती॒याद्यश्च॑ नो॒ द्वेष॑ते॒ जनः॑ । निन्दा॒द्यो अ॒स्मान्धिप्सा॑च्च॒ सर्वं॒ तं भ॑स्म॒सा कु॑रु ॥ ८० ॥

[यः । अस्मभ्यम् । अरातीयात् । अरातियादित्यरातिऽयात् । यः । च । नः । द्वेषते । जनः ॥ निन्दात् । यः । अस्मान् । धिप्सात् । च । सर्वम् । तम् । भस्मसा । कुरु ॥८०॥]

जो हमारे लिए शत्रुवत् आचरण करता है; जो मनुष्य हमसे द्वेष करता है; जो हमारी निंदा करता है और जो राक्षसादि हमें हिंसित करने की अभिलाषा रखता है, हे अग्ने! उन सबको तुम भस्मसात् कर डालो ॥ ८० ॥

उ० यो अस्मभ्यम् यो मनुष्यः अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् अरातीयात् अरातिरिवाचरेत् । अरातिः शत्रुः । यश्च नः अस्मान् द्वेषते द्वेष्टि जनः । निन्दाच्च निन्दयति योऽस्मान् धिप्साच्च । दम्नोतेः सन्यभ्यासलोपः । दम्भितुमिच्छति यः । तान् तव दधामि । सर्वमेतच्छत्रुजातं भस्मसा कुरु । भस्मसेति शब्दोऽनुकरणे दाजन्तः । यथा भक्ष्यमाणा भस्मसा शब्दं कुर्वन्ति तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ८० ॥

म० पूर्वं चोरभेदा दर्शिताः इदानीं शत्रुभेदा उच्यन्ते । ते चतुर्विधाः अरातयो द्वेषिणो निन्दका जिघांसवश्चेति । तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽरातिः । कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी । वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः । हन्तुकामश्चतुर्थः । तान् अग्नये समर्पयति । यो नरः अस्मभ्यम् अस्मदर्थम् अरातीयात् अरातिरिवाचरति अरातीयति अरातिमिच्छति । आचारे इच्छायां वा क्यच्प्रत्ययः । यश्च

जनो नोऽस्मान्द्वेषते कार्यनाशेनाप्रीतिमुत्पादयति 'द्विष अप्रीतौ' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति शपो लुगभावः। योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दात् निन्दति वाचा दुःखं ददाति । यश्चापरोऽस्मान् धिप्सात् धिप्सति । दम्भितुमिच्छति जिघांसति। दम्भेः सनन्तस्य 'दम्भ इच्च' (पा० ७।४।५६) इत्यभ्यासलोप इकारश्च । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३। ४।९७) इतीकारलोपः 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्याडागमोऽरातीयादित्यादिषु त्रिष्वपि । हे अग्ने, तं सर्वं जनं चतुर्विधं मस्मसा कुरु चूर्णीकुरु चर्वित्वा भक्षयेत्यर्थः। मस्मसाशब्दो डाजन्तो निपातः चर्वणजन्यशब्दानुकरणवाची ॥ ८० ॥

सᳪं॑शितं मे॒ ब्रह्म॒ सᳪं॑शितं वी॒र्यं॒ बल॑म् । सᳪं॑शितं क्ष॒त्रं जि॒ष्णु यस्या॒हमस्मि पु॒रोहि॑तः ॥ ८१ ॥

[सᳪंशि॑त॒मिति॒सम् शि॑तम् । मे॒ । ब्रह्म॑ । सᳪंशि॑त॒मिति॒सम् शि॑तम् । वी॒र्य्य॑म् । बल॑म् ॥ सᳪंशि॑त॒मिति॒सम् शि॑तम् । क्ष॒त्रम् । जि॒ष्णु । यस्य॑ । अ॒हम् । अस्मि॑ । पु॒रोहि॑त॒ऽइति॒पु॒रः॒ऽहि॑तः ॥८१॥]

हे अग्ने ! मुझ पुरोहित का मंत्रबल तुम्हारी दया से संतीक्ष्ण हो चुका है और मेरा बलवीर्य भी संतीक्ष्ण हो चुका है। जिस राजा का मैं पुरोहित हूँ, वह क्षत्रिय राजा भी मेरे मंत्रादि से संतीक्ष्ण होकर सर्वथा विजयशील हो रहा है ॥ ८१ ॥

उ० पुरोहितस्यादधाति । संशितं मे ब्रह्म । 'शो तनूकरणे' उपसर्गव्यत्ययः । निशितं तीक्ष्णीकृतं मे मम ब्रह्म । निशितं च वीर्यं वीरकर्म बलम् । निशितं च क्षत्रं जिष्णु जयनशीलम् । यस्य अहम् अस्मि भवामि पुरोहितः ॥ ८१ ॥

म० 'उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन्नुत्तमां पुरोहितस्य' (का० १६।४१।४-४२) । क्षत्रिययजमानस्य द्वादशीं संशितमित्येतामिच्छया दधाति पुरोहितयजमानस्यान्त्यामुदेषामित्येतामिच्छया दधाति एकादश नित्याः सर्वासामृचामन्ते स्वाहाकारश्चेति सूत्रार्थः । मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संशितं सम्यक् तीक्ष्णीकृतम् शास्त्रीयमार्गवर्ति कृतमित्यर्थः । 'शो तनूकरणे' क्तान्तः । वीर्यमिन्द्रियशक्तिः, बलं शरीरशक्तिः, तदुभयं संशितं स्वकार्यक्षमं कृतम् । तथा यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोस्मि भवामि तन्मदीयं क्षत्रं क्षत्रजातं जिष्णु जयनशीलं यथा भवति तथा संशितं तीव्रं कृतम् ॥ ८१ ॥

उदे॑षां बा॒हू अ॑तिर॒मुद्वर्चो॒ अथो॒ बल॑म् । क्षि॒णोमि॒ ब्रह्म॑णा॒ऽमित्रा॒नुन्न॑यामि॒ स्वाँ २ ऽअ॒हम् ॥ ८२ ॥

[उत् । ए॒षाम् । बा॒हूऽइति॑बा॒हू । अ॒ति॒र॒म् । उत् । वर्चः॑ । अथो॒ऽइत्यथो॑ । बल॑म् ॥ क्षि॒णोमि॑ । ब्रह्म॑णा । अ॒मित्रा॑न् । उत् । न॒या॒मि॒ । स्वान् । अ॒हम् ॥८२॥]

मैंने अपने मंत्रबल से अपने राजा की सेना के वीरों के बाहुबल को अत्यन्त बढ़ा दिया है, इनके वर्चस् को बढ़ा दिया है और इनके बल (=साहस) को बढ़ा दिया है। साथ ही मैं मंत्र से शत्रुओं को क्षीण बना रहा हूँ। मैं अपनों को उन्नत बनाता हूँ ॥ ८२ ॥ (यह समिधामंत्र समाप्त हुए)।

उ० उदेषाम् क्षत्रियस्य उदतिरम् उद्धरितवान् अस्मि। एषां योद्धॄणां बाहू उद्वर्चः उद्धरितवान्वर्चः । अथो अपिच बलम् । क्षिणोमि च विनाशयामि ब्रह्मणा पुरोहितसंज्ञेन अमित्रान् । उन्नयामि उद्गमयामि च स्वान् पुत्रपौत्रान् अहम् ॥ ८२ ॥

म० एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्ये एकैकस्य बाहू भुजौ उदतिरमुत्कर्षेण वर्धितवानस्मि । तिरतिर्वृद्ध्यर्थः । लौकिकोक्तिरियम् । लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति जना एवं वदन्ति अयं स्वहस्तमुपरि कृतवानिति । वर्चः कान्तिः तामप्युदतिरम् । अथो अपि च बलं शरीरशक्तिमुदतिरम् । ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येन अमित्रान्शत्रून् क्षिणोमि क्षीणान्करोमि । स्वान्स्वकीयान्पुरुषान्पुत्रपौत्रादीनहमुन्नयामि उत्कर्षं प्रापयामि । एवं त्रयोदश समिन्मन्त्रा उक्ताः ॥ ८२ ॥

अन्न॑पते॒ऽन्न॑स्य नो देह्यनमी॒वस्य॑ शु॒ष्मिणः॑ । प्रप्र॑ दा॒तारं॑ तारिष॒ ऊर्जं॑ नो धेहि द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे ॥८३॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

[अन्न॑पत॒ऽइत्यन्न॑ पते । अन्न॑स्य । नः॒ । दे॒हि॒ । अ॒न॒मी॒वस्य॑ । शु॒ष्मिणः॑ ॥ प्रप्रेति॒प्र प्र॑ । दा॒तार॑म् । ता॒रि॒षः॒ । ऊर्ज॑म् । नः॒ । धे॒हि॒ । द्वि॒पद॒ऽइति॑द्वि॒ पदे॑ । चतु॑ष्पदे । चतु॑ष्पद॒ऽइति॒चतुः॑ पदे ॥८३॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकादशोऽध्यायः ॥

हे अन्न के पालक-दाता अग्निदेव ! रोगरहित और बलकारी अन्न का मेरे भाग्य का अंश मुझे प्रदान करो। जो अन्न को देने वाला है, उस (यजमानादि) को विपत्तियों से पार लगाओ। हम मनुष्य-पशु आदि में तुम इस अन्नादि के खाने-पीने से सर्वथा बलवीर्य-वृद्धि का आधान करो ॥ ८३ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

उ० समिधमादधाति अन्नपते अग्ने, अन्नस्य स्वमंशं नः अस्मभ्यं देहि । अनमीवस्य अमीवा व्याधिः तद्रहितस्य । शुष्मिणः । शुष्ममिति बलनाम । बलवतः । किंच । प्रप्रदातारं तारिषः अतिशयार्थं उपसर्गाभ्यासः । महता प्रकर्षेणान्नस्य दातारं प्रदातारं प्रतारिषः प्रवर्धय । किंच । ऊर्जमन्नं नः अस्मभ्यं धेहि देहि । द्विपदे चतुष्पदे द्विपाच्चश्च-तुष्पाच्चश्च ॥ ८३ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्य एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

म० 'न्यज्य समिधं व्रते प्रत्ते प्रत्तेऽन्नपत इत्याधानम्' (का० १६ । ६ । ८) । अध्वर्युणा व्रतपयसि दत्ते तत्र समिधमभ्यज्य दीक्षित उख्येऽग्नावादध्यात् । प्रत्ते इति वीप्सा प्रतिव्रतं समिदाधानप्राप्त्यर्था इति सूत्रार्थः । आग्नेयी उपरिष्टाद्बृहती अष्टार्णत्रिपादा चतुर्थो द्वादशार्णः । हे अन्नपते अन्नस्य पालक अग्ने, नोऽस्मभ्यमन्नस्य देहि । कर्मणि षष्ठी । अन्नं प्रयच्छ । यद्वान्नस्य स्वमंशं देहि । कीदृशस्यान्नस्य । अनमीवस्य नास्ति अमीवा व्याधिर्येन तदनमीवं तस्य । शुष्मिणः शुष्ममिति बलनाम । शुष्मं बलं विद्यते यस्मात्तत् शुष्मि तस्य । रोगनाशकं बलहेतुन्नं प्रयच्छेत्यर्थः । किंच दातारं प्रतारिषः अन्नस्य दातारं प्रकर्षेण वर्धय । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८ । १ । ६) इति पादपूर्त्यै प्रोपसर्गस्य द्विलम् । अतिशयार्थं वोपसर्गाभ्यासः 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (नि० १० । ४२) इति यास्कोक्तेः 'तृ प्लवनतरणयोः' लेटो मध्यमैकवचनं 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) इति सिप्प्रत्ययः । 'आर्धधातुकस्य' (पा० ७ । २ । ३५) इतीट् छन्दसि धातोर्वृद्धिः 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इति अडागमः 'इतश्च लोपः' (पा० ३ । ४ । ९७) इति लेट इकारलोपे रुत्वविसर्गौ । तारिष इति रूपम् । किंच नोऽस्माकं द्विपदे मनुष्ये पुत्रादौ चतुष्पदे गवादौ च ऊर्जमन्नं धेहि धारय । यद्वा द्वौ पादौ यस्य स द्विपात्तस्मै द्विपदे । चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् तस्मै 'पादः पत्' (पा० ६ । ४ । १३०) 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' (पा० ५ । ४ । १३८) इति अन्त्यलोपे पदादेशः । द्विपदे मनुष्याय चतुष्पदे गवादये अन्नं धेहि देहि जातावेकवचनम् । सर्वेभ्यो नरपशुभ्योऽन्नं देहीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
उखादिसमिदाध्यन्तोऽध्याय एकादशोऽगमत् ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौद्दुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्निरमृतो अभवद्वयोभिर्यदेनं द्यौरजनयत्सुरेताः ॥ १ ॥

[दृशानः । रुक्मः । उर्व्या । वि । अद्यौत् । दुर्मर्षमिति दुः ऽ मर्षम् । आयुः । श्रिये । रुचानः ॥ अग्निः । अमृतः । अभवत् । वयोभिरिति वयः ऽ भिः । यत् । एनम् । द्यौः । अजनयत् । सुरेता इति सु ऽ रेताः ॥१॥]

(इस बारहवें अध्याय में उखा को ऊपर धारण किये जाने के मंत्रों का संग्रह है। यजमान एक सोने के **'रुक्म'**-संज्ञक हार को गले में पहनता है। इस हार में सोने के २१ छोटे-छोटे तावीज गुथे रहते हैं। तावीज कृष्णाजिन के एक टुकड़े में ढँके रहते हैं। वे सन की एक तिलड़ी रस्सी (=सुतली) में पिरोए रहते हैं। यह तावीज कृष्णाजिन के काले सफेद रोओं के स्थापन्न समझे जाते हैं। इस यजमान का मुख ईशान दिशा की ओर होता है। वास्तविक रुक्म सूर्य है। यहाँ सूर्य की स्तुति ही की गई है।) अपनी महती ज्योति से प्रकाशित यह दृश्यमान सूर्य पूर्व दिशा में उदय को प्राप्त हुआ। इसका दिवसभर का जीवन तो सर्वथा दुर्धर्ष है। यह शोभा प्राप्त करने के लिए दीप्ति को धारण कर रहा है। सुवीर्या द्यौ ने जब इस सूर्य को प्रकट किया, तब हविरान्नों के द्वारा अग्नि अमृत (=देवत्व) बन गया (=हविरान्नों से अग्नि को तृप्त किया=होम प्रारम्भ किये गये) ॥ १ ॥

उ० यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चति । दृशानो रुक्मः त्रिष्टुप् । आदित्याध्यासेन रुक्मस्तुतिः । यो दृशानः दृश्यमानः प्रत्यक्षत उपलभ्यमानः । रुक्मः रोचनः । उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्योत् विद्योतते यस्य च दुर्मर्षमायुः दुर्मर्षमनवखण्डितम् आयुर्जीवनम् । श्रिये रुचानः यश्च जनेभ्यः श्रियं दातुं रोचते सोऽयमग्निः अमृतः अमरणधर्मा चाभवत् । वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिः यदेनं द्यौरजनयत् । यच्च एनमग्निं द्यौः अजनयत् जनितवती । सुरेताः शोभनरेताः । रेतः पुत्रः । 'सुरेता ह्येषा यस्यायमग्निः' इति द्वितीयममृतत्वकारणमग्नेः ॥ १ ॥

म० एकादशाध्याये उखासंभरणादिमन्त्रा उक्ताः द्वादशेऽध्याये उखाधारणादिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र 'यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्योतमुपरिनाभि बहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति' (१६ । ५ । १) । समिदाधानान्ते ऐशान्यां तिष्ठन्यजमानो ग्रीवायां रुक्मं स्वर्णनिर्मितं फलकाकारमाभरणविशेषं बध्नाति । कीदृशम् । वर्तुलम् एकविंशतिः पिण्डा यत्र । शाणकंदलतुल्याः स्वरूपाद्बहिर्भूता उन्नतबिन्दवः

पिण्डा उच्यन्ते । कृष्णाजिनखण्डे श्वेतकृष्णरोमस्थाने स्यूतम् त्रिगुणशणसूत्रे प्रोतं नाभेरूर्ध्वं वर्तमानं पिण्डा बहिर्भवन्ति तथा धार्यमिति सूत्रार्थः । रुक्मदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीद्दष्टा । आदित्याध्यासेन रुक्मः स्तूयते । रुक्म आभरणविशेषः उर्व्या महत्या दीप्त्या व्यद्यौत् विद्योतते । 'द्युत द्योतने' व्यत्ययेन शपि लुङि वृद्धौ लङि रूपम् । कीदृशो रुक्मः । दृशानो दृश्यमानः । शानचि शपो लुक् । प्रत्यक्षमुपलभ्यमानः । श्रिये जनेभ्यः श्रियं दातुम् । दुर्मर्षं दुर्मर्षमनवखण्डितं केनाप्यतिरस्कार्यं वा आयुः जीवनं रुचानः रोचत इति रुचानो वाञ्छन् । रोचतेः शानचि 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो लुक् सोऽयमग्निर्वयोभिरन्नैः पशुपुरोडाशप्रभृतिभिरमृतोऽमरणधर्मा अभवत् । यद्यस्मात्कारणात् द्यौर्द्युलोकवासी देवगण एनमग्निमजनयत् जनितवती । कीदृशी द्यौः । सुरेताः शोभनं रेतोऽभिरूपं यस्याः सा तस्मादमृतत्वं युक्तम् ॥ १ ॥

नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकꣳ समीची । द्यावाक्षामा रुक्मो अन्तर्विभाति देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाः ॥ २ ॥

[नक्तोषासा । नक्तोषसेतिनक्तोषसा । समनसेतिसमनसा । विरूपेऽइतिविरूपे । धापयेतेऽइतिधापयेते । शिशुम् । एकम् । समीचीऽइतिसम् ईची ॥ द्यावाक्षामा । रुक्मः । अन्तः । वि । भाति । देवाः । अग्निम् । धारयन् । द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः ॥२॥]

समान चित्त तथा समान प्रेमभाव से अपनी-अपनी कालयात्रा करने वाले, परन्तु स्वरूप से श्वेत-कृष्ण होकर परस्पर विपरीत वर्ण वाले यह दिन-रात्रि इस एक अग्निशिशु को स्तन्यपान (=हविरादि लाभ) कराते हैं (=प्रातः-सायं होम किये जाते हैं)। जैसे ही और जब तक (=सायंकाल) यह प्रकाशमान रुक्म (=सूर्य) द्यावापृथिवी के मध्य चमकता है, वैसे ही धन (=प्राण) देने वाले देवगण इस अग्नि (=अग्निहोत्र) को धारण करते हैं। (इस मंत्र के प्रथमार्ध से यजमान आहवनीय वेदिस्थ उखा को दो गोल ईंटों से ऊपर उठाता है। उसे एक लोहे के सिकहर में धरता है। उस सिकहर को उखा-सहित ऊपर उठाये रहने के लिए उसमें ६ रस्सियाँ बँधी रहती हैं। यजमान उस सिकहर की रस्सियों को अपने गले में पहन लेता है (—मानो सकिरण सूर्य बन गया हो)। वह उस उखा-सिकहर को रस्सियों के सहारे ऊपर उठाकर पूर्व की ओर चलता है। आहवनीय वेदि से पूर्व की ओर बाधों से बुनी हुई एक मचिया (=आसन्दी) धरी रहती है। यजमान उस उखा-सिकहर को उसी मचिया पर धर देता है। मचिया चौकोर और गूलर के लकड़ी की बनी होती है) ॥ २ ॥

उ० द्वाभ्यां परिगृह्णाति । नक्तोषासा । आग्नेयी त्रिष्टुप् नक्ता रात्रिः उषाशब्देनाहरुच्यते राज्यहनी । समनसा एकमनस्के । विरूपे नानारूपे । कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । धापयेते पाययेते सायंप्रातरग्निहोत्रादिभिः कर्मभिः। शिशुं बालमिव मातापितरौ एकं अग्निलक्षणम्। समीची सम्यगञ्चिते संश्लिष्टे वा । ये इत्थंभूते ताभ्यां गृह्णामीति शेषः । हरन् जपति द्यावाक्षामा । द्यावापृथिव्यौ यो रुक्मः रोचनः अन्तर्विभाति अन्तरादीप्यते तं हरामीति शेषः । निदधाति । देवा अग्निं धारयन्द्रविणोदाः यमग्निं देवा द्रविणोदाः धनदातारो धारितवन्तः तमहं धारयामीति शेषः ॥ २ ॥

म० 'परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति' (का० १६ । ५ । ३) । वर्तुलाभ्यामुखाधारणसाधनरूपाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां गृह्णातीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । अर्धमुखाग्रहणे विनियुक्तम् । नक्तोषासा नक्तं च उषाश्च नक्तोषसौ । विभक्तेराकारः संहितायां दीर्घः । नक्तं रात्रिः उषा अहः । नक्तोषसौ रात्रिदिवसौ एकमग्निं धापयेते पाययेते सायंप्रातरग्निहोत्रादिकर्मभिः तर्पयेते इत्यर्थः । तत्र लुप्तोपमानम् । शिशुं बालं मातापितराविव । 'धेट् पाने' 'हेतुमति च' (पा० ३ । १ । २६) इति णिच् 'आदेच उपदेशेऽशिति' (पा० ६ । १ । ४५) इति आकारे 'अर्तिह्री' (पा० ७ । ३ । ३६) इत्यादिना पुक् । कीदृश्यौ नक्तोषसौ । समनसा समनसौ समानं मनो ययोस्ते एकमनस्के परमैकमत्ययुक्ते इत्यर्थः । विरूपे विलक्षणं रूपं ययोस्ते विरूपे । कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः । समीची सम्यगञ्चतस्ते समीच्यः सम्यगञ्चने समन्विते संश्लिष्टे वा । पूर्वसवर्णो विभक्तेः । ये इत्थंभूते राज्यहनी ताभ्यामिण्ड्वारूपाभ्यामुखां गृह्णामीति शेषः । 'हरति द्यावाक्षामेति' (का० १६ । ५ । ४) । आहवनीयोपरिस्थामुखामेवमिण्ड्वाभ्यामादाय द्यावेति पादेनासन्दीं प्रति तां हरतीति सूत्रार्थः । द्यावाक्षामा द्यौश्च क्षामा पृथिवी च द्यावाक्षामा । दिवो द्यावादेशः विभक्तेर्लोपः । द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये अन्तरिक्षे च यो रुक्मः रोचमानोऽग्निर्विभाति प्रकाशते तं हरामीति शेषः । 'आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गात्रासन्दीवदासन्द्यां चतुरस्राङ्क्यां शिक्यवत्यामादधाति देवा अग्निमिति' (का० १६ । ५ । ५) । आहवनीयात्पूर्वदिशि भूमौ स्थापितायामासन्द्यामुखां निदधाति देवा इति पादेन । उद्गात्रासन्दीवदिति प्रादेशमात्रपाद्यामौदुम्बर्यामरत्निमात्राङ्क्यां मुञ्जरज्ज्वा व्युतायामिति लभ्यते । तथा चतुरस्राङ्क्यां चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्कानीषोपलपादरूपाणि यस्यास्तस्यां सशिक्यायां चेति सूत्रार्थः । देवाः दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति देवाः प्राणा यजमानस्य एतमग्निं धारयन् अधारयन् । अडभाव आर्षः । कीदृशा देवाः । द्रविणोदाः यागद्वारेण द्रविणं धनरूपं फलं ददति प्रयच्छन्ति ते । तमहं धारयामीति शेषः । 'अग्निं धारयन् द्रविणोदा इत्याह प्राणा वै देवा द्रविणोदाः' इति तैत्तिरीयश्रुतेर्देवशब्देन प्राणा उच्यन्ते ॥ २ ॥

विश्वा॑ रू॒पाणि॒ प्रति॑मुञ्चते क॒विः प्रासा॑वीद्भ॒द्रं द्वि॒पदे॒ चतु॑ष्पदे । विनाक॑मख्यत्सवि॒ता वरे॑ण्यो॒ऽनु प्र॒याण॑मु॒षसो॒ विरा॑जति ॥ ३ ॥

[वि॒श्वा॑ । रू॒पाणि॑ । प्रति॑ । मु॒ञ्चते॒ । क॒विः॒ । प्र । अ॒सा॒वी॒त् । भ॒द्रम् । द्वि॒पदु॒ऽइति॑द्वि॒ पदे॑ । चतु॒ष्पदे । चतु॒ःपद॒ऽइति॒ चतुः॑ पदे ॥ वि । नाक॑म् । अ॒ख्य॒त् । स॒वि॒ता । वरे॑ण्यः । अनु॑ । प्र॒याण॑म् । प्र॒यान॒मिति॑प्र यान॑म् । उ॒षसः॑ । वि । रा॒ज॒ति ॥३॥]

क्रान्तद्रष्टा यह सूर्य स्वकिरणों के विविध रूपों को व्यक्त करता है या अन्धकाराच्छन्न पदार्थों के विविध कार्यों को प्रकाशित करता है। इसने द्विपाद मनुष्यादि और चतुष्पाद गवादि के लिए कल्याण (=स्वस्वव्यापारनिरतता) को उत्पन्न करता है। यह वरणीय सर्वप्रेरक सूर्य स्वर्ग को प्रकाशित करता है। यह उषा के जाने के पश्चात् आकाश में शोभायमान होता है। (इस मंत्र से यजमान रज्जुओं को अपने गले में बाँधता है) ॥३॥

उ० शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चति। विश्वा रूपाणि जगती सावित्री। यः विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते प्रतिबध्नाति। द्रव्येष्वपहत्य शार्वरं तमः प्रकाशयतीत्यर्थः। कविः क्रान्तदर्शनः। यश्च प्रासावीत्प्रसौति। भद्रं भन्दनीयम्। द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यश्च। विनाकमख्यत्सविता वरेण्यः। यश्च व्यख्यत् विख्यापयति प्रकाशयति। नाकं द्युलोकम्। सविता सर्वस्य प्रसविता। वरेण्यः वरणीयः। अनु प्रयाणमुषसो विराजति। स सविता उषसः प्रयाणं प्रगमनम् अनु पश्चात् विराजति दीप्यते। 'उषाः सवितुः पुरोगामिनी' इति सवितुः स्तुतिः। य इत्थंभूतः सविता स शिक्यं प्रतिमुञ्चत्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

म० 'शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षड्ढ्यामं विश्वा रूपाणीति' (का० १६।५।६)। उत् ऊर्ध्वं यम्यते नियम्यते यैस्ते उद्यामा रज्जवः षड्ढ्यामा रज्जव ऊर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्येदृशमासन्दीस्थं शिक्यपाशं यजमानः कण्ठे बध्नातीति सूत्रार्थः। सवितृदेवत्या जगती श्यावाश्वदृष्टा। कविः विद्वान् क्रान्तदर्शनः। वरेण्यः श्रेष्ठः सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रतिमुञ्चते द्रव्येषु प्रतिबध्नाति रात्रितमोऽपहत्य रूपाणि प्रकाशयतीत्यर्थः। यश्च द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यो मनुष्यपश्वादिभ्यो भद्रं कल्याणं स्वस्वव्यवहारप्रकाशनरूपं श्रेयः प्रासावीत् प्रसौति प्रेरयति। यश्च नाकं स्वर्गं व्यख्यत् विख्याति प्रकाशयति। 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३।१।५२) इति च्लेरङ्। यश्च उषसः उषःकालस्य प्रयाणं गमनमनु पश्चात् उषःकाले व्यतीते सति विराजति विशेषेण दीप्यते। 'उषाः सवितुः पुरोगामिनी' इति सवितुः स्तुतिः। ईदृशः सविता शिक्यं प्रतिमुञ्चतिति शेषः ॥ ३ ॥

सु॒प॒र्णो॑ऽसि ग॒रुत्मा॑स्त्रि॒वृत्ते॒ शिरो॑ गाय॒त्रं चक्षु॑र्बृहद्रथन्त॒रे प॒क्षौ । स्तोम॑ आ॒त्मा छन्दा॑ᳬस्यङ्गा॑नि॒ यजू॑ᳬषि॒ नाम॑ । साम॑ ते त॒नूर्वा॑मदे॒व्यं य॑ज्ञाय॒ज्ञियं॒ पुच्छं॒ धिष्ण्या॑ः श॒फाः । सु॒प॒र्णो॑सि ग॒रुत्मा॒न्दिवं॑ गच्छ॒ स्वः॑ पत ॥ ४ ॥

[सु॒प॒र्ण॒ऽइति॑सु पर्णः॑ । अ॒सि॒ । ग॒रुत्मा॑न् । त्रि॒वृदि॒ति॑त्रि वृत् । ते॒ । शिरः॑ । गा॒य॒त्रम् । चक्षुः॑ । बृ॒हद्र॒थन्त॒रे॒ऽइति॑बृ॒हत् र॒थन्त॒रे । प॒क्षौ ॥ स्तोमः॑ । आ॒त्मा । छन्दा॑ᳬसि । अङ्गा॑नि । यजू॑ᳬषि । नाम॑ ॥ साम॑ । ते॒ । त॒नूः । वा॒म॒दे॒व्यमिति॑वाम दे॒व्यम् । य॒ज्ञा॒य॒ज्ञि॒यमिति॑यज्ञा य॒ज्ञियम् । पुच्छ॑म् । धिष्ण्याः॑ । श॒फाः ॥ दिव॑म् । गच्छ॑ । स्व॒रिति॑स्वः॑ । प॒त ॥४॥]

हे सवितादेव! तुम गरुड-स्वरूप हो। त्रिवृत् साम तुम्हारा शिर है; गायत्रसाम तुम्हारी आँखें हैं; बृहत्साम और रथन्तर साम तुम्हारे दो पखने हैं; पञ्चदशस्तोम तुम्हारा अन्तःकरणस्थानीय है; सात छन्द तुम्हारे अंग हैं; सब यजुष् तुम्हारे नाम हैं, वामदेव्यसाम तुम्हारा शरीर है; यज्ञायज्ञियसाम तुम्हारी पूँछ है तथा होत्रादि धिष्ण्याओं में स्थित अग्नियाँ तुम्हारे पंजे हैं। हे सवितृदेव! तुम शुभगति गरुडपक्षी हो। तुम द्युलोक में गमन करो और स्वर्ग में उड़ो। (इस मंत्र से यजमान उखा-सिकहर में स्थित अग्नि को ऊपर उठाये रहता है) ॥ ४ ॥

उ० विकृत्याऽभिमन्त्रयते। विकृतिश्चतुरवसाना गारुत्मती विषघ्नी। सुपर्णोऽसि सुपतनस्त्वमसि। गरुत्मान् गणवान् अशनवान्। त्रिवृत्स्तोमः ते तव शिरः। गायत्रं चक्षुः। बृहद्रथन्तरे सामनी पक्षौ। पञ्चविंशः स्तोमः आत्मा। छन्दांस्येकविंशतिरङ्गानि यजूंषि नाम। साम ते तनूः। वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छम्। धिष्ण्याः अग्नयः शफाः खुराः। यतश्च त्वं सुपर्णोऽसि गरुत्मान् अतो ब्रवीमि त्वाम्। दिवं गच्छ स्वः स्वर्लोकं पत ॥ ४ ॥

म० 'सशिक्यं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवत्' (का० १६।५।७)। शिक्यसहितमुख्याग्निं प्राच्यामूर्ध्वं धारयति पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहुः। अनेनोख्याग्नेरभिमन्त्रणमप्युक्तं कैश्चिदिति सूत्रार्थः। गरुत्मद्देवत्या विषहन्त्री चतुरवसाना कृतिः। हे अग्ने, त्वं सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं यस्य स पक्षिरूपोऽसि पक्ष्याकारेण चितत्वात्। तत्र दृष्टान्तः। गरुत्मान् गरुडो यथा पक्षिराजस्तद्वत्। तस्यावयवाः कथ्यन्ते। त्रिवृत्

ते तव शिरः त्रिवृत्स्तोमस्तव शिरःस्थानीयः । गायत्रं चक्षुः यद्गायत्राख्यं साम तत्तव चक्षुः नेत्रस्थानीयम् । बृहद्रथन्तरे पक्षौ बृहद्रथन्तराख्ये सामनी तव पक्षस्थानीये । स्तोम आत्मा पञ्चदशस्तोमस्तवात्मा अन्तःकरणस्थानीयः । छन्दांसि अङ्गानि गायत्र्यादीनि एकविंशतिच्छन्दांसि तव हृदयाद्यङ्गस्थानीयानि । यजूंषि नाम इषे त्वेत्यादीनि यजूंषि तव नामस्थानीयानि । वामदेव्यं साम ते तव तनूः शरीरस्थानीयम् । यज्ञायज्ञियाख्यं साम तव पुच्छं पुच्छस्थानीयम् । धिष्ण्याः शफाः होत्रादिधिष्ण्यस्थिता अग्नयस्तव शफाः खुरस्थानीयाः । हे अग्ने, एवंभूतस्त्वं यतो गरुत्मान् गरुड इव सुपर्णः पक्षिरूपोऽसि अतो दिवमाकाशं प्रति गच्छ । तत्रापि स्वः पत स्वः स्वर्गलोकं प्राप्नुहि ॥ ४ ॥

विष्णोः क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्रं छन्द आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आरोह दिवमनु विक्रमस्व विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तानुष्टुभं छन्द आरोह दिशोऽनु विक्रमस्व ॥ ५ ॥

[विष्णोः । क्रमः । असि । सपत्नहेति सपत्न हा । गायत्रम् । छन्दः । आ । रोह । पृथिवीम् । अनु । वि । क्रमस्व । अभिमातिहेत्यभिमाति हा । त्रैष्टुभम् । त्रैस्तुभमिति त्रैस्तुभम् । अन्तरिक्षम् । अरातीयतः । अरातियत इत्यरातियतः । हन्ता । जागतम् । दिवम् । शत्रूयतः । शत्रुयत इति शत्रु यतः । हन्ता । आनुष्टुभम् । आनुस्तुभमित्यानुस्तुभम् । दिशः ॥५॥]

(इस पाँचवें मंत्र के चार यजुषों से यजमान 'विष्णुपदों' को धरता है—चार कदम पूर्व में चलता है। उखा में स्थित यह अल्पमात्रिक अग्नि ही विष्णु है। इसे धारण किये हुए यजमान भी स्वयं को इस अग्नि के साहचर्य से विष्णु (यज्ञ का अभिमानी देव) मानता है। प्रथम पादन्यास करते समय वह उस प्रथम पादन्यास को पृथ्वीलोक, द्वितीय को अन्तरिक्ष, तृतीय को द्युलोक और चौथे पादन्यास को वह विस्तृता चारों दिशाएँ करके समझता है)। हे मेरे प्रथम पादन्यास ! तुम अग्निरूपी विष्णु (=यज्ञदेव) के पादन्यास हो। तुम शत्रुओं के नाश करने वाले हो। तुम गायत्री छन्द पर आरूढ़ होओ और इस पृथ्वी को विकसित कर लो (=जीत लो)। हे मेरे द्वितीय पादन्यास ! तुम विष्णु का प्रक्रम हो। तुम अभिमानी शत्रु का हनन करने वाले हो। तुम त्रिष्टुभ् छन्द पर आरूढ़ होओ। तुम अन्तरिक्ष को विक्रमित कर लो। हे तृतीय पादन्यास ! तुम विष्णु का प्रक्रम हो। तुम अदातृत्व आचरण करने वाले को मारने वाले हो। तुम जगती छन्द पर आरूढ़ होओ और द्युलोक को अनुक्रान्त कर लो। हे चतुर्थ पादन्यास ! तुम विष्णु के चोथे पादन्यास हो। तुम शत्रुत्व का आचरण करने वाले को मारने वाले हो। तुम अनुष्टुप् छन्द पर आरूढ़ होओ और इन चारों दिशा-विदिशाओं को स्व-पराक्रम से अनुक्रमित (=विजित) कर लो ॥ ५ ॥

उ० विष्णुक्रमान्क्रमते। विष्णोः क्रमोऽसि। विष्णोः यज्ञस्याग्नेः यतः क्रमोऽसि सपत्नहा च शत्रुघातकश्च अतः गायत्रं छन्द आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व। अभिमातिहा अभिमातिरपि केनचिद्गुणविशेषेण शत्रुरेवोच्यते। ऋज्वन्यत्। अरातीयतो हन्ता अरातिरिवाचरति अरातीयति अरातिः शत्रुः तस्य अरातीयतः शत्रूयतो हन्ता। अधस्तनेन व्याख्यातम् ५

म० 'विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्रमभ्युद्ग्रहणं च तस्मिंस्तस्मिन्' (का० १६ । ५ । ११)। विष्णुक्रमसंज्ञान्पादन्यासान्करोति तस्मिंस्तस्मिन्क्रमणे उख्यस्याग्नेरूर्ध्वं ग्रहणं कार्यमिति सूत्रार्थः । चत्वारि यजूंष्युख्याग्निदेवत्यानि ऋग्बृहतीच्छन्दस्कानि त्रीणि । चतुर्थं प्राजापत्या बृहती । विष्णुशब्देनाग्निरुच्यते । 'स यः स विष्णुर्यज्ञः स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुखायाम्' (६ । ७ । २ । ११) इति श्रुतेः । हे प्रथमपादविन्यास, त्वं विष्णोः यज्ञस्याग्नेः क्रमोऽसि। सपत्नहा सपत्नाञ्शत्रून्हन्तीति शत्रुघातकश्च। अतो गायत्रं छन्दः आरोह अनुग्राहकत्वेन स्वीकुरु । ततः पृथिवीमनु विक्रमस्व भूदेवतारूपमिमं प्रदेशं विशेषेण प्राप्नुहि। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम्। हे द्वितीय पादन्यास, त्वं विष्णोः क्रमोऽसि अभिमातिहा अभिमातिर्घातकः पाप्मा वा तं हन्तीति। त्रैष्टुभं छन्दः। स्वीकुरु अन्तरिक्षप्रदेशं व्याप्नुहि। हे तृतीय पादन्यास, विष्णोः क्रमोऽसि अरातीयतो हन्ता रातिर्दानं न रातिररातिर्दानाभावस्तमात्मन इच्छतीत्यरातीयन् तस्य हन्ता विनाशकः। जागतं छन्दः। आरोह दिवं द्युलोकमनु विक्रमस्व द्युलोकं व्याप्नुहि । हे चतुर्थ पादन्यास, त्वं विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ता शत्रुत्वं हन्तुत्वमिच्छति शत्रूयति शत्रूयतीति शत्रूयन्। क्यजन्ताच्छतृप्रत्यय उभयत्र। तस्य हन्ता आनुष्टुभं छन्द आरोह। अत्र चतुर्ष्वपि पादन्यासेषु यजमान आत्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् चतुर्णां प्रक्रमाणां प्रदेशान्पृथिव्यादिलोकरूपत्वेन भावयेत् । 'दिशो वीक्षते दिशोऽनु विक्रमस्वेति' (का० १६ । ५ । १३) । सर्वा दिशः पश्यती-त्यर्थः । यजुरुष्णिक्। हे अग्ने, त्वं दिशोऽनु विक्रमस्व प्राच्यादिदिशो व्याप्नुहि ॥ ५ ॥

अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्। सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ॥ ६ ॥

[अक्रन्दत् । अग्निः । स्तनयन्निवेतिस्तनयन् इव । द्यौः । क्षामं । रेरिहत् । वीरुधः । समञ्जन्नितिसम् अञ्जन् ॥ सद्यः । जज्ञानः । वि । हि । ईम् । इद्धः । अख्यत् । आ । रोदसीऽइतिरोदसी । भानुना । भाति । अन्तरित्यन्तः ॥६॥]

(अपनी भुजाओं को ऊँची किये हुए यजमान सर्वप्रथम पूर्व की ओर उखाग्नि को ऊपर उठावे)। मेघ के समान गरजते हुए अग्नि निनाद कर रहा है। मेघ की भाँति ही वह भी पृथ्वी को सर्वथा चाट रहा है तथा लताओं आदि को व्याप्त कर रहा है। अरणिमन्थन से तत्काल उत्पन्न होकर वह अत्यन्त प्रदीप्त होता है। वह अपने प्रकाश से सब वस्तुओं मात्र को प्रकाशित कर रहा है और द्यावा-पृथिवी के अन्दर, मेघस्थ विद्युत् की भाँति, स्वप्रकाश से चमक रहा है ॥ ६ ॥

उ० ऊर्ध्वबाहुः प्रदक्षिणं गृह्णात्यग्निम् । अक्रन्ददग्निः त्रिष्टुप् । अस्यामृच्यग्निपर्जन्यौ कथ्येते । अक्रन्दत् क्रन्दते विस्फूर्जति अग्निः । स्तनयन्निव द्यौः । द्यौःशब्देनात्र पर्जन्य उक्तः। यथा स्तनयन्पर्जन्यः शब्दं करोति एवमग्निः पर्जन्यवत् शब्दं करोति।अथान्यान्यपि पार्जन्यानि रूपाण्यग्नेः प्रदर्श्यन्ते। क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन् । क्षामाशब्देन पृथिव्युच्यते । द्वितीयार्थे च प्रथमा । 'लिह आस्वादने' यथा पर्जन्य उदकभावमुपगच्छन्नत्यर्थं पृथिवीं लेढि आस्वादयति वीरुधः समञ्जन् व्याप्नुवन् एवमयमग्निः पृथिवीमत्यर्थमास्वादयति स्वकीयज्वालासमूहेनौषधीः समञ्जन्व्याप्नुवन् । अन्यदप्युच्यते । सद्यो जज्ञानो वि हीमिद्धो अख्यत् । यथा पर्जन्यः सद्य एवाभ्ररूपेण जायमानो व्यख्यत् । विरुपसर्गः ख्यातिना संबध्यते। तेन विख्यापयति हि ईं इद्धो धाराशतसहस्रैः । हि ईं इमौ निपातौ पादपूरणौ । एवमयमग्निः सद्य एव जायमानः इद्धः सन् इदं सर्वं विख्यापयति । अन्यच्च । आरोदसी भानुना भात्यन्तः । यथा पर्जन्य आभाति भानुना विद्युद्रूपेण । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्तर्व्यवस्थितः । एवमयमग्निराभाति भानुना दीप्त्या द्यावापृथिव्योरन्तर्व्यवस्थितः । एवमग्निः पर्जन्यवत्स्तूयते ऋषिणा ॥ ६ ॥

म० 'पिण्डवत् प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति' (का० १६।५।१४) । ऊर्ध्वबाहुः प्रागूर्ध्वमग्निं गृह्णातीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् वत्सप्रीदृष्टा । अग्निरक्रन्दत् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) क्रन्दति विस्फूर्जति । कीदृशः । द्यौरिव स्तनयन् । द्यौशब्देनात्र पर्जन्य उक्तः । द्यौर्मेघ इव स्तनयन् गर्जन् शब्दं कुर्वाणः 'स्तन गदी देवशब्दे' चुरादिरदन्तः । मेघसाधर्म्यमाह । क्षामा रेरिहत् 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति विभक्तिलोपः । क्षामेति पृथिवीनामसु पठितम् । क्षामां पृथिवीं रेरिहत् 'लिह आस्वादने' यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः रेफश्छान्दसः । अत्यन्तं लेढीति लेलिहत् 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (पा० ७।१।७८) इति नुमभावः । भूमिमति आस्वादयन्व्याप्नुवन् यथा मेघो जलभावं गच्छन्नत्यर्थं भूमिं लेढि । वीरुधः समञ्जन् स्वकीयज्वालासमूहेन ओषधीर्व्याप्नुवन् । अन्यदप्युच्यते । हि यस्मात् जज्ञानः उत्पद्यमानः सन् सद्यः तदानीमेव इद्धः दीप्तश्च सन् व्यख्यत् विख्याति । अन्तर्भूतणिजन्तो ज्ञेयः । श्रुत्या तथा व्याख्यातत्वात् । विख्यापयति इदं सर्वं विविधं प्रकाशयति । अन्यच्च योऽग्निः रोदसी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये भानुना रश्मिना स्वयमाभाति समन्तात्प्रकाशते । यथा पर्जन्यो भानुना विद्युद्रूपेण द्यावापृथिव्योरन्तर्भाति एवमग्निः पर्जन्यवत् स्तूयते । ईम् निपातः पादपूरणे ॥ ६ ॥

अग्ने॑ऽभ्यावर्तिन्न॒भि मा॒ नि व॑र्तस्वायु॑षा वर्च॑सा प्र॒जया॒ धने॑न स॒न्या मे॒धया॑ र॒य्या पोषे॑ण ॥७॥

[अग्ने । अभ्यावर्तिन्नित्यभि आवर्त्तिन् । अभि । मा । नि । वर्त्तस्व । आयुषा । वर्चसा । प्रजयेतिप्र जया । धनेन ॥ सन्या । मेधया । रय्या । पोषेण ॥७॥]

(आगे के चार मंत्रों द्वारा यजमान ऊपर उठाई अग्नि को अपने निकट लाता है)। हे हमारे सम्मुख आने वाले अग्ने ! आयुष्य, ब्रह्मवर्चस्, सन्तान; धन, अभीष्टलाभ, धारणावती बुद्धि, सुवर्णालंकारों तथा गो-अश्वादि की पुष्टि के साथ-साथ हमें सम्प्राप्त होओ ॥ ७ ॥

उ० अवहरति अग्ने अभ्यावर्तिन्निति । इतःप्रभृति पञ्चाग्नेय्यः । अग्ने अभ्यावर्तिन् ऊर्ध्वबृहती । हे अग्ने अभ्यावर्तनशील, अभिनिवर्तस्व मांप्रति । आयुषा । वर्चसा । अन्नेन । प्रजया । धनेन । सन्या लाभेन । मेधया । रय्या सुवर्णोत्कर्षेण । पोषेण धनपुष्ट्या ॥ ७ ॥

म० 'अवहरत्यग्नेऽभ्यावर्तिन्निति' (१६।५।१५) । ऋक्चतुष्टयेन चतुर्वारमुख्याग्निमात्मसमीपमानयतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्योर्ध्वबृहती द्वादशार्णत्रिपादा । अभि आभिमुख्येनावर्तितुं शीलमस्यास्तीत्यभ्यावर्ती तत्संबोधनम् अस्मदभिमुखागमनशील । आयुरादिभिः सह मा मामभि मांप्रति निवर्तस्व शीघ्रमागच्छ । आयुषा जीवनेन । वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन । प्रजया पुत्रादिकया । धनेन वसुना । सन्या इष्टलाभेन । मेधया धारणावत्या बुद्ध्या । रय्या सुवर्णालंकारैः । पोषेण आयुरादीनां पुष्ट्या ॥ ७ ॥

अग्ने॑ अङ्गिरः श॒तं ते॑ सन्त्वा॒वृतः॑ स॒हस्रं॑ त उपा॒वृतः॑ । अधा॒ पोष॑स्य॒ पोषे॑ण॒ पुन॑र्नो न॒ष्टमाकृ॑धि॒ पुन॑र्नो र॒यिमाकृ॑धि ॥ ८ ॥

[अग्ने । अङ्गिरः । शतम् । ते । सन्तु । आवृत इत्यावृतः । सहस्रम् । ते । उपावृत इत्युपआवृतः ॥ अध । पोषस्य । पोषेण । पुनः । नः । नष्टम् । आ । कृधि । पुनः । नः । रयिम् । आ । कृधि ॥८॥]

हे अंग-अंग के रसभूत अथवा अंगसौष्ठवसम्पन्न अग्ने ! हम में अतिशय प्रेमवश तुम्हारी शत-शत आवृत्तियाँ (=स्वयं ही सैकड़ों बार आना) हमारे यज्ञस्थान में होवें और तुम्हारे द्वारा प्रदीयमान धन-पशु आदि की उपावृत्तियाँ (=सम्प्राप्तियाँ) तो सहस्र-सहस्र होवें। हे अग्ने ! तुम्हारी आवृत्ति और उपावृत्ति की द्विगुणित-चतुर्गुणित आवृत्तियाँ हैं (=अधिकाधिक धनादि देना) उनके द्वारा तुम हमारे नष्ट धनु-पशु आदि को पुनः सम्प्राप्त कराओ। हे अग्ने ! हमारे गो-अश्व-धन को पुनः सिद्ध (=सम्प्राप्त) करो ॥ ८ ॥

उ० अग्ने अङ्गिरः । महाबृहती । हे अग्ने, अङ्गिरः अङ्गानां रसभूत, शतं तव सन्तु आवृतः आवर्तनानि । शतशब्दोऽसंख्यातविषयः । सहस्रं बहूनि च उपावर्तनानि सन्तु । अथ अध समानार्थौ । अथैवं भूयोभूयः करणेनावर्तमानः । पोषस्य पोषेण अनवच्छिन्नधनागमेन सह पुनः नोऽस्माकं नष्टम् न आकृधि आगमय । रयिं धनं पुनरागमय । करोतिर्गतिकर्मा ॥ ८ ॥

म० आग्नेयी महाबृहती एकः पादो द्वादशार्णश्चत्वारोऽष्टार्णाः । हे अङ्गिरः अङ्गिनां रसभूत अङ्गसौष्ठवयुक्त हे अग्ने, ते तव शतमावृतः सन्तु शतसंख्याका आवृत्तिशक्तयः सन्तु । तथा ते तव सहस्रमुपावृतः सन्तु सहस्रसंख्याका उपावृत्तिशक्तयः सन्तु स्वस्यैवावर्तनमावृत् । त्वत्समीपवर्तिनां पुरुषाणां द्रव्यविशेषाणां चावर्तनमुपावृत्तिः । अस्मासु स्नेहातिशयेन त्वमपि पुनःपुनरावर्तस्व । त्वदीयाः पुरुषास्त्वदीयानि च द्रव्याणि पुनःपुनरावर्तन्तामित्यर्थः । अधेत्यव्ययमथार्थम् । 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इति संहितायां दीर्घः । अथापि शतसहस्रसंख्यानामावृत्त्युपावृत्तिशक्तीनां यः पोषः समृद्धिस्तस्यापि पोषस्यान्यः पोषोऽयुतलक्षादिसंख्याकाभिवृद्धिस्तादृशेन पोषेण नोऽस्मदीयं नष्टं धनं पुनर्भूयोऽपि आकृधि आवृत्तं कुरु आगमय । पुनः भूयोऽपि नोऽस्मदीयं पूर्वमसंपादितं धनमाकृधि सर्वतः संपादितं कुरु । करोतिर्गतिकर्मा 'श्रुश्रृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' (पा० ६ । ४ । १०२) हेर्धिः व्यत्यये न शपो लुक् ॥ ८ ॥

पुनरूर्जा निवर्तस्व पुनरग्न इषायुषा । पुनर्नः पाह्यꣳहसः ॥ ९ ॥

[पुनः । ऊर्जा । नि । वर्तस्व । पुनः । अग्ने । इषा । आयुषा ॥ पुनः । नः । पाहि । अꣳहसः ॥९॥]

हे अग्ने ! बलवीर्य से तुम हमें पुनः सम्पन्न करो। पुनः हमें अन्न व आयुष्य के साथ सम्प्राप्त होओ। यहाँ यज्ञ में आकर, हे अग्ने ! तुम हमें पुनः-पुनः पाप से बचाओ ॥ ९ ॥

उ० पुनरूर्जा गायत्र्यौ । पुनःपुनरभ्यासोऽनवच्छेदार्थः । पुनरपि ऊर्जा दध्याद्युपसेचनेन निवर्तस्व । पुनश्च हे अग्ने, इषा अन्नेन सह आयुषा च सह । किंच पुनरेव नोऽस्मान् पाहि अंहसः पापात्सकाशात् यथा पूर्वं रक्षिताः ॥ ९ ॥

म० आग्नेय्यौ द्वे गायत्र्यौ । हे अग्ने, त्वमूर्जा क्षीरादिरसेन सह निवर्तस्व पुनरत्रागच्छ । इषा अन्नेन आयुषा जीवेन च सह पुनरागच्छ । आगतस्त्वं नोऽस्मान्पुनः कृतादंहसः पापात्पाहि रक्ष ॥ ९ ॥

सह रय्या निवर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि ॥ १० ॥

[सह । रय्या । नि । वर्तस्व । अग्ने । पिन्वस्व । धारया ॥ विश्वप्स्न्येति विश्वप्स्न्या । विश्वतः । परि ॥१०॥]

हे अग्ने ! तुम धन के साथ हमें सम्प्राप्त होओ। हे अग्ने ! वृष्टि की धारा को, जो सबकी प्यास बुझाने वाली है, समग्र विश्व के ऊपर आसिञ्चित करो ॥ १० ॥

उ० सह रय्या सह धनेन निवर्तस्व । किंच । हे अग्ने, पिन्वस्व । पिन्वतिः सेचनार्थः । तां च रयिं सिञ्च । वसोर्धारया अनवच्छिन्नधनदानेन निवर्तस्व । पुनःपुनराप्यायस्वेत्यभिप्रायः । कथंभूतया रय्या । विश्वप्स्न्या विश्वतस्परि । 'प्सा भक्षणे' सर्वजनोपभोग्यया । विश्वतस्परि सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणया रय्या ॥ १० ॥

म० हे अग्ने, रय्या धनेन सह निवर्तस्व । किंच धारया जलधारया वृष्टिरूपया विश्वतः परि सर्वेषां तृणधान्यलतापादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च । पिन्वतिः सेचनार्थः । कीदृश्या धारया । विश्वप्स्न्या 'प्सा भक्षणे' विश्वैः प्सायते भक्ष्यते पीयत इति विश्वप्स्नी तया । यद्वा विश्वप्स्न्या सर्वजनोपभोग्यया धारया धनधारया सर्वतः परि सर्वतोऽधिगतैरर्थैः पूर्यमाणया पिन्वस्व सिञ्च । अनवच्छिन्नधनदानेन पुनःपुनराप्यायस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥

आ त्वाहार्षमन्तरभूर्ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः । विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्तु मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥११॥

[आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । अभूः । ध्रुवः । तिष्ठ । अविचाचलिरित्यविचाचलिः ॥ विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् । अधि । भ्रशत् ॥११॥]

(उखाग्नि को नाभि के ऊपर रखकर अभिमन्त्रित करना)। हे अग्ने ! मैंने तुम्हें आहृत किया है। तुम इस उखा के अन्दर स्थित होओ। तुम इसके अन्दर पूर्ण अचंचल तथा स्थिरभाव से बैठो। सारी प्रजाएँ तुम्हें चाहें और सारा राष्ट्र तुम्हारी परिचर्या (=यज्ञादिकर्म) से भ्रष्ट न होवे ॥ ११ ॥

उ० उपरितनानि धारयन्नभिमन्त्रयते। आ त्वाहार्षम्। अनुष्टुब् आहार्ष त्वां यतः द्युलोकात्। 'हृञ् हरणे'। हृतवान्। त्वं च अन्तरभूः अन्तः नाभ्या उपरि शरीरमध्ये अभूः। अतो ब्रवीमि। ध्रुवः स्थिरः तिष्ठ। अविचाचलिः अविचलनशीलः। किंच विशः त्वां सर्वाः वाञ्छन्तु अन्नं तवोपतिष्ठतु सर्वम्। 'अन्नं वै विड्' इति श्रुतिः। मा त्वत् त्वत्तो राष्ट्रं जनपदसमूहः अधिभ्रशत् अधिभ्रश्यतु ॥ ११ ॥

म० 'उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते' (का० १६।५।१६)। नाभेरुपर्युख्याग्निं धारयंस्तमभिमन्त्रयत इति सूत्रार्थः। आग्नेय्यनुष्टुब् ध्रुवदृष्टा। हे अग्ने, अहं त्वामाहार्षमाहृतवानस्मि। आङ्पूर्वस्य हरतेर्लङि उत्तमैकवचनम्। त्वं च अन्तरभूतः उखामध्येऽवस्थितोऽसि। अविचाचलिरत्यन्तं चलनरहितो ध्रुवः स्थिरः सन् तिष्ठ। विचलतीति विचाचलिः यङन्तादिन्। किंच सर्वा विशः प्रजाः त्वा त्वां वाञ्छन्तु। यद्वा सर्वा विशः सर्वाण्यन्नानि त्वां वाञ्छन्तु अन्नानि तवोपतिष्ठन्तु। 'अन्नं वै विशः' (१६।७।३।७) इति श्रुतेः। इदं राष्ट्रं त्वत् त्वत्तः सकाशान्मा अधि भ्रशत् अयं जनपदस्त्वत्तो माप्रभ्रस्यतु शून्यो मा भूत्। अस्मिन् राज्ये स्थिता सर्वाः प्रजाः पाहीत्यर्थः। यद्वा श्रीर्वै राष्ट्रम् 'मा त्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत्' (६।७।३।७) इति श्रुतेः। श्रीः त्वत्तो मा भ्रश्यतु 'भ्रंशु अधःपतने' पुषादित्वाच्च्लेरङ् 'न माङ्योगे' (पा० ६।४।७४) इति अडभावः ॥ ११ ॥

उदु॑त्त॒मं व॑रुण॒ पाश॑म॒स्मदवा॑ध॒मं वि म॑ध्य॒मं श्र॑थाय। अथा॑ व॒यमा॑दित्य व्र॒ते तवाना॑गसो॒ अदि॑तये स्याम ॥ १२ ॥

[उत्। उ॒त्त॒ममित्यु॑त्ऽत॒मम्। व॒रु॒ण॒। पाश॑म्। अ॒स्मत्। अव॑। अ॒ध॒मम्। वि। म॒ध्य॒मम्। श्र॒था॒य॒। श्र॒थयेति॑ श्रथय ॥ अथ॑। व॒यम्। आ॒दि॒त्य॒। व्र॒ते। तव॑। अना॑गसः। अदि॑तये। स्या॒म॒ ॥१२॥]

(गले से रुक्म और सिकहर के बन्धनों को निकालना)। हे वरणीय परमात्मन् ! हमारे शिर के बन्धन को दूर करो; नीचे पैरों के बन्धनों को दूर करो और मध्य छाती आदि में लगे बन्धनों को ढीला करो। हे अदिति के पुत्र वरुण ! निष्पाप हम अब तुम्हारे यजनकर्म के योग्य होवें और अदिति के प्रति भी हम अनागस होवें ॥ १२ ॥

उ० पाशान्विमुञ्चति। उदुत्तमम् वारुणी त्रिष्टुप्। उदित्ययमुपसर्गः श्रथायेत्यनेन संबध्यते। हे वरुण, उत्तमं पाशम् उच्छ्रथय। 'श्रथ शैथिल्ये'। श्लथीकृत्योर्ध्वं नय। अस्मत् अस्मत्तः अवाधमम् अधमं च पाशम् अवाचीनं श्रथय। विमध्यमं स्थानस्थितमेव विश्लथय मध्यमम्। अथैवं कृते सति वयं हे आदित्य अदितेः पुत्र, व्रते तव कर्मणि वर्तमानाः अनागसः अनपराधाः अदितये अदीनतायै स्याम भवेम ॥ १२ ॥

म० 'पाश उन्मुच्योदुत्तममिति' (का० १६।५।१७)। रुक्मपाशशिक्यपाशौ गलादूर्ध्वमार्गेण निष्कासयतीति सूत्रार्थः। वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा। उदित्युपसर्गोऽव वि एतावपि श्रथयेत्यनेन संबध्यते। हे वरुण, उत्तममुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् उत् श्रथय उत्कृष्य विनाशय। अधममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं त्वत्पाशमवश्रथय अवकृष्यास्मत्तो विनाशय। मध्यमं मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं विश्रथय विच्छेदय। 'श्रथ वध्ये' मित्वाणिचि ह्रस्वः लोटि मध्यमैकवचने रूपम्। श्रथायेति संहितायां दीर्घश्छान्दसः। यद्वा श्रथ क्र्यादिः लोटि मध्यमैकवचने 'छन्दसि शायजपि' (पा० ३।१।८४) इति श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशे श्रथायेति रूपम्। अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे आदित्य अदितिपुत्र, वरुण अनागसः अनपराधा निष्पापास्तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः सन्तो वयमदितये अदीनतायै स्याम अखण्डितत्वाय योग्या भवेम। अथा इत्यत्र 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घः ॥ १२ ॥

अग्ने॑ बृ॒हन्नु॒षसा॑मू॒र्ध्वो अ॑स्थान्निर्जग॒न्वान्तम॑सो॒ ज्योति॒षागा॑त्। अ॒ग्निर्भा॒नुना॒ रुश॑ता॒ स्वङ्ग॒ आ जा॒तो विश्वा॒ सद्मा॒न्यप्राः ॥ १३ ॥

[अग्ने॑। बृ॒हन्। उ॒षसा॑म्। ऊ॒र्ध्वः। अ॒स्था॒त्। नि॒र्ज॒ग॒न्वानिति॑ निःऽजग॒न्वान्। तम॑सः। ज्योति॑षा। आ। अ॒गा॒त् ॥ अ॒ग्निः। भा॒नुना॑। रुश॑ता। स्वङ्ग॒ इति॑ सुऽअङ्गः॑। आ। जा॒तः। विश्वा॑। सद्मा॑नि। अ॒प्राः ॥१३॥]

(उखा की अग्नि को ऊपर उठाना। यहाँ आदित्यरूप में अग्नि की स्तुति की जा रही है)। उषाओं के आगे ही महान् अग्नि प्रज्वलित होकर स्थित हुआ। रात्रि के अन्धकार को उसने पार किया। ज्योति के साथ वह सूर्यरूप में सम्मुख आया। शोभन अंगों वाला अग्नि अपने तमादि को नाश करने वाले प्रकाश के साथ प्रकट हुआ और उत्पन्न होते ही उसने समस्त लोक-लोकान्तरों को व्याप्त कर लिया ॥ १३ ॥

उ० प्रदक्षिणान् गृह्णाति। अग्ने बृहन्। त्रिष्टुप्। आदित्यात्मनोऽग्नेः स्तुतिः। यः अग्ने उषसां बृहन् महान्

प्रभावतः ऊर्ध्वः अस्थात् स्थितः । यश्च निर्जगन्वान् तमसः निर्गतो रात्रिलक्षणात्तमसः अहर्लक्षणेन ज्योतिषा सह आगात् आगतः सोऽग्निः । भानुना रुशता रोचिष्णुना । स्वङ्गः शोभनाङ्गः । आ जातो विश्वा सद्मान्यप्राः । 'प्रा पूरणे' । आ अप्राः आपूरिवान् जातः संजातरश्मिः विश्वा सद्मानि । 'इमे वै लोका विश्वासद्मानि' इति श्रुतिः । सर्वाणि सदनानि प्रत्यक्षवृत्तिता ॥ १३ ॥

म० 'पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्यात्यग्ने बृहन्निति' (का० १६ । ५ । १७) । पूर्वमन्त्रेण पाशावुन्मुच्योर्ध्वबाहुराग्नेयीं दिशं प्रत्यख्यामिमूर्ध्वं धारयतीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् त्रितदृष्टा । आदित्यात्मनाग्नेः स्तुतिः क्रियते । बृहन् प्रभावान्महानयमग्निरुषसामग्रे प्रातःकालानां मुखे ऊर्ध्वो अस्थात् ऊर्ध्वः स्थितः । यद्वाग्निहोत्रादौ बोध्यमान उत्तिष्ठति । ऊर्ध्वो अस्थादित्यत्र 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा० ६ । १ । ११५) इति 'एङः पदान्तादति' (६ । १ । १०९) इति सूत्रप्राप्तसन्ध्यभावः । यश्च तमसो रात्रिलक्षणान्निर्जगन्वान्निर्गतः सन् ज्योतिषाऽहर्लक्षणेन सह आ अगात् इहागतः सोऽग्निर्जात उत्पन्नमात्र एव विश्वा विश्वानि सर्वाणि सद्मानि स्थानानि सर्वान् लोकान् आ अप्राः स्वतेजसा सर्वत्र पूरितवान् 'प्रा पूरणे' लङ् पुरुषव्यत्ययः । 'इमे वै लोका विश्वा सद्मानि' (६ । ७ । ३ । १७) इति श्रुतिः । कीदृशः । रुशता 'रुश हिंसायाम्' रुशतीति रुशन् तेन रुशता तमो हिंसता भानुना रश्मिना स्वङ्गः शोभनान्यङ्गानि यस्य शोभनशरीरः ॥ १३ ॥

हꣳसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ १४ ॥

(उखा की अग्नि को मचिया पर रखना) । गमनशील, पवित्र स्थान में स्थित होने वाला, स्वयं धनस्वरूप या सबको बसाने वाला, अन्तरिक्ष में स्थित होने वाला, देवों का आह्वान करने वाला, वेदि में स्थित होने वाला, अतिथिस्वरूप या सर्वपूज्य, यज्ञगृह में स्थित होने वाला, मनुष्यों में जठराग्नि या प्राणरूप में स्थित होने वाला, श्रेष्ठ स्थानों में स्थित होने वाला, आकाश में वैद्युद्रूप में स्थित होने वाला, जल में उत्पन्न, गवादि में घृतादि रूप में उत्पन्न, सत्य (=यज्ञ) में अरणिमंथन से उत्पन्न, पत्थरों में उत्पन्न स्वयं परमसत्य और अत्यन्त महान् है यह अग्नि (=तत्त्वरूप परमात्मा) ॥ १४ ॥

उ० अवहरति हꣳसः शुचिषदिति । जगती यजुरन्ता बृहदिति यजुः । जगत्या 'जगती हेमाल्लोकान्' इति श्रुतिः । तथा बृहदिति निदधातीति राजसूये अतिच्छन्दसमित्युक्तम् । व्याख्यातो मन्त्रार्थः ॥ १४ ॥

म० 'अवहरति हꣳसः शुचिषदिति' (का० १६ । ५ । १८) । उख्याग्निमवतारयति । जगती अग्निप्रोक्षणे इयमुक्ता यजुरन्ता । राजसूयप्रकरणे इयमतिजगत्युक्ता इह तु जगती अन्ते बृहदिति यजुः । तद्विनियोगमाह 'आसन्द्यां करोति बृहदिति' (का० १६ । ५ । १९) । बृहदिति यजुषा उख्याग्निमासन्द्यां स्थापयतीति सूत्रार्थः । हंस इति मन्त्रस्तु व्याख्यातः (अ० १० । क० २४) ॥ १४ ॥

सीद त्वं मातुरस्या उपस्थे विश्वान्यग्ने वयुनानि विद्वान् । मैनां तपसा मार्चिषाभिशोचीरन्तरस्याꣳ शुक्रज्योतिर्विभाहि ॥ १५ ॥

[सीद । त्वम् । मातुः । अस्याः । उपस्थ इत्युपऽस्थे । विश्वानि । अग्ने । वयुनानि । विद्वान् ॥ मा । एनाम् । तपसा । मा । अर्चिषा । अभि । शोचीः । अन्तः । अस्याम् । शुक्रज्योतिरिति शुक्रऽज्योतिः । वि । भाहि ॥ १५ ॥]

(मचिया पर उखाग्नि को धरने के पश्चात् यजमान तीन मंत्रों से अग्नि का उपस्थान करता है) । हे अग्ने ! सभी प्रज्ञानमार्गों को जानने वाले तुम इस मचिया रूप मातृगोद में बैठो । अपनी तपन से या अपनी ज्वाला-उष्मा से तुम इस मच्चिया को तपा मत डालो । तुम इस उष्मा के अन्दर शुभ्रज्योति से सदा देदीप्यमान होओ ॥ १५ ॥

उ० उपतिष्ठते सीद त्वमिति तिसृभिराग्नेयीभिः । एका त्रिष्टुप् द्वे अनुष्टुभौ । सीद त्वम् अवस्थानं कुरु त्वम् । अस्या उखाया मातुः उपस्थे उत्सङ्गे । विश्वानि सर्वाणि हे अग्ने, वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान् प्रजानन् पदार्थसातत्यवेदीसन् । किंच उखायामवस्थानं कुर्वन् । मैनां तपसा मार्चिषाभिशोचीः मा अभिशोचीः मा अभितापयेः एनामुखां तपसा तापेन मा चार्चिषा ज्वालया । किंच । अन्तः अस्यां मध्ये अस्यामुखायामवस्थितं शुक्रज्योतिः शुक्लकर्मसाधनं ज्योतिः विभाहि विविधं दीप्यस्व ॥ १५ ॥

म० 'उपतिष्ठते सीद त्वमिति' (का० १६ । ५ । २०) । आसन्दीनिधानानन्तरमुख्याग्निमुपतिष्ठते ऋचां त्रयेणेति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने, त्वं मातुः मातृसमाया अस्या उखाया उपस्थे उत्सङ्गे सीद उपविश । कीदृशस्त्वम् । विश्वानि वयुनानि सर्वाञ्ज्ञानोपायान् विद्वाञ्जानन् । सर्वपदार्थतत्त्ववेदी सन्नित्यर्थः । किंच एनामुखां तपसा संतापेन माभिशोचीः मा संतापय । अर्चिषा ज्वालया च माभिशोचीर्मा दीपय । तपः कार्यमर्चिः कारणं । कार्येण भूयांस्तापो भवति कारणेन लीषत् तदुभयं मा कुर्वित्यर्थः । अस्यामुखायामन्तर्मध्ये शुक्रज्योतिः निर्मलप्रकाशः सन् विभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥ १५ ॥

अन्तरग्ने रुचा त्वमुखायाः सदने स्वे । तस्यास्त्वꣳ हरसा तपन्जातवेदः शिवो भव ॥ १६ ॥

[अन्तरित्यन्तः । अग्ने । रुचा । त्वम् । उखायाः । सदने । स्वे ॥ तस्याः । त्वम् । हरसा । तपन् । जातवेद इति जातवेदः । शिवः । भव ॥१६॥]

हे अग्ने ! अपने गृह-सी इस उखा के अन्दर तुम स्वकान्ति से पूर्णतया प्रकाशित होओ । अपने तेज से उसे तापित करते हुए भी हे अग्ने ! तुम उसके प्रति कल्याणकारी होओ ॥ १६ ॥

उ० अन्तरग्ने । व्यवहितपदसंबन्धप्रायोऽयं मन्त्रः । हे अग्ने, यस्या उखायास्त्वमन्तर्मध्यतः रुचा दीप्त्या सहितः सदने स्वे स्वकीये स्थाने वर्तसे । तस्या एव उखायाः त्वं हरसा ज्योतिषा तपन् । 'तप संतापे' । अग्ने, जातवेदः जातं जातं वेत्तीति जातवेदास्तत्संबोधने हे जातवेदः जातप्रज्ञान, शिवो भव शान्तो भव ॥ १६ ॥

म० अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ । हे अग्ने, त्वमुखाया अन्तः मध्ये स्वे सदने स्वकीये स्थाने रुचा दीप्त्या युक्तः सन् सीदेति शेषः । किंच जातं जातं विन्दतीति जातवेदाः तस्य संबोधनम् । हे जातवेदः सर्वज्ञ, जातं वेदो ज्ञानं यस्येति वा जातविज्ञानः तस्या उखायाः शिवः कल्याणकारी शान्तो भव । किं कुर्वन् । हरसा ज्योतिषा तपन्प्रतपन्सन् ॥ १६ ॥

शिवो भूत्वा मह्यमग्ने अथो सीद शिवस्त्वम् । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः १७

[शिव इति शिवः । भूत्वा । मह्यम् । अग्ने । अथो इत्यथो । सीद । शिवः । त्वम् ॥ शिवाः । कृत्वा । दिशः । सर्वाः । स्वम् । योनिम् । इह । आ । असदः ॥१७॥]

हे अग्ने ! मेरे निमित्त भी तुम कल्याणकारी होकर अपने शिवस्वरूप में ही यहाँ उखा में स्थित होओ । सभी दिशाओं को कल्याणकारिणी बनाकर, हे अग्ने ! तुम अपनी योनिभूता इस उखा में स्थित होओ ॥ १७ ॥

उ० शिवो भूत्वा शान्तो भूत्वा मह्यं हे अग्ने, अथो अपि च । सीद उपविश उखायाम् । शिवस्त्वं शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिं स्थानम् इहासदः इह आ असदः आसीद ॥ १७ ॥

म० हे अग्ने, मह्यं मदर्थं शिवः शान्तो भूत्वा अथो अनन्तरं शिवः सीद सर्वात्मना शान्तः सन्नुपविश । सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्यामुखायां स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः आसीद आगत्योपविश । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३ । ४ । ६) इति लोडर्थे लुङ् ॥ १७ ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निरस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः । तृतीयमप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥ १८ ॥

[दिव इति दिवः । परि । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः । अस्मत् । द्वितीयम् । परि । जातवेदा इति जातवेदाः ॥ तृतीयम् । अप्स्वित्यप्ऽसु । नृमणा इति नृऽमनाः । अजस्रम् । इन्धानः । एनम् । जरते । स्वाधीरिति सुऽआधीः ॥१८॥]

सर्वप्रथम आदित्य रूप में अग्नि द्युलोक में उत्पन्न हुआ । उत्पन्न होकर लभ्य यह हमारा अरणिमन्थनोत्थ अग्नि द्वितीय रूप (=तत्पश्चात्) से उत्पन्न हुआ । मनुष्यों के कल्याण की कामना करने वाला यह अग्नि (यज्ञादि के अनन्तर) मेघ (अथवा समुद्र) में वैद्युताग्नि (या वडवाग्नि अथवा उभयत्र) रूप से उत्पन्न हुआ । जलों में निहित वैद्युताग्नि (या वडवाग्नि अथवा उभयाग्नि), उस जल से ही सामिध्यमान होता हुआ सतत भाव से उस जल को क्षपित (=वर्षित) करता रहता है ॥१८॥

उ० वात्सप्रेणोपतिष्ठते । दिवस्परि । द्वादशाग्नेय्यः त्रिष्टुभः । दिवस्परि दिवः सकाशात् प्रथमं यज्ञे जातः अग्निः । 'प्राणो वै दिवः प्राणादु वा एष प्रथममजायत' इति श्रुतिः । तं जातमभिप्राणिति 'प्राणो वा अग्निर्जातमेवैनमेतत्सन्तं जनयति' इत्येतदभिप्रायम् । अस्मद्द्वितीयं परि जातवेदाः अस्मत् अस्मत्तः पुरुषविधात् द्वितीयं जातवेदः 'जातः यदेनमदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्' इति श्रुतिः । स्वमुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजतेत्ययं पुरुषविधिः । तृतीयमप्सु । तृतीयं तम् अप्सु व्यवस्थितं जनयति । 'यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽधिजनयत्' इति श्रुतिः । अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यतेत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायम् । नृमणा अजस्रम् । नृषु मनो यस्येति नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणम् । 'प्रजापतिर्वै नृमणा अग्निरजस्रः' इति श्रुतिः । तृतीयमप्स्वन्तर्व्यवस्थितं जनयति नृमणा अजस्रमेनमग्निमिति वाक्यार्थः । य एवं बहुजन्माग्निः तं इन्धानः आदीपयन् यजमानः एनमग्निं जरते जनयतीति धातोरर्थान्तरे वृत्तिः । स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स स्वाधीः ॥ १८ ॥

म० 'वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिरनुवाकेनैके' (का० १६ । ५ । ३१–३२) । दिवस्परीत्येकादशर्चेन वात्सप्रेणाख्यमग्निमुपतिष्ठते । एके आचार्या अनुवाकेन द्वादशर्चेन वदन्तीति सूत्रार्थः । अग्निदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभो भलन्दनपुत्रवत्सप्रीदृष्टाः । अग्निः प्रथमं दिवः परि दिवः सकाशात् जज्ञे जातः 'प्राणो वै दिवः प्राणादु वा एष प्रथममजायत' (६ । ७ । ४ । ३) इति श्रुतिः । जातवेदाः अग्निः द्वितीयं द्वितीयवारमस्मत्परि अस्मत्तः सकाशात् ब्राह्मणो जज्ञे जातः । 'यदेनमदो

द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्' (६ । ७ । ४ । ३) इति श्रुतेः 'स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत' इति च श्रुतेः स पुरुषविध इत्यर्थः । नृषु मनो यस्य स नृमणाः 'पूर्वपदाच्च' (पा० ८ । १ । ३) इति णत्वम् । नृमणाः प्रजापतिः अजस्रमनुपक्षीणमग्निमप्सु जलेष्वन्तर्व्यवस्थितं तृतीयं तृतीयवारमजनयन् यदेनमदस्तृतीयमद्भ्योऽजनयत् । अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्सोऽग्निरसृज्यत । 'प्रजापतिर्वै नृमणा अजस्रोऽग्निः' (६ । ७ । ४ । ३) इत्यादिश्रुतयः । एवं बहुजन्माग्निः स्वाधीः शोभना आहिता धीर्बुद्धिर्यस्य स यजमान एनं बहुजन्मानमग्निमिन्धानो दीपयन् जरते जनयति । धातोरर्थान्तरे वृत्तिः । यद्वायमर्थः । अग्निः प्रथमं दिवःपरि द्युलोकस्योपरि जज्ञे सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मत्परि अस्मदीयमनुष्यलोकस्योपरि जातवेदाः द्वितीयंजज्ञे प्रसिद्धवह्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्तवान् । अप्सु समुद्रे तृतीयं जज्ञे वडवानलरूपेण तृतीयवारमुत्पन्नः । अजस्रं त्रिष्वपि जन्मसु नृमणा नृषु मनो यस्य यजमानेष्वनुग्रहबुद्धियुक्तः एनमीदृशमग्निमिन्धानः पुरोडाशादिना दीपयन्स्वाधीः स्वायत्तचित्तो यजमानो जरते जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ॥१८॥

विद्मा ते॑ अग्ने त्रे॒धा त्र॒याणि॑ वि॒द्मा ते॒ धाम॒ विभृ॑ता पुरु॒त्रा । वि॒द्मा ते॒ नाम॑ पर॒मं गुहा॒ यद्वि॒द्मा तमु॒त्सं यत॑ आज॒गन्थ॑ ॥ १९ ॥

[वि॒द्म । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । त्रे॒धा । त्र॒याणि॑ । वि॒द्म । ते॒ । धाम॑ । विभृ॒तेति॒वि भृ॑ता । पु॒रु॒त्रेति॑पुरु॒ त्रा ॥ वि॒द्म । ते॒ । नाम॑ । प॒रमम् । गुहा॑ । यत् । वि॒द्म । तम् । उत्स॑म् । यत॑ः । आ॒ज॒गन्थेत्या॑ ज॒गन्थ॑ ॥१९॥]

हे अग्ने ! हम तुम्हारे आदित्य, पार्थिवाग्नि और वैद्युताग्नि रूप तीन जन्मों को जानते हैं। वे द्युलोक-पृथ्वी और अन्तरिक्ष में स्थित रहते हैं। परन्तु साथ ही काष्ठादिगत सर्वत्र तुम्हारी सूक्ष्म व्यापकता को भी हम जानते हैं। हम तुम्हारा जो प्राणस्वरूप अत्यन्त निभृतस्वरूप है, उसे भी जानते हैं। हम उस परमात्मस्रोत को भी जानते हैं, जहाँ से तुम अपने इन सभी स्वरूपों में अवतरित हुए हो ॥ १९ ॥

उ० विद्मा ते । विद्म जानीमः विद्मा 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घत्वम् । ते तव हे अग्ने, त्रेधा त्रयाणि त्रिधा प्रविभक्तानि त्रीणि रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि । विद्मा ते धाम । 'धामानि त्रयाणि ''दन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति च' । जन्मान्यत्राभिप्रेतानि । धामानि जन्मानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्न्यतिप्रणीतधिष्ण्यप्रभृतीनि । विजानीमश्च तव नाम विभृता विहता पुरुत्रा बहुरूपाणि । विजानीमश्च तव नाम परममुत्कृष्टम् । गुहायामिव यद्व्यवस्थितम् । यविष्ठ इति वा । अस्य तन्नाम विद्मा तमुत्सं विजानीमश्च तमुत्सन्दनमब्रूपं प्रथममवस्थानं यतस्त्वम् आजगन्थ आगतवानसि हे अग्ने ॥ १९ ॥

म० हे अग्ने, यानि पूर्वस्मिन्मन्त्रे दिवस्परीत्यादिना त्रेधा स्वरूपाण्युक्तानि आदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानि त्रयाणि त्रिसंख्याकानि ते तव संबन्धीनि रूपाणि वयं विद्म जानीमः । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति संहितायां दीर्घः । 'विदो लटो वा' (पा० ३ । ४ । ८३) इति मसो मादेशः । यद्वा त्रेधा विभक्तानि त्रयाणि त्रीणि ते तव रूपाणि अग्निवायुसूर्याख्यानि वयं विद्म । किंच ते तव संबन्धीनि पुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु गार्हपत्याहवनीयान्वाहार्यपचनाग्नीध्रीयरूपेषु विभृता विहृतानि धाम धामानि स्थानानि अपि वयं विद्म । विभृतेति विभक्तेराकारः । धामेत्यत्र विभक्तिलोपः । किंच ते तव परममुत्कृष्टं गुहा । सप्तमीलोपः । गुहायां यद्व्यवस्थितं गोप्यं यविष्ठ इत्यादिमन्त्रप्रसिद्धं नाम यदस्ति तदपि विद्म । किंच यत उत्सात् अब्रूपात् स्थानात्त्वमाजगन्थ वैद्युतरूपेणागतोऽसि तमुत्समुत्स्यन्दनं जलरूपं स्थानं वयं विद्म । गमेर्लिट् ॥ १९ ॥

स॒मु॒द्रे त्वा॑ नृ॒मणा॑ अ॒प्स्व॒न्तर्नृ॒चक्षा॑ ईधे दि॒वो अ॑ग्न॒ ऊध॑न् । तृ॒तीये॑ त्वा॒ रज॑सि तस्थि॒वाᳬंस॑म॒पामु॒पस्थे॑ महि॒षा अ॑वर्धन् ॥ २० ॥

[स॒मु॒द्रे । त्वा॒ । नृ॒मणा॑ः । नृ॒मन॒ाऽइति॑नृ॒ मना॑ः । अ॒प्स्वित्य॒प् सु । अ॒न्तः । नृ॒चक्ष॒ाऽइति॑नृ॒ चक्षा॑ः । ई॒धे॒ । दि॒वः । अ॒ग्ने॒ । ऊध॑न् ॥ तृ॒तीये॑ । त्वा॒ । रज॑सि । त॒स्थि॒वाᳬंस॒मिति॑तस्थि॒ वाᳬंस॑म् । अ॒पाम् । उ॒पस्थ॒ऽइत्यु॒प स्थे॑ । म॒हि॒षाः । अ॒व॒र्द्ध॒न् ॥२०॥] .

समुद्र (अन्तरिक्ष) के अन्दर सर्वकल्याणकारी वह प्रजापतिदेव ही, हे अग्ने ! तुम्हें समिन्धित करता है। हे अग्ने ! जलों के मध्य वडवाग्निरूप में भी वह सर्वद्रष्टा परमात्मा ही तुम्हें प्रज्वलित रखता है। हे अग्ने ! आदित्यरूप में, जब तुम द्युलोक का ऊधस् (=स्तन)-सा लगते हो (—तब भी वही प्रजापति ही तुम्हें प्रकाशित बनाये रखता है)। तृतीय इस पार्थिवलोक में स्थित तथा जलों की गोद (=जठराग्निरूप) में विद्यमान तुम अग्नि को प्राण समिन्धित करते रहते हो ॥ २० ॥

उ० समुद्रे त्वा । हे अग्ने, समुद्रे त्वा त्वां पूर्वं वर्तमानं नृमणाः प्रजापतिः ईधे दीपयांचकार । 'सोऽपोऽसृजत' इत्युपक्रम्य 'तस्मादग्निर्ह वै तमग्निरित्याचक्षते' इत्येतदभिप्रायम् । अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे अप्स्वन्तर्वर्तमानं नृचक्षा प्रजापतिरेव ईधे आदीपितवान् । 'तमत्र्य उपोदासस्तं पुष्करपर्णे विवेद' इत्यादिश्रुतिरुद्घाटिता । दिवो अग्न ऊधन् द्युलोकस्य

ऊधसि महोदके प्रदेशे आदित्यात्मना नृचक्षा एव ईधे । तृतीये त्वा रजसि च त्वां द्युलोके आदित्यात्मना स्थितवन्तम् अपां उपस्थे उत्सङ्गे नाव्यानामपां मध्ये व्यवस्थितम् महिषाः महान्तः प्राणाः अवर्धन् वर्धयांचक्रुः । 'प्राणो वै महिषाः' इत्यादिश्रुतिः ॥ २० ॥

म० हे अग्ने, नृषु मनो यस्यासौ नृमणाः प्रजापतिः समुद्रे वडवानलरूपेण तस्थिवांसं वर्तमानं त्वा त्वामीधे दीपयांचकार। 'इन्धिभवतिभ्यां च' (पा० १ । २ । ६) इति कित्वालोपः । नृचक्षाः नृषु पठत्सु पुरुषेषु चष्टे मन्त्रान् विस्पष्टं वक्तीति नृचक्षाः प्रजापतिः अप्सु वृष्टिरूपासु अन्तर्मध्ये विद्युद्रूपेण स्थितं त्वामीधे दीपितवान् । तथा दिवः द्युलोकस्य ऊधन् ऊधस्थानीये तृतीये समुद्रवृष्ट्यपेक्षया तृतीयस्थाने रजसि रञ्जनात्मके तेजोमण्डले आदित्यात्मना तस्थिवांसं त्वां नृचक्षा एव ईधे । किंच महिषाः महान्तः प्राणा अपामुपस्थे उत्सङ्गे नाव्यानामपां मध्ये स्थितं त्वामवर्धन् 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इति शप् आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । 'प्राणा वै महिषाः' (६ । ७ । ४ । ५) इति श्रुतिः ॥ २० ॥

अक्र॑न्दद॒ग्निः स्त॒नय॑न्निव॒ द्यौः क्षामा॒ रेरि॑हद्वी॒रुधः॑ सम॒ञ्जन् । स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि हीमि॒द्धो अख्य॒दारोद॑सी भा॒नुना॑ भात्य॒न्तः ॥ २१ ॥

मेघ के समान गरजते हुए अग्नि निनाद करता है। वह पृथ्वी को मेघवर्षण के समान ही अत्यन्त चाटता है और दावाग्नि रूप में लता-वल्लियों को व्याप्त करता है। तत्काल उत्पन्न होकर वह द्यावापृथिवी को प्रकाशित करता है और अपने प्रकाश से उनके मध्य चमकता है ॥ २१ ॥

उ० अक्रन्ददग्निरिति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० अक्रन्ददिति व्याख्याता (क० ६) ॥ २१ ॥

श्री॒णामु॑दा॒रो ध॒रुणो॑ रयी॒णां म॑नी॒षाणां॒ प्रार्प॑णः॒ सोम॑गोपाः । वसुः॑ सू॒नुः सह॑सो अ॒प्सु रा॒जा वि भा॒त्यग्र॑ उ॒षसा॑मिधा॒नः ॥ २२ ॥

[श्री॒णाम् । उ॒दार॒ऽइत्यु॑द् आर॒ः । ध॒रुण॑ः । र॒यी॒णाम् । म॒नी॒षाणा॑म् । प्रार्प॑ण॒ऽइति॑प्र अर्प॑णः । सोम॑गोपा॒ऽइति॒सोम॑ गोपा॒ः ॥ वसु॑ः । सू॒नुः । सह॑सः । अ॒प्स्वित्य॒प् सु । रा॒जा । वि । भा॒ति । अग्रे॑ । उ॒षसा॑म् । इ॒धा॒नः ॥२२॥]

सम्पत्तियों का दाता, धनों को धारण करने वाला, अभिलषित स्वर्गादि का प्रापक, सोम की रक्षा करने वाला, धनस्वरूप या सबका वासक, बल का पुत्र, जलों में वरुण रूप से राजा और अत्यन्त उग्रस्वभाव यह अग्नि उषाओं में प्रज्वलित किया जाकर विभासित होता है ॥ २२ ॥

उ० श्रीणामुदारः । श्रीणां लक्ष्मीणामुदारोऽत्यर्थं दाता। धरुणो रयीणां च धनानाम् । मनीषाणां प्रार्पणः कश्चिद्धनवानपि भवति नतु दाता । अयं तु मनसा एषितानां कामानां प्रापयिता । सोमगोपाः धिष्ण्या अग्नयः सोमं गोपयन्ति तदभिप्रायमेतत् । सोमिनो वा गोपायति । वसुः वासयिता । यद्वा वसुः धनं एवाग्निः । यथा यानि धनान्युपकारं कुर्वन्ति शयनासनगवादीनि एवमयमप्युपकरोति भूतानां तापपाकप्रकाशैः अतो वसुः सूनुः सहसः पुत्रो बलस्य । मथ्यमानो जायते तस्मादेवमुच्यते । अप्सु राजा अप्स्ववस्थितो वरुणात्मना राजा । तथा चोक्तम् । 'त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्' इति । विभात्यग्र उषसाम् । आदित्यात्मना इधानः 'इन्धी दीप्तौ' दीप्यमानः । यद्वा उषःकालेऽग्नीनां प्रादुष्करणं क्रियते तदभिप्रायमेतत् ॥२२॥

म० एवंविधोऽग्निर्विभाति विशेषेण भासते । कीदृशः। श्रीणां गवाश्वादिसंपदामुदारः अत्यर्थं दाता । 'उदारो दातृमहतोः' इति कोशः । रयीणां धनानां धरुणो धारयिता। मनीषाणां मनसा इषितानामभिलषितानां प्रार्पणः प्रकर्षेणार्पयिता । सोमगोपाः सोमं गोपायतीति यजमानकर्तृकसोमयागस्य रक्षिता । वसुः सर्वस्य निवासहेतुः । वासयतीति वसुः । यद्वा वसुः धनरूपः यथान्यानि शयनासनरथादिधनान्युपकुर्वन्ति तथायमपि तापपाकप्रकाशैर्जनानामुपकर्ता अतो वसुः । सहसः सूनुः बलस्य मन्थनवेगरूपस्य पुत्रः । यतो मथ्यमानो जायतेऽत एवमुच्यते । अप्सु राजा जलेऽवस्थितो वरुणात्मना राजा । यद्वा अप्सु वृष्टिरूपासु राजा विद्युद्रूपेण दीप्यमानः । उषसामग्रे प्रातःकाले इधानः आदित्यात्मना दीप्यमानः । उषःकालेऽग्निहोत्रहोमायाग्नयः प्रादुष्क्रियन्ते तदभिप्रायेणोच्यते प्रातर्दीप्यमान इति ॥ २२ ॥

विश्व॑स्य के॒तुर्भुव॑नस्य॒ गर्भ॒ आ रोद॑सी अपृणा॒ज्जाय॑मानः । वी॒ळुं चि॒दद्रि॑मभिनत्पर॒ायन्जना॒ यद॒ग्निमय॑जन्त॒ पञ्च॑ ॥ २३ ॥

[विश्व॑स्य । के॒तुः । भुव॑नस्य । गर्भः॑ । आ । रोद॑सी॒ऽइति॒रोद॑सी । अ॒पृ॒णा॒त् । जाय॑मानः ॥ वी॒ळुम् । चि॒त् । अद्रि॑म् । अ॒भि॒न॒त् । प॒रा॒यन्नित॑िपरा यन् । जनाः॑ । यत् । अ॒ग्निम् । अय॑जन्त । पञ्च॑ ॥२३॥]

यह अग्नि विश्व का प्रज्ञापक है। यह भुवन का गर्भरूप है (=प्राणभाव से भुवन में व्याप्त हो रहा है)। उत्पन्न होकर वह स्वप्रकाशादि से द्यावापृथिवी को व्याप्त कर लेता है। इन्द्ररूप में वह दृढ़ भी पर्वत (=मेघ) को विदीर्ण कर डालता है—जब चार ऋत्विज और पाँचवाँ यजमान मिलकर इस अग्नि का पूजन (=यज्ञ) करते हैं ॥ २३ ॥

उ० विश्वस्य केतुः । चतुर्थः पादोऽत्र प्रथमं व्याख्यायते यच्छन्दयोगात् । जना यदग्निमयजन्त पञ्च । यदित्यविभक्तिको निर्देशः । यमग्निं पञ्चजनाः । चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः पञ्चजना उच्यन्ते । अयजन्त इष्टवन्तः स विश्वस्य केतुः सर्वस्य प्राणिजातस्य केतुः प्रजानन् अग्न्यात्मना । भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य वाय्वात्मना गर्भः । स हि प्राणभावेन भूतानामन्तः संचरति । आरोदसी अपृणात् जायमानः । स एव आपूरयति द्यावापृथिव्यौ जायमान आदित्यात्मना । स एव मध्यस्थानमारुह्य इन्द्रात्मना वीडुंचित् । दृढमप्यद्रिमदारयितव्यं मेघं वा अभिनत् विदारयति । परायन् परा परतो गच्छन् ॥ २३ ॥

म० सोऽग्निर्जायमानः उत्पद्यमानः सूर्यात्मना प्रकटीभवन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणात् सर्वतस्तेजसा पूरयति । कीदृशः । विश्वस्य केतुः प्राणिजातस्य विज्ञानभूतोऽग्न्यात्मना । भुवनस्य गर्भः भूतजातस्य गर्भवदन्तरवस्थितो वाय्वात्मना । स हि प्राणभावेन भूतानामन्तः संचरति । किंच यः परायन् इन्दुरूपेण परा परतो गच्छन् वीडुं चित् । विड्डुशब्दो दृढार्थः चिदप्यर्थः । दृढमपि अद्रिमदारयितव्यं मेघमभिनत् भिनत्ति विदारयति । यत् विभक्तिलोपः । यमग्निं पञ्च जना अयजन्त यजन्ते विप्राद्याश्चत्वारो निषादश्चेति पञ्च । यद्वा चत्वारो महर्त्विजो यजमानश्च ॥ २३ ॥

उ॒शिक् पा॑व॒को अ॑र॒तिः सु॑मे॒धा मर्त्ये॑ष्व॒ग्निर॒मृतो॒ निधा॑यि । इय॑र्त्ति धू॒मम॑रु॒षं भरि॑भ्र॒दुच्छु॒क्रेण॑ शो॒चिषा॒ द्यामिन॑क्षन् ॥ २४ ॥

[उ॒शिक् । पा॒व॒कः । अ॒र॒तिः । सु॒मे॒धा इति॑ सु॒ मे॒धाः । मर्त्ये॑षु । अ॒ग्निः । अ॒मृतः॑ । नि । धा॒यि॒ ॥ इय॑र्त्ति । धू॒मम् । अ॒रु॒षम् । भरि॑भ्रत् । उत् । शु॒क्रेण॑ । शो॒चिषा॑ । द्याम् । इन॑क्षन् ॥२४॥]

कमनीय, पवित्रकारी, दुष्टों में प्रेमरहित तथा सुष्ठु मेधावी यह अमर अग्नि इन मनुष्यों में उनकी कामनादि को पूर्ण करने वाला बनाकर आहवनीयाग्नि प्रभृति रूपों में निहित किया गया है। यह अग्नि अरोचमान धुएँ को ऊपर फेंकता है। वर्षादि के द्वारा यह जगत् का भरण-पोषण करता है और यह अपनी शुभ्र दीप्ति से द्युलोक तक को व्याप्त करता है ॥ २४ ॥

उ० उशिक्पावकः । 'वश कान्तौ' अस्य कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । उशिक् कान्तः मेधावी वा । पावकः पावयिता । अरतिः अलंमतिः पर्याप्तमतिः । सुमेधाः कल्याणप्रज्ञः साधुयज्ञो वा । मर्तेषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु । अग्निः कथंभूतः । अमृतः अमरणधर्मा । निधायि निहितः देवैः त्वं नो अस्य लोकस्याध्यक्ष एधीति । स इयर्त्ति उदियर्त्ति उद्गमयति धूमम् अरुषम् अरोचनम् । भरिभ्रत् धारयन्निदं जगत् । 'इतो वा अयमूर्ध्वꣳ रेतः सिञ्चति धूमꣳ सामुत्र वृष्टिर्भवति' इत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायोऽयं मन्त्रः । शुक्रेण शोचिषा । द्यां द्युलोकम् इनक्षन् व्याप्नुवन् । नक्षत्रग्रहचन्द्रतारकसंबन्धिना तेजसा धूममियर्त्तीति संबध्यते । 'इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्ति' इत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायोऽयं मन्त्रः ॥ २४ ॥

म० योऽग्निर्मर्त्येषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु निधायि निहितः देवैरिति शेषः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इत्यडभावः । स अरुषमरोषं चक्षुराद्युपद्रवरहितमरोचनं वा धूममुदियर्त्ति उद्गमयति । 'व्यवहिताश्च' (पा० १ । ४ । ८२) उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् 'इतो वा अयमूर्ध्वꣳ रेतः सिञ्चति धूमꣳ सामुत्र वृष्टिर्भवति' इति श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः । उशिक् उश्यते काम्यते लोकैरित्युशिक् कान्तः । वशेरौणादिक इक् प्रत्ययः । पावकः पावयिता पुनातीति । अरतिः अलंमतिः पर्याप्तमतिः । यद्वा दुष्टेष्वरतिः प्रीतिरहितः । सुमेधाः शोभना सेवकाभिप्रायधारणसमर्था मेधा बुद्धिर्यस्य, शोभनो मेधो यज्ञो यस्येति वा । अमृतोऽमरणधर्मा । भरिभ्रत् बिभ्रत् जगद्धारयन् 'दाधर्ति–' (पा० ७ । ४ । ६५) इत्यादिना निपातः । शुक्रेण शोचिषा निर्मलेन तेजसा प्रभारूपेण द्यामाकाशमिनक्षन्व्याप्नुवन् । नक्षत्रग्रहतारासंबन्धितेजसा द्युलोकं व्याप्नुवन्नित्यर्थः । 'इतः प्रदानाद्धि देवा उपजीवन्ति' इति श्रुतेः ॥ २४ ॥

दृ॒शा॒नो रु॒क्म उ॒र्व्या व्य॑द्यौद्दु॒र्मर्ष॒मायुः॑ श्रि॒ये रु॑चा॒नः । अ॒ग्निर॒मृतो॑ अभव॒द्वयो॑भि॒र्यदे॑नं॒ द्यौरज॑नयत्सु॒रेताः॑ ॥ २५ ॥

परिदृश्यमान यह रुक्माभ अग्नि अपनी महती आभा से विभासित होता है। यह अपने प्रज्वलित क्षण में स्पर्श करने के योग्य या सह्य नहीं है। यह शोभा के लिए प्रकाशित होता है। विविध हविरान्नों से यह अग्नि देवत्व को प्राप्त करता है— जब इसे सुष्ठु बला द्यौ उत्पन्न करती है (=जब द्युलोक में सूर्य उदय होता है और उस सूर्योदय को देखकर लोग यज्ञ प्रारम्भ करते हैं, तब वह यज्ञ की अग्नि के रूप में देवत्व को प्राप्त किया करता है) ॥ २५ ॥

उ० दृशानो रुक्म इति व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

म० दृशानो व्याख्याता (कं० १) ॥ २५ ॥

यस्ते॑ अ॒द्य कृ॒णव॑द्भद्रशोचेऽपू॒पं दे॑व घृ॒तव॑न्तमग्ने । प्र तं न॑य प्र॒त॒रं वस्यो॒ अच्छा॒भि सु॒म्नं दे॒वभ॑क्तं यविष्ठ ॥ २६ ॥

[यः । ते । अद्य । कृणवत् । भद्रशोचऽइतिभद्र शोचे । अपूपम् । देव । घृतवन्तमितिघृत वन्तम् । अग्ने ॥ प्र । तम् । नय । प्रतरमितिप्र तरम् । वस्यः । अच्छ । अभि । सुम्नम् । देवभक्तमितिदेव भक्तम् । यविष्ठ ॥२६॥]

हे द्योतमान शुभदीप्ति अग्ने ! आज जिस यजमान ने घृत में डूबे हुए पुरोडाश को तुम्हारे लिए पकाया है—हे युवतम एवं सर्वत्र व्याप्त अग्ने ! उस यजमान को आज देवों के द्वारा उपभोग्य स्वर्गादि सुख को आभिमुख्य से प्राप्त कराओ ॥ २६ ॥

उ० यस्ते अद्य । यस्तव अद्य प्रतिपदि । कृणवत् करोति । हे भद्रशोचे भन्दनीयदीप्ते, अपूपं पुरोडाशम् । हे देव, घृतवन्तम् । हे अग्ने 'स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्यावधारयति' इत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायम् । प्र तं नय । नयसीति प्राप्ते छान्दसो लोट् । प्रणयसि तं यजमानम् । प्रतरम् अतितराम् वस्यो अच्छ । 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः' । वसीयः स्थानमच्छा वस्तृतमस्थानमभि । 'वस निवासे' तृन् 'तुश्छन्दसि' इति ईयसुन् 'तुरिष्ठेमेयस्सु' इति तृचो लोपे वसीय इति सिध्यति । 'स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः' इति श्रुत्युक्तं तं प्राप्नुयात् अयं वसीयान् लोकः । अभिनयसि च सुम्नं देवभक्तं देवसेवितम् । हे यविष्ठ युवतम, अथवा मिश्रयितृतम ॥ २६ ॥

म० भद्रा कल्याणकारिणी शोचिर्दीप्तिर्यस्य तत्संबोधने हे भद्रशोचे, हे देव अग्ने, अद्य प्रतिपदि यः पुमान् ते तव अपूपं पुरोडाशं घृतवन्तं घृतयुक्तमुपस्तरणाभिघारणोपेतं कृणवत् कृणोति करोति । 'कृञ् करणे' स्वादिः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इति तिप इकारलोपे 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यडागमे ओर्गुणे कृणवदिति रूपम् । 'स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्टादाज्यस्याभिघारयति' (१ । ७ । २ । १०) । इत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायम् । हे यविष्ठ युवतम, यद्वा मिश्रयितृतम, तं यजमानं प्रतरमतिशयेन प्रकृष्टं प्रतरम् 'अमु च छन्दसि' (पा० ५ । ४ । १२) इत्यव्ययात्परात् घादमुप्रत्ययः । प्रकृष्टतरं वस्यः स्थानमुत्तमलोकं प्रनय प्रापय । अच्छाभिमुख्येन सुम्नं सुखं चाभिनय सर्वतः प्रापय । कीदृशं सुम्नम् । देवभक्तं देवैः भक्तं सेवितं देवयोग्यं सुखं प्रापयेत्यर्थः । वसति यत्र तद्वस्तृ तृन्प्रत्ययः । अतिशयेन वस्तृ वसीयः 'तुश्छन्दसि' (पा० ५ । ३ । ५९) इतीयसुन् 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६ । ४ । १५४) इति तृचो लोपः । छान्दसे ईलोपे वस्य इति सिध्यति । 'स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन् वसति शाश्वतीः समाः' (बृह० मा० ४ । १५) इति श्रुतेः । 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा० ६ । १ । ११५) इति वस्यो अच्छेत्यत्र सन्ध्यभावः ॥ २६ ॥

आ तं भज सौश्रवसेष्वग्न उक्थ उक्थ आभज शस्यमाने । प्रियः सूर्ये प्रियो अग्ना भवात्युज्जातेन भिनदुदुज्जनित्वैः ॥ २७ ॥

[आ । तम् । भज । सौश्रवसेषु । अग्ने । उक्थऽउक्थऽइत्युक्थेऽउक्थे । आ । भज । शस्यमाने ॥ प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्ना । भवाति । उत् । जातेन । भिनदत् । उत् । जनित्वैरितिजनिऽत्वैः ॥२७॥]

हे अग्ने ! उस यजमान को तुम सुकीर्तिकारी यज्ञादि कर्मों में निरत करो और उसे प्रति निष्कैवल्य-प्रगाथादिरूप उस-उस शस्त्र के पाठ किये जाने में आसेवित करो (=उसे कर्म और स्तोत्रादि में निरत करो)। इस प्रकार तुम्हारे द्वारा आसेवित (=यज्ञकर्म में नियुक्त) यह यजमान सूर्य में प्रिय होता है और वह अग्नि में भी प्रिय होता है (=अग्नि-सूर्य का प्रियभाजन बनता है)। वह उत्पन्न पुत्रों से वृद्धि को प्राप्त होता है और पौत्र-प्रपौत्रों से महती अभिवृद्धि को सम्प्राप्त करता है ॥ २७ ॥

उ० आ तं भज । यदःस्थाने तदो वृत्तिः लटः स्थाने लोटः अर्थसंबन्धात् । हे अग्ने, आभजसि तं यजमानम् । सौश्रवसेषु साधुश्रवणीयेषु यज्ञक्रतुषु । उक्थ उक्थ आभज तत्तत्स्वेव यज्ञक्रतुषु उक्थे उक्थे शस्यमाने आभजसि आसेवसे । यजमानः प्रियः सूर्यस्य भवति प्रियश्चाग्नेर्भवति । किंच उज्जातेन भिनदत् । उद्भिनत्ति धर्मार्थकामान् जातेनौरसपुत्रसंघातेन । उद्भिनत्ति च जनित्वैः जनिष्यमाणैः पौत्रप्रपुत्रसंघैः वेदार्थान् । प्रजाप्यस्य स्वर्गयायिनी भवतीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

म० शोभनं श्रवः कीर्तिः सुश्रवः सुश्रवसः संबन्धीनि कीर्तिहेतुभूतानि कर्माणि सौश्रवसानि तेषु यज्ञकर्मसु हे अग्ने, त्वं तं यजमानमाभज सेवस्व । निरन्तरं कर्मानुष्ठायिनं कुर्वित्यर्थः । उक्थे उक्थे निष्केवल्यप्रगाथादिरूपे च शस्यमाने तत्तच्छस्त्रे सति तमाभज सर्वतः सेवस्व । कर्मणि शस्त्रे च प्रेरयेत्यर्थः । एवं त्वया सेवितोऽयं यजमानः सूर्ये सूर्यस्य प्रियो भवाति भवतु । लिङर्थे लेट् 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) । अग्ना अग्नेश्च प्रियोऽस्तु । ङसो डादेशः । तथा जातेनोत्पन्नेन पुत्रेण उद्भिनत् उद्भेदमुदयं वृद्धिमाप्नोतु । इलोपेऽडागमे चोद्भिनददिति रूपम् । तथा जनित्वैः जनिष्यमाणैश्च पौत्रादिभिरुद्भिनदत् । जनिष्यन्ते ते जनित्वाः तैः । भविष्यदर्थे औणादिक इत्वप्रत्ययः ॥ २७ ॥

त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून्विश्वा वसु दधिरे वार्याणि । त्वया सह द्रविणमिच्छमाना व्रजं गोमन्तमुशिजो विवव्रुः ॥ २८ ॥

[त्वाम् । अग्ने । यजमानाः । अनु । द्यून् । विश्वा । वसु । दधिरे । वार्य्याणि ॥ त्वया । सह । द्रविणम् । इच्छमानाः । व्रजम् । गोमन्तमितिगो मन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुः ॥२८॥]

हे अग्ने ! प्रतिदिन तुम्हारा यजन करने वाले यजमान सभी वरणीय रत्नादि धनों को सम्प्राप्त करते हैं। तुम्हारे परिचरण के साथ गोधन की कामना करते हुए उशिक जनों ने, हे अग्ने ! पूर्वकाल में पणियों के द्वारा चुराकर छिपाई हुई गायों के गोष्ठ तक को खोल डाला था ॥ २८ ॥

उ० त्वामग्ने । हे अग्ने, त्वां यजमानाः । अनुद्यून् अन्वहं अहन्यहनि विश्वानि वसूनि धनानि । दधिरे धारयन्ति भूमिगोहिरण्यादीनि । वार्याणि वरणीयानि । किंच । त्वया च सह द्रविणं यज्ञफलमिच्छमानाः कामयमानाः । व्रजम् व्रजन्त्यनेन सुकृतिन इति व्रजो देवयानमार्गः । गोमन्तम् गावो रश्मय आदित्यसंबन्धिनः तैः संयुक्तम् । उशिजो मेधाविनः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः । विवव्रुः विभिदुः । आदित्यमण्डलस्य मध्येन मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः । तदुक्तम् 'ते य एवं विदुः' इत्युपक्रम्य 'देवलोकादादित्यमण्डलम्' इत्यादि ॥ २८ ॥

म० हे अग्ने, यजमानास्त्वामनु वर्तमानाः त्वां सेवमानाः सन्तः द्यून् । द्युशब्दो दिनवाची । 'कालाध्वनोः–' (पा० २ । ३ । ५) इति द्वितीया । दिनेषु सर्वदा वार्याणि वरणीयानि प्रार्थ्यानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि वसु वसूनि धनानि गोभूहिरण्यादीनि दधिरे धारयन्ति । यथेष्टं धनं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । वसु अत्र सुब्लोपः । किंच त्वया सह स्थिताः त्वां भजन्तस्ते यजमाना द्रविणं यज्ञफलमिच्छमाना इच्छन्तः उशिजः मेधाविनो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः सन्तो गोमन्तं गावो रश्मयोऽत्र सन्तीति गोमान् तं रविमण्डलमध्यगं व्रजं व्रजन्त्यनेन सुकृतिन इति व्रजस्तं देवयानमार्गं विवव्रुः बिभिदुः । रविमण्डले मार्गं कृतवन्त इत्यर्थः । तदुक्तम् 'ते य एवमेतद्विदुः' इत्युपक्रम्य 'देवलोकादादित्यम्' इति ॥ २८ ॥

अस्ताव्यग्निर्नराᳪसुशेवो वैश्वानर ऋषिभिः सोमगोपाः । अद्वेषे द्यावापृथिवी हुवेम देवा धत्त रयिमस्मे सुवीरम् ॥ २९ ॥

[अस्तावि । अग्निः । नराम् । सुशेवऽइतिसु शेवः । वैश्वानरः । ऋषिभिरित्यृषि भिः । सोमगोपाऽइतिसोम गोपाः ॥ अद्वेषेऽइत्यद्वेषे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । हुवेम । देवाः । धत्त । रयिम् । अस्मेऽइत्यस्मे । सुवीरमितिसु वीरम् ॥२९॥]

मनुष्यों का सुख से सेवनीय अग्नि इस प्रकार ज्ञानी ऋत्विजों के द्वारा संस्तुत किया गया। वह सबका नेता और सोम का संरक्षक है। द्वेषरहित द्यावापृथिवी का हम आह्वान करते हैं। हे देवों ! तुम हममें सुष्ठु वीर्यशाली पुत्रयुक्त गो-अश्वादि धन निहित करो ॥ २९ ॥

उ० अस्ताव्यग्निः स्तुतोऽग्निर्वैश्वानरः नरां सुशेवः मनुष्याणां शोभनं सुखयिता । ऋषिभिः ऋत्विग्यजमानैः । सोमस्य गोपायिता अद्वेषे । पादौ लिङ्गोक्तदेवताकौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतः अद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिव्यौ हुवेम आह्वयामः तदाश्रयकर्मप्राप्त्यर्थम् । हे देवाः, यूयमपि धत्त दत्त । रयिं धनम् । अस्मे अस्मभ्यम् । सुवीरं शोभनपुत्रम् ॥ २९ ॥

म० ऋषिभिः यजमानर्त्विग्भिः अग्निरस्तावि स्तुतः । कर्मणि चिण् । कीदृशोऽग्निः । नरां नराणां सुशेवः शोभनं सुखयिता । नुडागमाभावे गुणे च नरामिति रूपम् । शोभनं शेवः सुखं यस्मात् । वैश्वानरः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितः जठराग्निरूपेण सोमं गोपायतीति सोमगोपाः सोमस्य रक्षिता । अद्वेषे । पादौ लिङ्गोक्तदेवौ । यतोऽग्निः स्तुतः अतोऽद्वेषे द्वेषरहिते द्यावापृथिवी रोदसी वयं हुवेम आह्वयामः तदाश्रितकर्माप्त्यै । हे देवा अग्न्यादयः, अस्मे अस्मासु सुवीरं शोभनपुत्रयुतं रयिं धनं यूयं धत्त स्थापयत ॥ २९ ॥

समिधाग्निं दुवस्यत घृतैर्बोधयतातिथिम् । अस्मिन्हव्या जुहोतन ॥ ३० ॥

(उख्याग्नि के उत्तर में पूर्व की ईषादण्ड को करके शकट को खड़ा करना और यजमान का वनीवाहन में समिधाएँ डालना ।) हे ऋत्विज यजमानादि ! समिधाओं द्वारा इस अग्नि का परिचरण करो। इस अतिथि-से पूज्य अग्नि को घृतादि से समिन्धित करो तथा पूर्ण प्रज्वलित इस अग्नि में विविध हविरान्नों को होम करो ॥ ३० ॥

उ० वनीवाहनम् । आग्नेय्यः पञ्च कण्डिकाः । समिधाग्निं व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

म० 'अथ वनीवाहनं प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः समिदाधानᳪ समिधाग्निमिति' (का० १६ । ६ । १५)। उख्याग्नेरुत्तरदिशि प्रागीषं शकटं संस्थाप्य यजमान उख्येऽग्नौ वनीवाहने समिधमाधत्त इति सूत्रार्थः । विरूपाक्षदृष्टाग्नेयी गायत्री व्याख्याताप्युच्यते (अध्या० ३ क० १)। हे ऋत्विग्यजमानाः, समिधा कृत्वाग्निं दुवस्यत परिचरत अतिथिमेनमग्निं बोधयत । अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि आजुहोतन साकल्येन जुहुत ॥ ३० ॥

उदु त्वा विश्वेदेवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिः । स नो भव शिवस्त्वᳪसुप्रतीको विभावसुः ॥ ३१ ॥

[उत् । ऊँ॑ऽइत्यूँ । त्वा । विश्वे॑ । देवाः॑ । अग्ने॑ । भर॑न्तु । चित्ति॑भि॒रिति॒चित्ति॑ भिः॑ ॥ सः॑ । नः॑ । भव । शिवः॑ । त्वम् । सुप्रतीक॒ऽइति॑सु प्रतीकः॑ । विभावसुरिति॑विभा वसुः॑ ॥३१॥]

(समिधाएँ डालने के पश्चात् यजमान मचिया-सहित उखाग्नि को उठाकर दाहिने से शकट पर रखे।) हे अग्ने ! प्राणस्वरूप विश्वेदेवा तुम्हें अपनी बुद्धिवृत्तियों के साथ ऊपर धारण करें। सुन्दरमुख और प्रभाधन तुम, हे अग्ने ! हमारे प्रति कल्याणकारी होओ ॥ ३१ ॥

उ० उद्यच्छति। उदु त्वा अनुष्टुप्। हे अग्ने, उद्भरन्तु त्वां विश्वेदेवाः। चित्तिभिः यैरग्निरुद्ध्रियते। स त्वं विश्वैर्देवैरुध्रियमाणः नः अस्माकं शिवो भव । शिवः शान्तः । सुप्रतीकः शोभनमुखः विभावसुः विभूतधनश्च ॥ ३१ ॥

म० 'सासन्दीकमुद्यम्योदुलेति दक्षिणतोऽनसि करोति' (का० १६ । ६ । १६)। समिदाधानानन्तरमुदुलेति मन्त्रेणासन्दीसहितमुख्याग्निमूर्ध्वं कृत्वा दक्षिणे स्थितो यजमानः शकटे तं स्थापयतीति सूत्रार्थः। तापसदृष्टाग्नेय्यनुष्टुप्। हे अग्ने, विश्वे सर्वे देवाः प्राणरूपाः चित्तिभिः उद्यमनप्रवीणाभिर्धीवृत्तिभिः त्वा त्वामुद्भरन्तु ऊर्ध्वं धारयन्तु। सुत्वः शप् उ पादपूरणः। हे अग्ने, स उद्धार्यमाणस्त्वं नोऽस्माकं शिवः कल्याणकृद्भव। किंभूतः। सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य। विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य सः ॥ ३१ ॥

प्रेद॑ग्ने॒ ज्योति॑ष्मान्याहि॒ शि॒वेभि॑र॒र्चिभि॒ष्ट्वम् । बृ॒हद्भि॑र्भा॒नुभि॒र्भास॒न्मा हि॑ꣳसीस्त॒न्वा॒ प्र॒जाः ॥३२॥

[प्र । इत् । अग्ने॑ । ज्योति॑ष्मान् । याहि॒ । शि॒वेभिः॑ । अ॒र्चिभि॒रित्य॒र्चि भिः॑ । त्वम् । बृ॒हद्भि॒रिति॑बृ॒हत् भिः॑ । भा॒नुभि॒रिति॑भा॒नु भिः॑ । भास॑न् । मा । हि॒ꣳसीः॑ । त॒न्वा । प्र॒जाऽइति॑प्र जाः॑ ॥३२॥]

(शकट में चुपचाप बैलों को जोतकर पहले कुछ दूर पूर्वदिशा में जावे, फिर अभिमत प्रदेश की ओर शकट को ले जावे)। हे अग्ने ! तुम अपनी कल्याणकारिणी ज्वालाओं के साथ यहाँ से प्रस्थान करो। अपनी बड़ी-बड़ी ज्वालाओं से भासमान स्वशरीर के द्वारा तुम हमारी सन्तानों को हिंसित मत करो ॥३२॥

उ० प्रयाति। प्रेदग्ने अनुष्टुप्। प्रयाहि हे अग्ने, ज्योतिष्मान्भूत्वा । शिवेभिरर्चिभिः शिवैः शान्तैः सुखकरैः अर्चिभिः गच्छस्व। त्वं बृहद्भिः भानुभिः रश्मिभिः भासन् दीप्यमानः मा हिंसीः तन्वा शरीरेण प्रजाः ॥ ३२ ॥

म० 'अनड्वाहौ युक्त्वा प्रेदग्न इति प्राङ् यात्वा यथार्थम्' (का० १६ । ६ । १८) । शकटे तूष्णीं वृषौ संयोज्य प्रेदिति मन्त्रेण प्राचीं गत्वा यथार्थं प्रयोजनवन्तं देशं गच्छेदित्यर्थः। अग्निदेवत्यानुष्टुप्। हे अग्ने, शिवेभिरर्चिभिः शान्ताभिर्ज्वालाभिर्ज्योतिष्मान्प्रकाशयुक्तस्त्वं प्रयाहि गच्छ । इत्पादपूरणः। किंच बृहद्भिर्भानुभिः प्रौढैः रश्मिभिः भासन्भासयन् जगदवभासयन् तन्वा स्वकीयेन दाहकेन शरीरेण प्रजाः पुत्रादिका मा हिंसीः मा नाशय ॥ ३२ ॥

अक्र॑न्दद॒ग्निः स्त॒नय॑न्निव॒ द्यौः क्षामा॒ रेरि॑हद्वी॒रुधः॑ सम॒ञ्जन् । स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो वि हीमि॒द्धो अख्य॒दा रोद॑सी भा॒नुना॑ भात्य॒न्तः ॥ ३३ ॥

मेघ के समान गरजते हुए अग्नि निनाद करता है। वर्षणादि के द्वारा मेघ के समान वह (दावाग्निरूप में) पृथ्वी को अत्यन्त चाटता है और लता-वल्लरियों में संसक्त होता है। तत्काल उत्पन्न होकर वह द्यावापृथिवी के अन्दर विद्यमान सभी पदार्थों को प्रकाशित करता है और उनके अन्दर स्वप्रकाश से भासमान होता है ॥ ३३ ॥

उ० अक्रन्ददग्निरिति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० 'अक्षे खर्जत्यक्रन्ददग्निरिति जपति' (का० १६ । ६ । २०) । अक्षे शब्दं कुर्वति जपेत् । व्याख्याता (क० ६) ॥ ३३ ॥

प्र प्राय॑म॒ग्निर्भ॑र॒तस्य॑ शृण्वे॒ वि यत्सूर्यो॒ न रोच॑ते बृ॒हद्भाः । अ॒भि यः पू॒रुं पृत॑नासु त॒स्थौ दी॒दाय॒ दैव्यो॒ अति॑थिः शि॒वो नः॑ ॥ ३४ ॥

[प्रप्रेति॒प्र प्र । अ॒यम् । अ॒ग्निः॑ । भ॒र॒तस्य॑ । शृ॒ण्वे॒ । वि । यत् । सूर्यः॑ । न । रोच॑ते । बृ॒हत् । भाः॑ ॥ अ॒भि । यः॑ । पू॒रुम् । पृत॑नासु । त॒स्थौ । दी॒दाय॑ । दैव्यः॑ । अति॑थिः । शि॒वः॑ । नः॑ ॥३४॥]

(वास के लिए शकट को रोकने पर उत्तरदिशा में किसी जलादि से छिड़क कर पवित्र किये गये स्थान में शकट से उखाग्नि को उतारना और उसमें समिधाएँ डालना।) यह अग्नि यजमान के आह्वान को सुनता है, जो सूर्य के समान महती आभाओं वाला होकर प्रकाशित हो रहा है। युद्धों में जो अग्नि राजा पुरु का सहायक हुआ था। हमारा कल्याणकारी दैवी अतिथि यह अग्नि अत्यन्त देदीप्यमान हो रहा है ॥ ३४ ॥

उ० समिधमादधाति। प्र प्रायम् त्रिष्टुप् । प्र प्रायम् प्रकर्षेण महता अयमग्निः। भरतस्य प्रजापतेः शृण्वे शृणोति वचनम्। कथमेतदध्यवसीयते यथा प्रजापतेः शृणोति वचनमिति। वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः। यत्समिदाधानसमनन्तरमेव विरोचते। सूर्यो न सूर्यइव बृहद्भाः महादीप्तिः। यश्च अभितस्थौ पूरुम् असुरराक्षसम् प्रतनासु संग्रामेषु प्रतया समिधा आप्यायितः। यस्माच्च दीदाय दीप्यते ।

दैव्यः देवसंबन्धी । अतिथिः अतिथिधर्मा जनानाम् । शिवः शान्तः नः अस्माकं भवति । तस्मात्प्रजापतेर्वचनं शृणोति ॥ ३४ ॥

म० 'वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षित उत्तरतः समिदाधानं प्रभ्रेति' (का० १६ । ६ । २१)। वासे स्थितौ क्रियमाणे उत्तरदिशि उद्धतावोक्षिते प्रदेशेऽग्निमवहरत्युत्तारयति ततोऽग्नौ समिदाधानम् । वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८ । १ । ६) इति प्रोपसर्गस्य द्वित्वम् । अयमग्निः बिभर्ति हवींषि भरतस्तस्य भरतस्य यजमानस्य शृण्वे शृणुते आह्वानमिति शेषः । यजमानकृतमाह्वानं शृणोतीत्यर्थः । पुरुषव्यत्ययः । यत् योऽग्निः सूर्यो न सूर्य इव भाः भासत इति भाः सूर्यवद्भासमानः सन् बृहद्यथा तथा रोचते अत्यन्तं दीप्यते । योऽग्निः पृतनासु संग्रामेषु पूरुं राक्षसमभितस्थौ संमुखं तिष्ठति । दैव्यो देवसंबन्धी अतिथिः नोऽस्माकं शिवः मङ्गलरूपः सोऽग्निर्दीदाय दीप्यते । 'दीङ् क्षये' धातूनामनेकार्थत्वादत्र दीप्त्यर्थः लिटि रूपम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३ । ४ । ६) इति वर्तमाने लिट् ॥ ३४ ॥

आपो॑ दे॒वीः प्रति॑गृभ्णीत॒ भस्मै॒तत्स्यो॒ने कृ॑णुध्वᳪं सु॒र॒भा उ॑ लो॒के । तस्मै॑ नमन्तां॒ जन॑यः सु॒पत्नी॑र्मा॒तेव॑ पु॒त्रं बि॑भृता॒प्स्वे॑नत् ॥ ३५ ॥

[आपः॑ । दे॒वीः । प्रति॑ । गृ॒भ्णी॒त॒ । भस्म॑ । ए॒तत् । स्यो॒ने । कृ॒णु॒ध्व॒म् । सु॒र॒भौ । उँऽइत्यूँ । लो॒के ॥ तस्मै॑ । न॒म॒न्ता॒म् । जन॑यः । सु॒पत्नी॒रिति॑सु॒ पत्नीः॑ । मा॒तेवेति॑मा॒ता इ॑व । पु॒त्रम् । बि॒भृ॒त॒ । अ॒प्स्वित्य॒प् सु । ए॒न॒त् ॥३५॥]

(नदी या तालाब के जल में उखा की भस्म को फेंकना ।) हे आपः देवियों (=जलों) ! तुम इस भस्म को सहर्ष स्वीकार करो । तुम इसे सुखकारी और सुगन्धित स्थान में धारण करो । वरुण की सुपत्नी स्त्रियाँ इसकी सेवा के लिए नमित होवें । वे इस भस्म को वैसे ही जलों में धारण करें, जैसे माताएँ पुत्र को धारण करती हैं ॥ ३५ ॥

उ० आपो देवीः । दश कण्डिका भस्माभ्यवहरणम् । आपो देवीः । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । हे आपः देव्यः, प्रतिगृभ्णीत प्रतिगृह्णीत भस्मैतत्स्वागतादिभिः । तत्र अयं शिष्टव्यवहारः । ततः स्वातादिभिः परिगृह्य । स्योने कृणुध्वं सुरभा उ लोके स्योने सुखावहे कृणुध्वं स्थापयत । उकारः समुच्चयार्थः । सुरभौ शोभनगन्धे धूपपुष्पोपकारैः । लोके स्थाने शय्यायाम् तस्मै नमन्ताम् । तदःस्थाने एतदःप्रयोगः प्रकृतत्वात् । तस्मै अस्मरूपायाग्नये नमन्तां जनयः उपसिन्चन्तु जायाः । सुपत्नीः शोभनपत्न्यः । रूपलावण्ययौवनालंकारवैदग्ध्यसंपन्नाः । यूयं च मातेव पुत्रं बिभृत धारयत । पानभोजनवासोभिः गोपयत । किंच अप्सु स्वात्मनि एनत् भस्म ॥ ३५ ॥

म० 'पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया' (का० १६ । ६ । २६) । वनीवाहनानन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा वटादिपत्रपुटेन सायंप्रातरुखायाः सकाशादुद्धृतं यद्भस्मास्ति तदेकया ऋचा जले क्षिपेदिति सूत्रार्थः । अब्देवत्या त्रिष्टुप् । हे आपो देवीः देव्यः दीप्यमानाः, भस्म यूयं प्रतिगृभ्णीत स्वागतादिभिः प्रतिगृह्णीत । किंच स्योने सुखावहे सुरभौ पुष्पधूपादिभिः शोभनगन्धयुते लोके स्थाने एतद्भस्म कृणुध्वं कुरुध्वम् 'कृञ् कृतौ' स्वादिः उ पादपूरणः । किंच शोभनः पतिर्वरुणो यासां ताः सुपत्न्यः 'आपः वरुणस्य पत्नय आसन्' इति श्रुत्यन्तरात् । जनयन्त्यभिमुत्पादयन्ति वृक्षोत्पत्त्यादिद्वारेति जनयः सुपत्नीर्जनयो भवत्यस्तस्मै भस्मरूपायाग्नये नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । किंच हे आपः, एनद्भस्म अप्सु स्वात्मनि यूयं बिभृत धारयत । माता पुत्रमिव यथा माता पुत्रं स्वात्मनि धारयति तद्वत्पालयत ॥ ३५ ॥

अ॒प्स्व॑ग्ने॒ सधि॒ष्टव॒ सौष॑धी॒रनु॑ रुध्यसे । गर्भे॒ सन् जाय॑से॒ पुनः॑ ॥ ३६ ॥

[अ॒प्स्वित्य॒प् सु । अग्ने॑ । सधिः॑ । तव॑ । सः । ओष॑धीः । अनु॑ । रु॒ध्य॒से॒ । गर्भे॑ । सन् । जा॒य॒से॒ । पुन॒रिति॒पुनः॑ ॥३६॥]

(इन दो मंत्रों से दोने से पुनः शेष राख को जल में फेंकना ।) हे अग्ने ! जलों में तुम्हारी सहस्थिति है । जल के साथ तुम बीज में प्रवेश करके औषधि-लताओं के साथ उगते-बढ़ते हो । इस प्रकार उन-उन लता-गुल्मादि के माध्यम से पुनः प्रकट होते हो ॥ ३६ ॥

उ० अप्स्वग्ने । अधस्तनेन मन्त्रेण भस्मातिथित्वेनाप्स्ववस्थाप्य अथेदानीं गायत्र्यनुष्टुब्भ्यामग्नेः सर्वगतत्वं प्रकाशयन् भस्माभ्यवहरणमेवापह्नुते । अप्सु हे अग्ने, सधिष्टव सधिः समानस्थानम् । सौषधीरनुरुध्यसे स त्वं बीजमवस्थाय ओषधीः अनुरुध्यसे । ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे । ततो गर्भे सन् विद्यमानः जायसे पुनरपि ॥ ३६ ॥

म० 'ततो द्वाभ्याम्' (का० १६ । ६ । २७) । ततोऽनन्तरं पठिताभ्यां द्वाभ्यामप्स्वग्ने गर्भोऽसीत्येताभ्यामृग्भ्यां पत्रपुटेन द्वितीयवारमुख्याग्निभस्माप्सु प्रास्यति । विरूपदृष्टाग्नेयी गायत्री । पूर्वमन्त्रेण भस्मातिथित्वेन संस्तुत्य द्वाभ्यामग्नेः सर्वव्यापकत्वं वदन्भस्माभ्यवहरणमपह्नुते । हे अग्ने, अप्सु जलेषु तव सधिः स्थानं स त्वमोषधीः यवाद्या अनुरुध्यसे

ओषधिपरिणाममनु विपरिणमसे 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' (पा० ६ । १ । १३४) इति स इत्यस्य विसर्गलोपे सन्धिः । यद्वा ओषधीः स्वीकरोषि जठराग्निरूपेण । किंच गर्भे अरण्योर्मध्ये स्थितः सन्पुनःपुनर्जायसे ॥ ३६ ॥

गर्भो॑ अ॒स्योष॑धीनां॒ गर्भो॒ वन॒स्पती॑नाम् । गर्भो॒ विश्व॑स्य भू॒तस्या॑ग्ने॒ गर्भो॑ अ॒पाम॑सि ॥ ३७ ॥

[गर्भः॑ । अ॒सि॒ । ओष॑धीनाम् । गर्भः॑ । वन॒स्पती॑नाम् ॥ गर्भः॑ । विश्व॑स्य । भू॒तस्य॑ । अग्ने॑ । गर्भः॑ । अ॒पाम् । अ॒सि॒ ॥३७॥]

हे अग्ने ! तुम ओषधियों का गर्भ हो । तुम वनस्पतियों का गर्भ हो । हे अग्ने ! तुम समस्त भूतमात्र का गर्भरूप हो और जलों का भी तुम गर्भ हो ॥ ३७ ॥

उ० किंच । गर्भः असि भवसि ओषधीनां गर्भश्च वनस्पतीनाम् गर्भश्च विश्वस्य भूतस्य भूतग्रामस्य । हे अग्ने, गर्भः अपाम् असि ॥ ३७ ॥

म० तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः । हे अग्ने, त्वमोषधीनां गर्भोऽसि भेषजरूपैरोषधिविशेषैरुत्पद्यमानत्वात् । हे अग्ने, त्वं वनस्पतीनां तृणां गर्भोऽसि अरणिभ्यो जायमानत्वात् । विश्वस्य भूतस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य गर्भोऽसि जठराग्निरूपेण विद्यमानत्वात्, अपां गर्भोऽसि वाडववैद्युतादिरूपत्वात् ॥ ३७ ॥

प्र॒सद्य॒ भस्म॑ना॒ योनि॑म॒पश्च॑ पृथि॒वीम॑ग्ने । स॒ꣳसृज्य॑ मा॒तृभि॒ष्ट्वं ज्योति॑ष्मा॒न्पुन॒रास॑दः ॥ ३८ ॥

[प्र॒सद्येति॑ प्र॒ सद्य॑ । भस्म॑ना । योनि॑म् । अ॒पः । च॒ । पृ॒थि॒वीम् । अ॒ग्ने॒ ॥ स॒ꣳसृज्येति॑ स॒म् सृज्य॑ । मा॒तृभि॒रिति॑ मा॒तृ भिः॑ । त्वम् । ज्योति॑ष्मान् । पुनः॑ । आ । अ॒स॒दः॒ ॥३८॥]

(आगामी चार मंत्रों से जल में फेंकी गई भस्म में से अनामिका अंगुली के द्वारा किञ्चित् भस्म को पुनः ग्रहण करना) । हे अग्ने ! कारणभूता पृथ्वी व आपः को भस्मरूप में सम्प्राप्त होकर तुम अपनी इन आपः-पृथ्वी माताओं से संगत होओ और पुनः ज्योतिष्मान होकर इस उखा में स्थान ग्रहण करो ॥ ३८ ॥

उ० अप आदत्ते प्रसद्य चतसृभिराग्नेयीभिः । द्वे अनुष्टुभौ द्वे गायत्र्यौ । प्रसद्य अवस्थाप्य भस्मना भस्मरूपेण योनिं स्थानं अपश्च पृथिवीं च हे अग्ने, संसृज्य संगत्य च मातृभिः अद्भिः त्वम् ज्योतिष्मान् भूत्वा पुनरस्यामुखायामासदः आसीद ॥ ३८ ॥

म० 'अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति' (का० १६ । ६ । २९) । अप्सु क्षिप्ताद्भस्मनः सकाशादनामिकया भस्म गृह्णाति प्रसद्येति चतसृभिः । हे अग्ने, त्वं भस्मना कृत्वा योनिं कारणभूतां पृथिवीं योनिभूता अपश्च प्रसद्य प्राप्य मातृभिरद्भिः संसृज्यैकीभूय ज्योतिष्मान् तेजस्वी संपन्नः सन् पुनरासदः स्वस्थानमुखमासीद ॥ ३८ ॥

पुन॑रा॒सद्य॒ सद॑नम॒पश्च॑ पृथि॒वीम॑ग्ने । शेषे॑ मा॒तुर्यथो॒पस्थे॒ऽन्तर॑स्याꣳ शि॒वत॑मः ॥ ३९ ॥

[पुनः॑ । आ॒सद्येत्या॒ सद्य॑ । सद॑नम् । अ॒पः । च॒ । पृ॒थि॒वीम् । अ॒ग्ने॒ ॥ शेषे॑ । मा॒तुः । यथा॑ । उ॒पस्थ॒ऽइत्यु॒प स्थे॑ । अ॒न्तः । अ॒स्याम् । शि॒वत॑म॒ऽइति॑ शि॒व त॑मः ॥३९॥]

हे अग्ने ! जल और पृथ्वीरूप अपने स्थान को सम्प्राप्त होकर तुम अत्यन्त कल्याणकारी होकर, इस उखा के अन्दर ऐसे शयन करते हो, जैसे मानो अपनी माता की गोद में ही तो सो रहे हो ॥ ३९ ॥

उ० पुनरासद्य पुनरप्यास्थाय सदनं स्थानम् अपश्च पृथिवीं च हे अग्ने, ततोऽनन्तरं शेषे । 'शीङ् स्वप्ने' इत्यस्यैतद्रूपम् । स्वपिषि । मातुः यथा उपस्थे उत्सङ्गे । अन्तर्मध्ये अस्यामुखायाम् । शिवतमः शान्ततमः ॥ ३९ ॥

म० हे अग्ने, अपश्च पृथिवीं च सदनमासद्य जलभूमिरूपं स्थानं प्राप्य पुनरपि अस्यामुखायामन्तर्मध्ये त्वं शेषे स्वपिषि मातुरुपस्थे उत्सङ्गे यथा शिशुः शेते । किंभूतस्त्वम् । शिवतमः कल्याणतमः ॥ ३९ ॥

पुन॑रू॒र्जा नि व॑र्तस्व॒ पुन॑रग्न इ॒षायु॑षा । पुन॑र्नः पा॒ह्यꣳह॑सः ॥ ४० ॥

हे अग्ने ! तुम हमें पुनः बलवीर्य से सम्पन्न करो । पुनः हमें अन्न और आयुष्य के साथ सम्प्राप्त होओ । हे अग्ने ! यहाँ यज्ञ में सम्प्राप्त होकर तुम हमें पुनः पाप से बचाओ ॥ ४० ॥

उ० पुनरूर्जा । द्वे व्याख्याते ॥ ४० ॥

स॒ह र॒य्या नि व॑र्त॒स्वाग्ने॒ पिन्व॑स्व॒ धार॑या । वि॒श्वप्स्न्या॑ वि॒श्वत॒स्परि॑ ॥ ४१ ॥

हे अग्ने ! तुम गो-अश्वधन के साथ हमें सम्प्राप्त होओ और सर्वमंगला वर्षा की धारा से इस पृथ्वी पर सर्वत्र लता-वनस्पतियों को बढ़ाओ ॥ ४१ ॥

म० द्वे व्याख्याते (क० ९) ॥४०॥ (क० १०) ॥४१॥

बोधा॑ मे अ॒स्य वच॑सो यविष्ठ॒ मꣳहि॑ष्ठस्य॒ प्रभृ॑तस्य स्वधावः । पीय॑ति त्वो॒ अनु॑ त्वो गृणाति व॒न्दारु॑ष्टे त॒न्वं वन्दे अग्ने ॥ ४२ ॥

[बोधं । मे । अस्य । वचसः । यविष्ठ । मꣳहिष्ठस्य । प्रभृतस्येतिप्र भृतस्य । स्वधाव इतिस्वधा वः ॥ पीयति । त्वः । अनु । त्वः । गृणाति । वन्दारुः । ते । तन्वम् । वन्दे । अग्ने ॥४२॥]

(जल से अनामिका अंगुली के द्वारा ग्रहण की गई भस्म को उखा में डालना और इन दो मंत्रों से उखाग्नि का उपस्थान करना ।) हे अन्नवत् और अत्यन्त युवा अग्ने ! मेरे इन अतिशयित तथा तुम्हारे श्रोत्रपथ को प्रापित वचनों (=स्तोत्रों) को तुम सुनो-जानो । एक व्यक्ति तुम्हें कोसता है और एक अन्य व्यक्ति तुम्हारी स्तुति करता है । हे अग्ने ! वन्दनशील मैं तो तुम्हारे शरीर की वन्दना ही करता हूँ ॥ ४२ ॥

उ० प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति द्वाभ्यां त्रिष्टुप्गायत्रीभ्याम् । गायत्री यजुरन्ता । विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः । बोधा मे बुध्यस्व मम अस्य वचसः । किमभिप्रायोहं ब्रवीमि । हे यविष्ठ मिश्रयितृतम, अथवा युवतम । मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य । हे स्वधावः अन्नवन् । किंच पीयति त्वः पीयतिराक्रोशकर्मा आक्रोशति त्वः । एकः पुरुषः त्वां हे अग्ने, अनु त्वो गृणाति । अनुगृणाति स्तौति । त्वः एकपुरुषः । एष लोकस्य स्वभावः कश्चिदाक्रोशति कश्चित्स्तौतीति । एवंच सति वन्दारुः वन्दनशीलः सन् ते तव तन्वं शरीरं वन्दे ॥ ४२ ॥

म० 'प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति' (का० १६ । ६ । ३०) । तडागादागत्यानामिकया गृहीतं भस्म तूष्णीमुखायां प्रास्य बोधा म इति द्वयृचेनोख्यामिमुपतिष्ठते । दीर्घतमोदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । स्वधान्नमस्यास्तीति स्वधावान् तत्संबोधने स्वधावः । 'मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' (पा० ८ । ३ । १) इति रुत्वम् । हे अन्नवन्, हे यविष्ठ युवतम अग्ने, मे मम वचसो बोध बुध्यस्व अभिप्रायमिति शेषः । यद्वा कर्मणि षष्ठी । मद्वचनं जानीहीत्यर्थः । किंभूतस्य । भूयिष्ठस्य वचसः मंहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य अतिशयेन बहु मंहिष्ठं तस्य । तथा प्रभृतस्य प्रहृतस्य श्रोत्रपथं प्रापितस्य आदरोक्तस्येत्यर्थः । किंच त्वशब्द एकशब्दार्थः सर्वादिः । पीयतिराक्रोशतिकर्मा । हे अग्ने, त्वः एकः पुरुषः पीयति आक्रोशति निन्दति त्वः एकः त्वामनुगृणाति त्वां स्तौति । कश्चित्स्तौति कश्चिन्निन्दतीति लोकस्वभावः । एवं सति हे अग्ने, अहं तु ते तव तन्वं तनूं शरीरं वन्दे स्तौमि नमामि च । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' । कीदृशोऽहम् । वन्दारुः वन्दनशीलः 'शृवन्द्योरारुः' (पा० ३ । २ । १७३) इति आरुप्रत्ययः शीलार्थः ॥ ४२ ॥

स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयोध्यस्मद्द्वेषाꣳसि विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥

[सः । बोधि । सूरिः । मघवेतिमघ वा । वसुपत इतिवसु पते । वसुदावन्नितिवसु दावन् ॥ युयोधि । अस्मत् । द्वेषाꣳसि । विश्वकर्मण इतिविश्व कर्मणे । स्वाहा ॥४३॥]

हे धन के स्वामिन् ! हे धन के प्रदाता अग्ने ! विद्वान् और धनवान् वह तुम हमारे अभिप्राय को अनुज्ञात करो । हे अग्ने ! हमसे तुम द्वेषों-द्वेषियों को दूर करो । सर्वकर्मक्षम अग्नि के लिए यह आहुति है ॥ ४३ ॥

उ० स बोधि । यस्त्वं सूरिः पण्डितः मघवा धनवांश्च सः बोधि बुध्यस्व । हे वसुपते धनस्य पातः, बुध्वा च युयोधि पृथक् कुरु । अस्मत्तः द्वेषांसि दौर्भाग्यानि सुप्रीतः सन् । समिधा उपहत्याज्यं जुहोति । विश्वकर्मणेस्वाहा ॥४३॥

म० सोमाहुतिदृष्टाग्नेयी यजुरन्ता गायत्री । विश्वकर्मणे स्वाहेति यजुः । हे वसुपते धनपते, हे वसुदावन्, वसु ददातीति वसुदावा । 'आतो मनिन्–' (पा० ३ । २ । ७४) इति क्वनिप् तत्संबुद्धौ हे वसुदावन् धनस्य दातः, स त्वं बोधि अस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । बुध्यतेः शपि लुप्ते 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' (पा० ६ । ४ । १०१) इति धिः गुणान्त्यलोपौ छान्दसौ । कीदृशस्त्वम् । सूरिः विद्वान् मघवा धनवान् मघं धनमस्यास्तीति । संतुष्टः सन् द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मद्युयोधि अस्मत्तः पृथक्कुरु । 'प्रायश्चित्तिꣳ समिधोऽपहत्याज्यं विश्वकर्मण इति जुहोति' (का० १६ । ७ । १) । स्रुवस्थानीयया समिधा घृतमादायोख्येऽग्नौ जुहोति तत्कर्मणः प्रायश्चित्तिरिति संज्ञेति सूत्रार्थः । यजुः । जगत्सृष्टिस्थित्यादिकर्मकर्त्रे तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४३ ॥

पुनस्त्वादित्या रुद्रा वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो वसुनीथ यज्ञैः । घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ४४ ॥

[पुनरितिपुनः । त्वा । आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सम् । इन्धताम् । पुनः । ब्रह्माणः । वसुनीथेतिवसु नीथ । यज्ञैः ॥ घृतेन । त्वम् । तन्वम् । वर्द्धयस्व । सत्याः । नः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥४४॥]

(घृतहोम के पश्चात् उठकर समिधा को उखाग्नि में डालना ।) हे अग्ने ! तुम उपशान्त को आदित्य-रुद्र-वसुगण पुनः प्रज्वलित करें और धन के नेता अग्ने ! यज्ञों के द्वारा यजमान-पुरोहितादि भी तुम्हें पुनः-पुनः प्रबुद्ध करें । घृत से तुम अपने ज्वाला-शरीर को बढ़ाओ । तुम्हारी तृप्ति पर हमारे इस यजमान के सर्वसंकल्प सफल होवें ॥ ४४ ॥

उ० आदधाति समिधम् । पुनस्त्वा । आग्नेयी त्रिष्टुप् । निर्वाणं त्वां पुनः समिन्धतां संदीपयन्तु । आदित्या रुद्राः

वसवः पुनश्च ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ऋत्विग्यजमानाः । वसुनीथ नीथा स्तुतिरुच्यते । वसुलाभनिमित्ता यस्य स्तुतिः स वसुनीथः । यज्ञैः यागैः घृतेन च त्वं तन्वं शरीरं वर्धयस्व । सत्याश्च सन्तु यजमानस्य कामाः । ये भस्माभ्यवहरणव्यवच्छिन्नाः ॥ ४४ ॥

म० 'उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति' (का० १६ । ७ । २) । घृतहोमानन्तरमुत्थाय तामेव समिधमुख्येऽग्नावादधाति । आग्नेयी त्रिष्टुप् । आद्यपादश्चतुर्दशार्णस्तृतीयो दशकत्वेन त्र्यधिका । हे अग्ने, आदित्याः रुद्राः वसवश्च त्वा त्वां पुनः समिन्धतामुपशान्तं दीपयन्तु । हे वसुनीथ, वसु धनं तन्निमित्ता नीथा स्तुतिर्यस्य । यद्वा वसूनि नयतीति वसुनीथः तत्संबुद्धौ हे धननेतः, ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमाना यज्ञैः कृत्वा त्वां पुनः समिन्धतां त्वं च तन्वं स्वशरीरं घृतेनास्तृतेन वर्धयस्व । त्वयि वृद्धे सति यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ॥ ४४ ॥

अपे॑त॒ वी॒त॒ वि च॑ सर्प॒तातो॒ येऽत्र॒ स्थ पु॒रा॒णा ये च॒ नूत॑नाः । अदा॑द्य॒मोऽव॒सानं॑ पृथि॒व्या अक्र॑न्नि॒मं पि॒तरो॑ लो॒कम॒स्मै ॥ ४५ ॥

[अप॑ । इ॒त॒ । वि । इ॒त॒ । वि । च॒ । स॒र्प॒त॒ । अत॑ः । ये । अत्र॑ । स्थ । पु॒रा॒णाः । ये । च॒ । नूत॑नाः ॥ अदा॑त् । य॒मः । अ॒व॒सान॒मित्य॑व॒ सान॑म् । पृ॒थि॒व्याः । अक्र॑न् । इ॒मम् । पि॒तर॑ः । लो॒कम् । अ॒स्मै ॥४५॥]

(अब गार्हपत्याग्नि की वेदि के चयन क्रम का वर्णन किया जा रहा है। गार्हपत्याग्निशाला के दरवाजे और भूमि भी गार्हपत्याग्नि के नाम से सम्बोधित की जाती है। दरवाजों की भूमि को पलाश की डाली से साफ करना।) हे यमदूतों ! हटो; दूर हटो और बहुत दूर भाग जाओ—जो भी तुम यहाँ पुराने रह रहे हो या जो नवीन विद्यमान हो। इस स्थान को यम ने स्वयं इस यजमान को प्रदान किया है और स्वयं पितरों ने ही इसके लिए पृथ्वी के इस स्थान को निश्चित किया है ॥४५॥

उ० पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यूहति । अपेत त्रिष्टुप् । अर्धर्चेनोदरसर्पिण उच्यन्ते । पादेन यमः पादेन पितरः । अप इत अपगच्छत । वि इत विगच्छत । वि च सर्पततः । च अतः स्थानात् । येऽत्रस्थ ये यूयमत्रस्थ भवथ । पुराणाश्चिरन्तनाः । ये च नूतनाः इदानीन्तनाः कस्माद्वयमपसर्पाम इतिचेन्मतिः अदात् दत्तवान् यमः अवसानं स्थानम् । अवस्यन्त्यस्मिन्निति अवसानम् । पृथिव्याः असौ यजमानाय । अक्रन्दन् अकृतवन्तश्च पितरः इमं लोकं स्थानम् असौ यजमानाय । अतोऽपगच्छतेति ॥ ४५ ॥

म० 'अथ गार्हपत्यचयनमुच्यते । पलाशशाखया गार्हपत्यं व्युदूह्यापेत वीतेति पुच्छः प्रतिदिशं पुरस्तात् प्रथमम्' (का० १७ । १ । ३) । अत्र भाविन्यावृत्त्या शालाद्वार्यौ गार्हपत्यशब्देनोच्यते तदर्था चितिश्चितेः स्थानमपि गार्हपत्य एव । पलाशशाखया गार्हपत्यचितेः स्थानं व्युदूहति । ऊहिरत्र प्रेरणे । तत्र पतितं तृणादिकं स्थानाद्बहिः क्षिपतीत्यर्थः । अपेत वीति ऋचः पुच्छः पदैः प्रतिदिशमादौ प्राच्यामपेत वीति येऽत्र स्थेति दक्षिणे अदादिति पश्चादक्रन्नित्युत्तरे इति सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तबहुदेवत्या त्रिष्टुप् । अर्धर्चेन तत्स्थानसर्पिण उच्यन्ते पादेन यमः पादेन पितरः । यमस्य सर्वभूम्यधिपतित्वात्तद्भृत्याः सर्वत्र चरन्ति तान्प्रत्युच्यते । हे यमभृत्याः, ये पुराणाः चिरन्तना ये च नूतनाः इदानीन्तनाः यूयमत्र स्थाने स्थ भवथ ते सर्वे यूयमतः स्थानादपेत अपगच्छत वीत विगच्छत अतिदूरं गच्छत विसर्पत च । अतः स्थानादपेत्य सङ्घातं विहाय विविधं गच्छत । कस्माद्वयमपसर्पामेत्यत आह । अवस्यति स्थापयत्यस्मिन्निति अवसानं पृथिव्या अवसानं स्थानमिदं यमो देवोऽस्मै यजमानायादाद्दत्तवान् । पितरश्चेमं लोकं स्थानमस्मै यजमानायाक्रन्कृतवन्तः । करोतेः शपि लुप्ते लङि रूपम् । यमेन पितृभिश्च एतच्चयनस्थानस्य यजमानाय दत्तत्वाद्यूयमपसर्पतेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

सं॒ज्ञान॑मसि काम॒धर॑णं॒ मयि॑ ते काम॒धर॑णं भूयात् । अ॒ग्नेर्भस्मा॑स्य॒ग्नेः पुरी॑षमसि॒ चित॑ः स्थ परि॒चित॑ ऊर्ध्व॒चित॑ः श्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

[स॒ञ्ज्ञा॒न॒मिति॑स॒म् ज्ञान॑म् । अ॒सि॒ । का॒म॒धर॑ण॒मिति॑का॒म धर॑णम् । मयि॑ । ते॒ । का॒म॒धर॑ण॒मिति॑का॒म धर॑णम् । भू॒या॒त् ॥ अ॒ग्नेः । भस्म॑ । अ॒सि॒ । अ॒ग्नेः । पुरी॑षम् । अ॒सि॒ । चित॑ः । स्थ॒ । प॒रि॒चित॒ऽइति॑परि चित॑ः । ऊ॒र्ध्व॒चित॒ऽइत्यू॑र्ध्व चित॑ः । श्र॒य॒ध्व॒म् ॥४६॥]

(गार्हपत्यचिति के स्थान को जिस पलाश की शाखा से साफ किया था, उस शाखा को उत्तरदिशा में फेंक देवे । चितिस्थान में लोना मिट्टी डालना ।) हे ऊषा (=लोना) ! तुम गवादि पशुओं का सम्यक् ज्ञानसाधन हो (—पशु लोना लगे स्थान को जानकर चाटना प्रारम्भ कर देते हैं) । तुम कामनाओं को धरने (=यज्ञ द्वारा मनोरथों को सम्पन्न करने) वाले हो । तुम्हारा मनोरथ सम्पादकत्व मुझ यजमान में होवे । (लोना डालने के समान ही चितिस्थान में बालू डाले ।) हे सिकते (=बालू) ! अग्नि की भस्म हो और अग्नि का पुरीष (=पूरक या त्याज्य पदार्थ) हो । (चितिस्थान के चारों ओर इक्कीस परिश्रितियाँ= रेखाएँ बनावे ।) हे परिश्रितियों (=बालू की पतली रेखाओं) ! तुम भूमि पर बिछाई गई हो । तुम परिता स्थापित होओ । ऊपर को स्थापित की गई तुम गार्हपत्यचिति का सेवन करो ॥ ४६ ॥

उ० उखां निवपति उल्बसंस्तवः पशुसंस्तवश्च तेषामतस्तथैव व्याख्यायते । संज्ञानमसि । त्रीणि यजूंषि । समिति एकीभावमाचष्टे । यत एकं ज्ञानमसि उल्बसंस्तवात् । 'तस्मादु समानोल्बाः समेव जानीते' इति श्रुतिः । कामधरणं च कामान्धारयति संपादयति कामधरणम् 'पशवो वा उखाः पशवः कामधरणं' इति श्रुतिः । अतो मयि ते तव कामधरणं भूयात् । 'मयि ते पशवो भूयासुः' इति श्रुतिः । उल्बाभिप्रायमेकवचनम् । सिकता निवपति । अग्नेर्भस्मासि । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' । भसितं भस्म भस्मसादृश्यात्सिकता भस्मेत्युक्ताः 'न वा अग्निः स्वं भस्मातिदहति' इति श्रुतिः । अग्नेश्च पुरीषं पूरणम् असि । भस्माभिप्रायमेकवचनम् । 'अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकताः' इति श्रुतिः । परिस्रुत उपदधाति चितःस्थ । 'चिञ् चयने' अस्य क्विपि बहुवचनम् । या यूयं चितो भवथ । परि सर्वतश्च चितस्थ ता उच्यन्ते । ऊर्ध्वचितो भूत्वा एनमग्निमाश्रयध्वम् ॥ ४६ ॥

म० 'उवीचीᳬ शाखामुदस्योखां निवपति संज्ञानमिति' (का० १७ । १ । ४) । यया व्युदूहनं कृतं तां शाखामुदक् क्षिप्त्वा गार्हपत्यचितिस्थाने क्षारमृदो निदधाति । ऊषदेवत्यं यजुः । हे ऊषस्वरूप, त्वं संज्ञानमसि पशूनां सम्यक् ज्ञानसाधनमसि । पशवो हि ऊषदेशं घ्रात्वा लिहन्ति । तथा कामधरणं कामान्मनोरथान्धरति संपादयतीति कामधरणं यज्ञद्वारा कामसंपादकत्वात् । अतस्ते तव कामधरणं कामसंपादनसामर्थ्यं मयि भूयात् अस्तु । यद्वा श्रुत्यनुसारेण व्याख्यानम् । ते तव कामधरणं पशवः मयि भूयात् भूयासुः । यतस्त्वं कामधरणं पशुरूपं संज्ञानं सम्यक् ज्ञापकमसि उल्बसंभवात् । 'पशवो वा ऊषाः पशवः कामधरणं मयि ते पशवो भूयासुः' (७ । १ । १ । ८) इति श्रुतेः उल्बाभिप्रायमेकवचनमुल्बस्योषोत्पन्नत्वात् । 'सिकताश्चाग्नेर्भस्मेत्यूषवत्' (का० १७ । १ । ६) । ऊषवत्सिकता निवपति । सिकतादेवत्यं यजुः । हे सिकतास्वरूप, त्वमग्नेर्भस्म भासकमसि सिकतास्थोऽग्निरित्युक्तो भवति । अग्नेश्च पुरीषं पूरणमसि पूरयतीति पुरीषम् । पिपर्तेरीषक्प्रत्यये औणादिके 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (पा० ७ । १ । १०२) इत्युदादेशः । भस्माभिप्रायमेकवचनम् । न वा अग्निः स्वं भस्मातिदहति । 'अग्नेरेतद्वैश्वानरस्य रेतो यत्सिकताः' (७ । १ । १ । ९—१०) इति च श्रुतिः । 'परिश्रिद्भिः पारिश्रयति पूर्ववदेकविᳬशत्या चितः स्थेति' (का० १७ । १ । ७) एकविंशतिपरिश्रिद्भिर्गार्हपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षिणमूर्ध्वास्ताः खननीया इति । परिश्रिद्देवत्यं यजुः । हे परिश्रितः शर्कराः । यूयं चितः स्थ चीयन्ते भूमौ प्रक्षिप्यन्ते इति चितः भूमौ क्षिप्ता भवथ । परिचितः स्थ परितः सर्वतः स्थापिता भवथ । ऊर्ध्वं चीयन्त इति ऊर्ध्वचितः ऊर्ध्वं स्थापिताः सत्यो यूयं श्रयध्वमिदं गार्हपत्यायतनं सेवध्वम् ॥ ४६ ॥

अयᳬसो अग्निर्यस्मिन्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरे वावशानः । सहस्रियं वाजमत्यं न सप्तिᳬ ससवान्सन्स्तूयसे जातवेदः ॥ ४७ ॥

[अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरे । वावशानः ॥ सहस्रियम् । वाजम् । अत्यम् । न । सप्तिम् । ससवानिति ससवान् । सन् । स्तूयसे । जातवेद इति जातवेदः ॥ ४७ ॥]

(तदनन्तर अध्वर्यु-मंडल के दक्षिण में उत्तराभिमुख बैठकर बीच में 'अर्धबृहती' संज्ञक चार ईंटों को उत्तर से आरम्भ करके, उत्तर-दक्षिण को रक्खे । यह अर्धबृहती इष्टकाएँ एक हाथ लम्बी और आधा हाथ चौड़ी होती हैं । यह वह गार्हपत्याग्नि है (—जो ईंटों से चुना जा रहा है), जिस गार्हपत्यचिति के चयन हो चुकने पर अत्यन्त अभिलाषी इन्द्र सहस्रमूल्यक, बहुतों को तृप्त करने वाले अन्न, पीते ही मदकारी तथा तृप्तिकर अभिषुत सोम को अपने जठर में धरता (=पीता) है । हे उत्पन्नलभ्य अग्ने ! सहस्रों को पालने में समर्थ, बलस्वरूप और घोड़े के समान वेगकारी सोमहविः को प्राप्त करके, अब यजमान के द्वारा स्तूयमान हो रहे हो ॥ ४७ ॥

उ० गार्हपत्य इष्टकाभिश्चीयते । अयं सो अग्निः षड्चैमाग्नेयं त्रैष्टुभम् । चतुर्थीषष्ठ्यौ अनुष्टुभौ । इष्टकोपधानं कुर्वन्नभिनयेन दर्शयति । अयं सः गार्हपत्योऽग्निश्चीयते । यस्मिंश्चिते सति अभिषुतं सोमम् इन्दुः दधे धारयति । जठरे उदरे वावशानः कामयमानः । कथंभूतं सोमं दधे । सहस्रियं सहस्रार्हम् । वाजम् अन्नभूतं सर्वस्य जगतः । अत्यं न सप्तिम् । नकारः संप्रत्यर्थे । अनन्तरं भक्षणादेव मुदकरम् । सप्तिं शरणं तृप्तिकरम् । न केवलं यस्मिंश्चिते इन्द्रः सोमं जठरे धारयति । किंतर्हि । त्वमपि ससवान्सन्स्तूयसे जातवेदः । ससवान्सन् हवींषि संभजमानः सन् स्तूयसे ऋत्विग्यजमानैः । हे जातवेदः, अयं तावदस्य मन्त्रस्य प्रगुणोऽर्थःश्रुतिस्तु आहुतिपरिणामाभिप्रायेण व्याचष्टे । अयं वो लोको गार्हपत्य आपः सोमः सुतोऽस्मिंल्लोके य इन्द्रो धत्ते जठरे वावशान इति । मध्यं वै जठरमित्यादि अयं स लोको गार्हपत्याग्निर्यस्मिंल्लोके अभिषुजः सोमपरिणामभूता अपः इन्द्रस्य जठरे मध्ये दधे स्थापयति । सहस्रियं वाजमत्यन्नसप्तिमिति । आपो वै सहस्रियो वाजः अपां विशेषणानि । ससवान्सन्स्तूयसे जातवेद इति व्याचष्टे । चितः संश्रीयसे जातवेद इति गार्हपत्यरूपेण चितः सन् चीयसे । आहवनीयरूपेणेति वा अर्थान्तरनिवृत्तित्वम् ॥ ४७ ॥

म० 'मध्येऽर्धबृहतीश्चतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति दक्षिणत उदङ्ङयᳬसो अग्निरिति प्रत्यृचम्' (का० १७ । १ । ८) । ततोऽध्वर्युर्मण्डलाद्दक्षिणे उदङ्मुख उपविश्य मध्ये

चतस्रोऽर्धबृहतीसंज्ञा इष्टकाः प्राचीः प्राग्लक्षणा दक्षिणोत्तरपंक्त्योत्तरमारभ्योपदधाति अभ्यात्मं चयनमित्युक्तेः। ऋक्चतुष्केणैकैकाम् । हस्तदीर्घास्तदर्धायामाः पद्या लोकद्वयव्यापिन्य इष्टका अर्धबृहत्य उच्यन्त इति सूत्रार्थः। पञ्च ऋचो विश्वामित्रदृष्टा आग्नेय्यस्त्रिष्टुभश्चतुर्थ्यनुष्टुप् । इष्टकोपधातं कुर्वन्नभिनयेन दर्शयति । अयं गार्हपत्यः सः अग्निरिष्टकाभिश्चीयत इति शेषः। यस्मिन्नग्नौ चिते सति इन्द्रः सुतमभिषुतं सोमं जठरे स्वोदरे दधे धारयति। वर्तमाने लिट्। किंभूत इन्द्रः। वावशानः वष्टीति वावशानः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति शपः श्लौ सति द्विलेऽभ्यासदीर्घे शानचि रूपम्। कामयमानः। कीदृशं सोमम्। सहस्रियं सहस्रार्हम्। वाजमन्नं बहूनां तृप्तिकरमित्यर्थः । अत्यं न। नकारः संप्रत्यर्थः। भक्षणादेव मदकरम्। सप्तिं शरणं तृप्तिकरम्। अग्नौ चितेन केवलमिन्द्र एव सोमं जठरे धत्ते किंतु हे जातवेदः, जातं वेदो धनं यस्मात् हे अग्ने, त्वमपि ससवान् हवींषि संभजमानः सन् ऋत्विग्यजमानैः स्तूयसे 'षण संभक्तौ' क्वसुप्रत्ययः। उत्तरार्धस्यायं वार्थः। हे जातवेदः, सप्तिं शरणं गमनकुशलमत्यं न अश्वमिव सहस्रियं सहस्रसंख्याकेन धनेन संमितं वाजमन्नं ससवान्दत्तवान्सन् यजमानैस्त्वं स्तूयसे 'सहस्रेण संमितौ घः' (पा० ४।४।१३५) इति घप्रत्ययः। 'षणु दाने' क्वसुः ससवान् ॥ ४७ ॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र। येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ ४८ ॥

[अग्ने। यत्। ते। दिवि। वर्चः। पृथिव्याम्। यत्। ओषधीषु। अप्स्वित्यप्ऽसु। आ। यजत्र॥ येन। अन्तरिक्षम्। उरु। आततन्थेत्याऽततन्थ। त्वेषः। सः। भानुः। अर्णवः। नृचक्षा इति नृऽचक्षाः॥४८॥]

हे समर्याद यजनीय अग्ने ! तुम्हारा जो आदित्यरूप तेज द्युलोक में है; जो आग्नेयस्वरूप इस पृथ्वी पर है; जो ओषधियों में है और जो मेघस्थ जलों में है। जिस अपने तेज से तुमने विस्तृत अन्तरिक्ष को विस्तारित किया है, वही तुम्हारा भासमान, गमनशील और मनुष्यों को देखने वाला है यह तेज (—जो हम इष्टका रूप में यहाँ चयन कर रहे हैं) ॥ ४८ ॥

उ० अग्ने यत्ते। हे अग्ने, यत्ते तव दिवि द्युलोकआदित्यलक्षणं वर्चः। यच्च पृथिव्यामग्निलक्षणं वर्चः । यच्च ओषधीषु अन्तर्व्यवस्थितम्। यच्च अप्स्वन्तर्व्यवस्थितम् आयजत्र आयष्टव्यं मर्यादया यष्टव्यम्। एतान्यधस्तादुक्तानि वर्चांसि तव लघीयांसि। येन तु वर्चसा अन्तरिक्षम् उरु विस्तीर्णम् आततन्थ आतनोषि। त्वेषः स भानुः महत्तद्वर्चः। अर्णवः अर्णस्वान् उदकवान् अथवा 'अरणवान्गमनवान् वायुः सः' इति श्रुतिः। नृचक्षाः नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा। त्रिस्थानोऽत्राग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

म० हे आयजत्र मर्यादया यजनीय हे अग्ने, ते तव यत् दिवि द्युलोके वर्चो दीप्तिरर्करूपं वर्तते यच्च पृथिव्यामग्निरूपं यच्च ओषधीष्वन्तः स्थितं यच्चाप्सु जलेषु अन्तः स्थितं यच्च वर्चसा उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमाततन्थ आतनोषि विस्तारयसि। 'बभूथाततन्थ–' (पा० ७।२।६४) इतीडभावः। स भानुः दीप्तिः त्वेषः त्वेषयति प्रकाशयति सकलं विश्वमिति त्वेषः 'त्विष दीप्तौ' पचादित्वादच्। अर्णवः अर्णांसि उदकानि सन्ति यत्रेत्यर्थः। 'अर्णसो वः सलोपश्च'। यद्वा अरणवान् गमनवान् प्रसरणशीलः। नृचक्षाः नॄन् चष्ट इति नृणां शुभाशुभकर्मद्रष्टा। ईदृशो यस्ते भानुस्तमेवेष्टकारूपमुपदधामीति शेषः। अनेन त्रिस्थानोऽग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ २ ऊचिषे धिष्ण्या ये। या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ४९ ॥

[अग्ने। दिवः। अर्णम्। अच्छ। जिगासि। अच्छ। देवान्। ऊचिषे। धिष्ण्याः। ये॥ याः। रोचने। परस्तात्। सूर्यस्य। याः। च। अवस्तात्। उपतिष्ठन्त इत्युपऽतिष्ठन्ते। आपः॥४९॥]

हे अग्ने ! द्युलोक-सम्बन्धी जल को साम्मुख्य से प्राप्त करते हो। जो देव प्राणस्वरूप हैं और हमारी बुद्धियों को प्रेरित करने वाले हैं—तुम उन्हें भी प्राप्त करके हमारा हिताहित करते हो। हे अग्ने ! जो जल सूर्य के उस पर दिव्यलोक में विद्यमान हैं और सूर्य से नीचे जो आपः स्थित रहते हैं—तुम उन दोनों ही प्रकार के जलों को आभिमुख्य से प्राप्त करके बरसाते हो ॥ ४९ ॥

उ० अग्ने दिवः। हे अग्ने, दिवः द्युलोकस्य संबन्धि अर्णमुदकम् अच्छा जिगासि। 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः'। अभिजिगासि। 'आपो वा अस्य दिवोर्णवस्ता एष धूमेनाच्छैति' इति श्रुतिः । अच्छा देवान् अभिजिगासि च देवान् । कतमान्देवानित्यत आह । ऊचिषे धिष्ण्या ये। 'प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति' इष्णन्ति उच्यन्त इति लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः । उच्यन्ते ये धिष्ण्या अग्नयः । किंच रोचने लोके स्थितस्य सूर्यस्य परस्तादाप उपतिष्ठन्ते याश्च अधस्तादुपतिष्ठन्ते आपः ताश्च त्वमभिजिगासि। त्वमेवैतै रूपैः परिणमसीत्यभिप्रायः॥४९॥

म० हे अग्ने, दिवो द्युलोकस्य संबन्धि अर्णमुदकं त्वमच्छाजिगासि आभिमुख्येन गच्छसि 'गा स्तुतिगत्योः' ह्वादिः।

अभ्यासेलं छान्दसम् । 'अच्छाभेरापुमिति शाकपूणिः' (निरु० ५। ३१) 'निपातस्य च' (पा० ६। ३। १३६) इत्यच्छेत्यस्य संहितायां दीर्घः । 'आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छैति' (७। १। १। २४) इति श्रुतिः । किंच ये देवा धिष्ण्या ऊचिषे ऊचिरे उच्यन्ते धियो बुद्धीरिन्द्रियाणि इष्णन्ति प्रेरयन्ति धिष्ण्याः प्राणरूपा देवाः तान् देवांश्च त्वमच्छा जिगासि अभिगच्छसि । ऊचिषे ब्रूञः कर्मणि लिट् पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । 'प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति' (७। १। १। २४) इति श्रुतेः । किंच रोचने दीप्तिरूपे मण्डले वर्तमानस्य सूर्यस्य परस्तादुपरिष्टाद्या आप उप उपतिष्ठन्ते अवस्ताद्रवेरधस्ताच्च या आप उपतिष्ठन्ते ता आपश्च त्वमभिजिगासीत्यन्वयः । त्वमेवैतै रूपैः परिणमसीति भावः ॥ ४९ ॥

पुरीष्यासो अग्नयः प्रावणेभिः सजोषसः । जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ५० ॥

[पुरीष्यासः । अग्नयः । प्रावणेभिः । प्रवणेभिरिति प्रवणेभिः । सजोषस इति सजोषसः ॥ जुषन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥५०॥]

पशुहितकारिणी, अत्यन्त वेगवान् मनों के साथ समान प्रीति, द्रोहरहित, क्षुधा-पिपासारूप व्याधियों से परे और महती वर्षाओं (या अन्नों) को देने वाली यह चितिसाधिका इष्टकाएँ इस यज्ञ का प्रीति से सेवन करें ॥ ५० ॥

उ० पुरीष्यासः । बहुवचनमिष्टकापेक्षम् । ये पुरीष्याः पशव्याः पशुभ्यो हिताः अग्नय इष्टकाः । प्रावणेभिः । 'प्रुङ् गतौ' । प्रावणैः गमनैः लोकव्याप्तिभिः । सजोषसः समानप्रीतयः समानसेविनो वा । समानं हि ते लोकं सेवन्ते । अर्धबृहत्यो हि ताश्चतस्रः । ते जुषन्तां सेवन्तां यज्ञम् । अद्रुहः अहिंसितारः । अनमीवाश्च अशनायाबुभुक्षानिवृत्तिकरा इत्यर्थः । इषः अन्नभक्तीः महीः महतीः प्रभूताः ॥५०॥

म० अनुष्टुप् बहुवचनमिष्टकापेक्षम् । अग्नयः एते इष्टकारूपा यज्ञमस्मदीयमिमं यागं जुषन्तां सेवन्ताम् । अनमीवा नास्ति अमीवा व्याधिरशनायाबुभुक्षारूपो यामिस्ता अनमीवाः क्षुधातृष्णानिवर्तिकाः महीः महतीः बहुला इषः अन्नभक्तीश्चाग्नयो जुषन्ताम् । कीदृशा अग्नयः । पुरीष्यासः पुरीषेभ्यः पशुभ्यो हिताः पुरीष्याः । आज्जसेरसुक् । तथा प्रावणेभिः प्रवणैः प्रकर्षेण वनन्ति संभजन्ति विषयानिति प्रावणानि मनांसि तैः सजोषसः समानप्रीतयः । मनसा प्रीतियुक्ता इत्यर्थः । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६। ३। १३७) इति संहितायां प्रावणेति दीर्घः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यैलम् । तथा अद्रुहः न द्रुह्यन्तीत्यद्रुहः अहिंसितारः परस्परं प्रीतियुताः ॥ ५० ॥

इडामग्ने पुरुदꣳसꣳ सनिं गोः शश्वत्तमꣳ हवमानाय साध । स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५१ ॥

[इडाम् । अग्ने । पुरुदꣳसमिति पुरुदꣳसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तममिति शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ॥ स्यात् । नः । सूनुः । तनयः । विजावेति विजावा । अग्ने । सा । ते । सुमतिरिति सुमतिः । भूतु । अस्मे इत्यस्मे ॥५१॥]

(दक्षिण को मुँह करके अध्वर्यु 'इडामग्ने०' मन्त्र से एक ईंट पश्चिम की ओर दक्षिणाभिमुख रखे और 'अयं ते यो०' मंत्र पढ़कर दूसरी ईंट पश्चिम में उत्तराभिमुख रखे)। हे अग्ने ! बहुकर्मसाधनभूत अन्न तथा गाय-सम्बन्धी दूध-दही आदि का अजस्र दान इस यजमान के निमित्त सम्पादित करो। वंशविस्तारी और विजेता औरस पुत्र हमारे उत्पन्न होवे। हे अग्ने ! इस प्रकार की वह तुम्हारी कल्याणबुद्धि हममें होवे ॥ ५१ ॥

उ० पश्चिमे उपदधाति इडामग्ने । इडामन्नं हे अग्ने, पुरुदंसं बहुकर्मसाधनभूतम् । यत्तु श्रुत्योक्तम् 'पशवो वा इडा' इति तद्बलीवर्दैरुत्पाद्यत इत्यनेन हेतुना । सनिं गोः गोः संबधिनीं च सनिं दानं पयोदधिघृतादिकम् । शश्वत्तमं शाश्वतिकतमं शाश्वतिककर्म अनपायि हवमानाय यजमानाय । स हि देवानाह्वयति । साध प्रसाधय । एतदुक्तं भवति । अन्नं सोपसेचनं शाश्वतिकतमं यजमानाय देहि । किंच । स्यान्नः सूनुस्तनयः भवेचास्माकं पुत्र औरसः । विजावा प्रज्ञातिमान् । यद्वा विजयशीलः । पितरं वा योजयति वीर्येण यया सुमत्या त्वमेतत्करोषि सा ते भूतु अस्मे अस्मासु ॥ ५१ ॥

म० 'इडामग्न इति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः' (का० १७। १। ११) इडामग्न इति ऋग्द्वयेन प्रतिमन्त्रं पश्चिमे द्वे पादमात्र्यौ पथे तिरश्च्यौ उदग्लक्षणे उपदध्यात् उत्तरतोऽवस्थितो दक्षिणामुखः इडामिति दक्षिणाम् अयं त इत्युत्तरामिति सूत्रार्थः । द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टबनुष्टुभौ । हे अग्ने, हवमानाय यजमानाय साध साधय संपादय 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३। ४। ११७) इडामन्नम् । शप आर्धधातुकत्विलोपः । ह्वयति आह्वयति देवान् जुहोति वा हवमानः तस्मै । यत्तु श्रुत्योक्तं 'पशवो वा इडा' (७। १। १। २७) इति तद्बलीवर्दैरन्नस्योत्पाद्यमानत्वात् । किंभूतामिडाम् । पुरुदंसं दंस इति कर्मनामसु पठितम् । पुरूणि बहूनि दंसांसि कर्माणि यया सा पुरुदंसाः तां पुरुदंससमिति प्राप्ते टिलोपश्छान्दसः । बहुकर्मसाधनभूतमन्नं देहीत्यर्थः । तथा शश्वत्तममत्यन्तमविच्छेदेन वर्तमानमनपायिनं गोः सनिं धेनुसंबन्धि दानं पयोदधिघृतादिकं सर्वदा देहीत्यर्थः । किंच

नोऽस्माकं यजमानानां सूनुः पुत्रः स्यादस्तु । कीदृशः सूनुः । तनयः औरसः पुत्रस्य सूनुशब्देनोक्तत्वाद्दत्तपुत्रादिव्यावृत्त्यै तनयशब्दः । यद्वा तनोत्यग्निहोत्रादिकर्माणीति तनयः । तथा विजावा विविधं जायते, पुत्रादिद्वारेति विजावा प्रजावान् 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा० ६ । ४ । ४१) इति धातोराकारः । हे अग्ने, ते तव सात्मगोपुत्रदानविषया सुमतिः शोभना बुद्धिरनुग्रहेणास्मे अस्मासु भूतु भवतु । यजमानेभ्यस्त्वयाज्ञादि देयमिति भावः । व्यत्ययेन शपो लुक् । अस्मे विभक्तेः शेआदेशे त्यदायत्वम् ॥ ५१ ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ ५२ ॥

हे अग्ने ! यह वेदि तुम्हारी ऋतु-ऋतु की जन्मदात्री है । इससे उत्पन्न होकर तुम प्रज्वलित होते हो । उसको जानते हुए हे अग्ने ! तुम आरूढ़ होओ । तदनन्तर हमारे गो-अश्व धन को बढ़ाओ ॥ ५२ ॥

उ० द्वितीयमुपदधाति अयं ते । व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

म० व्याख्याता [अध्या० ३ क० १४] ॥ ५२ ॥

चिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद परिचिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५३ ॥

[चित् । असि । तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद । परिचिदितिपरि चित् ॥५३॥]

('चिदसि०' मंत्रार्ध से एक ईंट उत्तर में धरे और 'परिचिदसि०' आदि मंत्रार्ध से दूसरी एक ईंट दक्षिण में अध्वर्यु धरे ।) हे इष्टके ! अब तुम स्थापित की गई हो । उस वाणी-देवता के द्वारा स्थापित की गई तुम अब अंग-अंग में रमने वाले प्राण के समान इस गार्हपत्यचिति में अत्यन्त दृढ़ होकर स्थित होओ । हे द्वितीय इष्टके ! तुम परितः स्थापित की गई हो । अब तुम वाणीरूप देवता के द्वारा परितः स्थापित की जाकर इस गार्हपत्यचिति में अंग-अंग में रमने वाले प्राण के समान दृढ़ रूप से स्थित होओ ॥ ५३ ॥

उ० पुरस्तादुपदधाति चिदसि । 'चिञ् चयने' । चितासि । सादयति । तया देवतया सादिता सती अङ्गिरस्वत्प्राणवत् । यथाहि प्राणः सर्वमङ्गं व्याप्य स्थितः एवं त्वमपि । ध्रुवा सीद निविशस्व । तया देवतयेति 'वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा अङ्गिराः' इति श्रुतिः । द्वितीयामुपदधाति । परि चिदसि । परि सर्वतश्चितासि तया देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

म० 'चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम्' । (का० १७ । १ । १२) तदुत्तरतोऽपरमार्गेण दक्षिणां मत्वा चिदसीति प्रतिमन्त्रं पूर्वे तिरश्चौ उदग्लक्षणे दक्षिणे स्थित उदङ्मुख उपदधाति चिदसीत्युत्तरां परिचिदसीति दक्षिणाम् । इष्टकादैवत्ये द्वे यजुषी । चीयत इति चित् । हे इष्टके, त्वं चिता स्थापितासि । यद्वा चिनोति भोगान्संपादयतीति चित् त्वं भोगसंपादिकासि । तया प्रसिद्धया देवतया वाग्रूपया सादिता सती अङ्गिरस्वत्प्राणवत् प्राणा यथा सर्वाङ्गेषु स्थितास्तथा ध्रुवा स्थिरा सती त्वं सीद निविशस्व । तया देवतयेति 'वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा अङ्गिरा' इति श्रुतेः । द्वितीयामुपदधाति । परिचित्परितः सर्वतः चीयते परितो भोगांश्चिनोतीति वा त्वं परिचिदसि । तया देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् ॥ ५४ ॥

[लोकम् । पृण । छिद्रम् । पृण । अथोऽइत्यथो । सीद । ध्रुवा । त्वम् ॥ इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । त्वा । बृहस्पतिः । अस्मिन् । योनौ । असीषदन् । असीमदन्नित्यसीसदन् ॥५४॥]

(इसके पश्चात् अध्वर्यु इक्कीस 'लोकम्पृण' संज्ञक ईंटें चिति में धरे । पहली तीन ईंटों को धरते समय यह 'लोकम्पृण' मंत्र पढ़े; फिर दश ईंटों के धरने में और फिर शेष आठ ईंटों के धरने में भी इसी मंत्र को पढ़े ।) हे लोकम्पृणसंज्ञिके इष्टके ! गार्हपत्यचिति में पूर्व की ईंटों को चुनने से छूट गये स्थान को तुम भरो—छूट गये छिद्र को भी तुम भर दो । इस प्रकार छिद्रादि को भरकर हे इष्टके ! तुम दृढ़ होकर वहाँ स्थित होओ । हे इष्टके ! इस गार्हपत्यचिति में तो तुम्हें इन्द्र-अग्नि-बृहस्पति-देव ने धरा है ॥ ५४ ॥

उ० लोकंपृणामुपदधाति । लोकं पृण । पद्यादिलोकं(?) स्थानं पृण पूरय । छिद्रं पृण पूरय अग्नेरवयवभूता भव । अथो अपिच सीद निविशस्व ध्रुवा निश्चला त्वम् । इन्द्राग्नी च त्वां बृहस्पतिश्च अस्मिन्योनौ स्थाने असीषदन् आसादयन्तु । नहि मानुषोऽध्वर्युः त्वां सादयितुं समर्थ इत्यभिप्रायः ।

म० 'तिसृषु लोकंपृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयोर्वा दशस्वेकस्यां च' (का० १७ । १ । १७) । आदौ तिसृषु लोकंपृणेष्टकासु तूष्णीमुपहितासु लोकंपृणेत्यभिमन्त्रणम् ततो दशसु मन्त्रः यद्वादौ द्वयोर्लोकंपृणयोर्मन्त्रस्ततो दशसु तत एकस्याम् एवमेकविंशतीष्टका गार्हपत्ये स्युरिति सूत्रार्थः । लोकंपृणादेवत्यानुष्टुप् । हे लोकंपृणेष्टके, त्वं लोकं पृण गार्हपत्यचयनदेशे पूर्वेष्टकाभिरनाक्रान्तं स्थानं पूरय । तथा छिद्रं पृण किंचिदपि छिद्रं यथा न दृश्यते तथा संश्लिष्टा भवेत्यर्थः । 'पृण तृप्तौ' तुदादिः । अथो अपिच ध्रुवा दृढा सती त्वं सीद तिष्ठ । किंच इन्द्राग्नी बृहस्पतिश्चैते देवा अस्मिन् योनौ स्थाने त्वा

त्वां असीषदन् सादितवन्तः सदेश्वङ् । नहिं मानुषोऽध्वर्युस्त्वां सादयितुं शक्य इति भावः ॥ ५४ ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥ ५५ ॥

[ताः । अस्य । सूददोहसऽइतिसूद दोहसः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ॥ जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥५५॥]

द्युलोक से सम्बन्धित अथवा द्युलोक से सम्प्राप्त नानाविध जलयुक्त अन्न देवों के जन्म-जन्म (=प्रतिवर्ष-प्रतिदिन) में और प्रति सवन में इस यजमान के सोम को परिपक्व बनाते हैं ॥ ५५ ॥

उ० सूददोहसाधिवदति । ता अस्य अनुष्टुप् । यज्ञाहुतिपरिणामभूता आप उच्यन्ते । व्यवहितपदप्रायो मन्त्रः । ता यज्ञपरिणामभूता दिव इत्यन्तं पदमिह संबध्यते । दिवः द्युलोकात् च्युताः सूददोहसः । 'आपो वै सूदोऽन्नं दोहः' इति श्रुतिः । अन्नसहिता आपः । अस्येत्यस्य पदस्य विश इत्यनेन संवन्धः । 'यज्ञो वै विशः' इति श्रुतिः । अस्य विशः अस्य संबन्धिनं सोमं श्रीणन्ति मिश्रयन्ति । पृश्नयः 'अन्नं वै पृश्निः' इति श्रुतिः । एतदुक्तं भवति । अस्मिन् लोके पतित्वा आप ओषधिवनस्पत्यन्नभूताः सोमस्योपकुर्वन्ति । कस्मिन्काले श्रीणन्ति । जन्मन्देवानाम् । 'संवत्सरो वै देवानां जन्म' इति श्रुतिः । संवत्सरभृतिनः संवत्सरे सोमयागः तदभिप्रायमेतत् । त्रिष्वारोचने । 'सवनानि वै त्रीणि रोचनानि' इति श्रुतिः । त्रिष्वारोचनेष्विति वचनव्यत्ययः। त्रिषु सवनेषु। एवं श्रुतितोऽयं मन्त्रो व्याख्यातः ५५

म० 'निले सादनसूददोहसा उपधानादुत्तरे तया देवतया ता अस्येति' (का० १६ । ७ । १४) तया देवतयेति सादनम् । ता अस्येति सूददोहसाधिवदनम् । एते निले सर्वत्रेति सूत्रार्थः । इन्द्रपुत्रप्रियमेधदृष्टाब्देवत्यानुष्टुप् । दिवो द्युलोकसंबन्धिनो दिवश्च्युता वा सूददोहसः सूदाश्च दोहसश्च ते सूददोहसः सूदेन जलेन सहिता दोहसोऽन्नानि अन्नयुक्ता आपः ताः प्रसिद्धा अस्य विशो यज्ञस्य संबन्धिनं सोममाश्रीणन्ति सम्यग्मिश्रयन्ति पक्वं कुर्वन्ति वा 'श्री पाके' क्र्यादिः । 'आपो वै सूदोऽन्नं दोहः' (८ । ७ । ३ । २१) 'यज्ञो वै विशः' (८ । ७ । ३ । २१) इति च श्रुतिः । कीदृशाः । सूददोहसः पृश्नयः नानाविधाः । यद्वा 'अन्नं वै पृश्नी' (८ । ७ । ३ । २१) इति श्रुतेरन्नरूपाः अत्रागत्य व्रीह्यादिधान्यनिष्पादका इत्यर्थः । कदा श्रीणन्ति देवानां जन्मन् जन्मनि संवत्सरे 'संवत्सरो वै देवानां जन्म' (८ । ७ । ३ । २१) इति श्रुतेः । संवत्सरे संवत्सरे, सोमयागस्तदभिप्रायमेतत् । 'सवनानि वै त्रीणि रोचनानि' (८ । ७ । ३ । २१) इति श्रुतिः । यज्ञपरिणामभूता अन्नोत्पादिका आपो दिवः सकाशादस्मिँल्लोके पतित्वौषधिवनस्पत्यन्नभूताः सत्यः सोमस्योपस्कुर्वन्तीति भावः ॥ ५५ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिं पतिम् ॥ ५६ ॥

[इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसमिति समुद्रव्यचसम् । गिरः ॥ रथीतमम् । रथितममिति रथि तमम् । रथीनाम् । रथिनामिति रथि नाम् । वाजानाम् । सत्पतिमिति सत् पतिम् । पतिम् ॥५६॥]

(चात्वाल से मिट्टी को लाकर गार्हपत्यचिति स्थान में भरना) । अन्तरिक्ष के समान व्यापक अथवा अक्षोभनीय, रथ पर बैठकर लड़ने वाले योद्धाओं में अत्यन्त वीर, अन्नों के स्वामी तथा सन्मार्गियों के पालक इन्द्र को ऋग्यजुःसामलक्षणा वाणियाँ (=स्तुतियाँ) परिवर्धित करती हैं ॥ ५६ ॥

उ० पुरीषं निवपति । इन्द्रं विश्वाः । ऐन्द्र्यनुष्टुप् । इन्द्रं विश्वाः सर्वाः गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामलक्षणाः । अवीवृधन् वर्धयन्ति । समुद्रव्यचसम् समुद्रमिव विविधायनं नानागतिम् अक्षोभ्यबलं वा । रथीतमं रथीनाम् । सर्वेषां रथिनां मध्ये रथं युद्धलब्धातिशयम् । वाजानां सत्पतिं पतिं वाजानामन्नानां पतिं सतां च पतिम् । श्रुतिस्मृतिकर्मानुष्ठातारः सन्त उक्ताः ॥ ५६ ॥

म० 'चात्वालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति' (का० १७ । १ । १८) । चात्वालस्थानात् मृदमानीय गार्हपत्यचितेरुपरि क्षिपति । इन्द्रदेवत्या मधुच्छन्दःसुतजेतृदृष्टानुष्टुप् । विश्वाः सर्वा गिरः स्तुतयः ऋग्यजुःसामरूपा इन्द्रमवीवृधन् वर्धयन्ति । कीदृशमिन्द्रम् । समुद्रव्यचसं समुद्रवद् व्यचो व्याप्तिर्यस्य तं समुद्रवद्व्यापकं विविधाञ्चनं नानागतिमित्यर्थः । अक्षोभ्यगतिं वा । रथीनां रथयुक्तानां सर्वेषां मध्ये रथीतममत्यन्तं रथयुतं रथयुद्धे लब्धातिशयमित्यर्थः । 'ईद्रथिनः' (पा० ८ । २ । १७) इति घे परे रथिन ईदादेशः । तथा वाजानामन्नानां पतिं स्वामिनं सत्पतिं स्वधर्मवर्तिनां च प्रतिपालकम् ॥ ५६ ॥

समितꣳ संकल्पेथाꣳ संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ । इषमूर्जमभि संवसानौ ॥ ५७ ॥

[सम् । इतम् । सम् । कल्पेथाम् । सम्प्रियाविति सम्प्रियौ । रोचिष्णूऽइतिरोचिष्णू । सुमनस्यमानाविति सु

मनस्यमानौ ॥ इषम् । ऊर्जम् । अभि । सुवँमानावितिसंवमानौ ॥५७॥]

(गार्हपत्यचिति में मिट्टी भरकर और उसे बनाई गई मिट्टी-बालू की मेंड़ के बराबर करके चार मंत्रों से उसमें उखाग्नि को धरे ।) हे चिति और उखास्थ अग्नियों ! परस्पर प्रिय, दीप्ति-युक्त, प्रसन्नचित्त तथा अन्न-घृत को भक्षण करते हुए तुम दोनों परस्पर संगत होओ (=एक विचार वाले बनो) ॥ ५७ ॥

उ० चित्येनोख्यं निवपति समितमिति चतसृभिरुष्णि-गुपरिष्टाद्बृहत्युष्णिक्पङ्क्तिभिर्ग्निदेवत्याभिः । तृतीया वाग्नि-देवत्या । समितम् । द्वितीयपादप्रभृति व्याख्यायते । यौ युवां संप्रियौ संगतिप्रियौ रोचिष्णू रोचनशीलौ च । तौ सुमनस्यमानौ परस्परं शोभनं चिन्तयन्तौ । इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं सर्पिरादि अभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ । वस्ते-रर्थान्तरे वृत्तिः । एतत्कुर्वाणौ समितम् । 'इण् गतौ' । संगतिं कुरुतम् । संकल्पेथां च एकसंकल्पौ च भवतमित्येत-दाशास्महे ॥ ५७ ॥

म० 'समंबिलां कृत्वोख्यं निवपति समितमिति' (का० १७ । १ । १९) । समं बिलं यस्याः सा समंबिला । विभक्त्य-लुक् छान्दसः । गार्हपत्यचितिं मृत्पूरणेन परिश्रितसमां कृत्वा तन्मध्ये नीचैरुख्यांग्निं स्थापयति चतुर्मन्त्रैः । चतस्रो ह्यग्नि-देवत्याः । समितम् उष्णिगेकाधिका अनियताक्षरपादत्वेऽप्यष्टा-विंशत्यक्षरत्वात् । हे चित्योख्याग्नी, युवां समितं संगच्छतम् । 'इण् गतौ' संगतौ भवतम् । संकल्पेथां च एकसंकल्पौ भवतम् । यद्वा संकल्पनं यज्ञनिष्पादनं कुरुतम् । कीदृशौ युवाम् । संप्रियौ संप्रीणीतस्तौ 'इगुपध–' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । सम्यक् परस्परं प्रीतियुक्तौ । रोचिष्णू दीप्यमानौ 'अलं-कृञ्–' (पा० ३ । २ । १३६) इत्यादिना इष्णुच् । सुमनस्य-मानौ शोभनं मनः कुरुतस्तौ वा । सुमनस्येते तौ सुमनस्यमानौ । सुध्धातुः क्यङन्ताच्छानच् । परस्परं शोभन-चित्तवन्तौ । इषमन्नमूर्जमुपसेचनं घृतादि चाभिसंवसानौ अभ्यवहरन्तौ भुञ्जानौ अभितः सम्यक् संपादयन्तौ वा । वस्ते-रर्थान्तरे वृत्तिः ॥ ५७ ॥

सं वां मनाᳬंसि सं व्रता समु चित्तान्याकरम् । अग्ने पुरीष्याधिपा भव त्वं न इषमूर्जं यजमानाय धेहि ॥ ५८ ॥

[सम् । वाम् । मनांᳬसि । सम् । व्रता । सम् । ऊँऽइत्यूँ । चित्तानि । आ । अकरम् । अग्ने । पुरीष्य । अधिपाऽइत्यधि पाः । भव । त्वम् । नः । इषम् । ऊर्जम् । यजमानाय । धेहि ॥५८॥]

हे दोनों अग्नियों ! मैंने तुम दोनों के मन, कर्म और बुद्धिवृत्तियों तक को एक-सी बना दिया है । हे पशुहितकारिन् अग्ने ! तुम हमारे पालक होओ और इस यजमान को जल तथा अन्न प्रदान करो ॥ ५८ ॥

उ० सं वाम् आ समाकरम् आभिमुख्येन स्थित्वा संस्कृतवान् वां युवयोर्मनांसि । बुद्ध्यहंकारमनांसीति बहु-वचनम् । संव्रता । व्रतमिति कर्मनाम । संस्कृतवांश्च युवयोः कर्माणि समुचितानि । चित्तशब्देन संस्कारा मनो-गता उच्यन्ते । संस्कृतवांश्चास्मि मनोगतान्संस्कारान् । उकारः समुच्चयार्थीयः । एवं मनःकर्मसंस्कारैरेकीभूतं त्वामेकं देवताभिमानिनं प्रार्थये । हे अग्ने, पुरीष्य पशव्य, अधिपतिर्भव । त्वं नः अस्मभ्यम् इषं चोर्जं च यजमानाय धेहि देहि । इषमन्नमूर्जं च तदुपसेचनं दध्यादि ॥ ५८ ॥

म० उपरिष्टाद्बृहती अष्टसप्तनवत्रयोदशाक्षरपादत्वादेका-धिका । हे पूर्वोक्तावग्नी, वां युवयोर्मनांसि बहुवचनत्वान्मनो-बुद्ध्यहंकारानहं समाकरं सर्वतः सङ्गतान्करोमि । करोतेर्लङ्युत्त-मबहुवचने शपि अकरमिति रूपम् । तथा व्रता व्रतानि कर्माणि समाकरम् । व्रतमिति कर्मनाम (निघ० २ । १ । ७) तथा चित्तानि च मनोगतसंस्कारान्समाकरम् । उकारः समु-च्चयार्थः । एवं मनःकर्मसंस्कारैरेकीकृतैरेकीभूतमग्निं प्रार्थये हे पुरीष्य, पशव्य हे अग्ने, त्वं नोऽस्माकम् अधिपातीति अधिपाः पालको भव । इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि च यजमानाय धेहि देहि ॥ ५८ ॥

अग्ने त्वं पुरीष्यो रयिमान्पुष्टिमाँ २ असि । शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः ॥५९॥

[अग्ने । त्वम् । पुरीष्यः । रयिमानिति रयि मान् । पुष्टिमानिति पुष्टि मान् । असि ॥५९॥]

हे अग्ने ! तुम पशुहितकारी, धनवान् और पुष्टि से युक्त होओ । सब दिशाओं को हमारे लिए कल्याणकारिणी बनाकर तुम अपने इस स्थान गार्हपत्यचिति में प्रतिष्ठित होओ ॥ ५९ ॥

उ० अग्ने त्वम् । हे अग्ने, त्वं पुरीष्यः रयिमांश्च धनवान् पुष्टिमांश्च असि यतः अतः शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनिमिहासदः इति व्याख्यातम् ॥ ५९ ॥

म० उख्याग्निदेवत्योष्णिक् आर्ष्येकाधिका अनियताक्षरपा-दत्वात् । हे अग्ने, त्वं पुरीष्यः पशव्योऽसि । रयिमान् धनवान् पुष्टिमान् पोषयुक्तश्चासि । अतः सर्वा दिशः शिवाः शान्ताः कृत्वा इहास्मिंश्चयने स्वं योनिं स्वकीयं स्थानमासदः प्राप्नुहि ॥ ५९ ॥

भवतं नः समनसौ सचेतसावरेपसौ । मा यज्ञꣳ हिꣳसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ भवतमद्य नः ॥ ६० ॥

हे दोनों अग्नियों ! तुम दोनों हमारे लिए समानचित्त, समानबुद्धिवृत्तियों वाले और पापरहित होओ। तुम दोनों न तो हमारे इस यज्ञ को विघटित करो और न ही हमारे इस यजमान को ही हिंसित करो। हे उत्पन्नमात्र के ज्ञाता दोनों अग्नियों ! आज तुम दोनों ही हमारे प्रति कल्याणकारी बुद्धि होओ ॥ ६० ॥

उ० भवतं न इति व्याख्यातम् ॥ ६० ॥

म० आर्षी पङ्क्तिः अनियताक्षरपादत्वात् द्व्यग्निदेवत्या (अध्या० ५ क० ३) पुनर्व्याख्यायते। हे जातवेदसौ अग्नी, यज्ञमस्मदीयं कर्म युवां मा हिंसिष्टं मा विनाशयतम्। यज्ञपतिं यजमानं च मा हिंसिष्टम्। अद्यास्मिन् कर्मदिने नोऽस्मभ्यं शिवौ शान्तौ युवां भवतम्। किंच युवां नोऽस्मदर्थं समनसौ सचेतसौ अरेपसौ च भवतम्। मनसा सहितौ समानचित्तौ। अन्यविषयं मनो हित्वास्मदनुग्रहाभिमुखत्वं समनस्त्वम्। अस्मदनुग्रहेऽन्योन्यविप्रतिपत्तिराहित्यं सचेतस्त्वम्। अरेपसौ निष्पापौ अस्माकं प्रामादिकापराधसत्त्वे कोपाभावो निष्पापत्वम् ईदृशावस्मभ्यं भवतमित्यर्थः ॥ ६० ॥

मातेव पुत्रं पृथिवी पुरीष्यमग्निꣳ स्वे योनावभारुखा। तां विश्वैर्देवैर्ऋतुभिः संविदानः प्रजापतिर्विश्वकर्मा विमुञ्चतु ॥ ६१ ॥

[मातेवेतिमाता ऽइव। पुत्रम्। पृथिवी। पुरीष्यम्। अग्निम्। स्वे। योनौ। अभाः। उखा ॥ ताम्। विश्वैः। देवैः। ऋतुभिरित्यृतु भिः। संविदानऽइतिसम् विदानः। प्रजापतिरितिप्रजा पतिः। विश्वकर्म्मेतिविश्व कर्म्मा। वि। मुञ्चतु ॥६१॥]

(खाली उखा को बालु से भरकर 'मातेव पुत्रं' इस मंत्र से सिकहर से पृथक् करके स्थापित अग्नि के उत्तर में बालिश्त भर पर गार्हपत्यचिति के ऊपर ही उखा को धरे और उसमें चुपचाप दूध आसिञ्चित करे।) मिट्टी की बनी हुई उखा पशुहितकारी इस अग्नि को अपने अन्दर धारण करती हैं, जैसे माता अपने पुत्र को। सृष्टिरूप कर्म वाला प्रजापति विश्वेदेवों व ऋतुओं के साथ—'बड़ा महान् कार्य इस उखा के द्वारा पूरा किया गया है'—इस प्रकार एकमत होकर उस उखा को सिकहर से पृथक् करे ॥ ६१ ॥

उ० उखां शिक्याद्विमुञ्चति मातेव पुत्रम्। अनुष्टुप्। उखास्तुतिः। येयमुखा माता इव पुत्रं पृथिवीरूपमवस्थाय पुरीष्यं पशव्यं अग्निम् स्वे स्वकीये उत्सङ्गे कृत्वा अभाः। प्रथमपुरुषस्यैतद्रूपम्। उखाशब्दसामानाधिकरण्यात् अभारुपा अभार्षीत् धारितवती। तामिदानीं कृतसत्यां सतीं विश्वैर्देवैः ऋतुभिः संविदानः। अहो महत्कर्म कृतमित्येवं संवादं कुर्वन् प्रजापतिर्विश्वकर्मा च विमुञ्चतु शिक्यात् ॥ ६१ ॥

म० 'सिकताभिः समंबिलां कृत्वा मातेव पुत्रमिति शिक्याद्विमुच्याग्निवन्निधायासिञ्चति पयोमध्ये तूष्णीम्' (का० १७।१।३१)। शून्यामुखां सिकताभिः संपूर्य मातेवेति मन्त्रेण शिक्यात्पृथक्कृत्वाग्निवदिति स्थापिताग्नेरुत्तरेऽरत्निमात्रे गार्हपत्यचितेरुपर्येवोखां निधाय तन्मध्ये तूष्णीं दुग्धं सिञ्चेदिति सूत्रार्थः। उखादेवत्या त्रिष्टुप्। तृतीयो नवकः। चतुर्थो द्वादशकः। पृथिवी भूरूपा मृण्मयी या उखा पुरीष्यं पशव्यमग्निं स्वे योनौ स्वकीयगर्भस्थाने अभाः अभार्षीत् धृतवती। भृञो लुङि 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७।३।९७) इतीडागमाभावे सिचो विसर्गे तिपि लुप्ते रूपम्। माता पुत्रमिव यथा माता पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्ति। प्रजापतिः कृतकृत्यां तामुखां विमुञ्चतु शिक्यपाशाद्विमुक्तां करोतु। कीदृशः प्रजापतिः। विश्वैर्देवैर्ऋतुभिश्च संविदानः संवित्त इति ऐकमत्यं गतः अहो महत्कर्मोखया कृतमिति संवादं कुर्वन्। विश्वकर्मा विश्वं सृष्टिरूपं कर्म यस्यासौ विश्वकर्मा ॥ ६१ ॥

असुन्वन्तमयजमानमिच्छ स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य। अन्यमस्मदिच्छ सा त इत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु ॥ ६२ ॥

[असुन्वन्तम्। अयजमानम्। इच्छ। स्तेनस्य। इत्याम्। अनु। इहि। तस्करस्य ॥ अन्यम्। अस्मत्। इच्छ। सा। ते। इत्या। नमः। देवि। निर्ऋतऽइतिनिः ऋते। तुभ्यम्। अस्तु ॥६२॥]

(तदनन्तर अध्वर्यु राजसूययज्ञ में हविर्होम के निकट होने पर देश के अनुसार स्वयं प्रदीर्ण या ऊसर में 'असुन्वन्तमयज०' मंत्र से तुषाओं में पकायी हुई काली और बाहर की ओर मुखवाली तीन 'नैर्ऋति' संज्ञका ईंटें, दक्षिण की ओर मुख करके, प्रथम एक उत्तर में और दो दक्षिण में धरे।) हे नैर्ऋते ! सोमयाग न करने वाले, हवियागों को न करने वाले गुप्त चोर, प्रकट चोर (=लुटेरा) की तुम इच्छा करो—उनकी गति का अनुसरण करो (=पीछे जाकर उन चोर-डाकुओं को पकड़ लो)। हमसे अन्य दुष्टादि की कामना करो, हे नैर्ऋते ! उनका पीछा करना ही तुम्हारी चर्या है। हे निर्ऋति देवि ! दुष्टों का विनाश करने वाली तुम्हें प्रणाम है ॥ ६२ ॥

उ० नैर्ऋतीनामिष्टकानामुपधानं तिसृभिरनुष्टुब्भिः। असुन्वन्तम् सोमाभिषवमकुर्वाणम् यजमानं ग्राम्यैः यज्ञक्रतुभिः इच्छ परिगृह्णीष्व। किंच स्तेनस्येत्यामन्विहि। स्तेनस्य

चौरस्य इत्यां गतिम् अनुकुर्वन् इहि प्रपलाय्य याहि । तस्करस्य तदेवायं चौरकर्म करोति नान्यत् स तत्करः सन् तस्कर इत्युच्यते । पुनरप्याह । अन्यमस्मदिच्छ अन्यं पुरुषमसक्तः इच्छ गृहीतुम् सा ते तव इत्या गतिः । एवं दण्डगर्भमुक्त्वा अथेदानीं साम्नाह । नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमस्तु हे देवि निर्ऋते तुभ्यं नमः अस्तु ॥ ६२ ॥

म० 'नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्कास्तिस्रोऽलक्षणाः पादमात्रीर्हविष्यासन्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन्नसुन्वन्तमिति प्रत्यृचं पराचीः' (का० १७ । १ । २३) । ततोऽध्वर्युः राजसूये हविष्यासन्नहोमे यादृशो देशस्तादृशे स्वयं प्रदीर्णे इरिणे वा असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं तिस्रो नैर्ऋतिसंज्ञा इष्टका दक्षिणोत्तराः कृत्वा ततस्ता अस्पृशन्नुपदधाति । कीदृशीः । पाकेन कृष्णवर्णाः तुषैरेव पक्काः लक्षणहीनाः पद्माः पराचीः अनात्ममुखीः । स्वयं दक्षिणामुखः पूर्वमुत्तरां निधाय ततो दक्षिणे द्वे इति सूत्रार्थः । तिस्रो निर्ऋतिदेवत्यास्त्रिष्टुभः । हे निर्ऋते, असुन्वन्तं सोमयागमकुर्वाणम् अयजमानमन्यैर्हविर्यज्ञैर्यजनमकुर्वाणं च त्वमिच्छ प्रतिगच्छ तं गृहाणेत्यर्थः । किंच स्तेनो गुप्तचोरः तस्करः प्रकटचोरः तयोरित्यां गतिमन्विहि अनुगच्छ । पृष्ठतो गत्वा तावपि गृहाणेत्यर्थः । सर्वथा सोमं सुन्वद्भ्यो हविर्यज्ञैश्च यजद्भ्योऽस्मदन्यमिच्छ न त्वस्मानिच्छ । सा दुष्टशिक्षा ते तवेत्या गतिश्चर्या हे देवि निर्ऋते, एवंभूतायै तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ ६२ ॥

नमः सु ते निर्ऋते तिग्मतेजोऽयस्मयं विचृता बन्धमेतम् । यमेन त्वं यम्या संविदानोत्तमे नाके अधिरोहयैनम् ॥ ६३ ॥

[नमः । सु । ते । निर्ऋत इति निःऽऋते । तिग्मतेज इति तिग्मऽतेजः । अयस्मयम् । वि । चृत । बन्धम् । एतम् ॥ यमेन । त्वम् । यम्या । संविदानेति सम्ऽविदाना । उत्तम इत्युत्ऽतमे । नाके । अधि । रोहय । एनम् ॥६३॥]

हे दुःसह तेजवाली निर्ऋते ! तुम्हें नमस्कार है । लोहे के समान कठिन इस जीवन-मृत्यु के बन्धन को तुम खोल दो । अग्नि और पृथ्वी से ऐकमत्य को प्राप्त होकर हे निर्ऋते ! तुम इस यजमान को उत्तम स्वर्गलोक में अधिरूढ करो ॥ ६३ ॥

उ० नमः सु. ते नमस्कारः शोभनः ते तव हे निर्ऋते, अस्तु । निर्ऋतिः कृच्छ्रापतिः भूमिर्वा । तिग्ममुत्साहतेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः संबोधनं हे तिग्मतेजः, अयस्मयं विचृत अयोमयं विच्छिन्धि बन्धमेतम् । येनाहं बद्धः अजस्य जीवभावलक्षणेन जनित्वा म्रियते मृत्वा जायत इति । किंच । यमेनाग्निना त्वं यम्या च पृथिव्या संविदाना एकमतीभूय । उत्तमे नाके उत्कृष्टे स्वर्गे अधिरोहय एनं यजमानम् ॥ ६३ ॥

म० 'निर्ऋतिः कृच्छ्रापतिः । 'स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः' इत्यभिधानात् भूमिर्वा, निर्ऋतिदिगभिमानिनी देवता वा । 'अलक्ष्म्यां दिक्पतौ चापि निर्ऋतिर्निरुपद्रवे' इति कोशात् । तिग्मं तीक्ष्णं दुःसहं तेजो यस्याः सा तिग्मतेजाः तस्याः संबोधने हे तिग्मतेजः, हे निर्ऋते, तुभ्यं सु सुतरां नमोऽस्तु । अयस्मयमयोमयम् 'अयस्मयादीनि छन्दसि' (पा० १।४।२०) इति सत्वम् । लोहपाशवद्दृढमेतं बन्धं जीवत्वेन जन्ममृतिरूपमज्ञानं त्वं विचृत विच्छिन्धि नाशय । 'चृती ग्रन्थे' तुदादिः । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः । किंच यमेन अग्निना यम्या पृथिव्या च संविदाना ऐकमत्यं गता सती उत्तमे उत्कृष्टे नाके सर्वसुखोपेते दुःखमात्रहीने स्वर्गे एनं यजमानमधिरोहय स्थापय ॥ ६३ ॥

यस्यास्ते घोर आसन्जुहोम्येषां बन्धानामवसर्जनाय । यां त्वा जनो भूमिरिति प्रमन्दते निर्ऋतिं त्वाहं परि वेद विश्वतः ॥ ६४ ॥

[यस्याः । ते । घोरे । आसन् । जुहोमि । एषाम् । बन्धानाम् । अवसर्जनायेत्यवऽसर्जनाय ॥ याम् । त्वा । जनः । भूमिः । इति । प्रमन्दत इति प्रऽमन्दते । निर्ऋतिमिति निःऽऋतिम् । त्वा । अहम् । परि । वेद । विश्वतः ॥६४॥]

हे क्रूरस्वभाव निर्ऋते ! इस यजमान के स्वर्ग जाने में बन्धनभूत इन पाशों को खोल देने के लिए ही तो मैं तुम्हारे मुख में आहुति देने के समान यह निर्ऋतिसंज्ञक ईंटें चिति में धर रहा हूँ । हे निर्ऋते ! यह जो साधारण जन तुझे 'भूमि' मानकर स्तुति करते हैं, वह समीचीन नहीं है । मैं तो तुझे सर्वथा निर्ऋति (=दारिद्र्य, परवशता, मृत्यु) करके ही जानता हूँ ॥ ६४ ॥

उ० यस्यास्ते यस्याः तव हे घोरे विषमशीले । आसन् आस्ये मुखे जुहोमि हविः एषां बन्धानाम् अवसर्जनाय विमोचनाय । सा त्वमेतान्बन्धानसक्तो विसृज । किंच । यां च त्वां जनो लोकः भूमिरिति कृत्वा प्रमन्दते स्तौति तां त्वामहमपि स्तौमि । तथैव प्रतिष्ठा भूतानां जनयित्री मातेव बिभर्तीत्यादिभिर्गुणैः । किंच । निर्ऋतिं त्वाम् अहं परिवेद जानामि विश्वतः सर्वतः । नितरां हि विदित आमश्रितो हिनस्तीत्यत एतान् बन्धानवसृज असक्तः ॥ ६४ ॥

म० हे घोरे विषमशीले क्रूररूपे निर्ऋतिदेवि, यस्याः ते तव आसन् आस्ये मुखे अहं जुहोमि आहुतिवदिष्टकामुपद-

धामि। किमर्थम्। एषां बन्धानां यजमानस्य स्वर्गाप्तिप्रतिबन्धकानां पापानामवसर्जनाय। किंच जनो जन्तुमात्रो यां त्वा त्वां भूमिरिति प्रमन्दते स्तौति शास्त्रानभिज्ञत्वात्। 'मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ' इति धातुः। त्वं तु निर्ऋतिः। अहं तु शास्त्रज्ञतया तादृशीं त्वा त्वां विश्वतः सर्वथापि निर्ऋतिमेव परिवेद सम्यग्जानामि। निर्ऋतिशब्दस्यायमर्थः सर्वदेवसाधारणाद्देवयजनान्निष्क्रम्य स्वतन्त्रदेशे विदीर्णादौ ऋतिः प्राप्तिर्यस्याः सा निर्ऋतिरिति। इदं प्रकारद्वयं वेदेति विश्वत इत्युक्तम् ॥ ६४ ॥

यं ते॑ दे॒वी निर्ऋ॑तिराब॒बन्ध॒ पाशं॑ ग्री॒वास्व॑वि॒चृत्यम्। तं ते॒ विष्या॒म्यायु॑षो॒ न मध्या॒दथै॒तं पि॒तुम॑द्धि॒ प्रसू॑तः ॥ नमो॒ भूत्यै॒ येदं च॒कार॑ ॥ ६५ ॥

[यम्। ते॒। दे॒वी। निर्ऋ॑ति॒रिति॒निः ऋ॑तिः। आ॒ब॒बन्धेत्या॑ ब॒बन्ध॑। पाश॑म्। ग्री॒वासु॑। अ॒वि॒चृ॒त्यमित्य॑वि चृत्यम् ॥ तम्। ते॒। वि। स्या॒मि॒। आयु॑षः। न। मध्या॑त्। अथ॑। ए॒तम्। पि॒तुम्। अ॒द्धि॒। प्रसू॑त॒ इति॒ प्र सू॑तः ॥ नम॑ः। भूत्यै॑। या। इ॒दम्। च॒कार॑ ॥६५॥]

(यजमान के गले से सिकहर-आसन्दी आदि के बन्धनों को दूर करना।) हे यजमान! निर्ऋतिदेवी ने तुम्हारे गले में जिन न खुलने वाले बन्धनों को बाँध दिया था, उन्हें मैं अब मंत्र से खोल देता हूँ। गार्हपत्यचिति के अन्दर ही मैं उन सभी पाशों को अभी खोले देता हूँ। पाशों के खुल जाने के पश्चात्, हे यजमान! निर्ऋति के द्वारा अनुज्ञात होकर तुम इस हविरान्न का प्राशन करो। (नैर्ऋतिसंज्ञक ईंटों के मध्य चमसे से जल छिड़क कर सब वहाँ से उठ जाते हैं)। जिस भूतिदेवी ने इस अग्निरूप कर्म को किया है, उसे सर्वथा नमस्कार है ॥ ६५ ॥

उ० शिक्यरुक्मपाशेण्ड्वासंदीः परेणास्यति। यं ते देवी त्रिष्टुप्। यजमान उच्यते। यं ते देवी निर्ऋतिः आबबन्ध आबद्धवती शिक्यपाशं रुक्मपाशं च। ग्रीवासु कण्ठे। अविचृत्यम्। 'चृती च्छेदने'। अविच्छेद्यम् अनवखण्डनीयम् अनेनैव यजुषा तं पाशं ते तव विष्यामि। स्यतिरुपसृष्टो विमोचने। विमुञ्चामि। आयुषो न मध्यात्। अग्निर्वा आयुस्तस्यैतन्मध्यं यश्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीयः। नकारः संप्रत्यर्थे। अग्नेर्मध्यात् अथोन्मुक्तपाशः सन् अग्निरूपमवस्थाय यजमान एतं पितुमन्नम् अद्धि भक्षय। प्रसूतोभ्यनुज्ञातो निर्ऋत्या। उदपात्रं निषिच्य अन्तरास्वेष्टकमुपतिष्ठन्ति। नमो भूत्यै। विराडेकपदा भूतिदेवत्या। नमो भूत्यै श्रियै या इदमग्निलक्षणं कर्म चकार कृतवती ॥ ६५ ॥

म० 'शिक्यरुक्मपाशेण्ड्वासन्दीः परेणास्यति यं त इति' (का० १७।२।४)। शिक्यं रुक्मपाशं इण्ड्वे आसन्दीं च नैर्ऋतीष्टकातः पश्चात्क्षिपति। यजमानदेवत्या त्रिष्टुप्। यजमानं प्रत्युच्यते। हे यजमान, निर्ऋतिर्देवी ते तव ग्रीवासु कण्ठावयवेषु यं पाशं शिक्यरूपमाबबन्ध आसमन्ताद्बद्धवती। कीदृशं पाशम्। अविचृत्यं 'चृती छेदने' अच्छेद्यं दृढं तं ग्रीवास्थं ते तव पाशमनेन मन्त्रेणाहं विष्यामि विमुञ्चामि। स्यतिरुपसृष्टो विमोचनार्थः। कस्मात् स्थानाद्विमुञ्चामि आयुषोऽग्नेर्मध्याद्गार्हपत्यचितिस्थानात् न संप्रति इदानीमेव पाशं दूरीकरोमीत्यर्थः। नकारः संप्रत्यर्थः। 'अग्निर्वा आयुस्तस्यैतन्मध्यं तच्चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीय' (७।२।१।१५) इति श्रुतेरायुःशब्देनात्राग्निरुच्यते। अथ पाशविमोकानन्तरं प्रसूतः निर्ऋत्यानुज्ञातः सन् अग्निरूपमाश्रित्य हे यजमान, एतं पितुमन्नमद्धि भक्षय। 'उदपात्रं निषिच्यान्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति नमो भूत्या इति' (का० १७।२।४)। शिक्यादिनिरसनानन्तरमात्मनो नैर्ऋतीष्टकानां च मध्ये जलपूर्णं चमसं तूष्णीं निनीय ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नम इति मन्त्रेणोत्तिष्ठन्ति नैर्ऋतीसमीपादिति सूत्रार्थः। भूतिदेवत्यैकपदा विराट्। या देवी इदमग्निलक्षणं कर्म चकार कृतवती तस्यै भूत्यै श्रीरूपिण्यै देव्यै नमो नमस्कारोऽस्तु ॥ ६५ ॥

नि॒वेश॑नः स॒ङ्गम॑नो॒ वसू॑नां॒ विश्वा॑ रू॒पाभि च॑ष्टे॒ शची॑भिः। दे॒व इ॑व सवि॒ता स॒त्यध॑र्मेन्द्रो॒ न त॑स्थौ स॒मरे॑ पथी॒नाम् ॥ ६६ ॥

[नि॒वेश॑न॒ इति॑ नि॒ वेश॑नः। स॒ङ्गम॑न॒ इति॑ स॒म् गम॑नः। वसू॑नाम्। विश्वा॑। रू॒पा। अ॒भि। च॒ष्टे॒। शची॑भिः ॥ दे॒व इ॒वेति॑ दे॒वःऽइ॑व। स॒वि॒ता। स॒त्यध॒र्मेति॑ स॒त्य ध॑र्मा। इन्द्र॑ः। न। त॒स्थौ॒। स॒मर॒ इति॑ स॒म् अ॒रे। प॒थी॒नाम् ॥६६॥]

(मुड़कर पीछे न देखते हुए सब वहाँ से अग्निशाला को जाते हैं। सर्वप्रथम अध्वर्यु शाला के निकट पहुँचकर शालाद्वार को निकट स्थित गार्हपत्यचिति को उपस्थान करता है।) यजमान को स्वगृह में स्थापित करनेवाला, धनों को प्राप्त करनेवाला तथा निश्चय ही स्वर्गादि फल प्राप्त कराने वाले अग्निहोत्रादि धर्मों वाला यह अग्नि; सर्वप्रेरक सवितादेव के समान, स्व-स्वकर्मों से युक्त आहवनीय-अतिप्रणीता-आग्नीध्र-धिष्ण्यादि अग्नियों को सर्वतः देखता है। वह अग्नि परिपन्थियों से युद्ध छिड़ने पर इन्द्र के समान साथ देता है ॥ ६६ ॥

उ० शालाद्वार्योपस्थानम्। निवेशनः त्रिष्टुप्। पृथिवीलोकसंस्तुतोऽयमग्निर्योयमग्निर्निवेशनः। निविशन्तेऽस्मिन्निति निवेशनः। संगच्छन्तेऽस्मिन्निति संगमनः। केषाम्। वसूनां धनानाम्। यश्चायं विश्वरूपा सर्वाणि रूपाणि आहवनीयदक्षिणाग्न्यतिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यप्रभृतीनि। अभि-

चष्टे अभिपश्यति। शचीभिः स्वैः स्वैर्युक्तानि। कथं पश्यति। देव इव सविता सत्यधर्मा अवितथकर्मकारी। यश्च इन्द्रो न इन्द्र इव तस्थौ तस्थिवान्। समरे संग्रामे। पथीनां परिपन्थिभिः सह। तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः॥ ६६॥

म० 'अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेशन इति' (का० १७।२।६)। ब्रह्मयजमानाध्वर्यवो नैर्ऋत्युपधानदेशात् पश्चादपश्यन्तः शालां गच्छन्ति। अध्वर्युरेत्य शालाद्वारि भवं गार्हपत्याचितिरूपमग्निमुपतिष्ठते। विश्वावसुगन्धर्वदृष्टेन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप्। अयमग्निः विश्वा विश्वानि रूपा रूपाणि अभिचष्टे पश्यति आहवनीयातिप्रणीताग्नीध्रधिष्ण्यादीनि सर्वाणि रूपाणि सर्वतः पश्यति। कीदृशानि रूपाणि। शचीभिः स्वैः स्वैः कर्मभिर्युक्तानीति शेषः। कीदृशोऽग्निः। निवेशनः निवेशयति यजमानं स्वगृहे स्थापयतीति निवेशनः। तथा वसूनां धनानां संगमनः संगमयति प्रापयतीति संगमनः प्रजापशुरूपधनप्रापकः। सत्यधर्मा सत्योऽवश्यंभाविफलोपेतो धर्मोऽग्निहोत्रादिलक्षणो यस्यासौ सत्यधर्मा। क इव। सविता देव इव। यथा सविता सूर्यो देवः सर्वाणि रूपाणि अभिचष्टे। यश्चाग्निः पथीनां। विभक्तिव्यत्ययः। पथिभिः परिपन्थिभिः सह समरे संग्रामे इन्द्रो न इन्द्र इव तस्थौ स्थितवान्। यथेन्द्रो युद्धे तिष्ठति तद्वत् तं वयं स्तुम इति शेषः। पथिन्शब्दस्य परिपन्थिवाचकत्वाद्भस्य टेरिति (पा० ७।१।८८) टिलोपाभावे छान्दसे दीर्घे पथीनामिति रूपम्॥ ६६॥

सीरा॑ युञ्जन्ति क॒वयो॑ यु॒गा वित॑न्वते॒ पृथ॑क्। धीरा॑ दे॒वेषु॑ सु॒म्नया॥ ६७॥

[सीरा॑। यु॒ञ्जन्ति॒। क॒वय॑ऽ। यु॒गा। वि। त॒न्व॒ते॒। पृथ॑क्॥ धीरा॑ः। दे॒वेषु॑। सु॒म्न॒येति॑सुम्न॒ या॥६७॥]

(चिति के दक्षिण कोने में पश्चिम की ओर खड़े रहकर अध्वर्यु प्रतिप्रस्थातासंज्ञक ऋत्विज के द्वारा छः, दस या चौबीस बैलों से संगत एक गूलर के हल का इन दो मंत्रों से उपस्थान करता है।) अग्निक्षेत्र को जानने वाले तथा कृषिकर्म में कुशलजन हलों को बैलों से संगत करते हैं। देवों से सुख पाने की अभिलाषा से वे दूर-दूर कूंड़े बनाते (=खेत को जोतते) हैं॥ ६७॥

उ० सीरं युज्यमानमभिमन्त्रयते गायत्रीत्रिष्टुब्भ्याम्। सीरा युञ्जन्ति सीराणि लाङ्गलानि युञ्जन्ति कवयो मेधाविनः। युगा वितन्वते युगानि च वितन्वन्ति। पृथक् नाना। कथंभूताः। कवयः युञ्जन्ति। धीराः धीमन्तः अग्निक्षेत्रविदः। किमर्थं युञ्जन्ति। देवेषु सुम्नया। सुम्नमिति सुखनाम। द्वितीयार्थे तृतीया। देवेषु सुम्नं सुखं कर्तुमिति शेषः। सीरकविशब्दयोर्बहुवचनं पूजार्थम्। युगानि तु बहून्यपि यज्ञे भवन्ति॥ ६७॥

म० 'दक्षिणामग्निश्रोणिमपरेण तिष्ठन् युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति' (का० १७।२।११)। चितेर्दक्षिणश्रोणेः पश्चिमे तिष्ठन्नध्वर्युः प्रतिप्रस्थात्रोत्तरांसपूर्वं षड्भिर्वा दशभिश्चतुर्विंशत्या वा वृषैर्युज्यमानमौदुम्बरं हलं द्वाभ्यामभिमन्त्रयते। सीरदेवत्ये सोमपुत्रबुधदृष्टे द्वे गायत्रीत्रिष्टुभौ। धीराः धीमन्तोऽग्निक्षेत्रविदः कवयः कृषिकर्माभिज्ञाः सीरा सीराणि हलानि युञ्जन्ति वृषैर्योजयन्ति। युगा युगानि पृथक् नाना वितन्वते विस्तारयन्ति। किं कर्तुम्। देवेषु सुम्नया सुम्नमिति सुखनाम। ततो द्वितीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति यादेशः। सुम्नं सुखं कर्तुमिति शेषः। देवानां सुम्नं कर्तुं युञ्जन्तीत्यर्थः। चतुर्थ्या यादेशो वा। देवानां सुम्नया युञ्जन्ति। सीरकविपदयोर्बहुत्वं पूजार्थम्। तयोरेकत्वाद्युगानि बहूनि सन्ति॥ ६७॥

यु॒नक्त॒ सीरा॒ वि यु॒गा त॑नुध्वं कृ॒ते योनौ॑ वपते॒ह बीज॑म्। गि॒रा च॑ श्रु॒ष्टिः सभ॑रा॒ अस॑न्नो॒ नेदी॑य॒ इत्सृ॒ण्य॒ः प॒क्वमेया॑त्॥ ६८॥

[यु॒नक्त॑। सीरा॑। वि। यु॒गा। त॒नु॒ध्व॒म्। कृ॒ते। योनौ॑। व॒प॒त॒। इ॒ह। बीज॑म्॥ गि॒रा। च॒। श्रु॒ष्टिः। सभ॑रा॒ऽइति॒स भ॑राः। अस॑त्। न॒ः। नेदी॑यः। इत्। सृ॒ण्य॒÷। प॒क्वम्। आ। इ॒यात्॥६८॥]

हे कृषको! तुम हल में बैलों को जोतो और हराइयों को विस्तारित करो। कूँड़ बन जाने पर उसमें बीजों को बोओ। यह वेदवाणी और फसल फलयुक्त होवे। अल्पकाल में ही पककर तैयार उस फसल को काटकर हँसिया हमारे घरों में ले आवे॥६८॥

उ० युनक्त सीरा सीराणि युनक्त। वियुगा तनुध्वं वितनुध्वम् युगानि सम्यग्योक्त्रप्रभृतिभिः। ततः कृते योनौ वाहनादिभिः वपत इह क्षेत्रे बीजं व्रीह्यादि। गिरा च वाचा च या ओषधीरित्यादिकया। चशब्दात्क्रमसेन च वपत। तथा च वपत यथा श्रुष्टिः अन्नजातिः व्रीह्यादिका सभराः सह भरसा फलव्रातेन वर्तत इति सभराः। सान्तोयं स्त्रीलिङ्गः शब्दः। आनामितफलेत्यर्थः। असत् भवेत्। नोऽस्माकं यथा नेदीयः अन्तिकतमम्। इच्छब्दोऽनर्थकः। सृण्यः दात्रान् पक्वम् औषधम् आ इयात् आगच्छेत्। एतदुक्तं भवति अतिघनत्वादोषधीनां निकटतमं दात्रं भूमेश्च दात्रपूरं पक्वमोषधमागच्छेत् यथा तथा वपतेति॥ ६८॥

म० हे कर्षकाः, सीराः सीराणि हलानि युनक्त युङ्क्त योजयत। 'तप्तनप्तनथनाश्च' (पा० ७।१।४५) इति थस्य तबादेशे श्नसोरल्लोपाभावे युनक्तेति रूपम्। युगा युगानि वितनुध्वं ... विस्तारयत। ततः कृते कर्ष-

णेन संस्कृते इह अस्मिन्योनौ स्थाने बीजं व्रीह्यादिकं यूयं वपत। कया। गिरा या ओषधीरित्यादिकया (क० ७५) वेदमन्त्रवाचा चकाराच्चमसेन च। किंच 'वाग्वै गीरन्नᳪं श्रुष्टिः' (७।२।२।५) इति श्रुतेः श्रुष्टिः अन्नजातिर्व्रीह्यादिका सभरा असत् भरणं भरः पुष्टिः। भृञोऽसुन्प्रत्ययः। भरसा फलपुष्ट्या सह वर्तमाना सभराः पुष्टा अस्तु। 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इतीकारलोपेऽडागमेऽसदिति रूपम्। पक्वं धान्यं नेदीय इत् अतिशयेनान्तिकं नेदीयः 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' (पा० ५।३।६३) इत्यन्तिकस्येयसुनि प्रत्यये नेदादेशः। इत् एवार्थे। नेदीय इत् अन्तिकतममेवात्यल्पकालमेव पक्वं धान्यं सृण्यः। सृणिशब्दोऽत्र दात्रार्थः। सृण्या लवनसाधनेन दात्रेण लूनमिति शेषः। दात्रेण छिन्नं सत् नः अस्मान्प्रति आ इयात् आगच्छतु अल्पकालेन पक्वमस्मद्गृहमागच्छत्वित्यर्थः॥ ६८॥

शुनᳪ सुफाला विकृषन्तु भूमिᳪ शुनं कीनाशा अभियन्तु वाहैः। शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्तनास्मे॥ ६९॥

[शुनम्। सु। फालाः। वि। कृषन्तु। भूमिम्। शुनम्। कीनाशाः। अभि। यन्तु। वाहैः॥ शुनासीरा। हविषा। तोशमाना। सुपिप्पलाऽइति सुपिप्पलाः। ओषधीः। कर्त्तन। अस्मेऽइत्यस्मे॥६९॥]

सुन्दर फालें मृदुता के साथ भूमि को खोदें और हलवाहे बैलों को मृदुता से हाँकें। हे वायु-आदित्यो! हमारी हवियों से तर्पित तुम हमारे लिए हमारी ये गेहूँ-धान की फसलें सुन्दर फलवाली बनाओ॥ ६९॥

उ० चतस्रः सीताः कृषति चतसृभिर्ऋग्भिः। तत्र द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः चतुर्थ्यनुष्टुप्। शुनं सुफालाः। शुनमिति सुखनाम। सुखेन शोभनफालाः लाङ्गलाग्रस्थिताः विकृषन्तु विविधं कृषन्तु विलिखन्तु भूमिम्। सुखेन च कीनाशाः हलिनः अभिगच्छन्तु वाहैः अनडुद्भिः सहिताः। अथैवं कृष्टे सति शुनासीरा। शुनो वायुः। शु इत्यव्यक्तानुकरणम्। 'शु एत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात्'। वाय्वादित्यौ हविषा उदकेन। तोशतिर्वधकर्मा। निघ्नन्तौ भूमिम् सुपिप्पलाः। पिप्पलमिह फलमुच्यते। ओषधीः कर्तन कुरुतम्। द्वयोर्बहुवचनं छान्दसम्। अस्मे अस्माकम्॥६९॥

म० 'आत्मनि कृषत्यनुपरिश्रिच्छुनᳪ सुफाला इति प्रत्यृचम्' (का० १७।२।१२)। चितिस्थाने परिश्रित्समीपे चतुर्ऋग्भिर्दक्षिणपश्चिमोत्तरपूर्वेषु चतस्रः सीताः कृषति। कुमारहारितदृष्टाः सीतादेवत्याश्चतस्रः। द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः चतुर्थ्यनुष्टुप्। सु शोभनाः फालाः सीराग्रस्था लोहविशेषाः शुनं सुखं यथा तथा भूमिं विकृषन्तु विलिखन्तु। शुनमिति सुखनाम। 'फालः सीरोपकरणोत्प्लवयोः फालमंशुके' इति कोशः। कीनाशा हलिनः शुनं सुखेन वाहैः वृषभैः सह अभियन्तु अभिगच्छन्तु। हे शुनासीरा शुनासीरौ हे वाय्वादित्यौ, अस्मे अस्माकमोषधीः व्रीह्यादिकाः सुपिप्पलाः शोभनफलाः युवां कर्तन कुरुत। कुरुतमिति वचनव्यत्ययः। थस्य तनबादेशे शपि लुप्ते गुणे कृते कर्तनेति रूपम्। 'कीनाशः कर्षके क्षुद्रे कृतान्तोपांशुघातिनोः' इति कोशः। शुनश्च सीरश्च शुनासीरौ 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६।३।२६) इति पूर्वपददीर्घः। शुनो वायुः सीर आदित्यः। 'शुनो वायुः शु इत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात्' (निरु० ९।४०) इति यास्कोक्तेः। कीदृशौ शुनासीरौ। हविषा जलेन तोशमाना। तोशतिर्वधकर्मा। भूमिं घ्नन्तौ जलेन भूमिं सिञ्चन्तौ सन्तावोषधीः सफलाः कुरुतमिति भावः। पिप्पलं फलम्॥ ६९॥

घृतेन सीता मधुना समज्यतां विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः। ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मान्सीते पयसाभ्याववृत्स्व॥ ७०॥

[घृतेन। सीता। मधुना। सम्। अज्यताम्। विश्वैः। देवैः। अनुमतेत्यनुमता। मरुद्भिरिति मरुत्ऽभिः॥ ऊर्जस्वती। पयसा। पिन्वमाना। अस्मान्। सीते। पयसा। अभि। आ। ववृत्स्व॥७०॥]

विश्वदेवों और मरुतों के द्वारा सम्मानिता हलपंक्ति (=कूँड़) मधुर वर्षाजल से आसिञ्चित होवे। हे सीते! वर्षाजल से परिसिञ्चिता होकर तुम घृत-दुग्धादि के साथ हमारी ओर अभिमुख होओ (=खूब अन्न उत्पन्न करो जिससे कि हमारा घर घी-दूध से भर जाय)॥ ७०॥

उ० घृतेन सीता। सीता समज्यताम् अनुमता इति परोक्षाभिधायीनि त्रीणि पदानि। सीते अभ्याववृत्स्वेति प्रत्यक्षाभिधायिनी द्वे पदे एकस्मिन्मन्त्रवाक्ये। तत्र 'विरोधिसमवाये तु भूयसां स्याद्धर्मित्वम्' इति न्यायात्। 'प्रथमं वा नियम्येत कारणाव्यतिक्रमः स्यात्' इति च न्यायात्। तस्मादुपक्रमप्रभृति व्याख्यायते। घृतेनोदकेन मधुना मधूदकेन समज्यतां संसिच्यताम्। विश्वैः सर्वैर्देवैः अनुमता अभ्यनुज्ञाता मरुद्भिश्च। मरुतो ह वै वर्षास्वीशते। एवमक्षारोदकेन सिक्ता अभ्यनुज्ञाता च मरुदादिभिः। ऊर्जस्वती अन्नवती। पयसा पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमना पूरयन्ती सर्वा दिशः। अस्मान्सीते। सीता इति विभक्तिव्यत्ययः परो-

क्षत्वात् । अस्मान्प्रति सीता अभ्यावबृत्स्व स्वयमभ्यावर्ततामिति पुरुषव्यत्ययः ॥ ७० ॥

म० सीता लाङ्गलपद्धतिर्मधुना मधुरेण घृतेनोदकेन समज्यतां संसिच्यतां सिक्ता भवतु । कीदृशी सीता । विश्वैर्देवैर्मरुद्भिश्चानुमता अनुज्ञाता अङ्गीकृता वा । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह हे सीते, ऊर्जस्वती अन्नवती सा त्वं पयसा पयोदधिघृतादिभिः पिन्वमाना दिशः पूरयन्ती सती पयसा दुग्धादिभिः सह अभ्यावबृत्स्व अस्मदभिमुखमावृत्ता भव । अस्माकमनुकूला भवेत्यर्थः । वृतेः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति शपः श्लौ सति लोटि वबृत्स्वेति रूपम् ॥ ७० ॥

लाङ्ग॑लं पवी॑रवत्सु॒शेवँ॑ सोम॒पित्स॑रु । तदुद्व॑पति॒ गामविं॑ प्रफ॒र्व्यं॒ च॒ पीव॑रीं प्र॒स्थाव॑द्रथ॒वाह॑णं ७१

[लाङ्ग॑लम् । पवी॑रवत् । सु॒शेव॒मिति॑सु॒ शेव॑म् । सोम॒पित्स॒र्विति॑सोम॒पि त्स॑रु ॥ तत् । उत् । व॒प॒ति॒ । गाम् । अवि॑म् । प्र॒फ॒र्व्य॒मिति॑प्र फ॒र्व्य॑म् । च॒ । पीव॑रीम् । प्र॒स्था॒व॒दिति॑प्र॒स्था व॑त् । र॒थ॒वाह॑णम् । र॒थ॒वाह॑न॒मिति॑र॒थ वाह॑नम् ॥७१॥]

हल फालसयुक्त, सुखपूर्वक बननेवाला और सोमपा यजमान के निमित्त सदा गतिशील रहने वाला है। वह हल (=हल से उत्पन्न अन्न-धन की समृद्धि) फलनशील (=बच्चे उत्पन्न करने में समर्थ) और मोटी-ताजी गाय, भेंड़ तथा वेगयुक्त रथाश्व देने वाला है ॥ ७१ ॥

उ० लाङ्गलं पवीरवत् । पविर्धारोच्यते सोऽस्यास्तीति पवीरं फालः रो मत्वर्थे । तदस्य लाङ्गलस्यास्तीति पवीरवल्लाङ्गलं फालसंयुक्तमित्यर्थः । श्रुतिस्तु लक्षणया व्याचष्टे लाङ्गलं रयिमदिति । सुशेवं शेवमिति सुखनाम । शोभनं सुखकरम् । सोमपित्सरु सोमं पिबतीति सोमपाः यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाने त्सरणशीलः त्सरुरुच्यते । भूमेः खननशीलम् । यद्वा त्सरुर्वृतं सोमपि यजमाने पापं त्सरयति नाशयतीति सोमपित्सरु । यद्वा । सोमः पीयते येन चमसेन स सोमपिः तस्य सोमपेः त्सरु वृतं लाङ्गलम् । नहि लाङ्गलस्य कर्मान्तरेण सोमचमसाः स्युः । यदित्थंभूतं लाङ्गलं तदुद्वपति उद्गमयति । गाम् अविं प्रफर्व्यं च पीवरीम् । फर्वतिर्गतिकर्मा । प्रकर्षेण फर्व्या गम्या प्रफर्वी प्रथमयुवतिः पीवरी उच्छूनस्तनकपोलानामुद्वपति प्रस्थानाद्रथवाहणम् । प्रस्थानसंयुक्तमुत्कृष्टजवोपेतं च रथवाहनमश्वम् उद्वपतीत्यनुषज्यते ॥ ७१ ॥

म० तत् पूर्वोक्तं लाङ्गलं हलं गां धेनुमविं छागविशेषं रथवाहनं रथवाहकमश्वादिकं च उद्वपति उद्गमयति प्रापयति । रथं वाहयति प्रापयतीति रथवाहनम् । कृषिसमृद्धावेव गवादिकं यजमानस्य सुलभमिति भावः । अतएव लाङ्गलं गवादिप्रापकम् । कीदृशं लाङ्गलम् । पवीरवत् । पविर्धारास्यास्तीति पवीरं फालः । रो मत्वर्थः । पवीरमस्यास्तीति पवीरवत् फालसंयुक्तम् । तथा सुशेवम् । शेवमिति सुखनाम शोभनसुखकरं शोभनं शेवं यस्मात् । तथा सोमपित्सरु सोमं पिबतीति सोमपाः यजमानः तस्मिन् सोमपि यजमाननिमित्तं त्सरति भूमिं खनतीति सोमपित्सरु । यद्वा सोमपि यजमाने त्सरति नाशयति पापमिति सोमपित्सरु । 'त्सर छद्मगतौ' इति धातोरुप्रत्ययः शीलार्थः । 'हलदन्तात्सप्तम्या' (पा० ६ । ३ । ९) इति विभक्तेरलुक् 'आतो धातोः' (पा० ६ । ४ । १४०) इति आलोपे हलन्तत्वात् । यद्वा सोमः पीयतेऽनेनेति सोमपिश्चमसः तस्य त्सरु निष्पादकम् । नहि लाङ्गलकर्मविना सोमचमसाः स्युः । ईदृशं लाङ्गलं गवादि गमयतीत्यर्थः । कीदृशीं गामविं च । प्रफर्व्यं फर्वतिर्गतिकर्मा । प्रकर्षेण फर्वति गच्छति प्रफर्वी तां प्रफर्व्यं 'वा छन्दसि' (पा० ६ । १ । १०६) इत्यमि पूर्वरूपभावे यणादेशः । युवतित्वादतिवेगवतीमित्यर्थः । तथा पीवरीं स्थूलां पुष्टाङ्गीम् । कीदृशं रथवाहनम् । प्रस्थावत् प्रस्था प्रस्थानं गतिरस्यास्तीति प्रस्थावत्प्रयाणसमर्थमुत्कृष्टजवोपेतमित्यर्थः ॥ ७१ ॥

काम॑ कामदुघे धुक्ष्व मि॒त्राय॒ वरु॑णाय च । इन्द्रा॑या॒श्विभ्यां॑ पू॒ष्णे प्र॒जाभ्य॒ ओष॑धीभ्यः ॥ ७२ ॥

[काम॑म् । का॒म॒दु॒घ॒ऽइति॑काम दुघे । धु॒क्ष्व॒ । मि॒त्राय॑ । वरु॑णाय । च॒ ॥ इन्द्रा॑य । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । पू॒ष्णे । प्र॒जाभ्य॒ऽइति॑प्र॒ जाभ्यः॑ । ओष॑धीभ्यः ॥७२॥]

हमारी सारी कामनाओं को दुहाने (=प्रदान करने) वाली हे हल की सीते (=कूँड़)! तुम दया करके मित्र-वरुण-इन्द्र-अश्विनौ-पूषा; सन्तानों और ओषधियों के निमित्त अब आज हमारी मनोकामना को पूर्ण करो ॥ ७२ ॥

उ० कामं कामदुघे । सीतोच्यते । हे कामदुघे कामानां प्रपूरणि, कामं धुक्ष्व पूरय । केषामित्यत आह । मित्राय वरुणाय च । इन्द्राय अश्विभ्याम् । पूष्णे प्रजाभ्यः ओषधीभ्यः । चकारः समुच्चयार्थः सर्वत्रानुषज्यते ॥ ७२ ॥

म० कामान्मनोरथान्दुग्धे पूरयति कामदुघा । 'दुहः कब् घश्च' (पा० ३ । २ । ७०) इति कप्प्रत्ययो घान्तादेशश्च तस्याः संबुद्धौ हे कामदुघे लाङ्गलपद्धते, मित्रादिपूषान्तदेवानामर्थे प्रजार्थमोषधिनिष्पत्त्यर्थं च काममपेक्षितं भोगं धुक्ष्व संपादय ॥ ७२ ॥

विमु॑च्यध्वमघ्न्या देवया॒ना अग॑न्म॒ तम॑सस्पा॒रम॒स्य ज्योति॑रापाम ॥ ७३ ॥

[वि । मुच्यध्वम् । अघ्न्याः । देवयाना इति देव यानाः । अगन्म । तमसः । पारम् । अस्य ॥ ज्योतिः । आपाम ॥७३॥]

(हल से बैलों को छोड़कर उन्हें चरने के लिए ईशानदिशा में छोड़ देवे। सुत्या के दिन पुनः सब बैलों को मय हल-नसी अध्वर्यु को दक्षिणा रूप में प्रदान कर देवे।) हे देवयानमार्ग का अनुसरण करने वालो! हे अहिंसनीय बैलों! अब तुम स्वयं को हल से मुक्त करो (=जगत् की स्थिति मुख्य हेतुभूता कृषि को सम्पन्न करके अब विश्राम करो)। हम इस भूख-प्यास रूप प्रगाढान्धकार के पार लग गए। हमें शान्ति और वह परमात्म परम ज्योति प्राप्त हो गई ॥ ७३ ॥

उ० अनडुहो विमुञ्चति । विमुच्यध्वम् । गायत्री । एवं जगतः स्थितिनिमित्तभूतां कृषिमभिनिर्वर्त्य कृतकृत्याः सन्तो विमुच्यध्वं युगात् । हे अघ्न्याः अहन्तव्याः । देवयानाः देवकर्मैककारिणः । यद्वा देवयानमार्गनिमित्तभूता अगन्म गतवन्तः अशनायोद्भवा तमसः पारमस्य । तदुक्तम् 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति' इति । तदेव स्पष्टयति । ज्योतिः आपाम प्राप्तवन्तः । परमात्मलक्षणं यज्ञलक्षणं वा देवलक्षणं वा ॥ ७३ ॥

म० 'अनडुहो विमुच्य विमुच्यध्वमिति पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति' (का० १७ । २ । २०-२१) । वृषान्हलाद्वियोज्य पशुवदिलैशानीं दिशं प्रति विसृजत्यध्वर्युः यजमानश्च सुत्यायां ससीरांस्तानध्वर्यवे ददातीति सूत्रार्थः । विमोचने मन्त्रः वृषदेवत्यार्षी गायत्री पादानियमात् । हे देवयानाः, देवतार्थकर्मकारिणः, देवार्थं यानं कृष्याद्युद्यमो येषां ते । यद्वा देवयानमार्गहेतुभूताः कर्मद्वारा तत्प्रापकाः । हे अघ्न्या अहन्तव्या गावो बलीवर्दाः, यूयं विमुच्यध्वम् । मुचेः कर्मकर्तरि यक् लोटि । जगत्स्थितिहेतुं कृषिमेवं निष्पाद्य कृतकृत्याः सन्तो युगात्पृथग्भवतेत्यर्थः । अस्य तमसः क्षुत्पिपासाद्युद्भूतस्य दुःखस्य पारं समाप्तिं वयमगन्म प्राप्ताः । गच्छतेर्लङि शपि लुप्ते रूपम् । तदुक्तं 'योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति' (बृह० ३ । २ । १ ।) । दुःखपारमेव स्पष्टयति । वयं ज्योतिरापाम परमात्मलक्षणं यज्ञरूपं वा तेजः प्राप्ताः । आप्नोतेर्लुङि 'पुषादि-' (पा० ३ । १ । ५५) इत्यादिना अङ्प्रत्ययः ॥ ७३ ॥

सजूरब्दो अयवोभिः सजूरुषा अरुणीभिः ।
सजोषसावश्विना दꣳसोभिः सजूः सूर एतशेन
सजूर्वैश्वानर इडया घृतेन स्वाहा ॥ ७४ ॥

[सजूरिति स जूः । अब्दः । अयवोभिरित्ययव भिः । उषाः । अरुणीभिः ॥ सजोषसाविति स जोषसौ । अश्विना । दꣳसोभिरिति दꣳसः भिः । सूरः । एतशेन । वैश्वानरः । इडया । घृतेन । स्वाहा ॥७४॥]

(शुद्ध की हुई जुहू से कूँड में धरे कुशपुंज पर घृत की आहुतियाँ देवे।) अयवों (=अर्धमासों) और यवों (=मासों) के साथ जलदायी संवत्सर समानप्रीति है। उषा अरुणवर्णा रश्मियों के साथ समानप्रीति है। दोनों अश्विनौ अपने विविध अद्भुत कर्मों के साथ सप्रीति हैं। सूर्य अपने एतश घोड़े के साथ समानप्रीति है। सबको आगे ले चलने वाला अग्नि इडा (=अन्न =पुरोडाश) और घृत के साथ समानप्रीति है। इन संवत्सर-उषा-अश्विनौ-सूर्य-वैश्वानर के लिए यह घृताहुति है ॥ ७४ ॥

उ० कुशस्तम्बे जुहोति । सजूरब्दः यजुरेतत् । समानजोषणः । अब्दः संवत्सरः । स हि अपो ददाति । अयवोभिः यवाश्च अयवाश्च अर्धमासा मासाश्चोच्यन्ते । सजूः उषा अरुणीभिः । अरुणवर्णाभिर्गोभिः किरणैः । सजोषसौ अश्विना अश्विनौ । दंसोभिः कर्मभिः सजूः सूरः एतशेन अश्वेन । सजूर्वैश्वानर इडया । आग्नेयी पृथिवी इडा पृथिवीस्थाना या स्त्री तस्या अत्र ग्रहणं युक्तम् । गौर्वागन्नं च इडाशब्देनोच्यते । घृतेन हविषा स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ७४ ॥

म० 'पञ्चगृहीतेनोद्धृत्यन्नभिजुहोति सजूरब्द इति' (का० १७ । ३ । ३) । तदानीं संस्कृतेन जुह्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन कृष्टात्समध्यस्थापितकुशस्तम्बे स्रुचमूर्ध्वां कुर्वञ्जुहोति लिङ्गोक्तदेवतं यजुर्ब्राह्म्यनुष्टुप्छन्दस्कम् । अब्दः अपो जलानि ददातीत्यब्दः संवत्सरः उषाः प्रातरधिष्ठात्री देवता अश्विना अश्विनौ देवभिषजौ सूरः सूर्यः वैश्वानरः अग्निश्च एभ्योऽब्दादिदेवेभ्यो घृतेन स्वाहा इदं घृतं तेभ्यः सुहुतमस्तु । तेषां प्रत्येकं विशेषणानि । कीदृशोऽब्दः । अयवोभिः सजूः यवाश्चायवाश्चार्धमासा मासाश्चोच्यन्ते जोषणं जुट् प्रीतिः सह जुषा वर्तते समाना जुट् वा यस्य सजूः । जुषतेः संपदादित्वाद्भावे क्विप् । मासार्धमासैः प्रीतियुक्त इत्यर्थः । कीदृगुषाः । अरुणीभिः अरुणवर्णाभिः गोभिः सजूः प्रीतियुता । कीदृशावश्विनौ । दंसोभिः कर्मभिश्चिकित्सादिभिः सजोषसौ प्रीतौ । कीदृशः सूरः । एतशेनाश्वेन सजूः तुष्टः । कीदृशोऽग्निः । इडया पृथिव्या सजूः प्रीतः तदधिष्ठातृत्वात् । आग्नेयी हि पृथिवी इडाशब्देन गौर्वागन्नं चोच्यते ॥ ७४ ॥

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।
मनै नु बभ्रूणामहꣳ शतं धामानि सप्त च ॥ ७५ ॥

[याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रियुगमिति त्रि युगम् । पुरा ॥ मनै । नु । बभ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥७५॥]

(चार-चार कूँड़ों के अन्तर से आगामी इन पाँच ऋचाओं से चमसे के द्वारा कूँड़ों में सर्वौषधि डाले।) पूर्वकाल में तीनों युग (=जाड़ा-गर्मी-बरसात) लेकर सब ऋतुओं के निमित्त जो-जो ओषधियाँ उत्पन्न हुई थीं। मैं उन पककर धूमिल वर्ण वाली ओषधियों के सौ एवं सात स्थानों या तेजों को जानता हूँ (=सौ वर्ष की आयु में मुखमंडल-गत सात प्राणों के पुष्ट बने रहने को जानता हूँ) ॥ ७५ ॥

उ० क्षेत्रे सर्वौषधं वपति। सप्तविंशतिरनुष्टुभः। ओषधीस्तुतिः पञ्चदश तु वपने नियुक्ताः। या ओषधीः। या ओषधयः। पूर्वा जाताः प्रथमजाताः। अन्याभ्य ओषधीभ्यः भविष्यत्कालसंबन्धिनीभ्यः देवेभ्यः ऋतुभ्यः। 'ऋतवो वै देवाः' इति श्रुतिः। ऋतुभ्योऽर्थाय। ऋतव ओषधिसंबद्धाः कर्तव्या इति। त्रियुगं पुरा त्रीणि युगानि समाहृतानि त्रियुगं त्रिकालमित्यर्थः। वसन्ते प्रावृषि शरदि पुरा पूर्वेषु वसन्तादिषु। पूर्वस्मिन्हि संवत्सरे ओषधयः अग्निक्षेत्रे उप्यन्ते। किंनिमित्तमित्यत आह। मनै नु मन्ये जानामि। तासां बभ्रूणां बभ्रुवर्णानाम्। बभ्रू रासभः। अहं शतं धामानि। धामशब्दः स्थानपर्यायः। संवत्सरोपलक्षितमेकैकं स्थानं यदिदं शतायुः शतार्थः शतवीर्यः पुरुषः एतानि शतं धामानि सप्तच 'य एवेमे शीर्षन् प्राणास्तानेतदाह' इति ॥ ७५ ॥

म० 'या ओषधीरिति तृचैर्वपत्युदपात्रवत्' (का० १७। ३। ८)। पञ्चभिस्तृचैश्चमसेन सर्वौषधं वपति उदपात्रवदिति चतुश्चतुःसीतासु यथाकृष्टम्। अथर्वपुत्रभिषग्दृष्टा ओषधिदेवत्या यो अस्मानभिदासतीत्यन्ताः (१०१) सप्तविंशतिरनुष्टुभः मुञ्चन्तु मेत्याद्या (९०) द्वादश बन्धुदृष्टाः कुत्रापि कर्मण्यनियुक्ताः। पादानां न्यूनाधिक्ये व्यूहाधिक्ये कार्ये। युगशब्दः कालवाची। त्रयाणां युगानां समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च। पुरा सृष्ट्यादौ या ओषधीः ओषधयः पूर्वाः प्रथमा भाविनीभ्यः ओषधीभ्यः आद्याः जाता उत्पन्नाः। किमर्थं। देवेभ्यः ऋतुभ्यः। 'ऋतवो वै देवाः' (७। २। ४। २६) इति श्रुतेः। ऋतव ओषधियुताः कर्तव्या एतदर्थम्। बभ्रूणां जगज्जनभरणसमर्थानां पाकेन पिङ्गलवर्णानां वा तासामोषधीनां शतं सप्त च धामानि अहं मनै नु मन्य एव जाने। मन्यतेर्लेटि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने शपि 'एत ऐ' (पा० ३। ४। ९३) इति रूपम्। संवत्सरोपलक्षितमेकैकं स्थानं 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतेः शतं धामानि वर्षात्मकानि शिरःस्थानि मुखदृङ्नासाख्यानि सप्त स्थानानि च 'य एवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तानेतदाह' (७। २। ४। २६) इति श्रुतेः। नराणां शतवर्षपर्यन्तमिन्द्रियाणामोषधिभिस्तर्प्यमाणत्वादोषधीनां तत्स्थानत्वम्। यद्वा शतं धामानि स्थानभेदान् जातिभेदानसंख्यान् विशेषतश्च सप्त भेदान्ग्राम्यानारण्यांश्च व्रीह्यादीन्नीवारादींश्चाहं जाने ॥ ७५ ॥

श॒तं वो॑ अम्ब॒ धामा॑नि स॒हस्र॑मु॒त वो॒ रुहः॑।
अधा॑ शतक्रत्वो यू॒यमि॒मं मे॑ अग॒दं कृ॑त ॥ ७६ ॥

[श॒तम्। वः॒। अ॒म्ब॒। धामा॑नि। स॒हस्र॑म्। उ॒त। वः॒। रुहः॑ ॥ अध॑। श॒त॒क्र॒त्व॒ इति॑शतक्रत्वः। यू॒यम्। इ॒मम्। मे॒। अ॒ग॒दम्। कृ॒त ॥७६॥]

हे माता ओषधे! मैं तेरे शत-शत तेजों (=प्रभाओं) और सहस्र-सहस्र जन्मस्थानों को अच्छी प्रकार जानता हूँ। हे शत-प्रभाव ओषधियों! अब तुम मेरे इस शरीर (या यजमान) को सर्वथा रोगरहित बनाओ ॥ ७६ ॥

उ० शतं वः हे ओषधयः अश्वमातरः, शतं वः युष्माकं धामानि जन्मानि। सहस्रमुत वो रुहः अपिच सहस्रं युष्माकं विरोहणानि सन्ति। अधा शतक्रत्वः। अथैवं सति हे शतक्रत्वः बहुकर्माणः, यूयं प्रजापतिं इमं वा यजमानं मे मम संबन्धिनम् अगदम् गदो व्याधिः अव्याधिं कृत कुरुत ॥ ७६ ॥

म० हे अम्ब, मातृस्थाना ओषधयः वो युष्माकं धामानि जातिभेदाः क्षेत्राणि वा जन्मानि वा शतं सन्ति। उत अपिच वो युष्माकं रुहः रोहन्तीति रुहः प्ररोहा अङ्कुराः सहस्रं सन्ति। शतसहस्रपदाभ्यामपरिमितत्वमुच्यते। अध अथ 'निपातस्य च' (पा० ६। ३। १३६) इति संहितायां दीर्घः। शतं क्रतवः कर्माणि याभिस्ताः शतक्रतवः 'जसि च' (पा० ७। ३। १०९) प्राप्तगुणस्याभावे छान्दसो यणादेशः। अथैवं सति हे शतक्रत्व, यूयं मे मम इमं यजमानमगदं क्षुत्पिपासादिषड्भिर्रोगरहितं कृत कुरुत। करोतेः शपो लुक् ॥ ७६ ॥

ओष॑धीः॒ प्रति॑मोदध्व॒ं पुष्प॑वतीः॒ प्र॒सूव॑रीः।
अश्वा॑ इव स॒जित्व॑रीर्वी॒रुधः॒ पार॒यि॒ष्ण्वः॑ ॥ ७७ ॥

[ओष॑धीः। प्रति॑। मो॒द॒ध्व॒म्। पुष्प॑वती॒रिति॒पुष्प॑वतीः। प्र॒सूव॑री॒रिति॑प्र॒सूव॑रीः ॥ अश्वा॒ऽइवेत्यश्वाः॑ इव। स॒जित्व॑री॒रिति॑स॒जित्व॑रीः। वी॒रुधः॑। पा॒र॒यि॒ष्ण्वः॑ ॥७७॥]

फूलों वाली, फलों को उत्पन्न करने वाली, अश्वों के युद्ध को जीतने के समान रोगपुंज को विजित करने वाली, व्याधियों को विविध रूपों से अवरुद्ध करने वाली और हमें पार लगाने वाली हे ओषधियों! तुम सर्वथा प्रसन्न होओ ॥ ७७ ॥

उ० ओषधीः प्रति। हे ओषधयः, प्रतिमोदध्वं हृष्यत। पुष्पवतीः प्रसूवरीः पुष्पवत्यः प्रसववत्यश्च स[illegible]: [illegible] अश्वा इव संग्रामयाः सजित्वरीः सह जय-

नशीला भूत्वा वीरुधः विविधं व्याधिं रुन्धन्तीति वीरुधः। पारयिष्णवः पारणशीलाश्च भवत अस्माकमिति शेषः ॥७७॥

म० हे ओषधीः हे ओषधयः, यूयं प्रतिमोदध्वं हृष्टा भवत। कीदृश्यो यूयम्। पुष्पवतीः पुष्पैरुपेताः। प्रसूवरीः फलप्रसववत्यः प्रसुवते जनयन्ति फलानीति प्रसूवरीः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति सूतेर्वनिपि प्रत्यये 'वनो र च' (पा० ४।१।७) इति ङीप् रान्तादेशश्च। अश्वा इव सजित्वरीः सह जयन्ति तच्छीलाः 'इण्नशजि–' (पा० ३।२।१६३) इति क्वरप् 'टिड्ढाणञ्–' (पा० ४।१।१५) इति ङीप्। यथाश्वाः संग्रामे जयशीलाः तद्वत्फलपर्यन्तत्वाज्जयशीलाः। 'वा छन्दसि' (पा० ६।१।१०६) इति सर्वत्र पूर्वसवर्णदीर्घः। वीरुधः विविधं रुन्धन्ति निवारयन्ति व्याधिमिति वीरुधः 'नहिवृतिवृषि–' (पा० ६।३।११६) इत्यादिना उपसर्गदीर्घः। यद्वा विविधं रोहन्ति प्ररोहन्तीति वीरुधः। विरुहः क्वौ धान्तादेशो वेर्दीर्घः इति धान्तादेश उपसर्गदीर्घश्च। पारयिष्णवः 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' चुरादिरदन्तो धातुः। पारयन्ति फलपाकान्तत्वं परित्यज्य बहुकालं कर्मपरायणशीलाः पारयिष्णवः 'णेश्छन्दसि' (पा० ३।२।१३७) इतीष्णुच्प्रत्ययः ॥७७॥

ओषधीरिति मातरस्तद्वो देवीरुपब्रुवे। सनेयमश्वं गां वासं आत्मानं तवं पूरुष ॥ ७८ ॥

[ओषधीः। इति। मातरः। तत्। वः। देवीः। उप। ब्रुवे॥ सनेयम्। अश्वम्। गाम्। वासः। आत्मानम्। तव। पूरुष। पुरुषेतिपुरुष ॥७८॥]

हे द्योतमाना माता ओषधियों! मैं तुमसे प्रार्थना करता हूँ कि तुम्हारा परिचारक मैं यजमान तुम्हारी कृपा से स्वयज्ञ को पूर्ण करके (या तुम्हारे द्वारा निरोग रहकर) अश्व, गाय, वस्त्र और अपने आत्मिकादि बल को सम्प्राप्त करूँ॥ ७८॥

उ० ओषधीरिति। हे ओषधयः, या यूयम् इति इत्थमशनदानव्याध्यपगमादिकुर्वन्त्यो मातरः जगन्निर्मात्र्यः ततो देवीः वः युष्मान् हे देव्यः, उपब्रुवे उपसङ्गम्य ब्रुवे ब्रवीमि प्रार्थयामि। सनेयं संभजेयम् अश्वं गां वासः आत्मानं च सनेयं तव यज्ञपुरुष प्रजापतिरूपिणम् ॥ ७८॥

म० हे ओषधीः ओषधयः, हे मातरः जगन्निर्मात्र्यः, भोजनदानव्याध्यपगमादिभिरुपकर्त्र्यः हे देवीः देव्यः, वो युष्मान् प्रति इति अमुना वक्ष्यमाणविधिना तत् प्रसिद्धं मदमीष्टमुपब्रुवे वच्मि प्रार्थयामि। इति किम् तदाह। हे पुरुष यज्ञपुरुष, तव प्रसादादश्वं हयं गां धेनुं वासो वस्त्रमात्मानं शरीरमहं सनेयं संभजेयम्। 'वन षण संभक्तौ' लिङ्।

यज्ञपुरुषं प्रति मया यदश्वादिकं प्रार्थ्यते तदोषधिभिरनुमन्तव्यमित्योषधिप्रार्थनमिति भावः ॥ ७८ ॥

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता। गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ७९ ॥

[अश्वत्थे। वः। निषदनम्। निसदनमितिनि सदनम्। पर्णे। वः। वसतिः। कृता॥ गोभाजऽइतिगो भाजः। इत्। किल। असथ। यत्। सनवथ। पूरुषम्। पुरुषमितिपुरुषम् ॥७९॥]

हे ओषधियों! आहुति के समय पीपल के चमस में तुम्हारे द्वारा स्वशयन और पलाशपर्ण की जुहू में अपना वास कल्पित किया गया। हे ओषधियों! तुम जिस यजमान को परिचरित करती हो (=जिसके निमित्त आहुति द्वारा विविध देवों को सम्प्राप्त होती हो) वह तत्काल गायों का पात्र बन जाता है॥ ७९॥

उ० अश्वत्थे वः। चतुर्थः पादोऽत्र प्रथमं व्याख्यायते। यत्सनवथ पूरुषम्। यदा यूयं सनवथ संसेवध्वम् पूरुषं यजमानम्। अथ अश्वत्थे वः युष्माकं निषदनमवस्थानम्। पर्णे वः पलाशपर्णमय्यां जुह्वाम् वः युष्माकं वसतिः स्थितिः होमार्थमध्वर्युणा कृता। अश्वत्थपर्णयोस्तद्धितलोपश्छान्दसः। अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति। गोभाज इत्किलासथ। इच्छब्दः पादपूरणः। किलेति विद्याप्रकर्षे। ततोऽग्नौ हुताः सत्यः। गोभाजः गोशब्देनादित्योऽभिधीयते। आदित्यभाजः यूयं किल भवथ। तदुक्तम्। 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति। यद्वा अश्वत्थे फलिते सर्वा ओषधयः फलवत्यो भवन्ति। पर्णे फलिते कोद्रवादयः फलिता भवन्ति। गोभाजः पृथिवीभाजश्च उप्ताः सत्यः किल भवथ। तदुक्तम्। यदा पूरुषः संसेवध्वं भाजनादिभिरुपकारैः एवं दुरवधार्यं गतयो यूयमित्यभिप्रायः ॥ ७९॥

म० हे ओषधयः, वो युष्माकमश्वत्थे आश्वथ्यामुपभृति स्रुचि निषदनं स्थानं भवति हविषां तत्र स्थापनात्। किंच वो युष्माकं पर्णे पलाशे पर्णमय्यां जुह्वां वसतिः स्थितिः कृता। अध्वर्युणा होमार्थं जुह्वां स्थापनात् अश्वत्थपर्णशब्दाभ्यां तद्धितप्रत्ययलोपश्छान्दसः। 'अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमो भवन्ति' (नि० २।५) इति यास्कोक्तेः। हविर्भूता ओषधयः प्रार्थ्यन्ते। किलेति विद्याप्रकर्षे। इत् एवार्थे। हे हविर्भूता ओषधयः, यूयमग्नौ हुताः सत्यो गोभाजः असथ भवथ। गामादित्यं भजन्तीति गोभाजः। 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति श्रुतेः। यद्वा अश्वत्थे वो निषदनमश्वत्थे फलिते सर्वौषधीनां फलवत्त्वात् पर्णे वो वसतिः

कृता पलाशे च फलिते व्रीह्यादीनां फलितत्वात् । अतएव यूयमुस्राः सत्यो गोभाजो भूमिभाज एव किलासथ भवथ । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे मखभेदर्षिभेदयोः । स्त्रियां स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि' इति कोशात् । किमर्थमिदमित्यत आह । यत् यस्मात्कारणात् पुरुषं यजमानं यूयं सनवथ सेवध्वमन्नदानेन पोषयथ तस्मादश्वत्थादिस्थानमित्यर्थः । अश्वत्थे पलाशे च वः स्थानम् । देवाधिष्ठानादश्वत्थो लोके नतिप्रदक्षिणादिना पूज्यते पलाशश्चेध्मादिरूपेण । एवमश्वत्थादिरूपेण यूयं भूमाजः स्थ । शेषं पूर्ववत् । अस्तेः शपि असथेति रूपं लटि । सनवतिः परिचर्यार्थः ॥ ७९ ॥

यत्रौषधीः समग्मत राजानः समिताविव ।
विप्रः स उच्यते भिषग्रक्षोहामीवचातनः ॥ ८० ॥

[यत्रं । ओषधीः । समग्मतेति॑सम् अग्मत । राजानः । समिताविवेतिसमितौ इव ॥ विप्रः । सः । उच्यते । भिषक् । रक्षोहेतिरक्षःहा । अमीवचातनइत्यमीव चातनः ॥८०॥]

राजाओं के युद्ध में सम्प्राप्त होने के समान जिस मेधावी में, हे ओषधियों ! तुम रोग-निवारणार्थ एकत्रित हो (=जो विद्वान् ओषधि-ज्ञान को प्राप्त करता है), वह विद्वान् वैद्य कहा जाता है । वह राक्षसों को नष्ट करने वाला और रोगों का विनाश करने वाला होता है ॥ ८० ॥

उ० यत्रौषधीः । यत्र यस्मिन्पुरुषे भैषज्यकर्तरि हे ओषधयः, यूयं समग्मत समागच्छत व्याधिं जेतुम् । कथमिव । राजानः समिताविव यथा राजानः समितौ संग्रामे शत्रुं जेतुं समागच्छन्ति । किं तत्रेत्यत आह । विप्रः ब्राह्मणः स उच्यते भिषक् वैद्यः । रक्षोहा च अमीवचातनश्च । अमीवा व्याधिः । चातयतिर्नाशने । व्याधिनाशनः ८०

म० हे ओषधीः ओषधयः, यत्र विप्रे भैषज्यकर्तरि ब्राह्मणे यूयं समग्मत संगच्छत रोगं जेतुम् । के इव राजान इव । यथा राजानः समितौ युद्धे शत्रून् जेतुं समागच्छंन्ति । गमेर्लुङि मध्यमबहुवचने 'पुषादि–' (पा० ३ । १ । ५५) इत्यङि 'गमहन–' (पा० ६ । ४ । ९८) इत्युपधालोपे छान्दसेऽग्मतेति रूपम् । स भवदाश्रितो विप्रः भिषग्वैद्य उच्यते कथ्यते । कीदृशो विप्रः । रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोघ्नं पुरोडाशं कृत्वा रक्षसां हन्ता रक्षःकृतोपद्रवनाशकः । तथा अमीवचातनः अमीवान् रोगान् चातयति नाशयतीति अमीवचातनः ओषधदानै रोगनाशकः । चातयतिर्नाशनार्थः धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ ८० ॥

अश्वावतीᳪ सोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम् । आवित्सि सर्वा ओषधीरस्मा अरिष्टतातये ॥ ८१ ॥

[अश्वावतीम् । अश्ववतीमित्यश्व वतीम् । सोमावतीम् । सोमवतीमितिसोम वतीम् । ऊर्जयन्तीम् । उदोजसमित्युत् ओजसम् ॥ आ । अवित्सि । सर्वाः । ओषधीः । अस्मै । अरिष्टतातयइत्यरिष्ट तातये ॥८१॥]

जो ओषधियाँ अपनी आहुति के द्वारा अश्व को देने वाली हैं; जो सोम से संगत होने वाली हैं; जो बल देने वाली हैं और जो रसायनस्वरूपिणी हैं, उन सब ओषधियों को मैं अपने इस यजमान के अमंगलविनाशार्थ जानता हूँ ॥ ८१ ॥

उ० अश्वावतीम् । सर्वा ओषधीरिति बहुवचनोपदेशादिहापि बहुवचनं भवति । या ओषधयश्च अश्ववत्यः अश्वसंपादिन्यः सोमवत्यः सोमयागसंपादिन्यः ऊर्जयन्त्यः 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' बलसंपादिन्यः । उदोजसः उद्गतमोजो यासां उदोजसः । ताः सर्वा ओषधीः अहम् आ अवित्सि जानामि । विदित्वा च अस्मै अरिष्टतातये । रिषतिर्विनाशार्थः । न रिष्टमरिष्टमविनाशः तस्य तननमरिष्टतातिः अस्मै अरिष्टविनाशतननाय भैषज्यं करोमीति शेषः ॥ ८१ ॥

म० अस्मै अस्य यजमानस्य अरिष्टतातये । रिषतिर्विनाशार्थः । रेषणं रिष्टम् भावे क्तः । न रिष्टमरिष्टमनाशो मङ्गलमित्यर्थः । तस्य कारणमरिष्टतातिः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा० ४ । ४ । १४३ ।) इति तातिप्रत्ययः । यद्वा तननं तातिर्विस्तारः तस्मै यजमानस्य शुभकरणाय सर्वा ओषधीरहमा अवित्सि समन्ताद्वेद्मि जानामि । वेत्तेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचने इडभावे अवित्सीति रूपम् । अस्मै यजमानार्थं वेद्मीति वा । तद्विशेषणम् । अरिष्टं शुभं करोति तनोति वारिष्टातिस्तस्मै । सर्वाः का इत्यत आह । अश्वावतीमश्वा अस्यां सन्तीत्यश्ववती ताम् अश्वसंपादिनीं कांचित् ओषधिसमृद्धौ सत्यां धनद्वारेणाश्वलाभात् । अन्यां सोमवतीं सोमयागोऽस्यामस्तीति सोमवती तां सोमसंपादिनीं 'मन्त्रे सोमाश्व–' (पा० ६ । ३ । १३१) इत्यादिनाश्वसोमयोर्दीर्घः । ऊर्जयन्तीम् 'ऊर्ज बलप्राणनयोः' बलसंपादिनीं जीवयन्तीं वा ऊर्जयन्तीति । उदोजसमुद्गतमोजो यस्याः सा उदोजास्तां तेजःसंपादिनीम् । एवं नानाकार्यकारिणीः सर्वा ओषधीः जानामीत्यर्थः । यद्वा अश्वावतीमित्यादीनि बहुवचनान्तानि कार्याणि ओषधीरित्यस्य विशेषणत्वात् ॥ ८१ ॥

उच्छुष्मा ओषधीनां गावो गोष्ठादिवेरते ।
धनᳪ सनिष्यन्तीनामात्मानं तव पूरुष ॥ ८२ ॥

[उत् । शुष्माः । ओषधीनाम् । गावः । गोष्ठादिव । गोस्थादिवेतिगोस्थात् इव । ईरते ॥ धनम् । सनिष्यन्तीनाम् । आत्मानम् । तव । पुरुष । पुरुषेतिपुरुष ॥८२॥]

गौशाला से गायों के उठकर चलने के समान ये रोगनाशक ओषधियाँ बलवीर्य की भी ऊर्ध्वगति करती हैं। हे यजमान! अपने परिचारक व्यक्ति को धन प्रदान करने वाली इन ओषधियों के (शत-शत) प्रभाव सर्वथा तुम्हारे अनुकूल हों॥ ८२॥

उ० उच्छुष्माः। उच्छब्द ईरत इत्यनेन संबध्यते। उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति। शुष्माः वीर्याणि ओषधीनां संबन्धीनि। कथमिव। गावः गोष्ठादिव निष्क्रान्ताः। किं कुर्वतीनाम्। धनं सनिष्यन्तीनां संभजमानानां यजमानार्थं आत्मानं च संभजमानानाम् तव यज्ञ पूरुष॥ ८२॥

म० हे पुरुष यज्ञपुरुष, तवात्मानं त्वदीयं शरीरं प्रति धनं सनिष्यन्तीनाम् 'षणु दाने' हवीरूपं धनं दातुमिच्छन्तीनामोषधीनां शुष्मा बलानि सामर्थ्यानि उदीरते उद्गच्छन्ति प्रकाशीभवन्ति। गावो गोष्ठादिव यथा गोष्ठात् स्वस्थानाद् गावोऽरण्यदेशं प्रति उद्गच्छन्ति तद्वत्। 'ईर कम्पे' अदादिः॥ ८२॥

इष्कृ॑ति॒र्नाम॑ वो मा॒ताथो॑ यू॒यᳫं स्थ॒ निष्कृ॑तीः।
सी॒राः प॑त॒त्रिणीः॑ स्थन॒ यदा॒मय॑ति॒ निष्कृ॑थ॥ ८३॥

[इष्कृ॑ति॒ः। नाम॑। वः॒। मा॒ता। अथो॒ऽइत्यथो॑। यू॒यम्। स्थ॒। निष्कृ॑तीः। निष्कृ॑ती॒रिति॒निःऽकृ॑तीः॥ सी॒राः। प॒त॒त्रिणीः॑। स्थ॒न। यत्। आ॒मय॑ति। निः। कृ॒थ॒॥८३॥]

हे ओषधियों! तुम्हारी माता निष्कृति नाम की है और तुम स्वयं भी निष्कृति (=आधि-व्याधि को निकाल बाहर करने वाली) हो। तरल होकर, हे ओषधियों! तुम शरीर में सर्वत्र संचारिणी होओ और शरीर में जहाँ जो कुछ भी रोगजात शरीर को रुग्ण बना रहा हो, उस-उसको निकाल कर बाहर कर दो॥ ८३॥

उ० इष्कृतिर्नाम। उपसर्गैकदेशलोपश्छान्दसः। निष्क्रमणं विनाशनं व्याध्यादेः करोतीति निष्कृतिः। निष्कृतिस्त्वद्युष्मदीयाया मातुर्नाम व्युत्पत्त्यभिप्रायम्। अथो अपिच यूयं स्थ भवथ निष्कृतीः व्याधिनिष्क्रमणाः। किंच सीराः सह इरया अन्नेन वर्तन्त इति सीराः पतत्रिणीः पतनशीलाः स्थन भवथ। 'कुरुतनेत्यनर्थका उपजना भवन्ति' इति नकार उपजनः। कस्मिन्काले यूयमित्थंभूता भवथेत्यत आह। यदामयति निष्कृथ। 'अम रोगे' यदा आमयाविनि स्थितं तस्य व्याधिं निष्कृथ निर्नाशयत॥ ८३॥

म० हे ओषधयः, वो युष्माकमिष्कृतिर्नाम निष्कृतिनाम्नी माता जननी। निष्करोति व्याधिं नाशयतीति निष्कृतिः। 'निशब्दो बहुलम्' (३। १। १७) इति प्रातिशाख्यसूत्रेणोपसर्गैकदेशनकारलोपः। अथो अपि च यूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ व्याधिनिष्क्रमणकारिण्यो भवथ निष्कृतिमातृरूपत्वात्। किंच सीराः सह इरया अन्नेन वर्तन्त इति सीराः। सहस्य सादेशो टिलोप इकारदीर्घश्च छान्दसः। यद्वा सीराः क्षुधादीनामपसारयित्र्यः। यद्वा सीरं हलं निष्पादकत्वेन यासु ताः सीराः। पतत्रिणीः पतत्रं पतनं गमनं विद्यते यासां ताः पतत्रिण्यः प्रसरणशीलाश्च स्थन भवथ। 'वा छन्दसि' (पा० ६। १। १०६) इति दीर्घः 'तप्तनप्त-' (पा० ७। १। ४५) इत्यादिना थस्य थनादेशः। यत् यस्मात् आमयति 'अम रोगे' चुरादिः शत्रन्तः। रुजति आमयाविनि नरे स्थितं रोगं निष्कृथ नाशयथ। यद्वा यत् क्षुधादिकं रोगवद् बाधते तद्यूयं निष्कृथ। करोतेः शपि लुप्ते लटि रूपम्॥ ८३॥

अति॒ विश्वाः॑ परि॒ष्ठाः स्ते॒न इ॑व व्र॒जम॑क्रमुः।
ओष॑धीः॒ प्राचु॑च्यवु॒र्यत्किं च॑ त॒न्वो॒ रपः॑॥ ८४॥

[अति॑। विश्वाः॑। प॒रि॒ष्ठाः। प॒रि॒स्था इति॑ परि॒ऽस्थाः। स्ते॒नऽइ॒वेति॑ स्ते॒नःऽइ॑व। व्र॒जम्। अ॒क्र॒मुः॥ ओष॑धीः। प्र। अ॒चु॒च्य॒वुः॒। यत्। किम्। च॒। त॒न्वः॑। रपः॑॥८४॥]

रोगों को सर्वथा आक्रान्त करके स्थित होने वाली ओषधियाँ शरीर में विद्यमान रोग को छाप कर बैठती हैं, जैसे—कोई चोर गौशाला में घुसकर गायों पर हावी होता है। वे ओषधियाँ उस सबको शरीर से प्रच्यावित कर देती हैं, जो शरीर का मलरूप रोग है॥ ८४॥

उ० अति विश्वाः। यदा अत्यक्रमुः आक्रामन्ते तनूः विश्वाः सर्वाः परिष्ठाः परि सर्वतो व्याधीनधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठा ओषधयः। कथमिव। स्तेन इव व्रजम्। यथा स्तेनः तस्करः व्रजमत्यक्रामत् परिमुमोषिषया एवमत्यक्रमुः। अथानन्तरमेव ओषधयः प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति। यत्किंचित्तन्वः शरीरस्य रपः। 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः'। पापजनितं व्याधिमित्यर्थः॥ ८४॥

म० परि सर्वतो रोगानधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठाः रोगनाशिका विश्वाः सर्वाः ओषधीः ओषधयो यदा अत्यक्रमुः आक्रमन्ते भक्षिताः सत्यो देहं व्याप्नुवन्ति। क्रमतेर्लङि अन उश् छान्दसः। तत्र दृष्टान्तः स्तेन इव व्रजम्। यथा रात्रौ स्तेनश्चोरो गोष्ठमाक्रमते गोशालायां गामपहर्तुं सर्वत्र गच्छति तद्वत् यदौषधयो रोगमपहर्तुं देहमाक्रमन्ते तदा तन्वः शरीरस्य यत् किंच यत्किमपि रपः पापं शिरोव्यथागुल्मातिसारादिरूपं पापफलं यत् किंचिदस्ति तत्सर्वं प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति नाशयन्ति 'च्यु गतौ' लुङि 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्' (पा० ३। १। ४८) इति चङ्प्रत्यये रूपम्। 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (नि० ४। २१) इति यास्कः॥ ८४॥

यदिमा वाजयन्नहमोषधीर्हस्त आदधे । आत्मा यक्ष्मस्य नश्यति पुरा जीवगृभो यथा ॥ ८५ ॥

[यत् । इमाः । वाजयन् । अहम् । ओषधीः । हस्ते । आदधऽइत्याऽदधे ॥ आत्मा । यक्ष्मस्य । नश्यति । पुरा । जीवगृभऽइतिजीवऽगृभः । यथा ॥८५॥]

मंत्र के द्वारा इन ओषधियों का वाजीकरण करते हुए जब मैं इन्हें अपने हाथ में लेता हूँ—तभी, प्रयोग के पूर्व ही, यक्ष्मा रोग का सारा परिवार तत्काल विनष्ट हो जाता है, जैसे—फाँसी के दण्ड को पाने वाला व्यक्ति फाँसी दिये जाने के पूर्व ही मृतप्राय हो जाता है ॥ ८५ ॥

उ० यदिमाः । यदैव इमा वाजयन् पूजयन् अहम् ओषधीः हस्ते आदधे आस्थापयामि । अथानन्तरमेव । आत्मा यक्ष्मस्य व्याधेः नश्यति । कथमिव । पुरा जीवगृभो यथा । जीवन्नेव हिंसार्थं यो गृह्यते पशुर्वान्यो वा मनुष्यादिः स जीवगृप् तस्य जीवगृभः प्रागेव वध्यासं इति विषादान्मृतोऽहमिति मन्यमानस्य यथात्मा नश्येत् एवं व्याधेरात्मा नश्यति यदाहमोषधीर्हस्त आदध इति संबन्धः ॥ ८५ ॥

म० यत् यदा इमा ओषधीः वाजयन्पूजयन्मानयन्सन् अहं हस्ते स्वकरे आदधे स्थापयामि तदैव यक्ष्मस्य व्याधेरात्मा स्वरूपं पुरा भक्षणात्प्रागेव नश्यति किं पुनर्भक्षणेनेति भावः । तत्र दृष्टान्तः । जीवगृभो यथा जीवन्सन्नेव यो हिंसार्थं गृह्यते आघातस्थानं नीयते स जीवगृप् तस्य जीवगृभो वधात्प्रागेवातिविषदान्मृतोऽहमिति मन्यमानस्य मनुष्यस्यात्मा यथा नश्यति नष्टप्रायो भवति तथौषधौ हस्ते धृतायां व्याधेरात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

यस्यौषधीः प्रसर्पथाङ्गमङ्गं परुष्परुः । ततो यक्ष्मं विबाधध्व उग्रो मध्यमशीरिव ॥ ८६ ॥

[यस्य । ओषधीः । प्रसर्पथेतिप्रऽसर्पथ । अङ्गमङ्गमित्यङ्गम्ऽअङ्गम् । परुष्परुरिति परुःऽपरुः । ततः । यक्ष्मम् । वि । बाधध्वे । उग्रः । मध्यमशीरिवेति मध्यमशीःऽइव ॥८६॥]

हे ओषधियो ! जिस रोगी के शरीर में तुम उसके अंग-अंग तथा पर्व-पर्व में प्रसरित होती हो, तुम उस-उस स्थान से यक्ष्मा रोग को तत्काल विनष्ट कर डालो, जैसे—तीक्ष्ण स्वभाव धनुर्धर विपक्षी वीरों को नष्ट कर डालता है ॥ ८६ ॥

उ० यस्यौषधीः । यस्य रोगिणः हे ओषधयः, प्रसर्पथ अङ्गमङ्गं परुष्परुः सर्वाण्यङ्गानि सर्वाणि च पर्वाणीत्युक्तं भवति । परुशब्दः पर्ववचनः । तस्य रोगिणः ततो यक्ष्मं विबाधध्वे । ततस्तस्मादङ्गपर्वसमुदायात् व्याध्यपगमं कुरुध्वे । कथमिव । उग्रो मध्यमशीरिव । उग्रः क्षत्रियो बद्धगोधाङ्गुलित्राणः स एव विशिष्यते मध्यमशीः मध्यमं भागं शृणातीति मध्यमशीः । स यथा शत्रून्बाधते एवं यूयमपि रोगिणो रोगं बाधध्वे इत्युपमार्थः । यद्वा उग्रो रुद्रः स एव त्रिशूलमध्यमेन शृणातीति मध्यमशीः स यथा युगान्ते सर्वं जगद्भस्मसात्करोति एवं यूयमपि व्याधिं कुरुध्वे ॥ ८६ ॥

म० हे ओषधीः ओषधयः, यस्य रोगिणः अङ्गमङ्गं प्रत्यङ्गं सर्वाण्यङ्गानि परुष्परुः । परुःशब्दः पर्ववचनः । प्रतिपरुः सर्वाणि पर्वाणि ग्रन्थीन् यूयं प्रसर्पथ प्रगच्छथ व्याप्नुथ ततोऽङ्गपर्वसमुदायात् यक्ष्मं रोगं यूयं विबाधध्वे निवर्तयथ व्याधिनाशं कुरुध्वे । तत्र दृष्टान्तः । उग्रो मध्यमशीरिव मध्ये देहमध्ये भवं मध्यमं मर्मभागं शृणाति हिनस्ति मध्यमशीः 'शॄ हिंसायाम्' क्विप् । 'ॠत इद्धातोः' (पा० ७ । १ । १००) इति इदादेशः 'उरण् रपरः' (पा० १ । १ । ५१) इति रेफः । मर्मघातकः उग्र उत्कृष्टो बद्धगोधाङ्गुलित्राण उद्गूर्णशस्त्रः क्षत्रियो यथा शत्रुं बाधते । यद्वा उग्रो रुद्रो मध्यमेन त्रिशूलमध्यभागेन शृणातीति मध्यमशीः यथा युगान्ते जगद्बाधते तद्वद् यूयमपि रोगिणो देहं प्रविष्टा व्याधिं विबाधध्व इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण किकिदीविना । साकं वातस्य ध्राज्या साकं नश्य निहाकया ॥ ८७ ॥

[साकम् । यक्ष्म । प्र । पत । चाषेण । किकिदीविनेति किकिदीविना ॥ साकम् । वातस्य । ध्राज्या । साकम् । नश्य । निहाकयेति निऽहाकया ॥८७॥]

हे यक्ष्मरोग ! तुम चाष (=पित्त), किकिदीवी (=कफ) और वायु की गति (=वायु-विकार) के साथ-साथ अब इस शरीर से दूर भाग जाओ । हे यक्ष्म ! सर्वशरीरपीडिका व्याधि के साथ ही अब तुम विनष्ट हो जाओ ॥ ८७ ॥

उ० साकं यक्ष्म साकं सहेत्यर्थः । हे यक्ष्म, सह प्रपत प्रणश्य । चाषेण पक्षिणा किकिदीविना । शब्दानुकरणमेतत् । किकि एवं यो दीव्यति तेन सह प्रपत । स हि तव सार्थ उचितः । साकं वातस्य ध्राजया गत्या प्रपत । साकं नश्य प्रपलाहि । निहाकया निहन्ति कायमिति निहाका निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिः तया कृच्छ्रापत्त्या सह नश्य हे यक्ष्म, यद्वा शब्दानुकरणमेतत् । हा कष्टं निर्गतोऽहं कया ओषध्या एवंरूपया शब्दानुकरणभक्त्या सह नश्य हे यक्ष्म, अपुनरागमनाय ॥ ८७ ॥

म० हे यक्ष्मरोग, त्वं चाषेण पक्षिणा साकं सह प्रपत प्रकर्षेण गच्छ । किंभूतेन चाषेण । किकिदीविना । किकीति

शब्दानुकरणम् । किकीति शब्देन दीव्यति क्रीडतीति किकीदी-विरतेन । चाषस्तवोचितः सार्थः । वातस्य ध्राज्या गत्या साकं प्रपत वातगतिवत्पलायस्वेत्यर्थः । किंच निहाकया साकं नश्य नष्टो भव । निहन्ति कायमिति निहाका निर्ऋतिः कृच्छ्रापत्तिस्तया सह नश्य । यद्वा शब्दानुकरणमिदं । हा कष्टं कया ओषध्या निहतोऽहमिति शब्दं कुर्वन् हे यक्ष्म, त्वं नश्य । अर्थान्तरं वा । कफावरुद्धकण्ठोत्थध्वनेरनुकरणार्थः किकिशब्दः । किकिना कण्ठध्वनिना दीव्यतीति किकीदिविः श्लेष्मरोगः । 'चष वधे' चषति व्याकुलं कृत्वा हन्ति चाषः पित्तरोगः । वातस्य ध्राजिर्वातरोगः । हे यक्ष्म रोगराज, त्वं कफपित्तवातरोगैः सह प्रपत गच्छ । यया पीडया कया रुजा निहतोऽस्मि हा कष्टमिति शब्दं करोति सा निहाका सर्वाङ्गवेदना तया साकं हे यक्ष्म, त्वं नश्य ॥ ८७ ॥

अ॒न्या वो॑ अ॒न्याम॑वत्व॒न्यान्यस्या॒ उपा॑वत ।
ताः सर्वाः॑ संविदा॒ना इ॒दं मे॒ प्राव॑ता॒ वचः॑ ॥ ८८ ॥

[अ॒न्या । वः॒ । अ॒न्याम् । अ॒वतु । अ॒न्या । अ॒न्यस्याः॑ । उप॑ । अ॒वत । ताः॒ । सर्वाः॑ । स॒म्वि॑दाना॒ऽइति॑स॒म् वि॒दा॒नाः । इ॒दम् । मे॒ । प्र । अ॒वत । वचः॑ ॥८८॥]

हे ओषधियों ! तुममें से एक ओषधि दूसरी ओषधि के प्रभाव को सुरक्षित बनावे (=अनुपान की उपयोगिता) और दूसरी एक किसी अन्य के प्रभाव को बनाये रखे (=पथ्य की उपयोगिता)। वे सब रोगनाशन विषय में ऐकमत्य को प्राप्त होकर अब मेरे इन वचनों—'इस यक्ष्म प्रभृति रोग की यह ओषधियाँ अवश्य नाशिका हैं' आदि को झूठा होने से बचाओ ॥ ८८ ॥

उ० शतम् ६०० ॥ अन्या वः । हे ओषधयः, अन्या ओषधिः वः युष्माकम् अन्यामोषधिम् अवतु पालयतु । अन्या च ओषधिः अन्यस्याः ओषध्याः प्रभावम् उपावत पुरुषवचनव्यत्ययः । उपावतु उपगम्य पालयतु । ता यूयमेव सर्वाः संविदानाः संगच्छमानाः इदं मे मम प्रावत प्रपालयत । वचः वचनमार्षम् ॥ ८८ ॥

म० हे ओषधयः, वो युष्माकं मध्ये अन्या काचिदोषधिव्यक्तिरन्यामोषधिव्यक्तिमवतु । तथा रक्षिता अन्यापि अन्यस्या रक्षिकाया उपावत उपावतु उप समीपमागत्य पालयतु । पुरुषवचनव्यत्ययः । अन्यान्यस्याः प्रभावमवतु वा । ताः सर्वास्तथाविधा ओषधयो यूयं संविदानाः परस्परैकमत्यं गताः सत्यो मे ममेदं वचो वाक्यं प्रार्थनारूपं प्रावत प्रकर्षेण रक्षत ॥ ८८ ॥

याः फ॒लिनी॒र्या अ॑फ॒ला अ॑पु॒ष्पा याश्च॑ पु॒ष्पिणीः॑ ।
बृह॒स्पति॑प्रसूता॒स्ता नो॑ मुञ्च॒न्त्वꣳह॑सः ॥ ८९ ॥

[याः॒ । फ॒लिनीः॑ । अ॒फ॒लाः॒ । अ॒पु॒ष्पाः॒ । याः । च॒ । पु॒ष्पिणीः॑ ॥ बृह॒स्पति॑प्रसूता॒ऽइति॒बृह॒स्पति॑ प्रसूताः । ताः॒ । नः॒ । मु॒ञ्च॒न्तु॒ । अꣳह॑सः ॥८९॥]

जो ओषधियाँ फल देने वाली हैं; जो फल नहीं देतीं; जो बिना फूलों वाली हैं और जो फूलों वाली हैं। बृहस्पतिदेव के द्वारा उत्पन्न (या प्रेरित) की गई वे सब ओषधियाँ मुझे रोगरूपी पाप से अब शीघ्र छुड़ावें ॥ ८९ ॥

उ० याः फलिनीः या ओषधयः फलवत्यः याश्च अफलाः फलरहिताः । या अपुष्पाः पुष्परहिताः । याश्च पुष्पिणीः पुष्पवत्यः । बृहस्पतिना अभ्यनुज्ञाताः ताः नः अस्मान् मुञ्चन्तु अंहसः पापात् ॥ ८९ ॥

म० या ओषधयः फलिनीः फलिन्यः फलयुक्ताः याश्चाफलाः फलरहिताः याश्चापुष्पाः पुष्परहिताः याश्च पुष्पिणीः पुष्पिण्यः पुष्पयुक्ताः ताः सर्वा ओषधयो बृहस्पतिप्रसूतां बृहस्पतिप्रेरिताः सत्यो नोऽस्मानंहसः पापाद्रोगरूपान्मुञ्चन्तु पृथक् कुर्वन्तु ॥ ८९ ॥

एवमोषधिवापार्थानि पञ्च तृचानि समाप्तानि

मु॒ञ्चन्तु॑ मा शप॒थ्या॒दथो॑ वरु॒ण्या॒दु॒त । अथो॑ य॒मस्य॒ पड्वी॑शात्सर्व॑स्माद्देवकिल्बि॒षात् ॥ ९० ॥

[मु॒ञ्चन्तु॑ । मा॒ । श॒प॒थ्या॒त् । अथो॒ऽइत्यथो॑ । व॒रु॒ण्या॒त् । उ॒त ॥ अथो॒ऽइत्यथो॑ । य॒मस्य॑ । पड्वी॑शात् । सर्व॑स्मात् । दे॒व॒कि॒ल्बि॒षादिति॑देव कि॒ल्बि॒षात् ॥९०॥]

शपथ खाकर भी विपरीत किये गये कर्म के कु-फलस्वरूप रोगों से मुझे ओषधियाँ बचावें। वे मुझे वरुणदेव के जलोदरादि रोगों से बचावें। वे मुझे यमराज के बन्धनों वाले यक्ष्मादि रोगों से छुड़ावें। यहाँ तक कि वे ओषधियाँ मुझे सभी देवों से सम्बन्धित रोगों से उन्मुक्त करें ॥ ९० ॥

उ० इत उत्तरमनारभ्यवादमन्त्राः तेषां लिङ्गतो विनियोगः । मुञ्चन्तु मा शपथ्यात् शपथनिमित्तात्किल्बिषात् । अथो अपिच वरुण्यात् वरुणनिबन्धनात् । उत अथो अपिच । यमस्य संबन्धिनः पड्वीशात् बन्धनात् । पड्वीशशब्दो बन्धनवचनः । संदानमेवन्तं पड्वीशमिति दृश्यते । किंच । सर्वस्मात् च देवनिमित्तात्किल्बिषात् मुञ्चन्तु । यत्किंचिद्धिनस्ति पापं कर्तुः संबन्धि तत्किल्बिषमित्युच्यते ब्रह्महत्यादि ॥ ९० ॥

म० अथानारभ्याधीता मन्त्राः । शपथनिमित्तात्किल्बिषात्पापादोषधयो मा मां मुञ्चन्तु पृथक्कुर्वन्तु । अथो अपिच वरुण्यात् वरुणे भवं वरुण्यं तस्माद्वरुणापराधनिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु ।

उतापिच यमस्य संबन्धिनः पड्वीशात्। पड्वीशशब्दो बन्धनवाची। यमबन्धननिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु। अथो अपिच सर्वस्मोद्देवकिल्बिषाद्देवापराधनिमित्तात्पापान्मां मुञ्चन्तु ॥ ९० ॥

अवपतन्तीरवदन्दिव ओषधयस्परि। यं जीवमश्नवामहै न स रिष्याति पूरुषः ॥ ९१ ॥

[अवपतन्तीरित्यव पतन्तीः। अवदन्। दिवः। ओषधयः। परि ॥ यम्। जीवम्। अश्नवामहै। न। सः। रिष्याति। पूरुषः। पुरुषइतिपुरुषः ॥९१॥]

द्युलोक से भूमि पर अवतरित होती हुई ओषधियों ने परस्पर बातचीत की कि जिस जीव के शरीर में हम व्याप्त हो जाती हैं, फिर वह पुरुष मृत्यु को प्राप्त नहीं होता ॥ ९१ ॥

उ० अवपतन्तीः अवाचीनं पतन्त्यः अवदन् उक्तवत्यः। यं जीवमनुत्क्रान्तप्राणम् अश्नवामहै व्याप्नुमः न स रिष्याति दिवः परि दिवो द्युलोकात् ओषधयः। किमवदन्नित्यत आह। नविनश्यति पूरुषः। छान्दसं दीर्घत्वम् ॥ ९१ ॥

म० दिवः परि द्युलोकात्सकाशादवपतन्तीरवपतन्त्योऽधस्ताद्भूमौ गच्छन्त्यः ओषधयः अवदन् परस्परं वचनमुक्तवत्यः। किं तदाह। जीवतीति जीवस्तं यं जीवमनुत्क्रान्तप्राणं पुरुषं वयमश्नवामहै 'अशूङ् व्याप्तौ' लोट् व्याप्नुमः स पुरुषो न रिष्यति न नश्यति। रिष्यतीत्यत्र 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्याडागमः। पूरुष इति छान्दसो दीर्घः सर्वत्र ॥ ९१ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः। तासामसि त्वमुत्तमारं कामाय शꣳहृदे ॥ ९२ ॥

[याः। ओषधीः। सोमराज्ञीरितिसोम राज्ञीः। बह्वीः। शतविचक्षणाइतिशत विचक्षणाः ॥ तासाम्। असि। त्वम्। उत्तमेत्युत् तमा। अरम्। कामाय। शम्। हृदे ॥९२॥]

सोमराजा की स्वभूता जो शत-शत प्रभावा अनेक ओषधियाँ हैं—हे गृहीत ओषधे! तुम सभी ओषधियों में श्रेष्ठ हो। तुम मेरे मनोरथ को पूर्ण करने में पूर्ण सामर्थ्यशालिनी होओ और हृदय को शान्ति देने वाली होओ ॥ ९२ ॥

उ० या ओषधीः या ओषधयः सोमराज्ञ्यः सोमो राजा यासामिति सोमराज्ञ्यः। बह्वयः अनन्ताः। शतविचक्षणाः बहुवीर्याः। बहवो वा स्तोतारो विचक्षणा यासां बहुविचक्षणाः। तासामोषधीनां मध्ये त्वं भवसि उत्तमा यतः अतः अलंकामाय भव। शं च सुखं च हृदयाय भव ॥९२॥

म० सोमो राजा यासां ताः सोमराज्ञ्यः बह्वयः बह्वयोऽनन्ताः शतविचक्षणाः शतमसंख्यं विचक्षणाश्चतुराः बहुवीर्या वा शतं विचक्षणाः स्तोतारो यासामिति वा एवंभूता या ओषधीः ओषधयः सन्ति तासामोषधीनां मध्ये हे ओषधे, त्वमुत्तमा उत्कृष्टा यतोऽसि भवसि अतः कामायेप्सिताय अरमलं पर्याप्ता भव। हृदे हृदयाय शं सुखकारिणी भव ॥ ९२ ॥

या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु। बृहस्पतिप्रसूता अस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ ९३ ॥

[विष्ठिताः। विस्थिताइतिवि स्थिताः। पृथिवीम्। अनु। बृहस्पतिप्रसूताइतिबृहस्पति प्रसूताः। अस्यै। सम्। दत्त। वीर्यम् ॥९३॥]

सोमराजा की स्वभूता जो अनेक ओषधियाँ इस पृथ्वी भर में फैली हुई हैं—वे सब, हे ओषधियो! बृहस्पतिदेव के द्वारा अनुज्ञात की जाकर तुम अपना-अपना प्रभाव इस मेरे द्वारा गृहीत ओषधि को प्रदान करो ॥ ९३ ॥

उ० या ओषधीः या यूयं हे ओषधयः सोमराज्ञ्यः विष्ठिताः विविधं स्थिताः पृथिवीम् अनु। ताः बृहस्पतिप्रसूता अस्यै ओषध्यै संदत्त वीर्यम्। येनेयं बहुवीर्या भवतीत्यभिप्रायः ॥ ९३ ॥

म० सोमराज्ञ्यो या ओषधयः पृथिवीमनु विष्ठिताः विविधं स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिना प्रेरिताः ता ओषधयोऽस्यै ओषध्यै मद्गृहीतायै वीर्यं संदत्त सामर्थ्यं प्रयच्छत। इयं बहुवीर्या भवत्विति भावः ॥ ९३ ॥

याश्चेदमुपशृण्वन्ति याश्च दूरं परागताः। सर्वाः सङ्गत्य वीरुधोऽस्यै संदत्त वीर्यम् ॥ ९४ ॥

[याः। च। इदम्। उपशृण्वन्तीत्युप शृण्वन्ति। याः। च। दूरम्। परागताइतिपरा गताः ॥ सर्वाः। सङ्गत्येतिसम् गत्य। वीरुधः ॥९४॥]

जो ओषधियाँ मेरे इस वचन को सुन रही हैं और जो यहाँ से दूर चली गई हैं, वे सब एकत्र होकर, हे ओषधियों! तुम मेरे द्वारा गृहीत इस ओषधि को अपना-अपना प्रभाव प्रदान करो ॥ ९४ ॥

उ० याश्च ओषधयः इदं वच उपशृण्वन्ति समीपस्थिताः। याश्च अतिदूरं परागताः दूरदेशव्यवहिताः ताः सन्निधानीकृत्याहं ब्रवीमि। सर्वाः सङ्गत्य संभूय। हे वीरुधः, विरोहणाः अस्यै संदत्त वीर्यं प्रभावम् ॥ ९४ ॥

म० या ओषधय इदं मद्वचनं प्रार्थनारूपमुप समीपस्थाः शृण्वन्ति याश्चान्याः दूरं परागताः दूरे व्यवस्थिता व्यवहिताः

सत्यः ईषत् शृण्वन्ति हे वीरुधः, विविधरोहणा ओषधयः, ताः सर्वाः समीपदूरस्थाः सङ्गत्य सङ्गता भूत्वा अस्यै ओषध्यै यूयं वीर्यं संदत्त प्रयच्छत ॥ ९४ ॥

मा वो॑ रिषत्ख॒नि॒ता यस्मै॑ चा॒हं खना॑मि वः ।
द्वि॒पाच्चतु॑ष्पाद॒स्माक॒ꣳ सर्व॑मस्त्वनातु॒रम् ॥ ९५ ॥

[मा । वः॒ । रि॒षत् । ख॒नि॒ता । यस्मै॑ । च । अ॒हम् । खना॑मि । वः॒ ।० द्वि॒पादिति॑ द्वि॒ पात् । चतु॑ष्पात् । चतुः॑पादिति॒ चतुः॑ पात् । अ॒स्माक॑म् । सर्व॑म् । अ॒स्तु । अ॒नातु॒रम् ॥९५॥]

हे ओषधियो ! तुम्हें उपचारार्थ खोदने वाला नष्ट न होवे और जिस रोगी के निमित्त मैं तुम्हें खोद रहा हूँ, वह रोगी भी न मरे। हमारा द्विपाद—मनुष्यादि और चतुष्पाद—गवादि सभी रोगरहित होवे ॥ ९५ ॥

उ० मा वो रिषत् मा रिषतु मा विनश्यतु वो युष्माकं खनिता । यस्मै च पुरुषाय अहं खनामि वः युष्मान् । किंच द्विपात् स्त्रीपुंसम् चतुष्पात् गवादि । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दान्त्यलोपः । अस्माकं सर्वमस्तु अनातुरमनाकुलम् । युष्मत्प्रसादादिति शेषः ॥ ९५ ॥

म० हे ओषधयः, वो युष्माकं खनिता चिकित्सायै युष्मन्मूलं ग्रहीतुं खननकर्ता मा रिषत् मा विनश्यतु । यस्मै च रुग्णाय चिकित्सार्थं वो युष्मानहं खनामि युष्मन्मूलमादातुं खननं करोमि स च मा रिषत् । किंबहुनास्माकं संबन्धि द्विपात् स्त्रीपुंसं चतुष्पाद्गवादि प्राणिजातं सर्वमनातुरं रोगरहितमस्तु । द्वौ पादौ यस्य चत्वारः पादा यस्य 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा० ५।४।१४०) इति पादशब्दस्यान्तलोपः ॥ ९५ ॥

ओष॑धयः॒ सम॑वदन्त॒ सोमे॑न स॒ह राज्ञा॑ । यस्मै॑ कृ॒णोति॑ ब्राह्म॒णस्त॒ꣳ रा॑जन्पारयामसि ॥ ९६ ॥

[ओष॑धयः॒ । सम् । अ॒वद॒न्त॒ । सोमे॑न । स॒ह । राज्ञा॑ ॥ यस्मै॑ । कृ॒णोति॑ । ब्रा॒ह्म॒णः॒ । तम् । रा॒ज॒न् । पा॒र॒या॒म॒सि॒ ॥९६॥]

ओषधियों ने राजा सोम से सम्भाषण किया कि हे राजन् ! जिस रोगी के निमित्त ब्राह्मण हमारा उपयोग करता है, हम उसी रोगी को मृत्यु के पार लगाती हैं, सबको नहीं ॥ ९६ ॥

उ० ओषधयः सम् । ओषधयः समवदन्त संवादं कृतवत्यः । सोमेन सह राज्ञा । सोमो हि ओषधीनां राजा । किं समवदन्त । यस्मै पुरुषाय भैषज्यं कृणोति करोति ब्राह्मणः तमातुरं हे सोमराजन्, पारयामसि पारयामः उत्तारयामो व्याधेः । सोमेन सह संवादो व्याध्यपगमदृढीकरणार्थः ॥ ९६ ॥

म० राज्ञा स्वस्वामिना सोमेन सह ओषधयः देवताः समवदन्त संवादं कृतवत्यः । कथं संवादस्तमाह । ब्राह्मणो यस्मै रुग्णाय कृणोति अस्मन्मूलादिना चिकित्सां करोति 'कृ कृतौ' स्वादिः । हे राजन् स्वामिन् सोम, तं रुग्णं नरं वयं पारयामसि पारयामः । 'इदन्तो मसि' (पा० ७।१।४६) । सोमसंवादो व्याधिनाशदार्ढ्यार्थः ॥ ९६ ॥

ना॒श॒यि॒त्री ब॒लास॒स्यार्श॑स उप॒चिता॑मसि । अथो॑ श॒तस्य॒ यक्ष्मा॑णां पाका॒रोर॑सि॒ नाश॑नी ॥ ९७ ॥

[ना॒श॒यि॒त्री । ब॒लास॑स्य । अर्श॑सः । उ॒प॒चिता॒मित्यु॑प चिता॑म् । अ॒सि॒ ॥ अथो॒ऽइत्यथो॑ । श॒तस्य॑ । यक्ष्मा॑णाम् । पा॒का॒रोरिति॑ पाक अ॒रोः॒ । अ॒सि॒ । नाश॑नी ॥९७॥]

हे गृहीत ओषधे ! तुम वातरोग की नाशिका हो; बवासीर की नाशिका हो और शोथ-फोड़े आदि की भी नाशिका हो। हे ओषधे ! तुम मुखक्षत या मन्दाग्नि की नाशिनी हो और क्या अधिक, तुम शतशः यक्ष्मभेदों को भी विनष्ट करने वाली हो ॥ ९७ ॥

उ० नाशयित्री । नाशयित्री बलासस्य बलमस्यति निक्षिपतीति बलासः-क्षयः अर्शसः मूलव्याधेः । उपचितां शरीरे ये उपचीयन्ते श्वयथुगदश्लीपदप्रभृतयः तेषां च त्वं नाशनी भवसि । अथो शतस्य यक्ष्माणामपि बहूनां व्याधीनां नाशयित्री त्वमसि । पाकारोः अरुः क्षतमुच्यते । मुखपाकक्षतादेर्नाशिनी त्वमसि । यद्वा 'रुच दीप्तौ' । अन्नपाकस्य अरुः अदीप्तिर्मन्दाग्नित्वं तस्य च त्वं नाशनी भवसि ॥ ९७ ॥

म० हे ओषधे, त्वं बलासस्य क्षयव्याधेर्नाशयित्री नाशकर्त्री असि भवसि । बलमस्यति क्षिपतीति बलासः क्षयः । अर्शसो गुदव्याधेश्च नाशिकासि । उपचिताम् उपचिन्वन्ति शरीरे वर्धयन्तीत्युपचितः क्विप् । श्वयथुगड्डश्लीपदादयः तेषां च नाशिकासि । अथो अपिच शतस्य यक्ष्माणां बहूनां व्याधीनां पाकारोः मुखपाकक्षतादेश्च नाशनी नाशकर्त्री त्वं भवसि । पाको मुखपाकः अरुः क्षतमुच्यते । पाकेनारुः पाकारुस्तस्य । यद्वा पाकोऽन्नपाकस्तस्यारुर्व्यथा मन्दाग्नित्वं तस्य नाशनी त्वमसि ॥ ९७ ॥

त्वां ग॑न्ध॒र्वा अ॑खन॒ꣳस्त्वामिन्द्र॒स्त्वां बृह॒स्पति॑ः । त्वामो॑षधे॒ सोमो॒ राजा॑ वि॒द्वान्यक्ष्मा॑दमुच्यत ॥९८॥

[त्वाम् । ग॒न्ध॒र्वाः । अ॒ख॒न॒न् । इन्द्रः॑ । बृह॒स्पति॑ः ॥ ओष॒धे॒ । सोमः॑ । राजा॑ । वि॒द्वान् । यक्ष्मा॑त् । अ॒मु॒च्य॒त॒ ॥९८॥]

हे ओषधे ! तुझे ही गन्धर्वों ने खोदा था; तुझे इन्द्र ने खोदा था और तुझे बृहस्पतिदेव ने भी खोदा था। किम्बहुना, विद्वान् राजा सोम भी, हे ओषधे ! तुम्हें खोदकर स्वयं यक्ष्म व्याधि से छूटा था ॥ ९८ ॥

उ० त्वां गन्धर्वाः यतश्च त्वमित्थंभूता असि अतः त्वां गन्धर्वाः अखनन् अभिलषितकामप्राप्त्यर्थम् । त्वां च इन्द्रः त्वां च बृहस्पतिः त्वां च हे ओषधे, सोमराजा विद्वान् जानानः उपयोगं यक्ष्मान्महाव्याधेः अमुच्यत मुक्तः ॥ ९८ ॥

म० हे ओषधे, गन्धर्वाः देवविशेषाः त्वामखनन् स्वेष्टकार्यसिद्ध्यर्थं खननमकुर्वन् । इन्द्रश्च त्वामखनत् । बृहस्पतिश्च त्वामखनत् । हे ओषधे, सोमो राजा त्वां च विद्वान् त्वत्सामर्थ्यं जानन्सन् त्वामुपयुज्य यस्मात् महाव्याधेरमुच्यत मुक्तोऽभवत् ॥ ९८ ॥

सहस्व मे अरातीः सहस्व पृतनायतः । सहस्व सर्वं पाप्मानꣳ सहमानास्योषधे ॥ ९९ ॥

[सहस्व । मे । अरातीः । सहस्व । पृतनायतऽइतिपृतनायतः ॥ सहस्व । सर्वम् । पाप्मानम् । सहमाना । असि । ओषधे ॥९९॥]

हे ओषधे ! तुम शत्रुरूपी रोग को अभिभूत करने वाली हो। अतः तुम मेरे अदाता रोग को अभिभूत करो; संग्रामेच्छु रोग (या शत्रु) को अभिभूत करो और मेरे सारे पाप को भी तुम्हीं अभिभूत कर डालो ॥ ९९ ॥

उ० सहस्व मे । यतस्त्वमित्थंभूता च अतोऽहं याचे । सहस्व अभिभव मे मम अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः । सहस्व च अभिभवस्व च पृतनायतः पृतनाः संग्रामाः संग्रामकामान् शत्रून् सहस्व च अभिभवस्व च सर्वं पाप्मानं सर्वमशुभम् । कस्मादभिभवनकर्मणि त्वमस्माभिर्नियुज्यसे इति चेत् । यतः सहमाना अभिभवनशीलासि त्वं हे ओषधे ॥ ९९ ॥

म० हे ओषधे, यतः त्वं सहमानासि शत्रूनभिभवन्ती भवसि अतो मे अरातीः अदानशीलाः शत्रुसेनाः सहस्व अभिभव । नास्ति रातिर्दानं यासां ता अरातयस्ताः । पृतनायतः संग्रामकामांश्च सहस्व पृतनां संग्रामं कामयन्ते ते पृतनायन्तस्तान् । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) इति क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः । किंच सर्वं पाप्मानमशुभं सहस्व । सहतिरभिभवार्थः ॥ ९९ ॥

दीर्घायुस्त ओषधे खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहतात् ॥ १०० ॥

[दीर्घायुरितिदीर्घं आयुः । ते । ओषधे । खनिता । यस्मै । च । त्वा । खनामि । अहम् ॥ अथोऽइत्यथो । त्वम् । दीर्घायुरितिदीर्घ आयुः । भूत्वा । शतवल्शेतिशतवल्शा । वि । रोहतात् ॥१००॥]

हे ओषधे ! तुम्हें खोदने वाला लम्बी आयु वाला होवे और जिस रोगी के लिए मैं स्वयं तुम्हें खोद रहा हूँ, वह रोगी भी लम्बी आयु वाला होवे । साथ ही तुम स्वयं भी लम्बी आयु वाली होकर शत-शत काण्ड-प्रकाण्डों वाली होकर सर्वत्र प्रसरित होओ ॥ १०० ॥

उ० दीर्घायुस्ते । पुनरपि त्वां प्रार्थयामः । हे ओषधे, खनिता अहं भूयासम् । यस्मै च आतुराय त्वां खनामि स च दीर्घायुर्भूयात् । अथो अपिच त्वं दीर्घायुर्भूत्वा अनवखण्डितायुर्भूत्वा शतवल्शा । वल्शशब्दोऽङ्कुरवचनः । बह्वङ्कुरा विरोहतात् विरोह । 'तुह्योस्तातङ्ङाशिषि—' इत्यादिना तातङादेशः । अनवखण्डितमूला त्वमनेकैरङ्कुरैः संतिष्ठस्वेत्याशीः ॥१००॥

म० हे ओषधे, ते तव खनिता खननकर्ता दीर्घायुर्भूयादिति शेषः । यस्मै चातुराय नरायाहं त्वां खनामि सोऽपि दीर्घायुरस्तु । अथो अपिच त्वं दीर्घायुरंखण्डितजीवना भूत्वा शतवल्शा बह्वङ्कुरा सती विरोहताद्विरोह बह्वङ्कुरोत्पद्यस्व । 'तुह्योस्तातङ्' (पा० ७ । १ । ३५) इति तातङ् । वल्शशब्दोऽङ्कुरवाची । शतं वल्शाः यस्याः सा शतवल्शा ॥ १०० ॥

त्वमुत्तमास्योषधे तव वृक्षा उपस्तयः । उपस्तिरस्तु सोऽस्माकं यो अस्माँ२ऽअभिदासति ॥ १०१ ॥

[त्वम् । उत्तमेत्त्युत् तमा । असि । ओषधे । तव । वृक्षाः । उपस्तयः ॥ उपस्तिः । अस्तु । सः । अस्माकम् । यः । अस्मान् । अभिदासतीत्यभि दासति ॥१०१॥]

हे ओषधे ! तुम सब ओषधियों में श्रेष्ठ हो। यह सारे वृक्ष तुम्हारे सहायक मात्र हैं। तुम्हारे प्रभाव से वह व्यक्ति भी हमारा परिचारक बन जाय, जो हमें हिंसित करना चाहता है ॥ १०१ ॥

उ० त्वमुत्तमा असि हे ओषधे, तव च वृक्षाः शालतमालादयः उपस्तयः । उपकाराय ओषधीनां तिष्ठन्तीत्युपस्तयः तत्र हिताः प्रसर्पन्ति । नच वृक्षाणां भोग्या भवन्ति अयथातथेमे वृक्षा उपस्तयः यथा त्वत्प्रसादात् उपस्तिः अस्तु स पुरुषः अस्माकम् यः अस्मान् । अभिदासति 'दसु उपक्षये' । अभिहन्ति ॥ १०१ ॥

म० हे ओषधे, त्वमुत्तमा उत्कृष्टासि भवसि । वृक्षाः शालतालतमालादयस्तवोपस्तयः सन्तु । 'स्त्यैष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः' उपस्त्यायन्ति उपकारायोपद्रवनिराकरणाय च समीपे संहता-

स्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः वृक्षाः त्वां सेचन्तामित्यर्थः । किंच यो नरोऽस्मानभिदासति अभिहन्ति स नरोऽस्माकमुपस्तिः समीपस्थ उपासकोऽस्तु । दासतिर्हिंसाकर्मा ॥ १०१ ॥

इत्यनारभ्याधीताः समाप्ताः ।

मा मा हिꣳसीज्जनिता यः पृथिव्या यो वा दिवꣳ सत्यधर्मा व्यानट् । यश्चापश्चन्द्राः प्रथमो जजान कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १०२ ॥

[मा । मा । हिꣳसीत् । जनिता । यः । पृथिव्याः । यः । वा । दिवम् । सत्यधर्मेति सत्य धर्मा । वि । आनट् ॥ यः । च । अपः । चन्द्राः । प्रथमः । जजान । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥१०२॥]

(मंत्र ९० से लेकर यहाँ तक के मंत्रों की संज्ञा 'अनारभ्याधीता' है । यह समाप्त हुए ।) जो पृथ्वी का उत्पादक है अथवा जिस जगत्पालनादि सत्य धर्मों वाले प्रजापति ने इस द्युलोक को व्याप्त किया हुआ है (या जिसने इस द्युलोक के सूर्यादि लोकों को बनाया है) और जिसने प्रथम उत्पन्न होकर आह्लादक जलों (=मनुष्यों—तै० सं० ७।३।१।२०) को बनाया है, हम उसी प्रजापतिदेव के लिए हवि से यज्ञादि परिचरण करें । (इस मंत्र से अध्वर्यु चार लगिष्टका=मिट्टी के टुकड़े चिति में यथास्थान धरे) ॥ १०२ ॥

उ० चतस्रो लोगेष्टकाश्चतसृभिर्ऋग्भिरुपदधाति । मामा कायी त्रिष्टुप् । मा माहिंसीत् पूर्वः प्रतिषेधार्थीयः उत्तरोऽस्मदादेशः । माहिंसीन्मा जनिता यः 'जनिता मन्त्रे' इति णिचो लोपः । जनयिता यः पृथिव्याः प्रजापतिः । यो वा दिवं सत्यधर्मा व्यानट् । वाशब्दः समुच्चयार्थीयः । व्यानडिति व्याप्तिकर्मा । श्रुत्या तु सृजतेरर्थे व्याख्यातः । यश्च दिवं सत्यधर्मा सत्यधारणः व्यानट् असृजत् । यश्च आपश्चन्द्राः प्रथमो जजान । 'मनुष्या वा आपश्चन्द्राः' इति श्रुतिः । मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः । यद्वा । यश्चापः चायनीयाः प्रथमः शरीरी जनितवान् । अपां चायनीयानां कारणभूतानां जननेन यो मनुष्यान् जनितवान् इति कारणे कार्योपचारः । कस्मै देवाय हविषा विधेम । य इत्थंभूतः कः प्रजापतिः तस्मै कस्मै काय इति प्राप्ते स्मैआदेशश्छान्दसः । 'सर्वनाम्नः स्मै' इति हि पाणिनिः । नचैतत्सर्वनाम देवतात्वात् प्रजापतये हविषा हविरिति विभक्तिव्यत्ययः । विदधातिर्दानकर्मा । तस्मै प्रजापतये हविर्दद्म इति संबन्धः ॥ १०२ ॥

म० 'लोगेष्टकाः स्फ्येनाहृत्य बहिर्वेदेरनूक्तान्तेषूपदधाति तिष्ठन्मा मा हिꣳसीदिति प्रत्यृचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम्' (१७ । ३ । ११) । ततोऽध्वर्युः स्फ्येन वेदिबहिःप्रदेशाल्लोगेष्टकाश्चतुरो मृत्खण्डान्पद्याप्रमाणानानीयात्मनो दक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यसूत्रप्रान्तेषु पूर्वादिषु तिष्ठन्मन्त्रचतुष्टयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः । हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । यः प्रजापतिः पृथिव्याः भूमेर्जनिता जनयिता उत्पादकः । 'जनिता मन्त्रे' (पा० ६ । ४ । ५३) इति णिचो लोपः । वा चार्थे । यो वा यश्च दिवं व्यानट् द्युलोकमसृजत् । व्यानट् इति व्याप्तिकर्मा । श्रुतौ तु सृजतेरर्थे व्याख्यातः । 'यो वा दिवꣳ सत्यधर्मा-सृजते' (७ । ३ । १ । २०) इति श्रुतेः । यश्च चन्द्राः आह्लादिका जगत्कारणभूता आपो जलानि प्रथमः आदिभूतः सन् जजानोत्पादितवान् तद्द्वारा मनुष्यानुत्पादितवानित्यर्थः । यतः श्रुतौ आपश्चन्द्रा इति मनुष्या व्याख्याताः । मनुष्या एव हि यज्ञेनाप्नुवन्ति चन्द्रलोकं पितृमार्गानुसारिणः । 'मनुष्या वा आपश्चन्द्राः' (७ । ३ । १ । २०) इति श्रुतेः कारणे कार्योपचारात् । कीदृशः । प्रथमः शरीरी सत्यधर्मा सत्यं धरतीति सत्यस्य धारयिता स प्रजापतिर्मा मा हिंसीन्मा हन्तु । यतः कस्मै काय प्रजापतये हविषा हविः वयं विधेम दद्मः । हविर्दानाम्मा हन्तु । कशब्दस्य सर्वनामत्वाभावात् स्मैआदेशः छान्दसः । हविषा इति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्धातुर्दानार्थः ॥ १०२ ॥

अभ्यावर्तस्व पृथिवि यज्ञेन पयसा सह । वपां ते अग्निरिषितो अरोहत् ॥ १०३ ॥

[अभि । आ । वर्त्तस्व । पृथिवि । यज्ञेन । पयसा । सह ॥ वपाम् । ते । अग्निः । इषितः । अरोहत् ॥१०३॥]

हे पृथिवि ! तुम हमारे संकल्पित यज्ञ और उसके साधनभूत घृत-दुग्धादि के साथ हमें साम्मुख्य से प्राप्त होओ । प्रजापति के द्वारा प्रेरित यह अग्नि तुम्हारे इस कोमल पृष्ठभाग में आरोहण करे ॥ १०३ ॥

उ० दक्षिणत उपदधाति । अभ्यावर्तस्व अभिमुखीभव । अग्निं प्रत्यादृता भव हे पृथिवि, यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन हविषा । पयसा सह । कस्मात्कारणादित्यत आह । वपान्ते वपां पृष्ठे ते तव अग्निः इषितः प्रजापतिप्रेषितः अरोहत् आरूढवान् ॥ १०३ ॥

म० अग्निदेवत्या उष्णिक् । हे पृथिवि, यज्ञेनास्मच्चिकीर्षितेन पयसा तत्फलभूतेन दुग्धादिभोगेन च सह अभ्यावर्तस्व आभिमुख्येनागच्छ । कथमागन्तव्यमत आह । इषितः प्रजापतिप्रेषितोऽग्निः ते तव वपां त्वचं पृष्ठं वपासदृशमिमं प्रदेशमरोहत् आरोहतु । अनयर्चा दक्षिणे लोगेष्टकोपधानम् ॥ १०३ ॥

अग्ने यत्ते शुक्रं यच्चन्द्रं यत्पूतं यच्च यज्ञियम्। तद्देवेभ्यो भरामसि ॥ १०४ ॥

[अग्ने। यत्। ते। शुक्रम्। चन्द्रम्। पूतम्। च। यज्ञियम् ॥ तत्। देवेभ्यः। भरामसि ॥१०४॥]

हे अग्ने! तुम्हारा जो स्वरूप शुभ्राभ है और जो दूसरा आह्लादकारी है। हे अग्ने! तुम्हारा जो अन्य पवित्र स्वरूप है तथा जो यजनीय है, उन सब तुम्हारे स्वरूप को हम देवों के निमित्त सम्पादित करते हैं ॥ १०४ ॥

उ० पश्चादुपदधाति। अग्ने यत्ते। आग्नेयी गायत्री। हे अग्ने, यत्ते तव शुक्रं सारं शुक्लं वा। यच्च चन्द्रमाह्लादनीयम्। यच्च पूतं पवित्रम् यच्च यज्ञियं यज्ञार्हम् तद्देवेभ्यो-र्थाय। देवेभ्यो वा सकाशात् भरामसि संभरामः ॥१०४॥

म० अग्निदेवत्या गायत्री पश्चाल्लोगेष्टकोपधाने विनियुक्ता। हे अग्ने, यत्ते तवाङ्गं शुक्रं शुक्लं शुद्धं दीप्तिमत् यच्चान्यदङ्गं चन्द्रमाह्लादकरं यदन्यत्पूतं पवित्रं यच्चान्यदङ्गं यज्ञियं यज्ञार्हं तत्सर्वं श्लाघ्यरूपं देवेभ्यो देवानामर्थे भरामसि भरामः संपादयामः ॥ १०४ ॥

इषमूर्जमहमित आदमृतस्य योनिं महिषस्य धाराम्। आ मा गोषु विशत्वा तनूषु जहामि सेदिमनिराममीवाम् ॥ १०५ ॥

[इषम्। ऊर्जम्। अहम्। इतः। आदम्। ऋतस्य। योनिम्। महिषस्य। धाराम् ॥ आ। मा। गोषु। विशतु। आ। तनूषु। जहामि। सेदिम्। अनिराम्। अमीवाम् ॥१०५॥]

अन्न तथा उसके उपसेचन दूध-घृतादि; सत्य के विद्यात्रय स्थान और महान् इच्छावान् अग्नि की धारणा या आहुति को इस उत्तरदिशा के सन्निकट से मैं स्वीकार करता हूँ। यह सब पुरोडाशादि आकर मेरे शरीर में प्रवेश करे; मेरे पुत्रादि के शरीरों में प्रवेश करे और मेरे गवादि पशुओं के शरीरों में प्रवेश करे। (उत्तर के मिट्टी के खण्ड के पास से बालू को झाड़ना।) अन्नाभाव और व्याधिग्रस्तता को मैं दूर करता हूँ ॥ १०५ ॥

उ० उत्तरत उपदधाति। इषमूर्जम्। त्रिष्टुप्। आशीः-प्रायो मन्त्रः। अस्मिन्मन्त्रे विशेषणविशेष्यभावात् यत्तच्छब्दाभ्यां वाक्यपरिपूर्तिः क्रियते। यत् इषमन्नं यच्च ऊर्जं तदुपसेचनं दधिपयोघृतादिकम् अहम् इतः उदीच्या दिशः। आदम् आददे गृहीतवान्। यच्च ऋतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं तिस्रो विद्या अहमाददे। यच्च महिषस्य महतः इच्छावतश्चाग्नेः धाराम् आहुतिमहमाददे। उदीच्या दिशः। एतत्सर्वम् आमा गोषु विशत्वा तनूषु आविशतु मां गोषु तनूषु च पुत्रपौत्रादिकासु। सिकताः प्रध्वंसयति। जहामि परित्यजामि उदीच्यां दिशि स्थापयामि। सेदिम् अवसादम् अनिरामनन्ताम् अमीवां व्याधिम् ॥ १०५ ॥

म० आशीर्दैवी त्रिष्टुप् पादत्रयस्योत्तरतो लोगेष्टकोपधाने विनियोगः। इषमन्नमूर्जं तदुपसेचनं दधिपयोघृतादिकमृतस्य सत्यस्य योनिं स्थानं विद्यात्रयं महिषस्य महत इच्छावतोऽग्नेर्धारां धारणामाहुतिं वा इतोऽस्मात्प्रदेशादुदीच्या दिशः सकाशादहमादमद्मि भक्षयामि स्वीकरोमीत्यर्थः। 'अद भक्षणे' लङ्। किंच एतत्सर्वमिडादिकं मामाविशतु आगत्य प्रविशतु। तनूषु मदीयपुत्रादिशरीरेषु गोषु मदीयधेन्वादिपशुषु चाविशतु। 'उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि सेदिमिति–' (का० १७। ३। १३)। उत्तरलोगेष्टकातः सिकताः पातयति। नास्ति इरान्नं यस्यां तामनिरामन्नरहिताममीवां व्याधियुतां सेदिमवसादमहं जहामि त्यजामि। अन्नाभावरोगदुःखानि मे मा सन्त्वित्यर्थः ॥ १०५ ॥

अग्ने तव श्रवो वयो महि भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो। बृहद्भानो शवसा वाजमुक्थ्यं दधासि दाशुषे कवे ॥ १०६ ॥

[अग्ने। तव। श्रवः। वयः। महि। भ्राजन्ते। अर्चयः। विभावसो इति विभाऽवसो ॥ बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो। शवसा। वाजम् ॥ उक्थ्यम्। दधासि। दाशुषे। कवे ॥१०६॥]

हे प्रभाधन अग्ने! यजमान की कीर्ति को परलोक में श्रावित करने वाले तुम्हारे धूम और तुम्हारी ज्वालाएँ परम शोभा को प्राप्त हो रहे हैं। हे बड़े प्रकाश वाले अग्ने! तुम अपने महद् बल से अपने हविर्दाता यजमान के निमित्त यज्ञ के लिए पर्याप्त अन्न प्रदान करते हो ॥ १०६ ॥

उ० आग्नेयेन षड्डृचेनं सिकता निवपति। अग्ने तव। प्रथमे विहारपङ्क्ती। तिस्रः सतोबृहत्यः षष्ठी उपरिष्टाज्ज्योतिः। हे अग्ने, तव संबन्धी धूमः। श्रवोवयः अमुष्मिन् लोके श्रावयतीति श्रवः वयोऽन्नम् तस्याहुतिपरिणामद्वारेण निमित्तभूतत्वात् धूमो वय इत्युच्यते। धूमो वा अस्य श्रवो वयः सह्येनममुष्मिन् लोके श्रावयतीति श्रुतिः। एवंप्रभावस्तव धूमः। अथ महि महत् भ्राजन्ते अर्चयः अर्चींषीति लिङ्गव्यत्ययः। हे विभावसो विभूतधन। किंच। हे बृहद्भानो महादीप्त, शवसा बलेन सहितं वाजमन्नम् उक्थ्यम् उक्थ्यार्हं यज्ञार्हम्। दधासि ददासि दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय। हे कवे क्रान्तदर्शन ॥ १०६ ॥

म० 'अग्ने तवेति सिकता न्युप्य छादयत्यात्मानम्' (का० १७। ३। १५) षड्डृचेनोत्तरवेदौ सिकताः प्रक्षिप्य ताभिः

पुच्छपक्षं विनात्मानं छादयेत्। पावकाग्निदृष्टं षड्ऋचमग्निदेवत्यम्। आद्ये द्वे विष्टारपङ्क्ती। यस्या द्वितीयतृतीयपादौ द्वादशार्णौ आद्यतुर्यावष्टकौ सा विष्टारपङ्क्तिः। हे अग्ने, हे विभावसो, विभा दीप्तिरेव वसु धनं यस्य तत्संबोधनं हे कान्तिधन, तव वयो धूमः अर्चयो दीप्तयश्च भ्राजन्ते दीप्यन्ते। वीयते भक्ष्यते प्राणिभिरिति वयोऽन्नम्। 'वी कान्त्यसनखादनव्याप्तिषु' धूमस्याहुतिपरिणामद्वारेणान्नहेतुत्वादयोऽत्र धूम उच्यते। कीदृशं वयः। श्रवः श्रावयति द्युलोके कृतं कर्मेति श्रवः धूमदर्शनाद्देवानां कर्मज्ञानम्। तथा महि महत् नभोगामित्वात् 'धूमो वा अस्य श्रवो वयः स ह्येनममुष्मिंल्लोके श्रावयति' (७।३।१।२९) इति श्रुतेः। किंच बृहन्तो महान्तो भानवो रश्मयो यस्य तत्संबुद्धौ हे बृहद्भानो, हे कवे क्रान्तदर्शिन् विद्वन् यजमानाभिप्रायज्ञ, दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय शवसा बलेन सह वाजमन्नं त्वं दधासि ददासि। कीदृशं वाजम्। उक्थ्यम् उक्थः शस्त्राद्युपेतो यज्ञस्तद्योग्यं यज्ञपर्याप्तमन्नं ददासीत्यर्थः॥ १०६॥

पा॒व॒कव॑र्चाः शु॒क्रव॑र्चा॒ अनू॑नवर्चा॒ उदि॑यर्षि भा॒नुना॑। पु॒त्रो मा॒तरा॑ वि॒चर॒न्नुपा॑वसि पृ॒णक्षि॒ रोद॑सी उ॒भे॥ १०७॥

[पा॒व॒कव॑र्चा॒ऽइति॑पाव॒क व॑र्चाः। शु॒क्रव॑र्चा॒ऽइति॑शु॒क्र व॑र्चाः। अनू॑नवर्चा॒ऽइत्यनू॑न व॑र्चाः। उत्। इ॒य॒र्षि॒। भा॒नुना॑॥ पु॒त्रः। मा॒तरा॑। वि॒चर॒न्निति॑वि॒ चर॑न्। उप॑। अ॒व॒सि॒। पृ॒णक्षि॑। रोद॑सी॒ऽइति॒रोद॑सी। उ॒भेऽइत्यु॒भे॥१०७॥]

हे अग्ने! शुद्ध प्रदीप्ति, निर्मल ज्योति तथा पूर्णप्रभा तुम अपने प्रकाश से ऊर्ध्वस्थ होते हो। वृद्धावस्था में पुत्र के माता-पिता को पालन करने के समान तुम अपने यजमान को स्वर्ग में पालते हो। इन दोनों द्यावापृथिवी को तुम, हे अग्ने! हविः तथा वर्षा से आपूरित करते हो॥ १०७॥

उ० पावकवर्चाः। हे अग्ने, यस्त्वं पावकवर्चाः। पावकशक्तिः शुक्रवर्चाः शुक्रशक्तिश्च अनूनं वर्चाश्च अपरिहीणशक्तिः सन् अन्यूनशक्तिर्वा सन्। उदियर्षि उद्गच्छसि। भानुना दीप्त्या। यश्च त्वं पुत्रइव मातरा मातापितरौ। उत्तमे वयसि विचरन् उपचरन्। उपावसि उपसङ्क्रम्य पालयसि। सदेवमनुष्यं जगत्। यश्च त्वं पृणक्षि पूरयसि रोदसी द्यावापृथिव्यौ। उभे अपि 'इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष उभे पृणक्ति धूमेनामूं वृष्ट्येमाम्' इति श्रुतिः तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः॥ १०७॥

म० हे अग्ने, त्वं भानुना दीप्त्या उदियर्षि उद्गच्छसि। उत्कर्षं प्राप्नोषीत्यर्थः। कीदृशस्त्वम्। पावकवर्चाः पावकं शोधकं वर्चो दीप्तिशक्तिर्यस्य सः। शुक्रवर्चाः शुक्रं शुक्लं निर्मलं वर्चो यस्य। अनूनवर्चाः अनूनमहीनं वर्चो यस्य पूर्णशक्तिः। किंच हे अग्ने, त्वं विचरन्सर्वतः प्रचरन्सन् उपावसि उप सङ्गम्य पालयसि सदेवमनुष्यं जगद्रक्षसि। तत्र दृष्टान्तः। पुत्रो मातरा यथा पुत्रश्चरमे वयसि मातरा मातापितरौ उपावति तद्वत् 'पितरामातरा च छन्दसि' (पा० ६।३।३३) इति निपातः। किंच उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि पूरयसि। हविषा द्यां वृष्ट्या भूमिं पूरयसीत्यर्थः। 'इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते एष उभे पृणक्ति धूमेनामूं वृष्ट्येमामिति' (७।३।१।३०) इति श्रुतेः। तं त्वां स्तुम इति वाक्यशेषः॥१०७॥

ऊर्जो॑ नपाज्जातवेद सुश॒स्तिभि॒र्मन्द॑स्व धी॒तिभि॑र्हि॒तः। त्वे इष॒ः संद॑धु॒र्भूरि॑वर्पसश्चि॒त्रोत॑यो वा॒मजा॑ताः॥ १०८॥

[ऊर्ज॑ः। नपा॑त्। जात॑वेद॒ऽइति॒जात वे॑दः। सु॒श॒स्तिभि॒रिति॑सुश॒स्ति भिः॑। मन्द॑स्व। धी॒तिभि॒रिति॑धी॒ति भिः॑। हि॒तः॥ त्वेऽइति॒त्वे। इष॑ः। सम्। द॒धुः॒। भूरि॑वर्प्स॒ऽइति॒भूरि॑ व॒र्प्सः। चि॒त्रोत॑य॒ऽइति॑चि॒त्र ऊ॑तयः। वा॒मजा॑ता॒ऽइति॑वा॒म जा॑ताः॥१०८॥]

जल की पुत्री ओषधियों के पुत्र हे अग्ने! हे उत्पन्नमात्र के ज्ञानिन्। अवस्थापनादि कार्यों के द्वारा चिति में विधृत तुम शोभन स्तुतियों के द्वारा प्रहृष्ट होओ। नानास्वरूप, नाना तर्पण और विशिष्ट कुलगोत्रोत्पन्न यजमान तुममें विविध चरु-पुरोगणादि हवियों को होम करते हैं॥ १०८॥

उ० ऊर्जो नपात्। ऊर्कशब्देनाप उच्यन्ते। नपाच्छब्देन च पौत्रः। हे अपांपौत्र, अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्योऽग्निर्जायते। एवमपांनपादग्निः। जातवेदः जातप्रज्ञानः। सुशस्तिभिः साधुशंसनैः स्तुत इति शेषः। मन्दस्व दीप्यस्व। धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैः हितः निहितः स्थापितः। तस्मात्त्वां वयमेवं ब्रूम इत्यवोचाम। त्वे इषः संदधुर्भूरिवर्पसः। त्वयि इषः अन्नानि हविर्लक्षणानि संदधुः जुहुवुः। भूरिवर्पसः। वर्प इति रूपनाम। बहुरूपा यजमानाः जगदात्मत्वेनोपगताः। चित्रोतयः चायनीयानि अवनानि तर्पणानि येषां ते चित्रोतयः। वामजाताः वननीयजन्मानः विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्नाः। अतस्त्वं मन्दस्वेति संबन्धः॥ १०८॥

म० तिस्रः सतोबृहत्यः। यस्या आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकौ सा सतोबृहती। ऊर्क् जलं नपात्पौत्रः हे ऊर्जोनपादपां पौत्र, अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निर्जायत इत्यपां पौत्रत्वमग्नेः। यद्वा ऊर्जोऽन्नस्य नपात् न

पातयति नाशयति नपात्। पतेर्णिजन्तात् क्विप्। हे अन्नस्याविनाशक, हे जातवेदः जातप्रज्ञान, धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैर्हितः स्थापितः सन् सुशस्तिभिः शोभनाभिः शस्तिभिः स्तुतिभिः कृत्वा त्वं मन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव। 'मदिङ् स्वपने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ' इति धातुः। किमतिहर्षः कार्यस्तत्राह। यजमानाः त्वे त्वयि इषो हविर्लक्षणान्यन्नानि संदधुः जुहुवुः। हविःप्राप्त्या हर्षः कार्य इत्यर्थः। कीदृशा यजमानाः। भूरिवर्पसः। वर्प इति रूपनाम। भूरीणि वर्पांसि येषां ते नानारूपाः। चित्रोतयः चित्रा विचित्रा नानाविधा ऊतयो रक्षा अवनानि अन्नानि तर्पणानि वा त्वत्कृतानि येषां ते। त्वया तर्पिता इत्यर्थः। वामजाताः वामं वननीयं संभजनीयं जातं जन्म येषां ते। विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्ना इत्यर्थः॥ १०८॥

इ॒र॒ज्यन्न॑ग्ने प्रथयस्व ज॒न्तुभि॑र॒स्मे राया अमर्त्य। स द॑र्श॒तस्य॒ वपु॑षो॒ विरा॑जसि पृ॒णक्षि॑ सान॒सिं क्रतु॑म्॥ १०९॥

[इ॒र॒ज्यन्। अ॒ग्ने॒। प्र॒थ॒य॒स्व॒। ज॒न्तुभि॒रिति॑ज॒न्तु भिः॑। अ॒स्मेऽइत्य॒स्मे। रायः॑। अ॒म॒र्त्य॒॥ सः। द॒र्श॒तस्य॑। वपु॑षः। वि। रा॒ज॒सि॒। पृ॒णक्षि॑। सा॒न॒सिम्। क्रतु॑म्॥१०९॥]

हे मरणरहित अग्ने! अध्वर्यु प्रभृति जीवितों के द्वारा हविरादि से संदीप्यमान तुम हममें धनों का विस्तार करो। एवंस्वरूप हे अग्ने! तुम अपने दर्शनीय ज्वाला-समूह के साथ इस चित्याग्नि में विराज रहे हो और हमारे चिरन्तन यज्ञ को सर्वथा पूर्ण कर रहे हो॥ १०९॥

उ० इरज्यन् अत्रोपरितनोऽधचः प्रथम व्याख्यायते। स इत्यस्य च पदस्य स्थाने यदोवृत्तिः। सर्वनामसामान्याद्वाक्यवशाच्च विभक्तिव्यत्ययोऽत्र कर्तव्यः। स दर्शतस्य वपुषो विराजसि। यस्त्वं दर्शनीयेन वपुषा शरीरेण ज्वालालक्षणेन विराजसि देदीप्यसे पृणक्षि पूरयसि। सानसिं चिरन्तनम् क्रतुं संकल्पम् तं त्वां ब्रवीमि। इरज्यन्दीप्यमान हे अग्ने, प्रथयस्व पृथुर्भव। स्वार्थे णिच्। जन्तुभिः मनुष्यैरध्वर्युप्रभृतिभिः चीयमान इति शेषः। अस्मे अस्मासु च रायो धनानि धारयन् स्थापयन् प्रथयस्वेत्यनुषज्यते। हे अमर्त्य अमरणधर्मन्॥ १०९॥

म० हे अमरणधर्मन् हे अग्ने, रायो धनानि अस्मे अस्मासु त्वं प्रथयस्व विस्तारय। कीदृशस्त्वम्। जन्तुभिः प्राणिभिर्हविःप्रदैरध्वर्युप्रभृतिभिः इरज्यन् दीप्यमानः। किंच यस्त्वमीदृशो धनप्रथयिता स त्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः चित्याग्निरूपस्य शरीरस्य मध्ये विराजसि विशेषेण दीप्यसे। विभक्तिव्यत्ययो वा। दर्शतेन वपुषा ज्वालालक्षणेन शरीरेण विराजसि। सानसिं चिरन्तनं क्रतुं संकल्पं पृणक्षि पूरयसि सर्वेष्टं ददासीत्यर्थः॥ १०९॥

इ॒ष्क॒र्तार॑मध्व॒रस्य॒ प्रचे॑तसं॒ क्षय॑न्त॒ꣳ राध॑सो म॒हः। रा॒तिं वा॒मस्य॑ सु॒भगां॑ म॒हीमिषं॑ द॒धासि सान॒सिꣳ र॒यिम्॥ ११०॥

[इ॒ष्क॒क॒र्तार॑म्। अ॒ध्व॒रस्य॑। प्रचे॑त॒मिति॒प्र चे॑तसम्। क्षय॑न्तम्। राध॑सः। म॒हः॥ रा॒तिम्। वा॒मस्य॑। सु॒भगा॒मिति॑सु भगा॑म्। म॒हीम्। इष॑म्। द॒धा॑सि। सा॒न॒सिम्। र॒यिम्॥११०॥]

हे अग्ने! यज्ञ के सफलकारी, प्रकृष्ट ज्ञानवान् और विशिष्ट वेदिस्थान में निवास करने वाले यजमान के प्रति तुम वरणीय महद् धन को धारण (=प्रदान) करते हो, महती वर्षा को धारण करते हो और चिरन्तन अश्व-गो सम्पदा को प्रदान करते हो॥ ११०॥

उ० इष्कर्तारम् यं तमिष्कर्तारम् निरुपसर्गस्यादिलोपः। निश्चयेन कर्तारम् अध्वरस्य यज्ञस्य। प्रचेतसं प्रकृष्टप्रज्ञानम्। क्षयन्तम् 'क्षि निवासगत्योः'। क्षयन्तं निवसन्तम् राधसो महः। राध इति धननाम। सप्तम्यर्थे षष्ठ्यौ। राधसि महति स्तुमः। स त्वं रातिं दानं दधासि। कस्य संबन्धिनीम्। वामस्य वननीयस्य दातुः संबन्धिनीम्। कथंभूताम्। सुभगाम्। भगशब्दो धनवचनः। किंच। महीमिषम् महतीं च इषं वृष्टिमन्नं वा दधासि। सानसिं पुराणं रयिं धनम् स्मर्यमाणविषयं निधानलक्षणं दधासि॥ ११०॥

म० हे अग्ने, अध्वरस्य यज्ञस्य इष्कर्तारम् निस उपसर्गस्य नलोपः पूर्वमुक्तः (८३) निष्कर्तारं निश्चयेन कर्तारं यज्ञनिष्पादकं प्रचेतसं प्रकृष्टचित्तयुक्तं क्षयन्तम् 'क्षि निवासगत्योः' विशिष्टस्थाने निवसन्तमीदृशं यजमानं प्रति वामस्य वननीयस्य महो महतो राधसो धनस्य रातिं दानं त्वं दधासि ददासि। किंच सुभगां सुष्ठु भजनीयां महीं महतीमिषमन्नं च ददासि। सानसिं पुराणं रयिं धनमस्मर्यमाणविषयं निधानलक्षणं च दधासि निधिं दर्शयसीत्यर्थः॥ ११०॥

ऋ॒तावा॑नं महि॒षं वि॒श्वद॑र्शतम॒ग्निꣳ सु॒म्नाय॑ दधिरे पु॒रो जना॑ः। श्रुत्क॑र्णꣳ स॒प्रथ॑स्तमं त्वा गि॒रा दैव्यं॒ मानु॑षा यु॒गा॥ १११॥

[ऋ॒तावा॑नम्। ऋ॒तवा॑न॒मित्यृ॒त वा॑नम्। म॒हि॒षम्। वि॒श्वद॑र्श॒त॒मिति॑वि॒श्व द॑र्शतम्। अ॒ग्निम्। सु॒म्नाय॑। द॒धि॒रे।

पुरः । जनाः ॥ श्रुत्कर्णमिति श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथस्तममिति सप्रथःऽतमम् । त्वा । गिरा । दैव्यम् । मानुषा । युगा ॥१११॥]

सत्यशील, महान् और विश्व के लिए दर्शनीय इस अग्नि को ही पूर्वकाल में भी ऋषियों ने धन प्राप्त करने के लिए आहवनीयादि वेदियों में स्थापित किया था (=धनार्थ इस अग्नि का ही यजन किया था)। इसीलिए आज के यजमान भी, हे अग्ने! प्रार्थना को कानों से सुनने वाले और अतिशयकीर्ति तुम दैवी अग्नि को ही अमावस्या-पौर्णमासी आदि कालों के योग से तथा वेद-वाणी से पूजते हैं ॥ १११ ॥

उ० ऋतावानम्। यस्त्वामृतवानं सत्यवन्तं महिषं महान्तम्। विश्वदर्शतम् सर्वस्य दर्शनीयम् अग्निम्। अन्यदेवतानिवृत्त्यर्थोऽग्निशब्दः। सुम्नाय यज्ञाय दधिरे स्थापितवन्तः। पुरोऽग्रतः आहवनीयात्मना जनाः यजमानाः तं त्वाम् श्रुत्कर्णम् शृणोत्याह्वानं श्रुत्वा चानुतिष्ठति यः स श्रुत्कर्णः। सप्रथस्तमं सर्वतः पृथुतमं ऊर्ध्वमधोऽनवच्छिन्नगतिविज्ञानम् गिरा वाचा स्तुत्या । दैव्यं देवम् । स्वार्थे यत्प्रत्ययः। मानुषा मनुष्याः। युगा । युगशब्दः कालवचनः। कालैर्निमित्तभूतैः पूर्णमास्यमावस्यादिभिराह्वयन्ति ॥ १११ ॥

म० उपरिष्टाज्ज्योतिः । यस्यास्त्रयः पादा द्वादशाक्षराश्चतुर्थोऽष्टाक्षरः सोपरिष्टाज्ज्योतिः । मानुषा विभक्तेराकारः। मनुष्या जना मनुष्यजातियुक्ता जन्तव ऋत्विग्यजमानाः। युगा विभक्तेराकारः। युगशब्दः कालवाची। युगैः कालैः पौर्णमास्यमावास्यादिभिर्निमित्तैः गिरा वेदवाचा कृत्वा सुम्नाय यज्ञाय त्वा त्वामग्निं पुरोऽग्रतः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण दधिरे स्थापितवन्तः। किंभूतं त्वामृतवानमृतमस्यास्तीति ऋतवा तं सत्यवन्तम्। छान्दसो दीर्घः। 'छन्दसीवनिपौ वाच्यौ वंश्च मतुप् च' (पा० ५।२।१०९) इत्यस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः। महिषं महान्तं विश्वदर्शतं सर्वस्य दर्शनीयं श्रुत्कर्ण शृणुत इति श्रुतौ क्विप्। श्रुतौ कर्णौ यस्य तम्। यद्विज्ञाप्यते तत्सत्यमेव कर्णाभ्यां श्रुत्वा संपादयतीत्यर्थः। सप्रथस्तमं प्रथनं प्रथः कीर्तिः। 'प्रथ प्रख्याने' अस्मादसुन्प्रत्ययः। प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः अतिशयेन सप्रथाः सप्रथस्तमस्तमतिकीर्तिमन्तम्। दैव्यं देव एव दैव्यस्तं स्वार्थे यत्। यद्वा देवेभ्यो हितम् ॥ १११ ॥

आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम वृष्ण्यम्। भवा वाजस्य संगथे ॥ ११२ ॥

[आ। प्यायस्व। सम्। एतु। ते। विश्वतः। सोम। वृष्ण्यम् ॥ भव। वाजस्य। सङ्गथ इति सम्ऽगथे ॥११२॥]

(आगामी दो ऋचाओं से बालुओं को छूना।) हे सोम! तुम अभिवृद्धि को सम्प्राप्त होओ। तुम्हें सब ओर से पुंस्त्व प्राप्त होवे। तब तुम, हे सोम! हमें अन्न प्राप्त होने में सहायक होओ ॥ ११२ ॥

उ० सिकता अभिमृशति। आप्यायस्व। तिस्रः सौम्याः गायत्रीत्रिष्टुप्उष्णिहः वा गायत्र्यः द्वाभ्यां विनियोगः। आप्यायस्व आत्मानमभिवर्धय। कथं कृत्वा। समेतु ते। सामगच्छतु तव विश्वतः सर्वतः हे सोम, वृष्ण्यं सर्वभूतबीजम्। ततस्त्वं सर्वभूतोत्पत्तिना वृष्ण्येन भव। वाजस्यान्नस्य सङ्गथे सङ्गमने। अन्नभावं प्राप्नुहि अन्नं वा प्राप्नुहि ॥ ११२ ॥

म० 'आप्यायस्वेति सिकतालम्भनमृग्भ्याम्' (का० १७। ३।१६)। आत्मनि विस्तारिताः सिकताः स्पृशति ऋग्द्वयेन। गोतमदृष्टाः सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्रीत्रिष्टुबुष्णिक्छन्दस्काः 'आप्यायस्व मदिन्तम' (११४) इति तृतीयस्या विनियोगः सूत्रे नास्ति। हे सोम, विश्वतः सर्वस्मात् वृष्ण्यं वीर्यं सर्वभूतोत्पत्तिकृद्बीजं ते तव समेतु समागच्छतु। तेन च वीर्येण त्वमाप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व। किंच वाजस्यान्नस्य संगथे सङ्गमननिमित्तं भव। अन्नमस्मासु सङ्गमयेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

सं ते पयांसि समु यन्तु वाजाः सं वृष्ण्यान्यभिमातिषाहः। आप्यायमानो अमृताय सोम दिवि श्रवांस्युत्तमानि धिष्व ॥ ११३ ॥

[सम्। ते। पयांसि। सम्। ऊँऽइति। यन्तु। वाजाः। वृष्ण्यानि। अभिमातिषाहः। अभिमातिसह इत्यभिमातिसहः ॥ आप्यायमान इत्याप्यायमानः। अमृताय। सोम। दिवि। श्रवांसि। उत्तमानीत्युत्ऽतमानि। धिष्व ॥११३॥]

हे शत्रुसह सोम! तुम्हें वसतीवरी प्रभृति जल प्राप्त होवे; तुम्हें यवादि के सत्तू प्रभृति अन्न प्राप्त होवे और इनके साथ-साथ सर्वसामर्थ्य भी प्राप्त होवे। हे सोम! हमारी पुत्रादि संतति के विस्तार के निमित्त अभिवृद्ध होते हुए तुम द्युलोक में हमारे लिए उत्तम-उत्तम अन्नों या यशों को सम्पादित करो ॥ ११३ ॥

उ० सं ते पयांसि। संयन्तु ते तव पयांसि रसाः सारभूताः। संयन्तु च वाजाः अन्नानि। संयन्तु च वृष्ण्यानि रेतांसि। अभिमातिषाहः पाप्मनोऽभिभवतु सोमस्य ततः तैः पयोन्नवृष्ण्यैः आप्यायमानः अमृताय भव। प्रजायै अमरणधर्मिण्यै भव। 'प्रजायां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृता' इति श्रुतिः। हे सोम, ततो दिवि द्युलोके श्रवांसि चन्द्ररूपाणि उत्तमानि आहुतिपरिणामजनितानि। धिष्व धारयस्व ॥ ११३ ॥

म० हे सोम, पयांसि पातव्या रसाः ते तव संयन्तु सङ्गच्छन्ताम्। उत अपिच वाजा अन्नानि संयन्तु वृष्ण्यानि रेतांसि ते संयन्तु। कीदृशस्य ते। अभिमातिषाहः अभिमातिं पाप्मानं सहतेऽभिभवतीत्यभिमातिसाट् तस्याभिमातिसाहः। षत्वं छान्दसम्। हे सोम, पयोऽन्नवृष्ण्यैराप्यायमानः वर्धमानः सन् अमृताय अमरणधर्मिण्यै प्रजायै पुत्रादिवृद्ध्यै यजमानस्य भवेति शेषः। अमृतशब्देन श्रुत्या प्रजातिर्व्याख्याता। तथाच श्रुतिः 'प्रजायां तदमृतं दधाति तस्मात्प्रजातिरमृतेति' (७। ३। १। ४६)। किंच दिवि द्युलोके उत्तमानि उत्कृष्टानि श्रवांसि अन्नानि आहुतिपरिणामजनितानि धिष्व धारय संपादय। लोकद्वयभोगं संपादयेत्यर्थः। 'धि धारणे' तुदादिः विकरणव्यत्यय आत्मनेपदं च छान्दसम् 'बहुलं छन्दसि' (पा० २। ४। ७३) इत्युक्ते 'सुधितवसुधित' (पा० ७। ४। ४५) इति सूत्रेण दधातेर्निपातो वा धत्स्वेत्यर्थे ॥ ११३ ॥

आप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वेभिरꣳशुभिः।
भवा नः सुप्रथस्तमः सखा वृधे ॥ ११४ ॥

[आ। प्यायस्व। मदिन्तमेतिमदिन्तम। सोम। विश्वेभिः। अꣳशुभिरित्यꣳशुभिः॥ भव। नः। सुप्रथस्तमऽइतिसुप्रथःतमः। सखा। वृधे ॥११४॥

हे अत्यन्त तृप्तिकर सोम! तुम अपने समस्त अवयवों के द्वारा सम्यक् अभिवृद्ध होओ। अतिशयकीर्ति हे सोम! हमारे मित्र तुम हमारी वृद्धि के निमित्त बनो ॥ ११४ ॥

उ० आप्यायस्व। हे सोम, त्वमात्मानमाप्यायस्व। मदिन्तम मदयितृतम। यद्वा मदोऽस्यास्तीति मदी अतिशयेन मदी मदिन्तमः। 'नाद्घस्य' इति नुट्। विश्वेभिः सर्वैरंशुभिः। ततः समर्थः सन् भव नः अस्माकम् सप्रथस्तमः सखा। सर्वतः प्रथयितृतमः सखा। वृधे वर्धनाय ॥ ११४ ॥

म० हे मदिन्तम, मदयति तर्पयतीति मदी। गहादित्वाण्णिनिप्रत्ययः (पा० ३। १। १३४)। यद्वा मदस्तृप्तिरस्यास्तीति मदी 'अत इनिठनौ' (पा० ५। २। ११५) इतीन् अतिशयेन मदी मदिन्तमः (पा० ८। २। १७) इति नान्तात्परस्य तमपो नुडागमः। ईदृश हे सोम, विश्वेभिर्विश्वैः सर्वैरंशुभिः सूक्ष्मांशैः आप्यायस्व प्रवृद्धो भव। वृद्धः सन्नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय सखा सहायो भव। 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६। ३। १३५) इति संहितायां दीर्घः। कीदृशस्त्वम्। सप्रथस्तमः अत्यन्तं सप्रथाः सकीर्तिः सप्रथस्तमः ॥ ११४ ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात्।
अग्ने त्वां कामया गिरा ॥ ११५ ॥

आ। ते। वत्सः। मनः। यमत्। परमात्। चित्। सधस्थादितिसधस्थात् ॥ अग्ने। त्वाङ्कामयेतित्त्वाम्कामया। गिरा ॥११५॥

हे अग्ने! अपनी अभिलाषा भरी वेदवाणी से तुम्हें संस्तुत करने के लिए तुम्हारा पुत्र-सा प्रिय यजमान अपने मन स्वर्ग तक से संयमित कर लेता है ॥ ११५ ॥

उ० हौत्रम्। आ ते वत्सः। आग्नेय्यस्तिस्रो गायत्र्यः। हे अग्ने, आयमत् गृहीतवान् ते तव वत्सः पयोजीवनसामान्याद्यजमानो वत्स उक्तः। स हि पयोव्रतो भवति। मनः अन्तःकरणम् परमाच्चित्सधस्थात्। चिच्छब्दोऽप्यर्थे। परमादपि सहस्थानात् आहृत्येति शेषः। सहस्थानं देवैः समानं स्थानं द्युलोकोऽग्नेः केन वत्सो मन आयमदित्यत आह। त्वांकामया। त्वां स्तोतुं कामयमानया गिरा वाचा ॥ ११५ ॥

म० 'श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावेऽश्वेतेऽश्वाभावेऽनडुह्यग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुवाचयति' (का० १७। ३। २०—२१)। श्वेतवर्णेऽश्वेऽन्यवर्णे तदभावे वृषे वा तिष्ठति सति अग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीति प्रेषितो होता आ ते वत्स इति तृचमनुवक्तीति सूत्रार्थः। अग्निदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः आद्यावत्सारदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा तृतीया प्रजापतिदृष्टैव। हे अग्ने, ते तव वत्सः पयोव्रतत्वाद्वत्ससमस्त्वत्प्रियो यजमानः परमाच्चित्। चिदप्यर्थे। उत्कृष्टादपि सधस्थात्सहस्थानात् द्युलोकात् मन आहृत्येति शेषः। आयमत् आयच्छति गृह्णाति मनोनिग्रहं करोतीत्यर्थः। 'इतश्च लोपः' (पा० ३। ४। ९७) इति इकारलोपे यमदिति रूपम्। 'इषुगमियमां छः' (पा० ७। ३। ४७) इति छत्वाभावश्छान्दसः। कया गिरा वेदवाचा मन आहृत्येत्यर्थः। कीदृश्या गिरा। त्वां कामया त्वां कामयते स्तोतुमिच्छतीति त्वांकामा तया अलुक्। देवैः सह तिष्ठति यस्मिन्नग्निः तत्सधस्थं द्युलोकः 'सधमाद–' (पा० ६। ३। ९६) इति सहस्य सधादेशः ॥ ११५ ॥

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक्।
अग्ने कामाय येमिरे ॥ ११६ ॥

[तुभ्यम्। ताः। अङ्गिरस्तमेत्यङ्गिरःतम। विश्वाः। सुक्षितयऽइतिसुक्षितयः। पृथक् ॥ अग्ने। कामाय। येमिरे ॥११६॥]

(श्वेत अश्व या बैल पर बैठा हुआ होता इस मंत्र को बोलता है।) हे अत्यन्त अंगारवान् अग्ने! अपनी-अपनी अभिलाषाओं की पूर्ति के लिए समस्त जातियाँ पृथक्-पृथक् विधियों से तुम्हें ही अभिपूजित करती हैं ॥ ११६ ॥

उ० तुभ्यं ताः । तुभ्यं हवींषि दत्वा यजमानैः ततोऽनन्तरम् ताः स्तुतयः हे अङ्गिरस्तम । अन्नं गिरतीत्यङ्गिरस्तमस्तस्य संबोधनं हे अङ्गिरस्तम । विश्वाः सर्वाः सुक्षितयः शोभननिवसनाः । स्थानकरणानुप्रदानवत्यो देवताः याथात्म्यसंतानचिन्तनगर्भाः पृथक् नानाभूताः हे अग्ने, कामय कामपरिपूरणार्थम् त्वय्येव येमिरे । कर्मणि लकारः । नियम्यन्ते स्तुतयः ॥ ११६ ॥

म० हे अङ्गिरस्तम, अन्यते जीव्यते येनेत्यन् अन्नम् 'अन् प्राणने' क्विप् । अन् अन्नं गिरति अत्तीत्यङ्गिराः अतिशयेनाङ्गिरा अङ्गिरस्तमः हे अग्ने, पृथक् नानाभूताः विश्वाः सर्वाः ताः प्रसिद्धाः स्तुतयः कामायाभिलाषपूरणाय तुभ्यं त्वयि येमिरे नियम्यन्ते । यजमानैरिति शेषः । कर्मणि लिट् । कीदृश्यः । सुक्षितयः शोभनाः क्षितयो निवासा याभ्यस्ताः । स्वर्गादिशुभस्थानप्रदा इत्यर्थः । यजमाना इह कामपूर्त्यै द्युलोकाप्त्यै च मन्त्रैस्त्वामेव स्तुवन्तीति भावः ॥ ११६ ॥

अ॒ग्निः प्रि॒येषु॒ धाम॑सु॒ कामो॑ भू॒तस्य॒ भव्य॑स्य । स॒म्राडेको॒ विरा॑जति ॥ ११७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[अ॒ग्निः । प्रि॒येषु॑ । धाम॒स्विति॒धाम॑ सु । काम॑ः । भू॒तस्य॑ । भव्य॑स्य ॥ स॒म्राडिति॑स॒म् राट् । एक॑ः । वि । रा॒ज॒ति ॥११७॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वादशोऽध्यायः ॥

स्वर्गादि प्रिय धामों में सभी भूत-भविष्य मानवों का सहायक या पदार्थों का दाता होकर, एकाकी सम्राट् बन शोभित होता है (=स्वर्गादि लोकों में बस अग्नि ही सहायक होता है)॥ ११७ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

उ० अग्निः प्रियेषु । योऽग्निः प्रियेष्वभिरुचितेषु धामसु स्थानेष्ववस्थितानाम् कामः कामपूरकः सः भूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्य भव्यस्य भविष्यतश्च । सम्राट् सङ्गतराज्यभावः सन् एक एवासहायः विराजति इष्टे अधिपतिः विविधं दीप्यते ॥ ११७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

म० अग्निः प्रियेषु अभिरुचितेषु धामसु स्थानेषु धिष्ण्येषु एकोऽसहायभूतः सन् विराजति विशेषेण दीप्यते । कीदृशोऽग्निः । भूतस्योत्पन्नस्य भव्यस्य भविष्यतश्च जनस्य कामः कामपूरकः । सम्राट् सम्यक् राजमानः शोभमानः । भूतस्य भव्यस्य सम्राडीश्वर इति वा । काम्यते सर्वैर्यष्टुमिष्यत इति काम इति वा ॥ ११७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
रुक्मादिवाचनान्तोऽयं द्वादशोऽध्याय ईरितः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

मयि॑ गृह्णाम्यग्रे॑ अ॒ग्निꣳ रा॒यस्पोषा॑य सुप्र॒जा॒स्त्वाय॑ सु॒वीर्या॑य । मामु॑ दे॒वताः॑ सचन्ताम् ॥ १ ॥

[मयि॑ । गृ॒ह्णा॒मि॒ । अग्रे॑ । अ॒ग्निम् । रा॒यः । पोषा॑य । सु॒प्र॒जा॒स्त्वायेति॑सुप्र॒जाः त्वाय॑ । सु॒वी॒र्या॒येति॑सु वी॒र्या॑य ॥ माम् । ऊँऽइत्यूँ । दे॒वताः॑ । स॒च॒न्ता॒म् ॥१॥]

(इस तेरहवें अध्याय में कमलपत्रादि को चिति में धरने के मंत्र कहे जा रहे हैं । सर्वप्रथम उत्तरवेदि के पीछे बैठकर यजमान इस मंत्र का जप करता है ।) गो-अश्वधन की पुष्टि के लिए, सु-संन्तति की प्राप्ति के लिए और शुभ बलवीर्य के लाभ के लिए मैं यजमान सर्वप्रथम स्वयं में अग्नि का स्थापन करता हूँ (=आहिताग्नि बनता हूँ)। अब सभी यजनीय देव मुझ यजमान की हविरादि का सेवन करें ॥ १ ॥

उ० मयि गृह्णामीति यजमानो जपति । मयि गृह्णामि आग्नेयी ककुप् । मयि आत्मनि गृह्णामि अग्रे प्रथमम् । अग्निं दर्शनेन । ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थम् । रायस्पोषाय धनपोषाय । सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय । वीर्यं शक्तिः । किंच मामु देवताः सचन्ताम् । मामेव देवताः सेवन्ताम् अग्निमिव ॥ १ ॥

म० द्वादशेऽध्याये उखाधारणगार्हपत्यचयनक्षेत्रकर्षणौषधवपनादिमन्त्रा उक्ताः । त्रयोदशे पुष्करपर्णाद्युपधानमन्त्रा उच्यन्ते । 'उत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन्यजमानो मयि गृह्णामीति जपति' (का० १७ । ३ । २७) उत्तरवेदेः पश्चात्तिष्ठन्यजमानो जुहोति । अग्निदेवत्या ककुप् । यस्या मध्यपादो द्वादशक आद्यतृतीयावष्टकौ सा ककुप् । अत्र मध्यश्चतुर्दशकस्तेन द्व्यधिका । अहं यजमानोऽग्रे प्रथमं मयि आत्मनि अग्निं गृह्णामि धारयामि ततोऽग्निं चिनोमीति शेषः । किमर्थम् । रायो धनस्य पोषाय पुष्ट्यर्थम् । सुप्रजास्त्वाय शोभना प्रजा यस्य स सुप्रजाः सुप्रजसो भावः सुप्रजस्त्वं तस्मै । वीर्यश्छान्दसः । शोभनपुत्रादि-

निष्पत्त्यै । सुवीर्याय शोभनसामर्थ्याय वीर्यं शक्तिः । किंच उकारोऽप्यर्थे । देवता अपि मां सचन्तां सेवन्तां सङ्गच्छन्ताम् । उ एवार्थे वा । देवता मामेव सचन्ताम् ॥ १ ॥

अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः समुद्रमभितः पिन्वमानम् । वर्धमानो महाँ आ च पुष्करे दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्व ॥ २ ॥

(कुशपुंज पर कमलपत्र को अध्वर्यु धरे ।) हे कमलपत्र ! तुम जलों का पृष्ठ हो । तुम अग्नि के निमित्त लायी गई मिट्टी या चिति के कारणभूत हो । हे कमलपत्र ! सब ओर से बढ़ने वाले समुद्र को तुम अपनी व्याप्ति से ढक लो । बढ़ते हुए अत्यन्त विस्तार को प्राप्त होओ । तुम जल में द्युलोक की विस्तृति से विस्तार को प्राप्त होओ ॥ २ ॥

उ० पुष्करपर्णमुपदधाति । अपां पृष्ठमसि । व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० 'पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे पूर्ववत्' (का० १७ । ४ । १) । ततोऽध्वर्युः कुशस्तम्बोपरि कमलिनीपत्रमुपदधाति पूर्ववदित्युखासंभरणवत् तेनापां पृष्ठमिति मन्त्रेण पुष्कर इत्यन्तेनोपधानं दिवो मात्रयेति तस्य मार्जनमिति सूत्रार्थः व्याख्यातः (११ । २९) ॥ २ ॥

ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतः सुरुचो वेन आवः । स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ३ ॥

[ब्रह्म । जज्ञानम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । वि । सीमतः । सुरुच इति सुरुचः । वेनः । आवरित्यावः ॥ सः । बुध्न्याः । उपमा इत्युपमाः । अस्य । विष्ठाः । विस्थाइतिविस्थाः । सतः । च । योनिम् । असतः । च । वि । वरिति वः ॥३॥]

पूर्वदिशा में सुन्दर किरणों वाला और कमनीय महत् सूर्य सर्वप्रथम प्रकट होता है । वह प्रकट होकर अन्तरिक्ष में पास-पास विद्यमान परन्तु अस्पष्ट तथा उसमें समाहित सत्य (=प्रत्यक्ष-द्रष्ट) और असत्य (=अप्रत्यक्ष वायु-प्रभृति) को भी स्वप्रकाश से अभिव्यक्त करता है ॥ ३ ॥

उ० रुक्ममुपदधाति । ब्रह्मजज्ञानम् त्रिष्टुप् आदित्यदेवत्या । ब्रह्मलक्षण आदित्यः जज्ञानं यजमानः प्रथमं पुरस्तात् प्राच्यां दिशि जायते । ततोऽनन्तरं वि सीमतः सुरुचो वेन आवः व्यावः व्यावृणोत् विवृतानकरोत् स्वप्रकाशेन । सीमतः मध्यतो मर्यादातः । सुरुचः सुरोचनानिमान् लोकान् । वेनः कान्तो मेधावी वा आदित्यः । सएव च । बुध्न्याः बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा दिशो बुध्न्याः । उपमाः उपमीयन्ते आसु स्थितानि भूतानीत्युपमा दिशः । अस्य विष्ठाः । अस्य जगतः विविधं स्थानमिति विष्ठा दिशः । सतश्च योनिः विद्यमानस्य च मूर्तस्य स्थानम् असतश्च अमूर्तस्य वाय्वादेः योनिम् । विवः विवृणोति । आदित्य एव लोकान्दिशो भूतानि चाभिव्यनक्ति नान्य इति स्तूयते स्वकीयेन कर्मणा ॥ ३ ॥

म० 'तस्मिन्रुक्ममधःपिण्डं ब्रह्म जज्ञानमिति' (का० १७ । ३ । २९) । तस्मिन्पुष्करपर्णे पूर्वं कण्ठधृतं रुक्ममधःपिण्डमुपदधाति । आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । वीत्युपसर्गं आव इति क्रियापदेन संबध्यते 'व्यवहिताश्च' (पा० १ । ४ । ८२) इति पाणिनिस्मरणात् । ब्रह्म बृहत् रुक्मरूपोऽयमादित्यः सीमतः सीमानं मर्यादां भूगोलमध्यभागमारभ्य सुरुचः सुष्ठु रोचन्ते शोभन्ते तान् सुरोचनानिमान् लोकान् वि आवः विवृतानकरोत्स्वप्रकाशेन । कीदृशं ब्रह्म । प्रथममादौ पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि जज्ञानं जायमानं दृश्यमानम् । जनेः शानचि शपः श्लौ सति जज्ञानमिति रूपम् । किंच वेनः कामनीयो मेधावी वा स आदित्यः बुध्न्या बुध्नमन्तरिक्षं तत्र भवा बुध्न्या दिशः विवः विवृणोति । सतो विद्यमानस्य मूर्तस्य घटपटादेर्योनिं स्थानमसतोऽमूर्तस्य वाय्वादेश्च योनिं प्रभवं विवः प्रकाशयति । वृणोतेः शपि लुप्ते लङि गुणे च व इति रूपम् । अडभाव आर्षः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इति वचनात् । कीदृशीर्बुध्न्याः । उपमाः उप समीपे मान्ति भूतानि यासु ता उपमाः । सावकाशा इत्यर्थः । अत एवास्य जगतो विष्ठाः विविधस्थानभूताः विविधं तिष्ठन्ति यासु ताः । 'अम्बाम्बगोभूमि–' (पा० ८ । ३ । ९७) इत्यादिना षत्वम् । आदित्य एव लोकान् दिशो भूतानि चाभिव्यनक्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ४ ॥

[हिरण्यगर्भ इति हिरण्य गर्भः । सम् । अवर्त्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः । पतिः । एकः । आसीत् ॥ सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् ॥४॥]

सृष्टि के पूर्व में वह प्रजापति ही हैमाण्डभाव से सर्वत्र विद्यमान था । उत्पन्न वह प्रजापति ही इस उत्पन्न भूतमात्र का एकाकी अधिपति था । उस परमात्मा ने ही इस अन्तरिक्षलोक को धारण किया हुआ है; उसी ने इस द्युलोक को और उसी ने इस हमारी पृथ्वी को भी धारण किया हुआ है । हम उस ऐसे प्रजापतिदेव के लिए सर्वदा हविरादि से होम करें ॥ ४ ॥

उ० पुरुषमुपदधाति द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भ्याम् । स प्रजापतिः सः अग्निः अधियज्ञं स यजमानः । हिरण्यगर्भः यो हिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः । समवर्ततताग्रे समभवदग्रे प्रथमम् शरीरी यश्च भूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्य जातः जातमात्रः सन् पतिरीश्वर एक एवासीत् अभूत् । स दाधार । तदः स्थाने यदो वृत्तिरर्थसंभवात् । यश्च दाधार धारयति । पृथिवीमन्तरिक्षमप्युच्यते । पृथिवी भूः येयं भूरित्यादेरन्तरिक्षनामसु पठितत्वात् । द्यां द्युलोकं च । उत अपि इमां पृथिवीम् । तस्मै कस्मै । काय इति प्राप्ते स्मैआदेशश्छान्दसः । प्रजापतये देवाय । हविषा विधेम हविर्दद्म इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

म० 'उत्तानं प्राञ्चꣳहिरण्यपुरुषं तस्मिन् हिरण्यगर्भ' इति (का० १७ । ४ । ३) । तस्मिन्रुक्मे प्राञ्चमुत्तानं हिरण्यं पुरुषाकारमृग्द्वयेनोपदधाति । हिरण्यगर्भदृष्टा प्रजापतिर्देवत्या त्रिष्टुप् । हिरण्ये हिरण्यपुरुषरूपे ब्रह्माण्डे गर्भरूपेणावस्थितः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः भूतस्य प्राणिजातस्याग्रे समवर्तत प्राणिजातोत्पत्तेः पुरा स्वयं शरीरधारी बभूव । स च जातः उत्पन्नमात्र एक एवोत्पत्स्यमानस्य सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत् । स एव पृथिवीमन्तरिक्षं द्यां द्युलोकमुतापि चेमां भूमिं लोकत्रयं दाधार धारयति । 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः । पृथिवी भूः स्वयंभूरित्यन्तरिक्षनामसु पठितत्वात्पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोकोऽत्रोच्यते । कस्मै काय प्रजापतये देवाय वयं हविषा विधेम हविर्दद्मः । विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥

द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु द्यामिमं च योनिमनु यश्च पूर्वः । समानं योनिमनु संचरन्तं द्रप्सं जुहोम्यनु सप्त होत्राः ॥ ५ ॥

[द्रप्सः । चस्कन्द । पृथिवीम् । अनु । द्याम् । इमम् । च । योनिम् । अनु । यः । च । पूर्वः ॥ समानम् । योनिम् । अनु । सञ्चरन्तमिति सम्ऽचरन्तम् । द्रप्सम् । जुहोमि । अनु । सप्त । होत्राः ॥५॥]

वह महत्प्रकाशबिन्दु सूर्य इस अन्तरिक्ष, द्युलोक और इस भूमि के ऊपर सर्वप्रथम प्रकाशित हुआ । इस प्रकार सबके लिए समान स्थान भूत इस त्रिलोक में संचरण करने वाले उस सूर्य को मैं यजमान सात दिशाओं में प्रतीकभूत सात ऋत्विजों के साथ बैठकर अनुक्रम से यजन करता हूँ ॥ ५ ॥

उ० द्रप्सश्चस्कन्द । अस्यामृच्यादित्यो यथा सर्वं बिभर्ति पालयति च स तथोच्यते । य आहुतिपरिणामरसनिधानभूतो द्रप्स आदित्यः चस्कन्द पृथिवीम् उदकरूपेण पृथिवीं स्कन्दति मनुष्यादिधारणाय । यश्च द्युलोकमनुस्कन्दति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन दिवादिधारणाय । इमं च योनिमनु यश्च पूर्वः यश्च इमं लोकं स्कन्दति आहुतिग्रहणाय । यश्च अनुस्कन्दति पूर्वयोनिममुं लोकं सुकृतिनां तर्पणाय । तमेवं समानं योनिं स्थानम् अनुसंचरन्तं द्रप्समादित्यं जुहोमि स्थापयामि । अनु सप्तहोत्राः सप्तस्वपि दिक्षु । 'असौ वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्तहोत्रा अमुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयन्ति' इति श्रुतिः । तिर्यक् चतस्रो दिशः अध एका उपर्येका मध्य एका एताः सप्तदिशः ॥५॥

म० देवश्रवोदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । यः पूर्वः प्रथमो मुख्यो द्रप्स आदित्यः पृथिवीमन्तरिक्षमनुचस्कन्द अनुस्कन्दति गच्छति सिञ्चतीत्यर्थः । मनुष्यादिधारणाय । द्यां द्युलोकं चानुसिञ्चति आहुतिपरिणामभूतेन रसेन देवादिधारणाय । य इमं योनिं स्थानं भूलोकमनुस्कन्दति आगच्छति आहुतिग्रहणाय । एवं समानं योनिं सर्वेषां तुल्यं स्थानं लोकत्रयमनु संचरन्तं द्रप्समादित्यं सप्त होत्रा अनु जुहोमि । विभक्तिव्यत्ययः । सप्तसु होत्रासु दिक्षु स्थापयामि हिरण्यपुरुषरूपेण सर्वदिक्षु सूर्यमेव स्थापयामीत्यर्थः । 'असौ वा आदित्यो द्रप्सो दिशः सप्तहोत्रा अमुमादित्यं दिक्षु प्रतिष्ठापयति' (७ । ४ । १ । २०) इति श्रुतेः । पूर्वादिश्चतस्रो दिशः अध एका उपर्येका मध्ये चैकेति सप्त दिशो ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ६ ॥

[नमः । अस्तु । सर्पेभ्यः । ये । के । च । पृथिवीम् । अनु । ये । अन्तरिक्षे । ये । दिवि । तेभ्यः । सर्पेभ्यः । नमः ॥६॥]

(यजमान सोने के एक बने हुए पुरुष को देखे ।) उन सर्पों को नमस्कार है, जो इस पृथ्वी पर जहाँ-तहाँ विद्यमान हैं । जो सर्प अन्तरिक्ष में हैं और जो द्युलोक में विद्यमान हैं, उन सब सर्पों (=लोकों—तै० सं० ७।४।१।२५) को नमस्कार है ॥ ६ ॥

उ० सर्पान् नामभिरुपतिष्ठते । नमोस्तु । तिस्रोऽनुष्टुभः सर्पदेवत्याः । लोका वा सर्पाः । नमस्कारोस्तु सर्पेभ्यः ये के च पृथिवीमनु व्यवस्थिताः ये चान्तरिक्षे ये च दिवि व्यवस्थिताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमस्कारोस्तु ॥ ६ ॥

म० 'उपतिष्ठते यजमानो नमोऽस्त्विति' (का० १७ । ४ । ६ ।) यजमानो हिरण्यपुरुषं पश्यन्नृक्त्रयं पठेत् । सर्पदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । ये के च ये केचित् सर्पन्ति सर्पा लोकाः पृथिवीमनुगताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । अन्तरिक्षे लोके ये वर्तमानाः सर्पाः ये च दिवि द्युलोके ये

वर्तमानाः सर्पास्तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु । 'इमे वै लोकाः सर्पाः' (७ । ४ । १ । २५) इति श्रुतेः सर्पशब्देन लोका उच्यन्ते ॥ ६ ॥

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीँ२ँरनु । ये वाऽवटेषु शेरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

[याः । इषवः । यातुधानानामितियातु धानानाम् । ये । वा । वनस्पतीन् । अनु ॥ ये । वा । अवटेषु । शेरते ॥७॥]

जो सर्प यातुधानों के बाणस्वरूप हैं; जो वनस्पतियों के अन्दर छिपे रहते हैं और जो सर्प गर्तों में पड़े सोते रहते हैं, उन सब सर्पों को नमस्कार है ॥ ७ ॥

उ० या इषवः यानि काण्डानि । यातुधानानां यातनां दुःखं ये दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयः ये च वनस्पतीन् अनु व्यवस्थिताः ये च अवटेषु बिलेषु शेरते आसते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

म० यातुं यातनां दुःखं दधति ते यातुधाना रक्षःप्रभृतयस्तेषां याः सर्पजातय इषवो बाणरूपेण वर्तन्ते ये वान्ये वनस्पतीन् चन्दनादिवृक्षाननुवेष्ट्य स्थिताः ये वा ये चान्ये अवटेषु बिलेषु शेरते स्वपन्ति तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ७ ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु । येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ८ ॥

[ये । वा । अमीऽइत्यमी । रोचने । दिवः । ये । वा । सूर्यस्य । रश्मिषु ॥ येषाम् । अप्स्वित्यप् सु । सदः । कृतम् ॥८॥]

जो सर्प इस प्रकाशयुक्त द्युलोक में विद्यमान हैं और जो सर्प सूर्य की रश्मियों में विद्यमान हैं; जिन सर्पों का स्थान जल में बनाया गया है, उन सब सर्पों को नमस्कार है ॥ ८ ॥

उ० ये वा ये च अमी । प्रत्यक्षान्दूरतो निर्दिशति सर्पान् । रोचने दिवः । 'रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपति' इति श्रुतिः । ये च सूर्यस्य रश्मिषु स्थिताः । येषां च अप्सु सदः कृतं उदके स्थानं कृतम् तेभ्यः सर्पेभ्यः नमः ॥ ८ ॥

म० दिवो द्युलोकस्य रोचने दीप्तस्थाने ये वामी सर्पा अस्माभिरदृश्यमानाः सन्ति 'रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपति' इति श्रुतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिषु किरणेषु ये च सर्पा वसन्ति येषां सर्पाणामप्सु जलेषु सदः स्थानं कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमोऽस्तु ॥ ८ ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवाँ२ऽइभेन । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैः ॥ ९ ॥

[कृणुष्व । पाजः । प्रसितिमितिप्र सितिम् । न । पृथ्वीम् । याहि । राजेवेतिराजा इव । अमवानित्यम वान् । इभेन ॥ तृष्वीम् । अनु । प्रसितिमितिप्र सितिम् । द्रूणानः । अस्ता । असि । विध्य । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥९॥]

(उस हिरण्यपुरुष घृत की आहुतियाँ देना ।) हे अग्ने ! तुम अपना बल व्यक्त करो । दुष्टों को सन्तापित करने के लिए तुम इस पृथ्वी पर विस्तार को प्राप्त होने वाले जाल के समान फैलकर चलो, जैसे—कोई राजा अपने मंत्रियों के साथ हाथी से भ्रमण करता है । हे अग्ने ! क्रोध में आये हुए तुम दुष्ट राक्षसादि के प्रति तीव्र शरवर्षा को फेंकने वाले हो । हे अग्ने ! तुम राक्षसों को अपने अत्यन्त तपनशील ज्वालाबाणों से बींध डालो ॥ ९ ॥

उ० जुहोति । कृणुष्व पाजः । पञ्च त्रिष्टुभ आग्नेय्यो रक्षोघ्न्यः । हे अग्ने, कृणुष्व पाजः । पाज इति बलनामसु पठितम् । कुरुष्व बलम् प्रसितिं न पृथ्वीम् 'प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा' । नकार उपमार्थीयः । उपरिष्टादुपचारः । अथ कोर्थः । कुरुष्व बलं वागुरामिव पृथिवीं । यद्वा जलमिव पृथु । ततो याहि राजेव । अमवान् अमात्यवान्भूत्वा अभ्यवनवान् वा । अभ्यमनं शत्रूणां भयादप्रतिपक्षकरणम् । गृहवान्वा भूत्वा । शत्रून्प्रति याहि । इभेन इभभवेन बलेन । यद्वा । इभेन हस्तिना । गत्वा च । तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानः । तृष्व्या प्रसित्येति विभक्तिव्यत्ययः । द्रूणान इति हिंसाकर्मा । यतश्च त्वं तृष्व्या क्षिप्रया प्रसित्या तन्तुना जालेन वा द्रूणानो हिंसन् अस्ता असि क्षेप्ता असि विकटः कृतास्त्रोसि अतो ब्रवीमि । विध्य ताडय । हिंद्धि रक्षसः । तपिष्ठैः तप्ततमैः प्रहारैः । यद्वा । अतीव तप्ततमैः अतिशयेन क्लेशकरैः ॥ ९ ॥

म० उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व पाज इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम् (का० १७ । ४ । ७) । आज्यं संस्कृत्य पञ्चगृहीतमादायात्मानमारुह्य पुरुषान्तिके उपविश्य प्रतिदिशं परिसृप्य परिसृप्य पुरुषोपरि पञ्चर्ग्भिर्जुहोतीति सूत्रार्थः । वामदेवदृष्टा राक्षोघ्नाः प्रतिसराः अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः । हे अग्ने, पाजः बलं कृणुष्व कुरुष्व । पाज इति बलनामसु पठितम् । तत्र दृष्टान्तः । पृथ्वीं विशालां प्रसितिं न प्रसितिमिव । प्रसितिर्जालम् 'प्रसितिः प्रसयनात्तन्तुर्वा जालं वा' (निरु० ६ । १२) इति यास्कोक्तेः । 'षिञ् बन्धने'

प्रकर्षेण सीयन्ते बध्यन्ते पक्षिणो यया सा प्रसितिः ताम्। नकार इवार्थः। पक्षिग्रहणाय प्रसारितं जालमिव शत्रुग्रहणाय बलं प्रसारयेत्यर्थः। ततो राजेव नृप इवामवान् सहायवानिमेन गजेन याहि शत्रून्प्रति गच्छ। 'अम् गतौ भजने शब्दे' अमन्ति भजन्ति स्वामिन इत्यमाः सेवकास्तेऽस्य सन्तीत्यमवान्। पचाद्यजन्तादमशब्दान्मतुप्प्रत्ययः। हे अग्ने, अस्ता शत्रूणां क्षेप्तासि अतो रक्षसः राक्षसान् विध्य ताडय। 'व्यध ताडने' दिवादित्वाच्छ्यन् ग्रहादित्वात्संप्रसारणम्। कैः। तपिष्ठैः तापकतमैरायुधैः। तपन्ति संतापयन्तीति तपूंषि अतितपूंषि तपिष्ठानि तैः। 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६।४।१५४) इतीष्ठनि परे तृचो लोपः। कीदृशस्त्वम्। तृष्वीं प्रसितिम्। विभक्तिव्यत्ययः। तृष्व्या क्षिप्रया प्रसित्या जालेन अनु द्रूणानः शत्रून्मारयन् 'द्रु हिंसायां' क्र्यादिः शानच् प्रत्ययः। द्रूणीतेऽसौ द्रूणानः ॥ ९ ॥

तव॑ भ्र॒मास॑ आशु॒या प॑त॒न्त्यनु॑स्पृश धृष॒ता शोशु॑चानः। तपू॑ᳪंष्यग्ने जु॒ह्वा पत॒ङ्गानस॑न्दितो॒ विसृ॑ज॒ विष्व॑गु॒ल्काः ॥ १० ॥

[तव॑। भ्र॒मासः॑। आशु॒येत्या॑शु॒ऽया। प॒त॑न्ति। अनु॑। स्पृ॒श। धृ॒ष॒ता। शोशु॑चानः। तपूं॑षि। अग्ने॑। जु॒ह्वा॑। प॒त॒ङ्गान्। अस॑न्दित॒ इत्यस॑म्ऽदितः। वि। सृ॒ज। विष्व॑क्। उ॒ल्काः ॥१०॥]

हे अग्ने! घूमने वाले तथा शीघ्रसंचारी तुम्हारे जो वायुप्रेरित ज्वाला-समूह इधर-उधर जाते हैं, अत्यन्त तीक्ष्णता को प्राप्त होते हुए, हे अग्ने! तुम अपने उन धर्षक ज्वाला-समूहों से तापद राक्षसों को भस्म कर डालो। अपनी ज्वाला में तुम पिशाचों को जला दो। अखण्डित रहकर तुम, हे अग्ने! अपनी उल्काओं (=स्फुलिंगों) को चारों ओर प्रकीर्ण करो ॥ १० ॥

उ० तव भ्रमासः। हे अग्ने, ये एते तव भ्रमासः भ्रमणा वातोद्धूता ज्वालासमूहाः आशुयाः आशवः स्थाने याः पतन्ति इतश्चेतश्च गच्छन्ति। तैः अनुस्पृश अभिमृश। धृषता धृष्टेन ज्वालासमूहेन शोशुचानः देदीप्यमानः। कान्यनुस्पृशेदित्यत आह। तपूंषि तापयितॄणि रक्षांसि। जुह्वा स्रुचा हूयमान इति शेषः। पतङ्गान्पतन् गच्छन्तीति रक्षांसि। किंच असंदितः 'दो अवखण्डने' अनवखण्डितश्च सन् विसृज विक्षिप विष्वक् विषु नानावचनः। अञ्चतिर्गत्यर्थः। नानागमनाः तिर्यगूर्ध्वमधश्चेत्यर्थः। उल्काः रक्षोविघाताय ॥ १० ॥

म० हे अग्ने, तव ये भ्रमासः भ्रमा वातोद्धूता ज्वालासमूहाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति। कीदृशा भ्रमासः। आशुया आशवः शीघ्रगमनाः। आशुशब्दात्परस्य जसः 'सुपां सुलुक्-' इत्यादिना यादेशः। तैर्भ्रमैः तपूंषि तपन्ति संतापयन्ति तानि तपूंषि तापयितॄणि रक्षांसि पतङ्गान् पतन्तः सन्तो गच्छन्तीति पतङ्गाः पिशाचास्तांश्चानुस्पृश। ज्वालाभिस्तान्दहेत्यर्थः। कीदृशस्त्वम्। धृषता धृष्णोतीति धृषन् तेन धृषता प्रगल्भेन धृष्टेन ज्वालौघेन शोशुचानः देदीप्यमानः अत्यन्तं शोचते शोशुच्यत इति शोशुचानः 'शुच दीप्तौ' इत्यस्माद्यङन्ताच्छानच्प्रत्ययः। तथा जुह्वा स्रुचा हूयमान इति शेषः। असन्दितः अखण्डितः। ईदृशः सन् विष्वक् सर्वत्र तिर्यगूर्ध्वमधश्च उल्काः ज्वाला विसृज रक्षोघाताय मुञ्चेत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रति॒ स्पशो॒ विसृ॑ज॒ तूर्णि॑तमो॒ भवा॑ पा॒युर्वि॒शो अ॒स्या अद॑ब्धः। यो नो॑ दू॒रे अ॒घश॑ᳪंसो॒ यो अन्त्य॑ग्ने॒ मा कि॑ष्टे॒ व्यथि॒राद॑धर्षीत् ॥ ११ ॥

[प्रति॑। स्पशः॑। वि। सृ॒ज। तूर्णि॑तम॒ इति॒ तूर्णि॑ऽतमः। भव॑। पा॒युः। वि॒शः। अ॒स्याः। अद॑ब्धः ॥ यः। नः॒। दू॒रे। अ॒घश॑ᳪंस॒ इत्य॒घऽश॑ᳪंसः। यः। अन्ति॑। अग्ने॑। माकिः॑। ते॒। व्यथिः॑। आ। द॒ध॒र्षी॒त् ॥११॥]

हे अग्ने! हमारी रक्षा के निमित्त चारों ओर अपने अनुचरों को छोड़ो। अत्यन्त वेगवान् और अहिंस्य तुम इस हमारी प्रजा के पालक होओ। जो पाप लगाने वाला (=निन्दक) हमारे दूर है और जो हमारे निकट ही स्थित है, उनमें से कोई भी तुम्हें व्यथा न दे सके (=तुम सबका दमन करने में समर्थ हो सको) ॥ ११ ॥

उ० प्रतिस्पशः। अत्र तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते। यच्छब्दयोगात्। यो नो दूरे अघशंसः योऽस्माकं दूरे वसति अघशंसः पापस्योत्कीर्तको दुर्जनः। यो अन्तिके यश्च अन्तिके वसत्यघशंसः तंप्रति स्पशः विसृज। 'स्पश बन्धने' स्पाशयतीति स्पशः प्रणिधीन् अध्यक्षान् विसृज प्रेरय। तूर्णितमः अतिशयेन त्वरन्। किंच भव पायुः पालयिता। विशः जनपदजातेः। अस्या मदीयाया अदब्धः अनुपहिंस्यः। एवंच तवास्मदनुग्रहप्रवृत्तस्य सतः हे अग्ने, माकिः मा कश्चित् ते तव व्यथिः व्यथयिता शत्रुः आदधर्षीत् प्रत्यनीकोऽभूत् ११

म० नोऽस्माकं दूरे योऽघशंसः अघं पापं शंसतीच्छतीति अघशंसः असद्द्रोही यो दूरे वसति यश्चान्ति समीपे अघशंसः हे अग्ने, तं प्रति स्पशः 'स्पश बन्धने' स्पशयन्ति बध्नन्तीति स्पशो बन्धनकृतः प्रणिधीन्विसृज प्रेरय। अस्या अस्मदीयायाः विशः प्रजायाः पायुः पातीति पायुः पालको भव। कीदृशस्त्वम्। तूर्णितमः तूर्णं वेगोऽस्यास्तीति तूर्णी अत्यन्तं तूर्णी तूर्णितमः वेगवत्तरः। अदब्धः अनुपहिंसितः। हे अग्ने, एवमनुग्रहे प्रवृत्तस्य ते तव मा किः मा कश्चित् व्यथिः व्यथयतीति व्यथिः व्यथकः शत्रुरादधर्षीत् धार्ष्ट्यं मा करोतु। दूरसमीपस्थानस्थ-

शत्रून्प्रति त्वरतो बन्धकान्प्रेरय केनाप्यहिंसितोऽसत्प्रजापालको भव । राक्षसाश्च त्वां प्रति धृष्टा मा सन्त्वित्यर्थः । धृष धातोर्लुङि द्वित्वमडभावश्च मायोगात् ॥ ११ ॥

उद॑ग्ने तिष्ठ प्रत्यात॑नुष्व न्यु॑मित्राँ२ओषतात्ति॑ग्महेते । यो नो अरा॑तिᳬ समिधान चक्रे नीचा तं ध॑क्ष्यतसं न शुष्क॑म् ॥ १२ ॥

[उत् । अग्ने । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व । नि । अमित्रान् । ओषतात् । तिग्महेतऽइतितिग्म हेते ॥ यः । नः । अरातिम् । समिधानेतिसम् इधान । चक्रे । नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् । न । शुष्कम् ॥१२॥]

हे अग्ने ! तुम अपने ज्वाला-समूहों से उद्गत होओ; अपनी उन ज्वालाओं को विस्तारित करो और हमारे शत्रुओं का बिल्कुल दहन कर डालो । हे तीक्ष्ण आयुध (=ज्वाला) वाले अग्ने ! जिसने किसी को हमारे लिए अदाता बना दिया हो (=हमें दान न देने दिया हो—प्रज्वलित होकर, हे अग्ने ! उसे तुम अत्यन्त भस्मसात् कर डालो; जैसे—तुम सूखे तृणपुंज को जला डाला करते हो ॥ १२ ॥

उ० उदग्ने उत्तिष्ठ हे अग्ने, किंच प्रत्यातनुष्व प्रत्यातनुहि विस्तारय ज्वालाप्राग्भारान् । किंच न्यमित्रान् ओषतात् न्योषतात् निर्दह अमित्रान् शत्रून् हे तिग्महेते । हेतिरायुधम् तिग्म तेजतेरुत्साहकर्मणः । उत्साहवदायुधं यस्य स तथोक्तः । किंच । यश्च नः अस्मभ्यम् अरातिमदातारं चक्रे न ददाति अश्रद्धालुः । हे समिधान नीचा नीचैःकृत्य तं धक्षि दह । अतसं न । अतसो वृक्षः । नकार उपमार्थीयः । वृक्षमिव शुष्कम् ॥ १२ ॥

म० हे अग्ने, त्वमुत्तिष्ठ ततः प्रत्यातनुष्व ज्वाला विस्तारय । तिग्मा हेतयो यस्य स तिग्महेतिः । तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः । तत्संबोधनं हे तिग्महेते उत्साहवदायुध, अमित्राञ्छत्रून् त्वं न्योषतान्नितरां दह । 'उष दाहे' 'तुह्योस्तातङ्—' (पा० ७ । १ । ३५) इति तातङादेशः । हे समिधान, समिन्द्धे दीप्यतेऽसौ समिधानः तत्संबुद्धौ हे समिधान दीप्यमान, नोऽस्माकं योऽरातिं चक्रे करोति दानं प्रतिषेधति तं नीचा नीचैः कृत्वा धक्षि दह । 'दह भस्मीकरणे' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपि लुप्ते लटि मध्यमैकवचने धक्षीति रूपम् । तत्र दृष्टान्तः । शुष्कमतसं न । न इवार्थः । अतसो वृक्षः शुष्कं वृक्षमिवादातारं निर्दहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

ऊ॒र्ध्वो भ॑व प्रति॑वि॒ध्याध्यस्मदा॒विष्कृ॑णुष्व दैव्या॑न्यग्ने । अव॑ स्थि॒रा त॑नुहि यातु॒जूनां॑ जा॒मिम॑जा॑मिं प्र॒मृ॑णीहि॒ शत्रू॑न् । अ॒ग्नेष्ट्वा तेज॑सा साद॑यामि ॥ १३ ॥

[ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विद्ध्य । अधि । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्ने ॥ अव । स्थिरा । तनुहि । यातुजूनामितियातु जूनाम् । जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्रून् ॥ अग्नेः । त्वा । तेजसा । सादयामि ॥ इन्द्रस्य । त्वा । ओजसा । सादयामि ॥१३॥]

हे अग्ने ! तुम अपनी ज्वालाओं को ऊर्ध्वस्थ करो । हमारे ऊपर जो शत्रु अपना दाँत लगाये हुए हैं, उन्हें तुम अपनी ज्वालाओं से बींध डालो और अब तुम अपने दिव्य गुण-कर्मों को अभिव्यक्त करो । हे अग्ने ! राक्षसों की तनी हुई प्रत्यञ्चाओं को तुम ढीली करवा दो । एकाकी या संघीभूत हमारे शत्रुओं को तुम सर्वथा मरोड़ डालो । ('अग्नेष्ट्वा' यजुष् और आगामी मंत्र 'अग्निर्मूर्धादि०' आदि दोनों को पढ़कर एक काठ की विशिष्ट घृतपूर्ण जुहू स्थापित करना ।) हे जुहु ! मैं तुम्हें अग्नि के तेज के साथ यहाँ स्थापित करता हूँ ॥ १३ ॥

उ० ऊर्ध्वो भव ऊर्ध्वस्तिष्ठ । स्थित्वा च प्रतिविध्य प्रतिताडय । अध्यस्मत् अस्मत्त उपरि व्यवस्थितान् । किंच आविष्कृणुष्व प्रकाशीकुरुष्व दैव्यानि कर्माणि हे अग्ने । किंच अवस्थिरा तनुहि अवतनुहि अवतारय स्थिराणि धनूंषि । यातुजूनां यातुधानानां जवनप्रधानानाम् । किंच यज्ञस्य जामिमजामिम् । जामिशब्दः पुनरुक्तवचनः । पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा प्रमृणीहि । मृणतिर्मरणार्थः । प्रमारय शत्रून् । प्रथमां स्रुचमुपदधाति । आग्नेयेन यजुषा ऋचा च अग्नेष्ट्वा । अग्नेः संबन्धिना तेजसा त्वां सादयामि हे स्रुक् ॥ १३ ॥

म० हे अग्ने, ऊर्ध्वो भव उद्युक्तो भव । अस्मदधि अस्मत्सकाशुपरि वर्तमानाञ्शत्रून्प्रतिविध्य प्रतिताडय । दैव्यानि देवसंबन्धीनि कर्माणि आविष्कृणुष्व प्रकटय । किंच यातुजूनां यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय । किंच जाम्यजामिशब्दौ पुनरुक्तापुनरुक्तवचनौ । जामिमजामि पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा पुनःपुनस्ताडितमताडितं वा शत्रून् प्रमृणीहि । मृणातिर्मारणार्थः । रिपून् मारय । 'घृतपूर्णामग्नेष्ट्वेति' (का० १७ । ४ । १२) । कार्ष्मर्यमयीं(?) पादमात्रदीर्घां षडङ्गुलविपुलां घृतपूर्णां प्रागग्रां स्रुचमग्नेष्ट्वेति यजुषाग्निर्मूर्धेति ऋचा चोपदधाति । आग्नेयं यजुः । हे स्रुक्, अग्नेः संबन्धिना तेजसा त्वा त्वां सादयामि ॥ १३ ॥

अ॒ग्निर्मू॒र्धा दि॒वः क॒कुत्पतिः॑ पृथि॒व्या अ॒यम् । अ॒पाᳬ रेता॑ᳬसि जिन्वति । इन्द्र॑स्य॒ त्वौज॑सा सादयामि ॥ १४ ॥

यह अग्नि दिन में आदित्यरूप से विद्यमान द्युलोक की मूर्धा है, आकाश का उन्नत स्कन्ध है और इस पृथ्वी का पालक है। यह जलों के बलों को बढ़ाता है। (गूलर की स्रुवा को दही से भर कर धरना।) हे औदुम्बरी स्रुवे ! मैं तुम्हें इन्द्र के ओज के साथ यहाँ स्थापित करता हूँ॥ १४॥

उ० अग्निर्मूर्धा व्याख्यातम्। द्वितीयामुपदधाति ऐन्द्रेण यजुषा । आग्नेय्या च त्रिष्टुभा। इन्द्रस्य त्वाम् ओजसा बलेन सादयामि ॥ १४॥

म० अग्निर्मूर्धेति व्याख्याता (३।१२)। (का० १७।४।१३) एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णामिन्द्रस्य त्वेति। एवंविधमेवौदुम्बरीं दधिपूर्णां स्रुचमुत्तरे उपदधाति । इन्द्रस्य त्वेति यजुषा भुव इति ऋचा च। इन्द्रदेवत्यं यजुः। हे स्रुक्, इन्द्रस्यौजसा तेजसा त्वां सादयामि स्थापयामि ॥ १४॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः । दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षां जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहम् ॥ १५ ॥

[भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । सचसे । शिवाभिः ॥ दिवि । मूर्द्धानम्। दधिषे । स्वर्षाम्। स्वःसामितिस्वः साम्। जिह्वाम् । अग्ने । चकृषे । हव्यवाहमितिहव्य वाहम्॥१५॥]

हे अग्ने ! जब तुम अपनी ज्वालाजिह्वा को हवियों की वाहिका बनाते हो और जब तुम कल्याणी वायु की घोड़ियों से (=घोड़ियों पर सवार वायु से) संगत होते हो, तब तुम यज्ञ और वर्षाजलों के नेता होते हो। उस समय तुम अपनी स्वर्गप्रदा ज्वालामूर्धा को द्युलोक में विधृत करते हो॥ १५॥

उ० भुवो यज्ञस्य। चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्यायते अर्थसंबन्धात्। यदा जिह्वां ज्वालालक्षणां हे अग्ने, चकृषे करोषि । हव्यवाहं हविषो वोढ्रीम् अथानन्तरमेव भुवः भवसि । यज्ञस्य द्रव्यदेवतात्यागात्मनो नेता देवयान-पितृयाणमार्गानुसारिणः। रजसश्चोदकस्य च यज्ञपरिणाम-भूतस्य नेता भवति जगदुत्पत्त्यर्थम्। कुत्र नेता भवसीत्यत आह। यत्र यस्मिन् स्थाने नियुद्भिः नियुद्गुणविशिष्टाभि-रश्वाभिः शिवाभिः सहितं वायुं सचसे सेवसे। नियुतो वायोरित्यादिष्टोपयोजनानीति नियुद्भिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना-न्तरिक्षम् । यत्रच दिवि द्युलोके मूर्धानमादित्यं दधिषे धारयसि । स्वर्षां स्वः द्युलोकं सनोतीति स्वर्षा तां स्वर्षाम् तत्र भवसि। यज्ञस्य रजसश्च नेतेति। यस्य तवै-तत्कर्म तं त्वां सादयाम इति शेषः ॥ १५॥

म० त्रिशिरोदृष्टाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने, त्वं यदा हव्यवाहं हव्यं वहतीति हव्यवाट् तां हविषो वोढ्रीं जिह्वां ज्वालां चकृषे करोषि। लडर्थे लिट्। तदा यज्ञस्य द्रव्यदेवता-त्यागात्मनो नेता भुवः भवसि। रजसः यज्ञपरिणामरूपोदकस्य च नेता भवसि जगद्रक्षार्थम्। भवतेर्लेटि मध्यमैकवचने सिपि 'इतश्च लोपः-' (पा० ३।४।९७) इति इकारलोपे 'लेटो-ऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यडागमे 'अचि श्नुधातु-' (पा० ६।४।७७) इत्युवङादेशे च कृते भुव इति रूपम्। कुत्र नेता भवसीत्यत आह। यत्र यस्मिन्स्थाने शिवाभिर्मङ्गल-रूपाभिर्नियुद्भिरश्वाभिः त्वं सचसे संबन्धं प्राप्नोषि। नियुतो वायोरित्युक्तेर्नियुतो नाम वायोरश्वाः ताभिर्वायुर्लक्ष्यते वायुना चान्तरिक्षं लक्ष्यते। यत्र च दिवि मूर्धानमादित्यं दधिषे धार-यसि। लिङ् लडर्थे। किंभूतं मूर्धानम्। स्वर्षां स्वः स्वर्गं सनोति ददातीति स्वर्षाः। 'षणु दाने' विट्प्रत्ययः। 'विड्वनोरनुनासिक-स्यात्' (पा० ६।४।४१) इति नकारस्याकारः। यद्वा स्वः स्वर्गे स्यति तिष्ठतीति स्वर्षाः तम् षोऽन्तकर्मणि क्विप्। अन्त-रिक्षे द्युलोके च यज्ञस्य रजसश्च नेता भवसीत्यर्थः। यत्रेत्यस्य संहितायां 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घः। यस्य तवैतत्कर्म तं त्वां स्रुग्रूपेण सादयामीति शेषः ॥ १५॥

ध्रुवासि धरुणास्तृता विश्वकर्मणा । मा त्वा समुद्र उद्वधीन्मा सुपर्णोऽव्यथमाना पृथिवीं दृंह ॥ १६ ॥

[ध्रुवा । असि । धरुणा । आस्तृतेत्या स्तृता । विश्व-कर्म्मणेतिविश्व कर्म्मणा ॥ मा । त्वा । समुद्रः । उत् । वधीत् । मा । सुपर्ण्णऽइतिसु पर्ण्णः । अव्यथमाना । पृथिवीम् । दृंह ॥१६॥]

(अपने आप टूटकर ईंट की आकार वाली बनी हुई एक सछिद्रा पथरौटी ईंट को चिति में धरना।) इस पथरौटी का नाम 'स्वयमातृण्णा' है।) हे पाषाण=इष्टके ! पृथ्वी के धारण करने वाली तुम अत्यन्त स्थिरा हो। तुम विश्वकर्मा (=प्रजापति) के द्वारा यहाँ धरी गई हो। तुम्हें यह समुद्र (=रुक्म आभरण) न मार डाले और न यह सुपर्ण (=हिरण्यपुरुष) ही। तुम व्यथा को न प्राप्त होती हुई इस चिति को दृढ़ बनाओ॥ १६॥

उ० स्वयमातृण्णां पृथिवीसंस्तुतामिष्टकामुपदधाति । ध्रुवासीति तिसृभिर्ऋग्भिरूर्ध्वं बृहत्यनुष्टुप्प्रस्तारपङ्क्तिभिः विश्वस्मै प्राणायेत्यादिना यजुषा च। ध्रुवासि स्थिरासि। स्वतएव धरुणा च अन्येषां च धारयित्री । आस्तृता विश्वकर्मणा उपहिता चासि विश्वकर्मणा प्रजापतिना सर्वस्य कर्त्रा। एवंचेदतो ब्रवीमि। मा त्वा समुद्र उद्वधीत् उद्वध्यात्। 'रुक्मो वै समुद्रः पुरुः सुपर्णः' इति श्रुतिः । स्वंच अव्यथमाना अचलन्ती पृथिवीं दृंह दृढीकुरु। आत्म-सात्कुर्वित्यभिप्रायः ॥ १६॥

म० 'स्वयमातृण्णां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति' (का० १७।४।१५) । पुरुषोपरि ध्रुवेत्यादिकण्डिकाचतुष्टयेन स्वयमातृण्णामुपदधाति । कीदृशीम् । शर्करां पाषाणमयीं छिद्रां स्वाभाविकच्छिद्रयुताम् । सच्छिद्राश्ममयीष्टकैव स्वयमातृण्णोच्यत इति सूत्रार्थः । ऊर्ध्वबृहती । द्वादशाक्षरत्रिपादोर्ध्वबृहती । अत्र प्रथमत्रयोदशार्णस्तृतीयो दशार्णः । हे स्वयमातृण्णे, त्वं ध्रुवा स्थिरासि । कीदृशी त्वम् । धरुणा भूमिरूपेण विश्वस्य धारयित्री । विश्वं करोतीति विश्वकर्मा । तेन सर्वस्य कर्त्रा प्रजापतिना आस्तृता उपहिता । समुद्रो रुक्मः त्वा त्वां मा उद्वधीत् मा हन्तु । सुपर्णः पुरुषश्च त्वां मोद्वधीत् । 'रुक्मो वै समुद्रः पुरुषः सुपर्णः' (७।४।२।५) इति श्रुतेः । समुद्रसुपर्णशब्दाभ्यां रुक्मपुरुषावुच्येते । त्वं चाव्यथमाना अचलन्ती सती पृथिवीं दृंह भूमिं दृढीकुरु ॥ १६ ॥

प्रजापतिष्ट्वा सादयत्वपां पृष्ठे समुद्रस्येमन् । व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं प्रथस्व पृथिव्यसि ॥ १७ ॥

[प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । त्वा । सादयतु । अपाम् । पृष्ठे । समुद्रस्य । एमन् ॥ व्यचस्वतीम् । प्रथस्वतीम् । प्रथस्व । पृथिवी । असि ॥१७॥]

जलों के पृष्ठभाग और समुद्र के मार्ग में, हे स्वयमातृण्णे ! तुम अवकाश एवं विस्तारयुक्ता को प्रजापति ही स्थापित करे। तुम विस्तार को प्राप्त हो, क्योंकि पार्थिव चट्टान हो ॥ १७ ॥

उ० प्रजापतिष्ट्वा प्रजापतिः त्वां सादयतु । स हि त्वामासादयितुं समर्थः । अपां पृष्ठे अपामुपरि । समुद्रस्य समुन्दनस्य उदकसंघातस्य एमन् एमनि । इणः मनिन् सप्तम्येकवचनम् अवस्थाने । कथंभूतामासादयतु । व्यचस्वतीं व्यञ्जनवतीम् प्रथस्वतीं पृथुत्वयुक्ताम् । त्वं चासादिता प्रजापतिना । प्रथस्व पृथ्वीभव । यतश्च पृथिव्यसि अतो ब्रवीमि ॥ १७ ॥

म० अनुष्टुप् । हे स्वयमातृण्णे, प्रजापतिः त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु । क्व । अपां जलानां पृष्ठे उपरि । समुद्रस्य जलसङ्घातस्य एमन् एमनि अवस्थाने सादयतु । इणो धातोर्मनिन्प्रत्यये एमन्निति रूपम् 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति सप्तम्या लुक् । किंभूतां त्वाम् । व्यचस्वतीं व्यचनं व्यचस्तदस्या अस्तीति व्यचस्वती तामभिव्यक्तियुताम् । प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथः पृथुत्वं तदस्या अस्तीति प्रथस्वती तां विस्तारयुक्ताम् । त्वमपि प्रजापतिसादिता सती प्रथस्व अस्याश्चितेः प्रथनं कुरु । यतस्त्वं पृथिव्यसि पृथिव्युत्पन्नत्वात् ॥ १७ ॥

भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधाया विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री । पृथिवीं यच्छ पृथिवीं दृंह पृथिवीं मा हिंसीः ॥ १८ ॥

[भूः । भूमिः । अदितिः । विश्वधायाऽइतिविश्व धायाः । विश्वस्य । भुवनस्य । धर्त्री ॥ पृथिवीम् । यच्छ । दृंह । मा । हिंसीः ॥१८॥]

हे स्वयमातृण्णे ! तुम भूमि (=सुखों की भावयित्री) हो; पृथ्वी हो; अदितिस्वरूपा हो और समस्त विश्व की धारिका तुम विश्व की धात्री हो। तुम पृथ्वी को संयमित करो। तुम इस चिति को दृढ़ बनाओ। तुम इस चिति को हिंसित मत करो ॥ १८ ॥

उ० भूरसि भूमिरसि । अदितिरसि विश्वधायाः विश्वस्यां निहितमिति विश्वधायाः । विश्वस्य च भुवनस्य भूतग्रामस्य च धर्त्री धारयित्री । यतश्च त्वमियमेव अत इदमुक्तं भवति । पृथिवीं यच्छ आत्मानं निगृह्णीष्व । पृथिवीं दृंह आत्मानं दृढीकुरु । पृथिवीं माहिंसीः आत्मानं माहिंसीः ॥ १८ ॥

म० प्रस्तारपङ्क्तिः आद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरित्युक्तेर्यत्राद्यौ द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः । अत्र त्वाद्य एकादशको द्वितीयस्त्रयोदशकस्तृतीयतुर्यौ पञ्चकौ पञ्चमः षडक्षरः एवं पञ्च पादाः । हे स्वयमातृण्णे, त्वं भूः सुखानां भावयित्र्यसि । भूमिः पृथिव्यसि । भूम्यभिमानिनी देवतासीत्यर्थः । अदितिर्देवमातासि । विश्वधायाः विश्वं दधाति पुष्णातीति विश्वधायाः विश्वं निहितमस्यामिति वा । विश्वस्य भुवनस्य सर्वस्य भूतग्रामस्य धर्त्री धारयित्री तादृशी त्वं पृथिवीं यच्छ नियतां कुरु । पृथिवीं दृंह दृढीकुरु । पृथिवीं मा हिंसीः पृथिव्या हिंसां मा कुरु ॥ १८ ॥

विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय । अग्निष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १९ ॥

[विश्वस्मै । प्राणाय । अपानायेत्यप आनाय । व्यानायेतिवि आनाय । उदानायेत्युत् आनाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थायाऽइतिप्रति स्थायै । चरित्राय ॥ अग्निः । त्वा । अभि । पातु । मह्या । स्वस्त्या । छर्दिषा । शन्तमेनेतिशम् तमेन ॥१९॥]

हे स्वयमातृण्णे ! सबके प्राण-अपान-व्यान-उदान, कीर्ति; और शास्त्रीय आचरण की सिद्धि के लिए मैं तुम्हें यहाँ स्थापित करता हूँ। महती योगक्षेम सम्पत्ति और अत्यन्त सुखकारी गृह के द्वारा अग्नि तुम्हें सब ओर से बचावे। उस अग्नि के द्वारा

सुरक्षिता तुम अंगिरा के यज्ञ में स्थिरा रहने के समान, हमारे यज्ञ में स्थिरा होकर प्रतिष्ठित रहो ॥ १९ ॥

उ० विश्वस्मै प्राणाय सर्वस्मै प्राणार्थं। अपानाय व्यानाय उदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय चरणाय त्वां सादयामीति शेषः । अग्निः त्वाम् अभिपातु पालयतु। मह्या महत्या स्वस्त्या अविनाशेन। छर्दिषा शन्तमेन । गृहेण सुखतमेन हेतुभूतेन सादयति । तया देवतया । व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

म० यजुः एकाधिकार्ष्यनुष्टुप्। हे स्वयमातृण्णे, विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्राणापानव्यानोदानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै कीर्त्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय च। प्राणिनामेतत्सर्वसिद्ध्यर्थं त्वां सादयामीति शेषः। किंच मह्या महत्या स्वस्त्या योगक्षेमसंपत्त्या शन्तमेनात्यन्तं सुखकारिणा छर्दिषा गृहेण चाग्निस्त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु। तया देवतयानुगृहीता त्वं ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश। अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं स्थिरस्थिता तद्वदिहोपविश ॥ १९ ॥

काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती पुरुषः परुषस्परि । एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ २० ॥

[काण्डात्काण्डादितिकाण्डात् काण्डात् । प्ररोहन्तीतिप्र रोहन्ती। परुषःपरुषइतिपरुषः परुषः। परि ॥ एव । नः। दूर्वे । प्र । तनु । सहस्रेण । शतेन । च ॥२०॥]

(आगामी दो मंत्रों से कुछ दूब उस स्वयमातृण्णा ईंट पर इस प्रकार धरना, जिससे कि उस दूब का अग्रभाग भूमि में अन्दर चला जाय) हे दूब ! इस पथरौटी के प्रत्येक भाग और पर्व-पर्व से या स्वयं के प्रत्येक काण्ड और पर्व-पर्व से अंकुरित होती हुई जिस प्रकार तुम स्वयं परम विस्तार को सम्प्राप्त हो रही हो, उसी प्रकार हमें भी—हे दूर्वे ! शत-सहस्र पुत्र-पौत्रों से अभिवृद्ध करो ॥ २० ॥

उ० अग्निना दृष्टां दूर्वेष्टकामुपदधाति द्वाभ्यामनुष्टुब्भ्याम् । काण्डात्काण्डात् । भूमौ संबद्धं जटाभिः पर्व काण्डमित्युच्यते। असंबद्धं परुः। काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । पर्वणः पर्वणश्च परि प्ररोहन्ती यथा शताङ्कुरांल्लभसि एवं नः अस्मान् हे दूर्वे, प्रतनु विस्तारय। पुत्रपौत्रनप्तृभिः शतसहस्रसंख्यैः ॥ २० ॥

म० 'मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद्भूमिप्राप्तां काण्डात्काण्डादिति'(का० १७।४।१८) तस्यां स्वयमातृण्णायां काण्डादिति ऋग्द्वयेन पुरस्ताद्भूमिगताग्रं मूलाग्रयुतां दूर्वामुपदधाति। अग्निदृष्टे दूर्वेष्टकादेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ। मूलैर्भूसंबद्धं पर्व काण्डं भूम्यसंबद्धं परुः। हे दूर्वे दूर्वेष्टके, काण्डात्काण्डात्प्रतिकाण्डं परुषः परुषः प्रतिपरुः भूमिसंबद्धासंबद्धेभ्यः सर्वपर्वभ्यः सकाशाद्यथा त्वं परि समन्तात्प्ररोहन्ती अङ्कुरवती वर्तसे। 'नित्यवीप्सयोः' (पा० ८।१।४) इति वीप्सार्थे काण्डपरुषोर्द्वित्वम्। एवेत्यव्ययमेवमित्यर्थे 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति संहितायां दीर्घः। हे दूर्वे, एवं स्वाङ्कुरविस्तारवत्सहस्रेण शतेन च। सहस्रशतशब्दावसंख्यार्थौ। असंख्यैः पुत्रपौत्रनप्त्रादिभिर्नोऽस्मान् प्रतनु विस्तारय ॥ २० ॥

या शतेन प्रतनोषि सहस्रेण विरोहसि । तस्यास्ते देवीष्टके विधेम हविषा वयम् ॥ २१ ॥

[या । शतेन । प्रतनोषीतिप्र तनोषि । सहस्रेण । विरोहसीतिवि रोहसि ॥ तस्याः । ते । देवि । इष्टके । विधेम । हविषा । वयम् ॥२१॥]

हे दूर्वा (=इष्टके) ! जो तुम स्वयं को अपने शत-शत काण्डों से फैलाती हो और तदनन्तर अपने सहस्र-सहस्र अंकुरों के साथ पृथ्वी से फूट निकलती हो, उस तुम सदुर्वा इष्टका के इस स्थान को हविः से हम परिचरित करते हैं ॥ २१ ॥

उ० या शतेन । या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि पृथिवीं सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि। तस्यास्तव हे इष्टके, विधेम स्थानं हविषा सह वयम् ॥ २१ ॥

म० हे देवि दीप्यमाने हे इष्टके, या त्वं शतेन काण्डानां प्रतनोषि विस्तारयसि, सहस्रेण चाङ्कुराणां विरोहसि विविधं प्ररूढा भवसि। वयं हविषा सह ते स्थानं विधेम परिचरेम ॥ २१ ॥

यास्ते अग्ने सूर्ये रुचो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः । ताभिर्नो अद्य सर्वाभी रुचे जनाय नस्कृधि ॥ २२ ॥

[याः । ते । अग्ने । सूर्ये । रुचः । दिवम् । आतन्वन्तीत्या तन्वन्ति । रश्मिभिरितिरश्मि भिः ॥ ताभिः । नः । अद्य । सर्वाभिः । रुचे । जनाय । नः । कृधि ॥२२॥]

हे अग्ने ! जिस तुम अग्नि की ज्योतियाँ सूर्य में समाहित होकर स्व-रश्मियों के द्वारा इस द्युलोक को प्रकाशित करती हैं, आज उन अपनी सभी आभाओं के द्वारा, हे अग्ने ! हमारे और इस व्यक्ति (=यजमान) के लिए स्वयं को प्रकाशित करो ॥२२॥

उ० द्वियजुषमुपदधाति इन्द्राग्निभ्यां दृष्टाभ्यां द्वाभ्यामनुष्टुब्भ्यामग्निलिङ्गोक्तदेवताभ्याम्। यास्ते अग्ने। हे अग्ने, यास्ते तव सूर्येऽवस्थिता रुचो दीप्तयः दिवं द्युलोकम् आतन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः। ताभी रुग्भिः सर्वाभिः

नोऽस्मान् अस्मिन्ध्यवि रुचे रोचनाय कृधि कुरु। जनाय नस्कृधि। जनानां च भोक्तृन् अस्मान् कृधि ॥ २२ ॥

म० 'यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये' (का० १७।४। २०)। दूर्वेष्टकापुरस्ताद्वितीये पश्चालोके यास्त इति ऋग्द्वयेन द्वियजुःसंज्ञां पयेष्टकामुपदधाति इति सूत्रार्थः। इन्द्राग्निदृष्टे अग्निदेवत्ये द्वे अनुष्टुभौ। हे अग्ने, याः ते तव रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले वर्तमानाः सत्यः दिवं द्युलोकमातन्वन्ति प्रकाशयन्ति रश्मिभिः सरूपभूतैः किरणैः ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः नोऽस्मान् रुचे रोचनाय शोभायै अद्यास्मिन्ध्यवि कृधि कुरु। जनाय पुत्रपौत्रादिकाय च कुरु। द्युलोकप्रकाशिकाः सर्वाः कान्तीः पुत्रांश्चास्मभ्यं देहीत्यर्थः। यद्वा विभक्तिव्यत्ययः। नोऽस्माकं जनाय जनं पुत्रादिकं ताभिः रुग्भिः रुचे शोभायै कुरु। जगत्प्रसिद्धं पुत्रादिकं देहीत्यर्थः ॥ २२ ॥

या वो॑ दे॒वाः सूर्ये॑ रु॒चो गोष्वश्वे॑षु॒ या रुच॑ः। इन्द्रा॑ग्नी॒ ताभि॑ः सर्वा॑भी॒ रुचं॑ नो धत्त बृहस्पते ॥ २३ ॥

[याः। वः। दे॒वाः। सूर्ये॑। रुच॑ः। गोषु॑। अश्वे॑षु। याः। रुच॑ः ॥ इन्द्रा॑ग्नी॒ऽइतीन्द्रा॑ग्नी। ताभि॑ः। सर्वा॑भिः। रुच॑म्। नः। ध॒त्त। बृ॒हस्प॒ते ॥२३॥]

(इस तथा आगामी मंत्र से 'द्वियजुः' संज्ञक ईंट को धरना)। हे देवों ! तुम्हारी जो कान्तियाँ सूर्य, गायों और अश्वों में हैं, हे इन्द्र-अग्ने-बृहस्पते ! हमारे लिए तुम स्वयं को उन सब कान्तियों से कान्तिमान बनाओ ॥ २३ ॥

उ० या वो देवाः या वः युष्माकं हे देवाः, सूर्ये रुचः दीप्तयः गोषु अश्वेषु या रुचः। हे इन्द्राग्नी, हे बृहस्पते, ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः रुचम् नः अस्मभ्यं धत्त ॥ २३ ॥

म० हे देवाः, हे इन्द्राग्नी, हे बृहस्पते, वो युष्माकं संबन्धिन्यो या रुचः दीप्तयः सूर्ये सूर्यमण्डले सन्ति गोषु धेनुषु अश्वेषु तुरगेषु च या युष्माकं रुचः सन्ति ताभिः सर्वाभिः रुग्भिः कृत्वा नोऽस्मभ्यं रुचं धत्त दत्त। तत्समप्रभानस्मान्कुरुतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

वि॒राड् ज्योति॑रधारयत्स्व॒राड् ज्योति॑रधारयत् ॥ प्र॒जाप॑तिष्ट्वा सादयतु पृ॒ष्ठे पृ॑थि॒व्या ज्योति॑ष्मतीम्। विश्व॑स्मै प्रा॒णाया॑पा॒नाय॑ व्या॒नाय॒ विश्वं॒ ज्योति॑र्यच्छ। अ॒ग्निष्टेऽधि॑पति॒स्तया॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वा सी॑द ॥ २४ ॥

[वि॒राडिति॑वि॒ राट्। ज्योति॑ः। अ॒धा॒र॒य॒त्। स्व॒राडिति॑स्व॒ राट्। ज्योति॑ः। अ॒धा॒र॒य॒त् ॥ पृ॒ष्ठे। पृ॒थि॒व्याः। ज्योति॑ष्मतीम् ॥ विश्व॑स्मै। ज्योति॑ः। य॒च्छ॒ ॥ अ॒ग्निः। ते॒। अधि॑पति॒रित्यधि॑ पति॑ः ॥२४॥]

('विराड् ज्यो०' यजुः पढ़कर प्रथम रेतःसिच् और 'स्वराड् ज्यो०' यजुः पढ़कर द्वितीय 'रेतःसिच्' संज्ञक ईंट को चिति में धरना)। विशेष रूप से शोभायमान यह पृथ्वीलोक इस अग्नि रूप ज्योति को धारण करता है। स्वयं ही प्रकाशमान यह द्युलोक इस आदित्य रूप ज्योति को धारण करता है। (रेतःसिच् ईंट के सम्मुख ही 'विश्वज्योति' संज्ञक ईंट को धरना।) सबके प्राण-अपान-व्यान के निमित्त पृथ्वी के पृष्ठभाग में इस 'विश्वज्योति' संज्ञक तुम ईंट को प्रजाजापति स्वयं ही धरे। हे इष्टके ! तुम हमें ज्योति प्रदान करो या समस्त अग्नि को मर्यादित रखना। हे इष्टके ! अग्नि ही तुम्हारा स्वामी है। अंगिरा के यज्ञ में स्थिर भाव से बैठने के समान ही तुम उस स्वदेवता अग्नि के द्वारा स्थापित की जाकर चिति में यथास्थान दृढ़ता से स्थित हो ॥ २४ ॥

उ० रेतःसिचावुपदधाति। विराड् ज्योतिरधारयत्। विराडयं लोकः स इममग्निं ज्योतिर्धारयति। द्वितीयामुपदधाति। स्वराड् ज्योतिः अधारयत्। असौ वै लोकः स्वराड् सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयति। विश्वज्योतिषमुपदधाति। प्रजापतिः त्वां सादयतु। पृष्ठे पृथिव्याः उपरि पृथिव्याः। ज्योतिष्मतीं ज्योतिषा संयुक्ताम्। किमर्थम्। विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणाय अपानाय व्यानाय। किंच। विश्वं ज्योतिर्यच्छ निगृह्णीष्व। अग्निश्च तवाधिपतिः। सादयति। तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवासीद। व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

म० 'विराड् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।४।२२)। द्वियजुषः पूर्वे अव्यवहिते रेतःसिचौ द्वे पयेष्टके प्राग्लक्षणे अनूकममितो विराट् स्वराडिति प्रतिमन्त्रमुपदधाति विराडित्युत्तरां स्वराडिति दक्षिणामिति सूत्रार्थः। द्वे यजुषी इदंलोकादोलोकदेवत्ये क्रमाद्यजुरनुष्टुभौ। विशेषेण राजत इति विराट् अयं लोको ज्योतिरग्निलक्षणमधारयत् धारयति। स्वेनैव राजत इति स्वराट् असौ लोको ज्योतिरादित्यलक्षणमधारयद्धारयति। 'विराडयं लोकः स इममग्निं ज्योतिर्धारयत्यसौ वै लोकः स्वराट् सोऽमुमादित्यं ज्योतिर्धारयति' (७।४।२।२३) इति श्रुतेः। (का० १७। ४।२३) इति प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम्। रेतःसिग्भ्यां पुरो यजमानकृतां प्रथमां विश्वज्योतिःसंज्ञामिष्टकां पश्चां प्राग्लक्षणामुदङ्मुखोऽनूके उपदधाति। विश्वज्योतिर्देवतं यजुःशक्करीच्छन्दस्कम्। पृथिव्याः पृष्ठे उपरि ज्योतिष्मतीं ज्योतिषोपेतां त्वा त्वामिष्टकां प्रजापतिः सादयतु स्थापयतु। किमर्थं।

विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय प्राणादिसंपत्त्यर्थम् । किंच हे इष्टके, त्वं विश्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ नियच्छ देहि वा । अभिश्च ते तवाधिपतिः स्वामी तया देवतयाग्निलक्षणया ध्रुवा स्थिरा सती सीद उपविश । अङ्गिरस्वदङ्गिरसां चयने यथा स्थिरा सीदः तद्वदत्रापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे । वासन्तिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ २५ ॥

[मधुः । च । माधवः । च । वासन्तिकौ । ऋतूऽइत्यृतू । अग्नेः । अन्तःश्लेषऽइत्यन्तःश्लेषः । असि । कल्पेताम् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् । आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः । पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रताऽइतिसव्रताः ॥ ये । अग्नयः । समनसऽइतिसमनसः । अन्तरा । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । इमेऽइतीमे ॥ वासन्तिकौ । ऋतूऽइत्यृतू । अभिकल्पमानाऽइत्यभिकल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम् इव । देवाः । अभिसंविशन्त्वित्यभिसंविशन्तु । ध्रुवेऽइतिध्रुवे । सीदतम् ॥२५॥]

('ऋतव्या' संज्ञक ईंटों को धरना।) चैत-वैशाख महीने मिलकर वसन्त ऋतु होते हैं। हे वसन्त ऋतो! तुम इस चितिभाव को प्राप्त कराई जाने वाली अग्नि को मध्य से जोड़ने वाले हो। द्यावापृथिवी को अनुकूल बनाओ। जलों-ओषधियों को अनुकूल बनाओ। मुझ यजमान की ज्येष्ठता के निमित्त इन समान कार्य वाली विविध इष्टका रूप अग्नियों को मेरे अनुकूल बनाओ। अन्य भी व्यक्तियों के द्वारा इन द्यावापृथिवी के मध्य समानचित्त से जो पृथक् वेदियाँ चयन की गई हैं, वे भी इस वसन्त ऋतु को ही सम्पादित करते हुए हमारे इस चयन कर्म में समाहित हो जावें, जैसे—अन्य देव सेवा के लिए इन्द्र को सब ओर से आ घेरते हैं। हे इष्टके। अग्नि तुम्हारा अधिपति है। उस अग्निदेव के द्वारा इस चिति में स्थापित की गई तुम, अंगिरा के चयन में स्थिर होकर बैठने के समान, इस हमारे भी अग्नि-चयन में दृढ़ होकर स्थित होओ ॥ २५ ॥

उ० ऋतव्ये उपदधाति मधुश्च । वसन्तऋतुरुच्यते । यस्त्वं मधुश्च माधवश्च चैत्रश्च वैशाखश्च वसन्तऋतुः । स्वार्थे तद्धितः । ऋतू इति द्विवचनमेकवचनस्य स्थाने अर्थसंबन्धात् । यस्त्वामग्नेः संवत्सराख्यस्य अन्तःश्लेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः श्लेषकोऽसि तस्य । तव कल्पेतां द्यावापृथिव्यौ । ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावायेत्यनुषङ्गः । कल्पन्तां च आपः ओषधयः ज्यैष्ठ्याय । कल्पन्तां च अग्नयः पृथङ् मम ज्यैष्ठ्याय । 'अग्नयो हैते पृथग्ये देवता इष्टकाः' इति श्रुतिः । मम तवेति प्राप्ते ममेति व्यत्ययश्छान्दसः । अथ कोऽर्थः । कल्पन्ताम् इष्टका याः स्वयमातृण्णादयः नानाभूतास्तव ज्यैष्ठ्याय सव्रताः समानकर्माणः । समानं हि कर्म इष्टकानामग्निचयनं नाम । किंच । ये अग्नयः अन्यैरपि चिताः समनसः समानमनस्काः । अन्तरा मध्ये द्यावापृथिव्यौ इमे वर्तन्ते तेपि वसन्तमृतुमभिकल्पमानाः । वासन्तिकाविति स्वार्थे तद्धितः । ऋतू इति द्विवचनमेकवचनस्यार्थे । अभिकल्पमानाः संविशन्त्विति संबन्धः । कथमिव । इन्द्रमिव देवाः । यथा इन्द्रं देवानां राजानं परिचरणाय देवा अभिविशन्ति एवं वसन्तमृतुमन्या इष्टकाः परिचरणायाभिविशन्तु । सादयति । तया देवतयेति व्याख्यातम् ॥ २५ ॥

म० 'ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति' (का० १७।४।२४) विश्वज्योतिषः पुरो द्वे पद्ये प्राग्लक्षणे ऋतव्येष्टके अनूकमभित उदङ्मुख उपदधाति । ऋतुदेवतं यजुः अष्टोत्तरशताक्षरत्वाच्छन्दो नास्ति । मधुश्चैत्रो मासः माधवो वैशाखः तावुभौ वासन्तिकौ वसन्तसंबन्धिनौ ऋतू अवयवौ । यद्वा मधुमाधवौ वसन्त एव वासन्तिक ऋतुः । द्विवचनमेकवचनार्थम् । हे तादृश वसन्ताख्य ऋतो, त्वं चीयमानस्याग्नेरन्तःश्लेषोऽसि अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः सन् श्लेषकोऽसि । यथा कुड्यस्यान्तर्दार्ढ्याय काष्ठपाषाणादयः श्लिष्यन्ते तद्वत् । ममाग्निं चिन्वतो यजमानस्य ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठत्वायोत्कर्षाय इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ कल्पन्तां स्वोचितमुपकारं संपादयताम् । यद्वा ममेति तवस्थाने व्यत्ययः । द्यावाभूमी तवोत्कर्षाय कल्पन्ताम् । आपश्चौषधयश्च तव ज्येष्ठत्वाय कल्पन्ताम् । समानं व्रतं कर्म येषां ते सव्रताः एकस्मिन् चयनाख्यकर्मण्यवस्थिताः पृथक् नानाभूताः अग्नयः स्वयमातृण्णाद्या इष्टकाः तव ज्यैष्ठ्याय कल्पन्ताम् । 'अग्नयो हैते पृथग्यदेता इष्टकाः' इति श्रुतेरग्निशब्देनेष्टका उच्यन्ते । किंच इमे द्यावापृथिवी अन्तरा अनयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमानाः समनसः एकमनस्का ये अग्नयः अन्यैरपि चिताः तेऽपि वासन्तिकावृतू वसन्तमृतुमभिकल्पमानाः संपादयन्तः सन्तः अभिसंविशन्तु एतत्कर्माश्रयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । इन्द्रमिव देवाः यथा देवा इन्द्रं परिचरणायाभिसंविशन्ति एवमन्येष्टका वसन्तं परिचरणायाभिसंविशन्तु । सादयति तया देवतया सादिते हे ऋतव्येष्टके, युवामङ्गिरसां कर्मणीव ध्रुवे स्थिरे सत्यौ सीदतमुपविशतम् ॥ २५ ॥

अषाढासि सहमाना सहस्वारातीः सहस्व पृतनायतः । सहस्रवीर्यासि सा मा जिन्व ॥ २६ ॥

[अषाढा । असि । सहमाना । सहस्व । अरातीः । सहस्व । पृतनायत इति पृतनायतः ॥ सहस्रवीर्येति सहस्रवीर्या । असि । सा । मा । जिन्व ॥२६॥]

('अषाढा' नाम की ईंट को धरना।) हे इष्टके! तुम अषाढा (=न सहने वाली) नाम वाली हो। तुम शत्रु को अभिभूत करनेवाली हो। हे इष्टके! तुम हमारे अदाता तथा युद्ध के इच्छुक शत्रुओं को अभिभूत करो। तुम सहस्रशक्तियों वाली हो, अतः तुम मुझे प्रसन्न करो ॥ २६ ॥

उ० अषाढामुपदधाति । अषाढासि । सविता अपश्यद्देवा वा अपश्यन् अनुष्टुप् । अषाढासि नाम्ना । यदसहन्त तस्मादषाढेत्येतच्छ्रुत्यभिप्रायं नामकथनम् । सहमाना च अभिभवनशीलासि च स्वभावतो यतः अतस्त्वां ब्रवीमि । सहस्वारातीः अभिभव अदानशीलान् । अभिभव च नः पृतनायतः पृतानां संग्राममिच्छतः । किंच । या च त्वं सहस्रवीर्यासि सा मा जिन्व । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । प्रीणीहि ॥ २६ ॥

म० 'अषाढासीत्यषाढाम्' (का० १७ । ४ । २५) अषाढासंज्ञकामिष्टकां पत्नीकृतां पद्यां प्रागलक्षणामृतव्याभ्यां पूर्वां संलग्नामनूके उपदधाति । सवितृदृष्टेष्टकादेवत्या विराडनुष्टुप् । हे इष्टके, त्वमषाढासि । शत्रून् सहते इत्यषाढा । तथाच श्रुतिः 'ते देवा एतामिष्टकामपश्यन्नषाढामिमामेव तामुपादधत तामुपधायासुरान्सपत्नान्भ्रातृव्यानसात्सर्वस्मादसहन्त तस्मादषाढेति' (७ । ४ । २ । ३३) । कीदृशी त्वम् । सहमाना सहत इति सहमाना अभिभवनशीला स्वभावतः । अतोऽरातीः अदानशीलाः प्रजाः सहस्वाभिभव । पृतनां संग्राममिच्छन्ति ते पृतनायन्ति पृतनायन्तीति पृतनायन्तः क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः । तान्पृतनायतः संग्रामेच्छून् शत्रून्सहस्व । किंच त्वं सहस्रवीर्या बहुसामर्थ्या यासि सा मत मां जिन्व प्रीणीहि ॥ २६ ॥

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥ २७ ॥

[मधु । वाताः । ऋतायते । ऋतयत इत्यृतयते । मधु । क्षरन्ति । सिन्धवः ॥ माध्वीः । नः । सन्तु । ओषधीः ॥२७॥]

(दही, शहद और घी के मिश्रण से कछुए को स्नान कराना)। ऋत (=यज्ञ) की कामना करनेवाले यजमान के लिए वायु मधुर होकर बहती है और उसके लिए नदियाँ मधुर जल बहाती हैं। हमारे लिए ओषधियाँ मधुर होवे ॥ २७ ॥

उ० कूर्मं दधिमधुघृतैरभ्यनक्ति । मधुवाताः । गायत्र्यस्तिस्रो वैश्वदेव्यः । मधुमन्तो वा रसवन्तो वाता वान्त्विति शेषः । कस्मै । ऋतायते यज्ञमिच्छते । मधु क्षरन्ति सिन्धवः मधु उदकं क्षरन्तु सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः । माध्वीर्नः । मधुमत्योऽस्माकं सन्तु भवन्तु ओषधयः ॥ २७ ॥

म० 'कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधु वाता इति' (का० १७ । ४ । २७) । मिश्रितैर्दधिमधुघृतैर्ऋक्त्रयेण कच्छपमनक्ति गोतमदृष्टा विश्वदेवदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य ऋतं यज्ञमिच्छतीति ऋतयन् तस्मै ऋतयते यजमानाय वाता वायवो मधु मधुमन्तो रसवन्तो वान्त्विति शेषः । ऋतयतीत्यत्र 'क्यचि च' (पा० ७ । ४ । ३३) इति प्राप्तस्येत्वस्य 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ७ । ४ । ३५) इत्यभावः । 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७ । ४ । ३७) इत्यश्वाघयोरेव क्यच्यात्वविधानात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' (पा० ७ । ४ । २५) इत्यात्वमपि न । संहितायां तु छान्दसो दीर्घः । मधु मधुमानित्यग्रे [२८] मतुप्प्रत्ययदर्शनात्सर्वत्र मधुशब्दाग्रे मतुब्ज्ञेयः । सिन्धवः स्यन्दमाना नद्यः समुद्रा वा मधु मधुमत् रसवत् उदकं क्षरन्ति स्रवन्त्वित्यर्थः । 'तिङां तिङः' (पा० ७ । १ । ३९) इति लोटो लडादेशः । ओषधीः ओषधयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुररसोपेताः सन्तु ॥ २७ ॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवꣳरजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥ २८ ॥

मधु । नक्तम् । उत । उषसः । मधुमदिति मधु मत् । पार्थिवम् । रजः ॥ मधु । द्यौः । अस्तु । नः । पिता ॥२८॥]

हमारे लिए रात्रि मधुर होवे, दिन मधुर होवे, यह पार्थिव लोक हमारे लिए माधुर्ययुक्त होवे और हम सबका पालक द्युलोक भी हमारे लिए मधुर होवे ॥ २८ ॥

उ० मधु नक्तम् । मधुमत् नक्तं रात्रिरस्तु । उत अपि च उषसः मधुमत्यः सन्तु । मधुमद्रसवत्पार्थिवं रजो लोकः अस्तु मातृभूतः । मधुमदित्ययं मतुप् सर्वेषां मधुशब्दानामनुषक्तो द्रष्टव्यः साकाङ्क्षत्वात् । मधुद्यौरस्तु नः पिता । मधुमती द्यौरस्तु अस्माकं पितृभूता ॥ २८ ॥

म० नक्तं रात्रिर्नोऽस्माकं मधु मधुमत् मधुररसोपेतमानन्दकरमस्तु । उतापि च उषसो दिवसा अपि मधुमन्तः सन्तु । पार्थिवं रजः पृथिवीलोको मातृभूतो मधुमन्मधुररसोपेतमस्तु । पिता पितृभूतो द्यौः द्युलोको मधु मधुमान्मधुररसोपेतोऽस्तु ॥ २८ ॥

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँऽअस्तु सूर्यः। माध्वीर्गावो भवन्तु नः॥ २९॥

[मधुमानितिमधु मान्। नः। वनस्पतिः। मधुमानितिमधु मान्। अस्तु। सूर्यः॥ माध्वीः। गावः। भवन्तु। नः॥२९॥]

पीपल-प्रभृति वनस्पति हमारे लिए मधुर होवे। सूर्य हमारे लिए मधुर होवे और हमारी गायें हमारे लिए मधुर दूध-घी प्रदान करनेवाली होवें॥ २९॥

उ० मधुमान् रसवान् नः अस्माकं वनस्पतिर्यज्ञस्य साधनभूतोऽस्तु। सोमो वा वनस्पतिः। मधुमान् अस्तु सूर्यः यज्ञसाधनभूतः। माध्वीः मधुमत्यो रसवत्यः गावः यज्ञसाधनभूताः पशवो रश्मयो वा भवन्तु नोऽस्माकम्। 'रसो वै मधु' इति श्रुतिः। वाय्वादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि सन्त्विति समस्तार्थः॥ २९॥

म० वनस्पतिरश्वत्थादिर्नोऽस्माकं मधुमान्रसवान्यज्ञसाधनभूतोऽस्तु। सूर्यो मधुमान् संतापराहित्यलक्षणमाधुर्यरसोपेतोऽस्तु। गावः यज्ञसाधनभूता रश्मयः नोऽस्माकं माध्वीः मधुमत्यो रसवत्यो भवन्तु। 'रसो वै मधु' (७।५।१।४) इति श्रुतेः। वातादीनि रसवन्त्यस्माकं भोग्यानि भवन्तीति सर्वोऽर्थः॥ २९॥

अपां गम्भन्त्सीद मा त्वा सूर्योऽभिताप्सीन्माग्निर्वैश्वानरः। अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्वानु त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम्॥ ३०॥

[अपाम्। गम्भन्। सीद। मा। त्वा। सूर्यः। अभि। ताप्सीत्। मा। अग्निः। वैश्वानरः॥ अच्छिन्नपत्राऽइत्यच्छिन्न पत्राः। प्रजाऽइतिप्र जाः। अनुवीक्षस्वेत्यनु वीक्षस्व। अनु। त्वा। दिव्या। वृष्टिः। सचताम्॥३०॥]

(अषाढा ईंट से हाथभर की दूरी पर तीसरी पद्मा ईंट के निकट धरे हुए शैवालघास में उस कच्छप को धरना।) जलों के गुम्फन रविमंडल में तुम प्रवेश करो। वहाँ तुम्हें सूर्य सन्तप्त न करे और विश्व का नेता यह अग्नि ही तुम्हें बचावे। अनखण्डित अवयवों वाली इन ईंट-प्रजाओं को तुम देखो। यह दिव्य वृष्टि तुम्हें सदा प्राप्त होती रहे॥ ३०॥

उ० उपदधाति। अपां गम्भन्। त्रिभिः पङ्क्तित्रिष्टुब्गायत्रीभिः। द्वे कूर्मदेवत्ये। कूर्मश्च प्रजापतिरादित्यो वा। उत्तरा द्यावापृथिवीया। अपां गम्भन् अपां गम्भीरे प्रदेशे सीद उपविश। 'एष वा अपां गम्भन् यत्रैष एतत्तपति' इति श्रुतिः। तत्र चोपतिष्ठन्तं सन्तं मा त्वां सूर्यः अभिताप्सीत् अभितापयेत्। मा च अग्निर्वैश्वानरः। त्वं च अच्छिन्नपत्राः प्रजाः अनुवीक्षस्व। प्रजा इष्टका उच्यन्ते। अच्छिन्नपत्रा इति व्याख्यातं श्रुत्या। अरिष्टा अनार्ता अस्माकमिति। अनवखण्डिता योगक्षेमा इष्टका दर्शनेन कुर्वित्यर्थः। अनु त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम्। अनुसेवतां त्वां दिव्या दिविभवा वृष्टिः। दिव्या वृष्टिरिति प्रियवचनम्॥ ३०॥

म० 'अरत्निमात्रेऽषाढां दक्षिणेगायकासूपरिष्टाच्च पुरुषमभिमुखमपां गम्भन्निति तिसृभिः'। (का० १७।४।२८।५) अषाढादक्षिणदेशे हस्तमात्रे पद्मालोकद्वयमन्तराले मुक्त्वा तृतीये पद्मालोके पूर्वमेव स्थापिताखवकासु शेवालेषु पुरुषसंमुखकृक्त्रयेण कूर्ममुपदधातीति सूत्रार्थः। स्वराट्पङ्क्तिः दशाक्षरचतुष्पादा कूर्मदेवत्या तृतीयो द्वादशाक्षरः। कूर्मः प्रजापतिरादित्यो वा। तृतीया द्यावापृथ्वीया। हे कूर्म, अपां जलानां गम्भन् गम्भनि गम्भीरे स्थाने रविमण्डले त्वं सीद उपविश। 'एतद्वापां गम्भिष्ठं यत्रैष एतत्तपति' (७।५।१।८) इति श्रुतेः। तत्रोपविष्टं त्वा त्वां सूर्यो माभिताप्सीत् अभितो मा संतापयतु। वैश्वानरः सर्वत्रहितोऽग्निश्च मा संतापयतु। त्वं चात्र स्थितः सन् प्रजा इष्टकारूपा अनुवीक्षस्व निरन्तरं पश्य। कीदृशीः प्रजाः। अच्छिन्नपत्राः अच्छिन्नान्यनवखण्डितानि पत्राणि अवयवा यासां ताः। अखण्डिता इष्टकाः कुर्वित्यर्थः। 'इमा वै सर्वाः प्रजा या इमा इष्टकास्या अरिष्टा अनार्ता अनुवीक्षस्व' (७।५।८) इति श्रुतेः। किंच दिव्या दिवि भवा वृष्टिः त्वा त्वामनु सचतां सेवतामुदकेन नित्यं सिक्तो भवेत्यर्थः॥ ३०॥

त्रीन्त्समुद्रान्त्समसृपत्स्वर्गानपां पतिर्वृषभ इष्टकानाम्। पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेताः॥ ३१॥

[त्रीन्। समुद्रान्। सम्। असृपत्। स्वर्गानितिस्वः गान्। अपाम्। पतिः। वृषभः। इष्टकानाम्॥ पुरीषम्। वसानः। सुकृतस्येतिसु कृतस्य। लोके। तत्र। गच्छ। यत्र। पूर्वे। परेताऽइतिपरा इताः॥३१॥]

(कच्छप को हाथ से रगड़ना)। यह जलों का अधिपति-तथा ईंटों का अभिवर्षक कच्छप तीन लोकों को पार कर जाता है (=तर जाता है)। आहुति दिये पशु को समाच्छादित करते हुए, हे कच्छप! पुण्य के लोक में, जहाँ पूर्वकाल की चितियों में चुने गये कच्छप मर कर पहुँचे हैं, वहाँ तुम भी जाओ॥ ३१॥

उ० एजयति । त्रीन्समुद्रान् । यस्त्रीन्समुद्रान् लोकान् समसृपत् । समसृप इति पुरुषव्यत्ययः । संसृप्तोसि । स्वर्गान् स्वर्गहेतून् । यश्च त्वम् अपांपतिः वृषभश्च वर्षिता भर्ता इष्टकानां तं त्वां ब्रवीमि । पुरीषं वसानः पशूनाच्छादयन् । सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्नेर्लोके स्थाने स्थित्वा तत्र गच्छ यत्र पूर्वे कूर्मा अन्येष्वग्निषूपहिताः सन्तः परेताः परागताः ॥ ३१ ॥

म० 'घट्टयति मध्यमयेति' (का० १७ । ५ । २) तिसृणां मध्यमया त्रीन् समुद्रानिति ऋचा हस्तस्थमेव कूर्मं कम्पयतीति सूत्रार्थः । कूर्मदेवत्या त्रिष्टुप् । हे कूर्म, यो भवान् त्रीन्समुद्रान् लोकान्समसृपत्सम्यक्प्राप्तो भवति । 'सृपृ गतौ' 'पुषादि-' (पा० ३ । १ । ५९) इत्यादिना च्लेरङ् । समुद्रवन्ति स्वकारणात्समुद्भवन्तीति समुद्रा लोकास्तान् । कीदृशान् । स्वर्गान् भोगसाधनभूतान् । कीदृशो भवान् । अपां पतिः जलेशः इष्टकानां वृषभः वर्षिता । किंच यत्र यस्मिन्स्थाने पूर्वे पुरातनाः कूर्माः अन्येष्वग्निषूपहिताः परेताः परागताः सुकृतस्य शोभनकृतस्याग्नेस्तत्र तस्मिन् लोके स्थाने त्वं गच्छ । किं कुर्वन् । पुरीषं हुतान्पशून् वसानः आच्छादयन् ॥ ३१ ॥

म॒ही द्यौः पृ॑थि॒वी च॑ न इ॒मं य॒ज्ञं मि॑मिक्षताम् । पि॒पृ॒तां नो॒ भरी॑मभिः ॥ ३२ ॥

हे महती द्यौ और पृथ्वी ! इस हमारे यज्ञ को अपने कृपाजल से अभिसिञ्चित करो और हमें अपनी भरण-पोषण की अन्न-जलादि शक्तियों से आपूरित करो ॥ ३२ ॥

उ० मही द्यौरिति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥

म० महीति व्याख्याता (८ । ३२) ॥ ३२ ॥

विष्णोः॒ कर्मा॑णि पश्यत॒ यतो॑ व्र॒तानि॑ पस्प॒शे । इन्द्र॑स्य॒ युज्यः॒ सखा॑ ॥ ३३ ॥

(स्वयमातृण्णा ईंट के उत्तर में हाथभर की दूरी पर गूलर की चौकोर ओखली और एक मूसल को साथ-साथ धरना ।) विष्णु (=यज्ञपुरुष या सूर्य) के महान् कर्मों को देखो कि जिससे यह यज्ञादि व्रत निःसृत होते हैं। वह विष्णु इन्द्र का अनुकूल मित्र है ॥ ३३ ॥

उ० उलूखलमुसले उपदधाति । विष्णोः कर्माणि । व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० 'उलूखलमुसले स्वयमातृण्णामुत्तरेणारत्निमात्रे औदुम्बरं प्रादेशमात्रे चतुरस्रमुलूखलं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं वृत्तं दक्षिणमुलूखलाद्विष्णोः कर्माणीति' (का० १७ । ५ । ३) चतुष्कोणं संकुचितं खातहीनमुदुम्बरतरुजमूर्ध्वमुलूखलम् वृत्तं मुसलम् ते उभे स्वयमातृण्णोत्तरे देशे तन्मध्याद्धस्तमात्रे तृतीये लोके विष्णोरिति मन्त्रेण सहैवोपदधातीति सूत्रार्थः । व्याख्याता (६ । ४) ॥ ३३ ॥

ध्रु॒वासि॑ ध॒रुणे॒तो ज॑ज्ञे प्र॒थम॑मे॒भ्यो योनि॑भ्यो॒ अधि॑ जा॒तवे॑दाः । स गा॑य॒त्र्या त्रि॒ष्टुभा॑नु॒ष्टुभा॑ च दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं व॑हतु प्रजा॒नन् ॥ ३४ ॥

[इ॒तः॒ । ज॒ज्ञे॒ । प्र॒थम॑म् । ए॒भ्यः॒ । योनि॑भ्य॒ इति॒ योनि॑ भ्यः॒ । अधि॑ । जा॒तवे॑दा॒ इति॑ जा॒त वे॑दाः ॥ सः॒ । गा॒य॒त्र्या । त्रि॒ष्टुभा॑ । त्रि॒स्तुभेति॑ त्रि॒ स्तुभा॑ । अ॒नु॒ष्टुभा॑ । अ॒नु॒स्तुभेत्य॑नु॒ स्तुभा॑ । च॒ । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒व्यम् । व॒ह॒तु॒ । प्र॒जा॒नन्निति॑ प्र जा॒नन् ॥३४॥]

(मूसल के ऊपर ओखली को धरना ।) हे ओखलि ! तुम जगत् को धारण करनेवाली और अत्यन्त स्थिर रहने वाली हो । यह अग्नि सर्वप्रथम इस ओखली-मूसल से ही उत्पन्न हुआ था । वह उत्पन्न लभ्य अग्नि पुनः इन कारणभूता दो अरणियोनियों से तो बाद में उत्पन्न हुआ है । वह अग्नि अपने अधिकारों को जानते हुए गायत्री, त्रिष्टुप् और अनुष्टुप् छन्दों के द्वारा पढ़कर दी गई आहुतियों को देवों तक पहुँचावे ॥ ३४ ॥

उ० उखामुपदधाति । ध्रुवासीति द्वाभ्याम् त्रिष्टुब्बृहतीभ्याम् । ध्रुवासि स्थिरासि धरुणा धारिणी च । इदानीमभ्यपत्यद्वारेण उखा स्तूयते । य इत उखातो जज्ञे जातः प्रथमं ततोऽनन्तरम् एभ्यो लोकेभ्यो अधि एभ्यो लोकेभ्यः सकाशात् । जातवेदाः जातप्रज्ञानः । स इदानीं गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभा च सहितः देवेभ्योऽर्थाय हव्यं हविः वहतु प्रापयतु । प्रजानन्स्वमधिकारं जानानः ॥ ३४ ॥

म० 'उलूखल उखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा न्युप्य पुरस्ताद् ध्रुवासीत्युखाम्' (का० १७ । ५ । ४) । पूर्वमुलूखलोपर्युखां तूष्णीं कृत्वा तत उपशयां मृदं पिष्ट्वोखापुरस्ताद्भूमौ प्रक्षिप्य तत्रोखां मन्त्रद्वयेनोपदध्यादिति सूत्रार्थः । उखादेवत्या त्रिष्टुप् । हे उखे, धरुणा जगतो धारयित्री त्वं ध्रुवा स्थिरासि । अथाभिजनकत्वेनोखा स्तूयते । योऽग्निरितोऽस्या उखायाः सकाशात् प्रथममादौ जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निरधिजज्ञे तत एभ्यो योनिभ्यः स्वकारणेभ्योऽरण्यादिभ्योऽधिजज्ञे जायते । सोऽग्निः प्रजानन् स्वाधिकारं प्रकर्षेण जानानः सन् गायत्र्या त्रिष्टुभानुष्टुभेति छन्दस्त्रयेण देवेभ्यो देवार्थं हव्यमस्मद्धविर्वहतु ॥ ३४ ॥

इ॒षे रा॒ये र॑मस्व॒ सह॑से द्यु॒म्न ऊ॒र्जे अप॑त्याय । स॒म्राड॑सि स्व॒राड॑सि सारस्व॒तौ त्वोत्सौ॒ प्राव॑ताम् ॥ ३५ ॥

[इषे । राये । रमस्व । सहसे । द्युम्ने । ऊर्जे । अपत्याय ॥ सम्राडिति॑सम् राट् । असि । स्वराडिति॑स्व राट् । असि । सारस्वतौ । त्वा । उत्सौ । प्र । अवताम् ॥३५॥]

हे उखे ! वर्षा, गो-अश्वधन, बल, यश, अन्न और सन्तान के लिए तुम यहीं विश्राम करो। तुम सम्राट् और स्वयंराट् हो। सरस्वती के दो स्रोत—मन और वाणी या ऋग्वेद और सामवेद तुम्हारी रक्षा करें ॥ ३५ ॥

उ० इषे राये । उखोच्यते । इषे अन्नाय राये धनाय रमस्व रतिं बधान्हि । सहसे बलाय । द्युम्ने 'द्युम्नं द्योतते-र्यशो वा अन्नं वा' । ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिघृतादये । अपत्याय पुत्रपौत्रादये । रमस्वेति सर्वत्र संबध्यते । किंच सम्राडसि संगतराज्यभावासि । स्वराडसि स्वराज्ययुक्तासि । सारस्वतौ च सरस्वतीसंबन्धिनौ च त्वामुत्सौ उत्स्यन्दनौ कूपौ । मनश्च वाक् च । मनस्तावत् सर्वशास्त्रपरिज्ञानं कूप इवोत्स्यन्दति । वागपि तत्प्रतिपादनं कुर्वती । 'मनो वै सरस्वान्वाक्सरस्वत्येतौ सारस्वतावुत्सौ' इति श्रुतिः । प्रावताम् । अवतिः पालनार्थः ॥ ३५ ॥

म० उखादेवत्या बृहती । हे उखे, त्वं रमस्व अत्र क्रीडां कुरु । किमर्थम् । इषे अन्नार्थं राये धनार्थं सहसे बलाय द्युम्ने द्युम्नाय यशोऽर्थम् । 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' (निरु० ५ । ५) इति यास्कः । ऊर्जे उपसेचनाय पयोदधिघृतादिकाय अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय । रमस्वेति सर्वत्र संबन्धः । किंच सम्यग्राजत इति सम्राडसि । स्वेनैव राजत इति स्वराडसि । एवंभूतां सारस्वतौ सरस्वतीसंबन्धिनौ उत्सौ उत्स्यन्दनौ कूपौ प्रवाहौ वा त्वा त्वां प्रावतां प्रकर्षेण पालयताम् । तौ चोत्सौ मनोवाचौ । सामज्ञानाय कूप इवोत्स्यन्दतीति मनः कूपः तत्प्रतिपादनं कुर्वन्ती वागपि कूपः । 'मनो वै सरस्वान्वाक् सरस्वत्येतौ सारस्वतावुत्सौ' (७ । ५ । १ । ३१) इति श्रुतेः । यद्वा सारस्वतौ उत्सौ ऋग्वेदसामवेदौ त्वां रक्षताम् । तथाच तित्तिरिश्रुतिः 'ऋक्साम वै सारस्वतावुत्सौ' इति ॥३५॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ३६ ॥

[अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वासः । देव । साधवः ॥ अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥३६॥]

(आगामी इन दो मंत्रों से उष्ण के अन्दर दो आहुतियाँ देना।) हे अग्निदेव ! तुम्हारे जो विनीत अश्व हैं और जो देवों को यज्ञ के प्रति वहन कर लाते हैं, उन अश्वों को शीघ्र स्व-रथ में संयोजित करो ॥ ३६ ॥

उ० द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां गायत्रीभ्यां जुहोति । अग्ने युक्ष्व । हिशब्दः पादपूरणः । ये तव स्वभूताः अश्वासः अश्वा एव अश्वासः आज्जसेरसुक् । हे देव दानादिगुणयुक्त, साधवः जातिगुणसमन्विताः प्रशस्ताः । अलं पर्याप्तं वहन्ति । मन्यवे दीप्तये क्रोधाय वा ॥ ३६ ॥

म० 'अग्ने युक्ष्वा हीति प्रत्यृचꣳस्रुवाहुती जुहोत्युखायाम्' (का० १४ । ५ । ५) ऋग्द्वयेनोखामध्ये द्वे आहुती जुहोति । अग्निदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ आद्या भरद्वाजदृष्टा द्वितीया विरूपदृष्टा । हे देव दीप्यमान, हे अग्ने, ये साधवः दान्तास्ते तवाश्वासः हया अरमलमत्यर्थं मन्यवे यज्ञाय वहन्ति प्रापयन्ति देवानिति शेषः । तानश्वान् युक्ष्व हि योजय । हि पादपूरणः ॥ ३६ ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ २॥ऽअश्वाँ अग्ने रथीरिव । नि होता पूर्व्यः सदः ॥ ३७ ॥

[युक्ष्व । हि । देवहूतमानिति॑देव हूतमान् । अश्वान् । अग्ने । रथीरिवेति॑रथीः॒ इव ॥ नि । होता । पूर्व्यः । सदः ॥३७॥]

हे अग्ने ! किसी रथस्वामी के स्व-रथ में अश्वों को जोतने के समान तुम भी शीघ्र ही अपने देवों का आह्वान करने में अत्यन्त कुशल अश्वों को स्व-रथ में संयोजित करो । हे अग्ने ! मानुष होता से प्रथम ही तुम इस वेदि पर प्रतिष्ठित होओ ॥ ३७ ॥

उ० युक्ष्वा हि देवहूतमान् अतिशयेन देवानाह्वयन्ति तान् युक्ष्व अश्वान् हे अग्ने, रथीः इव । इवकारो मत्वर्थीयः । कस्मात्पुनस्त्वमेवमुच्यसे । यतः । निहोता पूर्व्यः सदः । निषदः निषीदसि होतृषदने होता सन् पूर्व्यः मानुषाद्धोतुः प्रथमः अग्र्यः । तदुक्तम् । अग्न्याद्यग्नं जातवेदा अन्तरः पूर्वोऽस्मिन्निषद्येति ॥ ३७ ॥

म० अग्ने, त्वमश्वान्युक्ष्व योजय । हिशब्दः प्रसिद्धौ । कीदृशान् । देवहूतमान् देवानाह्वयन्तीति देवहुवः अतिशयेन देवहुवो देवहूतमाः तान् देवानामतिशयेनाह्वातॄन् । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति संहितायां युक्ष्वेत्यस्य दीर्घः । दृष्टान्तमाह । रथीरिव रथीः रथस्वामी यथाश्वान्योजयति तद्वत् । रथोऽस्यास्तीति रथीः ईः मत्वर्थे । किंच त्वं पूर्व्यः पूर्वभवः पुरातनो होता मानुषाद्धोतुः प्रथमोऽग्र्यो भूत्वा निसदः अस्मिन् यागे होतृषदने निषीद । 'छन्दसि' (पा० ३ । ४ । ६) इति लोडर्थे लुङ् । देवहूतमानश्वानित्यत्र 'आतोऽटि नित्यम्' (पा० ८ । ३ । ३) इत्याकारस्यानुनासिकत्वम् 'दीर्घादटि' (पा० ८ । ३ । ९) इति नस्य रुः ॥ ३७ ॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्ये अग्नेः ॥ ३८ ॥

[सम्यक् । स्रवन्ति । सरितः । न । धेनाः । अन्तः । हृदा । मनसा । पूयमानाः ॥ घृतस्य । धाराः । अभि । चाकशीमि । हिरण्ययः । वेतसः । मध्ये । अग्नेः ॥३८॥]

(पाँच पशुओं के मुखों में स्वर्णखण्ड रखना ।) हृदय के अन्दर वर्तमान श्रद्धायुक्त मन से पवित्र की जाती हुई हविरान्न की आहुतियाँ, नदियों के समान, इस हिरण्यमय पुरुष के ऊपर उचित रूप से निपतित हो रही है। चिति के मध्य विद्यमान उस स्वर्णमय पुरुष के ऊपर गिरती हुई घृत की आहुति-धाराओं को मैं देखता हूँ ॥ ३८ ॥

उ० मुखप्रभृति सप्तसु प्राणायतनेषु सप्त हिरण्यशकलान्प्रत्यस्यति । सम्यक् स्रवन्ति । त्रिष्टुप् । हिरण्मयपुरुषाध्यासेनायं मन्त्रो व्याख्यायते । सम्यक्संगताः स्रवन्ति क्षरन्ति । कथमिव । सरितो न यथा सरितो नद्यः समुद्रमभिस्रवन्ति । काः स्रवन्ति । धेना अन्नानि । 'अन्नं वै धेना' इति श्रुतेः । अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः यजमानसंबन्धिना अन्तर्व्यवस्थितेन हृदा मनसा हृदयप्रतिष्ठितेन मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । अन्तर्वै हृदयेन मनसा संतान्नं पूतं यदृजुः । यजमानो मनोवाक्कायकर्मभिरेकवृत्तिः । न केवलं धेनाः स्रवन्ति । किंतर्हि । घृतस्य धाराः स्रवन्त्यः अहम् अभिचाकशीमि पश्यामि । योयं हिरण्मयः वेतसः पुरुषः मध्ये अग्नेः निहितः । तत्र स्रवन्त्यो घृतधाराः । अभिचाकशीमीति संबन्धः ॥३८॥

म० 'मुखे करोति सम्यक्स्रवन्तीति' (का० १७ । ५ । ७) । सम्यगिति मन्त्रेण पञ्चपशूनां मुखे एकैकं हिरण्यशकलं क्षिपतीति सूत्रार्थः । लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् । हिरण्मयपुरुषोद्देशेनायं मन्त्रः । अग्नेर्मध्ये चितिमध्ये हिरण्मयो वेतसः पुरुषो यो निहितोस्ति तं प्रति धेना अन्नानि सम्यक् स्रवन्ति क्षरन्ति । हूयमानानि हवींषि तं प्रति गच्छन्तीत्यर्थः । 'अन्नं वै धेना' (७ । ५ । २ । ११) इति श्रुतेः । कीदृश्यो धेनाः । मनसा पूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । कीदृशेन मनसा । अन्तर्हृदा हृदयान्तर्वर्तमानेन हृत्प्रतिष्ठितेन विषयव्यावृत्तेन अव्याकुलेनेत्यर्थः । श्रद्धायुक्तेन मनसा दत्ता इत्यर्थः । 'अन्तर्वै हृदयेन मनसा सतान्नं पूतं य ऋजुः' (७ । ५ । २ । ११) इति श्रुतेः । तत्र दृष्टान्तः । सरितो न । नकार इवार्थः । सरित इव यथा नद्यः समुद्रं प्रति स्रवन्ति गच्छन्ति तद्वत् । न केवलं धेनाः स्रवन्ति घृतस्य धारा अपि स्रवन्ति । ताश्च धेना घृतधाराश्च हिरण्मयं पुरुषं प्रति स्रवन्तीरहमभिचाकशीमि पश्यामि । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा यङ्लुगन्तः ॥ ३८ ॥

ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे त्वा ज्योतिषे त्वा । अभूदिदं विश्वस्य भुवनस्य वाजिनमग्नेर्वैश्वानरस्य च ॥ ३९ ॥

[ऋचे । त्वा । रुचे । भासे । ज्योतिषे ॥ अभूत् । इदम् । विश्वस्य । भुवनस्य । वाजिनम् । अग्नेः । वैश्वानरस्य । च ॥३९॥]

हे स्वर्णखण्ड ! ऋचा (=ऋग्वेद के द्वारा कथित होत्रादि कर्मों की सिद्धि) के लिए मैं तुम्हें नासिका में फेंकता हूँ और रुचि (=कांति) की प्राप्ति के लिए मैं तुम्हें दाहिनी नाक (=छेद) में फेंकता हूँ । (स्वर्ण को पशु की आँखों की ओर फेंकना ।) हे स्वर्णखण्ड ! प्रभा के निमित्त मैं तुम्हें पशु की वाम चक्षु में फेंकता हूँ । तेज की प्राप्ति के लिए मैं तुम्हें दाहिनी चक्षु में फेंकता हूँ । (कानों की ओर फेंकना ।) यह फेंका जाने वाला स्वर्णखण्ड इस समस्त जगत् और इस अग्नि को बल प्रदान करनेवाला हुआ । इसीलिए मैं इसे दाहिने-बाएँ कान की ओर फेंकता हूँ ॥ ३९ ॥

उ० ऋचे त्वा बृहती । नासिकयोः प्रास्यति । ऋचे ऋग्वेदाय त्वां प्रास्यामीति शेषः । रुचे दीप्त्यै त्वां प्रास्यामीति शेषः । चक्षुषोः भासे त्वा ज्योतिषे त्वाम् । तुल्यः शेषः । श्रोत्रयोः अभूत् । इदं श्रोत्रं विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वाजिनम् वाग्ज्ञं वाचोज्ञातारम् । श्रोत्रेण हि शब्दा ज्ञायन्ते । अग्नेर्वैश्वानरस्य च । चशब्दात् वाजिनं वाग्ज्ञमभूत् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य 'तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति' इत्येतदभिप्रायम् ॥ ३९ ॥

म० हिरण्यशकलदेवत्यार्षी बृहती पादार्णनियमाभावात् । 'नासिकयोर्ऋचे त्वेति' (का० १७ । ५ । ९) मन्त्राभ्यां पशूनां नसोः शकलप्रासनमित्यर्थः । हे हिरण्यशकल, ऋचे ऋग्वेदाय तदुक्तहौत्रादिसिद्धये त्वा त्वां वा मनसि प्रास्यामि । रुचे दीप्तये शोभाप्राप्त्यै त्वां दक्षिणनसि प्रास्यामि । 'शिरा५ँसि प्रत्यस्यतीति' (का० १७ । ५ । १३) आदौ वामनसि ततो दक्षिणे । 'अक्ष्योर्भासे त्वेति' (का० १७ । ५ । १०) भासे त्वेति मन्त्राभ्यां नेत्रयोस्तद्वद्धिरण्यशकलप्रासनम् । भासे कान्त्यै त्वां वामनेत्रे प्रास्यामि । ज्योतिषे तेजसे तत्प्राप्त्यै त्वां दक्षनेत्रे प्रास्यामि । 'श्रोत्रयोरभूदिदमिति' (का० १७ । ५ । ११) कर्णयोः प्रास्यति अभूदिदमग्निर्ज्योतिषेति मन्त्राभ्याम् । इदं श्रोत्रं विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य वैश्वानरस्य विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितस्याग्नेश्च वाजिनं वाचो ज्ञातृ अभूत् सर्वप्राणिशब्दा वह्नेश्च शब्दोऽपि श्रोत्रेणैव ज्ञायते ऽतः श्रोत्रे हिरण्यं प्रास्यामीति शेषः । वाचमेति जानाति वाजिनम् । वाच्पूर्वादेतेरौणादिको नक्प्रत्ययः । छान्दसः कुत्वाभावः । 'झलां जशोऽन्ते' (पा० ८ । २ । ३९) इति

जस्लम् । अयमग्निर्वैश्वानर इत्युपक्रम्य 'तस्यैष घोषो भवति यमेतत्कर्णावपिधाय शृणोति' इति श्रुत्यनुवादकोऽयं मन्त्रः। यद्वायमर्थः । इदं श्रोत्रेऽस्यमानं हिरण्यं विश्वस्य भुवनस्य वैश्वानरस्याग्नेश्च वाजिनं वीर्यं तेजोजनकमभूत् भवति अतोऽस्यामीति ॥ ३९ ॥

अ॒ग्निर्ज्योति॑षा॒ ज्योति॑ष्मान्रु॒क्मो वर्च॑सा॒ वर्च॑स्वान् । स॒ह॒स्र॒दा अ॑सि स॒ह॒स्राय॑ त्वा ॥ ४० ॥

[अ॒ग्निः । ज्योति॑षा । ज्योति॑ष्मान् । रु॒क्मः । वर्च॑सा । वर्च॑स्वान् ॥ स॒ह॒स्र॒दा इति॑सहस्र दाः । अ॒सि । स॒ह॒स्राय॑ । त्वा ॥४०॥]

(दाहिने कान में सोने को फेंकना)। यह अग्नि पशु के कान में पड़े हुए स्वर्ण के तेज़ से तेजस्वी हो रहा है। यह प्रभावान् अग्नि सोने की कान्ति से कान्तिमान् होवे। (काट कर धरे हुए मनुष्य के शिर को उखा में धरना।) हे मनुष्य के शिर! तुम सहस्रशः सम्पत्तियों के दाता हो। सहस्र-सहस्र सम्पत्तियों के लाभ के लिए ही मैं तुम्हें इस उखा में धर रहा हूँ। (क्रमशः इसी प्रकार पुरुष के शिर में स्वर्णखण्ड को फेंक कर अश्व, गाय, मेंढ़ और बकरे के मुख में स्वर्णखण्ड को फेंकना और उन्हें चिति में स्थापित करना) ॥ ४० ॥

उ० अग्निर्ज्योतिषा उष्णिक् । द्वितीयश्रोत्रप्रासनमन्त्रः। अग्निरिव ज्योतिषा ज्योतिष्मान् अस्तु। रुक्मइव वर्चसा वर्चस्वानस्तु। श्रोत्रं पुरुषशिर उद्गृह्णाति । सहस्रदा असि बहूनां दातासि । एवंचेत् अतः सहस्राय त्वामुद्गृह्णामि ॥ ४० ॥

म० हिरण्यशकलदेवत्योष्णिक् । द्वौ पादावष्टार्णौ तृतीयो द्वादशको व्यूहेन । दक्षिणश्रोत्रे शकलं प्रास्यति । अयमग्निः ज्योतिषा पशुश्रोत्रस्थितहिरण्यतेजसा ज्योतिष्मान् तेजस्वी अस्तु। रुक्मो रोचमानोऽग्निर्वर्चसा हिरण्यकान्त्या वर्चस्वान् कान्तिमानस्तु । बाह्यप्रभा ज्योतिः शरीरगतकान्तिर्वर्च इति ज्योतिर्वर्चसोर्भेदः । यद्वा श्रोत्रमेव हिरण्यज्योतिषाग्निरिव ज्योतिष्मदस्तु हिरण्यवर्चसा च वर्चस्वदस्तु। रुक्म इव सुवर्णपुरुष इव। उभयत्रेवाध्याहारेण लिङ्गव्यत्ययेन च योजनेत्यर्थः। 'सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये' (का० १७।५।१४) पुरुषशिर आदायोखामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपदधातीति सूत्रार्थः। हे पुरुष, त्वं सहस्रदाः सहस्रसंख्यस्य दातासि अतः सहस्राय सहस्रधनलाभाय त्वा त्वामुद्गृह्णामीति शेषः । आदौ पुरुषशिरसि शकलप्रासनं ततोऽश्वगोऽव्यजानां क्रमेण । एकपशुपक्षे मुखादिषु प्रत्येकं सप्त-सप्त पञ्चकृत्व एकैकमित्यन्ये (का० १७।५।११) ॥ ४० ॥

आ॒दि॒त्यं गर्भं॒ पय॑सा॒ सम॑ङ्ग्धि स॒ह॒स्रस्य॑ प्र॒ति॒मां वि॒श्वरू॑पम् । परि॑वृङ्ग्धि॒ हर॑सा॒ माभि- मं॑स्थाः श॒तायु॑षं कृणुहि॒ ची॒यमा॑नः ॥ ४१ ॥

[आ॒दि॒त्यम् । गर्भ॑म् । पय॑सा । सम् । अ॒ङ्ग्धि । स॒ह॒स्रस्य॑ । प्र॒ति॒मामिति॑प्रति॒ माम् । वि॒श्वरू॑पमिति॑वि॒श्व रूपम् ॥ परि॑ । वृ॒ङ्ग्धि॒ । हर॑सा । मा । अ॒भि । मं॒स्थाः । श॒तायु॑षमिति॑श॒त आयुषम् । कृ॒णु॒हि॒ । ची॒यमा॑नः ॥४१॥]

(मानव शिर को चिति में धर कर क्रमशः गाय-अश्वादि के शिरों को भी रखना।) हे मानव शिर। तुम इस ग्रहणशील अग्नि को जल से सिञ्चित करो कि जो अग्नि सहस्रों का दाता और विविध रूपों को उत्पन्न करनेवाला है। अग्नि के तेज से इस यजमान को बचाये रखो। तुम इसे हिंसित न होने दो। चिति में चुने जाते हुए, हे शिर। तुम इस यजमान को सौ वर्ष की आयु वाला बनाओ ॥ ४१ ॥

उ० पुरुषशिर उपदधाति। आदित्यं गर्भम् इतउत्तरं षट्त्रिष्टुभः । आदत्ते पशूनिति आदित्यः । आदित्यइव वा ईष्टे स सर्वेषां पशूनामिति आदित्यः। गृह्णाति पशूनिति गर्भः चित्योऽग्निरुच्यते । आदित्यं गर्भं पयसा दुग्धेन समङ्ग्धि समञ्जयसि । पुरुषमपि दधातीत्येतदभिप्रायम्। सहस्रस्य प्रतिमाम् बहुनः प्रतिमाभूतं विश्वरूपं सर्वरूपम् । सर्वाणि हि रूपाण्यादित्यस्य आदित्यवच्चायं स्तूयते। परिवृङ्ग्धि हरसा परित्यज एनं हरसा। वीर्यापहारकं ज्योतिरग्ने हर इत्युच्यते। माभिमंस्थाः अभिपूर्वो मनिर्हिंसार्थः माहिंसीः। सर्वथा शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ ४१ ॥

म० 'आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं क्रमेण' (का० १७। ५।१७)। पुरुषादीनां शिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैकमुपदधातीत्यर्थः। पञ्च ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभः आदौ पुरुषशिर उपदधाति मध्ये । हे पुरुषशिरः, त्वमादित्यं चित्याग्निं पयसा समङ्ग्धि संरचय । अञ्जेर्लोटि मध्यमैकवचने रूपम्। पयसि स्थाप्य इत्येवमुच्यते। आदत्ते पशूनादित्यवदीष्टे वा सर्वपशूनामित्यादित्यश्चित्योऽग्निः। कीदृशमादित्यं। गर्भं गृह्णाति पशूनिति गर्भः पचाद्यच् 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' तम्। सहस्रस्य प्रतिमां बहुधनस्य प्रतिमाभूतं। बहुधनप्रदमित्यर्थः। विश्वरूपं सर्वरूपमादित्यत्वात् सर्वरूपप्रकाशकमित्यर्थः । सर्वाणि रूपाणि यस्मात्। किंच हरसा सर्ववीर्यापहारकमग्नेर्ज्योतिर्हरस्तेनाग्नितेजसा यजमानं परिवृङ्ग्धि परिवर्जय । 'वृजी वर्जने' रुधादिः लोट्। मा अभिमंस्थाः यजमानं मा हिंसीः । मन्यतेर्लुङ् अभिपूर्वो मन्यतिर्हिंसार्थः । किंच चीयमानः उपधीयमानः सन्यजमानं शतायुषं शताब्दजीविनं कुणुहि कुरु ॥ ४१ ॥

वार्तस्य जूतिं वर्रुणस्य नाभिमश्वं जज्ञानꣳ सरिरस्य मध्ये। शिशुं नदीनाꣳ हरिमद्रिबुध्नमग्ने मा हिꣳसीः परमे व्योमन् ॥ ४२ ॥

[वार्तस्य । जूतिम् । वरुणस्य । नाभिम् । अश्वम् । जज्ञानम् । सरिरस्य । मध्ये ॥ शिशुम् । नदीनाम् । हरिम् । अद्रिबुध्नमित्यद्रिं बुध्नम् । अग्ने । मा । हिꣳसीः । परमे । व्योमन्निति विओमन ॥४२॥]

(अश्व का शिर ईशानकोण में धरना।) हे अग्ने ! वायु की गति वाले, वरुण की नाभि (-सा सुरक्षणीय), जल के मध्य उत्पन्न होने वाले, समुद्र की पत्नी नदियों के शिशुभूत, हरितवर्ण तथा अद्रि (=मेघ या पर्वत) से उत्पन्न जलों की सन्तति इस अश्व को हे अग्ने। परमाकाश में तुम हिंसित मत करो ॥ ४२ ॥

उ० अश्वमुपदधाति । वातस्य जूतिम् । जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा । वातस्य गतिभूतं प्रीतिजनकं वा। वरुणस्य नाभिम् वरुणस्य नाभिमिवान्तरम्। अश्वं जज्ञानं सरिरस्य मध्ये । अश्वं जज्ञानं यजमानं सरिरस्योदकस्य मध्ये। शिशुं पुत्रम् नदीनां हरितवर्णम्। अद्रिबुध्नम् अद्रिः पर्वतः तस्य बुध्नमादिः तत्र भवा आपः अद्रिबुध्नाः । इह तु अब्भ्यो जातोऽश्वोऽपत्यप्रत्ययलोपादद्रिबुध्नशब्देनोच्यते । प्रकरणात् हे अग्ने चित्य, मा हिंसीः मावधीः । परमेव्योमन् निषीदन्तम् । इमे वै लोकाः परमं व्योमेत्यधिलोकं व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

म० अश्वशिर ईशाने उपदधाति। हे अग्ने चित्याग्ने, त्वमश्वमिमं मा हिंसीः ज्वालया मा दह। कीदृशम्। वातस्य जूतिं जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा। वायोर्गतिस्वरूपं वायुवच्छीघ्रगतिमित्यर्थः। वायोः प्रीतिं प्रेमपात्रं वरुणस्य नाभिं जलेशस्य नाभिमिव नाभिः अन्तरं यथा नरेण स्वनाभिर्वस्त्रावरणादिना पाल्यते तद्वद्वरुणेनातिप्रियत्वात्पाल्यम्। यतः सरिरस्य सलिलस्य जलस्य मध्ये समुद्रे जज्ञानं जायमानम्। 'जन् जनने' ह्वादिः शानच् 'गमहन-'(पा० ६।४।९८) इत्युपधालोपः। अप्सुयोनिर्वा अश्वः' इति श्रुत्यन्तरात्। अतएव नदीनां शिशुं बालं नदीपतिः समुद्रः पिता अतएव नदीनां मातृत्वात्तच्छिशुम्। हरिं हरितवर्णं यद्वारूढं नरं हरतीति हरिस्तम्। अद्रिबुध्नमद्रिर्गिरिः बुध्नं मूलं कारणं यासां ता अद्रिबुध्ना आपस्तज्जातमद्रिबुध्नम् अपत्यप्रत्ययलोपः । यद्वा बुध्नपदे नकार उपजनश्छान्दसः। अद्रिबुध्नमद्रिभिर्वृद्धं ज्ञातम् पथि तत्खुरैः क्षुण्णानद्रीन्पाषाणान्दृष्ट्वा नरैर्ज्ञातं यद्गत्राश्वो गत इति उत्कृष्टमित्यर्थः । परमे व्योमन् एषु लोकेषु निषीदन्तमिति शेषः। 'इमे वै लोकाः परमं व्योम' (७।५।२।१८) इति श्रुतेः। यद्वा विविधमोम अवनं रक्षणं परमसुत्कृष्टं यद्व्योम नानोपद्रवेभ्यः पालनं तत्र स्थापितमिति शेषः ॥ ४२ ॥

अजस्रमिन्दुमरुषं भुरण्युमग्निमीडे पूर्वचित्तिं नमोभिः। स पर्वभिर्ऋतुशः कल्पमानो गां मा हिꣳसीरदितिं विराजम् ॥ ४३ ॥

[अजस्रम् । इन्दुम् । अरुषम् । भुरण्युम् । अग्निम् । ईडे । पूर्वचित्तिमिति पूर्वचित्तिम् । नमोभिरिति नमःभिः ॥ सः । पर्वभिरिति पर्वभिः । ऋतुश इत्यृतुशः । कल्पमानः । गाम् । मा । हिꣳसीः । अदितिम् । विराजमिति विराजम् ॥४३॥]

(आग्नेयकोण में गाय के शिर को धरना।) अनुपक्षीण, ऐश्वर्योपेत, रोषरहित या रक्ताभ, पूर्व-महर्षियों के द्वारा चयन किये गये तथा अन्नों के द्वारा सबका पोषण करनेवाले या स्वयं भरणीय अग्नि की मैं स्तुति करता हूँ। पर्व और ऋतुओं के अनुसार विधिविधानों के साथ प्रज्वलित किये गये हे अग्ने ! अखण्डनीया और विशेष रूप से शोभित होने वाली (=दश घृतादि वीर्यों की प्रदात्री) इस गाय को मत हिंसित करना ॥ ४३ ॥

उ० गामुपदधाति । अजस्रम् । यस्य तव संस्कारार्थम् अजस्रमनुपक्षीणम् इन्दुं सोमं चन्द्रमसम् अरुषम् अरोचनम् भुरण्युम् भेत्तारं व्राहद्रोहादिभिः अग्निम् आग्नेयम्। तद्धितलोपः। ईडे याचामि उपधानाय। पूर्वचित्तिं प्राक्चयनम्। प्राञ्चं ह्यग्निमुद्धरन्तीति अग्न्यध्यासेन गोस्तुतिः। नमोभिरन्नैरभ्युद्यतैः स त्वमेताभिः पर्वेष्टकाभिः पर्वभिः पश्वष्टकाभिः ऋतावृतौ कल्पमानः गां माहिंसीः। अदितिमदीनां विराजम् 'तस्यै शृतं तस्यै सर' इत्यादि दशवीर्याभिप्रायम् ॥ ४३ ॥

म० गोशिर आग्नेय्यामुपदधाति। अहमग्निमीडे स्तौमि 'ईड स्तुतौ'। कीदृशम्। अजस्रमनुपक्षीणम्। इन्दुं 'इदि परमैश्वर्ये' इन्दतीतीन्दुः ऐश्वर्योपेतम्। यद्वा 'उन्दी क्लेदे' उनत्ति क्लेदयति जनमनांसीतीन्दुः 'उन्देरिच्चादेः' (उण० १।१२) इति कुप्रत्ययादीकारौ। अरुषं रोषरहितम्। यद्वा अरुर्मर्म मर्मस्थानीयं रहस्यम्। आराध्यमित्यर्थः। पूर्वचित्तिं पूर्वैर्महर्षिभिः चित्तिं चेतव्यम्। नमोभिरन्नैर्भरण्युं भर्तारं सर्वेषां पोष्टारम् । हे अग्ने, एवं स्तूयमानः स त्वं गामुपधीयमानां मा हिंसीः मा जहि। कीदृशीमदितिम्। अखण्डितामदीनां वा विराजं निविदं राजमानाम् दुग्धदानाद् गौर्विराट् 'तस्यै शृतं तस्यै शरः' (३।३।३।२) इति दशवीर्याभिप्रायं विराट्त्वम्। कीदृशः त्वम् । पर्वभिः पश्विष्टकाभिरमावास्यादिपर्वभिर्वा ऋतुशः ऋतौ ऋतौ कल्पमानः कर्माणि संपादयन् ॥ ४३ ॥

वरूत्रीं त्वष्टुर्वरुणस्य नाभिमविं जज्ञानाᳪ रजसः परस्मात् । महीᳪसाहस्रीमसुरस्य मायामग्ने मा हिᳪसीः परमे व्योमन् ॥ ४४ ॥

[वरूत्रीम् । त्वष्टुः । वरुणस्य । नाभिम् । अविम् । जज्ञानाम् । रजसः । परस्मात् ॥ महीम् । साहस्रीम् । असुरस्य । मायाम् ॥४४॥]

(वायव्यकोण में मेंढ़ के शिर को धरना ।) हे अग्ने ! स्वरूपों (=ढाँचों) के निर्माता त्वष्टा (=वायु) के अनुग्रह से कम्बलादि के द्वारा जगत् को ढँकने वाली, वरुण की नाभि (-सी) रक्षणीया, परम दिशाओं से उत्पन्न होने वाली, महती, सहस्र मूल्य वाली और प्राणियों को प्रज्ञा प्रदान करनेवाली इस मेंढ़ को परमाकाश में हिंसित मत करना ॥ ४४ ॥

उ० अविमुपदधाति । वरूत्रीम् । वरान्वृणोतीति वा कम्बलादिना आच्छादयति । त्वष्टुः वरुणस्य च नाभिं नहनम् । 'वारुणी च हि त्वाष्ट्री चाविः' इति श्रुतिः । अविं जज्ञानां यजमानानां रजसः परस्मात् । 'श्रोत्रं वै परं रजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परं रजः' इति श्रुतिः । महीं महतीम् साहस्रीं सहस्रोपकारक्षमाम् । असुरस्य असुवतः प्राणवतः प्रज्ञानवतो वा वरुणस्य मायां प्रज्ञाम् हे अग्ने, मा हिंसीः । परमे व्योमन्निति व्याख्यातम् ॥ ४४ ॥

म० वायव्येऽविशिर उपदधाति । हे अग्ने, परमे व्योमन् उत्कृष्ट रक्षणस्थाने स्थापितामविं मा हिंसीः । कीदृशीम् । त्वष्टुः रूपाणां निर्मातुर्देवस्यानुग्रहाद्वरूत्रीं वृणोति कम्बलादिना छादयति लोकानिति वरूत्री ताम् । वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयां नाभिवद्रक्षणीयाम् वारुणी त्वाष्ट्री चाविः । परस्माद्रजसः दिग्रूपाल्लोकाज्जज्ञानं जायमानम् । 'श्रोत्रं वै परमᳪरजो दिशो वै श्रोत्रं दिशः परमᳪरजः' (७ । ५ । २ । २०) इति श्रुतेः । यद्वा परस्माद्रजसः प्रजापते रजोगुणाज्जायमानाम् । महीं महतीम् । साहस्रीं सहस्रमूल्यार्हां सहस्रोपकारक्षमां वा । असुरस्य मायामसवः प्राणा विद्यन्ते यस्य सोऽसुरः मत्वर्थे रः । प्राणवतो मायां प्रज्ञां मीयते ज्ञायतेऽनया माया प्रज्ञा । प्राणिनां प्रज्ञाप्रदामित्यर्थः ॥ ४४ ॥

यो अग्निरग्नेरध्यजायत शोकात्पृथिव्या उत वा दिवस्परि । येन प्रजा विश्वकर्मा जजान तमग्ने हेडः परि ते वृणक्तु ॥ ४५ ॥

[यः । अग्निः । अग्नेः । अधि । अजायत । शोकात् । पृथिव्याः । उत । वा । दिवः । परि ॥ येन । प्रजा इति प्रजाः । विश्वकर्मेति विश्वकर्मा । जजान । तम् । अग्ने । हेडः । परि । ते । वृणक्तु ॥४५॥]

(निर्ऋतिकोण में बकरे के शिर को धरना ।) जो आग्नेय बकरी प्रजापति के शोक से उत्पन्न हुई, और जो द्युलोक व पृथ्वी लोक के भी शोक से उत्पन्न हुई है । विश्वकर्मा प्रजापति ने जिस वाग्रूप बकरी के द्वारा इस पशु मात्र को उत्पन्न किया । हे अग्ने ! उस बकरे को तुम्हारा क्रोध (=तेज) दूर ही छोड़ देवे । हिंसित न करे ॥ ४५ ॥

उ० अजमुपदधाति । यो अग्निः । यः अजः अग्निः अग्नेः अधि सकाशात् अजायत उत्पन्नः । शोकात्पृथिव्या अधि अजायत । उतवा दिवस्परि अपिच दिवोधि अजायत । "यद्वै प्रजापतिः शोकादजायत तद्वै दिवश्च पृथिव्यै च शोकादजायत' इति श्रुतिः । येनाजेन प्रजाः विकर्मा प्रजापतिः जजान जनितवान् 'वाग्वा अजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजान' इति श्रुतिः । तमजं हे अग्ने, हेडः क्रोधः परिवृणक्तु परिवर्जयतु ते तव संबन्धी ॥ ४५ ॥

म० नैर्ऋत्येऽजमुपदधाति । योऽग्निरग्निरूपोऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकादध्यजायत अग्निसंतापादुत्पन्नः । अत्राग्निः प्रजापतिः । उत वा अपिच दिवः शोकात् पृथिव्याश्च शोकाद्योऽजः पर्यजायत उत्पन्नः । अग्निपृथिवीदिवां शोकादजोत्पत्तिः श्रुत्योक्ता । 'यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तद्दिवश्च पृथिव्यै च शोकादजायत' (७ । ५ । २ । २१) इति । विश्वकर्मा स एव प्रजापतिः येनाजेन वाग्रूपेण प्रजा जजान उत्पादितवान् । अजस्य वाग्रूपत्वं ततः प्रजोत्पत्तिः श्रुत्युक्ता । 'वाग्वा अजो वाचो वै प्रजा विश्वकर्मा जजानेति' (७ । ५ । २ । २१) । हे अग्ने चित्य, ते तव हेडः क्रोधः तमजः परिवृणक्तु परित्यजतु । त्वयाजे कोपो न कार्य इत्यर्थः । माधवस्तु पृथिव्या उपरि स्थितादुत वा यद्वा दिवः परि द्युलोकोपरि स्थितात् शोकात् 'शुच दीप्तौ' घनन्तः । दीप्तियुक्तादग्नेः प्रजापतेः सकाशाद्योऽग्निरूपोऽजोऽध्यजायत विश्वकर्मा येनाजेन प्रजाः पशून् जजान । अजस्य पशुसाधनत्वं तैत्तिरीयश्रुत्योक्तम् । 'ततोऽजस्तूपरः समभवत्तᳪ स्वायै देवताया आलभंत ततो वै प्रजाः पशूनसृजतेति' । शेषं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

० चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षᳪसूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ ४६ ॥

. (इस मन्त्र अर्धांश से एक और अर्धांश दूसरी घृताहुति मानव शिर में देना ।) दीप्तिमती किरणों का यह विचित्र समूह तथा मित्र-वरुण-अग्नि (=सर्व त्रिलोकी) का चक्षु यह सूर्योदय को प्राप्त हुआ । उसने द्यावापृथिवी व अन्तरिक्ष को स्वप्रकाश से भर दिया । यह आदित्यमंडलगत परमात्मा जड़-जंगम जगत् की आत्मा है ॥ ४६ ॥

उ० चित्रं देवानाम् । होमे व्याख्यातम् ॥ ४६ ॥

म० 'चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः स्रुवाहुती मध्यमे' (का० १७।५।१८)। अर्धर्चद्वयेन पुरुषशिरस्याहुतिद्वयं जुहोतीत्यर्थः। व्याख्याता (अ० ७ क० ४२)॥ ४६॥

इ॒मं मा हि॑ꣳसीर्द्वि॒पादं॑ प॒शुꣳ स॑हस्रा॒क्षो मेधा॑य ची॒यमा॑नः। म॒युं प॒शुं मेध॑मग्ने जुषस्व॒ तेन॑ चिन्वा॒नस्त॒न्वो॒ नि षी॑द॥ म॒युं ते॒ शुगृ॑च्छतु॒ यं द्वि॒ष्मस्तं ते॒ शुगृ॑च्छतु॥ ४७॥

[इ॒मम्। मा॒। हि॒ꣳसीः॒। द्वि॒पाद॒मिति॒ द्वि॒ऽपाद॑म्। प॒शुम्। स॒ह॒स्रा॒क्ष इति॑ सहस्रऽअ॒क्षः। मेधा॑य। ची॒यमा॑नः॥ म॒युम्। प॒शुम्। मेध॑म्। अ॒ग्ने॒। जु॒ष॒स्व॒। तेन॑। चि॒न्वा॒नः। त॒न्वः॑। नि। सी॒द॒॥ म॒युम्। ते॒। शुक्। ऋ॒च्छ॒तु॒। यम्। द्वि॒ष्मः। तम्। ते॒। शुक्। ऋ॒च्छ॒तु॒॥४७॥]

(वेदि के दक्षिण में उत्तर को मुँह करके 'इमं मा हिं०' आदि 'उत्सर्ग' संज्ञक पाँच मंत्रों से ऊध्वर्यु मानवादि शिरों का उपस्थान करे।) हे अग्ने! हिरण्यशकल रूप सहस्रचक्षु तुम यज्ञ के लिए चयन किये जाते हुए इस दो पैर वाले पुरुष पशु को हिंसित मत करना। हे अग्ने! यज्ञीय तुरंगमुख पशु को तुम प्रीति से भक्षण करो। उस किंपुरुष पशु के भक्षण से स्वज्वाला शरीर को पोषित करते हुए तुम यहाँ स्थित होओ। हे अग्ने! तुम्हारा ताप किन्नर मृग को प्राप्त होवे—हम जिसे द्वेष करते हैं, उसे तुम्हारी ज्वाला सम्प्राप्त होवे॥ ४७॥

उ० अथ पञ्चपशूनां शुचोत्सर्गः। इमं मा हिंसीः। पञ्च त्रिष्टुभो द्व्यवसाना उत्तराणि यजूंषि। पुरुषस्योत्सृजति। इमं पुरुषं माहिंसीः शुचा। द्विपादं पशुम्। 'द्विपाद्वा एष पशुर्यत्पुरुषः'। सहस्राक्षः सन् हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः मेधाय यज्ञाय अन्नाय वा चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः। मयुं पशुं मेधम् हे अग्ने, जुषस्व। किंपुरुषो वै मयुः। तेन किंपुरुषेण चिन्वानः। तन्वो निषीद आत्मानं संस्कुरुष्व। इत उत्तरं यजुः। मयु ते तव शुक् सन्तापः ऋच्छतु। किंच। यं पुरुषं वयं द्विष्मः तंच तव शुक् ऋच्छतु हिनस्तु॥ ४७॥

म० 'वहिर्वेद्युदङ्तिष्ठन्नुपतिष्ठत उत्सर्गैरिमं मा हिꣳसीरिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।५।१९)। अग्नेरुत्तीर्य वेदेर्बहिर्दक्षिणे उदङ्मुखस्तिष्ठन्निमं मेत्युत्सर्गसंज्ञैः पञ्चमन्त्रैः पुरुषादिशिरांस्युपतिष्ठतेऽध्वर्युः एकपशुपक्षे तमेव पञ्चभिरित्यर्थः। अग्निदेवत्याः पञ्च त्रिष्टुभः आद्ययोरन्ते द्वे यजुषी तिसृणामन्ते त्रीणित्रीणि यजूंषि। हे अग्ने, सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः हिरण्यशकलरूपसहस्रनेत्रो मेधाय यज्ञाय चीयमानः चयनेन संस्क्रियमाणः सन् त्वमिमं द्विपादं पशुं पुरुषरूपं मा हिंसीः मा दह। 'हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः द्विपाद्वा एष पशुर्यत्पुरुषः' (७।५।२।३९) इति च श्रुतेः। यदि वादनेच्छा तर्हि मेधं शुद्धं मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किंपुरुषं पशुं जुषस्व सेवस्व भक्षयेत्यर्थः। 'किंपुरुषो वै मयुः' (७।५।२।३२) इति श्रुतेः। मयुं कृष्णमृगं वा जुषस्व 'मयुर्मृगेऽश्ववदने' इति कोशोक्तेः। तेन मयुभक्षणेन तन्वः ज्वालारूपास्तनूः चिन्वानः पोषयन्निह निषीद। द्वितीयार्थे तन्व इति प्रथमा। इतो यजुः ते तव शुक् शोकः संतापो मयुं किन्नरं मृगं वा ऋच्छतु प्राप्नोतु। किंच यं पुरुषं प्रति वयं द्विष्मः द्वेषं कुर्मः ते तव शुक् तमृच्छतु॥ ४७॥

इ॒मं मा हि॑ꣳसी॒रेक॑शफं प॒शुं क॑निक्र॒दं वा॒जिनं॒ वाजि॑नेषु। गौ॒रमा॑र॒ण्यमनु॑ ते दिशामि॒ तेन॑ चिन्वा॒नस्त॒न्वो॒ नि षी॑द॥ गौ॒रं ते॒ शुगृ॑च्छतु॒ यं द्वि॒ष्मस्तं ते॒ शुगृ॑च्छतु॥ ४८॥

[एक॑शफ॒मित्येक॑ऽशफम्। क॒नि॒क्र॒दम्। वा॒जिन॑म्। वाजि॑नेषु॥ गौ॒रम्। आ॒र॒ण्यम्। अनु॑। ते॒। दि॒शा॒मि॒॥४८॥]

हे अग्ने! इस एक शफा वाले, हिनहिनाने वाले व वेगवानों में अत्यन्त वेगवान् इस अश्व पशु को तुम मत हिंसित करो। जंगल के गौरमृग को मैं तुम्हें निर्देश करता हूँ। तुम उसी के भक्षण से अपने ज्वाला शरीर को पुष्ट करते हुए सुख से स्थित होओ। हे अग्ने! गौर मृग को तुम्हारी ज्वाला प्राप्त होवे। हम जिसे द्वेष करते हैं, उसे तुम्हारी ज्वाला प्राप्त होवे॥ ४८॥

उ० अथाश्वस्य। इमं मा हिंसीः एकशफं पशुम् 'एकशफो वा एष पशुर्यदश्वः'। कनिक्रदम् अत्यर्थं क्रन्दितारम् वाजिनं वेगवन्तम् वेगवत्सु मध्ये व्यवस्थितम्। गौरं गौरमृगम् अनुदिशामि ते तव। तेन चिन्वान इति व्याख्यातम्॥ ४८॥

म० अथाश्वस्य। हे अग्ने, इममेकशफमेकखुरं पशुमश्वं मा हिंसीः। 'एकशफो वा एष पशुर्यदश्वः' (७।५।२।३३) इति श्रुतेः। कीदृशम्। कनिक्रदमत्यन्तं क्रन्दितारं हेषमाणम्। क्रन्देः 'दाधर्ति' (पा० ७।४।६५) इत्यादिना यङ्लुकि निपातः। वाजो वेगो विद्यते येषां ते वाजिनो वेगवन्तः मत्वर्थे इन्प्रत्ययः। तेषु मध्ये वाजिनं वेगवन्तम्। ते तुभ्यमारण्यं वनस्थं गौरवर्णं मृगं दिशामि ददामि। तेन तन्वः चिन्वानो निविदेति पूर्ववत्। ते तव शुग्गौरं गच्छतु॥ ४८॥

इ॒मꣳ सा॑ह॒स्रꣳ श॒तधा॑र॒मुत्सं॑ व्य॒च्यमा॑नꣳ सरि॒रस्य॒ मध्ये॑। घृ॒तं दुहा॑ना॒मदि॑तिं॒ जना॑या॒ग्ने मा हि॑ꣳसीः पर॒मे व्यो॑मन्॥ ग॒वयमा॑र॒ण्यमनु॑ ते

दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद। गवयं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ४९ ॥

[साहस्रम् । शतधारमितिशत धारम् । उत्सम् । व्यच्यमानमितिवि अच्यमानम् । सरिरस्य । मध्ये ॥ घृतम् । दुहानाम् । अदितिम् । जनाय ॥ गवयम् ॥४९॥]

हे अग्ने ! सहस्रमूल्यक या सहस्रशः उपकारक, घी-दूध की शतधार कूप-सी, जगत् के मध्य जीवनार्थ अनेक मनुष्यादि के द्वारा आश्रियमाणा, यजमान के लिए घी (=दूध) को दुहाने वाली तथा अदीना इस गाय रूप पशु को तुम परमाकाश में हिंसित मत करो। भोजन के निमित्त मैं तुम्हें आरण्या गवय को निर्देश करता हूँ। उससे तुम स्वशरीर को पुष्ट करते हुए स्थित होओ। हे अग्ने ! गवय को तुम्हारी ज्वाला प्राप्त होवे। हम जिससे द्वेष करते हैं, उसे तुम्हारी ज्वाला सम्प्राप्त होवे ॥ ४९ ॥

उ० अथ गोः। इमं साहस्रम् । इमं गां साहस्रम् सहस्रार्हम् शतधारमुत्सम् । उत्सः कूपः । बहुस्रोतसमिव कूपम् उपकारकम् वाहदोहादिभिः व्यच्यमानं सरिरस्य मध्ये विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम् सरिरस्य मध्ये । 'इमे वै लोकाः सरिरम्' इत्यादिश्रुतिः । घृतं दुहानाम् अदितिमदीनाम् जनाय मनुष्येभ्योऽर्थाय । पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गाभ्यां मन्त्रे गौः स्तूयते। अग्ने माहिंसीरित्यादि व्याख्यातम् ॥४९॥

म० अथ गोः। अत्र विशेषणद्वयं स्त्रीलिङ्गं शेषाणि पुंलिङ्गानि व्यत्ययेन उभाभ्यां गौरेव स्तूयते। हे अग्ने, परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्थाने स्थितमिमं गोरूपं पशुं त्वं मा हिंसीः। कीदृशम्। साहस्रं सहस्रमूल्यार्हं सहस्रोपकारक्षमं वा। शतधारं शतसंख्याकक्षीरधारायुतमत एवोत्सम् उत्सः कूपः तत्सदृशम् उत्स इवोत्सस्तं। बहुस्रोतसमित्यर्थः। सरिरस्य मध्ये एषु लोकेष्वन्तः व्यच्यमानं जनैर्विविधमच्यमानमुपजीव्यमानम्। 'इमे वै लोकाः सरिरम्' (७।५।२।३४) इति श्रुतेः। जनाय सर्वलोकाय घृतं दुहानां घृतकारणं क्षीरं क्षरन्तीम्। अदितिमखण्डिताम्। ते तवारण्यं गवयं गोसदृशं पशुविशेषमनुदिशामि। शिष्टमुक्तम् ॥ ४९ ॥

इममूर्णायुं वरुणस्य नाभिं त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदाम्। त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रमग्ने मा हिᳪसीः परमे व्योमन् ॥ उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद। उष्ट्रं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ५० ॥

[ऊर्णायुम् । वरुणस्य । नाभिम् । त्वचम् । पशूनाम् । द्विपदामितिद्वि पदाम् । चतुष्पदाम्। चतुःपदामितिचतुः पदाम् ॥ त्वष्टुः । प्रजानामितिप्र जानाम् । प्रथमम् । जनित्रम् । उष्ट्रम् ॥५०॥]

इस ऊन देने वाली, वरुण की नाभि-सी रक्षणीया, द्विपाद-चतुष्पाद पशुओं की शीत से रक्षा करनेवाली; कम्बलादि त्वचा-सी और पशु रूप प्रजा को उत्पन्न करनेवाले त्वष्टा की प्रथम सृष्टि इस भेड़ को परमाकाश में हिंसित मत करो। आरण्य ऊँट को मैं तुम्हें भक्षणार्थ निर्देश करता हूँ। हे अग्ने ! तुम उसी को खाते हुए अपने ज्वाला-शरीर को पुष्ट करो और यहाँ स्थित होओ। हे अग्ने ! ऊँट को तुम्हारी ज्वाला भक्षणार्थ प्राप्त होवे। हम जिसे द्वेष करते हैं, उसे तुम्हारी ज्वाला सम्प्राप्त होवे ॥ ५० ॥

उ० अथावेः । इममूर्णायुम् । इमम् ऊर्णायुं ऊर्णावन्तम्। वरुणस्य नाभिं वरुणस्य नहनम् अपत्यम् त्वचं पशूनां द्विपदां चतुष्पदां च । उभयरूपाणां पशूनां त्वग्रक्षणं करोति कम्बलादिनेत्याशयः । किंच। त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं जनित्रम्। 'एतद्ध त्वष्टा प्रथमं रूपं चकार' इति श्रुतिः। जनित्रं जननम्। व्याख्यातमन्यत् ॥ ५० ॥

म० अथावेः । हे अग्ने, परमे व्योमन् स्थाने स्थितमिममविं मा हिंसीः। कीदृशमूर्णायुम्। ऊर्णावन्तं। ऊर्णाया युस्। वरुणस्य नाभिं नाभिस्थानीयं प्रियमपत्यमित्यर्थः। द्विपदां नराणां चतुष्पदां गवादीनामुभयरूपाणां पशूनां त्वचम् त्वचमिव त्वचम् त्वग्रक्षकं कम्बलैः छादकत्वात्। मनुष्याः शीतनिवृत्त्यै कम्बलं दधते। अश्वगोखराद्या अपि मार्दवाय पृष्ठे कम्बलैराच्छाद्यन्ते। तथा त्वष्टुः प्रजापतेः प्रजानां मध्ये प्रथमं जनित्रं प्रथमोत्पन्नम् । 'एतद्ध त्वष्टा प्रथमᳪरूपं विचकार' (७।५।२।३५) इति श्रुतेः। उष्ट्रं प्रसिद्धं ते ददामि। स्पष्टमन्यत् ॥ ५० ॥

अजो ह्यग्नेरजनिष्ट शोकात्सो अपश्यज्जनितारमग्रे। तेन देवा देवतामग्रमायंस्तेन रोहमायन्नुप मेध्यासः ॥ शरभमारण्यमनु ते दिशामि तेन चिन्वानस्तन्वो निषीद । शरभं ते शुगृच्छतु यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु ॥ ५१ ॥

[अजः । हि । अग्नेः । अजनिष्ट । शोकात् । सः । अपश्यत् । जनितारम् । अग्रे ॥ तेन । देवाः । देवताम् । अग्रम्। आयन् । तेन । रोहम् । आयन् । उप । मेध्यासः । शरभम् ॥५१॥]

जो बकरा प्रजापति के सन्ताप से उत्पन्न हुआ है, उसने सर्वप्रथम अपने उत्पादक प्रजापति को देखा। उस बकरे के द्वारा यज्ञ करके देव-देवों में अग्रणी हुए। उसी बकरे द्वारा देवों का यजन करके यागयोग्य यजमान स्वर्गादि आरोहण को प्राप्त हुए।

हे अग्ने ! आरण्य शरभ को मैं तुम्हें निर्देश करता हूँ। उससे स्वशरीर को पुष्ट करते हुए हे अग्ने ! तुम प्रतिष्ठित होओ। शरभ को तुम्हारी ज्वाला प्राप्त होवे। हम जिसे द्वेष करते हैं, उसे तुम्हारी ज्वाला प्राप्त होवे ॥ ५१ ॥

उ० अथाजस्य। अजो हिं। यः अजः अग्नेः अजनिष्ट जातः। शोकात्संतापात्। 'यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायत' इति श्रुतिः। हिशब्दः पादपूरणः। सः अपश्यत् जनितारं जनयितारं प्रजापतिम्। अग्रे प्रथमम्। यथासौ द्रष्टव्यः। तेन च देवा इन्द्रादयः। देवतामग्रमायन्। नायं 'देवात्तल्' इतिस्वार्थिकः किंतर्हि 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति भावप्रत्ययः। षष्ठ्यर्थे चेयं द्वितीया। देवत्वस्याग्रमायन्निति शब्दप्रकरणात्। तेनैवाजेन रोहं स्वर्गम् आयन् उपागच्छन्तु। मेध्यासः यज्ञे ये देवाः। लोकप्रसिद्धाः शरभादयो व्याख्येयाः ॥ ५१ ॥

म० अथाजस्य। हि पादपूरणः। योऽजोऽग्नेः प्रजापतेः शोकात्संतापादजनिष्ट उत्पन्नः, शोकाद्दीप्यमानादग्नेः प्रजापतेर्जनिष्टेति वा। 'यद्वै प्रजापतेः शोकादजायत तदग्नेः शोकादजायत' (७।५।२।३६) इति श्रुतेः। 'आत्मनो वपामुदखिदत्तामग्नौ प्रगृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभवत्' इति तैत्तिरीयेऽपि। स उत्पन्नोऽजोऽग्रे प्रथममुत्पन्नं नरमेव जनितारं स्वोत्पादकं प्रजापतिमपश्यद्दृष्टवान्। किंच एवं प्रशस्तोऽजस्तो देवा इदानींतना अग्रं पूर्वजन्मनि तेनाजेन कर्म कृत्वेति शेषः। देवतां देवभावमायन् प्राप्ताः। 'तस्य भावस्त्वतलौ'। किंच मेध्यासः मेध्या यज्ञयोग्या यजमाना रोहं रोहणीयं स्वर्गं तेनाजेनोपायन्नुपगच्छन्ति। 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इति। शरभोऽष्टापदो मृगविशेषः सिंहघाती। शेषमुक्तम् ॥ ५१ ॥

त्वं य॑विष्ठ दा॒शुषो॒ नॄँः पा॑हि शृणु॒धी गिर॑ः। रक्षा॑ तो॒कमु॒त त्मना॑ ॥ ५२ ॥

[त्वम्। य॒वि॒ष्ठ॒। दा॒शुष॑ः। नॄन्। पा॒हि॒। शृ॒णु॒धि। गिर॑ः ॥ रक्ष॑। तो॒कम्। उ॒त। त्मना॑ ॥५२॥]

(वेदि से बाहर आकर अग्नि के निकट अर्धचिति को उपस्थान करना।) हे अत्यन्त युवा अग्ने ! तुम हमारी स्तुतियों को सुनो। हविर्दाता यजमान के मनुष्य हम ऋत्विजों की रक्षा करो। तुम यजमान और उसके पुत्र-पौत्रादि की भी रक्षा करो ॥ ५२ ॥

उ० चित्योपस्थानम्। त्वं यविष्ठ। गायत्र्याग्नेयम्निरुक्ता। त्वं हे यविष्ठ युवतम। यद्वा 'यु मिश्रणे'। अतिशयेन मिश्रयितृतम। दाशुषः दत्तवतो हवींषि यजमानस्य नॄन्मनुष्यान् पाहि पालय। शृणुधि च गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः। किंच रक्षा रक्ष तोकं अपत्यम्। उत त्मना। अपिच आत्मानं रक्षेति। श्रुत्युक्तो व्यत्ययः ॥ ५२ ॥

म० 'एत्य च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम्' (का० १७। ६।१) बहिर्वेदेरागत्याभिसमीपेऽर्धचित्यमुपतिष्ठते। उशनोदृष्टा, निरुक्ताग्नेयी गायत्री। हे यविष्ठ युवतम, यद्वा मिश्रयितृतम, गिरोऽस्मदीयाः स्तुतिवाचः शृणुधि शृणु 'श्रुशृणु-' (पा० ६।४।१०२) इत्यादिना हेर्धिः 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति संहितायां दीर्घः। गिरः श्रुत्वा दाशुषो हविर्दत्तवतो यजमानान् नॄन्मनुष्यान् पाहि रक्ष। दाशुष इति षष्ठी वा। यजमानस्य नॄन् पाहीति। 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' (पा० ६।१।१२) इति निपातः। किंच उतापि च त्मना आत्मना लोकं यजमानापत्यं रक्ष 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति संहितायां दीर्घः। 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' (पा० ६।४।१४१) इति आकारलोपः। लोकमपत्यमुतात्मानं च रक्षेति विभक्तिव्यत्ययो वा ॥ ५२ ॥

अ॒पां त्वेम॑न्त्सादयाम्य॒पां त्वोद्म॑न्त्सादयाम्य॒पां त्वा॒ भस्म॑न्त्सादयाम्य॒पां त्वा॒ ज्योति॑षि सादयाम्य॒पां त्वाय॑ने सादयाम्यर्ण॒वे त्वा॒ सद॑ने सादयामि समु॒द्रे त्वा॒ सद॑ने सादयामि सरि॒रे त्वा॒ सद॑ने सादयाम्य॒पां त्वा॒ क्षये॑ सादयाम्य॒पां त्वा॒ सधि॑षि सादयाम्य॒पां त्वा॒ सद॑ने सादयाम्य॒पां त्वा॑ स॒धस्थे॑ सादयाम्य॒पां त्वा॒ योनौ॑ सादयाम्य॒पां त्वा॒ पुरी॑षे सादयाम्य॒पां त्वा॒ पाथ॑सि सादयामि। गा॒य॒त्रेण॑ त्वा॒ छन्द॑सा सादयामि॒ त्रैष्टु॑भेन त्वा॒ छन्द॑सा सादयामि॒ जाग॑तेन त्वा॒ छन्द॑सा सादया॒म्यानु॑ष्टुभेन त्वा॒ छन्द॑सा सादयामि॒ पाङ्क्ते॑न त्वा॒ छन्द॑सा सादयामि ॥ ५३ ॥

[अ॒पाम्। त्वा॒। एम॑न्। सा॒द॒या॒मि॒। ओद्म॑न्। भस्म॑न्। ज्योति॑षि। अय॑ने। अ॒र्ण॒वे। सद॑ने। स॒मु॒द्रे। स॒रि॒रे। क्षये॑। सधि॑षि। सद॑ने। स॒धस्थ॒ऽइति॑ स॒ध स्थे॑। योनौ॑। पुरी॑षे। पाथ॑सि। पाङ्क्ते॑न ॥५३॥]

('अपां त्वे०' आदि यजुओं से पाँच 'अपस्या' संज्ञक ईंटें चुनना।) हे अपस्या इष्टके ! मैं तुझे जलों के मार्ग वायु में स्थापित करता हूँ। मैं तुम्हें जलों के ओद्म ओषधियों में धरता हूँ। मैं तुम्हें जलों की भस्म (=अभ्र) में धरता हूँ। मैं तुम्हें जलों की ज्योति (=विद्युत्) में धरता हूँ। मैं तुम्हें जलों के अयन (=पृथ्वी)

में धरता हूँ। मैं तुम्हें जलों के अर्णव (=प्राण) में धरता हूँ। मैं तुम्हें जलों के समुद्र (=मन) में धरता हूँ। मैं तुम्हें जलों के सरिर (=वाणी) में धरता हूँ। मैं तुम्हें जलों के क्षय चक्षुओं में धरता हूँ। मैं तुम्हें जलों की सधिः (=श्रोत्र) में धरता हूँ। मैं तुम्हें जलों के सदन द्यौ में धरता हूँ। मैं तुम्हें जलों के सहस्थान अन्तरिक्ष में धरता हूँ। मैं तुम्हें जलों की योनि समुद्र में धरता हूँ। तुम्हें जलों के पुरीष वालुओं में धरता हूँ। मैं तुम्हें जलों के पाथसे अन्न में धरता हूँ। (पाँच यजुओं से पाँच 'छन्दस्या' संज्ञक ईंटें धरना।) हे छन्दस्या इष्टके! मैं तुम्हें गायत्री छन्द से चिति में धरता हूँ। मैं तुम्हें त्रिष्टुभ् छन्द से चिति में धरता हूँ। मैं तुम्हें जगती छन्द से चिति में धरता हूँ। मैं तुम्हें अनुष्टुभ् छन्द से चिति में धरता हूँ। मैं तुम्हें पंक्ति छन्द से चिति में धरता हूँ ॥ ५३ ॥

उ० पञ्चदशच्छन्दस्याः पञ्चदशभिर्यजुर्भिरुपदधाति। अपां त्वेमन्सादयामि। श्रुत्युक्तान्यभिधेयानि। अपां त्वा एमन्। सप्तम्या लुक्। एमनि। 'इण् गतौ'। अस्य मनिन्प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम्। वायुर्वा अपामेमन्। वायौ त्वां सादयति। अपां त्वा ओद्मन्। 'उन्दी क्लेदने'। ओषधयो वा अपामोद्म। तुल्यव्याख्यानमन्यत्। भस्मन्। 'भष भर्त्सनदीप्त्योः'। अभ्रं वा अपां भस्मन्। ज्योतिषि। विद्युद्वा अपां ज्योतिः। अयने। इयं पृथिवी अपामयनम्। अर्णवे। प्राणो वा अपामर्णवः। समुद्रे। मनो वै समुद्रः। सरिरे। वाग्वै सरिरम्। क्षये। चक्षुर्वा अपां क्षयो निवासः। सधिषि। श्रोत्रं वा अपां सधिः। सदने द्यौर्वा अपां सदनम्। सधस्थे। अन्तरिक्षं वा अपांसधस्थम्। योनौ। समुद्रो वा अपां योनिः। पुरीषे। सिकता वा अपां पुरीषम्। पाथसि। अन्नं वा अपां पाथः। अन्ने त्वां सादयति। पञ्चच्छन्दस्याः पञ्चभिर्यजुर्भिरुपदधाति गायत्रेण त्वा च्छन्दसा सादयामीत्यादि ॥ ५३ ॥

म० 'अपरेण स्वयमातृण्णामेत्यापस्याः पञ्चपञ्चानूकान्तेष्वपां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रम्' (१७।६।२) तीर्थेनाग्निमारुह्य स्वयमातृण्णामपरेण पूर्वानूकान्तमेत्य चतुर्ष्वप्यनूकान्तेष्वपां त्वेमन्निति प्रतिमन्त्रं पञ्चपञ्चापस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः। विंशतिरिष्टकादेवत्यानि यजूंषि पञ्चदशापस्यादेवत्यानि पञ्च छन्दस्यादेवत्यानि। हे इष्टके अपस्ये, अपामेमन् एमनि वायौ त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि। 'इण् गतौ' मनिन्प्रत्ययः। सप्तम्या लुक् त्वा इत्यस्य पररूपम्। अत्रापामेमन्नित्यादीनां श्रुत्योक्तोऽर्थो ग्राह्यः। 'वायुर्वा अपामेम वायौ त्वाᳪं सादयामि' (७।५।२।४६) इति श्रुतेः। अपामोद्मन् ओद्मनि ओषधिषु त्वां सादयामि। 'उन्दी क्लेदे' नलोपश्च गुणः सप्तम्या लुक्। 'ओषधयो वा अपामोद्म' [७।५।२।४७-६०] एवमग्रेऽपि तुल्यम्। भस्मन् भस्मनि। 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' मन्। अभ्रे 'अभ्रं वा अपां भस्म' अपां ज्योतिषि विद्युति। 'विद्युद्वा अपां ज्योतिः'। अपामयने भूमौ। 'इयं पृथिव्यपामयनम्'। अर्णवे सदने स्थाने प्राणरूपे सा०। 'प्राणो वा अर्णवः'। समुद्रे सदने सा०। 'मनो वै समुद्रः'। सरिरे सदने वाचि सा०। 'वाग्वै सरिरम्'। अपां क्षये चक्षुषि त्वां सा०। 'चक्षुर्वा अपां क्षयः'। क्षयो निवासः। अपां सधिषि श्रोत्रे त्वां सा०। 'श्रोत्रं वा अपाᳪं सधिः'। अपां सदने दिवि त्वां सा०। द्यौर्वा अपाᳪंसदनम् अपां सधस्थे अन्तरिक्षे त्वां सा०। 'अन्तरिक्षं वा अपाᳪंसधस्थम्'। अपां योनौ समुद्रे त्वां सा०। 'समुद्रो वा अपां योनिः'। अपां पुरीषे सिकतासु त्वां सा०। 'सिकता वा अपां पुरीषम्' अपां पाथसि अन्ने त्वां सा०। 'अन्नं वा अपां पाथः'। पञ्च छन्दस्या उपदधाति पञ्च यजुर्भिः। गायत्रेण गायत्र्येव गायत्रं तेन छन्दसा त्वामुपदधामि। त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वां सा०। जागतेन छन्दसा त्वां सा०। आनुष्टुभेन छन्दसा त्वां सा०। पाङ्क्तेन छन्दसा त्वां सा० ॥ ५३ ॥

अयं पुरो भुवस्तस्य प्राणो भौवायनो वसन्तः प्राणायनो गायत्री वासन्ती गायत्र्यै गायत्रम् गायत्रादुपाᳪंशुरुपाᳪंशोस्त्रिवृत्त्रिवृतो रथन्तरं वसिष्ठ ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५४ ॥

[अयम्। पुरः। भुवः। तस्य। प्राणः। भौवायनऽइतिभौव आयनः। वसन्तः। प्राणायनऽइतिप्राण आयनः। गायत्री। वासन्ती। गायत्र्यै। गायत्रम्। गायत्रात्। उपांᳪंशुरित्युप अᳪंशुः। उपाᳪंशोरित्युप अᳪंशोः। त्रिवृदितित्रि वृत्। त्रिवृतऽइतित्रि वृतः। रथन्तरमितिरथम् तरम्। वसिष्ठः। ऋषिः। प्रजापतिगृहीतयेतिप्रजापति गृहीतया। त्वया। प्राणम्। गृह्णामि। प्रजाभ्यऽइतिप्र जाभ्यः ॥५४॥]

(दो पंक्तियों में दश-दश करके बीस 'प्राणभृत्' संज्ञक ईंटों को धरना।) हे प्राणभृत् इष्टके! यह जो सम्मुखभुव संज्ञक अग्नि विद्यमान है, तुम इसी के स्वरूप वाली हो। तुम इस अग्नि स्वरूपा को मैं चिति में धरता हूँ। भुवसंज्ञक अग्नि की सन्तान भौवायन यह प्राण है। हे प्राणभृत् इष्टके! तुम उस प्राण के स्वरूप वाली हो। उस प्राणस्वरूपिणी को मैं चिति में स्थापित करता हूँ। प्राण की सन्तान प्राणायन यह वसन्त ऋतु है। हे प्राणभृत् इष्टके! तुम वसन्तऋतुरूपा हो। उस वसन्तऋतुरूपिणी तुम्हें मैं चिति में धरता हूँ। वसन्त की सन्तान वासन्ती यह गायत्री है। हे प्राणभृत् इष्टके! तुम वासन्ती गायत्रीस्वरूपा हो। उस गायत्रीस्वरूपा तुम्हें मैं चिति में स्थापित करता हूँ। गायत्री के सम्बन्ध से गायत्रसाम उत्पन्न हुआ। हे प्राणभृत् इष्टके! तुम गायत्रसामस्वरूपा हो। उस गायत्रसामस्वरूपिणी तुम्हें मैं

चिति में धरता हूँ। गायत्रसाम से उपांशुग्रह सम्भूत हुआ। हे प्राणभृत् इष्टके! तुम उपांशुग्रह के स्वरूप वाली हो। उस उपांशुग्रहस्वरूपा तुम्हें मैं चिति में धरता हूँ। उपांशुग्रह से त्रिवृत्स्तोम बना। हे प्राणभृत् इष्टके! तुम त्रिवृत्स्तोमरूपा हो। उस त्रिवृत्स्तोमरूपा तुम्हें मैं चिति में स्थापित करता हूँ। त्रिवृत्स्तोम से रथन्तरपृष्ठसाम की उत्पत्ति हुई। हे प्राणभृत् इष्टके! तुम रथन्तरपृष्ठसाम के स्वरूप वाली हो। उस रथन्तरपृष्ठसाम के स्वरूप वाली तुम्हें मैं चिति में धरता हूँ। रथन्तरपृष्ठसाम से सर्वाधार प्राण वसिष्ठ की उत्पत्ति हुई। हे प्राणभृत् इष्टके! तुम वसिष्ठप्राणस्वरूपिणी हो। उस वसिष्ठप्राणस्वरूपिणी तुम इष्टका को मैं चिति में लगाता हूँ। प्रजापति के द्वारा बनाई गई तुम इष्टका के द्वारा सर्व प्रजा के प्राणों को मैं ग्रहण करता हूँ। (अर्थात् प्रजाओं के प्राणों की सिद्धि के निमित्त, हे इष्टके! मैं तुम्हें चिति में धरता हूँ) ॥ ५४ ॥

उ० प्राणभृतः पञ्चाशदिष्टका उपदधाति। पञ्चाशन्निर्यजुर्भिः। अयं पुरो भुवः। अग्निर्वै पुरः तद्यत्तदाह पुर इत्यादिनिर्वचनम्। तस्य प्राणः अपत्यम् भौवायनः वसन्त ऋतुः। प्राणायनः प्राणस्यापत्यम्। नडादित्वात्फक्। गायत्री वासन्ती गायत्री च वसन्तस्यापत्यम्। गायत्री गायत्रम्। गायत्र्याः सकाशाद्गायत्रम् साम निरमिमीत। गायत्रादुपांशुः। गायत्रात्साम्न उपांशुं ग्रहं निरमिमीत। उपांशोः त्रिवृत्। उपांशोर्ग्रहात्त्रिवृत्स्तोमं निरमिमीत। त्रिवृतो रथन्तरम्। त्रिवृत्स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत। वसिष्ठऋषिः। प्राणो वै वसिष्ठऋषिः। प्रजापतिगृहीतया त्वया। गृह्णातिः सृजतिवचनः। प्रजापतिसृष्टया त्वया। प्राणं गृह्णामि प्रजाभ्यः। अयं पुरोभुव इत्यादिभिर्दशभिर्मन्त्रैः प्राणमेवैकमविशेषेण गृह्णामि। प्रजाभ्यो विशेषेणावस्थितम् ॥ ५४ ॥

म० 'व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसहिता दशदशायं पुर इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।६।३)। प्राणभृत्संज्ञका इष्टका व्याघारणवद्दक्षिणे अंसे उत्तरश्रोण्यां दक्षिणश्रोण्यामुत्तरे अंसे कर्णसहिता अक्ष्णया संलग्नाः स्वयमातृण्णापर्यन्तं दश दशोपदधातीति सूत्रार्थः। पञ्चाशद्यजूंषि प्राणभृदिष्टकादेवत्यानि प्रतिकण्डिकं दश-दश। प्रथमं दशकं दक्षिणे अंसे। कदाचिद्व्यस्रात्प्रजापतेः प्राणा देवा भूलोत्क्रान्ताः तदा तान्प्रजापतिरूचे किमित्युत्क्रम्यते मामुपगच्छतेति। ततः प्राणास्तमूचुर्वयमन्नं विना स्थातुं न शक्नुमस्तदन्नं त्वया सृज्यते चेत्तिष्ठामः। ततः प्रजापतिनोक्तं वयमुभयेऽन्नं सृजामेति तथेत्युक्त्वा प्राणाः प्रजापतिश्चैतदन्नमसृजंस्तेन प्राणान्पुष्णन्तीति इष्टकानां प्राणभृत्संज्ञेत्युक्तं श्रुत्या 'प्रजापतेर्विस्रस्तात् प्राणा उदक्रामन्' (८।१।१।३) इत्यादिकया। अथ मन्त्रव्याख्या। योऽयं पुरो भुवश्चाग्निर्वर्तते हे इष्टके, त्वं तद्रूपासि। प्राण एवाग्निर्भूत्वा पुरस्तिष्ठति अतोऽग्निरूपां त्वामुपदधामीति शेषः। एवमग्रेऽपि। पुरस्तादुपधीयते प्रागुद्ध्रियते प्राङुपचर्यत इति पुरोऽग्निः। भवति सर्वरूपेणेति भवत्यस्मात्सर्वमिति वा भुवोऽग्निः तद्रूपेष्टका ध्येयेति भावः। तदुक्तं श्रुत्या 'अयं पुरो भुव इत्यग्निर्वै पुरस्तात्तमाह पुर इति प्राञ्चꣳह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्त्यथ यद्भुव इत्याहाग्निर्वै भुवोऽग्नेर्हीदꣳसर्वं भवति प्राणो ह्यग्निर्भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८।१।१।४)। प्राणस्तस्याग्नेरपत्यमिति शेषः। अतएव भौवायनः भुवस्याग्नेरपत्यं भौवायनः। नडादित्वात्फक्। इष्टके, प्राणरूपां त्वां सा०। 'प्राणं तस्माद्रूपादग्नेर्निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः। प्राणस्यापत्यं प्राणायनः फक्। यो वसन्त ऋतुस्तद्रूपां सा०। 'वसन्तमृतुं प्राणान्निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः। वसन्तस्यापत्यं वासन्ती 'तस्यापत्यम्' (पा० ४।१।९२) इत्यण् 'टिड्ढाणञ्' (पा० ४।१।१५) इत्यादिना ङीप्। या गायत्री छन्दस्तद्रूपां सा०। 'गायत्रीं छन्दो वसन्तादृतोर्निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः। गायत्र्यैव गायत्रं चतुर्थी पञ्चम्यर्थे। गायत्र्याः सकाशाद्गायत्रं सामोत्पन्नं तद्रूपां सा०। 'गायत्र्यै छन्दसो गायत्रꣳसाम निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः। गायत्रात्साम्नो य उपांशुग्रहो निर्मितस्तद्रूपां सा०। 'गायत्रात्साम्न उपाꣳशुं ग्रहं निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः। उपांशुग्रहान्निर्मितो यस्त्रिवृत्स्तोमस्तद्रूपां सा०। 'उपाꣳशोर्ग्रहात्त्रिवृतꣳस्तोमं निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः। त्रिवृतः स्तोमान्निर्मितं यद्रथन्तरं पृष्ठं तद्रूपां सा०। 'त्रिवृतः स्तोमाद्रथन्तरं पृष्ठं निरमिमीत' (८।१।१।५) इति श्रुतेः। वसत्यधितिष्ठति सर्वजन्तूनिति वस्ता अतिशयेन वस्ता वसिष्ठः 'तुरिष्ठेमेयस्सु' (६।४।१५४) इतीष्ठनि तृचो लोपः। सर्वाधार ऋषिः ज्ञाता प्राणस्तद्रूपां सा०। 'प्राणो वै वसिष्ठ ऋषिर्यद्वै नु श्रेष्ठस्तेन वसिष्ठोऽथो यद्वस्तृतमो वसति तेनो एव वसिष्ठः' (८।१।१।६) इति श्रुतेः। प्रजापतिगृहीतया। गृह्णातिः सृष्ट्यर्थः। प्रजापतिना सृष्टया त्वयेष्टकया स्थापितया प्रजाभ्यः सर्वप्रजार्थं प्राणं गृह्णामि। प्रजानां प्राणसिद्धये त्वामुपदधामीत्यर्थः। अयं पुर इत्यादिदशमन्त्रैः प्राणमेवैकं प्रजाभ्यः गृह्णामि। 'ये नानाकामाः प्राणे तांस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तत्प्राणं करोति' (८।१।१।६) इति श्रुतेः ॥ ५४ ॥

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य मनो वैश्वकर्मणं ग्रीष्मो मानसस्त्रिष्टुब्ग्रैष्मी त्रिष्टुभः स्वारꣳस्वारादन्तर्यामोऽन्तर्यामात्पञ्चदशः पञ्चदशाद्बृहद्भरद्वाज ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया मनो गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५५ ॥

[दुक्षिणा । विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा । मनः । वैश्वकर्म्मणमितिवैश्व कर्म्मणम् । ग्रीष्मः । मानसः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । ग्रैष्मी । त्रिष्टुभः । त्रिस्तुभऽइतित्रि स्तुभः । स्वारम् । स्वारात् । अन्तर्य्यामऽइत्यन्तः याम । अन्तर्य्यामादित्यन्तः यामात् । पञ्चदशऽइतिपञ्च दश । पञ्चदशादितिपञ्च दशात् । बृहत् । भरद्वाजऽइतिभरत् वाजः । मनः ॥५५॥]

(इन यजुओं से तीसरे इष्टका-दशक को धरना।) सर्वस्रष्टा यह वायु दक्षिण दिशा में अत्यन्त वेगशाली होता है। हे इष्टके! तुम विश्वकर्मा ही हो। उस तुम विश्वकर्मा इष्टका को मैं चिति में धरता हूँ। उस विश्वकर्मा वायु का अपत्य यह मन है। हे इष्टके! तुम मनरूपिणी हो। उस तुम मनस्वरूपिणी इष्टका को मैं चिति में धरता हूँ। मन की सन्तान यह ग्रीष्म ऋतु है। हे इष्टके! तुम ग्रीष्म-ऋतुरूपा हो। तुम ग्रीष्म-ऋतुरूपा ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। ग्रीष्म-ऋतु से प्रजापति ने त्रिष्टुप् छन्द को बनाया। हे इष्टके! तुम त्रिष्टुप् छन्द के स्वरूप वाली हो। उस त्रिष्टुप्छन्दस्वरूपिणी ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। त्रिष्टुप्छन्द से स्वार नाम का साम उत्पन्न हुआ। हे इष्टके! तुम स्वारसामस्वरूपिणी हो। उस तुम स्वारसामस्वरूपिणी ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। स्वारसाम से अन्तर्यामग्रह उत्पन्न हुआ। हे इष्टके! तुम अन्तर्यामग्रह के स्वरूप वाली हो। उस तुम अन्तर्यामग्रह के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। अन्तर्यामग्रह से प्रजापति ने पञ्चदशस्तोम को बनाया। हे इष्टके! तुम पंचदशस्तोम-स्वरूपिणी हो। उस तुम पञ्चदशस्तोम के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। पंचदशस्तोम से बृहत्पृष्ठसाम उत्पन्न हुआ। हे इष्टके! तुम बृहत्पृष्ठसाम के स्वरूप वाली हो। उस तुम बृहत्पृष्ठसामस्वरूपा ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। उस बृहत्पृष्ठसाम से अन्न को भरने वाला मन भारद्वाज उत्पन्न हुआ। हे इष्टके! तुम भरद्वाज ऋषि (=मन) के स्वरूप वाली हो। उस तुम भरद्वाज ऋषि के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। प्रजापति के द्वारा बनाई गई तुम एक ईंट को चिति में धरकर मैं प्रजा के लिए मन को ही ग्रहण करता हूँ ॥ ५५ ॥

उ० अथ दक्षिणतः । अयं दक्षिणा विश्वकर्मा । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योयं पवते । एष हीदं सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वात्यार्यावर्तात् । तस्य मनो वैश्वकर्मण इत्यादि तुल्यव्याख्यानं चतसृष्वपि कण्डिकासु ॥ ५५ ॥

म० एभिर्मन्त्रैस्तृतीयं दशकं दक्षिणश्रोणेरारभ्योपधेयम् । विश्वं करोति सर्वं सृजतीति विश्वकर्मा वायुरयं दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि आर्यावर्ताद्भूयो वाति तद्रूपां त्वां सा० । 'अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीदꣳसर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति तद्रूपमुपदधाति' । (८।१।१।७) इति श्रुतेः । तस्य विश्वकर्मणोऽपत्यं मनोऽत एव वैश्वकर्मणं विश्वकर्मण इदम् । 'तस्येदम्' (पा० ४।३।१२०) इत्यण् 'इनण्यनपत्ये' (पा० ६।४।१६४) इति प्रकृत्या । मनोरूपां सा० । 'मनस्त्साद्रूपाद्वायोर्निरमिमीत' (८।१।१।८) इति श्रुतेः । मनसोऽपत्यं ग्रीष्म ऋतुस्तद्रूपां सा० । 'ग्रीष्ममृतुं मनसो निरमिमीत' इति श्रुतेः । ग्रीष्मस्येयं ग्रैष्मी ग्रीष्मोत्पन्ना त्रिष्टुप् छन्दस्तद्रूपां सा० । 'त्रिष्टुभं छन्दो ग्रीष्मादृतोर्निरमिमीत' इति श्रुतेः । त्रिष्टुभ उत्पन्नं यत्स्वारं साम तद्रूपां सा० । 'त्रिष्टुभश्छन्दसः स्वारꣳसाम निरमिमीत' इति श्रुतेः । स्वारात्साम्न उत्पन्नो योऽन्तर्यामो ग्रहस्तद्रूपां सा० । 'स्वारात्साम्नोऽन्तर्यामं ग्रहं निरमिमीत' इति श्रुतेः । अन्तर्यामादुत्पन्नो यः पञ्चदशस्तोमस्तद्रूपां सा० । 'अन्तर्यामाद्ग्रहात्पञ्चदशꣳस्तोमं निरमिमीत' इति श्रुतेः । पञ्चदशात्स्तोमादुत्पन्नं यद्बृहत्पृष्ठं तद्रूपां सा० । 'पञ्चदशात्स्तोमाद्बृहत्पृष्ठं निर०' । भरद्वाज ऋषिः बिभर्तीति भरन् वाजमन्नं यः स भरद्वाजोऽन्नधर्ता मनः मनसि स्वस्थे अन्नादनेच्छोत्पत्तेः ऋषिः सचेतनो मनोरूपस्तद्रूपां सा० । 'मनो वै भरद्वाज ऋषिः अन्नं वाजो यो वै मनो बिभर्ति सोऽन्नं वाजं भरति तस्मान्मनो भरद्वाज ऋषिः' (८।१।१।९) इति श्रुतेः । प्रजापतिगृहीतया धातृसृष्ट्या त्वयेष्टकया कृत्वा प्रजाभ्यो मनो गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्मन एव गृह्णामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

अयं पश्चाद्विश्वव्यचास्तस्य चक्षुर्वैश्वव्यचसं वर्षाश्चाक्षुष्यो जगती वार्षी जगत्या ऋक्सममृक्समाच्छुक्रः शुक्रात्सप्तदशः सप्तदशाद्वैरूपं जमदग्निर्ऋषिः प्रजापतिगृहीतया त्वया चक्षुर्गृह्णामि प्रजाभ्यः ॥ ५६ ॥

[पश्चात् । विश्वव्यचाऽइतिविश्व व्यचाः । चक्षुः । वैश्वव्यचसमितिवैश्व व्यचसम् । वर्षाः । चाक्षुष्यः । जगती । वार्षी । जगत्याः । ऋक्सममित्यृक् समम् । ऋक्समादित्यृक् समात् । शुक्रः । शुक्रात् । सप्तदशऽइतिसप्त दशः । सप्तदशादितिसप्त दशात् । वैरूपम् । जमदग्निरितिजमत् अग्निः । चक्षुः ॥५६॥]

(इन यजुओं से तृतीय इष्टका-दशक को चिति में धरना।) पश्चिम की ओर जाने वाला यह सूर्य विश्व के पदार्थों को अपने उदय के द्वारा सावकाश बनाने वाला है। हे इष्टके! तुम उस विश्वव्यच सूर्य के स्वरूप वाली हो। तुम उस विश्वव्यचसूर्यस्वरूपा ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। उस विश्वव्यचसूर्य का अपत्य यह चक्षु है। हे इष्टके! तुम उस चक्षु के स्वरूप वाली हो। तुम उस चक्षुस्वरूपिणी ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। चक्षु

से वर्षा उत्पन्न हुई। हे इष्टके ! तुम वर्षारूपिणी हो। तुम उस वर्षारूपिणी ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। वर्षा से जगती छन्द उत्पन्न हुआ। हे इष्टके ! तुम जगतीस्वरूपा हो। उस तुम जगतीस्वरूपा ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। उस जगती से ऋक्समसाम उत्पन्न हुआ। हे इष्टके ! तुम ऋक्समसाम के स्वरूप वाली हो। उस तुम ऋक्समसाम के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। ऋक्समसाम से शुक्र ग्रह उत्पन्न हुआ। हे इष्टके ! तुम शुक्रग्रह के स्वरूप वाली हो। उस तुम शुक्रग्रह के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। प्रजापति ने शुक्रग्रह से सप्तदशस्तोम को बनाया। हे इष्टके ! तुम सप्तदशस्तोम के स्वरूप वाली हो। उस तुम सप्तदशस्तोम के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। सप्तदशस्तोम से वैरूपपृष्ठसाम उत्पन्न हुआ। हे इष्टके ! तुम वैरूपपृष्ठसाम के स्वरूप वाली हो। उस वैरूपपृष्ठसाम के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। वैरूपपृष्ठसाम से संसार को जाकर देखने और मनन करनेवाले जमदग्नि ऋषि (=चक्षु) उत्पन्न हुए। हे इष्टके ! तुम जमदग्नि ऋषि के स्वरूप वाली हो। उस तुम जमदग्नि ऋषि के स्वरूप वाली इष्टका को मैं चिति में धरता हूँ। प्रजापति के द्वारा बनाई तुम एक ईंट को चिति में धरकर मैं प्रजा के लिए चक्षुओं को ही ग्रहण करता हूँ ॥ ५६ ॥

उ० अयं पश्चात्। अयं पश्चाद्विश्वव्यचा। 'असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष उदेति अथेदं सर्वं व्यचा भवति तद्यत्तमाह'। पश्चादिति क्रियानिर्देशः ॥ ५६ ॥

म० अयं पश्चादित्यादमन्त्रैर्द्वितीयं दशकमुत्तरश्रोणेरारभ्योपदधाति। पश्चात्प्रतीचीं दिशमञ्चति गच्छतीति पश्चात् प्रतीचीगमनशीलो. विश्वं विचति उदितः सन्प्रकाशयतीति विश्वव्यचा आदित्योऽयं प्रसिद्धस्तद्रूपां सा०। 'असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष उदेत्यथेदꣳसर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्ति' (८।१।२।१) इति श्रुतिः। तस्यादित्यस्य संबन्धि चक्षुरतएव वैश्वव्यंचसं विश्वव्यचसो रवेरुत्पन्नं तद्रूपां सा०। 'चक्षुस्तस्माद्रूपादादित्यान्निरमिमीत' (८।१।२।२) इति श्रुतेः। चाक्षुष्यः चक्षुष उत्पन्ना वर्षा ऋतुस्तद्रूपां सा०। गर्गादित्वाद्यञ् 'वर्षा ऋतुं चक्षुषो निरमिमीत' (८।१।२।२) इति श्रुतेः। वर्षाभ्य उत्पन्न जगतीछन्दस्तद्रूपां सा०। जगतीछन्दो वर्षाभ्य ऋतोर्निरमि०। जगतीच्छन्दस उत्पन्नमृक्समसंज्ञं यत्साम तद्रूपां सा०। जगत्यै छन्दस ऋक्समꣳसाम निरमि०। ऋक्समादुत्पन्नो यः शुक्रग्रहस्तद्रूपां सा०। ऋक्समात्साम्नः शुक्रं ग्रहं निरमि०। शुक्रादुत्पन्नो यः सप्तदशस्तोमस्तद्रूपां त्वां सा०। शुक्राद्ग्रहात्सप्तदशꣳस्तोम निरमि०। सप्तदशात्स्तोमादुत्पन्नं यद्वैरूपं पृष्ठं तद्रूपां सा०। सप्तदशात्स्तोमाद्वैरूपं पृष्ठं निरमि०। जमदग्निर्ऋषिः जमति जगत्पश्यतीति जमन्। अग्नति सर्वत्र गच्छतीत्यग्निः। ऋषति जानाति ऋषिः ईदृशं यच्चक्षुस्तद्रूपां सा०। 'चक्षुर्वै जमदग्निर्ऋषिर्यदेनेन जगत् पश्यत्यथो मनुते तस्माच्चक्षुर्जमदग्निर्ऋषिः' (८।१।२।३) इति श्रुतेः। प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजार्थं चक्षुर्गृह्णामि दशमन्त्रैश्चक्षुरेव गृह्णामि। 'सकृत्सादयत्येतच्चक्षुः करोति' (८।१।२।३) इति श्रुतेः ॥ ५६ ॥

इ॒दमु॑त्त॒रात्स्व॒स्तस्य॒ श्रोत्र॑ꣳसौ॒वꣳश॒रच्छ्रौ॒त्र्यनु॑ष्टुप् शा॒रद्य॑नु॒ष्टुभ॑ ऐ॒डमै॒डान्म॒न्थी म॒न्थिन॑ एक॒विꣳश एक॒विꣳशाद्वै॑रा॒जं वि॒श्वामि॑त्र॒ ऋषिः॑ प्र॒जाप॑तिगृहीतया॒ त्वया॒ श्रोत्रं॑ गृह्णामि प्र॒जाभ्यः॑ ॥ ५७ ॥

[इ॒दम्। उ॒त्त॒रात्। स्व॒रिति॒स्वः॑। श्रोत्र॑म्। सौ॒वम्। श॒रत्। श्रौ॒त्री। अ॒नु॒ष्टुप्। अ॒नु॒स्तु॒बित्य॑नु॒ स्तुप्। शा॒र॒दी। अ॒नु॒ष्टुभः॑। अ॒नु॒स्तु॒भ॒ इत्य॑नु॒ स्तुभः॑। ऐ॒डम्। ऐ॒डात्। म॒न्थी। म॒न्थिनः॑। ए॒क॒वि॒ꣳश इत्ये॑क वि॒ꣳशः। ए॒क॒वि॒ꣳशादित्ये॑क वि॒ꣳशात्। वै॒रा॒जम्। वि॒श्वामि॑त्र॒ इति॑। श्रोत्र॑म् ॥५७॥]

(चतुर्थ इष्टका-दशक को चिति में धरना।) उत्तर दिशा में आद्योपान्त यह स्वर्ग विद्यमान है। हे इष्टके ! तुम उस स्वर्ग के स्वरूप वाली हो। उस तुम स्वर्ग के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। उस स्वर्ग का अपत्य यह श्रोत्र है। हे इष्टके ! तुम श्रोत्रस्वरूपा हो। उस तुम श्रोत्रस्वरूपिणी ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। उस श्रोत्र की सन्तति यह शरद् ऋतु है। हे इष्टके ! तुम शरदृतुरूपा हो। उस तुम शरदृतुस्वरूपा ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। शरद् ऋतु का अपत्य अनुष्टुप् छन्द है। हे इष्टके ! तुम अनुष्टुप्छन्दस्वरूपा हो। उस तुम अनुष्टुप्छन्दस्वरूपिणी ईंट को चिति में धरता हूँ। अनुष्टुप्छन्द से ऐडसंज्ञक साम उत्पन्न हुआ। हे इष्टके ! तुम ऐडसंज्ञक साम के स्वरूप वाली हो। उस तुम ऐडसंज्ञकसाम के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। उस ऐडसाम से मन्थीसंज्ञक ग्रह उत्पन्न हुआ। हे इष्टके ! तुम उस मन्थीग्रह के स्वरूप वाली हो। उस तुम मन्थीग्रह के स्वरूप वाली इष्टका को मैं चिति में धरता हूँ। मन्थीग्रह से एकविंशस्तोम उत्पन्न हुआ। हे इष्टके ! तुम एकविंशस्तोम के स्वरूप वाली हो। उस तुम एकविंशस्तोम के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। एकविंशस्तोम से वैराजसाम उत्पन्न हुआ। हे इष्टके ! तुम वैराजसाम के स्वरूप वाली हो। उस तुम वैराजसाम के स्वरूपवाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। वैराजसाम से सर्वजगत् के मित्र विश्वामित्र ऋषि (=श्रोत्र) उत्पन्न हुए। हे इष्टके ! तुम उन विश्वामित्र ऋषि के स्वरूप वाली हो। उस तुम विश्वामित्र ऋषि के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। तुम इस प्रकार की एक प्रजापति के द्वारा बनाई गई ईंट को चिति में धरने के द्वारा मैं प्रजाओं के लिए श्रोत्र को ही ग्रहण करता हूँ ॥ ५७ ॥

उ० अथोत्तरतः । इदमुत्तरात्स्वः । 'दिशो वा उत्तरा तद्युत्तमाहोत्तरादित्युत्तरांत्तर्हस्मात्सर्वस्माद्दिशः । अथ यत्स्व-रित्याह स्वर्गो हि लोको दिशः' इति ॥ ५७ ॥

म० दशममन्त्रैश्चतुर्थं दशकमुत्तरांसादारभ्योपदधाति । उत्तरस्यामुत्तरात् 'उत्तराधरदक्षिणादातिः' । (पा० ५ । ३ । ३४) इति आतिप्रत्ययः । सर्वस्मादुत्तरभागस्था दिशः यदिदं स्वः स्वर्गो लोकः तां दिक्स्वर्गरूपां त्वां सा० । क्रियाव्ययविशेषणानां नपुंसकत्वमेकत्वं चेति वचनादिदमुत्तरादित्युक्तम् । 'दिशो वा उत्तरात्तयत्ता आहोत्तरादित्युत्तरा ह्यस्मात्सर्वस्माद्दिशोऽथ यत्स्वरित्याह 'स्वर्गो हि लोको दिशः श्रोत्रᳪ᳭ह दिशो भूलोत्तरं तस्थौ तदेतद्रूपमुपदधाति' (८ । १ । २ । ४) इति श्रुतेः । तस्य स्वर्गस्य संबन्धि श्रोत्रं कीदृशम् । सौवम् स्वः इदं सौवं 'तस्येदम्' (पा० ४ । ३ । १२०) इत्यण् । द्वारादित्वादैजागमः (पा० ७ । ३ । ४) अव्ययानां भमात्रे टिलोपः । श्रोत्ररूपां त्वां सा० । 'श्रोत्रं तस्माद्रूपाद्दिग्भ्यो निरमिमीत' (८ । १ । २ । ५) इति श्रुतेः । श्रोत्रादुत्पन्ना या शरत्तद्रूपां सा० । 'शरदमृतुᳪ᳭श्रोत्रान्निरमिमीत' (८ । १ । २ । ५) इति श्रुतेः । शरद उत्पन्नं यदनुष्टुप्छन्दस्तद्रूपां सा० । अनुष्टुभं छन्दः शरद ऋतोर्निरमि० । अनुष्टुभ उत्पन्नं यदैडं साम तद्रूपां सा० । अनुष्टुभश्छन्दस ऐडᳪ᳭साम निरमि० । ऐडात्साम्न उत्पन्नो यो मन्थी ग्रहस्तद्रूपां सा० । ऐडात्साम्नो मन्थिनं ग्रहं निरमि० । मन्थिग्रहादुत्पन्नो य एकविंशस्तोमस्तद्रूपां सा० । मन्थिनो ग्रहादेकविंशᳪ᳭स्तोमं निरमि० । एकविंशस्तोमादुत्पन्नं यद्वैराजं पृष्ठं तद्रूपां सा० । एकविᳪ᳭शात्स्तोमाद्वैराजं पृष्ठं निरमि० । विश्वामित्र ऋषिः विश्वं सर्वं मित्रं येन 'मित्रे चर्षौ' (पा० ६ । ३ । १३०) इति दीर्घः । तादृश ऋषिः श्रोत्रं श्रद्धयान्यवाक्यश्रवणात्सर्वमित्रं भवति विश्वामित्रर्षिरूपं यत् श्रोत्रं तद्रूपां सा० । 'श्रोत्रं वै विश्वामित्र ऋषिर्यदेनेन सर्वतः शृणोत्यथो यदस्मै सर्वतो मित्रं भवति तस्माच्छ्रोत्रं विश्वामित्र ऋषिः' (८ । १ । २ । ६) इति श्रुतेः । प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः श्रोत्रं गृह्णामीति दशमन्त्रैः श्रोत्रमेव सादयति 'ये नानाकामाः श्रोत्रे तांस्तद्दधाति श्रोत्रमेव सादयति 'ये नानाकामाः श्रोत्रे तांस्तद्दधाति सकृत्सादयत्येकं तच्छ्रोत्रं करोति' (८ । १ । २ । ६) इति श्रुतेः ॥ ५७ ॥

इ॒यमु॒परि॑ म॒तिस्तस्यै॒ वाङ्मा॒त्या हे॑म॒न्तो वा॒च्यः॑ प॒ङ्क्तिर्है॑म॒न्ती प॒ङ्क्त्यै नि॒धन॑वन्नि॒धन॑वत आग्रय॒णऽआ॑ग्रय॒णात्त्रि॑णवत्रयस्त्रि॒ᳪ᳭शौ त्रि॑णवत्रयस्त्रि॒ᳪ᳭शाभ्या॑ᳪ᳭ शाक्वररैव॒ते वि॒श्वक॑र्म॒ ऋषिः॑ प्र॒जाप॑तिगृहीतया॒ त्वया॒ वाचं॑ गृह्णामि प्र॒जाभ्यो॑ लो॒कं ता इन्द्र॑म् ॥ ५८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

[इ॒यम् । उ॒परि॑ । म॒तिः । तस्यै॑ । वाक् । मा॒त्या । हे॒म॒न्तः । वा॒च्यः । प॒ङ्क्तिः । है॒म॒न्ती । प॒ङ्क्त्यै । नि॒धन॑व॒दिति॑ नि॒धन॑ऽवत् । नि॒धन॑वत॒ऽइति॑ नि॒धन॑ऽवतः । आ॒ग्र॒य॒णः । आ॒ग्र॒य॒णात् । त्रि॒ण॒व॒त्र॒य॒स्त्रि॒ᳪ᳭शौ । त्रि॒न॒व॒त्र॒य॒स्त्रि॒ᳪ᳭शा॒विति॑ त्रिनवऽत्रयस्त्रि॒ᳪ᳭शौ । त्रि॒ण॒व॒त्र॒य॒स्त्रि॒ᳪ᳭शाभ्या॑म् । त्रि॒न॒व॒त्र॒य॒स्त्रि॒ᳪ᳭शाभ्या॒मिति॑ त्रिनवत्रयस्त्रि॒ᳪ᳭शाभ्या॑म् । शा॒क्व॒र॒रै॒व॒ते । ऽइति॑ शाक्वर॒रै॑व॒ते । वि॒श्वक॑र्म्मेति॑ वि॒श्व । कर्म्मा । वाच॑म् ॥ लो॒कम् । ताः । इन्द्र॑म् ॥५८॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयोदशोऽध्यायः ॥

(पञ्चम दशक को धरना।) यह ऊपर जो चन्द्रस्वरूपा मति (=वाग्) स्थित है। हे इष्टके! तुम मति (=वाक्) के स्वरूप वाली हो। उस तुम वाक्स्वरूपा को मैं चिति में धरता हूँ। वाणी से हेमन्त ऋतु उत्पन्न हुई। हे इष्टके! तुम हेमन्तऋतु-स्वरूपा हो। उस तुम हेमन्तस्वरूपा ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। हेमन्तऋतु से पंक्तिछन्द उत्पन्न हुआ। हे इष्टके! तुम पंक्ति-छन्दस्वरूपा हो। उस तुम पंक्तिछन्दस्वरूपिणी को मैं चिति में धरता हूँ। पंक्तिछन्द से निधनवत्साम बना। हे इष्टके! तुम निधनवत्साम के स्वरूप वाली हो। उस तुम निधनवत्साम के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। निधनवत्साम से आग्रायणग्रह उत्पन्न हुआ। हे इष्टके! तुम आग्रायणग्रह के स्वरूप वाली हो। उस तुम आग्रायणग्रह के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। आग्रायणग्रह से त्रिणव और त्रयस्त्रिंश स्तोम उत्पन्न हुए। हे इष्टके! तुम त्रिणव और त्रयस्त्रिंश संज्ञक दोनों स्तोमों के स्वरूप वाली हो। उस तुम तत्स्वरूपा को मैं चिति में धरता हूँ। उन दोनों स्तोमों से क्रमशः शाक्वर-रैवत्साम उत्पन्न हुए। हे इष्टके! तुम उन शाक्वर-रैवत्सामों के स्वरूपवाली हो। उस तुम उन दो सामों के स्वरूप वाली ईंट को मैं चिति में धरता हूँ। उन दोनों सामों से विश्वकर्मा ऋषि (=वाक्) उत्पन्न है। हे इष्टके! तुम वाग्रूपा हो। तुम्हें मैं चिति में धरता हूँ। उस तुम प्रजापति-सृष्ट ईंट को चिति में धरकर मैं प्रजार्थ वाणी को ही पकड़ता हूँ। 'लोकम्पृण;' 'ता अस्य' तथा 'इन्द्रं विश्वा०' आदि मंत्रों से इन-इन ईंटों को धरना ॥ ५८ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

उ० अथ मध्ये । इयमुपरि मतिः । 'चन्द्रमा वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीति उपरि हि चन्द्रमा । अथ यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिः' । समानं व्याख्यानम् । लोकं तामिन्द्रमिति तिस्रः प्रतीकगृहीताः । लोकं पृण छिद्रं पृण । ता अस्य सूददोहसः । इन्द्रं विश्वा अवीवृधन् ॥ ५८ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

म० दशमन्त्रैः पञ्चमं दशकं रेतःसिग्भ्यामुत्तरां प्रथमां कृत्वा प्रादक्षिण्येनोपधेयम् । 'उपर्युपरिष्टात्' (पा० ५ । ३ । ३१) इति निपातः । उपरि ऊर्ध्वदेशस्थश्चन्द्र इयं मतिः वाक् मन्यते ज्ञायते यया सा मतिः वागेव चन्द्रो भूलोपरि यस्तिष्ठति तद्रूपां सा० । चन्द्रमा वा उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि चन्द्रमा अथ यन्मतिरित्याह वाग्वै मतिर्वाचा हीदᳪसर्वं मनुते 'वागेव चन्द्रमा भूलोपरिष्टात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधाति' (८ । १ । १ । ७) इति श्रुतेः । तस्यै चन्द्ररूपायास्तस्या मतेरुत्पन्नात एव मात्या मतेरियं मात्या या वाक् तद्रूपां सा० । 'वाचं तस्माद्रूपाच्चन्द्रमसो निरमिमीत' (८ । १ । २ । ८) इति श्रुतेः । वाचोऽपत्यं वाच्यः वाच उत्पन्नो यो हेमन्तस्तद्रूपां सा० । हेमन्तमृतुं वाचो निरमि० । हेमन्तस्येयं हैमन्ती या पङ्क्तिश्छन्दस्तद्रूपां सा० । पङ्क्तिश्छन्दो हेमन्तादृतोर्निरमि० । पङ्क्तेरुत्पन्नं यन्निधनवत्संज्ञं साम तद्रूपां सा० । पङ्क्त्यै चतुर्थी पञ्चम्यर्थे । पङ्क्त्यै छन्दसो निधनवत्साम निरमि० । निधनवतः साम्न उत्पन्नो य आग्रयणो ग्रहस्तद्रूपां सा० । निधनवतः साम्न आग्रयणं ग्रहं निरमि० । आग्रयणादुत्पन्नौ यौ त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ द्वौ स्तोमौ तद्रूपां सा० । आग्रयणाद्ग्रहात्त्रिणवत्रयस्त्रिᳪशौ स्तोमौ निरमि० । त्रिणवत्रयस्त्रिंशाभ्यामुत्पन्ने ये द्वे शाक्वररैवते पृष्ठे त्वां तद्रूपां सा० । त्रिणवत्रयस्त्रिᳪशाभ्याᳪस्तोमाभ्याᳪशाक्वररैवते पृष्ठे निरमि० । विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति विश्वकर्मा ऋषिः वागेव वाचा हि सर्वं कुरुते वाग्रूपां त्वां सा० । 'वाग्वै विश्वकर्मर्षिर्वाचा हीदᳪसर्वं कृतं तस्माद्वाग्विश्वकर्मर्षिः' (१ । २ । ९) इति श्रुतेः । प्रजापतिसृष्टया त्वयेष्टकया प्रजाभ्यः वाचं गृह्णामि एभिर्दशमन्त्रैर्वाचमेव गृह्णाति । 'सकृत्सादयत्येकां तद्वाचं करोति' (८ । १ । २ । ९) इति श्रुतेः । अथ पञ्चकण्डिकासु प्राणमनश्चक्षुःश्रोत्रवाचां प्रजाभ्यो ग्रहणमित्यस्यार्थद्वयम् । प्रजाभ्य इति चतुर्थीपक्षे प्रजार्थं प्राणादीनां ग्रहणम् पञ्चाशदिष्टकास्थापने प्रजानां यजमानापत्यपश्वादीनां प्राणादयः पुष्टा भवन्तीत्यर्थः । प्रजाभ्य इति पञ्चमीपक्षे प्रजाभ्यो नानालोकेभ्यः सकाशात्प्राणादीन्गृह्णामि मद्वशगान्करोमीति प्राणभृतामुपधानेन सर्वाः प्रजा मद्वशगा भवन्त्वित्यर्थः । (का० १७ । ६ । ५) लोकंपृणा दक्षिणाᳪसादध्यामध्यात् । आत्मनो दक्षिणकोणादारभ्यामध्यात् अधि स्वयमातृण्णापर्यन्तं लोकंपृणा उपदधाति तासां लोकंपृणेत्यभिमन्त्रणम् । ता अस्येति सूददोहःसंज्ञमन्त्रेणाधिवदनम् स्पृष्ट्वा पठनमिति सूत्रार्थः । 'मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत्' (का० १७ । ६ । ९) । स्वयमातृण्णोपरीन्द्रं विश्वेति मन्त्रेण मृत्क्षेपः । तिस्र ऋचः प्रतीकोक्ताः पूर्वमुक्तत्वात् (अ० १२ क० ५४ । ५५ । ५६) ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
पुष्कराद्यादि चित्यन्तो रामेन्द्वध्याय ईरितः ॥ १३ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

ध्रु॒वक्षि॑तिर्ध्रु॒वयो॑निर्ध्रु॒वासि॑ ध्रु॒वं योनि॒मासी॑द साधु॒या । उख्य॑स्य के॒तुं प्र॑थ॒मं जु॒षा॒णाश्वि॒नाध्व॒र्यू सा॑दयतामि॒ह त्वा॑ ॥ १ ॥

[ध्रुवक्षि॑तिरि॒ति॑ ध्रु॒वऽक्षि॑तिः । ध्रु॒वयो॑नि॒रिति॑ ध्रु॒वऽयो॑निः । ध्रु॒वा । अ॒सि॒ । ध्रु॒वम् । योनि॑म् । आ । सी॒द॒ । सा॒धु॒येति॑ साधु॒ऽया ॥ उख्य॑स्य । के॒तुम् । प्र॒थ॒मम् । जु॒षा॒णा । अ॒श्विना॑ । अ॒ध्व॒र्यूऽइत्य॑ध्व॒र्यू । सा॒द॒य॒ता॒म् । इ॒ह । त्वा॒ ॥ १ ॥]

(इस चौदहवें अध्याय में द्वितीय चिति के मंत्र संगृहीत हैं ।) यह द्वितीय चिति भूमि से ऊपर और अन्तरिक्ष से नीचे मानी गई है । इसके देवता दोनों अश्विनौ हैं । सर्वप्रथम पाँच 'अश्विनी'-संज्ञक इष्टकायें चिति में रखी जाती हैं ।) हे इष्टके ! अचल निवास, अचल कारण वाली और उखा की अग्नि के प्रथम स्थान का सेवन करने वाली तुम अचला हो, अतः रेतःसिग्वेला संज्ञक शुभ और अचलस्थान में प्रतिष्ठित होओ । देवों के यज्ञ में अध्वर्युभाव को प्राप्त दोनों अश्विनौ ही तुम्हे इस स्थान में प्रतिष्ठित करें ॥ १ ॥

उ० द्वितीयां चितिं देवा अपश्यन् तस्यां चितौ पञ्चाश्विन्यो यजुरन्ताः । अश्विनाध्वर्यू इत्यादियजुः । प्रथमा विराट् । द्वितीयाद्यास्त्रस्तस्त्रिष्टुभः । ध्रुवक्षितिः । या त्वं ध्रुवक्षितिः स्थिरनिवासा ध्रुवयोनिश्च अनश्वरस्थाना च ध्रुवा चासि स्वत एव तां त्वां ब्रवीमि । ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानम् । आसीद अधितिष्ठ । साधुया साधुम् । द्वितीयैकवचनस्य स्थाने या । उख्यस्याग्नेः केतुं प्रज्ञानं प्रथममाद्यं जुषाणा

सेवमाना । उख्यस्याग्नेः प्रथमं प्रज्ञानम् । 'इयमेव प्रथमा चितिस्तस्याश्चोपरिष्टान्निधीयते तस्मादेवमुच्यते' । उत्तरं यजुः । किंच अश्विनौ चाध्वर्यू सादयताम् इह रेतःसिग्वेलायां त्वा त्वाम् । केचिच्चतुर्थमेतं पादं वर्णयन्ति त्रिष्टुभं च ॥ १ ॥

म० त्रयोदशेऽध्याये प्रथमा चितिरुक्ता सा भूलोकरूपा । 'अयं वै लोकः प्रथमा चितिः' (८ । २ । १ । १) इति श्रुतेः । चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयादिचितित्रयं वक्ष्यते । भूमेरूर्ध्वमन्तरिक्षादर्वाग्भागो द्वितीया चितिः । 'एतां द्वितीयां चितिमपश्यन् यदूर्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेषामेष लोकः' (८ । २ । १ । २) इति श्रुतेः । देवैरश्विनौ प्रार्थितौ यद्युवां भिषजौ ततो द्वितीयां चितिमुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमावयोः फलमिति देवैरुक्तं युवां चित्युपधाने देवानामध्वर्यवो भविष्यथ इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरुपहितेति श्रुत्वा 'तेऽश्विनावब्रुवन्' (८ । २ । १ । ३) इत्यादिकयोक्तम् । तत्रादौ पञ्चाश्विन्य इष्टकाः । द्वितीयचितिमन्त्रा देवदेवत्याः । 'आश्विनीर्ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७ । ८ । १५) । पञ्चकण्डिकाभिराश्विनीसंज्ञा इष्टका रेतःसिग्वेलायामुपदधाति प्रतीष्टकं निर्से इति सूत्रार्थः । पञ्चाश्विनीदेवत्याः प्रथमा विराट् चतस्रस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः । अश्विनाध्वर्यू इत्यादि यजुः । अदित्यास्त्वार्षी त्रिष्टुबेकाधिका पादानियमात् । हे इष्टके, यतस्त्वं ध्रुवा स्थिरासि अतो ध्रुवं स्थिरं योनिं स्थानं रेतः सिग्वेलालक्षणमासीद अधितिष्ठ । कीदृशम् । साधुया साधुं श्रेष्ठं 'सुपां सुलुक्' इत्यमो यादेशः । कीदृशी त्वम् । ध्रुवक्षितिः ध्रुवा स्थिरा क्षितिर्निवासो यस्याः सा । ध्रुवा अचला योनिः कारणं यस्याः सा । तथा उख्यस्याग्नेः प्रथममाद्यं केतुं स्थानं प्रथमचितिरूपं जुषाणा सेवमाना । अथवा 'अग्निरुख्यस्तस्यैष प्रथमः केतुर्यत्प्रथमा चितिस्तां जुषाणा' (८ । २ । १ । ४) इति श्रुतेः । इतः परं यजुः । किंच अश्विना देवानामध्वर्यू इह रेतःसिग्वेलायां हे इष्टके, त्वा त्वां सादयतामुपधत्ताम् । केचिदिदं यजुश्चतुर्थपादेन परिकल्प्य त्रिष्टुभं वदन्ति ॥ १ ॥

कुलायिनी घृतवती पुरन्धिः स्योने सीद सदने पृथिव्याः । अभि त्वा रुद्रा वसवो गृणन्त्विमा ब्रह्म पीपिहि सौभगायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ २ ॥

[कुलायिनी । घृतवतीतिघृत वती । पुरन्धिरितिपुरम् धिः । स्योने । सीद । सदने । पृथिव्याः ॥ अभि । त्वा । रुद्राः । वसवः । गृणन्तु । इमा । ब्रह्म । पीपिहि । सौभगाय ॥२॥]

हे अश्विनी इष्टके ! घोसले से रेतःसिग्लक्षण स्थान में स्थित होने वाली, होम किये जाने वाले घृत से संगत और अनेक ईंटों को धारण करने वाली तुम द्वितीय चिति के सुखद स्थान में स्थित होओ । रुद्र और वसुगण प्रभृति देव तुम्हारी इस चिति में स्थित होने पर सतत स्तुति करें । हे इष्टके ! तुम हमारे इन मंत्रों को सफल बना कर अभिवर्द्धित करो और यजमान के सौभाग्य के लिए यहाँ स्थित रहो । देवों के अध्वर्यु अश्विनौ तुम्हें इस द्वितीय चिति में स्थापित करें ॥ २ ॥

उ० कुलायिनी । कुलायं गृहं तदाकारा कुलायिनी । सा हि रेतःसिग्वेलायामिष्टकाभिरुपहिताभिर्गृहाकारा भवति घृतवती भविष्यता योगेन । इह हि वसोर्धाराद्या आहुतयो होष्यन्ते । पुरंधिः । बहु हि इष्टकाजातमियं धारयति चितिसंबद्धम् । या त्वमित्थंभूता तां त्वां ब्रूमः । स्योने सीद सदने पृथिव्याः सुखरूपे उपविश स्थाने पृथिव्याः । किंच अभि त्वा अभिगृणन्तु त्वां रुद्रादयः । किंच । इमां इमानि ब्रह्माणि पीपिहि आप्यायस्व । सौभगाय महते ऐश्वर्याय । अश्विनेति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० हे इष्टके, पृथिव्याः सदने प्रथमचितिरूपे स्थाने स्योने सुखरूपे त्वं सीद तिष्ठ । 'पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्यै शिवे स्योने सीद सदने' (८ । २ । १ । ५) इति श्रुतेः । त्वम् । कुलायिनी 'कुलायो नीडमस्त्रियाम्' कुलायो नीडं गृहमस्या अस्तीति गृहाकारा । रेतःसिग्वेलायामिष्टकोपचिता सा गृहाकारा भवति । 'कुलायमिव वै द्वितीया चितिः' (८ । २ । १ । ५) इति श्रुतेः । अत्र सादृश्यार्थ इनिः । तथा घृतवती होष्यमाणाज्ययुता वसोर्धारा ह्यत्र होष्यन्ते । पुरन्धिः पुरं बहु इष्टकाजातं दधातीति पुरु बहुधा धीयते स्थाप्यत इति वा । किंच रुद्रा वसवश्चोपलक्षणम् । सर्वे देवाः त्वा त्वामभिगृणन्तु स्तुवन्तु । किंच सौभगाय ऐश्वर्याय इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान् पीपिहि आप्यायस्व मन्त्रान् प्राप्नुहि । अस्मन्मन्त्रोपहिता सौभाग्याय भवेति भावः । इमेति सुप आकारः । ब्रह्मेति सुपो लोपः । 'पि गतौ' तुदादिः । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति शपः श्लुः 'श्लौ' (पा० ६ । १ । १०) इति द्वित्वं 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ७) इति अभ्यासदीर्घः । अश्विनेत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद देवानांꣳ सुम्ने बृहते रणाय । पितेवैधि सूनव आ सुशेवा स्वावेशा तन्वा संविशस्वाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥३॥

[स्वैः । दक्षैः । दक्षपितेतिदक्ष पिता । इह । सीद । देवानाम् । सुम्ने । बृहते । रणाय ॥ पितेवेतिपिता

इ॒व । ए॒धि । सू॒नवे॑ । आ । सु॒शे॒वेति॑ सु॒ शेवा॑ । स्वा॒वे॒शेति॑ सु आवे॒शा । त॒न्वा॑ । सम् । वि॒श॒स्व॒ ॥३॥]

वीर्य को सुरक्षित रखने वाली हे इष्टके! अपने समस्त सामर्थ्यों के साथ देवों के सुख और अत्यधिक सौन्दर्य के निमित्त तुम इस द्वितीय चिति में स्थान ग्रहण करो। सुख से सेवनीया तुम, पुत्र के प्रति पिता के सुखद होने के समान यहाँ चिति में स्थित होकर अभिवृद्ध होओ। अपने सुखप्रवेश्य शरीर से तुम यहाँ द्वितीय चिति में प्रवेश करो। हे इष्टके! देवों के अध्वर्यु अश्विनौ ही तुम्हें यहाँ स्थापित करें ॥ ३ ॥

उ० स्वैर्दक्षैः स्वैर्वीर्यैः । दक्षपिता वीर्यस्य पालयित्री सती इह द्वितीयायां चितौ सीद अवस्थानं कुरु । दक्षशब्द इह वीर्यवचनः । प्रयोजनमाह । देवानां सुम्ने सुखाय । कथं नाम देवाः सुखं प्राप्नुयुरिति । बृहते रणाय महते च रमणीयाय यज्ञक्रतवे । किंच । पितेवैधि सूनवे पिता इव भव पुत्राय । आसुशेवा मर्यादया साधु सुखयित्री । किंच स्वावेशाः स्वावेशेति विभक्तिव्यत्ययः । स्वावेशया तन्वा आत्मना संविशस्व अवस्थानं कुरु । अश्विनावध्वर्यू । उक्तार्थः ॥ ३ ॥

म० हे इष्टके, त्वमिह द्वितीयायां चितौ सीद तिष्ठ स्वैर्दक्षैः वीर्यैः सामर्थ्यैः सह । दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः । 'स्वेन वीर्येणेह सीद' (८ । २ । १ । ६) इति श्रुतेः । कीदृशी । दक्षपिता दक्षं वीर्यं पातीति वीर्यस्य पालयित्री । किमर्थं स्थातव्यं तत्राह । रणाय रमणीयाय बृहते सुम्ने सुम्नाय सुखाय । सप्तमी चतुर्थ्यर्थे । 'देवानाᳪ सुम्नाय महते रणाय' (८ । २ । १ । ६) इति श्रुतेः । देवाः सुखिनो भवन्त्विति तिष्ठेत्यर्थः । किंच आसमन्ताद्भावेन सुशेवा शोभनं शेवं सुखं यस्यास्तादृशी सर्वदा सुखयित्री एधि भव 'घ्वसोरेद्धौ—' (पा० ६ । ४ । ११९) इत्येकारः । तत्र दृष्टान्तः । पिता सूनव इव यथा पिता जनकः सूनवे पुत्राय सुशेवः सुखयिता भवति तद्वत् । किंच स्वावेशा सुखेनाविशति स्वावेशा । प्रथमा तृतीयार्थे । स्वावेशया सुखप्रवेशवत्या तन्वा शरीरेण संविशस्व अवस्थानं कुरु । 'स्वावेशेनात्मना संविशस्व' (८ । २ । १ । ६) इति श्रुतेः । अश्विनेत्युक्तम् ॥ ३ ॥

पृ॒थि॒व्याः पुरी॑षम॒स्यप्सो॒ नाम॒ तां त्वा॒ विश्वे॑ अ॒भिगृ॑णन्तु दे॒वाः । स्तोम॑पृष्ठा घृ॒तव॑ती॒ह सी॑द प्र॒जाव॑द॒स्मे द्रवि॒णाय॑जस्वा॒श्विना॑ध्व॒र्यू सा॑दयता॒मि॒ह त्वा॑ ॥ ४ ॥

[पृ॒थि॒व्याः । पुरी॑षम् । अ॒सि॒ । अ॒प्स॒ः । नाम॑ । ताम् । त्वा॒ । विश्वे॑ । अ॒भि । गृ॒ण॒न्तु॒ । दे॒वाः ॥ स्तोम॑पृ॒ष्ठेति॒ स्तोम॑ पृ॒ष्ठा । घृ॒तव॑ती॒ति॑ घृ॒त व॑ती । इ॒ह । सी॒द॒ । प्र॒जाव॒दिति॑ प्र॒जा व॑त् । अ॒स्मे इत्य॒स्मे । द्रवि॑णा । आ । य॒ज॒स्व॒ ॥४॥]

हे इष्टके! तुम द्वितीय चिति की पूरिका हो। तुम जलों का कारणभूत रस हो। उस तुम अश्विनी इष्टका को सभी देव प्रशंसित करें। त्रिवृद् आदि स्तोम और रथन्तरादि पृष्ठों वाली और अमृत घृत से संगत तुम हे इष्टके! इस द्वितीय चिति में स्थान ग्रहण करो। हे इष्टके! तुम हमें सन्तान के साथ-साथ धन प्रदान करो। देवों के अध्वर्यु अश्विनौ ही तुम्हें हे इष्टके! यहाँ द्वितीय चिति में स्थापित करें ॥ ४ ॥

उ० पृथिव्याः पुरीषम्। या त्वं पृथिव्याः प्रथमायाश्चितेः पुरीषमिवासि । 'पृथिवी वै प्रथमा चितिः तस्या एतत्पुरीषमिव यद्द्वितीया' इति श्रुतिः । अप्सो नाम रसो नाम । अप्स इति रसपर्यायं दर्शयति । अपः सनोतीत्यप्सः । अपां हि रसो गुणः । 'तस्य वा एतस्य यजुषो रस एवोपनिषत्' इत्येतच्छ्रुतिर्दर्शयति । तां त्वामुपधीयमानां विश्वेदेवा अभिगृणन्तु अभिष्टुवन्तु । त्वमपि च स्तोमपृष्ठा घृतवती च इह सीद द्वितीयस्यां चितौ । यां स्तोमस्यान्तᳪस्य(?) मानों भवति तैरेषा स्तोमपृष्ठा घृतवती च वसोर्धारादिभिर्होमैः । ततः प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व । प्रजासंयुक्तानि अस्मभ्यं द्रविणानि देहि । यजतिर्दानार्थः । शेषमुदक् ॥ ४ ॥

म० हे इष्टके, त्वं पृथिव्याः प्रथमचितेः पुरीषं पूरकं वस्त्वसि । 'पृथिवी वै प्रथमा चितिस्तस्या एतत्पुरीषमिव यद्द्वितीया' (८ । २ । १ । ७) इति श्रुतेः । पृणाति पूरयति पुरीषम् । 'शॄपॄभ्यां कित्' (उणा० ४ । २७) पृणातेरीषन्प्रत्ययः । किंच कित्त्वात् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (पा० ७ । १ । १०२) इत्युदादेशो रपरत्वं च । नित्त्वादाद्युदात्तः । अपः सनोति ददातीत्यप्सो नामापां कारणीभूतो रसश्च त्वमसि । तां तादृशीं प्रथमचितिपूरिकां जलदरसभूतां त्वां त्वा विश्वे सर्वे देवा अभिगृणन्तु सर्वतः स्तुवन्तु । किंच स्तोमपृष्ठाः स्तोमास्त्रिवृदादयः पृष्ठानि रथन्तरादीनि पठिष्यमाणानि यस्यां सा तादृशी स्तोमपृष्ठवती । घृतवती होष्यमाणाज्ययुता सतीह द्वितीयश्चितौ सीद तिष्ठ । ततः प्रजावत् पुत्रपौत्रादिप्रजायुक्तं द्रविणा द्रविणं धनमस्मे अस्मभ्यमायजस्व समन्ताद्देहि । यजतिरिह दानार्थः । अस्मे इति सुपां सुलुगिति विभक्तेः शेआदेशः । व्याख्यातमन्यत् ॥ ४ ॥

अदि॑त्यास्त्वा पृ॒ष्ठे सा॑दयाम्य॒न्तरि॑क्षस्य ध॒र्त्रीं वि॒ष्टम्भ॑नीं दि॒शामधि॑पत्नीं॒ भुव॑नानाम् । ऊ॒र्मिर्द्र॒प्सो अ॒पाम॑सि वि॒श्वक॑र्मा त॒ ऋषि॑र॒श्विना॑ध्व॒र्यू सा॑दयता॒मि॒ह त्वा॑ ॥ ५ ॥

[अदित्याः । त्वा । पृष्ठे । सादयामि । अन्तरिक्षस्य । धर्त्रीम् । विष्टम्भनीम् । दिशाम् । अधिपत्नीमित्यधिपत्नीम् । भुवनानाम् ॥ ऊर्मिः । द्रप्सः । अपाम् । असि । विश्वकर्मेति विश्वऽकर्मा । ते । ऋषिः ॥ शुक्रः । शुचिः । ग्रैष्मौ ॥५॥]

अन्तरिक्ष लोक को धारण करने वाली, पूर्व प्रभृति दिशाओं को थामने वाली, भूतमात्र की स्वामिनी तुम अश्विनी इष्टका को हे इष्टके ! मैं इस प्रथम चिति के ऊपर स्थापित करता हूँ। हे इष्टके ! तुम जलों की लहर और उनका सारभूत रस हो। विश्वकर्मा प्रजापति तुम्हारा द्रष्टा (=बनाने वाला) है। देवों के अध्वर्यु अश्विनौ तुम्हें इस द्वितीय चिति में स्थापित करें ॥ ५ ॥

उ० अदित्यास्त्वा । या त्वम् ऊर्मिः कल्लोलराशिः द्रप्सः रसः अपामसि । यस्याश्च ते तव विश्वकर्मा प्रजापतिर्ऋषिर्द्रष्टा । तां त्वाम् अदित्याः पृथिव्याः पृष्ठे प्रथमायाश्चितेरुपरि सादयामि । कथंभूतामित्यत आह । अन्तरिक्षलोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् विष्टम्भनीं संस्तम्भनीम् अन्तरिक्षस्यैव । दिशामधिपत्नीं दिशामीशित्रीं भूतजातानां च । शेषं समानोदर्कम् ॥ ५ ॥

म० हे इष्टके, अदित्याः प्रथमचितिरूपायाः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयामि स्थापयामि । किंभूतां त्वाम् । अन्तरिक्षस्य भुवर्लोकस्य धर्त्रीं धारयित्रीम् । दिशां पूर्वादीनां विष्टम्भनीं संस्तम्भनकर्त्रीं भुवनानां भूतजातानामधिपत्नीं स्वामिनीम् । किंच त्वमपां द्रप्सो रस ऊर्मिरसि रसरूपः कल्लोलस्त्वमसि । विश्वकर्मा प्रजापतिस्ते तव ऋषिः द्रष्टा । तं त्वामश्विनौ सादयतामित्युक्तम् ॥ ५ ॥

शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे । ग्रैष्मावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ६ ॥

(दो 'ऋतव्या' संज्ञक ईंटों का चिति में धरना।) जेठ और अषाढ मास ग्रीष्म ऋतु होते हैं। हे ऋतव्य इष्टके! तुम इस द्वितीय चिति को अन्दर से संश्लिष्ट रखने वाली हो। तुम दोनों द्यावापृथिवी को हमारे अनुकूल बनाओ। जल और ओषधियों को हमारे अनुकूल बनाओ। तुम सब एक-से कर्मों वाली होकर हे इष्टकाओं! मेरे श्रेष्ठत्व के निमित्त बन जाओ। यह जो एकमना सब अग्नियाँ (ईंटें) द्यावापृथिवी के मध्य स्थित हैं—वे इन दोनों ऋतव्या ईंटों को ग्रीष्म ऋतु समझती हुई उनसे ही संगता होवें; जैसे सभी देव इन्द्र को सम्प्राप्त होते हैं। उस देवता के द्वारा स्थापित की जाकर अंगिरा के चयन में ध्रुवभाव से स्थित होने के समान यहाँ इस हमारी द्वितीय चिति में हे ऋतव्या ईंटों ! तुम दोनों अचल होकर स्थित होओ ॥ ६ ॥

उ० ऋतव्य उपदधाति । शुक्रश्च शुचिश्च व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

म० 'शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि' (का० १७ । ८ । १६) । प्रथमचित्युपहितयोर्ऋतव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये पद्ये प्राग्लक्षणे अनूकमभित उदङ्मुख उपदधाति शुक्रश्च शुचिश्चेति प्रत्येकमुपधाय । ग्रैष्मावृतू इति मन्त्रशेषो द्वे अप्यालभ्य पठ्य इति सूत्रार्थः । उत्कृतिश्छन्दः । शुक्रो ज्येष्ठमासः शुचिराषाढः तौ ग्रैष्मावृतू ग्रीष्मसंबन्धिनौ ऋत्ववयवौ । अन्यद्व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्वसुभिः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजू रुद्रैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूरादित्यैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधाभिः सजूर्विश्वैर्देवैः सजूर्देवैर्वयोनाधैरग्नये त्वा वैश्वानरायाश्विनाध्वर्यू सादयतामिह त्वा ॥ ७ ॥

[सजूरिति सऽजूः । ऋतुभिरित्यृतुऽभिः । विधाभिरिति विऽधाभिः । देवैः । देवैः । वयोनाधैरिति वयःऽनाधैः । अग्नये । त्वा । वैश्वानराय । वसुभिरिति वसुऽभिः । रुद्रैः । आदित्यैः । विश्वैः । देवैः ॥७॥]

(पाँच 'वैश्वदेवी' ईंटों को चिति में धरना।) हे वैश्वदेवि इष्टके ! ऋतुओं के साथ समान प्रीति, आपः के साथ समान प्रीति, देवों के साथ समान प्रीति और बाल-युवा-वृद्धादि अवस्थाओं को जोड़ने वाले प्राणदेवों के साथ समान प्रीति तुम वैश्वदेवी इष्टका को सबके नेता अग्नि के लिए देवों के अध्वर्यु अश्विनौ ही इस द्वितीय चिति में स्थापित करें। ऋतुओं, आपः, वसुगणों और बाल्यादि अवस्थाओं को बाँधने वाले प्राणदेवों के साथ समान प्रीति तुम वैश्वदेवी इष्टका को विश्व के नेता अग्नि के निमित्त देवाध्वर्यु अश्विनौ इस द्वितीय चिति में स्थापित करें। हे इष्टके। ऋतुओं, आपः, रुद्रगणों और बाल्यादि अवस्थाओं को जोड़ने वाले प्राणदेवों के साथ समान प्रीति तुम वैश्वदेवी इष्टका को विश्व के नेता अग्नि के निमित्त देवाध्वर्यु अश्विनौ ही इस द्वितीय चिति में स्थापित

करें। हे इष्टके! ऋतुओं, जलों, आदित्यगणों और बाल्यादि अवस्थाओं को जोड़ने वाले प्राणदेवों के साथ समान प्रीति तुम वैश्वदेवी इष्टका को विश्व के नेता अग्नि के निमित्त देवाध्वर्यु अश्विनौ ही इस द्वितीय चिति में स्थापित करें। ऋतुओं, जलों, विश्वेदेवों और बाल्यादि अवस्थाओं को जोड़ने वाले प्राणदेवों के साथ समान प्रीति तुम वैश्वदेवी इष्टका को विश्व के नेता अग्नि के निमित्त इस हमारी द्वितीय चिति में देवों के अध्वर्यु स्वयं अश्विनौ ही स्थापित करें ॥ ७ ॥

उ० वैश्वदेवीरुपदधाति । विश्वेषांदेवानामार्षम् । सजूऋतुभिः । यथा समानजोषणः ऋतुभिः प्रजापतिर्भूत्वा इष्टका उपहितवान् । यथाच समानजोषणः विधाभिः । 'आपो वै विधाः । अद्भिर्हीदं सर्वं विहितम्' । यथाच समानजोषणो देवैः । च समानजोषमाणः देवैर्वयोनाधैः । 'प्राणा वै देवा वयोनाधाः । प्राणैर्हीदं सर्वं वयुनं नद्धं अथो छन्दांसि वै देवा वयोनाधाः । छन्दोभिर्हीदं सर्वं प्रज्ञानं नद्धम्' । एवमहमपि एताभिर्देवताभिः समानप्रीतिर्भूत्वा उपदधामि । अग्नये वैश्वानराय त्वाम् । संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः । अश्विनौ च अध्वर्यू सादयतामिह त्वाम् । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवा योज्याः ॥ ७ ॥

म० 'वैश्वदेवीः सजूर्ऋतुभिरिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७ । ८ । १७) पञ्च मन्त्रैः पञ्च वैश्वदेवीसंज्ञा इष्टकाः पूर्वादिषूपदधातीत्यर्थः । विश्वदेवदृष्टानि विश्वदेवदेवत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके, देवानामध्वर्यू अश्विना अश्विनौ तां त्वा त्वामिह स्थाने द्वितीयचितौ सादयताम् । किमर्थम् । वैश्वानराय विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितायाग्नयेऽग्नितृप्तये । अग्नये त्वेति त्वाशब्दो या इति प्रथमार्थे । प्रातिपदिकसुपोर्व्यत्ययः । तां काम्, या त्वमृतुभिः सजूः जोषणं जुट् प्रीतिः 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' संपदादित्वाद्भावे क्विप् । समाना जूः प्रीतिर्यस्याः सा सजूः 'समानस्य छन्दस्यमूर्ध–' (पा० ६ । ३ । ८४) इति समानस्य सादेशः । वसन्तादिभिर्या त्वं प्रीतिमती । तथाविधाभिः या त्वम् सजूः असि विदधति सृजन्ति जगदिति विधा आपस्ताभिः । 'आपो वै विधा अद्भिर्हीदꣳसर्वं विहितम्' (८ । २ । २ । ८) इति श्रुतेः । 'अप एव ससर्जादौ' (मनुः १ । ८) इति स्मृतेश्च । तथा देवैरिन्द्रादिभिश्च सजूः तथा वयो बाल्यादि नह्यन्ति बध्नन्ति ते वयोनाधाः प्राणा देवा दीप्यमानास्तैश्च सजूः । 'प्राणा वै वयोनाधाः प्राणैर्हीदꣳसर्वं वयुनं नद्धम्' (८ । २ । २ । ८) इति श्रुतेः । यद्वा वयोनाधैर्देवैश्छन्दोभिः सजूः । 'अयो छन्दाꣳसि वै देवा वयोनाधाश्छन्दोभिर्हीदꣳसर्वं वयुनं नद्धम् (८ । २ । २ । ८) इति श्रुतेः । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि । यद्वा ऋतुदेवप्राणान् जनयित्वा तैः सजूः सयुग्भूत्वा प्रजापतिर्यथा त्वामुपहितवानेवमहमप्यग्नये त्वामुपदधामीति शेषः । अश्विनौ चेह त्वां सादयताम् 'तद्दतून् प्राजनयदृतुभिर्वै सयुग्भूत्वा' (८ । २ । २ । ८) इति श्रुतेः । उत्तरचतुर्मन्त्रेषु वसुभिः रुद्रैः आदित्यैर्विश्वैर्देवैः सजूरिति विशेषः । शेषं पूर्वतुल्यम् ॥ ७ ॥

प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्म उर्व्या विभाहि श्रोत्रं मे श्लोकय । अपः पिन्वौषधीर्जिन्व द्विपादव चतुष्पात्पाहि दिवो वृष्टिमेरय ॥ ८ ॥

[प्राणम् । मे । पाहि । अपानमित्यप आनम् । व्यानमितिवि आनम् । चक्षुः । उर्व्या । वि । भाहि । श्रोत्रम् । श्लोकय ॥ अपः । पिन्व । ओषधीः । जिन्व । द्विपादितिद्वि पात् । अव । चतुष्पात् । चतुःपादितिचतुःपात् । पाहि । दिवः । वृष्टिम् । आ । ईरय ॥८॥]

(पाँच 'प्राणभृत्' संज्ञक ईंटों को द्वितीय चिति में धरना ।) हे प्राणभृत्संज्ञक इष्टके! तुम मेरे प्राण की रक्षा करो; तुम मेरे अपान की रक्षा करो; तुम मेरे व्यान की रक्षा करो, मेरे चक्षु को दूर तक देखने वाला बनाओ; मेरे श्रोत्र को शब्द के सुनने में समर्थ बनाओ; जलों को बढ़ाओ; ओषधियों में प्राण या बल डालो; दो पैरों वाले मनुष्यादि की रक्षा करो; चार पैरों वाले गवादि पशुओं की रक्षा करो और द्युलोक (=सूर्य) से वृष्टि को बरसाओ ॥ ८ ॥

उ० प्राणभृत उपदधाति । प्राणं मे पाहि गोपाय । अपानं मे पाहि । व्यानं मे पाहि । चक्षुर्मे उर्व्या विभाहि विभावय । श्रोत्रं मे मम श्लोकय । श्लोक इति वाङ्नामसु पठितम् श्लोकं पाहि श्रोत्रं कुरु । अपस्या उपदधाति । अपः पिन्व । पिन्वतिः सेचनार्थः । ओषधीर्जिन्व । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । द्विपादवद्विपादमिति विभक्तिव्यत्ययः । अव गोपाय । चतुष्पात्पाहि चतुष्पादं गोपाय । दिवो वृष्टिमेरय द्युलोकाद्वृष्टिं आईरय आगमय ॥ ८ ॥

म० 'प्राणभृतः प्राणं म इति' (का० १७ । ८ । २०) पञ्चयजुर्भिः प्राणभृत्संज्ञका इष्टकाः पूर्वादिषूपदधाति । पञ्च वायुदेवत्यानि यजूंषि । 'प्राणो वै वायुर्वायुमेवास्मिन्नेतद्दधाति' (८ । २ । ३ । २) इति श्रुतेः । हे इष्टके, त्वं मे मम प्राणं प्राणरूपं वायुं पाहि पालय । एवमपानं मम पाहि । व्यानं वायुं च मे मम पाहि । उर्व्या विस्तीर्णया दृष्ट्या मे चक्षुर्विभाहि विशेषेण प्रकाशय । दर्शनसमर्थं कुर्वित्यर्थः । मम श्रोत्रं कर्णेन्द्रियं श्लोकय सङ्घाते शक्तं कुरु । 'श्लोक सङ्घाते' बहुशब्दश्रवणसमर्थं कुर्वित्यर्थः । 'अपः पिन्वेत्यपस्याः' (का० १७ । ८ । २१) । पञ्चमन्त्रैरपस्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति । अब्देवत्यानि पञ्च यजूंषि । हे इष्टके, त्वमपो जलानि पिन्व सिञ्च । पिन्वतिः सेचनार्थः । ओषधीर्जिन्व प्रीणय । जिन्वतिः

प्रीतिकर्मा । द्विपान्मनुष्यशरीरमव रक्ष । चतुष्पात्पशुशरीरं पाहि पालय । दिवो द्युलोकाद्वृष्टिमेरय आ समन्तात्प्रवर्तय ॥ ८ ॥

मूर्धा वयः प्रजापतिश्छन्दः क्षत्रं वयो मयन्दं छन्दो विष्टम्भो वयोऽधिपतिश्छन्दो विश्वकर्मा वयः परमेष्ठी छन्दो वस्तो वयो विवलं छन्दो वृष्णिर्वयो विशालं छन्दः पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दो व्याघ्रो वयोऽनाधृष्टं छन्दः सिꣳहो वयश्छदिश्छन्दः पृष्ठवाड्वयो बृहती छन्द उक्षा वयः ककुप्छन्दऽ ऋषभो वयः सतोबृहती छन्दः ॥ ९ ॥

[मूर्धा । वयः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः । छन्दः । क्षत्रम् । मयन्दम् । विष्टम्भः । अधिपतिरित्यधि पतिः । विश्वकर्मेतिविश्व कर्मा । परमेष्ठी । परमेस्थीति परमे स्थी । वस्तः । विवलमितिवि वलम् । वृष्णिः । विशालमितिवि शालम् । पुरुषः । तन्द्रम् । व्याघ्रः । अनाधृष्टम् । सिꣳहः । छदिः । पृष्ठवाडितिपृष्ठ वाट् । बृहती । उक्षा । ककुप् । ऋषभः । सतोबृहतीतिसतः बृहती ॥९॥]

(दक्षिण-उत्तर-पश्चिम कोणों में पाँच-पाँच और पूर्व में चार 'वयस्या' संज्ञक ईंटों को धरना)। मूर्धा प्रधान पशु—जो गायत्री छन्द का रूप धरकर उसके पास से भागा था—उस पशु को गायत्री छन्द और उस पशु की वय में होकर प्रजापति ने पुनः प्राप्त किया। हे वयस्या इष्टके! उस तुम गायत्री छन्द में तत्तद् अवस्था वाले पशु रूप प्रजापतिस्वरूपिणी को मैं इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। मयन्दछन्द के रूप में बल-प्रधान प्रजापति ने उस वय को धारण करके मयन्द (=अनिरुक्त) पशु को पुनः प्राप्त किया था। उस मयन्दप्रजापतिस्वरूपिणी तुम वयस्या इष्टका को मैं इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। अधिपति छन्दरूप प्रजापति ने धारक स्वभाव पशु को उस अवस्था वाला होकर पुनः प्राप्त किया था। हे अधिपति छन्द रूप प्रजापतिस्वरूपिणी वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। परमेष्ठीछन्दरूप प्रजापति ने सर्वकर्मक्षम पशुओं को उस वय वाला होकर पुनः प्राप्त किया था। हे तत्स्वरूपिणी वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें द्वितीय चिति में धरता हूँ। (इस प्रकार चार वय और चार अवस्थाओं को लेकर आठ प्रकार के स्वरूपों वाले प्रजापति ने पन्द्रह पशुओं को पकड़ा। प्रजापति का यह स्वरूप अष्टाक्षरा गायत्री को ही संकेतित करता है। अर्थात् अष्टाक्षरा गायत्री के जाप से पन्द्रह प्रकार के पशु (या उनके बल) प्राप्त किये जा सकते हैं।) एकपदा नाम के छन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने अज (=बकरे) को उसी की वय का होकर उसे पुनः प्राप्त किया था। हे वयस्या इष्टके! एकपदाछन्दरूप प्रजापति के स्वरूप वाली तुम वयस्या ईंट को मैं इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। विशाल (=द्विपदा गायत्री) छन्द रूप प्रजापति ने संवननसमर्थ मेष (=मेढ़ा) को उसी की आयु वाला होकर पुनः प्राप्त किया था। हे द्विपदागायत्रीस्वरूप प्रजापति के स्वरूप वाली वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। तन्द्र (=पंक्ति) छन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने पुरुष को, उसकी आयु वाला होकर पुनः प्राप्त किया था। हे पंक्तिछन्दस्वरूप प्रजापति के स्वरूपवाली वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। अनाधृष्ट (=विराट्) छन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने व्याघ्र को, उसकी आयु वाला होकर पुनः प्राप्त किया था। हे विराट्छन्दस्वरूप प्रजापति के स्वरूप वाली वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। छदि (=अतिछन्द) छन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने सिंह को, उसकी वय वाला होकर पुनः प्राप्त किया था। उस अतिछन्दछन्दस्वरूप प्रजापति के स्वरूप वाली हे वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। बृहती छन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने पृष्ठवाह (=पाँच वर्ष के कोई भी) पशु को पाँच का होकर पुनः प्राप्त किया था। हे बृहतीछन्द स्वरूप प्रजापति के स्वरूप वाली वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। ककुप् छन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने सेचनसमर्थ आयु वाले (=वयस्क) पशुओं को, वयस्क होकर पुनः प्राप्त किया था। हे ककुप्छन्दस्वरूपी प्रजापति के स्वरूपवाली वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। सवो बृहती छन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने पूर्णायु होकर पुनः प्राप्त किया था। बृहतीछन्दरूपी प्रजापति के स्वरूप वाली हे वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ ॥ ९ ॥

उ० पयस्या उपदधाति। अत्र श्रुत्युक्तं निदानम्। प्रजापतेर्विश्रस्तात्पशव उदक्रामन् छन्दांसि भूत्वा तान् गायत्री भूत्वा वयसाप्नोत्प्रजापतिः। मूर्धावयः प्रजापतिश्छन्दः चतुर्भिर्मन्त्रैर्गायत्रीरूपः प्रजापतिः कल्प्यते। मूर्धा प्रजापतिप्राधान्यात्। वयः शरीरावस्था। प्रजापतिः स्वयमेव छन्दः। क्षत्रं वयः प्रजापतिर्वै क्षत्रं वयोभवत्। मयन्दछन्दः अनिरुक्तत्वात्प्रजापतिः। मयं सुखं ददातीति मयन्दः। विष्टम्भो वयः। प्रजापतिर्विष्टम्भः। सहीदं सर्वं विष्टम्नोति। अधिपतिश्छन्दः। प्रजापतिर्वा अधिपतिः। विश्वकर्मा वयः प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा परमेष्ठीछन्दः। आपो वै प्रजापतिः परमेष्ठी। अयमष्टावयवो गायत्रीरूपः प्रजापतिः पञ्चदशवक्ष्यमाणान्पशून्गृह्णाति। वयसा वयोवस्थया जरया। 'असाजीर्णं पशुं वयसाप्त' इति श्रुतिः। वस्तो वयो विवलं छन्दः। वस्तःपशुः विवलं छन्दोरूपमाश्रित्योदक्रामत् तं प्रजापतिर्गायत्रीरूपो वयसाप्नोत् एकपदा वै विवलं छन्दः तद्विविधं वरमुत्कृष्टं पुरुषसंबन्धि हि तच्छन्दः। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम्। वृष्णिर्वयो विशालंछन्दः। वृष्णिं मेषं वयसा विवलं विशालं द्विपदाछन्द आप्नोति। पुरुषो वयस्तन्द्रं छन्दः। तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिः। व्याघ्रो वयोनाधृष्टंछन्दः विराड्वा अनाधृष्टं छन्दः। सिंहो वयः छदिश् छन्दः। अति-

छन्दा वै छदिश्छन्दः । अथातो निरुक्तानिव पशून्निरुक्तानि छन्दांस्यभिदधाति पृष्ठवाड् वय इत्यादिदश निगदव्याख्याताः ॥ ९ ॥

म० 'वयस्याः पञ्च पञ्चानूकान्तेषु मूर्धा वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्रः पुरस्तात्' (का० १७ । ८ । २२) । दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्वनूकान्तेषु पञ्च-पञ्च पूर्वे तु चतस्रो वयस्यासंज्ञका इष्टका उपदधात्येकोनविंशतिमन्त्रैरित्यर्थः । एकोनविंशतिर्यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । वयःशब्दोपेतमन्त्ररूपधेया इष्टकाः । अत्र श्रुत्युक्तं निदानम् । पुरा सृष्टवतः प्रजापतेर्व्याकुलात्सकाशात् सृष्टाः पशवश्छन्दोरूपमास्थाय निरगच्छन् । ततः प्रजापतिरपि गायत्र्यादिच्छन्दोरूपं स्वीकृत्य पशुसंबन्धिन्या तत्तद्वयोवस्थया तान्पशूनाप्नोत्तदभिधायका मन्त्राः । 'प्रजापतेर्विस्रस्तात्पशव उदक्रामंश्छन्दाᳪंसि भूत्वा तान्गायत्री छन्दो भूत्वा वयसाप्नोत्' (८ । २ । ३ । ९) इति श्रुतेः । तत्रादौ चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रजापतेरष्टावयवात्मकं गायत्रीरूपं परिकल्प्यते । मूर्धा प्रधानः प्रजापतिश्छन्दो गायत्रीरूपो भूत्वा वयः । विभक्तिव्यत्ययः । वयसा कृत्वा पशूनाप्नोदिति शेषः । तद्रूपां त्वामिष्टके उपदधामीति सर्वत्र शेषः । अनेन मन्त्रेण प्रजापतेर्द्वाववयवौ कल्पितौ । 'प्रजापतिर्वै मूर्धा स वयोऽभवत्प्रजापतिश्छन्द इति प्रजापतिरेव छन्दोऽभवत्' (८ । २ । ३ । १०) इति श्रुतेः । क्षतात्त्रायत इति क्षत्रं तादृशं वयः शरीरावस्था प्रजापतिरभवत् । मयं सुखं ददातीति मयन्दमनिरुक्तं छन्दोऽभवत् । क्षत्रं वय इति प्रजापतिर्वै क्षत्रᳪंस वयोऽभवन्मयन्दं छन्द इति । यद्वा 'अनिरुक्तं तन्मयन्दमनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवत्' (८ । २ । ३ । ११) इति श्रुतेः । अधिपतिः अधिकं पालकः विष्टभ्नोति जगत्स्तम्भयतीति विष्टम्भः ईदृशः प्रजापतिः वयस्तत्पशुवयोऽवस्थावान् छन्दश्चाभवत् । 'प्रजापतिर्वै विष्टम्भः स वयोऽभवदधिपतिश्छन्द इति प्रजापतिर्वा अधिपतिः प्रजापतिरेव छन्दोऽभवत्' (८ । २ । ३ । १२) इति श्रुतेः । परमे पदे तिष्ठतीति परमेष्ठी विश्वकर्मा सर्वस्रष्टा प्रजापतिर्वयश्छन्दश्चाभवत् । 'प्रजापतिर्वै विश्वकर्मा स वयोऽभवत्परमेष्ठी छन्द इत्यापो वै प्रजापतिः परमेष्ठी ता हि परमे स्थाने तिष्ठन्ति प्रजापतिरेव परमेष्ठी छन्दोऽभवत्' (८ । २ । ३ । १३) इति श्रुतेः । एवं प्रतिमन्त्रं द्वौ द्वाववयवावित्यष्टावयवः प्रजापतिर्गायत्रीरूपः परिकल्पितः । तथा चाष्टसंख्योपेतत्वात्सर्वच्छन्दःप्रकृतिभूतं गायत्रीछन्दो भूत्वा वयसा । तृतीयाया लुक् । वयोऽवस्थया वक्ष्यमाणान् पञ्चदश पशून् प्रजापतिरग्रहीत् । 'तानि वा एतानि चत्वारि वयाᳪंसि चत्वारि छन्दाᳪंसि तदष्टावष्टाक्षरा गायत्र्येषा वै सा गायत्री या तद्भूत्वा प्रजापतिरेतान्पशून्वयसाप्नोत्' (८ । २ । ३ । १४) इति श्रुतेः । बस्तः अजः । द्वितीयैकवचनस्य सुपां स्विति सुआदेशः । वय इति तृतीयालुक् । विवलं वरमुत्कृष्टं छन्दः एकपदाख्यं छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं बस्तं पशुं वयसा तत्तद्वयोवस्थया जग्राह । एवमुत्तरमन्त्रेष्वपि विभक्तिविपरिणामं कृत्वा तत्तच्छन्दोरूपमास्थाय प्रजापतिस्तत्तद्वयसा तं तं पशुं गृहीतवानिति योज्यम् । विशेषस्तु वक्ष्यते । 'बस्तो वय इति बस्तं वयसाप्नोद्विवलं छन्द इत्येकपदा विवलं छन्द एकपदा ह भूत्वाजा उच्चक्रमुः' (८ । २ । ४ । १) इति श्रुतेः । विशालं द्विपदागायत्रीरूपं छन्दो भूत्वा वृष्णिं सेचनसमर्थं मेषं वयसा जग्राह । 'वृष्णिं वयसाप्नोद्विशालं छन्दः इति द्विपदा वै विशालं छन्दो द्विपदा ह भूत्वा वय उच्चक्रमुः' (८ । २ । ४ । २) इति श्रुतेः । तन्द्रं पङ्क्तिश्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पुरुषं पशुं वयसाप्नोत् । 'पुरुषं वयसाप्नोत्तन्द्रं छन्द इति पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः पङ्क्तिर्हि भूत्वा पुरुषा उच्चक्रमुः' (८ । २ । ४ । ३) इति श्रुतेः । अनाधृष्टं विराट्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं व्याघ्रं पशुं वयसाऽग्रहीत् 'व्याघ्रं वयसाप्नोदनाधृष्टं छन्द इति विराड्वा छन्दोऽन्नं वै विराडन्नमनाधृष्टं विराड्भूत्वा व्याघ्रा उच्च०' (८ । २ । ४ । ४ । ८) । छादयतीति छदिरतिच्छन्दाछन्दो भूत्वोत्क्रान्तं सिंहं पशुं वयसाऽग्रहीत् । 'सिᳪंहं वयसाप्नोच्छदिश्छन्द इत्यतिच्छन्दा वै छदिश्छन्दः सा हि सर्वाणि छन्दाᳪंसि छादयत्यतिच्छन्दा ह भूत्वा सिᳪंहा उच्च०' इति 'अथातो निरुक्तानेव पशून्निरुक्तानि छन्दाᳪंस्युपदधाति' इति श्रुतेः स्पष्टानि छन्दांसि दशोच्यन्ते । पष्ठे पृष्ठभागे वहतीति पष्ठवाद् पञ्चवर्षः पशुः बृहती छन्दो भूत्वोत्क्रान्तं पष्ठवाहं पशुं वयसाग्रहीत् । 'पष्ठवाहं वयसाप्नोद्बृहतीच्छन्द इति बृहती ह भूत्वा पष्ठवाह उच्च०' इति । उक्षा सेचनसमर्थः पशुः । आद्यन्तावष्टाक्षरौ पादौ मध्यमो द्वादशाक्षरः सा ककुप् ककुप्छन्दो भूत्वोत्क्रान्तमुक्षाणं पशुं वयसाग्रहीत् । 'उक्षाणं वयसाप्नोत्ककुप्छन्द इति ककुब्भूत्वोक्षाण उच्च०' इति । वृषभः सेचनसमर्थोऽनड्वान् । द्वादशाक्षरत्रिपादा सतोबृहती सा भूत्वोत्क्रान्तमृषभं वयसाग्रहीत् । ऋषभं वयसाप्नोत्सतोबृहतीछन्द इति सतोबृहती भूत्वर्षभा उच्च०' इति ॥ ९ ॥

अ॒न॒ड्वान्वय॒: प॒ङ्क्तिश्छन्दो॑ धे॒नुर्वयो॒ जग॑ती॒छन्द॒स्त्र्य॑वि॒र्वय॑स्त्रि॒ष्टुप्छन्दो॒ दि॑त्य॒वाड्वयो॑ वि॒राट् छन्द॒: पञ्चा॑वि॒र्वयो॑ गाय॒त्री छन्द॑स्त्रिव॒त्सो वय॑ उ॒ष्णिक् छन्द॑स्तुर्य॒वाड्वयो॑ऽनु॒ष्टुप् छन्दो॑ लो॒कं ता इन्द्र॑म् ॥ १० ॥

[अनड्वान् । पङ्क्तिः । धेनुः । जगती । त्र्यविरितित्रिअविः । त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रिस्तुप् । दित्यवाडितिदित्यवाट् । विराडितिवि राट् । पञ्चाविरितिपञ्च अविः ।

गायत्री । त्रिवत्सऽइतित्रिवत्सः । उष्णिक् । तुर्य्यवाडिति तुर्य्यवाट् । अनुष्टुप् । अनुस्तुविति अनु स्तुप् ॥१०॥]

पंक्ति छन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने अनड्वाह् (=अण्डू बैल) को, तदायु होकर पुनः प्राप्त किया था। पंक्तिछन्दस्वरूपी प्रजापति के स्वरूप वाली हे वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। जगतीछन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने धेनु (=तत्काल बियाई हुई सवत्सा गाय) को तदायु होकर पुनः प्राप्त किया था। जगतीछन्द स्वरूपी प्रजापति के स्वरूप वाली हे वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। त्रिष्टुप् छन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने त्र्यवि (=त्रिवर्षीय) पशु को, त्रिवर्षीय होकर पुनः प्राप्त किया था। हे त्रिष्टुप्छन्दस्वरूपी प्रजापति के स्वरूप वाली वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। विराट् छन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने वहन-समर्थ द्विवर्षीय पशु को, द्विवर्षीय होकर पुनः प्राप्त किया था। विराटछन्द स्वरूपी प्रजापति के स्वरूप वाली हे वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। गायत्री छन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने ढाई वर्ष के पशु को, ढाई वर्ष का होकर पुनः प्राप्त किया था। गायत्रीछन्दस्वरूपी प्रजापति के स्वरूप वाली हे वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। उष्णिक् छन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने तीन वर्ष के पशु को, तीन वर्ष का होकर पुनः प्राप्त किया था। उष्णिकछन्दस्वरूपी प्रजापति के स्वरूप वाली हे वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। अनुष्टुप् छन्द का स्वरूप धारण करके प्रजापति ने चार वर्ष के पशु को, चार वर्ष का होकर पुनः प्राप्त किया था। अनुष्टुप्छन्दस्वरूपी प्रजापति के स्वरूप वाली हे वयस्या इष्टके! मैं तुम्हें इस द्वितीय चिति में धरता हूँ। (आगे 'लोकम्पृण०' मंत्र से एक लोकम्पृण ईंट, 'ता अस्य०' मंत्र से एक...... ईंट तथा 'इन्द्रमाबृ०' मंत्र से एक...... ईंट धरे) ॥ १० ॥

म० अनः शकटं वहतीत्यनड्वान्बलीवर्दः पङ्क्तिश्छन्दो भूलोकान्तमनड्वाहं पशुं वयसाग्रहीत्। अनड्वाहं पशुं वयसाग्रहीत्। अनड्वाहं वयसाप्रोत्पङ्क्तिश्छन्द इति पङ्क्तिर्ह भूत्वानड्वाह उच्च०' (८।२।४।९-१५) धेनुः नवप्रसूता सवत्सा गौः जगती छन्दो भूलोत्कान्ता धेनुं वयसाग्रहीत्। 'धेनुं वयसाप्रोज्जगती छन्द इति जगती ह भूत्वा धेनव उच्च०' इति। षण्मासात्मकः कालोऽविः तिस्रोऽवयोऽस्य त्र्यविः अष्टादशमासः पशुः त्रिष्टुप्छन्दो भूलोत्कान्तं त्र्यविं पशुं वयसाग्रहीत् त्र्यविं पशुं वयसाग्रहीत्। 'त्र्यविं वयसाप्रोत्त्रिष्टुप् छन्द इति त्रिष्टुब् ह भूत्वा त्र्यवय उच्च०' इति। 'दोऽवखण्डने' क्तिन्प्रत्ययः। दितिं खण्डनमर्हतीति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट्! यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाट् विराट्छन्दो भूलोत्कान्तं दित्यवाहं पशुं वयसाग्रहीत्। 'दित्यवाहं वयसाप्रोद्विराट् छन्द इति विराड् भूत्वा दित्यवाह उच्च०' इति। पञ्चाविः पञ्चावयो यस्य सः सार्धद्विवर्षः पशुः गायत्री भूलोत्कान्तं पञ्चाविं पशुमग्रहीत्। 'पञ्चाविं वयसाप्रोद्गायत्री छन्द इति गायत्री ह भूत्वा पञ्चावय उच्च०' इति। त्रिवत्सः त्रयो वत्साः वत्सराः यस्य सः त्रिवत्सः पशुः उष्णिक् छन्दो भूलोत्कान्तं त्रिवत्सं जग्राह। 'त्रिवत्सं वयसाप्रोदुष्णिक् छन्द इत्युष्णिगध भूत्वा त्रिवत्सा उच्च०' इति। तुर्यवाट् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति चतुर्वर्षः पशुः अनुष्टुप् छन्दो भूलोत्कान्तं तुर्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाग्रहीत्। 'तुर्यवाहं वयसाप्रोदनुष्टुप् छन्द इत्यनुष्टुब् ह भूत्वा तुर्यवाह उच्चक्रमुः' (८।२।४।१५) इति श्रुतेः। एवं श्रुत्यनुसारेण मन्त्रा व्याख्याताः। 'दक्षिणश्रोणेरधि लोकंपृणाः पूर्ववत्' (का० १७।८।२४)। दक्षिणश्रोणिमारभ्य लोकंपृणा उपदधाति (१२, ५४।५५।५६) पुरीषनिर्वापः सप्तर्चोपस्थानं चेति सूत्रार्थः ॥ १० ॥

इति द्वितीया चितिः संपूर्णा ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिष्टकां दृꣳहतं युवम्।
पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च विबाधसे ॥ ११ ॥

[इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । अव्यथमानाम् । इष्टकाम् । दृꣳहतम् । युवम् ॥ पृष्ठेन । द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् । च । वि । बाधसे ॥११॥]

(यहाँ से आगे तृतीय चिति के चयन के मंत्रों का प्रारम्भ होता है। सर्वप्रथम 'स्वयमातृण्णा' नाम की ईंट का चुनना।) हे इन्द्रअग्ने! तुम दोनों इस अचला इष्टका को तृतीय चिति में दृढ़ करो। हे स्वयमातृण्णा इष्टके! तुम अपनी पीठ पर चिति में चयन की जाकर और अपने ऊपर अन्य ईंटों का भार उठाने वाली बनकर द्यावापृथिवी तथा अन्तरिक्ष को वहन करती हो ॥ ११ ॥

उ० तृतीयां चितिमिन्द्राग्नी विश्वकर्मा नापश्यत्। तत्र स्वयमातृण्णा प्रथमा। इन्द्राग्नी अव्यथमानाम्। अनुष्टुप्। पूर्वोऽर्धर्च ऐन्द्राग्नः उत्तरः स्वयमातृण्णायाः। तत्रोत्तरोऽर्धर्चः पूर्वं व्याख्यायते। तत्र विबाधत इति पुरुषव्यत्ययः। येयं पृष्ठेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च विबाधते अभिभवति तामिन्द्राग्नी अव्यथमानां अचलन्तीमिष्टकां दृंहतं दृढीकुरुतम्। युवं युवाम् ॥ ११ ॥

म० अथ तृतीया चितिः। इन्द्राग्नी विश्वकर्मा च तन्मन्त्राणामृषिः। 'तृतीयायाꣳस्वयमातृण्णामिन्द्राग्नी इति मध्ये' (का० १७।८।२५)। तृतीयायां चितावात्मनो मध्ये स्वयमातृण्णामुपदधाति। अनुष्टुप् पूर्वोऽर्धर्च इन्द्राग्निदेवत्यः उत्तरः स्वयमातृण्णादेवतः। हे इन्द्राग्नी, युवं युवामव्यथमानामचलन्तीं भङ्गरहितामिष्टकां स्वयमातृण्णाख्यां दृढीकुरुतम्। एवमिन्द्राग्नी प्रत्युक्त्वा इष्टकामाह। हे स्वयमातृण्णे, पृष्ठेन स्वोपरिभागेन द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च त्वं विबाधसे अभिभवसि लोकत्रयमस्येषि ॥ ११ ॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीमन्तरिक्षं यच्छान्तरिक्षं दृꣳहान्तरिक्षं मा हिꣳसीः ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै चरित्राय ॥ वायुष्ट्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १२ ॥

[विश्वकर्मेतिविश्व कर्म्मा । त्वा । सादयतु । अन्तरिक्षस्य । अन्तरिक्षम् । वायुः ॥१२॥]

हे स्वयमातृण्णा इष्टके ! अवकाश और विस्तार से युक्त तुम स्वयमातृण्णा ईंट को स्वयं प्रजापति ही इस तृतीय चिति के अन्दर स्थापित करे। हे इष्टके ! तुम इस तृतीय चिति का नियमन करो। तुम इस तृतीय चिति को दृढ़ बनाओ। हे इष्टके! इस हमारी तृतीय चिति को तुम खण्डित मत करना। समस्त प्राण-अपान-व्यान-उदान-समान; गृहस्थिति और यज्ञादि कर्मों के करने के लिए (तुम यहाँ इस तृतीय चिति में प्रतिष्ठित होओ)। इस तृतीय चिति में चुनी गई तुम्हें अन्तरिक्ष का देवता वायु सर्वथा सुरक्षित बनावे। वह समस्त योगक्षेम और अपने अत्यन्त शान्त तेज के साथ तुम्हें बचावे। हे इष्टके! उस वायुदेवता के द्वारा सुरक्षित तुम इस हमारी तृतीय चिति में वैसे ही स्थिरता से स्थित होओ कि जैसे तुम अंगिरा की तृतीय चिति में दृढ़ता से स्थित हुई थी ॥ १२ ॥

उ० विश्वकर्मा त्वा प्रजापात्तः सादयतु इत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम्। अन्तरिक्षस्य पृष्ठेनायुष्ट्वा इति विशेषः ॥१२॥

म० वायुदेवत्यं विकृतिच्छन्दस्कं यजुः स्वयमातृण्णोपधाने एव विनियुक्तम्। हे स्वयमातृण्णे, विश्वकर्मा प्रजापतिरन्तरिक्षस्य पृष्ठे उपरि त्वा त्वां सादयतु स्थापयतु। किंभूतां त्वाम्। व्यचस्वतीमभिव्यक्तियुक्ताम्। प्रथस्वतीं प्रथनं प्रथो विस्तारस्तद्युक्ताम्। हे इष्टके, त्वमन्तरिक्षं यच्छ गन्धर्वाप्सरोगणादिधारकतया नियमय। अन्तरिक्षं दृंह परोपद्रवाभावेन दृढीकुरु। तदन्तरिक्षं मा हिंसीः। किमर्थम्। विश्वस्मै सर्वस्मै प्राणापानव्यानोदानाख्यवायुवृत्तिलाभाय प्रतिष्ठायै स्वगृहस्थित्यै चरित्राय शास्त्रीयाचरणाय। प्राणिनामेतत्सर्वं लोकदार्ढ्ये सति भवतीति नभोनियमनादि प्रार्थ्यत इति भावः। किंच मह्या महत्या स्वस्त्या योगक्षेमसंपत्त्या शन्तमेनातिशुभकारिणा छर्दिषा तेजोविशेषेण च कृत्वा वायुः त्वा त्वामभिपातु सर्वतो रक्षतु। तवाधिष्ठात्री या देवता तया देवतयानुगृहीता ध्रुवा स्थिरा सती सीदोपविश। अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसां चयनानुष्ठाने यथा त्वं ध्रुवा स्थिता तद्वत् ॥ १२ ॥

राज्ञ्यसि प्राची दिग्विराडसि दक्षिणा दिक्सम्राडसि प्रतीची दिक्स्वराडस्युदीची दिगधिपत्न्यसि बृहती दिक् ॥ १३ ॥

[राज्ञी । असि । प्राची । दिक् । विराडिति वि राट् । दक्षिणा । सम्राडिति सम् राट् । प्रतीची । स्वराडिति स्व राट् । उदीची । अधिपत्नीत्यधि पत्नी । बृहती ॥१३॥]

(पाँच दिश्या ईंटों को धरना।) हे दिश्यासंज्ञक इष्टके! तुम राजमाना पूर्वदिशास्वरूपिणी हो। तुम तत्स्वरूपा को मैं इस तृतीय चिति में चयन करता हूँ। तुम गायत्रीरूपा हो। हे इष्टके! विशेष रूप से राजमाना तुम दक्षिण दिशा (व त्रिष्टुप् छन्द) के स्वरूप वाली हो। उस तुम तत्स्वरूपा को मैं इस तृतीय चिति में चयन करता हूँ। सम्यक् राजमाना हे इष्टके! तुम पश्चिम दिशा (=जगती छन्द) स्वरूपा हो। तुम तत्स्वरूपा को मैं इस तृतीय चिति में चुनता हूँ। हे इष्टके! स्वयं शोभमाना तुम उत्तर दिशा (अनुष्टुप् छन्द) स्वरूपा हो। तुम उस तत्स्वरूपा को मैं इस तृतीय चिति में चयन करता हूँ। हे इष्टके! तुम सभी प्रकार से पालन करनेवाली होकर ऊर्ध्वदिशा (=बृहती छन्द) स्वरूपा हो। उस तुम तत्स्वरूपा को मैं इस तृतीय चिति में चुनता हूँ ॥ १३ ॥

उ० शतम् ७०० पञ्च दिश्या उपदधाति। वायुरपश्यत् राज्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३ ॥

म० 'अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राज्यसीति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७। ८। २६)। वैश्वदेवीवदिति प्रतिदिशं रेतःसिग्वेलायामनूकेषु पञ्च दिश्यासंज्ञका इष्टका उपदधाति पञ्चमीं दक्षिणामुत्तरेणेति सूत्रार्थः। दिक्शब्दोपेतत्वान्मन्त्राणां दिश्या इष्टकाः। दिग्देवत्यानि पञ्च यजूंषि। हे इष्टके, त्वं राज्ञी राजमाना सती प्राची दिक् पूर्वा दिग्भवसि गायत्रीरूपासि। विराट् विविधं राजमाना दक्षिणा दिक् असि। त्रिष्टुब्रूपासि। सम्राट् सम्यग्राजमाना प्रतीची दिक् जगत्यसि। स्वराट् परनिरपेक्षं स्वयमेव राजमाना सती उदीची दिगनुष्टुबसि। अधिकं पातीत्यधिपत्नी बृहती प्रौढोर्ध्वा दिक् पङ्क्तिरसि। दिक्छन्दोरूपां तां त्वां सादयामीति सर्वत्र शेषः। 'छन्दाꣳसि वै दिशो गायत्री वै प्राची दिक् त्रिष्टुब्दक्षिणा जगती प्रतीच्यनुष्टुबुदीची पङ्क्तिरूर्ध्वेति' (८। ३। १। १४) श्रुतेः ॥१३॥

विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् ॥ विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ ॥ वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ १४ ॥

(द्वितीय चिति में चुनी गई विश्वज्योतिष नाम की ईंट के ऊपर ही एक अन्य विश्वज्योतिष ईंट को तृतीय चिति में भी चयन करना।) हे इष्टके! तुम ज्योतिष्मती (=वायुरूपा) को स्वयं प्रजापति ही इस तृतीय चिति में विश्वज्योतिष ईंट की पीठ पर चयन करे। हे विश्वज्योतिष इष्टके! समस्त प्राण-अपान-व्यान-उदान की दृढ़ता के लिए तुम इस तृतीय चिति में दृढ़ होओ।

इसका पूर्ण नियन्त्रण करो। वायु तुम्हारा अधिदेवता है। उस वायुदेवता के द्वारा अनुज्ञात होकर तुम इस तृतीय चिति में, अंगिरा की तृतीय चिति में दृढ़ता के साथ स्थित होने के समान दृढ़ता से स्थित होओ ॥ १४ ॥

उ० विश्वज्योतिषमुपदधाति। विश्वकर्मा त्वा। वायुदेवत्या ॥ १४ ॥

म० 'विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः' (का० १७।९।३) प्रथमोपहिताया विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्योतिषमिष्टकामुपदधाति। वायुदेवत्यं शक्वरीच्छन्दस्कं यजुः। हे इष्टके, ज्योतिष्मतीं वायुरूपां त्वां विश्वकर्मान्तरिक्षस्य पृष्ठे त्वां सादयतु। 'अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ह्ययं ज्योतिष्मान् वायुः' (८।३।२।३) इति श्रुतेः। किंच सर्वप्राणादिलाभाय त्वं सर्वं ज्योतिर्यच्छ प्रयच्छ। वायुः तवाधिपतिः तया देवतया ध्रुवा सती सीद अङ्गिरसां चिताविव ॥ १४ ॥

नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू अग्नेरन्तः श्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः। ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे। वार्षिकावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥१५॥

[नभः॑। नभस्यः॑। वार्षिकौ ॥१५॥]

(द्वितीय चिति में धरी गई ऋतव्या ईंटों के ऊपर ही तृतीय चिति में भी दो 'ऋतव्या' ईंटों को चुनना।) सावन-भादो वर्षा सम्बन्धी ऋतु के महीने हैं। हे ऋतव्या इष्टके! तुम इस चिति को अन्दर से जोड़कर दृढ़ बनाने वाली हो। तुम इस चिति को दृढ़ बनाकर इसमें होने वाले विविध यज्ञों को सफल बनाने के द्वारा द्यावापृथिवी को हमारे अनुकूल बनाओ; जलों को—ओषधियों को अनुकूल बनाओ और सब ईंटे मुझ यजमान का एक-सा शुभ करनेवाली बनकर इन चुनी जानेवाली सभी ईंटों को मेरी ज्येष्ठता के अनुकूल बनाओ (=इस वेदि में सम्पन्न किये गये यज्ञों के परिणामस्वरूप मैं सबसे श्रेष्ठ बन जाऊँ—ऐसा करो)। इन द्यावापृथिवी के अन्दर यह जो समान प्रीतिवाली अग्नियाँ हैं—वे सब मुझ यजमान की इन दो ऋतव्या ईंटों को वर्षा ऋतु के समान समझती हुई, देवों के इन्द्र को बड़ा मानकर शरण लेने के समान मुझ यजमान में प्रवेश पावें (=इन ईंटों के प्रभाव से प्रजाजन मुझमें आश्रयण करें)। उस देवता से अनुज्ञात, अंगिरा के सदृश हे इष्टकाओं! तुम दृढ़ता से इस तृतीय चिति में स्थित होओ ॥ १५ ॥

म० 'ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चेति' (का० १७।९।४) पूर्वर्तव्ययोरुपरि द्वे ऋतव्ये उपदधाति। ऋतुदैवत्यमुत्कृतिच्छन्दस्कं यजुः। नभः श्रावणः। नभस्यो भाद्रपदः। शेषं व्याख्यातम् (अ० १३ क० २५) ॥ १५ ॥

इषश्चोर्जश्च शारदावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः। ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे। शारदावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ १६ ॥

[इषः॑। ऊर्जः॑। शारदौ ॥१६॥]

(अन्य ऋतव्या संज्ञक ईंटों को धरना।) क्वार-कार्तिक शरदृतु के मास हैं। हे ऋतव्या इष्टके! तुम्हीं इस चिति की संश्लेषिका हो। हे ऋतव्या ईंटों! तुम शरदृतु के अनुरूप द्यावापृथिवी को हमारे अनुकूल बनाओ, जल-ओषधियों को अनुकूल बनाओ और इष्टकाएँ समान शुभकार्य वाली होकर मेरी ज्येष्ठता को सिद्ध करो। एक समान विचार वाली जितनी इष्टकाएँ इन द्यावापृथिवी (=प्रथम-द्वितीय चिति) के अन्दर हैं—वे सब इन दोनों ऋतव्या इष्टकाओं को श्रेष्ठ शरदृतु सम्बन्धी क्वार-कार्तिक-सी समझती हुई इन्हीं का आश्रयण करें; जैसे सभी देव इन्द्र को अधिश्रित करते हैं। हे ऋतव्या इष्टके! उस शरद् के अधिष्ठातृ देवता के द्वारा अनुज्ञात होकर, अंगिरा की तृतीय चिति में स्थिरता से स्थित होने के समान तुम इस हमारी भी तृतीय चिति में स्थिरता से स्थित होओ ॥ १६ ॥

उ० ऋतव्या नभस्वद्देवत्या ॥ १६ ॥

म० 'इषश्चोर्जश्चेत्यपरे' (का० १७।९।५)। अपरे ऋतव्ये पूर्वयोरुपरि दधाति। ऋतव्यमुत्कृतियजुः। इषः आश्विनः ऊर्जः कार्तिकः शरदवयवौ। शिष्टं प्रोक्तम् (अ० १३ क० २५) ॥ १६ ॥

आयुर्मे पाहि प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहि व्यानं मे पाहि चक्षुर्मे पाहि श्रोत्रं मे पाहि वाचं मे पिन्व मनो मे जिन्वात्मानं मे पाहि ज्योतिर्मे यच्छ ॥ १७ ॥

[आयुः॑। मे। पाहि। प्राणम्। अपानमित्यप आनम्। व्यानमितिवि आनम्। चक्षुः॑। श्रोत्रम्। वाचम्। पिन्व। मनः॑। जिन्व। आत्मानम्। पाहि। ज्योतिः॑। यच्छ ॥१७॥]

(दशप्राणभृत् इष्टकाओं को धरना।) हे प्राणभृत् इष्टके! तुम मेरी आयु की रक्षा करो; मेरे प्राण की रक्षा करो; मेरे अपान की रक्षा करो; मेरे व्यान की रक्षा करो; मेरे चक्षुओं की रक्षा करो; मेरे श्रोत्रों की रक्षा करो; मेरी वाणी को फलाढ्य बनाओ; मेरे मन को प्रसन्न करो; मेरी आत्मा की रक्षा करो और मुझे प्रकाश प्रदान करो ॥ १७ ॥

उ० दश प्राणभृतः। आयुर्मे पाहि गोपाय। वाचं मे पिन्व त्रयीलक्षणां वाचं मे मम पिन्व सिंच कामैः पूरय। मनो मे जिन्व। जिन्वतिः प्रीतिकर्मा। ज्योतिर्मे यच्छ देहि। सुखबोध्यमन्यत् ॥ १७ ॥

म० 'पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्मे इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७। ९। ६) आत्मनः पूर्वभागे प्राणभृत्संज्ञा दशेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः। दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। हे इष्टके, मे ममायुः त्वं पाहि रक्ष। एवं प्राणमपानं व्यानं चक्षुः श्रोत्रं मे रक्ष। मे वाचं पिन्व सिञ्च कामैः पूरय। मे मनो जिन्व प्रीणय। ममात्मानं जीवं पाहि मह्यं ज्योतिस्तेजो यच्छ ॥ १७ ॥

मा छन्दः॑ प्र॒मा छन्दः॑ प्रति॒मा छन्दो॑ अस्री॒वय॒श्छन्दः॑ प॒ङ्क्तिश्छन्द॑ उ॒ष्णिक्छन्दो॑ बृह॒ती छन्दो॑ऽनु॒ष्टुप् छन्दो॑ वि॒राट् छन्दो॑ गाय॒त्री छन्द॑स्त्रि॒ष्टुप् छन्दो॒ जग॑ती छन्दः॑ ॥ १८ ॥

[मा। छन्दः॑। प्र॒मेति॑ प्र॒ मा। प्र॒ति॒मेति॑ प्रति॒ मा। अ॒स्री॒वयः॑। प॒ङ्क्तिः। उ॒ष्णिक्। बृ॒ह॒ती। अ॒नु॒ष्टुप्। अ॒नु॒स्तु॒बित्य॑नु॒ स्तुप्। वि॒राडिति॑ वि॒ राट्। गा॒य॒त्री। त्रि॒ष्टुप्। त्रि॒स्तु॒बिति॑ त्रि॒ स्तुप्। जग॑ती ॥१८॥]

(पक्ष, पूँछ और धड़ की सन्धियों में बारह-बारह 'छन्दस्या' संज्ञक इष्टकाओं को चुनना।) हे इष्टके ! यह पृथ्वीलोक ही 'मा' छन्द है; यह अन्तरिक्षलोक ही 'प्रमा' छन्द है; यह द्युलोक ही 'प्रतिमा' छन्द है; लोकत्रय से प्राप्त होनेवाला यह अन्न ही 'अस्रीवय' छन्द है; पंक्ति छन्द है, उष्णिक् छन्द है; बृहती छन्द है; अनुष्टुप् छन्द है; विराट् छन्द है; गायत्री छन्द है; त्रिष्टुप् छन्द है और जगती छन्द है। तुम मा-प्रमा-प्रतिमा-प्रभृति छन्द-स्वरूपा हो। मैं तुम्हें इस तृतीय चिति में धरता हूँ ॥ १८ ॥

उ० षट्त्रिंशच्छन्दस्या उपदधाति। मा छन्दः। अयं लोकोमित इव मा छन्दः छादनात्। प्रमा छन्दः। अन्तरिक्षलोको वै प्रमा। अन्तरिक्षलोकः अस्माल्लोकात्प्रमित इव दृश्यते। प्रतिमा छन्दः द्यौः प्रतिमा सा हि अन्तरिक्षलोके प्रतिमिता। अस्रीवयः छन्दः अन्नमस्रीवयः। यदभ्यो लोकेभ्य आहुतिपरिणामभूतमन्नं स्रवति तदस्रीवयः। परतो निरुक्तानि छन्दांसि पङ्क्तिप्रभृतीनि ॥ १८ ॥

म० 'छन्दस्या द्वादश द्वादशाप्ययेषु मा छन्द' (का० १७। ९। ८) इति। अप्ययेषु पक्षपुच्छात्मसन्धिषु त्रिषु द्वादश द्वादश छन्दस्यासंज्ञा इष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः। षट्त्रिंशद्यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। मीयत इति मा मितश्छादनाच्छन्दोऽयं लोकः। हे इष्टके, त्वं तद्रूपासि। 'अयं वै लोको मायं लोको मित इव' (८। ३। ३। ५) इति श्रुतेः। अस्माल्लोकात्प्रमीयत इति प्रमान्तरिक्षलोकरूपासि। 'अन्तरिक्षलोको वै प्रमान्तरिक्षलोको ह्यस्माल्लोकात्प्रमित इव' (८। ३। ३। ५) इति श्रुतेः। प्रतिमा द्यौः सा ह्यन्तरिक्षे प्रतिमिता। 'असौ वै लोकः प्रतिमैष ह्यन्तरिक्षलोके प्रतिमित इवेति' (८। ३। ३। ५) श्रुतेः। अस्रीवयः अस्यते क्षिप्यत इत्यस्रि अस्रि पतनशीलं वयोऽन्नं यस्मात्तदस्रिवयः। दीर्घश्छान्दसः। अस्रीवयः लोकत्रयरूपं छादनाच्छन्दस्तद्रूपासि। 'यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्रीवयोथो यदेभ्यो लोकेभ्योऽन्नꣳ स्रवति तदस्रीवय' (८। ३। ३। ५) इति श्रुतेः। इतः सप्टान्येव छन्दांसि पङ्क्त्यादीन्यष्टौ 'अथो निरुक्तान्येव छन्दाꣳस्युपदधाति' (८। ३। ३। ५) इति श्रुतेः। इष्टके, त्वं पङ्क्त्युष्णिग्बृहत्यनुष्टुब्विराड्गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीच्छन्दोरूपासीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पृ॒थि॒वी छन्दो॒ऽन्तरि॑क्षं॒ छन्दो॒ द्यौश्छन्दः॒ समा॒श्छन्दो॒ नक्ष॑त्राणि॒ छन्दो॒ वाक्छन्दो॒ मन॒श्छन्दः॑ कृ॒षिश्छन्दो॒ हिर॑ण्यं॒ छन्दो॒ गौश्छन्दो॒ऽजा छन्दो॒ऽश्व॒श्छन्दः॑ ॥ १९ ॥

[पृ॒थि॒वी। अ॒न्तरि॑क्ष॒म्। द्यौः। समाः॑। नक्ष॑त्राणि। वाक्। मनः॑। कृ॒षिः। हिर॑ण्यम्। गौः। अ॒जा। अश्वः॑ ॥१९॥]

पृथ्वी छन्द है; अन्तरिक्ष छन्द है; द्यौ छन्द है; वर्ष छन्द है; नक्षत्र छन्द है; वाक् छन्द है; मन छन्द है; कृषि छन्द है; स्वर्ण छन्द है; गाय छन्द है; बकरी छन्द है और अश्व छन्द है। हे इष्टके ! तुम पृथ्वी-अन्तरिक्ष-द्यौ प्रभृति छन्दस्वरूपा हो। मैं तुम्हें इस तृतीय चिति में धरता हूँ ॥ १९ ॥

उ० पृथिवी छन्द इति। यान्येतद्देवत्यानि छन्दांसि तान्युपदधाति। छादयन्तीति छन्दांस्युच्यन्ते ॥ १९ ॥

म० पृथिव्यादिदेवत्यानि यानि छन्दांसि तद्रूपासि। समाः संवत्सराः स्पष्टमन्यत्। 'यान्येतद्देवत्यानि छन्दाꣳसि तान्येवैतदुपदधातीति' (८। ३। ३। ६) श्रुतेः ॥ १९ ॥

अ॒ग्निर्दे॒वता॒ वातो॑ दे॒वता॒ सूर्यो॑ दे॒वता॑ च॒न्द्रमा॑ दे॒वता॒ वस॑वो दे॒वता॑ रु॒द्रा दे॒वता॑दि॒त्या दे॒वता॑ म॒रुतो॑ दे॒वता॒ विश्वे॑दे॒वा दे॒वता॒ बृह॒स्पति॑र्दे॒वतेन्द्रो॑ दे॒वता॒ वरु॑णो दे॒वता॑ ॥ २० ॥

[अ॒ग्निः। दे॒वता॑। वातः॑। सूर्यः॑। च॒न्द्रमाः॑। वस॑वः। रु॒द्राः। आ॒दि॒त्याः। म॒रुतः॑। विश्वे॑। दे॒वाः। बृह॒स्पतिः॑। इन्द्रः॑। वरु॑णः ॥२०॥]

अग्नि देवता है; वायु देवता है; सूर्य देवता है; चन्द्रमा देवता है; अष्टवसु देवता हैं; द्वादश आदित्य देवता हैं; एकादश रुद्र देवता हैं; मरुद्गण देवता हैं; विश्वेदेव देवता हैं; बृहस्पति देवता है; इन्द्र देवता है और वरुण देवता है। हे इष्टके! तुम अग्नि-वायु-सूर्य प्रभृति देवों के स्वरूप वाली हो। मैं तुम्हें इस तृतीय चिति में धरता हूँ ॥ २० ॥

उ० अग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै छन्दांसि ता अपि छादयन्ति ॥ २० ॥

म० इष्टके, त्वमग्न्यादिदेवतारूपासि। तामुपदधामीति सर्वत्र शेषः। अग्न्यादीनां देवतात्वं प्रसिद्धम्। 'अग्निर्देवता वातो देवतेत्येता वै देवताश्छन्दाᳪंसि तान्येवैतदुपदधातीति' (८। ३। ३। ६) श्रुतेः ॥ २० ॥

मूर्धासि राड्ध्रुवासि धरुणा धर्त्र्यसि धरणी। आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा ॥२१॥

[मूर्द्धा। असि। राट्। ध्रुवा। धरुणा। धर्त्री। धरणी ॥ आयुषे। त्वा। वर्चसे। कृष्यै। क्षेमाय ॥२१॥]

(वालखिल्या=वाल भर भी अन्तर के अभाव वाली सात अपरा और सात परा ईंटों को चुनना।) दो हाथों-भुजाओं, ग्रीवा, शिर एवं नाभि के ऊपर में विद्यमान सात प्राण ही अपरा =सम्मुख हैं और दो उरु—जंघा-जानुओं एवं नाभि से निम्न भाग में विद्यमान प्राण ही परा संज्ञक हैं। यह अत्यन्त सान्निध्य से प्रतिष्ठित होने के कारण 'वालखिल्य' कहलाते हैं। हे वालखिल्या इष्टके! तुम मूर्धा के समान श्रेष्ठ हो, अतः तुम राजमाना होती हो। हे इष्टके! तुम अत्यन्त दृढ़ हो। तुम लोक को धारण करनेवाली हो। हे इष्टके! तुम धारण करनेवाली पृथ्वी हो। तुम्हें आयुष्य के लिए; तुम्हें ब्रह्मवर्चस् के लिए; तुम्हें कृषि के लिए और तुम्हें योगक्षेम के लिए मैं इस तृतीय चिति में चुनता हूँ ॥ २१ ॥

उ० चतुर्दश वालखिल्या उपदधाति द्वाभ्यामनुष्टुप्परोष्णिग्भ्याम्। मूर्धासि राट् मूर्धासि शिरोभूतासि राट्। 'राजृ दीप्तौ' दीप्ता चासि। ध्रुवा स्थिरासि। धरुणा च धारयित्री च धर्त्र्यसि धारयित्री असि। धरणी च विधरणी च। मर्यादाभूता च। एवं त्रिलोकसंस्तवः तिसृणामिष्टकानाम्। आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वा उपदधामिति शेषः। एतासां चतसृणां वालखिल्यानां मन्त्रस्तवः ॥ २१ ॥

म० 'वालखिल्याः सप्त पुरस्तात्प्राणभृद्भ्यो वापरा द्वादशभ्योऽपरास्तु मूर्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७। ९। १०-१३)। प्रागुक्तः दशप्राणभृद्भ्यः पूर्वा अपरा वा सप्त वालखिल्यासंज्ञा इष्टका उपदधाति मूर्धासीत्यादिसप्तमन्त्रैः। अपराः सप्त वालखिल्यास्तु द्वादशच्छन्दस्याभ्योतुर्विशेषे। अपराः सप्त वालखिल्यास्तु द्वादशच्छन्दस्याभ्यो- तुर्विशेषे। अपराः सप्त वालखिल्यास्तु ऽपरा एवोपधेयाः यन्त्रीति सप्तमन्त्रैः। वालमात्रेणापि खिला अभिन्ना इति वालखिल्याः प्राणाः। ते च चतुर्दश सप्त पुरो हस्तौ बाहू शिरो ग्रीवा नाभेरूर्ध्वभागश्चेति, ऊरू जानुनी पादौ नाभेरधोभागश्चेति सप्त पश्चादधोभागे एतेष्वङ्गेषु प्राणानां विद्यमानत्वात्तानेवोपदधाति। तथाच श्रुतिः 'प्राणा वै वालखिल्याः प्राणानेवैतदुपदधाति ता यद्वालखिल्या नाम' (८। ३। ४। १। ४—५) यद्वा 'उर्वरयोरसंभिन्नं भवति खिल इति वै तदाचक्षते वालमात्रादुहेमे प्राणा असंभिन्नास्ते यद्वालमात्रादसंभिन्नास्तस्माद्वालखिल्याः ॥ १ ॥ सप्त वा इमे पुरस्तात्प्राणाश्चत्वारि दोर्बाहवाणि शिरो ग्रीवा यदूर्ध्वं नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणाः ॥ ४ ॥ सप्त वा इमे पश्चात्प्राणाश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तममङ्गेऽङ्गे हि प्राणा एते वै सप्त पश्चात्प्राणास्तानस्मिन्नेतद्दधातीति ॥ ५ ॥' इति सूत्रार्थः। मूर्धासि अनुष्टुप् गायत्री परोष्णिक्। ऋग्द्वये चतुर्दश यजूंषि वालखिल्यादेवत्यानि। हे इष्टके, त्वं मूर्धा मूर्धवदुत्तमा राट् राजमाना चासि। हे इष्टके, त्वं ध्रुवा स्थिरा धरुणा धारणहेतुश्चासि। हे इष्टके, त्वं धर्त्री धारणं कुर्वती धरणी भूमिरूपा चासि। एवमिष्टकात्रयस्य त्रिलोकरूपत्वम्। तदुक्तं श्रुत्या 'मूर्धासि राडितीमं लोकमरोहन् ध्रुवासि धरुणेत्यन्तरिक्षलोकं धर्त्र्यसि धरणीत्यमुं लोकमिति' (८। ३। ४। ८)। आयुषे त्वा आयुर्वृद्ध्यर्थं त्वामुपदधामि। वर्चसे कान्त्यर्थं त्वामुपदधामि। कृष्यै सस्यनिष्पत्तये त्वामु०। क्षेमाय संपादितधनरक्षणाय त्वामु०। इष्टकाचतुष्टयस्य पशुसंस्तवः 'आयुषे त्वा वर्चसे त्वा कृष्यै त्वा क्षेमाय त्वेति चत्वारश्चतुष्पादाः पशवः' (८। ३। ४। ८) इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

यन्त्री राड्यन्त्र्यसि यमनी ध्रुवासि धरित्री। इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा लोकं ता इन्द्रम् ॥ २२ ॥

[यन्त्री। राट्। यन्त्री। यमनी। ध्रुवा। धरित्री ॥ इषे। ऊर्जे। रय्यै। पोषाय ॥२२॥]

हे इष्टके! नियम से युक्त तुम राजमाना हो। नियन्त्रिता तुम अन्यों का भी नियन्त्रण करनेवाली हो। स्थिरा होकर तुम अचला (=भूमिरूपा) हो। हे इष्टके! अन्न के लिए तुम्हें; बल के लिए तुम्हें; गो-अश्वधन के लिए तुम्हें तथा पोषण के लिए तुम्हें मैं इस तृतीय चिति में धरता हूँ। (आगे पूर्ववत् लोकम्पृणा ईंटों को धरना) ॥ २२ ॥

उ० परतोऽपि तिसृणां द्युलोकप्रभृतिलोकसंस्तवः। यन्त्री राट्। यमनी दीप्ता चासि। यन्त्री असि। यमनी ध्रुवा असि धरित्री। पशुसंस्तवः पूर्ववत्। इषे त्वोर्जेत्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वा। लोकं ता इन्द्रमिति व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

म० हे इष्टके, त्वं यन्त्री नियमोपेता राट् राजमाना चासि। तथा यन्त्री स्वयमपि सती यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि। ध्रुवा स्थिरा सती धरित्री भूमिरूपा चासि। तिसृणां त्रिलोकसंस्तवः 'यन्त्री राडित्यमुं लोकमरोहन् यन्त्र्यसि यमनीत्यन्तरिक्षलोकं ध्रुवासि धरित्रीतीमं लोकमिति' (८।३।४।१०) श्रुतेः। हे इष्टके, इषेऽन्नाय त्वामुपदधामि। ऊर्जे बलाय त्वामु०। रय्यै धनाय त्वामु०। पोषाय धनपुष्ट्यै त्वामु०। 'इषे त्वोर्जे त्वा रय्यै त्वा पोषाय त्वेति चतस्रश्चतुष्पादाः पशवः' (८।३।४।१०) इति श्रुतेश्चतसृणां पशुसंस्तवः। 'उत्तरश्रोणेरधिलोकंपृणाः पूर्ववत्' (का० १७।९।१५) उत्तरश्रोणेरारभ्य प्रथमचितिवदेव लोकंपृणा उपदधाति। ततः पुरीषनिर्वापोपस्थाने ॥ २२ ॥

इति तृतीया चितिः ॥

आशुस्त्रिवृद्भान्तः पञ्चदशो व्योमा सप्तदशो धरुणं एकविꣳशः प्रतूर्तिरष्टादशस्तपो नवदशोऽभीवर्तः सविꣳशो वर्चो द्वाविꣳशः संभरणस्त्रयोविꣳशो योनिश्चतुर्विꣳशो गर्भाः पञ्चविꣳश ओजस्त्रिणवः क्रतुरेकत्रिꣳशः प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिꣳशो ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳशो नाकः षट्त्रिꣳशो विवर्तोऽष्टाचत्वारिꣳशो धर्त्रं चतुष्टोमः ॥ २३ ॥

[आशुः। त्रिवृदिति त्रि वृत्। भान्तः। पञ्चदश इति पञ्च दशः। व्योमेति वि ओमा। सप्तदश इति सप्त दशः। धरुणम्। एकविꣳश इत्येक विꣳशः। प्रतूर्त्तिरिति प्र तूर्त्तिः। अष्टादश इत्यष्टा दशः। तपः। नवदश इति नव दशः। अभीवर्त्तः। अभिवर्त्त इत्यभि वर्त्तः। सविꣳश इति स विꣳशः। वर्चः। द्वाविꣳशः। सम्भरण इति सम् भरणः। त्रयोविꣳश इति त्रयः विꣳशः। योनिः। चतुर्विꣳश इति चतुः विꣳशः। गर्भाः। पञ्चविꣳश इति पञ्च विꣳशः। ओजः। त्रिणवः। त्रिनव इति त्रि नवः। क्रतुः। एकत्रिꣳश इत्येक त्रिꣳशः। प्रतिष्ठा। प्रतिस्थेति प्रति स्था। त्रयस्त्रिꣳश इति त्रयः त्रिꣳशः। ब्रध्नस्य। विष्टपम्। चतुस्त्रिꣳश इति चतुः त्रिꣳशः। नाकः। षट्त्रिꣳश इति षट् त्रिꣳशः। विवर्त्त इति वि वर्त्तः। अष्टाचत्वारिꣳश इत्यष्टा चत्वारिꣳशः। धर्त्रम्। चतुष्टोमः। चतुस्तोम इति चतुः स्तोमः ॥२३॥]

(इसके आगे चतुर्थ चिति का चयन प्रारम्भ होता है। इस कण्डिका के अट्ठारह यजुषों से अट्ठारह ईंटों को चुनना।) हे इष्टके ! तुम व्यापनशील त्रिवृत्स्तोम हो। तत्स्वरूपा तुम्हें मैं इस चतुर्थ चिति में धरता हूँ। अथवा तुम तीनों लोकों की आवर्तनकारी वायु हो। तत्स्वरूपा तुम्हें मैं इस चिति में चुनता हूँ। वज्ररूप जो पञ्चदशस्तोम है या जो पन्द्रह दिन तक घट-बढ़ कर चमकने वाला चन्द्र है। हे इष्टके ! तत्स्वरूपा तुम्हें मैं इस चतुर्थ चिति में धरता हूँ। प्रजापति या संवत्सर ही सप्तदशस्तोम है। हे इष्टके ! तुम तत्स्वरूपा को मैं इस चतुर्थ चिति में धरता हूँ। धारक अर्थात् प्रतिष्ठाभूत या आदित्य ही धरुण एकविंशस्तोम है। हे इष्टके ! तत्स्वरूपा तुम्हें मैं इस चतुर्थ चिति में धरता हूँ। बारह मास, पाँच ऋतुएँ और एक स्वयं संवत्सर ही अष्टादश अवयवों वाला प्रकृष्ट त्वरायुक्त अष्टादशस्तोम है। हे इष्टके ! उस तुम तत्स्वरूपा को मैं इस चतुर्थ चिति में चुनता हूँ। उन्नीस अंगों वाला तपनशील संवत्सर ही नवदशस्तोम है। हे इष्टके ! तत्स्वरूपा तुम्हें मैं इस चतुर्थ चिति में धरता हूँ। सबको आवर्तन करानेवाला बीस अवयवों का संवत्सर ही सविंशस्तोम है। हे इष्टके ! तुम तत्स्वरूपा को मैं इस चतुर्थ चिति में धरता हूँ। बलप्रद या अत्यन्त बलशाली एवं बाइस अंगों वाला संवत्सर ही द्वाविंशस्तोम है। हे इष्टके ! तुम तत्स्वरूपा को मैं इस चतुर्थ चिति में धरता हूँ। सबका पालन-पोषण करनेवाला और तेईस अंगों वाला संवत्सर ही त्रयोविंशस्तोम है। हे इष्टके ! तुम तत्स्वरूपा को मैं इस चतुर्थ चिति में चुनता हूँ। सबकी उत्पत्ति का कालरूप आधार तथा चौबीस अंगों वाला संवत्सर ही चतुर्विंशस्तोम है। हे इष्टके ! तुम तत्स्वरूपा को मैं इस चतुर्थ चिति में चुनता हूँ। साम के गर्भ वाला या तेरहवाँ मास होकर सभी ऋतुओं में गर्भस्वरूप होनेवाला यह संवत्सर ही पंचविंशस्तोम है। हे इष्टके ! तुम तत्स्वरूपा को मैं इस चतुर्थ चिति में धरता हूँ। अत्यन्त तेजस्वी वज्ररूप त्रिनवस्तोम ही या हे इष्टके ! सत्ताइस अंगों वाला बलवान् यह संवत्सर ही त्रिनवस्तोम है। तुम तत्स्वरूपा को मैं इस चतुर्थ चिति में चुनता हूँ। यज्ञ में अत्यन्त उपयोगी एकत्रिंशस्तोम है अथवा सब भूतों का कर्त्ता संवत्सर ही एकत्रिंशस्तोम है। हे इष्टके ! तुम तत्स्वरूपा को मैं इस चतुर्थ चिति में चयन करता हूँ। हे इष्टके ! स्थिति की हेतु तुम त्रयस्त्रिंशस्तोम हो। या सबको स्वयं में प्रतिष्ठित करनेवाला और तैंतीस अंगों वाला यह संवत्सर ही त्रयस्त्रिंशस्तोम है। हे इष्टके ! तुम तत्स्वरूपा को मैं इस चतुर्थ चिति में चुनता हूँ। सूर्य का स्वाराज्य देने वाले चतुस्त्रिंशस्तोम के स्वरूप वाली अथवा सूर्य को स्वाराज्य देने वाले और चौंतीस अंगों से युक्त इस संवत्सर के स्वरूपवाली तुम इष्टका को मैं इस चतुर्थ चिति में चुनता हूँ। स्वर्गप्रद षट्त्रिंशस्तोम या छत्तीस अंगों वाले और सर्वथा दुःखाभाव वाले संवत्सर के स्वरूप वाली तुम इष्टका को मैं इस चतुर्थ चिति में चुनता हूँ। सामों के आवर्तन-विवर्तन से युक्त अष्टाचत्वारिंशस्तोम या भूतों को आवर्तन-विवर्तन करानेवाले एवं अड़तालीस अंगों वाले संवत्सर के स्वरूप वाली तुम इष्टका को मैं इस चतुर्थ चिति में धरता हूँ। जगत् के आधार और चारों दिशाओं के द्वारा स्तूयमान होने के कारण वायुस्वरूप अथवा त्रिवृत्-पंचदश-सप्तदश-एकविंशस्तोमों के समूह चतुष्टोम के स्वरूपवाली तुम इष्टका को मैं इस चतुर्थ चिति में चुनता हूँ। (इस प्रकार आदि और अन्त में वायुदेवताक ईंटों को धरकर इन सब भूतों को यजमान दोनों ओर से पकड़ लेता है) ॥ २३ ॥

उ० चतुर्थीं चितिमृपयोऽपश्यन् । आशुस्त्रिवृदित्यष्टादशेष्टकाः प्रतिमन्त्रमुपदधाति । स्तोमसंख्योपलक्षितैर्मन्त्रैः स्तोमानुपदधातीति श्रुतिः । प्रकटार्थां मन्त्राः श्रुत्या च व्याख्याताः तथापि किंचित्किंचिदुच्यते । आशुः त्रिवृत् यएव त्रिवृत् स्तोमः सोऽनेन मन्त्रेणोक्तः इत्येकं व्याख्यानम् । अथो वायुर्वा आशुः शीघ्रः त्रिवृत् त्रिलोकसंचारी । एवमुपरितनान्यपि व्याख्येयानि । भान्तः पञ्चदशः । चन्द्रमा उच्यते । स हि भाति च पञ्चदशाहान्यापूर्यते च अपक्षीयते च । व्योमा सप्तदशः । संवत्सर उक्तः । स हि विविधमवति प्राणिनः सप्तदशावयवश्च । धरुण एकविंशः । आदित्यः स्तोमो वोच्यते । 'प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशः स्तोमः । आदित्या वा प्रतिष्ठा । मासादिभिः एकविंशावयवं च । परतः संवत्सररूपाणि व्याख्यातानि । प्रतूर्तिः संवत्सरः । स हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति प्रवर्धयति । तपः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति शीतोष्णवर्षैः । अभीवर्तः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते । तेन हि अभिवृत्तेन ऋतुलिङ्गानि भूतेषु दृश्यन्ते । वर्चः । 'संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमः' इति श्रुतिर्भुवन्ती मतुब्लोपं दर्शयति । वर्चस्वी महाभाग्यवान् । संभरणः । संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि संभरति उत्पादयति संहरति वा विनाशयति । योनिः स्थानम् । गर्भः संवत्सरः त्रयोदशमास इहोच्यते । स च गर्भो भूत्वा ऋतून्प्रविशति । कथं पुनस्त्रयोदशो मासः ऋतून्प्रविशति । उच्यते । एकोनषण्मासाहोरात्रैश्चन्द्रो द्वादशरात्रीन् विभ्रमति स चान्द्र ऋतुर्भवति । आदित्यस्त्वेकषण्मासदिवसैः राशिद्वयमतिक्रामति स सौरऋतुर्भवति । तैश्च सौरैर्ऋतुभिः संवत्सरो भवति । ततश्चैकस्मिन्नृतौ सौरचान्द्रौ ऋतुर्भवतः तिथिद्वयं च । एवं षड्ऋतुषु द्वादशतिथयः प्रविशन्ति अपरेषु षड्स्वपरा द्वादश अपरेषु षड्तिथयः । स एषोऽर्धतृतीयेषु संवत्सरेषु चान्द्रो मासः प्रविशति । स एवाधिमासः स एव त्रयोदशो मासः सौरानृतून्द्वाभ्यां तिथिभ्यां प्रविशति । ओजः । अत्रापि मतुब्लोपः । ओजस्वी संवत्सर ऋतुः । 'संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोति' इति श्रुतिः । प्रतिष्ठाधिष्ठानम् । ब्रध्नस्य विष्टपम् । स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपम् । स्वाराज्यं स्वतन्त्रता । नाकः काम्यत इति कं सुखम् तद्विपरीतमकं दुःखम् नास्त्यकमसुखमस्मिन्निति नाकः । विवर्तः । विविधं वर्तन्ते तत्र गतानि भूतानीति विवर्तः पितृयाणः । धर्त्रं धारणम् । चतुष्टोमः चतुरुत्तरः स्तोमः चतुष्टोमः । उत्तरपदलोपी समासः ॥२३॥

म० 'उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति' (का० १७ । १० । ७) । पूर्वानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्रीमुदङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः । अस्यां कण्डिकायामष्टादश यजूंषि चतुर्णां मृत्युमोहिन्युपधाने विनियोगः । प्रतूर्तिरित्यादीनां चतुर्दशार्धपद्योपधाने विनियोगः । हे इष्टके, त्वं त्रिवृत् स्तोमरूपासि । साम्नामावृत्तिविशेषाः स्तोमाः तेषां विशेषणान्याशुरित्यादीनि । कीदृशस्त्रिवृत् । आशुः । 'अशू व्याप्तौ' अश्नुते व्याप्नोति सर्वान् स्तोमानित्याशुः । तद्रूपां त्वामुपदधामीति सर्वत्र शेषः । 'स्तोमानुपदधाति प्राणा वै स्तोमाः प्राणा उ वै ब्रह्म ब्रह्मैवैतदुपदधातीति' (८ । ४ । १ । ३) श्रुतेः । यद्वा आशुः वायुः त्रिवृत् त्रिषु लोकेषु वर्तत इति त्रिवृत् क्विप् सर्वभूतव्यापकत्वादाशुर्वायुस्तद्रूपासि । एवं श्रुत्यनुसारेण सर्वत्र व्याख्यायते । तथाच श्रुतिः 'स पुरस्तादुपदधात्याशुस्त्रिवृदिति य एव त्रिवृत्स्तोमस्तमुपदधाति तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि स्तोमानामाशिष्ठोऽथो वायुर्वा आशुस्त्रिवृत् स एषु त्रिषु लोकेषु वर्तते तद्यत्तमाहाशुरित्येष हि सर्वेषां भूतानामाशिष्ठो वायुर्ह भूत्वा पुरस्तात्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८ । ४ । १ । ९) । 'दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश' (का० १७ । १० । ९) इति दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये भान्त इति मन्त्रेण दक्षिणां पद्यां प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः । भान्तः वज्ररूपो यः पञ्चदशः स्तोमः । यद्वा भान्तश्चन्द्रः पञ्चदशाहानि पूर्यमाणत्वात्पञ्चदशाहं क्षीयमाणत्वात् पञ्चदशः । भा कान्तिरेवान्तः स्वरूपं यस्य तद्रूपासि । 'य एव पञ्चदशः स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह भान्त इति वज्रो वै भान्तो वज्रः पञ्चदशोऽथो चन्द्रमा वै भान्तः पञ्चदशः स पञ्चदशाहान्यापूर्यते पञ्चदशापक्षीयते तद्यत्तमाह भान्त इति भाति हि चन्द्रमाश्चन्द्रमा ह भूत्वा दक्षिणतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८ । ४ । १० । १०) श्रुतेः । 'दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश इति' (का० १७ । १० । १०) । उत्तरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरपद्ययोर्मध्ये दक्षिणां पद्यां व्योमेति प्रत्यङ्मुख उपदधातीति सूत्रार्थः । विविधमवतीति व्योमा प्रजापतिः सप्तदशः स्तोमः । संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशः द्वादशमासपञ्चर्तुरूपसप्तदशावयवत्वात्तद्रूपासि । य एव सप्तदशः स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह व्योमेति प्रजापतिर्वै व्योमा प्रजापतिः सप्तदशोऽथो संवत्सरो वा व्योमा सप्तदशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्तद्यत्तमाह व्योमेति व्योमा हि संवत्सरः संवत्सरो ह भूत्वोत्तरतस्तस्थौ तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८ । ४ । १ । ११) श्रुतेः 'दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविꣳश इति' (का० १७ । १० । ८) । अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्ये दक्षिणां जङ्घामात्रीं धरुण इति दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः । धरुणो धारकः प्रतिष्ठाभूत एकविंशः स्तोमः । यद्वा धरुण आदित्यः स एकविंशावयवत्वादेकविंशः । द्वादश मासाः पञ्चर्तवः त्रयो लोका आदित्य इत्यवयवास्तद्रूपासि । 'य एवैकविꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै

धरुणः प्रतिष्ठैकविꣳशोऽथोऽसौ वा आदित्यो धरुण एकविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तव इमे लोका असावेवादित्यो धरुण एकविꣳशस्तद्यत्तमाह धरुण इति यदा ह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदꣳसर्वं भ्रियत आदित्यो ह भूत्वा पश्चात्तस्थौ तदेव रूपमुपदधातीति' (८।१।१।१२) श्रुतेः 'चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्तिरष्टादश इति' (का० १७।१०।११)। चतस्र उपधाय चतुर्दशार्धपद्या उदङ्मुख उपदधाति चतुर्दशमन्त्रैरिति सूत्रार्थः । अतः परं संवत्सररूपाण्युपदधाति । प्रकृष्टा तूर्तिस्त्वरा यस्य स प्रतूर्तिः अष्टादशः स्तोमः । यद्वा संवत्सरः प्रतूर्तिरष्टादशावयवः द्वादशमासाः पञ्चर्तवः संवत्सरश्चेत्यवयवाः । 'य एवाष्टादशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतूर्तिरष्टादशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्तवः संवत्सर एव प्रतूर्तिरष्टादशस्तद्यत्तमाह प्रतूर्तिरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि प्रतिरति तदेव तद्रूपमुपदधातीति' (८।४।१।१३) श्रुतेः । तपोरूपो नवदशः स्तोमः । यद्वा संवत्सररूपः शीतोष्णवर्षैस्तपतीति स नवदशः । द्वादशमासाः षडृतवः संवत्सर इति तद्रूपासि । य एव नवदशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव तपो नवदशस्तस्य द्वादश मासाः षडृतवः संवत्सर एव तपो नवदशस्तद्यत्तमाह तप इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि तपति तदेव तद्रूपमुपद०' (८।४।१।१४) । अभिवर्त्तते आवर्त्यत इत्यमीवर्तः समावृत्तिरूपः स विंशः स्तोमः । यद्वा अभिवर्तयत्यावर्तयति सर्वाणि भूतानीत्यमीवर्तः संवत्सरः । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं' (पा० ६।३।१२२) इति दीर्घः । द्वादशमाससप्तर्तुसंवत्सररूपविंशतिसंख्यया सहितः सविंशः । 'य एव सविꣳशस्तोमस्तं तदुपदधातीत्यथो संवत्सरो वा अमीवर्तः सविꣳशस्तस्य द्वादशमासाः सप्तर्तवः संवत्सर एवामीवर्तः सविꣳशस्तद्यत्तमाहामीवर्त इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतान्यभिवर्तते तदेतद्रूप०' (८।४।१।१५)। वर्चः बलविशेषप्रदो द्वाविꣳशः स्तोमः । यद्वा वर्चः संवत्सरः वर्चस्वितमः द्वादश मासाः सप्तर्तवः द्वे अहोरात्रे संवत्सरश्चेति द्वाविंशतिसंख्योपेतत्वाद् द्वाविंशः तद्रूपासि । 'य एव द्वाविꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव वर्चो द्वाविꣳशस्तस्य द्वादश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव वर्चो द्वाविꣳशस्तद्यत्तमाह वर्च इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां वर्चस्वितमस्तदेतद्रूप०' (८।४।१।१६) इति । संबिभर्ति संभरणः सम्यक् पोषकस्त्रयोविंशः स्तोमस्त्वमसि । यद्वा संभरत्युत्पादयति संहरति विनाशयति वा संभरणः संवत्सरः त्रयोदशमासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे एकः संवत्सर इति त्रयोविंशावयवः तद्रूपासि । 'य एव त्रयोविꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव संभरणस्त्रयोविꣳशस्तस्य त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव संभरणस्त्रयोविꣳशस्तद्यत्तमाह संभरण इति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि संभृतस्तदेव तद्रूप०' (८।४।१।१७)। योनिः प्रजोत्पादकश्चतुर्विंशः स्तोमोऽसि । यद्वा योनिः सर्वस्थानभूतः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षात्मकस्तद्रूपासि । 'य एव चतुर्विꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव योनिश्चतुर्विꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासास्तद्यत्तमाह योनिरिति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां योनिस्तदेव तद्रूप०' (८।४।१।१८)। गर्भाः व्यत्ययेन बहुत्वम् । सामगर्भः पञ्चविंशस्तोमोऽसि । यद्वा गर्भः संवत्सरो भूतोत्पादकत्वाच्चतुर्विंशतिः पक्षा एकः संवत्सर इति अधिकमासो भूत्वा ऋतुषु गर्भो भवतीति वा गर्भः । 'य एव पञ्चविꣳशस्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव गर्भाः पञ्चविꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः संवत्सर एव गर्भाः पञ्चविꣳशस्तद्यत्तमाह गर्भा इति संवत्सरो ह त्रयोदशो मासो गर्भो भूत्वर्तून् प्रविशति तदेव तद्रूप०' (८।४।१।१९)। ओजः मतुब्लोपः ओजस्वी तेजस्वी वज्रो वा ओजः तद्रूपस्त्रिणवः स्तोमोऽसि । यद्वा ओजः संवत्सरश्चतुर्विंशतिपक्षाहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात् त्रिणवः त्रिगुणा नव यत्र । य एव त्रिणवः स्तोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाहौज इति वज्रो वा ओजो वज्रस्त्रिणवः संवत्सरो वा ओजस्त्रिणवस्तस्य चतुर्विंशतिरर्धमासा द्वे अहोरात्रे संवत्सर एवौजस्त्रिणवस्तद्यत्तमाहौज इति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानामोजस्वितमस्तदेव तद्रूप०' (८।४।१।२०)। क्रतुर्यज्ञोपयोगी एकत्रिंशः स्तोमोसि । यद्वा संवत्सर एव करोतीति क्रतुः पक्षर्तुसंवत्सरात्मकत्वादेकत्रिंशः । 'य एवैकत्रिꣳशस्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव क्रतुरेकत्रिꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः षडृतवः संवत्सर एव क्रतुरेकविꣳशस्तद्यत्तमाह क्रतुरिति संवत्सरो हि सर्वाणि भूतानि करोतीति' [८।४।१।२१] श्रुतेः । प्रतिष्ठा स्थितिहेतुस्त्रयस्त्रिꣳशः स्तोमोऽसि । यद्वा संवत्सरः प्रतिष्ठा संवत्सरे सर्वस्य प्रतिष्ठितत्वात् पक्षर्त्वहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वात्त्रयस्त्रिंशः । य एव त्रयस्त्रिꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः षडृतवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव प्रतिष्ठा त्रयस्त्रिꣳशस्तद्यत्तमाह प्रतिष्ठेति संवत्सरो हि सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूप०' (८।४।१।२२)। ब्रध्नः सूर्यः । 'असौ वा आदित्यो ब्रध्नः' इति श्रुतेः । विष्टपं निवासस्थानं 'भुवनं विष्टपं लोकः' इति कोशात् ब्रध्नस्य विष्टपं स्वाराज्यं स्वतन्त्रत्वं तद्रूपस्तत्प्रदो यश्चतुस्त्रिꣳशः स्तोमस्तद्रूपासि । यद्वा संवत्सरो ब्रध्नस्य विष्टपं रविणैव कालनिर्माणत्वात् चतुर्विंशतिपक्षसप्तर्त्वहोरात्रसंवत्सरात्मकत्वाच्चतुस्त्रिंशः । य एव चतुस्त्रिꣳशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳशस्तस्य चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे संवत्सर एव ब्रध्नस्य विष्टपं चतुस्त्रिꣳशस्तद्यत्तमाह ब्रध्नस्य विष्टपमिति स्वाराज्यं वै ब्रध्नस्य विष्टपं तदेतद्रूप०' (८।४।१।२३)। नाकः स्वर्गप्रदः षट्त्रिंशः स्तोमोऽसि संवत्सरो

वा नाकः काम्यत इति कं सुखं न कमकं दुःखं तन्नास्ति यत्र स नाकः षट्त्रिंशः पक्षमासात्मकत्वात्। य एव षट्त्रिᳬंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव नाकः षट्त्रिᳬंशस्तस्य चतुर्विᳬंशतिरर्धमासा द्वादश मासास्तद्यत्तमाह नाक इति। नहि तत्र गताय कस्मै च नाकं भवत्यथो संवत्सरः संवत्सरो वाव नाकः स्वर्गो लोकस्तदेव तद्रूप०' (८।४।१।२४)। विवर्तन्ते आवर्तन्ते सामानि यत्रेति विवर्तः अष्टाचत्वारिंशः स्तोमस्तद्रूपासि। यद्वा विविधं वर्तन्ते भूतानि यत्रेति विवर्तः संवत्सरः अधिमासत्वेन षड्विंशतिः पक्षाः सप्तर्तवः त्रयोदश मासाः द्वे अहोरात्रे इत्यष्टाचत्वारिंशः य एवाष्टाचत्वारिᳬंशः स्तोमस्तं तदुपदधात्यथो संवत्सरो वाव विवर्तोऽष्टाचत्वारिᳬंशस्तस्य षड्विᳬंशतिरहोरात्राणि त्रयोदश मासाः सप्तर्तवो द्वे अहोरात्रे तद्यत्तमाह विवर्त इति संवत्सराद्धि सर्वाणि भूतानि विवर्तन्ते तदेतद्रूप०' (८।४।१।२५)। धर्त्रं धारकश्चतुरुत्तरः स्तोमश्चतुष्टोमः। मध्यमपदलोपी समासः। त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशानां समूहस्तद्रूपासि। वायुर्वा धर्त्रं जगदाधारत्वाच्चतुर्दिग्भिः स्तूयमानत्वाच्चतुष्टोमः। य एव चतुष्टोमस्तं तदुपदधाति तद्यत्तमाह धर्त्रमिति प्रतिष्ठा वै धर्त्रं प्रतिष्ठा चतुष्टोमोऽथो वायुर्वाव धर्त्रं चतुष्टोमः स आभिश्चतसृभिर्दिग्भिः स्तुते वायुर्वै सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा तदेतद्रूपमुपदधातीति' (८।४।१।२६) श्रुतेः। आदावन्ते च वायूपधानेन वायुना सर्वभूतानि वशीकरोतीति भावः। तदुक्तं श्रुत्या 'स वै वायुमेव प्रथममुपदधाति वायुमुत्तमं वायुनैव तदेतानि सर्वाणि भूतान्युभयतः परिगृह्णातीति' (८।४।१।२७) एतैरष्टादशमन्त्रैः स्तोमवादिभिः स्तोमरूपत्वं नीता अष्टादशेष्टका उपधेया इत्यर्थः॥२३॥

अ॒ग्नेर्भा॒गो᳖ऽसि दी॒क्षाया॒ आधि॑पत्यं॒ ब्रह्म॑ स्पृ॒तं त्रि॒वृत्स्तोम॑ऽइन्द्र॑स्य भा॒गो᳖ऽसि॒ विष्णो॒राधि॑पत्यं क्ष॒त्रᳬं स्पृ॒तं प॑ञ्चद॒शः स्तोमो॑ नृ॒चक्ष॑सां भा॒गो᳖ऽसि धा॒तुराधि॑पत्यं ज॒नित्र॑ᳬं स्पृ॒तᳬं स॑प्तद॒शः स्तोमो॑ मि॒त्रस्य॑ भा॒गो᳖ऽसि॒ वरु॑ण॒स्याधि॑पत्यं दि॒वो वृ॒ष्टिर्वात॑: स्पृ॒त ए॑कवि॒ᳬंशः स्तोम॑: ॥ २४ ॥

[अ॒ग्नेः। भा॒गः। अ॒सि। दी॒क्षायाः। आधि॑पत्य॒मित्याधि॑ऽपत्यम्। ब्रह्म॑। स्पृ॒तम्। त्रि॒वृदिति॑त्रि॒ऽवृत्। स्तोम॑:। इन्द्र॑स्य। विष्णोः॑। क्ष॒त्रम्। प॒ञ्च॒द॒श इति॑ पञ्चऽद॒शः। नृ॒चक्ष॑सा॒मिति॑ नृ॒ऽचक्ष॑साम्। धा॒तुः। ज॒नित्र॑म्। स॒प्त॒द॒श इति॑ सप्तऽद॒शः। मि॒त्रस्य॑। वरु॑णस्य। दि॒वः। वृ॒ष्टिः। वात॑:। स्पृ॒तः। ए॒क॒वि॒ᳬंश इत्ये॑कऽवि॒ᳬंशः॥२४॥]

(इन दश यजुर्षों से दश 'स्पृत्' संज्ञक ईंटों को धरना। इनको 'मृत्युमोहिनी' भी कहते हैं। "प्रजापति ने भूतमात्र को उत्पन्न करने के लिए गर्भ में धारण किया। उन्हें वहाँ मृत्यु ने ग्रहण किया या पकड़ लिया। इस पर प्रजापति ने देवों से कहा कि तुम्हारी सहायता से मैं इन सबको मृत्यु से बचाऊँगा। देवों ने कहा कि इसमें हमारा क्या लाभ होगा? प्रजापति ने वर माँगने को कहा। कुछ देवों ने अपना भाग माँगा और कुछ देवों ने अपना आधिपत्य माँगा। प्रजापति ने किसी देवता के भाग और किसी देवता के आधिपत्य को स्वीकार करके प्रजा को मृत्यु से बचाया। इसी कारण इन ईंटों की 'स्पृत्=मृत्युमोचिका' संज्ञा हुई"—श० ब्रा० ८।४।२।१-२।) हे स्पृत् इष्टके! तुम अग्नि का भाग हो और तुम पर वाणी का आधिपत्य है। उस तुम ऐसी ईंट को मैं चतुर्थ चिति में चुनता हूँ। तुमने त्रिवृत्स्तोम से ब्राह्मण की रक्षा की है। हे इष्टके! तुम इन्द्र का भाग हो। तुममें विष्णु का आधिपत्य है। पंचदशस्तोम से तुमने क्षत्रिय जाति की रक्षा की है। तुम ऐसी ईंट को मैं इस चतुर्थ चिति में धरता हूँ। मनुष्यों के भले-बुरे कर्मों को देखने वाले देवों का, हे इष्टके! तुम भाग हो। तुममें धाता का आधिपत्य है। सप्तदशस्तोम से तुमने वैश्यजाति को मृत्यु से बचाया था। तुम्हें मैं इस चतुर्थ चिति में चुनता हूँ। हे इष्टके! तुम मित्र (=प्राण) का भाग हो। तुम पर वरुण (=अपान) का आधिपत्य है। एकविंशस्तोम से तुमने द्युलोक से वृष्टि को व वायु को सुरक्षित किया था। तुम्हें मैं इस चतुर्थ चिति में चुनता हूँ॥ २४॥

उ० स्पृतं दश इष्टका उपदधाति दशभिर्मन्त्रैः अग्नेर्भागोसीत्यादिभिः। तत्रार्थवादः। प्रजापतिर्गर्भमेकेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमेकेभ्यः कल्पयित्वा ब्रह्मप्रभृतीनि भूतानि पाप्मनो व्यवृधत् त्रिवृदादिभिः स्तोमैः। इष्टकोच्यते। या त्वम् अग्नेः भागोसि। यस्यां च त्वयि दीक्षाया आधिपत्यं जातम्। यया च त्वया ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्यैरपनीतम्। त्रिवृत्स्तोमः। त्रिवृत्स्तोमेनेति विभक्तिव्यत्ययः। तां त्वामुपदधामीति शेषः। यद्वा। या त्वमग्नेर्भागोऽसि यस्याश्च तव त्रिवृत्स्तोमः यस्यां च त्वयि दीक्षाया आधिपत्यम् यया च त्वया ब्रह्म मृत्योर्मोचितम्। तां त्वामुपदधामीति शेषः। एवमन्यदपि व्याख्येयम्. जनित्रम् आश्रयेण जायत इति जनित्रम्॥ २५॥

म० 'दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति' (का० १७।१०।१२) पूर्वानूकान्ते विहितयोर्जङ्घामात्र्योर्मध्ये दक्षिणामुपदधात्युदङ्मुखः उत्तरा पूर्वमुपहिता। दश यजूंषि चतुर्भिर्मृत्युमोहिन्युपधानं षड्भिः षट्प्रयोपधानं दशेष्टकाः स्पृतसंज्ञाश्च। तत्रार्थवादः श्रुत्युक्तः। उत्पन्नेन सृष्ट्यादौ प्रजापतिना सर्वाणि भूतानि स्रष्टुं गर्भे कृतानि गर्भस्थान्येव भूतानि पाप्मा मृत्युरगृह्णात्। ततः प्रजापतिर्देवानुवाच युष्माभिः सहाहमिमानि भूतानि पापरूपान्मृत्योर्मोचयामीति देवैरुक्तं तत्रास्माकं को लाभः। प्रजापतिनोक्तं वृणुत। तैः कैश्चिदुक्तमस्माकं भागोऽस्तु।

अन्यैरुक्तमस्माकमाधिपत्यमस्त्विति तथेत्युक्त्वैकेभ्यो भागमपरेभ्य आधिपत्यं दत्त्वा तैः सह भूतानि मृत्योरस्पृणोत्ततः स्पृत इष्टका इति । तथाच श्रुतिः 'अथ स्पृत उपदधात्येतद्वै प्रजापतिरेतस्मिन्नात्मनः प्रतिहिते सर्वाणि भूतानि गर्भ्यभवंस्तान्यस्य गर्भ एव सन्ति पाप्मा मृत्युरगृह्णात् ॥ १ ॥ स देवानब्रवीद्युष्माभिः सहेमानि सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणवानीति किं नस्ततो भविष्यतीति वृणीध्वमित्यब्रवीत्तं भागो नोऽस्त्वित्येकेऽब्रुवन्नाधिपत्यं नोऽस्त्वित्येके स भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योरस्पृणोद्यदस्पृणोत्तस्मात्स्पृतस्तथैवैतद्यजमानो भागमेकेभ्यः कृत्वाधिपत्यमेकेभ्यः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योः स्पृणोतीति' (८ । ४ । २ । १ । २) । अथ मन्त्रार्थः । हे इष्टके, या त्वमग्नेर्भागो विभागोऽसि यस्यां च त्वयि दीक्षाया वाच आधिपत्यं स्वामित्वं । यया च त्वया त्रिवृत्स्तोमः । विभक्तिव्यत्ययः । त्रिवृता स्तोमेन ब्रह्म ब्राह्मण्यं स्पृतं पाप्मनो मृत्योरपनीतम् रक्षितम् । यस्यां त्वयि त्रिवृत्स्तोम इति वा । तां त्वामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । 'स्पृ प्रीतिरक्षाप्राणनेषु' स्वादिः । 'वाग्वै दीक्षा (८ । ४ । २ । ३) इति श्रुतेः । 'उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति' (का० १७ । १० । १५) । उदगनूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोर्मध्ये उत्तरामुपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः । हे इष्टके, त्वमिन्द्रस्य भागोऽसि । यस्यां त्वयि विष्णोराधिपत्यं पञ्चदशेन क्षत्रं क्षत्रजातिः स्पृतं मृत्योर्मोचितम् 'इन्द्राय भागं कृत्वा विष्णव आधिपत्यमकरोत्' (८ । ४ । २ । ४) इति श्रुतेः । 'उत्तरां दक्षिणयोर्नृचक्षसां भाग इति' (का० १७ । १० । १४) । दक्षिणानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोः पद्ययोरुत्तरां निदधाति दक्षिणोपहिता । नॄन् शुभाशुभकर्तॄन् चक्षते जानन्ति ते नृचक्षसो देवास्तेषां भागोऽसि । त्वयि धातुराधिपत्यं त्वया सप्तदशस्तोमेन जनित्रं वैश्यजातिः स्पृतम् । 'देवा वै नृचक्षसो देवेभ्यो भागं कृत्वा धात्र आधिपत्यमकरोद्विड्वै जनित्रम्' (८ । ४ । २ । ५) इति श्रुतेः । 'उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति' (का० १७ । १० । १३) अपरानूकान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्जङ्घामात्र्योर्मध्ये उत्तरां जङ्घामात्रीं दक्षिणामुख उपदधाति दक्षिणा तूपहितेति सूत्रार्थः । हे इष्टके, त्वं मित्रस्य प्राणस्य भागोऽसि त्वयि वरुणस्यापानस्याधिपत्यं यया त्वयेकविंशेन स्तोमेन दिवः संबन्धिनी वृष्टिर्वातश्च स्पृतस्तां सादयामि । 'प्राणो वै मित्रोऽपानो वरुणः प्राणाय भागं कृत्वापानायाधिपत्यमकरोदिति' (८ । ४ । २ । ६) श्रुतेः ॥ २४ ॥

वसू॑नां भा॒गो॑ऽसि रु॒द्राणा॒माधि॑पत्यं॒ चतु॑ष्पा॒त्स्पृ॒तं च॑तुर्वि॒ꣳश स्तोम॑ आदि॒त्यानां॑ भा॒गो॑ऽसि म॒रुता॒माधि॑पत्यं॒ गर्भाः॑ स्पृ॒ताः प॑ञ्चवि॒ꣳशः स्तोमो॒ऽदि॑त्यै भा॒गो॑ऽसि पू॒ष्ण आधि॑पत्य॒मोज॑ः स्पृ॒तं त्रि॑ण॒वः स्तोमो॑ दे॒वस्य॑ सवि॒तुर्भा॒गो॑ऽसि बृह॒स्पते॒राधि॑पत्यꣳ स॒मीची॒र्दिश॑ः स्पृ॒ताश्च॑तुष्टो॒मः स्तोम॑ः ॥ २५ ॥

[वसू॑नाम् । रु॒द्राणा॑म् । चतु॑ष्पात् । चतु॑ःपा॒दिति॒ चतु॑ःऽपा॒त् । च॒तु॒र्वि॒ꣳश इति॑ चतुःऽवि॒ꣳशः । आ॒दि॒त्याना॑म् । म॒रुता॑म् । गर्भा॑ः । स्पृ॒ताः । प॒ञ्च॒वि॒ꣳश इति॑ पञ्चऽवि॒ꣳशः । अदि॑त्यै । पू॒ष्णः । ओज॑ः । त्रि॒ण॒वः । त्रि॒न॒व इति॑ त्रिऽन॒वः । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । बृह॒स्पते॑ः । स॒मीची॑ः । दिश॑ः । स्पृ॒ताः । च॒तु॒ष्टो॒मः । च॒तु॒स्तो॒म इति॑ चतुःऽस्तो॒मः । स्तोम॑ः ॥२५॥]

हे इष्टके ! तुम वसुओं का भाग हो। तुम पर रुद्रों का आधिपत्य है। चतुर्विंशस्तोम के द्वारा तुमने चार पैरों वाले गवादि की रक्षा की थी। उस तुम्हें मैं इस चतुर्थ चिति में चुनता हूँ। हे इष्टके ! तुम आदित्यों का भाग हो। तुम पर मरुतों का आधिपत्य है। पंचविंशस्तोम से तुमने सभी प्राणियों के गर्भों की मृत्यु से रक्षा की है। तुम्हें मैं चयन करता हूँ। हे इष्टके ! तुम अदिति (=पृथ्वी) का भाग हो। तुम पर पूषा का आधिपत्य है। त्रिणवस्तोम से तुमने ओज-बल की रक्षा की है। तुम्हें मैं चयन करता हूँ। हे इष्टके ! तुम सवितादेव का भाग हो। तुम पर बृहस्पति का आधिपत्य है। तुमने चतुष्टोमस्तोम से सर्वसंवारयोग्या दिशाओं को बचाया है। तुम्हें मैं चयन करता हूँ ॥ २५ ॥

म० 'षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति' (का० १७ । १० । १६) । चतुर्दशभ्योऽपराः षण्मन्त्रैः षट् पद्या उपदध्यादिति सूत्रार्थः । हे इष्टके, त्वं वसूनां भागोऽसि । त्वयि रुद्राणामाधिपत्यं त्वया चतुर्विंशेन स्तोमेन प्रजानां चतुष्पात् गवाश्वादिकं स्पृतं पापान्मोचितम् । 'वसुभ्यो भागं कृत्वा रुद्रेभ्य आधिपत्यमकरोत्' (८ । ४ । २ । ७) इति श्रुतेः । आदित्यानां या त्वं भागोऽसि । त्वयि मरुतामाधिपत्यं त्वया पञ्चविंशेन स्तोमेन प्रजानां गर्भाः मृत्योः रक्षिताः । 'आदित्येभ्यो भागं कृत्वा मरुद्भ्य आधिपत्यमकरोत्' (८ । ४ । २ । ८) इति श्रुतेः । त्वमदित्यै अदित्या भूमेर्भागोऽसि । पूष्ण आधिपत्यं त्वयि त्वया त्रिणवेन स्तोमेन प्रजानामोजः बलमष्टमो धातुर्वा स्पृतम् । 'इयं वा अदितिरस्यै भागं कृत्वा पूष्ण आधिपत्य०' (८ । ४ । २ । ९) । त्वं देवस्य सवितुर्भागोऽसि त्वयि बृहस्पतेराधिपत्यं त्वया चतुष्टोमेन स्तोमेन समीचीः समीच्यः सम्यगञ्चन्ति जना यासु ता, दिशः स्पृताः । 'देवाय सवित्रे भागं कृत्वा बृहस्पतय आधिप०' (८ । ४ । २ । १०) इति ॥ २५ ॥

यवा॑नां भा॒गो॑ऽस्ययवा॑ना॒माधि॑पत्यं प्र॒जाः स्पृ॒ताश्च॑तुश्चत्वारि॒ꣳशः स्तोम॑ ऋभू॒णां भा॒गो॑ऽसि

विश्वे॑षां दे॒वाना॒माधि॑पत्यं भू॒तꣳस्पृ॒तं त्र॑यस्त्रि॒ꣳशः स्तोमः॑ ॥ २६ ॥

[यवा॑नाम् । अय॑वानाम् । प्र॒जाऽइति॑ प्र॒जाः । च॒तु॒श्च॒त्वा॒रि॒ꣳशऽइति॑ चतुःचत्वारि॒ꣳशः । ऋ॒भूणाम् । विश्वे॑षाम् । दे॒वाना॑म् । भू॒तम् । त्र॒यस्त्रि॒ꣳशऽइति॑ त्रयःत्रि॒ꣳशः ॥२६॥]

हे इष्टके ! तुम पूर्व पक्षों का भाग हो । तुम पर अपर पक्षों का आधिपत्य है । चतुश्चत्वारिंशस्तोम के द्वारा तुमने प्रजाओं को बचाया है । तुम्हें मैं चयन करता हूँ । हे इष्टके ! तुम ऋतुओं का भाग हो । तुम पर विश्वेदेवों का आधिपत्य है । त्रयस्त्रिंशस्तोम के द्वारा तुमने भूतमात्र को बचाया है । तुम्हें मैं चयन करता हूँ ॥२६॥

उ० यवाः पूर्वपक्षाः । अयवा अपरपक्षाः ॥ २६ ॥

म० यवानां पूर्वपक्षाणां त्वं भागोऽसि । अयवानामपरपक्षाणां त्वय्याधिपत्यं चतुश्चत्वारिंशेन स्तोमेन त्वया प्रजाः स्पृताः रक्षिताः । 'पूर्वपक्षा वै यवा अपरपक्षा अयवास्ते हीदꣳ सर्वं युवते चायुवते च पूर्वपक्षेभ्यो भागं कृत्वापरपक्षेभ्य आधिप०' (८ । ४ । २ । ११) । ऋभूणां देवविशेषाणां त्वं भागोऽसि त्वयि विश्वेषां देवानामाधिपत्यं त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन त्वया भूतं प्राणिमात्रमनुक्तं स्पृतं पाप्मनो मृत्योः रक्षितम् । तथा यजमानोऽपि सर्वभूतानि मृत्योः स्पृणोति । 'ऋभुभ्यो भागं कृत्वा विश्वेभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमकरोत्' (८ । ४ । २ । १२) इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

सह॑श्च सह॒स्य॑श्च॒ हैम॑न्तिकावृ॒तू अ॒ग्नेर॑न्तःश्लेषो॒ऽसि॒ कल्पे॑तां॒ द्यावा॑पृथि॒वी कल्प॑न्ता॒माप॒ ओष॑धयः॒ कल्प॑न्ताम॒ग्नयः॒ पृथ॒ङ्मम॒ ज्यैष्ठ्या॑य॒ सव्र॑ताः ॥ ये अ॒ग्नयः॒ सम॑नसोऽन्त॒रा द्यावा॑पृथि॒वी इ॒मे । हैम॑न्तिकावृ॒तू अ॑भि॒कल्प॑माना॒ इन्द्र॑मिव दे॒वा अ॑भि॒सं वि॑शन्तु॒ तया॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वे सी॑दतम् ॥ २७ ॥

[सहः॑ । स॒ह॒स्यः॑ । हैम॑न्तिकौ ॥२७॥]

(दो ऋतव्या इष्टकाओं को धरना ।) माघ-पूष हेमन्तऋतु के अवयव मास हैं । हे ऋतव्या इष्टके ! तुम इस चिति को अन्दर से संश्लिष्ट करनेवाली हो । द्यावापृथिवी को मेरे अनुकूल बनाओ । जल और ओषधियों को मेरे अनुकूल बनाओ । शेष सभी ईंटें एकसी मेरी प्रियकारिणी होकर मेरी ज्येष्ठता को सिद्ध करो । जो भी ईंटें इस तृतीय-चतुर्थ चिति के अन्दर विद्यमान हैं—वे सब इन दोनों ऋतव्या ईंटों को हेमन्तऋतु समझती हुई; जैसे—देव इन्द्र का आश्रयण करते हैं; इनका ही आश्रयण करें । हे इष्टके ! उस हेमन्ताभिमानी देवता के द्वारा अनुज्ञात होकर तुम इस चिति में; अंगिरा की चिति में दृढ़ता से स्थित होने के समान ही इस हमारी भी चतुर्थ चिति में स्थिर होकर स्थित होओ ॥ २७ ॥

उ० ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति ॥ २७ ॥

म० 'ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति' (का० १७ । १० । १८) । अनूकमभितो द्वे पद्ये उपदधाति । ऋतुदेवत्यं यजुः । सहो मार्गशीर्षः सहस्यः पौषः एतौ हैमन्तिकौ हेमन्तावयवौ । शिष्टं पूर्वतुल्यम् [अ० १३ क० २५] ॥ २७ ॥

एक॑यास्तुवत प्र॒जा अ॑धीयन्त प्र॒जाप॑ति॒रधि॑पतिरासीत्ति॒सृभि॑रस्तुवत॒ ब्रह्मा॑सृज्यत॒ ब्रह्म॑ण॒स्पति॒रधि॑पतिरासीत्प॒ञ्चभि॑रस्तुवत भू॒तान्य॑सृज्यन्त भू॒ताना॒म्पति॒रधि॑पतिरासीत्स॒प्तभि॑रस्तुवत सप्त ऋ॒षयो॑ऽसृज्यन्त धा॒ताधि॑पतिरासीत् ॥ २८ ॥

[एक॑या । अ॒स्तु॒व॒त॒ । प्र॒जाऽइति॑ प्र॒जाः । अ॒धी॒य॒न्त॒ । प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जाऽप॑तिः । अधि॑पति॒रित्यधि॑ऽपतिः । आ॒सी॒त् । ति॒सृभि॒रिति॑ ति॒सृऽभिः॑ । ब्रह्म॑ । अ॒सृ॒ज्य॒त॒ । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ । प॒ञ्चभि॒रिति॑ प॒ञ्चऽभिः॑ । भू॒तानि॑ । अ॒सृ॒ज्य॒न्त॒ । भू॒ताना॑म् । स॒प्तभि॒रिति॑ स॒प्तऽभिः॑ । स॒प्त॒ऽऋ॒षय॒ऽइति॑ स॒प्त॒ऽऋ॒षयः॑ । धा॒ता ॥२८॥]

('सृष्टि' संज्ञक अट्ठारह ईंटों को चुनना ।) प्रजापति ने एक वाणी से परमात्मा का स्तवन किया । तब प्रजाएँ उत्पन्न होने के लिए सम्मुख धरी गईं (वे उत्पन्न हुईं) । उस समय उन प्रजाओं का प्रजापति ही एक स्वामी था । प्रजापति ने प्राण-उदान-व्यान से स्तुति की । तब ब्राह्मण की सृष्टि की गई । ब्राह्मणों का अधिपति ब्रह्मणस्पति था । प्रजापति ने चार प्राणों और पाँचवें मन से स्तुति की । तब भूत (=अन्य प्राणी) उत्पन्न किये गये । उन उत्पन्न प्राणिमात्र का अधिपति भूतपति था । प्रजापति ने सात शिरस्थ प्राणों से परमात्मा की स्तुति की । तब सप्तर्षि उत्पन्न हुए । उनका अधिपति धाता था ॥ २८ ॥

म० 'रेतःसिग्वेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेनानूकꣳसृष्टीरेकयास्तुवतेति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७ । १० । १८) । सर्वासु दिक्षु रेतस्सिग्वेलायां सृष्टिसंज्ञाः सप्तदशेष्टका उपदधाति तन्मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव अर्थादष्टावुत्तरेणेति सूत्रार्थः । सप्तदश यजूंषि सृष्टीष्टकादेवत्यानि । अत्र निदानम् प्रजापतिर्भूतानि मृत्योरेवं मुक्त्वा प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति विचिन्त्य प्राणाधिष्ठातृदेवान् दिगादीनूचे युष्माभिः सह परमात्मानं स्तुत्वेमाः प्रजा जनयामीति । देवा ऊचुः केन स्तोष्यामः । स ऊचे मया युष्माभिश्चेति । तथेत्युक्त्वा प्राणैः प्रजापतिना चास्तुवतेति । तथाच श्रुतिः 'तद्वै प्रजापतिः सर्वाणि भूतानि पाप्मनो मृत्योर्मुक्त्वाकामयत प्रजाः सृजेय प्रजायेयेति ॥ १ ॥ स प्राणानब्रवीद्युष्माभिः सहेमाः प्रजाः प्रजनयानीति ते वै केन स्तोष्यामह इति मया चैव युष्माभिश्चेति तथेति ते प्राणैश्चैव प्रजापतिना चास्तुवत' (८ । ४ । ३ । १ । २) इति । प्रजापतिरेकया वाचा सहात्मानमस्तुवत स्तुतवान् । वचनव्य-

त्रयः । 'वाग्वा एका वाचैव तदस्तुवत' (८ । ४ । ३ । ३) इति श्रुतेः । प्रजा अधीयन्त उदपाद्यन्त, प्रजापत्यर्थमस्थाप्यन्तेति वा । सृष्टानां प्रजानां प्रजापतिरेवाधिपतिरासीत्स्वाम्यभूत् । एवं षोडश मन्त्रा व्याख्येयाः । 'तिसृभिः प्राणोदानव्यानैरस्तौत् ब्रह्म ब्राह्मणजातिः सृष्टा ब्रह्मणस्पतिर्ब्राह्मणजातेः स्वाम्यभूत् । 'त्रयो वै प्राणाः प्राणोदानव्यानास्तैः' (८ । ४ । ३ । ४) इति श्रुतेः । पञ्चभिः प्राणैरस्तुवत पञ्च भूतानि सृष्टानि भूतानां पतिर्देवस्तेषां स्वाम्यभूत् । 'य एवेमे मनःपञ्चमाः प्राणास्तैरेव तदस्तुवत' (८ । ४ । ३ । ५) इति श्रुतेः । सप्तभिः श्रोत्रचक्षुर्नासावाग्रूपैः सप्तशीर्षण्यप्राणैरस्तुवत । ततः सप्त ऋषयः सृष्टाः धाता जगत्स्रष्टाद्यो देवः स्वाम्यभूत् । 'य एवेमे सप्त शीर्षन् प्राणास्तैरेव' (८ । ४ । ३ । ६) इति श्रुतेः ॥ २८ ॥

नवभिरस्तुवत पितरोऽसृज्यन्तादितिरधिपत्न्यासीदेकादशभिरस्तुवत ऋतवोऽसृज्यन्तार्तवा अधिपतय आसंस्त्रयोदशभिरस्तुवत मासा असृज्यन्त संवत्सरोऽधिपतिरासीत्पञ्चदशभिरस्तुवत क्षत्रमसृज्यतेन्द्रोऽधिपतिरासीत्सप्तदशभिरस्तुवत ग्राम्याः पशवोऽसृज्यन्त बृहस्पतिरधिपतिरासीत् ॥ २९ ॥

[नवभिरितिनव भिः । पितरः । अदितिः । अधिपत्नीत्यधि पत्नी । एकादशभिरित्येकादश भिः । ऋतवः । आर्त्तवाः । अधिपतयऽइत्यधि पतयः । आसन् । त्रयोदशभिरितित्रयोदश भिः । मासाः । सँव्वत्सरः । पञ्चदशभिरितिपञ्चदश भिः । क्षत्त्रम् । इन्द्रः । सप्तदशभिरितिसप्तदश भिः । ग्राम्म्याः । पशवः । बृहस्पतिः ॥२९॥]

प्रजापति ने सात शिरस्थ और दो निम्नस्थ प्राणों से परमात्मा की स्तुति की । तब पितरों की सृष्टि हुई । अदिति उनकी स्वामिनी थी । प्रजापति ने ग्यारह प्राणों से स्तुति की । तब ऋतुएँ उत्पन्न हुईं । उन ऋतुओं के अधिष्ठातृ देवता ही उनके अधिपति थे । तेरह प्राणों से स्तवन किया । तब क्रमप्राप्त बारह और लौंद को लेकर तेरह मास उत्पन्न हुए । संवत्सर उनका अधिपति था । प्रजापति ने पन्द्रह प्राणों से स्तवन किया । तब क्षत्रिय उत्पन्न हुआ । इन्द्र उनका अधिपति था । सप्तदश प्राणों से स्तवन किया । तब ग्राम्य पशु उत्पन्न किये गये । बृहस्पति उनका अधिपति था ॥ २९ ॥

म० नवभिः सप्त शिरःप्राणा द्वावध इति नवप्राणैः प्रजापतिरस्तौत् । ततः पितरः अग्निष्वात्तादयः सृष्टाः । अदितिः अखण्डिता प्रजापतिशक्तिः सृष्टानां पितॄणामधिपत्नी स्वामिनी तेनाधिकं पालयित्र्यासीत् । 'नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तैः' (८ । ४ । ३ । ७) इति श्रुतेः । एकादशभिः दश प्राणा आत्मैकादशस्तैरस्तुवत । ऋतवः वसन्ताद्याः सृष्टाः आर्तवाः ऋतुपालका देवविशेषाः स्वामिनोऽभूवन् । 'दश प्राणा आत्मैकादशः' (८ । ४ । ३ । ८) इति श्रुतेः । त्रयोदशभिः दश प्राणाः द्वौ पादौ एक आत्मेति तैरस्तौत् । ततो मासाः चैत्रादयः सृष्टाः । मासाभिमान्ययनद्वयात्मकः संवत्सरः तेषामधिपतिरासीत् । 'दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोदशः' (८ । ४ । ३ । ९) इति श्रुतेः । पञ्चदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः करौ बाहू नाभेरूर्ध्वभागश्च तैरस्तुवत । ततः क्षत्रं क्षत्रियजातिः सृष्टा । इन्द्रः ऐश्वर्यशाली तदभिमानी देवः स्वाम्यभूत् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयश्चत्वारि दोर्बाहवाणि यदूर्ध्वं नाभेस्तत्पञ्चदशम्' (८ । ४ । ३ । १०) इति श्रुतेः । सप्तदशभिः दश पादाङ्गुलयः ऊरू जानुनी पादौ नाभेरधोभागश्चेति तैरस्तौत् तदा ग्राम्याः पशवः गवादयः सृष्टाः बृहस्पतिस्तेषां स्वाम्यभूत् । 'दश पाद्या अङ्गुलयश्चत्वार्यूर्वष्ठीवानि द्वे प्रतिष्ठे यदवाङ्नाभेस्तत्सप्तदशम्' (८।९।३।११) इति श्रुतेः २९

नवदशभिरस्तुवत शूद्रार्यावसृज्येतामहोरात्रे अधिपत्नी आस्तामेकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्त्रयोविंशत्यास्तुवत क्षुद्राः पशवोऽसृज्यन्त पूषाधिपतिरासीत्पञ्चविंशत्यास्तुवतारण्याः पशवोऽसृज्यन्त वायुरधिपतिरासीत्सप्तविंशत्यास्तुवत द्यावापृथिवी व्यैतां वसवो रुद्रा आदित्या अनुव्यायंस्त एवाधिपतय आसन् ॥ ३० ॥

[नवदशभिरितिनवदश भिः । शूद्रार्य्यौ । असृज्येताम् । अहोरात्त्रेऽइत्त्यहोरात्त्रे । अधिपत्नीऽइत्त्यधि पत्नी । आस्ताम् । एकविंशत्येत्त्येक विंशत्त्या । एकशफाऽइत्त्येक शफाः । वरुणः । त्रयोविंशत्त्येतित्त्रयः विंशत्त्या । क्षुद्राः । पूषा । पञ्चविंशत्त्येतिपञ्च विंशत्त्या । आरण्याः । वायुः । सप्तविंशत्त्येतिसप्त विंशत्त्या । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । वि । ऐताम् । वसवः । रुद्राः । आदित्त्याः । अनुव्यायन्नित्यनु व्यायन् । ते । एव ॥३०॥]

उन्नीस प्राणों से स्तवन किया । तब शूद्र और वैश्य उत्पन्न हुए । उनके स्वामी अहारोत्र थे । इक्कीस प्राणों से स्तवन किया । तब एक खुर वाले पशु सृष्ट हुए । वरुण उनका अधिपति था । तेईस प्राणों से स्तवन किया । क्षुद्र पशु सृष्ट हुए । पूषा उनका अधिपति था । पचीस प्राणों से स्तवन किया । जंगली पशु सृष्ट हुए । वायु उनका अधिपति था । सत्ताइस प्राणों से स्तवन किया ।

तब द्यावापृथिवी पृथक् हुए। वसु-रुद्र-आदित्यों ने पृथक्त्व सम्भव किया। वे ही द्यावापृथिवी के अधिपति हुए ॥ ३० ॥

म० नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः ऊर्ध्वाधःस्थच्छिद्ररूपा नव प्राणांस्तैरस्तौत् । ततः शूद्रार्यौ शूद्रवैश्यावसृज्येतां सृष्टौ । अर्यः स्वामिवैश्ययोः । अहोरात्रे तयोः स्वामित्वेनास्ताम् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो नव प्राणाः' (८ । ४ । ३ । १२) इति श्रुतेः । एकविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः आत्मा चेति एकविंशत्यास्तौत् । ततः एकशफाः पशवोऽश्वादयः सृष्टाः । एकं शफं खुरः प्रतिपादं येषां ते एकशफाः । 'शफं क्लीबे खुरः पुमान्' इत्यमरः । वरुणस्तेषामधिपतिरासीत् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या आत्मैकविꣳशः' (८ । ४ । ३ । १३) इति श्रुतेः । त्रयोविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः पादावात्मा चेति तैस्तु ते क्षुद्राः पशवोऽजादयः सृष्टाः तेषां पूषा स्वाम्यभूत् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयोविꣳशः' (८ । ४ । ३ । १४) इति श्रुतेः । पञ्चविंशत्या विंशतिः करपादाङ्गुलयः करौ पादावात्मेति तैरस्तुवत तदारण्या वनस्थाः पशवः कृष्णमृगादयः सृष्टास्तेषां वायुः स्वाम्यभूत् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविꣳशः' (८ । ४ । ३ । १५) इति श्रुतेः । सप्तविंशत्या करपादाङ्गुलयः द्वौ भुजावूरू चात्मेति तैरस्तुवत ततो द्यावापृथिवी द्युभूलोकौ व्यैतां विशेषेणागच्छतामित्यर्थः ।

विपूर्वादिण् गताविति धातोर्लङि प्रथमाद्विवचनम् । वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादशानुव्यायन् अन्वगच्छन् अनुगताः त एव स्वामिनोऽभूवन् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्यङ्गानि द्वे प्रतिष्ठे आत्मा सप्तविꣳशः' (८ । ४ । ३ । १६) इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

नवविꣳशत्यास्तुवत वनस्पतयोऽसृज्यन्त सोमोऽधिपतिरासीदेकत्रिꣳशतास्तुवत प्रजा असृज्यन्त यवाश्चायवाश्चाधिपतय आसंस्त्रयस्त्रिꣳशतास्तुवत भूतान्यशाम्यन्प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासील्लोकं ता इन्द्रम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीवाजसनेयसंहितायां चतुर्दशोऽध्यायः ।

[नवविꣳशत्येति नव विꣳशत्या । वनस्पतयः । सोमः । एकत्रिꣳशतेत्येक त्रिꣳशता । प्रजा इति प्रजाः । यवाः । च । अयवाः । च । त्रयस्त्रिꣳशतेति त्रयः त्रिꣳशता । भूतानि । अशाम्यन् । प्रजापतिरिति प्रजा पतिः । परमेष्ठी । परमेस्थीति परमे स्थी ॥ ३१ ॥]

उन्तीस प्राणों से स्तवन किया। तब अश्वत्थ प्रभृति वनस्पतियाँ सृष्ट हुईं। उनका सोम ही अधिपति था। इकतीस प्राणों से स्तवन किया। तब प्रजाएँ सृष्ट हुईं। पूर्वपक्ष और अपरपक्ष ही उनके अधिपति थे। तैंतीस प्राणों (=हाथ-पैरों की बीस अंगुलियाँ, दस प्राण, दो पैर व आत्मा) से संस्तवन किया। तब सर्वभूत सुखी-शान्त हुए। परम स्थान में स्थित प्रजापति ही उनका अधिपति था। (तदनन्तर तीन लोकम्पृणा इष्टकाएँ चुनना) ॥ ३१ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

उ० सृष्टीरुपदधाति सप्तदशेष्टकाः सप्तदशभिर्मन्त्रैः । एकया स्तुवतेत्यादिभिः तत्र निदानभूता श्रुतिः । 'एतद्वै प्रजापतिः' इत्युपक्रम्य 'ते वै केन स्तोष्यामह' इति । मया चैव युष्माभिश्चेति तथेतरे प्राणैश्चैव प्रजापतिना । एकयास्तुवतेति । एकया वाचा अस्तुवत स्तुतवान् । कः सामर्थ्यात्प्रजापतिः । इदानीं फलमाह । प्रजा अधीयन्त । याः गर्भीभूताः प्रजाः प्रजापतेरासन् ताः प्रजापत्यर्थम् अस्थाप्यन्त स्थिताः । प्रजापतिरधिपतिरासीद् अस्यां स्तुतौ । एवं षोडशानामिष्टकानां मन्त्रा एकव्याख्यानाः ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

म० नवविंशत्या करपादाङ्गुलयो नव छिद्ररूपाः प्राणास्तैरस्तुवत ततो वनस्पतयोऽश्वत्थवटाद्याः सृष्टाः तेषां स्वामी सोमोऽभूत् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या नव प्राणाः' (८ । ४ । ३ । १७) इति श्रुतेः । एकत्रिंशता करपादाङ्गुलयः दशेन्द्रियाणि आत्मेति तैरस्तौत् । ततः प्रजाः सृष्टाः यवाः पूर्वपक्षा अयवाः अपरपक्षास्तासां प्रजानां स्वामिनोऽभूवन् 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा आत्मैकत्रिꣳशः' (८ । ४ । ३ । १८) इति श्रुतेः । पूर्वपक्षापरपक्षा एवात्राधिपतय आसन् (१८) इति च । त्रयस्त्रिंशता अङ्गुलयः इन्द्रियाणि पादौ आत्मेति तैरस्तुवत स्तौतिस्म प्रजापतिर्देवैः सह । ततो भूतानि अशाम्यन् सर्वे प्राणिनः शान्ताः सुखिनो-

ऽभूवन् । परमे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी प्रजापतिः प्रजापालकः सर्वेषां भूतानामधिपतिः स्वाम्यासीत् । 'दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्या दश प्राणा द्वे प्रतिष्ठे आत्मा त्रयस्त्रिꣳशः' (८ । ४ । ३ । १९) इति श्रुतेः । अत्र या येष्टका येन मन्त्रेणोपधेया सा सा तत्तन्मन्त्रोक्तदेवतारूपेण ध्यातव्येत्यर्थः । 'उत्तराꣳसादधि लोकंपृणाः पूर्ववत्' (का० १७ । १० । १९) उत्तरांसादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकंपृणा उपदधातीति सूत्रार्थः । ततः पुरीषनिर्वापः सप्तर्चोपस्थानं च बोध्यम् । तन्मन्त्रप्रतीकानि लोकंपृण ता अस्य इन्द्रं विश्वा इति तास्तिस्रोऽपि व्याख्याताः (१२ । १४–१६) ॥ ३१ ॥

इति चतुर्थी चितिः पूर्णा ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
वेदचन्द्रमितोऽध्यायो वर्ण्यद्वित्रिचतुश्चितिः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अग्ने॑ जा॒तान्प्रणु॑दा नः स॒पत्ना॒न्प्रत्यजा॑ताननुद जातवेदः । अधि॑ नो ब्रूहि सु॒मना॒ अहे॑डँस्तव॑ स्याम॒ शर्मँ॑स्त्रि॒वरू॑थ उ॒द्भौ ॥ १ ॥

[अग्ने॑ । जा॒तान॑ । प्र । नु॒द । न॒ः । स॒पत्ना॒निति॑स॒ऽपत्ना॑न् । प्रति॑ । अजा॑तान् । नु॒द । जा॒त॒वे॒द॒ऽइति॑जात॑ऽवेदः ॥ अधि॑ । न॒ः । ब्रू॒हि॒ । सु॒म॒ना॒ऽइति॑सु॒ऽमनाः॑ । अहे॑डन् । तव॑ । स्या॒म॒ । शर्म॑न् । त्रि॒वरू॑थ॒ऽइति॑त्रि॒ऽवरूथे । उ॒द्भा॒विति॑ उ॒त्ऽभौ ॥१॥]

(इस पन्द्रहवें अध्याय में पाँचवीं चिति के मंत्र लिखे जा रहे हैं। सर्वप्रथम पाँच 'असपत्ना' संज्ञक ईंटों को धरना ।) हे अग्ने ! उत्पन्न हमारे शत्रुओं को सप्रकर्ष विनष्ट करो । हे उत्पन्न मात्र के ज्ञाता अग्ने ! जो हमारे शत्रु उत्पन्न होने को हैं—उन्हें भी तुम विनष्ट करो । बिना क्रोध किये और प्रसन्न मन से तुम हमें सपक्षपात अपना कथन करो या यज्ञविद्या का उपदेश करो । हे अग्ने ! तुम्हारी परिचर्या करते हुए हम सदः-हविर्धान-आग्नीध्र नाम से युक्त त्रिभाग युक्त तुम्हारे सुख-समृद्धिकारी यज्ञगृह में सदा विद्यमान रहें ॥ १ ॥

उ० अग्नेर्जातान् पञ्चमीं चितिं परमेष्ठ्यपश्यत् । तत्रादौ पञ्चासपत्ना उपधीयन्ते । तत्रादौ द्वे त्रिष्टुभावाग्नेय्यौ पुरस्तादुपदधाति । हे अग्ने, जातानुत्पन्नान् प्रणुद प्रेरय नाशय अपुनरागमनाय । नः आस्माकं सपत्नान् समानपतित्वात् समानपतित्वदर्शिनः शत्रून् । प्रत्यजातान् नुद । प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञाय अजातान् अनुत्पन्नान् जनिष्यमाणान् नुद प्रेरय हे जातवेदः । किंच अधि नो ब्रूहि सुमना अहेडन् । एवं निर्धारितेषु सपत्नगृहीतेषु च तद्वत्तेषु अधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसंबन्धिनीमितिकर्तव्यतां नः अस्माकम् सुमनाः स्नेहानुबन्धमनाः अहेडन् अक्रुध्यन् । तव च स्याम भवेम । शर्मन् शरणे आश्रये त्रिवरूथे । वरूथं गृहम् त्रिगृहे त्रिपुरे । उद्भौ द्विपदचतुष्पदधनधान्योद्भूतशक्तौ । यद्वा त्रिवरूथे यज्ञगृहे स्याम । त्रीणि हि यज्ञगृहाणि सदोहविर्धानाग्नीध्राणि । उद्भौ उद्भेत्तरि । अन्येषां यज्ञक्रतूनाम् ॥ १ ॥

म० चतुर्दशेऽध्याये द्वितीयतृतीयचतुर्थचितिमन्त्रानुक्त्वा पञ्चदशे पञ्चमचितिमन्त्रा वाच्याः । 'पञ्चम्यामन्तेष्वाश्विनीवदसपत्ना अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७ । ११ । १–३) । पञ्चम्यां चितावाश्विनीवत् असपत्नासंज्ञा इष्टकाः अन्तेषूपदधाति अग्ने जातान् सहसा जातान् षोडशी चतुश्चत्वारिꣳशः अग्नेः पुरीषम् इति पञ्चमन्त्रैः प्रत्येकमिति सूत्रार्थः । पञ्चमचितिमन्त्राणां परमेष्ठी ऋषिः । तत्र द्वे अग्निदेवत्ये त्रिष्टुभौ । हे अग्ने, जातान् पूर्वमुत्पन्नान्नोऽस्माकं सपत्नान् शत्रून् त्वं प्रणुद प्रकर्षेण नाशय । किंच हे जातवेदः जातप्रज्ञान, अजाताननुत्पन्नांश्च शत्रून् प्रतिनुद निवर्तय । उत्पत्तिप्रतिबन्धं कुर्वित्यर्थः । उपसर्गव्यवधानमार्षम् । किंच नोऽस्माकमधिब्रूहि अधिवद उपदिश यज्ञसंबन्धिनीमितिकर्तव्यतामिति शेषः । किं कुर्वन् । अहेडन् अक्रुध्यन् । सुमनाः शोभनमनस्कः सन्नुपदिशेत्यर्थः । किंच अग्ने, तव त्वत्संबन्धिनि त्रिवरूथे वरूथं गृहं त्रयाणां वरूथानां समाहारे यज्ञगृहेऽत्र सदोहविर्धानाग्नीध्ररूपे वयं स्याम भवेम । सदा यज्ञान्कुर्म इत्यर्थः । कीदृशे । त्रिवरूथे शर्मन् शर्मणि सुखाश्रये । तथा उद्भौ द्विपदचतुष्पदधनधान्यादिभिरुद्भवति समृध्यत इत्युद्भिः तस्मिन् भवतेर्डिप्रत्ययः । अनेन मन्त्रेण पुरस्तादिष्टकामुपदधाति १

सह॑सा जा॒तान्प्रणु॑दा नः स॒पत्ना॒न्प्रत्यजा॑तान् जातवेदो नुदस्व । अधि॑ नो ब्रूहि सु॒मन॒स्यमा॑नो व॒यꣳ स्या॑म॒ प्रणु॑दा नः स॒पत्ना॑न् ॥ २ ॥

[सह॑सा । जा॒तान् । प्र । नु॒द । न॒ः । स॒पत्ना॒निति॑स॒ऽपत्ना॑न् । प्रति॑ । अजा॑तान् । जा॒त॒वे॒द॒ऽइति॑जात॑ऽवेदः । नु॒द॒स्व ॥ अधि॑ । न॒ः । ब्रू॒हि॒ । सु॒म॒न॒स्यमा॑न॒ऽइति॑सु॒ऽम॒न॒स्यमा॑नः ॥२॥]

बल=सेना के साथ उत्पन्न हमारे शत्रुओं को हे अग्ने ! प्रनष्ट करो और हे जातवेद अग्ने ! उत्पन्न होने वाले भी शत्रुओं को संतप्त करो । प्रसन्नता को धारण करते हुए तुम हमें अपना कहो । हम सदा प्रसन्न रहने वाले होवें । हे अग्ने ! हमारे शत्रुओं को विनष्ट करो ॥ २ ॥

उ० सहसा जातान् बलेनोद्भूतशक्तीन्। प्रणाशय अस्माकं सपत्नान्। यद्वा सहसा बलेन स्वशक्त्या उत्पन्नान् प्रेरय अस्मच्छत्रून्। प्रत्यजाताञ्जातवेदो नुदस्व। प्रतिनुदस्व अजाताननुत्पन्नान् हे जातवेदः। किंच। अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानः अधिब्रूहि अधिवद नः अस्माकं सुमनस्यमानः शोभनचित्तः। यथाच वयमेव स्याम भवाम तथा कुरु। भूयोभूयश्च प्रणुद नः अस्माकं सपत्नान् ॥ २ ॥

म० अथ पश्चादुपदधाति। सहसा बलेन जातानुत्पन्नान्नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद नाशय। हे जातवेदः, अजातान् उत्पत्स्यमानानपि प्रतिनुदस्व। आत्मनेपदमार्षम्। किंच सुमनस्यमानोऽस्मासु शुभचित्तः सन्नोऽस्मानधिब्रूहि शत्रुभ्योऽधिकान् वद। वयमपि त्वत्प्रसादादधिकाः स्याम भवेम। नोऽस्माकं सपत्नान् प्रणुद। पुनरुक्तिरादरार्था। शोभनं मनो यस्य सुमनाः असुमनाः सुमना भवति सुमनस्यमानः 'भृशादिभ्यः' (पा० ३।१।१२) इति क्यङ् ततः शानच् ॥२॥

षोडशी स्तोम ओजो द्रविणं चतुश्चत्वारिꣳशः स्तोमो वर्चो द्रविणम्। अग्नेः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वे अभिगृणन्तु देवाः। स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणायजस्व ॥ ३ ॥

[षोडशी। स्तोम ÷। ओज ÷। द्रविणम्। चतुश्चत्वारिꣳशइतिचतुः चत्वारिꣳशः। स्तोम ÷। वर्च ÷। द्रविणम् ॥ अग्नेः ॥३॥]

पन्द्रह कलाओं से युक्त पखवारे या आवृत्तियुक्त षोडशीस्तोम और बलरूप धनस्वरूपा हो तुम हे इष्टके! मैं तुम्हें इस पंचम चिति में चुनता हूँ। हे इष्टके! तुम चतुश्चत्वारिंशस्तोम और ब्रह्मवर्चस् रूप धन हो। मैं तुम्हें चुनता हूँ। हे इष्टके! तुम अभक्षक अग्नि और पन्द्रह कलाओं वाले चन्द्र की पूरणकर्त्री हो। उस तुम इष्टका को विश्वेदेव संस्तुत करें। स्तोमों, पृष्ठों और होम किये जानेवाले घृत से युक्त होकर हे इष्टके! तुम यहाँ प्रतिष्ठित होओ। हमें पुत्र युक्त धन प्रदान करो ॥ ३ ॥

उ० दक्षिणतः षोडशीस्तोमः। यस्यास्तव षोडशी आदित्यः पञ्चदशकलस्य पक्षस्य भर्ता स्तोमभूतः ओजो बलं च द्रविणं धनं हे इष्टके, त्वं तदुभयरूपासि तां त्वामुपदधामि। उत्तरतः चतुश्चत्वारिंशः। यस्यास्तव चतुश्चत्वारिंशः त्रिष्टुप्वज्राक्षरसंमितः स्तोमः वर्चश्च द्रविणं तां त्वामुपदधामि। पञ्चमी। अग्नेः पुरीषम् त्रिष्टुप्। या त्वामग्नेः पञ्चदशकरूपस्य पूरयित्री। व्याख्यतमन्यत् ॥ ३ ॥

म० अथ दक्षिणतः। इष्टकादेवत्यं यजुः। पञ्चदशकलस्य पक्षस्य भर्ता य आदित्यरूपः स्तोमः षोडशावृत्त्युपेतो वा यः स्तोमः यच्च ओजो बलरूपं द्रविणं धनम् हे इष्टके, त्वं तदुभयरूपासि तां त्वामुपदधामि। अथोत्तरतः। इष्टकादेवत्यं यजुः। चतुश्चत्वारिंशदावृत्त्या संपन्नो यः स्तोमस्त्रिष्टुब्रूपो वा यच्च बलरूपं धनम् तदुभयरूपां त्वामुपदधामि। अथ मध्ये पञ्चमी त्रिष्टुप्। 'प्सा भक्षणे'। न प्साति भक्षयति विनाशयतीत्यप्सो रक्षको नाम योऽग्निस्तस्याग्नेश्चन्द्ररूपस्य पञ्चदशकलस्य पुरीषमसि पूरयित्री भवसि। हे इष्टके, या त्वं तां त्वां विश्वेदेवा अभिगृणन्तु स्तुवन्तु। स्तोमैः पृष्ठैश्च युता होष्यमाणघृतयुता च सती सा त्वमिह चतुर्थ्यां चितौ सीद उपविश। अस्मे अस्मासु प्रजावत्पुत्रयुतं द्रविणं धनं यजस्व देहि ॥ ३ ॥

एवश्छन्दो वरिवश्छन्दः शंभूश्छन्दः परिभूश्छन्द आच्छच्छन्दो मनश्छन्दो व्यचश्छन्दः सिन्धुश्छन्दः समुद्रश्छन्दः सरिरंछन्दः ककुप् छन्दस्त्रिककुप् छन्दः काव्यं छन्दो अङ्कुपं छन्दोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः क्षुरोभ्रजश्छन्दः ॥ ४ ॥

[एव ÷। छन्द ÷। वरिवः। शम्भूरितिशम् भूः। परिभूरितिपरि भूः। आच्छदित्या छत्। मन ÷। व्यच ÷। सिन्धु ÷। समुद्रः। सरिरम्। ककुप्। त्रिककुबितित्रि ककुप्। काव्यम्। अङ्कुपम्। अक्षरपङ्क्तिरित्यक्षर पङ्क्तिः। पदपङ्क्तिरितिपद पङ्क्तिः। विष्टारपङ्क्तिः। विष्टारपङ्क्तिरितिविष्टार पङ्क्तिः। क्षुरः। भ्रज ÷ ॥४॥]

(प्रतिदिशा में दश-दश 'विराट्' संज्ञक ईंटों को धरना।) सभी प्राणियों के गमनागमन का यह भूलोक ही एव छन्द है। हे इष्टके! तुम एव-छन्दस्वरूपा हो। मैं तुम्हें चयन करता हूँ। प्रभामण्डल से आव्रियमाण यह अन्तरिक्ष लोक ही वरिव छन्द है। हे इष्टके! तुम तत्स्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। सबको सुखकारी यह द्युलोक ही शम्भू छन्द है। हे इष्टके! तुम तत्स्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। परितः वर्तमान यह दिशाएँ ही परिभू छन्द हैं। हे इष्टके! तुम तत्स्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। अपने रस से शरीरमात्र को आच्छादित करनेवाला अन्न ही आच्छच्छन्द है। हे इष्टके! तुम तत्स्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। प्रजापति ही मनश्छन्द है। हे इष्टके! तुम तत्स्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। सर्व जगत् को व्याप्त करनेवाला यह सूर्य ही व्यचश्छन्द है। हे इष्टके! तुम तत्स्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। नाड़ियों के द्वारा शरीर को घेरने वाला प्राण ही सिन्धु छन्द है। हे इष्टके! तुम तत्स्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। मन ही समुद्रछन्द है। हे इष्टके! तुम तत्स्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। मुखकुहर से अभिसृत होनेवाली वाक् ही सरिरछन्द है। हे इष्टके! तुम

तत्त्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। प्राण की ककुप् छन्द है। हे इष्टके! तुम तत्त्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। पिये गये जल को तीन प्रकार से शरीर से धारित करनेवाला उदान प्राण ही त्रिककुप्छन्द है। हे इष्टके! तुम तत्त्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। वेदत्रयी ही काव्यछन्द है। हे इष्टके! तुम तत्त्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। कुटिल गति वाला यह जल ही अंकुप्छन्द है। हे इष्टके! तुम तत्त्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। क्षरणरहिता यह द्यौ ही अक्षरपंक्तिछन्द है। हे इष्टके! तुम तत्त्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। यह भूलोक ही पदपंक्तिछन्द है। हे इष्टके! तुम तत्त्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। वस्तुओं के विस्तार से युक्त यह दिशाएँ ही विष्टारपंक्तिछन्द हैं। हे इष्टके! तुम तत्त्वरूपा को मैं चयन करता हूँ। स्वरूप में लघु भी तीव्रलेखन-समर्थ यह सूर्य ही क्षुरोभ्रजछन्द है। हे इष्टके! तुम तत्त्वरूपा को मैं चयन करता हूँ॥ ४॥

उ० चत्वारिंशद्विराजश्चत्वारिंशद्भिर्यजुर्भिरुपदधाति । एवश्छन्दः । अयं वै लोक एवश्छन्दः । वरिवश्छन्दः अन्तरिक्षं वै वरिवश्छन्दः । शंभूश्छन्दः द्यौर्वै शंभूश्छन्दः परिभूश्छन्दः दिशो वै परिभूश्छन्दः। आच्छच्छन्दः। अन्नं वा आच्छच्छन्दः। मनश्छन्दः प्रजापतिर्वै मनश्छन्दः। व्यचश्छन्दः असौ वा आदित्यो व्यचश्छन्दः। सिन्धुश्छन्दः प्राणो वै सिन्धुश्छन्दः। समुद्रश्छन्दः मनो वै समुद्रश्छन्दः। सरिरं छन्दः वाग्वै सरिरंछन्दः। ककुप्छन्दः प्राणो वै ककुप्छन्दः। त्रिककुप्छन्दः उदानो वै त्रिककुप्छन्दः । काव्यंछन्दः त्रयी वै काव्यंछन्दः । अङ्कुपं छन्दः आपो वा अङ्कुपंछन्दः । अक्षरपङ्क्तिश्छन्दः। असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः। पदपङ्क्तिश्छन्दः। अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्दः। विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः। दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः। क्षुरोभ्रजश्छन्दः । असौ वा आदित्यः क्षुरोभ्रजश्छन्दः ॥ ४ ॥

म० 'विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममेवश्छन्द इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।११।५)। प्रतिदिशं दश दश विराट्संज्ञा इष्टका उपदधाति ताश्चत्वारिंशत्पद्या एवेति सूत्रार्थः । चत्वारिंशद्यजूंषि इष्टकादेवत्यानि । एति गच्छति सर्वो जन्तुसमूहो यस्मिन्नित्येवः पृथिवीलोकः स एव छन्दोरूपेण स्थितत्वात् छादकत्वाद्वा छन्दः । हे इष्टके, त्वं तद्रूपासि तां त्वामुपदधामि । एवमुत्तरमन्त्रेषु व्याख्या श्रुत्युक्ता ज्ञेया। 'अयं वै लोक एवश्छन्दः' (८।५।२।३) इति श्रुतेः। वरिवः प्रभामण्डलेन व्रियत आव्रियत इति वरिवोऽन्तरिक्षं तदेव छन्दः । 'अन्तरिक्षं वै वरिवश्छन्दः' (८।५।२।३) इति श्रुतेः । शंभूः शं सुखं भवत्यस्मादिति शंभूः द्युलोकः । 'द्यौर्वै शम्भूश्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । परितो भवति व्याप्य वर्तत इति परिभूर्दिग्वाचकः शब्दः । 'दिशो वै परिभूश्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । आच्छत् आच्छादयति स्वरसेन सर्वं शरीरमित्याच्छत् अन्नम् । 'अन्नं वा आच्छच्छन्दः' (३) इति श्रुतेः । मनः प्रथमसृष्टं प्रजापत्यात्मकं यन्मनः तदेव छन्दः तद्रूपासि। 'प्रजापतिर्वै मनश्छन्दः' (३) इति श्रुतेः। व्यचः व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा। विचति व्याप्नोति सर्वं जगदिति व्यचः। आदित्यः 'असौ वा आदित्यो व्यचश्छन्दः' (३) इति श्रुतेः। सिन्धुः स्यन्दति नाडीभिः शरीरं व्याप्नोतीति सिन्धुः प्राणवायुः । 'प्राणो वै सिन्धुश्छन्दः' (८।५।२।४) इति श्रुतेः। समुद्रम् समुद्रवन्त्यस्मादिकल्पसमूहा इति समुद्रं मनः । यद्वा समुद्रसाम्याद्गाम्भीर्येण समुद्रं मनः । 'मनो वै समुद्रः' (४) इति श्रुतेः । सरिरं सलिलं रलयोरैक्यं सरति वदनगह्वरान्निर्गच्छतीति सरिरं वाक् । 'वाग्वै सरिरं छन्दः' (४) इति श्रुतेः । ककुप् कं सुखं शरीरे स्कुभ्नाति धारयतीति ककुप्, कं सुखं कोपयति दीपयतीति वा 'कुप् दीप्तौ' चुरादिः क्विप् । पूर्वपक्षे सलोपश्छान्दसः । ककुप् प्राणः। 'प्राणो वै ककुप् छन्दः' (४) इति श्रुतेः । त्रिककुप् त्रेधा कं पीतमुदकं स्कुभ्नातीति त्रिककुप् उदानः । 'उदानो वै त्रिककुप्छन्दः' (४) इति श्रुतेः । काव्यम् कवेः परमात्मन इदं काव्यं वेदत्रयीरूपः छन्दः । 'त्रयी विद्या काव्यं छन्दः' (४) इति श्रुतेः। अङ्कुपम् 'अङ्क कुटिलगतौ' अङ्केन कुटिलगत्या आप्नोतीत्यङ्कुपमुदकम् । 'आपो वा अङ्कुपं छन्दः' (४) इति श्रुतेः । अक्षरपङ्क्तिः न क्षरतीत्यक्षरा नाशरहिता पङ्क्तिरावलिर्यस्याः साक्षरपङ्क्तिर्द्यौः । 'असौ वै लोकोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः' (४) इति श्रुतेः । पदपङ्क्तिः पदानां चरणन्यासानां पङ्क्तयो यस्मिन् सा पदपङ्क्तिर्भूलोकः । 'अयं वै लोकः पदपङ्क्तिश्छन्दः' (४) इति श्रुतेः । विष्टारपङ्क्तिः विस्तारा विस्तीर्यंत इति विस्तारा विस्तारिता प्रसारिता वस्तूनां पङ्क्तयो यत्रेति विष्टारपङ्क्तिर्दिक् । 'दिशो वै विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः' (४) इति श्रुतेः । क्षुरः 'क्षुर विलेखनखननयोः' क्षुरति विलिखति व्याप्नोति सर्वमिति क्षुरः तीव्रः । भ्राजते दीप्यत इति भ्रजः ह्रस्वश्छान्दसः । क्षुरोभ्रजः आदित्यः। 'असौ वा आदित्यः क्षुरोभ्रजश्छन्दः' (८।५।२।४) इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

आ॒च्छच्छन्दः॑ प्र॒च्छच्छन्दः॑ सं॒यच्छन्दो॑ वि॒यच्छन्दो॑ बृ॒हच्छन्दो॑ रथन्त॒रं छन्दो॑ निका॒यश्छन्दो॑ विव॒धश्छन्दो॒ गिर॒श्छन्दो॒ भ्रज॒श्छन्दः॑ स॒ꣳस्तुप्छन्दो॑ऽनु॒ष्टुप् छन्द॒ एव॒श्छन्दो॒ वरि॑वश्छन्दो॒ वय॒श्छन्दो॒ वय॒स्कृच्छन्दो॒ विष्प॑र्धा॒श्छन्दो॑ विशा॒लं छन्द॑श्छ॒दिश्छन्दो॑ दूरोह॒णं छन्द॑स्त॒न्द्रं छन्दो॑ऽङ्का॒ङ्कं छन्दः॑ ॥५॥

[आच्छदित्या छत् । प्रच्छदितिप्र छत् । सꣳयदितिसम् यत् । वियदितिवि यत् । बृहत् । रथन्तरमितिरथम्

तरम् । निकायऽइतिनि कायः । विवधऽइतिवि वधः । गिरः । भ्रजः । सःस्तुबितिसम् स्तुप् । अनुष्टुप् । अनुस्तुबित्यनु स्तुप् । एवः । वरिवः । वयः । वयस्कृत् । वयःकृदितिवयः कृत् । विष्पर्द्धाः । विस्पर्द्धाऽइतिवि स्पर्द्धाः । विशालमितिवि शालम् । छदिः । दूरोहणमितिदुः रोहणम् । तन्द्रम् । अङ्काङ्कमित्यङ्क अङ्कम् ॥५॥]

अन्न ही आच्छच्छन्द है। अन्न ही प्रच्छच्छन्द है। रात्रि ही संयच्छन्द है। दिन ही वियच्छन्द है। यह द्युलोक ही बृहच्छन्द है। यह भूमंडल ही रथन्तरछन्द है। सतत शब्दकारी वायु ही निकायच्छन्द है। अन्तरिक्ष ही विवधच्छन्द है। अन्न ही गिरश्छन्द है। अग्नि ही भ्रजश्छन्द है। वाक् ही संस्तुप्-अनुष्टुप् छन्द है। पृथ्वी ही एवश्छन्द है। अन्तरिक्ष ही वरिवश्छन्द है। अन्न ही वयश्छन्द है। अपनी शक्ति की न्यूनाधिकता के द्वारा बाल्य प्रभृति अवस्थाओं को करनेवाली यह जाठराग्नि ही वयस्कृच्छन्द है। वह स्वर्ग ही विस्पर्धाछन्द है। यह भूतल ही विशालछन्द है। यह अन्तरिक्ष ही छदिश्छन्द है। वह आदित्य ही दुरोहणछन्द है। पंक्ति ही तन्द्रछन्द है और जल ही अंकांक-छन्द है। हे इष्टके! तुम तत्तत्स्वरूपा को मैं चयन करता हूँ ॥५॥

उ० आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्दः। संयच्छन्दः रात्रिर्वा संयच्छन्दः। वियच्छन्दः असौ वै लोको वियच्छन्दः। निकायश्छन्दः वायुर्वै निकायश्छन्दः। विवधश्छन्दः अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दः। गिरश्छन्दः अन्नं वै गिरश्छन्दः। भ्रजश्छन्दः अग्निर्वै भ्रजश्छन्दः। सꣳस्तुप्छन्दोनुष्टुप्छन्द इति। वाग्वै सꣳस्तुप्छन्दो वागनुष्टुप्छन्दः। एवश्छन्दः वरिवश्छन्द इति तस्योक्तो बन्धुः। यथाश्रुति व्याख्यानम्। या त्वम् एवः अवनात्पृथिवीलोकः छन्दः छादनात् तां त्वामुपदधामीति व्याख्याधर्मप्रदर्शनम् ॥ ५ ॥

म० आच्छत् आच्छादयति शरीरमित्याच्छदन्नम्। प्रच्छत् प्रच्छादयतीति प्रच्छदन्नम्। 'अन्नं वा आच्छच्छन्दोऽन्नं प्रच्छच्छन्दः' (४) इति श्रुतेः। संयत् संयच्छति व्यापारान्निवर्तयति जन्तूनिति संयत् रात्रिः। 'रात्रिर्वै संयच्छन्दः' (८। ५। २। ५) इति श्रुतेः। वियत् विशेषेण यच्छन्ति गच्छन्ति व्यापारायेतस्ततो जना यत्रेति वियद्दिनम्। 'अहर्वै वियच्छन्दः' (५) इति श्रुतेः। बृहत् विस्तीर्णं स्वः। 'असौ वै लोको बृहच्छन्दः' (५) इति श्रुतेः। रथन्तरम् रथैः तीर्यते गम्यते यत्रेति रथन्तरं भूमण्डलम्। 'अयं वै लोको रथन्तरं छन्दः' (५) इति श्रुतेः। निकायः नितरां कायति शब्दं करोति वृक्षादीनुन्मूलयन्निति निकायो वायुः 'कै शब्दे'। 'वायुर्वै निकायश्छन्दः' (५) इति श्रुतेः। विवधः विविधं वध्यन्ते हन्यन्ते पापफलानि भोक्ष्यन्ते भूतप्रेतादिरूपेण प्राणिनो यत्रेति विवधोऽन्तरिक्षम्। 'अन्तरिक्षं वै विवधश्छन्दः' (५) इति श्रुतेः। गिरः गीर्यते भक्ष्यत इति गिरोऽन्नम्। 'अन्नं वै गिरः' (६) इति श्रुतेः। भ्रजः भ्राजते दीप्यत इति भ्रजोऽग्निः। 'अग्निर्वै भ्रजश्छन्दः' (८) इति श्रुतेः। संस्तुप् अनुष्टुप् सम्यक् स्तुभ्यते रुध्यते वशीक्रियते अनु निरन्तरं स्तुभ्यतेऽनया सा संस्तुप् अनुष्टुप् वाक्। 'वागेव सꣳस्तुप् छन्दो वागनुष्टुप् छन्दः' (५) इति श्रुतेः। एवः वरिवः इति पदद्वयं व्याख्यातम्। वयः बाल्यादिवयोहेतुभूतमन्नम्। 'अन्नं वै वयश्छन्दः' (६) इति श्रुतेः। वयस्कृत् वयांसि बाल्यादीनि करोतीति वयस्कृत् जठराग्निः। 'अग्निर्वै वयस्कृच्छन्दः' (६) इति श्रुतेः। विष्पर्धाः विविधं स्पर्धन्ते ऐश्वर्याधिक्यदर्शनेन जना यत्रेति विष्पर्धाः स्वर्गः। 'स्पर्ध संघर्षे' असुन्। 'असौ वै लोको विष्पर्धाश्छन्दः' (६) इति श्रुतेः। विशालं विविधं शालन्ते शोभन्ते जना यत्रेति विशालं भूतलम्। 'अयं वै लोको विशालं छन्दः' (६) इति श्रुतेः। छदिः छाद्यतेऽर्करश्मिभिरिति छदिरन्तरिक्षम्। 'अन्तरिक्षं वै छदिश्छन्दः' (६) इति श्रुतेः। दूरोहणम् दुःखेन रोढुमारोहणं कर्तुं शक्यं निष्कामज्योतिष्टोमादियज्ञप्रयासजातज्ञानसाध्यत्वादिति दूरोहणं रविः। 'असौ वा आदित्यो दूरोहणं छन्दः' (६) इति श्रुतेः। तन्द्रम् 'तन्द्रि सादे मोहे' तन्द्रति सीदति स्थानसंकोचेनेति तन्द्रः श्रेणी। 'पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः' (६) इति श्रुतेः। अङ्काङ्कम् अङ्के स्थले अङ्कानि गर्तपाषाणादिचिह्नानि यत्रेत्यङ्काङ्कं जलम्। 'आपो वा अङ्काङ्कं छन्दः' (६) इति श्रुतेः। अत्रेष्टकानां भूलोकादिरूपेण स्तुतिरिति भावः ॥ ५ ॥

रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्व प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्वान्वित्या दिवा दिवं जिन्व सन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व प्रतिधिना पृथिव्या पृथिवीं जिन्व विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जिन्व प्रवयाह्नाहर्जिन्वानुया रात्र्या रात्रीं जिन्वोशिजा वसुभ्यो वसूञ्जिन्व प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्याञ्जिन्व ॥ ६ ॥

[रश्मिना । सत्याय । सत्यम् । जिन्व । प्रेतिनेतिप्र इतिना । धर्मणा । धर्मम् । अन्वित्येत्यनु इत्या । दिवा । दिवम् । सन्धिनेतिसम् धिना । अन्तरिक्षेण । अन्तरिक्षम् । प्रतिधिनेतिप्रति धिना । पृथिव्या । पृथिवीम् । विष्टम्भेन । वृष्ट्या । वृष्टिम् । प्रवयेतिप्र वया । अह्ना । अहः । अनुयेत्यनु या । रात्र्या । रात्रीम् । उशिजा । वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । वसून् । प्रकेतेनेतिप्र केतेन । आदित्येभ्यः । आदित्यान् ॥६॥]

(अषाढ़ावेला में चारों ओर पन्द्रह स्तोमभागा ईंटों को धरना।) हे इष्टके! तेजोवृद्धिकर अन्न के द्वारा सत्य के लिए वेदि में चुनी गई तुम सत्य को प्रीणित करो। हे इष्टके! अन्न के द्वारा धर्मार्थ चुनी गई तुम धर्म को प्रीणित करो। अन्न के द्वारा हे इष्टके! द्युलोक के लिए चुनी गई तुम द्युलोक को प्रीणित करो। अन्न के द्वारा अन्तरिक्ष के निमित्त चुनी गई तुम अन्तरिक्ष को प्रीणित करो। हे इष्टके! अन्न के द्वारा पृथ्वी के निमित्त चुनी गई तुम पृथ्वी को प्रीणित करो। प्राणों के धारक अन्न के द्वारा वृष्टि के लिए चुनी गई तुम हे इष्टके! वृष्टि को प्रेरित करो। अन्न के द्वारा दिन के लिए चुनी गई तुम दिन को प्रीणित करो। हे इष्टके! अन्न के द्वारा रात्रि के निमित्त चुनी गई तुम रात्रि को प्रीणित करो। हे इष्टके! वसुओं के लिए चुनी गई तुम वसुओं को प्रीणित करो। अन्न के द्वारा आदित्यों के लिए चुनी गई तुम आदित्यों को प्रीणित करो ॥ ६ ॥

उ० एकोनत्रिंशत्स्तोमभागामुपदधाति। रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्वेति। अत्र श्रुतिकृता व्याख्या। अमुनादो-जिन्व। अदोऽस्यमुष्मै त्वा अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति। त्रिधा विहिता मन्त्राः। तत्र प्रथमस्य मन्त्रगणस्य द्विकण्डिकावधिपरिपठितस्य व्याख्यानम्। अमुना रश्मिना अदः सत्यं जिन्व। जिन्वतिस्तर्पणार्थः। रश्मिना अन्नेन सत्याय उपहितासती सत्यं तर्पय। प्रेतिना अन्नेन। धर्मणा धर्मायेति विभक्तिव्यत्ययः। नदिवादिवेऽर्थायोपहितासती दिवं जिन्व ॥ ६ ॥ ७ ॥

म० 'सर्वतोऽषाढावेलायाᳬस्तोमभागा रश्मिना सत्यायेति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणेनानूकम्' (का० १७। ११।९—१०) अषाढावेलायां सर्वदिक्षु स्तोमभागासंज्ञा इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्येकोनत्रिंशन्मन्त्रैः। तन्मध्ये पञ्चदश प्रागनूकं दक्षिणेन अर्थाच्चतुर्दश प्रागनूकमुत्तरेणोपधेया इति सूत्रार्थः। एकोनत्रिंशद्यजूंषीष्टकादेवत्यानि। इमे मन्त्राः श्रुत्या त्रिधा व्याख्याताः। कण्डिकाद्वयपर्यन्तममुनोपहिता सत्यदो जिन्वेति प्रथमः। अदोऽस्यमुष्मै त्वामुपदधामीति द्वितीयः। अधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति तृतीयः प्रकारः। तथाच श्रुतेः 'अमुनादो जिन्वादोऽस्यमुष्मै त्वाधिपतिनोर्जोर्जं जिन्वेति त्रेधा विहितास्त्रेधा विहितᳬ ह्यन्नम्' (८।५।३। २) इति। अथ वाक्यार्थः। हे इष्टके, त्वं रश्मिनान्नेन सत्यायोपहिता सती सत्यं सत्यवचो जिन्व तर्पय तेजोवृद्धिप्रदत्वादन्नं रश्मिः 'रश्मिरन्नं' (८।५।३।३) इति श्रुतेः। प्रकर्षेण देहे इतिर्गतिर्यस्येति प्रेतिरन्नम् तेन। धर्मणा। विभक्तिव्यत्ययः। धर्मणे धर्मायोपहिता सती धर्मं जिन्व प्रीणय 'प्रेतिरन्नम्' (६) इति श्रुतेः। सर्वमन्त्रेषु द्वितीयं पदं चतुर्थ्यन्तं कार्यम्। अन्वेति देहमनुगच्छतीत्यन्वितिरन्नम् तया दिवा दिवेऽर्थायोपहिता सती दिवं द्युलोकं जिन्व। 'अन्वितिरन्नं' (३) इति श्रुतेः। सन्धिना सम्यग्बलादिकं धीयतेऽस्मिन्निति सन्धिरन्नं तेन अन्तरिक्षेण अन्तरिक्षार्थमुपहितान्तरिक्षं जिन्व। प्रतिधीयतेऽस्मिन्निति प्रतिधिरन्नं तेन पृथिव्यै उपहिता सती पृथिवीं जिन्व। विष्टम्भेन देहं विष्टम्भयतीति विष्टम्भोऽन्नं तेन वृष्ट्यै उपहिता वृष्टिं जिन्व। प्रवया प्रकर्षेण वाति देहं गच्छतीति प्रवान्नम् तेनाह्नाह्ने उपहिताहर्दिनं जिन्व। अनुया देहान्तर्गतद्वासप्ततिनाडीभिरनुयाति आप्नोति देहमित्यनुयान्नं तया। तृतीयैकवचने 'आतो धातोः' (पा० ६।४।१४०) इत्यालोपः। रात्र्यै उपहिता रात्रीं जिन्व। उशिजा 'वश कान्तौ' उश्यते सर्वैः काम्यत इत्युशिगन्नम् तेन वसुभ्योऽर्थायोपहिता वसून् जिन्व। प्रकेतेन प्रकर्षेण कं सुखमीयतेऽनेनेति प्रकेतमन्नं तेनादित्येभ्योऽर्थायोपहितादित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

तन्तु॑ना रा॒यस्पोषे॑ण रा॒यस्पोषं॑ जिन्व स॒ᳬस॒र्पे॑ण श्रु॒ताय॑ श्रु॒तं जि॑न्वै॒डेनौष॑धीभि॒रोष॑धीर्जिन्वोत्त॒मेन॑ त॒नूभि॑स्त॒नूर्जि॑न्व वयो॒धसाधी॑ते॒नाधी॑तं जिन्वाभि॒जिता॒ तेज॑सा॒ तेजो॑ जिन्व ॥ ७ ॥

[तन्तु॑ना। रा॒यः। पोषे॑ण। रा॒यः। पोष॑म्। स॒ᳬस॒र्प्पेणेति॑सम् स॒र्प्पेण॑। श्रु॒ताय॑। श्रु॒तम्। ऐ॒डेन॑। ओष॑धीभिः। ओष॑धीः। उ॒त्त॒मेनेत्यु॑त् त॒मेन॑। त॒नूभि॒रिति॑। त॒नूः। व॒यो॒धसेति॑वयः धसा॑। आधी॑ते॒नेत्या धी॑तेन। आधी॑त॒मित्याधी॑तम्। अ॒भि॒जितेत्य॑भि जिता॑। तेज॑सा। तेजः॑ ॥७॥]

हे इष्टके! अन्न के द्वारा गो-अश्वधन के लिए चुनी गई तुम गो-अश्वधन को प्रीणित करो। हे इष्टके! अन्न के द्वारा शास्त्रज्ञान के उपहित की गई तुम शास्त्र को प्रीणित करो। हे इष्टके! अन्न के द्वारा ओषधियों के निमित्त चुनी गई तुम ओषधियों को प्रीणित करो। हे इष्टके! अन्न के द्वारा शरीरार्थ उपहिता तुम शरीर को प्रीणित करो। हे इष्टके! अन्न द्वारा अध्ययन के लिए चुनी गई तुम अध्ययन . प्रीणित करो। हे इष्टके! अन्न के द्वारा तेज के लिए चुनी गई तुम हमारे तेज को अभिवृद्ध करो ॥ ७ ॥

म० तन्तुना तन्यते विस्तार्यत इति तन्तुरन्नं तेन। रायस्पोषेण धनपुष्ट्यै उपहिता रायस्पोषं जिन्व। संसर्पेण सम्यक् सर्पति प्रसरति देहे इति संसर्पोऽन्नम् तेन श्रुताय शास्त्रायोपहिता श्रुतं जिन्व। इडान्नम् इडैवैडम् स्वार्थेऽण् तेनौषधीभिः ओषध्यर्थमुपहिता ओषधीर्जिन्व। उत्तमेन उद्गतं तमो यस्मात् यद्वोत्तमेनोत्कृष्टान्नेन तनूभिः शरीरार्थमुपहिता तनूः शरीराणि जिन्व। वयोधसा वयो दधाति पुष्णातीति वयोधा अन्नं तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं जिन्व। अभि सर्वतो जीयते येनेत्यभिजित्सर्वजयहेतुरन्नं तेन तेजसा तेजोऽर्थमुपन्विता तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

प्र॒ति॒पद॑सि प्रति॒पदे॑ त्वानु॒पद॑स्यनु॒पदे॑ त्वा स॒म्पद॑सि स॒म्पदे॑ त्वा तेजो॑ऽसि॒ तेज॑से त्वा ॥ ८ ॥

[प्रतिपदिति॑प्रति पत् । असि । प्रतिपदुऽइति॑प्रति पदे॑ । त्वा । अनुपदित्य॑नु पत् । अनुपदुऽइत्य॑नु पदे॑ । सम्पदिति॑सम् पत् । सम्पदुऽइति॑सम् पदे॑ । तेजः॑ । तेज॑से ॥८॥]

हे इष्टके ! तुम अन्नस्वरूपा हो। अन्न के लिए मैं तुम्हें चयन करता हूँ। हे इष्टके ! तुम अनुपद (=अन्न) स्वरूपा हो। अन्न के लिए मैं तुम्हें वेदि में चयन करता हूँ। हे इष्टके ! तुम सम्पद् (=अन्न) स्वरूपा हो। सम्पद् के लिए मैं तुम्हें चयन करता हूँ। हे इष्टके ! तुम तेज (=अन्न) स्वरूपा हो। वेग के लिए मैं तुम्हें चयन करता हूँ ॥ ८ ॥

उ० द्वितीयस्य मन्त्रवर्गस्य व्याख्यानम् । अदो धर्मायोपहितासती धर्मं जिन्व । एवं द्वितीयान्तं पदं चतुर्थ्यन्तं कर्तव्यं सर्वत्र मन्त्रेषु अन्वित्वा अदोऽस्यमुष्मै त्वा । अदः असि ॥ ८ ॥

म० अदोऽस्यमुष्मै त्वेति व्याख्यातमन्त्रानाह । प्रतिपद्यते जीवनमनेनेति प्रतिपदन्नम् । हे इष्टके, त्वं प्रतिपदन्नरूपासि प्रतिपदेऽन्नाय त्वामुपदधामीति शेषः । एवं सर्वत्र । प्रतिदिनमनुपद्यतेऽनुपदन्नमसि अनुपदेऽन्नाय त्वामुपदधामि । हे इष्टके, त्वं संपदन्नमसि संपदेऽर्थाय त्वामुपदधामि । तेजसः कारणत्वात्तेजोऽन्नम् तेजसे त्वामुपदधामि ॥ ८ ॥

त्रिवृद॑सि त्रिवृते॑ त्वा प्रवृद॑सि प्रवृते॑ त्वा विवृद॑सि विवृते॑ त्वा सवृद॑सि सवृते॑ त्वाऽऽक्रमोऽस्याक्रमाय॑ त्वा संक्रमोऽसि संक्रमाय॑ त्वोत्क्रमोऽस्युत्क्रमाय त्वोत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वाधिपतिनोर्जोर्जं जिन्व ॥ ९ ॥

[त्रिवृदिति॑त्रि वृत् । त्रिवृतऽइति॑त्रि वृते॑ । प्रवृदिति॑प्र वृत् । प्रवृतऽइति॑प्र वृते॑ । विवृदिति॑वि वृत् । विवृतऽइति॑वि वृते॑ । सवृदिति॑स वृत् । सवृतऽइति॑स वृते॑ । आक्रमऽइत्या॑ क्रमः॑ । आक्रमायेत्या॑ क्रमाय॑ । सङ्क्रमऽइति॑सम् क्रमः॑ । सङ्क्रमायेति॑सम् क्रमाय॑ । उत्क्रमऽइत्यु॑त् क्रमः॑ । उत्क्रमायेत्यु॑त् क्रमाय॑ । उत्क्रान्तिरित्यु॑त् क्रान्तिः॑ । उत्क्रान्त्याऽइत्यु॑त् क्रान्त्यै॑ । अधिपतिनेत्यधि॑ पतिना । ऊर्जा । ऊर्ज॑म् ॥९॥]

हे इष्टके ! तुम कृषि-वृष्टि-बीजरूप त्रिवृद् (=अन्न) हो। त्रिवृद् के लिए मैं तुम्हें चयन करता हूँ। हे इष्टके ! तुम प्रवृद् (=अन्न) स्वरूपा हो। प्रवृद् के लिए मैं तुम्हें चयन करता हूँ। हे इष्टके ! तुम विवृद् (=अन्न) स्वरूपा हो। विवृद् के लिए मैं तुम्हें चयन करता हूँ। हे इष्टके ! तुम सवृद् (=अन्न) स्वरूपा हो। सवृद् के लिए मैं तुम्हें चयन करता हूँ। हे इष्टके ! तुम अक्रम (=अन्न) स्वरूपा हो। अक्रम के निमित्त मैं तुम्हें चयन करता हूँ। हे इष्टके ! तुम संक्रम (=अन्न) स्वरूपा हो। संक्रम के लिए मैं तुम्हें चयन करता हूँ। हे इष्टके ! तुम उत्क्रम (=अन्न) स्वरूपा हो। उत्क्रम के लिए मैं तुम्हें चयन करता हूँ। हे इष्टके ! तुम उत्क्रान्ति (=अन्न) स्वरूपा हो। उत्क्रान्ति के लिए मैं तुम्हें चयन करता हूँ। हे इष्टके ! तुम अधिपति होकर हमारे बलवीर्य को प्रीणित (=अभिवृद्ध) करो ॥ ९ ॥

उ० त्रिवृदसि । अमुष्मै त्वा त्रिवृते त्वा वाक्यधर्मः । यतः त्रिवृदसि त्रिगुणासि । अन्नं हि त्रिगुणम् अन्नं च त्वम् अतः त्रिवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि प्रवृणोति भूतानीति प्रवृत् अन्नम् यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामीति । तृतीयो व्याख्यायते । अधिपतिना ईश्वरेण । ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व तर्पय । अभिधेयगतां क्रियां पर्यालोच्याभिधानव्युत्पत्तिः कर्तव्या ॥ ९ ॥

म० कृषिवृष्टिबीजरूपेण त्रिगुणत्वात्त्रिधा वर्तत इति त्रिवृदन्नं तद्रूपां त्वां त्रिवृते उपदधामि । प्रवृणोति भूतानीति प्रवृदन्नं । यतस्त्वं प्रवृदसि अतः प्रवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि । विशेषेण वर्तते भूतेषु इति विवृदन्नं त्वं विवृदसि विवृतेऽर्थाय त्वामुपदधामि । सह वर्तते सवृदसि सवृतेऽन्नाय त्वामुपद० । आक्रामति पराभवति क्षुधामित्याक्रमोऽन्नं त्वमाक्रमोऽसि आक्रमाय त्वामुप० । देहे संक्रामतीति संक्रमोऽन्नं त्वं संक्रमोऽसि संक्रमाय त्वामुप० । सन्तानोत्पत्त्यै बीजरूपेण परिणम्योत्क्रामतीत्युत्क्रमोऽन्नं त्वं तद्रूपासि उत्क्रमाय त्वामुप० । उत्कृष्टा क्रान्तिर्गमनं यस्येत्युत्क्रान्तिरन्नम् हे इष्टके, त्वमुत्क्रान्तिरसि उत्क्रान्त्यै अर्थाय त्वामुपदधामि । अथ तृतीयो व्याख्यायेदः । अधिकं पातीत्यधिपतिः अधिकपालकेन ऊर्जा अन्नरसेन ऊर्जमन्नरसं जिन्व तर्पय । एवं मन्त्रेष्वभिधेयानुसारेण व्युत्पत्तिः कार्या ॥ ९ ॥

राज्ञ्य॑सि प्राची दिग्वस॑वस्ते देवा अधि॑पतयोऽग्निर्हेतीनां॑ प्रतिधर्ता त्रिवृत्त्वा स्तोमः॑ पृथिव्याᳪ श्रयत्वाज्य॑मुक्थमव्य॑थायै स्तभ्नातु रथन्तरᳪ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋष॑यस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्र॑या वरिम्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधि॑पतिश्च ते त्वा सर्वे॑ संविदाना नाक॑स्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यज॑मानं च सादयन्तु ॥ १० ॥

[राज्ञी॑ । असि । प्राची॑ । दिक् । वस॑वः । ते । देवाः॑ । अधिपतयऽइत्यधि॑ पतयः । अग्निः॑ । हेतीनाम् । प्रतिधर्त्तेति॑प्रति धर्त्ता । त्रिवृदिति॑त्रि वृत् । त्वा । स्तोमः॑ । पृथिव्याम् । श्रयतु । आज्य॑म् । उक्थम् । अव्य॑थायै । स्तभ्नातु । रथन्तरमिति॑रथम् तरम् । साम॑ । प्रति॑ष्ठित्यै ।

प्रतिस्थित्या इति प्रतिऽस्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजा इति प्रथमऽजाः । देवेषु । दिवः । मात्रया । वरिम्णा । प्रथन्तु । विधर्त्तेति विऽधर्त्ता । च । अयम् । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । च । ते । त्वा । सर्वे । संविदाना इति सम्ऽविदानाः । नाकस्य । पृष्ठे । स्वर्ग इति स्वःऽगे । लोके । यजमानम् । च । सादयन्तु ॥१०॥]

(पूर्व को छोड़कर तीन दिशाओं में 'नाकसद्' नाम की ईंटों को धरना।) हे इष्टके! शोभमाना तुम प्राची दिशा के हो। तुम्हारे पालक देवता वसुगण हैं। शत्रु के द्वारा प्रयुक्त शस्त्रास्त्रों का निवारणकर्त्ता अग्नि है। त्रिवृत्स्तोम तुम्हें पृथ्वी पर उठावे। 'प्र वो देवायाग्नये' (ऐ० ब्रा० २।४०) प्रभृति आज्यसंज्ञक उक्थशस्त्र अचलता के लिए तुम्हें स्तम्भित करे। अन्तरिक्षलोक में प्रतिष्ठा के लिए हे इष्टके! तुम्हें रथन्तरसाम स्तम्भित करे। प्रथमोत्पन्न सप्तप्राण द्युलोक के विस्तार के अनुरूप ही देवों में तुम्हें प्रथित करें। धारक वाक् और अधिपति मन भी तुम्हें प्रथित करें। हे इष्टके! यह सब ऐकमत्य को प्राप्त होकर स्वर्गलोक में तुम्हें तथा यजमान को प्रतिष्ठित करें ॥ १० ॥

उ० नाकसद उपदधाति । राज्ञ्यसि । या त्वं राज्ञी 'राजृ दीप्तौ' । ईश्वरी असि प्राची च दिक् । यस्याश्च वसवः ते तव देवा अधिपतयः अधिष्ठातारः । यस्याश्च अग्निर्हेतीनामस्त्राणां वधहेतुभूतानां धारयिता विधारयिता तां त्वां ब्रवीमि । त्रिवृत्स्तोमः पृथिव्यां श्रयतु स्थापयतु । राज्यं च उक्थम् । अव्यथायै अचलनाय स्तभ्नातु स्थिरीकरोतु । रथन्तरं च साम प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय स्तभ्नातु । अन्तरिक्षे लोके। ऋषयश्च त्वां प्रथमजाः। प्राणा वा ऋषयः प्रथमजाः। देवेषु मध्ये। दिवः द्युलोकस्य मात्रया वरिम्णा च उरुत्वेन च प्रथन्तु पृथ्वीं कुर्वन्तु। प्रथयन्त्विति प्राप्ते णिचो लोपः। विधर्ता चायमधिपतिश्च। विधर्ता वाक्। अधिपतिर्मनः। एते च प्रथयताम्। तव एते वस्वादयो यथोक्ताः सर्वे संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः। नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च त्वां च सादयन्तु ॥ १० ॥

म० 'नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जमृतव्यावेलायामाश्विनीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७।१२।१)। पूर्वानूके स्थानाभावात् पूर्वानूकवर्जं त्रिदिक्ष्वनूकेषु ऋतव्यावेलायामनूकोपरि राज्ञीत्यादिपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवन्नाकसत्संज्ञेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः । पुरस्तादुपदधाति । राज्ञ्यसि । पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे इष्टके, राज्ञी राजमाना प्राची पूर्वा दिक् त्वमसि । वसवोऽष्टौ देवास्ते तवाधिपतयोऽधिकं पालयितारः । अग्निर्हेतीनामुपद्रवकारिणीनां परायुधानां प्रतिधर्ता निराकर्ता । किंच त्रिवृत्स्तोमः त्वा त्वां पृथिव्यां श्रयतु उत्थापयतु । आज्यमाज्यनामकमुक्थं शस्त्रं 'प्र वो देवायाग्नये' (ऐ० ब्रा० २।४०) इत्यादिकम् । अव्यथायै न व्यथा अव्यथा तस्यै चलनाभावाय त्वां स्तभ्नातु दृढीकरोतु। रथन्तरं साम अन्तरिक्षे लोके प्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय त्वां स्तभ्नातु। प्रथमजाः प्रथमोत्पन्ना ऋषयः प्राणा देवेषु द्युलोकमध्ये दिवः आकाशस्य मात्रया परिमाणेन वरिम्णा उरुत्वेन त्वां प्रथन्तु प्रथयन्तु । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इति शप आर्धधातुकत्वाण्णिलोपः । 'प्राणा वा ऋषयः प्रथमजाः' (८।६।१।५) इति श्रुतेः। आकाशस्य यादृशं विशालत्वं तादृग्विशालां त्वां कुर्वन्त्वित्यर्थः । विधर्ता इष्टकानिष्पादयिता च पुनरयमधिपतिरिष्टकापालकश्च त्वां प्रथयताम् । यद्वा विधर्ता विशेषेण धारयिता वागभिमानी देवः अयमधिपतिः प्रधानभूतो देवो मनोऽभिमानी तौ च त्वां प्रथयताम् । 'विधर्ता चायमधिपतिश्चेति वाक् च मनश्च तौ हीदꣳसर्वं विधारयतः' (८।६।१।५) इति श्रुतेः। किंच ते सर्वे यथोक्ता वस्वादयः संविदानाः ऐकमत्येनावस्थिताः सन्तो नाकस्य पृष्ठे न अकं दुःखं नाकं सुखं तस्य पृष्ठे स्वरूपे सुखरूपे स्वर्गे लोके यजमानम् इष्टके चकारात्त्वां च सादयन्तु । स्तोमाः सामानि च राजसूयप्रकरणे दशमेऽध्याये प्राचीमारोहेत्यादिकण्डिकासु (अ० १० क० १०–१४) व्याख्यातानि ॥ १० ॥

विराडसि दक्षिणा दिग्रुद्रास्ते देवा अधिपतय इन्द्रो हेतीनां प्रतिधर्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳश्रयतु प्रउगमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु बृहत्साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ ११ ॥

[विराडिति विऽराट् । दक्षिणा । रुद्राः । इन्द्रः । पञ्चदश इति पञ्चऽदशः । प्रउगम् । बृहत् ॥११॥]

हे इष्टके! विशेषरूप से राजमाना (=शोभमाना) तुम दक्षिणदिशा हो। रुद्रगण तुम्हारे अधिपति देवता हैं। इन्द्र शत्रुओं के आयुधों का प्रतिरोध करनेवाला है। पंचदशस्तोम तुम्हें पृथ्वी में स्थित करे। तुम्हारी अचलता के लिए 'वायुरग्रेगा' प्रउगउक्थ शस्त्र तुम्हें दृढ़ बनावे। बृहत्साम भी तुम्हें अन्तरिक्ष लोक में प्रतिष्ठित होने के लिए स्तम्भित (=दृढ़ता से धारण) करे। प्रथमोत्पन्न प्राण द्युलोक के विस्तार के समान ही तुम्हें देवों में प्रथित करे (=विस्तार दें)। यह वाक् और मन के अभिमानी देवता भी तुम्हें प्रथित करें। वे सब देवगण ऐकमत्य को प्राप्त होकर द्युलोक के उच्च स्वर्गस्थान में यजमान और तुम्हें प्रतिष्ठित करें ॥ ११ ॥

उ० उत्तरासु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः । उक्थानि सामानि चान्यानि भविष्यन्ति । समानमन्यत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

म० अथ दक्षिणतः चतसृषु कण्डिकासु देवाः हेतीनां प्रतिधर्तारः स्तोमाः उक्थानि सामानि चान्यानि । समानमन्यत् । 'वायुरग्रेगाः' (अध्या० २७ क० ३१) इति प्रउगं शस्त्रम् ॥ ११ ॥

सम्राडसि प्रतीची दिगादित्यास्ते देवा अधिपतयो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्त्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु मरुत्वतीयमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैरूपꣳ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥१२॥

[सम्राडितिसम्ऽराट् । प्रतीची । आदित्याः । वरुणः । सप्तदशऽइतिसप्तऽदशः । मरुत्वतीयम् । वैरूपम् ॥१२॥]

हे इष्टके ! सम्यक् राजमाना तुम पश्चिम दिशा हो । आदित्यगण तुम्हारे अधिपति देवता हैं । वरुण शत्रु के आयुधों का निवारणकर्त्ता है । सप्तदशस्तोम तुम्हें पृथ्वी में उच्छ्रित करे । 'आ त्वा रथं यथोतये' उक्थशस्त्र अचलता के निमित्त तुम्हें दृढ़ धारण करे । वैरूप साम तुम्हें अन्तरिक्ष में प्रतिष्ठा प्राप्त करने के लिए दृढ़ धारण करे । प्रथमोत्पन्न प्राण द्युलोक के उरुत्व और विस्तार के समान ही तुम्हें देवों में प्रथित करें । यह वाक् और मन के अभिमानी देवता भी तुम्हें सर्वथा प्रथित करें : वे सब देवगण ऐकमत्य को प्राप्त होकर द्युलोक के उत्तम स्थान स्वर्ग में यजमान और तुम्हें स्थापित करें ॥ १२ ॥

म० अथ पश्चात् । सम्यग्राजते सम्राट् । 'आ त्वा रथं यथोतये' (ऋक्सं० म० ८ । ७ । ९ । १) इति मरुत्वतीयं शस्त्रम् ॥ १२ ॥

स्वराडस्युदीची दिङ्मरुतस्ते देवा अधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्तैकविꣳशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याꣳ श्रयतु निष्केवल्यमुक्थमव्यथायै स्तभ्नातु वैराजꣳ साम प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥१३॥

[स्वराडितिस्वऽराट् । उदीची । मरुतः । सोमः । एकविꣳशऽइत्येकऽविꣳशः । निष्केवल्यम् । निष्केवल्यमितिनिःऽकेवल्यम् । वैराजम् ॥१३॥]

हे इष्टके ! स्वयं ही शोभमाना तुम उत्तर दिशा हो । मरुद्गण तुम्हारे अधिपति देवता हैं । शत्रु के प्रयुक्त आयुधों का निवारणकर्त्ता सोम है । एकविंशस्तोम हे इष्टके ! तुम्हें पृथ्वी में उच्छ्रित करे । 'अभि त्वाशूर नोनुमः' प्रभृति निष्कैवल्य शस्त्र तुम्हें अचलता के लिए दृढ़ करे । अन्तरिक्ष में प्रतिष्ठित होने के लिए वैराजसाम तुम्हें दृढ़ करे । प्रथमोत्पन्न प्राण द्युलोक के उरुत्व और विस्तार के समान ही तुम्हें देवों में प्रथित करें । यह वाक् और मन के अभिमानी देवता भी तुम्हें प्रथित करें । वे सब देवता ऐकमत्य को प्राप्त होकर द्युलोक के उत्तम स्वर्गस्थान में यजमान और तुम्हें धारण करें ॥ १३ ॥

म० अथोत्तरतः । स्वेनैव राजते स्वराट् । 'अभि त्वा शूर नोनुमः' (ऋक्सं० म० ७ । २ । १५ । २२) इत्यादिकं निष्केवल्यं शस्त्रम् ॥ १३ ॥

अधिपत्न्यसि बृहती दिग्विश्वे ते देवा अधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्याꣳ श्रयतां वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे अव्यथायै स्तभ्नीताꣳ शाक्वररैवते सामनी प्रतिष्ठित्या अन्तरिक्ष ऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १४ ॥

[अधिपत्नीत्यधिऽपत्नी । बृहती । विश्वे । देवाः । बृहस्पतिः । त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिꣳशावितित्रिनवत्रयस्त्रिꣳशौ । त्वा । स्तोमौ । श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुतेऽइतिवैश्वदेवाग्निमारुते । उक्थेऽइत्युक्थे । अव्यथायै । स्तभ्नीताम् । शाक्वररैवतेऽइतिशाक्वररैवते । सामनीऽइतिसामनी ॥१४॥]

हे इष्टके ! तुम सर्वपालनकर्त्री ऊर्ध्वदिशा हो । विश्वेदेवाः तुम्हारे अधिपति देवता हैं । शत्रु के आयुधों का निवारक बृहस्पति देव है । त्रिणव-त्रयस्त्रिंशस्तोम तुम्हें पृथ्वी में उच्छ्रित करें । 'तत्सवितुर्वृणीमहे' वैश्वदेवशस्त्र और 'वैश्वानराय पृथुपाजसा' आग्निमारुत-शस्त्र तुम्हें अचलत्व के निमित्त दृढ़ धारण करें । अन्तरिक्ष में प्रतिष्ठित होने के लिए शाक्वर और रैवत्साम तुम्हें दृढ़ करें । प्रथमोत्पन्न प्राण तुम्हें द्युलोक के उरुत्व एवं विस्तार के समान ही देवों में प्रथित करें । वाक् एवं मन के अभिमानी देवता तुम्हें प्रथित करें । वे सब देवगण ऐकमत्य को प्राप्त होकर द्युलोक के उत्तम स्थान स्वर्ग में यजमान और तुम्हें धारण करें ॥ १४ ॥

म० अथ मध्ये । हे इष्टके, अधिकं पालयित्री बृहती प्रौढोर्ध्वा दिगसि । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ त्वां पृथिव्यां श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुते शस्त्रे अचलनाय स्तभ्नीताम् । शाक्वररैवते सामनी चान्तरिक्षे स्थित्यै त्वां स्तभ्नीताम् । द्विवचने विशेषः । 'तत्सवितुर्वृणीमहे' (ऋक्सं० म० ५ । ६ । १० । १) इत्यादि वैश्वदेवं शस्त्रम् । 'वैश्वानराय पृथुपाजसा' (ऋक्० म० ३ । १ । १३ । १) इत्यादिकमाग्निमारुतं शस्त्रम् । उक्तमन्यत् ॥ १४ ॥

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्यौ ॥ पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ दङ्क्ष्णवः पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १५ ॥

[अयम् । पुरः । हरिकेशऽइतिहरिं केशः । सूर्यरश्मिरितिसूर्य रश्मिः । तस्य । रथगृत्सऽइतिरथ गृत्सः । च । रथौजाऽइतिरथ ओजाः । च । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानीग्रामण्याविति सेनानीग्रामण्यौ ॥ पुञ्जिकस्थलेतिपुञ्जिक स्थला । च । क्रतुस्थलेतिक्रतु स्थला । च । अप्सरसौ । दङ्क्ष्णवः । पशवः । हेतिः । पौरुषेयः । वधः । प्रहेतिरितिप्र हेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥१५॥]

(नाकसद् ईंटों के ऊपर चुपचाप चात्वाल की मिट्टी को फेंक कर पाँच 'पंचचूडा' संज्ञक ईंटों को यथास्थान चुनना ।) सम्मुख ही चुनी जानेवाली यह जो अग्नि है, जिसकी केश-सी ज्वाला रश्मियाँ हैं तथा जो सूर्य के समान रश्मियों वाला है । जिस अग्नि के रथ-वहन में कुशल रथगृत्स और रथ-युद्ध में कुशल रथौजा नामक देव सेनानी और ग्रामणी हैं । वे दोनों परिचारक वसन्त ऋतु के दो मास फाल्गुन-चैत्र हैं । दिग्-उपदिग् रूप पुञ्जिकस्थला व क्रतुस्थला दो परिचारिका अप्सराएँ हैं । दशनशील व्याघ्रादि पशु ही उसके आयुध वज्र हैं । उस अग्नि का पौरुषेयवध (= परस्पर एक दूसरे को मारना) ही हनन है । हे इष्टके ! तुम उस ऐसे अग्नि के स्वरूपवाली हो । उस अग्नि, उन सेनानी-ग्रामणी, उन अप्सरा-परिचारिकाओं तथा आयुधादि को सर्वथा नमस्कार है । वे सब हमें सुखी बनावें । वे सब हमारी रक्षा करें । जिस मनुष्य का हम अहित चिन्तन करते हैं, और जो हमारा अहित चिन्तन करता है—उसे हम इन अग्नि आदि के मुख की दाढ़ों में धरते हैं ॥ १५ ॥

उ० पञ्चचूडा उपदधाति । अयं पुरः योयमग्निः पुरः पुरस्तादुपधायाचर्यत इति पुर इत्युच्यते । हरिकेशश्च हरितज्वालः सुवर्णवर्णार्चिरिति यावत् । सूर्यरश्मिश्च सूर्यस्येवाग्नेः रश्मयः तस्य रथगृत्सश्च रथेऽवस्थितो गृत्सः मेधावी । गृणतेः स्तुतिकर्मणः रथयुद्धकुशल इत्यर्थः । रथौजाश्च रथे ओजोऽस्यास्ति रथौजाः । चकारौ समुच्चयार्थीयौ । सेनानीग्रामण्यौ । सेनां नयतीति सेनानीः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । 'वासन्तिकौ तावृतू' इति श्रुतिः । पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ पुञ्जीकृतरूपलावण्यसौभाग्यगुणस्थला । क्रतूनां संकल्पानां स्थलमिव । स्त्रीद्रव्यस्वरूपादिज्ञानं संकल्पः तन्मूलकस्तु कामः । दिशश्च उपदिशश्चेति माहित्थिः । 'सेना च समितिश्च' इति श्रुतिः । दङ्क्ष्णवः दशनशीलाः पशवो हेतिर्वज्रः आयुधम् । पौरुषजनितः वधः विनाशः । प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधम् । तेभ्यो नमः अस्तु । तेभ्यो हेतिप्रहेतिभ्यः नमस्कारोस्तु । ते च नोऽस्मानवन्तु गोपायन्तु । ते नो मृडयन्तु ते अस्मान्सुखयन्तु । ते वयं हेतिप्रहेतिभिर्गुप्यमानाः यं पुरुषं द्विष्मः यस्यानिष्टं चिन्तयामः । यश्च पुरुषः नः अस्मान् द्वेष्टि अस्मान्प्रत्यप्रीतिं करोति तं पुरुषम् एषां हेतिप्रहेतीनाम् वयं जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः प्रक्षिपामः ॥१५॥

म० 'पुरीषमोप्योपर्ययं पुर इति पञ्चचूडाः प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम्' (का० १७ । १२ । २-३) । नाकसत्सु तूष्णीं चात्वालमृदं प्रक्षिप्य नाकसदामुपरि सर्वदिक्षु यथालिङ्गं लिङ्गानतिक्रमेण यल्लिङ्गको मन्त्रस्तद्दिशि तन्मन्त्रेण पञ्चचूडासंज्ञकाः पञ्चेष्टका उपदधातीति सूत्रार्थः । पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि । योऽयं पुरोऽग्निः इष्टकारूपः पुरस्तादुपधीयमानत्वात् पुरोऽग्निः । 'अग्निर्वै पुरस्तयत्तमाह पुर इति प्राञ्चꣳह्यग्निमुद्धरन्ति प्राञ्चमुपचरन्ति' (८ । ६ । १ । १६) इति श्रुतेः । कीदृशः । हरिकेशः हरयो हरितवर्णाः कनकवर्णाः केशाः केशसमा ज्वाला यस्य । 'हरिः पिङ्गे हरिद्वर्णे' इत्यभिधानात् । सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य 'सूर्यस्येव ह्यग्ने रश्मयः' (८ । ६ । १ । १६) इति श्रुतेः । तस्याग्ने रथगृत्सः रथौजाः च सेनानीग्रामण्यौ रथे गृत्सो मेधावी कुशलो रथगृत्सः 'गृत्सो मेधावी गृणातेः स्तुतिकर्मणः' (निरु० ९ । ५) इति यास्कोक्तेः । सेनां नयतीति सेनानीः । चौ समुच्चयार्थौ । रथे ओजस्तेजो यस्य स रथौजाः । रथयुद्धकुशल इत्यर्थः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ परिचारकौ तौ च वासन्तिकावृतू इत्यर्थः । 'वासन्तिकौ तावृतू' (१६) इति श्रुतेः । तथा पुञ्जिकस्थला क्रतुस्थला चेत्यप्सरसौ दिगुपदिग्रूपे यस्य परिचारिके । पुञ्जिकस्य पुञ्जीकृतस्य रूपलावण्यसौभाग्यादिगुणसमूहस्य स्थला आधारभूता पुञ्जिकस्थला । क्रतूनां संकल्पानां रूपादिज्ञानानां स्थला स्थानभूता क्रतुस्थला । पुञ्जिकस्य क्रतूनां च

स्थलं यस्यामिति बहुव्रीहिर्वा । 'पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसाविति दिक् चोपदिशा चेति ह स्माह माहित्थिः' (१६) इति श्रुतेः । दङ्क्ष्णवो दशनशीलाः पशवः व्याघ्रादयो हेतिरायुधं वज्रः । पौरुषेयः पुरुषसंबन्धी वधः हननं वधः प्रहेतिः प्रकृष्टमायुधं यस्मिन्नन्ने मुक्ते रावणसेनेव परस्परं रिपवो घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः । 'यदन्योन्यं घ्नन्ति स पौरुषेयो वधः प्रहेतिः' (१६) इति श्रुतेः । यस्याग्नेरियं सामग्री हे इष्टके, त्वं तदग्निस्वरूपासीत्यर्थः । योऽयमग्निर्यौ च तस्य सेनानीग्रामण्यौ ये चाप्सरसौ ये च हेतिप्रहेती तेभ्यः सर्वेभ्यः सर्वदा नमो नमस्कारोऽस्तु । ते सर्वे नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु । ते नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु यं नरं वयं द्विष्मः यस्यानिष्टं चिन्तयामः । यश्च नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि अस्माकमप्रीतिं करोति तं नरमेषां पूर्वोक्तानां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे वयं दध्मः प्रक्षिपामः । 'जभि नाशने' जम्भयति नाशयति जम्भा दंष्ट्रा यस्मिन्नस्तीति जम्भं मुखम् ॥ १५ ॥

अ॒यं द॑क्षि॒णा वि॒श्वक॑र्मा॒ तस्य॑ रथस्व॒नश्च॒ रथे॑चित्रश्च सेनानीग्राम॒ण्यौ॑ ॥ मे॒नका॑ च सह॒जन्या॑ चाप्स॒रसौ॑ यातु॒धाना॑ हे॒ती रक्षा॑ᳪंसि॒ प्रहे॑ति॒स्तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः ॥ १६ ॥

[द॒क्षि॒णा । वि॒श्वक॒र्मेति॑वि॒श्व कर्मा॑ । र॒थ॒स्व॒नऽइति॒रथ स्व॒नः॑ । र॒थे॑चित्र॒ऽइति॒रथे॑ चित्रः॑ । मे॒नका॑ । स॒ह॒ज॒न्येति॒सह जन्या॑ । या॒तु॒धा॒ना॒ऽइति॑यातु धानाः॑ । रक्षा॑ᳪंसि ॥१६॥]

दक्षिण दिशा में अतिशयत्व को प्राप्त यह सर्वकर्मकारी वायु है। रथ में स्थित शब्दकारी रथस्वन उस वायु का सेनापति है और रथ में बैठकर विचित्र ढंग से युद्ध करनेवाला रथचित्र इसका ग्रामणी है। (गर्मी ऋतु के वैशाख-ज्येष्ठमास हैं, वे दोनों।) मेनका और सहजन्या उस वायु की अप्सराएँ हैं। यातुधान उसकी हेति और राक्षस उसकी प्रहेति (=आयुध) हैं। उन सबके लिए नमस्कार है। वे हमें बचावें। वे हमें सुखी करें। हम जिससे द्वेष करते हैं और जो हमसे द्वेष करता है, उसे हम इनके मुख में धरते हैं ॥ १६ ॥

उ० उत्तरेषु । अयं दक्षिणा । दक्षिणतो विश्वकर्मा सर्वस्य कर्ता वायुः तस्य वायो रथस्वनः रथेऽवस्थितो महास्वनः । स्वनः शब्दः । रथे चित्रः रथेऽवस्थितो विचित्रयोधी । मेनका च सहजन्या च । मेना मानयन्त्येनां मेनका समानैर्जनैः सहस्थिता जनानां सहजन्या । अप्सरसो हि सर्वसामान्याः । यातुधानाः रक्षांसि ॥ १६ ॥

म० अथ दक्षिणतः । दक्षिणस्यां दिशीति दक्षिणा 'दक्षिणादाच्' (पा० ५।३।३६) इति सप्तम्यन्ताद्दक्षिणशब्दादाच्प्रत्ययः । दक्षिणा दक्षिणतः अयं विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म यस्य । विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः । 'अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽयं पवत एष हीदᳪं सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणेति तस्मादेष दक्षिणैव भूयिष्ठं वाति' (८।६।१।१७) इति श्रुतेः । तस्य वायोः रथस्वनः सेनानीः रथे स्थितः स्वनति शूरशब्दं करोतीति रथस्वनः । रथे स्थितः चित्र आश्चर्यकारी रथे चित्रो ग्रामणीः 'हलदन्तात्–' (पा० ६।३।९) इति सप्तम्या अलुक् । तौ ग्रैष्मावृतू 'ग्रैष्मौ तावृतू' (१७) इति श्रुतेः । मानयन्त्येनां मेनका । जनैः सर्वैः सह स्थिता सहजन्या । अप्सरसो हि सर्वसाधारणाः एते अप्सरसौ । यातुधाना रक्षसामवान्तरजातिभेदो बोध्यः । हेतिप्रहेती अप्यायुधविशेषौ । क्रूरा यातुधानास्तीक्ष्णहेतिरूपाः अतिक्रूराणि रक्षांस्यतितीक्ष्णप्रहेतिस्वरूपाणि । हे इष्टके, यस्य वायोरिदं सर्वं त्वं तद्रूपासि । व्याख्यातमन्यत् ॥ १६ ॥

अ॒यं प॒श्चाद्वि॒श्वव्य॑चा॒स्तस्य॒ रथ॑प्रोत॒श्चास॑मरथश्च सेनानीग्राम॒ण्यौ॑ ॥ प्र॒म्लोच॑न्ती चानु॒म्लोच॑न्ती चाप्स॒रसौ॑ व्या॒घ्रा हे॒तिः स॒र्पाः प्रहे॑ति॒स्तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः ॥ १७ ॥

[प॒श्चात् । वि॒श्वव्य॑चा॒ऽइति॑वि॒श्व व्य॑चाः । र॒थ॑प्रोत॒ऽइति॒रथ॑ प्रोतः॑ । अस॑मरथ॒ऽइत्यस॑म रथः॑ । प्र॒म्लोच॒न्तीति॑प्र म्लोच॑न्ती । अ॒नु॒म्लोच॒न्तीत्य॑नु म्लोच॑न्ती । व्या॒घ्राः । स॒र्पाः ॥१७॥]

पश्चिम को गति करनेवाला और सर्वत्र व्यापनशील यह सूर्य विश्ववाचा है। रथप्रोत इसका सेनापति और असमरथ इसका ग्रामपति है। (यह दोनों वर्षा ऋतु के अषाढ़-सावन मास हैं।) प्रम्लोचन्ती और अनुम्लोचन्ती इसकी अप्सराएँ हैं। व्याघ्र इसकी हेति और सर्प इसकी प्रहेति हैं। उन सबको नमस्कार है। वे हमें बचावें। वे हमें सुख दें। हम जिससे द्वेष करते हैं और जो हमसे द्वेष करता है, हम उसे इनके मुख में फेंकते हैं ॥ १७ ॥

उ० अयं पश्चात् विश्वव्यचाः आदित्यो विश्वव्यचाः । स ह्युदयेन सर्वं व्यञ्जनवत्करोति । तस्य रथप्रोतश्च रथेऽवस्थितः प्रोत इव । असमरथः अन्यैः रथिभिरतुल्यरथः । प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती च । तुल्यव्याख्यानम् । व्याघ्राः सर्पाः ॥ १७ ॥

म० अथ पश्चात् । अवरस्मिन् प्रदेशे इत्यर्थे 'पश्चात्–' (पा० ५।३।३२) इति सूत्रेण निपातः । पश्चात्

पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः विश्वं सर्वमुदयेन विचति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः असुन्। पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यत इति पश्चात्। 'असौ वा आदित्यो विश्वव्यचा यदा ह्येवैष उदेत्यथेद्ँ सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पश्चादिति तस्मादेतं प्रत्यञ्चमेव यन्तं पश्यन्ति' (८ । ६ । १ । १८) इति श्रुतेः। तस्यादित्यस्य रथे स्थितः प्रोत इव स्थिरो रथे प्रोतः सेनानीः। असमोऽन्यै रथैरतुल्यो रथो यस्य सोऽसमरथो नाम ग्रामणीः तौ च वार्षिकावृतू। 'वार्षिकौ तावृतू' (१८) इति श्रुतेः। प्रम्लोचति नरं प्रत्यात्मानं दर्शयतीति प्रम्लोचन्ती। अनु वारं वारं म्लोचन्तीत्यनुम्लोचन्तीत्यप्सरसौ व्याघ्राः प्रसिद्धाः यस्य हेतिः, सर्पाः प्रहेतिर्यस्य तद्रूपासि। उक्तमन्यत् ॥ १७ ॥

अ॒यमु॑त्त॒रात्सं॒यद्व॑सु॒स्तस्य॒ तार्क्ष्य॑श्चारिष्टनेमिश्च सेनानीग्राम॒ण्यौ॑ वि॒श्वाची॑ च घृ॒ताची॑ चाप्स॒रसा॒वापो॑ हे॒तिर्वातः॒ प्रहे॑ति॒स्तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो॑ मृडयन्तु ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः ॥ १८ ॥

[उ॒त्त॒रात्। सं॒यद्व॑सु॒रिति॑ सं॒यत्ऽव॑सुः। तार्क्ष्यः॑। अरि॑ष्टनेमि॒रित्यरि॑ष्टऽनेमिः। वि॒श्वाची॑। घृ॒ताची॑। आपः॑। वातः॑ ॥१८॥]

यह उत्तर में प्रसिद्धिप्राप्त और धन के लिए आश्रयणीय यज्ञ है। तार्क्ष्य (=गरुड़) इसका सेनानी तथा अरिष्ट (=अहिंसित) नेमि इसका ग्रामनायक है। (यह शरदृतु के क्वार-कार्तिक मास ही हैं।) विश्वाची और घृताची इसकी अप्सराएँ हैं। आपः इसकी हेति एवं वात इसकी प्रहेति है। उनको नमस्कार है। वे हमें बचावें। वे हमें सुखी करें। हम जिससे द्वेष करते हैं और जो हमसे द्वेष करता है, उसे हम इनके मुख में धरते हैं ॥ १८ ॥

उ० अयमुत्तरात्। अयं यज्ञः उत्तरतः। संयद्वसुः संयन्ति वसुनो धनस्य लिप्सवो यंप्रति स संयद्वसुर्यज्ञः। दीयते हि तत्र प्रसृतेभ्यः। तार्क्ष्यः तीक्ष्णेऽन्तरिक्षे क्षिपति पक्षाविति तार्क्ष्यः। अरिष्टनेमिः अनुपहिंसितायुधः। विश्वाची च सर्वंप्रति अञ्चनशीला। साधारणा हि सा। घृताची घृताञ्चना। घृतं हि अप्सरसामन्नम्। तथाचोर्वशीवाक्यम् 'घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नामि' इति। आपः वातः ॥ १८ ॥

म० अथोत्तरतः। उत्तरस्मिन्नित्युत्तरात् 'उत्तराधर-' (पा० ५ । ३ । ३४) इत्यादिना आतिप्रत्ययः। अयमुत्तरतः संयद्वसुः यज्ञः सम्यक् यन्ति गच्छन्ति वसुने धनाय यंप्रति जनाः स संयद्वसुः। यज्ञं गतेभ्यो हि दानमावश्यकम्। यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात्। तथाच श्रुतिः 'यज्ञो वा उत्तरात्तद्यत्तमाहोत्तरादित्युत्तरत उपचारो हि यज्ञोऽथ यत्संयद्वसुरित्याह यज्ञँ हि संयन्तीतीदं वसु' (८ । ६ । १ । १९) इति तीक्ष्णेऽन्तरिक्षे क्षिपति पक्षाविति तार्क्ष्यः अरिष्टाऽनुपहिंसिता नेमिरायुधं यस्य सोऽरिष्टनेमिः एतन्नामकौ सेनानीग्रामण्यौ तौ शारदावृतू। 'शारदौ तावृतू' (१९) इति श्रुतेः। विश्वाची घृताची चाप्सरसौ ते च दिशोपदिशे। विश्वं सर्वं प्रत्यञ्चतीति विश्वाची सर्वसाधारणत्वात्। घृतमश्नाति भुङ्क्ते घृताची। घृतं ह्यप्सरसामन्नम्। 'घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नामी'त्युर्वशीवचनात्। आपोऽपां समूहो हेतिः। 'तस्य समूहः' (पा० ४ । २ । ३७) इत्यण्। वातः वायुः प्रहेतिः। तेभ्य इत्याद्युक्तम् ॥ १८ ॥

अ॒यमु॑प॒र्यर्वाग्व॑सु॒स्तस्य॑ सेन॒जिच्च॑ सु॒षेण॑श्च सेनानीग्राम॒ण्या॑वु॒र्वशी॑ च पू॒र्वचि॑त्तिश्चाप्स॒रसा॑वव॒स्फूर्ज॑न् हे॒तिर्वि॒द्युत्प्रहे॑ति॒स्तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो॑ मृडयन्तु ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः ॥ १९ ॥

[उ॒परि॑। अ॒र्वाग्व॑सु॒रित्य॒र्वाक्ऽव॑सुः। से॒न॒जिदिति॑ सेन॒ऽजित्। सु॒षेणः॑। सु॒सेन॒ इति॑ सु॒ऽसेनः॑। उ॒र्वशी॑। पू॒र्वचि॑त्ति॒रिति॑ पू॒र्वऽचि॑त्तिः। अ॒व॒स्फूर्ज॒न्नित्य॑व॒ऽस्फूर्ज॑न्। वि॒द्युदिति॑ वि॒ऽद्युत् ॥१९॥]

यह ऊपर-ऊपर रहने वाला परन्तु नीचे को वर्षाधन बिखेरने वाला पर्जन्य है। सेनाओं को जीतनेवाला सेनजित् इसका सेनापति है। सुन्दर सेनावाला सुषेण इसका ग्रामनायक है। (यह दोनों हेमन्त ऋतु के अगहन-पूष मास हैं।) उर्वशी और पूर्वचिति इसकी अप्सराएँ हैं। वज्रनिर्घोष इसकी हेति है और विद्युत् प्रहेति है। उनके लिए नमस्कार है। वे हमें बचावें। वे हमें सुखी करें। जिससे हम द्वेष करते हैं और जो हमसे द्वेष करता है, उसे हम इनके मुख में धरते हैं ॥ १९ ॥

उ० मध्ये। अयमुपरि। अयं पर्जन्य उपरि। अर्वाग्वसुः अर्वागञ्चनं वसु धनमुदकलक्षणं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्वाग्वसुः पर्जन्यः। तस्य सेनजिच्च सेनां जयतीति सेनजित्। सुषेणश्च शोभनसेनश्च। उर्वशी च उरुः पृथुः वशः कामो यस्या इति उर्वशी। पूर्वचित्तिश्च पूर्वं प्रथमं पुंसां चेतस्तामभ्युपैति सौभाग्यातिशयात्। अवस्फूर्जन्पर्जन्यः हेतिः। स्फूर्जतिर्वज्रनिर्घोषार्थः विद्युत्प्रहेतिः ॥ १९ ॥

म० अथ मध्ये। उपरि ऊर्ध्वदेशेऽयमर्वाग्वसुः पर्जन्यः 'उपर्युपरिष्टात्' (पा० ५ । ३ । ३१) इति निपात् ऊर्ध्वप्रदेशे इत्यर्थः। अर्वागधोमुखं यद्वसु धनं जलरूपं यस्मात्सोऽर्वाग्वसुः। अधोजलं प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थः। तथाच श्रुतिः 'पर्जन्यो वा

उपरि तद्यत्तमाहोपरीत्युपरि हि पर्जन्योऽथ यदर्वाग्वसुरित्याहातो ह्यर्वाग्वसु वृष्टिरन्नं प्रजाभ्यः प्रदीयते' (८ । ६ । १ । २०) इति । तस्य पर्जन्यस्य सेनां जयतीति सेनजित् शोभना सेना यस्येति सुषेणः 'पूर्वपदात्' (पा० ८ । ३ । १०६) इति षत्वम् ततो णत्वम् । तौ सेनानीग्रामण्यौ तौ हैमन्तिकावृतू 'हैमन्तिकौ तावृतू' (२०) इति श्रुतेः । उरुः पृथुः कामो वशो यस्याः सोर्वशी । रूपातिशयात् पूर्वमेव पुंसां चित्तमुपैतीति पूर्वचित्तिः । एते दिगुपदिग्रूपे अप्सरसौ । 'स्फूर्जो वज्रनिर्घोषे' अवस्फूर्जतीत्यवस्फूर्जन् भयहेतुशब्दं कुर्वन् हेतिः । विद्युचपला प्रहेतिः । शिष्टं व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

अ॒ग्निर्मू॒र्धा दि॒वः क॒कुत्पतिः पृथि॒व्या अ॒यम् । अ॒पाꣳ रेताꣳसि जिन्वति ॥ २० ॥

द्युलोक की मूर्धा के समान (=अत्यन्त श्रेष्ठ), अत्यन्त महान् और पृथ्वी का स्वामी यह अग्नि जलों के कारण (=मेघों) को प्रीणित करता है (=आहुति के परिणाम में वर्षा कराता है) ॥ २० ॥

उ० छन्दस्या उपदधाति । अग्निर्मूर्धा । आग्नेयं प्राक् तपश्च तपस्यश्चेत्यतः । प्रथमस्तृचो गायत्रः । प्रथमा व्याख्याता ॥ २० ॥

म० 'छन्दस्यास्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम्' (का० १७ । १२ । ५) । वक्ष्यमाणा गायत्र्याद्याश्छन्दस्या एकैकस्मिन् स्थाने तिस्र उपदधाति तासां मध्यमा पद्यानूके तामभितो द्वे अर्धपद्ये । अत्र पूर्वदिश्यनूकान्ते तिस्रो गायत्रीरग्निर्मूर्धेति प्रत्यृचम् । एवं वक्ष्यमाणा अपीति सूत्रार्थः । तिस्र ऋचोऽग्निदेवत्या गायत्र्यः । आद्या व्याख्याता (अध्या० ३ क० १२) ॥ २० ॥

अ॒यम॒ग्निः स॑ह॒स्रिणो॒ वाज॑स्य श॒तिन॒स्पतिः । मू॒र्धा क॒वी र॑यी॒णाम् ॥ २१ ॥

[अ॒यम् । अ॒ग्निः । स॒ह॒स्रिणः॑ । वाज॑स्य । श॒तिनः॑ । पतिः॑ ॥ मू॒र्द्धा । क॒विः । र॒यी॒णाम् ॥२१॥]

यह अग्नि शत-सहस्रमूल्यक अन्न का स्वामी, धनों की मूर्धा (=श्रेष्ठधनस्वरूप) और क्रान्तदर्शी है । (हम उसकी स्तुति करते हैं) ॥ २१ ॥

उ० अयमग्निः । ऋषिरग्निनयेन दर्शयति । अयमग्निः सहस्रिणः सहस्राणि बहूनि यस्य विद्यन्ते तस्य । वाजस्यान्नस्य शतिनश्च पतिरधिपतिः । मूर्धा च रयीणाम् प्रधानभूतश्च धनानाम् । अग्निर्हि सर्वेषां धनानां प्रधानं दृष्टादृष्टसाधनं हि । कविः क्रान्तदर्शनश्च अतः स्तुमः ॥२१॥

म० अयमग्निरीदृशस्तं स्तुम इति शेषः । कीदृशः । सहस्रं संख्या अस्यास्तीति सहस्री तस्य । शतिनः शतसंख्यावतो वाजस्यान्नस्य पतिः स्वामी । अनेकान्नप्रद इत्यर्थः । तथा रयीणां धनानां मूर्धा शिरोवदुत्तमः । अग्निर्हि सर्वधनानां प्रधानधनं दृष्टादृष्टसाधनत्वात् । कविः क्रान्तदर्शनः ॥ २१ ॥

त्वाम॑ग्ने॒ पुष्क॑रा॒दध्यथ॑र्वा॒ निर॑मन्थत । मू॒र्ध्नो विश्व॑स्य वा॒घतः॑ ॥ २२ ॥

हे अग्ने ! सभी ऋत्विजों में श्रेष्ठ अथर्वा ऋषि ने तुम्हें सर्वप्रथम कमलपत्र के ऊपर मन्थन किया था ॥ २२ ॥

उ० त्वामग्ने पुष्करात् । व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

म० व्याख्यातैकादशे द्वात्रिंशत्तमकण्डिकायाम् ॥ २२ ॥

भुवो॑ य॒ज्ञस्य॒ रज॑सश्च ने॒ता यत्रा॑ नि॒युद्भिः॒ सच॑से शि॒वाभिः॑ । दि॒वि मू॒र्धानं॑ दधिषे स्व॒र्षां जि॒ह्वाम॑ग्ने चकृषे हव्य॒वाह॑म् ॥ २३ ॥

(रेतःसिग्वेला में तीन त्रिष्टुप् संज्ञक ईंटों को धरना ।) हे अग्ने ! जब तुम हविः को वहन करनेवाली अपनी ज्वाला को प्रकट करते हो—तब तुम यज्ञ के नेता और यज्ञ के परिणामस्वरूप बरसने वाले जल के नेता होते हो—जहाँ तुम कल्याणकारी वायु के नियुत संज्ञक अश्वों से संगत होते हो, अर्थात् अन्तरिक्ष में (वर्षा धारण करते हो) और द्युलोक में स्वर्गदाता सूर्य को धारण करते हो (=हे अग्ने ! यज्ञ से प्रसन्न होकर तुम लोकोपकारार्थ अन्तरिक्ष में वर्षा और सुखकारी सूर्य को द्युलोक में धारण करते हो) ॥ २३ ॥

उ० भुवो यज्ञस्य । त्रैष्टुभस्तृचः । प्रथमा व्याख्याता ॥ २३ ॥

म० 'पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति' (का० १७ । १२ । ७) । पूर्वदिशि रेतःसिग्वेलायां त्रिष्टुप्संज्ञा इष्टका उपदधाति तृचेन तिस्रः त्रिष्टुप्छन्दस्काभिर्ऋग्भिरुपधेया इष्टकास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । एवमग्रेऽपि तिस्रस्त्रिष्टुभ आग्नेय्यः । प्रथमा व्याख्याता त्रयोदशेऽध्याये (अ० १३ । क० १५) ॥ २३ ॥

अबो॑ध्य॒ग्निः स॒मिधा॒ जना॑नां॒ प्रति॑ धे॒नुमि॑वाय॒तीमु॒षास॑म् । य॒ह्वा इ॑व॒ प्र व॒यामु॒ज्जिहा॑नाः॒ प्र भा॒नवः॑ सिस्रते॒ नाक॒मच्छ॑ ॥ २४ ॥

[अबो॑धि । अ॒ग्निः । स॒मिधेति॑ स॒म्ऽइधा॑ । जना॑नाम् । प्रति॑ । धे॒नुमि॒वेति॑ धे॒नुम्ऽइ॑व । आ॒य॒तीमित्या॑ऽय॒तीम् । उ॒षास॑म् । उ॒षस॒मित्यु॒षस॑म् । य॒ह्वाऽइ॒वेति॑ य॒ह्वाःऽइ॑व । प्र । व॒याम् । उ॒ज्जिहा॑ना॒ऽइत्यु॑त्ऽजिहा॑नाः । प्र । भा॒नवः॑ । सि॒स्र॒ते॒ । नाक॑म् । अच्छ॑ ॥२४॥]

समिधाओं से समिध्यमान अग्नि प्रज्वलित हुआ; जैसे आती हुई उषा में गाय को दुहा जाता है। पूर्ण प्रज्वलित इस अग्नि की रश्मियाँ आकाश की ओर उठ-फैल रही हैं; जैसे पक्षियों में समर्थ पक्षी प्रातःकाल आहार के अन्वेषणार्थ अन्तरिक्ष में फैलकर उड़ते हैं ॥ २४ ॥

उ० अबोध्यग्निः । योयमग्निः अबोधि प्रतिबुध्यते कर्माणि स्वमधिकारम् । समिधा समिन्धनेन । जनानामग्निहोत्रिणां सत्यातिथिज्ञानश्रद्धासंपन्नानाम् । कथमिवं प्रतिबुध्यते । धेनुमिवायतीम् । यथा धेनुमागच्छन्तीं वत्सः प्रतिबुध्यते । यथाच उषसमागच्छन्तीं मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते तस्याहुतिभिर्दीप्तस्य । यह्वा इव प्रवयामुज्जिहानाः । यह्व इति महतो नामधेयम् । यथा महान्तो जातपक्षाः पक्षिणः वयां वृक्षशाखामुज्जिहानाः परित्यजन्त ऊर्ध्वं गच्छेयुः । एवम् प्रभानवः सिस्रते प्रसिस्रते प्रसर्पन्ति भानवः अर्चींषि महान्ति । नाकमच्छ । अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः । स्वर्गलोकमभि ॥ २४ ॥

म० जनानां ज्ञानश्रद्धाद्विजतर्पणसत्यादिसंपन्नानामग्निहोत्रिणां समिधा समिन्धनेनाग्निः प्रत्यबोधि प्रतिबुध्यते । कर्माणि स्वमधिकारं जानातीत्यर्थः । 'दीपजन–' (पा० ३ । १ । ६१) इत्यादिना लुङि कर्तरि चिण् । तत्र दृष्टान्तः । आयतीमागच्छन्तीं धेनुं यथा वत्सः प्रतिबुध्यते यथा चोष समागच्छन्तीं प्रति मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते । दीप्तस्य तस्याग्नेर्भानवो रश्मयो नाकमच्छ स्वर्गमभितः प्रसिस्रते प्रसरन्ति । 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः' (निरु० ५ । २८) । दृष्टान्तमाह । यह्व इति महन्नाम । यह्वाः महान्तो जातपक्षाः पक्षिणो वयां वृक्षशाखां प्रोज्जिहानाः प्रोद्गच्छन्तो नाकमाकाशं प्रति प्रसरन्ति तद्वत् । ऋचोऽर्थान्तरं वा । जनानामृत्विजां संबन्धिन्या समिधाग्निरबोधि प्रतिबोधितः प्रज्वलितः आयतीमुषसं प्रातःकालंप्रति धेनुं यथा प्रतिबोधयन्ति उत्थापयन्ति । तस्य भानवः प्रोज्जिहाना नाकमभि प्रसिस्रते । दृष्टान्तः । वयां पक्षिणां मध्ये यह्वाः महान्तः पक्षिणो यथा प्रोद्गच्छन्तः प्रसरन्ति । विः पक्षी तस्यामि छान्दसे गुणे वयामिति रूपम् । एकः प्रशब्दः उज्जिहाना इत्यत्र संबध्यते द्वितीयः सिस्रते इत्यत्र । 'सृ गतौ' ह्वादिः लट् । 'ओहाङ् गतौ' शानच् जिहानाः । उषासमिति संहितायां दीर्घः ॥ २४ ॥

अवो॑चाम क॒वये॒ मेध्या॑य॒ वचो॑ व॒न्दारु॑ वृष॒भाय॒ वृष्णे॑ । गवि॑ष्ठिरो॒ नम॑सा॒ स्तोम॑म॒ग्नौ दि॒वी॑व रु॒क्मम्॑उ॒रु॒व्य॑ञ्च॒मश्रे॑त् ॥ २५ ॥

[अवो॑चाम । क॒वये॑ । मेध्या॑य । वच॑÷ । व॒न्दारु॑ । वृ॒ष॒भाय॑ । वृष्णे॑ ॥ गवि॑ष्ठिर॒ इति॒ गवि॑ऽस्थिरः । नम॑सा । स्तोम॑म् । अ॒ग्नौ । दि॒वीवेति॑ दि॒वि ऽइ॑व । रु॒क्मम् । उ॒रु॒व्य॑ञ्च॒मित्यु॑रु॒ऽव्य॑ञ्चम् । अश्रे॑त् ॥२५॥]

क्रान्तद्रष्टा, यज्ञयोग्य, श्रेष्ठ या कामनाओं के वर्षक और सदा सेवनसमर्थ (=युवा) अग्नि के लिए हम उद्‌गाताओं ने वन्दनामय वचन कहे। अब वाणी में अच्युतमति होता (याज्या—अनुवाक्या के द्वारा) अग्नि में अन्न को आसंजित करेगा (=होम करेगा); जैसे कि बहुगमनशील सूर्य-रुक्म द्युलोक में आसंजित (=संगत) होता है ॥ २५ ॥

उ० अवोचाम । उद्गातारो ब्रुवन्ति । अवोचाम उक्तवन्तो वयम् । कवये क्रान्तदर्शनाय । मेध्याय यज्ञियाय । वचः स्तुतिलक्षणं वाक्यम् । वन्दारु वन्दनशीलम् । वृषभाय वर्षित्रे । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् । वृष्णे सेक्त्रे । यूने परिणामरहिताय । इदानीम् गविष्ठिरः होता गवि वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यः । तस्य हि अग्निरधिष्ठात्री देवता । नमसान्नेन संयुक्तं स्तोमं स्तुतिः । अग्नौ आहवनीयाख्ये । अश्रेत् आसंजयिष्यति अग्निसंबद्धं करिष्यते । कथमिव दिवीव रुक्मम् यथा द्युलोके रुक्मं रोचनमादित्यम् । उरुव्यञ्चम् बहुभिः स्तुतिभक्तिभिर्युक्तम् स्वरसौष्ठवादियुक्तम् । स्तोम आदित्येनोपमीयते ॥२५॥

म० उद्गातारो वदन्ति । वयं कवये क्रान्तदर्शिनेऽग्नये वचोऽवोचाम स्तुतिरूपं वाक्यमुक्तवन्तः । कीदृशाय कवये । मेध्याय मेधे यज्ञे योग्याय । वृषभाय श्रेष्ठाय कामानां वर्षयित्रे । वृष्णे सेक्त्रे । यूने परिणामरहिताय । कीदृशं वचः । वन्दारु वन्दनशीलं स्तुतितत्परम् । 'शृवन्द्योरारुः' (पा० ३ । २ । १७३) । इदानीं गविष्ठिरः गवि वाचि स्थिरोऽप्रच्याव्यो होता नमसाऽन्नेन युतं स्तोमं स्तुतिमग्नौ आहवनीये अश्रेत् । अन्तर्भूतण्यर्थः श्रयतिः लड्ङर्थे । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३ । ४ । ६) इति वचनात् 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो लुक् गुणः । होताग्नौ स्तोममापयिष्यति आसंजयिष्यति याज्यानुवाक्याभिरन्नमग्निसंबद्धं करिष्यतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । दिवीव रुक्ममुत्प्रेक्षते । दिवि द्युलोके रुक्मं रोचमानमादित्यं सन्ध्यावन्दनसूर्योपस्थानादिषु विप्रयुक्ताः उरवो बहवो व्यञ्चाः स्तुतयो गतयो वा यस्येति तमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्तोमः सूर्येणोपमीयते । 'गवियुधिभ्यां स्थिरः' (पा० ८ । ३ । ९५) इति षत्वम् ॥ २५ ॥

अ॒यमि॒ह प्र॑थ॒मो धा॑यि धा॒तृभि॒र्होता॒ यजि॑ष्ठो अध्व॒रेष्वीड्यः॑ । यमप्न॑वानो॒ भृग॑वो विरु॒रुचु॒र्वने॑षु चि॒त्रं वि॒भ्वं॑ वि॒शेवि॑शे ॥ २६ ॥

(तीन जगतीछन्द संज्ञिका ईंटों को धरना ।) देवों को आह्वान करनेवाला, अत्यन्त यजनशील और यज्ञों में अत्यन्त

प्रशंसनीय यह आहवनीयाग्नि ही सर्वप्रथम अग्न्याधान करनेवाले ऋत्विजों के द्वारा स्थापित किया गया या धरा गया। चायनीय और प्रजा-प्रजा (=यजमान-यजमान) में व्यापक जिस अग्नि को पुत्र-पौत्रादि के साथ भृगुगण वनों में प्रज्वलित करते थे ॥२६॥

उ० अयमिह। जागतस्तृचः। प्रथमा व्याख्याता ॥२६॥

म० 'जगतीश्च पश्चादयमिहेति' (का० १७। १२। ८) तिसृभिः पश्चाद्रेतःसिग्वेलायां तिस्रो जगतीसंज्ञेष्टका दक्षिणामुख उपदधातीति सूत्रार्थः। तिस्रो जगत्य आग्नेय्यः। आद्या व्याख्याता (अध्या० ३ क० १५) ॥ २६ ॥

जन॑स्य गो॒पा अ॑जनिष्ट॒ जागृ॑वि॒र॒ग्निः सु॒दक्षः॑ सु॒वि॒ताय॒ नव्य॑से। घृ॒तप्र॑तीको बृह॒ता दि॑वि॒स्पृशा॑ द्यु॒मद्वि भा॑ति भर॒तेभ्यः॒ शुचिः॑ ॥ २७ ॥

[जन॑स्य। गो॒पाः। अ॒ज॒नि॒ष्ट॒। जागृ॑विः। अ॒ग्निः। सु॒दक्ष॒ इति॑ सु॒ऽदक्षः॑। सु॒वि॒ताय॑। नव्य॑से॥ घृ॒तप्र॑तीक॒ इति॑ घृ॒तऽप्र॑तीकः। बृ॒ह॒ता। दि॒वि॒स्पृशेति॑ दिवि॒ऽस्पृशा॑। द्यु॒मदिति॑ द्यु॒ऽमत्। वि। भा॒ति॒। भ॒र॒तेभ्यः॑। शुचिः॑ ॥२७॥]

भक्त यजमान का रक्षक, यज्ञकाल में सातत्येन जागरणशील, शुभ बलवाला या कुशल, घृत को ज्वाला रूप मुख में धारण करनेवाला और पावक अग्नि नवतर यज्ञ के निमित्त प्रबुद्ध हुआ। वह ऋत्विजों के कल्याण के लिए अपने बृहत् और द्युलोक को स्पर्श करनेवाले प्रकाश के साथ प्रकाशित हो रहा है ॥ २७ ॥

उ० जनस्य गोपाः। योयं जनस्य यजमानस्य गोपाः गोपायिता अजनिष्ट जातः। जागृविः जागरणशीलः अश्लिष्टज्ञानः अग्निः। सुदक्षः शोभनोत्साहः। सुविताय नव्यसे सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय। सः घृतप्रतीकः घृतमुखः। बृहता महता भानुना दिविस्पृशा दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक् तेन दिविस्पृशा। द्युमद्विभाति द्युतिमद्विविधं दीप्यते। भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्योऽर्थाय। शुचिः बहून्यपि हवींषि भक्षयन्नुच्छिष्टो न भवति शोधको वा। यद्वा। योऽसौ यजमानस्य गोपायिता अजनिष्ट भरतेभ्यः ऋषिभ्यः सकाशात्। ऋत्विग्यजमानेभ्यो वा। जागृविः अग्निः सुदक्षः। सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय। सोयं घृतमुखो महता भानुना दिविस्पृशा। द्युतिमद्विभाति। शुचिः शोचतेर्ज्वलतिकर्मणः। यद्वा मनुष्येभ्यो विजायमानो मनुष्यसंबद्धैर्दोषैर्न लिप्यते ॥ २७ ॥

म० योऽग्निर्भरतेभ्यः ऋत्विग्भ्यः सकाशादजनिष्ट जातः तैर्मथितत्वात्तेभ्यो जात इत्युच्यते। भरता इति ऋत्विङ्नामसु पठितम्। किमर्थं जातः। नव्यसे नवीयसे नवतराय। सुविताय सूताय प्रसूताय कर्मणे यागाय। सूतेरिडागम आर्षः। अभिनवं नवीयस्तस्मै। ईलोप आर्षः। सोऽग्निर्दिविस्पृशा द्युलोकस्पर्शिना बृहता ज्वालासमूहेन द्युमत् कान्तिमद्यथा तथा विभाति विविधं दीप्यते। कीदृशोऽग्निः। जनस्य यजमानस्य गोपाः। गोपायति रक्षतीति गोपाः क्विप् 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६। १। ६६) इति यलोपः। जागृविः जागरणशीलः कर्मणि सावधानः। सुदक्षः शोभनो दक्ष उत्साहो यस्य अतिकुशलो वा। घृतप्रतीकः घृतं प्रतीके मुखे यस्य। शुचिः शुद्धः बहूनि हवींषि भक्षयन्नपि उच्छिष्टो न स्यात् शोधको वा ॥ २७ ॥

त्वाम॑ग्ने॒ अङ्गि॑रसो॒ गुहा॑ हि॒तमन्व॑विन्दञ्छिश्रिया॒णं वने॑वने। स जा॑यसे म॒थ्यमा॑नः॒ सहो॑ म॒हत्त्वामा॑हुः॒ सह॑सस्पु॒त्रम॑ङ्गिरः ॥ २८ ॥

[त्वाम्। अ॒ग्ने॒। अङ्गि॑रसः। गुहा॑। हि॒तम्। अनु॑। अ॒वि॒न्द॒न्। शि॒श्रि॒या॒णम्। वने॑व॒न॒ इति॒ वने॑ऽवने। सः। जा॒य॒से॒। म॒थ्यमा॑नः। सहः॑। म॒हत्। त्वाम्। आ॒हुः॒। सह॑सः। पु॒त्रम्। अ॒ङ्गि॒रः॒ ॥२८॥]

हे अग्ने! भागकर गहन जल में प्रविष्ट तुमको अंगिरा ऋषियों ने प्राप्त किया था। पुनः भागकर काष्ठ-काष्ठ में प्रविष्ट भी तुम्हें उन्हीं अंगिरसों ने प्राप्त किया था। बल के मथने से भी वह तुम उत्पन्न होते हो। हे अंगिर अग्ने! तुम्हें वे अंगिरस ऋषिजन इसी से बल का पुत्र कहते हैं ॥ २८ ॥

उ० त्वामग्ने। यं त्वाम् हे अग्ने, अङ्गिरसः ऋषयः। गुहाहितं निगूढे प्रदेशेऽवस्थितम् अप्सु अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सोमः प्राविशदित्येवमादिनिदानमस्य मन्त्रस्य। अन्वविन्दन् लब्धवन्तः। पुनरपि नष्टं सन्तं शिश्रियाणं वनेवने अवस्थितम् ओषधिवनस्पतिषु। अन्वविन्दन्नङ्गिरस इति वर्तते। स त्वमिदानीमपि जायसे अरणिकाष्ठेभ्यो मथ्यमानः। सहोमहत् सहसा बलेन महता इति विभक्तिव्यत्ययः। अतश्च कारणात् त्वाम् आहुः ऋषयः सहसः पुत्रम् बलस्य पुत्रम्। अङ्गिरः अङ्गिर इत्यग्नेः संबोधनम् हे अङ्गिरः ॥ २८ ॥

म० हे अग्ने, अङ्गिरसः अङ्गिरोवंशोद्भवा ऋषयस्त्वामन्वविन्दन् लेभिरे। अन्विष्य प्रापुरित्यर्थः। किंभूतं त्वां गुहा गुहायां निगूढे प्रदेशे हितं स्थितम्। अप्सु प्रविष्टमित्यर्थः। 'अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्सोऽप आविशत्' इत्यादिश्रुतेः। 'सुपां सुलुक्' (पा० ७। १। ३९) इति गुहाशब्दात्सप्तमीलोपः। हे अग्ने, पुनर्नष्टं त्वां वने वने शिश्रियाणं नानावनसतिषु श्रितमङ्गिरसोऽन्वविन्दन्। 'नित्यवीप्सयोः' (पा० ८। १। ४) इति वनेपदस्य द्विलम्। श्रयतेः शानचि 'बहुलं छन्दसि'

(पा० २ । ४ । ७६) इति शपः श्लुः द्वित्वं च । यं त्वामङ्गिरसोऽलभन्त स त्वं जायसेऽधुनाप्यरणिभ्य उत्पद्यसे । कीदृशः । महत्सहः महता बहुना सहसा बलेन मथ्यमानः । महत्सहः-शब्दाभ्यां तृतीयालोपः । मथ्यमानो जायस इत्यर्थः । हे अङ्गिरः अग्ने, अतएव सहसो बलस्य पुत्रं त्वामाहुः वदन्ति मुनयः बलेन मन्थनाज्जायमानत्वाद्बलपुत्रं वदन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

सखा॑यः सं व॑ः स॒म्यञ्च॒मिष॒ꣳ स्तोमं॑ चा॒ग्नये॑ । वर्षि॑ष्ठाय क्षिती॒नामू॒र्जोन॑प्त्रे॒ सह॑स्वते ॥ २९ ॥

[सखा॑यः । सम् । व॒ः । स॒म्यञ्च॑म् । इष॑म् । स्तोम॑म् । च॒ । अ॒ग्नये॑ ॥ वर्षि॑ष्ठाय । क्षि॒तीनाम् । ऊ॒र्जः । नप्त्रे॑ । सह॑स्वते ॥२९॥]

(तीन अनुष्टुप्संज्ञक ईंटों को धरना ।) हे मित्र ऋत्विजों ! मनुष्यों अत्यन्त वृद्ध (=पुरातन) अर्थात् पूज्य, जल के नाती और बल से युक्त अग्नि के लिए हविः और पंचदश प्रभृति स्तोमों को सम्पन्न करो ॥ २९ ॥

उ० सखायः सम् । आनुष्टुभस्तृचः । यजमान ऋत्विजः संबोधयति । हे सखायः, संगत्य शृणुत । वः युष्मान् ब्रवीमि । सम्यञ्चम् संगतम् एकीभूतम् । इषम् हविर्लक्षणमन्नम् । स्तोमं च त्रिवृत्पञ्चदशादि । अग्नये भरत । कथंभूतायाग्नये । वर्षिष्ठाय क्षितीनां पृथुतमाय मनुष्याणाम् । ऊर्जोनप्त्रे अपां पौत्राय । अद्भ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ताभ्योऽग्निः । सहस्वते बलवते ॥ २९ ॥

म० 'अपरास्ताभ्योऽनुष्टुभः सखायः समिति' (का० १७ । १२ । ९) । जगतीभ्योऽपरास्तिस्रोऽनुष्टुप्संज्ञेष्टकाः प्राङ्मुख उपदधाति सखाय इत्यृक्त्रयेणेति सूत्रार्थः । तिस्रोऽनुष्टुभः । ऋत्विजःप्रति यजमानो ब्रूते । हे सखायः ऋत्विजः, सम्यञ्चं समीचीनमिषं हविर्लक्षणमन्नं समीचीनं स्तोमं चाग्नये वः यूयं संपादयत अग्न्यर्थं हविः कुरुत । त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमं च वदतेत्यर्थः । व्यत्ययेन प्रथमास्थाने द्वितीयाबहुवचनं कृत्वा वसादेशो व इति । समित्युपसर्गस्यापेक्षितः क्रियाशेषोऽध्याहर्तव्यः । कीदृशायाग्नये । क्षितीनां मनुष्याणां । वर्षिष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धतमाय । 'प्रियस्थिर–' (पा० ६ । ४ । १५७) इत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेश इष्ठनि । क्षियन्ति निवसन्ति भूमाविति क्षितयो नराः कर्तरि क्तिन् । सर्वपूज्यायेत्यर्थः । तथा ऊर्जो जलस्य नप्त्रे पौत्राय । अद्भ्यो वनस्पतयो जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः । तथा सहस्वते बलवते सहो बलमस्यास्तीति ॥ २९ ॥

सꣳस॒मिद्यु॑वसे वृषन्न॒ग्ने॒ विश्वा॑न्य॒र्य आ । इ॒डस्प॒दे समि॑ध्यसे॒ स नो॒ वसू॒न्याभ॑र ॥ ३० ॥

[सꣳस॒मिति॒सम् सम् । इत् । यु॒वसे॒ । वृ॒षन् । अग्ने॑ । विश्वा॑नि । अ॒र्यः । आ ॥ इ॒डः । प॒दे । सम् । इ॒ध्य॒से॒ । सः । नः॒ । वसू॑नि । आ । भ॒र ॥३०॥]

हे अग्ने ! हे सेचनसमर्थ ! स्वामी तुम सभी फलों को यजमान से संगत करते हो । तुम उत्तरवेदि में प्रज्वलित होते हो । वह तुम हे अग्ने ! हमें विविध धन आहत करो ॥ ३० ॥

उ० सꣳसमित् । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' इत्युपसर्गाभ्यासः । इदिति पादपूरणः । युवस इति विकरणव्यत्ययः । यस्त्वं संयौषि संगमयसि । हे वृषन् वर्षितः अग्ने । विश्वानि वसूनि । अर्यः ईश्वरः सन् आलोच्यालोच्य । यजमानानाम् इडायाश्च पदे कर्मार्थं समिध्यसे । यद्वा इडायाः पृथिव्याः पदे उत्तरवेदौ संदीप्यसे । स नः अस्मभ्यम् वसूनि धनानि आभर आहर देहि ॥ ३० ॥

म० हे वृषन् वर्षितः सेक्तः हे अग्ने, अर्यः स्वामी त्वं विश्वानि सर्वाणि फलानि आ समन्तात्संयुवसे संयौषि यजमानेन सङ्गमयसि । यौतेर्विकरणपदव्यत्ययः । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (पा० ३ । १ । १०३) इति निपातः । इडः इडायाः गोः पृथिव्या वा पदे स्थाने उत्तरवेद्यां समिध्यसे कर्मार्थं दीप्यसे स ईदृशस्त्वं नोऽस्मभ्यं वसूनि धनानि आभर आहर देहीत्यर्थः । हरतेर्भकारः ॥ ३० ॥

त्वां चि॒त्रश्र॑वस्तम॒ हव॑न्ते वि॒क्षु ज॒न्तव॑ः । शो॒चिष्के॑शं पुरुप्रि॒याग्ने॑ ह॒व्याय॒ वोढ॑वे ॥ ३१ ॥

[त्वाम् । चि॒त्र॒श्र॒व॒स्त॒मेति॑चित्रश्रवःऽतम । हव॑न्ते । वि॒क्षु । ज॒न्तव॑ः ॥ शो॒चिष्के॑शम् । शो॒चिः॒के॒श॒मिति॒शो॒चिःऽकेशम् । पु॒रु॒प्रि॒येति॑पुरु प्रिय । अग्ने॑ । ह॒व्याय॑ । वोढ॑वे ॥३१॥]

हे अत्यन्त स्पृहणीय कीर्ति अग्ने ! हे बहुप्रिय ! तुम ज्वालाकेशों वाले अग्नि को प्रजाओं में अनेक ऋत्विग्-यजमान हविः को देवों तक पहुँचाने के लिए आह्वान करते हैं ॥ ३१ ॥

उ० त्वां चित्रश्रवस्तम । हे अग्ने । चित्रश्रवस्तम चित्रं नानारूपं श्रवो धनमतिशयेन यस्य स चित्रश्रवस्तमः तस्य संबोधनं हे चित्रश्रवस्तम । त्वां हवन्ते आह्वयन्ति । विक्षु मनुष्येषु मध्ये व्यवस्थितम् जन्तवो मनुष्याः । कथंभूतम् । शोचिष्केशम् शोचन्ति दीप्यन्ते ज्वालाः केशसंस्थानीया अस्येति शोचिष्केशः । हे पुरुप्रिय बहवो यजमानाः प्रिया अस्य । बहूनां यजमानानां वा प्रियः । बहु वा हविः प्रियमस्येति समासविशेषाः । तस्य संबोधनं हे पुरुप्रिय । किमर्थमाह्वयन्ति । हव्याय वोढवे । हवींषि वोढुं परियामः ॥ ३१ ॥

म० चित्रं नानाविधं श्रवो धनं कीर्तिर्वा यस्य स चित्रश्रवाः

अतिशयेन चित्रश्रवांश्चित्रश्रवस्तमस्तत्संबुद्धिः । हे पुरुप्रिय, पुरूणां बहूनां यजमानानां प्रियः । यद्वा पुरवः प्रिया यस्य, पुरु बहु हविः प्रियं यस्येति वा हे पुरुप्रिय हे अग्ने, विक्षु प्रजासु ऋत्विग्यजमानाः त्वां हवन्ते आह्वयन्ति । 'ह्वेञ् आह्वाने' 'ह्वः संप्रसारणम्' (पा० ६।१।३२) इति शपि संप्रसारणं गुणश्च । किं कर्तुम् । हव्याय वोढवे । विभक्तिव्यत्ययः । हव्यं वोढुं प्राप्तुम् 'तुमर्थे सेसेन्–' (पा० ३।४।९) इति तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

एना वो॑ अ॒ग्निं नम॑सो॒र्जो नपा॑त॒माहु॑वे । प्रि॒यं चेति॑ष्ठमर॒तिᳪ स्व॑ध्व॒रं विश्व॑स्य दू॒तम॒मृत॑म् ॥ ३२ ॥

[ए॒ना । वः॒ । अ॒ग्निम् । नम॑सा । ऊ॒र्जः॒ । नपा॑तम् । आ । हु॒वे॒ । प्रि॒यम् । चेति॑ष्ठम् । अ॒र॒तिम् । स्व॒ध्व॒रमिति॑ सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् । विश्व॑स्य । दू॒तम् । अ॒मृत॑म् ॥३२॥]

हे ऋत्विग्यजमानों ! तुम्हारी इस हविः के द्वारा मैं अन्न जल के पौत्र, प्रिय, अत्यन्त चेतना देने वाले, विश्राम रहित, सुष्ठु अध्वर(=यज्ञ)वान्, विश्व (=सभी) यजमानादि के दूत और अमृतस्वरूप अग्नि का आह्वान करता हूँ ॥ ३२ ॥

उ० एना वः । प्रगाथोयम् । तत्र बृहती पूर्वा सतोबृहत्युत्तरा । तत्र प्रगथनधर्मेण तिस्रो बृहत्यः संपादिताः द्वयोस्तु व्याख्यानम् । नहि शास्त्रे व्यूढानां मन्त्राणामर्थान्तरं विद्यत इति । तथाच आत्वा जिवर्मीति श्रुतिव्यतिषिक्ताभ्यां होममुक्त्वा प्रगुणाभ्यामेव व्याख्यानं करोति अतः प्रगुणो व्याख्यायते । एना अनेन नमसा अन्नेन । व इति पादपूरणार्थः संभवात् । अग्निम् ऊर्जोनपातम् अपां पौत्रम् । आहुवे आह्वयामि । सर्वजीवप्रियम् । चेतिष्ठम् अतिशयेन चेतनायुक्तम् । अरतिम् अलंमतिं पर्याप्तमतिम् । स्वध्वरम् शोभना अध्वरा यज्ञा अस्य विद्यन्त इति स्वध्वरः । विश्वस्य सर्वस्य यजमानजनस्य दूतम् । अमृतम् अमरणधर्माणम् ॥ ३२ ॥

म० 'अषाढावेलायां पुरस्ताद्बृहतीरेना व इति' (का० (१८।१२।१०) । अषाढावेलायाः पुरस्तात्तिस्रो बृहतीष्टका एना व इति तिसृभिरुपदधातीत्यर्थः । तिस्रो बृहत्यः प्रगाथः ऋग्द्वयग्रन्थनेन ऋक्त्रयसंपादनं प्रगाथः तत्र बृहतीसतोबृहतीभ्यां तिस्रो बृहत्यः कृताः । यस्यास्तृतीयो द्वादशाक्षरोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः सा बृहती । 'एना वोऽग्निं नमसोर्जोनपातमाहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरतिᳪ स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम्' इति । यस्याः प्रथमद्वितीयौ द्वादशार्णौ द्वितीयतुर्यावष्टार्णौ सा सतोबृहती । 'स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवᳪ राधो जनानाम्' इति । तत्र बृहत्यास्तुरीयं पादं द्विरावर्त्य सतोबृहत्याः पूर्वार्धेन सह द्वितीया बृहती कृता । सतोबृहत्या द्वितीयपादं द्विरावर्त्य तस्या एवोत्तरार्धेन सह तृतीया बृहती कृता । एवं तिस्रो बृहत्यः संहितायां पठिताः । तत्रावर्तितपादानामर्थान्तराभावाद् द्वे ऋचौ व्याख्यायेते । एना वः । विभक्तेराकारः । हे ऋत्विग्यजमानाः, वो युष्माकं संबन्धिना एना एनेन नमसान्नेन हविर्लक्षणेनाग्निमहमाहुवे आह्वयामि । वो युष्माकमेनमग्निं नमसा हुव इति वा । कीदृशमग्निम् । ऊर्जोनपातमपां पौत्रं प्रियं यजमानानां प्रीतिहेतुम् चेतिष्ठमतिशयेन चेतयितारम् । 'तुरिष्ठेमेयस्सु' (पा० ६।४।१५४) इतीष्ठनि परे तृचो लोपः । अरतिमलमतिं पर्याप्तमतिम् । यद्वा रतिरुपरमस्तद्रहितम् । सदोद्यमयुतमित्यर्थः । स्वध्वरं शोभना अध्वरा यज्ञा यस्य तम् ॥ ३२ ॥

विश्व॑स्य दू॒तम॒मृत॑म् विश्व॑स्य दू॒तम॒मृत॑म् । स योजते अरु॒षा वि॒श्वभो॑जसा स दु॑द्रव॒त्स्वा॑हुतः ॥३३॥

[सः । यो॒ज॒ते॒ । अ॒रु॒षा । वि॒श्वभो॑ज॒सेति॑ वि॒श्वऽभो॑जसा । सः । दु॒द्र॒व॒त् । स्वा॑हु॒त॒ इति॒ सुऽआ॑हुतः ॥३३॥]

सब यजमानादि के दूत, अमृतस्वरूप; सबके दूत और मरणरहित उस अग्नि को (आह्वान करता हूँ) । वह विश्व को भोजन देने में समर्थ अपने रक्ताभ दो अश्वों को अपने रथ में संयोजित करता है । उस रथ से वह सम्यक् आहुति प्राप्त अग्नि यज्ञ-स्थान के प्रति शीघ्र गमन करता है ॥ ३३ ॥

उ० स योजते । स एवाग्निः योजते युनक्ति । अरुषा अक्रोधनावश्वौ रथे । विश्वभोजसा सर्वस्य भोक्तारौ । द्वितीयाद्विवचनस्य स्थाने द्वयोः प्रातिपदिकयोराकारः । स एव च दुद्रवत् द्रवति गच्छति । स्वाहुतः शोभनप्रकारेण हुतः सन् ॥ ३३ ॥

म० विश्वस्य दूतं सर्वस्य यजमानजनस्य सर्वस्य जगतो वा दूतवत्कार्यकारिणम् । सर्वस्य हि गृहे दाहपाकादिकार्यकरत्वात् । अमृतं मरणरहितम् । अथ सतोबृहती व्याख्यायते । स योजते । यमग्निमाह्वयामि सोऽग्निः अरुषा अरुषौ रोषरहितौ साधू विश्वभोजसा विश्वं भुञ्जते तौ विश्वभोजसौ सर्वस्य भोक्तारौ । द्वितीयाद्विवचनस्थाने आकारः भुजेरसुन् । एवंविधावश्वौ रथे योजते युनक्ति । विशेषणाभ्यां विशेष्यमश्वपदं रथपदं चाध्याहार्यम् ॥ ३३ ॥

स दु॑द्रव॒त्स्वा॑हुतः स दु॑द्रव॒त्स्वा॑हुतः । सु॒ब्र॒ह्मा य॒ज्ञः सु॒शमी॒ वसू॑नां दे॒वᳪ राधो॒ जना॑नाम् ॥ ३४ ॥

[सु॒ब्र॒ह्मेति॑ सु॒ऽब्र॒ह्मा । य॒ज्ञः । सु॒श॒मीति॑ सु॒ऽशमी॑ । वसू॑नाम् । दे॒वम् । राधः॑ । जना॑नाम् ॥३४॥]

सम्यक् आहुत वह अग्नि यज्ञस्थान को दौड़ता है—सु-आहुत वह अग्नि यज्ञस्थान को दौड़ता है—जहाँ ज्ञानवान् ब्रह्मा

ऋत्विज् होता है; जहाँ यज्ञ हो रहा होता है; जहाँ विविध यज्ञकर्म पूरे किये जा रहे होते हैं और जहाँ धनी यजमानों की देवधन हविः विद्यमान होती है ॥ ३४ ॥

उ० क्व गच्छतीत्यत आह। यत्र सुब्रह्मा यज्ञः। सुब्रह्मग्रहणं सर्वर्त्विगुपलक्षणार्थम्। शोभनर्त्विग्यज्ञः। सुशमी च। शमीति कर्मनाम। शोभनानि कर्माणि यस्मिन्यज्ञे स सुशमी। वसूनां देवम् वसूनां रुद्राणामादित्यानां देवानां यस्मिन्यज्ञे क्लृप्तानि सवनानि। एवमध्याहारेण विभक्तिव्यत्ययेन च वाक्यसामञ्जस्यम्। राधो जनानाम् राधो धनं च यत्र जनानामुपक्लृप्तम् तत्र स योजत इति संबन्धः ॥ ३४ ॥

म० स एवाग्निः रथारूढः सन् स्वाहुतः शोभनप्रकारेणाहुतः सन् दुद्रवत् द्रवति गच्छति 'द्रु गतौ' 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः—' (पा० ३।१।४८) इति लुङि चङ् द्वित्वम् अडभावगुणाभावावार्षौ। कुत्र गच्छतीत्यत आह सुब्रह्मेति। वसूनामिति। वसुशब्दो रुद्रादित्ययोरुपलक्षकः। वसूनां रुद्राणामादित्यानां सवनत्रयदेवानां यत्र यज्ञः यत्र च जनानां यजमानानां देवं दीप्यमानं राधो धनं हविर्लक्षणं चास्ति तत्राग्निर्गच्छतीत्यर्थः। सुब्रह्मा ब्रह्मपदं सर्वर्लिगुपलक्षणम्। शोभनो ब्रह्मा ऋत्विग्यत्र शुभर्त्विग्युक्तः। सुशमी। शमीति कर्मनाम। शोभनानि कर्माणि यत्रेति सुशमी शोभनकर्मवान्। अग्निराहुतो रथेऽश्वान्नियुज्य यज्ञे हविर्भोक्तुमागच्छतीति सर्वार्थः ॥ ३४ ॥

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यहो। अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ३५ ॥

[अग्ने। वाजस्य। गोमतऽइतिगो मतः। ईशानः। सहसः। यहोऽइतियहो ॥ अस्मेऽइत्यस्मे। धेहि। जातवेदऽइतिजात वेदः। महि। श्रवः ॥३५॥]

हे अग्ने! गाय से युक्त धन के स्वामी, बल के पुत्र और उत्पन्न ज्ञान तुम हममें महद् अन्न धारित करो ॥ ३५ ॥

उ० अग्ने वाजस्य। औष्णिहस्तृचः। हे अग्ने, यस्त्वं वाजस्यान्नस्य। गोमतः गोभिः संयुक्तस्य। ईशानः ईश्वरः। हे सहसो यहो बलस्य पुत्र। सह इति बलनाम। यहुरिति पुत्रस्य नाम। मथ्यमानो जायते तस्मादेवमाह सहसस्पुत्रमित्यादि। स त्वम्। अस्मे धेहि अस्मभ्यं देहि। हे जातवेदः महि महत् श्रवोऽन्नलक्षणं धनम् गोभिः संयुक्तम् ॥ ३५ ॥

म० 'अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्येति' (का० १७।१२।१३) गायत्रीभ्योऽपरास्तिस्र उष्णिक्संज्ञा इष्टका अग्न इति ऋक्त्रयेणोपदधातीति सूत्रार्थः। तिस्र उष्णिहः। हे अग्ने, हे सहसो यहो बलस्य पुत्र, सह इति बलनाम यहुरिति पुत्रनाम। मन्थनाज्जायमानत्वाद्बलस्य पुत्रत्वम्। सहसस्पुत्रमित्युक्तं च। हे जातवेदः उत्पन्नज्ञान, अस्मे अस्मभ्यं महि महत् श्रवः धनं धेहि देहि। कीदृशस्त्वम्। गोमतः धेनुयुक्तस्य वाजस्यान्नस्येशानः ईश्वरः अतएव धनं गाश्च देहीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स इधानो वसुष्कविरग्निरीडेन्यो गिरा। रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ३६ ॥

[सः। इधानः। वसुः। कविः। अग्निः। ईडेन्यः। गिरा ॥ रेवत्। अस्मभ्यम्। पुर्वणीक। पुर्वनीकेतिपुरु अनीक। दीदिहि ॥३६॥]

हे बहुज्वालामुख अग्ने! इन्धन प्राप्त, धनस्वरूप या वासहेतु, क्रान्तद्रष्टा और स्तुतिवाणी से प्रशंसनीय तुम हमारे लिए धनयुक्त प्रज्वलित होओ (=हमारी आहुतियाँ ग्रहण करके हमें धन प्रदान करो) ॥ ३६ ॥

उ० स इधानः। स उक्तगुणः। इधानो दीप्यमानः। वसुः उपकारभूतः वासयिता वा। कविः मेधावी अग्निः। ईडेन्यः स्तुत्यः। गिरा वाचा त्रयीलक्षणया। तत्रार्थवादः प्रत्यक्षकृतः ततो भिन्नं वाक्यं नेयम्। रेवत् धनवत्। अस्मभ्यम् अस्मदर्थम्। हे पुर्वणीक बहुमुख। अनीकं मुखम्। पुरु बहुनाम। 'यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति ततएव प्रदहति' इति श्रुतिः। दीदिहि दीप्यस्व। एकं वाक्यं कृत्वा व्याख्यायते यत्तदोर्व्यत्ययेन। वसु धनं तापपाकप्रकाशैरुपकारकः। कविः क्रान्तदर्शनः अग्निः। ईडेन्यः स्तुत्यः ऋषिभिः। गिरा वाचा। तं त्वां ब्रवीमि। रेवत् धनवत् अस्मदर्थं पुर्वणीक दीप्यस्व ॥ ३६ ॥

म० हे पुर्वणीक, पुरु बहु अनीकं मुखं यस्य तत्संबुद्धिः सर्वदाहकत्वात्। 'यतो ह्येव कुतश्चाग्नावभ्यादधाति ततएव प्रदहति' इति श्रुतेः। हे बहुमुखाग्ने, अस्मभ्यमस्मदर्थे रेवत् रयिमत् धनवत् यथा तथा स त्वं दीदिहि दीप्यस्व। दिवेः शप श्लुः द्वित्वम् 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६।१।६६) इति वलोपः। रयिर्विद्यते यत्र कर्मणि रेवत् 'रयेर्मतौ' (पा० ६।१।३७) इति संप्रसारणम्। तथा त्वया हविर्ग्राह्यं यथास्माकं धनाप्तिर्भवतीत्यर्थः। स पूर्वोक्तः कीदृशस्त्वम्। इधानः दीप्यमानः। वसुः निवासहेतुः। कविः क्रान्तदर्शी। अग्निः अग्रे नयतीत्यग्रणीः। प्रथमं यज्ञप्रवर्तक इत्यर्थः। गिरा त्रयीलक्षणया वाचा ईडेन्यः ईडितुं योग्यः स्तुत्यः। औणादिक एन्यः ॥ ३६ ॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥ ३७ ॥

[क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः ॥ सः । तिग्मजम्भेतितिग्म जम्भ । रक्षसः । दह । प्रति ॥३७॥]

हे शोभमान ! हे तीक्ष्ण दंष्ट्रा वाले अग्ने ! स्वयं ही राक्षसों के विनाशक तुम दिन व रात्रि के राक्षसों को प्रतिदग्ध कर डालो ॥ ३७ ॥

उ० क्षपो राजन् । यस्त्वं क्षपः क्षपयिता । हे राजन् । रक्षसाम् उत त्मना । अप्यात्मनैव स्वभावत एव । हे अग्ने, वस्तोः सहसंबन्धिनां रक्षसाम् उत उषसः अपि उषसः संबन्धिनाम् सः । हे तिग्मजम्भ वज्रदंष्ट्र । तिग्ममिति वज्रनाम । जम्भेति दंष्ट्रानाम । रक्षसो दह । प्रति प्रत्येकम् ॥ ३७ ॥

म० हे राजन् दीप्यमान, हे तिग्मजम्भ तिग्मा तीक्ष्णा जम्भा दंष्ट्रा यस्य । यद्वा तिग्ममिति वज्रनाम । हे वज्रदंष्ट्र अग्ने, वस्तोः अयःसंबन्धिनः उतापि उषसः उषःकालसंबन्धिनो रक्षसो रक्षांसि राक्षसान् स त्वं प्रतिदह प्रत्येकं भस्मीकुरु । लिङ्गव्यत्ययेन रक्षःशब्दस्य पुंस्त्वम् । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १ । ४ । ८१) इति प्रत्युपसर्गस्य क्रियापदात्परत्वम् । कीदृशस्त्वम् । त्मना उप आत्मनापि स्वभावतोऽपि । क्षपः क्षपयतीति क्षपः 'क्षप क्षेपे' चुरादिः पचाद्यच् । स्वभावतो रक्षसां क्षपयिता । 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' (पा० ६ । ४ । १४१) इति आत्मन आकारलोपस्तृतीयैकवचने ॥ ३७ ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः । भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

[भद्रः । नः । अग्निः । आहुतऽइत्या हुतः । भद्रा । रातिः । सुभगेतिसु भग । भद्रः । अध्वरः ॥ भद्राः । उत । प्रशस्तयऽइतिप्र शस्तयः ॥३८॥]

हे सुष्ठु ऐश्वर्यवन् अग्ने ! आहूयमान चित्यग्नि कल्याणकारी होवे और उसका दान हमारे लिए कल्याणकारी होवे । उस अग्नि के निमित्त क्रियमाण यज्ञ भी कल्याणकारी होवे । हमारी अग्नि सम्बन्धी सम्पादित स्तुति-प्रशस्तियाँ कल्याणकारिणी होवें ॥ ३८ ॥

उ० भद्रो नः । द्वे ऋचौ । पूर्वा ककुप् सतोबृहत्युत्तरा । तिस्रः ककुभः संपादिताः । सुभग इति चित्यमग्निं संबोध्य प्रार्थयति । भद्रः भन्दनीयः नोऽस्माकम् अग्निः आहुतः अभिहुतः । भवत्विति शेषः । भद्रा रातिः । 'रा दाने' । रातिः दानम् भवतु । हे सुभग महदैश्वर्ययुक्त । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना' । भद्रश्चाध्वरो यज्ञो भवतु । किंच भद्रा उत अपि प्रशस्तयः प्रशंसनानि भवन्तु अस्माकम् ॥ ३८ ॥

म० 'भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यः' (का० १७ । १२ । ११) । इति बृहतीभ्यः पुरस्तात्तिस्रः ककुबिष्टका भद्रो न इत्यृक्क्रमेणोपदधातीति सूत्रार्थः । प्रगाथः ककुप्सतोबृहतीभ्यां तिस्रः ककुभः पादावृत्त्या कृताः अन्त्यस्य नार्थान्तरम् । भद्रो नोऽग्निराप्रशस्तय इति ककुप् । मध्यः पादो द्वादशक आद्यतृतीयावष्टकाविति तल्लक्षणम् । भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते अभिष्टिभिरिति सतोबृहती । आद्यतृतीयौ द्वादशकौ द्वितीयतुर्यावष्टकाविति तल्लक्षणम् । तत्र ककुब् व्याख्यायते । यजमानश्चित्यमग्निं संबोध्य प्रार्थयते । हे सुभग शोभनभग शोभनं भगमैश्वर्यं यस्य । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इत्युक्तेः । हे षड्विधैश्वर्ययुक्त, आहुतः ऋत्विग्भिराहुतोऽग्निर्नोऽस्माकं भद्रः भन्दनीयः कल्याणो भवत्विति शेषः । किंच रातिः त्वदीयं दानं भद्रास्तु कल्याणकार्यस्तु । अध्वरः यज्ञो भद्रः श्रेयस्कार्यस्तु । उतापिच प्रशस्तयः कीर्तयो भद्राः सुखदायिन्यः सन्तु ॥ ३८ ॥

भद्रा उत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये । येना समत्सु सासहः ॥ ३९ ॥

[भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूर्य्यऽइतिवृत्र तूर्ये ॥ येन । समत्स्वितिसमत् सु । सासहः । सासहऽइतिससहः ॥३९॥]

हे अग्ने ! हम लोगों के द्वारा की गई तुम्हारी स्तुतियाँ कल्याणकारिणी होवें । तुम अपने उस मन वृत्र के हिंसन में कुशल बनाओ—कि जिस मन से तुम युद्धों में शत्रुओं का विनाश करते हो ॥ ३९ ॥

उ० भद्रं मनः । भद्रं स्तुत्यं मनः । कुरुष्व वृत्रतूर्ये शत्रुवधाय । तूर्यतिर्वधकर्मा । येन मनसा समत्सु संग्रामेषु । सासहः । 'षह मर्षणे' । छन्दस्यभिभवे । अभिभवसि ॥३९॥

म० अथ द्वितीया । हे अग्ने, येन मनसा समत्सु संग्रामेषु त्वं सासहः अभिभवसि शत्रून् 'षह मर्षणे' छन्दस्यभिभवे च लङ् द्वित्वाडभावौ छान्दसौ संहितायामभ्यासदीर्घः । तन्मनः वृत्रतूर्ये पापनाशाय भद्रं कल्याणं कुरुष्व । तूर्यतिर्वधकर्मा । वृत्रः पापम् 'पाप्मा वै वृत्रः' इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥

येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धताम् । वनेमा ते अभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

[अव । स्थिरा । तनुहि । भूरि । शर्धताम् ॥ वनेम । ते । अभिष्टिभिरित्यभिष्टि भिः ॥४०॥]

हे अग्ने ! अपने जिस मन से तुम युद्धों में शत्रुओं को अभिभूत करते हो—उसी अपने शत्रु को अभिभूत करनेवाले मन के द्वारा हमारे प्रति अत्यधिक बल प्रदर्शित करनेवाले शत्रुओं की चढ़ी हुई प्रत्यञ्चाओं को ढीली कर दो। हे अग्ने! हम उचित मार्गों से तुम्हारे धनों को प्राप्त करें ॥ ४० ॥

उ० किंच। अव स्थिरा तनुहि अवतारय स्थिराणि कठिनानि धनूंषि । भूरिशर्धताम् बहुप्रकारं बलमात्मनि कुर्वताम्। शर्ध इति बलनाम । अभिवलायमानानाम्। ततो वयं शत्रुभिरप्रतिबध्यमानाः । वनेम संभजेमहि। तानेव शत्रून् ते तव। अभिष्टिभिः अभीष्टयागैः ॥ ४० ॥

म० किंच भूरि बहु शर्धतां बलं कुर्वतां संबन्धीनि स्थिरा स्थिराणि धनूंषि अवतनुहि अवतारय ज्यारहितानि कुरु। शर्ध इति बलनाम। शर्धं बलं कुर्वन्ति शर्धन्ति । सुपः क्विप्। ततः शतृप्रत्ययः । शर्धन्तीति शर्धन्तस्तेषाम् । किंच ते तवाभिष्टिभिर्मार्गैर्वयं वनेम संभजेम भोग्यानि वसूनि सेवेमहि। वनेमा येनेति पदयोः संहितायां दीर्घः ॥ ४० ॥

अ॒ग्निं तं म॑न्ये॒ यो वसु॒रस्तं॒ यं यन्ति॑ धे॒नवः॑। अस्त॒मर्व॑न्त आ॒शवो॒ऽस्तं॒ नित्या॑सो वा॒जिन॒ इष॑ꣳ स्तो॒तृभ्य॒ आभ॑र ॥ ४१ ॥

[अ॒ग्निम् । तम् । म॒न्ये॒ । यः । वसुः॑ । अस्त॑म् ॥ यम् । यन्ति॑ । धे॒नवः॑ ॥ अस्त॑म् । अर्व॑न्तः । आ॒शवः॑ । अस्त॑म् । नित्या॑सः । वा॒जिनः॑ । इष॑म् । स्तो॒तृभ्य॒ इति॑ स्तो॒तृ ऽभ्यः॑ । आ । भ॒र ॥४१॥]

(दक्षिण अनूकान्त में तीन पंक्ति संज्ञक ईंटों को धरना।) मैं उसे ही अग्नि मानता हूँ, जो धनस्वरूप है; जिसके होम को उद्देश्य करके गायें दोहनार्थ घर को सम्प्राप्त होती हैं; शीघ्रगामी अश्व घर को प्राप्त होते हैं और सतत गमनशील अश्व भी घर को प्राप्त होते हैं। हे अग्ने! स्तोताओं के लिए तुम अन्न या वर्षा आहृत करो ॥ ४१ ॥

उ० अग्निं तं मन्ये। पङ्क्तिस्तृचः । तमहमग्निं मन्ये जाने। यो वसुः धनम्। तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनमित्युच्यते। यद्वा वसुर्वासयिता। अस्तं यं यन्ति धेनवः। यं चाग्निमुद्धृतं ज्ञात्वा प्राप्तोऽस्माकं दोहदकाल इति अस्तं गृहं यन्ति धेनवः। अस्तं गृहम्। अर्वन्तः अश्वाः। आशवः शीघ्राः यन्ति। स्वामी हि पशूनामग्निः। यत्तजातः पशूनविन्दतेत्युपक्रम्य 'तस्मात्सर्वानृतून्पशवोऽग्निमभिसंयन्ति' इति श्रुतिः। अस्तं च नित्यासः शाश्वतिकाः । वाजिनः सुहयाः। सैन्धवाभिप्रायमेतत्। य उपास्यमान एतत्सर्वं यजमानस्योत्पादयति तमग्निं मन्ये । अधस्तनाश्चत्वारः पादाः परोक्षकृताः अयं तु प्रत्यक्षकृतः । अध्याहारेण परिपूर्तिः। यदि स त्वमग्निः इषमन्नं स्तोतृभ्य आभर देहि ॥ ४१ ॥

म० 'अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निं तमिति' (का० १७।१२।१४)। दक्षिणेऽनूकान्ते तिस्रः पङ्क्तिसंज्ञा इष्टका अग्निं तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः । तिस्रः पङ्क्तयः यस्य द्वौ पादावष्टकौ सा पङ्क्तिः । यो वसुः तापपाकप्रकाशैरुपकुर्वन् धनरूपो वसुरित्युच्यते । वसुर्वासयिता वा यः तमग्निं मन्ये जानामि। धेनवो गावो यमग्निमुद्धृतं ज्ञात्वा अस्तं गृहं यन्ति गच्छन्ति दोहकालोऽस्माकं होमार्थं प्राप्त इति। आशवः शीघ्रगामिनोऽर्वन्तोऽश्वा यं दृष्ट्वास्तं यजमानगृहं यन्ति गच्छन्ति । नित्यासः नित्याः शाश्वताः सर्वकालभाविनो वाजिनो बलवन्तोऽश्वाः । सैन्धवाश्वाभिप्रायेण पुनर्वचनम्। यं दृष्ट्वास्तं यन्ति । यमुपास्य गवाश्वादिकं लभ्यत इत्यर्थः। तादृश हे अग्ने, स्तोतृभ्यः स्तुतिकारिभ्यो यजमानेभ्य इषमन्नमाभर आहर देहि ॥ ४१ ॥

सो अ॒ग्निर्यो वसु॑र्गृ॒णे सं यमा॒यन्ति॑ धे॒नवः॑ । समर्व॑न्तो रघु॒द्रुवः॒ सꣳ सु॑जा॒तासः॑ सू॒रय॒ इष॑ꣳ स्तो॒तृभ्य॒ आभ॑र ॥ ४२ ॥

[सः । अ॒ग्निः । यः । वसुः॑ । गृ॒णे । सम् । यम् । आ॒यन्तीत्या॒ यन्ति॑ । धे॒नवः॑ ॥ सम् । अर्व॑न्तः । र॒घु॒द्रुव॒ इति॑ रघु॒ऽद्रुवः॑ । सम् । सु॒जा॒तास॒ इति॑ सु॒ऽजा॒तासः॑ । सू॒रयः॑ ॥४२॥]

जो अग्नि धनस्वरूप है; जिसे उद्देश्य करके गायें घर को प्राप्त होती हैं; जिसे उद्देश्य करके तीव्रगति घोड़े घर में आते हैं और जिसे उद्देश्य करके अच्छे कुल में उत्पन्न ऋत्विज् भी यजमान के घर को सम्प्राप्त होते हैं—वह अग्नि ही हमारे द्वारा स्तूयमान होता है। हे अग्ने! स्तोताओं के लिए धन लाओ ॥ ४२ ॥

उ० सोऽग्निः स एवाग्निः यो वसुरिति गीयते स्तोतृभिः संयमायन्ति धेनवः समायन्ति च यं धेनवः । समर्वन्तो रघुद्रुवः समायन्ति च अर्वन्तोऽश्वाः। लघुद्रुवः लघुद्रवणाः। समागच्छन्ति च सुजातासः कल्याणजन्मानः । सूरयः पण्डिताः। एतदुक्तं भवति। किं तेनाग्निना य एतत्सर्वं मात्मद्वारा यजमानस्य नोपनयति । सचेत्त्वम् । इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४२ ॥

म० योऽग्निर्वसुर्वासयिता स अग्निः। विभक्तिव्यत्ययः। तमग्निं गृणे स्तौमि 'गॄ शब्दे' क्र्यादिः लटि तङ्युत्तमैकवचनम् क्र्यादित्वाद्ध्रस्वः (पा० ७।३।८०)। यद्वा सोऽग्निः गृणे स्तूयतेऽस्माभिः। कर्तृप्रत्ययस्य कर्मत्वं विधेयम्। धेनवो यमग्निं समायन्ति समागच्छन्ति । अर्वन्तोऽश्वा यं समायन्ति ।

कीदृशा अर्वन्तः । रघुद्रुवः रलयोरैक्यम् । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' लघु शीघ्रं द्रवन्ति गच्छति लघुद्रुवः 'द्रु वधगत्योः' स्वादिः क्र्यादिश्च क्विप् । सूरयः विद्वांसो योग्या ऋत्विजो यं समायन्ति यदुपासकं सर्वे भजन्ते इत्यर्थः । कीदृशाः सूरयः । सुजातासः शोभनं जातं जन्म येषां ते सुजातासः सुजाताः 'आज्जसेः–' (पा० ७ । १ । ५०) इत्यसुक् । तादृश हे अग्ने, त्वं स्तोतृभ्य इषमन्नमाभर ॥ ४२ ॥

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि । उतो न उत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषꣳ स्तोतृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

[उभेऽइत्युभे । सुश्चन्द्र । सुचन्द्रेतिसु चन्द्र । सर्पिषः । दर्वीऽइतिदर्वी । श्रीणीषे । आसनि ॥ उतोऽइत्युतो । नः । उत् । पुपूर्याः । उक्थेषु । शवसः । पते ॥४३॥]

हे सुष्ठु आह्लादक अग्ने ! अपने मुख में घृत की आहुति को प्राप्त करने के लिए तुम अपनी दोनों कल्छुल (=जुहू) रूप ज्वालाओं का आश्रयण करते हो (—जैसे बालक माँ के स्तन को अपना मुख डालने के लिए अपने दोनों हाथों का आश्रयण किया करता है) । हे बलों के स्वामिन् अग्ने ! यज्ञों में प्रसन्न होकर तुम हमें धनधान्य से भरपूर बनाओ । हे अग्ने ! स्तोताओं के लिए वर्षा लाओ ॥ ४३ ॥

उ० उभे सुश्चन्द्र । हे अग्ने, सुचन्द्र शोभनचन्द्र इव धनानामुत्पादक । शोभने हि चन्द्रमसि धनान्युत्पद्यन्त इति ज्योतिःशास्त्रविदः प्रतिजानन्ति । यद्वा कल्याणाह्लादज । उभे दर्वी उभौ हस्तौ दर्व्याकारौ कृत्वा श्रीणीषे श्रयसि आश्लेषसि । आसनि आस्ये मुखे । सर्पिषः पानाय । उतोन उत्पुपूर्या अपि च त्वं ब्रूषे यदिनाम उत्क्षिप्य सर्पिषो भाण्डमत्यर्थमञ्जलिं पूरयेरस्माकं साधु कृतं स्यात् । उक्थेषु यज्ञेषु हे शवसस्पते बलस्य पते, यद्येवम् इषं स्तोतृभ्य आभर ॥ ४३ ॥

म० चन्द्रे सु शकारेणेति संहितायां चन्द्रे परे सुशब्दस्य शागमः । हे सुश्चन्द्र, चन्द्रमिति हिरण्यनाम । शोभनं चन्द्रं हिरण्यं यस्मात् । यद्वा शोभनश्चन्द्र इव चन्द्रो धनदाता । शोभने चन्द्रे धनप्राप्तिर्भवतीति ज्योतिःशास्त्रे उक्तम् । यद्वा शोभनं चन्दत्याह्लादयति सुचन्द्रः हे सुचन्द्र, आसनि आस्ये मुखे सर्पिषः पानायेति शेषः । घृतस्य पानाय उभे दर्वी दर्व्याकारौ हस्तौ श्रीणीषे आश्रयसि सेवसे 'श्री पाके' क्र्यादिः अत्राश्रयार्थः । उतो अपिच हे शवसः पते, बलस्याधिपते, उक्थेषु शस्त्रवत्सु यज्ञेषु नोऽस्मानुत्पुपूर्याः उत्कर्षेण पूरय धनैरिति शेषः । स्तोतृभ्य इषमन्नमाहर ॥ ४३ ॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रꣳ हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा त ओहैः ॥ ४४ ॥

[अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः । क्रतुम् । न । भद्रम् । हृदिस्पृशमितिहृदि स्पृशम् ॥ ऋध्याम । ते । ओहैः ॥४४॥]

(उत्तर अनूकान्त में तीन पदपंक्ति संज्ञक ईंटों को धरना ।) हे अग्ने ! तुम्हारी फल-आवह स्तुतियों के द्वारा आज हम अपने धनधान्य को और भी समृद्ध करें; जैसे अश्वमेघ के यज्ञ के घोड़े को स्तोमों के द्वारा और अधिक मेध्य बनाते हैं और हृदय में स्थित शुभ संकल्प को विविध कल्पनाओं से समृद्ध बनाते हैं ॥ ४४ ॥

उ० अग्ने तमद्य । पदपङ्क्तिः तृचः । हे अग्ने, तं पावकं यज्ञम् अद्य । ऋध्याम समर्धयेमहि । कथमिव । अश्वं न स्तोमैः । यथा अश्वमाश्वमेधिकं स्तुतिभिः समर्धयेयुः एवं समर्धयेमहि । क्रतुं न भद्रम् क्रतुं संकल्पमिव च भद्रं । हृदिस्पृशम् । हृदि आत्मना स्पृश्यते बहुकालाभिध्यातम् यथा समर्धयेयुः एवं समर्धयेमहि । ते तव संबन्धिभिः ओहैः । वहेरेतद्रूपम् । प्रापणैः । त्वं नामबन्धुकर्मरूपसंयुक्ताभिः स्तुतिभिर्दक्षिणाभिश्च यज्ञं समर्धयेमहीति समस्तार्थः ॥४४॥

म० 'उत्तरे पदपङ्क्ती अग्ने तमिति' (का० १७ । १२ । १५) । उत्तरानूकान्ते तिस्रः पदपङ्क्तीष्टकाः अग्ने तमिति तिसृभिरुपदधातीति सूत्रार्थः । तिस्रः पदपङ्क्तयः । यस्याः पञ्चाक्षराश्चत्वारः पादा एकः षडर्णः सा पदपङ्क्तिः । यद्वा त्रयः पञ्चार्णाश्चतुर्थश्चतुरर्णः पञ्चमः षडर्ण इति । पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिरित्युक्तेः । तत्राद्यायां चतुर्थश्चतुष्कः । हे अग्ने, ते तव तं क्रतुं तावकं प्रसिद्धं यज्ञमद्यास्मिन् दिने वयमृध्याम समर्धयाम । समृद्धं करवामेत्यर्थः । आशिषि लोट् । संहितायां दीर्घः । कैः । स्तोमैः स्तुतिभिः सामसमूहैः । कीदृशैः स्तोमैः । ओहैः । वहे रूपम् । वहन्ति फलं प्रापयन्तीत्योहाः तैः, वहन्ति प्रतिपादयन्ति त्वत्कर्मरूपनामानीति वा । तत्रैको दृष्टान्तः । अश्वं न स्तोमैः । न इवार्थे । यथा स्तोमैः स्तुतिभिरश्वमाश्वमेधिकं विप्राः समर्धयन्ति । द्वितीयो दृष्टान्तः । क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् । 'हलदन्तात्–' (पा० ६ । ३ । ९) इत्यलुक् अतिप्रियं चिरं मनसि स्थितं भद्रं कल्याणं क्रतुं संकल्पं यथा समर्धयन्ति । क्रतुर्यज्ञः संकल्पश्चेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरस्य संबन्धः । चिराभिलषितं यथा सन्तः संपादयन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीर्ऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ ४५ ॥

[अध । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्षस्य । साधोः ॥ रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूथ ॥४५॥]

हे अग्ने ! अब प्रसन्न होकर तुम हमारे कल्याणकारी, फलाढ्य, स्वर्गादिसाधक, अवितथफल और महद् यज्ञ के निर्वाहक बनो; जैसे सारथी रथ को अभीष्ट देश में प्राप्त करानेवाला बनता है ॥४५॥

उ० अधा ह्यग्ने। अधा समनन्तरमेव। हिः पादपूरणः। हे अग्ने, क्रतोः भद्रस्य संकल्पस्य भन्दनीयस्य। दक्षस्य तस्यैव समृद्धस्य। समृद्धः संकल्पो दक्ष उच्यते। साधोः अतिशययुक्तस्य। रथीः इव बभूथ भव। ऋतस्य यज्ञस्य च। बृहतो महतः बभूथ भव। अथवा यज्ञ एवोच्यते। अथ अग्नेः क्रतोः यज्ञस्य भन्दनीयस्य। दक्षस्य उत्साहयुक्तस्य दक्षिणाभिः समृद्धस्य। साधोः रथीरिव ऋतस्य यज्ञस्य बृहतो भव ॥ ४५ ॥

म० अथेत्यर्थेऽधेत्यव्ययम्। 'निपातस्य च' (पा० ६। ३। १३६) इति संहितायां दीर्घः। हि पादपूरणः। हे अग्ने, अथ समनन्तरमेव क्रतोः अस्मद्यज्ञस्य रथीः सारथिरिव बभूथ भव। 'बभूथाततन्थ–' (पा० ७। २। ६४) इत्यादिना-ऽभावः। रथोऽस्यास्तीति रथीः सारथी। रथादीरन्नीरचावित्य-स्त्यर्थे ईरच्प्रत्ययः। सारथिर्यथा रथनिर्वाहं करोति तथा यज्ञनिर्वाहको भवेत्यर्थः। कीदृशस्य क्रतोः। भद्रस्य कल्याण-रूपस्य। दक्षस्य समृद्धस्य स्वफलदानसमर्थस्येति वा। साधोः साध्यते निष्पाद्यते इति साधुस्तस्यातिशययुक्तस्येत्यर्थः। ऋतस्य अमोघफलस्य। बृहतः महतः प्रौढस्य ॥ ४५ ॥

एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाङ् स्वर्णज्योतिः। अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ४६ ॥

[एभिः। नः। अर्कैः। भव। नः। अर्वाङ्। स्वः। न। ज्योतिः ॥ अग्ने। विश्वेभिः। सुमनाऽइतिसु मनाः। अनीकैः ॥४६॥]

हे अग्ने ! हमारे द्वारा पढ़े जाने वाले इन स्तोमों के द्वारा अत्यन्त प्रसन्न मन वाले होकर तुम अपने सम्पूर्ण ज्वालामुखों के साथ हमारे अभिमुख (=अनुकूल) होओ; जैसे उदय होता हुआ सूर्य अपनी ज्योति से सबके सम्मुख हुआ करता है ॥ ४६ ॥

उ० एभिर्नः एभिः अर्कैः मन्त्रैः नः अस्माकं संबन्धिभिः स्तूयमान इति शेषः। भव नः अस्मान् अर्वाङ् अभिमुखाञ्चनः। कथमिव। स्वर्णज्योतिः यथा स्वराख्यं ज्योतिरुदयादारभ्यार्वागञ्चनम् सर्वप्राणिनोऽनुगृह्णाति। एवं भवार्वागञ्चनोऽनुग्रहपरतया। हे अग्ने, विश्वेभिः अनीकैः सर्वैर्मुखैः। अनीकम् मुखम्। सुमनाः शोभनमनस्कः सन् ॥ ४६ ॥

म० हे अग्ने, विश्वेभिः विश्वैः सर्वैरनीकैः मुखैः कृत्वा नोऽस्मान् प्रति अर्वाङ् अभिमुखो भव। अवरं समीपदेश-मञ्चतीत्यर्वाङ्। अनुगृहाणेत्यर्थः। कीदृशः। एभिरस्मत्पठितैरर्कैरर्चनीयैर्मन्त्रैः कृत्वा सुमनाः शोभनमनस्कः। प्रसन्नः सन्नस्मत्संमुखो भवेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। स्वः न ज्योतिः स्वःशब्देन सूर्यः। न इवार्थे। यथा स्वरादित्यरूपं ज्योतिः अर्कैः स्तुतमुदयादारभ्य सर्वप्राणिसंमुखं भवति। 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६। ३। १३५) इति भवेत्यस्य दीर्घः ॥ ४६ ॥

अग्निꣳ होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुꣳ सूनुꣳ सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम्। य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा। घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ४७ ॥

[अग्निम्। होतारम्। मन्ये। दास्वन्तम्। वसुम्। सूनुम्। सहसः। जातवेदसमितिजात वेदसम्। विप्रम्। न। जातवेदसमितिजात वेदसम् ॥ यः। ऊर्ध्वया। स्वध्वरऽइतिसु अध्वरः। देवः। देवाच्या। कृपा ॥ घृतस्य। विभ्राष्टिमितिवि भ्राष्टिम्। अनु। वष्टि। शोचिषा। आजुह्वानस्येत्याजुह्वानस्य। सर्पिषः ॥४७॥]

मैं उस देवों को आह्वान करनेवाले, दाता, वासहेतु, बल के पुत्र और उत्पन्न ज्ञान ब्राह्मण के समान जातप्रज्ञ अग्नि को ही अग्नि मानता हूँ, जो सुन्दर यज्ञवाला व द्योतमान अग्नि ऊर्ध्वमुख अथ च देवों को प्राप्त होने वाली ज्वाला के द्वारा हूयमान घी की विष्वग्व्यापिनी धारा को प्राप्त करना चाहता है ॥ ४७ ॥

उ० अग्निं होतारम्। अतिच्छन्दाः अष्टिरत्यष्टिर्वा। तमहमग्निं होतारं मन्ये जानामि। दास्वन्तं दानवन्तम् वसुं वासयितारम् सूनुं सहसः बलस्य पुत्रम्। जातवेदसं जातप्रज्ञानम्। विप्रं न जातवेदसं विप्रमिव जातप्रज्ञानम्। यः देवो दानादिगुणयुक्तः। ऊर्ध्वया ज्वालया स्वध्वरः साधुयज्ञः। देवाच्याकृपा देवान् प्रत्यञ्चत्या देवान्प्रति गतया। कृपा कल्पितया। घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि शोचिषा। घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशपातम् अनुकामयते दीप्त्या। आजुह्वानस्य आहूयमानस्य। सर्पिषो घृतस्य। तमहमग्निं होतारं मन्य इति संबन्धः ॥ ४७ ॥

म० 'पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरीषहिते भद्रा रात्रिर्वृत्रतूर्येऽवस्थिरामिꣳ होतारमिति' (का० १७। १२। १६)। अग्नेः पुरीषमसीति पुरीषशब्दवता मन्त्रेणोपहिता पञ्चम्यसपत्ना पुरीषवती तस्याः पूर्वामतिच्छन्दसमिष्टकामुपदधाति। भद्रा रात्रिः वृत्रतूर्ये अवस्थिरेति ककुभां चतुश्चतुरक्षरसहितयामिꣳ होतारमित्यृचा पुरीषवत्यतिच्छन्द इष्टके प्राग्लक्षणे पुरीषयुक्ते च भवतः। अनयोरन्तः पुरीषा-

वापः कार्य इति सूत्रार्थः । अतिच्छन्दाः अवसानत्रिकोपेताः । छन्दांसि गायत्र्यादीनि सप्तातिक्रान्तातिच्छन्दाः । चतुःषष्ट्यक्षरत्वादष्टिः । ककुभामक्षरैः सहातिधृतिः । यो देवः दानादिगुणयुक्तोऽग्निरूर्ध्वेयोन्नतया देवाच्या देवान्प्रत्यञ्चति गच्छतीति देवाची तया देवान् प्रति गतया कृपा कृप्यत इति कृप् तया क्लृप्तया समर्थया शोचिषा ज्वालया घृतस्य विभ्राष्टिं विभ्रंशपातमनुवष्टि अन्विच्छति । शोचिःशब्दस्य स्त्रीत्वमार्षम् । किंभूतस्य घृतस्य । आजुह्वानस्य समन्ताद्धूयमानस्य सर्पिषः सर्पतीति सर्पिस्तस्य । अभ्यङ्गेषु प्रसरणशीलस्य । य एतादृशः तमग्निं मन्ये जानामि । कीदृशम् । होतारं देवानामाह्वातारम् । दास्वन्तं 'दासृ दाने' दातारम् । वसुं वासयितारम् सहसो बलस्य सूनुं पुत्रं बलेन मथ्यमानत्वात् जातवेदसमुत्पन्नप्रज्ञम् । न इवार्थे । जातवेदसं जातसर्वशास्त्रज्ञानं विप्रं ब्राह्मणमिव स्थितम् ॥ ४७ ॥

अग्ने॒ त्वं नो॒ अन्त॑म उ॒त त्रा॒ता शि॒वो भ॑वा वरू॒थ्यः॑ ॥ वसु॑र॒ग्निर्वसु॑श्रवा॒ अच्छा॑ नक्षि द्यु॒मत्त॑मꣳ र॒यिं दाः॑ ॥ तं त्वा॑ शोचिष्ठ दीदिवः सु॒म्नाय॑ नू॒नमी॑महे॒ सखि॑भ्यः ॥ ४८ ॥

(द्विपदा ईंटों को धरना।) हे अग्ने! तुम सदा हमारे निकटवर्ती होओ; रक्षक, कल्याणकृत और गृहस्वरूप होओ। धन प्रदान करने के कारण कीर्तियुक्त अग्नि वास का हेतु है। हे अग्ने! तुम हमारे अभिमुख होओ। तुम हमें अत्यन्त दीप्यमान धन प्रदान करो। हे अत्यन्त शोचक या प्रदीप्त अग्ने! मित्रों को धनादि प्राप्त होने के लिए हम तुम देदीप्यमान को संस्तुत करते हैं ॥ ४८ ॥

उ० अग्ने त्वम् । द्विपदः तृचो व्याख्यातः ॥ ४८ ॥

म० 'अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदाः' (का० १७। १२।१७)। अग्ने, त्वम् वसुरग्निः तं त्वा इति तिसृभिरपरेऽनूकान्ते द्विपदेष्टका उपदधातीत्यर्थः । तिस्रो द्विपदा आग्नेय्यः व्याख्याताः (३।२५-२६)॥ ४८ ॥

येन॒ ऋष॑य॒स्तप॑सा स॒त्रमाय॒न्निन्धा॑ना अ॒ग्निꣳ स्व॒राभर॑न्तः । तस्मि॑न्न॒हं नि द॑धे॒ नाके॑ अ॒ग्निं यमा॒हुर्मन॑वस्ती॒र्णब॑र्हिषम् ॥ ४९ ॥

[येन॑ । ऋष॑यः । तप॑सा । स॒त्रम् । आय॑न् । इन्धा॑नाः । अ॒ग्निम् । स्वः॑ । आ॒भर॑न्त॒ऽइत्या॒भर॑न्तः ॥ तस्मि॑न् । अ॒हम् । नि । द॒धे॒ । नाके॑ । अ॒ग्निम् । यम् । आ॒हुः । मन॑वः । स्ती॒र्णब॑र्हिष॒मिति॑स्ती॒र्णऽब॑र्हिषम् ॥४९॥]

मन व इन्द्रियों के ऐकाग्र्यरूप जिस परम तप के द्वारा अग्नि को प्रज्वलित करते हुए तथा यजन के फलभूत स्वर्गलाभ के द्वारा स्वर्ग को प्राप्त करते हुए मुनियों ने यज्ञ को पूर्ण किया था—उसी तप के प्राप्त होने पर (=मन व इन्द्रियों को एकाग्र करके) मैं (=यजमान) स्वर्गलोक-निमित्तक अग्नि का आधान करता हूँ—कि जिस अग्नि को विचारशीलों ने तीर्णबर्हिष् (=यजनीय) कहा है ॥ ४९ ॥

उ० येन ऋषयः । अष्टाभिर्ऋग्भिः पुनश्चितिश्चीयते । तत्र षट् त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ । येन तपसा ऋषयो वसिष्ठप्रभृतयः सत्रम् आयन् आगतवन्तः । इन्धानाः अग्निम् आदीपयन्तः अग्निम् उख्यम् । स्वराभरन्तः स्वर्लोकमाभरन्तः स्वीकुर्वाणाः । तेनैवाहं तपसा सत्रमागत्याग्निं संदीप्य स्वर्लोकं च स्वीकृत्य । तस्मिन्नहं निदधे स्थापयामि । नाके अग्निम् न विद्यते अकं यत्र गतानां स नाकः स्वर्गो लोकः । यमाहुर्मनवः मननप्रधानाः । तीर्णबर्हिषम् सर्वैर्यज्ञसाधनैः संपादितसुखमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

म० 'पुनश्चितिं चोपरि तद्द्वयेन ऋषय इति प्रत्यृचम्' (का० १७।१२।१९) मध्योपहितस्याखेष्टकस्य गार्हपत्यस्योपरि गार्हपत्यवदेव पुनश्चितिमुपदधाति येनेत्यष्टर्चेन प्रत्यृचमित्यर्थः । आग्नेय्योऽष्टौ षट् त्रिष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ । ऋषयः मुनयो येन तपसा चित्तैकाग्र्येण सत्रं यज्ञमायन्नागताः । यज्ञं कर्तुमुद्यता इत्यर्थः । कीदृशाः । अग्निमिन्धानाः दीपयन्तः । तथा स्वः स्वर्गलोकमाभरन्तः आहरन्तः स्वीकुर्वाणाः । 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं तपः' इत्युक्तेः । तस्मिन् तपसि सति नाके स्वर्गलोकनिमित्तमग्निमहं निदधे स्थापयामि । मनवः मननप्रधाना विद्वांसो यमग्निं स्तीर्णबर्हिषमाहुर्वदन्ति स्तीर्णमाच्छादितं बर्हिर्यत्र तम् बर्हिर्यज्ञसाधनोपलक्षकम् । यज्ञसाधनसहितमित्यर्थः । 'ये विद्वाꣳसस्ते मनवः' (८। ६।३।१८) इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

तं पत्नी॑भि॒रनु॑ गच्छेम देवाः पु॒त्रैर्भ्रातृ॑भिरु॒त वा॒ हिर॑ण्यैः । नाकं॑ गृभ्णा॒नाः सु॑कृ॒तस्य॑ लो॒के तृ॒तीये॑ पृ॒ष्ठे अधि॑ रोच॒ने दि॒वः ॥ ५० ॥

[तम् । पत्नी॑भिः । अनु॑ । गच्छे॒म । दे॒वाः । पु॒त्रैः । भ्रातृ॑भि॒रिति॒भ्रातृ॑ऽभिः । उ॒त । वा॒ । हिर॑ण्यैः ॥ नाक॑म् । गृ॒भ्णा॒नाः । सु॒कृ॒तस्येति॑सु॒ऽकृ॒तस्य॑ । लो॒के । तृ॒तीये॑ । पृ॒ष्ठे । अधि॑ । रो॒च॒ने । दि॒वः ॥५०॥]

हे सुप्रज्ञ ऋत्विजो! पुण्य के द्वारा प्राप्त होने वाले स्थान और इस प्रकाशमान द्युलोक के भी तृतीय स्थल पर स्थित स्वर्ग को स्वीकार करते हुए हम अपने भाई, पुत्र, धन व पत्नियों के साथ उस अग्नि की ही परिचर्या करें ॥ ५० ॥

उ० तं पत्नीभिः । तदः श्रवणाद्यदोऽध्याहारः । द्वितीयादर्धर्चाद्व्याख्यायते । नाकं गृह्णानाः स्वीकुर्वन्तः ऋषयः । सुकृतस्य लोके साधुकृतस्य स्थाने । तृतीये पृष्ठे अधिरोचनेऽवस्थिता दिव एकदेशीभूते यत्रादित्यस्तपतीति तं पत्नीभिः सह अनुगच्छेम । हे देवाः, पुत्रैः भ्रातृभिः अपि च हिरण्यैः ॥ ५० ॥

म० हे देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः, पत्नीभिः कलत्रैः सह पुत्रैरुत पुत्रैरपि सह भ्रातृभिर्वा भ्रातृभिश्च हिरण्यैः सुवर्णादिद्रव्यैश्च सह तमभिमनुगच्छेम वयमनुसरेम । सेवेमेत्यर्थः । वयम् । कीदृशे । तृतीये भूमिमारभ्य त्रिसंख्यापूरके दिवः पृष्ठे रविमण्डले नाकं दुःखहीनं स्थानमतिग्रभ्णानाः अधिकं सुखस्थानं स्वीकुर्वन्तः । कीदृशे दिवः पृष्ठे । सुकृतस्य लोके शुभकर्मणः फलभूते रोचने दीप्यमाने । 'एतद्वै तृतीयं पृष्ठꣳ रोचनं दिवो यत्रैष एतत्तपति' (८ । ६ । ३ । १९) इति श्रुतेः ॥ ५० ॥

आ वाचो मध्यमरुहद्भुरण्युरयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

[आ । वाचः । मध्यम् । अरुहत् । भुरण्युः । अयम् । अग्निः । सत्पतिरिति सत्ऽपतिः । चेकितानः ॥ पृष्ठे । पृथिव्याः । निहितऽइतिनिऽहितः । दविद्युतत् । अधस्पदम् । अधस्पदमित्यधःऽपदम् । कृणुताम् । ये । पृतन्यवः ॥५१॥]

तीनों लोकों का भरण करनेवाला, श्रेष्ठों का स्वामी तथा अपने उपासकों को जाननेवाला यह अग्नि चयन-स्थान पर आरूढ़ हुआ । वेदि के मध्य में निहित यह अग्नि प्रद्योतित होता है । यह अग्नि हमारे उन शत्रुओं को पददलित कर दे, जो हमारे प्रति सेना चढ़ा लाने की कामना करते हैं ॥ ५१ ॥

उ० आ वाचो मध्यमरुहत् । अरुहत् वाचोमध्यम् । 'एतद्ध वाचोमध्यं यत्रैष एतच्चीयते' । भुरण्युः भर्ता । अयमग्निः सत्पतिः शोभनानां पतिः । चेकितानः चेतयमानः । किंच पृष्ठे पृथिव्याः निहितः स्थापितः । दविद्युतम् देदीप्यमानः । अधस्पदम् पादयोरधः कृणुतां करोतु । ये पृतन्यवः पाप्मानस्तान्सर्वान् ॥ ५१ ॥

म० अयमग्निः वाचो मध्यं चयनस्थानमारुहत् चयनोपर्यारूढः । 'एतद्ध वाचो मध्यं यत्रैष एतच्चीयते' (८ । ६ । ३ । २०) इति श्रुतेः । सोऽयमग्निः ये पृतन्यवः युद्धेप्सवः पाप्मानस्तानधस्पदं कृणुतां पादयोरधः करोतु । पादयोरधोऽधसदम् । कस्कादित्वात्सः (पा० ८ । ३ । ४८) । पृतनां सेनां युद्धं वा इच्छन्ति पृतन्यन्ति 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) 'कव्यध्वर–' (पा० ७ । ४ । ३९) इत्यादिना पृतनायाष्टिलोपः ततः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३ । २ । १७०) इत्युप्रत्ययः । 'अधस्पदं कुरुताꣳ सर्वान् पाप्मनः' इति श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः । भुरण्युः जगद्भर्ता । 'भुरण्युरिति भर्तेत्येतत्' इति श्रुतेः । सत्पतिः सतां पालकः । चेकितानः चेतयमानः । पृथिव्याः पृष्ठे भूम्युपरि निहितः स्थापितः । दविद्युतदत्यन्तं द्योतमानः 'दाधर्ति–' (पा० ७ । ४ । ६५) इत्यादिना यङ्लुकि शत्रन्तो निपातः ॥ ५१ ॥

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन् । विभ्राजमानः सरिरस्य मध्य उप प्र याहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

[अयम् । अग्निः । वीरतमऽइतिवीरऽतमः । वयोधाऽइतिवयःऽधाः । सहस्रियः । द्योतताम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्रऽयुच्छन् ॥ विभ्राजमानऽइतिविऽभ्राजमानः । सरिरस्य । मध्ये । उप । प्र । याहि । दिव्यानि । धाम ॥५२॥]

वीरतम, अन्नदाता तथा सहस्रदा यह अग्नि प्रमाद न करते हुए दीप्यमान होवे । तीनों लोकों के मध्य प्रकाशित होते हुए हे अग्ने ! दिव्यस्थानों को जाओ ॥ ५२ ॥

उ० अयमग्निः वीरतमः अतिशयेन वीरः । वयोधाः वयोऽन्नं हविर्लक्षणमस्मिन्धीयते । सहस्रियः सहस्रार्हः । द्योततां दीप्यताम् । अप्रयुच्छन् अप्रमत्तः विभ्राजमानः सरिरस्य मध्ये । 'इमे वै लोकाः सरिरम्' । दीप्यमान एषु लोकेषु । उप प्रयाहि । यातु इति पुरुषव्यत्ययः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य । दिव्यानि धामानीति बहुवचनेन सन्नतिः । स्थानानीति पर्यायः ॥ ५२ ॥

म० अयमग्निर्द्योततां दीप्यतां दिव्यानि धाम धामानि स्थानानि उप प्रयाहि । उपप्रयातु च स्वर्गं लोकं गच्छतु । पुरुषव्यत्ययः । 'उपप्रयाहि दिव्यानि धामेत्युपप्रयाहि स्वर्गं लोकमित्येतत्' (८ । ६ । ३ । २१) इति श्रुतेः । कीदृशोऽग्निः । वीरतमः अतिशयेन वीरः शूरः । वयोधाः वयोऽन्नं हविर्लक्षणं दधातीति वयोधाः । सहस्रियः इष्टकानां सहस्रेण संमितः 'सहस्रेण संमितौ घः' (पा० ४ । ४ । १३५) इति घप्रत्ययः । अप्रयुच्छन् कर्मण्यप्रमाद्यन् सरिरस्य मध्ये लोकत्रयान्तर्विभ्राजमानः दीप्यमानः । 'इमे वै लोकाः सरिरम्' (२१) इति श्रुतेः ॥ ५२ ॥

संप्रच्यवध्वमुप संप्रयाताग्ने पथो देवयानान्कृणुध्वम् । पुनः कृण्वानाः पितरा युवानान्वाताꣳसीत्त्वयि तन्तुमेतम् ॥ ५३ ॥

[सुम्प्रच्यवद्धमितिसम् प्रच्यवद्धम् । उप । सुम्प्रयातेति-सुम् प्रयात । अग्ने । पथः । देवयानानितिदेव यानान् । कृणुद्धम् ॥ पुनरितिपुनः । कृण्वाना । पितरा । युवाना । अन्वाताꣳसीदित्यनु आताꣳसीत् । त्वयि । तन्तुम् । एतम् ॥५३॥]

हे यजमान-ऋत्विजों ! तुम इस अग्नि को अनुप्राप्त होओ और इसके अनुकूल होकर चलो। हे अग्ने ! तुम देवों को प्राप्त करानेवाले मार्गों को निर्मित्त करो। हे अग्ने ! क्षीण हो गये वाणी व मन रूप माता-पिता को पुनः युवा बनाते हुए ऋषियों ने तुम्हीं में इस यज्ञसूत्र को विस्तारित किया था ॥ ५३ ॥

उ० संप्रच्यवध्वम् । ऋषीनाह मन्त्रदृक् संप्रच्यवध्व-मेनमग्निम् उपसंप्रयात च । त्वम् हे अग्ने, पथः देवयाना-नृषीणां कुरु इति वचनव्यत्ययः । किंच पुनरपि कृण्वानाः कुर्वाणा ऋषयः । पितरा युवाना । 'वाक् च मनश्च पितरा युवाना' इति श्रुतिः । वाङ्मनसे युवाना तरुणे अयातयामे अन्योन्यं संगते वा । संगते हि वाक् च मनश्च यज्ञं साध-यतः । अन्वाताꣳसीत् त्वयि तन्तुमेतम् अन्वातनोतु त्वयि तन्तुं यज्ञम् एतम् हे अग्ने ॥ ५३ ॥

म० मन्त्रदृगृषीनाह । हे ऋषयः, एतमग्निं यूयं संप्रच्य-वध्वमग्निं प्रत्यागच्छत । उप संप्रयात च आगत्य सम्यक् प्राप्नुत । संप्रच्यवध्वमुप संप्रयातेत्यमूनेतदृषीनाह । 'समेनं प्रच्यवध्वमुप चैनꣳ संप्रयात' (८ । ६ । ३ । २२) इति श्रुतेः । एवमृषीनुक्त्वाग्निमाह हे अग्ने, देवयानान् पथः कृणुध्वं कुरु वचनव्यत्ययः । देवा यायन्ते प्राप्यन्ते यैस्ते देवयाना-स्तान् 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३ । ३ । ११७) इति ल्युट् । देवलोकप्राप्तिहेतून्मार्गान्कुर्वित्यर्थः । हे अग्ने, यत ऋषय एतं तन्तुं यज्ञं त्वयि अन्वातांसीत् अतानिषुः अनुक्रमेण विस्तारितवन्तः । वचनव्यत्ययः । कीदृशा ऋषयः । पुनः भूयः पितरा वाङ्मनसे युवाना तरुणौ अयातयामावन्योन्य-सङ्गतौ कृण्वानाः कुर्वाणाः । स्वादेः कृञः शानच् । विभक्ते-राकारः । संयताभ्यां वाङ्मनसाभ्यामेव यज्ञसाधनात् ते संयते कुर्वाणाः जितेन्द्रिया इत्यर्थः । पुनः कुर्वाणाः पितरा युवानेति 'वाक् चैव मनश्च पितरा युवाना' (२२) इति श्रुतेः ॥ ५३ ॥

उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते सꣳसृ-जेथामयं च । अस्मिन्त्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन्विश्वे-देवा यजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

[उत् । बुध्यस्व । अग्ने । प्रति । जागृहि । त्वम् । इष्टापूर्तेऽइतीष्टापूर्ते । सम् । सृजेथाम् । अयम् । च ॥ अस्मिन् । सधस्थऽइतिसध स्थे । अधि । उत्तरस्मिन्नित्युत् तरस्मिन् । विश्वे । देवाः । यजमानः । च । सीदत ॥५४॥]

हे अग्ने ! तुम प्रज्वलित होओ और यजमान को भी जागृत बनाये रखो (=यजमान सदा जागरूक रहकर यजन करता रहे)। यह यजमान इष्ट (=यज्ञादि के फल) और पूर्त (= कूप-धर्मशाला आदि बनवाने के फल) से संगत होवे। हे विश्वेदेवों ! इस उत्तम द्युलोक रूप सहस्थान में यह निष्कल्मष यजमान चिरकाल तक स्थित रहे ॥ ५४ ॥

उ० उद्बुध्यस्व प्रतिबुद्धो भव । हे अग्ने, प्रतिजागृहि च त्वम् । ततः इष्टापूर्ते च संसृजेथाम् त्वत्प्रसादाद्यज-मानेन सह । अयं च यजमानः इष्टापूर्ताभ्यां संसृष्टो भवतु । ततः संसृष्टेष्टापूर्तो व्यपगतकल्मषः सन् । अस्मि-न्सधस्थे सहस्थाने देवैः । पुनरपि विशिनष्टि । अध्युत्तर-स्मिन् सर्वोत्कृष्टे आदित्यलोके । विश्वेदेवा यजमानश्च सीदतु । विश्वैर्देवैर्यजमानस्य समानलोकता प्रार्थ्यते ॥ ५४ ॥

म० हे अग्ने, त्वमुद्बुध्यस्व उद्बुद्धो भव सावधानो भव । एनं यजमानं प्रतिजागृहि प्रतिदिनं यजमानं जागरूकं साव-धानं कुरु । तत इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्ते कर्मणी संसृजेथां यज-मानेन सह संसृष्टे भवताम् । त्वत्प्रसादात् अयं च यजमान इष्टापूर्ताभ्यां संसृज्यताम् । पुरुषव्यत्ययः । किंच हे विश्वे-देवाः, यूयं कृतेष्टपूर्तो निष्पापो यजमानश्च सधस्थे देवैः सह स्थितियोग्ये अस्मिन्नुत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे रविलोके द्युलोके सीदत तिष्ठत अधि अधिकम् । चिरं तिष्ठतेत्यर्थः । 'द्यौर्वा उत्तरꣳ-सधस्थम्' (८ । ६ । ३ । २३) इति श्रुतेः । विश्वैर्देवैः सालोक्यं यजमानस्य प्रार्थ्यत इति भावः ॥ ५४ ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो नय स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

[येन । वहसि । सहस्रम् । येन । अग्ने । सर्ववेदसमिति-सर्व वेदसम् ॥ तेन । इमम् । यज्ञम् । नः । नय । स्वः । देवेषु । गन्तवे ॥५५॥]

हे अग्ने ! तुम अपने जिस सामर्थ्य के द्वारा सहस्र-दक्षिणा यज्ञ को पार लगाते हो और जिस सामर्थ्य से सर्वस्वदक्षिणा वाले यज्ञ को पूर्ण करते हो, अपने उसी सामर्थ्य से हमारे भी इस यज्ञ को वहन करो—देवों के मध्य स्वर्ग में जाने के लिए ॥ ५५ ॥

उ० येन वहसि । येन हेतुना सामर्थ्येन वा वहसि प्रापयसि सहस्रम् । येन हे अग्ने, सर्ववेदसं सर्वधनम् । तेन इमं यज्ञम् नः अस्मत्संबन्धिनम् नय प्रापय । स्वर्देवेषु गन्तवे स्वर्लोकं देवेषु देवान्प्रति । गन्तवे गमनाय । यज्ञे हि स्वर्लोकं गते अस्माकमपि गमनं भवति । तदु-

कम् । 'सोऽस्य यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रेति तदनूची दक्षिणायां ददाति सेति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः' इति ॥ ५५ ॥

म० हे अग्ने, येन सामर्थ्येन सहस्रं सहस्रदक्षिणाकं यज्ञं त्वं वहसि प्रापयसि । येन च सर्ववेदसं सर्वं वेदो धनं दक्षिणा यत्र तं सर्वस्वदक्षिणाकं यज्ञं वहसि तेन सामर्थ्येन नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं स्वः स्वर्गं नय प्रापय । तुमर्थे गमेः तवेप्रत्ययः । यज्ञे स्वर्गं गतेऽस्माकमपि तत्र गमनं स्यात् । 'सोऽस्यैष यज्ञो देवलोकमेवाभिप्रैति तदनूची दक्षिणा यां ददाति प्रैति दक्षिणामन्वारभ्य यजमानः' (१२) इति श्रुतेः । अतो यज्ञस्य स्वर्गगमनं प्रार्थ्यते ॥५५॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ ५६ ॥

हे अग्ने ! यह तुम्हारी ऋतुप्राप्त जन्मभूमि है कि जिससे उत्पन्न होकर तुम प्रकाशित होते हो । हे अग्ने ! अपनी उस जन्मभूमि को जानते हुए तुम उस वेदि में स्थिति ग्रहण करो । हमारी गो-अश्वमयी सम्पत्ति को बढ़ाओ ॥ ५६ ॥

उ० अयं त इति व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

म० इयं व्याख्याता (३ । १४ । १२ । ५२) ॥ ५६ ॥

तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू अग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां द्यावापृथिवी कल्पन्तामाप ओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथङ्मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । ये अग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवी इमे । शैशिरावृतू अभिकल्पमाना इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवे सीदतम् ॥ ५७ ॥

[तपः । तपस्यः । शैशिरौ ॥५७॥]

(दो पद्या ऋतव्या ईंटों को धरना ।) माघ-फाल्गुन शिशिर ऋतु के दो मास हैं । (हे इष्टके ! तुम वेदि को अन्दर से संश्लिष्ट करनेवाली हो । द्यावा-पृथिवी को अनुकूल बनाओ । जल-ओषधियों को अनुकूल बनाओ । इस चिति में चुनी गई सब ईंटें मिलकर मेरे ज्येष्ठत्व को सिद्ध करें । एक मन जो अग्नियाँ इन द्यावा-पृथिवी के अन्दर विद्यमान है (=जो ईंटें इस चिति में विद्यमान हैं), वे इन शिशिर ऋतु सम्बन्धी ईंटों को अपना अधिपति स्वीकार करें । जैसे देवता इन्द्र को अपना अधिपति स्वीकार करते हैं । (इसी प्रकार प्रजायें मुझ यजमान को अपना अधिपति स्वीकार करें और मेरा ही आश्रयण करें) । हे इष्टके ! अपने उस शिशिर ऋतु रूप देवता के द्वारा अनुज्ञात होकर तुम इस चिति में ध्रुवभाव से स्थित होओ—जैसे कि तुम अंगिरा के यज्ञ में ध्रुवता से स्थिर हुई थीं ॥ ५७ ॥

उ० ऋतव्ये । तपश्च तपस्यश्चेति व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

म० एवं पुनश्चित्युपस्थानमुक्त्वा पञ्चमचितिशेषभूतेष्टकोपधाने मन्त्रा उच्यन्ते । 'ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति' (का० १७ । १२ । २२) । ऋतव्ये द्वे पद्येष्टके उपदधाति । ऋतुदेवत्यं यजुः उत्कृतिश्छन्दः । तपो माघः तपस्यः फाल्गुनः शैशिरौ ऋतू शिशिरर्तोरवयवौ । शिष्टं व्याख्यातम् (१३ । २५) ॥५७॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्ठे ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ ॥ सूर्यस्तेऽधिपतिस्तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

[परमेष्ठी । परमेस्थीतिपरमे स्थी । दिवः । सूर्यः ॥५८॥]

(विश्वज्योति संज्ञक ईंट के ऊपर यजमान के द्वारा कृत विश्वज्योति इष्टका को धरना ।) परमेष्ठी प्रजापति, हे इष्टके ! तुम ज्योतिष्मती इष्टका को द्युलोक के उत्तम स्थान में स्थापित करो—सम्पूर्ण प्राण-अपान-व्यान के निमित्त । तुम हमें समस्त ज्योति प्रदान करो । हे इष्टके ! सूर्य तुम्हारा अधिपति देवता है । उस अपने सूर्य अधिपति देवता से अनुज्ञात होकर तुम इस चिति में ध्रुवभाव से निहित होओ; जैसे कि तुम अंगिरा ऋषि की चिति में ध्रुवता से स्थित हुई थीं ॥ ५८ ॥

उ० विश्वज्योतिषम् । परमेष्ठी त्वा इति व्याख्यातम् ॥५८॥

म० 'विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति' (का० १७।१२।२३) यजमानकृतां पद्यां विश्वज्योतिषं तृतीयोपहिताया विश्वज्योतिष उपर्युपदधातीति सूत्रार्थः । सूर्यदेवत्यं यजुः शक्करीच्छन्दः । परमेष्ठी त्वां दिवः पृष्ठे उपरि सादयतु । सूर्यस्ते तवाधिपतिः पालक इति विशेषः । अन्यद्व्याख्यातम् (अध्या० १४ क० १४) ॥ ५८ ॥

लोकंपृण छिद्रं पृणाथो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन्योनावसीषदन् ॥ ५९ ॥

(लोकम्पृणा ईंटों को पुनः धरना ।) हे लोकम्पृणा इष्टके ! तुम चिति में यत्र-तत्र अवशिष्ट भाग को भर दो । जिस किसी भी विद्यमान छिद्र आदि को भी भर दो । तदनन्तर तुम इस चिति में ध्रुव होकर स्थित होओ । इन्द्र-अग्नि-बृहस्पति ने तुम्हें इस वेदि में स्थापित किया था ॥ ५९ ॥

उ० लोकंपृण व्याख्यातम् ॥ ५९ ॥

म० 'दक्षिणांसात्प्रत्यगरत्निमात्रादधि लोकंपृणाः पूर्ववत्' (का० १७ । १२ । २४) । आत्मनो दक्षिणादाग्नेयकोणादपरस्यां दिश्यरत्निमात्रादधि पद्यालोकद्वयं परित्यज्य तृतीयलोकादारभ्य प्रथमचितिवल्लोकंपृणा उपदधातीति सूत्रार्थः । 'तिस्रोऽपि द्वादशे' (१२ । ५४–५६) व्याख्याताः ॥ ॥ ५९–६१ ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमꣳ श्रीणन्ति पृश्नयः। जन्मन् देवानां विशस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥ ६० ॥

देवों के जन्मभूत वार्षिक सोमयाग में इस यजमान के यज्ञ के त्रिसवन सोमरस को जल से युक्त अन्नमिश्रित करते हैं ॥ ६० ॥

उ० ता अस्य ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः। रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

रथ पर चढ़कर लड़ने वालों में अत्यन्त वीर, अन्न के प्रदाताओं में श्रेष्ठ तथा समुद्र के समान गम्भीर हृदय वाले इन्द्र को ही समस्त स्तुतियाँ अभिवर्धित करती हैं ॥ ६१ ॥

उ० इन्द्रं विश्वाः ॥ ६१ ॥

प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन्यदा महः संवरणाद्व्यस्थात्। आदस्य वातो अनुवाति शोचिरध स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

प्रोथत्। अश्वः। न। यवसे। अविष्यन्। यदा। महः। सँवरणादितिसम्ऽवरणात्। वि। अस्थात् ॥ आत्। अस्य। वातः। अनु। वाति। शोचिः। अध। स्म। ते। व्रजनम्। कृष्णम्। अस्ति ॥६२॥

(स्वयमातृण्णासंज्ञक दो ईंटों को धर कर उनके मध्य में एक अन्य विकर्णी ईंट को धरना।) जब यह अग्नि अपने आवरणकारी काष्ठखण्ड से उत्थित होता है, तब यह 'सायँ-सायँ' ध्वनि करता है—जैसे कि घोड़ा घास को प्राप्त करते हुए हिनहिनाता है। इसके अनन्तर वायु के अनुकूल इसकी ज्वाला आगे बढ़ती है। हे अग्ने! तब तो तुम्हारा गमनपथ निश्चय ही काला होता है ॥ ६२ ॥

उ० व्याख्याताः। विकर्णीमुपदधाति। प्रोथदश्वः। आग्नेयीत्रिष्टुप्। मध्यमानोऽग्निरत्रोच्यते। प्रोथतिः शब्दार्थः। शब्दायते अग्निः। अश्वोन यवसेऽविष्यन्। अश्वइव यवसे घासे विषयभूते अविष्यन् ग्रसिष्यन्। यदा यस्मिन्काले। महतः संवरणात्। संव्रियते अस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्ठमुच्यते। अरणिकाष्ठात्। व्यस्थात् व्युत्तिष्ठते प्रकाशीभवति। आत् अथानन्तरमेव। अस्याग्नेः वातः अनुवाति। शोचिः संदीपनः। अध अथ समानार्थौ छन्दसि। स्मनिपातोऽनर्थकः। ते। अथैतस्येत्यर्थः। नह्यत्र युष्मदः प्रयोगः परोक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य। श्रुतिरप्येवमर्थं दर्शयति। अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति। व्रजति गच्छत्यनेनेति व्रजनं कृष्णं भवति ॥ ६२ ॥

म० 'प्रच्छाद्य पुरीषेण विकर्णीं स्वयमातृण्णे शर्करे सꣳस्पृष्टे छिद्रे प्रोथदश्व इत्युत्तरां विकर्णीम्' (का० १७। १२। २५)। पञ्चमीं चितिं पुरीषेण पूर्ववत्प्रच्छाद्य शर्करामय्यौ परस्परसंलग्ने सच्छिद्रे विकर्णी स्वयमातृण्णासंज्ञे द्वे इष्टके उपधेये। तयोर्मध्ये उत्तरदिश्यनूकरेखामध्ये प्रोथदश्व इति विकर्णीष्टकामुपदधातीति सूत्रार्थः। वसिष्ठदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप्। मथ्यमानोऽग्निः कथ्यते। यदा यस्मिन् काले महः महतः संवरणात्संव्रियतेऽस्मिन्नग्निरिति संवरणमरणिकाष्ठं तस्मात् व्यस्थात् वितिष्ठते प्रकाशो भवति तदा प्रोथत् प्रोथयति शब्दायते। प्रोथतिः शब्दार्थः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३। ४। ९७) इति तिप इकारलोपः। तत्र दृष्टान्तः अश्वो न। न इवार्थे। अश्व इव यथा यवसे अविष्यन् यवसं घासं भक्षयिष्यन्नश्वः प्रोथति। आत् अस्य अनन्तरं वह्निज्वलनशब्दानन्तरं वातो वायुरस्याग्नेरनुवाति अग्निमनुलक्ष्य प्रसरति वाय्वग्न्योः सख्यादिति भावः। कीदृशो वायुः। शोचिः शोचयति ज्वलयति शोचिः अग्नेः संदीपनः। शोचिरिति ज्वलन्नामसु पठितम्। यद्वास्य शोचिर्ज्वालामनुलक्ष्य वातो वाति। अधेति निपातोऽथार्थः। अथ वातेनाग्नौ ज्वलिते सति ते एतस्याग्नेः व्रजनं व्रजत्यत्रेति व्रजनं गमनस्थानं कृष्णमस्ति श्यामं भवति 'कृष्णवर्त्मा हुताशनः' इत्युक्तेः। स्मेति निपातः पादपूरणः। श्रुत्या ते इति पदमेतस्येति व्याख्यातं परोक्षत्वान्मन्त्रस्य। 'अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवति' (८। ७। ३। १२) इति श्रुतेः। अविष्यन्नित्यत्तिकर्मसु पठितम् ॥ ६२ ॥

आयोष्ट्वा सदने सादयाम्यवतश्छायायाꣳसमुद्रस्य हृदये। रश्मीवतीं भास्वतीमा या द्यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

[आयोः। त्वा। सदने। सादयामि। अवतः। छायायाम्। समुद्रस्य। हृदये ॥ रश्मीवतीम्। रश्मिवतीमिति रश्मिऽवतीम्। भास्वतीम्। आ। या। द्याम्। भासि। आ। पृथिवीम्। आ। उरु। अन्तरिक्षम् ॥ परमेष्ठी। परमेस्थीतिपरमे स्थी। दिवम्। ध्रुवेऽइतिंध्रुवे। सीदतम् ॥६३॥]

(अन्य स्वयमातृण्णा इष्टका को धरना।) जगत् के पालक या दीप्यमान सूर्य के आश्रयभूत व प्रधान स्थान में मैं तुम रश्मियुक्ता और भासमाना इष्टका को धरता हूँ—जो तुम द्युलोक को आभासित करती हो, पृथ्वी को आभासित करती हो और इस विस्तृत अन्तरिक्ष को भी ॥ ६३ ॥

उ० स्वयमातृण्णामुपदधाति। आयोष्ट्वा। आयाद्यां भासीत्याद्यारम्भः यच्छब्दयोगात्। आयाद्यांभासि। द्युलो-

कसंस्तवोऽस्याः स्वयमातृण्णायाः। आभासि प्रकाशयसि या त्वं द्यां द्युलोकम्। आपृथिवीम् आभासि च पृथिवीम्। आभासि च उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम् । तां त्वां रश्मीवतीं रश्मिसंयुक्ताम्। आयोः अयनस्य आदित्यस्य । त्वां सदने अवस्थाने सादयामि। अवतः अवनस्य पालयितुः दीप्यतो वा। छायायाम् आश्रये। समुद्रस्य समुन्दनस्यादित्यस्य। हृदये प्रधानप्रदेशे । आदित्यो हि सर्वंमुन्दतीति समुद्र उच्यते ॥ ६३ ॥

म० 'आयोष्ट्वेति स्वयमातृण्णाम्' (का० १७।१२।२५)। आयोरिति कण्डिकाद्वयेन विकर्णीदक्षिणां स्वयमातृण्णामुपदधातीत्यर्थः। आयोः परमेष्ठीति द्वे यजुषी स्वयमातृण्णादेवत्ये आद्यं त्र्याद्युष्णिक् द्वितीयमाकृतिच्छन्दः। हे स्वयमातृण्णे, आयोः आदित्यस्य सदने स्थाने तां त्वा त्वां सादयामि। स्थापयति एति निरन्तरं गच्छतीत्यायुरादित्यः। कीदृशस्यायोः । अवतः जगत्पालयितुः दीप्यमानस्य वा । तथा समुद्रस्य समुनत्तीति समुद्रस्तस्य। आदित्यो वृष्ट्या जगदार्द्रीकुर्वन् समुद्र उच्यते। किंभूते सदने। छायायामाश्रयभूते हृदये प्रधानभूते। कीदृशीं त्वाम् । रश्मिवतीं किरणयुतामतएव भास्वतीं शोभमानाम्। तां काम् । या त्वं द्यां द्युलोकमाभासि प्रकाशयसि पृथिवीमाभासि उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षं चाभासि । रश्मिपदस्य संहितायां दीर्घः ॥ ६३ ॥

प॒र॒मे॒ष्ठी त्वा॑ सादयतु दि॒वस्पृ॒ष्ठे व्यच॑स्वतीं॒ प्रथ॑स्वतीं॒ दिवं॑ यच्छ॒ दिवं॑ दृꣳह॒ दिवं॒ मा हिꣳसीः। विश्वस्मै प्रा॒णाया॑पा॒नाय॑ व्या॒नायो॑दा॒नाय॑ प्रति॒ष्ठायै॑ च॒रित्रा॑य । सूर्य॑स्त्वा॒भिपा॑तु म॒ह्या स्व॒स्त्या छ॒र्दिषा॒ शन्त॑मेन॒ तया॑ दे॒वत॑याङ्गिर॒स्वद्ध्रु॒वे सी॑द॒तम् ॥ ६४ ॥

हे इष्टके ! परमेष्ठी प्रजापति ही तुम सावकाश व विस्तारशीला को द्युलोक के उत्तम स्थान में स्थापित करे। तुम द्युलोक को हमें प्राप्त कराओ। द्युलोक को दृढ़ बनाओ। तुम द्युलोक को हिंसित मत करो—समस्त प्राण-अपान-व्यान-उदान, प्रतिष्ठा और संचरण के लिए। महती कल्याण-परम्परा की छाया व शांति के साथ-साथ सूर्य तुम्हारी रक्षा करे। हे इष्टके ! उस सूर्य अधिदेवता के द्वारा अनुशासित होकर तुम हमारी इस चिति में ध्रुवभाव से स्थित होओ; जैसे कि तुम अंगिरा ऋषि के यज्ञ में ध्रुवता से स्थिर हुई थीं ॥ ६४ ॥

उ० परमेष्ठी त्वासादयत्विति व्याख्यातम् ॥ ६४ ॥

म० व्याख्यातम् (१४ । १२ । १५ । ५८) ॥ ६४ ॥

स॒हस्र॑स्य प्र॒मासि॑ स॒हस्र॑स्य प्रति॒मासि॑ स॒हस्र॑स्योन्मासि॑ साह॒स्रोऽसि स॒हस्रा॑य त्वा ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

[स॒हस्र॑स्य । प्र॒मेति॑ प्र॒ मा । अ॒सि॒ । प्र॒ति॒मेति॑ प्रति॒ मा । उ॒न्मेत्यु॑त् मा । सा॒ह॒स्रः । स॒हस्रा॑य । त्वा॒ ॥६५॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चदशोऽध्यायः ॥

(निष्पन्न हुई वेदि पर जल छिड़कना।) हे वेदिके ! तुम सहस्र ईंटों का संवुद्ध हो, तुम सहस्र ईंटों की प्रतिनिधिभूता हो और तुम सहस्र की तुला हो। तुम सहस्र के मूल्य की हो और सहस्र फल की प्राप्ति के लिए हो। मैं तुम्हें प्रोक्षित करता हूँ ॥६५॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

उ० अग्निं प्रोक्षति। हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्राकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम्। सहस्रस्य प्रमा प्रमाणं भवसि। सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिमानं भवसि। सहस्रस्योन्मा उन्मानं तुलामानं भवसि । साहस्रोऽसि सहस्रार्होऽसि यतः अतः सहस्राय त्वां प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

म० 'तिष्ठन्नग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम्' (का० १७ । १२ । २७)। इष्टकाचितं सपक्षपुच्छमग्निं पश्चादुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वयं द्वयं सोदकस्तिष्ठन्प्रकिरतीत्यर्थः। पञ्चाग्नेयानि यजूंषि। हे अग्ने, सहस्रस्येष्टकानां प्रमा प्रमाणं लमसि । सहस्रस्य प्रतिमा प्रतिनिधिरसि। सहस्रस्योन्मोन्मानं तुलासि। साहस्रः सहस्रार्होऽसि। सहस्रायानन्तफलाप्त्यै त्वा त्वां प्रोक्षामि ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोरमे ।
अस्मिन्पञ्चदशाध्याये कथिता पञ्चमी चितिः ॥ १५ ॥

षोडशोऽध्यायः ।

नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः । बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ १ ॥

[नमः । ते । रुद्र । मन्यवे । उतोऽइत्युतो । ते । इषवे । नमः ॥ बाहुभ्यामिति बाहु भ्याम् । उत । ते । नमः ॥१॥]

(शतरुद्रिय होम के मंत्रों का विधान—) हे रुद्र! तुम्हारे मन्यु के लिए नमस्कार है और तुम्हारे उद्धृत इषु के लिए भी नमस्कार है। तुम्हारी दोनों बाहुओं के लिए भी नमस्कार है ॥१॥

उ० शतरुद्रियहोमः। 'अथातो यः शतरुद्रियं जुहोति' इत्युपक्रम्य 'स एषोऽत्राग्निश्चितो बुभुक्षमाणो रुद्ररूपेणावतिष्ठते। तस्य तर्पणं देवैः कृतम्। द्वितीयं दर्शनम्। यद्वै शतरुद्रियं जुहोतीत्युपक्रम्य प्रजापतेर्विस्रस्तादित्यभिधाय मन्त्रार्थानुगुण्येन श्रुतिर्भवति। स एव शतशीर्षो रुद्रः समभवदिति। नमस्ते रुद्रमन्यवे रौद्रोऽध्यायः परमेष्ठिन आर्षं देवानां वा प्रजापतेर्वा आद्योऽनुवाकः षोडशभिर्ऋग्भिः। तत्र एको रुद्रो देवता एका गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभस्तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभौ द्वे जगत्यौ। नमोऽस्तु ते। हे रुद्र, ते तव संबन्धिने मन्यवे क्रोधाय। उत अपि च। ते तव संबन्धिने इषवे काण्डाय नमोऽस्तु। बाहुभ्याम् उत अपि ते तव संबन्धिभ्यां बाहुभ्यां नमोऽस्तु ॥ १ ॥

म० पञ्चदशे अध्याये चयनमन्त्रान् समाप्य षोडशे शतरुद्रियाख्यहोममन्त्रा उच्यन्ते। 'शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्याᳪ स्रक्त्यां परिश्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन्संततं जर्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तूनजाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदङ्नमस्त इत्यध्यायेन त्र्यनुवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पञ्चान्ते च नाभिमात्रे प्राक् च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम्' (का० १८। १। १-५)। अस्यार्थः। हिरण्यशकलैरभिप्रोक्षणानन्तरं शतरुद्रियसंज्ञो होमः तस्याहवनीये प्राप्तावपवादमाह। उत्तरपक्षपश्चिमकोणे याः परिश्रितो जङ्घामात्र्यादयः पूर्वं निखातास्तासु होमः। तत्र विधिः। जर्तिलैरारण्यतिलैर्मिश्रान् गवेधुकासक्तूनर्कपत्रेण जुहोति। किं कुर्वन्। अर्ककाष्ठेन संततं क्षारयन् परिश्रित्सु पातयन् अर्कपत्रं दक्षकरेणादायार्ककाष्ठं वामेनादाय तेन पातनीयम्। सक्तुस्थाने अजादुग्धमिति केचित्। उदङ्मुखो नमस्त इत्यध्यायेन। तत्रानुवाकत्रयान्ते 'अर्भकेभ्यश्च वो नमः' (क० २६) इत्यत्र जानुमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारो विधेयः। पञ्चानुवाकान्ते 'सुधन्वने च' (क० ३६) इत्यत्र नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकारः। 'नमोऽस्तु रुद्रेभ्यः' (क० ६३) इति प्रत्यवरोहमन्त्राः तेभ्यः प्राक् मुखमात्रपरिश्रिति स्वाहाकारः। नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोमं होमः। 'ये दिवि' (क० ६४) इति मुखमात्रे। 'येऽन्तरिक्षे' (क० ६५) इति नाभिमात्रे। 'ये पृथिव्याम्' (क० ६६) इति जानुमात्रे। इति सूत्रार्थः। नमस्ते। षोडशर्चोऽनुवाकः एकरुद्रदैवत्यः आद्या गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभः तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभः द्वे जगत्यौ। अध्यायस्य परमेष्ठिदेवप्रजापतय ऋषयः। मा नः (क० १५-१६) इति द्वयोः कुत्सोऽपि ऋषिः। हे रुद्र, रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रः। यद्वा 'रु गतौ' ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः। रवणं रुत् ज्ञानं राति ददाति रुद्रः ज्ञानम् भावे क्विप् तुगागमः। रुत् ज्ञानप्रदः। यद्वा पापिनो नरान् दुःखभोगेन रोदयति रुद्रः। हे रुद्र, ते तव मन्यवे क्रोधाय नमः नमस्कारोऽस्तु। उतो अपिच ते तवेषवे बाणाय नमः। उतापि च ते तव बाहुभ्यां नमः। तव क्रोधबाणहस्ता अस्मदरिष्वेव प्रसरन्तु नास्मास्वित्यर्थः ॥ १ ॥

या ते रुद्र शिवा तनूरघोराऽपापकाशिनी। तया नस्तन्वा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ २ ॥

[या । ते । रुद्र । शिवा । तनूः । अघोरा । अपापकाशिनीत्यपाप काशिनी ॥ तया । नः । तन्वा । शन्तमयेतिशम् तमया । गिरिशन्तेतिगिरिं शन्त । अभि । चाकशीहि ॥२॥]

हे रुद्र! तुम्हारा जो शरीर मंगलकारी, अघोर और पापफल को नहीं देने वाला है, उस अपने अत्यन्त शान्त शरीर के द्वारा ही, हे गिरि में वास करने वाले रुद्र! तुम हमें देखो ॥ २ ॥

उ० या ते तव हे रुद्र, शिवा शान्ता तनूः शरीरम्। अघोरा अविषमा। अपापकाशिनी पापमसुखं या प्रकाशयति सा पापकाशिनी पापप्रकाशिनी। न पापकाशिनी अपापकाशिनी। तया नः अस्मान् तन्वा शन्तमया सुखतमया सुखयितृतमया अतिशयेन सुखयित्र्या। गिरिशन्त गिरौ पर्वते कैलासाख्ये अवस्थितः शं सुखं तनोतीति गिरिशन्तः। यद्वा गिरि वाच्यवस्थितः सुखं तनोतीति। यद्वा गिरौ मेघेऽवस्थितो वृष्टिद्वारेण सुखं तनोतीति। तस्य संबोधनं हे गिरिशन्त। अभिचाकशीहि अभिपश्य। सुखयितुमिति शेषः। चाकशीतिः पश्यतिकर्मा ॥ २ ॥

म० हे रुद्र, या ते तवेदृशी तनूः शरीरं हे गिरिशन्त, तया तन्वा नोऽस्मानभिचाकशीहि अभिपश्य। चाकशीतिः पश्यतिकर्मा (नि० ३। ११। ८)। कीदृशी तनूः। शिवा

शान्ता मङ्गलरूपा । यतोऽघोरा अविषमा सौम्या अत-एवाऽपापकाशिनी पापमसुखं काशयति प्रकाशयति पापकाशिनी न पापकाशिनी अपापकाशिनी । या पुण्यफलमेव ददाति न पापफलमित्यर्थः । गिरौ कैलासे स्थितः शं सुखं प्राणिनां तनोति विस्तारयतीति गिरिशन्तः, गिरि वाचि स्थितः शं तनोतीति वा, गिरौ मेघे स्थितो वृष्टिद्वारेण शं तनोतीति वा, गिरौ शेते गिरिशः । अमति गच्छति जानातीत्यन्तः सर्वज्ञः । 'अम गतौ भजने शब्दे' कर्तरि क्तः । गिरिश-श्चासावन्तश्च गिरिशन्तस्तत्संबुद्धिः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् (पा० ६ । १ । ९४) कीदृश्या तन्वा । शन्तमया सुख-तमया ॥ २ ॥

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते बिभर्ष्यस्तवे । शिवां गिरित्र तां कुरु मा हिꣳसीः पुरुषं जगत् ॥ ३ ॥

[याम् । इषुम् । गिरिशन्तेतिगिरि शन्त । हस्ते । बिभर्षि । अस्तवे ॥ शिवाम् । गिरित्रेतिगिरि त्र । ताम् । कुरु । मा । हिꣳसीः । पुरुषम् । जगत् ॥३॥]

हे गिरिश ! शत्रु पर फेंकने के लिए तुम जिस बाण को अपने हाथ में धारण करते हो, हे गिरित्रात ! तुम उसे शान्त बना लो । तुम अपने उस बाण से किसी मनुष्य या चर प्राणी को मत मारो ॥ ३ ॥

उ० यामिषुम् । याम् इषुं काण्डम् । हे गिरिशन्त गिरौ पर्वतेऽवस्थितः कैलासाख्ये सुखं तनोतीति गिरि-शन्तः तस्य संबोधनं हे गिरिशन्त । हस्ते बिभर्षि धार-यसि । अस्तवे असितुं क्षेप्तुमित्यर्थः । शिवां गिरित्र गिरौ कैलासेऽवस्थितः त्रायते भक्तानिति गिरित्रः तस्य संबोधनं हे गिरित्र । तां कुरु । किंच । माहिंसीः मावधीः पुरुषम् जगत् जङ्गमं च गवादि ॥ ३ ॥

म० हे गिरिशन्त, त्वं यामिषुं बाणं हस्ते बिभर्षि धारयसि । किं कर्तुम् । अस्तवे 'असु क्षेपणे' तुमर्थे तवेप्रत्ययः । असितुं शत्रून् क्षेप्तुमित्यर्थः । गिरित्र, गिरौ कैलासे स्थितो भूतानि त्रायत इति गिरित्रः तामिषुं शिवां कल्याणकारिणीं कुरु । किंच पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं जगत् जङ्गममन्यदपि गवाश्वादिकं मा हिंसीः मा वधीः ॥ ३ ॥

शिवेन वचसा त्वा गिरिशाऽच्छावदामसि । यथा नः सर्वमिज्जगदयक्ष्मꣳ सुमना असत् ॥ ४ ॥

[शिवेन । वचसा । त्वा । गिरिशेतिगिरि श । अच्छ । वदामसि । यथा । नः । सर्वम् । इत् । जगत् । अयक्ष्मम् । सुमनाऽइतिसु मनाः । असत् ॥४॥]

हे गिरिशायिन् ! हम शान्तिकर स्तोत्र के द्वारा आभिमुख्य से तुम्हारा स्तवन करते हैं । (अब तुम प्रसन्न होकर कुछ ऐसा करो) कि जिस प्रकार हमारा सारा जगत् रोगहीन और प्रसन्न होवे ॥ ४ ॥

उ० शिवेन वचसा । शिवेन वचनेन त्वा त्वाम् । गिरिश गिरौ पर्वते कैलासाख्ये शेते इति गिरिशः तस्य संबोधनम् हे गिरिश । अच्छावदामसि । 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः' । 'इदन्तो मसि' । तथा अभिवदाम । यथा येन प्रकारेण नः अस्माकं सर्वम् इत् । इच्छब्द एवार्थे । सर्व-मेव जगत् जङ्गमादि । अयक्ष्मम् । यक्ष्मा व्याधिः । व्याधि-रहितम् सुमनाश्च शोभनमनस्कं च असत् भूयात् ॥ ४ ॥

म० गिरौ कैलासे शेते गिरिशः हे गिरिश, शिवेन वचसा मङ्गलेन स्तुतिरूपेण वचनेन त्वा अच्छ त्वां प्राप्तुं वयं वदा-मसि वदामः प्रार्थयामहे । 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः' (नि० ५ । २८) संहितायां 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इति दीर्घः । 'इदन्तो मसि' (पा० ७ । १ । ४६) । किं वदाम इत्यत आह । नोऽस्माकं सर्वमित् सर्वमेव जगत् जङ्गमं नराः पश्वादि यथा येन प्रकारेण अयक्ष्मं नीरोगं सुमनाः शोभनमनस्कं च असत् भवति यथा कुर्विति शेषः । सुमनः-शब्दे पुंस्त्वमार्षं जगद्विशेषणत्वात् । असदित्यत्र 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यट् इलोपः ॥ ४ ॥

अध्यवोचदधिवक्ता प्रथमो दैव्यो भिषक् । अहींꣳश्च सर्वान् जम्भयन्त्सर्वाश्च यातुधान्योऽधराचीः परासुव ॥ ५ ॥

[अधि । अवोचत् । अधिवक्तेत्यधि वक्ता । प्रथमः । दैव्यः । भिषक् ॥ अहीन् । च । सर्वान् । जम्भयन् । सर्वाः । च । यातुधान्यऽइतियातु धान्यः । अधराचीः । परा । सुव ॥५॥]

सर्वप्रधान और देवलोक का एकमात्र वैद्य वह प्रधान वक्ता शिव हमें अधिक करके कहे । हे रुद्र ! सभी सर्पों को स्तम्भित करते हुए और सभी राक्षसियों को भी जड़ बनाते हुए उन्हें अधो-मुख फेंक दो ॥ ५ ॥

उ० अध्यवोचत् । अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा । अधि-वदतु ब्रवीतु कंचित्त्वकीयं पुरुषम् भगवान् रुद्रः । अधि-वक्ता ऐश्वर्येणैव यो वदितुं जानाति । प्रथमो दैव्यो भिषक् मुख्यो देवसंबन्धी भिषक् वैद्यः । किमधिवद-त्वित्यत आह । अहींश्च सर्वान् जम्भयन् । 'जभिजृभी गात्रविनामे' । सर्वान् सर्वप्रकारान् नाशयन् । सर्वाश्च यातुधान्यः यातनाः दुःखं कष्टं तत्प्राणिषु धारयन्तीति यातुधान्यः राक्षसीः जम्भयन् । अधराचीः अधोञ्चनाः कृत्वा ।

परासुव पराक्षिप । यद्वा रुद्र एवोच्यते । अध्यवोचद्-धिवक्ता अधिवदतु ईश्वरो वक्ता । प्रथमो देवसंबन्धी भिषक् वैद्यः । अहींश्च सर्वान् । जम्भयन् सर्वांश्च यातुधान्यः अधराचीः कृत्वा परासुव क्षिप ॥ ५ ॥

म० रुद्रो मामध्यवोचत् अधिवक्तु मां सर्वाधिकं वदतु, तेनोक्ते मम सर्वाधिक्यं भवत्वित्यर्थः । कीदृशः । अधिवक्ता अधिकवदनशीलः । प्रथमः सर्वेषां मुख्यः पूज्यत्वात् । दैव्यः देवेभ्यो हितः । भिषक् रोगनाशकः स्मरणेनैव रोगनाशा-द्भिषक्त्वम् । एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे रुद्र, सर्वा यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः त्वं परासुव पराक्षिप अस्मभ्यो दूरीकुरु । किं कुर्वन् । सर्वानहीन् सर्पव्याघ्रादीन् जम्भयन् विनाशयन् । कीदृशीर्यातुधान्यः । अधराचीः अधरेऽधोदेशे-ऽञ्चन्ति ता अधराच्यः ताः अधोऽधोगमनशीलाः । चौ समु-च्चये । सर्पनाशराक्षसीक्षेपौ सदैव कुर्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

असौ यस्ताम्रो अरुण उत बभ्रुः सुमङ्गलः । ये चैनꣳ रुद्रा अभितो दिक्षु श्रिताः सहस्रशोऽवैषाꣳ हेड ईमहे ॥ ६ ॥

[असौ । यः । ताम्रः । अरुणः । उत । बभ्रुः । सुमङ्गलऽइतिसु मङ्गलः ॥ ये । च । एनम् । रुद्राः । अभितः । दिक्षु । श्रिताः । सहस्रशऽइतिसहस्र शः । अव । एषाम् । हेडः । ईमहे ॥६॥]

यह जो सूर्यरूप ताम्र, रक्त, बभ्रु और मंगल रूप रुद्र है और अंशरूप जो यह सहस्रों रुद्र चारों ओर दिशाओं में आश्रित हैं, उन सबके क्रोध को दूर याचित करते हैं (=याचना के द्वारा दूर करते हैं) ॥ ६ ॥

उ० असौ यः । आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । अभि-नयेन दर्शयन्नाह । असौ यस्ताम्रः ताम्रवर्णः । उदयकाले अस्तमनकाले च । अरुणः अरुणवर्णः रक्तवर्णः । उत बभ्रुः अपिच बभ्रुवर्णः कपिलवर्णः । सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलान्यस्येति सुमङ्गलः । अवास्य हेड ईमह इत्यनुषङ्गः । ये च एनं भगवन्तमादित्यं रुद्राः रश्मयः । अभितः इत-श्चेतश्च । दिक्षु सर्वासु च । श्रिताः स्थिताः सहस्रशः असंख्याताः अव एषां हेड ईमहे । अवं ईमहे अवन-यामः । एषां संबन्धी हेडः क्रोधः । हेड इति क्रोधनामसु पठितम् । यद्वा रुद्र एवोच्यते । असौ यस्ताम्रवर्णः अरुण-वर्णः अपिच बभ्रुवर्णः सुमङ्गलः । अनेकानि हि रूपाणि रुद्रः करोति कार्यवशात् । समञ्जसमन्यत् ॥ ६ ॥

म० आदित्यरूपेणात्र रुद्रः स्तूयते । योऽसौ प्रत्यक्षो रुद्रो रविरूपः । च पुनरर्थे । रुद्रा एनमभितोदिक्षु प्राच्यादिषु श्रिताः किरणरूपेण सहस्रशोऽसंख्याः एषां हेडः क्रोधमस्मदपराधजं वयमेव ईमहे निवारयामः भक्त्या निराकुर्मः । हेड इति क्रोधनाम । 'अभिसर्वतसोः' (पा० २ । ३ । २) द्वितीया । कीदृशो-ऽसौ । ताम्रः उदयेऽत्यन्तं रक्तः । अरुणः रक्तोऽस्तकाले । उतापि च बभ्रुः पिङ्गलवर्णोऽन्यदा । सुमङ्गलः शोभनानि मङ्गलानि यस्य मङ्गलरूपः रव्युदये सर्वमङ्गलप्रवर्तनात् ॥ ६ ॥

असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहितः । उतैनं गोपा अदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्यः स दृष्टो मृडयाति नः ॥ ७ ॥

[असौ । यः । अवसर्प्पतीत्त्यव सर्प्पति । नीलग्रीवऽइतिनील ग्रीवः । विलोहितऽइतिवि लोहितः ॥ उत । एनम् । गोपाः । अदृश्रन् । अदृश्रन् । उदहार्य्यऽइत्युद हार्य्यः । सः । दृष्टः । मृडयाति । नः ॥७॥]

नीली गर्दन वाला और विशिष्ट रूप से रक्ताभ जो यह रुद्र धीरे-धीरे सर्पण कर रहा है, इसे तो साधारण चरवाहे देखते हैं और उसे जल लाने वाली दासियाँ भी देखती हैं। हमारे द्वारा भी भयपूर्वक दृष्ट वह हमें सुखी करे ॥ ७ ॥

उ० असौ यः आदित्यः अवसर्पति अवाचीनं सर्पति गच्छति अस्तमयकाले । नीलग्रीवः नीलग्रीव इवास्तं गच्छन् लक्ष्यते । विलोहितः धारणाधनु(?)मात्रेणाप्राप्तविलोहितम-ण्डलाभिप्रायम् । उतैनं गोपा अदृश्रन् अथैनं गोपालाः अभिपश्यन्ति गवां प्रवेशनकालं मन्यमानाः । अदृश्रन्नुदहा-र्यः । दृशेरुडागमश्छान्दसः । पश्यन्ति च उदकहार्यः कुम्भ-दास्यः । आगोपालाङ्गनादिप्रसिद्ध इत्यर्थः । स दृष्टो दृष्टमात्रो मृडयाति । 'मृड सुखने' सुखयति । नः अस्मान् । अत्यन्तं मृदुहृदयतम इत्यभिप्रायः । यद्वा रुद्र एवोच्यते । ऋषि-राह । असौ यः अवाचीनं सर्पति अभिमुखं गच्छति । नीलग्रीवो नीलकण्ठः विलोहितः विगतकलुषभावः । उतैनं गोपा अदृश्रन्नुदहार्य इति गोपालाङ्गनादिप्रसिद्धिं दर्शयति । समञ्जसमन्यत् ॥ ७ ॥

म० योऽसावादित्यरूपोऽवसर्पति उदयास्तमयौ कुर्वन्निरन्तरं गच्छति । एनं गोपा उत गोपाला अपि वेदोक्तसंस्कारहीनाः अदृश्रन् पश्यन्ति । उदहार्यः उदकं हरन्ति ता उदहार्यः 'म-न्थौदन-' (पा० ६ । ३ । ६०) इत्यादिना उदकस्योदादेशः । जलहारिण्यो योषितोऽप्येनमदृश्रन् पश्यन्ति । आगोपालाङ्गना-दिप्रसिद्ध इत्यर्थः । दृशेर्लुङि 'इरितो वा' (पा० ३ । १ ।५७) इति च्लेरङ् रुगागमश्छान्दसः कीदृशः । नीलग्रीवः विष-धारणेन नीला ग्रीवा कण्ठो यस्य अस्तमये नीलकण्ठ इव लक्ष्यः । विलोहितः विशेषेण रक्तः । स रुद्रो दृष्टः सन्नो-

ऽस्मान्मृडयाति सुखयतु । असौ मण्डलवर्ती रुद्र एव तपतीति ज्ञातः सुखं करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नमो॑ऽस्तु नील॑ग्रीवाय सहस्राक्षाय॑ मीढुषे॑ । अथो ये अ॑स्य सत्वा॑नोऽहं तेभ्यो॑ऽकरं॒ नम॑: ॥ ८ ॥

[नम॑: । अ॒स्तु । नील॑ग्रीवायेति॒नील॑ ग्रीवाय । स॒हस्रा॒क्षायेति॑सहस्र अ॒क्षाय॑ । मी॒ढुषे॑ ॥ अ॒थोऽइत्य॒थो॑ । ये । अ॒स्य । सत्वा॑नः । अ॒हम् । तेभ्य॑: । अ॒क॒रम् । नम॑: ॥८॥]

नीली गर्दन वाले, सहस्र चक्षु और सेचन-समर्थ उन रुद्रदेव के लिए नमस्कार है। अब जो उस रुद्र के गण हैं, मैं उन्हें भी नमस्कार करता हूँ ॥ ८ ॥

उ० नमोऽस्तु नमस्कारोऽस्तु । नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय सहस्राक्षाय बह्वक्षाय । मीढुषे 'मिह सेचने' । सेक्त्रे तरुणाय । अविपरिणामीति स्तूयते । अथो अपिच ये अस्य सत्वानः सत्वभूता रुद्राः अहं तेभ्यः अकरम् अकरवम् करोमि । नमस्कारम् ॥ ८ ॥

म० नीलग्रीवाय नीलकण्ठाय रुद्राय नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु । कीदृशाय । सहस्राक्षाय सहस्रमक्षीणि यस्य इन्द्रस्वरूपिणे । मीढुषे मिमेहेति मीढ्वान् तस्मै 'मिह सेचने' 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' (पा० ६ । १ । १२) इति क्वसन्तो निपातः । सेक्त्रे वृष्टिकर्त्रे पर्जन्यरूपायेत्यर्थः । तरुणाय वा । अथो अपिच अस्य रुद्रस्य ये सत्वानः प्राणिनो भृत्यास्तेभ्योऽहं नमो नमस्कारमकरं करोमि । 'डुकृञ् करणे' शप् लङि उत्तमैकवचनम् ॥ ८ ॥

प्रमु॑ञ्च धन्व॑न॒स्त्वमु॒भयो॒रार्त्न्यो॒र्ज्याम् । याश्च॑ ते॒ हस्त॒ इष॑व॒: परा॒ ता भ॑गवो वप ॥ ९ ॥

[प्र । मु॒ञ्च । धन्व॑नः । त्वम् । उ॒भयो॑: । आर्त्न्यो॑: । ज्याम् ॥ याः । च॒ । ते॒ । हस्ते॑ । इष॑व॒: । परा॑ । ताः । भ॒ग॒व॒ऽइति॑भग वः । व॒प ॥९॥]

हे रुद्र ! तुम धनुष की दोनों कोटियों से प्रत्यञ्चा को पृथक् करो और तुम्हारे हाथ में जो बाण आ गये हैं; हे भगवन् रुद्र ! तुम उन्हें कहीं अन्यत्र ही फेंक दो ॥ ९ ॥

उ० प्रमुञ्च धन्वनः धनुषः त्वमुभयोः आर्त्न्योर्धनुरन्तयोः ज्यां गुणम् । याश्च ते तव हस्ते इषवः । परा ता भगवो वप परावप पराक्षिप ताः हे भगवन् महदैश्वर्ययुक्त ॥ ९ ॥

म० हे भगवः भगं षड्विधमैश्वर्यमस्यास्तीति भगवान् । 'मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' (पा० ८ । ३ । १) इति रुत्वम् । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा' इत्युक्तेः । हे भगवन् धन्वनः धनुष उभयोरार्त्न्योः द्वयोः कोट्योः स्थितां ज्यां मौर्वीं त्वं प्रमुञ्च दूरीकुरु । याश्च ते तव हस्ते इषवः बाणाः ता इषूः परावप पराक्षिप ॥ ९ ॥

विज्यं॒ धनु॑: कप॒र्दिनो॒ विश॑ल्यो॒ बाण॑वाँ२॥ उ॒त । अने॑शन्न॒स्य या इष॑व आ॒भुर॑स्य नि॒षङ्ग॒धिः ॥ १० ॥

[विज्य॒मितिवि ज्यम् । धनु॑: । क॒प॒र्दिन॑: । विश॑ल्य॒ऽइतिवि श॑ल्यः । बाण॑वा॒नितिबाण॑ वान् । उ॒त ॥ अने॑शन् । अ॒स्य । याः । इष॑व॒: । आ॒भुः । अ॒स्य । नि॒ष॒ङ्ग॒धिरितिनिषङ्ग धिः ॥१०॥]

उस कपर्दी का धनुष बिना ज्या का हो गया है; वह बिना शल्य-बाणधारी है; अब उसके सब बाण निष्फल हो गये हैं और उसका तूणीर भी अब खाली हो चुका है ॥ १० ॥

उ० विज्यं धनुः विगतगुणं धनुः । कपर्दोऽस्यास्तीति कपर्दी । कपर्दोऽस्य जटाबन्धः । विशल्यः शल्यरहितः । बाणवान् इषुधिः । उत अपिच । अनेशन् 'णश अदर्शने' । नष्टा । अस्य या इषवः आभुः रिक्तः अस्य निषङ्गधिः खड्गनिक्षेपः । निषज्यत इति निषङ्गः खड्ग उच्यते तद्यस्मिन्धीयते स निषङ्गधिः । न्यस्तसर्वशस्त्र इत्यभिप्रायः ॥ १० ॥

म० कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी रुद्रस्तस्य धनुः विज्यं मौर्वीरहितमस्तु । विगता ज्या यस्य तत् । उतापि बाणवान् बाणा अस्मिन् सन्तीति बाणवान् इषुधिः विशल्यो विफलोऽस्तु । बाणाग्रगतो लोहभागः शल्यम् इषुधिर्निरग्रबाणोऽस्तु । अस्य रुद्रस्य या इषवः ता अनेशन् नश्यन्तु 'णश अदर्शने' नशेरत एत्वम् अङि वेत्येत्वम् पुषादित्वात् च्लेरङ् । अस्य रुद्रस्य निषङ्गधिः निषज्यत इति निषङ्गः खड्गः स धीयतेऽस्मिन्निति निषङ्गधिः कोशः स आभुः रिक्तः खड्गरहितोऽस्तु । रुद्र अस्मान् प्रति न्यस्तसर्वशस्त्रोऽस्त्वित्यर्थः ॥१०॥

या ते॑ हे॒तिर्मी॑ढुष्टम॒ हस्ते॑ ब॒भूव॑ ते॒ धनु॑: । तया॒स्मान्वि॒श्वत॒स्त्वम॑य॒क्ष्मया॒ परि॑भुज ॥ ११ ॥

[या । ते॒ । हे॒तिः । मी॒ढु॒ष्ट॒म॒ । मी॒ढु॒स्त॒मेति॑मीढुः तम । हस्ते॑ । ब॒भूव॑ । ते॒ । धनु॑: ॥ तया॑ । अ॒स्मान् । वि॒श्वत॑: । त्वम् । अ॒य॒क्ष्मया॑ । परि॑ । भु॒ज ॥११॥]

हे अत्यन्त सेचन-समर्थ ! तुम्हारे हाथ में जो बाणायुध है और जो धनुष है, उस-उस रोगहीन के द्वारा ही तुम हमें सर्वतः स्पर्श करो या पालन करो ॥ ११ ॥

उ० या ते या ते तव हेतिरायुधम् हे मीढुष्टम 'मिह सेचने'। सेक्तृतम युवतम। परिणामनिषेधद्वारेण स्तुतिः। अस्मात्सर्वं भवति। हस्ते बभूव भूता। ते इति निरर्थकः। धनुरिति हेतिविशेषणम्। तया हेत्या अस्मान्विश्वतः सर्वतः त्वम् अयक्ष्मया। यक्ष्मा व्याधिः। व्याधिरहितया परिभुज परिपालय॥ ११॥

म० अतिशयेन मीढ्वान्मीढुष्टमः 'तसौ मत्वर्थे' (पा० १। ४। १९) इति भसंज्ञायां 'वसोः संप्रसारणम्' (पा० ६। ४। १३१) इति संप्रसारणम्। षत्वष्टुत्वे। हे मीढुष्टम सेक्तृतम वर्षुक, ते तव हस्ते या धनुः हेतिः धनूरूपमायुधं बभूव अस्ति। एकं तेपदं पादपूरणाय। तया धनूरूपया हेत्या विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिभुज परिपालय। भुजेर्विकरणव्यत्यये शप्रत्ययः। कीदृश्या तया। अयक्ष्मया नास्ति यक्ष्मा रोगो यस्यास्तया निरुपद्रवया दृढया अनुपद्रवकारिण्या वा॥ ११॥

परि ते धन्वनो हेतिरस्मान्वृणक्तु विश्वतः। अथो य इषुधिस्तवारे अस्मन्निधेहि तम्॥ १२॥

[परि। ते। धन्वनः। हेतिः। अस्मान्। वृणक्तु। विश्वतः॥ अथोऽइत्यथो। यः। इषुधिरितीषुधिः। तव। आरे। अस्मत्। नि। धेहि। तम्॥१२॥]

हे रुद्र! तुम धनुषधारी का बाण हमें सब ओर से बचा जावे। अब जो तुम्हारा भरा हुआ तरकस है, उसे तुम हमसे दूर धर दो॥ १२॥

उ० परि ते। परिवृणक्तु परिवर्जयतु। ते तव धन्वनः धनुषः संबन्धिनी हेतिः आयुधं काण्डलक्षणम् अस्मान् विश्वतः सर्वतः। अथो अपिच। य इषुधिर्बाणवान् तव आरे दूरे अस्मत् अस्मत्तः निधेहि स्थापय तम् इषुधिम्॥ १२॥

म० हे रुद्र, ते तव धन्वनो हेतिः। धनुःसंबन्धि आयुधं विश्वतः सर्वतोऽस्मान् परिवृणक्तु त्यजतु। मा हन्त्वित्यर्थः। 'वृजी वर्जने' रुधादित्वात् श्नम्। अथो अपिच यस्तव इषुधिस्तमस्मत्सकाशात् आरे दूरे निधेहि अस्मत्तो दूरे स्थापय॥१२॥

अवतत्य धनुष्ट्वꣳ सहस्राक्ष शतेषुधे। निशीर्य शल्यानां मुखा शिवो नः सुमना भव॥ १३॥

[अवतत्येत्यवतत्य। धनुः। त्वम्। सहस्राक्षेति सहस्रऽअक्ष। शतेषुधऽइति शतऽइषुधे॥ निशीर्येति निऽशीर्य। शल्यानाम्। मुखा। शिवः। नः। सुमनाऽइति सुऽमनाः। भव॥१३॥]

हे सहस्राक्ष! हे शततूणीरवन् रुद्र! उस अपने धनुष को ढीला करके व बाणों के अग्रशल्यों को दूर करके तुम हमारे प्रति कृपालु होओ॥ १३॥

उ० अवतत्य अवतार्य धनुः त्वम् हे सहस्राक्ष शतेषुधे शतशब्दो बहुपर्यायः। निशीर्य शल्यानां मुखा शातयित्वा फलानां मुखानि। शिवः शान्तः नः अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कश्च भव॥ १३॥

म० सहस्रमक्षीणि यस्य शतमिषुधयो यस्य हे सहस्राक्ष, हे शतेषुधे, त्वं नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः शोभनचित्तश्च भव। अनुगृहाणेत्यर्थः। किं कृत्वा। धनुरवतत्य अपज्याकं कृत्वा शल्यानां मुखा मुखानि बाणफलाग्राणि निशीर्य शीर्णानि कृत्वा 'शॄ हिंसायाम्' 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' 'ॠत इद्धातोः' (पा० ७। १। १००) इति॥ १३॥

नमस्त आयुधायानातताय धृष्णवे। उभाभ्यामुत ते नमो बाहुभ्यां तव धन्वने॥ १४॥

[नमः। ते। आयुधाय। अनातताय। धृष्णवे॥ उभाभ्याम्। उत। ते। नमः। बाहुभ्यामिति बाहुऽभ्याम्। तव। धन्वने॥१४॥]

तुम्हारे न ताने गये धर्षक आयुध के लिए नमस्कार है; तुम्हारी दोनों बाहुओं के लिए नमस्कार है और तुम्हारे धनुष के लिए भी नमस्कार है॥ १४॥

उ० नमस्ते नमोऽस्तु ते तव आयुधाय अनातताय अवतारिताय। धृष्णवे धर्षणशीलाय प्रगल्भाय। उभाभ्याम् उत अपिच। ते तव नमोऽस्तु। बाहुभ्यां तव धन्वने। धनुषे नम इत्यनुवर्तते॥ १४॥

म० हे रुद्र, ते तवायुधाय नमोऽस्तु बाणाय नतिरस्तु। कीदृशाय। अनातताय धनुष्यनारोपिताय। धृष्णवे धर्षणशीलाय। धृषेः क्नुप्रत्ययः। रिपून् हन्तुं प्रगल्भाय। उतापि च ते तवोभाभ्यां बाहुभ्यां नमः तव धन्वने धनुषेऽपि नमोऽस्तु। तस्यापि विशेषणम् अनातताय अवतारितमौर्वीकाय॥ १४॥

मा नो महान्तमुत मा नो अर्भकं मा न उक्षन्तमुत मा न उक्षितम्। मा नो वधीः पितरं मोत मातरं मा नः प्रियास्तन्वो रुद्र रीरिषः॥१५॥

[मा। नः। महान्तम्। उत। अर्भकम्। उक्षन्तम्। उक्षितम्॥ वधीः। पितरम्। मातरम्। प्रियाः। तन्वः। रुद्र। रीरिषः। रिरिषऽइति रिरिषः॥१५॥]

हे रुद्र! तुम हमारे किसी महान् व्यक्ति को न मारो; किसी शिशु को न मारो; गर्भाधान करते हुए युवा को न मारो और परिसिक्त गर्भ को ही नष्ट करो। तुम हमारे पिता को न मारो और हमारी माता को भी मत मारो। हे रुद्र! तुम हमारे प्रिय शरीरों को मत नष्ट करो ॥ १५ ॥

उ० मा नः मावधीः नः अस्माकं महान्तं वृद्धं वयः-प्रभृतिभिः। उत मा नो अर्भकम् अपि च मावधीः नः अस्माकमर्भकमल्पम्। मा न उक्षन्तम् मावधीः नः अस्माक-मुक्षन्तम्। 'उक्ष सेचने'। सिञ्चन्तं तरुणमिति यावत्। उत मा न उक्षितम्। अपिच मावधीः नः अस्माकमुक्षितं सिक्तं गर्भस्थमित्यर्थः। मा नो वधीः पितरम् मावधीः नः अस्माकं पितरम्। आदरार्थं पुनर्वचनम्। महान्तमिति सिद्धत्वात्। मोत मातरम् मावधीः अपि च मातरम्। मा नः प्रियास्तन्वः रुद्र रीरिषः। रिषतिर्हिंसार्थः। मारी-रिषः माहिंसीः। नः अस्माकं प्रियास्तन्वः प्रियाणि शरीराणि पुत्रपौत्रलक्षणानि। हे रुद्र ॥ १५ ॥

म० हे रुद्र, नोऽस्माकं महान्तं वृद्धं गुरुपितृव्यादिकं मा वधीः मा हिंसीः। उतापि नोऽस्माकमर्भकं बालं मा वधीः। नोऽस्माकमुक्षन्तं सिञ्चन्तं तरुणं मा वधीः। उतापि नोऽस्मा-कमुक्षितं सिक्तं गर्भस्थं च मा वधीः। नः पितरं जनकं मा वधीः। उतापि नो मातरं जननीं मा वधीः। महान्तमित्यनेन सिद्धयोर्मातापित्रोः पुनरादानमादरार्थम्। नोऽस्माकं प्रिया वल्लभाः तन्वः तनूः शरीराणि पुत्रपौत्ररूपाणि मा रीरिषः मा हिंसीः। रिषतिर्हिंसाकर्मा ॥ १५ ॥

मा नस्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः। मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदमित्त्वा हवामहे ॥ १६ ॥

[तोके। तनये। आयुषि। गोषु। अश्वेषु। रीरिषः। रिरिषऽइतिरिरिषः ॥ वीरान्। रुद्र। भामिनः। वधीः। हविष्मन्तः। सदम्। इत्। त्वा। हवामहे ॥१६॥]

हे रुद्र! तुम हमारे पौत्र में, पुत्र में, हमारी आयु अथवा गायों अश्वों के विषय में पुनः-पुनः क्रुद्ध मत होओ। हे रुद्र! तुम हमारे क्रोधी वीरों को भी मत मारना। हम सदा ही हविर्युक्त होकर तुम्हारा आह्वान करते हैं ॥ १६ ॥

उ० मा नः। मा रीरिषः। रिषतिर्हिंसाकर्मा। मा हिंसीः नः अस्माकम्। तोके पुत्रविषये। मा हिंसीः तनये पौत्रविषये। मा हिंसीः नः अस्माकम् आयुषि विषय-भूते। मा नो गोषु मा हिंसीः नः अस्माकं गोषु विषय-भूतासु। मा नो अश्वेषु मा हिंसीः नः अस्माकमश्वेषु विषयभूतेषु। यद्वा विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्यानम्। मारी-रिषः अस्माकं तोकं तनयमायुर्गा अश्वानिति। मा नो वीरान् रुद्रभामिनो वधीः मावधीः नः अस्माकं वीरान् हे रुद्र, भामिनः। 'भाम क्रोधे'। क्रोधसंयुक्तान्। कः प्रत्युप-कार इति चेत्। हविष्मन्तः हविषा संयुक्ताः सदं सदाका-लम्। इच्छब्द एवार्थे। त्वामेवाह्वयामहे आह्वयामो यागा-र्थम्। अनन्यशरणा वयमित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

म० हे रुद्र, नोऽस्माकं तोके पुत्रे तनये पौत्रे मा रीरिषः मा हिंसीः। नः आयुषि जीवने मा हिंसीः। नो गोषु धेनुषु मा रीरिषः। नोऽश्वेषु तुरगेषु। मा रीरिषः। विभक्ति-व्यत्ययो वा। तोकं तनयमायुर्गा अश्वान्मा हिंसीः। 'भाम क्रोधे'। भामिनः क्रोधयुतानपि नोऽस्माकं वीरान् भृत्या-न्मा वधीः। क उपकार इति चेत्। हविष्मन्तः हविर्युक्ताः सदमित् सदैव त्वां वयं हवामहे यागायाह्वयामः। त्वदेकशरणा वयमिति भावः ॥ १६ ॥

नमो हिरण्यबाहवे सेनान्ये दिशां च पतये नमो नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः पशूनां पतये नमो नमः शष्पिञ्जराय त्विषीमते पथीनां पतये नमो नमो हरिकेशायोपवीतिने पुष्टानां पतये नमः ॥ १७ ॥

[हिरण्यबाहवऽइतिहिरण्य बाहवे। सेनान्यऽइतिसेना न्ये। दिशाम्। च। पतये। वृक्षेभ्यः। हरिकेशेभ्य-इतिहरि केशेभ्यः। पशूनाम्। शष्पिञ्जराय। त्विषीमते। त्विषिमतऽइतित्विषि मते। पथीनाम्। हरिकेशायेतिहरि केशाय। उपवीतिनऽइत्युप वीतिने। पुष्टानाम् ॥१७॥]

सुनहली बाहुवाले सेनानी रुद्र के लिए नमस्कार है। दिशाओं के स्वामी रुद्र को नमस्कार है। हरे-हरे पत्तों रूपी केशों से युक्त वृक्षों के लिए नमस्कार है। पशुओं के पालक के लिए नम-स्कार है। बालतृण के-से पीतवर्ण तेजस्वी रुद्र के लिए नमस्कार है। मार्गों के रक्षक रुद्र के लिए नमस्कार है। नीले केशों वाले, जराहीन, यज्ञोपवीतधारी और गुणपूर्ण मानवों के स्वामी रुद्र के लिए नमस्कार है ॥ १७ ॥

उ० नमो हिरण्यबाहवे। इतउत्तरं यजूंषि द्रापे अन्ध-सस्पते इति यावत्। द्वयोर्द्वयो रुद्रयोश्च स्तुतिः। तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां कण्डिकायां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः तेषां चोभयतोनमस्काराः अन्ये अन्यतरतोनमस्कारा अन्ये रुद्रास्ते घोरतरा अशान्ततराः यत उभयतोनमस्करा इति। नमोस्तु हिरण्यालंकारभूषितबाहवे। सेनान्ये च सेनां न-यतीति सेनानीः। दिशां च पतये नमः। नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः वृक्षरूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमस्कार इति। हरि-तानि पर्णानि केशा इव येषां लक्ष्यन्ते। पशूनां पतये

नमः । नमः शष्पिञ्जराय नवप्ररूढानि तृणानि शष्पं तद्वर्णाय । त्विषीमते । त्विषिर्दीप्तिः । पथीनां पतये नमः । पथामिति प्राप्ते छान्दसम् । नमो हरिकेशाय लोहितके-शाय । उपवीतिने यज्ञोपवीतिने पुष्टानां समृद्धानां पतये नमः ॥ १७ ॥

म० 'नमो हिरण्यबाहव इत्युत्तरं द्रापे इति' (क० ४७) ऋक्पर्यन्तं सर्वाणि यजूंषि । तत्र नमो हिरण्यबाहव इत्या-दीनां धनुष्कृद्भ्यश्च वो नम इत्यन्तानां (क० ४६) चत्वा-रिंशदधिकद्विशतसंख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवताः नमो वः किरिकेभ्य इत्यादिचतुर्णां (क० ४६) अग्निवायु-सूर्या देवताः रुद्राणां प्रधानभूताः । छन्दांसि तु चतुरक्षरं दैवी बृहती पञ्चाक्षरं दैवी पङ्क्तिः षडक्षरं यजुर्गायत्री सप्ता-क्षरं यजुरुष्णिक् अष्टाक्षरं यजुरनुष्टुप् नवाक्षरं यजुर्बृहती दशाक्षरं यजुःपङ्क्तिः एकादशाक्षरं यजुस्त्रिष्टुप् द्वादशाक्षरं यजुर्जगती चतुर्दशाक्षरं सामोष्णिगेकमेव किरिकेभ्य इति । एतान्येवात्र छन्दांसि । तद्रुद्रमध्ये केचनोभयतोनम-स्काराः । पदद्वयात्पूर्वमेव पदोच्चारणात्पश्चाच्च नमःपदं येषां ते उभयतोनमस्काराः हिरण्यबाहवे इत्यादि श्वपतिभ्यश्च वो नम इत्यन्ताः । (क० २८) ततोऽन्यतरतोनमस्काराः अन्यत-रत आदावेव यजुर्द्वयस्य नमस्कारो येषां ते नमो भवाये-त्यादि (क० २८) प्रखिदते चेत्यन्ताः (क० ४६)। इषु-मद्भ्य इत्यादि (क० २२) श्वपतिभ्यश्च इत्यन्ताः (क० २८)। प्रत्यक्षाः व इति युष्मच्छब्दयोगात् । इषुकृद्भ्य इति । (क० ४६) उभयतोनमस्काराः सभाभ्य इति (क० २४) जात-संज्ञा रुद्राः । उभयतोनमस्काराः शान्ततमाः अन्यतर-तोनमस्कारा घोरतराः । तेषां मन्त्राणामर्थ उच्यते । एकै-कस्यां कण्डिकायामष्टावष्टौ रुद्राः । हिरण्यमाभरणरूपं बाहो-र्यस्य स हिरण्यबाहुः । स च सेनां नयतीति सेनानीः तस्मै रुद्राय नमः । दिशां पतये पालकाय रुद्राय नमः । हरयो हरितवर्णाः केशाः पर्णरूपा येषां ते हरिकेशास्तेभ्यो वृक्षेभ्यो वृक्षरूपरुद्रेभ्यो नमः । पशूनां जीवानां पतये पालकाय रुद्राय नमः । शष्पिञ्जराय शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जराय पीतरक्तवर्णाय टिलोपश्छान्दसः । त्विषिर्दीप्तिरस्यास्तीति त्विषिमान् । संहितायां त्विषिशब्दस्य दीर्घः । ईदृशाय रुद्राय नमः । पथीनां मार्गाणां पालकाय नमः । पथिशब्दो मार्गवाची । उत्तरदक्षिणतृतीया-मार्गाः श्रुतावुक्ताः । हरिकेशाय नीलवर्णकेशाय जरारहितायो-पवीतिने मङ्गलार्थयज्ञोपवीतधारिणे रुद्राय नमः । पुष्टानां गुणपूर्णानां नराणां पतये स्वामिने नमः ॥ १७ ॥

नमो॑ बभ्लु॒शाय॑ व्या॒धिनेऽन्ना॑नां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ भ॒वस्य॑ हे॒त्यै जग॑तां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ रु॒द्राया॑तता॒यिने॒ क्षेत्रा॑णां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ सू॒ताया॒हन्त्यै॒ वना॑नां॒ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ १८ ॥

[ब॒भ्लु॒शाय॑ । व्या॒धिने॑ । अन्ना॑नाम् । भ॒वस्य॑ । हे॒त्यै । जग॑ताम् । रु॒द्राय॑ । आ॒त॒ता॒यिन॒ऽइत्या॑तत अ॒यिने॑ । क्षेत्रा॑णाम् । सू॒ताय॑ । अह॑न्त्यै । वना॑नाम् ॥१८॥]

बभ्रुवर्ण रुद्र के लिए नमस्कार है। शत्रुओं को बींधने वाले रुद्र को नमस्कार है। अन्नों के स्वामी को नमस्कार है। भगवान् भव के आयुध के लिए नमस्कार है। सभी लोकों या चर प्राणियों के अधिपति रुद्र के लिए नमस्कार है। आततायी रुद्र के लिए नम-स्कार है। खेतों के रक्षक रुद्र के लिए नमस्कार है। अहन्ता और जीवन को चलाने वाले रुद्र के लिए नमस्कार है। वनों के स्वामी के लिए नमस्कार है॥ १८॥

उ० नमो बभ्लुशाय बभ्रुवर्णाय । बभ्रुः कपिलः । व्याधिने विध्यतीति व्याधी । अन्नानां पतये नमः । नमो भवस्य हेत्यै । भवः संसारः । हेतिरायुधम् । संसारस्य छेत्रे । जगतां पतये नमः जगतां जङ्गमानाम् । नमो रुद्राय आततायिने । आततेन धनुषा एतीत्याततायी उद्यतायुधाय । क्षेत्राणां पतये नमः । नमः सूताय सूतोऽश्वसारथिः । अहन्त्यै अहन्त्रे । नहि सूतः कंचिदपि हन्ति । वनानां पतये नमः ॥ १८ ॥

म० बभ्लुशः कपिलवर्णः । यद्वा बिभर्ति रुद्रमिति बभ्लुर्वृ-षभस्तस्मिन् शेते स बभ्लुशः । विध्यति शत्रूनिति व्याधी तस्मै रुद्राय नमः । अन्नानां पालकाय नमः । भवस्य संसा-रस्य हेत्यै आयुधाय संसारनिवर्तकाय रुद्राय नमः । जगतां पालकाय रुद्राय नमः । आततेन विस्तृतेन धनुषा सह एति गच्छतीति आततायी उद्यतायुधस्तस्मै रुद्राय नमः । क्षेत्राणां देहानां पालकाय नमः । न हन्तीत्यहन्तिस्तस्मै अहन्त्रे सूताय सारथये तद्रूपाय रुद्राय नमः । सारथिर्न हन्ति वनानां पालकाय नमः ॥ १८ ॥

नमो॒ रोहि॑ताय स्थ॒पत॑ये वृ॒क्षाणां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ भुव॒न्तये॑ वारिवस्कृ॒तायौष॑धीनां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ म॒न्त्रिणे॑ वाणि॒जाय॒ कक्षा॑णां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ उ॒च्चैर्घो॑षायाक्र॒न्दय॑ते पत्ती॒नां पत॑ये॒ नमः॑ ॥ १९ ॥

[रोहि॑ताय । स्थ॒पत॑ये । वृ॒क्षाणा॑म् । भु॒व॒न्तये॑ । वा॒रि॒व॒स्कृ॒ताय॑ । वा॒रि॒व॒ऽकृ॒ताये॒तिवा॑रिवःऽ कृ॒ताय॑ । ओष॑धी-नाम् । म॒न्त्रिणे॑ । वा॒णि॒जाय॑ । कक्षा॑णाम् । उ॒च्चैर्घो॑षा॒येत्यु॒च्चैःऽघो॑षाय । आ॒क्र॒न्दय॑त॒ऽइत्या॑ क्र॒न्दय॑ते । पत्ती॒नाम् ॥१९॥]

लोहितवर्ण, स्थपति (=बढ़ई-तक्षा) और वृक्षों के स्वामी को नमस्कार है। भूमण्डल के विस्तारक, धनकर्त्ता और ओषधियों

के स्वामी रुद्र को नमस्कार है। मंत्री, वणिज करने वाले तथा लतागुल्मादि के पालक रुद्र को नमस्कार है। तुमुलध्वनिकारी, आक्रन्दन करने वाले तथा पदातिसेना के नायक रुद्र के लिए हमारा नमस्कार है ॥ १९ ॥

उ० नमो रोहिताय। वर्णतो निर्देशः। स्थपतये स्थपतिर्गृहादीनां चेता। चयनं करोति विश्वकर्मरूपेण। वृक्षाणां पतये नमः। नमो भुवन्तये भुवं पृथिवीं तनोति विस्तारयतीति भुवन्तिः। वारिवस्कृताय वरिवो धनम् तत्कृतं येन स वारिवस्कृतः। दीर्घत्वं छान्दसम्। ओषधीनां पतये नमः। नमो मन्त्रिणे। प्रसिद्ध एव मन्त्री। वाणिजः वणिगेव वाणिजः। कक्षाणां पतये नमः। नदीकक्षः पर्वतकक्षो वा। नम उच्चैर्घोषाय महाशब्दाय। आक्रन्दयते आक्रन्दः प्रसिद्धः। पत्तीनां पतये नमः। हस्त्यश्वरथपदातिसंख्या पत्तिः ॥ १९ ॥

म० रोहितो लोहितवर्णः स्थपतिर्गृहादिकर्ता विश्वकर्मरूपेण तस्मै नमः। वृक्षाणां पालकाय नमः। भुवं तनोतीति भुवन्तिर्भूमण्डलविस्तारकः। वरिवो धनं करोतीति वरिवस्कृत् स एव वारिवस्कृतः स्वार्थेऽण्। स्थानभोग्यकराय नमः। ओषधीनां ग्राम्यारण्यानां पालकाय नमः। आलोचनकुशलो मन्त्री। वणिगेव वाणिजः व्यापारकर्ता तद्रूपाय नमः। वनगता गुल्मवीरुधादयः कक्षास्तेषां पालकाय नमः। उच्चैर्घोषो ध्वनिर्यस्य स उच्चैर्घोषः। आक्रन्दयति रोदयतीत्याक्रन्दयन् युद्धे महाशब्दाय रिपुरोदकाय नमः। पत्तीनां सेनाविशेषाणां पदातीनां वा पालकाय नमः। 'एको रथो गजश्चाश्वास्त्रयः पञ्च पदातयः। एष सेनाविशेषोऽयं पत्तिरित्यभिधीयते' इति व्यासोक्तेः (भार० १।२८९) ॥ १९ ॥

नमः॑ कृत्स्नाय॒तया॒ धाव॑ते॒ सत्व॑नां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमः॒ सह॑मानाय निव्या॒धिन॑ आव्याधि॒नीनां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ निष॒ङ्गिणे॑ ककु॒भाय॑ स्ते॒नानां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ निचे॒रवे॑ परिच॒रायार॑ण्यानां॒ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ २० ॥

[कृत्स्नायतयेतिकृत्स्न आयतया। धावते। सत्वनाम्। सहमानाय। निव्याधिनऽइतिनि व्याधिने। आव्याधिनीनामित्या व्याधिनीनाम्। निषङ्गिणे। ककुभाय। स्तेनानाम्। निचेरवऽइतिनि चेरवे। परिचरायेतिपरि चराय। अरण्यानाम् ॥२०॥]

कानों तक तने हुए धनुष को लेकर युद्ध में दौड़ने वाले रुद्र के लिए नमस्कार है। सात्त्विक व शरणागत प्राणियों के पालक रुद्र को नमस्कार है। शत्रुओं को अभिभूत करने वाले, अत्यन्त वेधनशील तथा विदारिणी सेनाओं के स्वामी के लिए नमस्कार है। निषंगधारी, महान् और चोरों के पालक रुद्र के लिए नमस्कार है। लुटेरे-डाकुओं के पालक और जंगलों के स्वामी रुद्र के लिए नमस्कार है ॥ २० ॥

उ० नमः कृत्स्नायतया। कृत्स्नायततायेति प्राप्ते तकारलोपश्छान्दसः। कृत्स्नं चासावायतं च कृत्स्नायतः पूरितधनुः तस्य भावः कृत्स्नायतया तया हेतुभूतया धावते। आकर्णपूरितधनुषेत्यर्थः। सत्वनां सत्वानां पतये नमः। नमः सहमानाय अभिभवनशीलाय निव्याधिने नितरां विध्यतीति निव्याधी। आव्याधिनीनां पतये नमः आविध्यन्ति याः सेनास्ता आव्याधिन्यः। नमो निषङ्गिणे निषङ्गः खड्गम्। ककुभाय ककुभ इति महन्नामसु पठितम्। स्तेनानां पतये नमः स्तेनश्चौरः। नमो निचेरवे नितरां चेरतीति निचेरुः। परिचराय सर्वतोगन्त्रे। अरण्यानां पतये नमः ॥ २० ॥

म० कृत्स्नं समग्रमायतं विस्तृतम् अर्थाद्धनुः यस्य स कृत्स्नायतस्तस्य भावः कृत्स्नायतता तया आकर्णपूर्णधनुष्ट्वेन धावते युद्धे शीघ्रं गच्छते रुद्राय नमः। शीघ्रगतौ सरतेर्धावादेशः तलोपश्छान्दसः। यद्वा कृत्स्नः। सर्वं आयो लाभो यस्य स कृत्स्नायस्तस्य भावः कृत्स्नायतता तया धावते सर्वलाभप्रापकत्वेन धावते। यत्र गच्छति तत्र सर्वेष्टं लाभं प्राप्नोतीत्यर्थः। सत्वन्शब्दः प्राणिवाची : सत्वानः सात्त्विकाः शरणागताः प्राणिनस्तेषां पालकाय नमः। सहतेऽरीनभिभवतीति सहमानः। नितरां विध्यति हन्ति शत्रूनिति निव्याधी तस्मै नमः। आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यः शूरसेनास्तासां पालकाय नमः। निषङ्गः खड्गः सोऽस्यास्तीति निषङ्गी ककुभो महान् तस्मै रुद्राय नमः। ककुभ इति महन्नामसु पठितम्। स्तेना गुप्तचोरास्तेषां पालकाय नमः। अपहारबुद्ध्या निरन्तरं चरतीति निचेरुः। परित आपणवाटिकादौ हरणेच्छया चरतीति परिचरः तस्मै नमः। अरण्यानां वनानां पतये नमः। रुद्रो लीलया चोरादिरूपं धत्ते। यद्वा रुद्रस्य जगदात्मकत्वाच्चोरादयो रुद्रा एव ध्येयाः। यद्वा स्तेनादिशरीरे जीवेश्वररूपेण रुद्रो द्विधा तिष्ठति तत्र जीवरूपं स्तेनादिशब्दवाच्यं तदीश्वररुद्ररूपं लक्षयति यथा शाखाग्रं चन्द्रस्य लक्षकम्। किं बहुना लक्ष्यार्थविवक्षया मन्त्रेषु लौकिकाः शब्दाः प्रयुक्ताः ॥ २० ॥

नमो॒ वञ्च॑ते परि॒वञ्च॑ते स्तायू॒नां पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ निष॒ङ्गिण॑ इषुधि॒मते॒ तस्क॑राणां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नमः॑ सृका॒यिभ्यो॒ जिघा॑ꣳसद्भ्यो मुष्ण॒तां पत॑ये॒ नमो॒ नमो॑ऽसि॒मद्भ्यो॒ नक्तं॒चर॑द्भ्यो विकृ॒न्तानां॒ पत॑ये॒ नमः॑ ॥ २१ ॥

[वञ्चते । परिवञ्चतऽइतिपरि वञ्चते । स्तायूनाम् । निषङ्गिणे । इषुधिमतऽइतीषुधि मते । तस्कराणाम् । सृकायिभ्य्ऽइतिसृकायि भ्यः । जिघांसद्भ्य्ऽइतिजिघांसत् भ्यः । मुष्णताम् । असिमद्भ्य्ऽइत्यसिमत् भ्यः । नक्तम् । चरद्भ्य्ऽइतिचरत् भ्यः । विकृन्तानामितिवि कृन्तानाम् ॥२१॥]

वंचक-परिवंचक और चोरों के स्वामी रुद्र को नमस्कार है। खड्गधारी, बाणवान् और तस्करों के स्वामी रुद्र के लिए नमस्कार है। आयुधधारी, हिंसेच्छुक व चोरी करने वाले डाकुओं के पालक रुद्र को नमस्कार है। असिधारी, रात्रि में भ्रमणकारी व शरीरच्छेदक लोगों के स्वामी रुद्र को नमस्कार है ॥ २१ ॥

उ० नमो वञ्चते । वञ्चतिर्गत्यर्थः गच्छ्ते । परिवञ्चते सर्वतोगच्छ्ते स्तायूनां पतये नमः । स्तायुश्चौर एव । नमो निषङ्गिणे खड्गिणे इषुधिमते इषुधिरस्यास्तीति इषुधिमान् । तस्कराणां पतये नमः । तस्करश्चौर एव । नमः सृकायिभ्यः । सृक इति वज्रनामसु पठितम् । सृकेण गृहीतेन एतुं शीलमेषामिति सृकायिणः । जिघांसद्भ्यः हन्तुमिच्छद्भ्यः मुष्णतां पतये नमः । 'मुष स्तेये' नमोऽसिमद्भ्यः । असिः खड्गं तत्संयुक्तेभ्यः नक्तंचरद्भ्यः रात्रौ गच्छद्भ्यः विकृन्तानां पतये नमः । विकर्तनशीला विकृन्ताः ॥ २१ ॥

म० वञ्चति प्रतारयतीति वञ्चन् परि सर्वतो वञ्चति परिवञ्चन् तस्मै नमः । स्वामिन आप्तो भूत्वा व्यवहारे क्वचित्तदीयं धनमपह्नुते तद्वञ्चनम् सर्वव्यवहारे धनापह्नवः परिवञ्चनम् । गुप्तचोरा द्विविधाः । रात्रौ गृहे खातादिना द्रव्यहर्तारः स्तीया एवाहर्निशमज्ञाता हर्तारश्च । पूर्वे स्तेनाः उत्तरे स्तायवः तेषां पतये नमः । निषङ्गः खड्गो बाणो वा सोऽस्यास्तीति इषुधिर्बाणाधारोऽस्यास्तीतीषुधिमान् तदुभयरूपाय नमः । तस्कराः प्रकटचोरास्तेषां पतये नमः । सृक इति वज्रनाम । सृकेन वज्रेण सह यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः सृकायिणः अतएव शत्रून् हन्तुमिच्छन्ति जिघांसन्तीति जिघांसन्तः । हन्तेः शत्रन्ताच्छतृप्रत्ययः तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । क्षेत्रादिषु धान्यापहर्तारो मुष्णन्तस्तेषां पालकाय नमः । असयः खड्गाः सन्ति येषां तेऽसिमन्तः नक्तं रात्रौ चरन्ति ते नक्तंचरन्तः खड्गं धृत्वा रात्रौ वीथिनिर्गतप्राणिघातकास्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । विकृन्तन्ति छिन्दन्ति ते विकृन्ताः छित्त्वापहरन्तास्तेषां पतये नमः ॥ २१ ॥

नम॑ उष्णी॒षिणे॑ गिरिच॒राय॑ कुलु॒ञ्चानां॒ पत॑ये॒ नमो॒ नम॑ इषु॒मद्भ्यो॑ धन्वा॒यिभ्य॑श्च वो॒ नमो॒ नम॑ आतन्वा॒नेभ्यः॑ प्रति॒दधा॑नेभ्यश्च वो॒ नमो॒ नम॑ आयच्छ॒द्भ्योऽस्य॑द्भ्यश्च वो॒ नमः॑ ॥ २२ ॥

[उष्णीषिणे । गिरिचरायेतिगिरि चराय । कुलुञ्चानाम् । इषुमद्भ्य्ऽइतीषुमत् भ्यः । धन्वायिभ्य्ऽइतिधन्वायि भ्यः । च । वः । आतन्वानेभ्य्ऽइत्या तन्वानेभ्यः । प्रतिदधानेभ्य्ऽइतिप्रति दधानेभ्यः । आयच्छद्भ्य्ऽइत्यायच्छत् भ्यः । अस्यद्भ्य्ऽइत्यस्यत् भ्यः ॥२२॥]

उष्णीष (=पगड़ी=जटाजूट)-धारी, गिरि में भ्रमण करने वाले और क्षेत्र-गृहादि के अपहर्त्ताओं के पालक रुद्र को नमस्कार है। बाणधारी व धनुषधारी रुद्रों को नमस्कार है। धनुष की डोरी को तानने वाले तथा प्रत्यंचा पर बाण का सन्धान करने वाले रुद्रों को नमस्कार है। धनुषों को खींचने वाले और बाणों को इधर-उधर फेंकने वाले रुद्रों के लिए नमस्कार है ॥ २२ ॥

उ० नमः उष्णीषिणे उष्णीषोऽस्यास्तीत्युष्णीषी । उष्णीषः शिरोवेष्टनम् । गिरिचराय गिरौ पर्वते चरतीति गिरिचरः । कुलुञ्चानां पतये नमः । कुत्सितं लुञ्चतिं कुलानि वा लुञ्चतीति कुलुञ्चः । नम इषुमद्भ्यः धन्वायिभ्यश्च वो नमः । व्याख्यायां बहुवचनधर्मः प्रदश्यते । नमोस्तु ये यूयमिषुमन्तस्तेभ्य इषुमद्भ्यः । धनुषा गृहीतेन एतुं शीलमेषामिति धन्वायिनः । 'वा संज्ञायाम्' इति धनुषो धन्वन् धन्वायिभ्यः । चकारः समुच्चयार्थीयः । वः युष्मभ्यं नमः । आतन्वानेभ्यः उत्क्षिप्तज्याकानि धनूंषि कुर्वाणेभ्यः । प्रतिदधानेभ्यश्च वो नमः । प्रतिदधानाः संधानं कुर्वाणाः । नम आयच्छद्भ्यः आकर्षद्भ्यो धनूंषि । अस्यद्भ्यश्च वो नमः । 'असु क्षेपणे' काण्डानि क्षिपद्भ्यः ॥ २२ ॥

म० उष्णीषं शिरोवेष्टनमस्यास्तीत्युष्णीषी उष्णीषेण शिरःप्रावृत्य ग्रामेऽपहर्तुं प्रवृत्तः गिरौ चरति गिरिचरः अध्वन्यानां वस्त्राद्यपहर्तुं पर्वतादिविषमस्थानचारी तदुभयरूपाय रुद्राय नमः । कुं भूमिं क्षेत्रगृहादिरूपां लुञ्चन्ति हरन्ति कुलुञ्चाः कुत्सितं लुञ्चन्ति वा तेषां पालकाय नमः । इषवो विद्यन्ते येषां ते इषुमन्तः जनान्भीषयितुं बाणधारिणस्तेभ्यो नमः । धन्वना धनुषा सह यन्ति गच्छन्ति धन्वायिनः हे रुद्राः, धनुर्धारिभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । चकारो मन्त्रमेदज्ञापनार्थः । एवमग्रेऽपि । आतन्वन्त्यारोपयन्ति ज्यां धनुषीत्यातन्वानास्तद्रूपेभ्यो नमः । प्रतिदधते संदधते बाणं धनुषीति संदधानास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । आयच्छन्त्याकर्षन्ति धनूंषि ते आयच्छन्तः तेभ्यो नमः । अस्यन्ति क्षिपन्ति बाणानित्यस्यन्तस्तेभ्यो नमः । 'असु क्षेपणे' दिवादिः ॥ २२ ॥

नमो॑ विसृ॒जद्भ्यो॒ विध्य॑द्भ्यश्च वो॒ नमो॒ नमः॑ स्वप॒द्भ्यो॒ जाग्र॑द्भ्यश्च वो॒ नमो॒ नमः॒ शया॑नेभ्य॒ आसी॑नेभ्यश्च वो॒ नमो॒ नम॒स्तिष्ठ॑द्भ्यो॒ धाव॑द्भ्यश्च वो॒ नमः॑ ॥ २३ ॥

[विमृजद्भ्य इतिविमृजत्ऽभ्यः । विध्यद्भ्य इतिविध्यत्ऽभ्यः । स्वपद्भ्य इतिस्वपत्ऽभ्यः । जाग्रद्भ्य इतिजाग्रत्ऽभ्यः । शयानेभ्यः । आसीनेभ्यः । तिष्ठद्भ्य इतितिष्ठत्ऽभ्यः । धावद्भ्य इतिधावत्ऽभ्यः ॥२३॥]

बाणों को छोड़ने वाले और बींधने वाले तुम रुद्रों को नमस्कार है। सोनेवाले तथा जागरणशील तुम रुद्रों को नमस्कार है। लेटे हुए और बैठे हुए तुम रुद्रों को नमस्कार है। स्थित और दौड़ते हुए तुम रुद्रों को नमस्कार है ॥ २३ ॥

उ० नमो विसृजद्भ्यः काण्डानि क्षिपद्भ्यः योद्धारं प्रति । विध्यद्भ्यश्च वो नमः । विध्यन्ति ताडयन्ति ये शरैस्तेभ्यो विध्यद्भ्यः । नमः स्वपद्भ्यो जाग्रद्भ्यश्च वो नमः । नमः शयानेभ्य आसीनेभ्यश्च वो नमः । नमः तिष्ठद्भ्यो धावद्भ्यश्च वो नमो नमः । शतृशानजन्तान्येतानि पदानि ऋजून्येव ॥ २३ ॥

म० विसृजन्ति विमुञ्चन्ति बाणानरिष्विति विसृजन्तः तेभ्यो नमः । विध्यन्ति ताडयन्ति शत्रूनिति विध्यन्तस्तेभ्यो वो नमः । मुक्तस्य बाणस्य लक्ष्ये प्रवेशो वेधः । स्वपन्ति ते स्वपन्तः स्वप्नावस्थामनुभवन्तस्तेभ्यो नमः । जाग्रति ते जाग्रतः जाग्रदवस्थावन्तस्तेभ्यो वो नमः । शेरते ते शयानाः सुषुप्त्यवस्थावन्तस्तेभ्यो नमः । आसते आसीना उपविशन्तस्तेभ्यश्च वो नमः । तिष्ठन्ति ते तिष्ठन्तो गतिनिवृत्तास्तेभ्यो नमः । धावन्ति ते धावन्तो वेगवद्गतयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २३ ॥

नमः॑ स॒भाभ्यः॑ स॒भाप॑तिभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नमोऽश्वे॑भ्यो॒ऽश्व॑पतिभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नम॑ आव्या॒धिनी॑भ्यो वि॒विध्य॑न्तीभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नम॒ उग॑णाभ्यस्तृꣳह॒तीभ्य॑श्च॒ वो॒ नमः॑ ॥ २४ ॥

[स॒भाभ्यः॑ । स॒भाप॑तिभ्य॒ इति॑स॒भाऽप॑तिभ्यः । अश्वे॑भ्यः । अश्व॑पतिभ्य॒ इत्यश्व॑ऽपतिभ्यः । आ॒व्या॒धिनी॑भ्य॒ इत्या॑ऽव्या॒धिनी॑भ्यः । वि॒विध्य॑न्तीभ्य॒ इति॑वि॒ऽविध्य॑न्तीभ्यः । उग॑णाभ्यः । तृ॒ꣳह॒तीभ्यः॑ ॥२४॥]

सभाओं को नमस्कार है; सभापतियों को नमस्कार है। अश्वों को नमस्कार है—तुम अश्वों के स्वामियों को नमस्कार है। अच्छी तरह बींधने वाली सेनाओं को नमस्कार है। विविध रूप से वेधित करती हुई सेनाओं को नमस्कार है। उत्कृष्ट सेवकों से युक्ता ब्राह्मी प्रभृति मातृकाओं को नमस्कार है. और हिंसन समर्थ दुर्गा प्रभृति मातृकाओं को नमस्कार है ॥ २४ ॥

उ० इतउत्तरं जातेभ्यो जुहोति । जाता जातिविशेषाः त इहोच्यन्ते रुद्राद्वैतप्रतिपादनाय । रुद्रलोके किलेत्थंभूता रुद्राः सन्ति । तदुक्तम् । 'अथो एवꣳ हैतानि रुद्राणां जातानि' इति । नमः सभाभ्यः । सभादिभ्यो रुद्रदृष्टिः कर्तव्येति तात्पर्यार्थः । सभापतिभ्यश्च वो नमः । नम अश्वेभ्यः अश्वपतिभ्यश्च वो नमः । नम आव्याधिनीभ्यः आविध्यन्तीत्याव्याधिन्यः सेनाः विविध्यन्तीभ्यश्च वो नमः । विविधं विध्यन्तीति विग्रहे सेना एवाभिधेया । नम उगणाभ्यः उद्गुपसर्गस्यान्त्यलोपः । उद्गूर्णगणाः समूहा यासु सेनासु ता एवमुच्यन्ते । तृꣳहतीभ्यश्च वो नमः । तृंहतिर्हिंसाकर्मा । हिंसन्तीभ्यः ॥ २४ ॥

म० अथ जातसंज्ञा रुद्रा रुद्रलोके सन्ति ते कथ्यन्ते रुद्राद्वैतप्रतिपादनाय । 'अथो एवꣳ हैतानि रुद्राणां जातानि' (९।१।१९) इति श्रुतेः । सभारूपेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । सभादिषु रुद्रदृष्टिः कर्तव्येति तात्पर्यम् । सभायाः पतिभ्यो नमः । अश्वास्तुरगास्तेभ्यो वो नमः । अश्वानां पतिभ्यो वो नमः । आ समन्ताद्विध्यन्तीत्याव्याधिन्यो देव्यः सेना वा ताभ्यो नमः । विशेषेण विध्यन्ति विविध्यन्त्यस्ताभ्यो वो नमः । उत्कृष्टा गणा भृत्यसमूहा यासां ता उगणाः । उपसर्गान्त्यलोपः पृषोदरादित्वात् । ब्राह्मयाद्या मातरस्ताभ्यो नमः । तृंहन्ति घ्नन्ति तृंहत्यः 'तृहि हिंसायां' हन्तुं समर्था दुर्गादयस्ताभ्यो वो नमः ॥ २४ ॥

नमो॑ ग॒णेभ्यो॑ ग॒णप॑तिभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नमो॒ व्राते॑भ्यो॒ व्रात॑पतिभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नमो॒ गृत्से॑भ्यो॒ गृत्स॑पतिभ्यश्च॒ वो॒ नमो॒ नमो॒ विरू॑पेभ्यो वि॒श्वरू॑पेभ्यश्च॒ वो॒ नमः॑ ॥ २५ ॥

[ग॒णेभ्यः॑ । ग॒णप॑तिभ्य॒ इति॑ग॒णऽप॑तिभ्यः । व्राते॑भ्यः । व्रात॑पतिभ्य॒ इति॒व्रात॑ऽपतिभ्यः । गृत्से॑भ्यः । गृत्स॑पतिभ्य॒ इति॒गृत्स॑ऽपतिभ्यः । विरू॑पेभ्य॒ इति॒विऽरू॑पेभ्यः । वि॒श्वरू॑पेभ्य॒ इति॑वि॒श्वऽरू॑पेभ्यः ॥२५॥]

गणों को नमस्कार है और तुम गणपतियों को भी नमस्कार है। नाना जातियों के संघों को नमस्कार है। इन संघों के स्वामियों को नमस्कार है। लम्पटों को नमस्कार है। लम्पटों के स्वामियों को नमस्कार है। जटी-मुण्डी आदि विरूपों को नमस्कार है और तुरंगवदन तथा हयग्रीव प्रभृति विश्वरूप गणों के लिए नमस्कार है ॥ २५ ॥

उ० नमो गणेभ्यः । गणः समूहः । गणपतिभ्यश्च वो नमः । नमो व्रातेभ्यः । व्रातमर्हन्ति ते व्राता गणविशेषाः । व्रातपतिभ्यश्च वो नमः । नमो गृत्सेभ्यः गृत्सो मेधावी । गृत्सपतिभ्यश्च वो नमः । नमो विरूपेभ्यः निकृष्टरूपेभ्यः नानारूपेभ्यो वा । विश्वरूपेभ्यश्च वो नमः । विश्वरूपाः सर्वरूपाः ॥ २५ ॥

म० देवानुचरा भूतविशेषा गणास्तेभ्यो नमः। गणानां पालका गणपतयस्तेभ्यो वो नमः। व्राता नानाजातीयानां सङ्घास्तेभ्यो नमः। व्रातपालका व्रातपतयस्तेभ्यो वो नमः। गृध्यन्ति वाञ्छन्ति गृत्सा विषयलम्पटाः गृत्सा मेधाविनो वा तेभ्यो नमः। गृत्सपतयस्तत्पालकास्तेभ्यो वो नमः। विकृतं रूपं येषां ते विरूपा नग्नमुण्डजटिलादयस्तेभ्यो वो नमः। विश्वं सर्वं नानाविधं रूपं येषां ते विश्वरूपास्तुरङ्गवदनहयग्रीवादयस्तेभ्यो वो नमः ॥ २५ ॥

नमः सेनाभ्यः सेनानिभ्यश्च वो नमो नमो रथिभ्यो अरथेभ्यश्च वो नमो नमः क्षत्तृभ्यः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमो नमो महद्भ्यो अर्भकेभ्यश्च वो नमः ॥ २६ ॥

[सेनाभ्यः । सेनानिभ्य इति सेनानि भ्यः । रथिभ्य इति रथि भ्यः । अरथेभ्यः । क्षत्तृभ्य इति क्षत्तृ भ्यः । संग्रहीतृभ्य इति संग्रहीतृ भ्यः । महद्भ्य इति महत् भ्यः । अर्भकेभ्यः ॥२६॥]

सेनाओं को नमस्कार है। सेनापतियों को नमस्कार है। रथारोहियों को नमस्कार है और रथहीनों को भी नमस्कार है। रथ के अधिष्ठाताओं को नमस्कार है। रथ के अश्वों को चलाने वालों को नमस्कार है। महान् वीरों के लिए नमस्कार है। वीर शिशुओं को नमस्कार है ॥ २६ ॥

उ० नमः सेनाभ्यः। सेना चमूः। सेनानिभ्यश्च वो नमः। सेनां नयतीति सेनानीः। नमो रथिभ्यः रथा येषां सन्ति ते रथिनः। अरथेभ्यश्च वो नमः। अरथा रथवर्जिता योद्धारः। नमः क्षत्तृभ्यः रथानामधिष्ठातारः क्षत्तारः संग्रहीतृभ्यश्च वो नमः। संग्रहीतारः सारथयः। नमो महद्भ्यः महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टाः। अर्भकेभ्यश्च वो नमः। अर्भका अल्पकाः प्रमाणादिभिः ॥ २६ ॥

म० सेनारूपेभ्यो नमः। सेनां नयन्ति ते सेनान्यः सेनापतयस्तद्रूपेभ्यो वो नमः। ह्रस्वश्छान्दसः। रथाः सन्ति येषां ते रथिनः तेभ्यो नमः। नास्ति रथो येषां ते अरथास्तेभ्यो वो नमः। 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः। क्षियन्ति निवसन्ति रथेष्विति क्षत्तारः। यद्वा 'क्षिप प्रेरणे' क्षिपन्ति प्रेरयन्ति सारथीनिति क्षत्तारः रथाधिष्ठातारः 'नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृभ्रातृजामातृपितृदुहितृ' इत्यौणादिकसूत्रेण तृच्प्रत्ययान्तो निपातः। तेभ्यो नमः। संग्रहन्त्यश्वानिति संग्रहीतारः सारथयः 'ण्वुल्तृचौ' (पा० ३।१।१३३) इति तृच्। तेभ्यो नमः। महान्तो जातिविद्यादिभिरुत्कृष्टास्तेभ्यो नमः। अर्भकाः प्रमाणादिभिरल्पाः तेभ्यो नमः ॥ २६ ॥

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो नमो नमो निषादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो नमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नमः ॥ २७ ॥

[तक्षभ्य इति तक्ष भ्यः । रथकारेभ्य इति रथ कारेभ्यः । कुलालेभ्यः । कर्मारेभ्यः । निषादेभ्यः । निसादेभ्य इति नि सादेभ्यः । पुञ्जिष्ठेभ्यः । श्वनिभ्य इति श्वनि भ्यः । मृगयुभ्य इति मृगयु भ्यः ॥२७॥]

तक्ष (=बढ़ई) जनों को नमस्कार है। रथ बनाने वालों को नमस्कार है। कुम्हारों को नमस्कार है। लोहारों को नमस्कार है। निषादों को नमस्कार है। व्याध-बहेलियों को नमस्कार है। शिकारी कुत्तों को नमस्कार है। शिकारी कुत्तों के शिकारी स्वामियों को भी नमस्कार है ॥ २७ ॥

उ० नमः तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमः। रथकारो रथं करोतीति तक्ष्णो विशेषएव। नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो नमः। कुलालाः कुम्भकाराः। कर्मारा लोहकाराः। नमो निषादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमः। निषादा मांसिकाः। पुञ्जिष्ठा जात्यन्तरसंबद्धाः पुल्कसादयः। नमः श्वनिभ्यः। शुनो नयन्तीति श्वन्यः तेभ्यः श्वनिभ्यः। नयतेर्ह्रस्वत्वं छन्दसम्। श्वगणिका उच्यन्ते। मृगयुभ्यश्च वो नमः। 'इदंयुरिदंकामयमानः' इति यास्कः। मृगान् कामयन्तीति मृगयवः पापर्द्धिकाः तेभ्यो मृगयुभ्यः ॥ २७ ॥

म० तक्षाणः शिल्पजातयस्तेभ्यो नमः। रथं कुर्वन्तीति रथकाराः सूत्रधारविशेषास्तेभ्यो वो नमः। कुलालाः कुम्भकारास्तेभ्यो नमः। कर्मारा लोहकारास्तेभ्यो वो नमोऽस्तु। निषादा गिरिचरा मांसाशिनो भिल्लास्तेभ्यो नमः। पुञ्जिष्ठाः पक्षिपुञ्जघातकाः पुल्कसादयस्तेभ्यो वो नमः। शुनो नयन्ति ते श्वन्यः श्वकण्ठबद्धरज्जुधारकाः श्वगणिनः। नयतेर्ह्रस्व आर्षः तेभ्यो नमः। मृगान् कामयन्ते ते मृगयवः। 'इदंयुरिदंकामयमानः' (निरु० ६।३१) इति यास्कोक्तेः। 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) इति क्यच् 'क्यचि च' (पा० ७।४।३३) इति प्राप्तस्येत्वस्य 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ७।४।३५) इति निषेधः। मृगयवो लुब्धकास्तेभ्यो वो नमः ॥ २७ ॥

नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमो नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च ॥ २८ ॥

[श्वभ्य इति श्व भ्यः । श्वपतिभ्य इति श्वपति भ्यः । भवाय । रुद्राय । शर्वाय । पशुपतय इति पशु पतये । नीलग्रीवायेति नील ग्रीवाय । शितिकण्ठायेति शिति कण्ठाय ॥२८॥]

कुत्तों को नमस्कार है। कुत्तों के स्वामी किरातादि को नमस्कार है। भव को नमस्कार है। रुद्र को नमस्कार है। शर्व को नमस्कार है। पशुपति रुद्र को नमस्कार है। नीलग्रीवा और शितिकण्ठ रुद्र को नमस्कार है ॥ २८ ॥

उ० नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यश्च वो नमः इत्युभयतोनमस्काराः समाप्ताः। नम इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वो नम इत्यारभ्य ये वःशब्दा अतिक्रान्ताः ते पूजावचना वा न युष्मदादेशाः। इतउत्तरं रुद्रनामानि। नमो भवाय च रुद्राय च नमः शर्वाय च पशुपतये च। नमो नीलग्रीवाय च शितिकण्ठाय च। नीलग्रीवः कृष्णग्रीवः। शितिकण्ठः श्वेतकण्ठः ॥ २८ ॥

म० श्वानः कुक्कुरास्तद्रूपेभ्यो नमः। शुनां पतयः श्वपतयः श्वपालकास्तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः। श्वपतयः किरातवेषस्य रुद्रस्यानुचराः। नम इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्य इत्यारभ्य (कं० २२) ये वः शब्दास्ते पूजावाचका वा न युष्मदादेशाः। इत्युभयतोनमस्कारमन्त्राः समाप्ताः ॥ ॥ अथ नमस्कारोपक्रमानाम मन्त्रा उच्यन्ते। भवन्त्युत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः। रुत् दुःखं द्रावयति नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः। शृणाति हिनस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः। पशून् अज्ञान् पाति रक्षतीति पशुपतिस्तस्मै नमः। विषभक्षणेन नीला नीलवर्णा ग्रीवा कण्ठैकदेशो यस्य स नीलग्रीवस्तस्मै नमः। शितिः श्वेतः कण्ठो नीलातिरिक्तभागो यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नमः। 'शिती धवलमेचकौ' ॥ २८ ॥

नमः॑ कप॒र्दिने॑ च॒ व्यु॑प्तकेशाय च॒ नमः॑ सह॒स्रा॒क्षाय॑ च श॒तध॑न्वने च॒ नमो॑ गिरि॒शया॑य च शिपि॒वि॒ष्टाय॑ च॒ नमो॑ मी॒ढुष्ट॑माय॒ चेषु॑मते च ॥ २९ ॥

[कप॒र्दिने॑। व्यु॑प्तकेशा॒येति॒व्यु॑प्त केशाय। स॒ह॒स्रा॒क्षायेति॑सहस्र अ॒क्षाय॑। श॒तध॑न्वन॒ऽइति॑श॒त ध॑न्वने। गि॒रि॒शया॒येति॒गिरि श॒याय॑। शि॒पि॒वि॒ष्टायेति॑शिपि वि॒ष्टाय॑। मी॒ढुष्ट॑माय। मी॒ढुस्त॑मा॒येति॒मी॒ढुः तमाय। इषु॑मत॒ऽइती॑षु मते ॥२९॥]

कपर्द (=जटाजूट) धारी शिव को नमस्कार है। मुण्डितकेश रुद्र को नमस्कार है। सहस्राक्ष रुद्र को नमस्कार है। बहु धनुर्धारी शिव को नमस्कार है। गिरि में शयन करने वाले शिव को नमस्कार है। शिपिविष्ट (=विष्णु या आदित्य रूप रुद्र) को नमस्कार है। अत्यन्त सेक्ता और बाणयुक्त रुद्र को नमस्कार है ॥ २९ ॥

उ० नमः कपर्दिने च व्युप्तकेशाय च। कपर्दी जटामुकुटधारी। व्युप्ता मुण्डिताः केशा यस्य व्युप्तकेशः। नमः सहस्राक्षाय च शतधन्वने च बह्वक्षाय बहुधनुष्काय च। नमो गिरिशयाय च शिपिविष्टाय च गिरौ शेत इति गिरिशयः। शिपिविष्टः शिप इव निर्वेष्टितः खलतिरित्यभिधेयः प्रजननवत् वेष्टनरहितः। यद्वा उदितमात्र आदित्य उच्यते। शिपिशब्देन च बालरश्मय उच्यन्ते। नमो मीढुष्टमाय चेषुमते च। मीढुष्टमः सेक्तृतमः युवा परिणामरहित इत्यर्थः। इषुमान् इषुसंयुक्तः ॥ २९ ॥

म० कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै नमः। पाशुपतादिवेषेण। चकाराः सर्वे समुच्चयार्था ज्ञेयाः। व्युप्ता मुण्डिताः केशा यस्य स व्युप्तकेशस्तस्मै नमः। इत्यादिरूपेण मुण्डितत्वम्। सहस्रमक्षीणि यस्य सहस्राक्षस्तस्मै इन्द्ररूपाय। नमः। शतं धनूंषि यस्य शतधन्वा 'धनुषश्च' (पा० ५।४। १३२) इत्यानङ् तस्मै बहुधनुर्धारिणे नमः। गिरौ कैलासे शेतेऽसौ गिरिशयस्तस्मै नमः। शिपिविष्टाय विष्णुरूपाय 'विष्णुः शिपिविष्टः' इति श्रुतेः। यद्वा शिपिषु पशुषु विष्टः प्रविष्टः 'पशवो वै शिपिः' इति श्रुतेः। सर्वप्राणिष्वन्तर्यामितया स्थित इत्यर्थः। यद्वा 'यज्ञो वै शिपिः' यज्ञेऽधिदेवतात्वेन प्रविष्टः शिपिरादित्यो वा मण्डलाधिष्ठातेत्यर्थः। तस्मै नमः। शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवतीति यास्कोक्तेः अतिशयेन मीढ्वान् मेघरूपेण सेक्ता मीढुष्टमः तस्मै नमः। इषवो बाणाः सन्त्यस्येतीषुमान् तस्मै नमः ॥ २९ ॥

नमो॑ ह्र॒स्वाय॑ च वा॒म॒नाय॑ च॒ नमो॑ बृह॒ते च॒ वर्षी॑यसे च॒ नमो॑ वृ॒द्धाय॑ च स॒वृधे॑ च॒ नमोऽग्र्या॑य च प्र॒थ॒माय॑ च ॥ ३० ॥

[ह्र॒स्वाय॑। वा॒म॒नाय॑। बृ॒ह॒ते। वर्षी॑यसे। वृ॒द्धाय॑। स॒वृध॒ऽइति॑स॒ वृधे॑। अग्र्या॑य। प्र॒थ॒माय॑ ॥३०॥]

ह्रस्व रुद्र को नमस्कार है। वामन को नमस्कार है। महान् रुद्र को नमस्कार है। सबसे अधिक वर्षों वाले रुद्र को नमस्कार है। वृद्ध को नमस्कार है। अनुभव प्राप्त को नमस्कार है। श्रेष्ठ और प्रधानभूत को नमस्कार है ॥ ३० ॥

उ० नमो ह्रस्वाय च वामनाय च। रूपतोनमस्काराः। ह्रस्वो लघुप्रमाणः। वामनः संकुचितावयवः। नमो बृहते च वर्षीयसे च। बृहते महते वर्षीयसे वृद्धतराय च सवृधे च। वृद्धः प्रसिद्धः सवृधः तेन समानवयाः। नमोऽग्र्याय च प्रथमाय च। अग्रेभवोऽग्र्यः प्रथमो मुख्यः ॥३०॥

म० रूपतो नमस्काराः। ह्रस्वोऽल्पशरीरस्तस्मै नमः। वामनः सङ्कुचितावयवस्तस्मै नमः। बृहन् प्रौढाङ्गस्तस्मै नमः। वर्षीयानतिशयेन वृद्धः 'प्रस्थस्फ-' (पा० ६।४।१५७) इत्यादिना वर्षादेशः तस्मै नमः। वृद्धो वयसाधिकः तस्मै नमः। वर्धन्ते विद्याविनयादिगुणैस्ते वृद्धाः पण्डिताः क्विप् तैः सह

वर्तत इति सव्वृत् तस्मै नमः । जगतामग्रे भवोऽग्र्यस्तस्मै नमः । 'अग्रावृत्' । सर्वत्र मुख्यः प्रथमस्तस्मै नमः ॥ ३० ॥

नम॑ आ॒शवे॑ चाजि॒राय॑ च॒ नमः॒ शीघ्र्या॑य च॒ शीभ्या॑य च॒ नम॑ ऊर्म्या॑य चावस्व॒न्या॑य च॒ नमो॑ नादे॒याय॑ च॒ द्वीप्या॑य च ॥ ३१ ॥

[आ॒शवे॑ । अ॒जि॒राय॑ । शीघ्र्या॑य । शीभ्या॑य । ऊर्म्या॑य । अ॒व॒स्व॒न्या॒येत्य॑व स्व॒न्या॒य । ना॒दे॒याय॑ । द्वीप्या॑य ॥३१॥]

जगत् में व्याप्त होने वाले को नमस्कार है। गतिशील को नमस्कार है। क्षिप्रकारी को नमस्कार है। जलप्रवाही को नमस्कार है। लहरयुक्त को नमस्कार है। स्थिरजल वाले को नमस्कार है। नदी में उत्पन्न को नमस्कार है और द्वीपोत्पन्न को नमस्कार है ॥ ३१ ॥

उ० नम आशवे चाजिराय च शीघ्रनामनी । आशुरध्वनो व्यापारः । अजिरः 'अज गतिक्षेपणयोः' । अजतीत्यजिरः । नमः शीघ्र्याय च शीभ्याय च । शीघ्रशीभशब्दौ क्षिप्रनामनी । एवं तत्र भव इति छान्दसो यत्प्रत्ययः अधिष्ठातृदेवतावचनः । उपरितनेष्वेवमेव योज्यम् । नम ऊर्म्याय चावस्वन्याय च । ऊर्मिर्जलकल्लोलः । अवाचीनमुदकस्य गच्छतः स्वनो ध्वनिः अवस्वनः । नमो नादेयाय च द्वीप्याय च । नद्यां भवः द्वीपे भवः । द्वीपो नद्या मध्ये उदकरहितः प्रदेशः ॥ ३१ ॥

म० अश्नुते जगद्व्याप्नोतीत्याशुस्तस्मै नमः । अजति गच्छतीत्यजिरो गतिशीलस्तस्मै नमः । शीघ्रे वेगवद्वस्तुनि भवः शीघ्र्यः । 'तत्र भवः' (पा० ४ । ३ । ५३) इति यत्सर्वत्र । 'शीभृ कत्थने' शीभते कथ्यते इति शीभः आत्मश्लाघी पचाद्यच् तत्र भवः शीभ्यः । शीभो जलप्रवाहो वा शीभः क्षिप्रो वा तत्र भवाय नमः । ऊर्मिषु कल्लोलेषु भव ऊर्म्यः तस्मै नमः । अवगतः स्वनो यस्मात्तदवस्वनं स्थिरजलम् । यद्वा अव नीचैर्गर्तादौ स्वनोऽवस्वनस्तत्र भवाय । नद्यां भवो नादेयस्तस्मै नमः । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा० ४ । १ । १२०) । द्वीपे जलान्तर्वर्तिनिर्जलभूमौ भवो द्वीप्यस्तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

नमो॑ ज्ये॒ष्ठाय॑ च कनि॒ष्ठाय॑ च॒ नमः॑ पूर्व॒जाय॑ चापर॒जाय॑ च॒ नमो॑ मध्य॒माय॑ चापग॒ल्भाय॑ च॒ नमो॑ जघ॒न्या॑य च बु॒ध्न्या॑य च ॥ ३२ ॥

[ज्ये॒ष्ठाय॑ । क॒नि॒ष्ठाय॑ । पू॒र्व॒जायेति॑ पूर्व॒ जाय॑ । अ॒प॒र॒जायेत्य॑पर॒ जाय॑ । म॒ध्य॒माय॑ । अ॒प॒ग॒ल्भायेत्य॑प ग॒ल्भाय॑ । ज॒घ॒न्या॑य । बु॒ध्न्या॑य ॥३२॥]

ज्येष्ठ को नमस्कार और कनिष्ठ को नमस्कार है। पूर्वज को नमस्कार और बाद में उत्पन्न को नमस्कार है। मध्यम को नमस्कार है और अप्रगल्भ को नमस्कार है। जघन्य को नमस्कार है और निम्नस्थ को भी नमस्कार है ॥ ३२ ॥

उ० नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय च । वयोवस्थाभिप्रायाः पञ्चनमस्काराः । नमः पूर्वजाय चापरजाय च । पूर्वो जातः पूर्वजः अपरो जातः अपरजः । नमो मध्यमाय चापगल्भाय च । मध्ये भवो मध्यमः अपगतगर्भः अपगल्भः । एकगर्भान्तरितः । नमो जघन्याय च बुध्न्याय च । जघनः पश्चाद्भागः बुध्नमादिः तत्र भवः । इति द्वादश यत्प्रत्ययान्ता रुद्राः ॥ ३२ ॥

म० वयोवस्थाविशेषाभिधायकाः षट् नमस्काराः । अत्यन्तं प्रशस्यो ज्येष्ठस्तस्मै नमः । 'ज्य च' (पा० ५ । ३ । ६१) इति प्रशस्यशब्दस्येष्ठनि ज्यादेशः । अत्यन्तं युवाल्पो वा कनिष्ठस्तस्मै नमः । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' (पा० ५ । ३ । ६४) इति कनादेशः । पूर्वं जगदादौ हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः पूर्वजस्तस्मै नमः । अपरस्मिन् काले प्रलये कालाग्निरूपेण जातोऽपरजस्तस्मै नमः । मध्ये सृष्टिसंहारान्तर्देवतिर्यगादिरूपेण भवो मध्यमस्तस्मै नमः 'मध्यान्मः' । 'गल्भ धार्ष्ट्ये' गल्भनं गल्भो धार्ष्ट्यम् । अपगतो गल्भो यस्मात्सोऽपगल्भोऽप्रगल्भोऽव्युत्पन्नेन्द्रियस्तद्रूपाय नमः । एकगर्भान्तरितोऽपगल्भो वा जघनं गवादीनां पश्चाद्भागस्तत्र भवो जघन्यस्तस्मै नमः । बुध्ने वृक्षादिमूले भवो बुध्न्यस्तस्मै नमः ॥ ३२ ॥

नमः॒ सोभ्या॑य च प्रतिस॒र्या॑य च॒ नमो॒ याम्या॑य च॒ क्षेम्या॑य च॒ नमः॒ श्लोक्या॑य चावसा॒न्या॑य च॒ नम॑ उर्व॒र्या॑य च॒ खल्या॑य च ॥ ३३ ॥

[सोभ्या॑य । प्र॒ति॒स॒र्या॒येति॑ प्रति स॒र्या॑य । याम्या॑य । क्षेम्या॑य । श्लोक्या॑य । अ॒व॒सा॒न्या॒येत्य॑व सा॒न्या॑य । उ॒र्व॒र्या॑य । खल्या॑य ॥३३॥]

गन्धर्वनगरोत्पन्न या पापपुण्यज मनुष्य लोक में उत्पन्न को नमस्कार है और विवाहोचित हस्तसूत्र अथवा अभिचारोत्पन्न को नमस्कार है। पापियों को नरक की आर्ति प्रदान करने वाले को नमस्कार तथा कुशलोत्पन्न को नमस्कार है। श्लोक के योग्य को नमस्कार है। समाप्ति या वेदान्त से सम्बन्धित को नमस्कार है। उपजाऊ भूमि में धान्यादि रूप से उत्पन्न को नमस्कार है। खलिहानोत्पन्न को नमस्कार है ॥ ३३ ॥

उ० नमः सोभ्याय च प्रतिसर्याय च । सोभ इति गन्धर्वनगरं सुभमिति वा । अभिचारकर्मसरः प्रतिसरः प्रत्यभिचारः । नमो याम्याय च क्षेम्याय च । नमः श्लोक्याय चावसान्याय च । श्लोकः शब्दः । अवसानं समाप्तिः । नम उर्वर्याय च खल्याय च । उर्वरः सीतयोः सर्व-

सस्याढ्ययोः सीतयोर्लाङ्गलमार्गद्वयोरन्तरम् । खलो धान्यखलः ॥ ३३ ॥

म० सोभं गन्धर्वनगरं तत्र भवः सोभ्यः । यद्वा उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां सहितः सोभो मनुष्यलोकः । 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमुभाभ्यां मनुष्यलोकं' (प्रश्नो० १) इत्याथर्वणश्रुतेः । तत्र भवः सोभ्यस्तस्मै नमः । प्रतिसरो विवाहोचितं हस्तसूत्रमभिचारो वा तत्र भवः प्रतिसर्यः तस्मै नमः । 'आहुः प्रतिसरं हस्तसूत्रे माल्यस्य मण्डने । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे नियोज्यारक्षके तथा । कर्णेथ मन्त्रभेदेऽपि' इति विश्वः । यमे भवो याम्यः पापिनां नरकार्तिदाता तस्मै नमः । क्षेमे कुशले भवः क्षेम्यस्तस्मै नमः । श्लोका वैदिकमन्त्रा यशो वा तत्र भवः श्लोक्यस्तस्मै नमः । अवसानं समाप्तिर्वेदान्तो वा तत्र भवोऽवसान्यस्तस्मै नमः । उर्वरा सर्वसस्याढ्या भूः तत्र धान्यरूपेण भव उर्वर्यस्तस्मै नमः । खलो धान्यविवेचनदेशः तत्र भवः खल्यस्तस्मै नमः । 'खलः कल्के भुवि धान्ये पूरे कर्णे जयेऽधमे' इत्युक्तेः ॥ ३३ ॥

नमो वन्याय च कक्ष्याय च नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च नम आशुषेणाय चाशुरथाय च नमः शूराय चावभेदिने च ॥ ३४ ॥

[वन्याय । कक्ष्याय । श्रवाय । प्रतिश्रवायेतिप्रति श्रवाय । आशुषेणाय । आशुसेनायेत्याशु सेनाय । आशुरथायेत्याशु रथाय । शूराय । अवभेदिनऽइत्यव भेदिने ॥३४॥]

वनोत्पन्न को नमस्कार है। कक्ष-गुल्मादि में उत्पन्न को नमस्कार है। शब्द-प्रतिशब्दरूप को नमस्कार है। शीघ्रगति सेनावाले को नमस्कार है। शीघ्ररथी को नमस्कार है। शूर को नमस्कार है और शत्रुओं को विभेदित करने वाले को नमस्कार है ॥ ३४ ॥

उ० नमो वन्याय च कक्ष्याय च । वनं वृक्षसमूह उदकं वा । कक्षो नदीकक्षः पर्वतकक्षो वा । नमः श्रवाय च प्रतिश्रवाय च श्रवः शब्दः प्रतिश्रवः प्रतिशब्दः । नम आशुषेणाय चाशुरथाय च । आशुसेनः शीघ्रसेनः । आशुरथः शीघ्ररथः । नमः शूराय चावभेदिने च । शूरः शवतेः । अवाचीनं भेत्तुं शीलमस्येत्यवभेदी ॥ ३४ ॥

म० वने वृक्षादिरूपेण भवो वन्यस्तस्मै नमः । वनं वृक्षौघो जलं वा । 'वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽम्भसि कानने' । कक्षं तृणं वल्ली, वा तत्र भवः कक्ष्यस्तस्मै नमः । 'कक्षो वीरुधि दोर्मूले कच्छे शुष्कवने तृणे' । श्रूयत इति श्रवः शब्दस्तद्रूपाय नमः । प्रतिश्रवः प्रतिशब्दस्तद्रूपाय नमः । आशुः शीघ्रा सेना यस्य स आशुषेणः तस्मै नमः । आशुः शीघ्रो रथो यस्यासावाशुरथस्तस्मै नमः । शूराय युद्धधीराय नमः । अवभिनत्ति रिपूनीचैर्विदारयतीत्यवभेदी तस्मै नमः ॥ ३४ ॥

नमो बिल्मिने च कवचिने च नमो वर्मिणे च वरूथिने च नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च ॥ ३५ ॥

[बिल्मिने । कवचिने । वर्मिणे । वरूथिने । श्रुताय श्रुतसेनायेतिश्रुत सेनाय । दुन्दुभ्याय । आहनन्यायेत्या हनन्याय ॥३५॥]

शिरस्त्राणयुक्त को नमस्कार तथा कवचधारी को नमस्कार है। शरीररक्षक वर्मधारी को नमस्कार है। हाथी पर धरने के डोले वाले को नमस्कार है। प्रसिद्ध वीर को नमस्कार है तथा प्रसिद्ध सेना वाले सेनापति को नमस्कार है। दुन्दुभी शब्द को नमस्कार है और वादनदण्ड को भी नमस्कार है ॥ ३५ ॥

उ० नमो बिल्मिने च कवचिने च । बिल्ममस्यास्तीति बिल्मी । बिल्मं भासनम् उत्तराङ्गमुच्यते । कवचं पट्टस्यूतं कर्पासगर्भम् । नमो वर्मिणे च वरूथिने च । वर्म लौहं वरूथं हस्तिन उपरि गृहाकारः कोष्टकः । नमः श्रुताय च श्रुतसेनाय च । श्रुताय सर्वलोकविदिताय । श्रुतसेना प्रसिद्धा च सूर्यस्य । नमो दुन्दुभ्याय च आहनन्याय च । दुन्दुभौ भवः दुन्दुभ्यः आहनने भव आहनन्यः ॥ ३५ ॥

म० बिल्मं शिरस्त्राणमस्यास्तीति बिल्मी तस्मै नमः । पटस्यूतं कर्पासगर्भं देहरक्षकं कवचं तदस्यास्तीति कवची तस्मै नमः । लोहमयं शरीररक्षकं वर्म तदस्यास्तीति वर्मी तस्मै नमः । गजोपरिस्थो गजाकारः कोष्ठो वरूथः रथगुप्तिर्वा सोऽस्यास्ति वरूथी तस्मै नमः । 'वरूथं तु तनुत्राणे रथगोपनवेश्मनोः' । श्रुताय प्रसिद्धाय नमः । श्रुता प्रसिद्धा सेना यस्य स श्रुतसेनः तस्मै । दुन्दुभौ भेर्यां भवो दुन्दुभ्यः तस्मै । 'दुन्दुभिस्तु भेर्यां दितिसुते विषे' । आहन्यते ताड्यतेऽनेनेत्याहननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भव आहनन्यः तस्मै ॥ ३५ ॥

नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च नमस्तीक्ष्णेषवे चायुधिने च नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च ॥ ३६ ॥

[धृष्णवे । प्रमृशायेतिप्र मृशाय । निषङ्गिणे । इषुधिमतऽइतीषुधि मते । तीक्ष्णेषवऽइतितीक्ष्ण इषवे । आयुधिने । स्वायुधायेतिसु आयुधाय । सुधन्वनऽइतिसु धन्वने ॥३६॥]

धर्षक को नमस्कार है और विमर्शकारी पण्डित को नमस्कार है। खड्गधारी को नमस्कार तथा बाणधारी को भी नमस्कार है। तीक्ष्ण बाणों वाले को नमस्कार एवं आयुधवान् वीर को नमस्कार हैं। शोभन आयुधवाले को नमस्कार है और शुभ धनुष वाले को नमस्कार है ॥ ३६ ॥

उ० नमो धृष्णवे च प्रमृशाय च धृष्णुः प्रगल्भः। प्रमृशः सर्वं परिमृशति। पण्डित इत्यर्थः। नमो निषङ्गिणे चेषुधिमते च। निषङ्गं खड्गं तदस्यास्तीति निषङ्गी इषुधिमान्। इषवः धीयन्ते अस्मिन्निति इषुधिः। नमः तीक्ष्णेषवे चायुधिने च। तीक्ष्णा इषवोऽस्य विद्यन्त इति तीक्ष्णेषुः। आयुधमस्यास्तीत्यायुधी। नमः स्वायुधाय च सुधन्वने च। शोभनायुधः स्वायुधः। शोभनधनुः सुधन्वा ॥ ३६ ॥

म० धृष्णोतीत्येवंशीलो धृष्णुः प्रगल्भः तस्मै। प्रमृशति विचारयति प्रमृशः पण्डितः तस्मै। 'इगुपध-' (पा० ३। १। १३५) इति कः। निषङ्गिणे खड्गयुताय नमः। इषुधिमते तूणयुताय नमः। तीक्ष्णा असह्या इषवो बाणा यस्य सः तीक्ष्णेषुः तस्मै। आयुधान्यन्यान्यपि सन्तीति आयुधी तस्मै। शोभनमायुधं त्रिशूलं यस्य स स्वायुधः तस्मै। शोभनं धनुः पिनाकं यस्य स सुधन्वा तस्मै ॥ ३६ ॥

नमः स्रुत्याय च पथ्याय च नमः काट्याय च नीप्याय च नमः कुल्याय च सरस्याय च नमो नादेयाय च वैशन्ताय च ॥ ३७ ॥

[स्रुत्याय। पथ्याय। काट्याय। नीप्याय। कुल्याय। सरस्याय। नादेयाय। वैशन्ताय ॥३७॥]

क्षुद्रमार्गवाले को नमस्कार है। विस्तृत मार्गवाले को नमस्कार है। विषम मार्ग या कुल्या (=बड़ी नहर) में उत्पन्न को नमस्कार है। पर्वत के अधोभाग में उत्पन्न को नमस्कार है। कुल्या (=नाला आदि) में उत्पन्न को नमस्कार है। सर में उत्पन्न को नमस्कार है। नदी में उत्पन्न तथा तालाब में उत्पन्न को नमस्कार है ॥ ३७ ॥

उ० नमः स्रुत्याय च पथ्याय च। नद्या एकदिशोदकवाहिनी स्रुतिस्तत्रभवः स्रुत्यः। पथि भवः पथ्यः। नमः काट्याय च नीप्याय च। काटे भवः काट्यः। काटः कूपः। नीचैर्यन्ति यत्रापः स नीपः तत्र भवो नीप्यः। नमः कुल्याय च सरस्याय च। कुल्यायां भवः कुल्यः। सरसि भवः सरस्यः। नमो नादेयाय च वैशन्ताय च। नद्यां भवो नादेयः। 'स्त्रीभ्यो ढक्'। वेशन्तः तडागः तत्र भवो वैशन्तः ॥ ३७ ॥

म० स्रुतिः क्षुद्रः क्षुद्रमार्गो वा तत्र भवः स्रुत्यः तस्मै। पन्था रथाश्वादियोग्यो मार्गस्तत्र भवः पथ्यः तस्मै। कुत्सितमटति जनो यत्रेति काटो विषममार्गः तत्र भवः काट्यः तस्मै। काटः कुल्याप्रदेशो वा। नीचैः पतन्त्यापो यत्रेति नीपो गिर्यधोभागः। 'ऋक्पूरब्धूःपथाम्-' (पा० ५। ४। ७४) इत्यप्रत्ययः 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (पा० ६। ३। ९७) इत्यप्शब्दस्येकारः तत्र भवो नीप्यः तस्मै। कुल्या कृत्रिमा सरित्तत्र भवः कुल्यः, कुलेषु देहेषु वान्तर्यामिरूपेण भवः कुल्यः तस्मै। 'कुलं देहेऽन्वये गणे'। सरसि भवः सरस्यः तस्मै। नद्यां भवो नादेयः तस्मै नदीजलरूपाय नमः। वेशन्तोऽल्पसरः तत्र भवो वैशन्तः तस्मै ॥ ३७ ॥

नमः कूप्याय चाऽवट्याय च नमो वीध्र्याय चातप्याय च नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च ॥ ३८ ॥

[कूप्याय। अवट्याय। वीध्र्यायेतिवि ईध्र्याय। आतप्यायेत्या तप्याय। मेघ्याय। विद्युत्यायेतिवि द्युत्याय। वर्ष्याय। अवर्ष्याय ॥३८॥]

कूप तथा गर्त में उत्पन्न को नमस्कार है। घनागम (=छाया) में उत्पन्न को नमस्कार तथा आतप में उत्पन्न को नमस्कार है। मेघ में उत्पन्न को नमस्कार है। विद्युत् में उत्पन्न को नमस्कार है। वर्षा में उत्पन्न को नमस्कार है। वृष्टि रहित में उत्पन्न को नमस्कार है ॥ ३८ ॥

उ० नमः कूप्याय चावट्याय च। कूपे भवः कूप्यः। अवटे भवः अवट्यः। अवटो गर्तः। नमो वीध्र्याय चातप्याय च। 'इन्धी दीप्तौ' विगतदीप्तिर्वीध्रः घनागमः तत्र भवो वीध्र्यः। आतपे भव आतप्यः। नमो मेघ्याय च विद्युत्याय च। निगदव्याख्यानम्। नमो वर्ष्याय चावर्ष्याय च। वर्षे भवः वर्ष्यः। अवर्षे भवः अवर्ष्यः ॥ ३८ ॥

म० कूपे भवः कूप्यः तस्मै। अवटो गर्तस्तत्र भवोऽवट्यः तस्मै। 'इन्धी दीप्तौ' विशेषेण इध्रं वीध्रं निर्मलं शरदभ्रं तत्र भवो वीध्र्यः। यद्वा विगत इध्रो दीप्तिर्यस्मात्स वीध्रो घनागमः तत्र भवाय नमः। आतपे भव आतप्यः तस्मै। मेघे भवो मेघ्यः तस्मै। विद्युति भवो विद्युत्यः तस्मै। वर्षे वृष्ट्यां भवो वर्ष्यः तस्मै। अवर्षे वृष्टिप्रतिबन्धे भवोऽवर्ष्यः तस्मै ॥ ३८ ॥

नमो वात्याय च रेष्म्याय च नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च नमः सोमाय च रुद्राय च नमस्ताम्राय चारुणाय च ॥ ३९ ॥

[वात्याय। रेष्म्याय। वास्तव्याय। वास्तुपायेतिवास्तु पाय। सोमाय। रुद्राय। ताम्राय। अरुणाय ॥३९॥]

वायुचक्र में उत्पन्न को नमस्कार तथा प्रलय में विद्यमान रहने वाले रुद्र को नमस्कार है। गृहभूमि में उत्पन्न को नमस्कार

है। गृहभूमि के पालक को नमस्कार है। उमा सहित या सोम को नमस्कार तथा रुद्र को नमस्कार है। ताम्रवर्ण एवं अरुणवर्ण शंकर को नमस्कार है ॥ ३९ ॥

उ० नमो वात्याय च रेष्म्याय च। वाते भवो वात्यः। रिषतिर्हिंसार्थः। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति मनिन्। रेष्म। तत्र भवो रेष्म्यः। नमो वास्तव्याय च वास्तुपाय च वास्तु गृहं तत्र भवो वास्तव्यः वास्तुपतिर्वास्तुपः। नमः सोमाय च रुद्राय च नामतो नमस्काराः। नमस्ताम्राय च वर्णतो नमस्काराः ॥ ३९ ॥

म० वाते भवो वात्यः तस्मै। रिष्यन्ते नश्यन्ति भूतान्यत्रेति रेष्मा प्रलयकालः। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति मनिन्। तत्र भवो रेष्म्यः। प्रलयेऽपि विद्यमानायेत्यर्थः। वास्तुनि गृहभुवि भवो वास्तव्यः तस्मै। 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्'। वास्तुं गृहभुवं पाति वास्तुपः तस्मै। उमया सहितः सोमः तस्मै। रुत् दुःखं द्रावयति रुद्रो दुःखनाशकः तस्मै। ताम्रो रक्तवर्णः उदयद्रविरूपेण तस्मै। अरुण ईषद्रक्त उदयोत्तरकालीनार्करूपेण ॥ ३९ ॥

नमः॑ शं॒गवे॑ च पशु॒पत॑ये च॒ नम॑ उ॒ग्राय॑ च भी॒माय॑ च॒ नमो॑ऽग्रेव॒धाय॑ च दूरेव॒धाय॑ च॒ नमो॑ ह॒न्त्रे च॒ हनी॑यसे च॒ नमो॑ वृ॒क्षेभ्यो॒ हरि॑केशेभ्यो॒ नम॑स्ता॒राय॑ ॥ ४० ॥

[श॒ङ्गव॒ऽइति॒शम् गवे॑। प॒शु॒पत॑य॒ऽइति॒पशु॒ पत॑ये। उ॒ग्राय॑। भी॒माय॑। अ॒ग्रे॒व॒धायेत्य॑ग्रे व॒धाय॑। दू॒रे॒व॒धायेति॑दूरे व॒धाय॑। ह॒न्त्रे। हनी॑यसे। वृ॒क्षेभ्य॑ः। हरि॑केशेभ्य॒ऽइति॒हरि॑ केशेभ्यः। ता॒राय॑ ॥४०॥]

सुखकारी को नमस्कार है। पशुओं के स्वामी को नमस्कार है। उग्र स्वभाव रुद्र को नमस्कार है। भीमस्वरूप को नमस्कार है। सम्मुख वर्तमान होकर वध करने वाले को नमस्कार है। दूर विद्यमान रहकर मारने वाले को नमस्कार है। हन्ता को नमस्कार है और अत्यन्त हन्ता को भी नमस्कार है। हरे पत्तों रूप केशों वाले वृक्षों को नमस्कार है। संसार से तारने वाले रुद्र को नमस्कार है ॥ ४० ॥

उ० नमः शंगवे च पशुपतये च। शं सुखं गवां करोतीति शंगुः। पशूनां पतिः। नम उग्राय च भीमाय च। उग्र उद्गूर्णः। भीमो भीषणः। नमोऽग्रेवधाय च दूरेवधाय च। अग्रेस्थितो हन्ति अग्रेवधः। दूरेस्थितो हन्ति दूरेवधः। नमो हन्त्रे च हनीयसे च। हन्तीति हन्ता हनीयान्हन्तृतमः। नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्यः। हरितवर्णानि येषां वृक्षाणां पत्राणि त एवमुच्यन्ते। नमस्ताराय तारयति उत्तारयति संसारात् तारः ॥ ४० ॥

म० शं सुखं गमयति प्रापयति शङ्गुः, शं सुखरूपा गावो वाचो वेदरूपा यस्येति वा तस्मै। पशूनां प्राणिनां पतिः पालकः तस्मै। उग्र उद्गूर्णायुधः शत्रून् हन्तुं तस्मै। भीमः शत्रुभयोत्पादकः। अग्रे पुरो वर्तमानो हन्तीत्यग्रेवधः तस्मै। दूरे वर्तमानो हन्तीति दूरेवधः तस्मै। हन्तीति हन्ता तस्मै। लोके यो हन्ति तद्रूपेण रुद्र एव हन्तीत्यर्थः। अतिशयेन हन्ता हनीयान् तस्मै। 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६।५। १५४) इति तृचो लोपः। प्रलये सर्वहन्तेत्यर्थः। हरयो हरिताः केशाः पत्ररूपा येषां तेभ्यो वृक्षेभ्यः कल्पतरुरूपेभ्यो नमः। तारयति संसारमिति तारः तस्मै ॥ ४० ॥

नमः॑ शंभ॒वाय॑ च मयोभ॒वाय॑ च॒ नमः॑ शङ्क॒राय॑ च मयस्क॒राय॑ च॒ नमः॑ शि॒वाय॑ च शि॒वत॑राय च ॥ ४१ ॥

[श॒म्भ॒वायेति॒शम् भ॒वाय॑। म॒यो॒भ॒वायेति॒मयः॑ भ॒वाय॑। श॒ङ्क॒रायेति॒शम् क॒राय॑। म॒य॒स्क॒राय॑। म॒य॒ऽक॒रायेति॒मयः॑ क॒राय॑। शि॒वाय॑। शि॒वत॑रा॒येति॒शि॒व त॒राय ॥४१॥]

सुखस्वरूप को नमस्कार है। कल्याणमय को नमस्कार है। सुखकारी को नमस्कार है। कल्याणकारी को नमस्कार है। शिवस्वरूप को नमस्कार है। अत्यन्त शुभस्वरूप को नमस्कार है ॥ ४१ ॥

उ० नमः शं भवाय च मयोभवाय च। 'शम उपशमे'। अस्य। शं सुखनाम। शंभावयतीति शंभवः। यद्वा। शमा सुखेन वा भावयतीति शंभवः। शं च आनन्दरूपश्च। कालदेशानवच्छिन्नं भवनं तच्छक्तिश्च। आनन्दविज्ञान इत्यर्थः। इयमेव व्याख्या मयोभुवशब्दस्य। नमः शंकराय च मयस्कराय च। शं करोतीति शंकरः। मयः करोतीति मयस्करः। नमःशिवाय च शिवतराय च शिवः शान्तो निर्विकारः। शिवतरस्ततोऽप्यधिको निरतिशयसर्वज्ञवीजः ॥ ४१ ॥

म० शं सुखं भवत्यस्मादिति शंभवः। यद्वा शं सुखरूपश्चासौ भवः संसाररूपश्च मुक्तिरूपो भवरूपश्च तस्मै। मयः सुखं भवत्यस्मान्मयोभवः संसारसुखप्रदः तस्मै। शं लौकिकसुखं करोति शंकरः तस्मै। मयो मोक्षसुखं करोति मयस्करः तस्मै। स्रक्चन्दनादिरूपेण लौकिकसुखकारित्वं शास्त्रादिरूपेण ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षसुखकारित्वमित्यर्थः। एताभ्यां पदाभ्यां साक्षात्सुखकारित्वं पूर्वपदाभ्यां तद्द्वारा कारयितृत्वमिति विवेकः। शिवः कल्याणरूपो निष्पापः तस्मै। शिवतरोऽत्यन्तं शिवो भक्तानपि निष्पापान्करोति तस्मै। अस्यां कण्डिकायां षड् यजूंषि पूर्वस्यां दशोक्ते ॥ ४१ ॥

नम॒ः पार्या॑य चावा॒र्या॑य च॒ नम॑ः प्रत॒रणा॑य चोत्त॒रणा॑य च॒ नम॑स्ती॒र्थ्या॑य च॒ कूल्या॑य च॒ नम॒ः शष्प्या॑य च॒ फेन्या॑य च ॥ ४२ ॥

[पार्व्या॑य । अ॒वार्व्या॑य । प्र॒तर॑णा॒येति॑प्र॒ तर॑णाय । उ॒त्तर॑णा॒येत्यु॑त् तर॑णाय। तीर्थ्या॑य । कूल्ल्या॑य.। शष्प्प्या॑य। फेन्न्या॑य ॥४२॥]

संसार के पार जीवन्मुक्त रूप में उत्पन्न को नमस्कार है। संसार के मध्य साधारण मानव रूप में उत्पन्न को नमस्कार है। मंत्रजपादि के द्वारा तरने वाले को नमस्कार है। उत्कृष्ट तत्त्वज्ञान के द्वारा मुक्ति पाने वाले को नमस्कार है। प्रयागादि तीर्थ में उत्पन्न को नमस्कार है। गंगादि नदी के किनारे उत्पन्न को नमस्कार है। कुशादि रूप में उत्पन्न को नमस्कार है और नदी-फेन में उत्पन्न को नमस्कार है ॥ ४२ ॥

उ० नमः पार्याय चावार्याय च। पारे भवः पार्यः। अवारे भवः अवार्यः। नमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च। प्रतरन्ति येन तत्प्रतरणम् उदकमुच्यते । उत्तरन्ति येन तदुत्तरणम् नौरुच्यते । नमस्तीर्थ्याय च कूल्याय च। तीर्थे भवस्तीर्थ्यः। कूले भवः कूल्यः। नमः शष्प्याय च फेन्याय च। प्ररूढानि तृणानि शष्पमुच्यन्ते तत्र भवः शष्प्यः। फेने भवः फेन्यः ॥ ४२ ॥

म० पारे संसाराब्धेः परतीरे जीवन्मुक्तरूपेण भवः पार्यः तस्मै। अवारे अर्वाक्तीरे संसारमध्ये संसारित्वेन भवोऽवार्यः तस्मै। 'पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं यदन्तरम्' इति कोषः। प्रकर्षेण मन्त्रजपादिना पापतरणहेतुः प्रतरणः तस्मै । उत्कृष्टेन तत्त्वज्ञानेन संसारोत्तरणहेतुरुत्तरणः तस्मै । तीर्थे प्रयागादौ भवः तीर्थ्यः तस्मै । कूले तटे भवः कूल्यः तस्मै। शष्पं बालतृणं गङ्गातीरोत्पन्नं कुशाङ्कुरादि तत्र भवः शष्प्यः तस्मै। फेने डिण्डीरे भवः फेन्यः तस्मै ॥ ४२ ॥

नम॑ः सिक॒त्या॑य च प्रवा॒ह्या॑य च॒ नम॑ः किᳬंशि॒ला॑य च क्षय॒णाय॑ च॒ नम॑ः कप॒र्दिने॑ च पुल॒स्तये॑ च॒ नम॑ इरि॒ण्या॑य च प्रप॒थ्या॑य च ॥ ४३ ॥

[सि॒कत्त्या॑य । प्र॒वाह्व्या॒येति॑प्र॒ बाह्व्या॑य। किᳬंशिला॑य। क्षय॒णाय॑ । क॒पर्दिने॑ । पु॒लस्त्तये॑ । इ॒रि॒ण्ण्या॑य। प्र॒पत्थ्या॒येति॑प्र॒ पत्थ्या॑य ॥४३॥]

बालु में उत्पन्न को नमस्कार है। स्रोतोत्पन्न को नमस्कार है। छोटे-छोटे पत्थरों में उत्पन्न को नमस्कार है। स्थिर जलप्रदेश को नमस्कार है। जटाजूटधारी शिव का नमस्कार है। सम्मुख वर्तमान या सर्वान्तर्यामी शिव को नमस्कार है। ऊसर प्रदेश में उत्पन्न को नमस्कार है। उत्कृष्ट मार्गसम्भूत को नमस्कार है ॥ ४३ ॥

उ० नमः सिकत्याय च प्रवाह्याय च। सिकतासु भवः सिकत्यः। प्रवाहे भवः प्रवाह्यः। किᳬंशिलाय च क्षयणाय च किमेतदुदकं हिमीभूतमुत शिलेति यत्र वितर्कः स किंशिलः। यद्वा किंशिलो उत कर्करः। क्षयन्त्यस्मिन्नाप इति क्षयणः। नमः कपर्दिने च पुलस्तये च। कपर्दी जटामुकुटधारी। पुरस्तिष्ठतीति पुलस्तिः शुभाशुभदिदृक्षया । नम इरिण्याय च प्रपथ्याय। इरिणे भव इरिण्यः। निरुदकप्रदेश इरिणम्। प्रपथे भवः प्रपथ्यः ॥ ४३ ॥

म० सिकतासु भवः सिकत्यः तस्मै। प्रवाहे स्रोतसि भवः प्रवाह्यः तस्मै । कुत्सिताः क्षुद्राः शिलाः शर्करारूपाः पाषाणा यत्र प्रदेशे स किंशिलः तद्रूपाय नमः । क्षियन्ति निवसन्त्यापो यत्र स क्षयणः स्थिरजलप्रदेशः तस्मै । कपर्दो जटाजूटोऽस्यास्तीति कपर्दी तस्मै । पुरोऽग्रे तिष्ठति पुलस्तिः। थस्य तलं रस्य लत्वं च छान्दसम्। यद्वा पूर्षु शरीरेषु अस्तिः सत्ता यस्य स पुलस्तिः सर्वान्तर्यामी तस्मै । इरिणमूषरं वितृणदेशस्तत्र भव इरिण्यः तस्मै । प्रकृष्टः पन्थाः प्रपथो बहुसेवितो मार्गस्तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै ॥ ४३ ॥

नमो॑ व्र॒ज्या॑य च॒ गोष्ठ्या॑य च॒ नम॒स्तल्प्या॑य च॒ गेह्या॑य च॒ नमो॑ हृद॒य्या॑य च निवे॒ष्प्या॑य च॒ नम॑ः काट्या॑य च गह्वरे॒ष्ठाय॑ च ॥ ४४ ॥

[व्रज्ज्या॑य । गोष्ठ्या॑य । गोस्त्थ्या॒येति॒गो स्थ्या॑य । तल्प्प्या॑य ।गेह्व्या॑य। हृ॒दय्या॑य। नि॒वेष्प्प्या॒येति॒नि वे॒ष्प्प्या॑य। काट्ट्या॑य। ग॒ह्व॒रेष्ठा॑य। ग॒ह्व॒रेस्त्था॒येति॒गह्व॒रे स्था॑य॥४४॥]

गोसमूह में उत्पन्न को नमस्कार है। गो-भूमि में उत्पन्न को नमस्कार है। शय्या में उत्पन्न को नमस्कार है। घर में उत्पन्न को नमस्कार है। हृदय में उत्पन्न को नमस्कार है। आवर्त या नीहार जल में उत्पन्न को नमस्कार है। दुर्गम प्रदेश या कूप में उत्पन्न को नमस्कार है। गिरि-गुहादि में स्थित को भी नमस्कार है ॥ ४४ ॥

उ० नमो व्रज्याय च गोष्ठ्याय च व्रजे भवो व्रज्यः। गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः तत्र भवो गोष्ठ्यः। नमस्तल्प्याय च गेह्याय च। तल्पः शयनम्। गेहं गृहम् 'तत्र भवः' इति तद्धितः। नमो हृदय्याय च निवेष्प्याय च। हृदये भवो हृदय्यः । निवेष्पे भवो निवेष्प्यः। निवेष्प आवर्तः। भ्रमः । नमः काट्याय च गह्वरेष्ठाय च। काटे भवः काट्यः काटः कूपः । गह्वरे तिष्ठति गह्वरेष्ठः। गह्वरं महदुदकम् ॥ ४४ ॥

म० व्रजे गोसमूहे भवो व्रज्यः तस्मै । 'गोष्ठाध्वनिवहा व्रजाः'। गावस्तिष्ठन्ति यत्रेति तद्गोष्ठं तत्र भवो गोष्ठ्यस्तस्मै। तल्पं शय्या तत्र भवस्तल्प्यस्तस्मै। गेहे गृहे भवो गेह्यस्तस्मै। हृदये भवो हृदय्यो जीवस्तस्मै । निवेष्प आवर्तो नीहारजलं

वा तत्र भवो निवेष्प्यः तस्मै । कुत्सितमटन्ति गच्छन्ति जना यत्र स काटो दुर्गारण्यदेशः काटः कूपो वा तत्र भवः काट्यः तस्मै । गह्वरे विषमे गिरिगुहादौ गम्भीरे जले वा तिष्ठति गह्वरेष्ठः तस्मै । 'गह्वरं बिलदम्भयोः' ॥ ४४ ॥

नमः शुष्क्याय च हरित्याय च नमः पाᳬसव्याय च रजस्याय च नमो लोप्याय चोलप्याय च नम ऊर्व्याय च सूर्व्याय च ॥ ४५ ॥

[शुष्क्याय । हरित्याय । पाᳬसव्याय । रजस्याय । लोप्याय । उलप्याय । ऊर्व्याय । सूर्व्यायेतिसु ऊर्व्याय ॥ ४५ ॥]

शुष्क काष्ठादि में उत्पन्न को नमस्कार है । हरे-भरे पत्तों आदि में उत्पन्न को नमस्कार है । धूल में उत्पन्न को नमस्कार है । रजःकणों में उत्पन्न को नमस्कार है । अगम्य प्रदेश में उत्पन्न को नमस्कार है । बल्वजादि तृण-विशेष में उत्पन्न को नमस्कार है । भूमि में उत्पन्न को नमस्कार है । कल्पानल में उत्पन्न को नमस्कार है ॥ ४५ ॥

उ० नमः शुष्क्याय च हरित्याय च । शुष्के भवः शुष्क्यः । हरिते भवो हरित्यः हरितमार्द्रम् । नमः पाᳬसव्याय च रजस्याय च पांसुषु भवः पांसव्यः । रजसि भवो रजस्यः । नमो लोप्याय चोलप्याय च । लोपे भवो लोप्यः । लुप्यत इति लोपः । उलपे भव उलप्यः । ऊर्ध्वं लप्यते उच्चार्यते ननु लोप इवाश्रवणमुपैति उलप्यः । नम ऊर्व्याय च । ऊर्वे भव ऊर्व्यः । ऊर्वो वडवाग्निः । स एव शोभनः सूर्वः तत्र भवः सूर्व्यः ॥ ४५ ॥

म० शुष्के काष्ठादौ भवः शुष्क्यः तस्मै । हरिते आर्द्रे काष्ठादौ भवः हरित्यः तस्मै । पांसुषु धूलिषु भवः पांसव्यः तस्मै । ओर्गुणः । रजसि गुणे परागे वा भवो रजस्यः तस्मै । 'रजो रेणुपरागयोः । स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च' । लुप्यते नश्यति गमनादि यत्रेति लोपोऽगम्यप्रदेशस्तत्र भवो लोप्यः तस्मै । लोपः संहारो वा । उलपा बल्वजादितृणविशेषास्तत्र भव उलप्यः तस्मै । 'उलपस्तु गुल्मिनीतृणभेदयोः' । उर्व्यां भूमौ भव उर्व्यः तस्मै । दीर्घ आर्षः । ऊर्वो वडवानलो वा । शोभन ऊर्वः कल्पानलस्तत्र भवः सूर्व्यः तस्मै ॥ ४५ ॥

नमः पर्णाय च पर्णशदाय च नम उद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च नम आखिदते च प्रखिदते च नमः इषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वो नमो नमो वः किरिकेभ्यो देवानाᳬ हृदयेभ्यो नमो विचिन्वत्केभ्यो नमो विक्षिणत्केभ्यो नम आनिर्हतेभ्यः ॥ ४६ ॥

[पर्णाय । पर्णशदायेतिपर्ण शदाय । उद्गुरमाणायेत्युत् गुरमाणाय । अभिघ्नतऽइत्यभि घ्नते । आखिदतऽइत्या खिदते । प्रखिदतऽइतिप्र खिदते । इषुकृद्भ्यऽइतीषुकृत् भ्यः । धनुष्कृद्भ्यः । धनुष्कृद्भ्यऽइतिधनुःकृत् भ्यः । किरिकेभ्यः । देवानाम् । हृदयेभ्यः । विचिन्वत्केभ्यऽइतिवि चिन्वत्केभ्यः । विक्षिणत्केभ्यऽइतिवि क्षिणत्केभ्यः । आनिर्हतेभ्यऽइत्यानिः हतेभ्यः ॥ ४६ ॥]

पर्ण (=पत्ते) के लिए नमस्कार तथा पर्ण को विखण्डित करने वाले को नमस्कार है । उद्यमवान् को नमस्कार और अभितः मारने वाले को नमस्कार है । सभी प्रकार से दुःख देने वाले को नमस्कार व प्रकृष्टता से दुःखदाता को नमस्कार है । बाण बनाने वालों को नमस्कार और तुम धनुष बनाने वालों को भी नमस्कार है । वृष्टि आदि के द्वारा जगत् के उत्पन्नकर्त्ता तथा देवों के हृदयवत् प्रधानभूत अग्नि-वायु-आदित्य रूप तीनों रुद्रों को नमस्कार है । पापी-धर्मात्माओं को पृथक् करने वाले इन अग्न्यादि को नमस्कार है । पाप को विविध रूप से विनष्ट करने वाले अग्न्यादि को नमस्कार है । सर्गादि में लोकों से बहिर्भूत, इन अग्नि-वायुसूर्य को नमस्कार है ॥ ४६ ॥

उ० नमः पर्णाय च पर्णशदाय च । पर्णं प्रसिद्धम् । पर्णशब्दः पतितपर्णावस्थानवान् । नम उद्गुरमाणाय चाभिघ्नते च । उद्गुरमाण उद्यमनशीलः । अभिघ्नते अभिहननं कुर्वते । नम आखिदते च 'खिद दैन्ये' दैन्यभावं कुरुते । अभक्तानां प्रकर्षेण दैन्यभावं कुरुते निषिद्धसेविनाम् । नम इषुकृद्भ्यो धनुष्कृद्भ्यश्च वो नमः । इषून्ये कुर्वन्ति ते इषुकृतः तेभ्यो नमः । ये यूयं धनुष्कृतः तेभ्यो युष्मभ्यो नमः । युष्मदादेशयोगात्प्रत्यक्षा एते रुद्राः । समासास्त्रिस्रोऽशीतयः । इदानीं रुद्राणां हृदयभूतानामग्निवायुसूर्याणां संबन्धीनि यजूंषि उच्यन्ते । नमो वः किरिकेभ्यः । नमो वः युष्मभ्यं ये यूयं किरिकाः कुर्वन्तीदं जगत् वृष्ट्याद्युपकारेण किरिकाः अग्निवायुसूर्याः देवानाᳬ हृदयेभ्यः रुद्राणां हृदयभूताः । नमो विचिन्वत्केभ्यः । विचिन्वन्ति पृथक्कुर्वन्ति धर्मकारिणं पापकारिणं च ते विचिन्वत्काः । नमो विक्षिणत्केभ्यः । विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्ति ये ते विक्षिणत्काः । नम आनिर्हतेभ्यः हन्तिर्गत्यर्थः । एते ह्यग्निवायुसूर्याः सर्गादावभिमुख्येनैतेभ्यो लोकेभ्यो निर्गताः ॥ ४६ ॥

म० तरूणां पत्ररूपाय नमः । 'शद्लृ शातने' शदनं शदः शातनम् । यद्वा पर्णानि शीर्यन्ते शात्यन्ते पक्वानि पतन्ति यत्र स पर्णशदः पतितपर्णस्थितिदेशस्तद्रूपाय नमः । 'गुरी उद्यमे' 'तुदादिभ्यः शः' । उद्गुरते उद्यमं करोति उद्गुरमाण उद्यमी तस्मै । अभिहन्ति शत्रूनित्यभिघ्नन् तस्मै । आ समन्तात् खिदते दैन्यं करोत्यभक्तानामित्याखिदन् तस्मै । प्रकर्षेण खेदयति पापिन इति प्रखिदन् तस्मै । इषून् बाणान् कुर्वन्ति ते इषुकृतस्तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमः । धनूंषि चापानि कुर्वन्ति ते धनुष्कृतः तेभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । युष्मदादेश-

योगात्प्रत्यक्षा एते रुद्राः । तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां समाप्ताः । एवं चत्वारिंशदधिकशतद्वयमन्त्रैः रुद्रस्य सर्वात्मत्वमुक्तम् । अथ रुद्रेषु प्रधानभूतानामग्निवायुसूर्याणां संबन्धीनि चत्वारि यजूंष्युच्यन्ते । चतुर्णामादौ नमःशब्दाच्चत्वार्येव यजूंषि आद्यं चतुर्दशाक्षरं त्रीणि सप्ताक्षराणि तानि व्याहृतिसंज्ञानि । नमो व इति । देवानां हृदयेभ्यो रुद्राणां हृदयवत्प्रधानभूतेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो वो युष्मभ्यं नमः । 'देवानां हृदयेभ्य इत्यग्निर्वायुरादित्य एतानि ह तानि देवानाᳫं हृदयानि' (९ । १ । १ । २३) इति श्रुतेः । हृदयानीव हृदयानि यथाज्ञानां हृदयं प्रधानमेवमेते रुद्राणां प्रधाना इत्यर्थः । कीदृशेभ्यस्तेभ्यः । किरिकेभ्यः । वृष्ट्यादिद्वारा जगत् कुर्वन्ति किरिकास्तेभ्यः । 'एते हीदᳫं सर्वं कुर्वन्ति' (९ । १ । १ । २३) इति श्रुतेः । विचिन्वन्ति पृथक् कुर्वन्ति धर्मिष्ठं पापिष्ठं चेति विचिन्वत्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः । विविधं क्षिण्वन्ति हिंसन्ति पापमिति विक्षिणत्कास्तेभ्योऽग्न्यादिभ्यो नमः । आ समन्तान्निर्हता निर्गताः सर्गादौ लोकेभ्य इत्यानिर्हतास्तेभ्यो रुद्रावतारेभ्योऽग्निवायुसूर्येभ्यो नमः । हन्तिर्गत्यर्थः । 'तेभ्यस्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतीᳫंष्यजायन्ताग्निर्योऽयं पवते सूर्यः' इति श्रुतेः॥४६॥

द्रापे अन्धसस्पते दरिद्र नीललोहित । आसां प्रजानामेषां पशूनां मा भेर्मा रोङ्मो च नः किंचनाममत् ॥ ४७ ॥

[द्रापे । अन्धसः । पते । दरिद्र । नीललोहितेतिनील लोहित ॥ आसाम् । प्रजानामितिप्र जानाम् । एषाम् । पशूनाम् । मा । भेः । मा । रोक् । मोऽइतिमो । च । नः । किम् । चन । आममत् ॥४७॥]

हे पापियों को कुत्सित गति प्राप्त कराने वाले ! हे सोम के पालक ! हे महाऽकिंचन ! हे नीलकण्ठ ! इन प्रजाओं व इन पशुओं में किसी को भयभीत मत करो, किसी को रुग्ण मत करो और हमारा कोई भी पशुप्रभृति विशूचिकादि रोगवान् न होवे ॥ ४७ ॥

उ० द्रापे अन्धसस्पते । सप्तकण्डिका एकरुद्रस्तुतिः । उपरिष्टाद्बृहती । हे द्रापे । 'द्रा कुत्सायांगतौ' । द्रापयतीति द्रापिः । अयथोक्तकारिणं कुत्सितां गतिं नयति । हे अन्धसस्पते सोमस्य पते । हे दरिद्र हे निष्परिग्रह । हे नीललोहित । 'नीलानि चास्यैतानि रूपाणि च' इति श्रुतिः । एवं संबोध्य रुद्रं अथेदानीमभयं याचते । असां प्रजानाम् अस्मदीयानाम् एषां पशूनां मा त्वं भैषीः । मारोक् अविभ्यश्च मा त्वं रुजः मा भाङ्क्षीः । मो च नः किंचनाममत् । मा च नः अस्माकं किंचन अपत्यादिकम् । आममत् 'अम रोगे' । मा चास्माकमपत्यादिकं रोगसंयुक्तं कृथा इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

म० सप्त ऋच एकरुद्रदेवत्याः आद्योपरिष्टाद्बृहती सप्ताष्टदशद्वादशार्णपादा । हे द्रापे, 'द्रा कुत्सायां गतौ' द्रापयति कुत्सितां गतिं पापिनः प्रापयतीति द्रापिः । हे अन्धसः सोमस्य पते पालक, 'अन्धसस्पत इति सोमस्य पत इत्येतत्' (९ । १ । १ । २४) इति श्रुतेः । हे दरिद्र निष्परिग्रह, अद्वितीयत्वादिति भावः । हे नीललोहित, कण्ठे नीलोऽन्यत्र लोहितः हे शिव, नोऽस्माकमासां प्रजानां पुत्रादीनामेषां पशूनां गवादीनां त्वं मा मेः भयं मा कुरु । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो लुक् । मा रोक् 'रुजो भङ्गे' प्रजापशूनां भङ्गं मा कार्षीः । कर्मणि षष्ठ्यौ । च पुनर्नोऽस्माकं किंचन किमपि द्विपदचतुष्पदादिकं मो मा आममत् रुग्णं मा कार्षीत् । यद्वा रुग्णं माभूत् । 'अम् रोगे' लङि धातोरमागम आर्षः ॥ ४७ ॥

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मतीः । यथा शमसद्द्विपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ॥ ४८ ॥

[इमाः । रुद्राय । तवसे । कपर्दिने । क्षयद्वीरायेतिक्षयत् वीराय । प्र । भरामहे । मतीः ॥ यथा । शम् । असत् । द्विपदइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । चतुःपदइतिचतुः पदे । विश्वम् । पुष्टम् । ग्रामे । अस्मिन् । अनातुरम् ॥४८॥]

बलवान्, जटाजूटधारी तथा शत्रु के वीरों के नाशक रुद्र के लिए हम इन स्तुतियों को सम्पादित करते हैं, जिससे हमारे द्विपाद मनुष्यादि तथा चतुष्पाद गवादि का कल्याण होवे और हमारे इस ग्राम में सब कुछ पुष्ट और अनातुर हो सके ॥ ४८ ॥

उ० इमा रुद्राय । जगती । इमाः मतीः याभिः स्तूयते ता रुद्राय । तवसे महसे बलवते वा । उभयत्र हि तवःशब्दः पठ्यते । कपर्दिने जटामुकुटधारिणे । क्षयद्वीराय क्षयन्ति वसन्त्यस्मिन्वीरा इति क्षयद्वीरस्तस्मै क्षयद्वीराय । प्रभरामहे प्रेरयामः । तथा वयं प्रेरयामः । यथा येन प्रकारेण । शमसत् द्विपदे चतुष्पदे । शं सुखम् असत् भवति द्विपदां चतुष्पदां । यथा विश्वं सर्वं पुष्टं समृद्धं ग्रामे अस्मिन् अनातुरम् आपद्रहितं स्वस्थं भवति ॥ ४८ ॥

म० कुत्सदृष्टा जगती । वयमिमा अस्मदीया मतीः बुद्धीः रुद्राय शंकराय प्रभरामहे प्रहरामहे समर्पयामः । रुद्रं स्मराम इत्यर्थः । हृग्रहोर्भः । कीदृशाय । तवसे महते बलवते वा । उभयत्र तवःशब्दः पठितः । कपर्दिने जटिलाय । क्षयद्वीराय क्षयन्तो निवसन्तो वीराः शूराः यत्र स क्षयद्वीरः तस्मै । शूरायेत्यर्थः । क्षयन्तो नश्यन्तो वीरा रिपवो यस्मादिति वा । द्विपदे

पुत्रादये चतुष्पदे गवादिपशवे । सप्तमी वा द्विपदचतुष्पदविषये । यथा येन प्रकारेण शं सुखमसत् भवति अस्मिन् ग्रामे अस्मिन् वासस्थाने विश्वं सर्वं प्राणिजातं पुष्टं समृद्धमनातुरं निरुपद्रवं स्वस्थं च यथा असत् तथा मतिं हरे समर्पयाम इत्यर्थः ॥४८॥

या ते॑ रुद्र शि॒वा त॒नूः शि॒वा वि॒श्वाहा॑ भेष॒जी ।
शि॒वा रु॒तस्य॑ भेष॒जी तया॑ नो मृड जी॒वसे॑ ॥४९॥

[या । ते॒ । रु॒द्र॒ । शि॒वा । त॒नूः । शि॒वा । वि॒श्वाहा॑ । भे॒ष॒जी ॥ शि॒वा । रु॒तस्य॑ । भे॒ष॒जी । तया॑ । नः॒ । मृ॒ड॒ । जी॒वसे॑ ॥४९॥]

हे रुद्र ! तुम्हारा जो शरीर अत्यन्त शान्त है, जो सदा ही शान्त व ओषधिस्वरूप है और शरीर के रोगों की एकमात्र ओषधि है—अपने उसी शरीर के द्वारा जीवन के लिए हमें प्रसन्न करो ॥ ४९ ॥

उ० या ते रुद्र । अनुष्टुप् । हे रुद्र, या तव शिवा शान्ता तनूः शरीरम् । शिवा । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । विश्वाहा भेषजी सर्वदा भिषक्त्वेन वर्तते । शिवा रुतस्य व्याधेः भेषजी । रुतशब्दो व्याधिवचनः । यद्वा शिवारुतस्य शिवाफेत्कृतस्य शब्दस्य भेषजी । अपशकुनहन्त्रीत्यर्थः । तया तन्वा नः अस्मान् मृड सुखय । जीवसे जीवनाय ॥ ४९ ॥

म० अनुष्टुप् । हे रुद्र, या ते तव ईदृशी तनूः शरीरं तया तन्वा नोऽस्मान् जीवसे जीवितुं मृड सुखय । कीदृशी । शिवा शान्ता अघोरा । विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (पा० २ । ३ । ५) इति द्वितीया । तस्या आकारः । सर्वेष्वहःसु सर्वदा शिवा कल्याणकारणी भेषजी औषधरूपा संसारव्याधिनिवर्तिका । रुतस्य शारीरव्याधेः शिवा समीचीना भेषजी निवर्तकौषधिः ॥ ४९ ॥

परि॑ नो रु॒द्रस्य॑ हे॒तिर्वृ॑णक्तु॒ परि॑ त्वे॒षस्य॑ दुर्म॒ति॑रघा॒योः । अव॑ स्थि॒रा म॒घव॑द्भ्यस्तनुष्व॒ मीढ्व॑स्तो॒काय॒ तन॑याय मृड ॥ ५० ॥

[परि॑ । नः॒ । रु॒द्रस्य॑ । हे॒तिः । वृ॒ण॒क्तु॒ । परि॑ । त्वे॒षस्य॑ । दु॒र्म॒तिरिति॑दुः मतिः । अ॒घा॒योः । अ॒घ॒योरित्य॑घ॒योः ॥ अव॑ । स्थि॒रा । म॒घव॑द्भ्य॒ इति॑म॒घव॑त् भ्यः । त॒नु॒ष्व॒ । मीढ्व॑ः । तो॒काय॑ । तन॑याय । मृ॒ड ॥५०॥]

हमें रुद्र का आयुध दूर ही से छोड़ दे और उस हिंसनेच्छु एवं प्रदीप्त रुद्र की हिंसक बुद्धि भी हमें दूर ही से छोड़ दे (=वह हमें मारने को न सोचे)। हे सेचनसमर्थ ! धनवान् यजमानों के लिए तुम अपनी तनी हुई प्रत्यञ्चा को ढीली कर लो। हे रुद्र ! हमारे पुत्र-पौत्रों पर दया करो ॥ ५० ॥

उ० परि नः अनुष्टुप् । परिवृणक्तु परिवर्जयतु नः अस्मान् रुद्रस्य हेतिः आयुधं परित्वेषस्य दुर्मतिरघायोः परिवृणक्तु त्वेषस्य क्रोधिनो ज्वलितस्य दुर्मतिः दुष्टा मतिः । अघायोः अघं पापं यः कामयते परस्मै कर्तुं स अघायुः तस्य अघायोः । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतो द्वितीयं वाक्यम् । अवस्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व अवतनुष्व अवतारय शिथिलीकुरु । स्थिरा स्थिराणि धनूंषि । केभ्योऽर्थाय अवतनुष्व । मघवद्भ्यः मघं धनं हविर्लक्षणं येषामस्ति ते मघवन्तः तेभ्यो मघवद्भ्यो यजमानेभ्योऽर्थाय । ननु अयागशीलेभ्यः प्रतिषिद्धसेविभ्यः । किंच । हे मीढ्वः 'मिह सेचने' सेक्तः । मध्यस्थानो वा वृष्टिकर्मणा स्तूयते । युवा वा कृत्वा अपरिणामित्वेन स्तूयते । तोकाय तनयाय मृड । तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय । मृड सुखय ॥ ५० ॥

म० त्रिष्टुप् । रुद्रस्य शिवस्य हेतिरायुधं नोऽस्मान् परिवृणक्तु परितो वर्जयतु । अस्मान्मा हन्त्वित्यर्थः । त्वेषस्य क्रुद्धस्य अघायोः द्रोग्धुर्दुर्मतिर्दुष्टमतिर्द्रोहबुद्धिश्चास्मान्परिवृणक्तु । त्वेषति क्रोधेन ज्वलति त्वेषस्तस्य पचाद्यच् । अघं पापं परस्येच्छति अघायुः 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) इत्यत्र परेच्छायामपि वाच्यमिति क्यच् । 'क्यचि च' (पा० ७ । ४ । ३३) इतीत्वे प्राप्ते 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७ । ४ । ३७) इत्याकारः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३ । २ । १७०) इत्युप्रत्ययः । मेहति सिञ्चतीति मीढ्वान् हे मीढ्वः कामाभिवर्षुक, स्थिरा स्थिराणि दृढानि धनूंषि त्वमवतनुष्व अवतारय ज्यारहितानि कुरु । किमर्थं । मघवद्भ्यः । मघमिति धननाम । मघं हविर्लक्षणं धनं विद्यते येषां ते मघवन्तो यजमानास्तदर्थम् । यजमानानां भयनिवृत्तये इत्यर्थः । किंच तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय च मृड पुत्रं पौत्रं च सुखय । कर्मणि चतुर्थ्यौ ॥ ५० ॥

मीढु॑ष्टम॒ शिव॑तम शि॒वो नः॑ सु॒मना॑ भव । प॒र॒मे वृ॒क्ष आयु॑धं नि॒धाय॒ कृत्तिं॒ वसा॑न॒ आ च॑र॒ पिना॑कं॒ बिभ्र॒दा ग॑हि ॥ ५१ ॥

[मीढु॑ष्टम । मीढु॑स्तमेति॒मीढुः॒ऽतम । शिव॑त॒मेति॒शिव॑ऽतम । शि॒वः । नः॒ । सु॒म॒ना॒ इति॑सु मनाः॑ । भ॒व ॥ प॒र॒मे । वृ॒क्षे । आयु॑धम् । नि॒धाये॒ति॑नि॒ धाय॑ । कृत्ति॑म् । वसा॑नः । आ । च॒र॒ । पिना॑कम् । बिभ्र॑त् । आ । ग॒हि॒ ॥५१॥]

हे अत्यन्त सेचनसमर्थ ! हे अत्यन्त कल्याणकारिन् ! कल्याणस्वरूप तुम हमारे प्रति प्रसन्नचित्त होओ। तुम अपने धनुपादि को किसी ऊँचे वृक्ष पर धर कर तथा चर्म को धारण करके भ्रमण करो। अपने पिनाक को धारण किये हुए हमारे निकट आओ ॥ ५१ ॥

उ० मीढुष्टम । यवमध्या त्रिष्टुप् । हे मीढुष्टम सेक्तृतम । हे शिवतम, शिवो नः अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कश्च भव । किंच । परमे वृक्षे दूरदेशावस्थायिनि आयुधं निधाय स्थापयित्वा । कृत्तिं चर्म वसानः । आचर आचरणमनुष्ठानम् । पिनाकं बिभ्रत् पिनाकं कोदण्डः तं धारयन् आगहि आगच्छ ॥ ५१ ॥

म० इयमेकोना यवमध्या त्रिष्टुप् तृतीय एकादशार्णः चत्वारोऽन्येऽष्टार्णाः पञ्चपादा । अतिशयेन मीढ्वान् मीढुष्टमः । अत्यन्तं शिवः शिवतमः । हे मीढुष्टम अतिशयेन कामसेक्तः, हे शिवतम अत्यन्तं कल्याणकर्तः, नोऽस्मान् प्रति शिवः शान्तः सुमनाः हृष्टचित्तश्च भव । किंच परमे दूरस्थे उन्नते वा वृक्षे वटादौ आयुधं त्रिशूलादिकं निधाय संस्थाप्य कृत्तिं चर्म वसानः परिदधानः सन् आचर आगच्छ तपश्चरेति वा । आगच्छन्नपि पिनाकं धनुर्बिभ्रत् धारयन्सन् आगहि आगच्छ । ज्याशरहीनं धनुर्मात्रं शोभार्थं धारयन्नागच्छेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

विकि॑रिद्र॒ विलो॑हित॒ नम॑स्ते अस्तु भगवः । यास्ते॑ स॒हस्र॑ᳪं हे॒तयो॒ऽन्यम॒स्मन्नि॒वप॑न्तु॒ ताः ॥५२॥

[विकि॑रि॒द्रेति॒वि किरिद्र । विलो॑हि॒तेति॒वि लोहित । नमः॑ । ते॒ । अ॒स्तु॒ । भ॒ग॒व॒ऽइति॑भग वः ॥ याः । ते॒ । स॒हस्र॑म् । हे॒तयः॑ । अ॒न्यम् । अ॒स्मत् । नि । व॒प॒न्तु॒ । ताः ॥५२॥]

हे बाणों को बरसाने वाले ! हे विशिष्ट रक्ताभ ! हे भगवन् ! तुम्हें नमस्कार है । तुम्हारी जो सहस्र हेतियाँ (=बीमारियाँ), हैं, वे हमारे शत्रु पर फट पड़ें ॥ ५२ ॥

उ० विकिरिद्र । द्वे अनुष्टुभौ । हे विकिरिद्र विकिरन्निषून्द्रावयतीति विकिरिद्रः विलोहित्त विगतकल्मषभाव । नमस्ते अस्तु हे भगवन् । एवमभिष्टुत्य अथ याचते । यास्तव सहस्रं हेतयः । हेतिरायुधम् । सहस्रशब्दोऽनन्तवचनः । अन्यस्मिन्निवपन्तु ताः अस्मत्तोऽन्यं पुरुषं निवपन्तु ताः ॥ ५२ ॥

म० द्वे अनुष्टुभौ । विविधं किरिं घाताद्युपद्रवं द्रावयति नाशयति विकिरिद्रः हे विकिरिद्र, हे विलोहित, विगतं लोहितं कल्मषं यस्मात् स विलोहितः हे शुद्धस्वरूप, भगवः भगवन्, ते तुभ्यं नमोऽस्तु । हे रुद्र, ते तव याः सहस्रं हेतयोऽसंख्यान्यायुधानि ता हेतयोऽस्मदन्यमस्मद्व्यतिरिक्तं निवपन्तु घ्नन्तु ॥ ५२ ॥

स॒ह॒स्राणि॑ सहस्र॒शो बा॒ह्वोस्तव॑ हे॒तयः॑ । तासा॒मीशा॑नो भगवः पराची॒ना मुखा॑ कृधि ॥ ५३ ॥

[स॒ह॒स्राणि॑ । स॒ह॒स्र॒श॒ऽइति॑सहस्र शः । बा॒ह्वोः । तव॑ । हे॒तयः॑ ॥ तासा॑म् । ईशा॑नः । भ॒ग॒व॒ऽइति॑भग वः । प॒रा॒ची॒ना । मुखा॑ । कृ॒धि॒ ॥५३॥]

हे रुद्र ! तुम्हारी बाहुओं में सहस्रों प्रकार की सहस्रों हेतियाँ हैं । हे भगवन् ! तुम उनके ऊपर हावी हो । उन्हें तुम अन्यत्रगामी मुखवाली बनाओ (=उनके मुखों को हमसे भिन्न दिशा की ओर मोड़ दो ॥ ५३ ॥

उ० सहस्राणि बहूनि सहस्रशः । 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शस् । असंख्यातानि सहस्राणि । अनन्तत्वप्रतिपादनार्थम् । बाह्वोस्तव हेतयः आयुधानि तासां हेतीनाम् ईशानः सन् हे भगवः, 'मतुवसोरुः संबुद्धौ छन्दसि' इति विसर्जनीयः । हे भगवन् । पराचीनानि पराञ्चितानि पराङ्मुखानि मुखा मुखानि कृधि कुरु ॥ ५३ ॥

म० हे भगवः भगवन्, षड्गुणैश्वर्यसंपन्न, तव बाह्वोर्हस्तयोः याः सहस्राणि सहस्रशः हेतयः सन्ति तासां हेतीनां मुखा मुखानि शल्यानि पराचीना अस्मत्तः पराङ्मुखानि त्वं कृधि कुरु । करोतेः शपि लुप्ते 'श्रुश्रृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' (पा० ६ । ४ । १०२) इति हेर्धिः । कीदृशस्त्वम् । ईशानः ईष्टे इतीशानः जगन्नाथः । सहस्राणि सहस्रसंख्यानि धनुः खड्गः शूलं वर्मेत्यादिभेदेन सहस्रसंख्यत्वम् । सहस्रं सहस्रमिति सहस्रशः 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' (पा० ५ । ४ । ४३) इति शस्प्रत्ययः । धनुरादीनां प्रत्येकं सहस्रसंख्यत्वमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

अ॒सं॑ख्याता स॒ह॒स्राणि॒ ये रु॒द्रा अधि॒ भूम्या॑म् । तेषा॑ᳪं सहस्रयोज॒नेऽव॒ धन्वा॑नि तन्मसि ॥ ५४ ॥

[अ॒स॑ङ्ख्या॒तेत्यसम् ख्याता । स॒ह॒स्राणि॑ । ये । रु॒द्राः । अधि । भूम्या॑म् ॥ तेषा॑म् । स॒ह॒स्र॒यो॒ज॒न॒ऽइति॑सहस्र योज॒ने । अव॑ । धन्वा॑नि । त॒न्म॒सि॒ ॥५४॥]

भूमि के ऊपर सहस्रों जो असंख्य रुद्र हैं, उन सबके धनुषों को हम मंत्रबल से झुकाए देते हैं ॥ ५४ ॥

उ० असंख्याता । बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभः । पृथिवीस्थानां नमस्कारः । असंख्यातानि सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम् भूम्यामुपरि स्थिताः । तेषां सहस्रयोजनेऽध्वनि अवस्थितानामनेन हविषा अवधन्वानि तन्मसि अवतन्मसि अवतनुमः अवतारयामः । धन्वानि धनूंषि ॥ ५४ ॥

म० बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभोऽवतानसंज्ञाः । भूमिस्था रुद्रा उच्यन्ते । असंख्याता असंख्यातानि सहस्राणि अमिता ये रुद्रा भूम्यामधि भूमेरुपरि स्थिताः । तेषां रुद्राणां धन्वानि धनूंषि सहस्रयोजने सहस्रं योजनानि यस्मिंस्तादृशे पथि सहस्रयो-

जनव्यवहिते मार्गे वयमवतन्मसि अवतन्मः अवतारयामः। अपज्यानि कृत्वास्तत्तो दूरं क्षिपाम इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अस्मिन्महत्यर्णवेऽन्तरिक्षे भवा अधि। तेषाᳬं सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५५ ॥

[अस्मिन्। महति। अर्णवे। अन्तरिक्षे। भवाः। अधि ॥५५॥]

इस विशाल एवं मेघाधार अन्तरिक्ष में जो असंख्य रुद्र हैं, हम उनके धनुषों को सहस्रों योजन दूर झुकवा देते हैं ॥ ५५ ॥

उ० अस्मिन्महति मध्यस्थानाः। अस्मिन्महति अर्णवे। अर्णः उदकनामसु पठितम् वो मत्वर्थीयः। अर्णवति अन्तरिक्षे भवा रुद्राः। अधि उपरि स्थिताः ये तेषामिति कृतव्याख्यानम् ॥ ५५ ॥

म० अन्तरिक्षस्था रुद्रा उच्यन्ते। अस्मिन्नन्तरिक्षे अधिश्रित्य ये भवा रुद्राः स्थिताः तेषां धन्वान्यवतन्मसीति पूर्ववत्। कीदृशेऽन्तरिक्षे। महति विशाले। अर्णवे अर्णांसि जलानि विद्यन्ते यत्र तदर्णवम् मेघाधारत्वात्। 'अर्णसो लोपश्च' (पा० ५।२।१०९-२) इति वप्रत्ययोऽन्तलोपश्च ॥ ५५ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठा दिवᳬं रुद्रा उपश्रिताः। तेषाᳬं सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५६ ॥

[नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः। शितिकण्ठाऽइतिशिति कण्ठाः। दिवम्। रुद्राः। उपश्रिताऽइत्युप श्रिताः ॥५६॥]

नीली गर्दन तथा श्वेत कण्ठवाले जो रुद्र द्युलोक में स्थित हैं, उनके धनुषों को हम सहस्र योजन दूर झुकवा देते हैं ॥ ५६ ॥

उ० नीलग्रीवाः। द्युस्थाना उच्यन्ते। नीलग्रीवाः। कृष्णवचनो नीलशब्दः। शितिकण्ठाः शितिशब्दः श्वेतवचनः। दिवं द्युलोकं रुद्रा उपश्रिताः अधिष्ठिताः अध्याश्रिताः ये तेषामित्युक्तम् ॥ ५६ ॥

म० द्युस्था रुद्रा उच्यन्ते। ये रुद्रा दिवं द्युलोकमुपश्रिताः स्वर्गस्थास्तेषामिति पूर्ववत्। कीदृशाः। नीलग्रीवाः नीला श्यामा ग्रीवा येषां ते। शितिः श्वेतः कण्ठो येषां ते। विषग्रासात्कियान्कण्ठभागः कृष्णः कियान्श्वेत इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वा अधः क्षमाचराः। तेषाᳬं सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५७ ॥

[शर्वाः। अधः। क्षमाचराऽइतिक्षमा चराः ॥५७॥]

नीली गर्दन व श्वेत कण्ठवाले जो रुद्र भूमि के नीचे संचरण करते हैं, हम उनके धनुषों को सहस्र योजन झुकवा देते हैं ॥५७॥

उ० नीलग्रीवाः। पृथिव्या अधो ये रुद्रास्त उच्यन्ते। नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः शर्वाः रुद्रा अधः क्षमाचराः अधः पृथिव्यां संचरन्ति ये तेषामिति कृतव्याख्यानम् ॥ ५७ ॥

म० पातालस्था रुद्रा उच्यन्ते। अधोभागे ये शर्वा रुद्राः क्षमाचराः क्षमाया भुवोऽधोभागे चरन्ति गच्छन्ति ते क्षमाचराः पाताले वर्तमानाः तेषामित्युक्तम्। नीलग्रीवाः शितिकण्ठा इति पूर्ववद्विशेषणे ॥ ५७ ॥

ये वृक्षेषु शष्पिञ्जरा नीलग्रीवा विलोहिताः। तेषाᳬं सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५८ ॥

[वृक्षेषु। शष्पिञ्जराः। नीलग्रीवाऽइतिनील ग्रीवाः। विलोहिताऽइतिवि लोहिताः ॥५८॥]

वृक्षों में जो रुद्र बालतृण-से पीले, नीली गर्दन व रक्तनेत्र स्थित हैं, उनके धनुषों को हम सहस्रयोजन दूर झुकवा देते हैं ॥ ५८ ॥

उ० ये वृक्षेषु आसते शष्पिञ्जराः शष्पिञ्जरवर्णाः। नवप्ररूढानि तृणानि शष्पशब्देनोच्यन्ते। नीलग्रीवाः विलोहिताः विगतकलुषभावाः। विविधं वा लोहिताः। लोहितशब्देन वा धातवो लक्ष्यन्ते। त्वग्लोहितमज्जादिविमुक्तेत्यर्थः। तेषामित्युक्तम् ॥ ५८ ॥

म० ये रुद्रा वृक्षेषु अश्वत्थादिषु स्थिताः। कीदृशाः। शष्पिञ्जराः शष्पं बालतृणं तद्वत्पिञ्जरा हरितवर्णाः। नीलग्रीवाः नीला ग्रीवा येषां ते कण्ठे नीलवर्णाः। तथा केचन विलोहिताः विशेषेण रक्तवर्णाः। यद्वा विगतं लोहितं रुधिरं येषां ते। लोहितपदं मांसादीनामुपलक्षणम्। विगतलोहितादिधातवस्तेजोमयशरीरा इत्यर्थः। तेषामित्याद्युक्तम् ॥ ५८ ॥

ये भूतानामधिपतयो विशिखासः कपर्दिनः। तेषाᳬं सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ५९ ॥

[भूतानाम्। अधिपतयऽइत्यधि पतयः। विशिखासऽइतिवि शिखासः। कपर्दिनः ॥५९॥]

जो रुद्र भूतों के अधिपति हैं; विविध या विगत शिखा हैं अथवा जटाजूटधारी हैं, उनके धनुषों को हम सहस्रयोजन दूर झुकवा देते हैं ॥ ५९ ॥

उ० ये भूतानां प्राणिनामधिपतय ईश्वराः। विशिखासः विशिखा एव विशिखासः। सर्वमुण्डा इत्यर्थः। कपर्दिनः जटिलाः तेषामित्युक्तम् ॥ ५९ ॥

म० ये ईदृशा रुद्रास्तेषां धन्वानीति पूर्ववत्। कीदृशाः। भूतानां देवविशेषाणामधिपतयः अन्तर्हितशरीराः सन्तो मनुष्योपद्रवकराः भूतास्तेषां पालकाः। तत्र केचिद्विशिखासः

विगता शिखा येषां ते । शिखाशब्दः केशोपलक्षकः । मुण्डितमुण्डा इत्यर्थः । अन्ये कपर्दिनः जटाजूटयुताः ॥ ५९ ॥

ये पथां पथिरक्षय ऐलबृदा आयुर्युधः । तेषांᳬं सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६० ॥

[पथाम् । पथिरक्षयऽइतिपथि रक्षयः । ऐलबृदाः । आयुर्युधऽइत्यायुः युधः ॥६०॥]

जो रुद्रमार्गों में मार्गरक्षक, अन्न के धारक तथा यावज्जीवन युद्धकर्ता हैं, हम उनके धनुषों को सहस्रयोजन दूर नमवाते हैं ॥ ६० ॥

उ० ये पथाम् ये रुद्राः पथां मार्गाणाम् अधिपतय इति शेषः । ये च पथिरक्षयः पन्थानं ये रक्षन्ति । ऐलबृदाः इलानामन्नानां समूह ऐलम् तत् ये बिभ्रति ते ऐलभृतः सन्तोपि परोक्षवृत्तिना शब्देन ऐलबृदा इत्युच्यन्ते । आयुर्युधः आयुर्जीवनं पणीकृत्य ये युध्यन्ति ते आयुर्युधः चौरादयो वा रुद्रा वा तेषामित्युक्तम् ॥ ६० ॥

म० ये चेदृशा रुद्रास्तेषामित्युक्तम् । कीदृशाः । पथां लौकिकवैदिकमार्गाणामधिपतय इति पूर्वोक्तोनुषङ्गः । तथा पथिरक्षसः पथो मार्गास्तानेवान्यानपि रक्षन्ति पालयन्ति ते पथिरक्षसः । ऐलबृदाः इलानामन्नानां समूह ऐलमन्नसमूहः । यद्वा इला पृथ्वी तस्या इदमैलमन्नं तद्बिभ्रति ते ऐलभृतः त एव परोक्षवृत्त्या ऐलबृदा उच्यन्ते । अन्नैर्जन्तूनां पोषका इत्यर्थः । आयुर्युधः आयुषा जीवनेन युध्यन्ते ते यावज्जीवयुद्धकराः । यद्वा आयुर्जीवनं पणीकृत्य युध्यन्ते ते आयुर्युधः ॥ ६० ॥

ये तीर्थानि प्रचरन्ति सृकाहस्ता निषङ्गिणः । तेषांᳬं सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६१ ॥

[तीर्थानि । प्रचरन्तीतिप्र चरन्ति । सृकाहस्ताऽइतिसृका हस्ताः । निषङ्गिणः ॥६१॥]

फाँसी की रस्सी से युक्त हाथों वाले तथा तलवारवाले जो रुद्रतीर्थों में भ्रमण करते हैं, हम उनके धनुषों को सहस्रयोजन दूर नमवाते हैं ॥ ६१ ॥

उ० ये तीर्थानि । ये रुद्राः तीर्थानि प्रयागप्रभृतीनि । प्रचरन्ति सृकाहस्ताः सृका इत्यायुधनाम । आयुधहस्ता निषङ्गिणः खड्गिनः । तेषामित्युक्तम् ॥ ६१ ॥

म० ये रुद्रास्तीर्थानि प्रयागकाश्यादीनि प्रचरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः । सृकाहस्ताः सृकेत्यायुधनाम । सृका आयुधानि हस्ते येषां ते । निषङ्गिणः निषङ्गाः खड्गा विद्यन्ते येषां ते । सृकाहस्तत्वेऽपि निषङ्गित्वोक्तिः खड्गप्राधान्याय ॥ ६१ ॥

येऽन्नेषु विविध्यन्ति पात्रेषु पिबतो जनान् । तेषांᳬं सहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६२ ॥

[अन्नेषु । विविध्यन्तीतिवि विध्यन्ति । पात्रेषु । पिबतः । जनान् ॥६२॥]

जो रुद्र अन्नों के खाने में मनुष्यों को मार डालते हैं और जो बर्तनों में पानी पीते हुए लोगों को मार डालते हैं, हम उनके धनुषों को सहस्रयोजन दूर नमित करते हैं ॥ ६२ ॥

उ० येऽन्नेषु ये अन्नेषु अवस्थिताः विविध्यन्ति अतिशयेन विध्यन्ति ताडयन्ति । येषामयमधिकारः अन्नस्य भक्षयितारो व्याधिभिर्गृहीतव्या इति । पात्रेषु व्यवस्थिताः पिबतो जनान् ये विविध्यन्ति तेषामित्युक्तम् ॥ ६२ ॥

म० ये रुद्रा अन्नेषु भुज्यमानेषु स्थिताः सन्तो जनान् विविध्यन्ति विशेषेण ताडयन्ति । धातुवैषम्यं कृत्वा रोगानुत्पादयन्तीत्यर्थः । तथा पात्रेषु पात्रस्थक्षीरोदकादिषु स्थिताः सन्तः पिबतः क्षीरादिपानं कुर्वतो जनान् विविध्यन्ति । अन्नोदकभोक्तारो व्याधिभिः पीडनीया इति तेषामधिकार इति भावः । तेषामिति पूर्ववत् ॥ ६२ ॥

य एतावन्तश्च भूयांᳬंसश्च दिशो रुद्रा वितस्थिरे । तेषांᳬंसहस्रयोजनेऽव धन्वानि तन्मसि ॥ ६३ ॥

[एतावन्तः । च । भूयांसः । च । दिशः । रुद्राः । वितस्थिरऽइतिवि तस्थिरे ॥६३॥]

जो इतने अथवा अधिक रुद्र इस भूमि पर दिशा-विदिशाओं में फैले हुए हैं, हम उनके धनुषों को सहस्रयोजन पर नमित करते हैं ॥ ६३ ॥

उ० य एतावन्तश्च ये रुद्रा एतावन्तश्च भूयांसश्च बहुतराश्चोक्तेभ्यः । दिशः रुद्राः वितस्थिरे विष्टभ्य स्थिताः तेषामित्युक्तम् ॥ ६३ ॥

म० ये रुद्रा एतावन्तः एतत्प्रमाणं येषां ते अतिशयेन बहवो भूयांसः उक्तेभ्योऽतिबहवश्च ये रुद्राः दिशो दश वितस्थिरे आश्रिताः दश दिशो व्याप्य स्थिताः तेषां धनूंषि अवतन्मसीति पूर्ववत् ॥ ६३ ॥

नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि येषां वर्षमिषवस्तेभ्यो दश प्राचीर्दश दक्षिणा दश प्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोर्ध्वास्तेभ्यो नमो अस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥६४॥

[नमः । अस्तु । रुद्रेभ्यः । ये । दिवि । येषाम् ।

वर्षम् । इषवः ॥ तेभ्यः । दश । प्राचीः । दक्षिणा । प्रतीचीः । उदीचीः । ऊर्ध्वाः ॥६४॥]

जो रुद्र द्युलोक में स्थित हैं और जिनके बाण वर्षा की बूँदें हैं, उन रुद्रों को नमस्कार है। पूर्व की ओर से मैं उनके लिए अपनी दशों अंगुलियों को जोड़ता हूँ। दक्षिण की ओर से अपनी दशों अंगुलियों को जोड़ता हूँ, दश अंगुलियों को पश्चिम दिशा से जोड़ता हूँ। उत्तर दिशा से दश अंगुलियों को जोड़ता हूँ और ऊर्ध्वदिशा से भी दश अंगुलियों को जोड़ता हूँ। उनके लिए नमस्कार है। वे हमें बचावें। वे हमें सुखी बनावें। हम जिससे द्वेष करते हैं और जो हमसे द्वेष करता है, उसे हम इन रुद्रों की दाढ़ों में धरते हैं ॥ ६४ ॥

उ० इत उत्तरं त्रीणि यजूंषि त्रिस्थानाश्च रुद्राः स्तूयन्ते। नमोऽस्तु । नमः अस्तु रुद्रेभ्यः ये दिवि द्युलोके स्थिताः येषां रुद्राणां वर्षं वृष्टिः इषवः आयुधस्थानीयम् तेभ्यो रुद्रेभ्यः दश प्राचीः अङ्गुलीः करोमि नमस्कारार्थम् इति सर्वत्र संबध्यते । दश दक्षिणा दश प्रतीचीः दश उदीचीः दश ऊर्ध्वाः तेभ्यः नमः अस्तु ते नः अस्मान् अवन्तु रक्षन्तु ते नः अस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु । ते च संतर्पिताः सन्तः। यं पुरुषं द्विष्मः यश्च नः अस्मान् द्वेष्टि। तं तेषां रुद्राणां जम्भे मुखे दध्मः। यद्वा ते रुद्रा वयं च यं द्विष्मः यश्च नः द्वेष्टि। तमेषां रुद्राणां जम्भे दध्मः। समञ्जसमेव सर्वम् ॥ ६४ ॥

म० कण्डिकात्रयात्मिकानि त्रीणि यजूंषि प्रत्यवरोहसंज्ञानि धृतिच्छन्दस्कानि बहुरुद्रदेवत्यानि । त्रिलोकस्था रुद्रा उच्यन्ते। दिवि द्युलोके ये रुद्राः वर्तन्ते येषां च रुद्राणां वर्षं वृष्टिरेव इषवः बाणाः। आयुधस्थानीया वृष्टिः। अतिवृष्ट्यादीतिभिः प्राणिनो घ्नन्ति तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमो नमस्कारोऽस्तु। तेभ्यो रुद्रेभ्यो दशसंख्याकाः प्राचीः प्रागभिमुखा अङ्गुलीः कुर्वे इति शेषः । प्राङ्मुखाञ्जलिकरणे प्राच्यो दशाङ्गुलयो भवन्ति। दक्षिणाः दक्षिणाभिमुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे। प्रतीचीः प्रत्यङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे । उदीचीरुदङ्मुखाः दशाङ्गुलीः कुर्वे। ऊर्ध्वाः उपरि दशाङ्गुलीः कुर्वे । अञ्जलिं बद्ध्वा सर्वदिक्षु नमस्करोमीत्यर्थः । तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु अञ्जलिपूर्वं नतिरस्तु । 'दश वा अञ्जलेरङ्गुलयो दिशि दिश्येवैभ्य एतदञ्जलिं करोति' (९।१।१।३९) इति श्रुतेः । ते रुद्रा नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । ते रुद्रा नोऽस्मान् मृडयन्तु सुखयन्तु। किंच ते रुद्रा यं पुरुषं द्विषन्तीति शेषः । वयं च यं द्विष्मो यस्य द्वेषं कुर्मः च । पुनर्यो नरो नोऽस्मान् द्वेष्टि तं पुरुषमेषां पूर्वोक्तानां रुद्राणां जम्भे दंष्ट्राकराले मुखे दध्मः स्थापयामः। अस्मद्द्विषमस्मद्द्वेष्यं च नरं रुद्राः पूर्वोक्ता भक्षयन्त्वित्यर्थः। अस्मांश्चावन्तु च ॥ ६४ ॥

नमो॑ऽस्तु रु॒द्रेभ्यो॒ येऽन्तरि॑क्षे॒ येषां॒ वात॒ इष॑वः। तेभ्यो॒ दश॒ प्राची॒र्दश॑ दक्षि॒णा दश॑ प्र॒तीची॒र्दशोदी॑ची॒र्दशो॒र्ध्वास्तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः ॥ ६५ ॥

[अ॒न्तरि॑क्षे । वातः॑ ॥६५॥]

उन रुद्रों को नमस्कार है, जो अन्तरिक्ष में स्थित हैं, जिनके बाण वायु हैं, उन्हें पूर्व-दक्षिण-पश्चिम-उत्तर-ऊर्ध्व की ओर से मैं अपनी दश अंगुलियों को जोड़कर नमस्कार करता हूँ। उन्हें नमस्कार प्राप्त हो। वे हमें बचावें। वे हमें सुखी करें। हम जिससे द्वेष करते हैं और जो हमसे द्वेष करता है, उसे हम इनकी दाढ़ों में धरते हैं ॥ ६५ ॥

म० ये अन्तरिक्षे रुद्रा वर्तन्ते तेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु। येषां रुद्राणां वात इषवः वायुरायुधस्थानीयः कुवातेनान्नं विनाश्य वातरोगं वोत्पाद्य जनान्घ्नन्ति । तेभ्योऽन्तरिक्षस्थेभ्यो वातेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । शिष्टं व्याख्यातम् ॥ ६५ ॥

नमो॑ऽस्तु रु॒द्रेभ्यो॒ ये पृ॑थि॒व्यां येषा॒मन्न॒मिष॑वः। तेभ्यो॒ दश॒ प्राची॒र्दश॑ दक्षि॒णा दश॑ प्र॒तीची॒र्दशोदी॑ची॒र्दशो॒र्ध्वास्तेभ्यो॒ नमो॑ अस्तु॒ ते नो॑ऽवन्तु॒ ते नो॑ मृडयन्तु॒ ते यं द्वि॒ष्मो यश्च॑ नो॒ द्वेष्टि॒ तमे॑षां॒ जम्भे॑ दध्मः ॥ ६६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

[पृ॒थि॒व्याम् । अन्न॑म् ॥६६॥]

इति वाजसनेयसंहितापदपाठे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

उन रुद्रों को नमस्कार है, जो पृथ्वी में स्थित हैं और जिनके बाण अन्न ही हैं। उन रुद्रों के लिए पूर्व-दक्षिण-पश्चिम-उत्तर-ऊर्ध्व से दश अंगुलियाँ जोड़ता हूँ। उन्हें नमस्कार प्राप्त होवे। वे हमें बचावें। वे हमें सुखी करें। हम जिससे द्वेष करते हैं और जो हमसे द्वेष करता है, हम उसे इन रुद्रों की दाढ़ में धरते हैं ॥ ६६ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

उ० द्वे कण्डिके उक्तार्थे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

म० ये पृथिव्यां रुद्रा वर्तन्ते येषामन्नमिषवः । अन्नमदनीयं वस्तु आयुधम् अयथान्नभक्षणे कदन्नभक्षणे चौर्ये वा प्रवर्त्य रोगमुत्पाद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्यः पृथिवीस्थेभ्योऽन्नायुधेभ्यो रुद्रेभ्यो नमोऽस्तु । तेऽस्मानवन्त्वित्यादि पूर्ववत् । एते प्रत्यवरोहमन्त्राः । 'अथ प्रत्यवरोहान् जुहोति' (९ । १ । १ । ३२) इति व्यवहाराय संज्ञाकरणम् ॥ ६६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
शतरुद्रियहोमोऽयं षोडशोऽध्याय ईरितः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

अश्म॒न्नूर्जं॒ पर्व॑ते शिश्रिया॒णाम॒द्भ्य ओष॑धीभ्यो॒ वन॒स्पति॑भ्यो॒ऽअधि॒ संभृ॑तं॒ पय॑ः । तां न॒ इष॒मूर्जं॑ धत्त मरुतः सꣳररा॒णा अश्मँ॑स्ते॒क्षुन्मयि॑ त॒ ऊर्क् यं द्वि॒ष्मस्तं ते॒ शुगृ॑च्छतु ॥ १ ॥

[अश्म॑न् । ऊर्ज॑म् । पर्व॑ते । शि॒श्रि॒या॒णाम् । अ॒द्भ्यऽइत्य॒त्ऽभ्यः॑ । ओष॑धीभ्य॒ इति॑ । व॒नस्पति॑भ्य॒ऽइति॒ वन॒स्पति॑भ्यः॑ । अधि॑ । सम्भृ॑त॒मिति॒सम्ऽभृ॑तम् । पय॒ः ॥ ताम् । न॒ः । इष॑म् । ऊर्ज॑म् । ध॒त्त॒ । म॒रु॒तः॒ । स॒ꣳर॒रा॒णाऽइति॑सम्ऽर॒रा॒णाः । अश्म॑न् । ते॒ । क्षुत् । मयि॑ । ते॒ । ऊर्क् ॥१॥]

(जलपूर्ण घट से वेदि को चारों ओर सींचना ।) हे मरुतो । उस मेघया विन्ध्य-हिमालयादि पर्वत में आश्रयण करने वाली सारभूता वृष्टि को तथा ओषधि-वनस्पतियों को चरने से गायों में संचित दुग्धादि को हमें प्रदान करो । हे मरुतो ! अत्यन्त दाता तुम हमें उसी वर्षा तथा बलस्वरूप घृतादि को प्रदान करो । हे सर्वग्रासी अग्ने ! तुम्हें हमारी हविः की विशाल भूख उत्पन्न होवे । हे अग्ने ! तुम्हारा तेज मुझमें होवे । हम जिससे द्वेष करते हैं, उसे तुम्हारा ताप प्राप्त होवे । (घड़े को बाहर करना) ॥ १ ॥

उ० अग्निं परिषिञ्चति । अश्मन्नूर्जम् । यजुर्मारुतम् । तान्न इषमूर्जं धत्तेति तदःश्रवणाद्यदोऽन्त्राध्याहारः कर्तव्यः । या असन् अशनवति मेघे ऊर्जम् उदकलक्षणम् शिश्रियाणाम् आश्रिताम् । या च पर्वते पर्वतवति मेघे । शिश्रियाणामाश्रिताम् उदकलक्षणो वा । या च अद्भ्यः अधि सकाशात् ओषधीभ्यः अधि सकाशात् वनस्पतिभ्यः अधि सकाशात् । संभृतं पयः संभृता पयोलक्षणा गोद्वारेण । गौर्हि अपः पिबति ओषधिवनस्पत्यादीन्खादति अथ पयो जायते । ता न इषमूर्जं धत्त तामेतामुभयरूपां मेघसंभवामुदकलक्षणां गोप्रभवां च पयोलक्षणां नः अस्मभ्यम् इषम् ऊर्जम् धत्त दत्त हे मरुतः, 'मरुतो ह वै वर्षस्येशते' । संरराणाः संरममाणाः । अश्मनि कुम्भं स्थापयति अश्मंस्ते क्षुत् अश्मन् ते तव क्षुत् अशनाया अस्तु । आदत्ते कुम्भम् मयि त ऊर्क् तव संबन्धिनी ऊर्क् मयि अस्त्विति शेषः । कुम्भं प्रक्षिपति । यं द्विष्मस्तं ते शुगृच्छतु यं पुरुषं द्विष्मः तं तव संबन्धिनी शुक् शोकः ऋच्छतु गच्छतु ॥ १ ॥

म० षोडशेऽध्याये शतरुद्रियहोम उक्तः । सप्तदशे चित्यपरिषेकादिमन्त्रा उच्यन्ते 'चित्यं परिषिञ्चत्यग्नीद्दक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वाश्मन्नूर्जमित्यद्रेरधि' (का० १८ । २ । १) । पक्षस्यापरसन्धिः कक्षस्तस्य समीपं निकक्षं दक्षिणपक्षापरसन्धिसमीप आत्मभागेऽश्मानं निधायोदकुम्भमादायाद्रेरारभ्य सपक्षपुच्छमग्निं प्रदक्षिणं जलधारया समन्तादग्नीरिसिञ्चतीत्यर्थः । यजुर्मरुद्देवत्यम् आर्षी त्रिष्टुप् । हे मरुतः, तां प्रसिद्धामिषमन्नमूर्जं रसं च नोऽस्मभ्यं धत्त दत्त यूयम् । किंभूता यूयम् । संरराणाः सम्यक् रान्ति ददति ते संरराणाः सम्यग्दातारः । 'रा दाने' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति जुहोत्यादिभ्यः श्लुः द्वित्वं च शानचि परे । कीदृशीमिषमूर्जम् । अश्मन् अश्मनि पाषाणे पर्वते विन्ध्यहिमवदादौ शिश्रियाणां श्रयतीति शिश्रियाणा ताम् । श्रयतेः शानचि जुहोत्यादित्वाद्द्वित्वम् । तथा ऊर्जं सारभूतां बलहेतुम् । यद्वा पर्वाणि विद्यन्ते यस्मिन् स पर्वतः पर्वमरुद्भ्यां तप्प्रत्ययः । अश्नातीत्यश्मा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (पा० ३ । २ । ७५) इति अश्नातेर्मनिन् अशनवति पर्ववति मेघे ऊर्जं जलं शिश्रियाणामाश्रितां वृष्टिसंपाद्यामित्यर्थः । तथा अद्भ्यः जलेभ्य ओषधिभ्यो यवादिभ्यो वनस्पतिभ्योऽश्वत्थादिभ्यः सकाशादधिसंभृतमधिकं संपादितं गोद्वारेण पयो दुग्धं च शिश्रियाणाम् गौरपः पीत्वौषधिवनस्पतीन् भक्षयित्वा पयो दोग्धि । तां द्विरूपां मेघोत्थजलरूपां गोसमुत्थां पयोरूपां चेषमूर्जं दत्तेत्यर्थः । 'मरुतो वै वर्षस्येशते' (९ । १ । २ । ५) इति श्रुतेः । 'अश्मंस्ते क्षुदित्यद्रौ कुम्भं कृत्वा मयि त ऊर्गित्यादायैवं द्विरपरम्' (का० १८ । २ । २ ।) । सेकान्तेऽश्मनि कुम्भमश्मंस्ते क्षुदिति निधाय मयि त इति पुनरादाय पुनर्द्विवारं परिषिञ्चेदित्यर्थः । अश्मा देवता दैवी बृहती । अश्नातीत्यश्मा । हे अश्मन् सर्वभक्षक अग्ने, ते तव क्षुत् क्षुधा अस्तु बहुहविषां भोज्यत्वात् (का० १८ । २ । ३) । कुम्भमादत्ते । आशीर्देवता दैवी बृहती । हे अश्मन्, ते तव ऊर्क् सारभागो मयि अस्त्विति शेषः । 'कुम्भेऽद्रिं कृत्वा दक्षिणस्यां

वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणस्यां निरस्यति यं द्विष्म इति' (का० १८।२।४)। तं पाषाणं कुम्भे कृत्वा दक्षिणवेदिश्रोणौ पूर्वामुखस्तिष्ठन् दक्षिणस्यां दिशि साश्मानं घटं निरस्यतीत्यर्थः। यजुर्बृहती शुक् देवता। हे अग्ने, ते तव शुक् शोकस्तं नरमृच्छतु गच्छतु। तं कम्। वयं यं नरं द्विष्मः अस्मद्द्वेषविषयं तव शोको गच्छतु ॥ १ ॥

इमा मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वेका च दश च दश च शतं च शतं च सहस्रं च सहस्रं चायुतं चायुतं च नियुतं च नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च मध्यं चान्तश्च परार्धश्चैता मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वमुत्रामुष्मिँल्लोके ॥ २ ॥

[इमाः। मे। अग्ने। इष्टकाः। धेनवः। सन्तु। एका। च। दश। शतम्। सहस्रम्। अयुतम्। नियुतमितिनि युतम्। प्रयुतमितिप्र युतम्। अर्बुदम्। न्यर्बुदमितिनि अर्बुदम्। समुद्रः। मध्यम्। अन्तः। परार्द्धइतिपर अर्द्धः। एताः। अमुत्र। अमुष्मिन्। लोके ॥२॥]

(सस्वर जप करना—) हे अग्ने! पाँचों चितियों में जो ईंटें चुनी गई हैं, वे तुम्हारे प्रसाद से हमें अभिमत फल को दोहने वाली कामधेनु बन जाए। जो संख्या में १-१०-१००-१०००-१००००-१०००००-१००००००-१०००००००-१००००००००-१०००००००००-१००००००००००-१०००००००००००-१००० ०००००००००-१००००००००००००००-१०००००००००००००००० आदि-आदि हैं। हे अग्ने! इतनी यह ईंटें तुम्हारी कृपा से मेरे लिए इस लोक में और परलोक में कामधेनु बन जाए ॥ २ ॥

उ० इमा मे। द्वाभ्यां कण्डिकाभ्यामग्निमभिमृश्येष्टकाः धेनूः कुरुते। तत्र प्रथमं यजुः। द्वितीया बृहती वा पङ्क्तिर्वा अग्निस्त्वासां धेनुकरणस्येष्ट इत्यग्निरुच्यते। इमाः मे मम हे अग्ने, इष्टका धेनवः धेनुरिवोपजीवनीयाः सन्तु। अस्मिँल्लोक इति शेषः। किंसंख्याकाः। एका च दश च दश च शतं च शतं च सहस्रं च सहस्रं चायुतं च अयुतं च नियुतं च नियुतं च प्रयुतं च अर्बुदं च न्यर्बुदं च। समुद्रश्च मध्यं च अन्तश्च परार्धश्च। एवमेकाप्रभृति दशसंख्यागुणितं परार्धपर्यन्तं पूर्वोत्तरसंख्याविशेषसमुचितं वर्धमानसंख्येयनिष्ठं संख्याजातमभिधाय अग्निमाह। एता मे मम हे अग्ने, इष्टकाः धेनवः सन्तु। अमुत्र अमुष्मिन् लोके। अमुत्रेति जन्मान्तरनिर्देशः। अमुष्मिन् लोक इतीष्टलोकनिर्देशः ॥ २ ॥

म० 'अनपेक्षमेत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणान्ते जपतीमा म इति' (का० १८।२।६)। कुम्भनिरसनानन्तरमपश्यन्नेत्य दक्षिणवेदिश्रोणिसमीपे ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नात्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत्स्प्रष्टुं शक्नोति तावत् स्पृष्ट्वेमा म इति कण्डिकाद्वयं स्वरेण जपतीत्यर्थः। विकृतिरग्निर्देवता। हे अग्ने, या इष्टकाः पञ्चसु चितिषूपहिताः इमा इष्टकाः मे मह्यं मदर्थं धेनवोऽभिमतफलदोग्ध्र्यः सन्तु त्वत्प्रसादात्। अस्मिन् लोके इति शेषः। तासां संख्यामाह—एकेत्यादि। अग्नेरेकादिपरार्धपर्यन्तैः शब्दैरुत्तरोत्तरं दशदशगुणिता संख्योच्यते। एका एकत्वसंख्याविशिष्टा सा दशगुणिता दशसंख्यामापद्यते। सा दशगुणिता शतं भवति। पूर्वसंख्यासहितोत्तरसंख्याग्रहणमाधिक्याय। शतं दशगुणितं सहस्रं भवति सहस्रं दशगुणितमयुतं भवति अयुतं दशगुणितं नियुतं भवति नियुतं लक्षम् नियुतं दशगुणितं प्रयुतं भवति प्रयुतं लक्षदशकं। प्रयुतग्रहणं कोटेरुपलक्षकम्। प्रयुतं दशगुणं कोटिः। कोटिर्दशगुण अर्बुदम्। अर्बुदं दशगुणं न्यर्बुदम्। न्यर्बुदशब्देनाब्जसंख्या ज्ञेया। एतेषां ग्रहणमब्जसमुद्रान्तर्वर्तिनीनां खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कुसंज्ञानां संख्यानामुपलक्षकम्। तेनाब्जं दशगुणं खर्वं। खर्वं दशगुणं निखर्वं। निखर्वं दशगुणं महापद्मं। महापद्मं दशगुणं शङ्कुः। शङ्कुर्दशगुणः समुद्रः। समुद्रो दशगुणो मध्यं मध्यं दशगुणमन्तः अन्तः दशगुणः परार्धः। चकारा इतरेतरसमुच्चयार्थाः। एवमेकाद्यष्टादशसंख्यासंज्ञासंमिता इष्टका एता हे अग्ने, मे धेनवः सन्त्विति पूर्वोक्तस्य निगमनम्। एतद्धेनुभवनं कुत्राभ्यर्थ्यते तदाह। अमुत्र अन्यजन्मनि तथान्यस्मिन् लोके स्वर्गे सर्वत्र इष्टदाः सन्त्वित्यर्थः। यद्यपि नियतसंख्ययेष्टकाश्चीयन्ते तथापि मन्त्रसामर्थ्याद्वर्धमाना एकादिपरार्धान्तसंख्या भवन्तीति भावः ॥ २ ॥

ऋतवः स्थ ऋतावृधऽऋतुष्ठाः स्थ ऋतावृधः। घृतश्च्युतो मधुश्च्युतो विराजो नाम कामदुघा अक्षीयमाणाः ॥ ३ ॥

[ऋतवः। स्थ। ऋतावृधः। ऋतवृधऽइत्यृत वृधः। ऋतुष्ठाः। ऋतुस्थाऽइत्यृतु स्थाः। स्थ। ऋतावृधः। ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥ घृतश्चुतऽइतिघृत श्चुतः। मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः। विराजऽइतिवि राजः। नाम। कामदुघाऽइतिकाम दुघाः। अक्षीयमाणाः ॥३॥]

हे इष्टकाओं! तुम वसन्तादि ऋतुओं के स्वरूप वाली, यज्ञ को बढ़ाने वाली और प्रत्येक ऋतु के यज्ञ में स्थिर रहनेवाली हो। तुम घृत क्षरण करने वाली, मधु चुआने वाली, विराजसंज्ञका और कभी क्षीयमाण न होने वाली लोकम्पृणा ईंटें साक्षात् कामधेनु हैं ॥ ३ ॥

उ० ऋतवः स्थ। या यूयम् ऋतवः स्थ ऋतावृधः। ऋतवो भवथ सत्यश्च वर्धयिष्यथ। ऋतुष्ठाः स्थ च। ऋतुपु तिष्ठन्तीति ऋतुष्ठाः स्थ भवथ। ऋतावृधः अतिशयार्थं पुन-

र्वचनम् । ता घृतश्च्युतः मधुश्च्युतः सत्यः । घृतं याश्च्योतन्ति ता घृतश्च्युतः मधुश्च्युतश्च सत्यः । विराजो नाम नाम्ना च विराज इति ख्याताः सत्यः दश लोकंपृणा उपधीयन्ते तदभिप्रायमेतन्नामकरणम् । कामदुघाः कामानां दोग्ध्र्यो भवथ । अक्षीयमाणाः परिपूर्यमाणाः ॥ ३ ॥

म० बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः । अग्निदेवत्या इष्टकादेवत्या वा । हे इष्टकाः, या यूयमेवंविधाः स्थ भवथ ता मे धेनवः सन्त्विति पूर्वेण संबन्धः । कीदृश्यः । ऋतवः वसन्तादिरूपाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतावृधः । संहितायां पूर्वपददीर्घः । ऋतुष्ठाः ऋतुषु वसन्तादिषु तिष्ठन्ति तान् । स्थशब्दस्य पुनरुक्तिः पादपूरणाय । ऋतावृध इति पुनर्वचनमादरार्थम् । घृतश्च्युतः 'श्च्युतिर् क्षरणे' घृतं श्च्योतन्ति ता घृतश्च्युतः घृतस्राविण्यः । मधुश्च्युतः मधु श्च्योतन्ति ता मधुस्राविण्यः । नामेति प्रसिद्धौ । विराजः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ता विराजः । दशलोकंपृणाभिप्रायमेतत् । कामदुघाः यत्काम्यं तस्य दोग्ध्र्यः पूरयित्र्यः 'दुहः कब्घश्च' (पा० ३ । २ । ७०) इति कप् । अक्षीयमाणाः न क्षीयन्ते ताः क्षयरहिताः ॥ ३ ॥

स॒मु॒द्रस्य॑ त्वा॒वक॑या॒ग्ने॒ परि॑ व्ययामसि । पा॒व॒को अ॒स्मभ्य॑ꣳ शि॒वो भ॑व ॥ ४ ॥

[स॒मु॒द्रस्य॑ । त्वा॒ । अव॑कया । अग्ने॑ । परि॑ । व्य॒या॒म॒सि॒ ॥ पा॒व॒कः । अ॒स्मभ्य॑म् । शि॒वः । भ॒व॒ ॥४॥]

(मेढक, शैवाल तथा वेंतशाख को एक बाँस में बाँधकर वेदि के ऊपर दक्षिण से प्रारम्भ करके चारों ओर खींचना ।) हे अग्ने ! हम जल के शैवाल से तुम्हें परिवेष्टित करते हैं । अब तुम हमारे प्रति शोधक व शान्त होओ ॥ ४ ॥

उ० अग्निक्षेत्रं सप्तभिर्ऋग्भिर्विकर्षति आग्नेयीभिः । तत्राद्ये गायत्र्यौ । समुद्रस्य त्वा । हे अग्ने, यं त्वां समुद्रस्य समुन्दनस्य उदकस्य अवकया परिव्ययामसि अवकया अवकाशेन परिव्ययामः । स त्वं परिवीतः सन् पावकः पावयिता अस्मभ्यं शिवः शान्तः भव ॥ ४ ॥

म० मण्डूकावकावेतसशाखा वेणौ बद्धावकर्षति मन्त्रकृष्टवत्समुद्रस्य त्वेति प्रत्यृचम्' (का० १८ । २ । १०) । मण्डूकिशैवलवेतसतरुशाखा वंशे बद्ध्वा तं हस्तेनादायाग्निक्षेत्रं प्रत्यृचं कर्षति तेनेत्यर्थः । आद्यया दक्षिणश्रोणेरारभ्य दक्षिणांसं यावत्कर्षति । द्वे गायत्र्यावग्निदेवत्ये अन्त्यो दशकः । हे अग्ने, समुद्रस्य समुन्दति क्लिन्नं करोति समुद्रो जलं तस्यावकया शेवालेन । त्वा त्वां परिव्ययामसि परितो वेष्टयामः । इदन्तो मसि । उपरिभागे सर्वत्र विकर्षाम इत्यर्थः । त्वं चास्मभ्यं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ४ ॥

हि॒मस्य॑ त्वा ज॒रायु॑णा॒ग्ने॒ परि॑ व्ययामसि । पा॒व॒को अ॒स्मभ्य॑ꣳ शि॒वो भ॑व ॥ ५ ॥

[हि॒मस्य॑ । त्वा॒ । ज॒रायु॑णा ॥५॥]

हे अग्ने ! हिम की झिल्ली-सी इस शैवाल से हम तुम्हें परिवेष्टित करते हैं । अब तुम हमारे लिए शान्त व शोधक होओ ॥५॥

उ० हिमस्य त्वा । त्वां हिमस्य जरायुणा । शीतस्य प्रशीतेन हे अग्ने, परिव्ययामसि परिवेष्टयामः । स त्वं परिवीतः सन् पावकः अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ५ ॥

म० दक्षिणश्रोण्याद्युत्तरश्रोण्यन्तं कर्षति । हिमस्य शैत्यस्य जरायुवदुत्पत्तिस्थानीयेन शेवालेन हे अग्ने, त्वा त्वां परिव्ययामसि संवरणं कुर्मः । त्वमस्मभ्यं पावकः शिवश्चेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

उप॒ ज्मन्नुप॑ वेत॒सेऽव॑तर न॒दीष्वा । अग्ने॑ पि॒त्तम॒पाम॑सि॒ मण्डू॑कि॒ ताभि॒रा ग॑हि॒ सेमं नो॑ य॒ज्ञं पा॑व॒कव॑र्णꣳ शि॒वं कृ॑धि ॥ ६ ॥

[उप॑ । ज्मन् । उप॑ । वे॒त॒से । अव॑ । त॒र॒ । न॒दीषु॑ । आ ॥ अग्ने॑ । पि॒त्तम् । अ॒पाम् । अ॒सि॒ । मण्डू॑कि । ताभिः॑ । आ । ग॒हि॒ । सा । इ॒मम् । नः॒ । य॒ज्ञम् । पा॒व॒कव॑र्ण॒मिति॑पाव॒क व॑र्णम् । शि॒वम् । कृ॒धि॒ ॥६॥]

हे अग्ने ! तुम पृथ्वी में, वेंत की शाखा में और नदी के शीतल शैवाल में उतर आओ । हे अग्ने ! तुम तो जलों का ही तेज हो । हे मेढुकि । तुम इन शैवाल वेंत के साथ हमें सम्प्राप्त होओ । वह तुम हमारे इस यज्ञ को अग्नि-सा तेजस्वी तथा शान्त बनाओ ॥ ६ ॥

उ० उप ज्मन् । जगती वा त्रिष्टुब्वा । उपज्मन् उपावतर ज्मन् जगति ज्मा पृथिवी पृथिव्याम् उपवेतसे । उपावतर च वेतसे वेतसशाखायाम् । मण्डूका च वेतसशाखास्तत्र बद्धा भवन्ति वंशे तदयं मन्त्रोऽभिवदति । नदीष्वा । आ उपसर्गोऽध्यर्थे । अवतर च नदीषु । अधिशब्देनात्र लक्षणया अवका उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात् । कस्मात्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह । हे अग्ने, पित्तं अपाम् असि । यो यस्यावयवभूतो भवति न स तद्धिनस्ति तद्धर्मा च भवति । एवमग्निं संबोध्य अथेदानीं मण्डूकीमाह हे मण्डूकि, ताभिरद्भिः सहिता आयाहि । यासामग्निः पित्तम् । याभिर्वा सह त्वमुत्पन्ना । या च त्वमग्निः शान्त्यर्थमितश्चेतश्च नीयसे सा इमं नः अस्माकम् यज्ञं चयनलक्षणम् । पावकवर्णम् अग्निवर्णम् । शिवं शान्तम् । कृधि कुरु ॥ ६ ॥

म० उत्तरश्रोणेरुत्तरांसपर्यन्तं कर्षति । जगती त्रिष्टुप् वा चतुश्चत्वारिंशदक्षरत्वात्त्रिष्टुबेव । नदीषु आ सा इममिति व्यूहद्वयेन यूना जगती भवति । हे अग्ने, ज्मन् ज्मा पृथिवी सप्तम्या लुक् ज्मनि पृथिव्यामुपावतर आगच्छ । तथा वेतसे वञ्जुलशाखायामुपावतर नदीषु आ । आ उपसर्गोऽप्यर्थे । नदीष्वधि अवकासु उपावतर । नदीशब्देन लक्षणयावका उच्यन्ते । तत्प्रभवत्वात् । मण्डूक्यवकावेतसशाखाः कर्षणार्थं वेणौ बद्धाः सन्ति तदयं मन्त्रो वदति । कस्मात्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह । हे अग्ने, त्वमपां पित्तं तेजोऽसि । यो यस्यावयवः स तं न हिनस्ति तद्धर्मा च भवति । एवमग्निं संबोध्य मण्डूकीमाह । हे मण्डूकि, मण्डूको भेकस्तस्य स्त्री मण्डूकी तत्संबुद्धौ हे मण्डूकि, ताभिः पूर्वोक्ताभिरद्भिः सह आगहि आगच्छ । शपि लोपे मलोपः । यासामग्निः पित्तं यत्र त्वमुत्पन्ना या त्वमग्नेः शान्त्यै इतस्ततो नीयसे सा त्वमिमं यज्ञमस्माभिः क्रियमाणं चयनलक्षणं पावकवर्णमग्निसमानतेजसं शिवं फलप्रदत्वेन शान्तं च कृधि कुरु ॥ ६ ॥

अपामिदं न्ययनꣳ समुद्रस्य निवेशनम् । अन्याँस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यꣳ शिवो भव ॥ ७ ॥

[अपाम् । इदम् । न्ययनमितिनि अयनम् । समुद्रस्य । निवेशनमितिनि वेशनम् ॥ अन्यान् । ते । अस्मत् । तपन्तु । हेतयः ॥७॥]

यह प्रयोग जलों का आपूर और समुद्र का महास्थल है । हे अग्ने ! अब तुम्हारी ज्वालाएँ हम से भिन्न लोगों को तपावें । तुम हमारे लिए सर्वथा शान्त होओ ॥ ७ ॥

उ० अपामिदम् । बृहती । अपाम् इदम् । न्ययनम् नितरामयनम् । यदेतन्मण्डूक्यवकावेतसशाखालक्षणम् समुद्रस्य उदकनिधेः निवेशनम् निविशन्ते अस्मिन्निति निवेशनम् । यतएवम् अतो ब्रवीमि अन्यान्पुरुषान् ते तव अस्मत्तः । तपन्तु दहन्तु । हेतयः अस्त्राणि अर्चींषि । त्वं च पावकः पावयिता स नः अस्मभ्यं शिवो भव ॥ ७ ॥

म० उत्तरांसाद्दक्षिणांसं कृषति । आग्नेयी बृहती । इदं चित्याग्निस्थानं मण्डूक्यवकावेतसलक्षणं वा अपां न्ययनम् । नितरामीयते प्राप्यते येन तन्न्ययनम् उदकप्राप्तिसाधनम् । यागद्वारा ह्यापः प्राप्यन्ते । अपां बाहुल्यात्समुद्रस्य निवेशनम् निविशन्त्यस्मिन्निति निवेशनं गृहस्थानीयम् तद्रूप हे अग्ने, ते तव हेतयो ज्वाला अस्मत्सकाशादन्यान् अस्मद्विरोधिनः पुरुषान् तपन्तु क्लेशयन्तु । अस्मभ्यमस्मदर्थं पावकः शोधकः शिवः शान्तश्च भव ॥ ७ ॥

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ ८ ॥

[अग्ने । पावक । रोचिषा । मन्द्रया । देव । जिह्वया ॥ आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥८॥]

हे शोधक अग्ने ! तुम अपनी मन्द ज्वाला जिह्वा के साथ हमें प्राप्त होओ । देवों को यहाँ यज्ञ में लाओ और उनका यहाँ पूजन करो ॥ ८ ॥

उ० अग्ने पावक द्वे गायत्र्यौ । हे अग्ने, पावक पावयितः, रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेन । आहवनीयात्मना स्थिता इति शेषः । मन्द्रया च मदनीयया च देवजिह्वया होतृत्वेनावस्थित इति शेषः । आदेवान्वक्षि यक्षि च देवान् वक्षि च । आवह देवान् यज चेति । द्वौ ह्यग्नेराकारौ हौत्रं च आहवनीयरूपेण हविर्वहणं च अतएवं स्तूयते ॥ ८ ॥

म० 'पक्षपुच्छानि चाभ्यात्ममग्ने पावक रोचिषेति' (का० १८ । २ । ११) । पक्षपुच्छानि प्रान्तादारभ्याभ्यात्ममात्मसंमुखं सन्धिपर्यन्तं कर्षति प्रत्यृचमग्ने इति दक्षिणं पक्षं स न इति पुच्छं पावकयेत्युत्तरं पक्षमित्यर्थः । आग्नेयी गायत्री वसूयुदृष्टा । हे अग्ने, हे पावक शोधक, हे देव, रोचिषा रोचनेन ज्वालासमूहेनाहवनीयात्मना स्थित इति शेषः । मन्द्रया मदनीयया जिह्वया होतृवाग्रूपेणावस्थित इति शेषः । देवानावक्षि आवह यक्षि यज च । द्वावग्नेरधिकारौ हौत्रमाहवनीयरूपेण हविर्ग्रहणं चात एव स्तूयते । वहतेर्यजेश्च लोण्मध्यमैकवचने शपि लुप्ते ढलगत्वादिके कृते वक्षि यक्षीति रूपम् ॥८॥

स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाँ२॥इहावह । उप यज्ञꣳ हविश्च नः ॥ ९ ॥

[सः । नः । पावक । दीदिवऽइतिदीदि वः । अग्ने । देवान् । इह । आ । वह ॥ उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥९॥]

हे शोधक ! देदीप्यमान अग्ने ! तुम देवों को यहाँ लाओ और उन्हें हमारी हविः प्राप्त कराओ ॥ ९ ॥

उ० स नः पावक । यस्त्वमुक्ताधिकारः स नः अस्माकं हे पावक पावयितः । दीदिवः दीप्तिमन् हे अग्ने, देवान् इह आवह । उप यज्ञम् यज्ञस्य समीपम् । ततोऽनन्तरं हविश्च नः संबन्धि । देवान्प्रापयेति शेषः ॥ ९ ॥

म० गायत्र्याग्नेयी मेधातिथिदृष्टा । हे पावक पावयितः, हे दीदिवः, दिदेवेति दीदिवान् तत्संबुद्धौ हे दीदिवः दीप्तिमन्, 'दिवु क्रीडादिषु' क्वसुप्रत्ययः द्वित्वम् 'तुजादीनाम्' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६ ।

१ । ६६) इति वलोपः । हे अग्ने, देवानिह नोऽस्माकं यज्ञे आवह आनय । यज्ञमुप यज्ञसमीपे नोऽस्माकं हविश्च देवान्ता-वह प्रापय ॥ ९ ॥

पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन्रुरुच उषसो न भानुना । तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घृणेन ततृषाणो अजरः ॥ १० ॥

[पावकया । यः । चितयन्त्या । कृपा । क्षामन् । रुरुचे । उषसः । न । भानुना ॥ तूर्वन् । न । यामन् । एतशस्य । नु । रणे । आ । यः । घृणे । न । ततृषाणः । अजरः ॥१०॥]

जो अग्नि अपनी शोधक और चेतनाकारिणी दीप्ति के द्वारा इस पृथ्वी पर प्रकाशित होता है, जैसे कि उषःकाल अपनी दीप्ति से शोभित होते हैं। घोड़े के युद्ध में शत्रु को हिंसित करते हुए जो अग्नि अत्यन्त तृपित और सदा अजर बना रहता है, उस अग्नि को हम मेढुकी, शेवाल और वेंतस शाखा के द्वारा प्रशमित करते हैं ॥ १० ॥

उ० पावकया । जगती । पावकया पावयित्र्या योऽग्निः चितयन्त्या परिदृढकारिण्या कृपा समर्थया । 'कृपू सामर्थ्ये' अस्य क्विपि तृतीया । क्षामन् पृथिव्याम् । क्षामेति पृथिवीनाम । रुरुचे दीप्यते । उषसो न भानुना उषस इव ज्योतिषा । यश्च । तूर्वन्न यामन् त्वरमाण इव आधानकर्मणि । यामशब्दः कर्मवचनः । एतशस्य आज्यस्य । नू अनर्थकः । रणे रमणीये पदे । आधीयते । अध्वर्युणा आहितश्च यः घृणेन । घृणिरिति दीप्तिनाम । न इत्यनर्थकः । ततृषाणः तृष्यम् पिपासुः पूर्णाहुतिम् पूर्णाहुत्यादि तं तत्र शमयन्ति । पीत्वा च अजरः संपाद्यते । तमवकादिभिः शमयाम इति शेषः ॥ १० ॥

म० जगती भरद्वाजदृष्टा । योऽग्निः क्षामन् क्षाम्णि पृथिव्यां रुरुचे रोचते शोभते । कया कृपा 'कृपू सामर्थ्ये' कल्पनं कृप् क्विप् । तया कल्पनया सामर्थ्येन दीप्त्या वा । क्षामेति पृथिवीनाम । किंभूतया कृपा । पावकया पावयतीति पावका तया पावयित्र्या । चितयन्त्या चेतयन्त्या । यद्वा चितं करोति चितयन्ती तया दृढचयकारिण्या । रोचने दृष्टान्तः । उषसो न भानुना । न इवार्थे । यथा उषसः कालाः भानुना स्वप्रकाशेन रोचन्ते तद्वत् । किंच यश्चाग्निः घृणिः । घृणिरिति दीप्तिनाम । 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इति विभक्तेः शे आदेशः । घृणिना दीप्त्या आ समन्तात् । नु निश्चितं रुरुचे इत्यनुषङ्गो नकारश्चार्थः । किं कुर्वन् । एतशस्य एतीत्येतशः गमनकुशलस्याश्वस्य यामन् यामनि नियामके रणे युद्धे तूर्वन् 'तूर्व हिंसायां' परबलानि हिंसन् । न इवार्थे । शत्रून् हिंसन्निव रोचते । यद्वा यामन्शब्दः कर्मवाचकः । नु अनर्थकम् । यामनि कर्मणि तूर्वन्न त्वरमाण इव एतशस्याश्वस्य रणे रमणीये पदे आहितोऽध्वर्युणा । तथा ततृषाणः तृष्यतीति ततृषाणः 'ञितृषा पिपासायाम्' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति ह्वादित्वाच्छानचि श्लुद्वित्वे पूर्णाहुतिं पिपासुः । अजरः जरारहितः । य ईदृशोऽग्निस्तं कृषाम इत्यर्थः ॥ १० ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे । अन्याँस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यꣳशिवो भव ॥ ११ ॥

[नमः । ते । हरसे । शोचिषे । नमः । ते । अस्तु । अर्चिषे ॥११॥]

हे अग्ने ! तुम्हारे रस-हरणशील तेज को नमस्कार है। तुम्हारी अर्चिष् को नमस्कार है। तुम्हारी ज्वालाहेतियाँ हमसे भिन्न को तपावें। हे पावक ! तुम हमारे लिए कल्याणकारी होओ। (मंत्र पढ़ कर सोने के एक टुकड़े सहित स्रुवा में भरे हुए घृत तथा दधि-मधु-घृत-कुशमुष्टियुक्ता पात्री को हाथों में लेकर अध्वर्यु चित्यग्नि पर चढ़ता है) ॥ ११ ॥

उ० नमस्ते । चित्यारोहिणी बृहत्याग्नेयी । नमः तव हरसे च शोचिषे च । नमः ते अस्तु अर्चिषे च । हरतेर्हरः । शोचते शोचिः । अन्यांस्त इति व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

म० 'उभयमादाय चित्यारोहणं नमस्त इति' (का० १८ । ३ । ५) । हिरण्यशकलसहितं स्रुक्स्थमाज्यं दधिमधुघृतकुशमुष्टियुता पात्री एतद्द्वयमादायाध्वर्युश्चित्याग्निमारोहति । ब्रह्मयजमानौ तु अग्नेर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः । आग्नेयी बृहती लोपामुद्रादृष्टा । हे अग्ने, ते तव शोचिषे शोचनहेतवे तेजसे नमोऽस्तु । कीदृशाय शोचिषे । हरसे हरति सर्वरसानिति हरः तस्मै । हरतेरसुन्प्रत्ययः । ते तव अर्चिषे पदार्थप्रकाशकाय तेजसे नमोस्तु । अन्यदुक्तम् ॥ ११ ॥

नृषदे वेडप्सुषदे वेड्बर्हिषदे वेड्वनसदे वेट् स्वर्विदे वेट् ॥ १२ ॥

[नृषदे । नृसदइतिनृ सदे । वेट् । अप्सुषदे । अप्सुसदइत्यप्सु सदे । बर्हिषदे । बर्हिसदइतिबर्हि सदे । वनसदइतिवन सदे । स्वर्विदइतिस्वः विदे ॥१२॥]

(स्वयमातृण्णा ईंटों पर पाँच आहुतियाँ देना ।) जठराग्निभाव से मनुष्यों में रहने वाले अग्नि के लिए यह परोक्ष आहुति है। जलों में और्वाग्नि रूप से स्थित अग्नि के लिए यह परोक्षाहुति है। आहवनीयादि भाव से कुशों में स्थित अग्नि के लिए यह परोक्षाहुति है। वृक्षों में दावाग्निभाव से स्थित अग्नि के लिए यह

परोक्षाहुति है। स्वर्ग में आदित्यभाव से वर्तमान अग्नि के लिए यह परोक्षाहुति है ॥ १२ ॥

उ० स्वयमातृण्णाया जुहोति पञ्चभिर्यजुर्भिराग्नेयैः। नृषदे वेट्। नृषु मनुष्येषु सीदतीति नृषत् तस्मै नृषदे। वेडिति परोक्षं वषट्कारः। अप्सु उदके सीदतीत्यप्सुषत् तस्मै अप्सुषदे। बर्हिषदे। 'ओषधयो वै बर्हिः'। वनसदे वनं वृक्षसमूहः। स्वर्विदे। स्वःशब्दोऽव्ययमिहादित्यवचनः। विद्यतेरत्र ग्रहणं सीदतिनार्थसंनिकर्षात्। स्वरादित्ये विद्यते योऽग्निः तस्मै स्वर्विदे ॥ १२ ॥

म० 'स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवद्धिरण्यादर्शनं च नृषदेवेडिति प्रतिमन्त्रम्' (का० १८। ३। ६।)। आरुह्य स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति पञ्चमन्त्रैः नाभिवदिति दक्षिणांसश्रोणिद्वयोत्तरांसमध्येषु तत्र हिरण्यं पश्यन्नित्यस्ति तदत्र नेत्यर्थः। पञ्चाग्नेयानि यजूंषि दैवी बृहती दैव्यः पङ्क्तयः अन्त्या दैवी बृहती। नृषु मनुष्येषु जठराग्निरूपेण तिष्ठतीति नृषत् प्राणस्तस्मै वेट् हविर्दत्तम्। वेट्शब्दः स्वाहाकारार्थः। 'प्रत्यक्षं वै तद्यत् स्वाहाकारः प्रत्यक्षᳪ सोत्तरवेदिर्वैट्कारेणेमां परोक्षं वै तद्वेट्कारः' (९। २। १। ७) इति श्रुतेः। तथा नृषदे वेडिति। 'प्राणो वै नृषन्मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणोऽग्निस्तमेतत्प्रीणाति' (९। २। १। ८) इति। अप्सु उदकेषु और्वरूपेण सीदतीत्यप्सुषत्। 'योऽप्स्वग्निस्तमेतत्प्रीणाति' (८) इति श्रुतेः। बर्हिषि यज्ञे आहवनीयादिरूपेण सीदतीति बर्हिषत्, बर्हिःषु ओषधीषु तिष्ठतीति वा तस्मै वेडस्तु। 'बर्हिषदे वेडिति य ओषधीष्वग्निस्तमेतत् प्रीणाति' (८) इति श्रुतेः। वनं वृक्षसमूहस्तत्र दावाग्निरूपेण सीदतीति वनसत्तस्मै वेट्। 'वनसदे वेडिति यो वनस्पतिष्वग्निस्तमे०' (८) स्वः स्वर्गे आदित्यरूपेण विद्यते स्वर्वित् विद्यतिः सीदत्यर्थः। यद्वा स्वरादित्यं विन्दते स्वर्वित् तस्मै वषडस्तु ॥ १२ ॥

ये दे॒वा दे॒वानां॑ य॒ज्ञिया॑ य॒ज्ञिया॑नाᳪ संवत्स॒रीण॒मुप॑ भा॒गमास॑ते। अ॒हु॒ताद॑ो ह॒विषो॑ य॒ज्ञे अ॒स्मिन्त्स्व॒यं पि॑बन्तु॒ मधु॑नो घृ॒तस्य॑ ॥ १३ ॥

[ये। दे॒वाः। दे॒वाना॑म्। य॒ज्ञियाः॑। य॒ज्ञिया॑नाम्। स॒ं॒व॒त्स॒रीण॑म्। उप॑। भा॒गम्। आस॑ते ॥ अ॒हु॒ता॒द॒ऽइत्य॑हुत॒ऽअदः॑। ह॒विषः॑। य॒ज्ञे। अ॒स्मिन्। स्व॒यम्। पि॒ब॒न्तु॒। मधु॑नः। घृ॒तस्य॑ ॥१३॥]

(पात्री में सिञ्चित घृतबूंदों को कुशों से पोंछना)। देवों के मध्य जो देवता यजन के योग्य हैं—जो यजनीय देवों में से भी वार्षिकभाव से परिपक्व अन्नादि भाग को प्राप्त करते हैं—वे (इन्द्रादि हविर्भुक् देवों से भिन्न) प्राणादि देवता हमारे इस यज्ञ में प्रत्यक्ष प्राप्त घृतादि का स्वयं भक्षण करें ॥ १३ ॥

उ० दधिमधुघृतेनाग्निं प्रोक्षति। द्वाभ्यां दैवीभ्यां जगतीभ्याम्। ये देवाः प्राणाः देवानामुत्कृष्टाः। यज्ञिया यज्ञियानाम् यज्ञार्हाः यज्ञियानाम्। अतिशयार्थं पुनर्वचनम्। संवत्सरीणम् संवत्सरेण प्राप्यत इति संवत्सरीणो भागः। संवत्सरं हि भूत्वाग्निश्चीयते। उप भागमासते उपासते भागम्। अहुतादः अन्ये देवा अग्निप्राप्तामाहुतिमदन्ति प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति। हविषः स्वमंशम् यज्ञे अस्मिन्स्वयं पिबन्तु। मधुनो घृतस्य दध्नश्चेति शेषः ॥ १३ ॥

म० 'समासिक्तान् कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रित्कं बाह्येन च ये देवा इति' (का० १८। ३। ७)। पात्र्यां सिक्तान् दधिमधुघृतान् कुशैः परिश्रित्सहितं सपक्षपुच्छमग्निं मध्ये बहिश्च प्रोक्षति ऋग्द्वयेनेत्यर्थः। जगत्यौ प्राणदेवत्ये। ते प्राणरूपा देवाः, अस्मिन् यज्ञे चयनलक्षणे मधुनो घृतस्य अर्थाद्दध्नश्च हविषो मधुघृतदधिरूपस्य हविषो भागं स्वयं पिबन्तु। स्वाहाकारसमर्पणेन विना स्वयमेव स्वीकुर्वन्त्वित्यर्थः। कीदृशास्ते। अहुतादः अहुतमदन्ति ते अहुतादः। अन्ये देवा अग्निहुतामाहुतिमदन्ति प्राणास्तु साक्षादन्नमदन्ति अत एवाहुतादः। ते के। संवत्सरीणं भागमुपासते संवत्सरेण निर्वृत्तः संवत्सरीणः 'संपरिपूर्वात् ख च' (पा० ५। १। ९२) इति संपूर्वाद्वत्सरान्निर्वृत्तार्थे खप्रत्ययः। संवत्सरं हि भूत्वाग्निश्चीयते इत्यभिप्रायः। कीदृशाः। यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये यज्ञियाः यज्ञयोग्याः देवाः दीप्यमानाः। द्विविधा देवाः हविर्भुज इन्द्रवरुणादयः शरीरनिर्वाहकाः प्राणापानादयश्च। दीव्यन्तीति व्युत्पत्त्या उभयेऽप्येते यज्ञियाः तत्रेन्द्रादयो यज्ञे पूज्यत्वाद् यज्ञियाः प्राणादयस्तु यज्ञेन पूजकत्वाद्यज्ञियाः ॥१३॥

ये दे॒वा दे॒वेष्वधि॑ दे॒व॒त्वमाय॒न्ये ब्रह्म॑णः पुरए॒तारो॑ अ॒स्य। येभ्यो॒ न ऋ॒ते पव॑ते॒ धाम॒ किंच॒न न ते दि॒वो न पृ॑थि॒व्या अधि॒ स्नुषु॑ ॥ १४ ॥

[ये। दे॒वाः। दे॒वेषु॑। अधि॑। दे॒व॒त्वमिति॑ देव॒ऽत्वम्। आय॑न्। ये। ब्रह्म॑णः। पु॒र॒ऽए॒तार॒ऽइति॑ पुरः॒ऽए॒तारः॑। अ॒स्य ॥ येभ्यः॑। न। ऋ॒ते। पव॑ते। धाम॑। किम्। च॒न। न। ते। दि॒वः। न। पृ॒थि॒व्याः। अधि॑। स्नुषु॑ ॥१४॥]

जो प्राणादि देवता इन्द्रादि देवों के शरीरों में बस कर देवत्व को प्राप्त हुए, जो इस जीव के साथ अग्रगामी होते हैं और जिनके बिना कोई भी शरीर गति नहीं कर सकता, वे प्राणदेवता न तो द्युलोक में बसते हैं और न पृथ्वी में ही। वे तो नासिका, चक्षुः आदि आयतनों में ही वास करते हैं ॥ १४ ॥

उ० ये देवा देवेषु अधि उपरि अधिष्ठातृत्वेन। देवत्वं देवभावम् उपायन् उपगताः। ये ब्रह्मणः पुरएतारो अस्य ब्रह्मणः 'अयमग्निर्ब्रह्म तस्यैत पुरएतारः' इति श्रुतिः।

प्राणा हि प्राणिनः पुरएतार एव । येभ्यश्च प्राणेभ्यः नऋते वियोगे । पवते वर्तते । धाम स्थानं जन्म वा । किंचन न किंचिदपीत्यभिप्रायः । य इत्थंभूताः प्राणा देवाः क्व पुनस्त आसते । न ते दिवः द्युलोकस्याश्रयणीयेषु प्रदेशेषु । नच पृथिव्या आश्रयणीयेषु प्रदेशेषूपलभ्यन्ते । अधिस्नुषु 'स्नु प्रक्षरणे' । प्रस्रावीणि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषूपलभ्यन्ते । स हि तेषां विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥

म० ये देवाः प्राणा देवेष्विन्द्रादिषु अधिष्ठातृत्वेन देवत्वमायन् प्राप्ताः इन्द्रादीनामपि प्राणा देवाः । ये अस्य ब्रह्मणः जीवस्य पुरएतारः पुरोऽग्रे यन्तीति पुरएतारः 'इण् गतौ' इत्यस्मात् 'ण्वुल्तृचौ' (पा० ३ । १ । १३३) इति तृच्-प्रत्ययः । 'प्राणा हि प्राणिनां पुरःसराः अयमग्निर्ब्रह्म तस्मै ते पुरएतारः' (९ । २ । १५) इति श्रुतेः । प्राणैर्विना चीयमानोऽग्निर्निर्वोढुं न शक्यते । किंच येभ्य ऋते यान् प्राणान् विना किंचन धाम किमपि शरीरं न पवते 'पवङ् गतौ' न चेष्टते । इत्थंभूता ये प्राणा देवास्ते पुनः क्वासते तत्राह । न त इति । ते प्राणरूपा देवाः न दिवः । षष्ठ्यौ सप्तम्यर्थे । दिवि स्वर्गे न सन्ति । पृथिव्याः पृथिव्यां भूमावपि न नैवं । 'ते दिवि न पृथिव्यां यदेव प्राणभृत्तस्मिंस्ते' (९ । २ । १ । १ । १५) इति श्रुतेः । यद्वा दिवः प्रदेशेषु न पृथिव्याः प्रदेशेषु न किं तर्हि स्नुषु अधि 'स्नु प्रक्षरणे' स्नुवन्ति क्षरन्ति स्नूनि स्रोतांसि चक्षुरादीनि प्राणायतनानि तेषु अधिश्रित्य वर्तन्ते तेषूपलभ्यन्ते तेषां सु विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥

प्राणदा अपानदा व्यानदा वर्चोदा वरिवोदाः । अन्याँस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यꣳ शिवो भव ॥ १५ ॥

[प्राणदाऽइतिप्राण दाः । अपानदाऽइत्यपान दाः । व्यानदाऽइतिव्यान दाः । वर्चोदाऽइतिवर्चः दाः । वरिवोदाऽइतिवरिवः दाः ॥१५॥]

हे अग्ने ! तुम्हारी प्राणदात्री, अपानदात्री, व्यानदात्री, ब्रह्मवर्चस् दात्री तथा धनदात्री ज्वालाएँ हमारे लिए शान्त होवें । वे अन्य (=शत्रु) को तपावें । हे शोधक अग्ने ! तुम हमारे लिए शान्त होओ ॥ १५ ॥

उ० अवरोहति । प्राणदाः आग्नेयी बृहती पङ्क्तिर्वा । यस्त्वं प्राणदाः अपानदाः व्यानदा वर्चोदाः अन्नस्य दातासि । वरिवोदाः वरिवो धनं तस्य दातासि तं त्वां ब्रवीमि । अन्यांस्ते अस्मदिति व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

म० 'प्राणदा इत्यवरोहति' (का० १८ । ३ । ८) । प्रोक्षणानन्तरमग्नेरवतरतीत्यर्थः । अग्निदेवत्या बृहती पङ्क्तिर्वा अष्टत्रिंशदक्षरत्वाद्विकल्पः । हे अग्ने, ते तव हेतयो ज्वाला अस्मदन्यान् तपन्तु । त्वं चास्माकं पावकः शिवश्च भव । कीदृशस्त्वं । प्राणदाः प्राणान् यजमानाय ददातीति प्राणदाः । अपानं ददातीत्यपानदाः । व्यानं सर्वशरीरसंचारिवायुं ददातीति व्यानदाः । वर्चो बलं ददातीति वर्चोदाः । वरिवो धनं ददातीति वरिवोदाः ॥ १५ ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषा यासद्विश्वं न्यत्रिणम् । अग्निर्नो वनते रयिम् ॥ १६ ॥

[अग्निः । तिग्मेन । शोचिषा । यासत् । विश्वम् । नि । अत्रिणम् ॥ अग्निः । नः । वनते । रयिम् ॥१६॥]

(यज्ञशाला के द्वार पर स्थित अग्नि में आहुतियाँ देना ।) सभी भक्षक राक्षसों को अग्नि अपने तीक्ष्ण तेज के द्वारा भगा दे । अग्नि हमें धन देवे ॥ १६ ॥

उ० पञ्चगृहीतं जुहोति । अग्निस्तिग्मेन । आग्नेयी गायत्री । अग्निः तिग्मेन । तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः । उत्साहवता शोचिषा दीप्त्या यासत् । 'यस उपक्षये' उपक्षयति । विश्वं सर्वं न्यत्रिणम् नितरामत्रिणमत्तारं खादकम् उपद्रवकारिणम् । अग्निश्च नः अस्मभ्यं वनते । वनतिर्दानार्थः । ददाति रयिं धनम् ॥ १६ ॥

म० 'पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्यृचा' (का० १८ । ३ । १२) । शालायामागत्य पञ्चगृहीतमाज्यं शालाद्वार्येऽग्नौ जुहोति । आग्नेयी गायत्री भरद्वाजदृष्टा । अग्निः विश्वं सर्वमत्रिणं राक्षसं नियासत् नितरां क्षीणं करोतु 'यास उपक्षये' लेट् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इतीकारलोपः । अत्र अदनं भक्षणमस्यास्तीत्यत्री भक्षकस्तम् । केन तिग्मेन शोचिषा तीक्ष्णेन तेजसा 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः' (निरु० १० । ६) इति यास्कः । किंच अग्निर्नोऽस्मभ्यं रयिं धनं वनते ददातु । वनतिर्दानार्थः ॥ १६ ॥

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदृषिर्होता न्यसीदत्पिता नः । स आशिषा द्रविणमिच्छमानः प्रथमच्छदवराँ २ ॥ आविवेश ॥ १७ ॥

[यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता । नि । असीदत् । पिता । नः ॥ सः । आशिषेत्याशिषा । द्रविणम् । इच्छमानः । प्रथमच्छदितिप्रथम छत् । अवरान् । आ । विवेश ॥१७॥]

(पंच में धरे घी के होम के पश्चात् षोडश में धरे हुए घृत के आधे भाग की आहुतियाँ शालाद्वारस्थ अग्नि में देना ।) जो विश्वकर्मा, आद्य ऋषि, सृष्टियज्ञ का होता और हमारा पिता इन सब भूतों को प्रलय करता है, वही अपनी इच्छा—'एकोऽहं बहु-

स्याम्—प्रजायेय' इति—करके विश्वसृष्टिरूप धन की कामना करता है और वही सृष्टिरूप से इस ब्रह्माण्ड को सर्वप्रथम छादन करने वाला है (=वही सृष्टिभाव में परिणत होता है)। वह परमात्मा सृष्टि करके पुनः उस सृष्टि में विद्यमान अन्य भूतमात्र में प्रविष्ट हो जाता है ॥ १७ ॥

उ० षोडशगृहीतं जुहोति । य इमा विश्वा । पञ्चदशभिर्वैश्वकर्मणीभिस्त्रिष्टुब्भिः । कल्पान्तरीणं यजमानं ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणं विश्वकर्मभावमात्मत्वेनोपासकं तदुपासकत्वेनैवापक्षपितकल्मषं कल्पादावभिव्यज्यमानं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययुक्तं सुप्तप्रतिबुद्धन्यायेनापरोक्षज्ञानमात्मत्वेनापगतः प्रजासृजमानमृषिः पश्यन्नाचष्टे य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति । यः इमानि विश्वानि भुवनानि भूतजातानि । आत्मनि जुह्वत् आत्मत्वेन पश्यन् । ऋषिः साक्षात्कृतधर्मा । होता आह्वाता देवानां कल्पादौ न्यसीदत् निषण्णः । पिता पाता नः अस्मत्प्रभृतीनाम् । स एव ऋषिर्मनुष्यादिभावमुपगतः सन् । यज्ञसंबन्धिन्या आशिषा द्रविणं यज्ञफलम् इच्छमानः । प्रथमच्छत् प्रथमच्छादकः । प्रथमो मूर्तशरीरग्राही अवरान् द्विपदचतुष्पदस्थावरादीन् । आविवेश आविष्टो विपरिणामतः ॥ १७ ॥

म० 'षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषेण' (का० १८ । ३ । १२) । पञ्चगृहीतहोमानन्तरं षोडशगृहीतमाज्यं जुह्वां कृत्वा तस्यार्धमनुवाकशेषेण शालाद्वार्ये एव जुहोति । अनुवाकशेषश्च य इमा विश्वेत्यारभ्य विहव्यो यथासदित्यन्तोऽध्यर्चं इत्यर्थः । भुवनपुत्रविश्वकर्मदृष्टा विश्वकर्मदेवत्याः षोडश त्रिष्टुभः । प्रजाः संहरन्तं सृजन्तं विश्वकर्माणं पश्यन्नृषिः कथयति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि जुह्वत् संहरन्सन् न्यसीदत् निषण्णः स्वयं स्थितवान् । कीदृशः । ऋषिः अतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञः । होता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता । नोऽस्माकं प्राणिनां पिता जनकः । प्रलयकाले सर्वलोकान् संहृत्य यः परमेश्वरः स्वयमेक एवासीदित्यर्थः । तथा चोपनिषदः 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत् सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्याद्याः । स तादृशः परमेश्वरः आशिषाभिलाषेण 'बहु स्यां प्रजायेय' इत्येवंरूपेण पुनःसिसृक्षारूपेण द्रविणमिच्छमानः जगद्रूपं धनमपेक्षमाणः अवरानभिव्यक्तोपाधीनाविवेश जीवरूपेण प्रविष्टः । कीदृशः । प्रथमच्छत् प्रथममेकमद्वितीयं स्वरूपं छादयतीति प्रथमच्छत् । छादयतेः क्विपि ह्रस्वः । उत्कृष्टं रूपमावृण्वन्सन् प्रविष्टः । इच्छमान इतीषेरात्मनेपदमार्षम् । 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इद सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्यादिश्रुतेः ॥ १७ ॥

कि स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत्स्वित्कथासीत् । यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षाः ॥ १८ ॥

[किम् । स्वित् । आसीत् । अधिष्ठानम् । अधिस्थानमित्यधि स्थानम् । आरम्भणमित्याऽऽरम्भणम् । कतमत् । स्वित् । कथा । आसीत् ॥ यतः । भूमिम् । जनयन् । विश्वकर्म्मेति विश्व कर्म्मा । वि । द्याम् । और्णोत् । महिना । विश्वचक्षा इति विश्व चक्षाः ॥१८॥]

ब्रह्माण्ड का सृजन करते समय उस विश्वकर्मा के ठहरने का स्थान क्या था ? क्रिया क्या थी ? और क्या था चीवर-चक्रादि उपकरण सम्भार ? जब भूमि को उत्पन्न करते हुए सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा ने स्वमहिमा से इस द्युलोक को आच्छादित किया था ॥१८॥

उ० एवं विश्वकर्माद्वैतमुक्त्वा अथेदानीं यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नप्रतिप्रश्नाभ्यामाह । कि स्वित् । स्वित् वितर्के । किं पुनरासीत् अधिष्ठानम् । अधितिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यधिष्ठानमधिकरणं विश्वकर्मणा द्यावापृथिव्यौ सृष्टे । अधिष्ठानरहिता इदानीं जनाः कर्तारो न किंचिदपि कुर्वाणा दृश्यन्ते । आरम्भणं कतमत्स्वित् आरभ्यते अस्मात् इत्यारम्भणं प्रकृतिद्रव्यम् मृद्द्रव्यमिव घटादीनां कथमासीत् । कथासीत् कथंभूता च तत्र क्रिया आसीत् । चक्रसूत्रसलिलादिभिर्हि घटादयो निष्पाद्यन्ते । यतो भूमिं जनयन्विश्वकर्मा यतो यदित्यर्थः । यथा भूमिं द्यां च जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौर्णोत् । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' आच्छादितवान् । द्यां पृथिवीं चेत्यध्याहारः । महिना महाभाग्येन ऐश्वर्येण । विश्वचक्षाः सर्वतोदर्शनः अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपत् ज्ञाता ॥ १८ ॥

म० अथेश्वरो यथा जगत्सृजति तत्प्रश्नोत्तराभ्यामाह । लोके हि घटादिचिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारम्भकद्रव्येण च चक्राद्युपकरणैर्घटादि निष्पादयति ईश्वरस्य तदाक्षिप्यते । स्विदिति वितर्के । द्यावाभूमी सृजतो विश्वकर्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् । अधितिष्ठत्यस्मिन्नित्यधिष्ठानं निवासस्थानम् । अद्यतना निरधिष्ठानाः किमपि न कुर्वन्ति । स्विदिति वितर्के । आरम्भणं कतमत् किमासीत् । आरभ्यतेऽनेनेत्यारम्भणमुपादानकारणं मृदिव घटानाम् । कथा क्रिया च किंप्रकारासीत् निमित्तकारणमपि किमासीदित्यर्थः । 'था हेतौ च छन्दसि' (पा० ५ । ३ । २६) इति किमः थाप्रत्ययः । दण्डचक्रसलिलसूत्रादिभिर्घटादयो निष्पद्यन्ते तत्स्थानीयं किमासीत् । यतो यस्मिन् काले विश्वकर्मा भूमिं द्यां स्वर्गं च जनयन् सन् महिना महिम्ना स्वसामर्थ्येन वि और्णोत् सृष्टे द्यावापृथिवी आच्छादितवान् । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' लङ् उपसर्ग-

व्यवधानमार्षम् 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८२) इति वचनात्। कीदृशः। विश्वचक्षाः विश्वं चष्टे स विश्वचक्षाः सर्वद्रष्टा अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपद्द्रष्टा अनन्यशक्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात्। सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकः ॥ १९ ॥

[विश्वतश्चक्षुरिति विश्वतः चक्षुः। उत। विश्वतोमुख इति विश्वतः मुखः। विश्वतोबाहुरिति विश्वतः बाहुः। उत। विश्वतस्पात्। विश्वतस्पादिति विश्वतः पात्॥ सम्। बाहुभ्यामिति बाहु भ्याम्। धमति। सम्। पतत्रैः। द्यावाभूमीऽइति द्यावाभूमी। जनयन्। देवः। एकः॥१९॥]

वह विश्वकर्मा ऋषि तो सर्वत्र चक्षु है; सर्वत्र मुख है; सर्वत्र बाहु है और सर्वत्र पद भी है। एकाकी ही वह परमात्मदेव इस द्यावापृथिवी को उत्पन्न करते हुए इन्हें मात्र अपने ही भुजदण्डों और चरणों से पीट-पाटकर तत्त्वरूप बना देता है (=उसे किसी बाह्य उपकरणादि की अपेक्षा नहीं रहती है) ॥ १९ ॥

उ० अत्रोत्तरं ददाति। विश्वतश्चक्षुः सर्वतश्चक्षुः। उत विश्वतोमुखः अपिच सर्वतोमुखः। विश्वतोबाहुः उत विश्वतस्पात् अपिच सर्वतः पादः। संधमति बाहुभ्याम्। धमतिर्गत्यर्थः। संगमयति बाहुभ्यां संगच्छेत् वा। संपतत्रैः संगच्छते पतत्रैः पद्भिः। ऐश्वर्ययोगाद्बहवोऽपि पादाः संभवन्ति। द्यावाभूमी जनयन्देव एक अद्वितीयः ॥ १९ ॥

म० उत्तरमाह। एकोऽसहायो देवः विश्वकर्मा द्यावाभूमी जनयन्सन् बाहुभ्यां बाहुस्थानीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां संधमति। धमतिर्गत्यर्थः। संगच्छते संयोगं प्राप्नोति पतत्रैः पतनशीलैः अनित्यैः पञ्चभूतैश्च संगच्छते धर्माधर्मरूपैर्निमित्तैः पञ्चभूतरूपैरुपादानैश्च। साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थः। यद्वा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च संधमति संगमयति जीवान्। णिजन्तत्वं ज्ञेयम्। कीदृशः। विश्वतश्चक्षुः विश्वतः सर्वतश्चक्षूंषि यस्य सः। विश्वतोमुखः विश्वतो मुखानि यस्य। विश्वतोबाहुः विश्वतो बाहवो भुजा यस्य। उतापि च विश्वतः पादा यस्य सः। 'पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः' (पा० ५।४।१३८) इति पादस्यान्त्यलोपः। परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकत्वाद्यस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र चक्षुरादयः संपद्यन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

किꣳ स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः। मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥ २० ॥

[किम्। स्वित्। वनम्। कः। ऊँऽइत्यूँ। सः। वृक्षः। आस। यतः। द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी। निः। ततक्षुः। निष्टतक्षुरिति निस्ततक्षुः। निस्ततक्षुरितिनिः ततक्षुः॥ मनीषिणः। मनसा। पृच्छत। इत्। ऊँऽइत्यूँ। तत्। यत्। अध्यतिष्ठदित्यधि अतिष्ठत्। भुवनानि। धारयन्॥२०॥]

कौन-सा वन था? कौन-सा वह वृक्ष था जिससे कि उस विश्वकर्मा ने इस द्यावापृथिवी को गढ़ा था? अरे विद्वानो! अपने मन से इस नेक प्रश्न को पूछो कि जिस आधार को उस परमात्मदेव ने इन भुवनों को धारण करते हुए आश्रयण किया था? (उसका कोई आधार नहीं था। वह सबका आधार व स्रष्टा था) ॥ २० ॥

उ० किꣳ स्वित्। अयमपि मन्त्रः प्रश्नरूपेण। किं पुनस्तद्वनं कश्च स वृक्षः आस अभूत्। यतः द्यावापृथिवी निः ततक्षुः। तक्षतिः करोतिकर्मा। बहुवचनं पूजार्थम्। यस्मात् वृक्षाद् द्यां च पृथिवीं च निष्कृष्य चकार। यदि हि वनं वृक्षो वा भवेत् तदा एवमप्याशङ्केत। तक्षाणो हि वृक्षाच्चमसादीन्निष्कर्षयन्ति अयं त्वात्मारम्भण ऊर्णनाभिवदित्यभिप्रायः। विस्मित ऋषिर्द्वितीयं प्रश्नं करोति। हे मनीषिणो मेधाविनः, मनसा पर्यालोच्य पृच्छत। इत् उ तत् एतदपीति पदत्रयस्यार्थः। यदत्र यद्यर्थः। यदि अध्यतिष्ठत् यत् भुवनानि भूतजातानि सह द्यावापृथिवीभ्यां धारयन् उपरिष्टादास्ते २०

म० पुनरपि प्रश्नः। स्विदिति वितर्के। तद्वनं किमास बभूव। उ अपिच स वृक्षः कः आस। यतो वनाद्वृक्षाच्च विश्वकर्मा द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः निस्ततक्ष निस्तक्ष्यालंकृतवान्। वचनव्यत्ययः। नहि तादृशं वनं वृक्षो वा संभवति। लोके हि गृहादिनिर्माणमिच्छन् कस्मिंश्चिद्वने कंचिद्वृक्षं छित्त्वा तक्षणादिना स्तम्भादिकं करोति इह तन्नास्तीत्यर्थः। किंच हे मनीषिणः विद्वांसः, मनसा पर्यालोच्य तत् इत् उ तदपि यूयं पृच्छत। तत्किम्। भुवनानि धारयन् सन् विश्वकर्मा यदध्यतिष्ठत् यत् स्थानमधिष्ठितवान् तदपि पृच्छत। कुम्भकारादिर्गृहादिकमधिष्ठाय घटादि करोति तदधिष्ठानमपि पृच्छत ऊर्णनाभिवदयमात्मारम्भण इति भावः ॥ २० ॥

या ते धामानि परमाणि यावमा या मध्यमा विश्वकर्मन्नुतेमा। शिक्षा सखिभ्यो हविषि स्वधावः स्वयं यजस्व तन्वं वृधानः ॥ २१ ॥

[या। ते। धामानि। परमाणि। या। अवमा। या। मध्यमा। विश्वकर्मन्निति विश्व कर्मन्। उत। इमा॥ शिक्ष। सखिभ्यऽइति सखि भ्यः। हविषि। स्वधावऽइति स्वधा वः। स्वयम्। यजस्व। तन्वम्। वृधानः॥२१॥]

हे विश्वकर्मन् ! तुम्हारे जो उत्तम, मध्यम और अवर लोक या तेज हैं, उन्हें तुम अपने मित्र यजमानों को प्रदान कर दो; क्योंकि तुम उन यजमानों के द्वारा हविः में ही अन्नवान् बनते हो। हे विश्वकर्मन् ! अपने विश्वरूप स्वरूप को यज्ञ के द्वारा अभिवर्धित करते हुए तुम स्वयं ही अपना यजन करो (अर्थात् कोई अन्य मानव तुम्हारा यजन करने में समर्थ नहीं हो सकता) ॥ २१ ॥

उ० या ते यानि ते तव धामानि स्थानानि परमाणि उत्कृष्टानि । यावमा यानि चावमानि कनीयांसि । या मध्यमा यानि च मध्यमानि । हे विश्वकर्मन्, उतेमा अपिच इमानि यानि प्रत्यक्षत उपलभ्यन्ते तेभ्यो द्रव्यमुपादाय शिक्षा सखिभ्यो देहि । समानख्यानेभ्यो यजमानेभ्यः हविषि अभ्युद्यति हे स्वधावः अन्नवन्, क उपकार इति चेत् । नोत्सहे वक्तुमहं त्वां यज इति । को हि नाम मनुष्यस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एवं ब्रवीमि । स्वयं यजस्व तन्वं शरीरं वावृधानः वर्धयमानः ॥ २१ ॥

म० हे विश्वकर्मन्, हे स्वधावः, स्वधान्नमस्यास्तीति स्वधावान् तत्संबुद्धौ हे स्वधावः, 'मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' (८ । ३ । १) इति रुः । हे हविर्लक्षणान्नवन्, ते तव यानि परमाणि उत्कृष्टानि धामानि, या यानि अवमा अवमानि कनीयांसि धामानि, उतापि च या यानि मध्यमा धामानि इमा इमानि पूर्वोक्तानि त्रिविधानि धामानि सखिभ्यो यजमानेभ्यः शिक्ष देहि । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति संहितायां शिक्षपदस्य दीर्घः । क उपकार इति चेत् हविषि यजमानसंबन्धिन्युपस्थिते सति तन्वं स्वशरीरं वृधानः वर्धयन् सन् स्वयं यजस्व । वयं यजाम इति कथं वक्तुं शक्यम् । मनुष्यः कस्त्वां यष्टुं समर्थोऽत एवं ब्रवीमि स्वयं यजस्व । वर्धतेः शानचि व्यत्ययेन शपो लुक् । वृधानः तन्वमित्यत्र 'वा छन्दसि' (पा० ६ । १ । १०६) इति पूर्वरूपाभावे यणादेशः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः स्वयं यजस्व पृथिवीमुत द्याम् । मुह्यन्त्वन्ये अभितः सपत्ना इहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ २२ ॥

[विश्वकर्म्मन्नितिविश्वकर्म्मन् । हविषा । वावृधानः । ववृधानऽइतिववृधानः । स्वयम् । यजस्व । पृथिवीम् । उत । द्याम् ॥ मुह्यन्तु । अन्ये । अभितः । सपत्नाऽइतिसपत्नाः । इह । अस्माकम् । मघवेतिमघवा । सूरिः । अस्तु ॥२२॥]

हे विश्वकर्मन् ! हविः के द्वारा अभिवृद्ध होते हुए तुम द्युलोक में स्थित भूतों एवं पृथ्वी में स्थित भूतों का स्वयं यजन करो। हमारे शत्रु तुम्हें इस प्रकार स्वयं ही यजन करते हुए देखकर विमोहित हो जायें। हमारे इस यज्ञ में अन्न धनशाली इन्द्र ही आत्मज्ञान के उपदेशक बनें ॥ २२ ॥

उ० विश्वकर्मन् हे विश्वकर्मन्, मदीयेन हविषा वावृधानः वर्धयमानः उपसंजातहर्षः सन् मदीये यज्ञे । स्वयमेव यजस्व मदनुग्रहाय पृथिवीम् । पृथिव्याश्रयाणि भूतानि । उत द्याम् अपिच द्युलोकाश्रयाणि भूतानि । किंच त्वत्प्रसादादिनास्माकं मुह्यन्तु मोहमुपगच्छन्तु । अन्ये अभितः अवस्थिताः सन्तः सपत्नाः परिपन्थिनः । किं त्वत्प्रसादादेव इह अस्माकं मघवा धनवानिन्द्रः । सूरिः पण्डितः अस्तु । आत्मज्ञानोपदेशकः ॥ २२ ॥

म० हे विश्वकर्मन्, हविषा मद्दत्तेन वावृधानः वर्धमानो जातहर्षः सन् मम यज्ञे पृथिवीं पृथिव्याश्रितानि भूतानि उतापि च द्यां द्युलोकाश्रितानि भूतानि स्वयं यजस्व मदनुग्रहाय । किंच त्वत्प्रसादादन्येऽभितः स्थिताः सपत्नाः शत्रवो मुह्यन्तु मोहं प्राप्नुवन्तु । किंच इह यज्ञे मघवा इन्द्रोऽस्माकं सूरिः पण्डित आत्मज्ञानोपदेशकोऽस्तु ॥ २२ ॥

वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये मनोजुवं वाजे अद्या हुवेम । स नो विश्वानि हवनानि जोषद्विश्वशम्भूरवसे साधुकर्मा ॥ २३ ॥

वेदवाणी के पालक, समस्त विश्व के विधाता और मन के वेग के समान वेग वाले उस विश्वकर्मा को हम आज स्वरक्षा के निमित्त इस यज्ञ में आह्वान करते हैं। रक्षण में अत्यन्त कुशल एवं सबका कल्याणकारी वह परमात्मा हमारी सभी सामग्रियों को आस्वादित करे ॥ २३ ॥

उ० वाचस्पतिम् व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

म० द्वे ऋचौ व्याख्याते (अध्या० ८ क० ४५ । ४६) ॥ २३ ॥ २४ ॥

विश्वकर्मन्हविषा वर्धनेन त्रातारमिन्द्रमकृणोरवध्यम् । तस्मै विशः समनमन्त पूर्वीरयमुग्रो विहव्यो यथासत् ॥ २४ ॥

हे विश्वकर्मन् ! हविः के द्वारा अभिवर्धन से तुमने रक्षक इन्द्र को सर्वथा वधरहित बना दिया है जिससे कि यह उद्‌गूर्ण बल इन्द्र युद्ध में सभी के द्वारा पुकारे जाने के योग्य बन जाए। उस इन्द्र के निमित्त सभी पूर्व प्रजाएँ नमित होती रही हैं ॥२४॥

उ० विश्वकर्मन्हविषेत्यपि व्याख्यातम् ॥ २४ ॥

चक्षुषः पिता मनसा हि धीरो घृतमेने अजनन्नम्नमाने । यदेदन्ता अददृहन्त पूर्व आदिद्द्यावापृथिवी अप्रथेताम् ॥ २५ ॥

[चक्षुषुइति चक्षुःऽपदं । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् । एनेऽइत्येने । अजनत् । नम्नमानेऽइतिनम्नमाने ॥ यदा । इत् । अन्ताः । अददृहन्त । पूर्वे । आत् । इत् । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अप्रथेताम् ॥२५॥]

चक्षुओं के पालक और मन से धीर उस विश्वकर्मा ने चञ्चल इन द्यावापृथिवी को दृढ़ करने के लिए जल को उत्पन्न किया था। जब पूर्वज वसिष्ठादि ने इन द्यावापृथिवी को दृढ़ किया था, तब विश्वकर्मा ने इन्हें विस्तृत बनाया ॥ २५ ॥

उ० चक्षुषः पिता । अत्र द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यदा इत् । इच्छब्द एवार्थे । यदैव अन्ता । अन्तानिति द्वितीया । द्यावापृथिव्योः । अददृहन्त । दृंहतेरेतद्रूपम् । दृढीकृतवन्तः के । ये पूर्वे ऋषयः वसिष्ठप्रभृतयः । आत् । अथेत्यर्थः । अथानन्तरम् द्यावापृथिव्यौ अप्रथेताम् पृथिव्यौ अभूताम् । ततोऽनन्तरम् । चक्षुषः पिता । चक्षुर्नामऋषिः तस्य पिता प्राणः प्रजया स्तूयते । मनसा हि धीरः मनसा च धीमान् । घृतमेने अजनत् घृतमुदकम् एने द्यावापृथिव्यौ प्रति । अजनत् जगदनुग्रहाय । नम्नमाने नममाने च । विष्कम्भयन्निति शेषः ॥ २५ ॥

म० 'चक्षुषः पितेत्यपरमनुवाकेन' (का० १८ । ३ । १३) । अष्टर्चेन षोडशगृहीतस्यापरमर्धं जुहोतीत्यर्थः । यदा इत् यदैव पूर्वे वसिष्ठादयो मुनयः अन्ताः । विभक्तिव्यत्ययः अन्तान् द्यावाभूम्योरन्तप्रदेशानददृहन्त दृढीकृतवन्तः । दृंहते रूपम् । आत् इत् आत् अनन्तरवाची इदेवार्थे । अनन्तरमेव द्यावाभूमिदार्ढ्यानन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां पृथू अभूताम् । तदा द्यावापृथिवीप्रथनानन्तरं चक्षुषः पिता चक्षुरादीन्द्रियाणां पालको विश्वकर्मा मनसा धीरः सन् हि निश्चितमेने एते द्यावापृथिव्यौ प्रति घृतमुदकमजनदजनयत् । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इत्यार्धधातुकत्वाच्छपि णिचो लोपः । रोदस्योर्दार्ढ्ये वृष्टिं कुरुत इत्यर्थः । किं कुर्वन् । नम्नमाने नममाने द्यावापृथिव्यौ स्तम्भयन्निति शेषः । जगदनुग्रहाय रोदसी स्तम्भयन्नित्यर्थः । नमतेः शानचि दुगागमश्छान्दसः ॥ २५ ॥

विश्वकर्मा विमना आद्विहाया धाता विधाता परमोत संदृक् । तेषामिष्टानि समिषा मदन्ति यत्रा सप्त ऋषीन् पर एकमाहुः ॥ २६ ॥

[विश्वकर्मेतिविश्वऽकर्म्मा । विमनाऽइतिवि मनाः । आत् । विहायाऽइतिवि हायाः । धाता । विधातेतिवि धाता । परमा । उत । सन्दृगितिसम् दृक् ॥ तेषाम् । इष्टानि । सम् । इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽऋषीनितिसप्त ऋषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥२६॥]

विशिष्ट मन, व्यापक, धारणकर्त्ता, निर्माता और परमद्रष्टा विश्वकर्मा जिन भक्तों को देखने वाला है, उन भक्तों के लिए अभिमत भोगपदार्थ उस लोक में अमृतरस के द्वारा सुस्वादु होते रहते हैं—जहाँ सप्तर्षि उस विश्वकर्मा से एकत्व को प्राप्त हो रहे हैं ॥ २६ ॥

उ० विश्वकर्मा विमनाः । विश्वभूतमनाः आत् विहाय । अपिच महान् व्यापकः । धाता धारयिता । विधाता विदधाति कर्माणि । परमोत संदृक् परमश्च संद्रष्टा भूतानाम् । तेषामिष्टानि हविषा मदन्ति येषां भूतानां विश्वकर्मा द्रष्टा तेषां भूतानां मध्ये यानि इष्टानि अभिमतानि दमदानदयादिभिर्युक्तानि । तानि इषा अन्नेन आहुतिरसभूतेन संमोदन्ते । सर्वद्वन्द्ववियुक्तानि भूतानि संमोदन्ते । यत्र यस्मिन्प्रदेशे सप्तऋषीन् विश्वकर्मणः प्राणभूतान् वसिष्ठप्रभृतीन् । परः परेण विश्वकर्मणा एकमाहुः एकं भवति । स हि साध्यानां लोकः तेऽपि विश्वकर्मत्वं प्रार्थयन्ति ॥ २६ ॥

म० यत्र यस्मिन् लोके सप्तऋषीन् सप्त च ते ऋषयश्च सप्तऋषयः 'ऋत्यकः' (पा० ६ । १ । १२८) इति सन्ध्यभावः । तान् परः विभक्तेः सुः । परेण विश्वकर्मणा सह एकमाहुः एकीभूतान् बुधा वदन्ति । यत्र लोके सप्तर्षयो विश्वकर्मणा सहैकत्वं प्राप्ताः तत्र लोके तेषां पुंसामिष्टानि अभिलषितानि वस्तूनि इषा अन्नेन आहुतिरसभूतेन सह संमदन्ति संमोदन्ते सम्यक् मोदयुक्तानि पुष्टानि भवन्ति । ते विश्वकर्मलोके इष्टभोगान् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तेषां केषाम् । विश्वकर्मा येषां संदृक् सम्यक् पश्यतीति संदृक् सम्यग्द्रष्टा । विश्वकर्मदृष्टाः सुखिनो भवन्तीत्यर्थः । कीदृशो विश्वकर्मा । विमनाः विशिष्टं मनो यस्य स तथा विभूतमनाः । सर्वकर्मज्ञ इत्यर्थः । आत् अपिच विहायाः नभोवद्व्यापकः । यद्वा विशेषेण जहाति त्यजति विहायाः संहर्ता । धाता धारयिता पोष्टा स्थितिकर्ता । विधाता उत्पादकः । उत अपि परमः सर्वेभ्य उत्कृष्टः । विभक्तेराकारः । एवंविधो विश्वकर्मा येषां द्रष्टा ते मुच्यन्ते भक्तानेव पश्यति तस्माद्भक्तिः कार्येत्यर्थः ॥ २६ ॥

यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा । यो देवानां नामधा एक एव तꣳ संप्रश्नं भुवना यन्त्यन्या ॥ २७ ॥

[यः । नः । पिता । जनिता । यः । विधातेतिवि धाता । धामानि । वेद । भुवनानि । विश्वा ॥ यः । देवानाम् । नामधाऽइतिनाम धाः । एकः । एव । तम् । सम्प्रश्नमितिसम् प्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥२७॥]

जो हमारा पालक है; जो उत्पादक है और जो हमारा विधाता है। जो समस्त लोकों को जानने वाला है। जो एकाकी ही सब

देवों के नामों को धरने वाला है—उस सम्यक् प्रष्टव्य परमात्मा को ही अन्य सब भूत प्रलयमें प्राप्त होते हैं (अर्थात् उसी में प्रलय को प्राप्त होते हैं) ॥ २७ ॥

उ० यो नः योऽस्माकम् पिता पाता जनिता जनयिता यश्च विधाता विधारणहेतुः । यश्च धामानि स्थानानि वेद जातानि भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि । यश्च देवानां नामधा नामानि दधाति करोति । नामच पितैव करोति । यश्च एक एव अद्वितीयः । तं विश्वकर्माणं संप्रश्नयितुम् भुवना भूतजातानि । आयन्ति आगच्छन्ति । अन्या अन्यानि च स एव स्वाधिकारेषु नियुङ्क्तेत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

म० यो विश्वकर्मा नोऽस्माकं पिता पालकः जनिता जनयिता उत्पादकः । 'जनिता मन्त्रे' (पा० ६ । ४ । ५३) इति निपातः । यो विधाता विशेषेण धारकः सेतुः यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि स्थानानि भुवनानि भूतजातानि च वेद जानाति । यश्च एकोऽद्वितीय एव सन् देवानां बहूनां नामधाः नामानि दधाति करोतीति नामधाः । नाम च पितैव करोति । तस्मादन्या अन्यानि भुवना भुवनानि भूतजातानि संप्रश्नं सम्यक् प्रश्नो यस्यां क्रियायां यथा तथा तं विश्वकर्माणं यन्ति गच्छन्ति प्रलयकाले एकत्वं प्राप्नुवन्ति । यद्वा संप्रश्नं सम्यक् प्रष्टुं स्वाधिकारप्रश्नं कर्तुं भुवनानि यं यन्ति स एव स्वाधिकारेषु नियुङ्क्त इति भावः ॥ २७ ॥

त आयजन्त द्रविणꣳ समस्मा ऋषयः पूर्वे जरितारो न भूना । असूर्ते सूर्ते रजसि निषत्ते ये भूतानि समकृण्वन्निमानि ॥ २८ ॥

[ते । आ । अयजन्त । द्रविणम् । सम् । अस्मै । ऋषयः । पूर्वे । जरितारः । न । भूना ॥ असूर्ते । सूर्ते । रजसि । निषत्ते । निसत्तऽइतिनि सत्ते । ये । भूतानि । समकृण्वन्निति सम्ऽअकृण्वन् । इमानि ॥२८॥]

पूर्वकाल के प्रथम स्तोता उन वसिष्ठादि सप्त ऋषियों ने उस विश्वकर्मा के ब्रह्माण्ड रूप जल को अबाहुल्यभाव अर्थात् कामना मात्र स्वरूप में यजन किया (=होम किया=सृष्टि करके जगत्स्वरूप विश्वकर्मा को सृष्टि जल से अभिवर्धित किया)। सतरह अवयवों वाले लिंगशरीरों से प्रेरित तथा विस्तीर्ण अन्तरिक्षलोक में स्थित जिन वसिष्ठादि ऋषियों ने इन भूतों को उत्पन्न किया है ॥ २८ ॥

उ० त आयजन्त । अत्र द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् असूर्ते असुसमीरिते । असुः प्राणः सप्त दशकलिङ्गयुक्तावात्मानः सूर्ते सुष्ठुसमीरिते रजस्यन्तरिक्षलोके । निषत्ते निर्गतसत्ताके निरालम्बने । 'नसत्तनिषत्तानुत्त—' इत्यादिना निपातनम् । यत्र स्थिताः सन्तः ये भूतानि समकृण्वन् कृतवन्तः । इमानि ते आयजन्त । यजतिर्दानार्थः । आभिमुख्येन दत्तवन्तो द्रविणं धनमुदकलक्षणं जीवनाय । सम् अस्मै संगत्य अस्मै भूतग्रामाय । ऋषयः पूर्वे वसिष्ठप्रभृतयः । जरितारः स्तोतारः । नभूना नात्यन्तं बहुयुक्त्या कामवर्षित्वेनेत्यर्थः । ये वसिष्ठादयो भूतानि सृजन्ति त एवोदकदानेन जीवन्तीति समस्तार्थः ॥ २८ ॥

म० ते पूर्वे ऋषयो विश्वकर्मसृष्टा वसिष्ठाद्या अस्मै भूतग्रामाय द्रविणं धनं जललक्षणं समायजन्त सम्यक् आभिमुख्येन ददुः द्रविणं भोगजातं वा । यजतिर्दानार्थः । कथं ददुः । न भूना न भूम्ना न बाहुल्येन । मलोपश्छान्दसः । किंतु युक्त्या कामवर्षित्वेनेत्यर्थः । कीदृशाः । जरितारः स्तोतारः । ते के । ये ऋषय इमानि भूतानि समकृण्वन् । स्वादेः करोतेर्लङ् । ये वसिष्ठादयस्तानि सृजन्ति त एव उदकदानेन जीवयन्तीत्यर्थः । कीदृशाः । असूर्ते असुभिः सप्तदशावयवैर्लिङ्गशरीरैरीरिता असूर्ताः । असुपूर्वस्य 'ईर गतौ' इत्यस्य छान्दस इडभावो निष्ठायाम् ईकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घः जस एकारः । तथा रजसि अन्तरिक्षलोके निषत्ते निषत्ताः निषण्णाः स्थिताः जस एकारः । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु० ४ । १९) इति यास्कः । कीदृशे रजसि । सूर्ते सुष्ठु ईरिते प्रेरिते विस्तीर्णे । सुपूर्वस्य ईरधातोर्निष्ठायां पूर्ववत् । 'नसत्तनिषत्त—' (पा० ८ । २ । ६१) इत्यादिना निपातः ॥ २८ ॥

परो दिवा पर एना पृथिव्या परो देवेभिरसुरैर्यदस्ति । किꣳ स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समपश्यन्त पूर्वे ॥ २९ ॥

[परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरैः । यत् । अस्ति ॥ कम् । स्वित् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः । समपश्यन्तेति सम्ऽअपश्यन्त । पूर्वे ॥२९॥]

द्युलोक से परे, इस पृथ्वी से परे और जो इन देव-असुरों से भी परे है—किसने उस गर्भ को और इन जलों को सर्वप्रथम धारण किया था जिसमें कि वे पूर्वदेवगण दिखलायी दिये थे अर्थात् जन्मे थे ? या वसिष्ठादि ऋषियों ने जगत् को गर्भ में देखा था ? ॥२९॥

उ० परो दिवा । प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपा मन्त्राः । परब्रह्मविषयोऽत्र प्रश्नः विभक्तिव्यत्ययबहुलो मन्त्रः । परः सूक्ष्मः दिवा दिवः । परश्च एना अस्याः पृथिव्याः । परश्च देवेभ्यः परश्च असुरेभ्यः यदस्ति । यच्च सदाकालमस्ति तत्परं ब्रह्मेति शेषः । किꣳस्वित् स्विच्छब्दो वितर्के । कं पुनर्गर्भं दध्रे धारितवत्य आपः । यत्र गर्भे देवाः संगताः प्रजापतिना अपश्यन्त दृष्टवन्तो जगदिदम् पूर्वे प्रथमजाः । तदुक्तम् 'आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास' इत्यादिना ॥ २९ ॥

म० प्रश्नोत्तररूपा मन्त्राः । ब्रह्मविषयप्रश्नः । विभक्तिव्यत्ययबाहुल्यमत्र मन्त्रे । यत् अस्ति हृदीति शेषः । यदीश्वरतत्त्वं हृत्पुण्डरीके अस्ति तत् दिवा परः द्युलोकादपि दूरे तिष्ठति दिवो दुर्ज्ञेयत्वात् । परस्शब्दः सान्तो दूरवाची । एना पृथिव्या अस्याः पृथिव्याः परः पृथिव्या अपि दूरे । देवेभिरसुरैः देवेभ्योऽसुरेभ्यश्च परो दूरे । दूरत्वं विलक्षणत्वम् । सर्वजगद्विलक्षणत्वाद्गुरुशास्त्रविमुखैर्न ज्ञायत इत्यर्थः । किंच स्विदिति वितर्के । आपः प्रथमं कं गर्भं दध्रे दधिरे अधारयन् । धाञो लिटि तङि प्रथमबहुवचनस्य 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति (पा० ३ । ४ । ८१) इतीरेचि कृते तस्य 'इरयो रे' (पा० ६ । ४ । ७६) इति रे आदेशे तस्य स्थानिवत्त्वात् 'आतो लोप इटि च' (पा० ६ । ४ । ६४) इत्यालोपे दध्रे इति रूपम् । पूर्वे देवाः प्रथमोत्पन्ना देवाः वसिष्ठादयो यत्र गर्भे समपश्यन्त ददृशुः जगदिति शेषः । यदा स्थूलोऽप्ययं जगदाधारो गर्भरूपो न ज्ञायते तदात्यन्तसूक्ष्मं तत्त्वं न ज्ञायत इति किमु वक्तव्यमिति भावः ॥ २९ ॥

तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आपो यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे । अजस्य नाभावध्येकमर्पितं यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुः ॥ ३० ॥

[तम् । इत् । समगच्छन्तेतिसम्ऽअगच्छन्त । विश्वे ॥ अजस्य । नाभौ । अधि । एकम् । अर्पितम् । यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः ॥३०॥]

उन आपः ने उस विश्वकर्मा को ही प्रथम गर्भ के रूप में धारण किया था कि जिस गर्भ में विश्वेदेव सम्प्राप्त हुए थे। उस एक अजन्मा की ही नाभि में यह भूत एवं देव सब पिरोए हुए हैं कि जिसमें यह समस्त भुवन या भूतवर्ग प्रलयकाल में भी ठहरे रहते हैं ॥ ३० ॥

उ० तमित् प्रतिप्रश्नः तमिद्गर्भम् । इच्छब्दो निपात आश्चर्यवचनः । तमाश्चर्यभूतं प्रथमं गर्भं दध्रे आपः । यत्र देवाः समगच्छन्त संगताः विश्वे सर्वे । नन्वस्याण्डस्याद्भिः सहितस्य क आधार इत्याशङ्क्याह । अजस्य न जायत इत्यजः । नाभौ मध्ये अधि उपरि । एकमविभक्तमनन्यभूतम् अर्पितं समर्पितम् । यस्मिन्नजे ब्रह्मणि । विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि । तस्थुः स्थितवन्ति ब्रह्माण्डाश्रितानि । ननु तस्याप्यन्य आधार इति । स्वप्रतिष्ठं हि परब्रह्म ॥ ३० ॥

म० प्रत्युत्तरमाह । आपः प्रथमं तमित् तमेव गर्भं दध्रे दधिरे । यत्र कारणभूते गर्भे विश्वे सर्वे देवाः समगच्छन्त सङ्गताः संभूय वर्तन्ते । ननु तस्य गर्भस्य को वाधारस्तत्राह । अजस्य जन्मरहितस्य परमेश्वरस्य नाभावधि नाभिस्थानीयस्य स्वरूपस्य मध्ये एकमविभक्तमनन्यभूतं किंचिद्बीजं गर्भरूपमर्पितं स्थापितं । यस्मिन् बीजे विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्थुः स्थितानि तद्बीजमर्पितम् । तथाच स्मृतिः 'अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सूर्यकोटिसमप्रभम्' (मनु० १ । ८ । ९) इति । स एव सर्वाश्रयो न तु तस्याप्यन्य आश्रय इति भावः ॥ ३० ॥

न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव । नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥ ३१ ॥

[न । तम् । विदाथ । यः । इमा । जजान । अन्यत् । युष्माकम् । अन्तरम् । बभूव ॥ नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्याः । च । असुतृपऽइत्यसुऽतृपः । उक्थशासऽइत्युक्थऽशासः । चरन्ति ॥३१॥]

हे जीवो ! तुम उस विश्वकर्मा को नहीं जानते कि जिसने इन भूतों को उत्पन्न किया है और जो तुम्हारे अन्दर भी समाया हुआ है। नीहार के समान तुच्छ अज्ञान से आवृत जीवभाव से मैं-तू कहने वाले; प्राणों के तर्पित होने में ही स्वतृप्ति को मानने वाले तथा यज्ञों में विविध स्वर्गादि प्रापक स्तोत्रों को उच्चरित करने वाले होकर संसार में भ्रमते हैं। (अज्ञान से आवृत होने के कारण अपने आत्मस्वरूप को जानकर लौकिक व स्वर्गीय भोगों में स्वयं को तृप्त करते रहते हैं और अपने इस मिथ्यास्वरूप को ही तत्त्व समझते हैं) ॥ ३१ ॥

उ० इदानीं विश्वकर्मा मनुष्याणामुपदेशं ददाति । न तं विदाथ न विदाथ न जानीथ तं परं पुरुषम् । य इमानि भूतजातानि जजान जनयति उपसंहरति च । अतः कारणात् युष्माकं च तस्य च पुरुषस्य । अन्यत् महत् अन्तरं बभूव । पुरुषो जनको यूयं जन्याः । पुरुषो भ्रामको यूयं भ्राम्याः । यदि तु ज्ञात्वात्मत्वेनोपास्यध्वं न संसृतिः स्यादित्यभिप्रायः । एवं प्रत्यक्षानुक्त्वा अथेदानीं परोक्षानभिनयेन दर्शयन्नाह । ये चैते । नीहारेण अविद्यया प्रावृता अवगुण्ठिताः । ये जल्प्या प्रावृताः । पक्षहेतुदृष्टान्तैरात्मज्ञानं जल्पिः । कुतार्किकाभिप्रायमेतत् । ये च असुतृपः असून्प्राणान्तर्पयन्ति असुतृपः अलंकरिष्णवः तैरपि सह महदेवान्तरं बभूव । ये उक्थशासः उक्थानां शंसितारः । उक्थानि च यज्ञे शस्यन्ते अतो यज्वानो गृह्यन्ते । ये यज्ञशीलास्ते पुरुषं प्रति विचरन्ति । ये तु पुरुषविदः ते पुरुष एव भवन्ति । नीहारप्रावृतास्तु नरकयायिनः ॥ ३१ ॥

म० इदानीमुपदिशति । यो विश्वकर्मा इमा इमानि भूतजातानि जजान उत्पादितवान् तं विश्वकर्माणं हे जीवाः,

यूयं न विदाथ न जानीथ। 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्याडागमः । ननु देवदत्तोऽहं यज्ञदत्तोऽहमिति वयमात्मानं जानीम इति चेत् न । न ह्यहंप्रत्ययगम्यं जैवं रूपं परमेश्वरतत्त्वं किंतु युष्माकमहंप्रत्ययगम्यानां जीवानामन्तरमभ्यन्तरं वास्तवस्वरूपमन्यत् अहंप्रत्ययादतिरिक्तं सर्वावदानं वेद्यमीश्वरतत्त्वं बभूव भवति विद्यते । जीवरूपवत्तदपि कुतो न विद्म इति चेत् भवन्त ईदृशाः चरन्ति प्रवर्तन्तेऽतो न जानीथ । कीदृशाः । नीहारेण प्रावृताः नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृतत्वान्न जानीथ यथा नीहारो नात्यन्तमसन् दृष्टेरावरकत्वात् नाप्यत्यन्तं सन् काष्ठाद्यमादिवद्बोधयितुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्त्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्रनिवर्त्यत्वात् ईदृशेनानिर्वचनीयेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः। न केवलं नीहारेण जल्प्या च प्रावृताः । जल्पनं जल्पिस्तया देवोऽहं नरोऽहं ममेदं गृहं क्षेत्रमित्याद्यनृतजल्पनेन व्याप्ताश्च । किंच असुतृपः असुषु असून् वा तृप्यन्ति असुतृपः केनापि प्रकारेण प्राणान् भृत्वा तावतैव तृप्यन्ति नतु परमेश्वरतत्त्वं विचारयितुं प्रवर्तन्ते । न केवलमैहिकभोगेन तृप्तिः किंतु उक्थशासः परलोकभोगान् संपादयितुं यज्ञेषु उक्थानि शंसन्ति उक्थशासः शस्त्रस्तोतारः । शसेः क्विपि 'अनिदिताम्' (पा० ६।४।२४) इति नलोपः । संहितायां दीर्घः । ऐहिकामुष्मिकभोगप्रवृत्तानामज्ञानमिथ्याज्ञानपराधीनानां भवतां नास्ति तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

विश्वकर्मा ह्यजनिष्ट देव आदिद्गन्धर्वो अभवद्द्वितीयः । तृतीयः पिता जनितौषधीनामपां गर्भं व्यदधात्पुरुत्रा ॥ ३२ ॥

[विश्वकर्म्मेतिविश्वऽकर्म्मा । हि । अजनिष्ट । देवः । आत् । इत् । गन्धर्वः । अभवत् । द्वितीयः ॥ तृतीयः । पिता । जनिता । ओषधीनाम् । अपाम् । गर्भम् । वि । अदधात् । पुरुत्रेतिपुरु त्रा ॥३२॥]

विश्व में सर्वप्रथम वह विश्वकर्मा ही गर्भभाव को प्राप्त हुआ। तदनन्तर पृथ्वी या वाणी को धारण करने वाला 'गन्धर्व' अग्नि उत्पन्न हुआ। तब ओषधियों को उत्पन्न व पोषण करने वाला पर्जन्य उत्पन्न हुआ। उसने विविध जलों को गर्भ में धारण किया॥ ३२॥

(विश्वकर्मा सम्बन्धी होम समाप्त हुआ।)

उ० विश्वकर्मा हि विश्वकर्मा आदित्यान्तरः पुरुषः अजनिष्ट जातः । देवः दानादिगुणयुक्तः । आत् इत् निपातौ । अथानन्तरम् । गन्धर्वः गौर्वाचो धारयिता पृथिव्या वा धारयिता गन्धर्वोऽग्निः गानाद्वा गन्धर्वोऽग्निः । 'अथो आहुः गन्धर्वो अग्निरेवास्यै पृष्ठे सर्वकृत्स्नो मन्यमानोऽगायत् ।' इत्यादिश्रुतिः । अभवत् द्वितीयः सहायाय । तृतीयः पिता पालयिता जनयिता च ओषधीनाम् । पर्जन्यः अभवत् । सचोत्पन्नः सन् अपामाहुतिपरिणामभूतानाम् गर्भं विअदधात् धारयति पुरुत्रा बहूनां त्राता । यद्वा अपां गर्भं विदधाति पृथिव्यां बहुप्रकारम् ॥ ३२ ॥

म० ब्रह्माण्डमध्यगतानामुत्पत्तिरुच्यते । ब्रह्माण्डमध्ये प्रथमं विश्वकर्मा देवतिर्यगादिजगदुद्भेदकर्ता सत्यलोकवासी चतुर्मुखो देवः अजनिष्ट आदित्यान्तरपुरुषरूपेण जातः । आत् इत् अनन्तरमेव तदपेक्षया द्वितीयो गन्धर्वः अभवत् उत्पन्नः। गां वाचं पृथिवीं वा धरति गन्धर्वोऽग्निः । गानाद्वा गन्धर्वः 'अथो एवाहुरग्निरेवास्यै पृथिव्यै पृष्ठे सर्वः कृत्स्नो मन्यमानोऽगायत्' इत्यादिश्रुतेः । पिता पालयिता ओषधीनां जनिता उत्पादकः पर्जन्यः । पूर्वोक्तद्वयापेक्षया तृतीयोऽभवत् । स पर्जन्य उत्पन्नः सन्नपामाहुतिपरिणामभूतानां गर्भं व्यदधात् धारयति करोति वा । कीदृशं गर्भं । पुरुत्रा पुरून् बहून् त्रायते रक्षति पुरुत्राः बहूनां रक्षकम् । विभक्तेराकारः । बहुप्रकारं वा । वैश्वकर्मणहोमः समाप्तः ॥ ३२ ॥

अप्रतिरथसूक्तम्

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् । संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतꣳ सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ ३३ ॥

[आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः । चर्षणीनाम् ॥ सङ्क्रन्दनऽइतिसम् क्रन्दनः । अनिमिषऽइत्यनि मिषः । एकवीरऽइत्येक वीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥३३॥]

(आगामी १२ मंत्रों का जप करते हुए ब्रह्मा यज्ञशाला में दक्षिण की ओर जावे।) शीघ्रगामी, स्ववज्र को तीक्ष्ण करता हुआ, साँड के समान भयंकर, शत्रुओं का अत्यन्त घाती; शत्रुप्रजाओं को संक्षुब्ध करने वाला, निनाद करने वाला, पलक न मारने वाला तथा अत्यन्त वीर वह इन्द्र एकाकी ही शत्रु की शतशः सेना को जीत लेता है ॥ ३३ ॥

उ० आशुः शिशानः अनुवाकः। अप्रतिरथऋषिः । ऐन्द्रोऽप्रतिरथोऽपश्यत् । मर्माणि त इत्यन्तः । आदितो द्वादशैन्द्र्यस्त्रिष्टुभो ब्रह्मा दक्षिणतो जपति । आशुः शीघ्रः । शिशानः । 'शो तनूकरणे' । शिशानो वज्रम् । वृषभो न भीमः वृषभ इव भीमः भीमो बिभ्यत्यस्मादिति । घनाघनः हनहनेत्येव वक्ता । यद्वा घनशरीरः । क्षोभणश्चर्षणीनाम् संचालकः चर्षणीनां मनुष्याणाम् । संक्रन्दनः समाह्वाता संग्रामकारिणाम् । आहूय चानिमिषः अप्रमादी । यद्वा अनिमिषो देवः । एकवीरः एक एवासहायो विक्रान्तः । य ईदृग्गुणविशिष्टः

सः स तं बह्वयः सेनाः अजयत् जयति । साकं सहैव । इन्द्रः ॥ ३३ ॥

म० 'आहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य द्वादश ब्रुवन्नग्नौ सर्वत्रैके' (का० ११।१।९।१०)। अग्नौ चयनं इध्ममादीप्याहवनीये चित्यां प्रति नीयमाने ब्रह्माप्रतिरथसूक्तस्य द्वादश ऋचो जपन् दक्षिणतोऽनुगच्छतीति सूत्रार्थः। अप्रतिरथदृष्टा इन्द्रदेवत्या द्वादश त्रिष्टुभः। इन्द्रः शतं सेनाः शतसंख्याकाः शत्रुसेनाः साकं सहैव एकप्रयत्नेनैवाजयत् जयति। कीदृश इन्द्रः । आशुः अश्नुते व्याप्नोति आशुः शीघ्रगामी उण्प्रत्ययः। शिशानः 'शो तनूकरणे' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति जुहोत्यादित्वाच्छानचि द्वित्वम्। श्यति वज्रं तीक्ष्णीकरोति शिशानः। वृषभो न वृषभ इव भीमः भयंकरः । घनाघनः शत्रूणामतिशयेन घातकः हन हनेति वक्ता वा वृष्टिकर्तृमेघरूपो वा। 'वर्षुकाब्दो घनाघनः' इत्यभिधानात्। चर्षणीनां मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयतीति क्षोभणः क्षोभहेतुः चालकः। संक्रन्दनः सम्यक् क्रन्दनं परभयहेतुर्ध्वनिर्यस्य। यद्वा समाह्वाता शत्रूणाम्। अनिमिषः नास्ति निमेषो यस्य सः देवत्वात्। यद्वा कदाचिदपि निमेषं न करोति। अत्यन्तसावधान इत्यर्थः। एकवीरः एकश्चासौ वीरश्च अन्यनिरपेक्षं शत्रूनेक एव जेतुं समर्थः ॥ ३३ ॥

संक्रन्दनेनाऽनिमिषेण जिष्णुना युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना। तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ ३४ ॥

[सङ्क्रन्दनेनेतिसम् क्रन्दनेन। अनिमिषेणेत्यनि मिषेण । जिष्णुना । युत्कारेणेतियुत् कारेण । दुश्च्यवनेनेतिदुः च्यवनेन। धृष्णुना॥ तत्। इन्द्रेण। जयत। तत्। सहध्वम् । युधः । नरः। इषुहस्तेनेतीषु हस्तेन । वृष्णा ॥३४॥]

हे युद्ध करने वाले मनुष्यो ! शब्दकारी, पलक न मारने वाले, जयशील, युद्धकारी, अजय्य, प्रगल्भ, निर्भय बाणों से युक्त हाथ वाले तथा कामनावर्षक इन्द्र के द्वारा तुम सब अपने-अपने शत्रुओं को विनय करो ॥ ३४ ॥

उ० संक्रन्दनेन शब्दकारिणा अनिमिषेण एकचित्तेन अप्रमाद्यता वा। जिष्णुना जयनशीलेन । युत्कारेण 'युध संप्रहारे' अस्य क्विपि युत्। संप्रहारकारिणा दुश्च्यवनेन अप्रच्याव्येन अप्रच्युतस्वभावेन वा । धृष्णुना प्रसहनशीलेन। तदिन्द्रेण जयत । ईदृग्गुणविशिष्टेनेन्द्रेण तज्जयत। दुर्जयमिति शेषः। तच्च सहध्वम् तच्चाभिभवत। हे युधः; 'युध संप्रहारे' इत्यस्यैतस्क्विपि बहुवचनम्। हे योद्धारः। 'पादादावभिमन्त्रितस्य च' इत्यादिरुदात्तः । हे नरः मनुष्याः, इषुहस्तेनेन्द्रेण। वृष्णा सेक्त्रा वर्षणशीलेन वा ॥ ३४ ॥

म० युध्यन्ते ते युधः क्विप् पादादावामन्त्रितस्येति आद्युदात्तः । हे युधो नरो योद्धारो मनुष्याः, इन्द्रेण कृत्वा यूयं तत् परबलं जयत वशीकुरुत। वशीकृत्य च तत् सहध्वम् अभिभवत । विनाशयतेत्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण। संक्रन्दनेन शब्दकारिणा । अनिमिषेण एकचित्तेन। जिष्णुना जयनशीलेन। युत्कारेण युधं करोतीति युत्कारस्तेन। कर्मण्यण् युद्धकारिणा। दुश्च्यवनेन दुःखेन च्यावयितुं शक्यः दुश्च्यवनस्तेन अजय्येन धृष्णुना प्रगल्भेन भीतिरहितेन इषुहस्तेन इषवो हस्ते यस्य तेन वारुणाद्यायुधोपेतेन । वृष्णा वर्षतीति वृषा तेन कामानां वर्षुकेण ॥ ३४ ॥

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी सꣳस्रष्टा स युध इन्द्रो गणेन । सꣳसृष्टजित्सोमपा बाहुशर्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३५ ॥

[सः। इषुहस्तैरितीषु हस्तैः। सः। निषङ्गिभिरितिनिषङ्गि भिः। वशी। सꣳस्रष्टेतिसम् स्रष्टा । सः। युधः। इन्द्रः। गणेन॥ सꣳसृष्टजिदितिसꣳसृष्ट जित्। सोमपाऽइतिसोम पाः। बाहुशर्धीतिबाहु शर्धी । उग्रधन्वेत्युग्र धन्वा । प्रतिहिताभिरितिप्रति हिताभिः। अस्ता ॥३५॥]

वह युद्धकारी इन्द्र बाणयुक्त हाथों वाले और तलवार युक्त हाथों वाले मरुतों के गण से संगत होकर शत्रुमात्र को स्ववश में कर लेने वाला है। वह मिलकर लड़ने वालों का विजेता है। वह सोमरस पीने वाला है। वह अपनी बाहुओं से शत्रु का हिंसन करने वाला है। वह अत्यन्त उद्गूर्ण बल धनुष वाला है। वह सरासार बाण वर्षा का फेंकने वाला है ॥ ३५ ॥

उ० स इषुहस्तैः स इन्द्रः इषुहस्तैः योद्धृभिः संसृजति स इषुहस्तानेव योद्धॄन्। स निषङ्गिभिः। स एवेन्द्रो निषङ्गिभिः खङ्गिभिः संसृजति निषङ्गिण एव योद्धॄन् स्वान्। किंच। वशी कान्तः सर्वजनप्रियो वा स्वतन्त्रो वा निगृहीतारिषड्वर्गो वा ईश्वरो वा। सएवेन्द्रो युधः योद्धॄन्स्वान् शत्रुगणेन संसृष्टा । किंच संसृष्टजित् संसृष्टाञ्जयति शत्रून्। सोमपाश्च बाहुशर्धी च बाहुबलः संयोगिबलनिरपेक्षः। शर्ध इति बलनाम। उग्रधन्वा उद्यतधनुः। प्रतिहिताभिरस्ता। शत्रुशरीरेषु प्रतिनिहिताभिरिषुभिः इन्द्रः अस्ता क्षेप्तेत्यनुमीयते। लघुसंप्रधानो लक्ष्यपाती चेत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

म० स इन्द्रोऽस्मानवत्विति शेषः। संस्रष्टा 'ण्वुल्तृचौ—' (पा० ३।१।१३३) इति तृच्प्रत्ययः । युद्धाय संसर्ग-

कर्ता । वशी वशयति रिपूनिति वशी । यद्वा कान्तः जनप्रियः स्वतन्त्रो वा निगृहीतारिषड्वर्गो वा ईश्वरो वा । गणेन रिपुसमूहेनापि सह युधः युध्यतेऽसौ युधः युद्धकर्ता 'इगुपधज्ञा' (पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः । संसृष्टजित् संसृष्टान् युद्धाय सङ्गतान् रिपून् जयति संसृष्टजित् । सोमपाः सोमं पिबतीति यजमानानां यागेषु सोमपानकर्ता । बाहुशर्धी बाह्वोः शर्धो बलमस्यास्तीति बाहुशर्धी बाहुबलोपेतः । संयोगिनिरपेक्ष इत्यर्थः । शर्ध इति बलनाम । उग्रधन्वा उग्रमुत्कृष्टं धनुर्यस्य सः । 'धनुषश्च' (पा० ५ । ४ । १३१) इत्यनङादेशः । प्रतिहिताभिरस्ता स्वेन धनुषा प्रेरिताभिरिषुभिरस्ता क्षेप्ता 'असु क्षेपणे' तृन् आद्युदात्तत्वात् अस्यतीत्येवंशीलः रिपुनाशयितेत्यर्थः । सशब्दावृत्तिः पादपूरणार्था ॥३५॥

बृह॑स्पते॒ परि॑दीया॒ रथे॑न र॒क्षोहामित्राँ॑अप॒बाध॑मानः । प्र॒भ॒ञ्जन्सेनाः॑ प्रमृ॒णो यु॒धा जय॑न्न॒स्माक॑मे॒ध्यवि॒ता रथा॑नाम् ॥ ३६ ॥

[बृह॑स्पते । परि॑ । दी॒य॒ । रथे॑न । र॒क्षो॒हेति॑ रक्षःऽहा । अ॒मित्रा॑न् । अ॒प॒बाध॑मा॒न॒ऽइत्य॑प बाध॑मानः ॥ प्र॒भ॒ञ्जन्निति॑ प्रऽभ॒ञ्जन् । सेनाः॑ । प्र॒मृ॒णऽइति॑ प्रऽमृ॒णः । यु॒धा । जय॑न् । अ॒स्माक॑म् । ए॒धि॒ । अ॒वि॒ता । रथा॑नाम् ॥३६॥]

हे बृहस्पते ! तुम अपने रथ के द्वारा सर्वत्र संचार करो। राक्षसों के नाशक, शत्रुओं के बाधक, शत्रुसेनाओं को भंग करनेवाले, संहार करने वाले और युद्ध के द्वारा शत्रु को पराजित करने वाले, हे इन्द्र ! तुम हमारे रथों के रक्षक होओ ॥ ३६ ॥

उ० बृहस्पते । हे बृहस्पते, परिदीया । दीयतिर्गतिकर्मा । परियाहि रथेन । रक्षोहा रक्षसां हन्ता । अमित्रान् शत्रून् । अपबाधमानः । किंच प्रभञ्जन्प्रमर्दयन् सेनाः । प्रमृणो युधा जयन् । मृणातिर्हिंसार्थः । तस्य क्विपि द्वितीयाबहुवचनम् । प्रमृणः हिंसकान् युधा युद्धेन जयन् अस्माकम् एधि भव । अविता गोप्ता रथानाम् । बृहस्पतिरपीन्द्रस्य पुरोहित इतीन्द्रसंबन्धेनैव स्तूयते ॥ ३६ ॥

म० बृहस्पतिरिन्द्रः वाग्वै बृहती तस्या एष पतिः व्याकरणकर्तृत्वादिन्द्रस्य वाक्पतित्वमिन्द्रस्य पुरोहितत्वेन वा बृहस्पतिरेव स्तूयते । हे बृहस्पते, त्वं रथेन परिदीय सर्वतो गच्छ । दीयतिर्गत्यर्थः । गत्वा चास्माकं रथानामस्मदीयस्यन्दनानामविता रक्षक एधि भव । कीदृशस्त्वम् । रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा क्विप् रक्षसां हन्ता । अमित्रान् शत्रूनपबाधमानः पीडयन् । सेनाः परकीयाः प्रभञ्जन् प्रकर्षेण भग्नाः कुर्वन् । युधा युद्धेन प्रमृणो जयन् । मृणतिर्हिंसाकर्मा । तस्य क्विपि द्वितीयाबहुवचनम् । प्रमृणो हिंसकान् जयन् पराभवन् ॥३६॥

ब॒ल॒वि॒ज्ञा॒यः स्थवि॑रः॒ प्रवी॑रः॒ सह॑स्वान्वा॒जी सह॑मान उ॒ग्रः । अ॒भिवी॑रो अ॒भिस॑त्त्वा स॒होजा जैत्र॑मिन्द्र॒ रथ॒मा ति॑ष्ठ गो॒वित् ॥ ३७ ॥

[ब॒ल॒वि॒ज्ञा॒य॒ऽइति॑ बल ऽवि॒ज्ञा॒यः । स्थवि॑रः । प्रवी॑र॒ऽइति॑प्र वी॑रः । सह॑स्वान् । वा॒जी । सह॑मानः । उ॒ग्रः ॥ अ॒भिवी॑र॒ऽइत्य॑भि वी॑रः । अ॒भिस॑त्त्वेत्य॑भि स॑त्त्वा । स॒होजा॒ऽइति॑ सहः॑ जाः । जैत्र॑म् । इ॒न्द्र॒ । रथ॑म् । आ । ति॒ष्ठ॒ । गो॒विदिति॑ गो॒ वित् ॥३७॥]

शत्रु के बल को जानने वाला, चिरन्तन, प्रकृष्ट वीर, बलशाली, अन्नवान, शत्रुंसह, उग्र, वीरों से घिरा हुआ, सेवकों से घिरा हुआ, बल से उत्पन्न और स्तुतिवाणी को जाननेवाले, हे इन्द्र ! तुम जयशील रथ पर आरूढ़ होओ ॥ ३७ ॥

उ० बलविज्ञायः । यस्त्वं बलमाविष्कुर्वन्विज्ञायसे अयमिन्द्र इति । स्थविरश्च सर्वानुशासकः सर्वमान्यो वा चिरन्तनो वा । प्रवीरश्च अभिवीरः वीरं वीरमभि अभिवीरः । अभि सत्त्वा च सत्त्वं सत्त्वमभि अभिसत्त्वा । सहोजाश्च । सह इति बलनाम । बलात् जातः । नह्यन्यस्माज्जात इत्थंबलः स्यात् । स त्वं जैत्रं जेतारं हे इन्द्र, रथम् आतिष्ठ । गोवित् सन् स्तुतिवित्सन् । गोशब्दो वाग्वचनः ॥ ३७ ॥

म० हे इन्द्र, त्वं जैत्रं जयनशीलं रथमातिष्ठ आरोह । कीदृशस्त्वम् । बलविज्ञायः बलं परकीयं विशेषेण जानाति बलविज्ञायः कर्मण्यण् 'आतो युक् चिण्कृतोः' (पा० ७ । ३ । ३३) यद्वा बलेन कृत्वा विज्ञायते करणे घञ् । स्थविरः पुरातनः सर्वानुशासकः । प्रवीरः प्रकृष्टो वीरः शूरः । सहस्वान् सहो बलमस्यास्तीति सहस्वान् । वाजोऽस्यास्तीति वाजी अन्नवान् । सहमानः शत्रूनभिभवन् । उग्रः युद्धेषु क्रूरः अभिवीरः अभितो वीराः शूराः यस्य सः । अभिसत्वा । अभितः सत्वानः परिचारकाः प्राणिनो यस्य सोऽभिसत्वा । सहसो बलाज्जातः सहोजाः । न ह्यन्यस्माज्जात ईदृग्बलः स्यात् । गां स्तुतिगिरं वेत्ति गोवित् ॥ ३७ ॥

गो॒त्र॒भिदं॑ गो॒विदं॒ वज्र॑बाहुं॒ जय॑न्त॒मज्म॑ प्रमृ॒णन्त॒मोज॑सा । इ॒मꣳ स॑जाता॒ अनु॑ वीरयध्व॒मिन्द्र॑ꣳ सखा॒यो अनु॒ सꣳर॑भध्वम् ॥ ३८ ॥

[गो॒त्र॒भिद॒मिति॑ गो॒त्र भिद॑म् । गो॒विद॒मिति॑ गो॒ विद॑म् । वज्र॑बाहु॒मिति॒ वज्र॑ बाहु॑म् । जय॑न्तम् । अज्म॑ । प्र॒मृ॒णन्त॒मिति॑ प्र मृ॒णन्त॑म् । ओज॑सा ॥ इ॒मम् । स॒जा॒ता॒ऽइति॑ स जा॒ताः॑ । अनु॑ । वी॒र॒य॒ध्व॒म् । इन्द्र॑म् । स॒खा॒यः॑ । अनु॑ । सम् । र॒भ॒ध्व॒म् ॥३८॥]

पणियों के गोष्ठ को तोड़नेवाले, स्तुति-वाणी को जानने वाले, वज्रबाहु, युद्ध को जीतने वाले और स्वबल से शत्रु को मरोड़ने वाले इस इन्द्र को, हे समानजन्म मित्रो! स्तुति के द्वारा उत्तेजित करो—उसे युद्ध के लिए संक्षुब्ध बनाओ ॥ ३८ ॥

उ० गोत्रभिदम्। असुरगोत्रं भिनत्तीति गोत्रभित्। यद्वा गोत्र इति मेघनामसु पठितम्। स हि गाः अपः त्रायते। तस्य गोत्रस्य मेघस्य भेत्तारं वृष्ट्यर्थम्। गोविदम् उपलब्धारम्। यद्वा वाग्विदं स्तुतिविदम् पण्डितं वा वज्रपाणिम् जयन्तम्। जयतेर्गत्यर्थस्य अज्म। अज्मेति संग्रामनाम। संग्रामं गच्छन्तम्। प्रमृणन्तम् ओजसा। मृणतिर्हिंसाकर्मा। प्रमर्दयन्तं बलेन। इममिन्द्रम् हे सजाताः समानजन्मानो देवाः। अनुवीरयध्वम् वीरकर्मकुर्वाणमनुगम्य वीरकर्मणैव प्रोत्साहयत। हे सखायः समानख्याना देवाः, अनुसंरभध्वम् अनुसंगम्य रभसं कुरुत ॥ ३८ ॥

म० हे सजाताः समानं जातं जन्म येषां ते समानजन्मानः सखायो देवाः, इममिन्द्रमनु वीरयध्वम् 'शूर वीर विक्रान्तौ' अदन्तश्चुरादिः लोट्। वीरकर्म कुर्वाणमनुगम्य वीरकर्मणा प्रोत्साहयत अनु संरभध्वम्। संरम्भं वेगं कुर्वाणमनु संरम्भं कुरुत। कीदृशमिन्द्रम्। गोत्रभिदं गोत्रमसुरकुलं भिनत्ति गोत्रभित्तम्। यद्वा गा अपः त्रायते गोत्रो मेघः तस्य भेत्तारम्। गोविदम् गां वाचं वेत्तीति गोवित् तम् पण्डितम्। वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम्। अज्म संग्रामं जयन्तम्। अज्मेति युद्धनाम। अजतेर्गत्यर्थस्य। ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रून्हिंसन्तम्। मृणतिर्हिंसाकर्मा ॥ ३८ ॥

अभि गोत्राणि सहसा गाहमानोऽदयो वीरः शतमन्युरिन्द्रः। दुश्च्यवनः पृतनाषाडयुध्योऽस्माकꣳ सेना अवतु प्र युत्सु ॥ ३९ ॥

[अभि। गोत्राणि। सहसा। गाहमानः। अदयः। वीरः। शतमन्युरितिशत मन्युः। इन्द्रः॥ दुश्च्यवनऽइतिदुः च्यवनः। पृतनाषाट्। अयुध्यः। अस्माकम्। सेनाः। अवतु। प्र। युत्स्वितियुत् सु ॥३९॥]

असुरकुलों या मेघवृन्दों को विलोडित करने वाला, दयाहीन, वीर, शतशः क्रोधी, अप्रच्याव्य, सेना को अभिभूत करने वाला और प्रतियोधारहित वह इन्द्र युद्धों में हमारी सेना की रक्षा करे ॥ ३९ ॥

उ० अभिगोत्राणि अभिगाहमानो गोत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि वा। सहसा बलेन। अदयो निस्त्रिंशः। वीरः विक्रान्तः। शतमन्युः बहुक्रोधः इन्द्रः। दुश्च्यवनः अप्रच्याव्यः। पृतनाषाट् पृतनां संग्रामं सहते अभिभवति। अयुध्यः अविद्यमानप्रतियोधः। य इत्थंभूत इन्द्रः सोऽस्माकं सेनाम् अवतु पालयतु। प्रयुत्सु युद्धेषु ॥ ३९ ॥

म० इन्द्रः युत्सु युद्धेषु अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इत्युपसर्गस्य क्रियापदात् परप्रयोगः। कीदृश इन्द्रः। गोत्राणि असुरकुलानि मेघवृन्दानि वा अभिगाहमानः सर्वतो विलोडयन्। अदयः दयारहितः। वीरः विक्रान्तः। शतमन्युः शतमसंख्यो मन्युः क्रोधो यस्य शतयज्ञो वा। दुश्च्यवनः अप्रच्याव्यः। पृतनां संग्रामं सहते अभिभवतीति पृतनाषाट्। अयुध्यः योद्धुमशक्यः। नास्ति युध्यः प्रतियोधास्येति वा ॥ ३९ ॥

इन्द्र आसां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः। देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वग्रम् ॥ ४० ॥

[इन्द्रः। आसाम्। नेता। बृहस्पतिः। दक्षिणा। यज्ञः। पुरः। एतु। सोमः॥ देवसेनानामितिदेव सेनानाम्। अभिभञ्जतीनामित्यभि भञ्जतीनाम्। जयन्तीनाम्। मरुतः। यन्तु। अग्रम् ॥४०॥]

इन्द्र व बृहस्पति हमारी इस सेना के नेता हैं। यज्ञ का अधिष्ठाता विष्णु दक्षिणपार्श्व में रहनेवाला है और सोम अग्रेसर है। शत्रुओं की सेना को टुकड़े-टुकड़े करनेवाली और विजयिनी हमारी इस देवसेनाओं के अग्रभाग में मरुतः चलें ॥ ४० ॥

उ० इन्द्र आसाम्। देवसेनानां व्यूहरचनात् इन्द्र आसां नेता भवतु। बृहस्पतिश्च। मन्त्री प्रधानानि हि कार्याणि करोति। दक्षिणायज्ञः दक्षिणतो यज्ञः एतु। पुर एतु सोमः पुरस्तादागच्छतु सोमः। यद्वा। दक्षिणापुरस्तात् एतु यज्ञश्च सोमश्च। केषामित्यत आह। देवसेनानाम् अभिभञ्जतीनाम्। 'भञ्जो आमर्दने' जयन्तीनाम्। मरुतः गणभूताः यन्तु अग्रम् निरुध्य ॥ ४० ॥

म० इन्द्रः बृहस्पतिश्च आसां देवसेनानां नेता प्रणेता भवत्विति शेषः। यज्ञः यज्ञपुरुषो विष्णुर्दक्षिणा दक्षिणत एतु गच्छतु। दक्षिणादाच्प्रत्ययः। सोमः परोऽग्रे एतु। मरुतो गणदेवा अग्रं सेनाग्रभागं यन्तु गच्छन्तु। कीदृशीनां देवसेनानाम्। अभिभञ्जतीनां 'भञ्जो आमर्दने' शत्रून्मर्दयन्तीनाम्। तथा जयन्तीनां विजयमानानाम् ॥ ४० ॥

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुताꣳ शर्ध उग्रम्। महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ ४१ ॥

[इन्द्र॑स्य । वृष्ण॑ः । वरु॑णस्य । राज्ञ॑ः । आ॒दि॒त्याना॑म् । म॒रुता॑म् । शर्द्ध॑ः । उ॒ग्रम् ॥ म॒हाम॑नसा॒मिति॑ म॒हाम॑नसाम् । भु॒व॒न॒च्य॒वा॒नामिति॑ भुवन॒च्य॒वाना॑म् । घोष॑ः । दे॒वाना॑म् । जय॑ताम् । उत् । अ॒स्था॒त् ॥४१॥]

कामनाओं के वर्षक इन्द्र, राजा वरुण, आदित्यों-मरुतों के अत्यन्त उद्‌गूर्ण बल तथा महान् मनवाले लोकों को प्रच्यावित करनेवाले एवं विजय करनेवाले देवों का तुमुलनाद साथ-साथ उठा (=देवों ने बल से विजय करके जयघोष किया) ॥ ४१ ॥

उ० इन्द्रस्य वृष्णः इन्द्रस्य वर्षितुः । वरुणस्य च राज्ञः । आदित्यानां मरुतां च शर्धः बलं हस्त्यश्वरथपदातिलक्षणम् । उग्रम् उद्गूर्णायुधम् । उदस्थादित्यनुषङ्गः । यदा चैतदुदस्थात् अथानन्तरमेव । महामनसाम् अक्लिष्टमनसाम् । भुवनच्यवानां भुवनच्यावनसमर्थानाम् घोषः शब्दः । देवानां जयताम् उदस्थात् उत्थितः जितं जितमिति ॥ ४१ ॥

म० वृष्णः कामवर्षितुरिन्द्रस्य राज्ञो वरुणस्यादित्यानां द्वादशानां मरुतां चैषां देवानामुग्रमुत्कृष्टं शर्धो बलं गजतुरगरथपत्त्यात्मकसैन्यं घोषो जितं जितमिति शब्दश्च उदस्थात् उत्थितः । जितं जितमिति वददिन्द्रादिसैन्यमुत्थितमित्यर्थः । कीदृशानां देवानाम् । महामनसां महन्मनो येषां ते महामनसस्तेषां युद्धे स्थिरचित्तानाम् । तथा भुवनच्यवानां भुवनं लोकं च्यावयन्ति ते भुवनच्यवास्तेषां भुवनच्यावनसमर्थानाम् । जयतां विजयमानानाम् ॥ ४१ ॥

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्सत्वनां मामकानां मनाᳪंसि । उद्वृत्रहन्वाजिनां वाजिनान्युद्रथानां जयतां यन्तु घोषाः ॥ ४२ ॥

[उत् । ह॒र्ष॒य॒ । म॒घ॒व॒न्निति॑ मघ॒ऽव॒न् । आयु॑धानि । उत् । सत्व॑नाम् । मा॒म॒काना॑म् । मना॑ᳪंसि ॥ उत् । वृ॒त्र॒ह॒न्निति॑ वृत्र॒ऽह॒न् । वा॒जिना॑म् । वाजि॑नानि । उत् । रथा॑नाम् । जय॑ताम् । य॒न्तु॒ । घोषाः॑ ॥४२॥]

हे धनवान् इन्द्र ! हमारे हतोत्साहित वीरों के मनोबल तथा आयुधों को पुनः ऊँचा उठाओ । हे वृत्रहन् ! वेगवानों के घोड़े और जय करते हुए रथों के निनाद ऊँचे उठें ॥ ४२ ॥

उ० उद्धर्षय उद्गतहर्षान् कुरु । हे मघवन् आयुधानि । उत्सत्वनाम् उद्धर्षय च सत्वनाम् सत्त्वानां मनुष्याणाम् । मामकानां मदीयानां । मनांसि उद्धर्षय । हे वृत्रहन्, वाजिनामश्वानाम् । वाजिनानि वेजनवन्त्वानि । चञ्चलत्वं ह्यश्वस्य गुणः । उद्रथानां च जयतां यन्तु घोषाः । उद्यन्तु च स्वप्रसादात् रथानां च जयतां मे घोषाः शब्दाः ॥ ४२ ॥

म० हे मघवन् धनवन्निन्द्र, आयुधानि उद्धर्षय उद्भूतहर्षाणि कुरु । मामकानां मदीयानां सत्वनां प्राणिनां मनांसि च उद्धर्षय हर्षयुक्तान् कुरु । हे वृत्रहन् वैरिघातिन्, वाजिनामश्वानां वाजिनानि शीघ्रगमनानि उद्धर्षय उत्कृष्टानि कुरु । किंच जयतां विजयमानानां रथानां घोषाः शब्दा उद्यन्तु उद्गच्छन्तु रथाः । सशब्दाः प्रसरन्तु ॥ ४२ ॥

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्माँ २॥ उ देवा अवता हवेषु ॥ ४३ ॥

[अ॒स्माक॑म् । इन्द्र॑ः । समृ॑ते॒ष्वि॑ति॒ सम्ऽऋ॑तेषु । ध्व॒जेषु॑ । अ॒स्माक॑म् । याः । इष॑वः । ताः । ज॒य॒न्तु॒ ॥ अ॒स्माक॑म् । वी॒राः । उत्त॑र॒ऽइत्यु॑त्ऽत॑रे । भ॒व॒न्तु॒ । अ॒स्मान् । ऊँऽइत्यूँ । दे॒वाः । अ॒व॒त॒ । हवे॑षु ॥४३॥]

उठी हुई हमारी ध्वजाओं के शत्रु की ध्वजाओं से संमत होने पर इन्द्र हमारा रक्षक होवे । इन्द्र की कृपा से हमारे जो बाण हैं, वे शत्रु को जीतें । हमारे वीर शत्रु से भारी पड़ें । हे देवों ! आह्वानों में तुम हमारी रक्षा करो ॥ ४३ ॥

उ० अस्माकमिन्द्रः । अस्माकं तावत् समृतेषु संगतेषु ध्वजेषु शत्रुबलध्वजलोलीभूतेषु । इन्द्रो रक्षिता भवतु । इन्द्रप्रसादादेव अस्माकं या इषवः ताः जयन्तु । अस्माकं च वीरा उत्तरे विजयिनो भवन्तु । अस्मान् उ । विनिग्रहार्थीय उकारः । अस्मानेव हे देवाः, अवत रक्षत । हवेषु आह्वानेषु ॥ ४३ ॥

म० ध्वजेषु समृतेषु 'ऋ गतौ' सङ्गतेषु शत्रुध्वजैः संयुक्तेषु सत्सु इन्द्रः अस्माकं रक्षिता भवत्विति शेषः । तदा नोऽस्माकं या इषवोऽस्मदीयैः प्रयुक्तास्ता जयन्तु परसैन्यानि घ्नन्तु । अस्माकं ये वीराः शूरास्ते उत्तरे परकीयभटेभ्य उत्कृष्टा भवन्तु । उ अपिच हे देवाः, हवेषु अस्मान् यूयमवत रक्षत 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति दीर्घः ॥ ४३ ॥

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि । अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥ ४४ ॥

[अ॒मीषा॑म् । चि॒त्तम् । प्र॒ति॒लो॒भय॒न्तीति॑ प्रति॒ऽलो॒भय॑न्ती । गृ॒हा॒ण । अङ्गा॑नि । अ॒प्वे॒ । परा॑ । इ॒हि॒ ॥ अ॒भि । प्र । इ॒हि॒ । निः । द॒ह॒ । हृ॒त्स्विति॑ हृ॒त्ऽसु । शोकैः॑ । अ॒न्धेन॑ । अ॒मित्राः॑ । तम॑सा । स॒च॒न्ता॒म् ॥४४॥]

शत्रु के चित्त को चलित करनेवाली हे अप्व देवते ! इन शत्रुओं के चित्तों को प्रतिलुब्ध बनाती हुई तू इनके अंगों को लेकर दूर भाग जा और अन्य अंगों के ग्रहण की अभिकांक्षा से पुनः

इनमें प्रविष्ट हो। तू इनके हृदयों को पुत्रादि के शोक से दग्ध कर दे। यह हमारे शत्रु गहरे अन्धकार से संगत होवें ॥ ४४ ॥

उ० अमीषां चित्तम् अप्वा देवता। साच पुनर्व्याधिर्वा भयं वा। यस्मादेतया विद्धो व्यासः अपचीयतेऽनया भक्ष्यमाणः तस्मादप्वा अपशब्दान्त्याकारलोपस्ततष्टाप् 'ऐन्द्र्योऽभिरूपा द्वादश भवन्ति' इति श्रुतिः। इयमपीन्द्रसेनासंबन्धिनी। अमीषाम् संबन्धिनां मनुष्याणाम् चित्तम् चित्तानीति वचनव्यत्ययः। प्रतिलोभयन्ती। 'लुभ विमोहने'। विमोहयमाना। गृहाणामङ्गानि हे अप्वे, ततः परेहि परागच्छ पुनरन्यान् शत्रून्गृहीतुम् अतो भूयोभूयः करणेनैतानेव शत्रूनभिप्रेहि। निर्दह चैषां हृदयानि शोकैः। हृत्स्विति सप्तमीबहुवचनं द्वितीयाबहुवचनस्थाने। हृदयानि निर्दह शोकैः। यथा अन्धेन ध्वान्तलक्षणेन अमित्राः तमसा सचन्ताम् तमसा संसेव्यन्ताम् संश्लिष्यन्ताम्। द्वादशैन्द्र्यः समाप्ताः ॥ ४४ ॥

म० अप्वा देवता सा व्याधिर्भयं वा यस्मादेतया विद्धोऽपचीयते तस्मादप्वा। अपपूर्वाद्वातेरन्तर्भूतण्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (पा० ३।२।१०१) इति डप्रत्ययः। अपशब्दान्त्याकारलोपश्छान्दसः ततष्टाप्। अपवति अपगमयति सुखं प्राणांश्चेत्यप्वा। 'ऐन्द्र्योऽभिरूपा द्वादश भवन्ति' (९।२।३।६) इति श्रुतेरियमपीन्द्रसेनासंबन्धिनी। हे अप्वे, अमीषां शत्रूणां चित्तं चित्तानि प्रतिलोभयन्ती मोहयन्ती अङ्गानि शत्रुगात्राणि गृह्णाना ततः परेहि अङ्गान्यादाय परागच्छ। पुनरन्यान् रिपून् गृहीतुमभि शत्रुसङ्घं प्रेहि प्रगच्छ। तेषां हृत्सु हृदयानि शोकैर्धनपुत्रनाशादिनिमित्तैर्निर्दह विभक्तिव्यत्ययः। किंच अमित्राः शत्रवोऽन्धेन तमसा गाढान्धकारेण सचन्तां सङ्गच्छन्तां 'षच संबन्धे' लोट्। द्वादशैन्द्र्यः समाप्ताः ॥ ४४ ॥

अव॑सृष्टा॒ परा॑पत॒ शर॑व्ये॒ ब्रह्म॑सꣳशिते। गच्छा॒मित्रा॒न्प्रप॑द्यस्व॒ मामीषां॒ कं च॒नोच्छि॑षः ॥ ४५ ॥

[अव॑सृष्टेत्यव॑ सृष्टा। परा॑। पत॒। शर॑व्ये। ब्रह्म॑सꣳशित॒ऽइति॒ ब्रह्म॑ सꣳशिते ॥ गच्छ॑। अ॒मित्रा॑न्। प्र। प॒द्य॒स्व॒। मा। अ॒मीषा॑म्। कम्। च॒न। उत्। शि॒षः॒ ॥४५॥]

हे मंत्रतीक्ष्णी कृते! हे शरवृष्टे! तुम छोड़ी जाने पर तेजी से शत्रु की ओर बढ़ो और जाकर शत्रुओं को प्राप्त होओ। हे शरवृष्टे! इन शत्रुओं में से कोई भी जीवित न बचने पावे ॥ ४५ ॥

उ० पृथग्विनियोगमन्त्राः। अवसृष्टा इषुदेवत्यानुष्टुप्। परावसृष्टा निक्षिप्ता परापत परागच्छ। हे शरव्ये शरमयी इषुः शरव्या। हे ब्रह्मसंशिते ब्रह्मणाभिमन्त्रिते अभिमन्त्र्य अतितरां तीक्ष्णीकृते, गच्छ परापत। गच्छेत्यतिशयार्थं एकार्थयोराख्यातयोर्द्विर्वचनम्। अमित्रान्प्रपद्यस्व। माच अमीषाममित्राणां कंचन उच्छिषः उच्छेषय। उद्धृतमूलान्कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ४५ ॥

म० इत ऋक्चतुष्टयस्य विनियोगः कात्यायनेनोक्तः। इयमिषुदेवत्यानुष्टुप्। हिंसिका शरमयी हेतिः शरव्या ब्रह्मणा मन्त्रेण संशिता तीक्ष्णीकृता ब्रह्मसंशिता तादृशि हे शरव्ये, त्वमवसृष्टास्माभिर्मुक्ता सती परापत सहसा परसैन्ये पतिता भव। पतिता चामित्रान् शत्रून् गच्छ प्राप्नुहि। प्राप्य च प्रपद्यस्व शत्रुशरीरेषु प्रविश। प्रविश्य चामीषां शत्रूणां मध्ये कंचन पुरुषं मा उच्छिषः अवशिष्टं मा कुरु। सर्वानपि जहीत्यर्थः। 'शिष्लृ विशेषणे' 'पुषादि—' (पा० ३।१।५५) इत्यादिना च्लेरङ् ॥ ४५ ॥

प्रेता॒ जय॑ता नर॒ इन्द्रो॑ वः॒ शर्म॑ यच्छतु। उ॒ग्रा वः॑ सन्तु बा॒हवो॑ऽनाधृ॒ष्या यथास॑थ ॥ ४६ ॥

[प्र। इ॒त। जय॑त। नर॒ः। इन्द्र॑ः। वः॒। शर्म॑। य॒च्छ॒तु॒ ॥ उ॒ग्राः। वः॒। स॒न्तु॒। बा॒हव॑ः। अ॒ना॒धृ॒ष्याः। यथा॑। अस॑थ ॥४६॥]

मेरी सेना के हे मनुष्यो! तुम शत्रु पर टूट पड़ो—उन्हें जय करो। तुम्हें इन्द्र सुख प्रदान करे। तुम्हारी भुजाएँ कुछ इस प्रकार उद्गूर्णबल बन जावें कि फिर तुम सब हराए न जा सको ॥ ४६ ॥

उ० प्रेत अनुष्टुप्। योद्धॄन्स्तौति। हे नरः मनुष्याः, प्रेत गच्छत जयत च। इन्द्रश्च वः शर्म शरणं परित्राणम् यच्छतु ददातु। उग्रा उद्गूर्णायुधाः वः युष्माकम् सन्तु बाहवः। अनाधृष्याः अप्रधृष्याः यथा यूयम् असथ भवथ तथा उग्रा वः सन्तु बाहव इत्यनुषङ्गः ॥ ४६ ॥

म० योद्धृदेवत्यानुष्टुप् योद्धॄन् स्तौति। हे नरोऽस्मदीया योद्धारः, यूयं प्रेत परसैन्यं प्रति प्रकर्षेण गच्छत। ततो जयत विजयं प्राप्नुत। 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति प्रेतेत्यत्र दीर्घः। 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति जयतेत्यत्र दीर्घः। इन्द्रो वा युष्मभ्यं शर्म जयोत्थं सुखं यच्छतु ददातु 'दाण् दाने' 'पाघ्रा—' (पा० ७।३।७८) इत्यादिना यच्छादेशः। किंच यथा यूयमनाधृष्या असथ केनाप्यतिरस्कार्या भवथ। तथा वो युष्माकं बाहवो भुजदण्डा उग्रा उद्गूर्णायुधाः सन्तु। असथेत्यत्र 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।३।९४) इत्यडागमः ॥ ४६ ॥

अ॒सौ या सेना॑ मरुतः॒ परे॑षाम॒भ्यैति॑ न॒ ओज॑सा स्पर्ध॑माना। तां गू॑हत॒ तम॒साप॑व्रतेन॒ यथा॒मी अ॒न्यो अ॒न्यं न जा॒नन् ॥ ४७ ॥

[असौ । या । सेना । मरुतः । परेषाम् । अभि । आ । एति । नः । ओजसा । स्पर्द्धमाना ॥ ताम् । गूहत । तमसा । अपव्रतेनेत्यपव्रतेन । यथा । अमीऽइत्यमी । अन्यः । अन्यम् । न । जानन् ॥४७॥]

हे मरुतो ! बल से हमारी स्पर्धा करती हुई यह जो शत्रुओं की सेना हम पर चढ़ी आ रही है, उसे कुछ इस प्रकार के प्रगाढ़ अन्धकार से छादित कर दो कि वह किंकर्तव्यविमूढ़ हो जाए और वे परस्पर एक-दूसरे को पहिचान भी न सकें ॥ ४७ ॥

उ० असौ या । मारुती त्रिष्टुप् । असौ या सेना हे मरुतः, परेषां शत्रूणाम् अभि ऐति अभ्यागच्छति नः अस्मान्प्रति ओजसा बलेन स्पर्धमाना । तां सेनां गूहत व्याप्नुत । तमसा अपव्रतेन । व्रतमिति कर्मनाम । अपगतकर्मणा । येन तमसाऽर्धव्याप्तानां नश्यन्ति कर्माणिं तदपव्रतं तमः तेनापव्रतेन तमसा वा गूहत । यथामी अन्यो अन्यं न जानन् यथा अमी सैनिकाः अन्योन्यं परस्परं न जानीयुः ॥ ४७ ॥

म० मरुद्देवत्या त्रिष्टुप् । हे मरुतः, या प्रसिद्धा असौ परेषां शत्रूणां सेना नोऽस्मानभि आ एति अभ्यागच्छति । कीदृशी । ओजसा बलेन स्पर्धमाना स्पर्धां कुर्वाणा तां सेनां तमसा अन्धकारेण यूयं गूहत संवृतां कुरुत । तथा गूहत यथा अमी सैनिका अन्योन्यं न जानन् परस्परं न जानीयुस्तथा गूहत । कीदृशेन तमसा । अपव्रतेन अपगतं व्रतं कर्म यस्मात् तेन । येन व्याप्तानां कर्म नश्यति तादृशेन तमसा गूहतेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखा इव । तत्र इन्द्रो बृहस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ ४८ ॥

[यत्र । बाणाः । सम्पतन्तीति सम्पतन्ति । कुमाराः । विशिखाऽइवेति विशिखाःइव ॥ तत् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । अदितिः । शर्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म । यच्छतु ॥४८॥]

जिस युद्ध में कुमारों के बालों के समान घने बाण बरस रहे हों, वहाँ इन्द्र, बृहस्पति और अदिति सदा हमें शान्ति प्रदान करें—सुख दे ॥ ४८ ॥

उ० यत्र बाणाः । लिङ्गोक्तदेवता पङ्क्तिः । यत्र बाणा इषवः संपतन्ति अनिर्मर्यादम् । कथमिव । कुमारा विशिखा इव । यथा कुमारा अदृष्टपरिकारिणः विगतशिखाः सर्वमुण्डाः तं तमर्थं संनिपतेयुरेवं संपतन्ति तत्रेत्यर्थः । नः अस्माकम् इन्द्रः शर्म शरणम् यच्छतु ददातु । बृहस्पतिः शर्म यच्छतु । अदितिः शर्म यच्छतु । विश्वाहा सदाकालं च शर्म यच्छतु । इन्द्रः बृहस्पतिः अदितिः ॥ ४८ ॥

म० इन्द्रबृहस्पत्यदितिदेवत्या पङ्क्तिरष्टाक्षरपञ्चपादा । यत्र यस्मिन् युद्धे बाणाः शत्रुप्रयुक्ताः संपतन्ति इतश्चेतश्च संभूय पतन्ति । तत्र दृष्टान्तः । कुमारा विशिखा इव विगता शिखा येषां ते विशिखाः शिखारहिता मुण्डितमुण्डा विकीर्णकवचा वा अतिबालाश्चपलाः सन्तो यथा इतस्ततो गच्छन्ति तद्वत् । तत् तत्र युद्धे इन्द्रः नोऽस्मभ्यं शर्म विजयोत्थं सुखं यच्छतु ददातु । कीदृश इन्द्रः । बृहस्पतिः बृहतां मन्त्राणां पतिः पालकः विजयोचितमन्त्रज्ञः । अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अखण्डितशक्तिः । विश्वाहा विश्वान्सर्वान् शत्रून् आ समन्ताद्धन्तीति विश्वाहा । स शर्म यच्छतु इति पुनरुक्तिरादरार्था । यद्वा तत्र इन्द्रः बृहस्पतिरिन्द्रगुरुः अदितिरिन्द्रमाता च विश्वाहा सर्वाण्यहानि सर्वदा शर्म यच्छतु । विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा विभक्तेराकारः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ४८ ॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजाऽमृतेनानुवस्ताम् । उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ ४९ ॥

[मर्माणि । ते । वर्मणा । छादयामि । सोमः । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्ताम् ॥ उरोः । वरीयः । वरुणः । ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवाः । मदन्तु ॥४९॥]

(युद्ध के लिए उद्यत राजा को अध्वर्यु कवच प्रदान करता है ।) हे वीर ! तुम्हारे मर्मस्थानों को मैं कवच से प्रच्छन्न करता हूँ । राजा सोम तुम्हें अमृत में बसा दे । राजा वरुण तुम्हारे कवच को पृथु से भी पृथु बना दे । जय करते हुए तुम्हें देवता और भी प्रोत्साहित करें ॥ ४९ ॥

उ० मर्माणि ते । लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुप् । कवचं प्रयच्छति मर्माणि ते तव । वर्मणा कवचेन छादयामि । सोमश्च राजा त्वाम् अमृतेन अनुवस्ताम् आच्छादयतु । किंच उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु पृथोरपि प्रथीयः वरुणः तव कवचं करोतु । किंच जयन्तं त्वाम् अनुमदन्तु उत्साहयन्तु देवाः ॥ ४९ ॥

म० 'मर्माणि त इति कवचं प्रयच्छति' (का० १३ । ३ । १०) । महाव्रते यागेऽध्वर्युः क्षत्रियाय सन्नाहं परिधानाय प्रयच्छतीत्यर्थः । सोमवरुणदेवत्या त्रिष्टुप् । हे यजमान, ते तव मर्माणि जीवस्थानानि वर्मणा कवचेनाहं छादयामि आवृणोमि । राजा विप्रादीनामधिपः सोमोऽमृतेन नास्ति मृतं मरणं येन तेन मरणनिवारकेणानेन वर्मणा त्वा त्वामनु-

वस्त्रामन्वाच्छादयतु । 'वस आच्छादने' अदादिः लोट् । तथा वरुणः ते तव वर्म उरोः पृथोरपि वरीयः उरुतरं प्रथीयः कृणोतु । अत्यन्तमुरु वरीयः । ईयसुनि 'प्रस्थस्फ–' (पा० ६ । ४ । १५७) इत्यादिना उरोर्वरादेशः । किंच देवाः जयन्तं विजयं प्राप्नुवन्तं त्वा त्वामनुमदन्तु अनुकूला भूत्वा हृष्यन्तु उत्साहयन्तु वा ॥ ४९ ॥

उदे॑नमुत्त॒रां न॑याग्ने घृ॒तेना॑हुत । रा॒यस्पोषे॑ण॒ सᳪं᳭ सृ॑ज प्र॒जया॑ च ब॒हुं कृ॑धि ॥ ५० ॥

[उत् । ए॒न॒म् । उ॒त्त॒रामित्यु॑त् त॒राम् । न॒य । अग्ने॑ । घृ॒तेन॑ । आहु॒तेत्या॑ हुत ॥ रा॒यः । पोषे॑ण । सम् । सृ॒ज । प्र॒जयेति॑प्र जया॑ । च । ब॒हुम् । कृ॒धि ॥५०॥]

(घी में डूबी हुई तीन गूलर की समिधाएँ शाला के द्वार पर स्थित अग्नि में होम करना ।) हे घृत से आहुत अग्ने ! तुम इस हमारे यजमान को उत्कृष्ट स्थिति को प्राप्त कराओ । इसे धन-समृद्धि की पुष्टि से संगत करो और सन्तान के द्वारा तुम इसे बहुसंख्यक बना दो ॥ ५० ॥

उ० उदेनम् । समिधमादधाति तिसृभिरनुष्टुब्भिः । तत्र प्रथमाग्नेयी द्वितीयैन्द्री तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । उदेनमुत्तरां नय । एनं यजमानम् उद्गततराम् हे अग्ने, घृतेन आहुतिसंबन्धेन आहुत अभिहुत । जुहोतेरेतद्रूपं नतु ह्वयतेः । रायस्पोषेण च धनस्य पुष्ट्या संसृज । प्रजया च बहुं पुत्रपौत्रसंकुलं कृधि कुरु ॥ ५० ॥

म० 'आर्द्रौदुम्बरीर्घृतोषितास्तिस्र उदेनमित्यादधाति प्रत्यृचम्' (का० १८ । ३ । १४) । अशुष्का उदुम्बरतरूत्था रात्रौ घृते स्थिताः प्रादेशमात्रास्तिस्रः समिध ऋक्त्रयेण शालाद्वार्ये जुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः । तिस्रोऽनुष्टुभः प्रथमाग्निदेवत्या द्वितीयेन्द्रदेवत्या तृतीया लिङ्गोक्तदेवता । हे घृतेनाहुत आज्येन सर्वतो हूयमान हे अग्ने, एनं यजमानमुत्तरां नय अतिशयेन उत् उत्तराम् तरबन्तादाम्प्रत्ययः । उत्कृष्टत्वमैश्वर्यं प्रापय । ऐश्वर्यमेवाह । रायस्पोषेण धनसमृद्ध्या संसृज संयोजय । प्रजया संतत्या पुत्रपौत्रादिकया च बहुं कृधि भूयांसं कुरु । बहुकुटुम्बं कुर्वित्यर्थः ॥ ५० ॥

इन्द्रे॒मं प्र॑त॒रां न॑य सजा॒ताना॑मसद्व॒शी । समे॑नं॒ वर्च॑सा सृज दे॒वानां॑ भाग॒दा अ॑सत् ॥ ५१ ॥

[इन्द्र॑ । इ॒मम् । प्र॒त॒रामिति॑प्र त॒राम् । न॒य । स॒जा॒ताना॒मिति॑स जा॒ताना॑म् । अ॒स॒त् । व॒शी ॥ सम् । ए॒न॒म् । वर्च॑सा । सृ॒ज । दे॒वाना॑म् । भा॒ग॒दाऽइति॑भाग॒ दाः । अ॒स॒त् ॥५१॥]

हे इन्द्र ! तुम इस यजमान को अतिप्रशस्त स्थिति को प्राप्त कराओ । यह अपने सजातीयों को वश में करने वाला होवे । इसे तुम ब्रह्मवर्चस् से संयुक्त करो । यह यज्ञ में देवों को उनका हविर्भागदाता होवे ॥ ५१ ॥

उ० इन्द्रेमम् हे इन्द्र, एनं यजमानम् प्रतरां नय । सजातानां च समानजन्मनां च । असत् भवतु । वशी कान्तः ईश्वरो वा । किंच समेनं वर्चसा सृज संसृज च एनं यजमानं । वर्चसा स्वेन स्वेन कर्मणा । वर्णानामुत्कर्षो वर्चः । देवानां च भागदाः असत् भवतु । यज्ञसमाप्तिं त्वत्प्रसादात्प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥

म० हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त, इमं यजमानं प्रतरां नय अतिप्रकर्षः प्रतराम् प्रकृष्टमैश्वर्यं प्रापय । तदेव दर्शयति । सजातानां समानजातीयानां वशी वशयतीति वशी नियमनसमर्थो असत् भवतु । किंच एनं यजमानं वर्चसा संसृज तेजस्विनं कुरु । अयं यजमानो देवानां भागदा असत् भागं ददाति भागदाः यज्ञेषु देवानां भागप्रदाता भवतु ॥ ५१ ॥

यस्य॑ कु॒र्मो गृ॒हे ह॒विस्तम॑ग्ने व॒र्धया॒ त्वम् । तस्मै॑ दे॒वा अधि॑ब्रुवन्न॒यं च॒ ब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥ ५२ ॥

[यस्य॑ । कु॒र्मः । गृ॒हे । ह॒विः । तम् । अ॒ग्ने॒ । व॒र्ध॒य॒ । त्वम् ॥ तस्मै॑ । दे॒वाः । अधि॑ । ब्र॒व॒न् । अ॒यम् । च॒ । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ ॥५२॥]

हे अग्ने ! जिस यजमान के घर हम देवों को हविः दे रहे हैं, उसे तुम बढ़ाओ । उसके लिए सब देव—'यह हमें प्रिय है', इस प्रकार अधिवचन कहें और यह मंत्र का स्वामी होवे ॥ ५२ ॥

उ० यस्य कुर्मः । यस्य यजमानस्य कुर्मः गृहे हविः तं हे अग्ने, वर्धय त्वं प्रजया पशुभिश्च । तस्मै देवा अधिब्रुवन् । उपरिभावेन यत्प्रशस्तं कल्याणं तत् ब्रुवन्तु । अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निः ॥ ५२ ॥

म० वयमृत्विजो यस्य यजमानस्य गृहे हविः कुर्मः पुरोडाशप्रधानं कर्म कुर्मः । हे अग्ने, तं यजमानं त्वं वर्धय । देवास्तस्मै तं यजमानमधिब्रुवन् अधिकं ब्रुवन्तु सर्वेभ्योऽधिकोऽयमिति । अयं यजमानश्च ब्रह्मणो वैदिककर्मणः पतिः पालको भवतु । यद्वा देवा अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निश्च इममधिब्रुवन् तस्मै । द्वितीयार्थे चतुर्थी ॥ ५२ ॥

उदु॑ त्वा॒ विश्वे॑ दे॒वा अग्ने॒ भर॑न्तु॒ चित्ति॑भिः । स नो॑ भव शि॒वस्त्वᳪं᳭ सु॒प्रती॑को वि॒भाव॑सुः ॥५३॥

हे अग्ने ! विश्वेदेव तुम्हें संज्ञानों के साथ पोषित करें । सुष्ठु ज्वालामुख और विभाधन तुम हे अग्ने ! हमारे लिए कल्याणकर होओ ॥ ५३ ॥

उ० अग्निमुच्चरन्ति । उदुत्स्वेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥

म० 'त्रिरुक्तायामुदुम्योदुलेति' (का० १८ । ३ । १८)। होत्रा प्रथमायामृचि त्रिःपठितायां सत्यां प्रतिप्रस्थाता उदुलेति मन्त्रेण प्रदीप्तमिध्मं शालाद्वार्यादूर्ध्वमुत्पादयतीत्यर्थः । व्याख्याता (अ० १२ । कं० ३१) ॥ ५३ ॥

पञ्च॒ दिशो॒ दैवी॑र्य॒ज्ञम॑वन्तु दे॒वीर॒पाम॑तिं दु॒र्म॒तिं बाध॑मानाः । रा॒यस्पोषे॑ य॒ज्ञप॑तिमा॒भज॑न्ती रा॒यस्पोषे॒ अधि॑ य॒ज्ञो अ॑स्थात् ॥ ५४ ॥

[पञ्च॑ । दिश॑ ÷ । दैवीः॑ ÷ । य॒ज्ञम् । अ॒वन्तु॒ । दे॒वीः॑ । अप॑ । अम॑तिम् । दु॒र्म्म॒तिमिति॑ दुः॒ऽम॒तिम् । बाध॑मानाः ॥ रा॒यः । पोषे॑ । य॒ज्ञप॑ति॒मिति॑ य॒ज्ञऽप॑तिम् । आ॒भज॑न्ती॒रित्या॒ऽभज॑न्तीः । रा॒यः । पोषे॑ । अधि॑ । य॒ज्ञः । अ॒स्था॒त् ॥५४॥]

पाँच देवों के अधिष्ठातृत्व में वर्तमाना पाँचों दिव्य दिशाएँ हमारी दुर्बुद्धि व कुविचारणा को बाधित करते हुए रक्षा करें । धन की पुष्टि में यजमान को भागी बनाती हुई यह दिग्-देवियाँ हमारे यज्ञ को धन की पुष्टि में धारण करें ॥ ५४ ॥

उ० चित्यं गच्छन्ति । पञ्चभिर्ऋग्भिर्यज्ञाङ्गसाधनवादिनीभिः । पञ्च दिशः । द्वे त्रिष्टुभौ । पञ्च दिशः दैवीः देवानां संबन्धिन्यः यज्ञम् अवन्तु पालयन्तु । स्वयं च देव्यः । किं कुर्वाणा यज्ञमवन्तु । अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । अमतिम् अमननम् अज्ञानम् । अमतिः दुर्मतिं च । किंच रायस्पोषे धनस्य पुष्टौ । यज्ञपतिं यजमानम् आभजन्ती भागिनं कुर्वत्यः । रायस्पोषे च अधि उपरि । यज्ञः अस्थात्तिष्ठतु । दिग्भिरेव स्थापितः अभिहुतः ॥ ५४ ॥

म० 'चित्यं प्रतिगच्छन्ति पञ्च दिशां' (का० १८ । ३ । १८) इति । ततो ब्रह्महोत्रध्वर्युप्रतिप्रस्थातृयजमानाः पञ्च दिश इत्याद्यृक्पञ्चकेन चित्यं प्रति गच्छन्ति । सर्वेषां मन्त्रपाठ इति कर्कः । अध्वर्युरेवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः । यज्ञाग्निसाधनवादिन्यः पञ्च ऋचः । आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ प्रथमा दिग्देवत्या । पञ्च दिशः प्राचीदक्षिणाप्रतीच्युदीचीमध्यारूपा देवीः देव्यो यज्ञमस्मदीयमवन्तु । कीदृश्यो दिशः । दैवीः दैव्यः देवानामिन्द्रयमवरुणसोमब्रह्मणां संबन्धिन्यो दैव्यः । तथा अमतिमस्मदीयप्रज्ञामावं दुर्मतिं दुष्टां मतिं पापविषयां बुद्धिमपबाधमानाः विनाशयन्त्यः । रायस्पोषे धनपुष्टौ यज्ञपतिं यजमानमाभजन्तीः आभजन्त्यः भागिनं कुर्वन्त्यः । किंच यज्ञोऽस्मदीयो रायो धनस्य पोषे पुष्टौ अधि अस्थात् अधिकं तिष्ठतु समृद्धोऽस्तु ॥ ५४ ॥

समि॑द्धे अ॒ग्नावधि॑ मामहा॒न उ॒क्थप॑त्र॒ ईड्यो॑ गृभी॒तः । त॒प्तं घ॒र्मं प॑रि॒गृह्या॑यजन्तो॒र्जा यद्य॒ज्ञमय॑जन्त दे॒वाः ॥ ५५ ॥

[समि॑द्ध॒ इति॒ सम्ऽइ॑द्धे । अ॒ग्नौ । अधि॑ । मा॒म॒हा॒नः । म॒म॒हा॒न इति॑ ममहा॒नः । उ॒क्थप॑त्र॒ इत्यु॒क्थऽप॑त्रः । ईड्यः॑ ÷ । गृ॒भी॒तः ॥ त॒प्तम् । घ॒र्म्मम् । प॒रि॒गृह्येति॑ परि॒गृह्य॑ । अ॒य॒ज॒न्त॒ । ऊ॒र्जा । यत् । य॒ज्ञम् । अय॑जन्त । दे॒वाः ॥५५॥]

अग्नि के समिद्ध होने पर महानता प्रदान करनेवाला, शस्त्र के द्वारा वहनीय, स्तुत्य और धारित यज्ञ-अध्वर्यु के द्वारा पूरा किया जाता है । तप्त महावीर घट को पकड़कर द्योतमान ऋत्विज बल के साथ यज्ञ को पूरा करते हैं ॥ ५५ ॥

उ० समिद्धे अग्नौ । असंबद्धानि वाक्यानि यद्योगात्तद्योगाच्च संबद्धानि भवन्ति । यः समिद्धे सम्यग्दीप्ते अग्नौ प्रणीयमाने अधिमामहानः 'यजमानो वै मामहानः' इति श्रुतिः । 'मह पूजायाम्' । उपरिभावेन देवानामत्यर्थं पूजकः । अस्मानं वा कृतकृत्यं मन्यमानोऽग्निमनुगच्छति । यस्य च उक्थपत्रोऽग्निः प्रणीयमानः अग्निष्टोमे उक्थानि भवन्ति तदङ्गभूत एवायमग्निः । ईड्यः यज्ञियः । गृभीतः गृहीतो धारितोऽध्वर्युणा । यस्य च मामहानस्य तप्तं रुचितं घर्मं परिगृह्य परीशासाभ्याम् अयजन्त ऋत्विजः । यस्य च ऊर्जेन अन्नेन हविर्लक्षणेन । यज्ञमयजन्त संगतं वा कृतवन्तः देवा ऋत्विजः । सोऽयं कृतकृत्य इति शेषः ॥ ५५ ॥

म० आग्नेयी । दीव्यन्ति व्यवहरन्ति ब्रह्महौत्राध्वर्यवादिकर्मभिः प्रचरन्तीति देवा ऋत्विजो यत् यदा तप्तं घर्मं ज्वलितं प्रवर्ग्यं परिगृह्य परितः परीशासाभ्यामादायायजन्त यजन्ते । यदा च ऊर्जा हविर्लक्षणेनान्नेनायजन्त यजन्ते । यदोग्रहणात्तच्छब्दाध्याहारः । तदा अग्नौ समिद्धे सति दीप्यमाने सति उक्थपत्रः यज्ञो गृभीतः गृहीतः धारितः । 'गृभीत इति धारित इत्येतत्' (९ । २ । ३ । ९) इति श्रुतेः । उक्थानि शस्त्राणि पत्रं वाहनं यस्य स उक्थपत्रः । शस्त्रैरेव यज्ञो वाह्यते । कीदृश उक्थपत्रः । ईड्यः । ईडितुं योग्यः स्तुत्यः । अधिमामहानः महयति पूजयति देवानिति मामहानः । महतेर्विकरणव्यत्ययेन 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' 'श्लौ' (पा० ६ । १ । १०) इति द्वित्वम् 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः । यद्वा अधिको मामहानो यजमानो यत्र यज्ञे । 'यजमानो वै मामहानः' (९ । २ । ३ । ५) इति श्रुतेः ॥ ५५ ॥

दैव्या॑य ध॒र्त्रे जोष्ट्रे॑ देव॒श्रीः श्रीम॑नाः श॒तप॑याः ।

परिगृह्य देवा यज्ञमायन्देवा देवेभ्यो अध्वर्यन्तो अस्थुः ॥ ५६ ॥

[दैव्याय । धर्त्रे । जोष्ट्रे । देवश्रीरितिदेव श्रीः । श्रीमनाऽइतिश्री मनाः । शतपयाऽइतिशत पयाः ॥ परिगृह्येतिपरि गृह्य । देवाः । यज्ञम् । आयन् । देवाः । देवेभ्यः । अध्वर्यन्तः । अस्थुः ॥५६॥]

देवों के हितकारी, यज्ञ के द्वारा जगत् के धारक तथा प्रदत्त हविः को सेवन करनेवाले अग्नि के लिए देवों का श्रयण करने वाला, यजमान के प्रति अनुग्रहबुद्धि तथा शतसंख्यक हवियों वाला यज्ञ प्राप्त होता है। ऐसे यज्ञ का परिग्रह करके देव यज्ञ को प्राप्त होते हैं। स्वयं ऋत्विज ही देवों के निमित्त यज्ञकर्म करते हुए स्थित होते हैं ॥ ५६ ॥

उ० दैव्याय धर्त्रे। बृहती वा पङ्क्तिर्वा । यस्मै अग्नये दैव्याय देवानां संबन्धिने । धर्त्रे धारयित्रे जगतः । जोष्ट्रे योषयितृतमाय । पयोदानार्थं नीयत इति वाक्यशेषः । यश्च देवश्रीः देवा अस्य शेषः । श्रीमनाः भक्तेभ्यः श्रियं दातुकामाः । श्रीर्वा यस्य मनसि वसति । शतपयाः बहूनि पयांस्यन्नानि यस्यासौ बहुपयाः । पञ्च परिगृह्य गृहीत्वा । देवाः ऋत्विग्यजमानाः यज्ञं कर्तुमागच्छन्ति । तं देवा ऋत्विग्यजमानाः देवेभ्यः यज्ञं कर्तुकामाः । देवेभ्यो अध्वर्यन्तः अध्वरं कामयमानाः अस्थुः परिवार्य स्थिताः ॥ ५६ ॥

म० बृहती पङ्क्तिर्वाष्टत्रिंशदक्षरत्वात् । अग्निदेवत्या । एवं विधाय अग्नये यज्ञो भवतीति शेषः । कीदृशाय । दैव्याय देवानां हितो दैव्यस्तस्मै । धरतीति धर्ता तस्मै यागद्वारा जगतो धारयित्रे । जोषते जोष्टा सेविता तस्मै अस्मद्दत्तहविषः सेवित्रे । कीदृशो यज्ञः । देवश्रीः देवान् श्रयति हविर्दानेन सेवते देवश्रीः । श्रीमनाः श्रयते सेवते इन्द्रादीन् श्रीर्यजमानस्तस्मिन्मनोऽनुग्रहरूपं यस्य स श्रीमनाः । यद्वा श्रीर्मनसि यस्य । यद्वा भक्तेभ्यः श्रियं दातुं मनो यस्य । शतपयाः शतसंख्याकानि पयःप्रभृतीनि हवींषि यस्य सः । देवा ऋत्विज ईदृशं यज्ञाग्निं परिगृह्य यज्ञं प्रति आयन् प्राप्नुवन्ति । किंच देवा दीप्यमाना ऋत्विजो देवेभ्योऽर्थाय अध्वर्यन्तः सन्तः अस्थुः अध्वरं कर्तुमिच्छन्तस्तिष्ठन्ति अध्वरमिच्छति अध्वर्यति 'सुप आत्मनः क्यच्' 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' (पा० ७।४।३९) प्रति अध्वरान्तलोपः ॥ ५६ ॥

वीतꣳ हविः शमितꣳ शमिता यजध्यै तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमेति । ततो वाका आशिषो नो जुषन्ताम् ॥ ५७ ॥

[वीतम् । हविः । शमितम् । शमिता । यजध्यै । तुरीयः । यज्ञः । यत्र । हव्यम् । एति ॥ ततः । वाकाः । आशिषऽइत्याशिषः । नः । जुषन्ताम् ॥५७॥]

देवों को प्रिय हविः यजन के लिए शमिता नाम के ऋत्विज् के द्वारा यज्ञार्थ शोधित की जाकर और जब चतुर्थ यज्ञ हव्य को प्राप्त करता है (—सर्वप्रथम अध्वर्यु यजुः का, होता ऋचा का, ब्रह्मा दक्षिण में स्थित रहकर अप्रतिरथ का पाठ करता है और तब चौथे नम्बर पर साक्षात् होम किया जाता है। इस प्रकार होम की चतुर्थ क्रिया होती है। अथवा पूर्व में अध्वर्यु श्रावण कराता है; तब आग्नीध्र प्रतिश्रावण 'यज' कराता है; तब अध्वर्यु प्रैष करता है, तदनन्तर होता वषट्कार करता है। इस प्रकार भी होम-क्रिया चतुर्थ ठहरती है)। यज्ञ सम्पन्न होने पर स्तोत्रादि एवं आशीर्वचन हमें प्राप्त होते हैं ॥ ५७ ॥

उ० वीतꣳ हविः बृहती । वीतम् कामितमिष्टमभिप्रेतम् । शमितम् सुसंस्कृतं मन्त्रैः । शमिता शमितेति व्यत्ययो वाक्यशेषात् । यजध्यै यागाय । तुरीयश्चात्र यज्ञो भवति । यत्र इत्थंभूतं हव्यं हविरेति । अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूंषि जपति होता पश्चादृचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव तुरीयश्चतुर्थो यज्ञः । ततः तस्मात्तस्माद्यज्ञादुत्थिताः वाकाः वचनानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि । आशिषश्च नोऽस्मान् जुषन्तां सेवन्ताम् । यज्ञफलमस्मानालिङ्गयन्त्वित्यर्थः ॥५७॥

म० हविर्यज्ञदेवत्या बृहती । यज्ञो यत्र यस्मिन् काले हव्यं होतुं योग्यं हविः एति प्राप्नोति ततो यज्ञादुत्थिता वाका वाक्यानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि आशिषोऽभीष्टार्थशंसनानि च नोऽस्मान् जुषन्ताम् सेवन्ताम् । यज्ञफलान्यस्मानालिङ्गन्त्वित्यर्थः । कीदृशं हविः । वीतं देवानामिष्टम् । 'इष्टꣳ स्विष्टमित्येतत्' (९।२।३।११) इति श्रुतेः । तथा शमिता 'सुपां सु—' (पा० ७।१।३९) इति तृतीयैकवचनस्य सु आदेशः । शमित्रा यजध्यै यष्टुं शमितं संस्कृतम् 'तुमर्थे से—' (पा० ३।४।९) इत्यादिना यजेस्तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः । कीदृशो यज्ञः । तुरीयः चतुर्थः आदौ यजुर्जपः ततो होत्रा ऋचां पठनम् ततो ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवंच तुरीयो होमः । तथाच श्रुतिः 'अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूꣳषि जपति होता पश्चादृचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव तुरीयो यज्ञः' (९।२।३।११) इति । यद्वा आदावध्वर्युणा श्रावणम् तत आग्नीध्रेण प्रत्याश्रावणम् यजेति ततोऽध्वर्योः प्रैषः ततो होतुर्वषट्कारः इति यज्ञश्चतुर्धा कल्प्यते ॥ ५७ ॥

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयाँ २॥ अजस्रम् । तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान् संपश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः ॥ ५८ ॥

[सूर्यरश्मिरितिसूर्य रश्मिः । हरिकेशऽइतिहरि केशः ।

पुरस्त्वात् । सुविता । ज्योतिः । उत् । अयान् । अजस्त्रम् ॥ तस्य । पूषा । प्रसवइतिंप्रऽसुवे । याति । विद्वान् । सम्पश्यन्निति॑सम्ऽपश्य॑न् । विश्वा॑ । भुव॑नानि । गोपाः ॥५८॥]

सूर्य के समान रश्मियों वाला, केशस्थानीया सुनहली ज्वालाओं वाला तथा प्राणियों को स्व-स्व व्यापार में प्रेरित करनेवाला यह ज्योतिःस्वरूप अग्नि उत्थित होता है। वह कभी क्षय को प्राप्त नहीं होता। विद्वान् और धर्म का रक्षक पूषादेव समस्त लोकों को देखते हुए उस अग्नि के अनुशासन में वर्तमान रहता है ॥ ५८ ॥

उ० सूर्यरश्मिर्हरिकेशः । त्रिष्टुप् 'असौ वा आदित्य एषोऽग्निः' इति श्रुतिः । यः सूर्यरश्मिः सूर्यसदृशरश्मिः हरिकेशः । हरितवर्णकेशः सः पुरस्तात् सवितृरूपेण ज्योतिः । उदयान् उद्गच्छति । अजस्रमनुपक्षीणम् । तस्य चाग्नेः पूषा प्रसवे याति विद्वान् । स्वमधिकारं जानानः । 'पशवो वै पूषा' इति श्रुतिः । लक्षणया सचाग्निर्याति । प्रणीयमानः । संपश्यन् विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि । गोपाः गोपायिता सर्वस्य जगतः ॥ ५८ ॥

म० अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । ज्योतिर्ज्योतीरूपोऽग्निः अजस्रं निरन्तरं प्रत्यहं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण होमार्थमुदयान् उद्गच्छति । उत्पूर्वस्य यातेर्लङि प्रथमाबहुवचनेनोरु आदेशाभावे रूपम् वचनव्यत्ययः 'छदसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३ । ४ । ६) इति लङ् । कीदृशोऽग्निः । सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य सः । यद्वा सूर्यश्चासौ रश्मिश्च । सूर्यरूपस्तद्रश्मिरूपश्चेत्यर्थः । हरिकेशः हरति दारिद्र्यमिति हरि हिरण्यम् । हिरण्यवर्णाः केशाः केशस्थानीया ज्वाला यस्य सः । सविता सौति सविता प्राणिनां तत्तद्व्यापारेषु प्रेरकः । तस्येदृशस्याग्नेः प्रसवे आज्ञायां पूषा पोषकः सूर्यः याति उदयास्तमयद्वारेणाटति । कीदृशः पूषा । विद्वान् स्वाधिकारमहोरात्रिवर्तनात्मकं जानन् । विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि संपश्यन् सर्वान् लोकान् सम्यगवलोकयन् । गोपाः गोपायतीति गोपाः रक्षकः धर्मस्य ॥ ५८ ॥

विमान॑ एष दि॒वो मध्य॑ आस्त आपप्रि॒वान्रोद॑सी अ॒न्तरि॑क्षम् । स वि॒श्वाची॑र॒भिच॑ष्टे घृ॒ताची॑रन्त॒रा पूर्व॒मप॑रं च के॒तुम् ॥ ५९ ॥

[वि॒मान॒ इति॑ वि॒ऽमान॑ । एषः । दिवः । मध्ये॑ । आस्ते । आपप्रिवानित्या॑ऽपप्रि॒वान् । रोद॑सी॒ इति॒ रोद॑सी । अ॒न्तरि॑क्षम् ॥ सः । वि॒श्वाची॑ । अ॒भि । च॒ष्टे॒ । घृ॒ताची॑ । अ॒न्त॒रा । पूर्व॑म् । अप॑रम् । च॒ । के॒तुम् ॥५९॥]

(आग्नीध्र गृह से दक्षिण में अध्वर्यु एक पत्थर को धरे।) घूमता हुआ यह पत्थर रूप सूर्य द्युलोक व अन्तरिक्ष के मध्य गमन करता है। (आहवनीय द्युलोक है; गार्हपत्य भूलोक है और आग्नीध्र अन्तरिक्षस्थानीय है। उस आग्नीध्र के निकट स्थित होने से पत्थर मध्यस्थान में स्थित कहा जा सकता है।) यह अश्मापृश्नि अपने तेज से द्यावापृथिवी को आपूरित कर देता है। वह पत्थर सर्वत्र प्राप्त वेदि को तथा घृत-सेचनी स्रुवा को देखता है। वह इस पृथ्वीलोक, उस द्युलोक को तथा उनमें स्थित जनों के चित्त को भी देखता है ॥ ५९ ॥

उ० आग्नीध्रे अश्मानं पृश्निमुपदधाति विमान एष इति द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भ्यामादित्यदेवत्याभ्याम् । य एष आदित्यो विमानो निर्माता भूतग्रामस्य दिवो मध्ये आस्ते द्युलोकस्य मध्ये आस्ते । आपप्रिवान् । 'प्रा पूरणे' । आपूरयन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च । स्वकीयेन प्रकाशेनापहत्य शार्वरं तमः । स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरभिचष्टे । विश्वं हविरञ्चितमस्यामिति विश्वाची वेदिः । घृतमस्यामञ्चनमिति घृताची स्रुक् वेदीश्च स्रुचश्चाभिचष्टेऽभिपश्यति । यज्ञं कर्तुं नेतुं गृहीतुं पश्यतीत्यर्थः । अन्तरा पूर्वमपरं च केतुम् । अन्तरा अन्तरेण । पूर्वमिमं लोकम् अपरं चामुं लोकम् । किंच । केतुम् चित्तं जनानाम् तच्च सर्वमभिचष्टेऽभिपश्यति । अथो यच्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वमपि चीयते ॥ ५९ ॥

म० 'आग्नीध्रदेशाद्दक्षिणं पृष्ठ्यासहितं पृश्न्यश्मानमुपदधाति विमान इति' (का० १८ । ३ १९) । अध्वर्युराग्नीध्रगृहाद्दक्षिणदिशि पृष्ठ्यासंलग्नं पृश्निं तनुं वृत्तं चित्रवर्णं वा पाषाणं विमान इति ऋग्द्वयेनोपदध्यादित्यर्थः । विश्वावसुदृष्टा आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । आदित्याध्यासेनाश्मा स्तूयते । एषोऽश्मादित्यरूपेण दिवोऽन्तरिक्षस्य मध्ये आस्ते तिष्ठति 'असौ वा आदित्योऽश्मा पृश्निरमुमेवैतदादित्यमुपदधाति' (९ । २ । ३ । ३४) इति श्रुतेः । आहवनीयो द्युलोकः गार्हपत्यो भूलोकः तयोर्मध्ये आग्नीध्रमन्तरिक्षस्थानीयं तत्र स्थितत्वाद्दिवो मध्ये आस्ते । तथाच श्रुतिः 'अन्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं चोपदधात्ययं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीय एतं तदिमौ लोकावन्तरेण दधाति तस्मादेष इमौ लोकावन्तरेण तपति' (९ । २ । ३ । १४ । १५) इति ॥ १४ ॥ आग्नीध्रवेलायामन्तरिक्षं वा आग्नीध्रमेतं तदन्तरिक्षे दधातीति । कीदृश एषः । विमानः विविधं मिमीत इति विमानः जगन्निर्माणसमर्थः । तथा रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षमापप्रिवान् तेजसा सर्वतः पूरितवान् 'प्रा पूरणे' क्वसुप्रत्ययः । स तथा स्तूयमान आदित्यरूपोऽश्मा विश्वाचीः वेदीः घृताचीः स्रुचश्चाभिचष्टे पश्यति यज्ञकर्तॄननुग्रहीतुं कर्म पश्यतीत्यर्थः । विश्वं हविरञ्चितं स्थापितं यस्यामिति विश्वाची वेदिः । घृतमञ्चितं यस्यामिति घृताची स्रुक् । तथाच श्रुतिः 'स विश्वाचीरभिचष्टे घृताचीरिति स्रुचश्चैतद्वेदीश्चाहेति' (९ । २ । ३ । १६) । तथा पूर्वमिमं लोकमपरममुं लोकं च

अन्तरा मध्ये स्थितानां जनानां केतुं चित्तं चाभिचष्टे सर्वजनाभिप्रायज्ञ इत्यर्थः । यद्वा विश्वाचीर्विश्वव्यापिनीर्दिशोऽभिचष्टे सर्वतः प्रकाशयति । यथा घृताचीर्घृतप्राप्तिहेतुभूता धेनूश्चाभिचष्टे । तथान्तरा ब्रह्माण्डमध्ये पूर्वमपरं च केतुमुदयास्तमयमध्यवर्तिनं बोधमभिचष्टे ॥ ५९ ॥

उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुराविवेश । मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा विचक्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ ६० ॥

[उक्षा । समुद्रः । अरुणः । सुपर्णऽइतिसु पर्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश ॥ मध्ये । दिवः । निहितऽइतिनि हितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥६०॥]

वृष्टि के द्वारा सेचनकर्ता, उदयकाल में ओसकणों के द्वारा जगत् को गीला करनेवाला, अरुणाभ तथा शुभगमन सूर्य पूर्वदिशा के स्वोदय भाग में स्थित होता है। नानारश्मिसंकुल यह सूर्य द्युलोक के मध्य में धरा होता है। द्युलोकस्थ यह सूर्य लोकत्रय के छोरों को सुरक्षित रखता है ॥ ६० ॥

उ० उक्षा समुद्रः । य उदयकाले उक्षा सेचनः समुद्रः समुन्दनो भवति तस्मिन्काले अवश्याया अतितरां पतन्ति तदभिप्रायमेतत् । अरुणः वर्णतो निर्देशः । सुपर्णः सुपतनः । यश्च पूर्वस्य द्युलोकस्य । योनिं स्थानम् पितुः पितृभूतस्य । ततो हि जायमान उपलभ्यत आदित्य इति पिता द्युलोकः । आविवेश आविशति । उदितमात्रः यश्च मध्ये द्युलोकस्य निहितः अवस्थितः । पृश्निः समस्तरश्मिसंकुलो विचित्रः । अश्मा अशनो व्यापकः स्यात् स विचक्रमे चंक्रममाणः । रजसः रञ्जनस्य लोकत्रयस्य पाति गोपायति । अन्तौ अन्तान् यो ह्यन्तान्पाति स मध्यं पात्येव ॥ ६० ॥

म० अप्रतिरथदृष्टादित्यदेवत्या त्रिष्टुप् । य आदित्यः पूर्वस्य पूर्वदिशि स्थितस्य पितुर्द्युलोकस्य योनिं स्थानमाविवेश आविशति द्यौः पितेत्युक्तेः पितुःशब्देन द्युलोकः उदयसमये द्युलोकाज्जायमान उपलभ्यते सूर्य इति द्युलोकपूर्वभागः सूर्यस्य पितृभूत उच्यते । किंभूतः यः । उक्षा वृष्टिद्वारा सेक्ता । समुद्रः समुनत्ति क्लेदयति समुद्रः उदयकालेऽवश्यायपतनेन क्लेदनकर्ता । अरुणः उदयकाले अरुणवर्णः । सुपर्णः शोभनं पर्ण पतनं गमनं यस्य स सुपर्णः । यश्च दिवो मध्ये निहितोऽवस्थितः । पृश्निर्विचित्रवर्णः नानारश्मिसंकुलः । अश्मा अश्नुते व्याप्नोति नभ इत्यश्मा व्यापकः । एवंविधः सन् विचक्रमे विक्रमते नभः । यश्च विक्रममाणो रजसः रञ्जनस्य लोकत्रयस्य अन्तौ । वचनव्यत्ययः । अन्तान् पर्यन्तान् पाति रक्षति । यो ह्यन्तान् पाति स मध्यं पात्येवेत्यर्थः । अथाश्मपक्षे व्याख्यानम् । अयं पृश्निर्विचित्रवर्णोऽश्मा पाषाणः पितुः कर्मपालकस्य पूर्वस्य पूर्वदिग्वर्तिन आहवनीयस्य योनिं कारणभूतमाग्नीध्रमाविवेश प्रविष्टवान् यदाहवनीयमुद्धपेदाग्नीध्रादुद्धरेदित्याहवनीययोनित्वमाग्नीध्रस्याम्नातमन्यत्र । अयमश्मा दिवो मध्ये आग्नीध्रस्थानीयस्यान्तरिक्षस्य मध्ये निहितः स्थापितः सन् रजसो रञ्जनीयस्य जगतः अन्तौ उत्पत्तिप्रलयरूपकोटिद्वयं विचक्रमे पाति रक्षति च परमेश्वररूपेण । कीदृशोऽश्मा । उक्षा सेक्ता । यागद्वारेण फलाभिवर्षक इत्यर्थः । समुद्रः बहुफलप्रदत्वात्समुद्रसदृश इत्यर्थः । अरुणः पूर्वमन्त्रे सूर्यसाम्यात् सूर्यसदृशः । सुपर्णः स्वर्गं प्रत्युद्गमनहेतुत्वात् पक्षिसदृशः ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमꣳ रथीनां वाजानाꣳ सत्पतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

समुद्र के समान व्यापाक, रथारोहियों में श्रेष्ठ रथारोही और अन्नवानों में श्रेष्ठ अन्नपालक इन्द्र को ही समस्त स्तुतियाँ अभिवर्धित करती हैं ॥ ६१ ॥

उ० निधायैनमतिक्रामन्ति चतसृभिः । इन्द्रं विश्वा इति व्याख्यातम् ॥ ६१ ॥

म० 'निधायैनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति' (का० १८ । ३ । २१) । एनं पृश्न्यश्मानं क्वचिद् गुप्ते देशे स्थापयित्वा सर्वे चयनं प्रति गच्छन्ति इन्द्रं विश्वा इत्याद्यृक्चतुष्टयेनेत्यर्थः । व्याख्याता (अ० १२ । क० ५६) ॥ ६१ ॥

देवहूर्यज्ञ आ च वक्षत् सुम्नहूर्यज्ञ आ च वक्षत् । यक्षदग्निर्देवो देवाँ२॥ आ च वक्षत् ॥६२॥

[देवहूरितिदेव हूः । यज्ञः । आ । च । वक्षत् । सुम्नहूरितिसुम्न हूः । यज्ञः । आ । च । वक्षत् ॥ यक्षत् । अग्निः । देवः । देवान् । आ । च । वक्षत् ॥६२॥]

देवों को आह्वान करने वाला यज्ञ देवों को यज्ञ में वहन करे। सुखकारी यज्ञ देवों को यज्ञ में वहन करे। अग्निदेव देवों का यजन करे। अग्नि देवों को यज्ञ में वहन करके लावे ॥ ६२ ॥

उ० देवहूर्यज्ञः । तिस्रोऽनुष्टुभः । आद्ये द्वे उष्णिहौ वा । यो देवहूः देवान् आह्वयति यज्ञः । सच अवक्षत् आवहतु च देवान् । यजतु चेति चकारः समुच्चयार्थीयः । यश्च सुम्नहूः । सुम्नमिति सुखनाम । सुखमाह्वयति यज्ञः स आवहतु च देवान् यजतु । किंच यक्षन् यजतु च अग्निः देवः देवान् आचवक्षत् आवहतु च ॥ ६२ ॥

म० विधृतिदृष्टा यज्ञदेवत्यानुष्टुप् । देवानाह्वयतीति देवहूः देवानामाह्वाता यज्ञो देवानावक्षत् आवहतु । चकारः समुच्चये । यजतु च । सुम्नं सुखं धनपुत्रकलत्राद्युत्थमाह्वयति सुम्नहूः

सुखकरो यज्ञो देवानावक्षत् आवहतु । अग्निर्देवश्च देवाना-वक्षत् आवहतु यक्षत् यजतु च । वक्षत् यक्षत् वहतेर्यजेश्च 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) सिपूप्रत्ययः 'लेटो-ऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यडागमः 'इतश्च लोपः' (पा० ३ । ४ । ९७) इति तिप इकारलोपः ॥ ६२ ॥

वाजस्य मा प्रसव उद्ग्राभेणोदग्रभीत् । अधा सपत्नानिन्द्रो मे निग्राभेणाधराँ२॥ अकः ॥ ६३ ॥

[वाजस्य । मा । प्रसवऽइतिप्र सवः । उदग्राभेणेत्युत् ग्राभेण । उत् । अग्रभीत् ॥ अध । सपत्नानितिस पत्नान् । इन्द्रः । मे । निग्राभेणेतिनि ग्राभेण । अधरान् । अकरित्यकः ॥६३॥]

अन्न का ऊर्ध्वहस्तदान मुझे उन्नत करे और मेरे शत्रुओं को इन्द्र नीचे हाथ करके दी जाने वाली भिक्षा के देने के द्वारा नीचा करे ॥ ६३ ॥

उ० वाजस्य मा वाजस्यान्नस्य । मा माम् । प्रसवः प्रसूतिरुत्पत्तिः अभ्यनुज्ञा वा । उद्ग्राभेण उद्ग्रहणेन । ऊर्ध्वं हि गृह्य दीयत इति उद्ग्रहणं दानं तेनेत्यर्थः । उदग्रहीत् उद्गृह्णीयात् । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' हस्येति हकारस्य भकारः । अध अथ समनन्तरमेव सपत्नान् इन्द्रः मे मम निग्राभेण नीचैर्ग्रहणेन । नीचैर्हि हस्तं कृत्वा भिक्षादिर्गृह्यते याचि-ष्णुतया अनन्नतया च । अधरान् अधोगमनान् अकः करोतु ॥ ६३ ॥

म० इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । वाजस्यान्नस्य प्रसवः प्रसूतिः उ-त्पत्तिः अनुज्ञा वा उद्ग्राभेण 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' उद्ग्राभेण उद्ग्रहणेन ऊर्ध्वं विगृह्य दीयत इत्युद्ग्रहणं दानं तेन मामुदग्रभीत् उदग्रहीत् उद्गृह्णातु । अध अथ निग्राभेण निग्राहेण नीचैर्ग्रहणेन नीचैर्हस्तं कृत्वा भिक्षादिः प्रार्थ्यते याचिष्णुतया अन्नाभावेन वा इन्द्रो मे मम सपत्नान् शत्रून-धरानधमान् तिरस्कृतान् अकः करोतु मां दातारं करोतु । शत्रून् भिक्षून् करोत्वित्यर्थः । करोतेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) शपि लुप्ते गुणे तिपि लुप्ते अक इति रूपम् ॥ ६३ ॥

उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् । अधा सपत्नानिन्द्राग्नी मे विषूचीनान्व्यस्यताम् ६४

[उद्ग्राभमित्युत् ग्राभम् । च । निग्राभमितिनि ग्राभम् । च । ब्रह्म । देवाः । अवीवृधन् ॥ अध । सपत्नानितिस पत्नान् । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । मे । विषूचीनान् । वि । अस्यताम् ॥६४॥]

ऊपर ग्रहणीय दान के द्वारा और नीचे होकर ग्रहणीय भिक्षा के द्वारा देवगण मुझे तथा मेरे शत्रुओं को एवं वेदत्रयी को देव अभिवर्धित करें। मेरे शत्रुओं को इन्द्र-अग्नि तितर-बितर करके भगा देवें ॥ ६४ ॥

उ० उद्ग्राभं च । उद्ग्राभं च असद्विषयं निग्राभं च शत्रु-विषयम् । ब्रह्म च त्रयीलक्षणं यज्ञविषयम् । देवाः अवीवृधन् वर्धयन्तु । अध अथ सपत्नान् । इन्द्राग्नी मे मम । विषूची-नान् विष्वगञ्चनान् नानागतीन्कृत्वा । व्यस्यतां विक्षिपन्ताम् अपुनरागमनाय ॥ ६४ ॥

म० इन्द्राग्निदेवत्यानुष्टुप् । देवा उद्ग्राभमुद्ग्राहमस्मद्वि-षयमुत्कर्षं निग्राभं निग्राहं शत्रुविषयमपकर्षं ब्रह्म त्रयील-क्षणं यज्ञविषयमवीवृधन्वर्धयन्तु । अध अथानन्तरं मे मम सपत्नान् शत्रून् विषूचीनान् विष्वगञ्चनान्नानागतीन्कृत्वा इन्द्राग्नी द्वौ व्यस्यतां विनाशयेतामपुनरागमनाय क्षिपतामि-त्यर्थः ॥ ६४ ॥

क्रमध्वमग्निना नाकमुख्यꣳ हस्तेषु बिभ्रतः । दिवस्पृष्ठꣳ स्वर्गत्वा मिश्रा देवेभिराध्वम् ॥ ६५ ॥

[क्रमध्वम् । अग्निना । नाकम् । उख्यम् । हस्तेषु । बिभ्रतः ॥ दिवः । पृष्ठम् । स्वः । गत्वा । मिश्राः । देवेभिः । आध्वम् ॥६५॥]

हे ऋत्विजो ! उखा की अग्नि को हाथ में धारण किये हुए उसके साथ स्वर्ग में गमन करो । द्युलोक के पृष्ठभाग में स्थित स्वर्ग में जाकर और देवों में मिलकर उनके साथ स्थित होओ ॥ ६५ ॥

उ० चित्यमारोहन्ति पञ्चभिः । क्रमध्वमग्निना । अनु-ष्टुप् । हे ऋत्विग्यजमानाः । क्रमध्वम् आक्रमध्वम् । अग्निना चित्येन लोककालाद्यादिवपुषा । नाकं दिवम् । उख्यम् उखायां धृतम् अग्निम् उख्यम् । हस्तेषु बिभ्रतः धारय-माणाः । ततो दिवः पृष्ठमारुह्य स्वर्गलोकं गत्वा मिश्राः समानलोकस्थानायुषः सन्तः देवेभिः देवैः सह आध्वम् आसनं कुरुत दैवीभूताः । आसेरेतद्रूपम् । ध्वसमित्यत्र सकारलोपेन ॥ ६५ ॥

म० 'क्रमध्वमग्निनेति चित्यमारोहन्ति' (का० १८ । ४ । १) । ते ऋत्विजः क्रमध्वमिति पञ्चभिस्तीर्थेन चित्याभि-मारोहन्तीत्यर्थः । आग्नेय्यनुष्टुप् । हे ऋत्विग्यजमानाः, यूयम-ग्निना चित्येन कृत्वा नाकं स्वर्गलोकं क्रमध्वमाक्रमत 'स्वर्गो वै लोको नाकः' (९ । २ । ३ । २४) इति श्रुतेः । किंभूता यूयम् । उखायां संस्कृतमुख्यमग्निं हस्तेषु बिभ्रतः धारयन्तः । यद्वा उख्यमग्निं हस्तेषु बिभ्रतः सन्तोऽग्निनानेकचित्याग्निना सह क्रमध्वम् चित्योपरि पादान् कुरुत आरोहध्वमित्यर्थः ।

ततो दिवोऽन्तरिक्षस्य पृष्ठं स्वः स्वर्गं गत्वा देवेभिर्देवैः मिश्राः संयुताः सन्तः आध्वं तिष्ठत आस उपवेशने लोट् मध्यमबहुवचनं शपो लोपः 'धि च' (पा० ८ । २ । २५) इति सलोपः ॥ ६५ ॥

प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वानग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह । विश्वा आशा दीद्यानो विभाह्यूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ ६६ ॥

[प्राचीम् । अनु । प्रदिशमितिप्र दिशम् । प्र । इहि । विद्वान् । अग्नेः । अग्ने । पुरोऽअग्निरितिपुरः अग्निः । भव । इह ॥ विश्वाः । आशाः । दीद्यानः । वि । भाहि । ऊर्जम् । नः । धेहि । द्विपदऽइतिद्वि पदे । चतुष्पदे । चतुःपदऽइतिचतुः पदे ॥६६॥]

हे विद्वान् उख्याग्ने ! प्रथमतः तुम अपने अधिकार को जानते हुए पूर्व दिशा की ओर गमन करो और वहाँ जाकर तुम चित्यग्नि के प्रति मुख्याग्नि बनो। समस्त दिशाओं को अवभासित करते हुए तुम विशेष रूप से दीपित होओ। तदनन्तर हमारे द्विपाद मनुष्यादि के लिए अन्न तथा चतुष्पाद गवादि के लिए घासादि प्रदान करो—उत्पन्न करो ॥ ६६ ॥

उ० प्राचीमनु त्रिष्टुप्। प्राचीं दिशम् अनु प्रेहि प्रगच्छ। विद्वान् स्वमधिकारं जानानः । अग्नेः इष्टकास्थलरूपस्य। हे अग्ने उख्यरूप प्रणीयमान, पुरो अग्निः पुरोगामी अग्निर्भव इह यज्ञे । ततो विश्वाः सर्वाः आशाः दिशः दीद्यानः आभासयन् विभाहि विविधं दीप्यस्व। ऊर्जं च नः धेहि। द्विपदे चतुष्पदे द्विपाद्भ्यः चतुष्पाद्भ्यश्च ॥ ६६ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप्। हे अग्ने इदानीमानीत उख्य वह्ने, प्राचीं प्रदिशं प्रागाख्यां प्रकृष्टां दिशमनु लक्षीकृत्य त्वं प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ। कीदृशस्त्वम् । विद्वान् स्वाधिकारं जानानः। गत्वा च हे अग्ने, इहास्मिन् प्रदेशे अग्नेः इष्टकानिष्पादितस्य चितिरूपस्याग्नेः पुरोऽग्निर्भव पुरः अग्रे अङ्गति गच्छतीति पुरोऽग्निः पुरोगन्ता मुख्यो भव 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा० ६ । १ । ११५) इति सन्ध्यभावः । किंच विश्वाः सर्वाः आशा दिशो दीद्यानः दीपयन् प्रकाशयन् सन् त्वं विभाहि विशेषेण दीप्यस्व । ततो नोऽस्माकं द्विपदे पुत्रादिकाय चतुष्पदे गवादिकाय ऊर्जमन्नं धेहि संपादय ॥ ६६ ॥

पृथिव्या अहमुदन्तरिक्षमारुहमन्तरिक्षाद्दिवमारुहम् । दिवो नाकस्य पृष्ठात् स्वर्ज्योतिरगामहम् ॥ ६७ ॥

[पृथिव्याः । अहम् । उत् । अन्तरिक्षम् । आ । अरुहम् । अन्तरिक्षात् । दिवम् । आ । अरुहम् ॥ दिवः । नाकस्य । पृष्ठात् । स्वः । ज्योतिः । अगाम् । अहम् ॥६७॥]

पृथ्वी से उठकर मैं अन्तरिक्ष लोक में आरूढ़ हुआ और अन्तरिक्ष से द्युलोक में। तदनन्तर द्युलोक के उत्तुंग शिखर से उठकर मैं स्वर्गीय परमात्मज्योति को प्राप्त हो गया हूँ ॥ ६७ ॥

उ० पृथिव्या अहम्। पिपीलिकमध्या बृहती। यजमानं आह। पृथिव्याः सकाशात् अहम् उदन्तरिक्षमारुहम् ऊर्ध्वंक्रमेण अन्तरिक्षमारूढः। अन्तरिक्षाच्च दिवमारुहं द्युलोकमारूढः। दिवः नाकस्य पृष्ठमारूढः। नाकस्य पृष्ठाच्च स्वरादित्याख्यं ज्योतिः अगाम् आगतः प्राप्तोऽहं क्षिमीभूतः (?)। 'गार्हपत्यादाग्नीध्रीयमागच्छन्त्याग्नीध्रीयादाहवनीयम्' इत्यादिश्रुतिः अग्नीनां लोकसंस्तवं दर्शयति ॥ ६७ ॥

म० आग्नेयी पिपीलिकमध्या बृहती आद्यतृतीयौ त्रयोदशार्णौ द्वितीयोऽष्टकः सा पिपीलिकमध्या बृहती 'त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या' इति वचनात् अत्राद्यस्त्रयोदशः द्वितीयो नवकः तृतीयश्चतुर्दशक इति षट्त्रिंशदक्षरत्वाद् बृहती 'त्रिपादणिष्ठमध्या पिपीलिकमध्या' इति वचनात्पिपीलिकमध्या च । यजमान आह अहं पृथिव्या उत् उद्गतः सन् अन्तरिक्षमारुहमारूढोऽस्मि । तस्मादन्तरिक्षादुद्गतो दिवमारुहं द्युलोकमारूढोऽस्मि । दिवो द्युलोकस्य यो नाको दुःखरहितः प्रदेशः तस्य पृष्ठादुपरिभागात् स्वः ज्योतिः स्वर्गलोकस्थं ज्योतिरादित्यमण्डलमहमगां गतोऽस्मि प्राप्स्यामीत्यर्थः । 'इणो गा लुङि' (पा० २ । ४ । ४५) इति गादेशः ॥ ६७ ॥

स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ द्याᳬं रोहन्ति रोदसी । यज्ञं ये विश्वतोधारᳬं सुविद्वाᳬंसो वितेनिरे ॥६८॥

[स्वः । यन्तः । न । अप । ईक्षन्ते । आ । द्याम् । रोहन्ति । रोदसीऽइतिरोदसी ॥ यज्ञम् । ये । विश्वतोधारमितिविश्वतः धारम् । सुविद्वाᳬंसऽइतिसु विद्वाᳬंसः । वितेनिरऽइतिवि तेनिरे ॥६८॥]

स्वर्ग को जाते हुए वे किसी भी लौकिक पदार्थ की अपेक्षा नहीं करते। वे द्यावापृथिवी से उठकर आदित्यलोक में आरोहण करते हैं, जो विद्वान् सर्वत्र धारण-समर्थ यज्ञ को विस्तारित करते हैं ॥ ६८ ॥

उ० स्वर्यन्तः अनुष्टुप् । अत्र द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छन्दयोगात्। यज्ञं ये यजमानाः। विश्वतोधारं सर्वतोधारम् । आहुतिदक्षिणान्नानि यज्ञस्य धाराः। ताभिर्ह्येष वर्षति। यद्वा विश्वस्य जगतो धारयितारम् । वैश्वानरमारुतवसोर्धारा। वाजस्य प्रसवीयानि धारा वा यज्ञस्य । सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः वितेनिरे

वितन्वन्ति । स्वर्यन्तः स्वर्लोकं गच्छन्तः नापेक्षन्ते पुत्रपश्वादिकृतकृत्यत्वात् । आरोहन्ति हि द्यां रोदसी । दिव एतद्विशेषणम् नतु द्यावापृथिव्योरभिधानं दिव इति । स्वःशब्दोपादानसामर्थ्यात् । कथंभूतां द्यामारोहन्ति । रोदसी रोध्री जरामृत्युशोकादीनाम् ॥ ६८ ॥

म० आग्नेयी अनुष्टुप् । सुष्ठु विदन्ति जानन्ति ते सुविद्वांसः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः ये सुविद्वांसो यज्ञं वितेनिरे वितन्वन्ति अनुतिष्ठन्ति । कीदृशं यज्ञम् । विश्वतोधारं विश्वतो धारा यस्य तम् । आहुतिदक्षिणान्नानि यज्ञस्य धाराः वैश्वानरमारुतपूर्णाहुतिवसोर्धारावाजप्रसवीयानि वा यज्ञस्य धाराः । यद्वा विश्वस्य जगतो धारयितारम् । ते यज्ञकर्तारः स्वः स्वर्ग यन्तो गच्छन्तो नापेक्षन्ते पुत्रपश्वाद्यपेक्षां न कुर्वते कृतकृत्यत्वात् । द्यां स्वर्गं चारोहन्ति । कीदृशीं द्याम् । रोदसी रुणद्धि जरामृत्युशोकादीन् सा रोदसी ताम् । धस्य दादेशश्छान्दसः । पूर्वसवर्णदीर्घः दिवो विशेषणं न तु द्यावापृथिव्योरभिधानं दिव इत्युपादानात् । यद्वा ये यजमानाः सुविद्वांसः सुष्ठु कर्मप्रकारं जानन्तः विश्वतोधारं जगद्धरणहेतुं यज्ञं वितन्वन्ति विशेषेण कुर्वन्ति ते यजमाना द्यामन्तरिक्षमारोहन्ति तथा रोदसी द्यावाभूमी आरोहन्ति । ततः स्वर्यन्तः स्वर्गस्थमादित्यमण्डलं प्राप्नुवन्तोऽन्यत्किमपि स्थानं नापेक्षन्ते ॥ ६८ ॥

अग्ने॒ प्रेहि॑ प्र॒थ॒मो दे॑वय॒तां चक्षु॑र्दे॒वाना॑मु॒त मर्त्या॑नाम् । इय॑क्षमाणा॒ भृगु॑भिः स॒जोषा॒: स्व॒र्यन्तु॒ यज॑मानाः स्व॒स्ति ॥ ६९ ॥

[अग्ने॑ । प्र । इ॒हि॒ । प्र॒थ॒मः॒ । दे॒व॒य॒तामिति॑ देव॒ऽय॒ताम् । चक्षुः॑ । दे॒वाना॑म् । उ॒त । मर्त्या॑नाम् ॥ इय॑क्षमाणाः । भृगु॑भि॒रिति॒ भृगु॑ऽभिः । स॒जोषा॒ इति॑ स॒ऽजोषाः॑ । स्वः॑ । य॒न्तु॒ । यज॑मानाः । स्व॒स्ति ॥६९॥]

हे अग्ने ! तुम देवों के चक्षुःस्थानीय हो और मनुष्यों के तो तुम्ही साक्षात् चक्षु हो। अतः देवकाम यजमानों के तुम आगे-आगे चलो। भृगु (=विद्वान्) ब्राह्मणों के साथ प्रीति करने वाले तथा यजनशील यजमान कल्याण के साथ स्वर्ग को प्राप्त होवें ॥ ६९ ॥

उ० अग्ने प्रेहि प्रयाहि । प्रथमः देवयताम् देवान्यष्टुमिच्छताम् । यस्त्वं चक्षुः देवानामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणाम् । ततस्त्वयि प्रथमं प्राप्ते सति । इयक्षमाणाः भृगुभिः यागं कुर्वाणाः । भृगुग्रहणमार्षेयानूचानब्राह्मणोपलक्षणार्थम् । सजोषाः समानजोषणाश्च देवैः सन्तः । स्वर्लोकं यन्तु यजमानाः । स्वस्ति अविनाशेन ॥ ६९ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने, त्वं देवयतां देवानिच्छतां यजमानानां प्रथमः प्रेहि पुरतः प्रकर्षेण गच्छ । देवानिच्छन्ति देवयन्ति देवयन्तीति देवयन्तः तेषाम् 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) इति क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः 'क्यचि च' (पा० ७ । ४ । ३३) इतीत्वे प्राप्ते 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ७ । ४ । ३५) इति तदभावः । कथं मयाग्रतो गन्तव्यं तत्राह । यतस्त्वं देवानामुतापि च मर्त्यानां मनुष्याणां चक्षुःस्थानीयः । लोकेऽपि गच्छतः पुरुषस्य दृष्टिः पुरतो याति । किंच यष्टुमिच्छन्ति इयक्षमाणाः । अभ्यासे यलोपश्छान्दसः । इयक्षमाणा यष्टुमिच्छन्तो यजमानाः स्वस्ति यथा तथा अविनाशेन स्वः स्वर्गं यन्तु प्राप्नुवन्तु । कीदृशाः । भृगुभिः भृगुगोत्रविप्रैः सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते । भृगुग्रहणमनूचानब्राह्मणोपलक्षणम् । उत्तमविप्रैः प्रीतिमन्तः ॥ ६९ ॥

नक्तो॒षासा॒ सम॑नसा॒ विरू॑पे धा॒पये॑ते॒ शिशु॒मेक॑ᳬ समी॒ची । द्यावा॒क्षामा॑ रु॒क्मो अ॒न्तर्वि भा॑ति दे॒वा अ॒ग्निं धा॑रयन् द्रविणो॒दाः ॥ ७० ॥

(प्रतिप्रस्थाता के द्वारा स्वयमातृण्णा ईंट के पास अग्नि को धरवा कर उसके ऊपर श्वेत बछड़े वाली एवं काली गाय के दूध से आहुतियाँ देवे ।) समान मनवाली, विपरीत रूपों वाली तथा साथ-साथ गमनकारिणी रात्रि व ऊषा एक अग्निरूपी शिशु को प्रज्वलित करती हैं (=दोनों संध्याओं में यजनार्थ अग्नि प्रज्वलित किया जाता है) । द्यावापृथिवी के मध्य विहित यह अग्नि हारविशेष-सा शोभित होता है। धनदाता देवों ने अग्नि को धारण किया ॥ ७० ॥

उ० पयसाभिजुहोति । नक्तोषासा व्याख्यातम् ॥७०॥

म० 'स्वयमातृण्णामध्यग्निं धारयंश्छुक्लवत्सापयसाभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमातृण्णामवसिञ्चन्नक्तोषासेति' (का० १८ । ४ । २) । अध्वर्युः स्वयमातृण्णेष्टकोपरि समीपे प्रतिप्रस्थात्रा तमग्निं धारयन् कृष्णवर्णायाः श्वेतवत्साया गोर्दुग्धेन दोहनेन मृण्मयदोहनपात्रेण जुहूस्थानीयेन स्वयमातृण्णां सिञ्चन्निध्मस्थेऽग्नौ जुहोति नक्तोषासेत्यृग्द्वयेनेत्यर्थः । व्याख्याता द्वादशे (अ० १२ । क० २) ॥ ७० ॥

अग्ने॑ सहस्राक्ष शतमूर्धञ्छ॒तं ते॑ प्रा॒णाः स॒हस्रं॑ व्या॒नाः । त्वᳬ सा॑ह॒स्रस्य॑ रा॒य ई॑शिषे॒ तस्मै॑ ते विधेम॒ वाजा॑य॒ स्वाहा॑ ॥ ७१ ॥

[अग्ने॑ । स॒ह॒स्रा॒क्षेति॑ सहस्रऽअक्ष । श॒त॒मू॒र्द्ध॒न्निति॑ शतऽमूर्द्धन् । श॒तम् । ते॒ । प्रा॒णाः॒ । स॒हस्र॑म् । व्या॒ना इति॑ विऽआ॒नाः॒ ॥ त्वम् । सा॒ह॒स्रस्य॑ । रा॒यः॒ । ई॒शि॒षे॒ । तस्मै॑ । ते॒ । वि॒धे॒म॒ । वाजा॑य । स्वाहा॑ ॥७१॥]

हे सहस्र स्वर्णखण्डों रूपी आँखों वाले अग्ने ! हे शतमूर्धन् ! तुम्हारे सौ प्राण हैं और सहस्र व्यान हैं। तुम सहस्रपरिमित

गो-अश्वेंधन के दान में समर्थ हो, उस तुम ऐसे अग्नि के लिए मैं अन्नार्थ हविः से यजन करता हूँ। यह हविः आहुत है ॥ ७१ ॥

उ० अग्ने सहस्राक्ष । आग्नेयीविराट् । हे अग्ने सहस्राक्ष, हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः । शतमूर्धन् । यददः शतशीर्षा रुद्रोऽसृजत । यस्य च तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः । यश्च त्वं साहस्रस्य रायो धनस्य हविर्लक्षणस्य ईशिषे । तस्मै ते तुभ्यम् विधेम । विधतिर्दानकर्मा । दद्मः । वाजाय वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः । वाजमन्नं हविर्लक्षणम् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ७१ ॥

म० आग्नेयी विराट्पङ्क्तिः दशाक्षरचतुःपादा । हे अग्ने । सहस्राक्ष, सहस्रमक्षीणि यस्य तत्संबुद्धिः हिरण्यशकलान्येव नेत्राणि । तथाच श्रुतिः 'हिरण्यशकलैर्वा एष सहस्राक्षः' (९ । २ । ३ । ३२) इति । हे शतमूर्धन्, शतं मूर्धानो यस्य । 'यददः शतशीर्षा रुद्रोऽसृज्यत' (९ । २ । ३ । ३२) इति श्रुतेः । यस्य तव शतं प्राणाः सहस्रं व्यानाः । शतसहस्रशब्दावपरिमितवचनौ । यश्च त्वं साहस्रस्य सहस्रपरिमितस्य रायः धनस्य ईशिषे प्रभुर्भवसि । सहस्रादण्प्रत्ययः । तस्मै तादृशाय । ते तुभ्यं वयं वाजाय विधेम वाजमन्नं हवीरूपं दद्मः । वाजमिति विभक्तिव्यत्ययः । विधतिर्दानकर्मा । स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु ॥ ७१ ॥

सु॒प॒र्णो॑ऽसि ग॒रुत्मा॑न्पृ॒ष्ठे पृ॑थि॒व्याः सी॑द । भा॒साऽन्तरि॑क्ष॒मापृ॑ण॒ ज्योति॑षा॒ दिव॒मुत्त॑भान॒ तेज॑सा॒ दिश॒ उद्दृ॑ꣳह ॥ ७२ ॥

[पृ॒ष्ठे । पृ॒थि॒व्याः । सी॒द ॥ भा॒सा । अ॒न्तरि॑क्षम् । आ । पृ॒ण॒ । ज्योति॑षा । दिव॑म् । उत् । स्त॒भा॒न॒ । तेज॑सा । दिशः॑ । उत् । दृ॒ꣳह॒ ॥७२॥]

हे अग्ने ! तुम सुपंखवान् गरुड हो। तुम पृथ्वी के पृष्ठभाग वेदि में स्थित होओ। हे अग्ने ! तुम अपने प्रकाश से अन्तरिक्ष को भर दो; अपनी ज्योति से द्युलोक को धारित करो और स्वतेज से दिशाओं को दृढ़ करो ॥ ७२ ॥

उ० स्वयमातृण्णायामग्निं निदधाति । सुपर्णोऽसीति द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां पङ्क्तित्रिष्टुब्भ्याम् । यस्त्वं सुपर्णवदसि । गरुत्मान् गरणवान् अशनायावानित्यर्थः । स पृष्ठे पृथिव्याः सीद आस्थानं कुरु । भासा च दीप्त्यान्तरिक्षम् आपृण आपूरय । ज्योतिषा च दिवम् उत्तभान उत्स्तभान उत्तम्भय । तेजसा दिशः उद्दृꣳह तेजसा च दिशः दृढीकुरु । आदीपनार्थो वा दंहतिः ॥ ७२ ॥

म० 'तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोऽसीति वषट्कारेण' (का० १८ । ४ । ४) । स्वयमातृण्णायां सुपर्णोऽसीति ऋग्द्वयेन वषट्कारेण चाग्निं स्थापयतीत्यर्थः । अग्निदेवत्या पङ्क्तिः । हे अग्ने, त्वं सुपर्णोऽसि सुपर्णपक्ष्याकारो गरुडसमानोऽसि । गरुत्मान् गरुत् गरणं गलनं भक्षणमस्यास्तीति गरुत्मान् अशनायावानित्यर्थः । अतः पृथिव्याः पृष्ठे उपरि सीद उपविश । भासा स्वप्रकाशेन अन्तरिक्षमापृण सर्वतः पूरय । ज्योतिषा स्वसामर्थ्येन दिवं द्युलोकमुत्तभान ऊर्ध्वं स्तम्भितं कुरु स्तम्भेः 'हलः श्नः शानज्झौ' (पा० ३ । १ । ८३) इति श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशः । तथा तेजसा स्वेन दिश उद्दृꣳह उत्कर्षेण दृढीकुरु दीपय वा ॥ ७२ ॥

आ॒जुह्वा॑नः सु॒प्रती॑कः पु॒रस्ता॑दग्ने॒ स्वं योनि॒मा सी॑द साधु॒या । अ॒स्मिन्त्स॒धस्थे॒ अध्युत्त॑रस्मि॒न्विश्वे॑ देवा॒ यज॑मानश्च सीदत ॥ ७३ ॥

[आ॒जुह्वा॒न॒ इत्या॒ जुह्वा॑नः । सु॒प्रती॑क॒ इति॑ सु॒ प्रती॑कः । पु॒रस्ता॑त् । अग्ने॑ । स्वम् । योनि॑म् । आ । सी॒द॒ । सा॒धु॒येति॑ साधु॒ या ॥७३॥]

हे अग्ने ! आहूयमान तुम सुज्वाला होकर पूर्वदिशा में अपने स्थान पर सरलता से स्थित होओ। इस उत्कृष्ट एवं देवों के साथ बैठने के स्थान में विश्वेदेव (=ऋत्विज्) और यजमान भी बैठें ॥ ७३ ॥

उ० आजुह्वानः अभिहूयमानः । सुप्रतीकः सुसुखः सन् । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । हे अग्ने, स्वं योनिं स्थानम् आसीद अधितिष्ठ साधुया साधुक्रियाविशेषणत्वेन श्रुत्या व्याख्यातम् । यूयमपि च हे विश्वेदेवाः, यजमानश्च सीदत अवस्थानं कुरुत । अस्मिन् सधस्थे सहस्थाने । अधियज्ञे स्वर्गाख्ये । 'स्वर्गो वै लोकः सधस्थः' इति श्रुतिः । अध्युत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे । अत्र तृतीयः पादः पश्चाद्व्याख्यायते अर्थसंबन्धात् ॥ ७३ ॥

म० आग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने, त्वमाजुह्वानः आहूयमानः सन् सुप्रतीकः शोभनं प्रतीकं मुखं यस्य सुसुखः सन् पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि साधुया साधुं समीचीनं । विभक्तेर्यादेशः । स्वं योनिं स्थानमासीद अधितिष्ठ । हे विश्वेदेवाः, यूयं यजमानश्च अस्मिन् पुरोवर्तिनि अध्युत्तरस्मिन् अधिकमुत्कृष्टे सधस्थे अग्निना सह स्थातुं योग्यस्थाने सीदत यज्ञाख्ये स्वर्गे उपविशत । 'द्यौर्वा उत्तरं सधस्थं' (९ । २ । ३ । ३५) इति श्रुतेः ॥ ७३ ॥

ताꣳ स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यस्य चि॒त्रामाहं वृ॑णे सुम॒तिं वि॒श्वज॑न्याम् । याम॑स्य॒ कण्वो॒ अदु॑ह॒त्प्रपी॑नाꣳ स॒हस्र॑धारां॒ पय॑सा म॒हीं गाम् ॥ ७४ ॥

[ताम् । स॒वि॒तुः । वरे॑ण्यस्य । चि॒त्राम् । आ । अ॒हम् । वृ॒णे । सु॒म॒तिमिति॑ सु॒ऽम॒तिम् । वि॒श्वज॑न्या॒मिति॑ वि॒श्वऽज॑न्याम् ॥ याम् । अ॒स्य । कण्वः॑ । अदु॑हत् । प्रपी॑ना॒मिति॒ प्रऽपी॑नाम् । स॒हस्र॑धारा॒मिति॑ स॒हस्र॑ऽधाराम् । पय॑सा । म॒हीम् । गाम् ॥७४॥]

वरणीय एवं सर्वप्रेरक सूर्य की उस बहुरूपा एवं सर्वोत्प दिका सम्मति को मैं वरण करता हूँ । दूध से परिपूर्ण सहस्रधारायुक्ता, बहुदुग्धा तथा महती गाय रूपा इस सूर्य की जिस सम्मति को कण्व ऋषि ने यथेच्छ दुहा था ॥ ७४ ॥

उ० तिस्रः समिध आदधाति तिसृभिर्ऋग्भिः । अत्र कण्वः सावित्र्या त्रिष्टुभा पुरस्ताज्ज्योतिषा धेनुं कामदोहनीं पयो ययाचे । ताᳬंसवितुः तां सवितुः संबन्धिनीम् । वरेण्यस्य वरणीयस्य चित्रां चायनीयाम् । आवृणे आवृणोमि स्वीकरोमि । सुमतिम् कल्याणमतिम् । विश्वजन्याम् सर्वजनेभ्यो हिताम् । यां सुमतिं प्राप्य अस्य सवितुः संबन्धिनीम् कण्वः अदुहत् दुग्धवान् । प्रपीनां पूरितां पयसा । सहस्रधारां बहुधारां बहुनो वा कुटुम्बस्य धारयित्रीम् । महीं महतीं गाम् ॥ ७४ ॥

म० 'समिदाधानᳬं शामिलीवैकङ्कत्यौदुम्बर्यस्तᳬं सवितुरिति प्रत्यृचम्' (का० १८ । ४ । ६) । अग्निनिधानानन्तरमध्वर्युस्तत्राग्नौ समित्त्रयमादधाति तां सवितुरिति शमीमयीं विधेमेति वैकङ्कतीं प्रेद्धो अग्न इत्यौदुम्बरीमित्यर्थः । कण्वदृष्टा सावित्री त्रिष्टुप् । वरेण्यस्य वरणीयस्य सवितुः संबन्धिनीं तां सुमतिं शोभनबुद्धिमहमावृणे आभिमुख्येन वृणोमि स्वीकरोमि । कीदृशीं सुमतिम् । चित्रां चायनीयां स्वापेक्षितबहुविधफलदानसमर्थाम् । विश्वजन्यां सर्वजनेभ्यो हिताम् । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं यस्याः सा विश्वजन्या ताम् जगदुत्पादनसमर्थाम् । तां काम् । कण्वो मुनिरस्य सवितुर्यां सुमतिमेव गां धेनुमदुहत् अनुग्रहकारिणीं बुद्धिं दुग्धवान् । कीदृशीम् । प्रपीनां प्रकर्षेण पीनां पयसा पूरिताम् सहस्रधारां सहस्रं धारा यस्यास्ताम् सहस्रक्षीरधारायुक्ताम् । यद्वा बहुनः कुटुम्बस्य धारयित्रीम् । पयसा दुग्धेन महीं महतीम् बहुदुग्धामित्यर्थः । सर्वसिद्धिदात्रीम् । रवेर्मतिर्या कण्वेन दुग्धा तामहं वृणे इति सर्वार्थः ॥ ७४ ॥

वि॒धेम॑ ते प॒र॒मे जन्म॑न्नग्ने वि॒धेम॒ स्तोमै॒रव॑रे स॒धस्थे॑ । यस्मा॒द्योने॑रु॒दारि॑था॒ यजे॒ तं प्र त्वे ह॒वींषि॑ जुहु॒रे समि॑द्धे ॥ ७५ ॥

[वि॒धेम॑ । ते॒ । प॒र॒मे । जन्म॑न् । अ॒ग्ने॒ । वि॒धेम॑ । स्तोमैः॑ । अव॑रे । स॒धस्थ॒ऽइति॑ स॒धऽस्थे॑ ॥ यस्मा॑त् । योनेः॑ । उ॒दारि॒थेत्यु॑त्ऽआरि॑थ । यजे॑ । तम् । प्र । त्वे॒ऽइति॒ त्वे । ह॒वींᳬंषि॑ । जु॒हु॒रे । समि॑द्ध॒ऽइति॒ सम्ऽइ॑द्धे ॥७५॥]

उत्कृष्ट द्युलोक में आदित्यरूप में विद्यमान तुम अग्नि को हम परिचरित करते हैं । अन्तरिक्ष रूप निम्नस्थान में विद्युद् रूप में विद्यमान तुम अग्नि को मैं स्तोमों से परिचरित करता हूँ । हे अग्ने ! जिस इष्टकाचिति रूप स्थान से तुम वास्तव में समुत्थित हुए हो, उस तुम्हारी योनिरूपा वेदि को भी मैं पूजित करता हूँ । समिध्यमान तुम अग्नि में ऋत्विज् हवियों का होम करते हैं ॥ ७५ ॥

उ० विधेम ते । त्रिस्थानोऽग्निर्देवता त्रिष्टुप् । विधेम । विदधातिर्दानकर्मा । दद्मः ते तुभ्यम् । परमे जन्मन् हे अग्ने, परमे जन्मनि जाताय आदित्यात्मना स्थिताय । 'द्यौर्वा अस्य परमं जन्म' । विधेम स्तोमैः स्तुतिभिः । अवरे सधस्थे स्थिताय विद्युदात्मना । 'अन्तरिक्षं वा अवरं सधस्थम्' । यस्मात् योनेः उत् आरिथा 'ऋ गतौ' । अस्यैतद्रूपम् । यस्माच्च स्थानादुद्गतोऽसि यजे तत्स्थानमहम् । 'एष वा अस्य स्वो योनिः' एष इति चित्योऽग्निरुच्यते । किंच प्रत्वे हवीᳬंषि जुहुरे समिद्धे जुहोमि त्वयि हवींषि समिद्धे सम्यग्दीप्ते ॥ ७५ ॥

म० गृत्समददृष्टा त्रिस्थानाग्निदेवत्या त्रिष्टुप् । हे अग्ने, परमे जन्मन् परमे जन्मनि दिवि आदित्यात्मना स्थिताय ते तुभ्यं वयं विधेम हविर्दद्मः । 'द्यौर्वा अस्य परमं जन्म' (९ । २ । ३ । ३९) इति श्रुतेः । अवरे सधस्थे दिवोऽवाचीने सहस्थानेऽन्तरिक्षे स्थिताय विद्युद्रूपाय ते स्तोमैः स्तोत्रैर्वयं विधेम परिचरेम । 'अन्तरिक्षं वा अवरᳬं सधस्थम्' (९ । २ । ३ । ३९) इति श्रुतेः । हे अग्ने, यस्माद्योनेः इष्टकाचितिरूपात् स्थानात् त्वमुदारिथ उद्गतोऽसि 'ऋ गतौ' लिट् संहितायां दीर्घः । तं योनिमहं यजे पूजयामि । ततः समिद्धे सम्यक् प्रज्वलिते त्वे त्वयि हवींषि प्रजुहुरे प्रजुहुविरे प्रजुह्वति ऋत्विजः 'इरयो रे' (पा० ६ । ४ । ७६) इति इरेप्रत्ययस्य रे आदेशः । 'एष वा अस्य स्वो योनिः' (९ । २ । ३ । ३९) इति श्रुतेः । एष चित्योऽग्निः ॥ ७५ ॥

प्रेद्धो॑ अग्ने दीदिहि पु॒रो नोऽज॑स्रया सू॒र्म्या॑ यविष्ठ । त्वाᳬं शश्व॑न्त॒ उप॑यन्ति॒ वाजाः॑ ॥ ७६ ॥

[प्रेद्ध॒ऽइति॒ प्रऽइ॑द्धः । अ॒ग्ने॒ । दी॒दि॒हि॒ । पु॒रः । नः॒ । अज॑स्रया । सू॒र्म्या॑ । य॒वि॒ष्ठ॒ ॥ त्वाम् । शश्व॑न्तः । उप॑ । य॒न्ति॒ । वाजाः॑ ॥७६॥]

हे युवतम अग्ने ! सतत समिधादान के द्वारा अत्यन्त प्रज्वलित तुम हमारे सम्मुख पूर्णतया देदीप्यमान होओ । तुम्हें ही हमारे समस्त हविरान्न सदा ही प्राप्त होते रहते हैं ॥ ७६ ॥

उ० प्रेद्धो अग्ने । आग्नेयीविराट् । प्रकर्षेण इद्धः दीप्तः सन् हे अग्ने, भूयोऽपि दीदिहि दीप्यस्व । पुरः अग्रतः नोऽस्माकं व्यवस्थितः । एतया अजस्रया अनुपक्षीणया । सूर्म्या

समित्काष्ठिकया । सूर्मीशब्दः काष्ठवचनः । 'सूर्मीं ज्वलन्तीं वाश्लिष्यात्' इति च स्मृतिः । हे यविष्ठ युवतम । यतश्च त्वामेव शश्वन्तः शाश्वतिकाः । उपयन्ति उपगच्छन्ति । वाजाः अन्नानि अतो दीदिहीति संबन्धः ॥ ७६ ॥

म० वसिष्ठदृष्टाग्निदेवत्या विराडनुष्टुप् दशकास्त्रयो विराडित्युक्तेः । हे यविष्ठ, अतिशयेन युवा यविष्ठः 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' 'स्थूलदूरयुव–' (पा० ६।४।१५६) इत्यादिना वलोपे पूर्वगुणः । हे युवतम, हे अग्ने, त्वं नोऽस्माकं पुरोऽग्रे दीदिहि दीप्यस्व । दीव्यतेर्विकरणव्यत्ययेन जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लौ द्वित्वम् 'तुजादीनाम्–' (पा० ६ । १ । ७) इति पूर्वदीर्घः । किंभूतस्त्वम् । अजस्रयानुपक्षीणया सूर्म्या समित्काष्ठेन प्रेद्धः प्रकर्षे दीप्तः । सूर्मीशब्दः काष्ठवाचकः । यद्वा लोहमयी ज्वलन्ती स्थूणा सूर्मी । अजस्रया सूर्म्या सूर्मीसमानया ज्वालया दीदिहि । सूर्मीशब्दो ज्वालोपलक्षकः । हे अग्ने यतः शश्वन्तो निरन्तरभाविनो वाजाः अन्नानि हवींषि त्वामुपयन्ति प्राप्नुवन्ति अतो दीप्यस्वेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रꣳ हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा त ओहैः ॥ ७७ ॥

हे अग्ने ! आज हम हवियों के द्वारा सर्वफलप्रापक स्तोत्रों के द्वारा अभिवर्धित करते हैं। जैसे कि अश्वमेधीय अश्व को मंत्रों से और भी मेध्य बनाते हैं अथवा हृदय में स्थित किसी संकल्प को विविध शुभ विचारों से और भी कल्याणमय बनाते हैं ॥ ७७ ॥

उ० तिस्र आहुतीर्जुहोति । अग्ने तमद्येति व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥

म० 'स्रुवाहुती जुहोत्यग्ने तमद्येति प्रत्यृचम्' (का० १८।४। ८)। समिध आधायाग्ने तमिति ऋग्द्वयेन स्रुवेण द्वे घृताहुती तत्राग्नौ जुहोतीत्यर्थः । व्याख्याता (अ० १५। क० ४४) ॥७७॥

चित्तिं जुहोमि मनसा घृतेन यथा देवा इहागमन्वीतिहोत्रा ऋतावृधः । पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाहादाभ्यꣳहविः ॥ ७८ ॥

[चित्तिम् । जुहोमि । मनसा । घृतेन । यथा । देवाः । इह । आगमन्नित्या गमन् । वीतिहोत्राऽइतिवीतिहोत्राः । ऋतावृधः । ऋतवृधऽइत्यृत वृधः ॥ पत्ये । विश्वस्य । भूमनः । जुहोमि । विश्वकर्मणऽइतिविश्व कर्मणे । विश्वाहा । अदाभ्यम् । हविः ॥७८॥]

मन के साथ घृत से मैं ऋत्विग्यजमानों की चिति को अग्नि से सम्बद्ध करता हूँ, जिससे यज्ञ की कामना करनेवाले तथा यज्ञ के अभिवर्धक देवगण यहाँ यज्ञ में सम्प्राप्त होवें। इस विशाल विश्व के पालक विश्वकर्मा के लिए सदा ही अदमनीय हविः का होम करता हूँ ॥ ७८ ॥

उ० चित्तिं जुहोमि । वैश्वकर्मणी जगत्यतिजगती वा । चित्तिमचित्तमेपामृत्विग्यजमानानाम् जुहोमि अग्निसंबन्धं करोमि । अग्नितत्त्वपरिज्ञानचिन्तनसन्तानं करोमीत्यर्थः । मनसा च घृतेन च सह । तथा जुहोमि । यथा देवा इहागमन् इह आगच्छेयुः । कथंभूताः । वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । होत्रा इति यज्ञनामसु पठितम् । ऋतावृधः सत्यवृधः । किंच । पत्ये विश्वस्य भूमनो जुहोमि विश्वकर्मणे । अधिपतिभूताय विश्वस्य भूतग्रामस्य । जुहोमि विश्वकर्मणे विश्वाहा सर्वदा । अदाभ्यम् अनुपक्षीणम् हविः ॥ ७८ ॥

म० विश्वकर्मदेवत्यातिजगती । मनसा घृतेन च सह चित्तिमृत्विग्यजमानानां चित्तिं जुहोमि अग्निसंबद्धं करोमि । अग्नितत्त्वपरिज्ञानार्थं चिन्तनं सन्तानं करोमीत्यर्थः । संकल्पविकल्पात्मकं मनः । निश्चयात्मकं चित्तम् । तथा जुहोमि यथा इह यज्ञे देवा आगमन् आगच्छेयुः । 'पुषादि–' (पा० ३ । १ । ५५) इत्यादिना गमेर्लुङि च्लेरङ् । कीदृशा देवाः । वीतिहोत्राः । होत्रा इति यज्ञनाम । वीतिरभिलाषो होत्रा येषां ते वीतिहोत्राः कामितयज्ञाः । ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतवृधः । संहितायां दीर्घः । किंच विश्वाहा विश्वानि च तान्यहानि च विश्वाहा सर्वेष्वहःसु अदाभ्यमनुपहतं स्वादु हविः विश्वकर्मणे प्रजापतये जुहोमि । कीदृशाय विश्वकर्मणे । भूमनो भूम्नो महतो विश्वस्य जगतः पत्ये स्वामिने । भूमन इत्यत्रोपधालोपाभाव आर्षः ॥ ७८ ॥

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धाम प्रियाणि । सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरापृणस्वा घृतेन स्वाहा ॥ ७९ ॥

[सप्त । ते । अग्ने । समिधऽइतिसम् इधः । जिह्वाः । ऋषयः । धाम । प्रियाणि ॥ होत्राः । सप्तधा । त्वा । यजन्ति । योनीः । आ । पृणस्व । घृतेन । स्वाहा ॥७९॥]

हे अग्ने ! तुम्हारी सात समिधायें (=प्राण) हैं; सात ज्वाला जिह्वायें हैं; सात ऋषि हैं और सात ही प्रिय गायत्री प्रभृति छन्द स्थान हैं। सात ऋत्विज् तुम्हें सात अग्निष्टोमादि यज्ञ-विधानों के द्वारा यजन करते हैं। हे अग्ने ! तुम सात चिति वाली वेदि को घृत से आपूरित करो। यह आहुति है ॥ ७९ ॥

उ० सप्त वाग्नेयी । सप्त ते तव हे अग्ने, समिधः समिन्धनाः प्राणाः यतः सन्ति । यतश्च सप्त जिह्वाः तव सन्ति । सप्तपुरुषान्संहृत्यैकीकृतोऽयमग्निस्तदभिप्रायमेतत् । यतश्च सप्त ऋषयः तव यष्टारः सन्ति । यतश्च सप्त धामानि

प्रियाणि । सप्त छन्दांसि प्रियाणि तव सन्ति । यतश्च सप्त होत्राः आग्नीध्रपर्यन्ताः । सप्तधा त्वा त्वां यजन्ति । अतो ब्रवीमि सप्त योनीः सप्त चितीः आपृणस्व आपूरयस्व घृतेन । स्वाहा सुहुतं चैतद्धविर्भवतु ॥ ७९ ॥

म० 'पूर्णाहुतिं च सप्त त इति' (का० १८ । ४ । ९) । स्रुचा पूर्णाहुतिं जुहोति घृतपूर्णया स्रुचा' आहुतिः पूर्णाहुतिरित्यर्थः । सप्तर्षिदृष्टा अग्नेयी ह्यधिका त्रिष्टुप् । हे अग्ने, ते तव सप्त समिधः समिन्धनाः प्राणाः शीर्षण्याः सन्ति । 'प्राणा वै समिधः प्राणा ह्येतᳬ समिन्धते' (९ । २ । ३ । ४४) इति श्रुतेः । किंच तव सप्त जिह्वाः सन्ति ज्वालारूपाः सप्त जिह्वाः हिरण्याङ्कणाद्याः(?) आगमोक्ताः । यद्वा आथर्वणिकोक्ताः 'काली कराली च मनोजवा च विलोहिता चापि सधूम्रवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः' (मुण्ड० १ । २) इति । तथा सप्त ऋषयः मरीच्यादयस्तव द्रष्टारः सन्ति । तथा सप्त प्रियाणि धाम धामानि छन्दांसि गायत्र्यादीनि तव सन्ति । 'छन्दाᳬसि वा अस्य सप्त धाम प्रियाणि' (९ । २।३। ४४) इति श्रुतेः । यद्वा धामानि स्थानानि आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निसभ्यावसथ्यप्राजाहिताग्नीध्रीयाणि सोमयागे वह्निधारकाणि सन्ति । किंच हे अग्ने, सप्त होत्राः होत्रादय ऋत्विजः सप्तधा सप्तप्रकारैरग्निष्टोमादिसप्तसंस्थाभिः त्वा त्वां यजन्ति । होता प्रशास्ता ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टाग्नीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्त होत्राः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडश्यतिरात्र आप्तोर्यामो वाजपेयश्चेति सप्तसंस्थाः प्रकाराः । हे अग्ने, स त्वं सप्त योनीः चितीः घृतेनापृणस्व 'सप्त योनीरिति चितीरेतदाह सप्तचितिकोऽग्निः' (९ । २ । ३ । ४४) इति च श्रुतेः । स्वाहा सुहुतमस्तु । यद्वा 'यज्ञो वै स्वाहाकारः' (९ । २ । ३ । ४४) इति श्रुतेः । स्वाहा यज्ञरूपः त्वं सप्त योनीर्घृतेनापृणस्व 'पृण तृप्तौ' तुदादिः ॥ ७९ ॥

शु॒क्रज्यो॑तिश्च चि॒त्रज्यो॑तिश्च स॒त्यज्यो॑तिश्च॒ ज्योति॑ष्माँश्च । शु॒क्रश्च॑ ऋ॒तपा॒श्चात्य॑ᳬहाः ॥ ८० ॥

[शु॒क्रज्ज्यो॑ति॒रिति॑शु॒क्र ज्ज्यो॑तिः । च॒ । चि॒त्रज्ज्यो॑ति॒रिति॑चि॒त्र ज्ज्यो॑तिः । स॒त्यज्ज्यो॑ति॒रिति॑स॒त्य ज्ज्यो॑तिः । ज्योति॑ष्मान् ॥ शु॒क्रः । ऋ॒तपा॒ऽइत्यृ॒त पाः । अत्य॑ᳬहा॒ऽइत्यति॑ अᳬहाः ॥८०॥]

(वैश्वानर पुरोडाश से यज्ञ करके मारुत पुरोडाश से होम करना ।) शुक्रज्योति, चित्रज्योति, सत्यज्योति, ज्योतिष्मान, शुक्र, ऋतपा और पाप के परे विद्यमान सप्तम मरुत अपने-अपने सप्तगण के साथ हमारे यज्ञ में आवें ॥ ८० ॥

उ० मारुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरिति षड्भिर्ऋग्भिर्मारुतीभिः । तत्र चैकैकस्यामृचि सप्त मरुतः । प्रथमा उष्णिक् चतुर्थी च । द्वितीयातृतीये गायत्र्यौ । पञ्चमी जगती षष्ठी गायत्र्युष्णिग्वा । शुक्रज्योतिः पुरोडाशं च स्वमंशं भक्षयतु । चित्रज्योतिः सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च । शुक्रश्च ऋतपाश्च अत्यंहाश्च । अथैकपदनिरुक्तम् । शुक्रं ज्योतिर्यस्य शुक्रस्येव वा ज्योतिर्यस्य स शुक्रज्योतिः । चित्रं ज्योतिः सत्यं ज्योतिः । ज्योतिष्मान् ज्योतिषा तद्वान् । शुक्रः शुक्रः ऋतपाः सत्यं यज्ञं वा पाति । अत्यंहाः अतीत्य अंहः पापं वर्तत इत्यत्यंहाः ॥ ८० ॥

म० 'वैश्वानरेण प्रचर्य सर्वहुतेन हस्तेन मारुतान् जुहोतीत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् विमुखेनारण्येऽनूच्यम्' (का० १८ । ४ । २३ । २४) । वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वोपविश्याहवनीये हस्तेन मारुतान्पुरोडाशान्सर्वहुतान् जुहोति शुक्रज्योतिरित्येकैकमन्त्रेणैकैकम् । यद्वा वैश्वानरपुरोडाशस्योपर्येव मारुतान् जुहोति । किं कृत्वा । प्रथनकाले वैश्वानरं पुरोडाशं विस्तीर्णं कृत्वा । आरण्येऽनूच्यं सप्तमं पुरोडाशं विमुखेनोग्रश्च भीमश्चेति वक्ष्यमाणमन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः । षड् मरुद्देवत्याः । आद्या उष्णिक् । एकैकस्यामृचि सप्त सप्त मरुतः । शुक्रज्योतिरित्याद्या एकोनपञ्चाशन्मरुतो यूयमद्यास्मिन्नोऽस्माकं यज्ञे एतन एत आगच्छत इति पञ्चमर्चि अन्वयः । 'तप्तनप्–' (पा० ७ । १ । ४५) इत्यादिना तस्य तनादेशः । तन्नामानि व्याख्यायन्ते । शुक्रं शुद्धं शुक्रस्येव वा ज्योतिस्तेजो यस्य स शुक्रज्योतिः । चित्रं दर्शनीयं ज्योतिर्यस्य स चित्रज्योतिः । सत्यं ब्रह्मलक्षणं ज्योतिर्यस्य स सत्यज्योतिः । ज्योतिस्तेजोऽस्यास्तीति ज्योतिष्मान् । शोचते दीप्यत इति शुक्रः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा पातीति ऋतपाः । अंहः पापमतीत्य वर्तत इत्यत्यंहाः । चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ८० ॥

ई॒दृङ् चा॑न्या॒दृङ् च॑ स॒दृङ् च॒ प्रति॑सदृङ् । मि॒तश्च॒ संमि॑तश्च॒ सभ॑राः ॥ ८१ ॥

[ई॒दृङ् । अ॒न्या॒दृङ् । स॒दृङिति॑स॒ दृङ् । प्रति॑सदृ॒ङिति॒प्रति॑ स॒दृङ् ॥ मि॒तः । सम्मि॑त॒ऽइति॒सम् मि॑तः । सभ॑रा॒ऽइति॒स भ॑राः ॥८१॥]

ईदृङ्, अन्यादृङ्, सदृङ्, प्रतिसदृङ्, मित, समित तथा सभर संज्ञक मरुत हमारे इस यज्ञ में आवें ॥ ८१ ॥

उ० ईदृङ् च । अनेनानेन च समानदर्शनः ईदृङ् ईदृङ् च । पुरोडाशस्य स्वमंशं प्रतिगृह्णातु । अन्यादृङ् च अन्येनान्येन च समानदर्शनः अन्यादृङ् । सदृङ् च प्रतिसदृङ् च तेन तेन समानदर्शनः सदृङ् । तंतं प्रति सदृशः प्रतिसदृङ् ।

मितश्च उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यः मितः। संमितश्च एकीभावेन मितः संमितः। सभराश्च सह बिभर्ति सभराः॥ ८१॥

म० द्वे गायत्र्यौ। इमं पुरोडाशं गृहीत्वा पश्यतीति ईदृङ्। अन्यमपि पुरोडाशं पश्यतीति अन्यादृङ्। समानं पश्यतीति सदृङ्। तं तं प्रति समानं पश्यतीति प्रतिसदृङ्। मितो मानं प्राप्तः। यद्वा उत्तमाधममध्यमैस्तुल्यो मितः। सम्यक् एकीभावेन मितो मानं प्राप्तः संमितः। सह बिभर्तीति सभराः॥ ८१॥

ऋतश्च॑ स॒त्यश्च॑ ध्रु॒वश्च॑ ध॒रुण॑श्च। ध॒र्ता च॑ विध॒र्ता च॑ विधा॒र॒यः॥ ८२॥

[ऋ॒तः। स॒त्यः। ध्रु॒वः। ध॒रुणः॥ ध॒र्त्ता। वि॒ध॒र्त्तेति॑वि ध॒र्त्ता। वि॒धा॒र॒यऽइति॑वि धा॒र॒यः ॥८२॥]

ऋत, सत्य, ध्रुव, धरुण, धर्त्ता, विधर्ता और विधारयसंज्ञक मरुत हमारे यज्ञ में आवें॥ ८२॥

उ० ऋतश्च। ऋतश्च स्वमंशं पुरोडाशस्य प्राश्नातु। सत्यश्च। ध्रुवश्च धरुणश्च। धर्ता च विधर्ता च। विधारयः विविधं धारयतीति विधारयः ऋजुः॥ ८२॥

म० ऋतः सत्यरूपः। सति वस्तुनि भवः सत्यः। ध्रुवः स्थिरः। धरुणः धारकः। धारयतीति धर्ता। विशेषेण धारयतीति विधर्ता। विविधं धारयतीति विधारयः॥ ८२॥

ऋ॒त॒जिच्च॑ सत्य॒जिच्च॑ सेन॒जिच्च॑ सु॒षेण॑श्च। अन्ति॑मित्रश्च दू॒रेअ॑मित्रश्च ग॒णः॥ ८३॥

[ऋ॒तजिदित्यृ॒त जित्। स॒त्यजिदिति॑स॒त्य जित्। से॒न॒जिदिति॑सेन॒ जित्। सु॒षेणः। सु॒सेन॒ऽइति॑सु सेनः॥ अन्ति॑मित्र॒ऽइत्यन्ति॑ मित्रः। दू॒रेऽअ॑मित्र॒ऽइति॑दू॒रे अ॑मित्रः। ग॒णः ॥८३॥]

ऋतजित, सत्यजित, सुषेण, अन्तिमित्र, दूरे अमित्र और गणसंज्ञक मरुत हमारे यज्ञ में आवें॥ ८३॥

उ० ऋतजिच्च। सत्यजिच्च। सेनजिच्च। सुषेणश्च शोभनसेनश्च। अन्तिमित्र आसन्नमित्रः। दूरेअमित्रश्च गणः ऋजुः॥ ८३॥

म० उष्णिक्। ऋतं यज्ञं जयतीति ऋतजित्। सत्यं याथातथ्यं जयतीति सत्यजित्। सेनां शत्रुसैन्यं जयतीति सेनजित्। ह्रस्व आर्षः। शोभना सेना यस्य सुषेणः। अन्ति समीपे मित्राणि यस्य स अन्तिमित्रः। दूरे अमित्राः शत्रवो यस्य स दूरे अमित्रः 'प्रकृत्यान्तःपादम्-' (पा० ६।१।११५) इति सन्ध्यभावः 'हलदन्तात्सप्तम्या-' (पा० ६।३।९) इति विभक्त्यलोपः। गणयति सर्वमिति गणः॥ ८३॥

ई॒दृक्षा॑स एता॒दृक्षा॑सऽऊ॒ षु णः॑ स॒दृक्षा॑सः॒ प्रति॑सदृक्षास॒ एत॑न। मि॒तास॑श्च॒ संमि॑तासो नो अ॒द्य सभ॑रसो मरुतो य॒ज्ञे अ॒स्मिन्॥ ८४॥

[ई॒दृक्षा॑सः। ए॒ता॒दृक्षा॑सः। ऊँऽइत्यूँ। सु। नः। स॒दृक्षा॑स॒ऽइति॑स दृक्षा॑सः। प्रति॑सदृक्षास॒ऽइति॒प्रति॑ सदृक्षासः। आ। इ॒त॒न॥ मि॒तासः। सम्मि॑तास॒ऽइति॑सम् मि॑तासः। नः। अ॒द्य। सभ॑रस॒ऽइति॑स भ॑रसः। म॒रु॒तः। य॒ज्ञे। अ॒स्मिन् ॥८४॥]

ईदृक्षास, एतादृक्षास, ऊपुण, सदृक्षास, प्रतिसदृक्षास, मितास, सम्मितास तथा सभरस मरुत आज हमारे इस यज्ञ में आवें॥८४॥

उ० ईदृक्षासः। व्यवहितपदप्रायोऽयं मन्त्रः। सादृश्येनात्र मरुतः स्तूयन्ते। ये यूयम् ईदृक्षासः इदंदर्शनाः सर्वे एव। ये च एतादृक्षासः एतद्दर्शनाः सर्वे एव। ऊपुणः त्रीणि पदानि छन्दःपरिपूर्तिं कुर्वन्ति। ये च यूयं सदृक्षासः समानदर्शनाः सर्वे एव। ये च यूयं प्रतिसदृक्षासः प्रतिसमानदर्शनाः सर्वे एव। ये च यूयं मितासः मितः प्रमाणतः सर्वेएव। ये च यूयं संमितासः सङ्गत्य मिताः सर्वे एव। ये च यूयं सभरसः समानमलंकारादि बिभ्रतः। तान् ब्रवीमि। एतेन नो अद्य मरुतो यज्ञे अस्मिन् एतेन आगच्छन्ति नः अस्माकम् अद्य अस्मिन्यवि। हे मरुतः, यज्ञे अस्मिन्। एवं व्यवहितानि पदानि पश्चात्सर्वैरेव संबन्धनीयानि॥ ८४॥

म० हे मरुतः, यूयमेते कीदृशाः। ईदृक्षासः इदंदर्शनाः। एतादृक्षासः एतद्दर्शनाः। उ सु नः एतत्पदत्रयं पादपूर्तये। सदृक्षासः समानदर्शनाः। प्रतिसदृक्षासः प्रत्येकं समानदर्शनाः। मितासः मिताः प्रमाणतः। संमितासः सङ्गत्य मिताः। सभरसः समानमलंकारादिकं बिभ्रति ते सभरसः। भरसा आदरेण सह वर्तमाना इति वा। बहुवचनमादरार्थम्॥ ८४॥

स्वत॑वांश्च प्रघा॒सी च॑ सांत॒पन॑श्च गृह॒मे॒धी च॑। क्री॒डी च॑ शा॒की चो॑ज्जे॒षी॥ ८५॥

[स्वत॑वा॒निति॒स्व त॑वान्। प्र॒घा॒सीति॑प्र घा॒सी। सा॒न्त॒प॒नऽइति॑साम् त॒पनः। गृ॒ह॒मे॒धीति॑गृह मे॒धी॥ क्री॒डी। शा॒की। उ॒ज्जे॒षीत्यु॑त् जे॒षी ॥८५॥]

स्वतवान्, प्रघासी, सान्तपन, गृहमेधी, क्रीडी, शाकी और उज्जेषी संज्ञक मरुत आज हमारे यज्ञ में आवें॥ ८५॥

उ० स्वतवांश्च स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वतवान्

स्वतवांश्च स्वमंशं पुरोडाशमस्य भक्षयतु । प्रघासी च । 'घसॢ अदने' । प्रकर्षेण अदनशीलः । सान्तपनश्च गृहमेधी च क्रीडी च । पञ्च चातुर्मास्यदेवताः । शाकी च शक्तः । उज्जेषी च उज्जयनशीलः ॥ ८५ ॥

म० गायत्री उाःणस्वा षड्विंशत्यक्षरत्वाद्विकल्पः । आद्याः पञ्च चातुर्मास्यदेवताः । स्वं स्वकीयं तवो बलं यस्य स स्वतवान् स्वाधीनबलयुक्तः । प्रकर्षेण घसति अत्ति प्रघासी पुरोडाशभक्षणशीलः । संतपनः सूर्यस्तत्संबन्धी सांतपनः । गृहमेधोऽस्यास्तीति गृहमेधी गृहधर्मवान् । क्रीडतीत्येवंशीलः क्रीडः सदा क्रीडाशीलः । शक्नोतीति शाकी शक्तः । उज्जयतीति उज्जेषी उत्कृष्टजयनशीलः । एते मरुतो यूयमत्र यज्ञे एतनेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८५ ॥

[उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सासह्वाँश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥]

इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन्यथेन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्त्मानोऽभवन् । एवमिमं यजमानं दैवीश्च विशो मानुषीश्चानुवर्त्मानो भवन्तु ॥ ८६ ॥

[इन्द्रम् । दैवीः । विशः । मरुतः । अनुवर्त्मान इत्यनुवर्त्मानः । अभवन् । यथा । अभवन् ॥ एवम् । इमम् । यजमानम् । दैवीः । च । विशः । मानुषीः । च । अनुवर्त्मान इत्यनुवर्त्मानः । भवन्तु ॥८६॥]

(उग्र, भीम, ध्वान्त, धुनि, सासहवान, अभियुग्वा और विक्षिप मरुतों के लिए यह आहुति है ।) देवरूप प्रजा मरुत इन्द्र के अनुकूल चलने वाली हुई । जिस प्रकार दैवी प्रजा मरुत और इन्द्र के अनुकूल होकर चले, उसी प्रकार इस यजमान के प्रति यह दैवी एवं मानव प्रजाएँ अनुकूल होवें ॥ ८६ ॥

उ० इन्द्रं दैवीरिति मारुतं यजुर्जपति । इन्द्रं राजानं दैवी विशः मरुतो मरुल्लक्षणाः अनुवर्त्मानः अनु पश्चात् वर्त्म वर्तनं यासां ता अनुवर्त्मानः । अनुगामिन्य इत्यर्थः । अभवन् । स्वरूपाख्यानमेतत् । यथा इन्द्रं दैवीः विशः अनुवर्त्मानः अभवन् उपमानम् । एवम् इमं यजमानम् दैवीश्च विशः मरुतः मानुषीश्च विशः मनुष्याः अनुवर्त्मानः अनुगामिन्यः भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

म० विमुखमन्त्रोऽपि प्रसङ्गाद्व्याख्यायते । उग्र उत्कृष्टः । बिभेत्यस्मादसौ भीमः 'भीमादयोऽपादाने' (पा० ३ । ४ । ७४) इति निपातः । ध्वान्तयति शत्रूनन्धीकरोतीति ध्वान्तः । ध्वान्तशब्दात् 'तत्करोति—' इति णिजन्तात्पचाद्यच् । धुनयति कम्पयति शत्रूनिति धुनिः । सहतेऽभिभवते शत्रूनिति सासह्वान् । सहेः क्वसुः अभ्यासदीर्घः । अभियुनक्ति अभियुग्वा 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति अभिपूर्वाद्युजेः क्वनिप् । भक्तानां सुखयोक्ता । विक्षिपति प्रेरयति शत्रूनिति विक्षिपः शत्रुक्षेप्ता । चकाराः समुच्चयार्थाः । स्वाहा एतेभ्यो मरुद्भ्यः सुहुताः पुरोडाशाः सन्तु । 'इन्द्रं दैवीरिति जपति' (का० १८ । ४ । २५) । कर्मापवर्गान्ते यजुर्जपतीत्यर्थः । मरुद्देवत्यं यजुः शक्करी षट्पञ्चाशदक्षरत्वात् । दैवीः दैव्यः देवानामिमा देवसंबन्धिन्यो विशः प्रजाः मरुतो मरुद्रूपा इन्द्रमनुवर्त्मानोऽभवन् । अनु पश्चाद्वर्त्म वर्तनं यासां ताः इन्द्रमनुगामिन्योऽभवन्निति स्वरूपाख्यानम् । दैवीर्विशो मरुतः यथा इन्द्रमनुवर्त्मानः इन्द्रमनुसृत्य वर्तमाना अभवन् । उपमानमेतत् । दैवीर्मानुषीश्च देवसंबन्धिन्यो मनुष्यसंबन्धिन्यश्च विशः एवमिन्द्रवत् इमं यजमानमनुवर्त्मानः अनुसृत्य वर्तमाना भवन्त्विति प्रार्थना ॥ ८६ ॥

इमꣳ स्तनमूर्जस्वन्तं धयापां प्रपीनमग्ने सरिरस्य मध्ये । उत्सं जुषस्व मधुमन्तमर्वन्त्समुद्रियꣳ सदनमाविशस्व ॥ ८७ ॥

[इमम् । स्तनम् । ऊर्जस्वन्तम् । धय । अपाम् । प्रपीनमिति प्रपीनम् । अग्ने । सरिरस्य । मध्ये ॥ उत्सम् । जुषस्व । मधुमन्तमिति मधुमन्तम् । अर्वन् । समुद्रियम् । सदनम् । आ । विशस्व ॥८७॥]

(आगामी इन तेरह मंत्रों को अध्वर्यु यजमान से बुलवाए ।) हे अग्ने ! विशिष्ट रसवान् तथा घृत से भरे हुए इस स्रुक् रूप स्तन को पान करो । हे अर्वन् ! लोक के मध्य इस मधुमय स्रोत का आस्वादन करो । हे अग्ने ! तृप्त होकर तुम चयनयाम सम्बन्धि इस अपने गृह में प्रवेश करो ॥ ८७ ॥

उ० इमꣳस्तनम् । त्रयोदशाग्नेयीस्त्रिष्टुभो यजमानं वाचयति । घृतस्तुतिश्च दृश्यते वसोर्धारानन्तरं भविष्यति तदभिवादिन्यो वा । वसोर्धारा स्रुचा हूयते सात्र रूपकल्पनया स्तन उक्तः । इमं स्रुग्लक्षणं स्तनम् ऊर्जस्वन्तं बलवन्तम् धय । 'धेट् पाने' पिब । अपां प्रपीनम् । अपशब्देनात्र घृतमुक्तं सादृश्यात् । यद्वा 'अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' इतिवन्निगमः । घृतप्रपूरितम् हे अग्ने, सरिरस्य मध्ये वर्तमान । 'इमे वै लोकाः सरिरम्' इति श्रुतिः । एषु लोकेषु मध्ये वर्तमानः । किंच उत्सं जुषस्व उत्स्यन्दनं स्रुग्लक्षणं कूपं जुषस्व सेवस्व । मधुमन्तं मधुस्वादेन रसेन युक्तम् । हे अर्वन् । 'ऋ गतौ' अस्यैतद्रूपम् । हे अरण सर्वतोगत । किंच । समुद्रियम् समुद्रसंबन्धिनम् । सदनं गृहम् । आविशस्व सेवस्व । 'त्रयो ह वै

समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतं साम्नां महदुक्थमृचाम्' इत्येतदभिप्रायम्। अन्तरिक्षं वा समुद्रः ॥ ८७ ॥

म० 'इमꣳ स्तनमिति वाचयति वा' (का० १८ । ४ । २६)। इमं स्तनमिति मन्त्रगणमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं यजमानेनाध्वर्युर्वाचयति स्वयं जपति वेत्यर्थः । त्रयोदशर्चं आग्नेयत्रिष्टुप्छन्दस्कोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्वसोर्धाराभिवादिनी घृतस्तुतिर्वा । हे अग्ने, सरिरस्य लोकस्य मध्ये वर्तमानः त्वमिमं स्रुग्लक्षणं स्तनं स्रुचः पतन्तीं घृतधारां वा त्वं धय पिब। 'धेट् पाने' लोट्। 'इमे वै लोकाः सरिरम्' (२ । ५ । २ । ३४) इति श्रुतेः। सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते । वसोर्धारा स्रुचा होष्यते सा स्रुगत्र रूपककल्पनया स्तन उच्यते । कीदृशं स्तनम्। ऊर्जस्वन्तमूर्जो रसोऽस्यास्तीति ऊर्जस्वान् तं विशिष्टरसवन्तम्। तथा अपां प्रपीनम् । अप्शब्देन लक्षणया घृतमुच्यते। अद्भिः घृतैः प्रपीनं पूर्णं अपामिति 'तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी' इति तृतीयार्थे षष्ठी । प्राप्याय्यते पूर्यते प्रपीनम् 'ओप्यायी वृद्धौ' 'प्यायः पी' (पा० ६ । १ । २८) इति च। हे अर्वन् इयर्तीति अर्वा सर्वतो गन्तः, उत्समुत्स्यन्दनं स्रुग्लक्षणं कूपं जुषस्व सेवस्व। कीदृशमुत्सम्। मधुमन्तं मधुस्वादेन घृतेन युक्तम्। किंच समुद्रियं समुद्रसंबन्धि चयनयागसंबन्धि सदनं गृहमाविशस्व तृप्तः सन् यज्ञगृहं सेवस्व । 'त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतꣳ साम्नां महदुक्थमृचाम्' इत्यभिप्रायः समुद्रशब्दः 'समुद्राभ्राद्घः' (पा० ४ । ४ । ११८) इति घप्रत्ययः तस्येयादेशः ॥ ८७ ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम । अनुष्वधमावह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ८८ ॥

[घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतम् । ऊँऽइत्यूँ । अस्य । धाम ॥ अनुष्वधमित्यनुष्वधम् । अनुस्वधमित्यनु स्वधम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाकृतमिति स्वाहा कृतम् । वृषभ । वक्षि । हव्यम् ॥८८॥]

मैं इस अग्नि को ज्वालामुख घृत से आसिञ्चित करना चाहता हूँ, क्योंकि घृत ही इसकी उत्पत्तिभूमि है। यह अग्नि इस घृत में ही आश्रित रहता है। इसका तेज यह घृत ही है। हे अध्वर्यो! हविरान्न को सम्पादन करके इस अग्नि को उसके भक्षणार्थ आह्वान करो और उसके आने पर उसे पूर्णतया तृप्त बनाओ। हे कामनावर्षक अग्ने! तुम में स्वाहा बोल कर डाले गए हव्य को तुम देवों को वहन करके प्राप्त कराओ ॥ ८८ ॥

उ० घृतं मिमिक्षे। योऽयमग्निर्घृतं मिमिक्षे। घृतमुदकमाहुतिपरिणामभूतम्। मिमिक्षे सिञ्चामि। अथवा अस्याग्नेर्मुखे घृतं मिमिक्षे सिञ्चामि। घृतं चास्य योनिरुत्पत्तिस्थानम् 'अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्बमासीत्' इत्येतदभिप्रायम्। यश्चायं घृते श्रितः अवस्थितः। यस्य चास्य तमेव धाम तेजः दीप्तिर्नाम वा । तमग्निम् अनुष्वधमावह। हे अध्वर्यो, अनुष्वधम् अन्वन्नम् पूर्वमन्नमुपकल्प्य पश्चादाह्वय। आहूय च मादयस्व तर्पय। तर्पयित्वा चैवं ब्रूहि । स्वाहाकृतम् स्वाहाकारेणाभिहुतम् । हे वृषभ वर्षितः । वक्षि हव्यम् हविः देवानां वहनं च हविषामावाहनं च देवतानामित्यग्नेः कर्मणी ॥ ८८ ॥

म० गृत्समदद्दष्टा । अहं घृतं मिमिक्षे सेक्तुमिच्छामि। अग्निमुखे मेढुमिच्छति मिमिक्षते 'मिह सेचने' सन्नन्ताल्लट् उत्तमैकवचनम्। यतोऽस्याग्नेर्घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानम्। 'अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृतमुल्बमासीत्' इति श्रुतेः। गर्भाधारोदकमुल्बम्। योऽग्निर्घृते श्रितः घृतमाश्रितः । अस्याग्नेर्घृतमेव धाम स्थानं तेजस्करम्। वा उ अवधारणे । अतो हे अध्वर्यो, अनुष्वधं स्वधामन्नमुपलक्ष्य तमग्निमावह पूर्वमन्नमुपकल्प्य पश्चादाह्वय। आहूय च मादयस्व तर्पय। तर्पयित्वा चैवं ब्रूहि हे वृषभ कामानामभिवर्षुक, स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतं हव्यं त्वं वक्षि वह देवान् प्रापय । वहतेः शपि लुके ढलकलादौ कृते वक्षीति रूपम् । यद्वा यं प्रत्यहं मिमिक्षे यस्य घृतं योनिर्यो घृते श्रितः यस्य च घृतं धाम स त्वमनुष्वधं देवानावह मादय हव्यं च वक्षि इत्यग्निं प्रत्येवोक्तिः। यतो वह्नेः कर्मद्वयं देवानामावाहनं हविर्वहनं च ॥८८॥

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ२॥ उदारदुपाꣳशुना सममृतत्वमानट्। घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ ८९ ॥

[समुद्रात् । ऊर्मिः । मधुमानिति मधु मान् । उत् । आरत् । उप । अंशुना । सम् । अमृतत्वमित्यमृत त्वम् । आनट् ॥ घृतस्य । नाम । गुह्यम् । यत् । अस्ति । जिह्वा । देवानाम् । अमृतस्य । नाभिः ॥८९॥]

गाय के स्तनरूप समुद्र से दूध की मधुर ऊर्मि उद्गमित होती है। वह अग्नि के संयोग से अमृतत्व को प्राप्त हो जाती है (—गर्म होकर दूध दही के रूप में जम जाता है)। घृत का जो प्रिय नाम है, वह देवों की जिह्वा को चंचल बना देने के लिए पर्याप्त है और अमरणत्व का निबन्धक है (—'आयुर्वै घृतम्'—घी खाकर दीर्घायु प्राप्त की जाती है और घी से यज्ञ करके अमरत्व प्राप्त किया जाता है) ॥ ८९ ॥

उ० समुद्रादूर्मिः अन्नाध्यासेन घृतमन्नमत्र स्तूयते प्राणाध्यासेन वाग्भिः। तस्मात्समुद्रात् घृतमयात् अक्षीणत्वात् घृतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं वा। साह्यनुपक्षी-

णैव । ऊर्मिः महाराशिः घृतकल्लोलः । मधुमान् रसवान् । उदारत् उदगच्छत् । उद्गत्य च उपांशुना समममृतत्वमानट् । उपसंव्याप्नोत् । अंशुना प्राणेन जगत्प्राणभूतेनाग्निना एकीभूय अमृतत्वममरणधर्मित्वम् । प्राणश्चान्नं चैकीभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः । तस्य घृतस्य नाम गुह्यमविज्ञातमविद्वद्भिः श्रुतिमन्त्रपरिपठितं यदस्ति तत् अहं वेद्मि । जिह्वा देवानाम् अत्यभिलापाज्जिह्वास्थाननिमित्तं देवानाम् । अग्नेर्जिह्वासीति 'यदा वा एतदग्नौ जुह्वत्यथाग्नेर्जिह्वाइवोत्तिष्ठन्तीति' । यच्च सर्वप्रकाशं तदप्यहं वेद्मि । अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मित्वस्य नहनं बन्धनम् । यो हि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति । यद्वा अर्धेन सत्रं स्तूयते अर्धेन घृतं मन्त्रस्य । समुद्रात् आग्निकात् यजुःसमुद्रात् यः ऊर्मिः शब्दसंघातः । नामाख्यातोपसर्गनिपातलक्षणः उपमोत्प्रेक्षारूपकाद्यलंकारोपेतः । मधुमान् रसवान् वाक्यगुणैर्युक्तः । उदारत् उदगान्मुखतः । स एव उपांशुना सवनेन क्रियमाणः । 'तदेतत् यजुरुपांशु-श्वनिरुक्तम्' इति वचनात् । संप्राप्नोदमृतत्वम् । अतोऽग्निविद्भिः प्रकाशनीयः । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति तदपि जिह्वास्थाननिमित्तं देवानां किमुत साक्षाद्धोमः । अथास्य घृतकीर्तावेवाग्निर्वैश्वानरो जज्वालेत्येतदभिप्रायं वचनम् । अमृतत्वस्य च नाभिः नहनं यजमानानाम् । अतोऽग्निचिद्भिर्हूयते स्तूयते च ॥ ८९ ॥

म० वामदेवदृष्टा । अत्रान्नाध्यासेन घृतं स्तूयते प्राणाध्यासेन चाग्निः । समुद्रात् घृतमयात् मधुमान् रसवानूर्मिः कल्लोल उदारत् उदगच्छत् 'ऋगतौ' लेरङ् 'ऋदृशोऽङि गुणः' (पा० ७ । ५ । १६) अक्षीणत्वाद् घृतस्य समुद्रेणोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायं वा । सा ह्यक्षीणैव । उद्गत्य च स ऊर्मिः अंशुना प्राणेन जगत्प्राणभूतेनाग्निना सं सन्नत्वैकीभूय अमृतत्वममरणधर्मित्वमुपानट् उपव्याप्नोतु । 'णश अदर्शने' लुङि 'मन्त्रे घस–' (पा० २।४।८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् 'हल्ङ्याप्' (पा० ६ । १ । ६८) इति तिपो लोपः विआङुपसर्गाभ्यां व्याप्त्यर्थः । प्राणश्चान्नं च एकीभूयामृतत्वं प्राप्नुत इत्यर्थः । तस्य घृतस्य गुह्यमविज्ञातं नामाविद्वद्भिरज्ञेयं श्रुतिमन्त्रपठितं यदस्ति तत्कथ्यत इति शेषः । किं तदाह । देवानां जिह्वा अत्यभिलापाद्देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तम् अग्नेर्जिह्वासीत्युक्तेः । 'यदा वा एतदग्नौ जुह्वत्यथाग्नेर्जिह्वा इवोत्तिष्ठन्ति' इति श्रुतेः । यच्च सर्वप्रकाशं नाम तदप्युच्यते । अमृतस्य नाभिः अमरणधर्मस्य नहनं बन्धनम् । यो हि घृतमश्नाति स दीर्घायुर्भवति । यद्वा ऋगर्धेन मन्त्रः स्तूयते अर्धेन घृतम् । समुद्रात् आग्निकाद्यजुःसमुद्राद्स्माद्यज्ञात् य ऊर्मिः शब्दसङ्घातो नामाख्यातोपसर्गनिपातरूप उपमोत्प्रेक्षारूपकाद्यलंकाररूपो मधुमान् रसवान् वाक्यार्थगुणैर्युक्त उदारत् मुखादुदगात् स एव उपांशुना सवनेन क्रियमाणः सन्नमृतत्वमाप्नोत् 'तदेतद्यजुरुपांशु-श्वनिरुक्तम्' इति श्रुतेः । अतोऽग्निचिद्भिः स ऊर्मिः प्रकाशनीयः । घृतस्य गुह्यं नाम यदस्ति तदपि देवानां जिह्वोत्थाननिमित्तं किं पुनर्होमः । 'अथास्य घृतकीर्तावेवाग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्जज्वाल' (१ । ४ । १ । १३) इति श्रुतेः । अमृतस्य नाभिः नहनं यजमानानाममृतत्वप्रापकं घृतं यजनेनेत्यर्थः । अतोऽग्निचिद्भिर्हूयते स्तूयते च घृतमिति भावः ॥ ८९ ॥

वयं नाम प्रब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः । उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्गौर एतत् ॥ ९० ॥

[वयम् । नाम । प्र । ब्रवाम । घृतस्य । अस्मिन् । यज्ञे । धारयाम । नमोभिरिति नमः॑ऽभिः ॥ उप । ब्रह्मा । शृणवत् । शस्यमानम् । चतुःशृङ्ग इति चतुःऽशृङ्गः । अवमीत् । गौरः । एतत् ॥ ९० ॥]

हम घृत के नाम का उच्चारण करते हैं और उसे इस यज्ञ में अन्नों के साथ धरते हैं। प्रशंसा किये जाते हुए इस घृत को ब्रह्मा सुने। चार ऋत्विजरूपी सींगों वाला यह 'गौर' यज्ञ अब ध्वान कर रहा है ॥ ९० ॥

उ० वयं नाम । यतो नामोच्चारणमपि प्रियं देवानामतो वयं नाम प्रब्रवाम घृतस्य अस्मिन्यज्ञे । धारयाम च यज्ञं नमोभिः हविर्भिः । किंच उपशृणोत्वेतत् स्तोत्रं ब्रह्मा ऋत्विक् शस्यमानम् । यथा चतुःशृङ्गः यज्ञः । ऋत्विजोऽस्य शृङ्गाणि । अवमीत् उद्गिरति । यज्ञपरिणामाभिप्रायम् । गौरः गौरवर्णः एतत् घृतम् ॥ ९० ॥

म० यतो घृतनामोच्चारणमपि देवानां प्रियमतो वयं घृतस्य नाम प्रब्रवाम अस्मिन् यज्ञे घृतनाम स्तुमः । नमोभिरन्नैः धारयाम यज्ञमिति शेषः । किंच ब्रह्मा ऋत्विक् शस्यमानं स्तूयमानमेतद् घृतनाम उपशृणवत् उपशृणोतु । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यडागमः । यथा गौरः गौरवर्णः शुद्धो यज्ञः एतत् घृतयज्ञफलरूपमवमीदुद्गिरति यज्ञपरिणामाभिप्रायम् । कीदृशो गौरः । चतुःशृङ्गः चत्वार ऋत्विजः शृङ्गभूता यस्य सः ॥ ९० ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्याँ२॥ आविवेश ॥ ९१ ॥

[चत्वारि । शृङ्गा । त्रयः । अस्य । पादाः । द्वे इति द्वे । शीर्षे इति शीर्षे । सप्त । हस्तासः । अस्य ॥ त्रिधा । बद्धः ।

वृषभः। रोरवीति। महः। देवः। मर्त्यान्। आ। विवेश ॥९१॥]

इस यज्ञ-वृषभ के चार ऋत्विज ही चार सींग हैं; तीन वेद ही तीन पैर हैं; हविर्धान और प्रवर्ग्य ही दो शिर हैं तथा सात छन्द ही सात हाथ हैं। तीन सवनों में प्रतिबद्ध यह यज्ञवृषभ तुमुल वेदनाद करता है। इस प्रकार यह महान् यज्ञदेव मनुष्यों में प्रविष्ट हो गया है ॥ ९१ ॥

उ० चत्वारि शृङ्गाः। चतुःशृङ्गो वमीदित्युक्त्वा अधुना चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषशब्दं वृषभं प्रतिपादयितुमाह। यस्यास्य चत्वारि शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्य्वाख्यानि यस्य चास्य त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामलक्षणाः। यस्य चास्य द्वे शीर्षे हविर्धानप्रवर्ग्याख्ये यस्य चास्य सप्तहस्तासः सप्तहोतारो हस्ता इव व्याप्रियन्ते । यद्वा सप्तच्छन्दांसि हस्ता इव । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारं संबद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनैः। वृषभो वर्षिता। रोरवीति 'रु शब्दे'। अत्यर्थं शब्दं करोति। सोऽयं महो देवः महो देवो महान्देवः हिरण्यगर्भस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यः। ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां शरीरभूतः। मर्त्यान्मनुष्यान् आविशति। शब्दग्रामो वाभिधेयः। चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयोऽस्य पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः । द्वे शीर्षे नामाख्याते। सप्तहस्ताः सप्तविभक्तयः । त्रिधा बद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैः । वृषभ इवामर्षादन्यानि शास्त्राण्यधःपदीकृत्य रोरवीति। य उक्तगुणः सोऽयं महान्देवो मर्त्यान् आविशति प्रतिपादयति ॥ ९१ ॥

म० यज्ञपुरुषदेवत्य ऋषभो मन्त्रः । चतुःशृङ्गोऽवमीदित्युक्त्वा चतुःशृङ्गं यज्ञं वृषभरूपेण प्रतिपादयितुमाह। यो वृषभः कामानां वर्षिता। रोरवीति 'रु शब्दे' यङ्लुगन्तम् । अत्यर्थं शब्दं करोति सोऽयं महो देवः महति पूजयति मह्यते वा जनैरिति महो महान् देवः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणां विदुषां शरीरभूतो मर्त्यान् मनुष्यानाविवेश आविशति मनुष्यान् व्याप्य तिष्ठति । यस्य वृषभस्य यज्ञस्य चत्वारि शृङ्गा शृङ्गाणि ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युलक्षणानि। त्रयः पादाः ऋग्यजुःसामरूपाः। द्वे शीर्षे शिरसी हविर्धानप्रवर्ग्याख्ये। 'शिर एवास्य हविर्धानं ग्रीवा वै यज्ञस्योपसदः शिरः प्रवर्ग्यः' इति श्रुतेः। अस्य वृषभस्य सप्त हस्तासः सप्त होतारो हस्ताः हस्ता इव व्याप्रियन्ते । सप्त छन्दांसि वा हस्ताः । यश्च त्रिधा त्रिप्रकारैर्बद्धः प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवनतृतीयसवनैर्बद्धः। यद्वा चत्वारो वेदाः शृङ्गाणि । त्रयः पादाः सवनानि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्त हस्तासः छन्दांसि। त्रिधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैर्बद्धः। शब्दग्रामो वा व्याख्येयः । चत्वारि शृङ्गाणि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः त्रयः पादाः प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाः त्रयः काला वा । द्वे शीर्षे कार्यताव्यञ्जयते। सप्त हस्ताः विभक्तिरूपाः। त्रिधा बद्धः एकवचनद्विवचनबहुवचनैर्बद्धः । वृषभ इवायमन्यशास्त्राणि अधः कृत्वा रोरवीति सोऽयं महान् देवो मर्त्यानाविवेश आविशति प्रतिपादयति। मनुष्येष्विति। मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति न्यायात् ॥ ९१ ॥

त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन्। इन्द्र एकꣳ सूर्य एकं जजान वेनादेकꣳ स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ९२ ॥

[त्रिधा। हितम्। पणिभिरिति पणि भिः। गुह्यमानम्। गवि। देवासः। घृतम्। अनु। अविन्दन्॥ इन्द्रः। एकम्। सूर्यः। एकम्। जजान। वेनात्। एकम्। स्वधया। निः। ततक्षुः ॥९२॥]

तीन प्रकार से धरे हुए तथा पणियों से छिपाये गये घृत को अन्त में देवों ने गाय में ही प्राप्त किया। उस घृत के एक भाग को इन्द्र ने और एक भाग को सूर्य ने उत्पन्न किया। तृतीय भाग को द्विजातियों ने स्वधा के द्वारा यज्ञसाधक अग्नि की सहायता से सम्पादित किया ॥ ९२ ॥

उ० त्रिधा हितम् यज्ञपरिणामभूतं यथा घृतं तथा त्रिधा निहितं स्थापितमेषु लोकेषु। पणिभिः सुरैः। गुह्यमानं गुप्यमानम्। गवि देवाः घृतम् अन्वविन्दन् आनुपूर्व्याल्लब्धवन्तः। यत् तस्य घृतस्य इन्द्रः एकं भागं जजान जनयति। 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतः' इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं जनयति। 'ते तत उत्क्रामतः ते दिवमाविशतः' इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्य जनकत्वं दर्शयति । वेनाद् अग्नेर्यज्ञसाधनभूतात् एकं भागं स्वधयान्नेनाहुतिलक्षणेन निष्टतक्षुः निष्कर्षितवन्तः द्विजातयः। यस्ततः पुत्रो जायते स लोकः प्रत्युत्थायीत्येतदुक्तं भवति ॥ ९२ ॥

म० त्रिधा त्रिप्रकारैरेषु लोकेषु हितं स्थापितं हुतं यज्ञपरिणामभूतं पणिभिरसुरैर्गुह्यमानं गुप्यमानं सत् देवासो गवि अन्वविन्दन् धेनौ आनुपूर्व्याल्लब्धवन्तः। तस्य एकं भागमिन्द्रो जजान जनयति 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशत' इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जनकत्वं दर्शयति । सूर्य एकं भागं जजान । 'जनी प्रादुर्भावे' लिट् परस्मैपदमार्षम्। 'ते तत उत्क्रामतस्ते दिवमाविशतः' इत्यादिश्रुतिः सूर्यस्य घृतभागजनकत्वं दर्शयति । वेनाद् यज्ञसाधनभूतादग्नेः एकं स्वधया अन्नेन त्रेताहुतिलक्षणेन निष्टतक्षुः निष्कर्षितवन्तो द्विजातयः। यस्ततः पुत्रो जायते स लोकप्रत्युत्थायीत्येतदुक्तं भवति ॥ ९२ ॥

एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे । घृतस्य धारा अभिचाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥ ९३ ॥

[एताः । अर्षन्ति । हृद्यात् । समुद्रात् । शतव्रजा-ऽइति शत व्रजाः । रिपुणा । न । अवचक्षऽइत्यव चक्षे ॥ मध्ये । आसाम् ॥९३॥]

दुग्ध की यह धाराएँ गाय के हृदय समुद्र से उठती हैं। शत-शत गामिनी यह धाराएँ शत्रु के द्वारा कभी तिरस्कृत नहीं देखी जातीं। मैं घृत की धाराओं को देखता हूँ। घृत की इन धाराओं के मध्य ही तो वह सुनहला वेतस (=अग्नि) स्थित है ॥ ९३ ॥

उ० एता अर्षन्ति । ऊर्मयः या एता वाचः अर्षन्ति उद्गच्छन्ति । हृद्यात् ससुद्रात् श्रद्धोदकप्लुतादेव । ता याथात्म्यचिन्तनसन्तानगर्भाम्निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणशिक्षाच्छन्दोभिः परिपूरिताः शब्दव्रजाः । बहुगतयो बह्वर्थाः । याश्चैता अर्षन्त्यो रिपुणा कुतार्किकवृन्दशत्रुसंघातेन । नावचक्षे नापवदितुं शक्याः । ताः घृतस्येव धारा देवानां तृप्तिकराः अभिचाकशीमि अहमभिगच्छामि । हिरण्यमयश्च वेतसोऽग्निः मध्ये आसां वाग्व्यक्तीनां विद्यमानं चाकशीमि अहमभियास्यामि । हिरण्मयो वेतसोऽग्निराहवनीयाख्यः । मध्ये आसां वाग्व्यक्तीनां विद्यमानं चाकशीमि । अग्निर्हि वाचामधिष्ठात्री देवता । यद्वा घृतस्य धारा एवोच्यन्ते । या एता अर्षन्ति गच्छन्ति हृद्यात्समुद्रात् । हृदयेन हि संकल्प्य पश्चात् यजन्ते ता एवमुच्यन्ते । शतव्रजा बहुगतयः । याश्चैता रिपुणा शत्रुणा यज्ञपरिपन्थिना नावचक्षे नावद्रष्टुं शक्यन्ते ताः घृतस्य धारा अहमभिचाकशीमि पश्यामि । यश्चायं हिरण्मयो वेतसोऽग्निराहवनीयाख्यो मध्ये आसां व्यवतिष्ठति तमप्यहं पश्यामि । याथात्म्यतोऽहं द्रव्यं देवतां च पश्यामीत्युक्तं भवति ॥ ९३ ॥

म० एता वाचः अर्षन्ति उद्गच्छन्ति । तस्मात् हृद्यात् समुद्रात् श्रद्धोदकप्लुतात् देवतायाथात्म्यचिन्तनसन्तानरूपात्समुद्रान्निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणशिक्षाच्छन्दोभिः पावनैः पूतात् । कीदृश्यो वाचः । शतव्रजाः शतं व्रजं व्रजा गतयो यासां ताः बहुगतयः । बह्वर्था इत्यर्थः । याश्च अर्षन्त्यो रिपुणा कुतार्किकवृन्दशत्रुणा न अवचक्षे न अवचक्ष्यन्ते पुरुषवचनव्यत्ययः । नापवदितुं खण्डयितुं शक्यन्ते ता घृतस्य धारा इवाभिचाकशीमि । लुप्तोपमानम् । अहं पश्यामि । आसां वाचां मध्ये यो हिरण्ययो हिरण्मयो दीप्यमानो वेतसोऽग्निः तं चाभिचाकशीमि । अग्निर्हि वाचामधिष्ठात्री देवता । यद्वा घृतधारा एवोच्यन्ते । या एता हृद्यात्समुद्रात् घृतधारा अर्षन्ति गच्छन्ति । हृदयेन संकल्प्य यजनाद्धृदयादुद्गतिरुच्यते । शतव्रजा नानागतयः याश्च रिपुणा नावचक्षे यज्ञपरिपन्थिना द्रष्टुं न शक्यन्ते ता घृतधाराः पश्यामि । यश्चायं हिरण्ययो वेतसोऽग्निराहवनीय आसां धाराणां मध्ये स्थितस्तं च पश्यामि द्रव्यदेवताश्च याथात्म्येनाहं पश्यामीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः । एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगा इव क्षिपणोरीषमाणाः ॥ ९४ ॥

[एते । अर्षन्ति । ऊर्म्मयः । घृतस्य । मृगाऽइवेति मृगाःऽइव । क्षिपणोः । ईषमाणाः ॥९४॥]

हृदय के अन्दर मन से ही पवित्र होती हुई गाएँ इन घृत की धाराओं को सम्यक् प्रस्रवित करती हैं; जैसे नदियाँ जलधाराओं को। घृत की यह लहरें ऐसी उछल रही हैं, मानों व्याध से भयभीत पलायन पर मृग भाग रहे हों ॥ ९४ ॥

उ० सम्यक् । या एताः साधु स्रवन्ति सरितो न धेनाः नद्य इवानवच्छिन्नोदकसंतानप्रबद्धाः । धेना वाचः । धेना इति वाङ्नामसु पठितम् । अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः अन्तर्व्यवस्थितेन हृदयेन परिपथस्थानीयेन मनसा च पूयमानाः विविच्यमानाः शब्ददोषेभ्यः । ता अग्निमेव स्तुवन्तीति शेषः । ये चैते अर्षन्ति गच्छन्ति ऊर्मयः संघाताः घृतस्य स्रुक्परिभ्रष्टा मृगाइव क्षिपणोः व्याधात् ईषमाणाः पलायमानाः । तेष्वग्निं तर्पयन्तीति शेषः । एतदुक्तं भवति । श्रुतिश्च द्रव्यं चाग्न्यर्थमेव ॥ ९४ ॥

म० या धेनाः वाचः सरितो न सरित इव नद्य इवानवच्छिन्नप्रवाहाः सम्यक् स्रवन्ति प्रसरन्ति । धेना इति वाङ्नामसु पठितम् । कीदृश्यो धेनाः । अन्तः हृदा मनसा च मनसा पूयमानाः शरीरान्तर्व्यवस्थितेन हृदा पावनस्थानीयेन मनसा च पूयमानाः शब्ददोषेभ्यो विविच्यमानाः । ता अग्निमेव स्तुवन्तीति शेषः । ये च एते घृतस्य ऊर्मयः कल्लोलाः अर्षन्ति स्रुक्परिभ्रष्टाः गच्छन्ति । 'ऋष गतौ' तेऽप्यग्निं तर्पयन्तीति शेषः । तत्र दृष्टान्तः । क्षिपणोः क्षिपति हिनस्ति क्षिपणुर्व्याधः क्षिपणोरीषमाणाः पलायमाना मृगा इव व्याधाद्भीता मृगा इव ये घृतोर्मयो गच्छन्ति तेऽग्निं तर्पयन्तीत्यर्थः । श्रुतिर्द्रव्यं चाग्न्यर्थमेवेति भावः ॥ ९४ ॥

सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः पतयन्ति यह्वाः । घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्नूर्मिभिः पिन्वमानः ॥ ९५ ॥

[सिन्धोरिवेति सिन्धोःऽइव । प्राध्वनऽइति प्रऽअध्वने । शूघनासः । वातप्रमियऽइति वातऽप्रमियः । पतयन्ति ।

यह्वाः॑ ॥ अरुषः । न । वाजी । काष्ठाः॑ । भिन्दन् । ऊर्मिभिरित्यूर्मि भिः॑ । पिन्वमानः॑ ॥९५॥]

विषम प्रदेश में महानद की क्षिप्र लहरें जिस प्रकार गिरकर नष्ट हो जाती हैं और जिस प्रकार सीमा को पार करके घुड़दौड़ का घोड़ा बाहर निकल जाता है, उसी प्रकार यह घृत की महती धाराएँ भी लहरों में उमड़ती हुई गिर रही हैं ॥ ९५ ॥

उ० सिन्धोरिव । या एताः सिन्धोरिव नद्याः प्राध्वने प्रगतोऽध्वनः प्राध्वा महोदकप्रपातः तस्मिन्महोदकप्रपाते । शूघनासः शू इति क्षिप्रनाम । हन्तेर्गत्यर्थस्य घनः । क्षिप्रगमनाः वातप्रमियः तरङ्गाः पतयन्ति । स्वार्थेण् च । प्रपतन्ति । यह्वाः महत्यः । स्रुक्स्रुखात्परिभ्रष्टाः घृतस्य धाराः तांश्च पतन्तीरश्नात्यग्निः । क इवेत्यत आह । अरुषो न वाजी । नकार उपमार्थीयः । यथा अरोचनो जात्यादिभिरुत्कृष्टो वाजी वेजनवान् अश्वः । पुनरप्यश्वं विशिनष्टि । काष्ठाभिन्दन् । आज्यन्तान् विदारयन् । ऊर्मिभिः पिन्वमानः आज्यन्तविभेदनश्रमयोगाच्च स्वेदोदकोर्मिभिः पिन्वमानः प्रसिञ्चनभूमिम् । यथैतद्गुणविशिष्टोऽश्वोऽश्नाति एवमग्निरप्यश्नातीति वाक्यार्थः । ननु हीनोपमानमग्नेरश्वः ज्यायांस्तत्र गुणोऽभिप्रेत इति परिहृतं यास्केन ॥ ९५ ॥

म० घृतस्य धाराः पतयन्ति स्रुक्स्रुखात्पतन्ति । 'पत ऐश्वर्ये गतौ च' चुरादिरदन्तः । कीदृश्यो धाराः । यह्वाः महत्यः । यह्व इति महन्नामसु पठितम् । तत्र दृष्टान्तद्वयम् प्राध्वने सिन्धोर्वातप्रमिय इव । प्रगतोऽध्वनः प्राध्वनः विषमप्रदेशः । वातेन प्रमीयन्ते नश्यन्ति ते वातप्रमियस्तरङ्गाः 'मीङ् हिंसायां' दिवादिः अस्मात् क्विप् । यथा सिन्धोर्नद्या वातप्रमियः तरङ्गाः प्राध्वने विषमप्रदेशे पतन्ति तद्वत् । कीदृशा वातप्रमियः । शूघनासः । शु इति क्षिप्रनाम । हन्तेर्गत्यर्थस्य घनमिति रूपम् । शु क्षिप्रं घनं गमनं येषां ते शुघनाः शीघ्रगमनाः 'आज्जसेरसुक्' । अन्यो दृष्टान्तः । वाजी न । न इवार्थे । वाजीव यथा वाजी अश्वः पतति । कीदृशो वाजी । अरुषः 'रुष क्रोधे' रोषति कुध्यतीति रुषः 'इगुपध-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः । न रुषः अरोषणः जात्यादिभिरुत्कृष्ट इत्यर्थः । तथा काष्ठाः आज्यन्तान् संग्रामप्रदेशान् भिन्दन् विदारयन् ऊर्मिभिः काष्ठभेदनोत्थश्रमखेदोदकैः पिन्वमानः भूमिं सिञ्चन् । 'पिवि सेचने' शानच् इदित्त्वान्नुम् । स वाजी यथा पतित्वान्यश्नाति एवं पतन्ती घृतधारा अग्निरश्नातीत्यर्थः ॥ ९५ ॥

अभिप्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥ ९६ ॥

[अभि । प्रवन्त । समनेवेतिसमना इव । योषाः॑ । कल्याण्यः॑ । स्मयमानासः॑ । अग्निम् ॥ समिधऽइतिसम् इधः॑ । नसन्त । ताः । जुषाणः । हर्यति । जातवेदाऽइतिजात वेदाः॑ ॥९६॥]

कल्याण चाहने वाली, हँसती हुई और प्रसन्नचित्त स्त्रियाँ जिस प्रकार अपने प्रियतम को प्राप्त होती हैं, उसी प्रकार यह घृतधाराएँ अग्नि को सम्प्राप्त होती हैं। घृत की धाराएँ समिधाओं में समा जाती हैं। उनका सेवन करते हुए जातप्रज्ञ अग्नि अत्यन्त प्रसन्न होता है ॥ ९६ ॥

उ० अभिप्रवन्त अभिनमन्त्यो यन्ति प्रह्वीभवन्ति । काः पुनस्ताः घृतस्य धाराः । कमभिप्रह्वीभवन्ति । अग्निम् । कथमिव । समानमनस्का इव योषाः एकभर्तारं प्रति संगतमनसः । कल्याण्यः रूपयौवनसंपन्नाः । स्मयमानाः । 'ष्मिङ् ईषद्धसने' । ईषद्धसमानाः । समिधः समिन्धनाः । इत्थंभूता धारा अग्निमभिं प्रह्वीभूय । ततस्तमेवाग्निं नसन्त । नसतिराप्नोतिकर्मा वा नमति कर्मा वा । व्याप्नुवन्ति । ताश्च धाराः जुषाणः हर्यति जातवेदाः । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । प्रेप्सति प्रतिकामयते । नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्तीत्यभिप्रायः । जातप्रज्ञानोऽग्निः ॥ ९६ ॥

म० घृतस्य धाराः अग्निमभिप्रवन्त 'प्रुङ् गतौ' । अग्निं प्रतिगच्छन्ति । लङ् अडभाव आर्षः । तत्र दृष्टान्तः । योषा इव यथा योषाः स्त्रियः पतिं अभिप्रवन्ते । कीदृश्यो योषाः । समनाः समानं मनो यासां ताः समनसः । विभक्तेर्डादेशः । कल्याण्यः रूपयौवनसंपन्नाः स्मयमानाः ईषद्धसन्त्यः 'स्मिङ् ईषद्धसने' । ता धारा अग्निं नसन्त हरन्ति 'नस हरणे' लङ् अडभाव आर्षः । नसतिराप्नोतिकर्मा वा । अग्निं व्याप्नुवन्ति । कीदृश्यो धाराः । समिधः समिन्धते दीपयन्त्यग्निमिति समिधः । किंच जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निर्जुषाणः प्रीतियुक्तः सन् ता घृतधारा हर्यति प्राप्नोति 'हर्य क्लमे गतौ' हर्यतिः प्रेप्साकर्मा वा । ता धाराः प्रेप्सति कामयते । नास्य ग्रहणशक्तिपरिहरणमस्तीति भावः ॥ ९६ ॥

कन्या इव वहतुमेतवा उ अञ्ज्यञ्जाना अभिचाकशीमि । यत्र सोमः सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ९७ ॥

[कन्याऽइवेतिकन्याः इव । वहतुम् । एतवै । ऊँऽइत्यूँ । अञ्जि । अञ्जानाः॑ । अभि । चाकशीमि ॥ यत्र । सोमः॑ । सूयते । यत्र । यज्ञः॑ । अभि । तत् । पवन्ते ॥९७॥]

पति के घर की ओर जाने के लिए जिस प्रकार कन्याएँ स्वयं को काजल-आभरणादि से सजाती हैं, उसी प्रकार इन घृतधाराओं को भी मैं देखता हूँ। जहाँ सोमरस पावित होता है और जहाँ यज्ञ प्रवर्तित होता है, उसी देश को घृत की धाराएँ पवित्र बना देती हैं ॥ ९७ ॥

उ० कन्या इव । या एताः कन्याइव नवपरिणीता इव । वहतुम् वोढारं भर्तारम् । एतवै एतुं गमनाय । अञ्जि प्रजननम् । अञ्जाना व्यक्तं कुर्वाणाः । अभिचाकशीमि अभिपश्यामि । ताः घृतस्य धाराः यत्र सोमोभिषूयते यत्रच सौत्रामण्याख्यो यज्ञस्तायते । अभि तत्पवन्ते । तत् तत्रेत्यर्थः । अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति यज्ञसहचरिता घृतस्य धारा इत्यभिप्रायः ॥ ९७ ॥

म० घृतस्य धाराः तत्तत्र अभिपवन्ते अभिगच्छन्ति 'पव गतौ' । तत्र कुत्र । यत्र स्थाने सोमः लताविशेषः सूयते अभिषूयते । यत्र च यज्ञः सौत्रामण्याख्यः क्रियते तत्र गच्छन्तीर्घृतस्य धारा अभिचाकशीमि पश्यामि । तत्र गमने दृष्टान्तः । कन्या वहतुमिव वहति परिणयति वहतुर्भर्ता यथा वहतुं पतिमेतवै प्राप्तुं कन्या अभिप्रवन्ते 'इण् गतौ' तुमर्थे तवेप्रत्ययः । कीदृश्यः कन्याः । अञ्जि भगमञ्जाना व्यक्तं योग्यं कुर्वाणाः अज्यते व्यक्तीक्रियते स्त्रीपुंव्यक्तिर्येन तत् तदञ्जानाः कन्या यथा पतिं गच्छन्ति तथा यज्ञं घृतधारा गच्छन्ति ता यज्ञसहिता घृतधाराः पश्यामीत्यर्थः ॥ ९७ ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त । इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ ९८ ॥

[अभि । अर्षत । सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिसु स्तुतिम् । गव्यम् । आजिम् । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ॥ इमम् । यज्ञम् । नयत । देवता । नः । मधुमदितिमधु मत् । पवन्ते ॥९८॥]

हे देवो ! तुम शोभनस्तुति तथा घृतमय यज्ञ को सम्प्राप्त होओ । आकर हममें धनों को धारित करो । हमारे इस सौत्रामणियाग को देवों में प्राप्त बनाओ । यह मधुर घृत की धाराएँ अग्नि में गिर रही हैं—उन्हें भी देवों में प्राप्त बनाओ ॥ ९८ ॥

उ० अभ्यर्षत । हे देवाः, अभ्यर्षत अभ्यागच्छत । एतां सुष्टुतिम् शोभनां स्तुतिम् । एतं च गव्यमाजिम् गोविकारैर्घृतैर्जनितं गव्यम् आजिमानमनमभ्यागच्छत । अभ्यागत्य च अस्मासु भद्रा भद्राणि द्रविणानि धनानि । धत्त स्थापयत दत्त वा । किंच इमं यज्ञं नयत तत्र देवा देवत्वं नः अस्माकम् अस्माभिर्यो देवलोको जित इत्यर्थः । याश्चैता घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते मधुसंयुक्तं पवन्ते ताश्चास्मज्जितं लोकं नयतेत्यनुवर्तते ॥ ९८ ॥

म० हे देवाः, यूयं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमाजिं यज्ञं च अभ्यर्षत अभ्यागच्छत । अज्यते प्राप्यते स्वर्गो येन स आजिर्यज्ञः । कीदृशमाजिं गव्यम् । गव्यं घृतं विद्यते यस्मिन् स गव्यस्तम् घृतयुतम् । अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः । आगत्य चास्मासु भद्रा भद्राणि कल्याणानि द्रविणानि धनानि धत्त स्थापयत दत्त वा 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' दाने चेति वचनात् । किंच नोऽस्माकमिमं यज्ञं सौत्रामणीं देवता देवतासु देवलोके नयत प्रापयत । देवताशब्दात् 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इति विभक्तिलोपः । किंच याश्चैता घृतस्य धारा मधुमत् रसवत् यथा तथा पवन्ते प्रसरन्ति ता अपि देवतासु नयत यद्वे यज्ञद्रव्ये स्वर्गं गते यजमानो गच्छत्येवेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

धाम॑ ते॒ विश्वं॒ भुव॑न॒मधि॑ श्रि॒तम॒न्तः स॑मु॒द्रे हृ॒द्य॑न्तरायु॑षि । अ॒पामनी॑के समि॒थे य आभृ॑त॒स्तम॑श्याम॒ मधु॑मन्तं त ऊ॒र्मिम् ॥ ९९ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

[धाम॑न् । ते॒ । विश्व॑म् । भुव॑नम् । अधि॑ । श्रि॒तम् । अन्तरित्यन्तः । समु॒द्रे । हृ॒दि । अ॒न्तः । आयु॑षि ॥ अ॒पाम् । अनी॑के । स॒मिथ॒ इति॑ स॒म् इ॒थे । यः । आभृ॑त॒ इत्या भृ॑तः । तम् । अ॒श्या॒म॒ । मधु॑मन्त॒मिति॒ मधु॑ मन्तम् । ते॒ । ऊ॒र्मिम् ॥९९॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तदशोऽध्यायः ॥

हे अग्ने ! यह समस्त ब्रह्माण्ड ही तुम्हारी व्याप्ति के अन्दर स्थित है; समुद्र के अन्दर, हृदय के अन्दर और आयुष्य में । जलों के मुख एवं युद्ध में तेजोरूप जो घृत भरा हुआ है—तुम्हारी उस मधुर तरंग घृत को हम आस्वादित करें ॥ ९९ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

उ० धामं ते तव आहुतिपरिणामभूतमिदं जगत् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तम् मन्यमान आह । धामं धामानि विभूत्यां ते तव विश्वं भुवनं भूतजातमधिश्रितम् अध्याश्रितम् । यच्चान्तःसमुद्रे समुद्रस्य मध्ये किंचित् यच्च आयुषि किंचिदपि धामनि तव अधिश्रितमित्यनुवर्तते । यत एवमतस्त्वां ब्रवीमि । अपामनीके मुखे वर्तमानो य ऊर्मिराहृतः । समिथे संग्रामे च पणिभिः सहवर्तमानो य ऊर्मिराहृतः । तदुक्तं पणिभिर्गुह्यमानमिति । तम् अश्याम भक्षयामः ... मधुमन्तं रसवन्तम् ते तव संबन्धि-

नम् हे घृत, हविःपरिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो भवेम। देवत्वं प्राप्नुयामेति वक्रोक्त्या प्रार्थ्यते ॥ ९९ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

म० ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं निखिलं जगदाहुतिपरिणामभूतं मन्यमानो मुनिराह । हे अग्ने, विश्वं भुवनं सर्वं भूतजातं ते तव धामन् धाम्नि विभूत्यामधिश्रितं आश्रितं स्थितम्। त्वन्महिमोत्थमित्यर्थः । यच्चान्तःसमुद्रे समुद्रमध्ये तथा हृदि हृन्मध्ये तथा अन्तरायुषि आयुर्मध्ये ब्रह्मणो जीवनपर्यन्तं यद्भूतजातं तदपि ते धामनि श्रितम्। धामन्निति विभक्तिलोपः। अतोऽहं प्रार्थये मधुमन्तं रसवन्तं तमूर्मिं घृतकल्लोलं ते त्वदीयं वयमश्याम भक्षयामो व्याप्नुयामो वा। तं कम्। अपामनीके मुखे वर्तमानो य ऊर्मिः समिथे पणिभिः सह युद्धे आभृतः आहृत आनीतः । 'त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानम्' (क० ९२) इत्युक्तत्वात्। अश्यामेति अश्नातेरश्नोतेर्वा विकरणव्यत्ययेन श्यनि प्रत्यये लोटि रूपम् । हविःपरिणामिनो रसस्य वयं भोक्तारो भवेमेति भावः । देवत्वं प्राप्नुयामेति वक्रोक्त्या प्रार्थ्यते। यद्वास्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते । हे अग्ने, इदं विश्वं भुवनं तव धाम्नि अधिश्रितं तत्ते धाम कुत्र कुत्रेति तदुच्यते । अन्तःसमुद्रे अन्तरिक्षमध्ये सूर्यरूपेण । समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम । हृदि अन्तः सर्वप्राणिनां हृदये जठराग्निरूपेण आयुषि अन्ने सर्वप्राण्याहारत्वेन अपामनीके उदकानां सङ्घाते वैद्युताग्निरूपेण समिथे सङ्ग्रामे शौर्याग्निरूपेण एवं सर्वेषु स्थानेषु आभृतः स्थापितो यस्तव धामरूप ऊर्मिः घृतरूप उदकरूपो वा तं तव रसं मधुमन्तं माधुर्योपेतं वयमश्याम प्राप्नुयाम । सर्वरसभोक्तारः स्यामेति भावः ॥ ९९ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
सेकादिजपपर्यन्तोऽध्यायः सप्तदशोऽगमत् ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

वाजश्च मे प्रसवश्च मे प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे धीतिश्च मे क्रतुश्च मे स्वरश्च मे श्लोकश्च मे श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे ज्योतिश्च मे स्वश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १ ॥

[वाजः । च । मे । प्रसवऽइतिप्र सवः । प्रयतिरितिप्र यतिः । प्रसितिरितिप्र सितिः । धीतिः । क्रतुः । स्वरः । श्लोकः । श्रवः । श्रुतिः । ज्योतिः । स्वरितिस्वः । च । मे । यज्ञेन । कल्पन्ताम् ॥१॥]

अन्न, अन्नदान की अनुज्ञा, शुद्धि, अन्नविषयक औत्सुक्य, ध्यान, संकल्प, साधुशब्द, श्लोक, यश, श्रुति, ज्योति और स्वर्ग मुझे यज्ञ के द्वारा सम्प्राप्त होवें ॥ १ ॥

उ० इतउत्तरं वसोर्धारिकाणि यजूंषि सप्तविंशतिकण्डिकाः। वाजश्च मे वाजः अन्नं च मे। प्रसवः अन्नदानविषयाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिश्च मे प्रसितिश्च मे प्रयतनं प्रयतिः आज्ञा प्रसयनं प्रसितिः तन्तुर्वा जालं वा तेन चात्र बन्धनं स्नेह उपलक्ष्यते। धीतिश्च मे क्रतुश्च मे। 'ध्यै चिन्तायाम्'। तस्य धीतिः संप्रसारणं छान्दसम्। क्रतुः संकल्पः संस्कारो वा । स्वरश्च मे श्लोकश्च मे। साधुशब्दः स्वरः श्लोकः गद्यपद्यबन्धः । श्रवश्च मे श्रुतिश्च मे श्रवो वेदमन्त्राः। श्रुतिर्ब्राह्मणम्। ज्योतिश्च मे स्वश्च मे। ज्योतिरादित्यादिः स्वर्द्युलोकादि। द्वौ द्वौ कामौ संयुनक्ति अव्यवच्छेदाय। 'यथा व्योकसौ संयुज्यादेवम्' इति श्रुतिः। द्वौ द्वौ कामावभिरूपौ संयुनक्ति। चकारेण समुच्चिनोति अव्यवच्छेदाय अनुपक्षयाय । यथा कश्चिद्द्विजीतिर्व्योकसौ संयुज्यात्। ओक इति निवासनाम। विगत ओको गृहं ययोः कुमारीकुमारयोः तौ व्योकसौ नानागृहनिवासिनौ संयुज्यात् तयोर्विवाहं कुर्यात् । एवं चकारेण समुच्चिनोति। यज्ञेन कल्पन्ताम् वाजप्रभृतीनि चकारसमुच्चितानि मम यज्ञेन कल्पन्तां समर्था भवन्तु । यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु वा । अनेन च त्वा प्रीणाम्यनेनेन च त्वा अभिषिञ्चाम्यनेन चेत्यस्याः श्रुतेरभिप्रायेण व्याख्यातम्। अथो इदं च मे देहीदं च म इत्यस्याः श्रुतेरभिप्रायेण व्याख्यास्यामः। वाजप्रभृतीनि चशब्दसमुच्चितानि मम यज्ञेनानेन क्लृप्तानि भवन्तु। यज्ञोऽस्मभ्यमेतेषां दाता भवत्वित्यर्थः। एवमस्याभिर्दिङ्मात्रप्रदर्शनं कृतं मन्त्रव्याख्यायाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

म० सप्तदशेऽध्याये चित्यारोहणादिमन्त्रा उक्ताः। इदानीमष्टादशेऽध्याये वसोर्धारादिमन्त्रा उच्यन्ते । 'वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या पञ्चगृहीतꣳसन्ततं यजमानोऽरण्येऽनूच्येऽग्निप्राप्ते वाजश्च म इत्यष्टानुवाकेन' (का० १८ । ५ । १)। अस्यार्थः। ततो यजमान आज्यं संस्कृत्यार्थपरिमाणया महत्यौदुम्बर्या स्रुचा महता स्रुवेण पञ्चवारं गृहीतमाज्यमरण्येऽनूच्ये पुरोडाशेऽधिकरणे तदुपरि संततमविच्छिन्नधारं यथा तथा वसोर्धारासंज्ञामाहुतिं जुहोति । घृतेऽग्निप्राप्ते सति वाजश्चेत्यादिहोममन्त्रारम्भः कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजश्चेत्यादिवेद्स्वाहान्तैरेकोनत्रिंशत्कण्डिकात्मकैः । वाजश्च मे । चकाराः समुच-

यार्थाः । यज्ञेनानेन मया कृतेन वाजादयः पदार्थाः कल्पन्तां क्लृप्ताः संपन्ना भवन्तु । स यज्ञो वाजादीनां दातास्मभ्यं भवत्वित्यर्थः । 'अथो इदं च मे देहीदं च मे' (९ । ३ । २ । ५) इति श्रुतेः । यद्वा वाजादयः पदार्था मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् । विभक्तिव्यत्ययः । यज्ञेऽग्निं तर्पयन्तु अभिषिञ्चन्तु वा । 'अनेन च त्वा प्रीणाम्यनेन च त्वाभिषिञ्चामि' (९ । ३ । ३ । ५) इत्यादिश्रुतिः । द्वौ द्वौ कामावनुपक्षयाय संयुञ्ज्याच्चकारेण कन्याकुमाराविव । तथाच श्रुतिः 'द्वौ द्वौ कामावभिरूपौ संयुनक्त्यव्यवच्छेदाय यथा व्योकसौ संयुञ्ज्यात्' (९ । ३ । २ । ६) इति । अथ पदार्था व्याख्यायन्ते । वाजश्चेत्यादियजुषां देवा ऋषयः । अग्निर्देवता । छन्दांसि पिङ्गलोक्तान्यक्षरसंख्यया ज्ञेयानि । एतैर्यजुर्भिर्यजमानोऽग्नेः कामान् याचते वाजो मेऽस्त्वित्यादि । तत्रैकाधिकानि चतुःशतं यजूंषि कामास्तु पञ्चदशोत्तरं शतम् । तद्यथा । वाजश्चेत्याद्यासु ज्यैष्ठ्यं च मे, वसु च मे (१४।१५) इति कण्डिकाद्वयवर्जितासु एकोनविंशतिकण्डिकासु त्रयोदश त्रयोदश यजूंषि सन्ति ज्यैष्ठ्यं च म इत्यस्यां (४) पञ्चदश वसु च म इत्यस्यां (१५) नव । अग्निश्च मे घर्मश्च म इत्यस्यां (२२) द्वादश कामास्तु त्रयोदश अङ्गुल्यः शक्वर्यो दिशश्च म इत्येकं यजुः कामास्तत्र त्रयः । व्रतं च म इत्यस्यां (२३) षड् कामास्तु दश अहोरात्रे ऊर्वष्ठीवे बृहद्रथन्तरे च म इत्येकं यजुः षद् कामाः । एका च म इत्यस्यां (२४) त्रयस्त्रिंशत् । चतस्रश्च मे (२५) अत्र त्रयोविंशतिः । त्र्यविश्च मे (२६) अत्रैकादश । पष्ठवाद् च मे (२७) इत्यत्र नव । वाजाय स्वाहेति (२८) अत्र चतुर्दश । आयुर्यज्ञेनेति (२९) अत्रैकविंशतिः कल्पन्तामन्तानि १२ स्तोमश्चेति षद् १८ स्वर्देवाः १९ प्रजापतेः २० वेद्स्वाहा २१ । एवमेकाधिका चतुःशती । अथ यजुषामर्थाः । वाजोऽन्नम् । चशब्दाः समुच्चयार्थाः । प्रसवोऽन्नदानाभ्यनुज्ञा दीयतां भुज्यतामिति । प्रयतिः शुद्धिः । प्रसितिः बन्धनमन्नविषयौत्सुक्यम् । धीतिः ध्यानम् 'ध्यै चिन्तायाम्' छान्दसं संप्रसारणम् । क्रतुः संकल्पो यज्ञो वा । स्वरः साधुशब्दः । श्लोकः पद्यबन्धः स्तुतिर्वा । श्रवः वेदमन्त्राः श्रवणसामर्थ्यं वा । श्रुतिः ब्राह्मणं श्रवणसामर्थ्यं वा । ज्योतिः प्रकाशः । स्वः स्वर्गः एते मे मम यज्ञेन कल्पन्ताम् । कल्पन्तामिति कण्डिकान्तस्य समुदायापेक्षया बहुत्वम् । मेपदानामावृत्तिः प्रत्येकं प्राप्त्यर्था । एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

प्राणश्च मेऽपानश्च मे व्यानश्च मेऽसुश्च मे चित्तं च म आधीतं च मे वाक् च मे मनश्च मे चक्षुश्च मे श्रोत्रं च मे दक्षश्च मे बलं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

[प्राणः । अपान इत्यप आनः । व्यान इति वि आनः । असुः । चित्तम् । आधीतमित्या धीतम् । वाक् । मनः । चक्षुः । श्रोत्रम् । दक्षः । बलम् ॥२॥]

प्राण, अपान, व्यान, प्रवृत्तिमान् वायु, चित्त, बाह्यविषयज्ञान, वाक्, मन, चक्षु, श्रोत्र, ज्ञानेन्द्रिय-कौशल और कर्मेन्द्रिय-कौशल मुझे यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें ॥ २ ॥

म० प्राणः ऊर्ध्वसंचारी शरीरवायुः । अपानः अधोवृत्तिर्वायुः । व्यानः सर्वशरीरचरः । असुः प्रवृत्तिमान् वायुः । चित्तं मानसः संकल्पः । आधीतं बाह्यविषयज्ञानम् । वाक् वागिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं श्रवणेन्द्रियम् । दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् । एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ॥ २ ॥

ओजश्च मे सहश्च म आत्मा च मे तनूश्च मे शर्म च मे वर्म च मेऽङ्गानि च मेऽस्थीनि च मे परूंषि च मे शरीराणि च म आयुश्च मे जरा च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ३ ॥

[ओजः । सहः । आत्मा । तनूः । शर्म । वर्म । अङ्गानि । अस्थीनि । परूंषि । शरीराणि । आयुः । जरा ॥३॥]

ओज, बल, आत्मशक्ति, पुष्ट शरीर, सुख, कवच, अंग-प्रत्यङ्ग, अस्थियाँ, पर्व, विविध शरीर, आयु और वृद्धावस्था मुझे यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें ॥ ३ ॥

म० ओजो बलहेतुरष्टमो धातुः । सहः शारीरं बलं सपत्नाभिभवितृत्वं वा । आत्मा परमात्मा । तनू रम्यं वपुः । शर्म सुखम् । वर्म कवचम् । अङ्गानि हस्ताद्यवयवाः । अस्थीनि शरीरगतानि । परूंषि अङ्गुल्यादिपर्वाणि । शरीराणि पूर्वानुक्ताः शरीरावयवाः । आयुर्जीवनम् । जरा वार्धकान्तमायुः । एते यज्ञेन संपद्यन्ताम् ॥ ३ ॥

ज्यैष्ठ्यं च म आधिपत्यं च मे मन्युश्च मे भामश्च मेऽमश्च मेऽम्भश्च मे जेमा च मे महिमा च मे वरिमा च मे प्रथिमा च मे वर्षिमा च मे द्राघिमा च मे वृद्धं च मे वृद्धिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

[ज्यैष्ठ्यम् । आधिपत्यमित्याधि पत्यम् । मन्युः । भामः । अमः । अम्भः । जेमा । महिमा । वरिमा । प्रथिमा । वर्षिमा । द्राघिमा । वृद्धम् । वृद्धिः ॥४॥]

ज्येष्ठत्व, आधिपत्य, क्रोध, तेज, बल, जल, जयसामर्थ्य,

महिमा, प्रजादि की विशालता, गृहक्षेत्रादि का विस्तार, दीर्घजीवन, अविच्छिन्नवंशत्व, प्रभूत अन्नधनादि और विद्यादि गुणोत्कर्ष मुझे यज्ञ के द्वारा प्राप्त होवे ॥ ४ ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

म० ज्येष्ठस्य भावो ज्यैष्ठ्यं प्रशस्तत्वम् । अधिपतेर्भाव आधिपत्यं स्वामित्वम् । मन्युः मानसः कोपः । भामोऽधिक्षेपादिलिङ्गको वाह्यः कोपः । न मीयत इत्यमः अपरिमेयत्वमन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् । अम्भः शीतमधुरं जलम् । जेमा जयस्य भावो जयसामर्थ्यम् । महतो भावो महिमा महत्त्वं संपत्त्यादिना । उरोर्भावो वरिमा प्रजादिविशालता । पृथोर्भावः प्रथिमा गृहक्षेत्रादिविस्तारः । वृद्धस्य भावो वर्षिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य भावो द्राघिमा अविच्छिन्नवंशत्वम् । वृद्धं प्रभूतमन्नधनादि । वृद्धिः विद्यादिगुणैरुत्कर्षः । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ४ ॥

सत्यं च मे श्रद्धा च मे जगच्च मे धनं च मे विश्वं च मे महश्च मे क्रीडा च मे मोदश्च मे जातं च मे जनिष्यमाणं च मे सूक्तं च मे सुकृतं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

[सत्यम् । श्रद्धा । जगत् । धनम् । विश्वम् । महः । क्रीडा । मोदः । जातम् । जनिष्यमाणम् । सूक्तमितिसु उक्तम् । सुकृतमितिसु कृतम् ॥५॥]

सत्य, श्रद्धा, जगत् , धन, विश्व, तेज, क्रीडा, मोद, सन्तान, वंशपरम्परा, सूक्त और पुण्य मुझे यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें ॥ ५ ॥

म० सत्यं यथार्थभाषित्वम् । श्रद्धा परलोकविश्वासः । जगत् जङ्गमं गवादि । धनं कनकादि । विश्वं स्थावरम् । महो दीप्तिः । क्रीडा अक्षद्यूतादिः । मोदः क्रीडादर्शनजो हर्षः । जातं पुत्रोत्पन्नमपत्यम् । जनिष्यमाणं भविष्यदपत्यम् । सूक्तमृक्समूहः । सुकृतमृक्पाठजन्यं शुभादृष्टम् । एते मे कल्पन्ताम् ॥ ५ ॥

ऋतं च मेऽमृतं च मेऽयक्ष्मं च मेऽनामयच्च मे जीवातुश्च मे दीर्घायुत्वं च मेऽनमित्रं च मेऽभयं च मे सुखं च मे शयनं च मे सूषाश्च मे सुदिनं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥

ऋतम् । अमृतम् । अयक्ष्मम् । अनामयत् । जीवातुः । दीर्घायुत्वमितिदीर्घायु त्वम् । अनमित्रम् । अभयम् । सुखमितिसु खम् । शयनम् । सूषाऽइतिसु उषाः । सुदिनमितिसु दिनम् ॥६॥]

ऋत, अमृत, अरोगत्व, अनामयत्व, जीवन, दीर्घायुष्य, अशत्रुत्व, अभय, सुख, शयन, शुभ उषाएँ तथा सुदिन मुझे यज्ञ से सिद्ध होवें ॥ ६ ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

म० ऋतं यज्ञादिकर्म । अमृतं तत्फलभूतं स्वर्गादि । यक्ष्मणोऽभावोऽयक्ष्मं धातुक्षयादिरोगाभावः । अनामयत् आमयति पीडयतीत्यामयत् न आमयत् अनामयत् सामान्यव्याध्यादिराहित्यम् । जीवयतीति जीवातुः व्याधिनाशकमौषधम् । दीर्घायुषो भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः । पृषोदरादित्वात्सलोपः आयुरुदन्तो वा । अमित्राणामभावोऽनमित्रं शत्रुराहित्यम् । भयाभावोऽभयं भीतिराहित्यम् । सुखमानन्दः । शयनं संस्कृता शय्या । सूषाः शोभन उषाः स्नानसन्ध्यादियुक्तः प्रातःकालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम् । एते मे यज्ञेन सिध्यन्तु ॥ ६ ॥

यन्ता च मे धर्ता च मे क्षेमश्च मे धृतिश्च मे विश्वं च मे महश्च मे संविच्च मे ज्ञात्रं च मे सूश्च मे प्रसूश्च मे सीरं च मे लयश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥७॥

[यन्ता । धर्त्ता । क्षेमः । धृतिः । विश्वम् । महः । संविदितिसम् वित् । ज्ञात्रम् । सूः । प्रसूरितिप्र सूः । सीरम् । लयः ॥७॥]

अश्वादि का नियन्त्रणकर्त्ता, पोषक पिता प्रभृति, क्षेम, धृति, विश्व, तेज, संविद्, विज्ञानसामर्थ्य, प्रेरणासामर्थ्य, जननशक्ति, धान्यादि और कृषि के प्रतिबन्धकों की निवृत्ति का सामर्थ्य मुझे यज्ञ से सिद्ध होवे ॥ ७ ॥

म० यन्ताश्वादेर्नियन्ता । धर्ता पोषकः पित्रादिः । क्षेमः विद्यमानधनस्य रक्षणशक्तिः । धृतिः धैर्यमापत्स्वपि स्थिरचित्तत्वम् । विश्वं सर्वानुकूल्यम् । महः पूजा । संविद् वेदशास्त्रादिज्ञानम् । ज्ञातुर्भावो ज्ञात्रम् विज्ञानसामर्थ्यम् । सूः पुत्रादिप्रेरणसामर्थ्यम् । प्रसूः पुत्रोत्पत्त्यादिसामर्थ्यम् । सीरं हलादिकृषिकृतधान्यनिष्पत्तिः । लयः कृषिप्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥७॥

शं च मे मयश्च मे प्रियं च मेऽनुकामश्च मे कामश्च मे सौमनसश्च मे भगश्च मे द्रविणं च मे भद्रं च मे श्रेयश्च मे वसीयश्च मे यशश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

[शम् । मयः । प्रियम् । अनुकामऽइत्यनु कामः । कामः । सौमनसः । भगः । द्रविणम् । भद्रम् । श्रेयः । वसीयः । यशः ॥८॥]

ऐहिक सुख, पारलौकिक सुख, प्रिय, प्रिय पदार्थ, विषयसुख,

प्रेमभाव, सौभाग्य, धन, ऐहिक कल्याण, पारलौकिक कल्याण, निवास योग्य गृहादि और यश मुझे यज्ञ से प्राप्त होवें ॥ ८ ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

म० शमैहिकं सुखम् । मयः आमुष्मिकं सुखम् । प्रियं प्रीत्युत्पादकं वस्तु । अनुकाम्यत इत्यनुकामः अनुकूलयत्नसाध्यः पदार्थः । कामः विषयभोगजनितं सुखम् । सुमनसो भावः सौमनसः मनःस्वास्थ्यकरो बन्धुवर्गः । भगः सौभाग्यम् । द्रविणं धनम् । भद्रमैहिकं कल्याणम् । श्रेयः पारलौकिकम् । वसतीति वस्तृ अतिशयेन वस्तृ वसीयः 'तुरिष्ठेमेयस्सु' (पा० ६ । ४ । १५४) इति तृचो लोपः । निवासयोग्यो वसुमान् गृहादिः । यशः कीर्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ ८ ॥

ऊर्क् च मे सूनृता च मे पयश्च मे रसश्च मे घृतं च मे मधु च मे सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे कृषिश्च मे वृष्टिश्च मे जैत्रं च म औद्भिद्यं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

[ऊर्क् । सूनृता । पयः । रसः । घृतम् । मधु । सग्धिः । सपीतिरितिस पीतिः । कृषिः । वृष्टिः । जैत्रम् । औद्भिद्यमित्यौत् भिद्यम् ॥९॥]

अन्न, सत्यवाणी, दूध, दही, घृत, मधु, सहभोज, सहपान, कृषि, वृष्टि, जयसामर्थ्य और शत्रु में भेदनीति का प्रयोग मुझे यज्ञ से सिद्ध होवें ॥ ९ ॥

म० ऊर्क् अन्नम् । सूनृता प्रिया सत्या वाक् । पयः दुग्धम् । रसः तत्रत्यः सारः । घृतमाज्यम् । मधु क्षौद्रम् । समाना ग्धिर्भोजनं सग्धिः । अदेः क्तिनि घस्लादेशः 'घसिभसोर्हलि' (पा० ६ । ४ । १००) इति घस उपधालोपे कृते 'झलो झलि' (पा० ८ । २ । २६) इति सलोपे कृते 'झषस्तथोर्धोऽधः' (पा० ८ । २ । ४०) जश्त्वं । सग्धिः बन्धुभिः सह भोजनमित्यर्थः । सपीतिः बन्धुभिः सह पानम् । कृषिः तत्कृतधान्यसिद्धिः । वृष्टिः धान्यनिष्पादिकानुकूला । जेतुर्भावो जैत्रम् जयसामर्थ्यम् । उद्भिदो भाव औद्भिद्यम् चूतादितरोरुत्पत्तिः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ९ ॥

रयिश्च मे रायश्च मे पुष्टं च मे पुष्टिश्च मे विभु च मे प्रभु च मे पूर्णं च मे पूर्णतरं च मे कुयवं च मेऽक्षितं च मेऽन्नं च मेऽक्षुच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् १०

[रयिः । रायः । पुष्टम् । पुष्टिः । विभ्विति वि भु । प्रभ्विति प्र भु । पूर्णम् । पूर्णतरमिति पूर्ण तरम् । कुयवम् । अक्षितम् । अन्नम् । अक्षुत् ॥१०॥]

गो-अश्वधन, मुक्त-मणि, धनसमृद्धि, पौष्टिकता, विभुत्व, प्रभुत्व, पूर्णता, परिपूर्णता, क्षुद्रधान्य की सम्पन्नता, अक्षयता, अन्न और भूखमरी का अभाव मुझे यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें ॥ १० ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

म० रयिः सुवर्णम् । रायो मुक्तादिमणयः । पुष्टं धनपोषः । पुष्टिः शरीरपोषकः । विभु व्याप्तिसामर्थ्यम् । प्रभु ऐश्वर्यम् । पूर्णं धनपुत्रादिबाहुल्यम् । अत्यन्तं पूर्णं पूर्णतरं गजतुरगादिबाहुल्यम् । कुयवं कुत्सितधान्यमपि । अक्षितं क्षयहीनं धान्यादि । अन्नमोदनादि । क्षुत् भुक्तान्नपरिपाकः । एते कल्पन्ताम् ॥ १० ॥

वित्तं च मे वेद्यं च मे भूतं च मे भविष्यच्च मे सुगं च मे सुपथ्यं च म ऋद्धं च म ऋद्धिश्च मे क्लृप्तं च मे क्लृप्तिश्च मे मतिश्च मे सुमतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

[वित्तम् । वेद्यम् । भूतम् । भविष्यत् । सुगमितिसु गम् । सुपत्थ्यमितिसु पत्थ्यम् । ऋद्धम् । ऋद्धिः । क्लृप्तम् । क्लृप्तिः । मतिः । सुमतिरितिसु मतिः ॥११॥]

प्राप्त धन, प्राप्तव्य धन, पूर्वसिद्ध क्षेत्रादि, प्राप्तव्य क्षेत्रादि, सुखगम्य प्रदेश, सुपथ्य, समृद्ध यज्ञफल, यज्ञादि समृद्धि, द्रव्यादि, स्वकार्यसामर्थ्य, मति और सुमति मुझे यज्ञ से सिद्ध होवें ॥ ११ ॥

म० 'विद्लृ लाभे' पूर्वलब्धं वित्तम् । वेद्यं लब्धव्यम् । भूतं पूर्वसिद्धं क्षेत्रादि । भविष्यत् संपत्स्यमानं क्षेत्रादि । सुखेन गम्यते यत्र तत् सुगम् 'सुदुरोरधिकरणे' (पा० ३ । २ । ४८) इति गमेर्डः । सुखगम्यो देशः । सुपथ्यं शोभनं हितम् । ऋद्धं समृद्धं यज्ञफलम् । ऋद्धिः यज्ञादिसमृद्धिः । क्लृप्तं कार्यक्षेमं द्रव्यादि । क्लृप्तिः स्वकार्यसामर्थ्यम् । मतिः पदार्थमात्रनिश्चयः । सुमतिः दुर्घटकार्यादिषु निश्चयः । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ ११ ॥

व्रीहयश्च मे यवाश्च मे माषाश्च मे तिलाश्च मे मुद्गाश्च मे खल्वाश्च मे प्रियङ्गवश्च मेऽणवश्च मे श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे मसूराश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

[व्रीहयः । यवाः । माषाः । तिलाः । मुद्गाः । खल्वाः । प्रियङ्गवः । अणवः । श्यामाकाः । नीवाराः । गोधूमाः । मसूराः ॥१२॥]

धान, जौ, उड़द, तिल, मूँग, चने, काकुन, सावाँ, कोदों, नीवार, गेहूँ और मसूर मुझे यज्ञ के द्वारा सम्प्राप्त होवें ॥१२ ॥

म० व्रीहियवमाषतिलमुद्गगोधूममसूराः प्रसिद्धाः । खल्वाः चणकाः लङ्काश्च । प्रियङ्गवः कङ्गवः प्रसिद्धाः । अणवश्चीनकाः । श्यामाकास्तृणधान्यानि ग्राम्याणि कोद्रवलेन प्रसिद्धानि । नीवारास्तृणधान्यान्यारण्यानि । एते धान्यविशेषा मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥

अश्मा च मे मृत्तिका च मे गिरयश्च मे पर्वताश्च मे सिकताश्च मे वनस्पतयश्च मे हिरण्यं च मेऽयश्च मे श्यामं च मे लोहं च मे सीसं च मे त्रपु च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

[अश्म्मा । मृत्तिका । गिरयः । पर्वताः । सिकताः । वनस्पतयः । हिरण्यम् । अयः । श्यामम् । लोहम् । सीसम् । त्रपु ॥१३॥]

पत्थर, मिट्टी, पर्वत, महापर्वत, बालू, वनस्पतियाँ, सोना, चाँदी, ताँबा, लोहा, सीसा और राँगा मुझे यज्ञ के द्वारा प्राप्त होवें ॥ १३ ॥

म० अश्मा पाषाणः । मृत्तिका प्रशस्ता मृत् 'मृदस्तिकन्' । गिरयः क्षुद्रपर्वताः गोवर्धनार्बुदरैवतिकादयः । पर्वताः महान्तो मन्दरहिमाचलादयः । सिकताः शर्कराः । वनस्पतयः पुष्पं विना फलवन्तः पनसोदुम्बरादयः । हिरण्यं सुवर्णं रजतं वा 'द्रविणाकुप्ययोश्च' इत्यभिधानात् । अयो लोहम् । श्यामं ताम्रलोहं कांस्यं रजतं कनकं वा । 'लोहं कालायसे सर्वतैजसे जोङ्गकेऽपि च' इत्यभिधानात् । सीसं प्रसिद्धम् । त्रपु रङ्गम् । एते कार्यविशेषेषु मे कल्पन्ताम् ॥ १३ ॥

अग्निश्च म आपश्च मे वीरुधश्च म ओषधयश्च मे कृष्टपच्याश्च मेऽकृष्टपच्याश्च मे ग्राम्याश्च मे पशव आरण्याश्च मे वित्तं च मे वित्तिश्च मे भूतं च मे भूतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १४ ॥

[अग्निः । आपः । वीरुधः । ओषधयः । कृष्टपच्याऽइतिकृष्टपच्याः । अकृष्टपच्याऽइत्यकृष्टपच्याः । ग्राम्म्याः । पशवः । आरण्याः । वित्तम् । वित्तिः । भूतम् । भूतिः ॥१४॥]

अग्नि, जल, लताएँ, ओषधियाँ, कृषि से उत्पन्न, बिना कृषि से उत्पन्न, ग्रामीण पशु, आरण्य पशु, वित्त, भावि लाभ, पूर्व लाभ तथा स्वार्जित ऐश्वर्य मुझे यज्ञ के द्वारा प्राप्त होवें ॥ १४ ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

म० अग्निः पृथिवीस्थो वह्निः । आपोन्तरिक्षस्थानि जलानि । वीरुधः गुल्माः । ओषधयः फलपाकान्ताः । कृष्टपच्याः कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः 'राजसूयसूर्य–' (पा० ३ । १ । ११४) इत्यादिना क्यबन्तो निपातः । भूमिकर्षणबीजवापादिकर्मनिष्पाद्या ओषधयः । तद्विपरीता अकृष्टपच्याः स्वयमेवोत्पद्यमाना नीवारगवेधुकादयः । ग्राम्या ग्रामे भवाः पशवः गोऽश्वमहिषाजाविगर्दभोष्ट्रादयः । आरण्याः अरण्ये भवाः पशवः हस्तिसिंहशरभमृगगवयमर्कटादयः । वित्तं पूर्वलब्धम् । वित्तिः भाविलाभः । भूतं जातपुत्रादिकम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम संपद्यन्ताम् १४ ॥

वसु च मे वसतिश्च मे कर्म च मे शक्तिश्च मेऽर्थश्च म एमश्च म इत्या च मे गतिश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

[वसु । वसतिः । कर्म्म । शक्तिः । अर्थः । एमः । इत्या । गतिः ॥१५॥]

गवादि धन, सुन्दर वसती, अग्निहोत्रादि कर्म, शक्ति, अर्थ, प्राप्तव्य अर्थ, इष्ट की प्राप्ति का उपाय और इष्टप्राप्ति मुझे यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें ॥ १५ ॥

म० वसु धनं गवादिकम् । वसतिर्वासस्थानं गृहम् । कर्माग्निहोत्रादि । शक्तिस्तदनुष्ठानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिलषितः पदार्थः । एमः ईयत इत्येमः एतेर्मप्रत्ययः प्राप्तव्योऽर्थः । इत्या भावे क्यप् । अयनमिष्टप्राप्त्युपायः । गतिरिष्टप्राप्तिः । एते कल्पन्ताम् ॥ १५ ॥

अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे सविता च म इन्द्रश्च मे सरस्वती च म इन्द्रश्च मे पूषा च म इन्द्रश्च मे बृहस्पतिश्च म इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

[अग्निः । इन्द्रः । सोमः । सविता । सरस्वती । पूषा । बृहस्पतिः ॥१६॥]

अग्नि, इन्द्र, सोम, सविता, सरस्वती, पूषा, बृहस्पति व इनके इन्द्रयुग्म मुझे यज्ञ से सिद्ध होवें ॥ १६ ॥

उ० अथार्धेन्द्राणि जुहोति । अर्धे इन्द्रः अर्धे अन्ये देवाः । अग्निश्च म इन्द्रश्च म इति ॥ १६ ॥ १७ ॥

म० 'अथार्धेन्द्राणि जुहोति' (९ । ३ । २ । ९) अर्धस्येन्द्रदेवत्यत्वादर्धस्य नानादेवत्यत्वात् । अग्निसोमसवितृसरस्वतीपूषबृहस्पतयः प्रसिद्धाः । तैः समानभागत्वादिन्द्र एकैकया सह पठ्यते । यास्कोक्ता इन्द्रशब्दस्य नानार्थाः कार्याः । एवमग्रेऽपि कण्डिकाद्वये । एते कल्पन्ताम् ॥ १६ ॥

मित्रश्च म इन्द्रश्च मे वरुणश्च म इन्द्रश्च मे

धाता च मे इन्द्रश्च मे त्वष्टा च मे इन्द्रश्च मे मरुतश्च म इन्द्रश्च मे विश्वे च मे देवा इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

[मित्रः । वरुणम् । धाता । त्वष्टा । मरुतः । विश्वे । देवाः ॥१७॥]

मित्र, वरुण, धाता, त्वष्टा, मरुत, विश्वेदेवाः और इनके सम्भावित इन्द्रयुग्म मुझे यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें ॥ १७ ॥

म० मित्रवरुणधातृत्वष्टृमरुद्विश्वेदेवाः प्रसिद्धाः । प्रत्येकमिन्द्रः । एते कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥

पृथिवी च म इन्द्रश्च मेऽन्तरिक्षं च म इन्द्रश्च मे द्यौश्च म इन्द्रश्च मे समाश्च म इन्द्रश्च मे नक्षत्राणि च म इन्द्रश्च मे दिशश्च म इन्द्रश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

[पृथिवी । अन्तरिक्षम् । द्यौः । समाः । नक्षत्राणि । दिशः ॥१८॥]

पृथ्वी, अन्तरिक्ष, द्यौ, वर्ष, नक्षत्र तथा दिशाएँ मुझे यज्ञ से सिद्ध होवें ॥ १८ ॥

उ० अथ ग्रहान् जुहोति । अंशुश्च म इति ॥१८॥१९॥

म० पृथिव्यन्तरिक्षादिवस्त्रैलोक्यम् । समा वर्षाधिष्ठात्र्यो देवताः । नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि । दिशः प्रागाद्याः । एते कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥

अंशुश्च मे रश्मिश्च मेऽदाभ्यश्च मेऽधिपतिश्च म उपांशुश्च मेऽन्तर्यामश्च म ऐन्द्रवायवश्च मे मैत्रावरुणश्च म आश्विनश्च मे प्रतिप्रस्थानश्च मे शुक्रश्च मे मन्थी च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥

[अंशुः । रश्मिः । अदाभ्यम् । अधिपतिरित्यधिपतिम् । उपांशुरित्युप अंशुः । अन्तर्यामऽइत्यन्तम् यामः । ऐन्द्रवायवः । मैत्रावरुणः । आश्विनः । प्रतिप्रस्थानऽइतिप्रति प्रस्थानः । शुक्रः । मन्थी ॥१९॥]

अंशुग्रह, रश्मि, अदाभ्य, अधिपति, उपांशु, अन्तर्याम, ऐन्द्रवायु, मैत्रावरुण, आश्विन, प्रतिप्रस्थान, शुक्र और मन्थीग्रह मुझे यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें ॥ १९ ॥

म० 'अथ ग्रहान् जुहोति' (९ । ३ । २ । १०) कण्डिकात्रये ग्रहहोममन्त्राः । अंश्वादयः सोमग्रहविशेषाः सोमप्रकरणे प्रसिद्धाः । अदाभ्यस्यैव गृह्यमाणत्वदशायां पृथक्कृत्य ग्रहणे रश्मिशब्देन निर्देशः । रश्मीनां तदग्रहणे साधनत्वात् 'अद्धो रूपे सूर्यस्य रश्मिषु' (८ । ४८) इति मन्त्रलिङ्गात् । अधिपतिशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः तस्य ज्येष्ठत्वादाधिपत्यम् 'ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणाम्' इति श्रुतेः । प्रतिप्रस्थानशब्देन निग्राह्यो विवक्षितः द्विदेवत्यैः सह पाठात् । अन्ये प्रसिद्धाः ॥ १९ ॥

आग्रयणश्च मे वैश्वदेवश्च मे ध्रुवश्च मे वैश्वानरश्च म ऐन्द्राग्नश्च मे महावैश्वदेवश्च मे मरुत्वतीयाश्च मे निष्केवल्यश्च मे सावित्रश्च मे सारस्वतश्च मे पात्नीवतश्च मे हारियोजनश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २० ॥

[आग्रयणः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । ध्रुवः । वैश्वानरः । ऐन्द्राग्नः । महावैश्वदेवऽइतिमहा वैश्वदेवम् । मरुत्वतीयाः । निष्केवल्यम् । निःकैवल्यऽइतिनिः कैवल्यम् । सावित्रः । सारस्वतः । पात्नीवतऽइतिपात्नी वतः । हारियोजनऽइतिहारि योजनः ॥२०॥]

आग्रायण, वैश्वदेव, ध्रुव, वैश्वानर, ऐन्द्राग्न, महावैश्वदेव, मरुत्वतीय, निष्कैवल्य, सावित्र, सारस्वत, पत्नीवत और हारियोजनग्रह मुझे यज्ञ से सिद्ध होवें ॥ २० ॥

उ० सुगमं व्याख्यानम् ॥ २० ॥ २१ ॥

म० आद्यो वैश्वदेवः प्रातःसवनगतः । महावैश्वदेवस्तु तृतीयसवनगतः । ध्रुवाख्यस्यैव ग्रहस्य श्रवणदशायां वैश्वानरसूक्तपाठात्तद्दशापन्नो ध्रुवो वैश्वानरशब्देनोच्यते । मरुत्वतीया इति बहुवचनं त्रित्वात् मरुत्वतीयो महामरुत्वतीयः कुण्ठमरुत्वतीयश्चेति । अभिषेचनीये सारस्वतीनामपां ग्रहणमेव सारस्वतो ग्रहः सारस्वतं ग्रहं गृह्णातीति तत्राम्नानात् ॥ २० ॥

स्रुचश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलशश्च मे ग्रावाणश्च मेऽधिषवणे च मे पूतभृच्च म आधवनीयश्च मे वेदिश्च मे बर्हिश्च मेऽवभृथश्च मे स्वगाकारश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

[स्रुचः । चमसाः । वायव्यानि । द्रोणकलशऽइतिद्रोण कलशः । ग्रावाणम् । अधिषवणे । अधिषवनेऽइत्यधि सवने । पूतभृदितिपूत भृत् । आधवनीयऽइत्या धवनीयः । वेदिः । बर्हिः । अवभृथऽइत्यव भृथः । स्वगाकारऽइतिस्वगा कारः ॥२१॥]

स्रुवा, चमसा, वायव्य, द्रोणकलश, सोम कूटने के पत्थर, लकड़ी के दो पटरे, पूतभृद्, आहवनीय सोमकलश, वेदि, कुश, अवभृथ और शम्युवाक मुझे यज्ञ से सिद्ध होवें ॥ २१ ॥

म० स्रुचो जुह्वादयः। चमसानि ग्रहपात्राणि। वायव्यानि पात्रविशेषाः। अधिषवणे काष्ठफलके। पूतभृदाधवनीयौ सोमपात्रविशेषौ। खगाकारः शम्युवाकः तेन यथास्वं देवतानां हविरङ्गीकारात्। प्रसिद्धमन्यत्। एते मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्ताम् ॥ २१ ॥

अ॒ग्निश्च॑ मे घ॒र्मश्च॑ मे॒ऽर्कश्च॑ मे॒ सूर्य॑श्च मे प्रा॒णश्च॑ मेऽश्वमे॒धश्च॑ मे पृथि॒वी च॑ मेऽदि॑तिश्च मे॒ दिति॑श्च मे॒ द्यौश्च॑ मे॒ऽङ्गुल॑यः॒ शक्व॑रयो॒ दिश॑श्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

[अ॒ग्निः। घ॒र्म्मः। अ॒र्कः। सूर्य्यः॑। प्रा॒णः। अ॒श्व॒मे॒ध इत्य॑श्वमे॒धः। पृ॒थि॒वी। अदि॑तिः। दिति॑ः। द्यौः। अ॒ङ्गुल॑यः। शक्व॑रयः। दिश॑ः ॥२२॥]

अग्नि, प्रवर्ग्य, यज्ञविशेष, सूर्य, प्राण, अश्वमेध, पृथ्वी, अदिति, दिति, द्यौ, अंगुलियाँ, शक्तियाँ और दिशाएँ मुझे यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें ॥ २२ ॥

म० कण्डिकाद्वयेन यज्ञक्रतुहोमः। 'अथैतान् यज्ञक्रतून् जुहोत्यग्निश्च म इति' (९।३।३।१) इति श्रुतेः। अग्निः चीयमानो वह्निरग्निष्टोमो वा। घर्मः प्रवर्ग्यः। 'इन्द्रायार्कवते पुरोडाशम्' इति विहितो यागोऽर्कः। 'सौर्यं चरुम्' इति विहितः सूर्यः। प्राणो गवामयनम्। अश्वमेधः प्रसिद्धः। पृथिव्यदितिदिवो देवताविशेषाः। अङ्गुलयः विराट्पुरुषावयवाः शक्वरयः शक्तयः दिशः प्राच्याद्याः। एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २२ ॥

व्र॒तं च॑ म ऋ॒तव॑श्च मे॒ तप॑श्च मे संवत्स॒रश्च॑ मेऽहोरा॒त्रे ऊ॑र्वष्ठी॒वे बृ॑हद्रथन्त॒रे च॑ मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

[व्र॒तम्। ऋ॒तव॑ः। तप॑ः। सं॒व॒त्स॒रः। अ॒हो॒रा॒त्रे इत्य॑होरा॒त्रे। ऊ॒र्व॒ष्ठी॒वे इत्यू॑र्वष्ठी॒वे। बृ॒ह॒द्र॒थ॒न्त॒रे इति॑ बृहत् र॒थ॒न्त॒रे ॥२३॥]

व्रत, ऋतुएँ, तप, संवत्सर, अहोरात्र, जंघा, जानुनी और बृहद्रथन्तर साम मुझे यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें ॥ २३ ॥

म० व्रतं नियमः। ऋतवो वसन्तादयः। तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादि। संवत्सरः प्रभवादि। अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रे दिननिशे। ऊरू चाष्ठीवन्तौ जानुनी च ऊर्वष्ठीवे अवयवविशेषौ 'अचतुर-' (पा० ५।४।७७) इति निपातः। बृहद्रथन्तरे एतन्नामके सामनी। एतानि कल्पन्ताम् ॥ २३ ॥

एका॑ च मे ति॒स्रश्च॑ मे ति॒स्रश्च॑ मे॒ पञ्च॑ च मे॒ पञ्च॑ च मे स॒प्त च॑ मे स॒प्त च॑ मे॒ नव॑ च मे॒ नव॑ च म एका॑दश च म एका॑दश च मे॒ त्रयो॑दश च मे॒ त्रयो॑दश च मे॒ पञ्च॑दश च मे॒ पञ्च॑दश च मे स॒प्तद॑श च मे स॒प्तद॑श च मे॒ नव॑दश च मे॒ नव॑दश च म॒ एक॑विꣳशतिश्च म॒ एक॑विꣳशतिश्च मे॒ त्रयो॑विꣳशतिश्च मे॒ त्रयो॑विꣳशतिश्च मे॒ पञ्च॑विꣳशतिश्च मे॒ पञ्च॑विꣳशतिश्च मे स॒प्तवि॑ꣳशतिश्च मे स॒प्तवि॑ꣳशतिश्च मे॒ नव॑विꣳशतिश्च मे॒ नव॑विꣳशतिश्च म॒ एक॑त्रिꣳशच्च म॒ एक॑त्रिꣳशच्च मे॒ त्रय॑स्त्रिꣳशच्च मे य॒ज्ञेन॑ कल्पन्ताम् ॥ २४ ॥

[एका॑। ति॒स्रः। पञ्च॑। स॒प्त। नव॑। एका॑दश। त्रयो॑दशेति॒ त्रयः॑ दश। पञ्च॑द॒शेति॒ पञ्च॑ दश। स॒प्तद॒शेति॑ स॒प्त दश। नव॑द॒शेति॒ नव॑ दश। एक॑विꣳशति॒रित्येक॑ विꣳशतिः। त्रयो॑विꣳशति॒रिति॒ त्रयः॑ विꣳशतिः। पञ्च॑विꣳशति॒रिति॒ पञ्च॑ विꣳशतिः। स॒प्तवि॑ꣳशति॒रिति॑ स॒प्त विꣳशतिः। नव॑विꣳशति॒रिति॒ नव॑ विꣳशतिः। एक॑त्रिꣳश॒दित्येक॑ त्रिꣳशत्। त्रय॑स्त्रिꣳश॒दिति॒ त्रयः॑ त्रिꣳशत् ॥२४॥]

एक, तीन, पाँच, सात, नव, ग्यारह, तेरह, पन्द्रह, सतरह, उन्नीस, इक्कीस, तेईस, पच्चीस, सत्ताईस, उन्तीस, इकत्तीस और तैंतीस प्रभृति अयुग्म साम मुझे यज्ञ से सिद्ध होवें ॥ २४ ॥

उ० अथैतान्। यज्ञक्रतून् जुहोति। एका च मे तिस्रश्च म इति ॥ २४ ॥

म० अयुग्मस्तोमहोमार्था मन्त्राः। 'अथायुजस्तोमान् जुहोति' (९।३।३।२) इति श्रुतेः। एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादाय चतुर्थीं विहाय परित्यक्तसमसंख्याकेनात्तविषमसंख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान्स्तोमाञ्जुहुयादित्यर्थः। आदरातिशयद्योतनार्था सर्वत्र पुनरुक्तिः। अयुग्मस्तोमहोमैः सर्वकामावाप्तिः। तथाच श्रुतिः 'एतद्वै देवाः सर्वान् कामानाप्त्वायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमायंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वायुग्भिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति' (९।३।३।२) इत्यादि ॥ २४ ॥

चत॑स्रश्च मे॒ऽष्टौ च॑ मे॒ऽष्टौ च॑ मे॒ द्वाद॑श च मे॒ द्वाद॑श च मे॒ षोड॑श च मे॒ षोड॑श च मे विꣳश॒तिश्च॑ मे विꣳश॒तिश्च॑ मे॒ चतु॑र्विꣳशतिश्च मे॒ चतु॑र्विꣳशतिश्च मे॒ऽष्टावि॑ꣳशतिश्च मे॒ऽष्टावि॑ꣳशतिश्च मे॒ द्वात्रि॑ꣳशच्च मे॒ द्वात्रि॑ꣳशच्च मे॒ षट्त्रि॑ꣳशच्च मे॒ षट्त्रि॑ꣳशच्च मे चत्वारि॒ꣳशच्च॑ मे चत्वारि॒ꣳशच्च॑ मे॒

चतुश्चत्वारिꣳशच्च मे चतुश्चत्वारिꣳशच्च मेऽष्टाचत्वारिꣳशच्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

[चतस्रः । अष्टौ । द्वादश । षोडश । विꣳशतिः । चतुर्विꣳशतिरितिचतुः विꣳशतिः । अष्टाविꣳशतिरित्यष्टा विꣳशतिः । द्वात्रिꣳशत् । षट्त्रिꣳशदितिषट् त्रिꣳशत् । चत्वारिꣳशत् । चतुश्चत्वारिꣳशदितिचतुः चत्वारिꣳशत् । अष्टाचत्वारिꣳशदित्यष्टा चत्वारिꣳशत् ॥२५॥]

चार, आठ, बारह, सोलह, बीस, चौबीस, अट्ठाईस, बत्तीस, छत्तीस, चालीस, चवालिस और अड़तालीस प्रभृति स्वर्गप्रापक युग्म स्तोम मुझे यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें ॥ २५ ॥

उ० युग्मतो जुहोति । चतस्रश्च मेऽष्टौ च म इति । पूर्वं पूर्वमुत्तरेण संबध्नाति । यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरां शाखां समालम्भं रोहेत्ताहक् । द्विरुक्त्याः प्रयोजनमाह श्रुतिः ॥२५॥

म० एककण्डिकया युग्मस्तोमाञ्जुहोति । 'अथ युग्मतो जुहोति चतस्रश्च म' (९ । ३ । ३ । ४) इति । प्रथमं चतस्र इत्येतां संख्यामादाय चतुरुत्तरत्वेन स्थितान्युग्मान्स्तोमानष्टाचत्वारिंशत्पर्यन्ताञ्जुहुयादित्यर्थः । तत्फलं स्वर्गप्राप्तिः । 'एतद्वै छन्दाꣳस्यनुवन्यातयामा वा अयुजः स्तोमा युग्मभिर्वयꣳ स्तोमैः स्वर्गं लोकमयामेति तथैवयजमानो युग्मभिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेति' (९ । ३ । ३ । ५) इति श्रुतेः । पूर्वं पूर्वमुत्तरेण संबध्नाति वृक्षारोहणवत् । तथाच श्रुतिः 'पूर्वंपूर्वमुत्तरेणोत्तरेण संयुनक्ति यथा वृक्षं रोहन्नुत्तरामुत्तराꣳ शाखाꣳ समालम्भयꣳ रोहेत्तादृक्तत्' (९ । ३ । ३ । ६) इति । अत्रोक्ता संख्या संख्येयनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २५ ॥

त्र्यविश्च मे त्र्यवी च मे दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे पञ्चाविश्च मे पञ्चावी च मे त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे तुर्यवाट् च मे तुर्यौही च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

[त्र्यविरितित्रि अविः । त्र्यवीतित्रि अवी । दित्यवाडितिदित्य वाट् । दित्यौही । पञ्चाविरितिपञ्च अविः । पञ्चावीतिपञ्च अवी । त्रिवत्स इतित्रि वत्सः । त्रिवत्सेतित्रि वत्सा । तुर्यवाडितितुर्य वाट् । तुर्यौही ॥२६॥]

डेढ़ साल का बछड़ा, डेढ़ साल की बछिया, दो साल का बछड़ा, दो साल की बछिया, ढाई साला बछड़ा-बछिया, तिसाला गाय-बैल और साढ़े तीन साल के गाय-बैल होमार्थ मुझे यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें ॥ २६ ॥

उ० अथ वयांसि जुहोति । त्र्यविश्च म इति ॥२६॥२७॥

म० कण्डिकाद्वयं वयोहोमे विनियुक्तम् । तथाच श्रुतिः 'अथ वयाꣳसि जुहोति त्र्यविश्च म इति पशवो वै वयाꣳसि पशुभिरेवैनमेतदन्नेन प्रीणात्यथो पशुभिरेवैनमेतदन्नेनाभिषिञ्चति' (९ । ३ । ३ । ७) इति । अविः षण्मासात्मकः कालः त्रयोऽवयो यस्य स त्र्यविः सार्धसंवत्सरो वृषः तादृशी गौस्त्र्यवी । द्विसंवत्सरो वृषा दित्यवाट् तादृशी गौर्दित्यौही । पञ्चावयो यस्य स पञ्चाविः सार्धद्विसंवत्सरो वृषः तादृशी गौः पञ्चावी । वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा यस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा । तुर्यं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् सार्धत्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्तुर्यौही । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २६ ॥

पष्ठवाट् च मे पष्ठौही च म उक्षा च मे वशा च म ऋषभश्च मे वेहच्च मेऽनड्वांश्च मे धेनुश्च मे यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ २७ ॥

[पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् । पष्ठौही । उक्षा । वशा । ऋषभः । वेहत् । अनड्वान् । धेनुः ॥२७॥]

चार साला गाय-बैल, पूर्ण बैल, वन्ध्या गाय, युवा बैल, गर्भपातिनी गाय, गाड़ी खींचने में समर्थ बैल तथा नवप्रसूता गाय मुझे यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें ॥ २७ ॥

म० पष्ठं वर्षचतुष्कं वहतीति पष्ठवाट् चतुर्वर्षो वृषः तादृशी गौः पष्ठौही । उक्षा सेचनक्षमो वृषः । वशा वन्ध्या गौः । अतियुवा वृष ऋषभः । वेहद्गर्भघातिनी गौः । अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् शकटवहनक्षमो वृषः । वहेः क्विपि संप्रसारणमनसो डकारः 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' (पा० ७ । १ । ९८) इति आमागमः । धेनुर्नवप्रसूता गौः । एते मम यज्ञेन निमित्तेन कल्पन्तां स्वस्वव्यापारसमर्था भवन्तु । यद्वा एते यज्ञेन मम कल्पन्तां मह्यमुपभोगक्षमा भवन्त्वित्यर्थः । एवं पूर्वत्र ॥ २७ ॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा वसवे स्वाहाऽहर्पतये स्वाहाह्ने मुग्धाय स्वाहा मुग्धाय वैनꣳशिनाय स्वाहा विनꣳशिन आन्त्यायनाय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा । इयं ते राण्मित्राय यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्याय ॥ २८ ॥

[वाजाय । स्वाहा । प्रसवायेतिप्र सवाय । प्रजापतयइतिप्रजा पतये ॥ इयम् । ते । राट् । मित्राय । यन्ता । असि । यमनः । ऊर्जे । त्वा । वृष्ट्यै । प्रजानामितिप्रजानाम् । आधिपत्यायेत्याधि पत्याय ॥२८॥]

अन्नप्रधान चैत मास के लिए स्वाहा। प्रेरक वैशाख मास के लिए स्वाहा। ज्येष्ठ मास के लिए स्वाहा। यागप्रधान आषाढ़ मास के लिए स्वाहा। यात्रा-निषेधपूर्वक वासकारी सावन मास के लिए स्वाहा। सूर्य को ताप करनेवाले भाद्रपद के लिए स्वाहा। मूढ़दिवस आश्विन के लिए स्वाहा। स्वल्पकाल दिन वाले कार्तिकमास के लिए यह आहुति है। विनाशहीन विष्णु के स्वरूप वाले मार्गशीर्ष मास के लिए यह हविः है। अन्त में पुष्टिकारी पौष मास के लिए यह हविः है। मासान्त फाल्गुन के लिए स्वाहा। भुवनपति के लिए स्वाहा। अधिपति के लिए स्वाहा। प्रजापति के लिए स्वाहा। हे अग्ने! यह तुम्हारा राज्य है। नियन्ता तुम यजमान के नियामक हो। विशिष्ट अन्नरस के निमित्त मैं तुम्हें अभिसिञ्चित करता हूँ। वर्षा एवं प्रजा के आधिपत्य के निमित्त मैं तुम्हें घृतधार से सींचता हूँ ॥ २८ ॥

उ० अथ नामग्राहं जुहोति। वाजाय स्वाहा इति ॥२८॥

म० अथ नामग्राहहोमः। तथाच श्रुतिः 'अथ नामग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्येतद्वै देवाः सर्वान्कामानाप्त्वाथैतमेव प्रत्यक्षमप्रीणंस्तथैवैतद्यजमानः सर्वान्कामानाप्त्वाथैतमेव प्रत्यक्षं प्रीणाति' (९।३।३।८) इति। वाजोऽन्नं तस्मै स्वाहेति होममन्त्रः। वाजादीनि चैत्रादिमासानां नामानि तन्नाम गृहीत्वा होतव्यमित्यर्थः। अन्नप्राचुर्याच्चैत्रोऽन्नरूपः। प्रसवायानुज्ञारूपाय जलक्रीडादौ अभ्यनुज्ञादानात्प्रसवो वैशाखः। अपिजाय अप्सु जायत इत्यपिजः सप्तम्या अलुक्। जलक्रीडारतत्वादपिजो ज्यैष्ठः। क्रतवे यागरूपाय चातुर्मास्यादियागप्राचुर्यात्क्रतुराषाढः। वसवे वासयति वसुः चातुर्मास्ये यात्रानिषेधाद्वसुः श्रावणः। अहर्पतये दिनस्वामिने सूर्यरूपाय तापकरत्वाद्भाद्रपदस्याहर्पतित्वम्। मुग्धायाह्ने तुषारादिना मोहरूपाय दिवसाय तुषारबाहुल्यान्मुग्धमह आश्विनः। अमुग्धाय वैनंशिनाय विनश्यतीति विनंशी 'मस्जिनशोर्झलि' (पा० ७।१।६०) इति बाहुलकादझल्यपि नशेर्नुमागमः। विनंश्येव वैनंशिनः स्वार्थे अण्। अल्पघटिकावत्त्वेन विनाशशीलाय कार्तिकाय स्नाननियमादिना पापनाशकत्वादमुग्धाय मोहनिवर्तकाय कार्तिकाय। अविंशिने आन्त्यायनाय न विनश्यतीत्यविनंशी तस्मै विनाशरहिताय। अन्ते सर्वेषां नाशे भवमन्त्यं तदयनं चेत्यन्त्यायनं तत्र भव आन्त्यायनस्तस्मै सर्वनाशेऽप्यवशिष्टाय। अतएवाविनंशिने विष्णुरूपाय मार्गशीर्षाय। 'मासानां मार्गशीर्षोऽहं' (गीता० १०।३५) इति स्मृतेः आन्त्याय भौवनाय। भुवनानामयं भौवनः अन्ते स्वरूपे भव आन्त्यस्तस्मै। लोकस्वरूपपुष्टिकरत्वात्तत्रभवत्वम्। जाठराग्निदीप्तिकरत्वेन पुष्टिकरत्वं पौषस्य। भुवनस्य भूतजातस्य पतये पालकाय माघाय। स्नानादिना पुण्यजनकत्वेन पालकत्वं माघस्य। अधिपतये अधिकपालकाय फाल्गुनाय वर्षान्तत्वात् प्रजापतये। एवं द्वादशमासाधिष्ठात्रे प्रजापतिनामकाय देवाय। स्वाहेति होमार्थं सर्वत्र। हे अग्ने, इयं ते तव राट् इदं राज्यं यत्र यत्र यागाः क्रियन्ते तत्तवैव राज्यम्। किंच हे अग्ने, त्वं मित्रस्य सख्युर्यजमानस्य यन्ता नियामकोऽसि। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी मित्रायेति। कीदृशस्त्वम्। यमनो यमयतीति यमनः अग्निष्टोमादिकर्मसु सर्वान्नियमयन्। अत ऊर्जे विशिष्टान्नरसाय त्वा त्वामभिषिञ्चामीति शेषः। तथा वृष्ट्यै वर्षणाय त्वामभिषिञ्चामि। 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति स्मृतेः। ततः प्रजानामाधिपत्याय प्रजास्वामित्वाप्त्यै त्वामभिषिञ्चामि वसोर्धारया। तथा च श्रुतिः 'प्रजानामाधिपत्यायेत्यन्नं वा ऊर्गन्नं वृष्टिरन्नेनैवैनमेतत्प्रीणाति यद्वेवाहेयं ते राण्मित्राय यन्तासि यमन ऊर्जे त्वा वृष्ट्यै त्वा प्रजानां त्वाधिपत्यायेतीदं ते राज्यमभिषिक्तोऽसीत्येतन्मित्रस्य त्वं यन्तासि' (९।३।३।१०—११) इति ॥ २८ ॥

आयु॑र्य॒ज्ञेन॑ कल्पतां प्रा॒णो य॒ज्ञेन॑ कल्पतां॒ चक्षु॑र्य॒ज्ञेन॑ कल्पता॒ꣳ श्रोत्रं॑ य॒ज्ञेन॑ कल्पतां॒ वाग् य॒ज्ञेन॑ कल्पतां॒ मनो॑ य॒ज्ञेन॑ कल्पताम॒त्मा य॒ज्ञेन॑ कल्पतां ब्र॒ह्मा य॒ज्ञेन॑ कल्पतां॒ ज्योति॑र्य॒ज्ञेन॑ कल्पतां॒ स्व॑र्य॒ज्ञेन॑ कल्पतां पृ॒ष्ठं य॒ज्ञेन॑ कल्पतां य॒ज्ञो य॒ज्ञेन॑ कल्पताम्। स्तोम॑श्च॒ यजु॑श्च॒ ऋक् च॒ साम॑ च बृ॒हच्च॑ रथन्त॒रं च॑। स्व॑र्दे॒वा अग॑न्मा॒मृता॑ अभूम प्र॒जाप॑तेः प्र॒जा अ॑भूम॒ वेट् स्वाहा॑ ॥ २९ ॥

[वाक्। मन॑ः। आ॒त्मा। ब्र॒ह्मा। ज्योति॑ः। स्व॑ः। स्तोम॑ः। यजु॑ः। ऋक्। साम॑। बृ॒हत्। र॒थ॒न्त॒रमिति॑ रथम्ऽत॒रम्। वेट्। स्वाहा॑ ॥२९॥]

यज्ञ के द्वारा आयुष्य सिद्ध होवे। प्राण, चक्षु, श्रोत्र, वाक्, मन, आत्मा, ब्रह्मा, ज्योति, स्वर्ग, स्तोत्र, यज्ञ, स्तोम, यजु ऋकसाम और बृहत्-रथन्तर साम यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें। हे देवो! यज्ञ के द्वारा हम स्वर्ग को प्राप्त हुए। हम अमर हो गये। हम प्रजापति की प्रजा बन गये। यह परोक्ष आहुति है। यह प्रत्यक्ष आहुति है ॥ २९ ॥

उ० अथ कल्पाञ्जुहोति। आयुर्यज्ञेन कल्पतामिति। आयुरादीनि मम यज्ञक्लृप्तानि भवन्तु। यज्ञश्च मम यज्ञेनैव क्लृप्तो भवतु। नाहं यज्ञक्लृप्तौ समर्थः। स्तोमश्च यजुश्च ऋक् च साम च बृहच्च रथन्तरं च यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्त्वित्यनुषङ्गः। स्वर्देवा अगन्म हे देवाः, स्वर्गलोकं वयमगन्म। अमृताश्च भूताः प्रजापतेश्च प्रजा अभूमेति फलवचनम्। वेट् स्वाहेति होममन्त्रः ॥ २९ ॥

म० कल्पहोमः कल्पतामिति लिङ्गात्। 'अथ कल्पाञ्जुहोति' (९।३।३।१२) इति श्रुतेः। यज्ञेन निमित्तेनायुर्जी-

घनकालः कल्पतां साध्यतां प्राप्यताम् । प्राणचक्षुःश्रोत्रवाङ्मनांसि मम यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्तु । आत्मा देहः 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति स्मृतेः । ब्रह्म वेदो यज्ञेन कल्पताम् । ज्योतिः स्वयंप्रकाशः परमात्मा यज्ञेन साध्यताम् । पुण्यकर्मानुष्ठानं परमात्मज्ञाने करणम् । 'ब्राह्मणा, विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' (१४।७।२।२४) इति श्रुतेः । 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' (गीता० ३ । २०) इति स्मृतेश्च । स्वः स्वर्गः । पृष्ठं स्तोत्रं स्वर्गस्थानं वा कल्पताम् । यज्ञो यज्ञेनैव क्लृप्तो भवतु नाहं यज्ञक्लृप्तौ समर्थः । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' देवाः (अ० ११ क० १६) इति श्रुतेः । किंच स्तोमयजुर्ऋक्सामबृहद्रथन्तराणि च यज्ञेन क्लृप्तानि भवन्त्वित्यनुषङ्गः । स्तोमस्त्रिवृत्पञ्चदशादिः यजुरनियतपादो मन्त्रः । ऋक् नियतपादा । साम गीतिप्रधानम् । बृहद्रथन्तरे तद्विशेषौ । वसोर्धारयैवममिममभिषिच्यात्मानं यजमानः प्रशंसति । वयं यजमाना देवा भूत्वा स्वः स्वर्गमगन्म गतवन्तः । गमेर्लङि शब्लोपे मस्य नत्वे रूपम् । गत्वा चामृता अमरणधर्मिणोऽभूम भूताः । भवतेर्लुङि रूपम् । ततः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य प्रजा अभूमेति फलवचनम् । अनेन वसोर्धारायाः सर्वकामप्राप्तिहेतुत्वमुक्तम् । वेट्स्वाहेति वसोर्धाराहोमार्थो मन्त्रः । वेडिति वषट्कारः । 'वषट्कारो हैष परोऽक्षं यद्वेट्कारो वषट्कारेण वा वै स्वाहाकारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयते' (९ । ३ । ३ । १४) इति श्रुतेः ॥ २९ ॥

इति वसोर्धाराहोममन्त्राः समाप्ताः ॥

वाज॑स्य॒ नु प्र॑स॒वे मा॒तरं॑ म॒हीमदि॑तिं॒ नाम॒ वच॑सा करामहे । यस्या॑मि॒दं विश्वं॒ भुव॑नमावि॒वेश॒ तस्यां॑ नो दे॒वः स॑वि॒ता धर्म॑ साविषत् ॥ ३० ॥

अन्न की अनुज्ञा में वर्तमान हम जगत् का निर्माण करनेवाली, महनीया, अखण्डिता, जिसमें यह भूतमात्र प्रतिष्ठित है—उस माता भूमि को हम वेद-वचनों से अपने अनुकूल बनाते हैं । उसी भूमि में सवितादेव हमें अवस्थान के लिए प्रेरित करे ॥ ३० ॥

उ० वाजप्रसवीयं जुहोति सप्तभिर्ऋग्भिः वाजस्य नु व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

म० 'वपावत्संभृत्य चमसवत्स्रुवेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति आग्निकानि च वाजस्य न्विति' (का० १८ । ५ । ४ । ५) । क्षेत्रवपनवत्सर्वौषधमौदुम्बरे चमसे संभृत्य तस्मात्सर्वौषधाच्चमसवत्स्रुवेणेत्यौदुम्बरेण चतुष्कोणपुष्करेण स्रुवेण वाजस्येमं प्रसव इति सप्तमन्त्रैः (९ । २३—३०) सप्त वाजपेयसंबन्धीनि वाजप्रसवीयानि हुत्वा वाजस्य नु प्रसवे इत्यादिसप्तमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमाग्निकानि सप्त वाजप्रसवीयानि । तस्मादेव सर्वौषधात्तेनैव स्रुवेण जुहोतीति सूत्रार्थः ॥

विश्वे॑ अ॒द्य म॒रुतो॒ विश्व॑ ऊ॒ती विश्वे॑ भवन्त्व॒ग्नयः॒ समि॑द्धाः । विश्वे॑ नो दे॒वा अव॒साग॑मन्तु॒ विश्व॑मस्तु॒ द्रवि॑णं॒ वाजो॑ अ॒स्मे ॥ ३१ ॥

[विश्वे॑ । अ॒द्य । म॒रुतः॑ । विश्वे॑ । ऊ॒ती । विश्वे॑ । भ॒व॒न्तु॒ । अ॒ग्नयः॑ । समि॑द्धा॒ इति॒ सम्ऽइ॑द्धाः ॥ विश्वे॑ । नः॒ । दे॒वाः । अव॑सा । आ । ग॒म॒न्तु॒ । विश्व॑म् । अ॒स्तु॒ । द्रवि॑णम् । वाजः॑ । अ॒स्मे इत्य॒स्मे ॥३१॥]

आज विश्व मरुत् हमारे यज्ञ में आवें । हविरान्न से आकर्षित होकर विश्वेदेवता आवें । वे अपनी सब रक्षाओं को हमें प्रदान करें । उन देवों की कृपा से सब अग्नियाँ प्रज्वलित होवें । यज्ञों के सुफलस्वरूप हमें सब प्रकार के धनधान्य प्राप्त होवें ॥ ३१ ॥

उ० विश्वे अद्य वैश्वदेवी त्रिष्टुप् व्यवहितपदप्रायः । विश्वे अद्य मरुतः अद्य अस्मिन्यवि आगमन्त्वित्यनुषङ्गः । विश्व-ऊती । विश्व इति सर्वनाम सामान्यदेवतागणप्रतिपत्तिजनकमतस्तन्निराकाङ्क्षीकरणाय विशिष्टो देवतागण इहाध्याह्रियते । विश्वे च देवगणा वसवो रुद्रा आदित्या अद्य ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु । तदागमनेन च विश्वे भवन्तु अग्नयः गार्हपत्यप्रभृतयः समिद्धाः सम्यग्दीप्ताः । विश्वेदेवाश्च नोऽस्माकम् अवसान्नेन हविर्लक्षणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु आगच्छन्तु । तेषां च तुष्ट्या विश्वं सर्वं वसु द्रविणं भूमिहिरण्यादिधनं वाजश्चान्नं च अस्मे अस्माकमस्तु ॥ यद्वान्यथा संबन्धः । विश्वे मरुतः अद्य आगच्छन्तु । विश्वे च देवगणाः ऊत्या निमित्तभूतया आगमन्तु । विश्वे च देवा अवसा निमित्तभूतेन आगमन्तु । तदागमनेन च विश्वे भवन्तु अग्नयः समिद्धाः । होमार्थं हि अग्नयः प्रज्वाल्यन्ते । ततो यागोत्तरकालम् । विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ ३१ ॥

म० छुशोधानाकदृष्टा वैश्वदेवी त्रिष्टुप् । अद्यास्मिन् दिने विश्वे सर्वे मरुतः सप्तकगणा आगमन्तु आगच्छन्तु । छलाभावे रूपम् । विश्वे अन्ये च सर्वे गणदेवता वसवो रुद्रा आदित्याश्च ऊती ऊत्या पूर्वसवर्णः । अनेन तर्पणेन निमित्तेनागमन्तु तृप्त्यर्थमागच्छन्त्वित्यर्थः । विश्वेदेवाः च गणदेवता नोऽस्माकमवसान्नेन हविषा निमित्तेन हविर्ग्रहणायागमन्तु । तदागमनेन च विश्वे सर्वेऽग्नयः गार्हपत्यादयः समिद्धाः सम्यग्दीप्ता भवन्तु तदर्थं होमेनेत्यर्थः । तेषां देवानां तुष्ट्या विश्वं सर्वं द्रविणं धनं गोभूहिरण्यादि वाजोऽन्नं चास्तेऽस्माकमस्तु । विभक्तेः शेआदेशः ॥ ३१ ॥

वाजो॑ नः स॒प्त प्र॒दिश॒श्चत॑स्रो वा प॒राव॑तः । वाजो॑ नो॒ विश्वै॑र्दे॒वैर्धन॑सातावि॒हाव॑तु ॥ ३२ ॥

[वाजः । नः । सप्त । प्रदिश इति प्रदिशः । चतस्रः । वा । परावत इति परावतः ॥ वाजः । नः । विश्वैः । देवैः । धनसाताविति धनसातौ । इह । अवतु ॥३२॥]

हमें अन्न, सात लोक, चार प्रकृष्ट दिशाएँ तथा दूर वर्तमान स्वर्ग भी सिद्ध होवे । इस यज्ञ में धन प्राप्त करने में विश्वेदेवों के साथ अन्न हमें पालन करे ॥ ३२ ॥

उ० वाजो नः । अनुष्टुप् वाजो देवता । वाजोऽन्नं नोऽस्माकं सप्त प्रदिशः चतस्रो दिशः प्रकृष्टाश्च त्रयो लोकाः सप्त प्रदिशः उक्ताः । चतस्रो वा परावतः । वाशब्दः समुच्चयार्थीयः । चतस्रश्च परावतः । परावच्छब्दो दूरवचनः । महः जनः तपः सत्यमित्येते लोका उच्यन्ते । ते हि तान् लोकानतीत्य वर्तन्ते । आपूरयन्त्विति शेषः । किंच वाजः नः अस्मान् विश्वैर्देवैः सह धनसातौ धनसंभजनकाले प्राप्ते इह यज्ञे इह वा लोके अवतु पालयतु ॥ ३२ ॥

म० तिस्रोऽन्नदेवत्याः तत्राद्यानुष्टुप् द्वे त्रिष्टुभौ । नोऽस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशः भूरादिलोकत्रयं प्राच्यादिदिक्चतुष्कम् परावतः दूरस्थाश्चतस्रश्च महर्जनतपःसत्याख्याश्चापूरयत्विति शेषः । वाशब्दश्चार्थः । यद्वा अस्माकं वाजोऽन्नं सप्त प्रदिशश्चतस्रो महराद्याश्चावतु प्रीणातु । प्रशब्देन प्रकृष्टं लोकत्रयम् । दिशः प्राच्याद्याः । परावच्छब्दो दूरार्थः । महरादयो हि लोकत्रयमतीत्य वर्तन्ते । अस्मद्दत्तान्नेन सप्त लोका दिक्चतुष्कं च तृप्यत्वित्यर्थः । किंच धनसातौ 'षण संभक्तौ' क्तिन्नन्तो निपातः । धनस्य सातौ संभजनकाले प्राप्ते वाजोऽन्नं नोऽस्मान् विश्वैर्देवैः सहावतु पालयतु । इहास्मिन् लोके यज्ञे वा यदास्माकं धनेच्छा जायते तदा देवतर्पणक्षमं बह्वन्नमस्त्विति वाक्यार्थः ॥ ३२ ॥

वाजो नो अद्य प्रसुवाति दानं वाजो देवाँ२॥ ऋतुभिः कल्पयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं जजान विश्वा आशा वाजपतिर्जयेयम् ॥ ३३ ॥

[वाजः । नः । अद्य । प्र । सुवाति । दानम् । वाजः । देवान् । ऋतुभिरित्यृतु भिः । कल्पयाति ॥ वाजः । हि । मा । सर्ववीरमिति सर्व वीरम् । जजान । विश्वाः । आशाः । वाजपतिरिति वाज पतिः । जयेयम् ॥३३॥]

आज हमें अन्न स्वदान के लिए अनुज्ञात करे । अन्न कालों के साथ यथास्थान देवों की कल्पना करता है । अन्न मुझे पुत्र-पौत्र के द्वारा सम्भावित करता है । अब समृद्धान्न होकर मैं अन्नदान के द्वारा सर्वदिशाओं को जीत लूँ ॥ ३३ ॥

उ० वाजो नः । द्वे अनुष्टुभौ वाजदेवत्ये । वाजः नः अस्माकम् अद्य प्रसुवाति अभ्यनुजानातु दानम् वाजश्च देवान् ऋतुभिः कालैः सह कल्पयतु यथास्थानम् । वाजो हि मा सर्ववीरं जजान । हिशब्दः समुच्चयार्थीयः । वाजश्च मां सर्ववीरं जनयतु । ततो विश्वा आशाः वाजपतिः सन् जयेयमित्याशीः ॥ ३३ ॥

म० अद्यास्मिन्दिने वाजोऽन्नमन्नाधिष्ठात्री देवता नोऽस्मान् प्रसुवाति प्रेरयतु अनुजानातु । दानार्थमिति शेषः । अन्नदानेच्छास्माकं भवत्वित्यर्थः । वाजः ऋतुभिः कालैः सह देवान् कल्पयाति यथास्थानं कल्पयतु । 'लेटोऽडाटौ' यस्मिन् काले यो देवो यष्टव्यस्तं तत्र यजत्वित्यर्थः । हि चकारार्थः । वाजश्च मा मां सर्ववीरं सर्वे वीराः पुत्रपौत्रादयो यस्य स सर्ववीरस्तादृशं जजान जनयतु । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' पुत्रादियुतं मां करोत्वित्यर्थः । ततो वाजपतिः समृद्धान्नः सन्नहं विश्वा आशाः सर्वा दिशो जयेयम् । अन्नदानेन सर्वा दिशो वशीकुर्यामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वाजः पुरस्तादुत मध्यतो नो वाजो देवान् हविषा वर्धयाति । वाजो हि मा सर्ववीरं चकार सर्वा आशा वाजपतिर्भवेयम् ॥ ३४ ॥

[वाजः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । वाजः । देवान् । हविषा । वर्द्धयाति ॥ वाजः । हि । मा । सर्ववीरमिति सर्व वीरम् । चकार । सर्वाः । आशाः । वाजपतिरिति वाज पतिः । भवेयम् ॥३४॥]

अन्न हमारे आगे होवे और अन्न ही हमारे पीछे होवे । वह अन्न ही हमारे मध्य में भी हो । अन्न ही देवों को हविः के द्वारा बढ़ाता है । अन्न ने मुझे वीर पुत्र-पौत्र वाला बना दिया है । अन्नपति मैं सब दिशाओं में व्यापक (=नाम वाला) हो जाऊँ ॥ ३४ ॥

उ० वाजः पुरस्तात् । वाजः अन्नं पुरस्तात् अस्त्विति वाक्यशेषः । उत मध्यतो नः अस्माकमस्तु वाजः । वाजश्च देवान्हविषा वर्धयाति वर्धयतु । अस्माकम् वाजश्च मां सर्ववीरं च करोतु । ततः सर्वा आशा दिशः वाजपतिः सन् भवेयम् । दिग्रूपतया व्यापकता प्रार्थ्यते ॥ ३४ ॥

म० वाजोऽन्नं नोऽस्माकं पुरस्तादस्तु । उतापि च नोऽस्माकं मध्यतो गृहमध्ये च वाजोऽस्तु । नोऽस्माकं वाजो हविषां कृत्वा देवान्वर्धयाति वर्धयतु पुष्णातु । हि चार्थे । वाजो मा सर्ववीरं पुत्रादियुतं चकार करोतु । वाजपतिरन्नपालकः सन्नहं विश्वा आशाः सर्वा दिशो भवेयम् । दिग्रूपतया व्यापकता प्रार्थ्यते । यद्वा विश्वा आशा भवेयं प्राप्नुयाम् । वशीकुर्यामित्यर्थः । भू प्राप्तौ ॥ ३४ ॥

सं मा सृजामि पयसा पृथिव्याः सं मा सृजाम्यद्भिरोषधीभिः । सोऽहं वाजꣳ सनेयमग्ने ॥३५॥

[सम् । मा । सृजामि । पर्यसा । पृथिव्याः । सम् । मा । सृजामि । अद्भिः । ओर्षधीभिः ॥ सः । अहम् । वाजम् । सनेयम् । अग्ने ॥३५॥]

हे अग्ने ! मैं स्वयं को पृथ्वी सम्बन्धी रस से संयोजित करता हूँ, मैं स्वयं को ओपधियों-जलों से संयोजित करता हूँ—वह मैं अब तुम्हारी कृपा से अन्न को प्राप्त करूँ ॥ ३५ ॥

उ० सं मा । विराजौ आग्नेयौ वा । सोऽहं वाजमिति तच्छब्दयोगाद्यदोऽध्याहारः । सं मा सृजामि मा माम् आत्मानं पयसा रसेन पृथिव्याः संबन्धिना संसृजामि । संसृजामि च मा माम् । आत्मानं अद्भिः ओषधीभिश्च । सोऽहं संसृष्टपयःप्रभृतिशरीरः । वाजं सनेयं संभजेयम् । हे अग्ने, त्वत्प्रसादात् । यद्वा अग्निरेवोच्यते । अस्मदादेशस्य माशब्दस्य त्वाशब्दं कृत्वा युक्ततरमेतद्व्याख्यानम् । योऽहं हे अग्ने, संसृजामि त्वां पयसा पृथिव्याः संसृजामि च त्वामद्भिरोषधीभिश्च । होमाभिप्रायः संसर्गः । सोहं वाजं सनेयमिति ॥३५॥

म० द्वे विराजौ । दशकास्त्रयो विराडेकादशका वेत्युक्तेरेकादशाक्षरत्रिपादा विराट् । तृतीयो व्यूहेन दशकस्तेनैकोना । सोऽहमिति तच्छब्दश्रवणाद्यदोऽध्याहारः । हे अग्ने, योऽहं पृथिव्याः पयसा पृथिवीसंबन्धिरसेन मामात्मानं संसृजामि संयोजयामि । अद्भिरोषधीभिश्च मां संसृजामि । सोऽहं संसृष्टपयोऽब्ओषधिशरीरः सन् । वाजमन्नं सनेयं संभजेयम् । यद्वा व्यत्ययेनास्मच्छब्दस्य युष्मदादेशः । हे अग्ने, योऽहं त्वं पृथिव्याः पयसाद्भिरोषधीभिश्च त्वां संसृजामि होमेन सोऽहं वाजं सनेयम् ॥ ३५ ॥

पर्यः पृथिव्यां पय ओर्षधीषु पर्यो दिव्यन्तरिक्षे पर्यो धाः । पर्यस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम् ३६

[पर्यः । पृथिव्याम् । पर्यः । ओर्षधीषु । पर्यः । दिवि । अन्तरिक्षे । पर्यः । धाः ॥ पर्यस्वतीः । प्रदिशऽइतिप्र दिशः । सन्तु । मह्यम् ॥३६॥]

हे अग्ने ! तुम पृथ्वी में रस स्थापित करो; ओपधियों में, अन्तरिक्ष में और द्युलोक में जल को स्थापित करो । हे अग्ने ! तुम्हारी कृपा से यह सब प्रकृष्ट दिशाएँ मेरे लिए रसपूर्ण होवें ॥ ३६ ॥

उ० पयः पृथिव्याम् । विराट् अग्निरुच्यते हविर्वा । पयः पृथिव्यां धाः निधेहि । पयश्च ओपधीषु धाः । पयो दिवि धाः । अन्तरिक्षे पयो धाः । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् । किंच पयस्वतीः पयःसंयुक्ताः प्रदिशः दिशो विदिशश्च सन्तु भवन्तु मह्यम् ॥ ३६ ॥

म० हे अग्ने, त्वं पृथिव्यां पयो रसं धाः धेहि स्थापय । दधातेर्लुङि मध्यमैकवचने रूपम् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इत्यडभावः । ओषधीषु च पयो धाः । दिवि स्वर्गे च पयो धाः । अन्तरिक्षे च पयो धाः । किंच मह्यं मदर्थे प्रदिशः दिशो विदिशश्च पयस्वतीः पयस्वत्यो रसयुताः सन्तु । आहुतिपरिणामेन पृथिव्यादयो ममाभीष्टदा भवन्त्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेः साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

[यन्त्रेण । अग्नेः ॥३७॥]

सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं (=अध्वर्यु) अश्विनौ की बाहुओं, पूषा के हाथों से; सरस्वती की वाणी, प्रजापति के नियम और अग्नि के साम्राज्य के साथ तुम्हें (=यजमान को) सिञ्चित करता हूँ ॥ ३७ ॥

उ० अभिषिञ्चति यजमानम् । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेण यमनेन अग्नेश्च साम्राज्येन अभिषिञ्चामि ॥ ३७ ॥

म० 'स्रुवं प्रास्य परिश्रित्स्पृक् कृष्णाजिनमास्तीर्य पुच्छादुत्तरं शेषेऽपः कृत्वाभिषेकसामर्थ्यात् क्षीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेस्तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकामश्चित्यन्वारब्धो देवस्य त्वेति' (का० १८ । ५ । ६–९) । अस्यार्थः । कर्मापवर्गे औदुम्बरं चतुष्कोणं स्रुवमाहवनीये प्रक्षिप्याभिपुच्छादुत्तरदिशि परिश्रित्संलग्नं प्राग्ग्रीवमुत्तरलोम कृष्णाजिनमास्तीर्य तत्र स्थितो ब्रह्मवर्चसकामो यजमानश्चयनकृतान्वारम्भोऽध्वर्युणा सर्वौषधशेषेणाभिषिच्यते । किं कृत्वा । सर्वौषधशेषेऽपो जलानि कृत्वा । अभिषेकस्यैव द्रव्यसाध्यत्वात् अयं पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह क्षीरोदके वेति । वा पूर्वपक्षनिरासे । 'शेषे जलसेको न यतस्तत्र क्षीरोदके विधेते वाजपेयिकानि' (९ । ३ । ४ । ७ ।) इति श्रुतेः । अत्र वाजपेयसंबन्धीनि वाजप्रसवीयानि श्रूयन्ते तत्रोदकक्षीरे स्त एव । औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्चेत्युक्तेः (कात्या० १४ । ५ । १६) । अतस्तस्मिन्मिश्रेणैवाभिषेको न जलसेक इत्यर्थः । देवस्य त्वा । व्याख्यातम् । सरस्वत्यै लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । सरस्वत्यै षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सरस्वतीसंबन्धिन्या वाचो वाण्या यन्तुर्नियन्तुः प्रजापतेः यन्त्रेण नियमेन अग्नेश्च साम्राज्येन चक्रवर्तित्वेन हे यजमान, त्वामभिषिञ्चामि । मत्कृताभिषेकेण वाक्सिद्धिरैश्वर्यं साम्राज्यं च तव संपद्यन्तामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वस्तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम । स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

[ऋताषाट् । ऋतधामेत्यृत धामा । अग्निः । गन्धर्वः । तस्य । ओषधयः । अप्सरसः । मुदः । नाम ॥ सः । नः । इदम् । ब्रह्म । क्षत्रम् । पातु । तस्मै । स्वाहा । वाट् । ताभ्यः । स्वाहा ॥३८॥]

सत्य को सहने वाला तथा सत्य के स्थान वाला अग्नि ही गन्धर्व है। औषधियाँ ही उसकी अप्सराएँ हैं। उन अप्सराओं का नाम ही 'मुद' है। वह गन्धर्व हमारे इस ब्राह्मण जाति को और क्षत्रिय जाति को पाले। उसके लिए यह आहुति है। उन ओषधियों के लिए यह आहुति है ॥ ३८ ॥

उ० राष्ट्रभृतो जुहोति । द्वादश यजूंषि स नो भुवनस्य पत इत्येतस्याः प्राक् ऋताषाडित्यादीनि । अग्निरुच्यते ऋताषाट् । ऋतं सत्यं सहतीति ऋताषाट् । ऋतं सत्यं धाम स्थानं यस्य स तथोक्तः । अग्निर्गन्धर्वः तस्य चाग्नेर्गन्धर्वस्य ओषधयोऽप्सरसः । तासां च मुदः नाम । ओषधीभिर्हीदं सर्वं मोदत इति मुदः । सोऽग्निर्गन्धर्वः नः अस्माकम् इदं ब्रह्म इदं च क्षत्रं पातु । तस्मै स्वाहावाट् । ताभ्यश्च ओषधीभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥

म० 'द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहोत्यृताषाडिति' (का० १८ । ५ । १६) प्रतिस्वाहाकारꣳ राष्ट्रभृतो वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः । आज्याद्वादशगृहीतं गृहीत्वा विभज्य द्वादशांशं कृत्वा ऋतेत्यादिद्वादशमन्त्रैः प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृत्संज्ञा आहुतीर्जुहोति । व्यतिषक्तेषु द्वादशमन्त्रेषु पूर्वो मन्त्रः स्वाहावाडित्यन्तः उत्तरस्ताभ्यः स्वाहेत्यन्तः । ततो मन्त्रे यानि पुंलिङ्गानि स न इदं ब्रह्मेत्यादीनि तानि व्यवहितपठितान्यप्यपकृष्य पठित्वा पूर्वो मन्त्रः संपाद्यः । यानि च स्त्रीलिङ्गानि तस्यौषधयोऽप्सरस इत्यादीनि तान्युत्कृष्योत्तरो मन्त्रः संपाद्य इत्यर्थः । द्वादश यजूंषि गन्धर्वाप्सरोदेवत्यानि । तत्रायं विभागः । ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडिति वाडन्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः । तस्यौषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेति स्वाहान्त उत्तर उत्तरो मन्त्रः । पूर्वो गन्धर्वदेवत्यः उत्तरोऽप्सरोदेवत्यः । एवं पञ्चकण्डिकास्वप्यग्रे मन्त्रविभागो ज्ञेयः । तथाच श्रुतिः 'पुꣳसे पूर्वस्मै जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः पुमाꣳसं तद्वीर्येणादधात्येकस्मा इव पुꣳसे जुहोति बह्वीभ्य इव स्त्रीभ्यस्तस्मादप्येकस्य पुꣳसो बह्व्यो जाया भवन्त्युभाभ्यां वाट्कारेण च स्वाहाकारेण च पुꣳसे जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्यः पुमाꣳसमेव तद्वीर्येणादधाति' (९ । ४ । १ । ६) इति । तथा चैवमृताषाट् संहितः सुषुम्णः इषिरः भुज्युः प्रजापतिरिति षण्णां पूर्वमन्त्राणामृताषाडित्यादिनामका गन्धर्वा देवताः । तस्यौषधयः तस्य मरीचयः तस्य नक्षत्राणि तस्यापः तस्य दक्षिणाः तस्य ऋक्सामानीति षण्णामुत्तरमन्त्राणामोषध्यादिनामका अप्सरसो देवताः । अथ मन्त्रार्थः । योऽग्निर्गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म ब्राह्मणजातिमिदं क्षत्रं क्षत्रजातिं च पातु रक्षतु । कीदृशो गन्धर्वः । ऋताषाट् ऋतं सत्यं सहत इति ऋतषाट् सत्यं सहते असत्ये कुपितो भवतीत्यर्थः । 'सहेः साडः सः' (पा० ८ । ३ । ५६) इति षत्वम् । पूर्वपदस्य छान्दसो दीर्घः । तथा ऋतधामा ऋतं सत्यमविनश्वरं धाम स्थानं यस्य ऋतधामा । य ईदृशोऽग्निः तस्मै अग्नये गन्धर्वाय स्वाहा वाट् वषट्कारेण सुहुतमस्त्वित्येको मन्त्रः । तस्याग्नेर्गन्धर्वस्यौषधयो व्रीह्याद्या नाम नाम्ना अप्सरसः स्त्रीत्वेन भोग्याः । कीदृश्य ओषधयः । मुदः मोदन्ते जना याभिस्ता मुदः 'ओषधयो वै मुद ओषधीभिर्हीदꣳ सर्वं मोदते' (९ । ४ । १ । ७) इति श्रुतेः ओषधयोऽग्नेर्भोग्याः । तथाच श्रुतिः 'अग्निर्ह गन्धर्व ओषधीभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम' (९ । ४ । १ । ७) इति । ताभ्य ओषधीभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ३८ ॥

सꣳहितो विश्वसामा सूर्यो गन्धर्वस्तस्य मरीचयोऽप्सरस आयुवो नाम । स नं इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

[सꣳहित इति सम्ऽहितः । विश्वसामेति विश्वऽसामा । सूर्यः । मरीचयः । आयुवः ॥३९॥]

दिन-रात्रि की संधि को करनेवाला यह सूर्य ही संहित है और वही सर्वसाम है। यह सूर्य ही गन्धर्व है। किरणें उसकी अप्सराएँ हैं। उनका नाम 'आयुव' है। वह सूर्यरूप गन्धर्व हमारी इस ब्राह्मण जाति और क्षत्रिय जाति को पाले। उस गन्धर्व सूर्य के लिए यह आहुति है। उन किरणों के लिए यह आहुति है ॥ ३९ ॥

उ० सꣳहितो विश्वसामा यः सूर्यः संहितः एष ह्यहोरात्रे संदधातीति संहितः सूर्यः । विश्वसामा एष ह्येव सर्वं साम । तस्य मरीचयोऽप्सरसः मरीचयस्त्रसरेणवः । आयुवो नाम आयुव इव हि मरीचयः प्लवन्त इत्यायुवः मिश्रयन्त इत्यर्थः । तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ३९ ॥

म० यः सूर्यो गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः । संहितः संदधात्यहोरात्रे इति संहितः 'असौ वा आदित्यः सꣳहितः एष ह्यहोरात्रे संदधाति' (९ । ४ । १ । ८) इति श्रुतेः । विश्वसामा विश्वानि सर्वाणि सामानि प्रतिपादकत्वेन यस्य स विश्वसामा सर्वसामरूपो वा । 'विश्वसामेत्येष ह्येव सर्वꣳसाम' (९ । ४ । १ । ८) इति श्रुतेः । 'यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानी' ति च । तस्मै सूर्याय स्वाहा वाट् । तस्य सूर्यस्य मरीचयो नामाप्सरसः तेजस्त्रसरेणवः 'सूर्यो ह गन्धर्वो मरीचिभिरप्सरोभिर्मिथुनेन

सहोच्चक्राम' (९ । ४ । १ । ८) इति श्रुतेः । कीदृश्यो मरीचयः । आयुवः आ समन्ताद्युवन्ति मिश्रीभवन्त्यायुवः । 'आयुवाना इव हि मरीचयः प्लवन्ते' (९ । ४ । १ । ८) इति श्रुतेः । ताभ्यो मरीचिभ्यः स्वाहा ॥ ३९ ॥

सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसो भेकुरयो नाम । स नं इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

[सुषुम्ण्णः । सुषुम्न्नऽइतिसु सुम्न्नः । सूर्यरश्म्मिरितिसूर्य्य रश्म्मिः । चन्द्रमाः । नक्क्षत्राणि । भेकुरयः ॥४०॥]

परम आह्लादकारी एवं सूर्य की रश्मि के प्रकाशवाला चन्द्रमा ही गन्धर्व है । नक्षत्र ही उसकी अप्सराएँ हैं । उनका नाम 'भेकुरी' (=भा=प्रभा करनेवाली) है । वह चन्द्रगन्धर्व हमारी इस ब्राह्मण जाति को एवं क्षत्रिय जाति को पाले । उसके लिए यह आहुति है । उन नक्षत्रों के लिए यह आहुति है ॥ ४० ॥

उ० सुषुम्णः सूर्यरश्मिः । यः सुषुम्णः सुयज्ञियः । सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयः । चन्द्रमा गन्धर्वः तस्य नक्षत्राणि अप्सरसः । भेकुरयो नाम भाः हि नक्षत्राणि कुर्वन्तीति भेकुरयो नक्षत्राणि । तुल्यमन्यत् ॥ ४० ॥

म० यश्चन्द्रमा गन्धर्वः स नोऽस्माकमिदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु । कीदृशः । सुषुम्णः शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुयज्ञियः यज्ञद्वारा सुखप्रदः । याज्ञिकानां चन्द्रलोकाप्तेरुक्तत्वात् । तथाच सूर्यरश्मिः सूर्यस्येव रश्मयः किरणा यस्य । 'सुषुम्ण इति सुयज्ञिय इत्येतत् सूर्यरश्मिरिति सूर्यस्येव हि चन्द्रमसो रश्मयः' (९ । ४ । १ । ९) इति श्रुतेः । तस्मै चन्द्रमसे स्वाहा वाट् । तस्य चन्द्रमसः नक्षत्राणि नाम अप्सरसः । कीदृश्यः । भेकुरयः भां कान्तिं कुर्वन्तीति भेकुरयः । पृषोदरादित्वात् साधुः । 'चन्द्रमा ह गन्धर्वो नक्षत्रैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम भेकुरयो नामेति भाकुरयो ह नामैते भाᳯं हि नक्षत्राणि कुर्वन्ति' (९ । ४ । १ । ९) इति श्रुतेः । ताभ्यो नक्षत्राप्सरोभ्यः स्वाहा ॥ ४० ॥

इषिरो विश्वव्यचा वातो गन्धर्वस्तस्यापो अप्सरस ऊर्जो नाम । स नं इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

[इषिरः । विश्वव्यचाऽइतिविश्श्व ऽव्यचाः । वातः । आपः । ऊर्जः ॥४१॥]

क्षिप्रगति और सर्वत्रगति वायु ही गन्धर्व है । आपः उसकी अप्सराएँ हैं । उनका नाम ऊर्ज है । वह वायुरूप गन्धर्व हमारी इस ब्राह्मण जाति को एवं क्षत्रिय जाति को पालें । उसके लिए यह आहुति है । उन आपः के लिए यह आहुति है ॥ ४१ ॥

उ० इषिरो विश्वव्यचाः । य इषिरः क्षिप्रः । 'इषु गतौ' तस्य इषिरः । विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः । वातो गन्धर्वः तस्यापो अप्सरस ऊर्जोनाम । आपो वा ऊर्जः अद्भ्यो ह्यग्निर्जायते । तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ४१ ॥

म० यो वातो वायुर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् सुहुतमस्तु । कीदृशो वातः । इषिरः 'इष गतौ' दिवादिः । इष्यति गच्छतीति इषिरः । औणादिक इरप्रत्ययः । शीघ्रगमनः । विश्वव्यचाः विश्वस्मिन् व्यचो गमनं यस्य स विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः । 'इषिर इति क्षिप्र इत्येतद्विश्वव्यचा इत्येष हीदᳬंसर्वं व्यचः करोति' (९ । ४ । १ । १०) इति श्रुतेः । तस्यापो नामाप्सरसः वातो ह गन्धर्वोऽद्भिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम' (९ । ४ । १ । १०) इति श्रुतेः । कीदृश्यः । ऊर्जः ऊर्जयन्ति जीवयन्ति धान्योत्पादनेनेत्यूर्जः । 'आपो वा ऊर्जोऽद्भ्यो ह्यूर्ग् जायते' (९ । ४ । १ । १०) इति श्रुतेः । ताभ्योऽद्भ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा ॥ ४१ ॥

भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तावा नाम । स नं इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

[भुज्ज्युः । सुपर्ण्णऽइतिसु पर्ण्णः । यज्ज्ञः । दक्क्षिणाः । स्तावाः ॥४२॥]

सब देव-मानवों को भोजन करानेवाला और सर्वत्र पतन- (=गमन)शील यज्ञ ही गन्धर्व है । दक्षिणा ही उसकी अप्सराएँ हैं । उनका नाम 'स्तावा' है । वह यज्ञरूप गन्धर्व हमारी ब्राह्मण जाति एवं क्षत्रिय जाति को पाले । उसके लिए यह आहुति है । उन स्तुति करवानेवाली दक्षिणाओं के लिए यह आहुति है ॥४२॥

उ० भुज्युः सुपर्णः । यज्ञो वै भुज्युः यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति पालयति । सुपर्णः शोभनपतनः । यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणा अप्सरसस्तावा नाम । दक्षिणा वै स्तावा दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयते । यथा यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति स्तूयत एव सः । तुल्यमन्यत् ॥ ४२ ॥

म० यो यज्ञो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् । कीदृशो यज्ञः । भुज्युः भुनक्ति पालयति भूतानीति भुज्युः । 'यज्ञो हि सर्वाणि भूतानि भुनक्ति' (९ । ४ । १ । ११) इति श्रुतेः । सुपर्णः शोभनं पर्णं पतनं स्वर्गगमनं यस्य सः यज्ञे स्वर्गे गते यजमानो गच्छति । तस्य यज्ञस्य दक्षिणा नाम अप्सरसः । यज्ञो ह गन्धर्वो दक्षिणाभिरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्राम' (९ । ४ । १ । ११) इति श्रुतेः । कीदृश्यः । स्तावाः स्तूयते यज्ञो यजमानश्च याभिस्ताः स्तावाः 'दक्षिणाभिर्हि यज्ञः स्तूयतेऽथो यो वै कश्चन दक्षिणां ददाति

स्तूयत एव सः' (९।४।१।११) इति श्रुतेः। ताभ्यो दक्षिणाभ्यः स्वाहा ॥ ४२ ॥

प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरस एष्टयो नाम। स न इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट् ताभ्यः स्वाहा ॥ ४३ ॥

[प्रजापतिरिति प्रजा पतिः। विश्वकर्मेति विश्व कर्म्मा। मनः। ऋक्सामानीत्यृक् सामानि। एष्टय इत्या इष्टयः ॥४३॥]

इन्द्रिय प्रजाओं का स्वामी और सब कुछ का निर्माणकारी यह मन ही गन्धर्व है। ऋचाएँ और सामगान उसकी अप्सराएँ हैं। वे 'एष्टयः' (=इच्छाकारिणी) नाम वाली हैं। वह मनरूप गन्धर्व हमारी इस ब्राह्मण जाति व क्षत्रिय जाति को पाले। उसके लिए यह आहुति है। उन एष्टियों के लिए यह आहुति है ॥ ४३ ॥

उ० प्रजापतिरिति। प्रजापतिर्विश्वकर्मा सहीदं सर्वमकरोत् स नो गन्धर्वस्तस्य ऋक्सामानि अप्सरसः एष्टयो नाम। ऋक्सामानि वा एष्टयः। ऋक्सामैर्ह्याशासते इति नः अस्तु इत्थं नः अस्त्विति। तुल्यमन्यत् ॥ ४३ ॥

म० यो मनोरूपो गन्धर्वः स न इदं ब्रह्म क्षत्रं च पातु तस्मै मनसे गन्धर्वाय स्वाहा वाट् हविर्दत्तम्। कीदृशो गन्धर्वः। प्रजापतिः प्रजायाः पालकः। विश्वकर्मा विश्वं सर्वं करोतीति 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति करोतेर्मनिन्। 'स हीदꣳ सर्वमकरोत्' (९।४।१।१२) इति श्रुतेः। तस्य मनसो गन्धर्वस्य ऋक्सामान्यप्सरसः। नाम प्रसिद्धम्। कीदृश्यः। एष्टयः इष्यते काङ्क्ष्यतेऽभीष्टं याभिस्ता एष्टयः। 'मनो ह गन्धर्वं ऋक्सामैरप्सरोभिर्मिथुनेन सहोच्चक्रामेष्टयो नामेत्यृक्सामानि वा एष्टय ऋक्सामैर्ह्याशासत इति नोऽस्त्वित्थं नोऽस्तु' (९।४।१।१२) इति श्रुतेः। ताभ्योऽप्सरोभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४३ ॥

स नो भुवनस्य पते प्रजापते यस्य त उपरि गृहा यस्य वेह। अस्मै ब्रह्मणेऽस्मै क्षत्राय महि शर्म यच्छ स्वाहा ॥ ४४ ॥

[सः। नः। भुवनस्य। पते। प्रजापत इति प्रजा पते। यस्य। ते। उपरि। गृहाः। यस्य। वा। इह ॥ अस्मै। ब्रह्मणे। क्षत्राय। महि। शर्म। यच्छ। स्वाहा ॥४४॥]

हे भुवनों के स्वामिन्! हे प्रजापालक! जिस तुम्हारे ऊपर स्वर्ग में घर बने हैं और जिस तुम्हारे इस पृथ्वी पर भी घर बने हैं। वह तुम इस ब्राह्मण जाति, इस क्षत्रिय जाति तथा मुझे अत्यन्त महत्सुख प्रदान करो। तुम्हारे लिए यह आहुति है ॥४४॥

उ० रथशिरसि जुहोति। स नो भुवनस्य प्राजापत्या प्रस्तारपङ्क्तिः। हे भुवनस्य पते प्रजापते, यस्य ते तव उपरि अमुष्मिँल्लोके गृहा यस्य वा इह अस्मिन् लोके। स त्वं नः अस्माकम्। व्यवहितोयं संबन्धः। अस्मै ब्रह्मणे अस्मै क्षत्राय महि महत्। शर्म शरणम् यच्छ देहि स्वाहा ॥ ४४ ॥

म० 'पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्याहवनीयं ध्रियमाणे पञ्चकृत्वः स नो भुवनस्येति' (का० १८।५।१७)। राष्ट्रभृद्धोमानन्तरं पूर्वसंस्कृतादेवाज्यात्पञ्च गृहीत्वाहवनीयोपरि प्रतिप्रस्थात्रादिना धार्यमाणे रथशिरसि तदाज्यं पञ्चधा विभज्य पञ्चकृत्वो जुहोति पञ्चवारं मन्त्र इति सूत्रार्थः। प्रजापतिदेवत्या प्रस्तारपङ्क्तिः। आद्यौ द्वादशकावन्त्यावष्टकौ सा प्रस्तारपङ्क्तिः। तृतीयोऽत्र नवकः। हे भुवनस्य पते पालक, हे प्रजापते, यस्य ते तवोपरि स्वर्गे गृहाः सन्ति। वाथवा यस्य त इह भूलोके गृहाः सन्ति स त्वं नोऽस्माकमस्मै ब्रह्मणे ब्राह्मणायास्मै क्षत्राय क्षत्रियाय च महि महत् शर्म सुखं यच्छ देहि। स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४४ ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्रदानुः शंभूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा। मारुतोऽसि मरुतां गणः शंभूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा। अवस्यूरसि दुवस्वाञ्छंभूर्मयोभूरभि मा वाहि स्वाहा ॥ ४५ ॥

[समुद्रः। असि। नभस्वान्। आर्द्रदानुरित्यार्द्र दानुः। शम्भूरिति शम् भूः। मयोभूरिति मयः भूः। अभि। मा। वाहि। स्वाहा। मारुतः। मरुताम्। गणः। अवस्यूः। दुवस्वान् ॥४५॥]

हे वायो! तुम गीला करनेवाले समुद्र हो; नक्षत्रों से संगत होने वाले 'नभस्वान्' हो। वर्षा-नीहारादि के द्वारा सब कुछ गीला करनेवाले तुम 'आर्द्रदानु' हो। तुम ऐहिक सुख देने वाले 'शम्भू' तथा पारलौकिक सुख को प्राप्त करानेवाले 'मयोभू' हो। वह तुम मुझे अभिवहन करो। तुम मरुत्-समूह हो। तुम मरुतों का गण हो। तुम ऐहिक सुखदाता और पारलौकिक सुख के देने वाले हो। तुम मुझे अभीष्ट के लिए वहन करो। परिचर्या को पाने वाले तुम्हीं हमारे रक्षक हो। तुम लौकिक-पारलौकिक सुख देने वाले हो। तुम मुझे वहन करो। यह तुम्हारे लिए आहुति है ॥ ४५ ॥

उ० वातहोमाञ्जुहोति। समुद्रोऽसीति त्रीणि यजूंषि त्रिलोकस्थानं वायुं लोकद्वारेण स्तुवन्ति। यस्त्वं हे वायो, समुद्रोऽसि समुन्दोऽसि। नभस्वांश्च नभस इति नक्षत्राण्युच्यन्ते। तानि हि नितरां भान्ति तैः संयुक्तो नभस्वान्। आर्द्रदानुश्च एष ह्यार्द्रं ददाति वृष्ट्यवश्यायादि। तं त्वां प्रार्थये शंभूः मयोभूश्च त्वं भावयतीति शंभूः। मयः सुखं

भावयतीति मयोभूः । अभि मा वाहि अभि मां वाहि स्वाहा । मारुतोऽसि यस्त्वं मारुतोऽसि मरुतां पुरोवातप्रभृतीनां वातानां प्रकृतिभूतोऽसि । मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणोऽसि तं त्वां ब्रवीमि । शंभूश्च मयोभूश्च भूत्वा अभि मां वाहि स्वाहा । अवस्यूरसि यस्त्वमवस्यूरसि । अवनं तर्पणं रक्षणं वा तत्सीव्यतीत्यवस्यूः । 'षिवु तन्तुसंताने' इत्यस्य 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति क्विपि कृते संप्रसारणे च अवस्यूः । दुवस्वांश्च दुवश्च हविर्लक्षणमन्नमुच्यते । हविर्लक्षणेनान्नेन युक्तश्च आर्द्रदानुश्च । तं त्वां याचे । शंभूर्मयोभूरित्यादि ॥ ४५ ॥

म० 'वातहोमाञ्जुहोत्यञ्जलिनाहृत्य बहिर्वेदेरधो दक्षिणतो धुर्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणतो दक्षिणाप्रष्टे समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम्' (का० १८ । ६ । १) । रथहोमानन्तरं तं रथमग्नेरुत्तरतो वेदौ प्राङ्मुखमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये त्रीन् वायुहोमान् जुहोति प्रतिमन्त्रं मन्त्रत्रयेण । रथयुगदक्षिणधुरोऽधो प्रथमम् उत्तरधुरोऽधो द्वितीयम् युगमध्याधस्तृतीयम् । किं कृत्वा बहिर्वेदेरञ्जलिना वा तमानीयेति सूत्रार्थः । वायव्यानि त्रीणि यजूंषि । त्रिलोकस्थो वायुः स्तूयते । हे वायो, यस्त्वमीदृशोऽसि स त्वं मा मामभिवाहि मदभिमुखमागच्छ स्वाहा सुहुतं तेऽस्तु । 'वा गतिगन्धनयोः' लोट् मध्यमैकवचनम् । कीदृशः । समुद्रः सम्यक् उन्दति जलैः क्लिन्नो भवतीति समुद्रः । 'उन्दी क्लेदे' रक्प्रत्ययः । नभस्वान् नभांसि नक्षत्राणि विद्यन्ते यत्र सः । आर्द्रदानुः आर्द्रं वृष्ट्यवश्यायादिकं ददातीत्यार्द्रदानुः । शंभूः शमैहिकं सुखं भावयति प्रापयतीति शंभूः । मयोभूः मयः पारलौकिकं सुखं भावयतीति मयोभूः स्वर्लोकरूपोऽसि । 'असौ वै लोकः समुद्रः' (९ । ४ । २ । ५) इति श्रुतेः । स मामभिवाहि । मरुतां वातानामयं मारुतः । मरुतां शुक्रज्योतिःप्रभृतीनां गणः तन्निवासत्वात् । 'अन्तरिक्षलोको वै मारुतः' (९ । ४ । २ । ६) इति श्रुतेः । शंभूः मयोभूः त्वं मामभिवाहि पूर्ववत् । अव अवनं रक्षणं सीव्यतीत्यवस्यूः 'षिवु तन्तुसन्ताने' क्विप् 'छ्वोः शूडनुनासिके च' (पा० ६ । ४ । १९) ऊठि कृते यणादेशः । 'अयं वै लोकोऽवस्यूः' (९ । ४ । २ । ७) इति श्रुतेः भूलोकरूपोऽसि । दुवस्वान्दुवोऽन्नं हविर्लक्षणं विद्यते यस्य सः शंभूरित्यादि पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

यास्ते॑ अग्ने॒ सूर्ये॒ रुचो॒ दिव॑मात॒न्वन्ति॑ र॒श्मिभिः॑ । ताभि॑र्नो अ॒द्य सर्वा॑भी रु॒चे जना॑य नस्कृधि ॥४६॥

हे अग्ने ! सूर्य में पहुँची हुई तुम्हारी जो रश्मियाँ द्युलोक को, स्वरश्मियों से विस्तारित करती हैं । हे अग्ने ! आज तुम उन सब रश्मियों के द्वारा हमें व्यक्ति-व्यक्ति की रुचि का पात्र बना दो ॥ ४६ ॥

उ० रुक्मवतीर्जुहोति । यास्ते द्वे व्याख्याते ॥४६॥४७॥

म० 'नव जुहोति यास्त इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १८ । ६ । ६) । अस्यार्थः । पूर्वसंस्कृताज्यात्सकृत्सकृदादाय नवाहुतीर्जुहोति यास्ते अग्ने, या वो देवाः रुचं नः तत्त्वा यामि एताश्चतस्रः स्वर्णेति कण्डिकायां पञ्चयजुर्भिः पञ्चेति नव । द्वे व्याख्याते (१३ । २२–२३) ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

या वो॑ दे॒वाः सूर्ये॒ रुचो॒ गोष्वश्वे॑षु॒ या रुचः॑ । इन्द्रा॑ग्नी॒ ताभिः॒ सर्वा॑भी॒ रुचं॑ नो धत्त बृहस्पते ४७

हे देवो ! तुम्हारे जो प्रकाश सूर्य में स्थित हैं और गायों-अश्वों में जो शोभा है—हे इन्द्र-अग्ने ! हे बृहस्पति ! उन सभी शोभाओं के द्वारा तुम सब हममें शोभा धारित करो ॥ ४७ ॥

रुचं॑ नो धेहि ब्राह्म॒णेषु॒ रुच॒ꣳ राज॑सु नस्कृधि । रुचं॒ विश्ये॑षु शू॒द्रेषु॒ मयि॑ धेहि रु॒चा रुच॑म् ॥ ४८॥

[रुच॑म् । नः॒ । धे॒हि॒ । ब्रा॒ह्म॒णेषु॑ । राज॒स्विति॒राज॑ऽसु । नः॒ । कृ॒धि॒ ॥ विश्ये॑षु । शू॒द्रेषु॑ । मयि॑ । धे॒हि॒ । रु॒चा । रुच॑म् ॥४८॥]

हे अग्ने ! हमारे ब्राह्मणों में दीप्ति धारित करो, हमारे राजाओं में तेज धारित करो । वैश्यों-शूद्रों में तेज धारित करो । मुझमें भी कान्ति धारित करो ॥ ४८ ॥

उ० रुचं नः अनुष्टुबाग्नेयी । रुचं दीप्तिम् नः अस्माकं ये ब्राह्मणाः तेषु धेहि । रुचं च राजसु नः संबन्धिषु कृधि कुरु । रुचं विश्येषु शूद्रेषु च नः संबन्धिषु कृधि कुरु । मयि च धेहि रुचा दीप्त्या सह रुचं दीप्तिम् । अनुत्सन्नधर्माणो यथा वयं दीप्त्या भवेम तथा कुर्वित्याशयः । यद्वा ब्रह्मप्रभृतिषु या रुक् तामस्माकं धेहि सर्वथा । किं बहुनोक्तेन मय्येव धेहि रुचा सङ्गता रुचम् ॥ ४८ ॥

म० अग्निदेवत्यानुष्टुप् प्रथमो नवकः । हे अग्ने, नोऽस्माकं ब्राह्मणेषु अस्मत्संबन्धिषु विप्रेषु रुचं दीप्तिं धेहि आरोपय । नोऽस्माकं राजसु क्षत्रियेषु रुचं कृधि कुरु 'श्रुशृणु–' (पा० ६ । ४ । १०२) इत्यादिना हेर्धित्वम् शपो लुक् । विश्येषु वैश्येषु शूद्रेषु चास्माकीनेषु रुचं कुरु । किंच मयि विषये रुचा सह रुचं धेहि । अविच्छिन्नां रुचं धेहीत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणराजविट्शूद्रेषु या रुक् तां नोऽस्माकं धेहि देहि । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४८ ॥

तत्त्वा॑ यामि॒ ब्रह्म॑णा॒ वन्द॑मान॒स्तदा शा॑स्ते॒ यज॑मानो ह॒विर्भिः॑ । अहे॑डमानो वरुणे॒ह बो॒ध्युरु॑शꣳस॒ मा न॒ आयुः॒ प्रमो॑षीः ॥ ४९ ॥

[तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः । हविर्भिरितिहविःऽभिः ॥ अहेडमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुशंसेत्युरुऽशंस । मा । नः । आयुः । प्र । मोषीः ॥४९॥]

हे वरुण ! यजमान हविःप्रदान के द्वारा जिस-जिस पदार्थ की तुमसे प्रार्थना करता है—मैं मंत्र के द्वारा तुम्हारी स्तुति करता हुआ उस-उस पदार्थ की याचना करता हूँ। हे प्रभूतयश वरुण ! वह-वह पदार्थ तुम क्रोध न करते हुए, यजमान के निमित्त स्वीकृत करो। तुम हमारी आयु को समाप्त मत कर दो ॥ ४९ ॥

उ० वारुण्या त्रिष्टुभा जुहोति । तत्त्वा । तदाशास्त इति तदः श्रवणादिह यदः प्रयोगः । यत्प्रयोजनं त्वां यामि याचामि ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वन्दमानः स्तुवन् । तदीयं यजमान आशीस्ते हविर्भिरभ्युद्यतैः । अतः अहेडमानः अक्रुध्यन् हे वरुण, इह कर्मणि वर्तमान । अस्माकं कं प्रयोजनं यज्ञसमाप्तिलक्षणम् । बोधि बुध्यस्व । बुद्ध्वा च हे उरुशंस बहुसंस्तव्यमान । आयुः मा प्रमोषीः मा अस्माकमायुः खण्डय ॥ ४९ ॥

म० वरुणदेवत्या त्रिष्टुप् शुनःशेपदृष्टा । अत्र द्वौ तच्छब्दौ वर्तेते तत्रैकस्य यच्छब्दपरिणामः कार्यः । हे वरुण, यजमानः हविर्भिः दत्तैः यद्धनपुत्रादिकमाशास्ते इच्छति यत्कामस्तुभ्यं हविर्दत्ते तत् यजमानेष्टं त्वा त्वामहं यामि याचामि । तत् त्वया यजमानाय दीयतामित्यर्थः । यामीति याञ्चाकर्मसु पठितः । अथापि वर्णलोपो भवति तत्त्वा यामीति यास्कोक्तेराकारलोपः । कीदृशोऽहम् । ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन वेदेन वन्दमानः त्वां स्तुवानः । किंच हे उरुशंस, शंसनं शंसः स्तुतिः 'शंसु स्तुतौ' उरुर्महान् शंसः स्तुतिर्यस्य स उरुशंसः तत्संबुद्धौ हे बहुस्तुते, इहास्मिन् स्थाने अहेडमानः हेडते क्रुध्यति हेडमानः न हेडमानोऽहेडमानः अक्रुध्यन् सन् त्वं बोधि बुध्यस्व त्वम् । मत्प्रार्थनां जानीहीत्यर्थः । 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' 'वा छन्दसि' (पा० ३ । ४ । ८८) इति हेरपित्त्वाद्गुणः धलोपश्छान्दसः । किंच नोऽस्माकमायुर्जीवनं मा प्रमोषीः मा चोरय 'मुष स्तेये' लुङ् 'न माङ्योगे' (पा० ६ । ४ । ७४) इत्यडभावः । पूर्णमायुश्च देहीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

स्वर्ण घर्मः स्वाहा स्वर्णार्कः स्वाहा स्वर्ण शुक्रः स्वाहा स्वर्ण ज्योतिः स्वाहा स्वर्ण सूर्यः स्वाहा ॥ ५० ॥

[स्वः । न । घर्मः । स्वाहा । अर्कः । शुक्रः । ज्योतिः । सूर्यः ॥५०॥]

(अर्क-अश्वमेध-संतति संज्ञक पाँच आहुतियाँ देना)। दिन के समान आदित्य है। उसके लिए यह आहुति है। दिन के समान जो सूर्य है, उसे मैं अग्नि में होम करता हूँ। सूर्य के समान जो अग्नि है, उसे मैं आदित्य में स्थापित करता हूँ। देव के समान जो आदित्य है, उसे मैं आदित्य में ही स्थापित करता हूँ। स्वर्ग के समान जो अग्नि है, उसे मैं अग्नि में ह। स्थापित करता हूँ। इस प्रकार मैं अग्नि को सूर्य में और सूर्य को अग्नि में स्थापित करके क्रमशः सूर्य-अग्नि को सर्वोत्तम करता हूँ ॥ ५० ॥

उ० अथार्काश्वमेधयोः सन्तती जुहोति पञ्चभिर्यजुर्भिः । स्वर्ण यजुः सूर्याहर्देववचनः स्वःशब्दः । स्वरिव यो घर्म आदित्यस्तदग्नौ जुहोमि स्थापयामि स्वाहाकारेण स्वरिव योऽर्कस्तमादित्ये स्थापयामि । स्वर्ण स्वरिव यः शुक्रस्तमादित्य एवं जुहोमि । स्वरिव ज्योतिरग्निस्तमग्नावेव जुहोमि । स्वर्ण स्वरिव यः सूर्यस्तमुत्तमं करोमि ॥ ५० ॥

म० पञ्च यजूंष्यग्निदेवत्यानि । सूर्याहर्देववाची स्वःशब्दः । न इवार्थे । अर्काश्वमेधसंततिसंज्ञाः पञ्चाहुतयः । तथाच श्रुतिः 'अथार्काश्वमेधयोः सन्ततीर्जुहोति' (९ । ४ । ३ । ८) इति । अस्यार्थः । अर्कोऽग्निः अश्वमेधो रविस्तयोः सन्ततयः सन्तन्वन्ति संयोजयन्तीति संततयस्ताः अग्न्यादित्यैक्यकारिका आहुतय इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'अग्निरर्कोऽसावादित्योऽश्वमेधस्तौ सृष्टौ नानैवास्तां तौ देवा एताभिराहुतिभिः समतन्वन्त्समदधुः' (९ । ४ । ३ । १८) इति । तदनुसारेण व्याख्या यथा । न इवार्थे । स्वः न स्वरिव अहरिव दिनकरत्वात्सूर्यस्याहरुपमानम् । स्वरिव दिनमिव यो घर्मः आदित्यः तं स्वाहा अग्नौ जुहोमि तमग्नाविति शेषः पूरणीयः । आदित्यमग्नौ स्थापयामि । 'असौ वा आदित्यो घर्मोऽमुं तदादित्यमस्मिन्नग्नौ प्रतिष्ठापयति' (९ । ४ । ३ । १९) इति श्रुतेः । स्वरिव सूर्य इव योऽर्कोऽग्निस्तमादित्ये जुहोमि स्थापयामि । 'अयमग्निरर्क इमं तदग्निममुष्मिन्नादित्ये प्रतिष्ठापयति' (९ । ४ । ३ । २०) इति श्रुतेः । स्वरिव स्वर्देवः नकारो निश्चितार्थः । स्वर्न देव इव यः शुक्र आदित्यस्तमादित्ये एव जुहोमि स्थापयामि । 'असौ वा आदित्यः शुक्रस्तं पुनरमुत्र दधाति' (९ । ४ । ३ । २१) इति श्रुतेः । स्वः स्वर्गः स इव ज्योतिरग्निः स्वर्गप्रदत्वादग्नेः स्वर्गोपमानम् । तमग्निमग्नावेव जुहोमि स्थापयामि । 'अयमग्निर्ज्योतिस्तं पुनरिह ददाति' (९ । ४ । ३ । २२) इति श्रुतेः । एवमग्निं सूर्ये सूर्यमग्नौ सूर्ये च सूर्यमग्नावग्निं च संधाय । किं बहुना तयोः संयोगं कृत्वा सूर्यमुत्तमं करोति स्वर्न सूर्यः स्वाहेति । स्वः न सर्वदेवरूप इव यः सूर्यस्तं स्वाहा उत्तमं करोमि । अव्ययानामनेकार्थत्वात् स्वाहाशब्द उत्तमार्थः । सर्वे देवाभिन्ना भ्रान्त्या भासन्ते वस्तुतः सूर्य एव नानारूपोऽस्तीतीवशब्दार्थः । 'असौ वा आदित्यः सूर्योऽमुं तदादित्यमस्य सर्वस्योत्तमं दधाति तस्मादेषोऽस्य सर्वस्योत्तमः' (९ । ४ । ३ । २३) इति श्रुतेः । एवं पञ्चाहुति-

भिरग्न्यर्कयोरैक्यं विधाय सर्वदेवेष्वर्कस्योत्तमत्वं कृतमिति भावः ॥ ५० ॥

अ॒ग्निं यु॑नज्मि॒ शव॑सा घृ॒तेन॑ दि॒व्यꣳ सु॑प॒र्णं वय॑सा बृ॒हन्त॑म् । तेन॑ व॒यं ग॑मेम ब्र॒ध्नस्य॑ वि॒ष्टप॒ꣳ स्वो॒रुहा॑णा॒ अधि॒नाक॑मुत्त॒मम् ॥ ५१ ॥

[अ॒ग्निम् । यु॒न॒ज्मि॒ । शव॑सा । घृ॒तेन॑ । दि॒व्यम् । सु॒प॒र्ण्णमिति॑सु पर्ण्णम् । वय॑सा । बृ॒हन्त॑म् ॥ तेन॑ । व॒यम् । ग॒मे॒म॒ । ब्र॒ध्नस्य॑ । वि॒ष्टप॑म् ॥५१॥]

दिव्य, सुगमन और स्वधूम के द्वारा महान् अग्नि को मैं बल व घृत से संयोजित करता हूँ। उस अग्नि के द्वारा हम आदित्य के उत्तम लोक को प्राप्त होते हैं। स्वर्ग में आरोहण करते हुए हम उससे भी उत्तम वैकुण्ठ में चढ़ते हैं ॥ ५१ ॥

उ० अग्निं युनज्मि तिसृभिराग्नेयीभिः द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भ्यां तृतीयया पङ्क्त्या । यमग्निं युनज्मि शवसा बलेन घृतेन च । दिव्यं दिवि भवम् सुपर्णं सुपतनम् वयसा बृहन्तम् वयसा धूमेन बृहन्तं महान्तम् । धूमेन हि महानग्निर्भवति । 'अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिः' इति श्रुतिः। तेनाग्निना युक्तेन वयं गमेम गच्छेम । ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं विगतसंतापम् । सर्वद्वन्द्वोपलक्षणस्तापः । ततोऽप्यधि स्वर्गलोकं रुहाणाः आरोहन्तः नाकमुत्तमं च गमेमेत्यनुवर्तते । यत्र गता न अकमसुखं प्राप्नुवन्ति स नाको लोकः ॥ ५१ ॥

म० 'अग्नियोजनं प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन् परिधीनालभ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति प्रत्यृचम्' (का० १८ । ६ । १६) । अस्यार्थः । प्रातरनुवाकोपाकरणात्प्राक् यथापूर्वमित्युपधानक्रमेण ऋक्त्रयेण प्रत्येकं परिधीन् स्पृष्ट्वाग्नियोजनं करोतीति । अग्निदेवत्यास्तिस्रः द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिः। शवसा बलेन घृतेनाज्येन चाहमग्निं युनज्मि संयोजयामि 'युजियोगे' 'रुधादिभ्यः श्नम्' । कीदृशमग्निम् । दिव्यं दिवि भवो दिव्यस्तम् । सुपर्णं शोभनं पर्णं पतनं यस्य तं सुगमनम् । वयसा धूमेन बृहन्तं वह्निर्धूमेन महान् भवति । 'अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिः' (५ । ३ । ५ । १७) इति श्रुतेः। किंच तेन युक्तेनाग्निना ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं लोकं वयं गमेम गच्छेम । गमेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् (पा० ३ । १ । ८६) इत्यङ्प्रत्यये उत्तमबहुवचने रूपम् । विगतस्तापो दुःखं यस्य स विष्टपो लोकः । ततोऽधि उपरि ब्रध्नविष्टपोपरिष्टात् स्वो रुहाणाः स्वर्गं लोकमारोहन्तः सन्त उत्तमं नाकं दुःखरहितं श्रेष्ठं लोकं गमेमेत्यनुवर्तते । रोहतेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपि लुप्ते शानचि रूपम् रुहाणा इति । नास्त्यकं दुःखं यत्र स नाकः ॥ ५१ ॥

इ॒मौ ते॑ प॒क्षाव॒जरौ॑ पत॒त्रिणौ॒ याभ्या॒ꣳ रक्षा॒ꣳस्य॑प॒हꣳस्य॑ग्ने । ताभ्यां॑ पतेम सु॒कृता॑मु लो॒कं यत्र॒ ऋष॑यो ज॒ग्मुः प्र॑थम॒जाः पु॑रा॒णाः ॥ ५२ ॥

[इ॒मौ । ते॒ । प॒क्षौ । अ॒जरौ॑ । प॒त॒त्रिणौ॑ । याभ्या॑म् । रक्षा॑ꣳसि । अ॒प॒हꣳसीत्य॑प हꣳसि । अ॒ग्ने॒ ॥ ताभ्या॑म् । प॒ते॒म॒ । सु॒कृ॒तामिति॑सु कृता॑म् । ऊँऽइत्यूँ । लो॒कम् । यत्र॑ । ऋष॑यः । ज॒ग्मुः । प्र॒थ॒म॒जाऽइति॑प्रथ॒म जाः । पु॒रा॒णाः ॥५२॥]

हे अग्ने ! तुम्हारे जो यह उत्तर-दक्षिण दो जराहीन पंख है, जिनके द्वारा तुम राक्षसों को हनन करते हो—तुम्हारे उन्हीं पंखों के द्वारा हम पुण्यवानों के लोक में जावें, जहाँ कि पूर्वोत्पन्न व चिरन्तन ऋषिजन गये हैं ॥ ५२ ॥

उ० इमौ ते । याविमौ ते तव पक्षौ अजरौ जरारहितौ । पतत्रिणावुत्पतनशीलौ । ताभ्यां च रक्षांसि अपहंसि । हे अग्ने, ताभ्यां पक्षाभ्यां पतेम उत्पतेम । सुकृतां लोके सुकृतिनामेव स्थानम् । यत्रान्येऽपि ऋषयः जग्मुः गताः । प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥

म० हे अग्ने, यौ ते तवेमौ पक्षौ उत्तरदक्षिणौ । कीदृशौ । अजरौ नास्ति जरा ययोस्तौ सदा नवौ । पतत्रिणौ पतत्रं पतनं ययोरस्ति तौ उत्पतनशीलौ । याभ्यां पक्षाभ्यां रक्षांसि राक्षसान् त्वमपहंसि । उ एवेत्यर्थे । ताभ्यां पक्षाभ्यां वयं सुकृतां पुण्यकृतामेव लोकं पतेम उत्पतेम । यत्र सुकृतलोके प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पुराणाः पुरातना ऋषयो मुनयो जग्मुः ॥ ५२ ॥

इन्दु॒र्दक्षः॑ श्ये॒न ऋ॒ताव॒ा हिर॑ण्यपक्षः शकु॒नो भु॑र॒ण्युः । म॒हान्त्स॒धस्थे॑ ध्रु॒व आ निष॑त्तो॒ नम॑स्ते अस्तु॒ मा मा॑ हिꣳसीः ॥ ५३ ॥

[इन्दुः॑ । दक्षः॑ । श्ये॒नः । ऋ॒तावा॑ । ऋ॒तवे॒त्यृ॒त वा॑ । हिर॑ण्यपक्ष॒ऽइति॒हिर॑ण्य पक्षः । श॒कु॒नः । भु॒र॒ण्युः ॥ म॒हान् । स॒धस्थ॒ऽइति॑स॒ध स्थे॑ । ध्रु॒वः । आ । निष॑त्तः । निष॑त्त॒ऽइति॒नि स॑त्तः ॥५३॥]

आह्लादक, उत्साहवान्, श्येन पक्षी-सा, ऋतवान्, स्वर्णपंख शकुनि, सबको भोजन देने वाला, महान्, स्थिर तथा यज्ञशाला में स्थित जो अग्नि है; उस तुम्हें नमस्कार है। हे अग्ने ! तुम हमें मारो नहीं ॥ ५३ ॥

उ० इन्दुर्दक्षः । यस्त्वमिन्दुः । 'इदि परमैश्वर्ये' । परमेश्वरः इन्दनो वा । दक्षः उत्साहवान् श्येनः शंसनीयगतिः । ऋतावा यज्ञवान् उदकवान्वा । हिरण्यपक्षः शकुनः ।

आकृत्या भुरण्युः भर्ता। महान् प्रभावतः। सधस्थे ब्रह्मणा सह अविभक्तस्थाने ध्रुव आनिषत्तः स्थिर आनिषण्णः। तस्मै नमः ते तुभ्यमस्तु मां मा हिंसीः ॥ ५३ ॥

म० हे अग्ने, यस्त्वमेतादृशस्तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्तु। त्वं मां मा हिंसीः हिंसां मां कुरु। कीदृशस्त्वम्। इन्दुः इन्दति ईष्टे इन्दुः ईश्वरः 'इदि परमैश्वर्ये' चन्द्रवदाह्लादको वा। दक्षः उत्साहवान् श्येनः श्येनपक्षिवदाकाशचारित्वाच्छ्येनः। यद्वा शंसनीयगतिः। ऋतावा ऋतं सत्यं यज्ञ उदकं वास्यास्ति ऋतवा। संहितायां दीर्घः। हिरण्यपक्षः सुवर्णशकलैर्हिरण्यरूपौ पक्षौ यस्य। शकुनः पक्ष्याकारः। भुरण्युः बिभर्तीति भुरण्युः। भृञ औणादिकः कन्युप्रत्ययः। पोषकः। महान् प्रभावेण। ध्रुवः स्थिरः। सधस्थे ब्रह्मणा सह स्थाने आनिषत्तः आसमन्तान्निषण्णः। सह तिष्ठन्ति यत्रेति सधस्थं 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ६।३।९६) इति सधादेशः। 'नसत्त–' (पा० ८।२।६१) इत्यादिना निष्ठायां निपातः ॥ ५३ ॥

दिवो मूर्धासि पृथिव्या नाभिरूर्गपामोषधीनाम्। विश्वायुः शर्म सप्रथा नमस्पथे ॥ ५४ ॥

[दिवः। मूर्द्धा। असि। पृथिव्याः। नाभिः। ऊर्क्। अपाम्। ओषधीनाम् ॥ विश्वायुरिति विश्वऽआयुः। शर्म्म। सप्रथाऽइति सऽप्रथाः। नमः। पथे ॥५४॥]

हे अग्ने ! तुम द्युलोक के शिरःस्थानीय हो; पृथ्वी की तुम नाभि हो और जल-ओषधियों का तुम ओज-बल हो। सब प्राणियों का जीवन, सबकी एकमात्र शरण एवं सर्वत्र अनवच्छिन्न प्रभाव वाले अग्नि को नमस्कार है ॥ ५४ ॥

उ० अश्वनामादियुञ्जानं विमुञ्चति द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां पुरोष्णिग्जगतीभ्याम्। दिवो मूर्धासि द्युलोकोत्तमाङ्गमसि। पृथिव्याः नाभिर्नहनम्। ऊर्क् रसः सारः अपाम् ओषधीनां च। विश्वायुश्च सर्वप्राणिनामायुर्जीवनम्। सप्रथाश्च सर्वतः पृथुः तिर्यगूर्ध्वमधश्चानवच्छिन्नविभवः। तस्मै ते नमः पथे। अग्निप्रमुखो हि देवयानः पन्थाः ॥ ५४ ॥

म० 'आग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्ताद्विमोचनं परिधिसन्ध्योर्दिवो मूर्धेति प्रत्यृचम्' (का० १८।६।१७)। यज्ञायज्ञियस्तोत्रप्रकरणात्प्राक् दिवो मूर्धेति ऋग्द्वयेन दक्षिणोत्तरयोः परिधिसन्ध्योरुपस्पृश्याग्निविमोचनं करोतीति सूत्रार्थः। आग्नेयी परोष्णिक् आद्यावष्टकौ तृतीयो द्वादशकः सा त्रिपादा परोष्णिक्। अत्राद्यो दशकः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो द्वादशकस्तेनैकाधिका। हे अग्ने, यस्त्वमीदृशोऽसि तस्मै पथे मार्गाय स्वर्गमार्गरूपाय नमो नमस्कारोऽस्तु। अग्निमुखो हि देवयानपन्थाः श्रुतावुक्तः। कीदृशस्त्वम्। दिवो मूर्धा स्वर्लोकस्योत्तमाङ्गस्थानीयः। पृथिव्या नाभिः मध्यस्थानीयः। नह्यतेऽनया सा नाभिः। नहति बध्नाति जीवनेनेति नाभिः 'नहो भश्च–' (उणा० ४।१२७) इतीन्प्रत्ययो णिश्च भान्तादेशः नित्त्वादाद्युदात्तः 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' (पा० ६।१।१९७) इत्युक्तेः। पृथ्वी लोकानां जीवनमभिनिवन्धनमिति भावः। अपां जलानामोषधीनां व्रीह्यादीनां च ऊर्क् रसः सारः। विश्वायुः विश्वं सर्वमायुर्यस्य सः बहुजीवनः। यद्वा विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनामायुर्जीवनम्। तदधिजीवनत्वात्तेषामिति भावः। शर्म शरणभूतः सर्वेषाम्। सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारः प्रथसा सह वर्तमानः सप्रथाः तिर्यगूर्ध्वमधश्चानवच्छिन्नप्रभावः। ईदृशायाग्नये नमः ॥ ५४ ॥

विश्वस्य मूर्धन्नधितिष्ठसि श्रितः समुद्रे ते हृदयमप्स्वायुरपो दत्तोदधिं भिन्त। दिवस्पर्जन्यादन्तरिक्षात्पृथिव्यास्ततो नो वृष्ट्याव ॥ ५५ ॥

[विश्वस्य। मूर्द्धन्। अधि। तिष्ठसि। श्रितः। आयुः। अपः। दत्त। उदधिमित्युदऽधिम्। भिन्त ॥ दिवः। पर्जन्यात्। अन्तरिक्षात्। पृथिव्याः। ततः। नः। वृष्ट्या। अव ॥५५॥].

हे अग्ने ! तुम सबके शिर पर स्थित हो—सबसे बढ़कर हो; अन्तरिक्ष में तुम्हारा हृदय है और जलों में तुम्हारा जीवन है। तुमसे मैं याचना करता हूँ कि जल प्रदान करो, सागर को तोड़ो तथा द्युलोक-अन्तरिक्ष-पृथ्वी से वृष्टि को लाकर हमें पालो ॥ ५५ ॥

उ० विश्वस्य मूर्धन्। यस्त्वं विश्वस्य सर्वप्राणिजातस्य मूर्धन् मूर्ध्नः अधि उपरि तिष्ठसि। श्रितः आश्रितः बुद्धीन्द्रियाणि सुषुम्णां वा नाडीम्। यस्य च समुद्रे समुन्दने अन्तरिक्षे ते तव हृदयम्। अप्सु च आयुर्जीवनम्। तं त्वां याचे। अपो दत्त अपो देहीति वचनव्यत्ययः। एकोऽग्निरिह देवता। कथमिति चेत्। उदधिं भिन्त। उदकं धत्त इत्युदधिः। उदकस्य उदादेशः। मेघ उच्यते। अत्रापि भिधीति प्राप्ते भिन्द्वतेर्विदरणार्थस्य बहुवचनं छान्दसम्। एवं दिवस्पर्जन्यात् अन्तरिक्षात् पृथिव्याः अन्यत्रापि यतोयतो वृष्टिरुपलभ्यते ततस्तत उपादाय नोऽस्मान् वृष्ट्या अव पालय हे अग्ने ॥ ५५ ॥

म० आग्नेयी महापङ्क्तिर्जगती। आद्यो व्यूहेन षडक्षरः द्वितीयः सप्तकः तृतीयो दशकः चतुर्थोऽष्टकः पञ्चमो नवकः षष्ठो नवकः एवमष्टचत्वारिंशदर्णो महापङ्क्तिः। हे अग्ने, स त्वं नोऽस्मान् वृष्ट्या कृत्वा अव रक्ष। वृष्टिं कृत्वा पालयेत्यर्थः। किं कृत्वा। दिवो द्युलोकात् पर्जन्यात् मेघात् अन्तरिक्षादाकाशात् पृथिव्याः भूमेः सकाशाद्वान्यत्र वा यत्र जलं ततः प्रदेशाज्जलमादायेति शेषः। यस्त्वं श्रितः इन्द्रियाणि सुषुम्णां

नाडीमाश्रितः सन् विश्वस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरसि अधितिष्ठसि । मूर्धन्शब्दात् 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इति सप्तम्या लुक् । सर्वेषां मूर्ध्नि उपरि रविरूपेण दीप्यस इत्यर्थः । यस्य ते तव समुद्रे समुनत्त्यार्द्रीभवतीति समुद्रोऽन्तरिक्षं तत्र हृदयं मध्यभागः भुवि पादौ स्वर्लोके शिरोऽन्तरिक्षे मध्यभागः त्रिलोकव्यापीत्यर्थः । यस्य ते अप्सु जलेषु आयुः जीवनं जलाधीनं जीवनं तव जलाद्वृक्षा जायन्ते ततोऽग्निरित्यग्नेर्जलाधीनजीवनत्वम् । किं बहुना । हे अग्ने, अपो जलानि दत्त देहि । उदधिं मिन्त भिन्धि । उदकानि दधाति धीयन्ते वात्रेत्युदधिर्मेघः तं विदारय । मेघं भिन्धि जलं देहीत्यर्थः । 'पेषंवासवाहनधिषुच' (पा० ६ । ३ । ५८) इत्युदकस्योदादेशः । दत्त भिन्तेत्युभयत्र 'व्यत्ययो बहुलम्' (पा० ३ । १ । ८५) इति वचनव्यत्ययः ॥ ५५ ॥

इ॒ष्टो य॒ज्ञो भृग॑ुभिराशी॒र्दा वसु॑भिः । तस्य॑ न इ॒ष्टस्य॑ प्री॒तस्य॑ द्रवि॑णे॒ हाग॑मेः ॥ ५६ ॥

[इ॒ष्टः । य॒ज्ञः । भृगु॑भि॒रिति॒भृगु॑ भिः॑ । आ॒शी॒र्दा इत्या॑शीः॑ दाः । वसु॑भि॒रिति॒वसु॑ भिः॑ ॥ तस्य॑ । नः॑ । इ॒ष्टस्य॑ । प्री॒तस्य॑ । द्रवि॑ण । इ॒ह । आ । ग॒मेः॑ ॥५६॥]

हे द्रव्य ! तुम हमारे प्रिय यजमान के घर आओ—कि जिस यजमान का यज्ञ भृगुवंशियों के द्वारा और वसुओं के द्वारा सम्पादित किया गया है । वह यज्ञ अभीष्ट स्वर्गादि को देने वाला है ॥५६॥

उ० इष्टो यज्ञः द्वे समिष्टयजुषी यज्ञाग्निदेवत्ये उष्णिग्गायत्र्यौ । अध्वर्युर्यजमानविषयामाशिषं करोति । यस्यास्य सुवर्णदानस्य यजमानस्य इष्टः संपादितयज्ञः । भृगुभिः भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः आशीर्दां आशिषां च दाता । वसुप्रभृतिभिर्देवताविशेषैः कृतः । तस्यास्य यजमानस्य । नः इष्टस्य अस्माकमभिप्रेतस्य । प्रीतस्य च अस्मान्प्रति । प्रीतः स्निग्ध उच्यते । याज्ययाजकयोः स्नेहख्यापनपरं वाक्यमिदमुक्त्वा अथेदानीं द्रविणमाह । त्वमपि हे द्रविण, इह यजमाने आगमेः आगमनं कुथाः । स्थानमिदं धनानामित्यभिप्रायः । यद्वा । इष्टो यज्ञो भृगुभिः आर्षेयैर्ब्राह्मणैः । आशीर्दा वसुभिश्च । विभक्तिव्यत्ययप्रायः परोऽर्धर्चः । सोऽस्माकमिष्टः प्रीतश्च द्रविणमिह आगमयत्विति ॥ ५६ ॥

म० 'अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो यज्ञ इति प्रत्यृचमपरे' (का० १८ । ६ । १९) । समिन्द्रेण इत्यादिनवानामध्वरसमिष्टयजुषा (८ । १५) होमान्त इष्टो यज्ञः इष्टो अग्निरिति द्वाभ्यामपरे आग्निके द्वे समिष्टयजुषी जुहोतीति सूत्रार्थः । यज्ञदेवत्या उष्णिग्गालवदृष्टा अष्टाविंशत्यक्षरत्वात् । अध्वर्युर्द्रव्यं प्रत्याह । हे द्रविण द्रव्य, तस्य यजमानस्य इह सदने त्वमागमेः आगच्छ । आङ्पूर्वाद्गमेश्छन्दस्यभावे लिङि मध्यमैकवचने रूपम् । कीदृशस्य यजमानस्य । नोऽस्माकमिष्टस्य वल्लभस्य प्रीतस्य अस्मासु स्निग्धस्य । तस्य कस्य । यस्य यजमानस्य यज्ञो भृगुभिः भृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः वसुभिर्वस्वादिदेवैश्च इष्टः संपादितः । कीदृक्षो यज्ञः । आशीर्दाः आशिषोऽभिलषितपदार्थान् ददातीत्याशीर्दाः क्विप् । विप्रैर्देवैर्यस्य यज्ञः कृतस्तस्य गृहे त्वं गमेः सर्वदा तिष्ठेत्यर्थः ॥ ५६ ॥

इ॒ष्टो अ॒ग्निराहु॑तः पिपर्तु न इ॒ष्टꣳ ह॒विः । स्व॒गेदं दे॒वेभ्यो॒ नमः॑ ॥ ५७ ॥

[इ॒ष्टः । अ॒ग्निः । आहु॑त॒ इत्या हु॑तः । पि॒प॒र्तु॒ । नः॑ । इ॒ष्टम् । ह॒विः ॥ स्व॒गेति॑ स्व॒ गा । इ॒दम् । दे॒वेभ्यः॑ । नमः॑ ॥५७॥]

कृतयाग एवं सर्वथा तर्पित अग्नि हमें अभीष्ट स्वर्गादि प्रदान करे । यह स्वयं गमनशील हविः देवों को प्राप्त होवे ॥ ५७ ॥

उ० इष्टो अग्निः । इष्टः कृतयागः अग्निः आहुतः अभिहुतः । पिपर्तु पूरयतु नः अस्मान् । इष्टं हविः कृतयागं च हविः अस्मान्पूरयतु । स्वगेदं देवेभ्यो नमः । स्वयं गामि च इदं समिष्टयजुर्लक्षणं देवेभ्यो नमः हविर्भवतु ॥ ५७ ॥

म० अग्निदेवत्या गायत्री गालवदृष्टा । अग्निर्नोऽस्माकमिष्टमभिलषितं पिपर्तु पूरयतु । ददात्वित्यर्थः । नोऽस्मान् पालयत्विति वा । 'पॄ पालनपूरणयोः' लोट् ह्वादित्वाद्द्वित्वम् । 'अर्तिपिपर्त्योश्च' (पा० ७ । ४ । ७७) इत्यभ्यासस्येत्वम् । कीदृशोऽग्निः । इष्टः कृतयागः । हविः विभक्तिव्यत्ययः । हविषा आहुतः समन्तात्तर्पितः । किंच इदं नमः हविः समिष्टयजुर्लक्षणं देवेभ्योऽर्थायास्तु । कीदृशम् । स्वगा स्वयं गमनशीलम् । विभक्तेराकारः ॥ ५७ ॥

यदाकू॑तात्स॒मसु॑स्रोद्धृ॒दो वा॒ मन॑सो वा॒ संभृ॑तं॒ चक्षु॑षो वा । तद॒नु॒ प्रेत॑ सु॒कृता॑मु लो॒कं यत्र॒ ऋष॑यो ज॒ग्मुः प्र॑थम॒जाः पु॑रा॒णाः ॥ ५८ ॥

[यत् । आकू॑ता॒दित्या कू॑तात् । स॒मसु॑स्रो॒दिति॑ स॒म् असु॑स्रोत् । हृ॒दः । वा॒ । मन॑सः । वा॒ । सम्भृ॑त॒मिति॒ सम् भृ॑तम् । चक्षु॑षः । वा॒ ॥ तत् । अ॒नु॒प्रेतेत्य॑नु॒ प्रेत॑ ॥५८॥]

हे ऋत्विजो ! वो यज्ञकर्म प्रजापति के संकल्प से, हृदय से, मन से अथवा चक्षु-प्रभृति ज्ञानेन्द्रिय से पूर्ण समारम्भ के साथ प्रकट हुआ था—उसी को करके पुण्यवानों के लोक को प्राप्त होओ; जहाँ पूर्वोत्पन्न एवं चिरन्तन ऋषि भी प्राप्त हो चुके हैं ॥ ५८ ॥

उ० यदाकूतात् । अष्टौ वैश्वकर्मणानि जुहोति । विश्वकर्माग्निदेवत्या तृतीया दैवी वा । आद्या जगती तिस्रस्त्रिष्टु-

भश्चतस्रोऽनुष्टुभः। यदाकूतात्। यत्कर्म आकूतात् आकूतो नाम प्राङ्मनसः प्रवृत्तेरात्मनो धर्मो मनःप्रवृत्तिहेतुः। समसुस्रोत् समस्रवत्। हृदो वा बुद्धेश्च मनसो वा मनसश्च। समसुस्रोदित्यनुवर्तते। संभृतं चक्षुषो वा संभारैः संभृतं सत् यच्चक्षुरादिभ्य इन्द्रियेभ्यः समसुस्रोत्प्रजायते तदनुप्रेत तत्प्रजापतिना कृतं कर्म अनुगच्छत। सुकृतामु लोकं सुकृतामेव लोकं स्थानम् यत्र ऋषयो जग्मुः यत्रान्येऽपि ऋषयो गताः प्रथमजाः पुराणाः ॥ ५८ ॥

म० 'हृदयशूलान्ते स्रुवाहुतीर्जुहोति यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ' (का० १८।६।२२)। सामिचिते मैत्रावरुण्यनूबन्ध्यावश्यमेका भवति तेन तस्या हृदयशूलसंबन्धिसमिधानान्ते कृते यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ स्रुवाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः। अष्टावृच अग्निदेवत्या विश्वकर्मदृष्टाः। आद्या जगती त्रयः पादा एकादशार्णाः चतुर्थश्चतुर्दशार्णः। हे ऋत्विजः, यूयं तदनु प्रेत प्रजापतिकृतं कर्मानुगच्छतानुसरत। प्रजापतिशरीरादुत्पन्नं यत्कर्म वैदिकं तत्कुरुतेत्यर्थः। तत्र कर्मणि कृते सति सुकृतां पुण्यवतां लोके। उ एवार्थे। स्वर्गमेव प्रेतेत्यनुषङ्गः। स्वर्गं गच्छत। प्रथमजाः पूर्वोत्पन्नाः पुराणाः पुरापि नवा अजरामरा ऋषयो यत्र लोके जग्मुः। तत्किं कर्म। यत्प्रजापतेराकूतादभिप्रायात् हृदो वा हृदश्च बुद्धेः मनसः संकल्पात्मकात् चक्षुषः। चक्षुरुपलक्षणम्। चक्षुरादीन्द्रियेभ्यश्च समसुस्रोत् संस्रुतं प्रसृतम्। ब्रह्मणा यत् सर्वात्मना सृष्टं कर्म तत् कृत्वा स्वर्लोकं गच्छतेत्यर्थः। कीदृशं कर्म। संभृतं संभारैः पुष्टं पूर्णसामग्रीकम्। मनःप्रवर्तकं आत्मनो धर्मं आकूतम्। समसुस्रोदिति 'स्रु गतौ' इत्यस्माल्लङ् 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति जुहोत्यादित्वाच्छ्लौ द्वित्वम् ॥ ५८ ॥

एतꣳ सधस्थं परि ते ददामि यमावहाच्छेवधिं जातवेदाः। अन्वागन्ता यज्ञपतिर्वो अत्र तꣳ स्म जानीत परमे व्योमन् ॥ ५९ ॥

[एतम्। सधस्थेति सध स्थ। परि। ते। ददामि। यम्। आवहादित्या वहात्। शेवधिमिति शेव धिम्। जातवेदा इति जात वेदाः ॥ अन्वागन्तेत्यनु आगन्ता। यज्ञपतिरिति यज्ञ पतिः। वः। अत्र। तम्। स्म। जानीत। परमे। व्योमन्निति वि ओमन् ॥५९॥]

हे सहस्थान स्वर्ग ! मैं इस यजमान को तुम्हें देता हूँ। साथ ही जिस सुखनिधि को अग्नि ने पूर्ण किया है—उस यज्ञ को भी तुम्हें प्रदान करता हूँ। यह यज्ञपति अब स्वर्ग में तुम्हारे निकट आने को ही है, वहाँ आने पर उस परम आकाश में तुम सब देवता उसको सम्मानित करना ॥ ५९ ॥

उ० एतꣳ सधस्थं एतं यजमानं सधस्थं समास्थानम्। देवानां स्वर्गं परि ते ददामि परिददामि तव। दानं च रक्षणार्थम्। यं च आवहात् आनयेत् शेवधिं सुखनिधिमाहुतिपरिणामभूतम्। शेव इति सुखनाम। जातवेदा अग्निः तं च परिददामि। एवंच स्वर्गाख्यं स्थानमुक्त्वा अथेदानीं स्थानिनो देवानाह। अन्वागन्ता कर्मसमाप्त्यनुपदमेव आगन्ता। यज्ञपतिः वः युष्माकमत्र स्थितानां तं स्म जानीत। परमे व्योम्नि स्थाने अवस्थितं सन्तम् ॥ ५९ ॥

म० तिस्रस्त्रिष्टुभः। सह तिष्ठन्ति देवा यत्रेति सधस्थः स्वर्गः तं प्रार्थयते। हे सधस्थ, एतं यजमानं ते तव परिददामि। जातवेदा अग्निर्यं शेवधिं सुखनिधिमाहुतिपरिणामभूतमावहात् आवहति प्रापयति तं यज्ञफलभूतं च सुखनिधिं तव परिददामि। उभयं रक्षणार्थं तुभ्यं ददामीत्यर्थः। एवं यजमानं यज्ञं च स्वर्गे समर्प्य तत्स्थान् देवानर्थयते अन्विति। हे देवाः, यज्ञपतिर्यजमानो वो युष्मानन्वागन्ता कर्मसमाप्तौ भवतः प्रत्यागमिष्यति लुट्। अत्रास्मिन् परमे व्योमन् उत्कृष्टे व्योम्नि आकाशे स्वर्गाख्ये आगतं तं यजमानं यूयं जानीत। स्मेति पादपूरणः। स्वर्गागतः स भवद्भिः संभावनीय इत्यर्थः। आवहात् वहतेर्लेट् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इति तिप इलोपः 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यडागमः। शेव इति सुखनाम। शेवं धीयतेऽस्मिन्निति शेवधिः ॥ ५९ ॥

एतं जानीथ परमे व्योमन्देवाः सधस्था विद रूपमस्य। यदागच्छात्पथिभिर्देवयानैरिष्टापूर्ते कृणवाथाविरस्मै ॥ ६० ॥

[एतम्। जानाथ। परमे। व्योमन्निति वि ओमन्। देवाः। सधस्था इति सध स्थाः। विद। रूपम्। अस्य ॥ यत्। आगच्छादित्या गच्छात्। पथिभिरिति पथि भिः। देवयानैरिति देव यानैः। इष्टापूर्ते इतीष्टापूर्ते। कृणवाथ। आविः। अस्मै ॥६०॥]

हे स्वर्गस्थ देवो ! परम आकाशस्थ स्वर्ग में आये हुए उस यजमान को पहिचानो। जब यह यजमान देवमार्गों से स्वर्ग में पहुँचे तो इसे जानो। उसके निमित्त श्रौतस्मार्त कर्मों के शुभ फलों को प्रकट करो, ताकि वह सुखी हो सके ॥ ६० ॥

उ० एतं जानीथ देवदेवत्या। एतं यजमानं जानीथ। परमे व्योमन् परमे स्थानेऽवस्थितं सन्तम्। हे देवाः, सधस्थाः समानस्थानाः। किंच। विद जानीत रूपमस्य यजमानस्य प्रत्यभिज्ञानाय। ततो विदितरूपः। यदागच्छात् आगच्छेत्पथिभिः देवयानैः। पूजार्थं बहुवचनमुपभोगस्थानभेदाद्वा। अथ इष्टापूर्ते कृणवाथ कुरुथ आविःप्रकाशफले अस्मै ॥ ६० ॥

म० सह तिष्ठन्ति सधस्थाः । परमे व्योमन् उत्कृष्टे स्वर्गभूते व्योम्नि सह स्थिता हे देवाः, एतं यजमानं जानीथ जानीत । लेटो मध्यमबहुवचने आडागमे रूपम् । किंच अस्य यजमानस्य रूपं विद वित्त जानीत प्रत्यभिज्ञानाय । वेत्तेर्विकरणव्यत्यये शः वचनव्यत्ययश्च । विदितरूपोऽयं यथदा देवयानैः पथिभिः स्वर्गमार्गैः आगच्छात् आगच्छति । इलोपाडागमौ । तदा इष्टापूर्ते श्रौतस्मार्तकर्मफले अस्मै यजमानायाविःकृणवाथ प्रकटीकुरुत दत्तेत्यर्थः । देवा यान्ति येषु ते देवयानाः 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३ । ३ । ११७) इति ल्युट् । उपभोगस्थानभेदाद्बहुलं पूजार्थं वा । इष्टं च पूर्तं च इष्टापूर्ते देवसंबन्धिकर्मत्वात् 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६ । ३ । २६) इति पूर्वपदस्यानङ् । आपूर्तं चेति वा । कृणवाथ 'कृञ् कृतौ' स्वादिः आडागमश्च ॥ ६० ॥

उद्बु॑ध्यस्वाग्ने॒ प्रति॑जागृहि॒ त्वमि॑ष्टापू॒र्ते सꣳसृ॑जेथाम॒यं च॑ । अ॒स्मिन्स॒धस्थे॒ अध्युत्त॑रस्मि॒न्विश्वे॑देवा॒ यज॑मानश्च सीदत ॥ ६१ ॥

हे अग्ने ! तुम प्रज्वलित होओ । तुम जाग्रत होओ । हे अग्ने ! तुमने श्रौतस्मार्त कर्मों को उत्पन्न किया है और तुम्हीं ने इस यज्ञ को भी उत्पन्न किया है । इस उत्तम यज्ञरूप सहस्थान में विश्वेदेव और यजमान बैठें ॥ ६१ ॥

उ० उद्बुध्यस्वाग्ने येन वहसीति व्याख्याते ॥६१॥६२॥

म० उद्बुध्यस्व । त्रिष्टुप् । येन वहसि । अनुष्टुप् । एते द्वे व्याख्याते (अ० १५ । क० ५४-५५) ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

येन॒ वह॑सि स॒हस्रं॒ येना॑ग्ने सर्ववेद॒सम् । तेने॒मं य॒ज्ञं नो॑ नय॒ स्व॒र्दे॒वेषु॒ गन्त॑वे ॥ ६२ ॥

हे अग्ने ! तुम अपने जिस सामर्थ्य के द्वारा सहस्रदक्षिणा वाले यज्ञ को वहन करते हो और जिस सामर्थ्य से सर्वस्व दक्षिणा वाले यज्ञ का भी वहन करते हो । हे अग्ने ! अपने उसी सामर्थ्य से हमारे इस यज्ञ को भी वहन करो, जिससे कि हम देवों के स्वर्ग में जा सकें ॥ ६२ ॥

प्र॒स्त॒रेण॑ परि॒धिना॑ स्रु॒चा वेद्या॑ च ब॒र्हिषा॑ । ऋ॒चेमं य॒ज्ञं नो॑ नय॒ स्व॒र्दे॒वेषु॒ गन्त॑वे ॥ ६३ ॥

[प्र॒स्त॒रेणेति॑प्र स्त॒रेण॑ । प॒रि॒धिनेति॒परि॒ धिना॑ । स्रु॒चा । वेद्या॑ । च॒ । ब॒र्हिषा॑ ॥ ऋ॒चा । इ॒मम् ॥६३॥]

पत्थर, परिधि, स्रुवा, वेदि, कुश तथा मंत्र के द्वारा हमारे इस यज्ञ को हे अग्ने ! पार लगाओ; देवों में—स्वर्ग में जाने के लिए ॥ ६३ ॥

उ० प्रस्तरेण परिधिना च स्रुचा च वेद्या च बर्हिषा च ऋचा च ऋगादिभिर्मंत्रैश्च । इमं यज्ञं नः अस्माकं संबन्धिनं नय । हे अग्ने, स्वर्गं लोकम् देवेषु गन्तवे देवान्प्रति गमनाय । यज्ञे हि गते यजमानो गत एव । स हि तस्य शरीरमित्यभिप्रायः ॥ ६३ ॥

म० तिस्रोऽनुष्टुभः । हे अग्ने, नोऽस्माकमिमं यज्ञं स्वः स्वर्गं नय । किं कर्तुम् । देवेषु गन्तवे देवान् प्रति गन्तुं प्राप्तुम् । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः निरवादाद्युदात्तः । कीदृशम् । प्रस्तरेण स्रुगाधारभूतेन दर्भमुष्टिना परिधिना परिधिभिस्त्रिभिर्बाहुमात्रैः काष्ठैः स्रुचा जुह्वादिकया वेद्या मितया वेदेर्भूम्या वा बर्हिषा दर्भपूलकेन ऋचा ऋगादिभिर्मन्त्रैश्चोपलक्षितमिति शेषः ॥ ६३ ॥

यद्द॒त्तं यत्प॑रा॒दानं॒ यत्पू॒र्तं याश्च॒ दक्षि॑णाः । तद॒ग्निर्वै॑श्वकर्म॒णः स्व॒र्दे॒वेषु॑ नो दधत् ॥ ६४ ॥

[यत् । द॒त्तम् । यत् । प॒रा॒दान॒मिति॑पर॒ा दान॑म् । यत् । पू॒र्तम् । याः । च॒ । दक्षि॑णाः ॥ तत् । अ॒ग्निः । वै॒श्व॒क॒र्म॒णइति॑वैश्व क॒र्म॒णः । स्वः॑ । दे॒वेषु॑ । न॒ः । द॒ध॒त् ॥६४॥]

भार्या-पुत्रादि को जो धन दिया गया; दया करके जो परोपकार स्वरूप अन्धे आदि को दिया गया; जो स्मृतिविहित ब्राह्मण-भोजनादि किया गया और यज्ञादि में दक्षिणा दी गई है; हे विश्वकर्म अग्ने ! हमारे उन सबको हमारे स्वर्ग में जाने के निमित्त तुम देवों के मध्य स्वर्ग में पहुँचा दो ॥ ६४ ॥

उ० यद्दत्तम् । भार्याजामातृपुत्रप्रभृतिभ्यः । यच्च परादानं दीनान्धकृपणेभ्यो दयया । यच्च पूर्तम् स्मृतिविहितं ब्राह्मणभोजनादि । याश्च दक्षिणाः यज्ञान्तर्गताः तत्सर्वम् अग्निः वैश्वकर्मणः विश्वकर्मैव वैश्वकर्मणः स्वार्थे तद्धितः । स्वर्गे लोके देवेषु मध्ये नः अस्मदर्थमस्माकं वा । दधत् दधातु फलोपभोगार्थम् ॥ ६४ ॥

म० वैश्वकर्मणः विश्वकर्मा प्रजापतिस्तदीयः विश्वकर्मैव वैश्वकर्मणः स्वार्थे तद्धितो वा । विश्वकर्मा अग्निः नोऽस्माकं तद्दानं स्वः स्वर्लोके देवेषु मध्ये दधत् दधातु स्थापयतु । फलभोगायेत्यर्थः । तत्किम् । यद्दत्तं भार्यापुत्रजामातृभगिनीतत्पत्यादिभ्यो दत्तम् । यच्च परादानं परोपकाराय दयादिनान्धकृपणेभ्यो दत्तम् । यच्च पूर्तं स्मृतिविहितं विप्रभोजनकूपारामादि । याश्च दक्षिणाः यज्ञसंबन्धिन्यः । यज्ञे गते यज्ञात्मत्वाद्यजमानः स्वर्गत एव ॥ ६४ ॥

यत्र॒ धारा॒ अन॑पेता॒ मधो॑र्घृ॒तस्य॑ च॒ याः । तद॒ग्निर्वै॑श्वकर्म॒णः स्व॒र्दे॒वेषु॑ नो दधत् ॥ ६५ ॥

[यत्र॑ । धारा॑ः । अन॑पेता॒ऽइत्यन॑प इताः । मधो॑ः । घृ॒तस्य॑ । च॒ । याः ॥६५॥]

जहाँ घृतमधु की अनुपक्षीण धाराएँ बहती हैं, हमारे यज्ञादि पुण्य को विश्वकर्मा अग्नि देवों के उस स्वर्ग में धारित करे ॥६५॥

उ० यत्र धाराः। यत्र यस्मिन्देशे धाराः अनपेता अनुपक्षीणाः उपभुज्यमाना अपि क्षयं नयन्ति मधोः मधुनः घृतस्य च। याश्चान्याः सोमादीनाम्। तत् तत्र अग्निः वैश्वकर्मणः देवेषु स्वः स्वर्गे लोके मध्ये नः अस्मान्दधातु ॥६५॥

म० वैश्वकर्मणः विश्वकर्माग्निस्तत् तत्र स्वः स्वर्गे देवेषु मध्ये नोऽस्मान् दधत् दधातु स्थापयतु। तत्र यत्र देशे मधोर्मधुनो घृतस्य च याश्चान्याः पयोदध्यादीनां धाराः प्रवाहा अनपेता न अपेता उपभुज्यमाना अप्यक्षीणा वर्तन्ते ॥ ६५ ॥

अ॒ग्निर॑स्मि॒ जन्म॑ना जा॒तवे॑दा घृ॒तं मे॒ चक्षु॑र॒मृतं॑ म आ॒सन्। अ॒र्कस्त्रि॒धातू॒ रज॑सो वि॒मानोऽज॑स्रो घ॒र्मो ह॒विर॑स्मि॒ नाम॑ ॥ ६६ ॥

[अ॒ग्निः। अ॒स्मि॒। जन्म॑ना। जा॒तवे॑दा॒ इति॑ जा॒त वे॑दाः। घृ॒तम्। मे॒। चक्षुः॑। अ॒मृत॑म्। मे॒। आ॒सन्॥ अ॒र्कः। त्रि॒धातु॒रिति॑ त्रि॒ धातुः॑। रज॑सः। वि॒मान॒ इति॑ वि॒ मानः॑। अज॑स्रः। घ॒र्मः। ह॒विः। अ॒स्मि॒। नाम॑ ॥६६॥]

मैं जन्म से ही जातवेदस् अग्नि हूँ। घृत मेरी चक्षु है। मेरे मुख में अमृत रहता है। ऋग्-यजु-साम लक्षण त्रिधातु यज्ञ भी मैं ही हूँ। जल का निर्माता, अनुपक्षीण आदित्य या मेघरूप प्रवर्ग्य भी मैं ही हूँ। हविः भी मैं ही हूँ ॥ ६६ ॥

उ० अविनियुक्तत्वादग्निप्रकरणाच्च यजमानदर्शनमेतत्। अग्निरस्मि त्रिष्टुबाग्नेयी। अग्निरहमस्मि जन्मना उत्पत्त्यैव जातवेदाः। 'अथ ह वै रेतः सिक्तं प्राणोऽन्ववरोहति। तद्विन्दते तद्यज्जातं जातं विन्दते तस्माज्जातवेदाः' इत्येतदभिप्रायम्। यतश्चाहमग्निरस्मि अतो घृतं मे मम चक्षुः 'घृतहोमिनमहं पश्यामी'त्येतदभिप्रायम्। अमृतं च मम आसन् आस्ये मुखे। यो हि मम मुखे हविर्जुहोति तमहममृतं करोमीति। किंच अर्कः अर्चनीयः यज्ञः अस्मि नाम्ना त्रिधातुः ऋग्यजुःसामभिः। रजसो विमानः उदकस्य निर्माता। किंच अजस्रः अनुपक्षीणः। घर्मः दीप्तः उदकरक्षणो वा आदित्यः अहमस्मि। किंच हविरप्यहमस्मि नाम नाम्ना। नामशब्दस्य कृतविभक्तिव्यत्ययस्य अस्मिशब्दस्य च सर्वत्र संबन्धः। एवमग्न्यद्वैतं मन्त्रार्थः ॥ ६६ ॥

म० अग्न्यद्वैतवादिनी त्रिष्टुप् देवश्रवोदेववातदृष्टा यज्ञेऽविनियुक्ता। अग्निप्रकरणत्वाद् यजमान आत्मानमग्निवेन ध्यायति। जन्मना उत्पत्त्यैवाहमग्निरस्मि अग्निरूपोऽस्मि। नाम विभक्तिलोपः। नाम्ना हविः पुरोडाशादिकमप्यहमस्मि। कीदृशोऽहम्। जातं जातं विन्दत इति जातवेदाः। उत्पन्नस्य सर्वस्य स्वामीत्यर्थः। अर्कः अर्चनीयो यज्ञोऽप्यहमेव। त्रिधातुः त्रयो धातव ऋग्यजुःसामलक्षणा यस्य। रजसो विमानः रज उदकं तस्य निर्माता। विमिमीत इति विमानः। नन्द्यादित्वात्कर्तरि ल्युट्। अजस्रः न जसति क्षीयत इत्यजस्रः अनुपक्षीणः 'जसु उपक्षये' 'नमिकम्पि-' (पा० ३।२।१६७) इत्यादिना रप्रत्ययः। घर्मः 'घृ क्षरणदीप्त्योः' जिघर्ति घर्मः औणादिको मप्रत्ययः। दीप्तः आदित्यरूपः क्षरणो मेघरूपो वा। एतादृशोऽग्निरहं यतस्ततो घृतं मे मम चक्षुर्नेत्रं। घृतहोमिनं पश्यामीति भावः। अमृतं हविर्मम आसन् आस्ये मुखे 'पद्दन्-' (पा० ६।१।६३) इत्यादिना आस्यशब्दस्यासन्नादेशः सप्तम्या लुक्। मन्मुखे हविर्जुह्वन्तममृतं करोमीति भावः। एवमात्मन्यग्न्यद्वैतं संपाद्यम् ॥ ६६ ॥

ऋचो॒ नामा॑स्मि॒ यजू॑ᳬषि॒ नामा॑स्मि॒ सामा॑नि॒ नामा॑स्मि। ये अ॒ग्नयः॒ पाञ्च॑जन्या अ॒स्यां पृ॑थि॒व्यामधि॑। तेषा॑मसि॒ त्वमु॑त्त॒मः प्र नो॑ जी॒वात॑वे सुव ॥ ६७ ॥

[ऋचः॑। यजू॑ᳬषि। सामा॑नि॥ ये। अ॒ग्नयः॑। पाञ्च॑जन्या॒ इति॒ पाञ्च॑ जन्याः। अ॒स्याम्। पृ॒थि॒व्याम्। अधि॑॥ तेषा॑म्। अ॒सि॒। त्वम्। उ॒त्त॒म इत्यु॑त् त॒मः। प्र। नः॒। जी॒वात॑वे। सु॒व ॥६७॥]

ऋग्वेद मैं हूँ; यजुर्वेद मैं हूँ और सामवेद भी मैं ही हूँ। इस पृथ्वी के ऊपर जो भी अन्य ब्राह्मणादि की उपकारिणी अग्नियाँ हैं, हे अग्ने! तुम उन सब में उत्तम हो, तुम हमें जीवन के लिए प्रेरणा प्रदान करो ॥ ६७ ॥

उ० ऋचो नामास्मि। अनेनात्मनि वेदत्रयात्मकत्वं संपादयति। ऋग्वेदनामास्मि यजुर्वेदनामास्मि सामवेदनामास्मि। चित्यमग्निमुपतिष्ठते। ये अग्नयः। आग्नेय्यनुष्टुप्। 'ये अग्नयः पाञ्चजन्याः पञ्चचितिकाः' इति श्रुतिः। अस्यां पृथिव्याम् अधि उपरि स्थाः। तेषामग्नीनामुद्गततमोऽसि यतः अतः प्रार्थ्यसेऽस्माभिस्त्वम्। प्र नो जीवातवे सुव। प्रसुव अस्माकं जीवातवे चिरंजीवनाय ॥ ६७ ॥

म० ऋचः। आत्मदेवत्यं यजुः सप्तदशाक्षरम्। यज्ञेऽस्य विनियोगो नास्ति यजमानोऽनेनात्मनि वेदत्रयात्मकत्वं संपादयति। नाम नाम्नाहमृचोऽस्मि ऋग्वेदरूपोऽस्मि। यजूंषि नामास्मि यजुर्वेदरूपोऽस्मि। सामानि नामास्मि सामवेदो नाम्नास्मि। 'चित्रोऽसीति चित्यनाम कृत्वोपतिष्ठते ये अग्नय इति' (का० १८।२।२३)। चित्यस्याग्नेः चित्रोऽसीति नाम विधाय तमुपतिष्ठते। कर्मशेषं समाप्येदमुपस्थानं कार्यमुपस्थानानन्तरं समारोपविधानादिति सूत्रार्थः। अग्निदेवत्यानुष्टुप्। अस्यां पृथिव्यामधि अस्याः पृथिव्याः उपरि ये अग्नयो

वर्तन्ते । कीदृशाः । पाञ्चजन्याः पञ्चजना मनुष्यास्तेभ्यो हिताः पाञ्चजन्याः । यद्वा पञ्च जनाः समूहाः चितिरूपा येषां ते पञ्चजनास्त एव पाञ्चजन्याः । स्वार्थे तद्धितः । हे चित्याग्ने, तेषां पृथिवीस्थानाममीषां त्वमुत्तमोऽसि श्रेष्ठोऽसि । अतो नोऽस्मान् जीवातवे चिरंजीवनाय प्रसुव प्रेरय । चिरंजीवयेत्यर्थः । 'जीवेरातुः' (उणा० १ । ७९) इत्यातुप्रत्ययः 'व्यवहिताश्च' (पा० १ । ४ । ८२) इति प्रेत्यस्य सुवेत्यनेन व्यवधानम् ॥ ६७ ॥

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इन्द्र त्वावर्तयामसि ॥ ६८ ॥

[वार्त्रहत्यायेतिवार्त्र हत्याय । शवसे । पृतनाषाह्याय । पृतनासह्यायेतिपृतना सह्याय । च ॥ इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥६८॥]

वृत्र की हत्या के बल के लिए और शत्रु की सेना के अभिभव के लिए, हे इन्द्र ! हम तुम्हें युद्ध में खींचते हैं ॥ ६८ ॥

उ० चित्यमग्निमुपतिष्ठते । वार्त्रहत्याय 'इन्द्र एतत्सप्तर्चमपश्य'दिति श्रुतिः । प्रथमे गायत्रीत्रिष्टुभौ । इन्द्रो वृत्रहादेवता । वार्त्रहत्याय वृत्रो येन शवसा बलेन हन्यते तत् वार्त्रहत्यं शवस्तस्मै वार्त्रहत्याय शवसे । पृतनाषाह्याय च पृतनाः संग्रामाः येन शवसा अभिभूयन्ते तत्पृतनासहं बलं तस्मै पृतनासहाय । सहतिरभिभवार्थः । इन्द्र, त्वा त्वाम् आवर्तयामसि आवर्तयामः ॥ ६८ ॥

म० 'चितिं परीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रहत्यायेति सप्तभिरष्टाभिरेके दशभिर्वा' (का० १७ । ७ । १—२) । मृत्पूरणानन्तरमेतां चितिमुपतिष्ठते सप्तभिरष्टाभिरेकेषां मते दशभिर्वेति सूत्रार्थः । आग्नेय्यः सप्त ऋच इन्द्रदृष्टाः । आद्ये द्वे वृत्रहेन्द्रदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ विश्वामित्रेणापि दृष्टे । हे इन्द्र, वयं त्वा त्वामावर्तयामसि आवर्तयामः 'इदन्तो मसि' उपतिष्ठामहे । किमर्थम् । शवसे बलाय । त्वद्बलवृद्धय इत्यर्थः । कीदृशाय शवसे । वार्त्रहत्याय वृत्रस्य दैत्यस्य हत्यायां हनने कुशलं वार्त्रहत्यं वृत्रघातसमर्थमित्यर्थः । च पुनः पृतनाषाह्याय पृतना शत्रुसेना सह्यतेऽभिभूयते येन तत्पृतनासाह्यं तस्मै शत्रुसेनापराभवसमर्थायेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तमहस्तमिन्द्र संपिणक्कुणारुम् । अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ ६९ ॥

[सहदानुमितिसह दानुम् । पुरुहूतेतिपुरु हूत । क्षियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिणक् । कुणारुम् ॥ अभि । वृत्रम् । वर्द्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥६९॥]

हे बहुतों के द्वारा आहूत इन्द्र ! दानव के साथ सोने वाले तथा बिना हाथों के उस कुशब्दकारी दैत्य को तुमने पीस डाला था । बढ़ने वाले उस देवघातक तथा बिना पैरों वाले वृत्र को, हे इन्द्र ! तुमने स्वबल से मार डाला था ॥ ६९ ॥

उ० सहदानुम् । सहेति बलनाम । बलस्य दातारम् युध्यस्वानेन सह त्वं संपूर्णबलः । अयं च तुच्छबल इत्येवं यः शत्रुमुपस्तोभयते स सहदानुः तं सहदानुम् । यद्वा सह एकीभूय यो दुर्मन्त्रान्ददाति स सहदानुः तं सहदानुं शत्रुम् । हे पुरुहूत बहुभिराहुत, क्षियन्तं निवसन्तम् इहैव अहस्तं कृत्वा युद्धेन निर्जित्य संपिणक् संपिण्डीकुरु । तं कुणारुम् क्वणन्तम् दुर्वचोभिधायिनम् । एवं तावदेनं कुरु । अथ पुनर्योऽयमपरो वृत्रस्तम् अभिभूय वृत्रं वर्धमानम् । पियारुम् पियतिर्हिंसाकर्मा । देवानां हिंसितारम् । अपादं कृत्वा गमनासमर्थं कृत्वा तवसा बलेन जघन्थ । जहि ॥ ६९ ॥

म० हे पुरुहूत, पुरुभिर्बहुभिर्हूतोऽभिहूतः पुरुहूतः हे बहुभिराहूत, हे इन्द्र, त्वं सहदानुं शत्रुमहस्तं हस्तहीनं कृत्वा संपिणक् संपिण्ढि चूर्णय । सह इति बलनाम । सहो बलं ददाति सहदानुः पृषोदरादित्वात्सहःशब्दान्त्यलोपः नुप्रत्ययो ददातेः । अयमसमर्थोऽस्ति त्वं तु समर्थ इति यः शत्रुं प्रेर्य बलं ददाति स सहदानुः । यद्वा सह एकीभूय योद्धुर्मन्त्रं ददाति स सहदानुः शत्रुः । कीदृशम् । क्षियन्तं क्षियति वसतीति क्षियन् तम् 'क्षि निवासगत्योः' तुदादिः शतृप्रत्ययः । निकटे वसन्तम् । कुणारुं क्वणति दुर्वचो वदति कुणारुः तम् । 'क्वण शब्दे' औणादिक आरुप्रत्ययः धातोः संप्रसारणं च । 'पिष्लृ संचूर्णने' लङि मध्यमैकवचनं रुधादित्वात् श्नम् संपूर्वः अडभावस्त्वार्षः षस्य कुत्वमार्षम् । हे इन्द्र, वृत्रं दैत्यमपादं पादहीनं कृत्वा तवसा बलेन त्वमभिजघन्थ जहि सम्यक् मारय 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३ । ४ । ६) इति लोडर्थे लिट् । कीदृशं वृत्रम् । वर्धमानं जगद् व्याप्नुवन्तम् । पियारुं सुराणां हन्तारम् । पियतिर्हिंसाकर्मा ॥ ६९ ॥

वि न इन्द्र मृधो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । यो अस्माँ २ ॥ अभिदासत्यधरं गमया तमः ॥ ७० ॥

हे इन्द्र । तुम हमारे शत्रुओं को मारो और सेना चढ़ाने की कामना वालों को तुम नीचा दिखा दो । जो हमें अपना दास बना लेना चाहता है, उसे नीचे अन्धकार में फेंक दो ॥ ७० ॥

उ० विन इन्द्र । मृगो न भीम इति वै मृच्यौ द्वे अनुष्टुप्त्रिष्टुभौ । पूर्वा व्याख्याता ॥ ७० ॥

म० शासदृष्टानुष्टुप् । व्याख्याता (अ० ८। क०४४) ॥७०॥

मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः परावत आजगन्था परस्याः । सृकꣳसꣳशाय पविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून् ताढि वि मृधो नुदस्व ॥ ७१ ॥

[परावतऽइतिपरा वतः । आ । जगन्थ । परस्याः ॥ सृकम् । सꣳशायेतिसम् शाय । पविम् । इन्द्र । तिग्मम् । वि । शत्रून् । ताढि । वि । मृधः । नुदस्व ॥७१॥]

मृगराज के समान भयंकर, पृथ्वी संचारी, पर्वत में स्थान वाला और जो अत्यन्त सुदूर द्युलोक से आया है; हे इन्द्र ! तुम अपने सृक को तीक्ष्ण करो और तीखे वज्र को भी। हे इन्द्र ! शत्रुओं को ताडन करो और हिंसकों को पीछे भगा दो ॥ ७१ ॥

उ० मृगो न मृग इव । मृगो व्याघ्रो वा सिंहो वा । भीमो भीषणः कुचरः कुत्सितचारी हिंस्रः प्राणिवधजीवनः । गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः स यथा कांश्चिदेत्यप्राणिविशेषान्हन्ति तैरनभिभूयमानः एवं त्वं परावतः दूरप्रदेशादाहूयमानान् आजगन्थ आगच्छ । आगत्य च शृणु यत्प्रार्थ्यसेऽस्माभिः । सृकं शरणं वज्रं संशाय । 'शो तनूकरणे' तीक्ष्णीकृत्य । पविम् शत्रुकायेषु गन्तारम् हे इन्द्र, तिग्मम् तेजनम् उत्साहवन्तम् । ततो विशत्रून्ताढि वि ताढि । ताडयतेहिंसाकर्मण एतद्रूपम् । विमृधो नुदस्व प्रेरयस्व मृधः संग्रामादपुनरागमनाय ॥ ७१ ॥

म० जयदृष्टा त्रिष्टुप् हे इन्द्र, परस्याः परावतो दूरतराद्देशादाजगन्थ आगच्छ । परावच्छब्दो दूरवचनः । परस्या दूरदिशोऽपि परावतः दूरदेशादित्यर्थः । लोडर्थे लिट् । आगत्य च शत्रून् विताढि विशेषेण ताडय । मृधः संग्रामांश्च विनुदस्व विशेषेण प्रेरय दूरीकुरु । किं कृत्वा । पविं वज्रं संशाय तीक्ष्णीकृत्य 'शो तनूकरणे' ल्यप् । कीदृशं पविम् । सृकम् सरति शत्रुशरीरे गच्छतीति सृकः तम् । तिग्ममुत्साहवन्तम् 'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मणः' (निरु० १० । ६) इति यास्कः । क इव । मृगो न मृग इव । यथा मृगः सिंहो दूरादेत्य प्राणिनं हन्ति । कीदृशः । भीमः भयंकरः । कुचरः कुत्सितं चरति गच्छति कुचरः । गिरिष्ठाः गिरौ तिष्ठति गिरिष्ठाः पर्वताश्रयः । ताडयतिर्हिंसाकर्मा तस्य हौ परे 'छन्दस्युभयथा-' (पा० ३ । ४ । ११७) इत्यार्धधातुकत्वे णिचो लोपः हुझल्भ्यो हेर्धिः ष्टुत्वम् ताढि ॥ ७१ ॥

वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः । अग्निर्नः सुष्टुतीरुप ॥ ७२ ॥

[वैश्वानरः । नः । ऊतये । आ । प्र । यातु । परावतऽइतिपरा वतः ॥ अग्निः । नः । सुष्टुतीः । सुस्तुतीरितिसु स्तुतीः । उप ॥७२॥]

सुदूर अन्तरिक्ष से हमारी रक्षा के लिए वैश्वानर अग्नि यहाँ आवे । हमारी सत्स्तुतियों को लक्ष्य करके अग्नि यज्ञ में आवे ॥ ७२ ॥

उ० वैश्वानरो नः । वैश्वानरदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ । वैश्वानरोऽग्निः नः अस्माकम् । ऊतये अवनाय तर्पणाय आ प्रयातु आगच्छतु परावतः । किंच सुष्टुतीरुप अस्माकं च शोभनाः स्तुतीः उप श्रोतुम् आप्रयातु आगच्छतु ॥ ७२ ॥

म० वैश्वानरदेवत्या गायत्री । वैश्वानरः अग्निर्नोऽस्माकं सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीरुप उपश्रोतुं परावतो दूरदेशादा प्रयातु आगच्छतु । किमर्थम् । नोऽस्माकमूतये रक्षणाय । अस्मान् रक्षितुमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

पृष्टो दिवि पृष्टो अग्निः पृथिव्यां पृष्टो विश्वा ओषधीरा विवेश । वैश्वानरः सहसा पृष्टो अग्निः स नो दिवा स रिषस्पातु नक्तम् ॥ ७३ ॥

[पृष्टः । दिवि । पृष्टः । अग्निः । पृथिव्याम् । पृष्टः । विश्वाः । ओषधीः । आ । विवेश ॥ वैश्वानरः । सहसा । पृष्टः । अग्निः । सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥७३॥]

द्युलोक में आदित्यभाव से कौन है ? पूछा गया अग्नि; अन्तरिक्ष में विद्युत् रूप में कौन है ? पूछा गया अग्नि; कौन इन सब ओषधियों में रसभाव से प्रविष्ट है ? पूछा गया अग्नि; तथा बल के द्वारा मथकर कौन प्रकट किया जा रहा है ? पूछा गया वह वैश्वानर अग्नि हमें दिन में तथा रात्रि में हिंसा से रक्षा करे ॥ ७३ ॥

उ० पृष्टो दिवि । योऽग्निर्वैश्वानरः पृष्टः कोऽयमिति । दिवि आदित्यात्मना व्यवस्थितो मुमुक्षुभिः । तत्र ह्येवं श्रूयते । 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः स प्रजापतिः स ब्रह्म' इति । यश्च वैश्वानरोऽग्निर्विद्युदात्मना प्रावृषि स्थितः पृथिव्याम् अन्तरिक्षे लोके । पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पठितम् । उदकार्थिभिः कोयं नाम द्विपदचतुष्पदजीवनहेतुः । यश्चाग्निर्वैश्वानरोऽस्मिन् लोके व्यवस्थितः पृष्टोऽग्निहोतृभिर्होतृपर्यन्तैः कोयं तापपाकप्रकाशैरुपकृत्य विश्वा ओषधीराविवेश आविष्टः । यश्च वैश्वानरोऽग्निः सहसा बलेन मथ्यमनोऽध्वर्युणा कोऽयं निर्ममन्थ इति पृष्टो दिदृक्षुभिः । स नः सोऽस्मान् दिवा अहनि पातु रक्षतु । सच नक्तं रात्रौ पातु रिषः विनाशात् । रिषतिर्हिंसाकर्मा । दिवानक्तमिति सन्ततार्थं वचनम् ॥ ७३ ॥

म० वैश्वानरदेवत्या त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरः सर्वनरेभ्यो हितोऽग्निर्दिवा दिवसे नोऽस्मान् पातु रक्षतु । स च नक्तं रात्रौ नः पातु सर्वदास्मान् रक्षत्वित्यर्थः । स कः । योऽग्निर्दिवि द्युलोके पृष्टः कोऽयमादित्यात्मना तपतीति मुमुक्षुभिः पृष्टः अन्तरिक्षे 'यमेतमादित्ये पुरुषं वेदयन्ते स इन्द्रः

स प्रजापतिस्तद्ब्रह्म' इति श्रुतेः । यश्चाभिः पृथिव्यामन्तरिक्ष-लोके पृष्टः कोऽयं विद्युदात्मना स्थित इति जलार्थिभिः पृष्टः । अन्तरिक्षनामसु पृथिवीति पठितम् । यश्च विश्वा ओषधीः सर्वा व्रीह्याद्योषधीः आविवेश प्रविष्टः सन् पृष्टः कोऽयं प्रजानां जीवनहेतुस्तापपाकप्रकाशैरुपकरोति यश्च सहसा बलेनाध्वर्युणा मथ्यमानः सन् पृष्टः जनैः कोऽयं मथ्यत इति । सोऽयमग्निर्दिवा नक्तं रिषो वधात् पातु । रिषतिर्हिंसा-कर्मा । मास्मान्नाशयत्वित्यर्थः ॥ ७३ ॥

अ॒श्याम॒ तं काम॑मग्ने॒ तवो॒ती अ॒श्याम॑ र॒यिꣳ र॑यिवः सु॒वीर॑म् । अ॒श्याम॒ वाज॑म॒भि वा॒जय॑न्तो॒ऽश्याम॑ द्यु॒म्नम॑जरा॒जर॑ं ते ॥ ७४ ॥

[अ॒श्याम॑ । तम् । काम॑म् । अग्ने॒ । तव॑ । ऊ॒ती । अ॒श्याम॑ । र॒यिम् । र॒यि॒व॒ऽइति॑रयि वः । सु॒वीर॒मिति॑सु वीर॑म् ॥ अ॒श्याम॑ । वाज॑म् । अ॒भि । वा॒जय॑न्त॒ऽः । अ॒श्याम॑ । द्युम्नम् । अ॒जर॒ । अ॒जर॑म् । ते॒ ॥७४॥]

हे अग्ने ! तुम्हारी रक्षा के साथ हम उस अपने अभीष्ट को भोगें; धनवान् हम पुत्र सहित धन को भोगें; देवों का परिचरण करते हुए हम अन्न का भोग करें और हे जराहीन अग्ने ! हम तुम्हारे जरारहित तेज को भी यथेच्छ भोगें ॥ ७४ ॥

उ० अश्याम तम् । द्वे आग्नेय्यौ त्रिष्टुभौ कामवत्यौ । अश्याम प्राप्नुयाम तं कामं यत्कामा एतत्कुर्मः । हे अग्ने, तव ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन च । अश्याम च रयिं धनम् । हे रयिवः धनवन् । सुवीरं कल्याणपुत्रम् । अश्याम वाज-मन्नम् अभिवाजयन्तः । वाजतिरर्चतिकर्मा । अभिपूजयन्तो-ऽग्निम् अन्यानपि पूजयितव्यान् । अश्याम द्युम्नं यशः हे अजर जरारहिताग्ने । अजरं द्युम्नविशेषणमेतत् । अक्षीणं द्युम्नं ते तव प्रसादात् ॥ ७४ ॥

म० भरद्वाजदृष्टाग्नेयी कामवती त्रिष्टुप् । हे अग्ने, तव ऊती ऊत्या अवनेन पालनेन वयं तं काममभिलाषमश्याम प्राप्नुयाम यमिच्छाम इत्यर्थः । 'अशूङ् व्याप्तौ' विकरणव्यत्ययेन लोटि श्यन्प्रत्ययः । रयिर्धनमस्यास्तीति रयिवान् तत्संबुद्धौ हे रयिवः धनवन्, सुवीरं रयिं वयमश्याम शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं रयिं पुत्रसहितं धनं वयं प्राप्नुयाम । वाजयतिरर्चतिकर्मा । वाजयन्तो वह्निमर्चयन्तः सन्तो वयं वाजमन्नमभि अश्याम समन्तात् प्राप्नुयाम । हे अजर, नास्ति जरा यस्य सोऽजरः हे जरारहित, अजरम-क्षीणं ते तव द्युम्नं यशो वयमश्याम । सर्वदा यशस्विनो भवा-मेत्यर्थः ॥ ७४ ॥

व॒यं ते॑ अ॒द्य र॑रि॒मा हि काम॑मु॒त्तान॑हस्ता॒ नम॑-सोप॒सद्य॑ । यजि॑ष्ठेन॒ मन॑सा यक्षि दे॒वानस्रे॑धता॒ मन्म॑ना॒ विप्रो॑ अग्ने ॥ ७५ ॥

[व॒यम् । ते॒ । अ॒द्य । र॒रि॒म । हि । काम॑म् । उ॒त्तान॑-ह॑स्ता॒ऽइत्यु॒त्तान॑ ह॑स्ताः । नम॑सा । उ॒प॒सद्ये॒त्यु॑प स॒द्य॑ ॥ यजि॑ष्ठेन । मन॑सा । य॒क्षि॒ । दे॒वान् । अस्रे॑धता । मन्म॑ना । विप्र॑ऽ । अग्ने॒ ॥७५॥]

हाथ खोल (=अकृपण भाव से) और नमस्कार के साथ तुम्हारे निकट आकर हम तुम्हें, हे अग्ने ! यथेष्ट हविः प्रदान कर रहे हैं । हे विद्वान् अग्ने ! अपने यजनीयतम महनीय तथा अहिंसक मन के द्वारा देवों का यजन करो ॥ ७५ ॥

उ० वयं ते । हिशब्दो यस्मादर्थे । हि यस्माद्वयं ते तुभ्यम् अद्य ररिम । 'रा दाने' । ददिम । कामं पुरस्कृत्य हविः कामप्राप्त्यर्थं वा हविः कामशब्देनोच्यते । उत्तानहस्ताः त्यक्तकृपणभावाः । अबद्धमुष्टिकाः असंवृताङ्गुलय इति यावत् नमसा नमस्कारेण प्रणिपातेन उपसद्य उपसंगम्य निषदनं कृत्वा । अतः यजिष्ठेन यष्टृतमेन मनसा यक्षि यज देवान् । अस्रेधता अनन्यगतेन देवतायाः याथात्म्यचिन्तन-संतानैकरसेन । मन्मनाः मननेन विप्रः सन् मेधावी सन् । हे अग्ने ॥ ७५ ॥

म० उत्कीलदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् । हे अग्ने, हि यस्मात्कारणात् वयं ते तुभ्यमद्यास्मिन् दिने कामं हविः ररिम दद्मः । काम्यत इष्यत इति कामं हविः ररिम । 'रा दाने' लिट् 'अन्येषामपि दृश्यते' इति (पा० ६ । ३ । १३७) ररिमेत्यस्य संहितायां दीर्घः । किं कृत्वा । नमसा उपसद्य नमस्कारेणोपसङ्गम्य । नमस्कृत्य निकटमागत्य हविर्दद्म इत्यर्थः । कीदृशा वयम् । उत्तानहस्ताः उत्ताना हस्ता येषां ते अबद्धमुष्टिकाः त्यक्तकार्पण्या इत्यर्थः । तथा मनसा उपलक्षिताः सावधाना इत्यर्थः । कीदृशेन मनसा । यजिष्ठेन यजतीति यष्टृ अतिशयेन यष्टृ यजिष्ठं तेन । 'तुरिष्ठेमेयः-सु' (पा० ६ । ४ । १५४) इति तृचो लोपः । यागतत्परेणे-त्यर्थः । तथा अस्रेधता 'स्रिध गतौ' स्रेधति अन्यत्र गच्छति स्रेधत् न स्रेधदस्रेधत् तेन अनन्यगतेनेत्यर्थः । मन्मना मन्यते देवमहिमानं जानातीति मन्म तेन । मन्यतेर्मन् प्रत्ययः । देवतायाथात्म्यज्ञेनेत्यर्थः । यत एतादृशेन मनसा वयं हविः ररिम अतो हे अग्ने, विप्रो मेधावी त्वं देवान् यक्षि यज । मद्दत्तेन हविषा देवांस्तर्पयेत्यर्थः । यजतेः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपि लुप्ते मध्यमैकवचने षत्वे लुले यक्षीति रूपम् । विप्रो अग्ने इत्यत्र 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपर' (पा० ६ । १ । १०५) इति प्रकृतिभावः ॥ ७५ ॥

धा॒म॒च्छद॒ग्निरिन्द्रो॑ ब्र॒ह्मा दे॒वो बृह॒स्पति॑ः । सचे॑-तसो॒ विश्वे॑दे॒वा य॒ज्ञं प्राव॑न्तु नः शु॒भे ॥ ७६ ॥

[धामच्छदितिधाम छत् । अग्निः । इन्द्रः । ब्रह्मा । देवः । बृहस्पतिः ॥ सचेतसऽइतिस चेतसः । विश्वे । देवाः । यज्ञम् । प्र । अवन्तु । नः । शुभे ॥७६॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टादशोऽध्यायः ॥

न्यूनातिरिक्त स्थानों को पूर्ण करने वाला अग्नि, इन्द्र, ब्रह्मा, बृहस्पति और ज्ञानवान् विश्वेदेव हमारे इस शुभ यज्ञ को बचावें ॥ ७६ ॥

उ० धामच्छत् । वैश्वदेव्यनुष्टुप् । धामच्छत् । धामशब्दः स्थानवचनः । स्थानानि न्यूनानि पूरयति अतिरिक्तानि समीकरोति यः स धामच्छत् एवं धामच्छब्दः देवशब्दश्च सर्वत्र संबध्यते । योऽग्निर्देवो धामच्छत् यश्चेन्द्रः यश्च ब्रह्मा यश्च बृहस्पतिः । एते सर्वे सचेतसः समानचेतसः । चेतःशब्दः प्रकारवचनः । यज्ञं प्रावन्तु अन्यूनातिरिक्तं कुर्वन्तु । नः अस्माकम् शुभे श्लिष्टे च ॥ ७६ ॥

म० विश्वदेवदेवत्यानुष्टुप् । एते देवा नोऽस्माकं यज्ञं प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु । अन्यूनातिरिक्तं कुर्वन्त्वित्यर्थः । अन्यूनातिरेक एव कर्मणो रक्षणम् । शुभे इष्टे स्थाने स्वर्गे च यज्ञं स्थापयन्त्विति शेषः । यद्वा शुभे स्थाने यज्ञं प्रावन्तु । एते के । अग्निः देव इति सर्वत्र संबन्धनीयम् । इन्द्रः । ब्रह्मा चतुर्मुखः । बृहस्पतिर्जीवः । विश्वे देवाश्च । धामानि स्थानानि छादयति आच्छादयति धामच्छत् । छादयतेः क्विपि णिलोपे धातोर्ह्रस्वः । धाम्नां छदनं न्यूनानां पूरणमतिरिक्तानां समीकरणम् । इदं सर्वेषां विशेषणम् । तथा सचेतसः चेतसा प्रज्ञया सहिताः सचेतसः । समानं चेतो येषामिति वा समानज्ञाना अग्न्यादयो मद्यज्ञं रक्षन्त्वित्यर्थः ॥ ७६ ॥

त्वं यविष्ठ दाशुषो नॄँः पाहि शृणुधी गिरः । रक्षा तोकमुत त्मना ॥ ७७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

हे युवतम अग्ने ! हविर्दाता यजमान के मनुष्यों को तुम बचाओ । हमारी स्तुतिवाणियों को सुनो । तुम हमारे पुत्र और स्वात्मा को भी बचाओ ॥ ७७ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

उ० त्वं यविष्ठ इति व्याख्यातम् । नक्षेपु प्रत्यक्षकृतमस्ति अनृषेरतपसो वेत्युपक्रम्य भूयोविद्यः प्रशस्यो भवतीति चाविधायाह । तस्माद्यदेव किंचानूचानो भवत्यार्षं तद्भवतीति अतोऽयमार्षेयो ग्रन्थ इति विद्वद्भिरादरणीयः ॥ ७७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्येऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

म० ऋष्यादि प्रागुक्तम् । व्याख्याता च (अ० १३ । क० ५२) ॥ ७७ ॥

महीधरकृते वेददीपेऽष्टादश ईरितः ।
वसोर्धारादिकोऽध्यायश्चित्युपस्थावसानकः ॥ १८ ॥

ऊनविंशोऽध्यायः ।

स्वाद्वीं त्वा स्वादुना तीव्रां तीव्रेणामृताममृतेन मधुमतीं मधुमता सृजामि सꣳ सोमेन ॥ सोमोऽस्यश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व ॥ १ ॥

[स्वाद्वीम् । त्वा । स्वादुना । तीव्राम् । तीव्रेण । अमृताम् । अमृतेन ॥ मधुमतीमितिमधु मतीम् । मधुमतेतिमधु मता । सृजामि । सम् । सोमेन ॥ सोमः । असि ॥१॥]

(सौत्रामणि याग के मंत्रों का प्रारम्भ हो रहा है । ये मंत्र तीन अध्याय तक चलेंगे ।) हे सुरे ! सुस्वादु तुम सुरा को मैं सुस्वादु सोम से संयोजित करता हूँ, तीव्रा तुम सुरा को तीव्र सोमरस से; अमृतमयी को अमृतमय सोम से एवं मधुमती तुम सुरा को मधुमय सोमरस से मैं संयोजित करता हूँ । हे सोम सम्मिश्रिते सुरे ! तुम सोममयी हो । तुम अश्विनौ के लिए परिपक्व होओ; सरस्वती के लिए पको और सुष्ठुत्राता इन्द्र के लिए परिपाक को प्राप्त होओ ॥ १ ॥

उ० अथ सौत्रामणी त्रिभिरध्यायैः प्रक्रियते अग्न्यङ्गत्वात् सौत्रामण्या अनन्तरमुपक्रमः । तत्र 'प्रजापतिर्यज्ञमसृजते'त्युपक्रम्य 'स एतं यज्ञक्रतुमपश्यत्सौत्रामणी'मिति सौत्रामण्याः प्रजापतिर्ऋषिः । अथापरम् इन्द्रभैषज्यार्थमश्विनौ सरस्वती च सौत्रामणी ददृशुः । सुरा संधीयते । स्वाद्वीं त्वा । सुरादेवत्यानुष्टुप् । स्वाद्वीं त्वा । स्वादुशब्दो मिष्टवचनः । स्वादुरसां त्वाम् । स्वादुना मृष्टेन तीव्राम् । तीव्रशब्दः पटुवचनः । पट्वीम् शीघ्रमदजनकाम् । तीव्रेण पटुरसेन अमृताम् । अमृतेन मधुमतीम् मधुरस्वादोपेताम्

मधुना । चतुर्णां वाक्यानां शेष उच्यते । सृजामि सᳲ सोमेन । 'ते प्राग्धातोः' 'छन्दसि परेऽपि' इति उपसर्गसंसर्गात् संसृजामि स्वादुना सोमेनेति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । यजूंष्युत्तराणि । सोमोऽसि । यस्त्वं मन्त्रेणोक्तः सोमसंसर्गात् तं त्वां ब्रवीमि । अश्विभ्यामर्थाय पच्यस्व । पाको विपरिणामः । सरस्वत्यै पच्यस्व इन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व ॥ १ ॥

कृपानाथं रमाकान्तं नत्वा नृहरिमीश्वरम् ।
एकोनविंशे त्वध्याये मन्त्रदीपमथो ब्रुवे ॥

म० अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिरध्यायैः । ऋद्धिकामस्याभिचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो मुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतनृपस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयागः । अन्तःपात्यस्थाने गोचर्मणि एतानि स्थापयेत् सोमसुराविक्रयिणः क्लीबाद्वा क्रीत्वा सीसेन शष्पं क्रीत्वा ऊर्णाभिस्तोक्मान् सूत्रेण लाजान् केनचिद्द्रव्येण नग्नहुम् । विरूढा व्रीहयः शष्पम् । विरूढा यवास्तोक्माः । भृष्टव्रीहयो लाजाः । सर्जत्वक्त्रिफलाशुण्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पलीगजपिप्पलीवंशावकावृहच्छत्राचित्रकेन्द्रवारुण्यश्वगन्धाधान्यकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयविरूढयवव्रीहय एकीकृता नग्नहुः । शष्पतोक्मलाजनग्नहून्दक्षिणद्वारेणाभिगृह्य नीत्वा संचूर्ण्य दर्शपौर्णमासधर्मेण व्रीहिश्यामाकयोश्चरू बहुजले पक्त्वा श्वतालम्भनानन्तरं तयोश्चर्वोर्निःस्रावमुष्णं पृथक् पात्रयोरादाय शष्पादिचतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थापयेत् । द्वयं चूर्णाचामरूपं मासराख्यम् । 'ओदनौ चूर्णमासरैः सᳲसृज्य स्वाद्वीं त्वाᳲशुनेति त्रिरात्रं निदधाति' (का० १९ । १ । २२) । एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गे मासरत्वनिष्पादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामाकचरू चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण अंशुनेति विंशाध्यायसप्तविंशया ऋचा चैकस्मिन्पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां संसृज्य त्रिरात्रं शालानैर्ऋतकोणे गर्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत् । अयमर्थः । चरू उद्वास्य द्वयोः पृथगाचामग्रहणम् । ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां पृथक् त्रिधा कृतानां तृतीयांशं द्वेधा कृत्वाचामयोः क्षिपेत् । ततो नग्नहुचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमर्धं द्विधा विभज्याचामयोः क्षिपेत् । एवं चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासरसंज्ञा । ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् । नग्नहुचूर्णद्वितीयार्धं द्वेधा कृत्वौदनयोः क्षिपेत् । तत ओदनावेकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षिपेत् । ततः स्वाद्वीं त्वा अंशुनेति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः सहौदनयोरङ्गुलनेन (?) संसर्गः कार्यः । ततस्त्रिरात्रनिधानम् । शष्पतोक्मलाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां निवापार्थं रक्षणमिति सूत्रार्थः । स्वाद्वीं त्वा । सुरासोमदेवत्यानुष्टुप् । सुरारूपः सोमो देवता । सौत्रामणीमन्त्राणां प्रजापत्यश्विसरस्वत्य ऋषयः । अथ मन्त्रार्थः । हे सुरे, त्वा त्वां सोमेन संसृजामि संयोजयामि । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १ । ४ । ८१) इति समुपसर्गस्य क्रियापदात्परप्रयोगः । कीदृशीं त्वाम् । स्वाद्वीं मिष्टां मिष्टरसाम् । तीव्रां तीव्रशब्दः कटुवचनः । कट्वीं शीघ्रमदजनिकामित्यर्थः । अमृताममृततुल्याम् । मधुमतीं मधुरस्वादोपेताम् । कीदृशेन सोमेन । स्वादुना मृष्टेन तीव्रेण कटुरसेन अमृतेन सुधातुल्येन । मधुमता मधुरस्वादेन । सोमोऽसि । चत्वारि यजूंषि सुरादेवत्यानि । पूर्वं एव विनियोगः । सोमोऽसि दैव्युष्णिक् अश्विभ्यां यजुर्गायत्री सरस्वत्यै यजुरुष्णिक् इन्द्राय यजुर्बृहती । हे सुरे, त्वं सोमसंसर्गात्सोमः असि अतस्त्वां वदामि अश्विभ्यामर्थाय पच्यस्व विपरिणम । पाको विपरिणामः । सरस्वत्यै सरस्वत्यर्थं पच्यस्व इन्द्राय च पच्यस्व । कीदृशायेन्द्राय । सुत्राम्णे सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै । त्रायतेः 'आतो मनिन्–' (पा० ३ । २ । ७४) इति मनिन् ॥ १ ॥

परीतो षिञ्चता सुतᳲ सोमो य उत्तमᳲ हविः । दधन्वा यो नर्यो अप्स्वन्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥ २ ॥

[परि । इतः । सिञ्चत । सुतम् । सोमः । यः । उत्तममित्युत्ऽतमम् । हविः ॥ दधन्वान् । यः । नर्यः । अप्स्वित्यप्ऽसु । अन्तः । आ । सुषाव । सुसावेति सुऽसाव । सोमम् । अद्रिभिरित्यद्रिऽभिः ॥ २ ॥]

हे ऋत्विज ! अभिषुत सोम को गाय के दूध से आसिञ्चित करो, जो सोम सर्वोत्तम हविः है । जिसने यजमान को धारण किया, जो मनुष्यों के लिए हितकारी है और जिसे जलों के अन्दर अध्वर्यु ने पत्थरों से कूट कर अभिषुत किया है ॥ २ ॥

उ० एकस्याः पयसा कृतेनाश्विनेन परिषिंचति । परीतः । सौमी बृहती । द्वितीयपादप्रभृतिव्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यः सोमः उत्तमं हविः सर्वेषां हविषाम् । यश्च दधन्वान् धारितवान् यजमानम् । यश्च नर्यो नृभ्यो हितः । यश्च अध्वर्युः अप्सु अन्तर्व्यवस्थितं सन्तम् आसुषाव अभिषुतवान् सोमम् । अद्रिभिः ग्रावभिः तं परिषिञ्चत अभिषुतं सोमम् इतः गोरूधस उपादाय परिस्रुतम् ॥ २ ॥

म० 'एकस्याः पयस्यायाः कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतो षिञ्चतेति शष्पचूर्णानि चावपति सारस्वतेन द्वयोः प्रातस्तोक्मचूर्णानि चैन्द्रेणोत्तमे तिसृणां लाजचूर्णानि च' (का० १९ । १ । २३–२८) । सायंहोमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण गां स्पृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्वा तत्पयसाध्वर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण । रक्षितं शष्पचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे क्षिपेत् । द्वितीयेऽह्नि निशान्ते सरस्वत्या अपाकरोमीति गावौ स्पृष्ट्वा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति तोक्मचूर्णतृतीयांशक्षेपश्च । तृतीयेऽह्नि रात्रौ

इन्द्राय सुत्राम्णेऽपाकरोमीति तिस्रो गाः स्पृष्ट्वा ता दुग्ध्वैकीकृततत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्णतृतीयांशक्षेपश्चेति सूत्रार्थः । भरद्वाजदृष्टा सोमदेवत्या बृहती । हे ऋत्विजः, इतो गोः सकाशाद्दुहीतेन दुग्धेनेति शेषः । सुतमिभिषुतं सोमं परिस्रुद्रूपं परिषिञ्चत यूयम् । परि इतः सिञ्चतेति पदेषु सत्सु 'ओकारमितः सिञ्चतौ सोपध' (प्रातिशा० ३ । ३ । ९) इति सूत्रेण सविसर्गस्य तकारस्थाकारस्य ओकारः 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति सिञ्चतपदस्य संहितायां दीर्घः । तं कम् । यः सोम उत्तमं हविः सर्वेषां श्रेष्ठम् । यश्च नर्यः नरेभ्यो हितः सन् दधन्वान् यजमानं धारितवान् । 'धन शब्दे' क्वसुप्रत्ययः । अप्सु जलेषु अन्तर्मध्ये वर्तमानं यं सोममद्रिभिः ग्रावभिरध्वर्युः आसुषाव अभिषुतवान् । तं सोमं सुरारूपमापन्नं पयसा सिञ्चतेति संबन्धः ॥ २ ॥

वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्क्सोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा । वायोः पूतः पवित्रेण प्राङ्क्सोमो अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ ३ ॥

[वायोः । अतिद्रुतऽइत्यति द्रुतः ॥ प्राङ् । सोमः ॥३॥]

पेट के अन्दर वर्तमान वायु के दशा पवित्र से पवित्र किया गया सोमरस बहता हुआ अधोगति होता है । वह इन्द्र का अनुकूल मित्र है । हृदय के अन्दर वर्तमान वायु के द्वारा पवित्र किया गया सोमरस ऊर्ध्वगति को प्राप्त हो मुख की ओर बहता है । वह इन्द्र का अनुकूल मित्र है ॥ ३ ॥

उ० तिसृभिर्गायत्रीभिः परिस्रुतं पुनाति । वायोः पूतः । योऽयं वायोः पवित्रेण उदरान्तरवर्तिना पूतः सन् प्रत्यङ्ङ अधोमुखः सोमः अतिद्रुतः सः इन्द्रस्य युज्यः । इन्द्रेण सह योगमर्हति । सखा सहायः । सुक्रीडनकः अगर्ह्यः । सोमवामिनः पुनाति वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्तिना पूतः प्राङ्ङ प्रागञ्चनः मुखतः सोमः अतिद्रुतः यः स इन्द्रस्य युज्यः योगार्हः सखा ॥ ३ ॥

म० 'सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन पुनाति ते परिस्रुतमिति वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य प्राङिति तद्वामिनः' (का० १९ । २ । ७-९) । वायोः पूत इति कण्डिकायां द्वे ऋचौ पुनाति त इति तृतीया तासां व्युत्क्रमेण विनियोगमाह । पूतां सुरामादाय गोऽश्वकेशनिर्मितेन वालेन पवित्रेण सते पलाशपात्रे पुनाति पुनाति त इति मन्त्रेण सतं वारणमिति केचित् । मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो यजमानस्य सौत्रामण्यां वायोः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्ङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनाति मुखेन सोमवामिनस्तु वायोः पूतः पवित्रेण प्राङिति मन्त्रेण सते सुरां पुनातीत्यर्थः । ऋक्त्रयमाभूतिदृष्टं सोमदेवत्यं गायत्रम् । प्रत्यञ्चति अधो गच्छति प्रत्यङ् अधोमुखोऽतिद्रुतो गुदद्वारा गतः सोमः वायोः पवित्रेण उदरान्तर्वर्तिना पूतः शुद्धः । कीदृशः । इन्द्रस्य युज्यः सखा योगार्होऽगर्ह्यः सहायः । प्राञ्चत्यूर्ध्वं गच्छति प्राङ् मुखतोऽतिद्रुतो निर्गतः सोमो वायोः पवित्रेण हृदयान्तर्वर्तिना पूतः य इन्द्रस्य युज्यः योग्यः सखा ॥ ३ ॥

पुनाति ते परिस्रुतꣳ सोमꣳ सूर्यस्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ॥ ४ ॥

[पुनाति । ते । परिस्रुतमितिपरि स्रुतम् । सोमम् । सूर्यस्य । दुहिता ॥ वारेण । शश्वता । तना ॥४॥]

(अध्वर्यु यजमान से कहता है—) हे यजमान ! तुम्हारे अभिषुत सोम को सूर्य की पुत्री श्रद्धा पवित्र करती है—अनादि एवं धनोत्पत्ति निमित्तभूत गो-अश्व के बाल से ॥ ४ ॥

उ० समृद्धिकामस्य पुनाति ते । यजमानस्याचष्टेऽध्वर्युः । पुनाति तव परिस्रुतं सुरां सोमं च सूर्यस्य दुहिता । यद्वा लुप्तोपमानमेतत् पुनाति ते परिस्रुतं सोममेवेति । यद्वा पुनाति तव परिस्रुतं सोमरूपापन्ना सूर्यस्य दुहिता । 'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता वारेण गोऽश्ववालवालेन । शश्वता शाश्वतिकेन । तना । तनेति धननाम । धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेन ॥४॥

म० अध्वर्युर्यजमानं प्रत्याचष्टे हे यजमान, सूर्यस्य दुहिता पुत्री श्रद्धा ते तव परिस्रुतं सुरां सोमं च पुनाति शोधयति । 'श्रद्धा वै सूर्यस्य दुहिता' इति श्रुतिः । यद्वा लुप्तोपमानम् । ते तव परिस्रुतं सोममिव पुनाति सोमवत् पवित्रं करोति । यद्वा सोमं सोमरूपापन्नां परिस्रुतं श्रद्धा पुनाति । केन । वारेण वालेन रलयोरैक्यम् । गोऽश्ववालवालेन । कीदृशेन वारेण । शश्वता शाश्वतिकेन अनादिना । तथा तना । तनेति धननाम । तनेन धनेन धनरूपेण धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

ब्रह्म क्षत्रं पवते तेज इन्द्रियꣳ सुरया सोमः सुत आसुतो मदाय । शुक्रेण देव देवताः पिपृग्धि रसेनान्नं यजमानाय धेहि ॥ ५ ॥

[ब्रह्म । क्षत्रम् । पवते । तेजः । इन्द्रियम् । सुरया । सोमः । सुतः । आसुतऽइत्या सुतः । मदाय ॥ शुक्रेण । देव । देवताः । पिपृग्धि । रसेन । अन्नम् । यजमानाय । धेहि ॥५॥]

हे सोम ! अभिषुत होकर आप ब्राह्मण, क्षत्रिय को तथा इन्द्रियों के तेज को उत्पन्न करते हैं । सुरा से सम्मिश्रित होकर आप

मदकारी भी हो जाते हैं। हे सोमदेव ! तुम अपने शुद्ध वीर्य के द्वारा अग्नि प्रभृति देवों को प्रसन्न करो और तदनन्तर घृतादि सहित यजमान के लिए अन्न धारण करो (=यजमान को अन्न-रस प्रदान करो ॥ ५ ॥

उ० अजाविलोमपवित्रेण पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रम्। व्यवहितपदप्रायः प्रथमोऽर्धर्चः। यस्मात्कारणात् सोमः सुतः अभिषुतः ब्रह्म क्षत्रं पवते । तेज इन्द्रियं च। पवतिर्जननार्थः। ब्रह्म जनयति क्षत्रं च तेजश्च इन्द्रियं च। यस्मात्त्वं सुरया सुतः सुरया तीव्रः कृतः मदाय भवसि मदजनको भवसि । अतः कारणात् शुक्रेण शोचिष्मता दीप्तिमता रूपेण मन्त्रजनितेन। हे देव, देवताः पिपृग्धि प्रीणीहि। रसेन चान्नं यजमानाय धेहि देहि ॥ ५ ॥

म० 'उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजाविलोमपवित्रेण ब्रह्म क्षत्रमिति' (का० १९ । २ । १०) । अजमेषलोमकृतपवित्रेण वेतसपात्रे उत्तरदिशि पयः पुनाति ब्रह्म क्षत्रमिति मन्त्रेणेत्यर्थः। सुरासोमदेवत्या त्रिष्टुप्। आद्यो द्वादशकः द्वितीयस्त्रयोदशार्णः अन्यावेकादशार्णौ तेन त्र्यधिका । हे देव सोम, शुक्रेण शुद्धेन वीर्येण त्वं देवताः अग्न्याद्याः पिपृग्धि प्रणीहि । पुनः रसेन घृतादिना सहितमन्नं यजमानाय धेहि देहि। यतः सोमो भवान् सुतोऽभिषुतः सन् ब्रह्म ब्राह्मणं क्षत्रं क्षत्रियं तेजः कान्तिमिन्द्रियसामर्थ्यं पवते जनयति । पवतिर्जननार्थः यज्ञादेव सर्वोत्पत्तेः सोमे उपचर्यते । आसुतः सुरया तीव्रीकृतः सन् भवान् मदाय च भवति । ईदृशसामर्थ्ययुक्तस्त्वं देवान् यजमानं चाभीष्टेन प्रीणीहीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति । उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे । एष ते योनिस्तेजसे त्वा वीर्याय त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

[तेजसे । त्वा । वीर्याय । बलाय ॥६॥]

हे मित्र अग्ने ! जिस प्रकार अनाज बोने वाले किसान यव प्रभृति अनाजों को घास से पृथक् करके यथाक्रम काट लेते हैं, उसी प्रकार इस संसार में जो-जो यजमान कुश लेकर सनमस्कार तुम्हारा यजन करते हैं—तुम पृथक्-पृथक् रूप से उनके लिए अन्न-पानादि का प्रबन्ध करो। हे ग्रह ! तुम उपयामपात्र के द्वारा ग्रहण किए गए हो। मैं तुम्हें अश्विनौ के लिए, सरस्वती के लिए और सुष्ठुत्राता इन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ। यह तुम्हारा स्थान है। मैं तुम्हें तेज और बल के लिए यहाँ धरता हूँ ॥ ६ ॥

उ० पयोग्रहान् गृह्णाति । कुविदङ्गेति व्याख्यातम्। उपयामगृहीतोऽसि अश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वा इन्द्राय त्वा सुत्राम्णे। शोभनं त्राणमस्याश्विभ्यां सरस्वत्यै च कृतमिति सुत्रामा सादयति । एष ते योनिः तेजसे त्वां सादयामि वीर्याय त्वा बलाय त्वा ॥ ६ ॥

म० 'पयोग्रहान् गृह्णाति कुविदङ्गेति पृथगुपयामयोनी' (का० १९ । २ । १२-१३)। एवं सुरापयसोः पावनं कृत्वा कुविदङ्गेति मन्त्रेणैव त्रीन् पयोग्रहान् गृह्णाति । मन्त्रपाठे उपयामगृहीतोऽसि एष ते योनिरिति द्वे यजुषी सकृत्पठिते त्रिषु ग्रहेषु पृथग्भवतः । ततश्चैते मन्त्राः । कुविदङ्गेत्यृचं पठित्वा उपयामगृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा। ऋग्व्याख्याता (१० । ३२)। हे पयोग्रह, त्वमुपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि । अश्विभ्यामर्थे त्वा त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते योनिस्तेजसे त्वा । एष ते तव योनिः स्थानम्। योनिर्द्वयोरिति योनिशब्द उभयलिङ्गः। तेजसे तेजोर्थं त्वां सादयामि । द्वितीये पयोग्रहे कुविदिति पठित्वा उपयामगृहीतोऽसि सरस्वत्यै त्वा सरस्वत्यर्थं त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिर्वीर्याय त्वा वीर्यार्थं त्वां सादयामि। तृतीयपयोग्रहे कुविदित्यन्ते उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा सुत्राम्णे सुष्ठु त्रायते रक्षतीति सुत्रामा तस्मै रक्षकायेन्द्राय त्वां गृह्णामि। सादयति एष ते योनिर्बलाय त्वा बलाय बलार्थं त्वां सादयामि। एतेषां क्रमादश्वत्थोदुम्बरन्यग्रोधपात्रैर्ग्रहणम् ॥ ६ ॥

नाना हि वां देवहितꣳ सदस्कृतं मा सꣳसृक्षाथां परमे व्योमन् । सुरा त्वमसि शुष्मिणी सोम एष मा मा हिꣳसीः स्वां योनिमाविशन्ती ७

[नाना । हि । वाम् । देवहितमितिदेव हितम् । सदः । कृतम् । मा । सम् । सृक्षाथाम् । परमे । व्योमन्निति विओमन् ॥ सुरा । त्वम् । असि । शुष्मिणी । सोमः । एषः । मा । मा । हिꣳसीः । स्वाम् । योनिम् । आविशन्तीत्या विशन्ती ॥७॥]

(सुराग्रहों को ग्रहण करना) हे सुरा-सोम ! तुम दोनों के लिए पृथक्-पृथक् स्थान बनाए गए हैं। वे स्थान देवों का हित करने वाले हैं। उत्तम वेदिस्थान में तुम दोनों कभी मिल न जाना। हे सुरे ! तुम बलशालिनी सुरा हो और यह शुद्ध सोमरस है। तुम अपनी भूमि में स्थान ग्रहण करती हुई कभी इस सोम को हिंसित न करना (आहवनीयाग्नि में सोम की आहुतियां दी जाती हैं और दक्षिणाग्नि में सुरा की। इस प्रकार इन दोनों के बिल्कुल पृथक् पृथक् स्थान हैं) ॥ ७ ॥

उ० सुराग्रहान् गृह्णाति। नाना हि। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मान्नाना पृथक् पृथक् वा युवयोः सुरासोमयोः। देवहितं देवानां पथ्यं देवैर्वा हितं धारितं स्थापितम् सदःस्थानं कृतम्। द्वे हि वेदी भवतः सुरापयसोर्नानाभूते । अतो ब्रवीमि । मा संसृक्षाथाम् मा संसर्गं कुरुतम् । परमे

व्योमन् स्थाने आहवनीयाख्ये। दक्षिणे ह्यग्नौ सुरा हूयते। किंच यतश्च सुरा त्वमसि। शुष्मिणी बलावती अशान्ता। तस्मात्सुरां पीत्वा रौद्रमना भवति सोमश्च एष प्रख्यातगुणः शान्तः। अतो ब्रवीमि। सर्वथा मां माहिंसीः सोमं स्वयोनिस्थानमाविशती सती। माशब्दोऽनुदात्तोऽनर्थकः॥ ७॥

म० 'स्थालीभिः सौरानाना हि वामिति व्यत्यासम्' (का० १९-१। २। २०)। नाना हीति मन्त्रेण मृण्मयस्थालीभिस्त्रीन्सुराग्रहान्गृह्णाति। व्यत्यासमित्यर्थः। आदावाश्विनं पयोग्रहं गृहीत्वासाद्याश्विनसुराग्रहस्य ग्रहणासादने। ततः सारस्वतौ पयोग्रहसुराग्रहौ। तत ऐन्द्रौ पयःसुराग्रहौ। क्रमेण वा उपयामयोनी। अत्रापि पृथक् प्रथमे नाना हीति पठित्वोपयामगृहीतोऽस्याश्विनं तेज इति ग्रहणमेष ते योनिर्मोदाय त्वेति सादनम्। द्वितीये नाना हीत्यन्ते उपयामगृहीतोऽसि सारस्वतं वीर्यमिति ग्रहणमेष ते योनिरानन्दाय त्वेति सादनम् तृतीये नायेत्यन्ते उपयामगृहीतोऽस्यैन्द्रं बलमिति ग्रहणमेष ते योनिर्महसे त्वेति सादनमिति सूत्रार्थः। सुरासोमदेवत्या जगती। हे सुरासोमौ, हि यस्मात्कारणाद्वां युवयोः नाना पृथक् सदः स्थानं कृतम्। सुरापयसोर्द्वे वेदी भवतः। कीदृशं सदः। देवहितं देवानां हितं पथ्यम्। यद्वा देवैः हितं स्थापितम्। अतः कारणात् परमे उत्कृष्टे व्योमन् व्योम्नि व्योमवद्विशाले हवनस्थाने युवं मा संसृक्षाथां संसर्गं मा कुरुतम्। आहवनीये पयो हूयते दक्षिणाग्नौ सुरा हूयते अतो न संसर्गः। 'सृज विसर्गे' लुङ्। एवं द्वौ प्रत्युक्त्वा सुरामाह। हे सुरे, त्वं सुरा असि। कीदृशी। शुष्मिणी शुष्मं बलमस्या अस्तीति बलवती। अतस्त्वां पीत्वा मत्तो भवति। एष सोमः शान्तः अतः स्वां योनिमाविशन्ती प्रविशन्ती सती सोमं मा हिंसीः। अनुदात्तो माशब्दः पादपूरणः॥ ७॥

उ॒प॒या॒मगृ॑हीतोऽस्याश्वि॒नं तेज॑ः सारस्व॒तं वी॒र्य॑मैन्द्रं बल॑म्। ए॒ष ते॒ योनि॒र्मोदा॑य त्वान॒न्दाय॑ त्वा मह॑से त्वा॥ ८॥

[आ॒श्वि॒नम्। तेज॑ः। सा॒र॒स्व॒तम्। वी॒र्य॑म्। ऐ॒न्द्रम्। बल॑म्॥ मोदा॑य। त्वा॒। आ॒न॒न्दायेत्या॑ न॒न्दाय॑। मह॑से॥८॥]

हे ग्रह! तुम उपयामग्रह के द्वारा ग्रहण किए गए हो। तुम अश्विनों के तेज हो; तुम सरस्वती के वीर्य हो और इन्द्र के बल हो। यह तुम्हारा स्थान है। प्रमोद के लिए, आनन्द के लिए और तेज प्राप्ति के लिए मैं तुम्हें यहाँ स्थापित करता हूँ॥ ८॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि। आश्विनं तेजः साक्षात्त्वमिति शेषः। एवं सर्वत्र। सारस्वतं वीर्यम् ऐन्द्रं बलम्। सादयति। एष ते योनिः मोदाय त्वा त्वां सादयामि। आनन्दाय त्वा। महसे त्वा महत्त्वाय। 'मह पूजायाम्'॥ ८॥

म० आश्विनं तेजः साक्षात्त्वमेव। सारस्वतं सरस्वतीसंबन्धि वीर्यं सामर्थ्यं च त्वम्। ऐन्द्रमिन्द्रसंबन्धि बलं च त्वमिति शेषः। सादयति। एष ते तव योनिः स्थानम्। मोदाय प्रमोदाय त्वा त्वां सादयामि। आनन्दाय हर्षाय त्वां सादयामि। महसे महत्त्वाय च सादयामि। प्रत्येकं मन्त्राः॥ ८॥

तेजो॑ऽसि॒ तेजो॒ मयि॑ धेहि॒ वी॒र्य॑मसि वी॒र्यं॒ मयि॑ धेहि॒ बल॑मसि॒ बलं॒ मयि॑ धे॒ह्योजो॒ऽस्योजो॒ मयि॑ धेहि॒ म॒न्युर॑सि म॒न्युं मयि॑ धेहि॒ सहो॑ऽसि॒ सहो॒ मयि॑ धेहि॥ ९॥

[तेज॑ः। अ॒सि॒। तेज॑ः। मयि॑। धे॒हि॒। वी॒र्य॑म्। बल॑म्। ओज॑ः। म॒न्युः। म॒न्युम्। सह॑ः॥९॥]

(पयोग्रहों को ग्रहण करके उनमें गेहूँ तथा बड़े बेरों का चूर्ण एक साथ छोड़ना)। हे पयोग्रह! तुम तेज हो। मुझ में तेज भरो। तुम वीर्य हो। मुझ में वीर्य भरो। तुम बल हो। मुझ में बल भरो। तुम ओज हो। मुझ में ओज भरो। तुम मन्यु हो। मुझ में मन्यु (=क्रोध) भरो। तुम शत्रु को अभिभूत करनेवाले बल हो। मुझमें सहः भरो॥ ९॥

उ० पयोग्रहान् श्रीणाति तेजोऽसीति। तेजोऽसि यतः अतस्त्वां ब्रवीमि। तेजो मयि धेहि। यो हि मदात्मकः स तत्र नियोगमर्हति। वीर्यमसि वीर्यं मयि धेहि। बलमसि बलं मयि धेहि। तुल्यव्याख्यानानि। सुराग्रहान् श्रीणाति। ओजोऽसि ओजो मयि धेहि। मन्युरसि मन्युं मयि धेहि। सहोऽसि सहो मयि धेहि। तेजः प्रज्वलनमात्मनः। मन्युः कोपः। सहो बलम्॥ ९॥

म० 'गोधूमकुवलचूर्णानि चावपति तेजोऽसीति' (का० १९। २। १६)। आश्विनग्रहणानन्तरं सादनात्प्राक् द्वे दर्भतृणे प्रागग्रे पात्रोपरि कृत्वा गोधूमकुवलयोश्चूर्णानि सहैव पयसि क्षिपति। कुवलं स्थूलं बदरीफलमित्यर्थः। त्रीणि यजूंषि पयोदेवत्यानि। आद्यं यजुर्बृहती। पयः, त्वं तेजोऽसि अतो मयि तेजो धेहि स्थापय। 'यो यदात्मकः स तत्र नियुज्यत' इति न्यायात्। 'उपवाकबदरचूर्णानि च वीर्यमसीति' (का० १९। २। १७)। उपवाका इन्द्रयवाः। बदरं सूक्ष्मबदरीफलम्। तयोश्चूर्णानि सारस्वते पयोग्रहे निर्वपेदित्यर्थः। यजुः पङ्क्तिः। हे ग्रह, त्वं वीर्यमसि अतो मयि वीर्यं सामर्थ्यं धेहि। 'यवकर्कन्धुचूर्णानि च बलमसीति' (का० १९। २। १९)। यवाः प्रसिद्धाः कर्कन्धुः अतिस्थूलं बदरम् तयोश्चूर्णान्यैन्द्रे पयोग्रहे क्षिपेदित्यर्थः। यजुः पङ्क्तिः। हे ग्रह, त्वं बलमसि अतो मयि विषये बलं धेहि। 'सुराग्रहान्श्रीणात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रसिंहलोमभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैरेके यथासं-

ख्यम्' (का० १९ । २ । २२-२३) । वृकादीनां मिश्रैः केशैरोजोऽसीति प्रतिमन्त्रं सुराग्रहान्मिश्रयेत् ओजोऽसीत्याश्विनं मन्युरसीति सारस्वतं सहोऽसीत्यैन्द्रम् । एके वृकादिकेशैर्यथासंख्यं ग्रहं मिश्रयन्ति वृककेशैराश्विनं वैयाघ्रैः सारस्वतं सैंहैरैन्द्रमिति सूत्रार्थः । त्रीणि यजूंषि सुरादेवत्यानि । हे सुरे, त्वमोजः असि अतो मयि विषये ओजः कान्तिं धेहि स्थापय । त्वं मन्युर्मानसं प्रज्वलनं कोपोऽसि मयि मन्युं धेहि । सहोऽसि मयि सहो बलं धेहि ॥ ९ ॥

या व्याघ्रं विषूचिकोभौ वृकं च रक्षति । श्येनं पतत्रिणꣳ सिꣳहꣳ सेमं पात्वꣳहसः ॥ १० ॥

[या । व्याघ्रम् । विषूचिका । उभौ । वृकम् । च । रक्षति ॥ श्येनम् । पतत्रिणम् । सिꣳहम् । सा । इमम् । पातु । अꣳहसः ॥१०॥]

जो विषूचिका व्याघ्र व वृक दोनों को बचाती है, वही उड़ने वाले बाजपक्षी एवं सिंह को बचाती है। वही विषूचिका इस यजमान को पाप से बचावे ॥ १० ॥

उ० श्येनपत्राभ्यां पावयता यजमानम् । या व्याघ्रम् । अनुष्टुप् । विषूचिकास्तुतिः । विषु निपातो नानावचनः । अञ्चतिर्गत्यर्थः । अन्तर्व्याप्तिर्नानाञ्चना विषूचिकेत्युच्यते । विषूचिका व्याधिविशेषः । या विषूचिका व्याघ्रं वृकं चोभावपि रक्षति । नहि तयोरपरिणामजनिता व्यापत्तिः । किमेतावेव यो रक्षति नेत्याह । श्येनं पतत्रिणं पतनशीलम् । स हि वधजीवनः प्राणिनो गृहीतुमवश्यं पतति । सिंहं च सा इमं यजमानं पातु अंहसः पापात् । पापसमूहव्याप्तेः व्याधीनामधिष्ठात्र्यो देवताः सन्ति ताः प्रार्थ्यन्ते ॥ १० ॥

म० 'दीक्षावत्पावयतोऽन्तःपात्ये श्येनपत्राभ्यां या व्याघ्रमिति' (का० १९ । २ । २६) । अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ सद्वेवान्तःपात्येऽवस्थितं प्राङ्मुखं यजमानं श्येनपिच्छाभ्यां पावयतः दीक्षावदित्येकेन नाभेरूर्ध्वं प्रदक्षिणं द्वितीयेन सकृदवाङ् यद्वोभाभ्यां नाभेरूर्ध्वमधश्च द्विरिति सूत्रार्थः । हैमवर्चिदृष्टा विषूचिकादेवत्यानुष्टुप् । व्याध्यधिष्ठात्री देवतास्ति सा प्रार्थ्यते । विषु सर्वत्र अञ्चति गच्छति विषूची सैव विषूचिका रोगविशेषः । 'केऽणः' (पा० ७ । ४ । १३) इति ङीपो ह्रस्वः । या विषूचिका व्याघ्रं वृकमेनावुभौ द्वौ परिरक्षति पाति तथा श्येनं पतत्रिणं पक्षिणं सिंहं चोभौ रक्षति । नहि तेषामन्नपरिणामजनितो दोषः । सा विषूचिका इमं यजमानमंहसः व्याधिहेतुभूतात्पापात्पातु रक्षतु ॥ १० ॥

यदा पिपेष मातरं पुत्रः प्रमुदितो धयन् । एतत्तदग्ने अनृणो भवाम्यहतौ पितरौ मया । संपृच स्थ सं मा भद्रेण पृङ्क्त । विपृच स्थ वि मा पाप्मना पृङ्क्त ॥ ११ ॥

[यत् । आपिपेषेत्यापिपेष । मातरम् । पुत्रः । प्रमुदित इति प्रमुदितः । धयन् ॥ एतत् । तत् । अग्ने । अनृणः । भवामि । अहतौ । पितरौ । मया ॥ सम्पृच इति सम्पृचः । स्थ । सम् । मा । भद्रेण । पृङ्क्त । विपृच इति विपृचः । स्थ । वि । मा । पाप्मना । पृङ्क्त ॥११॥]

प्रसन्नता से स्तनपान करते हुए जब पुत्र ने अपने पैरों से माता को प्रपीडित किया (=मारा) था। हे अग्ने ! यह मैं उस ऋण से उऋण होता हूँ—मेरे द्वारा माता-पिता हिंसित नहीं हुए। (मैंने सन्तानोत्पादन द्वारा माता-पिता का ऋण पूरा कर दिया है)। (यजमान सोमग्रह को स्पर्श करता है) हे सोमग्रहो ! तुम स्वयं ही संयोजक हो। तुम मुझे कल्याण से संगत करो। (सुराग्रहों को स्पर्श करना)। हे सुराग्रहो ! तुम स्वयं पृथक् रहने वाले हो। तुम मुझे पाप से पृथक् करो ॥ ११ ॥

उ० अग्निं प्रेक्षयति । यदा पिपेष । आग्नेयी बृहती । पिपेषेति लिट उत्तमपुरुषैकवचनम् । यदहम् आपिपेष आपिष्टवान् पद्भ्याम् । मातरं पुत्रः प्रमुदितः प्रहृष्टः सन् । धयन्पिबन्स्तनम् । तदेतत् तव समक्षम् हे अग्ने, अनृणः ऋणत्रयरहितः कृतकृत्यो भवामि । यत एवमतो ब्रवीमि उरक्षिप्य भुजम् । अहतौ अहिंसितौ पितरौ । 'पिता मात्रा' इत्येकशेषः । मया यो हि प्रत्युपकर्तुमसमर्थः तेनैव मातापितरौ हिंसितौ भवत इत्यभिप्रायः । पयोग्रहान्संस्पृशति । संपृचस्थ 'पृची संपर्के' । संपृचन्तीति संपृचः स्थ स्वया क्रियया व्यपदिश्यन्ते । ये दास्यन्ते संपृच स्थ तानहं ब्रवीमि संमा भद्रेण पृङ्क्त संसृजत मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन । सुराग्रहान् संस्पृशति । विपृच स्थ ये यूयं विपृचः वियोगकारिणः स्थ तानहं ब्रवीमि । पाप्मना विपृङ्क्त विगतसंसर्गं पाप्मना मां कुरुत ॥ ११ ॥

म० 'अग्निं प्रेक्षयति यदाऽऽपिपेषेति' (का० १९ । २ । २७) । अग्निं प्रेक्षस्वेति प्रैषेणाध्वर्युर्यजमानमग्निं दर्शयति स प्रेषित औत्तरवेदिकमग्निमीक्षत इत्यर्थः । अग्निदेवत्या बृहती । पुत्रोऽहं प्रमुदितः प्रहृष्टो धयन् स्तनपानं कुर्वन्सन् यत् मातरं जननीमापिपेष पिष्टवान् पद्भ्यां पीडितवान् । पिपेषेर्लिट् उत्तमैकवचनम् । हे अग्ने, तत् एतत् त्वत्समक्षमहमनृणो भवामि ऋणत्रयरहितोऽस्मि । अतएव ब्रवीमि मया पितरौ मातापितरौ अहतौ न पीडितौ । यः पुत्रः प्रत्युपकर्तुमशक्तः स एव पित्रोर्हन्तेति भावः । 'पयोग्रहसंमर्शनꣳ संपृच स्थेति' (का० १९ । २ । २८) यजमानः सहैव पयोग्रहाणां स्पर्शं करोतीत्यर्थः । पयोग्रहदेवत्यं यजुस्त्रिष्टुप् । हे पयोग्रहाः, यूयं संपृचः स्थ संपृञ्चन्ति संयोजयन्तीति संपृचः स्वत एव संयोजका

भवत । अतो मा मां भद्रेण कल्याणेन संपृङ्क्त संसृजत । कल्याणयुक्तं मां कुरुतेत्यर्थः । संपूर्वात्पृचेः क्विप् । पृचे रौधादिकाल्लोट् संपृङ्क्तः । 'विपृच स्थेति सौराणाम्' (का० १९ । २ । २९) । यजमानं सौरग्रहान्संमृशतीत्यर्थः । हे सुराग्रहाः, यूयं विपृचः स्थ विपृञ्चन्तीति विपृचः वियोजका भवत । अतो सा मां पाप्मना कल्मषेण विपृङ्क्त निष्पापं कुरुतेत्यर्थः ॥ ११ ॥

देवा यज्ञमतन्वत भेषजं भिषजाश्विना । वाचा सरस्वती भिषगिन्द्रायेन्द्रियाणि दधतः ॥ १२ ॥

[देवाः । यज्ञम् । अतन्वत । भेषजम् । भिषजा । अश्विना ॥ वाचा । सरस्वती । भिषक् । इन्द्राय । इन्द्रियाणि । दधतः ॥१२॥]

देवों ने यज्ञ को विस्तारित किया । अश्विनौ वैद्यों ने यज्ञ में भैषज्य किया । वाणी के द्वारा सरस्वती भी वैद्या थी, जब वे इन्द्र के लिए इन्द्रियों का बल प्राप्त करा रहे थे ॥ १२ ॥

उ० देवा यज्ञम् । विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्यां सोमसंपद्दर्शनार्थः । निदानवतां मन्त्राणां पूर्वं निदानं वक्तव्यमर्थस्य सुखबोधाय । इन्द्रस्य किलानुपहितसोमपानाद्विस्त्रस्तस्य नमुचिरसुरोऽपिबत् । समस्तं वीर्यं तत्र देवेन्द्रस्य भेषजं कृतम् । तत्राश्विनौ भिषजौ सरस्वती च औषधं सौत्रामणी । यद्देवा यज्ञमतन्वत विस्तारितवन्तः । भेषजं भेषजस्य कर्तारं सौत्रामण्याख्यं अथ तदा भेषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विना अश्विनौ । इह चतुर्थः पादः संबध्यते द्विवचनत्वात् । इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः । वाचा च त्रयीलक्षणया सरस्वती तदा भिषक् स्यात् ॥ १२ ॥

म० देवा यज्ञमित्यादिकण्डिका विंशतिर्ब्राह्मणरूपातो विनियोगाभावः । ब्राह्मणानुवाको विंशतिरनुष्टुभः सौत्रामण्याः सोमसाम्यप्रतिपादिकाः । अत्रेतिहासः । अनुपहूतसोमपानाक्लिष्टस्येन्द्रस्य वीर्यं नमुचिरसुरोऽपिबत् तत्र देवैरिन्द्रस्य भैषज्यं कृतम् तत्राश्विनौ सरस्वती च भिषजः सौत्रामणी त्वौषधम् । तथाच श्रुतिः 'त्वष्टा हतपुत्रोऽभिचरणीयमपेन्द्रꣳ सोममाहरत्तस्येन्द्रो यज्ञवेशसं कृत्वा प्रसह्य सोममपिवत्स विष्वङ् व्यार्च्छत्तस्य मुखात्प्राणेभ्यः श्रीयशसान्यूर्ध्वान्युदक्रामंस्तानि पशून्प्राविशंस्तस्मात्पशवो यशो यशो ह भवति य एवं विद्वान्सौत्रामण्याभिषिच्यते ततोऽस्मा एतमश्विनौ च सरस्वती च यज्ञꣳ समभरन्सौत्रामणी भैषज्याय तयैनमभ्यषिञ्चंस्ततो वै स देवानाꣳ श्रेष्ठोऽभवच्छ्रेष्ठः स्वानां भवति य एतयाभिषिच्यते' (१२ । ८ । ३ । १) इति । देवा यज्ञं सौत्रामण्याख्यं भेषजमिन्द्रस्यौषधरूपमतन्वत विस्तारयामासुः । तदा अश्विना अश्विनौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ आस्तामिति शेषः । सरस्वती च वाचा त्रयीलक्षणया भिषगासीत् । कीदृशाः सरस्वत्यश्विनाः । इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधतः । इन्द्राय सामर्थ्यं ददत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

दीक्षायै रूपꣳ शष्पाणि प्रायणीयस्य तोक्मानि । क्रयस्य रूपꣳ सोमस्य लाजाः सोमाꣳशवो मधु ॥ १३ ॥

[दीक्षायै । रूपम् । शष्पाणि । प्रायणीयस्य । प्रायनीयस्येतिप्र अयनीयस्य । तोक्मानि ॥ क्रयस्य । रूपम् । सोमस्य । लाजाः । सोमाꣳशवऽइतिसोम अꣳशवः । मधु ॥१३॥]

नए यवांकुर दक्षीणीयेष्टि का स्वरूप हैं । नवप्ररूढ यवांकुर प्रायणीयेष्टि का स्वरूप हैं । खीलें सोमक्रय का स्वरूप हैं । सोमखण्ड मधुर सोमरस का स्वरूप है ॥ १३ ॥

उ० दीक्षायै रूपम् । शष्पाणि नवप्ररूढानि व्रीहयः । प्रायणीयस्य तोक्मानि । नवप्ररूढा यवास्तोक्मानि क्रयस्य रूपं सोमस्य । सोमक्रयस्येति समासप्राप्ते पदयोर्व्यत्ययो रूपशब्देन व्यवधानं च छान्दसम् । सोमक्रयरूपं लाजाः सोमांशवश्च लाजा एव मधुरस्वादाः ॥ १३ ॥

म० इदानीं सौत्रामण्याः सोमसंपत्तिं निरूपयति । शष्पाणि नवप्ररूढव्रीहिरूपाणि पूर्वोक्तानि दीक्षायै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । दीक्षाया दीक्षणीयेष्टे रूपम् । शष्पाणि दीक्षणीयात्वेन ध्येयानि । एवमग्रेऽपि । तोक्मानि नवप्ररूढयवाः प्रायणीयस्य प्रायणीयेष्टे रूपं ध्येयम् । सोमस्य क्रयस्य रूपं लाजाः सोमक्रयोऽस्ति सोमे अत्र लाजास्तस्य रूपम् । लाजाः सोमक्रयरूपेण ध्येया इत्यर्थः । सोमक्रयस्येति समासे युक्ते तदभावः सोमक्रयपदयोर्व्यत्ययो रूपपदेन व्यवधानं च छान्दसम् । मधु सोमांशवः सोमखण्डास्तद्रूपेण ध्येयम् । यद्वा मधु मधुरस्वादा लाजा एव सोमांशवो ध्येयाः ॥ १३ ॥

आतिथ्यरूपं मासरं महावीरस्य नग्नहुः । रूपमुपसदामेतत्तिस्रो रात्रीः सुरासुता ॥ १४ ॥

[आतिथ्यरूपमित्यातिथ्य रूपम् । मासरम् । महावीरस्येतिमहा वीरस्य । नग्नहुः ॥ रूपम् । उपसदामित्युप सदाम् । एतत् । तिस्रः । रात्रीः । सुरा । आसुतेत्या सुता ॥१४॥]

मासर आतिथ्येष्टि का स्वरूप जानना चाहिए । नग्नहु महावीर घट का स्वरूप है । तीन रात्रि तक अभिषुत सुरा को जो तीन रात्रि तक गर्त में दवाना है—वह उपसद् संज्ञक इष्टियों का स्वरूप है ॥ १४ ॥

उ० आतिथ्यरूपं मासरम् । व्रीहिश्यामाकौदनाचामचूर्णसंसर्गो मासरम् । महावीरस्य नग्नहुः । किण्वो नग्नहुः

सौरिकाणां प्रसिद्धः । रूपमुपसदामेतत्क्रियते यस्मिंस्तिस्रो रात्रीः सुरा अभिषुता तिष्ठति ॥ १४ ॥

म० किंच मासरमातिथ्यरूपमातिथ्येष्टेः स्वरूपं ध्येयम् । व्रीहिश्यामाकौदनाचामयोः शष्पतोक्मलाजनग्नचूर्णैः संसर्गो मासरं पूर्वमुक्तम् । सर्जत्वगादिषड्विंशतिवस्तून्येकीकृतानि नग्नहुः पूर्वोक्तः स महावीरस्य घर्मस्य रूपं ध्येयम् । याः तिस्रो रात्रीः 'कालाध्वनोः–' (पा० २।३।५) इति द्वितीया । त्रिरात्रपर्यन्तं सुरा आसुता अभिषुता पूर्वोक्तं सर्वमेकपात्रे कृत्वा स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण यद्वर्ते त्रिरात्रं स्थापनम् । एतदुपसदामुपसत्संज्ञानामिष्टीनां रूपम् ॥ १४ ॥

सोम॑स्य रू॒पं क्री॒तस्य॑ परि॒स्रुत्परि॑षिच्यते । अ॒श्विभ्यां॑ दु॒ग्धं भे॑ष॒जमिन्द्रा॑यै॒न्द्रᳪ सर॑स्वत्या ॥१५॥

[सोम॑स्य । रू॒पम् । क्री॒तस्य॑ । परि॒स्रुदिति॑परि स्रु॒त् । परि॑ । सि॒च्यते॑ ॥ अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म् । दु॒ग्धम् । भे॒ष॒जम् । इन्द्रा॑य । ऐ॒न्द्रम् । सर॑स्वत्या ॥१५॥]

एक-दो-तीन गायों के दूध से जो चुआई हुई सुरा परिसिञ्चित की जाती है, वह सोमक्रय का स्वरूप है। अश्विनौ के लिए एक गाय के दूध से प्रथम दिन, सरस्वती के लिए दो गायों के दूध से दूसरे दिन तथा इन्द्र के लिए तीन गायों के दूध से तीसरे दिन आसिञ्चित की जाती है ॥ १५ ॥

उ० सोमस्य रूपम् । सोमस्य क्रीतस्यैतद्रूपं यत्परिस्रुत् परिषिच्यते पयसा । केन पयसा यत् अश्विभ्यां दुग्धं भेषजं च इन्द्राय यच्च अश्विभ्यां दुग्धमिन्द्रायैव भेषजम् । यच्च सरस्वत्या दुग्धं पयः इन्द्राय भेषजम् ॥ १५ ॥

म० यत् अश्विभ्यां सरस्वत्या च ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यमिन्द्राय भेषजमिन्द्रार्थे औषधं दुग्धं पयः अश्विभ्यामपाकरोमीति दुग्धेनैकगोः पयसा सरस्वत्या अपाकरोमीति दुग्धेन गोद्वयपयसा इन्द्रायापाकरोमीति दुग्धेन गोत्रयपयसा दिनत्रये परिस्रुत् सुरा यत् परिषिच्यते तत् क्रीतस्य सोमस्य रूपं ज्ञातव्यम् । 'एकस्याः पयसापाकृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति सारस्वतेन द्वयोः प्रातः ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणामिति' (१९।१।२३।२५।२७) कात्यायनेन निर्दिष्टत्वादश्विभ्यां सरस्वत्या च दुग्धमिति निर्देशः ॥ १५ ॥

आ॒स॒न्दी रू॒पᳪ रा॑जास॒न्द्यै वेद्यै॑ कु॒म्भी सु॑रा॒धानी॑ । अन्त॑र उत्तरवे॒द्या रू॒पं का॑रोत॒रो भि॒षक् ॥ १६ ॥

[आ॒स॒न्दीत्या॑ स॒न्दी । रू॒पम् । रा॒जा॒स॒न्द्या इति॑राज आ॒स॒न्द्यै । वे॒द्यै॑ । कु॒म्भी । सु॒रा॒धानी॒ति॑सु॒रा धानी॑ ॥ अन्त॑रः । उ॒त्त॒र॒वे॒द्या इत्यु॑त्तर वे॒द्याः । रू॒पम् । का॒रो॒त॒रः । भि॒षक् ॥१६॥]

सोम को रखने की आसन्दी राजा की आसन्दी का स्वरूप है। सुरा धरने की कुम्भी सौमिकी वेदि का स्वरूप है। दो वेदियों के मध्य का भाग उत्तर वेदि का स्वरूप है। सुरा को पवित्र करने वाली छन्नी को इन्द्र व यजमान का वैद्य जानना चाहिए ॥ १६ ॥

उ० आसन्दी रूपम् । यजमानाभिषेकासन्दीरूपम् । राजासन्द्यै सोमासन्द्याः । वेद्यै कुम्भी सुराधानी सोमिक्या वेदेः रूपम् । वेद्योः अन्तरः मध्यम् उत्तरवेद्यारूपम् । कारोतरः सुरापावनम् भिषगिन्द्रस्य यजमानस्य च ॥ १६ ॥

म० राज्ञः सोमस्यासन्दी राजासन्दी तस्यै । चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । आसन्दी यजमानाभिषेकायासन्दी मञ्चिका राजासन्द्याः सोमासन्द्या रूपं तत्त्वेन ध्येया । सुराधानी सुरा धीयते स्थाप्यते यस्यां सा सुराधानी कुम्भी वेद्यै वेद्याः सौमिक्या वेदेः रूपम् । अन्तरः वेदिद्वयमध्यभाग उत्तरवेद्याः रूपम् । कारोतरः सुरापावनचालनी इन्द्रस्य यजमानस्य च भिषक् ज्ञेयः ॥ १६ ॥

वेद्या॒ वेदि॑ः समा॑प्यते ब॒र्हिषा॑ ब॒र्हिरि॑न्द्रि॒यम् । यू॒पेन॒ यूप॑ आप्यते॒ प्रणी॑तो अ॒ग्निर॒ग्निना॑ ॥ १७ ॥

[वे॒द्या । वेदि॑ः । सम् । आ॒प्य॒ते॒ । ब॒र्हिषा॑ । ब॒र्हिः । इ॒न्द्रि॒यम् ॥ यू॒पेन॑ । यूप॑ः । आ॒प्य॒ते॒ । प्रणी॑तः । प्रनी॑त॒ इति॒प्र नी॑तः । अ॒ग्निः । अ॒ग्निना॑ ॥१७॥]

वर्तमान वेदि के द्वारा सौमिकी वेदि प्राप्त होती है, बर्हिस् से बर्हि (=कुश) रूप बल प्राप्त होता है; यूप से यूप प्राप्त होता है और अग्नि के द्वारा अग्नि प्रणीत होता है ॥ १७ ॥

उ० अनया वेद्या वेदिः सौमिकी समाप्यते । बर्हिषा च बर्हिः समाप्यते । इन्द्रियं वीर्यम् । यूपेन दृश्येन च यूप आप्यते । प्रणीतश्चाग्निः अग्निनाप्यते ॥ १७ ॥

म० वेद्यात्र वर्तमानया वेदिः सौमिकी समाप्यते सम्यक् प्राप्यते । तद्रूपा ध्येयेत्यर्थः । बर्हिषात्रत्येन बर्हिः सौमिकं समाप्यते । इन्द्रियं वीर्यं चेन्द्रियेणेति शेषः । समाप्यते । फलादाने सामर्थ्यं उभयोरप्यस्तीत्यर्थः । यूपेनात्रत्येन यूप आप्यते । अग्निनात्रत्येन प्रणीतोऽग्निः सौमिक आप्यते प्राप्यते ॥ १७ ॥

ह॒वि॒र्धानं॒ यद॒श्विनाग्नी॑ध्रं॒ यत्सर॑स्वती । इन्द्रा॑यै॒न्द्रᳪ सद॑स्कृ॒तं प॑त्नीशा॒लं गार्ह॑पत्यः ॥ १८ ॥

[ह॒वि॒र्द्धान॒मिति॑ह॒विः धान॑म् । यत् । अ॒श्विना॑ । आग्नी॑ध्रम् । यत् । सर॑स्वती ॥ इन्द्रा॑य । ऐ॒न्द्रम् । सद॑ः । कृ॒तम् । प॒त्नी॒शा॒लमिति॑प॒त्नी शाल॑म् । गार्ह॑पत्य॒ इति॒ गार्ह॑ पत्यः ॥१८॥]

इस सौत्रामणि याग में अश्विनी के सद्भाव से हविर्धान; सरस्वती की उपस्थिति से आग्नीध्र और इन्द्र के लिए जो हविः दी जाती है, उससे गार्हपत्य पत्नीशाला की सम्भावना करनी चाहिए ॥ १८ ॥

उ० हविर्धानं यदश्विना । यदाश्विनदैवतं तेन हविर्धानमाप्यते । यत्सरस्वतीदैवतं तेनाग्नीध्रमाप्यते । यदिन्द्राय हविः तेन इन्द्रसदः कृतमाप्यते । पत्नीशालं च गार्हपत्यस्य आप्यते ॥ १८ ॥

म० अत्र सौत्रामण्यां यत् अश्विना अश्विनौ देवते वर्तेते तेनाश्विसद्भावेन हविर्धानं सौमिकमाप्यत इत्यनुषङ्गः । अत्र यत्सरस्वती देवतास्ति तेन सरस्वतीसद्भावेन आग्नीध्रं सौमिकमाप्यते । सोमे ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं सदः कृतमस्ति । ऐन्द्रं सदः । पत्न्याः शाला पत्नीशालम् 'विभाषा सेनासुरा–' (पा० २ । ४ । २५) इत्यादिना क्लीबत्वम् । गार्हपत्यश्चेति त्रयमिन्द्राय यद्धविः क्रियते तेनाप्यते । सौत्रामण्यामिन्द्राय यद्धविस्तत्सौमिकसदा पत्नीशालगार्हपत्यरूपेण ध्येयमित्यर्थः ॥१८॥

प्रैषेभिः प्रैषानाप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्यज्ञस्य । प्रयाजेभिरनुयाजान्वषट्कारेभिराहुतीः ॥ १९ ॥

[प्रैषेभिरितिप्र एषेभिः । प्रैषानितिप्र एषान् । आप्नोति । आप्रीभिरित्या प्रीभिः । आप्रीरित्या प्रीः । यज्ञस्य ॥ प्रयाजेभिरितिप्र याजेभिः । अनुयाजानित्यनु याजान् । वषट्कारेभिरितिवषट् कारेभिः । आहुतीरित्या हुतीः ॥१९॥]

प्रैषों के द्वारा प्रैषों को प्राप्त करता है; आप्री यज्ञों के द्वारा आप्रीयज्ञों को; प्रयाजों के द्वारा प्रयाजों को; अनुयाजों के द्वारा अनुयाजों को; वषट्कारों के द्वारा वषट्कारों को तथा आहुतियों के द्वारा आहुतियों को प्राप्त करता है ॥ १९ ॥

उ० प्रैषेभिः प्रैषान् । प्रैषैः प्रैषानाप्नोति आप्रीभिः आप्रीः यज्ञस्य सोमयज्ञस्य प्रियाः प्रयाजयाज्याः । प्रयाजेऽभिरनुयाजान् प्रयाजैः प्रयाजानाप्नोति । अनुयाजैरनुयाजानाप्नोति । वषट्कारेभिराहुतीः । वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति । प्रयाजेभिरित्यादिचतुर्णां वाक्यानामर्धलोपः ॥ १९ ॥

म० प्रैषेभिः प्रैषैः प्रैषानाप्नोति । आप्रीभिः प्रयाजयाज्याभिर्यज्ञस्याप्रीराप्नोति । प्रयाजेभिरित्यादिवाक्यचतुष्टयस्योत्तरपदलोपश्छान्दसः । प्रयाजेभिः प्रयाजैः प्रयाजानाप्नोति । अनुयाजैरनुयाजानाप्नोति । वषट्कारेभिर्वषट्कारानाप्नोति । आहुतिभिराहुतीराप्नोति । प्रैषादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ १९ ॥

पशुभिः पशूनाप्नोति पुरोडाशैर्हवीᳬंष्या । छन्दोभिः सामिधेनीर्याज्याभिर्वषट्कारान् ॥ २० ॥

[पशुभिरितिपशु भिः । पशून् । आप्नोति । पुरोडाशैः । हवीᳬंषि । आ ॥ छन्दोभिरितिच्छन्दः भिः । सामिधेनीरितिसाम् इधेनीः । याज्याभिः । वषट्कारानितिवषट् कारान् ॥२०॥]

पशुओं से पशुओं को, पुरोडाशों से पुरोडाशों को; अन्य हवियों से अन्य हवियों को; छन्दों से छन्दों को; सामिधेनी ऋचाओं से सामिधेनी ऋचाओं को; याज्याओं के द्वारा याज्याओं को और वषट्कारों के द्वारा वषट्कारों को प्राप्त करता है ॥ २० ॥

उ० पशुभिः पशून् । पशुभिः पशूनाप्नोति । पुरोडाशैः हवींषि आप्नोति । छन्दोभिः छन्दांसि सामिधेनीभिः सामिधेनीः याज्याभिर्याज्याः । वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति ॥ २० ॥

म० पशुभिः कृत्वा पशूनाप्नोति । पुरोडाशैः पुरोडाशानाप्नोति । हविर्भिरन्यैर्हवींषि आप्नोति । छन्दोभिश्छन्दांसि आप्नोति । सामिधेनीभिः सामिधेनीराप्नोति । याज्याभिर्याज्या आप्नोति । वषट्कारैर्वषट्कारानाप्नोति । पश्वादीनामुभयत्र सद्भावात् अत्राप्युत्तरार्धलोपः पूर्ववत् ॥ २० ॥

धानाः करम्भः सक्तवः परीवापः पयो दधि । सोमस्य रूपᳬं हविष आमिक्षा वाजिनं मधु ॥२१॥

[धानाः । करम्भः । सक्तवः । परीवापः । परिवापऽइतिपरि वापः । पयः । दधि ॥ सोमस्य । रूपम् । हविषः । आमिक्षा । वाजिनम् । मधु ॥२१॥]

भुजे अनाज, जल का मंथ, सतुआ, हविष्पंक्ति, दूध और दही यह सोम के प्रतिनिधि जानना चाहिए। आमिक्षा (=छेना), वाजिन (=छेनाजल) और मधु अन्य हविः का रूप है ॥ २१ ॥

उ० धानाः करम्भः । उदकमन्थः करम्भः । सक्तवः परीवापः हविष्पङ्क्तिः । दधि पयः । दधि सोमस्य रूपम् । हविषश्चात्र रूपम् । आमिक्षा पयस्या । वाजिनं मधु । मधुशब्दो वाजिनस्य विशेषणम् आनन्तर्यात् सोमसंस्तवश्च ॥ २१ ॥

म० धानादयः सोमस्य रूपं ध्येयाः । धानाः भृष्टधान्यम् । करम्भः उदमन्थः । सक्तवः प्रसिद्धाः । परीवापः हविष्पङ्क्तिः । 'परिवापो जलस्थाने पर्युप्तपरिवारयोः' इति कोशः । पयोदधनी प्रसिद्धे । एतानि सोमरूपम् । आमिक्षा पयस्या । मधु मधुरम् । वाजिनं च हविषो रूपम् । उष्णे दुग्धे दध्नि क्षिप्ते घनभाग आमिक्षा । शिष्टं वाजिनम् ॥ २१ ॥

धानानाᳬं रूपं कुवलं परीवापस्य गोधूमाः । सक्तूनाᳬं रूपं बदरमुपवाकाः करम्भस्य ॥ २२ ॥

[धानानाम् । रूपम् । कुवलम् । परीवापस्य । परिवापस्येति

परि ऽवापस्य । गोधूमाः । सक्तूनाम् । रूपम् । बदरम् । उपवाका ऽइत्युप वाकाः । करम्भस्य ॥२२॥]

बड़ा बेर अनाजों का प्रतीक है; गेहूँ हविष्पंक्ति का रूप है; बेर सतुओं का प्रतिनिधि तथा यव जलमंथ का प्रतीक है ॥ २२ ॥

उ० धानानां रूपम् । अधस्तनमन्त्रोक्तानां सामहविषां सोमस्य च संपत्तिं सौत्रामणीद्रव्येष्वाह । धानानां रूपं कुवलं कोमलबदरम् । परीवापस्य गोधूमाः । सक्तूनां रूपं बदरम् । उपवाकाः करम्भस्य रूपम् । उपवाका यवकाः ॥ २२ ॥

म० नन्वधस्तनमन्त्रे धानादीनां सोमरूपत्वमुक्तम् तेऽत्र कुत्र सन्तीति धानादिसोमहविषां सोमस्य संपत्तिं सौत्रामणीद्रव्यैराह । कुवलं कोमलं बदरीफलं धानानां पूर्वोक्तानां रूपं ध्येयम् । 'कुवलं बदरीफले । मुक्ताफलोत्पलयोश्च' इति कोशः । गोधूमाः परीवापस्य रूपम् । बदरं सर्वं बदरीफलं सक्तूनां रूपम् । उपवाका यवाः करम्भस्य रूपं ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

पयसो रूपं यद्यवा दध्नो रूपं कर्कन्धूनि । सोमस्य रूपं वाजिनꣳ सौम्यस्य रूपमामिक्षा ॥ २३ ॥

[पयसः । रूपम् । यत् । यवाः । दध्नः । रूपम् । कर्कन्धूनि ॥ सोमस्य । रूपम् । वाजिनम् । सौम्यस्य । रूपम् । आमिक्षा ॥२३॥]

यव दूध का रूप है; बेर दही का रूप है; छेनाजल सोम का रूप है और छेना सोम्यचरु का रूप है ॥ २३ ॥

उ० पयसो रूपम् । पयसो रूपं यत् यवाः । दध्नः रूपं कर्कन्धूनि । कर्कन्धुर्बदरविशेषः सोमस्य रूपम् । वाजिनं सोमस्य च रूपमामिक्षा पयस्या ॥ २३ ॥

म० यत् ये यवाः ते पयसो रूपम् । कर्कन्धूनि स्थूलबदराणि दध्नो रूपम् । वाजिनं सोमस्य रूपम् । आमिक्षा पयस्या सौम्यस्य चरोः रूपं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

आश्रावयेति स्तोत्रियाः प्रत्याश्रावो अनुरूपः । यजेति धाय्यारूपं प्रगाथा येयजामहाः ॥ २४ ॥

[आ । श्रावय । इति । स्तोत्रियाः । प्रत्याश्राव ऽइतिप्रति आश्रावः । अनुरूप ऽइत्यनु रूपः ॥ यज । इति । धाय्यारूपमितिधाय्या रूपम् । प्रगाथाऽइतिप्र गाथाः । येयजामहाऽइतिये यजामहाः ॥२४॥]

'आश्रावय' स्तोत्रिय (=स्तोत्र में प्रथम तृचा का पाठ) का रूप है; प्रत्याश्राव 'अस्तु वौषड' अनुरूप (=अन्तिम तृच) है; 'यज' धाय्या (=ऋचाओं) का रूप है और 'ये यजामहे' प्रगाथा जानना चाहिए ॥ २४ ॥

उ० आश्रावय । इदानीं शस्त्रसंपत्तिः क्रियते । आश्रा३वय । इतिशब्दः प्रदर्शनार्थः । स्तोत्रियारूपः प्रत्याश्रावः अस्तु श्रौ३षट् । अनुरूपः यज इति । धाय्यारूपम् निष्केवल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरम् धाय्या शस्यन्ते । प्रगाथा येयजामहाः येयजामहे इति प्रगाथाः ॥ २४ ॥

म० शस्त्रसंपत्तिमाह । आश्रावयेति शब्दः स्तोत्रियारूपो ज्ञेयः । स्तोत्रे प्रथमस्तृचोऽनुवाकः स्तोत्रियः । प्रत्याश्रावः अस्तु औषडिति शब्दः । अनुरूपः उत्तरस्तृचः तद्रूपः । यजेति शब्दो धाय्याया रूपम् । निष्केवल्ये स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरं धाय्या शस्यते सा यजेति शब्दो ज्ञेयः । येयजामहाः येयजामह इति शब्दः प्रगाथाः प्रगाथरूपत्वेन ध्येयः ॥ २४ ॥

अर्धऋचैरुक्थानाꣳ रूपं पदैराप्नोति निविदः । प्रणवैः शस्त्राणाꣳ रूपं पयसा सोम आप्यते ॥२५॥

[अर्द्धऽऋचैरित्यर्द्ध ऋचैः । उक्थानाम् । रूपम् । पदैः । आप्नोति । निविद ऽइतिनि विदः ॥ प्रणवैः । प्रनवैरितिप्र नवैः । शस्त्राणाम् । रूपम् । पयसा । सोमः । आप्यते ॥२५॥]

अर्धर्चाओं के द्वारा उक्थों का; पदों से निविदों (=न्युङ्खों) के; ओऽम् से शस्त्रों के तथा दूध से सोम के रूप को प्राप्त करता है ॥ २५ ॥

उ० अर्धऋचैः उक्थानां रूपमाप्नोति । पदैः आप्नोति निविदः । निविदो न्यूङ्खा उच्यन्ते । प्रणवैः ओंकारैः शस्त्राणां रूपम् । पयसा सोम आप्यते ॥ २५ ॥

म० ऋचामर्धानि अर्धऋचास्तैः 'अर्धर्चादयः पुंसि च' (पा० ७।४।३१) इति पुंस्त्वम् 'ऋत्यकः' (पा०६।१।१२८) इति ऋकारस्य सन्ध्यभावः । अत्रत्यैरर्धर्चैरुक्थानां शस्त्रविशेषाणां रूपमाप्यते प्राप्यते । पदैर्निविदो न्यूङ्खानाप्नोति । प्रणवैः ओङ्कारैः शस्त्राणां रूपमाप्यते । पयसा दुग्धेन सोम आप्यते । अर्धर्चादय उक्थादयो ध्येयाः ॥ २५ ॥

अश्विभ्यां प्रातःसवनमिन्द्रेणैन्द्रं माध्यन्दिनम् । वैश्वदेवꣳ सरस्वत्या तृतीयमाप्तꣳ सवनम् ॥ २६ ॥

[अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । प्रातःसवनमितिप्रातः सवनम् । इन्द्रेण । ऐन्द्रम् । माध्यन्दिनम् ॥ वैश्वदेवमितिवैश्व देवम् । सरस्वत्या । तृतीयम् । आप्तम् । सवनम् ॥२६॥]

अश्विनौ के सद्भाव से प्रातः सवन; इन्द्र के सद्भाव से माध्यन्दिन ऐन्द्रसवन तथा सरस्वती के सद्भाव से तृतीय वैश्वदेवसवन को सिद्ध जानना चाहिए ॥ २६ ॥

उ० अश्विभ्यां प्रातःसवनमाप्तम् । इन्द्रेण ऐन्द्रं माध्यन्दिनं सवनमाप्तम् । वैश्वदेवं तृतीयं सवनं सरस्वत्या आप्तम् ॥२६॥

म० सवनसंपत्तिमाह । अश्विभ्यां देवाभ्यां प्रातःसवनमाप्तं प्राप्तम् । इन्द्रेण देवेन ऐन्द्रमिन्द्रदेवत्यं माध्यन्दिनं सवनं प्राप्तम् । सरस्वत्या देवतया कृत्वा वैश्वदेवं विश्वदेवदेवत्यं तृतीयं सवनं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

वायव्यैर्वायव्यान्याप्नोति सतेन द्रोणकलशम् । कुम्भीभ्यामम्भृणौ सुते स्थालीभिः स्थालीराप्नोति ॥ २७ ॥

[वायव्यैः । वायव्यानि । आप्नोति । सतेन । द्रोणकलशमिति द्रोण कलशम् ॥ कुम्भीभ्याम् । अम्भृणौ । सुते । स्थालीभिः । स्थालीः । आप्नोति ॥२७॥]

वायव्य पात्रों से वायव्य (सव) पात्रों को; वैतसपात्र के सद्भाव से द्रोणकलश को; कुम्भी-सुराधानी के द्वारा अभिषुत सोम के लिए अपेक्षित पूतभृद्-आहवनीय घटों को तथा स्थालियों के द्वारा स्थालियों को प्राप्त करता है ॥ २७ ॥

उ० वायव्यैः । सर्वेषां सोमपात्राणां वायव्यानीति संज्ञा । वायव्यैः वायव्यानि पात्राण्याप्नोति । सतेन द्रोणकलशम् । वैतसं पात्रं सत इत्युच्यते । कुम्भीभ्यां सुराधानीभ्यां शतच्छिद्राभ्याम् अम्भृणौ । अम्भृणौ पूतभृदाधवनीयावुच्येते । सुते अभिषुते सोमे यौ भवतः तौ आप्नोति । स्थालीभिः स्थालीः आप्नोति । उभयत्र हि स्थाल्यो भवन्ति ॥ २७ ॥

म० वायव्यानि सोमपात्राणि वायव्यैर्वायव्यानि पात्राणि आप्नोति । वैतसं पात्रं सतः तेन द्रोणकलशमाप्नोति । कुम्भी सुराधानी तद्द्वयमस्ति कुम्भीभ्यां शतच्छिद्राभ्यां सुराधानीभ्याम् अम्भृणौ पूतभृदाधवनीयौ सुतेऽभिषुते सोमे यौ स्तस्तावाप्नोति । स्थालीभिः कृत्वा स्थालीराप्नोति उभयत्र स्थालीसद्भावात् ॥ २७ ॥

यजुर्भिराप्यन्ते ग्रहा ग्रहैः स्तोमाश्च विष्टुतीः । छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि साम्नावभृथ आप्यते ॥२८॥

[यजुर्भिरिति यजुः भिः । आप्यन्ते । ग्रहाः । ग्रहैः । स्तोमाः । च । विष्टुतीः । विस्तुतीरिति वि स्तुतीः ॥ छन्दोभिरिति छन्दः भिः । उक्थाशस्त्राणि । उक्थशस्त्राणीत्युक्थ शस्त्राणि । साम्ना । अवभृथ इत्यव भृथः । आप्यते ॥२८॥]

यजुओं के द्वारा यजुष्; ग्रहों के द्वारा ग्रह; स्तोमों से स्तोम, विविध स्तुतियों से विविध स्तुतियाँ; छन्दों के द्वारा उक्थ-शस्त्र; साम से साम तथा अवभृथ से अवभृथ प्राप्त किया जाता है ॥२८॥

उ० यजुर्भिराप्यन्ते । यजुर्भिः यजूंषि आप्यन्ते । ग्रहा ग्रहैराप्यन्ते । स्तोमाश्च विष्टुतीश्च छन्दोभिः उक्थशस्त्राणि साम्नावभृथ आप्यते । साम्ना साम आप्यते अवभृथेनावभृथः ॥ २८ ॥

म० यजुर्भिः यजूंषि आप्यन्ते । ग्रहा ग्रहैराप्यन्ते स्तोमैः स्तोमा आप्यन्ते । विष्टुतिभिर्विविधस्तुतिभिर्विष्टुतीर्विष्टुतय आप्यन्ते । छन्दोभिरुक्थाशस्त्राणि उक्थानि शस्त्राणि चाप्यन्ते । साम्ना सामाप्यते । अवभृथेनावभृथ आप्यते ॥ २८ ॥

इडाभिर्भक्षानाप्नोति सूक्तवाकेनाशिषः । शंयुना पत्नीसंयाजान्त्समिष्टयजुषा सꣳस्थाम् ॥ २९ ॥

[इडाभिः । भक्षान् । आप्नोति । सूक्तवाकेनेति सूक्त वाकेन । आशिषः इत्याशिषः ॥ शंयुनेति शम् युना । पत्नीसंयाजानिति पत्नी संयाजान् । समिष्टयजुषेति समिष्ट यजुषा । संस्थामिति सम् स्थाम् ॥२९॥]

इडा से इडा को, भक्षों से भक्षों को; सूक्तवाक से सूक्तवाक को, आशीर्वचनों से आशीर्वचनों को, शंयु (=होम विशेष) से शंयु को; पत्नीसंयाजों से पत्नीसंयाजों को; समिष्टयजुष् के द्वारा समिष्टयजुष् को तथा संस्था से संस्था को प्राप्त करता है ॥ २९ ॥

उ० इडाभिर्भक्षान् । इडाभिः इडामाप्नोति । भक्षैर्भक्षानाप्नोति । सूक्तवाकेन सूक्तवाकम् । आशीर्भिराशिषः । शंयुना शंयुमाप्नोति । पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाप्नोति । समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्नोति । संस्थया संस्थामाप्नोति २९

म० इडाभिरिडामाप्नोति । भक्षैर्भक्षानाप्नोति । सूक्तवाकेन सूक्तवाकमाप्नोति । आशीर्भिराशिष आप्नोति । शंयुना होमविशेषेण शंयुमाप्नोति । पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानाप्नोति । समिष्टयजुषा समिष्टयजुराप्नोति । संस्थया संस्थामाप्नोति । इडादीनामुभयत्र सद्भावात् ॥ २९ ॥

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् । दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ ३० ॥

[व्रतेन । दीक्षाम् । आप्नोति । दीक्षया । आप्नोति । दक्षिणाम् ॥ दक्षिणा । श्रद्धाम् । आप्नोति । श्रद्धया । सत्यम् । आप्यते ॥३०॥]

व्रत से दीक्षा को प्राप्त करता है; दीक्षा से दक्षिणा को; दक्षिणा से श्रद्धा को प्राप्त करता है और श्रद्धा से सत्यब्रह्म प्राप्त किया जाता है ॥ ३० ॥

उ० व्रतेन । हुतोच्छिष्टभक्षश्चतूरात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति । अनेन व्रतेन दीक्षामाप्नोति । दीक्षया दक्षिणामाप्नोति । दक्षिणा दक्षिणयेति विभक्तिव्यत्ययः । श्रद्धामाप्नोति । श्रदिति सत्यनामसु पठितम् । तदस्यां धीयते आस्तिक्येनैवमेतदिति सा श्रद्धा पुण्यकृतां मनोविशेषः । श्रद्धया

सौत्रामण्या सत्यमाप्यते । सत्यम् ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । त्रयीलक्षणं वा ॥ ३० ॥

म० हुतोच्छिष्टभक्षश्चतूरात्रिमग्निहोत्रं जुहोतीति । व्रतेन दीक्षामाप्नोति । दीक्षया दक्षिणामाप्नोति । दक्षिणा विभक्तिलोपः । दक्षिणया श्रद्धामाप्नोति । श्रदिति सत्यनाम । श्रत् सत्यं धीयते यस्यां सा श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः पुण्यवतां मनोविशेषः । श्रद्धया सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्माप्यते प्राप्यते । श्रद्धां विना ज्ञानाभावात् ॥ ३० ॥

एतावद्रूपं यज्ञस्य यद्देवैर्ब्रह्मणा कृतम् । तदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणीसुते ॥ ३१ ॥

[एतावत् । रूपम् । यज्ञस्य । यत् । देवैः । ब्रह्मणा । कृतम् ॥ तत् । एतत् । सर्वम् । आप्नोति । यज्ञे । सौत्रामणी । सुते ।॥३१॥]

इतना मात्र सोमयज्ञ का स्वरूप है जो कि ब्रह्मा और अन्य देवों के द्वारा दर्शन किया गया था। सौत्रामणि यज्ञ में सुरा-सोम के अभिषुत होने पर यजमान इस सब को प्राप्त कर लेता है ॥३१॥

उ० एतावत् । यत्परिमाणं रूपं सोमयज्ञस्य । यद्देवैश्च ब्रह्मणा च प्रजापतिना कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को विशेष इतिचेत् । स्वप्नप्रतिबुद्धन्यायेन दर्शनम् । करणं तु बुद्धिपूर्वकम् । यदेतत्सर्वमाप्नोति यज्ञे सौत्रामणी । पूर्वसवर्णदीर्घ आदेशश्छान्दसः । सौत्रामण्याख्ये सुते सुरासोमाभिषुते ॥ ३१ ॥

म० यज्ञस्य सोमयज्ञस्य एतावत् एतत्परिमाणं रूपम् देवैर्ब्रह्मणा प्रजापतिना च यद्रूपं कृतं दृष्टम् । दर्शनकरणयोः को भेदः । सुप्तप्रतिबुद्धन्यायो दर्शनं । बुद्धिपूर्वं तु करणम् । सौत्रामणी । सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घः । सौत्रामणी सौत्रामण्यां यज्ञे सुते सुरासोमेऽभिषुते सति तदेतत्सोमयागरूपं सर्वमाप्नोति ॥ ३१ ॥

सुरावन्तं बर्हिषदꣳ सुवीरं यज्ञꣳ हिन्वन्ति महिषा नमोभिः । दधानाः सोमं दिवि देवतासु मदेमेन्द्रं यजमानाः स्वर्काः ॥ ३२ ॥

[सुरावन्तमितिसुरा वन्तम् । बर्हिषदम् । बर्हिसदमितिबर्हिसदम् । सुवीरमितिसु वीरम् । यज्ञम् । हिन्वन्ति । महिषाः । नमोभिरितिनमः भिः ॥ दधानाः । सोमम् । दिवि । देवतासु । मदेम । इन्द्रम् । यजमानाः । स्वर्काऽइतिसु अर्काः ॥३२॥]

सुरा से युक्त, देवों को बैठने के दर्भासनों से युक्त व वीरों से युक्त सौत्रामणि याग को महान् ऋत्विज नमस्कारों के साथ आगे बढ़ाते हैं। पूजनीय हम ऋत्विज और यजमान देवलोक में देवों में मंत्रों के द्वारा सोम को पहुँचाते हुए इन्द्र को मदमस्त बनावें ॥ ३२ ॥

उ० पयोग्रहाञ्जुहोति । सुरावन्तम् । त्रिष्टुबश्विसरस्वतीदेवत्या । यत् सुरावन्तं बर्हिषदम् 'सुरावान्वा एष बर्हिषद्यज्ञो यः सौत्रामणी' । सुवीरं कल्याणवीरम् यज्ञं हिन्वन्ति वर्धयन्ति प्रापयन्ति वा । महिषा ऋत्विजः । नमोभिः नमस्कारैः अन्नैर्वा । दधानाः धारयन्तः । सोमं दिवि देवतासु । तत्र मदेम वयम् इन्द्रं यजमानाः । स्वर्काः शोभनार्चनाः कल्याणं मन्त्रा वा ॥ ३२ ॥

म० 'सुरावन्तमिति जुहोति' (का० १९ । ३ । ८) । अध्वर्युस्त्रीनपि पयोग्रहान्सहैव जुहोतीत्यर्थः । एवं सौत्रामण्याः सोमसंपत्तिमापाद्य प्रकृतमनुसरति । चतस्रस्त्रिष्टुभोऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । महिषा महान्तः ऋत्विजो यज्ञं सौत्रामणीसंज्ञं हिन्वन्ति वर्धयन्ति प्रापयन्ति वा । किंभूतं यज्ञम् । बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्ति देवा यत्र स बर्हिषत्तम् । तथा सुरावन्तं सुरा विद्यते यत्र स सुरावान् तम् । 'सुरावान्वा एष बर्हिषद्यज्ञो यत्सौत्रामणी' (१२ । ८ । १ । २) इति श्रुतेः । सुवीरं शोभना वीरा यत्र शोभनर्लिंजम् । कीदृशाः । महिषाः नमोभिरन्नैर्नमस्कारैर्वा सह दिवि स्वर्गे वर्तमानासु देवतासु सोमं दधानाः धारयन्तः । तत्र यज्ञे इन्द्रं यजमानाः यजन्तः सन्तो वयं मदेम हृष्येम । किंभूता वयम् । स्वर्काः शोभनोऽर्कोऽर्चनं मन्त्रा वा येषां ते स्वर्काः । यद्वा शोभनोऽर्कोऽन्नं येषां ते स्वर्का इति 'अर्को वै देवानामन्नमन्नं यज्ञो यज्ञेनैवैनमन्नाद्येन समर्धयन्ति' (१२ । ८ । १ । २) इति श्रुतेः । 'अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्ति अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति अर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृतः कटुकिम्न' (निरु० ५ । ४) इति यास्कः । महिषशब्दो यद्यपि महन्नामसु पठितस्तथाप्यत्र ऋत्विग्वाचकः । 'महिषा नमोभिरित्यृत्विजो वै महिषाः' (१२ । ८ । १ । २) इति श्रुतेः ॥ ३२ ॥

यस्ते रसः संभृत ओषधीषु सोमस्य शुष्मः सुरया सुतस्य । तेन जिन्व यजमानं मदेन सरस्वतीमश्विनाविन्द्रमग्निम् ॥ ३३ ॥

[यः । ते । रसः । सम्भृतऽइतिसम् भृतः । ओषधीषु । सोमस्य । शुष्मः । सुरया । सुतस्य ॥ तेन । जिन्व । यजमानम् । मदेन । सरस्वतीम् । अश्विनौ । इन्द्रम् । अग्निम् ॥३३॥]

हे सुरे ! ओषधियों में वर्तमान जो तुम्हारा रस एकत्र किया गया है और सुरा के साथ अभिषुत सोम का जो बल है, उस मदकर रस से तुम यजमान, सरस्वती, अश्विनौ, इन्द्र और अग्नि को तृप्त करो ॥ ३३ ॥

उ० सुराग्रहाञ्जुहोति । यस्ते रसः उक्ता देवता छन्दश्चाधस्तनया । हे सुरे, यस्तव रसः संभृतः एकीकृतः ओषधीषु वर्तमानः । सोमस्य च यः शुष्मः यद्बलम् । सुरया सह अभिषुतस्य तेनोभयेन रसेन बलेन च जिन्वन् प्रीणीहि यजमानं मदेन सुरोत्थेन सरस्वतीं च । अश्विनौ च इन्द्रं च अग्निं च ॥ ३३ ॥

म० 'पालाशैः सौरान्नमृण्मयमाहुतिमानशे' (का० १९ । ३ । ९) इति श्रुतेर्यस्त इति प्रतिप्रस्थाता पालाशोलूखलैः सुराग्रहान्दक्षिणेऽग्नौ यजति । मृण्मयपात्रमाहुतिं न व्याप्नोतीत्यर्थः । हे सुरे, ओषधीषु वर्तमानो यस्ते तव रसः संभृत एकीकृतः 'अपां वा एष ओषधीनां च रसो यत्सुरा' (१२ । ८ । १ । ४) इति श्रुतेः । सुरया सह सुतस्य सोमस्य च यः शुष्मः यद्बलम् । मदयतीति मदस्तेन मदेन मदजनकेन तेन सुरारसेन सोमशुष्मेण च यजमानं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रमग्निं च जिन्व प्रीणीहि ॥ ३३ ॥

यम॒श्विना॒ नमु॑चेरासु॒राद॒धि सर॑स्व॒त्यसु॑नोदिन्द्रि॒यार्य॑ । इ॒मं तᳪं शु॒क्रं मधु॑मन्त॒मिन्दु॒ᳪं सोम॒ᳪं राजा॑नमि॒ह भ॑क्षयामि ॥ ३४ ॥

[यम् । अ॒श्विना॑ । नमु॑चेः । आ॒सु॒रात् । अधि॑ । सर॑स्वती । असु॑नोत् । इ॒न्द्रि॒याय॑ ॥ इ॒मम् । तम् । शु॒क्रम् । मधु॑मन्त॒मिति॒मधु॑ मन्तम् । इन्दु॑म् । सोम॑म् । राजा॑नम् । इ॒ह । भ॒क्ष॒या॒मि॒ ॥३४॥]

जिस सोम को अश्विनौ नमुचि असुर के पास से लाए थे और जिस बलस्वरूप को उनके लिए सरस्वती ने परिशोधित किया था, उसी इस शुद्ध, मधुर और आह्लादक राजा सोम को मैं यहाँ यज्ञ में भक्षण करता हूँ ॥ ३४ ॥

उ० पयोग्रहान् भक्षयन्ति द्वाभ्यां त्रिष्टुब्भ्यामृत्विग्यजमानाः । यमश्विना नमुचिरसुर इन्द्रस्य इन्द्रियं वीर्यमपिबत् तस्य शिरसि छिन्ने लोहितमिश्रः सोम उदतिष्ठत् तदुत्पूयापिबन्त तदभिवादिनी एषा ऋक् । यत् अश्विना अश्विनौ । नमुचेरासुरात् असुरपुत्रात् अधि सकाशादाहृत्य । सरस्वती च असुनोत् अभ्यषुणोत् । इन्द्रियाय वीर्याय इन्द्रभैषज्याय वा । इमं तं शुक्रम् शुक्रम् असंसृष्टलोहितम् । मधुमन्तं रसवन्तम् । इन्दुम् । 'इदि परमैश्वर्ये' परमेश्वरम् । सोमं राजानम् इह भक्षयामि ॥ ३४ ॥

म० 'अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रमश्विनेत्याश्विनं भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्तᳪं होतृब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवदैन्द्रं यजमानः' (का० १९ । ३ । १०-१३) । त्रय आवृत्याश्विनं पयोग्रहं क्रमेण द्विर्द्विर्भक्षयन्ति सकृन्मन्त्रः । होत्रादयः सारस्वतं पयोग्रहमदन्ति यजमान ऐन्द्रं पयोग्रहमत्तीति सूत्रार्थः । नमुचिनेन्द्रस्य वीर्यं पीतम् तस्मिन् हते रुधिरमिश्रः सोमो जातस्तं देवाः पपुस्तदभिवादिन्येषा ऋक् । असुरस्यापत्यमासुरस्तस्मादसुरपुत्रान्नमुचेरधि सकाशाद् यं सोममाहरतामिति शेषः । 'अश्विनौ ह्येनं नमुचेरध्याहरताम्' (१२ । ८ । १ । ३) इति श्रुतेः । सरस्वती च यं सोममश्विभ्यामानीतमसुनोदभ्यषुणोत् । किमर्थम् । इन्द्रियाय इन्द्रस्य वीर्याय भैषज्याय वा । तमश्व्याहृतं सरस्वतीसुतमिमं राजानमिह यज्ञेऽहं भक्षयामि । कीदृशं सोमम् । शुक्रं शुद्धं लोहितासंसृष्टमतएव मधुमन्तं रसवन्तमिन्दुम् । 'इदि परमैश्वर्ये' परमैश्वर्यप्रदम् ॥ ३४ ॥

यद॒त्र रि॒प्तᳪं र॒सिनः॑ सु॒तस्य॒ यदिन्द्रो॒ अपि॑बच्छची॑भिः । अ॒हं तद॑स्य॒ मन॑सा शि॒वेन॒ सोम॒ᳪं राजा॑नमि॒ह भ॑क्षयामि ॥ ३५ ॥

[यत् । अत्र॑ । रि॒प्तम् । र॒सिनः॑ । सु॒तस्य॑ । यत् । इन्द्रः॑ । अपि॑बत् । शची॑भिः ॥ अ॒हम् । तत् । अ॒स्य॒ । मन॑सा । शि॒वेन॑ ॥३५॥]

उस सोम का जो कुछ भाग इस सुरा में लग गया है और जिसे इन्द्र ने तरकीबों से शुद्ध करके पिया था, उस राजा सोम के अंश मात्र को मैं भी अपने शुभ मन के द्वारा यज्ञ में भक्षण करता हूँ ॥ ३५ ॥

उ० यदत्र । यत् अत्र अस्यां सुरायाम् रिप्तं लिप्तं लग्नम् । रसिनः रसवतः सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य । यच्च इन्द्रः अपिबत्पीतवान् । इन्द्रदेवत्यो हि सोमः । शचीभिः कर्मभिः । अहं तत् । यत्तदिति सुविज्ञाते नपुंसकलिङ्गत्ता । अस्य मनसा शिवेन सोमं राजानमिति षष्ठ्या विपरिणामः । सोमस्य राज्ञः इह भक्षयामि ॥ ३५ ॥

म० 'यदत्रेति सौरान्भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीनावीतिनो दक्षिणतः' (का० १९ । ३ । १४) । अध्वर्य्वादय आश्विनं होत्रादयः सारस्वतं यजमान ऐन्द्रं सुराग्रहं यदत्रेति मन्त्रेण विहारदक्षिणे स्थिताः प्राचीनावीतिनो भक्षयन्ति आघ्राणमन्येन मूल्येन भक्षणमित्यर्थः । रसोऽस्त्यस्मिन्निति रसी तस्य रसिनो रसवतः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य यत् । सामान्ये नपुंसकलम् । यो भागः अत्र सुरायां रिप्तं लिप्तं सोमसंबन्धि यत् सुरायां लग्नम् । यच्च सुरालग्नं सोमांशं शचीभिः कर्मभिः शुद्धं कृत्वा इन्द्रः अपिबत् । सोमं राजानमिति द्वितीये षष्ठ्यर्थे अस्य विशेषणत्वात् । अस्य सोमस्य राज्ञः तत् तं सुरानिर्गतं

सोमं शिवेन शुद्धेन मनसा इह यज्ञेऽहं भक्षयामि सुरासकाशाच्छुद्धं कृत्वा भक्षयामि । तथाच श्रुतिः 'अहं तदस्य मनसा शिवेनेत्यशिव इव वा एष भक्षो यत्सुरा ब्राह्मणस्य शिवमेवैनमेतत्कृत्वात्मन्धत्ते' (१२।८।१।१५) इति ॥ ३५ ॥

पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा नमः । अक्षन्पितरोऽमीमदन्त पितरोऽतीतृपन्त पितरः पितरः शुन्धध्वम् ॥ ३६ ॥

[पितृभ्यऽइतिपितृ भ्यः । स्वधायिभ्यऽइतिस्वधायि भ्यः । स्वधा । नमः । पितामहेभ्यः । प्रपितामहेभ्यऽइतिप्र पितामहेभ्यः ॥ अक्षन् । पितरः । अमीमदन्त । अतीतृपन्त । पितरः । पितरः । शुन्धध्वम् ॥३६॥]

स्वधा (=अन्न) की ओर आने वाले पितरों के लिए यह स्वधा अन्न प्रदान है। उन्हें नमस्कार है। स्वधाप्रिय पितामहों के लिए यह स्वधान्न है। उन्हें नमस्कार है। स्वधाप्रिय प्रपितामहों के लिए यह स्वधान्न है। उन्हें नमस्कार है। (उक्त मंत्रों से सुराग्रहों से पितरों के लिए स्वधा करना। तदनन्तर उन ग्रहों के धोवन से अंगारों पर आहुतियाँ देना) पितरों ने सुरा का भक्षण किया। वे मदमस्त हुए। वे परितृप्त हुए। हे पितरो ! हाथ धोकर अब तुम सब शुद्ध होओ ॥ ३६ ॥

उ० अङ्गारेषु बर्हिष्परिधिषु सुरां जुहोति । पितृभ्यः त्रैत्राणि यजूंष्यस्यां कण्डिकायाम् । पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधांप्रति गमनशीलाः स्वधायिनः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' । स्वधानमः अन्नमस्तु । बहुवचनं पितृव्यसव्यपेक्षं पूजार्थं वा । पितामहेभ्यः उक्तोदर्कम् । प्रक्षालनेनोपसिञ्चति । अक्षन् अत्तवन्तः भक्षितवन्तः पितरः । अमीमदन्त मादिताः पितरः । अतीतृपन्त तर्पिताः पितरः । जपति पितरः पितरः शुंधध्वम् पाणिप्रक्षालनं कुरुध्वम् ॥ ३६ ॥

म० 'अङ्गारेषु वा बहिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं' (का० १९ । ३ । १७) सुराग्रहाणां भक्षणम् घ्राणम् अन्येन मूल्येन भूपालपानमिति पक्षत्रयमुक्तम् । चतुर्थमाह यद्वाहवनीयस्याङ्गारेषु परिधेर्बहिर्दक्षिणदिक्स्थेषु होमशेषान्सुराग्रहान्पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह । उत्तरेऽङ्गारे आश्विनम् मध्यमे सारस्वतम् दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहोतीति सूत्रार्थः । अपसव्येन कर्म । सप्त यजूंषि पितृदेवत्यानि । पितृभ्यः स्वधासंज्ञकं नमोऽन्नमस्तु 'स्वधा वै पितृणामन्नम्' इति श्रुतेः । यद्वा पितृभ्यः स्वधान्नमस्तु । तेभ्यो नमो नमस्कारश्चास्तु । कीदृशेभ्यः । स्वधायिभ्यः स्वधामन्नं प्रति यन्ति गच्छन्तीत्येवंशीलाः स्वधायिनस्तेभ्यः । 'इण् गतौ' इति धातोः 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' (पा० ३ । २ । ७८) इति णिनिप्रत्ययः । पितृभ्य इति बहुवचनं पितृव्याद्यपेक्षं पूजार्थं वा । एवं पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इति मन्त्रौ व्याख्येयौ । 'अक्षन्पितर इति प्रक्षालनेनोपसिञ्चति' (का० १९ । ३ । १८) । सौरग्रहहोमपात्रक्षालनजलेन यथास्वमङ्गारान्सिञ्चति प्रतिमन्त्रम् । पितरः अक्षन्भक्षितवन्तः । 'घस्लृ अदने' लङि रूपम् । पितरोऽमीमदन्त 'मद तृप्तौ' तृप्ताः । अतीतृपन्त तर्पिता अस्माभिः पितरः । यद्वास्मानतीतृपन्त तर्पयन्ति तृप्ताः सन्तोऽभीष्टदानेन । 'पितरः शुन्धध्वमिति जपति' (का० १९ । ३ । १९) हे पितरः, शुन्धध्वं शुद्धाः पाणिप्रक्षालनेन शुद्धा यूयं भवत ॥ ३६ ॥

पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा विश्वमायुर्व्यश्नवै ॥ ३७ ॥

[पुनन्तु । मा । पितरः । सोम्यासः । पितामहाः । प्रपितामहाऽइतिप्र पितामहाः ॥ पवित्रेण । शतायुषेतिशत आयुषा ॥ विश्वम् । आयुः । वि । अश्नवै ॥३७॥]

(इन यजुषों का जप करना ।) सोमप्रिय पितृजन मुझे पवित्र करें। पितामह मुझे पवित्र करें। शत आयुष्य वाले पवित्र के द्वारा प्रपितामह मुझे पवित्र करें। पितामह-प्रपितामह मुझे शतायुष पवित्र से पवित्र करें। उनके द्वारा पवित्रीकृत मैं अपनी सम्पूर्ण आयु प्राप्त करूँ ॥ ३७ ॥

उ० नवर्चं वाचयति पावमानं पुनन्तु मा । द्वे पित्र्यानुष्टुभौ । पुनन्तु मां पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । पुनन्तु मां पितामहाः । पुनन्तु प्रपितामहाः । पावनं च पापापनोदः । शुद्धिः फलग्रहणयोग्यता । केन पुनन्तु । पवित्रेण । कथंभूतेन । शतायुषा । येन पूतः शतायुर्भवति तत्पवित्रं तत्साधनत्वाच्छतायुरेव । पुनन्तु मां पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेण शतायुषा । आदरार्थोऽभ्यासः विशेषार्थो वा । तथा मां पितृपितामहाः प्रपितामहाः पुनन्तु यथा विश्वं सर्वमायुः अहं व्यश्नवै व्यश्नुवां प्राप्नुयाम् ॥ ३७ ॥

म० 'कुम्भीमासज्य कुम्भवच्छतवितृण्णां वालपवित्रहिरण्यानन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति' (का० १९ । ३ । २०) । दक्षिणाहवनीयपार्श्वयोः स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाग्रं वंशं निधाय तत्रस्थे शिक्ये शतच्छिद्रां कुम्भीं निधाय कुम्भीतले वालादीनि निधाय तत्र सुराशेषं सिक्त्वाग्रेरुपरि स्रवन्त्यां सुरायां नवर्चं यजमानं वाचयेत् । वालो गोऽश्ववालकृतं सुरागलनम् ।

पवित्रमजाविलोमकृतं पयोगलनम् । हिरण्यं शतमानमितम् । प्रत्यृचं वाचनमिति सूत्रार्थः । द्वे पितृदेवत्येऽनुष्टुभौ । पितरो मा मां पुनन्तु शोधयन्तु । केन । पवित्रेण गोऽश्ववालकृतेन । कीदृशेन पवित्रेण । शतायुषा शतं शतवर्षमितमायुर्यस्मात्तच्छतायुस्तेन । येन पूतः शतायुर्भवतीत्यर्थः । पितामहाश्च मां पुनन्तु प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु । कीदृशाः पित्रादयः । सोम्यासः सोम्याः सोमं संपादयन्ति सोम्याः । आदरार्थं पुनर्वचनम् । पितामहाः प्रपितामहाश्च मां पुनन्तु शतायुषा पवित्रेण । एवं पित्रादिभिः पूतोऽहं विश्वं सर्वमायुः व्यश्नवै व्याप्नवै प्राप्नुयाम् 'अशूङ् व्याप्तौ' लोट् ॥ ३७ ॥

अग्न आयूꣳषि पवस आसुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छुनाम् ॥ ३८ ॥

[अग्ने । आयूꣳषि । पवसे । आ । सुव । ऊर्जम् । इषम् । च । नः ॥ आरे । बाधस्व । दुच्छुनाम् ॥३८॥]

हे अग्ने ! तुम स्वयं ही आयुष्य प्रापक कर्मों को हमसे करवाते हो। तुम हमारे लिए आयुष्यप्रापक बल-अन्न को लाओ। दुष्ट प्रवृत्तिवाले व्यक्तियों को तुम हमसे दूर ही रखो ॥ ३८ ॥

उ० अग्न आयूंषि । आग्नेयी गायत्री । हे अग्ने, यतस्त्वम् आयूंषि पवसे आयुःप्रापकाणि कर्माणि चेष्टयसे स्वभावतएव अतस्त्वां प्रार्थये। आसुव अभ्यनुजानीहि । ऊर्जं दधि उपसेचनम् । इषं च व्रीह्यादि नः अस्माकम् । एतद्धि जीवनहेत्वित्यभिप्रायः । किंच आरे दूरे एवावस्थितं सन्तं बाधस्व तैस्तैरुपायैः । दुच्छुनां दुष्टं श्वानम् । शुना चात्र दुर्जनप्रभृतयो लक्ष्यन्ते । तैः रहितो हि पुरुषः परमायुः प्राप्नोति ॥ ३८ ॥

म० प्रजापतिदृष्टाग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने, त्वमायूंषि पवसे त्वत एवायुःप्रापकाणि कर्माणि पावयसे चेष्टयसे । अन्तभूतण्यन्तः । अतएव नोऽस्मदर्थमिषं व्रीह्यादिधान्यमूर्जं दध्यादि च आसुव ज्ञापय देहीत्यर्थः । जीवनहेतुत्वात् । किंच आरे दूरेऽपि स्थितानां दुच्छुनां दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छ्वानः तेषाम् । कर्मणि षष्ठी । दुष्टान् शुनः सारमेयप्रायान्दुर्जनान्बाधस्व नाशयसि दुर्जने जीवनाशक्तेः ॥ ३८ ॥

पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धियः । पुनन्तु विश्वा भूतानि जातवेदः पुनीहि मा ॥३९॥

[देवजनाऽइतिदेव जनाः । मनसा । धियः ॥ विश्वा । भूतानि । जातवेदऽइतिजात वेदः । पुनीहि । मा ॥३९॥]

देवजन मुझे पवित्र करें। वे मन के द्वारा मेरी बुद्धियों को पवित्र करें। सर्वभूत मुझे पवित्र करें और उत्पन्नमात्र को जानने वाले अग्ने ! तुम मुझे पवित्र करो ॥ ३९ ॥

उ० पुनन्तु मा । लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् । पुनन्तु मा देवजनाः देवानुगामिनः । पुनन्तु मनसा संयुक्ताः । धियः बुद्धयः कर्माणि वा । पुनन्तु विश्वानि भूतानि । त्वमपि हे जातवेदः पुनीहि माम् ॥ ३९ ॥

म० अनुष्टुप् देवजनधीविश्वभूतजातवेदोदेवत्या । देवजनाः देवानुगामिनो जना मां पुनन्तु । मनसा सह धियः बुद्धयः कर्माणि वा मां पुनन्तु । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि मां पुनन्तु । हे जातवेदः, त्वमपि मां पुनीहि ॥ ३९ ॥

पवित्रेण पुनीहि मा शुक्रेण देव दीद्यत् । अग्ने क्रत्वा क्रतूँ२॥ रनु ॥ ४० ॥

[पवित्रेण । पुनीहि । मा । शुक्रेण । देव । दीद्यत् ॥ अग्ने । क्रत्वा । क्रतून् । अनु ॥४०॥]

हे अग्निदेव ! दीप्यमान तुम मुझे शुद्ध पवित्र के द्वारा पवित्र करो। हे अग्ने ! तुम यज्ञों को लक्ष्य करके मुझे स्वकर्म से पवित्र बनाओ ॥ ४० ॥

उ० पवित्रेण । आग्नेयी गायत्री । पवित्रेण पुनीहि माम् शुक्रेण शोचिष्मता शुक्लेन अशबलेन । हे देव, दीद्यत् दीप्यमान हे अग्ने, क्रत्वा कर्माणि च क्रियया च क्रतून् तान् तान् च क्रतून् अनु ॥ ४० ॥

म० अग्निदेवत्या गायत्री । हे अग्ने हे देव, शुक्रेण शुक्लेन शुद्धेन पवित्रेण मा मां पुनीहि । किंभूतस्त्वम् । दीद्यत् अतिदीव्यतीति दीद्यत् दीप्यमानः । दिवेर्यङ्लुगन्तं रूपम् । किंच हे अग्ने, क्रतूनतु अस्माकं यज्ञाननुलक्ष्य क्रत्वा क्रतुना कर्मणा त्वं पुनीहि यज्ञे मां पुनीहि । यद्वा यज्ञान्पुनीहि सम्यक् कारयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन पुनातु मा ॥ ४१ ॥

[यत् । ते । पवित्रम् । अर्चिषि । अग्ने । विततमितिवितताम् । अन्तरा ॥ ब्रह्म । तेन । पुनातु । मा ॥४१॥]

हे अग्ने ! तुम्हारा जो पवित्र करने वाला सामर्थ्य ज्वालाओं के अन्दर फैला हुआ है, उस अपने बृहद् पवित्र बल से तुम हमें पवित्र करो ॥ ४१ ॥

उ० यत्ते । आग्नेयी गायत्री । ब्राह्मस्तृतीयः पादः । यत्ते तव पवित्रम् आर्चिषि हे अग्ने, विततं प्रसारितम् । अन्तरा मध्येन ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तम् त्रयीलक्षणपरं वा । तेन पवित्रेण अभ्यनुज्ञातेन पुनातु मा माम् ॥ ४१ ॥

म० आग्नेयी गायत्री । तृतीयः पादो ब्रह्मदेवत्यः । हे अग्ने, ते तव आर्चिषि ज्वालायामन्तरा मध्ये यत् ब्रह्म त्रयी-

रूपं परब्रह्मरूपं वा पवित्रं विततं विस्तृतं प्रसारितं तेन पवित्रेण मा मां भवान् पुनातु ॥ ४१ ॥

पव॑मानः सो अ॒द्य नः॑ प॒वित्रे॑ण॒ विच॑र्षणिः । यः पोता स पु॑नातु मा ॥ ४२ ॥

[पव॑मानः । सः । अ॒द्य । नः॒ । प॒वित्रे॑ण । विच॑र्षणि॒रिति॒वि च॑र्षणिः ॥ यः । पोता । सः । पु॒नातु । मा ॥४२॥]

सबको देखने वाला वह पावक सोम आज अपने पवित्र बल से मुझे पवित्र करे और जो पवित्रकारी वायु हैं, वह भी मुझे पवित्र करे ॥ ४२ ॥

उ० पवमानः । सोमदेवत्या गायत्री तृतीयः पादो वायव्यः । सः पवमानः सोमः । अद्य अस्मिन् द्यवि नः अस्मान् पवित्रेण विचर्षणिः । द्रष्टा कृताकृतावेक्षकः पुनातु । यश्च स्वभावतः पोता स पुनातु मां वायुः ॥ ४२ ॥

म० सोमदेवत्या गायत्री । तृतीयः पादो वायुदेवत्यः । स पवमानः पवतेऽसौ पवमानः शोधकः सोमः अद्यास्मिन् दिने पवित्रेण नोऽस्मान् पुनातु । कीदृशः सोमः । विचर्षणिः विविधं चष्टे विचर्षणिः द्रष्टा कृताकृतज्ञः । यद्वा विशिष्टाः चर्षणयो मनुष्याः ऋत्विजो यस्य सः । किंच यः पोता पुनाति पवते वा पोता वायुः स मा मां पुनातु ॥ ४२ ॥

उ॒भाभ्यां॑ देव सवितः प॒वित्रे॑ण स॒वेन॑ च । मां पु॑नीहि वि॒श्वतः॑ ॥ ४३ ॥

[उ॒भाभ्या॑म् । दे॒व । स॒वि॒त॒रिति॑सवितः । प॒वित्रे॑ण । स॒वेन॑ । च॒ ॥ माम् । पु॒नी॒हि । वि॒श्वत॒ इति॑ ॥४३॥]

हे सवितादेव ! तुम अपने पवित्र एवं अनुज्ञा दोनों के द्वारा मुझे सर्वतः पवित्र बनाओ ॥ ४३ ॥

उ० उभाभ्याम् । सावित्री गायत्री । हे देवसवितः, उभाभ्याम् पवित्रेण च । सवेनाभ्यनुज्ञया च । मां पुनीहि विश्वतः सर्वतः ॥ ४३ ॥

म० सवितृदेवत्या गायत्री । हे देव सवितः, उभाभ्यां कृत्वा विश्वतः सर्वतो मां पुनीहि । उभाभ्यां काभ्याम् । पवित्रेण अजाविलोमनिर्मितेन सवेनाभ्यनुज्ञया च त्वदाज्ञया यज्ञसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४३ ॥

वै॒श्व॒दे॒वी पु॑न॒ती दे॒व्यागा॒द्यस्या॑मि॒मा ब॒ह्व्यस्त॒न्वो वी॒तपृ॑ष्ठाः । तया॒ मद॑न्तः सध॒मादे॑षु व॒यꣳ स्या॑म॒ पत॑यो र॒यीणा॑म् ॥ ४४ ॥

[वै॒श्व॒दे॒वीति॑वैश्व दे॒वी । पु॒न॒ती । दे॒वी । आ । अ॒गा॒त् । यस्या॑म् । इ॒माः । ब॒ह्व्यः॑ । त॒न्वः॑ । वी॒तपृ॑ष्ठा॒ इति॑वी॒त पृ॑ष्ठाः ॥ तया॑ । मद॑न्तः । स॒ध॒मादे॒ष्विति॑सध मादे॑षु ॥४४॥]

विश्वेदेवों से सम्बन्धित और पवित्र करती हुई यह सुराकुम्भी प्राप्त हुई है । इसमें अनेक कमनीय शरीर धाराएँ विद्यमान हैं । उस सुराकुम्भी के द्वारा देवों के साथ बैठने के स्थान यज्ञ में आनन्दित होते हुए हम धनों के स्वामी होवें ॥ ४४ ॥

उ० वैश्वदेवी त्रिष्टुप् अनिर्ज्ञाताभिधेया प्रवह्लिकेव तत्र कांचिद्देवतामङ्गीकृत्य व्याचक्ष्महे । शतातृण्णाकुम्भी दक्षिणस्याग्नेरुपरिष्टात्क्षरति । सा चाभिधेया सौत्रामणीवा वाग्वा उखा वेत्यादि । विश्वेभ्यो देवेभ्यः आगता हिता वा वैश्वदेवी सुराकुम्भी । पुनती पावनं कुर्वाणा आगात् आगता । यस्याम् इमाः बह्व्यः धाराः तन्वः पुरः वीतपृष्ठाः कामितशरीराः । काम्यन्ते हि सुराधाराः । तया मदन्तः तया सह मोदमानाः । सधमादेषु 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' इति सहस्य सधादेशः । सह मदनेषु वयं स्याम पतयः रयीणां धनानाम् ॥ ४४ ॥

म० विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् । इयं प्रवह्लिका अज्ञाताभिधेया । ततः कांचिद्देवतामुद्दिश्य व्याख्यास्यामः । दक्षिणाग्नेरुपरि शतातृण्णा कुम्भी क्षरति तां सौत्रामणीं वा वाचं वा उखां वा । देवी द्योतमाना सुराकुम्भी आगता । कीदृशी । वैश्वदेवी विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो हिता वैश्वदेवी विश्वेभ्यो देवेभ्य आगता वा । पुनती पावनं कुर्वती । यस्यां कुम्भ्यामिमाः प्रत्यक्षतो दृश्यमानाः बह्व्यो बहुसंख्याकाः तन्वः शरीरप्राया धाराः वर्तन्ते । कीदृश्यस्तन्वः । वीतपृष्ठाः वीतमिष्टं पृष्ठं स्वरूपं यासां ताः कामितशरीराः सुराधाराः सुरैः काम्यन्ते । तया कुम्भ्या सधमादेषु यज्ञस्थानेषु मदन्तो मोदमानाः सन्तो वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम । सह माद्यन्ति देवा येषु ते सधमादाः 'सध मादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ६ । ३।९६) इति सहस्य सधादेशः ॥ ४४ ॥

ये स॑मा॒नाः सम॑नसः पि॒तरो॑ यम॒रा॒ज्ये । तेषां॑ लो॒कः स्व॒धा नमो॑ य॒ज्ञो दे॒वेषु॑ कल्पताम् ॥ ४५ ॥

[ये । स॒मा॒नाः । सम॑नस॒ इति॒स मन॑सः । पि॒तरः॑ । य॒म॒रा॒ज्य इति॑यम रा॒ज्ये ॥ तेषा॑म् । लो॒कः । स्व॒धा । नमः॑ । य॒ज्ञः । दे॒वेषु॑ । क॒ल्प॒ता॒म् ॥४५॥]

समान मन वाले एवं पद व अधिकार में समान जो पितर यमराज के लोक में विद्यमान हैं । उन पितरों के लोक में स्वधा अन्न प्राप्त होवे । यह यज्ञ तो देवों के लोक को ही प्राप्त होवे ॥४५॥

उ० दक्षिणाग्नौ जुहोति । ये समानाः अनुष्टुप् पैत्री । ये समानाः जात्यादिभिः । समनसः समानमनस्काः पितरः

यमराज्ये लोके इत्यस्य हि स्वे लोके राज्यम्। तेषां पितॄणां लोकः आयतनम् स्वधाशब्दोपलक्षितमन्नमस्तु। यद्वा तेषां पितॄणां लोक आयतनं स्वधाकारोपलक्षितमन्नमस्तु। नमस्कारोपलक्षिता च स्तुतिर्भवतु। यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां समर्थो भवतु ॥ ४५ ॥

म० 'ये समाना इति यजमानो जुहोति' (का० १९। ३। २३)। सकृद्गृहीतमाज्यं दक्षिणेऽग्नौ प्राचीनावीती दक्षिणामुखो यजमानो जुह्वा जुहोतीत्यर्थः। द्वे अनुष्टुभौ। आद्या पितृदेवत्या। यमराज्ये यमस्य राज्यं यस्मिन् तत्र यमलोके ये पितरो वर्तन्ते 'धर्मराजः पितृपतिः' इत्यभिधानात्। कीदृशाः पितरः। समानाः जातिरूपादिभिस्तुल्याः। समनसः समानं मनो येषां ते तुल्यमनस्काः 'समानस्य छन्दसि' (पा० ६। ३। ८४) इति समानस्य सादेशः। तेषां पितॄणां लोकः। विभक्तिव्यत्ययः। लोके स्वधा नमः स्वधाशब्दोपलक्षितं नमोऽन्नमस्तु। यद्वान्नं नमस्कारश्चास्तु। यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां देवांस्तर्पयितुं समर्थो भवत्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥

ये स॒मा॒नाः सम॑नसो जी॒वा जी॒वेषु॑ माम॒काः। तेषा॒ꣳ श्रीर्मयि॑ कल्पताम॒स्मिँल्लो॒के श॒तꣳ समाः॑ ॥ ४६ ॥

[जी॒वाः । जी॒वेषु॑ । मा॒म॒काः ॥ श्रीः । मयि॑ । क॒ल्प॒ता॒म् । अ॒स्मिन् । लो॒के । श॒तम् । समाः ॥४६॥]

समान मन और समान पद-अधिकार जो मेरे जीव इस जीवलोक में विद्यमान हैं, उन सबकी श्री-सम्पत्ति सौ वर्ष तक इस लोक में मुझमें ही आश्रयण करती रहे ॥ ४६ ॥

उ० उत्तरेऽग्नावाज्याहुतिं जुहोति। ये समानाः अनुष्टुप्। यजमानाः ये समानाः समनसः जीवाः जीवनवन्तः। जीवेषु जीवनवत्सु मध्ये मामकाः मदीयाः। तेषां संबन्धिनी श्रीः मयि कल्पतां कॢप्ता भवतु। तान् परित्यज्य मामाश्रयत्वित्यर्थः। पापात्मानो हि गोत्रिणो भवन्ति। कुत्र कियन्तं च कालमित्यत आह। अस्मिन् लोके शतं समाः। समाशब्दः संवत्सरवचनः ॥ ४६ ॥

म० 'उत्तरे यज्ञोपवीत्युत्तरया' (का० १९। ३। २४)। उत्तरे उत्तरवेद्याहवनीये कृतसव्यो यजमान उत्तरयाग्निमया ऋचाज्यं जुहोतीत्यर्थः। यजमानाशीः श्रीदेवत्या। जीवन्तीति जीवास्तेषु जीवेषु प्राणिषु मध्ये ये समानाः समनसः समनस्काः मामका मदीया जीवाः प्राणिनः। सपिण्डाः ये मे ते मामकाः 'तवकममकावेकवचने' (पा० ४। ३। ३) इति अस्मदो ममकादेशः। अस्मिन् लोके भूलोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं तेषां मामकानां जीवानां श्रीर्मयि कल्पतां तांस्त्यक्त्वा मयि कॢप्ता भवतु। मामाश्रयतामित्यर्थः। गोत्रिणो हि पापात्मानः सहजाः शत्रवोऽत एवं प्रार्थ्यते ॥ ४६ ॥

द्वे सृ॒ती अ॑शृणवं पितॄ॒णाम॒हं दे॒वाना॑मु॒त मर्त्या॑नाम्। ताभ्या॑मि॒दं विश्व॒मेज॒त्समे॑ति॒ यद॑न्त॒रा पि॒तरं॑ मा॒तरं॑ च ॥ ४७ ॥

[द्वेऽइति॒द्वे । सृ॒तीऽइति॑सृ॒ती । अ॒शृ॒ण॒व॒म् । पि॒तॄ॒णाम् । अ॒हम् । दे॒वाना॑म् । उ॒त । मर्त्या॑नाम् ॥ ताभ्या॑म् । इ॒दम् । विश्व॑म् । एज॑त् । सम् । ए॒ति॒ । यत् । अ॒न्त॒रा । पि॒तर॑म् । मा॒तर॑म् । च॒ ॥४७॥]

इस संसार में मरने वाले मनुष्यों की मैंने दो ही गतियाँ—पितरों की तथा देवों की—सुनी है। उन्हीं दो गतियों से यह सारा संसार आता और जाता है। उन्हीं के अन्दर चलकर यह संसार पितृलोक बैकुण्ठ को तथा मातृलोक भूमि को प्राप्त होता है ॥ ४७ ॥

उ० पयः समन्वारब्धे जुहोति। द्वे सृती त्रिष्टुप्। पन्थानो ब्रवीति। ये एते शुक्लकृष्णे सृती यावेतौ देवयानपितृयाणौ पन्थानौ। अहमशृणवं पितॄणां श्रुतिवाक्येभ्यः। 'स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्था' इति। देवानां देवयानगामिनाम् उत अपिच मर्त्यानां मरणधर्मिणां पितृयाणगामिनाम्। ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति। तदः स्थाने यदो वृत्तिः। याभ्यां पथिभ्याम् इदं सर्वम् एजत् क्रियावत् समेति संगच्छति। यत् अन्तरा पितरं मातरं च। द्यौः पिता पृथिवी माता। सुहुतं ताभ्यां सृतीभ्यामस्तु ॥ ४७ ॥

म० 'अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे सृती इति' (का० १९। ३। २५)। ऋत्विग्यजमानेषु कृतान्वारम्भेषु अध्वर्युः पयोजुहोतीत्यर्थः। देवयानपितृयाणमार्गदेवत्या त्रिष्टुप्। मर्त्यानां मरणधर्मिणां प्राणिनां द्वे सृती द्वौ मार्गौ अहमशृणवं श्रुतवानस्मि श्रुतितः। 'स एष देवयानो वा पितृयाणो वा पन्था' इति श्रुतेः। के द्वे सृती अत आह। देवानां मार्ग एकः उतापि च पितॄणाम् देवमार्गः पितृमार्गश्चेति। पितरं मातरम् द्यौः पिता पृथिवी माता। 'असौ वै पितेयं माता' (१२। ८। १। २१) इति श्रुतेः। पितरं मातरं च अन्तरा भूलोकद्युलोकयोर्मध्ये तत् एजत् कम्पमानं क्रियावत् विश्वं सर्वमिदं ताभ्यां सृतिभ्यां देवयानपितृयाणाभ्यां समेति संगच्छते ताभ्यां सृतिभ्यां सुहुतमस्तु ॥ ४७ ॥

इ॒दꣳ ह॒विः प्र॒जन॑नं मे अस्तु॒ दश॑वीरꣳ॒ सर्व॑गणꣳ स्व॒स्तये॑। आ॒त्म॒सनि॑ प्र॒जा॒सनि॑ प॒शु॒सनि॑ लो॒क॒सन्य॑भय॒सनि॑। अ॒ग्निः प्र॒जां ब॑हु॒लां मे॑ करो॒त्वन्नं॒ पयो॒ रेतो॑ अ॒स्मासु॑ धत्त ॥ ४८ ॥

[इ॒दम् । ह॒विः । प्र॒जन॑न॒मिति॑प्र॒ जन॑नम् । मे॒ । अ॒स्तु॒ ।

दशवीरमितिदशं वीरम् । सर्वगणमितिसर्वं गणम् । स्वस्तये ॥ आत्मसनीत्यात्म सनिं । प्रजासनीतिप्रजा सनिं । पशुसनीतिपशु सनिं । लोकसनीतिलोक सनिं । अभयसनीत्यभय सनिं ॥ अग्निः । प्रजामितिप्र जाम् । बहुलाम् । मे । करोतु । अन्नम् । पयः । रेतः । अस्मासु । धत्त ॥४८॥]

यह पयः हविः मुझमें प्रजनन शक्ति बने; प्राण-अपानादि एवं सब अंगों को बल दे और मेरे कल्याण का हेतु होवे। आत्मबल देने वाली, प्रजा देने वाली, पशु देने वाली, लोक देने वाली तथा स्वर्ग देने वाली होवे। अग्नि मेरी प्रजा को बहुसंख्यक बनावे। हे ऋत्विजो। तुम अन्न, दूध व वीर्य हममें धारित करो ॥ ४८ ॥

उ० शेषं यजमानो भक्षयति । इदं हविः त्र्यवसाना अष्टिर्यजमानाशीः । इदं पयोलक्षणं हविः प्रजननं उत्पादकम् मे मम अस्तु । दशवीरम् । 'प्राणा वै दशवीराः' । सर्वगणम् । 'अङ्गा वै सर्वगणाः' । स्वस्तये अविनाशाय । पुनरपि हविर्विशेष्यते । आत्मसनि आत्मानं यद्धविः सनोति संभजते तदात्मसनि । एवं प्रजासनि पशुसनि लोकसनि अभयसनि । अभयमपुनरावृत्तिः । अग्निः प्रजां बहुलाम् अतिवृद्धां मम करोतु । यूयं च हे ऋत्विजः, अन्नं च पयश्च रेतश्च अस्मासु धत्त ॥ ४८ ॥

म० 'शेषं यजमानो भक्षयतीदꣳ हविरिति' (का० १९ । ३ । २६) । उखास्थितं शेषं पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थः । यजमानाशीर्देवत्या त्र्यवसाना अष्टिः एको व्यूहः । इदं पयोरूपं हविर्मे मम स्वस्तये अविनाशायास्तु । कीदृशं हविः । प्रजननं प्रजनयतीति प्रजननं प्रजोत्पादकम् । दशवीरं दश वीराः प्राणा यत्र तत् । यत्र पीते दशानां प्राणपानव्यानोदानसमानागकूर्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयसंज्ञानां प्राणानां स्वास्थ्यं भवतीत्यर्थः । 'प्राणा वै दशवीराः प्राणानेवात्मन्धत्ते' (१२ । ८ । १ । २२) इति श्रुतेः । तथा सर्वगणं सर्वे गणा अङ्गानि यस्मिंस्तत् । यत्र पीतेऽङ्गानि स्वस्थानि स्युरित्यर्थः । 'अङ्गानि वै सर्वे गणा अङ्गान्येवात्मन्धत्ते' (१२।८।१।२२) इति श्रुतेः । आत्मसनि आत्मानं सनोति ददाति सनति संभजते वा 'षणु दाने' तुदादिः 'षण संभक्तौ' भ्वादिः । एवमग्रेऽपि । प्रजासनि पशुसनि 'आत्मानमेव सनोति पशून्सनोति' (१२ । ८ । १ । २२) इत्यादि श्रुतेः । लोकसनि लोकमैहिकं सनोति ऐहिकं सुखं ददातीत्यर्थः । 'लोकाय वै यजते तमेव जयति' (२२) इति श्रुतेः । अभयसनि अभयं स्वर्गं सनोति 'स्वर्गो वै लोकोऽभयꣳ स्वर्ग एव लोकेऽन्ततः प्रतितिष्ठति' (२२) इति श्रुतेः । एवं हविः प्रार्थ्याग्निं प्रार्थयते । अग्निर्मे मम प्रजां बहुलां प्रवृद्धां करोतु । एवमग्निमुक्त्वा ऋत्विज आह । हे ऋत्विजः, अस्मासु अन्नं व्रीह्यादि पयो दुग्धं रेतो वीर्यवत्तां यूयं धत्त स्थापयत । 'तद्य एवमेतेन याजयन्ति तानेतदाहैतन्मयि सर्वं धत्ते' (२२) इति श्रुतेः ॥ ४८ ॥

उदीरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः । असुं य ईयुरवृका ऋतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु ॥ ४९ ॥

[उत् । ईरताम् । अवरे । उत् । परासः । उत् । मध्यमाः । पितरः । सोम्यासः ॥ असुम् । ये । ईयुः । अवृकाः । ऋतज्ञा इत्यृत ज्ञाः । ते । नः । अवन्तु । पितरः । हवेषु ॥४९॥]

सोम को सम्पादन करने वाले हमारे जो पितर इस निम्न भूलोक में स्थित हैं—वे उन्नतमध्यम लोक में आरूढ़ होवें; मध्यमलोकवासी हैं—वे उत्तम लोकवासी हों और जो उत्तमलोक में वास करते हैं—वे मुक्त हो जावें। कौटिल्यरहित और यज्ञ या सत्य को जानने वाले जो पितर वायव्य शरीरधारी बन गए हैं, वे पितृजन हमें आह्वानों में बचावें ॥ ४९ ॥

उ० उदीरताम् । त्रयोदश पैत्र्यस्त्रिष्टुभः जगत्येकादशी । यजमानवाचनम् । उदीरताम् 'ईर गतौ' उद् उपसर्गात्परः । ऊर्ध्वं क्रमतां ऊर्ध्वं गच्छन्तु । अवरे येस्मिन् लोके अवस्थिताः पितरः । उत्परासः पर एव परासः ये च परस्मिन् लोकेऽवस्थितास्तेऽपि उदीरताम् तस्मादपि स्थानाद्विशिष्टतरं स्थानं गच्छन्तु । उन्मध्यमाः । मध्ये भवा मध्यमाः । येऽपि मध्यमास्ते ततो विशिष्टतरस्थानमुद्गच्छन्तु । पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । असुं ये ईयुः येऽपि असुं प्राणं ईयुः समन्वियुः वातात्मानः अवृका अनमित्राः मध्यस्थत्वमास्थिताः । ऋतज्ञाः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा । तेपि ततो विशिष्टतरं स्थानमृच्छन्तु । एवं च स्वकीयेन कर्मणा अस्मदीयेन च ये उन्नतिं प्राप्ताः ते नः अस्मान् अवन्तु पालयन्तु पितरः हवेषु आह्वानेषु ॥ ४९ ॥

म० 'सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानां च' (का० १९ । ३ । २१) । उदीरतामित्यादित्रयोदशर्चोऽनुवाकः तत्र । उदीरताम् (४९) अङ्गिरसः (५०) ये नः (५१) इति ऋक्त्रयस्याग्निष्वात्ता (६१) नित्यन्त्यायाश्च विनियोगः कल्पकृतोक्तः । त्वं सोम (५२) इति तृचं सोमवताम् बर्हिषद (५५) इति तृचं बर्हिषदाम् आयन्तु न (५८) इति तृचमग्निष्वात्तानाम् पुनन्तु (३९) इति नवर्चवाचनानन्तरं त्वं सोमेत्यादि (६२) तन्वं कल्पयातीत्यन्तं नवर्चं प्रत्यृचमध्वर्युर्यजमानेनं वाचयतीत्यर्थः । त्रयोदश शङ्खदृष्टाः पितृदेवत्याः । एकादशी अग्निष्वात्ताः पितरः (५९) इयं जगती अन्या द्वादश त्रिष्टुभः । अवरे अस्मिन् लोकेऽवस्थिताः पितरः उदीरताम् ऊर्ध्वं क्रमन्ताम् ऊर्ध्वलोकं गच्छन्तु । 'ईर कम्पने' अदादिः लोट् । परासः

पराः परस्मिन् लोके स्थिताः पितर उदीरतां तस्मादपि स्थानात् परं स्थानं गच्छतु । उन्मध्यमाः मध्ये भवा मध्यमाः पितरः उदीरताम् । कीदृशाः पितरः । सोम्यासः सोमं संपादयन्ति ते सोम्याः । ये च असुं प्राणमीयुः वातात्मानो वातरूपं प्राप्तास्ते पितरो हवेषु आह्वानेषु नोऽस्मानवन्तु रक्षन्तु । कीदृशाः । अवृकाः नास्ति वृकः शत्रुर्येषां ते उदासीनाः ऋतज्ञाः सत्यज्ञा यज्ञज्ञा वा स्वाध्यायनिष्ठा वा ॥ ४९ ॥

अङ्गि॑रसो नः पि॒तरो॒ नव॑ग्वा॒ अथ॑र्वाणो॒ भृग॑वः सो॒म्यासः॑ । तेषां॑ व॒यꣳ सु॑म॒तौ य॒ज्ञिया॑नाम॒पि भ॒द्रे सौ॑मन॒से स्या॑म ॥ ५० ॥

[अङ्गि॑रसः । नः । पि॒तरः॑ । नव॑ग्वा॒ इति॒ नव॑ऽग्वाः । अथ॑र्वाणः । भृग॑वः । सो॒म्यासः॑ ॥ तेषा॑म् । व॒यम् । सु॒म॒ताविति॑ सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञिया॑नाम् । अपि॑ । भ॒द्रे । सौ॒म॒न॒से । स्या॒म ॥५०॥]

सोम को सम्पादन करने वाले अंगिरस, नवग्व-दशग्व अथर्वा जन तथा भृगुजन ही हमारे पितर हैं। उन यजनशील पितरों की हम सुमति में विद्यमान होवें तथा हम उनके शुभसंकल्प में भी सदा विद्यमान रहें ॥ ५० ॥

उ० अङ्गिरसो नः । अङ्गिरा ऋषिस्तस्यापत्यानि बहूनि अङ्गिरसः नः अस्माकं पितरः नवग्वाः नवगतयः पुनःपुनरपुनरुक्त्या गच्छन्ति । नवनीया स्तोतव्या वा गतिर्येषां ते तथोक्ताः । ये च अथर्वाणः बहून्यपत्यानि अथर्वाणः । थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः । ये च भृगवः भृगोर्बहून्यपत्यानि । सोम्यासः सोमसंपादिनः । तेषां पितृणां वयं सुमतौ स्याम । यज्ञियानां यज्ञसंपादिनाम् । अपिच भद्रे भन्दनीये सौमनसे कल्याणमनसे स्याम भवेम ॥५०॥

म० ये नोऽस्माकं पितरः तेषां सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम । अस्तेर्लिङ् तेऽस्मासु सुमतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः । तेषां भद्रे कल्याणकारिणि सौमनसे शोभनमनस्त्वेऽपि वयं स्याम । सुमनसो भावः सौमनसम् । अस्मासु कल्याणं मनः कुर्वन्त्वित्यर्थः । कीदृशानां तेषाम् । यज्ञियानां यज्ञे हिता यज्ञियाः यज्ञसंपादिनः । कीदृशाः पितरः । अङ्गिरसः अङ्गिरसो बहून्यपत्यानि अङ्गिरसः बहुले तद्धितलोपः । नवा नूतना ग्वा गतिर्येषां ते नवा नवनीया स्तोतव्या ग्वा येषामिति वा । अथर्वाणः अथर्वणो मुनेर्बहून्यपत्यानि । भृगवः भृगोरपत्यानि । सोम्यासः 'सोममर्हति यः' (पा० ४ । ४ । १३७) इति यः सोमसंपादिनः ॥ ५० ॥

ये नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ सो॒म्यासो॑ऽनूहि॒रे सो॑मपी॒थं वसि॑ष्ठाः । तेभि॑र्य॒मः स॑ꣳर॒राणो ह॒वीꣳष्यु॒शन्नु॒शद्भिः॑ प्रति॑का॒मम॑त्तु ॥ ५१ ॥

[ये । नः॒ । पूर्वे॑ । पि॒तरः॑ । सो॒म्यासः॑ । अ॒नू॒हि॒र इत्य॑नुऽऊहि॒रे । सो॒म॒पी॒थमिति॑ सोम॒ऽपी॒थम् । वसि॑ष्ठाः ॥ तेभिः॑ । य॒मः । स॒ꣳर॒रा॒ण इति॑ सम्ऽर॒रा॒णः । ह॒वीꣳषि॑ । उ॒शन् । उ॒शद्भि॒रित्यु॒शत्ऽभिः॑ । प्र॒ति॒का॒ममिति॑ प्रति॒ऽका॒मम् । अ॒त्तु ॥५१॥]

वसिष्ठगोत्रीय जिन हमारे पूर्वज सोमपायी पितरों ने सोमयाग को देवों में प्राप्त कराया था। कामना करने वाले उन हमारे पितरों के साथ साभिलाष यम, अभीष्ट दान देते हुए, हवियों को यथेच्छ भक्षण करे ॥ ५१ ॥

उ० ये नः पूर्वे । ये नः अस्माकं पूर्वे पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः तेषां पितृणाम् अनु ऊहिरे । 'वह प्रापणे' । देवाननु प्रापितवन्तः सोमपीथं सोमपानम् । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य बहून्यपत्यानि । वसिष्ठः पुनर्वस्तृतमः कृतास्पदो वसति । तेभिः तैर्वसिष्ठैः यमः संरराणः संप्रियमाणः हवींषि । कथंभूतो यमः । उशन् 'वश कान्तौ' अस्य कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । कामयमानः । कथंभूतैर्वसिष्ठैः । उशद्भिः । कथमत्तु । प्रतिकामम् यथाकामं भक्षयतु ॥ ५१ ॥

म० नोऽस्माकं ये पूर्वे पितरः सोमपीथं सोमपानमनूहिरे अनुवहन्तिस्म देवान् प्रापितवन्तः । कीदृशाः । सोम्यासः सोमसंपादिनः । वसिष्ठाः वसिष्ठस्य गोत्रापत्यानि । यमः तेभिः तैः पितृभिः संरराणः प्रीयमाणः सन् प्रतिकामं हवींषि अत्तु भक्षयतु । 'रा दाने' शानच्प्रत्ययः । कीदृशो यमः । उशन् वष्टि कामयत इत्युशन् कामयमानः । कीदृशैः तैः । उशद्भिः उशन्ति ते उशन्तः तैः कामयमानैः 'वश कान्तौ' शतृप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

त्वꣳ सो॑म॒ प्रचि॑कितो मनी॒षा त्वꣳ रजि॑ष्ठ॒मनु॑ नेषि॒ पन्था॑म् । तव॒ प्रणी॑ती पि॒तरो॑ न इन्दो दे॒वेषु॒ रत्न॑मभजन्त॒ धीराः॑ ॥ ५२ ॥

[त्वम् । सो॒म॒ । प्र । चि॒कि॒तः । म॒नी॒षा । त्वम् । रजि॑ष्ठम् । अनु॑ । ने॒षि॒ । पन्था॑म् ॥ तव॑ । प्रणी॑ती । प्र॒णी॒तीति॑ प्र॒ऽनी॑ती । पि॒तरः॑ । नः॒ । इ॒न्दो॒ इतीन्दो । दे॒वेषु॑ । रत्न॑म् । अ॒भ॒ज॒न्त॒ । धीराः॑ ॥५२॥]

प्रकृष्ट चेतनावान् हे सोम ! अपनी मनीषा (=बुद्धि) के द्वारा हमें सरलतम मार्ग से ले चलते हो। हे इन्दो-सोम ! हमारे धीर पितरों ने तुम्हारे मार्गप्रदर्शन में ही देवों में रमणीय यज्ञफल को प्राप्त किया था (=स्वर्ग पाया था) ॥ ५२ ॥

उ० त्वं सोम। हे सोम, प्रचिकितः चिकित्वान् चेतनावान् प्रकर्षेण चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुक्तः त्वं मनीषा। मनस इच्छाविशिष्टतरा भवति यज्वनाम्। यद्वा हे सोम, त्वं प्रचिकितः। 'कित ज्ञाने' प्रकर्षेण ज्ञातासि। यावत् ज्ञातव्यम् मनीषा मनीषया त्वया प्रज्ञया। त्वं च रजिष्ठम् ऋजुतरं देवयानाख्यम् अनुनेषि अनुनयसि। पन्थां पन्थानम्। किंच। तव प्रणीती प्रणयनेन तवाभ्यनुज्ञानेन पितरः नः अस्माकम् हे इन्दो, देवेषु मध्ये रत्नं रमणीयं यज्ञफलम् अभजन्त धीराः धीमन्तः ॥ ५२ ॥

म० त्वं मनीषा मनीषया स्वप्रज्ञया रजिष्ठमृजुतमं देवयानं पन्थां पन्थानमनुनेषि अनुनयसि प्रापयसि। मनीषा तृतीयैकवचने पूर्वसवर्णदीर्घः। अत्यन्तमृजुः रजिष्ठः 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा० ५। ३। ५५) 'विभाषर्जोश्छन्दसि' (पा० ६। ४। १६२) इयृकारस्य र इष्ठादिषु। पन्थाम् 'अयस्मयादीनि छन्दसि' (पा० १। ४। २०) इति सर्वनामस्थानेऽपि पदसंज्ञायां 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' (पा० ८। २। ७) इति नलोपे सवर्णदीर्घे पन्थानमिति रूपम्। अनुनेषि नयतेः शपि लुप्ते गुणे लटि रूपम्। कीदृशस्त्वम्। प्रचिकितः 'कित ज्ञाने' प्रकर्षेण चिकितः चेतनावान् विशिष्टचैतन्ययुतः। किंच हे इन्दो सोम, नोऽस्माकं पितरः तव प्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेनाभ्यनुज्ञानेन देवेषु विषये रत्नं रमणीयं यज्ञफलमभजन्त सिषेविरे सोमयागेनैव स्वर्गाप्तेः। कीदृशाः पितरः। धीराः धीमन्तः यज्ञज्ञानवन्तः ॥ ५२ ॥

त्वया हि नः पितरः सोम पूर्वे कर्माणि चक्रुः पवमान धीराः। वन्वन्नवातः परिधी २ ॥ रपोर्णु वीरेभिरश्वैर्मघवा भवा नः ॥ ५३ ॥

[त्वया। हि। नः। पितरः। सोम। पूर्वे। कर्म्माणि। चक्रुः। पवमान। धीराः ॥ वन्वन्। अवातः। परिधीनिति परि धीन्। अप। ऊर्णु। वीरेभिः। अश्वैः। मघवेति मघ वा। भव। नः ॥५३॥]

हे पावक सोम ! तुम्हारे द्वारा अनुनीत होकर हमारे बुद्धिमान् पूर्वज पितरों ने बड़-बड़ सोमयागादि कर्म किए थे। हे सोम! हमारे कर्मों को सम्प्राप्त करते हुए वात-प्रभृति उपद्रवों से शून्य तुम यज्ञ के उपद्रवों को दूर करो और वीर पुत्रों व अश्वों के दान के द्वारा हमारे लिए तुम धनवान् बनो ॥ ५३ ॥

उ० त्वया हि नः यस्मात्त्वया आश्रयभूतेन नः अस्माकं पितरः हे सोम, पूर्वे पूर्वजाः कर्माणि चक्रुः। कृतवन्तः हे पवमान, धीराः धीमन्तः। अव अतः प्रार्थये च त्वाम् वन्वन् संभजमानः तानि तानि कर्माण्यस्मदीयानि। अवातः वाताद्युपद्रवरहितः एकचित्तः। परिधीन् सर्वतो निहितान् यज्ञोपद्रवकारिणः अपोर्णु। 'ऊर्णुञ् आच्छादने' अपगमय। वीरेभिः वीरैश्चाश्वैश्च सहितः। मघवा धनवान् भव नः अस्माकम्। यो यस्य ददाति स तस्य धनवानिति मतिः ॥ ५३ ॥

म० हे सोम, हे पवमान शोधक, नोऽस्माकं धीरा धीमन्तः पूर्वे पूर्वजाः पितरः हि यस्मात्कारणात् त्वया कृत्वा कर्माणि यज्ञादीनि चक्रुः अतः प्रार्थये त्वं परिधीनुपद्रवकारिणः अपोर्णुहि अपगमय। 'ऊर्णुञ् आच्छादने' लोट्। परिदधति सर्वत उपद्रवाय तिष्ठन्ति ते परिधयो यज्ञोपद्रावकाः। कीदृशस्त्वम्। वन्वन् वनुत इति वन्वन् अस्मत्कर्माणि संभजमानः। तथाऽवातः नास्ति वातो यस्य। वात उपलक्षणं। वाताद्युपद्रवरहितः। किंच वीरेभिर्वीरैः अश्वैश्च सहितः सन्नोऽस्माकं मघवा धनवान् भव। मघं धनमस्यास्तीति मघवा। यो यस्य दाता स तदीयधनवानिति लोकप्रसिद्धिः। भवेत्यस्य संहितायां दीर्घः। परिधीन् अपेत्यत्र 'दीर्घादटि समानपादे' (पा० ८। ३। ६) इति नकारस्य रुः ॥ ५३ ॥

त्वꣳ सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आततन्थ। तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयꣳ स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ५४ ॥

[त्वम्। सोम। पितृभिरिति पितृ भिः। संविदानऽइति सम् विदानः। अनु। द्यावापृथिवीऽइति द्यावापृथिवी। आ। ततन्थ ॥ तस्मै। ते। इन्दोऽइतीन्दो। हविषा। विधेम ॥५४॥]

हे सोम ! हमारे पितरों के साथ ऐकमत्य को प्राप्त होकर तुमने द्यावापृथिवी को विस्तारित किया है। हे इन्दो ! उस तुम सोम के लिए हम हवियों से परिचरण करते हैं। तुम्हारी कृपा से हम धनों के स्वामी होवें ॥ ५४ ॥

उ० त्वं सोम। यस्त्वं हे सोम, पितृभिः संविदानः संवादं कुर्वाणः। अनु द्यावापृथिवी आततन्थ। 'तनु विस्तारे' अन्वातनोषि दृढीकरोषि द्यावापृथिव्यौ। तस्मै तव हे इन्दो, हविषा विधेम हविर्दद्म इति वाक्यार्थः। वयं च हविःप्रदानानन्तरं भवेम पतयो धनानाम् ॥ ५४ ॥ सोमवत्तां। पितॄणां षडृचः समाप्तः ॥

म० हे सोम, त्वं द्यावापृथिवी अन्वाततन्थ विस्तारितवान् 'तनु विस्तारे' लिट् 'बभूथाततन्थ–'(पा० ७। २। ६४) इत्यादिना निपातः। किंभूतस्त्वम्। पितृभिः संविदानः संवित्त इति संविदानः संवादं कुर्वाणः 'समो गमि–' (पा० १। ३। २९) इत्यादिना आत्मनेपदित्वाच्छानच्। हे इन्दो, तस्मै ते तुभ्यं वयं हविषा विधेम हविर्दद्मः। विभक्तिव्यत्ययः विधति-

दानार्थः । हविर्दानेन च वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥ ५४ ॥ सोमवतां पितॄणां षडृचः समाप्तः ।

बर्हिषदः पितर ऊत्युर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वम् । त आगतावसा शंतमेनाथा नः शं योररपो दधात ॥ ५५ ॥

[बर्हिषदः । बर्हिसद इति बर्हि सदः । पितरः । ऊती । अर्वाक् । इमा । वः । हव्या । चकृम । जुषध्वम् ॥ ते । आ । गत । अवसा । शन्तमेनेति शम् तमेन । अथ । नः । शम् । योः । अरपः । दधात ॥५५॥]

(यहाँ तक सोमपायी पितरों की छः ऋचाएँ समाप्त हुईं। आगे बर्हि (=कुश) पर बैठने वाले अर्थात् यज्ञ का अधिकार रखने वाले पितरों के मंत्र प्रारम्भ होते हैं।) हे बर्हि पर बैठने वाले पितरो ! तुम रक्षा के निमित्त सीधे यज्ञ में आओ। हम तुम्हारे लिए इन हवियों को सम्पादित करते हैं। आकर तुम सब इनका सेवन करो। अत्यन्त शान्तिकर अन्न से तर्पित होकर, हे पितरो ! तुम सब हमारे प्राप्त दुःखों का शमन करो तथा अप्राप्त दुःखों के भय को दूर करो ॥ ५५ ॥

उ० बर्हिषदः तिस्र ऋचो बर्हिषदाम् । हविर्यज्ञयाजिनो बर्हिषदः बर्हिषि सीदन्तीति बर्हिषदः पितरः । ऊती ऊत्या अर्वाक् अर्वाञ्च आगच्छत । को हेतुरागमन इति चेत् । इमा इमानि वः युष्माकं हव्या हवींषि चकृम । तानि जुषध्वं सेवध्वम् । यैश्च युष्माभिरधस्तनानि हवींष्यासेवितानि । ते यूयं पुनरप्याहूयमानाः आगताः । अवसा अन्नेन हविर्लक्षणेन । शंतमेन । शमिति सुखनाम । सुखयितृतमेन हेतुभूतेन अथ परितुष्टाः यज्ञसमाप्त्युत्तरकालम् नोऽस्माकं शंयोः पदद्वयमेतत् । शमनं च रोगाणां दधात । यावनं च भयानां दधात । अन्यदपि यत्किंचित् अरपः अपापं तदस्माकं दधात ॥ ५५ ॥

म० अतो बर्हिषदां पितॄणां तृचः । बर्हिषदः बर्हिषि दर्भे सीदन्तीति बर्हिषदः । पृषोदरादित्वादन्त्यलोपः । हे बर्हिषदः पितरः, ते यूयमूत्या अवनेन निमित्तेन अर्वागागत आगच्छत । किमर्थमिति चेत् । वो युष्माकमिमा इमानि हव्या हव्यानि वयं चकृम । करोतेर्लिट् । कृतवन्तः तानि यूयं जुषध्वं सेवध्वम् । अथानन्तरं शंतमेन सुखयितृतमेनावसान्नेन तर्पिताः सन्तो नोऽस्माकं शं सुखं रोगशमनं योः भयपृथक्करणमरपः पापाभावं च दधात धत्त स्थापयत 'तप्तनप्–' (पा० ७ । १ । ४५) इति तबादेशात् 'श्नाभ्यस्तयोरातः' (पा० ६ । ४ । ११२) इति आलोपाभावः । शं योः 'शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम्' इति यास्कः । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' ॥ ५५ ॥

आहं पितॄन्त्सुविदत्राँ२॥ अवित्सि नपातं च विक्रमणं च विष्णोः । बर्हिषदो ये स्वधया सुतस्य भजन्त पित्वस्त इहागमिष्ठाः ॥ ५६ ॥

[आ । अहम् । पितॄन् । सुविदत्रानिति सु विदत्रान् । अवित्सि । नपातम् । च । विक्रमणमिति वि क्रमणम् । च । विष्णोः ॥ बर्हिषद इति बर्हि सदः । ये । स्वधया । सुतस्य । भजन्त । पित्वः । ते । इह । आगमिष्ठा इत्या गमिष्ठाः ॥५६॥]

सुष्ठु ज्ञानवान् बर्हिषद् पितरों को मैं अच्छी तरह जानता हूँ और यज्ञ के देवयान तथा पितृयान मार्ग को भी जानता हूँ, जिसमें गमनाभाव और पुनरागमन सम्भावित है। जो बर्हिषद् पितर अभिषुत सोम के अपने अंश को स्वधा के द्वारा सम्प्राप्त करते हैं, वे इस यज्ञ में प्राप्त होवें ॥ ५६ ॥

उ० आहम् । आ अवित्सि आभिमुख्येन वेद्मि विदितवान् । अहं पितॄन् सुविदत्रान् । सुविदत्रः कल्याणदानः । कल्याणदानान् । नपातं च विक्रमणं च विष्णोः व्याप्तुर्यज्ञस्य । न विद्यते यत्रोपगतानां पातः स नपातः देवयानः पन्थाः । विविधं क्रमणं यत्र गतानां स विक्रमणः पितृयाणः पन्थाः । तत्र हि अरघट्टघटीवत् उत्तराधरं प्राणिनो गच्छन्ति । देवयानपितृयाणौ पन्थानौ यज्ञसंबन्धिनावहं वेद्मि । तद्गतांश्च पितॄन् । यत एवमतो ब्रवीमि । बर्हिषदो ये पितरः स्वधया अन्नेन सह सवनीयलक्षणेन । सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य भजन्ते सेवन्ते । पित्वः पानं सोमपानं ते इह अस्मिन्कर्मणि आगमिष्ठाः आगच्छन्त्वित्याख्यातसन्नतिः ॥ ५६ ॥

म० अहं पितॄन् आ अवित्सि आभिमुख्येन वेद्मि विदितवान् । विदेर्लुङि आत्मनेपदे उत्तमैकवचनरूपम् । कीदृशान् पितॄन् । सुविदत्रान् सुष्ठु विशेषेण ददतीति सुविदत्राः तान् कल्याणदानान् । किंच वेवेष्टि विष्णुः तस्य विष्णोः व्यापनशीलस्य यज्ञस्य 'यज्ञो वै विष्णुः' (१ । १ । ३ । १) इति श्रुतेः । तस्य नपातं विक्रमणं च वेद्मि । नास्ति पातो यत्र स नपातो देवयानपथः । यत्र गतानां पातो नास्ति विविधं क्रमणं गमनागमनं यत्र स विक्रमणः पितृयाणपथः । यत्र गतानां पुनर्भोगान्ते पतनम् यज्ञसंबन्धिनौ देवयानपितृयाणौ पन्थानौ वेद्मीत्यर्थः । उद्गामिनः पितॄंश्च । अतो ब्रवीमि ये बर्हिषदः पितरः स्वधया सवनीयलक्षणेनान्नेन सह सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पित्वः पानं भजन्त भजन्ते सेवन्ते । लङि अडभाव आर्षः । ते इह यज्ञे आगमिष्ठाः आगच्छन्तु । लोडर्थे लुङ् पुरुषवचनव्यत्ययः ॥ ५६ ॥

उपहूताः पितरः सोम्यासो बर्हिष्येषु निधिषु

प्रियेषु । त आगमन्तु त इह श्रुवन्त्वधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥

[उपहूताऽइत्युप हूताः । पितरः । सोम्यासः । बर्हिष्येषु । निधिष्विति नि धिषु । प्रियेषु ॥ ते । आ । गमन्तु । ते । इह । श्रुवन्तु । अधि । ब्रुवन्तु । ते । अवन्तु । अस्मान् ॥५७॥]

सोमपायी पितर बर्हि पर रखे हुए प्रियधन सोमरसों के प्रति उपहूत किये गए। वे यहाँ यज्ञ में आवें। वे हमारे आह्वानों को सुनें। वे हमें सपक्षपात अपना कहें और प्रसन्न वे हमें दुःखों से बचावें ॥ ५७ ॥

उ० उपहूताः पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु । हविर्विशेषणान्येतानि । बर्हिषि भवेषु बर्हिष्येषु बर्हिषि सादितेषु हविःष्वित्यर्थः । निधिभूतेषु पितॄणां प्रियेषु अभिरुचितेषु ते पितर एतज्ज्ञात्वा आगमन्तु आगच्छन्तु । आगत्य च ते इह श्रुवन्तु शृण्वन्तु अस्मदीयानि वचांसि । श्रुत्वा च अधिब्रुवन्तु यद्वक्तव्यं पितृभिः पुत्राणाम् । ते च अवन्तु रक्षन्तु सर्वतः अस्मान् ॥ ५७ ॥

म० हे पितरः, इह यज्ञे आगमन्तु आगच्छन्तु । व्यत्ययेन शपो लुक् । ते श्रुवन्तु अस्मद्वचः शृण्वन्तु । श्रुत्वा च अधिब्रुवन्तु पितृभिः पुत्राणां यद्वक्तव्यं तद्वदन्तु । ते अस्मानवन्तु । कीदृशाः पितरः । प्रियेषु अभिरुचितेषु हविःषु उपहूताः सोम्यासः सोम्याः । कीदृशेषु प्रियेषु । बर्हिष्येषु बर्हिषि भवानि बर्हिष्याणि तेषु बर्हिषि सादितेषु तथा निधिषु निधिभूतेषु निधिवत्स्थापनीयेषु ॥ ५७ ॥

आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः । अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ ५८ ॥

[आ । यन्तु । नः । पितरः । सोम्यासः । अग्निष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः । पथिभिरिति पथि भिः । देवयानैरिति देव यानैः ॥ अस्मिन् । यज्ञे । स्वधया । मदन्तः ॥५८॥]

(इसके आगे 'अग्निष्वात्त' पितरों के चार मंत्र हैं।) सोमरस का पान करने वाले हमारे अग्निष्वात्त (=जिन्हें अग्नि विविध स्वधा हवियों को आस्वादित कराती है और श्रौतस्मार्त पुण्यकर्मों के करने वाले हैं) पितर देवयान मार्गों से यहाँ यज्ञ में आवें। वे इस यज्ञ में स्वधान्न से मदमस्त होते हुए हमें सपक्षपात अपना कहें और वे हमें दुःखों से बचावें ॥ ५८ ॥

उ० आयन्तु नः । चतस्रोऽग्निष्वात्तेभ्यः । आयन्तु आगच्छन्तु नः अस्माकं पितरः । सोम्यासः सोमसंपादिनः । अग्निष्वात्ताः पुनः यान् अग्निरेव स्वदयति । नहि ते श्रौतस्मार्तकर्मकारिणः । पथिभिर्देवयानैः देवसहगमनैः । देवसहयायिनस्ते पितरो येषामेतत्कर्म क्रियते पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः । उक्तं च 'पुत्रेण लोकं जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम्' इति । आगत्य च । अस्मिन्यज्ञे स्वधया अन्नेन । मदन्तः तृप्यन्तः । परिपुष्टा अधिब्रुवन्तु । तेऽवन्त्वस्मानिति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

म० चतस्र ऋचोऽग्निष्वात्तानां पितॄणाम् । नोऽस्माकं पितरः देवयानैः पथिभिर्मार्गैः आयन्तु आगच्छन्तु । देवैः सह यान्ति पितरो येषु ते देवयाना मार्गाः तैः । कीदृशाः पितरः । सोम्यासः सोम्याः सोमपानार्हाः । अग्निष्वात्ताः अग्निना स्वात्ताः स्वादिताः अग्निर्यान् दहन् स्वादयति । श्रौतस्मार्तकर्मानुष्ठायिनः । येषां पुत्रादिभिरेतत्कर्मानुष्ठीयते । तदुक्तम् 'पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते । अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपम्' इति । किंच पितर आगत्यास्मिन् यज्ञे स्वधयान्नेन मदन्तः तृप्यन्तस्तुष्टाः सन्तो नोऽस्मानधिब्रुवन्तु अधिकान् वदन्तु । तद्वाक्यात्तथैव वयमधिकाः स्यामेत्यर्थः । ते पितरोऽस्मानवन्तु पालयन्तु ॥ ५८ ॥

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदःसदः सदत सुप्रणीतयः । अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिष्यथा रयिं सर्ववीरं दधातन ॥ ५९ ॥

[अग्निष्वात्ताः । अग्निस्वात्ताऽइत्यग्नि स्वात्ताः । पितरः । आ । इह । गच्छत । सदःसदऽइति सदः सदः । सदत । सुप्रणीतयः । सुप्रनीतयऽइति सु प्रनीतयः ॥ अत्त । हवींषि । प्रयतानीति प्र यतानि । बर्हिषि । अथ । रयिम् । सर्ववीरमिति सर्व वीरम् । दधातन ॥५९॥]

हे अग्निष्वात्त पितरो ! यहाँ यज्ञ में आओ और शुभमार्गों से ले चलने वाले तुम सब प्रत्येक स्थान पर बैठो। बर्हि पर धरी हुई स्वधा हवियों को भक्षण करो। तदनन्तर प्रसन्न होकर हमें वीर पुत्र युक्त गो-अश्वधन प्रदान करो ॥ ५९ ॥

उ० अग्निष्वात्ताः पितरः आ इह गच्छत आगच्छत इह । एत्य च सदःसदः गृहं गृहं प्रति सदत उपविशत । हे सुप्रणीतयः साधुप्रणयनाः । ततः सुखोपविष्टाः अत्त भक्षयत । हवींषि प्रयतानि व्यपगतरागद्वेषमोहैरभिसंस्कृतानि शुचीनि । बर्हिषि अन्नानि । अथ तृप्ताः सन्तः रयिं धनं सर्ववीरं दधातन । नकार उपजनः ॥ ५९ ॥

म० हे अग्निष्वात्ताः पितरः, इह यज्ञे यूयमागच्छत । आगत्य च सदःसदः प्रतिगृहं सदत उपविशत 'नित्यवीप्सयोः' (पा० ८ । १ । ४) इति द्विलम् । कीदृशा यूयम् । सुप्रणीतयः शोभना प्रणीतिः प्रणयनं येषां ते । ततः सदस्यु-

पविष्टाः सन्तः हवींषि अत्त भक्षयत। अत्तेर्लोट् संहितायां दीर्घः। कीदृशानि हवींषि। बर्हिषि दर्भे प्रयतानि नियमपूर्वकं स्थापितानि प्रकर्षेण यम्यन्ते नियम्यन्ते तानि प्रयतानि। अथानन्तरं तृप्ताः सन्तः सर्ववीरं रयिं दधातन स्थापयत सर्वे वीरा वा यत्र तम्। 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति दीर्घोऽथशब्दस्य 'तप्तनप्' (पा० ७।१।४५) इति तनबादेशः॥ ५९॥

ये अ॒ग्नि॒ष्वा॒त्ता ये अन॑ग्निष्वात्ता॒ मध्ये॑ दि॒वः स्व॒धया॑ मा॒दय॑न्ते। तेभ्यः॑ स्व॒राडसु॑नीतिमे॒तां य॑थाव॒शं त॒न्वं॑ कल्पयाति॥ ६०॥

[ये। अ॒ग्नि॒ष्वा॒त्ताः। अ॒ग्नि॒ष्वा॒त्ता इत्य॑ग्नि स्वा॒त्ताः। ये। अन॑ग्निष्वात्ताः। अन॑ग्निष्वात्ता इत्यन॑ग्नि स्वा॒त्ताः। मध्ये॑। दि॒वः। स्व॒धया॑। मा॒दय॑न्ते॥ तेभ्यः॑। स्व॒राडिति॑ स्व॒ राट्। असु॑नीति॒मित्यसु॑ नीतिम्। ए॒ताम्। य॒था॒व॒शमिति॑ यथा व॒शम्। त॒न्व॑म्। क॒ल्प॒या॒ति॥६०॥]

विधान के अनुसार जिन पितरों का और्ध्वदैहिक कर्म किया गया है और जिन पितरों का मृतक संस्कार नहीं किया गया है—जो द्युलोक के मध्य स्वधा के द्वारा आनन्दित हो रहे हैं—उन सब पितरों के लिए स्वयं शोभमान यमराज स्वेच्छा के अनुसार इस प्राणमय शरीर को प्रदान करता है॥ ६०॥

उ० ये अग्निष्वात्ताः ये पितरः अग्निष्वात्ता अग्निना आस्वादिताः ये च अनग्निष्वात्ताः श्मशानकर्माप्राप्ताः। मध्ये दिवः द्युलोकस्य स्वधया स्वकर्मफलोपभोगेन मादयन्ते सुखं संसेवन्ते। तेभ्यः। तेषामिति विभक्तिव्यत्ययः। स्वराट् स्वयमेव राजत इति स्वराट्। अकृतकैश्वर्यो यः स स्वराडुच्यते। असुनीतिम् एताम् आत्मनो द्वितीयं सहायं कृत्वा। असून् प्राणान्नयतीत्यसुनीतिः। एताम् एतमिति लिङ्गव्यत्ययः। यथाकामं यथारुचि तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयतु॥६०॥

म० ये पितरः अग्निष्वात्ताः अग्निना दग्धाः विधिवदौर्ध्वदेहिकं प्राप्ताः। ये चानग्निष्वात्ता न अग्निना स्वादिता अदग्धाः श्मशानकर्म न प्राप्ताः सन्तः दिवः स्वर्गस्य मध्ये स्वधयान्नेन स्वकर्मोपार्जितेन मादयन्ते तृप्यन्ति सुखं सेवन्ते। स्वराट् स्वेनैव राजते स्वराट् यमः तेभ्यः पितृभ्योऽर्थे यथावशं वशोऽभिलाषः यथाकाममेतां मनुष्यसंबन्धिनीं तन्वं शरीरं कल्पयाति कल्पयतु। लेट् 'लेटोऽडाटौ' तेभ्यो नरशरीरं यमो ददातित्यर्थः। कीदृशीं तन्वम्। असुनीतिम् असून् प्राणान् नयति प्राप्नोत्यसुनीतिः प्राणयुक्ता चिरकालजीविनीत्यर्थः। ते यथा पुनः स्तम्भनं कुर्वन्ति॥ ६०॥

अ॒ग्नि॒ष्वा॒त्तानृ॑तु॒मतो॑ हवामहे नारा॒शᳪसे॑ सोम॒पी॒थं य आ॒शुः। ते नो॒ विप्रा॑सः सु॒हवा॑ भवन्तु व॒यᳪ स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णाम्॥ ६१॥

[अ॒ग्नि॒ष्वा॒त्तान्। अ॒ग्नि॒स्वा॒त्तानित्य॑ग्नि स्वा॒त्तान्। ऋ॒तु॒मत॒ इत्यृ॒तु मतः॑। ह॒वा॒म॒हे॒। ना॒रा॒शᳪसे॑। सो॒म॒पी॒थमिति॑ सोम पी॒थम्। ये। आ॒शुः॥ ते। नः॒। विप्रा॑सः। सु॒ह॒वा॒ इति॑ सु ह॒वाः। भ॒व॒न्तु॥६१॥]

अपनी-अपनी ऋतु में होने वाले यज्ञों में स्वांश को प्राप्त करने वाले अग्निष्वात्त पितरों को मैं आह्वान करता हूँ—जिन्होंने नराशंस चमस में सोमरस का पान किया है। वे विद्वान् पितर हमारे लिए सुष्ठु आह्वानीय होवें। उनकी दया से हम धनों के स्वामी होवें॥ ६१॥

उ० अग्निष्वात्तान्। अग्निष्वात्तान् पितॄन् ऋतुमतः ऋतुसंयुक्तान् हवामहे आह्वयामः। नाराशंसे सोमपीथं सोमपानम् ये आशुः प्राप्नुयुः। नाराशंसे चमसे पितॄणां भक्षः श्रूयते। 'अथ यदि नाराशंसेषु सन्न' इत्युपक्रम्य। 'पितृभ्यो नाराशᳪसेभ्यः' इति। ते चाहूयमानाः विप्रासः मेधाविनः सुहवाः स्वाह्वाना भवन्तु। एवं कृते वयं स्याम पतयो रयीणाम्॥ ६१॥

म० अग्निष्वात्तान् पितॄन् वयं हवामहे आह्वयामः। कीदृशान्। ऋतुमतः ऋतवो विद्यन्ते येषु ते ऋतुमन्तः तानृतुयुक्ताना्ह्वयामः। ये पितरो नाराशंसे चमसे सोमपीथं सोमपानमाशुः अश्नन्ति स्म 'अश भोजने' लिट्। 'अथ यदि नाराशᳪसेषु सन्न' इत्युपक्रम्य 'पितृभ्यो नाराशᳪसेभ्यः स्वाहेति जुहुयात्' (१२।६।१।३३) इति श्रुत्वा नाराशंसे चमसे पितॄणां भक्षः प्रतिपादितः। ते पितरो नोऽस्माकं सुहवाः स्वाह्वाना भवन्तु। अस्मदाहूताः शीघ्रमायान्त्वित्यर्थः। एवं पितृष्वाहूतेषु वयं रयीणां धनानां पतयः स्वामिनः स्याम भवेम॥ ६१॥

आच्या॒ जानु॑ दक्षिण॒तो नि॒षद्ये॒मं य॒ज्ञम॒भिगृ॑णीत॒ विश्वे॑। मा हि॑ᳪसिष्ट पितरः॒ केन॑चिन्नो॒ यद्व॒ आगः॑ पुरु॒षता॒ करा॑म॥ ६२॥

[आ॒च्येत्या॒ अच्य॑। जानु॑। द॒क्षि॒ण॒तः। नि॒षद्ये॑। नि॒सद्येति॑ नि॒ सद्य॑। इ॒मम्। य॒ज्ञम्। अ॒भि। गृ॒णी॒त॒। विश्वे॑॥ मा। हि॒ᳪसि॒ष्ट॒। पि॒त॒रः॒। केन॑। चि॒त्। नः॒। यत्। वः॒। आगः॑। पु॒रु॒षता॑। करा॑म॥६२॥]

हे पितरों! दक्षिण की ओर बाँई जानु के बल बैठकर तुम सब हमारे इस यज्ञ को प्रशंसित करो। हे पितरों! तुम हमें हमारे किसी भी अपराध के कारण मत हिंसित करो, जिसे हम मानवोचित चंचलता के कारण कर डाले हों॥ ६२॥

उ० आच्या जानु । दशर्चोऽनुवाकः । तत्र नव पित्र्या दशम्यैन्द्री गायत्री । द्वितीयातृतीये नवमी चानुष्टुभः । त्रिष्टुभ इतराः । पितर उच्यन्ते । आच्या जानु सव्यं जानु पातयित्वा । दक्षिणतो निपद्य दक्षिणतोऽवस्थानं कृत्वा । रूपतोयं निर्देशः । एवंस्वभावा ह्येते । 'अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीत' इति श्रुतिः । इममस्मदीयं यज्ञम् अभिगृणीत अभिष्टुवत दक्षिणामन्त्रकालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षैः साध्वयं यज्ञ इति । विश्वे सर्वे सोमवन्तः बर्हिषदः अग्निष्वात्ताश्च । मा च हिंसिष्ट । माच हिंसां कुरुत । हे पितरः केनचिदपि नः अस्मान् यत् यद्यपि वः युष्माकम् आगः अपराधः । आगःशब्दः सान्तो नपुंसकलिङ्गोऽपराधवचनः । पुरुषता । विभक्तिलोपः पुरुषत्वेन चलचित्ततया । कराम कुर्मः ॥ ६२ ॥

म० कात्यायनेन आच्या जान्वित्यनुवाकस्य विनियोगो नोक्तः । उदीरतामित्यनुवाकद्वयस्य श्राद्धेऽश्नत्सु द्विजेषु जपे विनियोगः । दशर्चोऽनुवाकः । आद्या नव पितृदेवत्याः । द्वे त्रिष्टुभौ । हे पितरः, विश्वे सर्वे सोमवन्तो बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च यूयमिमं यज्ञं सौत्रामणीमभिगृणीत अभिष्टुत । दक्षिणामन्त्रकालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षैः साध्वयं यज्ञ इति स्तुतिं कुरुतेत्यर्थः । किं कृत्वा । जान्वाच्य वामजानु पातयित्वा । तथा दक्षिणतो निषद्य दक्षिणाभिमुखा उपविश्य । स हि तेषां स्वभावः । 'अथैनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासीदन्' इति श्रुतेः । किंच हे पितरः, केनचित् केनाप्यपराधेन नोऽस्मान् मा हिंसिष्ट हिंसां मा कुरुत । हिनस्तेर्लुङ् । यत् यस्मात् पुरुषता पुरुषस्य भावः पुरुषता विभक्तिलोपः । पुरुषभावेन चलचित्तत्वेन वो युष्माकमागोऽपराधं वयं कराम कुर्मः । करोतेः शपि लङि रूपम् अडभावः । यद्यप्यपराधिनो वयं तथापि मास्मान् वधिष्टेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

आसी॑नासो अरु॒णीना॑मु॒पस्थे॑ र॒यिं ध॑त्त दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य । पु॒त्रेभ्य॑ः पितर॒स्तस्य॒ वस्वः॒ प्रय॑च्छत॒ त इ॒होर्जं॑ दधात ॥ ६३ ॥

[आसी॑नास॒ः । अ॒रु॒णीना॑म् । उ॒पस्थ॒ऽइत्युप स्थे॑ । र॒यिम् । ध॒त्त । दा॒शुषे॑ । मर्त्या॑य ॥ पु॒त्रेभ्य॒ः । पि॒त॒र॒ः । तस्य॑ । वस्व॒ः । प्र । य॒च्छ॒त॒ । ते । इ॒ह । ऊर्ज॑म् । द॒धा॒त ॥६३॥]

रक्ताभ भेड़ों के आसनों पर बैठे हुए हे पितरो ! तुम हविर्दाता यजमान के लिए धन दो । हे पितरो ! पुत्रों को तुम उस धन का अंश प्रदान करो । वे तुम हममें बल धारित करो ॥ ६३ ॥

उ० आसीनासः ये यूयमासीनाः । अरुणीनाम् अरुणवर्णानां अरुणवर्णा हि ता ऊर्णा भवन्ति याभिः कुतपाः क्रियन्ते कुतपप्रियाश्च पितरः 'कुतपं चासने दद्यात्' इति स्मृतिः । यद्वा अरुणवर्णानां रश्मीनाम् उपस्थे उत्सङ्गे आसीना आदित्यलोकजितः पितर उच्यन्ते । रयिं धनम् धत्त दत्त । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय मर्त्याय मनुष्याय । पुत्रेभ्यश्च हे पितरः, यजमानार्थं पुत्रवचनम् । सर्वे हि पितॄणां पुत्रा यजमानाः । तस्य यजमानस्य वस्वः प्रयच्छत दत्त । यदभिप्रेतं वसुनो धनस्य च इह अस्मदीये ऊर्जं दधात स्थापयत ॥ ६३ ॥

म० हे पितरः, दाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय यूयं रयिं धनं धत्त दत्त । कीदृशा यूयम् । अरुणीनामरुणवर्णानामूर्णानामुपस्थे उपरिभागे आसीनासः आसीनाः उपविष्टाः । याभिः कुतपाः क्रियन्ते ता ऊर्णा अरुणा भवन्ति 'कुतपं चासने दद्यात्' इति स्मृतेः कुतपप्रियाः पितरः । यद्वा अरुणीनामरुणवर्णानां रश्मीनामुपस्थे उत्सङ्गे आसीनाः । आदित्यलोकस्था इत्यर्थः । किंच हे पितरः, पुत्रेभ्यो यजमानेभ्यः तस्य वस्वः वसुनो धनस्य प्रयच्छत दत्त । कर्मणि षष्ठी । यदभीष्टं धनं तद्दत्त । पितॄणां पुत्रा एव यजमानाः । ते यूयमिहास्मदीये यज्ञे ऊर्जं रसं दधात स्थापयत ॥ ६३ ॥

यम॑ग्ने कव्यवाहन॒ त्वं चि॒न्मन्य॑से र॒यिम् । तं नो॑ गी॒र्भिः श्र॒वाय्यं॑ देव॒त्रा प॑नया॒ युज॑म् ॥ ६४ ॥

[यम् । अग्ने॒ । क॒व्य॒वा॒ह॒नेति॑कव्य वाहन । त्वम् । चि॒त् । मन्य॑से । र॒यिम् ॥ तम् । न॒ः । गी॒र्भिरिति॑गी॒ः भिः । श्र॒वाय्य॑म् । दे॒व॒त्रेति॑देव त्रा । प॒न॒य॒ । यु॒ज॑म् ॥६४॥]

हे पितरों को उनका स्वधान्न प्राप्त कराने वाले अग्ने ! तुम जिसे उत्तम धन समझते हो; वाणी से स्तुत्य और प्राप्त करने योग्य उसी धन को तुम देवों में प्राप्त कराओ (=पुण्य कर्मों से प्राप्त धन के द्वारा कृत हविः को देवों में पहुँचाओ) ॥ ६४ ॥

उ० यमग्ने कव्यवाहन । स्विष्टकृदग्निरुच्यते चतसृभिर्ऋग्भिः । हे अग्ने कव्यवाहन, कव्यं वोढव्यमेत्ययमधिकारो यस्य स एवं संबोध्यते । यं रयिं हविर्लक्षणं धनम् त्वं चित् त्वमपि मन्यसे अवगच्छसि । साधु शक्यते तेन श्रेयः प्राप्तुमिति । तं हविर्लक्षणं रयिं धनम् नः अस्माकं स्वभूतम् गीर्भिः वाग्भिः पुरोनुवाक्यायाज्यावषट्कारलक्षणाभिः । श्रवाय्यम् हविर्विशेषणमेतत् । श्रवणीयम् देवत्रा देवेभ्यः पनय देहि । पनतिर्दानकर्मा । युजं यथायोगम् ॥ ६४ ॥

म० द्वे अनुष्टुभौ । कव्यं पितृभ्यो देयमन्नं वहतीति कव्यवाहनः 'कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्' (पा० ३ । २ । ६५) इति ञ्युट्प्रत्ययः । हे कव्यवाहन हे अग्ने, त्वं चित् त्वमपि यं रयिं हविर्लक्षणं धनं मन्यसे उत्तमं जानासि नोऽस्माकं तं रयिं देवत्रा देवेषु पनय देहि । पनतिर्दानकर्मा । 'देवमनुष्यपुरुष'

(पा० ५।४।५६) इत्यादिना सप्तम्यर्थे देवात् त्राप्रत्ययः। कीदृशं रयिम्। गीर्भिः वाग्भिः पुरोनुवाक्यायाज्यावषट्कार-लक्षणाभिः श्रवाय्यं श्रोतुं योग्यम् 'श्रुदक्षिस्पृहिगृहिदयिभ्य आय्यः' (उणा० ३।९५) इति श्रृणोतेराय्यप्रत्ययः। तथा युजं युज्यत इति युक् तम् 'क्विप् च' (पा० ३।२।७६) इति क्विप्प्रत्ययः योग्यम् ॥ ६४ ॥

यो अ॒ग्निः क॑व्य॒वाह॑नः पि॒तॄन्यक्ष॑दृता॒वृध॑ः। प्रेदु॑ ह॒व्यानि॑ वोचति दे॒वेभ्य॑श्च पि॒तृभ्य॒ आ ॥६५॥

[यः। अ॒ग्निः। क॒व्य॒वाह॑न॒ इति॑ कव्य॒ वाह॑नः। पि॒तॄन्। यक्ष॑त्। ऋ॒ता॒वृध॒ इत्यृ॑त॒ वृध॑ः ॥ प्र। इत्। ऊँऽइत्यूँ। ह॒व्यानि॑। वो॒च॒ति॒। दे॒वेभ्य॑ः। च॒। पि॒तृभ्य॒ इति॑ पि॒तृ भ्यः॑। आ ॥६५॥]

पितृ-भोजन कव्य को उन तक पहुँचाने वाला अग्नि यज्ञ या सत्य के वर्धक पितरों का यजन करता है। वही अग्नि देवों को भी उन-उनकी हविः ले जाकर कहता है और पितरों को भी ॥ ६५ ॥

उ० यो अग्निः कव्यवाहनः कव्यं पितॄणां हविरुच्यते। यश्च हविः पितॄन् यक्षत् इष्टवान् ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा। द्वितीयाबहुवचनमेतत्। स इदानीं प्रेदु हव्यानि वोचति। प्रवोचति प्रब्रवीतु हव्यानि हवींषि। देवेभ्यश्च पितृभ्य आ। समुच्चयार्थीय आकारः। देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च। इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति ॥ ६५ ॥

म० यः कव्यवाहनोऽग्निः पितॄन्यक्षदिष्टवान् 'लेटोऽडाटौ' 'सिब्बहुलं लेटि' इतो लोपः। कीदृशान् पितॄन्। ऋतावृधः ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ते ऋतावृधः। संहितायां दीर्घः। तान्। सोऽग्निरिदानीं देवेभ्यः पितृभ्यश्च हव्यानि हवींषि प्रवोचति प्रब्रवीतु। इमानि देवेभ्य इमानि पितृभ्य इति वद-त्वित्यर्थः। इत् उ निपातौ पादपूरणौ। आकारः समुच्चयार्थः। व्यत्ययेन वचेः शपि 'वच उम्' (पा० ७।४।२७) इति छान्दस उमागमः ॥ ६५ ॥

त्वम॑ग्न ईडि॒तः क॑व्यवाह॒नावा॑ड्ढ॒व्यानि॑ सु॒र॒भीणि॑ कृ॒त्वी। प्रादा॑ः पि॒तृभ्य॑ः स्व॒धया॒ ते अ॑क्षन्न॒द्धि त्वं दे॑व प्रय॑ता ह॒वीꣳषि॑ ॥ ६६ ॥

[त्वम्। अग्ने॒। ई॒डि॒तः। क॒व्य॒वा॒ह॒नेति॑ कव्य वाहन। अवा॑ट्। ह॒व्यानि॑। सु॒र॒भीणि॑। कृ॒त्वी ॥ प्र। अ॒दाः॒। पि॒तृभ्य॒ इति॑ पि॒तृ भ्यः॑। स्व॒धया॑। ते। अ॒क्ष॒न्। अ॒द्धि। त्वम्। दे॒व॒। प्रय॒तेति॒ प्र य॑ता। ह॒वीꣳषि॑ ॥६६॥]

हे कव्यवाहन अग्ने! प्रशंसित तुमने हवियों को सुगन्धित बनाकर वहन किया। स्वधा के द्वारा तुमने उन्हें पितरों को प्रदान किया। उन पितरों ने उन्हें भक्षण किया। हे देव! अब तुम भी उन प्रदत्त हवियों को आस्वादित करो ॥ ६६ ॥

उ० त्वमग्ने। यस्त्वं हे अग्ने, ईडितः अध्येषितः सन् कव्यवाहन अवाट् 'वह प्रापणे' इत्यस्यैतद्रूपम्। ऊढवानसि। हव्यानि हवींषि। सुरभीणि सुगन्धीनि। कृत्वी कृत्वा। कृत्वा हवींषि। प्रादाः प्रदत्तवानसि पितृभ्यः स्वधया पितृमन्त्रेण। ते च पितरः। अक्षन् अत्तवन्तो भक्षितवन्तः। अद्धि भक्षय त्वं हे देव। प्रयता प्रयतानि शुचीनि हवींषि ॥ ६६ ॥

म० चतस्रस्त्रिष्टुभः। हे कव्यवाहन, हे अग्ने, त्वं हव्यानि हवींषि सुरभीणि कृत्वी सुगन्धानि कृत्वा अवाट् वहसि स्म। वहेर्लुङि इडागमाभावे सिचो लोपे रूपमवाट्। 'स्नात्व्यादयश्च' (पा० ७।१।४९) इति कृत्वीति निपातः। कीदृशस्त्वम्। ईडितः स्तुतः देवैर्ऋत्विग्भिश्च। किंच हव्यानि ऊढ्वा स्वधया पितृमन्त्रेण पितृभ्यः त्वं प्रादाः दत्तवानसि। ददातेर्लुङि रूपम्। ते च पितरः अक्षन् भक्षयन्ति स्म। 'घस्लृ अदने' इत्यस्य रूपम्। हे देव, त्वमपि अद्धि हवींषि भक्षय। 'अद भक्षणे' लोट्। कीदृशानि हवींषि। प्रयता प्रयतानि शुद्धानि ॥ ६६ ॥

ये चे॒ह पि॒तरो॒ ये च॒ नेह याँश्च॑ वि॒द्म याँ २ ॥ उ॑ च॒ न प्र॑वि॒द्म। त्वं वे॑त्थ॒ यति॒ ते जा॑तवेदः स्व॒धाभि॑र्य॒ज्ञꣳ सुकृ॑तं जुषस्व ॥ ६७ ॥

[ये। च॒। इ॒ह। पि॒तर॑ः। ये। च॒। न। इ॒ह। यान्। च॒। वि॒द्म। यान्। ऊँऽइत्यूँ। च॒। न। प्र॒वि॒द्मेति॑ प्र वि॒द्म ॥ त्वम्। वे॒त्थ॒। यति॑। ते। जा॒त॒वे॒द॒ इति॑ जात वे॑दः। स्व॒धाभि॑ः। य॒ज्ञम्। सुकृ॑त॒मिति॒ सु कृ॑तम्। जु॒ष॒स्व ॥६७॥]

जो पितृजन यहाँ यज्ञ में विद्यमान हैं, जो विद्यमान नहीं हैं; जिन्हें हम जानते हैं और जिन्हें हम ठीक से नहीं जानते हैं— हे जातवेदस् अग्ने! वे जितने हैं, उन्हें तुम अच्छी तरह जानते हो। स्वधाओं के द्वारा हमारे इस पुण्य यज्ञ को आस्वादित करो ॥ ६७ ॥

उ० ये चेह। ये पितरः इहास्मिन्समीपे इह वा लोके आसते। ये च नेह। यान् च पितॄन् विद्म अवगच्छामः। यान्। उ इति निपातः पादपूरणः। च न प्रविद्मः न प्रजानीमः। त्वं वेत्थ यति ते जातवेदः। तेशब्दः आदौ क्रियते द्वितीयान्तो वाक्यस्य बलीयस्त्वात्। तान् त्वं वेत्थ वेत्सि जानासि। यति। अविभक्तिको निर्देशः। यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिककर्मकरणान्निर्दग्धकल्मषान्। हे जातवेदः। अतएवमुच्यसे। स्वधाभिः पितृसंबद्धैर्हविर्भिः। यज्ञं पितृयज्ञम्। सुकृतं साधुकृतम्। जुषस्व सेवस्व ॥६७॥

म० ये पितर इह लोके वर्तन्ते ये च इह लोके न सन्ति यांश्च पितॄन् वयं विद्म जानीमः। उ पादपूरणः। यांश्च पितॄन् वयं न प्रविद्म न प्रकर्षेण जानीमः। हे जातवेदः, ते पितरो यति यावन्तो वर्तन्ते तान् त्वं वेत्थ जानासि। या संख्या येषां ते यति 'किमः संख्यापरिमाणे' (पा० ५।२।४१) इत्यादिना सूत्रेण यत्तद्भ्यामपि डतिरिति वार्तिकेन यच्छब्दात् डतिप्रत्ययः 'डति च' (पा० १।१।२५) इति तस्य षट्संज्ञत्वात् 'षड्भ्यो लुक्' (पा० ७।१।२२) इति जसो लुक्। यद्वा यतीन् शुचीन् नित्यनैमित्तिकानुष्ठानैर्निष्पापान् ते तान् त्वं वेत्थ। यति विभक्तिलोपः। ते इत्यत्र व्यत्ययेन जस्। किंच स्वधाभिः पितॄणामन्नैः सुकृतं शोभनं कृतं यज्ञं त्वं जुषस्व सेवस्व ॥ ६७ ॥

इ॒दं पि॒तृभ्यो॒ नमो॑ऽअस्त्व॒द्य ये पूर्वा॑सो॒ य उप॑रास ई॒युः। ये पार्थि॑वे॒ रज॒स्या निष॑त्ता॒ ये वा॑ नू॒नꣳ सु॑वृ॒जना॑सु वि॒क्षु ॥ ६८ ॥

[इ॒दम्। पि॒तृभ्य॒ऽइति॑ पि॒तृ ऽभ्यः॑। नम॑ः। अ॒स्तु॒। अ॒द्य। ये। पूर्वा॑सः। ये। उप॑रासः। ई॒युः ॥ ये। पार्थि॑वे। रज॑सि। आ। निष॑त्ताः। निस॑त्ता॒ऽइति॒ नि ऽस॑त्ताः। ये। वा॒। नू॒नम्। सु॒वृ॒जना॒स्विति॑ सु ऽवृ॒जना॑सु। वि॒क्षु ॥६८॥]

आज उन पितरों को यह हविरान्न प्राप्त होवे, जो पूर्व में चले गये और जो निर्गत व्यापार परब्रह्म को प्राप्त हुए। जो इस पृथ्वी लोक में स्थित हैं अथवा जो निश्चय करके सुष्ठु यज्ञादिकारिणी यजमान प्रजाओं में अधिष्ठित हो रहे हैं ॥ ६८ ॥

उ० इदं पितृभ्यः। इदमिति प्रत्यक्षतो निर्देशः। पितृभ्यो नमः अन्नं हविर्लक्षणं अस्तु। अद्य अद्यतनम् ये पितरः पूर्वासः पूर्वमीयुः स्वर्गम्। ये च उपरासः उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः परं ब्रह्म ईयुर्याताः। ये च पार्थिवे रजसि। पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजः ज्योतिरग्निः तत्र आनिषत्ताः आभिमुख्येन निषण्णाः। अग्निलोकं प्राप्ता इत्यर्थः। ये वा ये च नूनं निश्चयेन। सुवृजनासु साधुवृत्तासु। विक्षु यजमानेषु निषण्णाः। तेभ्य इदं पितृभ्यो नमो अस्त्वद्येति संबन्धः ॥ ६८ ॥

म० ये पितरः पूर्वासः पूर्वे ईयुः स्वर्गं जग्मुः। ये च उपरासः उपराः उपरमन्ते विरमन्ति ते उपरा उपरतव्यापाराः कृतकृत्याः सन्त ईयुः परं ब्रह्म प्रापुः। ये च पार्थिवे रजसि पृथिव्यां भवं पार्थिवं रजो ज्योतिरग्निः तस्मिन्ना निषत्ताः आभिमुख्ये निषण्णाः 'नसत्तनिषत्त–' (पा० ८।२।६१) इत्यादिना निष्ठायां निपातः। ये वा। वा समुच्चयार्थः। ये च नूनं निश्चितं विक्षु प्रजासु यजमानलक्षणासु निषण्णाः। कीदृशीषु विक्षु। सुवृजनासु शोभनं वृजनं बलं यासां ताः सुवृजनास्तासु धर्मरूपबलयुक्तासु। अद्यास्मिन् दिने तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः स्वर्गब्रह्माग्नियजमानस्थेभ्यः इदं नमोऽन्नमस्तु ॥ ६८ ॥

अधा॒ यथा॑ नः पि॒तर॒ः परा॑सः प्र॒त्नासो॑ अग्न ऋ॒तमा॑शुषा॒णाः। शुची॒दय॒न्दीधि॑तिमुक्थ॒शास॒ः क्षामा॑ भि॒न्दन्तो॑ अरु॒णीरप॑व्रन् ॥ ६९ ॥

[अध॑। यथा॑। नः॒। पि॒तर॑ः। परा॑सः। प्र॒त्नास॑ः। अग्ने॑। ऋ॒तम्। आ॒शु॒षा॒णाः॥ शुचि॑। इत्। अय॑न्। दीधि॑तिम्। उ॒क्थ॒शास॑ः। उ॒क्थ॒शस॒ऽइत्यु॑क्थ ऽशस॑ः। क्षाम॑। भि॒न्दन्त॑ः। अ॒रु॒णीः। अप॑। व्र॒न् ॥६९॥]

हे अग्ने। जिस प्रकार हमारे पुराने एवं उत्कृष्ट पितृजन यज्ञ का सेवन करते हुए, उक्थों का शंसन करने वाले अन्त में पवित्र प्रकाश को प्राप्त हुए, उन्होंने पृथ्वी को भेदित किया था और अरुणी गायों को खोल दिया था। (नवग्व-दशग्व अंगिरसों ने यज्ञ किया था। यज्ञ से उन्हें प्रकाश प्राप्त हुआ। तब उन्होंने पणियों के गोव्रज को तोड़ डाला और गायों को बाहर किया था) ॥ ६९ ॥

उ० अधा यथा। अथैवं सति यथा येन प्रकारेण नः अस्माकं पितरः परासः पराएव परासः उत्कृष्टाः। प्रत्नासः। प्रत्नशब्दः पुराणवचनः। पुराणाः हे अग्ने, ऋतं यज्ञम् आशुषाणाः अश्नुवानाः व्याप्नुवन्तः। शुचि अविभक्तिको निर्देशः। शुचिं दीप्तं भास्वरम्। इच्छब्द एवार्थे। अयन् आगताः प्राप्ताः दीधितिम् आदित्यरश्मिम् तत आदित्यमण्डलम्। एष हि देवयानः पन्थाः। उक्थशासः उक्थानि ये शंसन्ति यज्ञेषु ते उक्थशासः। पितॄणां विशेषणमेतत्। एवं वयमपि हे अग्ने, त्वत्प्रसादात् क्षामा भिन्दन्तः। क्षामा अविभक्तिको निर्देशः। क्षामां पृथिवीं भिन्दन्तः वेदिचात्वालयूपावटादिखननैः। यद्वा पृथिव्याश्रयाणि यज्ञे व्रीहिपशुयूपादीनि भिन्दन्तः यज्ञं सर्वोपकारकमनुतिष्ठन्त इत्यर्थः। अरुणीः आरोचनाः। रश्मीन् अपव्रन् अपवृणुमः। अपवृत्य च रश्मीन् देवपन्थानमनुतिष्ठाम इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

म० हे अग्ने, नोऽस्माकं पितरः अध अथानन्तरं देहयात्रोत्तरकालं यथा येन प्रकारेण शुचि। सुपो लोपः। इदेवार्थे। शुचिं निर्मलं दीधितिं रविमण्डलमेव अयन् प्राप्ताः। 'अय गतौ' लङ् अडभाव आर्षः। कीदृशाः पितरः। परासः परा उत्कृष्टाः प्रत्नासः प्रत्नाः पुराणाः ऋतं यज्ञमाशुषाणाः अश्नुवाना व्याप्नुवन्तः। एवंभूताः पितरः यथा देवयानं पन्थानं प्राप्ताः तथा वयमपि अरुणीः अरुणवर्णाः सूर्यदीधितिमपव्रन् अपवृणुमः। सूर्यरश्मीनपवृत्य देवयानमार्गं प्राप्नुम इत्यर्थः। 'वृञ् वरणे'

विकरणव्यत्ययेन शपि लुप्ते लङि रूपम् । अडभावः । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । कीदृशा वयम् । उक्थशासः यज्ञेषु उक्थानि शंस्त्राणि शंसन्ति वदन्ति ते उक्थशसः । क्विप् संहितायां दीर्घः । तथा क्षामा क्षामां भूमिं भिन्दन्तः वेदिचात्वालयूपावटोपरवादिखननैर्विदारयन्तः । सर्वोपकरणैर्यज्ञं कुर्वन्त इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

उशन्तस्त्वा निधीमह्युशन्तः समिधीमहि । उशन्नुशत आवह पितॄन्हविषे अत्तवे ॥ ७० ॥

[उशन्तः । त्वा । नि । धीमहि । उशन्तः । सम् । इधीमहि ॥ उशन् । उशतः । आ । वह । पितॄन् । हविषे । अत्तवे ॥७०॥]

हे अग्ने ! कामना के साथ हम तुम्हें वेदि में धरते हैं तथा कामना के साथ ही हम तुम्हें प्रज्वलित करते हैं। हे अग्ने ! कामना करते हुए तुम हवियों की कामना करने वाले पितरों को हविः-भक्षण करने के लिए यहाँ ले आओ ॥ ७० ॥

उ० उशन्तस्त्वा । 'वश कान्तौ' अस्य कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । हे अग्ने, यतो वयमुशन्तः कामयमानाः त्वां निधीमहि स्थापयामहे । यतश्च उशन्तः कामयमाना एव समिधीमहि संदीपयामः । यतस्त्वमपि उशन्कामयमान एव । उशतः कामयमानानेव आवह पितॄन् । किमर्थमिति चेत् । हविषे अत्तवे हविषः अदनाय ॥ ७० ॥

म० अनुष्टुप् । हे अग्ने, उशन्तः कामयमाना वयं तं त्वा निधीमहि स्थापयामः । कामयमाना एव वयं त्वां समिधीमहि संदीपयामः । त्वं च उशन् कामयमानः सन् उशतः कामयमानान् पितॄनावह आनय । किं कर्तुम् । हविषे अत्तवे हविः अत्तुं भक्षयितुम् । तुमर्थे तवेप्रत्ययः विभक्तिव्यत्ययः ॥ ७० ॥

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजयः स्पृधः ॥ ७१ ॥

[अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्तयः ॥ विश्वाः । यत् । अजयः । स्पृधः ॥७१॥]

हे इन्द्र ! जब तुमने सभी युद्धों को विजय किया था, तब जलों के फेन से तुमने नमुचि असुर के शिर को काट डाला था ॥ ७१ ॥

उ० अथेन्द्रो मन्त्रः सोमो राजेत्यस्य निदानभूतः पठ्यते । अपां फेनेन । तृतीयपादप्रभृतिव्याख्यानं यच्छब्दयोगात् । विश्वाः सर्वाः । यत् यदा अजयः स्पृधः संग्रामान् । अथ तदा अपां फेनेन फेनपुञ्जेन नमुचेः असुरस्य शिरः हे इन्द्र, त्वमुदवर्तयः उद्वर्तितवानसि । उत्पूर्वो वृतिः छेदने वर्तते ॥ ७१ ॥

म० इन्द्रो गायत्री अग्रिमानुवाकनिदानभूता । हे इन्द्र, यत् यदा त्वं विश्वाः स्पृधः सर्वान् संग्रामानजयो जितवानसि तदा अपां फेनेन जलडिण्डीरेण नमुचेरसुरस्य शिरः उदवर्तयः छिन्नवानसि । उत्पूर्वो वृतिः छेदार्थः ॥ ७१ ॥

सोमो राजामृतꣳ सुत ऋजीषेणाजहान्मृत्युम् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानꣳ शुक्रमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ७२ ॥

[सोमः । राजा । अमृतम् । सुतः । ऋजीषेण । अजहात् । मृत्युम् ॥ ऋतेन । सत्यम् । इन्द्रियम् । विपानमिति विपानम् । शुक्रम् । अन्धसः । इन्द्रस्य । इन्द्रियम् । इदम् । पयः । अमृतम् । मधु ॥७२॥]

अभिषुत राजा सोम अमृत-स्वरूप हो गया, क्योंकि उसने सीढ़ी के रूप में मृत्यु को ही त्याग जो दिया है। दशापवित्र से विचार करके (शुद्ध करके) पिया गया सोमरस सत्य-बल को प्रदान करता है। यह दूध भी इन्द्र के लिए मधुर अमृत होवे ॥ ७२ ॥

उ० इदानीमेतं च मन्त्रं वक्ष्यमाणं चानुवाकं श्रुत्या संबध्नाति । 'तस्य शीर्षे छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत्तस्मात्तदबीभत्सत एतदन्धसो विपानमपश्यत्सोमो राजामृतं सुत इति तेनैनं स्वदयित्वात्मन्नदधत' इति । सोमो राजा । अष्टौ ग्रहोपस्थानमश्विसरस्वतीन्द्रा अपश्यन् । आद्यास्तिस्रो महाबृहत्यः पङ्क्तिश्चतुर्थी अन्ते अतिजगत्यौ शेषे अतिशक्वर्यौ । यथा एककारणानि वसूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते । यथा पृथग्भूतानि संसृज्यानि पुनर्विवेच्यमानानि दृश्यन्ते । एवमयमपि लोहितमिश्रः सोमः सोम एवेत्यनुवाकार्थः । सोमो राजा सोमः राजा सुतः अभिषुतः अमृतं संपद्यते रसीभावात् । स्थूलस्य हि सूक्ष्मताऽमृतीभावः । ऋजीषरूपेणचाजहात्यजति मृत्युं मूर्तत्वादृजीषभावस्य सत्यमेतत् । अनेन च ऋतेन सत्येन सत्यमेतत् ज्ञातम् इन्द्रियं वीर्यं विपानं विविक्तं लोहितात्सोमपानं पानयोग्यं वा विपानम् शुक्रं रजो हितम् अन्धसः अन्नात्संभूतं भूयात् । अथ इन्द्रस्य इदमिन्द्रियं पयः अमृतं मधु भवतु ॥ ७२ ॥

म० 'सोमो राजेत्यनुवाकेन ग्रहानुपतिष्ठते युगपत्' (का० १९ । २ । २४) अष्टर्चेनानुवाकेन समानकालमेव पयोग्रहान्सुराग्रहांश्चाध्वर्युरुपतिष्ठते । यद्वा चतुर्भिः पयोग्रहांश्चतुर्भिः सुराग्रहान् । ग्रहणानन्तरमेवोपस्थानं मन्त्रपाठक्रमादत्रालेखीत्यर्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदृष्टा अष्टौ ऋचः । आद्यास्तिस्रो महाबृहत्यः । यस्याश्चत्वारः पादा अष्टकाः पञ्चमो द्वादशकः सा महाबृहती । सोमो राजा सुतोऽभिषुतः सन् अमृतममृतरूपो रसरूपो भवति । स्थूलस्य सूक्ष्मतापादनममृतीभावः । यत ऋजीषेण ऋजीषं नीरसं सोमलताचूर्णम् तद्रूपेण मृत्युं स्थूल-

भावमजहाज्जहाति । ऋतेन अनेन सत्येन एतत् सत्यम् ज्ञातम् यत् अन्धसोऽन्नस्य सोमस्य विपानं विविच्य पानं शुक्रं शुक्रं शुद्धमतएव इन्द्रियं वीर्यप्रदं भूयात् पयश्चेन्द्रस्येदशं भवतु । कीदृशं इन्द्रियम् । वीर्यवत् अमृतमजरामरत्वप्रदं मधु मधुरं च । अपां फेनेनेत्यस्य मन्त्रस्यास्यर्चानुवाकस्य च श्रुत्या संबन्ध उक्तः । 'तस्य शीर्ष्णि छिन्ने लोहितमिश्रः सोमोऽतिष्ठत् तस्माद्बीभत्सन्त त एतदन्धसो विपानमपश्यन् सोमो राजामृतꣳ सुत इति तेनैनꣳ स्वदयित्वात्मन्नदधत' इति । यथा एककारणानि वस्तूनि विविच्यमानानि दृश्यन्ते यथाच पृथग्भूतानि संसृष्टानि पुनर्विविच्यन्ते एवमयमपि लोहितमिश्रः सोमो विविक्तः सोम एवेति सर्वानुवाकार्थः ॥ ७२ ॥

अद्भ्यः क्षीरं व्यपिबत्क्रुङ्ङाङ्गिरसो धिया । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्० ॥ ७३ ॥

[अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । क्षीरम् । वि । अपिबत् । क्रुङ् । आङ्गिरसः । धिया ॥७३॥]

अंगों का रस प्राण होकर हंस स्वप्रज्ञा से जिस प्रकार नीर-क्षीर में से क्षीर ही का पान करता है, वैसे ही शुद्ध करके पिया गया सोमरस सत्यबल बनता है । अब इन्द्र का भी पीतवीर्य अमृत होवे । (एक बार नमुचि ने इन्द्र के वीर्य को पी लिया था । नमुचि के मारे जाने पर वह इन्द्र का वीर्य रक्तमिश्रित ही बाहर निकला । उसे अश्वनौ ने नमुचि के शरीर से बाहर निकाला था । सरस्वती ने उसे दशापवित्र से शुद्ध किया था । दशापवित्र से शोधित यह सोमरस के रूप में इन्द्र का वीर्य ही है । इस प्रकार परिशोधित इन्द्र का वीर्य अमृत होवे) ॥ ७३ ॥

उ० अद्भ्यः क्षीरम् । क्षीरोदकयोः संसृष्टयोः अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं वियुत्य अपिबत् पीतवान् । क्रुङ् हंसः हंसजातिमास्थाय आङ्गिरसः प्राणः । सद्याङ्गानां रसः धिया प्रज्ञया । इत्थंभूता हि तस्य प्रज्ञा तस्यां जात्यामेव स्थितस्य भवति । सत्यमेतत् । अनेन ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रं अन्धसः संभूतं भूयात् । अथ इन्द्रस्य इन्द्रियं विपानमसृतं मधु भूयात् ॥ ७३ ॥

म० अङ्गिरसः अङ्गानां रसः प्राणो यथा क्रुङ् हंसो भूत्वा धिया प्रज्ञया अद्भ्यः सकाशात् क्षीरं दुग्धमपिबत् पिबति । संसृष्टाभ्यां क्षीरोदकाभ्यां क्षीरमेव हंसः पिबतीति जातिस्वभावः । अनेन सत्येनेदं सत्यं यदन्धसो विपानं शुक्रं भवतु । अथेन्द्रस्य पयो वीर्यममृतं भवतु ॥ ७३ ॥

सोममद्भ्यो व्यपिबच्छन्दसा हꣳसः शुचिषत् । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्० ॥ ७४ ॥

[सोमम् । अद्भ्यऽइत्यत् भ्यः । वि । अपिबत् । छन्दसा । हꣳसः । शुचिषत् । शुचिसदिति शुचि सत् ॥७४॥]

पवित्र आदित्य जलों के सम्पर्क से वेद के द्वारा जिस प्रकार जलों रूपी सोम को ही पान करता है (=कीचड़ आदि सम्मिश्रित जल में से सूर्य स्वकिरण से शुद्ध जल का ही पान करता है)—इसी प्रकार दशापवित्र से छानकर पिया गया सोमरस शुद्ध अमृत अथवा इन्द्रिय-बल का देने वाला होवे ॥ ७४ ॥

उ० सोममद्भ्यः । सोमोदकयोः संसृष्टयोः सोमं वियुत्यापिबत् अद्भ्यः सकाशात् । छन्दसा छन्दोनिबद्धेन वेदेन । हंस आदित्यः शुचिषत् । एतत्सत्यम् । ऋतेनेत्यादि समानम् ॥ ७४ ॥

म० हंसः आदित्यः अद्भ्यः सकाशात् छन्दसा वेदेन वेदरूपैः किरणैर्यथा सोमं व्यपिबत् पिबति सोमोदकाभ्यां रविः सोममेव पिबति । ऋतेनेत्युक्तम् । कीदृशो रविः । शुचिषत् शुचि निर्मले गगने सीदतीति शुचिषत् ॥ ७४ ॥

अन्नात्परिस्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत्क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्० ॥ ७५ ॥

[अन्नात् । परिस्रुतऽइतिपरि स्रुतः । रसम् । ब्रह्मणा वि । अपिबत् । क्षत्रम् । पयः । सोमम् । प्रजापतिरिति प्रजा पतिः ॥७५॥]

प्रजापति ने सुरा-सोम के मिश्रण में से गायत्री के द्वारा विवेक करके शुद्ध सोमरस को ही पिया था । उसने क्षत्रिय को स्ववश में किया था । इस सत्य से यही सत्य निकलता है कि शुद्ध करके पिया गया सोमरस इन्द्रियों के बल को देने वाला होता है ॥७५॥

उ० अन्नात्परिस्रुतः । अन्नाद्विलक्षणात् संपरिस्रुतश्च रसं ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन व्यपिबत् । क्षत्रं च व्यपिबत् । क्षत्रस्य पानं वशीकरणम् पयः सोमम् प्रजापतिः प्रथमशरीरी । सत्यमेतत् ऋतेन सत्यमिति समानम् ॥ ७५ ॥

म० अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । प्रजापतिः प्रथमशरीरी परिस्रुतोऽन्नात्सुरारूपादन्नात् रसं ब्रह्मणा गायत्रीलक्षणेन व्यपिबत् विविच्य पीतवान् । क्षत्रं च व्यपिबत् वशीचकार । क्षत्रियस्य पानं वशीकरणम् । पयः सोमं च व्यपिबत् । अनेन सत्येनेदं सत्यम् ॥ ७५ ॥

रेतो मूत्रं विजहाति योनिं प्रविशदिन्द्रियम् । गर्भो जरायुणावृत उल्बं जहाति जन्मना । ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्० ॥ ७६ ॥

[रेतः । मूत्रम् । वि । जहाति । योनिम् । प्रविशदिति प्रविशत् । इन्द्रियम् ॥ गर्भः । जरायुणा । आवृतऽइत्याबृतः । उल्बम् । जहाति । जन्मना ॥७६॥]

मनुष्य का लिंग योनि में घुसकर उसमें वीर्य को गिराता है, परन्तु वही लिंग अन्यत्र मूत्र का परित्याग करता है ।

इसी प्रकार जरायु से लिपटा हुआ गर्भ जन्म होने पर झिल्ली को छोड़ देता है। इस सत्यनियम से यही सत्य निकलता है कि उचित का साथ उचित का त्याग या स्वीकार कराता है। अतः शुद्ध करके पिया गया सोम इन्द्रियों के बल को देने वाला होता है ॥ ७६ ॥

उ० रेतो मूत्रम् व्यवहितपदप्रायः। रेतः विजहाति त्यजति। योनिं स्त्रीप्रजननम् प्रविशत् इन्द्रियं शिश्नम्। योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति। तुल्यद्वारयोरपि मूत्ररेतसोर्मूत्रस्थानं हित्वान्यत्रावतिष्ठते रेतः। सत्यमेतत् ततः गर्भो जरायुणा आवृतः वेष्टितः। जरायुं च उल्वं च विजहाति त्यजति। जन्मना प्रसवेन। सत्यमेतत्। नानास्थानानामेकद्वाराणां प्रथममुदाहरणम्। एकस्थानानामनेकद्वाराणां द्वितीयम्। ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

म० अतिशक्वर्यौ द्वे षष्ठ्यक्षरातिशक्वरी। इन्द्रियं पुंप्रजननं शिश्नं योनिं स्त्रीप्रजननं प्रविशत् सत् रेतो वीर्यं विजहाति त्यजति। योनिप्रवेशादन्यत्र मूत्रं विजहाति। समानद्वारयोरपि रेतोमूत्रयोर्मूत्रस्थानादन्यत्र रेतोऽवतिष्ठते। जरायुणा गर्भवेष्टनेनावृतो गर्भः जन्मना कृत्वा उल्वं जरायुं जहाति। भिन्नस्थानानामेकद्वाराणामाद्यमुदाहरणम्। एकस्थानानामनेकद्वाराणां द्वितीयम्। ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥

दृष्ट्वा रूपे व्याकरोत्सत्यानृते प्रजापतिः। अश्रद्धामनृतेऽदधाच्छ्रद्धाᳬ सत्ये प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्० ॥ ७७ ॥

[दृष्ट्वा। रूपेऽइतिरूपे। वि। आ। अकरोत्। सत्यानृतेऽइतिसत्यानृते। प्रजापतिरितिप्रजा पतिः। अश्रद्धाम्। अनृते। अदधात्। श्रद्धाम्। सत्ये। प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७७॥]

प्रजापति ने देखभाल कर ही सत्य और असत्य को पृथक्-पृथक् किया था। उसने सत्य में श्रद्धा को स्थापित किया और असत्य में अश्रद्धा को। इस प्रकार स्पष्ट है कि परिशोधित सोम बल देने वाला है ॥ ७७ ॥

उ० दृष्ट्वा रूपे। दृष्ट्वा उपलभ्य रूपे सत्यानृतयोः। इदं सत्यमेवंरूपमिदमनृतमेवंरूपमिति व्याकरोत्। व्याकरणं पृथक्कार्यावस्थानम्। कथं व्याकरोत्। अश्रद्धाम् अनृते अदधात् अनृतनिमित्तत्वात् अश्रद्धायाः। श्रद्धामास्तिक्यम् सत्ये। कः अदधात्। प्रजापतिः सत्यमेतत् ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥

म० प्रजापतिः रूपे रूपवती मूर्तिमती सत्यानृते दृष्ट्वा व्याकरोत्। व्याकरणं पृथक्त्वं कृतवान् इदं सत्यमिदमनृतमिति पृथगवास्थापयत्। तदेवाह। अनृते अश्रद्धां नास्तिक्यमदधात् अस्थापयत् अनृतस्याश्रद्धानिमित्तत्वात्। सत्ये श्रद्धामदधात् सत्यस्य श्रद्धानिमित्तत्वात्। श्रद्धास्तिक्यबुद्धिः। अनेन ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७७ ॥

वेदेन रूपे व्यपिबत्सुतासुतौ प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्० ॥ ७८ ॥

[वेदेन। रूपेऽइतिरूपे। वि। अपिबत्। सुतासुतौ। प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥७८॥]

प्रजापति ने ज्ञान के द्वारा पृथक् करके ही सुत सोम को पिया था और असुत दूध को पिया था। अतः सत्य से पवित्र करके पिया गया सोम इन्द्रिय-बलों को देने वाला होता है ॥ ७८ ॥

उ० वेदेन रूपे। वेदेन परिज्ञानेन त्रय्या वा विद्यया। रूपे सुतासुतयोः व्यपिबत्। सुतः सोम उच्यते पयश्चासुतः परिस्रुत्प्रजापतिः सत्यमेतत् अनेन ऋतेनेति व्याख्यातम् ७८

म० महाबृहती। प्रजापतिः सुतासुतौ सुतासुतयोः रूपे वेदेन ज्ञानेन त्रय्या विद्यया वा व्यपिबत् विविच्य पीतवान्। सुतः सोमः असुतः पयः परिस्रुच्च। ऋतेनेत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

दृष्ट्वा परिस्रुतो रसᳬ शुक्रेण शुक्रं व्यपिबत्पयः सोमं प्रजापतिः। ऋतेन सत्यमिन्द्रियम्० ॥ ७९ ॥

[दृष्ट्वा। परिस्रुतऽइतिपरि स्रुतः। रसम्। शुक्रेण। शुक्रम् ॥७९॥]

प्रजापति ने अभिषुत सोम-सुरा में से देखकर सोम को ही पिया। इसी प्रकार देखकर ही दूध को ही पिया; रक्तादि को नहीं। इसी प्रकार देखकर पिया गया सोम इन्द्रिय-बलों को देता है ॥ ७९ ॥

उ० दृष्ट्वा परिस्रुतः रसं शुक्रेण अमलेन शुक्रममलम्। वियुत्य अपिबत् पयश्च सोमं च द्वे प्रजापतिः। सत्यमेतत्। ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७९ ॥

म० अतिजगती। प्रजापतिः परिस्रुतः सुराया रसं दृष्ट्वा शुक्रेण शुद्धेन मन्त्रेण पयः सोमं च शुक्रं शुक्रं शुद्धं कृत्वा व्यपिबत् वियुज्य पीतवान्। ऋतेनेत्युक्तार्थम् ॥ ७९ ॥

सीसेन तन्त्रं मनसा मनीषिण ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति। अश्विना यज्ञᳬ सविता सरस्वतीन्द्रस्य रूपं वरुणो भिषज्यन् ॥ ८० ॥

[सीसेन। तन्त्रम्। मनसा। मनीषिणः। ऊर्णासूत्रेणेत्यूर्णा सूत्रेण। कवयः। वयन्ति। अश्विना। यज्ञम्। सविता। सरस्वती। इन्द्रस्य। रूपम्। वरुणः। भिषज्यन् ॥८०॥]

मनोबलधारी और क्रान्तद्रष्टाजन मन के द्वारा विचार करके सीसे में तंत्र को भरते हैं। पुनः उस तंत्र को ऊन के तागे में गूहते हैं। इसी प्रकार अश्विनौ, सविता, सरस्वती तथा वरुण इन्द्र के भैषज्य के लिए यज्ञतंत्र का निर्माण करते हैं और उस यज्ञतंत्र को सोम सूत्र में पिरो देते हैं ॥ ८० ॥

उ० खुरैर्वसाग्रहान्द्वात्रिंशतं जुहोति । ग्सीसेनेति प्रत्यृचम् षोडश जगत्यः । यथेन्द्रस्य भैषज्यं क्रियते तथा आभिरुच्यते । यज्ञः पटेन रूप्यते प्रथमायामृचि । सीसेन ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रमिव पूर्वापरैः सूत्रैर्दक्षिणोत्तरैश्च वयन्ति यज्ञम् । के वयन्ति । मनीषिणः मेधाविनः । कवयः क्रान्तदर्शनाः । मनसा पर्यालोच्य गुणत उक्त्वा अथेदानीं नामत आह । अश्विनौ सविता सरस्वती वरुणश्च । किमर्थं पुरस्कृत्य यज्ञं वयति इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् ॥ ८० ॥

म० 'खुरैर्वसाग्रहान्द्वात्रिꣳशतं जुहोति सीसेनेति प्रत्यृचम्' (का० १९ । ४ । १२) । पञ्चपल्लो ग्रह इति परिशिष्टोक्तेः ऋषभखुराणां महत्त्वाचार्षभैः खुरैः पशूनां वसां गृहीत्वा सीसेनेति प्रतिमन्त्रं द्वात्रिंशत्संख्यान्सुराग्रहान् जुहोति । एकेन मन्त्रेण द्वयोर्होम इत्यर्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश जगत्यः । 'जगतीभिर्जुहोति' (१२ । ८ । ३ । १३) इति श्रुतिबलाद्द्व्यक्षरन्यूनानामपि कासांचिज्जगतीत्वमेव । दस्रादिभिर्यथा इन्द्रस्य भैषज्यं कृतं तदनेनानुवाकेन प्रतिपाद्यते । अश्विना अश्विनौ दस्रौ सविता सरस्वती वरुणश्च मनसा विचार्य यज्ञं सौत्रामणीं वयन्ति निष्पादयन्ति । केन । सीसेन ऊर्णासूत्रेण च सीसेन शष्पक्रयणादूर्णया तोक्मक्रयणात् ताभ्यां यज्ञनिष्पादनमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । सीसेन ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रमिव यथा कश्चित्सीसेन धातुविशेषेण तन्त्रमङ्गदविशेषं वयति ऊर्णासूत्रेण च तन्त्रं पटं वयति तद्वत् 'तन्त्रं राष्ट्रे च सिद्धान्ते परच्छन्दाप्रधानयोः । अङ्गदे कुटुम्बकृते तन्तुवाने परिच्छदे' इति कोशात् । कीदृशा अश्व्यादयः । मनीषिणः मेधाविनः । कवयः क्रान्तदर्शनाः । इन्द्रस्य रूपं भिषज्यन् भिषज्यन्तः 'भिषज् रुग्जये' कण्ड्वादित्वाद्यक् ततः शतृप्रत्ययः । वचनव्यत्ययः । इन्द्रभैषज्याय यज्ञं वयन्तीत्यर्थः ॥ ८० ॥

तद॑स्य रू॒पम॒मृत॒ꣳ शची॑भिस्ति॒स्रो द॑धुर्दे॒वताः॑ सꣳररा॒णाः । लोमा॑नि॒ शष्पै॑र्बहु॒धा न तोक्म॑भि॒स्त्वग॑स्य मा॒ꣳसम॑भव॒न्न ला॒जाः ॥ ८१ ॥

[तत् । अ॒स्य । रू॒पम् । अ॒मृत॑म् । शची॑भि॒रिति॒ शची॑ऽभिः । ति॒स्रः । द॒धुः । दे॒वताः॑ । स॒ꣳर॒रा॒णा॒ इति॑ सम्ऽर॒रा॒णाः । लोमा॑नि । शष्पैः॑ । ब॒हु॒धा । न । तोक्म॑भि॒रिति॒ तोक्म॑ऽभिः । त्वक् । अ॒स्य । मा॒ꣳसम् । अ॒भ॒व॒त् । न । ला॒जाः ॥८१॥]

आनन्द मनाते हुए अश्विनौ और सरस्वती—इन तीन देवों ने युक्तियों से इस इन्द्र के शरीर का निर्माण किया। उगे हुए धानों से उसके रोएँ बनाए, उगे हुए यवों से त्वचा रची और खीलें इसका मांस हुईं ॥ ८१ ॥

उ० तदस्य । तत् अस्येन्द्रस्य रूपम् अमृतममरणधर्मि । शचीभिः कर्मभिः । तिस्रो देवताः संदधुः संरराणाः । अश्विनौ सरस्वती च । कथं संदधुः । लोमानि तावत् शष्पैः संदधुः । बहुधा न तोक्मभिस्त्वगस्य । नकारः समुच्चये । आअध्यायसमाप्तेः । त्वचमिति विभक्तिव्यत्ययः । बहुधा न तोक्मभिस्त्वचमस्येन्द्रस्य संदधुः । मांसम् अभवच्च लाजाः ८१

म० तिस्रो देवताः अश्विसरस्वत्यः संरराणाः सम्यक् रममाणाः सत्यः अस्येन्द्रस्य तदमृतममरणधर्मि रूपं शचीभिः कर्मभिः संदधुः कर्माङ्गैः संधानं चक्रुः । तदेवाह । लोमानि इन्द्ररोमाणि शष्पैर्विरूढव्रीहिभिः संदधुः । अस्येन्द्रस्य त्वक् त्वचं च तोक्मभिः विरूढयवैर्बहुधा संदधुर्लाजा न लाजाश्चास्य मांसं समभवत् । अध्यायसमाप्तिपर्यन्तं नकाराः सर्वे चकारार्थाः ॥ ८१ ॥

तद॒श्विना॑ भि॒षजा॑ रु॒द्रव॑र्तनी॒ सर॑स्वती वयति॒ पेशो॒ अन्त॑रम् । अस्थि॑ म॒ज्जानं॒ मास॑रैः कारोत॒रेण॒ दध॑तो॒ गवां॑ त्व॒चि ॥ ८२ ॥

[तत् । अ॒श्विना॑ । भि॒षजा॑ । रु॒द्रव॑र्त्तनी॒ इति॑ रु॒द्रऽव॑र्त्तनी । सर॑स्वती । व॒य॒ति॒ । पेशः॑ । अन्त॑रम् ॥ अस्थि॑ । म॒ज्जान॑म् । मास॑रैः । का॒रो॒त॒रेण॑ । दध॑तः । गवा॑म् । त्व॒चि ॥८२॥]

वैद्य अश्विनौ और रुद्र का मार्ग अनुसरण करने वाली सरस्वती इस इन्द्र के शरीर के अन्दर का रूप बनाते थे। उन्होंने हड्डी को शष्पादि चूर्ण के निःस्राव से बाँधा और गाय की खाल में सुरा को भरते हुए गलनवास से मज्जा को बनाया ॥ ८२ ॥

उ० तदश्विना तत् पेशः रूपम् इन्द्रस्य । अश्विनौ भिषजौ । रुद्रवर्तनी । रुद्रस्येव वर्तनिर्मार्गो ययोस्तौ रुद्रवर्तनी रुणवर्तनी वा । रोरूयमाणौ वर्तेते इति वा । सरस्वती च । वयति वयन्ति । बहुवचनमेकवचनस्य । संबध्नन्ति अन्तरमभ्यन्तरम् । किं वयन्ति । अस्थि च मज्जानं च तावत् मासरैश्च कारोतरेण च यथाक्रमं वयन्ति । किं कुर्वाणाः । दधतः स्थापयन्तः । गवां त्वचि चर्मणि सुराम् ॥ ८२ ॥

म० रुद्रवत् वर्तनिर्मार्गो ययोस्तौ रुद्रवर्तनी रुणवर्तनी वा । भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विना अश्विनौ सरस्वती च तदन्तरं शरीरान्तर्वर्ति पेश इन्द्रस्य रूपम् वयति वयन्ति संबध्नन्ति वचनव्यत्ययः । तदेवाह । मासरैः शष्पादिचूर्णचरुनिःस्रावैः अस्थि संबध्नन्ति । कारोतरेण गलनवाससा मज्जानं वयन्ति । कीदृशास्ते । गवां त्वचि चर्मणि दधतः सुरां स्थापयन्तः ॥ ८२ ॥

सरस्वती मनसा पेशलं वसु नासत्याभ्यां वयति दर्शतं वपुः । रसं परिस्रुता न रोहितं नग्नहुर्धीरस्तसरं न वेम ॥ ८३ ॥

[सरस्वती । मनसा । पेशलम् । वसु । नासत्याभ्याम् । वयति । दर्शतम् । वपुः ॥ रसम् । परिस्रुतेतिपरि स्रुता । न । रोहितम् । नग्नहुः । धीरः । तसरम् । न । वेम ॥८३॥]

नासत्यों के साथ मन से एक होकर सरस्वती मांसल व दर्शनीय शरीर बुनती थी। वह चुवाई हुई सुरा के रस से लोहित रस बना रही थी। धीर नग्नहू (२६ ओषधियों का एकीकृत स्वरूप) बुनने का तसर और वेमा था ॥ ८३ ॥

उ० सरस्वती मनसा । सरस्वती मनसा पर्यालोच्य । पेशलम् । पेश इति हिरण्यनाम रूपनाम च । हिरण्यवद्वा रूपवद्वा । वसु नासत्याभ्यां च सहिता वयति पटमिव सृजति । दर्शतं वपुः दर्शनीयं वपुः शरीरम् इन्द्रस्य । रसं परिस्रुता न रोहितम् । सरं च परिस्रुता सरस्वती नासत्याभ्यामश्विभ्यां सहिता वयति । वपुषो रञ्जनार्थम् । अतो रोहित इन्द्रो वेदेषु पठ्यते । अथ तदा नग्नहुः किण्वः धीरः धीमान् । तसरं न वेम तसरं च वेम च संपद्यते । नग्नहोः कर्तृत्वमात्रं विवक्षितम् । विवक्षातः कारकाणि भवन्ति । तसरं वेम च कुविन्दानां प्रसिद्धम् । तसरं वयनसाधनम् ॥ ८३ ॥

म० नासत्याभ्यामश्विभ्यां सहिता सरस्वती वसु धनं दर्शतं दर्शनीयं वपुश्च वयति पटमिव सृजति । इन्द्रस्येति शेषः । कीदृशं वसु । पेशलं पेश इति हिरण्यरूपयोर्नाम । पेशं लाति गृह्णाति पेशलं हिरण्यवद्रूपवद्वा । मनसा विचार्येति शेषः । परिस्रुता परिस्रुतः सुरायाः रोहितं लोहितं रसं न रसं च वयति इन्द्रवपुषो रञ्जनाय । अतएव वेदेषु रोहित इन्द्रः पठ्यते । अथ तदा नग्नहुः किण्वः सुराकन्दः पूर्वोक्तः तसरं वयनसाधनं वेम न वेमा च भवति । तसरवेमानौ कुविन्दानां प्रसिद्धौ । कीदृशो नग्नहुः । धीरः धियमीरयति प्रेरयतीति धीरः । मादक इत्यर्थः । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनान्नग्नहोः कर्तृत्वं विवक्षितम् ॥ ८३ ॥

पयसा शुक्रममृतं जनित्रꣳ सुरया मूत्राज्जनयन्त रेतः । अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊवध्यं वातꣳ सब्वं तदारात् ॥ ८४ ॥

[पयसा । शुक्रम् । अमृतम् । जनित्रम् । सुरया । मूत्रात् । जनयन्त । रेतः ॥ अप । अमतिम् । दुर्म्मतिमितिदुः मतिम् । बाधमानाः । ऊवध्यम् । वातम् । सब्वम् । तत् । आरात् ॥८४॥]

दूध के द्वारा जयशील, अनाशमान और श्वेत वीर्य बनाया। निकट स्थित होकर सुरा से मूत्र को बनाया। आमाशयगत कच्चा अन्नरूप ऊवध्य तथा पक्वाशयगत सब्व अन्न बनाया। वे अश्विनौ-सरस्वती उस समय अमति व दुर्बुद्धि को बाधित कर रहे थे ॥ ८४ ॥

उ० पयसा शुक्रम् । पयसा दुग्धेन कारणभूतेन शुक्रं च अमृतं च जनित्रम् आजन्म जनयन्तः अश्विनौ सरस्वती च प्रकृतत्वात् इन्द्रस्तु भैषज्यः । सुरया च मूत्रात् मूत्रमिति साधु । मूत्रं च रेतश्च जनयन्त । किंच । अपामतिं दुर्मतिं बाधमानाः । अपबाधमानाः अमतिममननं वध्यभावं दुर्मतिं च । ऊवध्यम् आमाशयगतमन्नं वा तम् तत्सहचरितं सर्वं पक्वाशयगतमशुचिः । तदारात् तदेतत् सुरया जनयन्त । आरात् सुरासंनिकर्षात् । संनिकर्षो हि गन्धादिभिः ॥ ८४ ॥

म० प्रकृतत्वादश्विनौ सरस्वती च पयसा दुग्धेन रेतो वीर्यं जनयन्त उदपादयन् । अडभाव आर्षः । इन्द्रस्येति शेषः । कीदृशं रेतः । शुक्रं शुक्लम् अमृतमनश्यत् । जनित्रं जनयतीति जनित्रं जयनशीलम् । आरात् समीपे स्थित्वा तत्प्रसिद्धमूवध्यं वातं नाडीगतं सब्वं च सुरया कृत्वा मूत्रात् मूत्रं चाजनयन्त । आमाशयगतमन्नमूवध्यम् पक्वाशयगतमन्नं सब्वम् । कीदृशास्ते । अमतिं वध्यभावं दुर्मतिं दुर्बुद्धिं च बाधमाना निवर्तयन्तः सद्बुद्धिं ददत इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन सत्यं पुरोडाशेन सविता जजान । यकृत् क्लोमानं वरुणो भिषज्यन्मतस्ने वायव्यैर्न मिनाति पित्तम् ॥ ८५ ॥

[इन्द्रः । सुत्रामेतिसु त्रामा । हृदयेन । सत्यम् । पुरोडाशेन । सविता । जजान ॥ यकृत् । क्लोमानम् । वरुणः । भिषज्यन् । मतस्नेऽइतिमतस्ने । वायव्यैः । न । मिनाति । पित्तम् ॥८५॥]

सुष्ठु रक्षक इन्द्र (=पुरोडाश देवता) ने हृदय से हृदय और सविता ने पुरोडाश से सत्य को बनाया। इन्द्र की चिकित्सा करते हुए वरुण ने यकृत एवं क्लोम को बनाया। सौमिक याग के ऊर्ध्वपात्रों से मतस्ना और पित्त को बनाया ॥ ८५ ॥

उ० इन्द्रः सुत्रामा । पुरोडाशदेवता इन्द्रं भिषज्यन्ति । इन्द्रः सुत्रामा हृदयेन । हृदयमिति विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रस्य जजान जनयति । सत्यम् इन्द्रस्य पुरोडाशेन सविता जनयति । यकृच्च क्लोमानं च जनयति । वरुणः इन्द्रस्य भिषज्यन्मतस्ने च पित्तं च वायव्यैः ऊर्ध्वपात्रैः ऊर्ध्वपात्राणां

सौमिकानां वायव्यानीति उक्तम् । मिनाति निर्मिमीते सृजति ॥ ८५ ॥

म० सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा इन्द्रः पुरोडाशदेवता । इन्द्रस्य हृदयेन हृदयं जजान जनयति । सविता च पुरोडाशेनेन्द्रस्य सत्यं जजान । वरुणो भिषज्यन् इन्द्रस्य चिकित्सां कुर्वन् सन् यकृत् कालखण्डं क्लोमानं गलनाडिकां च जजान । वायव्यैः सौमिकैरूर्ध्वपात्रैः मतस्ने हृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी पित्तं न पित्तं च मिनाति निर्मिमीते सृजतीत्यर्थः । सोमिकान्यौर्ध्वपात्राणि वायव्यसंज्ञानि ॥ ८५ ॥

आन्त्राणि स्थालीर्मधु पिन्वमाना गुदाः पात्राणि सुदुघा न धेनुः । श्येनस्य पत्रं न प्लीहा शचीभिरासन्दी नाभिरुदरं न माता ॥ ८६ ॥

[आन्त्राणि । स्थालीः । मधु । पिन्वमानाः । गुदाः । पात्राणि । सुदुघेति सु दुघा । न । धेनुः ॥ श्येनस्य । पत्त्रम् । न । प्लीहा । शचीभिः । आसन्दीत्या सन्दी । नाभिः । उदरम् । न । माता ॥८६॥]

मधु सींचती हुई बटलोइयाँ आँतें बन गईं और दुहने के पात्र व सुदुघा गाय गुदाऽवयव बन गये। बाज का पंख प्लीहा बन गया। जननीस्थानीया आसन्दी युक्तियों से नाभि व पेट बन गई ॥ ८६ ॥

उ० आन्त्राणि स्थालीः । स्थाल्यः आन्त्राणि अभवन् । किं कुर्वाणाः । मधु पिन्वमानाः । पिन्वतिः सेचनार्थः । गुदाः पात्राणि अभवन् । सुदुघा च धेनुः दक्षिणा च आदित्यस्येष्टेः । गुदा एव अभवन् । श्येनस्य च पत्रं प्लीहा अभवत् । शचीभिः कर्मभिः । आसन्दी नाभिः इन्द्रस्य उदरं च माता च । आसन्दीस्थोऽभिषिच्यते अतस्ततो जायते ॥८६॥

म० स्थालीः स्थाल्यः आन्त्राणि अभवन् । कीदृश्यः स्थाल्यः । मधु पिन्वमानाः सिञ्चन्त्यः । पात्राणि गुदा गुदस्थानान्यभवन् । सुदुघा न धेनुः शोभनं दुग्धे सा सुदुघा दोग्ध्री च धेनुः आदित्येष्टेर्दक्षिणारूपा गुदा एवाभवत् । श्येनस्य पत्रं च प्लीहा हृदयवामभागस्थः शिथिलमांसपिण्डः गुल्मसंज्ञोऽभवत् । आसन्दी शचीभिर्नाभिरुदरं चाभवत् । कीदृगासन्दी । माता जननीस्थानीया आसंद्यामभिषिच्यते-तस्ततो जायत एव । नाश्चार्थाः ॥ ८६ ॥

कुम्भो वनिष्टुर्जनिता शचीभिर्यस्मिन्नग्रे योन्यां गर्भो अन्तः । प्लाशिर्व्यक्तः शतधार उत्सो दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

[कुम्भः । वनिष्टुः । जनिता । शचीभिः । यस्मिन् । अग्रे । योन्याम् । गर्भः । अन्तरित्यन्तः ॥ प्लाशिः । व्यक्त इतिवि अक्तः । शतधार इति शत धारः । उत्सः । दुहे । न । कुम्भी । स्वधाम् । पितृभ्य इति पितृभ्यः ॥८७॥]

सुराघट युक्तियों से बड़ी आँत को उत्पन्न करने वाला बना। जिस आँत में आगे गर्भ धरा रहता है। शतछिद्र सुराकुम्भ शिश्न बना। सुराकुम्भी पितरों के लिए स्वधा को दुहती थी ॥ ८७ ॥

उ० कुम्भो वनिष्टुः । सुरासंधानकुम्भो वनिष्टुः जनिता च जनकश्च । शचीभिः स्वकीयैरेव कर्मभिः । यस्मिन्कुम्भे अग्रे प्रथमं योन्यां गर्भः । अन्तर्मध्ये सुरालक्षण उषितः । किंच । प्लाशिर्व्यक्तः । स्पष्टः शतधार उत्सः कूपः बहुस्रोतस्त्वात् कूप उक्तः । दुहे न कुम्भी स्वधां पितृभ्यः ॥ ८७ ॥

म० कुम्भः सुराधानकुम्भः शचीभिः कर्मभिः कृत्वा वनिष्टुः स्थूलान्त्रं जनिता जनयति । यस्मिन् कुम्भे योन्यां कुम्भरूपे योनौ स्थाने अग्रे प्रथममन्तर्मध्ये गर्भः सुरारूप उषितः । शतधार उत्सः कूपतुल्यः कुम्भः व्यक्तः स्पष्टः प्लाशिः शिश्नोऽभवत् । कुम्भी सुराधानी च पितृभ्यः स्वधां दुहे दुग्धे अन्नं पूरयति 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७ । १ । ४१) इति तलोपः ॥ ८७ ॥

मुखꣳ सदस्य शिर इत्सतेन जिह्वा पवित्रमश्विनासन् सरस्वती । चप्यं न पायुर्भिषगस्य वालो वस्तिर्न शेपो हरसा तरस्वी ॥ ८८ ॥

[मुखम् । सत् । अस्य । शिरः । इत् । सतेन । जिह्वा । पवित्रम् । अश्विना । आसन् । सरस्वती ॥ चप्यम् । न । पायुः । भिषक् । अस्य । वालः । वस्तिः । न । शेपः । हरसा । तरस्वी ॥८८॥]

सत (=पात्र-विशेष) इन्द्र का मुख बना। उसी सत से शिर बना। पवित्र (=छन्ना) जिह्वा बनी। अश्विनी-सरस्वती मुख में हुए। चप्य गुदेन्द्रिय बना। सुरा छानने का वस्त्र इस इन्द्र की वस्ति व लिङ्ग बना। वह लिङ्ग वीर्य से अत्यन्त वेगवान था ॥ ८८ ॥

उ० मुखं सत् । अस्येन्द्रस्य मुखं सत् । एकदेशलोपः सन्तमिति प्राप्ते । तथाच श्रुतिः 'मुखं सन्तमस्य जिह्वा पवित्रं चप्यं न पायुर्वस्तिर्वालः' इति । शिर इत् सतेन जिह्वा पवित्रम् आसन् आसेति च । चप्यं च पायुः भिषगस्य वालः वस्तिश्च शेपो हरसा तरस्वी । वालस्य त्रिधा परिणामः वैद्यः वस्तिः शेपश्च । कीदृशः शेपः । हरसा वीर्येण तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

म० अस्येन्द्रस्य सत् सतः पात्रविशेषो मुखमभूत् । सत-

शब्दस्यान्तलोपश्छान्दसः। सतेन इत् सतेनैवास्य शिरोऽभूत्। पवित्रं जिह्वाभवत्। अश्विना अश्विनौ सरस्वती च आसन् आस्येऽभवन्। चप्यं च पायुरिन्द्रियमभूत्। वालो सुरागलनवस्त्रमस्येन्द्रस्य भिषग्वैद्यो वस्तिर्गुदं शेपो लिङ्गं चाभूत्। वालेन त्रयं जातम्। कीदृशः शेपः। हरसा वीर्येण तरस्वी वेगवान् ॥ ८८ ॥

अश्विभ्यां चक्षुरमृतं ग्रहाभ्यां छागेन तेजो हविषा शृतेन। पक्ष्माणि गोधूमैः कुवलैरुतानि पेशो न शुक्रमसितं वसाते ॥ ८९ ॥

[अश्विभ्यामित्यश्वि ऽभ्याम्। चक्षुः। अमृतम्। ग्रहाभ्याम्। छागेन। तेजः। हविषा। शृतेन ॥ पक्ष्माणि। गोधूमैः। कुवलैः। उतानि। पेशः। न। शुक्रम्। असितम्। वसातेऽइति वसाते ॥८९॥]

अश्विनी ग्रहों से इन्द्र की अमर आँखें बनीं। पके हुए छाग से चक्षुगत तेज बना। गेहुओं के द्वारा नेत्रलोम बने। बेरों से नीचे की विन्नियाँ बनी। रूप ही आँखों का श्वेत-कृष्ण रूप बना ॥ ८९ ॥

उ० अश्विभ्यां चक्षुः। अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः संस्क्रियते। तदेवामृतम्। ग्रहाभ्यामश्विदेवत्याभ्याम् छागेन तेजः चक्षुषः क्रियते। कथंभूतेन छागेन। हविषा शृतेन हविर्भूतेन पक्वेन अपरम् पक्ष्माणि चक्षुषः लोमानि गोधूमैः संस्क्रियते। कुवलैर्बदरविशेषैः उतानि निविष्टानि पक्ष्मसु रोमाणि संस्क्रियते। पेशो न शुक्रमसितं वसाते। पेशो न रूपं च चक्षुषः शुक्रं शुक्लम् असितं कृष्णं च वसाते आच्छादयेते प्रकृतत्वादश्विनौ ॥ ८९ ॥

म० अश्विभ्यामिन्द्रस्य चक्षुः क्रियते ग्रहाभ्यामश्विदेवत्याभ्यां चक्षुरेवामृतमनश्वरं क्रियते। शृतेन पक्वेन हविषा छागेन छागरूपेण पक्वहविषा तेजश्चक्षुःसंबन्धि क्रियते। गोधूमैः पक्ष्माणि नेत्रलोमानि क्रियन्ते। कुवलैर्बदरैः उतानि चक्षुर्निविष्टानि लोमानि क्रियन्ते। शुक्रं शुक्लमसितं कृष्णं च पेशः रूपं शुक्लकृष्णे नेत्रगते रूपे वसाते आच्छादयेते। कुर्वात इत्यर्थः। प्रकृतत्वादश्विनौ कर्तारौ ॥ ८९ ॥

अविर्न मेषो नसि वीर्याय प्राणस्य पन्था अमृतो ग्रहाभ्याम्। सरस्वत्युपवाकैर्व्यानं नस्यानि बर्हिर्बदरैर्जजान ॥ ९० ॥

[अविः। न। मेषः। नसि। वीर्याय। प्राणस्य। पन्थाः। अमृतः। ग्रहाभ्याम् ॥ सरस्वती। उपवाकैरित्युपवाकैः। व्यानमिति विऽआनम्। नस्यानि। बर्हिः। बदरैः। जजान ॥९०॥]

मेंढ़ और सरस्वती का मेंढ़ा इन्द्र की नासिका में वीर्य के निमित्त स्थित हुए। सारस्वत ग्रहों से प्राणों का अमर मार्ग बना। यवांकुरों के द्वारा सरस्वती इन्द्र की व्यानवायु को बनाती है। कुशा-बेरों से नाक के अन्दर के बाल बनाए ॥ ९० ॥

उ० अविर्न। अविश्च मेषः सारस्वतः नसि नासिकायाम् वीर्याय अवस्थितः। प्राणस्य च पन्था मार्गः अमृतः ग्रहाभ्यां सारस्वताभ्यां क्रियते। सरस्वती च उपवाकैः व्यानं जजान जनयति। नस्यानि नासिकाप्रभवाणि च बहिः बदरैः जनयति ॥ ९० ॥

म० अविः सारस्वतो मेषश्च नसि इन्द्रस्य नासिकायां वीर्यायावस्थितः ग्रहाभ्यां सारस्वताभ्यां प्राणस्य प्राणवायोः पन्था मार्गोऽमृतः अनश्वरः क्रियते। सरस्वती उपवाकैर्यवाङ्कुरैः कृत्वा व्यानमिन्द्रस्य व्यानवायुं जजान जनयति। बर्हिर्बदरैः सह नस्यानि नासिकाभवानि लोमानि जजान ॥ ९० ॥

इन्द्रस्य रूपमृषभो बलाय कर्णाभ्याᳬ श्रोत्रममृतं ग्रहाभ्याम्। यवा न बर्हिर्भ्रुवि केसराणि कर्कन्धु जज्ञे मधु सारघं मुखात् ॥ ९१ ॥

[इन्द्रस्य। रूपम्। ऋषभः। बलाय। कर्णाभ्याम्। श्रोत्रम्। अमृतम्। ग्रहाभ्याम् ॥ यवाः। न। बर्हिः। भ्रुवि। केसराणि। कर्कन्धु। जज्ञे। मधु। सारघम्। मुखात् ॥९१॥]

ऋषभ ने इन्द्र के बल के लिए उसके रूप को बनाया। ऐन्द्र-ग्रहों से त्रिकाल शब्द समर्थ इन्द्र के कान बनाये गये। यवांकुर और कुश आँखों के भ्रुवें बने। शहद की भाँति बेर मुखगत लार-श्लेष्मा बना ॥ ९१ ॥

उ० इन्द्रस्य रूपम्। इन्द्रस्य रूपं संस्करोति ऋषभः बलायावतिष्ठते। कर्णाभ्यां श्रोत्रम् अतीतानागतवर्तमानशब्दग्राहि। अमृतम् ग्रहाभ्यामैन्द्राभ्यां स्थापितम्। यवाश्च बर्हिश्च। भ्रुवि केसराणि भ्रुवोः लोमानि अभवन्। कर्कन्धु च यज्ञे मधु सारघम् मुखात् कर्कन्धु बदरम् यज्ञे स्वयमेव यज्ञे इन्द्रस्य मुखात्। मधु लालाश्लेष्मादि मधुशब्देनोच्यते साद्दश्यात्। सारघम्। सरघाः भ्रमराः। यथा सारघम् मधु इतश्चेतश्चाहृतं भवति। एवं लालादि सर्वस्मादङ्गाज्जवति ॥ ९१ ॥

म० ऋषभः बलाय सामर्थ्यायेन्द्रस्य रूपं चक्रे। ग्रहाभ्यामैन्द्राभ्याममृतं भूतभविष्यद्वर्तमानशब्दग्राहि श्रोत्रं श्रोत्रेन्द्रियं कर्णाभ्यामिन्द्रस्य कर्णयोश्चक्रे। कर्णशष्कुल्योः श्रोत्रेन्द्रियं स्थापितमित्यर्थः। यवा बर्हिश्च भ्रुवि भ्रुवोः केसराणि लोमान्यभवन् कर्कन्धु बदरं मुखात् सारघं मधु तत्तुल्यं लालाश्लेष्मादि जज्ञे। सरघा मधुमक्षिका तत्संबन्धि सारघम्। यथा मधु

नानातरुभ्य आनीयते एवं लालादि सर्वाङ्गेभ्यो भवति इति लालादीनां मधुसाम्यम् ॥ ९१ ॥

आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य लोम मुखे श्मश्रूणि न व्याघ्रलोम । केशा न शीर्षन्यशसे श्रियै शिखा सिꣳहस्य लोम त्विषिरिन्द्रियाणि ॥ ९२ ॥

[आत्मन् । उपस्थऽइत्युप स्थे । न । वृकस्य । लोम । मुखे । श्मश्रूणि । न । व्याघ्रलोमेति व्याघ्र लोम ॥ केशाः । न । शीर्षन् । यशसे । श्रियै । शिखा । सिꣳहस्य । लोम । त्विषिः । इन्द्रियाणि ॥९२॥]

वृक=भेड़िया के बाल शरीर व लिंग के रोएँ बने। बाघ के रोएँ मुख के बाल=मूँछें व दाढ़ी बने। शिर के बाल, यश-शोभा की मूल चुटिया और तेज व इन्द्रियाँ आदि सब सिंह के बाल बने ॥ ९२ ॥

उ० आत्मन्नुपस्थे। आत्मनि उपस्थे च यानि लोमानि तानि वृकस्य लोमानि। लोमेति जातावेकवचनम्। मुखे श्मश्रूणि च यानि तानि व्याघ्रस्य लोमानि। केशा न शीर्षन् ये च केशाः शिरसि यशसे निहिताः या च श्रियै शिखा निहिता या च त्विषिः दीप्तिः यानि चेन्द्रियाणि तद्रेतत्सिंहस्य लोम ॥ ९२ ॥

म० आत्मन् आत्मनि शरीरे उपस्थे गुह्ये च यानि लोमानि तानि वृकस्य लोमानि। लोमेति जातावेकवचनम्। मुखे यानि श्मश्रूणि तानि च व्याघ्रलोम। शीर्षन् शीर्ष्णि शिरसि च यशसे यशोर्थं ये केशाः या च श्रियै शोभायै शिखा या च त्विषिः कान्तिः यानि चेन्द्रियाणि तत्सर्वं सिंहस्य लोम ॥ ९२ ॥

अङ्गान्यात्मन्भिषजा तदश्विनात्मानमङ्गैः समधात्सरस्वती। इन्द्रस्य रूपꣳ शतमानमायुश्चन्द्रेण ज्योतिरमृतं दधानाः ॥ ९३ ॥

[अङ्गानि । आत्मन् । भिषजा । तत् । अश्विना । आत्मानम् । अङ्गैः । सम् । अधात् । सरस्वती ॥ इन्द्रस्य । रूपम् । शतमानमिति शत मानम् । आयुः । चन्द्रेण । ज्योतिः । अमृतम् । दधानाः ॥९३॥]

इन्द्र के रूप, सौ वर्ष की आयु और चन्द्र के द्वारा अमृत ज्योति मन को बनाते हुए वैद्य अश्विनी ने विविध अंगों को एकत्रित किया। सरस्वती ने अन्त में अंगों के साथ आत्मा का संयोग किया ॥ ९३ ॥

उ० अङ्गान्यात्मन्। अङ्गानि यस्मिन्नात्मनि भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ समधाताम् तदात्मानम्। अङ्गैः समधात्सरस्वती। एवमिन्द्रस्य रूपं शतमानं बहुप्रतिमानम्। अश्विनौ सरस्वती च। चक्षुः चन्द्रेण हिरण्मयेन ज्योतिः अमृतं च दधानाः ॥ ९३ ॥

म० भिषजा भिषजौ अश्विना अश्विनौ आत्मन् आत्मनि अङ्गान्यवयवान् समधातां समयोजयताम्। सरस्वती तत्रमात्मानमङ्गैः समधात्संदधे। कीदृशा अश्व्यादयः। इन्द्रस्य रूपमायुश्च चन्द्रेणाह्लादकेन ज्योतिज्योतिषा सहामृतमनश्वरं दधानाः संपादयन्तः। कीदृशं रूपम्। शतमानं शतानामनेकेषां प्राणिनां मानं पूजा यस्मिन् तज्जगत्पूज्यमित्यर्थः ॥ ९३ ॥

सरस्वती योन्यां गर्भमन्तरश्विभ्यां पत्नी सुकृतं बिभर्ति। अपाꣳ रसेन वरुणो न साम्नेन्द्रꣳ श्रियै जनयन्नप्सु राजा ॥ ९४ ॥

[सरस्वती । योन्याम् । गर्भम् । अन्तः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । पत्नी । सुकृतमिति सु कृतम् । बिभर्ति ॥ अपाम् । रसेन । वरुणः । न । साम्ना । इन्द्रम् । श्रियै । जनयन् । अप्स्वित्यप् सु । राजा ॥९४॥]

अश्विनी की पत्नी होकर सरस्वती योनि के अन्दर जैसे-तैसे इन्द्र-लक्षण गर्भ को धारण करती है। जलों का राजा वरुण श्री के निमित्त इन्द्र को उत्पन्न करते हुए उसे जलों में धारण करता है ॥ ९४ ॥

उ० सरस्वती योन्याम्। व्यवहितपदप्रायः। सरस्वतीयं योन्याम् इन्द्रलक्षणं गर्भम् अन्तर्मध्ये अश्विभ्यां पत्नीभूत्वा सुकृतं शोभनीकृतं बिभर्ति धारयति। तमेवेन्द्रं जनयन् श्रियै विभूत्यै वरुणश्च अप्सु राजा अपां रसेन साम्ना च बिभर्ति ॥ ९४ ॥

म० सरस्वती अश्विभ्यां पत्नी अश्विनोः पत्नी भूत्वा योन्यामन्तर्योनिमध्ये गर्भमिन्द्रलक्षणं सुकृतं यथा तथा शोभनं कृतं बिभर्ति। अप्सु राजा अपामीश्वरो वरुणः अपां रसेन साम्ना उदकरसभूतेन साम्ना इन्द्रं श्रियै जनयन्सन् बिभर्तीत्यनुषङ्गः। नश्चार्थः ॥ ९४ ॥

तेजः पशूनाꣳ हविरिन्द्रियावत्परिस्रुता पयसा सारघं मधु । अश्विभ्यां दुग्धं भिषजा सरस्वत्या सुतासुताभ्याममृतः सोम इन्दुः ॥ ९५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

[तेजः । पशूनाम् । हुविः । इन्द्रियावत् । इन्द्रियवदितीन्द्रियऽवत् । परिस्रुतेतिपरिऽस्रुता । पयसा । सारघम् । मधु ॥ अश्विभ्यामित्यश्विऽभ्याम् । दुग्धम् । भिषजा । सरस्वत्या । सुतासुताभ्याम् । अमृतः । सोमः । इन्दुः ॥९५॥]

इति वाजसनेयसंहितापदपाठे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

पशुओं का तेज, वीर्यशाली हविः, चुवाई गई सुरा, अनभिषुत दुग्ध व छत्ते का शहद प्रभृति लेकर वैद्य अश्विनी सरस्वती के द्वारा इन्द्र के निमित्त तेज दुहा गया। अभिषुत-अनभिषुत के द्वारा अमृत व आह्लादक सोम भी दुहा गया। (इन तीनों ने ही सौत्रामणि याग को भी देखा)॥ ९५ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

उ० तेजः पशूनाम् । तेजः पशूनामुपादाय हविश्च इन्द्रियवत् वीर्यवत् उपादाय । परिस्रुता हविर्भूतया । पयसा हविर्भूतेन सारघमिव मधु । अश्विभ्यां दुग्धम्। सरघाः भ्रमराः ते यथा अद्भ्य ओषधीभ्यश्च रसमादाय दुहन्ति एवमेतेभ्यो द्रव्येभ्यः अश्विभ्यां दुग्धं सौत्रामणीलक्षणम्। कथंभूताभ्याम्। भिषजा भिषग्भ्याम् सरस्वत्या च। किंच सुता सुताभ्यां परिस्रुत्पयोभ्यां सकाशात् अमृतः सोमः इन्दुः दुग्धे। एवं यैः सौत्रामणी दृष्टा तेभ्यः ऋषिभ्यो नमोऽश्विभ्यां च सरस्वत्यै च। एवमियमृषिश्रुतिः ॥ ९५ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥१९॥

म० भिषजा भिषग्भ्यामश्विभ्यां सरस्वत्या च इन्द्रियावत् इन्द्रियवत् वीर्यवत् पशूनां संबन्धि हविरादाय परिस्रुता पयसा च सह सारघं मधु चादाय इन्द्रार्थे तेजो दुग्धं स्रावितम्। सुतासुताभ्यां परिस्रुत्पयोभ्यां सकाशात् अमृतोऽमृतरूपः इन्दुरैश्वर्यप्रदः सोमश्च दुग्धः। एवं यैः सरस्वत्यश्विभिरिन्द्राय नानाद्रव्येभ्यो नानारसानादायोपकारः कृतः तेभ्यः सौत्रामणीद्रष्टृभ्यो नमः ॥ ९५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
सुगदीन्द्राभिषेकान्तोऽध्यायो नवदशोऽगमत् ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

क्षत्रस्य योनिरसि क्षत्रस्य नाभिरसि । मा त्वा हिꣳसीन्मा मा हिꣳसीः ॥ १ ॥

[क्षत्रस्य । योनिः । असि । क्षत्रस्य । नाभिः । असि ॥ मा । त्वा । हिꣳसीत् । मा । मा । हिꣳसीः ॥१॥]

(उत्तरवेदि एवं दक्षिणवेदि के मध्य एक ऊँची मचिया को डालना।) हे आसन्दि ! तुम क्षत्रिय की योनि हो और क्षत्रिय की नाभि हो। (आसन्दी के ऊपर कृष्णाजिन को बिछाना।) हे कृष्णाजिन ! तुम्हें आसन्दी हिंसित न करे और तुम भी आसन्दी को हिंसित मत करो ॥ १ ॥

उ० क्षत्रस्य योनिरसि । गायत्री । आसन्दीवेद्योरुपदधाति अर्धर्चेन। क्षत्रस्य त्वं योनिरुत्पत्तिस्थानमसि। आसन्द्यामभिषिक्तो हि गुणधर्मानर्हति राजेत्येतदभिप्रायं योनित्वम्। क्षत्रस्य नाभिश्च नहनं त्वमसि। कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति। मा त्वा हिंसीत्। कृष्णाजिनमुच्यते। मा त्वामियमासन्दी हिंसीत्। मा च त्वं मां हिंसीः। यज्ञाध्यासोऽत्र कृष्णाजिनस्य। 'यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्च हिंसायाः' इति श्रुतिः ॥ १ ॥

म० 'सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपदीं वेद्योर्निदधाति क्षत्रस्य योनिरिति' (का० १९।४।८)। जानुप्रमाणपादामासन्दीं वेद्योर्मध्ये निदधाति सोमासन्दीवदिति मुञ्जरज्ज्युताम्। आसन्द्या द्वौ पादौ दक्षिणवेदौ द्वावुत्तरवेदौ यथा तथेति सूत्रार्थः। आसन्दीदेवताका द्विपदा गायत्री। हे आसन्दि, त्वं क्षत्रस्य योनिरुत्पत्तिस्थानमसि। आसन्द्यामभिषिक्तो गुणधर्मानर्हति राजेति भावः। क्षत्रस्य नाभिर्नहनं बन्धनं चासि 'कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा त्वेति' (का० १९।४।८)। अस्यामासन्द्यां कृष्णाजिनं छादयेदित्यर्थः। यजुः कृष्णाजिनदेवत्यम्। प्राजापत्या गायत्री। यज्ञाध्यासेन कृष्णाजिनं प्रार्थ्यते। हे कृष्णाजिन, आसन्दी त्वा त्वां मा हिंसीः। त्वं च मा मां मा हिंसीः मा जहि। 'यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञस्य चैवात्मनश्च हिंसायै' (१२।८।३।९) इति श्रुतेः ॥ १ ॥

निषसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा । साम्राज्याय सुक्रतुः । मृत्योः पाहि विद्योत्पाहि ॥ २ ॥

[मृत्योः । पाहि । विद्योदितिविऽद्योत् । पाहि ॥२॥]

व्रतधारी एवं सुकर्मा राजा वरुण साम्राज्य के निमित्त प्रजाओं में स्थित हुआ। (आसन्दी पर बैठे हुए यजमान के पैर के नीचे चाँदी का रुक्म रखना और शिर पर सोने का।) हे रुक्म ! तुम मुझे अकालमरण से बचाओ। हे स्वर्णरुक्म ! तुम मुझे विद्युत से बचाओ ॥ २ ॥

उ० आसन्द्यामुपविशति । निषसादेति व्याख्यातम् । पादयो रुक्ममुपन्यस्यति । मृत्योः पाहि गोपाय । मृत्युशब्देनात्राशनिरुच्यते । विद्योत्पाहि विद्युतः पाहि ॥ २ ॥

म० 'तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति' (का० १९ । ४ । ९) । यजमानः कृष्णाजिने उपविशेत् । व्याख्याता (अ० १० । क० २७) । 'पादयो रुक्ममुपन्यस्यति राजतꣳ सव्ये मृत्योरिति सौवर्णꣳ शिरस्येके विद्योदिति' (का० १९ । ४ । १०–११) । आसन्द्युपविष्टयजमानस्य पादयोरधो रुक्मौ मण्डलाकारौ भूषणविशेषौ न्यस्यति राजतं सव्ये मृत्योरिति मन्त्रेण सौवर्णं दधे विद्योदिति सौवर्णं रुक्मं शिरसीत्येके ऊचुरिति सूत्रार्थः । रुक्मदेवत्ये यजुषी दैव्यौ बृहत्यौ । हे रुक्म, मृत्योः अकालमरणान्मां पाहि रक्ष । हे सौवर्ण रुक्म विद्योत् विद्योतत इति विद्योत् । विच्प्रत्यये गुणः । विद्युत्पाताद्रक्षेत्यर्थः ॥२॥

दे॒वस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॒ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । अ॒श्विनो॒र्भैष॑ज्येन॒ तेज॑से ब्रह्मवर्च॒सा॒याभिषि॑ञ्चा॒मि॒ सर॑स्वत्यै॒ भैष॑ज्येन वी॒र्या॑यान्ना॒द्या॒याभिषि॑ञ्चा॒मीन्द्र॑स्येन्द्रि॒येण॒ बला॑य श्रि॒यै यश॑से॒ऽभिषि॑ञ्चामि ॥ ३ ॥

[अ॒श्विनोः॑ । भैष॑ज्येन । तेज॑से । ब्र॒ह्म॒व॒र्च॒सायेति॑ ब्रह्म वर्च॒साय॑ । अ॒भि । सि॒ञ्चा॒मि॒ । सर॑स्वत्यै । भैष॑ज्येन । वी॒र्या॑य । अ॒न्ना॒द्या॒येत्य॑न्न अ॒द्याय॑ । इन्द्र॑स्य । इ॒न्द्रि॒येण॑ । बला॑य । श्रि॒यै । यश॑से ॥३॥]

(आसन्दी पर बैठे हुए यजमान को अध्वर्यु जल से सींचे ।) हे यजमान ! सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान, मैं अश्विनौ की बाहुओं और पूषा के हाथों से तुम्हें आसिञ्चित करता हूँ । मैं तुम्हें अश्विनौ के वैद्यकर्म के कारण तेज एवं ब्रह्मवर्चस् की प्राप्ति के लिए आसिञ्चित करता हूँ । सरस्वती के भैषज्य से मैं तुम्हें वीर्य तथा अन्न व अन्नभोग के सामर्थ्य के लिए आसिञ्चित करता हूँ । इन्द्र के इन्द्रियबल से बल के लिए, श्री के लिए तथा यश के लिए आसिञ्चित करता हूँ ॥ ३ ॥

उ० अभिषिञ्चति । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । अश्विनोर्भैषज्येन । भिषजः कर्म भैषज्यम् । भिषग्वैद्यः । तेन भैषज्येनाभिषिञ्चामीति संबन्धः । किमर्थमित्यत आह । तेजसे ब्रह्मवर्चसाय च । सरस्वत्यै भैषज्येन वीर्याय अन्नाद्याय अभिषिञ्चामि । सरस्वत्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । इन्द्रस्य इन्द्रियेण वीर्येण । बलाय श्रियै यशसे च सर्वार्थायाभिषिञ्चामि ॥ ३ ॥

म० 'सर्वसुरभ्युन्मृदितꣳ शेषैरभिषिञ्चत्या मुखादवस्रावयन् प्रतिदिशꣳ सर्वत्र सावित्रमश्विनोः सरस्वत्या इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम्' (का० १९ । ४ । १४) । वेतसमात्रस्थापितैर्वसाम्रहशेषैः प्रतिदिशं स्थितोऽध्वर्युरा मुखादवस्रावयन्नासन्दीस्थं यजमानमभिषिञ्चति मन्त्रत्रयेण । कीदृशम् । सर्वैः सुरभिभिश्चन्दनकर्पूरकस्तूरीकेसरादिभिरुद्वर्तितम् । सावित्रं यजुर्देवस्य त्वेति सर्वत्र त्रिष्वपि मन्त्रेष्वन्वेति । चतुर्थोऽभिषेक उत्तरे स्थितस्त्रिभिर्मन्त्रैर्महाव्याहृतिभिरिन्द्रस्येति तृतीयमन्त्रेण वा कुर्यादिति सूत्रार्थः । देवस्य त्वा । व्याख्यातम् । अश्विनोः । त्रीणि लिङ्गोक्तदेवतानि । आद्यं प्राजापत्या बृहती द्वे ऋग्गायत्र्यौ । हे यजमान, अश्विनोः भैषज्येन वैद्यकर्मणा त्वामभिषिञ्चामि । भिषजः कर्म भैषज्यम् । किमर्थं । तेजसे कान्त्यै ब्रह्मवर्चसाय । सर्वत्रास्खलितवेदवेदाङ्गजनिता कीर्तिर्ब्रह्मवर्चसम् । सरस्वत्यै भैषज्येन । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सरस्वत्या भिषक्कर्मणा च भवन्तं देवमभिषिञ्चामि । किमर्थं । वीर्यायान्नाद्याय । वीर्यं सामर्थ्यं अन्नाद्यमन्नभक्षणसामर्थ्यं तस्मै । इन्द्रस्येन्द्रियेण इन्द्रियंपाटवेन सामर्थ्येन च त्वामभिषिञ्चामि । किमर्थं बलाय सामर्थ्याय श्रियै सर्वसमृद्ध्यै यशसे कीर्त्यै ॥ ३ ॥

कोऽसि क॒त॒मो॒ऽसि॒ कस्मै॑ त्वा॒ काय॑ त्वा । सुश्लो॑क॒ सुम॑ङ्गल॒ सत्य॑राजन् ॥ ४ ॥

[कस्मै॑ । त्वा॒ । काय॑ । त्वा॒ । सुश्लो॒केति॒ सु श्लोक॑ । सुम॑ङ्ग॒लेति॒ सु म॒ङ्गल॑ । सत्य॑रा॒ज॒न्निति॒ सत्य॑ राजन् ॥४॥]

(अध्वर्यु यजमान को स्पर्श करता है ।) हे यजमान ! तुम प्रजापति हो । तुम प्रजापतितम हो । प्रजापति के पद के लिए और प्रजापति होने के लिए मैं तुम्हें स्पर्श करता हूँ । (यजमान इन लोगों को नाम लेकर बुलाता है ।) हे सुश्लोक ! हे सुमंगल ! हे सत्यराजन् ! तुम यहाँ मेरे पास आओ ॥ ४ ॥

उ० यजमानमालभते । कोऽसि । गायत्री । कः प्रजापतिरसि । कतमः प्रजापतितमः असि । अतिशयार्थं तमउपादानम् । बहवो हि प्रजापतयः । कस्मै । प्रजापतिपदप्राप्तये त्वामभिषिक्तवानहं । यतः काय त्वा प्रजापतिभवाय त्वामहमभिषिक्तवानस्मि यतः । 'सुश्लोकेत्यलब्धो ह्वयति' । हे कल्याणमङ्गल, हे सत्यराजन्, सत्यः अनश्वरः राजा यस्य ४

म० 'यजमानमालभते कोऽसीति । अध्वर्युर्यजमानं स्पृशति' (का० १९ । ४ । १९) । प्राजापत्या गायत्री उष्णिग्गर्भा षट्सप्तैकादशोष्णिग्गर्भेति वचनात् । हे यजमान, त्वं कः प्रजापतिः असि । अत्यन्तं कः कतमः श्रेष्ठः प्रजापतिरसि । प्रजापतयो बहवः तत्रोत्तमोऽसि । कस्मै प्रजापतिपदप्राप्तये त्वामहमभिषिक्तवानिति शेषः । काय प्रजापतिभवाय चाभिषिक्तवान् । 'सुश्लोकेत्यालब्धो ह्वयति' (का० १९ । ४ । २०) । अध्वर्युणा स्पृष्टो यजमानः सुश्लोकादिसंज्ञाञ्जनानाह्वयति । हे सुश्लोक, एहीति शेषः । शोभनः श्लोकः कीर्तिर्यस्य । शोभनं मङ्गलमुदयो यस्य स सुमङ्गलः । हे सुमङ्गल, त्वमेहि ।

हे सत्यराजन्, एहि सत्योऽविनाशी राजा प्रभुर्यस्य सः ॥ ४ ॥

शिरो मे श्रीर्यशो मुखं त्विषिः केशाश्च श्मश्रूणि । राजा मे प्राणो अमृतꣳ सम्राट् चक्षुर्विराट् श्रोत्रम् ॥ ५ ॥

[शिरः । मे । श्रीः । यशः । मुखम् । त्विषिः । केशाः । च । श्मश्रूणि ॥ राजा । मे । प्राणः । अमृतम् । सम्राडिति सम्ऽराट् । चक्षुः । विराडिति विऽराट् । श्रोत्रम् ॥५॥]

(यजमान अपने अंगों को स्पर्श करता है। वह स्वयं को इन्द्र समझता है या सम्भावित करता है।) मेरा शिर श्रीयुक्त हो। मेरा मुख यशोयुक्त हो। केश और दाढ़ी दीप्ति से युक्त हों। मेरा प्राण राजा और अमृत स्वरूप होवे। चक्षु सम्राट् हो और श्रोत्र विराट् हो ॥ ५ ॥

उ० अङ्गानि चालभते यथालिङ्गम्। शिरो मे पञ्चभिः। तृतीया गायत्री अन्त्या महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना अनुष्टुभोऽन्याः। इन्द्रोऽभिषक्त आत्मानं राष्ट्रीभूतं पश्यन्नाह । शिरो मे श्रीर्वर्तते। यशो मुखं वर्तते। त्विषिर्दीप्तिः केशाश्च श्मश्रूणि च वर्तन्ते । राजा प्राणः मे अमृतं वर्तते। संगतं राज्यं यत्र स सम्राट् चक्षुर्वर्तते । विराट् श्रोत्रं वर्तते। विराट् प्रथमशरीरी ॥ ५ ॥

म० 'अङ्गानि चालभते यथालिङ्गꣳ शिरो म इति प्रतिमन्त्रम्' (का० १९ । ४ । २१) । यजमानो यथालिङ्गमङ्गान्यालभते। इन्द्रशरीरावयवदेवताकं पञ्चर्चम् । तत्र तृतीया गायत्री अन्त्या त्र्यवसाना महापङ्क्तिः तिस्रोऽनुष्टुभः। अभिषिक्तो यजमान इन्द्ररूप आत्मानं सर्वात्मकं पश्यन्नाह। हे मम शिरः, श्रीः शोभास्तु वर्तते वा। मे मुखं यशोऽस्तु। केशाः श्मश्रूणि मुखलोमानि च त्विषिर्दीप्तिरस्तु। राजा दीप्यमानो मे मम प्राणो मुखवायुरमृतमस्तु। चक्षुरिन्द्रियं सम्राट् अस्तु। सम्यक् राजते सम्राट्। श्रोत्रमिन्द्रियं विराट् विविधं राजमानमस्तु ॥ ५ ॥

जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मन्युः स्वराड् भामः । मोदाः प्रमोदा अङ्गुलीरङ्गानि मित्रं मे सहः ॥ ६ ॥

[जिह्वा । मे । भद्रम् । वाक् । महः । मनः । मन्युः । स्वराडिति स्वऽराट् । भामः ॥ मोदाः । प्रमोदा इति प्रऽमोदाः । अङ्गुलीः । अङ्गानि । मित्रम् । मे । सहः ॥६॥]

मेरी जिह्वा कल्याणी हो। मेरी वाणी महती हो। मन मन्युपूर्ण हो। क्रोध स्वराट् हो। अंगुलियाँ मोद व अंग प्रमोद हों। शत्रु को अभिभूत करने का बल मेरा मित्र हो ॥ ६ ॥

उ० जिह्वा मे। जिह्वा मे भद्रं वर्तते। वाक् महः वर्तते पूजाकारिणी वर्तते। मनः मन्युर्वर्तते मनः क्रोधफलदायि वर्तते। भामः क्रोधः स्वराज्यक्षमो वर्तते। उक्तं च 'शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मानं चोद्वहति सेवकजनोऽपि। अर्थरहितोऽपि कामी जानाति विधिं विडम्बयितुम्' इति। मोदाः प्रमोदा अङ्गुलयः अङ्गानि च मम वर्तन्ते। मित्रं मे सहः मित्रबलं मे सहः शत्रूणामभिभवितृ वर्तते ॥ ६ ॥

म० मे जिह्वा रसनेन्द्रियं भद्रं कल्याणरूपमस्तु। वाक् वागिन्द्रियं महः मह्यते पूज्यते महः पूज्यमानास्तु। महतेरसुन्प्रत्ययः। मनो मन्युः क्रोधरूपमस्तु क्रोधफलं ददातु। भामः क्रोधः स्वराट् स्वेनैव राजमानोऽस्तु ननु कुतश्चिदप्रतिहन्यतामित्यर्थः। तदुक्तम् 'शक्तिरहितोऽपि कुप्यति मानं चोद्वहति सेवकजनोऽपि। अर्थरहितोऽपि कामी जानाति विधिं विडम्बयितुम्' इति। अङ्गुलयो मोदाः आनन्दरूपाः सन्तु। मोदन्ते ते मोदाः पचाद्यच्। अङ्गानि प्रमोदाः प्रकृष्टहर्षाः सन्तु। मे मम मित्रं सहः अस्तु। सहते अभिभवति शत्रुमिति सहः रिपुनाशकमस्तु ॥ ६ ॥

बाहू मे बलमिन्द्रियꣳ हस्तौ मे कर्म वीर्यम् । आत्मा क्षत्रमुरो मम ॥ ७ ॥

[बाहूऽइति बाहू । मे । बलम् । इन्द्रियम् । हस्तौ । मे । कर्म । वीर्यम् ॥ आत्मा । क्षत्रम् । उरः । मम ॥७॥]

मेरी बाहुओं में इन्द्र का बल हो। मेरे हाथों में वीरकर्म हों। मेरी आत्मा व हृदय क्षत्रिय कर्म से व्याप्त हों ॥ ७ ॥

उ० बाहू मे। बाहू मे बलमिन्द्रियं च वर्तते। हस्तौ मे कर्म च वीर्यं वर्तते । आत्मा अन्तरात्मा क्षत्रं वर्तते उरश्च मम ॥ ७ ॥

म० मे बाहू बलमस्तु बलवन्तौ स्तामित्यर्थः। इन्द्रियं च बलं स्वकार्यक्षममस्तु। मे हस्तौ कर्म चास्तु सत्कर्मकुशलौ सामर्थ्यवन्तौ च स्तामित्यर्थः। मम आत्मा अन्तरात्मा उरो हृदयं च क्षत्रं क्षतात्त्राणकरमस्तु ॥ ७ ॥

पृष्ठीर्मे राष्ट्रमुदरमꣳसौ ग्रीवाश्च श्रोणी । ऊरू अरत्नी जानुनी विशो मेऽङ्गानि सर्वतः ॥ ८ ॥

[पृष्ठीः । मे । राष्ट्रम् । उदरम् । अꣳसौ । ग्रीवाः । च । श्रोणीऽइति श्रोणी ॥ ऊरूऽइत्यूरू । अरत्नीऽइत्यरत्नी । जानुनीऽइति जानुनी । विशः । मे । अङ्गानि । सर्वतः ॥८॥]

मेरी पीठ एकदेश के समान सर्वाधार हो। मेरा उदर, मेरे कन्धे, मेरी गर्दन, मेरा कण्ठ, मेरी कमर, मेरे ऊरू; मेरी हड्डियाँ, मेरे मुष्टिप्रदेश और मेरी जानुएँ सर्वाङ्ग प्रजा के समान होवें ॥८॥

उ० पृष्टीर्मे पृष्ठदेशो मे राष्ट्रं वर्तते। उदरं च अंसौ ग्रीवा च श्रोणी च ऊरू च अरत्नी च जानुनी च विशो मे वर्तंते। अन्यान्यप्यङ्गानि यानि सर्वतः ॥ ८ ॥

म० मे मम पृष्टीः पृष्ठप्रदेशो राष्ट्रं देशो देशवत्सर्वाधारमस्तु। मे मम उदरमंसौ स्कन्धौ ग्रीवाः कण्ठदेशाः श्रोणी कटिदेशौ ऊरू सक्थिनी अरत्नी हस्तदेशौ जानुनी च सर्वतोऽन्यान्यङ्गानि च विशः प्रजाः सन्तु प्रजावत् पोष्याः सन्तु ॥ ८ ॥

नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं पायुर्मेऽपचितिर्भसत्। आनन्दनन्दावाण्डौ मे भगः सौभाग्यं पसः। जङ्घाभ्यां पद्भ्यां धर्मोऽस्मि विशि राजा प्रतिष्ठितः ॥९॥

[नाभिः। मे। चित्तम्। विज्ञानमिति वि ज्ञानम्। पायुः। मे। अपचितिरित्यप चितिः। भसत् ॥ आनन्दनन्दौ। आण्डौ। मे। भगः। सौभाग्यम्। पसः ॥ जङ्घाभ्याम्। पद्भ्यामिति पत् भ्याम्। धर्मः। अस्मि। विशि। राजा। प्रतिष्ठितः। प्रतिस्थित इति प्रति स्थितः ॥९॥]

मेरी नाभि चित्त; गुदा विज्ञान; योनि पूजा; अण्डकोष आनन्द-नन्द और भग-शिश्न सौभाग्य हों। मैं अपनी जंघाओं और पैरों के द्वारा प्रजा में राजा होकर प्रतिष्ठित हुआ हूँ ॥ ९ ॥

उ० नाभिर्मे। नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं च वर्तंते। चित्तविज्ञानयोः को विशेष इति चेत्। विज्ञानं विज्ञप्तिः तज्जः संस्कारश्चित्तम्। पायुर्मे अपचितिर्भसच्च वर्तंते। पायुर्गुदप्रदेशः। अपचितिः पूजा। भसत्शब्देन स्त्रीप्रजननं गौडा आहुः। नच यजमानस्यैतद्भवति। अतः पत्नीविषयमेतत्। आनन्दनन्दौ आण्डौ मे वर्तेते। भगः सौभाग्यं पसो मे वर्तंते। भगः महदैश्वर्यम्। 'पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः' इति शिश्नमुच्यते। जङ्घाभ्यां पद्भ्यां च धर्मोऽस्मि। धर्मप्रति हि राजा भवति। विशि प्रतिष्ठितोऽस्मि ॥ ९ ॥

म० मे नाभिः चित्तं ज्ञानरूपमस्तु। पायुर्मे गुदेन्द्रियं विज्ञानं ज्ञानजनितसंस्काराधारमस्तु। भसत् स्त्रीप्रजननमपचितिः प्रजारूपमस्तु सुभगमस्तु। यजमानपत्नीविषयमेतत्। आण्डौ वृषणौ आनन्दनन्दौ स्तामानन्देन संभोगजनितसुखेन नन्दतस्तौ। तत्सुखभोक्तारौ भवतामित्यर्थः। 'पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः' इति यास्कोक्तेः पसो लिङ्गं भगः सौभाग्यं चास्तु। भग ऐश्वर्यं सौभाग्यं संपत्तिः। सर्वदा भोगासक्तमस्त्वित्यर्थः। जङ्घाभ्यां पद्भ्यां चाहं धर्मोऽस्मि। उपलक्षणमेतत् सर्वाङ्गैर्धर्मरूपोऽस्मि। धर्मरूपत्वादेव विशि प्रजायां राजा प्रतिष्ठितोऽस्मि। धर्मप्रतिष्ठितो हि राजा भवति ॥ ९ ॥

प्रति क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु। प्रत्यङ्गेषु प्रतितिष्ठाम्यात्मन्प्रति प्राणेषु प्रतितिष्ठामि पुष्टे प्रति द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि यज्ञे ॥ १० ॥

[प्रति। क्षत्रे। प्रति। तिष्ठामि। राष्ट्रे। अश्वेषु। गोषु ॥ अङ्गेषु। आत्मन्। प्राणेषु। पुष्टे। द्यावापृथिव्योः। यज्ञे ॥१०॥]

(यजमान कृष्णाजिन पर बैठता है।) मैं क्षत्रिय जाति, राष्ट्र, अश्वों, गायों, अंग-प्रत्यंगों, आत्मा, प्राणों, समृद्धि, द्यावा-पृथिवी और यज्ञ में प्रतिष्ठित होता हूँ ॥ १० ॥

उ० कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रतिक्षत्रमिति यजुषा। प्रतितिष्ठामि क्षत्रे प्रतितिष्ठामि राष्ट्रे प्रतितिष्ठामि च अश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोषु प्रतितिष्ठामि च। अङ्गेषु प्रतितिष्ठामि च आत्मनि प्रतितिष्ठामि च प्राणेषु प्रतितिष्ठामि च पुष्टे प्रतितिष्ठामि च द्यावापृथिव्योः प्रतितिष्ठामि च यज्ञे ॥ १० ॥

म० 'कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रति क्षत्र इति' (का० १९। ४। २३)। आसन्दीतो यजमानः कृष्णाजिनेऽवतरति। विश्वदेवदेवत्यं यजुः अतिशक्करी। अहं क्षत्रे प्रतितिष्ठामि क्षत्रियजातौ प्रतिष्ठायुक्तो भवामि। राष्ट्रे देशे अश्वेषु गोषु अङ्गेषु करपादाद्यवयवेषु आत्मन् आत्मनि चित्ते प्राणेषु पञ्चसु पुष्टे पुष्टौ समृद्धौ द्यावापृथिव्योः स्वर्गेहलोकयोः यज्ञे ज्योतिष्टोमादौ च प्रतितिष्ठामि। क्रियापदावृत्तिः फलातिशयद्योतनार्था। क्षत्रियदेशयोः प्रतिष्ठा वशीकरणम् गोऽश्वप्रतिष्ठा तत्प्राप्तिः प्राणाङ्गप्रतिष्ठा नीरोगत्वम् आत्मप्रतिष्ठा निराधित्वम् पुष्टप्रतिष्ठा धनसमृद्धिः द्यावापृथिव्योः प्रतिष्ठोभयलोककीर्तिः यज्ञे प्रतिष्ठा यज्ञकरणम्। वश्यविश्वः पशुमाञ्चिराधिव्याधिः श्रीमान् यज्ञकर्ता च भवेयमिति भावः ॥ १० ॥

त्रया देवा एकादश त्रयस्त्रिꣳशाः सुराधसः। बृहस्पतिपुरोहिता देवस्य सवितुः सवे। देवा देवैरवन्तु मा ॥ ११ ॥

[त्रयाः। देवाः। एकादश। त्रयस्त्रिꣳशा इति त्रयः त्रिꣳशाः। सुराधस इति सु राधसः ॥ बृहस्पतिपुरोहिता इति बृहस्पति पुरोहिताः। देवस्य। सवितुः। सवे ॥ देवाः। देवैः। अवन्तु। मा ॥११॥]

सुधन सम्पन्न देव तीन, ग्यारह और तैंतीस हैं। बृहस्पति पुरोहित वाले वे देवता सविता देव की अनुज्ञा में वर्तमान रहते हैं। द्योतमान वे देवता मुझे दुःखों से बचावें ॥ ११ ॥

उ० त्रया देवा इति अन्नान्ते जुहोति। पङ्क्त्या त्र्यवसानया दैव्या। परेण यजुषा स्वाहाकारान्तेन च। व्यवहितपदप्रायः। ये एकदेशदेवाः त्रयः त्रिप्रकाराः येच एकीकृताः त्रयस्त्रिंशाः त्रयस्त्रिंशत्संपद्यन्ते। सुराधसः शोभनधनाः। राधइति धननाम। राध्नुवन्त्यनेन। येच बृहस्पतिपुरोहिताः ते देवस्य सवितुः सवे प्रसवे वर्तमानाः। देवा देवैर्वक्ष्यमाणैः सह अवन्तु पालयन्तु माम् ॥ ११ ॥

म० 'त्रया देवा इति शस्त्रान्ते जुहोति' (का० १९। ५।८)। शस्त्रसमाप्तौ वषट्कृते त्रया इति कण्डिकाद्वयात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं जुहोति। त्र्यवसाना विश्वदेवदेवत्या पङ्क्तिः। एकादश देवा देवैः वक्ष्यमाणैः सह मा मामवन्तु रक्षन्तु। कीदृशाः। त्रयाः त्रयोऽवयवा येषां ते 'संख्याया अवयवे तयप्' (पा० ५।२।४२) 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा' (पा० ५।२।४३) इत्ययजादेशः। एकादश त्रिगुणा इत्यर्थः। ते च कतीति स्वयमेवाह त्रयस्त्रिंशाः तिसृभिरधिका त्रिंशत्संख्या येषां ते। त्रयस्त्रिंशत्संख्या इत्यर्थः। सुराधसः शोभनं राधो येषां ते। राध इति धननाम। 'राध्नुवन्त्यनेन' (नि० ४।४) इति यास्कोक्तेः। तथा बृहस्पतिपुरोहिताः बृहस्पतिः पुरोहितो येषां ते। तथा सवितुः देवस्य सवे आज्ञायां वर्तमानाः। देवाः दीप्यमानाः ॥ ११ ॥

प्रथमा द्वितीयैर्द्वितीयास्तृतीयैस्तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिर्यजूꣳषि सामभिः सामान्यृग्भिर्ऋचः पुरोनुवाक्याभिः पुरोऽनुवाक्या याज्याभिर्याज्या वषट्कारैर्वषट्कारा आहुतिभिराहुतयो मे कामान्समर्धयन्तु भूः स्वाहा ॥ १२ ॥

[प्रथमाः। द्वितीयैः। द्वितीयाः। तृतीयैः। तृतीयाः। सत्येन। सत्यम्। यज्ञेन। यज्ञः। यजुर्भिरितियजुःभिः। यजूंषि। सामभिरितिसामभिः। सामानि। ऋग्भिरित्यृक्भिः। ऋचः। पुरोनुवाक्याभिरितिपुरः अनुवाक्याभिः। पुरोनुवाक्याऽइतिपुरः अनुवाक्याः। याज्याभिः। याज्याः। वषट्कारैरितिवषट् कारैः। वषट्कारा ऽइतिवषट् काराः। आहुतिभिरित्याहुति भिः। आहुतयऽइत्या हुतयः। मे। कामान्। सम्। अर्द्धयन्तु। भूः। स्वाहा ॥१२॥]

प्रथम देवता द्वितीय देवों से, द्वितीय देवता तृतीय देवों से, तृतीय देवता सत्य से, सत्य यज्ञ से, यज्ञ यजुषों से, यजुष् सामों से, साम ऋचाओं से, ऋचाएँ पुरोअनुवाक्याओं से, पुरोअनुवाक्या याज्याओं से, याज्याएँ वषट्कारों से, वषट्कार आहुतियों से संगत होकर मुझे बढ़ावें। आहुतियाँ मेरे मनोरथों को समृद्ध बनावें। 'भूः' यह आहुति है ॥ १२ ॥

उ० कथमवन्तु। प्रथमा देवाः द्वितीयैः सहिता अवन्तु। द्वितीयाः तृतीयैः तृतीयाः सत्येन सत्यं यज्ञेन यज्ञो यजुर्भिः यजूंषि सामभिः सामानि ऋग्भिः ऋचः पुरोनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्या याज्याभिः याज्या वषट्कारैः वषट्कारा आहुतिभिः। एवमेकादशसंख्यैः त्रिप्रकारैर्देवैरुत्तरोत्तरपालिता आहुतयः मे कामान्समर्धयन्तु संवर्धयन्तु। भूयः सुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

म० कथमवन्तु तत्राह। विश्वदेवदेवत्यमाशीर्लिङ्गं यजुः प्रकृतिश्छन्दः। प्रथमा देवा द्वितीयैः सहिता मामवन्तु द्वितीयास्तृतीयैः सहावन्तु तृतीयाः सत्येन सह सत्यं यज्ञेन सह यज्ञो यजुर्भिः सह यजूंषि सामभिः सह सामान्यृग्भिः सह ऋचः पुरोनुवाक्याभिः सह पुरोनुवाक्या याज्याभिः सह याज्या वषट्कारैः सह वषट्कारा आहुतिभिः सह एवं त्रिप्रकारैरेकादशसंख्यैर्देवैरुत्तरोत्तरं पालिता आहुतयो मे मम कामानभिलाषान् समर्धयन्तु पूरयन्तु। भूः भुवनं भूः हुतमिदं स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

लोमानि प्रयतिर्मम त्वङ्म आनतिरागतिः। माꣳसं म उपनतिर्वस्वस्थि मज्जा म आनतिः ॥१३॥

[लोमानि। प्रयतिरितिप्र यतिः। मम। त्वक्। मे। आनतिरित्या नतिः। आगतिरित्या गतिः॥ माꣳसम्। मे। उपनतिरित्युप नतिः। वसु। अस्थि। मज्जा। मे। आनतिरित्या नतिः ॥१३॥]

मेरे लोमों में प्रयत्न है। मेरी त्वचा आनति व आगमन है। मेरा मांस उपनति है। हड्डी धन है और मेरी मज्जा आनति है। (लोग इनको देखकर ही मेरे सम्मुख झुक जाते हैं ॥ १३ ॥

उ० यजमानो ग्रहान् भक्षयति। लोमानि प्रयतिः। अनुष्टुप्। मम यानि लोमानि तानि प्रयतिर्वर्तते। प्रयतिः प्रयत्नः। त्वक् मे आनतिर्वर्तते आनयनमानतिः। त्वगेव सर्वाणि भूतानि मम आनतानीत्यभिप्रायः। आगतिश्च द्रव्यादिर्मांसं मे उपनतिर्वर्तते। उपनमन्ते हि मम भूतानि। वसु धनानि अस्थि मम वर्तते। मज्जा मे आनतिः ॥ १३ ॥

म० 'प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति' (का० १९।५।१०)। यजमानो ग्रहशेषं प्रत्यक्षमुपहवपूर्वकं भक्षयति। लोमत्वगादिदेवतानुष्टुप्। मम लोमानि प्रयतिः प्रयतनं प्रयतिः प्रयत्नो वर्तते तथोयामी (?) यथा लोमस्वपि प्रयत्नः।

मे मम लङ् आनतिः आगतिश्च आनमन्ति भूतानि यस्यां सा आनतिः । आगच्छन्ति भूतानि यां प्रति सा आगतिः । मदीयां त्वचं दृष्ट्वा भूतान्यागच्छन्ति नमन्ति चेत्यर्थः । मे मम मांसमुपनतिः उपनमन्ति भूतानि यत्र । ममास्थि वसु धनं धनरूपमेव । मे मज्जा आनतिः आनमन्ति भूतानि यत्र उपलक्षणमेतत् । मम सप्त धातवो जगद्वशीकरणसमर्था इत्यर्थः ॥ १३ ॥

यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा वयम् । अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ १४ ॥

[यत् । देवाः । देवहेडनमितिदेव हेडनम् । देवासः । चकृम । वयम् ॥ अग्निः । मा । तस्मात् । एनसः । विश्वात् । मुञ्चतु । अंहसः ॥१४॥]

हे देवों ! हमने जो कुछ भी देवापराध किया हो, उस सारे पाप से मुझे अग्नि छुड़ावें ॥ १४ ॥

उ० इत उत्तरमवभृथः मासरकुम्भं प्लावयति । यद्देवाः तिस्रोऽनुष्टुभोऽग्निदेवत्याः । देवाः देवासः द्वे आमन्त्रिते अग्निस्थानानपि देवान् बोधयति । यत्किंचित् हे देवाः हे देवासः, देवहेडनं चकृम कृतवन्तो वयम् । अग्निर्मा माम् तस्मात् एनसः पापात् विश्वात्सर्वस्मात् मुञ्चतु । अंहसश्च पापात् ॥ १४ ॥

म० इत उत्तरमवभृथः । 'मासरकुम्भं प्लावयति यद्देवा इति' (१९ । ५ । १३) । अवभृथेष्टिं कृत्वा यद्देवा इत्यादिना वरुण नो मुञ्चेत्यन्तेन (१८) सार्धकण्डिकाचतुष्कात्मकेन मन्त्रेण मासरकुम्भं जले तारयति । अग्निवायुसूर्यदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः कूष्माण्डीसंज्ञाः । दीव्यन्तीति देवाः दीप्यमाना हे देवासो देवाः, वयं यद्देवहेडनं देवानां हेडनमपराधं चकृम कृतवन्तः । करोतेर्लिट् संहितायां छान्दसो दीर्घः । अग्निस्तस्मादेनसः पापात् मा मां मुञ्चतु पृथक्करोतु । विश्वात् विश्वस्मात्सर्वस्मात् अंहसः विघ्नाच्च मुञ्चतु । स्मेः स्मादभाव आर्षः ॥ १४ ॥

यदि दिवा यदि नक्तमेनांसि चकृमा वयम् । वायुर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥ १५ ॥

[यदि । दिवा । यदि । नक्तम् । एनांसि । चकृम । वयम् ॥ वायुः ॥१५॥]

यदि दिन में या रात्रि में हम पाप करें, उस सारे ही पाप से मुझे वायु छुड़ावें ॥ १५ ॥

उ० यदि दिवा । यदि दिवा अहनि च रात्रौ एनांसि पापानि चकृम कृतवन्तो वयम् । वायुः मां तस्मात् एनसः विश्वात् मुञ्चतु अंहसः ॥ १५ ॥

म० यदि चेत् दिवा अहनि यदि नक्तं रात्रौ वयमेनांसि पापानि चकृम । वायुः तस्मादेनसः विश्वस्मादंहसश्च मां मुञ्चतु ॥ १५ ॥

यदि जाग्रद्यदि स्वप्न एनांसि चकृमा वयम् । सूर्यो मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहसः ॥१६॥

[जाग्रत् । स्वप्ने । सूर्यः ॥१६॥]

यदि जागते या सोते समय हम पाप करते हैं, तो उस सारे पाप से हमें सूर्य छुड़ावें ॥ १६ ॥

उ० यदि जाग्रत् । यदि जाग्रदवस्थायाम् यदि स्वप्नावस्थायाम् एनांसीति समानव्याख्यानम् । सूर्य इति विशेषः । श्रुतिस्तु लक्षणया व्याचष्टे । 'मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्च मुञ्चतु' इति ॥ १६ ॥

म० यदि जाग्रत् । सप्तम्या लुक् । यदि जाग्रति जाग्रदवस्थायाम् यदि स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेनांसि वयं चकृम सूर्यस्तस्मादेनसः विश्वादंहसश्च मां मुञ्चतु । श्रुत्या त्वन्यथा व्याख्यातम् । जाग्रति मनुष्ये यत्पापं कृतं स्वप्ने पितृषु यत्पापं कृतम् तस्मान्मा मुञ्चतु । 'मनुष्या वै जागरितं पितरः सुप्तं मनुष्यकिल्बिषाच्चैवैनं पितृकिल्बिषाच्च मुञ्चन्ति' (१२ । ९ । २ । २) इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्ये यदेनश्चकृमा वयं यदेकस्याधि धर्मणि तस्यावयजनमसि ॥ १७ ॥

[शूद्रे । अर्ये । एकस्य । अधि । धर्मणि । तस्य । अवयजनमित्यव यजनम् । असि ॥१७॥]

ग्राम, अरण्य, सभा, इन्द्रिय-विषय, शूद्र व वैश्य के विषय में जो हमने पाप किया है और पत्नी-यजमान एक के धर्म में विद्यमान रहकर (=प्रत्येक के धर्म-सम्बन्ध में) जो पाप हमने किया है, हे घट ! तुम उस-उस पाप के पृथक् करने वाले हो ॥ १७ ॥

उ० यद्ग्रामे यदरण्ये यत्सभायां यत् इन्द्रिये इन्द्रियविषये । 'दैवविषये' इति श्रुतिः । यत् शूद्रे यत् अर्ये । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' । यच्च एतद्व्यतिरिक्तमेनः चकृम वयम् । यच्च एकस्य आवयोः पत्नीयजमानयोः अधिधर्मणि एनः तस्य एनसः अवयजनमसि । अवपूर्वो यजतिर्नाशने वर्तते । नाशनमसि ॥ १७ ॥

म० लिङ्गोक्तदेवतं यजुः । ग्रामे अरण्ये वने सभायां पक्षपातादि यदेनः इन्द्रिये इन्द्रियविषये परापवादपरनारीदर्शनादि यत् दैवविषये वा शूद्रे अर्ये वैश्ये । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः'

(पा० ३ । १ । १०३) इति निपातः । यत् पापं वयं चकृम । आवयोः पत्नीयजमानयोरेकस्य अधिधर्मणि कर्मणि अधिकर्मविषये यदेनो धर्मलोपलक्षणम् । तस्यैनसः पापस्यावयजनं नाशनं त्वमसि । नाशकोऽसीत्यर्थः । कुम्भं प्रति वचनम् । अवपूर्वो यजिर्नाशनार्थः ॥ १७ ॥

यदापो अघ्न्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च । अवभृथ निचुम्पुण निचेरुरसि निचुम्पुणः । अव देवैर्देवकृतमेनोऽयक्ष्यव मर्त्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णो देवरिषस्पाहि ॥ १८ ॥

[आपः । अयक्षि ॥१८॥]

जो जल । 'अहिंस्या' यह । हे वरुण ! यह जो हम अहिंस्य होकर भी स्वपापवश अभिशप्त हो रहे हैं। हे वरुण ! उस पाप से तुम मुझे छुड़ाओ । हे अवभृथ (=यज्ञ-विशेष, जिसमें निम्नमुख पात्र जल में चुपचाप भरे जाते हैं।) हे निचुम्पुण ! यद्यपि तुम नितान्त गमनशील हो तथापि इस समय नितान्त मन्दगमन होओ, क्योंकि मैं अपनी इन्द्रिय-लम्पटता से हविर्भाग देवों के प्रति किये गये पापों को और अपने मनुष्यों के द्वारा अन्य मानवों के प्रति किये गये पापों को यहाँ तक ले आया हूँ। उस-उस पाप के क्रोध से हे यज्ञदेव ! तुम मुझे बचाओ। अत्यन्त विपरीत फलदायी संसार-लक्षण बन्धन से भी मुझे छुड़ाओ ॥ १८ ॥

उ० यदापः व्याख्यातः । अवभृथनिचुम्पुण व्याख्यातः । इयांस्तु विशेषः । अयक्षीति यजतेरिह रूपम् । पूर्वत्र क्रतुयागे अयाजिषमिति ॥ १८ ॥

म० यदापः । व्याख्यातम् (अ० ६ । क० २२) 'पूर्ववन्मज्जनम्' (का० १९ । ५ । १४) । पूर्ववदिति अवभृथेत्यादि ओषधीरुताप इत्यन्तेन (१९) सुराकुम्भस्य जले मज्जनम् । अवभृथ । व्याख्यातम् (अ० ३ । क० ४८ । अ० ८ । क० २५) इयान्विशेषः । अयक्षि अवायक्षि नाशितवानस्मि यजेर्लुङि तङि उत्तमैकवचने रूपम् । पूर्वत्र अयासिषमिति । सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिदानाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चति द्वौ विक्रमा उदङ्गत्वा' (का० १९ । ५ । १५) । यजमानोऽवभृथप्रदेशात् द्वौ विक्रमौ उदीच्यां गत्वा सुमित्रिया इति जलाञ्जलिमादाय यस्यां दिशि रिपुस्तां प्रति सिंचतीति सूत्रार्थः । सुमित्रिया नः । व्याख्यातम् (अ० ६ । क० २२) ॥ १८ ॥ १९ ॥

समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः सं त्वा विशन्त्वोषधीरुतापः । सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ १९ ॥

समुद्र के अन्दर जल में तुम्हारा हृदय है। तुम में ओषधियाँ और जल प्रविष्ट होवें। हमारे लिए जल-ओषधियाँ सुमित्रवत् होवें। आपः-ओषधियाँ उसके लिए दुष्ट मित्र-सी होवें, जो हमसे द्वेष करता है और जिसे हम भी द्वेष करते हैं (अवभृथ प्रदेश से यजमान उत्तर में दो कदम चलकर हाथ में जल लेकर जिस दिशा में उसका शत्रु हो उसी दिशा में उस जल को फेंके) ॥ १९ ॥

उ० समुद्रे ते । द्विपदा विराट् । सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिना आदाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यंप्रति सिञ्चति ॥ १९ ॥

द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव । पूतं पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥ २० ॥

[द्रुपदादिवेतिद्रुपदात् इव । मुमुचानः । स्विन्नः । स्नातः । मलादिवेतिमलात् इव ॥ पूतम् । पवित्रेणेवेतिपवित्रेण इव । आज्यम् । आपः । शुन्धन्तु । मा । एनसः ॥२०॥]

जैसे चलकर खड़ाऊँ से छूटा हो और स्वेद लगा हुआ स्नान करके मल से शुद्ध हुआ हो तथा जिस प्रकार छन्ने के द्वारा घृत शुद्ध किया गया हो, उसी प्रकार जल मुझे पाप से शुद्ध कर दे ॥ २० ॥

उ० द्रुपदादिव । अनुष्टुप् अब्देवत्या वा सोपप्लवनीया । द्रुममयः पदः द्रुपदः पादुका उच्यन्ते । तथाच यास्कः 'कनीनकेव विद्रधे नवे द्रुपदे' इति । मुमुचानः यथा द्रुममयात्पादात् मुच्यमानः पुरुषः तज्जैर्दोषैः असंबध्यमानः पृथग्भवेत् । यथाच स्विन्नः प्रस्विन्नः पुरुषः स्नातः मलात्पृथग्भवेत् । प्रस्विन्नस्य हि कृत्स्नो मल उपैति । यथाच पूतं पवित्रेण कम्बलमयेन आज्यं घृतं पृथग्भवेत् कीटिकातः एवमापः शुन्धन्तु पृथक्कुर्वन्तु मामेनसः पापात्सकाशात् ॥२०॥

म० 'अवभृथवत्स्नात्वा वा सोपासनं द्रुपदादिवेति' (का० १९ । ५ । १६) । जलस्थावेव जायापती सौमिकावभृथवत् स्नात्वा कर्मकाले धृतं वासोऽप्सु क्षिपतः अब्देवत्यानुष्टुप् । आपो जलानि एनसः पापात् मा मां शुन्धन्तु पुनन्तु पापात् पृथक् कुर्वन्तु । तत्र दृष्टान्तत्रयमाह द्रुपदादिवेति 'पलाशीद्रुद्रुमागमाः' इत्यभिधानोक्तेः (अम० २ । ४ । ५) द्रुस्तरुः तन्मयं पदं द्रुपदं पादुका तस्मान्मुमुचानः पृथग्भवन् यथा पादुकादोषैरसंबद्धो भवति । मुचेर्विकरणव्यत्ययेन शानचि जुहोत्यादित्वाद्द्विले मुमुचान इति रूपम् । यथाच स्विन्नः स्वेदयुक्तः स्नातः सन् मलात् पृथग्भवति । आज्यमिव यथा पवित्रेण कम्बलमयेन पूतं गालितमाज्यं घृतं कीटेभ्यः पृथग्भवति । तथापो मां शुन्धन्तु ॥ २० ॥

उद्व॒यं तम॑स॒स्परि॒ स्वः॒ पश्य॑न्त॒ उत्त॑रम्। दे॒वं दे॑व॒त्रा सूर्य॒मग॑न्म॒ ज्योति॑रुत्त॒मम् ॥ २१ ॥

[उत् । व॒यम् । तम॑सः । परि॑ । स्व॒रिति॒स्वः॑ । पश्य॑न्तः । उत्त॑र॒मित्युत्ऽत॑रम् ॥ दे॒वम् । दे॒व॒त्रेति॑देव॒ऽत्रा । सूर्य॑म् । अग॑न्म । ज्योतिः॑ । उ॒त्त॒ममित्यु॑त्ऽत॒मम् ॥२१॥]

(इस मंत्र को जपते हुए जल से निकलना तथा 'अपाम सोममसृता०' मंत्र को पढ़ते हुए सबका त्रिपशुदेश में आना।) उत्तम सूर्य के प्रकाश को देखते हुए हम अन्धकार से परे प्राप्त हुए। देवलोक में सर्वोत्तम ज्योति सूर्य (=परब्रह्म) को प्राप्त हुए ॥ २१ ॥

उ० उत्तरति। उद्वयम् अनुष्टुप्सौरी । उदः अगन्म। आख्यातेन संबन्धः । उदगन्म उद्गताः स्म वयं तमसस्परि। तमसोधि तमोबहुलादस्माल्लोकात्। स्वः स्वर्गं लोकं पश्यन्तः। उत्तरम् उद्गततरमस्माल्लोकात्। ततोऽपि देवं सूर्यं देवत्रा देवेषु उदगन्म ज्योतिः। उत्तमं सर्वेभ्यो ज्योतिर्भ्यः ॥ २१ ॥

म० 'सोमवदुत्क्रमणमागमनं च' (का० १९।५।१७)। सोमवदिति उद्वयमिति मन्त्रेण जलान्निष्क्रमणम्। 'अपाम सोममसृता अभूम' इति जपतां सर्वेषां त्रिपशुदेशमागमनमिति सूत्रार्थः। सूर्यदेवत्यानुष्टुप् प्रस्कण्वदृष्टा। वयं तमसः परि तमसः सकाशात् तमोबहुलादस्माल्लोकात् उदगन्म उद्गता निर्गताः। गमेर्लङि शपि लुप्ते मस्य नः। कीदृशा वयम् उत्तरमुत्कृष्टतरं स्वः स्वर्गं पश्यन्तः ईक्षमाणाः। किंच देवत्रा देवलोके सूर्यं देवं पश्यन्तः सन्त उत्तमं ज्योतिर्ब्रह्मरूपमुदगन्म प्राप्ताः ॥ २१ ॥

आपो॑ अ॒द्यान्व॑चारिष॒ꣳ रसे॑न॒ सम॑सृक्ष्महि। पय॑स्वानग्न॒ आग॑मं॒ तं मा॒ सꣳसृ॑ज॒ वर्च॑सा प्र॒जया॑ च॒ धने॑न च ॥ २२ ॥

[अपः॑ । अ॒द्य । अनु॑ । अ॒चा॒रि॒ष॒म् । रसे॑न । सम् । अ॒सृ॒क्ष्म॒हि॒ ॥ पय॑स्वान् । अग्ने॒ । आ । अ॒ग॒म॒म् । तम् । मा॒ । सम् । सृ॒ज॒ । वर्च॑सा । प्र॒जयेति॑प्र॒ऽजया॑ । च॒ । धने॑न । च॒ ॥२२॥]

(यजमान आहवनीयाग्नि का उपस्थान करता है।) हे अग्ने! आज मैंने जल का आचरण (=स्नान) किया है। मैं जल से सिक्त हो रहा हूँ। हे अग्ने! मैं जलसिक्त ही तुम्हारे निकट आया हूँ। उस अपने पास आये हुए मुझे तुम ब्रह्मवर्चस्, सन्तान और धन से संयोजित करो ॥ २२ ॥

उ० आहवनीयमुपतिष्ठते। आपो अद्य पङ्क्तिराग्नेयी। योऽहम् आपः अद्यास्मिन्नहनि अन्वचारिषम्। अनुचरितवानस्मि अनेनावभृथकर्मणा। यश्चाहम् अब्जेन रसेन समसृक्ष्महि संसृष्टवानस्मि। यश्चाहं पयस्वान् उदकवान्सन्। हे अग्ने, आगमम् आगतवानस्मि। तं मामागतवन्तं सन्तम् संसृज वर्चसा प्रजया च धनेन च ॥ २२ ॥

म० 'आहवनीयमुपतिष्ठत आपो अद्येति' (का० १९।५।१८)। यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते। अग्निदेवत्या पङ्क्तिः। हे अग्ने, तं मां वर्चसा ब्रह्मवर्चसेन प्रजया पुत्रादिकया धनेन सुवर्णादिकेन च त्वं संसृज संयोजय। योऽहमद्य अप अन्वचारिषम् अवभृथकर्मणा जलमनुचरितवानस्मि प्राप्तोऽस्मि। चरतेर्लुङ्। यश्चाहं रसेन जलेन समसृक्ष्महि संसृष्टोऽस्मि। सृजेर्लुङ् वचनव्यत्ययः। यश्चाहं पयस्वानुदकवान्सन् आगमम् आगतवानस्मि। गमेर्लुङि 'पुषादि—' (पा० ३।१।५५) इति च्लेरङ्। तं मां वर्चआदिभिर्योजय ॥ २२ ॥

एधो॑ऽस्येधिषी॒महि॑ स॒मिद॑सि॒ तेजो॑ऽसि॒ तेजो॒ मयि॑ धेहि। स॒माव॑वर्ति पृथि॒वी सम॒ुषाः सम॒ु सूर्यः॑। सम॒ु विश्व॑मि॒दं जग॑त् ॥ वै॒श्वा॒न॒रज्यो॑तिर्भूयासं वि॒भून्कामा॒न्व्य॒श्नवै॒ भूः स्वाहा॑ ॥ २३ ॥

[एधः॑ । अ॒सि॒ । ए॒धि॒षी॒महि॑ । स॒मिदिति॑स॒म्ऽइत् । अ॒सि॒ । तेजः॑ । अ॒सि॒ । तेजः॑ । मयि॑ । धे॒हि॒ ॥ स॒माव॑व॒र्तीति॑स॒म्ऽआव॑वर्ति । पृ॒थि॒वी । सम् । उ॒षाः । सम् । ऊँऽइत्यूँ । सूर्यः॑ ॥ सम् । ऊँऽइत्यूँ । विश्व॑म् । इ॒दम् । जग॑त् ॥ वै॒श्वा॒न॒रज्यो॑ति॒रिति॑वैश्वान॒रऽज्यो॑तिः । भू॒या॒स॒म् । वि॒भूनिति॑वि॒ऽभून् । कामा॑न् । वि । अ॒श्न॒वै॒ । भूः । स्वाहा॑ ॥२३॥]

(यजमान लकड़ी उठाकर आहवनीयाग्नि में डाले।) हे समित्! तुम ईंधन हो। हम तेरे प्रभाव से अभिवृद्धि को प्राप्त होवें। हे समित्! तुम समिधा हो। तुम तेज हो। तुम मुझमें भी तेज धारित करो। (यजमान घृत की आहुतियाँ देता है।) पृथ्वी सम्यग् आवर्तन करती है; उषा और सूर्य भी। यह सम्पूर्ण जगत् भी समावर्तनशील है। मैं वैश्वानर-ज्योति होऊँ। मैं प्रभूत कामनाओं को प्राप्त होऊँ। भूः। यह आहुति है ॥ २३ ॥

उ० समिधमादत्ते। एधोऽसि एधः समिन्धनमस्यग्नेः। एवं चेत् अतस्त्वां समिन्धनमुपादाय एधिषीमहि। आदधाति समिदसि। यतश्च समिन्धनमस्यग्नेः तेजश्चासि अग्नेः। दाह्यसंयोगेनाग्निर्ज्वलतीत्येतदभिप्रायम्। अतस्त्वां ब्रवीमि। तेजो मयि धेहि। जुहोति। समावववर्ति गायत्री। यस्मात्समावर्तते नश्वरत्वादियं पृथिवी। यस्माच्च समावर्तते उषाः। यस्माच्च समावर्तते एवं सूर्यः। यस्माच्च समावर्तते एवं

विश्वम्। इदं जगत् जङ्गमादि । अतो वैश्वानरस्य ज्योतिः भूयासम् । 'वैश्वानरः परं ब्रह्म' इत्याहुरौपनिषदिकाः। विभून् कामान् व्यश्नवै प्राप्नुयाम् । भूः भुवनमात्राभिसंबन्धेन सुहुतमस्तु ॥ २३ ॥

म० 'एधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति' (का० १९ । ५ । १९) । यजमानः एधोऽसीति मन्त्रेण समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाग्नौ दधाति । समिद्देवत्ये यजुषी । हे समित्त्वमेधः, एधयति दीपयतीति एधः दीपिकासि । वयं त्वत्प्रसादादेधिषीमहि धनादिभिर्वृद्धिं व्याप्नुयाम । एधतेराशीर्लिङ् । हे समित्, त्वं समिदसि समिन्धयति दीपयतीति समित् तेजश्चासि तत्संयोगेनाग्नेर्ज्वलनात् । अतो मयि विषये तेजो धेहि धारय । 'जुहोति समाववर्तीति' (का० १९ । ५ । २०) । यजमानः सकृद्गृहीतमाज्यं कण्डिकाशेषेण जुहोति । समाववर्ति आग्नेयी गायत्री । वैश्वानरज्योतिरिति यजुः आग्नेयम् । पृथिवी समाववर्ति सम्यगावर्तते । विकरणव्यत्ययेन वृतेः शपः श्लुः । नश्यतीत्यर्थः । उषाः दिवसोऽपि समाववर्ति सूर्यः समाववर्ति । उ एवार्थे । विश्वमिदं जगत् समाववर्ति । अतोऽहं वैश्वानरज्योतिः भूयासम् । विश्वेभ्यो नरेभ्यो हितो वैश्वानरः परमात्मा तद्रूपं ज्योतिर्ब्रह्मैव भूयासम् । विभून्महतोऽपि कामान्मनोरथान् व्यश्नवै प्राप्नुयाम् । भूः स्वाहा भुवनं भूः सत्तामात्रं ब्रह्म तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु भूरित्यव्ययम् ॥ २३ ॥

अ॒भ्याद॑धामि स॒मिध॒मग्ने॑ व्रतपते॒ त्वयि॑ । व्र॒तं च॑ श्र॒द्धां चोपै॑मीन्धे त्वा॑ दीक्षि॒तो अ॒हम् ॥ २४ ॥

[अ॒भि । आ । द॒धा॒मि॒ । स॒मिध॒मिति॑स॒म् इध॑म् । अग्ने॑ । व्र॒त॒प॒त॒ऽइति॑व्रत पते । त्वयि॑ ॥ व्र॒तम् । च॒ । श्र॒द्धाम् । च॒ । उप॑ । ए॒मि॒ । इ॒न्धे॒ । त्वा॒ । दी॒क्षि॒तः । अ॒हम् ॥२४॥]

(यजमान आहवनीय में तीन समिधाएँ डाले ।) हे व्रत के पालक अग्ने ! मैं तुझमें समिधाएँ डालता हूँ । मैं तेरी कृपा से व्रत व श्रद्धा को प्राप्त होऊँ । मैं तुझे प्रदीप्त करता हूँ । समिधाधान के द्वारा अब मैं दीक्षित हो चुका हूँ ॥ २४ ॥

उ० सौत्रामण्यारम्भे यजमान आहवनीये तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति तिसृभिरनुष्टुब्भिराग्नेयीभिः। प्रथमा व्रतग्रहणीया । यामेताम् अभ्यादधामि समिधम् हे अग्ने व्रतपते, त्वयि अनया व्रतं च श्रद्धां च उपगच्छामि । ततः इन्धे त्वाम् अहं दीक्षितः सन् ॥ २४ ॥

म० 'अभ्यादधामीति प्रत्यृचमाहवनीये तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति' (का० १९ । १ । १२) । सौत्रामण्यादावादित्येष्टिं समाप्य त्रिपश्वर्थमाहवनीयदक्षिणाग्नी विहृत्याभ्यन्वाधानं ब्रह्मवरणं च कृत्वाहवनीये यजमानस्तिस्रः समिधः प्रत्यृचमादधाति । अग्निदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः आश्वतराश्विदृष्टाः । हे अग्ने, व्रतपते व्रतस्य कर्मणः पालक, अहं समिधं त्वयि अभ्यादधामि जुहोमि तेन समिदाधानेन दीक्षितः सन्नहं व्रतं कर्म श्रद्धां विश्वासं चोपैमि उपगच्छामि । त्वा त्वामिन्धे दीपयामि ॥ २४ ॥

यत्र॒ ब्रह्म॑ च क्ष॒त्रं च॑ स॒म्यञ्चौ॒ चर॑तः स॒ह । तं लो॒कं पु॒ण्यं प्रज्ञे॑षं॒ यत्र॑ दे॒वाः स॒हाग्निना॑ ॥ २५ ॥

[यत्र॑ । ब्रह्म॑ । च॒ । क्ष॒त्रम् । च॒ । स॒म्यञ्चौ॑ । चर॑तः । स॒ह ॥ तम् । लो॒कम् । पु॒ण्यम् । प्र । ज्ञे॒ष॒म् । यत्र॑ । दे॒वाः । स॒ह । अ॒ग्निना॑ ॥२५॥]

जिस ब्रह्मलोक में ब्राह्मण और क्षत्रिय साथ-साथ चलने वाले होकर रह रहे हैं और जहाँ अग्नि के साथ-साथ अन्य देव भी विद्यमान हैं। मैं उसी पुण्यलभ्य ब्रह्मलोक को जानूँ—प्राप्त होऊँ ॥ २५ ॥

उ० यत्र ब्रह्म । यत्र ब्रह्म च मूर्तिमत् क्षत्रं च । सम्यञ्चौ समीची इति प्राप्ते लिङ्गव्यत्ययः । चरतः सह अवियोगेन । तं लोकं पुण्यं प्रज्ञेषं प्रज्ञानं वा प्राप्ता भवन्तीत्यतः तल्लोकगमनं प्रार्थ्यते । यत्र देवाः सहाग्निना चरन्ति ॥ २५ ॥

म० पुण्यं पवित्रं लोकं प्रज्ञेषं जानीयाम् । लोकमप्राप्तानां तल्लोकज्ञानं न भवतीति स्वर्लोकगमनं प्रार्थ्यते । तं कम् । यत्र लोके ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिश्च सहावियोगेन चरतः तिष्ठत इत्यर्थः । कीदृशे ब्रह्मक्षत्रे । सम्यञ्चौ लिङ्गव्यत्ययः । समीची सम्यक् अञ्चतस्ते । तत्र चाग्निना सह देवाः संचरन्ति । सदा च विप्राः क्षत्रियाश्च यं गच्छन्ति तं देवलोकं प्राप्नुयामित्यर्थः ॥ २५ ॥

यत्रेन्द्र॑श्च वा॒युश्च॑ स॒म्यञ्चौ॒ चर॑तः स॒ह । तं लो॒कं पु॒ण्यं प्रज्ञे॑षं॒ यत्र॑ से॒दिर्न वि॒द्यते॑ ॥ २६ ॥

[इन्द्रः॑ । वा॒युः । से॒दिः । न । वि॒द्यते॑ ॥२६॥]

जहाँ इन्द्र और वायु सहचर होकर संचरण करते हैं और भुखमरी नहीं है। मैं उस पुण्यलोक को ही जानूँ-प्राप्त करूँ ॥२६॥

उ० यत्रेन्द्रः । यत्र इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ संगतौ चरतः सह अवियुक्तौ । तं लोकं पुण्यं प्राप्नुयाम् । यत्र सेदिर्न विद्यते । अन्नलाभनिमित्तं सदनं कातर्यात्सेदिः ॥२६॥

म० यत्र लोके इन्द्रश्च वायुश्च सम्यञ्चौ सह चरतः । यत्र च सेदिः सदनं सेदिः 'आदृगम-' (पा० ३ । २ । १७१) इति चात्किप्रत्ययः लिड्वत्त्वादेत्वाभ्यासलोपौ । अन्नाप्राप्तिजनितं दुःखं सेदिः स यत्र न विद्यते तं लोकं पुण्यं पवित्रं प्रज्ञेषं प्रजानीयाम् । जानातेः 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) इति सिपीटि च रूपम् ॥ २६ ॥

अꣳशुना ते अꣳशुः पृच्यतां परुषा परुः । गन्धस्ते सोममवतु मदाय रसो अच्युतः ॥ २७ ॥

[अꣳशुना । ते । अꣳशुः । पृच्यताम् । परुषा । परुः ॥ गन्धः । ते । सोमम् । अवतु । मदाय । रसः । अच्युतः ॥२७॥]

हे सुरे ! सोम के अंश के साथ तुम्हारा अंश सम्पृक्त हो और परु से परु । तुम्हारी गंध मद के लिए सोम को आलिङ्गित करे और तुम्हारा अनाशमान् रस सोमरस से संगत होवे ॥ २७ ॥

उ० अꣳशुना ते । द्वितीया सुरासन्धानेऽनुष्टुप् । सोमस्यांशुना ते तव हे सुरे, अंशुः पृच्यतां संपृच्यतां संसृज्यताम् । परुषा च परुः पर्वणा च पर्व संपृच्यताम् । एवं च कृत्वा गन्धस्तव सोममवतु संपृणक्तु समालिङ्गताम् । मदाय च रसः अच्युतः अनश्वरः आलिङ्गताम् ॥ २७ ॥

म० सुरादेवत्यानुष्टुप् सुरासंसर्जने विनियुक्ता । तत्सूत्रं सौत्रामण्यारम्भे (का० १९ । १) लिखितम् । हे सुरे, ते तव अंशुः भागः सोमस्यांशुना भागेन सह पृच्यतां संयुज्यताम् । तव परुः पर्व सोमस्य परुषा पर्वणा सह पृच्यताम् । तव गन्धः अच्युतः अनश्वरो रसश्च सोममवतु आलिङ्गतु । किमर्थं । मदाय मत्ततायै । सुरायुक्तः सोमः पीतो मदजनको भवति अत उभयोर्योगोऽस्तु ॥ २७ ॥

सिञ्चन्ति परि षिञ्चन्त्युत्सिञ्चन्ति पुनन्ति च । सुरायै बभ्र्वै मदे किन्त्वो वदति किन्त्वः ॥ २८ ॥

[सिञ्चन्ति । परि । सिञ्चन्ति । उत् । सिञ्चन्ति । पुनन्ति । च ॥ सुरायै । बभ्र्वै । मदे । किन्त्वः । वदति । किन्त्वः ॥२८॥]

सोमरस को सुरा से सिञ्चित, परिसिञ्चित और उत्सिञ्चित करते हैं । उसे पवित्र करते हैं । पीतवर्णा सुरा के मद में इन्द्र शत्रु से 'तू क्या है ! तू क्या है ?' आदि तिरस्कार-वाक्य कहता है ॥ २८ ॥

उ० पूतासादत्ते । सिञ्चन्ति परि । अनुष्टुप् सौमी ऐन्द्री वा । सिञ्चन्ति याम् आचामभावमुपगताम् । आचामो भक्तमण्डः । परिषिञ्चन्ति पयःप्रभृतिभिः । उत्सिञ्चन्ति च ग्रहैः । पुनन्ति च यां गोवालपवित्रहिरण्यादिभिः । तस्यै सुरायै बभ्र्वै बभ्रुवर्णायै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्यौ । मदेऽवस्थितः इन्द्रः । किंत्वो वदति किंत्वः किंत्वः इति वदति किं त्वं कस्य त्वं ब्रूहीति वदति ॥ २८ ॥

म० सुरादेवत्येन्द्रदेवत्यावानुष्टुप् । पूतसुरादाने विनियोग उक्तः (का० १९ । २ । ६) । बभ्र्वै बभ्रुवर्णायै तस्यै सुरायै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सुराया मदे स्थितः सुरया मत्तः इन्द्रः किंत्वः किंत्व इति वदति त्वं किम् कस्य त्वमित्याद्यन्यतिरस्कारकरं वचो वदति । यां सुरां सिञ्चन्ति पात्रे ऋत्विजः परिषिञ्चन्ति पयआदिभिः उत्सिञ्चन्ति । ग्रहैः गोवालपवित्रहिरण्यादिभिः पुनन्ति च ॥ २८ ॥

धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् । इन्द्र प्रातर्जुषस्व नः ॥ २९ ॥

[धानावन्तमिति धाना ऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपवन्तमित्यपूप ऽवन्तम् । उक्थिनम् ॥ इन्द्र । प्रातः । जुषस्व । नः ॥२९॥]

भुने यव, करम्भ, अपूप और शस्त्रयुक्त हमारे सोमरस को हे इन्द्र ! तुम प्रातःकाल सेवन करो ॥ २९ ॥

उ० धानावन्तं करम्भिणम् । ऐन्द्री गायत्री प्रातःसवने पुरोडाशानां पुरोनुवाक्या । धानावन्तं धानाभिः संयुक्तं । करम्भिणं करम्भेण संयुक्तम् । अपूपवन्तं अपूपेन संयुक्तम् । उक्थिनं वचनवन्तं स्तुतिमन्तं भागम् हे इन्द्र, प्रातःसवने जुषस्व सेवस्व नः अस्माकम् ॥ २९ ॥

म० इन्द्रदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा स्मार्ते श्रवणाकर्मणि धानाहोमे विनियुक्ता प्रातःसवने पुरोडाशपुरोनुवाक्यापि । हे इन्द्र, त्वं प्रातःकाले नोऽस्माकं पुरोडाशं जुषस्व । कीदृशम् । धानावन्तं धाना विद्यन्ते यत्र तम् । करम्भिणं करम्भोऽस्यास्ति । अपूपवन्तमपूपाः सन्ति यत्र । उक्थिनमुक्थं शस्त्रं यत्र स्तुतियुक्तम् ॥ २९ ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम् । येन ज्योतिरजनयन्नृतावृधो देवं देवाय जागृवि ॥ ३० ॥

[बृहत् । इन्द्राय । गायत । मरुतः । वृत्रहन्तममिति वृत्रहन् ऽतमम् ॥ येन । ज्योतिः । अजनयन् । ऋतावृधः । ऋतवृध इत्यृत ऽवृधः । देवम् । देवाय । जागृवि ॥३०॥]

हे ऋत्विजों ! पुनः-पुनः वृत्र की हत्या करने वाले इन्द्र के लिए बृहद् साम को गाओ । जिस साम के द्वारा यज्ञ को बढ़ाने वाले देवों ने इन्द्र के लिए जागरणशील ज्योति को उत्पन्न किया था ॥ ३० ॥

उ० बृहदिन्द्राय । ऐन्द्रा बृहत्या गायतीति । साम्न इयं योनिः । बृहत्साम इन्द्राय गायत उपशब्दयत । हे मरुतः । ऋत्विजो वा मरुतः । वृत्रहन्तमम् वृत्रंप्रति अतिशयेन हन्ति गच्छतीति वृत्रहन्तमः । एवमेव व्याख्येयम् । येनैवं पदकारः पदं चक्रे । वृत्रहन्तममिति मकारान्तावग्रहणम् । अथ कोर्थः । पाप्मानं प्रति अतिशयेन हन्तारं साम गायतेति । येन साम्ना ज्योतिः अजनयन् । ऋतावृधः

सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा। इन्द्रस्य । यद्वा । ऋतावृधो देवाः । कथंभूतं ज्योतिरजनयन् । देवं दातृ । देवाय इन्द्राय दातुः । जागृवि जागरणशीलं स्वाधिकारावहितचित्तम् ॥ ३० ॥

म० 'ऐन्द्यां बृहत्यां गायति' (का० १९ । ५ । २)। अध्वर्युप्रेषितो ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां बृहत्यां साम गायति । इन्द्रदेवत्या बृहती नृमेधपुरुषमेधदृष्टा । हे मरुतः ऋत्विजः, इन्द्राय इन्द्रार्थं यूयं बृहत्साम गायत सामगानं कुरुत । कीदृशम् । बृहत् वृत्रहन्तमम् वृत्रं पापं प्रति अतिशयेन हन्ति गच्छति वृत्रमसुरं नाशयति वा । 'नाद्धस्य' (प्रा० ८ । २ । १७) इति नुम् । ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतवृधः देवा ऋत्विजो वा । येन सामगानेन देवाय इन्द्राय ज्योतिः तेजः अजनयन्नुदपादयन् । कीदृशं ज्योतिः । देवं दीप्यमानम् । जागृवि जागर्तीति जागृवि जागरणशीलम् । अविनश्वरमित्यर्थः । सामगानेनेन्द्रस्तेजस्वी जात इत्यर्थः ॥ ३० ॥

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतᳪं सोमं पवित्र आनय । पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ ३१ ॥

[अध्वर्योऽइत्यध्वर्यो । अद्रिभिरित्यद्रिं भिः । सुतम् । सोमम् । पवित्रे । आ । नय ॥ पुनाहि । इन्द्राय । पातवे ॥३१॥]

हे अध्वर्यो ! पत्थरों के द्वारा कूट कर अभिषव किये गये सोमरस को तुम दशापवित्र में छानो; उसे तुम इन्द्र के पीने के लिए छानो ॥ ३१ ॥

उ० ब्रह्मानुमन्त्रणम् । अध्वर्यो अद्रिभिः । ऐन्द्री गायत्री । हे अध्वर्यो, अद्रिभिः ग्रावभिः सुतमभिषुतं सोमम् पवित्रे आनय आसिञ्च । ततः पुनाहि पुनीहि । इन्द्राय इन्द्रस्य । पातवे पानार्थम् ॥ ३१ ॥

म० 'ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो अद्रिभिरिति' (का० १९ । २ । ११)। ब्रह्मा पयोऽनुमन्त्रयते । ऐन्द्री गायत्री । हे अध्वर्यो, त्वं सोमं पवित्रे कम्बलमये आनय सिञ्च । कीदृशम् । अद्रिभिर्ग्रावभिः सुतमभिषुतम् । ततः पुनाहि पुनीहि गालय । इत्वाभाव आर्षः । किमर्थम् । इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम् । तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ३१ ॥

यो भूतानामधिपतिर्यस्मिँल्लोका अधिश्रिताः । य ईशे महतो महाँस्तेन गृह्णामि त्वामहं मयि गृह्णामि त्वामहम् ॥ ३२ ॥

[यः । भूतानाम् । अधिपतिरित्यधि पतिः । यस्मिन् । लोकाः । अधि । श्रिताः ॥ यः । ईशे । महतः । महान् । तेन । गृह्णामि । त्वाम् । अहम् । मयि । गृह्णामि । त्वाम् । अहम् ॥३२॥]

जो परमात्मा सभी भूतों का स्वामी है और जिसमें यह सब लोक-लोकान्तर अधिष्ठित हैं। जो महानों से भी महान् और सामर्थ्यवान् है, उसी परब्रह्म के अनुशासन के द्वारा हे ग्रह ! मैं तुझे ग्रहण करता हूँ। परब्रह्मस्वरूप मैं तुझे स्वयं में ग्रहण करता हूँ ॥ ३२ ॥

उ० त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति । यो भूतानां पङ्क्तिः । सोमप्रवादः । यो भूतानां चतुःप्रकाराणाम् अधिपतिः । यस्मिंश्च लोका अधि उपरि श्रिताः स्थिताः । यश्च ईशे महतः विकारजातस्य । स्वयं च महान् । तेन गृह्णामि त्वाम् अहम् ॥ ३२ ॥

म० 'त्रयस्त्रिᳪंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति' (का० १९ । ४ । २४)। 'प्रागभिषेकात्सीसेन तन्त्रमिति' (१९ । ८०) षोडशर्भिर्द्वात्रिंशद्वसाग्रहाः तेषां संस्रवैर्यजमानाभिषेकः कृतः । ततोऽध्वर्युर्यो भूतानामिति सार्धकण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहमार्षभक्षुरेण गृह्णाति । आत्मवादिनीग्रहदेवत्या कौण्डिन्यदृष्टा पङ्क्तिः । यः परमात्मा भूतानां जराय्वादिभूतानां चतुर्विधानामधिपतिः अधिकं पालकः । यस्मिन् आत्मनि लोका भूरादयोऽधिश्रिताः आश्रिताः । लोका यदाधारा इत्यर्थः । महान् सर्वोत्कृष्टो यः महतः महत्तत्त्वप्रमुखस्य तत्त्वगणस्य ईशे ईष्टे नियन्ता वर्तते 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७ । १ । ४१) इति तलोपे लटि तङि प्रथमैकवचने ईशे इति रूपम् । 'अधीगर्थदयेशाम्' (पा० २ । ३ । ५२) इति कर्मणि षष्ठी । हे ग्रह, अहं तेन परमात्मना कृत्वा त्वा त्वां गृह्णामि मयि परमात्मभावमापन्ने मयि विषये अहं त्वां गृह्णामि ॥ ३२ ॥

उपयाम गृहीतोऽस्यश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे । एष ते योनिरश्विभ्यां त्वा सरस्वत्यै त्वेन्द्राय त्वा सुत्राम्णे ॥ ३३ ॥

हे ग्रह ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किये गये हो । मैं तुम्हें अश्विनौ, सरस्वती तथा सुत्राता इन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ। हे ग्रह ! यह तुम्हारा स्थान है। मैं तुम्हें अश्विनौ, सरस्वती और सुत्रायक इन्द्र के लिए यहाँ प्रतिष्ठित करता हूँ ॥ ३३ ॥

उ० उपयाम गृहीतोऽसीति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥

म० उपयाम० यजुः सामत्रिष्टुप् । व्याख्यातम् (अ० १० । क० २३) एष ते यजुः प्राजापत्या बृहती । सादने विनियोगः । ग्रहदेवते द्वे यजुषी ॥ ३३ ॥

प्राणपा मे अपानपाश्चक्षुष्पाः श्रोत्रपाश्च मे । वाचो मे विश्वभेषजो मनसोऽसि विलायकः ॥३४॥

[प्राणपाऽइतिप्राण पाः । मे । अपानपाऽइत्यंपान पाः । चक्षुष्पाः । चक्षुःपाऽइतिचक्षुः पाः । श्रोत्रपाऽइतिश्रोत्र पाः । च । मे ॥ वाचः । मे । विश्वभेषजऽइतिविश्व भेषजः । मनसः । असि । विलायकऽइतिवि लायकः ॥३४॥]

(शेष ग्रह को ऋत्विज सूँघते हैं।) हे ग्रह ! तुम मेरे प्राण के पालक हो; अपान के पालक हो; चक्षु के पालक हो और श्रोत्र के पालक हो। तुम मेरी वाणी के सर्वभैषज्य हो। उसे अनृत से हटाकर सत्कर्म में लगाने वाले हो। तुम मेरे मन के सत्प्रेरक हो ॥ ३४ ॥

उ० ऋत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति । प्राणपा इति द्वाभ्यामनुष्टुबुपरिष्टाद्बृहतीभ्यां प्राणादिपरिचयाय । यस्त्वं प्राणपाः मम असि अपानपाश्चक्षुष्पाश्च श्रोत्रपाश्च मे । वाचश्च मे विश्वभेषजः सर्वभेषजकारी । मनसश्चासि विलायकः । 'लीङ् श्लेषणे' सर्वकरणेषु संश्लेषकः ॥ ३४ ॥

म० 'शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति' (का० १९ । ५ । ९) । सहस्र(?)ग्रहहोमानन्तरं शेषमृत्विजः सर्वेऽवजिघ्रन्ति कण्डिकाद्वयेन । ग्रहदेवत्ये द्वे अनुष्टुबुपरिष्टाद्बृहत्यौ । हे ग्रह, त्वं मे प्राणपा असि । प्राणान् पाति रक्षति प्राणपाः । अपानपाः अपानस्य रक्षकोऽसि । चक्षुषी पातीति चक्षुष्पाः । मे मम श्रोत्रपाश्चासि श्रोत्रेन्द्रियं पासि । मे वाचो वागिन्द्रियस्य विश्वभेषजः विश्वं सर्वं भेषजमौषधं यस्मात्स वाचः औषधमुन्मार्गनिवृत्तिर्जपादौ प्रवृत्तिश्च तत्कर्ता । मनसो विलायकश्चासि विलाययति विषयेभ्यो निवर्त्यात्मनि स्थापयतीति विलायकः आत्मज्ञानप्रदोऽसीत्यर्थः । यद्वा 'ली श्लेषणे' विलाययति चक्षुरादिभिः सह श्लेषयति विलायकः । सर्वेन्द्रियैः सह मनः संयोजयसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अश्विनकृतस्य ते सरस्वतिकृतस्येन्द्रेण सुत्राम्णा कृतस्य । उपहूत उपहूतस्य भक्षयामि ॥ ३५ ॥

[अश्विनकृतस्येत्यश्विन कृतस्य । ते । सरस्वतिकृतस्येति सरस्वति कृतस्य । इन्द्रेण । सुत्राम्णेतिसु त्राम्णा । कृतस्य ॥ उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्षयामि ॥३५॥]

हे ग्रह ! अश्विनौ, सरस्वती और सुत्राता इन्द्र के द्वारा दृष्ट तथा ऋत्विजों के द्वारा उपहूत तुम्हें मैं भक्षण करता हूँ ॥ ३५ ॥

उ० किंच अश्विनकृतस्य ते । नकार उपजनः । करोतिर्दर्शनार्थः । अदृष्टस्य सरस्वतिदृष्टस्य ते इन्द्रेण सुत्राम्णा दृष्टस्य ते । उपहूतश्चाभ्यनुज्ञात एताभिर्देवताभिः उपहूतस्य च सोमस्य ऋत्विग्भिः भक्षयामि ॥ ३५ ॥

म० हे ग्रह उपहूत, आज्ञप्तोऽहं ते तव त्वां भक्षयामि । कर्मणि षष्ठी । कीदृशस्य ते । अश्विनकृतस्य करोतिर्दर्शनार्थः । अश्विनावेवाश्विनौ स्वार्थेऽण् । वृद्ध्यभाव आर्षः । आश्विनाभ्यां कृतो दृष्टस्तस्य । सरस्वत्या कृतः सरस्वतिकृतः सरस्वत्या दृष्टस्तस्य 'ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' (पा० ६ । ३ । ६३) इति सरस्वतीशब्दस्य ह्रस्वः । सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा तेनेन्द्रेण कृतस्य दृष्टस्य । उपहूतस्य ऋत्विग्भिः कृतोपहवस्य ॥ ३५ ॥

समिद्ध इन्द्र उषसामनीके पुरोरुचा पूर्वकृद्वावृधानः । त्रिभिर्देवैस्त्रिंशता वज्रबाहुर्जघान वृत्रं वि दुरो ववार ॥ ३६ ॥

[समिद्धऽइतिसम् इद्धः । इन्द्रः । उषसाम् । अनीके । पुरोरुचेतिपुरः रुचा । पूर्वकृदितिपूर्व कृत् । वावृधानः । वावृधानऽइतिववृधानः ॥ त्रिभिरितित्रि भिः । देवैः । त्रिंशता । वज्रबाहुरितिवज्र बाहुः । जघान । वृत्रम् । वि । दुरः । ववार ॥३६॥]

अपूर्व कर्मों को करने वाला और सोमरसपान अभिवृद्धि को प्राप्त होने वाला इन्द्र उषाओं के मुखकाल में पूर्व की ओर प्रथम आने वाली ज्योति के समय प्रबुद्ध हुआ। तैंतीस देवों के साथ वज्रबाहु इन्द्र ने वृत्र को मार डाला और नदियों के बन्द द्वारों को खोल दिया ॥ ३६ ॥

उ० समिद्ध इन्द्रः । इतउत्तरं होत्रमैत्रावरुणं च सौत्रामण्याः आअश्वमेधात् । तत्रैन्द्रस्य पशोरेकादशयाजाः तत्रैता आयोज्या ऐन्द्र्यस्त्रिष्टुभः । यास्तु आप्रिदेवताः 'इध्मः तनूनपात् नराशंसः इडः बर्हिः द्वारः उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ तिस्रो देव्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः' इति । ता यथायोगं विशेषणत्वेन व्याख्यायन्ते । द्विस्थान इन्द्रोऽत्र स्तूयते । यः समिद्धः संदीप्तः आदित्यानां त्वमिन्द्र, उपसामनीके मुखे । उषसां हि यत्र मुखं तत्र भगवानादित्योऽवतिष्ठते । पुरोरुचा अग्रतोगामिन्या दीप्त्या वावृधान इति संबन्धः । पूर्वकृच्च पूर्वां दिशं करोति । तदुदयोपलक्षिता हि पूर्वा दिक् संभवति । स एव मध्यस्थानः सन् त्रिभिर्देवैः सहितः वज्रबाहुः वज्रपाणिः जघान वृत्रं मेघम् विदुरो ववार । हत्वा च वृत्रं विविधान् विवृतान् अकरोत् । विदुरः द्वाराणि स्रोतांसि तस्यैव मेघस्य । द्वारशब्दस्य दुर इति छान्दसं संप्रसारणम् ॥ ३६ ॥

म० आध्वर्यवं समाप्तम् । इतः सौत्रामणिकं हौत्रमुच्यते । 'समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य' (का० १९ । ६ । १२) । समिद्ध इत्याद्या एकादश ऋचः प्रथमस्यैन्द्रस्य पशोराप्रियः प्रयाजयाज्याः । आङ्गिरसदृष्टा एकादशाप्रियः त्रिष्टुभः तासां

क्रमादेता देवता इध्मः तनूनपान्नराशंसो वा इडः बर्हिः द्वारः उषासानक्ता दैव्यौ होतारौ तिस्रो देव्यः त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतयः एता देवताः यथायोगमिन्द्रविशेषणत्वेन व्याख्येयाः। अनुवाकेनानेनेन्द्रः स्तूयते। इन्द्रो वृत्रं मेघं दैत्यं वा जघान हतवान्। दुरः द्वाराणि च विववार मेघस्य द्वाराणि स्रोतांसि विवृतान्यकरोत्। दैत्यपक्षे तत्पुरद्वाराणि शून्यान्यकरोत्। द्वारशब्दस्य संप्रसारणे दुर इति रूपम्। कीदृश इन्द्रः। समिद्धः संदीप्तः उषसामनीके मुखे प्रातःकाले पुरोरुचा अग्रे प्रसरन्त्या दीप्त्या पूर्वकृत्पूर्वां दिशं करोतीति आदित्यात्मना पूर्वस्याः कर्ता। नाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। त्रिभिर्देवैः त्रिंशता च त्रयस्त्रिंशद्देवैः सह वावृधानः वर्धमानः। वृधेर्विकरणव्यत्ययेन शपः 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६।१।७) इत्यभ्यासदीर्घः संहितायाम्। वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य वज्रपाणिः ॥ ३६ ॥

नराशꣳसः प्रति शूरो मिमानस्तनूनपात्प्रति यज्ञस्य धाम। गोभिर्वपावान्मधुना समञ्जन्हिरण्यैश्चन्द्री यजति प्रचेताः ॥ ३७ ॥

[नराशꣳसः। प्रति। शूरः। मिमानः। तनूनपादिति तनू नपात्। प्रति। यज्ञस्य। धाम ॥ गोभिः। वपावानिति वपा वान्। मधुना। समञ्जन्निति सम् अञ्जन्। हिरण्यैः। चन्द्री। यजति। प्रचेता इति प्र चेताः ॥ ३७ ॥]

ऋत्विजों के द्वारा प्रशंस्यमान, शूर, पुत्रादि के द्वारा स्वशरीर या वंश पातित न करने वाला, यज्ञ के विधान को प्रतिमित करने वाला, पशुवपा से युक्त, गायों के दुग्धादि व मधु से हवियों को सम्मिश्रित करते हुए, स्वर्णखण्डों से दक्षिणा देकर आनन्द देने वाला और प्रकृष्ट चित्त वाला यजमान इन्द्र का यजन करता है ॥ ३७ ॥

उ० नराशंसः। एकस्यामेव ऋचि नराशंसः तनूनपान्नाप्रीणामनुवाके। व्यवहितपदप्रायोयं मन्त्रः। यः शूरः इन्द्रः सन् नराशंसः। यश्च यज्ञो भवति नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति। प्रतिप्रति मिमानो मिमीते मिमानः प्रतिगणयन् यज्ञस्य धाम स्थानम्। गोप्रभृतिपशुसंबन्धिनीभिः वपाभिः वपावान् हिरण्यैर्वपापूर्वैः यश्चाधानभूतैः चन्द्री। चन्द्रमिति हिरण्यनाम। यश्च शूर इन्द्रः तनूनपात् घृतं भवति मधुना। मधुस्वादेन घृतेन समञ्जन् हवींषि। गौरत्र तनूरुच्यते। ततोऽस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते पयस आज्यं जायत इति। तं शूरमिन्द्रं यजमानो यजति प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः ॥ ३७ ॥

म० एकस्यामृचि नराशंसतनूनपातौ। प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो ज्ञानमस्य स प्रचेताः कर्मज्ञाता यजमानस्तमिन्द्रं प्रतियजति प्रत्यहं यजति। तं कम्। य ईदृशः नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिरा समन्तात् शस्यते शंसैः स्तूयते स नराशंसः। यद्वा 'नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति' (निरु० ८।६) इति यास्कोक्तेर्नराशंसो यज्ञः तद्रूपस्तद्वान्वा। यज्ञस्य धाम स्थानं प्रतिमिमानः मिमीते मिमानः प्रतिगणयन्। यज्ञस्थानानि जानन्नित्यर्थः। एकः प्रतिर्मिमान इत्यनेन संबध्यतेऽपरो यजतीत्यनेन। तथा शूरः शौर्यवान्। तनूनपात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः प्रजापतिर्मरीचिस्तस्य नपात् पौत्रः। कश्यपात्मज इत्यर्थः। यद्वा तनूं शरीरं न पातयति रक्षति जाठराग्निरूपेणेति तनूनपात् अग्निस्तद्रूपः। यद्वा तनोति भोगानिति तनूः गौस्तस्या नपात् पौत्रं घृतम्। गोः पयो जायते पयस आज्यमिति घृतरूपस्तद्वान् वा। गोभिर्वपावान् पशुसंबन्धिनीभिर्वपावान् वपायुक्तः मधुना मधुस्वादोपेतेन घृतेन समञ्जन् हवींषि भक्षयन् हिरण्यैः पश्ववदानभूतैः। चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्यास्तीति चन्द्री ॥ ३७ ॥

ईडितो देवैर्हरिवाँ२॥ अभिष्टिराजुह्वानो हविषा शर्धमानः। पुरन्दरो गोत्रभिद्वज्रबाहुरायातु यज्ञमुप नो जुषाणः ॥ ३८ ॥

[ईडितः। देवैः। हरिवानिति हरि वान्। अभिष्टिः। आजुह्वान इत्या जुह्वानः। हविषा। शर्धमानः ॥ पुरन्दर इति पुरम् दरः। गोत्रभिदिति गोत्र भित्। वज्रबाहुरिति वज्र बाहुः। आ। यातु। यज्ञम्। उप। नः। जुषाणः ॥ ३८ ॥]

ऋत्विजों के द्वारा प्रशंसित, हरी अश्वों वाला, अभिगन्ता, आहूयमान, सोमहविः के हेतु से बल व्यक्त करने वाला, असुरपुरों को दरनेवाला, गायों के व्रज को तोड़ने वाला तथा वज्रबाहु इन्द्र हमारे यज्ञ को प्रीति से सेवन करता हुआ यहाँ आवे ॥ ३८ ॥

उ० ईडितो देवैः। ईडितः पूजितो देवैः। हरिवान् हरी इन्द्रस्याश्वौ तदभिप्रायो मन्त्रः वर्णाभिप्रायो वा। अभिष्टिः अभिगमनवान् अन्वेषणवान्वा। आजुह्वानः आहूयमानः हविषा निमित्तभूतेन। शर्धमानः अतिबलायमानः। शर्ध इति बलनाम। पुरन्दर इति पुरां दारयिता। गोत्रभित् मेघान्भिनत्ति वृष्ट्यर्थम्। वज्रबाहुः यः स आयातु यज्ञमुप नो जुषाणः। यज्ञं नः संबन्धिनमुपसेवमानः ॥ ३८ ॥

म० एवंविध इन्द्र आयातु आगच्छतु। कीदृशः। देवैरीडितः पूजितः स्तुतः। हरिवान् हरी इन्द्राश्वौ अस्य स्त इति हरिवान्। अभिष्टिः अभि समन्तादिष्टिर्यागो यस्य। इलोपश्छान्दसः। यद्वा अभिस्तूयत इत्यभिष्टिः। स्तौतेरौणादिको क्तिप्रत्ययः। आजुह्वानः आहूयमान ऋत्विग्भिः हविषा निमित्तेन हविर्निमित्तं द्विजैराहूयमानः। शर्धमानः शर्ध इति बलनाम। अति-

वलायमानः। पुरं रिपुनगरं दारयति पुरन्दरः। गोत्रभित् गां भूमिं वृष्ट्या त्रायन्ते गोत्रा मेघाः तान् वृष्ट्यर्थं भिनत्ति गोत्रभित्, गोत्रान् गिरीन् वा भिनत्ति। वज्रबाहुः वज्रधरः। नोऽस्माकं यज्ञमुपजुषाणः उपसेवमानः ॥ ३८ ॥

जुषाणो बर्हिर्हरिवान्न इन्द्रः प्राचीनꣳ सीदत्प्रदिशा पृथिव्याः। उरुप्रथाः प्रथमानꣳ स्योनमादित्यैरक्तं वसुभिः सजोषाः ॥ ३९ ॥

[जुषाणः। बर्हिः। हरिवानिति हरिं वान्। नः। इन्द्रः। प्राचीनम्। सीदत्। प्रदिशेति प्र दिशा। पृथिव्याः॥ उरुप्रथा इत्युरु प्रथाः। प्रथमानम्। स्योनम्। आदित्यैः। अक्तम्। वसुभिरिति वसु भिः। सजोषा इति स जोषाः ॥३९॥]

हरी अश्वों वाला, बड़े विस्तार या ख्याति वाला, यज्ञभूमि का उपदेशकर्त्ता, विस्तीर्यमाण, सुखप्रद व आदित्यों तथा वसुओं के साथ सप्रीति सेवित दर्भासन को प्रीति से सेवन करता हुआ इन्द्र वेदि के पूर्वभाग में प्रतिष्ठित हुआ ॥ ३९ ॥

उ० जुषाणो बर्हिः। जुषाणः सेवमानः बर्हिः। हरिवान् हरी अश्वौ ताभ्यां संयुक्तः नः अस्माकम् इन्द्रः प्राचीनं प्रागञ्चनम् सीदत् सीदतु आस्ताम् प्रदिशा उपदिशन्। पृथिव्याः देवयजनत्वेन। उरुप्रथाः उरु विस्तीर्णं प्रथनमस्येत्युरुप्रथाः। इन्द्रविशेषणमेतत्। बर्हिर्विशेषणान्युत्तराणि। प्रथमानं स्योनं सुखरूपम्। आदित्यैः अक्तं वसुभिश्च। बर्हिषाञ्जनमन्त्रे आदित्या वसवश्च सन्ति तदभिप्रायमेतत्। 'संबर्हिरङ्क्तां हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभि'रित्ययं मन्त्रः। सजोषाः सह प्रीयमाणः। इन्द्रविशेषणमेतत् ॥ ३९ ॥

म० इन्द्रो नोऽस्माकं प्राचीनं प्रागभवं प्रदेशं सीदत् सीदतु आस्ताम्। 'इतश्च लोपः—' (पा० ३।४।९७) इति इलोपः। कीदृश इन्द्रः। हरिवान् हरी अश्वौ तद्युक्तः। पृथिव्याः प्रदिशा। द्वितीयार्थे षष्ठी। पृथिवीं देवयजनभूमिं प्रदिशन् उपदिशन् प्रदिशतीति प्रदिशन् 'सुपां सुलुक्—' (पा० ७।१।३९) इत्यादिना विभक्तेर्डादेशः। उरुप्रथाः। प्रथनं प्रथः ख्यातिः उरु विस्तीर्णं प्रथो यस्य स उरुप्रथाः। सजोषाः जोषणं जोषः असुन्प्रत्ययः। जोषसा प्रीत्या सहितः सजोषाः संतुष्टः। बर्हिर्जुषाणः सेवमानः। शानचि शपो लुक्। कीदृशं बर्हिः। प्रथमानं प्रथते तत् प्रथमानं विस्तीर्णम् स्योनं सुखरूपम्। आदित्यैः वसुभिः मरुद्भिश्च अक्तं म्रक्षितम् बर्हिरञ्जने मन्त्रे आदित्यादीनामुक्तत्वात्तैरक्तम्। 'सं बर्हिरङ्क्ताꣳ हविषा घृतेन समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिः' इत्युक्तेः ॥ ३९ ॥

इन्द्रं दुरः कवष्यो धावमाना वृषाणं यन्तु जनयः सुपत्नीः। द्वारो देवीरभितो विश्रयन्ताꣳ सुवीरा वीरं प्रथमाना महोभिः ॥ ४० ॥

[इन्द्रम्। दुरः। कवष्यः। धावमानाः। वृषाणम्। यन्तु। जनयः। सुपत्नीरिति सु पत्नीः॥ द्वारः। देवीः। अभितः। वि। श्रयन्ताम्। सुवीरा इति सु वीराः। वीरम्। प्रथमानाः। महोभिरिति महः भिः ॥४०॥]

शब्दकारी यज्ञद्वार दौड़ती हुई व सुपत्नी स्त्रियों के समान सेचनसमर्थ इन्द्र को प्राप्त होवें। हे द्वारदेवियों ! इन्द्र के आगमनार्थ, वीर ऋतुओं से युक्त और उत्सवों के कारण परम विस्तार को प्राप्त होने वाली तुम उस वीर इन्द्र के निमित्त पूर्णतया खुल जाओ ॥ ४० ॥

उ० इन्द्रं दुरः। संप्रसारणं छान्दसम्। यज्ञगृहद्वारः कवष्यः। 'कुष निष्कर्षे' कुषिताःससुषिराः। धावमानाः आदरवत्यः। वृषाणं वर्षितारम् यन्तु। जनयः सुपत्नीः। लुप्तोपमानमेतत्। जाया इव शोभनपत्न्यः। अथेन्द्रसंगतिं प्राप्य यज्ञगृहद्वारः देवीः। अभितः इतश्चेतश्च। विश्रयन्तां विव्रियन्ताम्। सुवीरा ऋत्विग्भिः वीरमिन्द्रं प्रति प्रथमानाः पृथ्व्यो भवन्त्यः महोत्सवैः ॥ ४० ॥

म० दुरो यज्ञगृहद्वार इन्द्रं यन्तु प्राप्नुवन्तु। कीदृशमिन्द्रम्। वृषाणं वर्षतीति वृषा तं वर्षितारम्। 'इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान्' इत्युक्तेः। वीरं शूरम्। कीदृश्यो दुरः। कवष्यः 'कु शब्दे' कूयन्ते कुवन्ति शब्दयन्ति वा जना यासु ताः कवष्यः ससुषिराः सच्छिद्रे एव शब्दप्रसरात्। कौतेरौणादिकोऽषट्प्रत्ययः। तथा धावमानाः धावन्ते धावमानाः। आदरयुक्ता इत्यर्थः। तथोपमानं जनयः सुपत्नीः शोभनाः साध्व्यः पत्न्यो यज्ञैः सहाधिकारिण्यो जायाः स्त्रिय इव। लुप्तोपमानम्। ता यथा धावमानाः यन्ति यान्ति तथा द्वार इन्द्रं यान्तु। किंच इन्द्रं प्राप्य द्वारो देवीः देव्यः अभितः सर्वत्र विश्रयन्तां निवृत्ता भवन्तु। कीदृश्यो द्वारः। सुवीराः शोभना वीरा ऋत्विजो यासु ताः सुवीराः ऋत्विग्युक्ताः। महोभिस्तेजोभिरुत्सवैर्वा प्रथमानाः विस्तृता भवन्त्यः ॥ ४० ॥

उषासानक्ता बृहती बृहन्तं पयस्वती सुदुघे शूरमिन्द्रम्। तन्तुं ततं पेशसा संवयन्ती देवानां देवं यजतः सुरुक्मे ॥ ४१ ॥

[उषासानक्ता। उषसानक्तेत्युषसानक्ता। बृहती इति बृहती। बृहन्तम्। पयस्वती इति पयस्वती। सुदुघे इति सुदुघे। शूरम्। इन्द्रम् ॥ तन्तुम्। ततम्। पेशसा। संवयन्ती इति सम् वयन्ती। देवानाम्। देवम्। यजतः। सुरुक्मे इति सु रुक्मे ॥४१॥]

महती, ओस जल वाली, सुष्ठु दोग्ध्री, सुन्दर रुक्मधारिणी और विस्तारित यज्ञ या कालतन्तु को श्वेत-कृष्ण रूप से बुनती हुई उषारात्रि महान्, शूर व देव-देव इन्द्र का यजन करती है ॥४१॥

उ० उषासानक्ता । उषा आदित्यप्रभा नक्ता रात्रिः उषाश्च रात्रिश्च बृहती महत्यौ । बृहन्तं महान्तम् पयस्वती उदकवत्यौ अवश्यायवत्यौ । सुदुघे साधुदोहने शूरमिन्द्रम् । तन्तुं ततम् । लुप्तोपमानमेतत् । तन्तुमेव ततं पटार्थं सूत्रं प्रसारितमिव पेशसा विचित्ररूपेण सूत्रेण संवयन्ती संग्रथयन्त्यौ । देवानां देवमिन्द्रं यजतः संगतं कुरुतः । पुनर्बध्नयत इत्यर्थः । सुरुक्मे सुरोचने ॥ ४१ ॥

म० उषासानक्ता इन्द्रं यजतः सङ्गतं कुरुतः । इन्द्रेण सङ्गमं कुरुतः । यजिरत्र सङ्गतिकरणार्थः । उषा आदित्यप्रभा नक्ता रात्रिः उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता । समासे उषःशब्दस्योषासादेशः । किंभूतमिन्द्रम् । बृहन्तं महान्तं शूरं विक्रान्तं देवानां देवं सर्वदेवपूज्यम् । कीदृश्यौ उषासानक्ता । बृहती बृहत्यौ पयस्वती उदकवत्यौ अवश्यायवत्यौ । सुदुघे शोभनं दुग्धः ते 'दुहः कब्घश्च' (पा० ३ । २ । ७०) इति कप् घादेशश्च । पेशसा विचित्ररूपेण संवयन्ती संग्रथयन्त्यौ इन्द्रं रूपेण योजयन्त्यौ । तत्र दृष्टान्तः । तन्तुमिव यथा पटार्थं ततं विस्तीर्णं तन्तुं सूत्ररूपेण कश्चित् संवयति । तथा सुरुक्मौ शोभनं रुक्मं रोचनं कान्तिर्ययोस्ते सुरुक्मौ ॥ ४१ ॥

दैव्या॒ मिमा॑ना॒ मनु॑षः पुरु॒त्रा होता॑रा॒विन्द्रं॑ प्रथ॒मा सु॒वाचा॑ । मू॒र्धन्य॒ज्ञस्य॒ मधु॑ना॒ दधा॑ना प्रा॒चीन॒ं ज्योति॑र्ह॒विषा॑ वृधातः ॥ ४२ ॥

[दैव्या॑ । मिमा॑ना । मनु॑षः । पुरु॒त्रेति॑ पुरु॒ त्रा । होता॑रौ । इन्द्र॑म् । प्रथ॒मा । सु॒वाचेति॑ सु॒ वाचा ॥ मू॒र्द्धन् । य॒ज्ञस्य॑ । मधु॑ना । दधा॑ना । प्रा॒चीन॑म् । ज्योतिः॑ । ह॒विषा॑ । वृ॒धा॒त॒ः ॥४२॥]

देव होकर भी होता, यज्ञ की इयत्ता करने वाले, मानव होता से प्रथमभावी, प्रधानभूत, इन्द्र को यज्ञ के प्रधान अंग में स्थापित करने वाले और सुन्दर वाणी से युक्त अग्नि-वायु पूर्व दिशा में वर्तमान आहवनीय नाम की ज्योति को मधुर घृतादि हविः से बढ़ाते हैं ॥ ४२ ॥

उ० दैव्या मिमाना । व्यवहितपदप्रायो मन्त्रः । दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निः असौ च वायुर्मध्यमः । दैव्यौ होतारौ मिमानौ निर्मिमाणौ यज्ञे । मनुष इति तद्धितलोपः । वीप्सायाश्च मनुष्यस्य यजमानस्य पुरुत्रा बहुप्रकारम् । प्रथमौ मानुषाद्धोतुः । सुवाचा साधुवाचौ । मूर्धनि प्रधानाङ्गे यज्ञस्य । इन्द्रं मधुना अन्नसहितं दधाना स्थापयन्तौ । प्राचीनम् आहवनीयाख्यं ज्योतिः हविषा वृधातः वर्धयतः ॥ ४२ ॥

म० अयं चाग्निरसौ च वायुर्मध्यमस्तौ देवानामिमौ दैव्यौ होतारौ वाय्वग्नी प्राचीनं प्राच्यां दिशि वर्तमानं ज्योतिराहवनीयाख्यं मधुना मधुरेण हविषा कृत्वा वृधातः वर्धयतः । वृधेः 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्याट् । कीदृशौ । होतारौ पुरुत्रा बहुधा मिमाना मिमानौ यज्ञं निर्मिमाणौ । मनुषः मानुषाद्धोतुः प्रथमा आद्यौ । मनुषः इति प्रथमा पञ्चम्यर्थे । सुवाचा सुवाचौ शोभना वाक् ययोस्तौ । यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि प्रधानेऽङ्गे इन्द्रं दधाना स्थापयन्तौ । सर्वत्र प्रथमाद्विवचनस्याकारः ॥ ४२ ॥

ति॒स्रो दे॒वीर्ह॒विषा॒ वर्ध॑माना॒ इन्द्रं॑ जुषा॒णा जन॑यो॒ न पत्नीः॑ । अच्छि॑न्नं॒ तन्तु॒ं पय॑सा॒ सर॑स्वतीडा॑ दे॒वी भार॑ती वि॒श्वतू॑र्तिः ॥ ४३ ॥

[ति॒स्रः । दे॒वीः । ह॒विषा॑ । वर्द्ध॑मानाः । इन्द्र॑म् । जु॒षा॒णाः । जन॑यः । न । पत्नीः॑ ॥ अच्छि॑न्नम् । तन्तु॑म् । पय॑सा । सर॑स्वती । इडा॑ । दे॒वी । भार॑ती । वि॒श्वतू॑र्ति॒रिति॑ वि॒श्व तूर्तिः॑ ॥४३॥]

हविः से वृद्धि को प्राप्त होने वाली पत्नी स्त्रियों की भाँति इन्द्र को सेवन करने वाली और सर्वत्रगति इडा, सरस्वती व भारती तीन देवियाँ यज्ञ-तन्तु को अच्छिन्न बनावें ॥ ४३ ॥

उ० तिस्रो देवीः । यास्तिस्रो देव्यो हविषा आज्येन वर्धमानाः इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । जनयो न पत्नीः जाया इव पत्न्यः आसते । ता अच्छिन्नं तन्तुम् अविच्छिन्नयज्ञम् पयसा हविषा कुर्वन्तु । कतमास्तास्तिस्रो देव्य इत्यत आह । सरस्वती च इडा च । देवी दानादिगुणयुक्ता । भारती आदित्यप्रभा । विश्वतूर्तिः सर्वतः तूर्णं यायिनी । आख्यातमन्त्रे नास्त्यतोऽध्याहृतम् ॥ ४३ ॥

म० सरस्वती इडा भारती तिस्रो देव्यः पयसा हविषा कृत्वा तन्तुं यज्ञमच्छिन्नं छेदेन विघ्नेन रहितं कुर्वन्त्विति शेषः । वर्धमानाः पुष्टियुक्ताः । पत्नीः पत्न्यः साध्व्यो जनयो न जाया इव इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । देवीः दीप्यमानाः विश्वस्मिन् सर्वत्र त्वरते तूर्णं गच्छति विश्वतूर्तिः सर्वगामिनीति द्वे विशेषणे तिसृणाम् ॥ ४३ ॥

त्वष्टा॒ दध॒च्छुष्म॒मिन्द्रा॑य॒ वृष्णेऽपा॑कोऽचिष्टुर्य॒शसे॑ पु॒रूणि॑ । वृषा॒ यज॒न् वृष॑णं॒ भूरि॑रेता मू॒र्धन्य॒ज्ञस्य॒ सम॑नक्तु दे॒वान् ॥ ४४ ॥

[त्वष्टा॑ । दध॑त् । शुष्म॑म् । इन्द्रा॑य । वृष्णे॑ । अपा॑कः । अचि॑ष्टुः । य॒शसे॑ । पु॒रूणि॑ ॥ वृषा॑ । यज॑न् । वृष॑णम् ।

भूरिरेता॒ऽइति॒भूरि॑ रेताः । मूर्द्धन् । य॒ज्ञस्य॑ । सम् । अ॒न॒क्तु॒ । दे॒वान् ॥४४॥]

चतुर, यशस्वी व सेक्ता इन्द्र के लिए बहुबल धारण करने वाला सर्वत्रगति, वर्षक तथा वर्षक इन्द्र का पूजन करने वाला और प्रभूतवीर्य त्वष्टा यज्ञ के शिरःस्थानीय आहवनीय में देवों का यजन करे ॥ ४४ ॥

उ० त्वष्टा दधत् त्वष्टा तक्षतेः करोत्यर्थस्य । यस्त्वष्टा दधत् धारयत् शुष्मं बलम् इन्द्राय इन्द्रार्थम् । वृष्णे सेक्त्रे । कथंभूतस्त्वष्टा । अपाकः । पाक इति प्रशस्यनाम । न विद्यते यस्मात्त्वष्टुरन्यः पाकः प्रशस्यः स अपाकः । 'नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च' इति समासः । अचिष्टुः अचितस्त्यानशरीरः अञ्जनशीलो वा । यशसे च इन्द्राय । पुरूणि बहूनि भैषज्यानि अकरोदिति शेषः । वृषा सेक्ता यष्टा यजन् वृषणं सेक्तारमिन्द्रम् भूरिरेताः सर्वजनकः त्वष्टा । स मूर्धनि यज्ञस्य आहवनीये सम् अनक्तु भक्षयतु हविःसहितेनाज्येन देवान् । अनक्तिर्भोजनार्थः । आहवनीयात्मनावस्थितान् भोजयतु देवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥

म० त्वष्टा यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि शिरःस्थानीये आहवनीये देवान् समनक्तु भोजयतु । अन्तर्भूतण्यर्थोऽनक्तिरत्र भोजनार्थः । कीदृशस्त्वष्टा । यशसे यशस्विने वृष्णे सेक्त्रे इन्द्राय पुरूणि । वचनव्यत्ययः । पुरु बहु शुष्मं बलं दधत् धारयन् । तथा अपाकः इति प्रशस्यनाम । न विद्यते पाकः प्रशस्यो यस्मात्सोऽपाकः । 'नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वाच्यो वाचोत्तरपदलोपश्च' इति समासः । अचिष्टुः अञ्जनशीलः सर्वत्र गतः । वृषा वर्षिता वृषणमिन्द्रं यजन् पूजयन् । भूरिरेताः भूरि बहु रेतो वीर्यं यस्य सः । सर्वजनक इत्यर्थः । 'त्वष्टा त्वक्षतेः करोत्यर्थस्य' (निरु० ८ । १३) इति यास्कोक्तेः । ईदृशस्त्वष्टा देवान्भोजयत्वित्यर्थः ॥ ४४ ॥

व॒न॒स्पति॒रव॑सृष्टो॒ न पाशै॒स्त्मन्या॑ सम॒ञ्जञ्छ॑मि॒ता न दे॒वः । इन्द्र॑स्य ह॒व्यैर्ज॒ठरं॑ पृणा॒नः स्वदा॑ति य॒ज्ञं मधु॑ना घृ॒तेन॑ ॥ ४५ ॥

[व॒न॒स्पति॑ः । अव॑सृष्ट॒ऽइत्यव॑ सृष्टः । न । पाशैः॑ । त्मन्या॑ । स॒म॒ञ्जन्निति॑सम् अ॒ञ्जन् । श॒मि॒ता । न । दे॒वः ॥ इन्द्र॑स्य । ह॒व्यैः । ज॒ठर॑म् । पृ॒णा॒नः । स्वदा॑ति । य॒ज्ञम् । मधु॑ना । घृ॒तेन॑ ॥४५॥]

शमिता (=कसाई) के समान यूप-बन्धनों से कसे हुए के समान पशु को स्वयं में संयोजित करता है । वह पशुहव्यों से इन्द्र के पेट को भरते हुए यज्ञ को भी मधुर घृत से सुस्वादु बनाता है ॥ ४५ ॥

उ० वनस्पतिरवसृष्टः वनस्पतिर्यूपः अवसृष्टेन अभ्यनुज्ञात इव पाशैर्बद्धमध्वर्युणा पशुम् त्मन्या आत्मनि समञ्जन् सङ्गमयतु संबध्नातु । कथमिव । शमिता न देवः । यथा शमिता देवः अपापः पशुबद्धमात्मना संगमयेत् एवम् । किंच इन्द्रस्य जठरमुदरम् हव्यैः पृणानः पूरयन् । स्वदाति यज्ञं समनक्तु यागम् मधुना च रसेन घृतेन च ॥ ४५ ॥

म० वनस्पतिर्यूपो देवो मधुना रसेन घृतेन च यज्ञं स्वदाति स्वदतु लेट् । आस्वादयतु समनक्तु वा । कीदृशो वनस्पतिः । अवसृष्टो न आज्ञप्त इव पाशैः कृत्वा । त्मन्या आत्मनि समञ्जन् अर्थात् पशुं संयोजयन् । आत्मन्शब्दस्य तृतीयाया यादेशः । 'मन्त्रेष्वाड्यादेरात्मनः' (पा० ६ । ४ । १४१) इति आलोपः । तत्र दृष्टान्तः । शमिता न शमिता इव । यथा शमिता पाशैः पशुमात्मनि संयोजयति तथा हव्यैरिन्द्रस्य जठरमुदरं पृणानः पूरयन् पृणीतेऽसौ पृणानः ॥ ४५ ॥

स्तो॒काना॒मिन्दुं॒ प्रति॒ शूर॒ इन्द्रो॑ वृषा॒यमा॑णो वृष॒भस्तु॒राषाट् । घृ॒त॒प्रुषा॒ मन॑सा॒ मोद॑माना॒ः स्वाहा॑ दे॒वा अ॒मृता॑ मादयन्ताम् ॥ ४६ ॥

[स्तो॒काना॑म् । इन्दु॑म् । प्रति॑ । शूर॑ः । इन्द्र॑ः । वृ॒षा॒यमा॑णः । वृ॒ष॒यमा॑ण॒ऽइति॑वृष॒ यमा॑णः । वृ॒ष॒भः । तु॒रा॒षाट् ॥ घृ॒त॒प्रुषेति॑घृ॒त प्रुषा॑ । मन॑सा । मोद॑मानाः । स्वाहा॑ । दे॒वाः । अ॒मृता॑ः । मा॒द॒य॒न्ता॒म् ॥४६॥]

वपाबिन्दु रूपी सोम को बैल के समान आचरणशील, वर्षक शूर और शत्रुसेना को शीघ्रता से नष्ट करने वाला इन्द्र पीकर प्रसन्न होवे । घृत के बिन्दुमात्र से ही मन से प्रसन्न होने वाले हविर्भाक् व अमर देवता भी वपासोम से मदमस्त होवें ॥ ४६ ॥

उ० स्तोकानामिन्दुम् । वपास्तोकानां संबन्धिनमिन्दुम् । प्रति सोमंप्रति पशोः सोमसंस्तवस्तदभिप्रायमेतत् । गमनाय शूरः विक्रान्तः । इन्द्रो वृषायमाणः वृष इव आचरत् । वृषभः सर्वलोकत्रासकृत् । तुराषाट् तूर्णं सहते अभिभवतीति तुराषाट् । स इन्द्रः स्वाहाकृतिभिर्मादयताम् तृप्यतु इत्यनुषङ्गः । घृतप्रुषा च घृतावयवेन च । मनसा मोदमानाः हृष्यन्तः । स्वाहा अविभक्तिको निर्देशः । स्वाहाकृतिभिर्देवाः अमृताः अमरणधर्माणः मादयन्ताम् तृप्यन्तु ॥ ४६ ॥

म० इन्द्रः स्वाहा देवाः । नामैकदेशो नामग्रहणम् । स्वाहाकृतयो देवाश्च मादयन्तां तृप्यन्तु । 'मद तृप्तौ' चुरादिः । किमुद्दिश्य स्तोकानामिन्दुं प्रति स्तोका वपासंबन्धिनो घृतबिन्दवः तत्संबन्धी य इन्दुः सोमः तंप्रति तमुद्दिश्य वपास्तोकेषु सोमत्वमारोप्यते । वपास्तोकरूपं सोममुद्दिश्येन्द्रः स्वाहाकृतयश्च तृप्यन्तामित्यर्थः । कीदृश इन्द्रः । शूरः शौर्यवान् वृषाय-

माणः वृषवदाचरति वृषायते वृषायतेऽसौ वृषायमाणः । शत्रून्प्रति गर्जन्नित्यर्थः । वृषभः वर्षिता । तुराषाट् तूर्णं सहते शत्रूनभिभवतीति तुराषाट् । कीदृशाः स्वाहाकृतयः । घृतप्रुषा घृतबिन्दुनापि मनसा मोदमानाः मोदन्ते ते मोदमानाः संतुष्टाः । अमृताः अमरणधर्माणः । नास्ति मृतं मरणं येषां ते ॥ ४६ ॥

आयात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः । वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीर्द्यौर्न क्षत्रमभिभूति पुष्यात् ॥ ४७ ॥

[आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः । सधमादिति सध माद् । अस्तु । शूरः ॥ वावृधानः । वावृधान इति ववृधानः । तविषीः । यस्य । पूर्वीः । द्यौः । न । क्षत्रम् । अभिभूतीत्यभि भूति । पुष्यात् ॥४७॥]

हमारी रक्षा के लिए इन्द्र यहाँ आवें। हमारे द्वारा प्रशंसित वह शूर यज्ञ में सहभोजकारी होवे (=हमारे साथ सोमरस पान करे।) जिस इन्द्र के पूर्व वीर्यकर्म द्युलोक के समान स्तुत्य हैं। वृद्धि को प्राप्त होता हुआ वह इन्द्र हमारे अभिभवकारी क्षत्र को पुष्ट बनावे ॥ ४७ ॥

उ० आयातु षड् त्रिष्टुभः । ऐन्द्रस्य पशोर्वपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्याः । आयातु आगच्छतु इन्द्रः । अवसे अवनाय तर्पणाय रक्षणाय वा । उप नः समीपेऽस्माकम् आगच्छतु । ततश्च इहास्माभिः स्तुतः सधमात् सहमदनः सहभोजनः अस्तु । शूरो विक्रान्तः । वावृधानः वर्धमानः स्वबलैः । तविषीर्यस्य पूर्वीः द्यौर्न । तविषीति बलनाम । तवतेर्वृद्धिकर्मणः । यस्येन्द्रस्य बलानि पूर्वाणि वृत्रवधादीनि बलानि द्यौरिवोच्चैः कथ्यन्ते । यश्चास्मदीयं क्षत्रम् । अभिभूति अभिभवितृ अभिभवनशीलमपि पुष्यात् पुष्णाति स आयात्विति संबन्धः ॥ ४७ ॥

म० 'याज्यानुवाक्याश्च' (का० १९ । ६ । १३ ।) वपापुरोडाशपशुयागानां याज्यानुवाक्याः आयात्विन्द्र (४७) इति वपायाः पुरोनुवाक्या, आ न इन्द्रो दूरात् (४८) इति याज्या, आ न इन्द्रो हरिभिः (४९) इति पशुपुरोडाशस्य पुरोऽनुवाक्या, त्रातारमिन्द्रं (५०) इति याज्या, इन्द्रः सुत्रामा (५१) इति पशुयागे पुरोऽनुवाक्या, तस्य वयम् (५२) इति याज्येति सूत्रार्थः । सप्त त्रिष्टुभ इन्द्रदेवत्याः । इन्द्रो नोऽस्मानवसे अवितुं रक्षितुमुप आयातु समीपमागच्छतु । तुमर्थेऽवतेरसेन्प्रत्ययः । इहायातः सन् । सधमात् अस्तु सह देवैः सार्धं मादयति तृप्यतीति सहमात् सहभोजनकर्तास्तु । मादयतेः क्विप् । कीदृश इन्द्रः । शूरः विक्रान्तः । स्तुतोऽस्माभिः । वावृधानः वर्धमानः । यस्येन्द्रस्य पूर्वीः तविषीः पूर्वाः तविष्यः पूर्वाणि कृतानि बलानि वृत्रवधादयः पराक्रमाः द्यौर्न स्वर्ग इव कथ्यन्ते । स्वर्गो यथा स्तूयते तथा यस्येन्द्रस्य बलानि स्तूयन्ते । तविषीति बलनाम 'तवतेर्वृद्धिकर्मणः' (निरु० ९ । २५) इति यास्कः । यश्चेन्द्रः क्षत्रमस्मदीयं पुष्यात् पुष्यति 'लेटोऽडाटौ' । कीदृशं क्षत्रम् । अभिभूति अभिभवनशीलं शूरम् । स इन्द्र आयात्विति संबन्धः ॥ ४७ ॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादभिष्टिकृदवसे यासदुग्रः । ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः सङ्गे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून् ॥ ४८ ॥

[आ । नः । इन्द्रः । दूरात् । आ । नः । आरात् । अभिष्टिकृदित्यभिष्टि कृत् । अवसे । यासत् । उग्रः ॥ ओजिष्ठेभिः । नृपतिरिति नृ पतिः । वज्रबाहुरिति वज्र बाहुः । सङ्ग इति सम् गे । समत्स्विति समत् सु । तुर्वणिः । पृतन्यून् ॥४८॥].

अभीष्टप्रद तथा उग्र वह इन्द्र रक्षा के लिए दूर द्युलोकादि से और समीप पृथ्वीलोकादि से हमारे निकट आवें। मनुष्यों का पालक और वज्रबाहु इन्द्र युद्ध या अनेक युद्धों में शत्रुत्व आचरण करने वालों को अपने बलवीर्यों से शीघ्र नष्ट कर देने वाला है ॥ ४८ ॥

उ० आ न इन्द्रः आउपसर्गो यासदित्यत्र संबध्यते । आयासत् आयातु नः अस्माकम् इन्द्रः दूरात् द्युलोकादेः । आ न आसात् । आयासच्च अस्माकम् । आसादित्यन्तिकनाम । आगच्छतु चास्माकं समीपात् । यद्यपि दूरे यद्यप्यन्तिक इत्यर्थः । अभिष्टिकृत् अभिलषितपदार्थकारी । अवसे अवनाय अन्नाय वा । उग्रः अतिविषमः । एत्य च । ओजिष्ठेभिः ओजस्वितमैः बलैरुपेतः । नृपतिः वज्रबाहुः सङ्गे संग्रामे । समत्सु । एतदपि संग्रामनाम । एकस्मिन्संग्रामे बहुषु च युगपदुपस्थितेषु । तुर्वणिः तूर्णवनिः तूर्णसंभक्ता । पृतन्यून् संग्रामयतः शत्रून् ॥ ४८ ॥

म० इन्द्रो नोऽस्माकं दूरादूरप्रदेशात् द्युलोकादेरपि आयासत् आयातु । यातेः 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इति अटि कृते 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) इति सिप्प्रत्ययः । आसान्निकटप्रदेशादपि आयासत् । आसादित्यन्तिकनाम । दूरात्समीपाच्चागच्छत्वित्यर्थः । किं कर्तुम् । अवसे अवितुमस्माकं रक्षणं कर्तुम् । कीदृश इन्द्रः । अभिष्टिकृत् अभिष्टिमभिलाषं करोतीत्यभिष्टिकृत् मनोरथप्रदः । उग्रः उत्कृष्टः । ओजिष्ठेभिः तेजस्वितमैर्बलैर्युक्त इति शेषः । ओजो विद्यते येषां ते ओजस्विनः अत्यन्तमोजस्विन ओजिष्ठाः । विन्मतोर्लुक् तैः । नृपतिः नृणां पालकः । वज्रबाहुः वज्रं बाहौ यस्य सः । तथा सङ्गे समत्सु सङ्गः समदिति द्वे संग्राम-

नामनी । सङ्गे एकस्मिन् संग्रामे समस्तु बहुष्वपि संग्रामेषु युगपदुत्थितेषु सत्सु पृतन्यून् शत्रून् तुर्वणिः 'तुर्वी हिंसायां' तुर्वतीति तुर्वणिः हन्ता । पृतनामिच्छन्ति पृतन्यन्ति 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८) इति क्यचि परे 'कव्यध्वर–' (पा० ७।४।३९) इत्यलोपः । ततः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इति उप्रत्ययः । संग्रामेच्छूनां हन्तेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

आ न॒ इन्द्रो॒ हरि॑भिर्या॒त्वच्छा॒र्वा॒ची॒नोऽव॑से राध॑से च । तिष्ठा॑ति व॒ज्री म॒घवा॑ विर॒प्शीमं य॒ज्ञमनु॑ नो॒ वाज॑सातौ ॥ ४९ ॥

[हरि॑भि॒रिति॒हरि॑ भिः । या॒तु । अच्छ॑ । अ॒र्वा॒ची॒नः । अव॑से । राध॑से । च॒ ॥ तिष्ठा॑ति । व॒ज्री । म॒घवेति॑म॒घ वा॑ । वि॒र॒प्शीति॑वि र॒प्शी । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अनु॑ । नः॒ । वाज॑साता॒विति॒वाज॑ सातौ ॥४९॥]

रक्षा और हविरान्न के लिए वह इन्द्र अपने हरी अश्वों के द्वारा हमारी ओर अभिमुख होकर शीघ्र आवे । अन्न की प्राप्ति के इस युद्ध में वज्रधारी, धनवान् और बहुभाषी (=महान्) वह इन्द्र हमारे इस यज्ञ के निकट उपस्थित रहे (=इसकी रक्षा करे) ॥४९॥

उ० आ न इन्द्रः । आयातु नः अस्मानभि इन्द्रः । हरिभिः हरितवर्णैः अच्छ । अच्छाभेरर्थे । सचास्मानेत्य । अर्वाचीनः अर्वाग्गच्छन्‌ः अवसे अन्नाय राधसे धनाय च दानार्थम् । एत्य च तिष्ठाति तिष्ठतु वज्री मघवान् धनवान् । विरप्शी विरमणशीलः । इमं यज्ञम् अनु प्रति । नः अस्माकम् वाजसातौ अन्नसंभजने निमित्तभूते ॥ ४९ ॥

म० अच्छाभेरर्थे । इन्द्रोऽर्वाचीनोऽभिमुखः सन् नोऽस्मानच्छ अस्मानभि आयातु । कैः हरिभिरश्वैः । किमर्थम् । अवसे अवनमवः अत्तुन् तस्मै रक्षणाय राधसे धनाय च । आगत्य च वज्री इन्द्रो नोऽस्माकमिमं यज्ञमनु प्रति वाजसातौ अन्नसंभजने निमित्ते तिष्ठति तिष्ठतु लेट् । कीदृशः । मघवा मघं धनमस्यास्तीति धनवान् । विरप्शी विविधं रपति लपतीति विरप्शी महान् ॥ ४९ ॥

त्रा॒तार॒मिन्द्र॑मवि॒तार॒मिन्द्र॒ꣳ हवे॑ हवे सु॒हव॒ꣳ शूर॒मिन्द्र॑म् । ह्वया॑मि श॒क्रं पु॑रुहू॒तमिन्द्र॒ꣳ स्व॒स्ति नो॑ म॒घवा॑ धा॒त्विन्द्रः॑ ॥ ५० ॥

[त्रा॒तार॑म् । इन्द्र॑म् । अ॒वि॒तार॑म् । इन्द्र॑म् । हवे॑हव॒ऽइति॒हवे॑ हवे । सु॒हव॒मिति॑सु हव॑म् । शूर॑म् । इन्द्र॑म् ॥ ह्वया॑मि । श॒क्रम् । पु॒रु॒हू॒तमिति॑पुरु हू॒तम् । इन्द्र॑म् । स्व॒स्ति । नः॒ । म॒घवेति॑म॒घ वा॑ । धा॒तु । इन्द्रः॑ ॥५०॥]

रक्षक इन्द्र को और युद्ध-युद्ध में आह्वानीय इन्द्र को; सर्वसमर्थ तथा बहुतों के द्वारा पुकारे जाने वाले इन्द्र को मैं आह्वान करता हूँ । धनवान् वह इन्द्र हमें अविनाश दे ॥ ५० ॥

उ० त्रातारमिन्द्रम् । त्रातारं रक्षितारम् इन्द्रं यतः कथयन्ति । अवितारं च यतः इन्द्रं कथयन्ति । हवेहवे सुहवम् । आह्वाने आह्वाने शोभनाह्वानमिन्द्रं यतः कथयन्ति । शूरं विक्रान्तमिन्द्रं यतः कथयन्ति जनाः । अतः ह्वयामि शक्रं शक्तम् इन्द्रं तमहम् । पुरुहूतं बहुभिराहूतम् । सचाहुतः सन् । स्वस्ति नः अविनाशमस्माकम् मघवा धनवान् धातु दधातु इन्द्रः ॥ ५० ॥

म० गर्गदृष्टा । त्रातारं रक्षितारमिन्द्रम् । अवितारं प्रीणयितारमिन्द्रम् । हवे हवे आह्वाने आह्वाने यज्ञे वा । सुहवं सुखेन हूयते आहूयत इति सुहवम् शूरम् । शक्रम् शक्नोतीति शक्रस्तं समर्थम् । पुरुहूतं पुरुभिर्बहुभिर्हूयते पुरुहूतस्तं बहुभिराहूतम् । ईदृशमिन्द्रं ह्वयामि आह्वयामि । मघवा धनवानिन्द्र आहूतः सन्नोऽस्माकं स्वस्ति अविनाशं धातु दधातु करोतु । विकरणव्यत्ययः । इन्द्रशब्दावृत्तिरादरार्था ॥ ५० ॥

इन्द्रः॑ सु॒त्रामा॒ स्ववाँ॑ २॥ अवो॑भिः सुमृ॒डीको॑ भवतु वि॒श्ववे॑दाः । बाध॑तां॒ द्वेषो॒ अभ॑यं कृणोतु सु॒वीर्य॑स्य पत॑यः स्याम ॥ ५१ ॥

[इन्द्रः॑ । सु॒त्रामेति॑सु त्रामा॑ । स्ववा॒निति॒स्व वान् । अवो॑भि॒रित्यव॑ भिः । सु॒मृ॒डीक॒ऽइति॑सु मृ॒डीकः॑ । भवतु । वि॒श्ववे॑दा॒ऽइति॑वि॒श्व वे॑दाः ॥ बाध॑ताम् । द्वेषः॑ । अभ॑यम् । कृ॒णोतु । सु॒वी॒र्य॒स्येति॑सु वी॒र्य॑स्य । पत॑यः । स्या॒म ॥५१॥]

सुरक्षक, सर्वज्ञ और धनवान् इन्द्र अपनी रक्षाओं के द्वारा हमें सुख देने वाला होवे । वह द्वेषियों को बाधित करे तथा हमें निर्भयता देवे । उसकी दया से हम सुष्ठु बलशाली होवें ॥ ५१ ॥

उ० इन्द्रः सुत्रामा इन्द्रः साधुत्राणः स्ववान् धनवान् । अवोभिः अन्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु । विश्ववेदाः सर्वधनः । किंच बाधताम् अपगमयतु द्वेषः दौर्भाग्यम् । अभयं कृणोतु करोतु । त्वत्प्रसादाच्च सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्याम ॥ ५१ ॥

म० इन्द्रः अवोभिरन्नैः सुमृडीकः शोभनसुखकारी भवतु । शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात्स सुमृडीकः । कीदृश इन्द्रः । सुत्रामा सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा 'आतो मनिन्–' (पा० ३।२।७४) इति मनिन् । स्ववान् स्वं धनमस्यास्तीति स्ववान् । 'आतोऽटि नित्यम्' (पा० ८।३।३) इत्यनुनासिकत्वम् । 'दीर्घादटि समानपादे' (पा० ८।३।९) इति नस्य रुः । विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य सः । स चेन्द्रो

द्वेषः दौर्भाग्यं बाधतां निवर्तयतु । अभयं च कृणोतु करोतु । किंच इन्द्रप्रसादाद्वयं सुवीर्यस्य धनस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । शोभनाश्च ते वीराश्च सुवीराः पुत्रादयः तेभ्यो हितं सुवीर्यं तस्य ॥ ५१ ॥

तस्य॑ व॒यꣳ सु॑म॒तौ य॒ज्ञिय॒स्यापि॑ भ॒द्रे सौ॑मन॒से स्या॑म । स सु॒त्रामा॒ स्ववाँ॑२॥ इन्द्रो॑ अ॒स्मे आ॒रा-च्चि॒द्द्वेषः॑ सनु॒तर्यु॑योतु ॥ ५२ ॥

[तस्य॑ । व॒यम् । सु॒म॒ताविति॑सु म॒तौ । य॒ज्ञिय॑स्य ॥ स२ । सु॒त्रामेति॑सु त्रामा॑ । स्वत्रा॒निति॑स्व वा॑न् । इन्द्रः॑ । अ॒स्मेऽइत्य॒स्मे । आ॒रात् । चि॒त् । द्वेषः॑ । स॒नु॒तः२ । यु॒यो॒तु ॥५२॥]

हम उस यजनीय की सद्बुद्धि तथा मन की प्रसन्नता में स्थित रहें। वह सुरक्षक एवं धनशाली है। इन्द्र हमारे शत्रुओं को पृथक् करके नष्ट करे ॥ ५२ ॥

उ० तस्य वयम् । तस्येन्द्रस्य सुत्राम्णः वयं सुमतौ कल्याणमतौ स्याम । यज्ञियस्य यज्ञसंपादिनः । अपि किंच । भद्रे भन्दनीये सौमनसे कल्याणमनसि स्याम वयम् । ततोऽनुग्राह्यबुद्धौ वर्तमानानामस्माकम् । स सुत्रामा शोभनत्राणः । स्ववान् धनवान् इन्द्रः अस्मे अस्मत्तः आराच्चित् दूरादपि द्वेषः दौर्भाग्यम् तत्र वर्तमानम् । सनुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम । अन्तर्हितं कृत्वा युयोतु । यद्वा दूरे वर्तमानं प्रकटं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु ॥ ५२ ॥

म० वयं तस्येन्द्रस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ स्याम भवेम । भद्रे कल्याणरूपे । सौमनसे सुमनसो भावे शोभनमनस्कत्वेऽपि स्याम । इन्द्रोऽस्मासु सुमतिं मनश्च भद्रं करोत्वित्यर्थः । कीदृशस्येन्द्रस्य । यज्ञियस्य यज्ञाय हितो यज्ञियस्तस्य यज्ञसंपादिनः । सुत्रामा सुरक्षकः स्ववान् धनवान् स इन्द्रः अस्मे अस्मत्तः आराच्चित् दूरादपि वर्तमानं द्वेषो दौर्भाग्यं सनुतरन्तर्हितं कृत्वा युयोतु पृथक्करोतु । विकरणव्यत्ययः । सनुतरिति निर्णीतान्तर्हितनाम ॥ ५२ ॥

आ म॒न्द्रैरि॑न्द्र॒ हरि॑भिर्या॒हि म॒यूर॑रोमभिः । मा त्वा॒ केचि॒न्नि य॑म॒न् विं न पा॒शिनोऽति॒धन्वे॑व॒ ताँ २॥ इ॑हि ॥ ५३ ॥

[आ । म॒न्द्रैः२ । इ॒न्द्र॒ । हरि॑भि॒रिति॒हरि॑ भिः॑ । या॒हि । म॒यूर॑रोमभि॒रिति॑म॒यूर॑रोम भिः॑ ॥ मा । त्वा॒ । के । चि॒त् । नि । य॒म॒न् । विम् । न । पा॒शिनः॑ । अति॑ । ध॒न्वेवेति॒धन्व॑ इव । तान् । इ॒हि ॥५३॥]

मयूर के रोमों जैसे श्याम वर्ण के मन्दमति हरी अश्वों के द्वारा हे इन्द्र! तुम हमारे यज्ञ में आओ। हमारे यज्ञ में आते समय तुम्हें कोई दुष्ट राक्षसादि कहीं पकड़ न लें; जैसे व्याध-बहेलिये पक्षी को पकड़ लेते हैं। जैसे व्यापारी मरुस्थल को पार करके अच्छे स्थान में शीघ्र पहुँचते हैं, वैसे ही तुम भी उस रुकावट को पार करके हमारे यज्ञ में आओ ॥ ५३ ॥

उ० आ मन्द्रैः बृहत्यैन्द्री । आयाहि मन्द्रैः मन्दनीयैः हे इन्द्र । हरिभिः हरिद्वर्णैः अश्वैः । मयूररोमभिः बभ्रवो ह्यश्वाः । किंच मा त्वा केचिन्नियमन् विं न पाशिनः । मा च त्वामागच्छन्तं केचिन्नियमन्निबध्नन्तु । कथमिव । विरिति शकुनिनाम । शकुनिमिव पाशिनः पाशप्रतिबन्धका आखेटकिनः । अथ केचित्परिपन्थिनो भवेयुः । अतिधन्वेव तान् इहि । अतीत्य तान् इहि आगच्छ । कथमिव । धन्व इव । यथा धन्व निरुदकदेशं परित्यज्य अन्यतममागच्छेयुः एवमागच्छेति ५३

म० विश्वामित्रदृष्टा बृहती । तृतीयो द्वादशार्णोऽन्ये त्रयोऽष्टार्णाः । आ मन्द्रैः एवेत् अनयोर्विनियोगाभावः । हे इन्द्र, त्वं हरिभिः अश्वैः आयाहि । कीदृशैः । मन्द्रैः गम्भीरनादैः मयूररोमभिः मयूरस्येव रोमाणि येषां ते मयूररोमाणस्तैः मयूरसमवर्णैः । किंच केचित् दुष्टा आगच्छन्तं त्वा त्वां मा नियमन् नियच्छन्तु मा निबध्नन्तु । तत्र दृष्टान्तः । पाशिनः पाशहस्ता व्याधाः विं पक्षिणमिव । यथा पाशिनः पक्षिणं बध्नन्ति तथा त्वां मा बध्नन्तु । अथ ये परिपन्थिनो भवेयुस्तानतीहि अतिक्रम्यागच्छ । किमिव । धन्व इव । धन्व निरुदकदेशः । यथा पान्थो मरुदेशमतिक्रम्य गच्छति तथा गच्छ ॥ ५३ ॥

ए॒वेदिन्द्रं॒ वृष॑णं॒ वज्र॑बाहुं॒ वसि॑ष्ठासो अ॒भ्य॒र्च॑न्त्य॒र्कैः । स नः॑ स्तु॒तो वी॒रव॑द्धातु॒ गोम॑द्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ५४ ॥

[ए॒व । इ॒त् । इन्द्र॑म् । वृष॑णम् । वज्र॑बाहु॒मिति॒वज्र॑ बाहुम् । वसि॑ष्ठासः । अ॒भि । अ॒र्च॒न्ति॒ । अ॒र्कैः२ ॥ स२ । न॒ः । स्तु॒तः२ । वी॒रव॑दिति॒वी॒र व॑त् । धा॒तु॒ । गोम॑दि॒ति॒गो म॑त् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिभि॒रिति॑स्व॒स्ति भिः॑ । सदा॑ । न॒ः ॥५४॥]

इस प्रकार से वसिष्ठ ऋषि के गोत्रज ऋषि वर्षक व वज्रबाहु इन्द्र को मंत्रों से संस्तुत करते हैं। हमारे द्वारा संस्तुत वह हमें वीर पुत्र से युक्त और गोयुक्त धन देवे। हे देवों या ऋत्विजों! तुम सब हमें सदा ही कल्याणों से पालो ॥ ५४ ॥

उ० एवेद् । ऐन्द्री त्रिष्टुप् यमेवमनेन प्रकारेण । इत् पादपूरणः । इन्द्रं वृषणं वर्षितारं वज्रबाहुं वसिष्ठासः वसिष्ठस्यापत्यानि बहूनि । यद्वा वस्तृतमा ऋषयः । अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति अर्कैः मन्त्रैः । स नः सोऽस्मभ्यम् स्तुतः वीर-

वत् साधुपुत्रसंयुक्तम् धातु ददातु धनम् । गोमच्च गोसंयुक्तम् । एवं त्रिभिः पादैरिन्द्रमभिष्टुत्य अथेदानीं ये याजयन्ति तानाह । यूयं पात पालयत स्वस्तिभिरविनाशैः सदाकालं नोऽस्मान् ॥ ५४ ॥

म० वसिष्ठदृष्टा इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् । वसिष्ठाः वसिष्ठापत्यानि मुनयः अर्कैर्मन्त्रैः एव इत् एवमेव इन्द्रमभ्यर्चन्ति पूजयन्ति । कीदृशमिन्द्रम् । वृषणं वर्षितारम् । वज्रबाहुं वज्रं बाहौ यस्य तम् । स इन्द्रः स्तुतः सन् वीरवत् वीरा विद्यन्ते यत्र तत् पुत्रयुक्तम् । गोमत् गावो विद्यन्ते यत्र तत् गोसंयुक्तं धनम् नोऽस्मभ्यं धातु दधातु । विकरणव्यत्ययः । एवं पादत्रयेणेन्द्रं स्तुत्वा ऋत्विज आह । हे ऋत्विजः, यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा सर्वदा नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ ५४ ॥

समि॑द्धो अ॒ग्निर॑श्विना त॒प्तो घ॒र्मो वि॒राट् सु॒तः ।
दु॒हे धे॒नुः सर॑स्वती॒ सोम॑ᳯं शु॒क्रमि॒हेन्द्रि॒यम् ॥ ५५ ॥

[समि॑द्ध॒ इति॒ सम् इ॑द्धः । अ॒ग्निः । अ॒श्विना । त॒प्तः । घ॒र्मः । वि॒राडिति॑ वि॒ राट् । सु॒तः ॥ दु॒हे । धे॒नुः । सर॑स्वती । सोम॑म् । शु॒क्रम् । इ॒ह । इ॒न्द्रि॒यम् ॥५५॥]

हे अश्विनौ ! अग्नि प्रदीप्त हो चुका है । महावीर घट तपाया जा चुका है और राजमान सोमरस भी अभिषुत हो चुका है । यहाँ यज्ञ में स्थित सरस्वती शुद्ध और इन्द्र के बल को बढ़ाने वाले सोम (दूध) को गाय से दूह रही है ॥ ५५ ॥

उ० इतउत्तरं त्रिपशुः आअध्यायात् तत्र द्वादशानुष्टुभोऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । समिद्धः संदीप्तोऽग्निः हविःक्षपणसमर्थः । हे अश्विनौ । किंच तप्तो घर्मः प्रवर्ग्यः विराट् च सोमोऽभिषुतः । किंच दुहे प्रपूरयति च धेनुः सरस्वती । सोमं शुक्रं शुक्लम् इह इन्द्रियं वीर्यम् ॥ ५५ ॥

म० 'आप्रियश्च समिद्धो अग्निरश्विनेति' (का० १९ । ६ । १५) । समिद्ध इत्याद्या द्वादशानुष्टुभः चकारात्त्रिपशोः प्रयाजयाज्याः इति सूत्रार्थः । विदर्भिदृष्टा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या आप्रीसंज्ञा द्वादशानुष्टुभः । अश्विनावध्वर्यू देवानामिति तौ प्रति होता प्राह । हे अश्विना अश्विनौ, अग्निः समिद्धो दीप्तोऽस्ति हविर्दहनक्षमोऽस्ति । घर्मः प्रवर्ग्यः तप्तोऽस्ति । विराट् विविधं राजमानः सोमः सुतोऽभिषुतः । किंच धिनोति प्रीणाति धेनुः । औणादिको नुप्रत्ययो धिवेः वलोपो गुणश्च । प्रीणयित्री सरस्वती इह यज्ञे सोमं दुग्धे. 'दुह प्रपूरणे' लट् तङि प्रथमैकवचने टेरेत्वे 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७ । १ । ४१) इति तलोपे दुहे इति रूपम् । कीदृशं सोमम् । शुक्रं शुक्लं शुद्धम् इन्द्रियमिन्द्राय हितं बलकरम् । एतावता यज्ञसंपत्तिरस्ति युवामागच्छतमिति भावः ॥ ५५ ॥

त॒नू॒पा भि॒षजा॑ सु॒तेऽश्वि॒नो॒भा सर॑स्वती । मध्वा॒ रजा॑ᳯंसीन्द्रि॒यमिन्द्रा॑य प॒थिभि॑र्वहान् ॥ ५६ ॥

[त॒नू॒पेति॑ त॒नू पा । भि॒षजा॑ । सु॒ते । अ॒श्विना॑ । उ॒भा । सर॑स्वती । मध्वा॑ । रजा॑ᳯंसि । इ॒न्द्रि॒यम् । इन्द्रा॑य । प॒थिभि॒रिति॑ प॒थि भिः॑ । व॒हा॒न् ॥५६॥]

शरीर-रक्षक व वैद्य दोनों अश्विनौ एवं सरस्वती सोमरस के अभिषुत हो चुकने पर मधु के द्वारा लोकों को पूरित करते हैं । वे यज्ञमार्गों से इन्द्र को बल वहन (=प्रदान) करते हैं ॥ ५६ ॥

उ० अश्विनावध्वर्यू तयोर्होता कथयति यज्ञसंपत्तिम् । तनूपा भिषजा तनूनां पातारौ भिषजौ च । सुते सोमे अश्विनावुभौ सरस्वती च मध्वा रसेन रजांसि पूरयन्त्विन्द्रोपभोगाय । लोका रजांस्युच्यन्ते इतीह लोकवचनो रजःशब्दः । इन्द्रियं वीर्यम् इन्द्राप्यायनार्थम् पथिभिर्मार्गैर्वहान्वहन्तु ॥ ५६ ॥

म० उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती मध्वा मधुना रजांसि लोकान् दुहन्ति पूरयन्ति । पूर्वर्चो दुहे इतस्य वचनव्यत्ययेनेहानुषङ्गः । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु० ४ । १९) इति यास्कोक्तेः रजःशब्दोऽत्र लोकवाची । कीदृशावश्विनौ । तनूपा तनूः शरीराणि पातस्तौ तनूपौ शरीराणां रक्षितारौ । भिषजा भिषजौ वैद्यौ । क्व सति । सुते सोमेऽभिषुते सति पूरयन्तीत्यर्थः । किंच अश्विसरस्वत्य इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं पथिभिर्यज्ञमार्गैः वहान् वहन्ति । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इतीकारलोपे वहानिति रूपम् ॥ ५६ ॥

इन्द्रा॒येन्दु॑ᳯं सर॑स्वती॒ नरा॒शᳯंसे॑न न॒ग्नहु॑म् । अधा॑ताम॒श्विना॒ मधु॑ भेष॒जं भि॒षजा॑ सु॒ते ॥ ५७ ॥

[इन्द्रा॑य । इन्दु॑म् । सर॑स्वती । न॒रा॒शᳯंसे॑न । न॒ग्नहु॑म् ॥ अधा॑ताम् । अ॒श्विना॑ । मधु॑ । भे॒ष॒जम् । भि॒षजा॑ । सु॒ते ॥५७॥]

ऋत्विजों के द्वारा शंसनीय यज्ञ के द्वारा सरस्वती ने इन्द्र के लिए सोम और सुराकन्द को प्रदान किया । सोम के अभिषुत होने पर वैद्य अश्विनौ ने इन्द्र को मधुर भेषज प्रदान किया ॥ ५७ ॥

उ० इन्द्रायेन्दुम् । इन्द्रार्थमिन्दुं सोमं सरस्वती अभिषुणोदिति वाक्यपरिपूर्तिः । नराशंसेन यज्ञेन सहिता नग्नहुम् । किंच अधातां सुरायाम् अश्विनौ मधु रसरूपं भेषजरूपं च । भिषजौ वैद्यौ सुते सोमेन्द्रायेत्यनुषङ्गो विभक्तिव्यत्ययेन ॥ ५७ ॥

म० सरस्वती नराशंसेन यज्ञेन सह इन्द्राय इन्द्रार्थमिन्दुं सोमं नग्नहुं सुराकन्दं च पूर्वोक्तमधात् धृतवती । किंच

भिषजा अश्विना भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति मधु मधुरं भेषजमौषधमधातां धारितवन्तौ। अधातामित्येव क्रिया वचनव्यत्ययेन पूर्वार्धे योज्या ॥ ५७ ॥

आजुह्वाना सरस्वतीन्द्रायेन्द्रियाणि वीर्यम् । इडाभिरश्विनाविषꣳसमूर्जꣳ सꣳ रयिं दधुः ॥५८॥

[आजुह्वानेत्याजुह्वाना । सरस्वती । इन्द्राय । इन्द्रियाणि । वीर्य्यम् ॥ इडाभिः । अश्विनौ । इषम् । सम् । ऊर्जम् । सम् । रयिम् । दधुः ॥५८॥]

इन्द्र को आह्वान करती हुई सरस्वती ने उसके लिए चक्षुरादि इन्द्रियबलों को धारण किया (=उसे दिया)। अश्विनौ ने पशुओं के साथ अन्न, ओज और धन धारण किया (=इन्द्र को दिया) ॥ ५८ ॥

उ० आजुह्वाना आह्वयन्ती सरस्वती इन्द्रायेन्द्रियाणि चक्षुःप्रभृतीनि वीर्यं च वीरकर्म। इडाभिर्यज्ञियाभिर्हेतुभूताभिः । अश्विनौ च सहायभूतावुपादाय संदधुः । इषं चान्नं च संदधुः । ऊर्जं तदुपसेचनं च दध्यादि संदधुः संदधुश्च रयिं धनम् ॥ ५८ ॥

म० आहूयते आजुह्वाना अर्थादिन्द्रमाह्वयन्ती सरस्वती अश्विना चेन्द्राय इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि संदधुः। वीर्यं सामर्थ्यं च दधुः। इडाभिः पशुभिः सह इषमन्नं संदधुः। 'पशवो वा इडा' (१ । ८ । १ । १२) इति श्रुतिः। ऊर्जं दध्यादि रयिं धनं च संदधुः। एतानि ददुरित्यर्थः ॥ ५८ ॥

अश्विना नमुचेः सुतꣳ सोमꣳ शुक्रं परिस्रुता । सरस्वती तमाभरद्बर्हिषेन्द्राय पातवे ॥ ५९ ॥

[अश्विना । नमुचेः । सुतम् । सोमम् । शुक्रम् । परिस्रुतेतिपरिस्रुता ॥ सरस्वती । तम् । आ । अभरत् । बर्हिषा । इन्द्राय । पातवे ॥५९॥]

अश्विनौ ने नमुचि के खून से शुद्ध सोमरस को अभिषुत किया। सरस्वती ने दर्भासन पर स्थित इन्द्र के लिए उस सोमरस को चुवाई गई सुरा के साथ पीने के लिए प्रदान किया ॥ ५९ ॥

उ० अश्विना नमुचेः । यमश्विनौ नमुचेराहृत्य सुतमभिषुतं सोमं शुक्रम् अमलिनम् परिस्रुता सहितं स्थापितवन्तौ। सरस्वती तमेवाहरत् बर्हिषास्तरणार्थेन सहिता। इन्द्राय पातवे इन्द्रपानार्थम् ॥ ५९ ॥

म० अश्विना अश्विनौ परिस्रुता सुरया सह सुतमभिषुतं शुक्रं शुद्धममलिनं सोमं नमुचेः असुरात्सकाशात् आहरताम्। सरस्वती च तमेव सोमं बर्हिषास्तरणार्थेन सह आभरत् आहरत्। किमर्थम्। इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पानार्थम्। तुमर्थे तवेप्रत्ययः ॥ ५९ ॥

कवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिशः । इन्द्रो न रोदसी उभे दुहे कामान्त्सरस्वती ॥ ६० ॥

[कवष्य्यः । न । व्यचस्वतीः । अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम् । न । दुरः । दिशः ॥ इन्द्रः । न । रोदसी इति रोदसी । उभे इत्युभे । दुहे । कामान् । सरस्वती ॥६०॥]

शब्द व अवकाश से युक्त द्वार, दिशाओं, अश्विनौ, सरस्वती और इन्द्र ने द्यावापृथिवी के सम्पर्क से सभी मनोरथों का दोहन किया ॥ ६० ॥

उ० कवष्यो न यज्ञगृहद्वार उच्यते । कवष्यो न 'कुष निष्कर्षे'। समुच्चयार्थीयो नकारः । अस्यामृचि सशुषिराश्च व्यञ्जनवत्यश्च अश्विभ्यां न अश्विभ्यां चाध्वर्युभ्यां सहिताः दुरः द्वारदिशः। द्वार्भिर्दिशो लक्ष्यन्त्य इत्यत एवमुक्तम्। इन्द्रो न इन्द्रश्च यासु द्वास्सु व्यवस्थितः । रोदसी द्यावापृथिव्यौ उभे अपि दुहे दोग्धि । कामांश्च सरस्वती दुहे। इन्द्रायायाताय यज्ञगृहद्वार इन्द्रं कुर्वन्निति शेषः ॥ ६० ॥

म० अस्यामृचि त्रयो नकाराश्चकारार्थाः । अश्विभ्यां सहिता सरस्वती इन्द्रो न इन्द्रश्च उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ कामान् दुहे दुग्धे । द्विकर्मकः द्यावापृथिवीभ्यां सकाशात्कामान् दोग्धि दुरो दिशश्च सकाशात् दोग्धि। 'अकथितं च' (पा० १।४।५१) इति द्वारां दिशां रोदसोश्च कर्मत्वम्। कीदृश्यो द्वारः। कवष्यः 'कुष निष्कर्षे'। कुषिताः सच्छिद्राः। तथा व्यचस्वतीः व्यचनं व्यचोऽवकाशः तद्वत्यः ॥ ६० ॥

उषासानक्तमश्विना दिवेन्द्रꣳ सायमिन्द्रियैः । संजानाने सुपेशसा समञ्जाते सरस्वत्या ॥ ६१ ॥

[उषासा । उषसेत्युषसा । नक्तम् । अश्विना । दिवा । इन्द्रम् । सायम् । इन्द्रियैः ॥ सञ्जानानेऽइतिसम्जानाने । सुपेशसेतिसुपेशसा । सम् । अञ्जातेऽइत्यञ्जाते । सरस्वत्या ॥६१॥]

हे अश्विनौ ! जानने वाली, सुस्वरूपा और सरस्वती के साथ संगता उषा और रात्रि प्रातः सायं इन्द्र को इन्द्रियबलों से संयोजित करती हैं ॥ ६१ ॥

उ० उषासानक्तम्। उषा आदित्यप्रभा। नक्तं रात्रिः। हे अश्विनौ, उषाश्च रात्रिश्च दिवा अहनि च इन्द्रम् इन्द्रियैर्वीर्यैः समञ्जाते संश्लक्षयतः सायं च इन्द्रियैः समञ्जाते। सातत्याभिप्रायम् । संजानाने एकमतीभूते उषाश्च रात्रिश्च सुपेशसा सुरूपे शुक्लेन उषाः कृष्णेन रात्रिः । किमिन्द्रमुषाश्च रात्रिश्च केवले एव समञ्जाते। नेत्याह। सरस्वत्या च सह समञ्जाते ॥ ६१ ॥

म० हे अश्विनौ, उषासा रविप्रभा नक्तं रात्रिश्च सरस्वत्या सह दिवा दिवसे सायंकाले च इन्द्रमिन्द्रियैः वीर्यैः सह समञ्जाते संयोजयतः। कीदृश्यौ ते। संजानाने संजानीतः ते संजानाने एकमती। सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते। शुक्ला उषाः कृष्णा रात्रिः ॥ ६१ ॥

पा॒तं नो॑ अश्वि॒ना दिवा॑ पा॒हि नक्त॑ꣳ सरस्वति। दैव्या॑ होतारा भिषजा पा॒तमिन्द्र॑ꣳ सचा॑ सु॒ते ६२

[पा॒तम्। नः॒। अ॒श्विना। दिवा॑। पा॒हि। नक्त॑म्। सर॑स्वति॒ ॥ दैव्या॑। होता॑रा। भि॒ष॒जा। पा॒तम्। इन्द्र॑म्। सचा॑। सु॒ते ॥६२॥]

हे अश्विनौ! तुम हमें दिन में बचाओ। हे सरस्वती! तुम हमें रात्रि में बचाओ। अभिषुत सोमरस के पीने में संलग्न इन्द्र को हे दैवी होता और वैद्यो! बचाओ ॥ ६२ ॥

उ० पातं नः पालयतं नोऽस्मान् हे अश्विनौ दिवा अहनि। पाहि पालय च नक्तं हे सरस्वति। युवां च हे दैव्यौ, होतारौ भिषजौ, पातं पालयतम्। इन्द्रम् सचा सहेत्यर्थः। सुते सोमे ॥ ६२ ॥

म० हे अश्विना अश्विनौ, दिवा दिवसे नोऽस्मान् युवां पातं रक्षतम्। हे सरस्वति, नक्तं रात्रौ त्वं नः पाहि रक्ष। हे दैव्या होतारा देवसंबन्धिनौ होतारौ, भिषजा भिषजौ अश्विनौ सुते सोमेऽभिषुते सति सचा सह एकीभूय युवमिन्द्रं पातं रक्षतम्। सर्वत्र विभक्तेराकारः ॥ ६२ ॥

ति॒स्रस्त्रे॒धा सर॑स्वत्य॒श्विना॒ भार॑तीडा॑। ती॒व्रं परि॒स्रुता॒ सोम॒मिन्द्रा॑य सुषुवु॒र्मद॑म् ॥ ६३ ॥

[ति॒स्रः। त्रे॒धा। सर॑स्वती। अ॒श्विना॑। भार॑ती। इडा॑॥ ती॒व्रम्। प॒रि॒स्रुतेति॑परि॒ स्रुता॑। सोम॑म्। इन्द्रा॑य। सु॒षु॒वुः। सु॒षु॒वु॒रिति॑सुषुवुः। मद॑म् ॥६३॥]

हे अश्विनौ! मध्यस्थाना सरस्वती, द्युस्थाना भारती और पृथ्वीस्थाना इडा नाम की तीन देवियाँ चुवाई गई सुरा के साथ इन्द्र को पीने के लिए सोमरस को धारण किया (=दिया) ॥६३॥

उ० तिस्रस्त्रेधा। तिस्रो देव्यः सरस्वती च मध्यस्थाना। भारती आदित्यप्रभा द्युस्थाना। इडा पृथिवीस्थाना। एतास्त्रिषु स्थानेषु स्थिताः। अश्विनौ च। तीव्रं पटुतमं परिस्रुता सहितं सोमम्। इन्द्राय सुषुवुः अभिषुतवन्तः। मदं तर्पणम् ॥ ६३ ॥

म० तिस्रो देव्यः अश्विना अश्विनौ च परिस्रुता सुरया सह सोममिन्द्राय सुषुवुरभिषुतवन्तः। काः तिस्रः। सरस्वती भारती इडा च। कीदृश्यः। त्रेधा स्थिता इति शेषः। सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना इडा पृथिवीस्थाना। कीदृशं सोमम्। तीव्रं पटुत्वकरम्। मदं मदजनकम् ॥ ६३ ॥

अ॒श्विना॑ भेष॒जं मधु॑ भेष॒जं नः॒ सर॑स्वती। इन्द्रे॒ त्वष्टा॒ यश॒ः श्रिय॑ꣳ रू॒पꣳ॑ रू॒पमधुः सु॒ते ॥ ६४ ॥

[अ॒श्विना॑। भे॒ष॒जम्। मधु॑। भे॒ष॒जम्। नः॒। सर॑स्वती ॥ इन्द्रे॑। त्वष्टा॑। यशः॑। श्रिय॑म्। रू॒प॑ꣳरू॒प॒मिति॑रू॒पम् रू॒पम्। अ॒धुः॒। सु॒ते ॥६४॥]

अश्विनौ, सरस्वती और त्वष्टा ने सोमरस के अभिषुत हो चुकने पर हमारे इन्द्र में औषधि, मधुरूप भेषज, कीर्ति, लक्ष्मी और नाना रूपों को धारित किया ॥ ६४ ॥

उ० अश्विना भेषजं मधु। अधुः एतदाख्यातं तस्मादधुरिति परिणामः। के अदधुः। अश्विनौ सरस्वती त्वष्टा च प्रयाजदेवताः। किमदधुः। अश्विनौ तावद्भेषजं मधुरूपं भेषजम्। नः अस्मत्संबन्धिनी सरस्वती। त्वष्टा च यशः श्रियं रूपं च। कस्मिन्नदधुः। इन्द्रे। कस्मिन्नवसरे। सुतेऽभिषुते सोमे ॥ ६४ ॥

म० अश्विनौ नोऽस्माकं सरस्वती त्वष्टा प्रयाजदेवता च सुते सोमेऽभिषुते सति इन्द्रे एतानि वस्तूनि अधुः स्थापयामासुः। दधातेर्लुङ्। कानीत्यत आह। भेषजमौषधं मधु मधुरूपं भेषजं च यशः कीर्तिं श्रियं लक्ष्मीं रूपं रूपं नानाविधं रूपं च। 'नित्यवीप्सयोः' (पा० ८।१।४) इति रूपशब्दस्य द्वित्वम् ॥ ६४ ॥

ऋ॒तु॒थेन्द्रो॒ वन॒स्पति॑ः शशमा॒नः प॑रि॒स्रुता॑। की॒लाल॑म॒श्विभ्यां॒ मधु॑ दुहे धे॒नुः सर॑स्वती ॥ ६५ ॥

[ऋ॒तु॒थेत्यृ॑तु था। इन्द्रः॑। वन॒स्पतिः॑। श॒श॒मा॒नः। प॒रि॒स्रुतेति॑परि॒ स्रुता॑ ॥ की॒लाल॑म्। अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्या॑म्। मधु॑। दु॒हे। धे॒नुः। सर॑स्वती ॥६५॥]

प्रशंस्यमान वनस्पति (=प्रयाजदेव) समय-समय पर चुवाई गई सुरा के साथ इन्द्र के लिए मधु का दोहन करती है। अश्विनौ के साथ धेनुभूता सरस्वती भी इन्द्र के लिए मधुर दूध दुहाती है ॥ ६५ ॥

उ० ऋतुथेन्द्रः। ऋतावृतौ कालेकाले इन्द्रायेति विभक्तिव्यत्ययः। वनस्पतिः शशमानः संशममानः स्तुवन् परिस्रुता साधनभूतया। कीलालमन्नरसम् दुहे इत्यनुषङ्गः। अश्विभ्यां च सहिता। दुहे दोग्धि धेनुर्भूत्वा सरस्वती ॥ ६५ ॥

म० वनस्पतिः प्रयाजदेवः शशमानः स्तुवन् सन् ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले परिस्रुता सुरया सह कीलालमन्न-

रसमिन्द्रः इन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे। 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९) इत्यादिना चतुर्थ्येकवचनस्य सुआदेशे इन्द्र इति 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७।१।४१) इति तलोपे दुहे इति रूपम्। किंच सरस्वती अश्विभ्यां सहिता धेनुर्भूत्वा इन्द्राय मधु दुहे दुग्धे ॥ ६५ ॥

गोभिर्न सोमंमश्विना मासरेण परिस्रुता। सम॑धातᳪ सरस्वत्या स्वाहेन्द्रे सुतं मधु ॥ ६६ ॥

[गोभिः । न । सोमम् । अश्विना । मासरेण । परिस्रुतेतिपरि स्रुता ॥ सम् । अधातम् । सरस्वत्या । स्वाहा । इन्द्रे । सुतम् । मधु ॥६६॥]

हे अश्विनौ ! गो प्रभृति पशु, मासर, चुवाई गई सुरा और अभिषुत सोमरस को इन्द्र के लिए धारण करो—उसे दो। हे प्रयाजदेवों ! तुम भी सरस्वती के साथ इन्द्र को सोमरस प्रदान करो ॥ ६६ ॥

उ० गोभिर्न । गोप्रभृतिभिश्च पशुभिः सोमं सहितं मासरेण परिस्रुता च। कथंभूतं। सुतं मधु अभिषुतं मधुस्वादं च। हे अश्विनौ, युवां समधातम् । कस्मिन्समधातम्। इन्द्रे। किं केवलावेवाश्विनौ समधातं नेत्याह । सरस्वत्या सह। स्वाहा स्वाहाकृतिभिः प्रयाजेन सार्धम् ॥ ६६ ॥

म० हे अश्विना अश्विनौ, मासरेण परिस्रुता सह गोभिर्न गोप्रभृतिपशुभिश्च सह। नश्चार्थे। सुतमभिषुतं सोमं मधु च इन्द्रे युवां समधातमारोपयतम्। संपूर्वाद्दधातेर्लुङि मध्यमद्विवचनम्। हे स्वाहाकृतयः प्रयाजदेवाः, यूयं सरस्वत्या सह इन्द्रे सुतं मधु समधातेति वचनव्यत्ययः ॥ ६६ ॥

अश्विना हविरिन्द्रियं नमुचेर्धिया सरस्वती। आ शुक्रमासुराद्वसु मघमिन्द्रायजभ्रिरे ॥ ६७ ॥

[अश्विना । हविः । इन्द्रियम् । नमुचेः । धिया । सरस्वती ॥ आ । शुक्रम् । आसुरात् । वसु । मघम् । इन्द्राय । जभ्रिरे ॥६७॥]

अश्विनौ और सरस्वती ने अपनी बुद्धि के बल से नमुचि नाम के असुर के शरीर से इन्द्रिय-बल, शुद्ध सोमहविः और महनीय धन इन्द्र के लिए आहृत किया ॥ ६७ ॥

उ० अश्विना हविः । तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्या अनुष्टुभः । एकैकाश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या। आजभ्रिरे इत्याख्यातपदे सर्वाणि पदानि संबध्यन्ते। अश्विनौ सरस्वती च आजभ्रिरे। हविरिन्द्रियं वीर्यं शुक्रममलिनम् । वसु धनं मघं महनीयम्। कुत आजभ्रिरे। नमुचेः आसुरात्। कया हेतुभूतया आजभ्रिरे । धिया बुद्ध्या। कस्मै आजभ्रिरे। इन्द्राय ॥ ६७ ॥

म० अश्विना हविरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्याः प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा याज्या । अश्विनेत्याद्यास्तिस्रस्तिसृणां वपानां क्रमाद्याज्यापुरोनुवाक्याः। तत्प्रकारमाह । आश्विनवपायागे अश्विना (६७) इति अनुवाक्या यमश्विना (६८) इति याज्या, सारस्वतवपायागे यमश्विना (६८) इति अनुवाक्या तमिन्द्रम् (६९) इति याज्या, ऐन्द्रवपायागे तमिन्द्रम् (६९) इति अनुवाक्या अश्विना (६७) इति याज्येति सूत्रार्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विना अश्विनौ सरस्वती च धिया बुद्ध्या कृत्वा नमुचेर्नमुचिसंज्ञात् आसुरात् दैत्यात् इन्द्रायेन्द्रार्थमेतानि वस्तूनि आजभ्रिरे आजह्रिरे। कानीत्यत आह। हविः शुक्रं शुद्धममलिनं हविः इन्द्रियं वीर्यं मघं महनीयं वसु धनं च ॥ ६७ ॥

यमश्विना सरस्वती हविषेन्द्रमवर्धयन् । स बिभेद बलं मघं नमुचावासुरे सचा ॥ ६८ ॥

[यम् । अश्विना । सरस्वती । हविषा । इन्द्रम् । अवर्द्धयन् ॥ सः । बिभेद । बलम् । मघम् । नमुचौ । आसुरे । सचा ॥६८॥]

अश्विनौ और सरस्वती ने जिस इन्द्र को हविः के द्वारा अभिवृद्ध किया था, उसने नमुचि को मारा और उसके साथ लगे हुए धनी बलदैत्य को भी मारा ॥ ६८ ॥

उ० यमश्विना । यमिन्द्रमश्विनौ सरस्वती च हविषा वर्धयन्। स बिभेद। 'भिदिर् विदारणे' विदारितवान्। बलं मघम्। वृणोतिर्बले। मघं महनीयम्। नमुचौ आसुरे सचा। सचा सहशब्दवचनः तद्योगाच्च विभक्तिव्यत्ययः। नमुचिना असुरेण सह बलं बिभेदेति ॥ ६८ ॥

म० अश्विनौ सरस्वती च हविषा कृत्वा यमिन्द्रमवर्धयन्। स इन्द्रो नमुचावासुरे सचा नमुचिना असुरेण सह मघं महनीयं बलं मघं बिभेद विदारितवान् । सचेत्यव्ययं सहार्थे। तद्योगे नमुचावासुरे इति तृतीयार्थे सप्तमी । 'वृणोतेर्बले' (निरु० ६।२) इति यास्कः। नमुचिं विदार्य वृष्टिं कारितवानित्यर्थः ॥ ६८ ॥

तमिन्द्रं पशवः सचाश्विनोभा सरस्वती। दधाना अभ्यनूषत हविषा यज्ञ इन्द्रियैः ॥ ६९ ॥

[तम् । इन्द्रम् । पशवः । सचा । अश्विना । उभा । सरस्वती ॥ दधानाः । अभि । अनूषत । हविषा । यज्ञे । इन्द्रियैः ॥६९॥]

यज्ञ के अंगभूत गवादि पशु दोनों अश्विनौ व सरस्वती यज्ञ में

हविः के द्वारा इन्द्र में बलों को धारित करते हुए उसकी स्तुति करते हैं ॥ ६९ ॥

उ० तमिन्द्रं तमुक्तगुणमिन्द्रं पशवः कर्माङ्गभूताः गोमेषाजाः सचा सहभूताः । अश्विनौ उभौ सरस्वती च दधानाः धारयन्तः । अभ्यनूषत । नूषतिर्वृद्ध्यर्थः । अभिवर्धयन्ति । केन हविषा । कस्मिन् यज्ञे । इन्द्रियैर्वीर्यैः ॥ ६९ ॥

म० पशवः कर्माङ्गभूता गोमेषाजाः उभा अश्विना उभौ अश्विनौ सरस्वती च सचा सहभूताः सन्तः यज्ञे हविषा इन्द्रियैः वीर्यैश्च दधानाः पुष्णन्तः सन्तः तमिन्द्रमभ्यनूषत अवर्धयन् अस्तुवन् वा 'णू स्तवने' ॥ ६९ ॥

य इन्द्रं इन्द्रियं दधुः सविता वरुणो भगः । स सुत्रामा हविष्पतिर्यजमानाय सश्चत ॥ ७० ॥

[ये । इन्द्रे । इन्द्रियम् । दधुः । सविता । वरुणः । भगः ॥ सः । सुत्रामेति सु त्रामा । हविष्पतिः । हविःपतिरिति हविः पतिः । यजमानाय । सश्चत ॥७०॥]

जिन सविता, वरुण और भगदेव ने जिस इन्द्र में इन्द्रियबलों को धारित किया था, वह सुष्ठु त्राता और विविध हवियों का स्वामी इन्द्र इष्टप्रदान के साथ यजमान से संगत होवे ॥ ७० ॥

उ० य इन्द्र । तिस्रोऽनुष्टुभः पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्या इन्द्रसवितृवरुणदेवत्याः । सर्वाः ये इन्द्रे इन्द्रियं दधुः स्थापितवन्तः । सविता वरुणो भगः । भगशब्देनात्रेन्द्रो लक्ष्यते । ते यजमानेऽपि वीर्यं दधतीति वाक्यपरिपूर्तिः । स सुत्रामा यश्च सुत्रामा इन्द्रः हविष्पतिः हविषः स्वामी । यजमानमिति विभक्तिव्यत्ययः । सश्चत सचतामिति पुरुषवचनव्यत्ययः । एवमेते विषमा मन्त्रा लक्षणया व्याख्येयाः ॥ ७० ॥

म० 'य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत्' (का० १९ । ६ । १८) य इन्द्र इति तिसृणां त्रयाणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः पूर्ववत्' य इन्द्रे (७०) सविता (७१) इत्यैन्द्रस्यानुवाक्यायाज्ये, सविता (७१) वरुणः क्षत्रम् (७२) इति सावित्रस्य ते । वरुणः क्षत्रम् (७२) य इन्द्रे (७०) इति वारुणस्येति सूत्रार्थः । प्रत्येकमिन्द्रसवितृवरुणदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । सविता वरुणो भग इति ये त्रयो देवाः इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं दधुः स्थापयामासुः । हविष्पतिः हविषां स्वामी सुत्रामा शोभनत्राणकर इन्द्रो यजमानाय । कर्मणि चतुर्थी । यजमानं सश्चत सेवताम् । इष्टदानेन यजमानं सुखयत्वित्यर्थः । 'षच सेवने' लोडर्थे लङ् । अडभाव आर्षः ॥ ७० ॥

सविता वरुणो दधद्यजमानाय दाशुषे । आदत्त नमुचेर्वसु सुत्रामा बलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥

[सविता । वरुणः । दधत् । यजमानाय । दाशुषे ॥ आ । अदत्त । नमुचेः । वसु । सुत्रामेति सु त्रामा । बलम् । इन्द्रियम् ॥७१॥]

हविःप्रदाता यजमान के लिए सविता और वरुण उस धनादि को धारित (=प्रदान) करते हैं कि जिस बल-धनादि को सुरक्षक इन्द्र नमुचि से छीनकर लाया था ॥ ७१ ॥

उ० सविता वरुणः द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्येयः । आदत्त जग्राह नमुचेः सकाशात् वसु धनं बलं चेन्द्रियं च । सुत्रामा इन्द्रः । तत् सवितृवरुणप्रभृतयः पशुपुरोडाशदेवताः दधत् दधातु । यजमानाय दाशुषे हवींषि दत्तवते ॥ ७१ ॥

म० सुत्रामा इन्द्रो नमुचेरसुरात्सकाशात् यद्वसु धनं बलमिन्द्रियं वीर्यं च आदत्त जग्राह । सविता वरुणो भगश्च पशुपुरोडाशमन्त्रदेवास्तत् नमुचेरानीतं वस्त्रादिकं यजमानाय दधत् दधातु । ददत्वित्यर्थः । कीदृशाय यजमानाय । दाशुषे दाशति ददातीति दाश्वान् तस्मै हवींषि दत्तवते 'दाश्वान्साह्वान्–' (पा० ६ । १ । १२) इत्यादिना क्वसन्तो निपातः ॥ ७१ ॥

वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं भगेन सविता श्रियम् । सुत्रामा यशसा बलं दधाना यज्ञमाशत ॥ ७२ ॥

[वरुणः । क्षत्रम् । इन्द्रियम् । भगेन । सविता । श्रियम् ॥ सुत्रामेति सु त्रामा । यशसा । बलम् । दधानाः । यज्ञम् । आशत ॥७२॥]

वरुण क्षत्र व बल; सविता ऐश्वर्य के साथ श्री और सुरक्षक इन्द्र यश के साथ बल को यजमान में धारित करते हुए यज्ञ में प्रतिष्ठित होते हैं ॥ ७२ ॥

उ० वरुणः क्षत्रम् । वरुणः सविता च सुत्रामा च दधाना इन्द्रे यजमाने वा यज्ञं सौत्रामणीम् । आसत व्याप्तवन्तः । किंकिं दधानाः । वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च । सविता भगेन धनेन सहितां श्रियम् । सुत्रामा यशसा बलम् ॥७२॥

म० वरुणः सविता सुत्रामा इन्द्रश्च यज्ञं सौत्रामणीमाशत भक्षितवन्तः व्याप्तवन्तो वा । 'अश भोजने' 'अशूङ् व्याप्तौ' वा । उभयोर्विकरणव्यत्ययः । कीदृशास्ते । क्षत्रं क्षतात् त्राणसामर्थ्यमिन्द्रियं वीर्यं भगेन भाग्येन सह श्रियं लक्ष्मीं यशसा सह बलं च दधानाः यजमाने स्थापयन्तः । तत्र वरुणः क्षत्रमिन्द्रियं च दधाति सविता भगं श्रियं सुत्रामा यशो बलं चेति विभागः ॥ ७२ ॥

अश्विना गोभिरिन्द्रियमश्वेभिर्वीर्यं बलम् । हविषेन्द्रꣳ सरस्वती यजमानमवर्धयन् ॥ ७३ ॥

[अश्विना । गोभिः । इन्द्रियम् । अश्वेभिरित्यश्वेभिः । वीर्य्यम् । बलम् ॥ हविषा । इन्द्रम् । सरस्वती । यजमानम् । अवर्द्धयन् ॥७३॥]

गायों से इन्द्रियबल; अश्वों से वीर्यबल और हविः से इन्द्र व यजमान को अश्विनौ तथा सरस्वती अभिवर्धित करते हैं ॥ ७३ ॥

उ० अश्विना गोभिः । तिस्रोऽनुष्टुभः । हविषां याज्यानुवाक्या अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । अश्विनौ सरस्वती च गोभिः गोप्रभृतिभिः पशुभिः इन्द्रियम् । इन्द्रियेणेति विभक्तिव्यत्ययो वाक्यसंबन्धात् । अश्वेभिः अश्वदक्षिणाभिः । वीर्यं बलम् वीर्येण बलेन । हविषा पुरोडाशेन । इन्द्रं यजमानं च अवर्धयन् ॥ ७३ ॥

म० 'अश्विना गोभिरिति च हविषाम्' (का० १९ । ६ । १९)। अश्विना गोभिरिति तिस्रो हविषां याज्यानुवाक्याः चात् पूर्ववत् अश्विना (७३) ता नासत्या (७४) इत्याश्विनपशुयागे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये, ता नासत्या (७४) ता भिषजा (७५) इति सारस्वते, ता भिषजा (७५) अश्विना (७३) इत्यैन्द्रे इति सूत्रार्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अश्विनौ सरस्वती च एतैः पदार्थैः इन्द्रं यजमानं चावर्धयन् । कैस्तत्राह । गोभिर्गोप्रभृतिपशुभिः इन्द्रियम् । विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रियेण इन्द्रियपाटवेन अश्वेभिः अश्वैः दक्षिणारूपैः वीर्यं बलं वीर्येण मनःसामर्थ्येन बलेन शरीरदार्ढ्येन हविषा पशुपुरोडाशेन च । इन्द्रस्य वर्धनं तृप्तिः यजमानस्य वर्धनं धनपुत्रपश्वादिपुष्टिः ॥ ७३ ॥

ता नासत्या सुपेशसा हिरण्यवर्तनी नरा ।
सरस्वती हविष्मतीन्द्र कर्मसु नोऽवत ॥ ७४ ॥

[ता । नासत्या । सुपेशसेति सुपेशसा । हिरण्यवर्त्तनीऽइति हिरण्य वर्त्तनी । नरा ॥ सरस्वती । हविष्मती । इन्द्र । कर्म्मस्विति कर्म्म सु । नः । अवत ॥७४॥]

सुस्वरूप, सुनहले मार्ग से आवर्तन करने वाले और नराकार या नेता अश्विनौ, हविः से युक्त सरस्वती तथा इन्द्र सौत्रामणि प्रभृति यज्ञों में हमारी रक्षा करें ॥ ७४ ॥

उ० ता नासत्या तौ नासत्यौ न असत्यौ सत्यावेव । सुपेशसा सुरूपौ । हिरण्यवर्तनी हिरण्यदानोपलक्षितपन्थानौ । नरा नृगुणयुक्तौ नराकारौ वा । सरस्वती च हविष्मती हविषा संयुक्ता । एते त्रयः पादाः परोक्षकृताः । चतुर्थस्तु पादः प्रत्यक्षकृतः । अतो वाक्यभेदः । तौ नासत्यावुक्तगुणौ सरस्वती च कर्मसु वर्तमानान् नोऽस्मान् अवत अवन्त्विति पुरुषव्यत्ययः । ततो द्वितीयं वाक्यम् । इन्द्र कर्मसु नोऽवत । हे इन्द्र, त्वमपि कर्मसु वर्तमानान् नः अस्मान् अवत । अवेति वचनव्यत्ययः ॥ ७४ ॥

म० ता तौ नासत्या नासत्यौ अश्विनौ सरस्वती च कर्मसु सौत्रामण्यादियागेषु नोऽस्मानवत अवन्तु रक्षन्तु । पुरुषव्यत्ययः । हे इन्द्र, त्वमपि नोऽस्मान् कर्मसु अव । वचनव्यत्ययः । कीदृशौ नासत्यौ । हिरण्यवर्तनी हिरण्येनोपलक्षिता वर्तनिर्मार्गो ययोस्तौ । यत्र पथि गच्छतस्तत्र सुवर्णमेव संपद्यत इत्यर्थः । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्तौ सुन्दरौ । नरा नरौ नरगुणयुक्तौ नराकारौ च । कीदृशी सरस्वती । हविष्मती हविर्विद्यते यस्याः सा ॥ ७४ ॥

ता भिषजा सुकर्मणा सा सुदुघा सरस्वती ।
स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥

[ता । भिषजा । सुकर्म्मणेति सु कर्म्मणा । सा । सुदुघेति सु दुघा । सरस्वती ॥ सः । वृत्रहेति वृत्र हा । शतक्रतुरिति शत क्रतुः । इन्द्राय । दधुः । इन्द्रियम् ॥७५॥]

वे सुकर्मा वैद्य अश्विनौ; सुष्ठु दोग्ध्री सरस्वती और वृत्रघाती-शतप्रज्ञ इन्द्र यजमान के लिए इन्द्रियबल धारित (=प्रदान) करते हैं ॥ ७५ ॥

उ० तौ भिषजौ । सुकर्मणा कल्याणकर्माणौ । सा सुदुघा सुदोहना सरस्वती च । स च वृत्रहा शतक्रतुः बहुकर्मा इन्द्राय दधुः ददुः इन्द्रियं वीर्यम् । ननु स वृत्रहा शतक्रतुरिन्द्राय दधुरिन्द्रियमिति इन्द्र इन्द्राय ददातीत्येतन्नोपपद्यते । कल्पान्तरीण इन्द्र एतत्कल्पप्रभवाय ददातीत्यदोषः । विभवो वा देवा अचिन्त्यशक्तयः एकधा द्विधा बहुधा भवेयुः । एवमेवान्यत्र विरोधाः परिहर्तव्याः ॥ ७५ ॥

म० ता तौ प्रसिद्धौ भिषजा भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ सा प्रसिद्धा सरस्वती च स प्रसिद्धो वृत्रहा इन्द्रः कल्पान्तरप्रभवः इन्द्राय एतत्कल्पप्रभवाय इन्द्रियं वीर्यं दधुः । यद्वा इन्द्र एव दातृपात्ररूपेण बहुधा भवति देवानामचिन्त्यशक्तित्वात् । कीदृशौ भिषजौ । सुकर्मणा सुकर्माणौ शोभनं कर्म ययोस्तौ । कीदृशी सरस्वती । सुदुघा सुष्ठु दुग्धे सा सुदुघा साधुदोहना । कीदृशो वृत्रहा । शतक्रतुः शतं क्रतवः कर्माणि यस्य । बहुकर्मकर्ता ॥ ७५ ॥

युवꣳ सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।
विपिपानाः सरस्वतीन्द्रं कर्मस्वावत ॥ ७६ ॥

[विपिपानाऽइति वि पिपानाः । सरस्वति । इन्द्रम् । कर्म्मस्विति कर्म्म सु । आवत ॥७६॥]

हे अश्विनौ ! तुम दोनों एवं सरस्वती मिलकर नमुचि असुर में संलग्न होकर, सुरा को छककर पीते हुए, यज्ञादि कर्मों में रक्षक भाव से व्यापृत इन्द्र की रक्षा करो ॥ ७६ ॥

उ० ग्रहाणां याज्यानुवाक्यौ । युवं सुरामम् । पुत्रमिव पितरौ । अनुष्टुप्त्रिष्टुभावश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये । युवं यूय-

मिति विभक्तिव्यत्ययः। सरस्वती हि तृतीया। युवं यूयम् हे अश्विसरस्वत्यः। सुरामं सुरामयम्। नमुचौ आसुरे वर्तमानम्। सचा सह विपिपानाः विविधं पिबन्तः कर्मसु वर्तमानाः इन्द्रम् आ अवत पालयत ॥ ७६ ॥

म० 'ग्रहाणां युवᳬ सुरामं पुत्रमिवेति' (का० १९। ६। २०)। त्रयाणां पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च युवमिति पुरोनुवाक्या पुत्रमिवेति याज्येति सूत्रार्थः। द्वे अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्येऽनुष्टुप्त्रिष्टुभौ। हे अश्विनौ, हे सरस्वति, युवं यूयं वचनव्यत्ययः। नमुचावासुरे दैत्ये वर्तमानं सुरामं सुरामयं ग्रहं सचा सह विपिपाना विविधं पिबन्तः सन्तः कर्मस्विन्द्रमावत आसमन्ताद्रक्षत। पिपाना अत्र विकरणव्यत्ययः ॥ ७६ ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दᳬसनाभिः। यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नभिष्णक् ॥ ७७ ॥

अपने कौशल व कर्मों के द्वारा हे इन्द्र! तुम्हें अश्विनौ ने बचाया था; जैसे माता-पिता पुत्र की रक्षा करते हैं, क्योंकि हे इन्द्र! तुमने सुरमणीय सोमरस को स्वशक्तियों से पान किया है और क्या अधिक, सरस्वती भी तुम्हारी सेवा करती है ॥ ७७ ॥

उ० पुत्रमिव पितरौ। व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥

म० इयं व्याख्याता दशमेऽध्याये। (अ० १०। क० ३४) ॥ ७७ ॥

यस्मिन्नश्वास ऋषभास उक्षणो वशा मेषा अवसृष्टास आहुताः। कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे हृदा मतिं जनये चारुमग्नये ॥ ७८ ॥

[यस्मिन्। अश्वासः। ऋषभासः। उक्षणः। वशाः। मेषाः। अवसृष्टास इत्यवसृष्टासः। आहुता इत्याहुताः ॥ कीलालप इति कीलालपे। सोमपृष्ठायेति सोमपृष्ठाय। वेधसे। हृदा। मतिम्। जनये। चारुम्। अग्नये ॥७८॥]

जिस अग्नि में यह घोड़े, बैल, सेचनसमर्थ बैल, वंध्या गाय व मेढ़े आदि संकल्पित तथा आहुत हैं; अन्नरसपायी, सोमाहुति वाले, बुद्धि को देने वाले एवं उत्पादक उस अग्नि के प्रति अपनी बुद्धि को हृदय के साथ शुद्ध करो ॥ ७८ ॥

उ० पशुस्विष्टकृतौ। यस्मिन्नश्वासः अहाव्यग्ने इति। जगतीत्रिष्टुभावाग्नेय्यौ। यस्मिन्नग्नौ अश्वासः ऋषभासः उक्षणः वशाः मेषाः अवसृष्टासः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः। आदायादाय हुताः। तस्मै अग्नये। कीलालपे कीलालमन्नरसं पिबतीति कीलालपाः। सोमपृष्ठाय सोमाहुतयो यस्य पृष्ठे हूयन्ते। वेधसे मेधाविने। हृदा मतिं जनये। हृदयं मतिपूर्वकं जनय। चारुम् अग्नये ॥ ७८ ॥

म० 'पशुस्विष्टकृतो यस्मिन्नश्वासोऽहाव्यग्न इति' (का० १९। ६। २१)। पशोः संबन्धिनि स्विष्टकृद्यागे यस्मिन्नश्वास इति पुरोनुवाक्या अहाव्यग्न इति याज्या द्वे अग्निदेवत्ये जगतीत्रिष्टुभौ। हे अध्वर्यो, तस्मै अग्नये हृदा सह मतिं बुद्धिं चारुं समीचीनां जनय। अग्न्यर्थं मनोबुद्धी शुद्धे कुरु इत्यर्थः। कीदृशायाग्नये। कीलालपे कीलालमन्नरसं पिबतीति कीलालपास्तस्मै। सोमपृष्ठाय सोमः पृष्ठे यस्य तस्मै। यस्य पृष्ठे सोमाहुतयो हूयन्त इत्यर्थः। वेधसे विदधाति शुभं करोति वेधास्तस्मै शुभमतिकर्त्रे। तस्मै कस्मै। यस्मिन्नग्नौ एते पशवः अवसृष्टाः अवदायावदाय चतुरवत्तेन निक्षिप्ताः। तथा आहुताः आदायादाय हुताः। के पशवः। अश्वासः अश्वाः ऋषभासः ऋषभाः उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्था वृषाः। 'वा षपूर्वस्य निगमे' (पा० ६। ४। ९) इति उपधादीर्घाभावः। वशाः बन्ध्याः। मेषाः अजाः। यस्मिन्नेते पशवो हुतास्तस्मै मनःशुद्धिं कुर्विति होतुर्वाक्यम् ॥ ७८ ॥

अहाव्यग्ने हविरास्ये ते स्रुचीव घृतं चम्वीव सोमः। वाजसनिᳬ रयिमस्मे सुवीरं प्रशस्तं धेहि यशसं बृहन्तम् ॥ ७९ ॥

[अहावि। अग्ने। हविः। आस्ये। ते। स्रुचीवेति स्रुचि इव। घृतम्। चम्वीवेति चम्वी इव। सोमः ॥ वाजसनिमिति वाजसनिम्। रयिम्। अस्मे इत्यस्मे। सुवीरमिति सुवीरम्। प्रशस्तमिति प्रशस्तम्। धेहि। यशसम्। बृहन्तम् ॥७९॥]

हे अग्ने! तुम्हारे मुख में हविः आहुत की गई; जैसे पवित्र घृत। अथवा जैसे अधिषवण चर्म पर जैसे सोम सदा धरा रहता है, उसी तरह सातत्य से तुम में हविः होम की गई। हे अग्ने! प्रसन्न तुम हम में अन्नदान, वीर पुत्रयुक्त प्रशस्त गो-अश्वधन और महद्यश धारित करो ॥ ७९ ॥

उ० अहाव्यग्ने। यस्य ते तव आस्ये मुखे हे अग्ने, अहावि हुतं मया हविः। कथमिव। स्रुचीव घृतम्। यथा स्रुचि नित्यावस्थितं घृतम्। चम्वीव सोमः चम्वामिव। यथा च अधिषवणचर्मणि नित्यावस्थितः सोमः। एवम्। तं त्वां ब्रवीमि। वाजसनिम् वाजमन्नं संसेवते वाजसनिं रयिं धनम्। अस्मै अस्मासु। सुवीरं शोभनवीरं प्रशस्तं। धेहि स्थापय। यशसं च। 'यशो वै सोमो राजा'। बृहन्तं महान्तम् ॥ ७९ ॥

म० हे अग्ने, ते तवास्ये हविरहावि हुतम् सर्वतः। जुहोतेः कर्मणि लुङ्। सन्ततहोमे दृष्टान्तः। स्रुचि घृतमिव।

यथा स्रुचि घृतं सर्वदा स्थितम् चम्वि चम्वामधिषवणचर्मणि सोम इव । तत्र यथा सोमः सर्वदा स्थितस्तद्वत्स्थितं मया तवास्ये हविर्हुतम् । हे अग्ने, सः त्वमस्मे अस्मासु एतानि वस्तूनि धेहि स्थापय । कानि । वाजसनिं वाजस्य अन्नस्य सनिं भोगम् । रयिं धनम् । कीदृशम् । सुवीरं शोभना वीराः पुत्रा यत्र तं सुपुत्रयुक्तं धनमित्यर्थः । प्रशस्तं सर्वलोकस्तुतं बृहन्तं महान्तं यशसं यशश्च । पुंस्त्वमार्षम् । सर्वलोकप्रसिद्धं यशो देहीत्यर्थः । 'यशो वै सोमो राजा' इति श्रुतेः । यशसं सोममिति वा ॥ ७९ ॥

अश्विना तेजसा चक्षुः प्राणेन सरस्वती वीर्यम् । वाचेन्द्रो बलेनेन्द्राय दधुरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥

[अश्विना । तेजसा । चक्षुः । प्राणेन । सरस्वती । वीर्यम् ॥ वाचा । इन्द्रः । बलेन । इन्द्राय । दधुः । इन्द्रियम् ॥८०॥]

अश्विनौ ने तेज के साथ चक्षु, सरस्वती ने प्राण के साथ वीर्य को और स्वयं इन्द्र ने बल के साथ इन्द्रियबल यजमान में धारित किया (=दिया) ॥ ८० ॥

उ० शतम् । अश्विना तेजसा । एकादशं च शस्त्रम् । आद्यानुष्टुप् अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या च । द्वितीयाद्यास्त्रयस्यृचो गायत्र्योऽश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या यथासंख्यम् । अश्विना अश्विनौ तेजसा सह । चक्षुः प्राणेन प्राणेन सह वीर्यम् । सरस्वती वाचा सह बलेन च सह । एवमेता देवताः प्रतिनियतचक्षुरादिद्वारेण इन्द्राय दधुः ददुः इन्द्रियम् ॥ ८० ॥

म० 'प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यौ शोᳬसावेत्याहूयाश्विना तेजसेत्यनुवाकᳬ शᳬसति' (का० १९ । ७ । ११) । त्रयस्त्रिंशवसाग्रहसादनानन्तरमध्वर्योः होतुः पुरस्तात् प्रतिगरार्थमुपवेशनमुक्तम् तदाह प्रतिगरिष्यत्यध्वर्यौ पुर उपविष्टे सत्यध्वर्यो शोᳬसावो ३ मित्याहूयाश्विना तेजसा चक्षुरित्येकादशर्चमनुवाकं शस्त्रं शंसति । प्रथमान्त्ये ऋचौ त्रिः शंसनीये मध्यस्थानां त्रयाणां तृचानामादिष्वाहावः कार्य इति सूत्रार्थः । अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप् । आद्यः पादोऽष्टार्णः द्वितीयो निवार्णः तृतीयः षडर्णः चतुर्थोऽष्टार्णः । अश्विनौ तेजसा सह चक्षुरिन्द्रियमिन्द्राय दधुः दधतुः । सरस्वती प्राणेन सह वीर्यमिन्द्राय दधौ ददौ । इन्द्रः कल्पान्तरीणः वाचं बलेन च सह इन्द्रायैतत्कल्पोत्थाय इन्द्रियं सामर्थ्यं ददौ । एवमश्विसरस्वतीन्द्रा इन्द्राय तेजआदि दधुरित्यर्थः । सर्वापेक्षया दधुरिति बहुवचनम् ॥ ८० ॥

गोमदूषु णासत्याश्वावद्यातमश्विना । वर्ती रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ८१ ॥

[गोमदिति गोऽमत् । ऊँऽइत्यूँ । सु । नासत्या । अश्वावत् । अश्ववदित्यश्वऽवत् । यातम् । अश्विना ॥ वर्तिः । रुद्रा । नृपाय्यमिति नृपाय्यम् ॥८१॥]

हे नासत्यौ अश्विनौ ! रुद्र के मार्ग से आने-जाने वाले ! गाय और अश्वों से युक्त धन के साथ तुम दोनों यज्ञ में आओ ॥ ८१ ॥

उ० गोमदूषु । हे नासत्यौ, गोमद्धनं संगृह्य । उ सु पादपूरणौ । अश्ववच्च धनं संगृह्य यातम् हे अश्विनौ, वर्तिः वर्तिन्या प्रसिद्धेन मार्गेण । हे रुद्रा रुद्रौ, शत्रूणां रोदयितारौ । नृपाय्यं प्रति सदेवा नरः यस्मिन्यज्ञे पिबन्ति स नृपाय्यः ॥ ८१ ॥

म० गृत्समददृष्टा अश्विदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । आद्या पादनिचृद्गायत्री 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' इति वचनात् । उ सु निपातौ पादपूरणौ । 'इकः सुञि' (पा० ६ । ३ । १३४) इति ञाते परे उ इत्यस्य संहितायां दीर्घः 'सुञः' (पा० ८ । ३ । १०७) इति सूत्रेण सु इत्यस्य षत्वम् 'पूर्वपदात्' (पा० ८ । ३ । १०६) इति नासत्यशब्दनकारस्य णत्वम् । हे नासत्या नासत्यौ, हे अश्विनौ, हे रुद्रा रुद्रौ, शत्रूणां रोदयितारौ, वर्तिः विभक्तिव्यत्ययः । वर्त्या मार्गेण युवां नृपाय्यं यज्ञं प्रति यातं गच्छतम् । नृभिः पीयते सोमो यस्मिन् स नृपाय्यः 'क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ' (पा० ३ । १ । १३०) इत्यत्र कुण्डशब्द उपलक्षकः । नृशब्देऽपि तृतीयान्ते उपपदे पिबतेर्धातोरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते । किं कृत्वा । गोमत् गावो विद्यन्ते यस्मिन् गोमत् । अश्वावत् अश्वा विद्यन्ते यस्य तदश्ववत् । 'मन्त्रे सोमाश्व-' (पा० ६ । ३ । १३१) इत्यादिना अश्वशब्दस्य दीर्घः । गोयुक्तमश्वयुक्तं च धनमादाय यज्ञं गच्छतमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षद्वृषण्वसू । दुःशᳬसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८२ ॥

[न । यत् । परः । न । अन्तरः । आदधर्षदित्याऽदधर्षत् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ॥ दुःशंस इति दुःऽशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥८२॥]

जिससे भिन्न या सगा निन्दक और शत्रु मनुष्य जिस धन को हे धनवर्षक नासत्यौ ! धर्षित नहीं कर सकता—॥ ८२ ॥

उ० न यत्परः । यमेनं न परः अन्तरेण असंबद्धः नच अन्तरः संबद्धः आदधर्षत् आधृष्णुयात् अभिभूय गृह्णीयात् । हे वृषण्वसू । वर्षणं वृष्टिर्वसु धनं ययोस्तौ तथोक्तौ । यद्वा वृष्टिद्वारेणावासयितारौ । दुःशंसः दुष्टमसद्वृत्तं शंसति यः स तथोक्तः । मर्त्यो मनुष्यः । रिपुः शत्रुः ॥ ८२ ॥

म० हे वृषण्वसू, वृषा वृष्टिरेव वसु धनं ययोस्तौ । यद्वा वृष्ट्या वासयतो लोकं स्थापयतस्तौ वृषण्वसू हे अश्विनौ, दुःशंसो

श्रयां साधुसख्याम्। अदितिमदीनाम्। सुप्रणीतिं सुप्रणेत्रीम् ॥ ५ ॥

म० 'आदित्यस्य सुत्रामाणं महीमूषु मातरमिति' (का० १९।७।१५)। आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपत्यादित्यमीजान इत्यादावन्ते चादित्यश्चरुरुक्तस्तस्य सुत्रामाणमिति (६) पुरोऽनुवाक्या महीमूष्विति याज्या अदितिदेवत्या त्रिष्टुप्। ऊ सु निपातौ पादपूरणौ। संहितायामाद्यस्य दीर्घोऽन्त्यस्य षत्वम्। वयमवसे अवितुं रक्षितुमदितिं हुवेम आह्वयामः। तुमर्थे असेप्रत्ययः। कीदृशीमदितिम्। महीं महतीम् सुव्रतानां शोभनकर्मणां मातरं निर्मात्रीम्। व्रतमिति कर्मनाम। ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं पालयित्रीम्। तुविक्षत्राम्। तुवीति बहुनाम। बहुक्षतात् त्राणशीलाम्। अजरन्तीं न जीर्यत्यजरन्ती तां जरारहिताम्। उरु अश्नतीति उरूचीं बहुगमनशीलाम्। सुशर्माणं शोभनं शर्माश्रयः सुखं वा यस्यास्ताम्। सुप्रणीतिं शोभना प्रणीतिः प्रणयनं भजनं यस्यास्ताम्। 'अदितिरदीना देवमाता' (निरु० ४।२२) इति ॥ ५ ॥

सुत्रामा॑णं पृथि॒वीं द्याम॑ने॒हस॑ꣳ सु॒शर्मा॑ण॒मदि॑तिꣳ सु॒प्रणी॑तिम्। दैवीं॒ नाव॑ꣳ स्वरि॒त्रामना॑गस॒मस्र॑वन्ती॒मारु॑हेमा स्व॒स्तये॑ ॥ ६ ॥

[सुत्रामा॑ण॒मिति॑सु॒ऽत्रामा॑णम्। पृ॒थि॒वीम्। द्याम्। अ॒ने॒हस॑म्। सु॒शर्मा॑ण॒मिति॑सु॒ शर्मा॑णम्। अदि॑तिम्। सु॒प्रणी॑तिम्। सु॒प्रनी॑ति॒मिति॑सु॒ प्रनी॑तिम् ॥ दैवी॑म्। नाव॑म्। स्व॒रि॒त्रामिति॑सु॒ अ॒रि॒त्राम्। अना॑गसम्। अस्र॑वन्तीम्। आ। रु॒हे॒म। स्व॒स्तये॑ ॥६॥]

सुष्ठु त्राणशीला, विस्तारवती, प्रभायुक्ता, निष्पापा, सुष्ठु आश्रयवती, अदितिरूपा, शुभ नीति वाली, शुभ पतवारों वाली, पापरहिता और छिद्ररहिता देव सम्बन्धिनी इस यज्ञनौका को मैं अपने कल्याण के निमित्त आश्रयण करता हूँ ॥ ६ ॥

उ० सुत्रामाणं साधुपालयित्रीम्। पृथिवीम् पृथिवीमिव। लुप्तोपमानमेतत्। द्यामनेहसम् द्यामिव वाहयित्रीं जीवनहेतुभूताम् सुशर्माणं साधुशरणां शोभनाश्रयां वा। आदितिमदीनाम्। सुप्रणीतिं सुप्रणेत्रीम्। दैवीं यज्ञमयीं नावम्। स्वरित्रां साधुकेन्दुवालां, अरित्रशब्दः केन्दुवालवचनः। अनागसमनपराधाम्। अस्रवन्तीम् अपूर्यमाणामुदकेन। अनवच्छिन्नसाधुकर्मदायिनीमित्यर्थः। आरुहेम। स्वस्तये अविनाशाय ॥ ६ ॥

म० अदितिदेवत्या त्रिष्टुप् गयःप्लातदृष्टा। दैवीं देवसंबन्धिनीं नावं यज्ञरूपां स्वस्तये कल्याणायाविनाशाय वयमारुहेम। यज्ञं कृत्वा स्वर्गं गच्छेमेत्यर्थः। कीदृशीं नावम्। सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा ताम्। पृथिवीं विशालाम्। द्यां स्वर्गरूपाम्। स्वर्गहेतुभूतामित्यर्थः। अनेहसम्। एह इति क्रोधनाम। नास्ति एहो यत्र क्रोधरहिताम्। यद्वा लुप्तोपमानम्। पृथिवीमिव सुत्रामाणं पालयित्रीं द्यामिवानेहसमक्रोधाम्। सुशर्माणं साधुशरणभूताम्। अदितिमखण्डितामदीनां वा। सुप्रणीतिं सुष्ठु प्रणयतीति सुप्रणीतिः साधुप्रणेत्री। स्वरित्रां साधुकेन्दुवालाम्। अरित्रशब्दः केन्दुवालवाचकः। 'अरित्रं केनिपातकः' इत्यभिधानात्। प्रयाजानुयाजादयोऽरित्रस्थानीयाः। अनागसमनपराधाम्। अस्रवन्तीमच्छिद्राम्। निर्दोषामित्यर्थः। ईदृशीं नावमारुहेम। संहितायां दीर्घः ॥ ६ ॥

सु॒नाव॒मारु॑हेय॒मस्र॑वन्ती॒मना॑गसम्। श॒तारि॑त्राꣳ स्व॒स्तये॑ ॥ ७ ॥

[सु॒नाव॒मिति॑सु॒ नाव॑म्। आ। रु॒हे॒य॒म्। अस्र॑वन्तीम्। अना॑गसम् ॥ श॒तारि॑त्रा॒मिति॑श॒त अ॑रित्राम्। स्व॒स्तये॑ ॥७॥]

अछिद्रा, अपापा और सौ डाँड़ों वाली इस यज्ञरूप सुनौका पर मैं स्वकल्याणार्थ आरूढ़ होता हूँ ॥ ७ ॥

उ० सुनावम्। गायत्री। 'तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्या' इति श्रुतेरुपकल्पना। कल्याणीं नावम् आरुहेयम्। अस्रवन्तीम् अच्छिद्राम्। निर्दोषामित्यर्थः। अनागसमपापाम्। अभीप्सितार्थसाधनतत्परामित्यर्थः। शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम्। ऋग्यजुःसामाभिप्रायम्। स्वस्तये अविनाशाय। संसारसागरोत्तरणाय वा ॥ ७ ॥

म० स्वर्गसंबन्धिनी यज्ञदेवत्या गायत्री। 'तद्वै सर्व एव यज्ञो नौः स्वर्ग्या' इति श्रुतेः स्वर्ग्या नौर्यज्ञ एव। सुनावं शोभनां नावं यज्ञरूपां स्वस्तयेऽविनाशाय संसारसागरोत्तरणायाहमारुहेयमारोहेयम्। यज्ञं कुर्यामित्यर्थः। कीदृशीम्। अस्रवन्तीमच्छिद्राम्। अनागसं निरपराधां सर्वेष्टदामित्यर्थः। शतारित्रां बहुकेन्दुवालाम्। ऋग्यजुःसामभिरित्यर्थः। स्मार्ते नावारोहणे विनियोगोऽस्या ऋचः ॥ ७ ॥

आ नो॑ मित्रावरुणा घृ॒तैर्गव्यू॑तिमुक्षतम्। मध्वा॒ रजा॑ꣳसि सुक्रतू ॥ ८ ॥

[आ। नः॒। मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒। घृ॒तैः। गव्यू॑तिम्। उ॒क्ष॒त॒म् ॥ मध्वा॑। रजा॑ꣳसि। सु॒क्र॒तू॒ऽइति॑सु क्र॒तू ॥८॥]

हे मित्र-वरुण ! तुम मेरे मार्ग को घी-दूध से सींचो। हे शुभ कर्म ! मेरे लोकों को तुम दोनों मधु से सींचो ॥ ८ ॥

उ० आ नः। मैत्रावरुण्याः पयस्यायाज्यानुवाक्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ आ उक्षन्तम् आसिञ्चतम् नः अस्माकम् हे मित्रावरुणौ। घृतैः अक्षारोदकैः। गव्यूतिम् गवि पृथि-

व्यामवनहेतुभूतं क्षेत्रं गोप्रचारं वा। किंच मध्वा रजांसि मधुस्वादोदकेन रजांसि। लोका रजांस्युच्यन्ते। तान् आ उक्षतम्। हे सुक्रतू सुकर्माणौ ॥ ८ ॥

म० 'आ नः प्र बाहवेति पयस्यायाः' (का० १९।७।१६)। अवभृथादुदेत्य मैत्रावरुण्या पयस्यया यजतीति या पयस्या तस्या आ नो मित्रावरुणेति पुरोनुवाक्या प्र बाहवेति याज्या मित्रावरुणदेवत्या गायत्री विश्वामित्रदृष्टा। हे मित्रावरुणा मित्रवरुणौ देवौ, नोऽस्माकं गव्यूतिं यज्ञमार्गं घृतैर्युवामा उक्षतं सर्वतः सिञ्चतम्। यद्वा गवि पृथिव्यामूतिमवनहेतुभूतं क्षेत्रं घृतैः शुद्धोदकैः सिञ्चतम्। किंच हे सुक्रतू शोभनः क्रतुः कर्म ययोस्तौ हे सुकर्माणौ, मध्वा मधुना रजांसि लोकानां उक्षतम्। अनित्यमागमशासनमिति तुमभावः ॥ ८ ॥

प्र बा॒ह॒वा सि॑सृतं जी॒वसे॑ न॒ आ नो॒ गव्यू॑तिमुक्षतं घृ॒तेन॑। आ मा॒ जने॑ श्रवयतं युवाना श्रु॒तं मे॑ मित्रावरुणा ह॒वेमा ॥ ९ ॥

[प्र। बा॒ह॒वा। सि॒सृ॒त॒म्। जी॒वसे॑। न॒ऽ। आ। न॒ऽ। गव्यू॑तिम्। उ॒क्ष॒त॒म्। घृ॒तेन॑ ॥ आ। मा॒। जने॑। श्र॒व॒य॒त॒म्। यु॒वा॒ना। श्रु॒तम्। मे॒। मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒। हवा॑। इ॒मा ॥९॥]

हे मित्र-वरुण! हमारे जीवन के निमित्त अपनी लम्बी-लम्बी भुजाएँ प्रसारित करो और हमारे क्षेत्रादि को घृतस्वरूप वर्षाजल से आसिञ्चत करो। युवतम तुम दोनों मुझे लोगों में महान् करके घोषित करो। हे मित्र-वरुण! तुम दोनों मेरे आह्वान को सुनो ॥ ९ ॥

उ० प्रबाहवा प्रसिसृतम्। अन्तर्भावितण्यर्थः। प्रसारयतम्। बाहवा बाहू। किमर्थमिति चेत्। जीवसे नः जीवनायास्माकम्। बाहुप्रसारणं जीवनहेतुप्रतिपक्षनिराकरणायेत्यर्थः। तत आ उक्षतम् आभिमुख्येन सिञ्चतम् नः अस्माकम् गव्यूतिम्। गवि पृथिव्यामूतिमवनम्। जीवनहेतुभूतानि क्षेत्राण्यत्राभिप्रेतानि। तदर्थं हि वृष्टिः प्रार्थ्यमाना दृष्टार्था भवति। गोजातिविषयभूतां वा ऊतिम् अवनमार्गम्। भक्षणमार्गाभिप्रायतो गोप्रवाटमिति यावत्। घृतेनाक्षारोदकेन। आ मा जने श्रवयतं युवाना। एवमक्षारोदकेन सिक्तधान्यनिष्पत्तिहेतुना यज्ञं कुर्वाणम् मा माम् जने जनपदे आ श्रवयतं प्रकथयतम्। इत्थमदादित्थमयाक्षीदिति। हे युवानौ उच्छिन्नजरसौ। श्रुतम् आशृणुतं मम। हे मित्रावरुणौ हवेमा हवान् आह्वानानि इमानि। श्रुत्वा चातिष्ठतमित्यभिप्रायः॥९॥

म० मित्रावरुणदेवत्या त्रिष्टुप् वसिष्ठदृष्टा। हे मित्रावरुणौ, हे युवाना युवानौ तरुणौ छिन्नजरसौ, नोऽस्माकं जीवसे चिरं जीवनाय बाहवा बाहू प्रसिसृतम्। अन्तर्भूतण्यर्थः प्रसारयतम्। जीवनविघ्ननिवारणाय बाहुप्रसारणं कुरुतमित्यर्थः। किंच नोऽस्माकं गव्यूतिं क्षेत्रं घृतेन जलेन आ उक्षतं सिञ्चतम्। भवत्सिक्तक्षेत्रनिष्पन्नधान्यैः यज्विनं मा मां जने जनपदे युवाम् श्रवयतम् आश्रावयतम्। इत्थमदात् इत्थमयाक्षीदिति लोके मां कथयतमित्यर्थः। वृद्ध्यभाव आर्षः। किंच युवां मे मम इमा इमानि हवा हवानि आह्वानानि श्रुतं शृणुतम्। श्रुत्वा पूर्वोक्तं कुरुतमित्यर्थः। शृणोतेः शपो लुक् ॥ ९ ॥

शं नो॑ भवन्तु वा॒जिनो॒ ह॒वेषु॑ दे॒वता॑ता मि॒तद्र॑वः स्व॒र्काः। ज॒म्भय॒न्तोऽहिं॒ वृक॒ꣳ रक्षा॑ꣳसि॒ सने॑म्य॒स्मद्यु॑यव॒न्नमी॑वाः ॥ १० ॥

देवरक्षक यज्ञ में अपरिमितगमन, स्वर्गीय, सर्प-वृक-राक्षसों को चबाने वाले तथा व्याधियों को मूलसहित हमसे दूर करने वाले अश्व हमारे लिए सुखकारी होवें ॥ १० ॥

उ० शं नः। व्याख्यातम् ॥ १० ॥

म० 'वाजिनस्य शं नो वाजेवाज इति' (का० १९।७।१७) पयस्यायां वाजिनयागोऽस्ति तत्र शं न इति पुरोनुवाक्या वाजेवाज इति याज्या। व्याख्याते (९।१६।१८) ॥ १० ॥ ११ ॥

वाजे॑वाजेऽवत वाजिनो नो॒ धने॑षु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः। अ॒स्य मध्वः॑ पिबत मा॒दय॑ध्वं तृ॒प्ता या॑त प॒थिभि॑र्देव॒यानैः॑ ॥ ११ ॥

हे घोड़ों! अन्न-अन्न की प्राप्ति के युद्ध में हमें बचाओ। धनों के युद्धों में भी। तुम बुद्धिमान, अजर-अमर और सत्य को जानने वाले हो। तुम इस मधु के अंश का पान करो। पीकर मदमस्त होओ। अन्त में परितृप्त होकर देवमार्गों में स्वर्गगमन करो ॥११॥

उ० वाजेवाजेऽवत ॥ वाजिनस्य याज्यानुवाक्ये व्याख्याते ॥ ११ ॥

समि॑द्धो अ॒ग्निः स॒मिधा॒ सुस॑मिद्धो॒ वरे॑ण्यः। गा॒य॒त्री छन्द॑ इन्द्रि॒यं त्र्य॒विर्गौर्वयो॑ दधुः ॥ १२ ॥

[समि॑द्ध॒ऽइति॒सम्ऽइ॑द्धः। अ॒ग्निः। स॒मिधेति॑स॒म्ऽइधा॑। सुस॑मिद्ध॒ऽइति॒सुऽस॑मिद्धः। वरे॑ण्यः ॥ गा॒य॒त्री। छन्दः॑। इ॒न्द्रि॒यम्। त्र्य॒विरिति॒त्रिऽअ॑विः। गौः। वयः॑। द॒धुः ॥१२॥]

अग्नि प्रदीप्त हुआ। वरणीय वह समिधा के द्वारा पूर्णतया प्रदीप्त हुआ। गायत्री छन्द व डेढ़ साल की गाय ने इन्द्र में बल और आयु को धारित किया ॥ १२ ॥

उ० समिद्धो अग्निः। एकादश आप्रियः। अनराशंसा ऐन्द्राय वायोधसेऽनुष्टुभः। समिद्धः संदीप्तः अग्निः समिधा प्रयाजदेवतया। सुसमिद्धः प्रयाजघृतेन। वरेण्यः वरणीयः

[अश्विना । पिबताम् । मधु । सरस्वत्या । सजोषसेति सजोषसा ॥ इन्द्रः । सुत्रामेति सुत्रामा । वृत्रहेति वृत्रहा । जुषन्ताम् । सोम्यम् । मधु ॥९०॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे विंशोऽध्यायः ॥

हे अश्विनौ ! सरस्वती के साथ प्रेमभाव को प्राप्त तुम दोनों सोमरस का पान करो। सुष्ठु त्राता और वृत्रघाती इन्द्र भी मधुर सोमरस का सेवन करे ॥ ९० ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

उ० अश्विना पिबतां अश्विनौ पिबेतां मधु मधुरस्वादोपलक्षितम्। सोमं पिबतां। सरस्वत्या च सजोषसा समानसोमपानौ इन्द्रश्च सुत्रामा वृत्रहा पिबतु मधु। ततो भूयोभूयोऽश्विसरस्वतीन्द्राः जुषन्तां पिबन्तां सोम्यं मधु सोममयं मधु ९०

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

आनन्दपुरवास्तव्यजैय्यटाख्यस्य सूनना।
उवटेन कृतं भाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥ १ ॥

म० अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यानुष्टुप्। अश्विना अश्विनौ मधु मधुरस्वादं सोमं पिबतां भक्षयताम्। कीदृशौ अश्विनौ। सरस्वत्या सजोषसा सजोषसौ। जोषः प्रीतिः असुन्। समानं जोषः प्रीतिर्ययोस्तौ। सरस्वत्या सह प्रीतिमन्तावित्यर्थः। किंच सुष्ठु त्रायते रक्षति सुत्रामा वृत्रं हतवान् वृत्रहा ईदृश इन्द्रः अश्विनौ सरस्वती च मधु मधुरं सोम्यं सोममयं हविर्जुषन्तां सेवन्ताम्। 'मये च' (पा० ४।४।१३८) इति सोमशब्दान्मयडर्थे यप्रत्ययः। सोममयं सोम्यम् ॥ ९० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
सेकासन्द्यादिहौत्रान्तो विंशोऽध्यायो निरूपितः ॥ २० ॥

उत्तरार्धप्रारम्भः।

एकविंशोऽध्यायः।

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय। त्वामवस्युराचके ॥ १ ॥

[इमम्। मे। वरुण। श्रुधि। हवम्। अद्य। च। मृडय ॥ त्वाम्। अवस्युः। आ। चके ॥१॥]

हे वरुण ! आज तुम हमारे इस आह्वान को सुनो। हमें प्रसन्न करो। रक्षाकामना से मैं तुम्हें ही पुकार रहा हूँ ॥ १ ॥

उ० इमं मे इत्यनेनानुवाकेनैष्टिकं हौत्रम्। प्रथमे वारुण्यौ गायत्री त्रिष्टुभौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाक्ये। हे वरुण, त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु च। अपरम् अद्य मृडय सुखय कालविलम्बनं मा कृथाः। यतः अहम् अवस्युः आत्मनोऽवनं पालनमिच्छन् त्वाम् आचके। आचक इति कान्तिकर्मा। कामये ॥ १ ॥

प्रणम्य शिरसा देवं लक्ष्मीकान्तमुमापतिम्।
एकविंशेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥

म० 'इमं मे तत्त्वेत्येककपालस्य' (का० १९।७।१३)। अवभृथेष्टौ वारुणस्यैककपालस्य पुरोडाशस्य द्वे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः। वरुणदेवत्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ शुनःशेपदृष्टे। हे वरुण, त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु। 'श्रुशृणु—' (पा० ६।४।१०२) इति हेर्धिः। संहितायां दीर्घः। च पुनः अद्य दिने मृडयास्मान् सुखय। यतोऽहं त्वामाचके कामये। आचक इति कान्तिकर्मा। कीदृशोऽहम्। अवस्युः अवनमवः पालनम्। अवतेरसुन् तदिच्छति अवस्युः 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इत्युप्रत्ययः। आत्मनो रक्षणमिच्छन् त्वामिच्छामीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः। अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस मा न आयुः प्रमोषीः ॥ २ ॥

मैं तुम्हें मंत्र से वन्दना करता हुआ आह्वान कर रहा हूँ। उस तुम्हारे आगमन को यजमान स्वयं भी हवियों के द्वारा कामना कर रहा है। हे वरुण ! क्रोध न करते हुए तुम हमें यहाँ यज्ञ में जानो। हे अत्यन्त प्रशंसित ! हमारी आयु को मत नष्ट कर दो ॥ २ ॥

उ० तत्त्वा यामि ॥ २ ॥

म० व्याख्याता (अ० १९। क० ४९) ॥ २ ॥

त्वं नो॑ अग्ने॒ वरु॑णस्य वि॒द्वान्दे॒वस्य॒ हेडो॒ अव॑या-सिसीष्ठाः । यजि॑ष्ठो॒ वह्नि॑तम॒ः शोशु॑चानो॒ विश्वा॒ द्वेषा॑ᳫं᳖सि॒ प्रमु॑मुग्ध्य॒स्मत् ॥ ३ ॥

[त्वम् । नः । अग्ने । वरु॑णस्य । विद्वान् । देवस्य॑ । हेडः । अव॑ । यासिसीष्ठाः । यजिष्ठः । वह्नितम-ऽइतिवह्नि तमः । शोशुचानः । विश्वा॑ । द्वेषांसि । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥३॥]

हे अग्ने ! तुम परम विद्वान् हो । तुम्हीं वरुण देव के क्रोध को दूर करो । अत्यन्त यजन-कुशल, हविः के वाहकतम और अत्यन्त प्रज्वाल्यमान हे अग्ने ! तुम्हीं हमारे समस्त द्वेष्य पापों को छुड़ाओ या दूर करो ॥ ३ ॥

उ० त्वं नः । आग्निवारुण्यौ त्रिष्टुभौ अग्निवरुणयोः स्विष्टकृतोर्याज्यानुवाक्ये । हे अग्ने, त्वं नोऽस्मान्प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधम् । अवयासिसीष्ठाः 'यसु उपक्षये' । अस्यावपूर्वस्य ण्यन्तस्य लिङि रूपम् । अवगमय । यजिष्ठः यष्टृतमः । वह्नितमः वोढृतमो हविषाम् । शोशुचानः देदीप्यमानः । किंच अस्मत् अस्मत्तः विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि प्रमुमुग्धि मुञ्च ॥ ३ ॥

म० 'अग्निवरुणयोस्त्वं नः स त्वं न इति' (का० १८ । ७ । १४) । अवभृथेष्टावेवाग्निवरुणयागे पुरोनुवाक्यायाज्ये अग्निवरुणदेवत्ये त्रिष्टुभौ वामदेवदृष्टे । हे अग्ने, त्वं नोऽस्मान्प्रति वरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधमवयासिसीष्ठाः निवर्तय । 'यसु उपक्षये' अवपूर्वस्य णिजन्तस्याशीर्लिङि रूपम् । किंच विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् प्रमुमुग्धि प्रमुञ्च दूरीकुरु । मुचेर्व्यत्ययेन शपः श्लुः । कीदृशस्त्वम् । विद्वान् स्वाधिकारं जानन् यजिष्ठः अतिशयेन यष्टा यजिष्ठः । 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६ । ४ । १५४) इति तृचो लोपः । वह्नितमः वहतीति वह्निः अत्यन्तं वह्निर्वह्नितमः हविषां वोढा । शोशुचानः अत्यन्तं शोचते दीप्यते शोशुचानः । शोचतेर्यङन्ताच्छानच्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

स त्वं नो॑ अग्नेऽव॒मो भ॑वो॒ती नेदि॑ष्ठो अ॒स्या उ॒षसो॒ व्यु॑ष्टौ । अव॑यक्ष्व नो॒ वरु॑णᳫं᳖ ररा॑णो वी॒हि मृ॑डी॒कᳫं᳖ सु॒हवो॑ न एधि ॥ ४ ॥

[सः । त्वम् । नः । अग्ने । अवमः । भव । ऊती । नेदिष्ठः । अस्याः । उषसः । व्युष्टावितिवि उष्टौ ॥ अव । यक्ष्व । नः । वरुणम् । रराणः । वीहि । मृडीकम् । सुहवऽइतिसु हवः । नः । एधि ॥४॥]

हे अग्ने ! आज इस उषा के फूटने पर अपनी रक्षा के साथ तुम्हीं हमारे रक्षक और निकटस्थतम होओ । हे अग्ने ! प्रभूत सामिग्री-घृत को आहुत करते हुए तुम वरुण को याजित करो । उस सुखयिता वरुण को भरपेट सोमान्न खिलाओ । सुष्ठु आह्वानीय तुम स्वयं भी समिधा आदि के द्वारा अभिवृद्धि को प्राप्त होओ ॥४॥

उ० स त्वं नः हे अग्ने, स त्वम् ऊती ऊत्या अवनेन । नः अस्माकम् । अवमः अवितृतमः पालयितृतमः भव । अस्या उपसः व्युष्टौ व्युष्टिकाले अस्मिन्नेवाहनीति भावः । नेदिष्ठः अन्तिकतमश्च भव । रराणः रममाणः 'रा दाने' । हविर्ददद्वा । नोऽस्माकं वरुणम् अवयक्ष्व अवगत्य यज । अवपूर्वो यजतिर्नाशनार्थः । इहतु धात्वन्तरयोगात्स्वार्थमेव वक्ति । ततः सुमृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय । नः अस्माकं सुहवः स्वाह्वानः एधि ॥ ४ ॥

म० हे अग्ने, स त्वमस्या उषसो व्युष्टौ व्युष्टिकालेऽस्मिन्नहनि ऊती ऊत्या अवनेन नोऽस्माकमवमः रक्षकः नेदिष्ठोऽन्तिकतमः समीपतमश्च भव । अवतीत्यवमः अवतेरमप्रत्ययः । यद्वा अवतीत्यवः पचाद्यच् अत्यन्तमवोऽवतमः तलोपश्छान्दसः । अत्यन्तमन्तिको नेदिष्ठः 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' (पा० ५ । ३ । ६३) इति इष्ठे परे नेदादेशः । किंच रराणो हविर्ददत् सन् नोऽस्माकं वरुणमवयक्ष्व अवयज । अवपूर्वाद्यजतेर्लोटि शपो लुक् । ततो मृडीकं सुखकरं हविः वीहि भक्षय । 'वी कान्तिव्याप्तिक्षेपप्रजनखादनेषु' । किंच नोऽस्माकं सुहवः स्वाह्वान एधि भव । 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' (पा० ६ । ४ । ११९) इत्येकारः ॥ ४ ॥

म॒हीमू॒ षु मा॒तर॑ᳫं᳖ सुव्र॒तानां॑मृ॒तस्य॒ पत्नी॒मव॑से हुवेम । तु॒वि॒क्ष॒त्राम॒जर॑न्तीमु॒रू॒चीᳫं᳖ सु॒शर्मा॑णम॒दि॑तिᳫं᳖ सु॒प्रणी॑तिम् ॥ ५ ॥

[म॒हीम् । ऊँऽइत्यूँ । सु । मा॒तर॑म् । सु॒व्र॒तानामितिसु व्रतानाम् । ऋतस्य । पत्नीम् । अवसे । हुवेम ॥ तुविक्षत्रामितितुवि क्षत्राम् । अजरन्तीम् । उरूचीम् । सुशर्म्माणमितिसु शर्म्माणम् । अदितिम् । सुप्रणीतिम् । सुप्रनीतिमितिसु प्रनीतिम् ॥५॥]

महती, शुभ कर्मों की जनयित्री, यज्ञ की पालिका, प्रभूत रक्षण वाली, जराहीना, प्रभूतगमना, शुभ आश्रय या सुखवाली और शुभ नीति वाली या सेवनीया अदिति को आज मैं अपनी रक्षा के लिए आह्वान करता हूँ ॥ ५ ॥

उ० महीमूषु आदित्यचरोर्याज्यानुवाक्ये त्रिष्टुभौ । महीं महतीम् । ऊसु निपातोपसर्गौ छन्दःपरिपूर्तिफलौ । मातरं निर्मात्रीं साधुव्रतानाम् । ऋतस्य यज्ञस्य पत्नीं जायां पालयित्रीं वा । अवसे अवनाय तर्पणाय वा । हुवेम आह्वयाम । तुविक्षत्रां बहुक्षरणां वा बहुक्षतत्राणां वा । अजरन्तीं जरारहिताम् । उरूचीं बहुव्यञ्जनाम् । सुशर्माणं कल्याणा-

दुष्टमपवादं शंसति कथयति दुःशंसोऽपवदिता रिपुः शत्रुः मर्त्यः मनुष्यः परः असंबद्धः अन्तरः संबद्धः स्वकीयोऽपि ईदृशो मर्त्यो यत् यमिन्द्रं न आदधर्षीत् न आधृष्णुयात् न पराभूयात् । स्वजनोऽस्वजनोऽपि रिपुः पिशुनोऽपि यमिन्द्रं पराभवितुं न शक्त इत्यर्थः । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' अस्माद्धातोर्यङ्लुगन्ताच्छतृप्रत्ययः ॥ ८२ ॥

ता नु आवोढमश्विना रयिं पिशङ्गसंदृशम् । धिष्ण्या वरिवोविदम् ॥ ८३ ॥

[ता । नः । आ । वोढम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गसन्दृशमितिपिशङ्ग सन्दृशम् ॥ धिष्ण्या । वरिवोविदमितिवरिवः विदम् ॥८३॥]

—उसी पीत स्वर्ण सदृश और धनप्रापक गो-अश्वधन को हे बुद्धिमान् अश्विनौ ! तुम हमारे लिए लाओ ॥ ८३ ॥

उ० ता नः । यौ युवामुक्तगुणौ तौ नः अस्माकम् । आवोढम् आवहतम् हे अश्विनौ, रयिं धनम् पिशङ्गसंदृशं अनेकरूपसंदर्शनम् । हे धिष्ण्या धिष्ण्याग्निरूपौ दातारौ वा । वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति वरिवोविदः । वरिवो धननाम । यल्लब्धं सदन्यस्य धनलाभस्य हेतुभूतं भवति ॥८३॥

म० हे धिष्ण्या धिष्ण्यौ धिष्ण्याग्निरूपौ धातारौ वा हे अश्विनौ, युवां नोऽस्माकं रयिं धनमावोढमावहतम् । आनयतमित्यर्थः । वहतेर्लुङि परस्मैपदे मध्यमद्विवचनम् । कीदृशं रयिम् । पिशङ्गसंदृशं पिशङ्गं पीतं सम्यक् दृश्यते तत् पिशङ्गसंदृशम् पीतवर्णं सुवर्णमित्यर्थः । तथा वरिवोविदं वरिवो धनं विन्दति प्राप्नोति वरिवोविदस्तम् 'विदॢ लाभे' 'इगुपध–' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । यच्च धनं धनान्तरहेतुभूतं भवतीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ८४ ॥

[पावका । नः । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवतीति वाजिनी वती ॥ यज्ञम् । वष्टु । धियावसुरितिधिया वसुः ॥८४॥]

पवित्रकर्मी, अन्नों से अन्नवती सरस्वती और बुद्धि में धन को धारण करने वाली सरस्वती हमारे यज्ञ को चाहे ॥ ८४ ॥

उ० पावका नः । पावयित्री सरस्वती वाजेभिः अन्नैः वाजिनीवती अन्नवती । सा नः अस्माकम् यज्ञं वष्टु कामयताम् । यो हि यदिच्छति स तत्प्रति गच्छति । धियावसुः धिया वसु धनं यस्याः सा धियावसुः ॥ ८४ ॥

म० मधुच्छन्दोदृष्टाः सरस्वतीदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । सरस्वती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम् । 'वश कान्तौ' यो यदिच्छति स तत् प्रति गच्छति । अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत्वित्यर्थः । कीदृशी सरस्वती । पावका पावयित्री पवनं पावः शोधनं घञ् । पावं कायति कथयति पावका 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा० ३ । २ । ३) वाजेभिर्वाजैः अन्नैः । वाजिनीवती वाजा अन्नानि विद्यन्ते यस्यां सा वाजिनी यज्ञक्रिया । वाजिनी विद्यते यस्याः सा वाजिनीवती यज्ञक्रियाधिष्ठात्री । धियावसुः धिया कर्मणा वसु धनं यस्याः सा धियावसुः । छान्दसस्तृतीयाया अलुक् ॥८४॥

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् । यज्ञं दधे सरस्वती ॥ ८५ ॥

[चोदयित्री । सूनृतानाम् । चेतन्ती । सुमतीनामितिसु मतीनाम् ॥ यज्ञम् । दधे । सरस्वती ॥८५॥]

प्रिय सत्यों को प्रेरित करने वाली और सुमतियों को प्रेरित करने वाली सरस्वती हमारे यज्ञ को धारण करती है ॥ ८५ ॥

उ० चोदयित्री सूनृतानाम् । चोदयित्री प्रेरयित्री । सूनृतानां शोभनानामृतानां वचसाम् । त्रयीलक्षणस्य वाग्विभवस्य चोदयित्रीत्यर्थः । चेतन्ती चेतयमाना सुमतीनां शोभनमतीनाम् । यज्ञं दधे धारयति सरस्वती ॥८५॥

म० सरस्वती यज्ञं दधे धारयती । कीदृशी । सूनृतानां प्रियं सत्यं सूनृतम् । प्रियसत्यवचनानां वेदत्रयीशब्दानां चोदयित्री प्रेरयित्री 'चुद प्रेरणे' णिजन्तात्तृच् ततो ङीप् । सुमतीनां शोभनानां बुद्धीनां चेतन्ती चेतयन्ती प्रकटयन्ती । सुमतिदात्रीत्यर्थः । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इति शपोऽप्यार्धधातुकत्वाण्णिचो लोपः ॥ ८५ ॥

महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना । धियो विश्वा विराजति ॥ ८६ ॥

[महः । अर्णः । सरस्वती । प्र । चेतयति । केतुना ॥ धियः । विश्वाः । वि । राजति ॥८६॥]

अपने ज्ञान या कर्म के द्वारा सरस्वती महद् जल को प्रकाशित करती है और सर्वप्राणिस्थ बुद्धियों को प्रदीपित करती है ॥ ८६ ॥

उ० महो अर्णः । या महत् अर्णः महान्तमुदकमित्यर्थः । सरस्वती प्रचेतयति प्रज्ञापयति । केन हेतुना । केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा । मध्यस्थाना नदी वा । धियो बुद्धीः विश्वाः सर्वाः सर्वप्राणिष्ववस्थिताः । विराजति । राजतिर्दीप्त्यर्थः अन्तर्भावितण्यर्थश्च द्रष्टव्यः । विविधं दीपयति प्रकाशयति । तां वयं स्तुम इति शेषः ॥ ८६ ॥

म० सरस्वती केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा महो महत् अर्णः उदकं प्रचेतयति प्रज्ञापयति प्रेरयति । सर्वस्यां भूमौ वृष्टिं

कारयतीत्यर्थः । किंच विश्वाः सर्वाः धियः सर्वप्राणिस्था बुद्धीः विराजति विराजयति दीपयति सर्वजन्तुबुद्धीः प्रकाशयति तां स्तुमः ॥ ८६ ॥

इन्द्रायाहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः ।
अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ ८७ ॥

[इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानोऽइतिचित्र भानो । सुताः । इमे । त्वायवऽइतित्वा यवः ॥ अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥८७॥]

हे विविध दीप्तियों वाले इन्द्र ! तुम्हारी कामना करने वाले ये सोमरस अभिषुत हो चुके हैं और ये अंगुलियों और दशापवित्र से पवित्र भी किये जा चुके हैं। अब तुम शीघ्र यज्ञ में आओ ॥ ८७ ॥

उ० इन्द्रायाहि । हे इन्द्र, आयाहि आगच्छ । हे चित्रभानो चित्रदीप्ते । किं कारणम् । सुता अभिषुताः इमे सोमाः त्वायवः त्वां कामयमानाः 'सुपआत्मनः क्यच्' 'क्याच्छन्दसि' इति दीर्घः । त्वायव इति सिद्धम् । नचाभिषुता एव केवलम् । किंतर्हि । अण्वीभिस्तना पूतासः । अण्व्य इत्यङ्गुलिनाम । अङ्गुलीभिः तना च धनदानेन च पूताः पवित्रीकृताः । यद्वा तनाशब्देन दशापवित्रमभिधाय अङ्गुलीभिर्दशापवित्रेण च पूता इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

म० मधुच्छन्दोदृष्टा इन्द्रदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्यः । चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो यस्य स चित्रभानुः । हे चित्रभानो इन्द्र, त्वमायाहि आगच्छ । किमिति । इमे सोमाः सुताः अभिषुताः । कीदृशा इमे । त्वायवः त्वां कामयन्ते त्वायवः 'सुपः आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३ । २ । १७०) इत्युप्रत्ययः । तथा अण्वीभिः अण्व्यः इत्यङ्गुलिनाम । अङ्गुलीभिः तना दशापवित्रेण च पूतासः पूताः शोधिताः । तनाशब्दो दशापवित्रवाची । तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः । शोधिताः सुताः सोमा इन्द्रोऽस्मान् पिबत्विति कामयन्ते अतोऽत्रायाहीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

इन्द्रायाहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ८८ ॥

[धिया । इषितः । विप्रजूतऽइतिविप्र जूतः । सुतावतः । सुतवतऽइतिसुत वतः ॥ उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥८८॥]

हे इन्द्र ! कर्म के द्वारा अभिप्रेत; ब्राह्मण के स्तोत्रों से प्रेर्यमाण; अभिषुत सोम के अभिलाषी और ऋत्विजों के स्तोत्रों को चाहने वाले तुम अब शीघ्र ही यज्ञ में आओ ॥ ८८ ॥

उ० इन्द्रायाहि । हे इन्द्र, आयाहि आगच्छ धिया स्वकीयया बुद्ध्या ईषितः प्रेषितः । अनन्यप्रेषित इत्यभिप्रायः । विप्रजूतः जूतिर्प्रेन्थिः प्रीतिर्वा । मेधाव्यनुगतः सुतावतः अभिषुतवतो यजमानस्य यज्ञम् । किमित्यागन्तव्यमिति चेत् । उप समीपे ब्रह्माणि हवींषि वर्तन्ते । उपपुरोडाशानृत्विजो वर्तन्त इत्यर्थः । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् ८८

म० हे इन्द्र, धिया स्वबुद्ध्या इषितः प्रेरितः सन्नायाहि । अनन्यप्रेरित आगच्छेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । विप्रजूतः 'जु गतौ' विप्रैर्मेधाविभिरनुगतः सेवितः । किमित्यागन्तव्यमिति चेत् सुतावतः । छान्दसो दीर्घः । सुतवतः सोमममभिषुतवतो यजमानस्य ब्रह्माणि हवींषि उप हविषां समीपे वाघतः ऋत्विजो वर्तन्त इति शेषः । वाघत इति ऋत्विङ्नामसु पठितम् । ऋत्विजो हविरादाय स्थिता वर्तन्त इत्यायाहीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

इन्द्रायाहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिवः ।
सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ८९ ॥

[तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिवऽइतिहरि वः ॥ सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥८९॥]

हे हरी अश्वों वाले इन्द्र ! अत्यन्त शीघ्रता के साथ तुम हविरान्नों को लक्ष्य करके यज्ञ में आओ। सोमरस के अभिषुत हो चुकने पर हमारे सोमान्न को अपने जठर में धारण करो ॥ ८९ ॥

उ० इन्द्रायाहि । हे इन्द्र, आगच्छ तूतुजानः । तूतुजान इति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं त्वरमाणः । कुत्रागच्छ इति । उपब्रह्माणि हवींषि हे हरिवः । हरी अश्वौ तद्वन् इन्द्र । 'मतुवसोरु संबुद्धौ' इति रुत्वम् । एत्य च सुते अभिषुते सोमे दधिष्व उदरेण धारयस्व । नः अस्माकं स्वभूतं चनः अन्नलक्षणम् ८९

म० हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् 'मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि' (पा० ८ । ३ । १) इति रुत्वम् । हे हरिवः, अश्ववन् हे इन्द्र, तूतुजानः त्वरमाणः सन् त्वं ब्रह्माणि हवींषि उप हवींषि प्रति आयाहि । तूतुजान इति क्षिप्रनाम । आगत्य सुते सोमेऽभिषुते सति नोऽस्माकं चनः अन्नं सोमरूपं हविः दधिष्व उदरे धारय । 'धि धारणे' व्यत्ययेन शपो लुकि द्वित्वं जुहोत्यादित्वादभ्यासस्यात्वं छान्दसम् । चन इत्यन्ननाम ८९

अश्विना पिबतां मधु सरस्वत्या सजोषसा ।
इन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्ताᳬं सोम्यं मधु ॥ ९० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

संभजनीयः। गायत्रीछन्दः। त्र्यविश्च गौः वयः अवयः अनुचरत्वेन यस्य स तथोक्तः। इन्द्रियं वीर्यं च। वयः सत्त्वमन्नं वा आयुर्वा इन्द्रे दधुः निदध्युः ॥ १२ ॥

म० 'वायोधस आप्रियः समिद्धो अग्निः समिधेति' (का० १९।७।१९)। वायोधसे पशौ समिद्धो अग्निरित्याद्या एकादश ऋच आप्रियः प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः। एकादश आप्रीदेवत्या अनुष्टुभः स्वस्त्यात्रेयदृष्टाः। अग्निः गायत्री छन्दो गौश्च एते त्रय इन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं वयः सत्त्वमन्नमायुर्वा दधुः दधतु प्रयच्छन्तु । कीदृशोऽग्निः । समिधा प्रयाजदेवतया समिद्धः दीप्तः सुसमिद्धश्च अतिदीप्तः प्रयाजघृतेनेति शेषः। वरेण्यः वरणीयः संभजनीयः। कीदृशो गौः। त्र्यविः त्रयोऽवयोऽनुचरत्वेन यस्य स त्र्यविः। यद्वा षण्मासावधिः कालोऽविः त्रयोऽवयो यस्य सार्धवत्सरो गौरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तनूनपाच्छुचिव्रतस्तनूपाश्च सरस्वती । उष्णिहा छन्द इन्द्रियं दित्यवाड् गौर्वयो दधुः ॥ १३ ॥

[तनूनपादितितनू नपात्। शुचिव्रतइतिशुचि व्रतः। तनूपाइतितनू पाः। च । सरस्वती ॥ उष्णिहा । दित्यवाडितिदित्य वाट् ॥१३॥]

पवित्रकर्म तनूनपाद् अग्नि, शरीर को पवित्र करने वाली सरस्वती, उष्णिक् छन्द और दिव्य हविः को वहन करने वाली गाय ने इन्द्र में बल व आयु को धारित किया ॥ १३ ॥

उ० तनूनपात्। तनूनामपां नपान्नप्ता अग्निः । गौर्वा तनूः तस्या नप्ता घृतम्। शुचिव्रतः उज्वलकर्मा । तनूपाः सरस्वती च । उष्णिहा विभक्तिव्यत्ययः । उष्णिक्छन्दः दित्यवाट् गौः एते चत्वारः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥१३॥

म० तनूनामपां नपात् पौत्रोऽग्निः तनूनां गवां नपात् घृतं वा प्रयाजदेवता सरस्वती उष्णिहा छन्दः। हलन्तत्वादाप उष्णिक् छन्दः। गौश्च एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः दधतु। कीदृशस्तनूनपात्। शुचिव्रतः शुचि शुद्धं व्रतं कर्म यस्य सः। कीदृशी सरस्वती। तनूपाः तनूं शरीरं पाति रक्षतीति। कीदृशो गौः। दित्यवाट् दिव्यं हविर्वहतीति ॥ १३ ॥

इडाभिरग्निरीड्यः सोमो देवो अमर्त्यः। अनुष्टुप् छन्द इन्द्रियं पञ्चाविर्गौर्वयो दधुः ॥ १४ ॥

[इडाभिः। अग्निः। ईड्यः। सोमः। देवः। अमर्त्यः ॥ अनुष्टुप्। अनुस्तुबित्यनु स्तुप्। पञ्चाविरितिपञ्च अविः ॥१४॥]

प्रयाजदेवताओं के साथ स्तुत्य अग्नि, अमरणधर्मा व द्योतमान सोम, अनुष्टुप् छन्द और ढाई वर्ष की गाय ने इन्द्र में बल व आयुष्य को धारित किया ॥ १४ ॥

उ० इडाभिरग्निः। इडाभिः प्रयाजदेवतया सह अग्निः ईड्यः स्तोतव्यः। सोमश्च देवः अमर्त्यः अमरणधर्मा अनुष्टुपछन्दः। पञ्चाविश्च गौः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १४ ॥

म० इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सहाग्निः सोमो देवः अनुष्टुप्छन्दः गौः एते पञ्च इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः। कीदृशोऽग्निः। ईड्यः स्तुत्यः। कीदृशः सोमः। अमर्त्यः अमरणधर्मा। कीदृशो गौः। पञ्चाविः पञ्चावयोऽनुचराः कालविशेषा वा यस्य सार्धद्विवर्षः ॥ १४ ॥

सुबर्हिरग्निः पूषण्वान्त्स्तीर्णबर्हिरमर्त्यः । बृहती छन्द इन्द्रियं त्रिवत्सो गौर्वयो दधुः ॥ १५ ॥

[सुबर्हिरितिसु बर्हिः। अग्निः । पूषण्वानितिपूषण् वान्। स्तीर्णबर्हिरितिस्तीर्ण बर्हिः। अमर्त्यः ॥ बृहती । त्रिवत्सइतित्रि वत्सः ॥१५॥]

पूषा के साथ शुभ दर्भासन प्राप्त अग्नि, मर्त्यभिन्न स्तीर्णबर्हि (=प्रयाजदेवता), बृहती छन्द और तीन वर्ष की गाय ने इन्द्र में बल व आयुष्य को धारित किया ॥ १५ ॥

उ० सुबर्हिरग्निः शोभनबर्हिः प्रायाजदेवतयाग्निः। पूषण्वान् पूष्णा संयुक्तः। स्तीर्णबर्हिः स्तीर्णं बर्हिर्यस्य स तथोक्तः। अमर्त्यः अमरणधर्मा । बृहतीच्छन्दः त्रिवत्सश्च गौः एते इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १५ ॥

म० शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता अग्निः बृहती छन्दः गौः एते चत्वार इन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधुः। कीदृशोऽग्निः। पूषण्वान् पूषास्यास्तीति पूष्णा युक्तः। स्तीर्णबर्हिः स्तीर्णं बर्हिर्यस्य सः। अमर्त्यः अनश्वरः। कीदृशो गौः। त्रिवत्सः त्रयो वत्सा अनुचरा वत्सरा वा यस्य स त्रिवत्सः ॥ १५ ॥

दुरो देवीर्दिशो महीर्ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः । पङ्क्तिश्छन्द इहेन्द्रियं तुर्यवाड् गौर्वयो दधुः ॥ १६ ॥

[दुरः । देवीः । दिशः । महीः । ब्रह्मा । देवः । बृहस्पतिः ॥ पङ्क्तिः । इह । तुर्य्यवाडितितुर्य्य वाट् ॥१६॥]

द्योतमान द्वार, महती दिशाओं, ब्रह्मा, बृहस्पतिदेव, पंक्ति छन्द और चार वर्ष के बैल ने इन्द्र में बल व आयु को धारित किया ॥ १६ ॥

उ० दुरो देवीः। दुरः द्वारः प्रयाजदेवताः। छान्दसं संप्रसारणम्। देवीः देव्यः दिशश्च। महीः महत्यः। ब्रह्मा च देवः बृहस्पतिश्च। पङ्क्तिश्च छन्दः। इहेत्यभिनयनिर्देशः। इह यज्ञावयवे इह इन्द्रशरीरावयवे। तुर्यवाट् गौश्च इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

म० दुरो द्वारो देव्यः प्रयाजदेवताः छान्दसं संप्रसारणम्।

महीर्महत्यो दिशः ब्रह्मा देवो बृहस्पतिः पङ्क्तिश्छन्दः तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति तुर्यवाट् गौः एते षट् देवा इह इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १६ ॥

उषे यह्वी सुपेशसा विश्वेदेवा अमर्त्याः । त्रिष्टुप्छन्द इहेन्द्रियं पष्ठवाड् गौर्वयो दधुः ॥ १७ ॥

[उषेऽइत्युषे । यह्वीऽइतियह्वी । सुपेशसेतिसु पेशसा । विश्वे । देवाः । अमर्त्याः ॥ त्रिष्टुप् । त्रिस्तुबितित्रि स्तुप् । पष्ठवाडितिपष्ठ वाट् ॥१७॥]

महती व शुभ रूपवाली उषा-रात्रि अमरणधर्मा विश्वेदेव, त्रिष्टुप् छन्द और भारवहन समर्थ बैल ने इन्द्र में बल व आयुष्य को धारित किया ॥ १७ ॥

उ० उषे यह्वी । उषे इति द्विवचनसामर्थ्यात्सहचरितत्वाच्च द्वितीयारात्रिर्गृह्यते । उषाश्च रात्रिश्च । कीदृश्यौ । यह्वी महत्यौ । सुपेशसा साधुरूपे । विश्वे च देवाः अमर्त्याः अमरणधर्माणः । त्रिष्टुप् छन्दः । इह इन्द्रयज्ञयोः । पष्ठवाट् च गौः । पष्ठं भारं वहतीति पष्ठवाट् । इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १७ ॥

म० उषे द्विवचनाद्दिनं रात्रिश्च । अमर्त्याः विश्वेदेवाः त्रिष्टुप् छन्दः । पष्ठं भारं वहतीति पष्ठवाड् गौः । एते पश्चेहेन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृश्यौ उषे । यह्वी यह्वयौ महत्यौ । यह्व इति महन्नाम । सुपेशसा शोभनं पेशो रूपं ययोस्ते सुपेशसौ सुरूपे । विभक्तेराकारः ॥ १७ ॥

दैव्या होतारा भिषजेन्द्रेण सयुजा युजा । जगतीछन्द इन्द्रियमनड्वान् गौर्वयो दधुः ॥ १८ ॥

[दैव्या । होतारा । भिषजा । इन्द्रेण । सयुजेतिस युजा । युजा ॥ जगती । अनड्वान् ॥१८॥]

दिव्य होता, वैद्य, इन्द्र से संयुक्त व परस्पर भी संयुक्त अग्नि-वायु, जगती छन्द और पूर्णवय बैल ने इन्द्र में बल-आयु धारित किया ॥ १८ ॥

उ० दैव्या होतारा अयं चाग्निः । असौ च मध्यमः । भिषजौ इन्द्रेण सयुजौ संयुक्तौ समानकार्यौ । युजा परस्परेण युक्तौ । जगती च्छन्दः । अनड्वांश्च गौः एते इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १८ ॥

म० दैव्यौ होतारौ प्रयाजदेवौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः । जगती छन्दः । अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् गौः एते चत्वार इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशौ होतारौ । भिषजा भिषजौ वैद्यौ इन्द्रेण सयुजौ सह युज्येते सयुजौ संयुक्तौ युजौ परस्परं संयुक्तौ ॥ १८ ॥

तिस्र इडा सरस्वती भारती मरुतो विशः । विराट्छन्द इहेन्द्रियं धेनुर्गौर्न वयो दधुः ॥ १९ ॥

[तिस्रः । इडा । सरस्वती । भारती । मरुतः । विशः ॥ विराडितिवि राट् । धेनुः । गौः । न ॥१९॥]

इडा, सरस्वती व भारती नाम की तीन देवियों, इन्द्र की प्रजा मरुतों, विराट् छन्द और धेनु ने इन्द्र में बल-आयु धारित किया ॥ १९ ॥

उ० तिस्र इडा । तिस्रो देव्यः इडा सरस्वती भारती । मरुतश्च विशः इन्द्रस्य प्रजाः । विराट् छन्दः । धेनुर्दोग्ध्री गौश्च । नकारश्चार्थे । एते इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १९ ॥

म० इडा सरस्वती भारतीति तिस्रः प्रयाजदेव्यः मरुतो विशः इन्द्रप्रजाः विराट् छन्दः धेनुर्दोग्ध्री गौश्च । नकारश्चार्थे । एते षट् इहेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ १९ ॥

त्वष्टा तुरीपो अद्भुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्धना । द्विपदा छन्द इन्द्रियमुक्षा गौर्न वयो दधुः ॥ २० ॥

[त्वष्टा । तुरीपः । अद्भुतः । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । पुष्टिवर्द्धनेतिपुष्टि वर्द्धना ॥ द्विपदेतिद्वि पदा । उक्षा ॥२०॥]

क्षिप्रव्यापी व अद्भुत त्वष्टा, पुष्टि को बढ़ाने वाले इन्द्र-अग्नि, द्विपदा छन्द और सेचन-समर्थ बैल ने इन्द्र में बल-आयुष्य धारित किया ॥ २० ॥

उ० त्वष्टा तुरीपः तूर्णमापन्नः अद्भुतः । अद्भुत इव महानित्यर्थः । इन्द्राग्नी च पुष्टिवर्धनौ । द्विपदा च छन्दः । उक्षा गौर्न । नकारश्चार्थे । उक्षा सेक्ता च गौः । एते इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २० ॥

म० त्वष्टा प्रयाजदेवः इन्द्राग्नी द्विपदा छन्दः । उक्षा सेक्ता गौश्च पञ्चेन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशः त्वष्टा । तुरीपः तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तुरीपः अद्भुतो महान् । कीदृशाविन्द्राग्नी । पुष्टिवर्धना पुष्टिं धनादिपोषं वर्धयतस्तौ पुष्टिवर्धनौ । नश्चार्थः ॥ २० ॥

शमिता नो वनस्पतिः सविता प्रसुवन्भगम् । ककुप्छन्द इहेन्द्रियं वशा वेहद्वयो दधुः ॥ २१ ॥

[शमिता । नः । वनस्पतिः । सविता । प्रसुवन्निति प्र सुवन् । भगम् ॥ ककुप् । वशा । वेहत् ॥२१॥]

सुख देने वाले वनस्पति (=प्रयाजदेवता), धन को उत्पन्न करने वाले सविता, ककुप् छन्द, वन्ध्या गौ व गर्भपातिनी गाय ने इन्द्र में बल-आयुष्य धारित किया ॥ २१ ॥

उ० शमिता नः शमयिता इति प्राप्ते 'शमिता मन्त्रे'

रिन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३४ ॥

[दुरः । दिशः । कवष्यः । न । व्यचस्वतीः । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । न । दुरः । दिशः । इन्द्रः । न । रोदसीऽइतिरोदसी । दुघेऽइतिदुघे । दुहे । धेनुः । सरस्वती । अश्विना । इन्द्राय । भेषजम् । शुक्रम् । न । ज्योतिः । इन्द्रियम् ॥३४॥]

दैवी होता दिशाओं के समान अवकाश वाले व शब्दवान् द्वारों, अश्विनौ, सरस्वती व इन्द्र का यजन करे। द्यावापृथिवी के साथ सरस्वती गाय होकर इन्द्र के लिए शुद्ध ज्योतिस्वरूप भेषज दुहाती है। दूध, सोम, सुरा, घृत व मधु इन्द्र में व्याप्त होवें। उसे बलवान् बनावें। हे मानव होतर्! तुम भी घृत से यजन करो ॥ ३४ ॥

उ० होता यक्षद्दुरो दिशः होता यजतु । दुरः द्वार इति प्राप्ते छान्दसं संप्रसारणम्। द्वाराणीति लिङ्गव्यत्ययेन पर्यायः। कथंभूता यज्ञगृहद्वारः। दिशः कवष्यो न व्यचस्वतीः। लुप्तोपमानमेतत्। दिश इव याः कवष्यः ससुषिराः। व्यचस्वतीः व्यञ्जनवत्यः गमनवत्यश्च याः। अश्विभ्यां न दुरो दिशः। अश्विभ्यां च वा अधिष्ठिताः यज्ञगृहद्वारो दिश इव बभूवुः । इन्द्रो न रोदसी दुघे इन्द्रश्च या अधिष्ठाय रोदसी द्यावापृथिव्यौ दुहे । हकारस्य घकारः। दुग्धवान्। याश्चाधिष्ठाय दुहे धेनुर्भूत्वा सरस्वती अश्विनौ च। कस्मै दुहे किंच दुह इत्यत आह। इन्द्राय भेषजं शुक्रं शुक्लं ज्योतिश्च इन्द्रियं च दुहे। अश्विसरस्वतीन्द्राश्च पयःप्रभृतीनि व्यन्तु। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥३४॥

म० दैव्यो होता दुरो द्वारः प्रयाजदेवीः इन्द्रः इन्द्रं सरस्वती सरस्वतीं अश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु। नकाराश्चार्थाः। द्वारशब्दस्य संप्रसारणम्। कीदृशीः द्वारः। दिशः दिश इव सावकाशाः कवष्यः ससुषिराः। अतएव व्यचस्वतीः व्यचो व्यचनं गमनं विद्यते यासु ताः गमनवत्यः । दिशो दिक्तुल्या दुरो द्वारः अश्विभ्यां सहिताः सत्यो रोदसी द्यावापृथिव्यौ इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे। कीदृश्यौ रोदसी। दुघे 'दुहः कब्घश्च' (पा० ३ । २ । ७०) इति हकारस्य घकारः । दुहे इत्यत्र तलोपश्च वचनव्यत्ययः। दुहते। रोदसीभ्यां सकाशादिन्द्रायौषधं दुहते इत्यर्थः। 'अकथितं च' (पा० १ । ४ । ५१) इति द्विकर्मकत्वम्। सरस्वती च धेनुर्भूत्वा इन्द्राय शुक्रं शुक्लं शुद्धं ज्योतिरिन्द्रियं वीर्यं च दुहे दुग्धे। अन्यद्व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

होता यक्षत्सुपेशसोषे नक्तं दिवाश्विना समञ्जाते सरस्वत्या त्विषिमिन्द्रे न भेषजꣳ श्येनो न रजसा हृदा श्रिया न मासरं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३५ ॥

[सुपेशसेतिसु पेशसा । उषेऽइत्युषे । नक्तम् । दिवा । अश्विना । सम् । अञ्जातेऽइत्यञ्जाते । सरस्वत्या । त्विषिम् । इन्द्रे । न । भेषजम् । श्येनः । न । रजसा । हृदा । श्रिया । न । मासरम् ॥३५॥]

दैवी होता सुरूपा उषा, रात्रि, अश्विनौ, सरस्वती व इन्द्र का यजन करे। वे अश्विनौ दिन-रात्रि ज्योति, चित्त और श्री के साथ मासररूप ओषधि, श्येनपत्र तथा कान्ति को इन्द्र में संलग्न करते हैं। दूध, सोम, सुरा, घृत व मधु इन्द्र में व्याप्त होवें। हे मानव होतर्! तुम भी घृत से होम करो ॥ ३५ ॥

उ० होता यक्षत्सुपेशसोषे । होता यक्षत् यजतु सुपेशसा सुरूपे । उषे इति द्विवचनोपदेशाद्रात्रिश्च उषाश्च गृह्येते। नक्तंदिवा रात्रौ च अहनि च। यौ चाश्विनौ समञ्जातः संश्लेषयतः सरस्वत्या सहितौ । त्विषिं दीप्तिम् इन्द्रे। इन्द्रभेषजं च संश्लेषयतः। तौ च होता यजतु। यश्च श्येनः रजसा। रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः। ज्योतिषा हृदा हृदयेन। श्रिया न। नकाराः सर्वे समुच्चयार्थीया इहानुवाके प्रायशः। श्रिया च सह मासरमुपादाय इन्द्रे समनक्ति। तं च होता यजतु। अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३५ ॥

म० होता सुपेशसा सुरूपे उषे द्विवचनाद्रात्रिश्च नक्तोषे प्रयाजदेवौ सरस्वत्या सहितौ अश्विनौ च यक्षत्। तौ चाश्विनौ नक्तं दिवा दिने च रजसा ज्योतिषा । रजःशब्दो ज्योतिर्वचनः। हृदा चित्तेन श्रिया च सह मासरं भेषजं मासररूपमौषधं श्येनः श्येनपत्रं त्विषिं कान्तिं च इन्द्रे समञ्जाते संश्लेषयतः। नकाराश्चार्थाः। ते पयआदीनि व्यन्तु। हे होतः, त्वं यज ॥ ३५ ॥

होता यक्षद्दैव्या होतारा भिषजाश्विनेन्द्रं न जागृवि दिवानक्तं न भेषजैः शूषꣳ सरस्वती भिषक् सीसेन दुह इन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३६ ॥

[दैव्या । होतारा । भिषजा । अश्विना । इन्द्रम् । न । जागृवि । दिवा । नक्तम् । न । भेषजैः । शूषम् । सरस्वती । भिषक् । सीसेन । दुहे । इन्द्रियम् ॥३६॥]

दैवी होता दिव्य होता अग्नि-वायु, वैद्य अश्विनौ और सरस्वती का यजन करे। दिन-रात्रि जागरणशीला सरस्वती इन्द्र के लिए

सीता के द्वारा शक्ति रूप भेषज का दोहन करती है। दूध, सोम, सुरा, घृत व मधु इन्द्र में व्याप्त हो। हे होतर्! घृत से यजन करो॥ ३६॥

उ० होता यक्षद्दैव्या होतारा होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः। भिषजौ अश्विनौ इन्द्रं न इन्द्रंच होता यजतु। जागृवि दिवानक्तं न भेषजैः शूषꣳसरस्वती भिषक्सीसेन दुह इन्द्रियम्। या चैषा सरस्वती भिषक् जागृवि स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता जागरणशीला। विभक्तिलोपः। दिवानक्तं च भेषजैरौषधैः शूषं बलम् सीसेन च दुहे दोग्धि। इन्द्रियं च इन्द्रार्थम्। तां च दैव्यो होता यजतु। अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु। त्वमपि हेमनुष्यहोतः, आज्यस्य यज॥ ३६॥

म० दैव्यो होता दैव्या होतारा दैव्यौ होतारौ अयं अग्निरसौ च मध्यमः एतौ प्रयाजदेवौ भिषजौ वैद्यौ अश्विनौ इन्द्रं च यक्षत् यजतु। नौ चार्थौ। भिषग्भूता सरस्वती भेषजैः सह शूषं बलमिन्द्रियं वीर्यं च सीसेन कृत्वा दुहे दुग्धे। दुहेर्लंट् 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७।१।४१)। तलोपः। इन्द्रियार्थम्। कीदृशी सरस्वती। दिवानक्तमहोरात्रं जागृवि जागरणशीला स्वकार्यसिद्धावप्रमत्ता 'सुपां सुलुक्' (पा० ७।१।३९)। सोर्लुक् तां च दैव्यो होता यजतु। अश्व्यादयः पयआदीनि व्यन्तु। हे होतः, त्वमपि यज॥ ३६॥

होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपसो रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेडा न भारती वाचा सरस्वती मह इन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज॥ ३७॥

[तिस्रः। देवीः। न। भेषजम्। त्रयः। त्रिधातवऽइतित्रि धातवः। अपसः। रूपम्। इन्द्रे। हिरण्ययम्। अश्विना। इडा। न। भारती। वाचा। सरस्वती। महः। इन्द्राय। दुहे। इन्द्रियम्॥३७॥]

दैवी होता इडा, भारती व सरस्वती देवियों, इन्द्र और अश्विनौ का यजन करता है। सरस्वती वेदवाणी के द्वारा इन्द्र के लिए त्रिधातु धूम्र, मेष व ऋषभ से भेषज, द्योतमान रूप, तेज व बल का दोहन करती है। दूध, सोम, सुरा, घृत व मधु इन्द्र में व्याप्त होवें। हे होतर्! तुम घृत से यजन करो॥ ३७॥

उ० होता यक्षत्तिस्रो देवीः। होता यजतु तिस्रो देवीः वक्ष्यमाणाः। नभेषजं त्रयस्त्रिधातवोपसः। नकारः समुच्चयार्थीयो भिन्नक्रमः। भेषजं च या इन्द्रे कुर्वन्ति ताश्च होता यजतु। त्रयः पशवः त्रिधातवः। आश्विनो धूम्रः सारस्वतो मेषः ऐन्द्र ऋषभः इति त्रयः पशवः। प्रधानाङ्गोपाङ्गभेदात्रिधातवः पशवः। अपसः अपस्विन इति प्राप्ते छान्दसो मतुब्लोपः। कर्मवन्तः। अग्नयो वा त्रयस्त्रिधातवः। रूपमिन्द्रे हिरण्ययमश्विनेडा न भारती। ये च इन्द्रे रूपं हिरण्मयं कुर्वन्ति ताश्च होता यजतु। के ते इत्यत आह। अश्विनौ इडा च भारती च। वाचा सरस्वती मह इन्द्राय दुह इन्द्रियम्। या च वाचा त्रयीलक्षणया सरस्वती महः महत्त्वं पूजामिन्द्राय दुहे दोग्धि इन्द्रियं च। तां च होता यजतु। अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज॥ ३७॥

म० नौ चार्थौ। दैव्यो होता। इडा भारती सरस्वती चेति तिस्रो देवीः प्रयाजदेवीः इन्द्रे इन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु। या सरस्वती वाचा त्रयीलक्षणया भेषजमौषधं हिरण्ययं द्योतमानं रूपं च महस्तेजश्च इन्द्रियं चेन्द्राय इन्द्रार्थं दुहे दुग्धे। कैः कृत्वा। त्रयस्त्रिधातवः त्रिभिः पशुभिः। तृतीयार्थे प्रथमा। त्रयो धातवः प्रधानाङ्गोपाङ्गलक्षणाः प्रकारा येषां ते त्रिधातवः पशवः। ते च त्रयः आश्विनो धूम्रः सारस्वतो मेषः ऐन्द्र ऋषभः। कीदृशाः पशवः। अपसः। अप इति कर्मनाम विनो लोपः। अपस्विनः कर्मवन्तः। त्रिभिः पशुभिर्भेषजरूपेन्द्रियमहांसि इन्द्राय दुग्धे। तेऽश्व्यादयः पयआदीनि पिबन्तु। हे होतः, त्वमप्याज्यस्य यज घृतं देहि॥ ३७॥

होता यक्षत्सुरेतसमृषभं नर्यापसं त्वष्टारमिन्द्रमश्विना भिषजं न सरस्वतीमोजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषग्यशः सुरया भेषजꣳ श्रिया न मासरं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज॥ ३८॥

[सुरेतसमितिसु रेतसम्। ऋषभम्। नर्यापसमितिनर्य्यअपसम्। त्वष्टारम्। इन्द्रम्। अश्विना। भिषजम्। न। सरस्वतीम्। ओजः। न। जूतिः। इन्द्रियम्। वृकः। न। रभसः। भिषक्। यशः। सुरया। भेषजम्। श्रिया। न। मासरम्॥३८॥]

दैवी होता सुवीर्यवान्—सर्वहित् त्वष्टा, इन्द्र, अश्विनौ और वैद्या सरस्वती का यजन सोधम वैद्यभूत वृक, सुरा और मासर से यजन करे। इस प्रकार यज्ञ के द्वारा इन्द्र में ओज, वेग, वीर्य, श्री व यश होवें। दुग्ध-सोमादि इन्द्र में व्याप्त होवें। हे होतर्! घृत से यजन करो॥ ३८॥

उ० होता यक्षत्सुरेतसम्। होता यजतु सुरेतसं शोभनं रेतः उदकलक्षणं यस्य। 'शोभनं ह्येतस्य रेतो यदुदकम्'। यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तं पुंसो रेतःकारणभूतम्। ऋषभं

दयो द्वादश कण्डिकास्त्रिपशोः प्रयाजप्रैषाः स्युः । द्वादशाप्रीणां प्रयाजयाज्यानां प्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः आद्या अष्टिः । दैव्यो होता समिधा प्रयाजदेवत्या सह अग्निमश्विना अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीं च इडः पदे गोपदे आहवनीये यक्षत् यजतु । गोपदे स्थाप्यत इत्यभिप्रायेणेदं वचनम् । तत्र यागे अजो धूम्रो मेषश्च गोधूमैः कुवलैः बदरैः शष्पैः अङ्कुरितव्रीहिभिश्च सहितो भेषजमौषधं भवति । नकारौ चार्थौ । इन्द्रायेति शेषः । कीदृशं भेषजम् । मधु मधुरं तेजः तेजःप्रदमिन्द्रियमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदम् । किंच ते अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः सन्तः पयः परिस्रुता मदिरया सह सोमः सोमं घृतं मधु च व्यन्तु पिबन्तु । सोम इति विभक्तिव्यत्ययः । सर्वत्र हे होतर्मनुष्यहोतः, त्वमपि आज्यस्य यज । कर्मणि षष्ठी । यजतिर्दानार्थः । अक्ष्यादिभ्य आज्यं देहीत्यर्थः ॥२९ ॥

होता॑ यक्षत्तनू॒नपा॑त्सर॑स्वती॒मवि॑र्मे॒षो न भे॑ष॒जं प॒था मधु॑मता॒ भर॑न्न॒श्विनेन्द्रा॑य वी॒र्यं॑ बद॑रैरुप॒वाका॑भिर्भे॑ष॒जं तोक्म॑भि॒ः पय॒ः सोम॑ः परि॒स्रुता॑ घृ॒तं मधु॒ व्य॒न्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३० ॥

[तनू॒नपा॒दिति॒तनू॒ नपा॑त् । सर॑स्वतीम् । अवि॑ः । मे॒षः । न । भे॒ष॒जम् । प॒था । मधु॑म॒तेति॒मधु॑ मता । भर॑न् । अ॒श्विना॑ । इन्द्रा॑य । वी॒र्य॑म् । बद॑रैः । उ॒प॒वाका॑भि॒रित्यु॑प वाका॑भिः । भे॒ष॒जम् । तोक्म॑भि॒रिति॒तोक्म॑ भिः ॥३०॥]

दैवी होता तनूनपाद् अग्नि, अश्विनौ, सरस्वती व इन्द्र का यजन करें । उस मधुमय पथ याग में भेड़ी, मेष, बेर, इन्द्रयव तथा व्रीहि के अंकुर भेषज होते हैं । दूध, सोम, सुरा, घृत व मधु इन्द्रादि में व्याप्त होवें । हे मानव होतः ! तुम घृत से यजन करो ॥ ३० ॥

उ० होता यक्षत्तनूनपात्सरस्वतीम् । तनूनपातमिति विभक्तिव्यत्ययः । सरस्वतीं च । अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्टाद्व्यवहितं यत्पठ्यते तदिह कृतविभक्तिव्यत्ययं योज्यतेऽर्थसंबन्धात् । अश्विनौ इन्द्रं च । अविर्मेषो न भेषजम् । नकारः समुच्चयार्थीयो भिन्नक्रमः । अविश्च मेषश्च भेषजम् इन्द्राय यजमानाय वा करोति । पथा मधुमता भरन् । 'पथा यज्ञमार्गेण मधुमता रसवता आत्मानं भरन् हरन् हवींषि देवान्प्रति । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । वीर्यं बदरैरुपवाकाभिर्भेषजं तोक्मभिः उपवाकाभिरिन्द्रयवैः । तोक्मभिरङ्कुरितयवैः । वीर्यं भेषजं करोति मेष एव । इन्द्राय यजमानाय वा । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः पयःप्रभृतीनि पिबन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥३०॥

म० एकाधिका अत्यष्टिः । तनूनपादिति प्रथमा द्वितीयार्थे । इन्द्रायेति चतुर्थी द्वितीयार्थे । नकारश्चार्थः । दैव्यो होता तनूनपातं प्रयाजदेवं सरस्वतीमश्विनौ इन्द्रं च यजतु । तत्र यागे अविः अजः मेषश्च । नश्चार्थे । मधुमता रसवता पथा यज्ञमार्गेण भरन् आत्मानं हरन् सन् बदरैर्बदरीफलैः । उपवाकाभिरिन्द्रयवैः तोक्मभिरङ्कुरितव्रीहिभिर्यवैर्वा सहितो वीर्यं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु । हे होतः, त्वमपि आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ ३० ॥

होता॑ यक्षन्नरा॒शꣳसं॒ न न॒ग्नहुं॒ पति॒ꣳ सुर॑या भेष॒जं मे॒षः सर॑स्वती भि॒षग्रथो॒ न च॒न्द्र्य॒श्विनो॑र्व॒पा इन्द्र॑स्य वी॒र्यं॑ बद॑रैरुप॒वाका॑भिर्भे॑ष॒जं तोक्म॑भि॒ः पय॒ः सोम॑ः परि॒स्रुता॑ घृ॒तं मधु॒ व्य॒न्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३१ ॥

[न॒रा॒शꣳस॑म् । न । न॒ग्नहु॑म् । पति॑म् । सुर॑या । भे॒ष॒जम् । मे॒षः । सर॑स्वती । भि॒षक् । रथ॑ः । न । च॒न्द्री । अ॒श्विनो॑ः । व॒पाः । इन्द्र॑स्य ॥३१॥]

दैवी होता नराशंस प्रयाजदेव, सरस्वती, अश्विनौ व इन्द्र का यजन करे । सुराकन्द, मेष, अश्विनौ का चान्द्ररथ, वपा, बेर, व्रीहि-यवांकुर आदि भेषज हैं । दूध, सोमरस, सुरा, घृत व मधु इन्द्र का बल-वीर्य बनें । हे मानव होतः ! तुम घृत से यजन करो ॥ ३१ ॥

उ० होता यक्षन्नराशꣳसं न । दैव्यो होता यजतु नराशंसं न नग्नहुं पतिम् । व्यवहितपदकल्पना । नराशंसं च । पतिमधिपतिं जगतः । यज्ञो हि नराशंसः स आहुतिपरिणामद्वारेण जगद्बिभर्ति । नग्नहुम् सुरया सहितं नग्नहुं किण्वं च होता यजत्वित्यनुवर्तते । भेषजं मेषः वपा इन्द्रस्येत्युपरिष्टात्प्रैषस्य श्रूयते स इहानुषज्यते । भेषजं मेषः इन्द्रस्य करोत्विति वाक्यशेषः । सरस्वती भिषक् इन्द्रस्य भवतु । रथो न चन्द्र्यश्विनोः । रथश्च भिषगिन्द्रस्य भवतु । कथंभूतो रथः । चन्द्री । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । तदस्यास्तीति चन्द्री सुवर्णखचितः । अश्विनोः संबन्धी । नन्वश्विनोः संबन्धिनो रथस्य कथं भिषिक्त्वम् । शृणु । 'आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते । तमेव तत्स्तुतं विन्द्यात्तस्यात्मा बहुधा हि सः' । वपा इन्द्रस्य वीर्यं कुर्वन्त्विति शेषः । वपा इति बहुवचनोपदेशस्त्रिपशुविषयः । बदरैः उपवाकाभिः तोक्मभिः भेषजमिन्द्रस्य भवत्विति शेषः । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि पिबन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३१ ॥

म० दैव्यो होता नराशंसं प्रयाजदेवं सरस्वती सरस्वतीं भिषक् भिषजोः अश्विनोः रथः रथं च यक्षत् यजतु । कीदृशो रथः । चन्द्री चन्द्रं सुवर्णमस्मिन्नस्तीति चन्द्री सुवर्णमयः । रथस्य

यागोऽश्विनोरेव । तदुक्तम् 'आयुधं वाहनं वापि स्तुतौ यस्येह दृश्यते । तमेव तत्स्तुतं विन्द्यात्तस्यात्मा बहुधा हि सः' इति । सरस्वतीरथयोः प्रथमा द्वितीयार्थे । भिषजि । प्रथमा षष्ठ्यर्थे । तत्र सुरया सह नग्नहुं नग्नहुः किण्वः मेषः वपाः बहुत्वात्रिपशुसंबन्धिन्यो वपाः बदरैः उपवाकाभिर्यवैः तोक्मभिश्च व्रीहिभिः सहिता इन्द्रस्य वीर्यकरं भेषजं भवतु । अश्व्यादयः पयआदीनि पिबन्तु । हे होतः, आज्यस्य यज देहि । कीदृशं नराशंसम् । पतिं पालकम् । नग्नहुः सुराकन्दः । नकारौ चार्थौ । द्वितीयो भेषजशब्द आर्षः ॥ ३१ ॥

होता यक्षदिडेडित आजुह्वानः सरस्वतीमिन्द्रं बलेन वर्धयन्नृषभेण गवेन्द्रियमश्विनेन्द्राय भेषजं यवैः कर्कन्धुभिर्मधु लाजैर्न मासरं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३२ ॥

[इडा । ईडितः । आजुह्वान इत्याजुह्वानः । सरस्वतीम् । इन्द्रम् । बलेन । वर्द्धयन् । ऋषभेण । गवा । इन्द्रियम् । अश्विना । इन्द्राय । भेषजम् । यवैः । कर्कन्धुभिरिति कर्कन्धुभिः । मधु । लाजैः । न । मासरम् ॥३२॥]

ऋत्विजों के द्वारा प्रशंसित दैवी होता इडा प्रभृति को आह्वान करता हुआ इडा, सरस्वती, अश्विनौ व इन्द्र आदि का यजन गाय-बैल के द्वारा प्रवर्धित करते हुए करे। यव, बेर, मधु, खील और माँड़ इन्द्र का भेषज हैं। दूध, सोम, सुरा, घृत व मधु इन्द्र के बल को बढ़ावें। हे मानव होतर्! तुम भी घृत से होम करो ॥ ३२ ॥

उ० होता यक्षदिडेडितः । होता यजतु । इडा प्रयाजदेवतया ईडितः स्तुतः सन् । किंकुर्वन् । आजुह्वानः सरस्वतीं सरस्वतीमाह्वयन् । अश्विनेन्द्रायेत्युपरिष्टात्भेषजस्य पठ्यते तदेतत्पदद्वयमिह कृतविभक्तिव्यत्ययं संबध्यते । उक्तंच 'यस्य येनार्थसंबन्धो दूरस्थस्यापि तस्य तत् । अर्थतो ह्यसमानानामानन्तर्यमकारण' मिति । अश्विनौ इन्द्रं च । किंच । इन्द्रं बलेन वर्धयन् । ऋषभेण गवा च इन्द्रियमिन्द्रस्य वर्धयन् । मधु मासरं च उपादायेति शेषः । यवैः कर्कन्धुभिर्लाजैश्च भेषजमिन्द्रस्य वर्धयन् । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३२ ॥

म० दैव्यो होता इडा इडां प्रयाजदेवतां सरस्वतीमिन्द्रमश्विना अश्विनौ च यक्षत् यजतु । किं कुर्वन् । ऋषभेण गवा च धेन्वा च बलेन वर्धयन् इडादीन् समर्धयन् यजतु । कीदृशो होता । ईडितः ऋत्विग्भिः स्तुतः । आजुह्वानः इडादीनाह्वयन् । तत्र यवैः लाजैश्च सहितं मधु मासरमोदनं निःस्रावं च इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यकरं भेषजं भवति । अश्विसरस्वतीन्द्रा होत्रेज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु । हे होतः, त्वं च यज ॥ ३२ ॥

होता यक्षद्बर्हिरूर्णम्रदा भिषङ्नासत्या भिषजाश्विनाश्वा शिशुमती भिषग्धेनुः सरस्वती भिषग्दुह इन्द्राय भेषजं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३३ ॥

[बर्हिः । ऊर्णम्रदा इत्यूर्णऽम्रदाः । भिषक् । नासत्या । भिषजा । अश्विना । अश्वा । शिशुमतीति शिशुमती । भिषक् । धेनुः । सरस्वती । भिषक् । दुहे । इन्द्राय । भेषजम् ॥३३॥]

दैवी होता ऊन के समान कोमल बर्हि, वैद्य नासत्यौ-अश्विनौ तथा सरस्वती का यजन करे। बालोपेता अश्वा और सद्यःप्रसूता गाय इन्द्र के लिए भेषज दुहाती हैं। दूध, सोमरस, सुरा, घृत व मधु इन्द्र में व्याप्त होवें। हे मानव होतर्! तुम भी घृत से यजन करो ॥ ३३ ॥

उ० होता यक्षद्बर्हिरूर्णम्रदाः होता यजतु प्रकृता देवता । बर्हिश्च प्रयाजदेवता । ऊर्णम्रदाः ऊर्णम्रद इति प्राप्ते ऊर्णम्रदा इति छान्दसो लिङ्गविपर्ययः। ऊर्णेव मृदुर्भिषग्भवतु इन्द्राय । भिषग्वैद्य उक्तः । नासत्या भिषजाश्विना । नासत्या नासिकाप्रभवावश्विनौ भिषजौ भवतामिन्द्रस्य । अश्वा वडवा शिशुमती धेनुश्च भिषगिन्द्रस्य भवतु । इत्थंभूता हि सा दक्षिणा पठ्यते । कस्मात्पुनरेवमाशास्यत इत्यत आह । यतः सरस्वती भिषक् स्वयमेव दुहे दोग्धि इन्द्राय भेषजम् । अतो यूयमपि भिषजौ भवथेति । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३३ ॥

म० दैव्यो होता ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीयः बर्हिः प्रयाजदेवम् । भिषजा भिषजौ वैद्यौ । नासत्या न असत्यौ सत्यरूपौ अश्विना अश्विनौ । सरस्वती सरस्वतीं च यक्षत् यजतु । तत्र शिशुमती बालकोपेता अश्वा वडवा भिषक् धेनुः भिषक् च इन्द्राय भेषजमौषधं दुहे दुग्धे पूरयति । अश्वादयो दक्षिणा दीयन्ते । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७ । १ । ४१) इति तलोपः । ते पयआदीनि व्यन्तु होतर्यज ॥ ३३ ॥

होता यक्षद्दुरो दिशः कवष्यो न व्यचस्वतीरश्विभ्यां न दुरो दिश इन्द्रो न रोदसी दुघे दुहे धेनुः सरस्वत्यश्विनेन्द्राय भेषजꣳ शुक्रं न ज्योति-

इति छान्दसः प्रयोगः । शमिता नः अस्माकं वनस्पतिः सविता च प्रसुवन् भगं धनम् ककुप् च छन्दः । इहेत्यभिनयः । इह इन्द्रे वशा वन्ध्या गौः वेहच्च विहति त्यजति गर्भं या गौः सा तथोक्ता । इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २१ ॥

म० वनस्पतिः प्रयाजदेवः सविता सूर्यः ककुप्छन्दः वशा वन्ध्या गौः वेहत् गर्भघ्नो गौः एते पञ्च इहेन्द्रं इन्द्रियं वयश्च दधुः । कीदृशो वनस्पतिः । नोऽस्माकं शमिता शमयति सुखयति शमिता । 'शमिता मन्त्रे' (पा० ६ । ४ । ५४) इति छान्दसो णिचो लोपः । कीदृशः सविता । भगं प्रसुवन् धनं प्रेरयन् ददत् ॥ २१ ॥

स्वाहा॑ य॒ज्ञं वरु॑णः सुक्ष॒त्रो भे॑ष॒जं क॑रत् । अति॑च्छन्दा इन्द्रि॒यं बृ॒हदृ॑ष॒भो गौर्वयो॑ दधुः ॥ २२ ॥

[स्वाहा॑ । य॒ज्ञम् । वरु॑णः । सु॒क्ष॒त्र इति॑ सु॒ऽक्ष॒त्रः । भे॒ष॒जम् । क॒र॒त् ॥ अति॑च्छन्दा॒ इत्यति॑ऽछन्दाः । इ॒न्द्रि॒यम् । बृ॒हत् । ऋ॒ष॒भः ॥२२॥]

सुष्ठु रक्षक वरुण ने इन्द्र के लिए यज्ञभेषज किया । स्वाहा आकृति के प्रयाजदेवता, अतिछन्द और बड़े बैल ने इन्द्र में बल-आयु धारित किया ॥ २२ ॥

उ० स्वाहा यज्ञम् । स्वाहाकृतिभिः यज्ञं भेषजं करत् करोतु । कः करोतु । वरुणः सुक्षत्रः । अतिच्छन्दाश्च च्छन्दः बृहदृषभश्च गौः इन्द्रे इन्द्रियं वयश्च दधुः ॥ २२ ॥

म० शोभनं क्षत्रं क्षतत्राणं यस्य स सुक्षत्रः शोभनक्षतत्राता वरुणः स्वाहा । नामैकदेशे नामग्रहणम् । स्वाहाकृतिभिः प्रयाजदेवैः सह यज्ञं भेषजं यज्ञलक्षणमौषधमिन्द्राय करत् करोतु । किंच अतिच्छन्दाः छन्दः बृहत् महान् ऋषभः समर्थो गौः वरुणश्च स्वाहाकृतयोऽपि एते चत्वार इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः दधतु ॥ २२ ॥

व॒स॒न्तेन॑ ऋ॒तुना॑ दे॒वा वस॑वस्त्रि॒वृता॑ स्तु॒ताः । र॒थ॒न्त॒रेण॒ तेज॑सा ह॒विरि॑न्द्रे॒ वयो॑ दधुः ॥ २३ ॥

[व॒स॒न्तेन॑ । ऋ॒तुना॑ । दे॒वाः । वस॑वः । त्रि॒वृतेति॑ त्रि॒ऽवृता॑ । स्तु॒ताः ॥ र॒थ॒न्त॒रेणेति॑ रथम्ऽत॒रेण॑ । तेज॑सा । ह॒विः । इन्द्रे॑ । वयः॑ । द॒धुः॒ ॥२३॥]

वसन्त ऋतु, त्रिवृत् स्तोम व रथन्तरपृष्ठ के द्वारा संस्तुत वसुदेवों ने तेज के साथ वपारूप हविः, शक्ति व आयुष्य को धारित किया ॥ २३ ॥

उ० वसन्तेन ऋतुना । वपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या अनुष्टुभः । वयोधसस्य पशोः । इन्द्रश्च वयोधा देवता । वसन्तेन ऋतुना सहायेन देवाः वसवः त्रिवृता स्तोमेन स्तुताः सन्तः रथन्तरेण च पृष्ठेन च सहायेन इन्द्रे तेजसा सह हविर्वपाख्यं वयश्च दधुः । यद्वा वसन्तेन ऋतुना स्तुताः त्रिवृता स्तोमेन च स्तुताः रथन्तरेण च पृष्ठेन स्तुताः सन्तो वसवो देवाः स्वकीयेन तेजसा इन्द्रे हविर्वयश्च दधुः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ॥ २३ ॥

म० 'याज्याः पुरोनुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां वसन्तेन ऋतुनेति' (का० १९ । ७ । २०) । चकाराद्वयोधसे पशावेव षडृचो यथाक्रमं वपादीनां याज्यानुवाक्याः वपायागे वसन्तेनेति (२३) पुरोऽनुवाक्या ग्रीष्मेणेति (२४) याज्या, पशुपुरोडाशयागे वर्षाभिरिति (२५) पुरोनुवाक्या शारदेनेति (२६) याज्या, हृदयादियागे हेमन्तेनेति (२७) पुरोनुवाक्या, शैशिरेणेति (२८) याज्येति सूत्रार्थः । अनुष्टुभः षट् लिङ्गोक्तदेवता । वयोधा इन्द्रो देवतेत्यर्थः । वसवो देवा इन्द्रे तेजसा सह हविर्वपाख्यं वयः शक्तिं च दधुः दधतु स्थापयन्तु । कीदृशा वसवः । वसन्तेन ऋतुना त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २३ ॥

ग्री॒ष्मेण॑ ऋ॒तुना॑ दे॒वा रु॒द्राः प॑ञ्चद॒शे स्तु॒ताः । बृ॒ह॒ता यश॑सा बल॑ᳪं ह॒विरि॑न्द्रे॒ वयो॑ दधुः ॥२४॥

[ग्री॒ष्मेण॑ । रु॒द्राः । प॒ञ्च॒द॒श इति॑ पञ्चऽद॒शे ॥ बृ॒ह॒ता । यश॑सा । बल॑म् ॥२४॥]

ग्रीष्म ऋतु के साथ पञ्चदशस्तोम व बृहत्पृष्ठ से संस्तुत रुद्रदेवों ने यश के साथ हविः, बल और आयुष्य इन्द्र में धारित किया ॥ २४ ॥

उ० ग्रीष्मेण ऋतुना सह देवा रुद्राः पञ्चदशे । पञ्चदशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । पञ्चदशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः बृहता पृष्ठेन च सह । यशसा सह बलं हविः इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २४ ॥

म० रुद्रा देवा इन्द्रे यशसा सह बलं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशा रुद्राः । ग्रीष्मेण ऋतुना पञ्चदशः पञ्चदशेन स्तोमेन । विभक्तिव्यत्ययः । बृहता पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २४ ॥

व॒र्षाभि॑र्ऋ॒तुना॑दि॒त्याः स्तोमे॑ सप्तद॒शे स्तु॒ताः । वै॒रू॒पेण॑ वि॒शौज॑सा ह॒विरि॑न्द्रे॒ वयो॑ दधुः ॥ २५ ॥

[व॒र्षाभिः॑ । आ॒दि॒त्याः । स्तोमे॑ । स॒प्त॒द॒श इति॑ सप्तऽद॒शे ॥ वै॒रू॒पेण॑ । वि॒शा । ओज॑सा ॥२५॥]

वर्षा ऋतु, सप्तदशस्तोम तथा वैरूपपृष्ठ से संस्तुत आदित्यदेवों ने ओज के साथ हविः, बल व आयुष्य इन्द्र में धारित किया ॥ २५ ॥

उ० वर्षाभिर्ऋतुना सह आदित्याः स्तोमे सप्तदशे स्तोमे । सप्तदशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । स्तुताः सन्तः वैरूपेण पृष्ठेन सह विशा च ओजसा च हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २५ ॥

म० आदित्या देवाः इन्द्रे विशा प्रजया ओजसा च सह हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः । वर्षाभिर्ऋतुना सप्तदशेन स्तोमेन । तृतीयार्थे सप्तम्यौ । वैरूपेण पृष्ठेन च स्तुताः ॥ २५ ॥

शारदेन॑ ऋतुना॑ देवा एकवि॒ꣳश ऋ॒भव॑ः स्तु॒ताः । वै॒राजेन॑ श्रि॒या श्रिय॑ꣳ ह॒विरि॒न्द्रे वयो॑ दधुः ॥२६॥

[शा॒र॒देन॑ । ए॒क॒वि॒ꣳश इत्ये॑क वि॒ꣳशे । ऋ॒भव॑ः ॥ वै॒राजेन॑ । श्रि॒या । श्रिय॑म् ॥२६॥]

शरदृतु, एकविंशस्तोम, श्री व वैराजपृष्ठ से संस्तुत ऋभुदेवों ने श्री के साथ हविः, शक्ति और आयुष्य इन्द्र में धारित किया ॥ २६ ॥

उ० शारदेन ऋतुना सह ऋभवो देवाः एकविꣳशे । एकविंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । एकविंशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः विराजेन च पृष्ठेन सह श्रिया च श्रियं च हविरिन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २६ ॥

म० ऋभवः ऋभुसंज्ञा देवाः इन्द्रे श्रियं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशाः । शारदेन ऋतुना एकविंशेन स्तोमेन वैराजेन पृष्ठेन श्रिया लक्ष्म्या च स्तुताः । सप्तमी तृतीयार्थे ॥ २६ ॥

हे॒मन्तेन॑ ऋ॒तुना॑ दे॒वास्त्रि॒णवे म॒रुत॑ः स्तु॒ताः । बलेन॒ शक्व॑रीः सहो॑ ह॒विरि॒न्द्रे वयो॑ दधुः ॥ २७ ॥

[हे॒म॒न्तेन॑ । त्रि॒णवे । त्रि॒नव इति॑ त्रि नवे । म॒रुत॑ः ॥ बलेन॑ । शक्व॑रीः । सह॑ः ॥२७॥]

हेमन्त ऋतु, त्रिणवस्तोम तथा शाक्वरपृष्ठ से संस्तुत होकर मरुतों ने इन्द्र में बल के साथ हविः, इन्द्रिय-सामर्थ्य और आयुष्य को धारित किया ॥ २७ ॥

उ० हेमन्तेन ऋतुना सह देवाः मरुतः त्रिणवे । त्रिणवेनेति विभक्तिव्यत्ययः । त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः । बलेन शक्वरीः सह । शक्वरीरिति योनिनिर्देशः । शाक्वरस्य । शाक्वरेणेति विभक्तिव्यत्ययः । शाक्वरेण च पृष्ठेन सह । बलेन च सह । हविः इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २७ ॥

म० मरुतो देवाः इन्द्रे बलेन सह । सहः इन्द्रियसामर्थ्यं हविर्वयश्च दधुः । कीदृशा मरुतः । हेमन्तेन ऋतुना त्रिणवेन स्तोमेन स्तुताः । शक्वरीरिति शाक्वरस्य योनिनिर्देशः । शाक्वरेण पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

शै॒शि॒रेण॑ ऋ॒तुना॑ दे॒वास्त्र॑यस्त्रि॒ꣳशेऽमृता॑ः स्तु॒ताः । स॒त्येन॑ रे॒वती॑ः क्ष॒त्रꣳ ह॒विरि॒न्द्रे वयो॑ दधुः ॥२८॥

[शै॒शि॒रेण॑ । त्र॒य॒स्त्रि॒ꣳश इति॑ त्रयः त्रि॒ꣳशे । अ॒मृता॑ः ॥ स॒त्येन॑ । रे॒वती॑ः । क्ष॒त्रम् ॥२८॥]

शिशिर ऋतु, त्रयस्त्रिंशस्तोम तथा रैवतपृष्ठ से संस्तुत अमरणधर्मा देवों ने इन्द्र में सत्य के साथ क्षत्र, हविः, शक्ति और आयुष्य धारित किया ॥ २८ ॥

उ० शैशिरेण ऋतुना । सह देवाः अमृताः । त्रयस्त्रिꣳशे । त्रयस्त्रिंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः सन्तः । सत्येन रेवतीः । रेवतीरिति रैवतस्य योनिनिर्देशः । रैवतेन च पृष्ठेन सह सत्येन च । क्षत्रं हविश्च इन्द्रे वयश्च दधुः ॥ २८ ॥

म० अमृता देवाः सत्येन सह क्षत्रं क्षतत्राणं हविर्वयश्च इन्द्रे दधुः दधतु । कीदृशा अमृताः । शारदेन ऋतुना त्रयस्त्रिंशेन स्तोमेन स्तुताः । रेवतीरिति रैवतस्य योनि । रैवतेन च पृष्ठेन स्तुता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

होता॑ यक्षत्स॒मिधा॒ग्निमि॒डस्प॒देऽश्विनेन्द्रꣳ सर॑स्वतीम॒जो धू॒म्रो न गो॒धूमै॑ः कुव॑लैर्भेष॒जं मधु॒ शष्पै॑र्न॒ तेज॑ इन्द्रि॒यं पय॑ः सोम॑ः परि॒स्रुता॑ घृ॒तं मधु॒ व्यन्त्वा॒ज्यस्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ २९ ॥

[होता॑ । यक्ष॑त् । स॒मिधेति॑ स॒म् इधा॑ । अ॒ग्निम् । इ॒डः । प॒दे । अ॒श्विना॑ । इन्द्र॑म् । सर॑स्वतीम् । अ॒जः । धू॒म्रः । न । गो॒धूमै॑ः । कुव॑लैः । भे॒ष॒जम् । मधु॑ । शष्पै॑ः । न । तेज॑ः । इ॒न्द्रि॒यम् । पय॑ः । सोम॑ः । प॒रि॒स्रुतेति॑ परि॒स्रुता॑ । घृ॒तम् । मधु॑ । व्यन्तु॑ । आज्य॑स्य । होत॑ः । यज॑ ॥२९॥]

गाय के पैर में आहवनीयाग्नि में दैवी होता अग्नि, अश्विनौ, सरस्वती व इन्द्र का समिधा से यजन करे । उस यज्ञ में अज, धूम्र, मेष, मधु, गेहूँ, बेर व यवांकुर—ये सब भेषज होते हैं । तेज, बल, पयस्, सोमरस, सुरा, घृत व मधु इन्द्रादि देवों में व्याप्त होवें । हे मनुष्य होतः ! तुम भी यजन करो ॥ २९ ॥

उ० होता यक्षत् । द्वादशाप्रियस्तनूनपान्नराशंसयुक्ताः । प्रैषिकमश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यम् । दैव्यो होता यक्षत् यजतु । समिधा प्रयाजदेवतयाग्निमवस्थितम् । इडस्पदे इडा गौरुच्यते तस्याः पदे आहवनीये स्थाप्यते तदभिप्रायमेतत् । गोः पदे अवस्थितमाहवनीयमग्निम् । एताश्च देवताविशेषाः यजतु । अश्विनौ इन्द्रं सरस्वतीम् । अजो धूम्रो न । नकारः प्रायः समुच्चयार्थः । अजो धूम्रो मेषश्च । गोधूमैः कुवलैश्च सहितः भेषजमत्र संपद्यते । मधुशष्पैः म । मधु च संपद्यते स शष्पैरङ्कुरितव्रीहिभिः सहितः । तेजः इन्द्रियं च इन्द्रस्य यजमानस्य वा संपद्यते । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः सन्तः पयः सोमश्च । सोममिति विभक्तिव्यत्ययः । परिस्रुता सह घृतं मधु च । व्यन्तु पिबन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज आज्यं देहि ॥ २९ ॥

म० 'होता यक्षत्समिधाग्निमिति प्रयाजप्रैषास्त्रिपशोः' (का० १९ । ६ । १४)। होता यक्षत्समिधाग्निमिडस्पद इत्या-

वर्षितारम् । नर्यापसम् नरेभ्यो हितं नर्यम् तदपस्य । अपः कर्म । स नर्यापसः तं नर्यापसं त्वष्टारम् दैव्यो होता यजतु। किंच इन्द्रमश्विना भिषजं न सरस्वतीम् । इन्द्रम् अश्विनौ भिषजं च सरस्वतीम् दैव्यो होता यजतु । केन यजतु । ओजो न जूतिरिन्द्रियं वृको न रभसो भिषक् । नकारः समुच्चयार्थीयः । ओजश्च जूतिर्जवः इन्द्रियं च यो वृकः सरभसः सोद्यमो दक्षः भिषक् तेन यजतु । सुरायां वृकलोमानि क्षिप्यन्त इत्यत एवमुच्यते । पयः सुरया भेषजं श्रिया न मासरम् । तथा मासरमुपादाय सुरया च यजतु । यशो भेषजं श्रिया सह इन्द्रे यजमाने वा । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रा इज्यमानाः पयःप्रभतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

म० नकाराश्चार्थाः । होता त्वष्टारं प्रयाजदेवमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वतीं भिषजं च यक्षत् यजतु । कीदृशं त्वष्टारम् । सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं वृष्टिलक्षणं यस्य स सुरेताः तम् । यद्वा सुष्ठु रेतो यस्मात्तम् पुंसो रेतःकारणभूतम् । ऋषभं वर्षितारम् नर्यापसं नरेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तम् । केन यजतु तदाह । रभसः सोद्यमो भिषग्वैद्यभूतो यो वृकः तेन । प्रथमा तृतीयार्थे । सुरायां वृकलोमानि क्षिप्यन्तेऽतो वृकेन यजतु सुरया च यजतु । भेषजं यन्मासरं तेन च यजतु । एवंच यागे ओजस्तेजः जूतिर्वेगः इन्द्रियं वीर्यं श्रिया सह यशश्चेन्द्रे भवन्त्विति शेषः । अश्व्यादयः पयआदीनि व्यन्तु । हे होतः, त्वमप्याज्यस्य यज ॥ ३८ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिꣳ शमितारꣳ शतक्रतुं भीमं न मन्युꣳ राजानं व्याघ्रं नमसाश्विना भामꣳ सरस्वती भिषगिन्द्राय दुह इन्द्रियं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३९ ॥

[वनस्पतिम् । शमितारम् । शतक्रतुमितिशत क्रतुम् । भीमम् । न । मन्युम् । राजानम् । व्याघ्रम् । नमसा । अश्विना । भामम् । सरस्वती । भिषक् । इन्द्राय । दुहे । इन्द्रियम् ॥३९॥]

दैवी होता पशुओं के संस्कर्ता यूप, भयंकर-क्रोधी-व्याघ्र से राज्य शतप्रज्ञ इन्द्र, अश्विनौ तथा सरस्वती का यजन अन्न से करे। वैद्या सरस्वती इन्द्र के लिए क्रोध और वीर्य को दुहती है। दूध, सोम, सुरा, घृत व मधु इन्द्र में व्याप्त होवें। हे होतर् ! घृत से यजन करो ॥ ३९ ॥

उ० होता यक्षद्वनस्पतिम् होता यजतु । वनस्पतिं शमितारं शतक्रतुं बहुकर्माणम् भीमं न मन्युं राजानं व्याघ्रम् । भीमं भयानकम् मन्युं क्रोधात्मानम् । राजानमारण्यानां पशूनां व्याघ्रं च होता यजतु । नमसाश्विना हविषा । अश्विनौ च होता यजतु । भामं सरस्वती भिषगिन्द्राय दुह इन्द्रियम् । या च भामं क्रोधम् । सरस्वतीभिषक् इन्द्राय दुहे दोग्धि इन्द्रियं च तां च दैव्यो होता यजतु । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ३९ ॥

म० दैव्यो होता वनस्पतिं प्रयाजदेवं व्याघ्रं विशेषेणाजिघ्रतीति व्याघ्रः । व्याघ्रमिव राजानं शतक्रतुमिन्द्रमश्विना अश्विनौ सरस्वती सरस्वतीं च नमसा अन्नेन यक्षत् यजतु । कीदृशं वनस्पतिम् । शमितारं पशूनां संस्कर्तारं यूपरूपेण । भीमं भयंकरं मन्युं क्रोधात्मानम् । भिषक् वैद्यरूपा या सरस्वती इन्द्राय भामं क्रोधमिन्द्रियं वीर्यं च दुहे दोग्धि । ते वनस्पत्यादयः इज्यमानाः पयआदीनि पिबन्तु । हे होतर्यज ॥ ३९ ॥

होता यक्षदग्निꣳ स्वाहाज्यस्य स्तोकानाꣳ स्वाहा मेदसां पृथक् स्वाहा च्छागमश्विभ्याꣳ स्वाहा मेषꣳ सरस्वत्यै स्वाहा ऋषभमिन्द्राय सिꣳहाय सहस इन्द्रियꣳ स्वाहाग्निं न भेषजꣳ स्वाहा सोममिन्द्रियꣳ स्वाहेन्द्रꣳ सुत्रामाणꣳ सवितारं वरुणं भिषजां पतिꣳ स्वाहा वनस्पतिं प्रियं पाथो न भेषजꣳ स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणो अग्निर्भेषजं पयः सोमः परिस्रुता घृतं मधु व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ४०

[अग्निम् । स्वाहा । आज्ज्यस्य । स्तोकानाम् । मेदसाम् । पृथक् । छागम् । अश्विभ्यामित्यश्वि भ्याम् । मेषम् । सरस्वत्यै । ऋषभम् । इन्द्राय । सिꣳहाय । सहसे । इन्द्रियम् । अग्निम् । न । भेषजम् । सोमम् । इन्द्रियम् । इन्द्रम् । सुत्रामाणमितिसु त्रामाणम् । सवितारम् । वरुणम् । भिषजाम् । पतिम् । वनस्पतिम् । प्रियम् । पाथः । न । भेषजम् । देवाः । आज्ज्यपाऽइत्याज्ज्य पाः । जुषाणः । अग्निः । भेषजम् ॥४०॥]

दैवी होता अग्नि का यजन करे। यजमान घृत-विन्दुओं को स्वाहा बोले। विभिन्न चर्बियों को पृथक्-पृथक् स्वाहा कहे। अश्विनौ के लिए छाग को स्वाहा बोले। सरस्वती के लिए मेष को स्वाहा बोले। सिंह-से बल वाले इन्द्र के लिए बैल को स्वाहा बोले। भेषज को स्वाहा बोले। सोम शक्ति है, स्वाहा बोले। सुत्राता इन्द्र, सविता तथा वैद्यों के स्वामी वरुण को स्वाहा बोले। यूप के प्रिय भेषज पशु को स्वाहा बोले। घृत पीने वाले देवताओं को स्वाहा बोले। भेषज का सेवन करने वाले अग्नि को स्वाहा

बोलें। दुग्धादि इन्द्र में व्याप्त होवें। हे होतर्! घृत से यजन करो ॥ ४० ॥

उ० होता यक्षदग्निं स्वाहा। दैव्यो होता यजतु। अग्निं प्रयाजदेवतां वा आहवनीयं वा। स्वाहाज्यस्य स्तोकानाम् सुष्ठु आह शोभनमाह यजमानः आज्यस्य स्तोकानाम्। स्तोका विप्रुषः। स्वाहा मेदसां पृथक्। शोभनमाह यजमानः मेदसां वपासंबद्धानाम् पृथक् पृथक्। वपाः श्रप्यमाणा आज्येनाभिघार्यन्ते तदभिप्रायमेतत्। स्वाहा छागमश्विभ्याम्। छागमेषर्षभशब्दाः पशुवचनाः। शोभनमाह यजमानश्छागपशुमश्विभ्यां मेषं शोभनं सरस्वत्यै च। स्वाहा ऋषभमिन्द्राय। शोभनमाह यजमानः ऋषभं इन्द्राय। कथंभूताय इन्द्राय। सिंहाय अभिभवित्रे। पुनः कथंभूताय। सहसे बलात्मकाय च। किंभूतमृषभम्। इन्द्रियं इन्द्रियात्मकमिति सामानाधिकरण्यात्संबन्धः। स्वाहाग्निंन भेषजम् आज्यभागौ सुआह यजमानः। अग्निं च भेषजम्। स्वाहा सोममिन्द्रियं शोभनमाह यजमानः सोममिन्द्रियात्मकम्। स्वाहेन्द्रं सुत्रामाणं सवितारं वरुणं भिषजांपतिम्। पशुपुरोडाशदेवताः। सुआह यजमानः। इन्द्रं सुत्रामाणम् सवितारं च। वरुणं वैद्यानां पतिं च। स्वाहा वनस्पतिम् प्रियं पाथोन भेषजम्। सुआह यजमानः वनस्पतिम् प्रियं पाथश्चान्नं भेषजं च। पशुदेवतानां वनस्पतिम् स्वाहादेवा आज्यपाः। प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः। शोभनमाह यजमानः देवा आज्यपाः इज्यमाना वै देवा उत्तमे प्रयाजे स्मर्यन्त इत्यतो विभक्तिव्यत्ययोत्र न कृतः। श्रुतिस्तु 'देवा ह वा ऊचुर्हन्त विजितमेवानुसर्वं यज्ञᳪं सᳪंस्थापय' इत्युपक्रम्य 'त उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव सर्वं यज्ञᳪं सᳪंस्थापयन्' इत्याह। अतः स्वाहाकारा समाप्तिवचनाः समाप्तिवचनत्वाच्च स्वाहाकाराणां देवतापदस्य चतुर्थ्या भवितव्यम्। स्वाहा देवेभ्य आज्यपेभ्य इत्ययं प्रकारः। जुषाणो अग्निर्भेषजम्। जुषाणः सेवमानः अग्निः भेषजमौषधम् इन्द्रस्य यजमानस्य वा करोतु अश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, आज्यस्य यज ॥ ४० ॥

म० होता अग्निं प्रयाजदेवमाहवनीयं वा यक्षत् यजतु। किंच आज्यस्य घृतस्य स्तोकानां विप्रुषां स्वाहा सुष्ठु आह शोभनं वदति। 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति दीर्घः। ब्रुवो रूपम्। यजमान इति शेषः। यजमानो घृतबिन्दून् शोभनान्वदतीत्यर्थः। कर्मणि षष्ठी। मेदसां वपासंबन्धिनां पृथक् स्वाहा। वपासंबन्धिमेदांसि समीचीनानीति पृथग्वदति अश्विभ्यामश्विनोरर्थे छागं शोभनमाह। सरस्वत्यै मेषं शोभनमाह। इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यप्रदमृषभं सु आह। कीदृशायेन्द्राय। सिंहाय सिंहतुल्याय हिनस्तीति सिंहस्तस्मै शत्रूणामभिभवित्रे। तथा सहसे बलात्मकाय। भेषजं हितकारिणमग्निं च सु आह। नश्चार्थः। इन्द्रियं वीर्यप्रदं च सोमं सु आह। एतावग्नीषोमावाज्यभागौ सु आहेत्यर्थः। सुष्ठु त्रायते सुत्रामा तं सुत्रामाणमिन्द्रं सवितारं भिषजां वैद्यानां पतिं वरुणं च सु आह। पशुपुरोडाशदेवताः सु आहेत्यर्थः। प्रियमिष्टं पाथोऽन्नमन्नभूतं भेषजं च पशुदेवतानां वनस्पतिं प्रयाजदेवं सु आह। नकारश्चार्थः। आज्यपा देवा आज्यपान् देवान् सु आह। 'प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः'। स्वाहेतिक्रियाया यजमानः कर्ता। 'देवा ह वा ऊचुर्हन्त विजितमेवानु सर्वं यज्ञं सᳪंस्थापय' इत्युपक्रम्य 'तत उत्तमे प्रयाजे स्वाहाकारेणैव यज्ञᳪंसमस्थापयन्' इत्याहेति श्रुतेः समाप्तिवचनाः स्वाहाकाराः। भेषजमौषधभूतं जुषाणः सेवमानोऽग्निरश्विसरस्वतीन्द्राश्च दैव्येन होत्रेज्यमानाः पयआदीनि व्यन्तु। हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ ४० ॥

होता॑ यक्षद॒श्विनौ॒ छाग॑स्य व॒पाया॒ मेद॑सो जु॒षेता॑ᳪं ह॒विर्हो॑त॒र्यज॑ । होता॑ यक्ष॒त्सर॑स्वतीं मे॒षस्य॑ व॒पाया॒ मेद॑सो जु॒षता॑ᳪं ह॒विर्हो॑त॒र्यज॑ । होता॑ यक्ष॒दिन्द्र॑मृष॒भस्य॑ व॒पाया॒ मेद॑सो जु॒षता॑ᳪं ह॒विर्हो॑त॒र्यज॑ ॥ ४१ ॥

[अ॒श्विनौ॑ । छाग॑स्य । व॒पाया॑ः । मेद॑सः । जु॒षेता॑म् । ह॒विः ॥ सर॑स्वतीम् । मे॒षस्य॑ । जु॒षता॑म् ॥ इन्द्र॑म् । ऋ॒ष॒भस्य॑ ॥४१॥]

दैवी होता अश्विनौ का यजन करे। अश्विनौ छाग की वपा के मेद का सेवन करें। हे होतर्! हविः का होम करो। दैवी होता सरस्वती का यजन करे। वह सरस्वती मेष की वपा के मेद को आस्वादित करे। हे होतर्! हविः का यजन करो। दैवी होता इन्द्र का यजन करे। वह बैल की वपा के मेद का आस्वादन करे। हे होतर्! हविः होम करो ॥ ४१ ॥

उ० होता यक्षदश्विनौ छागस्य त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम्। दैव्यो होता यजतु। अश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः स्नेहप्रकृतिर्मेदः। तौ चेज्यमानौ जुषेतां हविः। त्वं च हे मनुष्यहोतः यज। होता यक्षत्सरस्वतीं मेषस्य। जुषतामित्येकवचनविशेषः। होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य। समममन्यत् ॥ ४१ ॥

म० 'होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां प्रैषा यथालिङ्गम्' (का० १९।६।२२)। होता यक्षदश्विनौ छागस्य होता यक्षत्सरस्वतीम् होता यक्षदिन्द्रमृषभस्येति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् प्रैषा एककण्डिकायामिति सूत्रार्थः। सप्त लिङ्गोक्तदेवताः। तत्राद्यास्त्रयो वपानां प्रैषाः त्रयाणां प्राजापत्या पङ्क्तिश्छन्दः। द्वितीयस्य द्व्यधिका प्रथमतृतीययोरेकाधिका। दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु। इज्यमानौ तावश्विनौ छागस्य वपाया मेदसः हविर्जुषेतां सेवेताम्। मेद-

स्निग्धभागः । हे होतर्यज । होता सरस्वतीं यक्षत् । सा मेषस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे होतः, त्वं यज । होता इन्द्रं यक्षत् स इन्द्रः ऋषभस्य वपाया मेदसो हविर्जुषताम् । हे मनुष्यहोतः त्वमपि यज ॥ ४१ ॥

होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रᳪं सुत्रामाणमिमे सोमाः सुरामाणश्छागैर्न मेषैर्ऋषभैः सुताः शष्पैर्न तोक्मभिर्लाजैर्महस्वन्तो मदा मासरेण परिष्कृताः शुक्राः पयस्वन्तोऽमृताः प्रस्थिता वो मधुश्चुतस्तानश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा वृत्रहा जुषन्ताᳪं सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु व्यन्तु होतर्यज ॥ ४२ ॥

[अश्विनौ । सरस्वतीम् । इन्द्रम् । सुत्रामाणमितिसुत्रामाणम् । इमे । सोमाः । सुरामाणः । छागैः । न । मेषैः । ऋषभैः । सुताः । शष्पैः । न । तोक्मभिरितितोक्मभिः । लाजैः । महस्वन्तः । मदाः । मासरेण । परिष्कृताः । परिकृताऽइतिपरि कृताः । शुक्राः । पयस्वन्तः । अमृताः । प्रस्थिताऽइतिप्र स्थिताः । वः । मधुश्चुतऽइतिमधु श्चुतः । तान् । अश्विना । सरस्वती । पिबन्तु । मदन्तु । व्यन्तु ॥४२॥]

दैवी होता अश्विनौ, सरस्वती तथा सुत्राता इन्द्र का यजन करे । हे अध्वर्युओं ! यह तुम्हारे सोम तो बड़े रमणीय हैं । यह छाग, मेष और बैलों के साथ अभिषुत हुए हैं । शष्प, यवांकुर और खीलों के द्वारा यह बड़े तेजः को प्राप्त हो गये हैं । मासर के द्वारा शोधित यह बड़े मदकारी हैं । शुद्ध यह दूध-मिश्रित होकर तो अमृतप्राय हो गये हैं । हे देवों ! अब यह होम की ओर चल चुके हैं । उन्हें अश्विनी, सरस्वती, सुत्राता व वृत्रघाती इन्द्र आस्वादित करे । वे सब देव सोममय मधुर रस का पान करें—मदमस्त होवें । वे हविः भक्षण करें । हे होतर् ! यजन करो ॥ ४२ ॥

उ० होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीम् । ग्रहाणां प्रैषः । दैव्यो होता यजतु । अश्विनौ च सरस्वतीं च इन्द्रं च सुत्राणम् । एवं होतारमुक्त्वाथेदानीमध्वर्यूनाह । हे अध्वर्यवः, इमे सोमाः सुरामाणः सुरमणीयाः सुरावन्तो वा । सुरामया वा । छागैर्न मेषैः ऋषभैः सुताः । नकाराः सर्वे समुच्चयार्थीयाः । छागैश्च मेषैश्च ऋषभैश्च सुता अभिषुताः समर्थीकृताः । शष्पैश्च तोक्मभिश्च लाजैश्च महस्वन्तः महाभाग्ययुक्ताः महातर्पणीयाः । मासरेण परिष्कृताः । 'संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' इति सुट् । मासरेण अलंकृताः । शुक्राः शोचिष्मन्तः पयस्वन्तः पयसा संयुक्ताः । अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखीभूताः । वः युष्मत्संबन्धेन । इत्यध्वर्युविषयम् । मधुश्चुतः मधुस्रवाः मधुक्षरणाः तानेतान्सोमान् अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सुत्रामा । साधुत्राणः वृत्रहा जुषताम् जुषित्वा च । सोम्यं सोममयं मधु पिबन्तु च मदन्तु च व्यन्तु च । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ४२ ॥

म० 'ग्रहाणां चतुर्थः' (का० १९ । ६ । २३) । होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थो ग्रहाणां प्रैषः । होता यक्षदश्विनौ सरस्वतीं सुष्ठु रक्षितारमिन्द्रं च यक्षत् यजतु । एवं होतारमुक्त्वाध्वर्यूनाह । हे अध्वर्यवः, इमे सोमाः वो युष्माकं युष्माभिः सुता अभिषुताः । कीदृशाः सोमाः । छागैर्मेषैर्ऋषभैश्च सुरामाणः सुष्ठु रमयन्ति ते सुरामाणः रमणीयाः । रमतेरणप्रत्ययः । पशुभिः कृत्वा रमणीयाः नौ चार्थौ । सुरावन्तः सुरामया वा । तथा शष्पैः तोक्मभिर्यवाङ्कुरैर्लाजैश्च महस्वन्तः तेजोयुताः । मदाः मदयन्ति तर्पयन्तीति मदाः । मासरेण पूर्वोक्तेन परिष्कृता अलंकृताः 'संपर्युपेभ्यः–' (पा० ६ । १ । १३७) इति सुट् । शुक्राः शोचिष्मन्तः । पयस्वन्तः पयसा युक्ताः अमृताः अमृतकल्पाः । प्रस्थिताः होमाभिमुखं चलिताः । मधुश्चुतः मधु श्चोतन्ते ते मधुस्राविणः । अश्विनौ सरस्वती सुत्रामा वृत्रहा वृत्रासुरहन्ता इन्द्रश्च तान् सोमान् जुषन्तां सेवन्ताम् । सोम्यं मधु पिबन्तु मदन्तु तृप्यतु व्यन्तु राजन्तां हविर्भक्षयन्तु वा । हे होतः, त्वमपि यज ॥ ४२ ॥

होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविष आत्तामद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घस्तां नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानाᳪं सुमत्क्षराणाᳪं शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करत एवाश्विना जुषेताᳪं हविर्होतर्यज ॥ ४३ ॥

[अश्विनौ । छागस्य । हविषः । आत्ताम् । अद्य । मध्यतः । मेदः । उद्भृतमित्युत् भृतम् । पुरा । द्वेषोभ्यऽइतिद्वेषः भ्यः । पुरा । पौरुषेय्याः । गृभः । घस्ताम् । नूनम् । घासेऽअज्राणामितिघासे अज्राणाम् । यवसप्रथमानामितियवस प्रथमानाम् । सुमत्क्षराणामितिसुमत् क्षराणाम् । शतरुद्रियाणामितिशत रुद्रियाणाम् । अग्निष्वात्तानाम् । अग्निष्वात्तानामित्यग्नि स्वात्तानाम् । पीवोपवसनानामितिपीवः उपवसनानाम् । पार्श्वतः । श्रोणितः । शितामतः । उत्सादतऽइत्युत् सादतः । अङ्गादङ्गादित्यङ्गात्

अङ्गात् । अवत्तानाम् । करतः । एव । अश्विना । जुषेताम् । हविः ॥४३॥]

दैवी होता अश्विनौ का यजन करे। आज वे अश्विनौ छाग के मांस का भक्षण करें। मध्यभाग से यह मेद निकाला गया है—राक्षसादि शत्रुओं के खाने के पूर्व ही और मांसाहारी मनुष्यों की नाझपटी के भी पूर्व ही—अश्विनौ इसे अवश्य ही भक्षण करें। यह निश्चय ही सदा घास में रमणशील थे। यव के प्रथम अंकुरों में निरत थे। स्वयं ही क्षरित हुए और सौ-सौ स्तुतियों से स्तुत्य; अग्नि के द्वारा परिपक्व, मोटे-ताजे अंगों के पास से निकाले गये, बगल से, चूतड़ों से, योनि आदि से; खोद-काट कर अंग-अंग से निकाले गये इन मांस-वपाखण्डों को अश्विनौ भक्षण करें। वे तृप्त होवें। हे होतर् ! तुम वपाहविः का होम करो ॥ ४३ ॥

उ० होता यक्षदश्विनौ छागस्य । प्रैषः । होता यजतु । अश्विनौ छागस्य छागाङ्गस्य तावश्विनौ छागसंबन्धिनः हविषः अत्ताम् । 'अद भक्षणे' । अभक्षयतां भक्षितवन्तौ । अद्य अस्मिन्दिवि । मध्यतो मेद उद्धृतम् उदरमध्यतो वपालक्षणं मेदः उद्धृतम् । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हस्य भकारः । पुराद्वेषोभ्यः पूर्वमसुररक्षोभ्यः यज्ञद्वेष्टृभ्यो वा । पुरा च पौरुषेय्यागृभः पुरुषार्थं गृह्यते इति पौरुषेयीगृप् तस्याः पौरुषेय्यागृभः । इडाया इत्यर्थः । नहि वपायागे इडा विद्यते । यावेवं वपाहविष आत्तां ताविदानीं घस्तां भक्षयताम् । अङ्गानां स्वमंशभूतमिति शेषः । विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः । नूनं निश्चयेन । किंभूतानामङ्गानाम् । घासे ग्रासे अज्राणाम् अवत्तानाम् । घासेयैरजितं स्वेच्छया घासे वा यान्यजराणि स्युः । यवसप्रथमानां यवसानामन्नानां यानि प्रथमानि मन्त्रैः संस्कृतत्वात् । 'एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मांसम्' इति श्रुतेः । सुमत्क्षराणाम् । सुमत् स्वयमित्यर्थः । स्वयमेव यानि क्षरन्ति अदितानि । शतरुद्रियाणाम् बहुस्तुतीनाम् । रुद्र इति हि स्तोतृनामसु पठितम् । रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रियाः स्तुतयः । बहुशो वा रुद्राणां अग्निष्वात्तानां अग्निना साधुपाकार्थमासादितानाम् । अग्निना सुश्रुतानामित्यर्थः । पीवोपवसनानाम् । पीवशब्दः स्थूलवचनः । पीवभिः स्थूलैरुपोषितं यैरवदानैः स्थूलानामुपवसनं समीपस्थितिर्येषामिति वा । किंच । पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतः । अङ्गादङ्गादवत्तानां पार्श्वतोवत्तानाम् पार्श्वं परशुमयमङ्गं भवति । श्रोणितोऽवत्तानां शितामतोऽवत्तानाम् । शितामशब्देन यकृद्वाशिताम् योनिर्वाशिताम् मेदोवाशिताम् इति व्याख्याभेदाः । उत्सादनप्रदेशात् छेदनप्रदेशात् । अवत्तानाम् । एवमङ्गादङ्गादवत्तानाम् । करत एवाश्विनौ तृप्तिमिति शेषः । जुषेतां च । पुनर्वचनमादरार्थम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ४३ ॥

म० 'हविषामुत्तरे यथालिङ्गम्' (का० १९ । ६ । २४) । चतुर्थात्प्रैषादग्रे पठ्यमाना 'होता यक्षदश्विनौ छागस्य हविषः' इत्याद्यास्त्रयो यथालिङ्गमाश्विनादिहविर्यागानां प्रैषा, इत्यर्थः । दैव्यो होता अश्विनौ यक्षत् यजतु । ताविज्यमानावश्विनौ छागस्य हविषः छागसंबन्धि हविः आत्ताम् अभक्षयताम् । कर्मणि षष्ठी । किंच अद्य अस्मिन् दिने मध्यतः उदरमध्यादुद्धृतमुद्धृतं मेदो वपारूपं चात्ताम् । 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' । कथमुद्धृतं तत्राह । द्वेषोभ्यः द्विषन्तीति द्वेषांसि । द्वेषेरसुन्प्रत्ययः । यज्ञद्वेष्टॄणि असुररक्षांसि तेभ्यः उद्धृतम् । यावत्तानि पराभवायागच्छन्ति ततः पुरैवोद्धृतमित्यर्थः । तथा गृभः गृह्यते भक्ष्यार्थमिति गृप् तस्या गृभः इडायाः पुरा प्रथममुद्धृतम् । वपायामिडाप्रयोजनाभावात् । कीदृश्या गृभः । पौरुषेय्याः पुरुषार्थमियं पौरुषेयी ऋत्विगर्था तस्याः । तावश्विनौ नूनं निश्चितमङ्गानां घस्तामङ्गानि भक्षयताम् । 'घस्लृ अदने' विशेषणैर्विशेष्यस्याध्याहारः । कीदृशानामङ्गानाम् । घासे अज्राणाम् । एकपदं घासे ग्रासे अजराणां नवानां रुचिजनकानाम् । अन्यानि ग्रासेषूत्तरोत्तरमरुचिं जनयन्ति नेमानि । तथा यवसप्रथमानां यवसानामन्नानां मध्ये प्रथमानां मुख्यानां मांसलात् । 'एतद्वै परममन्नाद्यं यन्मांसम्' इति श्रुतेः । सुमत्क्षराणां सुमत् स्वयं क्षरन्ति तानि सुमत्क्षराणि तेषाम् । सुमदिति स्वयमित्यस्य पर्यायः । शतरुद्रियाणाम् । रुद्र इति स्तोतृनामसु पठितम् । रुद्रस्य स्तोतुरिमा रुद्रियाः स्तुतयः । शतमसंख्या रुद्रिया येषां तेषाम् । बहुमन्त्रैः स्तुतानामित्यर्थः । अग्निष्वात्तानाम् अग्निना स्वात्तानामास्वादितानाम् । पाककाले पूर्वमग्निना सुश्रुतानामित्यर्थः । पीवोपवसनानाम् । पीवस्शब्दोऽसुन्नन्तः स्थूलवाची । पीवसां स्थूलानामङ्गानामुप समीपे वसनं स्थितिर्येषां तानि पीवोपवसनानि तेषाम् । स्थूलाङ्गसमीपस्थितानां सूक्ष्माणामित्यर्थः । 'उपवसने पीवः' इति प्रातिशाख्यसूत्रेण उपवसने परे पीवसो विसर्गलोपः । किंच पार्श्वतः पार्श्वप्रदेशात् । श्रोणितः कटिप्रदेशात् । शितामतो बाहुप्रदेशात् । उत्सादतः उत्सादनमुत्सादः, छेदनप्रदेशः तस्मात् । एवमङ्गादङ्गात् एकपदम् 'नित्यवीप्सयोः' (पा० ८ । १ । ४) इति द्वित्वम् । प्रसङ्गात् अवत्तानामवदानधर्मेण गृहीतानामङ्गावयवानामश्विनौ घस्ताम् तान् भक्षयतामिति पूर्वेण संवन्धः । एव एवमश्विना अश्विनौ हविर्जुषेतां सेवेताम् भक्षितावदानौ तौ करतः कुरुतः । तृप्तिमिति शेषः । विकरणव्यत्ययः । पुनर्वचनमादराय । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज । शितामशब्देन बाहुयकृद्योनिमेदांस्युच्यन्ते ॥ ४३ ॥

होता यक्षत्सरस्वतीं मेषस्य हविष आवयदद्य मध्यतो मेद उद्धृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घसन्नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानाᳬं सुमत्क्षराणाᳬं शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवो-

पवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेवꣳ सरस्वती जुषताꣳ हविर्होतर्यज ॥ ४४ ॥

[सरस्वतीम् । मेषस्य । आ । अयत् । घसत् । करत् । एवम् । सरस्वती । जुषताम् ॥४४॥]

दैवी होता सरस्वती का यजन करे। सरस्वती मेष के मांस का भक्षण करे। शेष मंत्र बैंतालीस के निम्न भाग के समान ॥ ४४ ॥

उ० होता यक्षत्सरस्वतीं मेषस्य। होता यजतु सरस्वतीम्। या हविष आवयत्। आङ्पूर्वस्य वनेः खादनार्थस्य लिटि भूतार्थाभिधायिन्येतद्रूपम्। घसत् लोडर्थे लेट्। जुषतामेकवचनम्। अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

म० होता सरस्वतीं यक्षत् या सरस्वती मेषस्य हविषः हविः आवयत् अभक्षयत्। आङ्पूर्वस्य वेतेर्लङि रूपम्। यद्वा भक्षयतु। लेटि वाडागमे रूपम्। अथ मध्यतो मेद इत्यादिव्याख्या पूर्ववत्। सा अङ्गानि घसत्। एवं सरस्वती हविर्जुषतां तृप्तिं च करदित्येकवचनानि। अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥

होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य हविष आवयदद्य मध्यतो मेद उद्भृतं पुरा द्वेषोभ्यः पुरा पौरुषेय्या गृभो घसन्नूनं घासे अज्राणां यवसप्रथमानाꣳ सुमत्क्षराणाꣳ शतरुद्रियाणामग्निष्वात्तानां पीवोपवसनानां पार्श्वतः श्रोणितः शितामत उत्सादतोऽङ्गादङ्गादवत्तानां करदेवमिन्द्रो जुषताꣳ हविर्होतर्यज ॥ ४५ ॥

[इन्द्रम् । ऋषभस्य । इन्द्रः ॥४५॥]

दैवी होता इन्द्र का यजन करे। वह इन्द्र बैल का मांस भक्षण करे। शेष पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

उ० होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य। तुल्यव्याख्यानम् ॥ ४५ ॥

म० होता इन्द्रं यक्षत्। स इन्द्र ऋषभस्य हविष आवयत् भक्षयतु। एवमिन्द्रो हविर्जुषतामित्यन्तं पूर्ववत् ॥ ४५ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिमभि हि पिष्टतमया रभिष्ठया रशनयाधित। यत्राश्विनोश्छागस्य हविषः प्रिया धामानि यत्र सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया धामानि यत्राग्नेः प्रिया धामानि यत्र सोमस्य प्रिया धामानि यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णः प्रिया धामानि यत्र सवितुः प्रिया धामानि यत्र वरुणस्य प्रिया धामानि यत्र वनस्पतेः प्रिया पाथाꣳसि यत्र देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यत्राग्नेर्होतुः प्रिया धामानि तत्रैतान्प्रस्तुत्येवोपस्तुत्येवोपावस्रक्षद्रभीयस इव कृत्वी करदेवं देवो वनस्पतिर्जुषताꣳ हविर्होतर्यज ॥ ४६ ॥

[वनस्पतिम् । अभि । हि । पिष्टतमयेति पिष्टतमया । रभिष्ठया । रशनया । अधित ॥ यत्र । अश्विनोः । छागस्य । हविषः । प्रिया । धामानि । सरस्वत्याः । मेषस्य । इन्द्रस्य । ऋषभस्य । अग्नेः । सोमस्य । इन्द्रस्य । सुत्राम्ण इति सुत्राम्णः । सवितुः । वरुणस्य । वनस्पतेः । प्रिया । पाथांसि । देवानाम् । आज्यपानामित्याज्य पानाम् । अग्नेः । होतुः । तत्र । एतान् । प्रस्तुत्येवेति प्रस्तुत्य इव । उपस्तुत्येवेत्युपस्तुत्य इव । उपावस्रक्षदित्युप अवस्रक्षत् । रभीयस इवेति रभीयसः इव । कृत्वी । करत् । एवम् । देवः । वनस्पतिः ॥४६॥]

दैवी होता यूप का यजन करे। वह यूप अत्यन्त सुन्दर और मजबूत रस्सी के द्वारा पशुओं को अपने में बाँध कर देवोपकार का करने वाला है। जिस यूप में अश्विनौ के छाग की हविः के प्रिय लभ्यस्थान हैं। जहाँ सरस्वती के मेष की हविः की प्राप्ति के प्रिय स्थान हैं और जहाँ इन्द्र के बैल की हविः की प्राप्ति के प्रिय स्थान हैं। जहाँ अग्नि की हविः की प्राप्ति के प्रिय स्थान हैं। जहाँ सोम के प्रिय स्थान हैं। जहाँ सुत्राता इन्द्र के प्रिय स्थान हैं। जहाँ सविता के प्रिय स्थान हैं। जहाँ वरुण के प्रिय स्थान है। जहाँ यूप के प्रिय अन्न हैं। जहाँ घृतपायी देवों के प्रिय स्थान हैं। जहाँ होता अग्नि के प्रिय स्थान हैं। वहाँ इन पशुओं को अत्यन्त विक्षुब्ध करके, स्तुति-उपस्तुति करके वनस्पति यूपदेव इन्हें उन-उन स्थानों में स्थापित करे। वनस्पति देव ऐसा ही करे। वह हविः का सेवन करे। हे होतर्! यजन करो ॥ ४६ ॥

उ० होता यक्षद्वनस्पतिम्। वनस्पतिप्रैषः। होता यजतु वनस्पतिं यूपम्। अभि हि पिष्टतमया रभिष्ठतया रशनयाधित। कस्माद्वनस्पतिं यजतु। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मात् अभ्यधित। 'स्थाघ्वोरिच्च' इति दधातेर्लुङ्। इत्यभिधारितवान्। केनाभिधारितवान्। पिष्टशब्दो रूपवाची। पिष्टतमया रभिष्ठया च आलब्धतमया। अतिशयेन नियमकारिण्या। रशनया जालभूतया। प्रार्थयामि वनस्पतिम्। यत्र देशे अश्विनौ छागस्य च हविषश्च प्रिया प्रियाणि धामानि स्थानानि। यत्र सरस्वत्याः यत्रेन्द्रस्य। एताः पशुदेवताः अथाज्यभागौ। यत्राग्नेः यत्र सोमस्य। अथ पशुपुरोडाशदेवताः। यत्रेन्द्रस्य सुत्राम्णः यत्र सवितुः यत्र वरुणस्य

यत्र वनस्पतेः प्रियापाथांसि। पाथःशब्दोऽन्नवचनः। वनस्पतिः पशोरिवाङ्गम्। अथ प्रयाजानुयाजाः। यत्र देवानामाज्यपानाम्। अथ स्विष्टकृत्। यत्राग्नेर्होतुः प्रियाणि स्थानानि तत्र तेषु स्थानेषु एतान् पशून्। प्रस्तुत्येव प्रस्तुत्य च उपस्तुत्येव। अतिशयार्थं पुनर्वचनम्। उपावस्रक्षत् उपावस्रजतु। रभीयस इव कृत्वी 'रभ राभस्ये' रभसांश्च पशून् कृत्वा करत् करोतु। एवं देवो वनस्पतिर्जुषतां हविः। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ४६ ॥

म० 'उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः' (का० १९।६।२५)। अन्ते पठ्यमानौ होता यक्षद्वनस्पतिमभि होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतमिति क्रमेण वनस्पतियागे स्विष्टकृद्यागे च प्रैषौ। यूपो देवता। दैव्यो होता वनस्पतिं यूपमभियक्षत् अभियजतु। हि यस्मात् वनस्पतिः रशनया रज्ज्वा कृत्वा अधित धृतवान्। पशूनिति शेषः। दधातेर्लुङि 'स्थाघ्वोरिच्च' (पा० १।२।१७) इतीकारः। कीदृश्या रज्ज्वा। पिष्टतमया। पिष्टशब्दो रूपवाची। अत्यन्तं पिष्टा सुरूपा पिष्टतमा तया। रभिष्ठया रभते पशून्नियच्छतीति रब्धी तृच् ङीप्। अत्यन्तं रब्धी रभिष्ठा तया। 'तुश्छन्दसि' (पा० ५।३।५९) इतीष्ठनि तृचो लोपः। समर्थयेत्यर्थः। इदानीं वनस्पतिः प्रार्थ्यते। यत्र अश्विनोः संबन्धिनः छागस्य हविषः छागरूपस्य हविषः प्रिया प्रियाणि इष्टानि धामानि स्थानानि वर्तन्त इति शेषः। एवमग्नेऽपि। यत्र सरस्वत्या मेषस्य मेषरूपस्य हविषः प्रियाणि धामानि यत्र इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि एतेषां पशुदेवानां स्थानानि। यत्राग्नेः प्रियाणि धामानि यत्र वरुणस्य प्रियाणि धामानि एते पशुपुरोडाशदेवा यत्र सोमस्य प्रियाणि धामानि एतावाज्यभागौ। यत्र सुत्राम्ण इन्द्रस्य प्रियाणि धामानि। यत्र सवितुः प्रियाणि धामानि यत्र वनस्पतेः प्रियाणि पाथांसि अन्नानि। अथ यत्र आज्यपानां देवानां प्रयाजानुयाजानां प्रियाणि धामानि। यत्र होतुरग्नेः स्विष्टकृतः प्रियाणि धामानि। एताञ्छागादीन् पशून् रभीयस इव कृत्वी रभन्ते ते रब्धारः अत्यन्तं रब्धारो रभीयांसः सरभसांश्च कृत्वा इवश्चार्थः। प्रस्तुत्येव प्रकर्षेण स्तुत्वा च उपस्तुत्येव उप समीपे स्तुत्वा च। इवौ चार्थौ। तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु स्थानेषु वनस्पतिर्देव उपावस्रक्षत् उपावस्रजतु स्थापयतु। सृजेर्लुङि रूपं। लेटि वा 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति सिप्प्रत्ययेऽडागमे च रूपम्। वनस्पतिर्देव एवं करत् करोतु। हविश्च जुषताम्। हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ ४६ ॥

होता यक्षदग्निᳬ स्विष्टकृतमयाडग्निरश्विनोश्छागस्य हविषः प्रिया धामान्ययाट्सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रिया धामान्ययाडग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामान्ययाडिन्द्रस्य सुत्राम्णः प्रिया धामान्ययाट् सवितुः प्रिया धामान्ययाड् वरुणस्य प्रिया धामान्ययाड् वनस्पतेः प्रिया पाथाᳬस्ययाड् देवानामाज्यपानां प्रिया धामानि यक्षदग्नेर्होतुः प्रिया धामानि यक्षत्स्वं महिमानमायजतामेज्या इषः कृणोतु सो अध्वरा जातवेदा जुषताᳬ हविर्होतर्यज ॥ ४७ ॥

[अग्निम्। स्विष्टकृतमिति स्विष्टऽकृतम्। अयाट्। अग्निः। यक्षत्। यक्षत्। स्वम्। महिमानम्। आ। यजताम्। एज्या इत्येज्याः। इषः। कृणोतु। सः। अध्वरा। जातवेदा इति जातऽवेदाः ॥४७॥]

दैवी होता कल्याणकारी अग्नि का यजन करे। अग्नि ने अश्विनौ के छाग के मांस से प्रिय स्थानों का यजन किया। सरस्वती के मेष के मांस से प्रिय स्थानों का यजन किया। इन्द्र के ऋषभ की मांसहविः से प्रिय स्थानों का यजन किया। अग्नि के प्रिय स्थानों का यजन किया। सोम के प्रिय स्थानों का यजन किया। सुत्राता इन्द्र के प्रिय स्थानों का यजन किया। सविता के प्रिय स्थानों का यजन किया। वरुण के प्रिय स्थानों का यजन किया। वनस्पति यूप के प्रिय अन्नों का यजन किया। घृतपायी देवों के प्रिय स्थानों का यजन किया। होता अग्नि के प्रिय स्थानों का यजन किया। स्वयं अपनी महिमा का यजन करो। प्रजाएँ यजनकारिणी होवें। वह अग्नि यज्ञों का सेवन करे। हे होतर्! हविः का होम करो ॥ ४७ ॥

उ० होता यक्षदग्निं स्विष्टकृतम्। स्विष्टकृत्प्रैषः। दैव्यो होता यजतु। अग्निं स्विष्टकृतम्। कस्माद्धेतोरित्यत आह। अयाट् अयाक्षीत् इष्टवान्। एवमग्नेऽपि। योऽग्निः अश्विनोः छागस्य च हविषश्च प्रियाणि धामानि। अयाट् सरस्वत्याः अयाट् इन्द्रस्य। प्रधानदेवताः। अयाट् अग्नेः अयाट् सोमस्य। आज्यभागौ। अयाट् इन्द्रस्य सुत्राम्णः अयाट् सवितुः अयाट् वरुणस्य। पशुपुरोडाशदेवताः। अयाट् वनस्पतेः प्रियाणि पाथांस्यन्नानि। वनस्पतिः प्रधानाङ्गदेवता। अयाट् देवानाम् आज्यपानाम् प्रयाजानुयाजा आज्यपाः। यक्षदग्नेर्होतुः यक्षत् इष्टवान्। अग्नेर्होतुः स्विष्टकृतः स्वयमेव प्रियाणि धामानि यक्षत् अयाक्षीत्। स्वं महिमानं स्वकीयां विभूतिम्। किंच। आयजतामेज्या इषः। यजतामिति वचनव्यत्ययः। आइज्या अभियष्टव्या यागार्हाः इषः प्रजाः। इषान्नेन तासां स्थितिरुत्पत्तिश्चेति इषः प्रजा उक्ताः। यागशीला यागार्हाः प्रजा भवन्तीत्यर्थः। कृणोतु करोतु। सः अध्वरा अध्वरान्

यज्ञान् जातवेदाः जुषतां च हविः। हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ ४७ ॥

म० स्विष्टकृदग्निर्देवता। होता स्विष्टकृतमग्निं यक्षत् यजतु। योऽग्निः स्विष्टकृत् अश्विनोः छागस्य हविषः संबन्धीनि प्रियाणि धामानि अयाट् अयाक्षीत् इष्टवान्। अवदानानि यजति सेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। सरस्वत्या मेषस्य हविषः प्रियाणि धामानि अवदानानि अयाट् इन्द्रस्य ऋषभस्य हविषः प्रियाणि धामानि अयाट् एताः प्रधानदेवताः अग्नेः प्रिया धामान्ययाट् सोमस्य प्रिया धामानि अयाट् एतावाज्यभागौ। सुष्ठु त्रायते सुत्राम्ण इन्द्रस्य प्रियाणि सवितुः प्रियाणि वरुणस्य प्रियाणि एताः पशुपुरोडाशदेवताः। वनस्पतेः प्रियाणि एतत्प्रधानाङ्गम्। आज्यपानां देवानां प्रियाणि एते प्रयाजानुयाजाः। होतुरग्नेः स्विष्टकृतः स्वस्यैव प्रियाणि धामानि यक्षत् इष्टवान्। स्वं महिमानं स्वां विभूतिं यक्षत्। किंच आ इज्याः समन्ताद् यष्टुं योग्या एज्याः यागार्हाः। इषः इच्छन्तीति इषः सकामाः प्रजाः आयजतां सम्यक् यजतु। वचनव्यत्ययः। प्रजा यागशीला यागयोग्याश्च भवन्त्वित्यर्थः। स जातवेदाः स्विष्टकृदग्निः अध्वरा अध्वरान्यज्ञान् कृणोतु करोतु। हविश्च जुषताम्। हे मनुष्यहोतः, त्वं यज। विभक्तेराकारः ॥ ४७ ॥

दे॒वं ब॒र्हिः सर॑स्वती सु॒दे॒वमिन्द्रे॑ अ॒श्विना॑। तेजो॒ न चक्षु॑र॒क्ष्योर्ब॒र्हिषा॑ दधुरिन्द्रि॒यं व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ४८ ॥

[दे॒वम्। ब॒र्हिः। सर॑स्वती। सु॒दे॒वमिति॑सु दे॒वम्। इन्द्रे॑। अ॒श्विना॑॥ तेजः। न। चक्षुः। अ॒क्ष्योः। ब॒र्हिषा॑। द॒धु॒रिति॑। इ॒न्द्रि॒यम्। व॒सु॒वन॒ऽइति॑वसु॒ वने॑। व॒सु॒धेय॒स्येति॑वसु॒ धेय॑स्य। व्य॒न्तु॒। यज॑ ॥४८॥]

सुदेवों से युक्त जो बर्हिर्देव है, उस दर्भ के द्वारा अश्विनौ सरस्वती ने इन्द्र की आँखों में तेज व चक्षु को धारित किया—धन लाभ के लिए और उसके शरीर में शक्ति भरी—धन धरने के लिए। अश्विनौ, सरस्वती तथा इन्द्र हविः का भक्षण करें। हे होतर्! यजन करो ॥ ४८ ॥

उ० देवं बर्हिः एकादशानुयाजप्रैषाः अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या व्यवहितपदप्रायाः। यत् देवं बर्हिः सुदेवम् शोभना देवा अस्येति सुदेवम्। तेन बर्हिषा सरस्वती अश्विनौ च इन्द्रे। तेजो न। नकारः समुच्चये। तेजश्च चक्षुश्च इन्द्रियं च अक्ष्योः अक्ष्णोः दधुः। वसुवननाय धनलाभाय। वसुधेयस्य धननिधानाय च। व्यन्तु पिबन्तु अश्विसरस्वतीन्द्राः। त्वमपि यज। अथ समस्तार्थः। यद्देवं बर्हिः सुदेवं तेन बर्हिषा सरस्वती अश्विनौ च तेजश्च अक्ष्णोः इन्द्रियं च दधुः। एवमग्रेऽपि ॥ ४८ ॥

म० 'अनुयाजप्रैषा देवं बर्हिरिति याज्याश्च' (का० १९।७।८—९) देवं बर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादश कण्डिकास्त्रिपशोरनुयाजानां प्रैषा याज्याश्च भवन्तीत्यर्थः। एकादशानुयाजप्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः चतस्र आर्ष्यस्त्रिष्टुभः व्यवहितपदप्रायाः। शोभना देवा यस्य तत्सुदेवं यद्बर्हिः देवमनुयाजदेवता तेन बर्हिषा सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रे तेजो दधुः दधतु। अक्ष्योः इन्द्रनेत्रयोः चक्षुः इन्द्रियं च दधुः। नकारश्चार्थः। एवमग्रेऽपि। वसुवने वसुवननाय धनलाभाय वसुधेयस्य वसुनो धेयं वसुधेयं तस्य वसुनिधानाय च अश्विसरस्वतीन्द्रा व्यन्तु हविर्भक्षयन्तु। हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज। सप्तमीषष्ठ्यौ चतुर्थ्यर्थे ॥ ४८ ॥

दे॒वीर्द्वारो॑ अ॒श्विना॑ भि॒षजेन्द्रे॒ सर॑स्वती। प्रा॒णं न वी॒र्यं॑ न॒सि द्वारो॑ दधुरिन्द्रि॒यं व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ४९ ॥

[दे॒वीः। द्वारः। अ॒श्विना॑। भि॒षजा॑। इन्द्रे॑। सर॑स्वती॥ प्रा॒णम्। न। वी॒र्य॑म्। न॒सि। द्वारः। द॒धु॒रिति॑। इ॒न्द्रि॒यम् ॥४९॥]

यज्ञशाला की जो द्वारदेवियाँ हैं। उन द्वारदेवियों के साथ वैद्य अश्विनौ तथा सरस्वती ने इन्द्र में बल धारित किया। इन्द्र की नासिका में उन्होंने प्राणेन्द्रिय तथा प्राण को निहित किया। उन्होंने धन-लाभ के लिए और इन्द्र में धन धरने के लिए उसमें शक्ति धारित की। वे इन्द्रादि हविः का भक्षण करें। हे होतर्! यजन करो ॥ ४९ ॥

उ० देवीर्द्वारः। या देव्यः यज्ञगृहद्वारः ताभिः अश्विनौ भिषजौ च। सरस्वती च प्राणं च। नसि नासिकायाम्। वीर्यं च इन्द्रियं च। द्वारः द्वार्भिरिति विभक्तिव्यत्ययः। इन्द्रे दधुः। वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

म० उत्तरार्धे द्वार इति प्रथमा तृतीयार्था। या द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्योऽनुयाजदेवाः ताभिर्द्वार्भिः सह भिषजा अश्विना वैद्यावश्विनौ सरस्वती च इन्द्रे वीर्यं बलं दधुः। नसि इन्द्रस्य नासिकायां प्राणमिन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं च दधुः। वसु० व्याख्यातम् ॥ ४९ ॥

दे॒वी उ॒षासा॑व॒श्विना॑ सु॒त्रामेन्द्रे॒ सर॑स्वती। बलं॒ न वाच॑मा॒स्य॒ उ॒षाभ्यां॑ दधुरिन्द्रि॒यं व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ५० ॥

[दे॒वीऽइति॑दे॒वी। उ॒षासौ॑। उ॒षसा॒वित्यु॒षसौ॑। अ॒श्विना॑। सु॒त्रामेति॑सु॒ त्रामा॑। इन्द्रे॑। सर॑स्वती॥ बल॑म्। न। वाच॑म्। आ॒स्ये। उ॒षाभ्या॑म्। द॒धु॒रिति॑। इ॒न्द्रि॒यम् ॥५०॥]

उषा-रात्रि अनुयाज-देवियाँ हैं। उन उषा-रात्रि के साथ अश्विनौ तथा सुरक्षिका सरस्वती ने इन्द्र में बल को धारित किया। उन्होंने उषा-रात्रि के साथ इन्द्र के मुख में वागिन्द्रिय को निहित किया। उन्होंने इन्द्र में धनलाभ व धन धरने के निमित्त बल निहित किया। वे इन्द्रादि हविः का भक्षण करें। हे होतर्! यजन करो ॥ ५० ॥

उ० देवी उषासौ । नक्तोषासाविति प्राप्ते छान्दसः प्रातिपदिकलोपः । यौ देव्यौ नक्तोषासौ । ताभ्याम् अश्विनौ सुत्रामा शोभनत्राणौ सरस्वती च । बलं च वाचं च आस्ये मुखे । इन्द्रियं च इन्द्रे । उषाभ्यां नक्तोषोभ्यां दधुः व्याख्यातमन्यत् ॥ ५० ॥

म० नक्तोषासाविति प्राप्ते छान्दस आदिपदलोपः । उषासा देवी नक्तोषसी अनुयाजदेव्यौ ताभ्यामुषाभ्यां नक्तोषोभ्यां सह अश्विनौ सुत्रात्रा शोभनरक्षणकर्त्री सरस्वती च इन्द्रे बलं दधुः आस्ये इन्द्रमुखे वाचमिन्द्रियं वागिन्द्रियं च दधुः । नश्चार्थः । वखित्युक्तम् ॥ ५० ॥

दे॒वी जोष्ट्री॒ सर॑स्वत्य॒श्विनेन्द्र॑मवर्धयन् । श्रोत्रं॒ न कर्ण॑यो॒र्यशो॒ जोष्ट्री॑भ्यां दधुरिन्द्रि॒यं व॑सु॒वने॑ वसु॒धे-य॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ५१ ॥

[दे॒वीऽइति॑ दे॒वी । जोष्ट्रीऽइति॒ जोष्ट्री॑ । सर॑स्वती । अ॒श्विना॑ । इन्द्र॑म् । अ॒वर्द्धयन् ॥ श्रोत्र॑म् । न । कर्ण॑योः । यशः॑ । जोष्ट्री॑भ्याम् । दधुः । इ॒न्द्रि॒यम् ॥५१॥]

प्रेरिका द्यावापृथिवी देवियाँ हैं। उन द्यावापृथिवी के साथ अश्विनौ-सरस्वती ने इन्द्र को अभिवर्धित किया। उनके साथ उन्होंने इन्द्र के कान में श्रोत्रेन्द्रिय और यश को धारित किया। शेष पूर्ववत् ॥ ५१ ॥

उ० देवी जोष्ट्री। ये देव्यौ जोषयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ इति वा। अहोरात्रे इति वा। 'शस्यं च समा चेति कात्थक्यः'। ताभ्यां जोष्ट्रीभ्याम् सरस्वती चाश्विनौ च इन्द्रं अवर्धयन्। कथमवर्धयन्। श्रोत्रं च कर्णयोः यशश्च इन्द्रियं च इन्द्रे दधुः। वसुवन इति समञ्जसम् ॥ ५१ ॥

म० ये जोष्ट्री जोषयित्र्यौ सुखस्य सेवयित्र्यौ देवी देव्यौ अनुयाजदेव्यौ द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा। 'शस्यं च समा चेति कात्थक्यः' (निरु० ९।४१।६) ताभ्यां जोष्ट्रीभ्यां सह सरस्वती अश्विना अश्विनौ च इन्द्रमवर्धयन् । कथमवर्धयन् तत्राह । इन्द्रे यशो दधुः । तत्कर्णयोश्च श्रोत्रमिन्द्रियं दधुः । वसु० व्याख्यातम् ॥ ५१ ॥

दे॒वी ऊ॒र्जाहु॑ती दु॒घे सु॒दु॒घेन्द्रे॒ सर॑स्वत्य॒श्विना॑ भि॒षजा॑वतः । शु॒क्रं न ज्योति॒स्तन॑योराहु॑ती धत्त इन्द्रि॒यं व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ५२ ॥

[दे॒वीऽइति॑ दे॒वी । ऊ॒र्जाहु॑ती॒ऽइत्यू॒र्जा आहु॑ती । दु॒घेऽइति॑ दु॒घे । सु॒दु॒घेति॑ सु दु॒घा । इन्द्रे॑ । सर॑स्वती । अ॒श्विना॑ । भि॒षजा॑ । अ॒वतः॒ ॥ शु॒क्रम् । न । ज्योतिः॑ । स्तन॑योः । आहु॑ती॒ऽइत्या हु॑ती । ध॒त्तः॒ । इ॒न्द्रि॒यम् ॥५२॥]

शक्ति और आहुति दो देवियाँ हैं। वे दोनों दुघा और सुदुघा हैं। उनके साथ अश्विनौ-सरस्वती इन्द्र की रक्षा करते हैं। वे सब इन्द्र में तेज और उसके हृदय में वीर्य-बल धारित करते हैं। शेष पूर्ववत् ॥ ५२ ॥

उ० देवी ऊर्जाहुती। जोष्ट्र्यास्तुल्यदेवताविकल्पः। ये देव्यौ ऊर्जाहुती रसवती आहुतिराह्वानम्। दुघे दुग्धे सुदुघे सुदोहने। उपरितनेऽर्धर्चे आहुतीशब्दः श्रूयते स इह कृतविभक्तिव्यत्ययः समर्थीक्रियते। ताभ्यामाहुतिभ्याम् सरस्वती च अश्विनौ च भिषजौ अवतः। अवन्तीति वचनव्यत्ययः। इन्द्रमिति शेषः। कथं कृत्वा। शुक्रं च ज्योतिश्च पयोलक्षणं स्तनयोः इन्द्रियं च इन्द्रे धत्त इति विभक्तिव्यत्ययः। दधुः। वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

म० उत्तरार्धे आहुतीशब्दस्तृतीयार्थः। जोष्ट्र्योरेव देवताविकल्पः। ये देवी ऊर्जाहुती ऊर्जा रसवती आहुतिराह्वानं होमो वा ययोस्ते ऊर्जाहुती। दुघे दुग्धस्ते दुघे कामपूरके। सुदुघे सुदोहने ताभ्यामाहुतिभ्यां सह सरस्वती भिषजावश्विनौ च इन्द्रे इन्द्रमवतः अवन्ति रक्षन्ति । वचनव्यत्ययः। कथं तदाह। ज्योतिः तेज इन्द्रे धत्तः दधति। स्तनयोः शुक्रमिन्द्रियं च धत्तः । वचनव्यत्ययः नश्चार्थः । व्याख्यातमन्यत् ॥ ५२ ॥

दे॒वा दे॒वानां॑ भि॒षजा॒ होता॑रा॒विन्द्र॑म॒श्विना॑ । व॒षट्का॒रैः सर॑स्वती॒ त्विषिं॒ न हृद॑ये म॒तिꣳ होतृ॑भ्यां दधुरिन्द्रि॒यं व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ५३ ॥

[दे॒वा । दे॒वाना॑म् । भि॒षजा॑ । होता॑रौ । इन्द्र॑म् । अ॒श्विना॑ ॥ व॒षट्का॒रैरिति॑ वषट् का॒रैः । सर॑स्वती । त्विषि॑म् । न । हृद॑ये । म॒तिम् । होतृ॑भ्या॒मिति॒ होतृ॑ भ्याम् । दधुः॒ । इ॒न्द्रि॒यम् ॥५३॥]

देवों के दो दैवी होता अग्नि-वायु हैं। वैद्य अश्विनौ और सरस्वती उन दैवी होताओं तथा वषट्कारों के साथ इन्द्र में कान्ति और उसके हृदय (=मस्तिष्क) में मति को धारित किया। शेष पूर्ववत् ॥ ५३ ॥

उ० देवा देवानाम्। यौ देवौ होतारौ देवानां भिषजौ ताभ्यां होतृभ्यां वषट्कारैश्च। अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रं। इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्ययः। इन्द्रियं च त्विषिं दीप्तिं च हृदये मतिं च दधुः। वसुवने इति समञ्जसम् ॥ ५३ ॥

म० देवानां देवा देवौ यौ होतारौ अनुयाजदेवौ ताभ्यां होतृभ्यां सह वषट्कारैश्च सह भिषजौ अश्विनौ सरस्वती च इन्द्रमिन्द्रे त्विषिं कान्तिं दधुः। हृदये मतिमिन्द्रियं बुद्धीन्द्रियं च दधुः। नक्षार्थः। वसु० उक्तम् ॥ ५३ ॥

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीर॒श्विनेडा सर॑स्वती। शूषं न मध्ये नाभ्यामिन्द्राय दधुरिन्द्रियं वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५४ ॥

[देवीः। तिस्रः। तिस्रः। देवीः। अश्विना। इडा। सरस्वती ॥ शूषम्। न। मध्ये। नाभ्याम्। इन्द्राय। दधुः। इन्द्रियम् ॥५४॥]

इडा, भारती और सरस्वती तीन देवियाँ हैं। उन तीन देवियों के साथ अश्विनौ सरस्वती ने इन्द्र में बल तथा नाभि में अग्नि को स्थापित किया। शेष पूर्ववत् ॥ ५४ ॥

उ० देवीस्तिस्रः। या देव्यस्तिस्रः सरस्वतीडाभारत्यः तिस्रो देवीः। अत्र विभक्तिव्यत्ययोऽध्याहारश्च वाक्यवशात्। तिसृभिर्देवीभिः सरस्वतीडाभारतीभिः। अश्विनौ च इडा च सरस्वती च। शूषं बलं च मध्ये नाभ्याम् इन्द्रियं च इन्द्राय। इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्ययः। दधुः। वसुवने इति समानम् ॥ ५४ ॥

म० यास्तिस्रो देव्यो भारती इडा सरस्वती तिस्रो देवीः। विभक्तिव्यत्ययः। ताभिस्तिसृभिः देवीभिः सह अश्विनौ सरस्वती इडा च इन्द्राय इन्द्रे नाभ्यां मध्ये च शूषं बलमिन्द्रियं च दधुः। नक्षार्थः। वसु० व्याख्यातम् ॥ ५४ ॥

देव इन्द्रो नराशंसस्त्रिवरूथः सरस्वत्याश्विभ्यामीयते रथः। रेतो न रूपममृतं जनित्रमिन्द्राय त्वष्टा दधदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५५ ॥

[देवः। इन्द्रः। नराशंसः। त्रिवरूथऽइतित्रिवरूथः। सरस्वत्या। अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम्। ईयते। रथः ॥ रेतः। न। रूपम्। अमृतम्। जनित्रम्। इन्द्राय। त्वष्टा। दधत्। इन्द्रियाणि ॥५५॥]

ऋत्विजों के द्वारा प्रशंसनीय तथा सद-हविर्धान-आग्नीध्र संज्ञक तीन घरों से युक्त यज्ञ है। उसका रथ अश्विनौ-सरस्वती के द्वारा खींचा जाता है। यह यज्ञ इन्द्र में वीर्य, सौन्दर्य, अमृत, उत्तम जन्म और इन्द्रियशक्तियों को धारित करे। यही यज्ञ त्वष्टा= जगत् का स्रष्टा भी है। शेष पूर्ववत् ॥ ५५ ॥

उ० देव इन्द्रः। यो देव इन्द्रः। 'इदि परमैश्वर्ये'। परमैश्वर्ययुक्तः। नराशंसः नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसः। त्रिवरूथः त्रिगृहः सदोहविर्धानाग्नीध्रैः। त्रिलोक्या वा त्रिगृहः। यस्य च सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते उह्यते नीयते रथः। स यज्ञः। रेतो न रेतश्च अमृतं च रूपं च जनित्रं जन्म च। इन्द्राय इन्द्रे इन्द्रस्य वेति विभक्तिव्यत्ययः। कथम्भूतो यज्ञः। त्वष्टा त्वक्षतिः करोत्यर्थः। जगतः कर्ता। दधत् दधातु इन्द्रियाणि च। वसुवन इति व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

म० 'नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति' (निरु० ८। ६) इति यास्कोक्तेः नराशंसो देवोऽनुयाजरूपो यज्ञः रेतो वीर्यं रूपं सौन्दर्यममृतं जनित्रमुत्तमं जन्म इन्द्रियाणि च इन्द्राय दधद्धातु। नक्षार्थः। कीदृशो नराशंसः। इन्द्रः इन्दतीतीन्द्र ऐश्वर्यवान्। 'इदि परमैश्वर्ये'। त्रिवरूथः त्रीणि वरूथानि गृहाणि सदोहविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः। तथा त्वष्टा। त्वक्षतिः करोतिकर्मा। जगतः कर्ता यज्ञादेव जगदुत्पत्तेः। यस्य नराशंसस्य रथः सरस्वत्या अश्विभ्यां च ईयते नीयते ऊह्यते। वसु० व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो अश्विभ्याꣳ सरस्वत्या सुपिप्पल इन्द्राय पच्यते मधु। ओजो न जूतिर्ऋषभो न भामं वनस्पतिर्नो दधदिन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ५६ ॥

[देवः। देवैः। वनस्पतिः। हिरण्यपर्णऽइतिहिरण्यपर्णः। अश्विभ्यामित्यश्विभ्याम्। सरस्वत्या। सुपिप्पलऽइतिसुपिप्पलः। इन्द्राय। पच्यते। मधु ॥ ओजः। न। जूतिः। ऋषभः। न। भामम्। वनस्पतिः। नः। दधत्। इन्द्रियाणि ॥५६॥]

देवों के द्वारा सुनहले पत्तों वाला (=देव ही जिसके सुनहले पत्ते हैं); अश्विनौ-सरस्वती के द्वारा सुन्दर फलोंवाला (=अश्विनौ सरस्वती जिसके सुन्दर फल हैं) और पूज्य वनस्पति यूपदेव इन्द्र के लिए मधुर सोमादि हविः फल देता है। वह हमें ओज, वेग, क्रोध और सामर्थ्य देवे। शेष पूर्ववत् ॥ ५६ ॥

उ० देवो देवैः। यो देवो वनस्पतिर्यूपः। देवैर्हिरण्यपर्णः यस्य देवा हिरण्मयानि पर्णानि। रूपकोऽत्रालंकारः। यश्च अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलः। अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः। इन्द्राय इन्द्रार्थं च यः पच्यते फलति मधु मधुराणि फलानि। स वनस्पतिः ऋषभः। ऋषभशब्दः पूजावचनः। पूज्यः। जूतिः जूतिर्जवतेः। वेगवान्। ओजश्च भामं च। भामशब्दः क्रोधवचनः। इन्द्रियाणि च नः अस्माकम्। 'अस्मदो द्वयोश्च' इति बहुवचनम्। दधत् दधातु। वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

म० वनस्पतिर्देवो नोऽस्माकमोजः तेजः जूतिः जूतिं जवं वेगं भामं क्रोधमिन्द्रियाणि च दधत् दधातु। यो वनस्पतिर्यूपः इन्द्राय मधु मधुरं फलं पच्यते पचति फलति इन्द्राय फलं ददाति। नकारौ चार्थौ। कीदृशो वनस्पतिः। देवैर्हिरण्यपर्णैः हिरण्यरूपाणि पर्णानि यस्य। देवा यस्य हिरण्मयानि पर्णानीत्यर्थः। अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिप्पलः शोभनं पिप्पलं फलं यस्य सः। अश्विनौ सरस्वती च यस्य वनस्पतेः फलानीत्यर्थः। ऋषभः पूज्यः। ऋषभशब्दः पूजावचनः। वसु० व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑तीनामध्व॒रे स्ती॒र्णम॒श्विभ्या॒मूर्ण॑म्रदाः॒ सर॑स्वत्या स्यो॒नमि॑न्द्र ते॒ सदः॑। ई॒शायै॑ म॒न्युᳪं॒ राजा॑नं ब॒र्हिषा॑ दधुरिन्द्रि॒यं व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ५७ ॥

[दे॒वम्। ब॒र्हिः। वारि॑तीनाम्। अ॒ध्व॒रे। स्ती॒र्णम्। अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्याम्। ऊर्ण॑म्रदा॒ऽइत्यूर्ण॑ म्रदाः। सर॑स्वत्या। स्यो॒नम्। इ॒न्द्र॒। ते॒। सदः॑ ॥ ई॒शायै॑। म॒न्युम्। राजा॑नम्। ब॒र्हिषा॑। द॒धुः॒। इ॒न्द्रि॒यम् ॥५७॥]

ओषधियों का सम्बन्धी, ऊन-सा कोमल, सुखकारी और अश्विनौ-सरस्वती के द्वारा बिछाया गया दर्भ, हे इन्द्र! यज्ञ में तुम्हारे लिए सुखकारी होवे। अश्विनौ-सरस्वती ने उस बर्हि के द्वारा इन्द्र में, ऐश्वर्य के निमित्त, दीप्यमान मन्यु और शक्ति को धारित किया। शेष पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

उ० देवं बर्हिः। यस्मादेवं बर्हिः वारितीनाम् उदकवतीनां वा वारिप्रभवाणां वा वरतराणां वा ओषधीनां संबन्धि। अध्वरे स्तीर्णम् अश्विभ्यामध्वर्युभ्याम् ऊर्णम्रदाः ऊर्णेव मृदु। सरस्वत्या च। स्तीर्णमित्यनुवर्तते। तस्मात् स्योनं सुखरूपं। हे इन्द्र, तव सदः स्थानम्। किंच तस्मिन्सदसि। ईशायै ईशिताय ऐश्वर्याय मन्युं क्रोधम् त्वां राजानम् इन्द्रियं च अश्विनौ च सरस्वती च बर्हिषा दधुः। यद्वा ईशानाय तव मन्युं राजानमिन्द्रियं च। अश्विनौ सरस्वती च हविषा दधुः। वसुवन इति व्याख्यातम् ॥५७॥

म० हे इन्द्र, वारितीनां वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयः तासां जलोद्भवानामोषधीनां संबन्धि बर्हिः ते तव सदः सदसि अध्वरे यज्ञे अश्विभ्यां सरस्वत्या च स्तीर्णमास्तृतम्। कीदृशं बर्हिः। देवं दीप्यमानम्। ऊर्णम्रदाः ऊर्णमिव म्रदीयः। छान्दस ईयोलोपः। अतएव स्योनं सुखरूपम्। किंच अश्विसरस्वत्यः बर्हिषा सह राजानं दीप्यमानं मन्युं क्रोधमिन्द्रियं च हे इन्द्र, त्वयि दधुः। किमर्थम्। ईशायै ऐश्वर्याय ईशनमीशा तस्यै 'गुरोश्च हलः' (पा० ३।३।१०३) इति स्त्र्यधिकारे ईशतेरप्रत्ययः स्त्रीत्वादाप्। वसु० व्याख्यातम् ॥ ५७ ॥

दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृद्दे॒वान्य॑क्षद्यथाय॒थᳪं॒ होता॑रा॒विन्द्र॑म॒श्विना॑ वा॒चा वा॒चᳪं॒ सर॑स्वतीम॒ग्निᳪं॒ सोम॑ᳪं स्विष्ट॒कृत्स्वि॑ष्ट॒ इन्द्रः॑ सु॒त्रामा॑ सवि॒ता वरु॑णो भि॒षगि॒ष्टो दे॒वो व॒नस्पतिः॑ स्वि॒ष्टा दे॒वा आ॑ज्य॒पाः स्वि॑ष्टो अ॒ग्निर॒ग्निना॒ होता॑ हो॒त्रे स्वि॑ष्ट॒कृद्य॒शो न द॑धदिन्द्रि॒यमूर्ज॒मप॑चितिᳪं स्व॒धां व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ५८ ॥

[दे॒वः। अ॒ग्निः। स्वि॒ष्ट॒कृदिति॑ स्विष्ट॒ कृत्। दे॒वान्। य॒क्ष॒त्। य॒था॒य॒थमिति॑ यथा य॒थम्। होता॑रौ। इन्द्र॑म्। अ॒श्विना॑। वा॒चा। वा॒च॑म्। सर॑स्वतीम्। अ॒ग्निम्। सोम॑म्। स्वि॒ष्ट॒कृदिति॑ स्विष्ट॒ कृत्। स्वि॑ष्ट॒ऽइति॑ सु इ॒ष्टः। इन्द्रः॑। सु॒त्रामेति॑ सु॒ त्रामा॑। स॒वि॒ता। वरु॑णः। भि॒षक्। इ॒ष्टः। दे॒वः। व॒नस्पतिः॑। स्वि॒ष्टा॒ऽइति॑ सु इ॒ष्टाः। दे॒वाः। आ॒ज्य॒पा॒ऽइत्या॑ज्य॒ पाः। स्वि॒ष्ट॒ऽइति॑ सु इ॒ष्टः। अ॒ग्निः। अ॒ग्निना॑। होता॑। हो॒त्रे। स्वि॒ष्ट॒कृदिति॑ स्विष्ट॒ कृत्। यशः॑। न। द॑धत्। इ॒न्द्रि॒यम्। ऊर्ज॑म्। अप॑चिति॒मित्यप॑ चितिम्। स्व॒धाम् ॥५८॥]

शुभ यागकुशल अग्नि ने दैवी होता अग्नि-वायु, इन्द्र, अश्विनौ, सरस्वती व सोम का यथाक्रम यजन किया। उसने वाणी को वाणी से पूजा। सुत्राता इन्द्र सम्यक् पूजित हुआ। सविता, वैद्य वरुण तथा वनस्पति यूपदेव भी सम्यक् पूजित हुए। घृतपायी देवता सम्यक् पूजित हुए। दैवी अग्नि भौतिक अग्नि के द्वारा सम्यक् पूजित हुआ। सुपूजक दैवी होता मानव होता को यश, शक्ति, ऊर्जं, पूजा और पितरों के लिए अन्न देवे। शेष पूर्ववत् ॥ ५८ ॥

उ० देवो अग्निः। यो देवो अग्निः स्विष्टकृत् शोभनमिष्टं कर्तव्यमित्ययमधिकारो यस्य स तथोक्तः। देवान् यक्षत् इष्टवान्। यथायथम् यथास्वं यथायथम्। यो यथा यष्टव्यः स तथेत्यर्थः। एवं सामान्यत उक्त्वा अथेदानीं विशेषत आह। होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः होतृमित्रावरुणौ वा। इन्द्रं च अश्विनौ च वाचं कृत्वा वाचं च सरस्वतीं च अग्निं च सोमं च यक्षदिति संबन्धः। स्विष्टकृच स्विष्टः शोभनमिष्टः इन्द्रः सुत्रामा च इष्टः सविता इष्टः वरुणो भिषक् इष्टश्च देवो वनस्पतिः। स्विष्टा देवा आज्यपाः प्रयाजानुयाजाः इष्टश्चाग्निरग्निना। अथेदानीं होता स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय। यशो न दधत्। ददात्यर्थे दधातिः। ददातु। इन्द्रियं च ऊर्जं च अपचितिं पूजां च स्वधामन्नं च। वसुवने इति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥

म० शोभनमिष्टं यागं करोतीति स्विष्टकृत् अग्निर्देवो यथायथं यथास्वं यो यथा यष्टव्यस्तथा देवान् वक्ष्यमाणान् यक्षत् इष्टवान्। कान् देवानत आह। होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः होतृमैत्रावरुणौ वा इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च वाचा मन्त्रेण वाचं च यक्षत् सरस्वतीमग्निं सोमं च। किंच स्विष्टकृत् शोभनयज्ञकारी सुत्रामा शोभनरक्षकः। मनिन्प्रत्ययः। इन्द्रः स्विष्टः सुष्ठु इष्टः सविता वरुणो भिषगिष्टः वनस्पतिर्देवश्च इष्टः। आज्यपा देवाः प्रयाजानुयाजाः स्विष्टाः। अग्निरधिष्ठाता अग्निना भौमेन हविर्द्वारा सुष्ठु इष्टः। किंच होता दैव्यः स्विष्टकृत् होत्रे मानुषाय यशः इन्द्रियमूर्जमन्नमपचितिं पूजां स्वधां पित्रर्थमन्नं दधत् ददतु। नकारश्चार्थः। वसुवननाय वसुधनाय च देवा व्यन्तु हविरदन्तु। मनुष्यहोतर्यज ॥ ५८ ॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशान्बध्नन्नश्विभ्यां छागꣳ सरस्वत्यै मेषमिन्द्राय ऋषभꣳ सुन्वन्नश्विभ्याꣳ सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णे सुरासोमान् ॥ ५९ ॥

[अग्निम्। अद्य। होतारम्। अवृणीत। अयम्। यजमानः। पचन्। पक्तीः। पचन्। पुरोडाशान्। बध्नन्। अश्विभ्यामित्यश्विऽभ्याम्। छागम्। सरस्वत्यै। मेषम्। इन्द्राय। ऋषभम्। सुन्वन्। अश्विभ्यामित्यश्विऽभ्याम्। सरस्वत्यै। इन्द्राय। सुत्राम्णऽइति सुऽत्राम्णे। सुरासोमानिति सुराऽसोमान् ॥५९॥]

पकाने योग्य हवियों को पकाते हुए, पुरोडाश को पकाते हुए, अश्विनौ के लिए छाग को यूप से बाँधते हुए, सरस्वती के मेष को इन्द्र के लिए; अश्विनौ, सरस्वती तथा सुत्राता इन्द्र के लिए सुरा-सोम को अभिषुत करते हुए आज इस यजमान ने सचमुच ही अग्नि को वरण कर लिया है ॥ ५९ ॥

उ० अग्निमद्य। सूक्तवाकप्रैषः। अग्निम् अद्य अस्मिन्नहनि होतारम् अवृणीत वृतवानयं यजमानः। किं कुर्वन्। पचन् पक्तीः। पक्तव्यानि वसूनि इति सामान्यवचनम्। अथ विशेषः। पचन् पुरोडाशान् पशुपुरोडाशान्। बध्नन् पशुं यूपे इति शेषः। अश्विभ्यां छागम् अश्विनोरर्थे छागम् सरस्वत्यै मेषम् इन्द्राय च ऋषभम्। अन्यच्च सुन्वन् अश्विभ्यां सरस्वत्यै च इन्द्राय च सुत्राम्णे सुरासोमान्। तानि च वस्तूनि कुतोऽन्ययंजमानः अग्निं होतारमवृणीतेति संबन्धः ॥ ५९ ॥

म० 'अग्निमद्येति सूक्तवाकप्रैषः' (का० १९। ७। १०)। अग्निमद्य होतारमित्यादिः सूक्ता ब्रूहीत्यन्तः कण्डिकात्रयात्मकः सूक्तवाके प्रैषो भवति। लिङ्गोक्तदेवतः प्रैषः। प्रथमा अष्टिः द्वितीया धृतिः तृतीया विकृतिः। अयं यजमानोऽद्य अग्निं होतारमवृणीत वृतवान्। वृणातेर्लङ्। किं कुर्वन्। पक्तीः पक्तव्यानि हवींषि पचन्। सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह। पुरोडाशान्पचन् अश्विभ्यामश्विनोरर्थे छागं बध्नन्। यूपे इति शेषः। सरस्वत्यै मेषं बध्नन् इन्द्राय ऋषभं च बध्नन् तथा अश्विभ्यां सरस्वत्यै सुत्राम्णे रक्षकाय इन्द्राय च सुरासोमान्सुन्वन् अग्निमवृणीत ॥ ५९ ॥

सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदश्विभ्यां छागेन सरस्वत्यै मेषेणेन्द्राय ऋषभेणाक्षँस्तान्मेदस्तः प्रति पचतागृभीषतावीवृधन्त पुरोडाशैरपुरश्विना सरस्वतीन्द्रः सुत्रामा सुरासोमान् ॥ ६० ॥

[सूपस्थाऽइति सुऽउपस्थाः। अद्य। देवः। वनस्पतिः। अभवत्। अश्विभ्यामित्यश्विऽभ्याम्। छागेन। सरस्वत्यै। मेषेण। इन्द्राय। ऋषभेण। अक्षन्। तान्। मेदस्तः। प्रति। पचता। अगृभीषत। अवीवृधन्त। पुरोडाशैः। अपुः। अश्विना। सरस्वती। इन्द्रः। सुत्रामेति सुऽत्रामा। सुरासोमानिति सुराऽसोमान् ॥६०॥]

अश्विनौ के लिए छाग, सरस्वती के लिए मेष और इन्द्र के लिए बैल के द्वारा आज सत्य ही वनस्पति देव यज्ञशाला में उपस्थित हो रहे हैं। अश्विनौ प्रभृति ने पशुओं के मेद से प्रारम्भ करके शेष अंगों तक का भक्षण किया। पकाये गये पशु-शरीराङ्गों को भी उन्होने स्वीकार किया। वे इन्द्रादि पुरोडाशों को खाकर वृद्धि को प्राप्त हुए। अश्विनौ, सरस्वती और सुत्राता इन्द्र ने सुरा-सोमों का पान किया ॥ ६० ॥

उ० सूपस्था अद्य। साधुयज्ञमुपतिष्ठति इति सूपस्थाः अद्यास्मिन्नहनि देवः वनस्पतिः अभवत्। अश्विभ्यां छागेन सरस्वत्यै च मेषेण इन्द्राय च ऋषभेण। कथमेवमवगम्यत इत्यत आह। अक्षंस्तान् भक्षितवन्तः अश्विप्रभृतयः तान् छागादीन्। कुत आरभ्येत्याह। मेदस्तः वपाया आरभ्य। प्रतिपचतागृभीषत। प्रत्यग्रभीषत प्रतिगृहीतवन्तः। पचता पक्वानि अग्निपक्वानि अवदानानि। अवीवृधन्त च पुरोडाशैः। किंच। अपुः पीतवन्तः अश्विनौ च सरस्वती च इन्द्रश्च सुत्रामा। सुरासोमान् सुरा च सोमाश्च। यद्वा सुरामयान्सोमान् ॥ ६० ॥

म० अद्य वनस्पतिर्देवः छागेन कृत्वा अश्विभ्यां सूपस्था अभवत् सुष्ठु उपतिष्ठते सेवते सूपस्थाः। छागेनाश्विनोः सेवां चकारेत्यर्थः। मेषेण सरस्वत्यै सूपस्था अभवत्। ऋषभेण इन्द्राय सूपस्था अभवत्। वनस्पतिना छागमेषर्षभैरश्व्यादीनामुपस्थानं कृतं तत्कथं ज्ञायते तत्राह। अश्व्यादयो मेदस्तः मेदो वपामारभ्य तान् छागादीन् अक्षन् अभक्षयन्। पुनः पचता पच्यन्ते तानि पचता पक्वानि पक्वानि अवदानानि प्रत्यग्-

भीषत प्रत्यगृह्णन्। पचतेः 'मृदशियजिपर्विपच्यमितमिनमिहर्येभ्योऽतच्' (उणा० ३।१०९) इत्यतच्प्रत्ययः। 'भूतेऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।३।२) इति वचनाद्भूतेऽपि द्रष्टव्यः। विभक्तेराकारः। पुनस्ते पुरोडाशैरवीवृधन्त ऐधन्त। किंच अश्विना सरस्वती सुत्रामा इन्द्रश्च सुरासोमानपुः पीतवन्तः। पातेर्लङ् पिबादेशाभावश्छान्दसः। रश्च्छुर्वा। सुराश्च सोमाश्च तान् सुरामयान् सोमान् वा ॥ ६० ॥

त्वाम॒द्य ऋ॑ष आर्षेय ऋषीणां नपादवृणीता॒यं यज॑मानो ब॒हुभ्य॒ आ सङ्ग॑तेभ्य ए॒ष मे॑ दे॒वेषु॒ वसु॒ वार्यायक्ष्यत॒ इति॒ ता या दे॒वा दे॑व दा॒नान्यदु॒स्तान्यस्मा॒ आ च॒ शास्स्वा च॑ गुरस्वेषि॒तश्च॑ होत॒रसि॑ भद्रवा॒च्याय॒ प्रेषि॑तो॒ मानु॑षः सूक्तवा॒काय॑ सूक्ता ब्रूहि ॥ ६१ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

[त्वाम्। अ॒द्य। ऋ॒षे। आ॒र्षे॒य॒। ऋ॒षी॒णाम्। न॒पा॒त्। अ॒वृ॒णी॒त॒। अ॒यम्। यज॑मान॒ऽइति॒ यज॑मानः। ब॒हुभ्य॒ऽइति॑ब॒हुऽभ्यः॑। आ। सङ्ग॑तेभ्य॒ऽइति॒सम्ऽग॑तेभ्यः। ए॒षः। मे॒। दे॒वेषु॑। वसु॑। वारि॑। आ। य॒क्ष्य॒ते॒। इति॑। ता। या। दे॒वाः। दे॒व॒। दा॒नानि॑। अदुः॑। तानि॑। अ॒स्मै॒। आ। च॒। शास्स्व॑। आ। च॒। गु॒र॒स्व॒। इ॒षि॒तः। च॒। हो॒तः॒। असि॑। भ॒द्र॒वा॒च्या॒येति॑भ॒द्रऽवा॒च्या॑य। प्रेषि॑त॒ऽइति॒प्रऽइ॑षितः। मानु॑षः। सू॒क्त॒वा॒का॒येति॑सू॒क्तऽवा॒काय॑। सू॒क्तेति॑सुऽउ॒क्ता। ब्रू॒हि॒ ॥ ६१ ॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकविंशोऽध्यायः ॥

हे ऋषियों के नाती ऋत्विज् ऋषे ! क्या बात है कि आज इस यजमान ने अनेक आकर-संगत ऋत्विजों में से तुम्हें ही वरण किया है ? इसलिए कि—यह देवों में मुझे वरणीय धन के निमित्त देवों के द्वारा ग्रहणीय हवियोंको ही ग्रहण करेगा (दैवी होता अग्नि हवियों को ग्रहण करके देवों के पास पहुँचावेगा। वे देवता हविः पाकर यजमान को धन प्रदान करेंगे—इसीलिए यजमान ने इस दैवी होता अग्नि को अपना होता वरण किया है)। हे द्योतमान अग्ने ! उन देवों ने जिन दानों को दिया है उन्हें तुम इस यजमान के लिए अनुज्ञात करो और उन्हें देने के अनुकूल प्रयत्न करो। हे होतर् ! तुम इस यजमान के द्वारा भद्रवाणी कहने के लिए प्रेषित हो। साथ ही सूक्त वचनों के लिए मानव होता भी भेजा गया है। हे होतर् ! तुम सूक्त वचनों को बोलो ॥ ६१ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

उ० त्वामद्य। दैव्यो होताग्निरुच्यते। त्वाम् अद्य हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः, हे आर्षेय, यजमान आर्षेयैर्व्रियते इत्येवं संबोध्यते। हे ऋषीणामृत्विजां नपात् पुत्र, अवृणीत वृतवान् अयं यजमानः। बहुभ्यो देवेभ्यः आसङ्गतेभ्यः त्वामेव अवृणीतेत्यभिप्रायः। किमर्थम्। एषः मे मह्यम् देवेषु वसु धनम् वारि वरणीयम् आयक्ष्यते आदास्यति अयं दातुं समर्थ इति। एवंच। ता या देवदानान्यदुः। ता तानि। या यानि। हे देव, यानि देव, दानानि अदुः दत्तवन्तः इमानि अस्मै यजमानाय दातव्यानीति। तानि अस्मै यजमानाय। आच शास्स्वाच गुरस्व। आकारौ भिन्नक्रमौ। आशास्स्व च इच्छ। आगुरस्व च 'गुरी उद्यमने'। उद्यच्छ च। दानाय प्रेषितश्चासि। हे होतः, भद्रवाच्याय भन्दनीयवचनाय। भद्रं च वचनं त्वं ब्रूया इति। अथेदानीं प्रेषितो मानुषो होता सूक्तवाकाय। कथं कृत्वा सूक्ता ब्रूहि। सूक्तानि साधुवचनानि वद इति ॥ ६१ ॥ समाप्ता सौत्रामणी।

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

म० दैव्यो होता अग्निरुच्यते। हे ऋषे मन्त्राणां द्रष्टः, हे आर्षेय, यजमानार्षेयैर्व्रियत इत्येवं संबोध्यते। हे ऋषीणां नपात् पुत्र, अयं यजमानः बहुभ्यः सङ्गतेभ्यः मिलितेभ्यो देवेभ्य इति हेतोरथ त्वामेव आ अवृणीत सम्यग् वृतवान्। इति किम्। एषोऽग्निर्मे मह्यं देवेषु वारि वरीतुं योग्यं वारि वरणीयं वसु धनमायक्ष्यते आदास्यते। यजतेर्दानार्थाल्लृट्। मया देवेभ्यो दातुं ग्रहीष्यते इत्यर्थः। किंच हे देव अग्ने, या यानि ता तानि दानानि देवा अदुः दत्तवन्तः तानि दानानि अस्मै यजमानाय आशास्स्व च इच्छ। तानि यजमानाय दातव्यानीति इच्छेत्यर्थः। आगुरस्व च उद्यच्छ। 'गुरी उद्यमे' तुदादिः। दानायोद्यमं कुरु। आकारौ चकारौ च भिन्नक्रमौ। हे होतः, त्वमिषितः प्रेषितोऽसि प्रेरितोऽसि। कथं तदाह। भद्रवाच्याय वक्तुं योग्यं वाच्यं भद्रं शुभं च तत् वाच्यं च भद्रवाच्यं तस्मै। भद्रं ब्रूहीति प्रेषितोऽसीत्यर्थः। किंच सूक्ता सूक्तानि त्वं ब्रूहि इति सूक्तवाकाय सूक्तवचनाय सूक्तानि वक्तुं मानुषः होता च प्रेषितोऽस्ति ॥ ६१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
एकविंशोऽयमध्यायो याज्यादिप्रेषणान्तिमः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः।

तेजोऽसि शुक्रममृतमायुष्पा आयुर्मे पाहि। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे॥ १॥

[तेजः। असि। शुक्रम्। अमृतम्। आयुष्पाः। आयुःपाऽइत्यायुःपाः। आयुः। मे। पाहि॥ आ। ददे॥१॥]

(अध्याय बाईस से पचीस तक अश्वमेध यज्ञ का वर्णन है। यह यज्ञ शुक्ल अष्टमी को प्रारम्भ किया जाता है। सर्वप्रथम अध्वर्यु एक चार सुवर्ण=अशर्फी का बना हुआ निष्क=हार-विशेष यजमान के गले में डालता है।) हे निष्क! तुम तेजःस्वरूप हो; शुद्ध हो; अमृत हो और आयुष्य की रक्षा करने वाले हो। तुम मेरी आयु की रक्षा करो। (अश्व को बाँधने के लिए रस्सी को ग्रहण करना।) हे रस्सी! सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं अश्विनी की बाहुओं और पूषा के हाथों से तुम्हें ग्रहण करता हूँ॥ १॥

उ० अथाश्वमेधश्चतुर्भिरध्यायैः। तं प्रजापतिरपश्यत्। तेजोऽसि। सौवर्णं निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति। यस्मात्तेजस्त्वमसि शुक्रं चाग्नेः 'अग्निर्हवा अपोऽभिदध्यौ' इत्युपक्रम्य 'तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्धिरण्यमभवत्' इति श्रुतेः। अमृतं च अग्निप्रभवत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च। 'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते' इति श्रुतेः। आयुषश्च पाता गोपायिता। अतः त्वां प्रार्थये। आयुः मे मम पाहि। यज्ञसमाप्त्यर्थमायुः प्रार्थ्यते। रशनामादत्ते। देवस्य त्वेति व्याख्यातम्॥१॥

म० सर्वकामस्य राज्ञोऽश्वमेधः तस्य फाल्गुनशुक्लाष्टम्यामारम्भः। 'निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति' (का० २०। १।९)। चतुःसुवर्णनिर्मित आभरणविशेषो निष्कः। तं यजमानकण्ठे प्रतिबध्नन्नध्वर्युस्तेजोऽसीति मन्त्रं पाहीत्यन्तं वाचयति। तं च निष्कं प्रातर्होमान्ते पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वर्यवे दद्यादिति सूत्रार्थः। चत्वारोऽध्याया अश्वमेधमन्त्रास्तेषां प्रजापतिर्ऋषिः। तेजोऽसीत्यस्य सौवर्णं निष्कं देवता। प्राजापत्यानुष्टुप्। हे निष्क, तेजोऽसि आग्नेयत्वात्। शुक्रमग्नेर्वीर्यं चासि। 'अग्निर्ह वाऽपोऽभिदध्यौ' इत्युपक्रम्य 'तासु रेतः प्रासिञ्चत्तद्धिरण्यमभवत्' इति श्रुतेः। अमृतं च वह्नितापेऽप्युच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वात् दानेनामृतत्वप्रदानाच्च 'हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते' इति श्रुतेः। आयुष्पाः आयुः पातीति आयुषो गोपायिता। अतो याचे मे ममायुः पाहि रक्ष। यज्ञसमाप्तिपर्यन्तमायुः प्रार्थ्यते 'देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामीत्याह' (का० २०। १। २७) इति। देवस्य त्वेत्यादि-सरमारपन्तीत्यन्तेन मन्त्रेण त्रयोदशारत्निं दर्भमयीं द्विगुणामश्वबन्धनार्थां रशनां रज्जुमादाय ब्रह्मन्नश्वमित्यादि-तेनराध्यासमित्यन्तं मन्त्रं ब्रह्माणं प्रत्याहेति सूत्रार्थः। देवस्य त्वेति व्याख्यातम् (अ० १। क १०)॥ १॥

इमामगृभ्णन्रशनामृतस्य पूर्व आयुषि विदथेषु कव्या। सा नो अस्मिन्सुत आबभूव ऋतस्य सामन्सरमारपन्ती॥ २॥

[इमाम्। अगृभ्णन्। रशनाम्। ऋतस्य। पूर्वे। आयुषि। विदथेषु। कव्या॥ सा। नः। अस्मिन्। सुते। आ। बभूव। ऋतस्य। सामन्। सरम्। आरपन्तीत्यारपन्ती॥२॥]

यज्ञ की आयु में, यज्ञों में पूर्वकाल में भी इस रस्सी को कवियों ने ग्रहण किया था। यज्ञ के प्रारम्भ में सोम के अभिषुत हो चुकने पर, यज्ञ के विस्तार को कहती हुई यह रस्सी आज हमारे द्वारा भी ग्रहण की गई है॥ २॥

उ० इमामगृभ्णन्। त्रिष्टुब्रशनादेवत्या। यामिमाम् अगृभ्णन्नगृह्णन् गृहीतवन्तः रशनां दर्भमयीम् ऋतस्य यज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि। यज्ञारम्भे इत्यर्थः। के रशनामगृह्णन्नित्यत आह। विदथेषु कव्या यज्ञेषु कवयः। विश्वस्रष्टारो वा आद्ये सर्गे प्रजापतिप्रभृतयः। एते हि सृष्टिं यज्ञादसृजन्त। सा रशना नः अस्माकम् अस्मिन्सुते यज्ञे आबभूव आभूता उत्पन्ना। ऋतस्य सामन् संमनने यज्ञप्रारम्भे। सरं यज्ञप्रसरम्। आरपन्ती शब्दायमाना॥ २॥

म० यज्ञपुरुषदृष्टा रशनादेवत्या त्रिष्टुप्। सवनं सुतं यज्ञः भावे क्तः। नोऽस्माकमस्मिन् सुते यज्ञे सा रशना आबभूव उत्पन्ना। कीदृशी। ऋतस्य यज्ञस्य सामन् साम्नि समारम्भे सरं प्रसरं यज्ञप्रसारमारपन्ती 'रप उक्तौ' उच्चारयन्ती। यज्ञप्रसारो भवत्विति वदन्तीत्यर्थः। सा का। विद्यते लभ्यते स्वर्गो यैस्ते विदथा यज्ञाः। विदथेषु यज्ञेषु 'विदेरथक्' इत्यथक्प्रत्ययः। कव्या कवयः विभक्तेर्ड्यादेशः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७। १। ३९) इत्यादिना। यज्ञेषु कुशलाः प्रजापत्यादयो यामिमां रशनामृतस्य यज्ञस्य पूर्वे प्रथमे आयुषि प्रारम्भे इत्यर्थः। अगृभ्णन् अगृह्णन् या पूर्वैर्गृहीता सा रशनात्रोद्भूतेत्यर्थः॥ २॥

अभिधा असि भुवनमसि यन्तासि धर्ता। स त्वमग्निं वैश्वानरꣳ सप्रथसं गच्छ स्वाहाकृतः॥३॥

[अभिधाऽइत्यभिधाः। असि। भुवनम्। यन्ता। धर्ता॥ सः। त्वम्। अग्निम्। वैश्वानरम्। सप्रथसमिति सप्रथसम्। गच्छ। स्वाहाकृतऽइति स्वाहाकृतः॥३॥]

('उसको बाँधो' इस प्रकार ब्रह्मा के द्वारा आदिष्ट अध्वर्यु उस रस्सी से घोड़े को बाँधता है।) हे अश्व! तुम स्तुत्य नाम वाले हो। तुम सबका आश्रय हो। तुम सबके नियन्त्रणकर्त्ता और

धारणकर्त्ता हो। स्वाहा किये जाकर तुम सर्वहितकारी और विस्तार करके प्राप्त होने वाले अग्नि को प्राप्त होओ ॥ ३ ॥

उ० बध्नात्यश्वम् अभिधासि। यस्त्वम् अभिधा असि अभिधातव्योऽसि। भुवनं चासि। भुवनमाश्रयः यन्ता नियमनकर्ता चासि। धर्ता धरयिता चासि। स त्वमेवंप्रभावः सन्। अग्निं वैश्वानरम्। कथंभूतम्। सप्रथसं सर्वतः पृथुम्। तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव महतैश्वर्येण पृथुम्। गच्छ। स्वाहाकृतः साधुहुतश्च सन् ॥ ३ ॥

म० 'तं बधानेति ब्रह्मानुज्ञातोऽभिधा असीति। बध्नात्यश्वम्' (का० २०।१।२८) तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहीति मन्त्रेण ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरभिधा असीत्यादि-स्वगात्वा-देवेभ्यः-प्रजापतय इत्यन्तेन मन्त्रेण रशनयाश्वं बध्नाति। लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि अश्वो देवतायस्य। हे अश्व, यस्त्वमभिधा असि अभिधीयते स्तूयत इत्यभिधाः क्विप्। भुवनं सर्वेषामाश्रयश्चासि यन्ता नियमनकर्ता चासि धर्ता जगद्धारयिता च। स एवंविधः त्वं स्वाहाकृतः स्वाहाकारेण कृतः हुतः सन् अग्निं गच्छ प्राप्नुहि। कीदृशमग्निम्। वैश्वानरं विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो नरेभ्यो हितम्। सप्रथसं प्रथतेरसुन्प्रत्ययः। प्रथनं प्रथो विस्तारस्तत्सहितम्। यद्वा सर्वतस्तिर्यगूर्ध्वमधश्च प्रथते सप्रथाः तम्। सर्वतःशब्दस्य सादेशः ॥ ३ ॥

स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रजापतये ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामि देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्यासम्। तं बधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राध्नुहि ॥ ४ ॥

[स्वगेति स्व गा। त्वा। देवेभ्यः। प्रजापतय इति प्रजा पतये। ब्रह्मन्। अश्वम्। भन्त्स्यामि। देवेभ्यः। प्रजापतय इति प्रजा पतये। तेन। राध्यासम् ॥ तम्। बधान। देवेभ्यः। प्रजापतय इति प्रजा पतये। तेन। राध्नुहि ॥४॥]

हे अश्व! मैं तुम्हें देवों तथा प्रजापति के लिए स्वयं प्राप्त होने वाला बनाता हूँ। (अध्वर्यु-) हे ब्रह्मन्! मैं देवताओं और प्रजापति के निमित्त अश्व को बाँधूँगा। मैं उससे उन देवों को अपने अनुकूल बनाऊँगा। (ब्रह्मा—) तुम उसे देवों और प्रजापति के लिए बाँधो। उससे तुम उन्हें सिद्ध करो ॥ ४ ॥

उ० स्वगा त्वा। हे अश्व, स्वगाकरोमि त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च। स्वगाशब्दो डाजन्तः। स्वयंगामिनमित्यर्थः। ब्रह्माणमामन्त्रयते। ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामि। बध्नातेरेतद्रूपम्। अश्वस्य बन्धनं करिष्यामि। देवेभ्यः प्रजापतये च। तेन बद्धेनाहं राध्यासं राधिं प्राप्नुयाम्। राधिः कर्मपरिसमाप्तिः। ब्रह्मा प्रसौति। तं बधान यमिच्छसि तमश्वं बधान। तस्य बन्धनं कुरु। किमर्थम्। देवेभ्यः प्रजापतये च। तेन बन्धेन राध्नुहि यज्ञसमाप्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ४ ॥

म० हे अश्व, त्वा त्वां देवेभ्यः प्रजापतये च देवार्थं प्रजापत्यर्थं च स्वगा करोमीति शेषः। स्वेनैव गच्छतीति स्वगा। डाजन्तः विभक्तेर्डादेशो वा। स्वयंगामिनमित्यर्थः। ब्रह्मन्नश्वम् ब्रह्मा देवता ब्रह्माणमामन्त्रयते। हे ब्रह्मन्, अश्वं भन्त्स्यामि बन्धनं करिष्यामि। बध्नातेर्लृटि स्यपि 'एकाचो बशः' (पा० ८।२।३७) इति भष्त्वम्। किमर्थम्। देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धेनाहं राध्यासं 'राध संसिद्धौ' सिद्धिं कर्मसमाप्तिरूपां प्राप्नुयाम्। आशीर्लिङ्। ब्रह्मा प्रसौति तं बधान अध्वर्युदैवतं यजुः। हे अध्वर्यो, यं बन्धुमिच्छसि तमश्वं बधान। किमर्थम्। देवेभ्यः प्रजापतये च तेनाश्वबन्धनेन राध्नुहि सिद्धिं यज्ञसमाप्तिलक्षणां प्राप्नुहि। राधेः स्वादित्वाल्लोटि श्नुप्रत्ययः ॥ ४ ॥

प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामि वायवे त्वा जुष्टं प्रोक्षामि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामि। यो अर्वन्तं जिघांसति तमभ्यमीति वरुणः परो मर्त्तः परः श्वा ॥ ५ ॥

[प्रजापतय इति प्रजा पतये। त्वा। जुष्टम्। प्र। उक्षामि। इन्द्राग्निभ्यामितीन्द्राग्नि भ्याम्। वायवे। विश्वेभ्यः। देवेभ्यः। सर्वेभ्यः। देवेभ्यः ॥ यः। अर्वन्तम्। जिघांसति। तम्। अभि। अमीति। वरुणः ॥ परः। मर्त्तः। परः। श्वा ॥५॥]

(तडागादि के जल से अश्व का प्रोक्षण करना।) हे अश्व! प्रजापति के लिए प्रिय तुम्हें मैं प्रोक्षित करता हूँ। जल छिड़क कर तुम्हें पवित्र बनाता हूँ। वायु के लिए प्रिय तुम्हें प्रोक्षित करता हूँ। इन्द्र-अग्नि के लिए प्रिय तुम्हें प्रोक्षित करता हूँ। विश्वेदेवों के लिए प्रिय तुम्हें प्रोक्षित करता हूँ। सभी देवों के लिए प्रिय तुम्हें प्रोक्षित करता हूँ। (शूद्र से वैश्या में उत्पन्न पुरुष के द्वारा खदिर के मूसल से चार आँखों वाले कुत्ते के मार डाले जाने पर अध्वर्यु यह यजुः—'यो अर्वन्तं जिघांसति तमभ्यमीति वरुणः' यजमान से बुलवाए।) 'जो घोड़े को मारना चाहता है, उसे वरुण ही मार डालता है'। (उस मरे हुए कुत्ते को बेंत की चटाई पर धर कर घोड़े के नीचे पानी में तैराना।) घोड़े को मारने की इच्छा करने वाला मनुष्य दूर हुआ—कुत्ता दूर हुआ ॥ ५ ॥

उ० प्रोक्षत्यश्वम्। प्रजापतये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति। ऋजवः प्रोक्षणमन्त्राः। यजमानं वाचयति। यो अर्वन्तम्। गायत्री अर्धेनाश्वस्तुतिः यः पुरुषोऽर्वन्तं अश्ववचनोर्वशब्दः। अश्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति। तम् अभ्यमीति। 'मी हिंसायाम्' हिनस्ति वरुणः श्वानं चतुरक्षम् हत्वाऽधस्पदमश्वस्योपप्लावयति। 'यस्य शुनश्चक्षुषोः समीपे पुण्ड्रे स्तः स चतुरक्ष उच्यते' परो मर्तः परः पराभूतः अधस्पदं नीतः मर्तो मनुष्यः यो अर्वन्तं जिघांसतीति। परः पराभूतश्च श्वा ॥५॥

म० 'स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम्' (का० २०।१।३७)। ततोऽध्वर्युः स्थावरास्तडागादिस्था अपो गत्वा ताभिरद्भिः पञ्चमन्त्रैः प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति। लिङ्गोक्तदेवतानि पञ्च यजूंषि। हे अश्व, प्रजापतये जुष्टं त्वा त्वां प्रोक्षामि सिञ्चामि। अनेन प्रोक्षणेन प्रजापतेरिवाश्वे वीर्यं दधाति। तथाच श्रुतिः 'प्रजापतिर्वै देवानां वीर्यवत्तमो वीर्यमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां वीर्यवत्तमः' (१३।१।२।५) इति। इन्द्राग्निभ्यां जुष्टं त्वां प्रोक्षामि। अनेनेन्द्राग्न्योरिवाश्वे ओजो दधाति। तथाच श्रुतिः 'इन्द्राग्नी वै देवानामोजस्वितमा ओज एवास्मिन् दधाति तस्मादश्वः पशूनामोजस्वितमः' (१३।१।२।६) इति। वायवे जुष्टं प्रीतं त्वां प्रोक्षामि। अनेन वायोरिवाश्वे वेगं दधाति। तथाच श्रुतिः 'वायुर्वै देवानामाशिष्ठो जवमेवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनामाशिष्ठः' (१३।१।२।७) इति। आशिष्ठो वेगवत्तरः। विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि अनेनाश्वे यशो दधाति 'विश्वे वै देवा यशस्वितमा यश एवास्मिन्दधाति तस्मादश्वः पशूनां यशस्वितमः' (१३।१।२।८) इति श्रुतेः। सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं त्वां प्रोक्षामि। अनेन सर्वा देवता अश्वे दधाति। 'सर्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जुष्टं प्रोक्षामीति सर्वा एवास्मिन्देवता अश्वे अन्वायातयति' (१३।१।२।९) इति श्रुतेः। 'यो अर्वन्तमिति वाचयति' (का० २०।२।१)। शूद्राद्वैश्यायां जातेन पुंसा अध्वर्युप्रेरितेन चतुर्नेत्रे शुनि खादिरमुसलेन हते सति यो अर्वन्तमित्यादि-वरुण-इत्यन्तं मन्त्रं यजमानं वाचयति। गायत्री पूर्वार्धेऽश्वस्तुतिः परेऽर्धे लिङ्गोक्तदेवता। यः अर्वन्तमश्वं जिघांसति हन्तुमिच्छति 'अर्वणस्त्रसावनञः' (पा० ६।४।१२७) इति त्रन्तादेशः। हन्तेः सन्नन्ताल्लट्। वरुणः तमश्वं जिघांसन्तमभ्यमीति हिनस्ति 'अम् हिंसायाम्' एतस्य लटि 'तुरुस्तुशम्यमः' (पा० ७।३।९५) इति ईप्रत्ययः। 'वेतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त इति' (का० २०।२।४)। वेतसतरुकृतेन कटेन मृतं श्वानमश्वाधो जले तारयति। अश्वं जिघांसुर्मर्तो मनुष्यः परः पराभूतः अधस्पदं नीतः श्वा च परः पराकृतः। श्वरूपेणाश्वहन्तेव पराकृत इत्यर्थः॥ ५॥

अ॒ग्नये॒ स्वाहा॒ सोमा॑य॒ स्वाहा॒पां मोदा॑य॒ स्वाहा॑ सवि॒त्रे स्वाहा॑ वा॒यवे॒ स्वाहा॒ विष्ण॑वे॒ स्वाहेन्द्रा॑य॒ स्वाहा॒ बृह॒स्पत॑ये॒ स्वाहा॑ मि॒त्राय॒ स्वाहा॒ वरु॑णाय॒ स्वाहा॑ ॥ ६ ॥

[अ॒पाम्। मोदा॑य। स॒वि॒त्रे। वा॒यवे॑। विष्ण॑वे। इन्द्रा॑य। बृह॒स्पत॑ये। मि॒त्राय॑। वरु॑णाय ॥६॥]

(जल से घोड़े को यज्ञ के पास लाकर इन यजुर्षों से 'स्तोकीय' संज्ञक दश या सहस्र घृत की आहुतियाँ देना।) अग्नि के लिए यह आहुति है। सोम के लिए स्वाहा। जलों के मोद के लिए यह आहुति है। सविता के लिए स्वाहा। वायु के लिए स्वाहा। विष्णु के लिए स्वाहा। इन्द्र के लिए स्वाहा। बृहस्पति के लिए स्वाहा। मित्र के लिए स्वाहा। वरुण के लिए स्वाहा॥ ६॥

उ० दशाश्वस्तोमीयानि जुहोति। अग्नये स्वाहेति ऋजवो मन्त्राः॥ ६॥

म० 'अग्निसमीपमानीयाग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रꣳ सहस्रं वावर्तम्' (का० २०।२।३।४)। ततः स्थावराभ्योऽद्भ्यः सकाशादश्वमग्निपार्श्वमानीयाग्नये स्वाहेत्येककण्डिकात्मकेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रं सकृद्गृहीत्वा जुह्वा स्तोकीयसंज्ञा दशाज्याहुतीर्जुहोति यद्वानुवाकमावर्त्यावर्त्य सहस्रमाज्याहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः। दश यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। अङ्गतीत्यग्निः। सुनोतीति सोमः। अपां जलानां मोदाय मोदयति हर्षयति मोदः। सूते सविता। वातीति वायुः। वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुः। इन्दतीतीन्द्रः। बृहतां वेदानां पतिर्बृहस्पतिः। मिद्यति स्निह्यति मित्रः। वृणोति भक्तं भजते वरुणः। एताभिराहुतीभिरेतेभ्यो दश देवेभ्योऽश्वं ददाति। तथाच श्रुतिः 'एतावन्तो वै सर्वे देवास्तेभ्य एवैनं जुहोतीति' (१३।१।३।३)॥ ६॥

हि॒ङ्का॒राय॒ स्वाहा॒ हिङ्कृ॑ताय॒ स्वाहा॒ क्रन्द॑ते॒ स्वाहा॑ऽवक्र॒न्दाय॒ स्वाहा॒ प्रोथ॑ते॒ स्वाहा॑ प्रप्रो॒थाय॒ स्वाहा॑ ग॒न्धाय॒ स्वाहा॑ घ्रा॒ताय॒ स्वाहा॒ निवि॑ष्टाय॒ स्वाहोप॑विष्टाय॒ स्वाहा॒ संदि॑ताय॒ स्वाहा॒ वल्ग॑ते॒ स्वाहासी॑नाय॒ स्वाहा॒ शया॑नाय॒ स्वाहा॒ स्वप॑ते॒ स्वाहा॒ जाग्र॑ते॒ स्वाहा॒ कूज॑ते॒ स्वाहा॒ प्रबु॑द्धाय॒ स्वाहा॑ वि॒जृम्भ॑माणाय॒ स्वाहा॒ विचृ॑ताय॒ स्वाहा॒ सꣳहा॑नाय॒ स्वाहोप॑स्थिताय॒ स्वाहाय॑नाय॒ स्वाहा॒ प्राय॑णाय॒ स्वाहा॑ ॥ ७ ॥

[हि॒ङ्का॒राये॑ति॑हिम्। का॒राय॑। हिङ्कृ॑ता॒येति॒हिम्। कृ॒ताय। क्रन्द॑ते। अ॒व॒क्र॒न्दाये॒त्य॑व। क्र॒न्दाय॑। प्रोथ॑ते। प्र॒प्रो॒थाये॒ति॑प्र। प्रो॒थाय॑। ग॒न्धाय॑। घ्रा॒ताय॑। निवि॑ष्टा॒येति॒नि। वि॒ष्टाय। उप॑विष्टा॒येत्युप॑। वि॒ष्टाय। सन्दि॑ता॒येति॒सम्। दि॒ताय। वल्ग॑ते। आसी॑नाय। शया॑नाय। स्वप॑ते। जाग्र॑ते। कूज॑ते। प्रबु॑द्धा॒येति॒प्र। बु॒द्धाय। वि॒जृम्भ॑मा॒णा॒येति॑वि। जृम्भ॑माणाय। विचृ॑त्ता॒येति॒वि। चृ॒त्ताय। सꣳहा॑ना॒येति॒सम्। हा॒नाय। उप॑स्थिता॒येत्युप॑। स्थि॒ताय। आय॑ना॒येत्या॑। अय॑नाय। प्राय॑णाय। प्राय॑ना॒येति॒प्र। अय॑नाय ॥७॥]

(उनचास 'प्रक्रम' संज्ञका आहुतियाँ देना।) हिंकार, हिंकृत, क्रन्दन, अवक्रन्दन, प्रोथ, प्रपोथ, गन्ध, घ्रात, निविष्ट, उपविष्ट, संदित, वल्गन, आसीन, शयान, सुप्त, जाग्रत, कूजनरत, प्रबुद्ध, जमुहाई लेने वाले, उद्दीप्त, संहत शरीर, उपस्थित, चलित व प्रचलित अश्व के लिए यह आहुति है ॥ ७ ॥

उ० अश्वस्य रूपाणि जुहोति। हिंकाराय स्वाहेति। एकोनपञ्चाशत्। अश्वस्य चेष्टितानि क्रियाश्चात्राभिधीयन्ते ॥७॥

म० 'दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्काराय स्वाहेति प्रक्रमान्' (का० २०।३।३)। एतदर्थमेवोद्धृते दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं प्रक्रमसंज्ञान्होमानेकोनपञ्चाशज्जुहोतीत्यर्थः। अश्वस्यैकोनपञ्चाशच्चेष्टितानि व्यापाराः कण्डिकाद्वयेन। हिङ्करणं हिङ्कारस्तस्मै। हिङ्कृताय कृतं यद्धिङ्कृतं तस्मै। क्रन्दतीति क्रन्दन्। अव नीचैः क्रन्दतीत्यवक्रन्दः। प्रोथतीति प्रोथन् 'प्रोथृ पर्याप्तौ'। प्रकृष्टः प्रोथो घोणा यस्य 'घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्'। गन्धोऽस्यास्ति गन्धः। घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः। निविशते निविष्टः। उपविशतीत्युपविष्टः। सम्यक् दितं लूनं खण्डनं यस्य स संदितः। वल्गतीति वल्गान्। आस्तेऽसावासीनः। शेतेऽसौ शयानः। स्वपिति स्वपन्। जाग्रतीति जाग्रत्। कूजतीति कूजन्। प्रकर्षेण बुध्यते प्रबुद्धः। विजृम्भते विजृम्भमाणः। 'चृती दीप्तौ' विशेषेण चर्तति विचृतः। संहानाय सङ्गतशरीराय। उपतिष्ठते उपस्थितः। अयतेऽयनः। प्रकृष्टमयते प्रायणः तस्मै स्वाहा ॥ ७ ॥

यते स्वाहा धावते स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा शूकाराय स्वाहा शूकृताय स्वाहा निषण्णाय स्वाहोत्थिताय स्वाहा जवाय स्वाहा बलाय स्वाहा विवर्तमानाय स्वाहा विवृत्ताय स्वाहा विधून्वानाय स्वाहा विधूताय स्वाहा शुश्रूषमाणाय स्वाहा शृण्वते स्वाहेक्षमाणाय स्वाहेक्षिताय स्वाहा वीक्षिताय स्वाहा निमेषाय स्वाहा यदत्ति तस्मै स्वाहा यत्पिबति तस्मै स्वाहा यन्मूत्रं करोति तस्मै स्वाहा कुर्वते स्वाहा कृताय स्वाहा ॥८॥

[यते। धावते। उद्द्रावायेत्युत् द्रावाय। उद्द्रुतायेत्युत् द्रुताय। शूकाराय। शूकृताय। निषण्णाय। निसन्नायेतिनि सन्नाय। उत्थिताय। जवाय। बलाय। विवर्तमानायेतिवि वर्तमानाय। विवृत्तायेतिवि वृत्ताय। विधून्वानायेतिवि धून्वानाय। विधूतायेतिवि धूताय। शुश्रूषमाणाय। शृण्वते। ईक्षमाणाय। ईक्षिताय। वीक्षितायेतिवि ईक्षिताय। निमेषायेतिनि मेषाय। यत्। अत्ति। तस्मै। पिबति। मूत्रम्। करोति। कुर्वते। कृताय ॥८॥]

गति प्राप्त, धावित, वेगवान्, क्षिप्रगति, शू करने वाले, शूकृत, बैठे हुए, उत्थित, वेग, बल, विवर्तमान, विवृत्त, धड़ हिलाने वाले, कम्पितगात, सेवित, सुनने वाले, देखने वाले, देखे गए, पलक मारने वाले, जो कुछ वह खाता है उसके लिए, जो कुछ वह पीता है उसके लिए, जितना कुछ वह मूतता है उसके लिए, कर्मकारी और कृतकर्म अश्व के लिए यह आहुति है ॥ ८ ॥

उ० यते स्वाहा एतीति यन् तस्मै यते। स्पष्टमन्यत् ॥८॥

म० एतीति यन्। धावतीति धावन्। उत् अधिको द्रावो गतिर्यस्य स उद्द्रावः। उत् अधिकं द्रुतं यस्य स उद्द्रुतः। शू इति करोतीति शूकारः। शूकृतमस्यास्ति शूकृतः। निषीदति निषीदन्। उत्तिष्ठते उत्थितः। जवते जवो वेगवान्। बलमस्यास्तीति बलः। विवर्तते स विवर्तमानः विवर्तते स्म विवृत्तः। विधूनुते कम्पते स विधून्वानः। विधूयतेऽसौ विधूतः। श्रोतुमिच्छति शुश्रूषमाणः 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' (पा० १।३।५७) इति शानन्। शृणोति शृण्वन्। ईक्षते स ईक्षमाणः। ईक्षते स्मेति ईक्षितः। विशेषेणेक्षितो वीक्षितः। निमिषति निमेषः। यत्किंचित् अत्ति तस्मै। यत् जलादिकं पिबति तस्मै पानकर्त्रे। यन्मूत्रं करोति तस्मै मूत्रयते। करोति कुर्वन्। कृतमस्यास्ति कृतः। तस्मै स्वाहेति सर्वत्र। इत्येकोनपञ्चाशत् प्रक्रमाः ॥ ८ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ९ ॥

वरणीय सविता देव के उस पापभर्जनकारी तेज को धारण करते हैं, जो हमारी बुद्धियों को सत्कर्मों में प्रेरित करे ॥ ९ ॥

उ० अथ सावित्रीणामिष्टीनाम्। तत्सवितुरित्यादिकाः षट् याज्यानुवाक्याः सावित्र्यो गायत्र्यः। आद्या व्याख्याता ॥ ९ ॥

म० षडृचः सवितृदेवत्या गायत्र्याः सावित्रीणामिष्टीनां याज्यानुवाक्याः। आद्या व्याख्याता (अ० ३। क० ३५) ॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुपह्वये। स चेत्ता देवता पदम् ॥ १० ॥

[हिरण्यपाणिमितिहिरण्य पाणिम्। ऊतये। सवितारम्। उप। ह्वये ॥ सः। चेत्ता। देवता। पदम् ॥१०॥]

रक्षा के लिए मैं हिरण्य सविता का आह्वान करता हूँ। वह विज्ञानी देवता ही स्वर्गादि उत्तम पद को जानने वाला है ॥ १० ॥

उ० हिरण्यपाणिमूतये हिरण्मयौ पाणी यस्य स हिरण्यपाणिः तम्। ऊतये अवनाय। सवितारम् उपह्वये

आह्वयामि । किमिति । यतः सः सविता चेत्ता सर्वार्थदक्। महती च देवता पदं च स्थानं च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणाम् ॥ १० ॥

म० मेधातिथिदृष्टा । अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये अवनाय । कीदृशं सवितारम् । हिरण्यपाणिं हिरण्मयौ पाणी यस्य तम् । यतः स सविता चेत्ता चेतयिता सर्वज्ञः । देवता । पदं स्थानं ज्ञानिनाम् ॥ १० ॥

देवस्य चेततो महीं प्र सवितुर्हवामहे । सुमतिꣳ सत्यराधसम् ॥ ११ ॥

[देवस्य । चेततः । महीम् । प्र । सवितुः । हवामहे ॥ सुमतिमितिसु मतिम् । सत्यराधसमितिसत्य राधसम् ॥११॥]

सब कुछ जानने वाले सविता देव की महती और सत्य-साधिनी सुमति की हम याचना करते हैं ॥ ११ ॥

उ० देवस्य चेततः । देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य चेततः विराजमानस्य महीं महतीम् प्रहवामहे आह्वयामि । सवितुः संबन्धिनीं सुमतिं कल्याणीं मतिम् । किंभूतां मतिम् । सत्यराधसम् अनश्वरधनां सत्यसाधयित्रीं वा ॥ ११ ॥

म० वयं सवितुः देवस्य सुमतिं शोभनां बुद्धिं प्रहवामहे प्रकर्षेण प्रार्थयामहे । कीदृशस्य सवितुः । चेततः चेततीति चेतन् तस्य जानतः । कीदृशीं सुमतिम् । महीं महतीं सत्यराधसं सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्यास्ताम् । यद्वा सत्यं राधयति साधयति सा सत्यराधास्ताम् ॥ ११ ॥

सुष्टुतिꣳ सुमतीवृधो रातिꣳ सवितुरीमहे । प्र देवाय मतीविदे ॥ १२ ॥

[सुष्टुतिम् । सुस्तुतिमितिसु स्तुतिम् । सुमतीवृधः । सुमतिवृध इतिसुमति वृधः । रातिम् । सवितुः । ईमहे ॥ प्र । देवाय । मतीविदे । मतिविद इतिमति विदे ॥१२॥]

सुमति को बढ़ाने वाले और सबकी मतियों को जानने वाले सविता देव की सत्स्तुति करके हम उसके दान की याचना करते हैं ॥ १२ ॥

उ० सुष्टुतिं सुमतीवृधः । सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम् सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयतीति सुमतीवृत् तस्य सुमतीवृधः संबन्धिनीं रातिं दानं च सवितुः ईमहे याचेम । प्रदेवाय मतीविदे देवस्य मतीविदे देवस्य मतीविदः इत्युभयोः पदयोः विभक्तिव्यत्ययः ॥ १२ ॥

म० देवाय मतिविदे इति चतुर्थ्यौ षष्ठ्यर्थे । वयं सवितुर्देवस्य सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं रातिं दानं च प्र ईमहे प्रकर्षेण याचामहे । 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इति क्रियापदात्परः प्रशब्दः । कीदृशस्य सवितुः । सुमतीवृधः शोभनां मतिं वर्धयति सुमतीवृत् तस्य । संहितायामिति दीर्घः । तथा मतीविदे सर्वेषां मतिं वेत्ति मतिवित् तस्य । पूर्ववद्दीर्घः ॥ १२ ॥

रातिꣳ सत्पतिं महे सवितारमुपह्वये । आसवं देववीतये ॥ १३ ॥

[रातिम् । सत्पतिमितिसत् पतिम् । महे । सवितारम् । उप । ह्वये ॥ आसवमित्या सवम् । देववीतय इतिदेव वीतये ॥१३॥]

देवों के तर्पण के लिए श्रेष्ठों के पालक और शुभ कर्मों में प्रेरणा देने वाले सविता देव के दान की हम याचना करते हैं ॥ १३ ॥

उ० रातिं सत्पतिम् । 'रा दाने' । रातिनिमित्तत्वाद्रातिशब्देन सवितैवोक्तः । रातिं दानरूपम् । यद्वा राति ददातीति रातिम् । सत्पतिं सतां पालयितारम् । महे पूजयामि । सवितारम् उपह्वये आह्वयामि च । आसवम् आभिमुख्येन प्रसौति कर्माणीत्यासवः तमासवं सवितारम् । किमर्थं पूजयाम्याह्वयामि च । देववीतये देवतर्पणाय ॥ १३ ॥

म० अहं सवितारमुपह्वये आह्वयामि । महे पूजयामि च । 'मह पूजायाम्' । किमर्थम् । देववीतये देवानां तर्पणाय । कीदृशं सवितारम् । रातिं राति ददातीति रातिः तम् 'ऊतियूति–' (पा० ३।३।९७) इत्यादिना कर्तरि क्तिप्रत्ययान्तो निपातः । सत्पतिं सतांपतिं पालकम् । आसवम् आभिमुख्येन सौति कर्माण्यनुजानाति आसवस्तम् । पचाद्यजन्तः ॥ १३ ॥

देवस्य सवितुर्मतिमासवं विश्वदेव्यम् । धिया भगं मनामहे ॥ १४ ॥

[देवस्य । सवितुः । मतिम् । आसवमित्या सवम् । विश्वदेव्यमितिविश्व देव्यम् ॥ धिया । भगम् । मनामहे ॥१४॥]

सब देवों के तर्पण के निमित्त प्रेरक सविता देव के ऐश्वर्य की याचना हम स्वबुद्धि (=स्तुति) के द्वारा करते हैं ॥ १४ ॥

उ० देवस्य सवितुः मतिम् । आसवम् प्रसवरूपम् । विश्वदेव्यं सर्वेभ्यो देवेभ्यो हितम् । धिया स्वकीयया प्रज्ञया भगं भजनीयं धनं मनामहे याचामि । द्विकर्मा चायं धातुः । तेन मतिशब्दे भगशब्दे च द्वितीया ॥ १४ ॥

म० सवितुर्देवस्य मतिं बुद्धिं प्रति वयं धिया बुद्ध्या भगं धनं मनामहे याचामहे । सवितुर्देवस्य बुद्धिरस्मासु दानतत्परा भवत्वित्यर्थः । कीदृशं भगम् । आसवम् आसौत्यनुजानाति

येन आसवस्तम्। धनेन सर्वेषामाज्ञा दातुं शक्यत इत्यर्थः। विश्वदेव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितम्। धनेनैव देवतर्पणादित्यर्थः ॥ १४ ॥

अ॒ग्निꣳ स्तोमे॑न बोधय समिधा॒नो अम॑र्त्यम्। ह॒व्या दे॒वेषु॑ नो दधत् ॥ १५ ॥

[अ॒ग्निम्। स्तोमे॑न। बो॒धय॒। स॒मि॒धा॒नऽइति॑सम्इधानः। अम॑र्त्यम् ॥ ह॒व्या। दे॒वेषु॑। नः॒। द॒ध॒त् ॥१५॥]

हे अध्वर्यो! समिद्ध करते हुए तुम अमर अग्नि को प्रबोधित करो। प्रबुद्ध होकर अग्नि हमारी हवियों को देवों में ले जाकर धरे ॥ १५ ॥

उ० अग्निं स्तोमेन। तिस्र आग्नेय्यो गायत्र्यः। हे अध्वर्यो, अग्निं स्तोमेन स्तुतिभिः बोधय अवगतार्थं कुरु। किं कुर्वन्। समिधानः संदीपयन्। कथंभूतमग्निम्। अमर्त्यं अमरणधर्माणम्। किमर्थं पुरस्कृत्येति चेत्। हव्या हवींषि देवेषु नः अस्मत्संबन्धीनि दधत् दधातु। सह्यस्याधिकार इति ॥ १५ ॥

म० तिस्रः स्विष्टकृतिपुरोऽनुवाक्याः अग्निदेवत्या गायत्र्यो यथाक्रमं सुतंभरविश्वामित्रविश्वरूपदृष्टाः। हे अध्वर्यो, त्वं स्तोमेन स्तुत्या अग्निं बोधय अवगतार्थं कुरु। किं कुर्वन्। समिधानः समिन्द्धे स समिधानः संदीपयन्। कीदृशमग्निम्। अमर्त्यं मरणधर्मरहितम्। सोऽग्निर्बोधितः सन्नोऽस्माकं हव्या हवींषि देवेषु दधत् धारयतु। अस्य सोऽधिकारोऽस्ति ॥ १५ ॥

स ह॒व्य॒वाडम॑र्त्य उ॒शिग्दू॒तश्चनो॑हितः। अ॒ग्निर्धि॒या समृ॑ण्वति ॥ १६ ॥

[सः। ह॒व्य॒वाडिति॑हव्य॒ वाट्। अम॑र्त्यः। उ॒शिक्। दू॒तः। चनो॑हित॒ऽइति॒चनः॑ हितः ॥ अ॒ग्निः। धि॒या। सम्। ऋ॒ण्व॒ति ॥१६॥]

हविः वहन करने वाला, मरणरहित, काम्य या कमिता, दूत और हविरन्न को ग्रहण करने के लिए स्थापित वह अग्नि स्तुति के द्वारा देवों से सम्मत होता है ॥ १६ ॥

उ० स हव्यवाट्। यदोऽन्नाध्याहारः तच्छब्दश्रवणात्। यः हव्यवाट् हविषो वोढा। अमर्त्यः अमरणधर्मा। उशिक् मेधावी। दूतः देवानाम्। चनोहितः। चन इत्यन्ननाम। हविर्भूतस्यान्नस्य भक्षणार्थं हितः निहितः। सः अग्निः धिया प्रज्ञया सम्नुण्वति संगच्छते देवैः सह हविषः तर्पणाय ॥ १६ ॥

म० सोऽग्निर्धिया बुद्ध्या समृण्वति संगच्छते देवैः सह हविर्दानाय। कीदृशोऽग्निः। हव्यवाट् हव्यं वहतीति हविषां वोढा। अमर्त्यः मरणहीनः। उशिक् [illegible] कामयते वा सर्वैरित्युशिक् कामनीयः मेधावी वा। दूतः देवानां दूत्यकर्ता। चनोहितः चन इत्यन्ननाम। चनसेऽन्नाय हितः हवीरूपान्नस्वादनाय स्थापितः ॥ १६ ॥

अ॒ग्निं दू॒तं पु॒रो द॑धे हव्य॒वाह॒मुप॑ ब्रुवे ॥ दे॒वाँ २॥ आसा॑दया॒दि॒ह ॥ १७ ॥

[अ॒ग्निम्। दू॒तम्। पु॒रः। द॒धे। ह॒व्य॒वाह॒मिति॑हव्य॒ वाह॑म्। उप॑। ब्रु॒वे ॥ दे॒वान्। आ। सा॒द॒या॒त्। इ॒ह ॥१७॥]

दूत अग्नि को अपने सम्मुख स्थापित करता हूँ और उस हविर्वाहक को मैं कहता हूँ कि वह यहाँ यज्ञ में देवों को लाकर प्रतिष्ठित करे ॥ १७ ॥

उ० अग्निं दूतम्। यम् अग्निम् दूतं देवानां दूतम् अहं पुरोदधे अग्रतः स्थापयामि। हव्यवाहं हविषो वोढारम्। तम् उपगम्य ब्रुवे ब्रवीमि। किं ब्रवीमि तदाह। देवानासादयादिह। हे अग्ने, देवान् आसादयात् आसादय इह अस्मिन्यज्ञे गृहे यागाय ॥ १७ ॥

म० यमग्निमहं पुरो दधे पुरतः स्थापयामि तं प्रति उपब्रुवे कथयामि। किं तदाह। हे अग्ने, इह यज्ञे त्वं देवानासादयात् आसादय स्थापय। कीदृशमग्निम्। दूतं देवानां हव्यवाहं हविषां वोढारम् ॥ १७ ॥

अजी॑जनो हि प॑वमान॒ सूर्यं॑ वि॒धारे॒ शक्म॑ना॒ पयः॑। गोजी॑रया॒ रꣳह॑माणः॒ पुर॑न्ध्या ॥ १८ ॥

[अजी॑जनः। हि। प॒व॒मा॒न॒। सूर्य॑म्। वि॒धार॒ऽइति॑वि॒धारे॑। शक्म॑ना। पयः॑ ॥ गोजी॑र॒येति॒गो जी॑रया। रꣳह॑माणः। पु॒र॑न्ध्येति॒पुर॑म् ध्या ॥१८॥]

हे पवित्रकारी सोम! तुमने स्वशक्ति से सूर्य को प्रकट किया है। तुम धार के साथ गति करते हुए गाय प्रभृति पशुओं के जीवन के लिए वर्षा जल को धारण करते हो—वर्षा करते हो ॥ १८ ॥

उ० अजीजनो हि। पावमानी सौमी विहृतिः अनुष्टुप्। यस्मात् अजीजनः जनितवानसि जनयसि वा हे पवमान सोम, सूर्यम्। यस्माच्च शक्मना कर्मणा पयः अपः विधारे उपरिष्टात् विधारयसि। केन हेतुना। गोजीरया जीवेरेतद्रूपम्। गोजीविकया हेतुभूतया। कथंनु नाम गावो जीवेयुरिति। गोभिर्हि यज्ञस्तायते प्राणिनश्च जीवन्तीति। किं कुर्वन्। रंहमाणः पुरंध्या रंहमाणः गच्छन् दशापवित्राद्रोणकलशं प्रति पुरन्ध्या बहुधारयित्र्या धारया। तस्मात्त्वां स्तुम इति शेषः ॥ १८ ॥

म० अरुणत्रसदस्युभ्यां दृष्टा पवमानदेवत्या पिपीलिकमध्या कृतिरनुष्टुप्। यस्या आद्यतृतीयौ पादौ द्वादशार्णौ द्विती-

योऽध्यार्णः सा पिपीलिकमध्या कृतिरनुष्टुप् जागतावष्टकश्च कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्येति वचनात् । पवमानस्तुतिः । हे पवमान, त्वं सूर्यमजीजनः उत्पादितवानसि । जनेर्णिजन्ताल्लुङ् । शक्मना शकनं शक्म 'शक्लृ शक्तौ' मनिन्प्रत्ययः । शक्मना सामर्थ्येन पयः जलं विधारे विशेषेण धारयामि वृष्ट्यै । केन हेतुना । गोजीरया जीवनं जीरा । वस्य रेफः छान्दसः । गवां जीरा गोजीरा तया गवां जीविकाहेतुना जलं धारयसि तासां हविषा यज्ञनिष्पत्तेः प्राणिनां जीवनाच्च । कीदृशस्त्वम् । पुरन्ध्या रंहमाणः पुरं बहु दधाति पुरन्धिर्धारा तया रंहमाणः रंहत इति रंहमाणो गच्छन् । दशापवित्राद्द्रोणकलशमभिगच्छन्नित्यर्थः । विधारे विधारये विधारयसि पुरुषव्यत्ययः । धारयतेस्तङि लटि उत्तमैकवचने धारये इति प्राप्ते 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इति शितोऽप्यार्धधातुकत्वे सति 'णेरनिटि' (पा० ६ । ४ । ५१) इति णिलोपे धारे इति रूपम् ॥ १८ ॥

विभूर्मात्रा प्रभूः पित्राश्वोऽसि हयोऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यर्वासि सप्तिरसि वाज्यसि वृषासि नृमणा असि । ययुर्नामासि शिशुर्नामास्यादित्यानां पत्वान्विहि । देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितꣳ रक्षत । इह रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा ॥ १९ ॥

[विभूरितिवि भूः । मात्रा । प्रभूरितिप्र भूः । पित्रा । अश्वः । असि । हयः । अत्यः । मयः । अर्वा । सप्तिः । वाजी । वृषा । नृमणाः । नृमना इतिनृ मनाः ॥ ययुः । नाम । शिशुः । नाम । आदित्यानाम् । पत्वा । अनु । इहि । देवाः । आशापाला इत्याशा पालाः । एतम् । देवेभ्यः । अश्वम् । मेधाय । प्रोक्षितमितिप्र उक्षितम् । रक्षत । इह । रन्तिः । रमताम् । धृतिः । स्वधृतिरितिस्व धृतिः । स्वाहा ॥१९॥]

हे अश्व ! तुम माता पृथ्वी के सम्पर्क से इतने समर्थ हो और पिता द्यौ के सम्पर्क से ही इतने प्रभुतावान् हो । तुम अश्व-हय-अत्य-मय-अर्वा-सप्ति-वाजी-वृषा-यजमान में लगे मन वालों तथा ययु-शिशु नाम वाले हो । तुम देवमार्गों को प्राप्त होओ । हे आशापाल देवो (=रक्षक क्षत्रिय कुमारो) ! देवों के निमित्त जल से पवित्रीकृत इस अश्व की सर्वथा रक्षा करो । हे अश्व ! यहाँ तुम्हारी रमणस्थली है । तुम यहाँ रमो । यहाँ तुम्हारी स्थिति स्थली है । तुम यहाँ ठहरो । यहाँ तुम्हे सन्तोष प्राप्त होवे ॥१९॥

उ० अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतः । विभूर्मात्रा । अश्व उच्यते । यस्त्वं विभूरसि विभवसि मात्रा प्रभवसि च पित्रा । 'इयं वै मातासौ ते पिता' इति श्रुतिः । अथाश्वं नामक्रियाभिः स्तौति । अश्वो महाशनस्त्वमसि । हयोऽसि 'हि गतौ' अस्य हयः । अत्योऽसि 'अत सातत्यगमने' । मयोऽसि मय इति सुखनाम । सुखरूपोऽसि अर्वासि ऋगतावस्थार्वा । सप्तिरसि सरणोसि । वाज्यसि वेजनवानसि । वृषा सेक्ता असि । नृमणा असि नृणां मनुष्याणां यत्र मनः स नृमणाः । ययुर्नामासि ययुः एवं नामा त्वमसि । ययुर्यानशीलः । शिशुर्नामासि शिशुः एवंनामा त्वमसि शंसनीयो भवसि । अपारमार्थिको वा नामशब्दः । यस्त्वमेवंप्रभावः तं त्वां ब्रवीमि । आदित्यानां पत्वान्विहि । पत्वा पतनमार्गेण । येन यथा आदित्याः पतन्ति गच्छन्ति तमनुगच्छेत्यर्थः । रक्षिणोऽस्यादिशति । देवा आशापालाः । एतं देवेभ्यः प्रोक्षितम् अश्वम् मेधाय यज्ञाय रक्षत । चतस्रो धृतीर्जुहोति । अश्व उच्यते । इह रन्तिः रमणम् । इह रमताम् । इह धृतिः इह स्वधृतिः साधुधृतिः । इह यज्ञे हे अश्व, तव क्रीडादय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

म० 'अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति' (का० २० । २ । १८) : तृतीयायां साविश्यामिष्टौ समाप्तायामध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतोऽभिभूर्मात्रेति सूत्रार्थः । अश्वदैवतं यजुः अतिजगतीच्छन्दस्कम् । मात्रा पित्रेति तृतीये पञ्चम्यर्थे । हे अश्व, त्वं मात्रा मातुः पृथिव्याः सकाशात् विभूरसि विभवति विभुः समर्थोऽसि । पित्रा पितुः सकाशाद्दिवः प्रभुः समर्थोऽसि । 'इयं वै मातासौ पिता ताभ्यामेवैनं परिददाति' (१३ । १ । ६ । १) इति श्रुतेः । अथ नामभिरश्वं स्तौति । त्वमश्वोऽसि । अश्नुते व्याप्नोति मार्गमित्यश्वः 'अशूप्रुषि–' (उणा० १ । १५०) इत्यादिना अशेः क्वन्प्रत्ययः । अश्नाति वाश्वः । हयोऽसि हयति याति हयः 'हय गतौ' पचाद्यच् । अत्योऽसि 'अत सातत्यगमने' अततीत्यत्यः सततगामी । औणादिको यत्प्रत्ययः । मयोऽसि मयते गच्छति मयः 'मय गतौ' पचाद्यच् । यद्वा मय इति सुखनाम । सुखरूपोऽसि । अर्वासि इयर्ति गच्छतीति अर्वा 'स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिप्' (उणा० ४ । ११४) इति वनिप्प्रत्ययः । यद्वा अर्वति हिनस्ति रिपूनित्यर्वा कनिन्प्रत्ययः । सप्तिरसि सपति सैन्येन समवैति सप्तिः 'सप संबन्धे' क्तिन्प्रत्ययः । वाजी असि वाजति तच्छीलो वाजी । 'वज गतौ' अनेकगतिसूचनाय पुनः पुनर्गत्युक्तिः । यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन्नस्येति वाजी । वृषासि वर्षति सिञ्चति वृषा 'कनिन्युवृषि–' (उणा० १ । १५५) इत्यादिना कनिन्प्रत्ययः । नृमणा असि नृषु यजमानेषु मनो यस्य स नृमणाः । नाम नाम्ना ययुरसि । अत्यर्थं याति ययुः 'ययुरश्वोऽश्वमेधीयः' इत्यभिधानात् 'यो द्वे च' (उणा० १ । २१) इत्युप्रत्ययः । किंच नाम्ना शिशुरसि । श्यति कृशं करोति

स्तनमिति शिशुः 'शः कित्सन्वच्च' (उणा० १।२०) उप्रत्ययः सन्वद्भावाद् द्वित्वमभ्यासस्येकारश्च । एवंविधनामा त्वमादित्यानामदितेरपत्यानां देवानां पत्वा मार्गमन्विहि । पतन्ति गच्छन्ति यत्र स पत्वा मार्गः 'स्नामदि–' (उणा० ४। ११४) इत्यादिना वनिन्प्रत्ययः। आदित्या येन पथा गच्छन्ति तमनुगच्छ। देवा आशापाला इति रक्षिणोऽस्यादिशत्यनुचरीजातीयास्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनो यथासंख्यम् (का० २०।२।२०) । चतुर्विंशतिवार्षिकाश्वशतमध्यस्थस्यैशान्यामुत्सृष्टस्य रक्षकान्नरानादिशति । कीदृशान् । अनुचरीसजातीयान् तावतोऽनुचरीसंख्यान् तेन शतं राजपुत्रान् शतं क्षत्रियपुत्रान् शतं सूतग्रामण्यां पुत्रान्। सूता अश्वपोषकास्तेषां मध्ये ग्रामण्यो मुख्यास्तत्सुतानित्यर्थः । शतं क्षात्रसंग्रहीतॄणां पुत्रान् । क्षत्तार आयव्ययाध्यक्षास्तत्समूहः क्षात्रं तत्राधिकृताः क्षात्रसंग्रहीतारस्तत्सुतान् क्रमात्कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनः तेन राजपुत्राः संनाहवन्तः क्षत्रियपुत्रा निषङ्गिणः सखड्गाः सूतग्रामणीपुत्रा इषुधिमन्तः क्षात्रसंग्रहीतृपुत्राः । वंशादिदण्डधरा इत्यर्थः । वडवाभ्यो जलस्नानाच्चाश्ववारणम् वर्षमश्वरक्षणम् तावद्यजमानो वावातोर्वोः शेते सावित्रीः कारयति वीणागानं पारिप्लवशस्त्रपाठं धृतिहोमं चेत्यादि ज्ञेयमिति सूत्रार्थः। देवदेवत्यं यजुः ऋगुष्णिक् । आशा दिशः पालयन्तीति आशापाला हे देवाः, यूयमेतमश्वं रक्षत । कीदृशम्। मेधाय यागाय प्रोक्षितं प्रोक्षणेन संस्कृतम्। राजपुत्रादय एवाशापालाः । तदुक्तम् 'शतं वै तल्प्या राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीति' (१३।१।६।२)। 'आहवनीयेऽस्तमिते चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति' (का० २०। ३।४) । अस्तमितेऽर्केऽग्निहोत्रहोमात् प्रागग्निहोत्राद्धुते आहवनीयेऽग्नौ चतस्रो धृतिसंज्ञा आहुतीः प्रतिमन्त्रं जुहोति वर्षपर्यन्तं प्रत्यहम् एवं चत्वारिंशदधिका चतुर्दशशती भवति। तथाच श्रुतिः 'संवत्सरमाहुतीर्जुहोति षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नातीति' (१३।१।६।२)। चत्वारि यजूंषि अग्निदेवत्यानि । चतुर्थमन्त्रान्ते स्वाहाकारश्रवणात्त्रिष्वपि स्वाहाकारः प्रयोज्यः। अश्वं प्रत्युच्यते। हे अश्व, इह रन्तिः रमणं तेऽस्तु। इह भवान् रमताम्। इह ते धृतिः सन्तोषोऽस्तु । इह यज्ञे स्वधृतिः स्वा निजा धृतिर्धारणमस्तु स्वाहा ॥ १९ ॥

कायं॒ स्वाहा॒ कस्मै॒स्वाहा॒ क॒त॒मस्मै॒ स्वाहा॒ स्वा॒हाधि॒माधी॑ताय॒ स्वाहा॒ स्वाहा॒ मनः॑ प्र॒जाप॑तये॒ स्वाहा॑ चि॒त्तं विज्ञा॑ता॒याऽदि॑त्यै॒ स्वाहाऽदि॑त्यै म॒ह्यै स्वाहाऽदि॑त्यै सुमृ॒डी॒का॒यै॒ स्वाहा॒ सर॑स्वत्यै॒ स्वाहा॒ सर॑स्वत्यै पाव॒का॒यै॒ स्वाहा॒ सर॑स्वत्यै बृह॒त्यै स्वाहा॑ पू॒ष्णे स्वाहा॑ पू॒ष्णे प्र॒प॒थ्या᳖य॒ स्वाहा॑ पू॒ष्णे नर॒न्धि॑षाय॒ स्वाहा॒ त्वष्ट्रे॒ स्वाहा॒ त्वष्ट्रे॑ तु॒रीपा॑य॒ स्वाहा॒ त्वष्ट्रे॑ पु॒रु॒रूपा॑य॒ स्वाहा॒ विष्ण॑वे॒ स्वाहा॒ विष्ण॑वे नि॒भू॒य॒पाय॒ स्वाहा॒ विष्ण॑वे शिपिवि॒ष्टाय॒ स्वाहा॑ ॥ २० ॥

[काय॑ । कस्मै॑ । क॒त॒मस्मै॑ । आधि॑मित्याऽधि॑म् । आधी॑ताये॒त्याऽधी॑ताय । मनः॑ । प्र॒जाप॑तय॒ऽइति॑ प्र॒जाऽप॑तये । चि॒त्तम् । विज्ञा॑ताये॒ति॒ वि॒ऽज्ञा॑ताय । अदि॑त्यै । म॒ह्यै । सु॒मृ॒डी॒काया॒ऽइति॑ सु॒ऽमृ॒डी॒कायै॑ । सर॑स्वत्यै । पा॒व॒कायै॑ । बृ॒ह॒त्यै । पू॒ष्णे । प्र॒प॒थ्या᳖ये॒ति॑ प्र॒ऽप॒थ्या᳖य । न॒रन्धि॑षाय । त्वष्ट्रे॑ । तु॒रीपा॑य । पु॒रु॒रू॒पाये॒ति॑ पु॒रु॒ऽरू॒पा॑य । विष्ण॑वे । नि॒भू॒य॒पाये॒ति॑ नि॒भू॒य॒ऽपा॑य । शि॒पि॒वि॒ष्टाये॒ति॑ शि॒पि॒ऽवि॒ष्टाय॑ ॥२०॥]

प्रजापति के लिए यह आहुति है। प्रजापति—प्रजापतितम के लिए स्वाहा। आधान किए हुए के लिए स्वाहा। मन में वर्तमान प्रजापति के लिए स्वाहा। चित्त को जानने वाले आदित्य के लिए स्वाहा। महती-सुखदा अदिति के लिए स्वाहा। महती व पवित्र कर्त्री सरस्वती के लिए स्वाहा। पथ में प्राप्त और अपने उदय के द्वारा मनुष्यों को शब्दित करने वाले पूषा के लिए स्वाहा। तीव्रगति और बहुरूपधारी त्वष्टा के लिए स्वाहा। मत्स्यादि अवतार धर कर रक्षा करने वाले तथा अन्तर्यामिरूप से प्राणियों में प्रविष्ट विष्णु के लिए यह आहुति समर्पित है। (यह औद्ग्रभण मंत्र हैं) ॥ २० ॥

उ० औद्ग्रभणानि जुहोति । काय स्वाहा । कस्मै स्वाहा। कतमस्मै स्वाहा। स्वाहाधिमाधीताय। पूर्वं स्वाहाकारान्तास्तिस्र आहुतयः प्राजापत्याः। आधिमाध्यानम्। चतुर्थी चात्र कर्तव्या। आधये स्वाहेति । आधीताय स्वाहा। चित्तं विज्ञाताय। चित्तायेति विभक्तिव्यत्ययः। मनः मनसे इति विभक्तिव्यत्ययः। प्राजापत्याय स्वाहा। अदित्यै मह्यै । 'मह पूजायाम्' पूजितायै अदित्यै सुमृडीकायै 'मृड सुखने'। सुखयित्र्यै सरस्वत्यै स्वाहा। सरस्वत्यै पावकायै पावयित्र्यै। सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै। पूष्णे स्वाहा पूष्णे प्रपथ्याय । प्रगतः पन्थाः प्रपथः तत्र भवः प्रपथ्यः। पूष्णे नरन्धिषाय । नरान् दधाति धारयतीति नरन्धिषः । त्वष्ट्रे स्वाहा । त्वष्ट्रे तुरीपाय। तूर्णं पाति रक्षतीति तुरीपः। त्वष्ट्रे पुरुरूपाय बहुरूपाय विष्णवे स्वाहा। विष्णवे निभूयपाय। नीचैर्भूत्वा यः पाति स निभूयपः। विष्णवे शिपिविष्टाय। शिपिं पशुं यज्ञस्य वेष्टयति साधुं करोतीति शिपिविष्टः ॥ २० ॥

म० 'काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि' (का० २०।४। ३-५) त्रीणि कृष्णाजिनदीक्षातोऽध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि

त्रीणि चाश्वमेधिकानि । चत्वार्याध्वरिकाण्यौद्ग्रभणानि हुत्वा काय स्वाहेत्याश्वमेधिकानि त्रीण्यौद्ग्रभणानि जुहुयात् अत औद्ग्रभणहोमानन्तरं दीक्षणीयाशेषं समाप्य कृष्णाजिनदीक्षा तत्रोपवेशनान्ता कर्तव्या । 'सप्ताहं प्रचरन्ति' (१३ । १ । ७ । २) इति श्रुतेः सप्ताहं दीक्षणीया कार्या । तत्र प्रत्यहं कर्तव्यमाह । अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि चत्वार्यौद्ग्रभणानि आकूत्यै प्रयुजे इत्यादीनि (४ । ७) त्रीणि त्रीणि चाश्वमेधिकानि काय स्वाहेति कण्डिकापठितानि प्रत्यहमन्यान्यन्यानि पाठक्रमेण एवं सप्त-सप्त प्रत्यहं हूयन्ते । काय स्वाहेति कण्डिकायां सप्त त्रिकाणि पठितानि तन्मध्ये सप्तस्वहःसु क्रमेणैकैकं त्रिकं हूयते तत्र द्वितीयत्रिके स्वाहाकाराद्यं मन्त्रत्रयं स्वाहाधिमाधीतायेत्यादीति सूत्रार्थः । औद्ग्रभणसंज्ञानि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । काय प्रजापतये सुहुतमस्तु । कस्मै प्रजापतये कतमस्मै प्रजापतिश्रेष्ठाय । आधिमाधानमाधीताय प्राप्ताय मनः मनसि वर्तमानाय प्रजापतये चित्तं विज्ञाताय सर्वेषां चित्तसाक्षिणे । अदित्यै अखण्डितायै मह्यै पूज्यायै अदित्यै सुमृडीकायै सुखयित्र्यै अदित्यै । सरस्वत्यै वागधिष्ठात्र्यै पावयति पावका तस्यै शोधयित्र्यै सरस्वत्यै बृहत्यै महत्यै सरस्वत्यै । पूष्णे प्रपथ्याय प्रगतः पन्थाः प्रपन्थाः तत्र भवः प्रपथ्यः तस्मै पूष्णे । नरन्धिषाय 'धिष् शब्दे' ह्वादिर्वैदिकः । नरं दिधेष्टि शब्दयति उदयेन स नरन्धिषः तस्मै पूष्णे 'इगुपध-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । त्वष्ट्रे त्वक्षति तनूकरोति त्वष्टा तस्मै । तुरीपाय 'तुर वेगे' तस्य रूपम् । तुरी वेगस्तं पाति रक्षति तुरीपस्तस्मै । त्वष्ट्रे पुरुरूपाय पुरूणि बहूनि रूपाणि यस्य तस्मै त्वष्ट्रे । वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मै निभूयपाय नितरां भूत्वा मत्स्याद्यवतारं कृत्वा पाति निभूयपस्तस्मै विष्णवे शिपिपिष्टाय शिपिषु पशुषु प्राणिषु विष्टः प्रविष्टोऽन्तर्यामिरूपेण शिपिविष्टस्तस्मै विष्णवे । एते औद्ग्रभणमन्त्राः ॥ २० ॥

विश्वो॑ दे॒वस्य॑ ने॒तुर्मर्तो॑ वुरीत स॒ख्यम् । विश्वो॑ रा॒य इ॑षुध्यति द्यु॒म्नं वृ॑णीत पु॒ष्यसे॒ स्वाहा॑ ॥ २१ ॥

सब मनुष्य नेता सविता देव की मित्रता वरण करते हैं । सभी धन चाहते हैं । सन्तानादि के पोषण के लिए सब द्योतमान अन्नादि माँगते हैं । उस सविता देव के लिए यह आहुति है ॥ २१ ॥

उ० विश्वो देवस्येति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० 'षडाग्निकानि चतुःस्थाने दशमं विश्वो देवस्येति' (का० २० । ४ । ९ । १०) । सप्तम्यां दीक्षणीयायामयं विशेषः । प्रत्ययानि चत्वार्यौद्ग्रभणान्याध्वरिकाणि हूयन्ते तेषां चतुर्णां स्थाने षडाग्निकानि आकूतिं प्रयुजमग्निं स्वाहेति (११ । ६६) हुत्वाश्वमेधिकानि च त्रीणि विष्णवे स्वाहेत्यादीनि हुत्वा विश्वो देवस्येति दशममौद्ग्रभणं जुहोतीति सूत्रार्थः । व्याख्याता (अ० ४ । क० ८) ॥ २१ ॥

आ ब्रह्म॑न्ब्राह्म॒णो ब्र॑ह्मवर्च॒सी जा॑यता॒मा रा॒ष्ट्रे रा॑ज॒न्यः॒ शूर॑ इष॒व्यो॑ऽतिव्या॒धी म॑हार॒थो जा॑यतां॒ दोग्ध्री॑ धे॒नुर्वोढा॑न॒ड्वाना॒शुः सप्तिः॒ पुर॑न्धि॒र्योषा॑ जि॒ष्णू र॑थे॒ष्ठाः स॒भेयो॑ यु॒वास्य॒ यज॑मानस्य वी॒रो जा॑यतां निका॒मे नि॑कामे नः प॒र्जन्यो॑ वर्षतु॒ फल॑वत्यो न॒ ओष॑धयः पच्यन्तां योगक्षे॒मो नः॑ कल्पताम् ॥ २२ ॥

[आ । ब्रह्मन् । ब्राह्मणः । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्मवर्चसी । जायताम् । आ । राष्ट्रे । राजन्यः । शूरः । इषव्यः । अतिव्याधीत्यतिव्याधी । महारथ इति महारथः । जायताम् । दोग्ध्री । धेनुः । वोढा । अनड्वान् । आशुः । सप्तिः । पुरन्धिरिति पुरम्धिः । योषा । जिष्णुः । रथेष्ठाः । रथेस्था इति रथेस्थाः । सभेयः । युवा । आ । अस्य । यजमानस्य । वीरः । जायताम् । निकामेनिकाम इति निकामेनिकामे । नः । पर्जन्यः । वर्षतु । फलवत्य इति फलवत्यः । नः । ओषधयः । पच्यन्ताम् । योगक्षेम इति योगक्षेमः । नः । कल्पताम् ॥२२॥]

हे ब्रह्मन् ! हमारे राष्ट्र में यज्ञ व अध्ययनशील ब्राह्मण उत्पन्न होवें । क्षत्रिय शूर, लक्ष्यवेधी, धनुष-बाणधारी तथा महारथी उत्पन्न होवे । दुधारू गाय, भारवाही बैल, व्यापनशील घोड़ा, मनोहारिणी स्त्री तथा इस यजमान के जयशील, रथारोही, सभाकुशल तथा सेचनसमर्थ पुत्र उत्पन्न होवे । समय-समय पर कामना करने पर पर्जन्य पानी बरसावे । व्रीहि-यवादि ओषिधियाँ फलयुक्त हो परिपाक को प्राप्त होवें । परमात्मा हमारा योग (अलब्ध लाभ) और क्षेम (लब्ध की रक्षा) देखे ॥ २२ ॥

उ० जपति । आ ब्रह्मन् आ जायतां हे ब्रह्मन्, ब्राह्मणः ब्रह्मवर्चसी । यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मण आजायतामित्यर्थः । राष्ट्रे । आजायतां च राष्ट्रे राजन्यः शूरः इषव्यः इषुभिः विध्यति इषव्यः इषुषु वा साधुः इषव्यः । अतिव्याधी महारथः । अतिविध्यति द्विषन्तमित्यतिव्याधी । महारथश्च दोग्ध्री धेनुः राष्ट्रे आजायतामिति सर्वत्र संबन्धः । वोढा अनड्वान् आशुः शीघ्रः सप्तिरश्वः । पुरन्धिर्योषा । पुरं शरीरं रूपादिगुणसमन्वितं धारयतीति पुरन्धिः । जिष्णू रथेष्ठाः । जयनशीलः रथे तिष्ठतीति रथेष्ठाः युयुत्सुः सभेयो युवा । सभामर्हति विद्यागुणचरित्रैः सभेयः युवा आ अस्य यजमानस्य आजायतां चास्य यजमानस्य वीरः पुत्रः । किंच निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु प्रार्थनायामवश्यं भवतीति निकामः । अभ्यासो वीप्सार्थः । अस्माकं राष्ट्र इत्यर्थः ।

फलवत्य अतिशयेन फलयुक्ताः नोऽस्माकं राष्ट्रे ओषधयः पच्यन्ताम्। योगक्षेमो नः कल्पताम्। योगो द्रव्यादीनां संयोगः क्षेमस्तेषामेव परिपालनम्। योगश्च क्षेमश्चास्माकं क्लृप्तो भवतु। योगश्च क्षेमश्चेति द्वन्द्वः। तत्र नपुंसकलिङ्गता वा स्यात् द्विवचनं वा इति। तत्र छान्दसो विसर्जनीयो द्रष्टव्यः॥ २२॥

म० 'कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात् कृत्वा ब्रह्मन्निति जपत्युत्सर्गकाल एके' (का० २०।४।११)। कृष्णाजिनदीक्षात आरभ्योखायां त्रयोदशसमिदाधानान्तं कृत्वाध्वर्युरेव ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्गैरुपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आ ब्रह्मन्निति जपमिच्छन्ति। यद्वाश्वस्योत्सर्गकाले विभूर्मात्रेति जपानन्तरमित्यर्थः। लिङ्गोक्तदेवता उत्कृतिः। हे ब्रह्मन्, राष्ट्रेऽस्मद्देशे ब्रह्मवर्चसी यज्ञाध्ययनशीलो ब्राह्मणः आजायतामुत्पद्यताम्। राजन्यः क्षत्रियश्चेदृश आजायताम्। कीदृशः। शूरः पराक्रमी। 'शूर विक्रान्तौ' शूरयति शूरः इषव्यः इषुभिर्विध्यतीति इषव्यः। यद्वा इषौ कुशलः इषव्यः। अतिव्याधी अत्यन्तं विध्यतीत्यतिव्याधी शत्रुभेदनशीलः। महारथः एकः सहस्रं यजति स महारथः। दोग्ध्री दुग्धपूरयित्री धेनुः आजायतां राष्ट्रे इति सर्वत्र संबन्धः। अनड्वान् वृषभो वोढा वहनशीलो जायताम्। ससिरश्व आशुः शीघ्रगामी जायताम्। योषा स्त्री पुरन्धिः पुरं शरीरं सुर्वगुणसंपन्नं दधाति पुरन्धिः। रथे तिष्ठतीति रथेष्ठाः क्विप् सप्तम्या अलुक्। रथे स्थितो युयुत्सुर्नरो जिष्णुः जयनशीलो जायताम्। युवा आ अस्येति पदच्छेदः। अस्य यजमानस्य युवा समर्थः सभेयः सभायां योग्यो वीरः पुत्रो जायताम्। सभायां साधुः सभेयः 'ढश्छन्दसि' (पा० ४।४।१०६) इति सभाशब्दात्तत्र साधुरित्यर्थे ढप्रत्ययः। तस्य ण्यादेशः। किंच नोऽस्माकं राष्ट्रे पर्जन्यो निकामे निकामे नितरां कामनायां सत्यां वर्षतु। अभ्यासो वीप्सार्थः। नोऽस्माकमोषधयः यवाद्याः फलवत्यः फलयुक्ताः पच्यन्तां स्वयमेव पक्वा भवन्तु। नोऽस्माकं योगक्षेमः कल्पतां योगेन युक्तः क्षेमो योगक्षेमः स क्लृप्तो भवतु। अलब्धलाभो योगः। लब्धस्य परिपालनं क्षेमः॥ २२॥

प्राणाय स्वाहापानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा वाचे स्वाहा मनसे स्वाहा॥ २३॥

[चक्षुषे। श्रोत्राय। वाचे। मनसे॥२३॥]

प्राण-अपान-व्यान-चक्षु-श्रोत्र-वाक्-मन के लिए यह आहुति है॥ २३॥

उ० 'आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम्' ॥ २३॥

म० 'आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रꣳ सर्वरात्रमावर्तम्' (का० २०।४।३१)। आज्यादीनां प्रतिप्रहरमेकैकं क्रमेण सर्वरात्रमुत्तरवेदिस्थाग्नौ जुहोति प्राणाय स्वाहेत्यादिद्वादशकण्डिकात्मकैरनुवाकैः। किं कृत्वा। आवर्तम् प्राणाय स्वाहेत्यादिकमेकशताय स्वाहेत्यन्तं मन्त्रगणमावर्त्यावर्त्य सर्वरात्रमिति द्वितीयाग्रहणाद्धोमक्रियाया रात्रेः कार्त्स्न्येन संयोगः कार्यः। ततः प्रथमयामे घृतेन यागः द्वितीये सक्तुभिः तृतीये धानाभिः चतुर्थे लाजैः। एकस्मै इति द्वादशेऽनुवाके (३४) एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याꣳ स्वाहेत्यत्र त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहा षड्भ्यः स्वाहा सप्तभ्यः स्वाहा अष्टभ्यः स्वाहा नवभ्यः स्वाहेत्येवमादयो मन्त्रा अपठिता अपि ककैकोच्चयेन शतपर्यन्ताः प्रयोज्याः। 'एकोत्तरा जुहोति' (१३।२।१।५) इति श्रुतेः। व्युष्टायां समाप्तायां रात्रौ व्युष्ट्यै स्वाहेति घृताहुतिमेकामुदिते सूर्ये स्वर्गाय स्वाहेति च जुहोतीति सूत्रार्थः। लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि। प्राणादय इन्द्रियदेवाः॥ २३॥

प्राच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा दक्षिणायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा प्रतीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहोदीच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहोर्ध्वायै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा॥ २४॥

[प्राच्यै। दिशे। अर्वाच्यै। दक्षिणायै। प्रतीच्यै। उदीच्यै। ऊर्ध्वायै। अवाच्यै। अर्वाच्यै ॥२४॥]

प्राची-अर्वाची-दक्षिण-पश्चिम-उदीची-ऊर्ध्व दिशा के लिए स्वाहा॥ २४॥

उ० प्राच्यै। दिग्देवताः॥ २४॥

म० प्राच्यै। दिग्देवताः॥ २४॥

अद्भ्यः स्वाहा वार्भ्यः स्वाहोदकाय स्वाहा तिष्ठन्तीभ्यः स्वाहा स्रवन्तीभ्यः स्वाहा स्यन्दमानाभ्यः स्वाहा कूप्याभ्यः स्वाहा सूद्याभ्यः स्वाहा धार्याभ्यः स्वाहार्णवाय स्वाहा समुद्राय स्वाहा सरिराय स्वाहा॥ २५॥

[अद्भ्यऽइत्यत्ऽभ्यः। वार्भ्यऽइतिवाःऽभ्यः। उदकाय। तिष्ठन्तीभ्यः। स्रवन्तीभ्यः। स्यन्दमानाभ्यः। कूप्याभ्यः। सूद्याभ्यः। धार्याभ्यः॥ अर्णवाय। समुद्राय। सरिराय ॥२५॥]

अदृश्य-वारि-उदक-स्थिर-स्रवण-स्यन्दमान-कूप्य-सूद्य-धार्य-अर्णव समुद्र-सलिल के लिए यह आहुति है॥ २५॥

उ० अद्भ्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

म० अद्भ्यः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

वाताय स्वाहा धूमाय स्वाहाभ्राय स्वाहा मेघाय स्वाहा विद्योतमानाय स्वाहा स्तनयते स्वाहावस्फूर्जते स्वाहा वर्षते स्वाहावर्षते स्वाहोग्रं वर्षते स्वाहा शीघ्रं वर्षते स्वाहोद्गृह्णते स्वाहोद्गृहीताय स्वाहा प्रुष्णते स्वाहा शीकायते स्वाहा प्रुष्वाभ्यः स्वाहा ह्रादुनीभ्यः स्वाहा नीहाराय स्वाहा ॥ २६ ॥

[वाताय । धूमाय । अभ्राय । मेघाय । विद्योतमानायेतिवि द्योतमानाय । स्तनयते । अवस्फूर्जतइत्यव स्फूर्जते । वर्षते । अववर्षतइत्यव वर्षते । उग्रम् । शीग्रम् । उद्गृह्णतइत्युत् गृह्णते । उद्गृहीतायेत्युत् गृहीताय । प्रुष्णते । शीकायते । प्रुष्वाभ्यः । ह्रादुनीभ्यः । नीहाराय ॥२६॥]

वात-धूम-अभ्र-मेघ-विद्योतमान-स्तनयित्नु-स्फूर्जत-वर्षणप्राप्त-अशवर्षण-उग्रवर्षण-शीघ्रवर्षण-उद्ग्रहण करने वाले, उद्गृहीत-प्रुष्णुशी करनेवाले, प्रुष्वा-ह्रादुनी-नीहार के लिए यह आहुति है ॥ २६ ॥

उ० वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

म० वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेन्द्राय स्वाहा पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा दिग्भ्यः स्वाहाशाभ्यः स्वाहोर्व्यै दिशे स्वाहार्वाच्यै दिशे स्वाहा ॥ २७ ॥

[इन्द्राय । पृथिव्यै । अन्तरिक्षाय । दिवे । दिग्भ्यइतिदिक् भ्यः । आशाभ्यः । उर्व्यै । दिशे । अर्वाच्यै ॥२७॥]

अग्नि-सोम-इन्द्र-पृथ्वी-अन्तरिक्ष-दिव-दिशा-आशा-उर्वी दिशा-तथा अर्वाची दिशा के लिए यह आहुति है ॥ २७ ॥

उ० अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

म० आग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहाहोरात्रेभ्यः स्वाहार्धमासेभ्यः स्वाहा मासेभ्यः स्वाहा ऋतुभ्यः स्वाहार्तवेभ्यः स्वाहा संवत्सराय स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याᳩ स्वाहा चन्द्राय स्वाहा सूर्याय स्वाहा रश्मिभ्यः स्वाहा वसुभ्यः स्वाहा रुद्रेभ्यः स्वाहादित्येभ्यः स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा मूलेभ्यः स्वाहा शाखाभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा पुष्पेभ्यः स्वाहा फलेभ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा ॥ २८ ॥

[नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रियेभ्यः । अहोरात्रेभ्यः । अर्द्धमासेभ्यइत्यर्द्ध मासेभ्यः । मासेभ्यः । ऋतुभ्यइत्यृतु भ्यः । आर्तवेभ्यः । संवत्सराय । द्यावापृथिवीभ्याम् । चन्द्राय । सूर्याय । रश्मिभ्यइतिरश्मि भ्यः । वसुभ्यइतिवसु भ्यः । रुद्रेभ्यः । आदित्येभ्यः । मरुद्भ्यइतिमरुत् भ्यः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । मूलेभ्यः । शाखाभ्यः । वनस्पतिभ्यइतिवनस्पति भ्यः । पुष्पेभ्यः । फलेभ्यः ॥२८॥]

नक्षत्र-नक्षत्रि-अहोरात्र-अर्धमास-मास-ऋतु-आवर्त-संवत्सर-द्यावापृथिवी-चन्द्र-सूर्य-रश्मि-वसु-रुद्र-आदित्य-मरुद्-विश्वेदेव-मूल-शाखा-वनस्पति-पुष्प-फल-ओषधियों के लिए यह आहुति है ॥२८॥

उ० नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्र्यः ॥ २८ ॥

म० नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्र्यः ॥ २८ ॥

पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा नक्षत्रेभ्यः स्वाहाद्भ्यः स्वाहौषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा परिप्लवेभ्यः स्वाहा चराचरेभ्यः स्वाहा सरीसृपेभ्यः स्वाहा ॥ २९ ॥

[ओषधीभ्यः । परिप्लवेभ्यइतिपरि प्लवेभ्यः । चराचरेभ्यः । सरीसृपेभ्यः ॥२९॥]

पृथ्वी-अन्तरिक्ष-द्युलोक-सूर्य-चन्द्र-नक्षत्र-आपः-ओषधियों-वनस्पतियों-परिप्लव-चराचर-सरीसृप (=कीटपतंगादि) के लिए यह आहुति है ॥ २९ ॥

उ० पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥

म० पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्र्यः ॥ २९ ॥

असवे स्वाहा वसवे स्वाहा विभुवे स्वाहा विवस्वते स्वाहा गणश्रिये स्वाहा गणपतये स्वाहाभिभुवे स्वाहाधिपतये स्वाहा शूषाय स्वाहा सᳩसर्पाय स्वाहा चन्द्राय स्वाहा ज्योतिषे स्वाहा मलिम्लुचाय स्वाहा दिवा पतयते स्वाहा ॥ ३० ॥

[असवे । वसवे । विभुवइतिवि भुवे । विवस्वते । गणश्रियइतिगण श्रियै । गणपतयइतिगण पतये । अभि-

भुवऽइत्यभि भुवे । अधिपतयऽइत्यधि पतये । शूषाय । मऽसुसर्प्पायेतिंगम् मर्प्पाय । चन्द्राय । ज्योतिषे । मलिम्म्लुचाय । दिवा । पतयते ॥३०॥]

असु-वसु-विभु-विवस्वान्-गणश्री-गणपति-अभिभू-अधिपति-बल-संसर्प-चन्द्र-ज्योतिष्-म्लीमुच-दिवापति के लिए यह आहुति है ॥३०॥

उ० असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥

म० असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥

मधवे स्वाहा माधवाय स्वाहा शुक्राय स्वाहा शुचये स्वाहा नभसे स्वाहा नभस्याय स्वाहेषाय स्वाहोर्जाय स्वाहा सहसे स्वाहा सहस्याय स्वाहा तपसे स्वाहा तपस्याय स्वाहाᳪहसस्पतये स्वाहा ३१

[इषाय । ऊर्ज्जाय ॥ स्वरितिस्वः । स्वाहा ॥३१॥]

मधु-माधव-शुक्र-शुचि-नभ-नभस्य-ईष-ऊर्ज-सह-सहस्य-तप-तपस्य अंहस्पति के लिए यह आहुति है ॥ ३१ ॥

उ० मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

म० मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

वाजाय स्वाहा प्रसवाय स्वाहाऽपिजाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा स्वः स्वाहा मूर्ध्ने स्वाहा व्यश्नुविने स्वाहान्त्याय स्वाहान्त्याय भौवनाय स्वाहा भुवनस्य पतये स्वाहाधिपतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा ॥ ३२ ॥

[मूर्द्ध्ने । व्यश्नुविनऽइतिवि अश्नुविने ॥३२॥]

वाज-प्रसव-अपिज-क्रतु-स्वः-मूर्धा-व्यश्नुविन्-अन्त्य-भौवन-भुवन-पति-अधिपति-प्रजापति के लिए यह आहुति है ॥ ३२ ॥

उ० वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

म० वाजाय । वाजादयोऽन्नाधीशाः ॥ ३२ ॥

आयुर्यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहा प्राणो यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहापानो यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहा व्यानो यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहोदानो यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहा समानो यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहा चक्षुर्यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहा श्रोत्रं यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहा वाग्यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहा मनो यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहात्मा यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहा ब्रह्मा यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहा ज्योतिर्यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहा स्वर्यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहा पृष्ठं यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहा यज्ञो यज्ञेन कल्पताᳪ स्वाहा ॥ ३३ ॥

[प्राणः । अपानऽइत्यप आनः । व्यानऽइतिवि आनः । उदानऽइत्युत् आनः । समानऽइतिसम् आनः ॥३३॥]

यज्ञ के द्वारा आयु प्राप्त हो, स्वाहा। प्राण-अपान-व्यान-उदान-समान-चक्षु श्रोत्र-वाक्-मन-आत्मा-ब्रह्मा-ज्योति-स्वः-पृष्ठ-यज्ञ यज्ञ के द्वारा सिद्ध होवें। यह आहुति है ॥ ३३ ॥

उ० आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥

म० आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥

एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याᳪ स्वाहा शताय स्वाहैकशताय स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहा स्वर्गाय स्वाहा ॥ ३४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

[एकस्मै । द्वाभ्याम् । शताय । एकशतायेत्येक शताय । व्युष्ट्याऽइतिवि उष्ट्यै । स्वर्गायेतिस्वः गाय ॥३४॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वाविंशोऽध्यायः ॥

एक-दो-शत एक सौ एक—रात्रि-दिवस के लिए यह आहुति है ॥ ३४ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

उ० व्युष्ट्या इति व्युष्ट्यम् स्वर्गायेत्युदिति । प्राणायस्वाहेत्यारभ्य द्वादशभिः कण्डिकासंमितैरनुवाकैर्देवता उक्ताः आज्यादिहविर्भिः । एते सर्वे एव यागाः महतो यज्ञस्य लोककालाग्न्यादिवपुषोऽवयविनोऽवयवभूताः । यथा देवदत्तस्यावयविनोऽवयवभूताः शिरःपाण्यादयः एवं सोऽयमश्वमेधः प्रजापतेरवयविनोऽवयवभूतः । प्रजापतेश्चात्मनः सोऽयमात्मा । शाखाप्रशाखागतः स्तूयते हूयते च ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिभिर्यजमानैः । एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याᳪ स्वाहेति प्रकारदर्शनम् । त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहेति एकशतात् ॥ ३४ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

म० एकस्मै । संख्याधीशाः । व्युष्टी रात्रिः स्वर्गो दिनम् । 'रात्रिर्वै व्युष्टिरहः स्वर्गोऽहोरात्रे एव तत् प्रीणाति' (१३ । २ । १ । ६) इति श्रुतेः । प्राणादयोऽश्वमेधस्यावयविनोऽवयवाः स च प्रजापतेरवयवः स आत्मन इत्यात्मैव स्तूयते इज्यते इति भावः । 'सर्वमिदं यदयमात्मा' इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अश्वमेधाहुतिर्नाम द्वाविंशोऽध्याय ईरितः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १ ॥

सृष्टि के आदिकाल में एकमात्र हिरण्यगर्भ पुरुष ही विद्यमान था। वह अकेला ही सर्व उत्पन्नमात्र भूतों का अधिपति या पालक था। उसी ने इस पृथ्वी को धारण किया और इस द्युलोक को भी। उस प्रजापति को श्रद्धाभक्ति से परिचारित करें ॥ १ ॥

उ० हिरण्यगर्भः सम् । महिम्नः पुरोरुक् । व्याख्यातम् ॥ १ ॥

म० द्वाविंशे होममन्त्रास्त्रयोविंशेऽध्याये शिष्टं कर्मोच्यते । 'प्रातरुक्थ्यो महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वꣳ हिरण्यगर्भ इति' (का० । २० । ५ । १—२) । प्रातर्द्वितीयेऽहनि उक्थ्यसंस्थमहर्भवति तत्र महिमसंज्ञौ द्वौ ग्रहौ गृह्णाति आगन्तुत्वादाग्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ गृह्णाति 'अन्तराग्रयणोक्थ्यावागन्तूनां ग्रहाणाम्' इति वचनात् द्वयोर्मध्ये पूर्वं महिमानं सौवर्णेनोलूखलेन गृह्णाति । व्याख्याता (अ० १३ । क० ४) ॥ १ ॥

उपयामगृहीतोसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिः सूर्यस्ते महिमा । यस्तेऽहन्त्संवत्सरे महिमा संबभूव यस्ते वायावन्तरिक्षे महिमा संबभूव यस्ते दिवि सूर्ये महिमा संबभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये स्वाहा देवेभ्यः ॥ २ ॥

[प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि । सूर्यः । ते । महिमा ॥ यः । ते । अहन् । संवत्सरे । महिमा । सम्बभूवेतिसम् बभूव । वायौ । अन्तरिक्षे । दिवि । सूर्ये । तस्मै । ते । महिम्ने । प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । स्वाहा । देवेभ्यः ॥२॥]

(महिम ग्रह को ग्रहण करना ।) हे ग्रह ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किये गये हो । प्रजापति के लिए प्रिय तुम्हें मैं ग्रहण करता हूँ । (ग्रह को वेदि पर धरना ।) यह तुम्हारा स्थान है । हे ग्रह ! यह सूर्य तुम्हारी महिमा है । तुम्हारी जो महिमा दिन में, संवत्सर में उत्पन्न हुई; तुम्हारी जो महिमा वायु में, अन्तरिक्ष में उत्पन्न हुई तथा तुम्हारी जो महिमा द्युलोक में, सूर्य में उत्पन्न हुई—उस तुम्हारी महिमा के लिए, प्रजापति और अन्य देवों के लिए यह आहुति है ॥ २ ॥

उ० उपयामगृहीतोसि । प्रजापतये त्वा जुष्टमभिरुचितं गृह्णामि । सादयति । एष ते तव योनिः स्थानं सूर्यस्तव महिमा महाभाग्यं शक्तिः दीपस्येव प्रभा । जुहोति । यस्तेऽहन् यस्तव अहनि संवत्सरे च महिमा संबभूव संभूत उत्पन्नः । अहनि निमित्तभूते सर्वाण्येव भूतानि संपद्यन्ते । निमित्तसप्तम्यश्चैताः । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्' इति यथा । यः ते वायौ अन्तरिक्षे च महिमा संबभूव । यस्ते दिवि सूर्ये च महिमा संबभूव । तस्मै ते तव महिम्ने प्रजापतये च स्वाहा देवेभ्यश्च ॥ २ ॥

म० उपयाम० प्रजापतये जुष्टं रुचितं त्वां हे ग्रह, अहं गृह्णामि । 'एष ते योनिरिति ग्रहसादनम्' (का० ९ । ५ । २५) । एष ते योनिः स्थानं ते तव महिमा शक्तिः सूर्यः दीपस्येव प्रभा । 'यस्तेऽहन्निति जुहोति' (का० २० । ७ । १६) । पूर्वमहिमानं ग्रहं जुहोति वषट्कृते सर्वहुतम् । देवदेवत्यं यजुः ब्यधिका शक्करी । हे महिमन्, यः ते तव महिमा अहन् अह्नि दिवसे संवत्सरे च निमित्ते संबभूव उत्पन्नः, वायौ अन्तरिक्षे च यः तव महिमा संबभूव, दिवि सूर्ये च यस्ते महिमा संबभूव ते तव तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २ ॥

यः प्राणतो निमिषतो महित्वैक इद्राजा जगतो बभूव । य ईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ३ ॥

[यः । प्राणतः । निमिषतऽइतिनि मिषतः । महित्वेतिमहि त्वा । एकः । इत् । राजा । जगतः । बभूव ॥ यः । ईशे । अस्य । द्विपदऽइतिद्वि पदः । चतुष्पदः । चतुःपदऽइतिचतुः पदः ॥३॥]

जो प्रजापति अपनी महिमा के कारण जगत् के सम्पूर्ण प्राणन-निमेषोन्मेष करने वालों का स्वामी हुआ और जो इस समस्त द्विपाद-चतुष्पाद ऐश्वर्य का स्वामी है, उसी प्रजापति देव के लिए हम अपने धन-धान्यादि से सदा यज्ञादि करते रहें ॥ ३ ॥

उ० द्वितीयं गृह्णाति तस्य पुरोरुक्यः प्राणतः कायी प्राजापत्या । यः कः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं कुर्वतः भूतग्रामस्य निमिषतः निमेषणं कुर्वतः क्रियावत इत्यर्थान्तरम्

महित्वा स्वकीयेन महाभाग्येन । एकइत् । इच्छब्द एवार्थे । एकएव समस्तस्य जगतो राजा बभूव संवृत्तः । यश्च ईशे ईष्टे अस्य द्विपदः प्राणिजातस्य यश्च चतुष्पदः ईष्टे प्राणिजातस्य । तस्मै कस्मै देवाय प्रजापतये हविषा विधेम । विदधातिर्दानकर्मा । हविरिति विभक्तिव्यत्ययो द्वितीयान्तः । हविर्दद्मः ॥ ३ ॥

म० 'द्वितीयᳬं राजतेन यः प्राणत इति' (का० २० । ५ । २) । द्वितीयं महिमानं ग्रहं राजतेनोलूखलेन गृह्णाति । हिरण्यगर्भदृष्टा कदेवत्या त्रिष्टुप् । तस्मै कस्मै प्रजापतये देवाय वयं हविर्विधेम हविर्दद्मः । विधतिर्दानार्थः । तृतीया द्वितीयार्थे । तस्मै कस्मै । यः प्रजापतिः प्राणतः प्राणनं जीवनं कुर्वतो निमिषतो निमेषणं कुर्वतः । उपलक्षणमेतत् दृगादीन्द्रियव्यापारं कुर्वतः सचेतनस्य जगतः । विश्वस्य एक एव राजा बभूव । केन । महित्वा महेर्महिम्नो भावो महित्वं तेन महित्वेन । विभक्तेः पूर्वसवर्णः । महाभाग्येनेत्यर्थः । यश्चास्य द्विपदः द्वौ पादौ यस्य स द्विपात् तस्य 'पादः पत्' (पा० ६ । ४ । १३०) इति पदादेशः । द्विपादस्य मनुष्यपक्ष्यादेः चतुष्पदः हस्तिगवादेः प्राणिजातस्य ईशे ईष्टे ऐश्वर्यं करोति । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा० ७ । १ । ४१) इति तकारलोपे ईशे इति रूपम् । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' (पा० २ । ३ । ५२) कर्मणि षष्ठी ॥ ३ ॥

उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिश्चन्द्रमास्ते महिमा यस्ते रात्रौ संवत्सरे महिमा संबभूव यस्ते पृथिव्यामग्नौ महिमा संबभूव यस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसि महिमा संबभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

[चन्द्रमाः । रात्रौ । पृथिव्याम् । अग्नौ । नक्षत्रेषु । चन्द्रमसि । देवेभ्यः । स्वाहा ॥४॥]

हे पात्र ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किये गये हो । प्रजापति के लिए प्रिय तुम्हें मैं ग्रहण करता हूँ । (ग्रह को वेदि पर धरना ।) हे ग्रह ! यह तुम्हारा स्थान है । हे ग्रह ! यह चन्द्रमा तुम्हारी महिमा है । तुम्हारी जो महिमा रात्रि-संवत्सर में उत्पन्न हुई, तुम्हारी जो महिमा पृथ्वी-अग्नि में उत्पन्न हुई और तुम्हारी जो महिमा नक्षत्रों—चन्द्रमा में उत्पन्न हुई है, उस तुम महिमावान् प्रजापति तथा अन्य देवों के लिए यह आहुति है ॥४॥

उ० उपयामगृहीतोऽसि प्रजापतये त्वां जुष्टं गृह्णामि । सादयति । एष ते योनिः चन्द्रमास्ते महिमा । जुहोति यस्ते रात्रौ संवत्सरे पृथिव्यामग्नौ च नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च महिमा संबभूव तस्मै ते महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

म० उपयामपात्रेण गृहीतोऽसि प्रजापतये जुष्टं त्वां गृह्णामि । सादयति । एष ते । चन्द्रमास्ते तव महिमा दीप्तिः । 'वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद् यस्ते रात्राविति जुहोति' (का० २० । ७ । २६) । वपायागान्ते द्वितीयेन महिम्ना पूर्ववदिति सर्वहुतं महिमानं जुहोति । अग्नेः हे महिमन्, रात्रौ संवत्सरे च यस्ते तव महिमा संबभूव पृथिव्यामग्नौ च यस्ते महिमा संबभूव नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च यस्तव महिमा संबभूव सर्वव्यापकस्तव यो महिमा तस्मै महिम्ने प्रजापतये देवेभ्यश्च स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ ४ ॥

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥ ५ ॥

[युञ्जन्ति । ब्रध्नम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः ॥ रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥५॥]

इस स्थिर जगत् के ऊपर रक्ताभ, स्व-कीली पर घूमने वाले तथा आकाशचारी सूर्य को ऋत्विज् अपनी स्तुतियों से स्वकार्यरत करते हैं । उसी की ज्योति से द्युलोक में यह रोचमान ग्रह-नक्षत्रादि प्रकाशित होते हैं ॥ ५ ॥

उ० अश्वं युनक्ति । युञ्जन्ति ब्रध्नम् । अश्वोऽत्रादित्यवत्स्तूयते उत्तरोर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते । यस्य भासा रोचन्ते देदीप्यन्ते रोचनाः रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि । दिवि द्युलोके । तं युञ्जन्ति रथे बध्नन्ति । कथंभूतम् । ब्रध्नम् परिवृढं आदित्यम् अरुषमरोषणम् । चरन्तं गच्छन्तं वैदिककर्मसिध्यर्थम् । के युञ्जन्ति परितस्थुषः सर्वतः स्थिता ऋत्विग्यजमानाः ॥ ५ ॥

म० 'युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति' (का० २० । ५ । ११) । अश्वं रथे युनक्ति । मधुच्छन्दोदृष्टा आदित्यदेवत्या गायत्री । तस्थुषः । विभक्तेर्व्यत्ययः । तस्थिवांसः कर्मार्थे स्थिता ऋत्विजः ब्रध्नमादित्यं युञ्जन्ति रथे योजयन्ति । अश्व आदित्यत्वेन स्तूयते । 'असौ वा आदित्यो ब्रध्नोऽरुषोऽमुमेवास्मा आदित्यं युनक्ति स्वर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै' (१३ । २ । ६ । १) इति श्रुतेः । किंभूतं ब्रध्नम् । अरुषं रोषति क्रुध्यति रुषः 'इगुपध–' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । न रुषः अरुषः तं क्रोधरहितम् । परिचरन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थं सर्वत्र गच्छन्तम् । यस्य ब्रध्नस्य रोचना । विभक्तिलोपः । दीप्तयो दिवि आकाशे रोचन्ते प्रकाशन्ते । यद्वा रोचनानि दीप्तानि चन्द्रग्रहतारकादीनि ब्रध्नस्य भासा रोचन्ते 'तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलकाः' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ॥ ५ ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ ६ ॥

[युञ्जन्ति । अस्य । काम्म्या । हरीऽइतिहरी । विपक्षसेतिविपक्षसा । रथे ॥ शोणा । धृष्णूऽइतिधृष्णू । नृवाहसेतिनृवाहसा ॥६॥]

ऋत्विज् अपनी स्तुतियों के द्वारा इस सूर्य के कमनीय रथ के दोनों ओर जुतने वाले, शोण वर्ण, शत्रुघर्षक और नेता सूर्य को वहन करने में समर्थ अश्वों को रथ में संयोजित करते हैं ॥६॥

उ० इतराश्वं युनक्ति । युञ्जन्त्यस्य । गायत्री । युञ्जन्ति रथे अस्याश्वमेधिकस्याश्वस्य काम्या काम्यौ कामसंपादिनौ । नह्येको रथं वोढुं शक्तः । हरी हरितवर्णावश्वौ हरिणौ वा वेगवन्तौ विपक्षसा । विविधाः पक्षसः पक्षा ययोस्तौ विपक्षसौ विविधपक्षावस्थितौ । यद्वा विरिति शकुनिनाम वेतेर्गतिकर्मणः । वेः शकुनेरिव पक्षौ ययोस्तौ शोणा शोणौ । शोणशब्दोऽत्र वर्णवचनः । रक्तो वर्णो धूम्रभासः शोण इत्युच्यते । धृष्णू प्रसहनौ । नृवाहसा नृणां मनुष्याणां वोढारौ ॥ ६ ॥

म० 'इतरांश्च युञ्जन्त्यस्येति' (का० २० । ५ । ११) इतरात्रीनश्वात्रथे युनक्ति । गायत्री अश्वस्तुतिः । ऋत्विजो हरी अश्वौ रथे युञ्जन्ति । कीदृशौ । अस्याश्वमेधिकाश्वस्य काम्या काम्यौ काम्येते तौ काम्यौ कामसंपादिनौ न त्वेको वोढुं शक्त इति तौ काम्यौ । विपक्षसा 'पक्ष परिग्रहे' असुन्प्रत्ययः । पक्षयन्ति शरीरं गृह्णन्ति पक्षसः पक्षाः विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्तौ विपक्षसौ । यद्वा विरिति शकुनिनाम 'वेतेर्गतिकर्मणः' (निरु० २ । ६) इति यास्कः । वेः पक्षिण इव पक्षसो ययोस्तौ । शोणा शोणौ रक्तौ धृष्णू प्रगल्भौ 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' कुप्रत्ययः । नृवाहसा नॄन् वहतस्तौ । वहेरसुन्प्रत्ययः सर्वत्र विभक्तेराकारः । नृणां वोढारौ ॥ ६ ॥

यद्वातो अपो अगनीगन् प्रियामिन्द्रस्य तन्वम् । एतᳪं स्तोतरनेन पथा पुनरश्वमावर्तयासि नः ॥ ७ ॥

[यत् । वातः । अपः । अगनीगन् । प्रियाम् । इन्द्रस्य । तन्वम् ॥ एतम् । स्तोतः । अनेन । पथा । पुनः । अश्वम् । आ । वर्तयासि । नः ॥७॥]

(रथ में बैठकर अध्वर्यु-यजमान यज्ञ से बाहर जाते हैं। उनका रथ जाकर पानी में खड़ा होता है। तब यजमान अध्वर्यु से कहता है—) हे अध्वर्यो ! यह जो हमारे वायुवेग वाले घोड़े जल में—इन्द्र के प्रिय शरीर में दूर तक चले आए हैं, हमारे इन घोड़ों को पुनः उसी मार्ग से निवर्तित करो ॥ ७ ॥

उ० अपो यात्स्वावगाढेषु वाचयति । यद्वातः बृहती । अश्वदेवत्या । यत् यस्मात् वातः वातवेगोऽश्वः अपः प्रति अगनीगन् अत्यर्थं गतः । प्रियां च इन्द्रस्य तन्वं शरीरम् अगनीगन् । अतो ब्रवीमि । एतम् अश्वम् हे स्तोतः अध्वर्यो, अनेन पथा येन गतः पुनः अश्वम् आवर्तयासि आवर्तय आनय नोऽस्माकम् ॥ ७ ॥

म० 'अपो यात्स्ववगाढेषु वाचयति यद्वात इति' (का० २० । ५ । १४) । चतुर्भिरश्वैर्युक्तं रथमध्वर्युयजमानावारुह्य तडागादिजलं गत्वा जलं प्रविष्टेष्वश्वेषु यजमानं वाचयति । बृहती अश्वस्तुतिः । सिंहो माणवक इति वत् वातः वातसमानवेगोऽश्वः यत् यस्मात् अपो जलानि अगनीगन् इन्द्रस्य प्रियं तन्वं शरीरं चागनीगन् अत्यर्थं गतः 'दाधर्तिदर्धर्ति–' (पा० ७ । ४ । ६५) इत्यादिना यङ्लुगन्तो निपातः । अतो हे स्तोतः अध्वर्यो, एतं नोऽस्माकमश्वमनेन पथा मार्गेण येन गतस्तेन पुनरावर्तयासि आवर्तय आनय । 'लेटोऽडाटौ' पुरुषव्यत्ययः ॥ ७ ॥

वसवस्त्वाञ्जन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रास्त्वाञ्जन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसादित्यास्त्वाञ्जन्तु जागतेन छन्दसा भूर्भुवः स्वर्लाजी३ञ्छाची३न्यव्ये गव्य एतदन्नमत्त देवा एतदन्नमद्धि प्रजापते ॥ ८ ॥

[वसवः । त्वा । अञ्जन्तु ॥ लाजी३न् । शाची३न् । यव्ये । गव्ये । एतत् । अन्नम् । अत्त । देवाः । एतत् । अन्नम् । अद्धि । प्रजापतऽइतिप्रजापते ॥८॥]

(यजमान की महिषी, वावाता और परिवृक्ता=रखैल पानी से लौटे हुए शरीर–शिर, धड़ व पिछले भाग में घृत लगाती है।) हे अश्व ! वसुगण तुम्हें गायत्री छन्द से शिरोभाग में घृतरञ्जित करें। हे अश्व ! रुद्रगण तुम्हें त्रिष्टुप् छन्द से मध्यभाग में घृतरञ्जित करें और हे अश्व ! आदित्यगण जगतीछन्द से तुम्हें पिछले भाग में घृत से रञ्जित करें। भूः-भुवः-स्वः। खीलें, सत्तुसमूह, यव और यह दही प्रभृति, हे अश्व ! खाओ। हे प्रजापते ! हे देवो ! इस भुक्तशेष अन्न को भक्षण करो ॥ ८ ॥

उ० 'आगतमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ता आज्येनाभ्यञ्जयन्ति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्' । वसवस्त्वाञ्जन्तु । निगदव्याख्यातम् । सौवर्णान्मणीनेकशतमश्वकेसरपुच्छेषु प्रवयन्ति पत्न्यः । भूर्भुवः स्वः । व्याख्यातम् । अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति । लाजीन् शाचीन् । योयं लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः । योयं सक्तूनां समूहः शाचीनित्युक्तः । सक्तवो हि अतितरां शच्या कर्मणा निष्पद्यन्त इति शाचीनित्युक्ताः । यश्चायं यव्ये यवमयः समूह उक्तो धानाः । यश्चायं गोर्विकारसमूह उक्तो गव्य इति । एतदन्नम् अत्त भक्षयत हे देवाः । एतदन्नमद्धि भक्षय हे प्रजापते । येभ्योऽश्वः प्रोक्षितः तद्देवतत्वादेतद्देवत्य इति ॥ ८ ॥

म० 'आयाय विमुक्तमश्वं महिषी वावाता परिवृक्ताज्ये-नाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २।५।१५)। आयाय जलप्रदेशाद्देवयजनमागत्य रथाद्विमुक्तमश्वं महिष्यावावाताख्यास्तिस्रः पत्न्यो यथाक्रममश्वस्य पूर्वादिकानभ्यञ्जन्ति घृतेन महिषी पूर्वकायं वसव इति वावाता देहमध्यं रुद्रा इति परिवृक्ता पश्चाद्भागमादित्या इति मन्त्रेणेति सूत्रार्थः। त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि। हे अश्व, वसवोऽष्टौ देवा गायत्रेण छन्दसा त्वा त्वामञ्जन्तु स्निग्धं कुर्वन्तु। रुद्रा एकादश त्रैष्टुभेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु। आदित्या द्वादश जागतेन छन्दसा त्वामञ्जन्तु। 'अश्र(ऽ)थ्य-मानान्मणीन् सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरापुच्छेष्वावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमहाव्याहृति' (का० २०।५।१६)। महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः एकाधिकं शतं सुवर्णमयमणीन् यथा न पतन्ति तथा केसरयोः शिरःस्कन्धस्थयोः पुच्छे चाबध्नन्ति महिष्यश्वशिरोरोमसु भूरिति एकशतं मणीन्प्रवयति वावाता ग्रीवारोमसु भुव इति परिवृक्ता पुच्छरोमसु स्वरिति वयतीति सूत्रार्थः। भूर्भुवः स्वः व्याख्याताः। 'अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति लाजीञ्छाचीनिति' (का० २०।५।१८)। सक्तुधानालाजारूपं रात्रिहुतशेषमश्वाय ददाति भक्ष्याय। अश्वो नास्ति चेत् जले प्रक्षेपः। लाजीन् अश्वदेवत्यं यजुः। लाजानां समूहो लाजीनित्युक्तः सक्तूनां समूहः। शाचीन् यश्वायं यव्ये यव्यः यवसमूहः गव्ये गव्यः गोर्विकारसमूहो दध्यादिः हे देवाः, एतदन्नमत्त भक्षयत। हे प्रजापते, एतदन्नमद्धि भक्षय। येभ्योऽश्वः प्रोक्षितस्तद्रूपोऽश्वः संबोध्यते ॥ ८ ॥

कः स्विदेकाकी चरति क उ स्विज्जायते पुनः। किᳬ स्विद्धिमस्य भेषजं किंवावपनं महत् ॥ ९ ॥

[कः। स्वित्। एकाकी। चरति। कः। ऊँऽइत्यूँ। स्वित्। जायते। पुनरितिपुनः ॥ किम्। स्वित। हिमस्य। भेषजम्। किम्। ऊँऽइत्यूँ। आवपनमित्या वपनम्। महत् ॥९॥]

(ब्रह्मा और होता परस्पर ब्रह्मोद्य=ब्रह्मवार्ता करते हैं।) ब्रह्मा—हे होतर्! कौन एकाकी ही परिभ्रमण करता है? कौन पुनः उत्पन्न होता है? हिम=शीत का भोजन=निवर्तक क्या है? क्या महत् आवपन है? ॥ ९ ॥

उ० ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः। कः स्वित्। चतस्रोऽनुष्टुभः प्रश्नप्रतिप्रश्नरूपाः। कः पुनरेकाकी असहायः चरति गच्छति। कउ स्वित् को नु विनष्टः सन् जायते। पुनः उकारः पादपूरणः। किंपुनः हिमस्य शीतस्य भेषजम्। किंच आवपनं महत्। उप्यते निक्षिप्यतेऽस्मिन्नित्यावपनम् ॥ ९ ॥

म० 'ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः स्विदेकाकीति' (का० २०।५।२०)। यूपस्य दक्षिणत उदङ्मुखो ब्रह्मा यूपोत्तरतो दक्षिणामुखं होतारं पृच्छति। ब्रह्मोद्ये कर्मणि होतुर्ब्रह्मणश्च प्रश्नप्रतिप्रश्नभूताश्चतस्रोऽनुष्टुभः। स्विदिति वितर्के। एकः असहायः कः चरति गच्छति। उ पादपूरणः। कःस्वित् विनष्टः सन् पुनर्जायते उत्पद्यते। किंस्वित् हिमस्य शीतस्य भेषजमौषधम्। किंस्वित् महत् आवपनम् आ समन्तादुप्यते यस्मिंस्तद्वपनस्थानम् ॥ ९ ॥

सूर्य एकाकी चरति चन्द्रमा जायते पुनः। अग्निर्हिमस्य भेषजं भूमिरावपनं महत् ॥ १० ॥

[सूर्यः। एकाकी। चरति। चन्द्रमाः। जायते। पुनरितिपुनः ॥ अग्निः। हिमस्य। भेषजम्। भूमिः। आवपनमित्या वपनम्। महत् ॥१०॥]

होता—हे ब्रह्मन्! सूर्य अकेला ही आकाश में संचरण करता है। चन्द्रमा पुनः उत्पन्न होता है। हिम का भोजन अग्नि है और यह भूमि ही महत् आवपन है (=इसमें विविध बीज पुनः-पुनः बोये जाते हैं ॥ १० ॥

उ० होता प्रत्याह। सूर्य एकाकी चरति। चन्द्रमा जायते पुनः। अग्निश्च हिमस्य शीतस्य भेषजम्। भूमिः अयं लोकः आवपनं महत् ॥ १० ॥

म० 'सूर्य इत्याचष्टे होता ब्रह्माणं प्रति वक्ति' (का० २०।५।२१)। सूर्योऽसहायो गच्छति। अनेन होतृब्रह्माणौ यजमाने ब्रह्मवर्चसं धत्तः। 'असौ वा आदित्य एकाकी चरत्येष ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसमेवास्मिंस्तद्धत्ते' (१३।२।६।१०) इति श्रुतेः। चन्द्रमाः क्षीणः पुनर्जायते वर्धते अनेनायुर्धत्तः। 'चन्द्रमा वै जायते पुनरायुरेवास्मिंस्तद्धत्ते' (१३।२।६।११) इति श्रुतेः। हिमस्य भेषजमग्निः अनेन तेजो धत्तः। 'अग्निर्वै हिमस्य भेषजं तेज एवास्मिंस्तद्धत्ते' (१३।२।६।१२) इति श्रुतेः। भूमिरयं लोको महदावपनम् अनेनास्मिन् प्रतिष्ठां धत्तः। 'अयं वै लोक आवपनं महदस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति' (१३।२।६।१३) इति श्रुतेः ॥ १० ॥

का स्विदासीत्पूर्वचित्तिः किᳬ स्विदासीद्बृहद्वयः। का स्विदासीत्पिलिप्पिला का स्विदासीत्पिशङ्गिला ११

[का। स्वित्। आसीत्। पूर्वचित्तिरितिपूर्व चित्तिः। किम्। स्वित्। आसीत्। बृहत्। वयः ॥ का। स्वित्। आसीत्। पिलिप्पिला। का। स्वित्। आसीत्। पिशङ्गिला ॥११॥]

हे होतर् ! पूर्वचिति क्या थी ? बृहद् पक्षी कौन था ? पिलिप्पिला क्या थी ? पिशङ्गिला कौन थी ? ॥ ११ ॥

उ० होता ब्रह्माणं पृच्छति । का स्वित् । का पुनः आसीत् पूर्वचित्तिः । किं पुनरासीत् बृहत् महत् वयः पक्षी । का पुनरासीत् पिलिप्पिला । का पुनरासीत् पिशङ्गिला ॥११॥

म० 'होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति' (का० २० । ५ । २२) होता ब्रह्माणं पृच्छति । पूर्वं चिन्त्यत इति पूर्वचित्तिः सर्वेषां प्रथमस्मृतिविषया का स्वित् बृहत् महत् । वयः पक्षी किं स्वित् आसीत् । पिलिप्पिला का स्वित् पिशङ्गिला च का स्विदासीत् ॥ ११ ॥

द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्व॑ आसीद्बृहद्वयः । अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशङ्गिला ॥ १२ ॥

[द्यौः । आसीत् । पूर्वचित्तिरिति पूर्वचित्तिः । अश्वः । आसीत् । बृहत् । वयः ॥ अविः । आसीत् । पिलिप्पिला । रात्रिः । आसीत् । पिशङ्गिला ॥१२॥]

हे ब्रह्मन् ! यह द्यौ (=वृष्टि) ही पूर्वचित्ति थी । अश्व ही बृहद् पक्षी था । यह पृथ्वी ही पिलिप्पिला थी और रात्रि ही पिशं=रूप को निगलने वाली पिशङ्गिला थी । (रात्रि में सब वर्ण अन्तर्हित हो जाते हैं) ॥ १२ ॥

उ० ब्रह्मा प्रश्नान् व्याकरोति । द्यौरासीत् । द्युग्रहणेनात्र वृष्टिर्लक्ष्यते । सा हि पूर्वं सर्वैः प्राणिभिश्चिन्त्यते । अश्व आसीद्बृहद्वयः अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते । वयसा इव ह्यनेनाश्वमेधेन स्वर्गं लोकमारोहन्ति । अविरासीत् अविः पृथिव्यभिधीयते सा आसीत् पिलिप्पिला । वृष्ट्या हि क्लिद्यमाना पृथिवी पिलिप्पिला भवति । श्रीरिति श्रुत्वा पृथिव्युक्ता च । रात्रिरासीत्पिशङ्गिला । पिशमिति रूपनाम । रात्रिर्हि सर्वाणि रूपाणि गिलति अदृश्यानि करोति ॥ १२ ॥

म० 'द्यौरिति प्रत्याह' (का० २० । ५ । २३) । ब्रह्मा होतारं प्रति वक्ति । पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणविषया द्यौर्वृष्टिरासीत् । द्योशब्देन वृष्टिर्लक्ष्यते सर्वप्राणिनामिष्टत्वात् । तथाच श्रुतिः 'द्यौर्वै वृष्टिः पूर्वचित्तिर्दिवमेव वृष्टिमवरुन्द्धे' (१३ । २ । ६ । १४) इति । अश्वः बृहद्वयः आसीत् । अश्वशब्देनाश्वमेधो लक्ष्यते । अश्वमेधेन वयसेव स्वर्गमारोहतीत्यश्वमेधो वयः । अवतीत्यविः पृथिवी पिलिप्पिलासीत् । वृष्ट्या भूः पिलिप्पिला चिक्कणा भवति । 'श्रीर्वै पिलिप्पिला' (१३ । २ । ६ । १६) इति श्रुत्या श्रयन्त एनामिति श्रीशब्देन भूरेव । रात्रिः पिशङ्गिला आसीत् । पिशमिति रूपनाम पिशं रूपं गिलतीति पिशङ्गिला रात्रौ सर्वाणि रूपाण्यन्तर्भवन्ति ॥ १२ ॥

वायुष्ट्वा पचतैरवत्वसितग्रीवश्छागैर्न्यग्रोधश्चमसैः शल्मलिर्वृद्ध्या । एष स्य राथ्यो वृषा पड्भिश्चतुर्भिरेदगन्ब्रह्माऽकृष्णश्च नोऽवतु नमोऽग्नये ॥ १३ ॥

[वायुः । त्वा । पचतैः । अवतु । असितग्रीव इत्यसितग्रीवः । छागैः । न्यग्रोधः । चमसैः । शल्मलिः । वृद्ध्या ॥ एषः । स्यः । राथ्यः । वृषा । पड्भिरिति पट्भिः । चतुर्भिरिति चतुःभिः । आ । इत् । अगन् । ब्रह्मा । अकृष्णः । च । नः । अवतु । नमः । अग्नये ॥१३॥]

हे अश्व ! वायु तुम्हें पाकों के द्वारा बचावे । धूम से काली ग्रीवावाला अग्नि तुम्हें बकरों के द्वारा बचावे । बरगद सोमपात्रों के द्वारा और शाल्मलि वृक्ष वृद्धि के द्वारा तुम्हें बचावे । यह रथ में जुतने योग्य सेचक चार पैरों से जाता है । अकृष्णब्रह्मा= चन्द्रमा हमें बचावे । अग्नि के लिए नमस्कार है ॥ १३ ॥

उ० प्रोक्षत्यश्वम् । वायुष्ट्वा वायुः त्वा पचतैः पाकैः अवतु । वाय्वग्निसंयोगाद्धि द्रव्याणि पच्यन्ते । असितग्रीवः छागैः असितग्रीवोऽग्निः धूमसंयोगात् । छागैः अवतु कृष्णग्रीवादिभिः पर्यङ्गैः । अश्वाङ्गेष्वालभ्यमाना अश्वायोपकुर्वन्ति अदृष्टेनोपकारेण । न्यग्रोधश्चमसैः अवतु सोमसंबन्धेन । शल्मलिः स्वकीयया वृद्ध्या त्वां अवतु पालयतु । एष स्यः एष सः राथ्यः रथे साधू राथ्यः । वृषा सेक्ता । पड्भिश्चतुर्भिः आ इत् आगन् आगतः । चतुर्ग्रहणं किम् । 'तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठति अथ युक्तः सर्वैः सममायुत' इति श्रुतिः । ब्रह्माऽकृष्णश्च । ब्रह्मा परिवृढः अकृष्णः न विद्यते कृष्णमस्येत्यकृष्णश्चन्द्रमाः । स च नोऽस्माकम् अश्वम् अवतु । नमः अग्नये अग्निं नमस्करोत्यविज्ञाय ॥ १३ ॥

म० 'अश्वप्रोक्षणमद्भ्यस्त्वा वायुष्ट्वेति' (का० २० । ६ । ७) । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति प्राकृतमन्त्रेण (६ । ९) वायुष्ट्वेत्यारभ्य देवः सविता दधात्वित्यन्तेन (१६) कण्डिकाचतुष्टयेनाश्वमेधिकेन चाश्वप्रोक्षणं करोतीति सूत्रार्थः । चत्वारि यजूंष्यश्वदेवत्यानि । हे अश्व, वायुः पचतैः पाकैः त्वा त्वामवतु । वायुसंयोगादग्निः शीघ्रं पचति । असिता ग्रीवा यस्य धूमेनेत्यसितग्रीवोऽग्निः छागैः त्वामवतु । 'अग्निर्वा असितग्रीवः' (१३ । २ । ७ । २) इति श्रुतेः । 'कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे' (२४ । १) इति वक्ष्यमाणत्वादश्वाङ्गेषु कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पर्यङ्ग्याः पशवः सन्ति तैरग्निरवत्वित्यर्थः । न्यग्रोधः चमसैः सोमपात्रैः त्वामवतु । शल्मलिः वृक्षविशेषो वृद्ध्या त्वामवतु 'शल्मलिर्वनसतीनां वर्षिष्ठं वर्धते' (१३ । २ । ७ । ४) इति श्रुतेः । किंच स्यः स एष वृषा सेक्ताश्वः राथ्यः रथे साधुः पड्भिः पादैः चतुर्भिरेव आ अगन् आगतः आ इदगमिति पदच्छेदः । अश्वस्त्रिभिः पादैस्तिष्ठति चतुर्भिश्च

गच्छतीति चतुर्ग्रहणम् । तथाच श्रुतिः 'तस्मादश्वस्त्रिभिस्तिष्ठन्त्यथ युक्तः सर्वैः पद्भिः सममायुत' (१३।२।७।५) इति । पदशब्दस्य डान्तत्वं छान्दसम् । किंच अकृष्णः नास्ति कृष्णं लाञ्छनं यस्मिन् स ब्रह्मा चन्द्रो नोऽस्मानवतु । 'चन्द्रमा वै ब्रह्मा कृष्णश्चन्द्रमस एनं परिददाति' (१३।२।७।७) इति श्रुतेः । नोऽस्माकमश्वमवत्विति वा । अग्नये नमः नमस्कारोऽस्तु विघ्नाभावायाग्नेर्नतिः क्रियते ॥ १३ ॥

सᳪं शितो र॒श्मिना॒ रथः॒ सᳪंशितो र॒श्मिना॒ हयः॑ । सᳪंशितो अ॒प्स्व॒प्सु॒जा ब्र॒ह्मा सोम॑पुरोगवः ॥ १४ ॥

[सꣳशित॒ इति॒ सम् शितः । र॒श्मिना॑ । रथः॑ । सꣳशित॒ इति॒ सम् शितः । र॒श्मिना॑ । हयः॑ ॥ सꣳशित॒ इति॒ सम् शितः । अ॒प्स्विति॒ अप्सु । अ॒प्सु॒जा इत्य॑प्सु जाः । ब्र॒ह्मा । सोम॑पुरोगव॒ इति॒ सोम॑ पुरोगवः ॥१४॥]

रथ लगाम से शोभित होता है। लगाम से घोड़ा शोभित होता है। जलों से उत्पन्न अश्व जलों में ही शोभित होता है। ब्रह्मा=अश्वमेध सोम को आगे करके स्वर्ग जाने वाला है ॥ १४ ॥

उ० सᳪं शितो रश्मिना । तिस्रोऽनुष्टुब्विराट्त्रिष्टुभः । प्रोक्षणे एव अश्वदेवत्याः । संपूर्वः श्यतिः शोभने वर्तते । संदर्शितः यथा दर्शनीयतमः रश्मिना रथो भवति । यथाच संशितः रश्मिना हयोऽश्वः । एवमयं संशितः । अप्सु । अद्भिः । अप्सुजाः अप्सु जातोऽश्वः । 'अप्सुजाता अश्वा' इति श्रुतिः । किंभूतः ब्रह्मा । बिभर्ता परिवृढो वा । सोमपुरोगवः सोमसंस्कारान्पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छतीति सोमपुरोगवः । सोमार्था हि पशवः । 'स यत्पशुमालभते रसमेवास्मिन्दधाति' इति श्रुतिः ॥ १४ ॥

म० अश्वदेवत्यानुष्टुप् । संपूर्वः श्यतिः शोभनार्थः । रथः रश्मिना कृत्वा संशितः दर्शनीयो भवति 'तस्माद्रथः पर्युतो दर्शनीयतमो भवति' (१३।२।७।८) इति श्रुतेः । हयोऽश्वो रश्मिना संशितः शोभितः । अप्सु जायते अप्सुजा अश्वः अप्सु अद्भिः संशितः । विभक्तिव्यत्ययः । 'अप्सुयोनिर्वा अश्वः' (१३।२।७।९) इति श्रुतेः । कीदृशः ब्रह्मा । परिवृढः सोमपुरोगमः सोमः पुरोगमोऽग्रगामी यस्य सः सोमं पुरस्कृत्य स्वर्गं लोकं गच्छति । 'सोमपुरोगममेवैनᳪं स्वर्गं लोकं गमयति' (१३।२।७।१०) इति श्रुतेः ॥१४॥

स्व॒यं वा॑जिँस्त॒न्वं॑ कल्पयस्व स्व॒यं य॑जस्व स्व॒यं जु॑षस्व । म॒हि॒मा ते॒ऽन्येन॒ न स॒न्नशे॑ ॥ १५ ॥

[स्व॒यम् । वा॒जि॒न् । त॒न्व॑म् । क॒ल्प॒य॒स्व॒ । य॒ज॒स्व॒ । जु॒ष॒स्व ॥ म॒हि॒मा । ते॒ । अ॒न्येन॑ । न । स॒न्नश॒ इति॑ सम् नशे॑ ॥१५॥]

हे अश्वमेधीय अश्व ! तुम स्वयं ही स्वेच्छा शरीर की कल्पना करो (=जिस किसी भी शरीर को धारण करो।) स्वेच्छा से तुम स्वयं ही देवों का यजन करो और अभीष्ट पदार्थों का सेवन करो। किसी अन्य के द्वारा तुम्हारी महिमा नहीं पायी जा रही है ॥ १५ ॥

उ० किंच । स्वयं वाजिन् । स्वयमेव हे वाजिन्, तन्वं शरीरं कल्पयस्व । स्वराज्यं तवास्तीत्यर्थः । अतएव स्वयमेव यजस्व । तेन्यो यष्टा नास्तीति भावः । स्वयं च जुषस्व । स्वयमेवाभिरुचितं स्थानं कुरुष्व । किमर्थमिदमुच्यतेऽस्माभिरितिचेत् । महिमा ते तव संबन्धी अन्येन महिम्ना न संनशे । नशिरदर्शनार्थः । वेदे तु व्याप्त्यर्थोऽपि भवति न संव्याप्यते ॥ १५ ॥

म० आश्वी विराट् । हे वाजिन्, स्वयं तन्वं शरीरं त्वं कल्पयस्व 'स्वयं रूपं कुरुष्व यादृशमिच्छसि' (१३।२।७।११) इति श्रुतेः । स्वाराज्यं तवास्तीति भावः । अतः स्वयं यजस्व न तवान्यो यष्टास्ति । स्वयं जुषस्व इष्टस्थानं सेवस्व । यतस्ते तव महिमा अन्येन न संनश्यते महिम्ना न संनशे न व्याप्यते । नशिरदर्शनार्थोऽत्र तु व्याप्त्यर्थः । यलोपे नशे रूपम् ॥ १५ ॥

न वा उ॑ ए॒तन्म्रि॑यसे॒ न रि॑ष्यसि दे॒वाँ २॥ इदे॑षि प॒थिभिः॑ सु॒गेभिः॑ । यत्रास॑ते सु॒कृतो॒ यत्र॒ ते य॒युस्तत्र॑ त्वा दे॒वः स॑वि॒ता द॑धातु ॥ १६ ॥

[न । वै । ऊँ इत्यूँ । ए॒तत् । म्रि॒य॒से॒ । न । रि॒ष्य॒सि॒ । दे॒वान् । इत् । ए॒षि॒ । प॒थिभि॒रिति॑ प॒थि भिः॑ । सु॒गेभि॒रिति॑ सु गेभिः॑ ॥ यत्र॑ । आस॑ते । सु॒कृत॒ इति॑ सु कृतः॑ । यत्र॑ । ते । य॒युः । तत्र॑ । त्वा॒ । दे॒वः । स॒वि॒ता । द॒धा॒तु॒ ॥१६॥]

हे अश्व ! यह जो तुम हमारे द्वारा काटे जा रहे हो, वह तुम मरोगे नहीं और न नष्ट ही होगे। अब तो तुम सुगम देवयान मार्गों से देवों को प्राप्त होगे। जहाँ पर पुण्यवान् निवास करते हैं और जहाँ वे गए हैं, वहाँ तुम्हें सवितादेव धारित करें ॥ १६ ॥

उ० नवै । वै उ पादपूरणौ । न एतत् म्रियसे यत् संज्ञप्यसे । न च रिष्यसि विनश्यसि विशस्यमानः । किमिति । यत् देवान् इत्प्रति एषि गच्छसि । पथिभिः सुगेभिः साधुगमनैर्देवयानैरित्यर्थः । किंच । यत्र आसते सुकृतः साधुकारिणः । यत्र च ते ययुः गताः तत्र त्वां देवः सविता दधातु ॥१६॥

म० आश्वी त्रिष्टुप् । हे अश्व, अस्माभिर्यत्त्वं संज्ञप्यसे एतत्त्वं न म्रियसे मरणं नाप्नोषि नच रिष्यसे न विनश्यसि विशस्यमानः । वै उ निपातौ पादपूरणौ । यत्सुगेभिः सुगैः 'सुदुरोरधिकरणे' (पा० ३।१।४८) इति गमेर्डप्रत्ययः । साधुगमनैः पथिभिः देवयानमार्गैः देवानित् देवान्प्रति एषि गच्छसि । किंच सुकृतः साधुकारिणो नरा यत्र लोके आसते

तिष्ठन्ति । यत्र च ते सुकृतो ययुर्गताः तत्र लोके सविता देवः त्वा त्वां दधातु स्थापयतु । 'सवितैवैनꣳ स्वर्गे लोके दधाति' (१३।२।७।१२) इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

अग्निः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्नग्निः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता अपः । वायुः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्वायुः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता अपः सूर्यः पशुरासीत्तेनायजन्त स एतं लोकमजयद्यस्मिन्सूर्यः स ते लोको भविष्यति तं जेष्यसि पिबैता अपः ॥ १७ ॥

[अग्निः३ । पशुः३ । आसीत् । तेन । अयजन्त । सः३ । एतम् । लोकम् । अजयत् । यस्मिन् । अग्निः३ । सः३ । ते । लोकः३ । भविष्यति । तम् । जेष्यसि । पिब । एताः३ । अपः३ ॥ वायुः३ । सूर्यः ॥१७॥]

पूर्व काल में स्वयं अग्नि ही पशु था । देवों ने उस अग्नि पशु से यजन किया था । उसने इस पृथ्वीलोक को विजय किया, जिसमें स्वयं अग्नि अधिपति देवता है । हे अश्व ! यज्ञ में मारे जाने पर यह पृथ्वीलोक तुम्हारा लोक होगा । तुम उस पृथ्वीलोक की ही विजय करोगे । तुम इन प्रोक्षणी जलों को पियो । (प्रोक्षणी जलों को अश्व के मुख में लगाना ।) वायु पशु था । उससे देवों ने यजन किया । उसने इस अन्तरिक्षलोक को विजय किया, जिसमें वायु अधिपति देवता है । हे अश्व ! यज्ञ में मारे जाने पर यह अन्तरिक्षलोक ही तुम्हारा लोक होगा । तुम उसे ही विजय करोगे । इन प्रोक्षणी जलों को पियो । सूर्य पशु था । उससे देवों ने यजन किया । उसने इस द्युलोक को विजय किया, जिसमें वह सूर्य ही अधिपति देवता है । हे अश्व ! यज्ञ में मारे जाने पर वह द्युलोक ही तुम्हारा लोक होगा । तुम उसे ही विजय करोगे । तुम इन प्रोक्षणी जलों को पियो ॥ १७ ॥

उ० उपगृह्णात्यपः । अग्निः पशुः सृष्टियज्ञे देवानामासीत् । तेनाग्निना ते अयजन्त । स चाग्निस्तत्र साधनभावमुपगतः सन् । एतं पृथिवीलोकम् अजयत् । यस्मिन् लोके अग्निः । अतः स ते लोको भविष्यति तं च जेष्यसि । पिब एताः प्रोक्षणीः अपः । वायुः सूर्यः पशुः । व्याख्यातमन्यत् ॥ १७ ॥

म० 'उपगृह्णात्यपां पेरुरग्निः पशुरिति' (का० २० । ६ । ८) । अपां पेरुरिति (अ० ६ । क० १०) प्राकृतेन मन्त्रेणाग्निः पशुरिति वैकृतेन च प्रोक्षणीरश्वास्ये उपगृह्णातीति सूत्रार्थः । अश्वदेवत्यानि त्रीणि यजूंषि । सृष्टिदेवानामग्निः पशुरासीत् तेनाग्निरूपेण पशुना देवा अयजन्त ईजिरे । स पशुभावमुपगतोऽग्निः एतं लोकं पृथ्वीलोकमजयत् यस्मिन् लोकेऽग्निः हे अश्व, स लोकः ते तव भविष्यति तं लोकं त्वं जेष्यसि एताः प्रोक्षणीरपः पिब । तथाच श्रुतिः 'यावानग्नेर्विजयो यावांल्लोको यावदैश्वर्यं तावांस्ते विजयस्तावांल्लोकस्तावदैश्वर्यं भविष्यतीत्येवैनं तदाह' (१३ । २ । ७ । १३) इति । वायुः पशुरासीत् सूर्यः पशुरासीत् वायुलोकोऽन्तरिक्षं सूर्यलोकः स्वर्गः तावपि ते भविष्यत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प्राणाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा । अम्बे अम्बिकेऽम्बालिके न मा नयति कश्चन । ससस्त्यश्वकः सुभद्रिकां काम्पीलवासिनीम् ॥ १८ ॥

[अम्बे । अम्बिके । अम्बालिके । न । मा । नयति । कः । चन ॥ ससस्ति । अश्वकः३ । सुभद्रिकामितिसुभद्रिकाम् । काम्पीलवासिनीमितिकाम्पील वासिनीम् ॥१८॥]

प्राण-अपान-व्यान के लिए यह आहुति है । (महिषी, वावाता और रखैल अश्व के निकट जाती हैं ।) हे अम्बे-अम्बिके-अम्बालिके (=माँ) ! कोई भी पुरुष मुझे अश्व के पास शीघ्र नहीं पहुँचाता । (मेरे शीघ्र न पहुँचने के कारण ही) यह दुष्ट अश्व उस काम्पीलवासिनी सुभद्रिका को लेकर सो रहा है ॥ १८ ॥

उ० परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति । तिस्रोऽपराः वाचयति पत्नीर्नयन् । अम्बे । अनुष्टुप् । अश्वस्तुतिः । पत्न्यः परस्परमामन्त्रयन्ते । हे अम्बे, हे अम्बिके, हे अम्बाले, न मां नयति अश्वं प्रति प्रापयति कश्चन कश्चिदपि मद्गमनेन च । ससस्ति 'सस स्वप्ने' । यः अन्यां परिगृह्य शेते । कुत्सितोऽश्वः अश्वकः । अकुत्सितोऽपीर्ष्यया कुत्स्यते । सुभद्रिकाम् कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका । इयमपीर्ष्यया कुत्स्यते । काम्पीलवासिनीम् । काम्पीलनगरे हि सुभगा सुरूपा विदग्धा विनीताश्च स्त्रियो भवन्ति ॥ १८ ॥

म० 'परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपराः' (का० २० । ६ । ११) । 'परिपशव्ये स्वाहा देवेभ्यः स्वाहेति' (२० । ६ । ११) द्वे आहुती हुत्वा प्राणायेत्याद्यास्तिस्र आहुतीर्जुहोति. एकामश्वसंज्ञपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः । त्रीणि यजूंषि । प्राणाय अपानाय व्यानाय आभिराहुतिभिरश्वं प्राणवन्तं करोति । तथाच श्रुतिः 'प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तथो हास्यैतेन जीवतैव पशुनेष्टं भवति' (१३ । २ । ८ । २) । 'वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्तेऽम्ब इति' (का० २० । ६ । १२) । 'सर्वाः पत्नीः पशुशोधनाय पात्नेजनीहस्ताः पशून् प्रति नयन्नमस्ते आतानेति' (२० । ६ । १२) प्राकृतं मन्त्रमम्बे इत्याश्वमेधिकं च वाचयतीति सूत्रार्थः । अश्वदेवत्यानुष्टुप् । पत्न्यः परस्परं वदन्ति हे अम्बे, हे अम्बिके, हे अम्बालिके, नामान्येतानि । कश्चन नरो मां न नयति अश्वं प्रति न प्रापयति ।

तर्हि किमर्थं गम्यते तत्राह। अश्वकः कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः अकुत्सितोऽपीर्ष्यया कुत्स्यते। सुभद्रिकां कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका ईर्ष्यया कुत्स्यते तां नारीमादाय ससस्ति शेते 'सस् स्वप्ने' ह्वादिः। मदगमनेऽश्वोऽन्यामादाय शयिष्यत इति मया गम्यते न तु मां कश्चिन्नयतीति भावः। किंभूतां सुभद्रिकाम्। काम्पीलवासिनीं काम्पीले नगरे वसतीति काम्पीलवासिनी ताम्। तत्र हि विदग्धाः सुरूपाः कामिन्यो भवन्ति। 'आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे' (पा० ६।१।११८) इति प्रकृतिभावः॥ १८॥

गणानां त्वा गणपतिꣳ हवामहे प्रियाणां त्वा प्रियपतिꣳ हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिꣳ हवामहे वसो मम। आहमजानि गर्भधमा त्वमजासि गर्भधम्॥ १९॥

[गणानाम्। त्वा। गणपतिमितिगण पतिम्। हवामहे। प्रियाणाम्। प्रियपतिमितिप्रिय पतिम्। निधीनामितिनि धीनाम्। निधिपतिमितिनिधि पतिम्। वसोइतिवसो। मम॥ आ। अहम्। अजानि। गर्भधमितिगर्भ धम्। आ। त्वम्। अजासि। गर्भधमितिगर्भ धम्॥१९॥]

(पत्नियाँ पहुँच कर अश्व की नौ प्रदक्षिणाएँ करती हैं।) गणों में श्रेष्ठ तुझ गणपति को हम याचित करती हैं। प्रियों में प्रियपति हम तुम्हें याचित करती हैं। सुखनिधियों में श्रेष्ठ सुख के निधिपति तुम्हें हम याचित करती हैं। हे वसुरूप अश्व! तुम्हीं हमारे पति होओ। (महिषी अश्व के पास लेटती है।) हे अश्व! गर्भधारक तुम्हारा तेज मैं खींच कर स्वयोनि में धारण करती हूँ। तुम उस गर्भधारक स्वतेज को खींच कर मेरी योनि में डालते हो॥ १९॥

उ० पत्न्यः त्रिः परियन्त्यश्वम्। गणानां त्वा स्त्रीगणानां मध्ये त्वां युगपत् गणपतिं हवामहे आह्वयामः। एवमेव। प्रियाणां मनुष्याणां मध्ये त्वामेव प्रियपतिं प्रियं भर्तारं हवामहे। एवमेव निधीनां सुखनिधीनां मध्ये त्वामेव निधिपतिं हवामहे। कथं कृत्वा। हे वसो अश्व, मम त्वं पतिर्भूयाः इति। महिषी अश्वमुप संविशति। आहमजानि। आकृष्य अहम् अजानि 'अज गतिक्षेपणयोः'। क्षिपामि। गर्भधं गर्भस्य धारयितृ रेतः। आत्वमजासि गर्भधम्; आकृष्य च त्वं हे अश्व, अजासि क्षिपसि गर्भधं रेतः॥१९॥

म० अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां निधीनामिति' (का० २०।६।१३)। सर्वाः पत्न्यः पान्नेजनहस्ता एव प्राणशोधनात्प्राक् अश्वं त्रिस्त्रिः परियन्ति मध्ये पितृवत् अप्रदक्षिणं परियन्ति त्रिः त्रिभिर्मन्त्रैः। वसो ममेति त्रिष्वप्यनुषङ्गः। ततश्चैवं प्रथमं गणानामिति त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति। तत्र सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम्। ततः प्रियाणामित्यप्रदक्षिणं त्रिः निधीनामिति प्रदक्षिणं त्रिः एवं नवकृत्व इति सूत्रार्थः। त्रीणि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवत्यानि। हे अश्व, वयं त्वां हवामहे आह्वयामः। कीदृशं त्वाम्। गणपतिं गणानां मध्ये गणपतिं गणरूपेण पालकम्। प्रियाणां वल्लभानां मध्ये प्रियपतिं प्रियस्य पालकम्। निधीनां सुखनिधीनां मध्ये निधिपतिं सुखनिधेः पालकं त्वां हवामहे। हे वसुरूप अश्व, मम पतिस्त्वं भूया इति शेषः। 'प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याहमजानीति' (का० २०।६।१४)। प्रक्षालितेषु शोधितेषु पशूनां प्राणेषु पत्नीभिरध्वर्युणा यजमानेन प्राणशोधने कृते महिषी अश्वसमीपे शेते। अश्वदेवत्यम्। हे अश्व, गर्भधं गर्भं दधाति गर्भधं गर्भधारकं रेतः अहम् आ अजानि आकृष्य क्षिपामि। 'अज गतिक्षेपणयोः' लोट्। तं च गर्भधं रेतः आ अजासि आकृष्य क्षिपसि॥ १९॥

ता उभौ चतुरः पदः संप्रसारयाव स्वर्गे लोके प्रोर्णुवाथां वृषा वाजी रेतोधा रेतो दधातु॥ २०॥

[तौ। उभौ। चतुरः। पदः। सम्प्रसारयावेतिसम् प्रसारयाव। स्वर्गइतिस्वः गे। लोके। प्र। ऊर्णवाथाम्। वृषा। वाजी। रेतोधाइतिरेतः धाः। रेतः। दधातु॥२०॥]

हे अश्व! आओ हम-तुम दोनों अपने चार पैर फैलावें। (अध्वर्यु—) हे अश्वमहिषी! तुम दोनों इस स्वर्गीय यज्ञभूमि में स्वयं को चादर से ढँक लो। (महिषी घोड़े के लिङ्ग को खींचकर अपनी योनि घुसेड़ती है।) वीर्यवान् अश्व, वीर्य को धारण कराने वाला मुझमें स्ववीर्य को धारण करे॥ २०॥

उ० ता उभौ। यौ आवां कृतसंकेतौ तौ उभौ त्वं चाहं च। चतुरः पदः पादान्। द्वौ तव संबन्धिनौ द्वौ च मम संबन्धिनौ। संप्रसारयाव। एवं हि संबन्धे संवेशप्रकार इत्यभिप्रायः। अधीवासेन प्रच्छादयति। स्वर्गे लोके। 'एष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुꣳ संज्ञपयन्ति'। प्रोर्णुवाथाम्। ऊर्णोतिराच्छादने। प्रोर्णुवनं कुरुतमित्यध्वर्युराह। अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते। वृषा वाजी वृषा सेक्ता वाजी अश्वः रेतोधा रेतसः धारयिता रेतो दधातु आसिञ्चतु॥ २०॥

म० पूर्वमन्त्रशेषः। तौ त्वमहं च उभौ चतुरः पदः पादानावां संप्रसारयाव तव द्वौ मम द्वौ एवं संवेशनप्रकारः 'अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोक इति' (का० २०।६।१४)। अधीवासेनाश्वमहिष्यौ छादयति अध उपरिष्टाच्चाच्छादनक्षमं वासोऽधीवासः। अश्वदेवत्यम्। अध्वर्युर्वदति। हे अश्वमहिष्यौ, युवां स्वर्गे लोकेऽस्यां यज्ञभूमौ प्रोर्णुवाथां वास आच्छादयतम्। 'ऊर्णुञ् आच्छादने' 'एष वै स्वर्गो लोको यत्र पशुꣳ संज्ञपयन्ति' (१३।२।८।५) इति श्रुतेः। 'अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति' (का० २०।६।

१६)। महिषी स्वयमेवाश्वशिश्नमाकृष्य स्वयोनौ स्थापयति। अश्वदेवत्यम्। वाजी अश्वो रेतो दधातु मयि वीर्यं स्थापयतु। कीदृशोऽश्वः। वृषा सेक्ता रेतोधाः रेतो दधातीति रेतोधाः वीर्यस्य धारयिता ॥ २० ॥

उत्सक्थ्या अवगुदं धेहि समञ्जिं चारया वृषन्। यः स्त्रीणां जीवभोजनः ॥ २१ ॥

[उत्सक्थ्याऽइत्युत् सक्थ्याः । अव । गुदम् । धेहि । सम् । अञ्जिम् । चारय । वृषन् ॥ यः । स्त्रीणाम् । जीवभोजनऽइतिजीव भोजनः ॥२१॥]

(यजमान घोड़े से कहता है—) हे सेचक अश्व ! उठी जंघाओं वाली इस महिषी की योनि में अपना लिङ्ग डालो—उसे आगे-पीछे चलाओ। यह लिङ्ग ही स्त्रियों का जीवन और भोजन है ॥ २१ ॥

उ० उत्सक्थ्या। गायत्र्याऽश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते। उद्गते सक्थिनी यस्याः सा उत्सक्थी तस्या उत्सक्थ्या महिष्याः। अवगुदं धेहि अवाचीनं गुदम् रेतो धेहि सिञ्च। कथमितिचेत्। समञ्जिं चारया वृषन् संचारय अञ्जिम्। अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिः पुंस्त्वजननमुक्तम्। हे वृषन् सेक्तः। कथंभूतोऽञ्जिः। यः स्त्रीणां जीवभोजनः यस्मिन्सति स्त्रियो जीवन्तीत्युच्यन्ते। यस्मिंश्च सति भोजनादीन् भोगान् लभ्यते। स जीवभोजनः ॥ २१ ॥

म० 'उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते' (का० २०। ६। १७)। अश्वदेवत्या गायत्री। हे वृषन् सेक्तः अश्व, महिष्या गुदमव गुदोपरि रेतो धेहि वीर्यं धारय। कीदृश्याः। उत्सक्थ्याः उत् ऊर्ध्वे सक्थिनी ऊरू यस्याः सा उत्सक्थी तस्याः। कथं तदाह। अञ्जिं लिङ्गं संचारय। अनक्ति व्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिर्लिङ्गम्। लिङ्गं योनौ प्रवेशय। योऽञ्जिः स्त्रीणां जीवभोजनः जीवयति जीवः भोजयति भोजनः जीवश्चासौ भोजनश्च जीवभोजनः। यस्मिन् लिङ्गे योनौ प्रविष्टे स्त्रियो जीवन्ति भोगांश्च लभन्ते तं प्रवेशय ॥ २१ ॥

यकाऽसकौ शकुन्तिकाऽऽहलगिति वञ्चति। आहन्ति गभे पसो निगल्गलीति धारका ॥ २२ ॥

[यका। असकौ। शकुन्तिका। आहलक्। इति। वञ्चति ॥ आ। हन्ति। गभे। पसः। नि। गल्गलीति। धारका ॥२२॥]

(कुमारी कन्या से अध्वर्यु चूत की ओर अंगुली दिखाकर—) यह (चूत) कौन-सी छोटी फुदकी 'आहलग्' शब्द कर रही है ? जब भग में शिश्न को मारते (=धक्के लगाते) हैं, तब योनि लिङ्ग को मानो निगल लेती है ॥ २२ ॥

उ० इत उत्तरं दशाब्रह्मणोऽभिमेथिन्यः पुंस्त्वजनन-मुक्तम्। द्वितीयोपरिष्टाद्बृहती। अत्र च यो यत्र भण्यते स, तत्र देवतात्वमुपगच्छति। अध्वर्युः कुमारीमभिमेथयति। यकासकौ। अकच्प्रत्ययोऽत्र कुत्सायाम्। अङ्गुल्या प्रदर्शयन्नाह। यकाऽसकौ शकुन्तिका। अल्पे कन् प्रत्ययः। अल्पीयसी पक्षिणीव। आहलक् इति प्रकारवचनम्। हलेहले इति ब्रुवन्ती। वञ्चति त्वरितं गच्छति। चपलेत्यर्थः। तस्या अपि आहन्ति। हन्तिर्गत्यर्थः। आगच्छति। अन्तर्भावितण्यर्थो वा। आगमयति प्रवेशयति। अत्यर्थं वाहन्ति। गभे पसः गभ इति आद्यन्तवर्णविपर्ययः। पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः। भगे शिश्नमाहन्तीत्यर्थः। अथ तदा निगल्गलीति अत्यर्थं शुक्रं मुञ्चति धारका योनिः। यद्वा शब्दानुकरणम् निगल्गलीति गिरते वा। निगिरति शिश्नं योनिः ॥ २२ ॥

म० 'अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकाविति दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्याᳪ हये-हयेऽसाविलामच्युमच्य' (का० २०। ६। १८)। अध्वर्य्वादयः पञ्च हये हयेऽसाविति संबुध्यन्तनामोच्चारणपूर्वकं संमुखीकृत्य यकासकाविति दशर्चसंबन्धिनीभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां कुमारीपत्नीभिः सहसोपहासं संवदन्ते। तत्र प्रथममध्वर्युः कुमारीं पृच्छति कुमारि हये हये कुमारि यकासकौ शकुन्तिकेत्यर्थः। कुमार्यादिदेवत्या दश तन्मध्ये द्वितीयोपरिष्टाद्बृहती अन्या नवानुष्टुभः। 'अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः' (पा० ५। ३। ७१) इति अकच् कुत्सायाम्। अल्पा शकुन्तिः शकुन्तिका 'अल्पे' (पा० ५। ३। ८५) इति कन्। अङ्गुल्या योनिं प्रदर्शयन्नाह। यका या असकौ असौ शकुन्तिका अल्पपक्षिणीव आहलक् शब्दानुकरणम्। हले हले इति शब्दयन्ती वञ्चति गच्छति। स्त्रीणां शीघ्रगमने योनौ हलहलाशब्दो भवतीत्यर्थः। गभे वर्णविपर्यय आर्षः। भगे योनौ शकुनिसदृश्यां यदा पसो लिङ्गमाहन्ति आगच्छति। 'पस इति पसतेः स्पृशतिकर्मणः' (निरु० ५। १६) इति यास्कः। पुंस्प्रजननस्य नाम। हन्तिर्गत्यर्थः। यदा भगे शिश्नमागच्छति तदा धारका धरति लिङ्गमिति धारका योनिर्निगल्गलीति नितरां गलति वीर्यं क्षरति। यद्वानुकरणम्। गल्गलेति शब्दं करोति ॥ २२ ॥

यकोऽसकौ शकुन्तक आहलगिति वञ्चति। विवक्षत इव ते मुखमध्वर्यो मा नस्त्वमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

[यकः। असकौ। शकुन्तकः ॥ विवक्षतऽइवेतिविवक्षतःइव। ते। मुखम्। अध्वर्य्योऽइत्यध्वर्य्यो। मा। नः। त्वम्। अभि। भाषथाः ॥२३॥]

(कुमारी शिश्न की ओर अंगुली दिखाकर—) हे अध्वर्यो ! यह कौन-सा पक्षि तेरे आगे 'आहलग्' शब्द करता हुआ रेंग रहा है ? यह तो कुछ कहता हुआ तेरा मुख-सा लगता है। अध्वर्यो ! आगे कुछ मत कहो ॥ २३ ॥

उ० अध्वर्युं प्रत्याह कुमारी। यकोऽसकौ। यकः असकौ यः असौ शकुन्तक इव आहलगिति वञ्चति। तस्याश्लीलं भाषिणः किमन्यत् ब्रवीमि। विवक्षत इव ते मुखम्। असाधु वक्तुमिच्छत इव ते मुखं पश्यामि अतो हे अध्वर्यो, मा नः अस्मान् त्वमभिभाषथाः ॥ २३ ॥

म० कुमारी अध्वर्युं प्रत्याह। अङ्गुल्या शिश्नं प्रदर्शयन्त्याह। हे अध्वर्यो, यकः यः असकौ असौ शकुन्तकः पक्षीव विवक्षतः वक्तुमिच्छतस्ते तव मुखमिव आहलगिति वञ्चति इतस्ततश्चलति अग्रभागे सच्छिद्रं लिङ्गं तव मुखमिव भासते। अतो नोऽस्मान्प्रति मा अभिभाषथाः मा वद तुल्यत्वात् ॥ २३ ॥

मा॒ता च॑ ते पि॒ता च॒ तेऽग्रं॑ वृ॒क्षस्य॑ रोहतः। प्रति॒लामीति॑ ते पि॒ता ग॒भे मु॒ष्टिम॑तꣳसयत् ॥ २४ ॥

[मा॒ता। च॒। ते॒। पि॒ता। च॒। ते॒। अग्र॑म्। वृ॒क्षस्य॑। रो॒ह॒तः॒ ॥ प्र। ति॒ला॒मि॒। इति॑। ते॒। पि॒ता। ग॒भे। मु॒ष्टिम्। अ॒त॒ꣳस॒य॒त् ॥२४॥]

(ब्रह्मा महिषी से कहता है—) हे महिषि ! तुम्हारी माता और तुम्हारा पिता जब खाट पर चढ़ते हैं। 'मैं स्नेहित करता हूँ' —ऐसा कहकर तेरा पिता मुट्ठी से शिश्न को भग में घुसेड़ता है। (—उसी से तू पैदा हुई है) ॥ २४ ॥

उ० ब्रह्मा महिषीमभिमेथति। माता च ते। हे महिषि, यदा माता च तव पिता च तव। अग्रं वृक्षस्य। वार्क्ष्यस्येति तद्धितलोपः। वार्क्ष्यस्य पर्यङ्कस्य उपरितनं भागं रोहतः मैथुनार्थमेकं पर्यङ्कमारोहत इति अश्लीलाभिप्रायं वचनम् तदा प्रतिलामीति 'तिल स्नेहने'। स्नेहाम्यहमनेन कर्मणा इति एवमिति प्रकारवचनं वदन्। तव पिता गभे भगे मुष्टिं मुष्ट्याकारं शिश्नम् अतंसयत् अक्षिपत्। एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

म० ब्रह्मा महिषीमाह। महिषि हे महिषि, ते तव माता च पुनस्ते तव पिता यदा वृक्षस्य वृक्षजस्य काष्ठमयस्य मञ्चकस्याग्रमुपरिभागं रोहतः आरोहतः तदा ते पिता गभे भगे मुष्टिं मुष्टितुल्यं लिङ्गमतंसयत् तंसयति प्रक्षिपति एवं तवोत्पत्तिरित्यश्लीलम्। 'तसि अलंकृतौ' चुरादिः। लिङ्गमुत्थानेनालंकरोति वा। किं कुर्वन्। प्रतिलामीति वदन्निति शेषः। 'तिल स्नेहने' तव भोगेन स्निह्यामीति वदन्। एवं तवोत्पत्तिः ॥ २४ ॥

मा॒ता च॑ ते पि॒ता च॒ तेऽग्रं॑ वृ॒क्षस्य॑ क्रीडतः। विव॑क्षत इव ते॒ मु॒खं॒ ब्रह्म॒न्मा त्वं वदो॒ ब॒हु ॥ २५ ॥

[अ॒ग्रे। वृ॒क्षस्य॑। क्री॒ड॒त॒ः ॥ ब्रह्म॑न्। मा। त्वम्। व॒द॒ः। ब॒हु ॥२५॥]

(महिषी—) हे ब्रह्मन् ! तुम्हारे भी माता-पिता जब खाट पर रति-क्रीडा करते हैं...... । कुछ और कहने की इच्छा कर रहा है तुम्हारा मुख। हे ब्रह्मन् ! तुम अधिक कुछ मत कहो ॥ २५ ॥

उ० महिषी प्रत्याह। माता च ते। हे ब्रह्मन्, यदा माता च ते पिता च ते अग्रे वृक्षस्य पर्यङ्कस्य क्रीडतः। तदा त्वमुत्पन्नः। तुल्योत्पत्तिरावयोः। यश्चोभयोर्दोषो नत्तमेकश्चोदयितुमर्हति। एवं सति यदसाधु वदितुमिच्छत इव ते मुखं पश्यामि तत् हे ब्रह्मन्, मा त्वं वदो बहु ॥ २५ ॥

म० सानुचरी महिषी ब्रह्माणं प्रत्याह। हे ब्रह्मन्, ते तव माता ते पिता च यदि वृक्षस्य वृक्षविकारस्य मञ्चकस्याग्रे क्रीडतः रमेते तदा तवोत्पत्तिरिति तवापि तुल्यम्। 'यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः। नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे' इति न्यायात्त्वयेदं न वक्तव्यमिति भावः। एवं सत्यपि विवक्षतः वक्तुमिच्छोरिव ते तव मुखं लक्ष्यत इति शेषः। हे ब्रह्मन्, त्वं मा बहु वदः मा ब्रूहि ॥ २५ ॥

ऊ॒र्ध्वामे॑ना॒मुच्छ्रा॑पय गि॒रौ भा॒रꣳ हर॑न्निव। अथा॑स्यै॒ मध्य॑मेधताꣳ शी॒ते वाते॑ पु॒नन्नि॑व ॥ २६ ॥

[ऊ॒र्ध्वाम्। ए॒ना॒म्। उ॒त्। श्रा॒प॒य॒। गि॒रौ। भा॒रम्। हर॑न्निवेतिहर॑न्। इ॒व ॥ अथ॑। अ॒स्यै॒। मध्य॑म्। ए॒ध॒ता॒म्। शी॒ते। वाते॑। पु॒नन्नि॑वेति॑पुनन्। इ॒व ॥२६॥]

(उद्गाता वावाता के प्रति—) अरे भाई ! इस वावाता को जरा ऊपर तो उठाओ—जैसे भार को वहन करते हुए (थकने पर) जरा ऊपर उठाते हैं। तब इसका मध्य योनिभाग फूल उठेगा, जैसे शीत वायु में अनाज उसाते समय कृषक अनाज से भरी डलिया को ऊपर उठाता है ॥ २६ ॥

उ० उद्गाता वावातामभिमेथयति ऊर्ध्वामेनाम् कंचित्पुरुषमाह। ऊर्ध्वामेनां वावाताम् उच्छ्रितां कुरु। कथमिव। गिरौ भारं मध्ये निगृह्य हरेत् एवमेनां मध्ये निगृह्य ऊर्ध्वामुच्छ्रापय। अथ यथेत्येतस्य स्थाने। तथाच उच्छ्रापय यथा अस्या वावाताया मध्यं योनिप्रदेशः एधताम्। 'एध वृद्धौ' वृद्धिं यायात् अथैनां गृह्णीयाः। शीते वाते पुनन्निव। यथा कृषीवलः धान्यं वाते शुद्धं कुर्वन् ग्रहणमोक्षौ झटिति करोति ॥ २६ ॥

म० उद्गाता वावातामाह। कंचिन्नरं प्रत्याह। हे नर, एनां वावातामूर्ध्वामुच्छ्रापय उच्छ्रितां कुरु। कथमिव। गिरौ

भारं हरन्निव । यथा कश्चित् गिरौ पर्वते भारं हरन् पर्वतोपरि भारमारोपयन् यथा तमुच्छ्रयति तथैनामूर्ध्वां कुरु । कथमूर्ध्वा कार्या तदाह । अथेति निपातो यथार्थः । यथा अस्यै अस्या वावाताया मध्यमेधतां योनिप्रदेशो वृद्धिं यायात् । यथा योनिर्विशाला भवति तथा मध्ये गृहीलोच्छ्रापयेत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह । शीते वाते पुनन्निव । यथा शीतले वायौ वाति पुनन्धान्यपवनं कुर्वाणः कृषीवलो धान्यपात्रं यथा ऊर्ध्वं करोति तथेत्यर्थः ॥ २६ ॥

ऊर्ध्वमे॑नमुच्छ्र्यताद्गिरौ भार॑ꣳ हर॑न्निव । अथा॑स्य मध्य॑मेजतु शी॒ते वाते॑ पुनन्नि॑व ॥ २७ ॥

[ऊर्द्ध्वम् । एनम् । उत् । श्रयतात् ॥ अथ । अस्य । मद्ध्यम् । एजतु ॥२७॥]

(वावाता उद्गाता के प्रति—) अरे भाई ! कोई इस उद्गाता को जरा ऊपर उठाओ, जैसे पर्वत पर भार वहन करते हुए थक कर उसे जरा ऊपर उठाते हैं। तब इस मध्यलिंगभाग का कम्पन करे, जैसे शीत वायु में अनाज उसाते हुए कृषक का हाथ कम्पन करता है ॥ २७ ॥

उ० वावाता प्रत्याहोद्गातारम् । भवतोप्येतदेवम् । ऊर्ध्वमेनम् । उद्गातारमुच्छ्रयतात् उच्छ्रापय । अत्र स्त्री पुरुपायते । गिरौ भारं हरन्निव । अथैवं क्रियमाणस्यास्य मध्यं प्रजननम् एजतु चलतु । अथैनं निगृहीष्व शीते वाते पुनन्निव यवान् ॥ २७ ॥

म० वावातोद्गातारं प्रत्याह । भवतोऽप्येतत्समानम् । हे नर, एनमुद्गातारमूर्ध्वमुच्छ्रयतात् ऊर्ध्वं कुरु । गिरौ भारमिति पूर्ववत् । अथ यथास्य उद्गातुर्मध्यं लिङ्गमेजत् कम्पताम् 'एजृ कम्पने' लोट् । शीते वाते उक्तम् ॥ २७ ॥

यद॑स्या अꣳहुभेद्याः॑ कृ॒धु स्थूलमु॑पात॑सत् । मु॒ष्काविद॑स्या एजतो गोश॒फे श॑कुलावि॑व ॥ २८ ॥

[यत् । अस्याः । अꣳहुभेद्या इत्यꣳहु भेद्याः । कृधु । स्थूलम् । उपातसदित्युप अतसत् ॥ मुष्कौ । इत् । अस्याः । एजतः । गोशफ इति गो शफे । शकुलाविवेति शकुलौ इव ॥२८॥]

(होता परिवृक्ता के प्रति—) जब छोटी योनि वाली के भग में छोटा-मोटा लिंग घुसता है, तब अण्डकोष इसकी चूत के ऊपर ही कम्पन करते रह जाते हैं, जैसे गाय के पैर में भरे हुए जल में दो मत्स्य गति करें ॥ २८ ॥

उ० होता परिवृक्तामभिमेथयति । यदस्याः । यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः । अंहुभेद्याः अल्पयोनेः । अंहुः हन्तव्यः भेद्यप्रदेशः प्रजननमस्या इति अंहुभेदी तस्याः अंहुभेद्याः । कृधु इति ह्रस्वनाम । ह्रस्वं शिश्नम् स्थूलं च उपातसत् उपसङ्गच्छेत् । अथ तदा अल्पत्वात् योनेः स्थूलत्वात् ह्रस्वत्वाच्च दुःप्रजननस्य । मुष्कौ वृषणौ इत् एवम् अस्याः प्रजननस्योपरि एजतः । 'एजृ कम्पने' कम्पनं कुरुतः । कथमिव गोशफे गोष्पदे उदकपूर्णे । शकुलाविव मत्स्याविव ॥२८॥

म० होता परिवृक्तामाह । यत् यदा अस्याः परिवृक्तायाः कृधु ह्रस्वं स्थूलं च शिश्नमुपातसत् उपगच्छेत् योनिं प्रति गच्छेत् 'तंस उपक्षये' तदा मुष्कौ वृषणौ इत् एव अस्याः योनेरुपरि एजतः कम्पेते । लिङ्गस्य स्थूलत्वाद्योनेरल्पत्वाद्वृषणौ वहिस्तिष्ठत इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । गोशफे जलपूर्णे गोः खुरे शकुलौ मत्स्याविव यथा उदकपूर्णे गोः पदे मत्स्यौ कम्पेते । कृध्विति ह्रस्वनाम । कीदृश्या अस्याः । अंहुभेद्याः अंहु भगं भेद्यं विदार्यं यस्याः सा अंहुभेदी तस्याः, अंहुर्भिद्यते यस्या वा ॥ २८ ॥

यद्दे॒वासो॑ ल॒लाम॑गुं॒ प्रवि॑ष्टी॒मिन॒मावि॑षुः । स॒क्थ्ना दे॑दिश्यते॒ नारी॑ स॒त्यस्या॑क्षि॒भुवो॒ यथा ॥ २९ ॥

[यत् । देवासः । ललामगुमिति ललाम गुम् । प्र । विष्टीमिनम् । आविषुः ॥ सक्थ्ना । देदिश्यते । नारी । सत्यस्य । अक्षिभुव इत्यक्षि भुवः । यथा ॥२९॥]

(परिवृक्ता होता के प्रति—) जब यह देवजन प्रकर्ष से श्लेष्मास्रावी लिंग को भग में प्रविष्ट करते हैं, तब मात्र जंघास्थियों से नारी कही जाती है (—अन्यथा उसके सर्वांश का लोप हो जाता है, क्योंकि सुरतिरत पुरुष नारी को सर्वांशतः छाप लेता है।), जैसे कि आँख से देखे सत्य का विश्वास। (यदि कोई यह कहे कि यह ब्राह्मण तो साक्षात् देवता हैं—विद्वान् हैं। यह डरते-डरते साधारण रति करते होंगे। वह भी किसी आसन आदि के साथ नहीं। तो यह 'कान की सुनी' के समान असत्यप्राय है। 'आँख की देखी' के समान सत्य यही है कि ऊपर के यह देवता भोगकाल में नारी की जान ले लेते हैं) ॥ २९ ॥

उ० परिवृक्ता प्रत्याह । यद्देवासः । होतृप्रमुखान् सर्वानेव ऋत्विजः परिवदति । यदा एते देवासः शिश्नदेवाः शिश्नक्रीडनाः । ललामगुम् । ललामेति सुखमभिधीयते । सुखं कर्तुं गच्छतीति ललामगुः शिश्नम् । यद्वा ललामेति पौण्ड्रमभिधीयते । शिश्नं हि योनिं प्रविशत् पौण्ड्रं भवति । प्रविष्टीमिनम् प्रवेश्य विष्टभ्य च । आविषुः आलिङ्गनचुम्बनादिभिर्निगृह्णीयुर्नारीम् । अथ तदा सक्थ्ना देदिश्यते नारी सक्थिकृतेन कुटिलगमनेन निर्दिश्यते लक्ष्यते नारी । नहि तस्याः किंचिदव्याप्तं पुरुषेण भवति अन्यत्र सक्थ्न इत्यभिप्रायः । कथमिव सत्यस्याक्षिभुवो यथा । द्विप्रकारं सत्यम् अक्षिप्रभवमनक्षिप्रभवं चेति । अक्षिग्राह्यमक्षिप्रभवम् । तत्र हि सर्वं व्याप्तं भवति । अन-

क्षिप्रभवं श्रोत्रग्राह्यम्। तत्तु साकाङ्क्षं वक्तुराप्ततामपेक्षते। अतो विशिनष्टि अक्षिभुव इति। सत्यस्य अक्षिभुवो यथा अवितथत्वं तथेति ॥ २९ ॥

म० परिवृक्ता होतारमाह । यत् यदा देवासः देवाः दीव्यन्ति क्रीडन्ति देवा होत्रादय ऋत्विजो ललामगुं लिङ्गं प्र आविषुः योनौ प्रवेशयन्ति । 'अव रक्षे गतौ कान्तौ तृप्तौ प्रीतौ द्युतौ श्रुतौ । प्राप्तौ श्लेषेऽर्पणे वेशे भागे वृद्धौ गृहे वधे ॥'इत्युक्तेरत्रावधातुः प्रवेशनार्थः। लुङ् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति वर्तमाने लुङ् 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८२) इति प्रोपसर्गेण व्यवधानम्। ललामेति सुखनाम। ललाम सुखं गच्छति प्राप्नोति ललामगुः शिश्नः। यद्वा ललामं पुण्ड्रं गच्छति ललामगुः लिङ्गं योनिं प्रविशदुत्थितं पुड्राकारं भवतीत्यर्थः। कीदृशं ललामगुम्। विष्टीमिनं 'ष्टीम क्लेदे' विशेषेण स्तीमनं क्लेदनं विष्टीमः घञ्प्रत्ययः विष्टीमः क्लेदोऽस्यास्ति विष्टीमी तम् 'अत इनिठनौ' (पा० ५।२। ११५) इत्यस्त्यर्थे इनिप्रत्ययः। शिश्नस्य योनिप्रवेशे क्लेदनं भवतीत्यर्थः । यदा देवाः शिश्नक्रीडिनो भवन्तो ललामगुं योनौ प्रवेशयन्ति तदा नारी सक्थ्ना ऊरुणा ऊरुभ्यां देदिश्यते निर्दिश्यते अत्यन्तं लक्ष्यते। दिश्यतेर्यङ्प्रत्ययः । भोगसमये सर्वस्य नार्यङ्गस्य नरेण व्याप्तत्वादूरुमात्रं लक्ष्यते इयं नारीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। सत्यस्याक्षिभुवो यथेति। सत्यं द्विविधम् अक्षिभ्यां भवतीत्यक्षिभु प्रत्यक्षं। एकं च श्रोत्रग्राह्यम्। षष्ठ्यौ तृतीयार्थे। भवति यथा कश्चिदक्षिभुवा प्रत्यक्षेण सत्येन निर्दिश्यते तत्र विश्वासो भवति तथा ऊरुणा दृष्टेन नारीति लक्ष्यत इत्यर्थः । श्रोत्रग्राह्ये तु सत्ये वक्तुराप्ततमत्वमपेक्षितम् ॥ २९ ॥

यद्धरि॒णो यव॒मत्ति॒ न पु॒ष्टं प॒शु मन्य॑ते। शू॒द्रा यदर्य॑जारा॒ न पोषा॑य धनायति ॥ ३० ॥

[यत्। हु॒रिणः। यव॑म्। अत्ति॑। न। पुष्टम्। प॒शु। मन्य॑ते ॥ शूद्रा। यत्। अर्य॑जा॒रेत्यर्य॑ जारा। न। पोषा॑य। धनायति ॥३०॥]

(क्षत्ता पालागली के प्रति—) जब किसी किसान के हरे-भरे खेत में घुसकर कोई हिरन उसके खेत को चरता है, तो किसान यह नहीं स्वीकार करता कि हरे-भरे धान्यों को चरकर पशु मोटा हो गया होगा। वह तो यही जानकर दुःखी होता है कि उसका खेत चर लिया गया। इसी प्रकार जब कोई शूद्रा किसी धनी की रखैल बन जाती है, तब उसका पति यह नहीं समझता कि अब उसके घर में प्रभूत धन आएगा। वह तो यही जानता है कि उसकी स्त्री व्यभिचारिणी हो गई ॥ ३० ॥

उ० क्षत्ता पालागलीमभिमेथयति । यद्धरिणः। यदा हरिणो मृगः यवं सस्यम् अत्ति भक्षयति। अथ तदा क्षेत्री न पुष्टं पशु। पशुमिति प्राप्ते विभक्तिलोपः । पुष्टं पशुम् मन्यते अवगच्छति । मम क्षेत्रं भक्षितमिति यथा। एवं शूद्रा यत् यस्य शूद्रस्य भर्तुः। अर्यजारा अर्यः वैश्यः जारो यस्याः सा अर्यजारा भवेत् तदा स शूद्रः क्षेत्री। न पोषाय ममैतदिति मन्यते । नच तस्यां धनायति धनमिव च तां न मन्यते परस्योपभोग्यत्वात् ॥ ३० ॥

म० क्षत्ता पालागलीमाह । यत् यदा हरिणो यवमत्ति मृगो यदा क्षेत्रस्थं धान्यं भक्षयति तदा क्षेत्री पशु पशुं हरिणं पुष्टं न मन्यते मम धान्यभक्षणेन पशुः पुष्टो जातः सम्यगिति न जानाति किंतु मदीयं क्षेत्रं भक्षितमिति दुःखी भवतीत्यर्थः । पशुशब्दात् 'सुपां सुलुक्' इत्यमो लुक् । एवं शूद्रा शूद्रजातिः स्त्री यदा अर्यजारा भवति 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (पा० ३।१।१०३) इति निपातनादर्यो वैश्यो जार उपपतिर्यस्याः सा अर्यजारा। 'शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः' (पा० ४।१।४) इति शूद्राज्जात्यर्थे टाप्। वैश्यो यदा शूद्रां गच्छति तदा शूद्रः पोषाय न धनायते पुष्टिं न गच्छति मद्भार्या वैश्येन भुक्ता सती पुष्टा जातेति न मन्यते किंतु व्यभिचारिणी जातेति दुःखितो भवतीत्यर्थः । 'अशनायोदन्य–' (पा० ७।४। ३४) इति क्यचि धनायतीति इच्छार्थे निपातः ॥ ३० ॥

यद्धरि॒णो यव॒मत्ति॒ न पु॒ष्टं ब॒हु मन्य॑ते। शू॒द्रो यदर्या॑यै जा॒रो न पोष॒मनु॑मन्यते ॥ ३१ ॥

[ब॒हु। मन्य॑ते ॥ शूद्रः। यत्। अर्या॑यै। जा॒रः। न। पोष॑म्। अनु। म॒न्य॒ते ॥३१॥]

(पालागली क्षत्ता के प्रति—) जब हरिण अनाज खाता है, तब 'पशु पुष्ट हो गया, क्या प्रसन्नता की बात है'—किसान ऐसा नहीं मानता। जब शूद्र किसी धनी की स्त्री का जार बन जाता है, तब वैश्य भी इसे अपनी पुष्टि नहीं स्वीकार नहीं करता। बल्कि वह क्लेशित ही होता है ॥ ३१ ॥

उ० पालागली प्रत्याह। यद्धरिणो यवमत्ति न पुष्टं बहु मन्यते क्षेत्रीति। यदुक्तं भवतोप्येतदेवमिति सोल्लुण्ठमाह। इयांस्तु विशेषः। शूद्र यत् अर्यायै अर्यायाः वैश्यायाः जारः जारयिता । तदा क्षेत्री वैश्यः आत्मनः पोषं नानुमन्यते। नहि सा तस्य पोष्या निकृष्टश्च शूद्रः उत्कृष्टा वैश्या इति। समाप्तमश्लीलभाषणम् ॥ ३१ ॥

म० पालागली क्षत्तारमाह। यदा हरिणो यवमत्ति तदा बहु यथा तथा पशुं पुष्टं न मन्यते। इदं भवतोऽपि तुल्यम्। इयान् विशेषः। यत् यदा शूद्रः अर्यायै अर्याया वैश्याया जारो भवति तदा वैश्यः पोषं पुष्टिं नानुमन्यते मम स्त्री पुष्टा जातेति नानुमन्यते किंतु शूद्रेण नीचेन भुक्तेति क्लिश्यतीत्यर्थः। अश्लीलभाषणं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभि नो मुखा करत्प्र ण आयूंषि तारिषत् ॥३२॥

[दधिक्राव्ण्ऽइतिदधि क्राव्णः। अकारिषम्। जिष्णोः। अश्वस्य। वाजिनः ॥ सुरभि। नः। मुखा। करत्। प्र। नः। आयूंषि। तारिषत् ॥३२॥]

(अश्व के पास सोई हुई महिषी को उठाकर, ऋत्विज्—) विधून होते हुए-से गमनकारि जयशील और वेगवान् अश्व की पवित्रता के लिए हमने यह अश्लील भाषण किया है। अब यह यज्ञ हमारे मुखों को सुगन्धित (=पवित्र) करे और हमारी आयुओं को बढ़ावे ॥ ३२ ॥

उ० ऋत्विजो यजमानश्च सुरभिमतीमृचमन्तत आहुः वाचमेवं पुनन्ति। दधिक्राव्णः। अनुष्टुब्वैश्वदेवत्या। यत् दधिक्राव्णः अश्वस्य संस्कारार्थमश्लीलभाषणं अकारिषं अकार्षम् अकार्ष्म कृतवन्तः। वचनव्यत्ययः एकवचनस्य स्थाने बहुवचनं बोध्यम्। उपरिष्टाद्बहूनि पदानि बहुवचनान्तानि दृश्यन्ते। किंभूतस्य दधिक्राव्णः। जिष्णोः जेतुः अश्वस्य अशनस्य व्यापिनः वाजिनः। 'ओविजी भयचलनयोः' वेजनवतः तत्र सुरभीणि सुगन्धीनि। अश्लीलभाषणेन हि दुर्गन्धीनि मुखानि भवन्ति पापहेतुत्वात्। नः अस्माकं मुखानि। निकारलोपश्छान्दसः। करत् करोतु यज्ञ इत्यध्याहारः। किंच। प्राणः आयूंषि तारिषत्। प्रतारिषत् प्रवर्धयतु च नः अस्माकम्। बहुवचनं बाल्ययौवनवृद्धवयोपेक्षम् ॥ ३२ ॥

म० 'महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्ण इत्याहुः' (का० २०।६।२१)। महिषीं यजमानस्य प्रथमपरिणीतां पत्नीमश्वसमीपसुप्तामुत्थाप्य पुरुषा अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारो मन्त्रं पठेयुरिति सूत्रार्थः। वामदेवात्मजदधिक्रावदृष्टाश्वदेवत्यानुष्टुप्। वयमध्वर्योदयः अकारिषमकार्ष्म कृतवन्तः। वचनव्यत्ययः। अश्लीलभाषणमिति शेषः। किमर्थम्। अश्वस्य संस्कारायेति शेषः। अश्वसंस्कारायाश्लीलभाषणं कृतवन्त इत्यर्थः। कीदृशस्याश्वस्य। दधिक्राव्णः दधाति धारयति नरमिति दधिः 'आदृगमहन-' (पा० ३।२।१७१) इति किप्रत्ययः। दधिः सन् क्रामतीति दधिक्रावा। तस्य 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (पा० ३।२।७५) इति वनिप्प्रत्ययः 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्-' (पा० ६।४।४१) इति धातोराकारः। जिष्णोः जयनशीलस्य। वाजिनः वजति गच्छतीति वाजी वाजोऽस्यास्तीति वा वाजी तस्य च नोऽस्माकं मुखा मुखानि सुरभि सुरभीणि करत् करोतु यज्ञ इति शेषः। अश्लीलभाषणेन दुर्गन्धं प्राप्तानि मुखानि सुरभीणि यज्ञः करोत्वित्यर्थः। तथाच श्रुतिः 'सुरभिमतीमृचमन्ततोऽन्वाहुर्वाचमेव पुनन्तः' (१३।२।९।९) इति। सुरभिशब्दाद्विभक्तिलोपः। किंच नोऽस्माकमायूंषि जीवनानि बाल्ययौवनवार्धकानि प्रतारिषत् प्रतारयतु प्रवर्धयतु। लेटि रूपम् ॥ ३२ ॥

गायत्री त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्पङ्क्त्या सह। बृहत्युष्णिहा ककुप् सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३३ ॥

[गायत्री। त्रिष्टुप्। त्रिस्तुबितित्रि स्तुप्। जगती। अनुष्टुप्। अनुस्तुबित्यनु स्तुप्। पङ्क्त्या। सह ॥ बृहती। उष्णिहा। ककुप्। सूचीभिः। शम्यन्तु। त्वा ॥३३॥]

(तीनों पत्नियाँ ताँबा-चाँदी-सोने की सुइयों से घोड़े की खाल को छेदती हैं)। गायत्री, त्रिष्टुप्, जगती, अनुष्टुप्, पंक्ति के साथ बृहती, उष्णिक् और ककुप्, हे अश्व! तुम्हें इन सुइयों से संस्कृत करें ॥ ३३ ॥

उ० पन्थयोसि पथं कल्पयन्ति। गायत्री त्रिष्टुप् षड्भिर्ऋग्भिः। तत्राद्या उष्णिक् चतस्रोऽनुष्टुभः परा त्रिष्टुप्। गायत्री च त्रिष्टुप् च जगती च अनुष्टुप् च पङ्क्त्या सह बृहती च। उष्णिहा सह ककुप् च। सूचीभिः शम्यन्तु त्वाम् हे अश्व, मनमगानामभेदेन (?) वर्त्मनि दर्शनं सूचीभिः क्रियते तेन पथा असिः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

म० 'तिस्रः पत्न्योऽसि पथान्कल्पयन्त्यश्वस्य' सूचीभिर्लौहराजतसौवर्णीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्रीत्रिष्टुबिति द्वाभ्यां द्वाभ्याम् (का० २०।७।१)। गायत्री त्रिष्टुबिति षडृचे द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यः ताम्ररूप्यस्वर्णमयीभिः प्रत्येकमेकाधिकशतसंख्याभिः सूचीभिरश्वाङ्गेऽसेः शासस्य मार्गान्कुर्वन्ति। शासस्य सुखप्रवेशाय सूचीभिर्वितुद्य वितुद्याश्वत्वचं जर्जरीकुर्वन्तीति सूत्रार्थः। अश्वदेवत्याः षडृचः आद्योष्णिक्। हे अश्व, गायत्री त्रिष्टुप् जगती अनुष्टुप् पङ्क्त्या सह बृहती उष्णिहा सह ककुप् एतानि छन्दांसि सूचीभिरेताभिः त्वां शम्यन्तु संस्कुर्वन्तु। विकरणव्यत्ययः। असिपथार्थं त्वग्भेदनं संस्कारः ॥ ३३ ॥

द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः। विच्छन्दा याश्च सच्छन्दाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥

[द्विपदाऽइतिद्वि पदाः। याः। चतुष्पदाः। चतुःपदाऽइतिचतुः पदाः। त्रिपदाऽइतित्रि पदाः। याः। च। षट्पदाऽइतिषट् पदाः ॥ विच्छन्दाऽइतिवि छन्दाः। याः। च। सच्छन्दाऽइतिस छन्दाः ॥३४॥]

द्विपदा, जो त्रिपदा, चतुष्पदा और षट्पदा छन्द हैं। विगत छन्दभाव और जो छन्द-लक्षण युक्त छन्द हैं, हे अश्व! वे तुझे इन सुइयों के साथ संस्कृत करें ॥ ३४ ॥

उ० द्विपदा याः । याः द्विपदाः याश्च चतुष्पदाः याश्च त्रिपदाः याश्च षट्पदाः । याश्च विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः । विषमाक्षराः विषमपदाः छन्दोलक्षणेनानभिसंबद्धाः । याश्च सच्छन्दाः अन्यूनातिरिक्ताक्षराश्छन्दसां जातयः ताः सर्वाः सूचीभिः शम्यन्तु त्वाम् ॥ ३४ ॥

म० चतस्रोऽनुष्टुभः । द्वे पदे यासां ता द्विपदाः याः चतुष्पदाः याः त्रिपदाः याः षट्पदाः याः विच्छन्दाः विगतं छन्दो याभ्यस्ताः छन्दोलक्षणहीनाः याः सच्छन्दाः छन्दोलक्षणयुताः ताः सर्वाः छन्दोजातयः हे अश्व, सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३४ ॥

महानाम्न्यो रेवत्यो विश्वा आशाः प्रभूवरीः । मैघीर्विद्युतो वाचः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३५ ॥

[महानाम्न्यऽइतिमहा नाम्न्यः । रेवत्यः । विश्वाः । आशाः । प्रभूवरीरितिप्र भूवरीः ॥ मैघीः । विद्युतऽइतिवि द्युतः । वाचः ॥३५॥]

महानाम्नी शक्वरी ऋचाएँ, रैवतसाम की रेवती ऋचा, समर्थी सभी दिशाएँ तथा मेघ की वैद्युद् वाणियाँ, हे अश्व ! इन सुइयों के साथ तुम्हें संस्कृत करें ॥ ३५ ॥

उ० महानाम्न्यो रेवत्यः । महानाम्न्य ऋचः शाक्वर्य इति या भण्यन्ते । रेवत्य एता अपि रेवत्यः । रैवतं तासु साम भवति । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । प्रभूवरीः प्रभूततमाः । मैघीः मेघे भवाः विद्युतः तदुत्पन्ना याश्च वाचः ताः सर्वाः सूचीभिः शम्यन्तु । शमनेन हविः कुर्वन्तु त्वाम् ॥ ३५ ॥

म० महत् नाम यासां ता महानाम्न्यः शक्वर्य ऋचः । रेवत्यः ऋचः यस्यामृचि रैवतं साम गीयते सा रेवती । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । कीदृश्य आशाः । प्रभूवरीः प्रभवन्ति सर्वभूतानि धारयितुं समर्था भवन्ति प्रभूवर्यः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति वनिप् 'ऋन्नेभ्यः—' (पा० ४ । १ । ५) इति ङीप् 'वनो र च—' (पा० ४ । १ । ७) इति तस्य रेफः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । मेघे भवा मैध्यः । पूर्वसवर्णः । मेघोत्था विद्युतः वाचो वेदलक्षणा अन्या अपि । एताः सर्वाः सूचीभिः हे अश्व, त्वां शम्यन्तु हविः कुर्वन्तु ॥ ३५ ॥

नार्यस्ते पत्न्यो लोम विचिन्वन्तु मनीषया । देवानां पत्न्यो दिशः सूचीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ३६ ॥

[नार्यः । ते । पत्न्यः । लोम । वि । चिन्वन्तु । मनीषया ॥ देवानाम् । पत्न्यः । दिशः ॥३६॥]

हे अश्व ! राजा की पत्नि-स्त्रियाँ बुद्धि के साथ तुम्हारे रोओं को तोड़ें । देवों की पत्नियाँ और दिशाएँ सुइयों से तुम्हें संस्कृत करें ॥ ३६ ॥

उ० नार्यस्ते । नृणामपत्यानि बहूनि स्त्रीलक्षणानि नार्यः । ते तव । पत्न्यः यजमानस्य पत्न्यः । लोम लोमानि विचिन्वन्तु पृथक्कुर्वन्तु । मनीषया मनस इच्छया मनसः पर्यालोचनेन । देवानां च याः पत्न्यः दिशः ताः सर्वाः सूचीभिः शम्यन्तु शमनेन हविष्कुर्वन्तु त्वाम् ॥ ३६ ॥

म० हे अश्व, नार्यः नृणामपत्यानि स्त्रियः ते तव लोम रोमाणि मनीषया मनसः इच्छया विचार्य विचिन्वन्तु पृथक् कुर्वन्तु । रोमेत्यत्र जातावेकवचनं विभक्तिलोपो वा । कीदृश्यो नार्यः । पत्न्यः 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (पा० ४ । १ । ३३) इति नकारः । यजमानभार्या महिष्याद्या इत्यर्थः । किंच देवानामिन्द्रादीनां पत्न्यः दिशः प्राच्याद्याः सूचीभिः त्वां शम्यन्तु ॥ ३६ ॥

रजता हरिणीः सीसा युजो युज्यन्ते कर्मभिः । अश्वस्य वाजिनस्त्वचि सिमाः शम्यन्तु शम्यन्तीः ॥ ३७ ॥

[रजताः । हरिणीः । सीसाः । युजः । युज्यन्ते । कर्मभिरितिकर्म भिः ॥ अश्वस्य । वाजिनः । त्वचि । सिमाः । शम्यन्तु । शम्यन्तीः ॥३७॥]

चाँदी, सोना तथा ताम्बे या लोहे की गुच्छीकृता सुइयाँ अश्व के शरीर में छेद करने के कर्मों के द्वारा अश्व-शरीर से संयोग प्राप्त करती हैं । वेगवान् अश्व की त्वचा में छिद्र बनाती हुई सुइयाँ सीमा का निर्माण करें ॥ ३७ ॥

उ० रजता हरिणीः । रजतसुवर्णसीसमय्यः सूच्यः । युजः सहयोजनाः । युज्यन्ते कर्मभिः सीमालक्षणैः याः ताः अश्वस्य वाजिनः वेजनवतः त्वचि रोमसु सीमाः । सिमाशब्दः सीमपर्यायो मर्यादावचनः । सीमानं कुर्वाणाः शम्यन्तु हविः कुर्वन्तु । शम्यन्तीः हविष्कुर्वाणाः अश्वम् ॥ ३७ ॥

म० रजताः रजतमय्यः हरिणीः हरिण्यः सुवर्णमय्यः सीसाः सीसं ताम्रं तन्मय्यः । 'त्रय्यः सूच्यो भवन्ति लोहमय्यो रजता हरिण्यः दिशो वै लोहमय्योऽवान्तरदिशो रजता ऊर्ध्वा हरिण्यस्ताभिरेवैनं कल्पयन्ति' (१३ । २ । १० । ६) इति श्रुतेः । सूचीनां त्रिरूपत्वादश्वसंस्कारक्षमत्वम् । ताः सूच्यः कर्मभिः अश्वदेहे सीमाकरणलक्षणैः युज्यन्ते योगं प्राप्नुवन्ति । सीमाकरणयोग्या भवन्तीत्यर्थः । कीदृश्यस्ताः । युजः युज्यन्ते ता युजः संयुताः । एकीभूता इत्यर्थः । ताः सूच्यो वाजिनो वेगवतोऽश्वस्य त्वचि सिमाः सीमारेखाः शम्यन्तु सम्यक् कुर्वन्तु । सिमाशब्दः सीमापर्यायः । कीदृश्यस्ताः । शम्यन्तीः शम्यन्त्यः संस्कारं कुर्वाणाः ॥ ३७ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय । इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमउक्तिं यजन्ति ॥ ३८ ॥

हे प्रिय ! जिस प्रकार किसान यथाक्रम यवों को घास से पृथक् करके काटते हैं, उसी प्रकार उन्हीं के लिए यहाँ लोक में भोजनादि सम्पन्न करो—जो दर्भासन पर बैठ कर स्तुतियों या हवियों के द्वारा देवों का यजन करते हैं ॥ ३८ ॥

उ० कुविदङ्गेति व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

म० इयं व्याख्याता (अ० १० । क० ३२) ॥ ३८ ॥

कस्त्वाऽऽच्छ्यति कस्त्वा विशास्ति कस्ते गात्राणि शम्यति । क उ ते शमिता कविः ॥ ३९ ॥

[कः । त्वा । आ । छ्यति । कः । त्वा । वि । शास्ति । कः । ते । गात्राणि । शम्यति ॥ कः । ऊँऽइत्यूँ । ते । शमिता । कविः ॥३९॥]

हे अश्व ! स्वयं प्रजापति ही तुम्हें काटता है । प्रजापति ही तुम्हारी त्वचा को पृथक् करता है । प्रजापति ही तुम्हारे अंगों को काटता है । विद्वान् प्रजापति ही तुम्हारा काटने वाला है, अन्य नहीं ॥ ३९ ॥

उ० अश्वं विशास्ति अनुवाकेन षडृचेन । तत्राद्या गायत्री परा अनुष्टुभः । कस्त्वा । कः प्रजापतिः त्वाम् आच्छ्यति । 'छो छेदने' । आच्छिनत्ति त्वचः । कश्च प्रजापतिः त्वां विशास्ति त्वचा वियोजयति । कश्च प्रजापतिः ते तव गात्राणि शरीराणि शम्यति शमनेन हविर्भावमापादयति । क उ ते प्रजापतिरेव ते शमिता कविः मेधावी क्रान्तदर्शनः । यद्वा प्रश्नरूपोऽयं मन्त्रः । कोऽयं मनुष्यः त्वाम् आच्छ्यति कश्च त्वां विशास्ति कश्च ते गात्राणि शम्यति । कश्च उ ते शमिता कविः । न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । उः पादपूरणः ॥ ३९ ॥

म० 'अश्वं विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वाऽऽच्छ्यतीति' (का० २० । ७ । ६) । षडृचेनानुवाकेनाश्वं विशास्ति अश्वोदरं पाटयति मेदस उद्धरणाय । वपाया अभावात् उदरमध्यस्थं स्थानं घृताभं घनं श्वेतं मांसं मेद इति सूत्रार्थः । अश्वदेवत्याः षडृचः । आद्या गायत्री । हे अश्व, कः प्रजापतिः त्वा त्वामाच्छ्यति छिनत्ति । 'छो छेदने' लट् 'ओतः श्यनि' (पा० ७ । ३ । ७१) इति ओकारलोपः । हे अश्व, कः त्वां विशास्ति त्वचा वियोजयति । ते तव गात्राणि कः शम्यति शमनेन हविः करोति । कः उ कश्च प्रजापतिरेव कविर्मेधावी ते तव शमिता शमयिता । प्रजापतिरेव सर्वं करोति नाहमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

ऋतवस्त ऋतुथा पर्व शमितारो विशासतु । संवत्सरस्य तेजसा शमीभिः शम्यन्तु त्वा ॥ ४० ॥

[ऋतवः । ते । ऋतुथेत्यृतुथा । पर्व । शमितारः । वि । शासतु ॥ संवत्सरस्य । तेजसा । शमीभिः । शम्यन्तु । त्वा ॥४०॥]

हे अश्व ! संवत्सर के तेज से ऋतु के अनुसार ऋतुएँ तुम्हारी अस्थि-ग्रन्थियों को काटें । वे कर्मों के द्वारा तुम्हें हविः भाव प्राप्त करावें ॥ ४० ॥

उ० यस्मिन् पक्षे कस्त्वा प्रजापतिस्त्वेति व्याख्यातं तस्मिन्पक्षे प्रतार्यते । ऋतवस्ते । ऋतवश्च तव शमितारः ऋतुथा ऋतावृतौ काले काले पर्व पर्वणि । संवत्सरस्य च तेजसा । शमीभिः कर्मभिः शम्यन्तु शमनेन हविर्भावमापादयन्तु त्वां । हे अश्व, यदा तु कः त्वां विशासितुं समर्थो मनुष्य एवं व्याख्यातं तदा ऋतवो देवाः ते शमितार इत्येवं व्याख्येयम् ॥ ४० ॥

म० पञ्चानुष्टुभः । हे अश्व, ऋतवः शमितारः ऋतुथा ऋतौ ऋतौ काले काले तें तव पर्वणि पर्वाणि अस्थिग्रन्थीन् शमीभिः कर्मभिः विशासतु भिन्नानि कुर्वन्तु । केन संवत्सरस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य तेजसा । किंच ऋतवः त्वा त्वां शम्यन्तु पर्वविशासनेन हविः कुर्वन्तु ॥ ४० ॥

अर्धमासाः परूꣳषि ते मासा आच्छ्यन्तु शम्यन्तः । अहोरात्राणि मरुतो विलिष्टꣳ सूदयन्तु ते ॥ ४१ ॥

[अर्द्धमासा इत्यर्द्ध मासाः । परूꣳषि । ते । मासाः । आ । छ्यन्तु । शम्यन्तः ॥ अहोरात्राणि । मरुतः । विलिष्टमितिवि लिष्टम् । सूदयन्तु । ते ॥४१॥]

हे अश्व ! अर्धमास और मास संस्कार करते हुए तुम्हारे पर्वों को काटें । दिन-रात्रि व मरुत् तुम्हारे लघु अंगों को सन्धित करें ॥ ४१ ॥

उ० अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च ते तव परूंषि पर्वाणि आच्छ्यन्तु आच्छिन्दन्तु । शम्यन्तः शमनेन हविर्भावमापादयन्तः । किंच । अहोरात्राणि मरुतश्च विलिष्टं दुःश्लिष्टं सूदयन्तु । 'षूद क्षरणे' पठितोऽपीह संधाने वर्तते वाक्ययोगात् । संदधन्तु ते तव ॥ ४१ ॥

म० अर्धमासाः पक्षाः मासाश्च तदभिमानिनो देवाः शम्यन्तः संस्कुर्वन्तः सन्तो हे अश्व, ते तव परूंषि पर्वाणि आच्छ्यन्तु समन्ताच्छिन्दन्तु । 'ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी' इति कोशः । किंच अहोरात्राणि अहोरात्राभिमानिदेवा मरुतश्च देवाः ते तव विलिष्टं 'लिश अल्पीभावे' विशेषेणाल्पमङ्गम् तत् सूदयन्तु संदधतु 'सूद क्षरणे' अत्र सन्धानार्थः व्यर्थ मास्तु ॥ ४१ ॥

दैव्या॑ अध्व॒र्यव॒स्त्वाच्छ्य॑न्तु॒ वि च॑ शासतु।
गात्रा॑णि पर्व॒शस्ते॒ सिमाः॑ कृण्वन्तु॒ शम्य॑न्तीः ॥४२॥

[दैव्याः॑ । अ॒ध्व॒र्यव॑ः । त्वा॒ । आ । छ्य॒न्तु॒ । वि । च॒ । शा॒स॒तु॒ ॥ गात्रा॑णि । प॒र्व॒शऽइति॑पर्व॒शः । ते॒ । सिमाः॑ । कृ॒ण्व॒न्तु॒ । शम्य॑न्तीः ॥४२॥]

दैवी अध्वर्यु अश्विनौ तुम्हें काटें और हविः रूप प्रदान करें। संस्कृत करती हुई पर्वशः सीमारेखाएँ वे देव तुम्हारे शरीर में बनावें ॥ ४२ ॥

उ० दैव्या अध्वर्यवः। ये च दैव्या दिव्या अध्वर्यवः अश्विप्रभृतयः ते च त्वा त्वाम् आच्छ्यन्तु विच शासतु चकारो भिन्नक्रमः। विशासतु च। किंच गात्राणि पर्वशः ते तव सिमाः मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु। शम्यन्तीः मर्यादादर्शनेन शमनं कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

म० देवानामिमे दैव्याः अश्विनौ देवानामध्वर्यू इत्युक्तत्वात् अश्विप्रभृतयो देवसंबन्धिनोऽध्वर्यवः हे अश्व, त्वा त्वामाच्छ्यन्तु आच्छिन्दन्तु विशासतु च। चकारो भिन्नक्रमः। हविः कुर्वन्तु। किंच ते तव गात्राणि। विभक्तिव्यत्ययः। गात्रेषु शरीरेषु पर्वशः पर्वणि पर्वणि सिमाः सीमा मर्यादाः कृण्वन्तु कुर्वन्तु। 'कृ करणे' स्वादिः। कीदृशीः सीमाः। शम्यन्तीः संस्कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥

द्यौस्ते॑ पृथि॒व्य॒न्तरि॑क्षं वा॒युश्छि॒द्रं पृ॑णातु ते।
सूर्य॑स्ते॒ नक्ष॑त्रैः स॒ह लो॒कं कृ॑णोतु साधु॒या ॥ ४३ ॥

[द्यौः । ते॒ । पृ॒थि॒वी । अ॒न्तरि॑क्षम् । वा॒युः । छि॒द्रम् । पृ॒णा॒तु॒ । ते॒ ॥ सूर्य॑ः । ते॒ । नक्ष॑त्रैः । स॒ह । लो॒कम् । कृ॒णो॒तु॒ । सा॒धु॒येति॑सा॒धु॒ या ॥४३॥]

हे अश्व! पृथ्वी, द्यौ, अन्तरिक्ष और वायु तुम्हारे छिद्र को भर दें। नक्षत्रों के साथ सूर्य तुम्हारे सुष्ठुलोक को बनावे—तुम्हें स्वर्ग दे ॥ ४३ ॥

उ० द्यौस्ते द्यौश्च ते तव पृथिवी च अन्तरिक्षं च वायुश्च छिद्रं पृणातु पूरयतु ते। किंच। सूर्यश्च ते तव नक्षत्रैः सह लोकं स्थानं कृणोतु। साधुया साधुम्। द्वितीयार्थे या छान्दसः ॥ ४३ ॥

म० द्यौः स्वर्गः पृथिवी अन्तरिक्षं लोकत्रयाभिमानिनो देवाः अग्निवायुसूर्याः वायुरन्योऽपि शरीरस्थः प्राणादिः हे अश्व, ते तव छिद्रं पृणातु। वचनव्यत्ययः पृणन्तु पूरयन्तु। यत् न्यूनं तत् पूरयन्तु। किंच नक्षत्रैः सह नक्षत्रयुक्तः सूर्यः ते तव साधुया साधुं समीचीनं लोकं कृणोतु करोतु। 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना साधुशब्दात्परस्यामो यादेशः। सूर्यस्ते उत्तमं लोकं ददात्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

शं ते॒ परे॑भ्यो॒ गात्रे॑भ्यः॒ शम॒स्त्वव॑रेभ्यः। शम॒स्थभ्यो॑ म॒ज्जभ्यः॒ शम्व॑स्तु त॒न्वै॒ तव॑ ॥ ४४ ॥

[शम् । ते॒ । परे॑भ्यः । गात्रे॑भ्यः । शम् । अ॒स्तु॒ । अव॑रेभ्यः ॥ शम् । अ॒स्थभ्य॒ऽइत्य॒स्थ भ्यः॑ । म॒ज्जभ्य॒ऽइति॑म॒ज्ज भ्यः॑ । शम् । ऊँ॒ऽइत्यूँ॑ । अ॒स्तु॒ । त॒न्वै॒ । तव॑ ॥४४॥]

हे अश्व! तुम्हारे शिर-प्रभृति उत्तम अंग को शान्ति मिले; अन्य छोटे अंगों को शान्ति मिले और अस्थि-मज्जा के लिए शान्ति होवे। अधिक क्या, हे अश्व! तुम्हारे शरीर मात्र को ही शान्ति प्राप्त होवे ॥ ४४ ॥

उ० शं ते सुखं ते तव अस्तु। हे अश्व, परेभ्यः गात्रेभ्यः। शं सुखम् अवरेभ्यः अस्तु। शम् अस्थभ्यः अस्थिभ्यः मज्जभ्यश्च अस्तु। शं चास्तु तन्वै शरीराय। षष्ठ्यर्थे छन्दसि चतुर्थी वक्तव्येति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तन्वाः तव ॥४४॥

म० हे अश्व, ते तव परेभ्योऽवयवेभ्य उच्चेभ्यः शिरआदिभ्यः शं सुखमस्तु। अवरेभ्यः अधःस्थेभ्यश्च पादादिभ्यो गात्रेभ्यः शमस्तु। अस्थभ्यः तवास्थिभ्यश्च शमस्तु। 'अस्थिदधि-' (पा० ७।१।७५) इत्यस्यानुवृत्तौ 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा० ७।१।७६) इति सूत्रेण हलादावप्यस्थिशब्दस्यानङादेशः। मज्जभ्यः पृष्ठधातुभ्योऽपि शमस्तु। किंबहुना तव तन्वै तन्वाः सर्वस्यापि शरीरस्य शमु सुखमेवास्तु। षष्ठी चतुर्थ्यर्थे। आशिषि वा चतुर्थी। उ एवार्थे ॥ ४४ ॥

कः स्वि॑देका॒की च॑रति॒ क उ॑ स्विज्जायते॒ पुनः॑।
कि॒ꣳ स्वि॒द्धि॒मस्य॑ भेष॒जं किं॒वाव॒प॑नं म॒हत् ॥ ४५ ॥

कौन अकेला चलता है? कौन पुनः उत्पन्न होता है? कौन हिम का भोजन है और क्या महद् आवपन है? ॥ ४५ ॥

उ० इत उत्तरं ब्रह्मोद्यमष्टादशर्चम्। तत्राद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः कास्विदासीत्पूर्वचित्तिरित्याद्याश्च चतस्रोऽनुष्टुभः त्रिष्टुभोऽन्याः। होताध्वर्युं पृच्छति कः स्विदेकाकी इति ॥ ४५॥

म० 'प्रागवपाहोमाद्धोताध्वर्युश्च सदसि संवदेते चतसृभिः' (का २०।७।१०)। कः स्विदेकाकीति पूर्ववत्। वपाहोमात्प्राक् च चतसृभिः पूर्ववदुक्तिप्रत्युक्त्या सदोमध्ये गत्वा होता अध्वर्युश्च संवादं कुरुतः। अष्टादश ऋचो ब्रह्मोद्यसंज्ञाः[1]। ब्रह्मोद्यं परस्परं संवादः। आद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः का स्विदित्याद्याश्च (५३) अनुष्टुभः। होताध्वर्युं पृच्छति। व्याख्याता ॥ ४५ ॥

सूर्य॑ एका॒की च॑रति च॒न्द्रमा॑ जायते॒ पुनः॑।
अ॒ग्निर्हि॒मस्य॑ भेष॒जं भूमि॑रा॒वप॑नं म॒हत् ॥ ४६ ॥

१. उत्तरप्रत्युत्तरैः परस्परं संवादो ब्रह्मोद्यम्.

सूर्य एकाकी संचरण करता है। चन्द्रमा पुनः उत्पन्न होता है। अग्नि हिम का भोजन है और यह पृथ्वी ही महद् आवपन है ॥ ४६ ॥

उ० तं प्रत्याह । सूर्य एकाकी चरति । अग्रे व्याख्यातौ ॥ ४६ ॥

म० व्याख्याता ॥ ४६ ॥

किꣳस्वित्सूर्यसमं ज्योतिः किꣳ समुद्रसमꣳ सरः । किꣳस्वित्पृथिव्यै वर्षीयः कस्य मात्रा न विद्यते ॥ ४७ ॥

[किम् । स्वित् । सूर्यसममितिसूर्य्यं समम् । ज्योतिः । किम् । समुद्रसममितिसमुद्र समम् । सरः ॥ किम् । स्वित् । पृथिव्यै । वर्षीयः । कस्य । मात्रा । न । विद्यते ॥४७॥]

सूर्य के समान कौन-सी ज्योति है ? समुद्र के समान कौन-सा सरोवर है ? पृथ्वी से बढ़कर कौन है और किसकी इयत्ता नहीं है ? ॥ ४७ ॥

उ० अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । किꣳस्वित्सूर्यसमं ज्योतिः । किंच समुद्रसमं सरः । किंस्वित्पृथिव्यै पृथिव्याः वर्षीयः महत्तरम् । कस्य च मात्रा परिमाणं न विद्यते नास्ति ॥ ४७ ॥

म० अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । हे होतः, स्विदिति तर्के । सूर्यसमं सूर्यमण्डलतुल्यं ज्योतिः तेजः किं तत् ब्रूहि । समुद्रसमं सरः किं स्वित् । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् वर्षीयः महत्तरं किं स्वित् । 'प्रियस्थिर-' (पा० ६ । ४ । १५७) इत्यादिना वृद्धस्य वर्षादेशः । कस्य मात्रा परिमाणं न विद्यते ॥ ४७ ॥

ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमꣳ सरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यते ॥ ४८ ॥

[ब्रह्म । सूर्यसममितिसूर्य्यं समम् । ज्योतिः । द्यौः । समुद्रसममितिसमुद्र समम् । सरः ॥ इन्द्रः । पृथिव्यै । वर्षीयान् । गोः । तु । मात्रा । न । विद्यते ॥४८॥]

ब्रह्म सूर्य के समान ज्योति है। द्यौ समुद्र के समान सरोवर है। इन्द्र पृथ्वी से बढ़कर या चिरन्तन है और गाय की इयत्ता नहीं है ॥ ४८ ॥

उ० तं प्रत्याह । ब्रह्म सूर्यसमम् । ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा सूर्यसमं ज्योतिः । द्यौः समुद्रसमं सरः । इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् महत्तरः । गोस्तु मात्रा न विद्यते । गवा हि यज्ञो धार्यते । स जातः कारणं भवतीत्येतदभिप्रायम् । पृथिवी वा गौः ॥४८॥

म० होता प्रत्याह सूर्यसमं ज्योतिर्ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं च । समुद्रसमं सरो द्यौरन्तरिक्षं यतो वृष्टिर्भवति । पृथिव्यै पृथिव्याः सकाशात् इन्द्रः वर्षीयान् वृद्धतरः । तु पुनः गोः धेनोः मात्रा न विद्यते यज्ञधारकत्वात् ॥ ४८ ॥

पृच्छामि त्वा चितये देवसख यदि त्वमत्र मनसा जगन्थ । येषु विष्णुस्त्रिषु पदेष्वेष्टस्तेषु विश्वं भुवनमाविवेशाँ३॥ ॥४९॥

[पृच्छामि । त्वा । चितये । देवसखेतिदेव सख । यदि । त्वम् । अत्र । मनसा । जगन्थ ॥ येषु । विष्णुः । त्रिषु । पदेषु । एष्टऽइत्या इष्टः । तेषु । विश्वम् । भुवनम् । आ । विवेशा३ ॥४९॥]

हे देवमित्र उद्गातर् ! मैं तुमसे ज्ञान के लिए पूछता हूँ कि क्या तुम इस विषय में कभी विचारवान् हुए थे कि विष्णु ने जिन तीन पदों—आहवनीय, गार्हपत्य व दक्षिणाग्नि में यजन किया है, उन्हीं में सर्व जगत् समा गया है ? ॥ ४९ ॥

उ० ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि त्वा भवन्तं चितये । 'चिती संज्ञाने' परिज्ञानाय । हे देवसख उद्गातः । यदि त्वम् अत्र पृष्टः सन्मनसा प्रश्नविवेचनाय सूक्ष्मानर्थान् जगन्थ अवगच्छसि । येषु विष्णुः यज्ञः त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु आ इष्टः । यजेरेतद्रूपम् । तेषु विश्वं भुवनं भूतजातम् । आविवेश उत नेति प्रश्ने प्लुतः ॥ ४९ ॥

म० 'ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति' (का० २० । ७ । ११) । ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति पृच्छामीति । चकाराच्चतुर्भ्रृत्विग्भिः सदसि ब्रह्मोद्गातारौ संवदेते । ब्रह्मा उद्गातारं पृच्छति । पृच्छामि । देवानां सखा देवसखः 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' हे देवसख देवानां मित्र उद्गातः, त्वा त्वां चितये ज्ञानायाहं पृच्छामि । अत्र मत्कृते प्रश्ने यदि त्वं मनसा जगन्थ जनासि गमेर्लिट् । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । किं पृच्छसीत्यत आह । विष्णुः यज्ञो येषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु एष्टः आ इष्टः यागेन तर्पितः । यजेः क्तः । तेषु त्रिषु पदेषु विश्वं सर्वं भुवनमाविवेश प्रविष्टमुत नेति प्रश्ने प्लुतः ॥ ४९ ॥

अपि तेषु त्रिषु पदेष्वस्मि येषु विश्वं भुवनमाविवेश । सद्यः पर्येमि पृथिवीमुत द्यामेकेनाङ्गेन दिवो अस्य पृष्ठम् ॥ ५० ॥

[अपि । तेषु । त्रिषु । पदेषु । अस्मि । येषु । विश्वम् । भुवनम् । आविवेशेत्या विवेश ॥ सद्यः । परि । एमि । पृथिवीम् । उत । द्याम् । एकेन । अङ्गेन । दिवः । अस्य । पृष्ठम् ॥५०॥]

हे ब्रह्मन् ! उन्हीं तीन स्थानों में (तुम्हारे साथ) मैं भी विद्यमान रहता हूँ कि जिनमें यह समस्त लोक समा गया है। मैं तत्क्षण ही इस पृथ्वी पर घूम आता हूँ और इस द्युलोक में भी। एक ही अंग मन से मैं इस स्वर्ग के उत्तम स्थान को भी जानता हूँ ॥ ५० ॥

उ० प्रत्याह । अपि तेषु तेषु अहमस्मि अपि त्वं चेत्यपिशब्दः । तेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु त्रिषु पदेषु । अहमस्मि त्वं च । केषु येषु । विश्वं भूतजातम् । आविवेश आविष्टम् । यत्पुनरेतदुक्तं भवता यदि त्वमत्र मनसा जगन्थेति । अत्र ब्रूमः । सद्यः एककालमेव । पर्येमि परिगच्छामि पृथिवीम् । उत अपिच द्याम् एकेन अङ्गेन मनसा अस्य दिवः पृष्ठं च किमुत भूतानि तत्राविष्टानीति ॥ ५० ॥

म० उद्गाता प्रत्याह । येषु त्रिषु पदेषु विश्वं भुवनमाविवेशेति यत्त्वया पृष्टम् तेषु त्रिषु पदेषु गार्हपत्यादिषु अहमस्मि अहमपि तत्रैव स्थितोऽस्मि । अपिशब्दात् त्वं च तत्रैवासि । किमेतावदेव जानामि किंतु पृथिवीमुतापि च द्यां स्वर्गं दिवः स्वर्गस्य पृष्ठमुपरिभागमपि सद्यः तत्क्षणमेव एकेनाङ्गेन मनसा पर्येमि परिगच्छामि सर्वं जानासि किंपुनर्भूतानि प्रविष्टानीति भावः ॥ ५० ॥

केष्व॒न्तः पुरु॑ष॒ आ वि॑वेश॒ कान्य॒न्तः पुरु॑षे॒ अर्पि॑तानि । ए॒तद्ब्र॑ह्म॒न्नुप॑वल्हामसि त्वा॒ किᳩं᳖ स्वि॑न्नः॒ प्रति॑वोचा॒स्यत्र॑ ॥ ५१ ॥

[केषु॑ । अ॒न्तरित्य॒न्तः । पुरु॑षः । आ । वि॒वे॒श॒ । कानि॑ । अ॒न्तरित्य॒न्तः । पुरु॑षे । अर्पि॑तानि ॥ ए॒तत् । ब्र॒ह्म॒न् । उप॑ । व॒ल्हा॒म॒सि॒ । त्वा॒ । किम् । स्वि॒त् । नः॒ । प्रति॑ । वो॒चा॒सि॒ । अत्र॑ ॥५१॥]

किनके अन्दर पुरुष प्रविष्ट हो गया ? कौन पुरुष के अन्दर पिरोए हुए हैं ? हे ब्रह्मन् ? यह प्रश्न मैं तुमसे स्पर्धा से पूछ रहा हूँ। तुम इस विषय में हमें क्या प्रत्युत्तर देते हो ? ॥ ५१ ॥

उ० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । केष्वन्तः । केषु अन्तर्मध्ये पुरुषः आविवेश आविष्टः प्रविष्टः । कानि चान्तः मध्ये पुरुषे अर्पितानि । एतत् हे ब्रह्मन् उपवल्हामसि । 'वल्ह प्राधान्ये' । इह तु आह्वानपूर्वे संहर्षे वर्तते । उपसङ्गम्याहूयोत्क्षिप्य बाहू पृच्छामि भवन्तम् किंस्विन्नः किं पुनरस्माकं प्रति वोचासि मध्ये पुरुष आविवेश । किंच तानि प्राणाधीनानि करणानि अन्तः पुरुषे अर्पितानि । एतत् त्वा भवन्तं प्रति मन्वानः प्रतिजानानः अस्मि अवस्थितः । नच मायया प्रज्ञया भवसि उत्तरः उद्गातृतरः मत् प्रति ब्रवीषि अत्र प्रश्ने ॥ ५१ ॥

म० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन्, पुरुषः केषु पदार्थेषु अन्तर्मध्ये आविवेश प्रविष्टः । पुरुषे अन्तः पुरुषमध्ये कानि वस्तूनि अर्पितानि स्थापितानि । एतत् त्वा त्वां वयमुपवल्हामसि उपवल्हामः स्पर्धया पृच्छामः 'वल्ह प्राधान्यपरिभाषणहिंसादानेषु' लट् 'इदन्तो मसि' अत्र प्रश्ने । किं स्वित् त्वं प्रतिवोचासि प्रतिवदसि । 'वच उम्' (पा० ७।४।२०) इति लेटि छान्दस उम् । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्याडागमः ॥ ५१ ॥

प॒ञ्चस्व॒न्तः पुरु॑ष॒ आ वि॑वेश॒ तान्य॒न्तः पुरु॑षे॒ अर्पि॑तानि । ए॒तत्त्वात्र॑ प्रति॒मन्वा॒नो अ॑स्मि॒ न मा॒यया॑ भव॒स्युत्त॑रो॒ मत् ॥ ५२ ॥

[प॒ञ्चस्विति॒ पञ्च॑ सु॑ । अ॒न्तरित्य॒न्तः । पुरु॑षः । आ । वि॒वे॒श॒ । तानि॑ । अ॒न्तरित्य॒न्तः । पुरु॑षे । अर्पि॑तानि ॥ ए॒तत् । त्वा॒ । अत्र॑ । प्र॒ति॒म॒न्वा॒न इति॑ प्रति मन्वा॒नः । अ॒स्मि॒ । न । मा॒यया॑ । भ॒व॒सि॒ । उत्त॑र॒ इत्युत् त॑रः । मत् ॥५२॥]

पाँच भूतों के अन्दर पुरुष प्रविष्ट हो गया है। वे पाँचों भूत इस पुरुष के अन्दर पिरोए हुए हैं। हे उद्गातर् ! यह मैं तुम्हें अपना प्रतिद्वन्द्वी मानकर बतला रहा हूँ। बुद्धि से तुम मुझसे बढ़कर नहीं हो ॥ ५२ ॥

उ० प्रत्याह । पञ्चस्वन्तः पञ्चस्विति प्राणाः ख्यायन्ते । पञ्चसु प्राणेषु मत्तः मामपेक्ष्य ॥ ५२ ॥

म० ब्रह्मा प्रत्याह । पुरुषः आत्मा पञ्चसु प्राणेषु अन्तः प्राणमध्ये आविवेश प्रविष्टः तानि प्रसिद्धानि श्रोत्राधिकरणानि पुरुषे अन्तः मध्ये अर्पितानि । प्राणात्मनामन्योन्यापेक्षासिद्धिरित्यर्थः । नचात्मानमन्तरेण प्राणाः ख्यायन्ते 'न प्राणानन्तरेणात्मेति' बह्वृचश्रुतेः । यद्वा पञ्चसु भूतेषु भूम्यादिषु आत्मा प्रविष्टस्तानि चात्मनि प्रविष्टानि 'तानि सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः । उद्गातः, अहमत्र प्रश्ने । त्वा त्वां प्रति एतदुत्तरं प्रतिमन्वानः प्रतिजानानोऽस्मि । एवमुत्तरं ददामीत्यर्थः । किंच मायया बुद्ध्या मत् मत्तः उत्तरोऽधिकस्त्वं न भवसि । मत्तो बुद्धिमान्नासीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

का स्वि॑दासीत्पू॒र्वचि॑त्तिः॒ किᳩं᳖ स्वि॑दासीद्बृ॒हद्वयः॑ । का स्वि॑दासीत्पिलिप्पि॒ला का स्वि॑दासीत्पिश॒ङ्गिला ॥ ५३ ॥

पूर्वचित्ति क्या थी ? बड़ा भारी पक्षी कौन था ? पिलिप्पिला कौन थी और पिशङ्गिला कौन थी ? ॥ ५३ ॥

उ० होताध्वर्युं पृच्छति । कास्विदासीत् ॥ ५३ ॥

म० 'पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का स्विदिति' (का० २०।७।१२)। ततः सदसो निष्क्रम्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदेः पश्चादुपविश्य पूर्वौ पूर्वोक्तौ होत्रध्वर्यू चतुर्ऋग्भिः संवदेते इति सूत्रार्थः । होताध्वर्युं पृच्छति । व्याख्याता (११) ॥ ५३ ॥

द्यौरासीत्पूर्वचित्तिरश्व आसीद्बृहद्वयः । अविरासीत्पिलिप्पिला रात्रिरासीत्पिशंगिला ॥ ५४ ॥

वर्षा पूर्वचित्ति थी। अश्व बृहत् पक्षी था। पृथ्वी पिलिप्पिला थी और रात्रि पिशङ्गिला थी ॥ ५४ ॥

उ० प्रत्याह । द्यौरासीत् व्याख्यातौ ॥ ५४ ॥

म० व्याख्याता (१२) ॥ ५४ ॥

का ईमरे पिशंगिला काईं कुरुपिशंगिला । क ईमास्कन्दमर्षति कईं पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

[का । ईम् । अरे । पिशङ्गिला । का । ईम् । कुरुपिशङ्गिलेतिकुरु पिशङ्गिला ॥ कः । ईम् । आस्कन्दमित्त्या स्कन्दम् । अर्षति । कः । ईम् । पन्थाम् । वि । सर्प्पति ॥५५॥]

पिशङ्गिला कौन है और कुरु पिशङ्गिला कौन है ? कौन यह कूद कर चलता है और कौन सरक कर मार्ग को पार करता है ? ॥ ५५ ॥

उ० अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । का ईमरे । ईमिति चकारार्थे । अरे इत्यामन्त्रितविषयः । उभावपि निपातौ । का च अरे होतः, पिशङ्गिला । का च कुरुपिशङ्गिला । कश्च आस्कन्दम् अर्षति कश्च पन्थां विसर्पति ॥ ५५ ॥

म० अध्वर्युर्होतारं पृच्छति । ईमिति निपातश्चार्थः । अरे होतः, का च पिशंगिला का च कुरुपिशंगिला कश्च आस्कन्दं णमुलन्तः । आस्कद्य उत्प्लुत्य अर्षति गच्छति 'ऋष गतौ' तुदादिः व्यत्ययेन शप् । कश्च पन्थां पन्थानं मार्गं प्रति विसर्पति विविधं गच्छति ॥ ५५ ॥

अजारे पिशंगिला श्वावित्कुरुपिशंगिला । शश आस्कन्दमर्षत्यहिः पन्थां विसर्पति ॥ ५६ ॥

[अजा । अरे । पिशङ्गिला । श्वावित् । श्वविदितिश्वविन् । कुरुपिशङ्गिलेतिकुरु पिशङ्गिला ॥ शशः । आस्कन्दमित्त्या स्कन्दम् । अर्षति । अहिः । पन्थाम् । वि । सर्प्पति ॥५६॥]

नित्या माया या रात्रि पिशङ्गिला है और श्वावित (=सेधा) ही कुरु-पिशङ्गिला है। शश कूद कर चलता है और सर्प सरक कर मार्ग को पार करता है ॥ ५६ ॥

उ० प्रत्याह अजारे अजा नित्यारात्रिः अरे अध्वर्यो, पिशङ्गिला । सा हि पिशं रूपं गिलति भक्षयति । स हि तस्याः प्रभावः । श्वावित् सेधा उच्यते । कुरुपिशंगिला । कृत्वा उपलभ्योपलभ्य पिशं रूपं गिलति भक्षयति सा कुरुपिशंगिला । सा हि शतं मूलानां श्वोभक्षणाय कुक्षौ स्थापयति शतं च भक्षयति स हि तस्याः स्वभावः । शशश्च आस्कन्दं आस्कन्द्यास्कन्द्य अर्षति गच्छति स हि तस्य स्वभावः । अहिश्च स्वकीयं पन्थानम् विसर्पति विकुर्वन् गच्छति ॥ ५६ ॥

म० अरे अध्वर्यो, अजा पिशंगिला अजा नित्या माया रात्रिर्वा पिशंगिला पिशं रूपं गिलति भक्षयति पिशंगिला माया विश्वं ग्रसते । रात्रावपि रूपाणि न प्रतीयन्ते तमसा । श्वावित् सेधा कुरुपिशंगिला कुरुशब्दोऽनुकरणे 'पिश अवयवे' इति धातोरिगुपधेति कप्रत्ययः । कुरु इति शब्दमनुकुर्वाणा पिशान् मूलाद्यवयवान् गिलति पिशंगिला । मूलानां शतं कुक्षौ स्थापयति शतं च भक्षयतीति सेधायाः स्वभावः । शशः वन्यो जीवविशेषः आस्कन्दमास्कन्द्यास्कन्द्य अर्षति स तस्य स्वभावः । अहिः सर्पः पन्थां पन्थानं विसर्पति विशेषेण गच्छति ॥ ५६ ॥

कत्यस्य विष्ठाः कत्यक्षराणि कति होमासः कतिधा समिद्धः । यज्ञस्य त्वा विदथा पृच्छमत्र कति होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५७ ॥

[कति । अस्य । विष्ठाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः । कति । अक्षराणि । कति । होमासः । कतिधा । समिद्ध इतिसम् इद्धः ॥ यज्ञस्य । त्वा । विदथा । पृच्छम् । अत्र । कति । होतारः । ऋतुशऽइत्यृतु शः । यजन्ति ॥५७॥]

हे उद्गातर् ! इस यज्ञ के कितने अन्न हैं ? कितने अक्षर हैं ? कितने होम हैं ? कितनी समिधाएँ हैं ? यज्ञ के तुम ज्ञाता को मैं यह प्रश्न पूछ रहा हूँ। कितने होता यज्ञ में ऋतु के अनुसार यजन करते हैं ? ॥ ५७ ॥

उ० ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । कत्यस्य अस्य यज्ञस्य कति विष्ठाः विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ता विष्ठा अन्नानि । कति च अक्षराणि कति च होमाः कतिधा च समिद्धः समिधः यज्ञस्य त्वा भवन्तम् विदथा आवेदनेन हेतुना पृच्छं पृच्छामि । अत्र च यज्ञे कति होतारः ऋतुशः ऋतुयाज्यान् यजन्ति ॥ ५७ ॥

म० 'उत्तरौ च कत्यस्येति' (का० २०।७।१३)। उत्तरौ पश्चादुक्तौ ब्रह्मोद्गातारौ चतुर्ऋग्भिः संवदेते । ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । अस्य कति विष्ठाः कियन्ति अन्नानि । का संख्या यासां ता कति विशेषेण तिष्ठति यज्ञो यासु ताः विष्ठाः

अन्नानि कियत्प्रकाराणि यज्ञे । अक्षराणि च कति । होमासः होमाः कति । समिद्धः समिधः कतिप्रकाराः । धकारस्य द्विलमार्षम् । यज्ञस्य विदथा वेत्तीति विदः विदस्य भावो विदथा यज्ञावेदितृत्वेन हेतुना अत्र स्थले त्वा त्वामहं पृच्छमपृच्छं पृच्छामि । पृच्छतेर्लङ् । अडभाव आर्षः । ऋतुशः ऋतौ ऋतौ कति होतारः यजन्ति ॥ ५७ ॥

षडस्य विष्ठाः शतमक्षराण्यशीतिर्होमाः समिधो ह तिस्रः । यज्ञस्य ते विदथा प्रब्रवीमि सप्त होतार ऋतुशो यजन्ति ॥ ५८ ॥

[षट् । अस्य । विष्ठाः । विस्थाऽइतिवि स्थाः । शतम् । अक्षराणि । अशीतिः । होमाः । समिधऽइतिसम् इधः । ह । तिस्रः ॥ यज्ञस्य । ते । विदथा । प्र । ब्रवीमि । सप्त । होतारः । ऋतुशऽइत्यृतु शः । यजन्ति ॥५८॥]

हे ब्रह्मन् ! इस यज्ञ के छः अन्न हैं । सौ अक्षर हैं । अस्सी होम हैं । तीन समिधाएँ हैं । यज्ञ का जानने वाला मैं तुम्हें यह तथ्य बतला रहा हूँ । सात होता ऋतु के अनुकूल यजन करते हैं ॥ ५८ ॥

उ० प्रत्याह । षडस्य । रससंख्ययोपसंजिहीर्षुराह । अस्य यज्ञस्य षड्विष्ठाः अन्नानि सर्वान्नानां षड्रसात्मकत्वात् शतमक्षराणि । छन्दसामुद्धारेणोपसंजिहीर्षुराह । चतुर्दश छन्दांसि गायत्रीप्रभृतीनि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि । चतुरुत्तराणि अतिधृतिपर्यन्तानि । अतिधृतिस्तु षट्सप्तत्या भवति । एतैः प्रायशो यज्ञस्तायते । तत्र गायत्री अतिधृतिश्च शतम् । एवमुष्णिक् धृतिश्च शतम् । एवमन्येष्वपि छन्दस्सु इत्येतदभिप्रायम् । अशीतिर्होमाः । एकविंशतिरश्वमेधे यूपाः । तत्राग्निष्ठे अश्वस्तूपरो गोमृगान् नियुनक्ति । इतरेषु षोडश षोडश । तत्र विंशतियूपैः चतस्रोऽशीतयो भवन्ति तदभिप्रायमेतत् । कतिधा समिद्ध इति यदुक्तम् अत्र ब्रूमः । समिधो ह तिस्रः याभिः समिद्भिः संदीप्तो यज्ञः तास्तिस्रः अश्वस्तूपरो गोमृगाः प्राजापत्याः पशवः यज्ञस्य ते तव विदथा वेदनेन । ब्रवीमि सप्तहोतारः वषट्कर्तारः ऋतुशः ऋतयागेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

म० उद्गाता प्रत्याह । रससंख्यया अन्नसंख्यामाह । अस्य यज्ञस्य षट् विष्ठाः अन्नानि । सर्वेषामन्नानां षड्रसात्मकत्वात्षडेवान्नानीत्यर्थः । अस्य यज्ञस्य शतमक्षराणि छन्दोभिर्यज्ञो निष्पाद्यते तानि च छन्दांसि गायत्र्यादीन्यतिधृत्यन्तानि चतुर्दश चतुर्विंशत्यक्षरादीनि चतुर्वर्णान्तराणि तेषां क्रमोत्क्रमगत्या द्वाभ्यां शतमक्षराणि भवन्ति । तथा हि । गायत्री चतुर्विंशतिवर्णा । अतिधृतिः षट्सप्तत्यक्षरा एवं द्वे मिलित्वा शतमक्षराणि उष्णिक् २८ धृतिः ७२ एवं शतम् । अनुष्टुप् ३२ अत्यष्टिः ६८ एवं शतम् । अष्टिः ६४ बृहती ३६ एवं शतम् । अतिशक्करी ६० पङ्क्तिः ४० एवं शतम् । शक्करी ५६ त्रिष्टुप् ४४ एवं शतम् । अतिजगती ५२ जगती ४८ एवं शतमक्षराणि । अनेनाभिप्रायेण शतमक्षराणीत्युक्तम् । होमाः अशीतिः अश्वमेध एकविंशतिर्यूपाः तत्राग्निष्ठे मध्यमयूपेऽश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति इतरेषु षोडश पशून् तत्र विंशतियूपेषु चतस्रोऽशीतयः पशवो भवन्तीत्यभिप्रायेणोक्तम् । अशीतिर्होमाः ह स्फुटम् । तिस्रः समिधः अश्वतूपरगोमृगाः प्राजापत्याः पशवः तद्रूपाभिः समिद्भिर्यज्ञो दीप्त इति तिस्रः समिध उक्ताः । यज्ञस्य विदथा वेदनेन हेतुना ते तुभ्यं प्रब्रवीमि प्रवदामि । किंच सप्त होतारो वषट्कर्तारः ऋतुशः ऋतुयाजेषु यजन्ति ॥ ५८ ॥

को अस्य वेद भुवनस्य नाभिं को द्यावापृथिवी अन्तरिक्षम् । कः सूर्यस्य वेद बृहतो जनित्रं को वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ५९ ॥

[कः । अस्य । वेद । भुवनस्य । नाभिम् । कः । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् ॥ कः । सूर्यस्य । वेद । बृहतः । जनित्रम् । कः । वेद । चन्द्रमसम् । यतोजाऽइतियतः जाः ॥५९॥]

हे ब्रह्मन् ! इस भुवन की नाभि को कौन जानता है ? द्यावा-पृथिवी-अन्तरिक्ष को कौन जानता है ? महान् सूर्य के उत्पत्ति-स्थान को कौन जानता है ? कौन जानता है कि चन्द्रमा कहाँ से उत्पन्न हुआ है ? ॥ ५९ ॥

उ० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । को अस्य ' कः अस्य वेद जानाति । कश्च द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद । कश्च सूर्यस्य वेद जानाति । बृहतः महतः जनित्रं जन्म । कश्च वेद चन्द्रमसम् । चन्द्रमसः इति विभक्तिव्यत्ययः ? यतोजाः यतो जन्म ॥ ५९ ॥

म० उद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति । हे ब्रह्मन्, अस्य भुवनस्य जातस्य नाभिं नभ्यते यत्र स नाभिर्बन्धनस्थानं कारणमिति यावत् । नाभौ हि सर्वा नाड्यो बध्यन्ते 'नभ हिंसायाम्' अत्र बन्धनार्थः । औणादिक इप्रत्ययः । भूतजातस्य कारणं को वेद जानाति । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च को वेद । बृहतो महतो जनित्रं जन्म को वेद । सूर्यस्योत्पत्तिः कस्मादित्यर्थः । जनेस्त्रल्प्रत्ययः । यतो जायते उत्पद्यते इति यतोजाः यत इत्युपपदे 'जनसनखनक्रमगमो विट्' (पा० ३ । २ । ६७) इति विट्प्रत्ययः । 'विड्वनोरनुनासिकस्य' (पा० ६ । ४ । ४१) इति नकारस्यात्वम् । प्रथमा द्वितीयार्था । यतोजाः यत उत्पन्नं चन्द्रमसमिन्दुं को वेद । यतश्चन्द्रस्योत्पत्तिस्तं को वेदेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

वेदाहमस्य भुवनस्य नाभिं वेद द्यावापृथिवी

अन्तरिक्षम् । वेद सूर्यस्य बृहतो जनित्रमथो वेद चन्द्रमसं यतोजाः ॥ ६० ॥

[वेद । अहम् । अस्य । भुवनस्य । नाभिम् । वेद । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिक्षम् ॥ वेद । सूर्यस्य । बृहतः । जनित्रम् । अथोऽइत्यथो । वेद । चन्द्रमसम् । यतोजाऽइतियतः जाः ॥६०॥]

हे उद्गातर् ! मैं इस भुवन की नाभि को जानता हूँ । जानता हूँ मैं द्यावा-पृथिवी-अन्तरिक्ष को । जानता हूँ महान् सूर्य के प्रभव को । जानता हूँ, जहाँ से चन्द्रमा उत्पन्न हुआ है ॥ ६० ॥

उ० प्रत्याह । वेदाहम् । वेद जानामि अहम् । अस्य भुवनस्य नाभिं नहनं बन्धनं परं ब्रह्म । वेद च द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च ब्रह्मणो विकारभूतम् । वेद च सूर्यस्य बृहतः जनित्रं परमात्मलक्षणम् । अथो अपिच वेद जानामि चन्द्रमसं यतोजाः चन्द्रमसः यतो जन्म परमात्मनः यज्ञाद्वा ॥ ६० ॥

म० ब्रह्मा प्रत्याह । अस्य भुवनस्य नाभिं कारणमहं वेद जानामि 'विदो लटो वा' (पा० ३ । ४ । ८३) परब्रह्मैव जगत्कारणं जानामीत्यर्थः । द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ब्रह्मणो विकारभूतं जानामि । बृहतः सूर्यस्य जनित्रमुत्पत्तिकारणं ब्रह्मैव वेद । अथो अपिच यतोजाः चन्द्रमसमहं वेद परमात्मनो जातं चन्द्रमहं वेद्मीत्यर्थः ॥ ६० ॥

पृच्छामि त्वा परमन्तं पृथिव्याः पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः । पृच्छामि त्वा वृष्णो अश्वस्य रेतः पृच्छामि वाचः परमं व्योम ॥ ६१ ॥

[पृच्छामि । त्वा । परम् । अन्तम् । पृथिव्याः । पृच्छामि । यत्र । भुवनस्य । नाभिः ॥ पृच्छामि । त्वा । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । पृच्छामि । वाचः । परमम् । व्योमेतिवि ओम ॥६१॥]

(यजमान अध्वर्यु से पूछता है—) हे अध्वर्यो ! तुम्हें मैं पृथ्वी का परम अन्त पूछता हूँ ? पूछता हूँ, जहाँ भुवन की नाभि है ? पूछता हूँ तुम्हें सेचक अश्व का वीर्य ? वाणी के परम व्योम को पूछता हूँ ? ॥ ६१ ॥

उ० अध्वर्यु यजमानः पृच्छति पृच्छामि त्वा । पृच्छामि त्वां भवन्तम् परम् अन्तं पृथिव्याः । पृच्छामि च यत्र भुवनस्य नाभिः नहनम् । पृच्छामि च भवन्तम् वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः । पृच्छामि च वाचः परमं व्योम व्यवनं स्थानम् ॥ ६१ ॥

म० 'यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति' (का० २० । ७ । १४) । यजमानोऽध्वर्युं पृच्छति । हे अध्वर्यो, पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पर्यन्तं त्वा त्वामहं पृच्छामि । द्विकर्मकः । यत्र यस्मिन्स्थले भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि । वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः वीर्यं त्वां पृच्छामि । वाचो वाण्याः त्रयीलक्षणायाः परममुत्कृष्टं व्योम स्थानं त्वां पृच्छामि ॥ ६१ ॥

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः । अयꣳ सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ ६२ ॥

[इयम् । वेदिः । परः । अन्तः । पृथिव्याः । अयम् । यज्ञः । भुवनस्य । नाभिः ॥ अयम् । सोमः । वृष्णः । अश्वस्य । रेतः । ब्रह्मा । अयम् । वाचः । परमम् । व्योमेतिवि ओम ॥६२॥]

हे यजमान ! यह वेदि ही पृथ्वी का परम अन्त है । यह यज्ञ ही भुवन की नाभि है । यह सोम ही सेचक अश्व का वीर्य है और यह ब्रह्मा ही त्रयी वाणी का परम व्योम है ॥ ६२ ॥

उ० प्रत्याह इयं वेदिः । इयं वेदिः परः अन्तः पृथिव्याः । वेदिर्हि सर्वा पृथिवीरूपा भवति । अयं च यज्ञः भुवनस्य नाभिः नहनम् 'यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते' इति श्रुतेः । अयं च सोमः चन्द्रमाः लता सोमो वा वृष्णः सेक्तुः अश्वस्य रेतः । अयं च ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः परमं व्योम व्यवनं स्थानम् त्रिवेदयोगात् । समाप्तं ब्रह्मोद्यम् ॥ ६२ ॥

म० 'इयं वेदिरित्यध्वर्युः' (का० २० । ७ । १५) । अध्वर्युः यजमानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽवधिः । वेदेः सर्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् । अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् । 'यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते' इति श्रुतेः । वृष्णः अश्वस्य रेतः अयं सोमः सोमलताश्वस्य वीर्यजातेत्यर्थः । अयं ब्रह्मा ऋत्विक् वाचः त्रयीरूपायाः परमं व्योम स्थानम् । ब्रह्मणस्त्रिवेदसंयोगादित्यर्थः । ब्रह्मोद्यं समाप्तम् ॥ ६२ ॥

सुभूः स्वयंभूः प्रथमोऽन्तर्महत्यर्णवे । दधे ह गर्भमृत्वियं यतो जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥

[सुभूरितिसु भूः । स्वयम्भूरितिस्वयम् भूः । प्रथमः । अन्तः । महति । अर्णवे ॥ दधे । ह । गर्भम् । ऋत्वियम् । यतः । जातः । प्रजापतिरितिप्रजा पतिः ॥६३॥]

सुष्ठु विश्व का उत्पादक, स्वयं ही धृत-ब्रह्माण्डशरीर और उस अनादिनिधन परम पुरुष ने उस सृष्टिमहार्णव में कालप्राप्त गर्भ को धारित किया। उसी गर्भ से प्रजापति पुरुष उत्पन्न हुआ ॥ ६३ ॥

उ० महिम्नः पुरोनुवाक्या । सुभूः स्वयंभूः । अनुष्टुप् प्राजापत्या । साधुभवनः स्वयंभूः स्वेच्छया गृहीतशरीरः । प्रथमः अनादिनिधनः पुरुषः । किमकरोदित्याह । अन्तर्महत्यर्णवे दधेह । अन्तर्महतोऽर्णवस्य । ह्रेति निपातः पुराकल्पद्योतनार्थः । किं दधे । गर्भं ऋत्वियं प्राप्तकालम् । कथंभूतं गर्भम् । यतो जातः प्रजापतिः । यस्माद्गर्भात् जातः प्रजापतिः अनन्योपमः ॥ ६३ ॥

म० सुभूरिति पूर्वस्य महिम्नः पुरोऽनुवाक्या उत्तरस्य याज्या च । 'उदिते ब्रह्मोद्यं संप्रपद्याध्वर्युर्हिरण्मयेन पात्रेण प्राजापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णाति तस्य पुरोरुग्घिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यथास्य पुरोऽनुवाक्याः सुभूः स्वयंभूः' (१३ । ५ । २ । २३) इति श्रुतेः । प्रजापतिदेवत्यानुष्टुप् । ह इति प्रसिद्धम् । प्रथमः सर्वस्य आदिः अनादिनिधनः पुरुषः महति अर्णवे कल्पान्तकालीने समुद्रे अन्तर्मध्ये गर्भं दधे स्थापितवान् । कीदृशः । सुष्ठु भूरुत्पत्तिर्यस्मात्स सुभूः विश्वोत्पादकः । स्वयं भवतीति स्वयंभूः स्वेच्छाधृतशरीरः । कीदृशं गर्भम् । ऋत्वियम् ऋतुः प्राप्तो यस्य । घस्प्रत्ययः । प्राप्तकालम् । यतो गर्भात् प्रजापतिः ब्रह्मा जातः उत्पन्नः ॥ ६३ ॥

होता॑ यक्षत्प्र॒जाप॑ति॒ꣳ सोम॑स्य महि॒म्नः । जु॒षता॒ं पिब॑तु॒ सोम॒ꣳ होत॒र्यज॑ ॥ ६४ ॥

[होता॑ । य॒क्ष॒त् । प्र॒जाप॑ति॒मिति॑ प्र॒जा प॑तिम् । सोम॑स्य । म॒हि॒म्नः ॥ जु॒षता॑म् । पिब॑तु । सोम॑म् । होत॒रिति॑ । यज॑ ॥६४॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

दैवी होता ने सोम की महिमा से प्रजापति को पूजा। यजन किया जाता हुआ वह प्रजापति महिमग्रहस्थ सोम का पान करे। हे मानव होतर्! तुम यजन करो ॥ ६४ ॥

उ० प्रैषः । होता यक्षत् । दैव्यो होता यजतु । प्रजापतिम् सोमस्य महिम्नः संबन्धिनम् । स चेज्यमानः सन् जुषतां प्रीत्या परिगृह्णातु पिबतु च सोमम् । त्वमपि च हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ६४ ॥

म० महिम्नः प्रैषः । 'होता यक्षत्प्रजापतिमिति प्रैषः' (१३ । ५ । २ । २३) इति श्रुतेः । आर्षी गायत्री । महिम्नः सोमस्य महिमसंज्ञस्य सोमग्रहस्य संबन्धिनं प्रजापतिं होता दैव्यो यक्षत् यजतु । इज्यमानः स प्रजापतिः जुषतां सोमं महिमग्रहं पिबतु च । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ ६४ ॥

प्रजा॑पते॒ न त्वदे॒तान्य॒न्यो विश्वा॑ रू॒पाणि॒ परि॒ता ब॑भूव । यत्का॑मास्ते जुहु॒मस्तन्नो॑ अस्तु व॒यꣳ स्या॑म॒ पत॑यो रयी॒णाम् ॥ ६५ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

हे प्रजापते! यह भूतमात्र तुमसे कुछ भिन्न नहीं है। यह जो समस्त चराचर भूत हैं, इन सबके ऊपर वह प्रजापति है। हे प्रजापते! हम जिन कामनाओं वाले होकर तेरा होम करें, वह हमारा होवे। तुम्हारी दया से हम धनों और धनियों के स्वामी होवें ॥ ६५ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

उ० प्रजापते न । व्याख्यातो मन्त्रः ॥ ६५ ॥
इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

म० पूर्वस्य महिम्नो याज्या । 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इति होता यजतीति' (१३ । ५ । २ । २३) इति श्रुतेः । व्याख्याता (१० । २०) ॥ ६५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
त्रयोविंशोऽयमध्यायो व्यरंसीदाश्वमेधिकः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अश्व॑स्तूप॒रो गो॑मृ॒गस्ते प्रा॑जाप॒त्याः कृ॒ष्णग्री॑व आग्ने॒यो र॒राटे॑ पु॒रस्ता॑त्सारस्व॒ती मे॒ष्य॒धस्ता॒द्धन्वो॑राश्वि॒नाव॒धोरा॑मौ बा॒ह्वोः सौ॑मापौ॒ष्णं श्या॒मो ना॒भ्या॑ꣳ सौर्य॒या॒मौ श्वे॒तश्च॑ कृ॒ष्णश्च॑ पा॒र्श्वयो॒स्त्वा॒ष्ट्रौ लो॑म॒शस॑क्थौ स॒क्थ्योर्वा॑य॒व्यः॒ श्वे॒तः पुच्छ॒ इन्द्रा॑य स्वप॒स्या॑य वे॒हद्वै॑ष्ण॒वो वा॑म॒नः ॥ १ ॥

[अश्वः । तूपरः । गोमृगऽइतिगोऽमृगः । ते । प्राजापत्याऽइतिप्राजाऽपत्याः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्णऽग्रीवः । आग्नेयः । रराटे । पुरस्तात् । सारस्वती । मेषी । अधस्तात् । हन्वोः । आश्विनौ । अधोरामावित्यधःऽरामौ । बाह्वोः । सौमापौष्णः । श्यामः । नाभ्याम् । सौर्ययामौ । श्वेतः । च । कृष्णः । च । पार्श्वयोः । त्वाष्ट्रौ । लोमशसक्थावितिलोमशऽसक्थौ । सक्थ्योः । वायव्यः । श्वेतः । पुच्छे । इन्द्राय । स्वपस्यायेतिसुऽअपस्याय । वेहत् । वैष्णवः । वामनः ॥१॥]

(अश्वमेध यज्ञ में इक्कीस यूप होते हैं। मध्यम यूप को 'अग्निष्ठ' कहते हैं। इसमें सतरह पशु बाँधे जाते हैं। क्रमशः इन सबका वर्णन व नियोजन इस प्रकार है—) अश्व, बिना सींग का बकरा और गवय। वे प्रजापति से सम्बन्धित पशु हैं। 'प्रजापति के लिए प्रिय इन पशुओं को मैं मध्ययूप में बाँधता हूँ'—कहकर इन्हें मध्ययूप में बाँधना चाहिए। (इसी प्रकार अन्य भी पशुओं को उन-उन देवों को प्रिय कहकर उन-उनके यूपों में बाँधना चाहिए। श्याम गले वाला बकरा अग्नि का पशु है। उसे अश्व के ललाट में बाँधना चाहिए। सरस्वती की मेषी सामने बाँधना चाहिए। दोनों हनुओं के नीचे अश्विनौ के काले-श्वेत दो वर्ण के दो बकरे बाँधना चाहिए। सोम-पूषा का श्वेत-काले रोम का बकरा अश्व की नाभि में बाँधना चाहिए। सूर्य-यम का श्वेत-कृष्ण पशु अश्व के दाहिने-बायें-पार्श्व में क्रमशः बाँधना चाहिए। त्वष्टा के दो पशु अश्व के पिछले पैरों में एक-एक बाँधना चाहिए। वायु सम्बन्धी पशु अश्व की पूँछ में बाँधना चाहिए। सुकर्मा के लिए गर्भ-घातिनी गाय और विष्णु के लिए एक बौना पशु घोड़े की पूँछ में ही बाँधना चाहिए। (यह सब पशु पन्द्रह होते हैं। इनकी पर्यंग्या संज्ञा है। मध्ययूप से शेष बीस यूपों में सोलह-सोलह पशु बाँधे जाते हैं) ॥ १ ॥

उ० इतउत्तरं श्रुतिरूपा मन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासंबन्धाभिधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते । अश्वस्तूपरोगोमृगस्ते प्राजापत्या इति शतपथोप्येतमध्यायं श्रुतिकृत्वाह । अश्वस्तूपरोगो मृग इति । तन्मध्ये यूप आलभत इत्यादिना ग्रन्थेन दिङ्मात्रं प्रदर्शयन् सूत्रकृता चायमध्यायः सूत्रीकृतः । येनैवमाह अग्निष्टे अश्वस्तूपरो गोमृगान्नियुनक्ति । यथोक्तमश्वादौ देवता इति । तत्र वैष्णवो वामन इत्येवमन्ताः पर्यंग्याः । अश्वः तूपरो निःशृङ्गः गोमृगो गवयः एते प्रजापतिदेवत्याः । कृष्णग्रीवश्छाग आग्नेयः पुरस्ताल्ललाटे अश्वस्य बन्धनीय इति शेषः । एवं सारस्वती मेषी अधस्ताद्धन्वोः आश्विनौ अधोरामौ अधः शुक्लौ च्छागौ पूर्वपादयोः सोमपूषदेवत्यो नाभ्याम् बन्ध० । सूर्यदेवत्यः श्वेतयमदेवताः कृष्णश्च-पार्श्वयोः लोमयुते सक्थनी ययोस्तौ त्वष्टृदेवत्यौ सक्थ्याः । वायव्यः श्वेतः पुच्छे स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय वेहत् विष्णुदेवत्यो वामनश्च पशुः अश्वस्य पुच्छ

एव । एते पर्यंग्याः । एवमग्रेऽपि देवतापशुबन्धो ज्ञेयः । ललाटादिषु पशुबन्धनायाश्वशरीरं रज्जुभिर्वेष्टनीयम् । एते मध्यमयूपे ॥ १ ॥

म० श्रुतिरूपमन्त्रा आश्वमेधिकानां पशूनां देवतासंबन्धविधायिनोऽध्यायेनोच्यन्ते । तत्राश्वमेधे एकविंशतिर्यूपाः सन्ति तत्र मध्यमो यूपोऽग्निष्ठसंज्ञः तत्र सप्तदश पशवो नियोजनीयाः । तान् देवतासंबन्धकथनपूर्वकमाह । अश्वस्तूपरोगोमृगस्ते प्राजापत्याः । अश्वः तूपरः शृङ्गोत्पत्तिकालेऽतीतेऽपि शृङ्गहीनः गोमृगः गवयः एते प्रजापतिदेवत्याः । ततः प्रजापतये जुष्टं नियुनज्मीति मन्त्रेण बन्धनीयाः । एवमग्रेऽपि यो यद्देवत्यः पशुः सः अमुष्मै जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रैर्बन्धनीयः । आग्नेयोऽग्निदैवतः कृष्णग्रीवः श्यामवर्णगलोऽजः अश्वस्य पुरस्तात् ललाटे उपनये बन्धनीयः । हन्वोरधस्तात्सारस्वती मेषो बन्धनीयः । आश्विनावधोरामौ अधोभागे शुक्लवर्णावजौ बाह्वोः अश्वस्य पूर्वपादयोरेकैकः । सोमपूषदेवत्यः श्यामः शुक्लकृष्णरोमाजोऽश्वस्य नाभ्यां । श्वेतः कृष्णश्च सौर्ययामौ श्वेतः पशुः सूर्यदेवतो दक्षिणपार्श्वे । यमदैवतः कृष्णोऽश्ववामपार्श्वे । त्वाष्ट्रौ त्वष्टृदेवतौ लोमशसक्थौ बहुरोमपुच्छिकौ पशू अश्वस्य सक्थ्योरूर्वोः पश्चात्पदयोरेकैकः । वायव्यः श्वेतवर्णः पशुरश्वस्य पुच्छे । स्वपस्याय शोभनकर्मणे इन्द्राय स्वपस्येन्द्रदेवता वेहत् गर्भघातिनी वैष्णवो वामनः पशुश्च पुच्छ एव अङ्गान्तरानुक्तेः । एवमश्वादिभिः सह पञ्चदश भवन्ति । एते पर्यङ्ग्या उच्यन्ते । अत्राश्वस्य शरीरं तरणाय तुंबीफलवद्रज्जुं बद्ध्वा गुम्फनीयम् । ततः कृष्णग्रीवः आग्नेयो रराट इत्यादयोऽश्वस्य शरीरे यथोक्तस्थाने संबद्धायां रज्ज्वां बन्धनीयाः । ततो रोहितो धूम्ररोहित इत्यादयो द्वादशसंख्याकाः शितिबाहुरन्यतः । शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्या इत्यन्ता मध्यमे एव यूपे नियोज्याः । 'सप्तदशैव पशून्मध्यमे यूप आलभते' (१३।५।१।१५) इति श्रुतेः । तत्र त्रयोऽश्वतूपरगोमृगाः द्वौ चाग्नेयावेकादशिनौ द्वादश रोहितादयः एवं सप्तदश मध्यमे यूपे । ततः पृषती क्षुद्रपृषतीत्यादीनां श्वेताः सौर्या इत्यन्तानां (१९) शतत्रयसंख्याकानां पशूनां मध्ये पञ्चदश पञ्चदश पशूनेकैकस्मिन्यूपे युनक्ति । एवमितरेषु यूपेषु पञ्चदश पञ्चदशैते पशवः एकैकश्चैकादशिनः । एवं मध्ययूपव्यतिरिक्तेषु विंशतियूपेषु षोडश षोडश पशवो भवन्ति 'षोडशषोडशेतरेषु' (१२।५।१।१५) इति श्रवणात् ॥ १ ॥

रोहितो धूम्ररोहितः कर्कन्धुरोहितस्ते सौम्या बभ्रुररुणबभ्रुः शुकबभ्रुस्ते वारुणाः शितिरन्ध्रोऽन्यतः शितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रस्ते सावित्राः

शितिबाहुरन्यतः शितिबाहुः समन्तशितिबाहुस्ते बार्हस्पत्याः पृषती क्षुद्रपृषती स्थूलपृषती ता मैत्रावरुण्यः ॥ २ ॥

[रोहितः । धूम्ररोहित इति धूम्र रोहितः । कर्कन्धुरोहित इति कर्कन्धु रोहितः । ते । सौम्याः । बभ्रुः । अरुणबभ्रुरित्यरुण बभ्रुः । शुकबभ्रुरिति शुक बभ्रुः । ते । वारुणाः । शितिरन्ध्र इति शिति रन्ध्रः । अन्यतःशितिरन्ध्र इत्यन्यतः शितिरन्ध्रः । समन्तशितिरन्ध्र इति समन्त शितिरन्ध्रः । ते । सावित्राः । शितिबाहुरिति शिति बाहुः । अन्यतःशितिबाहुरित्यन्यतः शितिबाहुः । समन्तशितिबाहुरिति समन्त शितिबाहुः । ते । बार्हस्पत्याः । पृषती । क्षुद्रपृषतीति क्षुद्र पृषती । स्थूलपृषतीति स्थूल पृषती । ताः । मैत्रावरुण्यः ॥२॥]

लोहित, धूमलोहित और बेर-सा लाल पशु सोम देवता के हैं; इन्हें मध्ययूप में बाँधना। पीला, शुक-सा पीत व अरुण बभ्रु (=पीला-लाल) यह वरुण सम्बन्धी पशु हैं; यह भी मध्ययूप में ही बाँधना। कृष्ण छिद्र पशु को एक पार्श्व में बाँधना। शितिरन्ध्र व सर्वशितिरन्ध्र पशु। वे सवितादेव के पशु हैं। काले पैरों वाला दूसरे पार्श्व में बाँधना। शितिबाहु और सर्वशितिबाहु पशु। वे बृहस्पति के पशु हैं। विचित्र कर्ण-बिन्दुओं से युक्त, लघुबिन्दु व स्थूल बिन्दु गायें। यह मित्र-वरुण के पशु हैं। इन्हें दूसरे यूप में बाँधना ॥ २ ॥

उ० रोहितो धूम्र रोहित इत्यादयः श्वेता वायव्याः श्वेताः सौर्या इत्येवमन्तः। इतरेषु यूपेषु रोहितादिषु ये गुणवचनाः शब्दास्ते गुणिनं पशुं लक्षयन्ति ॥ २ ॥

म० रोहितः सर्वरक्तः धूम्ररोहितः धूम्रवर्णमिश्रो रक्तः तृतीयः कर्कन्धुरोहितः बदरसदृशरक्तः ते त्रयः सौम्याः सोमदैवत्याः सोमाय जुष्टं नियुनज्मीत्यादिमन्त्रेण प्रत्येकं मध्यमे यूप एव नियोज्याः। ततो बभ्रुः कपिलवर्णः अरुणबभ्रुः अरुणवर्णमिश्रः कपिलः शुकबभ्रुः शुकपक्षिसमवर्णः कपिलश्च ते त्रयो वारुणाः वरुणदैवत्याः मध्यमयूप एव। शिति कृष्णं रन्ध्रं छिद्रं यस्य स शितिरन्ध्रः। अन्यत इत्येकपार्श्वे शितिरन्ध्रः समन्तं सर्वतः शितिरन्ध्रः एते सारस्वताः मध्यमे एव। शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः अन्यतः शितिबाहुः एकस्मिन्नेव पार्श्वे शितिपादः समन्तशितिबाहुः सर्वश्वेतबाहुः 'शिती धवलमेचकौ' एते बार्हस्पत्याः बृहस्पतिदैवत्याः मध्यमे एव। अथ द्वितीययूपे। पृषती विचित्रवर्णबिन्दुयुक्तशरीरा क्षुद्रपृषती सूक्ष्मविचित्रबिन्दुयुक्ता स्थूलपृषती स्थूलविचित्रबिन्दुयुक्ता एते स्त्रीपशवो मित्रावरुणदेवताः द्वितीये यूपे नियोज्याः ॥ २ ॥

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त आश्विनाः श्येतः श्येताक्षोऽरुणस्ते रुद्राय पशुपतये कर्णा यामा अवलिप्ता रौद्रा नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ३ ॥

[शुद्धवाल इति शुद्ध वालः । सर्वशुद्धवाल इति सर्व शुद्धवालः । मणिवाल इति मणि वालः । ते । आश्विनाः । श्येतः । श्येताक्ष इति श्येत अक्षः । अरुणः । ते । रुद्राय । पशुपतय इति पशु पतये । कर्णाः । यामाः । अवलिप्ता इत्यव लिप्ताः । रौद्राः । नभोरूपा इति नभः रूपाः । पार्जन्याः ॥३॥]

शुद्ध वाल, सर्वशुद्ध वाल और मणिशुद्ध वाल पशु। यह अश्विनों के पशु हैं। श्वेत, श्वेत चक्षु और लाल पशु। यह पशुपति रुद्र के पशु हैं। चन्द्रश्वेत कानों वाले पशु यम के हैं। गर्व युक्त पशु रुद्र सम्बन्धी होते हैं और नभोरूप पर्जन्य सम्बन्धी पशु हैं ॥ ३ ॥

उ० महीधरोक्तमर्थं विलिखामि। शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्विदैवत्याः द्वितीये। श्येतः श्वेतवर्णः श्येताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदैवता द्वितीये। कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः 'कर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च' इति विश्वोक्तेः। कर्णाश्चन्द्रसदृशश्वेतकर्णास्त्रयः पशवः। बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात्। यामाः यमदैवताः द्वितीये। अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः। एते द्वितीये पञ्चदश। अथ तृतीये यूपे। नभोरूपाः आकाशवन्नीलवर्णाः पार्जन्याः पर्जन्यदैवताः पशवस्तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

म० शुद्धवालः शुभ्रवालः सर्वशुद्धवालः मणिशुद्धवालः मणिवर्णकेशः ते त्रयः अश्विदैवत्याः द्वितीये। श्येतः श्वेतवर्णः श्येताक्षः श्वेतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रयो रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदैवता द्वितीये। कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः 'कर्णश्चन्द्रे च वृक्षे च' इति विश्वोक्तेः। कर्णाश्चन्द्रसदृशश्वेतकर्णास्त्रयः पशवः। बहुवचनस्य त्रित्वे पर्यवसानात्। यामाः यमदैवताः द्वितीये। अवलिप्ताः सगर्वास्त्रयो रौद्राः। एते द्वितीये पञ्चदश। अथ तृतीययूपे। नभोरूपाः आकाशवन्नीलवर्णाः पार्जन्याः पर्जन्यदैवताः पशवः तृतीये नियोज्याः ॥ ३ ॥

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः फल्गूर्लोहितोर्णी पलक्षी ताः सारस्वत्यः प्लीहाकर्णः शुण्ठाकर्णोऽध्यालोहकर्णस्ते त्वाष्ट्राः कृष्णग्रीवः शितिकक्षोऽञ्जिसक्थस्त ऐन्द्राग्नाः कृष्णाञ्जिरल्पाञ्जिर्महाञ्जिस्त उषस्याः ॥ ४ ॥

[पृश्निः । तिरश्चीनपृश्निरिति तिरश्चीन पृश्निः । ऊर्ध्वपृश्निरित्यूर्ध्व पृश्निः । ते । मारुताः । फल्गूः ।

लोहितोर्णीतिलोहित ऊर्णी । पलक्क्षी । ताः । सारस्वत्यः । प्लीहाकर्णः । प्लीहकर्णऽइतिप्लीह कर्णः । शुण्ठाकर्णः । शुण्ठकर्णऽइतिशुण्ठ कर्णः । अद्ध्यालोहकर्णऽइत्यद्ध्यालोह कर्णः । ते । त्वाष्ट्राः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । शितिकक्षऽइतिशिति कक्षः । अञ्जिसक्थऽइत्यञ्जि सक्थः । ते । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाञ्जिरितिकृष्ण अञ्जिः । अल्पाञ्जिरित्यल्प अञ्जिः । महाञ्जिरितिमहा अञ्जिः । ते । उषस्याः ॥४॥]

विचित्र वर्ण, तिरछी धारियों और ऊपर को धारियों वाले पशु। वे मरुतदेवों के पशु हैं। अपुष्ट शरीर, रक्तरोमा व श्वेत स्त्री-पशु (=मेषी)। वे सरस्वती सम्बन्धिनी है। प्लीहारोग से युक्त कानवाला, ह्रस्वकर्ण और रक्तकर्ण पशु। वे त्वष्टा के पशु हैं। काली गर्दन, श्वेतबगल व पुण्ड्र जंघा वाले पशु। वे इन्द्र-अग्नि के पशु हैं। कृष्णपुण्ड्र, अल्पाञ्जि व महाञ्जि पशु। वे उषा सम्बन्धी पशु हैं ॥ ४ ॥

उ० पृश्निः विचित्रवर्णा तिरश्चीनानि पृश्नीनि बिन्दवो यस्य सः । एवमूर्ध्वानि पृश्नीनि यस्य सः । ते त्रयो मारुताः मरुद्देवत्यास्तृतीये । फल्गूः अपुष्टशरीरा लोहितोर्णी रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता । पलक्षशब्दो वलक्षार्थः श्वेतपर्यायः । तास्तिस्रोऽजाः सारस्वत्यः सरस्वतिदैवतास्तृतीये । प्लीहाकर्णः प्लीहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स प्लीहकर्णः 'अन्येषामपि दृश्यते' इति संहितायां दीर्घः । शुण्ठकर्णः ह्रस्वकर्णः अध्यालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः ते त्रयस्त्वाष्ट्राः त्वष्टृदैवतास्तृतीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अञ्जिसक्थः अञ्जि पुण्ड्रं सक्थ्नोरूर्वोर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदैवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः । कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य तथा ते त्रय उषस्याः उषादेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

म० पृश्निः विचित्रवर्णो तिरश्चीनानि पृश्नीनि बिन्दवो यस्य सः एवमूर्ध्वानि पृश्नीनि यस्य सः ते त्रयो मारुताः मरुद्देवत्यास्तृतीये । फल्गूः अपुष्टशरीरा लोहितोर्णी रक्तरोमवती पलक्षी श्वेता । पलक्षशब्दो वलक्षार्थः श्वेतपर्यायः । तास्तिस्रोऽजाः सारस्वत्याः सरस्वतिदैवतास्तृतीये । प्लीहाकर्णः प्लीहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स प्लीहकर्णः 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति संहितायां दीर्घः । शुण्ठकर्णः ह्रस्वकर्णः अध्यालोहकर्णः रक्तवर्णकर्णः । ते त्रयस्त्वाष्ट्राः त्वष्टृदैवतास्तृतीये । कृष्णग्रीवः शितिकक्षः श्वेतकक्षः अञ्जिसक्थः अञ्जि पुण्ड्रं सक्थ्नोरूर्वोर्यस्य सः ते त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदैवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः । कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः अल्पाञ्जिः महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यस्य स तथा । ते त्रय उषस्या उषोदेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः ॥ ४ ॥

शिल्पा वैश्वदेव्यो रोहिण्यस्त्र्यवयो वाचेऽविज्ञाता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥ ५ ॥

[शिल्पाः । वैश्वदेव्यऽइतिवैश्व देव्यः । रोहिण्यः । त्र्यवयऽइतित्रि अवयः । वाचे । अविज्ञाताऽइत्यविज्ञाताः । अदित्यै । सरूपाऽइतिस रूपाः । धात्रे । वत्सतर्यः । देवानाम् । पत्नीभ्यः ॥५॥]

विचित्र वर्ण तीन स्त्री-पशु विश्वेदेवों के हैं। डेढ़ वर्ष के तीन लाल बकरे वाक् देवता के पशु जाने गए हैं। विशेष चिह्नों से शून्य तीन पशु अदिति के लिए बाँधना चाहिए। समान वर्ण तीन पशु धाता के लिए हों। छोटी बकरियाँ देवों की पत्नियों के लिए बाँधना चाहिए ॥ ५ ॥

उ० विचित्रवर्णास्तिस्रः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेवदेवताश्चतुर्थे । रोहिण्यः रक्तवर्णाः त्र्यवयः सार्धसंवत्सरास्तिस्रोऽजा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविज्ञाताः कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपाः समानरूपास्त्रयः पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे । एवं पञ्चदश । अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतर्यः बालछाग्यो देवानां पत्नीभ्यः तद्देवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

म० विचित्रवर्णास्तिस्रः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेवदेवताश्चतुर्थे । रोहिण्यः रक्तवर्णाः त्र्यवयः सार्धसंवत्सरास्तिस्रोऽजा वाचे वाग्देवताश्चतुर्थे । अविज्ञाताः कृष्णग्रीवादिचिह्नविज्ञानशून्यास्त्रयः पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपाः समानरूपास्त्रयः पशवो धात्रे धातृदेवताश्चतुर्थे एवं पञ्चदश । अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतर्यः बालछाग्यो देवानां पत्नीभ्यः तद्देवताः पञ्चमे ॥ ५ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेयाः शितिभ्रवो वसूनाꣳ रोहिता रुद्राणाꣳ श्वेता अवरोकिण आदित्यानां नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ६ ॥

[कृष्णग्रीवाऽइतिकृष्ण ग्रीवाः । आग्नेयाः । शितिभ्रवऽइतिशिति भ्रवः । वसूनाम् । रोहिताः । रुद्राणाम् । श्वेताः । अवरोकिणऽइत्यव रोकिणः । आदित्यानाम् । नभोरूपाऽइतिनभः रूपाः । पार्जन्याः ॥६॥]

काली गर्दन वाले तीन पशु अग्नि सम्बन्धी हैं। श्वभ्रू तीन पशु वसुओं के हैं। लाल वर्ण के तीन पशु रुद्रों के हैं। श्वेत व अधोछिद्र तीन पशु आदित्यों के हैं। नभोरूप तीन पशु पर्जन्य सम्बन्धी हैं ॥ ६ ॥

उ० कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्नि-

देवताः पञ्चमे। शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे। श्वेताः अवरोकिणः अवलोकिनः। यद्वा अवाधस्ताद्रोकः छिद्रं येषां ते । 'छिद्रं निर्व्यथनं रोकः' । ते त्रयः आदित्यानां तद्देवताः पञ्चमे । अथ षष्ठे यूपे। नभोरूपाः पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

म० कृष्णग्रीवाः कालकण्ठास्त्रयः पशव आग्नेयाः अग्निदेवताः पञ्चमे । शितिभ्रवः श्वेतवर्णभ्रूयुक्तास्त्रयो वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्रदेवताः पञ्चमे। श्वेताः अवरोकिणः अवलोकिनः। यद्वा अवाधस्ताद्रोकः छिद्रं येषां ते 'छिद्रं निर्व्यथनं रोकः' इति कोशः। ते त्रयः आदित्यानां तद्देवताः पञ्चमे। अथ षष्ठे यूपे। नभोरूपाः पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥

उन्नत ऋषभो वामनस्त ऐन्द्रावैष्णवा उन्नतः शितिबाहुः शितिपृष्ठस्त ऐन्द्राबार्हस्पत्याः शुकरूपा वाजिनाः कल्माषा आग्निमारुताः श्यामाः पौष्णाः ॥ ७ ॥

[उन्नत इत्युत् नतः । ऋषभः । वामनः । ते । ऐन्द्रावैष्णवाः । उन्नत इत्युत् नतः । शितिबाहुरिति शिति बाहुः । शितिपृष्ठ इति शिति पृष्ठः । ते । ऐन्द्राबार्हस्पत्याः । शुकरूपा इति शुक रूपाः । वाजिनाः । कल्माषाः । आग्निमारुता इत्याग्नि मारुताः । श्यामाः । पौष्णाः ॥७॥]

पूर्णायु होकर भी वामन तीन पशु इन्द्र-विष्णु के सम्बन्धी होते हैं। पूर्ण श्वेतबाहु और श्वेतपृष्ठ पशु। वे इन्द्र-बृहस्पति सम्बन्धी हैं। तोतावर्ण तीन पशु अश्व सम्बन्धी हैं। मटमैले वर्ण के तीन पशु अग्नि-मरुत् सम्बन्धी हैं। श्याम वर्ण के तीन पशु पूषादेव सम्बन्धी हैं ॥ ७ ॥

उ० उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः षष्ठे। उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्राबार्हस्पत्याः इन्द्रबृहस्पतिदेवताः षष्ठे। शुकरूपाः शुकपक्षिसमवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे । एवं कल्माषाः कर्बुरास्त्रयः पशव आग्निमारुताः षष्ठे । एवं पञ्चदश। अथ सप्तमे यूपे। श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः सप्तमे ॥ ७ ॥

म० उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः वामनः बहुन्यपि वयसि गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रावैष्णवाः इन्द्रविष्णुदेवताः षष्ठे। उन्नतः शितिबाहुः श्वेतपूर्वपादः शितिपृष्ठः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्राबार्हस्पत्याः इन्द्रबृहस्पतिदेवताः षष्ठे। शुकरूपाः शुकपक्षिसमवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे । कल्माषाः कर्बुरास्त्रयः पशव आग्निमारुताः षष्ठे । एवं पञ्चदश । अथ सप्तमे यूपे । श्यामाः कृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवताः सप्तमे ॥ ७ ॥

एता ऐन्द्राग्ना द्विरूपा अग्नीषोमीया वामना अनड्वाह आग्नावैष्णवा वशा मैत्रावरुण्योऽन्यत एन्यो मैत्र्यः ॥ ८ ॥

[एताः । ऐन्द्राग्नाः । द्विरूपा इति द्वि रूपाः । अग्नीषोमीयाः । वामनाः । अनड्वाहः । आग्नावैष्णवाः । वशाः । मैत्रावरुण्यः । अन्यतएन्य इत्यन्यतः एन्यः । मैत्र्यः ॥८॥]

मटमैले वर्ण के तीन पशु इन्द्र-अग्नि सम्बन्धी हैं। दो रंग के तीन पशु अग्नि-सोम सम्बन्धी हैं। तीन बौने बैल अग्नि-विष्णु सम्बन्धी हैं। तीन वन्ध्या बकरियाँ मित्र-वरुण सम्बन्धी हैं। मटमैली तीन बकरियाँ मित्रदेवता सम्बन्धी पृथक् भी बाँधनी चाहिए ॥ ८ ॥

उ० एताः कर्बुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । द्विरूपाः वर्णद्वयोपेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवत्याः सप्तमे। वामना अनड्वाहः त्रय आग्नावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवत्याः सप्तमे । वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे। अथाष्टमे यूपे । अन्यत एन्यः एकपार्श्वे कर्बुरवर्णास्तिस्रोऽजा मैत्र्याः मित्रदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥

म० एताः कर्बुरवर्णास्त्रय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे। द्विरूपाः वर्णद्वयोपेतास्त्रयः अग्नीषोमीयाः अग्निसोमदेवत्याः सप्तमे। वामना अनड्वाहः त्रय आग्नावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवत्याः सप्तमे। वशाः वन्ध्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे । अथाष्टमे यूपे । अन्यत एन्यः एकपार्श्वे कर्बुरवर्णास्तिस्रोऽजा मैत्र्यः मित्रदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्याः श्वेता वायव्या अविज्ञाता अदित्यै सरूपा धात्रे वत्सतर्यो देवानां पत्नीभ्यः ॥ ९ ॥

[बभ्रवः । सौम्याः । श्वेताः । वायव्याः ॥९॥]

काली गर्दन वाले तीन पशु अग्नि सम्बन्धी हैं। पीले तीन पशु सोम सम्बन्धी हैं। श्वेत वर्ण तीन पशु वायुदेवताक हैं। चिह्न रहित तीन पशु अदिति के लिए बाँधना। समानवर्ण तीन पशु धाता के लिए बाँधना। तीन छोटी बकरियाँ देव-पत्नियों के लिए बाँधना चाहिए ॥ ९ ॥

उ० कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । बभ्रवः कपिल-

वर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्या अष्टमे । अथ नवमे सरूपाः धातृदेवत्याः नवमे । वत्सतर्यः देवपत्नीदेवत्यास्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥

म० कृष्णग्रीवा आग्नेयास्त्रयः अष्टमे । बभ्रवः कपिलवर्णास्त्रयः सौम्याः सोमदेवत्याः अष्टमे । श्वेतास्त्रयः वायव्याः वायुदेवत्याः अष्टमे । अविज्ञाताः चिह्नविशेषेणाज्ञातास्त्रयः अदितिदेवत्याः अष्टमे । अथ नवमे । सरूपाः धातृदेवत्याः नवमे । वत्सतर्यः देवपत्नीदेवत्यास्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥

कृष्णा भौमा धूम्रा आन्तरिक्षा बृहन्तो दिव्याः शबला वैद्युताः सिध्मास्तारकाः ॥ १० ॥

[कृष्णाः । भौमाः । धूम्राः । आन्तरिक्षाः । बृहन्तः । दिव्याः । शबलाः । वैद्युताः । सिध्माः । तारकाः ॥१०॥]

काले तीन पशु भूमिदेवताक हैं। धूम्र वर्ण तीन पशु अन्तरिक्षदेवताक हैं। बड़े तीन पशु द्युदेवताक हैं। विविधवर्ण तीन पशु विद्युद्देवताक हैं। सिध्मरोगी तीन पशु नक्षत्रदेवताक हैं ॥ १० ॥

उ० कृष्णाः भौमाः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णास्त्रयः अन्तरिक्षदेवत्याः नवमे । बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्याः द्युदेवत्याः नवमे । अथ दशमे शबलाः कर्बुरास्त्रयः वैद्युताः विद्युद्देवत्याः दशमे । सिध्माः सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्याः दशमे ॥ १० ॥

म० कृष्णाः भौमाः भूमिदेवत्यास्त्रयः नवमे । धूम्रवर्णास्त्रयः अन्तरिक्षदेवत्याः नवमे । बृहन्तो महान्तस्त्रयः दिव्याः द्युदेवत्याः नवमे । अथ दशमे शबलाः कर्बुरास्त्रयः वैद्युताः विद्युद्देवत्याः दशमे । सिध्माः सिध्माख्यरोगवन्तस्त्रयः नक्षत्रदेवत्याः दशमे ॥ १० ॥

धूम्रान्वसन्तायालभते श्वेतान् ग्रीष्माय कृष्णान्वर्षाभ्योऽरुणाञ्छरदे पृषतो हेमन्ताय पिशङ्गाञ्छिशिराय ॥ ११ ॥

[धूम्रान् । वसन्ताय । आ । लभते । श्वेतान् । ग्रीष्माय । कृष्णान् । वर्षाभ्यः । अरुणान् । शरदे । पृषतः । हेमन्ताय । पिशङ्गान् । शिशिराय ॥११॥]

धूम्रवर्ण तीन बकरों को वसन्त के लिए आलम्भन (हनन) करते हैं। श्वेत तीन बकरों को ग्रीष्म के लिए, काले तीन बकरों को वर्षा के लिए, रक्तवर्ण तीन बकरों को शरद् के लिए, बिन्दुयुक्त तीन बकरों को हेमन्त के लिए और पीले तीन बकरों को शिशिर ऋतु के लिए आलम्भन करते हैं ॥ ११ ॥

उ० धूम्रवर्णान् त्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते नियुनक्ति दशमे । श्वेतांस्त्रीन् ग्रीष्माय दशमे । कृष्णवर्णान् त्रीन् वर्षाभ्यः दशमे । अथैकादशे अरुणान् रक्तांस्त्रीन् शरदे एकादशे । पृषतः नानावर्णबिन्दुयुक्तान् त्रीन् हेमन्ताय एकादशे । पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णांस्त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

म० धूम्रवर्णान् त्रीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते नियुनक्ति दशमे । श्वेतान् त्रीन् ग्रीष्माय दशमे । कृष्णवर्णान् त्रीन्वर्षाभ्यः दशमे । अथैकादशे अरुणान् रक्तान् त्रीन् शरदे एकादशे । पृषतः नानावर्णबिन्दुयुक्तान् त्रीन् हेमन्ताय एकादशे । पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णान् त्रीन् शिशिराय एकादशे ॥ ११ ॥

त्र्यवयो गायत्र्यै पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दित्यवाहो जगत्यै त्रिवत्सा अनुष्टुभे तुर्यवाह उष्णिहे ॥ १२ ॥

[त्र्यवयऽइतित्रि अवयः । गायत्र्यै । पञ्चावयऽइतिपञ्च अवयः । त्रिष्टुभे । त्रिस्तुभऽइतित्रि स्तुभे । दित्यवाहुऽइतिदित्य वाहः । जगत्यै । त्रिवत्साऽइतित्रि वत्साः । अनुष्टुभे । अनुस्तुभऽइत्यनु स्तुभे । तुर्यवाहुऽइतितुर्य वाहः । उष्णिहे ॥१२॥]

डेढ़ वर्ष के तीन गायत्री देवता के लिए, ढाई वर्ष के तीन त्रिष्टुप् के लिए, द्विवर्षीय तीन जगती के लिए, तीन वर्ष के तीन अनुष्टुप् के लिए और साढ़े तीन वर्ष के तीन उष्णिक् छन्द के लिए आलम्भन करना चाहिए ॥ १२ ॥

उ० सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसंवत्सरास्त्रयः त्रिष्टुभे एकादशे । अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः । द्विसंवत्सरास्त्रयो जगत्यै द्वा० । त्रिवत्साः त्रिवर्षास्त्रयोऽनुष्टुभे द्वा० । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहे द्वा० ॥ १२ ॥

म० सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्र्यै एकादशे । सार्धद्विसंवत्सरास्त्रयः त्रिष्टुभे एकादशे । अथ द्वादशे यूपे । दित्यवाहः द्विसंवत्सरास्त्रयो जगत्यै द्वा० । त्रिवत्साः त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे द्वा० । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहे द्वा० ॥ १२ ॥

पष्ठवाहो विराज उक्षाणो बृहत्या ऋषभाः ककुभेऽनड्वाहः पङ्क्त्यै धेनवोऽतिच्छन्दसे ॥ १३ ॥

[पष्ठवाहुऽइतिपष्ठ वाहः । विराजऽइतिवि राजे । उक्षाणः । बृहत्यै । ऋषभाः । ककुभे । अनड्वाहः । पङ्क्त्यै । धेनवः । अतिच्छन्दसऽइत्यति छन्दसे ॥१३॥]

चार वर्ष के तीन विराट् छन्द के लिए, तीन बैल बृहती के लिए, तीन ऋषभ ककुप् छन्द के लिए, तीन बैल पंक्ति छन्द

के लिए और तीन गाएँ अति छन्दों के लिए आलम्भन करना चाहिए ॥ १३ ॥

उ० पष्ठवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा० । उक्षाणः सेचनसमर्था युवानस्त्रयः बृहत्यै द्वा० । अथ त्रयोदशे यूपे । ऋषभाः उक्ष्णोऽप्यधिकवयस्काः त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अनड्वाहः शकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्क्त्यै त्रयो० । धेनवः नवप्रसूता अजास्तिस्रः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

म० पष्ठवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजे द्वा० । उक्षाणः सेचनसमर्था युवानस्त्रयः बृहत्यै द्वा० । अथ त्रयोदशे यूपे ऋषभाः उक्ष्णोऽप्यधिकवयस्काः त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अनड्वाहः शकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्क्त्यै त्रयो० । धेनवः नवप्रसूता अजास्तिस्रः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥

कृष्णग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सोम्या उपध्वस्ताः सावित्रा वत्सतर्यः सारस्वत्यः श्यामाः पौष्णाः पृश्नयो मारुता बहुरूपा वैश्वदेवा वशा द्यावापृथिवीयाः ॥ १४ ॥

[उपध्वस्ताऽइत्युप ध्वस्ताः । सावित्राः । वत्सतर्य्यः । सारस्वत्यः । श्यामाः । पौष्णाः । पृश्नयः । मारुताः । बहुरूपाऽइतिबहु रूपाः । वैश्वदेवाऽइतिवैश्व देवाः । वशाः । द्यावापृथिवीयाः ॥१४॥]

काली ग्रीवावाले तीन पशु अग्निदेवताक हैं। बभ्रुवर्ण तीन पशु सोमदेवताक हैं। ध्वस्तवर्ण तीन पशु सवितृदेवताक हैं। तीन वत्सतरियाँ सरस्वतीदेवताक हैं। कृष्णवर्ण तीन पशु पूषादेवताक हैं। पृश्निवर्ण तीन पशु मरुतदेवताक हैं। अनेक रूप तीन पशु विश्वेदेव-देवताक हैं। तीन वन्ध्या गाएँ द्यावापृथिवीदेवताक हैं ॥ १४ ॥

उ० अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः सौर्या इत्यन्ताः । तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवाः त्रयः आग्नेयाः त्रयः बभ्रवः कपिलास्त्रयः सौम्याः । अथ चतुर्दशे यूपे । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधःपतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु० । वत्सतर्यः तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु० । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु० । पृश्नयः तनुकाया विचित्रवर्णा वा त्रयो मरुद्देवताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु० । अथ पञ्चदशे । वशाः वन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः पञ्च० ॥ १४ ॥

म० अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः सौर्या इत्यन्ताः । तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवाः त्रयः आग्नेयाः त्रयो० । बभ्रवः कपिलास्त्रयः सौम्याः । अथ चतुर्दशे यूपे । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधःपतनं तद्गुणविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु० । वत्सतर्यः तिस्रः सरस्वतीदेवताः चतु० । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु० । पृश्नयः तनुकाया विचित्रवर्णा वा त्रयो मरुद्देवताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु० । अथ पञ्चदशे । वशाः वन्ध्यास्तिस्रो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः पञ्च० ॥ १४ ॥

उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः कृष्णा वारुणाः पृश्नयो मारुताः कायास्तूपराः ॥ १५ ॥

[उक्ताः । सञ्चराऽइतिसम् चराः । एताः । ऐन्द्राग्नाः । कृष्णाः । वारुणाः । पृश्नयः । मारुताः । कायाः । तूपराः ॥१५॥]

वरुणप्रघास पर्व के पन्द्रह पशु पूर्व मंत्र में कह दिये गये। कर्बुर तीन पशु इन्द्र-अग्निदेवताक हैं। कृष्णवर्ण तीन पशु वरुणदेवताक हैं। धारीयुक्त तीन पशु मरुतदेवताक हैं और शृंगरहित तीन पशु प्रजापतिदेवताक हैं ॥ १५ ॥

उ० अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । संचरशब्देन कृष्णग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते । पञ्च संचराणि हवींषि भवन्तीतिवत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां संबन्धिनामाद्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन संचरा उक्ताः । आग्नेयादयः पञ्चदश पशव उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे । सौम्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च० । सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः वत्सतर्यः तिस्रः पञ्च० । अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते संचरा उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः षो० । कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो वारुणाः वरुणदेवताः षो० । पृश्नयः तनुशरीरास्त्रयः मारुताः षो० । त्रयः तूपराः निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः षो० ॥ १५ ॥

म० अथ वरुणप्रघासपर्वपशव उच्यन्ते । संचरशब्देन कृष्णग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते । पञ्च संचराणि हवींषि भवन्तीतिवत् । यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ष्वपि पर्वसु आग्नेयादीनि पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां संबन्धिनाम् आद्यानां पञ्चानां देवानामाद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन संचरा उक्ताः । आग्नेयादयः पञ्चदश पशव उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः कृष्णग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे । सौम्याः बभ्रवस्त्रयः पञ्च० । सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः वत्सतर्यः तिस्रः पञ्च० । अथ षोडशे । पौष्णाः श्यामाः त्रयः षोडशे । एते संचरा उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्ना इन्द्राग्निदेवताः षो० ।

कृष्णाः कृष्णवर्णास्त्रयो वारुणाः वरुणदेवताः षो० । पृश्नयः तनुशरीरास्त्रयः मारुताः षो० । त्रयः तूपराः निःश्रृङ्गाः कायाः कदेवताः षो० ॥ १५ ॥

अग्नयेऽनीकवते प्रथमजानालभते मरुद्भ्यः सान्तपनेभ्यः सवात्यान्मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यो बष्किहान्मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः सꣳसृष्टान्मरुद्भ्यः स्वतवद्भ्योऽनुसृष्टान् ॥ १६ ॥

[अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । प्रथमजानितिप्रथम जान् । आ । लभते । मरुद्भ्यऽइतिमरुत् भ्यः । सान्तपनेभ्यऽइतिसाम् तपनेभ्यः । सवात्यानितिस वात्यान् । गृहमेधिभ्यऽइतिगृहमेधि भ्यः । बष्किहान् । क्रीडिभ्यऽइतिक्रीडि भ्यः । सꣳसृष्टानितिसम् सृष्टान् । स्वतवद्भ्यऽइतिस्वतवत् भ्यः । अनुसृष्टानित्यनु सृष्टान् ॥१६॥]

(शाकमेध पशुओं का कथन) प्रथम गर्भोत्पन्न तीन पशुओं को सेनावान् अग्नि के लिए आलम्भन करे। तीन वात्या पशुओं को सान्तपन मरुतों के लिए, गृहमेधी मरुतों के लिए तीन तत्काल उत्पन्न पशु, क्रीडी मरुतों के लिए तीन संकल्पित पशु तथा स्वतवान् मरुतों के लिए तीन छुट्टा पशुओं को आलम्भन करे ॥ १६ ॥

उ० अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमगर्भे जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये । आलभते नियुनक्ति सप्त० । वातसमूहो वात्या तया सह वर्तन्त इति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थान् त्रीनजान् सांतपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त० । बष्किहान् चिरप्रसूतान्त्रीन्गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । संसृष्टान् सह सृष्टान् त्रीन् क्रीडिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । अनुसृष्टान् अनुक्रमेण जातान् त्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त० ॥ १६ ॥

म० अथ सप्तदशे । अथ साकमेधपशवः । प्रथमजान् मात्रा प्रथमगर्भे जातान् त्रीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये आलभते नियुनक्ति सप्त० । वातसमूहो वात्या तया सह वर्तन्त इति सवात्याः वातमण्डलीमध्यस्थांस्त्रीनजान् सान्तपनेभ्यः मरुद्भ्यः सप्त० । बष्किहान् चिरप्रसूतान् त्रीन् गृहमेधिभ्यो मरुद्भ्यः सप्त० । संसृष्टान् सह सृष्टान् त्रीन् क्रीडिभ्यः मरुद्भ्यः सप्त० । अनुसृष्टान् अनुक्रमेण जातान् त्रीन् स्वतवद्भ्यो मरुद्भ्यः सप्त० ॥ १६ ॥

उक्ताः संचरा एता ऐन्द्राग्नाः प्राशृङ्गा माहेन्द्रा बहुरूपा वैश्वकर्मणाः ॥ १७ ॥

[प्राशृङ्गाः । प्रशृङ्गाऽइतिप्र शृङ्गाः । माहेन्द्राऽइतिमाहा इन्द्राः । बहुरूपाऽइतिबहु रूपाः । वैश्वकर्मणाऽइतिवैश्व कर्म्मणाः ॥१७॥]

अट्ठारहवें यूप के लिए महाहविः संज्ञक पन्द्रह पशु पहले कहे जा चुके हैं। उन्नीसवें यूप के लिए तीन कर्बुरवर्ण पशु इन्द्र-अग्निदेवताक, बड़ी-बड़ी सींगो वाले तीन पशु महेन्द्रदेवताक तथा अनेक वर्ण तीन पशु विश्वकर्मदेवता सम्बन्धी बाँधे जाते हैं ॥ १७ ॥

उ० अथाष्टादशे यूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पूर्ववत् । अथैकोनविंशतितमे एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः एकोन० । प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः । प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः महेन्द्रदेवता एकोन० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मदेवताः एकोन० ॥ १७ ॥

म० अथाष्टादशे यूपे महाहविःपशवः कृष्णग्रीवादयः पञ्चदश पूर्ववत् । अथैकोनविंशतितमे एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः एकोन० । प्राशृङ्गाः संहितायां दीर्घः । प्रकृष्टशृङ्गयुक्ता माहेन्द्राः महेन्द्रदेवताः एकोन० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मदेवताः एकोन० ॥ १७ ॥

धूम्रा बभ्रुनीकाशा पितृणाꣳ सोमवतां बभ्रवो धूम्रनीकाशाः पितृणां बर्हिषदां कृष्णा बभ्रुनीकाशाः पितृणामग्निष्वात्तानां कृष्णाः पृषन्तस्त्रैयम्बकाः ॥ १८ ॥

[धूम्राः । बभ्रुनीकाशाः । बभ्रुनिकाशाऽइतिबभ्रु निकाशाः । पितृणाम् । सोमवतामितिसोम वताम् । बभ्रवः । धूम्रनीकाशाः । धूम्रनिकाशाऽइतिधूम्र निकाशाः । पितृणाम् । बर्हिषदाम् । बर्हिसदामितिबर्हि सदाम् । कृष्णाः । बभ्रुनीकाशाः । बभ्रुनिकाशाऽइतिबभ्रु निकाशाः । पितृणाम् । अग्निष्वात्तानाम् । अग्निस्वात्तानामित्यग्नि स्वात्तानाम् । कृष्णाः । पृषन्तः । त्रैयम्बकाः ॥१८॥]

(पितृ इष्टिदेवता पशुओं का कथन)। धूमिल ललखट तीन पशु सोमपायी पितरों के लिए; पीले धूमिल तीन पशु बर्हिषद् पितरों के लिए; काले ललखट तीन पशु अग्निष्वात्त पितरों के लिए और तीन काले धब्बों वाले पशु त्र्यम्बकदेवताक बीसवें यूप में बाँधना चाहिए ॥ १८ ॥

उ० अथ पित्र्येष्टिदेवतापशवः धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पशवः सोमवतां पितृणां नियोज्याः एकोन० । बभ्रवः कपिलाः धूम्रनीकाशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः बर्हिषदां पितृणामेकोन० । अथ विंशे । यूपे कृष्णाः बभ्रु-

नीकाशाः अग्निष्वात्तानां पितॄणां विंशे । कृष्णाः पृषन्तः बिन्दुयुक्ताः त्र्यम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

म० अथ पित्र्यैष्टिदेवतापशवः । धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः बभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पशवः सोमवतां पितॄणां नियोज्याः एकोन० । बभ्रवः कपिलाः धूम्रनीकाशाः धूम्रा इव नितरां काशन्ते इति तादृशास्त्रयः बर्हिषदां पितॄणामेकोन० । अथ विंशे यूपे । कृष्णा बभ्रुनीकाशाः अग्निष्वात्तानां पितॄणां विंशे । कृष्णाः पृषन्तः बिन्दुयुक्ताः त्रैयम्बकाः त्र्यम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥

उक्ताः सँचरा एताः शुनासीरीयाः श्वेता वायव्याः श्वेताः सौर्याः ॥ १९ ॥

[शुनासीरीयाऽइति । श्वेताः । वायव्याः । श्वेताः । सौर्याः ॥१९॥]

(शुनःसीरीय पशुओं का कथन) आग्नेय प्रभृति पन्द्रह पशु कहे जा चुके हैं। कर्बुरवर्ण तीन पशु शुनासीरीय है। श्वेत तीन पशु वायुदेवताक हैं और श्वेत ही तीन पशु सूर्यदेवताक हैं ॥ १९ ॥

उ० अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र संचराः आग्नेयादयः पञ्चदशोक्ताः । तेन कृष्णग्रीवा आग्नेयाः विंशे । बभ्रवः सौम्याः विंशे । उपध्वस्ताः सावित्राः विंशे । अथैकविंशे यूपे वत्सतर्यः सारस्वत्यः एकविंशे । श्यामाः पौष्णाः एक० । एताः कर्बुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक० । एवं श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदेवत्याः एक० । श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एक० । एवं समाप्ताः यूपाः । इत्यश्वाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

म० अथ शुनासीरीयपशवः । तत्र संचराः आग्नेयादयः पञ्चदशोक्ताः तेन कृष्णग्रीया आग्नेयाः विंशे । बभ्रवः सौम्याः विंशे । उपध्वस्ताः सावित्राः विंशे । अथैकविंशे यूपे । वत्सतर्यः सारस्वत्यः एकविंशे । श्यामाः पौष्णाः एक० । एताः कर्बुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक० । श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदेवत्याः एक० । श्वेताः त्रयः सौर्याः सूर्यदेवताः एक० । एवं समाप्ताः यूपाः । इत्यश्वाद्याः सौर्यान्ताः सप्तविंशत्यधिकशतत्रयं ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १९ ॥

वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्माय कलविङ्कान्वर्षाभ्यस्तित्तिरीञ्छरदे वर्त्तिका हेमन्ताय ककरान्छिशिराय विककरान् ॥ २० ॥

[वसन्ताय । कपिञ्जलान् । आ । लभते । ग्रीष्माय । कलविङ्कान् । वर्षाभ्यः । तित्तिरीन् । शरदे । वर्त्तिकाः । हेमन्ताय । ककरान् । शिशिराय । विककरानितिविककरान् ॥२०॥]

(सब यूपों में यह तीन सौ सत्ताइस ग्राम्य पशु हुए)। वसन्त के लिए कपिञ्जलों को आलम्भन करे। ग्रीष्म के लिए कलविंकों को, वर्षा के लिए तीतरों को, शरद् के लिए बटेरों को, हेमन्त के लिए ककर को और शिशिर के लिए विकिकिरों को आलम्भन करे ॥ २० ॥

उ० वसन्ताय कपिञ्जलानालभते इत्यादयः विश्वेषां देवानां पृषन्त इत्येवमन्ता यूपान्तरेषु त्रयोदश त्रयोदशारण्याः पशव आलभ्यन्ते ॥ २० ॥

म० अथारण्याः पशव उच्यन्ते । अत्रैकविंशतिर्यूपाः तेषां यूपानां विंशतिरन्तरालानि तेष्वन्तरालेषु अन्तरालोत्पत्तिक्रमेण कपिञ्जलादयस्त्रयोदश त्रयोदश पशव आलम्भनीयाः । अत्र यूपान्तरालेष्वारण्यपशूनां बन्धनोपाय उक्तो मानवसूत्रे । नाडीषु क्षुमिमशकान् करण्डेषु सर्पान् पञ्जरेषु मृगव्याघ्रसिंहान् कुम्भेषु मकरमत्स्यमण्डूकान् जालेषु पक्षिणः कारासु हस्तिनो नौषु चौदकानि यथार्थमितरानिति । ये पशवो येनोपायेन यूपान्तरालेषु तिष्ठन्ति ते तेनोपायेन स्थापनीया इति तात्पर्यम् । अत्र येषामारण्यजीववाचिपदानामर्था न ज्ञायन्ते ते निगमनिरुक्तनिघण्टुव्याकरणोणादिवृत्त्यभिधानग्रन्थेभ्यो विलोक्यावगन्तव्याः । आटविकेभ्यश्च लक्षणीयाः । तत्र प्रथमोत्पन्ने यूपान्तराले त्रीन् कपिञ्जलान् वसन्ताय आलभते नियुनक्ति । त्रीन् कलविङ्कान् चटकान् ग्रीष्माय । तित्तिरीन् त्रीन् वर्षाभ्यः । वर्तिकाः पक्षिविशेषान् शरदे । ततस्त्रयाणां ककराणां मध्ये एकं ककरं हेमन्ताय । अथ द्वितीयेऽवकाशे शिष्टौ द्वौ ककरौ पक्षिविशेषौ हेमन्ताय । त्रीन् विककरान् शिशिराय ॥ २० ॥

समुद्राय शिशुमारानालभते पर्जन्याय मण्डूकानद्भ्यो मत्स्यान्मित्राय कुलीपयान्वरुणाय नाक्रान् ॥ २१ ॥

[समुद्राय । शिशुमारानितिशिशुमारान् । आ । लभते । पर्जन्याय । मण्डूकान् । अद्भ्यऽइत्यत्ऽभ्यः । मत्स्यान् । मित्राय । कुलीपयान् । वरुणाय । नाक्रान् ॥२१॥]

समुद्र के लिए शिशुमारों, पर्जन्य के लिए मंडूकों, जलों के लिए मत्स्यों, मित्र के लिए कुलीपय मत्स्य और वरुण के लिए नाकाओं को आलम्भन करे ॥ २१ ॥

उ० त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्रायालभते । त्रीन्मण्डूकान्भेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अद्भ्यः । अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्भ्यः । त्रीन्

कुलीपयान् सोमाय । जलजान् मित्राय । त्रीन् नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्ताञ्जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

म० त्रीन् शिशुमारान् जलचरजन्तून् समुद्रायालभते । त्रीन्मण्डूकान्भेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां मत्स्यानां मध्ये द्वौ अद्भ्यः । अथ तृतीयेऽवकाशे एकं शिष्टं मत्स्यमद्भ्यः । त्रीन् कुलीपयान् जलजान् मित्राय । त्रीन् नाक्रान् नक्रा एव नाक्रास्ताञ्जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥

सोमा॑य हꣳ॒सानाल॑भते वा॒यवे॑ ब॒लाका॑ इन्द्रा॒ग्निभ्यां॒ क्रुञ्चा॒न्मि॒त्राय॑ म॒द्गून्वरु॑णाय चक्रवा॒कान् ॥ २२ ॥

[सोमा॑य । हꣳ॒सान् । आ । ल॒भ॒ते । वा॒यवे॑ । ब॒लाकाः॑ । इ॒न्द्रा॒ग्निभ्या॒मिती॑न्द्राग्नि भ्याम् । क्रुञ्चा॑न् । मि॒त्राय॑ । म॒द्गून् । वरु॑णाय । च॒क्र॒वा॒काानिति॑चक्र वाकान ॥२२॥]

सोम के लिए हंसों को आलम्भन करे, वायु के लिए बगुलियों को, इन्द्र-अग्नि के लिए सारसों, मित्र के लिए मद्गू और वरुण के लिए चक्रवाकों को आलम्भन करे ॥ २२ ॥

उ० त्रीन् हंसान् तिस्रो बलाकाः बकपत्नीः वायवे । अथ चतुर्थेऽवकाशे । त्रीन् क्रुञ्चान् पक्षिणः इन्द्राग्निभ्याम् । त्रीन् मद्गून् जलकाकान् मित्राय । त्रीन् चक्रवाकान् वरुणाय ॥२२॥

म० त्रीन् हंसान् सोमाय । तिस्रो वलाकाः बकपत्नीः वायवे । अथ चतुर्थेऽवकाशे । त्रीन् क्रुञ्चान् पक्षिणः इन्द्राग्निभ्याम् । त्रीन् मद्गूञ्जलकाकान् मित्राय । त्रीन् चक्रवाकान् वरुणाय ॥ २२ ॥

अ॒ग्नये॑ कु॒टरू॒नाल॑भते॒ व॒न॒स्पति॑भ्य॒ उलू॑काना॒ग्नीषोमा॑भ्यां॒ चाषा॑न॒श्विभ्या॑म् म॒यूरा॑न्मि॒त्रावरु॑णाभ्यां क॒पोता॑न् ॥ २३ ॥

[अ॒ग्नये॑ । कु॒टरू॑न् । आ । ल॒भ॒ते । व॒न॒स्पति॑भ्य॒ इति॑व॒न॒स्पति॑ भ्यः । उलू॑कान् । अ॒ग्नीषोमा॑भ्याम् । चाषा॑न् । अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्याम् । म॒यूरा॑न् । मि॒त्रा॒वरु॑णाभ्याम् । क॒पोता॑न् ॥२३॥]

अग्नि के लिए कुक्कुटों को, वनस्पतियों के लिए उलूकों, अग्नि-सोम के लिए चाषों को, अश्विनौ के लिए मयूरों को और मित्रवरुण के लिए कपोतों को आलम्भन करे ॥ २३ ॥

उ० त्रीन् कुटरून् कुक्कुटानग्नये । ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये एकमुलूकं वनस्पतिभ्यः । अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणौ । त्रीन् चाषानग्नीषोमाभ्याम् त्रीन्मयूरानश्विभ्यां त्रीन्कपोतान्मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

म० त्रीन् कुटरून् कुक्कुटानग्नये । ततस्त्रयाणामुलूकानां मध्ये एकमुलूकं वनस्पतिभ्यः । अथ पञ्चमेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणौ । त्रीन् चाषानग्नीषोमाभ्यां त्रीन् मयूरानश्विभ्यां त्रीन् कपोतान् मित्रावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥

सोमा॑य ल॒वाना॑लभते॒ त्वष्ट्रे॑ कौ॒लीका॑न् गो॒षादी॑र्दे॒वाना॑म् पत्नी॑भ्यः कु॒लीका॑ देव॒जामिभ्यो॒ऽग्नये॑ गृ॒हप॑तये पारु॒ष्णान् ॥ २४ ॥

[सोमा॑य । ल॒वान् । आ । ल॒भ॒ते । त्वष्ट्रे॑ । कौ॒लीका॑न् । गो॒षादीः॑ । गो॒सादी॒रिति॑गो सादीः॑ । दे॒वाना॑म् । पत्नी॑भ्यः । कु॒लीकाः॑ । दे॒व॒जामिभ्य॒ इति॑दे॒व॒जामि भ्यः । अ॒ग्नये॑ । गृ॒हप॑तय॒ इति॑गृ॒ह पतये । पा॒रु॒ष्णान ॥२४॥]

सोम के लिए लवा पक्षियों को आलम्भन करे। त्वष्टा के लिए कौलीकों को, गोह प्रभृति को देवपत्नियों के लिए, कुलीक पक्षी देवजातियों के लिए और गृहपति अग्नि के लिए पारुष्ण पक्षियों को आलम्भन करे ॥ २४ ॥

उ० त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय अथ षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सोमाय । कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे । तिस्रो गोपादीः गवां सादयित्रीः पक्षिणीः देवानां पत्नीभ्यः । तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देववधूभ्यः । 'जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' । त्रीन्पारुष्णसंज्ञान्गृहपतयेऽग्नये ॥ २४ ॥

म० त्रयाणां लवानां लावकानां मध्ये द्वौ सोमाय । अथ षष्ठेऽवकाशे एकं लवं सोमाय । कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे । तिस्रो गोपादीः गवां सादयित्रीः पक्षिणीः देवानां पत्नीभ्यः । तिस्रः कुलीकाः पक्षिणीः देवजामिभ्यः देववधूभ्यः । 'जामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' । त्रीन् पारुष्णसंज्ञान् गृहपतयेऽग्नये ॥ २४ ॥

अह्ने॑ पारा॒वता॒नाल॑भते॒ रात्र्यै॑ सीचा॒पूर॑होरा॒त्रयोः॑ स॒न्धिभ्यो॑ ज॒तूर्मासे॑भ्यो दात्यौ॒हान्सं॑वत्स॒राय॑ मह॒तः सु॒पर्णा॑न् ॥ २५ ॥

[अह्ने॑ । पा॒रा॒वता॑न् । आ । ल॒भ॒ते । रात्र्यै॑ । सी॒चा॒पूः । अ॒हो॒रा॒त्रयोः॑ । स॒न्धिभ्य॒ इति॑स॒न्धि भ्यः । ज॒तूः । मासे॑भ्यः । दा॒त्यौ॒हान् । सँ॒व॒त्स॒राय॑ । म॒ह॒तः । सु॒प॒र्णानिति॑सु प॒र्णान् ॥२५॥]

दिन के लिए कपोतों को आलम्भन करे। रात्रि के लिए सीचापू पक्षी, अहोरात्रि की सन्धियों के लिए जतूपात्र पक्षी, मासों के लिए दात्यौह पक्षियों को और संवत्सर के लिए बड़े गरुड पक्षियों को आलम्भन करे ॥ २५ ॥

उ० अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन्पारावतान्कलरवाह्ने । तिस्रः

सीचापूः पक्षिणीः रात्र्यै । तिस्रो जतूः पात्राख्याः अहोरात्रयोः सन्धिभ्यः । त्रीन्दात्यूहान् कालकण्ठान्मासेभ्यः । त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय । अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महान्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

म० अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन् पारावतान् कलरवानहे । तिस्रः सीचापूः पक्षिणी रात्र्यै । तिस्रो जतूः पात्राख्याः पक्षिणीः अहोरात्रयोः सन्धिभ्यः । त्रीन् दात्यूहान् कालकण्ठान् मासेभ्यः । त्रयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय । अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महन्तौ सुपर्णौ संवत्सराय ॥ २५ ॥

भूम्या आखूनालभतेऽन्तरिक्षाय पाङ्क्तान्दिवे कशान्दिग्भ्यो नकुलान्बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः २६

[भूम्यै । आखून् । आ । लभते । अन्तरिक्षाय । पाङ्क्त्रान् । दिवे । कशान् । दिग्भ्यऽइतिदिक् भ्यः । नकुलान् । बभ्रुकान् । अवान्तरदिशाभ्यऽइत्यवान्तर दिशाभ्यः ॥२६॥]

भूमि के लिए चूहों को आलम्भन करे। अन्तरिक्ष के लिए पाङ्क्तों (=विशेष चूहों) को, द्युलोक के लिए कशों (=चूहे विशेष), दिशाओं के लिए नेवलों और आवान्तर दिशाओं के लिए बभ्रुकों को आलम्भन करे ॥ २६ ॥

उ० भूम्यै आखून्मूषकान् त्रीन् पाङ्क्तान् मूषकजातिविशेषानन्तरिक्षाय । काशान् तद्भेदानेव दिवे । त्रीन्नकुलान्दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमं । अथ नवमे एकम् त्रीन्बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

म० भूम्यै आखून् मूषकान् त्रीन् पाङ्क्तान् मूषकजातिविशेषानन्तरिक्षाय । काशान् तद्भेदानेव दिवे । त्रीन् नकुलान् दिग्भ्यः तत्र द्वौ अष्टमे । अथ नवमे एकम् । त्रीन् बभ्रुकानवान्तरदिशाभ्यः ॥ २६ ॥

वसुभ्य ऋश्यानालभते रुद्रेभ्यो रुरूनादित्येभ्यो न्यङ्कून् विश्वेभ्यो देवेभ्यः पृषतान् साध्येभ्यः कुलुङ्गान् ॥ २७ ॥

[वसुभ्यऽइतिवसु भ्यः । ऋश्यान् । आ । लभते । रुद्रेभ्यः । रुरून् । आदित्येभ्यः । न्यङ्कून् । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । पृषतान् । साध्येभ्यः । कुलुङ्गान् ॥२७॥]

वसुओं के लिए ऋश्या मृगों को आलम्भन करे। रुद्रों के लिए रुरुओं को, आदित्यों के लिए न्यकुओं को, विश्वेदेवों के लिए पृषतों को तथा साध्य देवों के लिए कुलुङ्गों को आलम्भन करे ॥ २७ ॥

उ० त्रीनृष्यान्वसुभ्यः । ऋष्यादयो मृगविशेषाः रुद्रेभ्यः रुरून् । त्रीन्न्यङ्कूनादित्येभ्यः । अथ दशमेऽवकाशे त्रीन् पृषतान्विश्वेभ्यो देवेभ्यः । त्रीन् कुलुङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

म० त्रीनृष्यान् वसुभ्यः । ऋष्यादयो मृगविशेषाः । रुद्रेभ्यः रुरून् । त्रीन् न्यङ्कूनादित्येभ्यः । अथ दशमेऽवकाशे त्रीन् पृषतान् विश्वेभ्यो देवेभ्यः । त्रीन् कुलुङ्गान् साध्येभ्यः ॥ २७ ॥

ईशानाय परस्वत आलभते मित्राय गौरान्वरुणाय महिषान्बृहस्पतये गवयाँस्त्वष्ट्र उष्ट्रान् ॥२८॥

[ईशानाय । परस्वतः । आ । लभते । मित्राय । गौरान् । वरुणाय । महिषान् । बृहस्पतये । गवयान् । त्वष्ट्रे । उष्ट्रान् ॥२८॥]

ईशानदेव के लिए परस्वत मृगों को आलम्भन करे। मित्रदेव के लिए गौर मृगों को, वरुण के लिए महिषों को, बृहस्पति के लिए गवयों को और त्वष्टा के लिए उष्ट्रों को आलम्भन करे ॥ २८ ॥

उ० परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । त्रीन्गौरान्मृगान्मित्राय । त्रीन्महिषान्वरुणाय तत्रैकं दशमे । अथैकादशेऽवकाशे त्रीन् गवयान्गोसदृशानारण्यपशून्बृहस्पतये । त्रीनुष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

म० परस्वतः मृगविशेषानीशानाय । त्रीन् गौरान्मृगान् मित्राय । त्रीन् महिषान्वरुणाय तत्रैकं दशमे । अथैकादशेऽवकाशे त्रीन् गवयान्गोसदृशानारण्यपशून् बृहस्पतये । त्रीनुष्ट्रान् त्वष्ट्रे ॥ २८ ॥

प्रजापतये पुरुषान्हस्तिन आलभते वाचे प्लुषीश्चक्षुषे मशकाञ्छ्रोत्राय भृङ्गाः ॥ २९ ॥

[प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । पुरुषान् । हस्तिनः । आ । लभते । वाचे । प्लुषीन् । चक्षुषे । मशकान् । श्रोत्राय । भृङ्गाः ॥२९॥]

प्रजापति के लिए पुरुष-हाथियों को आलम्भन करे। वाणी के लिए वक्रतुण्डों को, चक्षु के लिए मच्छरों को और श्रोत्र के लिए भँवरों को आलम्भन करे ॥ २९ ॥

उ० प्रजापतये पुरुषान्हस्तिनः त्रीन् । त्रीन् प्लुषीन्वक्रतुण्डान्वाचे । तन्मध्ये द्वौ प्लुषी एकादशे । अथ द्वादशेऽवकाशे एकं प्लुषिम् । त्रीन्मशकान् चक्षुषे । त्रयो भृङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥

म० प्रजापतये पुरुषान् हस्तिनः त्रीन् । त्रीन् प्लुषीन् वक्रतुण्डान् वाचे तन्मध्ये द्वौ प्लुषी एकादशे । अथ द्वादशेऽवकाशे एकं प्लुषिम् । त्रीन् मशकान् चक्षुषे । त्रयो भृङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥

प्रजापतये च वायवे च गोमृगो वरुणायारण्यो मेषो यमाय कृष्णो मनुष्यराजाय मर्कटः शार्दूलाय

रोहिद्दृष्यभाय गवयी क्षिप्रश्येनाय वर्तिका नीलङ्गोः क्रमिः समुद्राय शिशुमारो हिमवते हस्ती ॥ ३० ॥

[प्रजापतयऽइतिप्रजा पतये । च । वायवे । च । गोमृगऽइतिगो मृगः । वरुणाय । आरण्यः । मेषः । यमाय । कृष्णः । मनुष्यराजायेतिमनुष्य राजाय । मर्कटः । शार्दूलाय । रोहित् । ऋषभाय । गवयी । क्षिप्रश्येनायेतिक्षिप्र श्येनाय । वर्तिका । नीलङ्गोः । क्रिमिः । समुद्राय । शिशुमारऽइतिशिशु मारः । हिमवतऽइतिहिम वते । हस्ती ॥३०॥]

प्रजापति-वायु के लिए गोमृग, वरुण के लिए अरण्यमेष, यम के लिए कृष्ण मेष, मनुष्य राजा के लिए एक मर्कट; सिंह के लिए ऋष्यमृग; ऋषभ के लिए गवयी, क्षिप्रश्येन के लिए बटेर, नीलङ्गु के लिए कीट, समुद्र के लिए शिशुमार और हिमालय के लिए हाथी का आलम्भन करे ॥ ३० ॥

उ० प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक आरण्यो मेषो वरुणाय । एकः कृष्णो मेषो यमाय । एको मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिद्दृष्यः शार्दूलाय । एका गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय । अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका वर्तिका क्षिप्रश्येनाय देवाय । एकः कृमिः कीटः नीलङ्गोः नीलङ्गवे । शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय । हस्ती हिमवते ॥ ३० ॥

म० प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक आरण्यो मेषो वरुणाय । एकः कृष्णो मेषो यमाय । एको मर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिद्दृष्यः शार्दूलाय । एका गवयी ऋषभाय तदाख्यदेवाय । अथ त्रयोदशेऽवकाशे एका वर्तिका क्षिप्रश्येनाय देवाय । एकः कृमिः कीटः नीलङ्गोः नीलङ्गवे । शिशुमारः एको जलचरः समुद्राय । हस्ती हिमवते ॥ ३० ॥

मयुः प्राजापत्य उलो हलिक्ष्णो वृषदꣳशस्ते धात्रे दिशां कङ्को धुङ्क्षाग्नेयी कलविङ्को लोहिताहिः पुष्करसादस्ते त्वाष्ट्रा वाचे क्रुञ्चः ॥ ३१ ॥

[मयुः । प्राजापत्यऽइतिप्राजा पत्यः । उलः । हलिक्ष्णः । वृषदꣳशऽइतिवृष दꣳशः । ते । धात्रे । दिशाम् । कङ्कः । धुङ्क्षा । आग्नेयी । कलविङ्कः । लोहिताहिरितिलोहित अहिः । पुष्करसादऽइतिपुष्कर सादः । ते । त्वाष्ट्राः । वाचे । क्रुञ्चः ॥३१॥]

प्रजापतिदेवताक तुरङ्गवदन किन्नर, उवमृग, हलिक्ष्णसिंह और वृषदंश विडाल धाता के लिए, बगुला दिशाओं के लिए, काकिनी अग्निदेवताक; चटक, रक्तसर्प व कमल पर बैठने वाला पक्षिविशेष त्वष्टादेवताक हैं। (चौदहवें अन्तराल में—) वाक् के लिए सारस ॥ ३१ ॥

उ० मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापतिदैवतः । उलो मृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः ते त्रयो धात्रे । एकः कङ्कः बकः दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्क्षा पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः रक्तवर्णसर्पः पुष्करसदः पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्टृदेवताः । अथ चतुर्दशेऽवकाशे एकः क्रुञ्चः वाचे ॥ ३१ ॥

म० मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः किन्नरः प्रजापतिदेवतः । उलो मृगविशेषः हलिक्ष्णः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः ते त्रयो धात्रे । एकः कङ्कः बकः दिशां दिग्भ्यः । एका धुङ्क्षा पक्षिणी आग्नेयी अग्निदेवत्या । कलविङ्कः चटकः लोहिताहिः रक्तवर्णसर्पः पुष्करसादी पुष्करे सीदतीति कमलभक्षी पक्षिविशेषः ते त्रयः त्वाष्ट्राः त्वष्टृदेवताः । अथ चतुर्दशेऽवकाशे एकः क्रुञ्चः वाचे ॥ ३१ ॥

सोमाय कुलुङ्ग आरण्योऽजो नकुलः शका ते पौष्णाः क्रोष्टा मायोरिन्द्रस्य गौरमृगः पिद्वो न्यङ्कुः कक्कटस्तेऽनुमत्यै प्रतिश्रुत्कायै चक्रवाकः ॥ ३२ ॥

[सोमाय । कुलुङ्गः । आरण्यः । अजः । नकुलः । शका । ते । पौष्णाः । क्रोष्टा । मायोः । इन्द्रस्य । गौरमृगऽइतिगौर मृगः । पिद्वः । न्यङ्कुः । कक्कटः । ते । अनुमत्याऽइत्यनु मत्यै । प्रतिश्रुत्कायाऽइतिप्रति श्रुत्कायै । चक्रवाकऽइतिचक्र वाकः ॥३२॥]

सोम के लिए कुलुङ्ग, आरण्य अज-नेवला-मयूरी पक्षी। वे पूषादेवताक हैं। मायु का सियार, गौरमृग इन्द्र का, पिद्व का न्यङ्कु मृग व कक्कट। वे अनुमति के लिए। चक्रवाक प्रतिश्रुत्का के लिए—॥ ३२ ॥

उ० कुलुङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजोऽजश्छागः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदेवत्याः । क्रोष्टा शृगालो मायोर्देवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

म० कुलुङ्गः कुरङ्गो हरिण एकः सोमाय । आरण्यो वनजोऽजच्छागः नकुलः शका शकुन्तिः एते त्रयः पौष्णाः पूषदेवत्याः । क्रोष्टा शृगालो मायोर्देवस्य । एको गौरमृगः इन्द्रस्य । पिद्वो मृगविशेषः न्यङ्कुः अपि कक्कटः स एव ते त्रयोऽनुमत्यै । चक्रवाकः प्रतिश्रुत्कायै ॥ ३२ ॥

सौरी बलाका शार्गः सृजयः शयाण्डकस्ते मैत्राः सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक् श्वाविद्भौमी शार्दूलो वृकः पृदाकुस्ते मन्यवे सरस्वते शुकः पुरुषवाक् ॥३३॥

[सौरी । बलाका । शार्गः । सृजयः । शयाण्डकऽइतिशय आण्डकः । ते । मैत्राः । सरस्वत्यै । शारिः । पुरुषवागितिपुरुष वाक् । श्वावित् । श्वविदितिश्व वित् । भौमी । शार्दूलः । वृकः । पृदाकुः । ते । मन्यवे । सरस्वते । शुकः । पुरुषवागितिपुरुष वाक् ॥३३॥]

—सूर्यदेवता का बगुली, शार्ग पक्षी रखे। (अब पन्द्रहवें अवकाश में—) सृजय और शयाण्डक पक्षी। वे मित्रदेवताक हैं। मनुष्यवाक् मैना सरस्वती के लिए। सेधा भूमिदेवताक है। व्याघ्र, वृक, चीता और सर्प मन्यु के लिए। समुद्र के लिए पुरुषवाक् का तोता आलम्भन करे ॥ ३३ ॥

उ० बलाका बकस्त्री सूर्यदेवत्या। शार्गः पक्षिविशेषः। अथ पञ्चदशेऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदेवत्याः। पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः शुकी सरस्वत्यै। श्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे। पुरुषवाक् शुकः सरस्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

म० बलाका बकस्त्री सूर्यदेवत्या। शार्गः पक्षिविशेषः। अथ पञ्चदशेऽवकाशे सृजयः पक्षिविशेषः शयाण्डकोऽपि ते मैत्राः मित्रदेवत्याः। पुरुषवाक् मनुष्यवद्वादिनी शारिः शुकी सरस्वत्यै। श्वावित् सेधा भौमी भूदेवत्या शार्दूलो व्याघ्रः वृकः चित्रकः पृदाकुः सर्पः ते त्रयो मन्यवे। पुरुषवाक् शुकः सरस्वते समुद्राय ॥ ३३ ॥

सुपर्णः पार्जन्य आतिर्वाहसो दार्विदा ते वायवे बृहस्पतये वाचस्पतये पैङ्गराजोऽलज आन्तरिक्षः प्लवो मद्गुर्मत्स्यस्ते नदीपतये द्यावापृथिवीयः कूर्मः ॥ ३४ ॥

[सुपर्णऽइतिसु पर्णः । पार्जन्यः । आतिः । वाहसः । दार्विदेतिदार्वि दा । ते । वायवे । बृहस्पतये । वाचः । पतये । पैङ्गराजऽइतिपैङ्ग राजः । अलजः । आन्तरिक्षः । प्लवः । मद्गुः । मत्स्यः । ते । नदीपतयऽइतिनदी पतये । द्यावापृथिवीयः । कूर्मः ॥३४॥]

गरुड पर्जन्यदेवताक है। आडी, वाहस व कठफोरवा पक्षी। वे वायु के लिए। वाणी के पालक बृहस्पति के लिए पैङ्गराज पक्षी। (सोलहवें अन्तराल में—) अन्तरिक्षदेवताक अलज, प्लव, मद्गु तथा मत्स्य। वे नदीपति सागर के लिए। द्यावापृथिवीदेवताक कछुआ—॥ ३४ ॥

उ० सुपर्णः गरुत्मान् पार्जन्यः पर्जन्याय। आतिः आडी वाहसः दार्विदा काष्ठकुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे। बृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये इति बृहस्पतिविशेषणम्। ईदृशाय बृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः। अथ षोडशेऽवकाशे अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः। प्लवः जलपक्षी मद्गुः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये। कूर्मः कच्छपः द्यावापृथिवीयः द्यावापृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

म० सुपर्णः गरुत्मान् पार्जन्यः पर्जन्याय। आतिः आडी वाहसः दार्विदा काष्ठकुट्टः ते त्रयः पक्षिविशेषाः वायवे। बृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये इति बृहस्पतिविशेषणम्। ईदृशाय बृहस्पतये पैङ्गराजः पक्षिविशेषः। अथ षोडशेऽवकाशे अलजः पक्षिविशेषः आन्तरिक्षः अन्तरिक्षदेवतः। प्लवः जलपक्षी मद्गुः कारण्डवः मत्स्यः ते नदीपतये। कूर्मः कच्छपः द्यावापृथिवीयः द्यावापृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनां कृकवाकुः सावित्रो हꣳसो वातस्य नाक्रो मकरः कुलीपयस्तेऽकूपारस्य ह्रियै शल्यकः ॥ ३५ ॥

[पुरुषमृगऽइतिपुरुष मृगः । चन्द्रमसः । गोधा । कालका । दार्वाघाटः । दार्वाघातऽइतिदारु आघातः । ते । वनस्पतीनाम् । कृकवाकुरितिकृक वाकुः । सावित्रः । हꣳसः । वातस्य । नाक्रः । मकरः । कुलीपयः । ते । अकूपारस्य । ह्रियै । शल्यकः ॥३५॥]

—पुरुष-मृग चन्द्रमा का भक्ष्य है। गोह, कालका तथा सारस पक्षी। वे वनस्पतियों के हविष्यान्न हैं। ताम्रचूड (=मुर्गा) सवितादेवताक है। वायु का हंस है। नाका, मगर और कुलीप मत्स्य। वे समुद्र के हैं। ह्री के लिए स्याही है ॥ ३५ ॥

उ० पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः। गोधा कालका पक्षिविशेषः दार्वाघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम्। कृकवाकुः ताम्रचूडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य। नाक्रः मकरः कुलीपयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य। त्रयाणां मध्ये द्वौ षोडशे। अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकूपारस्य। शल्यकः श्वावित् ह्रियै देव्यै ॥ ३५ ॥

म० पुरुषमृगः पुंमृगः चन्द्रमसः। गोधा कालका पक्षिविशेषः दार्वाघाटः सारसः ते वनस्पतीनाम्। कृकवाकुः ताम्रचूडः सावित्रः सवितृदेवतः हंसः वातस्य। नाक्रः मकरः कुलीपयः ते त्रयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य समुद्रस्य। त्रयाणां

मध्ये द्वौ षोडशे । अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकूपारस्य । शल्यकः श्वावित् ह्रियै देव्यै ॥ ३५ ॥

एण्यह्नो मण्डूको मूषिका तित्तिरिस्ते सर्पाणां लोपाश आश्विनः कृष्णो रात्र्या ऋक्षो जतूः सुषिलीका त इतरजनानां जहका वैष्णवी ॥ ३६ ॥

[एणी । अह्ने । मण्डूकः । मूषिका । तित्तिरिः । ते । सर्पाणाम् । लोपाशः । आश्विनः । कृष्णः । रात्र्यै । ऋक्षः । जतूः । सुषिलीकेति सुषि लीका । ते । इतरजनानामितीतर जनानाम् । जहका । वैष्णवी ॥३६॥]

मृगी दिन के लिए आलभ्य है । मण्डूक, मूषक व तीतर । वे सर्पों के लिए हैं । लोपाश अश्विनौदेवताक है । कृष्णमृग रात्रि के लिए आलम्भन करे । भालू, जतु और सुषिलीका । वे अन्य जनों के हैं । जोंक विष्णुदेवताक है ॥ ३६ ॥

उ० एणी मृगी अह्नः आलभ्या । मण्डूको मूषिका तित्तिरिः ते त्रयः सर्पाणाम् । लोपाशो वनचरविशेषः आश्विनः अश्विदेवतः । कृष्णो मृगः रात्र्यै । ऋक्षः भल्लूकः जतूः सुषिलीका एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां देवानाम् । जहका गात्रसङ्कोचनी वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

म० एणी मृगी अह्नः आलभ्या । मण्डूको मूषिका तित्तिरिः ते त्रयः सर्पाणाम् । लोपाशो वनचरविशेषः आश्विनः अश्विदेवतः । कृष्णो मृगः रात्र्यै । ऋक्षः भल्लूकः जतूः सुषिलीका एतौ पक्षिविशेषौ ते त्रयः इतरजनानां देवानाम् । जहका गात्रसङ्कोचनी वैष्णवी विष्णुदेवत्या ॥ ३६ ॥

अन्यवापोऽर्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणामपामुद्रो मासां कश्यपो रोहित्कुण्डृणाची गोलत्तिका तेऽप्सरसां मृत्यवेऽसितः ॥ ३७ ॥

[अन्यवाप इत्यन्य वापः । अर्द्धमासानामित्यर्द्ध मासानाम् । ऋश्यः । मयूरः । सुपर्ण इति सु पर्णः । ते । गन्धर्वाणाम् । अपाम् । उद्रः । मासाम् । कश्यपः । रोहित् । कुण्डृणाची । गोलत्तिका । ते । अप्सरसाम् । मृत्यवे । असितः ॥३७॥]

कोयल अर्धमासों का पक्षी है । ऋष्यमृग, मयूर और सुपर्ण । वे गन्धर्वों के पक्षी हैं । उद्र जलों का पक्षी है । कछुआ मासों का जीव है । रोहित मृग, कुण्ड्रिनाची व गोलत्तिका । वे अप्सराओं के जीव हैं । मृत्यु के लिए कृष्ण पशु बाँधे ॥ ३७ ॥

उ० अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पशुः । अथाष्टादशेऽवकाशे । ऋष्यो मृगविशेषः मयूरः बर्ही सुपर्णो गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः । उद्रः जलचरः कर्कटसंज्ञः अपां पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् । रोहित् ऋष्यः कुण्डृणाची वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसाम् । असितः कृष्णः पशुर्मृत्यवे ॥ ३७ ॥

म० अन्यवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पशुः । अथाष्टादशेऽवकाशे । ऋष्यो मृगविशेषः मयूरः बर्ही सुपर्णो गरुत्मान् ते गन्धर्वाणां पशवः । रुद्रः जलचरः कर्कटसंज्ञः अपां पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् । रोहित् ऋष्यः कुण्डृणाची वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽप्सरसाम् । असितः कृष्णः पशुर्मृत्यवे ॥ ३७ ॥

वर्षाहूर्ऋतूनामाखुः कशो मान्थालस्ते पितॄणां बलायाजगरो वसूनां कपिञ्जलः कपोत उलूकः शशस्ते निर्ऋत्यै वरुणायारण्यो मेषः ॥ ३८ ॥

[वर्षाहूरिति वर्ष आहूः । ऋतूनाम् । आखुः । कशः । मान्थालः । ते । पितॄणाम् । बलाय । अजगरः । वसूनाम् । कपिञ्जलः । कपोतः । उलूकः । शशः । ते । निर्ऋत्या इति निः ऋत्यै । वरुणाय । आरण्यः । मेषः ॥३८॥]

मेकी ऋतुओं का जीव है । चूहा, कश व मन्थाल । वे पितरों के जीव हैं । बल के लिए अजगर को आलम्भन करे । वसुओं का कपिंजल है । कबूतर, उलूक तथा शश । वे निर्ऋति देवता के लिए आलम्य हैं । वरुण के लिए जंगली मेंड़ा का आलम्भन करना चाहिए ॥ ३८ ॥

उ० वर्षाहूः वर्षाभूः भेकी ऋतूनाम् । आखुः मूषकः कशः मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितॄणाम् । अथैकोनविंशे । अजगरो महासर्पः बलाय । कपिञ्जलो वसूनाम् । कपोतः उलूकः शशः ते निर्ऋत्यै । आरण्यो मेषो वरुणाय ॥ ३८ ॥

म० वर्षाहूः वर्षाभूः भेकी ऋतूनाम् । आखुः मूषकः कशः मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितॄणाम् । अथैकोनविंशे । अजगरो महासर्पः बलाय । कपिञ्जलो वसूनाम् । कपोतः उलूकः शशः ते निर्ऋत्यै । आरण्यो मेषो वरुणाय ॥ ३८ ॥

श्वित्र आदित्यानामुष्ट्रो घृणीवान् वार्ध्रीनसस्ते मत्या अरण्याय सृमरो रुरू रौद्रः क्वयिः कुटरुर्दात्यौहस्ते वाजिनां कामाय पिकः ॥ ३९ ॥

[श्वित्रः । आदित्यानाम् । उष्ट्रः । घृणीवान् । घृणिवानिति घृणि वान् । वार्ध्रीनसः । ते । मत्यै । अरण्याय । सृमरः । रुरुः । रौद्रः । क्वयिः । कुटरुः । दात्यौहः । ते । वाजिनाम् । कामाय । पिकः ॥३९॥]

श्वेतपशु आदित्यों का भक्ष्य है। ऊँट, घृणीवा और वार्ध्रीनस्। ये मतिदेवी के लिए आलम्भ्य हैं। अरण्य के लिए सिमरी आलम्भ्य है। रुरु रुद्रदेवताक है। क्वयि, कुटरु और कालकण्ठ। ये वाजी देवों के भक्ष्य हैं। काम के लिए पिक का आलम्भन करना चाहिए ॥ ३९ ॥

उ० श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घग्रीवः घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः । संहितायां घृणिशब्दो दीर्घः । वार्ध्रीनसः कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मत्यै देव्यै । सृमरः गवयोऽरण्याय देवाय । रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः । क्वयिः पक्षिविशेषः । अथ विंशेऽवकाशे । कुटरुः कुकुटः दात्यौहः कालकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवानाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

म० श्वित्रः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घग्रीवः घृणिवान् तेजस्वी पशुविशेषः । संहितायां घृणिशब्दो दीर्घः । वार्ध्रीनसः कण्ठे स्तनवानजः ते त्रयो मत्यै देव्यै । सृमरः गवयोऽरण्याय देवाय । रुरुः मृगः रौद्रः रुद्रदेवतः क्वयिः पक्षिविशेषः । अथ विंशेऽवकाशे । कुटरुः कुकुटः दात्यौहः कालकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवानाम् । पिकः कोकिलः कामाय ॥ ३९ ॥

खड्गो वैश्वदेवः श्वा कृष्णः कर्णो गर्दभस्तरक्षुस्ते रक्षसामिन्द्राय सूकरः सिꣳहो मारुतः कृकलासः पिप्पका शकुनिस्ते शरव्यायै विश्वेषां देवानां पृषतः ॥ ४० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

[खड्गः । वैश्वदेव इति वैश्व देवः । श्वा । कृष्णः । कर्णः । गर्दभः । तरक्षुः । ते । रक्षसाम् । इन्द्राय । सूकरः । सिꣳहः । मारुतः । कृकलासः । पिप्पका । शकुनिः । ते । शरव्यायै । विश्वेषाम् । देवानाम् । पृषतः ॥४०॥]

[॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥]

गैण्डा विश्वेदेवदेवताक है। काला कुत्ता, लम्बकर्ण गर्दभ और मृगभक्षक भक्षु। ये राक्षसों के पशु हैं। इन्द्र के लिए सूकर आलम्भ्य है। मरुतदेवताक सिंह है। गिरगिटान, पिप्पका तथा शकुनि। ये शरव्या के लिए आलम्भ्य हैं। पृषत विश्वेदेवों का पशु है ॥ ४० ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

उ० खड्गो मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः एकः कृष्णः श्वा सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः मृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । सूकरः इन्द्राय । सिंहो मारुतः मरुद्देवतः । कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः पक्षी एते त्रयः शरव्यायै । एकः पृषतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां पशुर्भवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं नियुनज्मीति योज्यः । एवं षष्ट्यधिकं शतद्वयमारण्याः पशव उक्ताः । अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि अश्वादयः सौर्यान्ताः षडधिकं शतद्वयं कपिञ्जलादयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति । श्लोकश्च । षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि चेति । तेष्वारण्याः सर्वे उत्स्रष्टव्या न तु हिंस्याः ॥ ४० ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

म० खड्गो मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः । एकः कृष्णः श्वा सारमेयः द्वितीयः कर्णो लम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः मृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । सूकरः इन्द्राय । सिंहो मारुतः मरुद्देवतः । कृकलासः सरटः पिप्पका पक्षिणी शकुनिः पक्षी ते त्रयः शरव्यायै । एकः पृषतः मृगविशेषो विश्वेषां देवानां पशुर्भवति । विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं नियुनज्मीति योज्यः । एवं षष्ट्यधिकं शतद्वयमारण्याः पशव उक्ताः । अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविंशत्यधिकानि त्रीणि शतानि अश्वादयः सौर्यान्ताः षष्ट्यधिकं शतद्वयं कपिञ्जलादयः पृषतान्ता आरण्याः पशवः सर्वे मिलित्वा षट्शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति । श्लोकश्च । षट् शतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिश्चाधिकानि चेति । तेष्वारण्याः सर्वे उत्स्रष्टव्या न तु हिंस्याः ॥ ४० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
गतोऽध्यायश्चतुर्विंशो देवतापशुवाचकः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

शादं॑ द॒द्भिरव॑कां दन्तमू॒लैर्मृदं॒ वस्वै॑स्ते॒गां द॒ꣳष्ट्रा॑भ्या॒ꣳ सर॑स्वत्या अग्रजि॒ह्वं जि॒ह्वाया॑ उत्सा॒दम॑व॒क्र॒न्देन॒ ताल॑ु॒ वाज॒ꣳ हनु॑भ्याम॒प आ॒स्ये॒न वृष॑णमा॒ण्डाभ्या॑मादि॒त्याँ श्मश्रु॑भि॒ः पन्था॑नं भ्रू॒भ्यां द्यावा॑पृथि॒वी वर्तो॑भ्यां वि॒द्युतं॑ क॒नीन॑काभ्या॒ꣳ शु॒क्लाय॒ स्वाहा॑ कृ॒ष्णाय॒ स्वाहा॑ पार्या॑णि॒ पक्ष्मा॑ण्यवा॒र्या॒ इ॒क्षवो॑ऽवा॒र्या॒णि पक्ष्मा॑णि॒ पार्या॑ इ॒क्षवः॑ ॥ १ ॥

[शादम् । द॒द्भिरिति॑द॒त् भिः॑ । अव॑काम् । द॒न्त॒मू॒लैरिति॑द॒न्त मू॒लैः॑ । मृद॑म् । वस्वैः॑ । ते॒गाम् । द॒ꣳष्ट्राभ्या॑म् । सर॑स्वत्यै । अ॒ग्र॒जि॒ह्वमित्य॑ग्र जि॒ह्वम् । जि॒ह्वायाः॑ । उ॒त्सा॒दमित्यु॑त् सा॒दम् । अ॒व॒क्र॒न्देनेत्य॑व क्र॒न्देन॑ । तालु॑ । वाज॑म् । हनु॑भ्या॒मिति॒हनु॑ भ्याम् । अ॒पः॑ । आ॒स्ये॑न । वृष॑णम् । आ॒ण्डाभ्या॑म् । आ॒दि॒त्यान् । श्मश्रु॑भि॒रिति॒श्मश्रु॑ भिः॑ । पन्था॑नम् । भ्रू॒भ्या॑म् । द्यावा॑पृथि॒वी इति॒द्यावा॑पृथि॒वी । वर्तो॑भ्या॒मिति॒वर्तः॑ भ्याम् । वि॒द्युत॒मिति॑वि द्युत॑म् । क॒नीन॑काभ्याम् । शु॒क्लाय॑ । स्वाहा॑ । कृ॒ष्णाय॑ । स्वाहा॑ । पार्या॑णि । पक्ष्मा॑णि । अ॒वा॒र्याः॑ । इ॒क्षवः॑ । अ॒वा॒र्या॑णि । पक्ष्मा॑णि । पार्याः॑ । इ॒क्षवः॑ ॥१॥]

दाँतों के द्वारा शाददेवता को प्रीणित करता हूँ। दाँतों की जड़ों से अवका को प्रीणित करता हूँ। दाँतों के पृष्ठभागों से मद् देवता को प्रीणित करता हूँ। दंष्ट्राओं से वेगा को तथा जिह्वाग्र से सरस्वती को प्रीणित करता हूँ। जिह्वा के द्वारा उत्साद को, तालु से अवक्रन्द को, हनुओं से वाज को, मुख के द्वारा आपः देवों को प्रीणित करता हूँ। अण्डकोषों से वरुणदेव को, दाढ़ी के बालों के द्वारा आदित्यों को, भ्रुवों से मार्गदेव को, बरौनियों से द्यावापृथिवी को, कनीनिकाओं के द्वारा विद्युत् को। शुक्ल के लिए स्वाहा। कृष्ण के लिए स्वाहा। नेत्रलोम पारदेवताक हैं। नेत्रों के नीचे बाल अवारदेवताक हैं। इससे भिन्न अवारदेवताक हैं। पलकें पारदेवताक हैं ॥ १ ॥

उ० शादं दद्भिः । इयमपि श्रुतिर्देवताश्वाङ्गयोश्चोदनां विदधाति । शादो देवताविशेषः दन्ता अश्वाङ्गम् । शादं दद्भिः प्रीणाति देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते । अश्वाङ्गं भोग्यं तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । एवं हि विभक्त्योः सामर्थ्यं भवति । युक्तंच होमकाले अङ्गाभिधानं देवतायै होमः । आहच श्रुतिः । 'आज्यमवदानीकृत्वा प्रत्याख्यायम् देवताभ्य आहुतीर्जुहोतीति दद्भिः शादाय स्वाहा । दन्तमूलैरवकाय स्वाहा' इत्येवं प्रयोगाः । क्वचिच्च देवता केवला भवति यथा शुक्लायस्वाहा कृष्णायस्वाहेति । क्वचिच्चान्यया विभक्त्या निर्देशो द्रव्यदैवतयोः यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिति । एवं द्रव्यदैवतमप्रसिद्धं यज्ञपार्श्वादिभ्योऽवगन्तव्यमिति पृथिवीं त्वचेति यावत् ॥ १ ॥

प्रणम्य कमलानाथं गणेशं गिरिजां गिरम् ।
पञ्चविंशेऽयमध्याये वेददीपो मयेर्यते ॥

म० 'स्विष्टकृद्वनसत्यन्तरे शूल्यꣳ हुत्वा देवताश्वाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतꣳ शादप्रभृतिलगन्तेभ्योऽविमुखाच्च परेभ्य इति' (का० २०।८।५।६) । स्विष्टकृद्वनसत्योरन्तरे वनसतियागानन्तरं स्विष्टकृद्यागात्पूर्वं शूले श्रपितं मांसं प्राजापत्योऽश्व इति वचनात्प्रजापतये हुत्वा अमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतं शादादिलगन्तेभ्यो देवताश्वाङ्गेभ्यो देवताभ्योऽश्वाङ्गेभ्यश्च घृतं जुहुयात् । अनादेशे घृतस्योक्तत्वात् । तत्र शादं दद्भिरित्यादि पृथिवीं त्वचेत्यन्तः संहिताभागो ब्राह्मणं न मन्त्राः । शादादयो देवाः दन्तायङ्गानि । ततश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा शादाय स्वाहा दद्भ्यः स्वाहा अवकाभ्यः स्वाहा दन्तमूलेभ्यः स्वाहेत्यादि पृथिव्यै स्वाहा त्वचे स्वाहेत्यन्तं जुहुयादित्येकः पक्षः शाखान्तरोदितः । स्वपक्षे तु शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहेत्यादिहोममन्त्राः । देवता भोक्त्री द्वितीयया निर्दिश्यते । अश्वाङ्गं भोग्यं तृतीयया करणविभक्त्या निर्दिश्यते । क्वचित्केवला देवतैव यथा शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहेति । क्वचिदन्यविभक्त्यैव द्रव्यदेवतयोर्निर्देशः यथा अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिति । तथाच श्रुतिः 'शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैरित्याज्यमवदानानि कृत्वा प्रत्याख्यायं देवताभ्य आहुतीर्जुहोति या एव देवता अपिभागास्ता भागधेयेन समर्धयति' (१३।३।५।१) इति । अस्यायमर्थः । शादं नाम देवमश्वस्य दद्भिर्दन्तैः प्रीणामीति शेषः । स्वाहाकारो दानार्थः । ततश्च शादं दद्भिः प्रीणामि स्वाहेति एवमन्यान्यपि योज्यानि । आज्यमवदानानि कृत्वा आज्यमेवाश्वाङ्गत्वेन परिकल्प्य प्रत्याख्यायमवदानमवदानं प्रति शादादिदेवता आख्यायाख्यायाज्याहुतीर्जुहोति संकल्पिताश्वाङ्गभवा घृताहुतीः शादादिभ्यो ददाति । एवं कुर्वन्नपिभागाः कल्पितभागास्ता भागेन समर्धयति प्रीणातीत्यर्थः । अथ संहितार्थः । दद्भिरश्वदन्तैः शादं देवं प्रीणामि । दन्तमूलैरवकां देवतां प्रीणामि । वस्वैर्दन्तपीठैर्मृदं देवतां प्रीणामि 'वस्वं स्याद्दन्तपीठिका' । शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः आदित्यादयः प्रसिद्धाः । दंष्ट्राभ्यां तेगां देवतां प्रीणामि । सरस्वत्यै अग्रजिह्वाम् । अत्र चतुर्थ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गस्य अतो विभक्तिव्यत्ययः । जिह्वाया अग्रमग्रजिह्वं

जिह्वाग्रेण सरस्वतीं प्रीणामि । जिह्वायाः उत्सादम् । अत्र षष्ठ्याश्वाङ्गोद्देशः द्वितीयया देवस्य विभक्तिव्यत्ययः । जिह्वोत्सादं देवं प्रीणामि । अवक्रन्देन तालु अत्र देवे तृतीया अङ्गे प्रथमा व्यत्ययः । तालुना अवक्रन्दं देवं प्रीणामि । वाजं हनुभ्याम् । हनुभ्यां वक्त्रैकदेशाभ्यां वाजं देवं प्रीणामि । आस्येन मुखेनापो देवताः प्रीणामि । आण्डाभ्यां वृषणाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । श्मश्रुभिर्मुखकेशैरादित्यान्प्रीणामि । भ्रूभ्यां ललाटगरोमपङ्क्तिभ्यां पन्थानं देवं प्रीणामि । वर्ताः पक्ष्मपङ्क्तिः ताभ्यां द्यावापृथिव्यौ देवते प्रीणामि । कनीनकाभ्यां नेत्रमध्यगकृष्णगोलाभ्यां विद्युतं देवतां प्रीणामि । शुक्लाय स्वाहा कृष्णाय स्वाहा देवोद्देश एव न त्वङ्गम् । शुक्लाय कृष्णाय देवाय सुहुतमस्तु । यद्वा चतुर्थ्याश्वाङ्गमेव निर्दिश्यते । प्राजापत्योऽश्व इति वचनाद्देवोऽध्याहर्तव्यः । शुक्लेन कृष्णेन चाश्वाङ्गेन प्रजापतिं प्रीणामि । एवं लोमभ्यः स्वाहेत्यादावपि बोध्यम् । पार्याणि पक्ष्माणि । अत्र तद्धितेन देवतोद्देशः । पक्ष्माणि नेत्रोपरिलोमानि पार्याणि पारदेवत्यानि ततः पक्ष्मभिः पारं प्रीणामि । इक्षवो नेत्राधोभागरोमाणि अवारदेवत्याः ततः इक्षुभिरवारं प्रीणामि । विपरीतं वा अवार्याणि अवारदेवत्यानि पक्ष्माणि इक्षवः पार्याः पारदेवत्याः ॥ १ ॥

वातं॑ प्रा॒णेना॑पा॒नेन॒ नासि॑के उप॒याम॒मध॑रे॒णौष्ठे॑न॒ सदुत्त॑रेण प्र॒का॒शेना॒न्त॑रमनू॒का॒शेन॒ बाह्यं॑ निवे॒ष्यं मू॒र्ध्ना स्त॑नयि॒त्नुं निर्बा॑धेना॒शनिं॑ म॒स्तिष्के॑ण वि॒द्युतं॑ क॒नीन॑काभ्यां॒ कर्णा॑भ्या॒ᳫं श्रोत्र॒ᳫं श्रोत्रा॑भ्यां॒ कर्णौ॑ तेद॒नीम॑धरक॒ण्ठेना॒पः शु॑ष्कक॒ण्ठेन॑ चि॒त्तं मन्या॑भि॒रदि॑तिᳫं शी॒र्ष्णा निर्ऋ॑तिं॒ निर्जा॑ल्पेन शी॒र्ष्णा सं॑क्रो॒शैः प्रा॒णान् रे॒ष्माण॑ᳫं स्तु॒पेन॑ ॥ २ ॥

[वातम् । प्राणेन॑ । अ॒पा॒नेनेत्य॑प आ॒नेन॑ । नासि॑के॒ऽइति॒नासि॑के । उ॒प॒या॒ममित्यु॑प या॒मम् । अध॑रेण । ओष्ठे॑न । सत् । उत्त॑रे॒णेत्युत् त॑रेण । प्र॒का॒शेनेति॑प्र का॒शेन॑ । अ॒न्त॑रम् । अ॒नू॒का॒शेन॑ । अ॒नु॒का॒शेनेत्य॑नु का॒शेन॑ । बाह्य॑म् । नि॒वे॒ष्य॒मिति॑नि वे॒ष्य॒म् । मू॒र्ध्ना । स्त॒न॒यि॒त्नुम् । नि॒र्बा॒धेनेति॑नि॒ः बा॒धेन॑ । अ॒शनि॑म् । म॒स्तिष्के॑ण । वि॒द्युत॒मिति॑वि॒ द्युत॑म् । क॒नीन॑काभ्याम् । कर्णा॑भ्याम् । श्रोत्र॑म् । श्रोत्रा॑भ्याम् । कर्णौ॑ । ते॒द॒नीम् । अ॒ध॒र॒क॒ण्ठेनेत्य॑धर क॒ण्ठेन॑ । अ॒पः । शु॒ष्क॒क॒ण्ठेनेति॑शुष्क क॒ण्ठेन॑ । चि॒त्तम् । मन्या॑भिः । अदि॑तिम् । शी॒र्ष्णा । निर्ऋ॑ति॒मिति॒निः ऋ॑तिम् । निर्ज॑ल्पेनेति॒निः ज॑ल्पेन । शी॒र्ष्णा । स॒ङ्क्रो॒शैरिति॑सम् क्रो॒शैः । प्रा॒णान् । रे॒ष्माण॑म् । स्तु॒पेन॑ ॥ २ ॥]

अश्व के प्राण द्वारा वायुदेवता को प्रीणित करता हूँ। अपान के द्वारा नासिका देवों को, नीचे के ओष्ठ से उपयाम को, ऊपर के ओष्ठ से सत् देव को, ऊपर की कान्ति से अन्तर देव को, नीचे की देहकान्ति से बाह्यदेव को, मूर्धा के द्वारा निवेष्य को, शिर के अन्दर के मज्जाभाग से स्तयित्नु को, मस्तिष्क से अशनि को, कनीनिकाओं से विद्युत् को, कर्णों से श्रोत्रदेव को, श्रोत्रों से कर्णों को, निम्नकण्ठ से तेदनी को, शुष्ककण्ठ से आपः को तथा ग्रीवा के पीछे की मन्या नाड़ियों के द्वारा चित्त को प्रीणित करता हूँ। शिर के द्वारा अदिति को, निर्जल्पन के द्वारा अदिति को, जर्जर शिरोभाग से निर्ऋति देवी को, चलते समय ध्वनिकारी अश्वांगों से प्राणदेवों को और उच्छ्रित शिखाभाग से रेष्म देव को प्रीणित करता हूँ ॥ २ ॥

उ० अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे द्वे देवते प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' इति अनोर्दीर्घः । अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या बाह्यं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन निवेष्यं देवं प्रीणामि । निश्चितं बध्यते निर्बाधः शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयित्नुं देवं प्रीणामि । मस्तके भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः । 'मस्तिष्कं गोर्दम्' इत्यमरः । मस्तकमिष्यति गच्छति मस्तिष्कम् 'इष गतौ' मस्तकमज्जेति क्षीरस्वामी । तेन मस्तिष्केणाशनिं देवं प्रीणामि । विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् । अत्राश्वाङ्गात्मिका एव देवता । कर्णाभ्यां कर्णशष्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि । कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि । शुष्कश्चासौ कण्ठश्च शुष्ककण्ठम् कण्ठस्य यः शुष्को निर्मांसो देशः तेनापोदेवताः प्रीणामि । 'पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्या' इत्यमरः । ग्रीवापश्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या 'संज्ञायां समजनि' इति क्यप् । ग्रीवापश्चान्नाडीभिश्चित्तं प्रीणामि । शीर्ष्णा शिरसा दितिं देवतां प्रीणामि । शीर्षस्य शीर्षन्नादेशः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्ऋतिं देवं प्रीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि संक्रोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान् देवान् प्रीणामि । 'स्तुप उच्छ्राये' । स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणामि ॥ २ ॥

म० अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे द्वे देवते प्रीणामि । अधस्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि । प्रकाशेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (पा० ६ । ३ । १२२) इत्यनोर्दीर्घः ।

अनूकाशेनाधस्तनदेहकान्त्या बाह्यं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन निवेष्यं देवं प्रीणामि । निश्चितं बध्यते निर्बाधः शिरोऽस्थिमध्यसंलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयित्नुं देवं प्रीणामि । मस्तके भवं मस्तिष्कं शिरोमध्यस्थो जर्जरो मांसभागः । 'मस्तिष्कं गोर्दम्' इत्यमरः । मस्तकमिष्यति गच्छति मस्तिष्कम् 'इष गतौ' मस्तकमब्जेति क्षीरस्वामी । तेन मस्तिष्केणाशनिं देवं प्रीणामि । विद्युतं कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् । अत्राश्वाङ्गात्मिका एव देवता । कर्णाभ्यां कर्णशष्कुलीभ्यां श्रोत्रं देवं प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि । कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि । शुष्कश्चासौ कण्ठश्च शुष्कः कण्ठम् । कण्ठस्य यः शुष्को निर्मांसो देशः तेनापो देवताः प्रीणामि । 'पश्चाद्ग्रीवा शिरा मन्या' इत्यमरः । ग्रीवापश्चाद्भागे कृकाटिकायां शिरा मन्या मन्यत इति मन्या 'संज्ञायां समजनि–' (पा० ३ । ३ । ९९) इति क्यप् । ग्रीवापश्चान्नाडीभिश्चित्तं प्रीणामि । शीर्ष्णा शिरसा दितिं देवतां प्रीणामि । शीर्षस्य शीर्षन्नादेशः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन निर्ऋतिं देवं प्रीणामि । सम्यक् क्रोशन्ति शब्दायन्ते तानि संक्रोशानि गच्छतोऽश्वस्य यान्यङ्गानि शब्दं कुर्वन्ति तैरङ्गैः प्राणान्देवान्प्रीणामि । 'स्तुप उच्छ्राये' स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभूतेनाङ्गेन रेष्माणं देवं प्रीणामि ॥ २ ॥

मशकान्केशैरिन्द्रꣳ स्वपसा वहेन बृहस्पतिꣳ शकुनिसादेन कूर्माञ्छफैराक्रमणꣳ स्थूराभ्यामृक्षलाभिः कपिञ्जलाञ्जवं जङ्घाभ्यामध्वानं बाहुभ्यां जाम्बीलेनारण्यमग्निमतिरुग्भ्यां पूषणं दोर्भ्यामश्विनावꣳसाभ्याꣳ रुद्रꣳ रोराभ्याम् ॥ ३ ॥

[मशकान् । केशैः । इन्द्रम् । स्वपसेति सु अपसा । वहेन । बृहस्पतिम् । शकुनिसादेनेति शकुनि सादेन । कूर्मान् । शफैः । आक्रमणमित्या क्रमणम् । स्थूराभ्याम् । ऋक्षलाभिः । कपिञ्जलान् । जवम् । जङ्घाभ्याम् । अध्वानम् । बाहुभ्यामिति बाहु भ्याम् । जाम्बीलेन । अरण्यम् । अग्निम् । अतिरुग्भ्यामित्यतिरुक् भ्याम् । पूषणम् । दोर्भ्यामिति दोः भ्याम् । अश्विनौ । अꣳसाभ्याम् । रुद्रम् । रोराभ्याम् ॥३॥]

मच्छड़ों को बालों से, सुकर्मास्कन्ध से इन्द्र को, कूदने के द्वारा बृहस्पति देव को, शफों से कछुओं को, स्थूल गुल्फों के द्वारा आक्रमण को, गुल्फ के नीचे स्थित नाड़ियों के द्वारा कपिञ्जलों को, जंघाओं के द्वारा जव को, बाहुओं के द्वारा अध्वान को, घुटनों से अरण्यदेव को, उरुओं से अग्नि को, भुजाओं के द्वारा पूषा को, स्कंधों से अश्विनौ को और स्कंधग्रन्थियों के द्वारा रुद्र को प्रीणित करता हूँ ॥ ३ ॥

उ० केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कीदृशेन वहेन । स्वपसा अप इति कर्मनाम । शोभनमपः कर्म पर्याणधारणनरवहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् 'षद्लृ विशरणगत्यादौ' घञ् । वेगवत् कूर्दनं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । 'शफं क्लीबे खुरः पुमान्' इति कोशः । खुरैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयोरैक्यम् । स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्य ऋक्षलास्ताभिः कपिञ्जलान् देवान् प्रीणामि । गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वूर्ध्वभागौ बाहू ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि । जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं । रलयोरभेदः । तदाकारो जानुमध्यभागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वधो दोषौ करौ ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । अंसौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रोरावंसग्रन्थी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

म० केशैः स्कन्धस्थरोमभिः मशकान्देवान्प्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं प्रीणामि । कीदृशेन वहेन । स्वपसा अप इति कर्मनाम । शोभनमपः कर्म पर्याणधारणनरवहनादिकं यस्य स स्वपाः तेन । शकुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् 'षद्लृ विशरणगत्यादौ' घञ् । वेगवत् कूर्दनं तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । 'शफं क्लीबे खुरः पुमान्' खुरैः कूर्मान्देवान्प्रीणामि । रलयोरैक्यम् । स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्यः ऋक्षलास्ताभिः कपिञ्जलान्देवान्प्रीणामि । गुल्फजानुनोर्मध्यभागो जङ्घा ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वूर्ध्वभागौ बाहू ताभ्यां अध्वानं देवं प्रीणामि । जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः तदाकारो जानुमध्यभागो जाम्बीरस्तेनारण्यं देवं प्रीणामि । अत्यन्तं रोचेते तौ अतिरुचौ जानुदेशौ ताभ्यामग्निं देवं प्रीणामि । अग्रपादयोर्जान्वधो दोषौ करौ ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । अंसौ स्कन्धौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रोरावंसग्रन्थी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥

अग्नेः पक्षतिर्वायोर्निपक्षतिरिन्द्रस्य तृतीया सोमस्य चतुर्थ्यदित्यै पञ्चमीन्द्राण्यै षष्ठी मरुताꣳ सप्तमी बृहस्पतेरष्टम्यर्यम्णो नवमी धातुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यमस्य त्रयोदशी ॥ ४ ॥

[अग्नेः । पक्षतिः । वायोः । निपक्षतिरिति नि पक्षतिः । इन्द्रस्य । तृतीया । सोमस्य । चतुर्थी । अदित्यै ।

पञ्चमी । इन्द्राण्यै । षष्ठी । मरुताम् । सप्तमी । बृहस्पतेः । अष्टमी । अर्य्यम्णः । नवमी । धातुः । दशमी । इन्द्रस्य । एकादशी । वरुणस्य । द्वादशी । यमस्य । त्रयोदशीतित्रयः दशी ॥४॥]

(घोड़े की बगल की हड्डियों को 'वंक्रि' कहते हैं। यह संख्या में छब्बीस होती हैं—तेरह एक ओर और तेरह दूसरी ओर। इन वंक्रियों का देवता-विभाग इस प्रकार है—) अग्नि की प्रथम वंक्रि, वायु की निचली वंक्रि, इन्द्र की तृतीय, सोम की चौथी, अदिति के लिए पाँचवीं, इन्द्राणी के लिए छठी, मरुतों की सातवीं; बृहस्पति की आठवीं, अर्यमा की नवमी, धाता की दशवी, इन्द्र की ग्यारहवीं, वरुण की बारहवीं और यम की तेरहवीं वंक्रि होवे (=इस-इस संख्यक वंक्रि से इस-इस देवता को प्रीणित करता हूँ) ॥ ४ ॥

उ० अत्र पष्ठ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः । अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु । 'पक्षः साध्यविरोधयोः । बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पितः' इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची। पक्षस्य मूलं पक्षतिः 'पक्षात्तिः' इति मूलार्थे तिप्रत्ययः । ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि वंक्रिशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते । तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति । 'षड्विꣳशतिरश्वस्य वंक्रयः' इति श्रुतेः । तेषां क्रमेण देवतासंबन्धं वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वास्थ्नां देवता आह । अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वास्थि अग्नेरस्तु । विभक्तिव्यत्ययो वा । पक्षत्या अग्निं देवं प्रीणामि । वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः द्वितीयं दक्षिणपार्श्वास्थि वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् । तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य । अदित्यै । चतुर्थी षष्ठ्यर्थां । पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी पक्षतिः बृहस्पतेः । नवमी पक्षतिरर्यम्णो देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वास्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

म० अत्र षष्ठ्या देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहारः । अग्नेः देवस्य पक्षतिरस्तु । 'पक्षः साध्यविरोधयोः बले काले पतत्रे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पितः' इत्यभिधानोक्तेरत्र पक्षः पार्श्ववाची । पक्षस्य मूलं पक्षतिः 'पक्षात्तिः' (पा० ५ । २ । २५) इति मूलार्थे तिप्रत्ययः । ततः पक्षस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्थीनि वंक्रिशब्दवाच्यानि पक्षतिशब्देनोच्यन्ते । तानि च प्रतिपार्श्वं त्रयोदश भवन्ति 'षड्विꣳशतिरश्वस्य वंक्रयः' (कौषी० ब्रा० १० । ४) इति श्रुतेः । तेषां क्रमेण देवतासंबन्धं वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपार्श्वास्थ्नां देवता आह । अग्नेः पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वास्थि अग्नेरस्तु । विभक्तिव्यत्ययो वा । पक्षत्याग्निं देवं प्रीणामि । वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः । द्वितीयं दक्षिणपार्श्वास्थि वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् । तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः सोमस्य । अदित्यै । चतुर्थी षष्ठ्यर्थां । पञ्चमी पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी पक्षतिः बृहसतेः । नवमी पक्षतिरर्यम्णो देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्य । द्वादशी पक्षतिः वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपार्श्वास्थि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥

इन्द्राग्न्योः पक्षतिः सरस्वत्यै निपक्षतिर्मित्रस्य तृतीयापां चतुर्थी निर्ऋत्यै पञ्चम्यग्नीषोमयोः षष्ठी सर्पाणाꣳ सप्तमी विष्णोरष्टमी पूष्णो नवमी त्वष्टुर्दशमीन्द्रस्यैकादशी वरुणस्य द्वादशी यम्यै त्रयोदशी द्यावापृथिव्योर्दक्षिणं पार्श्वं विश्वेषां देवानामुत्तरम् ॥ ५ ॥

[इन्द्राग्न्योः । पक्षतिः । सरस्वत्यै । निपक्षतिरितिनिपक्षतिः । मित्रस्य । तृतीया । अपाम् । चतुर्थी । निर्ऋत्या इतिनिः ऋत्यै । पञ्चमी । अग्नीषोमयोः । षष्ठी । सर्पाणाम् । सप्तमी । विष्णोः । अष्टमी । पूष्णः । नवमी । त्वष्टुः । दशमी । इन्द्रस्य । एकादशी । वरुणस्य । द्वादशी । यम्यै । त्रयोदशीतित्रयः दशी । द्यावापृथिव्योः । दक्षिणम् । पार्श्वम् । विश्वेषाम् । देवानाम् । उत्तरम् ॥५॥]

(द्वितीय पार्श्व की) प्रथम वंक्रि इन्द्र-अग्नि की है । सरस्वती की निचली (=दूसरी), मित्र की तृतीया, निर्ऋति के लिए चौथी, पाँचवीं अग्नि-सोम के लिए, छठी सर्पों की, सातवीं विष्णु की, आठवीं पूषा की, नवीं त्वष्टा की, दशवीं इन्द्र की, ग्यारहवीं वरुण की, बारहवीं यम की, तेरहवीं द्यावापृथिवी की दक्षिण पार्श्वस्थ सब वंक्रियाँ तथा विश्वेदेवों की वामपार्श्वस्थ सब अस्थियाँ हैं ॥ ५ ॥

उ० अथ वामपार्श्वस्थान् देवानाह । प्रथममुपरिस्थं वामपार्श्वास्थि इन्द्राग्न्योर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । षष्ठी अग्नीषोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टुः । एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी । त्रयोदशी पक्षतिः यमसंबन्धिनी । चतुर्थी प्रथमार्था । अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह । दक्षिणं पार्श्वं द्यावापृथिव्योरस्तु । उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥

पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपार्श्वास्थि अग्नेरस्तु । विभक्तिव्यत्ययो

म० अथ वामपार्श्वास्थ्नां देवानाह । प्रथममुपरिस्थं वामपार्श्वास्थि इन्द्राग्न्योर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः । द्वितीया पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मित्रस्य देवस्य । चतुर्थी अपां देवतानाम् । पञ्चमी निर्ऋत्यै निर्ऋतेः । षष्ठी अग्नीषोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूष्णो देवस्य । दशमी त्वष्टुः । एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी त्रयोदशी पक्षतिः यमसंबन्धिनी । चतुर्थी प्रथमार्था । अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह । दक्षिणं पार्श्वं द्यावापृथिव्योरस्तु । उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥

मरुताᳪं स्कन्धा विश्वेषां देवानां प्रथमा कीकसा रुद्राणां द्वितीयादित्यानां तृतीया वायोः पुच्छमग्नीषोमयोर्भासदौ कुञ्चौ श्रोणिभ्यामिन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्यां मित्रावरुणावल्गाभ्यामाक्रमणᳪं स्थूराभ्यां बलं कुष्ठाभ्याम् ॥ ६ ॥

[मरुताम् । स्कन्धाः । विश्वेषाम् । देवानाम् । प्रथमा । कीकसा । रुद्राणाम् । द्वितीया । आदित्यानाम् । तृतीया । वायोः । पुच्छम् । अग्नीषोमयोः । भासदौ । कुञ्चौ । श्रोणिभ्यामिति श्रोणि भ्याम् । इन्द्राबृहस्पतीऽइतीन्द्राबृहस्पती । ऊरुभ्यामित्यूरु भ्याम् । मित्रावरुणौ । अल्गाभ्याम् । आक्रमणमित्या क्रमणम् । स्थूराभ्याम् । बलम् । कुष्ठाभ्याम् ॥६॥]

(अन्य अंगों के देवता—) मरुतों के स्कन्ध, घोड़े की पूँछ पर की प्रथम अस्थिपंक्ति कीकस विश्वेदेवों की, रुद्रों की द्वितीय, आदित्यों की तृतीय, वायु की पूँछ, अग्नि-सोम के चूतड़, दक्षिण-वाम कटियों से कुञ्चों को, ऊरुओं से इन्द्र-बृहस्पति को, मित्र-वरुण को ऊरुसन्धियों से, नितम्ब के स्थूल भागों से आक्रमण को तथा नितम्बस्थ कूपकों से बल को प्रीणित करता हूँ ॥ ६ ॥

उ० अथाङ्गान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशैर्मरुतो देवान् प्रीणामि । अश्वपुच्छोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति तासां देवता आह । 'कीकसं कुल्यमस्थि च' इत्यमरः । कीकसति शब्दं करोतीति कीकसमस्थि । प्रथमा कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुच्छोपरिस्थाद्यस्थिपङ्क्तिर्विश्वेषां देवानां । प्रथमकीकसैर्विश्वान्देवान्प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयै रुद्रान् प्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान् प्रीणामि । वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावग्नीषोमयोः भासद्भ्यामग्नीषोमौ प्रीणामि । कुञ्चौ श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववदङ्गात्तृतीया । 'कटिः श्रोणिः ककुद्मती' इत्यमरः । श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां कुञ्चौ देवौ प्रीणामि । इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम् । 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इत्यमरः । ऊरुभ्यामिन्द्राबृहस्पती देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छतः ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्तौ अल्गौ वङ्क्षणौ ऊरुसन्धी ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि । स्थूरौ स्थूलौ स्फिचौ नितम्बाधोभागौ ताभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । 'कुष निष्कर्षे' कुष्येते तौ कुष्ठौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवर्तौ ककुन्दरशब्दवाच्यौ ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

म० अथाङ्गान्तराणां देवता आह । विभक्तिव्यत्ययः । स्कन्धप्रदेशैर्मरुतो देवान् प्रीणामि । अश्वपुच्छोपरि तिस्रोऽस्थिपङ्क्तयः सन्ति तासां देवता आह । 'कीकसं कुल्यमस्थि च' इत्यमरः । कीकसति शब्दं करोति कीकसमस्थि प्रथमा कीकसा प्रथमानि कीकसानि पुच्छोपरिस्थाद्यास्थिपङ्क्तिर्विश्वेषां देवानां प्रथमकीकसैर्विश्वान्देवान्प्रीणामि । द्वितीयास्थिपङ्क्तिः रुद्राणां द्वितीयै रुद्रान्प्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः कीकसैरादित्यान्प्रीणामि । वायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासेते तौ भासदौ नितम्बौ तावग्नीषोमयोः भासद्भ्यामग्नीषोमौ प्रीणामि । कुञ्चौ श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववदङ्गात् तृतीया । 'कटिः श्रोणीः ककुद्मती' इत्यमरः । श्रोणीभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां कुञ्चौ देवौ प्रीणामि । इन्द्राबृहस्पती ऊरुभ्याम् 'सक्थि क्लीबे पुमानूरुः' इत्यमरः । ऊरुभ्यामिन्द्राबृहस्पति देवौ प्रीणामि । मित्रावरुणौ अल्गाभ्याम् अलमत्यर्थं गच्छत ऊरुभ्यां संयोगं प्राप्नुतस्तौ अल्गौ वङ्क्षणौ ऊरुसन्धी ताभ्यां मित्रावरुणौ प्रीणामि । स्थूरौ स्थूलौ स्फिचौ नितम्बाधोभागौ नाभ्यामाक्रमणं देवं प्रीणामि । 'कुष निष्कर्षे' कुष्येते तौ कुष्ठौ नितम्बस्थौ कूपकौ आवर्तौ ककुन्दरशब्दवाच्यौ ताभ्यां बलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥

पूषणं वनिष्ठुनान्धाहीन्स्थूलगुदया सर्पान्गुदाभिर्विह्रुत आन्त्रैरपो वस्तिना वृषणमाण्डाभ्यां वाजिनᳪं शेपेन प्रजाᳪं रेतसा चाषान्पित्तेन प्रदरान्पायुना कूश्मान्छकपिण्डैः ॥ ७ ॥

[पूषणम् । वनिष्ठुना । अन्धाहीनित्यन्ध अहीन् । स्थूलगुदयेति स्थूल गुदया । सर्पान् । गुदाभिः । विह्रुतऽइति वि ह्रुतः । आन्त्रैः । अपः । वस्तिना । वृषणम् । आण्डाभ्याम् । वाजिनम् । शेपेन । प्रजामिति प्र जाम् । रेतसा । चाषान् । पित्तेन । प्रदरानिति प्र दरान् । पायुना । कूश्मान् । शकपिण्डैरिति शक पिण्डैः ॥७॥]

पूषा को बड़ी आँत के द्वारा, अन्धसर्पों को स्थूल गुदा के द्वारा, गुदामांसों के द्वारा विह्रुत को, वस्ति के द्वारा आपः को, अण्ड-

कोपों से वृषण को, शेप से वाजी को, रेतस् से प्रजा को, पित्त से चापों को, पायु से प्रदरों को और विष्ठापिण्डों से कूश्मान देवों को प्रीणित करता हूँ ॥ ७ ॥

उ० वनति संभजति वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं तेन पूषणं देवं प्रीणामि। 'गुदं त्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः । स्त्रीत्वं छान्दसम् । स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तया गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाहीन्प्रीणामि । अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान् सर्पान् गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान् प्रीणामि। विहुत आन्त्रैः 'अन्त्रं पुरीतत्' इत्यमरः । 'अम् गतौ भजने शब्दे' अमति भजत्यनेनान्नमित्यान्त्रम् अन्त्रे भवा आन्त्राः अन्त्रसंबन्धिनो मांसभागाः तैर्विहुतो देवान्प्रीणामि। अपो बस्तिना 'बस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः । वसति मूत्रं यस्मिन् स वस्तिः नाभेरधो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि। 'मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः' अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि । शेपो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि। 'शिश्नो मेढ्रो मेहनशेफसी' इत्यमरः। 'शि निशाने' शिनोति भगमिति शेपः सान्तोऽदन्तश्च। प्रजां रेतसा 'शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः । 'रीङ् स्रवणे' रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजादेवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पतति स्रंसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चापान् देवान् प्रीणामि। पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुक्तातिरिक्तं तेन गुदतृतीयभागेन प्रदरान्देवान्प्रीणामि । कूश्मान् शकपिण्डैः। 'शको देशे नृपे विशि' । विशि विष्ठायां शकस्य विष्ठायाः पिण्डैः कूश्मान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

म० वनति संभजति वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं तेन पूषणं देवं प्रीणामि। 'गुदं त्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः । स्त्रीत्वं छान्दसम्। स्थूला चासौ गुदा च स्थूलगुदा तया गुदस्य स्थूलभागेन अन्धाहीन् प्रीणामि । अन्धाश्च ते अहयश्च सर्पास्तान् सर्पान् गुदाभिः स्थूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान्प्रीणामि । विहुत आन्त्रैः 'अन्त्रं पुरीतत्' इत्यमरः। 'अम् गतौ भजने शब्दे'। अमति भजत्यनेनान्नमित्यन्त्रम्। अन्त्रे भवा आन्त्राः अन्त्रसंबन्धिनो मांसभागाः तैर्विहुतो देवान्प्रीणामि । अपो बस्तिना 'बस्तिर्नाभेरधो द्वयोः' इत्यमरः। वसति मूत्रं यस्मिन्स वस्तिः नाभेरधो वर्तमानं मूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । 'मुष्कोऽण्डो वृषणः कोशः' इत्यमरः। अण्ड एवाण्डः ताभ्यां लिङ्गोभयपार्श्वस्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां वृषणं देवं प्रीणामि। शेपो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि 'शिश्नो मेढ्रो मेहनशेपसी' इत्यमरः । 'शि निशाने' शिनोति भगमिति शेपः सान्तोऽदन्तश्च। प्रजां रेतसा 'शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः। 'रीङ् स्रवणे' रियते स्रवति रेतो वीर्यं तेन प्रजां देवतां प्रीणामि। मायुः पित्तं पतति स्रंसते पित्तं धातुविशेषस्तेन चापान्देवान्प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुक्तातिरिक्तं तेन गुदतृतीयभागेन प्रदरान्देवान्प्रीणामि । कूश्मान् शकपिण्डैः। 'शको देशे नृपे विशि' । विशि विष्ठायां शकस्य विष्ठायाः पिण्डैः कूश्मान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥

इन्द्र॑स्य क्रो॒डोऽदि॑त्यै पाज॒स्यं॑ दि॒शां ज॒त्रवोऽदि॑त्यै भ॒सज्जी॒मूता॑न्हृद॒यौप॒शेना॒न्तरि॑क्षं पु॒रीत॒ता नभ॑ उद॒र्ये॑ण चक्रवा॒कौ मत॑स्नाभ्यां॒ दिवं॑ वृ॒क्काभ्यां॑ गि॒रीन्प्ला॒शिभि॒रुप॑लान्प्ली॒हा व॒ल्मीका॑न्क्लो॒मभि॑र्ग्लौ॒भिर्गु॒ल्मा॑न्हि॒राभि॒ः स्रव॑न्तीर्ह्र॒दान्कु॒क्षिभ्या॑ᳪं समु॒द्रमु॒दरे॑ण वैश्वान॒रं भस्म॑ना ॥ ८ ॥

[इन्द्र॑स्य । क्रो॒डः । अदि॑त्यै । पा॒ज॒स्य॑म् । दि॒शाम् । ज॒त्रवः॑ । अदि॑त्यै । भ॒सत् । जी॒मूता॑न् । हृ॒द॒यौ॒प॒शेन॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । पु॒रीत॑ता । पु॒रीत॒तेति॑ पुरि॒ऽतता॑ । नभः॑ । उ॒द॒र्ये॑ण । च॒क्र॒वा॒काविति॑ चक्रऽवा॒कौ । मत॑स्नाभ्याम् । दिव॑म् । वृ॒क्काभ्या॑म् । गि॒रीन् । प्ला॒शिभि॒रिति॑ प्ला॒शिऽभिः॑ । उप॑लान् । प्ली॒ह्ना । व॒ल्मीका॑न् । क्लो॒मभि॒रिति॒ क्लो॒मऽभिः॑ । ग्लौ॒भिः । गु॒ल्मा॑न् । हि॒राभिः॑ । स्रव॑न्तीः । ह्र॒दान् । कु॒क्षिभ्या॒मिति॑ कु॒क्षिऽभ्या॑म् । स॒मु॒द्रम् । उ॒दरे॑ण । वै॒श्वा॒न॒रम् । भस्म॑ना ॥८॥]

इन्द्र का क्रोड, अदिति के लिए पाजस्य, दिशाओं की जत्रु, अदिति के लिए भसत (=लिङ्गाग्र), हृदयस्थ मांस से जीमूतों को, हृदय को आच्छादित करने वाली आँत से अन्तरिक्ष को, उदरस्थ मांस के द्वारा नभ को, मतस्नाओं के द्वारा चक्रवाकों को, वृक्क से दिव को, शिश्न के मूलाग्र भाग में स्थित प्लाशी नाडियों के द्वारा गिरि को, प्लीहा के द्वारा उपलों को, क्लोम से वल्मीकों को नौ नाडियों के द्वारा गुल्मों को, शिराओं से स्रवन्ती को, कुक्षियों से ह्रदों को, जठर से समुद्र को और अंगोत्थ भस्म से वैश्वानर देव को प्रीणित करता हूँ ॥ ८ ॥

उ० पुनर्देवे पष्ठी अङ्के प्रथमा। 'कुड घनत्वे' क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु । क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि। एवमग्रेऽपि । पाजसे बलाय हितं पाजस्यं बलकरमङ्गं तददित्याः देवतायाः। अंसकक्षयोः सन्धिर्जत्रु। जायत इति पुंस्त्वमार्पम्। तानि दिशां देवतानाम्। 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' बभस्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं तददित्याः अस्तु। पुनर्देवे द्वितीया अङ्के तृतीया। हृदये उपशेते हृदयौपशं हृदयस्थं मांसं तेन जीमूतान्प्रीणामि। पूर्यते पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि। उदरे भवमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नभोदेवं प्रीणामि । शरीरावयवाद्यत्।

ग्रीवाग्रस्ताद्भागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी मतस्ने ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि । 'वृक आदाने' वृक्यते स्वादुतया गृह्यते वृक्का । नान्तः पुंस्ययम् । स्त्रीत्येके इति क्षीरस्वामी । वृक्का मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि । वृक्कौ कुक्षिस्थौ मांसगोलकावाम्रफलाकृती इति याज्ञिकाः । प्रकर्षेणाश्नन्ति भुञ्जतेऽन्नानीति प्लाशयः शिश्नमूलनाड्यः तन्नाडीद्वारैवान्नस्य देहे संचारात् रलयोरभेदः ताभिर्गिरीन्देवान्प्रीणामि । हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुप्पुससंज्ञः 'प्लिह गतौ' प्लेहते प्लीहा नान्तः तेन उपलान्देवान् प्रीणामि । क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः । 'हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लोमा वामे प्लीहा पुप्पुसश्चेति वैद्य' इति क्षीरस्वामी । क्लोमा गलनाडीति कर्कः । तैर्वल्मीकान् देवान्प्रीणामि । ग्लायन्ति श्राम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः ताभिर्गुल्मान्देवान्प्रीणामि । हरन्त्यन्नरसमिति हिरा अन्यवाहिन्यो नाड्यः ताभिः स्रवन्तीः देवताः प्रीणामि । जठरस्य दक्षवामभागौ कुक्षी ताभ्यां ह्रदान्देवान्प्रीणामि । उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि । भस्मनाङ्गोत्थेन वैश्वानरं देवं प्रीणामि ॥ ८ ॥

म० पुनर्देवे षष्ठी अङ्गे प्रथमा । 'नना क्रोडं भुजान्तरम्' इत्यमरः । 'क्रुड घनत्वे' क्रुडतीति क्रोडः घनो वक्षोमध्यभागः स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि । पाजसे बलाय हितं पाजस्यं बलकरमङ्गं तददित्याः देवतायाः । 'सन्धी तस्यैव जत्रुणी' इत्यमरः । अंसकक्षयोः सन्धिर्जत्रु । जायत इति पुंस्त्वमार्षम् । तानि दिशां देवतानाम् । 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' बभस्ति दीप्यते भसत् लिङ्गाग्रं तददित्याः अस्तु । पुनर्देवे द्वितीया अङ्गे तृतीया । हृदये उपशेते हृदयौपशं हृदयस्थं मांसं तेन जीमूतान्प्रीणामि । पूर्यते पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्र तेनान्तरिक्षं देवं प्रीणामि । उदरे भवमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नभो देवं प्रीणामि । 'शरीरावयवाद्यत्' । ग्रीवाघस्ताद्भागस्थितहृदयोभयपार्श्वस्थे अस्थिनी मतस्ने ताभ्यां चक्रवाकौ देवौ प्रीणामि । 'वृक्काग्रमांसम्' इत्यमरः । 'वृक आदाने' वृक्यते स्वादुतया गृह्यते वृक्का । नान्तः पुंस्ययं स्त्रीत्येके इति क्षीरस्वामी । वृक्का मुख्यं मांसं तेन दिवं देवतां प्रीणामि । वृक्कौ कुक्षिस्थौ मांसगोलकावाम्रफलाकृती इति याज्ञिकाः । प्रकर्षेणाश्नन्ति भुञ्जतेऽन्नानीति प्लाशयः शिश्नमूलनाड्यः तन्नाडीद्वारैवान्नस्य देहे संचारात् रलयोरभेदः । ताभिर्गिरीन्देवान्प्रीणामि । 'गुल्मस्तु प्लीहा पुंसि' इत्यमरः । हृदयवामभागे शिथिलो मांसभागः पुप्पुससंज्ञः 'प्लिह गतौ' प्लेहते प्लीहा नान्तः तेन उपलान्देवान्प्रीणामि । 'तिलकं क्लोम' इत्यमरः । क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लोमा वामे प्लीहा पुप्पुसश्चेति वैद्या इति क्षीरस्वामी । क्लोमा गलनाडीति कर्कः । तैर्वल्मीकान्देवान्प्रीणामि । ग्लायन्ति श्राम्यन्ति ग्लावो हृदयनाड्यः ताभिर्गुल्मान्देवान्प्रीणामि । हरन्त्यन्नरसमिति हिरा अन्नवाहिन्यो नाड्यः ताभिः स्रवन्तीः देवताः प्रीणामि । 'पिचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्' इत्यमरः । जठरस्य दक्षवामभागौ कुक्षी ताभ्यां ह्रदान्देवान्प्रीणामि । उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि । भस्मनाङ्गोत्थेन वैश्वानरं देवं प्रीणामि ॥ ८ ॥

विधृ॑तिं॒ नाभ्या॑ घृ॒तꣳ रसे॑ना॒पो यू॒ष्णा मरी॑चीर्वि॒प्रुड्भि॑र्नीहा॒रमू॒ष्मणा॑ शी॒नं वस॑या॒ प्रुष्वा॒ अश्रु॑भिर्ह्रा॒दुनी॑ र्दू॒षीका॑भिर॒स्ना रक्षा॑ꣳसि चि॒त्राण्य॒ङ्गैर्नक्ष॑त्राणि रू॒पेण॑ पृथि॒वीं त्व॒चा जु॒म्ब॒काय॒ स्वाहा॑ ॥ ९ ॥

[विधृ॑ति॒मिति॑वि धृ॑तिम् । नाभ्या॑ । घृ॒तम् । रसे॑न । अपः॑ । यू॒ष्णा । मरी॑चीः । वि॒प्रुड्भि॒रिति॑वि॒प्रुट्भिः॑ । नीहा॒रम् । ऊ॒ष्मणा॑ । शी॒नम् । वस॑या । प्रुष्वाः॑ । अश्रु॑भि॒रित्यश्रु॑ भिः । ह्रा॒दुनीः॑ । दू॒षीका॑भि॒ः । अ॒स्ना । रक्षा॑ꣳसि । चि॒त्राणि॑ । अङ्गैः॑ । नक्ष॑त्राणि । रू॒पेण॑ । पृ॒थि॒वीम् । त्व॒चा । जु॒म्ब॒काय॑ । स्वाहा॑ ॥९॥]

नाभि से विधृति को, रस से घृत को, पक्वान्नरस से आपः को, वसा-बिन्दुओं से मरीचि देवों को, शरीरगत ऊष्मा से नीहार को, वसा से शीन को, आँसुओं से प्रुष्वा को, आँखों की कीचड़ से ह्रादुनी को, रुधिर से राक्षसों को, अनुक्त अंगों से चित्रदेवों को, रूप से नक्षत्रों को तथा चर्म से पृथ्वी को प्रीणित करता हूँ। जुम्बक वरुण के लिए स्वाहा ॥ ९ ॥

उ० नाभ्या उदराधःस्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि । 'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादिरसे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे' इति विश्वः । रसेन वीर्येण धातुविशेषेण वा घृतं देवं प्रीणामि । यूषः क्वथितो रसः 'पद्दन्–'इत्यादिना यूषन्नादेशः । यूष्णा पक्वान्नरसेनापो देवताः प्रीणामि । विप्रुड्भिर्वसाबिन्दुभिर्मरीचीर्देवताः प्रीणामि । 'ऊष्मणस्तु निदाघोष्णग्रीष्मा बाष्पसहा अपि' इति विश्वः । ऊष्मणा शरीरगतेनौष्ण्येन नीहारं देवं प्रीणामि । वस्ते मांसमिति वसा 'शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा' इति वैद्या इति स्वामी । वसया मांसस्नेहेन शीनं देवं प्रीणामि । दूषीकाभिर्नेत्रमलैर्ह्रादुनीर्देवताः प्रीणामि । अस्यते सृज्यते इति वा असृक् रुधिरं 'पद्दन्–'इत्यसन्नादेशः । अस्ना रक्षांसि प्रीणामि । अङ्गैः पूर्वानुक्तावयवैः चित्राणि दैवतानि प्रीणामि । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोः' इति विश्वः । रूपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि देवतानि प्रीणामि । त्वचा चर्मणा पृथिवीं प्रीणामि । स्वाहेति मन्त्रै-

राज्यं जुहोतीत्यर्थः । अत्र अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेणे-त्यादि द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि स्युः...जुहुयात् आश्वमेधिकत्वात् । अवभृथे अप्सु मग्नस्य पिङ्गलखलति-विक्लिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकायस्वाहा इति । वारुणी द्विपदा शुण्डिभ औदन्यदृष्टा । 'वरुणो वै जुम्बकः' इति श्रुतिः । एषा चान्तर्जले जप्ता पापनाशिनी । तदुक्तं हारीतेन 'जुम्बुका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके । अन्त-र्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति' इति ॥ ९ ॥

म० नाभ्या उदराधःस्थग्रन्थिना विधृतिं देवतां प्रीणामि । 'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादिरसे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे' इति विश्वः । रसेन वीर्येण धातुविशे-षेण वा घृतं देवं प्रीणामि । यूषः क्वथितो रसः 'पद्दन्' (पा० ६। १।६३) इत्यादिना यूषन्नादेशः । यूष्णा पक्वान्नरसेनापो देवताः प्रीणामि । 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः' इत्यमरः । विप्रुड्भिर्वसाबिन्दुभिर्मरीचीर्देवताः प्रीणामि । 'ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शष्पसहा अपि' इति विश्वः । ऊष्मणा शरीरगतेनौष्ण्येन नीहारं देवं प्रीणामि । 'मेदस्तु वपा वसा' इत्यमरः । वस्ते मांसमिति वसा । 'शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसेति वैद्याः' इति स्वामी । वसया मांसस्नेहेन शीनं देवं प्रीणामि । 'अश्रु नेत्राम्बु रोदनम्' इत्यमरः । अश्रुभिर्ने-त्राम्बुभिः प्रुष्वाः देवताः प्रीणामि । 'दूषिका नेत्रयोर्मलम्' इत्यमरः । दूषीकाभिर्नेत्रमलैर्ह्रादुनीर्देवताः प्रीणामि । 'रुधिरे-ऽसृग्लोहितास्ररक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमरः । अस्यते सृज्यते इति वा असृक् रुधिरम् 'पद्दन्–' (पा० ६।१।६३) इत्य-सन्नादेशः । अस्ना रक्षांसि प्रीणामि । अङ्गैः पूर्वानुक्तावयवैः चित्राणि दैवतानि प्रीणामि । 'रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोः' इति विश्वः । रूपेण सौन्दर्येण नक्षत्राणि दैवतानि प्रीणामि । त्वचा चर्मणा पृथिवीं देवीं प्रीणामि । स्वाहेति मन्त्रै-राज्यं जुहोतीत्यर्थः । अत्र अग्निं हृदयेनाशनिं हृदयाग्रेणेत्यादि द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेत्यन्ता अपि (३९ । ८-१३) आहु-तीर्जुहुयात् आश्वमेधिकत्वात् । 'अवभृथेऽभ्यन्तेऽप्सु मग्नस्या-क्षिपिङ्गलस्य खलतिविक्लिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति' (का० २० । ८ । १८) । अवभृथयागान्ते एवंविधस्य पुंसो मूर्धनि जुम्बकायेति मन्त्रेणाज्यं सकृद्गृहीतं जुहुयात् । कीदृशस्य पुंसः । जले मग्नस्य पिङ्गलाक्षस्य खलतेः खल्वाटस्य । -विक्लिधस्य दन्तुरस्य शुक्लस्यातिगौरस्येति सूत्रार्थः । वरुणदे-वत्या द्विपदा यजुर्गायत्री उदन्यपुत्रमुण्डिभदृष्टा । जुम्बकाय वरुणाय स्वाहा सुहुतमस्तु । 'वरुणो वै जुम्बः' (१३ । ३ । ७ । ५) इति श्रुतेः । एषा चान्तर्जले जप्ता पापनाशिनी । तदुक्तं हारीतेन 'जुम्बका नाम गायत्री वेदे वाजसनेयके । अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥' इति ॥ ९ ॥

हि॒र॒ण्य॒ग॒र्भः सम॑वर्त्त॒ताग्रे॑ भू॒तस्य॑ जा॒तः पति॒रेक॑ आसीत् । स दा॑धार पृथि॒वीं द्यामु॒तेमां कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ १० ॥

प्रपंच के पूर्व केवल हिरण्यगर्भ देव ही विद्यमान था। उत्पन्न भूतमात्र का वही एक स्वामी था। उसी ने इस पृथ्वी को धारण किया हुआ है। उस द्युलोक को भी उसी ने धारण किया हुआ है। उस हिरण्यगर्भ प्रजापति देव के लिए हम सदा भक्ति से नमन करते रहें ॥ १० ॥

यः प्रा॑ण॒तो नि॑मिष॒तो म॑हि॒त्वैक॒ इद्राजा॒ जग॑तो ब॒भूव॑ । य ईशे॑ अ॒स्य द्वि॒पद॒श्चतु॑ष्पदः कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ ११ ॥

जो परत्मामा अपनी महिमा से इस जगत के सभी प्राणापान और निमेषोन्मेष करने वाले जीवों का एकमात्र अधिपति बना तथा जो इस जगत के सभी द्विपाद-चतुष्पाद को अपना ऐश्वर्य बनाए हुए है, उस प्रजापति देव के लिए ही हम अपने धनधान्य से सदा परिश्चरणरत रहें ॥ ११ ॥

उ० चतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्य-गर्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामश्वादीनां याज्यानुवाक्याः । द्वे व्याख्याते ॥ १० ॥ ११ ॥

म० चतस्रः कदेवत्याः त्रिष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यगर्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामश्वादीनां याज्यानुवाक्याः । द्वे व्याख्याते (२३ । १ । ३) ॥ १० ॥ ११ ॥

यस्ये॒मे हि॒मव॑न्तो महि॒त्वा यस्य॑ समु॒द्रꣳ र॒सया॑ स॒हाहुः । यस्ये॒माः प्र॒दिशो॒ यस्य॑ बा॒हू कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ १२ ॥

[यस्य॑ । इ॒मे । हि॒मव॑न्त॒ इति॑ हि॒म ऽव॑न्तः । म॒हि॒त्वेति॑ महि॒ऽत्वा । यस्य॑ । स॒मु॒द्रम् । र॒सया॑ । स॒ह । आ॒हुः ॥ यस्य॑ । इ॒माः । प्र॒दिश॒ इति॑ प्र॒ऽदिशः॑ । यस्य॑ । बा॒हू इति॑ बा॒हू ॥१२॥]

जिसकी महिमा के प्रतीक यह हिमवाले पर्वत खड़े हैं और नदियों के साथ समुद्र भी जिसकी महिमा कहे जाते हैं तथा यह प्रकृष्ट दिशाएँ जिसकी भुजाएँ हैं, उसी प्रजापति देव के लिए हम सदा भक्ति व योग से ध्यानशील होवें ॥ १२ ॥

उ० वयं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हवि-र्दद्मः । विभक्तिव्यत्ययः । कशब्दस्य सर्वनामत्वमार्षम् । इमे हिमवन्तः बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः । प्रथमा द्वितीयार्थे । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति वचनात् । इमान्हिमवत्प्रभृत्यद्रीन्यस्य प्रजापतेर्महित्वं महिमानमाहु-र्बुधाः । महित्वेति विभक्तेराकारः । रसा नदी 'रसतेः शब्द-

कर्मणः' इति निरुक्ते यास्कः। रसया नद्या सह समुद्रं यस्य महित्वमाहुः । इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महित्वमाहुः । यस्य बाहू भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः। सर्वं जगद्यस्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः। कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

म० वयं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा विधेम हविर्दद्मः। विभक्तिव्यत्ययः। कशब्दस्य सर्वनामत्वमार्षम्। इमे हिमवन्तः बहुवचनादन्येऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वताः । प्रथमा द्वितीयार्थ। सुपां सुपो भवन्तीति वचनात्। इमान् हिमवत्प्रभृत्यद्रीन् यस्य प्रजापतेर्महित्वं महिमानमाहुर्बुधाः। महित्वेति विभक्त्याकारः। 'रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः' (निरु० ११। २५) इति यास्कः । रसया नद्या सह समुद्रं यस्य महित्वमाहुः। इमाः प्रदिशः पूर्वाद्याः प्रकृष्टा आशा यस्य महित्वमाहुः। यस्य बाहू भुजौ जगद्रक्षणाविति शेषः। सर्वं जगद्यस्य प्रजापतेर्विभूतिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

य आ॑त्म॒दा ब॑ल॒दा यस्य॒ विश्व॑ उ॒पास॑ते प्र॒शिषं॒ यस्य॑ दे॒वाः। यस्य॑ छा॒यामृत॒ं यस्य॑ मृ॒त्युः कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ १३ ॥

[यः। आ॒त्म॒दा इत्या॑त्म॒ दाः। ब॒ल॒दा इति॑ ब॒ल॒ दाः। यस्य॑। विश्वे॑। उ॒पास॑त॒ इत्यु॑प आस॑ते। प्र॒शिष॒मिति॑ प्र॒ शिष॑म्। यस्य॑। दे॒वाः॥ यस्य॑। छा॒या। अ॒मृत॑म्। यस्य॑। मृ॒त्युः ॥१३॥]

जो आत्मा व बल का देने वाला है, विश्व जिसके अनुशासन को मानता है, देवता भी जिसकी अनुज्ञा में वर्तमान रहते हैं, जिसकी कृपाकोर अमृतस्वरूप है और जिसका क्रोध साक्षात् मृत्यु है, उसी प्रजापति देव की हम हविः से परिचर्या करें ॥ १३ ॥

उ० आत्मानं ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः। बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः। भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमुपासते । देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते । तदुक्तम् 'यस्य ज्ञेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम्। कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयंभूः पुनातु वः' इति । किंच यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः यस्य अज्ञानमिति शेषः । मृत्युः संसारहेतुः । तदुक्तम् 'ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति' इति श्वेताश्वतरोपनिषत् ॥ १३ ॥

म० कस्मै देवाय हविषा विधेमेति व्याख्यातम्। आत्मानं ददाति आत्मदाः उपासकानां सायुज्यप्रदः । बलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः । भुक्तिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे मनुष्याः यस्य प्रशिषं शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिषमुपासते। तदुक्तम् 'यस्य ज्ञेयावधि ज्ञानं शिक्षावधि च शासनम्। कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयंभूः पुनातु वः' इति। किंच यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् अमृतं मुक्तिहेतुः यस्य। अज्ञानमिति शेषः। मृत्युः संसारहेतुः। तदुक्तम् 'य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति' (श्वेता० ३। १०) इति ॥ १३ ॥

आ नो॑ भ॒द्राः क्रत॑वो यन्तु वि॒श्वतोऽद॑ब्धासो॒ अप॑रीतास उ॒द्भिद॑ः। दे॒वा नो॒ यथा॒ सद॒मिद्वृ॒धे अस॒न्नप्रा॑युवो र॒क्षि॒तारो॑ दि॒वेदि॑वे ॥ १४ ॥

[आ। नः॑। भ॒द्राः। क्रत॑वः। य॒न्तु। वि॒श्वत॑ः। अद॑ब्धासः। अप॑रीतास॒ इत्यप॑रि इतासः॑। उ॒द्भिद॒ इत्यु॑त् भिद॑ः॥ दे॒वाः। नः॑। यथा॑। सद॑म्। इत्। वृ॒धे। अस॑न्। अप्रा॑युव॒ इत्यप्र॑ आयुवः॑। र॒क्षि॒तार॑ः। दि॒वेदि॑व॒ इति॑ दि॒वे दि॑वे ॥१४॥]

चारों ओर से हमें अहिंसित, अनाक्रान्त, शत्रु-भेदक और कल्याणकारी यज्ञ प्राप्त होवें। जिस प्रकार कि देवता सदा हमारी अभिवृद्धि में तल्लीन रहें और दिन-प्रतिदिन वे अप्रमादभाव से हमारे रक्षक बने रहें ॥ १४ ॥

उ० आ नो भद्राः। वैश्वदेवानां पशूनां याज्यानुवाक्या दश। पञ्चाद्याः सप्तमी च जगत्यः त्रिष्टुभोऽन्याः। आयन्तु आगच्छन्तु नः अस्माकम् । भद्राः भन्दनीयाः स्तुत्याः। क्रतवः यज्ञाः संकल्पा वा । विश्वतः सर्वतः अदब्धासः अनुपहिंसिताः अपरीतासः अपरिज्ञाताः केनचित्। उद्भिदः उद्भेत्तारोऽन्येषां यज्ञक्रतूनां कल्पानां वा । किंच देवाः नः अस्माकम् सदं सदा। इच्छब्द एवार्थे । सदाकाल एव। वृधे वर्धनाय। असन् स्युः भूयासुः। कथंभूताः। अप्रायुवः अप्रमाद्यन्तः रक्षितारश्च। दिवेदिवे अहन्यहनि तथा भूयादिति वाक्यशेषः ॥ १४ ॥

म० वैश्वदेवपशुवपापुरोडाशपशूनां याज्यानुवाक्या दश ऋचो विश्वदेवदेवत्या गोतमदृष्टाः । तत्रादौ पञ्च जगत्यः। क्रतवो यज्ञाः संकल्पा वा नोऽस्मान् प्रति आयन्तु आगच्छन्तु। यज्ञकर्तारो वयं भवेमेत्यर्थः। कीदृशाः क्रतवः । भद्राः भन्दनीयाः 'भदि कल्याणे' कल्याणकारिणः । तथा विश्वतः अदब्धासः सर्वतोऽनुपहिंसिताः। निर्विघ्ना इत्यर्थः। अपरीतासः न परीता अपरीताः अपरिगता अज्ञाताः। केनचित्फलानुमेया इत्यर्थः। उद्भिदः उद्भिन्दन्ति प्रकटयन्ति उद्भिदः उद्भेत्तारः। यज्ञान्तराणां प्रकटीकर्तार इत्यर्थः । किंच यथा येन प्रकारेण देवा नोऽस्माकं सदमित् सदैव वृधे वृद्ध्यै असन् भवन्ति। तथा क्रतवः आयन्त्वित्यर्थः। सदमिदित्यव्ययं सदार्थे। कीदृशा

देवाः । अप्रायुवः प्रकर्षेणायुवन्ति प्रमाद्यन्ति ते प्रायुवः । यौतेः क्विप् तुगभाव आर्षः । न प्रायुवः अप्रायुवः अनलसा अस्माकं वृद्ध्यै भवन्त्वित्यर्थः । तथा दिवेदिवे अहन्यहनि प्रत्यहं रक्षितारः पालकाः ॥ १४ ॥

देवानां भद्रा सुमतिर्ऋजूयतां देवानाᳬं रातिरभि नो निवर्तताम् । देवानाᳬं सख्यमुपसेदिमा वयं देवा न आयुः प्रतिरन्तु जीवसे ॥ १५ ॥

[देवानाम् । भद्रा । सुमतिरितिसु मतिः । ऋजूयताम् । ऋजुयतामित्यृजु यताम् । देवानाम् । रातिः । अभि । नः । नि । वर्तताम् ॥ देवानाम् । सख्यम् । उप । सेदिम । वयम् । देवाः । नः । आयुः । प्र । तिरन्तु । जीवसे ॥१५॥]

देवों की कल्याणी सुमति हमारे प्रति और भी ऋजु होवे । देवों का दान हमें सदा ही प्राप्त रहे । हम देवों के सख्यभाव को सदा ही प्राप्त करते रहें और देवता हमें लम्बे जीवन के लिए हमारी आयुओं को और-और बढ़ाते रहें ॥ १५ ॥

उ० देवानां भद्रा । देवानां भद्रा भन्दनीया सुमतिः कल्याणी मतिः । अभिनो निवर्ततामित्यनुषङ्गः । अस्मान्प्रत्यभिमुखीभवतु । कथंभूतानां देवानाम् । ऋजूयतां ऋजुगामिनाम् । यद्वा ऋजुकामिनाम् । ऋजुं प्रगुणम् यजमानं कर्तुं ये कामयन्ते ते तथोक्ताः । किंच । देवानां रातिः दानम् अभि नः अस्मान्प्रति निवर्तताम् । ततो लब्धदानाः सन्तः । देवानां सख्यं सखिभावम् । यजमानाः सन्तः उपसेदिम प्राप्नुयाम वयम् । ततो देवाः नः अस्माकं भक्तानामायुः प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु । किमर्थम् । जीवसे चिरं जीवनाय ॥ १५ ॥

म० भद्रा कल्याणकारिणी देवानां सुमतिः शोभना बुद्धिः नोऽस्मान् प्रति अभिनिवर्ततामस्मदभिमुखीभवतु । कीदृशानां देवानाम् । ऋजूयताम् ऋजु अवक्रं यन्ति गच्छन्ति ऋजुयन्तस्तेषाम् । इणः शतृप्रत्ययः । अवक्रगामिनाम् । यद्वा ऋजुमवक्रं साधुं यजमानं कामयन्ते ते ऋजूयन्ति 'सुप आत्मनः क्यच्' ऋजूयन्ति ते ऋजूयन्तस्तेषाम् । क्यजन्ताच्छतृ । साधुं यजमानं कामयमानानामित्यर्थः । किंच देवानां रातिः दानं नोऽस्मानभिनिवर्तताम् । देवा अस्मभ्यं ददत्वित्यर्थः । देवेभ्यो लब्धदाना वयं देवानां सख्यं मैत्रीमुपसेदिम प्राप्नुयाम । सदेर्लिंटि उत्तमबहुले रूपम् संहितायां दीर्घः । देवा नोऽस्माकं सखीनामायुः जीवसे जीवितुं प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु ॥ १५ ॥

तान्पूर्वया निविदा हूमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमस्रिधम् । अर्यमणं वरुणᳬं सोममश्विना सरस्वती नः सुभगा मयस्करत् ॥ १६ ॥

[तान् । पूर्वया । निविदेतिनि विदा । हूमहे । वयम् । भगम् । मित्रम् । अदितिम् । दक्षम् । अस्रिधम् ॥ अर्यमणम् । वरुणम् । सोमम् । अश्विना । सरस्वती । नः । सुभगेतिसु भगा । मयः । करत् ॥१६॥]

पूर्वकालीन स्तुति के द्वारा हम उन भग, मित्र, अदिति व अहिंसक दक्ष का आह्वान करते हैं । साथ में अर्यमा, वरुण, सोम और अश्विनौ का भी । सुभगा सरस्वती हमारा कल्याण करे ॥ १६ ॥

उ० तान् पूर्वया । तान्देवान् पूर्वया अकृत्रिमया स्वयंभुवा । निविदा । निविच्छब्दो वाग्वचनः । हूमहे आह्वयामो वयम् । तान् कानित्यत आह । भगं मित्रम् अदितिम् दक्षम् अस्रिधम् अच्युतसद्भावम् । दक्षस्यैतद्विशेषणम् । अर्यमणम् वरुणम् सोमम् अश्विनौ च । यैः सहिता सरस्वती सुभगा नः अस्माकम् मयः सुखं करत् करोत्विति ॥ १६ ॥

म० पूर्वया प्राचीनया अकृत्रिमया स्वयंभुवा निविदा वाचा वेदरूपया वयं तान्प्रसिद्धान्देवान् हूमहे आह्वयामः । निविच्छब्दो वाग्वाचकः । तान् कान् तत्राह । भगं मित्रमदितिं देवमातरम् दक्षं प्रजापतिम् अर्यमणं वरुणं सोममश्विना अश्विनौ । अस्रिधमिति भगादीनां विशेषणम् । न स्रेधते च्योतते सोऽस्त्रित् तमच्युतसद्भावम् । किंच शोभनं भगं भाग्यं यस्याः सा सुभगा भजनीया सरस्वती भगादिसहिता नोऽस्माकं मयः करत् सुखं करोतु ॥ १६ ॥

तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तत्पिता द्यौः । तद्ग्रावाणः सोमसुतो मयोभुवस्तदश्विना शृणुतं धिष्ण्या युवम् ॥ १७ ॥

[तत् । नः । वातः । मयोभ्विति मयः भु । वातु । भेषजम् । तत् । माता । पृथिवी । तत् । पिता । द्यौः ॥ तत् । ग्रावाणः । सोमसुत इतिसोम सुतः । मयोभुव इतिमयः भुवः । तत् । अश्विना । शृणुतम् । धिष्ण्या । युवम् ॥१७॥]

वायु हमें वही सुखकर भेषज बहाकर लावे; वही माता पृथ्वी और वही पिता द्युलोक भी । सोमाभिषावक और सुख की भूमि वे पत्थर भी हमें वही सुख-कल्याण प्रदान करें । हे अश्विनौ ! तुम दोनों भी स्वबुद्धि से हमें वही सुख-शान्ति प्रतिश्रुत करो ॥ १७ ॥

उ० तन्नः । तत् भेषजं मयोभु सुखस्य भावयितृ नः अस्माकम् वातः वातु अनुगृह्णातु । तच्च भेषजं माता पृथिवी अनुगृह्णातु । तच्च पिता द्यौः अनुगृह्णातु । तच्च ग्रावाणः

सोमसुतः सोमाभिषवकारिणः मयोभुवः सुखस्य भावयितारः अनुगृह्णन्तु । तच्च हे अश्विनौ, धिष्ण्या धारयितारौ युवं युवामपि शृणुतम् । श्रुत्वा च अनुगृह्णीतम् ॥ १७ ॥

म० वातः पवनः नोऽस्माकं भेषजमौषधं हितं यथा तथा वातु 'वा गतिगन्धनयोः' लोट् प्रवातु । अनुगृह्णात्वित्यर्थः । ददात्विति यावत् । कीदृशं हितम् । मयोभु मयः सुखं भवति यस्मात् तन्मयोभु सुखोत्पादकं हितं ददातु । माता जगन्निर्मात्री पृथिवी तत् हितं वातु । पिता पालको द्यौः स्वर्गः तत् हितं वातु । सोमं सुन्वन्ति सोमसुतः सोमाभिषवकारिणो ग्रावाणः दृषदः तत् भेषजं वान्तु ददतु । कीदृशा ग्रावाणः । मयोभुवः मयः सुखं भावयन्ति ते मयोभुवः सुखस्य दातारः । हे अश्विना अश्विनौ, युवं युवां तत् वातादिभ्यो भेषजप्रार्थनं शृणुतं युवामपि हितं दत्तमित्यर्थः । कीदृशौ युवाम् । धिष्ण्या धिष्ण्यौ गृहवद्धारयितारौ ॥ १७ ॥

तमीशा॑नं॒ जग॑तस्त॒स्थुष॒स्पतिं॑ धियंजि॒न्वमव॑से हूमहे व॒यम् । पू॒षा नो॒ यथा॒ वेद॑सा॒मस॑द्वृ॒धे र॑क्षि॒ता पा॒युरद॑ब्धः स्व॒स्तये॑ ॥ १८ ॥

[तम् । ईशा॑नम् । जग॑तः । त॒स्थुषः॑ । पति॑म् । धि॒य॒ञ्जि॒न्वमिति॑धियम् जि॒न्वम् । अव॑से । हू॒म॒हे॒ । व॒यम् ॥ पू॒षा । नः॒ । यथा॑ । वेद॑साम् । अस॑त् । वृ॒धे । र॒क्षि॒ता । पा॒युः । अद॑ब्धः । स्व॒स्तये॑ ॥१८॥]

चराचर के स्वामी, बुद्धि के प्रेरक और सर्वैश्वर्यवान् उस परमात्मा का ही हम आह्वान करते हैं। जिस प्रकार पूषा हमारे धनों की वृद्धि के लिए होवे। वह रक्षक, पालक और अनुपहिंसित पूषा हमारे कल्याण के लिए होवे ॥ १८ ॥

उ० तमीशानम् । तम् ईशानं रुद्रम् । कथं भूतम् । जगतः जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य पतिमिव पतिम् । धियंजिन्वम् धिया बुद्ध्या संकल्पमात्रेण जिन्वति प्रीणाति इति धियंजिन्वम् । यद्वा धिया कर्मणा जिन्वति प्रीणातीति धियंजिन्वम् अवसे अवनाय तर्पणाय । हूमहे आह्वयामः वयम् । किंच पूषा नः अस्माकम् वेदसां धनानाम् असत् भूयात् वृधे वर्धनाय । रक्षिता च पायुः पाता च अदब्धः अनुपहिंसितश्चान्यैः केनचित् स्वस्तये अविनाशाय । तथा हूमहे वयमित्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥

म० वयं तं प्रसिद्धमीशानं रुद्रं हूमहे आह्वयामः । कीदृशं तम् । जगतः जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य च भूतजातस्य पतिं पालकम् । धियंजिन्वं धियं बुद्धिं जिन्वति प्रीणातीति धियंजिन्वस्तम् अलुक् बुद्धिसन्तोषकारकम् । जिन्वतिः प्रीणनार्थः । किमर्थं हूमहे । अवसे अवितुं तर्पयितुम् । तुमर्थे असेप्रत्ययः । यथा येन प्रकारेण पूषा नोऽस्माकं वृधे वृद्ध्यै स्वस्तये कल्याणाय च असत् भवतु तथा हूमहे इत्यर्थः । कीदृशः पूषा । वेदसां धनानां ज्ञानानां वा रक्षिता रक्षकः । पायुः पालकः पुत्रादीनाम् । अदब्धः अनुपहिंसितः ॥ १८ ॥

स्व॒स्ति न॒ इन्द्रो॑ वृ॒द्धश्र॑वाः स्व॒स्ति नः॑ पू॒षा वि॒श्ववे॑दाः । स्व॒स्ति न॒स्तार्क्ष्यो॒ अरि॑ष्टनेमिः स्व॒स्ति नो॒ बृह॒स्पति॑र्दधातु ॥ १९ ॥

[स्व॒स्ति । नः॒ । इन्द्रः॑ । वृ॒द्धश्र॑वा॒ऽइति॑वृ॒द्ध श्र॑वाः । स्व॒स्ति । नः॒ । पू॒षा । वि॒श्ववे॑दा॒ऽइति॑वि॒श्व वे॑दाः ॥ स्व॒स्ति । नः॒ । तार्क्ष्यः॑ । अरि॑ष्टनेमि॒रित्यरि॑ष्ट नेमिः । स्व॒स्ति । नः॒ । बृह॒स्पतिः॑ । द॒धा॒तु ॥१९॥]

चिरन्तन कीर्ति इन्द्र हमारा कल्याण करे। सभी धनों का स्वामी पूषा हमारा कल्याण करे। अहिंसितनेमि=अनुपहतगति तार्क्ष्यदेव हमारा कल्याण करे और बृहस्पति देव भी हमारा कल्याण धारण करें ॥ १९ ॥

उ० स्वस्ति नः स्वस्ति स्वस्त्ययनम् नः अस्माकम् इन्द्रः दधातु स्थापयतु । कथंभूतः । वृद्धश्रवाः प्रभूतधनः । महाशब्दो महाकीर्तिर्वा स्वस्ति नोऽस्माकं पूषा ददातु । कथंभूतः । विश्ववेदाः सर्वज्ञो वा । स्वस्ति नः तार्क्ष्यो दधातु । कथंभूतः । अरिष्टनेमिः अनुपहिंसितासुः । स्वस्ति नः अस्माकं बृहस्पतिश्च दधातु ॥ १९ ॥

म० विराट्स्थाना । आद्यौ पादौ नववर्णौ तृतीयो दशकः तुर्यो व्यूहेनैकादशकः 'नवकौ वैराजस्त्रैष्टुभश्च' इति वचनात् । इन्द्रः नोऽस्मभ्यं स्वस्ति अविनाशं शुभं दधातु ददातु । कीदृशः । वृद्धश्रवाः वृद्धं महत् श्रवः कीर्तिर्यस्य सः । पूषा नः स्ति ददातु । कीदृशः । विश्ववेदाः विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य विश्वं वेत्तीति वा विश्ववेदाः । तार्क्ष्यो रथो गरुडो वा नः स्वस्ति दधातु । कीदृशः । अरिष्टनेमिः अरिष्टा अनुपहिंसिता नेमिश्चक्रधारा पक्षो वा यस्य सः । बृहस्पतिः देवगुरुर्नोऽस्मभ्यं स्वस्ति ददातु ॥ १९ ॥

पृष॑दश्वा म॒रुतः॒ पृश्नि॑मातरः शुभं॒यावा॑नो वि॒दथे॑षु॒ जग्म॑यः । अ॒ग्नि॒जि॒ह्वा मन॑वः॒ सूर॑चक्षसो॒ विश्वे॑ नो दे॒वा अव॒सा ग॑मन्नि॒ह ॥ २० ॥

[पृष॑दश्वा॒ऽइति॒पृष॑त् अश्वाः । म॒रुतः॑ । पृश्नि॑मातर॒ऽइति॒पृश्नि॑ मातरः । शु॒भं॒यावा॑न॒ऽइति॑शु॒भम् यावा॑नः । वि॒दथे॑षु । जग्म॑यः ॥ अ॒ग्नि॒जि॒ह्वा॒ऽइत्य॒ग्नि जि॒ह्वाः । मन॑वः । सूर॑चक्षस॒ऽइति॒सूर॑ चक्ष॑सः । विश्वे॑ । नः॒ । दे॒वाः । अव॑सा । आ । ग॒म॒न् । इ॒ह ॥२०॥]

सबुन्द अश्वों, विचित्र वर्ण वाली माता वाले, शुभगति वाले, युद्धों में जाने वाले, अग्नि ही जिनकी जिह्वा है, ऐसे विचारवान् तथा सूर्य के प्रकाशवाले मरुत और विश्वेदेवाः अपनी रक्षा के साथ यहाँ हमारे यज्ञ में आवें ॥ २० ॥

उ० पृषदश्वा मरुतः । पृषन्तः शबला अश्वा येषां ते पृषदश्वाः । पृश्निमातरः । पृश्निः द्यौर्माता येषां त एवमुच्यन्ते । शुभंयावानः शुभं कर्तुं जनान्प्रति ये यान्ति ते शुभंयावानः । 'आतो मनिन्क्वनिप्वनिपश्च' इति वनिप् । विदथेषु यज्ञेषु जग्मयः गमनशीलाः । 'आदृगमहन–' इति किः । य इत्थंभूता मरुतस्ते अवसा अन्नेन हविर्लक्षणेन आहूताः सन्तः आगमन् आगच्छन्तु इहेत्यनुषङ्गः । ये च अग्निजिह्वा अग्निमुखाहुतादा इत्यर्थः । मनवः चतुर्दश तेऽप्य अवसा गमन्निह । ये च सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः विश्वेदेवाः ते च नः अस्माकम् अवसागमन्निह यज्ञे ॥ २० ॥

म० जगती । मरुतो देवाः अवसान्नेन हविर्लक्षणेन हेतुना इह यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु । कीदृशा मरुतः । पृषदश्वा पृषत्यः पृषतीसंज्ञा अश्वा वडवा वाहनं येषां ते पृषदश्वाः । पुंवद्भावः 'पृषत्यो मरुताम्' इति निघण्टुवचनात् । यद्वा पृषन्तः शवलाः अश्वाः येषां ते पृश्निर्द्यौर्गौर्दितिर्वा माता जननी येषां ते पृश्निमातरः । शुभं कल्याणं यान्ति प्राप्नुवन्ति प्रापयन्ति वा शुभंयावानः 'आतो मनिन्' (पा० ३ । २ । ७४) इति वनिप्प्रत्ययः । विदथेषु यज्ञगृहेषु जग्मयः गमनशीलाः 'आदृगमहन–' (पा० ३ । २ । १७१) इति किः । अग्निजिह्वाः अग्निर्जिह्वा भोजनसाधनं येषां ते 'अग्निमुखा वै देवाः' इति श्रुतेः । हुताद इत्यर्थः । मन्यन्ते जानन्ति मनवः सर्वज्ञाः । सूरः सूर्यश्चक्षः चक्षुः येषां ते सूर्यं चक्षते पश्यन्ति वा सूरचक्षसः । किंच न केवलं मरुतः विश्वे सर्वे देवाः च नोऽस्माकं यज्ञे आगमन्नागच्छन्तु ॥ २० ॥

भ॒द्रं कर्णे॑भिः शृणुयाम देवा भ॒द्रं प॑श्येमा॒क्षभि॑र्यजत्राः । स्थि॒रैरङ्गै॑स्तुष्टु॒वाꣳस॑स्त॒नूभि॒र्व्य॑शेमहि दे॒वहि॑तं॒ यदायुः॑ ॥ २१ ॥

[भ॒द्रम् । कर्णे॑भिः । शृ॒णु॒याम॒ । दे॒वाः । भ॒द्रम् । प॒श्ये॒म॒ । अ॒क्षभि॒रित्य॒क्ष भिः॑ । य॒ज॒त्राः ॥ स्थि॒रैः । अङ्गैः॑ । तु॒ष्टु॒वाꣳस॑ः । तु॒स्तु॒वाꣳस॒ऽइति॑तु॒स्तु वाꣳस॑ः । त॒नूभिः॑ । वि । अ॒शे॒म॒हि॒ । दे॒वहि॑त॒मिति॑दे॒व हि॑तम् । यत् । आयुः॑ ॥२१॥]

हे देवो ! हम कानों से भद्रवचन ही सुनें । हे यजनीय देवो ! आखों से हम भद्र दृश्य ही देखें। स्थिर अंगों से सदा देवों की स्तुति करते हुए हम स्वशरीरों से उस आयु को प्राप्त करें, जो देवों ने हमें दी है ॥ २१ ॥

उ० भद्रं कर्णेभिः । भद्रमनुकूलं कर्णेभिः कर्णाभ्यां शृणुयाम हे देवाः । भद्रं पश्येम अक्षभिः अक्षिभ्यां । हे यजत्राः यजनीयाः । किंच । स्थिरैरङ्गैः अशिथिलैः अङ्गैः । तुष्टुवांसः देवान्स्तुतवन्तः । तनूभिः भार्यापुत्रपौत्रादिकाभिस्तनूभिः सहिताः व्यशेमहि व्यश्नुवीमहि । देवहितं देवैर्यत्स्थापितं मनुष्याणामायुः तद्व्यश्नुवीमहि ॥ २१ ॥

म० तिस्रस्त्रिष्टुभः । हे देवाः, कर्णेभिः कर्णैः भद्रं कल्याणमनुकूलं वयं शृणुयाम । हे यजत्राः, यजन्तं त्रायन्ते रक्षन्ति यजत्राः यजमानपालकाः अक्षभिः नेत्रैः भद्रं वयं पश्येम 'बहुलं छन्दसि' (पा० ७ । १ । ७६) इति हलादौ अक्षिशब्दस्यानङादेशः । किंच देवहितं देवैः स्थापितं देवानां हितं देवोपासनयोग्यं वा यदायुः जीवनं तद्वयं व्यशेमहि व्यश्नुवीमहि प्राप्नुयाम । कीदृशा वयम् । स्थिरैः दृढैरङ्गैः अवयवैः करचरणादिभिः तनूभिः शरीरैश्च पुत्रादिभिर्वा युताः तुष्टुवांसः भवतः स्तुवन्तः सन्तः ॥ २१ ॥

श॒तमिन्नु श॒रदो॒ अन्ति॑ देवा॒ यत्रा॑ नश्च॒क्रा ज॒रसं॑ त॒नूना॑म् । पु॒त्रासो॒ यत्र॑ पि॒तरो॒ भव॑न्ति॒ मा नो॑ मध्या रीरिष॒तायु॒र्गन्तोः॑ ॥ २२ ॥

[श॒तम् । इ॒त् । नु । श॒रदः॑ । अन्ति॑ । दे॒वाः । यत्र॑ । नः॒ । च॒क्र । ज॒रस॑म् । त॒नूना॑म् ॥ पु॒त्रास॑ः । यत्र॑ । पि॒तर॑ः । भव॑न्ति । मा । नः॒ । म॒ध्या । री॒रि॒ष॒त॒ । रि॒रि॒ष॒ने॒तिं॑रिरिषत । आयु॑ः । गन्तोः॑ ॥२२॥]

हे देवो ! यह सौ शरत् काल बीत जाता है कि जिनके अन्दर-अन्दर आप लोगों ने हमारे शरीरों की जरावस्था निर्धारित कर दी है। इसी अवधि के अन्दर पुत्र भी पितर बन जाते हैं। हे देवो ! जीवनयात्री की आयु को मध्य से मत काट दो ॥ २२ ॥

उ० शतमित् । शतमपि शरदः अन्ति अन्तिके समीपे भवथ हे देवाः । आकल्पकालमित्यभिप्रायः । ऋषिभिरुदितमेतत् । यत्र यस्मिन् शरदांशते नः अस्माकं यूयं चक्र कृतवन्तः । जरसं जरां तनूनां जरानिमित्तां शक्तिमित्यभिप्रायः । किंच । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति पुत्रा अग्नयः यत्र शरदां शते । यजमानस्य पितरो जनितारो भवन्ति । तदुक्तम् 'तत्र वै प्रजापतिः प्रजाः ससृज' इत्युपक्रम्य 'तस्माज्जनयित्वा बिभृही'ति । यत्र पितरो भवन्ति । एतदप्युक्तमेव । 'स यत्र म्रियते यत्रैनमग्नावभ्यादधाति तदेषोऽग्नेरधिजायते स एष पुत्रः सन्पिता भवति अथवा पुत्रा एव पितॄणामौर्ध्वदेहिकं कुर्वाणाः पितरो यत्र संपद्यन्ते तदपि शरदांशतमन्तिक एव इति । यत एवमतो ब्रूमः । मा नो मध्या रीरिपतायुर्गन्तोः मारीरिषत् माहिंसीष्ट नोऽस्माकं मध्या मध्ये अकाल एव आयुः गन्तोः गन्तृ गमनशीलम् । उक्तंच 'संचिन्त्य संचिन्त्य

तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव चर्मबन्धाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति' इति ॥ २२ ॥

म० हे देवाः, शतमित् शतमपि शरदो वर्षाणि शतवर्षपर्यन्तं यूयमन्ति अन्तिके समीपे भवतेति शेषः । यत्र शरच्छते नोऽस्माकं तनूनां शरीराणां यूयं जरसं जरां चक्र कुरुथ । करोतेर्लिटि मध्यमबहुवचनम् । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति चक्रेत्यत्र संहितायां दीर्घः 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इति यत्रेत्यत्र दीर्घः । वार्धकावधि यूयं समीपे भवतेत्यर्थः । यत्रास्माकं जरायां पुत्रासोऽस्मत्पुत्राः पितरो भवन्ति पुत्रवन्तो भवन्ति । यावदस्माकं पौत्रा भवन्तीत्यर्थः । तावत् मध्या मध्ये नोऽस्माकमायुर्मा रीरिषत मा हिंसिष्ट । रिषतेर्हिंसार्थस्य णिजन्तस्य चङि रूपम् । कीदृशमायुः । गन्तोः गन्तृ गमनशीलम् । तदुक्तम् 'संचिन्त्य संचिन्त्य तमुग्रदण्डं मृत्युं मनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ता इव चर्मबन्धाः सर्वे प्रयत्नाः शिथिलीभवन्ति' इति ॥ २२ ॥

अदि॑ति॒र्द्यौरदि॑तिर॒न्तरि॑क्ष॒मदि॑तिर्मा॒ता स पि॒ता स पु॒त्रः । विश्वे॑ दे॒वा अदि॑तिः॒ पञ्च॒जना॒ अदि॑तिर्जा॒तमदि॑ति॒र्जनि॑त्वम् ॥ २३ ॥

[अदि॑ति॒ः । द्यौः । अदि॑ति॒ः । अ॒न्तरि॑क्ष॒म् । अदि॑ति॒ः । मा॒ता । सः । पि॒ता । सः । पु॒त्रः ॥ विश्वे॑ । दे॒वाः । अदि॑ति॒ः । पञ्च॑ । जनाः॑ । अदि॑ति॒ः । जा॒तम् । अदि॑ति॒ः । जनि॑त्व॒मिति॒जनि॑ त्वम् ॥२३॥]

अदिति ही द्यौ है; अदिति ही अन्तरिक्ष है; अदिति ही माता है; वही पिता है तथा वही पुत्र है । अदिति विश्वेदेवाः है । अदिति पंचमानव है । किम्बहुना, अदिति ही उत्पन्न सब कुछ है और अदिति ही प्रजननशक्ति है ॥ २३ ॥

उ० सर्वात्मकत्वेनादितिं मन्त्रदृक्स्तौति । अदितिश्च द्यौः अदितिश्च अन्तरिक्षम् अदितिश्च माता स च पिता स च पुत्रः स इति छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे च देवाः पञ्चजनाः मनुष्याश्च अदितिः । किं बहुनोक्तेन अदितिरेव जातं भूतम् । अदितिरेव जनित्वं जनिष्यमाणम् । अथवा नैवादितिरनेनोच्यते किंपुनः एतान्येव द्यौःप्रभृतीनि अदानानि महाभाग्ययुक्तानीति ॥ २३ ॥

म० मन्त्रदृक् सर्वात्मकत्वेनादितिं स्तौति । द्यौः स्वर्गोऽदितिः तदधिष्ठातृत्वात् । एवमग्रेऽपि । अन्तरिक्षमदितिः माता पुत्रश्च सः सादितिरेव लिङ्गव्यत्ययः । विश्वे सर्वे देवाः अदितिः । पञ्चजनाः मनुष्या अप्यदितिः । किं बहुना जातमुत्पन्नं प्राणिजातं जनित्वं जनिष्यमाणं च सर्वमदितिरेव । यद्वाऽदितिमन्त्रेण नोच्यते द्यौरित्यादीनि सर्वाणि जनित्वान्तानि अदितिः अदितीनि अदीनानि महाभाग्ययुक्तानि सन्तु ॥ २३ ॥

मा नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो अर्य॒मायुरिन्द्र॑ ऋभु॒क्षा म॒रुत॒ः परि॑ख्यन् । यद्वा॒जिनो॑ दे॒वजा॑तस्य॒ सप्तेः॑ प्रव॒क्ष्यामो॑ वि॒दथे॑ वी॒र्या॑णि ॥ २४ ॥

[मा । नः॒ । मि॒त्रः । वरु॑णः । अ॒र्य॒मा । आ॒युः । इन्द्रः॑ । ऋ॒भु॒क्षाः । म॒रुतः॑ । परि॑ । ख्य॒न् ॥ यत् । वा॒जिनः॑ । दे॒वजा॑त॒स्येति॑दे॒व जा॑तस्य । सप्तेः॑ । प्र॒व॒क्ष्याम॒ इति॑प्र व॒क्ष्याम॑ः । वि॒दथे॑ । वी॒र्या॑णि ॥२४॥]

मित्र, वरुण, अर्यमा, वायु, इन्द्र, ऋभुक्षा और मरुत हमारी निन्दा न करें—कि जो हम देवों से उत्पन्न या देवभूत तथा सर्पणशील अश्व के वीर कार्यों का वर्णन यज्ञ में कर रहे हैं ॥ २४ ॥

उ० मा नः । अश्वस्तोमीयं जुहोति । द्वाविंशत्यृगभिस्त्रिष्टुभिः । तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्यौ । दीर्घतमा ऋषिः अश्वस्य स्तूयमानत्वात् । या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायेन अश्वो देवता । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यत् वाजिनः अश्वस्य । देवजातस्य देवैर्जनितस्य 'सूरादश्वं वसवो निरतष्ट' इत्येतदभिप्रायम् । सप्तेः सरणस्य प्रवक्ष्यामः उच्चारयामः । विदथे यज्ञे वीर्याणि चरित्राणि तत् मापरिख्यान् मा गर्हन्तु नः अस्माकं देवाः स्तुत्याः । ननु अश्वप्रभृतयस्तिर्यञ्च इति स्याद्गर्हा । अतो ब्रवीमि मा परिख्यन्निति । यद्यपि गर्होचिता तथापि अश्वादिरूपेण देवानामेव स्तुतत्वादित्याशयः । के ते देवाः । मित्रः वरुणः अर्यमा आयुर्वायुः वकारलोपेन । इन्द्रश्च ऋभुक्षा मरुतश्च ॥ २४ ॥

म० 'मा नो मित्र इति च प्रत्यृचमनुवाकाभ्याम्' (का० २० । ८ । ७) । मा न इत्यादिषोडशकण्डिकात्मकेनानुवाकद्वयेन पूर्ववच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति । मा नो यदश्वस्याष्टकावित्युक्तेः 'षोडशाश्वस्तोमीया जुहोति' इति श्रुतेश्च । द्वाविंशतिर्ऋचोऽश्वस्तुतिपरत्वादश्वदेवत्यास्त्रिष्टुभो दीर्घतमोदृष्टाः अत्र एष छाग (२६) इति तृतीया यूपव्रस्का (२९) इति षष्ठी, एते द्वे जगत्यौ । ततः षोडशभिर्होमैः षड्भिः स्तुतिः सर्वाभिर्वा होमः 'अश्वस्तोमीयꣳ हुत्वा द्विपदा जुहोति' इति श्रुतेः । अथ मन्त्रार्थः । विदथे यज्ञे वाजिनोऽश्वस्य वीर्याणि चरित्राणि यत् वयं प्रवक्ष्यामः उच्चारयिष्यामः तत्र मित्रादयो देवा नोऽस्मान्मा परिख्यन् मा निन्दन्तु । परिख्यानं निन्दा 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३ । १ । ५२) च्लेरङ् 'न माङ्योगे' (पा० ६ । ४ । ७४) इत्यडभावः । अस्माभिर्देवाः स्तुता न त्वश्वादयस्तिर्यञ्च इति यद्यपि निन्दोचिता तथाप्यश्वरूपेण देवानामेव स्तुतिः क्रियते । कीदृशस्य वाजिनः । देवजातस्य देवात्सूर्याज्जातस्योत्पन्नस्य देवैर्जनितस्य वा 'सूरादश्वं वसवो निरतष्ट' (२९ । १३) इत्युक्तेः । सप्तेः 'सप संबन्धे' सपति देवैः सह युज्यत इति सप्तिस्तस्य । के मा

निन्दन्तु तानाह । मित्रः अहरभिमानी देवः । वरुणः राज्यभिमानी देवः । अर्यमा आदित्यः । आयुः एति सततं गच्छतीति आयुर्वायुः । इन्द्रः देवराजः । ऋभुक्षाः ऋभवो देवाः क्षियन्ति निवसन्ति यस्मिन् स ऋभुक्षाः देवाधारः प्रजापतिः । यद्वा इयर्ति व्याप्नोति सर्वमिति ऋभुक्षाः अर्तेर्भुक्षिन्प्रत्ययः 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' (पा० ७।१।८५) इति सावाकारः । इन्द्रविशेषणं वा ॥ २४ ॥

यन्निर्णिजा रेक्णसा प्रावृतस्य रातिं गृभीतां मुखतो नयन्ति । सुप्राङजो मेम्यद्विश्वरूप इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथः ॥ २५ ॥

[यत् । निर्णिजा । निर्निजेतिनिःऽनिजा । रेक्णसा । प्रावृतस्य । रातिम् । गृभीताम् । मुखतः । नयन्ति ॥ सुप्राङिति सुप्राङ् । अजः । मेम्यत् । विश्वरूपऽइति विश्वरूपः । इन्द्रापूष्णोः । प्रियम् । अपि । एति । पाथः ॥२५॥]

स्नान से शुद्ध और धन (=मुहरों) से ढँके हुए अश्व के सम्मुख गृहीत आज्यसक्त धानादि रातिव लाते हैं—तब पूर्वगामी बकरा तथा अनेकवर्ण तथा इन्द्र-पूषा का प्रिय भक्ष्य एवं मैं-मैं करने वाला बकरा भी उसे खाने के लिए आगे आते हैं ॥ २५॥

उ० यन्निर्णिजा । यदा निर्णिजा निर्णेजनेनोदकस्नानेन संस्कृतस्य आलम्भनकाले यत्स्नापनमश्वस्य तदेतदुक्तम् । तथा रेक्णसा । रेक्ण इति धननाम । धनेन मणिकाख्येन प्रावृतस्य केसरपुच्छेषूपचितस्य अश्वस्य । सुवर्णान्मणीन्केसरपुच्छेषु पत्न्य आवपन्ति तदभिप्रायमेतत् । रातिं दानम् आज्यसक्तुधानालाजालक्षणं गृभीतां गृहीतां मुखतो नयन्ति । अश्वाय रातिं हुतशेषं प्रयच्छन्तीत्येतदभिप्रायम् । तत् तदा अश्वस्य सुप्राङ् सुष्ठु प्रागञ्चनः अजः मेम्यत् । मेम्यदिति शब्दानुकरणम् । मेमे इति शब्दं कुर्वाणः । विश्वरूपः नानावर्णः कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तादित्येतदभिप्रायमेतत् । किंच इन्द्रापूष्णोः इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियं पाथः अन्नं पशुलक्षलम् । अप्येति अभ्यागच्छति । यदिह पठ्यते सौमापौष्णः श्यामो नाभ्याम् तदेवान्यस्यां श्रुतौ पठ्यते इन्द्रापौष्णः श्यामो नाभ्यामिति । तदयं मन्त्रोऽभिवदति इन्द्रापूष्णोः प्रियमप्येति पाथ इति ॥ २५ ॥

म० यत् यदा विप्रा अश्वस्य मुखतो मुखाग्रे गृभीतां गृहीतां रातिं दानमाज्यसक्तुधानालक्षणं नयन्ति प्रापयन्ति 'अश्वाय रात्रिहुतशेषं प्रयच्छति' इत्युक्तेः । तदा अजः छागः अप्येति भक्षणायागच्छति । कीदृशोऽजः । सुप्राङ् सुष्ठु प्राञ्चति पूर्वं गच्छतीति सुप्राङ् । ललाटे बद्ध इत्यर्थः । 'कृष्णग्रीव आग्नेयो ललाटे पुरस्तात्' (२४।१) इत्युक्तेः । तथा मेम्यत् शब्दानुकरणम् । मे मे इति शब्दं कुर्वन् । विश्वरूपः विश्वानि रूपाणि यस्य । नानावर्ण इत्यर्थः । किंच इन्द्रापूष्णोः इन्द्रश्च पूषा च इन्द्रपूषणौ तयोः 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६।३।२६) इतीन्द्रपदस्य दीर्घः । इन्द्रस्य पूष्णश्च प्रियमिष्टं पाथोऽन्नं पशुलक्षणं तदप्येति भक्षाय नाभिवद्धोऽप्यागच्छति 'सौमापौष्णः श्यामो नाभ्याम्' (२४।१) इत्युक्तेः । हुतशेषमन्नं यदश्वाय दीयते तदा ललाटनाभिबद्धावजौ भक्षायागच्छत इत्यर्थः । कीदृशस्याश्वस्य । निर्णिजा निर्णेजनेन स्नानेन प्रावृतस्य संस्कृतस्य । आलम्भनकाले स्नापितस्य निर्णेजनं निर्णिक् तया । निजतेः संपदादित्वाद्भावे क्विप् । तथा रेक्णसा प्रावृतस्य आच्छादितस्य । रेक्ण इति धननाम । धनेन सौवर्णमणिलक्षणेन प्रावृतस्य अश्वस्य सौवर्णान्मणीन् केसरपुच्छेषु पत्न्य आवपन्तीत्युक्तेः ॥ २५ ॥

एष छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः । अभिप्रियं यत्पुरोडाशमर्वता त्वष्टेदेनꣳ सौश्रवसाय जिन्वति ॥ २६ ॥

[एषः । छागः । पुरः । अश्वेन । वाजिना । पूष्णः । भागः । नीयते । विश्वदेव्यऽइति विश्वऽदेव्यः ॥ अभिप्रियमित्यभिऽप्रियम् । यत् । पुरोडाशम् । अर्वता । त्वष्टा । इत् । एनम् । सौश्रवसाय । जिन्वति ॥२६॥]

पूषा (=अग्नि) का भाग तथा विश्वेदेवों का हितकर्त्ता यह बकरा जब वेगवान् अश्व के द्वारा अपने सम्मुख लाया जाता है, तब स्वयं प्रजापति त्वष्टा ही उस देवों के प्रीणक और प्रथम देय छाग को सुकीर्ति के लिए अश्व से संयोजित करता है ॥ २६ ॥

उ० एष छागः । एष आग्नेयश्छागः पुरः अग्रतोऽग्रेस्थितः नीयते अश्वेन वाजिना व्यापकेन सहितः । पूष्णश्च पोषकस्याग्नेश्च भागो भजनीयः नीयते अश्वैः सह सोपि पर्यङ्ग्य एव । विश्वेदेव्यः विश्वेभ्यः सर्वेभ्यो देवेभ्यः हितः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्सर्वदेवप्रियत्वम् । कस्मात् अभिप्रियम् अभिप्रेतं यत् यस्य पुरोडाशं कर्तुम् अर्वता अश्वेन सहितम् । अश्वस्तस्मिन्काले संज्ञप्यते पशुपुरोडाशः क्रियते तदेतदुक्तम् । त्वष्टा च एनमजम् तदा सौश्रवसाय शोभनान्तःकरणाय जिन्वति प्रीणाति । स हि तस्याधिकार इति ॥ २६ ॥

म० यत् यदा एषः छागोऽजः वाजिना वेगवताश्वेन पुरः पुरस्तात् नीयते प्राप्यते ललाटबद्धत्वात् । कीदृशः छागः । पूष्णो भागः पुष्णाति देवानिति पूषाग्निस्तस्य भागः भजनीयः 'आग्नेयो रराटे' (२४।१) इत्युक्तत्वात् । तथा विश्वदेव्यः विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितः सर्वदेवार्हः अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात् । तदा

त्वष्टा इत् त्वष्टैव प्रजापतिरेव अर्वता अश्वेन सह एनं छागं जिन्वति प्रीणाति । किमर्थम् । सौश्रवसाय शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य सः सुश्रवास्तस्य भावः सौश्रवसं तस्मै सुकीर्तये यज्ञे मृतानां स्वर्गप्राप्तेरुक्तत्वात् । किंभूतमेनम् । अभिप्रियं अभिप्रीणातीति तम् समन्ताद्देवानां प्रीणयितारम् । पुरोडाशं पुरोडाश्यन्ते ददति एनं स पुरोडाशः तं पुरस्ताद्दातव्यम् ॥ २६ ॥

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयन्ति । अत्रा पूष्णः प्रथमो भाग एति यज्ञं देवेभ्यः प्रतिवेदयन्नजः ॥ २७ ॥

[यत् । हविष्यम् । ऋतुशऽइत्यृतु शः । देवयानमितिदेव यानम् । त्रिः । मानुषाः । परि । अश्वम् । नयन्ति ॥ अत्र । पूष्णः । प्रथमः । भागः । एति । यज्ञम् । देवेभ्यः । प्रतिवेदयन्निति प्रति वेदयन् । अजः ॥२७॥]

हविर्भूत और ऋतु-ऋतु में देवयान पथ को प्राप्त होने वाले अश्व को तीन मानव होतागण पर्यग्निकरण (=कुशों से जल छिड़ककर पवित्र) करते हैं, तब पूषा का प्रथम यज्ञभाग=भक्ष्य बकरा अपनी वाणी से देवों को यज्ञ की सूचना देता हुआ सम्मुख आता है ॥ २७ ॥

उ० यद्धविष्यम् यदा हविष्यम् ऋतुशः ऋतावृतौ स्वचारिणं देवयानम् देवानां प्रापणीयं देवयानमार्गगामिनं वा आदित्यवदनिवारितगतिं वा । त्रिःसंस्कृतम् स्नापनव्यञ्जनसुवर्णमणिकप्रवारैः । मानुषाः ऋत्विग्यजमानाः परिणयन्ति अश्वम् । अत्र तत्रेत्यर्थः । तस्मिन् काले पूष्णः पोषकस्याग्नेः प्रथमो भागोऽजाख्यः एति यज्ञम् देवेभ्यः प्रतिवेदयन् अजः स्वकीयेन शब्देन । चरकश्रुतौ पूष्णो ललाट इति पठ्यते तदभिप्रायमेतत् ॥ २७ ॥

म० मानुषा मनुष्या ऋत्विजो यत् यदा अश्वं त्रिः परिणयन्ति वारत्रयं पर्यग्निकुर्वन्ति । कीदृशमश्वम् । हविष्यं हविषे हितं हविर्योग्यम् । ऋतुशः ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले देवयानं देवानां प्रापणीयं देवेषु यानं गमनं यस्य तम्, देवयानमार्गगामिनं वा । यद्वा देववदादित्यवद्यानं गतिर्यस्य । अनिवारितगतिमित्यर्थः । अत्रास्मिन्समये पर्यग्निकरणकाले पूष्णः पोषकस्य वृद्धस्य वाग्नेर्भागोऽजः प्रथमः पुरोगामी सन् एति गच्छति । किं कुर्वन् । देवेभ्यः यज्ञं प्रतिवेदयन्प्रख्यापयन् स्वशब्देन ज्ञापयन् । 'पूष वृद्धौ' पूषति वर्धते पूषाग्निः ॥ २७॥

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शꣳस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आपृणध्वम् ॥ २८ ॥

[होता । अध्वर्युः । आवयाऽइत्त्या वयाः । अग्निमिन्धऽइत्यग्निम् इन्धः । ग्रावग्राभऽइतिग्राव ग्राभः । उत । शꣳस्ता । सुविप्रऽइतिसु विप्रः ॥ तेन । यज्ञेन । स्वरङ्कृतेनेतिसु अरङ्कृतेन । स्विष्टेनेतिसु इष्टेन । वक्षणाः । आ । पृणध्वम् ॥२८॥]

हे होतर्-अध्वर्यो-प्रतिप्रस्थाता-अग्निमिन्ध-ग्रावस्तोता-प्रशास्ता-ब्रह्मन् ! उस सु-अलंकृत तथा सम्यक् हुत अश्वमेध यज्ञ के द्वारा घृतकुल्यादि को भर लो (=यज्ञ करके उसके फल से परिपूर्णता प्राप्त करो) ॥ २८ ॥

उ० होताध्वर्युः । होता तत्र शंसिता सुविप्र इति संबन्धः । यस्मिन्यज्ञे होता विशसिता । शस्त्राणामपि साधुमेधावी साधुब्राह्मणो वा अध्वर्युश्च यस्मिन्यज्ञे आवयाः आभिमुख्येन वयति कर्मणीत्यावयाः अग्निमिन्धः अग्निदीपकः ग्रावग्राभः ग्रावग्राहः सोमाभिषवाय ग्रावग्रहणशीलः उत अपि शंस्ता । तेन यज्ञेन साध्वलंकृतेन स्विष्टेन साधु इष्टेन च । वक्षणाः नदीः देवानां तुष्टिकराः पयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसैः । आपृणध्वं आपूरयध्वम् । अकृपणं दातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥

म० हे होत्रादय ऋत्विजः, तेन प्रसिद्धेन यज्ञेनाश्वमेधेन वक्षणाः नदीः घृतकुल्याद्याः आपृणध्वं घृतपयोदधिपयस्यापुरोडाशमांसैः पूरयत । वहन्तीति वक्षणाः । यज्ञं संपाद्य फलं साधयतेत्यर्थः । कीदृशेन यज्ञेन । स्वलंकृतेन रलयोरैक्यम् । सुष्ठु अलंकृतेन विप्रहविर्दक्षिणादिभिः शोभितेन । स्विष्टेन सुष्ठु इष्टेन । के ऋत्विजस्तानाह । होता आह्वाता देवानां तन्नामक ऋत्विक् । अध्वर्युः अध्वरमिच्छति अध्वर्यति 'सुप आत्मनः क्यच्' 'कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' (पा० ७ । ४ । ३९) इति टिलोपः ततः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३ । २ । १७०) इत्युप्रत्ययः । आवयाः आभिमुख्येनावयजतीत्यावयाः श्वेतवाहोक्थशासेति उस् । आवयाः प्रतिप्रस्थाता 'अवे यजः' (पा० ३ । २ । ७२) इति ण्विन् अवाप्योरिति अवस्याल्लोपः । अग्निमिन्धः अग्निमिन्धे दीपयति अग्निमिन्धः अग्नीत् 'भाष्ट्राग्न्योरिन्धे' (पा० । ६ । ३ । ७०) इति मुम् । ग्रावग्राभः ग्राव्णो गृह्णाति स्तौति ग्रावग्राभः । कर्मण्यण् हस्य भः ग्रावस्तोता । उतापि शंस्ता शंसति स्तौति शंस्ता प्रशास्ता । सुविप्रः शोभनो विप्रो मेधावी सुविप्रो ब्रह्मा 'ब्रह्मा सर्वविद्यः सर्वं वेदितुमर्हति' इत्युक्तेः । अयमनुक्तलिंगुपलक्षकः । एते यज्ञेन वक्षणाः पृणध्वमिति संबन्धः ॥ २८ ॥

यूपव्रस्का उत ये यूपवाहाश्चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । ये चार्वते पचनꣳ संभरन्त्युतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ २९ ॥

[यूपव्रस्काऽइतियूप व्रस्काः । उत । ये । यूपवाहाऽइतियूप वाहाः । चषालम् । ये । अश्वयूपायेत्यश्व यूपाय । तक्षति ॥ ये । च । अर्वते । पचनम् । सम्भरन्तीतिसम् भरन्ति । उतोऽइत्युतो । तेषाम् । अभिगूर्त्तिरित्यभि गूर्त्तिः । इन्वतु ॥२९॥]

यूप के लिए पेड़ को काटने वाले, कटे हुए यूप को ढोकर लाने वाले, यूप के अग्रभाग में बाँधने योग्य काष्ठ को छीलते हैं और जो अश्व के निमित्त पकाए जाने वाले खाद्य के लिए काष्ठ-भाण्डादिक एकत्रित करते हैं—उन सबका उद्यम हमें प्राप्त होवे (=यज्ञ को सफल बनावे) ॥ २९ ॥

उ० यूपव्रस्का उत यूपं ये वृश्चन्ति त एवमुच्यन्ते। उत अपिच ये यूपवाहाः यूपं ये वहन्ति । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति ये जनाः अश्वबन्धनयूपाय चषालं यूपाग्रभागं तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते छान्दसमेकवचनम् । साधुसंपादयन्ते । ये च अर्वते अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं काष्ठादि संभरन्ति । उतो अपिच तेषां जनानां संबन्धिनी अभिगूर्तिः 'गुरी उद्यमने' । आगूरणमभिगूर्तिः स्वकाले सर्वं करणीयमिति बुद्धिः इन्वतु व्याप्नोतु ॥ २९ ॥

म० तेषामृत्विजामभिगूर्तिः अभिगोरणमभिगूर्तिरुद्यमः नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु व्याप्नोतु वा । अस्माकं यज्ञं सम्यक् साधयत्वित्यर्थः । 'इवि व्याप्तिप्रीणनयोः' लोट् शपि 'इदितो नुम् धातोः' (पा० ७ । १ । ५८) इति नुमागमः । तेषां केषाम् । ये यूपव्रस्काः यूपाय वृश्चन्ति तरुं छिन्दन्ति ते यूपव्रस्काः । उतापि च ये यूपवाहाः यूपं वहन्ति ते यूपवाहाः । कर्मण्यण् । छिन्नस्य यूपस्य वोढारः । ये च अश्वयूपाय अश्वबन्धनयूपार्थं चषालं तक्षति यूपाग्रभागे स्थाप्यं काष्ठं तक्षन्ति वचनव्यत्ययः । 'चषालो यूपकटकः' इत्यमरः । 'तक्षू तनूकरणे' साधु संपादयन्तीत्यर्थः । उतो अपिच ये नराः अर्वते अश्वाय पचनं पच्यतेऽनेनेति पचनं पाकसाधनं काष्ठभाण्डादिकं संभरन्ति संहरन्ति आनयन्ति तेषामुद्यमोऽस्मान्प्रीणात्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि मन्म देवानामाशा उप वीतपृष्ठः । अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति देवानां पुष्टे चकृमा सुबन्धुम् ॥ ३० ॥

[उप । प्र । अगात् । सुमदितिसु मत् । मे । अधायि । मन्म । देवानाम् । आशाः । उप । वीतपृष्ठऽइतिवीत पृष्ठः ॥ अनु । एनम् । विप्राः । ऋषयः । मदन्ति । देवानाम् । पुष्टे । चकृम । सुबन्धुमितिसु बन्धुम् ॥३०॥]

वह मननीय फल स्वयं ही मुझे प्राप्त हुआ । वह मेरे द्वारा धारण किया गया । यह कमनीय पृष्ठभाग अश्वदेवों के मनोरथों को पूर्ण करने के लिए जावे । इस अश्व को हेतु बनाकर विद्वान् ऋषि (=ऋत्विज) भी आनन्दित होवें—कि जिस अश्व को हमने देवों की पुष्टि के लिए सुबन्धु बना लिया है ॥ ३० ॥

उ० उप प्र । उपप्रागात् उपैतु सुमत् 'सुमत्स्वयमित्यर्थे' इति यास्कः । मे मम अधायि निहितम् यत् मन्म मननम् । किं तदिति चेत् । देवानाम् आशाः शंसनानि साधुसाध्वयं पशुरागच्छेदित्येवमादीनि । उप आगतः वीतपृष्ठः साधुपोषणेन प्राप्तपश्चाद्भागः । कामितपृष्ठो वा । अश्वपृष्ठं हि सर्वं एवारोढुं कामयन्ति । यत एवमतो ब्रवीमि । अन्वेनं विप्रा ऋषयो मदन्ति । अनुमदन्ति अनुमोदन्ति एनमश्वं विप्रा ऋषयश्च । स्वयं च देवानां पुष्टे पोषणाय । चकृम कृतवन्तः । सुबन्धुं शोभनबन्धनं शोभनार्थवादं वा ॥ ३० ॥

म० मन्म मननीयं फलं सुमत् स्वयमुपप्रागात् उपगच्छतु । सुमदित्यव्ययं स्वयमित्यर्थे । 'सुमत् स्वयमित्यर्थे' (निरु० ६ । २२) इति यास्कोक्तेः । तन्मन्म फलं मे मया अधायि धृतमित्यर्थः । किंच अयं वीतं पुष्टं पृष्ठं यस्य । यद्वा वीतं कामितं पृष्ठं यस्य अश्वपृष्ठमारोहणाय सर्वे कामयन्ते स वीतपृष्ठोऽश्वो देवानामाशाः मनोरथान् पूरयितुमिति शेषः । उपगच्छतु उपसर्गेण क्रियावृत्तिः । किंच देवानां पुष्टे पोषणं पुष्टम् भावे निष्ठा । निमित्ते सप्तमी । देवपुष्टिनिमित्तं यमश्वं वयं सुबन्धुं चकृम कृतवन्तः । संहितायां दीर्घः । शोभनो बन्धुर्बन्धनं यस्य तम् यमश्वं बद्धवन्तः । एनमश्वं विप्रा मेधाविनः ऋषयो मन्त्रदर्शिन ऋत्विजोऽनुमदन्ति अनुमोदन्तां तुष्यन्तु ॥ ३० ॥

यद्वाजिनो दाम संदानमर्वतो या शीर्षण्या रशना रज्जुरस्य । यद्वा घास्य प्रभृतमास्ये तृणꣳ सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३१ ॥

[यत् । वाजिनः । दाम । सन्दानमितिसम् दानम् । अर्वतः । या । शीर्षण्या । रशना । रज्जुः । अस्य ॥ यत् । वा । घ । अस्य । प्रभृतमितिप्र भृतम् । आस्ये । तृणम् । सर्वा । ता । ते । अपि । देवेषु । अस्तु ॥३१॥]

वेगवान् अश्व की जो रस्सी है; घोड़े की जो पिछाड़ी है, शिर में बाँधने की जो इसकी रस्सी है; इसके मुख में डालने की जो लगाम है और जो तृणादि है । हे अश्व ! वह सब तुम्हारा अब देवों में प्राप्त होवे ॥ ३१ ॥

उ० यद्वाजिनः वेजनवतः दाम ग्रीवाबन्धनरज्जुः संदानं सम्यगवच्छेदकं पादबन्धनम् अर्वतः अश्वस्य । याच शीर्षण्या शिरसि बद्धा नियोजनीया रज्जुः अस्याश्वस्य । यद्वा घः पादपूरणे । अस्याश्वस्य प्रभृतं प्रहृतं निक्षिप्तम् आस्ये मुखे तृणम् सर्वाणि तानि ते तव हे यजमान । अपि देवेषु अपि प्रजापतये अस्तु । सन्त्विति प्राप्ते वचनव्यत्ययः ॥ ३१ ॥

म० वाजिनो वेगवतोऽर्वतोऽश्वस्य यत् दाम ग्रीवाबद्धा रज्जुः यच्च संदानं पादबन्धनरज्जुः । या च शीर्षण्या शीर्षे भवा शीर्षण्या शिरोबद्धास्याश्वस्य रज्जुः । शिरःशब्दात् 'भवे छन्दसि' (पा० ४ । ४ । ११०) इति यत् । 'ये च तद्धिते' (पा० ६ । १ । ६१) इति शीर्षन्नादेशः । तित् स्वरितम् । कटिस्था रशना रज्जुः अस्यान्यापि या रज्जुः । चाथवा अस्याश्वस्य घ प्रसिद्धम् आस्ये मुखे प्रसृतं प्रहृतं प्रक्षिप्तं यत् तृणं हे अश्व, ते तव सर्वा सर्वाणि ता तानि देवेषु अस्तु देवोपयोगीनि भवन्तु देवत्वं प्राप्नुवन्तु वा । अत्रोपयुक्तानां सर्वेषां देवत्वमाशास्यते ॥ ३१ ॥

यदश्वस्य क्रविषो मक्षिकाश यद्वा स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति । यद्धस्तयोः शमितुर्यन्नखेषु सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३२ ॥

[यत् । अश्वस्य । क्रविषः । मक्षिका । आश । यत् । वा । स्वरौ । स्वधिताविति स्वधितौ । रिप्तम् । अस्ति ॥ यत् । हस्तयोः । शमितुः । यत् । नखेषु ॥३२॥]

अश्व के मांस का जो अंश मक्खी ने खा लिया है अथवा जो यूप में-तलवार में लगा रह गया है। काटने वाले कसाई के हाथों में या नखों में जो मांस लगा रह गया है—हे अश्व ! वह सब तुम्हारा अब देवों में प्राप्त ही होवे ॥ ३२ ॥

उ० यदश्वस्य । यत् अश्वस्य क्रविषः अश्वाङ्गभूतस्य क्रव्यस्य मांसस्य 'क्रव्यं विकृन्ताज्जायत' इति नैरुक्ताः । अङ्गम् । मक्षिका आश अशितवती । यद्वा । स्वरौ स्वधितौ रिप्तमस्ति । यच्च स्वरौ पश्वञ्जनकाले स्वधितौ शासे छेदनकाले लिप्तं लग्नमस्ति । यच्च हस्तयोः शमितुः रिप्तम् । यच्च नखेषु रिप्तम् सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु इति व्याख्यातम् ॥३२॥

म० मक्षिका अश्वस्य क्रविषः क्रविः यदाश भक्षितवती । अश्नातेर्लिट् क्रविषः इति कर्मणि षष्ठी । वाथवा यत् मांसं स्वरौ पश्वञ्जनकाले रिप्तं लिप्तमस्ति 'स्वरुणा पशुमनक्ति' इति श्रुतेः । यत् स्वधितौ शासे लिप्तमस्ति छेदनकालेऽवदानकाले च । यच्च शमितुर्हस्तयोः लिप्तं यच्च शमितुर्नखेषु लिप्तम् हे अश्व, सर्वा ता सर्वाणि तानि अपि देवेषु अस्तु भवन्तु । वचनव्यत्ययः । सर्वं त्वदीयं देवभोग्यं भवतु ॥ ३२ ॥

यदूवध्यमुदरस्यापवाति य आमस्य क्रविषो गन्धो अस्ति । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तूत मेधꣳ शृतपाकं पचन्तु ॥ ३३ ॥

[यत् । ऊवध्यम् । उदरस्य । अपवातीत्यपवाति । यः । आमस्य । क्रविषः । गन्धः । अस्ति ॥ सुकृतेति सुकृता । तत् । शमितारः । कृण्वन्तु । उत । मेधम् । शृतपाकमिति शृत पाकम् । पचन्तु ॥३३॥]

छोटी आँत में जो अर्धपक्व तृणादि है और काटने पर बाहर निकलता है तथा जो कच्चे मांस की गन्ध है। काटने वाले पुण्यजन उस सबको ठीक करें और साथ ही पकाने वाले इस अश्वमेधीय अश्वमांस को ठीक-ठीक पकावें—न तो गला ही दें और न कच्चा उतारें ॥ ३३ ॥

उ० यदूवध्यम् यत् ऊवध्यम् । भक्षितमपरिणतमामाशयस्थमूवध्यमुच्यते । उदरस्य अयुतं पृथग्भूतम् अपवाति गन्धायते । यश्च आमस्य अपक्वस्य क्रविषः मांसस्य गन्धः अस्ति क्रियते । सुकृता तच्छमितारः कृण्वन्तु । तत्सर्वं शमितारः विशसनकर्तारः सुकृतानि सुसंस्कृतानि दोषरहितानि कुर्वन्तु । उत अपिच मेधं मेध्यं यज्ञार्हम् । शृतपाकं देवयोग्यपाकं पचतु । अतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

म० उदरस्य ऊवध्यमीषज्जीर्णतृणपुरीषं यत् अपवाति अपगच्छति । भक्षितमपक्वमामाशयस्थमूवध्यमुच्यते । आमस्यापक्वस्य क्रविषो मांसस्य यो गन्धो लेशोऽस्ति शमितारः विशसितारः तत्सर्वं सुकृता सुकृतं सुसंस्कृतं कृण्वन्तु कुर्वन्तु । उतापि च मेधं मेध्यमश्वं शृतपाकं यथा पचन्तु शृतो देवयोग्यो जातः पाको यस्मिन् कर्मणि तथा पचन्तु । अतिपक्वमीषत्पक्वं च मा कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति । मा तद्भूम्यामाश्रिषन्मा तृणेषु देवेभ्यस्तदुशद्भ्यो रातमस्तु ॥ ३४ ॥

[यत् । ते । गात्रात् । अग्निना । पच्यमानात् । अभि । शूलम् । निहतस्येति निहतस्य । अवधावतीत्यवधावति ॥ मा । तत् । भूम्याम् । आ । श्रिषत् । मा । तृणेषु । देवेभ्यः । तत् । उशद्भ्य इत्युशत् भ्यः । रातम् । अस्तु ॥३४॥]

हे अश्व ! लोहे की छड़ के ऊपर रखकर पकाए जाते हुए तुम्हारे मांस से जो भाग नीचे गिर जाता है, वह न तो भूमि में ही लिथड़ जावे और न तृणादि में ही लिपट जावे। वह सब तो कामना करने वाले देवों को प्रदानित होवे ॥ ३४ ॥

उ० यत्ते । शूले सशेषश्रपणम् तदभिवदत्ययं मन्त्रः । यच्च ते तव गात्रादवयवात् अग्निना पच्यमानात् ऊष्मरूपं रसो वा अवधावति गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यदङ्गरसरूपम् अभिशूलं शूलमभिलक्ष्य मांसादुत्कृष्टं धावति गच्छति । माश्रिषत् माश्लिषत् तदङ्गं भूम्याम् माच

तृणेषु । किंतु देवेभ्यः तत् उशद्भ्यः 'वश कान्तौ' कामयमानेभ्यः रातं दानम् अस्तु ॥ ३४ ॥

म० हे अश्व, अग्निना पच्यमानात्ते तव गात्रात् शरीरात् यत् ऊष्मा रसो वा अवधावति अधस्ताद्गच्छति तथा निहतस्य निःशेषेण हतस्य यत् अङ्गं शूलमभि अवधावति शूलेन पाके क्रियमाणे यन्निर्गच्छति तन्निर्गतमूष्माङ्गादिकं भूम्यां मा आश्रिषत् भूम्याश्लिष्टं मा भूत् । श्रिषेः पुषादित्वात् च्लेरङ् । तथा तृणेषु माश्रिषत् विशसनसमये तृणलग्नं मास्तु । किं तर्हि तत्पतितं तृणलग्नं सर्वं देवेभ्यो रातं दत्तमस्तु 'रा दाने' । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः । उशन्ति कामयन्ते ते उशन्तः तेभ्यः हविःकामयमानेभ्यः । 'वश कान्तौ' लटः शत्रादेशः ॥ ३४ ॥

ये वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वं य ईमाहुः सुरभिर्निर्हरेति । ये चार्वतो माᳫँसभिक्षामुपासत उतो तेषामभिगूर्तिर्न इन्वतु ॥ ३५ ॥

[ये । वाजिनम् । परिपश्यन्तीतिपरि पश्यन्ति । पक्वम् । ये । ईम् । आहुः । सुरभिः । निः । हर । इति ॥ ये । च । अर्वतः । माᳫँसभिक्षामितिमाᳫँस भिक्षाम् । उपासतेत्युप आसते ॥३५॥]

जो अश्व को परिपक्व होता हुआ देखते हैं और जो यह कहते हैं कि—'अहा ! क्या सुगन्ध आ रही है । अच्छा, अब ले आओ' । और जो, जो अश्व के मांस की भिक्षा मांगते हैं, उन सबका प्रयत्न हमें प्रोत्साहित करे ॥ ३५ ॥

उ० ये वाजिनम् । ये जनाः वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति पक्वं सन्तम् । ये च एनमश्वम् आहुः । किमाहुः । सुरभिरयमश्वः अतो निर्हर किंचिदस्मभ्यं देहीति । इतिशब्दः प्रकारवचनः । ये च अर्वतोऽश्वस्य संबन्धिनीं मांसभिक्षाम् उपासते हुतशिष्टमांसयाञ्चां काङ्क्षते । उतो तेषाम् अपिच तेषां संबन्धिनी या अभिगूर्तिः सा नः अस्मान् इन्वतु व्याप्नोतु । यद्वा दैवपरोयं मन्त्रो व्याख्येयः । ये देवाः वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वम् कदा होष्यतीति । विलम्बं दृष्ट्वा ये च सुरभिरयमश्वोऽतनिर्हर निःशेषेणास्मभ्यं देहीत्याहुः । ये चार्वन्तो मांसभिक्षामुपासते लिप्सते उतो तेषामभिगूर्तिं न इन्वतु । वयं तु देवानामनन्यभूता इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

म० ये जनाः पक्वं वाजिनमश्वं परिपश्यन्ति अयं पक्व इति जानन्ति । य ईम् ईमित्यव्ययं चार्थे । ये च इत्याहुः एवं कथयन्ति । किम् । सुरभिः सुगन्धः पाको जातः अतो निर्हर अग्नेः सकाशादुत्तारयेति । ये च जनाः अर्वतोऽश्वस्य मांसभिक्षामुपासते हुतशिष्टमांसयाचनां कुर्वते । उतो अपिच तेषां पाकद्रष्ट्रादिजनानामभिगूर्तिः उद्यमो नोऽस्मानिन्वतु प्रीणातु । यद्वायं मन्त्रो देवपरो व्याख्येयः । ये देवाः पक्वं वाजिनं परिपश्यन्ति कदा होष्यतीति । ये च विलम्बं दृष्ट्वा सुरभिः पाको जातोऽस्मभ्यं निर्हर देहीत्याहुः । ये चार्वतो मांसभिक्षामुपासते मांसं याचन्ते तेषामभिगूर्तिः संकल्पोऽस्मान्प्रीणातु । सफलो भवत्वित्यर्थः ॥ ३५ ॥

यन्नीक्षणं माᳫँस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि । ऊष्मण्यापिधाना चरूणामङ्काः सूनाः परिभूषन्त्यश्वम् ॥ ३६ ॥

[यत् । नीक्षणमितिनि ईक्षणम् । माᳫँस्पचन्याः । उखायाः । या । पात्राणि । यूष्णः । आसेचनानीत्या सेचनानि ॥ ऊष्मण्या । अपिधानेत्यपि धाना । चरूणाम् । अङ्काः । सूनाः । परि । भूषन्ति । अश्वम् ॥३६॥]

मांस पकाने वाली बटलोई का जो पुनः-पुनः देखा जाना है; पकने पर रसे को उड़ेलने के जो बर्तन हैं; रसे से गर्मी को न निकलने देने के लिए जो ढक्कन हैं; मांसचरू के हृदयादि अंगों को बताने वाले जो यष्टी प्रभृति साधन हैं और काटने की जो तलवार प्रभृति हैं—वे सब अश्व को सुशोभित करते हैं (=उसे देवयोग्य बनाते हैं) ॥ ३६ ॥

उ० यन्नीक्षणम् । यत् नीक्षणम् नितरामीक्ष्यते श्रुताश्च तव संबन्धिनोऽर्था इति येन दध्यादिना तत् नीक्षणम् । मांस्पचन्याः । 'मांसस्य पचि युड्घञोः' इत्यकारलोपः । उखायाः यानि च पात्राणि यूष्णः वसायाः । यूषशब्दस्य यूषन्नादेशः षष्ठ्येकवचने उपधालोपश्च । आसेचनानि आसिच्यते येष्वित्यासेचनानि । ऊष्मण्या । ऊष्मशब्दस्य धारणार्थे यत् प्रत्ययः । यानि च ऊष्मण्यानि पिधाना पिधानानि च चरूणां स्थालीनाम् । ये च अङ्काः अङ्कोपलक्षकाः । शरीरवचनोऽङ्कशब्दः । याश्च सूनाः अश्वविशसनाधिकरणभूताः वेतसमय्यः तानि सर्वाणि परिभूषन्ति 'भूष अलंकारे' । अलंकुर्वन्ति परिरक्षन्ति वा अश्वम् ॥ ३६ ॥

म० एते पदार्था अश्वं परिभूषन्ति अलंकुर्वन्ति । स्वव्यापारेण साधयन्तीत्यर्थः । 'भूष अलंकारे' भौवादिकः । एते के तानाह । यत् उखायाः स्थाल्याः नीक्षणं नितरामीक्षणं पाकपरीक्षार्थं दर्शनम् । कीदृश्या उखायाः । मांसचन्याः मांसं पच्यते यस्यां सा मांसचनी तस्याः मांसपाकाधिकरणभूतायाः । 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३ । ३ । ११७) ल्युट् । 'मांसस्य पचि युड्घञोः' इति मांसस्याकारलोपः 'टिड्ढाणञ्–' (पा० ४ । १ । १५) इति ङीप् । तथा यूष्णः पक्वरसस्य आसेचनानि आसिच्यन्ते येषु तानि आसेचनसाधनानि या यानि पात्राणि । 'पद्दन्' इति यूषशब्दस्य यूषन्नादेशः । यानि च चरूणां मांसपूर्णपात्राणामपिधाना अपिधानानि आच्छादन-

पात्राणि। कीदृशानि तानि ' ऊष्मण्या ऊष्माणं धारयन्ति तानि ऊष्मण्यानि। ऊष्मन्शब्दाद्धारणार्थे यप्रत्ययः। आच्छादने ऊष्मा बहिर्न यातीत्यर्थः। तथा अङ्काः चिह्नसाधनानि हृदयाद्यवयवज्ञापकानि वेतसमयानि। सूनाः विशसनकरणभूताः स्वधित्यादयः। एतेऽश्वं परिभूषयन्ति ॥ ३६ ॥

मा त्वाग्निर्ध्वनयीद्धूमगन्धिर्मोखा भ्राजन्त्यभिविक्त जघ्रिः। इष्टं वीतमभिगूर्तं वषट्कृतं तं देवासः प्रतिगृभ्णन्त्यश्वम् ॥ ३७ ॥

[मा। त्वा। अग्निः। ध्वनयीत्। धूमगन्धिरिति धूमगन्धिः। मा। उखा। भ्राजन्ती। अभि। विक्त। जघ्रिः ॥ इष्टम्। वीतम्। अभिगूर्तमित्यभि गूर्तम्। वषट्कृतमिति वषट् कृतम्। तम्। देवासः। प्रति। गृभ्णन्ति। अश्वम् ॥३७॥]

ईषद् धूमवान् अग्नि, हे अश्व! पकाए जाते समय तुम्हें सध्वनि न बनावे—मांस से खद्बद्-खद्बद् की ध्वनि न उठावे। अग्नि से प्रदीप्त स्थाली, जो तुम्हारी गन्ध को सतत सूंघ रही है, हिले-डुले नहीं। याजित, भक्षित, उद्यमित और वषट्कृत उस अश्वमांस को देवता ग्रहण करते हैं ॥ ३७ ॥

उ० मा त्वाग्निः हे अश्व, मा त्वा अग्निः ध्वनयीत्। ध्वनिः शब्दकर्मा। शब्दं कारयेत्। कथंभूतः। धूमगन्धिः अल्पधूमावरणः। मांसं हि पचन्नग्निर्दहन्नप्यल्पधूमावरणो भवति। तच्च दह्यमानं सिमसिमाशब्दं करोत्यत एवमुच्यते। मा च उखा भ्राजन्ती संदीपिता अत्यन्ताग्निसंयोगेन। अभिविक्त 'ओविजी भयचलनयोः' अभिविनक्तु अभिनष्टा विदीर्येत वा। उज्ञावा वृद्धा मांसरसं तदिदोच्यते। जघ्रिः गन्धग्रहणशीला उखा। नन्वचेतनोखा कथं गन्धं जिघ्रति। उच्यते। अधिष्ठात्र्योऽत्र देवताः सन्तीति पुरस्तात्प्रतिपादितं तच्चात्र पुनः स्मार्यते। इष्टं योगेन सङ्गतीकृतम् वीतं कामितम् अभिगूर्तम् अभ्युद्यतम् वषट्कृतं चादानकाले। यद्वा इष्टं प्रयाजैः वीतमाप्रीभिः पर्यग्निकृतम् अभिगूर्तं येयजामह इत्यागूर्योक्तम् वषट्कृतं वषट्कारेण संस्कृतम् तं तादृशम् देवा एव देवासः प्रतिगृभ्णन्ति प्रतिगृह्णन्ति अश्वम् ॥ ३७ ॥

म० हे अश्व पच्यमानाश्वावयव, अग्निः त्वा त्वां मा ध्वनयीत् ध्वनिं मा कारयतु। ध्वनौ सति भाण्डभङ्गः स्यात्। दह्यमानं मांसं सिमसिमेति शब्दं करोति तन्मास्तु 'नोनयतिध्वनयति–' (पा० ३।१।५१) इत्यादिना ण्यन्ताच्चङ्प्रतिषेधः 'ह्म्यन्तक्षण–' (पा० ७।२।५) इति वृद्ध्यभावः। कीदृशोऽग्निः। धूमगन्धिः धूमस्य गन्धो लेशो यत्र सः अल्पधूमवानित्यर्थः। 'अल्पाख्यायाम्–' (पा० ५।४।१३६) इति धूमादिकारः। किंच भ्राजन्ती अतितापेन दीप्यमाना उखा स्थाली मा अभिविक्त मा चलतु 'ओविजी भयचलनयोः' लुङि तङि 'झलो झलि' (पा० ८।२।२६) इति सिलोपे रूपम्। 'न माङ्योगे' (पा० ६।४।७४) इत्यडभावः। कीदृशी उखा। जघ्रिः जिघ्रति गन्धं गृह्णातीति जघ्रिः 'आदृगम–' (पा० ६।२।१७१) इति किन्प्रत्ययः। अधिष्ठात्र्या देवताया घ्राणम्। तमेवंविधमश्वं देवासः देवाः प्रतिगृभ्णन्ति प्रतिगृह्णन्तु। कीदृशमश्वम्। इष्टं प्रयाजैः। वीतमाप्रीभिः पर्यग्निकृतम्। अभिगूर्तं ये यजामह इत्यागूर्योक्तम्। वषट्कृतं वषट्कारेण संस्कृतम् ॥ ३७ ॥

निक्रमणं निषदनं विवर्तनं यच्च पड्वीशमर्वतः। यच्च पपौ यच्च घासिं जघास सर्वा ता ते अपि देवेष्वस्तु ॥ ३८ ॥

[निक्रमणमिति नि क्रमणम्। निषदनम्। निसदनमिति नि सदनम्। विवर्तनमिति वि वर्तनम्। यत्। च। पड्वीशम्। अर्वतः ॥ यत्। च। पपौ। यत्। च। घासिम्। जघास ॥३८॥]

निकलना, बैठना, लोटना और जो घोड़े का पादबन्धन है। अश्व ने जो जल पिया है, जो घास खाई है; हे अश्व! वह सब तुम्हारा अब देव प्राप्त ही होवे ॥ ३८ ॥

उ० निक्रमणं निषदनम् निक्रमणं गमनं वसतिस्थानात्। निषदनं तत्रैव स्थितिः। विवर्तनं भ्रमणम्। यान्येतानि चेष्टितानि। यच्च पड्वीशम्। पादेषु विशतीति पड्वीशं पादबन्धनमुच्यते अर्वतः अश्वस्य। यच्च पपौ पीतवानुदकम्। यच्च घासिं यवसं जघास। 'घस्लृ अदने' भक्षितवान्। सर्वाणि तानि निक्रमणादीनि ते तव हे अश्व, अपि देवेषु अपि प्रजापतये अस्तु सन्तु। तान्यपि निरर्थकानि मा भूवन्नित्याशयः ॥ ३८ ॥

म० यत् निक्रमणं नितरां क्रमते यत्र तत् निष्क्रमणस्थानम्। निषदनं नितरां सीदत्यस्मिन्निति निषदनमुपवेशनस्थानम्। विवर्तनं विविधं वर्तते यत्र तत् इतस्ततो लुण्ठनस्थानम्। सर्वत्राधिकरणे ल्युट्। यच्चार्वतोऽश्वस्य पड्वीशम् पदेषु विशति पड्वीशं पादबन्धनम्। क्रियापरा वा निक्रमणादयः शब्दाः। आलम्भसमये यानि अश्वस्य निक्रमणादीनि चेष्टितानि। किंच यच्च पपौ यज्जलं पीतवान् यच्च घासिमदनीयं तृणादिकं जघास भक्षितवान् 'घस्लृ अदने' लिट्। हे अश्व, ता तानि सर्वाणि ते तव निक्रमणादीनि देवेषु अस्तु सन्तु। देवार्थस्याश्वस्य रोमादीनामपि निरर्थकत्वं मास्त्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

यदश्वाय वास उपस्तृणन्त्यधीवासं या हिरण्यान्यस्मै। संदानमर्वन्तं पड्वीशं प्रिया देवेष्वायामयन्ति ॥ ३९ ॥

[यत् । अश्वा॑य । वासः॑ । उ॒प॒स्तृ॒णन्तीत्यु॑प स्तृ॒णन्ति॑ । अ॒धी॒वा॒सम् । अ॒धि॒वा॒समित्य॑धि वा॒सम् । या । हिर॑ण्यानि । अ॒स्मै॒ ॥ म॒न्दा॒न॒मिति॑ स॒म् दान॑म् । अर्व॑न्तम् । प॒ड्वीश॑म् । प्रि॒या । दे॒वेषु॑ । आ । य॒ाम॒य॒न्ति॒ । य॒म॒य॒न्तीति॑ यमयन्ति ॥३९॥]

अश्व के लिए जो वस्त्र ओढ़ाते हैं, जो वस्त्र नीचे बिछाते हैं; जो स्वर्ण मुहरें इसके साथ बाँधते हैं; घोड़े के शिर का जो बाँधा जाना है और जो पाद-बन्धन है, यह सब प्रिय कर्म घोड़े को देवों में प्राप्त होने का प्रयत्न कराने वाले हैं ॥ ३९ ॥

उ० यदश्वाय । यत् अश्वाय संज्ञप्यमानाय वासः उपस्तृणन्ति सर्वत आच्छादयन्ति । यच्च अधीवासम् उपर्याच्छादनयोग्यं वास उपस्तृणन्ति । यानि च हिरण्यानि उपस्तृणन्ति असै अश्वाय । यच्च संदानं संदीयतेऽनेनेति संदानं शिरोबन्धनम् अर्वन्तम् अर्वते इति विभक्तिव्यत्ययः। अश्वायेति सामानाधिकरण्यात् । यच्च पड्वीशं पादत्रासः एतानि प्रियाणि देवेषु आयामयन्ति गमयन्ति ॥ ३९ ॥

म० प्रिया प्रियाणि एतानि वस्तूनि देवेषु आयामयन्ति आगमयन्ति । ऋत्विजोऽश्वस्यैतानि देवेष्वेव प्रापयन्तीत्यर्थः। कानीत्यत आह । अश्वाय यत् अधीवासमाच्छादकं वासो वस्त्रमुपस्तृणन्ति 'स्तृञ् आच्छादने' क्र्यादिकः । तथा या यानि हिरण्यानि सौवर्णशकलानि असै अश्वाय उपस्तृणन्ति । तथा अर्वन्तम् षष्ठ्यर्थे द्वितीया । अर्वतोऽश्वस्य संदानं शिरोबन्धनं पड्वीशं पादबन्धनम् । एतानि देवेषु प्रापयन्ति । कीदृशानि । प्रिया प्रियाणि देवानामिष्टानि ॥ ३९ ॥

यत्ते॑ सा॒दे मह॑सा शूकृ॑तस्य॒ पार्ष्ण्या॑ वा॒ कश॑या वा तु॒तोद॑ । स्रु॒चेव॒ ता ह॒विषो॑ अध्व॒रेषु॒ सर्वा॒ ता ते॒ ब्रह्म॑णा सूदयामि ॥ ४० ॥

[यत् । ते॒ । सा॒दे । मह॑सा । शूकृ॑तस्य । पार्ष्ण्या॑ । वा॒ । कश॑या । वा॒ । तु॒तोद॑ ॥ स्रु॒चेवेति॑ स्रु॒चा इ॑व । ता । ह॒विषः॑ । अ॒ध्व॒रेषु॑ । ब्रह्म॑णा । सू॒द॒या॒मि॒ ॥४०॥]

हे अश्व ! घुड़सवार ने अपने तेज के साथ तुम पर सवारी कस कर, तुम्हारे शू-शू करने पर भी, एड़ी या चाबुक से, सवारी के समय जो पीड़ा दी है, उन सबको स्रुवा के द्वारा यज्ञों में हविः के समान मैं मंत्र के द्वारा दूर करता हूँ ॥ ४० ॥

उ० यत्ते सादे । हे अश्व, यत् ते तव सादे । सीदन्त्यश्ववारा अस्मिन्निति सादोऽश्वपृष्ठम् तस्मिन्सादे अवस्थितोऽश्ववारः महसा महत्त्वेनान्वितः सन् । कथंभूतस्य । शूकृतस्य शब्दानुकरणमेतत् । शूत्कारं कुर्वतः । अनन्तरम् पार्ष्ण्या वा कशया वा तुतोद । 'तुद व्यथने' । तुदति व्यथयति स्रुचा इव ता तानि यथा स्रुचा हविषः हविरिति विभक्तिव्यत्ययः । अध्वरेषु यज्ञेषु जुहोति एवं सर्वाणि ते तव ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन सूदयामि क्षारयामि । आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः ॥ ४० ॥

म० हे अश्व, अश्ववारः सादे गमने यत्ते तव त्वां पार्ष्ण्या पादाधोभागेन कशया वा तुतोद पीडितवान् 'तुद व्यथने' लिट् । सदनं सादः घञ् । कीदृशस्य तव । महसा बलेन शूकृतस्य शूकृतमस्यास्ति शूकृतः तस्य । शब्दानुकरणमेतत् । शूत्कारं कुर्वतः । अध्वरेषु ता सर्वा तानि सर्वाणि ते तव पार्ष्णिकशाताडनानि ब्रह्मणा मन्त्रेणाहं सूदयामि 'षूद क्षरणे' चुरादिः क्षारयामि । यज्ञे आहुतित्वेन कल्पयामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । हविषः स्रुचेव हविराज्यादिकं यथा स्रुचा जुहू सूदयामि तद्वत् । एकं तापदं पादपूरणाय ॥ ४० ॥

चतु॑स्त्रिꣳशद्वा॒जिनो॑ दे॒वब॑न्धो॒र्वङ्क्री॒रश्व॑स्य॒ स्वधि॑तिः॒ समे॑ति । अच्छि॑द्रा॒ गात्रा॑ व॒युना॑ कृणोत॒ परु॑ष्परुरनु॒घुष्या॒ विश॑स्त ॥ ४१ ॥

[चतु॑स्त्रिꣳश॒दिति॒ चतुः॑ त्रिꣳशत् । वा॒जिनः॑ । दे॒वब॑न्धो॒रिति॑ दे॒व बन्धोः॑ । वङ्क्रीः॑ । अश्व॑स्य । स्वधि॑ति॒रिति॒ स्व धि॑तिः । सम् । ए॒ति॒ ॥ अच्छि॑द्रा । गात्रा॑ । व॒युना॑ । कृ॒णो॒त॒ । परु॑ष्परुः । परुः॑ परु॒रिति॒ परुः॑ परुः । अ॒नु॒घुष्ये॒त्य॑नु॒ घुष्य॑ । वि । श॒स्त॒ ॥४१॥]

वेगवान् और देवप्रिय अश्व की चौंतीस वंक्रियों को तलवार पार करती है। हे ऋत्विजो ! ज्ञान के साथ एक-एक अंग की घोषणा करके अब तुम लोग इसके अंग-अंग अछिद्र (=दोष रहित) बनाओ और काटो ॥ ४१ ॥

उ० चतुस्त्रिंशत् । चतुस्त्रिंशत् वंक्रयः । वाजिनः वेजनवतोऽश्वस्य देवबन्धोः देवानां प्रियस्य । देवा बन्धवोऽस्य इति वा भावी देवबन्धुः । देवो ह्यसौ भविष्यति एवंभूतस्याश्वस्य वंक्रीः वंक्रयः उभयपार्श्वस्थास्थीनि स्वधितिः छेदनसाधनोऽसिः समेति एकमकृत्वा सङ्गच्छति यतः अतो ब्रवीमि । अच्छिद्रा गात्रा अच्छिद्राणि अनवखण्डितानि गात्रा गात्राणि वयुना प्रज्ञानेन कृणोत कुरुत हे शमितारः । किंच परुष्परुः पर्वपर्व हृदयाद्यङ्गम् अनुघुष्य इदमिदमिति संशब्द्य विशस्त विशसनं कुरुत । उत्तरार्धस्यैव मन्त्ररूपसंबन्धः ॥४१॥

म० स्वधितिः पशुच्छेदनसाधनोऽसिः अश्वस्य चतुस्त्रिंशत् वंक्रीः चतुस्त्रिंशत्संख्याकान्युभयपार्श्वास्थीनि समेति सम्यगागच्छति छेदनाय । कीदृशस्याश्वस्य । वाजिनः वजति गच्छतीति वाजी तस्य । वेगवत इत्यर्थः । देवबन्धोः देवानां बन्धुः प्रियस्तस्य, देवा बन्धवो यस्येति वा भावी निर्देशः । अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वंक्रयः अजादीनां षड्विंशतिः । अतो हे ऋत्विजः, वयुना वयुनेन ज्ञानेनाश्वस्य गात्रा गात्राणि अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्रहीनानि यूयं कृणोत कुरुत । स्वधितिना

छिन्नानि सच्छिद्राणि वर्तन्ते तान्यच्छिद्राणि कुरुत । किंच परुः परुः 'ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी' इत्यमरः । 'नित्यवीप्सयोः' इति (पा० ८।१।४) द्वित्वम् । प्रतिपर्वं प्रत्यवयवम् अनुघुष्य इदमिति नाम्ना संशब्द्य यूयं विशस्त विशसनं छेदं कुरुत । 'शसु हिंसायाम्' छान्दसः शपो लुक् । कृणोत 'कृ करणे' स्वादिः 'तप्तनप्-' (पा० ७।१।४५) इति मध्यमबहुवचनस्य तबादेशः ततो गुणः । अनुघुष्य, 'घुषिर् विशब्दे' क्त्वो ल्यप् ॥ ४१ ॥

एक॒स्त्वष्टु॒रश्व॑स्या विश॒स्ता द्वा य॒न्तारा॑ भवत॒स्तथ॑ ऋ॒तुः । या ते॒ गात्रा॑णामृतु॒था कृ॒णोमि॒ ता ता॒ पिण्डा॑नां॒ प्र जु॑होम्य॒ग्नौ ॥ ४२ ॥

[एकः॑ । त्वष्टुः॑ । अश्व॑स्य । वि॒श॒स्तेति॑वि शस्ता । द्वा । य॒न्तारा॑ । भ॒वतः॑ । तथा॑ । ऋ॒तुः ॥ या । ते॒ । गात्रा॑णाम् । ऋ॒तु॒थेत्यृ॑तु था । कृ॒णोमि॑ । तातेति॒ता ता॑ । पिण्डा॑नाम् । प्र । जु॒होमि॒ । अ॒ग्नौ ॥४२॥]

एक प्रजापति ही अश्व को काटनेवाला है और द्यावापृथिवी, ये दो उसके नियंत्रक होते हैं। हे अश्व ! मैं अध्वर्यु तुम्हारे जिन-जिन अंगों को काटकर अलग करता हूँ—उन-उन मांसपिण्डों को मैं अग्नि में होम कर देता (—स्वोपयोग में नहीं लाता) हूँ ॥४२॥

उ० एकस्त्वष्टुः । एकः अश्वस्य विशस्ता विशसिता संवत्सरः । तदुक्तम् 'संवत्सरस्य तेजसेति' । त्वष्टुः आदित्यादुत्पन्नस्याश्वस्य । तदुक्तम् 'सूरादश्वं वसवो निरतष्टत' इति । द्वा यन्तारा द्वौ नियन्तारौ अहोरात्रौ द्यावापृथिव्यौ वा भवतः । तथा ऋतुः द्वितीयो मासानां नियन्तेति शेषः । एवमश्वस्य विशसितॄन् उक्त्वा अथेदानीं स्वकीयं कर्माध्वर्युराह । या ते यानि तव हे अश्व गात्राणामङ्गानाम् ऋतुथा ऋतावृतौ काले काले बन्धनानि कृणोमि करोमि ता ता तानि तानि पिण्डानां मांसपिण्डानां मध्ये प्रजुहोमि प्रज्ञानानुरोधेन जुहोमि अग्नौ ॥ ४२ ॥

म० अश्वस्य विशस्ता विशसनकर्ता एकः ऋतुः । कीदृशस्याश्वस्य । त्वष्टुः दीप्तस्य । ऋतूपलक्षितः कालात्मा प्रजापतिरेवाश्वस्य शस्तेत्यर्थः । शसेस्तृच् । तथा यन्तारा यन्तारौ नियमनकर्तारौ द्वा द्वौ द्यावापृथिव्यभिमानिदेवौ भवतः । तयोरेव सर्वेषां नियन्तृत्वादिति भावः । तथ ऋतुः अत्र 'ऋत्यकः' (पा० ६।१।१२८) इति ह्रस्वप्रकृतिभावौ । एवमश्वस्य विशसितृयन्तॄनुक्त्वाध्वर्युः स्वकर्माह । हे अश्व, ते तव गात्राणां पिण्डानां गात्रसंबन्धिनां मांसपिण्डानां या यानि अङ्गानि अहं कृणोमि हन्मि छिनद्मि । 'कृञ् बन्धे' स्वादिः । ऋतुथा ऋतौ ऋतूपलक्षिते वसन्तादियज्ञकाले ता ता तानि तान्यङ्गानि अग्नौ प्रजुहोमि प्रकर्षेण हुतानि करोमि ॥ ४२ ॥

मा त्वा॑ तपत्प्रि॒य आ॒त्मा पि॒यन्तं॒ मा स्वधि॑तिस्त॒न्व॒ आति॑ष्ठिपत्ते । मा ते॑ गृ॒ध्नुर॑विश॒स्ताति॒हाय॑ छि॒द्रा गात्रा॑ण्य॒सिना॒ मिथू॑ कः ॥ ४३ ॥

[मा । त्वा॒ । त॒प॒त् । प्रि॒यः । आ॒त्मा । अ॒पि॒यन्त॒मित्य॑पि यन्त॑म् । मा । स्वधि॑ति॒रिति॒ स्व धि॑तिः । त॒न्वः॑ । आ । ति॒ष्ठि॒प॒त् । ति॒स्थि॒प॒दिति॑ तिस्थिपत् । ते ॥ मा । ते॒ । गृ॒ध्नुः । अ॒वि॒श॒स्तेत्य॑वि शस्ता । अ॒ति॒हायेत्य॑ति॒ हाय॑ । छि॒द्रा । गात्रा॑णि । अ॒सिना॑ । मिथु॑ । क॒रिति॑ कः ॥४३॥]

हे अश्व ! स्वर्ग में जाते हुए तुम्हें तुम्हारा प्रिय शरीर तापित न करे और न ही यह तलवार तुम्हारे शरीर को रोके (—शरीर के सभी अंगों को काटकर देवों समर्पित करने दे—रोके नहीं)। यह लालची व अकुशल कसाई भी शास्त्रसम्मत क्रम को छोड़कर जहाँ तहाँ से काट-काटकर व्यर्थ न कर दे ॥ ४३ ॥

उ० मा त्वा तपत् । मा त्वां तपत् । त्वाशब्देनात्र विज्ञानात्मोच्यते । सुखदुःखयोर्भोक्ता प्रिय आत्मा प्राण उक्तः । स हि श्रुतौ प्रियमित्येतदुपासीतेत्युक्तः । देवानाम् पियन्तम् देवलोकगमनप्रवृत्तं सन्तम् । मा च स्वधितिः शस्त्रं तन्वः शरीरस्य अतिष्ठिपत् अस्थापयत् एकादशमवदानभूतम् ते तव । माच ते तव गृध्नुः मांसग्रहणे गर्धालुर्लुब्धः । अविशस्ता विशसने अकुशलः अतिहाय अतिक्रम्य । छिद्रा छिद्राणि गात्राणि असिना मिथूकः मिथ्या अकार्षीत् ॥ ४३ ॥

म० हे अश्व, प्रियः वल्लभो भोगायतनत्वात् तवात्मा देहः त्वा त्वां मा तपत् तप्तं दुःखितं मा कार्षीत् । तव देहवियोगजनिता व्यथा मा भूदिति विज्ञानात्मानं प्रत्युच्यते । किंभूतं त्वाम् । अपियन्तम् । अप्येतीत्यपियन् तम् देवलोकं गच्छन्तम् । अपिपूर्वादेतेः शतृप्रत्ययः । किंच स्वधितिः शस्त्रं ते तव तन्वः तनूः अङ्गानि मा आतिष्ठिपत् मा स्थापयतु । सर्वाणि छित्त्वा देवेभ्यो ददत्वित्यर्थः । तिष्ठतेर्ण्यन्तस्य लुङि चङि 'तिष्ठतेरित्' (पा० ७।४।५) इतीकारे कृते द्वित्वादि । किंच शमिता ते तव गात्राणि अङ्गानि अतिहाय त्यक्त्वा शास्त्रोक्तक्रमं त्यक्त्वा असिना शास्त्रेण मिथु मिथ्या छिद्रा छिद्राणि अयथाच्छिन्नानि मा कः मा कार्षीत् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसह्वर–' (पा० २।४।८०) इत्यादिना च्लेर्लुक् गुणे 'हल्ङ्याब्' (पा० ६।१।६८) इति तिपो लोपे विसर्गः । मिथु इति मिथ्यार्थेऽव्ययम् । संहितायां दीर्घः । कीदृशः शमिता । गृध्नुः गृध्यतीति गृध्नुः लुब्धः केवलं मांसग्रहणेच्छुः । अतएवाविशस्ता न विशेषेण शसति हिनस्ति अविशस्ता विशसने अकुशलः । अतएवान्यथा मा छिदत् । सम्यगवद्यानानि करोत्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

न वा उ एतन्म्रियसे न रिष्यसि देवाँ२॥ इदेषि पथिभिः सुगेभिः। हरी ते युञ्जा पृषती अभूतामुपास्थाद्वाजी धुरि रासभस्य ॥ ४४ ॥

[हरीऽइतिहरी । ते । युञ्जा । पृषतीऽइतिपृषती । अभूताम् ॥ उप । अस्थात् । वाजी । धुरि । रासभस्य ॥४४॥]

हे अश्व ! यज्ञार्थ काटे जाकर न तो तुम मरोगे ही और न विनष्ट ही होओगे। यहाँ से तो अब तुम देवमार्गों से सीधे देवों को ही प्राप्त होओगे। तुम्हारे रथ में इन्द्र के हरी तथा मरुतों के पृषती अश्व संयोजित होवेंगे। अश्विनी के रासभ के आगे भी वेगवान् अश्व आ जाएगा ॥ ४४ ॥

उ० न वै। न वा उ एतदिति व्याख्यातम् । अन्यच्च हरीन्द्राश्वौ ते तव । युञ्जा योजनार्हौ वोढारौ प्रतिधुरौ अभूताम् । पृषती च मरुतां संबन्धिनावश्वौ प्रतिधुराव- भूताम्। तदुक्तमश्वरथयाने 'युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी' इति। एभिर्दिव्यैस्त्वं समानं लोकं संज्ञप्स इत्यभिप्रायः । एनमुप- श्रुत्य स्वयमेव उपास्थात् उपस्थितः वाजी । धुरि रासभस्य अश्विसंबन्धिनः। रासभावश्विनोरित्यादिष्टं प्रयोजनम् ॥४४॥

म० वै एवार्थे उ अवधारणे। हे अश्व, त्वमेतन्नैव म्रियसे इतराश्ववत् मृतो न भवसि देवत्वप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अत- एव न रिष्यसि हिंस्यसे व्यर्थहिंसाया अभावात् । रिषतेर्यकि परस्मैपदमार्षम्। ननु प्रत्यक्षत्वे मरणमङ्गनाशश्च दृश्यते तर्हि कथमेवमुच्यते तत्राह सुष्ठु गम्यते यत्र ते सुगाः तैः सुगेभिः सुगैः साधुगमनैः पथिभिर्मार्गैः देवयानरूपैः देवान् इत् एषि देवानेव गच्छसि । अथो युक्ता मदुक्तिः । कथं देवान् प्रति गमनं तत्राह । हे अश्व, ते तव हरी इन्द्राश्वौ युञ्जा युञ्जौ रथे युक्तौ अभूतां भविष्यतः । 'आशंसायां भूतवच्च' (पा० ३ । ३ । १३२) इति भूतकालप्रयोगो भविष्यदर्थे। हरी इन्द्रस्येति यास्कः। तथा पृषती मरुतां वाहनभूते तव युञ्जौ अभूताम्। पृषत्यो मरुतामिति च । युङ्क्ते युञ्जौ 'ऋत्विग्दधृग्-' (पा० ३ । २ । ५९) इत्यादिना क्विन् 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' (पा० ८ । २ । ६२) इति कुत्वम् 'युजेरसमासे' (पा० ७ । १ । ७१) इति नुम् 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इति विभक्तेरात्वम्। किंच रासभस्याश्विवाहनस्य धुरि अश्विवाहन- स्थाने वाजी कश्चिदश्वः उपास्थात् उपस्थास्यति । देवत्वं प्राप्तस्य तव वहनाय इन्द्रादयो निजवाहनानि प्रेषयिष्यन्तीति भावः । यद्वा तत्तद्देवभावं प्राप्तं त्वां तानि तानि वाहनानि वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं पुꣳसः पुत्राँ२॥ उत विश्वापुषꣳ रयिम् । अनागास्त्वं नो अदितिः कृणोतु क्षत्रं नो अश्वो वनताꣳ हविष्मान् ॥ ४५ ॥

[सुगव्यमितिसु गव्यम् । नः । वाजी । स्वश्व्यमितिसु अश्व्यम् । पुꣳसः । पुत्रान् । उत । विश्वापुषम् । विश्वपुषमितिविश्व पुषम् । रयिम् ॥ अनागास्त्वमित्यनागाः त्वम् । नः । अदितिः । कृणोतु । क्षत्रम् । नः । अश्वः । वनताम् । हविष्मान् ॥४५॥]

देवत्व को प्राप्त वेगवान् अश्व हमें सुन्दर गायों-अश्वों वाला करे। सुन्दर पुरुषार्थी पुत्रों वाला बनावे। वह हमें सबके पोषण योग्य धन देवे। अखण्डय अश्व हमें निष्पाप बनावे। हविर्युक्त अश्व हमें राज्य प्रदान करे ॥ ४५ ॥

उ० इदानीं याच्ञा। सुगव्यं नः। शोभनगव्यं नोऽस्माकं वाजी कृणोतु करोतु । स्वश्व्यं शोभनाश्वं च करोतु पुंसः पुत्रान्करोतु । दुहितरः पुत्राश्च पुत्रशब्देनोच्यन्ते इत्यतो विशेषणं पुंस इति। उत अपिच विश्वापुषम् सर्वस्य पोषकं रयिं धनं करोतु । किंच अनागाः अनपराधम् त्वं च। नोऽस्माकम् अदितिर्देवमाता च करोतु। नैघंटुको वा अदि- तिशब्दः। अनागास्त्वं नः अदितिः अदीनोऽश्वः करोतु। किंच। क्षत्रं नोऽस्माकं वनताम्। करोत्यर्थे वनतिः। करोतु हविष्मान् अश्वः सर्वे अश्वावयवाः हवींषि ॥ ४५ ॥

म० इदानीं याच्ञा क्रियते । वाजी देवत्वं प्राप्तोऽश्वः नोऽस्माकं सुगव्यं शोभनं गोसमूहं कृणोतु। गवां समूहो गव्यम्। 'खलगोरथात्' (पा० ४ । २ । ५०) इति यत्प्रत्ययः। शोभनं गव्यं सुगव्यम् । तथा स्वश्व्यं कृणोतु अश्वानां समूहः अश्व्यम् 'केशाश्व-' (पा० ४ । २ । ४८) इति विकल्पात्पक्षे यत्। शोभनमश्व्यं स्वश्व्यम्। तथा पुंसः पुत्रान्करोतु। पुत्रशब्दोऽपत्य- वाचक इति पुंस इति विशेषणम् । यद्वा पुंसः पुरुषार्थसाधका- न्पुत्रान् करोतु। उतापि च रयिं धनं करोतु। कीदृशं रयिम्। विश्वपुषम् पुष्णातीति पुषः 'इगुपध-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः । विश्वस्य सर्वस्य पुषस्तम् सर्वजनपोषणसमर्थं धनं करोत्वित्यर्थः । संहितायां विश्वशब्दस्य दीर्घः । किंच नोऽस्माकमनागास्त्वं करोतु नास्ति आगः अपराधः पापरूपो यस्य सोऽनागाः तस्य भावोऽनागस्त्वम् दीर्घश्छान्दसः। निष्पापत्वं करोतु पापसद्भावे उक्तफलाप्राप्तेः । किंच अश्वो नोऽस्माकं क्षत्रं क्षतत्राणं परबलंभनाद्रक्षणं वा करोतु । कीदृशोऽश्वः। अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं दैन्यं वा यस्य सः । हविष्मान् हविरस्यास्तीति हविष्मान् 'तदस्यास्ति-' (पा० ५ । २ । ९४) इति मतुप् । हविर्भूतावयवः। यद्वा देवत्वाप्त्या हविष्मान्। ईदृशोऽश्वो नः क्षत्रं वनतां करोतु । वनतिः करो- त्यर्थः ॥ ४५ ॥

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः। आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजा

करत् । यज्ञं च नस्तन्वं च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह सीषधाति ॥ ४६ ॥

[इमा । नु । कम् । भुवना । सीषधाम । सीसधामेतिं-सीसधाम । इन्द्रः । च । विश्वे । च । देवाः ॥ आदित्यैः । इन्द्रः । सगणइतिस गणः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः । अस्मभ्यम् । भेषजा । करत् ॥ यज्ञम् । च । नः । तन्वम् । च । प्रजामितिप्र जाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । सीषधाति । सीसधातीतिंसीसधाति ॥४६॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

इस अश्वमेध यज्ञ के द्वारा हम इन लोकों को सिद्ध करते हैं। विश्वेदेव और मरुतों के साथ गणवान् इन्द्र आदित्यों सहित हमारे लिए भैषज्य करे। आदित्यों के साथ इन्द्र यज्ञ, हमारे शरीर और प्रजा को सिद्ध करता है ॥ ४६ ॥

उ० इमा नु । षड् द्विपदाः विराजः तिस्रो वैश्वदेव्यः । तिस्र आग्नेय्यः । 'द्विपदा उत्तमा जुहोति' इति श्रुतिः । नुकम् इतिनिपातावनर्थकौ । इमानि भुवनानि भूतजातानि सीषधाम साधयाम वयम् । ततोऽनन्तरम् इन्द्रः ऐश्वर्यवान् विश्वे च देवाः आदित्यैः सहितः इन्द्रः सगणः मरुद्भिश्च सहितः अस्मभ्यमस्माकं भेषजा भेषजानि करत्करोतु । किंच यज्ञं च नोऽस्माकं तन्वं च शरीरं च आदित्यैः सह इन्द्रः सीषधाति साधयतु वश्यं करोतु ॥ ४६ ॥

म० 'इमा नु कमिति च द्विपदाः' (का० २० । ८ । १२) । अयस्मयपात्रेणाश्वलोहितहोमानन्तरमिमा नु कमित्याद्याः षड् द्विपदाः जुहोति । कण्डिकाद्वयस्य षडर्धानि सन्ति तैः षडाहुतीर्जुहोतीति सूत्रार्थः । द्विपदाच्छन्दस्का विश्वदेवदेवत्या आप्त्यपुत्रभुवनदृष्टास्तिस्र ऋचः । नु कम् एतौ निपातौ पादपूरणौ । इमा इमानि भुवना भुवनानि भूतजातानि वयं सीषधाम साधयामः । वशीकुर्म इत्यर्थः । साधयतेर्लेङि उत्तमबहुवचने रूपम् अडभाव आर्षः । किंच इन्द्रः 'इदि परमैश्वर्ये' ऐश्वर्यवान् सगणो निजगणैः परिवारैः सहित इन्द्रो देवेशो विश्वे देवाश्च आदित्यैः द्वादशभिः मरुद्भिः एकोनपञ्चाशत्संख्यैश्च सहिताः अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि औषधानि हितानि करत् कुर्वन्तु । सर्वे देवा अस्माकं हितकारिणो भवन्त्वित्यर्थः । किंच इन्द्रः आदित्यैः सह नोऽस्माकं यज्ञमश्वमेधं तन्वं शरीरं प्रजां पुत्रादिकां च सीषधाति साधयतु । वशीकरोत्वित्यर्थः । नीरोगाः सपुत्रा वयं यज्ञं सम्यक् कुर्म इति भावः ॥ ४६ ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः । वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमꣳ रयिं दाः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

हे अग्ने ! तुम्हीं हमारे अत्यन्त निकट स्थित हो। तुम हमारे रक्षक, शरण और कल्याणकारी होओ। अग्नि वासक और धन दान के द्वारा कीर्तिवाला है। हे अग्ने ! तुम हमारे यज्ञ की ओर आओ। तुम हमें अत्यन्त दीप्तियुक्त धन प्रदान करो। हे अत्यन्त दीप्तिवान् एवं सबके प्रकाशक अग्ने ! मित्रों के सुख के लिए हम तुमसे धन याचित करते हैं। (वह तुम हमें जानो। तुम हमारे आह्वान को सुनो। हे अग्ने ! तुम हमें सभी हिंसेच्छुओं से बचाओ) ॥ ४७ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

उ० अग्ने त्वं न इति व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

म० तिस्रो द्विपदा व्याख्याताः (अ० ३ । क० २५—२६) । समिद्धो अञ्जन् (अ० २९ । क० १) आश्वमेधिकोऽध्याय इति वचनात्तत्र हौत्रे तन्मन्त्राणां विनियोगः । समाप्तोऽश्वमेधः सप्तविंशत्युत्तरवर्षसाध्यः ॥ ४७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अध्यायः पञ्चविंशोऽयमश्वमेधगतोऽगमत् ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

अग्निश्च पृथिवी च संनते ते मे संनमतामदो वायुश्चान्तरिक्षं च संनते ते मे संनमतामद आदित्यश्च द्यौश्च संनते ते मे संनमतामद आपश्च वरुणश्च संनते ते मे संनतामदः । सप्त सꣳसदो

अष्टमी भूतसाधनी सकामाँ२॥ अध्वनस्कुरु संज्ञानमस्तु मेऽमुना ॥ १ ॥

[अग्निः। च। पृथिवी। च। सन्नतेऽइतिसम् नते। तेऽइतिते। मे। सम्। नमताम्। अदः। वायुः। अन्तरिक्षम्। आदित्यः। द्यौः। आपः। वरुणः॥ सप्त। सम्सदऽइतिसम्ऽसदः। अष्टमी। भूतसाधनीतिभूतसाधनी॥ सकामानितिसकामान्। अध्वनः। कुरु। सञ्ज्ञानमितिसम्ज्ञानम्। अस्तु। मे। अमुना॥१॥]

अग्नि और पृथ्वी परस्पर सम्भोगार्थ संगत हैं। वे मुझे··· (अभीष्ट का नाम)···से संगत करें। यह वायु और अन्तरिक्ष परस्पर संगत हैं। वे मुझे···से संगत करें। आदित्य और द्यौ परस्पर संगत हैं। वे मुझे···से···संगत करें। आपः और वरुण परस्पर संगत हैं। वे मुझे···से···संगत करें। हे परमात्मन्! तुम्हारे अग्नि, वायु, अन्तरिक्ष, आदित्य, द्युलोक, जल, वरुण ये सात अधिष्ठान हैं। आठवीं अधिष्ठान पृथ्वी भूतमात्र की साधिका है। हे देव! तुम हमारे मार्गों को हमारे अभीष्टों से पूर्ण बनाओ। हे परमात्मन्! उस···(नाम)···से मेरा संगम होवे॥ १॥

उ० इषेत्वेति प्रारभ्य दर्शपौर्णमासाग्निहोत्रपशुचातुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्वमेधसंबद्धा मन्त्रा व्याख्याताः। नामाख्यातोपसर्गनिपातजनिता वाक्यार्थाश्च॥ अथेदानीं खिलान्यनुक्रमिष्यामः। अग्निष्टोमाग्निसौत्रामण्यश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधपितृमेधप्रवर्ग्योपनिषत्संबद्धा मन्त्रा व्याख्येयाः त इहोच्यन्ते। अत्र च ये अत्र संबद्धा मन्त्रास्तेषां तद्देवार्षम्। असंबद्धानां तु आदित्य एव 'आदित्यानीमानि यजूꣳषीति वा आहुः' इति श्रुतेः। याज्ञवल्क्यो वा 'याज्ञवल्क्येनाख्यायन्ते' इति श्रुतेः। अविनियुक्तानां मन्त्राणां लैङ्गिको विनियोगः। तद्यथा अग्निश्च पृथिवी चेति सप्त सन्नतिमन्त्राः। लिङ्गं नाम प्रकाशनसामर्थ्यमुच्यते। यो हि यमर्थं वदितुं समर्थः स तत्र श्रुत्या विनियुज्यते। अग्निश्च पृथिवी च सन्नते। सन्नमनं सन्नतिः प्रह्वीभावः आनुकूल्येन प्रवृत्तिः। अग्निश्च पृथिवी च संभोगार्थं संनते कस्मादतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे मम सन्नमताम्। अत्र णिचो लोपश्छान्दसः। सन्नमयतां वशवर्तिनं कुरुतामित्यर्थः। अद इति पुरुषादेर्विशेषनामोपलक्षणम्। द्वितीयान्तं चोपलक्षयति कर्मभावात्। एवमुत्तरेष्वपि योज्यम्। वायुश्चान्तरिक्षं च आदित्यश्च द्यौश्च आपश्च वरुणश्च सप्तसंसदः परमात्मोच्यते। यस्य तव सप्तसंसदः सप्तसंसदानि प्रकृतानीत्येवम् अग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यद्युलोकाम्बुवरुणान्तानि। यस्य च तव अष्टमी बभूव भूतानां साधनी पृथिवी। नहि पृथिवीमन्तरेण भूतानामुत्पत्तिरस्ति। तस्त्वं प्रार्थ्यसे। सकामान् अध्वनः कुरु सकामान्मार्गान् अस्माकं कुरु। यदा हि तैर्लभ्यते तदा सकामा मार्गाः स्युः। संज्ञानं च सङ्गतं च ज्ञानम् अस्तु मे मम अमुना। विशेषनामाभिप्रायमेतत्। विज्ञानात्मा वोच्यते। यस्य तव सप्तसंसदः। मनश्च बुद्धिश्च पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च। अष्टमी च वाक् भूतसाधनी भूतप्रज्ञप्तिकरी। तं त्वां ब्रवीमि। सकामान् अध्वनः कुरु अस्माकम्। संज्ञानं च अस्तु मे मम अमुना॥ १॥

म० इषे त्वेत्यारभ्य दर्शपौर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थानपशुचातुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निसौत्रामण्यश्वमेधसंबद्धा मन्त्रा व्याख्याताः। इदानीं खिलान्युच्यन्ते क्वचिद्विनियोगानुक्तेः। तेषां विवस्वानृषिरन्यस्यानुक्तेः 'आदित्यानीमानि यजूंषि व्याख्यायन्ते' (बृह० ५।५।३३) इति श्रुतेः याज्ञवल्क्यो वा 'याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्ते' इति श्रुतेः। अग्निश्च। सप्त लिङ्गोक्तानि यजूंषि। चतस्र ऋग्गायत्र्यः। सप्त संसदः आसुर्यनुष्टुप्। सकामान् प्राजापत्यानुष्टुप्। यथेमाम् ब्राह्मी गायत्री। अग्निश्च पृथिवी च संते संनमनं संतम् आनुकूल्येन प्रवृत्तिः अग्निपृथिव्यौ भोगाय सङ्गते। अतो ब्रवीमि ते अग्निपृथिव्यौ मे ममादः अमुकं संनमतां संनमयताम् वशवर्तिनं कुरुतामित्यर्थः। अद इति पुरुषादेर्नाम द्वितीयान्तं प्रयोज्यम्। 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इति शपोऽप्यार्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' (पा० ६।४।५१) इति णिचो लोपः संनमतामित्यत्र। एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम्। वायुरन्तरिक्षं च संते ते ममामुकं संनमयताम्। आदित्यः द्यौश्च संते ते म०। आपश्च वरुणश्च संते ते म०। परमात्मानं प्रत्युच्यते। हे स्वामिन्, यस्य तव सप्त संसदः संसदनानि अधिष्ठानानि अग्निवाय्वन्तरिक्षादित्यद्युलोकाम्बुवरुणाख्यानि तत्राष्टमी भूतसाधनी पृथ्वी। भूतानि साधयति उत्पादयति भूतसाधनी। भूमिं विना भूतोत्पत्तेरभावात्। अतः सर्वाधिष्ठानभूतस्त्वमध्वनो मार्गान् सकामान् कुरु। येषु मार्गेषु मया गम्यते तत्रास्माकं कामप्राप्तिरस्त्वित्यर्थः। किंच मे ममामुना देवदत्तादिना संज्ञानं सङ्गतं ज्ञानमस्तु इष्टेन मम प्रीतिरस्तु। विज्ञानात्मा वोच्यते। यस्य तव सप्त संसदः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तायतनानि अष्टमी भूतसाधनी भूतानि साधयति वशीकरोतीति भूतसाधनी वाक् स त्वं नोऽस्माकमध्वनः सकामान् कुरु। अमुना सह मे संज्ञानं सङ्गतमस्तु॥ १॥

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः। ब्रह्मराजन्याभ्याꣳ शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च। प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृध्यतामुप मादो नमतु॥ २॥

[यथा । इमाम् । वाचम् । कल्याणीम् । आवदानीत्याऽवदानि । जनेभ्य इति जनेभ्यः ॥ ब्रह्मराजन्याभ्यामिति ब्रह्मराजन्याभ्याम् । शूद्राय । च । अर्य्याय । च । स्वाय । च । अरणाय ॥ प्रियः । देवानाम् । दक्षिणायै । दातुः । इह । भूयासम् । अयम् । मे । कामः । सम् । ऋद्ध्यताम् । उप । मा । अदः । नमतु ॥२॥]

जिस प्रकार मैं इस कल्याणी वाणी का उच्चारण करता हूं—ब्राह्मण, क्षत्रिय, शूद्र, वैश्य तथा अपने भक्त के लिए। दक्षिणा का देने वाला मैं देवों का प्रिय होऊँ। मेरा मनोरथ अभिवृद्ध होवे। यह"'(नाम)"""मेरे प्रति नमन (=आत्मसमर्पण) करे ॥२॥

उ० यथेमाम् । यथा इमां वाचं कल्याणीं अनुद्वेजिनीम् दीयतां भुज्यतामित्येवमादिकाम् । आवदानि जनेभ्योऽर्थाय । के ते जना इत्यत आह । ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय च शूद्राय च अर्याय च। अर्यो वैश्यः। स्वाय चात्मीयाय च । अरणः अपगतोदकः पर इत्यर्थः। आवदानीति सर्वत्र संबध्यते। प्रियो देवानाम्। अवसानरहितानुष्टुप्। यथेमां वाचमिति यथाशब्दयोगात्तथाशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः। तथा तेन प्रकारेण प्रियो देवानां भूयासम्। दक्षिणायै दक्षिणाया दातुश्च इहास्मिन्नेव काले प्रियो भूयासम्। अयमिति कामनामग्रहणम् । तद्यथा अयं ग्रामलाभकामः अस्मै मे समृध्यताम् । किंच उपमा अदः नमतु। अद इति यः काम इष्यते स उच्यते । तद्यथा उपनमतु सांप्रति देवदत्तः ॥ २ ॥

म० इमां कल्याणीमनुद्वेगकरीं वाचमहं यथा यतः आवदानि सर्वतो ब्रवीमि दीयतां भुज्यतामिति सर्वेभ्यो वच्मि। केभ्यस्तदाह। ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च शूद्राय अर्याय वैश्याय स्वायात्मीयाय अरणाय पराय। अरणोऽपगतोदकः शत्रुः नास्ति रणः शब्दो येन सह, वाक्संबन्धरहितः शत्रुरिति वा। प्रियो देवानां मध्येऽवसानरहितानुष्टुप् लैंगाक्षिदृष्टा। यथेति पूर्वोक्तेरत्र तथाशब्दोऽध्याहार्यः। यतोऽहं ब्राह्मणादिभ्यः कल्याणीं वाचं वदामि तथा ततोऽहं देवानां प्रियः भूयासम् । इह संसारे दक्षिणायै दक्षिणायाः दातुश्च प्रियः भूयासम् । देवा दक्षिणादातारश्च मयि प्रीतिं कुर्वन्त्वित्यर्थः । किंच मे ममायं कामः समृध्यतां सफलो भवतु। अयमिति नामनिर्देशः। धनपुत्रादिलाभकामो मे संपद्यतामित्यर्थः। किंच अदो मा मामुपनमतु । अद इति इष्टनामग्रहणम्। देवदत्तादिर्मां प्रीणयतु ॥ २ ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु। यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्। उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतये त्वैष ते योनिर्बृहस्पतये त्वा ॥ ३ ॥

[बृहस्पत इति बृहस्पते । अति । यत् । अर्य्यः । अर्हात् । द्युमदिति द्युमत् । विभातीति विभाति । क्रतुमदिति क्रतुमत् । जनेषु ॥ यत् । दीदयत् । शवसा । ऋतप्रजातेत्यृतप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ बृहस्पतये। त्वा ॥३]

हे बृहस्पते ! जिस रमणीय रत्नादि के लिए वैश्य या स्वामी अत्यन्त स्पृहा करता है; जो यजन का हेतु है; जो जन साधारण में अत्यन्त आभावान् है और जो बल को दीपित करता है, हे सत्योत्पन्न ! वही विचित्र धन तुम हममें धारित करो। हे ग्रह ! तुम उपयाम के द्वारा गृहीत हो। मैं तुम्हें बृहस्पति के लिए ग्रहण करता हूँ। यह तुम्हारा स्थान है। बृहस्पति देव के लिए मैं तुम्हें यहाँ धरता हूँ ॥ ३ ॥

उ० बृहस्पते अति । बृहस्पतिसवेऽनया त्रिष्टुभा बृहस्पतिदेवतया ग्रहो गृह्यते । गृत्समदस्यार्षम् बृहस्पतेर्वा । हे बृहस्पते, अतिशयेन यत् द्रविणं धनम् । अर्य ईश्वरः। अर्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः। अर्हात् पूजयेत्। यच्च द्युमद्विभाति द्युमत् द्युतिमत् विभाति भासते। क्रतुमज्जनेषु यच्च क्रतुमत् यज्ञवत् जनेषु विभातीत्यनुवर्तते। यत् दीदयत् शवसा यच्च दीप्यते शवसा बलेन। रक्षितारोऽपि यस्य सन्तीत्यभिप्रायः । हे ऋतप्रजात ऋतात्सत्याद्विनाशिनः प्रजायत इति ऋतप्रजातः तत्संबुद्धौ हे ऋतप्रजात, तत् द्रविणम् अस्मासु धेहि स्थापय। चित्रं नानारूपम्। उपयाम गृहीतोसि बृहस्पतये त्वा। एष ते योनिर्बृहस्पतये त्वा। स्थापनमन्त्रः ॥ ३ ॥

म० ब्रह्मदेवत्या त्रिष्टुप् गृत्समददृष्टा। बृहस्पतिसवे बार्हस्पत्यग्रहणेऽस्याः सोपयामाया विनियोगः । ऋतात् सत्यात् हे ऋतप्रजात, ब्रह्मणः सकाशात् प्रजातं प्रकृष्टं जातं जन्म यस्य ऋतप्रजातः । हे बृहस्पते बृहतां वेदानां पते पालक, चित्रं नानाविधं तत् द्रविणमस्मासु यजमानेषु धेहि धारय स्थापय देहीत्यर्थः । तत्किम् । अर्यः स्वामी यद्धनमर्हति पूजयति । 'लेटोडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्याडागमः। 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' (पा० ३ । १ । १०३) इत्यर्यशब्दः स्वामिन्यन्तोदात्तः वैश्ये आद्युदात्तः । ईश्वरयोग्यं धनं देहीत्यर्थः । यद्धनं जनेषु लोकेषु विभाति विविधं शोभते। कीदृशं धनम्। द्युमत् द्यौः कान्तिरस्यास्तीति द्युमत् 'दिव उत्' (पा० ६ । १ । १३१) इत्युकारः । क्रतुमत् क्रतवो यज्ञा विद्यन्ते येन तत्। येन यज्ञाः क्रियन्ते तादृशं धनं देहीत्यर्थः। यत् धनं शवसा बलेन दीदयत् दापयति प्रापयति वा धनान्तरम् तद्धनं देहीत्यर्थः । 'दय दानगतिहिंसादानेषु' अस्माण्णिजन्ताल्लुङि रूपम् । अडभाव आर्षः । उपयामेन पात्रेण गृहीतोऽसि बृहस्पतयेऽर्थाय त्वा गृह्णामि । स्थापयति एष ते योनिः स्थानम्। बृहस्पतये त्वां सादयामि ॥ ३ ॥

इन्द्र गोमन्निहायाहि पिबा सोमꣳ शतक्रतो।

विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ४ ॥

[इन्द्र । गोमन्नितिगो मन । इह । आ । याहि । पिब । सोमम् । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो ॥ विद्यद्भिरितिविद्यद्भिः । ग्रावभिरितिग्राव भिः । सुतम् ॥ इन्द्राय । त्वा । गोमतऽइतिगो मते ॥४॥]

गायों वाले हे इन्द्र ! यहाँ यज्ञ में आओ । हे शतमख ! कूटने वाले पत्थरों से अभिषव किये गये इस सोमरस को पिओ । हे पात्र ! तुम उपयाम गृहीत हो । गोमान् इन्द्र के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ । यह तुम्हारा स्थान है । गोमान् इन्द्र के लिए मैं तुम्हें यहाँ धरता हूँ ॥ ४ ॥

उ० इन्द्र गोमन् । द्वाभ्यां गायत्रीभ्यामिन्द्राय गोमते ग्रहो गृह्यते गोसवे । आदित्यस्यार्षं याज्ञवल्क्यस्य वा । हे इन्द्र, गोमन् गोभिः स्तुतिभिर्वा संयुक्त, इह यज्ञे आयाहि आगच्छ । एत्य च पिब सोमम् । हे शतक्रतो बहुकर्मन् । कथंभूतं सोमम् । विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम् 'दो अवखण्डने' अस्य शतरि । विद्यन्तः तै विद्यद्भिः विशेषेणावखण्डयद्भिः ग्रावभिः सुतमभिषुतं सोमम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमते गृह्णामि । एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते सादयामि ॥ ४ ॥

म० द्वे इन्द्रदेवत्ये गायत्र्यौ, रम्याक्षिदृष्टे गोसवे यज्ञे ग्रहग्रहणे नियुक्ते सोपयामे । शतं क्रतवः कर्माणि यस्य स शतक्रतुः हे शतक्रतो हे इन्द्र, हे गोमन् गावो धेनवः स्तुतयः किरणा वा विद्यन्ते यस्य स गोमान् । त्वमिह यज्ञे आयाहि आगच्छ । सोमं च पिब । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति दीर्घः । कीदृशं सोमम् । ग्रावभिः सुतमश्मभिरभिषुतम् । कीदृशैर्ग्रावभिः । विद्यद्भिः विशेषेण द्यन्ति खण्डयन्ति ते विद्यन्तः तैः । 'दो अवखण्डने' दिवादित्वाच्छ्यन् शतरि 'ओतः श्यनि' (पा० ७ । ३ । ७१) इत्योकारलोपः । उपयाम० गोमते इन्द्राय त्वां गृह्णामि । सादयति एष ते० ॥ ४ ॥

इन्द्रायाहि वृत्रहन्पिबा सोमᳪं शतक्रतो । गोमद्भिर्ग्रावभिः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा गोमत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा गोमते ॥ ५ ॥

[इन्द्र । आ । याहि । वृत्रहन्निति वृत्र हन् । पिब । सोमम् । शतक्रतोऽइतिशत क्रतो ॥ गोमद्भिरितिगोमत् भिः । ग्रावभिरितिग्राव भिः । सुतम् ॥५॥]

हे वृत्रहन् इन्द्र ! यहाँ यज्ञ में आओ । हे शतप्रज्ञ ! तुम सोमरस को पिओ । यह गाय के दूध प्रभृति के साथ पत्थरों से अभिषुत है । हे ग्रह ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा गृहीत हो । मैं तुम्हें गोमान् इन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ । यह तुम्हारा स्थान है । गोमान् इन्द्र के लिए मैं तुम्हें यहाँ धरता हूँ ॥ ५ ॥

उ० इन्द्रायाहि । हे इन्द्र, आगच्छ । हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः, एत्य च सोमं पिब । हे शतक्रतो बहुकर्मन् । कथंभूतं सोमम् । गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः । ग्राह्यसंयुतैर्वा अंशुवचनो वा गोशब्दः । ग्रावभिः सुतमभिषुतम् । उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

म० वृत्रं दैत्यं हन्ति वृत्रहा । शतं क्रतवो मखा यस्य स शतक्रतुः । हे वृत्रहन् हे शतक्रतो, हे इन्द्र, त्वमायाहि आगच्छ सोमं च पिब । कीदृशं सोमम् । ग्रावभिः सुतम् । कीदृशैर्ग्रावभिः । गोमद्भिः गौः स्तुतिर्विद्यते येषां ते गोमन्तस्तैः । उप० एष ते व्याख्याते ॥ ५ ॥

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं घर्ममीमहे । उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वैष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ६ ॥

[ऋतावानम् । ऋतवानमित्यृत वानम् । वैश्वानरम् । ऋतस्य । ज्योतिषः । पतिम् ॥ अजस्रम् । घर्म्मम् । ईमहे ॥ वैश्वानराय । त्वा ॥६॥]

यज्ञवान्, सत्य ज्योति के पालक, अनुपक्षीण और प्रदीप्त वैश्वानर को याचित करता हूँ । हे ग्रह ! तुम उपयाम के द्वारा गृहीत हो । मैं तुम्हें वैश्वानर के लिए ग्रहण करता हूँ । यह तुम्हारा स्थान है । मैं तुम्हें वैश्वानर के लिए यहाँ धरता हूँ ॥ ६ ॥

उ० ऋतावानम् । तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोरुचः गायत्रीत्रिष्टुप्गायत्र्यः । अधस्तन एव ऋषिः । ऋतावानं सत्यव्रतं यज्ञवन्तमुदकवन्तं वा वैश्वानरम् । ऋतस्य वा उदकस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा ज्योतिषश्च पतिम् । अथवा ऋतस्य सर्वगतस्य ज्योतिषः पतिमधिपतिम् । अजस्रं अनुपक्षीणं घर्मम् अक्षरणं दीप्तं वा ईमहे याचामहे । आयज्ञसमाप्तिमिति शेषः । सामर्थ्यात् । उपयामेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

म० तिस्रो वैश्वानरीयाः पुरोनुवाक्याः । आद्या गायत्री प्रदुराक्षिदृष्टा । वयं वैश्वानरमीमहे याचामः । यज्ञसमाप्तिमिति शेषः । ईमहे याच्ञाकर्मसु पठितः । कीदृशं वैश्वानरम् । ऋतवानम् ऋतं सत्यं यज्ञो जलं वास्यास्ति ऋतवा तम् 'छन्दसीवनिपौ वाच्यौ' (पा० ५ । २ । १०९ । वा० २) इत्यस्त्यर्थे वन्प्रत्ययः संहितायामृतस्य दीर्घः । ऋतस्य सत्यस्याविनाशिनो ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् । तेजोऽधिष्ठानमित्यर्थः । अजस्रं न जस्यति नश्यतीति अजस्रस्तमनुपक्षीणम् 'जसु हिंसायाम्' 'नमिकम्पि–' (पा० ३ । २ । १६७) इति रप्रत्ययः ।

घर्म 'घृ क्षरणदीप्त्योः' जिघर्ति क्षरति जलं घर्मस्तम् दीप्तं वा । उपया० वैश्वानराय त्वां गृह्णामि । एष ते० सादयामि ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्येण । उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वैष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ७ ॥

[वैश्वानरस्य । सुमताविति सु मतौ । स्याम । राजा । हि । कम् । भुवनानाम् । अभिश्रीरित्यभि श्रीः ॥ इतः । जातः । विश्वम् । इदम् । वि । चष्टे । वैश्वानरः । यतते । सूर्येण ॥७॥]

मैं वैश्वानर देव की सद्भावना में स्थित होऊँ। राजा वह सर्वलोक की सुख-शोभा है। इस पृथ्वी से उत्पन्न वह इस विश्व को देखता है। वैश्वानर अग्नि सूर्य के साथ संगत होता है। हे ग्रह ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा गृहीत हो। मैं तुम्हें वैश्वानर के लिए ग्रहण करता हूँ। यह तुम्हारा स्थान है। मैं तुम्हें वैश्वानर के निमित्त यहाँ धरता हूँ ॥ ७ ॥

उ० वैश्वानरस्य सुमतौ । द्वितीयः पादः पूर्वं व्याख्यायते । यः वैश्वानरः राजा दीप्तः । हिकमिति निपातसमाहारोऽनर्थः । यश्च वैश्वानरः भुवनानां भूतजातानामभिश्रीः अभ्याश्रयणीयः सर्वोपकारसामर्थ्यात् । यश्च इतो जातः इतोऽरणितः कुतश्चिद्वा उत्पन्नः सन् विश्वमिदं सर्वमिदं विचष्टे अभिविपश्यति । यथा द्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण यश्च वैश्वानरः यतते स्पर्धते । सूर्येण सह स्वकीयदीप्त्या तस्य वैश्वानरस्य सुमतौ कल्याणमतौ वयं स्यामेति प्रार्थना । उपयामेति समञ्जसम् ॥ ७ ॥

म० त्रिष्टुप् कुत्सदृष्टा । वैश्वानरस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम । कं निपातः पादपूरणः । हि यस्माद्धेतोर्वैश्वानरः इतोऽरणितो जातः उत्पन्नः सन् इदं विश्वं सर्वं विचष्टे कर्मानुरूपं पश्यति । सूर्येण सह यतते स्पर्धते च । सूर्यसमतेजा इत्यर्थः । कीदृशोऽग्निः । राजा राजते दीप्यते राजा । भुवनानां भूतजातानामभिश्रीः आश्रयणीयः । अभि समन्तात् श्रीयते सेव्यतेऽभिश्रीः । कर्मणि क्विप् । उप० एष ते उक्तं ॥ ७ ॥

वैश्वानरो न ऊतय आ प्रयातु परावतः । अग्निरुक्थेन वाहसा । उपयामगृहीतोऽसि वैश्वानराय त्वैष ते योनिर्वैश्वानराय त्वा ॥ ८ ॥

[अग्निः । उक्थेन । वाहसा ॥८॥]

हमारी रक्षा के लिए वहनक्षम उक्थ के द्वारा वैश्वानर अग्नि सुदूर देश से आवे। हे ग्रह ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा गृहीत हो। मैं तुम्हें वैश्वानर के लिए ग्रहण करता हूँ। हे ग्रह ! यह तुम्हारा स्थान है। मैं तुम्हें वैश्वानर देव के लिए यहाँ धरता हूँ ॥ ८ ॥

उ० वैश्वानरो नः वैश्वानरोऽग्निः नोऽस्मान् ऊतये अवनाय पालनाय आप्रयातु आगच्छतु । परावतः दूरात् । यो हि दूरादागच्छेत् आगच्छेदप्यसौ समीपादित्यभिप्रायः । केन आ प्रयातु । उक्थेन स्तोमेन । वाहसा वाहनभूतेन । अन्यत्रापि स्तोमो वाहन इत्युच्यते । वाहिष्ठो वाहनः स्तोम इति । उपयामेति समानम् ॥ ८ ॥

म० गायत्री । नोऽस्माकमूतयेऽवनाय परावतः दूरदेशाद्वैश्वानरः आ प्रयातु आगच्छतु । केन । वाहसा वाहनभूतेन । उक्थेन स्तोमेन 'वाहिष्ठो वाहनानां स्तोमो दूतो हुतं नरा' इति श्रुत्यन्तरे स्तोमस्य वाहनत्वमुक्तम् । उप० एष० उक्तं ॥ ८ ॥

अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः । तमीमहे महागयम् । उपयामगृहीतोऽस्यग्नये त्वा वर्चस एष ते योनिरग्नये त्वा वर्चसे ॥ ९ ॥

[अग्निः । ऋषिः । पवमानः । पाञ्चजन्य इति पाञ्च जन्यः । पुरोहित इति पुरः हितः ॥ तम् । ईमहे । महागयमिति महा गयम् ॥९॥]

अग्नि द्रष्टा, पवित्रकारी, चार ऋत्विज व यजमान वाला और पुरस्कृत सर्वकल्याण है। उस महागति को हम याचित करते हैं। हे ग्रह ! तुम उपयाम पात्र के द्वारा गृहीत हो। तेजस्वी अग्नि के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ। हे ग्रह ! यह तुम्हारा स्थान है। मैं तेजस्वी अग्नि के लिए यहाँ धरता हूँ ॥ ९ ॥

उ० अग्निर्ऋषिः । आग्नेयी गायत्री पुरोरुक् । ऋषिरुक्तः । यः अग्निः ऋषिः द्रष्टा मन्त्राणाम् । पवमानः इतश्चेतश्च गच्छन् । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः । चत्वारो वर्णा निषादपञ्चमाः पञ्चजनाः । तेषां हि यज्ञेऽधिकारोऽस्ति । पुरोहितः पुर एनं दधाति यज्ञं कुर्वाणाः । तम् ईमहे याचामहे । महागयं महान्तं गृहम् । महत्त्वं च गृहस्य द्रव्यनिबन्धनम् । उपयामगृहीतोस्यग्नये त्वा वर्चस इति व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

म० अग्निदेवत्या गायत्री वसिष्ठभरद्वाजदृष्टा पुरोरुक् । महान् गयः स्तुतिर्यस्य स महागयो महाग्रहरूपो वा तमग्निं वयमीमहे याचामहे । तं कम् । योऽग्निर्ऋषिः मन्त्रद्रष्टा । पवमानः 'पव गतौ' पवत इतस्ततो गच्छति पवमानः । यद्वा 'पूङ् शोधने' पवते शोधयति पवमानः । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्यो हितः । विप्रादयश्चत्वारो वर्णा निषादश्चेति पञ्चजना-

त्वेषां यज्ञाधिकारात् । पुरोहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः दधातेर्निष्ठा । उप० वर्चसे तेजोरूपायाग्नये त्वां गृह्णामि । एष० ॥ ९ ॥

महाँ २॥ इन्द्रो वज्रहस्तः षोडशी शर्म यच्छतु । हन्तु पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि । उपयामगृहीतोऽसि महेन्द्राय त्वैष ते योनिर्महेन्द्राय त्वा ॥ १० ॥

[महान् । इन्द्रः । वज्रहस्त इति वज्रऽहस्तः । षोडशी । शर्म । यच्छतु ॥ हन्तु । पाप्मानम् । यः । अस्मान् । द्वेष्टि ॥१०॥]

महान्, वज्रहस्त तथा षोडशी (=पाँच प्राण, मन व दश इन्द्रियों का अधिष्ठाता=आत्मस्वरूप) इन्द्र हमें सुख प्रदान करे। उस पापी को मारे, जो हमसे द्वेष करता है। हे ग्रह ! तुम उपयाम गृहीत हो। मैं तुम्हें महेन्द्र के लिए ग्रहण करता हूँ। हे ग्रह ! यह तुम्हारा स्थान है। मैं तुम्हें महेन्द्र के लिए यहाँ स्थापित करता हूँ ॥ १० ॥

उ० महाँ इन्द्रः । माहेन्द्री पुरोरुक् गायत्री । उक्तमार्थम् । महान् इन्द्रः वज्रहस्तः । षोडशी पञ्चप्राणाः पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनः षोडशं एतल्लिङ्गं यस्य स षोडशीन्द्रः । पञ्चदशो वा वज्रश्चेन्द्रश्च षोडशी वज्रस्य । शर्म शरणं यच्छतु ददातु । हन्तु च पाप्मानं ब्रह्महत्यादिकम् । यश्चास्मान् द्वेष्टि तं च हन्तु । यं च वयं द्विष्मः तं च हन्तु । उपयामेति समानम् ॥ १० ॥

म० महेन्द्रदेवत्या गायत्री वसिष्ठकृता पुरोरुक् । इन्द्रः शर्म सुखं यच्छतु ददातु । योऽस्मान् द्वेष्टि तं च पाप्मानं पापिष्ठं हन्तु नाशयतु । यद्वास्मद्द्वेष्टारं पाप्मानं च पापं ब्रह्महत्यादिकं हन्तु । 'अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा' इत्यमरः । कीदृश इन्द्रः । महान् श्रेष्ठः वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य सः । षोडशी पञ्च प्राणा दशेन्द्रियाणि मनश्चेति षोडशपदार्था लिङ्गशरीररूपा यस्य स षोडशी । आत्मरूप इत्यर्थः । उप० एष० उक्ते ॥ १० ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः । अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ ११ ॥

[तम् । वः । दस्मम् । ऋतीषहम् । ऋतिसहमित्यृतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ॥ अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीर्भिरिति गीःऽभिः । नवामहे ॥११॥]

हे यजमानो ! दर्शनीय, आक्रान्त शत्रु को अभिभूत करने वाले तथा वासहेतु सोमान्न से मदमस्त इन्द्र को हम तुम्हारे लिए संस्तुत करते हैं, जैसे दिनों में नवप्रसूता गाएँ अपने बछड़े के लिए रंभाती हैं ॥ ११ ॥

उ० तं वः ऐन्द्री बृहती । जपस्वाध्यायादिषु विनियोगः । आदित्यस्यार्षं याज्ञवल्क्यस्य वा आ अध्यायपरिसमाप्तेः । हे ऋत्विग्यजमानाः, तमिन्द्रं गीर्भिर्वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः । नवामहे 'णु स्तुतौ' अभिष्टुमः । किमर्थम् । वः युष्मभ्यं दास्यतीति । कथंभूतमिन्द्रम् । दस्मं दर्शनीयम् । प्रियवादिनं कार्यसाधकं च । ऋतीषहम् ऋती गतिः गतिमात्रेण शत्रुं सहत इत्यृतीषाट् तमृतीषहम् । वसोर्मन्दानमन्धसः । वसोर्वासयितुः सोमस्य स्वकीयेनैकदेशेन मन्दानं माद्यन्तम् अन्धसः अध्यापनीयस्य चान्नस्य स्वकीयेनैवांशेन माद्यन्तम् । कथमिव नवामहे । वत्सं न स्वसरेषु धेनवः । नकार उपमार्थीयः । वत्समिव । स्वसरेषु स्वयमेव सरन्ति येषु तानि स्वसराण्यहानि तेषु स्वसरेषु अहस्सु । धेनवः यथा नवप्रसूता धेनवः दिनेषु अतिहार्दात् वत्सं शब्दैराश्वासयेयुः एवं वयमप्यतिसौहार्देनेन्द्रं गीर्भिर्नवामह इति समस्तार्थः ॥ ११ ॥

म० इन्द्रदेवत्या पथ्या बृहती नोधागोतमदृष्टा स्वाध्यायादिषु नियुक्ता । आदित्ययाज्ञवल्क्ययोरार्षमाध्यायात् । हे यजमानाः, तमिन्द्रं वयं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभिनवामहे सम्यक् स्तुमहे 'नु स्तुतौ' व्यत्ययेन शप् । किंभूतमभिम् । वो युष्माकं दस्मं दर्शनीयम् 'दस दर्शने' मप्रत्ययः । ऋतीषहम् 'ऋ गतौ' क्तिन्प्रत्ययः । ऋत्या गत्या सतेऽभिभवति शत्रूनिति ऋतिषट् तम् 'पूर्वपदात्' (पा० ८।३।१०६) इति षत्वम् । संहितायां दीर्घः । वसोः वासयितुः स्थितिहेतुभूतस्यान्धसोऽन्नस्य । षष्ठी तृतीयार्थे । अन्नेन मन्दानं मोदमानम् 'मदिङ् स्वप्ने जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ' इति धातोः शानच्प्रत्ययेन शपो लुक् । दृष्टान्तमाह । वत्सं न । नकार इवार्थः । स्वसरेषु स्वेनैवात्मनैव सरन्ति प्रसरन्ति किरणा येषु ते स्वसरा दिवसाः तेषु । यथा धेनवो नवप्रसूता गावो वत्सं नुवन्ति स्तुवन्ति । शब्दैराह्वयन्तीत्यर्थः । तद्वद्वयमिन्द्रं स्तुमः ॥ ११ ॥

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्च विभावसो । महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ १२ ॥

[यत् । वाहिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्च । विभावसो इति विभाऽवसो । महिषीवेति महिषीऽइव । त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उत् । ईरते ॥१२॥]

हे उद्गातः ! विभाधन अग्नि के लिए उस बृहत्साम को गाओ, जो अत्यन्त प्रापणसमर्थ है (=अग्नि प्रभृति देवों को यज्ञ में प्राप्त कराने में अत्यन्त सक्षम है।) हे अग्ने ! महिषी के समान तुम्हारा धन और तुम्हारे अन्न दानार्थ उद्गमित होते हैं ॥ १२ ॥

उ० यद्वाहिष्ठम् । आग्नेय्यनुष्टुप् । हे उद्गातः, यत् वाहिष्ठं वोढृतमं बृहत्साम तत् अग्नये अर्थाय अर्च गाय । ततो दृष्ट्वाग्निं ब्रूहि । हे विभावसो विभूतधन अग्ने, महिषीव त्वद्रयिः महिषी प्रथमवित्ता । यथा प्रथमपत्नी धर्मार्थकामात्मिका उदीरते उत्तिष्ठति सुखात्मिका भवति एवं त्वद्रयिः सुखात्मिका उदीरते उत्तिष्ठति । अथवा महिषी यथा सर्वान्भोगान् उदीरते उत्क्षिपति परोपकाराय । एवं त्वत्तो रयिः उदीरते त्वत्तश्च वाजा अन्नानि उदीरते उद्गच्छन्ति परोपकाराय ॥ १२ ॥

म० अग्निदेवत्यानुष्टुब् वसूयुदृष्टा । हे उद्गातः, अग्नये अर्थ्यर्थं तत् बृहत्साम अर्च गाय बृहत्साम्नो गानं कुरु । तत्किम् । यत् वाहिष्ठम् वाहयति प्रापयति इष्टमिति वाहयितृ । वहेर्ण्यन्तात् तृच् । अत्यन्तं वाहयितृ वाहिष्ठम् 'अतिशायने तमबिष्ठनौ' (पा० ५ । ३ । ५५) इत्यनुवृत्तौ 'तुश्छन्दसि' (पा० ५ । ३ । ५९) इति इष्ठनि परे 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ५ । ४ । १५४) इति च तृचो लोपे वाहिष्ठमिति रूपम् । किंच सामगानेन प्रत्यक्षमग्निं ब्रूहि । किम् । हे विभावसो, विभा कान्तिरेव वसु धनं यस्य स विभावसुः हे अग्ने, रयिः धनं वाजा अन्नानि च त्वत् त्वत्तः सकाशात् उदीरते उद्गच्छन्ति । 'ईर गतौ कम्पे च' लट् शपो लुक् 'अदभ्यस्तात्' (पा० ७ । १ । ४) इत्यदादेशः । तत्र दृष्टान्तः । महिषीव यथा महिषी प्रथमपरिणीता स्त्री गृहात् भोगार्थं पतिं प्रति उदीर्ते उद्गच्छति । एकं त्वत्पदं पादपूरणम् । रयिः त्वदुदीर्ते इति वा ॥ १२ ॥

एह्यू षु ब्रवा॑णि ते॒ऽग्न॑ इ॒त्थेत॑रा॒ गिरः॑ । ए॒भि॒र्व॑र्धास॒ इन्दु॑भिः ॥ १३ ॥

[आ । इ॒हि॒ । ऊँऽइत्यूँ । सु । ब्र॒वा॑णि । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । इ॒त्था । इत॑रा॒ऽ । गिर॑ः ॥ ए॒भिः॒ । व॒र्धा॒से॒ । इन्दु॑भि॒रितीन्दु॑ भिः ॥१३॥]

हे अग्ने ! शीघ्र यज्ञ में आओ । हम यह स्तुतियाँ गा रहे हैं और भी ऐसी ही स्तुतियाँ गायेंगे । तुम इन उपस्थित सोमरसों के द्वारा ही मदमस्त हो सकोगे । (अतः शीघ्र आओ) ॥ १३ ॥

उ० एहि । आग्नेयी गायत्री अधस्तनमन्त्रस्तुतोऽग्निरिह संबोध्यते । एहि आगच्छ हे अग्ने । ऊकारोऽनर्थकः । को हेतुरिति चेत् । सुब्रवाणि साधुब्रवाणि ते तव हे भगवन्नग्ने, इत्थेतरा इत्थं त्वदीयैर्नामबन्धकर्मरूपैर्ग्रथिता इतराः स्तुतिलक्षणाः गिरो वाचः । यद्वा इत्थमुद्गातृस्तोत्रजनिताः इतरा अन्या गिरो या गीयन्ते । हेतुं न्यस्यति । एभिश्च इन्दुभिः अध्वर्युणाभिषुतैः सोमैः त्वं वर्धासे वर्धस्व ॥ १३ ॥

म० अग्निदेवत्या गायत्री भरद्वाजदृष्टा । हे अग्ने, त्वमेहि आगच्छ । उः पादपूरणः । सुश्चि चेति संहितायामुकारस्य दीर्घः । इत्था इत्थमनेन प्रकारेण न इतराः अन्याः गिरो वाणीः स्तुतिलक्षणाः ते तव सुब्रवाणि सुतरां वदानि । ब्रूञो लोट् । किंच एभिरिन्दुभिः सोमैः वर्धासे वर्धस्व 'लेटोऽडाटौ' ॥ १३ ॥

ऋ॒तव॑स्ते य॒ज्ञं वित॑न्वन्तु॒ मासा॑ र॒क्षन्तु॑ ते ह॒विः । सं॒व॒त्स॒रस्ते॑ य॒ज्ञं द॑धातु नः प्र॒जां च॒ परि॑पातु नः ॥ १४ ॥

[ऋ॒तव॑ः । ते॒ । य॒ज्ञम् । वि । त॒न्व॒न्तु॒ । मासा॑ः । र॒क्ष॒न्तु॒ । ते॒ । ह॒विः ॥ स॒व॒त्स॒र इ॒ । ते॒ । य॒ज्ञम् । द॒धा॒तु॒ । न॒ः । प्र॒जामिति॑ प्र॒ जाम् । च॒ । परि॑ पा॒तु॒ । न॒ः ॥१४॥]

हे यजमान ! ऋतुएँ तुम्हारे यज्ञ को विस्तारित करें । तुम्हारी हविः को मास बचावें । संवत्सर तुम्हारे यज्ञ को धारण करे । वह हमारी सन्तति को पाले ॥ १४ ॥

उ० ऋतवस्ते यजमानेनाग्निरुच्यते अनया बृहत्या । ऋतवः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु । मासाश्च ते हविः रक्षन्तु । संवत्सरश्च तव यज्ञं दधातु धारयतु । नः इति निपातोऽनर्थकः । प्रजां च परिपातु नः इति यजमान आत्मानमाह । नोऽस्माकं प्रजां च परिपातु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

म० अग्निदेवत्या बृहती वर्णपादा विषमपादा । नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपादेति वचनात् । हे अग्ने, ऋतवः ऋतूपलक्षिताः कालविशेषाः ते तव यज्ञं वितन्वन्तु विस्तारयन्तु । मासाः चैत्राद्यधिष्ठातारो देवास्ते तव हविः पुरोडाशादिकं रक्षन्तु पान्तु । संवत्सरस्तदधिष्ठाता देवः ते तुभ्यं त्वदर्थं नोऽस्माकं यज्ञं दधातु पुष्णातु । नोऽस्माकं प्रजां पुत्रादिकां च परिपातु रक्षतु संवत्सर एव ॥ १४ ॥

उ॒प॒ह्व॒रे गि॑री॒णाꣳ स॑ङ्ग॒मे च॑ न॒दीना॑म् । धि॒या विप्रो॑ अजायत ॥ १५ ॥

[उ॒प॒ह्व॒र इत्यु॑प ह्व॒रे । गि॒री॒णाम् । स॒ङ्ग॒म इति॑ सम् ग॒मे । च॒ । न॒दीना॑म् ॥ धि॒या । विप्र॑ः । अ॒जा॒य॒त॒ ॥१५॥]

पर्वतों के निकट और नदियों के संगमस्थल में यज्ञोपयोग बुद्धि से सोम उत्पन्न होता है ॥ १५ ॥

उ० उपह्वरे गिरीणाम् । चतस्रो गायत्र्यः सौम्यः । उपह्वरे निकटे गिरीणां पर्वतानाम् । प्रसिद्धमेतत् । एकाहाहीनसत्राणि क्रियन्तामित्यनया धिया बुद्ध्या विप्रः मेधावी सोमः अजायत जगद्धारयितुमिच्छन् ॥ १५ ॥

म० सोमदेवत्या गायत्री वत्सदृष्टा । गिरीणां पर्वतानामु-

पह्वरे निकटे नदीनां गङ्गादीनां च संगमे विप्रो मेधावी सोमः अजायत उत्पन्नः । जनेर्लङ् । कया । धिया बुद्ध्या । विप्रादयो मया यज्ञं करिष्यन्तीति विचार्येत्यर्थः ॥ १५ ॥

उच्चा ते जातमन्धसो दिविसद्भूम्याददे । उग्रꣳ शर्म महि श्रवः ॥ १६ ॥

[उच्चा । ते । जातम् । अन्धसः । दिवि । सत् । भूमिः । आ । ददे ॥ उग्रम् । शर्म । महि । श्रवः ॥१६॥]

हे सोम ! तुम्हारे रस का जो अंश ऊर्ध्व होकर आहुति के द्वारा द्युलोक में प्रतिष्ठित हुआ था, वर्षा के रूप में तुम्हारे उसी उग्र, सुखस्वरूप, महत् और कीर्तिमय रस पृथ्वी ग्रहण करती है ॥ १६ ॥

उ० उच्चा ते । व्यवहितपदप्रायो मन्त्रः । हे सोम, ते तव अन्धसः अध्यानीयात् रसीभूतात् जातमुत्पन्नं यज्ञपरिणामभूतम् उच्चा उच्चैः । दिविसत् द्युलोके विद्यमानम् । पश्चात् भूमिः आददे गृहीतवती । किं तत् द्युलोकप्राप्तं भूमिराददे । उग्रम् उद्गूर्णं महाचौरादिभिरनाधृष्यम् शर्म शरणं गृहम् । महिश्रवः महच्च श्रवणीयं धनम् । पञ्चाहुतिपरिणामोद्धाटनमात्रमेतत्कृतम् । यथाहुतिः प्रथमं दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ पुरुषरूपेणेति पञ्चधाहुतिपरिणामः ॥ १६ ॥

म० सोमदेवत्यास्तिस्रो गायत्र्य आमहीयवदृष्टाः । हे सोम, ते तव अन्धसोऽन्नाद्रसरूपात् जातमुत्पन्नं होमतो जातमपूर्वम् । उच्चा उच्चं गतं दिवि स्वर्गे सत् विद्यमानं भूमिः आददे गृह्णाति । भूमिशब्दस्य विसर्गलोपे सन्धिश्छान्दसः । किं तत् द्युलोकस्थं भूमिर्गृह्णाति तदाह । उग्रमुत्कृष्टं शर्म सुखं गृहपुत्रादिजन्यं महि महत् श्रवः कीर्तिर्धनं वा । अनेन मन्त्रेण पञ्चाहुतिपरिणाम उक्तः । स यथा हुताहुतिरादौ दिवि गच्छति ततोऽन्तरिक्षे जलरूपेण ततो भूमावन्नरूपेण ततो नरे रेतोरूपेण ततो योनौ नररूपेणागत्य तं नरं धनयशोभ्यां सुखिनं करोतीति भावः ॥ १६ ॥

स न इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः । वरिवोवित्परिस्रव ॥ १७ ॥

[सः । नः । इन्द्राय । यज्यवे । वरुणाय । मरुद्भ्य इति मरुत्ऽभ्यः ॥ वरिवोविदिति वरिवःऽवित् । परि । स्रव ॥१७॥]

हे सोम ! वह धनप्रापक तुम यजनीय इन्द्र, वरुण और मरुतों के लिए हमारे यज्ञ में अभिषुत होओ ॥ १७ ॥

उ० स नः । यस्त्वं वरिवोवित् वरिवो धनम् तद्विन्दति वेत्ति वा योऽसौ वरिवोवित् यस्त्वं धनस्य लब्धा वेदिता वा । सः नः सोऽस्माकं यज्ञम् इन्द्राय यज्यवे यष्टव्याय वरुणाय च मरुद्भ्यश्चार्थाय । परिस्रव रक्ष । अथवा स त्वं नः यज्ञम् इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यश्च वरिवोविदिति एतेषां विशेषणं कृतविभक्तिव्यत्ययं गृह्यते सामानाधिकरण्यात् । वरिवोविद्भ्यः धनविद्भ्यः परिस्रव । क्रियाविशेषणं वा । एतेभ्यो देवेभ्यः परिस्रव । तथाच परिस्रव यथा वरिवोविद्भवति ॥ १७ ॥

म० हे सोम, स त्वं नोऽस्माकं परिस्रव क्षर । रसरूपो भूत्वाहुतिलमेहीत्यर्थः । किमर्थम् । इन्द्राय वरुणाय मरुद्भ्यश्च इन्द्रादीनां तृप्तये परिस्रवेत्यर्थः । कीदृशायेन्द्राय । यज्यवे यष्टुं योग्यो यज्युस्तस्मै यष्टव्याय । इदं त्रयाणां विशेषणम् । यज्युभ्य इति मरुताम् । कीदृशस्त्वम् । वरिवोवित् वरिवो धनं वेत्ति जानाति विन्दति लभते वा वरिवोवित् धनस्य ज्ञाता प्रापकश्च ॥ १७ ॥

एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम् । सिषासन्तो वनामहे ॥ १८ ॥

[एना । विश्वानि । अर्य्यः । आ । द्युम्नानि । मानुषाणाम् ॥ सिषासन्तः । सिसासन्त इति सिसासन्तः । वनामहे ॥१८॥]

मनुष्यों के इन सम्पूर्ण धनों को स्वामी सोम हमारे पास ले आवे । उन धनों को हम वितरित करते हुए भोगते हैं ॥ १८ ॥

उ० एना विश्वानि । एना एनानि विश्वानि सर्वाणि द्युम्नानि धनानि । अर्य ईश्वरः सोमः आ आदाय अस्मभ्यं ददात्विति शेषः । तानि च सोमदत्तानि । 'सिषासन्तः । 'षणु दाने' । अस्य सन्यनुनासिकस्याकारः । दातुमिच्छन्तः दानाभिमुखीभूताः सन्तो वयं धनानि वनामहे संभुञ्ज्महे ॥ १८ ॥

म० अर्यः ईश्वरः सोमः एना एनानि विश्वानि सर्वाणि मानुषाणां नराणां द्युम्नानि धनानि यशांसि वा आनयत्विति शेषः । अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । तानि सोमदत्तानि द्युम्नानि वयं वनामहे 'वन संभक्तिशब्दयोः' लट् । संभजामहे । कीदृशा वयम् । सिषासन्तः 'षणु दाने' सनितुं दातुमिच्छन्ति सिषासन्ति ते सिषासन्तः । सनेर्धातोः सन्नन्ताच्छतृप्रत्ययः 'जनसनखनां सञ्झलोः (पा० ६ । ४ । ४२) इत्यात्वम् 'सन्यतः' (पा० ७ । ४ । ७९) इति अभ्यासेकारः । दानं कुर्वाणा धनभाजः स्यामेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अनु वीरैरनु पुष्यास्म गोभिरन्वश्वैरनु सर्वेण

पुष्टैः । अनु द्विपदानु चतुष्पदा वयं देवा नो यज्ञमृतुथा नयन्तु ॥ १९ ॥

[अनु । वीरैः । पुष्यास्म । गोभिः । अश्वैः । सर्वेण । पुष्टैः ॥ द्विपदेतिद्वि पदा । चतुष्पदा । चतुष्पदेति चतुः पदा । वयम् । देवाः । नः । यज्ञम् । ऋतुथेत्यृतु था । नयन्तु ॥१९॥]

पुत्रों, गायों, अश्वों तथा अन्य पदार्थों के द्वारा हम समृद्ध होते हैं। द्विपाद व चतुष्पाद सभी के द्वारा हम पुष्ट होते हैं। देवता हमारे यज्ञ को यथाऋतु स्वीकार करें ॥ १९ ॥

उ० किमर्थं धनमतो दातुमिच्छन्तो धनवन्त इत्याह । अनुवीरैः । आशीर्देवता त्रिष्टुप् । अनु पुष्यास्म वीरैः वयम् । अनु पुष्यास्म च गोभिः वयम् । अन्वश्वैः । अनु पुष्यास्म च वयमश्वैः । अनु सर्वेण पुष्टैः । अनुपुष्यास्म च वयं सर्वेण पुष्टेनेति वचनव्यत्ययः । अनु द्विपदा अनुपुष्यास्म च वयं द्विपदा द्विपादेन अनु पुष्यास्म च चतुष्पादेन । किंच । देवाः नोऽस्माकं यज्ञम् ऋतुथा ऋतावृतौ कालेकाले नयन्तु ॥ १९ ॥

म० आशीरियं देवदेवत्या त्रिष्टुप् मुद्गलदृष्टा । वयं वीरैः पुत्रैः अनुपुष्यास्म पुष्टा भवेम । पुषेराशीर्लिङि उत्तमबहुवचनम् । गोभिर्धेनुभिः अनुपुष्यास्म उपसर्गावृत्त्या क्रियावृत्तिः । अश्वैरनु पुष्यास्म । सर्वेणान्येनापि कामेन पुष्यास्म । पुष्टैः सर्वपदार्थैर्गृहादिभिः पुष्यास्म । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् तेन द्विपदा मनुष्येण दासादिना चतुष्पदा गजादिना च पुष्यास्म 'पादोऽन्यतरस्याम्' (पा० ४ । १ । ८) इत्यन्तलोपः 'पादः पत्' (पा० ६ । ४ । १३०) इति पदादेशः । किंच ऋतुथा ऋतावृतौ कालेकाले देवा नोऽस्माकं यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु प्राप्नुवन्तु ॥ १९ ॥

अग्ने पत्नीरिहावह देवानामुशतीरुप । त्वष्टारꣳ सोमपीतये ॥ २० ॥

[अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप ॥ त्वष्टारम् । सोमपीतयऽइतिसोम पीतये ॥२०॥]

हे अग्ने ! सकामा देवपत्नियों को और त्वष्टा को भी सोम पीने के लिए यहाँ ले आओ ॥ २० ॥

उ० अग्ने पत्नीः । इत उत्तरं पञ्च नेष्टुर्याज्याः । आद्या गायत्री । देवानां पत्न्यः त्वष्टा च देवता । हे अग्ने, देवानां पत्नीः इहास्मिन्य उपावह आगमय । कथंभूताः । उशतीः कामयमानाः अस्मान् । त्वष्टारं च उपावह । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥ २० ॥

म० अग्निदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा । इतः पञ्च ऋचोऽग्निष्टोमे नेष्टुर्याज्याः । आद्या प्रातःसवने नेष्टृचमसयागे याज्या । हे अग्ने, देवानां पत्नीः इह यज्ञे त्वमुपावह आगमय । कीदृशीः पत्नीः । उशतीः हविःकामयमानाः । वशेः शत्रन्तात् 'उगितः–' (पा० ४ । १ । ६) इति ङीप् । किंच सोमपीतये सोमपानाय त्वष्टारं देवं चोपावह ॥ २० ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो ग्रावो नेष्टः पिब ऋतुना । त्वꣳ हि रत्नधा असि ॥ २१ ॥

[अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । ग्रावः । नेष्टः । पिब । ऋतुना ॥ त्वम् । हि । रत्नधाऽइतिरत्न धाः । असि ॥२१॥]

हे ऋतु देवताओ ! हमारे इस यज्ञ की स्तुति कीजिए । अनेक पत्नियों वाले हे अग्निदेव ! तथा हे नेष्टा ! (सोमयाग के प्रधान ऋत्विजों में से एक) आप सोमपान कीजिए, क्योंकि आप रत्नों को देने वाले तथा धारण करने वाले हैं ॥ २१ ॥

उ० अभि यज्ञम् । द्वे गायत्र्यौ ऋतुग्रहाणां याज्ये । नेष्टा स्वकीयामधिष्ठात्रीं देवतां ब्रवीति । अभिगृणीहि स्तुहि यज्ञं नोऽस्मत्संबन्धिनम् । हे ग्रावः ग्राः पत्न्यः ता विद्यन्तेऽस्य स ग्रावान् तत्संबोधनं हे ग्रावः । 'मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' इति रुत्वम् । हे नेष्टः, पिब च ऋतुना कालेन सह । कस्मात्त्वमेवमुच्यसे इतिचेत्तत्राह । त्वं हि रत्नधा असि । यस्मात्त्वमेव रमणीयानां धनानां दातासि ॥ २१ ॥

म० द्वे ऋतुदेवते गायत्र्यौ मेधातिथिदृष्टे ऋतुयागे नेष्टुर्याज्ये । ग्राः पत्न्योऽस्य सन्तीति ग्रावा । 'तदस्यास्ति–' (पा० ५ । २ । ९४) इति मतुप् । 'मादुपधायाः–' (पा० ८ । २ । ९) इति वत्वम् । तस्य संबोधनं हे ग्रावः पत्नीवन्, हे नेष्टः, नोऽस्माकं यज्ञमभिगृणीहि स्तुहि 'गॄ शब्दे' क्र्यादित्वात् श्ना 'ई हल्यघोः' (पा० ६ । ४ । ११३) इति तस्येकारः 'प्वादीनां ह्रस्वः' (पा० ७ । ३ । ८०) इति धातोर्ह्रस्वः । किंच ऋतुना देवेन सह पिब सोममिति शेषः । हि यस्मात् त्वं रत्नधा असि रत्नानि दधाति ददाति रत्नधाः रमणीयधनानां दातासि ॥ २१ ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ २२ ॥

[द्रविणोदाऽइतिद्रविणः दाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ॥ नेष्ट्रात् । ऋतुभिरित्यृतु भिः । इष्यत ॥२२॥]

हे ऋत्विजो ! धनदाता अग्नि सोम की अत्यन्त इच्छा करता है। उसके लिए सोम की आहुतियाँ दो और तत्सम्बन्धी कर्म में संलग्न होओ। किम्बहुना, यथाकाल देवों के साथ नेष्टु की धिष्ण्या से यथेच्छ सोमरस का पान करो ॥ २२ ॥

उ० द्रविणोदाः। ऋत्विज उच्यन्ते। अयमग्निः द्रविणोदाः धनस्य बलस्य वा दाता। पिपीषति पातुमिच्छति। पिबतेः सनीकारः। सोममिति शेषः। एवंचेदतो ब्रवीमि। हे ऋत्विजः, जुहोत प्र च तिष्ठत जुहुत च प्रतिष्ठत च कर्मसु। किंच। नेष्ट्रात् नेष्ट्रियात् धिष्ण्यात् ऋतुभिः कालैः सह सोमम् इष्यत पुनःपुनः पिबत ॥ २२ ॥

म० द्रविणस्शब्दः सान्तो धनवाची। द्रविणो धनं ददाति द्रविणोदाः धनदाताग्निः। पिपीषति पातुमिच्छति सोममिति शेषः। 'पीङ् पाने' अस्माद्दैवादिकात्सन्प्रत्ययः। अतो हे ऋत्विजः, यूयं जुहोत जुहुत प्रतितिष्ठत च। 'तप्तनप्–' (पा० ७।१।४५) इति तवादेशः। कर्मसूद्युक्ता भवतेत्यर्थः। किंच नेष्टुरिदं नेष्ट्रम्। वृद्ध्यभाव आर्षः। नेष्टुर्धिष्ण्यात् ऋतुभिः देवैः सह इष्यत सोमं प्रतिगच्छत। 'इष गतौ' दिवादित्वाच्छ्यन् लोट् ॥ २२ ॥

तवा॒यꣳ सोम॒स्त्वमेह्य॒र्वाङ् श॑श्वत्त॒मꣳ सु॒मना॑ अ॒स्य पा॑हि। अ॒स्मिन्य॒ज्ञे ब॒र्हिष्या नि॒षद्या॑ दधि॒ष्वेमं॑ ज॒ठर॒ इन्दु॑मिन्द्र ॥ २३ ॥

[तव॑। अ॒यम्। सोम॑ः। त्वम्। आ। इ॒हि॒। अ॒र्वाङ्। श॒श्व॒त्त॒ममिति॑शश्वत्ऽत॒मम्। सु॒मना॒ इति॑सु॒ऽमनाः॑। अ॒स्य। पा॒हि॒॥ य॒ज्ञे। ब॒र्हिषि॑। आ। नि॒षद्य॑। नि॒सद्येति॑नि॒ऽसद्य॑। द॒धि॒ष्व। इ॒मम्। ज॒ठरे॑। इन्दु॑म्। इ॒न्द्र ॥२३॥]

हे इन्द्र ! यह सोमरस तुम्हारा ही है। तुम आगे आओ। प्रसन्न होकर तुम इस चिरन्तन स्वांश यथेच्छ पान करो। इस यज्ञ में दर्भासन पर बैठ कर हे इन्द्र ! इस आह्लादक सोमरस को अपने उदर में धारित करो ॥ २३ ॥

उ० तवायम्। ऐन्द्री त्रिष्टुप् माध्यन्दिनीया। हे इन्द्र यतः तवायं माध्यन्दिनीयः सोमः अतः अस्माभिः प्रार्थ्यमानः त्वम् आ इहि आगच्छ। कथंभूतः। अर्वाङ् अर्वागञ्चनः अवरेणाञ्चितः। एत्य च शश्वत्तमं शाश्वतिकतमम् सोमं सोमभागं गृहाण। संगृह्य च सुमना भूत्वा अस्य सोमस्य पाहि पिब। पीत्वा च अस्मिन्यज्ञे बर्हिषि निषद्य अवस्थानं कृत्वा दधिष्व धारयस्व। इमं जठरे इन्दुं सोमम् हे इन्द्र ॥ २३ ॥

म० इन्द्रदेवत्या त्रिष्टुप् विश्वामित्रदृष्टा। माध्यन्दिने सवने नेष्टृचमसयागे याज्या। हे इन्द्र, तव अयं सोमोऽस्ति। अतः अर्वाङ् अस्मदभिमुखः त्वमेहि आगच्छ। शश्वत्तमं सर्वकालमस्य पाहि। कर्मणि षष्ठी। इमं सोमं रक्ष 'पा रक्षणे' लोट्। कीदृशः त्वम्। सुमनाः शोभनं मनो यस्य सः प्रसन्नचित्तः। किंच अस्मिन् यज्ञे बर्हिषि आस्तृतदर्भेषु निषद्य उपविश्य इममिन्दुं सोमं जठरे उदरे दधिष्व धारय। 'धि धारणे' तुदादिः व्यत्ययेन शपः श्लुस्तङ् च। अभ्यासेकारस्याकार आर्षः ॥ २३ ॥

अ॒मेव॑ नः सुहवा॒ आ हि गन्त॑न॒ नि ब॒र्हिषि॑ सदत॒ना रणि॑ष्टन। अथा॑ मदस्व जुजुषा॒णो अन्ध॑सस्त्वष्ट॑र्दे॒वेभि॒र्जनि॑भिः सु॒मद्ग॑णः ॥ २४ ॥

[अ॒मेवेत्य॒मा ऽइ॑व। न॒ः। सु॒ह॒वा॒ इति॑सु॒ऽह॒वाः। आ। हि। गन्त॑न। नि। ब॒र्हिषि॑। स॒द॒त॒न। रणि॑ष्टन ॥ अथ॑। म॒न्द॒स्व। जु॒जु॒षा॒णः। अन्ध॑सः। त्व॒ष्टः॒। दे॒वेभि॑ः। जनि॑भि॒रिति॒जनि॑ऽभिः। सु॒मद्ग॑ण॒ इति॑सु॒मत्ऽग॑णः ॥२४॥]

हे देवपत्नियो ! आह्वान करने में अत्यन्त सरला तुम अपने घर-सा ही समझकर हमारे इस यज्ञ में आओ; दर्भासन पर विराजो और गपशप करो। हे त्वष्टः ! देव-स्त्रियों के साथ सुष्ठु गणवान् तुम अब सोमान्न का यथेच्छ सेवन करते हुए मदमस्त होओ ॥ २४ ॥

उ० अमेव नः। देवपत्न्यः त्वष्टा चात्र दृश्यन्ते। जगती तार्तीयसवनीया याज्या। अमाशब्दो गृहवचनः। यथा गृहाणि स्वानि एवं नः अस्माकं यज्ञगृहाणि। सुहवाः साध्वाह्वानाः आहिगन्तन आगच्छत। हिः पादपूरणः। आगत्य च निबर्हिषि सदतन निषीदत उपविशत बर्हिषि। निषद्य च रणिष्टन रतिं कुरुत। अथ उपविष्टासु देवपत्नीषु। मन्दस्व तृप्यस्व। जुजुषाणः सेवमानः। अन्धसः सोमस्य। स्वमंशम्। हे त्वष्टः, देवेभिर्देवैः जनिभिः जननहेतुभूताभिः देवपत्नीभिः सुमद्गणः सन्। शोभनमदा देवास्तेषां स्त्रीणां च गणः यस्य स सुमद्गणः ॥ २४ ॥

म० त्वष्टृदेवत्या जगती गृत्समददृष्टा। तृतीयसवने नेष्टृचमसयागे याज्या। देवपत्न्यः प्रार्थ्यन्ते। अमाशब्दो गृहवाचकः। अमेव स्वगृहमिव नोऽस्माकं यज्ञगृहाणि हे देवपत्न्यः, यूयमागन्तन आगच्छत। गमेः शपो लुक् लोटि मध्यमबहुवचने। हिः पादपूरणः। बर्हिषि दर्भे निसदतन निषीदत उपविशत। 'सद्लृ गतौ' रणिष्टन 'रण शब्दे' अस्य लुङि रूपम् अडागमाभावः। परस्परं वार्तां कुरुतेत्यर्थः। 'तप्तनप्–' (पा० ७।१।४५) इति सर्वत्र तनबादेशः। कीदृश्यो यूयम्। सुहवाः शोभनः सुकरो हव आह्वानं यासां ताः। एवं देवपत्नीरुक्त्वाथ त्वष्टारमाह। हे त्वष्टः, त्वमथानन्तरं देवपत्नीष्वागतासु मदस्व मोदस्व तृप्यस्वेत्यर्थः। कीदृशस्त्वम्। अन्धसः अन्धः हविर्लक्षणमन्नं। जुजुषाणः सेवमानः। 'जुषी प्रीतिसेव-

नयोः' व्यत्ययेन शानच्चि शपः श्लुः । अन्धसः इति कर्मणि षष्ठी । देवेभिः देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमद्गणः सुष्ठु माद्यन्ति हृष्यन्ति सुमदः । मदेः क्विप् । सुमदः सन्तुष्टा गणा देवाः स्त्रीगणाश्च यस्य स सुमद्गणः । जनयन्तीति जनयो नार्यः ॥२४॥

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया । इन्द्राय पातवे सुतः ॥ २५ ॥

[स्वादिष्ठया । मदिष्ठया । पवस्व । सोम । धारया ॥ इन्द्राय । पातवे । सुतः ॥२५॥]

हे सोम ! अत्यन्त सुस्वादु और मदकारिणी धार के साथ तुम पवित्र होओ (=दशापवित्र से छनो)। तुम इन्द्र के पीने के लिए अभिषुत हुए हो ॥ २५ ॥

उ० स्वादिष्ठया । सौम्यौ पावमान्यौ गायत्र्यौ । जपादिषु विनियोगः । उक्तं च । 'रसीभूतो यदा सोमः पवित्रात्क्षरति ग्रहम् । ऋग्भिः स्वादिष्ठयाद्याभिः पवमानः स उच्यते'। स्वादिष्ठया स्वादुतमया मदिष्ठया मदयितृतमया पवस्व दशापवित्रात् द्रोणकलशं प्रति गच्छ । हे सोम धारया । यस्त्वम् इन्द्राय पातवे इन्द्रः पिबतु इत्यनेनाभिप्रायेण सुतः अभिषुतोऽस्माभिः ॥ २५ ॥

म० सोमदेवत्ये द्वे गायत्र्यौ मधुच्छन्दोदृष्टे जपादिषु विनियुक्ते । हे सोम, धारया कृत्वा पवस्व गच्छ दशापवित्राद्द्रोणकलशं प्रति गच्छ । कीदृश्या धारया । स्वादिष्ठया स्वादो विद्यते यस्यां सा स्वादवती अत्यन्तं स्वादवती स्वादिष्ठा तया । 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इतीष्ठनि मतुपो लुक् । स्वादुतमया । मदिष्ठया मदयतीति मदयित्री अत्यन्तं मदयित्री मदिष्ठा तया । इष्ठनि 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६ । ४ । १५४) इति तृचो लोपः । यत इन्द्राय पातवे इन्द्रस्य पातुं त्वं सुतोऽभिषुतोऽसि अस्माभिरतो धारया पवस्व ॥ २५ ॥

रक्षोहा विश्वचर्षणिरभि योनिमयोहते । द्रोणे सधस्थमासदत् ॥ २६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

[रक्षोहेति रक्षःऽहा । विश्वचर्षणिरिति विश्वऽचर्षणिः । अभि । योनिम् । अयःऽहते ॥ द्रोणे । सधस्थमिति सधऽस्थम् । आ । असदत् ॥२६॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षड्विंशोऽध्यायः ॥

राक्षसों का हन्ता तथा विश्व को देखने वाला सोमरस बसूला आदि से तक्षित तथा सहस्थानभूत स्वाधिष्ठान द्रोण कलश में शान्ति से विराजमान होवे ॥ २६ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

उ० रक्षोहा विश्वचर्षणिः । अयमेव सोमः रक्षोहा रक्षसामपहन्ता । विश्वचर्षणिः सर्वस्य जगतो द्रष्टा । यथार्हं प्रति । अभि आसदत आभिमुख्येन सन्तः सीदेति वा । किमभ्यासदत् । योनिं स्थानम् । कथंभूताम् । अयोहते अयसा कृष्णलोहेन हतमुत्कीर्णं सोमभाजनीकृतम् । हतमिति विभक्तिव्यत्ययः योनिसामानाधिकरण्यात् । किंनामानं योनिम् । द्रोणे । अत्रापि विभक्तिव्यत्ययः । द्रोणं द्रोणकलशलक्षणम् । सधस्थं सहस्थानलक्षणं सोमानाम् ॥ २६ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

म० सोमः द्रोणे । विभक्तिव्यत्ययः । द्रोणं द्रोणकलशलक्षणं योनिं स्थानमभि आसदत् आभिमुख्येन सीदति तिष्ठति । कीदृशः सोमः । रक्षोहा रक्षांसि हन्तीति रक्षोहा दुष्टनाशकः । विश्वचर्षणिः विश्वं सर्वं जगत् चष्टे पश्यति विश्वचर्षणिः । सर्वस्य शुभाशुभद्रष्टा । यद्वा चर्षणिरिति मनुष्यनामसु पठितम् । विश्वे सर्वे चर्षणयो मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणा यस्य कण्डनाहरणादिषु सः । तथा कीदृशं द्रोणम् । अयः 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयैकवचनलोपः । अयसा लोहेन हतमुत्कीर्णम् । वास्या कृत्वा तक्ष्णा सोमभाजनीकृतम् हतमिति विभक्तिव्यत्ययः । तथा सधस्थं सह सार्धं तिष्ठन्ति सोमा यत्र स सहस्थः 'सुपि स्थः' (पा० ३ । २ । ४) इति कप्रत्ययः । 'आतो लोपः' (पा० ६ । ४ । ६४) इति आलोपः 'सधमादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ६ । ३ । ९६) इति सहस्य सधादेशः । असदत् 'पुषादि–' (पा० ३ । १ । ५५) इति लुङि च्लेरङ् 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३ । ४ । ६) इति लडर्थे लुङ् ॥ २६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अनुक्रमन्त्रकथनः षड्विंशोऽध्याय ईरितः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

समा॑स्त्वाग्न ऋ॒तवो॑ वर्धयन्तु संवत्स॒रा ऋष॑यो यानि॑ स॒त्या । सं दि॒व्येन॑ दीदिहि रोच॒नेन॒ विश्वा॒ आभा॑हि प्र॒दिश॒श्चत॑स्रः ॥ १ ॥

[समा॑ऽ । त्वा॒ । अग्ने॒ । ऋ॒तव॑ः । व॒र्द्धय॑न्तु । सं॒ऽव॒त्स॒राः । ऋष॑यः । यानि॑ । स॒त्या ॥ सम् । दि॒व्येन॑ । दी॒दि॒हि॒ । रो॒च॒नेन॑ । विश्वा॑ः । आ । भा॒हि॒ । प्र॒दिश॒ऽइति॑प्र दिश॑ः । चत॑स्रः ॥१॥]

हे अग्ने ! वर्ष, ऋतुएँ, संवत्सर, ऋषिजन तथा सत्य-पदार्थ तुम्हें वर्धित करें। हे अग्ने ! तुम अपने दिव्य प्रकाश से देदीप्यमान होओ और सम्पूर्ण चारों दिशाओं को प्रकाशित करो ॥ १ ॥

उ० समास्त्वा । आग्निकोऽध्यायः । सामिधेन्यो नव त्रिष्टुभः आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः । प्राकृपीवोन्नाया ऋषिरग्निः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौति । समाशब्दो मासवचनः संवत्सर इति शब्दोपादानसामर्थ्यात् । समाः मासाश्च त्वां हे अग्ने, ऋतवश्च वर्धयन्तु । संवत्सराश्च ऋषयश्च सह ऋषयो मन्त्र-द्रष्टारो वा प्रणा वा । यानि च सत्या सत्यानि आर्षा मन्त्राः त्वां वर्धयन्त्वित्यनुवर्तते । त्वमप्येतैर्वर्धमानः संदिव्येन दीदिहि रोचनेन । संदीदिहि संदीप्यस्व दिव्येन दिविभवेन रोचनेन दीप्त्या । किंच विश्वाः सर्वा आभाहि दीपय दिशः प्रदिशश्च चतस्रः आभाहि ॥ १ ॥

म० अयमध्यायः पञ्चचितिकस्याग्नेः संबन्धी प्रजापतिदृष्टः। नव ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टाः इष्टकापशौ समिध्य-मानसमिद्धयोरन्तराले आसां विनियोगः । अग्निर्ऋषिः कर्माङ्ग-भूतमग्निं स्तौति । हे अग्ने, एते त्वा त्वां वर्धयन्तु । के समा मासाः । संवत्सरस्य पृथगुक्तेः समाशब्दो मासवाचकः । ऋतवो वसन्ताद्याः संवत्सराः तदधिष्ठातारः ऋषयो मन्त्रद्र-ष्टारः । यानि सत्या सत्यानि । सत्यरूपा मन्त्रा इत्यर्थः । त्वमप्येतैर्वर्धमानो दिव्येन दिवि भवेन रोचनेन दीप्त्या संदी-दिहि संदीप्यस्व । दिवेः श्लौ लुकि रूपम् । 'तुजादीनां दीर्घो-ऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः । किंच विश्वाः सर्वाः प्रदिशो विदिशः चतस्रो दिशश्च आभाहि दीपय । अन्तर्भूतो ण्यर्थः 'भा दीप्तौ' ॥ १ ॥

सं चे॒द्ध्यस्वा॑ग्ने॒ प्र च॑ बोधयै॒नमुच्च॑ तिष्ठ मह॒ते सौभ॑गाय । मा च॑ रिषदुपस॒त्ता ते॑ अग्ने ब्र॒ह्माण॑स्ते य॒शस॑ः सन्तु॒ मान्ये ॥ २ ॥

[सम् । च॒ । इ॒ध्य॒स्व॒ । अग्ने॒ । प्र । च॒ । बो॒धय॒ । ए॒नम् । उत् । च॒ । ति॒ष्ठ॒ । म॒ह॒ते । सौभ॑गाय ॥ मा । च॒ । रि॒ष॒त् । उ॒प॒स॒त्तेत्यु॑प स॒त्ता । ते॒ । अग्ने॒ । ब्र॒ह्माण॑ः । ते॒ । य॒शस॑ः । स॒न्तु॒ । मा । अ॒न्ये ॥२॥]

हे अग्ने ! समिन्धित होओ । इस यजमान को प्रबोधित करो । महत् सौभाग्य के लिए तुम उन्नत स्थित होओ । हे अग्ने ! तुम्हारे निकट बैठने वाला यजमान कभी हिंसित न होवे । तुम्हारे ऋत्विज यशवाले होवें । अन्य प्राकृत जन नहीं ॥ २ ॥

उ० संच समिध्यस्व च हे अग्ने, प्रबोधय च अवगतार्थं च एनं यजमानं कुरु यथाग्निश्चेतव्य इति । उत्तिष्ठ च महते सौभगाय ऐश्वर्याय । किंच मा च रिषत् मा च विनश्यतु । उपसत्ता उपसदनस्य कर्ता यजमानः । सह्यग्निमुपसीदति । ते तव । हे अग्ने । किंच । ब्रह्माणस्ते ब्राह्मणाश्च ऋत्विग्य-जमानाः तवसंबन्धिनः । यशसः सन्तु । मत्वर्थीयलोपः । यशस्विनः सन्तु । मा अन्ये यशस्विनः सन्तु अयजमाना अलंकरिष्णवः ॥ २ ॥

म० 'व्यवहिताश्च' (१ । ४ । ८२) इति पाणिन्युक्तेः । उपसर्गक्रिययोर्व्यवधानम् । हे अग्ने, समिध्यस्व दीप्यस्व च । व्यत्ययेन श्यन् । एनं यजमानं प्रबोधय च ज्ञातार्थं कुरु अग्नि-श्चेतव्य इति । महते सौभगाय ऐश्वर्याय उत्तिष्ठ च । ऐश्वर्यं दातुमुद्यमं कुर्वित्यर्थः । किंच हे अग्ने, ते तव उपसीदतीत्यु-पसत्ता तृच् सेवकः । मा रिषत् च मा नश्यतु च । यजमानो ह्यग्निमुपसीदति । ते तव ब्रह्माणः ब्राह्मणा ऋत्विग्यजमानाः यशसः यशस्विनः सन्तु । मत्वर्थीयप्रत्ययलोपः । मा अन्ये अयज्वानो मा यशसः सन्तु ॥ २ ॥

त्वाम॑ग्ने वृणते ब्राह्म॒णा इ॒मे शि॒वो अ॑ग्ने सं॒वर॑णे भवा नः । स॒पत्न॒हा नो॑ अभिमाति॒जिच्च॒ स्वे गये॑ जागृ॒ह्यप्र॑युच्छन् ॥ ३ ॥

[त्वाम् । अग्ने॒ । वृ॒ण॒ते॒ । ब्रा॒ह्म॒णाः । इ॒मे । शि॒वः । अग्ने॒ । सं॒वर॑ण॒ऽइति॑सम् व॒रणे । भ॒व॒ । न॒ः ॥ स॒प॒त्न॒हेति॑ स॒पत्न॒ हा । न॒ः । अ॒भि॒मा॒ति॒जिदित्य॑भिमाति॒ जित् । च॒ । स्वे । गये॑ । जा॒गृ॒हि॒ । अप्र॑युच्छ॒न्नित्यप्र॑ यु॒च्छन् ॥३॥]

हे अग्ने ! यह ऋत्विज तुम्हें वरण कर रहे हैं। इनके संवरण में हे अग्ने ! तुम हमारे कल्याणकारी होओ। शत्रु को हनन करने वाले और हमारे शत्रु को जीतने वाले हे अग्ने ! तुम प्रमाद रहित होकर अपने यज्ञगृह में सतत प्रज्वलित रहो ॥ ३ ॥

उ० त्वामग्ने । हे अग्ने, त्वाम् इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः वृणते वृणवन्ति यागाय । यतएवमतः प्रार्थयामः । शिवः शान्तः हे अग्ने, संवरणे ब्राह्मणैः सह एकस्मिन्वरणे भव ।

मः अस्माकम्। त्वं देवो वयं च मर्त्या इत्यभिप्रायः। सपत्नहा अभिमातिजिच्च। सपत्नानां हन्ता च भवास्माकम्। अभिमातिशब्दोपि शत्रुवचनः। अत एवं व्याख्यायते। सपत्नानां हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च भवेति । किंच। स्वे गये स्वकीये गृहे। जागृहि अप्रयुच्छन्। 'युच्छी प्रमादे'। अप्रमाद्यन् उद्गतमना इत्यर्थः ॥ ३ ॥

म० हे अग्ने, इमे ब्राह्मणाः ऋत्विजः त्वा त्वां वृणते 'वृङ् संभक्तौ' यागाय भजन्ति । अतो हे अग्ने, संवरणे ब्राह्मणैः सहैकस्मिन्वरणे सति नोऽस्माकं शिवः शान्तो भव । अस्माकं सपत्नहा अभिमातिजिच्च भव। अभिमातिरपि शत्रुः तत एवं व्याख्या । सपत्नानां हन्ता भव हतावशिष्टानां जेता च भव। किंच स्वे गये निजे गृहे जागृहि सावधानो भव । किं कुर्वन्। अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् ॥ ३ ॥

इ॒हैवाग्ने॒ अधि॑ धारया र॒यिं मा त्वा॒ निक्र॒न्पूर्व॒चितो॒ निका॒रिणः॑। क्ष॒त्रम॑ग्ने सु॒यम॑मस्तु॒ तुभ्य॑मुप॒सत्ता॒ वर्ध॑तां ते॒ अनि॑ष्टृतः ॥ ४ ॥

[इ॒ह। ए॒व। अ॒ग्ने। अधि॑। धा॒र॒य॒। र॒यिम्। मा। त्वा॒। नि। क्र॒न्। पू॒र्व॒चित॒ऽइति॑पूर्व॒ चितः॑। नि॒का॒रिण॒ऽइति॑नि का॒रिणः॑॥ क्ष॒त्रम्। अ॒ग्ने॒। सु॒यम॒मिति॑सु यम॑म्। अ॒स्तु॒। तुभ्य॑म्। उ॒प॒स॒त्तेत्यु॑प स॒त्ता। व॒र्द्ध॒ता॒म्। ते॒। अनि॑ष्टृतः। अनि॑स्तृत॒ऽइत्यनि॑ स्तृतः॥४॥]

हे अग्ने! तुम यहाँ धन धारित करो। पूर्व अग्नि चयन करने वाले अप्लस तुम्हारा तिरस्कार न कर पावें। हे अग्ने! क्षत्रिय जाति तुम्हारी नियन्त्रिता में होवे और तुम्हारा उपासक यजमान अहिंसित रहकर बढ़े ॥ ४ ॥

उ० इहैव । इह एव कर्मणि वर्तमानानामस्माकम् हे अग्ने, अधिधारय रयिं उपरि निक्षिप धनम् । किंच। मा त्वा त्वां निक्रन्नीचैः कुर्वन्तु अवज्ञया पश्यन्तु। पूर्वचितः पूर्वं ये अग्निं चितवन्तः। निकारिणः ज्ञानकर्मसमुच्चयातिशयेन येऽन्योन्यजन्मानि नीचैः कुर्वन्ति। किंच। क्षत्रम् हे अग्ने, सुयमं साधुयन्तृ अस्तु तुभ्यं तव। किंच उपसत्ता यजमानः। सद्युपसदनं करोत्यग्नेः । वर्धतां ते तव। अनिष्टृतः। 'स्तृ हिंसायाम्'। अनुपहिंसितः सन् ॥ ४ ॥

म० हे अग्ने, इहैवास्मास्वेव यजमानेषु रयिं धनं त्वमधिधारय अधिकं देहि। किंच पूर्वं चिन्वन्ति पूर्वचितः पूर्वमग्निं चितवन्तोऽतएव निकारिणः नितरां यज्ञकरणशीलाः त्वा त्वां मा निक्रन् मा नीचैः कुर्वन्तु । मावजानन्त्वित्यर्थः। करोतेः छापि लुप्ते लङि प्रथमबहुवचने रूपम् । किंच हे अग्ने, क्षत्रं क्षत्रजातिः तुभ्यं तव सुयममस्तु । सुखेन यन्तुं शक्यं सुयमं सुखेन वशीकर्तुं शक्यमस्तु। 'ईषद्दुःसुषु-' (पा० ३ । ३ । १२६) इति सुपूर्वाद्यमेः खल् । किंच ते तव उपसत्ता उपसदनकर्ता यष्टा अनिष्टृतः अनुपहिंसितः सन् वर्धताम् धनपुत्रादिभिरेधताम्। 'स्तृञ् हिंसायां' निष्ठान्तः ॥ ४ ॥

क्ष॒त्रेणा॑ग्ने स्वा॒युः सꣳर॑भस्व मि॒त्रेणा॑ग्ने मित्र॒धेये॑ यतस्व । स॒जा॒ताना॑ मध्यम॒स्था ए॑धि॒ राज्ञा॑मग्ने विह॒व्यो॒ दीदिही॒ह ॥ ५ ॥

[क्ष॒त्रेण॑। अ॒ग्ने॒। स्वा॒यु॒रिति॑सु आयुः॑। सम्। र॒भ॒स्व॒। मि॒त्रेण॑। अ॒ग्ने॒। मि॒त्र॒धेय॒ऽइति॑मित्र॒ धेये॑। य॒त॒स्व॒॥ स॒जा॒ता॒ना॒मिति॑स जा॒ताना॑म्। म॒द्ध्य॒म॒स्था॒ऽइति॑ मद्ध्य॒म॒ स्थाः॒। ए॒धि॒। राज्ञा॑म्। अ॒ग्ने॒। वि॒ह॒व्य॒ऽइति॑वि ह॒व्यः॑। दी॒दि॒हि॒। इ॒ह ॥५॥]

हे दीर्घायु अग्ने! क्षत्रिय के द्वारा तुम उद्दीप्त होओ। मित्र (=सूर्य) के साथ अपने मित्र यजमान के हित में तुम संलग्न होओ। हे अग्ने! हमारे सजातियों के मध्य स्थित तुम बढ़ो। राजाओं के द्वारा यज्ञों में विविध रूप से आहूयमान तुम देदीप्यमान होओ ॥ ५ ॥

उ० क्षत्रेणाग्ने। क्षत्रेण संपाद्यात्मानम् हे अग्ने, स्वायुः साध्वायुः सन्। संभरस्व यज्ञं वोढुम्। मित्रेण च संपाद्यात्मानं मित्रधेये यतस्व । यथा मित्राणि धार्यन्ते तथा यत्नं कुरु। किंच सजातानां समानजन्मनाम्। मध्यमस्था एधि मध्यमस्थानो भव । यथा सजाता अपि यज्वानो भवन्ति तथा स्यादित्यभिप्रायः । किंच राज्ञां हे अग्ने, विहव्यः विविधमाह्वातव्यः। दीदिहि दीप्यस्व। इह यज्ञगृहे। यथा राजानोऽपि यज्वानो भवेयुः तथास्त्वित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

म० हे अग्ने, त्वं क्षत्रेण संरभस्व समारभस्व । ण्यन्तो बोध्यः । क्षत्रेण समारम्भय यज्ञमिति शेषः । क्षत्रियान्यज्ञं कारयेत्यर्थः। कीदृशस्त्वम्। स्वायुः शोभनमायुः जीवनं यस्य सः। यद्वा आयुः उकारान्तो मनुष्यवाची । शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स स्वायुः। किंच हे अग्ने, मित्रेण सूर्येण सह वर्तमानः सन् मित्रधेये यतस्व। धातुं धारयितुं योग्यं धेयम् मित्रस्य यजमानस्य धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं कुरु यजमानेन यज्ञं कारय । किंच सजातानां समानजन्मनां मध्यमस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति क्विप् । मध्यमस्थ एधि भव। सजाता अपि यज्वानो भवन्त्वित्यर्थः । किंच हे अग्ने, इह यज्ञगृहे दीदिहि दीप्यस्व । दीव्यतेर्व्यत्ययेन शपः श्लुः 'श्लौ' (पा० ६ । १ । १०) इति द्वित्वम् 'तुजादीनां दीर्घः' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः। कीदृशस्त्वम् । राज्ञां विहव्यः। कर्तरि षष्ठी राजभिर्विविधं हूयते आहूयते विहव्यः राजभिर्यज्ञे आह्वातव्यः ॥ ५ ॥

अति निहो अति स्रिधोऽत्यचित्तिमत्यरातिमग्ने । विश्वा ह्यग्ने दुरिता सहस्वाथास्मभ्यꣳ सहवीराꣳ रयिं दाः ॥ ६ ॥

[अति । निहः । अति । स्रिधः । अति । अचित्तिम् । अति । अरातिम् । अग्ने ॥ विश्वा । हि । अग्ने । दुरितेतिदुः इता । सहस्व । अथ । अस्मभ्यम् । सहवीरामितिसह वीराम् । रयिम् । दाः ॥६॥]

निहन्ताओं, हिंसकों, अन्यमनस्कता और अदाता को लाँघ कर हे अग्ने ! तुम समस्त पापों को अभिभूत करो । तदनन्तर हमें वीर पुत्रों से युक्त धन दो ॥ ६ ॥

उ० अति निहः अतिक्रम्य निहन्तॄन् । निपूर्वस्य हन्तेः डः प्रत्ययः । प्रथमैकवचनस्य स्थाने द्वितीयाबहुवचनं वाक्यसंबन्धात् । अतिस्रिधः । स्रेधतिः कुत्सितकर्मा । अतिक्रम्य च कुत्सिताचरणान् । अत्यचित्तिम् । अचित्तिरन्यमनस्कता । अतिक्रम्य चान्यमनस्कताम् । अत्यरातिम् अरातिरनुपजीव्यो जनः तं चातिक्रम्य हे अग्ने, विश्वा ह्यग्ने दुरिता सहस्व विश्वानि दुरितानि सहस्व अभिभव । हिरनर्थकः । अथानन्तरम् । अस्मभ्यं सहवीरां सपुत्रां रयिं धनं दाः दद्याः ॥६॥

म० हे अग्ने, हि निश्चितं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि त्वं सहस्व अभिभव । निवर्तयेत्यर्थः । किं कृत्वा । निहः निहन्ति निहः । निपूर्वाद्धन्तेर्डप्रत्ययः । सुपां सुलुगिति शसः सु आदेशः । निहान् हन्तॄन् अतिक्रम्य । स्रेधतिः कुत्सितकर्मा । स्रेधन्ति स्रिधः क्विप् । कुत्सिताचारान् अतिक्रम्य । अचित्तिमन्यमनस्कतामतिक्रम्य । न रातिर्दानं यस्य सोऽरातिस्तमदातारमतिक्रम्य । दुष्टान्सर्वानतिक्रम्य पापं नाशयेत्यर्थः । किंच अथानन्तरं हे अग्ने, अस्मभ्यं सहवीरां वीरैः पुत्रैः सहितां रयिं दाः देहि छुङ् ॥ ६ ॥

अनाधृष्यो जातवेदा अनिष्टृतो विराडग्ने क्षत्रभृद्दीदिहीह । विश्वा आशाः प्रमुञ्चन्मानुषीर्भियः शिवेभिरद्य परिपाहि नो वृधे ॥ ७ ॥

[अनाधृष्यः । जातवेदा इतिजात वेदाः । अनिष्टृतः । अनिस्तृत इत्यनि स्तृतः । विराडितिवि राट् । अग्ने । क्षत्रभृदितिक्षत्र भृत् । दीदिहि । इह ॥ विश्वाः । आशाः । प्रमुञ्चन्नितिप्र मुञ्चन् । मानुषीः । भियः । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । वृधे ॥७॥]

हे जातवेदस् अग्ने ! अनुपहिंसित, अक्षीण तथा विशेषरूप से शोभमान हे अग्ने ! जगत् में तुम क्षत्रियों के द्वारा आधान किये जाकर देदीप्यमान होओ । सभी दिशाओं में मृत्यु आदि के मानवभयों को हमसे दूर करते हुए अपनी कल्याणी ज्वालाओं के द्वारा वृद्धि के लिए हमें पालन करो ॥ ७ ॥

उ० अनाधृष्यः । यस्त्वमनाधृष्यः अशक्यः खलीकर्तुम् । जातवेदाः जातप्रज्ञानश्च । अनिष्टृतः अनुपहिंसितश्च । स्तृणातेरेतद्रूपम् । विराट् च 'राजृ दीप्तौ' । विराजनशीलः विराट् क्षेत्रभृच्च । तं त्वां ब्रवीमि हे अग्ने, दीदिहि दीप्यस्व । इह कर्मणि वर्तमानः । विश्वाः सर्वाः आशा दिशः । किंच प्रमुञ्चन्मानुषीर्भियः विक्षिपन्मानुषाणि भयानि जन्मजरामृत्युशोकदैन्यादीनि । शिवेभिः शिवैः शान्तैः (अर्चिभिः) अद्यास्मिन्नह्नि । परिपाहि नः सर्वतो गोपायास्मान् । किमर्थम् । वृधे वर्धनाय ॥ ७ ॥

म० हे अग्ने, इह कर्मणि वर्तमानस्त्वं विश्वा आशाः दीदिहि सर्वाः दिशः प्रकाशय । कीदृशस्त्वम् । अनाधृष्यः पराभवितुमशक्यः । जातवेदाः जातं वेदो धनं ज्ञानं वा यस्मात् । अनिष्टृतः न हिंसितः केनापि 'स्तृ हिंसायां' क्तान्तः । विराट् विविधं राजमानः क्षत्रभृत् क्षत्रं बिभर्ति पुष्णाति । किंच मानुषीः मनुष्यसंबन्धिनीर्भियः जन्मजरामृतिदैन्यशोकादिकाः प्रमुञ्चन्निवर्तयन्सन् शिवेभिः शिवैः शान्तैस्तेभिरद्य वृधे वृद्ध्यै नोऽस्मान्परिपाहि । वर्धनं वृत् तस्मै वृधे संपदादिलाद्भावे क्विप् ॥ ७ ॥

बृहस्पते सवितर्बोधयैनꣳ सꣳशितं चित्संतराꣳ सꣳशिशाधि । वर्धयैनं महते सौभगाय विश्व एनमनुमदन्तु देवाः ॥ ८ ॥

[बृहस्पते । सवितः । बोधय । एनम् । सꣳशितमितिसम् शितम् । चित् । सन्तरामितिसम् तराम् । सम् । शिशाधि ॥ वर्धय । एनम् । महते । सौभगाय । विश्वे । एनम् । अनु । मदन्तु । देवाः ॥८॥]

हे बृहस्पते ! हे सवितर् ! इस यजमान को प्रबोधित करो । इस सुबुद्ध को और भी सुबुद्ध बनाओ । इसे महत् सौभाग्य के लिए वर्धित करो । इसके द्वारा कृत यज्ञ के द्वारा विश्वेदेव तृप्त होवें ॥ ८ ॥

उ० बृहस्पते सवितः । हे बृहस्पते, हे सवितः, बोधय कामेष्ववगतार्थं कुरु । एनं यजमानं । किंच । संशितं चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । संशितव्रतमपि यजमानम् संतरामतितरां संशिशाधि शिक्षय । वर्धय च एनं यजमानम् । महते सौभगाय ऐश्वर्याय । विश्वे च देवा एनं यजमानम् अनुमदन्तु उत्साहयन्तु । बृहस्पतिशब्देन सवितृशब्देन चात्राग्निरेवोच्यते । अथवा वाक्यद्वयम् । एकेन बृहस्पतिरुक्तः अपरेण सविता ॥ ८ ॥

म० हे बृहस्पते हे सवितः, एनं यजमानं बोधय कर्माभिज्ञं कुरु। किंच चिदप्यर्थे । संशितं चित् संशितं शिक्षितमपि संतरामतितरां संशिशाधि शिक्षय । शासेः शपः श्लौ द्वित्वम् छान्दसमभ्यासस्येत्वम्। किंच महते सौभगाय ऐश्वर्याय एनं वर्धय । विश्वे देवाः एनं यजमानमनुमदन्तु तृप्ता हृष्टा वा भवन्तु । बृहस्पतिसवितृशब्दाभ्यां सामिधेन्यङ्गभूतोऽग्निरेवोच्यते वाक्यद्वयं वा । एकेन बृहस्पतिरुक्तोऽन्येन सविता ॥ ८ ॥

अमुत्रभूयादध यद्यमस्य बृहस्पते अभिशस्तेरमुञ्चः । प्रत्यौहतामश्विना मृत्युमस्माद्देवानामग्ने भिषजा शचीभिः ॥ ९ ॥

[अमुत्रभूयादित्यमुत्र भूयात् । अध । यत् । यमस्य । बृहस्पते । अभिशस्तेरित्यभि शस्तेः । अमुञ्चः ॥ प्रति । औहताम् । अश्विना । मृत्युम् । अस्मात् । देवानाम् । अग्ने । भिषजा । शचीभिः ॥९॥]

परलोक से सम्बन्धित और यम के नरक-पातादि पाप से हे बृहस्पते! तुम हमें छुड़ाओ। देवभिषग् अश्विनौ स्वयुक्तियों से हमसे मृत्यु को हटावें ॥ ९ ॥

उ० अमुत्र भूयात् । अमुत्रामुष्मिँल्लोके यत् शरीरं भूयात्। अध अथ यत् यमस्य सदने च शरीरं भूयात्। तस्मात् च हे बृहस्पते, अभिशस्तेः अभिशंसनाच्च अमुञ्चः। किंच प्रत्यौहतां प्रतिप्रेरयताम् अन्यत्र नयताम् । अश्विनौ मृत्युम् अस्माद्यजमानात् । कथंभूतावश्विनौ । देवानां भिषजौ हे अग्ने, शचीभिः । अत्रापि बृहस्पतिशब्द आमन्त्रितोऽग्निशब्दस्य द्रष्टव्यः। सामिधेनीप्रकरणस्याग्नेयत्वात्। ननु बृहस्पतिशब्दो नैघण्टुको न चाग्निशब्द इति 'ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत् तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिꣳ समैधत तेन प्राजापत्या' इति श्रुतेः प्रजापतेः सर्वदेवात्मकत्वात्। 'तस्मादेनं प्रजापतिꣳ सन्तमग्निरित्याचक्षते' इति श्रुतेरदोषः ॥ ९ ॥

म० हे बृहस्पते, त्वममुत्रभूयादध अमुत्र परलोके भवनममुत्रभूयम् । 'भुवो भावे' (पा० ३ । १ । १०७) इति क्यप् । परलोकगमनान्मरणान्मुञ्च। मरणाद्रक्षेत्यर्थः । लकारव्यत्ययः। अध अथ यत् यमस्य भयं परलोकभयं नरकपातादि तस्मादपि मुञ्च । किंच अभिशस्तेः अभिशापादपि लोकापवादादपि मुञ्च । देवानां भिषजौ अश्विना अश्विनौ अस्माद्यजमानात् मृत्युं प्रत्यौहतां निवर्तयतां। कैः। शचीभिः कर्मभिः कृत्वा । अत्र बृहस्पतिरग्निरेव सामिधेनीप्रकरणत्वादाग्नेयत्वात् ॥ ९ ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

हे अग्ने! श्रेष्ठ परमात्म-ज्योति को देखते हुए हम अन्धकार से पार होकर देवों में एक ही देव तथा उत्तमज्योति सूर्य को प्राप्त हुए ॥ १० ॥

उ० उद्वयमिति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

म० व्याख्याता (अ० २० । क० २१) ॥ १० ॥

ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्ध्वा शुक्रा शोचीꣳष्यग्नेः । द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः ॥ ११ ॥

[ऊर्ध्वाः । अस्य । समिध इति सम्ऽइधः । भवन्ति । ऊर्ध्वा । शुक्रा । शोचीꣳषि । अग्नेः ॥ द्युमत्तमेति द्युमत्ऽतमा । सुप्रतीकस्येति सुऽप्रतीकस्य । सूनोः ॥११॥]

इस अग्नि की समिधाएँ ऊँची होवें और शुभ्र रश्मि ज्वालाएँ भी ऊँची होवें। यजमान के पुत्र सुमुख इस अग्नि की अत्यन्त दीप्त रश्मियाँ ऊर्ध्वा होवें ॥ ११ ॥

उ० ऊर्ध्वा अस्य । द्वादश आप्रियः प्रयाजदेवत्य उष्णिहः। अष्टम्याद्ये द्वे गायत्र्यौ। 'ता विषमा विषमाक्षरपादा' इत्यादि श्रुतेः। ता आग्नेय्यः प्राजापत्याः। 'यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यः यत्प्रजापतिमाप्रीणात्तेन प्राजापत्याः' इति च श्रुतिः। अग्निर्ऋषिः । प्रजापतिश्चाग्निरूपेण संस्तूयते। अस्याग्नेः प्रजापतिरूपेण संस्तूयमानस्य ऊर्ध्वाः प्रगुणाः देवमार्गेण यायिन्यः समिधो भवन्ति । ऊर्ध्वा शुक्रा ऊर्ध्वानि च शुक्राणि शोचींष्यर्चींषि भवन्ति । द्युमत्तमा दीप्तिमत्तमा च वीर्यवत्तमानि चेत्यर्थः। सुप्रतीकस्य सुमुखस्य यजमानस्य सूनोः। स ह्येनं जनयति । य इत्थंभूतोऽग्निस्तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ११ ॥

म० द्वादशाप्रीदेवत्या उष्णिहो विषमपादा आग्नेय्योऽग्निना दृष्टाः । अग्निः प्रजापतित्वेन स्तूयते तेन प्राजापत्या अपि। ता आग्नेय्यः प्राजापत्याः 'यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिमाप्रीणात्तेन प्राजापत्याः' इति श्रुतेः। अस्याग्नेः समिधः ऊर्ध्वाः देवगामिन्यो भवन्ति। शोचींषि तेजांस्यपि ऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि भवन्ति । कीदृशानि शोचींषि । शुक्रा शुक्राणि शुद्धानि। द्युमत्तमा द्यौः दीप्तिः प्रकाशो येषां तानि द्युमन्ति अत्यन्तं द्युमन्ति द्युमत्तमानि विश्वप्रकाशकानि। कीदृशस्याग्नेः । सुप्रतीकस्य सुष्ठु प्रतीकं मुखं यस्य । तथा सूनोः यजमानपुत्रस्य 'स यदेनं जनयति तेनास्यैष सूनुः' इति श्रुतेः । य ईदृशस्तं स्तुम इति शेषः ॥ ११ ॥

तनूनपादसुरो विश्ववेदा देवो देवेषु देवः।
पथो अनक्तु मध्वा घृतेन ॥ १२ ॥

[तनूनपादितितनू नपात् । असुरः । विश्ववेदाऽइतिविश्व वेदाः । देवः । देवेषु । देवः ॥ पथः । अनक्तु । मध्वा । घृतेन ॥१२॥]

जलों का नाती, प्राणवान्, सर्वधनवान् और देवों में एक ही द्योतमान अग्नि मधु-घृत से मार्गों को आरक्षित करे ॥ १२ ॥

उ० तनूनपात् । आज्यस्य अग्नेर्वा । यः तनूनां गवां नपात् आज्याभिप्रायमेतदुच्यते । अथवा योऽग्निः तनूनामपां नपात् पौत्रः । असुरः असुमान् प्राणवान् । रो मत्वर्थीयः । यद्वा असुरः वसुरः धनवान् । अस्मिन्पक्षे आदिलोपः । विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वज्ञो वा । देवो दानादिगुणयुक्तः । देवेष्वपि देवः दीप्तिमान् । य ईदृशः सः पथः यज्ञमार्गान् अनक्तु । मध्वा मधुस्वादुना घृतेन । इत्थं नाम प्रभूतं यज्ञे घृतमस्तु येन मार्गा अभ्यक्ताः स्युरित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

म० देवोऽग्निः मध्वा मधुना मधुरेण घृतेन पथो यज्ञमार्गाननक्तु । मध्वेति नुमभावः अनित्यमागमशासनमित्युक्तेः । पथो अनक्तु इत्यत्र 'प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे' (पा० ६ । १ । ११५) इति सन्ध्यभावः । यज्ञे बहु घृतमस्तु । येन मार्गा घृताभ्यक्ताः स्युरिति भावः । कीदृशो देवः । तनूनपात् तनूनामपां नपात् पौत्रः । अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रः । असुरः असवोऽस्य सन्ति प्राणवान् । रो मत्वर्थः । विश्ववेदाः सर्वधनः । देवेषु अपि देवः दीप्तिमान् श्रेष्ठः ॥ १२ ॥

मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो नराशꣳसो अग्ने ।
सुकृद्देवः सविता विश्ववारः ॥ १३ ॥

[मध्वा । यज्ञम् । नक्षसे । प्रीणानः । नराशꣳसः । अग्ने ॥ सुकृदितिसु कृत् । देवः । सविता । विश्ववारऽइतिविश्व वारः ॥१३॥]

ऋत्विजों के द्वारा स्तूयमान हे अग्ने ! तुम मधुर घृत के हेतु यज्ञ में व्याप्त होते हो । पुण्यवान् और विश्व के द्वारा वरणीय सवितादेव—॥ १३ ॥

उ० मध्वा यज्ञम् । हे अग्ने, यस्त्वं मध्वा मधुस्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कथंभूतः । प्रीणानः देवान् । नराशंसश्च नरैर्ऋत्विग्भिर्यः शंस्यते स्तूयते स तथोक्तः । सुकृच्च साधुकृच्च । देवः सविता । विश्ववारः सर्वस्य वरणीयश्च भवसि । तं त्वां स्तुम इति शेषः ॥ १३ ॥

म० हे अग्ने, त्वं मध्वा स्वादुना घृतेन यज्ञं नक्षसे व्याप्नोषि । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । कीदृशस्त्वम् । प्रीणानः प्रीणीतेऽसौ प्रीणानः देवान् तर्पयन् । नराशंसः नरैर्ऋत्विग्भिराशंस्यते स्तूयते नराशंसः । सुकृत् शोभनकारी । देवः दीप्तिमान् । सविता विश्वस्योत्पादकः । विश्वेन व्रियते सेव्यते विश्ववारः विश्वं वृणोति अङ्गीकरोतीति वा कर्मण्यण् । सर्वस्य वरणीयः सर्वाङ्गीकर्ता वा ॥ १३ ॥

अच्छायमेति शवसा घृतेनेडानो वह्निर्नमसा ।
अग्निꣳ स्रुचो अध्वरेषु प्रयत्सु ॥ १४ ॥

[अच्छ । अयम् । एति । शवसा । घृतेन । ईडानः । वह्निः । नमसा ॥ अग्निम् । स्रुचः । अध्वरेषु । प्रयत्स्वितिप्रयत् सु ॥१४॥]

यज्ञों के प्रारम्भ होने पर ज्ञान से स्तुति करते हुए यज्ञ-निर्वाहक अध्वर्यु घृत, स्तोत्र या अन्न और स्रुवा प्रभृति के साथ यज्ञ की ओर आ रहा है ॥ १४ ॥

उ० अच्छायम् । 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः' । अच्छ एति अभ्येति । अग्निम् अयमध्वर्युः । शवसा स्वकीयेन प्रज्ञानबलेन युक्तः । घृतेन च गृहीतेन ईडानः स्तुवन् । वह्निर्वोढा । नमसा चानेन हविर्लक्षणेनाभ्युद्यतेन स्रुचः बाहुभ्यां गृहीत्वा । अध्वरेषु प्रयत्सु यज्ञेषु वर्तमानेषु ॥१४॥

म० अयमध्वर्युः अध्वरेषु प्रयत्सु वर्तमानेषु सत्सु अग्निमच्छ एति अभ्येति । 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः' (निरु० ५ । २८) । कीदृशः । शवसा ज्ञानबलेन ईडानः 'ईड स्तुतौ' शानच् । तथा वह्निः वहति यज्ञभारमिति वह्निः यज्ञनिर्वाहकः । किं कृत्वा । घृतेन नमसा अन्नेन हविर्लक्षणेनोपलक्षिताः स्रुचो जुह्वाद्या गृहीत्वेति शेषः ॥ १४ ॥

स यक्षदस्य महिमानमग्नेः स ईं मन्द्रा सुप्रयसः । वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥ १५ ॥

[सः । यक्षत् । अस्य । महिमानम् । अग्नेः । सः । ईम् । मन्द्रा । सुप्रयसऽइतिसु प्रयसः ॥ वसुः । चेतिष्ठः । वसुधातमऽइतिवसु धातमः । च ॥१५॥]

वह अध्वर्यु इस महिमावान् अग्नि का यजन करता है । वह इसे मदकारी हवियाँ प्रदान करे, जो अग्नि सुहविर्युक्त, वासयिता, अत्यन्त चेतनाप्रद और धनदाता है ॥ १५ ॥

उ० स यक्षत् । स एवाध्वर्युः यक्षत् यजतु । अस्याग्नेः संबन्धि महिमानं महाभाग्यम् । स ईम् स एव च मन्द्रा मन्दनीयान्यन्नानि यजतु । कथंभूतस्याग्नेः । सुप्रयसः । प्रय इत्यन्ननाम । शोभनानि प्रयांस्यन्नानि हविर्लक्षणानि

यस्य स सुप्रयाः तस्य सुप्रयसः । अथ कस्मादन्यदेवताः परित्यज्याग्नेर्महिमानं यक्षदित्युच्यत इतिचेदत आह । वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च । यतोऽसौ वसुः वासयिता चेतिष्ठोऽतिशयेन चेतयिता । कृताकृतगुणविशेषः । वसूनां धनानां धातमो दातृतमश्च अतः अग्निः स्तूयते ॥ १५ ॥

म० सोऽध्वर्युरस्याग्नेः महिमानं यक्षत् यजतु 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) 'लेटोऽडाटौ' 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।९४—९७) इति सूत्रैर्यक्षदिति रूपम् । सः ईम् स च मन्द्रा मन्द्राणि मदजनकानि हवींषि च यजतु ददातु । कीदृशस्याग्नेः । सुप्रयसः प्रयस् इत्यन्ननाम । शोभनानि प्रयांसि यस्य सुप्रयास्तस्य । कीदृशस्याग्नेर्महिमानं यजतु । यो वसुः वासयिता । चेतिष्ठः अतिचेतयिता । वसुधातमः वसूनां धनानां दातृतमः । क्विवन्तात्तमप् ॥ १५ ॥

द्वारो॑ दे॒वीरन्व॑स्य॒ विश्वे॑ व्र॒ता द॑दन्ते अ॒ग्नेः । उ॒रु॒व्यच॑सो॒ धाम्ना॒ पत्य॑मानाः ॥ १६ ॥

[द्वार॑ः । दे॒वीः । अनु॑ । अ॒स्य॒ । विश्वे॑ । व्र॒ता । द॒द॒न्ते॒ । अ॒ग्नेः ॥ उ॒रु॒व्यच॑स॒ऽइत्यु॑रु॒ इ॒यच॑सः । धाम्ना॑ । पत्य॑मानाः ॥१६॥]

प्रभूत अन्तरालवाली और अपने स्थान-ग्रहण के द्वारा यज्ञ को ऐश्वर्यशाली बनाने वाली द्वारदेवियाँ इस अग्नि के कर्मों को धारण करती हैं (=राक्षसादि के उपद्रवों से सुरक्षित रखती हैं)। विश्वेदेवता भी इसके कर्मों की रक्षा करते हैं ॥ १६ ॥

उ० द्वारो देवीः । अस्याग्नेः प्रथमम् द्वारः देव्यः व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति । ताभ्यः अनु पश्चात् । विश्वे विश्वेदेवाः । देवशब्दलोपः । व्यवहितपदप्रायोऽर्धर्चः । कथंभूता द्वारः । उरुव्यचसः बहुव्यञ्जनाः । धाम्ना स्थानेन । ऋत्विक्संबन्धिना । पत्यमानाः । 'पत ऐश्वर्ये' ऐश्वर्यं कुर्वाणाः । या इत्थंभूता यज्ञगृहद्वारस्ता वयं स्तुम इति शेषः ॥ १६ ॥

म० द्वारो देव्योऽस्याग्नेर्व्रता व्रतानि कर्माणि ददन्ते धारयन्ति 'दद दाने धृतौ च' । अनु पश्चात् विश्वे सर्वे देवाः अग्निव्रतानि ददन्ते । कीदृश्यो द्वारः । उरुव्यचसः उरु विशालं व्यचोऽवकाशो यासां ताः विशालान्तराः । तथा धाम्ना स्थानेन पत्यमानाः 'पत ऐश्वर्ये' दिवादिरात्मनेपदी । पत्यन्ते ईशते ताः पत्यमानाः स्थानैरैश्वर्यं कुर्वाणाः । ऋत्विजां स्थानानि ददाना इत्यर्थः । ताः स्तुमः ॥ १६ ॥

ते अ॒स्य॒ योष॑णे दि॒व्ये न योना॑ उ॒षासा॒नक्ता॑ । इ॒मं य॒ज्ञम॑वतामध्व॒रं नः॑ ॥ १७ ॥

[तेऽइति॒ते । अ॒स्य । योष॑णे॒ऽइति॒योष॑णे । दि॒व्ये॒ऽइति॑दि॒व्ये । न । योनौ॑ । उ॒षासा॒नक्ता॑ । उ॒षसा॒नक्तेत्यु॒षसा॒नक्ता॑ ॥ इ॒मम् । य॒ज्ञम् । अ॒व॒ता॒म् । अ॒ध्व॒रम् । न॒ः ॥१७॥]

वे दिव्य नारियाँ उषा-रात्रि, इस अग्नि की भार्याएँ गार्हपत्याग्नि में स्थित हमारे इस शास्त्रोक्त यज्ञ को बचावें ॥ १७ ॥

उ० ते अस्य । ते उषासानक्ता उषाश्चाहो नक्ता च रात्रिः । अस्याग्नेः । योना योनौ आहवनीयाख्ये स्थितस्य । योषणे भार्ये । दिव्ये दिवि भवे । नकारोऽनर्थकः । ते इमं यज्ञम् अवतां सुगुप्तं कुरुताम् । अध्वरं सोमं च नोऽस्माकं संपादयतामिति शेषः ॥ १७ ॥

म० उषाश्च नक्ता रात्रिश्च उषासानक्ता । उषस उषासादेशो द्वन्द्वे । ते प्रसिद्धे उषासानक्ता अहोरात्रिदेव्यौ नोऽस्माकमिमं यज्ञमवतां रक्षताम् । कीदृश्यौ ते । अस्याग्नेः योषणे भार्ये । तथा दिव्ये दिवि भवे स्वर्गस्थे । कीदृशस्य । अग्नेः योनौ गार्हपत्यस्थाने स्थितस्येति शेषः । नकारः पादपूरणः । कीदृशं यज्ञम् । अध्वरम् 'ध्वृ कौटिल्ये' न ध्वरतीत्यध्वरस्तम् । अकुटिलं शास्त्रोक्तमित्यर्थः ॥ १७ ॥

दैव्या॒ होता॑रा ऊ॒र्ध्वम॑ध्व॒रं नो॒ऽग्नेर्जि॒ह्वाम॒भिगृ॑णीतम् । कृ॒णु॒तं नः॒ स्वि॑ष्टिम् ॥ १८ ॥

[दैव्या॑ । होता॑रा । ऊ॒र्ध्वम् । अ॒ध्व॒रम् । न॒ः । अ॒ग्नेः । जि॒ह्वाम् । अ॒भि । गृ॒णी॒त॒म् ॥ कृ॒णु॒तम् । न॒ः । स्वि॑ष्टि॒मिति॒सु इ॑ष्टिम् ॥१८॥]

दैवी होता अग्नि-वायु हमारे यज्ञ को ऊर्ध्वस्थ करें । वे दोनों अग्नि की ज्वाला की स्तुति करें । हमारे यजन को सिद्ध बनावें ॥ १८ ॥

उ० दैव्या होतारा । अयं चाग्निरसौ च मध्यमः हे दैव्यौ होतारौ, ऊर्ध्वमध्वरं नः कुरुतम् देवयानयायिनं कुरुतमित्यभिप्रायः । अग्नेर्जिह्वामभिगृणीतम् । अग्निमुखं साधु वर्णयतमित्यर्थः । कृणुतं कुरुतं च नः अस्माकं स्विष्टिं साधुयजनम् ॥ १८ ॥

म० अयं चाग्निरसौ च मध्यमो वायुः हे दैव्याहोतारौ अग्निवायू, युवां नोऽस्माकं स्विष्टिं शोभनं यजनं कृणुतं कुरुतम् । किंच नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमूर्ध्वं कृणुतं देवमार्गगामिनं कुरुतम् । अग्नेर्जिह्वां ज्वालामभिगृणीतं वर्णयतम् समीची वह्निज्वालेति स्तुतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

ति॒स्रो दे॒वीर्ब॒र्हिरे॒दꣳ स॑दन्त्वि॒डा सर॑स्वती॒ भार॑ती । म॒ही गृ॒णा॒ना ॥ १९ ॥

[ति॒स्रः । दे॒वीः । ब॒र्हिः । आ । इ॒दम् । स॒द॒न्तु॒ । इडा॑ । सर॑स्वती । भार॑ती ॥ म॒ही । गृ॒णा॒ना ॥१९॥]

स्तूयमाना तीन महती देवियाँ—इडा, सरस्वती व भारती, इस दर्भासन पर विराजें ॥ १९ ॥

उ० तिस्रो देवीः तिस्रः देव्यः । बर्हिः आ इदं सदन्तु आसदन्तु आसीदन्तु इदं बर्हिः । कतमास्ताः । इडाः पृथिवीस्थाना । सरस्वती च मध्यस्थाना । मही स्तुवन्तीति प्रत्येकं तिसृभिरपि योज्यम् । यद्वा एकमेव वाक्यम् । तिस्रो देव्यो बर्हिरिदमासदन्तु इडासरस्वतीभारत्यो महत्यो गृणाना इति ॥ १९ ॥

म० तिस्रो देव्यः इदं बर्हिरासदन्तु आसीदन्तु । छान्दसः सीदादेशाभावः 'व्यवहिताश्च' (पा० १ । ४ । ८२) इत्याङा सह क्रियापदव्यवधानम् । कास्ता अत आह । इडा पृथिवीस्थाना सरस्वती मध्यस्थाना भारती द्युस्थाना । मही महती गृणाना स्तुवन्तीति विशेषणद्वयं तिसृणाम् ॥ १९ ॥

तन्नस्तुरीपमद्भुतं पुरुक्षु त्वष्टा सुवीर्यम् । रायस्पोषं विष्यतु नाभिमस्मे ॥ २० ॥

[तत् । नः । तुरीपम् । अद्भुतम् । पुरुक्षु । त्वष्टा । सुवीर्यमिति सुवीर्यम् ॥ रायः । पोषम् । वि । स्यतु । नाभिम् । अस्मेऽइत्यस्मे ॥२०॥]

शीघ्रलभ्य, अद्भुत, बहुत स्थानों में स्थित तथा वीर्यशाली धन की समृद्धि को त्वष्टादेव हमारी नाभि में डाल देवें ॥ २० ॥

उ० तन्नः तत् रायस्पोषम् नः अस्मभ्यमस्मदर्थम् । तुरीपं तूर्णमश्नुते तूर्णं चाप्नोति । अद्भुतं महत् अभूतपूर्वम् । पुरुक्षु पुरुषु बहुषु यत्क्षियति निवसति तत्पुरुक्षु । त्वष्टा देवः सुवीर्यं साधुवीर्यम् । रायस्पोषविषयाण्येतानि चत्वारि पदानि । विष्यतु । स्यतिरुपसृष्टो विमोचने । विमुञ्चतु । नाभिमस्मे राष्ट्रमध्यं प्रत्यस्मासु ॥ २० ॥

म० त्वष्टा देवः तं प्रसिद्धं रायो धनस्य पोषं पुष्टिमस्मे अस्माकं नाभिं प्रति विष्यतु विमुञ्चतु । नाभौ मुक्तमुत्सङ्गे पततीति भावः । 'षोऽन्तकर्मणि' 'ओतः श्यनि' (पा० ७ । ३ । ७१) इत्योकारलोपः । 'स्यतिरुपसृष्टो विमोचने' इति यास्कः । कीदृशं रायस्पोषम् । नोऽस्माकं तुरीपम् तुरा वेगेन आप्नोति तुरीपं शीघ्रप्रापकम् । अद्भुतं महान्तम् । पुरुक्षु पुरुषु बहुषु क्षियति निवसति पुरुक्षु 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इत्यमो लुक् । क्षियतेरौणादिको डुप्रत्ययः । सुवीर्यं साधु वीर्यं सामर्थ्यं येन तम् । ईदृशं धनं देहीत्यर्थः ॥ २० ॥

वनस्पतेऽवसृजा रराणस्त्मना देवेषु । अग्निर्हव्यꣳ शमिता सूदयाति ॥ २१ ॥

[वनस्पते । अव । सृज । रराणः । त्मना । देवेषु ॥ अग्निः । हव्यम् । शमिता । सूदयाति ॥२१॥]

हे स्रुक् ! अत्यन्त हविर्दान करते हुए तुम देवों को हविर्मुक्त करो । शान्तिकर अग्नि हविः को संस्कृत कर रहा है ॥ २१ ॥

उ० वनस्पतेऽव । हे वनस्पते, अवसृज । स्रङ्मुखयोरर्वाचीनं निक्षिप । हवींषि रराणः । यद्वा 'रा दाने' ददानः । त्मना 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । देवेषु विषयभूतेषु । कस्मात्त्वमेवमुच्यसेऽस्माभिरित्यत आह । यतः अग्निः शमिता शामित्रमिति तद्धितलोपः । हव्यं हविर्जातम् सूदयाति । 'षूद क्षरणे' संस्करोति । अतो हे वनस्पते, अवसृजेति संबन्धः ॥ २१ ॥

म० अग्निः शमिता हव्यं सूदयाति सूदयति संस्करोति यतः अतो हे वनस्पते, तत्संस्कृतं हव्यमवसृज स्रुङ्मुखतोऽर्वाचीनं क्षिप । कीदृशस्त्वम् । त्मना आत्मना देवेषु रराणः हविर्ददानः 'रा दाने' कानच् । मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' (पा० ६ । ४ । १४१) इत्यालोपः ॥ २१ ॥

अग्ने स्वाहा कृणुहि जातवेद इन्द्राय हव्यम् । विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम् ॥ २२ ॥

[अग्ने । स्वाहा । कृणुहि । जातवेदऽइति जातवेदः । इन्द्राय । हव्यम् ॥ विश्वे । देवाः । हविः । इदम् । जुषन्ताम् ॥२२॥]

हे जातवेदस् अग्ने ! इन्द्र के लिए हविः स्वीकार करो । यह हविः विश्वेदेवता आस्वादित करें ॥ २२ ॥

उ० अग्ने स्वाहा । हे जातवेदः, स्वाहा कृणुहि स्वाहाकृतिं यज । इन्द्राय हव्यं हविः । प्रयच्छेति शेषः । विश्वेदेवाश्च इदं हविः जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ २२ ॥

म० हे अग्ने, हे जातवेदः जातप्रज्ञान, हव्यमिन्द्राय स्वाहा कृणुहि स्वाहाकारेण प्रयच्छ । किंच विश्वेदेवा इदं हविर्जुषन्तां सेवन्ताम् ॥ २३ ॥

पीवोअन्नाँ रयिवृधः सुमेधाः श्वेतः सिषक्ति नियुतामभिश्रीः । ते वायवे समनसो वि तस्थुर्विश्वेन्नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ २३ ॥

[पीवोऽअन्नानिति पीवःऽअन्नान् । रयिवृधऽइति रयिऽवृधः । सुमेधाऽइति सुऽमेधाः । श्वेतः । सिषक्ति । सिसक्तीति सिसक्ति । नियुतामिति निऽयुताम् । अभिश्रीरित्यभिऽश्रीः । ते । वायवे । समनसऽइति सऽमनसः । वि । तस्थुः । विश्वा । इत् । नरः । स्वपत्यानीति सुऽअपत्यानि । चक्रुः ॥२३॥]

अन्न से मोटे और धनवर्धक नियुत संज्ञक अश्वों को सुप्रज्ञ व श्वेत वायु अधिष्ठित करता है । वे नियुत अश्व उस वायु के लिए

प्रस्तुत होते हैं। तब सभी यजमानादि सुपुत्रादिप्रापक कर्म यज्ञादि करते हैं ॥ २३ ॥

उ० अथैनं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभत इत्यस्य पशोः 'पीवो अन्ना रयिवृधः' इत्याद्याः षट् याज्यानुवाक्यास्त्रिष्टुभो वायव्याः । तत्र च प्राजापत्यः पशुपुरोडाश इति पठ्यते । तस्य आपो ह यत् द्वे प्राजापत्ये । यान् नियुतः अश्वान् । पीवोअन्नान् पीवः पुष्टमन्नं येषामिति पीवोअन्नान् । रयिं धनं ये वर्धयन्ति ते रयिवृधः । सुमेधाः कल्याणप्रज्ञानो वायुः । श्वेतः वायोर्वर्णवचनम् 'शुक्लो हि वायुः' इति श्रुतिः । सिषक्ति सेचति । नियुतामभिश्रीः नियुतामभ्याश्रयणीयः । अथ यान्वायुः सिषक्ति ते नियुतोऽश्वा वायवेऽर्थाय । समनसः समनस्काः सन्तः वितस्थुः तान् विश्वा विश्वानि । इत् पादपूरणे । नरः मनुष्या ऋत्विग्यजमानाः स्वपत्यानि शोभनानामपत्यानां यानि कर्माणि तानि चक्रुः कुर्वन्ति । एतदुक्तं भवति । वाय्वश्वसंयोगे सति सर्वमिदं यज्ञादि प्रवर्तते इति ॥ २३ ॥

म० अथैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभते इति हुतस्य पशोः पीवोअन्ना रयिवृध इत्याद्याः षट् याज्यानुवाक्याः । द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । 'शुक्लो हि वायुः' इति श्रुतेः । श्वेतो वायुः यान्नियुतोऽश्वान् सिषक्ति सेवते ते नियुतः समनसः सममनस्काः सन्तो वायवेऽर्थाय वितस्थुर्विशेषेण तिष्ठन्ति । कीदृशान्नियुतः । पीवोअन्ना पीवः पुष्टमन्नं येषां तान् । नकारलोपः 'प्रकृत्यान्तःपादम्' (पा० ६ । १ । ११५) इति पीवोअन्नानित्यत्र सन्ध्यभावः । तथा रयिवृधः रयिं धनं वर्धयन्ति तान् । कीदृशः श्वेतः । सुमेधा शोभना मेधा बुद्धिर्यस्य । नियुतामभिश्रीः अश्वानामाश्रयणीयः । एवमश्वयोगे वायुना कृते नरो मनुष्या ऋत्विजः विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव स्वपत्यानि शोभनापत्यप्रापकाणि चक्रुः कर्माणीति शेषः ॥ २३ ॥

रा॒ये नु यं ज॒ज्ञतू रोद॑सी॒मे रा॒ये दे॒वी धि॒षणा॑ धाति दे॒वम् । अध॑ वा॒युं नि॒युत॑: सश्चत॒: स्वा उ॒त श्वे॒तं वसु॑धिती नि॒रे॒के ॥ २४ ॥

[रा॒ये । नु । यम् । ज॒ज्ञतु॒रिति॑ । रोद॑सी॒इति॒रोद॑सी । इ॒मेऽइती॒मे । रा॒ये । दे॒वी । धि॒षणा॑ । धा॒ति॒ । दे॒वम् ॥ अध॑ । वा॒युम् । नि॒युत॒ऽइती॑नि॒ युत॑: । स॒श्चत॒ । स्वाः । उ॒त । श्वे॒तम् । वसु॑धिति॒मिति॒वसु॑ धितिम् । नि॒रे॒के ॥२४॥

धन के लिए जिस वायु को इन द्यावापृथिवी ने उत्पन्न किया है और जिस द्योतमान वायु को वाग् देवी स्वयं धारण करती हैं। जनाकीर्ण मार्ग में उस श्वेत व धनधारक वायु को उसके अपने नियुत अश्व प्राप्त होते हैं ॥ २४ ॥

उ० राये नु । राये धनाय उदकलक्षणाय नु क्षिप्रम् यं वायुं जज्ञतुः जनयामासतुः रोदसी द्यावापृथिव्यौ इमे । अनयोर्द्यावापृथिव्योः संयोगेऽपि सति वायुमन्तरेण जगद्धारणं नोपपद्यत इति जनितवत्यौ द्यावापृथिव्यौ । यं वायुं च राये धनायोदकलक्षणाय । देवी धिषणा धियं बुद्धिं कर्म वा सनोति संभजते इति धिषणा वाक् मध्यस्थाना धाति धारयति । देवं दानादिगुणयुक्तम् । अध अथेत्यर्थः । समनन्तरमेव । तं वायुं नियुतः अश्वाः सश्चतः सरन्तः सेवन्तः स्वाः स्वकीयाः । उत अपिच श्वेतं वायुं वसुधितिं वसुनो धनस्योदकलक्षणस्य धारयितारम् । निरेके जनैराकीर्णप्रदेशेऽवस्थितं वायुम् । नियुतः सश्चतः स्वा इत्यनुवर्तते ॥ २४ ॥

म० इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यं वायुं जज्ञतुः उत्पादयामासतुः नु क्षिप्रम् । किमर्थम् । राये धनायोदकरूपाय । धियं सनोति ददाति धिषणा वाक् देवी देवं वायुं धाति धारयति । शपो लुक् । राये धनाय । रोदस्योः सद्भावेऽपि वायुं विना जगद्धारणाशक्तेर्वायुरुत्पादितः । धिषणेति ह्रस्वमार्षम् । अध अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव उत निश्चितं स्वा नियुतो निजाश्वा वायुं सश्चतः सचन्ते सेवन्ते 'षचू सेवने' पुरुषव्यत्ययः । क । निरेके निर्गतः रेकः रेचनं रेकः शून्यता यस्मात् तादृशे बहुजनाकीर्णे स्थाने । कीदृशं वायुम् । श्वेतं श्वेतवर्णम् । तथा वसुधितिं वसुनो धनस्य धितिर्धारणं यत्र तं धनस्य धारयितारम् ॥ २४ ॥

आपो॑ ह॒ यद्बृ॑ह॒तीर्विश्व॒माय॒न्गर्भ॒न्दधा॑ना ज॒नय॑न्ती॒र॒ग्निम् । ततो॑ दे॒वाना॒ᳪ सम॑वर्त॒तासु॒रेक॒: कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ २५ ॥

आप॑: । ह॒ । यत् । बृ॒ह॒तीः । विश्व॑म् । आय॑न् । गर्भ॑म् । दधा॑नाः । ज॒नय॑न्तीः । अ॒ग्निम् ॥ तत॑: । दे॒वाना॑म् । सम् । अ॒व॒र्त्त॒त । असु॑: । एक॑: ॥२५॥]

महती आपः ने जब इस विश्वप्रपञ्च को गर्भरूप में धारण किया था। गर्भ को धारण करके उन्होंने अपने अन्दर ऊष्मा को उत्पन्न किया था। तब देवों का एकमात्र प्राण वह हिरण्यगर्भ विद्यमान हुआ। उस हिरण्यगर्भ प्रजापति के लिए हम हविरादि से यजन करें ॥ २५ ॥

उ० आपो ह । 'आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवासीत्' इत्येतद्ब्राह्मणं निदानभूतमनयोः कण्डिकयोः । आपः । पुराकल्पद्योतको ह इति निपातः । यत् । बृहतीः बृहत्यः महत्यः । विश्वं सर्वम् आत्मत्वेन । आयन् प्रापुः । गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः । जनयन्तीः जनयिष्यन्त्यः । अग्निम् अग्निरूपं हिरण्यगर्भम् । हिरण्यगर्भवचनो वा अग्निशब्दः । ततः गर्भात्संवत्सरोषितात् देवानां मध्ये समवर्तत

समभवत् असुः प्राणात्मकः एकः देवानां । स हि लिङ्गशरीरः य इत्थंभूतो हिरण्यगर्भः । तस्मै कस्मै प्रजापतये हविषा विधेम हविर्दद्म इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २५ ॥

म० द्वे प्रजापतिदेवत्ये त्रिष्टुभौ हिरण्यगर्भदृष्टे प्रथमा त्र्यधिका । 'आपो ह वा इदमग्रे सलिलमेवास' (११।१। ६।१) इति ब्राह्मणमेतयोः कण्डिकयोर्निदानभूतं बोध्यम् । ह प्रसिद्धौ । यत् यदा पुरा आपो जलानि विश्वमायन् प्रापुः । कीदृश्य आपः । बृहतीः बृहत्यो महत्यः बहुलाः । तथा गर्भं हिरण्यगर्भलक्षणं दधानाः धारयन्त्यः । अतएवाग्निं जनयन्तीः अग्निरूपं हिरण्यगर्भं जनयन्त्यः उत्पादयिष्यन्त्यः । ततो गर्भात्संवत्सरोषितात् देवानामसुः प्राणरूप आत्मा लिङ्गशरीररूपो हिरण्यगर्भः समवर्तत उदपद्यत । कस्मै प्रजापतिरूपाय देवाय हिरण्यगर्भाय हविषा विधेम हविर्दद्मः । विभक्तिव्यत्ययः विधतिर्दानार्थः ॥ २५ ॥

यश्चि॒दापो॑ महि॒ना प॒र्यप॑श्य॒द्दक्षं॒ दधा॑ना ज॒नय॑न्तीर्य॒ज्ञम् । यो दे॒वेष्वधि॑ दे॒व एक॒ आसी॒त्कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ २६ ॥

[यः । चि॒त् । आपः॑ । म॒हि॒ना । प॒र्यप॑श्य॒दिति॑परि॒ऽअप॑श्यत् । दक्ष॑म् । दधा॑नाः । ज॒नय॑न्तीः । य॒ज्ञम् ॥ यः । दे॒वेषु॑ । अधि॑ । दे॒वः । एकः॑ । आसी॑त् ॥२६॥]

जिस अन्तर्यामी परमात्मदेव ने स्वमहिमा से दक्षप्रजापति को अपने गर्भ में धारण करते हुए तथा यज्ञ (=सृष्टि को उत्पन्न करने वाले साध्य पितर आदि) को उत्पन्न करते हुए आदि जलों को सब ओर से देखा जाना था और जो देवों के मध्य एक ही देवता था, उसी परमात्मा के लिए हम हविः से यजन करें ॥ २६ ॥

उ० यश्चित् । योऽपि देवः अन्तर्यामी । आपः अपः इति विभक्तिव्यत्ययः । महिना महाभाग्येन । पर्यपश्यत् परितो दृष्टवान् । दक्षं प्रजापतिं दधानाः जनयन्तीः यज्ञं सृष्टियज्ञं । यश्च देवेष्वपि अधिदेवः एक आसीत् तस्मै कस्मै प्रजापतये हविषा विधेम हविर्दद्म इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ २६ ॥

म० चिदप्यर्थः । यो देवोऽन्तर्यामी महिना महिम्ना आपः । विभक्तिव्यत्ययः । अपः पूर्वोक्ताः पर्यपश्यत् सर्वतो ददर्श । कीदृशीः । दक्षं कुशलं प्रजापतिं दधानाः । यज्ञं जनयन्तीः । यज्ञशब्देन यज्ञकर्त्री प्रजा उच्यते । सृष्टिकर्त्रीरित्यर्थः । यश्च देवेष्वधि अधिकः एको मुख्यो देव आसीत् । तस्मै देवाय हविर्दद्मः ॥ २६ ॥

प्र या॒भि॒र्यासि॑ दा॒श्वास॑ꣳ॒सम॒च्छा॑ नि॒युद्भि॑र्वायवि॒ष्टये॑ दुरो॒णे । नि नो॑ र॒यिꣳ सु॒भोज॑सं युवस्व॒ नि वी॒रं गव्य॒मश्व्यं॑ च॒ राधः॑ ॥ २७ ॥

[प्र । या॒भिः॑ । यासि॑ । दा॒श्वास॑ꣳ॒सम् । अच्छ॑ । नि॒युद्भि॒रिति॑नि॒युत्ऽभिः॑ । वा॒यो॒ऽइति॒वायो । इ॒ष्टये॑ । दु॒रो॒णे ॥ नि । न॒ः । र॒यिम् । सु॒भोज॑स॒मिति॑सु॒ऽभोज॑सम् । यु॒व॒स्व॒ । नि । वी॒रम् । गव्य॑म् । अश्व्य॑म् । च॒ । राधः॑ ॥२७॥]

हे वायो ! तुम अपने जिन नियुत अश्वों के द्वारा हविर्दाता यजमान के यज्ञगृह की ओर यज्ञार्थ जाते हो, वहाँ से आकर हमें भी भोजन, पर्याप्त धन, पुत्र और गो-अश्वधन भी प्रदान करो ॥ २७ ॥

उ० प्रयाहि प्रयासि याभिर्नियुद्भिः । नियुच्छब्द उभयलिङ्गः स्त्रियां पुंसि च । दाश्वांसं यजमानं 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः' । हवींषि दत्तवन्तं यजमानमभि । हे वायो, इष्टये यागाय एषणाय वा । दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं यजमानम् । ताभिर्नियुद्भिरागत्य । नो रयिं सुभोजसं युवस्व । निपूर्वो यौतिर्दानार्थः । नियुवस्व देहि नोऽस्मभ्यं रयिं धनम् । किंभूतम् । सुभोजसम् साधु भुज्यत इति सुभोजाः तं सुभोजसम् । किंच । वीरं पुत्रम् गव्यं च राधः अश्व्यं च राधो धनम् नियुवस्व इति ॥ २७ ॥

म० द्वे वायुदेवत्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठदृष्टे । हे वायो, त्वं याभिर्नियुद्भिरश्वाभिः कृत्वा इष्टये यागाय दुरोणे यज्ञगृहे वर्तमानं दाश्वांसं हविर्दत्तवन्तं यजमानमच्छ अभिमुखं प्रयासि गच्छसि । 'निपातस्य च' (पा० ६।३।१३६) इति संहितायामच्छा इति दीर्घः । 'व्यवहिताश्च' (पा० १।४।८२) इति प्रणयासीत्यस्य व्यवधानम् । ताभिर्नियुद्भिरागत्य नोऽस्मभ्यं रयिं धनं नियुवस्व देहि । नियौतिर्दानार्थः व्यत्ययेन शप्रत्ययः । कीदृशं रयिम् । सुभोजसं सुष्ठु भुज्यत इति सुभोजास्तम् । भुजेरसुन्प्रत्ययः । किंच वीरं पुत्रं गव्यं गोसंबन्धि अश्वमश्वसंबन्धि गोऽश्वरूपं राधः धनं च नियुवस्व ॥ २७ ॥

आ नो॑ नि॒युद्भिः॑ श॒तिनी॑भिरध्व॒रꣳ स॑ह॒स्रिणी॑भि॒रुप॑याहि य॒ज्ञम् । वायो॑ अ॒स्मिन्सव॑ने मादयस्व यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ २८ ॥

[आ । न॒ः । नि॒युद्भि॒रिति॑नि॒युत्ऽभिः॑ । श॒तिनी॑भिः । अ॒ध्व॒रम् । स॒ह॒स्रिणी॑भिः । उप॑ । या॒हि॒ । य॒ज्ञम् ॥ वायो॒ऽइति॒वायो॑ । अ॒स्मिन्न् । सव॑ने । मा॒द॒य॒स्व॒ ॥२८॥]

हे वायो ! तुम अपनी शत-सहस्र घोड़ियों के द्वारा अहिंसक यज्ञ में आओ । हे वायो ! तुम इस तृतीय सवन में तृप्त होओ । हे देवों ! तुम सदा कल्याणों के साथ हमें सुरक्षित रखो ॥ २८ ॥

उ० आ नः । आ उपयाहि नः अस्माकम् अध्वरं यज्ञम् । नियुद्भिः अश्वैः । शतिनीभिः शतानि विद्यन्ते यासु ताः शतिन्यः ताभिः शतिनीभिः सहस्रिणीभिश्च । एतदुक्तं

भवति । बहूनामपि वाहनानां वयं तर्पयितुं क्षमाः । एत्य च हे वायो, अस्मिन्सवने तृतीयसवने मादयस्व तृप्यस्व । इदानीमृत्विजः पादेनाह । यूयं पात पालयत स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नः अस्मान् ॥ २८ ॥

म० हे वायो, नियुद्भिरश्वाभिः नोऽस्माकमध्वरं यज्ञमुपयाहि । कीदृशीभिः । शतिनीभिः सहस्रिणीभिः शतं सहस्रं च संख्या यासां ताभिः वयं बहुवाहनतर्पणे शक्ता इति भावः । एत्य चास्मिन् सवने तृतीये मादयैस्व तृप्यस्व । अथ पादेन ऋत्विज आह । हे ऋत्विजः, स्वस्तिभिः कल्याणैर्यूयं नोऽस्मान् पात रक्षत ॥ २८ ॥

नियुत्वान्वायवागह्ययꣳ शुक्रो अयामि ते ।
गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २९ ॥

[नियुत्वान् । वायोऽइतिवायो । आ । गहि । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ॥ गन्ता । असि । सुन्वतः । गृहम् ॥२९॥]

हे वायो ! नियुत अश्वों से युक्त तुम आओ । यह शुक्र ग्रह तुम्हारे लिए प्रस्तुत है । तुम सदा ही अभिषोता के घर जाते हो ॥ २९ ॥

उ० नियुत्वान्वायो । षड् वायव्या याज्यानुवाक्याः । तत्र वायो शुक्रो इत्यनुष्टुप् । एकया चेति त्रिष्टुप् । गायत्र्योऽन्याश्चतस्रः । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । यतो गन्ता गमनशीलः । तृन्नन्तोयं गन्ता उदात्तः । तद्धर्मा वा तत्साधुकारी वा एते हि तृनोऽर्थाः । असि । सुन्वतः अभिषवं कुर्वतः यजमानस्य गृहान्प्रति । अतो ब्रवीमि । नियुत्वान् नियुद्गुणको भूत्वा हे वायो, आगहि आगच्छ । अयंच शुक्रो ग्रहः अयामि आगच्छत्विति लकारपुरुषव्यत्ययः । ते त्वांप्रति । त्वमेव हि शुक्रादीनां ग्रहाणां स्थानमित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

म० षडृचो वायुदेवत्याः वायव्येष्टकापशुपक्षे वपादीनां याज्यानुवाक्यत्वेन नियुक्ताः । आद्या गायत्री गृत्समददृष्टा । हे वायो, यतः सुन्वतो यजमानस्य गृहं प्रति त्वं गन्ता गमनशीलोऽसि । तृन्नन्त आद्युदात्तत्वात् । अतो नियुत्वानश्ववान्सन् आगहि आगच्छ । शपो लुक् । अयं शुक्रो ग्रहः ते त्वां प्रति अयामि आगच्छतु प्राप्नोतु । लकारपुरुषव्यत्ययः । शुक्रादिग्रहाणां पात्रं त्वमेवेति भावः ॥ २९ ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अग्रं दिविष्टिषु ।
आयाहि सोमपीतये स्पार्हो देव नियुत्वता ॥ ३० ॥

[वायोऽइतिवायो । शुक्रः । अयामि । ते । मध्वः । अग्रम् । दिविष्टिषु ॥ आ । याहि । सोमपीतयऽइतिसोमपीतये । स्पार्हः । देव । नियुत्वता ॥३०॥]

देवयज्ञों में मधुर सोम का भरा हुआ यह शुक्र ग्रह है वायो ! तुम्हारे लिए प्रस्तुत करता हूँ । हे स्पृहणीय देव वायो ! नियुत अश्वों से युक्त तुम सोमपान के लिए यज्ञ में आओ ॥ ३० ॥

उ० वायो शुक्रः । हे वायो, शुक्रो ग्रहः अयामि स्वयमेवागच्छतु ते त्वांप्रति । कथंभूतः । मध्वो अग्रम् रसस्य सारभूतः दिविष्टिषु यज्ञेष्वित्यर्थः । त्वं च आयाहि सोमपीतये सोमपानाय । यतः स्पार्हः स्पृहणीयः हे देवं । नियुत्वता नियुच्छब्दवता मन्त्रेण स्तूयसे ॥ ३० ॥

म० अनुष्टुप् पुरुमीढाजमीढदृष्टा । हे वायो, शुक्रो ग्रहः त्वामयामि आगच्छतु । कीदृशः शुक्रः । दिविष्टिषु मध्वः अग्रं द्यौरिष्यते प्रार्थ्यते याभिस्ता दिविष्टयो यज्ञाः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्युक्तेः मध्वः मधुनो रसस्याग्रं सारभूतः । यज्ञरसेषु शुक्रो ग्रहः सारभूत इत्यर्थः । किंच हे देव वायो, नियुत्वता अश्ववता रथेन आयाहि आगच्छ । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय । कीदृशस्त्वम् । स्पार्हः स्पृहायोग्यः जयमानादिभिः स्पृहणीयः ॥ ३० ॥

वायुरग्रेगा यज्ञप्रीः साकं गन्मनसा यज्ञम् ।
शिवो नियुद्भिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥

[वायुः । अग्रेगाऽइत्यग्रे गाः । यज्ञप्रीरितियज्ञप्रीः । साकम् । गन् । मनसा । यज्ञम् ॥ शिवः । नियुद्भिरितिनियुत्ऽभिः । शिवाभिः ॥३१॥]

अग्रगन्ता, यज्ञ से प्रीणित किया जा सकने वाला तथा कल्याणकारी वायु अपनी कल्याणी नियुत घोड़ियों के द्वारा मन के साथ यज्ञ में आवें ॥ ३१ ॥

उ० वायुरग्रेगाः । वायुः अग्रेगमनशीलः यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयत इति यज्ञप्रीः । साकं गच्छ गच्छति मनसा यज्ञम् । यो ह्यादरेण विस्मित आगच्छति स मनसा सहागतो भवति । कथंभूतः । शिवः शान्तः नियुद्भिः अश्वाभिः शिवाभिरेव ॥ ३१ ॥

म० द्वे गायत्र्यौ । वायुः शिवाभिः कल्याणरूपाभिः नियुद्भिरश्वाभिः कृत्वा मनसा साकं चित्तेन सह सादरं यज्ञं गन् गच्छतु । कीदृशः । अग्रेगाः अग्रे गच्छतीत्यग्रेगाः 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा० ६ । ४ । ४१) इत्याकारः । यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयते तुष्यतीति यज्ञप्रीः । शिवः कल्याणकरः ॥ ३१ ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरागहि ।
नियुत्वान्सोमपीतये ॥ ३२ ॥

[वायोऽइतिवायो । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गहि ॥ नियुत्वान् । सोमपीतयऽइतिसोमपीतये ॥३२॥]

हे वायो ! तुम्हारे जो वे सहस्रसंख्यक रथ हैं, उनसे नियुतवान् होकर सोमरस पीने के लिए आओ ॥ ३२ ॥

उ० वायो ये । हे वायो, ये ते तव । सहस्रिणः सहस्रसंख्याभिर्युक्ताः । रथासः रथा एव रथासः । तेभिः तैः आगहि आगच्छ । नियुत्वान्भूत्वा सोमपीतये सोमपानाय ॥ ३२ ॥

म० हे वायो, ये ते तव सहस्रिणः सहस्रसंख्याका रथासः रथाः तेभिस्तैः रथैः आगहि आगच्छ । किमर्थं । सोमपानाय । कीदृशस्त्वम् । नियुत्वान् अश्वायुक्तः । नियुतो वायोरिति निघण्टूक्तेः ॥ ३२ ॥

एकया च दशभिश्च स्वभूते द्वाभ्यामिष्टये विंशती च । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता च नियुद्भिर्वायविह ता विमुञ्च ॥ ३३ ॥

[एकया । च । दशभिरितिदश भिः । च । स्वभूतऽइतिस्व भूते । द्वाभ्याम् । इष्टये । विंशती । च ॥ तिसृभिरितितिसृ भिः । च । वहसे । त्रिंशता । च । नियुद्भिरितिनियुत् भिः । वायोऽइतिवायो । इह । ता । वि । मुञ्च ॥३३॥]

हे जगत्स्वरूप समृद्धि वाले वायो ! अपनी एक-दो-दश-बीस-तैंतीस प्रभृति घोड़ियों से जिन धन या पात्रों को यज्ञ के लिए लाते हो, उन्हें यहाँ ही छोड़ दो ॥ ३३ ॥

उ० एकया च एकस्यां वायव्यायामृचि पात्राणि विमुच्यन्ते । हे वायो, स्वभूते स्वकीया भूतिर्यस्य जगत्सर्वं स स्वभूतिः । यानि पात्राणि वहसे इष्टये देवयज्यायै । एकया च नियुता दशभिश्च नियुद्भिः द्वाभ्यां च नियुद्भ्याम् । विंशती च । विंशतिशब्दस्य पूर्वसवर्णदीर्घ आदेशः । विंशत्या च नियुद्भिः । तिसृभिश्च त्रिंशता च नियुद्भिरेव । ता तानि पात्राणि इह विमुञ्च ॥ ३३ ॥

म० त्रिष्टुप् अनयर्चा पात्राणि मुच्यन्ते । स्वा निजा भूतिः समृद्धिर्जगद्रूपा यस्य स स्वभूतिः हे स्वभूते, हे वायो, एकया दशभिः द्वाभ्यां विंशती विंशत्या पूर्वसवर्णः । तिसृभिः त्रिंशता च नियुद्भिः अश्वाभिः कृत्वा । इष्टये यज्ञाय त्वं यानि पात्राणि वहसे ता तानि पात्राणि इह यज्ञे विमुञ्च । पञ्च चकाराः समुच्चयार्थाः ॥ ३३ ॥

तव वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत । अवांस्यावृणीमहे ॥ ३४ ॥

[तव । वायोऽइतिवायो । ऋतस्पते । ऋतपतऽइत्यृत पते । त्वष्टुः । जामातः । अद्भुत ॥ अवांसि । आ । वृणीमहे ॥३४॥]

हे जलपते ! हे त्वष्टा के अद्भुत जामातर् ! हम तुम्हारे अन्नों को याचित करते हैं ॥ ३४ ॥

उ० तव वायो । हे वायो, ऋतस्पते सत्यपालक । यज्ञवचन ऋतशब्दः । सत्यपते । त्वष्टुरादित्यस्य जामातः, स ह्यादित्यादप आदाय गर्भयति ततो विप्रुषो जायन्ते अतो वायुर्जामाता त्वष्टुः । अद्भुत अभूतपूर्व । तव संबन्धीनि अवांसि अन्नानि । आवृणीमहे आयाचामः ॥ ३४ ॥

म० गायत्री व्यश्वदृष्टा । हे वायो, हे ऋतसते सत्यस्य पालक, ऋतस्य पतौपरे सुडागमः । हे त्वष्टुर्जामातः, आदित्यादप आदाय वायुर्गर्भयति ततो वृष्टिर्भवतीति वायुरादित्यस्य जामाता । हे अद्भुत आश्चर्यरूप, तवावांसि अन्नानि वयमावृणीमहे प्रार्थयामः ॥ ३४ ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥३५॥

[अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाऽइवेत्यदुग्धाः इव । धेनवः ॥ ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वर्दृशमितिस्वः दृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥३५॥]

हे शूर इन्द्र ! हम तुम्हारी स्तुति करते हैं; जैसे अदुग्धा गाएँ बछड़ों के लिए रंभाती हैं; स्वर्गद्रष्टा तथा इस चराचर जगत् के स्वामी को संस्तुत करते हैं ॥ ३५ ॥

उ० अभि त्वा 'रथन्तरं दक्षिणे पक्षे' इति श्रुतिः । नान्योऽध्वर्योर्गायेदिति यतोऽत एषां साम्नां योनयः पठ्यन्ते । तत्रेन्द्रप्रगाथो रथन्तरस्य योनिः । तत्र प्रथमा बृहती द्वितीया सतोबृहती । अभि त्वा शूर नोनुमः आभिमुख्येन त्वां हे शूर, नोनुमः नमामः । कथमिव । अदुग्धा इव धेनवः । यथा वत्सान्प्रति अदुग्धा धेनवः नमन्ति एवं त्वां प्रति हविर्भिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चाभिमुख्येन नमामः । यद्वा 'णु स्तुतौ' । अयमत्र धातुः शब्दसारूप्यात् । अभिनोनुमः अभिष्टुमः त्वां कृतकृत्याः सन्तः स्तुतस्तोत्राः कृतशस्त्रा उद्यतहविष्काः । कथमिव । अदुग्धा इव धेनवः । यथा अदुग्धा अकृतकृत्या धेनवः वत्समभितुष्टुवुः एवम् । कथंभूतं त्वामभिनोनुमः । ईशानमस्य जगतः जङ्गमस्य । स्वर्दृशम् स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् तं स्वर्दृशम् । यद्वा स्वरादित्यः तद्वत् यो दृश्यते स स्वर्दृक् तं स्वर्दृशम् । ईशानं च हे इन्द्र, तस्थुषः स्थितवतः स्थावरस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

म० बृहतीसतोबृहतीद्वयं प्रगाथं वसिष्ठदृष्टमिन्द्रदेवत्यम्। 'रथन्तरं दक्षिणे पक्षे' इति श्रुतेः। 'नान्योऽध्वर्योर्गायेत्' इत्यध्वर्योर्गानं विहितम्। अतः साम्नां योनय ऋचः पठ्यन्ते। तत्रैन्द्रः प्रगाथो रथन्तरस्य योनिः। हे शूर इन्द्र, वयं त्वा त्वामभिनोनुमः आभिमुख्येनात्यन्तं स्तुमः 'णु स्तुतौ' यङ्लुगन्तम्। तत्र दृष्टान्तः। अदुग्धाः धेनवः इव यथा अदुग्धा गावो वत्सान्स्तुवन्ति। कीदृशं त्वाम्। जगतो जङ्गमस्येशानं प्रभुम्। स्वर्दृशं स्वः पश्यतीति स्वर्दृक् तम्। यद्वा स्वः आदित्य इव दृश्यते स्वर्दृक् तस्थुषः स्थावरस्य ईशानम्। विश्वनियन्तारमित्यर्थः॥ ३५॥

न त्वावाँ२॥ अन्यो दि॒व्यो न न पार्थिवो न जा॒तो न ज॑निष्यते। अ॒श्वा॒यन्तो॑ मघवन्निन्द्र वा॒जिनो॑ ग॒व्यन्त॑स्त्वा हवामहे॥ ३६॥

[न। त्वावा॒निति॒त्वा वा॑न्। अ॒न्यः। दि॒व्यः। न। पार्थिवः। न। जा॒तः। न। ज॒नि॒ष्य॒ते॒॥ अ॒श्वा॒यन्त॒ इत्य॑श्व॒ यन्तः। म॒घ॒व॒न्निति॑मघ॒ व॒न्। इ॒न्द्र॒। वा॒जिनः। ग॒व्यन्तः। त्वा। ह॒वा॒म॒हे॒॥३६॥]

हे इन्द्र! तुम्हारे जैसा अन्य न तो कोई देवलोकवासी है, न पृथ्वीवासी ही है। न कोई अब तक उत्पन्न हुआ है और न होगा ही। हे धनवन् इन्द्र! अश्वों की कामना करते हुए हविरान्न युक्त हम गोकाम तुम्हें आह्वान करते हैं॥ ३६॥

उ० न त्वावान्। येन त्वावान् त्वत्सदृशः अन्यः दिव्यः दिविभवः नच पार्थिवः अस्तीति शेषः। नच जातः नच जनिष्यते उत्पत्स्यति। अतः अश्वायन्तः अश्वान्कामयमानाः हे मघवन् धनवन् इन्द्र, वाजिनः वाजोऽन्नम् तद्येषामस्ति ते वाजिनः हविषा संयुक्ताः सन्तः। गव्यन्तः गाः कामयमानाः। त्वां हवामहे आह्वयामः॥ ३६॥

म० हे मघवन् धनवन्, हे इन्द्र, दिवि भवो दिव्यः पार्थिवः पृथिवीभवश्च त्वावान् त्वत्सदृशोऽन्यो नास्तीति शेषः। न च जातः न जनिष्यते उत्पत्स्यते। त्वत्सदृशोऽस्तीति त्वावान्। सादृश्यार्थे वतुप्प्रत्ययः। अतो वयं त्वा त्वां हवामहे। कीदृशा वयम्। अश्वायन्तः अश्वान् कामयमानाः 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७।४।३७) इति क्यचि आत्वम्। ततः शतृप्रत्ययः। वाजिनोऽन्नवन्तः हविर्युताः। गव्यन्तः गा इच्छन्तीति गव्यन्तः गोकामाः। गवाश्वान्देहीत्यर्थः॥ ३६॥

त्वामिद्धि हवा॑महे सा॒तौ वाज॑स्य का॒रवः। त्वां वृ॒त्रेष्वि॑न्द्र सत्प॑तिं॒ नर॑स्त्वां काष्ठा॒स्वर्व॑तः॥ ३७॥

[त्वाम्। इत्। हि। ह॒वाम॑हे। सा॒तौ। वाज॑स्य। का॒रवः॥ त्वाम्। वृ॒त्रेषु॑। इ॒न्द्र॒। सत्प॑ति॒मिति॒सत् प॑तिम्। नरः। त्वाम्। काष्ठा॑सु। अर्व॑तः॥३७॥]

अन्न के लाभ में हे इन्द्र! हम ऋत्विज तुम्हें ही आह्वान करते हैं। हे इन्द्र! वृत्र=शत्रुओं, जलों के पाने और अश्वों के निमित्त हम यज्ञकर्ता तुम श्रेष्ठ पालक इन्द्र को ही आह्वान करते हैं॥ ३७॥

उ० त्वामित्। बृहतो योनिः देवतादितुल्यम्। इच्छब्द एवार्थे हिर्निरर्थकः। त्वामेव हवामहे आह्वयामः। सातौ वाजस्य सातिर्लाभः। लाभे अन्नस्य विषयभूते। अपिच कारवः कर्तारः स्तोमानां वयम् त्वामेव च वृत्रेषु शत्रुषु हन्तव्येषु हे इन्द्र, सत्पतिं सतां पालयितारम् श्रुतिस्मृतिविहितानुष्ठातारो निषिद्धकर्मपरित्यागिनः सन्तः सत्पतिम्। नरः मनुष्याः आह्वयन्ति। त्वामेव काष्ठासु जेतव्यासु अर्वतः अश्ववतः रथिनो वा आह्वयन्ति। नहि त्वदृते पुरुषाणां किंचित्सिध्यतीत्यभिप्रायः॥ ३७॥

म० ऋग्द्वयमैन्द्रः प्रगाथः शम्युदृष्टः बृहत्साम्नो योनिः अध्वर्योर्गानस्योक्तेः। आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती 'बृहदुत्तरे पक्षे' इति श्रुतेः। हे इन्द्र, कारवः कर्तारः यज्ञानाम् नरः ऋत्विजो वयं त्वामेव हवामहे आह्वयामः। इत् एवार्थे हि निश्चये। किंनिमित्तम्। वाजस्यान्नस्य सातौ लाभनिमित्तम्। वृत्रेषु शत्रुषु शत्रुघातनिमित्तम्। काष्ठासु दिक्षु दिग्विजयनिमित्तम्। कीदृशं त्वाम्। सत्पतिं सतां पालयितारम्। श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररता निषिद्धत्यागिनः सन्तः कथ्यन्ते। तथा अर्वतः अश्वप्राप्तिनिमित्तं च। विभक्तिव्यत्ययः। त्वांशब्दावृत्तिरादरार्था॥ ३७॥

स त्वं न॑श्चित्र वज्रहस्त धृष्णु॒या म॒हः स्त॑वा॒नो अ॑द्रिवः। गामश्व॑ꣳ र॒थ्यमिन्द्र॒ संकि॑र स॒त्रा वाजं॒ न जि॒ग्युषे॑॥ ३८॥

[सः। त्वम्। नः। चि॒त्र॒। व॒ज्र॒ह॒स्तेति॑वज्र हस्त। धृ॒ष्णु॒येति॑धृ॒ष्णु॒ या। म॒हः। स्त॒वा॒नः। अ॒द्रि॒व॒ इत्य॑द्रि वः॥ गाम्। अश्व॑म्। र॒थ्य॒म्। इ॒न्द्र॒। सम्। कि॒र॒। स॒त्रा। वाज॑म्। न। जि॒ग्युषे॑॥३८॥]

हे विचित्र-वज्रहस्त! हे वज्रिन् इन्द्र! अपने तेज के द्वारा स्तूयमान तुम गाय और रथवहनसमर्थ अश्व प्रदान करो। जैसे जयशील अश्व को अन्न देते हैं॥ ३८॥

उ० स त्वम्। सः त्वं नः अस्मभ्यम् हे चित्र चायनीय, हे वज्रहस्त, धृष्णुया प्रसहनेन महः महस्त्वेन च स्तवानः स्तूयमान इति विकरणव्यत्ययः। हे अद्रिवः अद्रिवन्, अद्रिसारमयं वज्रं तदस्यास्तीति संबोध्यते अद्रिव इति। गाम् अश्वं च रथ्यं रथे साधुम् हे इन्द्र, संकिर।

संकिरतिर्दानातिशये । अनेकदेशप्रकीर्णं देहि । कथमिव । सत्रा वाजं न जिग्युषे । नकार उपमार्थीयः । यथा जिग्युषे विजितवते । अश्वाय हस्तिने वा । सत्रा त्राणसहितम् वाजं यवसम् । सस्नेहमपरिमितं संकिरेयुर्दद्युः एवमस्मभ्यं देहि ॥ ३८ ॥

म० हे चित्र आश्चर्यकारिन्, हे वज्रहस्त, वज्रं हस्ते यस्य, हे अद्रिवः अद्रयोऽजेयत्वेन सन्तीत्यद्रिवान् तत्संबुद्धिः 'मतुवसोः' (पा० ८ । ३ । १) इति रुत्वम् । हे इन्द्र, स त्वं नोऽस्मभ्यं गामश्वं च संकिर देहि । संपूर्वः किरतिर्दानार्थः । कीदृशमश्वम् । रथ्यं रथे साधुं रथवहनसमर्थम् । कीदृशस्त्वम् । धृष्णुया प्रागल्भ्येन महः महसा तेजसा च स्तवानः स्तूयमानः । धृषेः क्नुः ततो विभक्तेर्यादेशः । धृष्णुना धृष्णुत्वेन भावप्रधानो निर्देशः । महः विभक्तिलोपः । स्तवान इत्यत्र विकरणव्यत्ययः । कथमिव । वाजंन वाजमिव । न इवार्थे । यथा जिग्युषे जितवतेऽश्वाय हस्तिने वा यथा सत्रा त्राणं त्रा रक्षणम् तत्सहितं वाजमन्नं यवं यथा ददति तथास्मभ्यं देहि ॥३८॥

कया॑ नश्चि॒त्र आ भु॑वदू॒ती स॒दावृ॑धः॒ सखा॑ ।
कया॒ शचि॑ष्ठया वृ॒ता ॥ ३९ ॥

[कया॑ । नः॒ । चि॒त्रः । आ । भु॒व॒त् । ऊ॒ती । स॒दावृ॑ध॒ऽइति॑स॒दा वृ॒धः॒ । सखा॑ ॥ कया॑ । शचि॑ष्ठया । वृ॒ता ॥३९॥]

विचित्र व सदा वर्धनशील इन्द्र किस स्तुति के द्वारा आवृत होकर और किस अभिषवादि क्रिया के द्वारा हमारा मित्र होगा ? ॥ ३९ ॥

उ० कया नः । वामदेव्यस्य योनिः तिस्र ऐन्द्यो गायत्र्यः अन्त्यपादो निचृत् । कया नश्चित्र आभुवदूती कया पुनः ऊती ऊत्या केन पुनरवनेन तर्पणेन । नः अस्माकम् चित्रः चायनीयः इन्द्रः । आभुवत् भूयात् । आकारो वृतासह संबध्यते । सदावृधः सदाकालं वर्धयिता । सखा च कया च नाम शचिष्ठया । शचीति कर्मनाम मतुब्लोपः । अतिशयेन कर्मवत्या अवृता कर्मणा सदावृधः सखा भूयादिति वर्तते ॥ ३९ ॥

म० तिस्रो गायत्र्य इन्द्रदेवत्या वामदेवदृष्टाः वामदेव्यसाम्नो योनिः 'वामदेव्यमात्मन्' इति श्रुतेः अन्त्या पादनिचृत् सप्ताक्षरत्रिपादा । पूर्वर्चः इन्द्रपदमनुषञ्जनीयम् । इन्द्रः कया ऊती ऊत्या अवनेन तर्पणेन प्रीणनेन वा नोऽस्माकं सखा सहायः आभुवत् आभिमुख्येन भवति । तथा वृता वर्तत इति वृत् तया वृता वर्णमानया शचिष्ठया अतिशयेन शची शचिष्ठा तया अतिशयवत्या यागक्रिययास्माकं सखा भवति । शचीति कर्मनाम तत इष्ठन्प्रत्ययः । कीदृश इन्द्रः । चित्रः विचित्रः पूज्यो वा । सदावृधः सदा वर्धत इति सदावृधः 'इगुपध–' (पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः । सदा वर्धमानः । ऊती तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इति पूर्वसवर्णः । अभुवत् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इति तिप इलोपः शपश्छान्दसे ङित्त्वे धातोरुवङादेशः ॥ ३९ ॥

कस्त्वा॑ स॒त्यो मदा॑नां॒ मंहि॑ष्ठो मत्स॒दन्ध॑सः ।
दृ॒ढा चि॑दा॒रुजे॒ वसु॑ ॥ ४० ॥

[कः । त्वा॒ । स॒त्यः । मदा॑नाम् । मंहि॑ष्ठः । म॒त्स॒त् । अन्ध॑सः ॥ दृ॒ढा । चि॒त् । आ॒रुज॒ऽइत्या॑ रु॒जे । वसु॑ ॥४०॥]

हे इन्द्र ! मदों में अत्यन्त मदकारी कौन-सा हविरान्न मदमस्त बनाता है कि जिसके मद में तुम दृढ भी छिपे गो धनादि को फोड़ निकालते हो ॥ ४० ॥

उ० कस्त्वा को नाम त्वाम् मत्सत् सादयति । सत्यः अवितथः । मदानां मध्ये मंहिष्ठ अतिशयेन मदजनकः । अन्धसः सोमस्य स्वभूतोंऽशः । येन मत्तः सन् त्वम् । दृढा चित् दृढान्यप्यसुरवृन्दानि । आरुजे आरुजसि चूर्णयसि वसु च ददासीति शेषः । यद्वा दृढान्यपि सुवर्णप्रभृतीनि चिरकालस्थायीनि वसूनि आरुजसि चूर्णयसि दानाय ॥४०॥

म० हे इन्द्र, अन्धसोऽन्नस्य सोमरूपस्य कः अंशः त्वा त्वां मत्सत् मादयति मत्तं करोति 'मदी हर्षे' 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्यडागमः 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) सिप्प्रत्ययः तिप इलोपः । कीदृशः । मदानां मंहिष्ठः मदयन्ति तानि मदानि पचाद्यच् मदजनकानि हवींषि तेषां मध्ये मंहिष्ठः श्रेष्ठः अत्यन्तमदजनकः 'मंहि कान्तौ' चुरादिः मंहयति द्योतते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः । यद्वा 'महि वृद्धौ' भ्वादिः । मंहते वर्धते मंही अत्यन्तं मंही मंहिष्ठः । येनांशेन मत्तः सन् दृढचित् दृढान्यपि वसु वसूनि धनानि कनकादीनि त्वमारुजे 'रुजो भङ्गे' पुरुषपदव्यत्ययः । आरुजसि चूर्णयसि दातुं भनक्षि । भङ्क्त्वा भङ्क्त्वा ददासीत्यर्थः ॥४०॥

अ॒भी षु णः॒ सखी॑नामवि॒ता ज॑रितॄ॒णाम् । श॒तं भ॑वास्यू॒तये॑ ॥ ४१ ॥

[अ॒भि । सु । नः॒ । सखी॑नाम् । अ॒वि॒ता । ज॒रि॒तॄ॒णाम् ॥ श॒तम् । भ॒वा॒सि॒ । ऊ॒तये॑ ॥४१॥]

हे इन्द्र ! तुम हमारे अपने मित्र स्तोताओं के रक्षक होओ । रक्षा के लिए तुम सौ-सौ रूप धारण करते हो ॥ ४१ ॥

उ० अभी षु णः आभिमुख्येन सुष्ठु च नः अस्माकं सखीनाम् अविता पालयिता । जरितॄणां स्तोतॄणां च अस्माकं

पालयिता । किंच । शतं भवासि शतधा भवसि । हे इन्द्र, ऊतये अवनाय रक्षणाय । प्रकृतत्वादस्माकमेव सखीनां जरितॄणां च ॥ ४१ ॥

म० हे इन्द्र, त्वमूतयेऽवनाय पालनाय सु सुष्ठु सम्यक् अभि आभिमुख्येन शतं भवासि भवसि । आडागमः । शतशब्दो बहुवाची । बहुरूपो भवसि । पालनाय नानारूपाणि दधासीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । सखीनां मित्राणां जरितॄणां स्तोतॄणां नोऽस्माकमृत्विजामविता पालयिता । संहितायाममीत्यस्य दीर्घः । 'सुञः' (पा० ८ । ३ । १०७) सुशब्दस्य षत्वम् । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' (पा० ८ । ४ । २७) इति षुशब्दात् परस्य नः इत्यस्य णत्वम् ॥ ४१ ॥

य॒ज्ञा य॑ज्ञा वो अ॒ग्नये॑ गि॒रा गि॑रा च॒ दक्ष॑से । प्रप्र॑ व॒यम॒मृतं॑ जा॒तवे॑दसं प्रि॒यं मि॒त्रं न श॑ꣳसिषम् ॥ ४२ ॥

[य॒ज्ञाय॑ज्ञ॒ इति॒ यज्ञा॑ य॑ज्ञा । वः॒ । अ॒ग्नये॑ । गि॒रागि॒रेति॑ गि॒रा गि॑रा । च॒ । दक्ष॑से ॥ प्रप्रेति॒ प्र प्र । व॒यम् । अ॒मृत॑म् । जा॒तवे॑द॒स॒मिति॑ जा॒त वे॑दसम् । प्रि॒यम् । मि॒त्रम् । न । श॒ꣳसि॒ष॒म् ॥४२॥]

हे अग्ने ! यज्ञ-यज्ञ में स्तुति-स्तुति के द्वारा कुशल या बलवान्, अमरणधर्मा तथा जातप्रज्ञ को संस्तुत करता हूँ; जैसे प्रियमित्र की संस्तुति की जाती है ॥ ४२ ॥

उ० यज्ञा यज्ञा वः आग्नेयस्त्र्यचः । तत्र द्वे बृहत्यौ तृतीया सतोबृहती । यज्ञायज्ञस्य साम्नो योनिः । यज्ञेयज्ञे इति सप्तम्येकवचनस्य आ आदेशः वीप्सायाम् । वः इति यजमानविषयं युष्मदर्थम् । अग्नये अग्निमिति विभक्तिव्यत्ययः वाक्यसंबन्धात् । गिरा गिरा च । तया तया च गिरा वाचा स्तुतिलक्षणया दक्षसे । दक्षसमिति सन्नतिः । दक्षवन्तमुत्साहवन्तम् । अग्निविशेषणं चैतत् । प्र प्रः 'प्रसमुपोदः पादपूरणम्' इत्यभ्यासः । शंसिषेत्याख्यातेन संबन्धः । प्रशंसिषं वयम् अहमिति वचनव्यत्ययः । अमृतममरणधर्माणम् । जातवेदसं जातप्रज्ञानम् । प्रियं मित्रं न मित्रमेव । अथ वाक्यार्थवशा सदानुपूर्वी । अहं यज्ञे यज्ञे वः युष्मदर्थे अग्निं दक्षवन्तं तयातया च स्तुत्या प्रशंसिषम् अमृतं जातवेदसं प्रियं मित्रमिव ॥ ४२ ॥

म० तृचः प्रगाथः आग्नेयः शंयुदृष्टः यज्ञायज्ञियस्य साम्नो योनिः । 'यज्ञायज्ञियं पुच्छम्' इति श्रुतेः । द्वे बृहत्यौ । तृतीया सतोबृहती । यज्ञायज्ञ वीप्सायां द्वित्वम् । सप्तम्येकवचनस्याकारः । व इति द्वितीयाबहुवचनमेकवचनार्थे यजमानविषयं वा । अग्नये चतुर्थ्येकवचनं द्वितीयैकवचनार्थे । गिरागिरा वीप्सायां द्वित्वम् । चः पादपूरणः । दक्षसे । चतुर्थी द्वितीयार्थे । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा० ८ । १ । ६) इति द्वित्वम् । तस्य च शंसिषमिति क्रियया संबन्धः । वयमिति प्रथमाबहुवचनमेकवचनार्थे । तथा चैवं योजना । यज्ञेयज्ञेऽनेकयज्ञेषु गिरागिराऽन्ययान्यया स्तुत्या वः त्वाम् । यद्वा वो युष्माकमर्थे अग्निं प्रशंसिषं स्तौमि । 'शंस स्तुतौ' लुङ् अडभाव आर्षः । कीदृशमग्निं । दक्षसम् दक्षतेरुत्साहार्थस्य धातोरसुन्प्रत्ययः । दक्षते उत्सहते दक्षाः तम् उत्साहिनम् । यद्वा दक्ष इति बलनाम अन्तर्नीतमत्वर्थं द्रष्टव्यम् । दक्षसं बलवन्तम् । अमृतममरणधर्माणम् । जातवेदसम् जातं वेदो ज्ञानं धनं वा यस्मात्तम् । प्रियं प्रीतिजनकम् । नशब्द उपरिष्टादुपचारादुपमार्थीयः । मित्रं न मित्रमिव यथा कश्चित्प्रियं मित्रं स्तौति तद्वदग्निं स्तुमह इत्याशास्महे ॥ ४२ ॥

पा॒हि नो॑ अग्न॒ एक॑या पा॒ह्यु॑त द्वि॒तीय॑या । पा॒हि गी॒र्भिस्ति॒सृभि॑रूर्जां पते पा॒हि च॑त॒सृभि॑र्वसो ॥४३॥

[पा॒हि । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । एक॑या । उ॒त । द्वि॒तीय॑या ॥ गी॒र्भिरि॒ति॑ गीः॒ भिः॒ । ति॒सृभि॒रि॒ति॑ ति॒सृ भिः॑ । ऊ॒र्जा॒म् । प॒ते॒ । च॒त॒सृभि॒रि॒ति॑ च॒त॒सृ भिः॑ । व॒सो॒ इ॒ति॑ व॒सो ॥४३॥]

हे अन्नों के स्वामिन् वासयितर् अग्ने ! एक-दो-तीन-चार स्तुतियों से संस्तुत होकर तुम हमें पालो या बचाओ ॥ ४३ ॥

उ० पाहि नः गोपाय नः अस्मान् । हे अग्ने, एकया गिरा ऋग्लक्षणया । पाह्युत गोपाय च । द्वितीयया द्वाभ्यां गीर्भ्यामृग्यजुर्लक्षणाभ्याम् । पाहि च गीर्भिः तिसृभिः स्तुतिभिः । हे ऊर्जामन्नानां पते, पाहि च चतसृभिः गीर्भिः । ऋगाद्यास्तिस्रः गद्यपद्यकाव्यलक्षणा चतुर्थी गीः । हे वसो वासयितः ॥ ४३ ॥

म० गर्गदृष्टा । हे अग्ने, हे ऊर्जां पते अन्नानां पालक, हे वसो वासयितः, यद्वा लुप्तमत्वर्थं द्रष्टव्यम् । हे वसो वसुमन् धनवन्, एकया गिरा इति पदस्यानुषङ्गः एकया गिरा ऋग्लक्षणया तृतीयानिर्देशात् स्तुतः सन्निति वाक्यशेषः । नोऽस्मान् पाहि रक्ष । उत अपिच द्वितीयया यजुर्लक्षणया स्तुतः सन् पाहि । तिसृभिर्गीर्भिः ऋग्यजुःसामलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । चतसृभिः ऋग्यजुःसामनिगदलक्षणाभिः स्तुतो नः पाहि । गद्यपद्यकाव्यादिरूपा चतुर्थी गीः ॥ ४३ ॥

ऊ॒र्जो नपा॑त॒ꣳ स हि॒नाऽयम॑स्म॒युर्दाशे॑म ह॒व्यदा॑तये । भुव॒द्वाजे॑ष्ववि॒ता भुव॑द्वृ॒ध उ॒त त्रा॒ता त॒नूना॑म् ॥ ४४ ॥

[ऊ॒र्जः॒ । नपा॑तम् । सः॒ । हि॒न । अ॒यम् । अ॒स्म॒युरित्य॑स्म॒ युः॒ । दाशे॑म । ह॒व्यदा॑तय॒ इति॑ ह॒व्य दा॑तये ॥ भुव॑त् । वाजे॑षु । अ॒वि॒ता । भुव॑त् । वृ॒धे । उ॒त । त्रा॒ता । त॒नूना॑म् ॥४४॥]

हे अध्वर्यो! जल के नाती अग्नि को तर्पित करो। वह हमारी हविः की कामना कर रहा है। देवों को हविः प्रदान करने के लिए हम इस अग्नि को ही संकल्पित करते हैं। अन्नों के युद्धों में वह हमारा रक्षक होवे। वह हमारी वृद्धि के लिए होवे और वही हमारे शरीरों या पुत्रों का रक्षक भी होवे॥ ४४॥

उ० ऊर्जो नपातम्। स त्वं हे अध्वर्यो, ऊर्जो नपातम् ऊर्जशब्देनाप उच्यन्ते। ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्य एष जायते इत्यपां पौत्रोऽग्निः। तम्। हिन तर्पय। अयम् अस्मयुः। अयं हि अग्निः अस्मान्कामयते। अतो वयं च। दाशेम संकल्पं कुर्याम। हव्यदातये हविषो दानाय। भुवद्वाजेष्वविता यतोऽयम् वाजेष्वन्नेषु विषयभूतेषु अविता गोप्ता। भुवत् भवति। भुवद्वृधे वर्धनाय च भवति। उत अपिच। त्राता तनूनां शरीराणाम्। बहुवचनोपदेशाद्भार्यादिशरीरग्रहणम्। यत एवम् अतः ऊर्जो नपातं हिन इति संबन्धः। एवमदूरविप्रकर्षेण विषममन्त्रा व्याख्येयाः॥ ४४॥

म० यजमानोऽध्वर्युं प्रार्थयते। हे अध्वर्यो, ऊर्जो नपातमपां पौत्रमग्निं स त्वं हिन हिनु तर्पय 'हि गतौ वृद्धौ च' स्वादिः लोट् उलोपश्छान्दसः। उर्क्शब्देनाप उच्यन्ते। अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रोऽग्निः। यतोऽयमग्निरस्मयुः अस्मानिच्छति अस्मयुः 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३।२।१७०) इत्युप्रत्ययः। अतो हव्यदातये हविषो दानाय दाशेम संकल्पयामः। 'दाशृ दाने' अत्र संकल्पार्थः। यतोऽयं वाजेष्वन्नेषु अविता रक्षिता भुवत् भवति। वृधे वृद्धौ च भुवत् भवति। उतापिच तनूनां शरीराणां त्राता रक्षिता भवति। बहुवचनं भार्यादिशरीररक्षार्थमुपात्तम्। अग्निरन्नतनुरक्षिता वर्धयितास्मान् कामयतेऽतो हविर्दानाय तं संकल्पयामः॥ ४४॥

संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि। उषसस्ते कल्पन्तामहोरात्रास्ते कल्पन्तामर्धमासास्ते कल्पन्तां मासास्ते कल्पन्तामृतवस्ते कल्पन्ताᳬं संवत्सरस्ते कल्पताम्। प्रेत्या एत्यै संचाञ्च प्र च सारय। सुपर्णचिदसि तया देवतयाङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीद॥ ४५॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

[सँवत्सरः। असि। परिवत्सरऽइतिपरि वत्सरः। इदावत्सरः। इद्वत्सरऽइतीत् वत्सरः। वत्सरः॥ उषसः। ते। कल्पन्ताम्। अहोरात्राः। अर्द्धमासाऽइत्यर्द्धमासाः। मासाः। ऋतवः। सँवत्सरः। ते। कल्पताम्॥ प्रेत्याऽइतिप्रइत्यै। एत्याऽइत्याइत्यै। सम्। च। अञ्च। प्र। च। सारय। सुपर्णचिदितिसुपर्णचित्। ध्रुवः। सीद॥४५॥]

इतिवाजसनेयसंहितापदपाठे सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

हे अग्ने! तुम संवत्सर हो, तुम परिवत्सर हो, तुम इदावत्सर हो, तुम इद्वत्सर हो और तुम्हीं वत्सर हो। उषाएँ तुम्हारे अवयव-कल्पित हों। दिन-रात्रि तुम्हारे कालावयव-कल्पित हों। अर्धमास-मास तुम्हें अवयवीभाव से कल्पित करें। ऋतुएँ तुम्हें कल्पित करें। संवत्सर तुम्हें कल्पित करे। मरने के लिए और जन्म लेने के लिए तुम संकोच-विस्तार को करो और स्वयं प्रसरित करो। हे अग्ने! तुम सुपर्णचिति हो। उस सुपर्ण (=सूर्य) देवता के द्वारा अनुज्ञात होकर तुम अंगिरा के यज्ञ के समान हमारे भी यज्ञ में स्थिरभाव से स्थित होओ॥ ४५॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

उ० संवत्सरोऽसि। संचितोऽग्निरनेन वपुषा अभिस्तूयते। 'पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम्' इति यदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे तदिहोच्यते। हे अग्ने, यस्त्वं संवत्सरोऽसि। सर्वस्य सारितासि। नच त्वामन्यः सारयति। यश्च त्वं परिवत्सरोऽसि यश्च इदावत्सरोऽसि। इदा इदानीमिति समानार्थौ। यश्च इद्वत्सरोऽसि इदिति निपातः। यश्च वत्सरोऽसि निर्विशेषेण तस्य ते भवतः उषसः कल्पन्तां क्लृप्ता भवन्त्ववयवत्वेन। एवम् अहोरात्रा अर्धमासा मासा ऋतवश्च संवत्सरश्च कल्पताम्। त्वं च प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगमनाय संचाञ्च प्रसारय च। समं च प्रसारय च। स्वेच्छया संकोचविकाशधर्मा भवेत्यभिप्रायः। सुवर्णचिदसीत्याकृतिवचनम्। तया देवतया वाचा सहितः। अङ्गिरस्वत् प्राण इव। ध्रुवः शाश्वतिकः। सीद अवस्थानं कुरु। अभि त्वा शूर नोनुम इत्यादिपरमेष्ठ्यपश्यत्॥ ४५॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥

म० अग्निदेवत्यं यजुः। अत्र यजुषि नवनवत्यक्षराणि एको व्यूहः। ततः शताक्षराभिकृतिश्छन्दः। चित्याग्नेरभिमर्शने विनियोगः। 'पञ्चसंवत्सरमयं युगाध्यक्षं प्रजापतिम्' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तमिहोच्यते। हे अग्ने, त्वं संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि

इद्वावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि निर्विशेषणः पञ्चसंवत्सरात्मकयुगरूपोऽसीत्यर्थः । 'युगं भवेद्वत्सरपञ्चकेन' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः । तस्य ते तव उषसः प्रातःकालादयः कालविशेषाः सङ्गवमध्याह्नादयः अहोरात्राः दिवसनिशाः अर्धमासाः पक्षाः मासाश्चैत्रादयः ऋतवो वसन्तादयः कल्पन्तामवयवत्वेन क्लृप्ता भवन्तु । संवत्सरश्च उपलक्षणम् । संवत्सरादयः पञ्चापि कल्पन्ताम् । क्रियावृत्तिरादरार्थो । किंच प्रेत्यै प्रगमनाय एत्यै आगमनाय च समञ्च संकुच प्रसारय च । स्वेच्छया संकोचविकासौ कुर्विति भावः । किंच सुपर्णाकारेण चितत्वात्सुपर्णचिदिति । तया देवतया वाचा सहितः सन् अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव प्राणा इव ध्रुवः स्थिरः सीद तिष्ठ ॥ ४५ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
सप्तविंशोऽयमध्याय आग्निको विरतोऽधुना ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

होता यक्षत्समिधेन्द्रमिडस्पदे नाभा पृथिव्या अधि । दिवो वर्ष्मन्त्समिध्यत ओजिष्ठश्चर्षणीसहां वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ १ ॥

[इन्द्रम् । इडः । पदे । नाभा । पृथिव्याः । अधि ॥ दिवः । वर्ष्मन् । सम् । इन्ध्यते । ओजिष्ठः । चर्षणीसहाम् । चर्षणिमहामिति चर्षणि महाम् । वेतु ॥१॥]

पृथ्वी के स्थान वेदि पर होता इन्द्र को अग्निभाव से समिधा से यजन करे। अन्तरिक्ष की नाभि में और द्युलोक के उत्तम स्थान में भी विद्युत्-सूर्य रूपों में इन्द्र यजन किया जाता है। प्रजाओं को अभिभूत करने वालों में वह अत्यन्त ओजस्वी इन्द्र घृत पिये। हे मनुष्य होतर्! तुम भी यजन करो ॥ १ ॥

उ० होता यक्षत्समिधेन्द्रम् । सौत्रामण्यामैन्द्रस्य पशोः प्रयाजप्रैषाः एकादश ऐन्द्रानेके प्रथमस्येत्यैन्द्राः । आप्रीदेवतास्तु इन्द्रस्यैव विभूतय इति । होता यक्षत् दैव्यो होता यजतु । समिधा इध्मकाष्ठेन हविर्भूतेन । समिधा वा सहितम् इन्द्रम् । य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते । प्रथमं तावत् इडस्पदे पृथिव्या यजनाय प्रदेशे समिध्यते अग्न्यात्मना । द्वितीयं विद्युदात्मना समिध्यते । नाभौ पृथिव्या अधि । पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । नाभिभूते अन्तरिक्षप्रदेशे अध उपरि ततः तृतीयमादित्यात्मना दिवः द्युलोकस्य वर्ष्मन् वर्षिष्ठे प्रदेशे समिध्यते एवं त्रिस्थान इन्द्रः स्तूयते । यश्च ओजिष्ठः अतिशयेन बली । केषां मध्ये । चर्षणीसहाम् चर्षणयो मनुष्याः तान् ये सहन्ते अभिभवन्ति ते चर्षणीसहः देवाः तेषां चर्षणीसहां देवानां मध्ये । स चेज्यमानो वेतु पिबतु स्वमंशमाज्यस्या । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ १ ॥

म० इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः । अयमध्यायः सौत्रामणिसंबन्धी सौत्रामण्यङ्गभूतयोरैन्द्रवायोधसयोरावन्तपश्वोः प्रयाजानुयाजप्रैषरूपः । ततश्च प्रजापत्यश्विसरस्वत्योऽध्यायस्य ऋषयः । आद्येऽनुवाके एकादशैन्द्रपशोः संबन्धिन अप्रीदेवताः समित्तनूनपादित्यादिदेवताकाः प्रयाजानां प्रैषाः होता यक्षत्समिधेन्द्रमित्यादयो होता यक्षदिन्द्रमित्यन्ताः [११ क०] । अथ मन्त्रार्थः । आर्षी त्रिष्टुप् । दैव्यो होता । समिधा समित्काष्ठेन हविर्भूतेन समिधाप्रीदेवतया सहितं वा इन्द्रं यक्षत् यजतु । य इन्द्रः त्रिषु स्थानेषु समिध्यते दीप्यते । प्रथमम् इडः पृथिव्याः पदे यजनीये प्रदेशे अग्न्यात्मना समिध्यते । द्वितीयम् पृथिव्याः नाभौ पृथिवीशब्देनान्तरिक्षम् अन्तरिक्षस्य मध्ये विद्युदात्मना समिध्यते अधि उपरि । तृतीयम् दिवो वर्ष्मन् स्वर्गस्य वर्ष्मणि वर्षिष्ठे प्रदेशे आदित्यात्मना समिध्यते । कीदृशः । चर्षणीसहामोजिष्ठः चर्षण्यो मनुष्यास्तान्सहन्तेऽभिभवन्ति चर्षणीसहो मनुष्याभिभावुकास्तेषां मध्ये ओजस्वितमः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः इष्ठनि परे 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इति विनो लुकि टिलोपे ओजिष्ठ इति रूपम् । संहितायां चर्षणिशब्दस्य दीर्घः । एवंविध इन्द्रः आज्यस्य वेतु घृतं पिबतु । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ १ ॥

होता यक्षत्तनूनपातमूतिभिर्जेतारमपराजितम् । इन्द्रं देवꣳ स्वर्विदं पथिभिर्मधुमत्तमैर्नराशꣳसेन तेजसा वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २ ॥

[तनूनपातमितितनू नपातम् । ऊतिभिरित्यूतिभिः । जेतारम् । अपराजितमित्यपरा जितम् ॥ इन्द्रम् । देवम् । स्वर्विदमितिस्वः विदम् । पथिभिरितिपथि भिः । मधुमत्तमैरितिमधुमत्तमैः । नराशꣳसेन । तेजसा ॥२॥]

जेता, अपराजित और स्वर्गवेत्ता इन्द्र व तनूनपात अग्नि का यजन होता रक्षाओं तथा अत्यन्त मधुर हवियों से करे। तेजस्वी नराशंस अग्नि के साथ इन्द्र घृत को पिये। हे होतर्! यजन करो ॥ २ ॥

उ० होता यक्षत्तनूनपातम् आप्रीदेवताभिप्रायमिन्द्राभिप्रायं वा । स हि मरीचेः पौत्रः । दैव्यो होता यजतु तनूनपातमिन्द्रम् ऊतिभिरवनैः सहितम् जेतारम् अयज्वनाम् अपराजितम् इन्द्रं । देवं दानादिगुणयुक्तम् । स्वर्विदम् स्वर्गं वेत्ति जानाति स्वर्गे वा विद्यते इति स्वर्वित् तं स्वर्विदम् । केन यजतु । पथिभिर्मधुमत्तमैः । पथिशब्देनात्र

हवींष्युच्यन्ते । तैर्हि स्वर्गं लोकं प्रति पतन्ति यजमानाः । हविर्भिः मधुमत्तमैरतिशयेन रससंयुक्तैः । कथंभूतमिन्द्रम् । नराशंसेन यज्ञेन सहितम् । तत्र तनूनपान्नराशंसावेकस्मिन्प्रयाजे पठितावत उभयवानयं प्रयाजः । तेजसा च सहितमिन्द्रं यजतु । स चेज्यमानो वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २ ॥

म० अतिजगती । नराशंसेन देवेन युतं तनूनपातमिन्द्रं च देवं होता यजतु । कैः । पथिभिः । पतन्ति गच्छन्ति स्वर्गं यजमाना यैस्ते पन्थानो हवींषि तैः । कीदृशैः । ऊतिभिः अवन्ति तर्पयन्ति ते ऊतयस्तैः 'ऊतियूति–' (पा० ३ । ३ ९७) इत्यादिना कर्तरि निपातः । तथा मधुमत्तमैः मधुर्मधुरस्वादोऽस्ति येषु ते मधुमन्तः अत्यन्तं मधुमन्तो मधुमत्तमाः तैः । कीदृशमिन्द्रम् । जेतारं शत्रूणाम् । अपराजितं केनापि न पराभूतम् । स्वर्विदं स्वः स्वर्गं वेत्ति स्वीयं जानाति स्वर्वित् । यद्वा स्वः स्वर्गे विद्यते स्वर्वित्तम् 'विद सत्तायाम्' । कीदृशेन नराशंसेन । तेजसा तेजस्विना । एवं देवद्वययुत इन्द्रः आज्यस्य वेतु । शेषं पूर्ववत् । अत्र तनूनपान्नराशंसावेकत्र प्रयाजे पठितावित्युभयवानयं प्रयाजः ॥ २ ॥

होता॑ यक्ष॒दिडा॑भि॒रिन्द्र॑मीडि॒तमा॒जुह्वा॑न॒मम॑र्त्यम् । दे॒वो दे॒वैः सवी॑र्यो॒ वज्र॑हस्तः पु॒रंद॒रो वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३ ॥

[इडा॑भिः । इन्द्र॑म् । ई॒डि॒तम् । आ॒जुह्वा॑न॒मित्या॒ जुह्वा॑नम् । अम॑र्त्यम् ॥ दे॒वः । दे॒वैः । सवी॑र्य॒ इति॒ सऽवी॑र्यः । वज्र॑हस्त॒ इति॒ वज्र॑ऽहस्तः । पु॒रं॒द॒र इति॑ पुरम्ऽद॒रः ॥३॥]

प्रयाज देवता इडाओं के साथ संस्तुत, आहूयमान तथा अमर इन्द्र को होता यजन करे। देवों के समान वीर्यवाला, वज्रहस्त और असुरपुरों को विदारण करने वाला इन्द्रदेव घृत को पिये। हे होतर् ! यजन करो ॥ ३ ॥

उ० होता यक्षदिडाभिरिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु इडाभिः प्रयाजदेवतया सहितमिन्द्रम् ईडितं स्तुतम् । आजुह्वानमाहूयमानं यजमानैरनेकशः । अमर्त्यममरणधर्माणम् । स चेज्यमानः देवः द्युस्थान इन्द्रः । देवैः द्युस्थानैः सवीर्यः समानवीर्यः । वज्रहस्तः । पुरन्दरः पुरां दारयिता । वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशं । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३ ॥

म० ब्राह्मी उष्णिक् । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह इन्द्रं यजतु । कीदृशमिन्द्रम् । ईडितम् ऋत्विग्भिः स्तुतम् । आजुह्वानमाहूयमानम् यजमानैः देवानाह्वयन्तं वा । अमर्त्यममरणधर्माणम् ईदृशो देव इन्द्रः आज्यस्य वेतु । कीदृशो देवः । सवीर्यः समानं वीर्यं यस्य सः । सर्वदेवेषु यादृशं वीर्यं तदेकस्मिन्निन्द्रे इत्यर्थः । वज्रहस्तः वज्रं हस्ते यस्य । पुरन्दरः पुरं शत्रूणां नगरं दारयति पुरन्दरः । उक्तमन्यत् ॥ ३ ॥

होता॑ यक्षद्ब॒र्हिषीन्द्र॑ं निष॒द्वरं॑ वृष॒भं नर्या॑पसम् । वसु॑भी रु॒द्रैरा॑दि॒त्यैः स॒युग्भि॑र्ब॒र्हिरास॑दद्वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ४ ॥

[ब॒र्हिषि॑ । इन्द्र॑म् । नि॒ष॒द्वर॑म् । नि॒ष॒द्वर॒मिति॑ निसत्ऽव॒रम् । वृ॒ष॒भम् । नर्या॑पस॒मिति॒ नर्य॑ऽ अपसम् ॥ वसु॑भि॒रिति॒ वसु॑ऽभिः । रु॒द्रैः । आ॒दि॒त्यैः । स॒युग्भि॒रिति॑ स॒युक्ऽभिः । ब॒र्हिः । आ । अ॒स॒द॒त् ॥४॥]

वेदि पर बैठने वालों में श्रेष्ठ, अभीष्टवर्षक और यजमान के हितकर कार्यों को करने वाले इन्द्र को होता दर्भासन पर यजन करता है। वह इन्द्र वसु, रुद्र और आदित्य गणों से संयुक्त होकर दर्भासन पर बैठे। वह घृत को पिये। हे होतर् ! यजन करो ॥४॥

उ० होता यक्षद्बर्हिषीन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु । बर्हिषीन्द्रं बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रम् । यज्ञसाधनमेवात्र प्रयाजदेवताबर्हिः । कथंभूतमिन्द्रम् । निषद्वरमनिराकुर्वतां वरमुत्कृष्टम् । वृषभं वर्षितारं च । नर्यापसम् नृभ्यो मनुष्येभ्यो हितं नर्यं नर्यम् अपः कर्म यस्य स नर्यापाः तं नर्यापसमिन्द्रम् । स चेज्यमानः वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः । सयुग्भिः समानयोजनैः बर्हिः आसदत् । आसीदत्विति लकारव्यत्ययः । वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ४ ॥

म० आर्षी त्रिष्टुप् । बर्हिषि प्रयाजदेवतायां स्थितमिन्द्रं होता यजतु । कीदृशमिन्द्रम् । निषद्वरं निषीदन्ति निषद उपवेष्टारः तेषां वरं श्रेष्ठम् । वृषभं वर्षितारम् । नर्यापसं नरेभ्यो यजमानेभ्यो हितं नर्यमपः कर्म यस्य स नर्यापाः तं नराणां हितकारिणम् । स इन्द्रो वसुभिः रुद्रैः आदित्यैः सवनत्रयदेवैः सहितः बर्हिरासदत् आसीदतु आज्यस्य वेतु च । कीदृशैर्वस्वादिभिः । सयुग्भिः सह युञ्जन्ति ते सयुजः तैः समानयोगैः ॥ ४ ॥

होता॑ यक्ष॒दोजो॒ न वी॒र्यं॑ सहो॒ द्वार॒ इन्द्र॑मव॒र्धयन् । सु॒प्रा॒य॒णा अ॒स्मिन्य॒ज्ञे वि श्र॑यन्तामृता॒वृधो॒ द्वार॒ इन्द्रा॑य मी॒ढुषे॒ व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ५ ॥

[ओजः॑ । न । वी॒र्य॑म् । सहः॑ । द्वारः॑ । इन्द्र॑म् । अ॒व॒र्धय॒न् ॥ सु॒प्रा॒य॒णाः । सु॒प्रा॒य॒ना इति॑ सु प्राय॒नाः । अ॒स्मिन् । य॒ज्ञे । वि । श्र॒य॒न्ता॒म् । ऋ॒ता॒वृधः॑ । ऋ॒त॒वृध॒ऽइत्यृ॒त वृधः॑ । द्वारः॑ । इन्द्रा॑य । मी॒ढुषे॑ । व्यन्तु ॥५॥]

इन्द्र में ओज, वीर्य व सहः बढ़ाने वाली द्वारदेवियों को होता यजित करे। सेचक इन्द्र के लिए इस यज्ञ में सुगमना और यज्ञ-

वर्धिनी द्वारदेवियाँ पूर्ण खुलकर स्थित होवें। द्वारदेवियाँ घृत का पान करें। हे होतर्! यजन करो ॥ ५ ॥

उ० होता यक्षदोजो न। दैव्यो होता यजतु। ओजः न इति समुच्चयार्थीयो निपातः। ओजश्च वीर्यं च सहश्च द्वारश्च इन्द्रियशरीरमनोबलान्यपि समुच्चितानि। कस्माद्धेतोरेतानि यजतु। यत एतानि इन्द्रमवर्धयन् वर्धयन्ति। इदानीं नव स्तुत्यद्वारः स्तौति। एवमनेन कर्मणा कृतकृत्याः द्वारः। सुप्रायणाः सुप्रगमनाः। अस्मिन्यज्ञे विश्रयन्ताम् विश्रिता भवन्तु। ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा। इन्द्राय इन्द्रार्थम्। कथंभूताय। मीढुषे सेक्त्रे व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशं। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ५ ॥

म० अतिजगती। नकारश्चार्थः। या द्वारः प्रयाजदेवाः इन्द्रमिन्द्रे ओजो वीर्यं सहश्चावर्धयन्। ओज इन्द्रियबलं, वीर्यं शारीरबलं सहो मनोबलम् ता द्वारो होता यजतु। ताश्च द्वार इन्द्राय इन्द्रार्थं विश्रयन्तां विवृता भवन्तु। अस्मिन् यज्ञे आज्यं व्यन्तु पिबन्तु च। कीदृश्यो द्वारः। सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासुः ताः विवृतत्वादित्यर्थः। ऋतं यज्ञं वर्धयन्ति ऋतवृधः संहितायामृतशब्दस्य दीर्घः। इन्द्राय कीदृशाय। मीढुषे मेहतीति मीढ्वान् तस्मै सेक्त्रे। क्वसन्तो निपातः ॥ ५ ॥

होता॑ यक्षदु॒षे इन्द्र॑स्य धे॒नू सु॒दुघे॑ मा॒तरा॑ म॒ही। स॒वा॒तरौ॑ न तेज॑सा व॒त्समिन्द्र॑मवर्धतां वी॒ताम॒ज्यस्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ६ ॥

[उ॒षेऽइत्यु॒षे। इन्द्र॑स्य। धे॒नूऽइति॑ धे॒नू। सु॒दुघे॒ऽइति॑ सु॒दुघे॑। मा॒तरा॑। म॒हीऽइति॑ म॒ही ॥ स॒वा॒तरा॒विति॑ स॒ऽवा॒तरौ॑। न। तेज॑सा। व॒त्सम्। इन्द्र॑म्। अ॒व॒र्द्ध॒ता॒म्। वी॒ता॒म् ॥६॥]

इन्द्र की सुदुघा गायों तथा महती माताओं उषा-रात्रि को होता यजित करे। वे दोनों, समानवत्सा गायों की भाँति, इन्द्र-रूपी वत्स को तेज से बढ़ावें। वे दोनों घृत पियें। हे होतर्! यजन करो ॥ ६ ॥

उ० होता यक्षदुषे दैव्यो होता यजतु। उषे नक्तोषासाविति प्राप्ते पूर्वपदलोपश्छान्दसः। इन्द्रस्य धेनू सुदुघे शोभनदोहने मातरा मातरौ। मही महत्यौ। ते चेज्यमाने सवातरौ। वातृशब्दो वत्सवचनः समानो वाता वत्सः ययोस्ते सवातरौ। नकार उपमार्थीयः। एकशिशुके इव गावौ तेजसा वत्समिव इन्द्रं अवर्धताम्। वीतां पिबताम् आज्यस्य स्वमंशं। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ६ ॥

म० आर्षी त्रिष्टुप्। उषे अत्र पूर्वपदलोपः। होता उषे नक्तोषे यजतु। ते च तेजसा इन्द्रमवर्धताम् आज्यं वीतां पिबतां च। तत्र दृष्टान्तः। सवातरौ न। न इवार्थे। समानो वाता वत्सो ययोस्ते सवत्सौ एकशिशुके गावौ वत्सं यथा वर्धयेते तथेन्द्रं वर्धयताम्। कीदृश्यौ उषे। इन्द्रस्य धेनू धिनुतस्ते धेनू प्रीणयित्र्यौ। सुदुघे सुष्ठु दुग्धस्ते सुदुघे दुग्धं पूरयन्त्यौ। मातरा मातरौ। विभक्तेराकारः। मातृवत्पालिके। मही मह्यौ महत्यौ। विभक्तिलोपः ॥ ६ ॥

होता॑ यक्ष॒द्दैव्या॒ होता॑रा भि॒षजा॒ सखा॑या ह॒विषेन्द्रं॑ भिषज्यतः। क॒वी दे॒वौ प्रचे॑तसा॒विन्द्रा॑य धत्त इन्द्रि॒यं वी॒ताम॒ज्यस्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ७ ॥

[भि॒षजा॑। सखा॑या। ह॒विषा॑। इन्द्र॑म्। भि॒ष॒ज्य॒तः॒ ॥ क॒वीऽइति॑ क॒वी। दे॒वौ। प्रचे॑तसा॒विति॒ प्रऽचे॑तसौ। इन्द्रा॑य। ध॒त्तः॒। इ॒न्द्रि॒यम् ॥७॥]

वैद्य और परस्पर मित्र दैवी होता अग्नि-वायु का यजन होता करे। वे हविः से इन्द्र को निरोग करते हैं। क्रान्तद्रष्टा और विद्वान् वे दोनों इन्द्र को शक्ति प्रदान करते हैं। वे घृत पियें। हे होतर्! यजन करो ॥ ७ ॥

उ० होता यक्षद्दैव्याहोतारा। दैव्यो होता यजतु दैव्यौ होतारौ। भिषजा भिषजौ देवानां वैद्यौ। सखाया सखायौ समानख्यानौ। यौ च हविषा इन्द्रम् भिषज्यतः यौ च कवी क्रान्तदर्शनौ यौ च देवौ द्युस्थानौ यौ च प्रचेतसौ प्रकृष्टज्ञानौ यौ च इन्द्राय इन्द्र इति विभक्तिव्यत्ययः। धत्तः स्थापयतः इन्द्रियं वीर्यम्। तौ चेज्यमानौ वीतां पिबताम् आज्यस्य स्वमंशं। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥७॥

म० अतिजगती। दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमस्थौ होता यजतु। यौ च हविषा इन्द्रं भिषज्यतः चिकित्सतः 'भिषज् रुजयै' कण्ड्वादिभ्यो यक्। इन्द्राय इन्द्रियं वीर्यं धत्तः। तौ च आज्यं वीताम्। कीदृशौ। भिषजा भिषजौ चिकित्साकुशलौ। सखाया सखायौ अन्योन्यं स्नेहवन्तौ। कवी क्रान्तदर्शनौ। देवौ दीप्यमानौ। प्रचेतसौ प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ ॥ ७ ॥

होता॑ यक्षत्ति॒स्रो दे॒वीर्न भे॑ष॒जं त्रय॑स्त्रि॒धात॑वोऽप॒स इडा॒ सर॑स्वती॒ भार॑ती म॒हीः। इन्द्र॑पत्नीर्ह॒विष्म॑ती॒र्व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ८ ॥

[इडा॑। सर॑स्वती। भार॑ती। म॒हीः ॥ इन्द्र॑पत्नी॒रितीन्द्र॑पत्नीः। ह॒विष्म॑तीः ॥८॥]

भेषजरूप, कर्मवान् और अग्नि-वायु-आदित्यरूप तीन धारण-कर्त्ताओं वाले तीन लोकों तथा इडा, सरस्वती व भारती तीन

देवियों का यजन होता करे। इन्द्र की पालयित्री तथा हविर्युक्ता वे तीनों देवियाँ घृत पियें। हे होतर्! यजन करो॥ ८॥

उ० होता यक्षत्तिस्रो देवीः न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोपसः। नकारो भिन्नक्रमः समुच्चयार्थीयः। भेषजं च ये च त्रयो लोकाः त्रिधातवः अग्निवायुसूर्यास्तेषां धातवः अपसः। अप इति कर्मनाम मत्वर्थीयलोपः। अपस्विनः कर्मवन्तः। शीतोष्णवर्षादीनि हि तेषां कर्माणि। तांश्च होता यजतु। कतमास्तिस्रो देव्यः इडा सरस्वती भारती च। महीः महतीः इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पालयित्रीः हविष्मतीः हविषा संयुक्ताः। ताश्चेज्यमानाः व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशं। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज॥ ८॥

म० ब्राह्मी अनुष्टुप्। भेषजं भेषजरूपा ये त्रयो लोकास्तान् इडा सरस्वती भारतीति तिस्रो देवीश्च होता यजतु। ताश्चाज्यं व्यन्तु नकारश्चार्थे। कीदृशास्त्रयः। त्रिधातवः त्रयोऽग्निवायुसूर्या धातवो धर्तारो येषां ते। अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः शीतोष्णवातवर्षादीनि लोकानां कर्माणि। कीदृश्यस्तिस्रः। महीः महत्यः। इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पत्न्यः पालयित्र्यः। हविष्मतीः हविर्विद्यते यासां ताः॥ ८॥

होता॑ यक्ष॒त्त्वष्टा॑र॒मिन्द्रं॑ दे॒वं भि॒षज॑ꣳ सु॒यजं॑ घृत॒श्रिय॑म्। पु॒रु॒रूप॑ꣳ सु॒रेत॑सं म॒घोन॒मिन्द्रा॑य॒ त्वष्टा॒ दध॑दिन्द्रि॒याणि॑ वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑॥ ९॥

[त्वष्टा॑रम्। इन्द्र॑म्। दे॒वम्। भि॒षज॑म्। सु॒यज॒मिति॑सु यज॑म्। घृ॒तश्रि॒य॒मिति॑घृ॒त श्रिय॑म्। पु॒रु॒रू॒पमिति॑पुरु रूप॑म्। सु॒रेत॑स॒मिति॑सु रेत॑सम्। म॒घोन॑म्॥९॥]

ऐश्वर्यवान्, द्योतमान, वैद्य, सुयजनीय घृत से शोभा पाने वाले, अनेकरूप, सुवीर्यवान् और धनवान् त्वष्टा को होता यजन करे। त्वष्टा इन्द्र को इन्द्रियशक्तियाँ देता है। वह घृत पिये। हे होतर्! यजन करो॥ ९॥

उ० होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रम्। दैव्यो होता यजतु। त्वष्टारं प्रयाजदेवताम्। इन्द्रम् 'इदि परमैश्वर्ये' त्वष्टा चेन्द्रः सामानाधिकरण्यात्। देवं दानादिगुणयुक्तम् भिषजमिन्द्रस्य। सुयजम् साधुयष्टव्यम् अक्लेशयागं वा। घृतश्रियम् आज्यहविष्का हि प्रयाजाः। पुरुरूपं बहुरूपम्। सुरेतसं शोभनरेतस्कम्। मघोनं मघवन्तं धनवन्तम्। स चेज्यमानस्त्वष्टा इन्द्राय इन्द्रे इति विभक्तिव्यत्ययः। दधत् स्थापयत्। इन्द्रियाणि वीर्याणि वेतु च पिबतु च आज्यस्य स्वमंशं। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज॥ ९॥

म० अतिजगती। होता त्वष्टारं प्रयाजदेवतां यजतु। कीदृशं त्वष्टारम्। इन्द्रम् 'इदि परमैश्वर्ये' ईश्वरं प्रभुम्। देवं दातारम्। भिषजं रोगनिवर्तकम्। सुयजं सुष्ठु इज्यते स सुयजस्तं साधु यष्टव्यम्। घृतश्रियं घृतेन श्रीः शोभा यस्य तम्। आज्यहविष्का हि प्रजायाः। पुरुरूपं पुरूणि बहूनि रूपाणि यस्य तम्। सुरेतसं शोभनं रेतो वीर्यं यस्य तम्। मघोनं मघवन्तं धनवन्तम्। स त्वष्टा इन्द्राय इन्द्रियाणि वीर्याणि दधत् सन् आज्यं वेतु॥ ९॥

होता॑ यक्ष॒द्वन॒स्पति॑ꣳ शमि॒तार॑ꣳ श॒तक्र॑तुं धि॒यो जो॒ष्टार॑मिन्द्रि॒यम्। मध्वा॑ सम॒ञ्जन्प॒थिभि॑ः सु॒गेभि॑ः स्वदा॑ति य॒ज्ञं मधु॑ना घृ॒तेन॒ वे॒त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑॥ १०॥

[धि॒यः। जो॒ष्टार॑म्। इ॒न्द्रि॒यम्॥ मध्वा॑। स॒म॒ञ्जन्निति॑सम् अ॒ञ्जन्। प॒थिभि॒रिति॑पथि भिः। सु॒गेभि॒रिति॑सु गेभिः॥१०॥]

हविःसंस्कर्त्ता, बुद्धियों को कर्म में लगाने वाले तथा शक्तिवान् वनस्पति-यूप का होता यजन करे। सुगम मार्ग आहुतियों के द्वारा मधुर घृत से यज्ञ को युक्त करके उसे देवों को आस्वादित कराता है। वह घृत पिये। हे होतर्! यजन करो॥ १०॥

उ० होता यक्षद्वनस्पतिम्। दैव्यो होता वनस्पतिं यजतु शमितारं हविषा संस्कर्तारम्। शतक्रतुं बहुकर्माणम्। धियो जोष्टारम् बुद्धेः कर्मणो वा सवितारम्। इन्द्रियं वीर्यात्मकम्। स चेज्यमानः। मध्वा समञ्जन् मधुस्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञं संमृष्टीकुर्वन्। पथिभिः सुगेभिः मार्गैः शोभनगमनैः स्वदाति यज्ञम्। स्वदातिः प्रापणार्थः। प्रापयतु यज्ञं देवाननु। मधुना मधुस्वादुना घृतेन सहितम्। वेतु च पिबतु चाज्यस्य स्वमंशं। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज॥ १०॥

म० शक्करी। होता वनस्पतिं प्रयाजदेवतां यजतु। कीदृशं वनस्पतिम्। शमितारम् उलूखलादिरूपेण हविषां संस्कर्तारम्। शतक्रतुं शतं क्रतवः कर्माणि यस्य तं बहुकर्माणम्। धियो जोष्टारं बुद्धेः सेवितारम्। इन्द्रियमिन्द्रस्यात्मनो हितं वीर्यरूपं वा। स त्वष्टा मध्वा मधुना स्वादुना घृतेन समञ्जन् यज्ञं संम्रक्षयन् सन्। सुगेभिः सुगैः सुगमनैः पथिभिर्मार्गैः मधुना स्वादुना घृतेन युतं यज्ञम्। स्वदाति देवान् प्रापयति। स्वदातिः प्रापणार्थः। स आज्यं वेतु। सुखेन गम्यते येषु ते सुगाः 'सुदुरोरधिकरणे' (पा० ३। २। ४८) इति गमेर्डप्रत्ययः॥ १०॥

होता॑ यक्ष॒दिन्द्र॑ꣳ स्वाहा॒ज्य॑स्य॒ स्वाहा॒मेद॑सः स्वाहा॑ स्तो॒काना॑ꣳ स्वाहा॒ स्वाहा॑कृतीना॒ꣳ स्वाहा॑

हव्यसूक्तीनाम् । स्वाहा देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य व्यन्तु होतर्यज ॥ ११ ॥

[इन्द्रम् । स्वाहा । आज्ज्यस्य । मेदसः । स्तोकानाम् । स्वाहाकृतीनामितिस्वाहा कृतीनाम् । हव्यसूक्तीनामितिहव्य सूक्तीनाम् ॥ देवाः । आज्ज्यपाऽइत्याज्ज्य पाः । जुषाणाः । इन्द्रः ॥११॥]

होता इन्द्र का यजन करे। घृत के देवों के लिए स्वाहा। मेद के देवों के लिए स्वाहा। मेदबिन्दुओं के लिए स्वाहा। स्वाहा आकृति वाले देवों के लिए स्वाहा। हव्य की सूक्तियों वाले देवों के लिए स्वाहा। प्रसन्न होते हुए घृतपायी देवता घृत पियें। इन्द्र भी घृत पिये। हे होतर्! यजन करो ॥ ११ ॥

उ० होता यक्षदिन्द्रम् । दैव्यो होता यजतु इन्द्रम् । स्वाहाज्यस्य स्वाहाकारेणाज्यदेवतानां च संस्थां करोतु । स्वाहामेदसः स्वाहाकारेण मेदोदेवतानां च संस्थां करोतु । स्वाहा स्तोकानाम् स्तोका विन्दवः । स्वाहाकारेण च स्तोकदेवतानां संस्थां करोतु । स्वाहा स्वाहाकृतीनाम् स्वाहाकारेण च स्वाहाकृतिदेवतानां संस्थां करोतु । स्वाहा-देवा आज्यपा जुषाणा इन्द्र आज्यस्य । प्रयाजानुयाजा वै देवा आज्यपाः स्वाहाकारेण वै देवा आज्यपाः जुषाणाः सेवमानाः प्रीयमाणा वा इन्द्रं । आज्यस्य वेतु स्वमंशं पिबतु । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ११ ॥

म० शक्वरी । होता इन्द्रं यजतु । स्वाहाकारेणाज्यस्य देवान्यजतु । स्वाहाकारेण मेदसो देवान्यजतु । स्वाहाकारेण स्तोकानां सोमबिन्दूनां देवान्यजतु । स्वाहाकारेण स्वाहाकृतीनां देवानां स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः यजतु । स्वाहाकारेण हव्यसूक्तीनां हव्यसंबन्धिसुवचनानां देवान्यजतु । स्वाहाकारेणाज्यपा देवाः प्रयाजाः जुषाणाः प्रीयमाणा भवन्तः सन्तः इन्द्रश्चाज्यं व्यन्तु पिबन्तु ॥ ११ ॥

देवं बर्हिरिन्द्रꣳ सुदेवं देवैर्वीरवत्स्तीर्णं वेद्यामवर्धयत् । वस्तोर्वृतं प्राक्तोर्भृतꣳ राया बर्हिष्मतोऽत्यगाद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १२ ॥

[देवम् । बर्हिः । इन्द्रम् । सुदेवमितिसु देवम् । देवैः । वीरवदितिवीर वत् । स्तीर्णम् । वेद्याम् । अवर्द्धयत् ॥ वस्तोः । वृतम् । प्र । अक्तोः । भृतम् । राया । बर्हिष्मतः । अति । अगात् ॥१२॥]

ऋत्विजादि के द्वारा सनाथ, इन्द्र प्रभृति देवों से सुष्ठु युक्त तथा वेदि पर बिछा हुआ द्योतमान दर्भ इन्द्रदेव को बढ़ाता है। दिन में काटा गया; रात्रि में सम्भाल कर धरा गया तथा दर्भत्वधन से अन्य सामग्रियों को उल्लंघन करने वाला बर्हि धनदान व यजमान में धन धरने के लिए घृत पिये। हे होतर्! यजन करो ॥ १२ ॥

उ० देवं बर्हिः । एकादशानुयाजप्रैषा ऐन्द्राः मैत्रावरुणो ब्रवीति यज्ञसाधनभूतं बर्हिरिह देवता । यद्देवं बर्हिः । इन्द्रमवर्धयदिति संबन्धः । कथंभूतमिन्द्रम् । सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यस्य स सुदेवः तं सुदेवम् । देवैर्वीरवत् । बर्हिषो विशेषणमेतत् । देवैः हविषा दातृभिः ऋत्विग्भिः वीरवत् वीरयुक्तम् । यच्च स्तीर्णं वेद्याम् यच्च बर्हिः वस्तोर्वृतम् अहनि लूनम् यच्च अक्तोः रात्रौ प्रभृतं प्रधारितम् । वस्तोरहर्वचनः अक्तो रात्रिवचनः इत्यव्ययद्वयम् । इन्द्रमवर्धयदिति सर्वत्र संबध्यते । यच्च राया धनेन हविर्लक्षणेन अन्यान्यजमानान् । बर्हिष्मतः बर्हिषा संयुक्तान् । अत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तद्धविः वसुवने वसुवननाय च धननिखननाय च वेतु पिबतु । त्वंच हे होतः, यज ॥ १२ ॥

म० एकादश ऐन्द्रपशोः संबन्धिन एवानुयाजप्रैषाः । देवता बर्हिरादयः । अतिजगती । मैत्रावरुणो वदति । बर्हिः देवं बर्हिःसंज्ञानुयाजदेवता इन्द्रमवर्धयत्पुष्णाति । किंभूतं बर्हिः । सुदेवं शोभना देवा मरुदादयो यत्र तत् । तथा देवैः दातृभिः ऋत्विग्भिः वीरवत् वीरयुतम् । वेद्यां स्तीर्णमाच्छादितम् । वस्तोरहनि वृतं लूनम् धातूनामनेकार्थत्वात् । अक्तो रात्रौ प्रभृतं प्रकर्षेण धृतम् । वस्तोरक्तोरित्यव्ययद्वयं क्रमादहर्निशावाचकम् । यत् बर्हिः राया हविर्लक्षणेन धनेन बर्हिष्मतः बर्हिषा युक्तानन्यान् यागानत्यगात् अतिक्रम्य गतं संस्कारोत्कर्षात् तत् बर्हिः वसुवने वसुवननाय धनदानाय वसुधेयस्य वसुधेयाय वसुनो धानाय निधानाय यजमानगृहे निखननाय वेतु आज्यं पिबतु । वसुवने वसुधेयस्येति सप्तमीषष्ठ्यौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि कण्डिकाशेषो व्याख्येयः ॥ १२ ॥

देवीर्द्वार इन्द्रꣳ संघाते वीड्वीर्यामन्नवर्धयन् । आ वत्सेन तरुणेन कुमारेण च मीवतापार्वाणꣳ रेणुककाटं नुदन्तां वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ १३ ॥

[इन्द्रम् । सङ्घातऽइतिसम् घाते । वीड्वीः । यामन् । अवर्द्धयन् ॥ आ । वत्सेन । तरुणेन । कुमारेण । च । मीवता । अर्व । अर्वाणम् । रेणुककाटमितिरेणु ककाटम् । नुदन्ताम् ॥१३]

द्योतमान द्वार, अर्गला-देहली आदि संघात के सम्पन्न होने पर दृढ़ कर्म में इन्द्र को बढ़ाती हैं। कार्यक्षम युवा तथा हिंसन-

प्रिय बालकों के द्वारा अनुगम्यमान एवं धूल से पटे हुए कूपादि को द्वारदेवियाँ दूर करें। धनदान और यजमान के घर में धन धरने के लिए द्वारदेवियाँ घृत पिएँ। हे होतर्! यजन करो ॥ १३ ॥

उ० देवीर्द्वारः यज्ञगृहद्वार उच्यन्ते। या देव्यो यज्ञगृहद्वारः इन्द्रं यामन् यामनि कर्मप्राप्तौ सत्याम् अवर्धयन्। याश्च संघाते देहलीकपाटपुटार्गलादिसंघाते सति वीड्वीः दृढाः। नहि संघातमन्तरेण तासां दृढत्वमुपपद्यते। ता इदानीम् आ आभिमुख्येन स्थित्वा वत्सेन तरुणेन कर्मक्षमेण कुमारेण च मीवता 'मीङ् हिंसायाम्' शत्रूणां हिंसावता अपर्वाणम् रेणुककाटम् समासपदमेतत्। नुदन्ताम्। इतिपदानि अपनुदन्तामपनयन्तु। वत्सैः पुत्रैश्च अर्वते गम्यते पत्यते यस्मिन्नित्यर्वा तमर्वाणम् रेणुककाटम्। काटः कूपः। ककाराभ्यासः कुत्सार्थः रेणुपूर्णः कुत्सितः कूपः रेणुककाटः तं रेणुककाटम्। उपलक्षणमेतत् यज्ञभ्रंशकराणि कूपादीनि यज्ञमार्गादपनयन्त्वित्यर्थः। वसुवननाय वसुनिधानाय च व्यन्तु पिबन्तु। त्वमपि हे होतः, यज ॥ १३ ॥

म० एकाधिका शक्करी। यज्ञगृहद्वारोऽत्र देवताः। यच्छन्ति नियता भवन्ति ऋत्विजो यत्रेति याम कर्म। यमेरणिण्प्रत्ययो वृद्धिश्च सप्तम्या लुक्। यामनि कर्मणि या द्वारो देव्यः इन्द्रमवर्धयन्। कीदृश्यो द्वारः। संघाते देहलीकपाटद्वारशाखार्गलादिसमूहे सति वीड्वीः वीड्व्यः दृढाः। संघातं विना न द्वारां दृढत्वं स्यात्। ता द्वारो रेणुककाटमपनुदन्ताम्। काटः कूपः कुत्सितः काटः ककाटः। रेणुभिः कृता ककाटो रेणुककाटः तम् अपनुदन्तां निवर्तयन्तु। किमित्यतो विशेषणे। कीदृशं कूपम्। वत्सेन गोपुत्रेण तरुणेन कुमारेण च आ आभिमुख्येन अर्वाणम् अर्यते गम्यते यत्रेत्यर्वा तम् 'ऋ गतौ' इत्यतो 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३।२।७५) इति वनिप्प्रत्ययः। कीदृशेन। मीवता 'मीञ् हिंसायाम्' मयनं मीः क्विप्। मीरस्यास्ति मीवान् तेन हिंसाशीलेन। हिंसाशीलाश्चञ्चला उच्चलन्तो वत्साः कुमाराश्च यत्र पतन्ति तं कूपमपनुदेत्यर्थः। उपलक्षणमेतत्। यज्ञप्रजाविघ्नकराणि कूपादीनि मार्गादपनयन्त्वित्याशयः। ता व्यन्तु च ॥ १३ ॥

दे॒वी उ॒षासा॒नक्तेन्द्रं॑ य॒ज्ञे प्र॑य॒त्य॑ह्वेताम्। दैवी॒र्विशः॒ प्राया॑सिष्टाᳬं सुप्री॑ते॒ सुधि॑ते वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीताँ॒ यज॑ ॥ १४ ॥

[इन्द्र॑म्। य॒ज्ञे। प्र॒यतीतिप्र॒ य॒ति। अ॒ह्वे॒ता॒म् ॥ दैवीः॑। विशः॑। प्र। अ॒या॒सि॒ष्टा॒म्। सु॒प्री॑ते॒इति॑सु प्री॑ते। सु॒धि॑ते॒इति॑सु धि॑ते। वी॒ता॒म् ॥१४॥]

द्योतमाना उषा-रात्रियाँ यज्ञ में इन्द्र को आह्वान करें। दैवी प्रजा वसु-रुद्र-आदित्यों को प्राप्त होवें। सुप्रसन्न व सुहितकारिणी वे दोनों धनदान तथा यजमान के घर में धन धरने के लिए घृत पिएँ। हे होतर्! यजन करो ॥ १४ ॥

उ० देवी उषासानक्ता ये देव्यौ उषाश्च नक्ता रात्रिश्च इन्द्रं यज्ञे प्रयति गच्छति वर्तमाने अह्वेताम् आहूतवत्यौ वर्धनाय। ये च देव्यौ दैवीर्विशः वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्यादिकाः प्रति। अयासिष्टाम् गतवत्यौ स्वेन संभोगेन। यद्वा 'दैव्यो वा एता विशो यत्पशवः' इति श्रुतिः। दैवीर्विशः यज्ञाङ्गभूतान्पशून्प्रति अयासिष्टां गतवत्यौ। अनुयाजेषु हि तयोर्भाग इत्यभिप्रायः। ये च सुप्रीते साधुप्रीते। ये च सुधिते साधुहिते। वसुवननाय वसुनिधानाय च वीतां पिबतां। त्वमपि हे होतः, यज ॥१४॥

म० ब्राह्मी उष्णिक्। उषाश्च नक्ता च उषासानक्ता। समासे उषःशब्दस्य उषासादेशः। अहोरात्राधिष्ठात्र्यौ देवी देव्यौ यज्ञे प्रयति प्रवर्तमाने सति इन्द्रमह्वेतामाहूतवत्यौ। प्रैति प्रयन् प्रपूर्वादिणः शतृ। ये च दैवीः देवसंबन्धिनीर्विशः प्रजाः प्रायसिष्टां प्रगतवत्यौ। यातेर्लुङ्। वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्यादयो देवप्रजाः। ते च वीतां पिबताम्। कीदृश्यौ। सुप्रीते अतितुष्टे। सुधिते सुतरां हिते ॥ १४ ॥

दे॒वी जोष्ट्री॒ वसु॑धिती दे॒वमिन्द्र॑मवर्धताम्। अया॑व्य॒न्याघा॒द्वेषा॒ᳬंस्या॒न्यावक्ष॒द्वसु॒ वार्या॑णि॒ यज॑मानाय शिक्षि॒ते व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीताँ॒ यज॑ ॥ १५ ॥

[वसु॑धिती॒इति॒वसु॑ धिती। दे॒वम्। इन्द्र॑म्। अ॒व॒र्द्ध॒ता॒म् ॥ अया॑वि। अ॒न्या। अ॒घा। द्वेषा॑ᳬंसि। आ। अ॒न्या। व॒क्ष॒त्। वसु॑। वार्या॑णि। यज॑मानाय। शि॒क्षि॒ते॒इति॑शिक्षि॒ते ॥१५॥]

द्योतमाना, सम्प्रीति तथा धन धारित करने वाली द्यावापृथिवी इन्द्रदेव को बढ़ावें। उनमें से एक पाप-द्वेषों को दूर करती है तथा अन्य धन एवं वरणीय वस्तुओं को घर में लाती अर्थात् देती है। वे दोनों ज्ञानवाली हैं। धनदान तथा यजमान के लिए धन धारित करने वाली वे दोनों घृत पिएँ। हे होतर्! यजन करो ॥ १५ ॥

उ० देवी जोष्ट्री देव्यौ जोषयित्र्यौ। इदानीं देवताविकल्पः। द्यावापृथिव्याविति वा अहोरात्रे इति वा। सत्यं च समा चेति कात्थक्यः। ये देव्यौ जोषयित्र्यौ। वसुधिती वसुधानं याते वसुनो धारयित्र्यौ वा ये च देवमिन्द्रम् अवर्धताम् अवर्धयताम्। अयाव्यन्याघाद्वेषांसि ययोश्च मध्ये अयावि। 'यु पृथग्भावे' पृथक्करोति। लकारव्यत्ययः। अन्या एका अघा अघानि पापानि द्वेषांसि च दौर्भाग्यानि आ अन्यावक्षन् वसुवार्याणि यजमानाय। अन्या

एका आवक्षत् आवहति वसूनि व रणीयाणि यजमानार्थम्। कथंभूते। शिक्षिते विदितवेद्ये तत्त्वज्ञे। ते च वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिवतां त्वमपि हे होतः, यज ॥ १५ ॥

म० एकाधिकातिजगती। जोष्ट्री जुषेते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते देवी देव्यौ। वसुधिती वसुनो धनस्य धितिर्धारणं याभ्यां ते द्यावापृथिव्यौ अहोरात्रे वा। 'सस्यं च समा चेति कात्थक्यः' (निरु० ९। ४१)। ते इन्द्रं देवमवर्धतामवर्धयताम्। तयोर्मध्ये अन्या एका अघा अघानि पापानि द्वेषांसि दौर्भाग्यानि च अयावि। 'यु पृथग्भावे' दूरीकरोति। यौतेश्चिण् लकारव्यत्ययः। अन्या द्वितीया वार्याणि वरणीयानि भोगयोग्यानि वसु वसूनि धनानि आवक्षत् आवहति। कीदृश्यौ ते। शिक्षिते विदितवेद्ये तत्त्वज्ञे। ते वीताम् ॥ १५ ॥

दे॒वी ऊ॒र्जाहु॑ती दु॒घे सु॒दु॒घे पय॒सेन्द्र॑मवर्धताम्। इ॒षमू॒र्जम॒न्या व॑क्ष॒त्सग्धि॒ᳫ्ँ सपी॑तिम॒न्या नवे॑न॒ पूर्व॒ दय॑माने पु॒रा॒णेन॒ नव॒मधा॑ता॒मूर्ज॑मू॒र्जाहु॑ती ऊ॒र्जय॑माने॒ वसु॒ वार्या॑णि॒ यज॑मानाय शिक्षि॒ते व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीतां॒ यज॑ ॥ १६ ॥

[सु॒दु॒घे॒ऽइति॑ सु॒ दु॒घे। पय॑सा ॥ इष॑म्। ऊर्ज॑म्। अ॒न्या। व॒क्ष॒त्। सग्धि॑म्। सपी॑ति॒मिति॒ स॒ पीति॑म्। अ॒न्या। नवे॑न। पूर्व॑म्। दय॑माने॒ऽइति॒दय॑माने। पु॒राणेन॑। नव॑म्। अधा॑ताम्। ऊर्ज॑म्। ऊ॒र्जाहु॑ती॒ऽइत्यू॒र्जा आहु॑ती। ऊ॒र्जय॑माने॒ऽइत्यू॒र्जय॑माने ॥१६॥]

सुष्ठु दोग्ध्री और द्योतमाना ऊर्क्-आहुती दूध से इन्द्र को बढ़ावें। उनमें से एक अन्न व बल लाती है और अन्य सहभोज व सहपान लाती है। दया करती हुई ऊर्क्-आहुति पुराने अन्न के द्वारा नये अन्न को आधृत करती हैं। बल व्यक्त करती हुई ऊर्क्-आहुति यजमान के लिए धन व वरणीय पदार्थ लाती हैं। शिक्षित वे दोनों धनदान तथा यजमान के घर में धन भरने के लिए घृत पिएँ। हे होतर्! यजन करो ॥ १६ ॥

उ० देवी ऊर्जाहुती। अधस्तनप्रैषोक्त एव देवताविकल्पः। ये देव्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जाह्वान्यौ दुघे दोग्ध्र्यौ अन्योन्यम्। 'अनयोरनुसंभोगमिमाः सर्वाः प्रजाः अनुसंभुञ्जत' इति श्रुतिः। सुदुघे साधुदोहने। ये च पयसा इन्द्रम् अवर्धतामवर्धयताम्। ययोश्च इषमन्नम् ऊर्जं च तदुपसेचनं दध्यादि अन्या एका आवक्षत् आवहति यजमानाय। सग्धिं सपीतिमन्या अन्या अपरा च सग्धिं समानां जग्धिं पुत्रपौत्रादिभिः। सपीतिं समानां पीतिं पानं च आवक्षत् आवहति यजमानाय नवेन पूर्वं दयमाने पुराणेन नवमधाताम्। ये च देव्यौ नवेन ऊर्जा धान्येन पूर्वं पुरातनम् ऊर्जं धान्यम्। दयमाने दयतिः रूपदयाकर्मा। रक्षितवत्यौ सत्यौ अधाताम्। पुराणेन च ऊर्जा धान्येन नवमूर्जं धान्यम् अधाताम् धारितवत्यौ। ये च ऊर्जाहुती ऊर्जयमाने स्वीकुर्वाणे। वसूनि वरणीयानि यजमानाय। शिक्षिते विदितवेद्ये च वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबताम्। त्वमपि हे होतः, यज ॥ १६ ॥

म० विकृतिः। अधस्तनमन्त्रोक्तो देवताविकल्पः। देवी देव्यौ पूर्वप्रैषोक्ते पयसा दुग्धेनेन्द्रमवर्धताम् अवर्धयताम् 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इति शप् आर्धधातुकत्वाणिचो लोपः। कीदृश्यौ। ऊर्जाहुती ऊर्जा बलं तद्युक्ता आहुतिराह्वानं ययोस्ते। दुघे दुग्धस्ते दुघे 'दुहः कब्घश्च' (पा० ३। २। ७०) इति कप् घादेशश्च। दोग्ध्र्यौ 'अनयोरनु संभोगमिमाः सर्वाः प्रजा अनुसंभुञ्जतः' इति श्रुतेः। सुदुघे साधुदोहने। तयोर्मध्ये अन्या एका इषमन्नमूर्जं दध्यादि च वक्षत् वहति यजमानाय। अन्या द्वितीया सग्धिं सपीतिं च वक्षत् समाना ग्धिर्भोजनं सग्धिः ताम्। समाना पीतिः सपीतिः पुत्रादिभिः सह पानभोजने वहति। ये देव्यौ नवेनान्नेन पूर्वं पुराणमन्नमधाताम् पुराणेनान्नेन नवमन्नमधाताम्। यजमानाय वार्याणि वसु वसूनि चाधाताम्। अन्नं धनं चाक्षयं कृतवत्याविस्यर्थः। कीदृश्यौ। दयमाने उक्षन्त्यौ कृपयन्त्यौ वा। ऊर्जाहुती ऊर्जायुता आहुतिर्होमो ययोस्ते। ऊर्जं रसमूर्जयमाने वर्धयन्त्या। शिक्षिते तत्त्वज्ञे। ते वीतां पिबताम् ॥ १६ ॥

दे॒वा दैव्या॒ होता॑रा दे॒वमिन्द्र॑मवर्धताम्। ह॒ताघ॑शᳫ्ँसावाभा॒र्ष्टां वसु॒ वार्या॑णि॒ यज॑मानाय शिक्षि॒तौ व॑सु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीतां॒ यज॑ ॥ १७ ॥

[ह॒ताघ॑शᳫ्ँसा॒वितिह॒त अ॒घश॑ᳫ्ँसौ। आ। अ॒भा॒र्ष्टा॒म्। शिक्षि॒तौ ॥१७॥]

दैवी होता अग्नि-वायु इन्द्रदेव को बढ़ावें। निन्दक को मारने वाले वे दोनों यजमान के लिए धन तथा अन्य वरणीय पदार्थ लावें। शिक्षित वे धनदान तथा यजमान के घर में धन भरने के लिए घृतपान करें। हे होतर्! यजन करो ॥ १७ ॥

उ० देवा दैव्या। यौ देवौ दैव्यौ होतारौ। एकः पार्थिवोऽग्निः एकश्च मध्यमः। देवमिन्द्रमवर्धताम्। यौ च हताघशंसावभार्ष्टां वसुवार्याणि यजमानाय। शिक्षितौ अघं पापं ये शंसन्ति ते अघशंसाः। हता अघशंसा याभ्यां तौ हताघशंसौ। आभार्ष्टाम् आहार्ष्टाम् हृतवन्तौ वसूनि वरणीयानि यजमानाय। शिक्षितौ अवगतार्थौ तौ च वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिवतां। त्वमपि हे होतः, यज ॥ १७ ॥

म० अतिजगती। एकः पार्थिवोऽग्निः अन्यो मध्यमः। देवा देवौ दैव्या दैव्यौ होतारौ' इन्द्रं देवमवर्धताम्। यजमानाय

वार्याणि वसु वसूनि च आभार्थाम् आहार्थामाहृतवन्तौ। आङ्पूर्वाद्धरतेर्लुङ् हस्य भः। कीदृशौ। हताघशंसौ अघं पापं शंसतीच्छति अघशंसः पापी हतोऽघशंसो याभ्यां तौ पापिनिवर्तकौ। तौ वीताम् ॥ १७ ॥

देवीस्तिस्रस्तिस्रो देवीः पतिमिन्द्रमवर्धयन्। अस्पृक्षद्भारती दिवꣳ रुद्रैर्यज्ञꣳसरस्वतीडा वसुमती गृहान्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ १८ ॥

[पतिम्। इन्द्रम्। अवर्द्धयन् ॥ अस्पृक्षत्। भारती। दिवम्। रुद्रैः। यज्ञम्। सरस्वती। इडा। वसुमतीतिवसुमती। गृहान् ॥१८॥]

तीन देवियाँ पालक इन्द्र को बढ़ाती हैं। भारती द्युलोक को छूती है, सरस्वती रुद्रों के साथ यज्ञ को स्पर्श करती है और धनवती इडा गृहों–पृथ्वी को स्पर्श करती है। धनदान तथा यजमान के घर को धन से भरने के लिए तीनों देवियाँ घृत पियें। हे होतर्! यजन करो ॥ १८ ॥

उ० देवीस्तिस्रः। आदरार्थोऽभ्यासः। पतिं देवानां पालयितारम् इन्द्रमवर्धयन्। तासां मध्ये भारती भरत आदित्यः तस्य इयं भारती दिवम् अक्षत् स्पृशति। रुद्रैर्यज्ञं सरस्वती। सरस्वती च रुद्रैः सहिता यज्ञम् अस्पृक्षत्। इडा च वसुमती वसुभिः तद्वती गृहान् अस्पृक्षत्। गृहशब्देनात्रायं लोकोऽभिधीयते लक्षणया पृथिवीस्थानत्वादिडायाः। ताः वसुवननाय वसुधानाय च व्यन्तु पिबन्तु। त्वमपि हे होतः, यज ॥ १८ ॥

म० अतिजगती। तिस्रो देवीः देव्यः पतिं पालकमिन्द्रमवर्धयन्। आदरार्थं पुनरुक्तिः। ता एवाह। भारती दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति। भरतो रविस्तत्कान्तिर्भारती। सरस्वती रुद्रैः युता यज्ञमस्पृक्षत्। वसुमती वसुयुता इडा गृहानस्पृक्षत्। गृहशब्देन भूलोकः। ता व्यन्तु ॥ १८ ॥

देव इन्द्रो नराशꣳसस्त्रिवरूथस्त्रिवन्धुरो देवमिन्द्रमवर्धयत्। शतेन शितिपृष्ठानामाहितः सहस्रेण प्रवर्तते मित्रावरुणेदस्य होत्रमर्हतो बृहस्पतिः स्तोत्रमश्विनाध्वर्यवं वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ १९ ॥

[त्रिवरूथऽइतित्रि वरूथः। त्रिबन्धुरऽइतित्रि बन्धुरः ॥ शतेन। शितिपृष्ठानामितिशिति पृष्ठानाम्। आहितऽइत्या हितः। सहस्रेण। प्र। वर्तते। मित्रावरुणा। इत्। अस्य। होत्रम्। अर्हतः। बृहस्पतिः। स्तोत्रम्। अश्विना। आध्वर्यवम् ॥१९॥]

ऋत्विजों के द्वारा प्रशंस्यमान, द्योतमान, ऐश्वर्यशाली, तीन घरों वाला तथा ऋग्-यजुः-साम के तीन बंधनोंवाला यह इन्द्रदेव को बढ़ाता है। काली पीठ वाली गायों के शत से अध्यासित वह यज्ञ गोसहस्र के द्वारा प्रवर्तित होता है। मित्र-वरुण इसके होतृकर्म के योग्य हैं। बृहस्पति उद्गातृ-कर्म तथा अध्वर्यु-कर्म के योग्य दोनों अश्विनी हैं। धनदान व धन-धारण के लिए वह घृत पिये। हे होतर्! यजन करो ॥ १९ ॥

उ० देव इन्द्रः। यज्ञो देवता देवः दानादिगुणयुक्तः यज्ञः इन्द्रः। 'इदि परमैश्वर्ये' परमेश्वरः। नराशंसः नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसः। त्रिवरूथः वरूथशब्दो गृहवचनः। त्रीणि वरूथानि गृहाणि सदोहविर्धानाग्नीध्राणि यस्य स त्रिवरूथः। त्रिवन्धुरः। वन्धुरशब्दः सारथिस्थानवचनः। त्रीणि वन्धुराणि सारथिस्थानानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि यस्य स त्रिवन्धुरः। देवमिन्द्रमवर्धयत्। यश्च शतेन शितिपृष्ठानामाहितः। शतगुणो हि अग्निराधेयस्तदभिप्रायमेतत्। सहस्रेण गवां प्रवर्तते। सहस्रेण गवां यष्टव्यमित्युक्तेः। यस्य चास्य मित्रावरुणा इत् मित्रावरुणावेव होत्रमर्हतः। बृहस्पतिश्च स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति। अश्विनौ च आध्वर्यवमर्हतः। स वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु। त्वमपि हे होतः, यज ॥ १९ ॥

म० कृतिः। नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति नराशंसः यज्ञो देवः इन्द्रं देवमवर्धयत्। कीदृशो नराशंसः। इन्दतीतीन्द्रः ऐश्वर्यवान्। त्रिवरूथः वरूथं गृहम्। त्रीणि वरूथानि सदोहविर्धानाग्नीध्राणि यस्य सः। त्रिबन्धुरः त्रीणि बन्धुराणि ऋग्यजुःसामलक्षणानि बन्धनानि यस्य सः। नराशंसः शितिपृष्ठानां शतेनाहितः सन् सहस्रेण गोसहस्रेण प्रवर्तते। शिति श्यामं पृष्ठं यासां ताः शितिपृष्ठा गावः। मित्रावरुणा इत् मित्रावरुणावेवास्य नराशंसस्य होत्रमर्हतः होतृकर्मणि योग्यौ भवतः। बृहस्पतिः स्तोत्रमौद्गात्रमर्हति। अश्विना अश्विनौ अस्याध्वर्यवमर्हतः। स वेतु ॥ १९ ॥

देवो देवैर्वनस्पतिर्हिरण्यपर्णो मधुशाखः सुपिप्पलो देवमिन्द्रमवर्धयत्। दिवमग्रेणास्पृक्षदान्तरिक्षं पृथिवीमदृꣳहीद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥२०॥

[मधुशाखऽइतिमधु शाखः। सुपिप्पलऽइतिसु पिप्पलः ॥ दिवम्। अग्रेण। अस्पृक्षत्। आ। अन्तरिक्षम्। पृथिवीम्। अदृꣳहीत् ॥२०॥]

देवों के द्वारा हिरण्य वर्ण, मधुरशाखा वाला और अश्विनौ-सरस्वती के द्वारा सुफलवान् यूपदेव इन्द्रदेव को बढ़ावे। वह यूप अपने अग्रभाग से द्युलोक को छूता है; अन्तरिक्ष को मध्यभाग से और पृथ्वी को शेष भाग से दृढ़ बनाता है। वह यूप धनदान तथा यजमान के घर में धन धरने के लिए घृत को पिये। हे होतर्! यजन करो ॥ २० ॥

उ० देवो देवैः। यूप उच्यते। यो देवो वनस्पतिः देवैरेव हिरण्यपर्णः देवाः सौवर्णानि पर्णानि यस्य स तथोक्तः। मधुशाखः मधुरसवती शाखा यस्य स मधुशाखः देवैरेव। सुपिप्पलः साधुफलो देवैरेव देवमिन्द्रमवर्धयत्। यश्च दिवम् अग्रेण अस्पृक्षत् स्पृशति। आ अन्तरिक्षमस्पृक्षदित्यनुषङ्गः। मध्येनेति शेषः साकांक्षत्वात्। पृथिवीमदंहीत् पृथिवीम् उपरेणेति शेषः। अदंहीत् दृढामकरोत्। स वनस्पतिः वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु। त्वमपि हे होतः, यज॥ २०॥

म० अतिशक्वरी। यूप उच्यते। वनस्पतिर्देवो देवैः सह इन्द्रमवर्धयत्। कीदृशः। हिरण्यपर्णः हिरण्यमयानि पर्णानि यस्य। मधुशाखः मधुर्मधुरा रसवती शाखा यस्य। सुपिप्पलः शोभनानि पिप्पलानि फलानि यस्य। यो वनस्पतिरग्रेण दिवं स्वर्गमस्पृक्षत् स्पृशति। स्पृशेर्लुङि 'शल इगुपधादनिटः क्सः' (पा० ३। १। ४५) इति क्सप्रत्ययः। अन्तरिक्षं मध्येनेति शेषः। आ स्पृशति। पृथिवीमुपरेणेति शेषः। अदंहीत् दृढामकरोत्। स वेतु॥ २०॥

दे॒वं ब॒र्हिर्वारि॑तीनां दे॒वमिन्द्रं॑मवर्धयत्। स्वा॒स॒स्थमिन्द्रे॒णास॑न्नम॒न्या ब॒र्ही᳡ꣳष्य॒भ्य॑भूद्व॒सुव॑ने वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑॥ २१॥

[स्वा॒स॒स्थमिति॑ सु॒ आ॒स॒स्थम्। इन्द्रे॑ण। आस॑न्न॒मित्या॒सन्नम्। अ॒न्या। ब॒र्हीꣳषि॑। अ॒भि। अ॒भू॒त्॥२१॥]

ओषधियों के मध्य श्रेष्ठ बर्हि इन्द्रदेव को बढ़ावे। अपने स्थान पर सुख से स्थित तथा इन्द्र के द्वारा अध्यासित बर्हि ने अन्य बर्हियों को अभिभूत कर दिया। धनदान तथा यजमान के घर में धन के धारण के लिए बर्हि घृतपान करे। हे होतर्! यजन करो॥ २१॥

उ० देवं बर्हिः। यद्देवं बर्हिः। वारितीनाम् वाः उदकम् 'इण् गतौ' वारुदकमितिः स्थानं यासां ता वारितय ओषधयः तासां मध्ये देवं वरिष्ठम्। यद्वा वार्य इति दर्भरूपेणावस्थानं येषां ते वारितयः दर्भाः। अत्र श्रुतिः 'तदेताभ्यामुत्पुनाति' इत्युपक्रम्य 'तस्मादुहैका आपो बीभत्सांचक्रिरे' इति अभिधीयते। त इमे दर्भा इत्याह। वारितीनां दर्भाणां संघातभूतम् देवमिन्द्रमवर्धयत्। यच्च स्वासस्थम् साधु आस्थेयं देवमनुष्यैः। यत्र च इन्द्रेण आसन्नम् आस्थितम्। यच्च अन्या अन्यानि हवींषि अभ्यभूत् अभिभवतीति कालव्यत्ययः। तत् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु। त्वमपि हे होतः, यज॥ २१॥

म० आर्षी त्रिष्टुप्। बर्हिः अनुयाजदेव इन्द्रं देवमवर्धयत्। अन्या अन्यानि बर्हींष्यभ्यभूत् अभिभवति तद्वेतु। कीदृशं बर्हिः। वारितीनामोषधीनां मध्ये देवं दीप्यमानं श्रेष्ठम्। वारि जले इतिर्गतिर्यासां ता वारितयो जलाश्रिता ओषधयः। स्वासस्थं सुखेनासनेन स्थीयते यत्र तत्स्वासस्थम्। इन्द्रेणासन्नमाश्रितम्॥ २१॥

दे॒वो अ॒ग्निः स्वि॑ष्ट॒कृद्दे॒वमिन्द्रं॑मवर्धयत्। स्वि॑ष्टं कु॒र्वन्स्वि॑ष्ट॒कृत्स्वि॑ष्टम॒द्य क॑रोतु नो वसु॒व॑ने वसु॒धेय॑स्य वेतु॒ यज॑॥ २२॥

[स्वि॑ष्ट॒मिति॑ सु॒ऽइ॒ष्टम्। कु॒र्वन्। स्वि॑ष्ट॒कृदिति॑ स्वि॑ष्ट॒ऽकृत्। स्वि॑ष्ट॒मिति॑ सु॒ऽइ॒ष्टम्। अ॒द्य। क॒रो॒तु॒। न॒ः॥२२॥]

सुष्ठु यजनकारी अग्नि इन्द्रदेव को बढ़ावे। स्विष्टकारी वह अग्नि सुष्ठु यजन करता हुआ आज हमारा अभीष्ट पूर्ण करे। धनदान व धन-धारण के लिए अग्नि घृत पिये। हे होतर्! यजन करो॥ २२॥

उ० देवो अग्निः। स्विष्टकृत् शोभनमिष्टं कर्तव्यमिति यस्यायमधिकारः। देवं च इन्द्रमवर्धयत्। यश्च स्विष्टं कुर्वन् स्विष्टकृतनामभूतः सः। स्विष्टं साध्विष्टम् अद्य अस्मिन्कर्मणि करोतु नोऽस्माकम्। अपिच वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु। त्वमपि हे होतः, यज॥ २२॥

म० आर्षी त्रिष्टुप्। स्विष्टकृद्देवः अग्निः इन्द्रं देवमवर्धयत् स नोऽस्माकं स्विष्टं साधु इष्टं करोतु वेतु च। कीदृशः। स्विष्टं कुर्वन्सन् स्विष्टकृत् नाम शोभनमिष्टं कर्तव्यमिति तस्याधिकारः॥ २२॥

अ॒ग्निम॒द्य होता॑रमवृणीता॒यं यज॑मानः॒ पच॒न्पक्तीः॒ पच॑न्पुरो॒डाशं॑ ब॒ध्नन्निन्द्रा॑य॒ छाग॑म्। सू॒प॒स्था अ॒द्य दे॒वो व॒नस्पति॑रभव॒दिन्द्रा॑य॒ छागे॑न। अघ॒त्तं मे॑द॒स्तः प्रति॑ पच॒ताग्र॑भीद॒वी॑वृधत्पुरो॒डाशे॑न। त्वाम॒द्य ऋषे॰॥ २३॥

[पु॒रो॒डाश॑म्। ब॒ध्नन्। इन्द्रा॑य। छाग॑म्॥ इन्द्रा॑य। छागे॑न॥ अघ॑त्। नम्। अग्र॑भीत्। अवी॑वृधत्। पु॒रो॒डाशे॑न॥२३॥]

आज तो इस यजमान ने अग्नि को होता वरण किया है। पकाने योग्य सामग्रियों को पकाते हुए, पुरोडाश को पकाते हुए तथा इन्द्र के लिए छाग को बाँधते हुए। यह वनस्पति यूपदेव भी इन्द्र के लिए बकरे को बाँधते हुए यज्ञस्थल में सुष्ठु उपस्थित हुआ है। धारण किया। अश्विनौ प्रभृति देवों ने यजमान के द्वारा प्रदत्त पशुओं को मेद से प्रारम्भ करके सर्वाङ्ग तक भक्षण किया। पके हुए शेष अवयवों को भी ग्रहण किया। वे पुरोडाश से वृद्धि को प्राप्त हुए। हे अग्ने! आज आर्षेय ढंग से होता ने तुम्हें ही वरण किया है॥ २३॥

उ० अग्निमद्य । व्याख्यातः प्रैषः । ऐन्द्र एकः पशुरिति विशेषः ॥ २३ ॥

म० त्वामद्य अयं प्रतीकः उभयत्रापि । ऐन्द्रपशुसंबन्धी सूक्तवाकप्रैषः । त्वामद्य ऋषे इत्ययं मन्त्र उभयत्रापि ऐन्द्रानुवाके वायोधसानुवाके च प्रतीकोक्तः आदिमात्रेणोक्तः सकलो ज्ञेयः । अग्निमद्य एकाधिका प्राजापत्या जगती । सूपस्थाः ब्राह्मी उष्णिक् । त्वामद्य एकाधिका विकृतिः । व्याख्यातः प्रैषः (२१ । ५९—६१) ॥ २३ ॥

होता यक्षत्समिधानं महद्यशः सुसमिद्धं वरेण्यमग्निमिन्द्रं वयोधसम् । गायत्रीं छन्द इन्द्रियं त्र्यविं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २४ ॥

[समिधानमितिसम् इधानम् । महत् । यशः । सुसमिद्धमितिसु समिद्धम् । वरेण्यम् । अग्निम् । इन्द्रम् । वयोधसमितिवयः धसम् ॥ गायत्रीम् । छन्दः । इन्द्रियम् । त्र्यविमितित्रि अविम् । गाम् । वयः । दधत् ॥२४॥]

महायश से सुसमिद्ध, समिद्ध्यमान तथा वरणीय अग्नि व अन्नदाता इन्द्र का होता यजन करे । गायत्री छन्द, शक्ति, डेढ़ वर्ष की गाय तथा अश्व को देते हुए प्रयाज देवता के साथ इन्द्र घृत पियें । हे होतर् ! यजन करो ॥ २४ ॥

उ० होता यक्षत् । इन्द्राय वयोधसे । पशुसंस्कारश्चैन्द्रः तत्रैते प्रैषाः । अतः प्रयाजदेवताऽविरोधेन यथैन्द्राः संपद्यन्ते तथा व्याख्यायन्ते । दैव्यो होता यजतु समिधानमग्निम् । महच्च यशः अग्निसंबन्धि । सुसमिद्धं चाग्निमेव । वरेण्यं वरणीयं चाग्निम् । इन्द्रं च वयोधसम् वयः आधातव्यमस्मिन्निति वयोधास्तं वयोधसम् । वयसः आयुषो वा धारयितारम् । किं कुर्वन् दैव्यो होता यजतु । गायत्रीं च छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च त्र्यविं च गां वयश्च आयुः दधत् धारयन् । इन्द्रे इत्यध्याहारः प्रकरणात् । प्रयाजदेवता च इन्द्रसहिता वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २४ ॥

म० एकादश वायोधसे पशौ प्रयाजप्रैषाः समित्तनूनपादाद्याप्रीदेवताः । अतिजगती । दैव्यो होता अग्निं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । वयः आयुर्दधाति वयोधाः तम् आयुषो धातारं धारयितारं वा । कीदृशमग्निम् । समिधानं दीप्यमानम् । महद्यशः । सुपां सुलुगिति तृतीयैकवचनस्य सुआदेशः । महता यशसा समिद्धं दीप्तम् । वरेण्यं वरणीयम् । किं कुर्वन् यजतु । गायत्रीं छन्दः इन्द्रियं वीर्यम् त्र्यविं गाम् वयः आयुश्च दधत् स्थापयन् इन्द्रे इति शेषः । षण्मासात्मकः कालोऽविः त्र्योऽवयो यस्याः सा त्र्यविः साधसंवत्सरा गौः ताम् । प्रयाजदेवतेन्द्रयुता आज्यं वेतु । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि ॥ २४ ॥

होता यक्षत्तनूनपातमुद्भिदं यं गर्भमदितिर्दधे शुचिमिन्द्रं वयोधसम् । उष्णिहं छन्द इन्द्रियं दित्यवाहं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २५ ॥

[तनूनपातमितितनू नपातम् । उद्भिदमित्युत् भिदम् । यम् । गर्भम् । अदितिः । दधे । शुचिम् ॥ उष्णिहम् । दित्यवाहमितिदित्य वाहम् ॥२५॥]

दैवी होता तनूनपात् अग्नि तथा यज्ञफलों के उद्भेत्ता इन्द्र का यजन करे । जिस पवित्र तथा अन्नधाता इन्द्र को अदिति ने गर्भ में धारण किया था । उष्णिक् छन्द, शक्ति, द्विवर्षा गौ तथा अन्न को इन्द्र में धरते हुए प्रयाज देवता व इन्द्र घृत पियें । हे होतर् ! यजन करो ॥ २५ ॥

उ० होता यक्षत्तनूनपातम् । दैव्योहोता यजतु तनूनपातम् । उद्भिदम् उद्भेत्तारं यज्ञफलानाम् । यं च गर्भम् अदितिः दधे धारितवती । शुचिं पवित्रम् । इन्द्रं च यजतु वयोधसम् । वय आयुर्धीयते यस्मिन् तं वा वयसो धारयितारं वा । किंकुर्वन्दैव्यो होता यजतु । उष्णिहं च छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च दित्यवाहं च गां वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । प्रयाजदेवता च इन्द्रसहिता वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २५ ॥

म० एकाधिका जगती । होता तनूनपातं प्रयाजदेवं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । अदितिर्यं गर्भं दधे तं इन्द्रमित्यर्थः । कीदृशं तनूनपातम् । उद्भिदम् उद्भिनत्ति प्रकटयति फलमित्युद्भित् तं । यज्ञफलानामुद्भेत्तारम् । शुचिं पवित्रम् । किं कुर्वन् । उष्णिहं छन्दः इन्द्रियम् दित्यवाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत् । द्विवर्षा गौर्दित्यवाट् । स सेन्द्रो वेतु ॥ २५ ॥

होता यक्षदीडेन्यमीडितं वृत्रहन्तममिडाभिरीड्यꣳ सहः सोममिन्द्रं वयोधसम् । अनुष्टुभं छन्द इन्द्रियं पञ्चाविं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ २६ ॥

[ईडेन्यम् । ईडितम् । वृत्रहन्तममितिवृत्रहन् तमम् । इडाभिः । ईड्यम् । सहः । सोमम् ॥ अनुष्टुभम् । अनुस्तुभमित्यनु स्तुभम् । पञ्चाविमितिपञ्च अविम् ॥२६॥]

दैवी होता स्तुत्य, स्तुत, पटुता से वृत्रघाती, बल से सोम के समान आह्लादक तथा अन्नधाता इन्द्र का यजन करे । अनुष्टुम् छन्द, शक्ति, ढाई वर्ष की गाय तथा आयुष्य इन्द्र में धरते हुए प्रयाज देवता व इन्द्र घृत पियें । हे होतर् ! यज न करो ॥ २६ ॥

उ० होता यक्षदीडेन्यम् । दैव्यो होता यजतु । ईडेन्यं स्तुत्यम् । ईडतेरेन्यप्रत्ययः । ईडितम् ऋषिभिः स्तुतम् । वृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारम् । इडाभिः प्रयाजदेवताभिः । ईड्यं स्तुत्यम् । इन्द्रविशेषणान्येतानि । सहः सोमं च यजतु । सहःसोमशब्दौ नैघण्टुकौ इन्द्रसंबन्धात्पठ्येते । इन्द्रं च वयोधसं वयस आयुषो धारयितारम् । किं कुर्वन्यजतु । अनुष्टुभं च छन्दः इन्द्रियम् वीर्यं च पञ्चाविं च गां वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । प्रयाजदेवता च इन्द्रसहिता वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २६ ॥

म० व्यूहेन शक्करी । होता इडाभिः प्रयाजदेवताभिः सह वयोधसमिन्द्रं यजतु । कीदृशमिन्द्रम् । ईडेन्यम् ईडितुं योग्य ईडेन्यः ईडेरेन्यप्रत्ययः । ईडितमृषिभिः स्तुतम् । वृत्रहन्तमम् 'नाद्घस्य' (पा० ८ । २ । १७) इति नुडागमः । ईड्यं सर्वैः स्तुत्यम् । सहः सोमं सहसा बलेन सोमवदाह्लादकम् । किं कुर्वन् । अनुष्टुभं छन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । पञ्चावयो यस्याः सा सार्धद्विवर्षा गौः । स वेतु ॥ २६ ॥

होता॑ यक्षत्सु॒ब॒र्हिषं॑ पूष॒ण्वन्त॒मम॑र्त्यꣳ सीद॑न्तं ब॒र्हिषि॑ प्रि॒येऽमृ॒तेन्द्रं॑ व॒यो॒धस॑म् । बृ॒ह॒तीं छन्द॑ इन्द्रि॒यं त्रि॒व॒त्सं गां वयो॒ दध॒द्वेत्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ २७ ॥

[सु॒ब॒र्हिष॒मिति॑सु ब॒र्हिष॑म् । पूष॒ण्वन्त॒मिति॑पूष॒ण् व॑न्त॑म् । अम॑र्त्य॑म् । सीद॑न्तम् । ब॒र्हिषि॑ । प्रि॒ये । अ॒मृता॑ ॥ बृ॒ह॒तीम् । त्रि॒व॒त्समिति॑त्रि व॒त्सम् ॥२७॥]

शोभन बर्हि, पूषायुक्त, अमर्त्य, प्रिय व अनश्वर बर्हि पर बैठे हुए और अन्नधाता इन्द्र का यजन होता करे। बृहती छन्द, शक्ति, तीन बछड़ों वाली गाय तथा आयुष्य इन्द्र में धारित करते हुए प्रयाज देवता व इन्द्र घृत पियें। हे होतर् ! यजन करो ॥ २७ ॥

उ० होता यक्षत् । दैव्यो होता यजतु । सुबर्हिषं शोभनबर्हिष्कम् । पूषण्वन्तं पूष्णा संयुक्तम् अमर्त्यममरणधर्माणम् । सीदन्तं बर्हिषि प्रिये अवस्थानं कुर्वन्तं बर्हिष्यभिरुचिते । अमृते इन्द्रं वयोधसम् । किं कुर्वन् यजतु । बृहतीं च छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च त्रिवत्सं च गां वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । प्रयाजदेवता चेज्यमाना इन्द्रेण सह वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज । ननु प्रयाजदेवताया अत्राधिकरणभावः केवलमुपलभ्यते न तु देवतात्वमिति यश्चोदयेत् तं प्रत्याह । इत्थंभूतमेव बर्हिषो देवतात्वमित्यदोषः । तथा द्वारामपि देवतात्वम् ॥ २७ ॥

म० शक्करी । होता वयोधसमिन्द्रं यजतु । कीदृशम् । सुबर्हिषं शोभनं बर्हिः प्रयाजदेवता यस्य तम् । पूषण्वन्तम् पूषास्यास्ति पूषण्वांस्तं पूष्णा युक्तम् । अमर्त्यममरणधर्माणम् । प्रिये रुचिते अमृता अमृते अनश्वरे बर्हिषि सीदन्तं तिष्ठन्तम् । किं कुर्वन् । बृहतीं छन्दः इन्द्रियम् त्रिवत्सं गां वयश्चेन्द्रे दधत् । वत्सः संवत्सरः त्रयो वत्सा यस्य त्रिवत्सो गौः त्रिवर्षो वृषः । स वेतु ॥ २७ ॥

होता॑ यक्षद्व्यच॑स्वतीः सुप्राय॒णा ऋ॑ता॒वृधो॒ द्वारो॑ दे॒वीर्हि॑र॒ण्ययी॑र्ब्र॒ह्माण॒मिन्द्रं॑ व॒यो॒धस॑म् । प॒ङ्क्तिं छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं तु॑र्य॒वाहं॒ गां वयो॒ दध॒द्व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ २८ ॥

[व्यच॑स्वतीः । सु॒प्रा॒य॒णाः । सु॒प्रा॒य॒ना॒इति॑सु प्रा॒य॒नाः । ऋ॒ता॒वृधः॑ । ऋ॒त॒वृध॒ऽइत्यृ॒त॒ वृध॑ः । द्वार॑ः । दे॒वीः । हि॒र॒ण्ययीः॑ । ब्र॒ह्माण॑म् ॥ प॒ङ्क्तिम् । इ॒ह । तु॒र्य॒वाह॒मिति॑तु॒र्य॒ वाह॑म् ॥२८॥]

सावकाशों, सुगमना, यज्ञवर्धिका तथा सुनहली द्वारदेवियों व अन्नधाता इन्द्र का यजन होता करे। पंक्ति छन्द, शक्ति, साढ़े तीन वर्ष के गाय तथा वय को इन्द्र में धरते हुए प्रयाज देवता घृत पिये। हे होतर् ! यजन करो ॥ २८ ॥

उ० होता यक्षद्व्यचस्वतीः । दैव्यो होता यजतु व्यचस्वतीर्व्यञ्चनवतीर्गमनवतीः । सुप्रायणाः साधुप्रगमनाः । ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । द्वारः यज्ञगृहद्वारः । द्वितीयाबहुवचनान्तान्येतानि पदानि । देवीर्यज्ञफलदात्रीः हिरण्ययीः अविनाशिनीः । तथा । ब्रह्माणं परिवृढम् इन्द्रं । वयोधसम् आयुषो धारयितारं च यजतु पङ्क्तिं च छन्दः । इहेत्यभिनयदर्शनम् । इहास्मिन्निन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं च तुर्यवाहं गां च आयुश्च दधत् धारयन् । सेन्द्रा द्वारश्चेज्यमाना व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २८ ॥

म० अतिशक्करी । होता द्वारो देवीः ब्रह्माणं परिवृढं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशीर्द्वारः । व्यचस्वतीः व्यचो व्यञ्चनं गमनावकाशो विद्यते यासु ताः । अतएव सुप्रायणाः शोभनं प्रकर्षेणायनं गमनं यासु ताः । ऋतवृधः सत्यस्य वर्धयित्रीः । हिरण्ययीः हिरण्मयीः दृढाः । किं कुर्वन् । पङ्क्तिं छन्दः इन्द्रियम् तुर्यवाहं गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सार्धत्रिवर्षो गोस्तुर्यवाद् तुर्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति ॥ २८ ॥

होता॑ यक्षत्सु॒पेश॑सा सुशि॒ल्पे बृ॑ह॒ती उ॒भे नक्तो॒षासा॒ न द॑र्श॒ते विश्व॒मिन्द्रं॑ व॒यो॒धस॑म् । त्रि॒ष्टुभं॑

छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं प॑ष्ठ॒वाहं॒ गां वयो॒ दध॑द्वीतामाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ २९ ॥

[सु॒पेश॒सेति॑सु पेश॑सा । सु॒शि॒ल्पेऽइति॑सु शि॒ल्पे । बृ॒ह॒तीऽइति॑बृ॒ह॒ती । उ॒भेऽइत्यु॒भे । नक्तो॒षासा॑ । नक्तो॒षसेति॒- नक्तो॒षसा॑ । न । द॒र्श॒तेऽइति॑द॒र्श॒ते । विश्व॑म् ॥ त्रि॒ष्टुभ॑म् । त्रि॒स्तु॒भ॒मिति॑त्रि स्तुभ॑म् । प॒ष्ठ॒वाह॒मिति॑पष्ठ॒ वाह॑म् ॥२९॥]

सुस्वरूपा, सुकुशल, महती व दर्शनीया उषा-रात्रि तथा अन्नधाता इन्द्र का यजन होता करे। त्रिष्टुप् छन्द, शक्ति, तीन वर्षीय गाय तथा आयुष्य को इन्द्र में धरते हुए प्रयाज देवता घृत पिये। हे होतर् ! यजन करो ॥ २९ ॥

उ० होता यक्षत्सुपेशसा। दैव्यो होता यजतु सुपेशसा सुपेशसौ। पेश इति रूपनाम। सुरूपे सुशिल्पे। 'यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्' अन्योन्यं प्रतिरूपे। बृहती महत्यौ उभे नक्तोषासा न। समुच्चयार्थीयो नकारः। उभे अपि नक्तोषसौ। नक्ता रात्रिः उषाश्च रात्रेरपरकालः। दर्शते दर्शनीये। विश्वं सर्वात्मकमिन्द्रं वयोधसम् आयुषो धारयितारं च यजतु। किं कुर्वन् यजतु। त्रिष्टुभं च छन्दः इह इन्द्रे इन्द्रियं च वीर्यं पष्ठवाहं गां च वय आयुश्च दधत् धारयन्। नक्तोषासौ सेन्द्रे चेज्यमाने वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम्। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ २९ ॥

म० अतिशक्करी। होता उभे नक्तोषासा नक्तोषसौ विश्वं सर्वात्मकं वयोधसमिन्द्रं च यजतु। नक्ता रात्रिः उषा रात्रेरपरभागः। नकारश्चार्थः। कीदृश्यौ नक्तोषसौ। सुपेशसा सुपेशसौ पेशः रूपनाम। शोभनं पेशो ययोस्ते सुरूपे। सुशिल्पे 'यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पं' इति श्रुतेः। सुष्ठु शिल्पं ययोस्ते अन्योन्यं प्रतिरूपे। बृहती बृहत्यौ। दर्शते दर्शनीये। दृशेरतच् प्रत्ययः। किं कुर्वन्। त्रिष्टुभं छन्दः इन्द्रियम् पष्ठवाहं गाम् वयश्च इहेन्द्रे दधत्। ते वीतां पिबताम् ॥ २९ ॥

होता॑ यक्षत्प्रचे॑तसा दे॒वाना॑मुत्त॒मं यशो॒ होता॑रा॒ दैव्या॑ क॒वी स॒युजेन्द्रं॑ वयो॒धस॑म् । जग॑ती॒ छन्द॑ इन्द्रि॒यम॑न॒ड्वाहं॒ गां वयो॒ दध॑द्वीतामाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३० ॥

[प्रचे॑त॒मेति॒प्र चे॑तसा । दे॒वाना॑म् । उ॒त्त॒मम्त्युं॑त् त॒मम् । यश॑ः । होता॑रा । दैव्या॑ । क॒वीऽइति॑क॒वी । स॒युजेति॒स॒ युजा॑ ॥ जग॑तीम् । अ॒न॒ड्वाह॑म् ॥३०॥]

प्रकृष्ट ज्ञानी देवों के उत्तम यशःस्वरूप, क्रान्तद्रष्टा, परस्पर संगत और दैवी होता अग्नि-वायु व अन्नधाता इन्द्र का यजन होता करें। जगती छन्द, शक्ति, बैल तथा वय इन्द्र में धारित करते हुए प्रयाज देवता घृत पिये। हे होतर् ! यजन करो ॥ ३० ॥

उ० होता यक्षत्प्रचेतसा। दैव्यो होता यजतु। प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौ। यौ च देवानामुत्तमं यशः। यशः पुञ्जीकृतये होतारौ दैव्यौ। अयं चाग्निरसौ च मध्यमः। कवी क्रान्तदर्शनौ। सयुजा सहयोगिनौ। इन्द्रं च वयोधसम् आयुषो धारयितारम्। किंकुर्वन् दैव्यो होता यजतु। जगतीं छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च। अनड्वाहं च गां वयः आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन्। तौ च दैव्यौ होतारौ सेन्द्रावीज्यमानौ वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम्। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३० ॥

म० एकाधिका शक्करी। होता दैव्यौ होतारौ वयोधसमिन्द्रं च यजतु। अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति। होतारौ कीदृशौ। प्रचेतसा प्रकृष्टं चेतो ययोस्तौ प्रचेतसौ। देवानामुत्तमं यशः पुञ्जीकृतदेवयशोरूपौ। कवी क्रान्तदर्शनौ। सयुजा सह युक्तौ समानयोगौ। किं कुर्वन्। जगतीं छन्दः इन्द्रियम् अनड्वाहं गाम् वयश्च इन्द्रे दधत्। अनः शकटं वहतीत्यनड्वान् शकटक्षमो वृषः तौ वीताम् ॥ ३० ॥

होता॑ यक्ष॒त्पेश॑स्वतीस्ति॒स्रो दे॒वीर्हि॑र॒ण्ययी॒र्भार॑तीर्बृह॒तीर्म॒हीः पति॒मिन्द्रं॑ वयो॒धस॑म् । वि॒राजं॒ छन्द॑ इ॒हेन्द्रि॒यं धे॒नुं गां न वयो॒ दध॑द्व्यन्त्वाज्य॑स्य॒ होत॒र्यज॑ ॥ ३१ ॥

[पेश॑स्वतीः । ति॒स्रः । दे॒वीः । हि॒र॒ण्ययीः॑ । भार॑तीः । बृ॒ह॒तीः । म॒हीः । पति॑म् ॥ वि॒राज॒मिति॑वि राज॑म् । धे॒नुम् । गाम् । न ॥३१॥]

सुस्वरूपा तथा सुनहले रूप वाली महती भारती-सरस्वती-इडा, इन तीन देवियों तथा पालक व अन्नधाता इन्द्र का यजन करे। विराट् छन्द, शक्ति, नव प्रसूता गाय तथा वय इन्द्र में धरते हुए प्रयाज देवता घृत पिये। हे होतर् ! यजन करो ॥ ३१ ॥

उ० होता यक्षत्पेशस्वतीः। दैव्यो होता यजतु पेशस्वतीः रूपसमृद्धाः तिस्रो देवीः हिरण्ययीः हिरण्यालंकृतशरीराः। भारतीः भरत आदित्यः तस्य भारतीः। बहुवचनमिडासरस्वत्युपलक्षणार्थम्। बृहतीः प्रभावतः महत्यः आदित्येन्द्राग्निसंबन्धात्। पतिं पालयितारम् इन्द्रं च वयोधसम् आयुषो धारयितारं यजतु। किंकुर्वन्यजतु। विराजं छन्दः इहास्मिन्निन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं च। धेनुं गां न। नकारः समुच्चयार्थीयः। धेनुं च गां वय आयुश्च दधत् धारयन्। तिस्रो देव्यश्च सेन्द्रा ईज्यमानाः व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम्। त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३१ ॥

म० एकाधिका शक्करी। होता तिस्रो देवीः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रं च यजतु। कीदृशीस्तिस्रः। पेशो रूपमस्ति

यासां ताः रूपसमृद्धाः । हिरण्ययीः हिरण्यालंकृतदेहाः । बृहतीः प्रभावेण । महीः महतीः तेजसा आदित्येन्द्राग्निसंबन्धात् । कास्ताः भारतीः । बहुवचनमिडासरस्वत्युपलक्षणम् । इडासरस्वतीभारत्यस्तिस्र इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विराजं छन्दः इन्द्रियम् धेनुं दोग्ध्रीं गाम् वयश्चेन्द्रे दधत् । नकारश्चार्थः । सेन्द्रास्ता व्यन्तु ॥ ३१ ॥

होता यक्षत्सुरेतसं त्वष्टारं पुष्टिवर्धनं रूपाणि बिभ्रतं पृथक्पुष्टिमिन्द्रं वयोधसम् । द्विपदं छन्द इन्द्रियमुक्षाणं गां न वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३२ ॥

[सुरेतसमितिसु रेतसम् । त्वष्टारम् । पुष्टिवर्द्धनमितिपुष्टि वर्द्धनम् । रूपाणि । बिभ्रतम् । पृथक् । पुष्टिम् ॥ द्विपद मितिद्वि पदम् । उक्षाणम् ॥३२॥]

सुवीर्यशाली, पुष्टि को बढ़ाने वाले व रूपों को धारण करने वाले त्वष्टा तथा पृथक् पुष्टिकारी व अन्नधाता इन्द्र का होता यजन करे। द्विपदा छन्द, शक्ति, बैल तथा आयुष्य को इन्द्र में धारित करते हुए प्रयाज देवता घृत पिये। हे होतर् ! यजन करो ॥३२॥

उ० होता यक्षत्सुरेतसम् । दैव्यो होता यजतु सुरेतसं त्वष्टारम् । शोभनं हि- रेतस्त्वष्टुर्जगदुत्पत्तिबीजत्वात् । पुष्टिं वर्धयितारम् । रूपाणि बिभ्रतं पृथक् पुष्टिम् । जातिषु रूपाणि पुष्टिं च पृथक् धारयन्तम् । इन्द्रं च वयोधसं आयुषो धारयितारं यजतु । किंकुर्वन्यजतु । द्विपदं च छन्दः इन्द्रियं वीर्यम् उक्षाणं गां न । नकारः समुच्चयार्थीयो भिन्नक्रमः । उक्षाणं च गाम् वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । त्वष्टा च सेन्द्रः ईज्यमानः वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३२ ॥

म० एकाधिका शक्करी । होता त्वष्टारं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशं त्वष्टारम् । सुरेतसं शोभनं रेतो यस्य तम् । जगदुत्पादकत्वात्त्वष्टुः शोभनं रेतः । पुष्टिवर्धनं पुत्रादिपुष्टेर्वर्धयितारम् । पृथक् नानाजातिषु रूपाणि पुष्टिं च बिभ्रतम् । किं कुर्वन् । द्विपदं छन्दः इन्द्रियम् उक्षाणं रेतःसेकक्षमं गां वृषम् वयश्चेन्द्रे दधत् । नश्चार्थः । सेन्द्रस्त्वष्टा वेतु ॥ ३२ ॥

होता यक्षद्वनस्पतिᳪं शमितारᳪं शतक्रतुᳪं हिरण्यपर्णमुक्थिनᳪं रशनां बिभ्रतं वशिं भगमिन्द्रं वयोधसम् । ककुभं छन्द इहेन्द्रियं वशां वेहतं गां वयो दधद्वेत्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३३ ॥

[हिरण्यपर्णमितिहिरण्य पर्णम् । उक्थिनम् । रशनाम् । बिभ्रतम् । वशिम् । भगम् ॥ ककुभम् । वशाम् । वेहतम् ॥३३॥]

हविः को संस्कृत करने वाले, शतमख, सुनहले 'पत्तोंवाले, उक्थवाले, अश्व की रस्सी को धारण करने वाले, वश में करने वाले तथा ऐश्वर्यवान् यूप व अन्नधाता इन्द्र का यजन होता करे। ककुप् छन्द, शक्ति, वंध्या-गर्भघातिनी गाय और वय को इन्द्र में धरते हुए प्रयाज देवता घृत पिये। हे होतर् ! यजन करो ॥ ३३ ॥

उ० होता यक्षद्वनस्पतिम् । दैव्यो होता यजतु वनस्पतिं शमितारं हविषः संस्कर्तारम् । शतक्रतुं बहुकर्माणम् । हिरण्यपर्णं सुवर्णमयपत्रम् । उक्थिनम् । 'वच परिभाषणे' अस्य उक्थिनं वचनवन्तं यज्ञवन्तं वा । रशनां बिभ्रतम् स्वरूपानुवादः । यूपे हि पशुबन्धनार्थं रज्जुर्बध्यते । वशिं कान्तं भगं भजनीयम् । इन्द्रं च वयोधसमायुषो धारयितारं यजतु । किं कुर्वन् दैव्यो होता यजतु । ककुभं च छन्दः इहेन्द्रे इन्द्रियं वीर्यं च वशां वन्ध्यां वेहतं गर्भघातिनीं च गां वय आयुश्च दधत् धारयन् । वनस्पतिश्च सेन्द्र ईज्यमानः वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३३ ॥

म० अत्यष्टिः । होता वनस्पतिं वयोधसमिन्द्रं च यजतु । कीदृशं वनस्पतिम् । शमितारं संस्कर्तारं हविषाम् । शतक्रतुं बहुकर्माणम् । हिरण्यपर्णं हिरण्मयानि पर्णानि यस्य तम् । उक्थिनम् उक्थानि शस्त्राणि सन्त्यस्य यज्ञवन्तं वा । रशनां रज्जुं बिभ्रतम् । स्वभावानुवादः । यूपे हि पशुबन्धाय रज्जुर्बध्यते । वशिं कान्तम् । भगं भजनीयम् । किं कुर्वन् । ककुभं छन्दः इन्द्रियम् वशां वन्ध्यां वेहतं गर्भोपघातिनीं च गाम् वयश्च इह इन्द्रे दधत् । सेन्द्रो वनस्पतिर्वेतु ॥ ३३ ॥

होता यक्षत्स्वाहाकृतीरग्निं गृहपतिं पृथग्वरुणं भेषजं कविं क्षत्रमिन्द्रं वयोधसम् । अतिच्छन्दसं छन्द इन्द्रियं बृहदृषभं गां वयो दधद्व्यन्त्वाज्यस्य होतर्यज ॥ ३४ ॥

[स्वाहाकृतीरितिस्वाहा कृतीः । अग्निम् । गृहपतिमितिगृह पतिम् । पृथक् । वरुणम् । भेषजम् । कविम् । क्षत्रम् ॥ अतिच्छन्दसमित्यति छन्दसम् । बृहत् । ऋषभम् ॥३४॥]

स्वाहा के आकार वाली प्रयाज देवता, गृहपति अग्नि, वैद्य, कवि व राजा वरुण को पृथक् तथा अन्नधाता का यजन होता करे। अति छन्द, शक्ति, बड़े बैल तथा वय को इन्द्र में धरते हुए प्रयाज देवता घृत पिये। हे होतर् ! तुम भी यजन करो ॥ ३४ ॥

उ० होता यक्षत्स्वाहाकृतीः । दैव्यो होता यजतु स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः । अग्निं च गृहपतिं पृथक् यजतु । वरुणं च भेषजम् । तथा कविं क्रान्तदर्शनं । क्षत्रं प्रहाराद्रक्षिता-

रम् । इन्द्रं च वयोधसमायुषो धारयितारम् यजतु । किंकुर्वन्यजतु । अतिच्छन्दसं च छन्दः इन्द्रियं च वीर्यं बृहन्महत् ऋषभं च गां वय आयुश्च इन्द्रे दधत् धारयन् । सेन्द्रश्च प्रयाजदेवता ईज्यमाना व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे मनुष्यहोतः, यज ॥ ३४ ॥

म० अतिशक्करी । होता स्वाहाकृतीः प्रयाजदेवताः इन्द्रं च यजतु । कीदृशमिन्द्रम् । अग्निम् अङ्गतीत्यग्निः अग्रे गन्तारम् । पृथक् प्रत्येकं यज्ञेषु । गृहपतिं गृहस्य पालकम् । वरुणम् व्रियतेऽसौ वरुणस्तम् ऋत्विग्भिर्वरणीयम् । भेषजं रोगनाशकम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । क्षत्रं क्षतात्प्रहारात्त्रातारम् । वयोधसमायुषो दातारम् । किं कुर्वन् । अतिच्छन्दसं छन्दः इन्द्रियं वीर्यं बृहत् महत् ऋषभं पुष्टं गां वयश्चेन्द्रे दधत् । सेन्द्राः स्वाहाकृतयः आज्यं व्यन्तु । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज ॥ ३४ ॥

देवं बर्हिर्वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धयत् । गायत्र्या छन्दसेन्द्रियं चक्षुरिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ३५ ॥

[देवम् । बर्हिः । वयोधसमिति वयःऽधसम् । देवम् । इन्द्रम् । अवर्द्धयत् ॥ गायत्र्या । छन्दसा । इन्द्रियम् । चक्षुः । इन्द्रे । वयः । दधत् ॥३५॥]

द्योतमान बर्हि अन्नधाता इन्द्र को बढ़ावे । गायत्री छन्द के साथ शक्ति, चक्षु तथा आयुष्य इन्द्र में धारित करते हुए । धनदान तथा यजमान में धनधारण के लिए अनुयाज देवता घृत पिये । हे होतर् ! यजन करो ॥ ३५ ॥

उ० अथ वयोधसोनुयाजप्रैषाः । देवं बर्हिः यत् देवं द्योतनं बर्हिः । वयोधसमायुषो धारयितारं देवं दानादिगुणयुक्तं इन्द्रं अवर्धयत् । किंकुर्वन् । गायत्र्या छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं चक्षुश्च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयत् । तत् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३५ ॥

म० वयोधसे पशावेवैकादशानुयाजानां प्रैषाः बर्हिरादिदेवताः । एकाधिके आर्च्यौ त्रिष्टुभौ द्वे । बर्हिः देवं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशं बर्हिः । गायत्र्या छन्दसा कृत्वा चक्षुरिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् । तत् वसुवननाय वसुधानाय चाज्यं वेतु । षष्ठीसप्तम्यौ चतुर्थ्यर्थे । हे मनुष्यहोतः, त्वमपि यज । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥ ३५ ॥

देवीर्द्वारो वयोधसꣳ शुचिमिन्द्रमवर्धयन् । उष्णिहा छन्दसेन्द्रियं प्राणमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य व्यन्तु यज ॥ ३६ ॥

[शुचिम् । उष्णिहा । प्राणम् ॥३६॥]

द्वारदेवियों ने अन्नधाता तथा पवित्र इन्द्र को—उसमें उष्णिक् छन्द के द्वारा शक्ति, प्राण तथा वय को धारित करते हुए—बढ़ाया । धनदान तथा यजमान में धनधारण के लिए अनुयाज देवता घृत पिये । हे होतर् ! यजन करो ॥ ३६ ॥

उ० देवीर्द्वारः । या देव्यः द्वारः वयोधसमायुषो धारयितारम् । शुचिं पवित्रम् इन्द्रम् अवर्धयन् । किं कुर्वत्यः । उष्णिहा । छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं प्राणं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् दधत्य इति लिङ्गवचनव्यत्ययः । धारयन्त्य इत्यर्थान्तरम् । ताः वसुवननाय वसुधानाय च व्यन्तु पिबन्तु । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३६ ॥

म० द्वारो देव्यः वयोधसं शुचिं पवित्रमिन्द्रमवर्धयन् । कीदृश्यो द्वारः । उष्णिहा छन्दसा कृत्वा सह वा प्राणमिन्द्रियं प्राणेन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् दधत्यः । लिङ्गवचनव्यत्ययः । ता व्यन्तु ॥ ३६ ॥

देवी उषासानक्ता देवमिन्द्रं वयोधसं देवी देवमवर्धताम् । अनुष्टुभा छन्दसेन्द्रियं बलमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वीतां यज ॥ ३७ ॥

[अनुष्टुभा । अनुस्तुभेत्यनु स्तुभा । बलम् ॥३७॥]

द्योतमाना उषा-रात्रि अन्नधाता इन्द्र को अनुष्टुप् छन्द के द्वारा उसमें शक्ति, बल तथा वय धारित करते हुए बढ़ावें । धनदान व धनधारण के लिए अनुयाज देवता घृत पिये । हे होतर् ! यजन करो ॥ ३७ ॥

उ० देवी उषासानक्ता । ये देव्यौ उषासानक्ता उषाश्च रात्रेरपरकालः नक्तेति रात्रिनाम । देवमिन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् । देवी देव्यौ देवम् । एको देवीशब्दो दीप्तिवचनोऽपरो दानादिगुणयुक्तवचनः । देवशब्दोऽप्येवमेव । अवर्धताम् । किंकुर्वन्त्यौ । अनुष्टुभा छन्दसा इन्द्रियं बलं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन्त्यौ । ते वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३७ ॥

म० द्वे ब्राह्म्यौ बृहत्यौ । उषासानक्तौ देवी देव्यौ वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम् । उषाश्च नक्तं च उषासानक्ता 'उषासोषसः' (पा० ६ । ३ । ३१) इत्युषःशब्दस्य देवताद्वन्द्वे उषासाआदेशः विभक्तेराकारश्च । कीदृश्यौ ते । देवी दीप्यमाने । कीदृशमिन्द्रम् । देवं दीप्यमानम् । एकौ देवीदेवशब्दौ दीप्तिवाचकौ अन्यौ सुरवाचकौ । अनुष्टुभा छन्दसा बलमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत् दधत्यौ । दधदित्यव्ययम् लिङ्गवचनव्यत्ययो वा । ते वीताम् ॥ ३७ ॥

दे॒वी जोष्ट्री॒ वसु॑धिती दे॒वमिन्द्रं॑ वयो॒धसं॑ दे॒वी दे॒वम॑वर्धताम् । बृह॒त्या छन्द॑सेन्द्रि॒यꣳ श्रोत्र॒मिन्द्रे॒ वयो॒ दध॑द्वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीतां॒ यज॑ ॥ ३८ ॥

[बृहत्या । श्रोत्रम् ॥३८॥]

प्रीतिकारिणी तथा धनधारिका देवियाँ अन्नधाता इन्द्र को—उसमें बृहती छन्द के द्वारा शक्ति, श्रोत्र तथा वय को धारित करके बढ़ावें। धनदान व धनधारण के लिए अनुयाज देवता घृत पिये। हे होतर्! यजन करो ॥ ३८ ॥

उ० देवी जोष्ट्री। ये देव्यौ जोष्ट्र्यौ जोषयित्र्यौ । वसुधिती वसुधात्र्यौ देवं दीप्तं वयोधसमायुषो धारयितारमिन्द्रम् देव्यौ देवम् अवर्धताम् । ते बृहत्या छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं श्रोत्रं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन्त्यौ सत्यौ वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३८ ॥

म० देवी देव्यौ दीप्यमाने अनुयाजदेवते देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धताम् । देवीदेवशब्दौ पूर्ववत् । कीदृश्यौ । जोष्ट्र्यौ जुषेते ते जोष्ट्र्यौ प्रीतियुक्ते । जुषेस्तृच् । वसुधिती वसुनो धनस्य धारयित्र्यौ । बृहत्या छन्दसा श्रोत्रमिन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधत्यौ ॥ ३८ ॥

दे॒वी ऊ॒र्जाहु॑ती दु॒घे सु॒दु॒घे पय॒सेन्द्रं॑ वयो॒धसं॑ दे॒वी दे॒वम॑वर्धताम् । प॒ङ्क्त्या छन्द॑सेन्द्रि॒यꣳ शु॒क्रमिन्द्रे॒ वयो॒ दध॑द्वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीतां॒ यज॑ ॥३९

[पङ्क्त्या । शुक्रम् ॥३९॥]

सुष्ठु दोग्ध्री ऊर्क्-आहुति देवियाँ दूध से अन्नधाता इन्द्र को बढ़ावें। पंक्ति छन्द के द्वारा इन्द्र में शक्ति, वीर्य तथा आयुष्य धारित करते हुए अनुयाज देवता धनदान व धनधारण के लिए घृत पिये। हे होतर्! यजन करो ॥ ३९ ॥

उ० देवी ऊर्जाहुती । ये देवी दात्र्यौ ऊर्जाहुती ऊर्जाह्वान्यौ दुघे दोग्ध्र्यौ सुदुघे सुदोहने पय॒सा इन्द्रं वयोधसं देवी देव्यौ द्युस्थाने देवं द्युस्थानम् अवर्धताम् । ते पङ्क्त्या छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं शुक्रं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन्त्यौ वसुवननाय वसुधानाय च वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ३९ ॥

म० शक्करी । देवी दात्र्यौ ऊर्जाह्वान्यौ देव्यौ पयसा वयोधसं देवमिन्द्रमवर्धताम् । कीदृश्यौ । दुघे दोग्ध्र्यौ । सुदुघे सुखेन दोग्धुं शक्ये । पङ्क्त्या छन्दसा शुक्रं वीर्यमिन्द्रियं वयः चेन्द्रे दधत्यौ ॥ ३९ ॥

दे॒वा दैव्या॒ होता॑रा दे॒वमिन्द्रं॑ वयो॒धसं॑ दे॒वौ दे॒वम॑वर्धताम् । त्रि॒ष्टु॒भा छन्द॑सेन्द्रि॒यं त्विषि॒मिन्द्रे॒ वयो॒ दध॑द्वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य वीतां॒ यज॑ ॥ ४० ॥

[देवौ । त्रिष्टुभा । त्रिस्तुभेतित्रि स्तुभा । त्विषिम् ॥४०॥]

दैवी होता अग्नि-वायु अन्नधाता इन्द्र को—उसमें त्रिष्टुप् छन्द के द्वारा शक्ति, दीप्ति तथा वय धारित करते हुए बढ़ावें। धनदान व धनधारणार्थ अनुयाज देवता घृत पिये। हे होतर्! यजन करो ॥ ४० ॥

उ० देवा दैव्या। यौ देवौ दातारौ दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । देवं दातारमिन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् देवौ द्युस्थानौ देवं द्युस्थानम् अवर्धताम् । तौ त्रिष्टुभा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं त्विषिं दीप्तिं च इन्द्रे वयश्चायुः दधत् धारयन्तौ वसुवननाय च वसुधानाय वीतां पिबतामाज्यस्य स्वमंशम् । हे होतः, यज ॥ ४० ॥

म० अतिजगती । दैव्या दैव्यौ देवा देवौ दीप्तौ देवसंबन्धिनौ होतारा होतारौ देवौ वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धताम् । त्रिष्टुभा छन्दसा त्विषिं कान्तिमिन्द्रियं त्वगिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधतौ ॥ ४० ॥

दे॒वीस्ति॒स्रस्ति॒स्रो दे॒वीर्व॑यो॒धसं॒ पति॒मिन्द्र॑मवर्धयन् । जग॑त्या छन्द॑सेन्द्रि॒यꣳ शू॒षमिन्द्रे॒ वयो॒ दध॑द्वसु॒वने॑ वसु॒धेय॑स्य व्यन्तु॒ यज॑ ॥ ४१ ॥

[जगत्या । शूषम् ॥४१॥]

भारती-सरस्वती-इडा, इन तीन देवियों ने अन्नधाता एवं पालक इन्द्र को जगती छन्द के द्वारा उसमें शक्ति, बल व आयुष्य धरते हुए बढ़ाया। धनदान तथा धनधारण के लिए वे घृत पिएँ। हे होतर्! यजन करो ॥ ४१ ॥

उ० देवीस्तिस्रः । याः तिस्रोदेव्यः सरस्वतीडाभारत्यः । आदरार्थमभ्यासः । वयोधसमायुषो धारयितारम् पतिं पालयितव्यम् इन्द्रमवर्धयन् । ता जगत्या छन्दसा इन्द्रियं वीर्यम् । शूषम् शूषशब्दो बलवचनः । बलम् इन्द्रे वय आयुश्च दधत् दधत्यः वसुवननाय वसुधानाय च व्यन्तु पिबन्तु आज्यस्य स्वमंशं हे होतः, यज ॥ ४१ ॥

म० एकाधिका ब्राह्मी अनुष्टुप् । तिस्रो देव्यो भारतीडासरस्वत्यः पतिं पालकं वयोधसमिन्द्रमवर्धयन् । अभ्यास आदरार्थः । कीदृश्यः । जगत्या छन्दसा शूषं बलमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत्यः ॥ ४१ ॥

दे॒वो न॑रा॒शꣳसो॑ दे॒वमिन्द्रं॑ वयो॒धसं॑ दे॒वो

देवमवर्धयत् । विराजा छन्दसेन्द्रियꣳ रूपमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४२ ॥

[विराजेतिवि राजा । रूपम् ॥४२॥]

ऋत्विजों के द्वारा स्तूयमान यज्ञदेव ने अन्नधाता इन्द्र देव को विराट् छन्द के द्वारा उसमें शक्ति, रूप तथा वय को धारण करते हुए बढ़ाया। धनदान तथा धनधारण के लिए वह घृत पिये। हे होतर् ! यजन करो ॥ ४२ ॥

उ० देवो नराशंसः । यो देवो द्युस्थानो नराशंसो यज्ञः देवं द्युस्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् । देवो देवम् दानादिगुणयुक्त इत्युभयत्र । अवर्धयत् । स इदानीं विराजा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं रूपं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशं हे होतः, यज ॥ ४२ ॥

म० अतिजगती । देवो दाता नराशंसो देवः देवं दीप्तं वयोधसमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशः । विराजा छन्दसा रूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४२ ॥

देवो वनस्पतिर्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् । द्विपदा छन्दसेन्द्रियं भगमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४३ ॥

[द्विपदेतिद्विपदा । भगम् ॥४३॥]

वनस्पति यूपदेव ने अन्नधाता इन्द्रदेव को द्विपदा छन्द के द्वारा उसमें शक्ति, ऐश्वर्य तथा आयुष्य धारित करके बढ़ाया। धनदान तथा धनधारण के लिए वह घृत पिये। हे होतर् ! यजन करो ॥ ४३ ॥

उ० देवो वनस्पतिः । यो देवो वनस्पतिर्यूपः । देवं द्युस्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् देवो देवम् दीप्त इत्युभयत्र । अवर्धयत् । स इदानीं द्विपदा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं भगमैश्वर्यं च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ४३ ॥

म० अतिजगती । देवो दाता वनस्पतिर्यूपः देवं द्योतनं वयोधसमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः । द्विपदा छन्दसा भगं सौभाग्यरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४३ ॥

देवं बर्हिर्वारितीनां देवमिन्द्रं वयोधसं देवं देवमवर्धयत् । ककुभा छन्दसेन्द्रियं यश इन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४४ ॥

[ककुभा । बर्हिः ॥४४॥]

ओषधियों के देवस्वरूप बर्हिदेव ने अन्नधाता इन्द्रदेव को, ककुप् छन्द के द्वारा उसमें शक्ति, यश तथा वय धारित करके बढ़ाया। धनदान तथा धनधारण के लिए वह घृत पिये। हे होतर् ! यजन करो ॥ ४४ ॥

उ० देवं बर्हिः । यद्देवं श्रेष्ठं बर्हिः । वारितीनां वार्भ्यः अद्भ्यः इतीनामुद्गतानाम् । ओषधीनामित्यर्थः । देवं द्युस्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् देवं देवम् दानादिगुणयुक्तमित्युभयत्र । अवर्धयत् । तत्ककुभा छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं यशश्च इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ४४ ॥

म० ब्राह्मी बृहती । बर्हिः देवमिन्द्रमवर्धयत् । कीदृशमिन्द्रम् । देवं दीप्यमानम् । वयोधसं वयसो दातारम् । कीदृशं बर्हिः । वारितीनां वार्भ्यः सकाशात् इतिरुत्पत्तिर्यासां ता वारितय ओषधयस्तासां मध्ये देवं दीप्तं श्रेष्ठमित्यर्थः । ककुभा छन्दसा यशोरूपमिन्द्रियं वयश्चेन्द्रे दधत् ॥ ४४ ॥

देवो अग्निः स्विष्टकृद्देवमिन्द्रं वयोधसं देवो देवमवर्धयत् । अतिच्छन्दसा छन्दसेन्द्रियं क्षत्रमिन्द्रे वयो दधद्वसुवने वसुधेयस्य वेतु यज ॥ ४५ ॥

[अतिच्छन्दसेत्यतिछन्दसा । क्षत्रम् ॥४५॥]

स्विष्टिकृत अग्निदेव ने अन्नधाता इन्द्रदेव को अतिछन्द के द्वारा उसमें शक्ति, क्षत्र तथा वय धारित करते हुए बढ़ाया। धनदान और धनधारण के लिए वह घृत पिये। हे होतर् ! यजन करो ॥ ४५ ॥

उ० देवो अग्निः । यो देवो द्युस्थानः अग्निः स्विष्टकृत् साधु इष्टं कर्तव्यमिति यस्यायमधिकारः । देवं द्युस्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुषो धारयितारम् देवो देवम् दीप्त इत्युभयत्र । अवर्धयत् अतिच्छन्दसा छन्दसा स इदानीम् इन्द्रियं वीर्यम् क्षत्रं क्षतात्त्राणम् इन्द्रे वय आयुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतु पिबतु आज्यस्य स्वमंशम् । त्वमपि हे होतः, यज ॥ ४५ ॥

म० ब्राह्मी बृहती । देवो दाता स्विष्टकृत् अग्निः देवो वयोधसं देवं दीप्तमिन्द्रं देवमवर्धयत् । कीदृशः । अतिच्छन्दसा छन्दसा क्षत्रं क्षतात्त्राणरूपमिन्द्रं वयश्चेन्द्रे दधत् । स वसुवननाय वसुधानाय च वेतु । हे होतः, त्वमपि यज ॥४५॥

अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमानः पचन्पक्तीः पचन्पुरोडाशं बध्नन्निन्द्राय वयोधसे छागम् । सूपस्था अद्य देवो वनस्पतिरभवदिन्द्राय वयोधसे छागेन ।

अधत्तं मेदस्तः प्रति पचताग्रभीदवीवृधत्पुरोडाशेन ॥ त्वामद्य ऋषे० ॥ ४६ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

[वयोधसऽइतिवयःधसे । छागम् । वयोधसऽइतिवयःधसे । छागेन ॥४६॥]

[॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥]

इस यजमान ने आज अग्नि को पकाने योग्य सामग्रियों को पकाते हुए, पुरोडाश को पकाते हुए व अन्नधाता इन्द्र के लिए छाग को आलम्भन करते हुए अपना होता वरण किया है। वनस्पति यूपदेव भी आज अन्नधाता इन्द्र के लिए छाग को बाँध कर ठीक यज्ञस्थल में उपस्थित हुआ है। उन देवों ने मेद से लेकर अन्य अंगों तक पशुओं का भक्षण किया। उन्होंने पकाए जाते हुए पशु के अंग-प्रत्यगों को भी ग्रहण किया। इन्द्र पुरोडाश से वर्धित हुआ। हे अग्ने ! आज इस यजमान ने आर्षेय ढंग से तुम्हें ही अपना होता वरण किया है।—आदि मंत्र २३ के समान ॥ ४६ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

उ० अग्निमद्येति व्याख्यातम्। इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ ४६ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

म० अग्निमद्य एकाधिका ब्राह्मी गायत्री । सूपस्थाः ब्राह्म्यनुष्टुप्। एते व्याख्याते (क० २३)। त्वामद्य प्रतीकोक्तः सर्वोऽपि पाठ्यः। एकाधिका विकृतिः। अयमपि व्याख्यातः (क० २३)। इन्द्राय वयोधसे इति विशेषः ॥ ४६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अष्टाविंशोऽयमध्यायोऽगमत्सौत्रामणीभवः ॥
इति सौत्रामणीसंबन्धिप्रयाजानुयाजप्रैषनिरूपणं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

समिद्धो अञ्जन्कृदरं मतीनां घृतमग्ने मधुमत्पिन्वमानः । वाजी वहन्वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि प्रियमा सधस्थम् ॥ १ ॥

[समिद्धऽइतिसम्ऽइद्धः । अञ्जन् । कृदरम् । मतीनाम् । घृतम् । अग्ने । मधुमदितिमधुऽमत् । पिन्वमानः ॥ वाजी । वहन् । वाजिनम् । जातवेदऽइतिजातऽवेदः । देवानाम् । वक्षि । प्रियम् । आ । सधस्थमितिसधऽस्थम् ॥१॥]

हे जातप्रज्ञान ! अग्ने ! समिद्ध बुद्धियों के गर्भ (=रहस्य) को प्रकट करते हुए, स्वादिष्ट घृत को देवों में भरते हुए, वेगवान् तथा देवों में हविः प्राप्त कराते हुए तुम देवों के प्रिय यज्ञ में देवों को ले आओ ॥ १ ॥

उ० एकादश त्रिष्टुभः। आप्र्यो नराशंसः बृहदुक्थो वामदेव्यः । अश्वो वा समुद्रिरपश्यत् । अश्वस्तुतिः । आश्वमेधिकं प्रागाग्नेयः कृष्णग्रीव इत्येतस्मात्। हे भगवन्नग्ने, समिद्धः संदीप्तः। अञ्जन् व्यक्तीकुर्वन्। आज्ये हि सर्वासां देवतानां मनांस्येतानि ममेदं स्यान्ममेदं स्यादिति घृतं मधुमत् मधुस्वादु । पिन्वमानः आत्मानंप्रति सिञ्चन् स्वेच्छया पिबन्नित्यर्थः। वाजी वेजनवान् चलनवान् वहन्वाजिनं हविः। हे जातवेदः देवानां वक्षि वह प्रापय। प्रियं आ सधस्थं सहस्थानम् ॥ १ ॥

म० आश्वमेधिकोऽध्यायः । ततोऽस्य प्रजापतिर्ऋषिः । आद्या एकादश त्रिष्टुभः आप्रीसंज्ञाः अश्वस्तुतयो वामदेवपुत्रेण बृहदुक्थेन समुद्रपुत्रेणाश्वेन वा दृष्टाः समित्तनूनपादिडादिदेवताकाः। हे अग्ने, हे जातवेदः जातप्रज्ञान, त्वं देवानां सधस्थं सह तिष्ठन्ति यत्रेति सहस्थानं प्रति प्रियं प्रीतिमानक्षि आवह देवान्प्रीणयेत्यर्थः। वहतेः शपो लुकि मध्यमैकवचने रूपम्। कीदृशस्त्वम्। समिद्धः दीप्तः मतीनां कृदरं बुद्धीनामुदरं गर्भमञ्जन् व्यक्तीकुर्वन्। बुद्धिरहस्यं प्रकाशयन्नित्यर्थः। मधुमत् स्वादु घृतं पिन्वमानः देवेषु सिञ्चन्। वाजी वजतीति वाजी 'वज गतौ' चलनवान्। वाजिनं हविः वहन् देवान्प्रापयन्सन् प्रीणय ॥ १ ॥

घृतेनाञ्जन्सं पथो देवयानान्प्रजानन्वाज्यप्येतु देवान्। अनु त्वा सप्ते प्रदिशः सचन्ताᳩ स्वधामस्मै यजमानाय धेहि ॥ २ ॥

[घृतेन । अञ्जन् । सम् । पथः । देवयानानितिदेवऽयानान् । प्रजानन्नितिप्रऽजानन् । वाजी । अपि । एतु ।

देवान् ॥ अनु॑ । त्वा॒ । स॒प्ते॒ । प्र॒दिश॒ऽइति॑प्र॒ दिशः॑ । स॒च॒न्ता॒म् । स्व॒धाम् । अ॒स्मै । यज॑मानाय । धे॒हि॒ ॥२॥]

देवयान मार्गों को जानते हुए और घृत से स्वकीय अंगों को आलिप्त करते हुए अश्व देवों को प्राप्त होवे। हे सर्पणशील अश्व! तुम्हें प्रदिशाएँ सेवित करें। इस यजमान के लिए तुम अन्न धारित करो ॥ २ ॥

उ० घृतेनाञ्जन्। प्रथमोऽर्धर्चः परोक्षकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः। यतस्तयोरेकवाक्यता नोपपद्यते अतः पुरुषव्यत्ययः। घृतेन अञ्जन्समञ्जन्। पथः देवयानान्। हवींषि देवयानाः पन्थान उच्यन्ते। तैर्हि ते जीवन्ति। प्रजानन् अहं देवानां हविरिति जानन् वाजी अप्येतु अभ्यागच्छतु देवान्। किंच अनुसचन्ताम् अनुसेवन्ताम् त्वां हे सप्ते सरण, प्रदिशः दिगाश्रयाणि भूतानि। किंच स्वधामन्नम् अस्मै यजमानाय धेहि प्रयच्छ। अत्र घृतशब्दस्तनूनपाच्छब्दपर्यायः ॥ २ ॥

म० वाजी अश्वो देवानप्येतु। कीदृशः। घृतेन देवयानान् पथः समञ्जन् देवा यायन्ते यैस्ते देवयानाः पन्थानो हवींष्युच्यन्ते। प्रजानन् देवानां हविरहमिति जानन्। एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह। हे सप्ते अश्व, प्रदिशो दिगाश्रयाणि भूतानि त्वा त्वामनुसचन्ताम्। 'षप् संबन्धे' सपति कर्मणा संबध्यते स सप्तिः। किंच अस्मै यजमानाय स्वधामन्नं धेहि प्रयच्छ। अत्र घृतशब्दस्तनूनपाद्वाची ॥ २ ॥

ईड्य॒श्चासि॒ वन्द्य॑श्च वाजिन्ना॒शुश्चासि॒ मेध्य॑श्च सप्ते। अ॒ग्निष्ट्वा॑ दे॒वैर्वसु॑भिः स॒जोषाः॑ प्री॒तं वह्नि॑ वहतु जा॒तवे॑दाः ॥ ३ ॥

[ईड्यः॑ । च॒ । असि॑ । वन्द्यः॑ । च॒ । वा॒जि॒न् । आ॒शुः । च॒ । असि॑ । मेध्यः॑ । च॒ । स॒प्ते॒ ॥ अ॒ग्निः । त्वा॒ । दे॒वैः । वसु॑भि॒रिति॒वसु॑ भिः । स॒जोषा॒ऽइति॑स॒ जोषाः॑ । प्री॒तम् । वह्नि॑म् । व॒ह॒तु॒ । जा॒तवे॑दा॒ऽइति॑जा॒त वे॑दाः ॥३॥]

हे वेगवान् अश्व! तुम स्तुत्य हो। तुम वन्दनीय हो। तुम मार्ग में व्यापनशील हो। तुम पवित्र भी हो। हे सर्पणशील अश्व! वसुदेवों, सप्रीति जातप्रज्ञ, अग्निप्रिय व वहनक्षम तुम अश्व को देवों को प्राप्त कराओ ॥ ३ ॥

उ० ईड्यश्चासि। यस्त्वं ईड्यश्चासि स्तुत्यश्चासि वन्द्यश्च। हे वाजिन्, आशुश्च शीघ्रश्च मेध्यश्च यज्ञसंपादी च असि। हे सप्ते, तं त्वाम् अग्निः देवैः वसुभिः सजोषाः समानजोषणः प्रीतम् आप्रीभिः प्रीतम् वह्निं वोढारम् वहतु प्रापयतु जातवेदाः ॥ ३ ॥

म० हे वाजिन्, हे सप्ते, ईड्यः स्तुत्योऽसि। वन्द्यः नमनीयोऽसि। आशुः शीघ्रः मेध्यः मेधायाश्वमेधाय योग्यः। चकाराः समुच्चयार्थाः। किंच जातवेदाः अग्निः त्वा त्वां वहतु देवान् प्रापयतु। कीदृशोऽग्निः। वसुभिः देवैः सजोषाः जोषसा प्रीत्या सहितः। कीदृशं त्वाम्। प्रीतं तुष्टम् वह्निं हविषो वोढारम् ॥ ३ ॥

स्ती॒र्णं ब॒र्हिः सु॒ष्टरी॑मा जु॒षाणो॒रु पृ॒थु प्रथ॑मानं पृथि॒व्याम्। दे॒वेभि॑र्यु॒क्तमदि॑तिः स॒जोषाः॑ स्यो॒नं कृ॒ण्वा॒ना सु॑वि॒ते द॑धातु ॥ ४ ॥

[स्ती॒र्णम् । ब॒र्हिः । सु॒ष्टरी॑म । सु॒स्त॒रीमेति॑सु स्तरीम । जु॒षा॒णा । उ॒रु । पृ॒थु । प्रथ॑मानम् । पृ॒थि॒व्याम् ॥ दे॒वेभिः॑ । यु॒क्तम् । अदि॑तिः । स॒जोषा॒ऽइति॑स॒ जोषाः॑ । स्यो॒नम् । कृ॒ण्वा॒ना । सु॒वि॒ते । द॒धा॒तु॒ ॥४॥]

बिछाने के दर्भासन को हम ठीक से बिछावें। पृथ्वी (=वेदि) पर विस्तार के साथ बिछाए जाते हुए, देवों से अधिष्ठित दर्भासन को सेवमाना व सप्रीता अदिति सुखमय बनाती हुई स्वर्ग में धारित करे ॥ ४ ॥

उ० स्तीर्णं बर्हिः। स्तीर्णमपि बर्हिः सुष्टरीम साधुस्तृणाम आजुषाणा विभक्तेर्डादेशः। सेवमानम्। ततस्तीर्यमाणम् उरु बहु पृथु विस्तीर्णम् प्रथमानम्। पृथिव्यां वेद्याम्। देवेभिः देवैः युक्तम्। अदितिः सजोषाः समानजोषणा सह प्रीयमाणा स्योनं सुखं कृण्वाना कुर्वाणा। सुविते सुगते स्वर्गे प्रजायां वा। दधातु स्थापयतु ॥ ४ ॥

म० वयं बर्हिः सुष्टरीम साधु स्तरीम स्तृणाम। अदितिर्देवी स्तीर्णं तत् बर्हिः सुविते सु इते साधु गते स्वर्गलोके दधातु स्थापयतु। कीदृशी अदितिः। सजोषाः जोषसा प्रीत्या युक्ता। स्योनं कृण्वाना सुखं कुर्वती। जुषाणा प्रीयमाणा। कीदृशं बर्हिः। उरु बहु पृथु विस्तीर्णम् पृथिव्यां प्रथमानं विस्तार्यमाणम्। देवेभिर्युक्तं देवैः सहितम् ॥ ४ ॥

ए॒ता उ॑ वः सु॒भगा॑ वि॒श्वरू॑पा॒ वि प॒क्षोभि॒ः श्रय॑माणा॒ उदातैः॑। ऋ॒ष्वाः स॒तीः क॒वषः॒ शुम्भ॑माना॒ द्वारो॑ दे॒वीः सु॑प्राय॒णा भ॑वन्तु ॥ ५ ॥

[ए॒ताः । उँ॒ऽइत्यूँ॑ । वः॒ । सु॒भगा॒ऽइति॑सु भगाः॑ । वि॒श्वरू॑पा॒ऽइति॑वि॒श्व रूपाः॑ । वि । प॒क्षोभि॒रिति॑प॒क्षः भिः॑ । श्रय॑माणाः॑ । उत् । आतैः॑ ॥ ऋ॒ष्वाः । स॒तीः । क॒वषः॑ । शुम्भ॑मानाः॑ । द्वारः॑ । दे॒वीः । सु॒प्रा॒य॒णाः । सु॒प्रा॒य॒णा॒ऽइति॑सु प्रायनाः । भ॒व॒न्तु॒ ॥५॥]

सौभाग्यशालिनी, अनेक रूपों वाली, आने-जाने वाले कपाटपक्षों से विस्तार्यमाणा, गमनशीला, समीचीना, शब्दकारिणी और शोभायमाना यह द्वारदेवियाँ सुगमना होवें ॥ ५ ॥

उ० एता उ वः एताश्च यज्ञगृहद्वारः हे ऋत्विग्यजमानाः, वः युष्माकं सुभगाः विश्वरूपाः अनेकरूपचित्रिताः । विपक्षोभिः श्रयमाणा उदातैः । पक्षोभिः पक्षैः । उदातैः ऊर्ध्वमायातैः सततमायातैः सततगमनैः विश्रयमाणा विस्तीर्यमाणाः । पक्षःशब्दः सान्तः कपाटवचनः । ऋष्वाः महत्यः सतीः सत्यः कवषः कुपिताः ससुपिराः । शुंभमानाः आत्मानं शोभयन्त्यः । द्वारो देवीः दीप्तिमत्यः । सुप्रायणाः सुप्रगमनाः भवन्तु ॥ ५ ॥

म० हे ऋत्विग्यजमानाः, वो युष्माकमेता द्वारो देवीः यज्ञगृहद्वारो देव्यः ईदृश्यो भवन्तु । उ पादपूरणः । कीदृश्यः । सुभगाः शोभनं भगं श्रीर्यासां ताः । विश्वरूपाः नानारूपचित्राः । पक्षोभिः पक्षस्शब्दः सान्तः पक्षवाची । पक्षैः पक्षप्रायैः कपाटैः विश्रयमाणाः विस्तार्यमाणाः । कीदृशैः पक्षोभिः । उत् ऊर्ध्वम् आतैः अत्यन्ते विस्तार्यन्ते आताः 'अत सातत्यगमने' ऊर्ध्वं प्रसृतैरित्यर्थः । पुनः कीदृश्यो द्वारः । ऋष्वाः ऋषन्ति ऋष्वाः 'ऋष गतौ' इतस्ततो गमनशीलाः महत्यः । सतीः सत्यः समीचीनाः । कवषः 'कु शब्दे' कुवन्ति शब्दं कुवन्तीति कवषः । कुवतेरसुन्प्रत्ययः षत्वमार्षम् । कपाटपिधानसमये शब्दं कुर्वाणाः ससुषिरा वा । शुम्भमानाः शोभमानाः सुप्रायणाः सुखेन प्रकृष्टमयनं गमनं यासु सुगमनाः ॥ ५ ॥

अ॒न्त॒रा मि॒त्रावरु॑णा॒ चर॑न्ती॒ मुखं॑ य॒ज्ञाना॑म॒भिसं॑वि॒दाने॑ । उ॒षासा॑ वा॒ᳪ सु॑हि॒र॒ण्ये सु॑शि॒ल्पे ऋ॒तस्य॒ योना॑वि॒ह सा॑दयामि ॥ ६ ॥

[अ॒न्त॒रा । मि॒त्रावरु॑णा । चर॑न्ती॒ऽइति॒ चर॑न्ती । मुख॑म् । य॒ज्ञाना॑म् । अ॒भि । सं॒वि॒दाने॒ऽइति॑सम् वि॒दाने॑ ॥ उ॒षासा॑ । उ॒षसे॒त्यु॒षसा॑ । वा॒म् । सु॒हि॒र॒ण्ये॒ऽइति॑सु हि॒र॒ण्ये॑ । सु॒शि॒ल्पे॒ऽइति॑सु शि॒ल्पे ! ऋ॒तस्य॑ । योनौ॑ । इ॒ह । सा॒द॒या॒मि॒ ॥६॥]

द्यावापृथिवी के मध्य संचरण करती हुई, यज्ञों के मुख अग्निहोत्र के काल को बतलाने वाली, स्वर्णालंकृता और एक-दूसरे की विलोम हे उषा-रात्रि या पत्नी-यजमान ! मैं तुम्हें यहाँ यज्ञ की वेदि पर बैठाता हूँ ॥ ६ ॥

उ० अन्तरा मित्रावरुणा । ये अन्तरा मध्येन मित्रावरुणा चरन्ती । 'अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुण' इति श्रुतिः । द्यावापृथिव्योर्मध्येन संचरन्त्यौ । मुखं यज्ञानामभिसंविदाने यज्ञानां मुखमग्निहोत्रं तस्य कालम् अभिसंविदाने प्रकथयन्त्यौ । उत्तिष्ठतामयमग्निहोत्रहोमकालः आद्य इतीव लक्ष्यते । ते उपासा । द्विवचनोपदेशात्सहचरितत्वाच्च द्वितीया रात्रिः । नक्तोषासौ वां युवयोः हे दम्पतीयजमानौ, सुहिरण्ये साधुहिरण्यालंकारभूषिते । सुशिल्पे साध्वन्योन्यं प्रतिरूपे ऋतस्य यज्ञस्य योनौ इह सादयामि स्थापयामि ॥६॥

म० हे पत्नीयजमानौ, वां युवयोर्ऋतस्य यज्ञस्य योनौ इह उषासा उषसौ नक्तोषसौ सादयामि स्थापयामि । द्विवचनात्सहचारित्वाच्च द्वितीया रात्रिः । कीदृश्यौ उषसा । मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये संचरन्ती संचरन्त्यौ वर्तमाने 'अयं वै लोको मित्रोऽसौ वरुणः' इति श्रुतेर्मित्रवरुणशब्देन द्यावापृथिव्यावुच्येते । यज्ञानां मुखमग्निहोत्रहोमकालमभिसंविदाने कथयन्त्यौ उत्तिष्ठतायमग्निहोत्रहोमकाल इति प्रातर्विप्रा वदन्ति तदुषस्युपचर्यते । सुहिरण्ये साधु हिरण्यं भूतं ययोस्ते । सुशिल्पे अन्योन्यं प्रतिरूपे । शिल्पं प्रतिरूपं भवतीति वचनात् ॥ ६ ॥

प्र॒थ॒मा वा॑ᳪ स॒र॒थिना॑ सु॒वर्णा॑ दे॒वौ पश्य॑न्तौ॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ । अपि॑प्रयं॒ चोद॑ना वां॒ मिमा॑ना॒ होता॑रा॒ ज्योति॑: प्र॒दिशा॑ दि॒शन्ता॑ ॥ ७ ॥

[प्र॒थ॒मा । वा॒म् । स॒र॒थिनेति॑ स॒ र॒थिना॑ । सु॒वर्णा॒विति॑ सु॒ व॒र्णौ॑ । दे॒वौ । प॒श्य॑न्तौ॑ । भुव॑नानि । विश्वा॑ ॥ अपि॑प्रयम् । चोद॑ना । वा॒म् । मिमा॑ना । होता॑रा । ज्योति॒रिति॑ ज्योतिः॑ । प्र॒दि॒शेति॑ प्र॒ दिशा॑ । दि॒शन्ता॑ ॥७॥]

प्रथमभावी, समान रथवाले, शुभ्र वर्ण वाले, सब भुवनों को देखने वाले, (हे पत्नीयजमान !) तुम दोनों के कर्मों को निर्मित करने वाले, उपदेश से आहवनीय ज्योति को उपदिष्ट करने वाले तथा दैवी होता अग्नि-वायु को मैं प्रीणित करता हूँ ॥ ७ ॥

उ० प्रथमा वाम् । यौ प्रथमौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः । वां युवयोः हे दम्पती यजमानौ । सरथिना एकरथारूढौ । सुवर्णा शोभनवर्णौ । देवौ दानादिगुणयुक्तौ । पश्यन्तौ भुवनानि भूतजातानि । विश्वानि सर्वाणि मध्यस्थतया । अपिप्रयम् । प्रीणातेरेतद्रूपम् । प्रीणितवानहमस्मि तौ चोदना सुप्रमाणकं कर्म । वां युवयोः हे दम्पती यजमानौ मिमाना निर्मिमाणौ होतारौ । ज्योतिः प्रदिशा दिशन्ता आहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रष्टव्यमिति प्रदिशा प्रदेशेन अभिनयेन दिशन्ता दर्शयन्तौ । आसते इति वाच्यम् ॥ ७ ॥

म० हे यजमानौ, वां युवयोः प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होतारा होतारौ अहमपि प्रयं प्रीणितवानस्मि । प्रीणातेर्णिजन्तस्य लुङि उत्तमैकवचने रूपम् । अयं चाग्निरसौ च मध्यम इति । होतारौ कीदृशौ । सरथिना सरथिनौ समानो रथो ययोस्तौ एकरथारूढौ । सुवर्णा सुवर्णौ शोभनो वर्णो द्युतिर्ययोस्तौ । देवौ दीप्यमानौ दातारौ । विश्वा सर्वाणि भुवनानि पश्यन्तौ । वां युवयोश्चोदना चोदनानि कर्माणि मिमाना मिमानौ निर्मिमाणौ । प्रदिशा प्रदेशेनाभिनयेन ज्योतिः दिशन्तौ आहवनीयाख्यं ज्योतिर्यष्टव्यमिति दर्शयन्तौ ॥ ७ ॥

आदित्यैर्नो भारती वष्टु यज्ञꣳसरस्वती सह रुद्रैर्न आवीत्। इडोपहूता वसुभिः सजोषा यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्त ॥ ८ ॥

[आदित्यैः । नः । भारती । वष्टु । यज्ञम् । सरस्वती । सह । रुद्रैः । नः । आवीत् ॥ इडा । उपहूतेत्युप हूता । वसुभिरितिवसु भिः । सजोषाइतिस जोषाः । यज्ञम् । नः । देवीः । अमृतेषु । धत्त ॥८॥]

आदित्यों के साथ भारती देवी हमारे यज्ञ की कामना करे। सरस्वती रुद्रों के साथ हमें बचावे और वसुओं के साथ आह्वान की गई सप्रीति इडादेवी हमें बचावे। तीनों देवियाँ हमारे यज्ञ को अमर देवों में स्थापित करें ॥ ८ ॥

उ० आदित्यैर्नः। अत्र त्रयः पादाः परोक्षकृताः चतुर्थः पादः प्रत्यक्षकृतः। नचैवं सामञ्जस्यम्। अतश्चतुर्थस्य पादस्य सन्नतिः। आदित्यैः सहिता नो अस्माकं भारती वष्टु कामयतां यज्ञम्। सरस्वती च रुद्रैः सहिता नः अस्मान् आवीत् अवतु। इडा च उपहूता कृतोपह्वाना वसुभिः सजोषा समानप्रीतिः। नः आवीदित्यनुवर्तते। एवमनेन प्रकारेण यज्ञं नोऽस्माकं तिस्रो देव्यः अमृतेषु देवेषु धत्त दधत्विति पुरुषव्यत्ययः। परोक्षीकृत्य स्तुताः ता इदानीं प्रत्यक्षकृताः स्तौति। यज्ञं नो देवीरमृतेषु धत्तेति ॥ ८ ॥

म० आदित्यैः युता भारती नोऽस्माकं यज्ञं वष्टु कामयताम्। सरस्वती रुद्रैः सह नोऽस्माकं यज्ञमावीत् अवतु। इडा चावतु। कीदृशी। उपहूता कृतोपह्वा। वसुभिः देवैः। सजोषाः प्रीतियुता। एवं परोक्षमभिधाय प्रत्यक्षमाह। हे देवीः देव्यो भारतीसरस्वतीडाः। नोऽस्माकं यज्ञममृतेषु देवेषु धत्त यूयं स्थापयत ॥ ८ ॥

त्वष्टा वीरं देवकामं जजान त्वष्टुरर्वा जायत आशुरश्वः। त्वष्टेदं विश्वं भुवनं जजान बहोः कर्तारमिह यक्षि होतः ॥ ९ ॥

[त्वष्टा । वीरम् । देवकाममितिदेव कामम् । जजान । त्वष्टुः । अर्वा । जायते । आशुः । अश्वः ॥ त्वष्टा । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । जजान । बहोः । कर्तारम् । इह । यक्षि । होतरितिहोतः ॥९॥]

त्वष्टा ने देवों की कामना के योग्य वीर पुत्र इन्द्र को उत्पन्न किया। व्यापनशील व मरणवान् अश्व त्वष्टा से उत्पन्न होता है। त्वष्टा ने इस सम्पूर्ण भुवन को उत्पन्न किया है। हे होतर्! इस प्रकार बहुत कुछ के उत्पादक त्वष्टा का तुम इस यज्ञ में यजन करो ॥ ९ ॥

उ० त्वष्टा ५।८ । यः त्वष्टा वीरं पुत्रम् देवकामम् ऋणत्रयापाकरणसमर्थं जजान जनयति। यस्माच्च त्वष्टुः अर्वा अरणः आशुः शीघ्रः अश्वः जायते। यश्च त्वष्टा इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं जजान जनयति। तं त्वष्टारं बहोः भूतग्रामस्य कर्तारम् इह यज्ञे यक्षि यज हे होतः ॥९॥

म० त्वष्टा वीरं। पुत्रं जजान जनयति। कीदृशं वीरं। देवकामं देवान्कामयते देवकामस्तं यष्टारम्। ऋणत्रयापाकरणसमर्थमित्यर्थः। त्वष्टुः सकाशात् अश्वः जायते उत्पद्यते। कीदृशोऽश्वः। अर्वा इयर्ति गच्छति अर्वा। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३। २। ७५) इति अर्तेर्वनिप्। आशुः अश्नुते दिशो व्याप्नोति अश्नाति भक्षयति वा आशुः उण्प्रत्ययः। किंच त्वष्टा इदं विश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं जजान उदपादयत्। हे होतः, एवं बहोः कार्यस्य कर्तारं त्वष्टारमिह यज्ञे त्वं यक्षि यज। यजतेः शपि लुप्ते रूपम् ॥ ९ ॥

अश्वो घृतेन त्मन्या समक्त उप देवाँ२॥ ऋतुशः पाथ एतु। वनस्पतिर्देवलोकं प्रजानन्नग्निना हव्या स्वदितानि वक्षत् ॥ १० ॥

[अश्वः । घृतेन । त्मन्या । समक्तइतिसम् अक्तः । उप । देवान् । ऋतुशइत्यृतु शः । पाथः । एतु ॥ वनस्पतिः । देवलोकमितिदेव लोकम् । प्रजानन्नितिप्र जानन् । अग्निना । हव्या । स्वदितानि । वक्षत् ॥१०॥]

अश्व स्वयं को घृत से आलिप्त करे। वह यथाकाल हविः होकर देवों को प्राप्त होवे। देवलोक के देवों को जानते हुए वनस्पति यूप अग्नि के द्वारा आस्वादित (=भस्मीकृत या पकाई गई) हवियों को देवलोक में पहुँचावे ॥ १० ॥

उ० अश्वो घृतेन। यः अश्वः पत्नीभिः घृतेन त्मन्या आत्मना स्वयमेव समक्तः समुक्षितः सन्। उप एतु उपगच्छतु देवान् प्रति। ऋतुशः ऋतावृतौ काले काले पाथः अन्नं भूत्वा। कथं देवलोकमजानन्न देवान् प्रति यायादित्यत आह। वनस्पतिः देवलोकं प्रजानन् अश्वस्य दर्शयत्विति शेषः। अग्निना च तन्मित्रेण। हव्या हवींषि स्वदितानि स्वदीकृतानि। वक्षत् वहतु देवान्प्रति ॥ १० ॥

म० पाथ इत्यन्ननाम। अश्वः पाथः अन्नरूपं हविः ऋतुशः ऋतावृतौ यज्ञकाले त्मन्या आत्मना स्वयं देवान् उप एतु प्राप्नोतु। विभक्तेर्यादेशो 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' (पा० ६। ४। १४१) इति आलोपः। कीदृशोऽश्वः। घृतेन समक्तः पत्नीभिः समुक्षितः। किंच वनस्पतिर्देवः हव्या हव्यानि वक्षत् वहतु देवान्प्रति। कीदृशो वनस्पतिः। देवलोकं प्रजानन्विदन् अतएव वहतु। कीदृशानि हव्यानि। अग्निना स्वदितानि आस्वादितानि आस्वाद्य मिष्टीकृतानि ॥ १० ॥

प्रजापतेस्तपसा वावृधानः सद्यो जातो दधिषे यज्ञमग्ने । स्वाहाकृतेन हविषा पुरोगा याहि साध्या हविरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

[प्रजापतेरितिप्रजा पतेः । तपसा । वावृधानः । वावृधानऽइतिववृधानः । सद्यः । जातः । दधिषे । यज्ञम् । अग्ने ॥ स्वाहाकृतेनेतिस्वाहा कृतेन । हविषा । पुरोगाऽइतिपुरः गाः । याहि । साध्या । हविः अदन्तु । देवाः ॥११॥]

प्रजापति के तप से अभिवृद्धि को प्राप्त करते हुए और तत्काल ही अरणियों से उत्पन्न होकर हे अग्ने ! तुम यज्ञ को धारित करते हो । स्वाहा की गई हविः के साथ हे पुरोगामिन् अग्ने ! देवलोक को जाओ । साध्यदेवता हविः भक्षण करें ॥ ११ ॥

उ० प्रजापतेस्तपसा । यस्त्वं प्रजापतेस्तपसा वावृधानः वर्धमानः । सद्योजातः अरण्योः सकाशादुत्पन्नः । दधिषे धारयसि यज्ञं । हे अग्ने, तं त्वां ब्रवीमि । स्वाहाकृतेन हविषा स्वाहाकारोपलक्षितेन हविषा । पुरोगाः पुरोगामी सन् । याहि साध्या । साधुशब्दविभक्त्यर्थे ड्यादेशे टिलोपः । साधु हविः अदन्तु देवाः ॥ ११ ॥

म० हे अग्ने, त्वं यज्ञं दधिषे धारयसि । लडर्थे लिट् । कीदृशस्त्वम् । प्रजापतेस्तपसा वावृधानः वर्धमानः । सद्योजातः अरण्या उत्पन्नः । किंच स्वाहाकृतेन स्वाहाकारमुक्त्वा हुतेन हविषा सह । पुरोगाः पुरो गच्छतीति अग्रगामी सन् याहि देवान् गच्छ । त्वयि गते सति देवाः हविरदन्तु भक्षयन्तु । कीदृशं हविः । साध्या साधु । श्रेष्ठम् । विभक्तेर्ड्यादेशे टिलोपे रूपम् ॥ ११ ॥

यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन्त्समुद्रादुत वा पुरीषात् । श्येनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तुत्यं महि जातं ते अर्वन् ॥ १२ ॥

[यत् । अक्रन्दः । प्रथमम् । जायमानः । उद्यन्नित्युत्यन् । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ॥ श्येनस्य । पक्षा । हरिणस्य । बाहूऽइतिबाहू । उपस्तुत्यमित्युप स्तुत्यम् । महि । जातम् । ते । अर्वन् ॥१२॥]

हे अश्व ! समुद्र (=अन्तरिक्ष या सागर) से प्रकट अथवा लौकिक अश्व से उत्पन्न होते हुए तुमने जो क्रन्दन किया था । हे अर्वन् ! श्येन के पंख और हिरन के पैर आदि तुम्हारा सब अत्यन्त स्तुत्य हुआ ॥ १२ ॥

उ० यदक्रन्दः । त्रयोदश त्रिष्टुभोऽश्वाभिष्टवो होतुः । यत् यदा अक्रन्दः हेषाशब्दमकार्षीः प्रथमं जायमानः । यच्च उद्यन् उद्गच्छन् समुद्रात् अन्तरिक्षलोकात् पार्थिवाद्वा समुद्रात् । उत वा अपिच पुरीषात् अन्यस्माज्जलसङ्घात्पशोर्वा । उद्यन् अक्रन्दः तदा श्येनस्य पक्षौ शीघ्रतया अजैषीः । हरिणस्य बाहू शीघ्रतया अजैषीः इति शेषः । उपस्तुत्यम् उपसङ्गम्य स्तुत्यं स्तवनीयमृषिभिः । महि महत् जातमुत्पन्नम् ते तव । हे अर्वन् अरण अश्व ॥ १२ ॥

म० त्रयोदशाश्वस्तुतिरूपास्त्रिष्टुभो जमदग्निदीर्घतमोभ्यां दृष्टा अश्वस्तुतौ विनियुक्ताः । हे अर्वन् अश्व, यत् यदा त्वमक्रन्दः क्रन्दितवान् हेषारवमकार्षीः तदा ते तव महि माहात्म्यम् उपस्तुत्यं स्तोतुं योग्यं जातम् । कथं स्तुत्यं तदाह । श्येनस्य पक्षौ हरिणस्य बाहू । अनेन क्रन्दनेन जिताविति शेषः । श्येनपक्षौ शौर्येण हरिणबाहू वेगेनेत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । समुद्रात् अन्तरिक्षात् उदधेर्वा प्रथमं जायमानः । उतवा अथवा पुरीषात् पशोः सकाशात् उद्यन् उत्पद्यमानः ॥ १२ ॥

यमेन दत्तं त्रित एनमायुनगिन्द्र एणं प्रथमो अध्यतिष्ठत् । गन्धर्वो अस्य रशनामगृभ्णात्सूरादश्वं वसवो निरतष्ट ॥ १३ ॥

[यमेन । दत्तम् । त्रितः । एनम् । आयुनक् । अयुनगित्ययुनक् । इन्द्रः । एनम् । प्रथमः । अधि । अतिष्ठत् ॥ गन्धर्वः । अस्य । रशनाम् । अगृभ्णात् । सूरात् । अश्वम् । वसवः । निः । अतष्ट ॥१३॥]

यम के द्वारा दिये गये इस अश्व को सर्वप्रथम त्रित ने जोता था । इन्द्र ने सर्वप्रथम इसे अधिष्ठित किया था । विश्वावसु गन्धर्व ने सर्वप्रथम इसकी रशना (=लगाम) को पकड़ा था । सूर्य से वसुओं ने अश्व को गढ़ा था ॥ १३ ॥

उ० यमेन दत्तम् । अत्र चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्यायते योग्यत्वात् । सूरादश्वं वसवो निरतष्ट । हे वसवः यूयं सूरात् आदित्यमण्डलात् अश्वं निरतष्ट । तक्षतिः करोतिकर्मा । निष्कृष्य कृतवन्तः । तं यमेन दत्तम् त्रितः त्रिस्थानो वायुः एनम् आयुनक् युक्तवान् । इन्द्रश्च एनं प्रथमः अध्यतिष्ठत् । गन्धर्वश्च विश्वावसुः अस्य रशनाम् अगृभ्णात् अगृह्णात् । य इत्थंभूतोऽश्वः तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः॥१३॥

म० वसवोऽग्रगणदेवाः सूरादादित्यमण्डलादश्वं निरतष्ट निष्कृष्टवन्तः । तक्षतेर्लङि मध्यमबहुवचनम् । ततः त्रितः त्रिस्थानो वायुः । यमेन दत्तमेनमश्वम् अयुनक् युक्तवान् । युजेर्लङ् संहितायामटि दीर्घः । इन्द्रश्चैनमश्वं प्रथमः अध्यतिष्ठत् आदावधिष्ठितवान् । गन्धर्वः विश्वावसुरस्याश्वस्य रशनामगृभ्णात् गृहीतवान् । य ईदृशस्तं स्तुमः । एणमिति णत्वं छान्दसम् ॥ १३ ॥

अ॒सि य॒मो अस्या॑दि॒त्यो अ॑र्वन्नसि॒ त्रि॒तो गुह्ये॑न व्र॒तेन॑ । अ॒सि॒ सोमे॑न स॒मया॒ विपृ॑क्त आ॒हुस्ते॒ त्रीणि॑ दि॒वि बन्ध॑नानि ॥ १४ ॥

[असि॑ । य॒मः । असि॑ । आ॒दि॒त्यः । अ॒र्व॒न् । असि॑ । त्रि॒तः । गुह्ये॑न । व्र॒तेन॑ ॥ असि॑ । सोमे॑न । स॒मया॑ । विपृ॑क्त॒ऽइति॒वि पृ॑क्तः । आ॒हुः । ते॒ । त्रीणि॑ । दि॒वि । बन्ध॑नानि ॥१४॥]

हे अश्व ! तुम यम हो । आदित्य हो । हे अर्वन् ! अपने गुह्य कर्म के द्वारा तुम त्रित हो । हे अश्व ! तुम प्रतिज्ञा के द्वारा सोम से एकीभूत हो । देवलोक में तुम्हारे ऋग्यजुःसाम तीन बन्धन कहे जाते हैं ॥ १४ ॥

उ० असि यमः भवसि च आदित्यः हे अर्वन् अरण अश्व, भवसि च त्रितस्त्रिस्थान इन्द्रः गुह्येन गुह्यव्रतेन कर्मणा । भवसि च सोमेन समया मध्यतः विपृक्तः संपृक्तः एकीभूतः । एताभिर्देवताभिस्तव सायुज्यं जातमित्यभिप्रायः । किंच आहुः बुधाः ते तव । त्रीणि दिवि द्युलोके आदित्यात्मनावस्थितस्य । बन्धनानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि मण्डलान्तरपुरुषार्चींषि ॥ १४ ॥

म० हे अर्वन्, त्वं यमोऽसि आदित्यश्चासि । गुह्येन गोप्येन व्रतेन कर्मणा त्रितः त्रिस्थान इन्द्रोऽसि । सोमेन समया सह विपृक्तः संपृक्तः एकीभूतोऽसि । एवं यमादिभिः सायुज्यं प्राप्तस्य तव दिवि नभसि आदित्यरूपेण स्थितस्य त्रीणि बन्धनानि बुधा आहुः । ऋग्यजुःसामरूपाणि मण्डलान्तरपुरुषार्चींषि त्रीणि बन्धनानि स्वरूपाणि । 'यदेतन्मण्डलं तपति तन्महदुक्थम्' इत्यादिश्रुतेः ॥ १४ ॥

त्रीणि॑ त आहु॒र्दि॒वि बन्ध॑नानि॒ त्रीण्य॒प्सु त्रीण्य॒न्तः स॑मु॒द्रे । उ॒तेव॑ मे॒ वरु॑णश्छन्त्स्यर्व॒न्यत्रा॑ त आ॒हुः प॑र॒मं ज॒नित्र॑म् ॥ १५ ॥

[त्रीणि॑ । ते॒ । आ॒हुः । दि॒वि । बन्ध॑नानि । त्रीणि॑ । अ॒प्स्वित्य॒प् सु । त्रीणि॑ । अ॒न्तरित्य॒न्तः । स॒मु॒द्रे ॥ उ॒तेवेत्यु॒त इ॑व । मे॒ । वरु॑णः । छ॒न्त्सि॒ । अ॒र्व॒न् । यत्र॑ । ते॒ । आ॒हुः । प॒र॒मम् । ज॒नित्र॑म् ॥१५॥]

द्युलोक में तुम्हारे तीन बन्धन विज्ञ बतलाते हैं; कृषि-वृष्टि-बीज तीन जलों में और मेघ-विद्युत-अशनि तीन बन्धन अन्तरिक्ष के अन्दर बतलाते हैं । हे अश्व ! और भी तुम्हें वरुण प्रशंसित करता है । वे तुम्हारे परमजन्म को कहते हैं ॥ १५ ॥

उ० त्रीणि ते । त्रीणि त आहुर्दिवि बन्धनानि इति व्याख्यातम् त्रीणि अप्सु बन्धनानि कृषिर्वृष्टिर्बीजमिति । त्रीण्यन्तःसमुद्रे । समुद्रशब्देनान्तरिक्षमभिधीयते । अन्तरिक्षस्य मध्ये तव त्रीणि बन्धनानि । मेघो विद्युत् अशनिरिति उतइव अपिच । मे मम वरुणः छंत्सि । छन्दतिरर्चतिकर्मा । शंसति कथयति । हे अर्वन् अरण अश्व, यत्र ते तव आहुः परमं जनित्रं जन्म वायुरूपेण ॥ १५ ॥

म० हे अर्वन्, यत्र ते तव परमं जनित्रं बुधा आहुः आदित्यरूपेण तत्र ते तव त्रीणि बन्धनानि पूर्वमन्त्रोक्तान्याहुः । अप्सु उदकेषु त्रीणि बन्धनानि आहुः कृषिर्वृष्टिर्बीजमिति । अन्तःसमुद्रे अन्तरिक्षमध्ये त्रीणि बन्धनानि आहुः मेघो विद्युत् स्तनयित्नुरिति । उतेव उतापिच वरुणः वरुणरूपः त्वं मे मां छन्त्सि प्रशंससि । कर्मणि षष्ठी । छन्दतिरर्चतिकर्मा । अर्चनं प्रशंसनम् ॥ १५ ॥

इ॒मा ते॑ वाजिन्नव॒मार्ज॑नानी॒मा श॒फाना॑ᳪ सनि॒तुर्नि॒धाना॑ । अत्रा॑ ते भ॒द्रा र॑श॒ना अ॑पश्यमृ॒तस्य॒ या अ॑भि॒रक्ष॑न्ति गो॒पाः ॥ १६ ॥

[इ॒मा । ते॒ । वा॒जि॒न् । अ॒व॒मार्ज॑नानीत्य॑व मार्ज॑नानि । इ॒मा । श॒फाना॑म् । स॒नि॒तुः । नि॒धानेति॑नि॒ धाना॑ ॥ अत्र॑ । ते॒ । भ॒द्राः । र॒श॒नाः । अ॒प॒श्य॒म् । ऋ॒तस्य॑ । याः । अ॒भि॒रक्ष॒न्तीत्य॑भि॒ रक्ष॑न्ति । गो॒पाः ॥१६॥]

हे अश्व ! यह तुम्हारी शोधक बेंत की चढ़ाई प्रभृति है और यह खुरों के खोदने का स्थान है । यहाँ मैं तुम्हारी बन्धिका रस्सियों को देखता हूँ, रक्षिक जो यज्ञीय तुम्हारी रक्षा करती हैं ॥ १६ ॥

उ० इमा ते । इमानि ते तव हे वाजिन् अश्व, अवमार्जनानि यैस्तवावमार्जनं कृतं तान्येव मार्जनानि नूतनवेतसकटप्रभृतीनि अहमपश्यं पश्यामि । इमानि च शफानां खुराणां सनितुः संभक्तुः पादवाससः निधाना निधानानि यत्र पादवासःप्रभृतीनि धीयन्ते तानि अहमपश्यम् । अपिच अत्र ते तव भद्रा भन्दनीयाः स्तुत्याः रशनाः अहमपश्यम् । ऋतस्य यज्ञस्य या रशना अभिरक्षन्ति गोपाः गोपायितव्यान्पशून् ॥ १६ ॥

म० हे वाजिन्, ते तव इमा इमानि अवमार्जनानि अहमपश्यं पश्यामि । अवमार्ज्यते यैस्तानि अवमार्जनानि वेतसकटादीनि । शफानां खुराणां सनितुः संभक्तुर्नियन्तुः पादवासस्य इमा इमानि निधाना निधानानि स्थानानि अपश्यम् । अत्र यज्ञे ते तव रशनाः मध्यबन्धनरज्जूः अपश्यम् । कीदृशी रशनाः । भद्राः कल्याणरूपाः स्तुत्याः । गोपाः गोपायन्तीति गोपाः रक्षणकर्त्र्यः । या रशनाः ऋतस्य ऋते यज्ञमभिरक्षन्ति कर्मणि षष्ठी । 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३६) इत्यत्र पदस्य दीर्घः ॥ १६ ॥

आत्मानं ते मनसारादजानामवो दिवा पतयन्तं पतङ्गम् । शिरो अपश्यं पथिभिः सुगेभिररेणुभिर्जेहमानं पतत्रि ॥ १७ ॥

[आत्मानम् । ते । मनसा । आरात् । अजानाम् । अवः । दिवा । पतयन्तम् । पतङ्गम् ॥ शिरः । अपश्यम् । पथिभिरिति पथिऽभिः । सुगेभिरिति सुऽगेभिः । अरेणुभिरित्यरेणुऽभिः । जेहमानम् । पतत्रि ॥१७॥]

हे अश्व ! अन्तरिक्ष मार्ग के द्वारा नीचे से सूर्य को प्राप्त होते हुए तुम्हारे जीव को मैंने मन से बहुत दूर देखा है। सुगमन एवं अधूलि मार्गों से गमनशील तुम्हारे शिर को जाते हुए मैंने देखा है ॥ १७ ॥

उ० एतैरधस्तनैरश्वचरित्रैरश्वमभिष्टुत्य अथेदानीं भविष्यत्कर्मभिरभिष्टौति । आत्मानं ते । पशुसंस्पर्शनोत्तरकालम् आत्मानं ते तव दिव्यमहं मनसा आराद्दूरात् । अजानाम् जानामि । जानातेरेतदनुदात्तत्वाद्रूपं लुङ्येकवचने । अवः अधस्तात् प्रदेशात् । दिवा दिवंप्रति । पतयन्तम् उत्पतन्तम् । पतङ्गम् आदित्यरूपिणम् । शिरश्चाहं तव अपश्यम् पथिभिः मार्गैः सुगेभिः सुगमनैः अरेणुभिः उपद्रवरहितैः जेहमानं गच्छत् पतत्रि उत्पतनशीलम् ॥ १७ ॥

म० एवमश्वं स्तुत्वा भविष्यत्कर्मणा स्तौति । हे अश्व, ते तवात्मानं मनसा आराद्दूरे अहमजानां जानामि । जानातेर्लङ्युत्तमैकवचनम् । कीदृशमात्मानम् । अवः अधस्तात्प्रदेशात् दिवा नभोमार्गेण पतङ्गं सूर्यं प्रति पतयन्तमुत्पतन्तम् । 'पत ऐश्वर्यगत्योः' चुरादिरदन्तः । किंच ते शिरः सूर्यरूपं पश्यामि । कीदृशं शिरः । पथिभिः नभोमार्गैः जेहमानं गच्छत् । कीदृशैः पथिभिः । सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु ते सुगास्तैः 'सुदुरोरधिकरणे' (पा० ३ । २ ।४८) इति गमेर्डः । अरेणुभिः, नास्ति रेणुर्येषु ते अरेणवस्तैः । उपद्रवरहितैरित्यर्थः । पुनः कीदृशं शिरः । पतत्रि पतनशीलं गन्तृ ॥ १७ ॥

अत्रा ते रूपमुत्तममपश्यं जिगीषमाणमिष आ पदे गोः । यदा ते मर्तो अनु भोगमानडादिद्ग्रसिष्ठ ओषधीरजीगः ॥ १८ ॥

[अत्र । ते । रूपम् । उत्तममित्युत्ऽतमम् । अपश्यम् । जिगीषमाणम् । इषः । आ । पदे । गोः ॥ यदा । ते । मर्तः । अनु । भोगम् । आनट् । आत् । इत् । ग्रसिष्ठः । ओषधीः । अजीगरित्यजीगः ॥१८॥]

हे अश्व ! अन्न या वर्षा को जीतने की इच्छा करते हुए इस सूर्य-मण्डल में मैंने तुम्हारे उत्तम देवस्वरूप को देखा है। जब मनुष्य तुम्हें खाने-पीने के लिए देता है तब अत्यन्त भ्रमणशील तुम घासादि ओषधियों को खाते हो ॥ १८ ॥

उ० अत्रा ते । अत्र द्युलोके ते तव रूपमुत्तमम् अहमपश्यं पश्यामि । कथंभूतम् । जिगीषमाणं जेतुमिच्छत् इषः अन्नानि आ आस्थितं पदे गोः गन्तुर्मण्डलस्य । एवं द्युलोकावस्थितस्य तवाहं रूपमपश्यम् । अथ पुनः पृथिवीस्थितस्य यदा ते तव मर्तो मनुष्यः भोगं वाहनादिकम् । अनुआनट् अनुव्याप्नोत् । आत् इत् इति पादपूरणार्थौ । तदा ग्रसिष्ठः 'ग्रसु अदने' । ग्रसितृतमः अतिशयेन भक्षयिता सन् ओषधीः अजीगः गृह्णासि गिरसि वा । अन्यो हि वाहितश्चलितुमपि न शक्नोति त्वं वीर्यवत्तरोऽसीति भावः ॥ १८ ॥

म० हे अश्व, अत्रास्मिन् गोः सूर्यस्य पदे मण्डले ते तवोत्तमं रूपमहम् आ अपश्यम् समन्तात्पश्यामि । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे' इत्यभिधानाद् गौरादित्यः । कीदृशं रूपम् । इषः अन्नानि हवींषि जिगीषमाणं जेतुमिच्छत् । जयतेः सन्नन्ताच्छानच् 'सन्लिटोर्जेः' (पा० ७ । ३ । ५७) इति गः । किंच मर्तः मनुष्यो यदा ते तव भोगमनु आनट् अनुव्याप्नोति हवीरूपं भोगं समर्पयति आत् इत् अनन्तरमेव त्वमोषधीः हवीरूपाः अजीगः 'गॄ निगरणे' गिरसि भक्षयसि । कीदृशस्त्वम् । ग्रसिष्ठः ग्रसते इति ग्रसिता अतिशयेन ग्रसिता ग्रसिष्ठः । अत्यन्तं भक्षयिता । इष्ठनि तृचो लुक् । गृणातेर्णिजन्तस्याजीगः ॥ १८ ॥

अनु त्वा रथो अनु मर्यो अर्वन्ननु गावोऽनु भगः कनीनाम् । अनु व्रातासस्तव सख्यमीयुरनु देवा ममिरे वीर्यं ते ॥ १९ ॥

[अनु । त्वा । रथः । अनु । मर्यः । अर्वन् । अनु । गावः । अनु । भगः । कनीनाम् ॥ अनु । व्रातासः । तव । सख्यम् । ईयुः । अनु । देवाः । ममिरे । वीर्यम् । ते ॥१९॥]

हे अश्व ! रथ, सेवक-मनुष्यादि, गाएं और कन्याओं का सौभाग्य सब तुम्हारे ही पीछे (=तुम्हारे होने पर ही सम्भव हैं)। मनुष्यों के संघ तुम्हारी मित्रता चाहते हैं। देवता भी तुम्हारे वीर्य-बल का अनुमान करते हैं (=प्रशंसा करते हैं) ॥१९॥

उ० अनु त्वा । अनु इति परभावमाचष्टे । हे अर्वन्, यस्य सुकृतिनो गृहे त्वं चेष्टसे तस्य गृहे त्वामनु रथः त्वामनु मर्यो मनुष्यः त्वामनु भगः सौभाग्यं कनीनां कन्यकानाम् । तत्रैते पदार्था भवन्तीत्यर्थः । किंच । व्रातासः पुरुषसङ्घा अपि तव सख्यं सखिभावमन्वीयुः । किमन्यद्बहु वदामः । अनु देवा ममिरे वीर्यं ते अनुममिरे अनुमितवन्तः देवा वीर्यं वीरकर्म ते तव । अचिन्त्यशक्तिस्त्वमसीत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

म० हे अर्वन् अश्व, रथः त्वा त्वामनु वर्तेत इति शेषः। मर्यः मनुष्यः त्वामनु। गावः त्वामनु। कनीनां कन्यानां भगः सौभाग्यं त्वामनु। यत्र त्वं तत्र रथादयः स्युरित्यर्थः। किंच व्रातासः व्राताः मनुष्यसङ्घाः तव सख्यं मैत्रीम् अन्वीयुः प्रापुः। किं बहुना। देवाः तव वीर्यं सामर्थ्यमनुममिरे अनुमितवन्तः॥ १९॥

हिर॑ण्यशृङ्गोऽयो॑ अस्य॒ पादा॒ मनो॑जवा॒ अव॑र॒ इन्द्र॑ आसीत्। दे॒वा इद॑स्य ह॒वि॒रद्य॑मायन्यो अर्व॑न्तं प्र॒थ॒मो अ॒ध्यति॑ष्ठत्॥ २०॥

[हिर॑ण्यशृङ्ग॒ इति॒ हिर॑ण्य शृङ्गः। अयः। अस्य। पादाः। मनो॑जवा॒ इति॒ मनः जवाः। अव॑रः। इन्द्रः। आसीत्॥ दे॒वाः। इत्। अस्य। ह॒वि॒रद्य॒मिति॑ ह॒विः॒ अद्य॑म्। आ॒य॒न्। यः। अर्व॑न्तम्। प्र॒थ॒मः। अ॒ध्यति॑ष्ठ॒दित्य॑धि अति॑ष्ठत्॥२०॥]

जो इन्द्र सुनहली किरणों वाला है और जो सर्वप्रथम इस अश्व पर बैठा था, वह इन्द्र भी महिमा में इस अश्व से पीछे था। इसके पैर मन के वेग वाले होते हैं। देवता इस अश्व की भक्षणीय हविः को खाने के लिए बड़े चाव से आते हैं॥ २०॥

उ० हिरण्यशृङ्गः हिरण्यं शृङ्गस्थानीयमस्येति हिरण्यशृङ्गः। अयो अस्य पादाः यस्य चास्य अयः। अय इति सर्वेषां रजतादीनामुपलक्षणम्। पादा इत्यवयवानाम्। रजतादिविशिष्टा अवयवाः। मनोजवाः मनोवेगयुक्ताः। यस्माच्च अवरः कनिष्ठः इन्द्रः आसीत् अभवत्। वायुरूपेणाश्वस्यावस्थानात्। देवा इत् देवा अपि यस्याश्वस्य हविरद्यं हविर्लक्षणमदनीयमायन्नागच्छन्। यश्च अर्वन्तं प्रथमः अध्यतिष्ठत् स च इन्द्रः यस्य हविरद्यमागतम् तं वयं स्तुम इति शेषः॥ २०॥

म० यः प्रथमः मुख्यः अर्वन्तमश्वमध्यतिष्ठत् अधिष्ठितवान् सोऽपि इन्द्रः अवरः इन्द्रापेक्षया न्यून आसीत्। कीदृश इन्द्रः। हिरण्यशृङ्गः हिरण्यवत् शृङ्गं दीप्तिर्यस्य। शृङ्गमिति ज्वलन्नामसु पठितम्। अस्याश्वस्य पादा अयः लोहं हिरण्यं वा। अयोरूपाः पादा इत्यर्थः। कीदृशाः पादाः। मनोजवाः मनोवत् जवो वेगो येषां ते। किंच देवा अस्याश्वस्य हविरद्यमायन् अत्तुं योग्यमद्यं हविश्च तदद्यं च हविरद्यम् हविर्लक्षणं भक्ष्यं प्रति आयन् आगच्छन्। इत् एवार्थे अप्यर्थे वा॥ २०॥

ई॒र्मान्ता॑सः॒ सिलि॑कमध्यमा॒सः॒ सꣳशू॑रणासो दि॒व्यासो॒ अत्याः॑। ह॒ꣳसा इ॑व श्रेणि॒शो य॑तन्ते॒ यदाक्षि॑षुर्दि॒व्यमज्म॒मश्वाः॑॥ २१॥

[ई॒र्मान्ता॑स॒ इती॒र्म्म अन्ताः। सिलि॑कमध्यमास॒ इति॒ सिलि॑क मध्यमासः। सम्। शूर॑णासः। दि॒व्यासः॑। अत्याः॑॥ ह॒ꣳसा इ॒वेति॑ ह॒ꣳसाः इव। श्रे॒णि॒श इति॑ श्रे॒णि॒ शः। य॒तन्ते॑। यत्। आक्षि॑षुः। दि॒व्यम्। अज्म॑म्। अश्वाः॑॥२१॥]

प्रेरक घुड़सवारों से युक्त, संकुचित मध्यभाग, तीक्ष्ण वीर भाव वाले, दिव्य तथा गमनशील अश्व, हंसों के समान पंक्तिबद्ध होकर युद्धरत होते हैं—जब यह अश्व सुन्दर संग्राम को प्राप्त करते हैं॥ २१॥

उ० ईर्मान्तासः आदित्यस्य रथे येऽश्वा युक्तास्तद्द्वारेणायमश्वः स्तूयते। ईर्म ईरितः अन्तो येषां ते ईर्मान्ताः ईर्मान्ता एव ईर्मान्तासः। तेषां हि सप्तानामश्वानां समीरितान्ताः विक्षिप्ताः प्रान्ताः। विरला इत्यर्थः। दृष्टान्ता वा। ते हि पृथूरस्काः पृथुजघनाश्चेत्यर्थः। सिलिकमध्यमासः संलग्नमध्यमाः कृशोदरा इत्यर्थः। सप्तानामपि संश्लिष्टा उदरप्रदेशा निरुदरास्तेऽश्वा इत्यर्थः। तथापि हि स्तुतिरुपपद्यते एव। संशूरणासः। सहिताः शूरणेन भगवताऽदित्येन दिव्यासः दिविजाः। अत्याः सततगमनाः। ते हि सकृद्युक्ता ब्राह्मं सहस्रयुगपर्यन्तमहर्वहन्ति। य इत्थंभूता अश्वाः ते हंसा इव श्रेणिशो यतन्ते। यथा हंसाः श्रेणीभूता एकया रीत्या प्रथमगमनाद्यान्कुर्वन्ति एवमश्वा अपीत्युपमार्थः। कदा इत्याह। यदा यस्मिन्काले आक्षिपुः 'अशूङ् व्याप्तौ' इत्यस्यैतद्रूपम्। व्याप्नुवन्ति दिव्यं दिवि भवम्। अज्मम् अजनम् आजिम् अश्वाः॥ २१॥

म० सूर्याश्वरूपेणायमश्वः स्तूयते। यत् यदा अश्वाः सप्त रविरथस्थाः श्रेणिशः श्रेणीभूता हंसा इव संयतन्ते सम्यक् प्रयत्नं कुर्वन्ति तदा दिव्यं दिवि भवमज्मं गमनं संग्रामं वा आक्षिषुः व्याप्नुवन्ति। 'अक्षू व्याप्तौ' लुङि रूपम्। हंसा यथा गमनाय यतन्ते तथाश्वा अपि। कीदृशा अश्वाः। ईर्मान्तासः ईर्मान्ताः ईर्यते ईर्मः 'ईर प्रेरणे' मप्प्रत्ययः। ईर्मः प्रेरितः अन्तः शरीरप्रान्तो येषां ते। पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः। सिलिकमध्यमासः सिलिकः श्लिष्टः संलग्नो मध्यमो मध्यप्रदेशो येषां ते शिलिकमध्यमाः। कृशोदरा इत्यर्थः। 'षिल संश्लेषे' इकप्रत्ययः। शूरणासः शू शीघ्रं रणो रवो युद्धं वा येषां ते शूरणाः। यद्वा शूरणो रविस्तदीयाः शूरणाः। दिव्यासः दिवि भवा दिव्याः। अत्याः अतन्ति सततं गच्छन्ति अत्याः सकृद्युक्ता ब्रह्माहःपर्यन्तं रविरथं वहन्ति॥ २१॥

तव॒ शरी॑रं पतयि॒ष्ण्व॑र्व॒न् तव॑ चि॒त्तं वात॑ इव॒ ध्रजी॑मान्। तव॒ शृङ्गा॑णि॒ विष्ठि॑ता पु॒रु॒त्रार॑ण्येषु॒ जर्भु॑राणा चरन्ति॥ २२॥

[तव । शरीरम् । पतयिष्णु । अर्वन् । तव । चित्तम् । वातऽइवेतिवातः ऽइव । ध्रजीमान् ॥ तव । शृङ्गाणि । विष्ठितेति विऽस्थिता । पुरुत्रेति पुरुऽत्रा । अरण्येषु । जर्भुराणा । चरन्ति ॥२२॥]

हे अश्व ! तुम्हारा शरीर स्वभावतः ही गमनशील है और तुम्हारा मन वायु के समान गति वाला है। अनेक स्थानों में अधिष्ठित तुम्हारी ज्योतियाँ जंगलों में विकसित होकर संचरण करती हैं ॥ २२ ॥

उ० तव शरीरम्। हे अर्वन्, तव शरीरं पतयिष्णु उत्पतनशीलम्। तव चित्तं च वात इव ध्रजीमान् गतिमत् वेगवत् सूक्ष्मानर्थान्प्रति गच्छेदित्यर्थः। तव शृङ्गाणि शृङ्गाणीति ज्वलन्नामसु पठितम्। तवार्चींषि विष्ठिता विविधं स्थितानि पुरुत्रा बहुधा विद्युच्चन्द्रार्काग्न्यादिषु। अरण्येषु वनेषु। जर्भुराणा जर्भुराणानि देदीप्यमानानि दावाग्निरूपेण चरन्ति ॥ २२ ॥

म० हे अर्वन्, तव शरीरं पतयिष्णु उत्पतनशीलम्। तव चित्तं ध्रजीमान् गतिमत्। वात इव वेगवत्सूक्ष्मार्थान्गच्छतीत्यर्थः। तव शृङ्गाणि दीप्तयः अरण्येषु वनेषु दवाग्निरूपेण चरन्ति प्रसरन्ति। कीदृशानि शृङ्गाणि। पुरुत्रा बहुधा विष्ठिता विविधं स्थितानि विद्युच्चन्द्रार्काग्निषु स्थितानि। जर्भुराणा जर्भुराणानि। 'जृम्भ विकसने' विकसितानि ॥ २२ ॥

उप॒ प्रागा॒च्छस॑नं वा॒ज्यर्वा॑ देव॒द्रीचा॒ मन॑सा॒ दीध्या॑नः। अ॒जः पु॒रो नी॑यते॒ नाभि॑र॒स्यानु॑ प॒श्चात्क॒वयो॑ यन्ति रे॒भाः ॥ २३ ॥

[शसनम्। वाजी। अर्वा। देवद्रीचा। मनसा। दीध्यानः ॥ अजः। पुरः। नीयते। नाभिः। अस्य। अनु। पश्चात्। कवयः। यन्ति। रेभाः ॥२३॥]

देवगामी मन से ध्यान करता हुआ वेगवान् अश्व विशसन स्थान पर आया। एक बकरा इसके आगे और एक बकरा इसके पीछे-पीछे वध्यभूमि पर लाया जाता है। तदनन्तर इसके पीछे स्तुतिकर्त्ता ऋत्विज चलते हैं ॥ २३ ॥

उ० उपप्रागात्। उपप्र अगात् शसनं विशसनम्। वाजी वेजनवान् अर्वा अरण्योऽश्वः। देवद्रीचा देवान्प्रत्यञ्चितेन। मनसा दीध्यानः ध्यायन् हिरण्यगर्भपदम्। किंच अजः पुरो नीयते। तदुक्तम् 'कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तात्' इति नाभिरस्य अश्वस्य। तदुक्तम् 'सौमापौष्णः श्यामो नाभ्याम्' इति। किंच अनुलग्नाः पश्चात्। कवयः क्रान्तदर्शनाः। यन्ति गच्छन्ति। रेभाः स्तोतारः ॥ २३ ॥

म० अर्वा अश्वः शसनं विशसनस्थानमुपप्रागात् आगतः। कीदृशोऽर्वा। वाजी वजतीति वाजी गमनशीलः अन्नवान् वा। देवद्रीचा मनसा दीध्यानः। देवान्प्रत्यञ्चति देवद्र्यक् तेन 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये' (पा० ६। ३। ९२) इति देवशब्दस्य टेरञ्चतौ परेऽद्र्यादेशः। दीधीते दीध्यानः 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' शानच्प्रत्ययः। देवान्प्रति गतेन चित्तेन दीप्यमानः। किंच अस्याश्वस्य पुरोऽग्रे अजो नीयते स्थाप्यते। तदुक्तम् 'कृष्णग्रीव आग्नेयो रराटे पुरस्तात्' इति। अस्य नाभिः अजो नीयते नाभौ स्थाप्यते। तदुक्तम् 'सौमापौष्णः श्यामो नाभ्याम्' इति। अस्य पश्चात् कवयः ऋत्विजः अनुयन्ति अनुगच्छन्ति। कीदृशाः कवयः। रेभाः रेभन्ते इति रेभाः 'रेभृ शब्दे' स्तोतार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

उप॒ प्रागा॑त्पर॒मं यत्स॒धस्थ॒मर्वाँ॒२॥ अच्छा॑ पि॒तरं॑ मा॒तरं॑ च। अ॒द्या दे॒वाञ्जुष्ट॑तमो॒ हि ग॒म्या अथा शा॑स्ते दा॒शुषे॒ वार्या॑णि ॥ २४ ॥

[परमम्। यत्। सधस्थमिति सधऽस्थम्। अर्वान्। अच्छ। पितरम्। मातरम्। च ॥ अद्य। देवान्। जुष्टतमऽइति जुष्टऽतमः। हि। गम्याः। अथ। आ। शास्ते। दाशुषे। वार्याणि ॥२४॥]

अपने माता-पिता की ओर जो परम स्थान स्वर्ग है—वहाँ अश्व पहुँचा। अत्यन्त रुचिकर हविःस्वरूप अश्व आज देवों को गया। अब वह हविर्दाता यजमान के लिए वरणीय धनादि की कामना कर रहा है ॥ २४ ॥

उ० उपप्रागात्। एवमश्वमभिष्टुत्य अथेदानीं यजमानं कृतकृत्यतया संबोधयन्नाह। उप प्रागात् प्राप्तवान्। परमम् उत्कृष्टम्। यत् यस्मात् सधस्थं सह स्थानं देवमनुष्याणाम्। अर्वान् अर्वा अश्वः। नकार उपजनः। अच्छा पितरं मातरं च 'अच्छाभेराप्तुमिति शाकपूणिः' अभ्यगाच्च यस्मात् पितरं मातरं च द्यावापृथिव्यौ अश्वः। तस्माद्ब्रवीमि हे यजमान, अद्या अद्य कृतकृत्यः सन् देवान् गम्याः गच्छेः जुष्टतमः सन् हिर्निश्चये। अथैवंगताय भवते दाशुषे दत्तवते हवींषि यजमानाय। आशास्ते अश्व एव वार्याणि वरणीयानि ॥२४॥

म० एवमश्वं स्तुत्वा यजमानमाह। अर्वान् अर्वाश्वः पितरं मातरं च अच्छ द्यावापृथिव्यौ अभि समीपे परममुत्कृष्टं यत् सधस्थं सहस्थानं तत् उपप्रागात्। अर्वन्शब्दस्य नलोपाभावश्छान्दसः। अश्वे एव देवलोकं गते हे यजमान, जुष्टतमः प्रीततमः सन् अद्य त्वं देवान् गम्याः देवलोकं गच्छेः। गमेराशीर्लिङि मध्यमैकवचने गम्या इति रूपम्। अथैवं देवलं गताय दाशुषे हविर्दत्तवते तुभ्यं वार्याणि वरणीयानि भोग्यवस्तूनि हि नूनम् आशास्ते। देवगणोऽश्वो वा ददातीत्यर्थः ॥ २४ ॥

समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे देवो देवान्यजसि जातवेदः । आ च वह मित्रमहश्चिकित्वान्त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ॥ २५ ॥

[समिद्धऽइतिसम् इद्धः । अद्य । मनुषः । दुरोणे । देवः । देवान् । यजसि । जातवेदऽइतिजात वेदः ॥ आ । च । वह । मित्रमहऽइतिमित्र महः । चिकित्वान् । त्वम् । दूतः । कविः । असि । प्रचेताऽइतिप्र चेताः ॥२५॥]

हे उत्पन्न ज्ञान अग्ने ! यजमान के यज्ञगृह में समिद्ध तुम आज देवों का यजन करते हो । हे मित्रों को मान देने वाले अग्ने ! तुम कवि व प्रकृष्ट चित्त वाले (=उदार आशय) हो । तुम देवों को यज्ञ में लाओ ॥ २५ ॥

उ० समिद्धो अद्य । द्वादशाप्र्यस्त्रिष्टुभः भार्गवो जमदग्निरपश्यत् । यस्त्वं समिद्धः अद्यास्मिन्यजनीयेऽहनि । मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य । दुरोणे यज्ञगृहे देवो दानादियुक्तः । देवान् दानादियुक्तान् यजसि । हे जातवेदः जातप्रज्ञान, तं त्वां प्रार्थयामि । आच वह देवान्यज च । हे मित्रमहः मित्राणां पूजयितः, यस्त्वं चिकित्वान् चेतनावान्परिदिष्टकारी । अपि चैतदेव चित्रं यत्त्वमस्माकमस्मिन्कर्मणि वर्तेथाः । किं कारणं यतो ब्रवीमि । त्वं दूतः देवानां कविः क्रान्तदर्शनश्चासि । प्रचेताः प्रवृद्धचेताश्च ॥ २५ ॥

म० द्वादशाप्रीसंज्ञास्त्रिष्टुभो जमदग्निदृष्टाः समित्तनूनपादादयो देवताः । हे जातवेदः जातज्ञान, मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे अद्य त्वं देवान् यजसि । कीदृशस्त्वम् । समिद्धः दीप्तः देवः दानादिगुणयुक्तः । हे मित्रमहः मित्रान् यजमानान्महति पूजयति मित्रमहाः तत्संबुद्धौ हे मित्रमहः, आवह च देवानावह यज चेत्यर्थः । यतः त्वमीदृशोऽसि । कीदृशः । चिकित्वान् चेतनावान् । दूतः कविः क्रान्तदर्शी । प्रचेताः प्रकृष्टं चेतो यस्य सोऽत एव यज ॥ २५ ॥

तनूनपात्पथ ऋतस्य यानान्मध्वा समञ्जन्स्वदया सुजिह्व । मन्मानि धीभिरुत यज्ञमृन्धन्देवत्रा च कृणुह्यध्वरं नः ॥ २६ ॥

[तनूनपादितितनू नपात् । पथः । ऋतस्य । यानान् । मध्वा । समञ्जन्नितिसम् अञ्जन् । स्वदय । सुजिह्वेतिसु जिह्व ॥ मन्मानि । धीभिः । उत । यज्ञम् । ऋन्धन् । देवत्रेतिदेव त्रा । च । कृणुहि । अध्वरम् । नः ॥२६॥]

हे जलों के पौत्र ! हे शुभ जिह्वा वाले अग्ने ! यज्ञ के देवमार्ग हवियों को घी से आलिप्त करते हुए; स्वप्रज्ञाओं या कर्मों से स्तोत्रों तथा यज्ञ को समृद्ध करते हुए तुम हमारे इस यज्ञ को देव-प्राप्त बनाओ ॥ २६ ॥

उ० तनूनपात्पथः । तनूनपाच्छब्देनाज्यमभिधेयमग्निर्वा । हे तनूनपात् गवामपां वा पौत्र । पथः ऋतस्य यानान् ऋतस्य यज्ञस्य गमनान्पथः हवींषि । हविर्भिर्हि यज्ञो याति प्रवर्ततेऽतो यज्ञमार्गा हवींष्युच्यन्ते । मध्वा मधुरसेन समञ्जन् भक्षयन् । स्वदय देवेभ्यः रोचय । हे सुजिह्व कल्याणजिह्व । कल्या ह्यग्नेर्जिह्वा या नानादेवत्यानि हवींष्यभ्यवहरते न किंचनोच्छेपयति । किंच मन्मानि मननानि धीभिः बुद्धिभिः सहितानि । उत अपि च यज्ञम् ऋन्धन् समर्धयन् । देवत्रा च कृणुहि देवान्प्रति गमय । करोतिर्गमनार्थः । अध्वरं नः अस्माकम् ॥ २६ ॥

म० तनूनामपां नपात्पौत्रोऽग्निः अद्भ्यो वृक्षा जायन्ते तेभ्योऽग्निरित्यपां पौत्रत्वमग्नेः । हे तनूनपात् अग्ने, हे सुजिह्व, शोभना जिह्वा यस्य स सुजिह्वः । नानादेवत्यानि हवींषि भक्षयन्नपि नोच्छिष्टानि करोतीति वह्नेः शोभनजिह्वत्वम् । हे सुजिह्व, ऋतस्य यानान् पथः स्वदय रोचय । भक्षयेत्यर्थः । यायन्ते यैर्येषु वा ते यानास्तान् । 'करणाधिकरणयोः' (पा० ३ । ३ । ११७) इति ल्युप्रत्ययः । ऋतो यज्ञः तस्य गमनसाधनमार्गा हवींषि तान्भक्षयेत्यर्थः । हविर्भिर्यज्ञः प्रवर्तते इति यज्ञगमनपन्थानो हवींषि । किं कुर्वन् । मध्वा समञ्जन् मधुरेण रसेन संभ्रक्षयन् । किंच नोऽस्माकमध्वरं यज्ञं देवत्रा कृणुहि देवान् गमय । करोतिर्गत्यर्थः । किं कुर्वन् । धीभिः बुद्धिभिः सह मन्मानि ज्ञानानि । उत अपिच यज्ञमृन्धन् समर्धयन् अस्माकं ज्ञानं यज्ञं च वर्धयन् यज्ञं देवलोकं नयेत्यर्थः ॥ २६ ॥

नराशꣳसस्य महिमानमेषामुपस्तोषाम यजतस्य यज्ञैः । ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २७ ॥

[नराशꣳसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम । यजतस्य । यज्ञैः ॥ ये । सुक्रतवऽइतिसु क्रतवः । शुचयः । धियन्धाऽइतिधियम् धाः । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि । हव्या ॥२७॥]

इन देवगणों के मध्य इन ऋत्विजों के द्वारा प्रशंसनीय तथा यज्ञों के द्वारा यजनीय अग्नि की महिमा को हम संस्तुत करते हैं । शुभ कर्म, पवित्र और यज्ञ को धारण करने वाले जो देव सोम व अन्य दोनों हवियों का सेवन करते हैं ॥ २७ ॥

उ० नराशंसस्य नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नराशंसो यज्ञः प्रजापतिर्वाग्निर्वा नरैः प्रशस्यो भवतीति नराशंसः । तस्य महिमानं महाभाग्यम् । एषां देवगणानां मध्ये उपस्तोषाम उपस्तुमः । कथंभूतस्य नराशंसस्य । यजतस्य यष्टव्यस्य यज्ञैराहुतिभिः । तस्य च महिमानमासाद्य ये देवाः सुक्रतवः सुकर्माणः । शुचयः निषिक्तपाप्मानः अणिमाद्यैश्वर्ययुक्ताः धियंधाः प्रज्ञायाः कर्मणो वा धारयि-

तारः। स्वदन्ति भक्षयन्ति उभयानि हव्या हवींषि। सोमं च इतराणि च हवींषि ताम्राणि प्रयाज्यभागस्विष्टकृत्प्रभृतीनि आघारिकानि प्रधानान्युभयानीति ॥ २७ ॥

म० नरा अस्मिन्नाशंसन्तीति नराशंसोऽग्निः प्रजापतिर्वा नरैः प्रशस्यो भवतीति वा। नराशंसस्य प्रजापतेरग्नेर्वा महिमानं महाभाग्यमेषां देवानां मध्ये वयमुपस्तोषाम उपस्तुमः। स्तौतेर्लेटि उत्तमैकवचने 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३।१।३४) इति सिप्प्रत्यये रूपम्। कीदृशस्य नराशंसस्य । यज्ञैः यजतस्य। यजेरतच्प्रत्ययः। एषां केषाम्। ये देवाः। उभयानि हव्या हवींषि सोमम् इतराणि च स्वदन्ति भक्षयन्ति। कीदृशा देवाः। सुक्रतवः शोभनः क्रतुः कर्म येषां ते शुचयः शुद्धा निष्पापाः । धियंधाः धियं बुद्धिं कर्म वा दधतीति अलुगार्षः ॥ २७ ॥

आ॒जुह्वा॑न॒ ईड्यो॒ वन्द्य॒श्चाया॑ह्यग्ने॒ वसु॑भिः स॒जोषाः॑। त्वं दे॒वाना॑मसि यह्व॒ होता॒ स ए॑तान्यक्षीषि॒तो यजी॑यान् ॥ २८ ॥

[आ॒जुह्वा॑न॒ऽइत्या॒ जुह्वा॑नः । ईड्यः॑ । वन्द्यः॑ । च॒ । आ । या॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । वसु॑भि॒रिति॒वसु॑ भिः । स॒जोषा॒ऽइति॑स॒ जोषाः॑ ॥ त्वम् । दे॒वाना॑म् । अ॒सि॒ । य॒ह्व॒ । होता॑ । सः । ए॒तान् । य॒क्षि॒ष॒ । इ॒षि॒तः । यजी॑यान् ॥२८॥]

स्तुत्य और वन्दनीय हे अग्ने ! होम किये जाते हुए तुम वसुओं से सप्रीति यज्ञ में आओ। महान् तुम देवों के आह्वाता हो। अत्यन्त यजनीय या यजनकारी तुम प्रेरित होकर इन देवों का यजन करो ॥ २८ ॥

उ० आजुह्वानः। यस्त्वम् आजुह्वानः अहूयमानः सन् ईड्यः स्तुत्यः वन्द्यः नम्यश्च भवसि स त्वं याह्यागच्छ हे अग्ने, वसुभिः सजोषाः सहप्रीतिः। यश्च त्वं देवानां होतासि। हे यह्व महन्, स एतान्देवानाहूय यक्षि यज । इषितः प्रेषितः अधीष्टो वा। यजीयान् यष्टृतरः सन् ॥ २८ ॥

म० हे अग्ने, त्वमायाहि आगच्छ। कीदृशस्त्वम्। आजुह्वानः आह्वयते आह्वयति देवानित्याजुह्वानः। ह्वयतेः शपः श्लुः 'ह्वः संप्रसारणम्' (पा० ६।१।३२) इत्यभ्यासस्य संप्रसारणं शानचि। ईड्यः स्तुत्यः। वन्द्यः नमनीयः। वसुभिः देवैः, सजोषाः समानप्रीतिः। किंच हे यह्व महन्, यः त्वं देवानां होता आह्वाता असि च त्वमेनान् यक्षि यज । कीदृशस्त्वम्। इषितः प्रेषितः अभीष्टो वा। यजीयान् यजतीति यष्टा अत्यन्तं यष्टा यजीयान्। ईयसुनि 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६।४।१५४) इति तृचो लोपः ॥ २८ ॥

प्रा॒चीनं॑ ब॒र्हिः प्र॒दिशा॑ पृथि॒व्या वस्तो॑र॒स्या वृ॒ज्यते॑ अग्रे॒ अह्ना॑म् । व्यु प्रथते वित॒रं वरी॑यो दे॒वेभ्यो॒ अदि॑तये स्यो॒नम् ॥ २९ ॥

[प्रा॒चीन॑म् । ब॒र्हिः । प्र॒दिशेति॑प्र दिशा॑ । पृ॒थि॒व्याः । वस्तोः॑ । अ॒स्याः । वृ॒ज्य॒ते॒ । अग्रे॑ । अह्ना॑म् ॥ वि । ऊँऽइत्यूँ । प्र॒थ॒ते॒ । वि॒तर॒मिति॑वि त॒रम् । वरी॑यः । दे॒वेभ्यः॑ । अदि॑तये । स्यो॒नम् ॥२९॥]

हे अग्ने ! दिनों के अग्रभाग में श्रुतिवाक्य के अनुसार वेदि को आच्छादित करने के लिए पूर्वगामी बर्हि काटा जाता है। पवित्र से पवित्र तथा सुखकारी बर्हि देवताओं व अदिति के लिए विस्तार से बिछाया जाता है ॥ २९ ॥

उ० प्राचीनं बर्हिः प्राचीं प्रागग्रं वृज्यते प्रस्तीर्यते। किं स्वमनीषया नेत्याह। प्रदिशा प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यमभिधीयते प्रागग्रं बर्हिस्तृणातीति। पृथिव्या वस्तोरस्याः। अस्याः पृथिव्याः वेदेः। वस्तोः वसनायाच्छादनाय। अग्रे अह्नाम् पूर्वाह्णदिवसानाम्। स हि यागकालः प्रशस्तः। तत् वृज्यमानं बर्हिः विउप्रथति विप्रथति विविधमाच्छादयति। उकारः पादपूरणः। वितरमतितराम् वरीयः वरतरमुरुतरं वा। किं कारणमपेक्ष्य व्युप्रथते इत्यत आह । देवेभ्यश्च अदितये च स्योनं सुखं कर्तुमिति शेषः ॥ २९ ॥

म० अह्नां दिनानामग्रे पूर्वाह्णे बर्हिः प्राचीनं प्रागग्रं वृज्यते प्रस्तीर्यते प्रातर्यागकालस्य प्रशस्तत्वादह्नामग्रे इत्युक्तम् । किं स्वबुद्ध्या नेत्याह। 'प्रदिशा प्रागग्रं बर्हिः स्तृणाति' इति श्रुतिवाक्येन प्रदिक्शब्देन श्रुतिवाक्यम् । अस्याः पृथिव्या वेदेः वस्तोः वसितुम्। आच्छादयितुमित्यर्थः । तद्बर्हिः वृज्यमानं सत् विप्रथते विविधं विस्तीर्णं भवति । उकारः पादपूरणः। कीदृशं बर्हिः। वितरं वरीयः अत्यन्तं वि वितरमतितराम् वरीयः अत्यन्तमुरु वरीयः 'प्रस्थस्फव-' (पा० ६।४।१५७) इत्यादिना उरोर्वरादेशः। देवेभ्यः अदितये च स्योनं सुखकरम् ॥ २९ ॥

व्यच॑स्वतीरुर्वि॒या विश्र॑यन्तां॒ पति॑भ्यो॒ न जन॑यः शुम्भ॑मानाः । देवी॑र्द्वारो बृहती॑र्विश्वमिन्वा दे॒वेभ्यो॑ भवत सुप्राय॒णाः ॥ ३० ॥

[व्यच॑स्वतीः । उ॒र्वि॒या । वि । श्र॒यन्ता॒म् । पति॑भ्य॒ऽइति॒पति॑ भ्यः । न । जन॑यः । शुम्भ॑मानाः ॥ देवीः॑ । द्वारः॑ । बृ॒ह॒तीः । वि॒श्व॒मि॒न्वा॒ऽइति॑विश्वम् इन्वाः । दे॒वेभ्यः॑ । भ॒व॒त॒ । सु॒प्रा॒य॒णाः । सु॒प्रा॒य॒नाऽइति॑सु प्रा॒य॒नाः ॥३०॥]

सावकाशा, लम्बी-चौड़ी और शोभिता द्वारदेवियाँ पूर्णरूप से फैली हुई खुलें—जैसे जायाएँ स्वपतियों के लिए अपनी जंघाओं को फैलाती हैं। महती तथा सर्वगमना द्वारदेवियाँ देवों के लिए आज सुप्रवेशा होवें ॥ ३० ॥

उ० व्यचस्वतीः यज्ञगृहद्वारोऽभिधेयाः । अत्र च

प्रथमोऽर्धर्चः परोक्षकृतो द्वितीयः प्रत्यक्षकृतः। न च तयोरेकवाक्यता संपद्यते अतः प्रथमस्य सन्नतिः। व्यचस्वतीः व्यञ्चनवत्यः गमनवत्यः। उर्विया उरुत्वेन विश्रयन्ताम् विवृता भवत। कथमिव। पतिभ्यो न जनयः शुंभमानाः यथा मैथुन्यधर्मे पतिभ्योऽर्थाय जनयः जाया आत्मानं शोभयन्त्यः ऊरू विश्रयेयुः विवृतौ कुर्वन्ति। यथा हि विवृता जाया उपसर्पन्ति पतिं न तथा इति इतीदमुक्तं पतिभ्यो न जनयः एवं विवृताश्च भूत्वा हे देव्यः द्वारः, बृहत्यः महत्यः। विश्वमिन्वाः विश्वमेत्येताभिः विश्वमिन्वाः। यूयं देवेभ्यः ऋत्विग्यजमानेभ्यः भवत सुप्रायणाः सुप्रगमनाः॥ ३०॥

म० द्वारो देवीः देव्यो विश्रयन्तां विवृता भवन्तु। कीदृश्यो द्वारः। उर्विया उरुत्वेन व्यचस्वतीः व्यञ्चनवत्यो गमनवत्यः। कथमिव। पतिभ्यो जनयो न जनय इव। यथा जनयः जायाः पत्यर्थं ऊरू विश्रयन्ति। एवं परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह। हे द्वारो देव्यः, यूयं देवेभ्यो देवार्थं सुप्रायणाः सुप्रगमनाः भवत। कीदृश्यः। बृहती बृहत्यः। विश्वमिन्वाः विश्वमेति गच्छति यासु ताः। एतेन्वंकप्रत्ययः अलुक्समासः। शुम्भमानाः शोभमानाः। उर्विया इति द्वार्विशेषणं वा। उरवो विशालाः 'इयाडियाजियारश्च' इति विभक्तेरियाजादेशः चित्वादन्तोदात्तः॥ ३०॥

आ सुष्वर्यन्ती य॒ज॒ते उपा॑के उ॒षासा॒नक्ता॑ स॒दतां॒ नि योनौ॑। दि॒व्ये योष॑णे बृ॒ह॒ती सु॒रु॒क्मे अधि॒ श्रिय॑ᳪ शु॒क्रपि॑शं॒ दधा॑ने॥ ३१॥

[आ। य॒ज॒तेऽइति॑य॒ज॒ते। उपा॑के॒ऽइत्युप॑के। उ॒षासा॒नक्ता॑। उ॒षसा॒नक्तेत्यु॒षसा॒नक्ता॑। स॒द॒ता॒म्। नि। योनौ॑॥ दि॒व्येऽइति॑दि॒व्ये। योष॑णे॒ऽइति॒योष॑णे। बृ॒ह॒तीऽइति॑बृ॒ह॒ती। सु॒रु॒क्मेऽइति॑सु रु॒क्मे। अधि॑। श्रिय॑म्। शु॒क्रपि॑श॒मिति॑शु॒क्र पिश॑म्। दधा॑ने॒ऽइति॒दधा॑ने॥३१॥]

स्मयमाना, यजनीया, निकटवर्तिनी, दिव्य स्त्रियाँ, महती, सु-आभरणा, रूपशालिनी एवं शुभ्र-कपिश रूप को धारण किये हुए उषा-रात्रि यज्ञवेदि पर प्रतिष्ठित होवें॥ ३१॥

उ० आसुष्वयन्ती। स्मयतेर्वा निरुपसर्गात्स्वपतेर्वा सूपसर्गात्। सेस्मीयमाने परस्परं हसन्त्यौ साधुस्वपन्त्यौ वा। यजते यज्ञे उपाके उपक्रान्ते परस्परमेकदेशसवलीभूते। उषासानक्ता उषाश्च नक्ता रात्रिश्च। सदतां नियोनौ आसीदताम्। निरनर्थक उपसर्गः। यद्वा निरिति सदतामित्याख्यातेन युज्यते। निषीदताम्। योनौ यज्ञगृहे। कथंभूते। दिव्ये दिविभवे। योषणे प्रीतिमत्यौ स्त्रीरूपिण्यौ वा। बृहती बृहत्यौ महत्यौ। सुरुक्मे सुरोचने। अधिश्रियं शुक्रपिशं दधाने। शुक्रपिशं शुक्ररूपं श्रियम् अधिदधाने। स्वापयन्त्यौ॥३१॥

म० आ नि एतयोः सदतामिति संबन्धः। अधीत्यस्य दधाने इत्यनेन संबन्धः। उषासानक्ता अहोरात्रे देवते योनौ यज्ञगृहे आनि सदताम् सम्यक् उपविशताम्। कीदृश्यौ ते। सुष्वयन्ती स्मयतेः स्वपतेर्वा सुपूर्वस्य रूपम्। पूर्वपक्षे मकारस्य वकारश्छान्दसः। उत्तरपक्षे पकारस्य यकारः। परस्परं हसन्त्यौ साधु स्वपन्त्यौ वा। यजते यजनीये। उपाके उप समीपमक्तस्ते उपाके 'अक गतौ' परस्परं समीपस्थिते। दिव्ये दिवि भवे। योषणे योषे स्त्रीरूपिण्यौ। बृहती बृहत्यौ महत्यौ सुरुक्मे शोभनं रुक्मं सुवर्णं ययोस्ते। साभरणे इत्यर्थः। शुक्रपिशं शुक्लां कपिशां च श्रियं शोभामधिदधाने अधिकं धारयन्त्यौ। शुक्लमहः कपिशा रात्रिः॥ ३१॥

दैव्या॒ होता॑रा प्रथ॒मा सु॒वाचा॒ मिमा॑ना य॒ज्ञं मनु॑षो॒ यज॑ध्यै। प्र॒चो॒दय॑न्ता वि॒दथे॑षु का॒रू प्रा॒चीनं॒ ज्योतिः॑ प्र॒दिशा॑ दि॒शन्ता॑॥ ३२॥

[दैव्या॑। होता॑रा। प्र॒थ॒मा। सु॒वाचेति॑सु वाचा॑। मिमा॑ना। य॒ज्ञम्। मनु॑षः। यज॑ध्यै॥ प्र॒चो॒दय॒न्तेति॑प्र चो॒दय॑न्ता। वि॒दथे॑षु। का॒रूऽइति॑का॒रू॥३२॥]

दैवी होता, प्रथम भावी, शुभवाणी, यजमान के यजन के लिए यज्ञ को प्रचलित करने वाले, प्रेरक, यज्ञों में कर्म करने वाले और श्रुति के द्वारा पूर्वस्थ आहवनीय ज्योति (प्रातः-सायं होम) को आदिष्ट करने वाले अग्नि-वायु यज्ञ में आवें॥ ३२॥

उ० दैव्या होतारा। यौ दैव्यौ होतारौ अयं चाग्निरसौ च मध्यमः प्रथमा आद्यौ सुवाचा सुवाचौ। नहि तौ पाठं विनाशयतः। मिमाना निर्मिमाणौ यज्ञम् मनुषो मनुष्यस्य यजध्यै यजनाय प्रचोदयन्तौ च विदथेषु यज्ञेषु अन्यानृत्विजः। स्वयं च कारू कर्तारौ। प्राचीनं पूर्वस्यां दिशि भवं आहवनीयाख्यं ज्योतिः यष्टव्यमिति प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन वा दिशन्ता कथयन्तौ। आशास्तावसदीयं प्रसाधयेतामिति शेषः॥ ३२॥

म० दैव्यौ होतारौ ईदृशौ आसाते इति शेषः। कीदृशौ। प्रथमा आद्यौ। सुवाचा शोभना वाक् ययोस्तौ। मनुषो मनुष्यस्य। यजध्यै यष्टुं यज्ञं। मिमाना निर्मिमाणौ। तुमर्थे शध्यैप्रत्ययः। विदथेषु यज्ञेषु प्रचोदयन्ता प्रचोदयन्तौ ऋत्विजः प्रेरयन्तौ। कारू कुरुतस्तौ कारू 'उणादयो बहुलम्' (पा० ३। ३।१) इत्युण्। स्वयं कर्तारौ। प्राचीनं पूर्वदिशि भवं ज्योतिः आहवनीयाख्यं प्रदिशा अभिनयेन श्रुतिवाक्येन दिशन्ता यष्टव्यमिदि कथयन्तौ। सर्वत्र विभक्तेराकारः॥ ३२॥

आ नो॑ य॒ज्ञं भार॑ती तूय॑मे॒त्विडा॑ मनु॒ष्वदि॒ह

चेतयन्ती । तिस्रो देवीर्बर्हिरेदछं स्योनछं सरस्वती स्वपसः सदन्तु ॥ ३३ ॥

[आ । नः । यज्ञम् । भारती । तूयम् । एतु । इडा । मनुष्वत् । इह । चेतयन्ती ॥ तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । स्योनम् । सरस्वती । स्वपसइतिसु अपसः । सदन्तु ॥३३॥]

भारती शीघ्र हमारे यज्ञ में आवे । मनुष्य के समान चेतित करती हुई सरस्वती और इडा भी यज्ञ में आवें । सरस्वती प्रभृति तीनों सुकर्मा देवियाँ इस सुखकर दर्भासन पर बैठें ॥ ३३ ॥

उ० आ नो यज्ञम् । आङ् उपसर्गः सदन्त्वित्याख्यातेन संबध्यते। आ एतु आगच्छतु नः अस्माकं यज्ञम् भारती भरत आदित्यस्तस्य भारती तूयं क्षिप्रम् इडा च आगच्छतु । मनुष्वत् मनुष्यवत् इह चेतयन्ती परिदृष्टकारिणी । सरस्वती च । या इत्थंभूतास्तिस्रो देव्यः ताः बर्हिः आङ्उपसर्गः सदन्त्वित्याख्यातेन संबध्यते । आसदन्तु आसीदन्तु इदं स्योनं सुखरूपम् स्वपसः । अप इति कर्मनाम । साधुकर्मणः ॥३३॥

म० भारती इडा सरस्वती च नोऽस्माकं यज्ञं तूयं क्षिप्रमा एतु आगच्छतु । कीदृशी । मनुष्वत् मनुष्यवदिह कर्मणि चेतयन्ती ज्ञापयन्ती कर्मज्ञानं बोधयन्ती । इदं तिसृणां विशेषणम् । एतास्तिस्रो देवीः देव्यः स्योनं सुखरूपमिदं बर्हिः आसदन्तु आसीदन्तु । कीदृश्यः । स्वपसः शोभनमपः कर्म यासां ताः शुभकर्माणः । अप इति कर्मनाम ॥ ३३ ॥

य इमे द्यावापृथिवी जनित्री रूपैरपिंछंशद्भुवनानि विश्वा । तमद्य होतरिषितो यजीयान्देवं त्वष्टारमिह यक्षि विद्वान् ॥ ३४ ॥

[यः । इमेऽइतीमे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । जनित्रीऽइतिजनित्री । रूपैः । अपिंशत् । भुवनानि । विश्वा ॥ तम् । अद्य । होतः । इषितः । यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥३४॥]

जिसने इन उत्पादिका द्यावापृथिवी को तथा समस्त लोकों को विविध आकारों से अवयववान् बनाया है । हे होतर् ! बढ़कर यजनकारी और विद्वान् तुम आज प्रेषित होकर उस देव को यज्ञ में परिचरित करो ॥ ३४ ॥

उ० य इमे । यस्त्वष्टा इमे द्यावापृथिव्यौ जनित्री जनयित्र्यौ सर्वभूतानाम् । रूपैः अपिंशत् सुचित्रिते अकरोत् । भुवनानि विश्वा भूतजातानि च सर्वाणि रूपैरपिंशत् आवृतान्यकरोत् तम् अद्यास्मिन्नहनि । हे होतः, इषितः प्रेषित इति वा अधीष्ट इति वा । यजीयान् यष्टृतमः । देवं दानादिगुणयुक्तम् त्वष्टारम् । इह यज्ञे यक्षि यज । विद्वान् स्वमधिकारं जानानः ॥ ३४ ॥

म० हे होतः, अद्य इषितः प्रेषितः सन् तं त्वष्टारं देवमिह यज्ञे यक्षि यज । कीदृशः त्वम् । यजीयान् अत्यन्तं यष्टा 'तुरिष्ठेमेयःसु' (पा० ६ । ४ । १५४) इतीयसुनि तृचो लोपः । विद्वान् स्वाधिकारज्ञः । तं कम् । यः त्वष्टा इमे द्यावापृथिवी द्यावाभूमी रूपैः अपिंशदवयवैर्विचित्रे अकरोत् 'पिश अवयवे' तुदादिः । लङि 'शे मुचादीनाम्' (पा० ७ । १ । ५९) इति नुम् । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपैः अपिंशत् विविधरूपाण्यकरोत् । कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ । जनित्री जनयतस्ते जनित्र्यौ प्राण्युत्पादिके ॥ ३४ ॥

उपावसृज त्मन्या समञ्जन्देवानां पाथ ऋतुथा हवींषि । वनस्पतिः शमिता देवो अग्निः स्वदन्तु हव्यं मधुना घृतेन ॥ ३५ ॥

[उपावसृजेत्युप अवसृज । त्मन्या । समञ्जन्निति॑सम् अञ्जन् । देवानाम् । पाथः । ऋतुथेत्यृतु था । हवीथंषि ॥ वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः । स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥३५॥]

हे होतर् ! तुम स्वयं ही यथाकाल त्वष्टा देवों का पथ्य या मार्गभूता हवियों को घृत से आलिप्त करके प्रदान करो । शोधक यूप, विशसनकारी कसाई और अग्निदेव मधुर घृत से पशु हविः को स्वादिष्ट बनावें ॥ ३५ ॥

उ० उपावसृज । द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते सामर्थ्यात् । यजमान आह । वनस्पतिः यूपः शमिता देवः अग्निः शामित्रः स्वदन्तु मृष्टीकुर्वन्तु । हव्यं हविः मधुना मधुरसेन घृतेन । त्वमपि हे अध्वर्यो उपावसृज उच्छिष्टं पाशुकमवदानम् अवसृज निक्षिप । त्मन्या आत्मना । आदरार्थं वचनम् । 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । समञ्जन् संम्रक्षयन् देवानां पाथः अन्नम् । ऋतुथा ऋतावृतौ च हवींषि अवसृज ॥ ३५ ॥

म० यजमानो वदति । हे होतः, त्मन्या आत्मना हवींषि ऋतुथा ऋतौ ऋतौ यज्ञकाले त्वमुपावसृज देहि । किं कुर्वन् । देवानां पाथः हविः मधुना मधुररसेन घृतेन समञ्जन् संम्रक्षयन् । देवानामित्युक्तं तानाह । वनस्पतिर्यूपः शमिता देवः अग्निः एते त्रयो हव्यं होत्रा संमृज्य दत्तं स्वदन्तु भक्षयन्तु । आत्मन्शब्दस्य विभक्तेर्यादेशे 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' (पा० ६ । ४ । १४१) इत्याकारलोपः ॥ ३५ ॥

सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः । अस्य होतुः प्रदिश्यृतस्य वाचि स्वाहाकृतछं हविरदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

[सद्यः । जातः । वि । अमिमीत । यज्ञम् । अग्निः ।

देवानाम् । अभवत् । पुरोगाऽइतिपुरःऽगाः ॥ अस्य । होतुः । प्रदिशीतिप्रऽदिशि । ऋतस्य । वाचि । स्वाहाकृतमितिस्वाहाऽकृतम् । हविः । अदन्तु । देवाः ॥३६॥]

अग्नि से तत्काल उत्पन्न वह यज्ञ का निर्माण करता है। अग्नि देवों का पुरोगामी बनता है। इस दैवी होता अग्नि के अनुशासन और आहवनीय रूप में स्थित अग्नि की वाणी में स्वाहा की हविः को देव भक्षण करें ॥ ३६ ॥

उ० सद्योजातः । योऽग्निः सद्योजातः जायमानः सन् व्यमिमीत निरमिमीत यज्ञम् । यश्च देवानाम् अभवत् पुरोगाः अग्रतोगामी । तस्यास्य होतुः प्रदिशि प्राच्यां दिशि ऋतुथा ऋतावृतौ आ च हवनीयात्मना व्यवस्थितस्य । वाचि आस्ये मुखे । वाग्ग्रहणेन लक्षणया मुखमभिधीयते तदुक्तं वार्तिककारेण 'अभिधेयाविनाभावप्रतीतिर्लक्षणेष्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणतेति' । स्वाहाकृतम् स्वाहाकृत्युपलक्षितं हविः अदन्तु देवाः ॥ ३६ ॥

म० देवा हविरदन्तु भक्षयन्तु । कीदृशं हविः । अस्याग्नेः वाजि वागिन्द्रियोपलक्षिते मुखे स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण हुतम् । कीदृशस्यास्य । होतुः देवानामाह्वातुः । प्रदिशि पूर्वदिशि ऋतस्य 'ऋ गतौ' आहवनीयात्मना स्थितस्य अस्य कस्य । योऽग्निः सद्यो जातः उत्पन्नः सन् यज्ञं व्यमिमीत विशेषेण निरमात् । यश्च देवानां पुरोगाः अग्रगामी मुख्योऽभवत् । पुरो गच्छतीति पुरोगाः । विटि प्रत्यये 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा० ६ । ४ । ४१) इति मस्याकारः ॥ ३६ ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ ३७ ॥

[केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे ॥ सम् । उषद्भिरित्युषत्ऽभिः । अजायथाः ॥३७॥]

अज्ञानी मनुष्य के लिए ज्ञान तथा अरूप के लिए रूप उत्पन्न करते हुए हे अग्ने ! तुम अपने पास आवास करने वाले ऋत्विज-यजमानों के साथ व्यक्त होते हो ॥ ३७ ॥

उ० इत उत्तरमश्वरक्षिणो योद्धारः युद्धोपकरणानि च स्तूयन्ते प्रागाग्नेय इति श्रुतेः । केतुं कृण्वन् । आग्नेयी गायत्री अनिरुक्ता । केतुं प्रज्ञानं कृण्वन्कुर्वन् । अकेतवे न विद्यते केतुः प्रज्ञानं यस्य तस्मै अकेतवे । पेशः सुवर्णं रूप्यं वा । मर्याः मर्यायेति विभक्तिव्यत्ययः । मर्याय मनुष्याय अपेशसे न विद्यते पेशः यस्य तस्मै अविद्यमानसुवर्णाय अविद्यमानरूप्याय वा पेशः कुर्वन् । समुषद्भिरजायथाः हे अग्ने, उषद्भिः । 'उष दाहे' अग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वद्भिः । जायमानः सन् जन्मना जातेर्वा वसतेर्वा कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । उषद्भिः अग्निं प्रति निवसद्भिः जायमानः सन् समजायथाः उत्पद्यसे ॥ ३७ ॥

म० अग्निदेवत्या गायत्री मधुच्छन्दोदृष्टानिरुक्ता । हे अग्ने, त्वमुषद्भिः कृत्वा अजायथाः उत्पन्नोऽसि । जनेर्लङि रूपम् । 'उष दाहे' उषन्ति हविर्दहन्ति ते उषन्तोऽग्निहोमकर्तारो यजमानाः । कीदृशस्त्वम् । अकेतवे अज्ञानाय मर्याः मर्याय मनुष्याय केतुं ज्ञानं कृण्वन्कुर्वन् । विभक्तिव्यत्ययः । नास्ति पेशः सुवर्णं यस्य स अपेशाः तस्मै अपेशसे मर्याय पेशः सुवर्णं कुर्वन् ॥ ३७ ॥

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे । अनाविद्धया तन्वा जय त्वꣳ स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ ३८ ॥

[जीमूतस्येवेतिजीमूतस्य इव । भवति । प्रतीकम् । यत् । वर्म्मी । याति । समदामितिसमऽदाम् । उपस्थऽइत्युपऽस्थे ॥ अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वम् । सः । त्वा । वर्म्मणः । महिमा । पिपर्त्तु ॥३८॥]

जब कवचधारी युद्धों के मध्य प्राप्त होता है तब युद्धों का अग्रभाग मेघ के विद्युत् गर्जनादि संकुल मुख के समान भयंकर हो उठता है। हे वीर ! अनाविद्ध शरीर के द्वारा तुम शत्रु को विजय करो। कवच की वह महिमा तुम्हें सदा बचावे ॥ ३८ ॥

उ० जीमूतस्येव । वर्म स्तूयते । जीमूतो मेघः तस्येव भवति प्रतीकम् अनीकम् मुखमिति पर्यायः । यथा मेघस्य मुखं विद्युत्स्फुरितस्तनयित्नुधारानिकरैरसह्यं भवत्यन्तःसरणैः एवं हस्त्यश्वपदातिमुखं निशितास्त्रगम्भीरतूर्यनिनादशरधाराभिरसह्यं भवति । एवं कस्मिन्काले कस्यवेत्यत आह । यद्वर्मी यदा वर्मास्य विद्यते इति वर्मी । याति गच्छति समदाम् । संमाद्यन्ति सह वा माद्यन्ते आसु योद्धार इति समदः समदशब्दः संग्रामवचनः । समदां संग्रामाणाम् उपस्थे उपकण्ठे यत एवमतो ब्रवीमि । अनाविद्धया तन्वा जय त्वम् हे वर्मिन्, अनाविद्धया अक्षतया अरिष्टया तन्वा त्वं जयेम । किंच सत्त्वावर्मणो महिमा पिपर्तु पालयतु ॥ ३८ ॥

म० एवमग्निं स्तुत्वाश्वरक्षणे योधाः युद्धोपकरणानि च स्तूयन्ते । भरद्वाजसुतःपायुः संग्रामाङ्गानि प्रत्यृचं स्तौति । त्रिष्टुब्भिः वर्म स्तूयते । यत् यदा वर्मी कवचवान् समदां संग्रामाणामुपस्थे उत्सङ्गे याति तदा प्रतीकं सेनामुखं जीमूतस्य मेघस्येव भवति । सह माद्यन्ति योधा यासु ताः समदः संग्रामाः । मदेः क्विप् । मेघस्य मुखं विद्युत्स्तनयित्नुधाराभिर्यथासह्यम् एवं हस्त्यश्वरथपादात्यस्त्रजालतूर्यनादशरौघैः सेनामुखमसह्यं भवतीत्यर्थः । अतोऽहं ब्रवीमि । हे वर्मिन्, अनाविद्धया अक्षतया तन्वा शरीरेण त्वं शत्रून् हत्वा जयं प्राप्नुहि । किंच स वर्मणः महिमा त्वा त्वां पिपर्तु पालयतु ॥ ३८ ॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः

समदो॑ जयेम । धनु॑ः शत्रो॑रपका॒मं कृ॑णोति॒ धन्व॑ना॒ सर्वा॑ः प्र॒दिशो॑ जयेम ॥ ३९ ॥

[धन्व॑ना । गाः । धन्व॑ना । आ॒जिम् । ज॒येम॒ । धन्व॑ना । ती॒व्राः । स॒मद॒ऽइति॑स॒म् मद॑ः । ज॒येम॒ ॥ धनु॑ः । शत्रोः॑ । अ॒प॒का॒ममित्य॑प का॒मम् । कृ॒णो॒ति॒ । धन्व॑ना । सर्वाः॑ । प्र॒दिश॒ऽइति॑प्र दिशः॑ । ज॒येम॒ ॥३९॥]

धनुष से हम गाएँ जीतें। धनुष से हम मर्यादा या सीमा को जीतें। धनुष से घोर संग्रामों को जीतें। धनुष शत्रु के अपकार (=मरण) को करता है। धनुष से हम सब प्रदिशाओं को जीतें॥ ३९॥

उ० धन्वना गाः। धनुः स्तूयते त्रिष्टुभा। धन्वना धनुषा गाः जयेम। धनुषा च आजिं मार्गं जयेम। धनुषा च तीव्राः पटवः उद्गूर्णायुधाः समदः संग्रामाञ्जयेम। धनुश्च शत्रोः अपकामं कृणोति अपनयति कामम्। कर्तृत्वविवक्षात्र धनुषः। धनुषा च सर्वाः प्रदिशः जयेम॥ ३९॥

म० धनुः स्तूयते। धन्वना धनुषा कृत्वा वयं गाः धेनूः जयेम। धन्वना आजिं मार्गं जयेम। अजन्ति गच्छन्ति यस्मिन्नसावाजिर्मार्गः। तीव्राः उग्राः समदः संग्रामान् धन्वना जयेम। धनुः शत्रोरपकामं मनोरथाभावं कृणोति करोति। कामस्याभावोऽपकामम्। 'अव्ययं विभक्ति-' (पा० २।१।६) इत्यादिना अर्थाभावेऽव्ययीभावः। किंच धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम। ईदृशो धनुःप्रभावः॥ ३९॥

वक्ष्यन्तीवेदा ग॑नीगन्ति॒ कर्णं॑ प्रि॒यꣳ सखा॑यं परिषस्वजा॒ना। योषे॑व शिङ्क्ते वित॒ताऽधि॒ धन्व॒न्ज्या इ॒यꣳ सम॑ने पा॒रय॑न्ती ॥ ४० ॥

[व॒क्ष्यन्ती॒वेति॑व॒क्ष्यन्ती॑ इ॒व । इत् । आ । ग॒नी॒ग॒न्ति॒ । कर्ण॑म् । प्रि॒यम् । सखा॑यम् । प॒रि॒ष॒स्व॒जा॒ना । प॒रि॒ष॒स्व॒जा॒नेति॑परि स॒स्व॒जा॒ना ॥ योषे॒वेति॒योषा॑ इ॒व । शि॒ङ्क्ते॒ । वित॒तेति॒वि तता । अधि॑ । धन्व॑न् । ज्या । इ॒यम् । सम॑ने । पा॒रय॑न्ती ॥४०॥]

कान के पास कुछ कहती हुई-सी, अपने प्रिय मित्र को आलिंगन करती हुई पुनः-पुन आती हैं। धनुष के ऊपर चढ़ाई हुई यह प्रत्यञ्चा संग्राम में विजय कराती हुई प्यारी स्त्री के समान कुछ अस्फुट ध्वनि करती है॥ ४०॥

उ० वक्ष्यन्तीवेत्। ज्या अभिधेया त्रिष्टुप्। या ज्या वक्ष्यन्ती इव वचनोत्सुकेव योषित्। इच्छब्दः पादपूरणार्थः। आगनीगन्ति आगच्छन्ति अत्यर्थमागच्छति वा कर्णं धानुष्ककर्णमूलम्। या च प्रियमिव सखायमिषुम् परिषस्वजाना आलिङ्गयन्ती। योषेव शिङ्क्ते। 'शिजि अव्यक्ते शब्दे'। यथा मुग्धा योषित्कामुकरञ्जनार्थमव्यक्तं कूजितं करोति एवमियमव्यक्तं शब्दं करोति। प्रसारिता च अधि उपरि धनुषि निबद्धा। सेयं ज्या समने संग्रामे पारयन्ती विजयं कुर्वन्ती संग्रामात् तारयन्ती स्तूयतेऽस्माभिरिति शेषः॥ ४०॥

म० ज्या स्तूयते। इयं ज्या धन्वन् धन्वनि धनुषि अधिवितता उपरि विस्तारिता सती शिङ्क्ते अव्यक्तशब्दं कुरुते। 'शिजि अव्यक्ते शब्दे' अदादिः 'इदितो नुम् धातोः' (पा० ७।१।५८) इति नुम्। का इव। योषेव यथा योषा कामिनी कामुकरञ्जनायाव्यक्तं वदति एवमियमपि। कीदृशी ज्या। समने संग्रामे पारयन्ती। 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' अदन्तः। संग्रामादुत्तारयन्ती विजयं कुर्वन्तीत्यर्थः। इयं का। या ज्या कर्णमागनीगन्ति आकृष्टा सती योद्धुः कर्णं प्रत्यत्यर्थमागच्छति। यङ्लुकि गमेः रूपम्। कीदृशी उत्प्रेक्ष्यते। वक्ष्यन्तीव वक्तुमिच्छन्तीव। अन्योऽपि वक्तुमिच्छन्कर्णं प्रत्यागच्छति। प्रियं सखायमिष्टं मित्रं बाणरूपं परिषस्वजाना आलिङ्गन्ती। स्वजेः शानचि शपः श्लौ सति द्वित्वम्। इत् पादपूरणार्थः॥ ४०॥

ते आ॒चर॑न्ती॒ सम॑नेव॒ योषा॑ मा॒तेव॑ पु॒त्रं बि॑भृ॒तामु॒पस्थे॑। अप॒ शत्रू॑न्विध्यताꣳ संविदा॒ने आर्त्नी॑ इ॒मे वि॑ष्फु॒रन्ती॑ अ॒मित्रा॑न् ॥ ४१ ॥

[तेऽइति॒ते । आ॒चर॑न्ती॒ऽइत्या॒ चर॑न्ती । सम॑ने॒वेति॒सम॑ना इ॒व । योषा॑ । मा॒तेवेति॑मा॒ता इ॑व । पु॒त्रम् । बि॒भृ॒ताम् । उ॒पस्थ॒ऽइत्यु॒प स्थे॑ ॥ अप॑ । शत्रू॑न् । वि॒ध्य॒ता॒म् । सं॒वि॒दा॒ने॒ऽइति॑स॒म् वि॒दा॒ने । आर्त्नी॒ऽइत्यार्त्नी॑ । इ॒मेऽइ॒ती॒मे । वि॒ष्फु॒रन्ती॑ । वि॒स्फु॒रन्ती॒ऽइति॑वि स्फु॒रन्ती॑ । अ॒मित्रा॑न् ॥४१॥]

समनस्का स्त्रियों की भाँति आचरण करती हुई, माता के पुत्र को गोद में धारण करने के समान, बाण को स्वमध्य में धारण करती हुई धनुष की यह दोनों कोटियाँ, एक-दूसरे के अभिप्राय को जानने वाली तथा स्फुरणशील, अमित्र-शत्रुओं को अपाविद्ध करें॥ ४१॥

उ० ते आचरन्ती। धनुषः कोटी स्तूयेते। त्रिष्टुप्। ये इमे आर्त्नी आर्त्न्यौ धनुषः कोटी। समना इव समने इति वचनव्यत्ययः। समानभर्तृगतमनस्के योषे इव। यथा समानभर्तृगतमनस्के योषे पतिमागच्छन्त्यौ तथा ते आचरन्ती आगच्छन्त्यौ धानुष्कम्। मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे। यथा माता उपस्थे उत्सङ्गे पुत्रं धारयति एवं बिभृतां धारयतां शरम्। अपशत्रून् विध्यताम् 'व्यध ताडने'। अपविध्यतां च शत्रून् संविदाने सुखमनुभवन्त्यौ। विष्फुरन्ती अमित्रान्। अमित्रान् शत्रून् विष्फुरन्त्यौ॥ ४१॥

म० धनुःकोटी स्तूयेते। ते प्रसिद्धे इमे आर्त्नी आव्यौ धनुःकोटी उपस्थे उत्सङ्गे मध्यभागे बिभृतां धारयतां शरमिति शेषः। तत्र दृष्टान्तः। माता पुत्रमिव यथा जननी पुत्रमुत्सङ्गे बिभर्ति तथा शत्रून् अपविध्यतां ताडयतां च। कीदृश्यौ आव्यौ। आचरन्ती आचरन्त्यौ आगच्छन्त्यौ धानुष्कं प्रति। तत्र दृष्टान्तः। समना योषा इव वचनव्यत्ययः। समना समानमेकपतिगतं मनो ययोस्ते समनसौ। विभक्तेर्डादेशः। समचित्ते योषा योषे स्त्रियौ यथा कान्तमागच्छतः। संविदाने संविदाते ते संविदाने 'समो गमि–' (पा० १।३।२९) इत्यादिना शानच्। परस्परं संकेतं कुर्वाणे। अमित्रान् शत्रून् प्रति विष्फुरन्ती टङ्कारं कुर्वाणे ॥ ४१ ॥

ब॒ह्वी॒नां पि॒ता ब॒हुर॑स्य पु॒त्रश्चि॒श्चा कृ॑णोति॒ सम॑नाव॒गत्य॑। इ॒षु॒धिः स॒ङ्काः पृत॑नाश्च॒ सर्वाः॑ पृ॒ष्ठे निन॑द्धो जयति॒ प्रसू॑तः ॥ ४२ ॥

[ब॒ह्वी॒नाम्। पि॒ता। ब॒हुः। अ॒स्य। पु॒त्रः। चि॒श्चा। कृ॒णो॒ति॒। सम॑ना। अ॒व॒गत्येत्य॑व॒ गत्य॑ ॥ इ॒षु॒धिरिती॑षु धिः। सङ्काः। पृत॑नाः। च॒। सर्वाः॑। पृ॒ष्ठे। निन॑द्ध॒ इति॒नि न॑द्धः। ज॒य॒ति॒। प्रसू॑त॒ इति॒प्र सू॑तः ॥४२॥]

अनेक शरों का रक्षक और अनेक बाण इसके पुत्रस्थानीय हैं। युद्ध में प्राप्त होकर यह तूणीर 'चिश्चा' ध्वनि को करता है। प्रेरित यह तूणीर पृष्ठ भाग में ठीक से बँधा हुआ सम्पूर्ण गुथी हुई सेनाओं को विजय करता है ॥ ४२ ॥

उ० बह्वीनां पिता। इषुधिरभिधेयः त्रिष्टुप्। यः बह्वीनामिषूणां पिता पालयिता। तेन सहिताः पाल्यन्ते सहिताः संनिदधाति। यस्य चास्य बहुः इषुकलापः पुत्रः पुत्रस्थानीयः। स हि तेन इषुकलापेन त्रायते बहु वा तदर्थं हितं करोति। चिश्चाकृणोति। शब्दानुकरणमेतत्। इषोर्निष्क्रम्यमाणः चिश्चेत्येवं शब्दं करोति। समनावगत्य समना संग्रामान् अगवत्य ज्ञात्वा। स इषुधिः संकाः संधत्ते अस्मिन् योधा इति संकाः संकीर्यन्ते अस्मिन्नरय इति संकाः शत्रुसंकटं। पृतनाश्च सर्वाः पृतनाः स्पर्धनीयतमाः। संग्रामभक्तीः सर्वाः पृष्ठे निनद्धः धानुष्कस्य पृष्ठे बद्धः प्रसूतः धानुष्केणाभ्यनुज्ञातः सन् जयति। अत्र इषुधेः कर्तृत्वम्। विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वैयाकरणाः ॥ ४२ ॥

म० इषुधिः स्तूयते। यं इषुधिः तूणो बह्वीनामिषूणां पिता पालकः। यतो बाणान्धरति। अस्येषुधेर्बहुः। बाणसमूहः पुत्रः पुत्रस्थानीयः पाल्यमानत्वात्। पुरून्बहून् त्रायत इति पुत्रः। स इषुधिः समना संग्रामान् अवगत्य ज्ञात्वा। चिश्चाकृणोति चिश्चेति शब्दं करोति। शब्दानुकरणमेतत्। बाणे तूणान्निष्काम्यमाणे चिश्चेति शब्दो भवति। च पुनः स इषुधिर्धानुष्केण पृष्ठे निनद्धः बद्धोऽपि प्रसूतः अनुज्ञातः सन् सर्वाः पृतनाः जयति शत्रुसेनाः पराभवति। कीदृश्यः पृतनाः। संकाः 'संकाः सचतेः संपूर्वाद्वा किरतेः' (निरु० ९।१४) इति यास्कोक्तेः सचतेः किरतेर्वा रूपम्। सचन्ते संबध्यन्ते संकीर्यन्ते वा योधा यासु ताः संकाः। विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिषुधेः कर्तृत्वम् ॥ ४२ ॥

रथे॒ तिष्ठ॑न्नयति वा॒जिन॑: पु॒रो यत्र॑यत्र का॒मय॑ते सुषार॒थिः। अ॒भीशू॑नां महि॒मान॑म् पनायत॒ मन॑: प॒श्चाद॑नु॑ यच्छन्ति र॒श्मय॑: ॥ ४३ ॥

[रथे॑। तिष्ठ॑न्। न॒य॒ति॒। वा॒जिन॑:। पु॒रः। यत्र॑यत्रेति॒ यत्र॑ यत्र। का॒मय॑ते। सु॒षा॒र॒थिः। सु॒सा॒र॒थिरिति॑ सु॒ सा॒र॒थिः ॥ अ॒भीशू॑नाम्। म॒हि॒मान॑म्। प॒ना॒य॒त॒। मन॑:। प॒श्चात्। अनु॑। य॒च्छ॒न्ति॒। र॒श्मय॑: ॥४३॥]

सुसारथि रथ में बैठा-बैठा जहाँ चाहता है, वहाँ अश्वों को आगे ले जाता है। हे मनुष्यों! लगामों की महिमा की स्तुति करो कि जो रश्मियाँ अश्वों के पीछे होकर आगे-आगे भागने वाले अश्वों के मनों का नियंत्रण करती हैं ॥ ४३ ॥

उ० रथे तिष्ठन्। जगत्या अर्धेन सारथिः स्तूयतेऽर्धेन रश्मयः। सुसारथिः रथे तिष्ठन् नयति वाजिनः प्रापयत्यश्वान् पुरः पुरतोऽवस्थितान्। यत्र यत्र कामयते तं वयं स्तुम इति शेषः। अभीशूनां प्रग्रहाणां महिमानं महाभाग्यं पनायत पूजयत हे जनाः। ये मनः अश्वसंबन्धि चित्तम् पश्चात्सन्तः अनुयच्छन्ति अनुगम्य गृह्णन्ति रश्मयः यन्तारः ॥४३॥

म० अर्धेन सारथिरर्धेन रश्मयः स्तूयन्ते। जगती इयम्। सुषारथिः सुसारथिः शोभनः सारथिः यत्र यत्र प्रदेशे कामयते इच्छति मयात्र गन्तव्यमिति तत्र तत्र पुरो वर्तमानान् वाजिनः नयति प्रापयति। कीदृशः। रथे तिष्ठन्। तं स्तुम इति शेषः। इदानीं रश्मयः स्तूयन्ते। हे जनाः, अभीशूनां रश्मीनां महिमानं महाभाग्यं यूयं पनायत स्तुत। ये रश्मयः पश्चाद्वर्तमानाः सन्तः मनोऽश्वचित्तमनुयच्छन्ति अनुगम्य गृह्णन्ति वशवर्तिनं कुर्वन्तीत्यर्थः। 'पन स्तुतौ' 'गुपूधूप–' (पा० ३।१।२८) इत्यादिना आयप्रत्ययान्तात्पनेर्लोट् ॥ ४३ ॥

ती॒व्रान्घोषा॑न्कृण्वते॒ वृष॑पाण॒योऽश्वा॒ रथे॑भिः स॒ह वा॒जय॑न्तः। अ॒व॒क्राम॑न्तः॒ प्रप॑दैर॒मित्रा॑न्क्षि॒णन्ति॒ शत्रूँ॒१॥ रन॑पव्ययन्तः ॥ ४४ ॥

[ती॒व्रान्। घोषा॑न्। कृ॒ण्व॒ते॒। वृष॑पाणय॒ इति॒ वृष॑ पाणयः। अश्वाः॑। रथे॑भिः। स॒ह। वा॒जय॑न्तः ॥ अ॒व॒क्राम॑न्त॒ इत्य॑व॒ क्राम॑न्तः। प्रप॑दै॒रिति॒ प्र प॑दैः। अ॒मित्रा॑न्। क्षि॒णन्ति॑। शत्रू॑न्। अन॑पव्ययन्त॒ इत्यन॑प व्ययन्तः ॥४४॥

घोड़ों पर बैठे हुए सवार तीव्र निनादों को करते हैं। अश्व भी रथों से भिड़ते हैं। पीछे न मुड़ते हुए अश्व पैरों के द्वारा शत्रुओं को विनष्ट करते हैं ॥ ४४ ॥

उ० तीव्रान्घोषान्। अश्वाः स्तूयन्ते त्रिष्टुभा। तीव्रान् जयजयेत्युग्रान् घोषान् शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति। वृषपाणयः वृषा अश्वाः पाणौ येषां संग्रहीतृप्रभृतीनां योक्तॄणां ते तथोक्ताः। युक्ताः श्वसन्तः अश्वाः रथेभिः रथैः। सह वाजयन्तः पूजयन्तः रथिनः तीव्रानेव घोषान् हेषितादीन्कृण्वते। अवक्रामन्तः प्रपदैः खुरैः अमित्रान् शत्रून् क्षिणन्ति क्षिण्वन्ति हिंसन्ति। अनपव्ययन्तः। 'व्यय क्षये'। अपपूर्वादस्माच्छतृप्रत्ययः। अपव्ययन्तः नश्यन्तः न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तः न नश्यन्तः। अपरित्यजन्तो वा स्वामिनम् ॥ ४४ ॥

म० अश्वाः स्तूयन्ते। वृषाः अश्वाः पाणौ हस्ते येषां ते वृषपाणयोऽश्ववाराः तीव्रान्घोषान् जयजयेति शब्दान् कृण्वते कुर्वन्ति। अश्वा अपि रथेभिः रथैः सह वाजयन्तः गच्छन्तः सन्तस्तीव्रान्घोषान्शब्दान्कुर्वन्ति शत्रून् क्षिणन्ति नाशयन्ति च। कीदृशा अश्वाः। प्रपदैः पादाग्रैः खुरैः अमित्रान् रिपून् अवक्रामन्तः आक्रामन्तः। अनपव्ययन्तः 'व्यय क्षये' अदन्तश्चुरादिः अपव्ययन्ति ते अपव्ययन्तः न अपव्ययन्तोऽनपव्ययन्तः अनश्यन्तः समर्थाः। वाजिनः 'वज गतौ' स्वार्थे णिच् ॥ ४४ ॥

र॒थ॒वाह॑णꣳ ह॒विर॑स्य॒ नाम॒ यत्रायु॑धं॒ निहि॑तमस्य॒ वर्म॑। तत्रा॒ रथ॒मुप॑ श॒ग्मꣳ स॑देम वि॒श्वाहा॑ व॒यꣳ सु॑म॒न॒स्यमा॑नाः ॥ ४५ ॥

[र॒थ॒वाह॑णम्। र॒थ॒वाह॑न॒मिति॑ रथ॒ वाह॑नम्। ह॒विः। अ॒स्य॒। नाम॑। यत्र॑। आयु॑धम्। निहि॑त॒मिति॒ नि हि॑तम्। अ॒स्य॒। वर्म॑ ॥ तत्र॑। रथ॑म्। उप॑। श॒ग्मम्। स॒दे॒म॒ वि॒श्वाहा॑। व॒यम्। सु॒म॒न॒स्यमा॑ना॒ऽइति॑ सु म॒न॒स्यमा॑नाः ॥४५

इस रथ का हविर्धान शकट नाम है (—क्योंकि इसके ऊपर यज्ञ की हविः रखी व ढोई जाती है), कि जिसके ऊपर योधा का आयुध तथा कवच रखा हुआ है। उसी सुखकारी रथ को प्रसन्न होते हुए हम सदा ही अधिष्ठित करें ॥ ४५ ॥

उ० रथवाहणम्। रथस्तुतिः त्रिष्टुप्। यस्य स्वनसः रथवाहणं रथवोढ इति नाम। हविरिति नाम्नोर्धलोपः। हविर्धानमिति च द्वितीयं नाम। विमुच्य सयन्तृकं रथवाहणं करोति अनसत्कर्मेति कात्यायनः। 'तस्मादनस एव पौरोडाशेषु यजूꣳषि' इति श्रुतिः। यत्र यस्मिन् आयुधं निहितं स्थापितम्। अस्य योद्धुः वर्म च संनहनम्। तथाऽनसि रथम् शग्मं सुखम् उपसदेम उपसादयाम। विश्वाहा सर्वदा वयम्। सुमनस्यमानाः अनुकूलचित्ताः ॥ ४५ ॥

म० शकटद्वारा रथः स्तूयते। अस्यानसो रथवाहणं नाम रथं वहतीति रथवाहनम्। वाजपेयेऽनसि रथस्यारोप्यमाणत्वात्। तथास्य हविः हविर्धानं नाम। पृषोदरादित्वादुत्तरार्धलोपः। यत्रानसि अस्य योद्धुर्वर्म आयुधं च निहितं स्थापितम् तत्रानसि वयं रथमुपसदेम उपसादयामः। कीदृशं रथं। शग्मं सुखकरम्। कीदृशा वयम्। विश्वाहा सर्वदा सुमनस्यमानाः शोभनं मनो येषां ते सुमनसः असुमनसः सुमनसो भवन्ति सुमनस्यन्ते 'भृशादिभ्यो भुव्यच्वेः—' (पा० ३। १। १२) इति क्यङ् ततः शानच्। अनुकूलचित्ता इत्यर्थः। तत्रेत्यस्य संहितायां 'निपातस्य च' (पा० ६। ३। १३६) इति दीर्घः ॥ ४५ ॥

स्वा॒दु॒ष॒ꣳसदः॑ पि॒तरो॑ वयो॒धाः कृ॑च्छ्रे॒श्रितः॑ शक्ती॑वन्तो गभी॒राः। चि॒त्रसे॑ना॒ इषु॑ब॒ला॒ अमृ॑ध्राः स॒तोवी॑रा उ॒रवो॑ व्रातस॒ाहाः ॥ ४६ ॥

[स्वा॒दु॒ष॒ꣳसद॑ः। स्वा॒दु॒स॒ꣳसद॒ऽइति॑ स्वा॒दु सꣳसद॑ः। पि॒तर॑ः। व॒यो॒धाऽइति॑ वयः॒ धाः। कृ॒च्छ्रे॒श्रित॒ऽइति॑ कृच्छ्रे॒ श्रित॑ः। शक्ती॑वन्तः। श॒क्ति॒वन्त॒ऽइति॒ शक्ति वन्तः। ग॒भी॒राः ॥ चि॒त्रसे॑ना॒ऽइति॑ चि॒त्र सेनाः। इषु॑बला॒ऽइती॒षु॑ बलाः। अमृ॑ध्राः। स॒तोवी॑रा॒ऽइति॑ स॒तः वी॑राः। उ॒रव॑ः। व्रा॒त॒सा॒हाः। व्रा॒त॒स॒हा॒ऽइति॑ व्रात स॒हाः ॥४६॥]

आसनपटु, रक्षण-कुशल, आयुष्य-धाता, कष्ट में सहायक, शक्तिशाली, गम्भीर, विचित्र सेनाओं वाले, बाण के धनी, अहिंसक, स्वयं भी वीर, उदार और शूर समूहों को अभिभूत करने में समर्थ (सारथि होवें) ॥ ४६ ॥

उ० स्वादुषंसदः। रथगोपान् स्तौति त्रिष्टुप्। स्वादु सुखकरं संसदः संसदनं येषां ते स्वादुसंसदः रथगोप्तारः पितरः पातारः। वयोधाः अन्नस्यायुषो वा धारयितारः। कृच्छ्रेश्रितः क्लेशाश्रयिणः। शक्तीवन्तः बलवन्त आयुधवन्तो वा। गभीराः गम्भीरप्रज्ञाना वा गम्भीरबला वा। चित्रसेनाः विचित्रसेनाः। इषुबलाः इषुषु विशेषतो बलं येषां ते तथोक्ताः। अमृध्राः अमृदव: उग्रशासनाः। सतोवीराः सतः विद्यमानस्य बलस्य विविधमीरयितारो वा पृथुजघनो रस्का वा उरुमनसो वा। व्रातसाहाः व्राताः गणास्तेषामभिभवितारः। य इत्थंभूताः पुरुषास्तेऽस्माकं रथगोप्तारो भवन्त्विति शेषः ॥ ४६ ॥

म० रथगोपान् स्तौति। ईदृशा नरा अस्माकं रथगोप्तारो भवन्त्विति शेषः। कीदृशाः। स्वादुसंसदः स्वादु सुखं यथा तथा संसीदन्ति ते स्वादुसंसदः। पितरः पान्ति ते पितरः रक्षितारः। वयोधाः वयोऽन्नमायुर्वा दधति धारयन्ति वयोधाः। कृच्छ्रेश्रितः इत्येकं पदम्। कृच्छ्रे कष्टे श्रीयन्ते सेव्यन्ते कृच्छ्रेश्रितः। कर्मणि क्विप् अलुक् सप्तम्याः। दुःखे सति

आश्रयणयोग्याः दुःखनाशकत्वात् । यद्वा सप्तमी द्वितीयार्थे । कृच्छ्रं श्रयन्ति कृच्छ्रेश्रिताः दुःखं प्राप्यापि स्वामिसेवनपराः । शक्तीवन्तः शक्तिः समर्थ्यमायुधं वा अस्ति येषां ते । अश्वरश्मिमतीत्येत्यादिप्रातिशाख्यसूत्रेण शक्तिशब्दस्य दीर्घः । गभीराः गम्भीरबला गम्भीरप्रज्ञाश्च । चित्रसेनाः चित्रा नानाविधा सेना येषां ते । इषुबलाः इषुभिर्बाणैर्बलं येषां ते अमृध्राः मृध्रा मृदवो न भवन्त्यमृध्राः कठिनाङ्गा उग्रशासना वा । सतोवीराः इत्येकं पदम् । सतोऽश्वमेधयाजिनो वीराः शूराः । यद्वा सतो विद्यमानस्य बलस्य वीराः प्रेरकाः विविधमीरयन्तीति वीराः षष्ठ्या अलुक् । उरवः विशालाः । पृथुजघनोरस्का इत्यर्थः । व्रातसाहाः व्रातान् शूरसमूहान् सहन्तेऽभिभवन्ति ते व्रातसहाः पचाद्यच् 'अभिमातिपृतना' (प्राति० ३ । ६ । २७) इत्यादिना सूत्रेण सहतेरुपधादीर्घः ॥ ४६ ॥

ब्राह्म॑णास॒ः पित॑र॒ः सोम्या॑सः शि॒वे नो॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॑ने॒हसा॑ । पूषा न॑ः पातु दुरि॒तादृ॑तावृधो॒ रक्षा॒ माकि॑र्नो अ॒घश॑ꣳस ईशत ॥ ४७ ॥

[ब्राह्म॑णासः । पित॑रः । सोम्या॑सः । शि॒वेऽइति॑शि॒वे । नः॑ । द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । अ॒ने॒हसा॑ ॥ पूषा । नः॑ । पा॒तु । दु॒रि॒तादिति॑दुः॒ऽइ॒तात् । ऋ॒ता॒वृ॒धः॒ ऋ॒त॒वृ॒ध॒ऽइत्यृ॒त वृ॒धः॒ । रक्ष॑ । माकिः॑ । नः॑ । अ॒घश॑ꣳस॒ऽइत्य॒घ श॑ꣳसः । ई॒शत॒ ॥४७॥]

ब्राह्मण, सोमपायी पितर और निष्पापा द्यावापृथिवी हमारे लिए कल्याणरूप होवें । पूषा हमें विनाश से बचावे । सत्य के वर्धक देवों ! हमें युद्धों में बचाओ । पापी-निन्दक शत्रु का हम पर समर्थन होवे ॥ ४७ ॥

उ० ब्राह्मणासः जगती लिङ्गोक्तदेवता । ऋतावृध इत्यादिः प्रत्यक्षभूतो मन्त्रः ब्राह्मणास इत्यादिः परोक्षकृतः अतएवं व्याख्यायते । हे ऋतावृधः सत्यवृधो वा यज्ञवृधो वा । देवा इत्यध्याहारः सामर्थ्यात् । रक्ष रक्षत इति वचनव्यत्ययः । माकिः मा च कश्चन नः अस्माकम् । अघशंसः अघानि पापानि यः शंसति प्रकाशयति सोऽघशंसः । ईशत ईष्टे इति वचनव्यत्ययः । भवत्प्रसादाच्च । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः । पान्त्वित्यत्रान्वयः । शिवे कल्याणकारिण्यौ द्यावापृथिवी च अनेहसा अनुपहिंसिन्यौ अनपराधिन्यौ वा पाताम् । पूषा च नः अस्मान् पातु दुरितात् अशुभात् ॥ ४७ ॥

म० जगती लिङ्गोक्तदेवता । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः नोऽस्मान् पान्तु रक्षन्तु । पात्वित्यस्यार्थवशाद्वचनव्यत्ययः कार्यः । पितरः च पान्तु । कीदृशाः । सोम्यासः सोम्याः सोमसंपादिनः सोमपानयोग्या वेत्युभयोर्विशेषणम् । द्यावापृथिवी द्यावाभूमी नः पाताम् । कीदृश्यौ । शिवे कल्याणकारिण्यौ । अनेहसा अनेहसौ नास्ति एहोऽपराधो ययोस्ते अपराधनिवर्तिके । किंच पूषा सूर्यो नोऽस्मान्दुरितात्पातु । एवं परोक्षेणोक्त्वा प्रत्यक्षमाह । हे ऋतावृधः, ऋतं सत्यं यज्ञं वा वर्धयन्ति ऋतवृधः देवाः । संहितायामृतस्य दीर्घः । रक्ष रक्षतास्मान् वचनव्यत्ययः । माकिः मा कश्चन अघशंसः पापी नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं मा करोतु । वयं दुष्टवशा मा भूमेत्यर्थः । अघं पापं शंसति वक्ति प्रकाशयति वाघशंसः दुष्टः । ईशतेति वचनव्यत्ययः ॥ ४७ ॥

सु॒प॒र्णं व॑स्ते मृ॒गो अ॑स्या॒ दन्तो॒ गोभि॒ः संन॑द्धा पतति॒ प्रसू॑ता । यत्रा॒ नर॒ः सं च॒ वि च॒ द्रव॑न्ति॒ तत्रा॒स्मभ्य॒मिष॑वः॒ शर्म॑ यꣳसन् ॥ ४८ ॥

[सु॒प॒र्णमिति॑सु प॒र्णम् । व॒स्ते॒ । मृ॒गः । अ॒स्याः॒ । दन्तः॑ । गोभिः॑ । सन्न॑द्धेति॒सम् न॑द्धा । प॒त॒ति॒ । प्रसू॑ते॒तिप्र सू॑ता ॥ यत्र॑ । नरः॑ । सम् । च॒ । वि । च॒ । द्र॒व॑न्ति । तत्र॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । इष॑वः । शर्म॑ । य॒ꣳस॒न् ॥४८॥]

पंख को धारण करता है; इस बाण का दान्त (=फल-नोक) शत्रु को खोजता है और चमड़े की स्नायु से बँधे हुए धनुष से प्रेरित होकर शत्रु की ओर दौड़ता है । जहाँ संग्राम में मनुष्य इधर-उधर भागते हैं, उसी संग्राम में हमें बाण सुख प्रदान करें ॥ ४८ ॥

उ० सुपर्णं वस्ते । द्वाभ्यां त्रिष्टुबनुष्टुब्भ्यामिषुं स्तौति । या सुपर्णं वस्ते सुपर्णः पक्षी तद्विकारः सौपर्णमिति भवति । तत्र कृत्स्नवन्निगमः । राजानमभिप्रेत्य । मृगो अस्यादन्तः यस्याश्चास्या इषोः मृगो दन्तः फलं मृगयतेर्मृगः । स हि वेध्यं मृगयते । या च गोभिः संनद्धा गोविकारैः श्लेष्मस्नायुभिः संनद्धा । पतति शत्रुबलंप्रति । प्रसूता प्रेरिता धनुष्मता सा इषुः । यत्र नरः संच विच द्रवन्ति संगच्छन्ति विगच्छन्ति च तत्र अस्मभ्यम् इषवः इषुरिति सन्नतिः । शर्म शरणम् यंसत् यच्छत्विति सन्नतिः ॥ ४८ ॥

म० द्वाभ्यामिषुं स्तौति । आद्या त्रिष्टुप् अन्त्यानुष्टुप् । या इषुः सुपर्णं पक्षिपिच्छं वस्ते परिधत्ते । 'वस परिधाने' शोभनं पर्णं पिच्छं यस्य स सुपर्णः पक्षी तस्य विकारः सौपर्णम् तत्र 'कृत्स्नवन्निगमा भवन्ति' (निरु० २ । ५) इति यास्कोक्तेः सुपर्णशब्देन तत्पिच्छं गृह्यते । बाणपुच्छे पिच्छस्यारोप्यमाणत्वात् । किंच अस्या इषोः दन्तः फलं । मृगः मृगयतेऽन्विष्यति रिपून् हन्तुमिति मृगः 'मृग मार्गणे' चुरादिरदन्तः पचाद्यच् 'मृगो मृगयतेः' (निरु० ९ । १९) इति यास्कः । शल्यं हि वेध्यं मृगयते । किंच या इषुः गोभिः गोविकारैः स्नायुभिः संनद्धा बद्धा प्रसूता धनुष्मता प्रेरिता सती पतति शत्रुबलं

प्रति गच्छति। किंच यत्र नरो योद्धारः संद्रवन्ति च सम्यक् गच्छन्ति विद्रवन्ति च विविधं प्रसरन्ति। चौ समुच्चये। तत्र रणे इषवः बाणाः अस्मभ्यं शर्म सुखं यंसन् यच्छन्तु। 'यमु उपरमे' लेटि तिप इलोपेऽडागमे 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३। १। ३४) इति सिवागमे यंसन्निति रूपम्। सुखं ददतु॥ ४८॥

ऋजीते परिवृङ्ग्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः।
सोमो अधिब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु॥ ४९॥

[ऋजीते। परि। वृङ्ग्धि। नः। अश्मा। भवतु। नः। तनूः॥ सोमः। अधि। ब्रवीतु। नः। अदितिः। शर्म। यच्छतु॥४९॥]

हे ऋजुगति बाण! तुम हमें छोड़ दो। हमारा शरीर पत्थर हो जाय। सोम हमें अपना कहे—जीवन दे। अदिति देवी हमें सुख प्रदान करे॥ ४९॥

उ० ऋजीते परि। हे ऋजीते ऋजुगामिनि, परिवृङ्ग्धि नः परिवर्जयास्मान्। अश्मा भवतु नस्तनूः अश्ममयी च भवतु नः अस्माकं तनूः शरीरम्। सोमश्च अधिब्रवीतु आधिक्येन वदतु नोऽस्माञ्जीवनाय। अदितिश्च शर्म शरणम् यच्छतु ददातु॥ ४९॥

म० ऋजुः सरला ईतिर्यस्याः सा ऋजीतिः टिलोप आर्षः। हे ऋजीते ऋजुगामिनि। हे इषो, नोऽस्मान् परिवृङ्ग्धि परिवर्जय। अस्मासु मा पतेत्यर्थः। किंच नोऽस्माकं तनूः शरीरम् अश्मा पाषाणतुल्यदृढा भवतु। सोमः नोऽस्मानधिब्रवीतु अधिकान् वदतु। अदितिः देवमाता शर्म सुखं यच्छतु ददातु॥ ४९॥

आजङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ२॥ उपजिघ्नते।
अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय॥ ५०॥

[आ। जङ्घन्ति। सानु। एषाम्। जघनान्। उप। जिघ्नते॥ अश्वाजनीत्यश्वऽअजनि। प्रचेतसऽइतिप्रचेतसः। अश्वान्। समत्स्वितिसमत्ऽसु। चोदय॥५०॥]

इन घोड़ों के माँसभरे स्थानों को ताडित करती हैं। इनके कटिभागों को पीटती हैं। हे अश्वप्रेरिका चाबुक! प्रकृष्ट चित्त अश्वों को युद्धों में प्रेरित करो—चलाओ॥ ५०॥

उ० आजङ्घन्ति। कशास्तुतिः अनुष्टुप्। येषामश्वानाम् आजङ्घन्ति अश्वारोहाः सानु सानूनि मांसोपचितान्यङ्गानि। येषामेषां च जघनान् जघनानि। उपजिघ्नते उपनिघ्नन्ति। अश्वाजनि अश्वाञ्जनयतीत्यश्वाजनी तस्याः संबोधनं हे अश्वाजनि। प्रचेतसः परिदृष्टकारिणः प्रकृष्टज्ञानान्वा अश्वान्। समत्सु संग्रामेषु। चोदय प्रेरय॥ ५०॥

म० अनुष्टुप्। कशा स्तूयते। 'अज गतौ क्षेपणे च'। अश्वाः अज्यन्ते क्षिप्यन्ते यया सा अश्वाजनी। हे अश्वाजनि कशे, समत्सु संग्रामेषु त्वमश्वान् चोदय प्रेरय जयाय। कीदृशानश्वान्। प्रचेतसः प्रकृष्टं शूरं चेतो मनो येषां ते। हे कशे, यया त्वयाश्ववारा एषामश्वानां सानु सानूनि सानुतुल्यानि मांसोपचिताङ्गानि आजङ्घन्ति वचनव्यत्ययः आघ्नन्ति ताडयन्ति। जघनान् कटिभागान् उपजिघ्नते निघ्नन्ति। तुरङ्गारोहा यया-श्वान् वशयन्ति सा त्वमश्वान्प्रेरयेत्यर्थः॥ ५०॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः। हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमाᳬसं परिपातु विश्वतः॥ ५१॥

[अहिरिवेत्यहिःऽइव। भोगैः। परि। एति। बाहुम्। ज्यायाः। हेतिम्। परिबाधमानऽइतिपरिबाधमानः॥ हस्तघ्नऽइतिहस्तघ्नः। विश्वा। वयुनानि। विद्वान्। पुमान्। पुमांसम्। परि। पातु। विश्वतः॥५१॥]

सर्प के समान फणों से हाथ को घेरने (=आच्छादित) करने वाला, ज्या के आघात को सहने वाला शूर तथा सभी रक्षोपायों को जानने वाला हस्तत्राण योधापुरुष को सर्वतः बचावे॥ ५१॥

उ० अहिरिव। हस्तघ्नः स्तूयते त्रिष्टुप्। हस्ते एव स्थितो हन्ति यः स हस्तघ्नः खेटकः प्रकोष्ठादित्राणं वा। यः हस्तघ्नः अहिरिव सर्प इव भोगैः शरीरावयवैः। पर्येति परिवेष्टयति बाहुम्। ज्याया हेतिं परिबाधमानः ज्यायाआयुधात्परित्रायमाणः। स हस्तघ्नः विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि विद्वान् प्रजानन् परिदृष्टकारी वा। पुमान् शूरो क्लीबो वा। पुमांसमक्लीबं परिपातु विश्वतः सर्वतः॥ ५१॥

म० हस्तघ्नः स्तूयते। सप्त त्रिष्टुभः। हस्ते स्थितो हन्ति हस्तघ्नः खेटकः। यद्वा हस्तं हन्ति प्राप्नोति हस्तघ्नः प्रकोष्ठत्राणम्। पुमांसं मां विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु। किंभूतो हस्तघ्नः। विश्वा विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान् जानन्। तथा पुमान् पुंस्त्वयुक्तः। शूर इत्यर्थः। यो हस्तघ्नः भोगैः स्वशरीरावयवैः कृत्वा बाहुं पर्येति हस्तं वेष्टयति। क इव। अहिरिव। यथाहिः सर्पो भोगैः स्वदेहैः हस्तादिकं वेष्टयति। कीदृशः। ज्यायाः हेतिं बाणं शत्रुप्रेरितं परिबाधमानः निवर्तयन्। खेटकपक्षे, प्रकोष्ठत्राणपक्षे तु ज्याया हेतिं प्रहारं निवारयन् ज्याघातस्य निवारकत्वात्॥ ५१॥

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः। गोभिः संनद्धो असि वीडयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि॥ ५२॥

[वनस्पते । वीड्वङ्गऽइतिवीडु अङ्गः । हि । भूयाः । अस्मत्सखेत्यस्मत् सखा । प्रतरणऽइतिप्र तरणः । सुवीरऽइतिसु वीरः ॥ गोभिः । सन्नद्धऽइतिसम् नद्धः । असि । वीडयस्व । आस्थातेत्याऽस्थाता । ते । जयतु । जेत्वानि ॥५२॥]

हे रथ ! हमारा मित्र पार लगाने वाला और स्वयं ही वीर तुम दृढ़-अवयव होओ। तुम ताँत आदि से कसे हुए हो। दृढ़ होओ। तुम पर बैठने वाला वीर जीतने योग्य शत्रु-धनादि को जीते ॥ ५२ ॥

उ० वनस्पते वीड्वङ्गः। रथदुन्दुभिदेवत्यावृचौ त्रिष्टुभौ। ऐन्द्रो वान्त्योऽर्धर्चः। हे वनस्पते वानस्पत्य रथ। कृत्स्नवन्निगमः। वीड्वङ्गो हि भूयाः वीडुशब्दो दृढवचनः। दृढाङ्गो भव । अस्मत्सखा सन् । प्रतरण प्रतरन्त्यनेन संग्रामानिति प्रतरणः। सुवीरः साधुवीरः। यतश्च त्वम् गोभिः श्लेष्मचर्मभिः संनद्धोऽसि अतस्त्वां ब्रवीमि। वीडयस्व संस्तम्भय स्वात्मानम् आस्थाता ते संस्थाता च ते तव जयतु जेत्वानि जेतव्यानि ॥ ५२ ॥

म० तिस्र ऋचो रथदेवताः। हे वनस्पते वनस्पतिविकार काष्ठमय रथ, 'कृत्स्नवन्निगमः' (निरु० २। ५)। त्वं वीड्वङ्गः दृढाङ्गो भूयाः भव। वीडूनि अङ्गानि यस्य। कीदृशः। अस्मत्सखा अस्माकं मित्रभूतः। प्रतरणः प्रतरति संग्रामपारं गच्छति प्रतरणः। सुवीरः शोभनो वीरो रथी यत्र। किंच हे रथ, यतः त्वं गोभिः गोविकारैश्चर्मभिः सन्नद्धः बद्धोऽसि अतो वीडयस्व आत्मानं स्तम्भय। किंच ते तवास्थाता आरोढा रथी जेत्वानि जेतव्यानि रिपुधनानि जयतु। हि पादपूरणः ॥ ५२ ॥

दि॒वः पृ॑थि॒व्याः पर्योज॒ उद्भृ॑तं॒ वन॒स्पति॑भ्यः॒ पर्याभृ॑त॒ꣳ सहः॑। अ॒पामो॒ज्मानं॒ परि॒ गोभि॒रावृ॑त॒मिन्द्र॑स्य॒ वज्र॑ꣳ ह॒विषा॒ रथं॑ यज ॥ ५३ ॥

[दिवः । पृथिव्याः । परि । ओजः । उद्भृतमित्युत्भृतम् । वनस्पतिभ्यऽइतिवनस्पतिभ्यः । परि । आभृतमित्याऽभृतम् । सहः ॥ अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभिः । आवृतमित्याऽवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥५३॥]

द्यावापृथिवी का निकाला हुआ ओज; वनस्पतियों से निकाला गया अभिभवकारी बल; जलों का सार या रस और ताँतों से कसे हुए इस इन्द्र के वज्रांश रथ का हे अध्वर्यो ! यजन करो ॥ ५३ ॥

उ० दिवः पृथिव्याः दिवः द्युलोकात् यत् ओजः परि सर्वतः उद्धृतं उद्धृतम्। यच्च पृथिव्याः पृथिवीलोकात् परि उद्धृतम्। यच्च वनस्पतिभ्यः वनस्पतिसकाशात् परि सर्वतः आभृतम् आहृतम् सहः बलम्। यच्च अपां संबन्धि ओज्मानम् ओजःपरिमाणम्। तदेतच्चतुष्टयं रथभावमुपनीतम्। परिगोभिरावृतम् परि समन्तात् गोभिः गोविकारैः स्नायुश्लेष्मचर्मभिः आवृतमुपनिबद्धम् इन्द्रस्य वज्रम्। 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार' इत्युपक्रम्य रथस्तृतीयं चेत्यभिधाय 'रथेन च शरेण च राजन्यबन्धव' इति श्रुतिः। तदभिप्रायमेतत्। हविषा तमीदृशं रथं यज हे अध्वर्यो ॥५३॥

म० हे अध्वर्यो, त्वं हविषा कृत्वा रथं यज । कीदृशं रथम्। दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेः सकाशात् पर्युद्धृतं समन्तादुद्धृतम् ओजः तेजः तथा वनसतिभ्यो वृक्षेभ्यः पर्याभृतं समन्तादाहृतमानीतं सहः बलम्। तथा अपां जलानाम् ओज्मानं तेजःसारभूतम्। 'ओज बलतेजसोः' इति धातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३। २। ७५) इति मनिन्। ओजयति बलिनं करोतीति ओज्मा तम्। द्यावाभूमीवृक्षजलानां तेजश्चतुष्टयेन निर्मितमित्यर्थः। तथा गोभिः किरणैः पर्यावृतं वेष्टितम् तेजोनिर्मितत्वात्। यद्वा गोभिः चर्मभिर्वेष्टितम्। तथा इन्द्रस्य वज्रमिन्द्रवज्राज्जातमित्यर्थः। इन्द्रो यदा वृत्राय वज्रं प्रजहार तदा वृत्रशरीरकाठिन्येन प्रतिहतं चतुर्धा जातम्। यूपः स्फ्यः रथः शरश्चेति चतुःखण्डाः तत्र यूपस्फ्यौ विप्रैर्गृहीतौ रथशरौ नृपैरिति श्रुतिकथानुसंधेया। 'इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वज्रं प्रजहार' इत्युपक्रम्य रथस्तृतीयमित्यभिधाय 'रथेन च शरेण चेति राजन्यबन्धवः' (१। २। ४। १—२) इति श्रुतेः। ईदृशं यजेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इन्द्र॑स्य॒ वज्रो॑ म॒रुता॒मनी॑कं मि॒त्रस्य॒ गर्भो॒ वरु॑णस्य॒ नाभिः॑। सेमां नो॑ ह॒व्यदा॑तिं जुषा॒णो देव॑ रथ॒ प्रति॑ ह॒व्या गृ॑भाय ॥ ५४ ॥

[इन्द्रस्य । वज्रः । मरुताम् । अनीकम् । मित्रस्य । गर्भः । वरुणस्य । नाभिः ॥ सः । इमाम् । नः । हव्यदातिमितिहव्य दातिम् । जुषाणः । देव । रथ । प्रति । हव्या । गृभाय ॥५४॥]

इन्द्र का वज्रांश, मरुतों का मुखरूप, मित्र का गर्भ (=तेज) तथा वरुण की नाभि है—रथ। वह तुम हे रथदेव ! हमारी इस हविः की आहुति का सेवन करते हुए शत्रु के हविर्योग्य धनादि को छील लो ॥ ५४ ॥

उ० इन्द्रस्य वज्रः। यस्त्वम् इन्द्रस्य वज्रः असि मरुतां च अनीकं मुखमसि मित्रस्य च गर्भोऽसि वरुणस्य च नाभिरसि। सः त्वम् इमाम् नः अस्माकम्। हव्यदातिं हविषो दानम् जुषाणः सेवमानः । हे देवरथ, प्रतिहव्या गृभाय प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण हव्या हवींषि ॥ ५४ ॥

म० हे रथ हे देव, स त्वं हव्या हवींषि प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण । कीदृशः त्वम् । इन्द्रस्य वज्रः वज्रोत्पन्नत्वात् । मरुतामनीकं मुखं मुख्यः देवानां जयप्रापकत्वात् । मित्रस्य देवस्य गर्भः गीर्यते स्तूयते गर्भः । गृणातेर्भप्रत्ययः । सूर्येण स्तूयमानः । वरुणस्य नाभिः नभ्यतेऽरिर्हन्यतेऽनेनेति नाभिः 'नभ हिंसायाम्' इण्प्रत्ययः । वरुणस्य हननसाधनम् । नोऽस्माकमिमां हव्यदातिं हविषो दानं जुषाणः सेवमानः । सेमामित्यत्र 'सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्' (पा० ६ । १ । १३४) इति सन्धिः । गृभाय गृह्णातेः 'हलः श्नः शानज्झौ' (पा० ३ । १ । ८३) इत्यनुवृत्तौ 'छन्दसि शायजपि' (पा० ३ । १ । ८४) इति हौ परे श्नाप्रत्ययस्य शायजादेशः हस्य भश्च ॥ ५४ ॥

उप॑श्वासय पृथि॒वीमु॒त द्यां पु॑रु॒त्रा ते॑ मनुतां॒ विष्ठि॑तं॒ जग॑त् । स दु॑न्दुभे स॒जूरिन्द्रे॑ण दे॒वैर्दू॒राद्दवी॑यो॒ अप॑सेध॒ शत्रू॑न् ॥ ५५ ॥

[उप॑ । श्वा॒स॒य॒ । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् । पु॒रु॒त्रेति॑ पुरु॒ऽत्रा । ते॒ । म॒नु॒ता॒म् । विष्ठि॑त॒मिति॒ विऽस्थि॑तम् । जग॑त् ॥ सः । दु॒न्दु॒भे॒ । स॒जूरिति॑ स॒ऽजूः । इन्द्रे॑ण । दे॒वैः । दू॒रात् । दवी॑यः । अप॑ । से॒ध॒ । शत्रू॑न् ॥५५॥]

हे दुन्दुभे ! तुम अपने निनाद से द्यावापृथिवी को गुंजा दो । सर्वत्र स्थित संसार तुम्हें सर्वत्र बजती हुई जाने (=तुम्हारा निनाद संसार में भर जावे) । हे दुन्दुभे ! वह तुम इन्द्र तथा अन्य देवों के साथ सप्रीति होकर दूर से भी दूर विद्यमान शत्रु को आगे बढ़ने से रोक दो ॥ ५५ ॥

उ० उपश्वासय उपशब्दस्व पृथिवीम् । उत द्याम् अपिच उपशब्दय द्याम् । पुरुत्रा ते बहुधा च ते तव एकस्य सतः घोषं मनुतां मन्यताम् । विष्ठितं विविधं स्थितं स्थावरम् । जगत् जङ्गमं च । यस्त्वमेवास्माभिः प्रार्थितः स त्वम् हे दुन्दुभे, सजूः समानप्रीतिः सन् इन्द्रेण सह देवैश्च । दूराद्दूरतरम् अपसेध अपगमय शत्रून् ॥ ५५ ॥

म० तिस्र ऋचो दुन्दुभिदेवत्याः । हे दुन्दुभे, स त्वं पृथिवीमुत द्यामन्तरिक्षमपि उपश्वासय उपशब्दय । श्वसिः शब्दार्थः । विष्ठितं विविधं स्थितं जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वम् । पुरुत्रा बहुधा ते त्वां मनुतां जानातु दुन्दुभिर्नदतीति । स त्वं दूराद्दवीयः अतिदूरं शत्रूनपसेध अपगमय । अत्यन्तं दूरं दवीयः 'स्थूलदूर-' (पा० ६ । ४ । १५६) इति रेफलोपपूर्वगुणौ । कीदृशः त्वम् । इन्द्रेण देवैश्च सजूः प्रीतियुक्तः ॥ ५५ ॥

आ क्र॑न्दय॒ बल॒मोजो॑ न॒ आ धा॒ निष्ट॑निहि दुरि॒ता बाध॑मानः । अप॑ प्रोथ दुन्दुभे दु॒च्छुना॑ इ॒त इन्द्र॑स्य मु॒ष्टिर॑सि वी॒डय॑स्व ॥ ५६ ॥

[आ । क्र॒न्द॒य॒ । बल॑म् । ओजः॑ । नः॒ । आ । धाः॒ । निः । स्त॒नि॒हि॒ । दु॒रि॒तेति॑ दुः॒ऽइ॒ता । बाध॑मानः ॥ अप॑ । प्रो॒थ॒ । दु॒न्दु॒भे॒ । दु॒च्छुना॑ः । इ॒तः । इन्द्र॑स्य । मु॒ष्टिः । अ॒सि॒ । वी॒डय॑स्व ॥५६॥]

हे दुन्दुभे ! तुमुल ध्वान करो । हममें बल-ओज धारित करो । शत्रुओं को बाधित करते हुए ध्वनि करो । हे दुन्दुभे ! तुम दुःखदायी शत्रुओं को प्रतिषिद्ध करो । तुम इन्द्र की मुष्टि हो । दृढ़ा होओ ॥ ५६ ॥

उ० आक्रन्दय । हे दुन्दुभे, आक्रन्दय दीनान् शब्दान्कारय अहो पलायध्वं पिता मे हतो भ्राता मे हत इति बलं शत्रुसेनाम् ओजो न आधाः ओजस्तेजः न अस्माकम् आधाः आधेहि । किंच निष्टनिहि निश्चितं शब्दं जयाय कुरु । दुरिताबाधमानः दुरितानि अपगमयन् । किंच । अपप्रोथ । प्रोथतिर्नाशनार्थः । अपकृत्यापकृत्य प्रोथ नाशय । दुच्छुनाः दुष्टशुन इव याः सेनाः । सुखवचनो वा शुनाशब्दः । दुःसुखाः विसर्जनीयस्य दत्वम् । इतः सेनायाः । यतश्च त्वम् इन्द्रस्य मुष्टिरसि अतो ब्रवीमि । वीडयस्व दृढीकुरु आत्मानम् ॥ ५६ ॥

म० हे दुन्दुभे, त्वं बलं शत्रुसैन्यमाक्रन्दय रोदय । पलायध्वं मदीयाः सर्वे हता इत्यादिदीनरवं कारयेत्यर्थः । नोऽस्माकमोजः तेजः आधाः आधेहि देहि । दुरिता दुरितानि पापानि बाधमानो निराकुर्वन् सन् । निष्टनिहि शब्दं कुरु । 'स्तन शब्दे' चुरादिरदन्तः । किंच इतोऽस्मत्सेनायाः सकाशात् दुच्छुनाः दुष्टाश्च ते श्वानश्च दुच्छ्वानः तान्दुष्टान् शुनः श्वसदृशान् शत्रूनपप्रोथ नाशय । प्रोतथिर्नाशनार्थः । यतः त्वमिन्द्रस्य मुष्टिः असि मुष्टिवदङ्गभूतोऽसि । अतो वीडयस्व आत्मानमस्मान्दृढय ॥ ५६ ॥

आमूर॑ज प्र॒त्याव॑र्तये॒माः के॑तु॒मद्दु॑न्दु॒भिर्वा॑वदीति । समश्व॑पर्णा॒श्चर॑न्ति नो॒ नरो॒ऽस्माक॑मिन्द्र र॒थिनो॑ जयन्तु ॥ ५७ ॥

[आ । अ॒मूः । अ॒ज॒ । प्र॒त्याव॑र्त॒येति॑ प्रति॒ आव॑र्तय । इ॒माः । के॒तु॒मदिति॑ केतु॒ मत् । दु॒न्दु॒भिः । वा॒व॒दी॒ति॒ ॥ सम् । अश्व॑पर्णा॒ इत्यश्व॑ऽपर्णाः । चर॑न्ति । नः॒ । नरः॑ । अ॒स्माक॑म् । इ॒न्द्र॒ । र॒थिनः॑ । ज॒य॒न्तु॒ ॥५७॥]

हे इन्द्र ! इन शत्रु-सेनाओं को तितर-बितर कर दो । इन आगे बढ़ती हुई शत्रु सेनाओं को पीछे लौटा दो । विजय के निनाद वाली दुन्दुभि वादन कर रही है । हमारे अश्ववेग योधा सर्वत्र संचरण कर रहे हैं । हे इन्द्र ! अब हमारे रथी ही विजय लाभ करें ॥ ५७ ॥

उ० आमूः । ऐन्द्री । आअज-आक्षिप । 'अज गतिक्षेपणयोः' । अमूः शत्रुसेनाः । प्रत्यावर्तय इमाः प्रत्यावर्तय जितंजितमिति इमाः अस्मदीयसेनाः । किंच केतुमत् प्रज्ञातवान् दुन्दुभिः वावदीति । लोडर्थे लट् अत्यर्थं वदतु । जयप्रकाशकम् । किंच समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरः । अत्रापि लोडर्थे लट् । संचरन्तु अश्वपर्णाः अश्वपतनाः । नो नरः अस्मदीया मनुष्याः संग्रामे । हे इन्द्र, नः अस्माकं रथिनः जयन्तु त्वत्प्रसादादिति शेषः ॥ ५७ ॥

म० हे इन्द्र, अमूः शत्रुसेनाः त्वमा अज समन्तात्परिक्षिप 'अज गतिक्षेपणयोः' । यतो दुन्दुभिः केतुमत् प्रज्ञावत् यथा वावदीति अत्यन्तं वदति अतः इमाः अस्मत्सेनाः प्रत्यावर्तय जयं प्रापय्य प्रत्यानय । किंच नोऽस्माकं नरः योधाः संचरन्ति । कीदृशा नरः । अश्वपर्णाः अश्वस्येव पर्णं पतनं येषां ते । किंच अस्माकं रथिनः रथस्थाः जयन्तु युद्धे जयं प्राप्नुवन्तु ॥ ५७ ॥

आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वती मेषी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः शितिपृष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्माष ऐन्द्राग्नः सꣳहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः कृष्ण एकशितिपात्पेत्वः ॥ ५८ ॥

[आग्नेयः । कृष्णग्रीवऽइतिकृष्ण ग्रीवः । सारस्वती । मेषी । बभ्रुः । सौम्यः । पौष्णः । श्यामः । शितिपृष्ठऽइतिशिति पृष्ठः । बार्हस्पत्यः । शिल्पः । वैश्वदेवऽइतिवैश्व देवः । ऐन्द्रः । अरुणः । मारुतः । कल्माषः । ऐन्द्राग्नः । सꣳहितऽइतिसम् हितः । अधोरामऽइत्यधः रामः । सावित्रः । वारुणः । कृष्णः । एकशितिपादित्येक शितिपात् । पेत्वः ॥५८॥]

काली गर्दनवाला बकरा अग्नि का पशु है। भेड़ सरस्वती सम्बन्धिनी है। पीताभ पशु सोमदेवताक है। श्यामपशु पूषादेवताक है। काली पीठ वाला पशु बृहस्पतिदेवताक है। विचित्रवर्ण पशु विश्वेदेवदेवताक है। रक्ताभ पशु इन्द्रदेवताक है। मटमैला पशु मरुतदेवताक है। दृढ़ाङ्ग पशु इन्द्र-अग्निदेवताक है। निम्नश्वेत पशु सवितादेवताक है। काला पशु वरुणदेवताक है अथवा वरुण का एक पैर का काला व गतिशील पशु होता है ॥ ५८ ॥

उ० आग्नेयः कृष्णग्रीव इति श्रुतिः आ अध्यायपरिसमाप्तेः । द्वयोरेकादशिन्योः पशुदेवतासंबन्धविधात्री परतो द्वादश हविषो वेष्टेर्देवताः ॥ ५८ ॥

म० अश्वमेधे श्रुतिरस्ति 'द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेतेति' (पा० १३।५।१।३) तयोरेकादशिन्योः पशवस्तद्देवताश्च कण्डिकाद्वयेनोच्यन्ते । तेनेमानि ब्राह्मणवाक्यानि द्रव्यदेवताप्रतिपादकानि नतु मन्त्राः । कृष्णा ग्रीवा यस्य स कृष्णग्रीवः पशुराग्नेयः अग्निदेवत्यः १, मेषी सारस्वती सरस्वतीदेवताका २, बभ्रुः पिङ्गलवर्णः पशुः सौम्यः सोमदेवत्यः ३, श्यामः कृष्णवर्णः पौष्णः पूषदेवत्यः ४, शिति श्यामं पृष्ठं यस्य स शितिपृष्ठः बार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्यः ५, शिल्पो विचित्रवर्णो वैश्वदेवः विश्वदेवदेवत्यः ६, अरुणः रक्तः ऐन्द्रः इन्द्रदेवत्यः ७, कल्माषः कर्बुरो मारुतः मरुद्देवत्यः ८, संहितः दृढाङ्गः ऐन्द्राग्नः इन्द्राग्निदेवत्यः ९, अधोरामः अधोदेशे श्वेतः सावित्रः सवितृदेवत्यः १०, एकः शिति श्वेतः पादो यस्य स एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्यत्र कृष्णः पेत्वः पतनशीलो वेगवान् पशुः वारुणः वरुणदेवत्यः ११, एवमेकादश जाताः ॥ ५८ ॥

अग्नयेऽनीकवते रोहिताञ्जिरनड्वानधोरामौ सावित्रौ पौष्णौ रजतनाभी वैश्वदेवौ पिशङ्गौ तूपरौ मारुतः कल्माष आग्नेयः कृष्णोऽजः सारस्वती मेषी वारुणः पेत्वः ॥ ५९ ॥

[अग्नये । अनीकवतऽइत्यनीक वते । रोहिताञ्जिरिति रोहित अञ्जिः । अनड्वान् । अधोरामावित्यधः रामौ । सावित्रौ । पौष्णौ । रजतनाभीऽइतिरजत नाभी । वैश्वदेवावितिवैश्व देवौ । पिशङ्गौ । तूपरौ । मारुतः । कल्माषः । आग्नेयः । कृष्णः । अजः । सारस्वती । मेषी । वारुणः । पेत्वः ॥५९॥]

लाल तिलक वाला बैल अनीक(=मुख या सेना)वान् अग्नि के लिए आलम्भन करे। निम्नश्वेत दो पशु सवितादेवताक हैं। श्वेतनाभि दो पशु पूषादेवताक हैं। पीताभ व बिना सींगों के दो पशु विश्वेदेवों के हैं। मटमैला पशु मरुतदेवताक है। काला बकरा अग्निदेवताक है। सरस्वतीदेवताक मेषी है। वेगवान् पशु वरुणदेव का है ॥ ५९ ॥

उ० अग्नये इति स्पष्टार्थः ॥ ५९ ॥

म० द्वितीयैकादशिनीपशुदेवानाह । रोहितो रक्तोऽञ्जिस्तिलको यस्य सोऽनड्वान् वृषभोऽनीकवतेऽग्नये आलभ्यः । अनीकं मुखं सैन्यं वा यस्य सोऽनीकवान् तस्मै १, अधोरामौ अधोभागे श्वेतौ द्वौ पशू सावित्रौ सवितृदेवत्यौ २, ३, रजतवर्णा नाभिर्ययोस्तौ रजतनाभी द्वौ पौष्णौ पूषदेवत्यौ ४, ५, पिशङ्गौ पीतौ तूपरौ निःश्रृङ्गौ वैश्वदेवौ विश्वदेवदेवत्यौ ६, ७, कल्माषः कर्बुरो मारुतः ८, कृष्णः । श्यामोऽजो मेषः आग्नेयः अग्निदेवत्यः ९, मेषी सारस्वती १०, पेत्वः वेगवान् वरुणदेवत्यः ११, एवमेकादश ॥ ५९ ॥

अग्नये गायत्राय त्रिवृते राथन्तरायाष्टाकपाल

इन्द्राय त्रैष्टुभाय पञ्चदशाय बार्हतायैकादशकपालो विश्वेभ्यो देवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरूपेभ्यो द्वादशकपालो मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामेकविꣳशाभ्यां वैराजाभ्यां पयस्या बृहस्पतये पाङ्क्ताय त्रिणवाय शाक्वराय चरुः सवित्र औष्णिहाय त्रयस्त्रिꣳशाय रैवताय द्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुरदित्यै विष्णुपत्न्यै चरुरग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालोऽनुमत्या अष्टाकपालः ॥ ६० ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां-
मूलात्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

[अग्नये । गायत्राय । त्रिवृतऽइतित्रि वृते । राथन्तरायेतिराथम् तराय । अष्टाकपालऽइत्यष्टा कपालः । इन्द्राय । त्रैष्टुभाय । त्रैस्तुभायेतित्त्रैस्तुभाय । पञ्चदशायेतिपञ्च दशाय । बार्हताय । एकादशकपालऽइत्येकादश कपालः । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । जागतेभ्यः । सप्तदशेभ्यऽइतिसप्त दशेभ्यः । वैरूपेभ्यः । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालः । मित्रावरुणाभ्याम् । आनुष्टुभाभ्याम् । आनुस्तुभाभ्यामित्यानु स्तुभाभ्याम् । एकविꣳशाभ्यामित्येक विꣳशाभ्याम् । वैराजाभ्याम् । पयस्या । बृहस्पतये । पाङ्क्ताय । त्रिणवाय । त्रिनवायेतित्त्रि नवाय । शाक्कराय । चरुः । सवित्रे । औष्णिहाय । त्रयस्त्रिꣳशायेतित्त्रयः त्रिꣳशाय । रैवताय । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालः । प्राजापत्यऽइतिप्राजा पत्यः । चरुः । अदित्यै । विष्णुपत्न्याऽइतिविष्णु पत्न्यै । चरुः । अग्नये । वैश्वानराय । द्वादशकपालऽइतिद्वादश कपालः । अनुमत्याऽइत्यनु मत्यै । अष्टाकपालऽइत्यष्टा कपालः ॥६०॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

गायत्री छन्द, त्रिवृत्सोम तथा रथन्तर साम से स्तुत्य अग्नि के लिए आठ कपालों में पकाये गए पुरोडाश को बनाना चाहिए। त्रिष्टुप् छन्द, पञ्चदशस्तोम तथा बर्हित साम के द्वारा संस्तुत इन्द्र के लिए ग्यारह कपालों में संस्कृत पुरोडाश को पकावे। जगती छन्द, सप्तदश स्तोम तथा वैरूपसाम के द्वारा संस्तुत विश्वेदेवों के लिए बारह कपालों में संस्कृत पुरोडाश को पकावे। अनुष्टुप् छन्द, एकविंशस्तोम तथा वैराजसाम से संस्तुत मित्र-वरुण के लिए दूध में पकाया चरु प्रस्तुत करे। पंक्ति छन्द, त्रिणवस्तोम तथा शाक्वरसाम से संस्तुत बृहस्पति के लिए चरु पकावें। उष्णिक् छन्द, त्रयस्त्रिंश स्तोम तथा रैवत्साम से संस्तुत सविता के लिए बारह कपालों में संस्कृत पुरोडाश पकावें। प्रजापतिदेवताक चरु पकाना चाहिए। विष्णु की पत्नी अदिति के लिए भी चरु ही पकावें। वैश्वानर अग्नि के लिए द्वादशकपाल पुरोडाश पकावें और अनुमति के लिए आठ कपालों में संस्कृत पुरोडाश को पकावें ॥ ६० ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

उ० अग्नयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः । कीदृशायाग्नये । गायत्राय त्रिवृता स्तुताय राथन्तराय साम्ना स्तुताय इन्द्राय त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमस्तुताय । बार्हताय बृहत्सामस्तुताय । विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरोडाशः । कीदृशेभ्यः । जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः । सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोमस्तुतेभ्यः । वैरूपेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः । मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि श्रितः चरुः । कीदृशाभ्यामानुष्टुभाभ्याम् । अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् । एकविंशाभ्यामेकविंशस्तोमस्तुताभ्याम् । वैराजाभ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् बृहस्पतये चरुः । कीदृशाय । पाङ्क्ताय पङ्क्तिच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाक्कराय शाक्करसामस्तुताय । सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः । कीदृशाय सवित्रे । औष्णिहाय उष्णिक् छन्दसा स्तुताय । त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय । रैवताय रैवतसामस्तुताय । एवं छन्दःस्तोमसामसहितान् षट् देवानभिधाय चतुरः केवलानाह । प्राजापत्यश्चरुः प्रजापतिदेवत्यश्चरुः कार्यः । विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुरेव । वैश्वानराय वैश्वानरगुणविशिष्टायाग्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः । अनुमत्यै देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः ॥ ६० ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

म० 'अथाग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशमनुदिशामोऽवेष्टीर्निर्वपती'त्युपक्रम्य 'तदाहुर्दशहविषमन्त्यामिष्टिं निर्वपेत्' इति श्रुत्या दशहविष्कावेष्टिसंज्ञेष्टिः कथिता तस्या देवता हवींषि चाह । इमान्यपि ब्राह्मणवाक्यानि न मन्त्राः । अग्नयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः । अष्टसु कपालेषु संस्कृतोऽष्टाकपालः 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' (पा० २ । १ । ५१) इति समासः । 'अष्टनः कपाले हविषि' (पा० ६ । ३ । ४६) इत्यष्टन्शब्दस्य दीर्घः । कीदृशायाग्नये । गायत्राय गायत्र्या स्तुताय । त्रिवृते त्रिवृत्स्तोमेन स्तुताय । राथन्तराय रथन्तरसाम्ना स्तुताय१, इन्द्राय

एकादशकपालः पुरोडाशः । समासः पूर्ववत् । कीदृशाय इन्द्राय । त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा स्तुताय पञ्चदशाय पञ्चदशस्तोमस्तुताय बार्हताय बृहत्सामस्तुताय २, विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरोडाशः । कीदृशेभ्यः । जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशस्तोमस्तुतेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः ३, मित्रावरुणाभ्यां पयस्या पयसि श्रितः चरुः । कीदृशाभ्यामानुष्टुभ्भ्याम् । अनुष्टुभा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामेकविंशस्तोमस्तुताभ्याम् । वैराजाभ्यां वैराजसामस्तुताभ्याम् ४, बृहस्पतये चरुः । कीदृशाय पाङ्क्ताय पङ्क्तिच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवस्तोमस्तुताय शाक्कराय शाक्करसामस्तुताय ५, सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडाशः । कीदृशाय सवित्रे । औष्णिहाय उष्णिक्छन्दसा स्तुताय त्रयस्त्रिंशाय त्रयस्त्रिंशस्तोमस्तुताय रैवताय रैवतसामस्तुताय ६, एवं छन्दःस्तोमसामसहितान् षट् देवानभिधाय चतुरः केवलानाह । प्राजापत्यश्चरुः प्रजापतिदेवत्यश्चरुः कार्यः ७, विष्णुपत्न्यै अदित्यै चरुरेव ८, वैश्वानराय वैश्वानरगुणविशिष्टायाग्नये द्वादशकपालः पुरोडाशः ९, अनुमत्यै देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः १०, दशहविषाऽवेष्टेर्देवताहवींष्यपि अश्वमेधोपयोगित्वादुक्तानि समिद्धो अञ्जन्नाश्वमेधिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्तेः अनुक्रमण्याम् ॥ ६० ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
शिष्टाश्वमेधमन्त्रोक्तिर्गतोऽध्यायोऽङ्कदृगमितः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

देव॑ सवितः॒ प्रसु॑व य॒ज्ञं प्रसु॑व य॒ज्ञप॑तिं॒ भगा॑य । दि॒व्यो ग॑न्ध॒र्वः के॑त॒पूः केत॑ं नः पुनातु वा॒चस्प॑ति॒र्वाचं॑ नः स्वदतु ॥ १ ॥

हे सवितादेव ! यज्ञ को प्रेरित करो । यजमान को ऐश्वर्य के लिए प्रेरित करो । वाणी का धारक, दिव्य तथा विज्ञान को पवित्र करने वाला हमारे विज्ञान को पवित्र करे । वाणी का स्वामी हमारी स्तुति को आस्वादित करे ॥ १ ॥

तत्स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यं॒ भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि । धियो॒ यो नः॑ प्र॒चो॒दया॑त् ॥ २ ॥

सवितादेव के वरणीय उस तेज को हम धारण करते हैं, जो हमारी बुद्धियों-कर्मों को प्रेरित करे ॥ २ ॥

उ० इत उत्तरं पुरुषमेधः द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोऽपश्यत् । देवसवितः तिस्रः सावित्रीराहवनीये जुहोति । देवसवितः । तत्सवितुर्वरेण्यम् । विश्वानि देवसवितरिति । तत्र द्वे व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ॥

म० इतउत्तरं पुरुषमेधः । द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोऽपश्यत् । ब्राह्मणराजन्ययोरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधसंज्ञको यज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थानमतिष्ठा । चैत्रशुक्लदशम्यामारम्भः । अत्र त्रयोविंशतिर्दीक्षा भवन्ति द्वादशोपसदः पञ्च सुत्या इति चत्वारिंशद्दिनैः सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनी भवति एकादशाग्नीषोमीयाः पशवो भवन्ति तेषां च प्रतियूपं मध्यमे वा यूपे यथेच्छं नियोजनम् । आज्येन सकृद्गृहीतेन देव सवितरिति प्रत्यृचं तिस्र आहुतीराहवनीये जुहोति । तत्र देव सवितः (११ । ७) तत्सवितुः (३ । ३५) द्वे व्याख्याते ॥ १ ॥ २ ॥

विश्वा॑नि देव सवितर्दुरि॒तानि॒ परा॑सुव । यद्भ॒द्रं तन्न॒ आसु॑व ॥ ३ ॥

[विश्वा॑नि । दे॒व॒ । स॒वि॒त॒रिति॑ । दु॒रि॒तानीति॑ दुः॒ऽइ॒तानि॑ । परा॑ । सु॒व॒ ॥ यत् । भ॒द्रम् । तत् । नः॒ । आ । सु॒व॒ ॥३॥]

हे सवितादेव ! तुम हमसे समस्त दुर्गुणों को दूर करो । जो शुभ गुण हैं, वे हमें प्राप्त कराओ ॥ ३ ॥

उ० विश्वानि देव सवितरिति द्वे गायत्र्यौ । विश्वानि सर्वाणि हे देवसवितः, दुरितानि असत्यानि । परासुव पराञ्चि गमय । यच्च भद्रं भन्दनीयं तत् नः अस्माकम् । आसुव आगमय ॥ ३ ॥

म० हे देव सवितः, विश्वानि सर्वाणि दुरितानि पापानि परासुव दूरे गमय । यद्भद्रं कल्याणं तन्नोऽस्मान् प्रति आसुव आगमय ॥ ३ ॥

वि॒भ॒क्तार॑ꣳ हवामहे॒ वसो॑श्चि॒त्रस्य॒ राध॑सः । स॒वि॒तार॑ं नृ॒चक्ष॑सम् ॥ ४ ॥

[वि॒भ॒क्तार॒मिति॑ वि॒ऽभ॒क्तार॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । वसोः॑ । चि॒त्रस्य॑ । राध॑सः ॥ स॒वि॒तार॑म् । नृ॒चक्ष॑स॒मिति॑ नृ॒ऽचक्ष॑सम् ॥४॥]

विचित्र धन के देने वाले तथा मनुष्यों को यथार्थ रूप में देखने वाले सविता देव का हम आह्वान करते हैं ॥ ४ ॥

उ० विभक्तारं कर्मानुरूपेण विभक्तारम् । हवामहे आह्वयामः । वसोः वासयितुः । चित्रस्य चायनीयस्य । राधसः धनस्य आयुषश्च । सवितारम् नृचक्षसम् नृणां द्रष्टारम् । ये नरो यथा द्रष्टव्यास्तांस्तथा पश्यति ॥ ४ ॥

---

१ इत उत्तरमाध्यायान्तमौवटभाष्यं नोपलब्धमिति महीधरीयमेकमेव संगृहीतम् ।

म० वयं सवितारं हवामहे आह्वयामः। किंभूतम्। वसोः वासयितुश्चित्रस्य नानाविधस्य राधसः धनस्य विभक्तारं विभज्य दातारम्। नृचक्षसं नृणां द्रष्टारं यथायोग्यम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रं तमसे तस्करं नारकाय वीरहणं पाप्मने क्लीबमाक्रयाया अयोगूं कामाय पुंश्चलूमतिक्रुष्टाय मागधम् ॥ ५ ॥

[ब्रह्मणे। ब्राह्मणम्। क्षत्राय। राजन्यम्। मरुद्भ्य इतिमरुत् भ्यः। वैश्यम्। तपसे। शूद्रम्। तमसे। तस्करम्। नारकाय। वीरहणम्। वीरहनमितिवीर हनम्। पाप्मने। क्लीबम्। आक्रयाया इत्या क्रयायै। अयोगूम्। कामाय। पुंश्चलूम्। अतिक्रुष्टायेत्यति क्रुष्टाय मागधम् ॥५॥]

(इसके आगे पुरुषमेध याग के पुरुषों का यूपों में बाँधना कहा जा रहा है। इस पुरुषमेध याग में ग्यारह यूप गाड़े जाते हैं। प्रथम यूप में अड़तालीस तथा शेष यूपों में ग्यारह-ग्यारह मनुष्य बाँधे जाते हैं।) ब्रह्मा के लिए प्रिय ब्राह्मण को, क्षत्रिय के लिए क्षत्रिय को, मरुतों के लिए वैश्य को, तपस् के लिए शूद्र को, अन्धकार के लिए तस्कर को, नरक के लिए नष्टाग्नि को, पाप के लिए नपुंसक को, आक्रय के लिए अयोगू को, काम के लिए व्यभिचारी को और अतिक्रुष्ट के लिए मागध को बाँधता हूँ ॥ ५ ॥

म० अतः परं पुरुषमेधकाः पशवः आ अध्यायसमाप्तेः। ततः प्रतियूपमेकैकमेकादशिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टचत्वारिंशत्संख्यान् पुरुषान् प्रकामोद्याय सदमित्यन्तानग्निष्ठे यूपे नियुनक्ति इतरेषु यूपेष्वेकादशैकादश पुरुषान् वर्णायानुरुधमित्यादीन्नियुनक्ति। ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे जुष्टं नियुनज्मीति अग्निष्ठे ब्राह्मणं प्रथमं नियुनक्ति। एवमग्रे सर्वेषां यूपे एव बन्धनम् चतुर्थ्यन्तं देवतापदं द्वितीयान्तं पुरुषपदं बोद्धव्यम्। क्षत्राय राजन्यं क्षत्रियम् २ मरुद्भ्यो वैश्यम् ६ तपसे शूद्रम् ४ तपसे तस्करं स्तेनम् ५ नारकाय वीरहणं नष्टाग्निं शूरं वा ६ पाप्मने क्लीबं नपुंसकम् ७ आक्रयायै अयोगूमयसो गन्तारम् ८ कामाय पुंश्चलूं व्यभिचारिणीम् ९ अतिक्रुष्टाय मागधं मगधदेशजं क्षत्रियायां वैश्यपुंसो जातं वा १० ॥ ५ ॥

नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं धर्माय सभाचरं नरिष्ठायै भीमलं नर्माय रेभꣳ हसाय कारिमानन्दाय स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं मेधायै रथकारं धैर्याय तक्षाणम् ॥ ६ ॥

[नृत्ताय। सूतम्। गीताय। शैलूषम्। धर्माय। सभाचरमितिसभा चरम्। नरिष्ठायै। भीमलम्। नर्माय। रेभम्। हसाय। कारिम्। आनन्दायेत्या नन्दाय। स्त्रीषखम्। स्त्रीसखमितिस्त्री सखम्। प्रमदइतिप्र मदे। कुमारीपुत्रमितिकुमारी पुत्रम्। मेधायै। रथकारमितिरथ कारम्। धैर्याय। तक्षाणम् ॥६॥]

नृत्त के लिए सूत को, गीत के लिए शैलूष को, धर्म के लिए सभाचारी को, नरिष्ठा के लिए भील को, नर्म के लिए रेभ को, हंस के लिए टहलुआ को, आनन्द के लिए स्त्रीमित्र को, प्रमद के लिए कुमारीपुत्र को, मेधा के लिए रथकार को और धैर्य के लिए तक्षा को बाँधता हूँ ॥ ६ ॥

म० नृत्ताय सूतं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः ११ गीताय शैलूषं नटम् १२ धर्माय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३ नरिष्ठायै भीमलं भयङ्करम् १४ नर्माय रेभं शब्दकर्तारं वाचाटम् १५ हसाय कारिं करणविशिष्टम् १६ आनन्दाय स्त्रीषखं स्त्रियाः सखायम् १७ प्रमदे कुमारीपुत्रं कानीयम् १८ मेधायै रथकारं माहिष्येण कारण्यां जातम् १९ धैर्याय तक्षाणं सूत्रधारम् २० ॥ ६ ॥

तपसे कौलालं मायायै कर्मारꣳ रूपाय मणिकारꣳ शुभे वपꣳ शरव्याया इषुकारꣳ हेत्यै धनुष्कारं कर्मणे ज्याकारं दिष्टाय रज्जुसर्जं मृत्यवे मृगयुमन्तकाय श्वनिनम् ॥ ७ ॥

[तपसे। कौलालम्। मायायै। कर्मारम्। रूपाय। मणिकारमितिमणि कारम्। शुभे। वपम्। शरव्यायै। इषुकारमितीषु कारम्। हेत्यै। धनुष्कारम्। धनुष्कारमितिधनुः कारम्। कर्मणे। ज्याकारमितिज्या कारम्। दिष्टाय। रज्जुसर्जमितिरज्जु सर्जम्। मृत्यवे। मृगयुमितिमृग युम्। अन्तकाय। श्वनिनमितिश्व निनम् ॥७॥]

तप के लिए कुलाल को; माया के लिए लोहार को, रूप के लिए मणिकार को, शुभ के लिए बीज बोने वाले को, शरव्या के लिए बाणकार को, हेति के लिए धनुष बनाने वाले को, कर्म के लिए ज्या-निर्माता को, दिष्ट के लिए रज्जुकार को, मृत्यु के लिए व्याध को और यम के लिए कुत्तों के द्वारा शिकार पकड़ने वाले को बाँधे ॥ ७ ॥

म० तपसे कौलालं कुलालापत्यम् २१ मायायै कर्मारं लोहकारम् २२ रूपाक्रमणिकारं रत्नकर्तारम् २३ शुभे शुभाय वपं बीजवप्तारम् २४ शरव्यायै इषुकारं बाणकर्तारम् २५ हेत्यै धनुष्कारं चापकारिणम् २६ कर्मणे ज्याकारं प्रत्यञ्चनकर्तारम् २७ दिष्टाय रज्जुसर्जं रज्जोः स्रष्टारं निर्मातारम् २८ मृत्यवे मृगयुं मृगग्राहम् २९ अन्तकाय श्वनिनं शुनो नेतारम् ३० ॥ ७ ॥

नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृक्षीकाभ्यो नैषादं पुरुष-

व्याघ्राय दुर्मदं गन्धर्वाप्सरोभ्यो व्रात्यं प्रयुग्भ्य उन्मत्तꣳ सर्पदेवजनेभ्योऽप्रतिपदमयेभ्यः कितवमीर्यताया अकितवं पिशाचेभ्यो विदलकारीं यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीम् ॥ ८ ॥

[नदीभ्य॒ इति॑ । पौञ्जिष्ठम् । ऋक्षीकाभ्य॒: । नैषादम् । नैषादमिति॒ नैषादम् । पुरुषव्याघ्रायेति॑ पुरुष व्याघ्राय । दुर्मदमिति॑ दुः मदम् । गन्धर्वाप्सरोभ्य॒ऽइति॑ गन्धर्वाप्सरः भ्य॒: । व्रात्यम् । प्रयुग्भ्य॒ऽइति॑ प्रयुक् भ्य॒: । उन्मत्तमित्युत् मत्तम् । सर्पदेवजनेभ्य॒ऽइति॑ सर्प देवजनेभ्य॒: । अप्रतिपदमित्यप्रति पदम् । अयेभ्य॒: । कितवम् । ईर्यतायै । अकितवम् । पिशाचेभ्य॒: । विदलकारीमिति॑ विदल कारीम् । यातुधानेभ्य॒ऽइति॑ यातु धानेभ्य॒: । कण्टकीकारीमिति॑ कण्टकी कारीम् ॥८॥]

नदियों के लिए पुल्कस के पुत्र को, रीछों के लिए निषाद को, पुरुषव्याघ्र के लिए उन्मत्त को, गन्धर्व-अप्सराओं के लिए व्रात्य को, प्रयुगों के लिए उन्मत्त को, सर्पों के लिए पंगु को, अयों के लिए कितव को, ईर्यता के लिए अकितव को, पिशाचों के लिए विदलकारी को और यातुधानों के लिए कण्टकीकारी को बाँधता हूँ ॥८॥

म० नदीभ्यः पौञ्जिष्ठं पुञ्जिष्ठोऽन्त्यजः पुल्कसस्तदपत्यम् ३१ ऋक्षीकाभ्यो नैषादं निषादपुत्रम् ३२ पुरुषव्याघ्राय दुर्मदमुन्मत्तम् ३३ गन्धर्वाप्सरोभ्यो व्रात्यं सावित्रीपतितम् ३४ प्रयुग्भ्यः उन्मत्तम् ३५ सर्पदेवजनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते जातानीति प्रतिपत् अतथाविधं विकलमित्यर्थः ३६ अयेभ्यः कितवं द्यूतकारम् ३७ ईर्यतायै अकितवमद्यूतकृतम् ३८ पिशाचेभ्यः विदलकारीं वंशविदारिणीं वंशपात्रकारिणीम् ३९ यातुधानेभ्यः कण्टकीकारीं कण्टकी कर्म तत्कारिणीम् ४० ॥ ८ ॥

सन्धये जारं गेहायोपपतिमार्त्यै परिवित्तं निर्ऋत्यै परिविविदानमराध्या एदिधिषुःपतिं निष्कृत्यै पेशस्कारीꣳ संज्ञानाय स्मरकारीं प्रकामोद्यायोपसदं वर्णायानुरुधं बलायोपदाम् ॥ ९ ॥

[सन्धय॒ऽइति॑ सम् धये॑ । जारम् । गेहाय॑ । उपपतिमित्युप पतिम् । आर्त्या॒ऽइत्या ऋत्यै । परिवित्तमिति॒ परि वित्तम् । निर्ऋत्या॒ऽइति॑ निः ऋत्यै । परिविविदानमिति॑ परि विविदानम् । अराद्ध्यै । एदिधिषुःपतिमित्येदिधिषुः पतिम् । निष्कृत्यै । निःकृत्या॒ऽइति॑ निः कृत्यै । पेशस्कारीम् । पेशःकारीमिति॑ पेशः कारीम् । सञ्ज्ञानायेति॑ सम् ज्ञानाय । स्मरकारीमिति॑ स्मर कारीम् । प्रकामोद्यायेति॑ प्रकाम उद्याय । उपसदमित्युप सदम् । वर्णाय । अनुरुधमित्यनु रुधम् । बलाय । उपदामित्युप दाम् ॥९॥]

सन्धा के लिए जार को, गेहा के लिए उपपति को, आर्ति के लिए परिवित्त को, निर्ऋति के लिए बड़े के न विवाहे जाने पर भी विवाह कर लेने वाले छोटे को, अपराध्या के लिए अविवाहित बड़ी कन्या को छोड़कर छोटी विवाहिता के पति को, निष्कृति के लिए रूपकारी को, संज्ञान के लिए स्मरकारी को, प्रकामोद्य के लिए उपसद को (इतने पुरुषों को अग्निष्ट यूप में बाँधे। दूसरे यूप में—), वर्ण के लिए अनुरुध को तथा बल के लिए उपदा को बाँधे ॥ ९ ॥

म० सन्धये जारमुपपतिम् ४१ गेहाय उपपतिं व्यभिचारिणम् ४२ आर्त्यै परिवित्तम् ऊढे कनिष्ठेऽनूढम् ४३ निर्ऋत्यै परिविविदानम् अनूढे ज्येष्ठे ऊढवन्तम् ४४ आराध्यै देव्यै एदिधिषुःपतिम् ज्येष्ठायां पुत्र्यामनूढायामूढा एदिधिषुः तत्पतिम् ४५ निष्कृत्यै पेशस्कारीं रूपकर्त्रीम् ४६ संज्ञानाय स्मरकारीं कामदीप्तिकरीम् ४७ प्रकामोद्याय तत्संज्ञाय देवाय उपसीदतीत्युपसत् समीपस्थितस्तम् ४८ एतानग्निष्टे नियुनक्ति। अथ द्वितीये यूपे । वर्णाय अनुरुधम् अनुरुध्यतेऽनुसरतीत्यनुरुत् तम् १ बलाय उपदाम् उपददातीत्युपदास्तमुपायनदातारम् २ ॥ ९ ॥

उत्सादेभ्यः कुब्जं प्रमुदे वामनं द्वार्भ्यः स्रामꣳ स्वप्नायान्धमधर्माय बधिरं पवित्राय भिषजं प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शमाशिक्षायै प्रश्निनमुपशिक्षाया अभिप्रश्निनं मर्यादायै प्रश्नविवाकम् ॥ १० ॥

[उत्सादेभ्य॒ऽइत्युत् सादेभ्य॒: । कुब्जम् । प्रमुद॒ऽइति॑ प्र मुदे॑ । वामनम् । द्वार्भ्य॒ऽइति॑ द्वाः भ्य॒: । स्रामम् । स्वप्नाय । अन्धम् । अधर्माय । बधिरम् । पवित्राय । भिषजम् । प्रज्ञानायेति॑ प्र ज्ञानाय । नक्षत्रदर्शमिति॑ नक्षत्र दर्शम् । आशिक्षाया॒ऽइत्या शिक्षायै । प्रश्निनम् । उपशिक्षाया॒ऽइत्युप शिक्षायै । अभिप्रश्निनमित्यभि प्रश्निनम् । मर्यादायै । प्रश्नविवाकमिति॑ प्रश्न विवाकम् ॥१०॥]

उत्सादों के लिए कुब्जे को, प्रमुद के लिए वामन को, द्वारों के लिए स्राम को, स्वप्न के लिए अन्ध को, अधर्म के लिए बधिर को, पवित्र के लिए वैद्य को, प्रज्ञान के लिए ज्योतिषी को, आशिक्षा के लिए शकुनादि पूछने वाले को, उपशिक्षा के लिए अभिप्रश्नकर्त्ता को और मर्यादा के लिए प्रश्नवक्ता को बाँधना चाहिए ॥ १० ॥

म० उत्सादेभ्यः कुब्जं वक्राङ्गम् ३ प्रमुदे वामनं ह्रस्वाङ्गम् ४ द्वार्भ्यः स्रामं सर्वदा जलक्लिन्ननेत्रम् ५ स्वप्नाय अन्धं नेत्रहीनम् ६ अधर्माय बधिरं कर्णेन्द्रियहीनम् ७ पवित्राय

भिषजं वैद्यम् ८ प्रज्ञानाय नक्षत्रदर्शं नक्षत्राणि दर्शयति तं गणकम् ९ आशिक्षायै प्रश्निनं प्रश्नवन्तम्। शकुनादिप्रष्टारमित्यर्थः १० उपशिक्षायै अभिप्रश्निनमभिप्रश्नवन्तम् ११ अथ तृतीये यूपे। मर्यादायै प्रश्नविवाकं कृतान्प्रश्नान्यो विविनक्ति ब्रूते स प्रश्नविवाकस्तम् १ ॥ १० ॥

अर्मेभ्यो हस्तिपं जवायाश्वपं पुष्ट्यै गोपालं वीर्याायाविपालं तेजसेऽजपालमिरायै कीनाशं कीलालाय सुराकारं भद्राय गृहपᳪ श्रेयसे वित्तधमाध्यक्ष्यायानुक्षत्तारम् ॥ ११ ॥

[अर्मेभ्यः । हस्तिपमिति हस्ति पम् । जवाय । अश्वपमित्यश्व पम् । पुष्ट्यै । गोपालमिति गो पालम् । वीर्याय । अविपालमित्यवि पालम् । तेजसे । अजपालमित्यज पालम् । इरायै । कीनाशम् । कीलालाय । सुराकारमिति सुरा कारम् । भद्राय । गृहपमिति गृह पम् । श्रेयसे । वित्तधमिति वित्त धम् । आध्यक्ष्यायेत्याधि अक्ष्याय । अनुक्षत्तारमित्यनु क्षत्तारम् ॥११॥]

अर्मों के लिए हस्तिपाल को, जव के लिए अश्वपाल को, पुष्टि के लिए गोपाल को, वीर्य के लिए अविपाल को, तेज के लिए अजपाल को, इरा के लिए कीनाश को, कीलाल के लिए सुराकार को, भद्र के लिए गृहपाल को, श्रेयस् के लिए महाजन को और आध्यक्ष्या के लिए अनुक्षत्ता को बाँधे ॥ ११ ॥

म० अर्मेभ्यो हस्तिपं गजपालकम् २ जवाय अश्वपं तुरगपालकम् ३ पुष्ट्यै गोपालं धेनुपालकम् ४ वीर्याय अविपालम् ५ तेजसे अजपालम् ६ इरायै कीनाशं कर्षुकम्। 'कीनाशः कर्षुके यमे' ७ कीलालाय सुराकारं मद्यकृतम् ८ भद्राय गृहपं गेहपालकम् ९ श्रेयसे वित्तधं वित्तं दधातीति वित्तधस्तं धनकर्तारम् १० आध्यक्ष्याय अनुक्षत्तारं सारथ्यनुसारिणम् ११ ॥ ११ ॥

भायै दार्वाहारं प्रभाया अग्न्येधं ब्रध्नस्य विष्टपायाभिषेक्तारं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारं देवलोकाय पेशितारं मनुष्यलोकाय प्रकरितारᳪ सर्वेभ्यो लोकेभ्य उपसेक्तारमवऋत्यै वधायोपमन्थितारं मेधाय वासःपल्पूलीं प्रकामाय रजयित्रीम् ॥ १२ ॥

[भायै । दार्वाहारमिति दारु आहारम् । प्रभाया इति प्र भायै । अग्न्येधमित्यग्नि एधम् । ब्रध्नस्य । विष्टपाय । अभिषेक्तारम् । अभिसेक्तारमित्यभि सेक्तारम् । वर्षिष्ठाय । नाकाय । परिवेष्टारमिति परि वेष्टारम् । देवलोकायेति देव लोकाय । पेशितारम् । मनुष्यलोकायेति मनुष्य लोकाय । प्रकरितारमिति प्र करितारम् । सर्वेभ्यः । लोकेभ्यः । उपसेक्तारमित्युप सेक्तारम् । अवऋत्या इत्यव ऋत्यै । वधाय । उपमन्थितारमित्युप मन्थितारम् । मेधाय । वासःपल्पूलीमिति वासः पल्पूलीम् । प्रकामायेति प्र कामाय । रजयित्रीम् ॥१२॥]

माया के लिए लकड़हारे को, प्रभा के लिए अग्निवर्धक को, सूर्यलोक के लिए अभिषेक्ता को, श्रेष्ठ स्वर्ग के लिए परिवेषणकर्त्ता को, देवलोक के लिए पेशिता को, मनुष्य लोक के प्रकरिता को, सभी लोकों के लिए उपसेक्ता को, अवऋतिवध के लिए उपमन्थिता को, मेधा के लिए धोबी को तथा प्रकाम के लिए रंगरेजिन को बाँधे ॥ १२ ॥

म० अथ चतुर्थे यूपे। भायै दार्वाहारं काष्ठानामाहर्तारम् १ प्रभायै अग्न्येधम् अग्निमेधयतीति तमग्नेर्वर्धकम् २ ब्रध्नस्य विष्टपाय सूर्यलोकाय अभिषेक्तारम् ३ वर्षिष्ठाय नाकाय उत्कृष्टस्वर्गाय परिवेषणकर्तारम् ४ देवलोकाय पेशितारम् 'पिश अवयवे' पिंशतीति पेशिता तम् प्रतिमाद्यवयवकर्तारम् ५ मनुष्यलोकाय प्रकरितारम् 'कॄ विक्षेपे' विक्षेप्तारम् ६ सर्वेभ्यो लोकेभ्यः उपसेक्तारमुपसेचनकर्तारम् ७ अवऋत्यै वधाय उपमन्थितारमुपमन्थनकर्तारम् ८ मेधाय वासःपल्पूलीम् वाससां प्रक्षालनकर्तारम् 'पल्पूल प्रक्षालनच्छेदनयोः' ९ प्रकामाय रजयित्रीं वस्त्राणां रञ्जकारीणीं नारीम् १० ॥ १२ ॥

ऋतये स्तेनहृदयं वैरहत्याय पिशुनं विविक्त्यै क्षत्तारमौपद्रष्ट्र्यायानुक्षत्तारं बलायानुचरं भूम्ने परिष्कन्दं प्रियाय प्रियवादिनमरिष्ट्या अश्वसादᳪ स्वर्गाय लोकाय भागदुघं वर्षिष्ठाय नाकाय परिवेष्टारम् ॥ १३ ॥

[ऋतये । स्तेनहृदयमिति स्तेन हृदयम् । वैरहत्यायेति वैर हत्याय । पिशुनम् । विविक्त्या इति वि विक्त्यै । क्षत्तारम् । औपद्रष्ट्र्यायेत्यौप द्रष्ट्र्याय । अनुक्षत्तारमित्यनु क्षत्तारम् । बलाय । अनुचरमित्यनु चरम् । भूम्ने । परिष्कन्दम् । परिस्कन्दमिति परि स्कन्दम् । प्रियाय । प्रियवादिनमिति प्रिय वादिनम् । अरिष्ट्यै । अश्वसादमित्यश्व सादम् । स्वर्गायेति स्वः गाय । लोकाय । भागदुघमिति भाग दुघम् ॥१३॥]

ऋति के लिए स्तेनहृदय को, वैरहत्या के लिए पिशुन को, विविक्ति के लिए क्षत्ता को, औपद्रष्ट्या के लिए अनुक्षत्ता को, बल के लिए अनुचर को, भूम्ना के लिए परिष्कन्द को, प्रिय के लिए प्रियवादी को, अरिष्टि के लिए अश्ववार को, स्वर्गलोक के लिए भागदुघ को और श्रेष्ठ नाक के लिए परिवेष्टा को बाँधे ॥१३॥

म० ऋतये स्तेनहृदयं स्तेनस्येव हृदयं यस्य तम् ११ अथ पञ्चमे यूपे। वैरहत्याय पिशुनं परवृत्तसूचकम् १ विविक्त्यै क्षत्तारं प्रतीहारम् २ औपद्रष्ट्याय अनुक्षत्तारं प्रतिहारसेवकम् ३ बलाय अनुचरं सेवकम् ४ भूम्ने परिष्कन्दम् परितः स्कन्दति रेतः सिञ्चति तम् ५ प्रियाय प्रियवादिनं मधुरभाषिणम् ६ अरिष्ट्यै अश्वसादम् अश्वारोहम् ७ स्वर्गाय लोकाय भागदुघम् भागं दुग्धे भागदुघस्तम् विभागप्रदम् ८ वर्षिष्ठायनकाय परिवेष्टारम् ९ ॥ १३ ॥

मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारᳪं शोकायाभिसर्त्तारं क्षेमाय विमोक्तारमुत्कूलनिकूलेभ्यस्त्रिष्ठिनं वपुषे मानस्कृतᳪं शीलायाञ्जनीकारीं निर्ऋत्यै कोशकारीं यमायासूम् ॥ १४ ॥

[मन्यवे । अयस्तापमित्ययःऽ तापम् । क्रोधाय । निसरमितिनि सरम् । योगाय । योक्तारम् । शोकाय । अभिसर्त्तारमित्यभि सर्त्तारम् । क्षेमाय । विमोक्तारमितिवि मोक्तारम् । उत्कूलनिकूलेभ्यऽइत्युत्कूल निकूलेभ्यः । त्रिष्ठिनम् । त्रिस्थिनमितित्रि स्थिनम् । वपुषे । मानस्कृतम् । मानःकृतमितिमानः कृतम् । शीलाय । आञ्जनीकारीमित्याञ्जनी कारीम् । निर्ऋत्याऽइतिनिः ऋत्यै । कोशकारीमितिकोश कारीम् । यमाय । असूम् ॥१४॥]

मन्यु के लिए लोहतापक को, क्रोध के लिए निसर को, योग के लिए योगी को, शोक के लिए अभिसर्ता को, क्षेम के लिए विमोक्ता को, उत्कूलनिकूलों के लिए शीतवान् को, वपुष् के लिए मानकारी को, शील के लिए काजल बनाने वाली को, निर्ऋति के लिए कोशकारिणी को तथा यम के लिए वन्ध्या को बाँधे ॥ १४ ॥

म० मन्यवे अयस्तापमयस्तपं लोहतापकम् १० क्रोधाय निसरं नितरां सर्तारम् ११ । अथ षष्ठे यूपे। योगाय योक्तारं योगकर्तारम् १ शोकाय अभिसर्तारं संमुखमागच्छन्तम् २ क्षेमाय विमोक्तारं विमोचनकरम् ३ उत्कूलनिकूलेभ्यः त्रिष्ठिनम् त्रिषु तिष्ठतीति तिष्ठी तम् विद्यादिषु स्थितं शीलवन्तमित्यर्थः ४ वपुषे मानस्कृतं पूजाया अभिमानस्य वा कर्तारम् । सक् छान्दसः ५ शीलाय आञ्जनीकारीम् अञ्जनविद्याकर्त्रीम् ६ निर्ऋत्यै कोशकारीं खड्गाद्यावरणं कोशस्तत्कारिणीं स्त्रियम् ७ यमाय असूम् न सूते सा असूः ताम् वन्ध्याम् ८ ॥ १४ ॥

यमाय यमसूमथर्वभ्योऽवतोकाᳪं संवत्सराय पर्यायिणीं परिवत्सरायाविजातामिदावत्सरायातीत्वरीमिद्वत्सरायातिष्कद्वरीं वत्सराय विजर्जराᳪं संवत्सराय पलिक्नीमृभुभ्योऽजिनसन्धᳪं साध्येभ्यश्चर्म्मम्नम् ॥ १५ ॥

[यमाय । यमसूमितियम सूम् । अथर्वभ्यऽइत्यथर्व भ्यः । अवतोकामित्यव तोकाम् । संवत्सराय । पर्यायिणीम् । पर्यायिणीमितिपरि आयिनीम् । परिवत्सरायेतिपरि वत्सराय । अविजातामित्यवि जाताम् । इदावत्सराय । अतीत्वरीमित्यति इत्वरीम् । इद्वत्सरायेतीत् वत्सराय । अतिष्कद्वरीम् । अतिस्कद्वरीमित्यति स्कद्वरीम् । वत्सराय । विजर्जरामितिवि जर्जराम् । संवत्सराय । पलिक्नीम् । ऋभुभ्यऽइत्यृभु भ्यः । अजिनसन्धमित्यजिन सन्धम् । साध्येभ्यः । चर्म्मम्नमितिचर्म्म म्नम् ॥१५॥]

यम के लिए जुड़वा पैदा करने वाली को, अथर्वों के लिए अवतोका को, संवत्सर के लिए पर्यायिणी को, परिवत्सर के लिए अविजाता को, इदावत्सर के लिए कुलटा को, इदवत्सर के लिए प्रदररोगिणी को, वत्सर के लिए ढीले अंग वाली को, संवत्सर के लिए श्वेतकेशा को, ऋभुओं के लिए चर्मकार को और साध्यों के लिए मोची को बाँधे ॥ १५ ॥

म० यमाय यमसूं युग्मप्रसवित्रीम् ९ अथर्वभ्योऽवतोकां निरपत्याम् १० संवत्सराय पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद्वतीमनुक्रमप्रज्ञाम् ११ । अथ सप्तमे यूपे। परिवत्सराय अविजाताम् अप्रसूताम् १ इदावत्सराय अतीत्वरीमत्यन्तं कुलटाम् 'पुंश्चली कुलटेत्वरी' २ इद्वत्सराय अतिष्कद्वरीम् अतिस्कन्दति स्रवति इत्यतिस्कद्वरी । स्कन्देर्वनन्तात् ङीब्रेफौ ३ वत्सराय विजर्जरां शिथिलशरीराम् ४ संवत्सराय पलिक्नीं श्वेतकेशाम् ५ ऋभुभ्यः अजिनसन्धं चर्मसन्धातारम् ६ साध्येभ्यः चर्मम्नं चर्माभ्यासकरम् ७ ॥ १५ ॥

सरोभ्यो धैवरमुपस्थावराभ्यो दाशं वैशन्ताभ्यो बैन्दं नड्वलाभ्यः शौष्कलं पाराय मार्गारमवाराय कैवर्तं तीर्थेभ्य आन्दं विषमेभ्यो मैनालᳪं स्वनेभ्यः पर्णकं गुहाभ्यः किरातᳪं सानुभ्यो जम्भकं पर्वतेभ्यः किंपूरुषम् ॥ १६ ॥

[सरोभ्यऽइतिसरः भ्यः । धैवरम् । उपस्थावराभ्यऽइत्युप स्थावराभ्यः । दाशम् । वैशन्ताभ्यः । बैन्दम् । नड्वलाभ्यः । शौष्कलम् । पाराय । मार्गारम् । अवाराय । कैवर्त्तम् । तीर्थेभ्यः । आन्दम् । विषमेभ्यः । विषमेभ्यऽइतिवि समेभ्यः । मैनालम् । स्वनेभ्यः । पर्णकम् । गुहाभ्यः । किरातम् । सानुभ्यऽइतिसानु भ्यः । जम्भकम् । पर्वतेभ्यः । किम्पूरुषम् । किम्पुरुषमितिकिम् पुरुषम् ॥१६॥]

सरों के लिए धीवर को, उपस्थावरों के लिए दाश को, वैशन्तों के लिए वैन्द को, नड्वलों के लिए मत्स्यजीवी को, पार के लिए मार्गारि को, अवार के लिए कैवर्त को, तीर्थों के लिए आन्द को, विषमों के लिए मैनाल को, स्वनों के लिए पर्णक को, गुहाओं के लिए किरात को, सानुओं के लिए जम्भक को और पर्वतों के लिए किम्पुरुष को बाँधे ॥ १६ ॥

म० सरोभ्यो धैवरं कैवर्तापत्यम् ८ उपस्थावराभ्यः दाशम् 'दाश्र दाने' दातारम् । दाशो धीवरो वा ९ वैशन्ताभ्यो वैन्दं विन्दो निषादापत्यम् १० नड्वलाभ्यः शौष्कलं मत्स्यजीविनम् शुष्कला मत्स्यास्तैर्जीवति तम् ११ । अथाष्टमे यूपे । पाराय मार्गारम् मृगारेरपत्यं मार्गारस्तम् १ अवाराय कैवर्तम् २ तीर्थेभ्यः आन्दम् 'अदि बन्धने' अदति आन्दस्तं बन्धनकर्तारम् ३ विषमेभ्यो मैनालम् 'अल् वारणे' मीनानलति वारयति जालैरसौ मीनालस्तदपत्यम् ४ स्वनेभ्यः पर्णकं भिल्लम् ५ गुहाभ्यः किरातम् ६ सानुभ्यः जम्भकं 'जभि नाशने' जम्भयतीति तत् हिंसकम् ७ पर्वतेभ्यः किंपूरुषं कुत्सितनरम् ८ ॥ १६ ॥

बीभत्सायै पौल्कसं वर्णाय हिरण्यकारं तुलायै वाणिजं पश्चादोषाय ग्लाविनं विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं भूत्यै जागरणमभूत्यै स्वपनमार्त्यै जनवादिनं व्यृद्ध्या अपगल्भꣳ सꣳशराय प्रच्छिदम् ॥ १७ ॥

[बीभत्सायै । पौल्कसम् । वर्णाय । हिरण्यकारमितिहिरण्य कारम् । तुलायै । वाणिजम् । पश्चादोषायेतिपश्चा दोषाय । ग्लाविनम् । विश्वेभ्यः । भूतेभ्यः । सिध्मलम् । भूत्यै । जागरणम् । अभूत्यै । स्वपनम् । आर्त्याऽइत्या ऋत्यै । जनवादिनमितिजन वादिनम् । व्यृद्ध्याऽइतिवि ऋद्ध्यै । अपगल्भमित्यप गल्भम् । सꣳशरायेतिसम् शराय । प्रच्छिदमितिप्र छिदम् ॥१७॥]

बीभत्स के लिए पौल्कस को, वर्ण के लिए सुनार को, तुला के लिए वणिक् को, पश्चादोष के लिए ग्लावी को, सर्वभूतों के लिए सिध्मल को, भूति के लिए जागरण को, अभूति के लिए शयन को, आर्ति के लिए जनवादी को, व्यृद्धि के लिए अपगल्भ को तथा सशर के लिए प्रच्छिद को बाँधे ॥ १७ ॥

म० बीभत्सायै पौल्कसं पुल्कसापत्यम् ९ वर्णाय हिरण्यकारं स्वर्णनिष्पादकम् १० तुलायै वाणिजं वणिगपत्यम् ११ । अथ नवमे यूपे । पश्चादोषाय ग्लाविनं 'ग्लै हर्षक्षये' अहृष्टम् १ विश्वेभ्यो भूतेभ्यः सिध्मलं सिध्माख्यरोगवन्तम् २ भूत्यै जागरणं जागरूकम् ३ अभूत्यै स्वपनं शयालुम् ४ आर्त्यै जनवादिनं जनान् वदति तम् ५ व्यृद्ध्यै अपगल्भम् ६ संशराय प्रच्छिदं प्रच्छेदनकर्तारम् ७ ॥ १७ ॥

अक्षराजाय कितवं कृताया दिनवदर्शं त्रेतायै कल्पिनं द्वापरायाधिकल्पिनमास्कन्दाय सभास्थाणुं मृत्यवे गोव्यच्छमन्तकाय गोघातं क्षुधे यो गां विकृन्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति दुष्कृताय चरकाचार्यं पाप्मने सैलगम् ॥ १८ ॥

[अक्षराजायेत्यक्ष राजाय । कितवम् । कृताय । आदिनवदर्शमित्यादिनव दर्शम् । त्रेतायै । कल्पिनम् । द्वापराय । अधिकल्पिनमित्यधि कल्पिनम् । आस्कन्दायेत्या स्कन्दाय । सभास्थाणुमितिसभा स्थाणुम् । मृत्यवे । गोव्यच्छमितिगो व्यच्छम् । अन्तकाय । गोघातमितिगो घातम् । क्षुधे । यः । गाम् । विकृन्तन्तमितिवि कृन्तन्तम् । भिक्षमाणः । उपतिष्ठतीत्युप तिष्ठति । दुष्कृतायेतिदुः कृताय । चरकाचार्य्यमितिचरक आचार्य्यम् । पाप्मने । सैलगम् ॥१८॥]

अक्षराज के लिए कितव को, कृत के लिए आदिनवदर्श को, त्रेता के लिए कल्पक को, द्वापर के लिए अधिकल्पी को, आस्कन्द के लिए सभास्थाणु को, मृत्यु के लिए गोव्यच्छ को, अन्तक के लिए गोघाती को, क्षुधा के लिए गोमांसयाचक को, दुष्कृत के लिए चरकों के गुरु को तथा पाप के लिए सैलग को बाँधे ॥ १८ ॥

म० अक्षराजाय कितवं धूर्तम् ८ कृताय आदिनवदर्शम् आदीनवो दोषस्तं पश्यति तथाभूतम् ९ त्रेतायै कल्पिनं कल्पकम् १० द्वापराय अधिकल्पिनम् अधिकल्पनाकर्तारम् ११ । अथ दशमे यूपे । आस्कन्दाय सभास्थाणुं सभायां स्थिरम् १ मृत्यवे गोव्यच्छं गाः प्रति गमनशीलम् २ अन्तकाय गोघातं गवां हन्तारम् ३ क्षुधे यो गां विकृन्तन्तं भिक्षमाण उपतिष्ठति यः पुमान् गां विकृन्तन्तं छिन्दन्तम् । भिक्षमाणो याचमानः उपतिष्ठते तं याचितारं क्षुधे देव्यै आलमेत ४ दुष्कृताय चरकाचार्यं चरकाणां गुरुम् ५ पाप्मने सैलगं सीलगो दुष्टस्तदपत्यम् ६ ॥ १८ ॥

प्रतिश्रुत्काया अर्तनं घोषाय भषमन्ताय बहुवादिनमनन्ताय मूकꣳ शब्दायाडम्बराघातं महसे वीणावादं क्रोशाय तूणवध्ममवरस्पराय शङ्खध्मं वनाय वनपमन्यतोऽरण्याय दावपम् ॥ १९ ॥

[प्रतिश्रुत्काया ऽइतिप्रति श्रुत्कायै । अर्तनम् । घोषाय । भषम् । अन्ताय । बहुवादिनमितिबहु वादिनम् । अनन्ताय । मूकम् । शब्दाय । आडम्बराघातमित्याडम्बर 'आघातम् । महसे । वीणावादमितिवीणा वादम् । क्रोशाय । तूणवध्म-

मितितूणव ध्मम् । अवरस्पराय । अवरपरायेत्यवर पराय । शङ्खध्ममितिशङ्ख ध्मम् । वनाय । वनपमितिवन पम् । अन्यतोरण्यायेत्यन्यतः अरण्याय । दावपमितिदाव पम् ॥१९॥]

प्रतिश्रुत्काय के लिए अर्तन को, घोष के लिए भष को, अन्त के लिए बहुवादी को, अनन्त के लिए मूक को, शब्द के लिए कोलाहलकारी को, महस के लिए वीणावादी को, क्रोश के लिए बाँस बजाने वाले को, अवरस्पर के लिए शंखवादी को, वन के लिए वनपालक को तथा अरण्यशेष के लिए दावपाल को बाँधे ॥ १९ ॥

म० प्रतिश्रुत्कायै अर्तनं दुःखिनम् ७ घोषाय भषं जल्पकम् ८ अन्ताय बहुवादिनम् ९ अनन्ताय मूकं वाग्विकलम् १० शब्दाय आडम्बराघातम् आडम्बरमाहन्ति तं कोलाहलकर्तारम् ११ । अथैकादशे यूपे । महसे वीणावादं वीणावादनकर्तारम् १ क्रोशाय तूणवध्मं वाद्यविशेषं धमति तथाभूतम् २ अवरस्पराय शङ्खध्मं शङ्खवादकम् ३ वनाय वनपं वनपालकम् ४ अन्यतोऽरण्याय दावपं वनवह्निपम् ५ ॥ १९ ॥

नर्माय पुंश्चलूँ हसाय कारिं यादसे शाबल्यां ग्रामण्यं गणकमभिक्रोशकं तान्महसे वीणावादं पाणिघ्नं तूणवध्मं तान्नृत्तायानन्दाय तलवम् ॥२०॥

[नर्म्माय । पुँश्चल्लूम् । हसाय । कारिम् । यादसे । शाबल्याम् । ग्रामण्यम् । ग्रामण्युमितिग्राम न्यम् । गणकम् । अभिक्रोशकमित्यभि क्रोशकम् । तान् । महसे । वीणावादमितिवीणा वादम् । पाणिघ्नमितिपाणि घ्नम् । तूणवध्ममितितूणव ध्मम् । तान् । नृत्ताय । आनन्दायेत्या नन्दाय । तलवम् ॥२०॥]

नर्म के लिए व्यभिचारी को, हंस के लिए चाकर को, यादस् के लिए शावली को, ग्रामणी-गणक-अभिक्रोशक को महस् के लिए, वीणावादक-पाणिघ्न-तूणवध्म को नृत्त के लिए तथा आनन्द के लिए तलव को बाँधे ॥ २० ॥

म० नर्माय पुंश्चलूं दुष्टां नारीम् ६ हसाय कारिं करणशीलम् ७ यादसे शाबल्याम् शबलः कर्बुरवर्णः तदपत्यभूतां स्त्रियम् ८ ग्रामण्यं ग्रामनेतारम् ९ गणकं ज्योतिर्विदम् १० अभिक्रोशकं निन्दकम् ११ तान् त्रीन्महसे जुष्टं नियुनज्मीति एकादशे यूपे आलभते । एवं प्रतियूपमेकादशस्वेकादशसु नियुक्तेषु येऽधिका अवशिष्टास्तान् समासिपर्यन्तान् द्वितीयोच्छ्रिते यूपे नियुनक्ति । तांश्च वीणावादं पाणिघ्नमित्यादीन् रात्र्यै कृष्णं पिङ्गाक्षमित्यन्ताश्चतुर्दश । ततोऽथैतानष्टौ विरूपानित्यष्टौ च मागधादींश्चतुरः एवं षड्विंशतिं द्वितीये । यूपे पूर्वोक्ता एकादश एवं सप्तत्रिंशत् । तानेवाह । वीणावादम् पाणिघ्नं हस्ततालवादकम् तूणवध्मम् तान् त्रीन् नृत्ताय आलभते ३ आनन्दाय तलवम् 'वा गतिगन्धनयोः' गन्धनं हिंसा तलं हस्तादितलं वाति वाद्यमुखं हन्ति स तलवस्तम् वाद्यवादकम् ४ ॥ २० ॥

अग्नये पीवानं पृथिव्यै पीठसर्पिणं वायवे चाण्डालमन्तरिक्षाय वꣳशनर्तिनं दिवे खलतिꣳ सूर्याय हर्यक्षं नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं चन्द्रमसे किलासमह्ने शुक्लं पिङ्गाक्षꣳ रात्र्यै कृष्णं पिङ्गाक्षम् ॥ २१ ॥

[अग्नये । पीवानम् । पृथिव्यै । पीठसर्प्पिणमितिपीठ सर्प्पिणम् । वायवे । चाण्डालम् । अन्तरिक्षाय । वꣳशनर्तिनमितिवꣳश नर्तिनम् । दिवे । खलतिम् । सूर्य्याय । हर्य्यक्षमितिहरि अक्षम् । नक्षत्रेभ्यः । किर्म्मिरम् । चन्द्रमसे । किलासम् । अह्ने । शुक्लम् । पिङ्गाक्षमितिपिङ्ग अक्षम् । रात्र्यै । कृष्णम् । पिङ्गाक्षमितिपिङ्ग अक्षम् ॥२१॥]

अग्नि के लिए स्थूल को, पृथ्वी के लिए पंगु को, वायु के लिए चाण्डाल को, अन्तरिक्ष के लिए बाँस पर नाचने वाले को, दिव के लिए गंजे को, सूर्य के लिए हरितनेत्र को, नक्षत्रों के लिए किर्मिर को, चन्द्रमा के लिए किलास को, दिन के लिए शुक्ल वर्ण पिङ्गाक्ष को तथा रात्रि के लिए कृष्ण वर्ण पिङ्गाक्ष को बाँधे ॥ २१ ॥

म० अग्नये पीवानं स्थूलम् ५ पृथिव्यै पीठसर्पिणं पीठेनासनेन सर्पति गच्छति पीठसर्पी तं पङ्गुम् ६ वायवे चाण्डालं चण्डालकर्माणम् ७ अन्तरिक्षाय वंशनर्तिनम् वंशेन नर्तनशीलम् ८ दिवे खलतिमलोमशिरस्कं खल्वाटमित्यर्थः ९ सूर्याय हर्यक्षं हरितनेत्रम् १० नक्षत्रेभ्यः किर्मिरं कर्बुरवर्णम् ११ चन्द्रमसे किलासं सिध्मरोगवन्तम् १२ अह्ने शुक्लवर्णं पिङ्गाक्षम् १३ रात्र्यै कृष्णवर्णं पिङ्गाक्षम् १४ ॥ २१ ॥

अथैतानष्टौ विरूपानालभतेऽतिदीर्घं चातिह्रस्वं चातिस्थूलं चातिकृशं चातिशुक्लं चातिकृष्णं चातिकुल्वं चातिलोमशं च । अशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः । मागधः पुंश्चली कितवः क्लीबोऽशूद्रा अब्राह्मणास्ते प्राजापत्याः ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

[अर्थ । एतान् । अष्टौ । विरूपानितिवि रूपान् । आ । लभते । अतिदीर्घमित्यति दीर्घम् । च । अतिह्रस्वमित्यति ह्रस्वम् । अतिस्थूलमित्यति स्थूलम् । अतिकृशमित्यति कृशम् । अतिशुक्लमित्यति शुक्लम् । अतिकृष्णमित्यति कृष्णम् । अतिकुल्वमित्यति कुल्वम् । अतिलोमशमित्यति लोमशम् ॥ अशूद्राः । अब्राह्मणाः । ते । प्राजापत्याऽइतिप्राजापत्याः ॥ मागधः । पुंश्चली । कितवः । क्लीवः ॥२२॥]

[॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रिशत्तमोऽध्यायः ॥]

अब इन विपरीत स्वरूपों को भी प्राप्त करे—अतिदीर्घ, अतिह्रस्व, अतिस्थूल, अतिकृश, अतिशुक्ल, अतिकृष्ण, बिना रोएँ का व अतिलोमश को। अशूद्र—अब्राह्मण जो हैं, वे प्रजापतिदेवताक हैं। मागध, पुंश्चली, जुँवाड़ी तथा नपुंसक अशूद्र—अब्राह्मण हैं। वे प्रजापतिदेवताक हैं ॥ २२ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

म० तत एतान् वक्ष्यमाणानष्टौ विरूपान् परस्परं विरुद्धरूपान् पशूनालभते । तानाह । अतिदीर्घम् अतिह्रस्वम् अतिस्थूलम् अतिकृशम् अतिशुक्लम् अतिकृष्णम् अतिकुल्वं रोमरहितम् अतिलोमशं सर्वाङ्गव्यापिरोमाणम् । ते अष्टौ अशूद्राः अब्राह्मणाः शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः पशवो भवन्ति । तेऽष्टावपि प्राजापत्याः प्रजापतिदेवताः 'अष्टावुत्तमानालभत' इत्युपक्रम्य 'ते वै प्राजापत्या भवन्ति' (१३ । ६ । २ । ७—८) इति श्रुतेः । अत्र जातिनियमात्पूर्वेषु जातेरनियमः । वीणावादादयश्चतुर्दश अतिदीर्घादयोऽष्टौ एवं द्वाविंशतिः शेषाः । तथा मागधः पुंश्चली कितवः क्लीबः एते चत्वारोऽपि शूद्रब्राह्मणव्यतिरिक्ताः प्रजापतिदेवताः पूर्वैः सहैते षड्विंशतिः ते सर्वे द्वितीययूपे नियोज्याः । सर्वेषां नियोगानन्तरं तान्नियुक्तान् पुरुषान् 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' (३१ । १–१६)इति षोडशर्चेनानुवाकेन दक्षिणत उपविष्टो होतृवदभिष्टौति । होतृवदिति प्रथमोत्तमयोस्त्रिर्वचनम् ऋगन्तानां प्रणवेन संधानं च । यथा सहस्रशीर्षा पुरुषः—०ङ्गुलो३म् पुरुष एवेदᳪ—०रोहतो३म् । एवमभिष्टौति । तत आलम्भनक्रमेण यथादेवतं प्रोक्षणादि । ब्राह्मणादीनां पर्यग्निकरणानन्तरमिदं ब्रह्मणे इदं क्षत्रायेत्येवं सर्वेषां यथास्वस्वदेवतोद्देशेन त्यागः । ततः सर्वान् ब्राह्मणादीन् यूपेभ्यो विमुच्योत्सृजति । तत एकादशिनैः पशुभिः संज्ञपनादिप्रधानयागान्तं वनस्पतियागं कृत्वा प्राक् स्विष्टकृतः अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य सकृद्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा ओम् पुरुषदेवताभ्यो ब्रह्मादिभ्यः आहवनीये जुहोति ओम् ब्रह्मणे स्वाहा १ क्षत्राय स्वाहा २ मरुद्भ्यः ३ तपसे ४ तमसे ५ इत्याद्यध्यायान्तं सर्वदेवताभ्यः चतुरशीत्युत्तरशतसंख्याकाभ्यः तावतीर्घृताहुतीर्हुत्वा स्विष्टकृदादि उदवसानीयान्तं कर्म कृत्वान्ते यजमानः 'अयं ते योनिः' इति मन्त्रेणात्मन्यग्नीन् समारोप्य 'अद्भ्यः संभृत' (३१ । १७) इति षड्चेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाय पश्चादनवलोकयन्नरण्यं गत्वा संन्यसेत् । 'गार्हपत्येऽधरारणिमनुप्रहृत्याहवनीय उत्तरारणिमात्मन्यग्नी समारोप्यारण्यं व्रजेत्' इति शाङ्खायनोक्तेः । यदि पुरुषमेधानन्तरं ग्रामवासेच्छा तर्ह्युदवसानीयान्ते सायमाहुती हुत्वारण्योरग्नी समारोप्योत्तरनारायणेनार्कमुपस्थाय देवजयनमादीप्य गृहं व्रजेत् । गृहे आगत्य निर्मथ्याग्निं स्थापयेत् यथेच्छं यज्ञानपि कुर्यात् । अयमपि पक्षोऽस्ति । तत् पुरुषमेधानन्तरं संन्यास एव ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
त्रिंशेऽध्याये प्रकथिताः पशवो नरमेधिके ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिᳪ सर्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

[सहस्रशीर्षेतिसहस्र शीर्षा । पुरुषः । सहस्राक्षऽइतिसहस्र अक्षः । सहस्रपादितिसहस्र पात् ॥ सः । भूमिम् । सर्वतः । स्पृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशाङ्गुलमितिदश अङ्गुलम् ॥१॥]

परमात्मा सहस्रों शिर, आँख और पैरों वाला है। वह सब ओर भूमि (=जगत्प्रपंच) को स्पर्श करके (=व्याप्त कर) भी जगत्-विकारों से दश अंगुल (=बहुत) दूर ही स्थित रहता है ॥ १ ॥

उ० परमात्मविज्ञानानन्दादिगुणाध्यात्मनि प्रभूतः पुरुषमेधो यज्ञः प्रजापतिः लोककालाद्यादिवपुः पुरुषोत्पत्तिस्थितिसंहृतीनां हेतुः स्वर्गापवर्गैश्वर्यमोक्षदो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारणं शरीरं 'यज्ञो वा अस्यात्मा भवती'ति श्रुतिः । सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यनुवाकेन षोडशर्चेनानुष्टुभेन त्रिष्टुबन्तेन ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्यवयवभूतपुरुषद्वारेणावयवी स्तूयते । इदानीं स्तुत्यर्थं निर्वचनद्वारेण द्रढयितुमाह । 'अथ यस्मात्पुरुषमेधो नानेमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योयं पवते

सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुषः। तस्य यदेषु लोकेष्वन्नं तदस्याऽन्नं मेधस्तद्यस्यैतदन्नं मेधस्तस्मात्पुरुषमेधः'। पुरुषसूक्तस्य नारायणऋषिः पुरुषो देवतानुष्टुप्छन्दः अन्त्या त्रिष्टुप् मोक्षे विनियोगः। अस्य भाष्यं शौनको नाम ऋषिरकरोत्। प्रथमं विच्छेदः क्रियाकारकसंबन्धः समासः प्रमेयार्थव्याख्येति सर्वमेतज्जनकाय मोक्षार्थं कथयामासेति। सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्। सः भूमिम् सर्वतः स्पृत्वा अति अतिष्ठत् दशाङ्गुलम्। सः पुरुषः नारायणाख्यः सर्वतः भुवनकोशस्य भूमिं स्पृत्वा व्याप्य दशाङ्गुलम् अत्यतिष्ठत्। दश च तानि अङ्गुलानि दशाङ्गुलानीन्द्रियाणि। केचिदन्यथा रोचयन्ति दशाङ्गुलप्रमाणं हृदयस्थानम्। अपरे तु नासिकाग्रं दशाङ्गुलमिति। किंभूतोऽसौ सहस्रशीर्षा। अनेकपर्यायः सहस्रशब्दः। अनेकानि शिरांसि यस्य स सहस्रशीर्षा पुरुषः। सहस्राक्षः सहस्राण्यक्षीणि नेत्राणि यस्यासौ सहस्राक्षः। सहस्रपात् पादानामङ्गानां सहस्राणि यस्य स सहस्रपात्। एतद्गुणः पुरुषः तद्व्याप्य अतिक्रम्य स्थित इति ॥ १ ॥

रमाकान्तं गिरं नत्वा हेरम्बं शिवमम्बिकाम्।
एकत्रिंशेऽधुनाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥

म० 'नियुक्तान्ब्रह्माभिष्टौति होतृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति' (कात्या० २१।१।११)। अस्यार्थः। नियुक्तान्ब्राह्मणमित्यादिपशून् सहस्रशीर्षेत्यनुवाकेन षोडशर्चेन ब्रह्मा स्तौति होतृवदिति त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामित्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः 'त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नग्नी सूर्यमुपस्थायाद्भ्यः संभृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोऽरण्यं गत्वा न प्रत्यवेयाद् ग्रामे वाविवत्सन्नरण्योः' (का० २१।१।१७-१८)। त्रैधातवी उदवसानीयेष्टिः तदन्ते अयं ते योनिरित्यग्नी आत्मनि समारोह्य तदुष्माणमास्ये प्रवेश्याद्भ्यः संभृत इति षडृचेनानुवाकेन सूर्यमुपस्थाय पश्चादपश्यन्वनं गत्वा ग्रामं नागच्छेत्। वानप्रस्थो भवेदित्यर्थः। यद्वा ग्रामे वस्तुमिच्छन् अरण्योरग्नी समारोप्याक्रोपस्थानानन्तरं ग्रामे गत्वा यज्ञान्कुर्यादिति सूत्रार्थः। अथ मन्त्रार्थः। नारायणपुरुषदृष्टा जगद्बीजपुरुषदेवत्याः षोडश ऋचः पञ्चदशानुष्टुभः षोडशी त्रिष्टुप्। ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्याः पुरुषमेधरूपस्य परमात्मनोऽवयवाः पूर्वाध्यायान्ते प्रोक्तास्तेषामवयवी पुरुषोऽत्र स्तूयते। अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनो यः पुरुषः 'पुरुषान्न परं किंचि'दित्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धः सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराजाख्योऽस्ति। कीदृशः। सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दो बहुत्ववाची। संख्यावाचकत्वे सहस्राक्ष इति विरोधः स्यात् नेत्रसहस्रद्वयेन च भाव्यम्। ततः सहस्रमसंख्यानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य सः 'शीर्षंश्छन्दसि' (पा० ६।१।६०) इति शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः। शिरोग्रहणं सर्वावयवोपलक्षणम्। यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात् तस्यैवेति सहस्रशीर्षत्वम्। एवमग्रेऽपि। सहस्राक्षः सहस्रमक्षीणि यस्य सः। अक्षिग्रहणं सर्वज्ञानेन्द्रियोपलक्षकम्। सहस्रपात् सहस्रं पादा यस्य 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा० ५।४।१४०) इति पादस्यान्त्यलोपः। पादग्रहणं कर्मेन्द्रियोपलक्षणम्। सः पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डलोकरूपां सर्वतः तिर्यक् ऊर्ध्वमधश्च स्पृत्वा व्याप्य। स्पृणोतिर्व्याप्तिकर्मा। यद्वा भूमिशब्दो भूतोपलक्षकः। पञ्च भूतानि व्याप्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमध्यतिष्ठत् अतिक्रम्यावस्थितः। दशाङ्गुलमित्युपलक्षणम्। ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः। यद्वा नाभेः सकाशाद्दशाङ्गुलमतिक्रम्य हृदि स्थितः। नाभित इति कुतो लभ्यते 'कतम आत्मे'त्युपक्रम्य 'सोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति'रिति श्रुतेः विज्ञानात्मनो हृद्यवस्थानं कर्मफलोपभोगाय अन्तर्यामिणो नियन्तृत्वेन। तदुक्तम् 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' (मुण्ड० ३।१।१) इति। स पुरुषोऽत्र देवता। तथाच श्रुतिः 'इमे वै लोकाः पूरयमेव पुरुषो योऽयं पवते सोऽस्यां पुरि शेते तस्मात्पुरुषः' (१३।६।२।१) इति ॥ १ ॥

पुरु॑ष ए॒वेदꣳ सर्वं॒ यद्भू॒तं यच्च॒ भाव्य॑म्। उ॒ता॑मृ॒त॒त्वस्येशा॑नो॒ यदन्ने॑नाति॒रोह॑ति ॥ २ ॥

[पुरु॑षः। ए॒व। इ॒दम्। सर्व॑म्। यत्। भू॒तम्। यत्। च॒। भाव्य॑म् ॥ उ॒त। अ॒मृ॒त॒त्वस्येत्य॑मृ॒त॒त्वस्य॑। ईशा॑नः। यत्। अन्ने॑न। अ॒ति॒रोह॒तीत्य॑ति॒रोह॑ति ॥२॥]

यह सब पुरुष ही है, जो हो चुका है और जो होने वाला है। वह अमृतत्व का भी स्वामी है और उसका भी, जो अन्न के द्वारा वृद्धि को प्राप्त करता है (=वही जीव का स्वामी और जीव के शरीर का भी अधिपति है) ॥ २ ॥

उ० पुरुष एव। पुरुषः एव इदम् सर्वम् यत् भूतम् यत् च भाव्यम्। उत अमृतत्वस्य ईशानः यत् अन्नेन अतिरोहति। स एव पुरुषः पूर्वपर्यायविशेषित एवशब्दो नान्यः। इदं वर्तमानकं सर्वम् यच्च भूतमतीतम् यच्च भाव्यं भविष्यत् तस्य कालत्रयस्य ईशानः। न केवलं कालत्रयस्य ईशानः। उत अमृतत्वस्यापि मोक्षस्यापि। उतशब्दोऽपिशब्दार्थे। कस्मात्कारणात्। यत् अन्नेन अमृतेन अतिरोहति अतिरोधं करोति। सर्वस्येश्वर इति ॥ २ ॥

म० यत् इदं वर्तमानं जगत् तत्सर्वं पुरुष एव। यत् भूतमतीतं जगत् यच्च भाव्यं भविष्यं जगत् तदपि पुरुष एव। यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमिति भावः।

उतापि च अमृतत्वस्य देवस्य ईशानः स्वामी स पुरुषः यत् यस्मात् अन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन फलेन निमित्तभूतेनातिरोहति स्वीयां कारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात्पुरुष एव। प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुत्वमित्यर्थः। यद्वा सर्वं पुरुषश्चेत्तर्हि परिणामीत्याशङ्क्याह। अमृतत्वस्यामरणधर्मस्येशानः मुक्तेरीशः। यो हि मोक्षेश्वरो नासौ म्रियत इत्यर्थः। किंच यत् जीवजातमन्नेनातिरोहति उत्पद्यते तस्य सर्वस्य चेशानः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तो भूतग्राम उक्तः तस्यान्नेनैव स्थितेः 'इतःप्रदानाद्धि देवा उपजीवन्ति' इति श्रुतेः ॥ २ ॥

एतावा॑नस्य महि॒मातो॒ ज्याया॑ँश्च॒ पूरु॑षः। पादो॑ऽस्य॒ विश्वा॑ भू॒तानि॑ त्रि॒पाद॑स्या॒मृतं॑ दि॒वि ॥ ३ ॥

[ए॒तावा॑न्। अ॒स्य॒। म॒हि॒मा। अतः॑। ज्याया॑न्। च॒। पूरु॑षः। पुरु॑ष॒ इति॒ पुरु॑षः ॥ पादः॑। अ॒स्य॒। विश्वा॑। भू॒तानि॑। त्रि॒पादिति॑ त्रि॒ पात्। अ॒स्य॒। अ॒मृत॑म्। दि॒वि ॥३॥]

इस पुरुष की महिमा इतनी है और वह पुरुष इससे भी अधिक है। यह समस्त भूत इसका चतुर्थांशमात्र हैं। इसका तीन चौथाई अमृतस्वरूप है और वह द्युलोक में है ॥ ३ ॥

उ० एतावानस्य। एतवान् अस्य महिमा अतः ज्यायान् च पूरुषः। पादः अस्य विश्वा भूतानि त्रिपात् अस्य अमृतं दिवि। अस्य पुरुषस्य पूर्वोक्तविशेषणविशेषितस्य एतावान् महिमा एतदेव महत्त्वमस्य। अतः कारणात् ज्यायांश्च पुरुषः महानित्यर्थः। कस्मान्महत्त्वमायातम्। यस्मात्पादः एकोंशः अस्य पुरुषस्य। विश्वा भूतानि विश्वानि चतुर्दशभुवनसमूहे यानि चतुर्धा भूतानि तान्येकोंशः। त्रिपात्पुनः त्रयोंशाः अस्य पुरुषस्य अमृतम् ऋग्यजुःसामलक्षणम् आदित्यलक्षणं वा दिवि द्योतते इति ॥ ३ ॥

म० अतीतानागतवर्तमानकालसंबद्धं जगद्यावदस्ति एतावान्सर्वोऽपि अस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीयसामर्थ्यविशेषो विभूतिः नतु वास्तवं स्वरूपम्। वास्तवपुरुषस्तु अतः अस्मात् महिम्नः जगज्जालात् ज्यायांश्च अतिशयेनाधिकः। एतदुभयं स्पष्टीक्रियते। अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि पादश्चतुर्थांशः। अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपम् अमृतं विनाशरहितं तत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे स्वरूपेऽवतिष्ठत इति शेषः। यद्यपि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताया अभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मरूपापेक्षयाल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः ॥ ३ ॥

त्रि॒पादू॒र्ध्व उदै॒त्पुरु॑षः॒ पादो॑ऽस्ये॒हाभ॑व॒त्पुनः॑। ततो॒ विष्व॒ङ् व्य॑क्राम॒त्साशनानश॒ने अ॒भि ॥ ४ ॥

[त्रि॒पादिति॑ त्रि॒ पात्। ऊ॒र्ध्वः। उत्। ऐ॒त्। पुरु॑षः। पादः॑। अ॒स्य॒। इ॒ह। अ॒भ॒व॒त्। पु॒न॒रिति॒ पुनः॑ ॥ ततः॑। विष्व॑ङ्। वि। अ॒क्रा॒म॒त्। सा॒श॒ना॒न॒श॒ने इति॑ साशनानश॒ने। अ॒भि ॥४॥]

तीन-चौथाई पुरुष ऊर्ध्व को चला गया (=अविकारी अवस्था को प्राप्त बना रहा) और फिर इसका चतुर्थांशमात्र इस ब्रह्माण्ड में पंचरूप में परिणत हुआ, अपनी उस पूर्णावस्था से वह परमात्मा अपने चतुर्थांश के द्वारा सर्वत्र—जीव-भोक्ताभाव से परिव्याप्त हुआ ॥ ४ ॥

उ० त्रिपादूर्ध्वः। त्रिपात् ऊर्ध्वः उत् ऐत् पुरुषः पादः अस्य इह अभवत् पुनः। ततः विष्वङ् वि अक्रामत् साशनानशने अभि। यस्मादयं पुरुषः त्रिपात् त्र्यंशभूतः ऊर्ध्वः उपरिष्टात् उदैत् देदीप्यमानस्तिष्ठति। अस्य च पुरुषस्य पादः एकोंशः इह त्रैलोक्ये बीजभूतं चतुर्षु भूतेषु अभूत् भूतम्। ततः तस्मात्कारणात् विष्वङ् भुवनकोशं व्यक्रामत् उत्पन्नमित्यर्थः। तस्मादेव पुरुषात्। साशनानशने अभि साशनं स्वर्गम् अनशनं मोक्षम् सर्वं जगत्स्वर्गं प्रति मोक्षं प्रति च तस्मादेवोत्पन्नमित्यर्थः ॥ ४ ॥

म० योऽयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितब्रह्मरूपः अयमूर्ध्वः उदैत् अस्मादज्ञानकार्यात् संसाराद्बहिर्भूतोऽत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान्। तस्यास्य पादो लेशो जगद्रूपः इह मायायां पुनः अभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति। सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम् 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (भग० १० । ४२) इति। ततो मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् विषु सर्वत्राञ्चतीति विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान्। किंकृत्वा साशनानशने अभि अभिलक्ष्य अशनेन सह वर्तमानं साशनम् अशनादिव्यवहारोपेतं चेतनप्राणिजातम् अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकम् ते अभिलक्ष्य स्वयमेव विविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

ततो॑ वि॒राड॑जायत वि॒राजो॒ अधि॒ पूरु॑षः। स जा॒तो अत्य॑रिच्यत प॒श्चाद्भूमि॒मथो॑ पु॒रः ॥ ५ ॥

[ततः॑। वि॒राडिति॑ वि॒ राट्। अ॒जा॒य॒त॒। वि॒राज॒ इति॑ वि॒ राजः॑। अधि॑। पूरु॑षः। पुरु॑ष॒ इति॒ पुरु॑षः ॥ सः। जा॒तः। अति॑। अ॒रि॒च्य॒त॒। प॒श्चात्। भूमि॑म्। अथो॒ इत्यथो॑। पु॒रः ॥५॥]

उस परमात्मपुरुष से विराट् उत्पन्न हुआ। विराज से पुरुष। उत्पन्न वह शिथिल-रिक्त हो गया। तदनन्तर उसने भूमि और लोकों को बनाया ॥ ५ ॥

उ० ततो विराट्। ततः विराट् अजायत विराजः अ-

धिपूरुषः। सः जातः अति अरिच्यत पश्चात् भूमिम् अथो पुरः। तस्मादेव पुरुषात् विश्वोत्पत्तिः। तत्र पूर्वं विराड् अजायत। विराजः अधिपूरुषः प्रधानं तेजः। स क्षेत्रज्ञः ब्रह्मा सृष्टिकृत् जातः सन् अतिरिच्यते। सोऽभितः पश्चात् अस्मात् क्षेत्रज्ञात् ब्रह्मणः भूमिः पृथिव्यादौ जाता उत्पन्ना इति। अथोऽनन्तरम् पुरः शरीराणि पुराणि चतुर्विधानि भूतानि अजायन्त। पुत्रादीनि तेनैवोत्पादितानि एवमेकोंशः तेनैव सर्वं विश्वमुत्पादितमिति ॥ ५ ॥

म० विष्वङ् व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेव प्रपञ्च्यते। ततः तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्माण्डदेहोऽजायत जातः। विविधं राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट्। विराजः अधि विराड्देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी एक एव पुमानजायत। सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स्वमायया विराड्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवदित्यर्थः। एतच्चाथर्वणोत्तरतापनीये स्पष्टमुक्तम् 'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वात्र प्रविष्ट इव विहरति' (नृसिंहता० २।९) इति। किंच स जातो विराट्पुरुषोऽत्यरिच्यत अतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत् पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिं ससर्जेति शेषः। अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज। पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम्। पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ६ ॥

[तस्मात्। यज्ञात्। सर्वहुतऽइतिसर्व हुतः। सम्भृतमितिसम् भृतम्। पृषदाज्यमितिपृषत् आज्यम् ॥ पशून्। तान्। चक्रे। वायव्यान्। आरण्याः। ग्राम्याः। च। ये ॥६॥]

उस सर्वहोम यज्ञपुरुष से यह खाद्य-पेय भर सका है। उसने उन वायु (=गति) प्रधान पशुओं को बनाया—जो भी ग्रामीण अथवा आरण्य हैं ॥ ६ ॥

उ० तस्माद्यज्ञात्। तस्मात् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम्। पशून् तान् चक्रे वायव्यान् आरण्याः ग्राम्याः च ये। यथा अग्निष्टोमाख्यात्तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् तेन वायव्यान् पशून् आरण्या ग्राम्याश्च ये तान् कृतवन्तः। एवमात्मयज्ञात् सर्वहुतात्पूरितात् उत्पन्नेन योगिनः सर्वान् पशून् सर्वाणि भूतजातानि करतलवत्पश्यन्ति। पश्यन्ति किल ज्ञानतेजसा भूतजातानि ॥ ६ ॥

म० सर्वं हूयते यस्मिन् स सर्वहुत् तस्मात्पुरुषमेधाख्यात् यज्ञात् पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितम्। दध्याज्यादिभोग्यजातं संपादितमित्यर्थः। पुरुषेणेति शेषः। तथा स पुरुषः वायव्यान्वायुदेवताकान् तान्प्रसिद्धान् पशून् चक्रे उत्पादितवान्। 'अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः' इति श्रुतेः। अन्तरिक्षस्य च वायुदेवत्वात्पशूनां वायुदेवत्वम्। तान्कान्। ये चारण्याः अरण्ये भवाः हरिणादयः। ये च ग्रामभवा गवाश्वादयस्तान्पशून् चक्रे ॥ ६ ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥

[ऋचः। सामानि। जज्ञिरे ॥ छन्दांसि। जज्ञिरे। तस्मात्। यजुः। तस्मात्। अजायत ॥७॥]

उस सर्वहुत यज्ञपुरुष से ऋचाएँ व सामगान उत्पन्न हुए। गायत्री प्रभृति छन्द उसी से उत्पन्न हुए और यजुर्वेद भी उसी से उत्पन्न हुआ ॥ ७ ॥

उ० तस्माद्यज्ञात्। तस्मात् यज्ञात् सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे। छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजुः तस्मात् अजायत। तस्मादेव यज्ञात्सर्वहुतः प्रज्वालितात् यथा ऋचः सामानि यजूंषि च देवा उत्पादयन्ति छन्दांसि च। एवमात्मयज्ञे प्रणवेन दीपिते स्वयमेव ज्ञानादधिष्ठितानि भवन्ति। एवं येन परमात्मनि ज्ञायते सर्वे जग्धाः(?)सर्वं वाङ्मयं ज्ञानं भवतीति ॥७॥

म० सर्वहुतः तस्माद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नानि। छन्दांसि गायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यजुरप्यजायत। ऋग्यजुःसामभिश्छन्दोभिश्च विना यज्ञा न सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः। गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ ८ ॥

[तस्मात्। अश्वाः। अजायन्त। ये। के। च। उभयादतः। उभयदतऽइत्युभय दतः ॥ गावः। ह। जज्ञिरे। तस्मात्। तस्मात्। जाताः। अजावयः ॥८॥]

उससे अश्व उत्पन्न हुए, साथ ही जो भी पशु दोनों ओर दाँतों वाले हैं, वे भी उत्पन्न हुए। गाएँ उसी से उत्पन्न हुईं। उसी से बकरियाँ-भेड़ें उत्पन्न हुईं ॥ ८ ॥

उ० तस्मात्। तस्मात् अश्वाः अजायन्त ये के च उभयादतः। गावः ह जज्ञिरे तस्मात् तस्मात् जाताः अजावयः। तस्माद्यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्नाः। तथा ये के चाश्वातिरिक्ता गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोर्भागयोर्दन्ता येषां ते उभयदतः। छान्दसं दीर्घत्वम्। ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त। तथा ह स्फुटं तस्माद्यज्ञात् गावः च जज्ञिरे। किंच तस्माद्यज्ञात् अजावयः अजाः अवयश्च जाताः। नहि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥८॥

म० तस्माद्यज्ञात् अश्वाः अजायन्त उत्पन्नाः । तथा ये के चाश्वातिरिक्ता गर्दभादयोऽश्वतराश्च उभयादतः उभयोर्भागयोर्दन्ता येषां ते उभयदतः । छान्दसं दीर्घत्वम् । ऊर्ध्वाधोभागयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यजायन्त । तथा ह स्फुटं तस्मात् यज्ञात् गावः च जज्ञिरे । किंच तस्माद्यज्ञात् अजावयः अजाः अवयश्च जाताः । न हि पशुभिर्विना यज्ञः सिध्येत् ॥ ८ ॥

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः । तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

[तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ॥ तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥९॥]

प्रथम उत्पन्न उस पुरुष को यज्ञार्थ दर्भों से प्रोक्षित किया। उससे देवों ने यजन किया, जो भी साध्य व ऋषिजन थे ॥ ९ ॥

उ० तं यज्ञम् । तम् यज्ञम् बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुषम् जातम् अग्रतः । ते देवाः अयजन्त साध्याः ऋषयः च ये । यथेन्द्रेण तत्र यज्ञे अग्निष्टोमाख्ये बर्हिषा प्रोक्षितः पुरुषो जातः । तद्वदात्मयज्ञे बर्हिषा प्राणायामेन दीपितेन तस्मिन्पुरुषो जातः । ज्ञानमुत्पद्यते दिव्यम् । अग्रतः प्रथमतः । तेन देवा इन्द्रादयः साध्याश्च ऋषयश्च यथा अयजन्त । तथा देवा योगिनः कपिलादयश्च साध्याश्चापरे ऋषयः । ऋषयश्चाप्येतेनैव प्रणवाधिष्ठितेन पुरुषेणात्मयज्ञं कृतवन्त इति ॥ ९ ॥

म० यज्ञसाधने यज्ञशब्दः । यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वमाभाव्य यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन्प्रोक्षितवन्तः प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः संस्कृतवन्तः । कीदृशम् । अग्रतः सृष्टेः पूर्वं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च प्रागेवोक्तम् तस्माद्विराडजायत विराजो अधि पूरुष इति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवा अयजन्त मानसयागं निष्पादितवन्तः । के ते देवा इत्यत्राह । ये साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः । ये च तदनुकूला ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः ते सर्वेऽप्ययजन्त ॥ ९ ॥

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं किमस्यासीत्किं बाहू किमूरू पादा उच्येते ॥ १० ॥

[यत् । पुरुषम् । वि । अदधुः । कतिधा । वि । अकल्पयन् ॥ मुखम् । किम् । अस्य । आसीत् । बाहूऽइतिबाहू । ऊरूऽइत्यूरू । पादौ । उच्येतेऽइत्युच्येते ॥१०॥]

ऋषियों ने जो पुरुष की कल्पना की, कितने प्रकार से उन्होंने उसको कल्पित किया था ? इसका मुख क्या था ? बाहू क्या था ? क्या जंघाएँ और पाद कहे जाते हैं ? ॥ १० ॥

उ० यत्पुरुषम् । यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् । मुखम् किम् अस्य आसीत् किं बाहू किम् ऊरू पादौ उच्येते । यत्पुरुषम् देवा इन्द्रादयः तस्मिन् यज्ञे व्यदधुः कृतवन्तो यथा । तद्वत् योगिनः आत्मयज्ञे पुरुषं ज्ञानम् यत् ज्ञानान्तं तत्कृतवन्तः कतिप्रकारं विकल्पितवन्तः । तस्यैवंविधस्य किं मुखम् कौ बाहू कौ ऊरू पादौ उच्येते उच्यन्तामित्यर्थः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः स्थिता इत्यर्थः ॥ १० ॥

म० प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यत् यदा पुरुषं व्यदधुः कालेनोदपादयन् तदा कतिधा कतिभिः प्रकारैर्व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीत् किं बाहू ऊरू चास्ताम् । किंच पादौ उच्येते पादावपि किमास्तामित्यर्थः ॥ १० ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ ११ ॥

[ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहूऽइतिबाहू । राजन्यः । कृतः ॥ ऊरूऽइत्यूरू । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्भ्यामितिपत्ऽभ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥११॥]

ब्राह्मण इसका मुख था। बाहू राजन्य=क्षत्रिय बनाया गया। दो जांघें इसकी, जो यह वैश्य है। पैरों से शूद्र उत्पन्न हुआ ॥ ११ ॥

उ० ब्राह्मणोऽस्य । ब्राह्मणः अस्य मुखम् आसीत् बाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तत् अस्य यत् वैश्यः पद्भ्याम् शूद्रः अजायत । अस्य यज्ञोत्पन्नस्य पुरुषस्य ये केचिद्ब्राह्मणाः ते मुखम् आसीत् । ये क्षत्रियाः ते बाहूकृताः । ये वैश्याः ते अस्य ऊरू कृताः । ये शूद्रा ते पद्भ्याम् अजायन्त इति कल्प्यन्ते तदस्योत्पन्नत्वादिति । एवमेतेऽवयवाः शिरःप्रभृतयः पुरुषस्य विद्यन्ते नान्ये इति ॥ ११ ॥

म० पूर्वोक्तप्रश्नोत्तराण्याह । ब्राह्मणः ब्रह्मत्वजातिविशिष्टः पुरुषोऽस्य प्रजापतेर्मुखमासीत् । मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टो बाहू कृतः बाहुत्वेन निष्पादितः । तत् तदानीमस्य प्रजापतेः यत् यावूरू तद्रूपो वैश्यः संपन्नः । ऊरुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तथास्य पद्भ्यां शूद्रत्वजातिमान्पुरुषोऽजायत उत्पन्नः ॥ ११ ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत । श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥

[चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः ।

अजायत ॥ श्रोत्रात् । वायुः । च । प्राणः । च । मुखात् । अग्निः । अजायत ॥१२॥]

चन्द्रमा मन से उत्पन्न हुआ। चक्षु से सूर्य उत्पन्न हुआ। श्रोत्र से वायु और प्राण। मुख से अग्नि उत्पन्न हुआ ॥ १२ ॥

उ० चन्द्रमा मनसः। चन्द्रमाः मनसः जातः चक्षोः सूर्यः अजायत। श्रोत्रात् वायुः च प्राणः च मुखात् अग्निः अजायत। तस्यैवंविधस्य यज्ञोत्पन्नस्य पुरुषस्य। चन्द्रमाः मनसः चेतसः जातः अजायतेति कल्पना। मन एव चन्द्रमाः। चक्षोः नेत्राभ्यां सूर्यः। नेत्रे एव सूर्यः। यः प्राणो जीवः स एव वायुः श्रोत्रात् अजायतेति कल्प्यते श्रोत्रमेव वायुः। योऽयमग्निः स मुखात् अजायतेति कल्प्यते मुखमेवाग्निः अंशोत्पन्नत्वादिति ॥ १२ ॥

म० यथा दध्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादयो मनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्ना इत्याह। मनसः सकाशाच्चन्द्रमाः जातः। चक्षोः चक्षुषः सकाशात्सूर्यः अजायत। वायुः प्राणश्च श्रोत्रात्कर्णादजायत। मुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥

नाभ्या आसीदन्तरिक्षꣳ शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत। पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँ २॥ अकल्पयन् ॥ १३ ॥

[नाभ्याः। आसीत्। अन्तरिक्षम्। शीर्ष्णः। द्यौः। सम्। अवर्त्तत ॥ पद्भ्यामितिपत् भ्याम्। भूमिः। दिशः। श्रोत्रात्। तथा। लोकान्। अकल्पयन् ॥१३॥]

नाभि से अन्तरिक्ष उत्पन्न था। शिर से द्यौ विद्यमान हुई। पैरों से भूमि; दिशाएँ श्रोत्र से। उस प्रकार ही लोकों को कल्पित किया था ॥ १३ ॥

उ० नाभ्या आसीत्। नाभ्याः आसीत् अन्तरिक्षम् शीर्ष्णः द्यौः सम् अवर्तत। पद्भ्याम् भूमिः दिशः श्रोत्रात् तथा लोकान् अकल्पयन्। तस्यैवंविधस्य पुरुषस्य या नाभिः तदेवान्तरिक्षं नभः। या द्यौः तत् शीर्षं शिरः। समवर्ततेति कल्पितम्। पादौ भूमिरेव। श्रोत्रे श्रवणौ दिशः। श्रोत्रावयवाः यस्माद्दिशः ब्रह्मणो जाताः तथैव सर्वान् लोकान् पुरुषस्यावयवभूतान् अकल्पयदिति ॥ १३ ॥

म० यथा प्रजापतेर्मनःप्रभृतयश्चन्द्रादीनकल्पयन् तथान्तरिक्षादिलोकानित्याह नाभ्येति। प्रजापतेः नाभेः सकाशात् अन्तरिक्षमासीत्। शीर्ष्णः शिरसः द्यौः स्वर्गः समवर्ततोत्पन्ना। अस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना। श्रोत्राद्दिशः उत्पन्नाः। तथा तेनोक्तेन विधिना लोकान्भूरादीन् प्रजापतेः सकाशादकल्पयन् कल्पितवन्तः। फलादानोत्सुकाः काला इति शेषः ॥ १३ ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत। वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ १४ ॥

[यत्। पुरुषेण। हविषा। देवाः। यज्ञम्। अतन्वत ॥ वसन्तः। अस्य। आसीत्। आज्ज्यम्। ग्रीष्मः। इध्मः। शरत्। हविः ॥१४॥]

जब पुरुष रूपी हविः से देवों ने यज्ञ (=सृष्टि) को विस्तारित किया था, तब वसन्त इस यज्ञ का घृत था; गर्मी ईंधन और शरद् ऋतु हविः थी ॥ १४ ॥

उ० यत्पुरुषेण। यत् पुरुषेण हविषा देवाः यज्ञम् अतन्वत। वसन्तः अस्य आसीत् आज्यम् ग्रीष्मः इध्मः शरत् हविः कथमत्रेनाधिरोहति। यत् यस्मात्कारणात् पुरुषेण हविषा हविर्भूतेन देवा इन्द्रादयः यथा यज्ञम् अतन्वत विस्तारितवन्तः। तथा योगिनोऽपि पुरुषेणैवामृतभूतेन दीपितेनात्मना आत्मयज्ञं समधिकृतवन्तः। अत्र यज्ञे वसन्तः आज्यमासीत् ग्रीष्मः इध्मः शरद्धविरिति। इतरयागे वसन्तशब्देन सात्त्विको गुण उच्यते। ग्रीष्मशब्देन राजसः। शरच्छब्देन तामसः। त्रयो हि गुणास्तत्रात्मयज्ञे योगिनो जुह्वतीति ॥ १४ ॥

म० यत् यदा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु सत्सु देवाः उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वतातन्वत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तः ऋतुरेवाज्यमासीत्। आज्यत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः। एवं ग्रीष्मः इध्मः आसीत्। ग्रीष्ममेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्तः। तथा शरत् हविः आसीत्। शरदमेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्तः। पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्प इति द्रष्टव्यम्। अत्र कण्डिकाव्युत्क्रमोऽस्ति अस्यानन्तरं तं यज्ञम् (९) ततः तस्माद्यज्ञादिति (६) तिस्रः क्रमेणैव। ततः सप्तास्यासन्निति (१५) क्रमोऽपेक्षितः ॥ १४ ॥

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः। देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

[सप्त। अस्य। आसन्। परिधयइतिपरि धयः। त्रिः। सप्त। समिधइतिसम् इधः। कृताः ॥ देवाः। यत्। यज्ञम्। तन्वानाः। अबध्नन्। पुरुषम्। पशुम् ॥१५॥]

इस यज्ञ की सात परिधियाँ थीं। सात ही समिधाएँ बनाई गई थीं, जब देवों ने यज्ञ का विस्तार करते हुए प्रजापति पुरुष को ही आलभ्य पशु करके बाँधा था ॥ १५ ॥

उ० सप्तास्यासन् सप्त अस्य आसन् परिधयः त्रिःसप्त समिधः कृताः। देवाः यत् यज्ञम् तन्वानाः अबध्नन् पुरुषम् पशुम्। देवा इन्द्रादयः यथा यज्ञं पुरुषमेधाख्यं विस्तारयन्तः पुरुषं पशुम् अबध्नन् हतवन्तः अस्य पुरुषमेधयज्ञस्य सप्त समुद्राः परिधयः आसन्। भारते हि वर्षे यागः प्रवर्तते। त्रिःसप्त छन्दांसि गायत्र्यादीनि समिधः कृताः आत्मयागे परिधिशब्देन पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशं मनोबुद्धिरित्येते परिधयः कल्प्यन्ते। त्रिःसप्त समिधः। पञ्चमहाभूतानि पृथिव्यादीनि। पञ्चतन्मात्राणि रूपादीनि। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि। पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पाण्यादीनि मनश्च एताः त्रिःसप्त समिधः कल्पयन्ति। तथा देवा दीप्यमाना ज्ञानेन योगिनः समाध्याख्यं यज्ञं तन्वाना विस्तारयन्तः। पुरुषं ज्ञानं पुरुषमेधपशुरूपेणावस्थितम् अबध्नन् अगृह्णन् ॥ १५ ॥

म० यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं पशुमवध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः। एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वं (१४) पुरुषेण हविषेत्युक्तम्। तदा संकल्पितस्य यज्ञस्य सप्त गायत्र्यादीनि छन्दांसि परिधयः आसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधय औत्तरवेदिकाः त्रयः आदित्यः सप्तमः परिधिः प्रतिनिधिरूपः तथा च श्रुतिः 'गुप्त्यै वा अभितः परिधयो भवन्त्यथैतत्सूर्यमेव पुरस्ताद्गोप्तारं करोति' इति। तत एते आदित्यसहिताः सप्त परिधयोत्र सप्तच्छन्दोरूपाः। त्रिःसप्त त्रिगुणाः सप्त एकविंशतिसंख्याकाः समिधः कृताः 'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्यः' एते एकविंशतिरेकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः। यद्वा सप्त समुद्राः क्षीरोदादयोऽस्य यज्ञस्य परिधयः आसन्। भारतखण्डे यागा भवन्तीति समुद्राणां परिधित्वम्। त्रिः त्रिगुणाः सप्त छन्दोवर्गाः समिधः कृताः गायत्र्यादीनि सप्त अतिजगत्यादीनि सप्त कृत्यादीनि सप्तेति ॥ १५ ॥

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्। ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

[यज्ञेन। यज्ञम्। अयजन्त। देवाः। तानि। धर्माणि। प्रथमानि। आसन् ॥ ते। ह। नाकम्। महिमानः। सचन्त। यत्र। पूर्वे। साध्याः। सन्ति। देवाः ॥१६॥]

देवों ने यज्ञ से ही यज्ञपुरुष का यजन किया था। परन्तु वे पूर्वकाल के धर्म थे। उन महिमावान् ऋषियों ने यजन के द्वारा स्वर्ग प्राप्त किया था, जहाँ कि पूर्व साध्य और देवता वास करते हैं ॥ १६ ॥

उ० यज्ञेन यज्ञम्। यज्ञेन यज्ञम् अयजन्त देवाः तानि धर्माणि प्रथमानि आसन्। ते ह नाकम् महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः। यथा इन्द्रादयो देवाः यज्ञेन ज्योतिष्टोमाख्येन यज्ञपुरुषं वासुदेवम् विधिना अयजन्त। यतः तानि यजनरूपाणि धर्माणि प्रथमानि आसन् ते ह महाभाग्ययुक्ताः नाकं सचन्त स्वर्गं सेवन्ते। यत्र पूर्वे साध्याः प्रथमे सुराः सन्ति विद्यन्ते देवाः तेजसा देदीप्यमानाः। एवं योगिनोऽपि दीपनाद्देवा यज्ञेन समाधिना नारायणाख्यं ज्ञानरूपम् अयजन्त। यतः तानि समाधिरूपाणि धर्माणि प्रथमान्यासन्। ते तु नाकं सनकादीनां स्थानं गच्छन्ति। ये तु योगिनो महिमानः जन्मान्तरैर्निर्धूतगुणाः शुद्धाः ते नारायणाख्यं पुरुषमाविशन्ति। मुक्तिं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

म० पूर्वप्रपञ्चेनोक्तमर्थं संक्षिप्याह। देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञेन यज्ञं यज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः। तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यानि भूतानि आसन्। एतावता सृष्टिप्रतिपादकसूक्तभागार्थ उक्तः। अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते। यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातनाः विराडुपाधिसाधकाः देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ह एव ते महिमानः तदुपासका महात्मानः सचन्त सचन्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति। अडभाव आर्षः। सृष्टेः प्रवाहनित्यतां दर्शयति। तदुक्तम् 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इति ॥ १६ ॥

इति पुरुषसूक्तानुवाकः।

अद्भ्यः संभृतः पृथिव्यै रसाच्च विश्वकर्मणः समवर्तताग्रे। तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति तन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमग्रे ॥ १७ ॥

[अद्भ्य इत्यत् भ्यः। सम्भृत इति सम्भृतः। पृथिव्यै। रसात्। च। विश्वकर्मण इति विश्व कर्मणः। सम्। अवर्त्तत। अग्रे ॥ तस्य। त्वष्टा। विदधदिति वि दधत्। रूपम्। एति। तत्। मर्त्यस्य। देवत्वमिति देव त्वम्। आजानमित्या जानम्। अग्रे ॥१७॥]

जलों से संगृहीत, पृथ्वी व विश्वकर्मा के रस से हिरण्यगर्भ पुरुष सर्वप्रथम वर्तमान था। त्वष्टा ने उसके रूप को निर्धारित किया। वही पूर्वकाल में मरणधर्मा का 'आजानदेवत्व' (=जन्मतः देवत्व) बना ॥ १७ ॥

उ० अद्भ्यः संभृतः। अद्भ्यः संभृतः पृथिव्यै रसात् च विश्वकर्मणः सम् अवर्तत अग्रे। तस्य त्वष्टा विदधत् रूपम् एति तत् मर्त्यस्य देवत्वम् आजानम् अग्रे। त्वष्टा

प्रजापतिर्ब्रह्मा यद्रूपमेकांशभूतं विदधत्कृतवान् तदेव मर्त्यस्य मर्त्ये भूलोके देवत्वं प्रभुत्वम् आजानमाप्तमित्यर्थः । किंभूतोसौ । अद्भ्यः सकाशात् संभृतः पिण्डीभूतः पृथिव्या रसात् च । विश्वकर्मणः अग्रे प्रथमतः समवर्तत संयोगरूपेण कृतः । तस्यैव नान्यस्य तदेव कारणान्मर्त्ये प्राप्तवान् सतु पालनीयदानत्वादिविनाशनायेति ॥ १७ ॥

म० 'अद्भ्यः संभृत इत्युत्तरनारायणेनादित्यमुपस्थायेति' (१।३।६।२।२०) षट् कण्डिका उत्तरनारायणम् । उपान्त्ये द्वे अनुष्टुभौ शेषास्त्रिष्टुभः आदित्यदेवत्याः । पूर्वकल्पे पुरुषमेधयाजी आदित्यरूपं प्राप्तः स्तूयते । अद्भ्यः जलात् पृथिव्याः सकाशाच्च पृथिव्यपां ग्रहणं भूतपञ्चकोपलक्षकम् । भूतपञ्चकात् यो रसः संभृतः पुष्टः । तथा विश्वं कर्म यस्य विश्वकर्मणः कालस्य रसात्प्रीतेः यो रसोऽग्रे प्रथमं समवर्तत समभवत् । भूतपञ्चकस्य कालस्य च सर्वं प्रति कारणत्वात्पुरुषमेधयाजिनो लिङ्गशरीरे पञ्च भूतानि तुष्टानि कालश्च । ततस्तुष्टेभ्यः कश्चिद्रसविशेषफलरूप उत्तमजन्मप्रद उत्पन्न इत्यर्थः । तस्य रसस्य रूपं विदधत् धारयन् त्वष्टा आदित्यः एति प्रत्यहमुदयं करोति । अग्रे प्रथमं मर्त्यस्य मनुष्यस्य सतस्तस्य पुरुषमेधयाजिनः आजानदेवत्वं मुख्यं देवत्वम् सूर्यरूपेण । द्विविधा देवाः कर्मदेवा आजानदेवाश्च । कर्मणोत्कृष्टेन देवत्वं प्राप्ताः कर्मदेवाः । सृष्ट्यादावुत्पन्ना आजानदेवाः । ते कर्मदेवेभ्यः श्रेष्ठाः 'ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक आजानदेवानामानन्दः' (बृह० मा० ४।१।३५) इति श्रुतेः सूर्यादय आजानदेवाः ॥ १७ ॥

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ १८ ॥

[वेद । अहम् । एतम् । पुरुषम् । महान्तम् । आदित्यवर्णमित्यादित्य वर्णम् । तमसः । परस्तात् ॥ तम् । एव । विदित्वा । अति । मृत्युम् । एति । न । अन्यः । पन्थाः । विद्यते । अयनाय ॥१८॥]

अन्धकार से परे मैं इस महान् परम पुरुष को व आदित्य स्वरूप को जानता हूँ। उसी को जानकर कोई भी मृत्यु का उल्लंघन कर सकता है। दूसरा मार्ग मोक्ष के लिए नहीं है ॥१८॥

उ० वेदाहम् वेद अहम् एतं पुरुषम् महान्तम् आदित्यवर्णम् तमसः परस्तात् । तम् एव विदित्वा अतिमृत्युम् एति न अन्यः पन्था विद्यते अयनाय । ऋषेः प्रतिवचनम् । अहमेतं पुरुषं वेद । महान्तं देशकालाद्यवच्छेदरहितम् । आदित्यवर्णं स्वप्रकाशम् । तमसः परस्तात् अविद्यायाः भेददर्शनम् । तमेव विदित्वा अतिमृत्युम् एति अतिक्रम्य मृत्युं तं पुरुषमनुप्रविशति । न अन्यः पन्था मार्गः तस्यायनाय गमनाय विद्यते ॥ १८ ॥

म० एतं महान्तं सर्वोत्कृष्टं पुरुषं सूर्यमण्डलस्थमहं वेद जानामि इति ऋषेर्वचनम् । कीदृशम् । आदित्यवर्णमादित्यस्येव वर्णो यस्य तम् । उपमान्तराभावात्स्वोपमम् । तथा तमसः परस्ताद्दूरतरम् । तमोरहितमित्यर्थः । तमःशब्देनाविद्योच्यते । तमेवादित्यं विदित्वा ज्ञात्वा मृत्युमत्येति अतिक्रामति परंब्रह्म गच्छति । अयनायाश्रयायान्यः पन्था मार्गः न विद्यते । सूर्यमण्डलान्तःपुरुषमात्मरूपं ज्ञात्वैव मुक्तिः ॥ १८ ॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते । तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ १९ ॥

[प्रजापतिरिति प्रजा पतिः । चरति । गर्भे । अन्तः । अजायमानः । बहुधा । वि । जायते ॥ तस्य । योनिम् । परि । पश्यन्ति । धीराः । तस्मिन् । ह । तस्थुः । भुवनानि । विश्वा ॥१९॥]

प्रजापति ही गर्भ के अन्दर उत्पन्न होकर गति करता है। वही विविध प्रपंचभाव से उत्पन्न होता है। उसकी उत्पत्ति या मूलसत्ता को तो बुद्धिमान् ही परितः देखते हैं। उसी में यह समस्त भुवन ठहरे हुए हैं ॥ १९ ॥

उ० किंभूतं तं विशिष्यते । प्रजापतिश्चरति । प्रजापतिः चरति गर्भे अन्तः अजायमानः बहुधा विजायते । तस्य योनिम् परिपश्यन्ति धीराः तस्मिन् ह तस्थुः भुवनानि विश्वा । स एव पुरुष एकांशभूतः प्रजापतिः अस्य गर्भस्यान्तः अजायमानः चरति चतुर्विधेषु भूतेषु । स एव जायमानः बहुधाऽनेकप्रकारं विजायते । ये धीराः योगिनः ते तस्य योनिं परिपश्यन्ति सर्वत्यागेन परिहरन्ति । विश्वे त्रैलोक्ये भुवनानि तस्मिन्नातस्थुः ॥ १९ ॥

म० यः सर्वात्मा प्रजापतिः अन्तर्हृदि स्थितः सन् गर्भे चरति गर्भमध्ये प्रविशति । यश्चाजायमानोऽनुत्पद्यमानो नित्यः सन् बहुधा कार्यकारणरूपेण विजायते मायया प्रपञ्चरूपेणोत्पद्यते । धीराः ब्रह्मविदस्तस्य प्रजापतेः योनिं स्थानं स्वरूपं परिपश्यन्ति अहं ब्रह्मास्मीति जानन्ति । विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि तस्मिन् ह तस्मिन्नेव कारणात्मनि ब्रह्मणि तस्थुः स्थितानि । सर्वं तदात्मकमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यो देवेभ्य आतपति यो देवानां पुरोहितः । पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मये ॥२०॥

[यः । देवेभ्यः । आतपतीत्या तपति । यः । देवा-

नाम् । पुरोहित इति पुरःऽहितः ॥ पूर्वः । यः । देवेभ्यः । जातः । नमः । रुचाय । ब्राह्मये ॥२०॥]

जो देवों के लिए तपता है। जो देवों का पुरोहित है। देवों से जो पूर्व ही उत्पन्न हुआ था, उस ब्राह्म तेज के लिए सर्वथा नमस्कार है ॥ २० ॥

उ० यो देवेभ्यः । यः देवेभ्यः आतपति यः देवानां पुरः हितः । पूर्वः यः देवेभ्यः जातः नमः रुचाय ब्राह्मये । अग्रे यो देवेभ्यः । योगिनस्तं नमन्ति ध्यायन्ति । यो देवेभ्यः सर्वेभ्यः आतपति अतिशयेन तेजसा तपति आदित्यरूपेणेत्यर्थः । यश्च देवानां पुरोऽग्रे इन्द्रत्वेन स्थितः । यश्च पूर्वः अग्रे ब्रह्मरूपेण देवेभ्यो जातः । तस्मै रुचाय तेजसे ब्राह्मये ब्रह्मपुरुषापत्याय नमः ॥ २० ॥

म० यः प्रजापतिरादित्यरूपो देवेभ्योऽर्थायातपति द्योतते । यश्च देवानां पुरोहितः सर्वकार्येष्वग्रे नीतः । यश्च देवेभ्यः सकाशात्पूर्वः जातः प्रथममुत्पन्नः तस्मै आदित्याय नमः । कीदृशाय । रोचतेऽसौ रुचस्तस्मै दीप्यमानाय 'इगुपध–' (पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः । तथा ब्राह्मये ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मिः । इञि टिलोपः । ब्रह्मावयवभूताय वा ॥ २० ॥

रुचं ब्राह्मं जनयन्तो देवा अग्रे तदब्रुवन् । यस्त्वैवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे ॥ २१ ॥

[रुचम् । ब्राह्मम् । जनयन्तः । देवाः । अग्रे । तत् । अब्रुवन् ॥ यः । त्वा । एवम् । ब्राह्मणः । विद्यात् । तस्य । देवाः । असन् । वशे ॥२१॥]

ब्राह्मतेज को उत्पन्न करते हुए पूर्वकाल में देवों ने उससे कहा, जो ब्राह्मण परमात्मा को इस प्रकार ब्राह्मतेज के रूप में जानेगा, उसी के वश में देव होंगे ॥ २१ ॥

उ० रुचं ब्राह्मम् । रुचं ब्राह्मम् जनयन्तः देवाः अग्रे तत् अब्रुवन् । यः त्वा एवम् ब्राह्मणः विद्यात् तस्य देवाः असन् वशे । रुचं देदीप्यमानं ब्राह्मं ब्रह्मण उत्पन्नं जनयन्तः सृष्ट्यर्थम् देवा योगिनः तेजसा दीप्यमानाः यत् अब्रुवन् यद्ब्रूयुः अग्रे प्रथमतः । किमूचुः । अपरोपि यो ब्राह्मणः स ब्रह्म विद्याज्जानीयात् तस्य देवा असन्वशे । सोऽपि सनकादीनां स्थानं गच्छतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

म० देवाः दीप्यमानाः प्राणाः रुचं शोभनं ब्राह्मं ब्रह्मणोऽपत्यमादित्यं जनयन्तः उत्पादयन्तः अग्रे प्रथमं तत् वचोऽब्रुवन् ऊचुः । 'ब्राह्मो जातौ' (पा० ६ । ४ । १७१) इति निपातः । तत्किमत आह । यो ब्राह्मणः हे आदित्य, त्वामेवमुक्तविधिना उत्पन्नं विद्याज्जानीयात् तस्य ब्राह्मणस्य देवा वशे असन् वश्या भवन्ति । आदित्योपासिता जगत्पूज्यो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुं म इषाण सर्वलोकं म इषाण ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

[श्रीः । च । ते । लक्ष्मीः । च । पत्न्यौ । अहोरात्रे इत्यहोरात्रे । पार्श्वे इति पार्श्वे । नक्षत्राणि । रूपम् । अश्विनौ । व्यात्तमिति विऽआत्तम् ॥ इष्णन् । इषाण । अमुम् । मे । इषाण । सर्वलोकमिति सर्वम् लोकम् । मे । इषाण ॥२२॥]

[॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥]

हे परमपुरुष ! श्री और लक्ष्मी तेरी पत्नियाँ हैं। अहोरात्र तेरे दो कक्ष हैं। नक्षत्र तेरा रूप है। अश्विनौ तेरा फैला हुआ मुख है। हे भगवन् ! इच्छा करते हुए तुम मुझे अपनाने की इच्छा करो। इस परलोक को मेरे लिए इच्छा करो और सर्व लोक को मेरे लिए इच्छा करो ॥ २२ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

उ० श्रीश्च ते । श्रीः च ते लक्ष्मीः च पत्न्यौ अहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपम् अश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन् इषाण अमुम् मे इषाण सर्वलोकम् मे इषाण । अस्य पुरुषस्यैतेऽवयवाः । श्रीश्च लक्ष्मीश्च पत्न्यौ भार्ये । अहश्च रात्रिश्च ते पार्श्वे । नक्षत्राणि रूपम् । अश्विनौ व्यात्तं मुखम् । इष्णन् इषाण स्वर्गस्य लोकस्य ईशानः । एतद्गुणविशिष्टः नाम मोक्षस्य ईशानः सर्वलोकस्य च स एव देवानामीशान इति ॥२२॥

इति शौनकप्रणीतं पुरुषसूक्तभाष्यं समाप्तम् ॥

म० ऋषिरादित्यं स्तुत्वा प्रार्थयते । हे आदित्य, श्रीः लक्ष्मीश्च ते तव पत्न्यौ । जायास्थानीये लक्ष्म्यौ इत्यर्थः । यया सर्वजनाश्रयणीयो भवति सा श्रीः श्रीयतेऽनया श्रीः संपदित्यर्थः । यया लक्ष्यते दृश्यते जनैः सा लक्ष्मीः । सौन्दर्यमित्यर्थः । अहोरात्रे तव पार्श्वे पार्श्वस्थानीये । नक्षत्राणि गगनगास्ताराः तव रूपम् । तवैव तेजसा भासमानत्वात् 'तेजसां गोलकः सूर्यो नक्षत्राण्यम्बुगोलकाः' इति ज्योतिःशास्त्रोक्तेः ।

अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ तव व्यात्तं विकासितमुखस्थानीये अश्रुवाते व्याप्नुतस्तौ अश्विनौ 'अश्विनौ द्यावापृथिव्यौ इमे हीदꣳ सर्वमश्नुवातां' इति श्रुतेः। य ईदृशस्तं त्वां याचे। इष्णन्कर्मफलमिच्छन्सन् इषाण इच्छ 'इषु इच्छायाम्' विकरणव्यत्ययः। यद्वा 'इष आभीक्ष्ण्ये' क्र्यादिः अत्रेच्छार्थः। किमेषणीयं तत्राह। अमुं परलोकं मे मम इषाण मम परलोकः समीचीनोऽस्त्वितीच्छा। अमोघेच्छत्वादिष्टं भवतीत्यर्थः। सर्वं मे मम इषाण सर्वलोकात्मकोऽहं भवेयमितीच्छेत्यर्थः। मुक्तो भवेयमित्यर्थः। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति सामश्रुतेः॥ २२॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे।
नरमेधाध्याय एष एकत्रिंशोऽयमीरितः॥ ३१॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः।

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः। तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः॥ १॥

[तत्। एव। अग्निः। तत्। आदित्यः। तत्। वायुः। तत्। ऊँऽइत्यूँ। चन्द्रमाः॥ तत्। एव। शुक्रम्। तत्। ब्रह्म। ताः। आपः। सः। प्रजापतिरितिप्रजापतिः॥१॥]

(सर्वमेध के मंत्रों का विधान यहाँ से प्रारम्भ होता है।)

वह परमात्म पुरुष ही अग्नि है। वही आदित्य है। वही वायु है। वही चन्द्रमा है। वही वीर्य है। वही शब्दब्रह्म (=त्रयी लक्षण) है। वही आपः है और वही प्रजापति है॥ १॥

उ० इदानीं सर्वे मन्त्राः प्राक्प्रवायुमित्यस्मादनुवाकात्सर्वमेधसंबद्धाः। ब्रह्मण आर्षम्। तदेवाग्निः द्वे अनुष्टुभौ। विज्ञानात्मा परेणात्मना विशिष्टाग्न्यादिषु ओतप्रोतत्वेनोपास्योऽभिधीयते। तदेव कारणमग्निः तदादित्यः तद्वायुः तत् उ चन्द्रमाः। उकार एवार्थे। तदेव शुक्रं त्रयीलक्षणम्। तद्ब्रह्म परम्। ता आपः। सः प्रजापतिः॥ १॥

म० पुरुषमन्त्रा उक्ताः। अथ सर्वमेधमन्त्रा उच्यन्ते प्रवायुमच्छेत्यस्मात्प्राक् (३३। ५५)। स्वयंभुब्रह्मद्दृष्टा आत्मदेवत्याः सप्तमेऽहनि आप्तोर्यामसंज्ञिके सर्वहोमे विनियुक्ताः 'आप्तोर्यामः सप्तममहर्भवति' इत्युपक्रम्य 'सर्वं जुहोति सर्वस्यास्यै सर्वस्यावरुध्यै' (१३। ७। १। ९) इति श्रुतेः। द्वे अनुष्टुभौ। विज्ञानात्मा परेणात्मना विशिष्टोऽग्न्यादिष्वोतप्रोतत्वेनोपास्योऽभिधीयते। अग्निः तदेव कारणं ब्रह्मैव आदित्यस्तदेव वायुस्तदेव चन्द्रमास्तत् तदेव। उ एवार्थे। शुक्रं शुक्रं तत् प्रसिद्धम्। ब्रह्म त्रयीलक्षणं तत् ब्रह्मैव। ताः प्रसिद्धाः आपः जलानि स प्रसिद्धः प्रजापतिरपि तदेव ब्रह्म॥ १॥

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि। नैनमूर्ध्वं न तिर्यञ्चं न मध्ये परिजग्रभत्॥ २॥

[सर्वे। निमेषाऽइतिनिमेषाः। जज्ञिरे। विद्युतऽइतिविद्युतः। पुरुषात्। अधि॥ न। एनम्। ऊर्ध्वम्। न। तिर्य्यञ्चम्। न। मध्ये। परि। जग्रभत्॥२॥]

उस विद्योतमान पुरुष से ही सब काल-अवयव-निमेष-वर्षादि उत्पन्न हुए हैं। इस परम पुरुष को किसी ने आज तक ऊर्ध्व, मध्य या तिर्यक् चल कर पकड़ा है (=वह सर्वथा अपार है)॥ २॥

उ० सर्वे निमेषाः। सर्वे निमेषत्रुटिकाष्ठादयः कालविशेषाः जज्ञिरे जाताः विद्युतः विद्युत्पर्जन्यस्तनयित्नवः। पुरुषादधि सकाशात्। नच एनं पुरुषं सर्वस्यापि जनकं सन्तं ऊर्ध्वं नच तिर्यञ्चं नच मध्ये परिजग्रभत् न परिगृह्णाति कश्चिदपि। नह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषयः। आगमो हि तत्र प्रवर्तते। तदुक्तम् 'एष नेतिनेत्यात्मना अगृह्यो नहि गृह्यते' इत्यादि॥ २॥

म० सर्वे निमेषाः त्रुटिकाष्ठाघट्यादयः कालविशेषाः पुरुषात् अधि पुरुषसकाशाज्जज्ञिरे। कीदृशात्पुरुषात्। विद्युतः विशेषेण द्योतते विद्युत् तस्मात्। किंच कश्चिदपि एनं पुरुषमूर्ध्वमुपरिभागे न परिजग्रभत्परिगृह्णाति। एनं तिर्यञ्चं चतुर्दिक्षु न परि० मध्ये मध्यदेशेऽपि न गृह्णाति। न ह्यसौ प्रत्यक्षादीनां विषय इत्यर्थः। 'स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न हि गृह्यते' इति श्रुतेः। जग्रभत्। ग्रहेः शतरि जुहोत्यादित्वेन रूपम्॥ २॥

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः। हिरण्यगर्भ इत्येष मा मा हिꣳसीदित्येषा यस्मान्न जात इत्येषः॥ ३॥

[न। तस्य। प्रतिमेतिप्रतिमा। अस्ति। यस्य। नाम। महत्। यशः॥३॥]

उस परमात्मा का कोई अन्य सूर्यादि उपमान भी नहीं है—कि जिस परमात्मा का नाम 'महायश' है। वह 'हिरण्यगर्भ' है आदि यह चार मंत्र, वह हमें मारे नहीं—आदि एक मंत्र और जिससे बढ़कर अन्य कोई उत्पन्न नहीं हुआ—आदि दो मंत्र भी इस ब्रह्म के ही प्रतिपादक हैं। (इनका पाठ-जप ब्रह्मयज्ञ में करना चाहिए)॥ ३॥

उ० न तस्य गायत्री द्विपदा। न तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानभूतं किंचिद्विद्यते। यतो यस्य नाम महद्यश इत्येष

वेदान्तविदः पठन्ति हिरण्यगर्भं इत्येष चतुर्ऋचोऽनुवाको-दूरविप्रकर्षेण हिरण्यगर्भं प्रतिमाभूतमाह । मामाहिꣳसी-दित्येषा च ऋक् यस्मान्न जात इत्येषा च द्विकण्डिकोऽनुवाकः षोडशिदैवत्योऽदूरविप्रकर्षेणाभिवदति । आसां च कण्डिकानां ब्रह्मयज्ञेऽध्ययनं कर्तव्यं प्रतीकग्रहणत्वात् ॥ ३ ॥

म० द्विपदा गायत्री । तस्य पुरुषस्य प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं किंचिद्वस्तु नास्ति । अतएव नाम प्रसिद्धं महत् यशः यस्यास्ति । सर्वातिरिक्तयशा इत्यर्थः । हिरण्यगर्भ इत्येषोऽनुवाकश्चतुर्ऋचः हिरण्यगर्भः यः प्राणतः यस्येमे य आत्मदा इति (२५ । १०—१३) । मा मा हिꣳसीज्जनितेत्येका एषा (१२ । १०२) । यस्मान्न जातः इन्द्रश्च सम्राडिति (८ । ३६—३७) द्व्यृचोऽनुवाकः । एताः प्रतीकचोदिताः पूर्वं पठितत्वादादिमात्रेणोक्ताः ब्रह्मयज्ञे जपे च सर्वा अध्येयाः । एवं सर्वत्र ॥ ३ ॥

एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः । स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥ ४ ॥

[एषः । ह । देवः । प्रदिश इति प्रऽदिशः । अनु । सर्वाः । पूर्वः । ह । जातः । सः । ऊँ इत्यूँ । गर्भे । अन्तरित्यन्तः ॥ सः । एव । जातः । सः । जनिष्यमाणः । प्रत्यङ् । जनाः । तिष्ठति । सर्वतोमुख इति सर्वतःऽमुखः ॥४॥]

यह परमात्मदेव सम्पूर्ण दिशाओं को व्याप्त करके स्थित है। वही सर्वप्रथम उत्पन्न हुआ है। वही गर्भ के अन्दर आता है या विद्यमान है। वही उत्पन्न सर्वप्रपंच है और वही उत्पन्न होने वाला सर्व-प्रपंच है। हे मनुष्यो ! वह परमात्मा सबमें व्याप्त होकर स्थित होता है। वह सर्वत्र ही मुखादि अवयवों वाला है ॥ ४ ॥

उ० एषो ह । त्रिष्टुभः सर्वाः सदसस्पतिमद्भुतमित्यस्या गायत्र्याः प्राक् । इदानीं स्वरूपतः कथयति । एष एव देवः प्रदिशः दिशश्च सर्वाः अनुव्याप्य वर्तते तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति । पूर्वो ह जात अनादिनिधनः संभूतः । स उ गर्भे अन्तः स एव च मातुरुदरे अन्तर्गर्भे व्यवतिष्ठते । स एव च जातः स एव च जनिष्यमाणः । तदुक्तम् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'ति प्रतिपदार्थमञ्चनः । हे जनाः तिष्ठति सर्वतोमुखः सर्वतोऽक्षिशिरोग्रीवपाणिपादः तिष्ठति । अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः । जना इत्याद्युदात्तत्वरमपि स्वरामन्त्रितार्थत्वादावेव वर्तते ॥ ४ ॥

म० चतस्रस्त्रिष्टुभः । ह प्रसिद्धम् । एषो ह देवः सर्वाः प्रदिशः अनुतिष्ठति व्याप्य स्थितः । हे जनाः, ह प्रसिद्धमेष पूर्वः प्रथमो जात उत्पन्नः । गर्भे अन्तः गर्भमध्ये स उ स एव तिष्ठति । जातोऽपि स एव जनिष्यमाणः उत्पत्स्यमानोऽपि स एव । प्रत्यङ् प्रतिपदार्थमञ्चति प्रत्यङ् । सर्वतोमुखः सर्वतो मुखान्यवयवा यस्य । अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्माज्जातं न पुरा किं चनैव य आबभूव भुवनानि विश्वा । प्रजापतिः प्रजया सꣳरराणस्त्रीणि ज्योतीꣳषि सचते स षोडशी ॥ ५ ॥

[यस्मात् । जातम् । न । पुरा । किम् । चन । एव । यः । आबभूवेत्याऽबभूव । भुवनानि । विश्वा ॥५॥]

उससे पूर्व कुछ भी उत्पन्न नहीं हुआ था। जो स्वयं सर्वभूतमय हो रहा है। वह प्रजापति परमात्मा अपनी जीवप्रजा के साथ सम्यक् रममाण होता हुआ अग्नि वायु-आदित्य तीन ज्योतियों को बनाता और उनमें व्याप्त होता है। वह परमात्मा ही षोडश अवयव वाला 'षोडशी' है ॥ ५ ॥

उ० यस्मान्न जातः । यस्मात्पुरुषात् जातं न पुरा किंच एव । यश्च आबभूव संभावयति भुवनानि भूतजातानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि । प्रजापतिरिति व्याख्यातम् । अयं षोडशकलिङ्गयुक्तः ॥ ५ ॥

म० यस्मात् पुरा किंचन किमपि न जातमेव । यश्च विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि आबभूव समन्ताद्भावयामास । अन्तर्भूतो ण्यर्थः । स षोडशी षोडशावयवलिङ्गशरीरी प्रजापतिः प्रजया संरराणः रममाणः त्रीणि ज्योतींषि रवीन्द्वग्निरूपाणि सचते सेवते ॥ ५ ॥

येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा येन स्वः स्तभितं येन नाकः । यो अन्तरिक्षे रजसो विमानः कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ ६ ॥

[येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृढा । येन । स्वरिति स्वः । स्तभितम् । येन । नाकः ॥ यः । अन्तरिक्षे । रजसः । विमान इति विऽमानः ॥६॥]

जिस परमात्मा के द्वारा यह उग्रस्वभावा द्यौ (=आदित्य प्रभृति) धारित है और यह पृथ्वी जिसके द्वारा दृढ़ की हुई स्थिर है। जिस परमात्मा के द्वारा स्वर्ग रोका हुआ स्थित है और जिसके द्वारा वैकुण्ठ भी आधारित है। जो अन्तरिक्ष में जलों या रजोकण से नक्षत्रादि का बनाने और धारण करने वाला है, उसी सर्वशक्तिमान् के लिए हविः से परिचरण करें ॥ ६ ॥

उ० येन पुरुषेण द्यौः उग्रा उद्गूर्णा वृष्टिदायिनी कृता । पृथिवी च दृढा स्थिरा प्राणिधारणाय वृष्टिग्रहणाय च अन्ननिष्पादनाय च कृता । येन च स्वः आदित्यमण्डलं स्तभितं स्तम्भितम् । येन च नाकः स्वर्गो लोकः स्तम्भितः । यश्चान्तरिक्षे रजसः उदकस्य वृष्टिलक्षणस्य विमानो निर्माता ।

तं परित्यज्य कस्मै अन्यस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्दद्म इति समंजसम् ॥ ६ ॥

म० येन पुरुषेण द्यौरुग्रा उद्गूर्णा । वृष्टिदा कृतेति शेषः । पृथिवी च येन दृढा कृता । सर्वप्राणिधारणं वृष्टिग्रहणं अन्ननिष्पादनं चेति भूमेर्दार्ढ्यम् । येन स्वः आदित्यमण्डलं स्तभितं स्तम्भितम् । येन नाकः स्वर्गोऽपि स्तम्भितः । यः अन्तरिक्षे नभसि रजसो जलस्य वृष्टिरूपस्य विमानः विमिमीते निर्माता । तं विहाय कस्मै देवाय हविषा विधेम हविर्दद्मः । न कस्मैचिदित्यर्थः ॥ ६ ॥

यं क्रन्द॑सी अव॑सा तस्तभा॒ने अ॒भ्यैक्षे॑तां मन॑सा॒ रेज॑माने । यत्राधि॒ सूर॒ उदि॑तो वि॒भाति॑ कस्मै॑ दे॒वाय॑ ह॒विषा॑ विधेम ॥ आपो॑ ह॒यद्बृ॑ह॒तीर्य॑श्चि॒दाप॑ः ॥ ७ ॥

[यम् । क्रन्द॑सी॒ऽइति॒क्रन्द॑सी । अव॑सा । त॒स्त॒भा॒नेऽइति॑तस्तभा॒ने । अ॒भि । ऐक्षे॑ताम् । मन॑सा । रेज॑मा॒नेऽइति॒रेज॑माने ॥ यत्र॑ । अधि॑ । सूर॑ः । उदि॑त॒ऽइत्युत् इ॑तः । वि॒भातीति॑वि भाति॑ ॥७॥]

यह क्रन्दनशीला द्यावापृथिवी वृष्टि-अन्नादि के द्वारा जगत् को स्तम्भित करने वाली भी मन से काँपती हुई, अपनी रक्षा के निमित्त से जिस परमात्म-पुरुष का मुख जोहती हैं। जिसमें ही उदय होकर यह सूर्य प्रकाश करता है, उसी प्रजापति देव के लिए हम हविः से सदा परिचरण करें। (यहीं पर 'महती आपः ने जब विश्व को गर्भ में धारण किया था और जिसने आपः को' आदि मंत्र भी पढ़ना चाहिए) ॥ ७ ॥

उ० यं क्रन्दसी यं पुरुषं क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ अवसा अन्नेन हविर्लक्षणेन वृष्टिधारणाद्युपकारजनितेन । तस्तभाने संस्तम्भयन्त्यौ सर्वप्राणिजातम् । अभि ऐक्षेतां मनसा साध्वेतत्कृतमनेनेति । रेजमाने कल्पमाने । यत्र च अधि उपरि स्थितः यदाधार इत्यभिप्रायः । सूरः सूर्यः उदितः सन् विभाति । तं देवम् परित्यज्य कस्मै देवाय हविषा विधेम इति समंजसम् । आपो ह यद्बृहतीर्यश्चिदाप इति द्वे प्रतीकगृहीते । अत्रापि स्वाध्यायाध्ययनं प्राप्तं प्रतीकस्योपलक्षणार्थत्वात् ॥ ७ ॥

म० क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ यं पुरुषं मनसा अभ्यैक्षेतां साधु कृतमित्यपश्यताम् । कीदृश्यौ क्रन्दसी । अवसा हविर्लक्षणेनान्नेन वृष्टिजनकेन तस्तभाने प्राणिजातं स्तम्भयन्त्यौ । व्यत्ययेन स्तम्भेर्ह्रादित्वम् । रेजमाने शोभमाने । सूरः सूर्यः यत्र द्यावापृथिव्योः उदितः सन् अधिविभाति अधिकं शोभते वित्रासयति वा । तं विहाय कस्मै हविर्दद्मः । आपो ह यद्बृहतीः (२७ । २५) यश्चिदापः (२७ । २६) द्वे प्रतीकोक्ते जपादावध्येये ॥ ७ ॥

वे॒नस्तत्प॑श्य॒न्निहि॑तं॒ गुहा॒ सद्यत्र॒ विश्वं॒ भव॒त्येक॑नीडम् । तस्मि॑न्नि॒दꣳ सं च॒ वि चै॑ति॒ सर्वꣳ॒ स ओत॒ः प्रोत॑श्च वि॒भूः प्र॒जासु॑ ॥ ८ ॥

[वे॒नः । तत् । प॒श्य॒त् । निहि॑त॒मिति॒नि हि॑तम् । गुहा॑ । सत् । यत्र॑ । विश्व॑म् । भव॑ति । एक॑नीड॒मित्येक॑ नीडम् ॥ तस्मि॑न् । इ॒दम् । सम् । च॒ । वि । च॒ । ए॒ति॒ । सर्व॑म् । सः । ओत॒ऽइत्या उ॑तः । प्रोत॒ऽइति॒प्र उ॑तः । च॒ । वि॒भूरिति॑वि भूः । प्र॒जास्विति॑प्र॒ जासु॑ ॥८॥]

विद्वान् पुरुष उस परमात्मा को अपनी बुद्धि में ही प्रतिष्ठित देखता है। उसी परमात्मा में यह सर्व सत्यप्रपंच संकुचित होकर समा जाता है। उस परमात्मपुरुष में यह चराचर जगत् गतिशील है। वह सबमें ओत-प्रोत है। प्रजाओं में वह व्याप्त है ॥ ८ ॥

उ० वेनस्तत्पश्यत् । वेनः पण्डितः विदितवेदान्तरहस्यः सद्भावनया तद्रूपं ब्रह्म पश्यत् पश्यति । निहितं स्थापितम् । गुहा गुहायामिव । सन्नित्यम् । यत्र विश्वं सर्वमिदं विकारजातं भवति एकनीडं एकनिलयमविभक्तम् । कारणमेवोपसंहृतं सर्वविशेषम् । तस्मिन्निदं सं च विचैति सर्वम् । तस्मिन्नेव परमात्मनि इदं विकारजातं सर्वं समेति च उपसंहृतिकाले । समेत्य च व्येति सृष्टिकाले सर्वमेव । स च परमेश्वरः ओतश्च शरीरभावेन प्रोतश्च जीवभावेन इतरथा वा विभूः विभवति च कार्यकारणभावेन प्रजासु ॥ ८ ॥

म० वेनः पण्डितो विदितवेदान्तरहस्यः तत् ब्रह्म पश्यत् पश्यति । जानातीत्यर्थः । कीदृशं तत् । गुहा गुहायां रहःस्थाने निहितं स्थापितं दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । सत् नित्यम् । यत्र ब्रह्मणि विश्वं कार्यजातमेकनीडं भवति । एकमेव नीडमाश्रयो यस्य तत् । अविभक्तमविशेषं कारणमेव भवतीत्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि इदं सर्वं भूतजातं समेति च सङ्गच्छते संहारकाले । व्येति च निर्गच्छति सर्गकाले । स परमात्मा प्रजासु ओतः प्रोतश्च ऊर्ध्वतन्तुषु पट इव शरीरभावेन ओतः तिर्यक्तन्तुषु पट इव शरीरिभावेन प्रोतश्च । कीदृशः । विभूः कार्यकारणरूपेण विविधं भवतीति विभूः । सर्वं स एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्र तद्वो॑चेद॒मृतं॒ नु वि॒द्वान्ग॑न्ध॒र्वो धाम॒ विभृ॑तं॒ गुहा॒ सत् । त्रीणि॑ प॒दानि॒ निहि॑ता॒ गुहा॑स्य॒ यस्तानि॒ वेद॒ स पि॒तुः पि॒तास॑त् ॥ ९ ॥

[प्र । तत् । वो॒चे॒त् । अ॒मृत॑म् । नु । वि॒द्वान् । ग॒न्ध॒र्वः । धाम॑ । विभृ॑त॒मिति॒वि भृ॑तम् । गुहा॑ । सत् ॥ त्रीणि॑ । प॒दानि॑ । निहि॑ते॒ति॒नि हि॑ता । गुहा॑ । अ॒स्य॒ । यः । तानि॑ । वेद॑ । सः । पि॒तुः । पि॒ता । अ॒स॒त् ॥९॥]

अरे ! कोई वेदवित् विद्वान् उस अमृतस्वरूप परमात्मा को तत्त्वतः कहता तो सही, जो तेजोधाम बुद्धि में समाया हुआ है। इस परमात्मा के तीन भाग तो गुहा में लुप्त ही स्थित हैं (—एक भाग मात्र है—यह प्रपंचजात)। इसके उन तीन गुप्त भागों को भी जो जानता है, वह अपने अज्ञानी पिता का भी पिता होगा ॥ ९ ॥

उ० प्र तत् प्रवोचेत् प्रब्रूयात् तत् अमृतं शाश्वतम्। नु क्षिप्रम्। विद्वान् पण्डितः गन्धर्वः। गन्धर्वलोके हि ब्रह्मविद्या सुतरां ज्ञायते। धर्मस्थानम्। विभृतं बिभृतं नानाभूतं सर्गस्थितिप्रलयैः। गुहासत् गुहायामिव निगूढम् अविवृत-वेदान्तरहस्यसद्भावानाम्। किंच। त्रीणि पदानि निहितानि गुहा गुहायामिव अस्य अमृतस्य सर्गस्थितिप्रलयाः त्रयो वा वेदाः त्रयो वा कालाः। भूयस्त्वोपलक्षणार्थं वा। भूयांसो हि तत्र गुणाः श्रूयन्ते विज्ञानघनानन्दसत्यसंकल्पादयः। परब्रह्मान्तर्याम्यव्याकृतानि वा त्रयः पादाः। यश्च तानि वेद जानाति स पितुरपि पिता भवति। परं ब्रह्म भवतीत्यर्थः। तद्धि ब्रह्मरूपं श्रेष्ठम् ॥ ९ ॥

म० गां वेदवाचं धारयति विचारयतीति गन्धर्वः वेदान्तवेत्ता विद्वान् पण्डितः नु क्षिप्रम् अमृतं शाश्वतम् तत् ब्रह्म प्रवोचेत् प्रब्रूयात्। गुहा गुहायां सत् विद्यमानम् धाम स्वरूपं विभृतं विहृतं सर्गस्थितिप्रलयरूपैर्विभक्तम्। किंच अस्यामृतस्य त्रीणि पदानि स्वरूपाणि गुहा गुहायां निहिता निहितानि। पदानि सर्गस्थितिप्रलयाः वेदाः काला वा ब्रह्मान्तर्यामिविज्ञानात्मानो वा। किंच यः तानि पदानि वेद जानाति स पितुः ब्रह्मणोऽपि पिता परमात्मा असंत् भवति। परंब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स नो बन्धुर्जनिता स विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा। यत्र देवा अमृतमानशानास्तृतीये धामन्नध्यैरयन्त ॥ १० ॥

[सः। नः। बन्धुः। जनिता। सः। विधातेतिविधाता। धामानि। वेद। भुवनानि। विश्वा॥ यत्र। देवाः। अमृतम्। आनशानाः। तृतीये। धामन्। अध्यैरयन्तेत्यधि ऐरयन्त ॥१०॥]

वह हमारा बन्धु है। वह हमारा उत्पन्न करने वाला है। वह हमें बनाने वाला है। वह समस्त तेजों और लोकों को जानने वाला है। जिस परमात्मपुरुष में ही देवता अमृत का भोग करते हुए तृतीय स्वर्ग में स्वेच्छा से विहार करते हैं ॥ १० ॥

उ० स नो बन्धुः। स नोऽस्माकं बन्धुः। स चास्माकं जनिता। जनयितेति प्राप्ते 'जनिता मन्त्रे' इति णिचोलोपः। स च नो विधाता धारयिता। यः धामानि ब्रह्मणः स्थानानि वेद। भुवनानि भूतजातानि विश्वा सर्वाणि वेद नानात्मनो भिन्नानि वेद। किंच। यत्र देवा अग्न्यादयः अमृतं परब्रह्मलक्षणम्। आनशानाः व्याप्नुवन्तः तृतीये धामन् धामनि स्थाने अधि उपरि स्थिताः ऐरयन्त स्वेच्छया प्रवर्तन्ते तच्च यो वेद स नो बन्धुरित्याद्यनुवर्तते ॥ १० ॥

म० स परमात्मा नोऽस्माकं बन्धुः बन्धुवन्मान्यः। जनिता जनयिता। 'जनिता मन्त्रे' (पा० ६। ४। ५३) इति णिचो लोपः। स च विधाता धारयिता। सः विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि धामानि स्थानानि च वेद। देवा अग्न्यादयः तृतीये धामन् धामनि स्थाने स्वर्गरूपे अध्यैरयन्त स्वेच्छया वर्तन्ते। कीदृशा देवाः। अमृतं मोक्षप्रापकं ज्ञानं यत्र ब्रह्मणि आनशानाः व्याप्नुवानाः अश्नुवते आनशानाः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २। ४। ७६) इत्यशेर्ह्लादित्वेन द्वित्वे शानचि अभ्यासस्य नुगागमः। ब्रह्मनिष्ठं ज्ञानं प्राप्ताः सन्तः स्वर्गे देवा मोदन्त इति भावः ॥ १० ॥

परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च। उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभि संविवेश ॥ ११ ॥

[परीत्येतिपरि इत्य। भूतानि। परीत्येतिपरि इत्य। लोकान्। परीत्येतिपरि इत्य। सर्वाः। प्रदिशइतिप्रदिशः। दिशः। च ॥ उपस्थायेत्युप स्थाय। प्रथमजामितिप्रथम जाम्। ऋतस्य। आत्मना। आत्मानम्। अभि। सम्। विवेश ॥११॥]

वह परमात्मा सर्वभूतों को लाँघकर, सर्वलोकों को लाँघकर और सम्पूर्ण दिशा-विदिशाओं को लाँघकर विद्यमान है। ऋत की पूर्वोत्पन्ना प्रकृति को ही अधिष्ठित करके वह परमात्मा स्वयं ही में स्वयं ही सम्यक् प्रविष्ट हो रहा है ॥ ११ ॥

उ० इदानीं सर्वेषु भूतेष्वहमस्मि सर्वाणि च भूतानि मयि सन्तीत्येतद्दर्शनावगुण्ठितस्य सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते द्वाभ्यां कण्डिकाभ्याम्। नचात्र सर्वमेधो ग्रहः कर्तव्यो दर्शनस्य प्राधान्यात्। एवं हि पश्यतो यजमानस्याग्निहोत्रादयो यज्ञाः सर्वे सर्वमेधा एव। आलम्बनमात्रं हि तत्र यज्ञाः। परीत्य भूतानि अनेन दर्शनेन परिज्ञाय सर्वाणि भूतानि एवमेतदित्यवधार्य। एवं परिज्ञाय च सर्वान् लोकान्। परिज्ञाय च सर्वाः दिशः। परिज्ञाय च सर्वाः प्रदिशः। उपस्थाय च प्रथमजां वाचं त्रयीलक्षणाम्। 'अपिहि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यते' तिश्रुतेः प्रथमजा वाक्। ऋतस्य यज्ञस्य आत्मना आत्मानम्। परेण ब्रह्मणा विशिष्टं ब्रह्म अभिसंविशति अपुनरावृत्तये ॥ ११ ॥

म० इदानीं सर्वभूतेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि मयीति ज्ञानवतः सर्वमेधयाजिनो मुक्तिरुच्यते । किंच सर्वमेधयज्ञोऽपि न ज्ञानं प्रधानम् । ब्रह्मज्ञानवतो यजमानस्याग्निहोत्रादयोऽपि यज्ञाः सर्वमेधा एवेत्याह परीत्य भूतानीति कण्डिकाभ्याम् । एवंज्ञानवान् सर्वमेधयाजी आत्मना जीवरूपेण ऋतस्य यज्ञस्यात्मानं यज्ञाधिष्ठातारं परमात्मानमभिसंविवेश प्रविशति । ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । किं कृत्वा । भूतानि परीत्य सर्वभूतानि ब्रह्मत्वेन विज्ञाय । लोकान्भूरादीन्परीत्य ब्रह्मरूपाञ्ज्ञात्वा । सर्वाः प्रदिशः विदिशः दिशश्च परीत्य तद्रूपा ज्ञात्वा । प्रथमजां प्रथमोत्पन्नां त्रयीरूपां वाचमुपस्थाय संसेव्य । यज्ञादि कृत्वेत्यर्थः । 'अपिहि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यत' इति श्रुतेः प्रथमजा वाक् वेदरूपा ॥ ११ ॥

परि॒ द्यावा॑पृथि॒वी स॒द्य इ॒त्वा परि॑ लो॒कान्परि॒ दिशः॒ परि॒ स्वः॑ । ऋ॒तस्य॒ तन्तुं॒ वित॑तं वि॒चृत्य॒ तद॑पश्य॒त्तद॑भव॒त्तदा॑सीत् ॥ १२ ॥

[परि॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॒ द्यावा॑पृथि॒वी । स॒द्यः । इ॒त्वा । परि॑ । लो॒कान् । परि॑ । दिशः॑ । परि॑ । स्व॒रिति॒ स्वः॑ ॥ ऋ॒तस्य॑ । तन्तु॑म् । वित॑तमिति॒ वि तत॑म् । वि॒चृत्येति॑ वि॒ चृत्य॑ । तत् । अ॒पश्य॒त् । तत् । अ॒भ॒व॒त् । तत् । आ॒सी॒त् ॥१२॥]

वह देव अतिशीघ्रता से इन द्यावापृथिवी को लाँघकर, इन सभी लोकों को लाँघकर, सभी दिशाओं को लाँघकर और स्वर्ग का भी अतिक्रमण करके स्थित है। ऋत (=त्रिगुणात्मिका प्रकृति) के फैले हुए सूत्र को उच्छेदित करके उसने उस प्रपंच ब्रह्म को देखा (=अनुध्यात किया)। वह स्वयं ही वही (=प्रपंच) बन गया। वही था—हिरण्यगर्भ ॥ १२ ॥

उ० परि द्यावा । परीत्ययमुपसर्ग इत्वेत्यनेन संबध्यते । परीत्य द्यावापृथिव्यौ अनेन दर्शनेन परीत्य च लोकान् परीत्य च दिशः परीत्य च स्वः आदित्यम् । ऋतस्य यज्ञस्य तन्तुं विततं विचृत्य विच्छिद्य परिसमाप्य । सद्य एव तत् तथाभूतमात्मानम् अपश्यत् पश्यति । तदभवत् तथाभूतं ब्रह्म भवति । तदासीत् तदेवास्ति । तदुक्तम् 'तदेव सन्तस्तदु तद्भवामः' । 'यथा ह्येकस्माग्नेः प्रदीपसहस्राणि तुल्यशक्तीनि निर्गच्छन्ति एवं परमात्मन इमे जीवा अप्युत्चरन्ति' । आभ्यां कण्डिकाभ्यां ब्रह्मस्थानामेव मुक्तिर्दर्शिता भवति । तेषां हि भूयांस उपायाः यज्ञादयः ॥ १२ ॥

म० परीत्युपसर्ग इत्वेत्यनेन संबध्यते । सर्वमेधयाजी तत् ब्रह्म अपश्यत् पश्यति तत् अभवत् भवति तत् आसीत् वस्तु-गत्या तदेवास्ति । अज्ञाननिवृत्तिरेव दर्शनं भवनं चेति भावः । किं कृत्वा । द्यावापृथिवी सद्यः परि इत्वा परीत्य तद्रूपेण ज्ञात्वा । लोकान् परीत्य दिशः परीत्य स्वरादित्यं च परीत्य । गुह्यं वस्तु पुनःपुनः कथितं चित्तमारोहतीति पुनरुक्तिः । ऋतस्य यज्ञस्य तन्तुमितिकर्तव्यतां विततं प्रसारितं यथा तथा विचृत्य समाप्य यज्ञं कृत्वेत्यर्थः । 'तदेव सन्तस्तदु तद्भवाम' इति श्रुतेः 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेश्च ब्रह्मरूपस्य जीवस्याज्ञाननिवृत्तिरेव ब्रह्माप्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

सद॑स॒स्पति॒मद्भु॑तं प्रि॒यमिन्द्र॑स्य॒ काम्य॑म् । स॒निं मे॒धाम॑यासिष॒ᳫं स्वाहा॑ ॥ १३ ॥

[सद॑सः । पति॑म् । अद्भु॑तम् । प्रि॒यम् । इन्द्र॑स्य । काम्य॑म् ॥ स॒निम् । मे॒धाम् । अ॒या॒सि॒ष॒म् । स्वाहा॑ ॥१३॥]

यज्ञगृह के स्वामी, अद्भुत, इन्द्र के प्रिय तथा सबके द्वारा कामना करने के योग्य अग्नि को मैं अन्न-धन का दान तथा मेधा याचित करता हूँ। उसके लिए यह आहुति है ॥ १३ ॥

उ० इतउत्तरम् तिसृभिः कण्डिकाभिर्मेधा याच्यते श्रीश्च चतुर्थ्या । सदसस्पतिम् सदसस्पतिर्देवता सदो यज्ञगृहं तस्य पतिः तम् । अद्भुतं महान्तं अचिन्त्यशक्तिम् । प्रियमिन्द्रस्य । काम्यं कामसंपस्करम् कमनीयं वा धनमेधार्थिभिः । सनिं धनं मेधाम् अयासिषम् याचे । द्विकर्मा चायं धातुः ॥ १३ ॥

म० इत उत्तरमृक्त्रये मेधा याच्यते । चतुर्थ्या श्रीर्याच्यते । प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता । अग्निं सनिं द्रव्यदानं मेधां बुद्धिं च अयासिषं याचे । द्विकर्मकः । कीदृशमग्निम् । सदसः यज्ञगृहस्य पतिं पालकम् अद्भुतमचिन्त्यशक्तिम् इन्द्रस्य प्रियं मित्रं काम्यं कामनीयं धनमेधार्थिभिः ॥ १३ ॥

यां मे॒धां दे॑वग॒णाः पि॒तर॑श्चो॒पास॑ते । तया॒ माम॒द्य मे॒धया॑ग्ने मे॒धावि॑नं कुरु॒ स्वाहा॑ ॥ १४ ॥

[याम् । मे॒धाम् । दे॒वग॒णा इति॑ दे॒व ग॒णाः । पि॒तरः॑ । च॒ । उ॒पास॑त॒ इत्यु॑प आस॑ते ॥ तया॑ । माम् । अ॒द्य । मे॒धया॑ । अग्ने॑ । मे॒धावि॑नम् । कु॒रु॒ । स्वाहा॑ ॥१४॥]

जिस परमपवित्र मेधा को देवगण व पितर उपासना करते (=चाहते) हैं, हे अग्ने ! आज तुम उसी पवित्र मेधा से मुझे भी मेधावी बनाओ। तुम्हारे लिए यह आहुति है ॥ १४ ॥

उ० याम् मेधाम् । तिस्रोऽनुष्टुभ आग्नेय्यः । यां मेधां देवगणाः पितरश्च उपासते पूजयन्ति । तया माम् अद्य मेधया हे अग्ने, मेधाविनं कुरु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १४ ॥

म० अनुष्टुप् । हे अग्ने, तया मेधया अद्य मां मेधाविनं बुद्धियुक्तं कुरु । स्वाहा सुहुतमस्तु । 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (पा० ५ । २ । १२१) इति विनिप्रत्ययः । मेधास्यास्तीति मेधावी तम् । तया कया । देवगणाः देवसमूहाः पितरश्च यां

मेधामुपासते पूजयन्ति । देवपितृमान्या बुद्धिरस्माकमस्त्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

मेधां मे वरुणो ददातु मेधामग्निः प्रजापतिः । मेधामिन्द्रश्च वायुश्च मेधां धाता ददातु मे स्वाहा ॥ १५ ॥

[मेधाम् । मे । वरुणः । ददातु । मेधाम् । अग्निः । प्रजापतिरिति प्रजा पतिः ॥ मेधाम् । इन्द्रः । च । वायुः । च । मेधाम् । धाता । ददातु । मे । स्वाहा ॥१५]

वरुण मुझे मेधा दे। अग्नि मुझे मेधा दे और प्रजापति भी मुझे मेधा दे। इन्द्र-वायु मुझे मेधा प्रदान करें। धाता भी मुझे मेधा ही देवे। सबके लिए यह आहुति है ॥ १५ ॥

उ० मेधां मे। लिङ्गोक्तदेवता। मेधाम् मे मह्यं वरुणो ददातु। मेधां चाग्निः प्रजापतिश्च। मेधां इन्द्रश्च वायुश्च। मेधां च धाता ददातु मे मह्यम् स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

म० लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप्। वरुणो मे मह्यं मेधां ददातु। अग्निः प्रजापतिश्च मे मेधां ददातु । इन्द्रः वायुश्च मे मेधां ददातु। धाता मे मेधां ददातु स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १५ ॥

इदं मे ब्रह्म च क्षत्रं चोभे श्रियमश्नुताम् । मयि देवा दधतु श्रियमुत्तमां तस्यै ते स्वाहा ॥१६॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

[इदम् । मे । ब्रह्म । च । क्षत्रम् । च । उभेऽइत्युभे । श्रियम् । अश्नुताम् ॥ मयि । देवाः । दधतु । श्रियम् । उत्तमामित्युत् तमाम् । तस्यै । ते । स्वाहा ॥१६॥]

॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥

मेरी इस मेधारूपी श्री को ब्राह्मण-क्षत्रिय दोनों आस्वादित करें। देवगण इस सर्वोत्तमा श्री-मेधा को ही मुझ में धारित करें। हे मेधे ! उस देवस्वरूपिणी तुम्हारे लिए यह पूर्णाहुति है। (प्रसन्न होओ) ॥ १६ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

उ० इदं मे। श्रीः ऋक् । इदं ब्रह्म च क्षत्रं च उभे ब्रह्मक्षत्रे श्रियम् अश्नुताम् मदीयां श्रियमुपजीवताम्। मयि च देवाः दधतु स्थापयन्तु श्रियम् उत्तमाम्। ययाहं सर्वजनभोग्यो भवामि। तस्यै ते स्वाहा। या त्वमेवं सर्वजनैरभिलष्यसे तस्यै श्रियै ते तुभ्यं स्वाहा सुहुतमस्तु। अप्राप्य मेधां श्रियं च न यज्ञाः सिध्यन्तीत्येष संबन्धः ॥ १६ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

म० मन्त्रोक्तदेवतानुष्टुप्। श्रीकामोऽनया श्रियं याचते। ब्रह्म ब्राह्मणजातिः क्षत्रं क्षत्रियजातिः इदमिमे उभे ब्रह्मक्षत्रे मे मम श्रियमश्नुताम् । देवाः मयि उत्तमां श्रियं दधतु स्थापयन्तु । तस्यै प्रसिद्धायै ते तुभ्यं श्रियै स्वाहा सुहुतमस्तु । चौ समुच्चयार्थौ । श्रीमेधे विना यज्ञासिद्धेस्ते प्रार्थ्येते ॥ १६ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
सार्वमेधिकमन्त्रोक्तिर्द्वात्रिंशेऽध्याय ईरिता ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अस्याजरासो दमामरित्रा अर्चद्धूमासो अग्नयः पावकाः । श्वितीचयः श्वात्रासो भुरण्यवो वनर्षदो वायवो न सोमाः ॥ १ ॥

[अस्य । अजरासः । दमाम् । अरित्राः । अर्चद्धूमासऽइत्यर्चत् धूमासः । अग्नयः । पावकाः ॥ श्वितीचयः । श्वात्रासः । भुरण्यवः । वनर्षदः । वनसदऽइतिवनसदः । वायवः । न । सोमाः ॥१॥]

क्षीणतारहित, यज्ञगृह की रक्षक, उठते हुए धूम से परिलक्षित, शोधक, श्वेतभस्म का ढेर लगाने वाली, भक्षक राक्षसादि से रक्षा करने वाली; मरणकारिणी ईंधन में स्थिति करने वाली, वायु के समान दीपनकरी और सोमरसों के समान इस यजमान की अग्नियाँ यजमान को इष्टप्रदा होवें ॥ १ ॥

उ० इतो उत्तरं सप्तदशकाः पुरोरुगाना अस्मिन्नध्याये पठ्यन्ते। तत्र सार्वमेधिकानां चतुर्णामह्नां चत्वार आद्याः पुरोरुच इत्येवमेते विदुः। यथास्याग्निष्टुदग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति तस्याग्नेया ग्रहा भवन्ति आग्नेय्यः पुरोरुच । एवमिन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति तस्य ऐन्द्राग्रहा भवन्ति ऐन्द्र्यः पुरोरुचः। सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यः पुरोरुचः। वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति तस्य वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुच इति। य एतैस्त्रयोनुवाका अनारभ्याधीताः। एताश्च पुरोरुचोयच्छन्दस्काः प्रकृतिदृष्टास्त-

छन्दस्का इहापि प्रायो दृश्यन्ते अन्त्यमनुवाकं वर्जयित्वा । अस्या जरासः । ऐन्द्रवायवस्य द्वे पुरोरुचौ । अस्य यजमानस्य अजरासः जरारहिताः । दमां ग्रहाणाम् अरित्राः अरणाः । नावामिव केनिपाताः । यद्वा दमां दमनीयानां रक्षसाम् अरणास्तारकाः । अर्चद्धूमासः अर्चन्पूजनीयो धूमो येषां ते अर्चद्धूमासः पूज्यधूमाः । पावकाः पावयितारश्च अग्नयो भवन्तु । अस्य च श्वितीचयः श्वेतत्वप्रचयकारिणः । श्वात्रासः । श्वात्रशब्दः क्षिप्रवचनः । क्षिप्रकर्माणः । भुरण्यवः भर्तारः वनसदः रेफ उपजनः । वनमुदकं तत्र सन्ना उदकाभिमुता इत्यर्थः । वायवो न वायव इवोद्दीपयितारः गृहे रक्ष्यमाणाः सोमाः सन्तु । यद्वा सर्वाण्यरण्यग्निविशेषणानि । श्वितीचयः श्वेतत्वमञ्चनाः । वायव इव श्वात्रासः क्षिप्रगमनाः । वनर्षदो वनसदः । 'वनसदो वेटो रेफेणे'ति प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफागमः । सोमा इव यजमानेष्टदाः । समानमितरत् ॥ १ ॥

म० सर्वमेधेऽग्निष्टोमसंस्थेऽग्निष्टुत्संज्ञे प्रथमेऽहनि अस्याजरास इत्याद्या महो अग्ने इत्यन्ताः सप्तदश ऋचोऽग्निदेवत्याः पुरोरुचो भवन्ति । पुरोरुक्शब्देन ऋग्रूपा ग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते न यजूरूपाः 'ऋग्घि पुरोरुक्' इति श्रुतेः । उक्थ्यमहावैश्वदेवपात्नीवतहारियोजनेषु यजूरूपे ग्रहणमन्त्रे सत्यपि 'तं वा अपुरोरुकं गृह्णाती'ति श्रुतेस्तत्र न दोषः । अतएवाग्नेयीभिर्ऋच एव निवर्त्यन्ते नोपयामादीनि । आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य पुरोरुचौ । वत्सप्रीदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् आ वायविस्यस्याः (७ । ७) स्थाने । अस्य यजमानस्य अग्नयः ईदृशाः सन्तु । कीदृशाः । अजरासः नास्ति जरा येषां ते अजराः वार्धक्यहीनाः । दमां गृहाणामरित्राः रक्षकाः नावामिव केनिपाताः । अरिभ्यः त्रायन्तेऽरित्राः । यद्वा दमानां दमनीयानां रक्षसामरित्राः तारकाः । विभक्तेर्लुडभावात्सवर्णदीर्घः । अर्चद्धूमासः अर्चन् अर्चनीयः पूजनीयो धूमो धूमोपलक्षिता ज्वाला येषां तेऽर्चद्धूमाः । पावकाः शोधकाः । श्वितीचयः श्वितिं श्वेतवर्णं चिन्वन्ति श्वितिचयः । चिनोतेः क्विप् अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः श्वितिशब्दस्य छान्दसो दीर्घः । श्वेतत्वमुज्ज्वलत्वं यजमानस्य वर्धयन्तः । श्वात्रासः श्वात्रशब्दः क्षिप्रवाचकः । श्वात्राः क्षिप्रफलप्रदाः भुरण्यवः भरणकर्तारः । वनर्षदः वनसदः वने काष्ठे सीदन्तीति वनसदः 'वनसदोऽवेटो रेफेण' (३ । ३ । ११) इति प्रातिशाख्यसूत्रेण रेफागमः । वायवो न वायव इव दीपयितारः । सोमा इव यजमानेष्टदाः ॥ १ ॥

हर॑यो धू॒मके॑तवो॒ वात॑जूता॒ उप॒ द्यवि॑ । यत॑न्ते॒ वृथ॑ग॒ग्नय॑ः ॥ २ ॥

[हर॑यः । धू॒मके॑तव॒ इति॑धू॒म के॑तवः । वात॑जूता॒ इति॒वात॑जूताः । उप॑ । द्यवि॑ ॥ यत॑न्ते । वृथ॑क् । अ॒ग्नय॑ः ॥२॥]

रसहरणशीला, धूम से परिलक्षित होने वाली अग्नियाँ, वायु से प्रेरित होकर, पृथक्-पृथक् स्वर्ग में जाने का प्रयत्न करती हैं ॥ २ ॥

उ० हरयो धूमकेतवः । ये अग्नयः हरयो हरितवर्णाः । धूमकेतवः धूमप्रज्ञानाः । वातजूता वातगमनाः । उपद्यवि द्युलोकंप्रति । यतन्ते यत्नमाचरन्ति । वृथक् । पृथगिति प्राप्ते वर्णव्यापत्तिः । पृथक् नाना ताम् स्तुम इति शेषः ॥ २ ॥

म० गायत्री विश्वरूपदृष्टा इन्द्रवायू इत्यस्याः (७ । ८) स्थाने । अग्नयः पृथक् पृथक् नानाप्रकारेण द्यवि स्वर्गे उपयतन्ते स्वर्गं गन्तुं यत्नं कुर्वन्ति । कीदृशाः । हरयः हरितवर्णाः । धूमकेतवः धूम एव केतुर्ज्ञापको येषां ते । यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तेः । वातजूताः वातेन जूतं गमनं प्रसारो येषां ते । 'आ वायो इन्द्रवायू इमे' (७ । ७–८) अनयोः स्थाने एते द्वे उक्ते ॥ २ ॥

यजा॑ नो मि॒त्रावरु॑णा॒ यजा॑ दे॒वाँ२॥ ऋ॒तं बृ॒हत् । अग्ने॒ यक्षि॒ स्वं दम॑म् ॥ ३ ॥

[यज॑ । नः॒ । मि॒त्रावरु॑णा । यज॑ । दे॒वान् । ऋ॒तम् । बृ॒हत् ॥ अग्ने॑ । यक्षि॑ । स्वम् । दम॑म् ॥३॥]

हे अग्ने ! हमारे लिए तुम मित्र और वरुण का यजन करो । देवों का यजन करो । महान् ऋत । हे अग्ने ! तुम अपने यज्ञगृह का भी यजन करो ॥ ३ ॥

उ० यजा नः मैत्रवारुणी गायत्री । यज नः अस्माकम् मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । यज च देवान् यज च ऋतं यज्ञम् बृहन्महान्तम् । हे अग्ने, यक्षि यज च स्वं दमं स्वकीयं गृहम् ॥ ३ ॥

म० गायत्री गोतमदृष्टा मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् अयं वाम् (७ । ९) इत्यस्याः स्थाने । हे अग्ने, नोऽस्माकं मित्रावरुणा यज । यज देवान् । यज बृहत् महत् ऋतं यज्ञम् स्वं दमं गृहं यक्षि यज ॥ ३ ॥

यु॒क्ष्वा हि दे॑व॒हूत॑माँ२॥ अश्वाँ॑ अग्ने र॒थीरि॑व । नि होता॑ पू॒र्व्यः सदः ॥ ४ ॥

हे अग्ने ! देवों को आह्वान करने में अत्यन्त कुशल, अपने अश्वों को तुम एक कुशल रथवान् की तरह संयोजित करो । होता होकर तुम पूर्वदिशा में बैठो ॥ ४ ॥

उ० अथाश्विनस्य । युक्ष्वाहीति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० आश्विनग्रहस्य पुरोरुक् या वां कशेत्यस्याः स्थाने (७।११) व्याख्यातेयम् (१३।३७) ॥ ४ ॥

द्वे विरू॑पे चरतः॒ स्वर्थे॑ अ॒न्यान्या॑ व॒त्समुप॑धापयेते । हरि॑र॒न्यस्यां॒ भव॑ति स्व॒धावा॑ञ्छु॒क्रो अ॒न्यस्यां॑ ददृशे सु॒वर्चाः॑ ॥ ५ ॥

[द्वेऽइति॒ द्वे । विरू॑पे॒ऽइति॒ वि रू॑पे । च॒रतः॑ । स्वर्थे॒ऽइति॑ सु अर्थे॑ । अ॒न्यान्येत्य॒न्या अ॑न्या । व॒त्सम् । उप॑ । धा॒पये॑ते॒ऽइति॑ धापयेते ॥ हरिः॑ । अ॒न्यस्या॑म् । भव॑ति । स्व॒धावा॒निति॑ स्व॒धा वा॑न् । शु॒क्रः । अ॒न्यस्या॑म् । द॒दृ॒शे । सु॒वर्चा॒ऽइति॑ सु॒ वर्चाः॑ ॥५॥]

दो विपरीत रूप तथा शुभ मनोरथों वाली उषा-रात्रि संचरण करती हैं। क्रमशः वे एक ही पुत्र को दूध पिलाती हैं। रसहारी अग्नि (या सूर्य) अन्या उषा में अन्नवान् होता है (=हविः प्राप्त करता है) और अन्या रात्रि में शुभ अग्नि दीप्तिवाला दिखलाई देता है ॥ ५ ॥

उ० द्वे विरूपे। त्रिष्टुप् शुक्रस्य । द्वे राज्यहनी विरूपे नानारूपे। कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः। चरतः आदित्येन सहाहश्चरति इतरत्र अग्निनातु रात्रिः। स्वर्थे शोभनार्थे। अन्यान्या वत्समुपधापयेते । अन्या एकारात्रिः एकमग्निरूपं वत्सम् अन्या एकमहः एकमादित्यरूपं वत्सम् उपधापयेते। रात्रिरग्निदेवत्यमग्निहोत्रम् अहः सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रं वत्समित्याशयः। किंच हरिर्हरितवर्णोऽग्निः अन्यस्यां रात्रौ स्वधावान् अन्नवानुपभोग्यः तापपाकप्रकाशैर्भवति । शुक्रः शुक्लवर्ण आदित्यः अन्यस्यामहनि ददृशे दृश्यते सुवर्चाः सुतेजाः। यद्वा द्वे द्यावापृथिव्यौ विरूपे नानारूपे परस्परापेक्षया चरतः स्वर्थे कल्याणप्रयोजने। अन्या पृथिवी अग्निंवत्सम् अन्या द्यौरादित्यं वत्सम् उपधापयेते पोषयतः । किंच हरिरग्निः अन्यस्यां पृथिव्यां स्वधावान् भवति । शुक्र आदित्यश्च अन्यस्यां दिवि ददृशे सुवर्चाः दृश्यते सुतेजाः ॥ ५ ॥

म० शुक्रग्रहपुरोरुक् कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् तं प्रत्नथेत्यस्याः (७।१२) स्थाने। द्वे रात्र्यहनी चरतः निरन्तरं प्रवर्तेते। कीदृशे। विरूपे विविधं रूपं ययोस्ते। कृष्णा रात्रिः शुक्लमहः। स्वर्थे शोभनोऽर्थो ययोस्ते कल्याणप्रयोजने। अन्यान्या अन्या च अन्या च वत्समुपधापयेते क्षीरं पाययतः । अन्या एका रात्रिः वत्समग्निमुपधापयते रात्रावग्निदेवत्यमग्निहोत्रम्। अन्या दिवसरूपा वत्समादित्यमुपधापयते अह्नि सूर्यदेवत्यमग्निहोत्रम्। किंच तदेवाह। अन्यस्यां रात्रौ हरिः हरितवर्णोऽग्निः स्वधावान् अन्नवान् भवति अन्यस्यामहनि शुक्रः शुक्रः आदित्यः सुवर्चाः शोभनतेजाः ददृशे दृश्यते । यद्वा द्वे द्यावापृथिव्यौ अग्निर्भूमौ स्वधावान् रविर्दिवि सुवर्चाः दृश्यते ॥ ५ ॥

अ॒यमि॒ह प्र॑थ॒मो धा॑यि धा॒तृभि॒र्होता॒ यजि॑ष्ठो अध्व॒रेष्वीड्यः॑ । यमप्न॑वानो॒ भृग॑वो विरु॒रु॒चुर्वने॑षु चि॒त्रं वि॒भ्वं॑ वि॒शेवि॑शे ॥ ६ ॥

विधाता ऋत्विजों के द्वारा होता, अत्यन्त याजक और यज्ञों में स्तुत्य यह अग्नि ही सर्वप्रथम यज्ञगृह में स्थापित किया गया। भृगु व शिष्यों ने लकड़ियों में तथा प्रजा-प्रजा में व्याप्त जिस विचित्र अग्नि को पाकर प्रज्वलित किया था ॥ ६ ॥

उ० मन्थिनः अयमिहेति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

म० मन्थिग्रहपुरोरुक् अयं वेन (७।१६) इत्यस्याः स्थाने। व्याख्याता (३।१५) ॥ ६ ॥

त्रीणि॑ श॒ता त्री स॒हस्रा॑ण्य॒ग्निं त्रि॒ꣳशच्च॑ दे॒वा नव॑ चाऽसपर्यन् । औक्ष॑न्घृ॒तैरस्तृ॑णन्ब॒र्हिर॑स्मा॒ आदिद्धोता॑रं॒ न्य॑सादयन्त ॥ ७ ॥

[त्रीणि॑ । श॒ता । त्री । स॒हस्रा॑णि । अ॒ग्निम् । त्रि॒ꣳश॑त् । च॒ । दे॒वाः । नव॑ । च॒ । अ॒स॒प॒र्य॒न् ॥ औक्ष॑न् । घृ॒तैः । अस्तृ॑णन् । ब॒र्हिः । अ॒स्मै॒ । आत् । इत् । होता॑रम् । नि । अ॒सा॒द॒य॒न्त ॥७॥]

तैंतीस करोड़, तैंतीस लाख, तैंतीस हजार और तीन सौ तैंतीस देवता इस अग्नि का पूजन करते हैं। घृत की आहुतियों से इसे सींचते हैं, इसके लिए दर्भासन बिछाते हैं और तत्काल ही इन देवों के आह्वानकर्त्ता को वेदि में अधिष्ठित करते हैं ॥ ७ ॥

उ० वैश्वदेवं गृह्णाति। त्रीणि शता शतानि त्री त्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च । देवाः असपर्यन् । सपर्यतिः परिचरणकर्मा। परिचरितवन्तः। कथमितिचेत् । औक्षन् असिञ्चन् अग्निम् घृतैः । अस्तृणन् बर्हिश्च अस्मै अग्नये । आत् इत् अथ एव अनन्तरमेव। होतारं वृत्वा न्यसादयन्त नितरां विनियुक्तवन्तः ॥ ७ ॥

म० विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् विश्वदेवदेवतस्याग्रयणग्रहस्य पुरोरुक्। ये देवास (७।१९) इति स्थाने । त्रीणि शता त्रीणि शतानि त्री त्रीणि सहस्राणि त्रिंशत् नव च देवाः यथा ३३३९। एते वस्वादिगणा देवा अग्निमसपर्यन् परिचरन्ति। सपर्यतिः परिचरणकर्मा । यद्वागमोक्ता देवाः 'नवैवाङ्गास्त्रिवृद्धाः स्युर्देवानां दशकैर्गणैः। ते ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शक्तीनां वर्णभेदतः' इति। ते च ३३३ ३३३ ३३३ एतावन्तो भवन्ति। कथं परिचरन्ति तदाह। ते घृतैरग्निमौक्षन् असिञ्चयन्। 'उक्ष सेचने' लङ्। अस्मै अग्नये बर्हिरस्तृणन् आच्छादयन्। आत्

इत् अनन्तरमेव होतारं वृत्वा हौत्रे कर्मणि न्यसादयन्त नियुक्तवन्तः। घृतसेचनबर्हिःस्तरणहोतृवरणमेवाग्निपरिचर्येति भावः ७

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम्। कविꣳ सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ ८ ॥

द्युलोक की मूर्धाभूत, पृथ्वी को व्याप्त करने वाले और, यज्ञ में उत्पन्न वैश्वानर अग्नि को; कवि, सम्राट्, यजमानों के अतिथि तथा ज्वालारूप मुख में स्रुवापात्र को लगाए रखने वाले इस अग्नि को ऋत्विज उत्पन्न करते हैं ॥ ८ ॥

उ० अथ ध्रुवस्य। मूर्धानं दिव इति व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

म० प्रकृतिवदेव ध्रुवग्रहपुरोरुक् व्याख्याता (७। २४) ॥ ८ ॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया। समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ९ ॥

[अग्निः। वृत्राणि। जङ्घनत्। द्रविणस्युः। विपन्यया ॥ समिद्ध इति सम्ऽइद्धः। शुक्रः। आहुत इत्याऽहुतः ॥९॥]

धनदाता अग्नि स्तुति से प्रसन्न होकर वृत्रों को मारता है— समिद्ध, शुभ्र और प्रदत्ताहुति ॥ ९ ॥

उ० ऐन्द्राग्नस्य। अग्निर्वृत्राणि गायत्री। अग्निः वृत्राणि यजमानस्य वृजिनानि। जंघनत् अत्यर्थं हन्ति। किंभूतः द्रविणस्युः धनं हविर्लक्षणमिच्छन्। केन हेतुना जंघनत्। विपन्यया। विपनिरर्चतिकर्मा। यजमानपूजया निमित्तभूतया। पुनः किंभूतोऽग्निः। समिद्धः दीप्तः शुक्रः शुक्लः आहुतः अभिहुतः सन् ॥ ९ ॥

म० गायत्री भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नग्रहपुरोरुक् इन्द्राग्नी आगतमित्यस्याः (७। ३१) स्थाने। अग्निर्वृत्राणि पापानि जङ्घनत् अत्यर्थं हन्ति। यङ्लुगन्तम्। कया। विपन्यया पनतिरर्चतिकर्मा। विविधया पूजया पापं हन्ति। कीदृशोऽग्निः। द्रविणस्युः द्रविणो धनमिच्छति द्रविणस्यति 'सुप आत्मनः क्यच्' 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३। २। १७०) इति क्यजन्तादुप्रत्ययः। हविर्लक्षणं धनमिच्छन्। समिद्धः दीप्तः। शुक्रः शुद्धः। आहुतः निमन्त्रितः ॥ ९ ॥

विश्वेभिः सोम्यं मध्वग्न इन्द्रेण वायुना। पिबा मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

[विश्वेभिः। सोम्यम्। मधु। अग्ने। इन्द्रेण। वायुना ॥ पिब। मित्रस्य। धामभिरिति धामऽभिः ॥१०॥]

हे अग्ने! विश्वेदेवों, इन्द्र, वायु और मित्र के तेजों के साथ सोममय मधु का पान करो ॥ १० ॥

उ० वैश्वदेवस्य। विश्वेभिः सोम्यम् गायत्री। विश्वेभिः देवैः सह। सोमसंबन्धि मधु हे अग्ने, इन्द्रेण च सह वायुना च सह पिब। मित्रस्य धामभिर्नामभिः स्तुतः सन्। तदुक्तम् 'त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवसि दक्ष ईड्यः' इति ॥ १० ॥

म० गायत्री मेधातिथिदृष्टा वैश्वदेवग्रहपुरोरुक् ओमासश्चर्षणी (७। ३३) इत्यस्याः स्थाने। हे अग्ने, विश्वेभिः विश्वैः देवैः इन्द्रेण वायुना च सह सोम्यं सोममयं मधु पिब। कीदृशस्त्वम्। मित्रस्य धामभिः नामभिः स्तुत इति शेषः। 'त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वं मित्रो भवति दस ईड्यः' इति श्रुतेः ॥ १० ॥

आ यदिषे नृपतिं तेज आनट् शुचि रेतो निषिक्तं द्यौरभीके। अग्निः शर्धमनवद्यं युवानꣳ स्वाध्यं जनयत्सूदयच्च ॥ ११ ॥

[आ। यत्। इषे। नृपतिमिति नृऽपतिम्। तेजः। आनट्। शुचि। रेतः। निषिक्तम्। निःसिक्तमिति निःऽसिक्तम्। द्यौः। अभीके ॥ अग्निः। शर्धम्। अनवद्यम्। युवानम्। स्वाध्यमिति सुऽआध्यम्। जनयत्। सूदयत्। च ॥११॥]

वृष्टि के निमित्त मनुष्यों के पालक अग्नि को जब तेजो-अभिवर्धक हविः प्राप्त होती है तब उस अग्नि के द्वारा द्युलोक के निकट पवित्र जल आसिञ्चित किया जाता है (=मेघ उत्पन्न किये जाते हैं)। अग्नि अनिन्द्य, मिश्रणकारी तथा ध्यातव्य बल मेघजल को उत्पन्न करता और बरसाता है ॥ ११ ॥

उ० आ यत्। द्वाभ्यां मरुत्वतीयाभ्याम् द्वे त्रिष्टुभौ। व्यवहितपदप्रायः आहुतिपरिणामवादिन्यौ। आ उपसर्गः आनट् इत्यनेनाख्यातेन संबध्यते। यत् यदा इषे अन्नाय निषिक्तं नितरां सिक्तं देवतोद्देशेन क्षिप्तम् शुचि मन्त्रैः संस्कृतम् तेजः जगदुत्पत्तिबीजम्। नृपतिम् अग्निम् आ आनट् अश्नोतेरेतद्रूपम्। व्याप्नोति। ततोऽपि रेतो मध्यस्थानं व्याप्नोति विद्युल्लक्षणं तेजः। द्यौरभीके द्यौरपि तस्याहुतिपरिणामभूतस्य रसस्य अभीके निकट एव वर्तते। तत् अग्निः शर्धम् शर्धं बलं तस्य हेतुभूतम्। अनवद्यं प्रशस्यम् युवानम् परिपक्वं रसम् स्वाध्यं सुष्ठु ध्यानीयम्। सर्वोऽपि वृष्टिमभिलषति। जनयत् जनयति अष्टभिर्मासैः। सूदयच्च। 'षूद क्षरणे'। निष्पन्नमुदकं चतुर्भिर्मासैः क्षरति च वृष्टिद्वारेण ॥ ११ ॥

म० त्रिष्टुप् पराशरदृष्टा मरुत्वतीयग्रहपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व (७। ३५) इत्यस्याः स्थाने। आ उपसर्गः आनडित्यनेन संबध्यते यत् यदा तेजः तेजसो हेतुभूतं हविर्नृपतिं नुर्यज-

मानस्य पालकमभिमानद् अश्नुते व्याप्नोति । यदाग्नौ हविर्हूयत इत्यर्थः । तदा अग्निः रेतो जगद्बीजभूतं जलम् द्यौरभीके । प्रथमा षष्ठ्यर्थे । दिवः समीपेऽन्तरिक्षे जनयत् जनयति । मेघरूपेण च पुरः सूदयत् सूदयति क्षरति वृष्टिद्वारेण 'षूद क्षरणे' । कीदृशं तेजः । इषे वृष्ट्यै निषिक्तं देवतोद्देशेनाग्नौ सिक्तं हुतम् । शुचि मन्त्रसंस्कृतम् । कीदृशं रेतः । शर्धं बलहेतुभूतम् । अनवद्यं निर्दोषम् 'अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु' (पा० ३ । १ । १०१) इति गर्ह्यार्थेऽवद्यमिति निपातः । न अवद्यमनवद्यमगर्ह्यं प्रशस्यम् । युवानं युवतुल्यं परिपक्वरसं दृढमित्यर्थः । स्वाध्यं सुष्ठु आ समन्तात् ध्यायते चिन्त्यत इति स्वाध्यं चिन्तनीयम् । सर्वो वृष्टिमिच्छति । हविषा तर्पितोऽग्निरष्टमासैर्जलं निष्पाद्य वर्षासु वर्षतीत्यर्थः । व्यवहितपदो मन्त्रः ॥ ११ ॥

अग्ने शर्धं महते सौभंगाय तवं द्युम्नान्युंत्तमानि सन्तु । सं जास्पत्यꣳ सुयममाकृणुष्व शत्रूयतामभितिष्ठा महाꣳसि ॥ १२ ॥

[अग्ने । शर्द्धं । महते । सौभंगाय । तवं । द्युम्नानि । उत्तमानीत्युत् तमानि । सन्तु ॥ सम् । जास्पत्यम् । जाःपत्यमितिजाः पत्यम् । सुयममितिसु यमम् । आ । कृणुष्व । शत्रूयताम् । शत्रुयतामितिशत्रु यताम् । अभि । तिष्ठ । महांꣳसि ॥१२॥]

हे अग्ने ! महत्सौभाग्य (=जल) का विक्रम प्रदर्शित करो। उत्तम धन तुम्हारे होवें। इन जायापत्नी को सुनियंत्रण वाला बनाओ। शत्रुत्व आचरण करने वाले तेजस्वियों को भी अभिभूत करो ॥ १२ ॥

उ० अग्ने शर्धं । हे भगवन्नग्ने, शर्धं उत्सहस्व बलमाविष्कुरु । महते सौभगाय । महत्सौभाग्यं लोकस्थितिः । एवं कुर्वतस्तव द्युम्नानि उत्तमानि सन्तु । द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा । हविर्लक्षणानि धनानि सन्तु यशांसि वा । किंच एतच्च त्वं प्रार्थ्यसे । संजास्पत्यम् । जायापतिमिति प्राप्ते आकारयकारयोर्लोपः सुक् च । सुयमं सुनियमं अन्योन्यबद्धरागम् समाकृणुष्व कुरुष्व । शत्रूयतां शत्रुत्वमिच्छताम् । अभितिष्ठ पद्भ्यामभिभव महांसि महस्वानि ॥ १२ ॥

म० त्रिष्टुप् विश्ववारादृष्टा द्वितीयमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तं वृषभं (७ । ३६) इत्यस्याः स्थाने । हे अग्ने, त्वं शर्ध उत्सहस्व बलमाविष्कुरु । किमर्थम् । महते सौभगाय महत्सौभाग्यं लोकस्थितिः । उद्यच्छतस्तव द्युम्नानि उत्तमानि उत्कृष्टानि सन्तु 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' (निरु० ५ । ५) इति यास्कः । हविर्लक्षणान्यन्नानि यशांसि वा सन्तु । किंच जास्पत्यं जायापत्यमित्यर्थे जास्पत्यमिति निपातः । जायापत्यं पत्नीयजमानरूपं सुयमं सुनियमं जितेन्द्रियमन्योन्याबद्धरागं समाकृणुष्व कुरु । सुष्ठु यम्यते सुयमम् 'ईषद्दुःसुषु' (पा० ३ । ३ । १२७) इति खल्प्रत्ययः । किंच शत्रूयतां शत्रुत्वमिच्छतां महांसि तेजांसि अभितिष्ठ आक्रमस्व अभिभव ॥ १२ ॥

त्वाꣳ हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महि नः श्रोष्यग्ने । इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ १३ ॥

[त्वाम् । हि । मन्द्रतममितिमन्द्र तमम् । अर्कशोकैरित्यर्क शोकैः । ववृमहे । महि । नः । श्रोषि । अग्ने ॥ इन्द्रम् । न । त्वा । शवसा । देवता । वायुम् । पृणन्ति । राधसा । नृतमाऽइतिनृ तमाः ॥१३॥]

हे अग्ने ! अर्चनीय स्तोत्रों के द्वारा हम तुम अत्यन्त गम्भीर को ही वरण करते हैं। हे महान् अग्ने ! तुम हमारे आह्वान को सुनते हो। बल से इन्द्र एवं वायु के समान तुम अग्नि को मनुष्यों के पालकतम देवता (=ऋत्विज) हविरन्न से तुम्हें ही प्रीणित करते या भरते हैं ॥ १३ ॥

उ० त्वाꣳहि । माहेन्द्रस्य त्रिष्टुप् । त्वां हि त्वामेव मन्द्रतमं मन्दनीयतमं मृदुहृदयं वा । अर्कशोकैः मन्त्रैर्दीप्तैः । यथोक्तस्थानकरणानुप्रदानवद्भिः । देवताध्यात्मवित्तसन्तानगर्भगुरुशुश्रूषाधिगताविप्लावितब्रह्मचर्यैः । एवं हि मन्त्रा दीप्ताः स्युः । ववृमहे वृतवन्तो वयम् । त्वं च वृतः सन् महि महत् स्तोत्रम् नोऽस्माकम् श्रोषि शृणोषि । श्रुत्वा च प्रभावयसि कर्म हे अग्ने । किंच इत्थं नाम त्वं महती देवता । येन इन्द्रं न । उपमार्थीयो नकारः । इन्द्रमिव त्वा शवसा बलेन पृणन्ति पूरयन्ति । वायुमिव च पूरयन्ति राधसा हविर्लक्षणेन धनेन । नृतमाः मनुष्यतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः ॥ १३ ॥

म० त्रिष्टुब् भरद्वाजदृष्टा माहेन्द्रग्रहपुरोरुक् इन्द्रो नृवदित्यस्याः (७ । ३९) स्थाने । हे अग्ने, वयं त्वां ववृमहे वृतवन्तः । कीदृशं त्वाम् । मन्द्रतममतिगम्भीरम् । कैः अर्कशोकैः अर्कवत् शोचन्तेऽर्कशोका मन्त्रास्तैः अविप्लुतब्रह्मचर्यैः । यथोक्तमधीता मन्त्रा अर्कवद्दीप्ताः स्युरिति भावः । हि यस्मात् नोऽस्माकं महि महत् स्तोत्रं त्वं श्रोषि शृणोषि । विकरणव्यत्ययः । किंच नृतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः देवता देवतां त्वा त्वां राधसा हवीरूपेणान्नेन पृणन्ति पूरयन्ति । देवताशब्दात्सुपो लुक् । कीदृशं त्वाम् । शवसा बलेन इन्द्रं न इन्द्रमिव वायुमिव च स्थितम् । न इवार्थे उभयोः संबध्यते ॥ १३ ॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्त गोनाम् ॥ १४ ॥

[त्वेऽइतित्वे । अग्ने । स्वाहुतेतिसु आहुत । प्रियासः । सन्तु । सूरयः ॥ यन्तारः । ये । मघवानऽइतिमघ वानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्त । गोनाम् ॥१४॥]

हे सम्यक् आहुत अग्ने ! बुद्धिमान् यजमान तुम्हारे प्रिय होवें, जो धनशाली हैं और लोगों के मध्य गायों के झुण्ड को रखने वाले हैं (=जिनके पास यज्ञ-साधन गाएँ हैं) ॥ १४ ॥

उ० त्वे अग्ने आदित्यग्रहस्य द्वयौ। त्वे तव हे अग्ने, स्वाहुत साधुना प्रकारेणाभिहुत। प्रियासः प्रियाः सन्तु सूरयः पण्डिताः। ये च यन्तारः निगूहितसर्वविषयाः। ये च मघवानः धनवन्तः। जनानां मध्ये। न केवलं धनवन्त एव किंतर्हि। ऊर्वान् अन्नप्रकारान् दयन्त। दयतिर्दानार्थः। ददति। गोनाम् गवामिति प्राप्ते 'गोः पादान्ते' इति नुट्। गवां संबन्धिभिरुपसेचनैः सहितान् ॥ १४ ॥

म० द्वे बृहत्यौ आदित्यग्रहपुरोरुचौ। आद्या वसिष्ठदृष्टा अन्त्या प्रस्कण्वदृष्टा कदाचन स्तरीरसि कदाचन प्रयुच्छसीत्यनयोः (८ । २ । ३) स्थाने। सुष्ठु हूयते स्वाहुतः हे स्वाहुत हे अग्ने, जनानां मध्ये जनाः गोनां गवां संबन्धिभिर्दुग्धदधिकृतैः सह ऊर्वान् अन्नविशेषान् पुरोडाशादीन् दयन्त ददति 'दय दानगतिहिंसादानेषु' लङ् अडभाव आर्षः। ते सूरयः पण्डिताः त्वे तव प्रियासः सन्तु। कीदृशास्ते। यन्तारः निगृहीतेन्द्रियाः। मघवानः धनवन्तः। गोनामित्यत्र 'गोः पादान्ते' (पा० ७ । १ । ५७) इति नुडागमः ॥ १४ ॥

श्रुधि श्रुत्कर्ण वह्निभिर्देवैरग्ने सयावभिः। आसीदन्तु बर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम् ॥ १५ ॥

[श्रुधि। श्रुत्कर्णेतिश्रुत् कर्ण। वह्निभिरितिवह्नि भिः। देवैः। अग्ने। सयावभिरितिसयाव भिः ॥ आ। सीदन्तु। बर्हिषि। मित्रः। अर्यमा। प्रातर्यावाणः। प्रातर्यावानऽइतिप्रातः यावानः। अध्वरम् ॥१५॥]

हे याचकों के वचनों को सुनने वाले कानों से युक्त अग्ने ! हविर्वाहक और साथ आने वाले देवों के साथ हमारी प्रार्थना को सुनो। मित्र, अर्यमा तथा अन्य प्रातःसवन में हविर्भाग देव यज्ञ में दर्भासन पर बैठें ॥ १५ ॥

उ० श्रुधि श्रुत्कर्ण। हे अग्ने, श्रुधि शृणु। 'श्रुशृणु' इत्यादिना धिभावः। सत्वरं यज्ञमाग्नेयम्। हे श्रुत्कर्ण, शृणुतः कर्णावर्थिनां वचांसि यस्य स तथोक्तः। त्वयि श्रुतवति वह्निभिः वोढृभिर्देवैः। सयावभिः। 'या प्रापणे' वनिप्। समानमाप्तिभिः सहिताः। आसीदन्तु बर्हिषि। मित्रः अर्यमा च। अन्ये च। प्रातर्यावाणः प्रातरेव हविःप्राप्तिर्येषां ते तथोक्ताः ॥ १५ ॥

म० शृणुतः इति श्रुतौ अर्थिवचःश्रोतारौ कर्णौ यस्य स श्रुत्कर्णः हे श्रुत्कर्ण, देवैः सह त्वमध्वरं यज्ञं श्रुधि शृणु। कीदृशैर्देवैः। वह्निभिः हवींषि वहन्ति ते वह्नयः तैः। सयावभिः सह यान्ति ते सयावानः तैः। किंच मित्रः अर्यमा प्रातर्यावाणश्च देवाः बर्हिषि आसीदन्तु उपविशन्तु प्रातर्यान्ति हविः प्राप्नुवन्ति प्रातःसवने येषां हविःप्राप्तिस्ते ॥ १५ ॥

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम्। अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमृडीको भवतु जातवेदाः ॥ १६ ॥

[विश्वेषाम्। अदितिः। यज्ञियानाम्। विश्वेषाम्। अतिथिः। मानुषाणाम् ॥ अग्निः। देवानाम्। अवः। आवृणानऽइत्या वृणानः। सुमृडीकऽइतिसु मृडीकः। भवतु। जातवेदाऽइतिजात वेदाः ॥१६॥]

सब यजनीय देवों में अखण्डय, सब मनुष्यों का पूजनीय, तथा हविः स्वीकार करता हुआ जातवेदस् अग्नि देवों का सुखयिता होवे ॥ १६ ॥

उ० विश्वेषामदितिः। आदित्यग्रहे दधिश्रयणमन्त्रः। अयमपि पुरोरुचां मध्ये गण्यते। तथाहि। कदाचन स्तरीरसि। कदाचन प्रयुच्छसि। यज्ञो देवानामिति तिसृणामादित्येभ्यस्त्वेत्यनुषङ्गः। त्रिष्टुप्। योऽग्निः विश्वेषाम् अदितिः अदीनः। यज्ञियानां यज्ञसंपादकानाम्। विश्वेषां च अतिथिः मानुषाणाम् अग्निहोत्रिणाम्। सोऽग्निः देवानाम् अवः अन्नं हविर्लक्षणम् आवृणानः समर्पयन्। सुमृडीको भवतु। जातवेदाः जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

म० त्रिष्टुब्गोतमदृष्टादित्यग्रहदधिश्रयणे विनियुक्ता यज्ञो देवानामित्यस्याः (८ । ४) स्थाने। अग्निः ईदृशो भवतु। कीदृशः। विश्वेषां सर्वेषां देवानां मध्ये अदितिः नास्ति दितिः खण्डनं यस्य अदीनः। कीदृशानां देवानाम्। यज्ञियानां यज्ञार्हाणाम्। तथा विश्वेषां सर्वेषां मानुषाणां नराणामतिथिः पूज्यः देवानामवो हविर्लक्षणमन्नमावृणानः समर्पयन्। सुमृडीकः शोभनं मृडीकं सुखं यस्मात् सुखकारी। जातवेदाः जातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥

महो अग्नेः समिधानस्य शर्मण्यनागा मित्रे वरुणे स्वस्तये। श्रेष्ठे स्याम सवितुः सवीमनि तद्देवानामवो अद्या वृणीमहे ॥ १७ ॥

[महः । अग्ने । सुमिधानस्येतिसम्ऽइधानस्य । शर्म्मणि । अनागाः । मित्रे । वरुणे । स्वस्तये ॥ श्रेष्ठे । स्याम । सवितुः । सवीमनि । तत् । देवानाम् । अवः । अद्य । वृणीमहे ॥१७॥]

सवितादेव की प्रेरणा में चलने वाले तथा मित्र-वरुण के प्रति निरपराध हम महान् एवं समिध्यमान अग्नि की अविनाशिनी शरण में होवें। हम आज देवों के उस रक्षण की याचना कर रहे हैं ॥ १७ ॥

उ० महो अग्नेः । सावित्रस्य त्रिष्टुप् । महः महतः अग्नेः समिधानस्य संदीप्यमानस्य । शर्मणि शरणे आश्रये वर्तमानाः अनागाः अनपराधाः स्याम । येन च मित्रे वरुणे अनपराधा एव स्याम । स्वस्तये अविनाशाय । येन च श्रेष्ठे स्याम सवितुः सवीमनि प्रसवे । तत् देवानां संबन्धि अवः हविर्लक्षणमन्नम् । अद्य आवृणीमहे अधिसंस्कुर्मः ॥ १७ ॥

म० कुशोधानाकदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रग्रहपुरोरुक् वाममद्ये-त्यस्याः (८ । ६) स्थाने । देवानां तत् अवः अन्नं हविर्लक्षणमद्य वयं वृणीमहे संस्कुर्मः । क सति । सवितुः सूर्यस्य सवीमनि सति आज्ञायां सत्याम् । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे' इत्युक्तेः । 'सवीमा प्रसवोऽनुज्ञा' इति कोशः । कीदृशे सवीमनि । श्रेष्ठे अन्यदेवाज्ञातः सूर्याज्ञोत्कृष्टा । तत्किम् । येनानेन वयं स्वस्तये स्वस्तिमन्तो भवेम । कीदृशा वयम् । अग्नेः शर्मणि शरणे आश्रये मित्रे वरुणे च अनागाः अनागसः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इति जसः सुः । अग्निमित्रवरुणेष्वपराधरहिताः । कीदृशस्याग्नेः । महः पूज्यस्य मह्यते पूज्यते मत् तस्य 'मह पूजायां' क्विप् । समिधानस्य दीप्यमानस्य ॥ १७ ॥

आपश्चित्पिप्युस्तर्यो न गावो नक्षन्नृतं जरितारस्त इन्द्र । याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वᳬहि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ १८ ॥

[आपः । चित् । पिप्युः । स्तर्यः । न । गावः । नक्षन् । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ॥ याहि । वायुः । न । नियुत इतिनिऽयुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥१८॥]

सखी गायों के समान सोम अभिवृद्ध हो रहे हैं और हे इन्द्र ! तुम्हारा स्तोता भी यज्ञ को जा चुका है। नियुत अश्वों को जोतकर वायु के समान हे इन्द्र ! हमारे यज्ञ की ओर आओ। तुम्हीं स्तुतियों से संस्तुत होकर विविध अन्न-धनादि देते हो ॥ १८ ॥

उ० इदानीमिन्द्रस्तुतिः । उक्थसंस्थे द्वितीयेऽहनि पुरोरुच ऐन्द्र्यो द्वादश । आपश्चित् त्रिष्टुप् । आपोपि । पिप्युः प्यायः पी आदेशः । पाययेयुः निम्राभ्यसोमे स्तर्यो न गावः सुन्वन्ति अभिपुण्वन्ति याभिर्वाग्भिः सोमं तास्तर्यः । सोमाभिषवे हि त्रयीलक्षणा वाचो व्याप्रियन्ते । तदेतदुक्तम् । तर्यो न गावः तर्य इव गावः । नक्षन्नृतं जरितारस्त इन्द्र । नक्षन् । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । एवमनेन प्रकारेण नक्षन्व्याप्नुवन्ति ऋतं यज्ञम् । जरितारः स्तोतारः ते तव हे इन्द्र । एतच्च ज्ञात्वा । याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ । अच्छ अभियाहि । आयाहि नः अस्मान् वायुर्न वायुर्यथा नियुतः अश्वान् याति । त्वं हि यस्मात् । पुनस्त्वमेवमुच्यसे । यस्त्वं धीभिः स्वकीयाभिर्बुद्धिभिः दयसे ददासि । विविधं वाजान् अन्नानि ॥ १८ ॥

म० 'इन्द्रस्तदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति तस्यैन्द्रा ग्रहा भवन्त्यैन्द्र्यः पुरोरुचः सर्वमैन्द्रमसत्' (पा० १३ । ७ । १ । ४) इति सर्वमेधे श्रुतिः । ततः इन्द्रस्तुतसंज्ञे उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य द्वितीयेऽहनि आपश्चिदित्यादि इमां त इत्यन्ता द्वादश ऋचः । तं प्रत्नथा अयं वेनः महाँ इन्द्रः कदाचन स्तरीः कदाचन प्रयुच्छसीति पञ्च प्रतीकोक्ताः एवं सप्तदशेन्द्रदेवत्याः ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः वसिष्ठदृष्टाः त्रिष्टुप् ऐन्द्रवायवस्य पुरोरुक् आ वायो इत्यस्याः (७ । ७) स्थाने । हे इन्द्र, जरितारः स्तोतारः ऋत्विजः ते तव ऋतं यज्ञं नक्षन् नक्षन्ति व्याप्नुवन्ति । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । लङि अडभाव आर्षः । आपः चित् आपोऽपि निम्राभ्याख्याः पिप्युः आप्याययन्ति सोमं वर्धयन्ति 'ओप्यायी वृद्धौ' लिटि प्यायः पी-आदेशः । तत्र दृष्टान्तः । स्तर्यो गावः इव स्तृण्वन्ति सुन्वन्ति याभिस्ताः स्तर्यः याभिः सोमः सूयते ता गावो वाचो वेदरूपा इव ता यथा सोममाप्याययन्ति तथापोऽपि । अतएव त्वं नोऽस्मानच्छ अभिमुखं याहि आगच्छ । वायुर्न वायुरिव वायुर्यथा नियुतः स्वानश्वानभियाति । हि यतः त्वं धीभिः बुद्धिभिः कर्मभिर्वा वाजानन्नानि विदयसे विविधं ददासि 'दय दानादौ' अत एवागच्छ ॥ १८ ॥

गाव उपावतावतं मही यज्ञस्य रप्सुदा । उभा कर्णा हिरण्यया ॥ १९ ॥

[गावः । उप । अवत । अवतम् । मही इतिमही । यज्ञस्य । रप्सुदा ॥ उभा । कर्णा । हिरण्यया ॥१९॥]

हे गायों (या स्तुतियों) ! तुम हमारी रक्षा करो। महती और यज्ञ को रूप देने वाली हे द्यावापृथिवी ! तुम हमारी रक्षा करो, जिनके दोनों कान सोने से भरे हुए हैं (=जो स्वर्णदात्री हैं) ॥ १९ ॥

उ० गाव उप । तिस्रो गायत्र्यः । दक्षिणालक्षणा गाव उच्यन्ते । हे गावः, उपावत उपगच्छत दक्षिणमार्गेण अवतः प्रति । अवतमिति कूपनाम । सचात्र चात्वालं तदन्तरेण हि गवां संचारः । को हेतुरागमन इति चेत् मही यज्ञस्य

रप्सुदा । मही महत्यः यज्ञस्य रप्सुदा दानं वर्तेते । यतश्च भवतीनाम् उभाकर्णा हिरण्यया उभौ कर्णौ हिरण्मयौ कृतौ । दानार्थमेव अत उपावतेति संबन्धः ॥ १९ ॥

म० तिस्रो गायत्र्यः आद्या पुरुमीढाजमीढदृष्टा ऐन्द्रवायवस्य, द्वितीया पुरोरुक् इन्द्रवायू इत्यस्याः (७ । ८) स्थाने । गाव उच्यन्ते । हे गावः, अवतं कूपं चालालरूपं प्रति उपावत उपगच्छत दानार्थम् । चालालान्तरेण गवां संचारोऽस्ति । अवत इति कूपनाम । को हेतुरागमने तत्राह । मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ यज्ञस्य रप्सुदा रप्सुदे रप्शिति रूपनाम तद्दत्तस्ते रप्सुदे वर्तेते । द्यावाभूमी यज्ञस्य शोभां कुरुत इति यूयमुपागच्छत । किंच उभा कर्णा भवतीनामुभौ कर्णौ हिरण्ययौ हिरण्मयौ अतएव दानार्थमागच्छतेत्यर्थः ॥ १९ ॥

यद्द्य सूर॒ उदि॑तेऽना॑गा मि॒त्रो अ॒र्य॒मा सु॒वाति॑ सवि॒ता भगः॑ ॥ २० ॥

[यत् । अ॒द्य । सूरे॑ । उदि॑त॒ऽइत्युत् इते । अना॑गाः । मि॒त्रः । अ॒र्य॒मा ॥ सु॒वाति॑ । स॒वि॒ता । भग॑ः ॥२०॥]

आज सूर्योदय होने पर पवित्र मित्र, अर्यमा, सविता और भग जो प्रेरणा दें, वही करणीय है ॥ २० ॥

उ० यदद्य । यत्कर्म अद्य अस्मिन्नहनि सूरे उदिते उद्गते अनागाः अनपराधो मित्रः सुवाति प्रसौति तत्कर्म प्रयादिति शेषः । एवमर्यम्णः सवितुर्भगस्य च वाक्यानि अविशेषात् ॥ २० ॥

म० वसिष्ठदृष्टा मैत्रावरुणपुरोरुक् अयं वामित्यस्याः (७।९) स्थाने । अद्य सूरे सूर्ये उदिते सति मित्रः अर्यमा सविता भगश्च यत् सुवाति प्रेरयति तत् कर्म कुर्यादिति शेषः । नास्ति आगोऽपराधो यस्य सोऽनागा इति चतुर्णां विशेषणम् ॥ २० ॥

आ सु॒ते सि॑ञ्चत॒ श्रिय॒ꣳ रोद॑स्योरभि॒श्रिय॑म् । र॒सा द॑धीत वृष॒भम् । तं प्र॒त्नथा॒यं वे॒नः ॥ २१ ॥

[आ । सु॒ते । सि॒ञ्च॒त॒ । श्रिय॑म् । रोद॑स्योः । अ॒भि॒श्रिय॒मित्य॑भि श्रिय॑म् ॥ र॒सा । द॒धी॒त॒ । वृ॒ष॒भम् ॥२१॥]

हे ऋत्विजो ! श्री, द्यावापृथिवी की अभिश्री (=शोभा) तथा अभीष्ट सोमरस को अभिषुत होने पर चमसों में भरो। वह सोमरस ही नदियों को धारण करता है। 'उसे पूर्व काल की भाँति' (७-१२) और 'यह कमनीय' (७-१२) मंत्र कहे जा चुके हैं ॥ २१ ॥

उ० आसुते । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । यं सोमम् रसा नदी रसतेः शब्दकर्मणः । दधीत धारयति । नद्युपकण्ठे हि सोमो जायते । वृषभं वर्षितारम् आसुते सिञ्चत आसिञ्चत ग्रहपात्रेषु चमसेषु सोमं हे ऋत्विजः । सुते अभिषुते सति सोमे । कथंभूतम् । श्रियम् श्रियोहेतुभूतम् । रोदस्योरभिश्रियम् द्यावापृथिव्योरधिगतश्रियम् । ब्रह्माण्डव्यापिनी हि सोमश्रीः । तं प्रत्नथायं वेनः इति द्वे प्रतीके उक्ते ॥ २१ ॥

म० सुनीतिदृष्टाश्विनपुरोरुक् या वामित्यस्याः (७ । ११) स्थाने । रसा नदी 'रसतेः शब्दकर्मणः' (निरु० ११ । २५) इति यास्कः । रसा नदी वृषभं वर्षितारं सोमं दधीत पुष्णाति । दधातेर्लिङ् । नदीसमीपे हि सोमोत्पत्तेः । तस्मिन्सोमे सुते अभिषुते सति आसिञ्चत । चमसेष्विति शेषः । ऋत्विजः प्रति वचनमेतत् । कीदृशं वृषभम् । रोदस्योः द्यावापृथिव्योः श्रियं श्रीयते श्रीः तम् आश्रयम् । सोमस्य जगदाधारत्वात् । अभिश्रियम् अभि सर्वतः श्रीः शोभा यस्य सोऽभिश्रीः तम् । तं प्रत्नथा अयं वेनः द्वे प्रतीकोक्ते शुक्रमन्थिनोः प्राकृते (७ । १२ । १६) पुरोरुचौ ॥ २१ ॥

आ॒तिष्ठ॑न्तं॒ परि॒ विश्वे॑ अभूष॒ञ्छ्रियो॒ वसा॑नश्चरति॒ स्वरो॑चिः । म॒हत्तद्वृष्णो॒ असु॑रस्य॒ नामा वि॒श्वरू॑पो अ॒मृता॑नि तस्थौ ॥ २२ ॥

[आ॒तिष्ठ॑न्त॒मित्या॑ तिष्ठ॑न्तम् । परि॑ । विश्वे॑ । अ॒भू॒ष॒न् । श्रियः॑ । वसा॑नः । च॒र॒ति॒ । स्वरो॑चि॒रिति॒ स्व रो॑चिः ॥ म॒हत् । तत् । वृष्णः॑ । असु॑रस्य । नाम॑ । आ । वि॒श्वरू॑प॒ऽइति॑वि॒श्व रू॑पः । अ॒मृता॑नि । त॒स्थौ॒ ॥२२॥]

दर्भासन पर प्रतिष्ठित तथा शोभा को धारण किये हुए उस इन्द्र को सब स्तोताओं ने आभूषित किया। उस प्राणवान् सेचक का यह महान् यह है। सर्वरूप वह इन्द्र अमृतस्वरूप वर्षाजलों को अध्यासित करता है ॥ २२ ॥

उ० आतिष्ठन्तम् त्रिष्टुप् । इन्द्रस्यात्र वृष्टिकर्मोच्यते । ग्रीष्मान्ते मध्यमस्थाने आतिष्ठन्तम् इन्द्रं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः । विश्वे सर्वे देवा मध्यमका देवगणाः । श्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः । सतु मध्यमस्थानः सर्वेषां देवगणानां श्रियः आच्छादयन् स्वेच्छया चरति । स्वरोचिः अपराधीनदीप्तिः । तृतीयः पादश्चतुर्थान्ते व्याख्यायते तच्छब्दयोगात् । आविश्वरूपो अमृतानि तस्थौ । यत् आतस्थौ विश्वरूपः इन्द्रः अमृतानि उदकानि उदकेषु पातयितव्येषु । महत् तत् वृष्णः वर्षितुः असुरस्य प्रज्ञानवतः नाम । नमनं प्रह्वीभावः ॥ २२ ॥

म० विश्वामित्रदृष्टाग्रयणपुरोरुक् ये देवास इत्यस्याः (७ । १९) स्थाने । इन्द्रस्य वृष्टिकर्मोच्यते । विश्वे देवाः आतिष्ठन्तं समन्तात् स्थितमिन्द्रं पर्यभूषन् परिरक्षितवन्तः । स इन्द्रः चरति सर्वत्र गच्छति । कीदृशः । श्रियो वसानः देवानां

दीप्तिः आच्छादयन् स्वरोचिः स्वं रोचिर्यस्य सः अनन्याधीन-दीप्तिः। किंच विश्वं रूपयति निरूपयतीति विश्वरूपः इन्द्रो यतः अमृतानि जलानि आतस्थौ वृष्ट्ये आस्थितवान् वृष्णः इन्द्रस्य तत् महत् प्रसिद्धं नाम वासवो वृत्रहा इत्यादि। कीदृशस्य वृष्णः। असुरस्य असवो विद्यन्ते यस्य सोऽसुरस्तस्य प्राणवतः सावधानस्य प्रज्ञावत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

प्र वो॑ म॒हे मन्द॑मानायान्ध॒सोऽर्चा॑ वि॒श्वान॑राय वि॒श्वाभुवे॑। इन्द्र॑स्य॒ यस्य॒ सुम॑खꣳ॒ सहो॒ महि॒ श्रवो॑ नृ॒म्णं च॒ रोद॑सी सप॒र्यतः॑ ॥ २३ ॥

[प्र। वः॒। म॒हे। मन्द॑मानाय। अन्ध॑सः। अर्च॑। वि॒श्वान॑राय। वि॒श्वाभु॑वे। वि॒श्व॒भुव॒ऽइति॑वि॒श्व॒ भु॒वे॑ ॥ इन्द्र॑स्य। यस्य॑। सुम॑ख॒मिति॒सु मख॑म्। सहः॑। महि॑। श्रवः॑। नृ॒म्णम्। च॒। रोद॑सी॒ऽइति॒रोदसी। स॒पर्य॑तः ॥२३॥]

हे ऋत्विजो ! महान्, सोमान्न से मदमस्त, सबके अग्रणी और सब कुछ देने वाले उस इन्द्र को पूजो, जिस इन्द्र के सुयश, सुबल, महद्यश और धन को यह द्यावापृथिवी (=देव-मनुष्य) भी पूजती हैं ॥ २३ ॥

उ० प्र वः त्रिष्टुप्। हे ऋत्विजः, प्रार्चं प्रार्चत। वः यूयम् स्तुतीः। महे इन्द्रविशेषणमेतत्। महते। अन्धसः अन्नस्य दात्रे इति वाक्यशेषः। मन्दमानाय स्तूयमानाय मोदमानाय वा। विश्वानराय सर्वभूताय। विश्वाभुवे सर्वव्यापिने किंच इन्द्रस्य यस्य सुमखं साधुयज्ञम्। सहः बलं च महि महच्च श्रवः श्रवणीयं च यशः नृम्णं च धनं च नृम्णमयतीति नृम्णम्। रोदसी द्यावापृथिव्यौ सपर्यतः परिचर्यतः। तस्य चेन्द्रस्य प्रार्चत स्तुतीरित्यनुषङ्गः ॥ २३ ॥

म० शुचीकदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवग्रहपुरोरुक् मूर्धानमित्यस्याः (७। २४) स्थाने। हे ऋत्विजः, यूयं विश्वानराय विश्वे सर्वे नरा यजमाना यस्य तस्मै प्रार्च प्रार्चत। वचनव्यत्ययः। इन्द्रं पूजयतेत्यर्थः। कीदृशाय। महे महते। वो युष्माकमन्धसः अन्धसा अन्नेन हवीरूपेण मन्दमानाय मोदमानाय। विश्वाभुवे विश्वं भवति प्राप्नोति विश्वभूः तस्मै सर्वव्यापिने, विश्वा भूर्यस्येति वा, विश्वं भवति यस्मादिति वा। संहितायां दीर्घः। किंच रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्येन्द्रस्य एतान् पदार्थान्सपर्यतः पूजयतः। कान् सुमखं शोभनं यज्ञम् सहः बलम् महि महत् श्रवो यशः नृम्णं धनं च। द्यावाभूमी यस्य मखादीनि मानयतस्तं पूजयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

बृ॒हन्नि॑दि॒ध्म ए॑षां॒ भूरि॑ श॒स्तं पृ॒थुः स्वरुः॑। येषा॒मिन्द्रो॒ युवा॒ सखा॑ ॥ २४ ॥

[बृ॒हन्। इत्। इ॒ध्मः। ए॒षा॒म्। भूरि॑। श॒स्तम्। पृ॒थुः। स्वरुः॑ ॥२४॥]

जिन यजमानों का युवा इन्द्र मित्र है, इनका यज्ञ-साधन ईंधनादि महद् होता है, इनकी स्तुतियाँ अनेक होती हैं और इनका यूप (या खड्ग) विस्तीर्ण या बड़ा होता है ॥ २४ ॥

उ० बृहन्नित् द्वे गायत्र्यौ। अन्त्यः पादः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात्। येषामिन्द्रो युवा सर्वकर्मसु दक्षः सखा। तेषामेषां यजमानानाम् बृहन्नित् महानेव इध्मः भवति। महत्त्वं च साधनानां साध्योत्कर्षं कुर्वतां भवति। भूरिशस्तं भवति। पृथुश्च स्वरुः भवति। यज्ञानां वा भूयोभूयः करणमेवाभिप्रेतं स्यात् ॥ २४ ॥

म० त्रिशोकदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्नपुरोरुक् इन्द्राग्नी इत्यस्याः (३। ७१) स्थाने। युवा समर्थः इन्द्रः येषां यजमानानां सखा सहायः एषामिन्द्रः बृहन् इत् महानेव भवति। शस्तं शस्त्रं भूरि बहु। स्वरुः खड्गः पृथुः विशालः। यज्ञबाहुल्यमाशास्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥

इन्द्रे॒हि॒ मत्स्यन्ध॑सो॒ विश्वे॑भिः सोम॒पर्व॑भिः। म॒हाँ२ ॥ अ॒भि॒ष्टिरोज॑सा ॥ २५ ॥

[इन्द्र॑। आ। इ॒हि॒। मत्सि॑। अन्ध॑सः। विश्वे॑भिः। सो॒म॒पर्व॑भि॒रिति॒सो॒म॒पर्व॑ भिः ॥ म॒हान्। अ॒भि॒ष्टिः। ओज॑सा ॥२५॥]

हे इन्द्र ! आओ। सब योमांसों के साथ सोमान्न को भक्षण करो। वह इन्द्र महान् तथा स्वबलवीर्य से अभिपूज्य है ॥ २५ ॥

उ० इन्द्रेहि। हे इन्द्र, आ इहि आगच्छ। एत्य च मत्सि तृप्तिं कुरु अन्धसः अध्यानीयस्य सोमलक्षणस्यान्नस्य स्वेनांशेन। ततोऽपि विश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमयागकालैर्निमित्तभूतैः। आइहि। यद्वा सर्वसवनगतैः सोमांशुभिः निमित्तभूतैः। कस्मात्पुनस्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत आह। यतो महानसि अभिष्टिश्च अभ्येषणशीलश्च शत्रूणामभियष्टव्यो वा। ओजसा स्वकीयेन बलेन ॥ २५ ॥

म० मधुच्छन्दोदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् ओमास इत्यस्याः (७। ३३) स्थाने। इन्द्र आ इहि 'ओमाङोश्च' (पा० ६। १। ९५) इति पररूपम्। हे इन्द्र, आ इहि आगच्छ। आगत्य अन्धसः अन्धसान्नेन हविर्लक्षणेन विश्वेभिः विश्वैः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमांशुभिश्च त्वं मत्सि तृप्यस्व। 'मद तृप्तौ' शपो लुक्। कीदृशः त्वम्। ओजसा तेजसा महान् श्रेष्ठः। अभिष्टिः अभीज्यत इत्यभिष्टिः अभियष्टव्यः पृषोदरादिः ॥ २५ ॥

इन्द्रो॑ वृ॒त्रम॑वृणो॒च्छर्ध॑नीतिः॒ प्र मा॒यिना॑ममि-

नाद्वर्पणीतिः । अहुन्व्यंꣳसमुशधुग्वनेष्वाविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥ २६ ॥

[इन्द्रः । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्द्धनीतिरितिशर्द्धं नीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् । वर्प्पणीतिः । वर्प्पनीतिरितिवर्प्प नीतिः ॥ अहन् । व्यꣳसमितिवि अꣳसम् । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणाम् ॥२६॥]

बलनीति वाले इन्द्र ने वृत्र को घेर लिया। विविध रूपों को धारण करके लड़ने की नीतिवाले उस मायावी वृत्र को उसने मार डाला। उसे स्कन्धहीन करके इन्द्र ने मारा और जलों में फेंक दिया। यजमानों की स्तुतियों को प्रकट किया ॥ २६ ॥

उ० इन्द्रो वृत्रम् त्रिष्टुभौ। य इन्द्रः वृत्रं युद्धाय अवृणोत् शर्धनीतिः। शर्ध इति बलनाम। शर्धे चतुरङ्गबले नीतिर्यस्य स तथोक्तः। प्रमायिनाममिनात् यश्च मायिनां मायाविनां प्र अमिनात्। 'मीञ् हिंसायाम्' हिनस्ति। यश्च वर्पणीतिः। वर्प इति रूपनाम। रूपसन्नद्धः स्वेच्छारूपविजृम्भकः। यश्च अहन् हन्ति व्यंसं निरसं संधिसंवन्धिनं मायिनम्। उशधक् 'वश कान्तौ' अस्य कृतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम्। दहतेरुत्तरं कृतभष्भावस्य। अथ कोर्थः शत्रुत्वं कामयमानान् दहति वनेष्वपि वर्तमानान् आविर्धेना अकृणोद्राम्याणाम्। स इन्द्रः आविः प्रकटम् धेना स्तुतीः इत्थं शत्रून्हन्ति इत्थमपरिमितं धनं ददातीति। अवश्यं च रमयितव्यानां यायजूकानाम् ॥ २६ ॥

म० विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुप् प्रथममरुत्वतीयपुरोरुक् इन्द्र मरुत्व इत्यस्याः (७। ३५) स्थाने। इन्द्रः वृत्रं दैत्यमवृणोत् युद्धाय वृणोति स्म। मायिनां मायिनो दैत्यान् प्रामिणात् हिनस्ति 'मीञ् हिंसायाम्' क्र्यादिः प्वादित्वाद्ध्रस्वः कर्मणि षष्ठी। व्यंसमहन् हन्ति। 'अंस विभागे' चुरादिरदन्तः अंसयति विभजति स्वान्परानिति व्यंसो दुष्टः तम्। क्व। वनेषु वनस्थान् हन्तीत्यर्थः। रमयन्ति देवान् क्रतौ राम्याः यायजूकाः तेषां धेनाः स्तुतिरूपा वाचः आविः अकृणोत् आविः करोति। यजमानाः स्तुवन्तीति देवेषु प्रकटयतीत्यर्थः। कीदृश इन्द्रः। शर्धनीतिः। शर्ध इति बलनाम। शर्धे चतुरङ्गे बले नीतिर्यस्य सः। वर्पणीतिः। वर्प इति रूपनाम। वर्प नानारूपं नयति प्राप्नोतीति वर्पणीतिः नानारूपधारी। उशधक् उशन्ति कामयन्ते परस्वं ते उशाश्चौरास्तान् दहति उशधक् ॥ २६ ॥

कुतस्त्वमिन्द्र माहिनः सन्नेको यासि सत्पते किं त इत्था। संपृच्छसे समराणः शुभानैर्वोचेस्तन्नो हरिवो यत्ते अस्मे। महाँ२॥ इन्द्रो य ओजसा कदा चन स्तरीरसि कदा चन प्रयुच्छसि ॥ २७ ॥

[कुतः । त्वम् । इन्द्र । माहिनः । सन् । एकः । यासि । सत्पतऽइतिसत् पते । किम् । ते । इत्था ॥ सम् । पृच्छसे । समराणऽइतिसम् अराणः । शुभानैः । वोचेः । तत् । नः । हरिवऽइतिहरि वः । यत् । ते । अस्मेऽइत्यस्मे ॥२७॥]

हे श्रेष्ठ पालक इन्द्र! तुम महान् होकर भी अकेले कहाँ जा रहे हो? इस प्रकार अकेले जाने का हेतु क्या है? एकाकी संचरण करते हुए शुभ वचनों से (मार्ग) पूछते हो। हे हरी अश्वों वाले इन्द्र! हममें तुम्हारा जो अभिप्राय हो, कहो। 'महान् इन्द्रो य ओजसा' (७४०); 'कदाचन स्तरीरसि' (८१२) और 'कदाचन प्रयुच्छसि' ऋचाएँ कहीं जा चुकी हैं ॥ २७ ॥

उ० कुतस्त्वम्। इन्द्रमरुत्संवादे मरुतामेतद्वाक्यम्। हे इन्द्र, त्वम् कुतः कस्माद्धेतोः माहिनः महनीयः सर्वस्य पूज्यः सन् शत्रून् एकः असहायः यासि। हे सत्पते, श्रुतिस्मृत्यनुष्ठानरतानां पालयितः। किंत इत्था किंच ते तव इत्थंभूतम् प्रयोजनमस्ति येनैकाकी यासि। संपृच्छसे समराणः संगच्छमानः शुभानैः शोभनैः वचोभिः संपृच्छसे कतमः पन्था इति। हे हरिवः हरिवन्। तत्करणं नः अस्माकं वोचेः ब्रूयाः। यत्ते अस्मे यत् व्यावृत्तिकारणं ते तव अस्मे अस्मासु वर्तेत इति। महाँ २ इन्द्रो य ओजसा। कदाचन स्तरीरसि कदाचन प्रयुच्छसि इति तिस्रः प्रकृताः प्रतीकोक्ताः ॥ २७ ॥

म० अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक् मरुत्वन्तमित्यस्याः (७। ३६) स्थाने। इन्द्रं प्रति मरुद्वाक्यम्। हे इन्द्र, हे सत्पते, श्रुतिस्मृत्युक्ताचाररताः सन्तः तेषां पते पालक, त्वमेकः सन् कुतो यासि असहायः क्व गच्छसि। ते तव किमित्था गमने को हेतुः किं प्रयोजनम्। 'था हेतौ च छन्दसि' (पा० ५। ३। २६) इतीदमः थाप्रत्ययः। 'एतेतौ रथोः' (पा० ५। ३। ४) इतीदम इदादेशः। कीदृशस्त्वम्। माहिनः महितः पूज्यः। निष्ठातस्य नत्वम् धातोर्वृद्धिश्च छान्दसी। यद्वा मह उत्सवोऽस्यास्तीति मही एव माहिनः स्वार्थेऽण् 'इनण्यनपत्ये' (पा० ६। ४। १६४) इति टिलोपाभावः। किंच समराणः सम्यक् गच्छन् सन् शुभानैः शोभनैः वचनैः त्वं संपृच्छसे कतमः पन्था इति लोकान् पृच्छसि एकाकित्वात्। शोभन्ते तानि शुभानानि। शानचि शपि लुसे रूपम्। संपूर्वस्यर्तेः शानचि शपि लुते समराण इति। हरयोऽश्वा अस्य सन्तीति हरिवान् 'मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि' (पा० ८। ३। १) इति रुः। हे हरिवः इन्द्र,

नोऽस्माकं तत् एकाकिगमनकारणं वोचेः ब्रूहि। यत् यतो हेतोः असे वयं ते तव त्वदीया वयमिति हेतोर्वक्तव्यमित्यर्थः। तिस्रः प्रतीकोक्ताः तत्र महाँइन्द्र इत्यस्याः (७।४०) महेन्द्रग्रहणे विनियोगः नृवदित्यस्याः (७।३९) स्थाने कदाचनेति (८।२—३) द्वयोरादित्यग्रहणे विनियोगः ॥ २७ ॥

आ तत्त इन्द्रायवः पनन्ताभि य ऊर्वं गोमन्तं तितृत्सान्। सकृत्स्वं ये पुरुपुत्रां महीᳬ सहस्रधारां बृहतीं दुदुक्षन् ॥ २८ ॥

[आ। तत्। ते। इन्द्र। आयवः। पनन्त। अभि। ये। ऊर्वम्। गोमन्तमितिगोऽमन्तम्। तितृत्सान् ॥ सकृत्स्वमितिसकृत् स्वम्। ये। पुरुपुत्रामितिपुरु पुत्राम्। महीम्। सहस्रधारामितिसहस्र धाराम्। बृहतीम्। दुदुक्षन्। दुधुक्षन्नितिदुधुक्षन् ॥२८॥]

हे इन्द्र! मनुष्य तुम्हारे उस कर्म की प्रशंसा करते हैं, जो गायों से युक्त बाड़े की पिपासा रखते हैं (=गाएँ चाहते हैं) और जो एक बार ही सर्वस्व दे देने वाली, अनेकपुत्रा, सहस्रधारा और महती पृथ्वी को दुहना चाहते हैं (=पृथ्वी का आधिपत्य चाहते हैं)। (=हे इन्द्र! ब्राह्मण और क्षत्रिय तुम्हारी स्तुति करते हैं) ॥ २८ ॥

उ० आ तत् त्रिष्टुप्। आङुपसर्गः पनन्तेत्याख्यातेन संबध्यते। आपनन्त। पनतिः पूजाकर्मा। पूजयन्ति वृत्रवधादिकम् ते तव संबन्धि कर्म हे इन्द्र, आयवः मनुष्याः यजमानाः। कथंभूता आयवः। अभितितृत्सान्। तृत्सतिर्हिंसाकर्मा। ये अभितर्दितुं हिंसितुमिच्छन्ति। किमित्यत आह। ऊर्वम् अन्नं सोमलक्षणम्। गोमन्तं उदकवन्तम्। निग्राभ्याभिः सोमोऽभिषूयते। येऽपि उदकवन्तं सोममभिषुण्वन्ति तेपि पूजयन्तीत्यर्थः। किंच। सकृत्स्वम्। एकवारमेव प्रसूयते यागो हिरण्यधान्यादिभिः सा सकृत्सूस्तां सकृत्स्वम्। ये यजमानाः। पुरुपुत्रां बहुपुत्राम्। सर्वे एव पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते। महीं भूमिम्। सहस्रधारां अनन्तभोगप्रदायिनीम्। बहुधा प्राणिजातं धारयन्तीं वा। बृहतीं महतीम्। दुदुक्षन् दोग्धुमिच्छन्ति। भूमिदानं सर्वमेधयाजिनश्चोद्यते तदभिप्रायमेतत्। ये च सोमाभिषवं कुर्वन्ति ये च पृथिवीं ददति ते त्वां पूजयन्ति नान्ये दुर्मेधस इति ॥ २८ ॥

म० गौरीवितिदृष्टा त्रिष्टुप् आदित्यग्रहस्य दधिश्रयणे विनियोगः। यज्ञो देवानामित्यस्याः (८।४) स्थाने। हे इन्द्र, आयवो मनुष्याः ते तव तत् कर्म आपनन्त पूजयन्ति। पनतिः पूजाकर्मा। लङ् अडभाव आर्षः। ये आयवः ऊर्वमन्नं सोमरूपमभितितृत्सान् अभितितृत्सन्ति तर्दितुं हिंसितुमिच्छन्ति तितृत्सन्ति 'उतृदिर् हिंसानादरयोः' सन्नन्तः 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३।४।९७) इत्यतेरिकारलोपः। सोमं सोतुमिच्छन्तीत्यर्थः। कीदृशमूर्वम्। गोमन्तं गौरुदकमस्ति यस्मिन् स गोमान् तम् निग्राभ्यालक्षणोदकयुतम्। ताभिरेव सोमः सूयते। किंच ये मनुष्याः महीं भूमिं दुदुक्षन् दुधुक्षन्ति दोग्धुमिच्छन्ति। दुहेः सनन्ताल्लङ् पूर्ववदिकारलोपः। तेऽपि तव कर्म पनन्ति स्तुवन्ति। कीदृशीं महीम्। सकृत्स्वं सकृदेकवारमेव सूते हिरण्यधान्यादि ददाति सकृत्सूः ताम्। पुरुपुत्रां बहुपुत्राम्। सर्वे पदार्थाः पृथिवीत उत्पद्यन्ते। सहस्रधारां सहस्रं धारा हिरण्यादयो यस्याः सा ताम् बहुभोगदाम्। यद्वा सहस्रमसंख्यं प्राणिजातं धरति सहस्रधारा ताम्। बृहतीं महतीम्। ये विप्राः सोमाभिषवं कुर्वन्ति ये च क्षत्रिया भूमिं दुहन्ति पालयन्ति ददते ते इन्द्रस्य वृत्रवधादिकर्म स्तुवन्ति नान्ये दुर्मेधस इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इमां ते धियं प्रभरे महो महीमस्य स्तोत्रे धिषणा यत्त आनजे। तमुत्सवे च प्रसवे च सासहिमिन्द्रं देवासः शवसामदन्ननु ॥ २९ ॥

[इमाम्। ते। धियम्। प्र। भरे। महः। महीम्। अस्य। स्तोत्रे। धिषणा। यत्। ते। आनजे ॥ तम्। उत्सवऽइत्युत् सवे। च। प्रसवऽइतिप्र सवे। च। सासहिम्। समहिमितिससहिम्। इन्द्रम्। देवासः। शवसा। अमदन्। अनु ॥२९॥]

हे इन्द्र! तुम महान् के लिए इस महती स्तुति का गान करता हूँ, क्योंकि इस यजमान की बुद्धि तुम्हारे स्तोत्र में आसञ्जित हो चुकी है (=हमारा यह यजमान चाहता है कि इन्द्र की स्तुति की जाय, इसीलिए हे इन्द्र! मैं तुम महान् की महती स्तुति कर रहा हूँ)। शत्रु को अभिभूत करने वाले उस इन्द्र को देवों ने पानगोष्ठी तथा प्रेरण में स्वबल से प्रसन्न बनाते हैं ॥ २९ ॥

उ० इमां ते हे इन्द्र, इमां ते तव धियं स्तुतिं प्रभरे प्रहरामि शपयामि। कथंभूतस्य ते। महः महतः। कथंभूतां धियम्। महीं महतीम्। अस्य यज्ञस्य स्तोत्रे धिषणा वाक्। यत्ते यस्मात्ते तव स्वभूतान् गुणान् आनजे अभिव्यनक्ति ऐन्द्रमेव यज्ञं प्रकाशयति। किंच। तमेवेन्द्रम्। उत्सवे च अभ्युदये प्रसवे च अभ्यनुज्ञानाय विषयभूतायाम्। सासहिं शत्रूणामभिभवितारम्। देवासः देवा अपि शवसा मदन्नु। शवसा बलेन अन्वमदन् अभिष्टुवन्ति। पूर्वोर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः उत्तरस्तु परोक्षकृतः अतो वाक्यभेदेन व्याख्यानम् ॥ २९ ॥

म० कुत्सदृष्टा जगती सावित्रपुरोरुक् वाममद्येत्यस्याः (८।६) स्थाने। हे इन्द्र, इमां मामकीं धियं बुद्धिं स्तुतिं

वा कर्म वा ते तुभ्यं प्रभरे प्रहरे समर्पयामि। कीदृशस्य ते। महः महतः पूज्यस्य। कीदृशीं धियम्। महीं महतीम्। यत् यस्मात् अस्य यजमानस्य धिषणा बुद्धिर्वाग्वा स्तोत्रे क्रियमाणे ते तव आनजे त्वां व्यनक्ति। कर्मणि षष्ठी। अञ्जेर्लिट् नलोपश्छान्दसः। किंच देवासः देवाः तमिन्द्रमन्वमदन् अनुमदन्ति स्तुवन्ति 'छन्दसि परेऽपि' (पा० १।४।८१) इत्यनोः परः प्रयोगः। क्व स्तुवन्ति। उत्सवे अभ्युदये। प्रसवे गुर्वाद्यनुज्ञायां सत्याम्। यद्वा प्रसवे पुत्राद्युत्पत्तिरूपे उत्सवे इन्द्रं स्तुवन्ति। कीदृशमिन्द्रम्। शवसा बलेन सासहिम् सहते सासहिः शत्रूणामभिभवितारम्। चौ समुच्चये॥ २९॥

इन्द्रस्तुतसंज्ञं द्वितीयमहः समाप्तम्॥

विभ्राड्बृहत्पिबतु सोम्यं मध्वायुर्दधद्यज्ञपतावविह्रुतम्। वातजूतो यो अभिरक्षति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा वि राजति॥ ३०॥

[विभ्राडिति वि भ्राट्। बृहत्। पिबतु। सोम्यम्। मधु। आयुः। दधत्। यज्ञपताविति यज्ञ पतौ। अविह्रुतमित्यवि ह्रुतम्॥ वातजूत इति वात जूतः। यः। अभिरक्षतीत्यभि रक्षति। त्मना। प्रजा इति प्र जाः। पुपोष। पुरुधा। वि। राजति॥३०॥]

विशेषरूप से शोभमान और महान् सूर्य यज्ञपति यजमान में अचञ्चल आयुष्य को धारित करते हुए सोममय मधु का पान करे। वायु से प्रेरित जो सूर्य स्वयं ही प्रजाओं की रक्षा करता है और उन्हें अनेक प्रकार से पोषण करता है। वह विशेष रूप से द्युलोक में शोभित होता है॥ ३०॥

उ० विभ्राड् बृहत्। जगती सूर्यस्तुतिः। द्वितीयेऽहनि ग्रहाणां पुरोरुचः। द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात्। यः वातजूतः वातप्रेरितः वातो यस्य वोढेत्यभिप्रायः। अभिरक्षति त्मना आत्मनैव जगत्। 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' इत्याकारलोपः। यश्च प्रजाः पुपोष पोषयति शीतोष्णवर्षैः। यश्च पुरुधा विराजति बहुधा च दीप्यति अग्निविद्युन्नक्षत्रादिरूपैः। स विभ्राड् विविधं भ्राजते इति विभ्राड् सूर्यः। बृहत् महत् पिबतु सोम्यं सोममयं मधु। किं कुर्वन्। आयुः जीवनम् दधत् स्थापयन् यज्ञपतौ यजमाने। अविह्रुतम् अनवखण्डितम्। 'ह्रु कौटिल्ये'। 'ह्रुह्वरेश्छन्दसि' इति ह्रुआदेशः॥ ३०॥

म० अथ तृतीयमहः सूर्यस्तुत्। तथाच श्रुतिः 'सूर्यस्तुदुक्थ्यस्तृतीयमहर्भवति तस्य सौर्या ग्रहा भवन्ति सौर्यैः पुरोरुचः सर्वꣳसौर्यमसदिति' (१३।७।१।५)। चतुर्दश पुरोरुचस्त्रिस्रः प्रतीकोक्ताः। एवं सप्तदश ऋचः सूर्यस्तुत्संज्ञे उक्थ्यसंस्थे सर्वमेधस्य तृतीयेऽहनि। ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां पूर्वोक्तक्रमेण ग्रहणमन्त्रा बोध्याः। विभ्राड्दृष्टा जगती ऐन्द्रवायवपुरोरुक्। विविधं भ्राजते विभ्राड् सूर्यः सोम्यं सोमरूपं हविः पिबतु। कीदृशं सोम्यम्। बृहत् महत् मधु मधुरस्वादम्। यः सूर्यः त्मना आत्मना प्रजाः अभिरक्षति पालयति पुपोष पुष्णाति च। पुरुधा बहुधा विराजति च शोभते। कीदृशः। यज्ञपतौ यजमाने अविह्रुतमखण्डितमायुः दधत् स्थापयन्। वातजूतः वातेन प्रेरितः। वातेन प्रेरितं रविमण्डलं भ्रमतीति प्रसिद्धिः। त्मना 'मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः' (पा० ६।४।१४१) इत्याकारलोपः। 'ह्रु कौटिल्ये' 'ह्रुह्वरेश्छन्दसि' (पा० ७।२।३१) इति ह्रु आदेशः॥ ३०॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः। दृशे विश्वाय सूर्यꣳ स्वाहा॥ ३१॥

उस जातप्रज्ञान सूर्यदेव को विश्व के देखने के लिए रश्मियाँ ऊपर द्युलोक में लाती हैं॥ ३१॥

उ० उदुत्यमिति व्याख्यातम्॥ ३१॥

म० ऐन्द्रवायवस्य द्वितीया पुरोरुक्। व्याख्याता (७।४१)॥ ३१॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनाँ २॥ अनु। त्वं वरुण पश्यसि॥ ३२॥

[येन। पावक। चक्षसा। भुरण्यन्तम्। जनान्। अनु॥ त्वम्। वरुण। पश्यसि॥३२॥]

हे पवित्रकारिन् वरुण! अपने जिस प्रकाश के द्वारा तुम हविरादि से देवों को भरने वाले यजमानों को देखते हो (—उसी प्रकाश से हम स्तोताओं को भी देखो)॥ ३२॥

उ० येना पावक। द्वे गायत्र्यौ सर्वमेधाग्निश्चीयते तेन रूपेण। आत्मानं संपाद्य क्षिप्रं यजमानो मोक्षं प्राप्नोति तदिह प्रार्थ्यते। येन हे पावक पावयितः, येन चक्षसा दर्शनेन। भुरण्यन्तम् जनान् अनु। शकुनिः क्षिप्रपाती भुरण्युरित्यभिधीयते। सर्वमेधयाजिनो जनान् अनुभुरण्यन्तम् पक्षिरूपेणात्मानं संपाद्य क्षिप्रं गच्छन्तमित्यर्थः। त्वं हे वरुण सूर्य, पश्यसि। तदोध्याहारेण वाक्यपरिपूर्तिः। येन जनान् अनु भुरण्यतः पश्येति॥ ३२॥

म० प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणपुरोरुक्। सर्वमेधे पक्षाकारेणाग्निश्चीयते तद्रूपमात्मानं संपाद्य मुक्तिमाप्नोति तदत्र प्रार्थ्यते। हे पावक शोधक, येन चक्षसा दर्शनेन त्वं भुरण्यन्तमनुपश्यसि। क्षिप्रपाती पक्षी भुरण्युः। भुरण्युमात्मानं करोति भुरण्यति भुरण्यतीति भुरण्यन् तम्। क्विबन्तात् शतृप्रत्ययः। सर्वमेधयाजिनं भुरण्युपक्षिरूपमात्मानं कृत्वा स्वर्गं गच्छन्तं येन चक्षसानुपश्यसीत्यर्थः। तेन चक्षसा जनानस्मानपि भुरण्यतः हे वरुण, त्वं पश्य। वरुणः सूर्यः॥ ३२॥

दैव्या॑वध्वर्यू॒ आग॑तꣳ॒ रथे॑न॒ सूर्य॑त्वचा । मध्वा॑ य॒ज्ञꣳ सम॑ञ्जाथे । तं प्र॒त्नथा॒यं वे॒नश्चि॒त्रं दे॒वा॒नाम् ॥ ३३ ॥

[दैव्यौ॑ । अ॒ध्व॒र्यू॒ऽइत्य॑ध्व॒र्यू॒ । आ । ग॒त॒म् । रथे॑न । सूर्य॑त्व॒चेति॒ सूर्य॑ त्वचा ॥ मध्वा॑ । य॒ज्ञम् । सम् । अ॒ञ्जा॒थे॒ऽइत्य॑ञ्जाथे ॥३३॥]

हे दैवी अध्वर्यु अश्विनौ ! अपने सूर्यप्रभारथ से यज्ञ में आओ। मधु यज्ञ को संगत या कृतार्थ करो। 'तं प्रत्नथा' (७।१२); 'अयं वेन' (७।१६) और 'चित्रंदेवानामु०' (७।४२) मंत्र कहे जा चुके हैं ॥ ३३ ॥

उ० दैव्यावध्वर्यू । हे दैव्यावध्वर्यू अध्वरस्य नेतारौ इह आगतम् आगच्छतम् आगमनं कुरुतम् । रथेन सूर्यत्वचा सूर्यस्येव त्वक् यस्य स सूर्यत्वक् तेन सूर्यत्वचा । मध्वा मधुस्वादुना हविषा सोमपुरोडाशेन दध्यादिना । यज्ञं समञ्जाथे समाप्तमिति साधुरूपं समंजयतम् । प्रभूतानि हवींषि कुरुतमित्यर्थः । तं प्रत्नथाऽयं वेनश्चित्रं देवानामिति तिस्रः प्रतीकोक्ताः ॥ ३३ ॥

म० आश्विनपुरोरुक् गायत्री । देवानामिमौ दैव्यौ हे दैव्यावध्वर्यू अश्विनौ, युवां रथेन आगतमागच्छतम् । शपो लुक् । कीदृशेन रथेन । सूर्यत्वचा सूर्यस्येव त्वक् कान्तिर्यस्य तेन । एत्य मध्वा मधुरेण हविषा सोमपुरोडाशदध्यादिना यज्ञं समञ्जाथे युवां संप्रक्षयतम् । बहूनि हवींषि कुरुतमित्यर्थः । तं प्रत्नथा (७।१२) अयं वेनः (७।१६) चित्रं देवानाम् (७।४२) तिस्रः प्रतीकोक्ताः । आद्ये द्वे शुक्रमन्थिपुरोरुचौ तृतीयाप्रयणस्य ॥ ३३ ॥

आ न॒ इडा॑भिर्वि॒दथे॑ सुश॒स्ति वि॒श्वान॑रः सवि॒ता दे॒व ए॑तु । अपि॒ यथा॑ युवा॒नो मत्स॑था॒ नो॒ विश्वं॒ जग॑दभिपि॒त्वे म॑नी॒षा ॥ ३४ ॥

[आ । नः॒ । इडा॑भिः । वि॒दथे॑ । सु॒श॒स्तीति॑ सु॒ श॒स्ति । वि॒श्वान॑रः । स॒वि॒ता । दे॒वः । ए॒तु ॥ अपि॑ । यथा॑ । यु॒वान॑ः । मत्स॑थ । नः॒ । विश्व॑म् । जग॑त् । अ॒भि॒पि॒त्वऽइत्य॑भि पि॒त्वे । म॒नी॒षा ॥३४॥]

सुशंसनीय तथा सबका नेता सूर्यदेव हमारी स्तुतियों से संस्तुत होकर यज्ञ में आवे। हे अमर देवों ! यज्ञ के अन्दर गोष्ठीपान में तुम जिस प्रकार मस्त हो रहे हो, उसी प्रकार स्वकृपा से हमारे सब गतिशील पुत्र-पश्वादि को भी तर्पित करो ॥ ३४ ॥

उ० आ नः त्रिष्टुप् । द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । अपि यथा येन प्रकारेण । हे देवाः, युवानः सर्वकर्मक्षमा अविपरिणामिनो वा मत्सथ माद्यथ तृप्यथ नः अस्माकं गृहे । विश्वं जगदुद्धराम इति कृत्वा अभिपित्वे अभिपतनकाले प्राप्ते । मनीषा मनीषयेति विभक्तिव्यत्ययः । मनस इच्छया । अपि तथा तेन प्रकारेण माद्यत यथेष्टम् । नः अस्माकं विदथे यज्ञे इडाभिः करणभूतैः । सुशस्ति अविभक्तिको निर्देशः । सुशस्तिभिश्च शोभनैः शंसनैश्च करणभूतैः । विश्वानरः आ एतु सविता च देवः आ एतु ॥ ३४ ॥

म० अगस्त्यदृष्टा त्रिष्टुप् ध्रुवपुरोरुक् । विश्वानरो विश्वनरहितकारी सविता देवः नोऽस्माकं विदथे यज्ञगृहे आ एतु आगच्छतु । कथम् । इडाभिः सुशस्ति यथा स्यात् तथा इडाभक्षणेन शोभना शस्तिः शंसनं प्रशंसा यस्यां क्रियायां तथा । यथा सर्वे इडां भक्षयन्ति तथा एत्वित्यर्थः । यद्वा सुशस्ति विभक्तिलोपः । कीदृशे यज्ञगृहे । सुशस्ति सुशस्तौ इडाभिः शोभनप्रशंसायुक्ते । एवं सूर्यमुक्त्वा देवानाह । हे युवानः, जरारहिता देवाः अपि निश्चितम् अभिपित्वे अभिपतने आगमनकाले यथा येन प्रकारेण यूयं मत्सथ 'मद तृप्तौ' तृप्यथ तथा नोऽस्माकं विश्वं सर्वं जगत् गन्तृ जङ्गमं पुत्रगवादिकं मनीषा मनीषया बुद्ध्या मत्सथ । अन्तर्भूतण्यर्थः । तर्पयत । यथा भवद्भिस्तृप्तिः क्रियते तथास्मत्प्रजास्तर्पणीया इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यद॒द्य कच्च॑ वृत्रहन्नु॒दगा॑ अ॒भि सू॑र्य । सर्वं॒ तदि॑न्द्र ते॒ वशे॑ ॥ ३५ ॥

[यत् । अ॒द्य । कत् । च॒ । वृ॒त्र॒ह॒न्निति॑ वृत्र हन् । उ॒दगा॒ऽइत्यु॒त् अगाः॑ । अ॒भि । सू॒र्य॒ ॥ सर्व॑म् । तत् । इन्द्र॑ । ते॒ । वशे॑ ॥३५॥]

हे ध्वान्तनाशन सूर्य ! आज जब तुम उदय को प्राप्त होते हो, तब हे ऐश्वर्यवन् ! हमारा यह हविरादि सब तुम्हारे ही वश में होवे ॥ ३५ ॥

उ० यदद्य । द्वे गायत्र्यौ । यत् अद्य कच्च कुत्रचित् यत् । हे वृत्रहन् वृत्रस्य पाप्मनः शार्वरस्य तमसो हन्तः, त्वम् उदगा अभि अभ्युदगाः अभ्युदेषि । हे सूर्य, तत्सर्वमेतत् हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त, ते तव वशे वर्तते । त्वमेवैक ईश्वरो न द्वितीय इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥

म० श्रुतकक्षसुकक्षदृष्टा गायत्री ऐन्द्राग्नपुरोरुक् । 'वृत्रो मेघे रिपौ ध्वान्ते दानवे वासवे गिरौ' इति कोशाद्वृत्रमन्धकारं शार्वरं हन्तीति वृत्रहा रविः । हे वृत्रहन्, हे सूर्य, हे इन्द्र ऐश्वर्ययुक्त, अद्य यत् कच्च यत्र कुत्रचित् त्वमभि उदगाः अभ्युदेषि तत्सर्वं ते तव वशेऽस्तीति शेषः । यद्वा उदगाः अत्र पुरुषव्यत्ययः । यत्किंचित्प्राणिजातमुदेति तत्सर्वं तव वशे सर्वस्येशिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमाभासि रोचनम् ॥ ३६ ॥

[तरणिः । विश्वदर्शत इतिविश्व दर्शतः । ज्योतिष्कृत् । ज्योतिःकृदितिज्ज्योतिः कृत् । असि । सूर्य्य ॥ विश्वम् । आ । भासि । रोचनम् ॥३६॥]

तारक और सबके लिए दर्शनयोग्य हे सूर्य ! तुम्हीं ज्योति करने वाले हो । तुम्हीं इस प्रकाशमान् विश्व को आभासित करते हो ॥ ३६ ॥

उ० तरणिर्विश्वदर्शतः । यस्त्वं तरणिरसि तूर्णं वर्तसे विश्वदर्शतः सर्वदर्शनीयश्चासि । ज्योतिष्कृत् ज्योतिषश्च कर्तासि हे सूर्य, तं त्वां प्रति तथा ब्रूमः त्वमेव विश्वं सर्वम् आभासि दीपयसि । रोचनं दीप्तम् अग्निविद्युद्ग्रहतारकारूपं त्वदीयमेवैकं ज्योतिः सर्वत्राभातीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

म० प्रस्कण्वदृष्टा गायत्री वैश्वदेवपुरोरुक् । हे सूर्य, त्वं ज्योतिष्कृत् तेजसः कर्तासि । विश्वमाभासि प्रकाशयसि च । अग्निविद्युन्नक्षत्रचन्द्रग्रहतारकादिषु त्वदीयं तेज इत्यर्थः । कीदृशं विश्वम् । रोचनं दीप्यमानं त्वत्प्रकाशेनेति भावः । कीदृशस्त्वम् । तरणिः तरत्यतिक्रामति नभोवर्त्मेति तरणिः 'अर्त्यवितृभ्योऽनिः' (उणा० २ । ९८) इति तरतेरनिप्रत्ययः । विश्वदर्शतः विश्वस्य दर्शतो दर्शनीयः । दृशेरतच् ॥ ३६ ॥

तत्सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्विततꣳ संजभार । यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ ३७ ॥

[तत् । सूर्य्यस्य । देवत्वमितिदेव त्वम् । तत् । महित्वमितिमहि त्वम् । मद्ध्या । कर्त्तोः । विततमितिवि ततम् । सम् । जभार ॥ यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधस्थादितिसध स्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥३७॥]

यही सूर्य का देवत्व है और यही उसकी महिमा है कि वह किसी भी कार्य करने वाले को कार्य-समाप्ति के मध्य में ही रोक दिया करता है । जब यह सूर्य अपनी रसहारिणी रश्मियों को सहवास के स्थान पृथ्वी से स्वर्मंडल में आहृत कर लेता है, तब रात्रि सबके लिए कृष्णवस्त्र तम को विस्तारित करती है ॥३७॥

उ० तत्सूर्यस्य । द्वे त्रिष्टुभौ । तदेव सूर्यस्य देवत्वम् । तच्च महित्वं महाभाग्यम् । तत्किमित्यत आह । मध्या कर्तोर्विततं संजभार मध्या मध्ये इत्यर्थः । कर्तोः कर्मणः इत्यर्थः । मध्ये यत्कर्मणां क्रियमाणानां देवासुरमनुष्यसंबन्धिनां विततं रश्मिजालं अहर्लक्षणं संजभार । अयमेव संहरते नान्य एतन्नितुं शक्नोति न चोपसंहर्तुमित्यभिप्रायः । किंच यदा इत् अयुक्त यदा प्रयुङ्क्ते आत्मनि आत्मसंस्थान्करोति हरितः हरितवर्णान्रश्मीन् । ह्यस्तमनकाले लोहिततां यन्ति सधस्थात् सहस्थानादाहृत्य पृथिव्यादिलोकत्रयं तेषां सहस्थानम् तत्रहि ते निपतन्ति । आद्रात्रीवासस्तनुते । आत् अथानन्तरम् रात्री तमोमयं वासः तनुते विस्तारयति । सिमस्मै सर्वस्मै जगति एकत्रादित्यसहितं ज्योतिरेकत्र तमः आदित्यप्रभावात्प्रभ्रमतीत्ययमभिप्रायः ॥ ३७ ॥

म० कुत्सदृष्टे द्वे त्रिष्टुभौ मरुत्वतीययोः पुरोरुचौ । सूर्यस्य तत् देवत्वं देवतानुभावः । तच्च महित्वं महाभाग्यमैश्वर्यम् । तत् किम् । कर्तोः 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' (पा० ३ । ४ । १३) करोतेस्तोसुन्प्रत्ययः । कार्यश्रेष्ठस्य जगद्रूपस्य मध्या मध्ये विततं विस्तारितमंशुजालं संजभार संजहार संहरते । न ह्यन्य एतादृशमंशुजालं प्रसारयितुं संहर्तुं वा शक्नोतीत्यर्थः । किंच यदा इत् यदैव हरितः हरितवर्णान्रश्मीनयुक्त युङ्क्ते आत्मनि आरोपयति सधस्थात् सह तिष्ठन्त्यंशवो यत्र तत्सधस्थं व्योममण्डलम् । 'सध मादस्थयोश्छन्दसि' (पा० ६ । ३ । ९६) इति सहस्य सधादेशः । सन्ध्याकाले पीतवर्णानंशून् यदा व्योममण्डलात्स्वस्मिन्योजयति । आत् अनन्तरमेव रात्री निशा सिमस्मै वासः तनुते । सर्वं वस्तु तमसाच्छादयतीत्यर्थः । सूर्यास्तादनन्तरं रात्रिसद्भावात् । सिमशब्दः सर्वपर्यायः ॥ ३७ ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे । अनन्तमन्यद्रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्धरितः संभरन्ति ॥ ३८ ॥

[तत् । मित्त्रस्य । वरुणस्य । अभिचक्क्ष इत्यभि चक्क्षे । सूर्य्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपस्थ इत्युप स्थे ॥ अनन्तम् । अन्न्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्न्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥३८॥]

मित्र (=पुण्यवानों का द्रष्टा) और वरुण (=दुष्कर्मियों का द्रष्टा) के देखने के लिए सूर्य द्युलोक में अपने स्वरूप को प्रकट करता है । इस सूर्य का चमकीला तेजःस्वरूप भिन्न और अनन्त है । इसके दूसरे कृष्ण-स्वरूप को रसहारिणी रश्मियाँ ही वहन करती हैं । (=सूर्य की कुछ रश्मियों को वेद काली कहता है—यह एक रहस्य है) ॥ ३८ ॥

उ० तन्मित्रस्य । सूर्यः तद्रूपं ज्योतिः कृणुते कुरुते द्योर्लोकस्य उपस्थे उत्सङ्गे । मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे अदर्शनाय । मित्रो हि सुकृतिनो गृह्णाति वरुणः दुष्कृतिनो गृह्णाति एवमनेन प्रकारेण जगदनुगृह्णातीत्यभिप्रायः । किंच अनन्तम् अपर्यन्तं कालतः देशतश्च । अन्यत् एकम् । रुशत् शुक्लं

जरामरणादिभिर्वियुक्तम् । विज्ञानघनमानन्दः अस्य सूर्यस्य पाजः । पाज इति बलनाम इह तु रूपमुच्यते । रूपम् अस्तीति शेषः । तच्चाद्वैतलक्षणम् कृष्णं द्वैतलक्षणं अन्यत् अपरं रूपम् हरितः हरिणा इन्द्रियवृत्तयः संभरन्ति निदानभूता भवन्ति ॥ ३८ ॥

म० सूर्यो द्योः द्युलोकस्योपस्थे उत्सङ्गे मित्रस्य वरुणस्य च तद्रूपं कृणुते कुरुते । येन रूपेण जनानभिचक्षे अभिचष्टे पश्यति । मित्ररूपेण सुकृतिनोऽनुगृह्णाति वरुणरूपेण दुष्कृतिनो निगृह्णातीत्यर्थः । अस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं पाजो रूपमनन्तम् कालतो देशतश्चापरिच्छेद्यम् । रुशत् शुक्लं दीप्यमानं विज्ञानघनानन्दं ब्रह्मैव । अन्यत् कृष्णं द्वैतलक्षणं रूपं हरितः दिशः इन्द्रियवृत्तयो वा संभरन्ति धारयन्ति । इन्द्रियग्राह्यं द्वैतरूपमेकम् । एकं शुद्धं चैतन्यमद्वैतमिति द्वे रूपे सूर्यस्य सगुणनिर्गुणं ब्रह्म सूर्य एवेत्यर्थः । पाज इति बलनाम इह रूपमुच्यते । रोचत इति रुशत् । औणादिकेऽतिप्रत्यये चकारो रस्य शकारो गुणाभावश्च निपात्यते । यद्वा 'रुश हिंसायाम्' रुच्यर्थे वर्तमानादस्माल्लटः शतरि रुशदिति रूपम् ॥ ३८ ॥

बण्म॒हाँ२॥ असि सूर्य॒ बडा॑दित्य म॒हाँ२॥ असि । म॒हस्ते॑ स॒तो म॑हि॒मा प॑नस्यते॒ऽद्धा दे॑व म॒हाँ २॥ असि ॥ ३९ ॥

[बट् । म॒हान् । अ॒सि॒ । सू॒र्य्य॒ । बट् । आ॒दि॒त्य॒ । म॒हान् । अ॒सि॒ ॥ म॒हः । ते॒ । स॒तः । म॒हि॒मा । प॒न॒स्य॒ते॒ । अ॒द्धा । दे॒व॒ । म॒हान् । अ॒सि॒ ॥३९॥]

हे सूर्य ! सत्य ही तुम महान् हो । हे आदित्य ! तुम निश्चय ही महान् हो । सत्य तुम सूर्य की तेजोमहिमा संस्तुत होती है । हे देव ! सत्य ही तुम महान् हो ॥ ३९ ॥

उ० बण्महान् । प्रगाथः द्वाभ्याम् । पूर्वा बृहती उत्तरा सतोबृहती । बट् सत्यम् महान्परब्रह्म असि । हे सूर्य, बट् हे आदित्य, तेजसामादानादादित्यः । महानसि । किंच महः महतः ते तव सतः महिमा महाभाग्यं सर्वेषु देवेष्ववस्थितम् पनस्यते पूज्यते सर्वैः प्राणिभिः । अद्धा सत्यं हे देव दानादिगणयुक्त, महान् असि । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते यथा अहो दर्शनीयाहो दर्शनीया इति ॥३९॥

म० जमदग्निदृष्टे द्वे बृहतीसतोबृहत्यौ । आद्या माहेन्द्रपुरोरुक् । बडित्यव्ययं सत्यार्थम् । हे सूर्य, सुवति प्रेरयति कार्येषु जगदिति सूर्यः 'राजसूयसूर्य–' (पा० ३ । १ । ११४) इत्यादिना क्यबन्तो निपातः । बट् सत्यं त्वं महान् असि श्रेष्ठोऽसि । आदत्तेऽर्थानित्यादित्यः हे आदित्य, बट् त्वं महानसि । किंच महः महतः सतः नित्यस्य ते तव महिमा पनस्यते लोकैः स्तूयते । हे देव, दीप्यमान, अद्धा सत्यं त्वं महानसि । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ३९ ॥

बट्सू॑र्य॒ श्रव॑सा म॒हाँ२॥ असि स॒त्रा दे॑व म॒हाँ२॥ असि । म॒ह्ना दे॒वाना॑मसु॒र्यः॑ पु॒रोहि॑तो वि॒भु ज्योति॒रदा॑भ्यम् ॥ ४० ॥

[बट् । सू॒र्य्य॒ । श्रव॑सा । म॒हान् । अ॒सि॒ । स॒त्रा । दे॒व॒ । म॒हान् । अ॒सि॒ ॥ म॒ह्ना । दे॒वाना॑म् । अ॒सु॒र्य्यः॑ । पु॒रोहि॑त॒ऽइति॑पु॒रःऽहि॑तः । वि॒भ्विति॑वि॒ऽभु । ज्योतिः॑ । अदा॑भ्यम् ॥४०॥]

हे सूर्यदेव ! तुम यश से महान् हो । सत्य ही हे देव ! तुम महान् हो । प्राणवान् यह सूर्य स्वमहिमा से देवों का पुरोहित है । वह व्यापक और अदमनीय ज्योतिःस्वरूप है ॥ ४० ॥

उ० बट् सूर्य बट् सत्यम् हे सूर्य, श्रवसा श्रवणीयेन धनेन महानसि । सत्रा सत्यम् हे देव, महानसि । किंच मह्ना स्वकीयेन महत्त्वेन स्वमेव देवानां मध्ये असुर्यः । असवः प्राणाः सन्ति येषां ते असुराः रो मत्वर्थीयः तेभ्यो हितः असुर्यः । उगवादित्वाद्यत् । प्राणिभ्यो हित इत्यर्थः । पुरोहितश्च पुर एनं धाति सर्वेषु कार्येष्विति पुरोहितः । किंच विभु व्यापि । ज्योतिः विज्ञानघनानन्दम् । अदाभ्यम् अनुपहिंसितम् ॥ ४० ॥

म० आदित्यग्रहप्रथमग्रहणम् । हे सूर्य, बट् सत्यश्रवसा धनेन यशसा वा त्वं महानसि । हे देवा, सत्यं त्वं महानसि देवानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि । केन । मह्ना, महत्त्वेन । कीदृशः त्वम् । असुर्यः असवः प्राणा येषां सन्ति तेऽसुराः तेभ्यो हितोऽसुर्यः प्राणिहितः पुरोऽग्रे हितः स्थापितः सर्वकार्येषु पुरः पूज्यः । सर्वदेवानां सूर्यार्घदानानन्तरमेव पूजाधिकारात् । विभु व्यापकमदाभ्यमनुपहिंस्यं ज्योतिः तेजः । त्वमेव तेजोरूप इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्राय॑न्त इ॒व सूर्यं॒ विश्वेदिन्द्र॑स्य भक्षत । वसू॑नि जा॒ते जन॑मान॒ ओज॑सा॒ प्रति॑ भा॒गं न दी॑धिम ॥४१॥

[श्राय॑न्त॒ऽइ॒वेति॒श्राय॑न्तःऽइ॒व । सूर्य्य॑म् । विश्वा॑ । इत् । इन्द्र॑स्य । भ॒क्ष॒त॒ ॥ वसू॑नि । जा॒ते । जन॑माने । ओज॑सा । प्रति॑ । भा॒गम् । न । दी॒धि॒म॒ ॥४१॥]

सूर्य का आश्रयण करके ही सूर्य-रश्मियाँ इन्द्र की धनवर्षा को सबमें बाँट देती हैं । उसी प्रकार हम भी ओज से उत्पादित धनों को उत्पन्न तथा उत्पत्स्यमान पुत्रादि में दायभाग के समान धारित करते हैं ॥ ४१ ॥

उ० श्रायन्त इव । बृहती । यथा श्रायन्त आश्रिताः सूर्यरश्मयः विश्वानि धनानि । इदिति निपातः पादपूरणार्थः । इन्द्रस्य संबन्धीनि इन्द्रानुज्ञातानि । भक्षत आख्यातमेतत् अनुदात्तत्वात् विभक्षन्ते विभजन्ते एवं वयमपि समाश्रिताः सूर्यं विश्वानीन्द्रस्य धनानि विभक्षामः । किंच वसूनि धनानि जाते पौत्रादौ जनमाने जनिष्यमाणे च भविष्यत्काल-विषये । ओजसा बलेन ज्ञानकर्मसमुच्चयकारितया । प्रतिपुरुषम् भागं न भागमिव । दीधिम निधीमहि स्थापयाम । दधातेरेतद्रूपं नतु ध्यायतेरर्थपौष्कल्यात् ॥ ४१ ॥

म० नृमेधदृष्टा बृहती । आदित्यस्य पुनर्ग्रहणम् । श्रयन्त इति श्रायन्तः 'श्रिञ् सेवायाम्' अतः शतरि शपि गुणे प्राप्ते व्यत्ययेन वृद्धिः । इव एवार्थे । सूर्यं श्रायन्तः आश्रयन्तः एव अर्थाद्रश्मयः इन्द्रस्य विश्वा इत् विश्वानि सर्वाण्येव वसूनि धनानि वृष्टिधान्यनिष्पत्त्यादीनि भक्षत अभक्षत भजन्ते, विभजन्ते । प्राणिभ्यो विभज्य ददतीत्यर्थः । 'भज भागसेवयोः' अस्य लुङि तङि प्रथमबहुवचने रूपम् । अडभाव आर्षः 'आत्मनेपदेष्वनतः' (पा० ७ । १ । ५) इति झस्यादादेशः । सूर्यकिरणा इन्द्रदत्तां वृष्टिं भूमौ विभजन्तीत्यर्थः । किंच वयं तान्येव वसूनि जाते पुत्रे जनमाने उत्पद्यमाने च ओजसा तेजसा सह प्रतिदीधिम धारयाम । स्थापयामेत्यर्थः । किमिव भागं न भागमिव । यथा स्वभागं पुत्रादिषु धारयामस्तथेत्यर्थः । 'धि धृतौ' लङ् व्यत्ययेन शपः श्लुः द्वित्वम् । तुजादित्वादभ्यासदीर्घः ॥ ४१ ॥

अ॒द्या दे॑वा॒ उदि॑ता॒ सूर्य॑स्य॒ निर॒ꣳह॑सः पिपृ॒ता निर॑व॒द्यात् । तन्नो॑ मि॒त्रो वरु॑णो मामहन्ता॒मदि॑ति॒ सिन्धुः॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौः ॥ ४२ ॥

[अ॒द्य । दे॒वाः॒ । उदि॒तेत्युत् इ॑ता । सूर्य॑स्य । निः॒ । अꣳह॑सः । पि॒पृ॒त । निः॒ । अ॒व॒द्या॒त् ॥ तत् । नः॒ । मि॒त्रः॒ । वरु॑णः । मा॒म॒ह॒न्ता॒म् । म॒म॒ह॒न्ता॒मिति॑ममहन्ताम् । अदि॑तिः । सिन्धुः॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौः॒ ॥४२॥]

आज सूर्य के उदय होने पर हे देवो ! हमें पाप और अयश से छुड़ाओ । मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथ्वी और द्यौ भी मुझे वही निष्पापता और अनिन्दितत्व स्वीकार करें ॥ ४२ ॥

उ० अद्या देवाः । द्वे त्रिष्टुभौ । अद्यास्मिन्नहनि हे देवाः, रश्मयः उदयकाले सूर्यस्य । निरंहसः पिपृत निष्पिपृत निर्मुञ्चत अंहसः पापात्सकाशात् अंहतिश्चांहश्चांहुश्च हितनिगूढोपधाद्विपरीतात् निरवद्यात् निष्पिपृत च निर्मुञ्चत च अवद्यात् अवदनीयात् । येन दुर्यशो भवति तदवद्यम् । तदेतदुच्यमानम् नः अस्माकम् मित्रावरुणः मामहन्तां पूजयतु । अदितिः सिन्धुः नदी । पृथिवी उत अपि च द्यौः ॥ ४२ ॥

म० कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् दध्नादित्यग्रहश्रयणे विनियोगः । दीव्यन्ति दीप्यन्ते इति देवाः रश्मयः हे देवाः, नोऽस्मानंहसः पापात् निःपिपृत निर्मुञ्चत । अवद्यात् दुर्यशसोऽपि निःपिपृत पृथक् कुरुत । अस्माकं पापानि दुर्यशांसि च नाशयतेत्यर्थः । क्व । अद्यास्मिन्दिने सूर्यस्य उदिता उदिते उदये अद्य सूर्योदयेऽस्मान्शुद्धान्कुरुतेत्यर्थः । अद्येत्यत्र 'द्व्यचोऽतस्तिङः' । 'निपातस्य च' (पा० ६ । ३ । १३५,३६) इति दीर्घः । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ । १३७) इति दीर्घः पिपृतेत्यत्र । किंच मित्रादयः तत् नः अस्मद्वचनं मामहन्तां पूजयन्तु । अङ्गीकुर्वन्त्वित्यर्थः । के मित्रः वरुणः अदितिः देवमाता सिन्धुः समुद्रो नदी वा पृथिवी उतापि च द्यौः स्वर्गः ॥ ४२ ॥

आ कृ॒ष्णेन॒ रज॑सा॒ वर्त॑मानो निवे॒शय॑न्न॒मृतं॒ मर्त्यं॑ च । हि॒र॒ण्यये॑न सवि॒ता रथे॒ना दे॒वो या॑ति॒ भुव॑नानि॒ पश्य॑न् ॥ ४३ ॥

[आ । कृ॒ष्णेन॑ । रज॑सा । वर्त॑मानः । नि॒वे॒शय॒न्निति॑नि वे॒शय॑न् । अ॒मृत॑म् । मर्त्य॑म् । च॒ ॥ हि॒र॒ण्यये॑न । स॒वि॒ता । रथे॑न । आ । दे॒वः॒ । या॒ति॒ । भुव॑नानि । पश्य॑न् ॥४३॥]

कृष्ण प्रकाश के साथ वर्तमान मनुष्य व देवों को स्व-स्वस्थान में प्रतिष्ठित करते हुए तथा लोक-लोकान्तरों को देखते हुए अपने सुनहले रथ से संचरण करता है ॥ ४३ ॥

उ० आ कृष्णेन । आवर्तमानः पुनःपुनर्भ्रमणं कुर्वन् । कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह निवेशयन् स्वेषु स्वेषु प्रदेशेषु स्थापयन् अमृतं देवादिकम् मर्त्यं च मनुष्यादिकं च । हिरण्ययेन हिरण्मयेन सविता रथेन । आदेवो याति आयाति देवः दानादिगुणयुक्तः भुवनानि भूतजातानि पश्यन् कानि कानि साधु कुर्वन्ति कानि कानि वा असाध्विति स्वरूपानुवादः ॥ ४३ ॥

म० हिरण्यस्तूपदृष्टा त्रिष्टुप् सावित्रपुरोरुक् । सविता देवः हिरण्ययेन हिरंण्मयेन रथेन आयाति आगच्छति । किं कुर्वन् । कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह आवर्तमानः पुनर्भ्रमणं कुर्वन् अमृतं देवादिकं मर्त्यं मनुष्यादिकं च निवेशयन् स्वस्वप्रदेशेषु स्थापयन् भुवनानि पश्यन् कानि साधु कुर्वन्ति कान्यसाध्विति विचारयन् ॥ ४३ ॥

तृतीयं सूर्यस्तुदुक्थमहः समाप्तम् ।

प्रावा॑वृजे सुप्र॒या ब॒र्हिरे॑षा॒मा वि॒श्पती॑व बी॒रिट॑ इयाते । वि॒शाम॒क्तोरु॒षसः॑ पू॒र्वहू॑तौ वा॒युः पू॒षा स्व॒स्तये॑ नि॒युत्वा॑न् ॥ ४४ ॥

[प्र । वावृजे । वुवृजऽइतिवव्रृजे । सुप्रयाऽइतिसु प्रयाः । बर्हिः । एषाम् । आ । विश्पतीव । विश्पतीऽइवेतिविश्पती इव । बीरिटे । इयातेऽइतीयाते ॥ विशाम् । अक्तोः । उषसः । पूर्वहूताविति पूर्व हूतौ । वायुः । पूषा । स्वस्तये । नियुत्वान् ॥४४॥]

इन यजमानों का शुभ हविरान्नों से युक्त दर्भासन वेदि पर बिछाया गया। रात्रि व उषा के पूर्व आह्वानों में नियुत अश्वों वाला वायु तथा पूषा (=सूर्य) प्रजाओं के कल्याण के लिए आते हैं; जैसे दो राजा अपने गण में आवें ॥ ४४ ॥

उ० प्रवावृजे। त्रिष्टुप्। वैश्वदेवस्तुतिः । चतुर्थेऽहनि सर्वमेधे वैश्वदेव्यः पुरोरुचः। प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रच्छिद्यते सुप्रयाः सुप्रयाणं सुगमनम् बर्हिः एषाम् । येषामिति सर्वनामव्यत्ययः। येषां यजमानानाम्। आइयाते आगच्छतम् अश्विनौ। कथमिव। विश्पती इव सर्वस्य पती इव। बीरिटशब्दो गणवचनः । यथा विशां मनुष्याणां पती राजानौ विशां मनुष्याणां गणे अवस्थितौ। कस्मिन्काले। अक्तोः रात्र्याः अवसाने । उषसः आगमनकाले । पूर्वहूत्रौ पूर्वस्मिन् आह्वानकाले। किंच वायुः नियुत्वान् अश्ववान् । पूषा च स्वस्तये स्वस्त्ययनाय अविनाशाय आइयाते ॥ ४४ ॥

म० अथ चतुर्थमहः वैश्वदेवस्तुत्। तथाच श्रुतिः 'वैश्वदेववच्चतुर्थमहर्भवति वैश्वदेवा ग्रहा भवन्ति वैश्वदेव्यः पुरोरुचः' (१३ । ७ । १ । ६) इति। वैश्वदेवस्तु चतुर्थेऽह्नि एकादश पुरोरुचः षट् प्रतीकोक्ताः इति सप्तदश ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तग्रहाणां पुरोरुचो ग्रहणमन्त्राः। वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् ऐन्द्रवायवपुरोरुक्। एषां यजमानानां स्वस्तये कल्याणाय बीरिटेऽन्तरिक्षे वर्तमानौ वायुः पूषा च आ इयाते. आगच्छतः। 'ई कान्त्यसनगतिव्याप्त्यादौ' व्यत्ययेन तङ् । कीदृशो वायुः। नियुत्वान् नियुतो नियुत्संज्ञा अश्वाः सन्त्यस्य सः । 'नियुतो वायोः' इत्युक्तेः। कस्मिन् काले। अक्तोः रात्रेः उषसः दिनस्य। पूर्वहूतौ पूर्वा चासौ हूतिश्च पूर्वहूतिस्तस्याम् । प्रथमाह्वानकाले। अग्निहोत्रहोमकाले इत्यर्थः। उषसः पूर्वाह्वाने पूषा रविरायाति रात्रौ वायुः। वायुना वायुसखत्वादग्निर्लक्ष्यते रात्रिहोमस्याग्निदेवत्यत्वात्। तत्र दृष्टान्तः। काविव। विश्पतीव यथा विशां पती द्वौ राजानौ विशा बीरिटे मनुष्याणां गणे आगच्छतस्तद्वत् तावपि तेषां स्वस्तये इयातं। एषां केषाम् । येषां बर्हिः प्रवावृजे प्रवृज्यते प्रस्तीर्यते 'वृजी वृतत्यागयोः' लिट् अभ्यासदीर्घः संहितायाम्। कीदृशं बर्हिः । सुप्रयाः शोभनं प्रयः प्रगमनं प्रस्तरणं यस्य तत् सुप्रयः दीर्घश्छान्दसः । सम्यक् विधिना प्रस्तीर्णमित्यर्थः। बीरिटशब्दो गणवाचकः। तथाच यास्कः 'प्रवृज्यते सुप्रायणं बर्हिरेषामियाते सर्वस्य पातारौ वा पालयितारौ वा बीरिटमन्तरिक्षं भियो वा भासो वा ततिरिति गणाभिधानं वा स्यात् सोऽपि भीतनयो भासस्तनयश्च अन्तरिक्षे निरालम्बने भयं भासो नक्षत्राणां तननम् गणमपि दृष्ट्वा योद्धारो बिभ्यति भियो बी-आदेशो तनोतेः रिटः' (निरु० ५ । २८) इति ॥ ४४ ॥

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम् । आदित्यान्मारुतं गणम् ॥ ४५ ॥

[इन्द्रवायूऽइतीन्द्रवायू । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ॥ आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ॥४५॥]

इन्द्र, वायु, बृहस्पति, मित्र, अग्नि, पूषा, भग, आदित्यों और मरुतों के गण को हम यज्ञ में आह्वान करते हैं ॥ ४५ ॥

उ० इन्द्रवायू बृहस्पतिम्। तिस्रो गायत्र्यः। इन्द्रवायू बृहस्पतिम्। मित्रा मित्रमितिप्राप्ते आकारः। मित्रम् अग्निम् पूषणम् भगम्। आदित्यान् मारुतं च गणम् आह्वयामीति शेषः ॥ ४५ ॥

म० मेधातिथिदृष्टे द्वे गायत्र्यौ। आद्या ऐन्द्रवायवस्य पुनर्ग्रहणे द्वितीया मैत्रावरुणग्रहणे। इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्रा। विभक्तेराकारः। अग्निं पूषणं भगम् आदित्यान् मारुतं मरुत्संबन्धिनं गणं एतानाह्वयामि ॥ ४५ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः । करतां नः सुराधसः ॥ ४६ ॥

[वरुणः । प्राविततिप्र अविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥ करताम् । नः । सुराधसऽइतिसु राधसः ॥४६॥]

अपनी समस्त रक्षाओं के द्वारा वरुणदेव हमारा रक्षक होवे। मित्र भी रक्षक होवे। वे दोनों हमें अन्नसम्पन्न बनावें ॥ ४६ ॥

उ० वरुणः प्राविता। वरुणः प्राविता प्रकर्षेण अविता रक्षकः भुवन् भवतु मित्रश्च। विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः पालनैः। किंच करतां कुरुतां च नः अस्मान् सुराधसः शोभनधनान् ॥ ४६ ॥

म० वरुणः मित्रश्च विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षणप्रकारैः प्राविता प्रकर्षेण रक्षको भुवत् भवतु । भवतेर्व्यत्ययेन तुदादित्वात् शप्रत्ययः 'इतश्च लोपः' (पा० ३ । ४ । ९७) इति तिप इलोपः धातोरुवङ् । किंच मित्रावरुणौ नौऽस्मान् सुराधसः शोभनधनान् करतां कुरुताम् । शोभनं राधो येषाम् ॥ ४६ ॥

अधि न इन्द्रैषां विष्णो सजात्यानाम् । इता

मरुतो अश्विना । तं प्रत्नथायं वेनो ये देवास आ न इडाभिर्विश्वेभिः सोम्यं मध्वोमासश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

[अधि । नः । इन्द्र । एषाम् । विष्णोऽइतिविष्णो । सजात्यानामितिसऽजात्यानाम् ॥ इत । मरुतः । अश्विना ॥४७॥]

हे इन्द्र-विष्णो-मरुत-अश्विनौ ! इन हमारे सजातीयों के मध्य तुम सब आओ। 'तंप्रत्नथा' (७।१२), 'अयं वेनः' (७।१६), 'ये देवासः' (७।१९), आ न इडाभिः (३३।३४), 'ध्रुवस्य विश्वेभि सोम्यमधु' (३३।१०) और 'ओमासश्चर्षणीधृतः' (७।३३) मन्त्र कहे जा चुके हैं ॥ ४७ ॥

उ० अधि नः। अधि इत् अध्यागच्छति नोऽस्माकम् एषां च सजात्यानामृत्विजाम्। हे इन्द्र, हे विष्णो, हे मरुतः, हे अश्विनौ। अथ प्रतीकोक्ताः तं प्रत्नथा। अयं वेनः। ये देवासः। आ न इडाभिः विश्वेभिः सोम्यं मधु। ओमासश्चर्षणीधृतः ॥ ४७ ॥

म० कुसीदिदृष्टा गायत्र्याश्विनपुरोरुक्। हे इन्द्र, हे विष्णो, हे मरुतः, हे अश्विना अश्विनौ, नोऽस्माकमेषां सजात्यानां समानजातीयानामधि सजात्यमध्ये यूयमित आगच्छत। अत्र प्रतीकोक्ताः तं प्रत्नथा (७।१२) शुक्रग्रहे अयं वेनः (७।१६) मन्थिग्रहे ये देवासः (७।१९) आग्रयणस्य आ न इडाभिः (३३।३४) ध्रुवस्य विश्वेभिः सोम्यं मधु (३३।१०) ऐन्द्राग्नस्य ओमासश्चर्षणीधृतः (७।३३) वैश्वदेवस्य ग्रहणे ॥ ४७ ॥

अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्रयन्त मारुतोत विष्णो। उभा नासत्या रुद्रो अध ग्नाः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ ४८ ॥

[अग्ने। इन्द्र। वरुण। मित्र। देवाः। शर्धः। प्र। यन्त। मारुत। उत। विष्णोऽइतिविष्णो ॥ उभा। नासत्या। रुद्रः। अध। ग्नाः। पूषा। भगः। सरस्वती। जुषन्त ॥४८॥]

हे अग्ने-इन्द्र-वरुण-मित्र-मरुत-विष्णो ! तुम सब हमें बल प्रदान करो। दोनों नासत्यौ, रुद्र, देवपत्नियाँ, पूषा, भग और सरस्वती हवियों का सेवन करें ॥ ४८ ॥

उ० अग्न इन्द्र त्रिष्टुप्। हे अग्ने, हे इन्द्र, हे मित्र, हे देवाः। शर्धः बलं संगृह्य। प्रयन्त प्रगच्छत। सोमिनो गृहं सोमं पातुम्। हे मारुतगण उत अपि हे विष्णो। प्रत्यक्षकृतोऽयमर्धर्चः। द्वितीयस्तु परोक्षकृतः वाक्यभेदात्। उभा नासत्या उभौ नासत्यौ रुद्रः अध अथ ग्नाः देवपत्न्यः पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त सेवन्त यज्ञं सोमपानाय ॥ ४८ ॥

म० प्रतिक्षत्रदृष्टा त्रिष्टुप् मरुत्वतीयपुरोरुक्। हे अग्ने, हे इन्द्र, हे वरुण, हे मित्र, हे देवाः, हे मारुत मरुद्गण, उतापि हे विष्णो, यूयं शर्धः बलं प्रयन्त प्रयच्छत दत्त। यमेः शपो लुक्। एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा परोक्षमाह। उभा नासत्या उभौ नासत्यावश्विनौ रुद्रः अध अथ ग्नाः देवपत्न्यः पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त जुषन्तां सेवन्तां हवींषि ॥ ४८ ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादितिꣳ स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वताँ२॥ अपः। हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शꣳसꣳ सवितारमूतये ॥ ४९ ॥

[इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी। मित्रावरुणा। अदितिम्। स्वरितिस्वः। पृथिवीम्। द्याम्। मरुतः। पर्वतान्। अपः॥ हुवे। विष्णुम्। पूषणम्। ब्रह्मणः। पतिम्। भगम्। नु। शꣳसम्। सवितारम्। ऊतये ॥४९॥]

इन्द्र, अग्नि, मित्र, वरुण, अदिति, आदित्य, पृथिवी, द्यौ, मरुत, पर्वतों, आपः, विष्णु, पूषा, मंत्रपति, भग और शंसनीय सवितादेव को मैं रक्षा के लिए आह्वान करता हूँ ॥ ४९ ॥

उ० इन्द्राग्नी मित्रावरुणा। जगती। इन्द्राग्नी च मित्रावरुणौ च अदितिं च स्वः आदित्यं च पृथिवीं च द्यां च मरुतश्च पर्वतांश्च अपश्च हुवे आह्वयामि। विष्णुं च पूषणं च ब्रह्मणस्पतिं च नु क्षिप्रम् शंसं शंसितव्यं सवितारं च हुवे। ऊतये अवनाय ॥ ४९ ॥

म० वत्सारदृष्टा जगती सशस्त्रमरुत्वतीयपुरोरुक्। इन्द्राग्नी मित्रावरुणौ अदितिम् स्वः आदित्यम् पृथिवीम् द्यां द्युलोकम् मरुतः पर्वतान् अपः विष्णुम् पूषणं ब्रह्मणस्पतिम् भगम् शंसं स्तुत्यं सवितारम् एतान् नु क्षिप्रमूतयेऽवनायाहं हुवे आह्वयामि ॥ ४९ ॥

अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाः। यः शꣳसते स्तुवते धायि पज्र इन्द्रज्येष्ठा अस्माँ २॥ अवन्तु देवाः ॥ ५० ॥

[अस्मेऽइत्यस्मे। रुद्राः। मेहना। पर्वतासः। वृत्रहत्यऽइतिवृत्रहत्ये। भरहूताविति भरऽहूतौ। सजोषाऽइतिसजोषाः ॥ यः। शꣳसते। स्तुवते। धायि। पज्रः। इन्द्रज्येष्ठाऽइतीन्द्रऽज्येष्ठाः। अस्मान्। अवन्तु। देवाः ॥५०॥]

जो शस्त्रों का शंसन करता है, स्तुति करता है और जो उपार्जित धन-हवियाँ प्रस्तुत करता है; उनको तथा हमें धनादि सेक्ता रुद्र, पर्वत, युद्धाह्वान-वृत्रहत्या में सप्रीति और इन्द्रनेता वाले सब देव दुःखों से बचावें ॥ ५० ॥

उ० अस्मे रुद्राः। त्रिष्टुभः पञ्च। अस्मे अस्माकं रुद्राः मेहनाः सेचनाः यद्वा महनीयाः पूजनीयाः पर्वतासः पर्व-

ताश्च वृत्रहत्ये वृत्रवधे भरहूतौ संग्रामाह्वाने च । सजोषाः समानजोषणाः समानप्रीतयः । एकाभिप्राया भवन्त्विति शेषः । यश्च शंसते शस्त्राणि स्तुवते स्तौति च स्तोत्राणि । धायि दधति हवींषि । पज्रः प्रार्जितधनः सन् । तस्मै च रुद्राः सजोषाः भवन्तु । किंच इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते तथोक्ताः । अस्मान् अवन्तु पालयन्तु देवाः ॥ ५० ॥

म० पञ्च त्रिष्टुभः आद्या प्रगाथदृष्टा माहेन्द्रपुरोरुक् । यो नरः शंसते शस्त्राणि शंसति स्तुवते स्तौति स्तोत्राणि प्रकर्षेण जपति पज्रः प्रार्जितधनः सन् धायि दधाति हवींषि । तान् अस्मांश्च यजमानान् देवा अवन्तु पान्तु । पज्रः- पृषोदरादिः । कीदृशा देवाः । अस्मे अस्मासु मेहना । शस आकारः । मेहन्ति सिञ्चन्ति मेहनाः धनादिसेक्तारः । रोदयन्ति शत्रूनिति रुद्राः । पर्वतासः पर्वाणि उत्सवा विद्यन्ते येषां ते पर्वताः उत्सववन्तः 'तप्पर्वमरुद्भ्यां' (पा० ५।२।१२२) इति तत्प्रत्ययः । वृत्रहत्ये वृत्रासुरवधाय । भरहूतौ भरे संग्रामे हूतिराह्वानं तत्र सजोषाः समानो जोषः प्रीतिर्येषां ते । एकमतय इत्यर्थः । इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठो येषां ते । ईदृशा देवा नोऽवन्तु ॥ ५० ॥

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम् । त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राध्वं कर्तादवपदो यजत्राः ॥ ५१ ॥

[अर्वाञ्चः । अद्य । भवत । यजत्राः । आ । वः । हार्दि । भयमानः । व्ययेयम् ॥ त्राध्वम् । नः । देवाः । निजुरऽइतिनि जुरः । वृकस्य । त्राध्वम् । कर्त्तात् । अवपदऽइत्यव पदः । यजत्राः ॥५१॥]

हे यजनीय देवो ! आज तुम सब हमारे अभिमुख या अनुकूल होओ । मैं भयभीत होकर हृदय में रहने वाले मन को तुम्हारी ओर प्रेरित कर रहा हूँ । हे देवो ! हमें हिंसक वृक (=लोभी) से बचाओ और हे यजनीयो ! हमें नीचा करने वाले से बचाओ ॥ ५१ ॥

उ० अर्वाञ्चो अद्य । अर्वागञ्चनाः अद्य भवत हे यजत्राः हे यजनीयाः । किंच आवो हार्दि भयमानो व्ययेयम् आव्ययेयम् । व्ययतिर्गत्यर्थः । आगमयेयं अभिमुखमापादयेयं वः युष्माकं हार्दि हृदयम् भयमानः बिभ्यत् । बिभेतेर्विकरणव्यत्ययेन शानचि शप् । यत एवमतो ब्रवीमि त्राध्वं पालयत नः अस्मान् हे देवाः, निजुरः नितरां यो भक्षितं जरयति स निजूः बुभुक्षितादित्यः वृकस्य वृकादिति विभक्तिव्यत्ययः । त्राध्वं च कर्तात् कूपात् । अवपदः अवाचीनानि यत्र पदानि स तथोक्तः तस्मात् सोपानैर्यत्रोत्तरितुं न शक्यत इत्यर्थः । हे यजत्रा यष्टव्याः ॥ ५१ ॥

म० कूर्मदृष्टादित्यस्य प्रथमा पुरोरुक् । यजन्तं त्रायन्ते यजत्राः यष्टव्या वा हे यजत्राः देवाः, अद्य यूयमर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः भवत । दीर्घौ संहितायाम् । यतो भयमानः बिभ्यत् अहं वो युष्माकं हार्दि हृदि भवं मनः आव्ययेयं आगमयेयम् । अभिमुखं संपादयेयमित्यर्थः । 'व्यय गतौ' णिजन्तः । भिओ व्यत्ययेन शपि भयमानः । किंच हे यजत्राः देवाः, नोऽस्मान् वृकस्य वृकात् त्राध्वम् पालयत । कर्तात् कूपाच्च त्राध्वम् । कीदृशाद् वृकात् । निजुरः 'जूरी वधे' नितरां जूर्यते हिनस्ति निजूः । क्विप् तस्मान्निजुरः हिंसकात् । कीदृशात् कर्तात् । अवपदः अवाचीनाः पादन्यासा यत्र सः अवपात् तस्मादवपदः सोपानैर्यत्रोत्तरीतुं न शक्यत इत्यर्थः ॥५१॥

विश्वे अद्य मरुतो विश्व ऊती विश्वे भवन्त्वग्नयः समिद्धाः । विश्वे नो देवा अवसागमन्तु विश्वमस्तु द्रविणं वाजो अस्मे ॥ ५२ ॥

आज सब मरुत और सब समिद्ध अग्नियाँ हमारे प्रति रक्षास्वरूप होवें । अपनी रक्षा या अपने अन्न के साथ हमें विश्वेदेवाः प्राप्त होवें । सब ओज और धन हमें प्राप्त होवे ॥ ५२ ॥

उ० विश्वे अद्य इति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥

म० विश्वे अद्य लुशदृष्टादित्यपुनर्ग्रहणे । व्याख्याता (१८। ३१) ॥ ५२ ॥

विश्वेदेवाः शृणुतेमꣳ हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ । ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥ ५३ ॥

[विश्वे । देवाः । शृणुत । इमम् । हवम् । मे । ये । अन्तरिक्षे । ये । उप । द्यवि । स्थ ॥ ये । अग्निजिह्वाऽइत्यग्नि जिह्वाः । उत । वा । यजत्राः ॥५३॥]

हे विश्वेदेवो ! जो अन्तरिक्ष में हैं, जो द्युलोक में स्थित हैं, जो अग्नि की जिह्वा वाले हैं और भी जो अन्य यजनीय देवता हैं, वे सब मेरे इस आह्वान को सुनो । हे यजनीयो ! इस दर्भासन पर बैठकर सोमरस से मदमस्त होओ ॥ ५३ ॥

उ० विश्वेदेवाः हे विश्वेदेवाः, शृणुत इमं हवं आह्वानं मे मम । ये अन्तरिक्षे स्थ भवथ । ये च उपद्यवि द्युलोके स्थ भवथ ये च अग्निजिह्वा अग्निमुखाः । उत वा अपिच यजत्रा यष्टव्याः । श्रुत्वा च आह्वानम् आसद्य स्थित्वा अस्मिन्बर्हिषि मादयध्वं तृप्यध्वम् ॥ ५३ ॥

म० सुहोत्रदृष्टादित्यग्रहस्य दध्ना श्रयणे विनियुक्ता । हे विश्वेदेवाः, ये यूयमन्तरिक्षे स्थ भवथ । ये च द्यवि उप स्वर्गसमीपे स्थ । ये चाग्निजिह्वाः वह्निमुखाः । उत वा अपिच यजत्राः यजनीयाः ते सर्वे यूयमिमं मे मत्कृतं हवमाह्वानं शृणुत । श्रुत्वा चास्मिन्बर्हिषि आसद्योपविश्य मादयध्वं तृप्यध्वम् ॥५३॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वꣳसुवसि भागमुत्तमम् । आदिद्दामानꣳ सवितर्व्यूर्णुषेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ ५४ ॥

[देवेभ्य॑ः । हि । प्रथमम् । यज्ञियेभ्य॑ः । अमृतत्वमित्य॑मृत त्वम् । सुवसि । भागम् । उत्तममित्युत् तमम् ॥ आत् । इत् । दामान॑म् । सवित॑ः । वि । ऊर्णुषे । अनूचीना । जीविता । मानुषेभ्य॑ः ॥५४॥]

यजनीय देवों के लिए हे सवितादेव ! तुम सर्वप्रथम अमृतमय उत्तम भाग अग्निहोत्र प्रेरित करते हो (=अग्निहोत्र की प्रेरणा देते हो)। तदनन्तर हे सवितादेव ! अनुकूलगमनकारिणी और जीवन देने वाली स्वरश्मियों को प्रकट करते हो ॥ ५४ ॥

उ० देवेभ्यो हि । यस्माद्देवेभ्यः प्रथमं यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः अमृतत्वं सुवसि अभ्यनुजानासि भागं चोत्तमं सुवसि आत् इत् अथानन्तरमेव दामानम् दातारमुत्पत्तिस्थितिलयानाम् स्वकीयं रश्मिजालम् हे सवितः, व्यूर्णुषे विवृणोषि विस्तारयसि । रश्मीनामुद्गमे हि विप्रोऽकम्पितमनसाग्निहोत्रादीनि कर्माणि कुर्वीत । किंच अनूचीना अन्वञ्चितानि तदनुगतानि जीविता जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि मानुषेभ्यः ददासि तस्मात् त्वामेव स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ ५४ ॥

समाप्तं सर्वमेधिकं कर्म ।

म० वामदेवदृष्टा जगती सावित्रग्रहस्य पुरोरुक् । हे सवितः, हि निश्चितं प्रथममुदयसमये यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्यः त्वमुत्तमं भागमग्निहोमरूपं सुवसि प्रेरयसि 'षू प्रेरणे' तुदादिः अभ्यनुजानासीत्यर्थः । कीदृशं भागम् । अमृतत्वममृतप्रदमित्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः । आत् इत् अनन्तरमेव उदयानन्तरम् दामानम् ददाति प्रकाशमिति दामा रश्मिसमूहः तं । व्यूर्णुषे विवृणोषि विस्तारयसि । ततो मानुषेभ्यः जीविता जीवितानि जीवनहेतूनि कर्माणि व्यूर्णुषे । सूर्योदयानन्तरमेव प्राणिनां कर्मसु प्रवृत्तेः । कीदृशानि जीवितानि । अनूचीना अनूचीनानि अन्वञ्चन्ति तान्यनूचीनानि रश्मिसमूहानुगतानि तमसि तदभावात् । लौकिकवैदिकव्यवहारप्रवर्तयिता त्वमेवेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

इति वैश्वदेवस्तुचतुर्थमहः समाप्तोऽयं सर्वमेधः ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रयिं विश्ववारꣳ रथप्राम् । द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो ॥ ५५ ॥

[प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहद्रयिमिति बृहत् रयिम् । विश्ववारमिति विश्व वारम् । रथप्रामिति रथ प्राम् ॥ द्युतद्यामेति द्युतत् यामा । नियुत इति नि युतः । पत्यमानः । कविः । कविम् । इयक्षसि । प्रयज्यो इति प्र यज्यो ॥५५॥]

(सर्वमेध समाप्त ।) हे प्रकर्ष से यजनशील अध्वर्यो ! ज्ञानी तुम महाधन, सर्ववरणीय, रथ को धनादि से पूर्ण करने वाले, द्योतमान मार्ग या गमन वाले, नियत अश्वों के द्वारा गमन करने वाले और कवि वायु को अपनी महती बुद्धि से सम्मुख होकर संस्तुत करो ॥ ५५ ॥

उ० इदानीं त्रयोनुवाकाः पुरोरुचामनारभ्याधीता व्याख्येया आदित्यस्य वा याज्ञवल्क्यस्य वा आर्षमापितृमेधात् । प्रवायुम् त्रिष्टुप् । चतुर्थः पूर्वं व्याख्यायते वाक्यवशात् । हे प्रयज्यो प्रकर्षेण यजनशील अध्वर्यो, योग्यस्त्वं कविः क्रान्तदर्शनः वायुम् अच्छ आभिमुख्येन प्र इयक्षसि प्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि । यजतेरेतद्रूपम् । बृहती मनीषा बृहत्या मनीषया । किंभूतं वायुम् । बृहद्रयिम् महाधनम् । विश्ववारं सर्वस्य वरणीयम् । रथप्रां रथपूरणम् । शत्रुधनैरसौ रथं पूरयति । द्युतद्यामा द्योतनं यमनं यस्य स तथोक्तः । द्युतद्यामानमिति विभक्तिव्यत्ययः वायुविशेषणत्वात् । नियुतः पत्यमानः अत्रापि पत्यमानमिति पदयोर्विकारो वाक्यवशात् । नियुद्भिरश्वैरुत्पतन्तम् । कविं क्रान्तदर्शनम् ॥ ५५ ॥

म० अथ पञ्चदशपञ्चदशत्रयोदशर्चास्त्रयोऽनुवाकाः पुरोरुचोऽनारभ्याधीताः श्रौतकर्मण्यविनियुक्ताः ब्रह्मयज्ञार्हा आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टाः पितृमेधपर्यन्तम् । ऋजिश्वदृष्टा त्रिष्टुप् वायुदेवत्या । प्रकर्षेण यजति प्रयज्युः हे प्रयज्यो अध्वर्यो, बृहती मनीषा महत्या बुद्ध्या कृत्वा अच्छ आभिमुख्येन त्वं वायुं प्र इयक्षसि प्रकर्षेण यष्टुमिच्छसि । कीदृशः त्वम् । कविः ज्ञानी । कीदृशं वायुम् । बृहद्रयिम् बृहत् रयिर्यस्य तं महाधनम् । विश्ववारम् विश्वेन व्रियते तम् सर्वस्य वरणीयम् विश्वं वृणोतीति वा सर्वव्यापकम् । रथप्राम् रथं प्राति पूरयति रथप्राः तम् । यजमानाय दातुं धनः रथं पूरयति । द्युतद्यामा व्यत्ययः द्युतद्यामानम् द्युतत् दीप्यमानं याम यमन नियमनं यस्य तम् । नियुतः पत्यमानः । उभयत्र विभक्तिव्यत्ययः । नियुद्भिरश्वैः पत्यमानं गच्छन्तम् । कविं क्रान्तदर्शनम् । ईदृशं वायुं यजेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतम् । इन्दवो वामुशन्ति हि । उपयामगृहीतोऽसि वायव इन्द्रवायुभ्यां त्वा । एष ते योनिः सजोषोभ्यां त्वा ॥ ५६ ॥

हे इन्द्र-वायो ! ये सोमरस तुम दोनों के निमित्त अभिषुत किये गये हैं । इन सोमांशों के निमित्त से तुम दोनों यहाँ यज्ञ में आओ । यह सोम तुम दोनों की कामना कर रहे हैं । हे सोमरस !

तुम उपयाम पात्र के द्वारा ग्रहण किये गये हो। वायु तथा इन्द्र-वायु के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ। हे ग्रह! यह तुम्हारा स्थान है। सप्रीति इन्द्र-वायु के लिए मैं तुम्हें यहाँ धरता हूँ ॥५६॥

उ० इन्द्रवायू इमे व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥

म० इन्द्रवायू व्याख्याता (७।८) ॥ ५६ ॥

मित्रꣳ हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम्। धियं घृताचीꣳ साधन्ता ॥ ५७ ॥

[मित्रम्। हुवे। पूतदक्षमितिपूत दक्षम्। वरुणम्। च। रिशादसम् ॥ धियम्। घृताचीम्। साधन्ता ॥५७॥]

पवित्रबल, मित्र तथा पापियों को नष्ट करने वाले वरुण का मैं आह्वान करता हूँ। वे दोनों हमारी घृताञ्चना बुद्धि को साधित करें (=हमारी बुद्धि में यज्ञ की प्रेरणा दें) ॥ ५७ ॥

उ० मित्रꣳहुवे। द्वे गायत्र्यौ मित्रमाह्वयामि। पूतदक्षम् पूतस्य शुद्धस्य प्राणिन उद्धरणे दक्षं सोमम्। वरुणं च रिशादसम् हिंसकादिविनाशाने शक्तिं कुर्वाणम् हुवे। कीदृशः। धियं कर्म। घृताचीम् येन कर्मणा घृतमच्यते हूयते तत्कर्म। साधन्ता साधयन्तौ। नहि देवतामन्तरेण कर्मसिद्धिः ॥ ५७ ॥

म० द्वे मधुच्छन्दोदृष्टे गायत्र्यौ आद्या लिङ्गोक्तदेवत्या। मित्रं वरुणं चाहं हुवे आह्वयामि। कीदृशम्। पूतदक्षं पूतं पवित्रं सदाचारं दक्षयति धनपुत्रादिभिर्वर्धयति पूतदक्षस्तम् 'दक्ष कम्पुद्ध्योः' इत्यस्माण्णिजन्तात्कर्मण्यण्। रिशादसं रिशन्ति हिंसन्ति रिशा दुष्टाः तान् समन्तादसति नाशयति रिशादसः तम्। 'रिश हिंसायाम्' 'दस उपक्षये'। द्वयोर्विशेषणे। कीदृशावुभौ। धियं कर्म साधन्ता साधयन्तौ। कीदृशीं धियम्। घृताचीम् घृतमच्यते हूयते यत्र ताम् ॥ ५७ ॥

दस्रा युवाकवः सुता नासत्या वृक्तबर्हिषः। आयातꣳ रुद्रवर्तनी। तं प्रत्नथायं वेनः ॥ ५८ ॥

[दस्रा। युवाकवः। सुताः। नासत्या। वृक्तबर्हिष इतिवृक्त बर्हिषः ॥ आ। यातम्। रुद्रवर्त्तनीइतिरुद्र वर्त्तनी ॥५८॥]

हे दर्शनियो! हे नासत्यौ! तुम दोनों की कामना करने वाले और लूनदर्भ, यह सोमरस अभिषुत हो चुके हैं। रुद्र के मार्ग पर चलने वाले हे अश्विनौ! यज्ञ में आओ। 'तं प्रत्नथा' (७।१२) व 'अयं वेनः' (७।१६) मंत्र कहे जा चुके हैं ॥ ५८ ॥

उ० दस्रा युवाकवः। द्वयोरश्विनोरेकस्य दस्र इति नाम अपरस्य नासत्य इति। तत्रायं विभक्त्यर्थे आकारो विरूपैकशेषे वर्तते। 'गुणो यङ्लुकोः' इति च पाणिनिर्दर्शयति। हे दस्रौ दर्शनीयौ, हे नासत्यौ न असत्यौ सत्यावेव। 'नभ्राण्नपात्—' इति प्रकृतिभावः। युवाकवः युवां कामयमानाः अहमहमिकया मां पिबतं मां पिबतमिति सुता अभिषुताः। वृक्तबर्हिषः प्रस्तीर्णबर्हिषः। यतः अतो ब्रवीमि आयातम् आगच्छतम्। हे रुद्रवर्तनी रुद्रस्येव वर्तनिर्ययोस्तौ तथोक्तौ रुद्रस्थानौ। तं प्रत्नथायं वेन इति प्रतीकोक्तौ ॥ ५८ ॥

म० आश्विनी द्वयोरश्विनोरेकस्य दस्र इति नामापरस्य नासत्य इति। हे दस्रौ दर्शनीयौ, हे नासत्या नासत्यौ न असत्यौ। सत्यवादिनावित्यर्थः। युवामायातमागच्छतम्। यतः सुता अभिषुताः सोमा इति शेषः। कीदृशाः सोमाः। युवाकवः युवां कामयन्ते ते युवाकवः मां पिबतमितीच्छन्तः। यद्वा युवन्ति अमी मिश्रीभवन्ति युवाकवः 'कटिकुषिभ्यां काकुः' (उणा० ३।७६) इति बहुलग्रहणात्काकुप्रत्ययः। वृक्तबर्हिषः वृक्तं बर्हिर्यत्र ते। कीदृशौ युवाम्। रुद्रवर्तनी रुद्रस्येव वर्तनिः पन्था ययोस्तौ रुद्रवद्गमनशीलौ। तं प्रत्नथा (७।१२) अयं वेनः (७।१६) एते द्वे प्रतीकोक्ते ॥ ५८ ॥

विदद्यदी सरमा रुग्णमद्रेर्महि पाथः पूर्व्यꣳ सध्र्यक्कः। अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ५९ ॥

[विदत्। यदि। सरमा। रुग्णम्। अद्रेः। महि। पाथः। पूर्व्यम्। सध्र्यक्। करितिकः ॥ अग्रम्। नयत्। सुपदीतिसु पदी। अक्षराणाम्। अच्छ। रवम्। प्रथमा। जानती। गात् ॥५९॥]

यदि सरमा ने पर्वत के छिद्र को पा लिया और उसने अपने बच्चों के लिए वह अपूर्व पथ्य दूध सीधे माँगा था। सुन्दर पैरों वाली वह सरमा अमर देवों को आगे ले गई। गायों के रम्भारव को जानती हुई वह आगे-आगे चली ॥ ५९ ॥

उ० आग्रयणं गृह्णाति। विदद्यदि त्रिष्टुप्। इह वाक् प्रकटीभवेति सोच्यते। विदत् जानीयात् यदि। सरमा वाक् त्रयीलक्षणा। सा हि अभिषवे समानं रमते। रुग्णं चूर्णीकृतम् अद्रेः सोमाभिषवस्य कर्तुः अद्रिभिश्च सोमोऽभिषूयते। महि महत् पाथः सोमलक्षणमन्नम् पूर्व्यं उपांश्वन्तर्यामैन्द्रवायवादिषु गृहीतम्। सध्र्यक् समानाञ्चनम्। सहस्य सध्रिः अञ्चतेरुत्तरम्। कः कुर्यात्। किंच अग्रंनयत् यज्ञाग्रं नयति सा पाथः। सुपदी शोभनानि पदानि यस्या वाचः सा तथोक्ता। नहि पदानि प्रत्याख्याय वाक्यं स्यात्। अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं जानती प्रथमा अच्छ आभिमुख्येन अगात् गच्छति। एवमधियज्ञं मन्त्रो व्याख्यायते बह्वृचां तु संवादसूक्तम्। तत्र सरमा देवशुनी इन्द्रेण प्रेषितान्वेषणार्थं गोधने पणिभिरसुरैर्हृते तदभिप्रायेण व्याख्यायते।

तत्रासुराणां पर्यालोचनवाक्यम् । विदद्यदि विदत् अलभत् यदा सरमा देवशुनी । रुग्णं भग्नं गवां संबन्धिभिः खुरैः । अद्रेः पर्वतस्य द्वारम् । अथानन्तरं महि महत् गोलक्षणं पाथः अन्नम् । पूर्व्यम् पूर्वेषु कालेषु अपहृतम् । सध्र्यक् देवान्प्रति सहाञ्चनम् कः । करोतेः रूपं । करिष्यति । अग्रम् गवामग्रमवस्थाय नयत् नेष्यति । सुपदी शोभनपादयुक्ता पदेन यान्वेषयति नष्टं सैवमुच्यते । अक्षराणामस्मदीयवाक्यसंबन्धिनाम् अच्छ अभि रवमुच्चारणम् प्रथमा जानती अगात् आगमिष्यति ॥ ५९ ॥

म० कुशिकदृष्टा त्रिष्टुप् इन्द्रदेवत्या । सह रमन्ते देवा विप्रा वा यस्यां सा सरमा वाक् । प्रथमा आद्या सरमा त्रयीलक्षणा वाक् अच्छ यज्ञाभिमुखं गात् आगच्छति । यज्ञं प्रतिपादयतीत्यर्थः । कीदृशी सरमा । सुपदी शोभनानि पदानि सुसिङन्तानि यस्यां सा । अक्षराणामकारादीनां रवं शब्दं जानती ज्ञापयन्ती । अन्तर्भूतणिजर्थः । तां सरमां यदि चेत् विदज्जानीयात् अध्वर्युः तर्हि पाथः सोमलक्षणमन्नं कः कुर्यात् वेदानभिज्ञस्य सोमकण्डनानधिकारात् । कीदृशं पाथः । अद्रेः रुग्णम् विभक्तिव्यत्ययः । अद्रिणा सोमाभिषवग्राव्णा रुग्णमभिषुतम् । महि महत् । पूर्व्यं पूर्वगृहीतमुपांश्वन्तर्यामैन्द्रवायवादिपात्रेषु । सध्र्यक् सहाञ्चति सहस्य सध्रिः । सहैव हवनाय गच्छत् । अग्रं नयत् अग्रं मुख्यत्वं यजमानं प्रापयत् यज्ञेन यजमानो मुख्यो भवति । एवमधियज्ञं मन्त्रो व्याख्यातः । बह्वृचानां तु संवादसूक्तमिदम् । तत्र पणिभिरसुरैर्देवगोधनेऽपहृते इन्द्रेण देवशुनी तद्भीत्यै प्रेरिता तदभिप्रायेण व्याख्यायते । सरमा देवशुनी इन्द्रेण वान्वेषणाय प्रहिता सती यदि यदा अद्रेः गिरेः रुग्णं भग्नम् द्वारम् विदत् अविदत् अलभत् तदा इन्द्रः पाथः हविरन्नं कः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणां क्षरणेन नाशेन रहितानामनुपद्रुतानां गवाम् अग्रं प्रान्तं नयत् अनयत् प्राप्नोत् । प्रथमा प्रथमम् रवं गवां हम्भारवं जानती सती अच्छ गवामभिमुखं गात् अगात् जगाम । कीदृशं पाथः । महि महत् । पूर्व्यं पूर्वं प्रेषणकाले अन्नादिनीं ते प्रजां करिष्यामीति प्रतिज्ञातम् । सध्र्यक् सध्रीचीनमितरैरपि सह भोज्यम् । विदत् 'विद्लृ लाभे' 'पुषादि' (पा० ३ । १ । ५५) इत्यादिना च्लेरङादेशः अडभाव आर्षः । सरमा 'सृ गतौ' औणादिकोऽमप्रत्ययः । 'सरमा सरणिः' इति यास्कः । रुग्णम् 'रुजो भङ्गे' निष्ठायां 'ओदितश्च' (पा० ८ । २ । ४५) इति नत्वम् । पाथः पातीति 'पा रक्षणे' अन्नम् असुन्प्रत्ययस्य थुडागमः । कः करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसह्वर–' (पा० २ । ४ । ८०) इत्यादिना च्लेर्लोपे रूपम् । सुपदी 'पादोऽन्यतरस्याम्' (पा० ४ । १ । ८) इति ङीप् । गात् 'इणो गा लुङि' ॥ ५९ ॥

नहि स्पशमविदन्नन्यमस्माद्वैश्वानरात्पुरएतारमग्नेः । एमेनमवृधन्नमृता अमर्त्यं वैश्वानरं क्षैत्रजित्याय देवाः ॥ ६० ॥

[नहि । स्पशम् । अविदन् । अन्यम् । अस्मात् । वैश्वानरात् । पुरऽएतारमितिपुरः एतारम् । अग्नेः ॥ आ । ईम् । एनम् । अवृधन् । अमृताः । अमर्त्यम् । वैश्वानरम् । क्षैत्रजित्यायेतिक्षैत्र जित्याय । देवाः ॥६०॥]

देवों ने वैश्वानर अग्नि से भिन्न किसी अग्रगन्ता दूत को नहीं पाया । इस अमर्त्य वैश्वानर अग्नि को अमर देवों ने भूमिजय के लिए वर्धित किया ॥ ६० ॥

उ० नहि स्पशम् । त्रिष्टुप् । नहिशब्दः प्रतिषेधवचनः । स्पशम् स्पशः प्रणिधिरुच्यते । अविदन् अन्यम् अस्मात् वैश्वानरादग्नेः । पुरएतारं सर्वेषु कार्येषु अग्रगन्तारं च नहि अविदन् । आ ईम् द्वौ निपातौ अथशब्दस्यार्थे वर्तेते । अथ एनं वैश्वानरम् अवृधन् वर्धितवन्तः । अमृता अमरणधर्माणो देवाः । अमर्त्यम् अमरणधर्माणं वैश्वानरम् । क्षैत्रजित्याय यजमानस्य देवयजनक्षेत्रजयनिमित्तम् ॥ ६० ॥

म० विश्वामित्रदृष्टा त्रिष्टुब्वैश्वानरी । देवाः वैश्वानरात् विश्वेभ्यो हितात् अग्नेः अन्यं स्पशं दूतं पुरएतारं सर्वकार्येषु पुरःसरं च नहि अविदन् नालभन्त । नहिशब्दो निषेधवाची । स्पशः प्रणिधिरुच्यते । पुर एति गच्छति पुरएता तम् । आ ईम् निपातौ अथार्थौ । अथामृता देवाः एनं वैश्वानरमवृधन् अवर्धयन् । कीदृशमग्निम् । अमर्त्यममरणधर्माणम् । किमर्थमवृधन् । क्षैत्रजित्याय क्षेत्रमेव क्षैत्रं तस्य जित्यं जयस्तस्मै यजमानस्य क्षेत्राप्त्यै ॥ ६० ॥

उग्रा विघनिना मृध इन्द्राग्नी हवामहे । ता नो मृडात ईदृशे ॥ ६१ ॥

[उग्रा । विघनिनेतिविघनिना । मृधः । इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । हवामहे ॥ ता । नः । मृडातः । ईदृशे ॥६१॥]

उग्रस्वभाव और हिंसकों के हन्ता इन्द्र-अग्नि का हम आह्वान करते हैं । वे ही हमें ऐसे अवसर पर सुखी करें ॥ ६१ ॥

उ० उग्रा विघनिना । द्वे गायत्र्यौ । उग्रा उग्रौ उद्गूर्णौ । विघनिना हन्तेर्घत्वम् विहन्तारौ मृधः संग्रामस्य संग्रामकारिणां वा । इन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामः । तौ च आहूतौ नः अस्मान् मृडातः मृडयतः सुखयतः ईदृशे कर्मणि ॥ ६१ ॥

म० भरद्वाजदृष्टा ऐन्द्राग्नी गायत्री । वयमिन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामः । कीदृशाविन्द्राग्नी उग्रौ उद्गूर्णबलौ । मृधो हिंसकान् विघनिनौ विशेषेण हतो नाशयतस्तौ विघनिनौ हन्तेर्घः । ता तौ आहूतौ इन्द्राग्नी नोऽस्मान् । ईदृशे

भयानके संग्रामे कर्मणि वा । मृडातः मृडयतः सुखयतः ॥ ६१ ॥

उपास्मै गायता नरः पवमानायेन्दवे । अभि देवाँ२॥ इयक्षते ॥ ६२ ॥

[उप । अस्मै । गायत । नरः । पवमानाय । इन्दवे ॥ अभि । देवान् । इयक्षते ॥६२॥]

हे ऋत्विजो ! इस पावक और आभिमुख्य से देवों के यजन की कामना करने वाले सोमरस के लिए स्तुति गाओ ॥ ६२ ॥

उ० उपास्मै । उपगायत हे नरः ऋत्विजः, अस्मै पवमानाय दशापवित्राद्द्रोणकलशं प्रति गच्छते । इन्दवे सोमाय अभिइयक्षते यष्टुमिच्छते । सनि यकारलोपः । देवान् ॥ ६२ ॥

म० देवलदृष्टा सोमदेवत्या गायत्री । हे नरो यज्ञनेतारः ऋत्विजः, अस्मै इन्दवे सोमाय उपगायत उद्गातृशास्त्रमनुसृत्योपशब्दयत । स्तोत्राणि कुरुतेत्यर्थः । कीदृशायेन्दवे । पवमानाय 'पव गतौ' पवते दशापवित्राद्द्रोणकलशं गच्छति पवमानस्तस्मै देवान् यष्टव्यानभि संमुखमियक्षते यष्टुमिच्छते । यजेः सनि छान्दसोऽभ्यासयकारलोपः ॥ ६२ ॥

ये त्वाहिहत्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ । ये त्वा नूनमनु मदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमꣳ सगणो मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

[ये । त्वा । अहिहत्यऽइत्यहि हत्ये । मघवन्निति मघ वन् । अवर्द्धन् । ये । शाम्बरे । हरिवऽइतिहरि वः । ये । गविष्टावितिगो इष्टौ ॥ ये । त्वा । नूनम् । अनुमदन्तीत्यनु मदन्ति । विप्राः । पिब । इन्द्र । सोमम् । सगणऽइतिस गणः । मरुद्भिरितिमरुत् भिः ॥६३॥]

हे मघवन् ! जिन मरुतों ने तुम्हें वृत्र की हत्या में बढ़ावा दिया था, हे हरी अश्वों वाले ! जिन्होंने शम्बर के युद्ध में तुम्हें बढ़ाया था और जिन्होने गायों को खोज निकालने में तुम्हें उत्साहित किया था । जो बुद्धिमान् मरुत तुम्हें निश्चय ही सर्वत्र बढ़ावा देते हैं, उन मरुतों के साथ गणवान् होकर तुम सोम पिओ ॥ ६३ ॥

उ० ये त्वा द्वे त्रिष्टुभौ । ये मरुतः त्वाम् अहिहत्ये अहिरसुरः । अहिवधे कर्तव्ये हे मघवन्, अवर्धन्वर्धितवन्तः । ये च शाम्बरे वधे कर्तव्ये हे हरिवन् । ये च गविष्टौ गवामपामेषणायोपस्थितं सन्तं त्वामवर्धन् । ये च त्वा त्वाम् नूनं निश्चयेन अनुमदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा । विप्राः मेधाविनः पिब हे इन्द्र, सोमम् सगणः समानगणः तैः मरुद्भिः ॥ ६३ ॥

म० विश्वामित्रदृष्टाद्या द्वे त्रिष्टुभौ इन्द्रदेवत्यास्तिस्रः । हे मघवन् धनवन्, ये मरुतो गणदेवाः अहिहत्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि त्वा त्वामवर्धन् जहि वीरयस्वेत्यादिवचोभिस्ते वृद्धिमकुर्वन् । हे हरिवः, हरिनामकाश्वयुक्त, शाम्बरे शम्बरसंबन्धिनि युद्धे ये त्वामवर्धन् । ये च मरुतो गविष्टौ गवां पण्यसुरहृतानामिष्टौ प्रत्याहरणेच्छायां ये त्वामवर्धयन् । ये च विप्राः मेधाविनो मरुतो नूनं निश्चितं त्वामनु मदन्ति उत्कर्षयन्ति तर्पयन्ति वा । हे इन्द्र, तैर्मरुद्भिः सगणः गणसहितः सन् सोमं पिब मरुत्वतीयादिग्रहं पिबातृप्तेः । अहिहत्ये हन्तेर्भावे 'हनस्त च' (पा० ३ । १ । १०८) इति क्यप् कृदुत्तरपदसमासः । अवर्धन् । छेः सार्वधातुकत्वेऽपि 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इत्यार्धधातुकत्वे णिलोपः । यद्वृत्तयोगान्निघाताभावः (पा० ८ । १ । ६६) । गवामिष्टिर्यस्मिन् रणे इति 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' (पा० ६ । २ । १) इति पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति । छेर्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः 'तिङि चोदात्तवति—' (पा० ८ । १ । ७१) इति गतेर्निघातः ॥ ६३ ॥

जनिष्ठा उग्रः सहसे तुराय मन्द्र ओजिष्ठो बहुलाभिमानः । अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा ॥ ६४ ॥

[जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुराय । मन्द्रः । ओजिष्ठः । बहुलाभिमानऽइतिबहुल अभिमानः । अवर्द्धन् । इन्द्रम् । मरुतः । चित् । अत्र । माता । यत् । वीरम् । दधनत् । धनिष्ठा । ॥६४॥]

उग्रस्वभाव, स्तुत्य, अत्यन्त ओजस्वी और स्वयं को सर्वमूर्ति मानने वाला इन्द्र शत्रु के क्षिप्र अभिभव के लिए ही उत्पन्न हुआ है । इस विषय में मरुतों ने भी इन्द्र को अभिवृद्ध किया । अत्यन्त धन्या माता अदिति ने ही इस वीर इन्द्र को गर्भ में धारण किया था ॥ ६४ ॥

उ० जनिष्ठा उग्रः । जातः उग्रः उद्गूर्णः । सहसे बलाय तुराय त्वरणाय । वचनविशेषणम् । मन्द्रः मन्दनीयः ओजिष्ठः अतिशयेन ओजसा युक्तः । बहुलाभिमानः अचिन्त्याभिमानः बहुप्रकाराभिमानो वा । अभिमानः ज्ञानम् यत् तस्मात् । अवर्धन् अवर्धयन् इन्द्रं । मरुतश्चित् मरुतोऽपि अत्र परमपदे स्थितम् । माता अदितिः यत् यस्मात् वीरंच दधनत् दधातेरेतद्रूपम् नकार उपजनः । धारितवती । धनिष्ठा अतिशयेन धन्या धनवती । तस्माच्च मरुतः अवर्धन्निति संबन्धः ॥ ६४ ॥

म० गौरिवीतिदृष्टा । हे इन्द्र, त्वं सहसे बलाय जनिष्ठा अजनिष्ठाः जातोऽसि लुङ अडभावः । कीदृशाय । सहसे तुराय

त्वरमाणाय वेगवते । कीदृशः त्वम् । उग्रः उत्कृष्टः । मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः अत्यन्तमोजस्वी ओजिष्ठः 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इति विनो लुक् । बहुलाभिमानः सर्वं जगन्मद्विभूतिरिति भूयिष्ठाभिमानः । अत्र वृत्रवधे ईदृशमिन्द्रं मरुतश्चित् मरुतोऽपि अवर्धन् । स्तुतिसहायाभ्यामिति शेषः । इदं चेन्द्रसौभाग्यं गर्भकालीनमित्याह । यत् यस्मात् माता दितिः धनिष्ठाख्या वीरमिन्द्रं दधनत् गर्भे धारितवती । नकार उपजनः ॥ ६४ ॥

आ तू न॑ इन्द्र वृत्रहन्नस्माकमर्धमागहि । महान्महीभिरूतिभिः ॥ ६५ ॥

[आ । तु । नः । इन्द्र । वृत्रहन्निति वृत्र हन् । अस्माकम् । अर्द्धम् । आ । गहि ॥ महान् । महीभिः । ऊतिभिरित्यूति भिः ॥६५॥]

हे इन्द्र ! तुम यज्ञ में आओ और हमारे अर्घ्य को स्वीकार करो । तुम अपनी महती रक्षाओं के द्वारा महान् हो ॥ ६५ ॥

उ० आ तू नः । आ तू नः इति त्रयो निपाताः छन्दःपरिपूर्तिकराः । हे इन्द्र, हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः, अस्माकमर्धम् अस्मदीयं पक्षम् आगहि आगच्छ । एत्य च अस्मान् पालयेति शेषः । महान् सन् महीभिर्महतीभिः ऊतिभिरवनैः पालनैः ॥ ६५ ॥

म० वामदेवदृष्टा गायत्री । तु इति निपातः क्षिप्रवचनः । 'ऋचि तुनुघ–' (पा० ६ । ३ । १३३) इत्यादिना तस्य संहितायां दीर्घः । वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां हन्ता वृत्रहा । हे वृत्रहन् हे इन्द्र, त्वं नोऽस्मान् प्रति तु क्षिप्रम् आ आगच्छेत्यर्थः । आगत्य चास्माकमर्धमस्मन्निवासदेशमागहि । देवयजनदेशं प्राप्नुहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । महीभिः महतीभिः ऊतिभिः अवनैः रक्षाभिः महान् । योऽन्यं रक्षति स महानुच्यते ॥ ६५ ॥

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः । अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ ६६ ॥

[त्वम् । इन्द्र । प्रतूर्तिष्विति प्र तूर्तिषु । अभि । विश्वाः । असि । स्पृधः ॥ अशस्तिहेत्यशस्ति हा । जनिता । विश्वतूरिति विश्व तूः । असि । त्वम् । तूर्य । तरुष्यतः ॥६६॥]

हे इन्द्र ! युद्धों में तुम सभी शत्रु-सेनाओं को अभिभूत करने वाले हो । हे इन्द्र ! तुम दुष्टघाती, सर्वोत्पादक और सर्वशत्रुनाशक हो । तुम हिंसेच्छु को मारो ॥ ६६ ॥

उ० त्वमिन्द्र बृहती । त्वमेव हे इन्द्र प्रतूर्तिषु प्रतरणेषु शत्रुषु निमित्तभूतेषु । अभिविश्वा असि अभ्यसि अभिभवसि विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामान् । किंच अशस्तिहा अभेरादिशेषः । अभिशस्तिहा । जनयिता च सुखानाम् । विश्वतूः सर्वतूरणश्चासि । अतो ब्रवीमि । त्वमेव तूर्यं जहि मारय । तरुष्यतः हिंसिष्यतः शत्रून् ॥ ६६ ॥

म० नृमेधदृष्टे द्वे ऐन्द्र्यौ पथ्याबृहतीसतोबृहत्यौ । प्रकृष्टा तूर्तिर्हिंसा येषां यत्र वा ते प्रतूर्तयः शत्रवः संग्रामा वा तेषु प्रतूर्तिषु हे इन्द्र, त्वं विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः अभि असि अभिभवसि । किंच यतः त्वं विश्वतूरसि विश्वान् सर्वान् रिपून् तूर्यते हिनस्ति विश्वतूः । ततः तरुष्यतः हनिष्यतः शत्रून् तूर्य जहि मारय । कीदृशस्त्वम् । अशस्तिहा नास्ति शंसा प्रशस्तिर्येषां ते अशस्तयः दुष्टास्तान्हन्तीत्यशस्तिहा । जनिता जनयिता स्वपक्षप्रशंसोत्पादकः ॥ ६६ ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा । विश्वास्ते स्पृधः श्नथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६७ ॥

[अनु । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । ईयतुः । क्षोणीऽइति क्षोणी । शिशुम् । न । मातरा ॥ विश्वाः । ते । स्पृधः । श्नथयन्त । मन्यवे । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । तूर्वसि ॥६७॥]

शत्रुओं में अपना बल दिखलाते हुए तुम्हारा (इन्द्र के बल का) अनुगमन यह द्यावापृथिवी करती हैं; जैसे माताएँ स्वशिशु का अनुगमन करती हैं । हे इन्द्र ! क्योंकि तुम वृत्र को मारते हो, अतः समस्त स्पर्धाकारी शत्रु तुम्हारे मन्यु के आगे शिथिल पड़ जाते हैं ॥ ६७ ॥

उ० अनु ते । सतोबृहती । चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्यायते यच्छन्दयोगात् । हे इन्द्र, यत् यस्मात्कारणात् वृत्रमसुरं तूर्वसि । तूर्वतिर्हिंसाकर्मा हिंसि । अतः कारणात् । अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः । अन्वीयतुः अनुजग्मतुः अनुगतवत्यौ त्वामेव । ते तव शुष्मं बलं किंकुर्वाणं । तुरयन्तं तूर्णं गच्छन्तम् । क्षोणी क्षोण्यौ द्यावापृथिव्यौ । शिशुं न शिशुमिव पुत्रमिव । मातरा मातृपितरौ विरूपैकशेषः । किंच विश्वाः सर्वाः स्पृधः संग्रामाः ते तव मन्यवे मन्योः भयात् श्नथयन्ति विशीर्यन्ति । यो हि वृत्रं हन्ति यस्य च द्यावापृथिव्यौ बलमीयतुः ॥ ६७ ॥

म० हे इन्द्र, क्षोणी द्यावापृथिव्यौ ते तव शुष्मं बलमन्वीयतुः अनुगच्छतः । द्यावापृथिवीस्था लोकास्त्वद्बलं बहु मन्यन्त इति भावः । कीदृशं शुष्मम् । तुरयन्तं शत्रुषु त्वरामाविष्कुर्वन्तम् । अनुगमने दृष्टान्तः । मातरौ मातापितरौ शिशुं न शिशुमिव । यथा पितरौ बालमनुगच्छतः 'यस्य बलाद् द्यावापृथि-

व्यावप्यविमीताम्' (निरु० १० । १०) इति यास्कः । तदेव प्रपञ्चयति विश्वा इति । विश्वाः सर्वाः स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः ते तव मन्यवे । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । तव क्रोधात् श्रथयन्त अश्रथयन्त श्रथिताः खिन्ना भवन्ति । तव क्रोधदर्शनादुद्विजन्त इत्यर्थः । युक्तमेतत् । यत् यस्मात् युद्धे हे इन्द्र, त्वं वृत्रं देवासुरावध्यं तूर्वसि हंसि । तूर्वतिर्हिंसार्थः ॥ ६७ ॥

यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्नमादित्यासो भवता मृडयन्तः । आवोऽर्वाची सुमतिर्ववृत्यादꣳहोश्चिद्या वरिवोवित्तरासत् । आदित्येभ्यस्त्वा ॥ ६८ ॥

यज्ञ देवों के धन को प्राप्त करता है । हे आदित्यो ! आप हमें सुखदाता होवें । तुम सबकी कल्याणी सुमति हमारी ओर भी हो । वे, जो पापी के भी धन को हमारी ओर लाने में सुपुष्टा होती है । हे सोमरस ! आदित्यों के लिए मैं तुम्हें दधि से मिश्रित करता हूँ ॥ ६८ ॥

उ० यज्ञो देवानामिति व्याख्यातम् ॥ ६८ ॥

म० कुत्सदृष्टा त्रिष्टुप् व्याख्याता (८ । ४) ॥ ६८ ॥

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वꣳ शिवेभिरद्य परिपाहि नो गयम् । हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशꣳस ईशत ॥ ६९ ॥

[अदब्धेभिः । सवितरितिसवितः । पायुभिरितिपायुभिः । त्वम् । शिवेभिः । अद्य । परि । पाहि । नः । गयम् ॥ हिरण्यजिह्वइतिहिरण्य जिह्वः । सुविताय । नव्यसे ॥६९॥]

हे सवितादेव ! अहिंसित और कल्याणी रक्षाओं के द्वारा तुम आज हमारे घर को बचाओ । हे हिरण्यमय अग्नि की जिह्वा वाले आदित्य ! तुम हमें नवीन सुख-शान्ति के लिए बचाओ । कोई पापी या निन्दक हम पर सामर्थ्यवान् न होवे ॥ ६९ ॥

उ० अदब्धेभिः सवितः। जगती । हे सवितः, अदब्धेभिः अनुपहिंसितैः पायुभिः पालनैः त्वम् शिवेभिः शान्तैः अद्य परिपाहि परिपालय नोऽस्माकम् गयं गृहम् । हिरण्यजिह्वः सत्यवाक् भूत्वा । सुविताय सुप्रसुताय कर्मणे नव्यसे नवतराय । भवेति वाक्यशेषः । रक्ष च सर्वथा । माकिः मा कश्चन नोऽस्माकं अघशंसः अघं पापं यः शंसति स अघशंसः । ईशत ईष्टा ईशिता भवतु ॥ ६९ ॥

म० भरद्वाजदृष्टा जगती सवितृदेवत्या । हे सवितः सर्वस्य प्रसवितः, पायुभिः पालनैः नोऽस्माकं गयं गृहं धनं वा लमद्य परिपाहि रक्ष । 'गयः कृदरः' इति गृहनामसु, 'मीढुं गयः' इति धननामस्वपि पाठात् गृहधनयोर्गयशब्दः । कीदृशैः पायुभिः । अदब्धेभिः अदब्धैरनुपहिंसितैः । शिवेभिः शान्तैः सुखरूपैः । कीदृशस्त्वम् । हिरण्यजिह्वः हिरण्यवदविचला जिह्वा यस्य सत्यवाक् । यद्वा 'हिरण्या हितरमणीया जिह्वा ज्वाला यस्येति वा 'हिरण्यं कस्मादित्यादि हितरमणीयं भवतीति वा' (निरु० २ । १३ । १२) इति यास्कोक्तेः । किंच नव्यसे नवीयसे नवतराय सुविताय सु इताय सुखाय अस्मान् रक्ष पालय । किंच माकिः मा कश्चनाघशंसः पापमाशंसमानः शत्रुः नोऽस्माकमीशत ऐश्वर्यं कुर्यात् । त्वत्प्रसादात्पाप्मास्माकमीशिता मा भूदित्यर्थः । ईशत लङ् 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो लुगभावः अडभावश्च ॥ ६९ ॥

प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः । वह वायो नियुतो याह्यच्छा पिबा सुतस्यान्धसो मदाय ॥ ७० ॥

[प्र । वीरयेतिवीर या । शुचयः । दद्रिरे । वाम् । अध्वर्युभिरित्यध्वर्यु भिः । मधुमन्तइतिमधु मन्तः । सुतासः ॥ वह । वायोइतिवायो । नियुतइतिनि युतः । याहि । अच्छ । पिब । सुतस्य । अन्धसः । मदाय ॥७०॥]

हे पत्नीयजमान ! तुम दोनों के अध्वर्यु वीरों वाले और पवित्र सोमरस अध्वर्युओं के द्वारा निग्राम जलों के साथ अभिषुत हुए । हे वायो ! तुम अपने नियुत अश्वों को स्वरथ में नियोजित करो और यज्ञगृह की ओर आओ । मद प्राप्त करने के लिए अभिषुत सोमरस के अपने अंश का पान करो ॥ ७० ॥

उ० प्रवीरया । अन्याः पुरोरुग्गणः त्रिष्टुप् । प्रवीरया । बहुवचनस्य स्थाने यादेशः । प्रकृष्टवीराः सोमाः शुचयः स्वभावादेव शुद्धाः । दद्रिरे 'दॄ विदारणे' । विदीर्णाः कणीभूताः । वां युवयोः संबन्धिनः । हे यजमानौ जायापती । कथं दद्रिरे इति चेत् । वाम् अध्वर्युभिः मधुमन्तः उदकवन्तः सुतासः अभिषुताः ग्रावभिः । एवमनेनार्धर्चेन यजमानौ संबोध्य अथेदानीं संबोधयति वायुम् । वह वायो नियुतः । वह प्रापय । हे वायो, नियुद्गणकानश्वान् याहि च अच्छ सोममभि । सोमं वा प्राप्तुम् । पिब च सुतस्याभिषुतस्य । अन्धसः सोमस्य । मदाय तृप्तये मदजननार्थं वा ॥ ७० ॥

म० वसिष्ठदृष्टा त्रिष्टुप् । वायुदेवत्याः पञ्चदश ऋचः द्वे प्रतीकोक्ते एवं सप्तदशकः पुरोरुचां समूहः । वामिति द्विवचनं पत्नीयजमानविषयम् । हे पत्नीयजमानौ, वां युवयोः स्वभूताः सोमाः दद्रिरे विदीर्णाः चूर्णीभूताः 'दॄ विदारणे' कर्मकर्तरि लिट् । कीदृशाः । प्रवीरया प्रकृष्टा वीरा ज्ञानोद्भवा ऋत्विजो येषां सोमानां ते प्रवीराः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इति जसो याजादेशः । शुचयः निर्मलाः । अध्व-

र्युभिः सुतासः सुताः अभिषवधर्मेण 'ग्रावभिः द्रवीभावमापादिताः अभिषुण्वन्ति चत्वारः पर्युपवेशनसामर्थ्यात्' (का० ९ । ५ । १) इति कात्यायनस्मरणादध्वर्युभिरिति बहुवचनम्। अध्वरनेतृभिर्ऋत्विग्विशेषैः सुता इत्यर्थः । मधुमन्तः मधुनिग्राभ्याख्पमुदकं तद्वन्तः । एवं पूर्वार्धे पत्नीयजमानौ संबोध्य वायुमाह । वाति सर्वत्र गच्छति वायुः हे वायो, नियुतोऽश्वान् त्वं वह देवयजनदेशं प्रापय अच्छ याहि । अच्छाभेरर्थे आप्तुमिति वा । सोमाभिमुखं सोममाप्तुं वा याहीत्यर्थः । यात्वा च मदाय तृप्तये मत्ततायै वा सुतस्याभिषुतस्यान्धसः सोमस्य स्वमंशं पिब ॥ ७० ॥

गाव॒ उपा॑वताव॒तं म॒ही य॒ज्ञस्य॑ र॒प्सुदा॑ । उ॒भा कर्णा॑ हिर॒ण्यया॑ ॥ ७१ ॥

हे गायो ! तुम हमारी रक्षा करो । महती और यज्ञ को स्वरूप प्रदान करने वाली हे द्यावापृथिवी ! तुम दोनों हमारी रक्षा करो। तुम दोनों के दोनों कान सोने के दान से भरे हुए हैं ॥ ७१ ॥

उ० गाव उपेति व्याख्यातम् ॥ ७१ ॥

म० गाव उपेति व्याख्याता (३३ । १९) ॥ ७१ ॥

का॒व्यया॑ेरा॒जाने॑षु॒ क्रत्वा॒ दक्ष॑स्य दुरो॒णे । रि॒शाद॑सा स॒धस्थ॒ आ ॥ ७२ ॥

[काव्ययोः । आजानेष्वित्या जानेषु । क्रत्वा । दक्षस्य। दुरोणे ॥ रिशादसा। सधस्थइतिसधस्थे। आ।।७२॥]

कवियों के हितकारी, यजमान के यज्ञ के द्वारा, उत्साहवान् यजमान के सहस्थान यज्ञगृह में तथा सोमपान प्रभृति स्थानों में हे दुष्टघातक मित्र-वरुण ! तुम दोनों शीघ्र आओ ॥ ७२ ॥

उ० काव्ययोराजानेषु । गायत्री । काव्ययोः कवीनां हितयोः । आजानेषु आजन्मभूमिषु उत्पत्तिस्थानेषु । क्रत्वा कर्मणा अग्निष्टोमादिकया क्रियया । दक्षस्य उत्साहवतो यजमानस्य । दुरोणे यज्ञगृहे । रिशादसा । रेशितव्यस्योपलक्षयितारौ । सधस्थआ सहस्थाने आगच्छतम् । हे मित्रावरुणाविति शेषः ॥ ७२ ॥

म० दक्षदृष्टा गायत्री मैत्रावरुणी । कवीनां क्रान्तदर्शिनां ज्ञानसमुच्चयकारिणां हितौ काव्यौ तयोः । रिशन्ति हिंसन्ति रिशाः तानासमन्तादस्यतो नाशयतः तौ रिशादसौ । द्विवचनं मित्रावरुणविषयम् । हे रिशादसौ शत्रूपक्षयितारौ मित्रावरुणौ, यजमानस्य सधस्थे देवमनुष्याणां सहसोमपानस्थाने युवाम् आ आगच्छतम् । कीदृशस्य यजमानस्य । काव्ययोः कविहितयोर्युवयोः आजानेषु आ समन्ताजन्मसु सोमपानार्थमाविर्भूतभूमिषु देवयजनादिषु दुरोणे यज्ञगृहे च क्रत्वा क्रतुना यज्ञकर्मणा कृत्वा दक्षस्य उत्साहवतः यज्ञं समर्धयत इत्यर्थः । दक्षस्येति विशेषणाद्यजमानपदमध्याहर्तव्यम् । आ इत्युपसर्गेण गच्छतमिति क्रियाध्याहारः ॥ ७२ ॥

दैव्या॑वध्वर्यू॒ आग॑तꣳ॒ रथे॑न॒ सूर्य॑त्वचा । मध्वा॑ य॒ज्ञꣳ सम॑ञ्जाथे ॥ तं प्र॒त्नथा॒यं वे॒नः ॥ ७३ ॥

हे दैवी अध्वर्यु-अश्विनौ ! तुम दोनों अपने सूर्यप्रभरथ से शीघ्र यज्ञ में आओ। तुम मधु से यज्ञ को आसिञ्चित करते हो। 'तं प्रत्नथा' (७।१२) और 'अयं वेनः' (७।१६) मंत्र कहे जा चुके हैं ॥ ७३ ॥

उ० दैव्यावध्वर्यू व्याख्यातम् । तं प्रत्नथा अयं वेन इति द्वे प्रतीकोक्ते ॥ ७३ ॥

म० दैवेति व्याख्याता (३३ । ३३) तं प्रत्नथा (७ । १२) अयं वेनः (७ । १६) इति द्वे प्रतीकोक्ते ॥ ७३ ॥

ति॒र॒श्चीनो॒ वित॑तो र॒श्मिरे॑षाम॒धः स्वि॑द॒सी३दु॒परि॑स्विदासी३त् । रे॒तो॒धा आ॑सन्महि॒मान॑ आसन्त्स्व॒धा अ॒वस्ता॒त्प्रय॑तिः प॒रस्ता॑त् ॥ ७४ ॥

[ति॒र॒श्चीनः॑ । वित॑त॒ इति॒ वि ऽत॑तः । र॒श्मिः । ए॒षा॒म् । अ॒धः । स्वि॒त् । आ॒सी३त् । उ॒परि॑ । स्वि॒त् । आ॒सी३त् ॥ रे॒तो॒धा इति॑ रेतः॒ऽधाः । आ॒स॒न् । म॒हि॒मानः॑ । आ॒स॒न् । स्व॒धा । अ॒वस्ता॑त् । प्रय॑ति॒रिति॒ प्रऽय॑तिः । प॒रस्ता॑त् ॥७४॥]

इनकी तिरछी फैली हुई रश्मि नीचे भी थी और ऊपर भी थी। वीर्यधायक थे। महिमावान् स्रष्टा थे। स्वधा (=अन्न) नीचे था और पुरुष का प्रयत्न (=शक्ति) ऊपर थी। (अन्न भोक्ता के आधीन था) ॥ ७४ ॥

उ० तिरश्चीनो विततः । त्रिष्टुप् । आग्रयणेनया गृह्यते तदभिप्रायेण प्रधार्यते आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यजमानः । ततो ग्रहग्रहणम् । तिरश्चीनो विततो रश्मिरेषाम् एषां सोमानाम् अन्तरा दशापवित्रलक्षणात् रश्मिः तिरश्चीनः विततः प्रसारितः उद्गातृभिः तस्मिन्दशापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः दशापवित्रात् अधः स्वित् अधश्च आसीत् उपरिस्वित् उपरि च आसीत् । आसीदित्युभयत्र विचारे प्लुतिः । किंच रेतोधा आसन् । रेतः सोमः स हि जगदुत्पत्तिबीजम् । तस्य धारयितार आसन् ग्रहचमसाधवनीयद्रोणकलशादयः । महिमानश्च आसन् । सोमैकादशाः सोमस्य महिमानः । किंच स्वधा अवस्तात् स्वधा अन्नम् अवस्तात् शुक्रो द्रोणकलश इत्येतदुक्तं भवति । प्रयतिः परस्तात् प्रयतनं प्रयतिः परस्तादुपरिष्टात् । आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्यास्वासिञ्चति ताः पवित्रे यजमानोऽवनयति इत्येतदुक्तं भवति ॥ ७४ ॥

म० प्रजापतिदृष्टा त्रिष्टुप् भाववृत्तदेवत्या। भावेषु पदार्थेषु वृत्तः स्थितो भाववृत्तः परमात्मा सोऽस्या देवता। आग्रयणग्रहे विनियोगः क्रमपाठाल्लभ्यते ततोऽधियज्ञं तावद्व्याख्यायते। 'आधवनीयादुन्नेता निग्राभ्याख्यासिञ्चति ताः पवित्रे यजमानस्ततो ग्रहग्रहणमा ध्रुवादिति' (का० ९।५।१७) कात्यायनेनोक्तं तदभिप्रायेणोच्यते। एषां पूयमानसोमानां रश्मिः यमनात् ऋजीषादिकल्कनियामको दशापवित्रलक्षणः तिरश्चीनः तिर्यङ् एव विततो विस्तारितः उद्गातृभिरिति शेषः। तस्मिन् दशापवित्रे सोमः प्रक्षिप्तः सन् दशापवित्रादधश्च आसीत् उपरि च आसीत्। स्विच्छब्दौ चार्थौ। उपरि स्विदासीदितीकारः प्लुतः। किंच तत्रैके पदार्था ग्रहचमसाधवनीयद्रोणकलशादयो रेतोधा आसन् रेतो जगदुत्पत्तिबीजं सोमं दधति धारयन्ति ते रेतोधाः सोमाधारभूताः आसन्। 'यज्ञाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते' इति श्रुतेर्जगद्बीजत्वं सोमस्य। तथाऽपरे पदार्थाः सोमरसरूपास्तत्राधेयाः सन्तो महिमानः महान्तः उत्कृष्टा आसन्। आधाराधेयभावेन सर्वोऽयं यज्ञात्मैव स्थित इति भावः। 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' इति स्मृतेः। किंच स्वधान्नं तद्रूपः अवस्तात् अवरो होमात् प्राक् नीच आसीत्। प्रयतिः प्रयतते प्रयतिः प्रयत्नवान् होमानन्तरं लब्धफलकः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः आसीत्। अथाधिदैवतं व्याख्या। एषां प्रसिद्धानां सूर्यरश्मीनां मध्ये एकः सुषुम्णाख्यो रश्मिः तिरश्चीनः विततः विस्तृतः सन् किम् द्युलोकादधःस्वित् आसीत् उतोपरिस्विदासीत्। स्विदिति वितर्के। 'विचार्यमाणानाम्' (पा० ८।२।९७) इति प्लुतः। किंच स रश्मिः रेतोधाः रेतसो विश्वबीजस्योदकस्य धारयिता आसीत्। व्यत्ययेनैकवचनम्। तथाच श्रुतिः 'सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्ति' इति। अन्ये रश्मयो महिमानः माहात्म्याधायका आसन् विश्वप्रकाशत्वेन। किंच स्वधान्ननिष्पादकः स एव रश्मिः अवस्तात् अवरो भूम्यभिमुखः प्रयतिः प्रयत्नात्सोर्ध्वमुखः सन् परस्तात् परः उत्कृष्टः दर्शनमात्रेण देवानां तृप्तिदः। तथोक्तं छान्दोग्यश्रुतौ 'असौ वा आदित्यो देवमध्वि'त्युपक्रम्य 'न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति' (छां० ५।१।६) इति। अथाध्यात्मपक्षे व्याख्या। नासदासीदिति सप्तर्चेऽध्यात्मप्रतिपादके सूक्ते (ऋ० ८।७।१७) बह्वृच इमामृचं पठन्ति तत्र। नासदासीदिति निरस्तसमस्तप्रपञ्चां प्रलयावस्थामनूद्य विश्वबीजमविद्योक्ता। कामस्तदग्रे समवर्ततेति पादेन च काम उक्तः। मनसो रेतः प्रथमं यदासीदिति पादेन पुण्यापुण्यात्मकं कर्मोक्तम्। एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टिहेतूनुक्त्वा तेषां स्वकार्यजनने शैघ्र्यमाह तिरश्चीन इति। एषामविद्याकामकर्मणां रश्मिरिव रश्मिः कार्यवर्गो वियदादि विततः विस्तृतः सन् तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितो मध्ये स्थितः अधश्चासीदुपरि चासीत्। सूर्यरश्मिवद्युगपत्सर्वं व्याप्येत्यर्थः। तदेव विभजते रेतोधा इति। सृष्टे कार्यवर्गे केचन रेतोधाः रेतसो बीजभूतस्य कर्मणो विधातारः कर्तारो भोक्तारश्च जीवाः आसन्। अन्ये महिमानः महान्तो विपुला वियदादयो भोग्या आसन्। महिमान इति स्वार्थे इमनिच्। एवं मायायामीश्वरः सर्वं जगत्सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः। तयोर्भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधान्नं भोग्यप्रपञ्चोऽवस्तादवरो निकृष्ट आसीत्। प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् परः उत्कृष्टः भोक्तृप्रपञ्चाधीनं भोग्यप्रपञ्चं कृतवानित्यर्थः। 'विभाषा परावराभ्याम्' (पा० ५।३।२९) इति प्रथमार्थेऽस्तातिप्रत्ययः। 'अस्ताति च' (पा० ५।३।४०) इत्यवरशब्दस्यावादेशः। 'एतद्वा इदꣳ सर्वमन्नं चैवान्नादश्च' इति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

आ रोद॑सी अपृणदा स्व॑र्म॒हज्जा॒तं यदे॑नम॒पसो॒ अधा॑रयन्। सो अ॑ध्व॒राय॒ परि॑णीयते क॒विरत्यो॒ न वाज॑सातये॒ चनो॑हितः ॥ ७५ ॥

[आ। रोद॑सी॒ऽइति॒रोद॑सी। अ॒पृ॒ण॒त्। आ। स्वः॑। म॒हत्। जा॒तम्। यत्। ए॒न॒म्। अ॒पसः॑। अधा॑रयन् ॥ सः। अ॒ध्व॒राय॑। परि॑। नी॒य॒ते॒। क॒विः। अत्यः॑। न। वाज॑सात॒य॒ऽइति॒वाज॑ सातये। चनो॑हित॒ऽइति॒चनः॑ऽहितः ॥७५॥]

उसने द्यावापृथिवी को भर दिया। स्वर्ग को भी। उत्पन्न इस वैश्वानर को कर्मवान् देवों या यजमानों ने धारण किया। कवि और अन्न के लिए स्थापित वह वैश्वानर अग्निभाव से अन्नप्राप्ति व यागार्थ आनीत किया जाता है ॥ ७५ ॥

उ० आरोदसी जगती। वैश्वानर उच्यते। आ अपृणत् आपूरयति रोदसी द्यावापृथिव्यौ। आ स्वः आपूरयति च स्वः आदित्यम् महत् महान्तम्। कदा आपृणत्। यत् यदा जातं जातमात्रम् एनं वैश्वानरम् अपसः अपस्विनः कर्मवन्तः अधारयन् कर्मणि स्थापितवन्तः। सो अध्वराय स एवायमग्निः अध्वरा यज्ञार्थं परिणीयते। कविः क्रान्तदर्शनः। कथमिव अत्योन अश्वइव। वाजसातये अन्नसंभजनाय। चनोहितः चनसि अन्ने स्थापितः। अश्वो हि घृतादिभिरभिघारितेनान्नेन पोष्यते अतस्तेनोपमीयते ॥ ७५ ॥

म० तमेव वैश्वानराख्यं भोक्तारं परमात्मानं स्तौति। विश्वामित्रदृष्टा जगती वैश्वानरदेवत्या। यत् यदा जातमरणीत उत्पन्नमात्रमेनं वैश्वानरमपसोऽपस्विनः कर्मवन्तो यजमाना अधारयन् कर्मणि स्थापितवन्तः। तदा स रोदसी द्यावाभूमी आ सर्वतः अपृणत् पूरयति स्म। स्थावराणां प्रस्तरादौ तदुपलब्धेः। न केवलं रोदसी किंतु महत्प्रभूतं स्वः अन्तरिक्षमापृणत्सूर्यात्मना। त्रैलोक्यं जाठरात्मना पूरितमित्यर्थः।

गार्हपत्यादीनां लोकत्वं श्रुत्योक्तम् 'अयं वै लोको गार्हपत्यो द्यौराहवनीय' इति । उक्तार्थमेव विवृणोति स इति । सोऽग्निरध्वराय यागाय परिणीयते सर्वतोऽतिप्रणीताग्नीध्रीयादिधिष्ण्यादिषु प्रकर्षेण प्रापय्यते । नयने दृष्टान्तः । अश्वो न यथाश्वो वाजसातयेऽन्नलाभाय सर्वतो नीयते । राजाश्ववान्भोगजातं लभते यथा तद्वद्विप्रोऽग्निं सेवमानो ब्रह्मलोकान्तभोगानिति भावः । कीदृशोऽग्निः । कविः सर्वज्ञः चनोहितः चन इत्यन्ननामेति यास्कः । चनसेऽन्नाय भोग्याय हितः सर्वभोगसंपादक इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गूषैराविवासतः ॥ ७६ ॥

[उक्थेभिः । वृत्रहन्तमेतिवृत्रहन् तमा । या । मन्दाना । चित् । आ । गिरा ॥ आङ्गूषैः । आविवासतऽइत्या विवासतः ॥७६॥]

वृत्र को मारने में अत्यन्त कुशल और जो सोमरस से मदमस्त हैं, वे इन्द्र-अग्नि उक्थों, स्तुति और लौकिक साधुवादों से परिचरित किये जाते हैं ॥ ७६ ॥

उ० उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा । द्वे गायत्र्यौ । यौ इन्द्राग्नी । उक्थेभिः उक्थैः स्तुतौ सन्तौ । वृत्रहन्तमा वृत्रस्यातिशयेन हन्तारौ स्तः । या चित् यौ च गिरा वाचा स्तुतौ आमन्दाना मोदमानौ स्तः । यौ च आङ्गूषैः स्तोमैः स्तुतौ आविवासतः परिचरतः स्तोतॄन् । तौ उक्थैः गिरा आङ्गूषैश्च स्तुमः सर्वकामाप्त्यर्थम् ॥ ७६ ॥

म० वसिष्ठदृष्टेन्द्राग्निदेवत्या गायत्री । या यौ इन्द्राग्नी आङ्गूषैः आघोषैः चित् लौकिकवाक्स्तोमैरपि स्तुतौ आ आगच्छतः 'आङ्गूषः स्तोम आघोषः' (निरु० ५ । ११) इति यास्कः । तौ उक्थेभिः उक्थैः गिरा स्तोत्रात्मिकया स्तुत्या आविवासतः आविवस्येते परिचर्येते यजमानैरिति शेषः । व्यत्ययेन कर्तरि लट् । 'विवासतिः परिचर्यायाम्' (निरु० ११ । २३) इति यास्कः । कीदृशौ तौ । वृत्रहन्तमा वृत्राणामावरकाणां पाप्मनां हन्तृतमौ 'नाद्धस्य' (पा० ८ । २ । १७) इति नुम् । मन्दाना मन्दानौ मोदमानौ स्वभावतः । सर्वत्र विभक्तेर्डादेशः ॥ ७६ ॥

उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये । सुमृडीका भवन्तु नः ॥ ७७ ॥

[उप । नः । सूनवः । गिरः । शृण्वन्तु । अमृतस्य । ये ॥ सुमृडीकाऽइतिसु मृडीकाः । भवन्तु । नः ॥७७॥]

जो अमृत पुत्र देवता हैं, वे हमारी स्तुतियों को सुनें । वे हमें सुख देने वाले होवें ॥ ७७ ॥

उ० उप नः । उपशृण्वन्तु नोऽस्माकम् गिरः वाचः सूनवः पुत्राः अमृतस्य प्रजापतेः ये विश्वेदेवाः । श्रुत्वा च सुमृडीकाः अतिशयेन सुखयितारः भवन्तु नः अस्माकम् ७७

म० सुहोत्रदृष्टा वैश्वदेवी गायत्री । ये अमृतस्य मरणहीनस्य प्रजापतेः सूनवः पुत्राः विश्वेदेवाः ते नोऽस्माकं गिरः उपशृण्वन्तु समीपमागत्यावधारयन्तु । श्रुत्वा च नोऽस्माकं सुमृडीकाः सुखकराः भवन्तु । शोभनं मृडीकं सुखं येभ्यस्ते ॥ ७७ ॥

ब्रह्माणि मे मतयः शꣳ सुतासः शुष्म इयर्ति प्रभृतो मे अद्रिः । आशासते प्रतिहर्यन्त्युक्थेमा हरी वहतस्ता नो अच्छ ॥ ७८ ॥

[ब्रह्माणि । मे । मतयः । शम् । सुतासः । शुष्मः । इयर्त्ति । प्रभृतऽइतिप्र भृतः । मे । अद्रिः ॥ आ । शासते । प्रति । हर्य्यन्ति । उक्था । इमा । हरीऽइतिहरी । वहतः । ता । नः । अच्छ ॥७८॥]

शस्त्र और स्तुतियाँ मुझे सुख देती हैं । अभिषुत सोम बल दे रहे हैं । मेरा वज्र मेरे साथ आहृत है । यजमान मेरे आगमन की प्रार्थना कर रहे हैं । उक्थ भी मेरी कामना कर रहे हैं । यह मेरे हरे अश्व मुझे यज्ञ की ओर ही ले जा रहे हैं । (=अतः हमें यज्ञ में जाना ही चाहिए) ॥ ७८ ॥

उ० ब्रह्माणि मे तिस्रस्त्रिष्टुभः । इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रस्य द्वैतवाक्यम् । ब्रह्माणि स्तुतयः हवींषि वा । मे मतयः मम मतीः इयर्ति उद्गमयन्ति । शं सुखम् सुतासः अभिषुताः सोमाः मम उद्गमयन्ति । शुष्म इयर्ति प्रभृतो मे अद्रिः । शुष्मः बलम् इयर्ति । 'ऋ गतौ' णिचो लोपश्छान्दसः । अर्पयति उद्गमयति । प्रभृतः 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्य' इति हकारस्य भकारः । प्रहृतः सोमाभिषवनिमित्तम् । मे मम अद्रिः ग्रावा । यत्र च आशासते यजमानाः मदीयमागमनमिच्छन्ति । यत्र च प्रतिहर्यन्ति प्रतिकामयन्ते । हर्यतिः प्रेप्साकर्मा । उक्था उक्थानि । इमानि इन्द्रः शृणोत्विति । इमा इमौ हरी अश्वौ वहतः प्रापयतः । ता तानि स्थानानि नः अस्मान् अच्छ आभिमुख्येन ॥ ७८ ॥

म० तिस्रस्त्रिष्टुभः द्वे इन्द्रमरुत्संवादे इन्द्रमरुद्देवत्ये । आयेऽगस्त्यदृष्टे । इन्द्रो मरुतः सहचरानाह । हे मरुतः, ब्रह्माणि मन्त्रवाक्यात्मकानि स्तुतिवचांसि हवींषि वा सोमाज्यादीनि मे मम स्वभूतानि । चोदनावाक्येऽग्न्यादिदेवतान्तरसंबन्धेन प्रतीयमानान्यपि सर्वदेवताप्राणात्मनो ममेन्द्रस्यैव तानीति भावः । मतयः मननयुक्ताः स्तुतयोऽपि शं मम सुखोत्पादिकाः अतो यज्ञे गन्तव्यमिति भावः । किंच मे मया प्रभृतः प्रकर्षेण धृतः अद्रिः वज्रः इयर्ति गच्छत्येव लक्ष्यंप्रति । न प्रतिहन्यत

इत्यर्थः । कीदृशः । शुष्मः शोषयति शत्रूनिति शुष्मः । अतएव गमने राक्षसाद्युपद्रवो नास्तीत्यर्थः । न केवलं हविरादीनां मदीयत्वेन गन्तव्यम् अपितु आशासति प्रार्थयन्ते यजमाना यानि उक्था उक्थानि ता तानि स्तोत्रशस्त्राणि मां प्रतिहर्येन्ति कामयन्ते । हर्यतिः प्रेप्साकर्मेति यास्कः । किंच नोऽस्माकमिभा इमौ हरी अश्वौ अच्छ यज्ञाभिमुखं वहतः मां प्रापयतः । अत एवास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः । यद्वार्थान्तरम् । ब्रह्माणि मतयः सुताः सोमाः प्रहृतः अद्रिः सोमाभिषवग्रावा शुष्मः सुखरूपः एतत् सर्वं मम शं सुखमियर्ति अर्पयति उद्गमयति । णिजन्तर्भूतः समानमन्यत् । शुष्मः 'अविसिविशुषिभ्यः कित्' (उणा० १ । १४२) इति मन्प्रत्ययः कित्त्वाद्गुणाभावः नित्त्वादाद्युदात्तः । अत्ति भक्षयति रिपूनित्यद्रिः 'अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन्' (उणा० ४ । ६६) इति क्रिन्प्रत्ययः आद्युदात्तः ॥ ७८ ॥

अनु॑त्तमा ते॑ मघवन्नकि॒र्नु न त्वावाँ॑ २॥ अस्ति दे॒वता॒ विदा॑नः । न जाय॑मानो॒ नश॑ते॒ न जा॒तो यानि॑ करि॒ष्या कृ॑णुहि॒ प्र॑वृद्ध ॥ ७९ ॥

[अनु॑त्तम् । आ । ते॒ । मघवन्निति॑मघ वन् । नकिः॑ । नु । न । त्वावानिति॒त्वा वान् । अस्ति॑ । दे॒वता॑ । विदा॑नः ॥ न । जाय॑मानः । नश॑ते । न । जा॒तः । यानि॑ । करि॒ष्या । कृ॒णुहि । प्रवृद्धेति॒प्र वृद्ध ॥७९॥]

हे मघवन् ! कोई भी तुम से बढ़कर नहीं है और न तुम्हारे समान ही कोई है। तुम्हें जानने वाला देवता कौन है ? जिन कर्मों को तुम कर चुके हो और जिन्हें अभी तुम करोगे, हे प्रवृद्ध इन्द्र ! उन्हें न उत्पन्न कोई पा सकता है और न कोई उत्पन्न होने वाला पा सकेगा ॥ ७९ ॥

उ० अनुत्तमा ते । एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः । अनुत्तम् 'णुद प्रेरणे' अस्य निष्ठाप्रत्यये 'अनुत्तप्रतूर्त-' इत्यादिना सिद्धिः । अनुत्तम् अप्रच्युतस्वभावं महाभाग्यम् । आ आस्ते । ते तव । हे मघवन् धनवन् । नकिर्नु नवा कश्चित् प्रच्यावको महाभागस्य । किंच न त्वावान् । मतुप् सादृश्यार्थे । न त्वत्सदृशः अस्ति देवता देवः विदानः सर्वज्ञ इत्यर्थः । किंच न जायमानः नशते । नशिर्व्याप्त्यर्थश्छन्दसि । व्याप्नोति । नच जातः तानि करिष्यति । तानि कानि । यानि त्वं कृणुहि करोषीति लकारव्यत्ययः । हे प्रवृद्ध ॥ ७९ ॥

म० एवमिन्द्रेणोक्ता मरुतः प्रत्याहुः । 'णुद प्रेरणे' अस्य निष्ठायां 'नसत्तनिषत्त-' (पा० ८ । २ । ६१) इत्यादिना अनुत्तमिति निपातः । आ इति स्मरणे । स्मृतवन्तो वयम् । हे मघवन् धनवन् इन्द्र, ते तव अनुत्तं न केनापि नुत्तं नाशितं महाभाग्यमिति शेषः । नु निश्चये । नकिः न कोऽपि त्वन्महाभाग्यनाश इति शेषः । न केवलं तवैश्वर्यमात्रं किंतु सर्वज्ञत्वमपीत्याह न त्वेति । वतुरत्र सादृश्ये । त्वावान् त्वत्सदृशो विदानः विद्वान् देवता देवो नास्ति । स्वार्थे तल् विदेः शानन् नित्त्वादाद्युदात्तः । किंच हे प्रवृद्ध प्रकर्षेण वृद्ध पुराणपुरुष, यानि कर्माणि वृत्रवधादीनि त्वं कृणुहि करोषि । व्यत्ययेन लोट् । तानि कर्माणि जायमानः वर्तमानः जातो भूतपूर्वश्च देवमनुष्येषु कश्चित् न नशते न व्याप्नोति । न करोतीत्यर्थः । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । न करिष्या न च करिष्यति । उत्पत्स्यमान इति शेषः । तिलोपो दीर्घश्च छान्दसः । कालत्रये त्वादृशो नास्तीत्यर्थः । अतो यज्ञेशस्त्वम् ॥ ७९ ॥

तदिदा॑स॒ भुव॑नेषु॒ ज्येष्ठं॒ यतो॑ ज॒ज्ञ उ॒ग्रस्त्वे॒षनृ॑म्णः । स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो निरि॑णाति॒ शत्रू॒ननु॒ यं विश्वे॒ मद॒न्त्यूमाः॑ ॥ ८० ॥

[तत् । इत् । आस॒ । भुव॑नेषु । ज्येष्ठम् । यतः॑ । ज॒ज्ञे । उ॒ग्रः । त्वे॒षनृ॑म्म्ण॒ इति॑त्वे॒ष नृ॑म्म्णः ॥ स॒द्यः । ज॒ज्ञा॒नः । नि । रि॒णाति॒ । शत्रू॑न् । अनु॑ । यम् । विश्वे॑ । मद॑न्ति । ऊमाः॑ ॥८०॥]

सर्वलोकों में वही सर्वश्रेष्ठ था कि जिससे यह उग्रस्वभाव और तेजोधन इन्द्र उत्पन्न हुआ है। तत्काल उत्पन्न यह शत्रुओं को समाप्त करता है, जिस इन्द्र के अनुयायी होकर ही यह सब रक्षा करने वाले देवता आनन्द लाभ करते हैं ॥ ८० ॥

उ० तदित् । तत् इत् आस । इच्छब्द एवार्थे । आसीदिति लकारव्यत्ययः । तदेवासीत् भुवनेषु भूतजातेषु ज्येष्ठं वृद्धतमम् । यतो यज्ञे जातः उग्रः उद्गूर्णः वज्रहस्त इन्द्रः । त्वेषनृम्णः तेजोधनो वा महाधनो वा । कार्यं दृष्ट्वा कारणानुमानं कुरुते । नहि यतः कुतश्चिदिन्द्रो जायत इति । किंच । यश्च सद्योजज्ञानः जायमानः बाल्यमनपेक्ष्य । निरिणाति निहन्ति शत्रून् । पुनरपि विशिनष्टि । अनु यं विश्वे मदन्ति अनुमदन्ति अनुतृप्यन्ति यं विश्वे सर्वे देवाः । ऊमाः अवितारः अवनीया वा । नास्ति यतः कुतश्चिज्जायत इति विशेषः ॥ ८० ॥

म० बृहद्दिवदृष्टा माहेन्द्री त्रिष्टुप् । भुवनेषु भूतजातेषु तत् इत् तदेव ज्येष्ठं श्रेष्ठमास बभूव । 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३ । ४ । ११७) इति लिटः सर्वधातुत्वादस्तेर्भूभावः । न सर्वोत्कृष्टं ब्रह्मैवासीत् यतो ज्येष्ठात् उग्रः उत्कृष्टः इन्द्रो जज्ञे जातः । कीदृशः । त्वेषनृम्णः त्वेषः कान्तिः नृम्णं धनं यस्य तेजोधनः कार्यं दृष्ट्वा कारणमहत्त्वं कल्प्यते । किंच य इन्द्रो जज्ञानः जायमान एव सद्यः तत्क्षणं शत्रून्निरिणाति नितरां हन्ति । 'री वधे' क्र्यादिः प्वादित्वाद्ध्रस्वः । किंच विश्वे सर्वे देवाः यमिन्द्रमनुमदन्ति अनुतृप्यन्ति । 'अनुर्लक्षणे' (पा० १ । ४ । ८४) इति

द्वितीया 'यद्वृत्तान्नित्यम्' (पा० ८ । १ । ६६) इति मदन्तीत्यत्र निघातो न । कीदृशा । विश्वे ऊमाः अवन्ति रक्षन्ति ऊमाः रक्षकाः । अवतेर्मन्प्रत्ययः 'छ्वोः शूड्–' (पा० ६ । ४ । १९) इति ऊठ् ॥ ८० ॥

इमा उ॑ त्वा पुरूवसो गिरो॑ वर्धन्तु॒ या मम॑ । पा॒व॒कव॑र्णाः शुच॑यो वि॒प॒श्चितो॒ऽभि स्तोमै॑रनूषत ॥ ८१ ॥

[इ॒माः । ऊँ॑ऽइत्यूँ॑ । त्वा॒ । पु॒रू॒व॒सो॒ । पु॒रु॒व॒सो॒ऽइति॑पुरु वसो । गिर॑ः । व॒र्द्ध॒न्तु॒ । याः । मम॑ ॥ पा॒व॒कव॑र्ण्णा॒ऽइति॑ पाव॒क व॑र्ण्णाः । शुच॑यः । वि॒प॒श्चित॒ऽइति॑विप॒ः चित॑ः । अ॒भि । स्तोमै॑ः । अ॒नू॒ष॒त॒ ॥८१॥]

हे बहुधन आदित्य ! यह जो मेरी स्तुतियाँ हैं, वे तुम्हें ही प्रवर्धित करती हैं। हे आदित्य ! अग्नि से तेजस्वी, पवित्र और विद्वान् स्तोता तुम्हें स्तोमों से संस्तुत करते हैं ॥ ८१ ॥

उ० इमा उ त्वा द्वे बृहत्यौ । तृतीयः पादः पूर्वं व्याख्यायते सामर्थ्यात् । यं त्वां पावकवर्णा अग्निवर्णा ऋषयः । शुचयः यमनियमपराः । विपश्चितः त्रिकालदर्शिनः । अभ्यनूषत अभिष्टुवन्तः । स्तोमैः स्तोत्रैः । तं त्वा इमा उः पादपूरणः । याः मम गिरः हे पुरूवसो प्रभूतधन, ता वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥ ८१ ॥

म० मेधातिथिदृष्टे आदित्यदेवत्ये द्वे बृहत्यौ । पुरु बहु वसु धनं यस्य स पुरुवसुः । संहितायां छान्दसो दीर्घः पुरुशब्दस्य । हे पुरुवसो बहुधनादित्य, या मम गिरः शस्त्ररूपा वाचः इमाः त्वा त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु । किंच विपश्चितो विद्वांसः तव स्वरूपाभिज्ञा उद्गातारश्च स्तोमैः स्तोत्रैः बहिष्पवमानादिभिः त्वामभ्यनूषत अस्तुवत । 'नू स्तुतौ' लुङ् कुटादित्वाद्गुणाभावः । कीदृशा विपश्चितः । पावकवर्णाः अग्नितुल्यतेजसः ब्रह्मवर्चसवन्तोऽत एव शुचयः शुद्धागमाः स्तोत्रशस्त्ररूपा गिरस्त्वां स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यस्या॒यं विश्व॒ आर्यो॒ दास॑ः शेवधि॒पा अ॒रिः । ति॒रश्चि॑द॒र्ये रु॒शमे॒ पवी॑रवि॒ तुभ्येत्सो अ॑ज्यते र॒यिः ॥ ८२ ॥

[यस्य॑ । अ॒यम् । विश्व॑ः । आर्य्य॑ः । दास॑ः । शे॒व॒धि॒पा॒ऽइति॑शेवधि॒ पाः । अ॒रिः ॥ ति॒रः । चि॒त् । अ॒र्य्ये । रु॒शमे॑ । पवी॑रवि । तुभ्य॑ । इत् । सः । अ॒ज्ज्य॒ते॒ । र॒यिः ॥८२॥]

जिस आदित्य का यह आर्य जगत् दास-सा है (=परिचर्यारत है) और धन बचाने वाला शत्रु है। हिंसक और वज्र से कठोर धनी में जो धन छिपा हुआ है, वह धन भी हे आदित्य ! तुम्हारे लिए ही संचित होता है (उस कंजूस के लिए नहीं) ॥८२॥

उ० यस्यायम् । यस्येन्द्रस्य अयं विश्वः सर्वः आर्यः दासः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठाता दास इव । शेवधिपाअरिः शेवधिर्निधिः । निधिमिव यो धनं रक्षति न वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानं करोति सः यस्य शत्रुभूतः । किंच । तिरश्चित् प्राक्षेपि अर्ये ईश्वरे रुशमे । रुशतिर्हिंसाकर्मा । हिंस्रे । पवीरवि पवीरमायुधं तद्वति । आयुधवति युद्धकर्मणि । य इन्द्रः अरिः शत्रुः । हे यजमान, तुभ्य इत् तुभ्यमेव । स इन्द्रः अज्यते । धातूनामनेकार्थत्वादञ्जिर्दानार्थः विकरणव्यत्ययश्च । अनक्ति ददाति रयिः धनम् । अत्रापि रयिमिति विभक्तिव्यत्ययः ॥ ८२ ॥

म० हे आदित्य, यस्य तवायं विश्वः सर्वोऽपि आर्यः वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठाता सन् दासः दासवत् सर्वदा रक्षणीयः शेवधिपाः निधिरक्षकः कृपणो यस्य तवारिः शत्रुः । निधिः शेवधिरिति यास्कः । किंच एवंविधे कृपणे अर्ये धनस्वामिनि वैश्ये वा तिरश्चित् । तिरोऽन्तर्धौ चिदप्यर्थे । अन्तर्भूतो भूमिगर्तादौ निक्षिप्तोऽपि तस्य रयिर्धननिचयः तुभ्यं इत् मलोपश्छान्दसः । तुभ्यमेव त्वदर्थमेवाज्यते व्यक्तो भवति । कर्मकर्तरि यक् । कृपणस्य धनं त्वदर्थमेवोपयुज्यते पक्षहरणादिना नतु कृपणभोगाय भवतीत्यर्थः । कीदृशेऽर्ये । रुशमे रुशतिर्हिंसाकर्मा औणादिकोऽमप्रत्ययः । रुशति हिनस्तीति रुशमः तस्मिन् धनापहर्तॄणां हिंसके । आतिथ्यादितिरस्कारेणात्मनोऽपि हिंसके । पवीरवि पविः शल्यमस्यास्तीति पवीरमायुधम् रो मत्वर्थीयः । पवीरं वाति गच्छति पवीरवाः तस्मिन् धनरक्षार्थमायुधधारके । तथाच यास्कः 'पविः शल्यो भवति यद्धि पुनाति कायं तद्वत्पवीरमायुधं तद्वानिन्द्रः पवीरवान्' (नि० १२ । ३१) इति । धनिनातियत्नेन गुप्तमपि धनं तत आच्छिद्य धर्मिष्ठाय ददातीति भावः ॥ ८२ ॥

अ॒यꣳ स॒हस्र॒मृषि॑भिः॒ सह॑स्कृतः समु॒द्र इ॑व पप्रथे । स॒त्यः सो अ॑स्य महि॒मा गृ॑णे॒ शवो॑ य॒ज्ञेषु॑ विप्रराज्ये॑ ॥ ८३ ॥

[अ॒यम् । स॒हस्र॑म् । ऋषि॑भि॒रित्यृषि॑ भिः । सह॑स्कृत॒ः । सह॑ऽकृत॒ऽइति॒सह॑ः कृत॑ः । स॒मु॒द्र॒ऽइ॒वेति॑स॒मु॒द्रः इ॑व । प॒प्र॒थे॒ ॥ स॒त्यः । सः । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मा । गृ॒णे॒ । शव॑ः । य॒ज्ञेषु॑ । वि॒प्र॒रा॒ज्य॒ऽइति॑विप्र॒ राज्ये॑ ॥८३॥]

ऋषियों के द्वारा सहस्रशः बलवान् किया गया यह आदित्य समुद्र के समान विस्तार को प्राप्त हुआ। इसकी वह महिमा सत्य है। इसका बल विद्वानों के स्वराज्य यज्ञ में स्तवन किया जाता है ॥ ८३ ॥

उ० अयꣳसहस्रम् । सतोबृहती । योयमिन्द्रः सहस्रं सहस्रकृत्वः । ऋषिभिः सहस्कृतः । सह इति बलनाम । बलं कृत्वा स्तुतः सन् समुद्र इव पप्रथे प्रथते । तस्यास्य सत्यः सः महिमा शवः बललक्षणः गृणे । गीयते अस्माभिर्यज्ञेषु विप्रराज्ये । यज्ञे हि ब्राह्मणाः स्वतन्त्रा राजान इव भवन्ति ॥ ८३ ॥

म० मेधातिथिदृष्टादित्यदेवत्या सतोबृहती । अयमादित्यरूप इन्द्रः समुद्र इव उदधिवत् पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो व्यापकोऽभूत् । कीदृशोऽयम् । ऋषिभिरतीन्द्रियार्थदर्शिभिः सहस्कृतः सहसा बलेन युक्तः कृतः । स्तुत्या हि देवताबलं वर्धते । किंच अस्यादित्यस्य स महिमा सत्योऽवितथः । शवो बलं च सत्यम् । यज्ञेषु विप्रराज्ये विप्राणां राज्ये स्तोत्रशस्त्रसंदेहे गृणे स्तौमि तं महिमानमिति शेषः । यज्ञेषु विप्राः स्वतन्त्राः राजान इव भवन्ति । राज्ञां कर्म राज्यम् । स्तोत्रशस्त्राणां संसदि पठनेन सोऽयं स्तूयत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

अद॑ब्धेभिः सवितः पा॒युभि॒ष्ट्वꣳ शि॒वेभि॑र॒द्य परि॑पाहि नो॒ गय॑म् । हिर॑ण्यजिह्वः सुवि॒ताय॒ नव्य॑से रक्षा॒ माकि॑र्नो अ॒घश॑ꣳस ईशत ॥ ८४ ॥

हे सवितर् ! अहिंसित और कल्याण कर अपनी रश्मियों से तुम आज हमारे यज्ञगृह की रक्षा करो । हे सुनहली ज्वाला वाले अग्नि की जिह्वायुक्त आदित्य ! नवीन कल्याण के लिए तुम हमें सुरक्षित करो । कोई निन्दक हम पर सामर्थ्यवान् न होवे ॥ ८४ ॥

उ० अदब्धेभिः सवितरिति व्याख्यातम् ॥ ८४ ॥

म० व्याख्याता (३३ । ६९) । षष्ठः पुरोरुग्गणः समाप्तः ॥ ८४ ॥

आ नो॑ य॒ज्ञं दि॑वि॒स्पृशं॒ वायो॑ या॒हि सु॒मन्म॑भिः । अ॒न्तः प॒वित्र॑ उ॒परि॑ श्रीणा॒नो॒ऽयꣳ शु॒क्रो अ॑यामि ते ॥ ८५ ॥

[आ । नः॒ । य॒ज्ञम् । दि॒वि॒स्पृश॒मिति॑दिवि॒ स्पृश॑म् । वायो॒ऽइति॒वायो॑ । या॒हि । सु॒मन्म॑भि॒रिति॑सु॒मन्म॑ भिः॑ ॥ अ॒न्तरि॑त्य॒न्तः । प॒वित्रे॑ । उ॒परि॑ । श्री॒णा॒नः । अ॒यम् । शु॒क्रः । अ॒या॒मि॒ । ते॒ ॥८५॥]

हे वायो ! सत्स्तोमों के द्वारा स्वर्ग को स्पर्श करने वाले हमारे यज्ञ को तुम प्राप्त होओ । पात्र के अन्दर विद्यमान, दशापवित्र के ऊपर डालकर शुद्ध किया गया, दुग्धादि से विमिश्रित, तथा वीर्यप्रद यह सोमरस तुम्हारे लिए उपस्थित किया जा रहा है ॥ ८५ ॥

उ० आ नः आयाहि नः अस्माकं यज्ञम् । दिविस्पृशं द्युलोकव्यापिनम् । ऋत्विग्यजमानैर्विद्वद्भिरारब्धः दक्षिणादिभिः संपन्नः यज्ञः दिवं स्पृशतीव । हे वायो, सुमन्मभिः सुमनसैः संकल्पैः । आगतस्य किं फलमितिचेत् । अन्तःपवित्रे दशापवित्रस्य उपरि श्रीणानः होतृचमसे निषिच्यमानः सोमो वर्तते तत्र तव अहो गृह्यते । अयं च यः शुक्रः सोमः तम् अयामि प्रापयामि ते तव ॥ ८५ ॥

म० इतोऽध्यायसमाप्त्यन्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकोक्ताश्वतस्रश्वेति ऐन्द्रवायवादिसावित्रान्तानां ग्रहाणां ग्रहणमन्त्राः पूर्ववत् । जमदग्निदृष्टा वायुदेवत्या बृहत्य आद्या नव द्वादशी च । दशम्येकादशीत्रयोदश्यः सतोबृहत्यः । हे वायो, नोऽस्माकं यज्ञमायाहि आगच्छ । कीदृशं यज्ञम् । दिविस्पृशं द्युलोकव्यापिनम् ऋत्विग्यजमानवैदुष्याद्दक्षिणासंपन्नत्वाच्च स्वर्गेऽपि श्रूयमाणमित्यर्थः । आगम्य किं फलमत आह अन्तरिति । अन्तः पात्रमध्यस्थः पवित्रे दशापवित्रस्योपरि श्रीणानः श्रयमाणः होतृचमसेन विषिच्यमानोऽयं शुक्रः शुद्धः ऋजीषकल्करहितः सोमो रसात्मा ते तुभ्यं त्वदर्थमयामि नियतः त्वदीयभागत्वेन मया संस्कृतः । 'यमु उपरमे' कर्मणि च्विण् ॥ ८५ ॥

इन्द्र॑वा॒यू सु॑सं॒दृशा॑ सु॒हवे॒ह ह॑वामहे । यथा॑ नः॒ सर्व॒ इज्जनो॑ऽनमी॒वः स॒ङ्गमे॑ सु॒मना॒ अस॑त् ॥ ८६ ॥

[इन्द्र॑वा॒यू॒ऽइतीन्द्र॑वा॒यू । सु॒स॒न्दृशे॒ति॑सु स॒न्दृशा॑ । सु॒हवे॒ति॑सु॒ ह॒वा॑ । इ॒ह । ह॒वा॒म॒हे॒ । यथा॑ ॥ नः॒ । सर्वः॑ । इत् । जनः॑ । अ॒न॒मी॒वः । स॒ङ्गम॒ऽइति॑स॒म् गमे॑ । सु॒मना॒ऽइति॑सु॒ मनाः॑ । अस॑त् ॥८६॥]

सुदर्शनीय तथा आह्वान करने में ऋजु इन्द्र-अग्नि को हम आह्वान करते हैं । जिससे कि हमारे प्रत्येक व्यक्ति निरोग होवें और मिलने पर परस्पर प्रीतियुक्त होवें ॥ ८६ ॥

उ० इन्द्रवायू सुसंदृशा । सुसंदृशा सुतरां सम्यग्दर्शनीयौ । सुहवा स्वाह्वानौ च । इह हवामहे आह्वयामः । तथाचाह्वयामः यथा येन प्रकारेण नः अस्माकम् सर्वइत् सर्वएव जनः । अनमीवः अमीवा व्याधिस्तद्रहितः । सङ्गमे इन्द्रवायू संगतौ । सुमना शोभनमनस्कः । असत् भूयात् ॥ ८६ ॥

म० तापसदृष्टैन्द्रवायवी । इह यज्ञे वयमिन्द्रवायू हवामहे आह्वयामः । उभयत्र वायोः प्रतिषेध इति आनङ्भावः । कीदृशी सुसंदृशा सुसदृशी सुतरां सम्यक् पश्यतस्तौ । सुहवा सुहवौ शोभनाह्वानौ । तथा हवामहे यथा नोऽस्माकं सर्व इत् सर्व एव जनः पुत्रपौत्रादिरीदृशः असत् भवेत् । अस्तेर्लेट्यडागमः । कीदृशः । अनमीवः व्याधिरहितः । सङ्गमे धनप्राप्तौ बहूनां समागमे वा सुमनाः शोभनचित्तः उदारो वक्ता चेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

ऋधगित्था स मर्त्यः शशमे देवतातये । यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचक्रे हव्यदातये ॥८७॥

[ऋधक् । इत्था । सः । मर्त्यः । शशमे । देवतातय इति देव तातये ॥ यः । नूनम् । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आचक्र इत्या चक्रे । हव्यदातय इति हव्य दातये ॥८७॥]

सत्य ही वह मनुष्य यज्ञ में शान्ति प्राप्त करता है, जो अपनी अभीष्ट सिद्धि के लिए मित्र-वरुण को हविर्ग्रहण के अनुकूल बना लेता है ॥ ८७ ॥

उ० ऋधगित्था । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यः मर्त्यः नूनं निश्चयेन मित्रावरुणौ अभिष्टये स्वाभीष्टप्राप्तये । आचक्रे सेवते । हव्यदातये हविषो दानाय । स मर्त्यः ऋधक् समृद्धियुक्तः । इत्था इत्थमित्यभिनयेन दर्शयति । शशमे शाम्यति यमनियमज्ञो भवति । देवतातये देवानां कर्म देवतातिः तस्मै । यज्ञायेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

म० जमदग्निदृष्टा मैत्रावरुणी । नूनं निश्चितं यो मर्त्यो मनुष्यो मित्रावरुणौ आचक्रे आकुरुते सेवते 'गन्धनावक्षेपण–' (पा० १ । ३ । ३२) इत्यादिना करोतेः सेवनार्थे आत्मनेपदम् । किमर्थम् । अभिष्टये अभिमतलाभाय । पृषोदरादिलोपः । हव्यदातये हविषो दानाय च । स नरः इत्था अनेन हेतुना सेवनरूपेण शशमे शाम्यति । यमनियमशमदमादियुक्तो भवतीत्यर्थः । कीदृक् सः । देवतातये देवस्य कर्म देवतातिः तस्मै यज्ञाय । ऋधक् ऋध्नोतीति ऋधक् समृद्धिमान् यज्ञसंपत्तिक्षमधनाढ्यः सन् शान्तो भवतीत्यर्थः । बट् श्रत् सत्रा अद्धा इत्थेति निपातः । सत्यवचनो वा । सत्यं शाम्यति । एत्वाभ्यासलोपाभाव आर्षः शशमेत्यत्र ॥ ८७ ॥

आयातमुपभूषतं मध्वः पिबतमश्विना । दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू मा नो मर्धिष्टमागतम् ॥८८॥

[आ । यातम् । उप । भूषतम् । मध्वः । पिबतम् । अश्विना ॥ दुग्धम् । पयः । वृषणा । जेन्यावसू इति जेन्यावसू । मा । नः । मर्धिष्टम् । आ । गतम् ॥८८॥]

हे अश्विनौ ! यज्ञ में आओ और दर्भासन को सुशोभित करो । सोमरस को पिओ । हे अभीष्टवर्षकों । हे धन के जेतारों ! वर्षाजल दोहित करो । हमें मारो मत । हे अश्विनौ ! आओ ॥ ८८ ॥

उ० आयातं आगच्छतम् । उपभूषतम् अलंकुरुतं च यज्ञम् । मध्वः मधुरूपस्य स्वमंशं पिबतं च । हे अश्विनौ । किंच । दुग्धं पयः महावीरसेचनार्थम् । हे वृषणौ सेक्तारौ हे जेन्यावसू जेन्यं जितं स्वीकृतं वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसू । किंच मा नो मर्धिष्टं माच मर्धिष्टं संप्रहारं कुरुतम् नः अस्मान्प्रति । आगतम् अस्मान् च आगच्छतम् ॥ ८८ ॥

म० वसिष्ठदृष्टाश्विदेवत्या । हे अश्विना अश्विनौ, युवामायातं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । आगत्य च उपभूषतमलंकुरुतं यज्ञम् । मध्वः मधुरं सोमं पिबतम् । कर्मणि षष्ठी नुमभावश्छान्दसः । किंच हे वृषणा वृषणौ वर्षकौ यज्ञफलस्य सेक्तारौ, हे जेन्यावसू, जेन्यं जेतव्यं जितं वा आ समन्तात् वसु धनं याभ्यां तौ जेन्यावसू वशीकृतधनौ तादृशौ । युवां पयः वृष्ट्युदकं दुग्धमन्तरिक्षात्प्रक्षारयतम् । दुहेर्लोण्मध्यमद्विवचनं दुग्धमिति । किंच नोऽस्मान्मा मर्धिष्टं मा हिंस्तम् । मृधिर्हिंसार्थः लुङ् । किं बहुना युवामागच्छतम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ८८ ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता । अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ८९ ॥

[प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु सूनृता ॥ अच्छ । वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिराधसमिति पङ्क्तिराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः ॥८९॥]

मंत्र का अधिष्ठाता ब्रह्मणस्पतिदेव यज्ञ में आवे । सूनृता देवी भी आवे । शत्रु को विक्षुब्ध करने वाले, हविः नाराशंस-सवन-पङ्क्ति को साधने वाले और मनुष्यों के लिए हितकारी हमारे यज्ञ को देवता पार लगावें ॥ ८९ ॥

उ० प्रैतु अस्मदीयं यज्ञं प्रति आगच्छतु । ब्रह्मणस्पतिः बृहस्पतिः । प्रैतु च देवी वाक् । सूनृता शोभना सत्यवती त्रयीलक्षणा । कं प्रत्यागच्छत्वित्यत आह । अच्छ अभि । वीरं पुत्रं महावीरं वा । नर्यम् नृभ्यो हितम् अनुग्राहकम् । पङ्क्तिराधसं ब्रह्मपङ्क्तिसाधकम् । पङ्क्तिपावनमित्यर्थः । किंच देवाः यज्ञं नयन्तु नः अस्माकम् ॥ ८९ ॥

म० कण्वदृष्टा वैश्वदेवी । ब्रह्मणो वेदस्य पतिः हिरण्यगर्भः नोऽस्माकं यज्ञमच्छ यज्ञाभिमुखं प्रैतु प्रकर्षेणागच्छतु । ब्रह्मणस्पतिः । 'ब्रह्मणः पाता पालयिता वा' (निरु० १० । १२) इति यास्कः । तथा देवी देवतात्मा सूनृता प्रियसत्यस्वरूपा तस्यैव वाक् त्रयीरूपा यज्ञं प्रैतु । किंच देवा यष्टव्या नोऽस्मान् यज्ञं नयन्तु प्रापयन्तु । यज्ञं कारयन्त्वित्यर्थः । कीदृशं यज्ञम् । वीरं विशेषेणेरयति वीरस्तं शत्रूणां विशेषोन्मूलयितारम् । 'वीरो वीरयत्यमित्रान्' (निरु० १ । ७) इति यास्कः । नर्यं नृभ्यो मनुष्येभ्यो हितम् 'उगवादिभ्यः' (पा० ५ । १ । २) इति यत् । पङ्क्तिराधसम् इन्द्रस्य पुरोडाशः हर्योर्धानाः पूष्णः करम्भः सरस्वत्यै दधि मित्रावरुणयोः पयस्या एषा हविःपङ्क्तिः, द्विनाराशंसं प्रातःसवनं द्विनाराशंसं माध्यन्दिनं सवनं सकृन्नाराशंसं तृतीयं सवनम् एषा नाराशंसपङ्क्तिः, त्रीणि सवनानि पशुरुपवसथ्यः पशुरनुबन्ध्यः एषा सवनपङ्क्तिः, एताभिः पङ्क्तिभिः राधः समृद्धिर्यस्य पङ्क्त्यो राध्यन्ते साध्यन्ते यत्रेति वा पङ्क्ति-

राधाः तम् । ब्राह्मणसत्वादयः ईदृशं यज्ञमस्माभिः कारयन्त्विति सर्वार्थः ॥ ८९ ॥

चन्द्रमा अप्स्वन्तरा सुपर्णो धावते दिवि । रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहꣳ हरिरेति कनिक्रदत् ॥९०॥

[चन्द्रमाः । अप्स्वित्यप्सु । अन्तः । आ । सुपर्ण इतिसु पर्णः । धावते । दिवि ॥ रयिम् । पिशङ्गम् । बहुलम् । पुरुस्पृहमितिपुरु स्पृहम् । हरिः । एति । कनिक्रदत् ॥९०॥]

आह्लादक और जलमिश्रित सुपर्ण सोम द्युलोक में दौड़कर जाता है। पीताभ, अत्यधिक तथा बहुतों के द्वारा स्पृहणीय धन को लेकर ध्वनि करता हुआ हरी (=सोम) गमन करता है। (आहुत सोम आकाश में जाकर रसवाही मेघ बनकर संचरण करता है अर्थात् वर्षा करता है) ॥ ९० ॥

उ० चन्द्रमा अप्सु । आहुतिपरिणामोऽत्रोच्यते । योसौ चन्द्रमाः स तथा सोमरूपापन्नः । अभिषुतः अप्स्वन्तः मध्ये रसरूपेण आस्थितः । अग्नौ हुतः सन् सुपर्णः सुपतनः धावते दिवि । तस्मात् पर्जन्यरूपमास्थाय उदकदानद्वारेण रयिं धनम् पिशङ्गं पीतवर्णम् । बहुलमसंख्यातम् । पुरुस्पृहं बहवो यत्र स्पृहयन्ति । हरिः सोम एति । कनिक्रदत् पर्जन्यरूपेणात्यर्थं स्तनितं कुर्वन् ॥ ९० ॥

म० त्रितदृष्टाहुतिपरिणामवादिन्यैन्द्री । 'आहुतेर्होमद्रव्यस्य परिणामो द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषात्मकपञ्चाग्निक्रमेण परिपाकः' 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति' इति श्रुत्योक्तः तं वदत्येषा ऋक् । अधियज्ञं तावदर्थः । चन्द्रं देवानामाह्लादं मिमीते करोति चन्द्रमाः लतारूपः सोमोऽभिषुतः सन् अप्सु वसतीवरीनिग्राभ्याादिजलेषु अन्तर्मध्ये रसरूपेण स्थितामौ हुतः सन् सुपर्णः गरुडाक्रांतः साधुपतनो भूत्वा दिवि आधावते शीघ्रं गच्छति । 'स्रु गतौ' इत्यस्य शीघ्रगतौ धावादेशः 'तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्' इति श्रुतेः । 'हरिः सोमो हरितवर्णः' (निरु० ४ । १९) इति यास्कोक्तेर्हरिः पूर्वोक्तः सोम एव दिवि गतः पर्जन्यरूपमास्थायोदकदानद्वारेण रयिमेति 'रयिरिति धननाम' (निरु० ४ । १७) इति यास्कः । धान्यभावं प्राप्नोति व्रीहियवाद्यन्नरूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशं रयिम् । पिशङ्गम् परिपाकेन व्रीहियवादिकं धान्यं पीतवर्णं भवति । बहुलमसंख्यातम् । चतुर्विधभूतग्रामजीवनपर्याप्तमित्यर्थः । पुरुस्पृहं पुरूणां बहूनामपि स्पृहा लिप्सा यत्र तम् । बहवोऽपि यद्धान्यमिच्छन्ति तद्रूपो भवतीत्यर्थः । कीदृशो हरिः । कनिक्रदत् पर्जन्यरूपात्यर्थंस्तनितं कुर्वन् । 'दाधर्ति–' (पा० ७ । ४ । ६३) इत्यादि निपातः ॥ ९० ॥

देवं देवं वोऽवसे देवं देवमभिष्टये । देवं देवं हुवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया ॥ ९१ ॥

[देवन्देवमितिदेवम् देवम् । वः । अवसे । देवन्देवमितिदेवम् देवम् । अभिष्टये ॥ देवन्देवमितिदेवम् देवम् । हुवेम । वाजसातयइतिवाज सातये । गृणन्तः । देव्या । धिया ॥९१॥]

हे पत्नीयजमानो ! तुम्हारी रक्षा के लिए प्रत्येक देवता को, तुम्हारे अभीष्ट लाभ के लिए प्रत्येक देवता को और तुम्हारे अन्न-लाभ के लिए प्रत्येक देवता को हम अपनी दिव्य बुद्धि या स्तुति से स्तवन करते हुए आह्वान करते हैं ॥ ९१ ॥

उ० देवं देवं वः । देवं देवमिति वीप्सार्थोऽभ्यासः । यावन्तो देवास्तावतो देवान् वः युष्माकमवसे पालनाय । हुवेमेत्यनेन संबन्धः । आह्वयामः । देवं देवमभिष्टये अभीष्टकामावाप्तये आह्वयामः । देवं देवं हुवेम । वाजसातये अन्नसंभजनाय । कथं हुवेमेतिचेत् । गृणन्तः स्तुतिभिः देव्या धिया । देवतायाथात्म्यचिन्तनपरया बुद्ध्या ॥ ९१ ॥

म० मनुदृष्टा वैश्वदेवी । वीप्सार्थोऽभ्यासः । यावन्तो देवास्तान् वो युष्मानवसेऽवनाय पालनाय वयं हुवेम आह्वयामः । अभिष्टयेऽभिलषितफलाप्तये देवं देवं हुवेम । वाजसातयेऽन्नलाभाय देवं देवं हुवेम । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १० । ४२) इति यास्कः । कीदृशा वयम् । देव्या देवतायाथात्म्यानुसन्धानपरया धिया बुद्ध्या गृणन्तः स्तुवन्तः । यद्वा देव्या स्वरादिसौष्ठवेन दीप्यमानया धिया स्तुत्या गृणन्तः ॥ ९१ ॥

दिवि पृष्टो अरोचताग्निर्वैश्वानरो बृहन् । क्ष्मया वृधान ओजसा चनोहितो ज्योतिषा बाधते तमः ॥ ९२ ॥

[दिवि । पृष्टः । अरोचत । अग्निः । वैश्वानरः । बृहन् ॥ क्ष्मया । वृधानः । ओजसा । चनोहितइतिचनः हितः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥९२॥]

महान् और सबका अग्रणी अग्नि द्युलोक में स्थित शोभित होता है। पृथ्वी के द्वारा बल से अभिवर्धित और अन्न के प्रति हितकारी (=अन्नदाता) वह अग्नि स्वज्योति से तम को प्रबाधित करता है ॥ ९२ ॥

उ० दिवि पृष्टः । योऽग्निर्वैश्वानरः दिवि पृष्टः द्युलोके स्थितः आदित्यात्मना अरोचत देदीप्यते बृहन् महान् । सोऽयम् क्ष्मया पृथिव्या कारणभूतया । वृधानः वर्धमानः ओजसा बलेन च । चनोहितः चनसि अन्ने हविर्लक्षणे

हितः स्थापितः । ज्योतिषा बाधते तमः ॥ ९२ ॥

म० मेधदृष्टा वैश्वानरी । योऽग्निः दिवि द्युलोके पृष्टः सिक्तः आदित्यात्मना स्थितः सन् अरोचत दीप्यते 'पृषु सेके' निष्ठान्तः सेकः स्थितिरेव । कीदृशोऽग्निः । वैश्वानरः विश्वेषां नराणां हितः । बृहन् महान् । किंच सोऽग्निः ज्योतिषा स्वप्रकाशेन तमः नैशं बाधते लोकानुग्रहायान्धकारं निवर्तयति । कीदृशः । क्षमया वृधानः क्ष्मा पृथिवी तया तत्स्था मनुष्या उपलक्ष्यन्ते मञ्चाः क्रोशन्तीति वत् । भूस्थैर्वर्णाश्रमिभिः नरैर्दत्तेन हविषा वर्धमानः । अतएव ओजसा च चनोहितः ओषधिपाकक्षमेण तेजसा चनसेऽन्नाय हितः 'चन इत्यन्ननाम' (निरु० ६ । १८) अन्ननिष्पादक इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः । हित्वी शिरो जिह्वया वावदच्चरत्त्रिंशत्पदान्यक्रमीत् ॥९३॥

[इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी । अपात् । इयम् । पूर्वा । आ । अगात् । पद्वतीभ्य इतिपत् वतीभ्यः ॥ हित्वी । शिरः । जिह्वया । वावदत् । चरत् । त्रिंशत् । पदा । नि । अक्रमीत् ॥९३॥]

हे इन्द्र-अग्ने ! बिना पैरों वाली भी यह उषा सपद प्रजा से पूर्व ही प्राप्त होती है। शिररहिता भी बोलती-चालती है। वह तीस पद चलती है ॥ ९३ ॥

उ० इन्द्राग्नी अपात् । प्रवह्लिकेयमृक् । यथाप्रज्ञं तु व्याख्यायते । मानुषी वागनयोच्यते । उक्तंच 'अथ यन्मानुष्या वाचाह इतीदं कुरुतेतीदं कुरुतेति तदुह तया चीयत' इति । हे इन्द्राग्नी, अपात् पादरहिता गद्या इयं वाक् । पूर्वा आअगात् आगता । पद्वतीभ्यः पादवतीभ्यः सकाशात् । हित्वी हित्वा परित्यज्य शिरः प्रथमं पदम् अन्यत्करोति । नहि लौकिक्या वाचः कश्चित्पदनियमोऽस्ति । जिह्वया विदुषः वावदत् वदन्ती । चरत् चरति । कियन्ति तत्र पदानि । त्रिंशत्पदानि त्रिंशत्संख्याकानि पदानि अक्रमीत् अतिक्रामति । नहि परतः त्राणविषयः ॥ ९३ ॥

म० सुहोत्रदृष्टा इन्द्राग्निदेवत्या प्रवह्लिका । हे इन्द्राग्नी, अपात्त्वयं पादरहितापि इयमुषाः पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् आगच्छति सा च तासां प्रजानां शिरो हित्वी निद्रात्याजनेन प्रेरयित्री । यद्वा शिरो हित्वी हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती जिह्वया प्राणिनां वागिन्द्रियेण वावदत् । यङ्लुगन्तं । भृशं शब्दं कुर्वती सती चरत् चरति प्रसरति । अडभावः । एवं चरन्ती उषा एकदिनेन त्रिंशत्संख्यानि पदा पदानि गमनसाधनभूतान् मुहूर्तान् नि अक्रमीत् नितरां क्रमते । अहोरात्रेण त्रिंशन्मुहूर्तान्क्रामतीत्यर्थः । यद्वा वाक्पक्षेऽर्थः । इन्द्रः प्राणः अग्निः पुरुषः । हे इन्द्राग्नी, युवयोरेवैतत् कर्म यत् अपात् पादरहिता गद्यात्मिका त्रयीलक्षणेयं वाक् पूर्वा प्रथमभाविनी सती आ अगात् । पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यो रामायणभारतादिश्लोकात्मकवाल्मीकिव्यासादिवाणीभ्यः सकाशात् वेदवाचः प्राथम्यं श्रुत्योक्तम् ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यतेति । एवं प्रथमजाया वाचोऽविकृतत्वं निर्णीय मानुष्या वाचो विकृतत्वमाह हित्वी शिर इति । शिर इति प्राधान्यादाख्यातपदमुच्यते । अभ्याज गां दण्डेन शुक्लां गां दण्डेनाभ्याजेत्येवं लौकिक्या वाचः पदप्रयोगनियमाभावात् शिरः शिरस्थानीयमाख्यातपदं हित्वा त्यक्त्वा जिह्वया विदुषो वागिन्द्रियेण वावदत् अतिवदन्ती सती चरति प्रकाशीभवति । एवं चरन्ती सा त्रिंशत्पदानि न्यक्रमीत् क्रमति । अत्र पदशब्दोऽङ्गुलवचनः । मूलाधारादारभ्य मुखपर्यन्तं त्रिंशदङ्गुलानि क्रामति । एवं वाग्विषयोऽर्थः ॥ ९३ ॥

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वे साकꣳ सरातयः । ते नो अद्य ते अपरं तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः ॥ ९४ ॥

[देवासः । हि । स्म । मनवे । समन्यव इति सऽमन्यवः । विश्वे । साकम् । सरातय इति सऽरातयः ॥ ते । नः । अद्य । ते । अपरम् । तुचे । तु । नः । भवन्तु । वरिवोविद इति वरिवःऽविदः ॥९४॥]

सतेज देवगण मनुष्य के लिए एक साथ सधन होवें। वे हमें आज धन देवें। अन्य दिन भी वे ही हमें धन देवें। वही हमारे पुत्र-पौत्र को धन देवें। वे हमारे लिए धन-प्रापक होवें ॥ ९४ ॥

उ० देवासो हि ष्मा । हि स्म निपातौ । ये देवासः मनवे समन्यवः मनुना समानदीप्तयः समानक्रोधा वा । विश्वे सर्वे साकं सह उपास्याः । सरातयः समानदानाश्च । ते विश्वेदेवाः नः अस्माकम् अद्य । ते च अपरम् आगामिकाले । तुचेतु नः । तुगित्यपत्यनाम । अपत्याय च अस्मदीयाय भवन्तु । वरिवोविदः वरिवो धनं ये अस्मदर्थं विन्दन्ति ते वरिवोविदः ॥ ९४ ॥

म० मनुदृष्टा वैश्वदेवी । हि स्म एतौ निपातौ प्रसिद्ध्यतिशयार्थौ । छान्दसौ चत्वदीर्घौ । ते प्रसिद्धा विश्वे देवासः अद्य वर्तमानकाले नोऽस्माकं साकं सहैव वरिवोविदः भवन्तु वरिवो धनं वेदयन्ति लम्भयन्ति वरिवोविदः एकीभूय धनप्रापका भवन्तु । तु पुनः अपरं भविष्यति काले नोऽस्माकं तुचे अपत्याय पुत्रपौत्रादिकाय ते वरिवोविदः भवन्तु । तुगित्यपत्यनाम । कीदृशास्ते । मनवे समन्यवः मनुनामकाय मुनये मन्त्रदर्शिने मह्यं समानो मन्युर्दीप्तिर्येषां ते । 'मन्युर्मनतेर्दीप्ति-

कर्मणः' (निरु० १० । २९) इति यास्कः । मदर्थकमैकमत्यं प्राप्ताः । यद्वा मन्युना क्रोधेन सह वर्तमानाः । असच्छत्रुहननाय क्रोधयुक्ता इत्यर्थः । तथा सरातयः रातिर्दानं तत्सहिताः दातार इत्यर्थः ॥ ९४ ॥

अपा॑धमद॒भिश॑स्तीरशस्ति॒हाथेन्द्रो॑ द्यु॒म्न्याभ॑वत् । दे॒वास्त॑ इन्द्र स॒ख्याय॑ येमिरे॒ बृह॑द्भानो॒ मरु॑द्गण ९५

[अप॑ । अ॒ध॒म॒त् । अ॒भिश॑स्ती॒रित्य॒भि शस्तीः॑ । अश॑स्ति॒हेत्यश॑स्ति हा । अथ॑ । इन्द्रः॑ । द्यु॒म्नी । आ । अ॒भ॒व॒त् ॥ दे॒वाः । ते॒ । इन्द्र॒ । स॒ख्याय॑ । ये॒मि॒रे॒ । बृह॑द्भानो॒ऽइति॒बृह॑त् भानो । मरु॑द्गणे॒ति॒मरु॑त् गण ॥९५॥]

पापनाशक इन्द्र ने सभी निर्धनता प्रभृति निन्दाओं को दूर कर दिया। तदनन्तर वह यशवान् हुआ। हे बृहद्भानो-मरुद्गणों से युक्त इन्द्र ! देवता तुम्हारी मैत्री के लिए प्रयत्नवान् रहते हैं ॥ ९५ ॥

उ० अपाधमत् । प्रथमोऽर्धर्चः परोक्षकृतः द्वितीयः प्रत्यक्षकृतः अतो वाक्यभेदः पदसंततिर्वैकस्मिन्नर्धर्चे । अपाधमत् धमतिर्गतिकर्मा । यद्वा अपगमयति । अभिशस्तीः अभिशापान् अशस्तिहा । अभेरादिशेषः । अभिशस्तिहा स्वतएव । अथानन्तरम् इन्द्रः द्युम्नी अन्नवान् यशस्वी वा आअभवत् भवति । एवं स्तुत इन्द्रः प्रत्यक्षीभूतः । इत उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । देवाः ते तव हे इन्द्र, सख्याय सखिभावाय येमिरे आत्मानं संयतं कृतवन्तः । हे बृहद्भानो महादीप्ते हे मरुद्गण, एकवाक्ये तु बहूनां पदानां संनतिः कार्या ॥ ९५ ॥

म० नृमेधदृष्टे द्वे मरुत्सद्गुणविशिष्टेन्द्रदेवत्ये । बृहन्तो महान्तो भानवो दीप्तयो यस्य स बृहद्भानुः मरुतां गणो यस्य स मरुद्गणः हे बृहद्भानो, हे मरुद्गण हे इन्द्र, देवाः वसुरुद्रादित्याः ते तव सख्याय मैत्रे येमिरे कथं नु नामेन्द्रोऽस्मान्सखिभावाय वृणीत इत्यभिप्राया आत्मानं संयतं कृतवन्त इत्यर्थः । स भवान् अभिशस्तीः अभिशापान् शत्रुप्रयुक्तानपवादान् अपाधमत् अपगमयति निवर्तयति । धमतिर्गतिकर्मा (निरु० ६ । २) इति यास्कः । अथ पश्चात् द्युम्नी अन्नवान् यशस्वी वा आ अभवत् सर्वतो धनवान् भवति । कीदृशो भवान् । अशस्तिहा शंसनं शस्तिः प्रशंसा सा नास्ति येषां ते अशस्तयः निन्द्या असुरास्तान् हन्तीत्यशस्तिहा । इन्द्रः ऐश्वर्यवान् इन्दतीतीन्द्रः । यो दुष्टहन्ताभिशापनाशको यशस्वी तेजस्वी बहुभृत्यसेव्यस्तस्य सख्यायान्ये यतन्त इति युक्तमिति भावः ॥ ९५ ॥

प्र व॒ इन्द्रा॑य बृह॒ते मरु॑तो॒ ब्रह्मा॑र्चत । वृ॒त्रꣳ ह॑नति वृत्र॒हा श॒तक्र॑तु॒र्वज्रे॑ण श॒तप॑र्वणा ॥ ९६ ॥

[प्र । वः॒ । इन्द्रा॑य । बृ॒ह॒ते । मरु॑तः । ब्रह्म॑ । अ॒र्च॒त॒ ॥ वृ॒त्रम् । ह॒न॒ति॒ । वृ॒त्र॒हेति॑ वृत्र॒ हा । श॒तक्र॑तु॒रिति॑ श॒त क्र॑तुः । वज्रे॑ण । श॒तप॑र्वणे॒ति॑ श॒त पर्व॑णा ॥९६॥]

हे मरुतो ! तुम सब महान् इन्द्र के लिए स्तोत्र आचरित करो। वृत्रघाती तथा शतप्रज्ञ इन्द्र अपने शतधार वज्र से वृत्र को मारता है ॥ ९६ ॥

उ० प्र वः प्रथमाबहुवचनस्य वआदेशः । प्रार्चत प्रोच्चारयत वः यूयम् स्तुतीः । इन्द्राय बृहते महते हे मरुतः, ब्रह्म त्रयीलक्षणाः किमितिचेत् । वृत्रं हनति । हन्तीति प्राप्ते शपः श्रवणम् । वृत्रहा वृत्रवधप्रवणः शतक्रतुः बहुकर्मा । वज्रेण शतपर्वणा शतग्रन्थिना ॥ ९६ ॥

म० हे मरुतः, वो युष्माकं स्वामिने इन्द्राय यूयं ब्रह्म वेदं सामरूपस्तोत्रं प्रार्चत प्रोच्चारयत । कीदृशायेन्द्राय । बृहते महते । ततो वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पाप्मनो वा हन्तेन्द्रो वृत्रं हनति हन्तु । 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो लुगभावः । केन । वज्रेण स्वायुधेन । कीदृशेन वज्रेण । शतपर्वणा शतसंख्यानि पर्वाणि धारा ग्रन्थयो वा यस्य स शतपर्वा तेन । कीदृशो वृत्रहा । शतक्रतुः शतं क्रतवो यस्य बहुकर्मा बहुप्रज्ञो वा ॥ ९६ ॥

अ॒स्येदिन्द्रो॑ वावृधे॒ वृष्ण्य॒ꣳ शवो॒ मदे॑ सु॒तस्य॒ विष्ण॑वि । अ॒द्या तम॑स्य महि॒मान॑मा॒यवोऽनु॑ष्टुवन्ति पू॒र्वथा॑ । इ॒मा उ॑ त्वा॒ यस्या॒यम॒यꣳ स॒हस्र॑मू॒र्ध्व ऊ॒र्णुः ॥ ९७ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

[अ॒स्य । इत् । इन्द्रः॑ । वा॒वृ॒धे । व॒वृ॒धऽइति॑ववृधे । वृष्ण्य॑म् । शवः॑ । मदे॑ । सु॒तस्य॑ । विष्ण॑वि ॥ अ॒द्य । तम् । अ॒स्य । म॒हि॒मान॑म् । आ॒यवः॑ । अनु॑ । स्तु॒व॒न्ति॒ । पू॒र्वथेति॑पूर्व॒ था ॥९७॥]

[॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥]

अभिषुत सोम के व्यापक नशे में इन्द्र इस यजमान के वीर्यबल को बढ़ाता है। पूर्वकाल की भाँति आज भी उसकी उस

महिमा को स्तोता संस्तुत करते हैं। 'इमा उ त्वा' प्रभृति (३३। ८१-८३) तीन तथा 'ऊर्ध्वं ऊ षु णः' (११।४२) मंत्र कहे जा चुके हैं ॥ ९७ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

उ० अस्येत् । अस्य इत् इदिति निपातः पादपूरणः । मदे सुतस्य विष्णवि विष्णुर्यज्ञः । यज्ञे अभिषुतस्य मदे संजाते य इन्द्रो वावृधे वृद्धश्च वृष्ण्यं सेक्तृत्वम् शवो बलं च आविष्करोति । तस्यास्य इन्द्रस्य अद्य अद्यापि तं महिमानं आयवः मनुष्याः अनुष्टुवन्ति । पूर्वथा पूर्ववत् यथा पूर्वैर्ऋषिभिः स्तुतः । इमा उत्वा यस्यायम् अयᳪ सहस्रम् ऊर्ध्वं ऊषुणः इति चतस्रः प्रतीकोक्ता व्याख्याताः ॥ ९७ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

म० मेधातिथिदृष्टा माहेन्द्री सतोबृहती । इन्द्रः अस्य इत् अस्यैव यजमानस्य वृष्ण्यं शवः च वावृधे वर्धयति । णिजन्तत्वं बोध्यम् । वर्षति सिञ्चतीति वृषा तस्येदं वृष्ण्यं वीर्यम् । यप्रत्यये उपधालोपः । शवः बलम् । क्व सति । सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य मदे सति । कीदृशे मदे । विष्णवि वेवेष्टि व्याप्नोति विष्णुस्तस्मिन् सर्वशरीरव्यापके । सप्तम्येकवचने 'घेर्ङिति' (पा० ७ । ३ । १११) इति गुणेऽवादेशः । यद्वा विष्णवि विष्णौ यज्ञेऽभिषुतस्येति संबन्धः । 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः । सोमपानेन मत्त इन्द्रो यजमानस्य माहात्म्यं बलं च वर्धयतीत्यर्थः । किंच अस्येन्द्रस्य तमुक्तं यज्वनो वीर्यादिवर्धनरूपं महिमानमद्यास्मिन्कालेऽपि आयवः मनुष्याः अनुष्टुवन्ति पूर्वथा पूर्वमिव यथा आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । पूर्वथा पूर्वमिव यथा पूर्वमृषयोऽस्तुवन्नेवमिदानीमपि नराः स्तुवन्तीत्यर्थः । 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि' (पा० ५ । ३ । १११) इति पूर्वशब्दादिवार्थे थाल्प्रत्ययः । इमा उ त्वा यस्यायम् अयं सहस्रम् (३३ । ८१—८३) ऊर्ध्वं ऊ षुणः (११ । ४२) एताः प्रतीकोक्ताः ॥ ९७ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
त्रयस्त्रिंशत्तमोऽध्यायो गतोऽयं सार्वमेधिकः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

यजाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवैति । दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥

[यत् । जाग्रतः । दूरम् । उदैतीत्युत् ऐति । दैवम् । तत् । ॐ ऽइत्यूँ । सुप्तस्य । तथा । एव । एति ॥ दूरङ्गममिति दूरम् गमम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । एकम् । तत् । मे । मनः । शिवसंकल्पमिति शिव संकल्पम् । अस्तु ॥१॥]

दिव्य शक्तियों से युक्त जो मन जाग्रत मनुष्य से चलकर दूर व्यक्त होता है। सोते हुए मनुष्य का भी वही मन उसी प्रकार दूर जाता है। दूर जाने वाला और ज्योतियों में एक ही ज्योति जो मेरा मन है, वह शुभ संकल्पों वाला होवे ॥ १ ॥

उ० यजाग्रतः षट्कण्डिकास्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः । अग्निष्टोमे लैङ्गिको विनियोगः । लिङ्गंच सामर्थ्यमुच्यते अभिधानशक्तिः । यन्मनः जाग्रतः पुरुषस्य दूरं उदैति उद्गच्छति चक्षुःप्रभृतीन्यपेक्ष्य । यच्च दैवम् देवो विज्ञानात्मा सोनेन गृह्यत इति दैवम् । उक्तंच 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवमि'ति । तदु सुप्तस्य । तदः स्थाने यदोवृत्तिः । उकारः समुच्चयार्थीयः । यच्च मनः सुप्तस्य तथैव तेनैव प्रकारेण एति । यच्च दूरंगमं दूरं गच्छतीति दूरंगमम् अतीतानागतवर्तमानव्यवहितविप्रकृष्टग्रहीतृ । ज्योतिषां श्रोत्रादीनां विज्ञाननेतॄणां मध्य एकमेव ज्योतिः । तत् मे मनः शिवसंकल्पम् । संकल्पः काममूलपदार्थस्य रूपादेः सुरूपताज्ञानवतः कामप्रभृति शान्तसंकल्पम् अस्तु भवतु ॥ १ ॥

म० अनारभ्याधीतोऽध्यायः आ पितृमेधात् आदित्ययाज्ञवल्क्यदृष्टा मन्त्राः पाठे विनियुक्ताः । षडृचस्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः शिवसंकल्पदृष्टाः । ऋषिर्वदति । तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु शिवः कल्याणकारी धर्मविषयः संकल्पो यस्य तत् तादृशं भवतु । मन्मनसि सदा धर्म एव भवतु न कदाचित्पापमित्यर्थः । तत्किम् । यत् मनो जाग्रतः पुरुषस्य दूरमुदैति उद्गच्छति । चक्षुराद्यपेक्षया मनो दूरगामीत्यर्थः । यच्च दैवं दीव्यति प्रकाशते देवो विज्ञानात्मा तत्र भवं दैवमात्मग्राहकमित्यर्थः । 'मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्' इति श्रुतेः । तत् उ । यदः स्थाने तच्छब्दः उकारश्चार्थः । यच्च मनः सुप्तस्य पुंसः तथैव एति यथा गतं तथैव पुनरागच्छति स्वापकाले सुषुप्तावस्थायां पुनरागच्छति । यच्च दूरंगमं दूरात् गच्छतीति दूरंगमम् खश्प्रत्ययः । अतीतानागतवर्तमानविप्रकृष्टव्यवहितपदार्थानां ग्राहकमित्यर्थः । यच्च मनो ज्योतिषां प्रकाशकानां श्रोत्रादीन्द्रियाणामेकमेव ज्योतिः प्रकाशकं प्रवर्तकमित्यर्थः । प्रवर्तितान्येव श्रोत्रादीन्द्रियाणि स्वविषये प्रवर्तन्ते । आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेन्द्रियमर्थेनेति न्यायोक्तेर्मनःसंबन्धमन्तरा तेषामप्रवृत्तेः । तादृशं मे मनः शान्तसंकल्पमस्तु ॥ १ ॥

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृण्वन्ति विद-

थेषु धीराः । यदपूर्वं यक्षमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ २ ॥

[येन । कर्म्माणि । अपसः । मनीषिणः । यज्ञे । कृण्वन्ति । विदथेषु । धीराः ॥ यत् । अपूर्वम् । यक्षम् । अन्तरित्यन्तः । प्रजानामितिप्र जानाम् ॥२॥]

कर्मवान्, मनीषी और धीर व्यक्ति यज्ञ में तथा अन्य धनलाभ के क्षेत्रों में जिस मन के द्वारा ही कर्म करते हैं। प्रजाओं के अन्दर जो अपूर्व और प्रकाशमान् ज्योति है, वह मेरा मन शुभ संकल्पों वाला होवे ॥ २ ॥

उ० येन कर्माणि । येन मनसा सता कर्माणि । अपसः अप इति कर्मनाम तद्धितलोपः । अपस्विनः कर्मवतः । मनीषिणः मेधाविनः । यज्ञे कृण्वन्ति कुर्वन्ति । विदथेषु वेदनेषु यज्ञविधिविधानेषु धीराः धीमन्तः । यच्च अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् । यद्वा अपूर्वमनपरम् । यच्च यक्षं पूज्यम् । यच्च अन्तर्मध्ये प्रजानामास्ते । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

म० मनीषिणः मेधाविनः यज्ञे येन मनसा सता कर्माणि कृण्वन्ति कुर्वन्ति 'कृ करणे' स्वादिः । मनःस्वास्थ्यंविना कर्माप्रवृत्तेः । केषु सत्सु । विदथेषु ज्ञानेषु सत्सु विद्यन्ते ज्ञायन्ते तानि विदथानि तेषु । वेत्तेरौणादिकोऽथप्रत्ययः प्रत्ययोदात्तत्वेन मध्योदात्तं पदम् 'प्रत्ययः परश्च आद्युदात्तश्च' (पा० ३ । १ । १—३) इति पाणिन्युक्तेः यज्ञसंबन्धिनां हविरादिपदार्थानां ज्ञानेषु सत्स्वित्यर्थः । कीदृशा मनीषिणः । अपसः अप इति कर्मनाम (निघ० २ । १ । १) अपो विद्यते येषां ते अपस्विनः कर्मवन्तः 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (पा० ५ । २ । १२१) इति विन्प्रत्ययः 'विन्मतोर्लुक्' इतीष्ठाभावेऽपि छान्दसो विनो लुक् (पा० ५ । ३ । ६५) सदा कर्मनिष्ठा इत्यर्थः । तथा धीराः धीमन्तः धीर्विद्यते येषां ते धीराः कर्मण्यण् (पा० ३ । २ । १) यच्च मनः अपूर्वम् न विद्यते पूर्वमिन्द्रियं यस्मात्तदपूर्वम् इन्द्रियेभ्यः पूर्वं मनसः सृष्टेः । यद्वा अपूर्वमनपरमबाह्यमित्युक्तेरपूर्वमात्मरूपमित्यर्थः । यच्च यक्षं पूज्यं शक्यं यज्ञम् । यजतेरौणादिकः सन्प्रत्ययः 'ञित्यादिर्नित्यम्' (पा० ६ । १ । १९७) इत्याद्युदात्तं पदम् । यच्च प्रजायन्ते इति प्रजास्तासां प्राणिमात्राणामन्तः शरीरामध्ये आस्ते इतरेन्द्रियाणि बहिःष्ठानि मनस्त्वन्तरिन्द्रियमित्यर्थः । तत् तादृशं मे मनः शिवसंकल्पमस्त्विति व्याख्यातम् ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु । यस्मान्न ऋते किंच न कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ३ ॥

[यत् । प्रज्ञानमितिंप्र ज्ञानम् । उत । चेतः । धृतिः । च । यत् । ज्योतिः । अन्तः । अमृतम् । प्रजास्वितिप्र जासु ॥ यस्मात् । न । ऋते । किम् । चन । कर्म्म । क्रियते ॥३॥]

जो प्रज्ञान है, जो चित्त है और जो धृति है। प्रजाओं में जो आन्तर ऋत संज्ञक ज्योति है। जिसके विना कोई भी कर्म नहीं किया जा सकता है, वह मेरा मन सदा शुभ संकल्पों वाला ही होवे ॥ ३ ॥

उ० यत्प्रज्ञानम् । यन्मनः प्रज्ञानं विशेषप्रतिपत्तिप्रज्ञाम् । उत अपिच । चेतः सामान्यप्रतिपत्तिचेतः । धृतिश्च प्रसिद्धा । यन्मनः अन्तर्ज्योतिरमृतं च प्रजासु । यस्मान्न ऋते येन च विना न किंचन कर्म क्रियते । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

म० यत् मनः प्रज्ञानं विशेषेण ज्ञानजनकम् प्रकर्षेण ज्ञायते येन तत् प्रज्ञानम् । 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३ । ३ । ११७) इति करणे ल्युट्प्रत्ययः । उत अपि यत् मनः चेतः चेतयति सम्यक् ज्ञापयति तच्चेतः । 'चिती संज्ञाने' अस्मात् ण्यन्तादसुन्प्रत्ययः । सामान्यविशेषज्ञानजनकमित्यर्थः । यच्च मनो धृतिर्धैर्यरूपम् । मनस्येव धैर्योत्पत्तेर्मनसि धैर्यमुपचर्यते कार्यकारणयोरभेदात् । यच्च मनः प्रजासु जनेषु अन्तर्वर्तमानं सत् ज्योतिः प्रकाशकं सर्वेन्द्रियाणाम् । उक्तमपि पुनरुच्यते आदरार्थम् । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १ । ४२) इति यास्कोक्तेः । यच्चामृतममरणधर्मि आत्मरूपत्वात् । यस्मान्मनसः ऋते यन्मनोविना किंचन किमपि कर्म न क्रियते जनैः । सर्वकर्मसु प्राणिनां मनःपूर्वं प्रवृत्तेर्मनःस्वास्थ्यंविना कर्माभावादित्यर्थः । 'अन्यारादितरर्ते–' (पा० २ । ३ । २९) इत्यादिना यस्मादिति ऋतेयोगे पञ्चमी । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

येनेदं भूतं भुवनं भविष्यत्परिगृहीतममृतेन सर्वम् । येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ४ ॥

[येन । इदम् । भूतम् । भुवनम् । भविष्यत् । परिगृहीतमितिपरि गृहीतम् । अमृतेन । सर्वम् ॥ येन । यज्ञः । तायते । सप्तहोतेतिसप्त होता ॥४॥]

जिस अमर मन के द्वारा यह भूत-भविष्य-वर्तमान सब जगत धारित किया हुआ है और जिसके द्वारा सात होताओं वाला यज्ञ विस्तारित किया जाता है, वह मेरा मन हे परमात्मन् ! सदा शुभ संकल्पों वाला ही होवे ॥ ४ ॥

उ० येनेदम् । येन मनसा इदं भूतं भूतकालम्, भुवनं वर्तमानकालं, भविष्यत् भविष्यत्कालं च । परिगृहीतम् अमृतेन सर्वम् । येन च मनसा यज्ञस्तायते तन्यते । सप्त-

होता । सप्त होतारो ह्यग्निष्टोमे भवन्ति । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० येन मनसा इदं सर्वं परिगृहीतम् परितः सर्वतो ज्ञातम् । इदं किंभूतम् । भूतकालसंबन्धि वस्तु । भुवनं भवतीति भुवनम् । भवतेः क्युप्रत्ययः वर्तमानकालसंबन्धि । भविष्यत् 'लृटः सद्वा' (पा० ३ । ३ । १४) इति शतृप्रत्ययः 'तौ सत्' (पा० ३ । २ । १२७) इत्युक्तेः त्रिकालसंबद्धवस्तुषु मनः प्रवर्तत इत्यर्थः । श्रोत्रादीनि तु प्रत्यक्षमेव गृह्णन्ति । कीदृशेन येन । अमृतेन शाश्वतेन । मुक्तिपर्यन्तं श्रोत्रादीनि नश्यन्ति मनस्त्वनश्वरमित्यर्थः । येन च मनसा यज्ञोऽग्निष्टोमादिः तायते विस्तार्यते । 'तनोतेर्यकि' (पा० ६ । ४ । ४४) इत्याकारः । कीदृशो यज्ञः । सप्तहोता सप्त होतारो देवानामाह्वातारो होतृमैत्रावरुणादयो यत्र स सप्तहोता । अग्निष्टोमे सप्त होतारो भवन्ति । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

यस्मि॒न्नृचः॒ साम॒ यजू॑ꣳषि॒ यस्मि॒न्प्रति॑ष्ठिता रथना॒भावि॑वा॒राः । यस्मि॑ꣳश्चि॒त्तꣳ सर्व॒मोतं॑ प्र॒जाना॒ं तन्मे॒ मनः॑ शि॒वसं॑कल्पमस्तु ॥ ५ ॥

[यस्मि॑न् । ऋच॑ः । साम॑ । यजू॑ꣳषि । यस्मि॑न् । प्रति॑ष्ठिता । प्रति॑स्थि॒तेति॒प्रति॑ स्थिता । र॒थ॒ना॒भावि॒वेति॑रथ॒ना॒भौ इ॑व । अ॒राः ॥ यस्मि॑न् । चि॒त्तम् । सर्व॑म् । ओत॒मित्या उ॑तम् । प्र॒जाना॒मिति॑प्र जाना॑म् ॥५॥]

जिसमें ऋचाएँ, सामगान और यजुष् रथ की नाभि में आराओं की भाँति प्रतिष्ठित हैं और जिसमें प्रजाओं का सभी कुछ ओतप्रोत है, वह मेरा मन हे परम्मत्मन् ! सदा शुभ संकल्पों वाला ही होवे ॥ ५ ॥

उ० यस्मिन्नृचः यस्मिन्मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः । यस्मिन्सामानि प्रतिष्ठितानि । यस्मिन् यजूंषि प्रतिष्ठितानि । कथमिव । रथनाभौ इव आराः । यस्मिन् चित्तं संज्ञानम् सर्वम् तस्य राश्यार्थस्य । ओतं निक्षिप्तम् तन्तुसंततमिव कृतं प्रजानाम् । तन्मे मन इति व्यख्यातम् ॥ ५ ॥

म० यस्मिन् मनसि ऋचः प्रतिष्ठिताः । यस्मिन् साम सामानि प्रतिष्ठितानि । यस्मिन् यजूंषि प्रतिष्ठितानि । मनसः स्वास्थ्ये एव वेदत्रयीस्फूर्तेर्मनसि शब्दमात्रस्य प्रतिष्ठितत्वम् 'अन्नमयं हि सोम्य मनः' इति छान्दोग्ये मनस एव स्वास्थ्ये वेदोच्चारणशक्तिः प्रतिपादिता । तत्र दृष्टान्तः । रथनाभौ आराः इव । यथा आराः रथचक्रनाभौ मध्ये प्रतिष्ठितास्तद्वच्छब्दजालं मनसि । किंच प्रजानां सर्वं चित्तं ज्ञानम् सर्वपदार्थविषयि ज्ञानं यस्मिन् मनसि ओतं प्रोतं निक्षिप्तं तन्तुसन्ततिः पटे इव सर्वं ज्ञानं मनसि निहितम् । मनःस्वास्थ्ये एव ज्ञानोत्पत्तिर्मनोवैयग्र्ये च ज्ञानाभावः । तन्मे मम मनः शिवसंकल्पं शान्तव्यापारमस्तु ॥ ५ ॥

सु॒षा॒र॒थिरश्वा॑निव॒ यन्म॑नु॒ष्या॒न्नेनी॒यते॒ऽभीशु॑भि॒र्वा॒जिन॑ इव । हृत्प्रति॑ष्ठं॒ यद॑जि॒रं जवि॑ष्ठं॒ तन्मे॒ मनः॑ शि॒वसं॑कल्पमस्तु ॥ ६ ॥

[सु॒षा॒र॒थिः । सु॒सा॒र॒थिरिति॑सु सा॒र॒थिः । अश्वा॑नि॒वेत्यश्वा॑न् इव । यत् । म॒नु॒ष्या॒न् । ने॒नी॒यते॑ । अ॒भीशु॑भि॒रित्य॒भीशु॑ भिः॑ । वा॒जिन॒ऽइवेति॑वा॒जिन॑ः इव ॥ हृ॒त्प्रति॑ष्ठम् । हृ॒त्प्रति॑स्थ॒मिति॒हृत् प्रति॑स्थम् । यत् । अ॒जि॒रम् । जवि॑ष्ठम् ॥६॥]

कुशल सारथि के अश्वों को अभीष्ट स्थल पर ले चलने के समान व लगामों के द्वारा अश्वों को नियन्त्रित रखने के समान जो मनुष्यों को यत्र-तत्र ले जाता है; हृदय में प्रतिष्ठित जो अजर और अत्यन्त वेगवान् है, वह मेरा मन हे भगवन् ! सदा शुभ संकल्पों वाला होवे ॥ ६ ॥

उ० सुषारथिः । यन्मनः मनुष्यान् । नेनीयते अत्यर्थं नयति । कथमिव । सुषारथिः कल्याणसारथिः अश्वान् इव यन्मनुष्यान् । यच्च मनः सुषारथिरिव । अभीशुभिः प्रग्रहैः वाजिन इव वेजनवतोऽश्वानिव यमयतीति शेषः । द्वे उपमे एकत्र नयनमन्यत्र नियमनसर्थः । यच्च हृत्प्रतिष्ठम् । तत्रोपलब्धेः । यच्च अजिरं जरारहितम् । यच्च जविष्ठं अतिशयेन गन्तृ । तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥

म० यत् मनो मनुष्यान्नरान्नेनीयते अत्यर्थमितस्ततो नयति । नयतेः क्रियासमभिहारे यङ् । मनःप्रेरिता एव प्राणिनः प्रवर्तन्ते । मनुष्यग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षकम् । तत्र दृष्टान्तः । सुसारथिः अश्वानिव शोभनः सारथिर्यन्ता यथा कशया अश्वान् नेनीयते । द्वितीयो दृष्टान्तः । अभीशुभिर्वाजिन इव यथा सुसारथिरभीशुभिः प्रग्रहैः वाजिनोऽश्वान्नेनीयत इत्यनुषङ्गः । रश्मिभिर्नियच्छतीत्यर्थः । उपमाद्वयम् । प्रथमायां नयनं द्वितीयायां नियमनम् । तथा मनः प्रवर्तयति नियच्छति च नरानित्यर्थः । यच्च मनः हृत्प्रतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य तत् हृद्येव मन उपलभ्यते । यच्च मनः अजिरं जरारहितम् बाल्ययौवनस्थाविरेषु मनसस्तदवस्थत्वात् । यच्च जविष्ठम् अतिजववद्वेगवत् जविष्ठम् 'न वै वातात्किंचनाशीयोऽस्ति न मनसः किंचनाशीयोऽस्ति' इति श्रुतेः । तन्म इत्युक्तम् ॥ ६ ॥

पि॒तुं नु स्तो॑षं म॒हो ध॒र्माणं॒ तवि॑षीम् । यस्य॑ त्रि॒तो व्योज॑सा वृ॒त्रं विप॑र्वम॒र्दय॑त् ॥ ७ ॥

[पि॒तुम् । नु । स्तो॒ष॒म् । म॒हः । ध॒र्म्मार्ण॒म् । तवि॑षीम् ॥

वस्यं । त्रितः । वि । ओजसा । वृत्रम् । विपर्वमितिविपर्वम् । अर्दयत् ॥७॥]

तेज और शक्ति के धारक अन्न को मैं संस्तुत करता हूँ, जिस अन्न के बल से इन्द्र ने वृत्र को टुकड़े-टुकड़े करके काट डाला था ॥ ७ ॥

उ० पितुं नु । अन्नस्तुतिः उष्णिगनुष्टुब्गर्भा । द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते यच्छन्दयोगात् । यस्य पितोः अन्यस्य त्रितः त्रिस्थान इन्द्रः ओजसा बलेन वृत्रम् । विपर्वं विपर्वाणं विगतसन्धिबन्धनं कृत्वा । अर्दयत् विविधं अर्दितवान् तम् पितुम् अन्नम् । नुरनर्थकः । स्तोषम् स्तौमि । महः महतः धर्माणं धारयितारम् । तविषीम् तविष्याः इति विभक्तिव्यत्ययः । तविषीति बलनाम । तवतेर्वृद्धिकर्मणः बलस्य ॥ ७ ॥

म० उष्णिक् अन्नस्तुतिः । तं पितुमन्नं स्तोषं स्तौमि । किंभूतम् । महो महसः तविषीं तविष्याः बलस्य धर्माणं धारयितारम् । तविषीति बलनाम । विभक्तिव्यत्ययः । अन्नेनैव बलोत्पत्तेः । तं कम् । यस्य पितोरोजसा बलेन त्रितः त्रिस्थान इन्द्रः वृत्रं दैत्यं विपर्वं गतसंधिबन्धनं कृत्वा वि अर्दयत् विविधमर्दितवान् । इन्द्रेण वृत्रोऽत्र बलेनैव हत इत्यर्थः । स्तोषं स्तौतेर्मिपि 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इति इकारलोपे 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्याडागमे 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) इति सिप्प्रत्यये गुणे च रूपम् । महः । महच्छब्दस्य ङसि छान्दसष्टिलोपः । धर्माणम् धरतेर्मन् । विपर्वम् विगतानि पर्वाणि यस्य तम् । डप्रत्यये टिलोपः । अर्दयत् 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इत्यडभावः । 'व्यवहिताश्च' (पा० १ । ४ । ८२) इति वेरुपसर्गस्य व्यवधानम् ॥ ७ ॥

अन्विदनुमते त्वं मन्यासै शं च नस्कृधि । क्रत्वे दक्षाय नो हिनु प्रण आयूंषि तारिषः ॥८॥

[अनु । इत् । अनुमतऽइत्यनु मते । त्वम् । मन्यासै । शम् । च । नः । कृधि ॥ क्रत्वे । दक्षाय । नः । हिनु । प्र । नः । आयूंषि । तारिषः ॥८॥]

हे अनुमते ! तुम हमारे मनोरथ का अनुमोदन करो और हमारा कल्याण करो । कर्म व बल के लिए तुम हमें प्रेरित करो और हमारी आयुओं को बढ़ाओ ॥ ८ ॥

उ० अन्विद् । चतस्रोऽनुष्टुभः । अनुमन्यासै अनुमन्यस्व । इदिति निपातः पादपूरणः । हे अनुमते, त्वम् । शं च सुखं च नः अस्माकम् कृधि कुरु । हे अनुमते, क्रत्वे क्रतवे संकल्पाय । दक्षाय तत्समृद्धये संकल्पसिद्धये च । नः अस्मान् हिनु गमय । प्रण आयूंषि तारिषः प्रतारिषः प्रवर्धय च नः अस्माकमायूंषि ॥ ८ ॥

म० चतस्रोऽनुष्टुभः द्वयोऽरनुमतिर्देवता । इत् निपातोऽनर्थकः । हे अनुमते, त्वमनुमन्यासै अनुमन्यस्वास्मदुक्तं बुध्यस्व । नोऽस्माकं शं च शमेव सुखमेव कृधि कुरु । च पुनः नोऽस्माकं क्रत्वे क्रतवे संकल्पाय दक्षाय तत्समृद्धये संकल्पसिद्धये च नोऽस्मान् हिनु गमय । नोऽस्माकमायूंषि प्रतारिषः प्रतारय वर्धय । 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३ । ४ । ९४) इत्याद् 'वैतोऽन्यत्र' (पा० ३ । ४ । ९६) इत्यैकारः । कृधि 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' (पा० ६ । ४ । १०२) इति हेर्धिः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो लुक् । क्रत्वे गुणाभावे यणादेशः । तारिषः 'सिब्बहुलं छन्दसि णिद्वक्तव्यः' (पा० ३ । २ । ३४) इति वृद्धिः । अन्यत्पूर्ववत् । प्रपूर्वस्तरतिर्वृद्ध्यर्थः ॥ ८ ॥

अनु नोऽद्यानुमतिर्यज्ञं देवेषु मन्यताम् । अग्निश्च हव्यवाहनो भवतं दाशुषे मयः ॥ ९ ॥

[अनु । नः । अद्य । अनुमतिरित्यनु मतिः । यज्ञम् । देवेषु । मन्यताम् ॥ अग्निः । च । हव्यवाहनऽइतिहव्य वाहनः । भवतम् । दाशुषे । मयः ॥९॥]

आज हमारे यज्ञ को अनुमति देवी देवों में अनुमोदित करें । अनुमति और हव्यवाहक अग्नि हविर्दाता यजमान के लिए सुखरूप होवें ॥ ९ ॥

उ० अनु नः । अनुमन्यतां नः अस्माकम् अद्य अनुमतिः । यज्ञम् देवेषु यज्ञियेषु । अग्निश्च अनुमन्यताम् । हव्यवाहनः हविषो वोढा भवतं । भवतामिति पुरुषव्यत्ययः । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय । मयः सुखरूपौ ॥ ९ ॥

म० अनुमतिः अद्य नोऽस्माकं यज्ञं देवेषु यज्ञियेषु अनुमन्यताम् । अग्निश्च यज्ञं देवेषु अनुमन्यताम् । किंभूतोऽग्निः । हव्यवाहनः हविषां वोढा । किंच दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय मयः सुखरूपौ अनुमत्यग्नी भवतम् । भवतामिति पुरुषव्यत्ययः । हव्यं वहतीति हव्यवाहनः 'हव्येऽनन्तःपादम्' (पा० ३ । २ । ६६) इति वहेर्ण्युट् । दाशुषे 'दाश्वान्साह्वान्–' (पा० ६ । १ । १२) इति साधुः ॥ ९ ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा । जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिड्ढि नः ॥ १० ॥

[सिनीवालि । पृथुष्टुके । पृथुस्तुकऽइतिपृथु स्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा ॥ जुषस्व । हव्यम् । आहुतमित्या हुतम् । प्रजामितिप्र जाम् । देवि । दिदिड्ढि । नः ॥१०॥]

हे बड़े जूड़े वाली सिनीवालि ! जो तुम देवों की बहिन हो, वह तुम, आहुत हविः को सेवित करो । हे देवि ! हमें सन्तान दो ॥ १० ॥

उ० सिनीवाली। सिनीवाली देवपुत्री। हे सिनीवालि हे पृथुष्टुके पृथुसंयमितकेशभारे। महास्तुतिर्वा पृथुष्टुका। या त्वं देवनाम् असि भवसि स्वसा भगिनी। तां त्वां ब्रवीमि। जुषस्व प्रीत्या परिगृह्णीष्व हव्यं हविः। आहुतमभिहुतमग्नौ। प्रजां च हे देवि, दिदिड्ढि दिश अतिसृज देहि नः अस्मभ्यम् ॥ १० ॥

म० सिनीवाली देवता। हे सिनीवालि, हे पृथुष्टुके, स्तुकं केशभारः स्तुतिः कामो वा। हे पृथुकेशभारे, महास्तुते वा पृथुकामे वा। या त्वं देवानां स्वसा असि भगिनी भवसि। सा त्वमाहुतं हव्यं जुषस्व प्रीत्या गृहीष्व। हे देवि, नोऽस्मभ्यं प्रजां च दिदिड्ढि दिश देहि। 'बहुलं छन्दसि' (पा० २। ४। ७६) इति दिशतेः शपः श्लुः ततो द्विलादि ॥ १० ॥

पञ्च॒ न॒द्यः॒ सर॑स्वती॒मपि॑यन्ति॒ सस्रो॑तसः।
सर॑स्वती॒ तु प॑ञ्च॒धा सो दे॒शेऽभ॑वत्स॒रित् ॥ ११ ॥

[पञ्च॑। न॒द्य॑ः। सर॑स्वतीम्। अपि॑। य॒न्ति॒। सस्रो॑तस॒ इति॒ सऽस्रो॑तसः ॥ सर॑स्वती। तु। प॒ञ्च॒धा। सोऽइति॒ सो। दे॒शे। अ॒भ॒व॒त्। स॒रित् ॥११॥]

अपनी सहायक नदियों के साथ पाँच नदियाँ सरस्वती नदी को संगमित करती हैं। पाँच धाराओं में बहने वाली वह सरस्वती अपने प्रवाह-प्रदेश में एक ही सरित् हो गई। (=पाँचों नदियों ने अपना नाम छोड़कर सरस्वती का नाम धारण कर लिया) ॥११॥

उ० पञ्च नद्यः सरस्वतीम्। नदीदेवतायाः पञ्च नद्यः दृषद्वतीशतद्रूश्चन्द्रभागाविपाशेरावतीत्यादिकाः। सरस्वतीम् अपियन्ति अपिगच्छन्ति। सस्रोतसः समानानि स्रोतांसि यासां तास्तथोक्ताः। सरस्वती तु। तुशब्दोऽवधारणार्थः। सरस्वत्येव पञ्चधा। सो सा च स्वदेशेभवत् भवति। सरित् नदी। तस्यां हि सारस्वतानि सत्राणि भवन्ति ॥ ११ ॥

म० सरस्वतीनदीदेवत्या। याः दृषद्वत्याद्याः पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति गच्छन्ति। किंभूताः सस्रोतसः समानं स्रोतः प्रवाहो यासां ताः। तुरवधारणे। सा उ सैव सरस्वत्येव पञ्चधा देशे सरिन्नदी अभवत् पञ्चापि स्वनामानि त्यक्त्वा सरस्वत्येवाभवत् ॥ ११ ॥

त्वम॑ग्ने प्रथ॒मो अङ्गि॑रा॒ ऋषि॑र्दे॒वो दे॒वाना॑मभवः
शि॒वः सखा॑। तव॑ व्र॒ते क॒वयो॑ विद्म॒नाप॑सोऽजा॑यन्त म॒रुतो॒ भ्राज॑दृष्टयः ॥ १२ ॥

[त्वम्। अ॒ग्ने॒। प्र॒थ॒मः। अङ्गि॑राः। ऋषि॑ः। दे॒वः। दे॒वाना॑म्। अ॒भ॒वः। शि॒वः। सखा॑ ॥ तव॑। व्र॒ते। क॒वय॑ः। वि॒द्म॒नाप॑स॒ इति॑ विद्म॒नाऽअ॑पसः। अजा॑यन्त। म॒रुत॑ः। भ्राज॑दृष्टय॒ इति॒ भ्राज॑त्ऽऋष्टयः ॥१२॥]

हे अग्ने ! तुम्हीं प्रथम अंगिरा ऋषि हो। द्योतमान तुम देवों के कल्याण और मित्र बनें। क्रान्तद्रष्टा, विदितकर्मा और चमकती हुई ऋष्टियों (=बरछियों) वाले मरुत हे अग्ने ! तुम्हारी सेवा में रहते हैं ॥ १२ ॥

उ० त्वमग्ने चतस्र आग्नेय्यः। द्वे जगत्यौ अन्त्ये त्रिष्टुबनुष्टुभौ। हे अग्ने, त्वं प्रथम आद्यः अङ्गिरा ऋषिः अभवः। त्वं च प्रथमः देवः देवानामभवः। शिवः कल्याणः सखा समानख्यानः। किंच तव व्रते कर्मणि वर्तमानाः कवयः क्रान्तदर्शनाः विद्मना अपसः। अप इति कर्मनाम। विदितकर्माणः। अजायन्त संवृत्ताः मरुतः। भ्राजन्त्यः ऋष्टयः खड्गा येषां ते भ्राजदृष्टयः। यो हि शत्रून् जयति भ्राजन्ते तस्यायुधानि ॥ १२ ॥

म० चतस्र आग्नेय्यः द्वे जगत्यौ अन्त्ये त्रिष्टुबनुष्टुभौ। हे अग्ने, त्वं देवानां प्रथमः सखा अभवः भूतोऽसि। आद्यो मित्रभूतो देवानां त्वमेवेत्यर्थः। किंभूतस्त्वम्। अङ्गिराः अङ्गानां रसः। यद्वा अङ्गिभ्य आत्मभ्यो यजमानेभ्यो राति सुखमित्यङ्गिराः। ऋषिर्द्रष्टा। देवो द्योतमानः। शिवः कल्याणः। किंच तव व्रते कर्मणि वर्तमाने मरुतः ईदृशा अजायन्त। कीदृशाः। कवयः क्रान्तदर्शिनः। विद्मनापसः अप इति कर्मनाम। विद्मना विदितानि अपांसि कर्माणि यैस्ते विदितकर्माणः। भ्राजदृष्टयः भ्राजन्त्यः शोभमानाः ऋष्टयः आयुधानि येषां ते तथा। शत्रुघातकत्वात्। विद्मनेति वेत्तेः कर्मणि मनिन्प्रत्ययः बहुलग्रहणात् ततो विभक्तेराकारः तस्य चालुक्। विद्मनापसः अजायन्त। जनेरङ् जादेशश्च श्यन् ॥ १२ ॥

त्वं नो॑ अग्ने॒ तव॑ देव पा॒युभि॑र्म॒घोनो॑ रक्ष
त॒न्व॑श्च वन्द्य। त्रा॒ता तो॒कस्य॒ तन॑ये॒ गवा॑म॒स्यनि॑मेषꣳ॒ रक्ष॑माण॒स्तव॑ व्र॒ते ॥ १३ ॥

[त्वम्। न॒ः। अ॒ग्ने॒। तव॑। दे॒व॒। पा॒युभि॒रिति॑ पा॒युऽभि॑ः। म॒घोन॑ः। र॒क्ष॒। त॒न्व॑ः। च॒। व॒न्द्य॒ ॥ त्रा॒ता। तो॒कस्य॑। तन॑ये। गवा॑म्। अ॒सि॒। अनि॑मेष॒मित्यनि॑ऽमेषम्। रक्ष॑माणः। तव॑। व्र॒ते ॥१३॥]

हे द्योतमान-वन्दनीय अग्ने ! तुम अपनी रक्षाओं के द्वारा इन धनियों तथा पुत्रों को बचाओ। पुत्र-पौत्र व गायों के अनिमेष रक्षा करने वाले तुम्हीं रक्षक हो। हे अग्ने ! हम तुम्हारे कर्म (=यज्ञ) में विद्यमान रहें ॥ १३ ॥

उ० त्वं नः। विषमोऽयं मन्त्रः साध्याहारः। त्वं नः अस्माकम् हे अग्ने, आश्रय इति शेषः। अथैवं सति तव हे

देव, पायुभिः पालनैः धैर्यावलम्बिभिः पालिताः सन्तः आसहे। किंच मघोनो रक्ष धनानि रक्ष। तन्वः शरीराणि च रक्ष। हे वन्द्य वन्दितव्य। कस्मात्पुनस्त्वमेवमुच्यसे। यतः स्वभावत एव त्राता तोकस्य पुत्रस्य। तनये तनयस्य पौत्रस्य च गवां च असि। कथम्। अनिमेषं रक्षमाणः प्रमादमकुर्वन् रक्षमाणः। एवं चेत् मृदुहृदयतमोसि। तव व्रते तव कर्मणि वयं स्याम। अन्या देवताः परित्यज्य त्वामेव परिचराम इत्यभिप्रायः॥ १३॥

म० रक्षणार्थो मन्त्रः। हे अग्ने, हे देव द्योतमान, हे वन्द्य स्तुत्य, तव व्रते कर्मणि वर्तमानान्मघोनो धनवतो यजमानान्रक्ष पालय। नोऽस्माकं तन्वः शरीराणि च रक्ष। कैः। तव पायुभिः त्वदीयैः पालनैः। यतस्त्वमनिमेषं सावधानं रक्षमाणः पालयन्सन् तोकस्य पुत्रस्य तनये। विभक्तिव्यत्ययः। तनयस्य पौत्रस्य गवां च त्राता रक्षकोऽसि॥ १३॥

उत्ताना॒याम॑वभरा चिकि॒त्वान्स॒द्यः प्रवी॑ता॒ वृष॑णं जजान। अ॒रु॒षस्तू॑पो॒ रुश॑दस्य॒ पाज॒ इडा॑यास्पु॒त्रो व॒युने॑ऽजनिष्ट॥ १४॥

[उ॒त्ता॒नाया॑म्। अव॑। भ॒र। चि॒कि॒त्वान्। स॒द्यः। प्रवी॒तेति॒प्र वी॑ता। वृष॑णम्। ज॒जा॒न॥ अ॒रु॒षस्तू॑प॒ इत्य॑रु॒ष स्तू॒पः। रुश॑त्। अ॒स्य॒। पाजः॑। इडा॑याः। पु॒त्रः। व॒युने॑। अ॒ज॒नि॒ष्ट॥१४॥]

हे अध्वर्यो! प्रज्ञानवान् तुम चित पड़ी हुई लकड़ी में इस अग्नि को लाकर रखो। कामना की गई उस अरणि ने तत्क्षण ही अभिषेक्ता अग्नि को उत्पन्न कर दिया। रक्तज्वालासंघात और पृथ्वी का पुत्र अग्नि ज्ञान के साथ अरणि के मन्थन करने पर उत्पन्न हुआ है। इसका तेज चमकीला है॥ १४॥

उ० उत्तानायामव द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते योग्यत्वात्। योऽयम् अरुषस्तूपः ज्वालासंघातमूर्तिः। यस्य चास्य रुशत्पाजः दीप्तं बलम्। यश्च इडायाः पृथिव्याः पुत्रः। यश्च वयुने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजनिष्ट जातः तमग्निम्। उत्तानायां अवभर अवाचीनं हर। चिकित्वान् जानानः अरण्या वीर्यमिति शेषः। किंतद्वीर्यमिति चेत् सद्यः प्रवीता वृषणं जजान। सद्य एव प्रवीता कामिता सती वृषणं वर्षितारं सेक्तारं युवानं सर्वकर्मक्षमं जनयतीति॥ १४॥

म० यः इडायाः पृथिव्याः पुत्रोऽग्निर्वयुने प्रज्ञाने कर्तव्ये अजनिष्ट जातः। किंभूतः। अरुषस्तूपः 'रुष वधे' रोषति रुषः अरुषोऽहिंसकः स्तूपो ज्वालोच्छ्रायो यस्य स तथा। 'ष्टु उच्छ्राये'। अस्याग्नेः रुशत् दीप्तं पाजः बलमुत्तानायामरण्यामवभर अवाचीनं हर। 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६।३।१३५) इति दीर्घः। चिकित्वान् अरणिबलं जानन्। किं बलमिति चेत्। याऽरणिः प्रवीता कामिता सती वृषणं सेक्तारमग्निं सद्यः तत्कालं जजान जनयति 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३।४।६) इति लिट्। सोऽग्निर्जात इत्यर्थः॥ १४॥

इडा॑यास्त्वा प॒दे व॒यं नाभा॑ पृथि॒व्या अधि॑। जात॑वेदो॒ नि धी॑मह्यग्ने॑ ह॒व्याय॒ वोढ॑वे॥ १५॥

[इडा॑याः। त्वा॒। प॒दे। व॒यम्। नाभा॑। पृ॒थि॒व्याः। अधि॑॥ जात॑वेद॒ इति॒जात॑ वेदः। नि। धी॒म॒हि॒। अग्ने॑। ह॒व्याय॑। वोढ॑वे॥१५॥]

हे जातवेदस् अग्ने! यजनभूमि के स्थान और पृथ्वी की नाभि वेदि में हम तुम्हें हविः के वहनार्थ निहित करते हैं॥१५॥

उ० इडायास्त्वा। इडायाः पृथिव्याः त्वाम्। पदे देवयजनाख्ये। वयम् नाभा नाभौ पृथिव्या अधि। उत्तरवेद्यां नाभिका भवति तद्विषयमेतत्। हे जातवेदः जातप्रज्ञानं, निधीमहि स्थापयामः। हे अग्ने, हव्याय वोढवे हविषो वहनाय॥ १५॥

म० हे जातवेदः जातप्रज्ञान हे अग्ने, इडायाः पृथिव्याः स्थाने देवयजनाख्ये पृथिव्या नाभा अधि उत्तरवेद्या मध्ये वयं त्वा त्वां निधीमहि स्थापयामः। किमर्थम्। हव्याय वोढवे हव्यं वोढुम्। विभक्तिव्यत्ययः। वहतेः 'तुमर्थे सेसेन्–' (पा० ३।४।९) इति तवेप्रत्ययः 'सहिवहोः–' (पा० ६।३।११२) इत्योकारः॥ १५॥

प्र म॑न्महे शवसा॒नाय॑ शू॒षमा॑ङ्गू॒षं गिर्व॑णसे अङ्गिर॒स्वत्। सु॒वृ॒क्तिभिः॑ स्तुव॒त ऋ॑ग्मि॒यायार्चा॑मा॒र्कं नरे॒ विश्रु॑ताय॥ १६॥

[प्र। म॒न्म॒हे॒। श॒व॒सा॒नाय॑। शू॒षम्। आ॒ङ्गू॒षम्। गिर्व॑णसे। अ॒ङ्गि॒र॒स्वत्॥ सु॒वृ॒क्तिभि॒रिति॑सुवृ॒क्ति भिः॑। स्तु॒व॒ते। ऋ॒ग्मि॒याय॑। अर्चा॑म। अ॒र्कम्। नरे॑। विश्रु॑ताये॒ति॒वि श्रु॑ताय॥१६॥]

बल की कामना करने वाले, स्तुतिलभ्य, सत्स्तुतियों के द्वारा स्तुत्य, ऋचाओं के द्वारा प्रतिपाद्य, नररूप और लब्धख्याति इन्द्र के लिए हम, अंगिरा ऋषि के समान बलप्रापक स्तोम स्मृत करते हैं तथा मंत्र उच्चारित करते हे॥ १६॥

उ० प्रमन्महे। चतस्र ऐन्द्र्यस्त्रिष्टुभः। प्रमन्महे प्रजानीमः शवसानाय बलमाविष्कुर्वते। शूषं बलम्। आङ्गूषम् आघोषं स्तोमम्। गिर्वणसे देवाय। कथमिव। अङ्गिरस्वत् अङ्गिरसा तुल्यप्रज्ञानाय च। सुवृक्तिभिः सुवृक्ताभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः। स्तुवते स्तुवन्तीति विभक्तिव्यत्ययः सामर्थ्यात्। ऋग्मियाय ऋङ्मयाय स्तुतिमयाय। अर्चनीयाय च। वयम् अर्चाम अर्कम् उच्चारयामः मन्त्रम्।

नरे नृरूपाय। विश्रुताय शौर्यबलदानादिलब्धख्यातये॥१६॥

म० चतस्र ऐन्द्र्यस्त्रिष्टुभः । वयमिन्द्राय इन्द्रार्थमाङ्गूषं स्तोमं त्रिवृदादिकं प्रमन्महे जानीमः । किंभूतं स्तोमम् । शूषं बलहेतुम् । अर्कं मन्त्रं च अर्चाम उच्चारयाम । धातूनामनेकार्थत्वादर्चतिरुच्चारणार्थः । अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव । तैर्यथा स्तोमो ज्ञातो मन्त्रश्च पठितस्तस्मै तद्वत् । किंभूतायेन्द्राय । शवसानाय शवो बलमात्मन इच्छति शवस्यति शवस्यतीति शवसानः तस्मै बलमभिलषमाणाय । 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३।१।८) इति क्यच् तदन्ताच्छानच् शप् 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७३) इति तस्य लुक् 'छन्दस्युभयथा' (पा० ३।४।११७) इति तस्य शानचोऽप्यार्धधातुकत्वात् 'क्यस्य विभाषा' (पा० ६।४।५०) इति क्यचो लोपः शवसान इति सिध्यति । पुनः कीदृशाय । गिर्वणसे गिरा स्तुत्या वनयति संभाजयति आत्मानमभिलषितदानात्स्तोतृभ्य इति गिर्वणाः । गीःशब्दोपपदाद्वनोतेर्ण्यन्तादसुनि वनेर्घटादित्वेन मित्संज्ञत्वात् ह्रस्वत्वम् णिचो लोपः । गीर्वणा इति प्राप्ते दीर्घाभावश्छान्दसः । यद्वा स्वार्थे णिच् गीर्भिरेनं देवा भजन्ति इति गिर्वणाः तस्मै । गीर्वाणशब्देन समानार्थो गिर्वणःशब्दः । पुनः किंभूताय । सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः स्तुवते स्तौतीति स्तुवन् तस्मै । यजमानानिति शेषः । तदुक्तम् 'त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम्' (६।३७) इति । पुनः कीदृशाय । ऋग्मियाय ऋग्मयाय वेदमयाय । मयडर्थे छान्दसो मियट् । यद्वा 'ऋच स्तुतौ' इत्यस्माद्भावे औणादिको मक् कुत्वं जश्त्वं । ऋग्मः स्तुतिः तमर्हति ऋग्मियः अर्हार्थे घच् स्तुतियोग्याय । पुनः कीदृशाय । नरे नररूपाय । नृशब्दस्य ङे परे छान्दसो गुणः। पुनः कीदृशाय । विश्रुताय शौर्यदानबलादिभिर्लब्धख्यातये ॥ १६ ॥

प्रवो॑ म॒हे म॒हि॒ नमो॒ भरध्वमाङ्गू॒ष्य॑ᳪ शवसा॒नाय॒ साम॑ । येना॑ नः॒ पूर्वे॑ पि॒तरः॑ पद॒ज्ञा अर्च॑न्तो॒ अङ्गि॑रसो॒ गा अवि॑न्दन् ॥ १७ ॥

[प्र । वः॒ । म॒हे । म॒हि॑ । नमः॑ । भर॒ध्व॒म् । आ॒ङ्गू॒ष्य॑म् । श॒व॒सा॒नाय॑ । साम॑ ॥ येन॑ । नः॒ । पूर्वे॑ । पि॒तरः॑ । प॒द॒ज्ञा इति॑ पद॒ऽज्ञाः । अर्च॑न्तः । अङ्गि॑रसः । गाः । अवि॑न्दन् ॥१७॥]

हे ऋत्विजो ! बल की कामना करने वाले तथा महान् इन्द्र के लिए महत् सोमान्न तथा स्तोमोपयोगी साम आहृत करो कि जिस साम के द्वारा हमारे पदज्ञ पूर्वज अंगिरस उस इन्द्र की अर्चना करते हुए गायों को पाने वाले हुए थे ॥ १७ ॥

उ० प्र वः । सामर्थ्याद्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्या-यते । येन साम्ना नः अस्माकम् । पूर्वे पितरः पदज्ञाः आत्मस्वरूपतत्त्ववेदिनः । अर्चन्तः स्तुवन्तः अङ्गिरसः ऋषयः । गाः अविन्दन् आदित्यरश्मीन् लब्धवन्तः स हि साम्नां लोकः तत्साम प्रभरध्वम् आहरध्वम् । वः । प्रथमाबहुवचनस्य स्थाने व आदेशः । यूयम् हे पुत्रपौत्रप्रपौत्राः, महे महते इन्द्राय । महि महत्त्वम् । नमः अन्नम् आङ्गूष्यम् स्तोमस्य च हितम् साम । प्रभरध्वम् । शवसानाय बलमभिलषमाणाय ॥ १७ ॥

म० महे महते शवसानाय बलमभिलषमाणायेन्द्राय महि महत् नमोऽन्नं वः यूयं प्रभरध्वं प्रहरतम् समर्पयत । यूयमित्यर्थे व इत्यव्ययम् । मुनीनां पुत्रादीन्प्रति वचः । आङ्गूष्यमाङ्गूषाय हितं साम प्रभरध्वमुच्चारयत । नोऽस्माकं पूर्वे पितरः अङ्गिरसः येनानेन साम्ना चार्चन्तः स्तुवन्तः सन्तः गाः सूर्यकिरणानविन्दन् लेभिरे । स हि साम्नां लोकः तत्साम प्रभरध्वम् । कीदृशा अङ्गिरसः । पदज्ञाः पदमात्मस्वरूपं जानन्तीति पदज्ञाः ॥ १७ ॥

इ॒च्छन्ति॑ त्वा सो॒म्यासः॑ सखा॑यः सु॒न्वन्ति॒ सोमं॒ दध॑ति॒ प्रयां॑ᳪसि । तिति॑क्षन्ते अ॒भिश॑स्तिं॒ जना॑ना॒मिन्द्र॒ त्वदा कश्च॒न हि प्र॑के॒तः ॥ १८ ॥

[इ॒च्छन्ति॑ । त्वा॒ । सो॒म्यासः॑ । सखा॑यः । सु॒न्वन्ति॑ । सोम॑म् । दध॑ति । प्रयां॑ᳪसि ॥ तिति॑क्षन्ते । अ॒भिश॑स्ति॒मित्य॒भिऽश॑स्तिम् । जना॑नाम् । इन्द्र॑ । त्वत् । आ । कः । च॒न । हि । प्र॒के॒त इति॑ प्रऽके॒तः ॥१८॥]

हे इन्द्र ! सोम सम्पादन करने वाले मित्र यजमान तुम्हें चाहते हैं; वे सोम का अभिषव करते हैं; हविरान्नों को वेदि पर धरते हैं और लोगों की निन्दा को सहते हैं—क्यों ? इसीलिए कि तुमसे उन्हें प्रज्ञान-विशेष अवश्य प्राप्त होता है ॥ १८ ॥

उ० इच्छन्ति त्वा । इच्छन्ति त्वाम् । सोम्यासः सोमसंपादिनः । सखायः समानख्यानाः । कथं समानख्यानाः । श्रुतौ 'द्वया वै देवाः अहैवं देवाः अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः' इति । केन प्रकारेण इच्छन्ति । सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति सोमम् । दधति प्रयांसि । प्रय इत्यन्ननाम । धारयन्ति च हविर्लक्षणान्यन्नानि । किंच । तितिक्षन्ते अभिशस्तिं जनानाम् । मनोवाक्कायसंयताः क्षान्तिपराः । अभिशस्तिं दुर्वचनं जनानां सहन्ते । अथैवं त्वामिच्छताम् हे इन्द्र, त्वत् त्वत्तः सकाशात् आसमन्ताद्भावेन । कः चन । चनो निपातोऽप्यर्थे । हिरनर्थकः । कोऽपि प्रकेतः प्रज्ञानविशेषः अस्त्यर्थं भवति । यजमानानामिति शेषः ॥ १८ ॥

म० हे इन्द्र, त्वत् त्वत्तः सकाशात् कश्चन । चनशब्दोऽप्यर्थे । कोऽपि स्तोतॄः प्रकेतः प्रकृष्टो ज्ञानविशेषः आ

समन्तात् हि यतो भवति अतः सखायो विप्राः त्वामिच्छन्ति। 'अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवाᳪंसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवाः' इत्युक्तेर्देवानां विप्राणां च सखित्वम्। किंभूताः सखायः। सोम्यासः सोमसंपादिनः। इच्छन्तीति कथं ज्ञातं तत्राह। यतस्ते सोमं सुन्वन्ति अभिषुण्वन्ति प्रयांसि अन्नानि दधति च। प्रय इत्यन्ननाम। हवींषि धारयन्ति। किं। जनानामभिशस्तिं दुर्वचनं तितिक्षन्ते सहन्ते मनोवाक्कायसंयताः क्षान्तिपरा इत्यर्थः ॥१८॥

न ते॑ दू॒रे प॑र॒मा चि॒द्रजा॒ᳪंस्या तु प्र या॑हि हरिवो॒ हरि॑भ्याम्। स्थि॒राय॒ वृष्णे॒ सव॑ना कृ॒तेमा यु॒क्ता ग्रावा॑णः समिधा॒ने अ॒ग्नौ ॥ १९ ॥

[न। ते॒। दू॒रे। प॒र॒मा। चि॒त्। रजा॑ᳪंसि। आ। तु। प्र। या॒हि॒। ह॒रि॒व॒ऽइति॑ हरिऽवः। हरि॑भ्या॒मिति॒ हरि॑ऽभ्याम् ॥ स्थि॒राय॑। वृष्णे॑। सव॑ना। कृ॒ता। इ॒मा। यु॒क्ताः। ग्रावा॑णः। स॒मि॒धा॒न॒ऽइति॑ सम्ऽइ॒धाने। अ॒ग्नौ ॥१९॥]

सुदूर भी स्थित लोक तुमसे दूर नहीं हैं। अतः हे हरी अश्वों वाले इन्द्र! अपने हरी अश्वों के द्वारा यज्ञ में आओ। स्थिर बल-सेचक इन्द्र के लिए यह प्रातः सवनादि किये गये हैं और अग्नि के समिद्ध होने पर अभिषव-पत्थर जोड़े गये हैं (=सोमरस अभिषव किया गया है) ॥ १९ ॥

उ० न ते। नहि ते तव दूरेऽपि परमा परमाणि विप्रकृष्टदेशानि। रजांसि स्थानानि। एवंचेत्। आ प्रयाहि आयाहि तु तूर्णम्। हे हरिवः हरिभ्यां अश्वाभ्याम्। किमर्थम्। स्थिराय दृढसौहृदाय। वृष्णे सेक्त्रे। सवना कृतेमा सवनानि कृतानि इमानि। किंच। युक्ताः अभिषवकर्मणि ग्रावाणः। समिधाने समिध्यमाने च अग्नौ आहवनीयाख्ये आहुतयः होष्यन्ते। अतश्च आयाहि ॥ १९ ॥

म० हे हरिवः, हरी अश्वौ विद्येते यस्य स हरिवान् तस्य संबोधनम् 'मतुवसोः—' (पा० ८।३।१) इति रुत्वम्। हे हरिवः, स्थिराय दृढसौहृदाय वृष्णे सेक्त्रे तुभ्यम् इमा सवनाकृता इमानि सवनानि प्रातःसवनादीनि कृतानि। क्व सति। अग्नौ समिधाने समिध्यमाने सति। छान्दसो यको लुक्। ग्रावाणः च युक्ताः योजिताः अभिषवकर्मणि। तुशब्दो हेत्वर्थे। अतो हेतोः हरिभ्यामश्वाभ्यामा प्रयाहि आगच्छ। ननु स्वर्गात्कथमतिदूरे मया गन्तव्यमित्यत आह। परमा परमाणि दूरदेशस्थानि रजांसि स्थानानि ते तव दूरे न चित् दूरे न सन्ति। चिच्छब्दोऽप्यर्थे। अतिदूरमपि ते निकटम् अत आयाहीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अषा॑ढं यु॒त्सु पृत॑नासु प॒प्रिᳪं स्व॒र्षाम॒प्सां वृ॒जन॑स्य गो॒पाम्। भ॒रे॒षु॒जाᳪं सु॑क्षि॒तिᳪं सु॒श्रव॑सं जय॑न्तं॒ त्वामनु॑मदेम सोम ॥ २० ॥

[अषा॑ढम्। यु॒त्स्विति॑ यु॒त्ऽसु। पृत॑नासु। प॒प्रिम्। स्व॒र्षाम्। स्व॒ᳪंसामिति॑ स्वः॒ऽसाम्। अ॒प्सा॒म्। वृ॒जन॑स्य। गो॒पाम् ॥ भ॒रे॒षु॒जामिति॑ भरेषु॒ऽजाम्। सु॒क्षि॒तिमिति॑ सु॒ऽक्षि॒तिम्। सु॒श्रव॑स॒मिति॑ सु॒ऽश्रव॑सम्। जय॑न्तम्। त्वाम्। अनु॑। म॒दे॒म॒। सो॒म॒ ॥२०॥]

युद्धों में असह्य; सेनाओं में सर्वत्र व्याप्त हो जाने वाले; जलों के वर्षक; बल के रक्षक; युद्धों में जेता, शुभ निवासभूत, सुकीर्तिवान् और जीतने वाले तुम सोमरस को हे सोम! हम आनन्दित करते हैं ॥ २० ॥

उ० अषाढं युत्सु। अषाढं असोढम्। युत्सु युद्धेषु। पृतनासु सैन्येषु। पप्रिम्। 'पॄ पालनपूरणयोः' इत्यस्यैतद्रूपं 'ननु प्रा पूरणे' इत्यस्य। पप्रिं पालनशीलम्। स्वर्षां स्वर्दिवं सनोति स तथा तम्। अप्साम् अपः सनोति संभजते स तथा तम्। वृजनस्य गोपां बलस्य गोप्तारम्। भरेषुजाम् जयतेरेतद्रूपं ननु जानातेः। संग्रामेषु जेतारम्। सुक्षितिं सुनिवासम् श्रवसं कल्याणकर्मकर्तृत्वेन प्रसिद्धम्। जयन्तं त्वाम् अनुमदेम। मदेर्मोदनार्थस्य ग्रहणम्। परसैन्यानि जयन्तं त्वां दृष्ट्वा उत्साद्यन्ते तत् दृष्ट्वा प्रहृष्टाः स्याम हे सोम ॥ २० ॥

म० चतस्रः सोमदेवत्यास्त्रिष्टुभः। हे सोम, त्वां जयन्तमुत्कर्षेण वर्तमानमनु वयं मदेम हृष्टाः स्याम। किंभूतं त्वाम्। युत्सु युद्धेषु अषाढमसहनमनभिभूतम्। पुनः कीदृशम्। पृतनासु सेनासु पप्रिं पालयितारम्। स्वर्षाम् स्वर्दिवं सनोति संभजते स स्वर्षाः तम्। अप्साम् अपो जलानि सनोतीत्यप्साः तम्। वृजनस्य बलस्य गोपां रक्षकम्। भरेषुजां संग्रामेषु जेतारम्। सुक्षितिं सुनिवासम्। सुश्रवसं शोभनं श्रवः कीर्तिर्यस्य स सुश्रवाः तम्। अषाढम् सह्यतेऽसौ साढः न साढः असाढस्तम्। सहेः क्तः ढत्वं (पा० ८।२।३१।) धत्वं (पा० ८।२।४०) ष्टुत्वम् (पा० ८।४।४१।) 'ढो ढे लोपः' (पा० ८।३।१३) 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (पा० ६।३।१११) बाहुलकात् 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (पा० ६।३।११२) इत्यस्याप्रवृत्तिः षत्वं छान्दसम्। पप्रिम् 'पॄ पालनपूरणयोः' 'आदृगमहन—' (पा० ३।२।१७१) इति किः द्वित्वादि। स्वर्षाम् स्वःपूर्वात्सनोतेर्विट् 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा० ६।३।४१)। एवमप्साम्। गोपायतीति गोपाः क्विप् अतो लोपः यलोपः। भरेषुजाम् भरेषु संग्रामेषु जयति शत्रूनिति भरेषुजाः। 'हलदन्तात्सप्तम्याः' (पा० ६।३।९) इति अलुक्। जयतेरौणादिको डाप्रत्ययः। मदेम 'मदी हर्षे' लिङ् व्यत्ययेन शप् ॥ २० ॥

सोमो॑ धे॒नुᳪं सोमो॒ अर्व॑न्तमा॒शुᳪं सोमो॑ वी॒रं

कर्मण्यं ददाति । सादन्यं विदथ्यꣳ सभेयं पितृश्रवणं यो ददाशदस्मै ॥ २१ ॥

[सोमः । धेनुम् । सोमः । अर्वन्तम् । आशुम् । सोमः । वीरम् । कर्मण्यम् । ददाति ॥ सादन्यम् । सदन्यमितिसदन्यम् । विदथ्यम् । सभेयम् । पितृश्रवणमितिपितृ श्रवणम् । यः । ददाशत् । अस्मै ॥२१॥]

नवप्रसूता गाय को सोम देता है; व्यापनशील अश्व को सोम देता है और कर्मठ पुत्र को भी सोम ही देता है। सदन में साधु, यज्ञ में साधु, सभा में साधु और पिता के अनुशासन में विद्यमान (=विनीत) इस सोम के लिए जो आहुति देता है ॥ २१ ॥

उ० सोमो धेनुम्। सोमः धेनुं ददाति। सोम एव अर्वन्तमश्वं आशुम् शीघ्रगतिं ददाति। सोम एव च वीरं पुत्रम् कर्मण्यं कर्मणि साधुं ददाति। तमेव विशिनष्टि। सादन्यं सदने साधुम्। विदथ्यं विदथे यज्ञे साधुम्। सभेयं सभामर्हति सभेयस्तम्। पितृश्रवणं पितुरनुशासने च स्थितम्। विनीतमित्यर्थः। यः यजमानः ददाशत् अस्मै सोमाय हविः तस्मै सोमो धेन्वादीन्ददातीति संबन्धः ॥२१॥

म० यो यजमानोऽस्मै सोमाय ददाशत् ददाति हविः तस्मै सोमो धेनुं ददाति। आशु शीघ्रमर्वन्तमश्वं च सोमो ददाति। सोमश्च तस्मै वीरं पुत्रं ददाति। कीदृशं वीरम्। कर्मण्यं कर्मणि साधुम्। सादन्यं सदने गृहे साधुम्। विदथ्यं विदथो यज्ञस्तत्र साधुम्। सभेयं सभामर्हति सभेयस्तम्। पितृश्रवणं पितरं शृणोति पितृश्रवणः पित्राज्ञाकारिणं विनीतमित्यर्थः। कर्मण्यमित्यादौ 'तत्र साधुः' (पा० ४।४।९८) इति यत्। सभेयं 'ढश्छन्दसि' (पा० ४।४।१०६) इति सभायाः साध्वर्थे ढप्रत्ययः। तस्येयादेशः (पा० ७।१।२)। ददाशत् 'दाशृ दाने' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २।४।७६) इति शपः श्लुः द्वित्वम् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा०।३।४।९७) इति तिप इलोपः। 'लेटोऽडाटौ' (पा० ३।४।९४) इत्यडागमः ॥ २१ ॥

त्वमिमा ओषधीः सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्वं गाः। त्वमाततन्थोर्वन्तरिक्षं त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ ॥ २२ ॥

[त्वम् । इमाः । ओषधीः । सोम । विश्वाः । त्वम् । अपः । अजनयः । त्वम् । गाः ॥ त्वम् । आ । ततन्थ । उरु । अन्तरिक्षम् । त्वम् । ज्योतिषा । वि । तमः । ववर्थ ॥२२॥]

हे सोम ! तुमने इन सब ओषधियों को, जलों को और गायों को उत्पन्न किया है। तुमने विस्तृत अन्तरिक्ष को फैलाया है और तुम्हीं ने ज्योति के द्वारा अन्धकार को नष्ट किया है ॥ २२ ॥

उ० त्वमिमाः। हे सोम, त्वम् इमाः ओषधीः विश्वाः सर्वाः अजनयः जनितवानसि। त्वम् अपः अजनयः। त्वं च गाः अजनयः। त्वम् आततन्थ आततवानसि। उरु विस्तीर्णमन्तरिक्षम्। त्वं ज्योतिषा वि तमो ववर्थ विवृणोषि तमः। त्वमेवादित्यात्मना तमोऽपनयसि। सर्वात्मत्वेन स्तुतिः ॥२२॥

म० हे सोम, त्वमिमाः विश्वाः सर्वाः ओषधीः अपो जलानि गाः धेनूः अजनयः जनितवानसि। त्वमुरु विस्तीर्णमन्तरिक्षमाततन्थ विस्तारितवानसि। त्वं च ज्योतिषा तेजसा तमोऽन्धकारं विववर्थ विवृणोषि। आदित्यात्मना सर्वं तमोऽपनयसीति सर्वात्मा त्वमित्यर्थः। 'बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे' (पा०।७।२।६४) इति निपातः ॥ २२ ॥

देवेन नो मनसा देव सोम रायो भागꣳ सहसावन्नभि युध्य। मा त्वा तनदीशिषे वीर्यस्योभयेभ्यः प्र चिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

[देवेन । नः । मनसा । देव । सोम । रायः । भागम् । सहसावन्निति सहसा वन् । अभि । युध्य ॥ मा । त्वा । आ । तनत् । ईशिषे । वीर्यस्य । उभयेभ्यः । प्र । चिकित्स । गविष्टाविति गो इष्टौ ॥२३॥]

हे सोमदेव ! अपने दिव्य मन के द्वारा हे बलवन् ! हमें अपने धन का एक छोटा-सा अंश प्रदान करो। कोई भी तुम्हें प्रतिबद्ध न करे। तुम बलवीर्य के अधिष्ठाता हो। यज्ञ में तुम हमें दोनों लोकों के योग्य निरोग बनाओ ॥ २३ ॥

उ० देवेन नः। दैवेनेति प्राप्ते तद्धितलोपश्छान्दसः। दैवेन मनसा सह नः अस्मभ्यम्। रायो भागं धनस्य भागम्। सहःशब्दो बलवचनः सान्तः तत्र अकारागमश्छान्दसः। हे सहस्वन्, अभियुध्य। युध्यतिर्गत्यर्थानां मध्ये पठ्यते अन्तर्भावितण्यर्थश्च गृह्यते। अभिगमय देहीत्यर्थः। एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित्प्रतिबध्नीयादित्यत आह। मा च त्वाम् आतनत्। तनोतिः प्रतिबन्धार्थः। प्रतिबध्नातु। कुतस्त्वमेव मुच्यस इतिचेत्। ईशिषे वीर्यस्य यतस्त्वं स्वकीयस्य वीरकर्मणः ईशिषे ईश्वरो यस्त्वमित्यभिप्रायः। किंच उभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं व्याध्यपगमं कुर्वित्यभिप्रायः। गविष्टौ गोशब्देनात्र द्युलोकोऽभिप्रेतः। स्वर्गैषणायां च विषयभूतायाम् अस्मान् प्रचिकित्स। दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्विति वाक्यार्थः ॥२३॥

म० हे देव, सोम, हे सहसावन् बलवन्, देवेन मनसा देवसंबन्धिना मनसा सह रायो धनस्य भागं नोऽस्मभ्यमभि-

युध्य । युध्यतिर्गतिकर्मा अन्तर्भावितण्यर्थः । अभिगमय देहीत्यर्थः । एवं दानप्रवृत्तं त्वां कश्चित् मा आतनत् त्वा मां आतनोतु मा प्रतिबध्नातु । तनोतिः प्रतिबन्धार्थः । कुतस्त्वमेवमुच्यस इति चेत् यतस्त्वं वीर्यस्य ईशिषे वीरकर्मण ईश्वरो भवसि 'अधीगर्थदयेशाम्' (पा० । २ । ३ । ५२) इति कर्मणि षष्ठी । किंच गविष्टौ गोः स्वर्गस्य इष्टौ इच्छायां स्वर्गैषणायां विषयभूतायां समासुभयेभ्यः प्रचिकित्स उभयलोकप्राप्त्यर्थं चिकित्सां कुरु व्याध्यपगमं कुरु । उभयलोकप्रतिबन्धकं विघ्नं निवर्तयेत्यर्थः । दैवं मनः प्राप्य लब्धधना अरोगाश्च सत्कर्म कुर्वाणा यथा स्वर्गं यास्यामस्तथा कुर्वीति वाक्यार्थः । देवेन देवानामिदं देवम् तद्धितप्रत्ययलोपः । सहसावन् प्रथमार्थे तृतीया । सहसा सहो बलमस्यास्तीति सहसावान् अलुक् । तनत् तनोतेः परस्य लेटोऽडागम इलोपश्च । चिकित्स 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' (पा० ३ । १ । ५) 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६ । ३ ।१३७) इति दीर्घः ॥ २३ ॥

अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथिव्यास्त्रीधन्व योजना सप्त सिन्धून् । हिरण्याक्षः सविता देव आगाद्दधद्रत्ना दाशुषे वार्याणि ॥ २४ ॥

[अष्टौ । वि । अख्यत् । ककुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना । सप्त । सिन्धून् ॥ हिरण्याक्षऽइतिहिरण्यऽअक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्ना । दाशुषे । वार्याणि ॥२४॥]

सुनहली किरणों वाला सूर्य पृथ्वी से सम्बन्धित आठों दिशाओं को, तीनों अन्तरिक्षों (=लोकों) को, योजनों दूर प्रदेशों को तथा सातों विशाल सागरों को प्रकाशित करता है। हविर्दाता यजमान के लिए वरणीय रत्नादि प्रदान करता हुआ सवितादेव उदय होता है ॥ २४ ॥

उ० अष्टौ व्यख्यत् । चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः । यः अष्टौ व्यख्यत् प्रकाशितवान् ककुभः दिशः । चतस्रो दिशः चतस्रोऽवान्तरदिशः । पृथिव्याः संबन्धिनीः । त्रीधन्व त्रीणि धन्वानीति शब्दसमाधिः । धन्व इत्यन्तरिक्षनाम तदुपलक्षितावितरावपि लोकौ गृह्येते छत्रिणो यान्तीति यथा । यश्च त्रीन् लोकान् व्यख्यत् । यश्च योजनान् योजनगव्यूतिक्रोशादीन् मानविशेषान् व्यख्यत् । यश्च सप्तसिन्धून् संसंसमुद्रान् व्यख्यत् । सोऽयं हिरण्याक्षः हिरण्यसदृशाक्षः अमृतदृष्टिर्वा सविता देवः आगात् आगच्छतु किं कुर्वन्नित्यत आह । दधत् स्थापयन् रत्ना रत्नमयानि धनानि । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय । वार्याणि वरणीयानि ॥ २४ ॥

म० चतस्रः सावित्र्यः द्वितीया जगती त्रिष्टुभोऽन्याः हिरण्यस्तूपदृष्टाः । स सविता देव आगात् आगच्छतु 'इणो गा लुङि' (पा० २ । ४ । ४५) इतीणो गादेशः । किं कुर्वन् । दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय वार्याणि वरणीयानि रत्ना रत्नानि दधद्दत् स्थापयन्वा । कीदृशः । हिरण्याक्षः हिरण्यमिव कान्तियुक्ते अक्षिणी यस्य स हिरण्याक्षः अमृतदृष्टिर्वा । स कः । यः सविता पृथिव्याः संबन्धिनीः अष्टौ ककुभो दिशः व्यख्यत् । प्रकाशितवान् । यश्च त्री त्रीणि धन्व धन्वानि लोकान् व्यख्यत् । धन्वेत्यन्तरिक्षनाम । तेन तदुपलक्षितावितरावपि लोकौ लक्ष्येते छत्रिणो गच्छन्तीतिवत् । यश्च योजना योजनानि योजनगव्यूतिक्रोशादीनध्वपरिमाणविशेषान्व्यख्यत् । यश्च सप्त सिन्धून्समुद्रान्क्षीरोदाद्यान्व्यख्यत् । उपलक्षणमेतत् । सर्वजगत्प्रकाशकः सविता रत्नानि ददान आयात्वित्यर्थः । अख्यत् 'ख्या प्रकथने' 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' (पा० ३ । १ । ५२) इति च्लेरङ् आलोपश्च धातूनामनेकार्थत्वादत्र प्रकाशनार्थो ग्राह्यः । त्री योजना 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घौ विभक्तेः । धन्व सुपो लुक् । रत्ना सुप आकारः । दाशुषो 'दाश्वान्साह्वान्' (पा० । ६ । १ । १२) इति निपातः । वार्याणि 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा० । ३ । १ । १२४) इति वृणोतेर्ण्यत् ॥ २४ ॥

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिरुभे द्यावापृथिवी अन्तरीयते । अपामीवां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा द्यामृणोति ॥ २५ ॥

[हिरण्यपाणिरितिहिरण्यऽपाणिः । सविता । विचर्षणिरितिविऽचर्षणिः । उभेऽइत्युभे । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । अन्तरिति । ईयते ॥ अप । अमीवाम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा । द्याम् । ऋणोति ॥२५॥]

सुनहली किरणों वाला और विशिष्ट रूप से प्रजाओं को देखने वाला सवितादेव द्यावापृथिवी दोनों के अन्दर गति करता है। उदय होकर वह व्याधि को अपबाधित करता है। जब सूर्य डूबता है, तब अपने कृष्ण प्रकाश के द्वारा द्यौ को रिक्त-सी बना देता है ॥ २५ ॥

उ० हिरण्यपाणिः सविता । सुवर्णपाणिः सविता । विचर्षणिः विविधं यष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः । उभे द्यावापृथिवी अन्तः । अधिकरणश्रुतेर्योग्यक्रियाया अध्याहारः । मध्ये स्थितः ईयते एति यदा । अथ तदा अपामीवां बाधते अमीवां व्याधिम् । वेति विगतिकर्मा । गच्छति सूर्यं सूर्यरूपमवस्थाय । ततोऽस्तमनकाले । अभिकृष्णेन रजसा द्यामृणोति । अभिऋणोति अभिव्याप्नोति । कृष्णेन रजसा तमोलक्षणेन । द्यां द्युलोकम् ॥ २५ ॥

म० सविता प्रसविता सूर्यं सूर्येः विभक्तिव्यत्ययः । वसौ उभयोः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योः अन्तर्मध्ये ईयते आग-

च्छति यदा तदा अमीवां व्याधिमपबाधते अन्धकारलक्षणरोगं निवर्तयति। अथ यदा वेति अस्तमयसमये गच्छति तदा कृष्णेन रजसा अन्धकारलक्षणेन द्यां द्युलोकमभि ऋणोति अभिव्याप्नोति। कीदृशः सूर्यः। हिरण्यपाणिः सुवर्णपाणिः। विचर्षणिः विविधं द्रष्टा कृताकृतप्रत्यवेक्षकः। उभे द्यावापृथिवी। षष्ठ्यर्थे द्वितीया। अन्तर्योगे वा। ईयते 'ईङ् गतौ' दिवादिः॥ २५॥

हिर॑ण्यहस्तो॒ असु॑रः सुनी॒थः सु॑मृडी॒कः स्ववाँ॑ यात्व॒र्वाङ्। अ॒प॒सेध॑न्र॒क्षसो॑ यातु॒धाना॒नस्था॑द्दे॒वः प्र॑तिदो॒षं गृ॑णा॒नः॥ २६॥

[हिर॑ण्यहस्त॒ इति॒हिर॑ण्य हस्तः। असु॑रः। सु॒नी॒थ इति॑सु नी॒थः। सु॒मृ॒डी॒क इति॑सु मृ॒डी॒कः। स्वाना॒निति॑स्व वा॑न्। या॒तु। अ॒र्वाङ्॥ अ॒प॒सेध॒न्नित्य॑प सेध॑न्। र॒क्षसः॑। या॒तु॒धाना॒निति॑यातु धाना॑न्। अस्था॑त्। दे॒वः। प्र॒ति॒दो॒षमिति॑प्रति दोषम्। गृ॒णा॒नः॥२६॥]

सुनहली किरणों रूपी हाथों वाला, प्राणवान्, कल्याण स्तुति सु-सुखयिता और तेजवान् सूर्य हमारे अभिमुख होवे। राक्षस यातुधानों को अपसिद्ध करते हुए प्रतिदिन रात्रि स्तूयमान सूर्यदेव ऊर्ध्वस्थ होते हैं॥ २६॥

उ० हिरण्यहस्तः द्वितीयोऽर्धर्चः प्रथमं व्याख्यायते सामर्थ्यात्। यः अपसेधन् अपगमयन् रक्षसः यातुधानांश्च असुखकारकान्। अस्थात् उदस्थात्। देवः प्रतिदोषं गृणानः श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखानां यावन्तो दोषास्तावतः स्तुवन् उच्चारयन् गणयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः। सोऽयं सविता हिरण्यहस्तः हिरण्यदानार्थं हस्तौ यस्य स तथोक्तः। रूपेण वा स्तुतिः। असुरः 'रा दाने' असून्प्राणान्ददातीत्यसुरः। सुनीथः। नीथा स्तुतिः। कल्याणस्तुतिः। सुमृडीकः साधु सुखयिता। स्ववान्। आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः। यातु आयातु। अर्वाङ् अर्वाग्गच्छनः अस्मानभिमुखः॥ २६॥

म० यो देवो रविः रक्षसो राक्षसान् यातुधानान् असुखकरांश्च अपसेधन् अपगमयन्सन् अस्थादुदस्थात् तदेति स देवः अर्वाङ् अर्वागञ्चनः असमदभिमखः यातु आयात्विन्र्थः। कीदृशो देवः। हिरण्यहस्तः हिरण्यं दानार्थं हस्ते यस्य स तथोक्तः। रूपेण वा स्तुतिः। असुरः असून् प्राणान् राति ददातीत्यसुरः। सुनीथः नीथा स्तुतिः कल्याणस्तुतिः। सुमृडीकः साधु सुखयिता स्ववान्धवान्। प्रतिदोषम् प्रतिजनं यो दोषः प्रतिदोषः तम्। श्रुतिस्मृतिविहितधर्मपराङ्मुखानां यावन्तो दोषास्तावतः गृणानः उच्चारयन् उपभोगार्थमित्यभिप्रायः। स्ववान् यातु इत्यत्र 'दीर्घादटि समानपादे' (पा० ८। ३। ९) इति नस्य रुत्वे 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि' (पा० ८। ३। १७) तस्य रोर्यादेशे 'हलि सर्वेषां' (पा० ८। ३। २२) तस्य लोपः। सक्षस्शब्दस्य व्यत्ययेनाक्लीबत्वम्॥ २६॥

ये ते॒ पन्था॑ः सवितः पू॒र्व्यासो॑ऽरे॒णवः॒ सुकृ॑ता अ॒न्तरि॑क्षे। तेभि॑र्नो अ॒द्य प॒थिभि॑ः सु॒गेभि॒ रक्षा॑ च नो॒ अधि॑ च ब्रूहि देव॥ २७॥

[ये। ते॒। पन्था॑ः। स॒वि॒त॒रिति॑सवितः। पू॒र्व्यासः॑। अ॒रे॒णवः॑। सुकृ॑ता॒ इति॑सु कृ॑ताः। अ॒न्तरि॑क्षे॥ तेभि॑ः। नः॒। अ॒द्य। प॒थिभि॒रिति॑पथि भिः। सु॒गेभि॒रिति॑सु गेभिः। रक्ष॑। च॒। नः॒। अधि॑। च॒। ब्रू॒हि॒। दे॒व॒॥२७॥]

हे सविता! तुम्हारे जो पूर्वकालीन, धूलिरहित और साधु सम्पादित मार्ग विधाता के द्वारा अन्तरिक्ष में बनाये गये हैं, उन्हीं सुगम्य मार्गों के द्वारा हे देव! आज तुम यज्ञ में आओ और हमारी रक्षा करो। हे देव! तुम हमें ख्यापित करो या अपना करो॥२७॥

उ० ये ते पन्थाः। ये ते तव पन्थाः पन्थान इति वचनव्यत्ययः। हे सवितः, पूर्व्यासः पूर्वेष्वपि कालेषु भवाः। अरेणवः अपांसुलाः। सुकृताः साधुकृताः धात्रा अन्तरिक्षे। तेभिः तैः नः अस्मान् अद्य नयेति शेषः। पथिभिः सुगेभिः साधुगमनैः अन्नपानप्रभूतैर्गच्छतः रक्षा च रक्ष च नः अस्मान्। अधि च ब्रूहि अङ्गीकृत्य च ब्रूहि। यथा एते अस्मदीया इति। यद्वा यदस्माकं हितं पथ्यं तदधिब्रूहि उपदिश। हे देव, दानादिगुणयुक्त॥ २७॥

म० हे सवितः हे देव, पन्थाः पन्थानो मार्गाः अन्तरिक्षे सुकृताः साधुकृताः धाता वर्तन्ते। कीदृशास्ते। पूर्व्यासः पूर्वेषु कालेषु भवाः पूर्व्याः। अरेणवः नास्ति रेणुर्यत्र अपांसुलाः। तेभिः तैः पथिभिः मार्गैः नोऽस्मान् अद्य नयेति शेषः। च पुनः गच्छतो नोऽस्मान् रक्ष पालय। अधिब्रूहि च अधि अङ्गीकृत्य ब्रूहि एते मदीया इति। यद्वा अधिब्रूहि उपदिशास्माकं यद्धितं पथ्यं तत्। यद्वा अधि अधिकान् वद एते महायाज्ञिका दातार इत्यादि। किंभूतैः पथिभिः। सुगेभिः सुगैः सुखेन गम्यते येषु सुगाः तैः अन्नपानप्रभूतैरित्यर्थः। अधिकरणे गच्छतेर्डप्रत्ययः। पूर्वैः पूर्व्यासः कृताः 'पूर्वैः कृतमिनियौ च' (पा० ४। ४। १३३) इति यप्रत्ययः॥ २७॥

उ॒भा पि॑बतमश्विनो॒भा न॒ः शर्म॑ यच्छतम्। अ॒वि॒द्रि॒याभि॑रू॒तिभि॑ः॥ २८॥

[उ॒भा। पि॒ब॒त॒म्। अ॒श्वि॒ना॒। उ॒भा। नः॒। शर्म्म॑। य॒च्छ॒त॒म्। अ॒वि॒द्रि॒याभि॒रित्य॑विद्रि॒याभिः॑। ऊ॒तिभि॒रित्यू॒ति भिः॑॥२८॥]

हे अश्विनौ! तुम दोनों सोमरस पिओ और हमें सुख-शान्ति प्रदान करो। हे अश्विनौ! तुम दोनों अपनी अखण्डिता रक्षाओं के द्वारा हमें सुरक्षित बनाओ॥ २८॥

उ० उभा पिबतम् । आश्विन्यस्तिस्रः एका गायत्री द्वे त्रिष्टुभौ । उभौ सोमं पिबतम् हे अश्विनौ, पीत्वा च सोमम् उभावपि नः अस्मभ्यम् शर्म शरणं प्रयच्छतं दत्तम् । किंच अविद्रियाभिः 'दृ विदारणे'अविदीर्णाभिः अनवखण्डिताभिः ऊतिभिरवनैः रक्षतमिति शेषः ॥ २८ ॥

म० आश्विन्यस्तिस्रः एका गायत्री द्वे अनुष्टुभौ । हे अश्विना अश्विनौ, उभा उभौ द्वावपि युवां पिबतम् । सोममिति शेषः । उभा द्वौ युवां नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं सुखं वा यच्छतम् । काभिः सह । अविद्रियाभिः अविदीर्णाभिः अखण्डिताभिः ऊतिभिः अवनैः पालनैः सह । सुखं दत्तं पालयतं चेत्यर्थः । उभा अश्विना विभक्तेराकारः । विदीर्यन्तीति विद्रियाः 'दृ विदारे' औणादिक इयक्प्रत्ययः ॥ २८ ॥

अप्नस्वतीमश्विना वाचमस्मे कृतं नो दस्रा वृषणा मनीषाम् । अद्यूत्येऽवसे निह्वये वां वृधे च नो भवतं वाजसातौ ॥ २९ ॥

[अप्नस्वतीम् । अश्विना । वाचम् । अस्मेऽइत्यस्मे । कृतम् । नः । दस्रा । वृषणा । मनीषाम् ॥ अद्यूत्ये । अवसे । नि । ह्वये । वाम् । वृधे । च । नः । भवतम् । वाजसाताविति वाज सातौ ॥२९॥]

हे अश्विनी ! हममें कर्मवती बुद्धि भरो । हे दर्शनीयो ! हे सेचको ! हमारी कामना को भी यज्ञमयी बनाओ । जुआ न खेलने, रक्षा तथा वृद्धि के लिए हम तुम दोनों को आह्वान करते हैं । हे अश्विनौ ! अन्नलाभक यज्ञ में दोनों तुम हमारे सहायक होओ ॥२९॥

उ० अप्नस्वतीम् । अप्न इति कर्मनाम । कर्मवतीम् हे अश्विनौ, वाचम् अस्मे अस्माकम् कृतं कुरुतम् । किंच नः अस्माकम् हे दस्रौ दर्शनीयौ हे वृषणौ वर्षितारौ, युवानावित्यर्थः । मनीषां मनसः संबन्धिनीमिच्छां च । अप्नस्वतीमेव कृतम् । कस्मात्पुनरहमेवं ब्रवीमि । यतः अद्यूत्ये अवसे । द्यूते भवमवसमन्नं द्यूत्यम् द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवति अत एवमुच्यते । अद्यूत्ये अन्ने निमित्तभूते । निह्वये वाम् आह्वयामि युवाम् । आगत्य च । वृधे वर्धनाय च नः अस्माकं भवतम् । वाजसातौ वाजसंभजननिमित्तभूते संग्रामे च यज्ञे वा वर्धनायैव भवतम् ॥ २९ ॥

म० हे अश्विना अश्विनौ, हे दस्रा दर्शनीयौ हे वृषणा वर्षितारौ सेक्तारौ युवानौ, अस्मे अस्माकं वाचम् अप्नस्वतीं कर्मवतीं युवां कृतं कुरुतम् । तथा नोऽस्माकं मनीषां मनस इच्छामप्नस्वतीमेव कुरुतम् । मनसा वचसा च यज्ञं कुर्मस्तथा कुरुतमित्यर्थः । यतो ह वां युवां निह्वये आह्वयामि । किंनिमित्तम् । अद्यूत्ये सन्मार्गागते अवसे अन्ने अन्ननिमित्तम् तद्दानार्थमित्यर्थः । द्यूतादागतं द्यूते भवं वा द्यूत्यम् न द्यूत्यमद्यूत्यम् तस्मिन् द्यूतादागतं कर्मण्यं न भवतीत्येवमुच्यते द्यूतमन्येषामप्यन्याय्यधनागमानामुपलक्षकम् । किंच वाजसातौ वाजानामन्नानां सातिः संभजनं यस्मिन् स वाजसातिः तस्मिन् यज्ञे नोऽस्माकं वृधे वृद्धौ भवतम् । अस्मे विभक्तेः शेआदेशः । कृतम् करोतेः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपि लुप्ते लोण्मध्यमद्विवचने रूपम् । वृषणा वृषणौ 'वा षपूर्वस्य निगमे' (पा० ६ । ४ । ९) इत्युपधादीर्घाभावः । वृधे वर्धनं वृत् संपदादित्वाद्भावे क्विप् ॥ २९ ॥

द्युभिरक्तुभिः परि पातमस्मानरिष्टेभिरश्विना सौभगेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ ३० ॥

[द्युभिरिति द्यु भिः । अक्तुभिरित्यक्तु भिः । परि । पातम् । अस्मान् । अरिष्टेभिः । अश्विना । सौभगेभिः ॥३०॥]

हे अश्विनौ ! अहिंसित और सुगम युक्तियों या रक्षाओं के द्वारा तुम दोनों हमें दिन-रात बचाओ । मित्र, वरुण, अदिति, सिन्धु, पृथ्वी और द्यौ हमें वही रक्षा प्रतिश्रुत करें ॥ ३० ॥

उ० द्युभिरक्तुभिः द्युभिरहोभिः कारणभूतैः अक्तुभिः अक्तू रात्रिः रात्रिभिश्च कारणभूताभिः । अधिकरणविवक्षा वा । काले हि द्युषु रात्रिषु वा । परि सर्वतः पातं परिपालयतम् युवाम् अस्मान् । न केवलं द्युभिरक्तुभिः परिपातम् । किं तर्हि । अरिष्टेभिः अनुपहिंसितैः हे अश्विनौ, सौभगेभिः । भग इति धननाम । शोभनैश्च धनैः । योजयतमित्यध्याहारः । तत् नः अस्माकम् मित्रः वरुणश्च मामहन्तां पूजयन्ताम् । अदितिश्च सिन्धुश्च पृथिवी च उत अपिच द्यौः ॥ ३० ॥

म० हे अश्विना अश्विनौ, द्युभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिः सप्तम्यर्थे तृतीया । दिवसेषु रात्रिषु च अहोरात्रम् अस्मान् परिपातं सर्वतो रक्षतम् । कैः । सौभगेभिः सौभगैः । भग इति धननाम । शोभनैः धनैः । किंभूतैः । अरिष्टेभिः अनुपहिंसितैः अखण्डितैर्धनैरस्मान्रक्षतमित्यर्थः । किंच मित्रः वरुणः अदितिः सिन्धुः समुद्रः उतापि च द्यौः एते नोऽस्माकं तत् भवत्कृतं रक्षणं मामहन्तां पूजयन्ताम् । अनुमन्यन्तामित्यर्थः । द्युरित्यह्नो नाम अक्तुरिति रात्रेः । मामहन्ताम् 'मह पूजायाम्' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७६) इति शपः श्लुः । 'श्लौ' (पा० ६ । १ । १०) द्वित्वम् 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' (पा० ६ । १ । ७) इत्यभ्यासदीर्घः ॥ ३० ॥

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं

मर्त्यं च । हिरण्ययेन सविता रथेनादेवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ ३१ ॥

रात्रि के काले लोक से आता हुआ; देव-मनुष्यों को उन-उनके स्थान-कर्मों में अधिष्ठित करते हुए तथा लोकों को देखते हुए सविता देव अपने सुनहले रथ से आता है ॥ ३१ ॥

उ० आकृष्णेनेति व्याख्यातम् ॥ ३१ ॥

म० व्याख्याता (अ० ३३ कं० ४३) ॥ ३१ ॥

आ रात्रि पार्थिवꣳ रजः पितुरप्रायि धामभिः । दिवः सदाꣳसि बृहती वितिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः ॥ ३२ ॥

[आ । रात्रि । पार्थिवम् । रजः । पितुः । अप्रायि । धामभिरिति धामऽभिः ॥ दिवः । सदाꣳसि । बृहती । वि । तिष्ठसे । आ । त्वेषम् । वर्तते । तमः ॥३२॥]

हे रात्रि ! पालक या उत्पादक अन्तरिक्ष के स्थानों के साथ तुमने पार्थिव लोक सर्वथा आपूरित कर दिया है अथवा पोषक सूर्य के काले तेजों के द्वारा हे रात्रि ! तुमने पृथ्वीलोक को भर दिया है। हे महति ! तुम द्युलोक के भी स्थानों को अभिव्याप्त कर रही हो। अन्धकार अपनी पूर्ण प्रदीप्ति के साथ सर्वत्र वर्तमान हो रहा है ॥ ३२ ॥

उ० आरात्रि रात्रिदेवत्या बृहती । हे रात्रि, या त्वम् आ अप्रायि आअपूपुरः आपूरयसि । पार्थिवं रजः पृथिवीसंबन्धि-लोकम् पितुः मध्यमस्य लोकस्य धामभिः स्थानैः सह । या च त्वम् दिवः द्युलोकस्य सदांसि स्थानानि । बृहती महती वितिष्ठसे आक्रामसि । यस्याश्च ते । तथापि आवर्तते । त्वेषं दीप्तं महाप्राग्भारं वा तमः तां त्वां स्तुमः ॥ ३२ ॥

म० रात्रिदेवत्या पथ्याबृहती । हे रात्रि, यया त्वया पार्थिवं रजः पृथिवीसंबन्धिलोकः पितुः मध्यलोकस्य धामभिः स्थानैः सह आ अप्रायि समन्तात्पूर्यते । या च त्वं दिवो द्युलोकस्य सदांसि स्थानानि बृहती महती सती वितिष्ठसे आक्रमसे व्याप्नोषि । तस्यास्तव तमः आवर्तते तथापि प्रवर्तते । किंभूतं तमः । त्वेषं दीप्तं महाप्राग्भारमित्यर्थः । रजःशब्दो लोकवचनः । अप्रायि 'प्रा पूरणे' कर्मणि लुङि चिणि रूपम् ॥ ३२ ॥

उषस्तच्चित्रमाभरास्मभ्यं वाजिनीवति । येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ ३३ ॥

[उषः । तत् । चित्रम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । वाजिनीवतीति वाजिनीऽवति ॥ येन । तोकम् । च । तनयम् । च । धामहे ॥३३॥]

हे अन्नदायिनि उषे ! तुम हमें वह चायनीय धन आहृत करो कि जिसके द्वारा हम स्वयं को, पुत्र और पौत्र को जीवित रख सकें ॥ ३३ ॥

उ० उपस्तत् । उषोदेवत्या परोष्णिक् । हे उषः, तत् चित्रं चायनीयं महनीयं धनम् आभर आहर अस्मभ्यम् । हे वाजिनीवति अन्नवति । येन धनेन तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च धामहे दध्महे ॥ ३३ ॥

म० उषोदेवत्या परोष्णिक् । हे उषः, हे वाजिनीवति हे अन्नवति, अस्मभ्यं तत् प्रसिद्धं चित्रं चायनीयमाश्चर्यकारि महनीयं धनमाभर आहर देहि । येन धनेन वयं तोकं पुत्रं तनयं पौत्रं च सर्वं सन्तानवर्गं धामहे दध्महे पुष्णीमः । धामहे दधातेः शपो लुकि रूपम् ॥ ३३ ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रꣳ हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना । प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रꣳ हुवेम ॥ ३४ ॥

[प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा । प्रातः । अश्विना ॥ प्रातः । भगम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरिति प्रातः । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥३४॥]

प्रातःकाल हम अग्नि का आह्वान करते हैं। इन्द्र का भी। प्रातः मित्र-वरुण का। प्रातःकाल अश्विनौ का। प्रातःकाल मन का, पूषा का और मंत्राधिदेवता ब्रह्मणस्पति का हम आह्वान करते हैं। प्रातःकाल हम सोम और रुद्र का भी आह्वान करते हैं ॥ ३४ ॥

उ० प्रातरग्निम् बहुदेवत्या जगती । प्रातःशब्दो वीप्सावचनः । प्रातःप्रातः पुनःपुनः । अग्निं च इन्द्रं च मित्रावरुणौ च अश्विनौ च । हवामह इति प्रत्येकमभिसंबध्यते । प्रातः भगं च पूषणं च ब्रह्मणस्पतिं च । प्रातः सोमम् उत अपिच रुद्रम् हुवेम आह्वयामः ॥ ३४ ॥

म० जगती बहुदेवत्या । प्रातःशब्दो वीप्सावचनः । वयं प्रातःप्रातः पुनःपुनः एतान्देवान् हवामहे आह्वयाम इति प्रत्येकं संबध्यते । कान् । अग्निम् इन्द्रं मित्रावरुणौ अश्विनौ भगम् पूषणम् ब्रह्मणस्पतिम् । सोमम् उत अपिच रुद्रं हुवेम आह्वयाम । हवामहे हुवेम । ह्वयतेः संप्रसारणे रूपद्वयम् ॥३४॥

प्रातर्जितं भगमुग्रꣳ हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता । आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ ३५ ॥

[प्रातर्जितमिति प्रातःऽजितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम ।

व॒यम् । पु॒त्रम् । अदि॑तेः । यः । वि॒ध॒र्तेति॑वि ध॒र्त्ता ॥ आ॒ध्रः । चि॒त् । यम् । म॒न्यमा॑नः । तु॒रः । चि॒त् । राजा॑ । चि॒त् । यम् । भग॑म् । भ॒क्षि । इति॑ । आह॑ ॥३५॥]

प्रातःकाल हम अदिति के पुत्र, जेता, उग्रस्वभाव और विशेष रूप से धारण करने वाले भगदेव का आह्वान करते हैं। बुभुक्षित भी जिसे सम्मान देते हुए 'उदय होओ' ऐसा कहता है, रोगी भी और राजा भी जिसे 'उदय होओ' ऐसा कहता है ॥ ३५ ॥

उ० प्रातर्जितम् । पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । यो विधर्तेत्यादिमन्त्रो व्याख्यायते उद्दिश्यमानत्वात् । यः भगः विधर्ता विधारयिता सर्वस्य जगतः । आध्रश्चिद्यम् । प्रतिषेधस्य दीर्घत्वं छान्दसम् । आध्रः 'ध्रै तृप्तौ' अतृप्तः बुभुक्षितः । अथवा ध्रियते: आध्रः दरिद्रः । चिच्छब्दोऽप्यर्थे । दरिद्रोऽपि यं भगं मन्यमानः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । पूजयन्स्वार्थसिद्धये भगं भक्षि इत्याह । उदयं भृक्षयस्व भजस्व इत्याह । तुरश्चित् आङोऽध्याहारः । आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानः भक्षीत्याह उदयं भक्षयस्व इत्याह । यद्वा तुरशब्देन यमोऽभिधीयते । स हि तूर्णं प्राणिनो हन्ति । यमोऽपि यं भगं मन्यमानः भक्षीत्याह उदयं भक्षयस्वेत्याह । स हि दिवसान् प्राणिनो गणयति । राजा चित् राजापि यं भगं मन्यमानः भक्षीत्याह उदयं भक्षयस्व भजस्वेत्याह । तदुदये हि राज्ञां वार्तासिद्धिः तं प्रातर्जितं प्रातर्जयिनं भगम् उग्रमुद्गूर्णदानम् हुवेम आह्वयामः । वयम् ऋषिरात्मानमाह । पुत्रम् अदितेः ॥ ३५ ॥

म० पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभः । वयं तं भगमादित्यं हुवेम आह्वयाम । किंभूतम् । प्रातर्जितं प्रातर्जयतीति प्रातर्जित् तम् प्रातर्जयनशीलम् । उग्रमुत्कृष्टमुद्गूर्णदानं वा । अदितेः पुत्रं तनयम् । तं कम् । यो विधर्ता जगतो धारयिता । यश्च आध्रश्चित् चिच्छब्दोऽप्यर्थे । न ध्रायति 'ध्रै तृप्तौ' न तृप्यति स अध्रः नञो दीर्घश्छान्दसः । यद्वा आ समन्तात् ध्रः आध्रः । यद्वा अध्र एवाध्रः स्वार्थे तद्धितः । आध्रः अतृप्तः बुभुक्षितो दरिद्रो वापि यं भगं भक्षि भजस्व अर्थादुदयम् इत्याह । किं कुर्वन् । मन्यमानः पूजयन् स्वार्थसिद्धये । मन्यतिरर्चतिकर्मा । स हि सूर्योदये भिक्षादिना किंचिल्लभते तत उदयं वाञ्छति तुरश्चित् आतुरोऽपि यं भगं मन्यमानो भक्षि उदयं भजस्वेत्याह । दिवसे तस्य सुखोदयात् रोगिणो रात्रिः कष्टेन याति । यद्वा तुरो यमः स हि मारणाय दिनानि गणयति । राजा चित् राजापि यं भगं भक्षि इत्याह । तदुदये हि राज्ञां व्यवहारदर्शनादिना सर्वेष्टसिद्धिः । भक्षि भजतेः शपि लुप्ते लटि मध्यमे रूपम् ॥३५॥

भग॒ प्रणे॑त॒र्भग॒ सत्य॑राधो॒ भगे॒मां धिय॒मुद॑वा॒ दद॑न्नः । भग॒ प्र नो॑ जनय॒ गोभि॒रश्वै॒र्भग॒ प्र नृभि॑र्नृ॒वन्त॑: स्याम ॥ ३६ ॥

[भग॑ । प्रणे॑तः । प्रणे॑त॒रिति॑प्र नेतः । भग॑ । सत्य॑राध॒ इति॒सत्य॑ राधः । भग॑ । इ॒माम् । धिय॑म् । उत् । अ॒व । दद॑त् । नः ॥ भग॑ । प्र । नः । ज॒नय॑ । गोभि॑रिति॒ गोऽभिः॑ । अश्वैः॑ । भग॑ । प्र । नृभि॒रिति॒नृ भिः॑ । नृ॒वन्त॒ इति॑ नृ वन्तः॑ । स्या॒म ॥३६॥]

हे नेतर ! हे सत्यधन भग ! धनादि प्रदान करते समय तुम हमारी इस बुद्धि को भी ऊँची उठाओ (=हमें धन दो और साथ ही उदार बनाओ) । हे भग ! हमें गायों-अश्वों से बढ़ाओ। हे भग ! हम सेवकादि के द्वारा मनुष्यों वाले होवें ॥ ३६ ॥

उ० भग प्रणेतः । हे भग, हे प्रणेतः प्रकर्षेण नयस्य कर्तः । हे भग, हे सत्यराधः, सत्यमविनाशि राधो धनं यस्य स तथोक्तः । हे भग, इमां धियं प्रज्ञाम् उत् अव उद्गमय । यथा सूक्ष्मानर्थान् पश्यामः तथा कुर्वित्यभिप्रायः । ददत् नः देहि अस्मभ्यं धनम् । भग प्र नो जनय गोभिरश्वैः । हे भग, प्रजनय नः अस्मान् गोभिः अश्वैश्च । हे भग, नृभिः मनुष्यैः नृवन्तः स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

म० हे भग, हे प्रणेतः प्रकर्षेण नयति प्रापयति धनमिति प्रणेता तस्य संबोधने हे प्रणेतः, आदरार्थं पुनः संबोधनम् । हे भग, हे सत्यराधः, सत्यमनश्वरं राधो धनं यस्य स सत्यराधाः तत्संबुद्धौ हे सत्यराधः हे भग, त्वं ददत् धनं प्रयच्छन्सन् नोऽस्माकमिमां धियं प्रज्ञां कर्म वा उदव उद्गमय । यथा सूक्ष्मार्थान्पश्यामस्तथा कुर्विति भावः । किंच हे भग, नोऽस्मान् गोभिः अश्वैः प्रजनय प्रवर्धय । गाः अश्वांश्च बहून् देहीत्यर्थः । हे भग, वयं नृभिः पुत्रादिभिः नृवन्तः मनुष्यवन्तः प्रकर्षेण स्याम भवेम ॥ ३६ ॥

उ॒तेदानीं॒ भग॑वन्तः स्यामो॒त प्र॑पि॒त्व उ॒त मध्ये॒ अह्ना॑म् । उ॒तोदि॑ता मघव॒न्सूर्य॑स्य व॒यं दे॒वाना॑ᳬ सुम॒तौ स्या॑म ॥ ३७ ॥

[उ॒त । इ॒दानी॑म् । भग॑वन्त॒ इति॒भग॑ वन्तः । स्या॒म॒ । उ॒त । प्र॒पि॒त्व इति॑प्र पि॒त्वे । उ॒त । मध्ये॑ । अह्ना॑म् ॥ उ॒त । उदि॒तेत्युत् इ॑ता । म॒घव॒न्निति॑मघ वन् । सूर्य॑स्य । व॒यम् । दे॒वाना॑म् । सु॒म॒ताविति॑सु म॒तौ । स्या॒म ॥३७॥]

हे भग ! हम वर्तमान में धनवान् होवें । सूर्य के डूबने पर और दिन के मध्य में हम धनवान् होवें । हे मघवन् ! हम सूर्य के उदयकाल में धनी हों । हम सदा देवों की सुमति में विद्यमान रहें ॥ ३७ ॥

उ० उतेदानीम् । उत अपिच इदानीं भगवन्तः स्याम आदित्यप्रसादात् । उत अपिच प्रपित्वे प्राप्ते अस्तमनकाले भगवन्तः स्याम । उत अपिच मध्ये मध्यंदिने अह्नां भगवन्तः स्याम । उतोदिता उत अपिच उदिता उदयकाले हे

मघवन् धनवन्, सूर्यस्य भगवतः प्रसादादेव वयम् देवानां सुमतौ कल्याण्यां मतौ स्याम भवेम ॥ ३७ ॥

म० हे मघवन् धनवन् रवे, उत अपिच वयमिदानीं भगवन्तो ज्ञानवन्तो वा स्याम भवेम । उतापिच सूर्यस्य प्रपित्वे प्रपतने अस्तमये भगवन्तः स्याम । उत अह्नां मध्ये मध्यंदिने भगवन्तः स्याम । उत सूर्यस्य उदिता उदितौ उदयसमये भगवन्तः स्याम । किं बहुना सर्वदास्माकं धनवत्तास्त्वित्यर्थः । किंच देवानां सुमतौ कल्याण्यां बुद्धौ वयं स्याम । देवा अस्मासु शोभनामनुग्रहविषयां बुद्धिं दधत्वित्यर्थः ॥ ३७ ॥

भग॑ ए॒व भग॑वाँ२॥ अस्तु दे॒वास्तेन॒ व॒यं भग॑वन्तः स्याम । तं त्वा॑ भ॒ग सर्व॒ इज्जो॑हवीति॒ स नो॑ भग पुरए॒ता भ॑वे॒ह ॥ ३८ ॥

[भग॑ः । ए॒व । भग॑वा॒निति॒भग॑ वान् । अ॒स्तु॒ । दे॒वाः॑ । तेन॑ । व॒यम् । भग॑वन्त॒ऽइति॒भग॑ वन्तः॑ । स्या॒म॒ ॥ तम् । त्वा॒ । भ॒ग॒ । सर्वः॑ । इत् । जो॒हवी॑ति । सः । नः॑ । भ॒ग॒ । पु॒र॒ऽए॒तेति॑पुरः॑ ए॒ता । भ॒व॒ । इ॒ह ॥३८॥]

हे देवो ! भग ही धनवान् देवता होवे । उसी से हम धनवान् देवता होवें । हे भग ! उस तुम भगदेव का ही सर्व जगत् अत्यन्त आह्वान करता है । हे भग ! वह तुम हमारे अग्रगन्ता होओ ॥ ३८ ॥

उ० भग एव । हे देवाः, भगएव भगवान् धनवान् अस्तु किमन्यैर्देवताविशेषैर्धनयुक्तैरदातृभिरित्यभिप्रायः । तेन भगप्रदत्तेन धनेन वयं भगवन्तः धनवन्तः स्याम भवेम । एकं वाक्यम् । द्वितीयेनार्धर्चेन द्वितीयम् । एकवाक्यताया असंभवात् । तं त्वा । उपरि तदः श्रवणात् यदोऽत्र वृत्तिः । तं त्वाम् । हे भग, सर्वइत् सर्वएव जोहवीति आह्वयति कामसिद्धये । स नः अस्माकम् हे भग, पुरएता अग्रयायी सर्वकार्येषु भव इह ॥ ३८ ॥

म० हे देवाः, भग एव भगवान् । धनवानस्तु किमन्यैरदातृभिर्धनिभिर्देवैरिति भावः । तेन भगदत्तेन धनेन वयं भगवन्तः स्याम । एवं देवानुक्त्वाथ भगमाह । हे भग, सर्वइत् सर्व एव जनः तं प्रसिद्धं त्वा जोहवीति अत्यन्तमाह्वयति इष्टसिद्धये । हे भग, स त्वमिह नोऽस्माकं कर्मणि पुरएता पुरोऽग्रे एतीति पुरएता अग्रयायी भव । अग्रेसरो भूत्वा सर्वकार्याणि साधयेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सम॑ध्व॒रायो॒षसो॑ऽनमन्त दधि॒क्रावे॑व॒ शुच॑ये प॒दाय॑ । अ॒र्वा॒चीनं॑ व॑सु॒विदं॒ भगं॑ नो॒ रथ॑मि॒वाश्वा॑ वा॒जिन॒ आव॑हन्तु ॥ ३९ ॥

[सम् । अ॒ध्व॒राय॑ । उ॒षसः॑ । न॒म॒न्त॒ । द॒धि॒क्रावे॒वेति॑ दधि॒क्रा॑ऽइ॒व । शुच॑ये । प॒दाय॑ ॥ अ॒र्वा॒चीन॑म् । व॒सु॒विद॒मिति॑वसु॒ विद॑म् । भग॑म् । नः॒ । रथ॑मि॒वेति॒रथ॑म् इ॒व । अश्वाः॑ । वा॒जिनः॑ । आ । व॒ह॒न्तु॒ ॥३९॥]

अश्व के समान यज्ञ के लिए और पवित्र पद के लिए उषाएँ प्रहित होती हैं । धनप्रापक भग को वे उषाएँ हमें प्राप्त करावें । जैसे वेगवान् अश्व रथ को घर ले आते हैं ॥ ३९ ॥

उ० समध्वराय । समनमन्त प्रह्वीभवन्ति या उषसः । अध्वराय यज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मणे । कथमिव । दधिक्रावेव । यथा दधिक्रावा अश्वः शुचये पदाय शुचिपदं अग्न्याधानार्थं कर्तव्यमिति संनमते । एवं ता उषसः । अर्वाचीनं अनन्यगतमनस्कम् । वसुविदं च वसु धनं विन्दतीति वसुवित् तं वसुविदम् । भगम् आदित्यम् । नः अस्मान् प्रति । रथमिव अश्वाः वाजिनः वेजनवन्तः अन्नवन्तो वा । आवहन्तु आगमयन्तु ॥ ३९ ॥

म० उषसः प्रातःकालाधिष्ठातारो देवाः अध्वराय संनमन्त संनमन्ते प्रह्वीभवन्ति । कथमिव । दधिक्रावा अश्वः इव । तथा अश्वः शुचये पदाय । अग्न्याधानार्थं शुचि पदम् । ता उषसः भगमादित्यं नोऽस्माकमर्वाचीनमभिमुखमावहन्तु आगमयन्तु । किंभूतं भगम् । वसुविदम् वसु धनं विन्दतीति वसुविदः 'इगुपध' (पा० ३ । १ । १३५) इति कः । यथा वाजिनोऽन्नवन्तो वेगयन्तो वा अश्वा रथमावहन्ति तद्वत् ॥ ३९ ॥

अश्वा॑वती॒र्गोम॑तीर्न उ॒षासो॑ वी॒रव॑तीः॒ सद॑मुच्छन्तु भ॒द्राः । घृ॒तं दुहा॑ना वि॒श्वतः॒ प्रपी॑ता यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ४० ॥

[अश्वा॑वतीः । अश्वा॑व॒तीरित्यश्व॑ वतीः । गोम॑तीः॒ इति॒गो मतीः । नः॒ । उ॒षासः॑ । उ॒षस॒ऽइत्यु॒षसः॑ । वी॒रव॑ती॒रिति॑ वी॒र वतीः । सद॑म् । उ॒च्छ॒न्तु॒ । भ॒द्राः ॥ घृ॒तम् । दुहा॑नाः । वि॒श्वतः॑ । प्रपी॑ता॒ऽइति॒प्र पी॑ताः ॥४०॥]

अश्वों, गायों और पुत्रों की दात्री कल्याणी उषाएँ हमारे लिए प्रकट होवें । ओसजल को क्षरित करती हुई और सर्वथा प्रवृद्धा हे उषाओ ! तुम हमें कल्याणों के साथ सुरक्षित बनाओ ॥ ४० ॥

उ० अश्वावतीः । उषोदेवत्या त्रिष्टुप् । अश्ववत्यः गोमत्यः नः अस्माकम् । उषासः वीरवत्यः सदं सदाकालम् उच्छन्तु । 'उच्छी विवासे' । विवासयन्तु तमः । भद्राः भन्दनीयाः । घृतमवश्यायजलं दुहानाः । विश्वतः प्रपीताः । प्यायः पीआदेशः । सर्वतः आप्यायिताः धर्मार्थकामैः । इदानीमृत्विग्विषयः प्रश्नः यूयं पात पालयत स्वस्तिभिरविनाशैः सदा नः अस्मान् ॥ ४० ॥

म० उषोदेवत्या त्रिष्टुप्। उषसः सदं सदाकालं नोऽस्मानुच्छन्तु विवासयन्तु अज्ञानलक्षणं पाशं मोचयन्तु । 'उच्छी विवासे'। किंभूता उषसः। अश्वावतीः अश्ववत्यः गोमतीः गोमत्यः वीरवतीः वीरवत्यः भद्राः भन्दनीयाः कल्याणरूपाः घृतमव इयायजलं दुहानाः क्षरन्त्यः विश्वतः सर्वतः प्रपीताः धर्मार्थकामैराप्यायिताः। प्यायः पी आदेशः । एवं परोक्षं प्रार्थ्य प्रत्यक्षमाह। हे उषसः, यूयं स्वस्तिभिः अविनाशैः सदा नोऽस्मान् पात पालयत ॥ ४० ॥

पूषन् तव व्रते वयं न रिष्येम कदाचन।
स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ४१ ॥

[पूषन । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ॥ स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥४१॥]

हे पूषन्! तुम्हारे यजन में निरत हम कभी भी विनष्ट न होवें। यज्ञ में तुम्हारी स्तुति करने वाले होवें ॥ ४१ ॥

उ० पूषन् तव। द्वे पौष्ण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ। हे पूषन्, तव व्रते कर्मणि वर्तमाना वयम् न रिष्येम न विनश्येम कदाचन कदाचिदपि। अन्यच्च स्तोतारोऽपि। ते तव इह स्मसि स्म। 'इदन्तो मसि' इतीकार उपजनः ॥ ४१ ॥

म० द्वे पौष्ण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ । हे पूषन्, तव व्रते कर्मणि वर्तमाना वयं कदाचन कदापि न रिष्येम न विनश्येम। किंच इह कर्मणि ते तव स्तोतारः स्तुतिकर्तारः स्मसि भवामः। इदन्तो मसि ॥ ४१ ॥

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानडर्कम् । स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियꣳ सीषधाति प्र पूषा ॥ ४२ ॥

[पथस्पथः । पथःपथऽइतिपथःपथः । परिपतिमिति परिऽपतिम् । वचस्या । कामेन । कृतः । अभि । आनट् । अर्कम् ॥ सः । नः । रासत् । शुरुधः । चन्द्राग्राऽइति चन्द्रऽअग्राः । धियंधियमिति धियम्ऽधियम् । सीषधाति । सीसधातीति सीसधाति । प्र । पूषा ॥४२॥]

वाणी और काम के द्वारा अभिमुखीकृत पूषा पथ-पथ के स्वामी सूर्य को प्राप्त होता है। वह पूषा आनन्दमूल शोकनाशक उपाय धनादि हमें देवे। पूषा हमारे प्रत्येक यज्ञादि कर्म या विचार को सिद्ध करे ॥ ४२ ॥

उ० पथस्पथः । यः पथस्पथः मार्गस्य परिपतिम् अधिपतिमित्युपसर्गव्यत्ययः। वचस्या वचनेन वेदोक्तेन अभिमुखीकृतः। कामेन इच्छया च अभिमुखीकृतः। अभ्यानट्। आनशिर्व्याप्तिकर्मा। अभिव्याप्नोति। अर्कम्। सः नः अस्मभ्यम् रासत् ददातु। शुरुधः। पूर्वपदान्तलोपः। शुचं संतापं साधनाभावकृतं यानि रुधन्ति साधनानि भवन्ति तानि तथोक्तानि विभज्य व्यत्ययेन। चन्द्राग्राः। तान्येव विशिष्यन्ते। चायनीयाग्राणि। धियं धियं प्रसीषधाति। साधतिः कर्मवचनः प्रसाधयतु। पूषा ॥ ४२ ॥

म० यः पूषा अर्कं देवमभ्यानट् अभिव्याप्नोति। किंभूतः कामेन काम्यत इति कामं तेन वाञ्छितेन वचसा वचसा वेदोक्तेन कृतः अभिमुखीकृतः । किंभूतमर्कम् । पथस्पथः मार्गस्य मार्गस्य सर्वेषां मार्गाणां परिपतिमधिपतिं स्वामिनम्। सः पूषा नोऽस्मभ्यं शुरुधः शुचं रुन्धन्ति वर्णनाशात् पृषोदरादित्वात् शोकनाशकराणि साधनानि रासत् ददातु। लिङ्गव्यत्ययः। किंभूताः शुरुधः। चन्द्राग्राः चन्द्रमाह्लादकमग्रं यासां ताः। साधने कृते आह्लादो भवति । पुनः पूषा धियं धियं कर्माणि सर्वाणि प्रसीषधाति प्रकर्षेण साधयतु । पथस्पथः धियं धियमिति 'नित्यवीप्सयोः' (पा० ८।१।४) इति द्वित्वम्। वचस्या विभक्तेर्यादेशः । आनट् व्याप्तिकर्मसु दशस्वयं पठितः । सीषधाति 'साध संसिद्धौ' शपः श्लुश्छान्दसः द्वित्वम् । 'लेटोऽडाटौ' 'तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य' उपधाह्रस्वश्छान्दसः ॥ ४२ ॥

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः।
अतो धर्माणि धारयन् ॥ ४३ ॥

[त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ॥ अतः । धर्माणि । धारयन् ॥४३॥]

जगत के रक्षक और अदमनीय यज्ञदेवता विष्णु ने तीन पदो (=लोकों) को रखा या लाँघा। उन्हीं से वह सत्य प्रभृति धर्मों को धारण करता है ॥ ४३ ॥

उ० त्रीणि पदा । वैष्णव्यौ गायत्र्यौ। द्वाभ्यामेकवाक्यम्। यः विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदानि। विचक्रमे क्रान्तवान् अग्निवाय्वादित्याख्यानि। गोपाः गोपायिता समस्तस्य जगतः। अदाभ्यः अनुपहिंस्यः। अतः अस्मादेव पदत्रयात् धर्माणि। धर्मशब्द उभयलिङ्गः अर्धर्चादौ गणे पठितः। धर्मान् धारयन्। कर्मपर्यायो वा। अतः एभ्यः पदेभ्यः कर्माणि धारयन् ॥ ४३ ॥

म० वैष्णव्यौ गायत्र्यौ द्वयोर्ऋचोरेकवाक्यम् । यो विष्णुः यज्ञः त्रीणि पदा पदानि विचक्रमे विक्रान्तवान् अग्निवाय्वादित्याख्यानि पदानि व्याप्तवान् । किंभूतो विष्णुः । गोपाः जगतो रक्षकः । अदाभ्यः अहिंस्यः । किं कुर्वन् । अतः अस्मादेव पदत्रयात् धर्माणि पुण्यानि कर्माणि धारयन् । धर्मक्रियाम् ॥ ४३ ॥

तद्विप्रा॑सो विप॒न्यवो॑ जागृ॒वासः॒ समि॑न्धते। विष्णो॒र्यत्प॑र॒मं प॒दम् ॥ ४४ ॥

तत्। विप्रा॑सः। वि॒प॒न्यव॑ः। जा॒गृ॒वांस॒ इति॑ जागृ॒वांस॑ः। सम्। इ॒न्ध॒ते॒ ॥ विष्णो॑ः। यत्। प॒र॒मम्। प॒दम् ॥४४॥]

विष्णु का जो परम गुप्त स्थान है, उसे जगत् के प्रलोभनों से पर अर्थात् निष्काम और सतत जागरूक विद्वान् दीपित करते हैं ॥ ४४ ॥

उ० तद्विप्रासः तस्य विष्णोर्यज्ञस्य यत् परमं पदं ब्रह्मलक्षणम्। तत्। विप्रासः ब्राह्मणाः विपन्यवः मेधाविनः। जागृवांसः असुप्ताः अप्रमत्ताः। ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः। समिन्धते संदीपयन्ति उपासनैर्निर्मलीकुर्वन्ति ॥ ४४ ॥

म० तस्य विष्णोः यज्ञस्य यत्परमं पदं ब्रह्मलक्षणम् तद्विप्रासः विप्राः ब्राह्मणाः समिन्धते। णिचो लोपः। समिन्धयन्ति दीपयन्ति। उपासते इत्यर्थः। किंभूताः विप्राः। विपन्यवः विगतः पन्युः संसारव्यवहारो येभ्यः निष्कामाः। जागृवांसः जागरणशीलाः अप्रमत्ताः। ज्ञानकर्मसु समुच्चयकारिण इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

घृ॒तव॑ती॒ भुव॑नानामभि॒श्रियो॒र्वी पृ॒थ्वी म॑धु॒दुघे॑ सु॒पेश॑सा। द्यावा॑पृथि॒वी वरु॑णस्य॒ धर्म॑णा॒ विष्क॑भिते अ॒जरे॒ भूरि॑रेतसा ॥ ४५ ॥

[घृ॒तव॑ती॒ इति॑ घृ॒तऽव॑ती। भुव॑नानाम्। अ॒भि॒श्रि॒येत्य॑भि॒ऽश्रिया॑। उ॒र्वी इत्यु॒र्वी। पृ॒थ्वी इति॑ पृ॒थ्वी। म॒धु॒दुघे॒ इति॑ मधु॒ऽदुघे॑। सु॒पेश॒सेति॑ सु॒ऽपेश॑सा ॥ द्यावा॑पृथि॒वी इति॒ द्यावा॑पृथि॒वी। वरु॑णस्य। धर्म॑णा। विष्क॑भिते। विस्क॑भिते॒ इति॑ वि॒ऽस्क॑भिते। अ॒जरे॒ इत्य॒जरे॑। भूरि॑रेत॒सेति॒ भूरि॑ऽरेतसा ॥४५॥]

उदकवती, लोकों की आश्रयणीया उर्वी, विस्तृता, जलदात्री, शुभरूपा, अजरा और प्रभूत रेतस्का द्यावापृथिवी वरुण के धर्म के द्वारा दृढ़ीकृता हैं ॥ ४५ ॥

उ० घृतवती। द्यावापृथिवीया जगती। ये द्यावापृथिव्यौ घृतवत्यौ उदकवत्यौ। भुवनानामभिश्रिया भूतजातानामभ्याश्रयणीये। उर्वी विस्तीर्णे। पृथ्वी पृथुले। मधुदुघे मधु उदकं तस्य दोग्ध्र्यौ। सुपेशसा सुरूपे। ते वरुणस्यादित्यस्य धर्मणा धारणेन। विष्कम्भिते। स्कभ्नोतिर्दृढीकरणार्थः। दृढीकृते अजरे जरारहिते। भूरिरेतसा बहुरेतस्के। सर्वभूतानां हि रेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥

म० जगती द्यावापृथिवीदेवत्या। द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वरुणस्यादित्यस्य धर्मणा धारणेन धारणशक्त्या विष्कभिते स्तम्भिते। स्कभ्नोतिर्दृढीकरणार्थः। वरुणेन स्वशक्त्या दृढीकृते इत्यर्थः। किंभूते ते। घृतवती उदकवत्यौ। घृतमित्युदकनाम। भुवनानां भूतजातानामभिश्रिया अभिश्रियौ आश्रयणीये। कर्मणि क्विप् विभक्तेराकारः। उर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे। पृथ्वी पृथ्व्यौ पृथुले। आयामविस्ताराभ्यां महत्त्वं विशेषणद्वयेनोक्तम्। मधुदुघे मधु उदकं तस्य दोग्ध्र्यौ। सुपेशसा सुरूपे। अजरे जरारहिते। भूरिरेतसा भूरि रेतो ययोस्ते भूरिरेतसी बहुरेतस्के। सर्वभूतानां हि रेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥

ये नः॑ स॒पत्ना॒ अप॒ ते भ॑वन्त्विन्द्रा॒ग्निभ्या॒मव॑ बाधामहे॒ तान्। वस॑वो रु॒द्रा आ॑दि॒त्या उ॑परि॒स्पृशं॑ मो॒ग्रं चे॒त्तार॑मधिरा॒जम॑क्रन् ॥ ४६ ॥

[ये। नः॑। स॒पत्ना॒ इति॑ स॒ऽपत्नाः॑। अप॑। ते। भ॒व॒न्तु॒। इ॒न्द्रा॒ग्निभ्या॒मिती॑न्द्रा॒ग्निऽभ्या॑म्। अव॑। बा॒धा॒म॒हे॒। तान् ॥ वस॑वः। रु॒द्राः। आ॒दि॒त्याः। उ॒प॒रि॒स्पृश॒मित्यु॑परि॒ऽस्पृश॑म्। मा। उ॒ग्रम्। चे॒त्तार॑म्। अ॒धि॒रा॒जमित्य॑धिऽरा॒जम्। अ॒क्र॒न् ॥४६॥]

हमारे जो शत्रु हैं, वे अधोगामी होवें। हम उन्हें इन्द्र-अग्नि के द्वारा दूर करवाते हैं। वसुगण, रुद्र और आदित्य मुझे सबके ऊपर स्थित, उद्गूर्ण बल अभिज्ञ और अधिपति बनावें ॥ ४६ ॥

उ० ये नः। जगती लिङ्गोक्तदेवता। ये नः अस्माकम्। सपत्नाः शत्रवः। अप ते भवन्तु अपगतवीर्या निरुद्यमास्ते भवन्तु। ततः इन्द्राग्निभ्याम् अवबाधामहे अवनाशयामः ताञ्शत्रून्। किंच वसवः रुद्राः आदित्याश्च। उपरिस्पृशम् उपरिस्थितः स्पृशतीति उपरिस्पृक् आधिपत्येऽवस्थितः पादेन स्पृशतीति उपरिस्पृक् तं उपरिस्पृशम् मां उग्रं च। चेत्तारं ज्ञातारं च ज्ञेयस्य। अधिराजं अधिपतिमीश्वरं च। अक्रन् कृतवन्तः कुर्वन्तु वा ॥ ४६ ॥

म० जगती लिङ्गोक्तदेवता। ये नोऽस्माकं सपत्नाः शत्रवः ते अपभवन्तु अपगतवीर्या निरुद्यमा भवन्तु। पराभवं यान्त्वित्यर्थः। यतो वयं तान् सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां कृत्वा अवबाधामहे इन्द्राग्निबलेन नाशयामः। किंच वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादश एते मा मामेतादृशमक्रन् कुर्वन्तु। कीदृशम्। उपरिस्पृशम् उपरि स्पृशतीति उपरिस्पृक् तमुच्चस्थानस्थितम्। उग्रमुत्कृष्टम्। चेत्तारं ज्ञातारं ज्ञेयस्य। अधिराजम् अधिकश्चासौ राजा च अधिराजस्तम् अधिपतिमीश्वरं कुर्वन्त्वित्यर्थः ॥ ४६ ॥

आ ना॑सत्या त्रि॒भिरे॑काद॒शैरि॒ह दे॒वेभि॑र्यातं मधु॒पेय॑मश्विना। प्रायु॒स्तारि॑ष्टं॒ नी रपा॑ᳪसि मृक्षत॒ᳪ सेध॑तं॒ द्वेषो॒ भव॑तᳪ सचा॒भुवा॑ ॥ ४७ ॥

[आ । नासत्या । त्रिभिरिति॒ त्रि भिः॑ । एकादुशैः॑ । इह । देवेभि॒रिति॑ देवेभिः॑ । यातम् । मधुपेयमिति॑ मधु पेयम् । अश्विना ॥ प्र । आयुः॑ । तारिष्टम् । निः॑ । रपांसि । मृक्षतम् । सेध॑तम् । द्वेषः॑ । भव॑तम् । सचाभुवेति॑ सचा भुवा ॥४७॥]

हे नासत्यौ-अश्विनौ ! तैंतीस देवों के साथ सोमरस पीने के लिए तुम दोनों यहाँ यज्ञ में आओ। हमारी आयु को बढ़ाओ, पापों को शोधित करो, द्वेषी शत्रुओं को प्रतिषिद्ध करो और हमारे कल्याण के लिए सहप्राप्त होओ ॥ ४७ ॥

उ० आ नासत्या । आश्विनी जगती । आयातम् आगच्छतम् हे नासत्यावश्विनौ, त्रिभिरेकादशैः त्रयस्त्रिंशद्भिर्देवैः सहितौ भूत्वा । तदुक्तम् अष्टौ वसव इत्यादि । इह मधुपेयम् मधुः सोमः सोमपानं प्रति । एत्य च प्रायुस्तारिष्टं प्रतारिष्टं प्रवर्धयतम् आयुः । नी रपांसि मृक्षतम् । 'मृजूष् शुद्धौ' । रपः पापमुच्यते । निर्मृक्षतं निःशोधयतं नाशयतम् । रपांसि पापानि । सेधतं द्वेषः । 'षिधु गत्याम्' । गमयतं दौर्भाग्यम् । भवतं च सचाभुवा सहभुवौ सर्वकार्येषु संयुक्तौ ॥ ४७ ॥

म० जगती अश्विदेवत्या । हे नासत्या नासत्यौ, हे अश्विनौ त्रिभिः एकादशैः त्रिगुणैरेकादशभिः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैः देवेभिः देवैः इह स्थाने मधुपेयं सोमपानं प्रति आयातमागच्छतम् । मधुः सोमस्तस्य पेयं पानम् । किंच आयुः प्रतारिष्टम् । तरतिर्वृद्ध्यर्थः प्रवर्धयतम् । रपांसि पापानि निर्मृक्षतं निःशेषं शोधयतम् । नाशयतमित्यर्थः । द्वेषः दौर्भाग्यं सेधतं । 'षिधु गत्याम्' गमयतं नाशयतम् । सचाभुवा भवतम् । सचा इत्यव्ययं सहार्थे । सचा सह भवतस्तौ सचाभुवौ क्विप् । कार्येषु संयुक्तौ भवतम् । अष्टौ वसव इत्यादिना त्रयस्त्रिंशद्देवा गणिताः । तारिष्टम् तरतेर्लुङि मध्यमद्विवचनम् 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इत्यडभावः । मृक्षतम् 'मृजूष् शुद्धौ' 'लेटोऽडाटौ' 'सिब्बहुलं लेटि' (पा० ३ । १ । ३४) इति सिप् 'तस्थस्थमिपाम्–' (पा० ३ । ४ । १०१) इति व्यत्ययेन थसः तमादेशः ॥ ४७ ॥

ए॒ष वः॒ स्तोमो॑ मरुत इ॒यं गीर्मा॑न्दा॒र्यस्य॑ मा॒न्यस्य॑ का॒रोः । एषा या॑सीष्ट त॒न्वे॑ व॒यां विद्या॒मेषं॑ वृ॒जनं॑ जी॒रदा॑नुम् ॥ ४८ ॥

[एषः॑ । वः॒ । स्तोमः॑ । मरुतः॒ । इ॒यम् । गीः॑ । मा॒न्दा॒र्यस्य॑ । मा॒न्यस्य॑ । का॒रोः॑ ॥ आ । इ॒षा । या॒सी॒ष्ट॒ । त॒न्वे॑ । व॒याम् । वि॒द्याम॑ । इ॒षम् । वृ॒जन॑म् । जी॒रदा॑नु॒मिति॑ जी॒र दा॑नुम् ॥४८॥]

हे मरुतो ! यह तुम्हारा स्तोम है, यह स्तुति है—निःस्वार्थ और माननीय कर्त्ता की । वर्षा के निमित्त आहूयमान हे मरुतो ! बाल-युवा-वृद्धावस्था को शरीर में दृढ़ करने के लिए तुम यहाँ आओ । हे मरुतो ! हम वर्षा या अन्न और क्षिप्रप्रद बल प्राप्त करें ॥ ४८ ॥

उ० एष वः मारुती त्रिष्टुप् । हे मरुतः, एष स्तोमः वः युष्माकम् इयं च गौः सत्या च । मम मान्दार्यस्य ऋषेः ममेति स्वस्वामिसंबन्धं दृणातीति मान्दार्यः । यद्वा मां दारयति मां घ्नतीत्येवं यः सपत्नानां प्रत्ययमादधाति स मान्दार्यः तस्य मम च मान्यस्य मानार्हस्य । कारोः कर्तुः तं स्तोमं तां च गिरम् उपशृणुत । एषायासीष्ट आ इषा यासीष्ट अयासीष्ट अयासीरन् इति वचनव्यत्ययः । आगच्छत । इषा अन्नेन निमित्तभूतेनाहूयमाना । तन्वे वयां सशरीरस्थित्यर्थं वयोदृढंकर्तुम् आयासीष्ट । किंच विद्यां लभेमहि । इषमन्नम् वृजनं बलं च जीरदानुं जीवितदातृकर्म च ॥ ४८ ॥

म० मारुती त्रिष्टुप् । हे मरुतः, कारोः कर्तुर्यजमानस्य एषः स्तोमः इयंच गीः सत्या च प्रिया च वो युष्मभ्यं । युष्मदर्थं वर्तत इति शेषः । किंभूतस्य कारोः । मान्दार्यस्य मां ममेति स्वस्वामिसंबन्धं दारयतीति मान्दार्यः तस्य । वीतरागस्येत्यर्थः । यद्वा मां दारयतीत्येवं यः शत्रूणां प्रत्ययमादधाति स मान्दार्यः । यद्वा मन्दारः कल्पवृक्षः तत्तुल्यो मान्दार्यः तस्य अथ कामपूरस्येत्यर्थः । मान्यस्य मानार्हस्य । किंच हे मरुतः, यूयमिषा अन्नेन निमित्तेन अयासीष्ट आगच्छत । किमर्थम् । वयां वयसाम् । आमि टिलोप आर्षः । बाल्ययौवनस्थाविराणां वयसां संबन्धिन्यै तन्वे शरीराय । सर्वदा शरीरस्थित्यर्थमित्यर्थः । अस्मच्छरीरं दृढीकर्तुमिति भावः । किंच इषमन्नं वृजनं बलं च वयं विद्याम लभेमहि । किंभूतमिषं वृजनं च । जीरदानुं जीवयतीति जीरदानुस्तम् । जीवेरौणादिको रदानुप्रत्ययः 'लोपो व्योर्वलि' (पा० ६ । १ । ६६) इति वलोपः । जीवितदातृ बलमन्नं च वयं प्राप्नुयामेति प्रार्थना ॥ ४८ ॥

स॒हस्तो॑माः स॒हच्छ॑न्दस आ॒वृतः॑ स॒हप्र॑मा॒ ऋष॑यः स॒प्त दैव्याः॑ । पूर्वे॑षां॒ पन्था॑मनु॒दृश्य॒ धीरा॑ अ॒न्वाले॑भिरे र॒थ्यो॒ न र॒श्मीन् ॥ ४९ ॥

[स॒हस्तो॑मा॒ इति॑ स॒ह स्तो॑माः । स॒हच्छ॑न्दस॒ इति॑ स॒ह छ॑न्दसः । आ॒वृत॒ इत्या॒ वृतः॑ । स॒हप्र॑मा॒ इति॑ स॒ह प्र॑माः । ऋष॑यः । स॒प्त । दैव्याः॑ ॥ पूर्वे॑षाम् । पन्था॑म् । अ॒नु॒दृश्येत्य॑नु दृश्य॑ । धीराः॑ । अ॒न्वाले॑भि॒र इत्य॑नु आले॑भिरे । र॒थ्यः॑ । न । र॒श्मीन् ॥४९॥]

स्तोम, छन्द, कर्म तथा प्रमाण के साथ सात दैवी ऋषियों (भरद्वाज-कश्यप-गौतम-अत्रि-विश्वामित्र-जमदग्नि-वसिष्ठ) ने सृष्टियज्ञ को प्राप्त किया था। पूर्वकल्प के दैवी ऋषियों के मार्ग का अनुसरण करके उन धीमानों ने इस सृष्टिकर्म को प्रारम्भ किया था। जैसे सारथि घोड़े की लगामों को ग्रहण करता है ॥ ४९ ॥

उ० सहस्तोमाः । ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । सहस्तोमाः स्तोमसहिताः । सहछन्दसः छन्दःसहिताः आवृतः । आवृच्छब्देन कर्माभिधीयते । श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः । सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा । शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः ऋषयः सप्त । सप्तऋषय इति प्राप्ते व्यत्ययः । भरद्वाजकश्यपगौतमात्रिविश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठाः । दैव्याः प्रजापतेः प्राणाभिमानिनः एते अभिव्यज्यमानाः । पूर्वेषां अधस्तनकल्पोत्पन्नानां अवसिताधिकाराणाम् । पन्थां पन्थानम् । अनुदृश्य अवलोक्य । धीराः अन्वालेभिरे अन्वालभन्तः सृष्टवन्तः सृष्टियज्ञम् । कथमिव । रथ्यो न रश्मीन् रथे साधुः रथ्यः सारथिः । नकार उपमार्थीयः । यथा सारथिरिष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथममश्वरश्मीनालभते स्पृशति एवं तेऽपि सृष्टियज्ञं सृष्टवन्तः ॥ ४९ ॥

म० ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुप् । दैव्याः सप्त ऋषयः देवस्य प्रजापतेः इमे दैव्याः प्रजापतिप्राणाभिमानिनः सप्त ऋषयः भरद्वाजकश्यपगोतमात्रिवसिष्ठविश्वामित्रजमदग्निसंज्ञाः । अन्वालेभिरे सृष्टवन्तः । सृष्टियज्ञमिति शेषः । किं कृत्वा । पूर्वेषां पन्थां पन्थानमनुदृश्य अधस्तनकल्पोत्पन्नानामवसिताधिकाराणां मार्गं विलोक्य पूर्वकल्पोत्पन्नैर्ऋषिभिर्यथा सृष्टं तथा सृष्टवन्त इत्यर्थः । 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्' इत्युक्तेः । कथमिव । रथ्यो न रश्मीन् । नकार उपमार्थः । रथे साधुः रथ्यः रथी यथा इष्टदेशप्राप्त्यर्थं प्रथमं रश्मीन् प्रग्रहानालभते स्पृशति सृजति वा तथा तेऽपि सृष्टियज्ञं सृष्टवन्तः । किंभूता ऋषयः । सहस्तोमाः स्तोमसहिताः । सहच्छन्दसः छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः सहिताः । आवृतः अत्रापि सहशब्दाध्याहारः । आवृच्छब्देन कर्मोच्यते । सहावृतः कर्मसहिताः श्रद्धासत्यप्रधानानां कर्मणामनुष्ठातारः । सहप्रमाः प्रमाणं प्रमा तत्सहिताः शब्दप्रमाणपरीक्षणतत्पराः । धीराः धीमन्तः ॥ ४९ ॥

आयुष्यं वर्चस्यꣳ रायस्पोषमौद्भिदम् । इदꣳ हिरण्यं वर्चस्वज्जैत्रायाविशतादु माम् ॥ ५० ॥

[आयुष्यम् । वर्चस्यम् । रायः । पोषम् । औद्भिदम् ॥ इदम् । हिरण्यम् । वर्चस्वत् । जैत्राय । आ । विशतात् । ऊँऽइत्यूँ । माम् ॥५०॥]

आयुष्य, ब्रह्मवर्चस्, धन-समृद्धि, शत्रुभेदन, यह सोना-चाँदी तथा तेज, जय के निमित्त मुझ में ही प्रविष्ट होवे ॥ ५० ॥

उ० आयुष्यम् । तिस्रः हिरण्यस्तुतिः उष्णिक्शक्करीत्रिष्टुभः । यदिदं हिरण्यम् । आयुष्यं आयुषे हितम् । वर्चस्यं वर्चसे हितम् । रायस्पोषं धनस्य वर्धयितृ । औद्भिदं उद्भेत्तृ धनस्य स्वर्गस्य वा । वर्चस्वत् अन्नसंयुक्तम् । तत् जैत्राय विजयाय । आविशतात् आविशतु । उः पादपूरणार्थः । मामप्यवस्थानं करोतु ॥ ५० ॥

म० तिस्रः उष्णिक्शक्करीत्रिष्टुभः दक्षदृष्टाः । हिरण्यस्तुतिः । इदं हिरण्यं कनकं जैत्राय जयाय मामु मामेवाविशतात् आविशतु मयि तिष्ठतु । कीदृशम् । आयुष्यमायुषे हितम् । वर्चस्यं वर्चसे तेजसे हितम् । रायो धनस्य पोषं पोषयितृ वर्धकम् । औद्भिदम् उद्भिनत्तीति उद्भिद् उद्भिदेवौद्भिदमुद्भेत्तृ धनस्य स्वर्गस्य वा प्रकाशकम् । वर्चस्वत् अन्नसंयुक्तम् ॥ ५० ॥

न तद्रक्षाꣳसि न पिशाचास्तरन्ति देवानामोजः प्रथमजꣳ ह्येतत् । यो बिभर्ति दाक्षायणꣳ हिरण्यꣳ स देवेषु कृणुते दीर्घमायुः स मनुष्येषु कृणुते दीर्घमायुः ॥ ५१ ॥

[न । तत् । रक्षाꣳसि । न । पिशाचाः । तरन्ति । देवानाम् । ओजः । प्रथमजमिति प्रथमऽजम् । हि । एतत् ॥ यः । बिभर्ति । दाक्षायणम् । हिरण्यम् । सः । देवेषु । कृणुते । दीर्घम् । आयुः । सः । मनुष्येषु । कृणुते । दीर्घम् । आयुः ॥५१॥]

राक्षस और पिशाच उसे नहीं सह पाते, क्योंकि यह देवों का प्रथमोत्पन्न तेज है। जो मनुष्य दाक्षायण हिरण्याभरण को धारण करता है, वह देवलोक में और मनुष्यों में लम्बी आयु प्राप्त करता है ॥ ५१ ॥

उ० न तत् हिरण्यं रक्षांसि न च पिशाचाः तरन्ति हिंसन्ति । देवानां प्रथमजं ओजः हि एतत् । यतश्च देवानामोजः प्रथमजम् अतः यो बिभर्ति दाक्षायणं हिरण्यम् । दाक्षायणमित्यलंकारविशेषः । स देवेषु देवलोकेषु कुरुते दीर्घमायुः । चिरं देवलोके वसतीत्यर्थः । स मनुष्येषु कुरुते दीर्घमायुः । स च मानुष्यमायुरतिक्रम्य जीवतीत्यर्थः ॥५१॥

म० रक्षांसि पिशाचाश्च तत् हिरण्यं न तरन्ति न हिंसन्ति । हि यस्मात् एतत् हिरण्यं देवानां प्रथमजमोजः । प्रथमोत्पन्नं देवानां तेज एवेदम् । अतएव यो हिरण्यं दाक्षायणं बिभर्ति अलंकारत्वेन धारयति । दाक्षायणशब्दोऽलंकारार्थः । स वेदेषु देवलोकेषु दीर्घमायुः कृणुते कुरुते । देवलोके चिरं वसतीत्यर्थः । स च मनुष्येषु मनुष्यलोकेषु स्वमायुर्दीर्घं कृणुते मनुष्यायुरतिक्रम्य जीवति ॥ ५१ ॥

यदाबध्नन्दाक्षायणा हिरण्यꣳ शतानीकाय सुमनस्यमानाः । तन्म आबध्नामि शतशारदायायुष्माञ्जरदष्टिर्यथासम् ॥ ५२ ॥

[यत् । आ । अबध्नन् । दाक्षायणाः । हिरण्यम् । शतानीकायेतिशतऽअनीकाय । सुमनस्यमाना इतिसुमनस्यमानाः ॥ तत् । मे । आ । बध्नामि । शतशारदायेतिशतशारदाय । आयुष्मान् । जरदष्टिरितिजरत्ऽअष्टिः । यथा । असम् ॥५२॥]

प्रसन्न होते हुए दाक्षायणों ने जो हिरण्याभरण शतानीक को बाँधा था, उसे ही मैं स्वयं भी सौ शरद्-ऋतुओं वाले आयुष्य के निमित्त बाँधता हूँ। जिस प्रकार कि मैं आयुष्मान् और वृद्ध शरीर वाला हो सकूँ ॥ ५२ ॥

उ० यदाबध्नन् यत् हिरण्यम् आबध्नन् आबद्धवन्तः। दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि बहूनि। नडादिपाठात्फक्। शतानीकाय राज्ञे शतं बहूनि अनीकानि सेना यस्य स तथोक्तस्तस्मै शतानीकाय। सुमनस्यमानाः शोभनेन मनसा ध्यायन्तः। तत् हिरण्यम्। मे। मयि आत्मनीति सम्यगुक्तिः। अहं आबध्नामि। शतशारदाय शतं शरदां जीवनाय। आयुष्मान् च जरदष्टिः जरामश्नुते व्याप्नोतीति जरदष्टिः। यथा येन प्रकारेण आसं भूयासम् तथा बध्नामीति शेषः ॥ ५२ ॥

म० दाक्षायणाः दक्षस्यापत्यानि। नडादित्वात् फक्। दक्षवंशोत्पन्ना ब्राह्मणा यत् हिरण्यं शतानीकाय राज्ञे अबध्नन् बबन्धुः। शतं बहूनि अनीकानि सैन्यानि यस्य सः शतानीकस्तस्मै। किंभूताः दाक्षायणाः। सुमनस्यमानाः मनसि शोभनं ध्यायन्तः शोभनं मनः कुर्वते सुमनस्यन्ते दुर्मनस्यन्ते सुमनस्यमानाः। तत् हिरण्यं मे मयि आबध्नामि। किमर्थं शतशारदाय शतं शरदो जीवनाय। यथा येन प्रकारेण हिरण्यबन्धनाख्येन अहमायुष्मान् दीर्घजीवी जरदष्टिश्च आसं भूयासम् तथा आबध्नामि। जरदष्टिः जरामश्नुते व्याप्नोति जरदष्टिः। यद्वा जरन्ती जरां प्राप्ता अष्टिः शरीरं यस्य स जरदष्टिः ॥ ५२ ॥

उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः। विश्वेदेवा ऋतावृधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता अवन्तु ॥ ५३ ॥

[उत । नः । अहिः । बुध्न्यः । शृणोतु । अजः । एकपादित्येकऽपात् । पृथिवी । समुद्रः ॥ विश्वे । देवाः । ऋतावृध इत्यृतऽवृधः । हुवानाः । स्तुताः । मन्त्राः । कविशस्ता इतिकविऽशस्ताः । अवन्तु ॥५३॥]

अहिर्बुध्न्य देव, अज एकपात्, पृथ्वी, समुद्र और विश्वेदेव हमारे आह्वान को सुनें। सत्य या यज्ञ के वर्धक, आहूयमान, मंत्रों से संस्तुत तथा कवियों-ऋषियों से प्रशंसित वे देवता हमें बचावें ॥ ५३ ॥

उ० उत नः। बहुदेवत्या त्रिष्टुप्। उत अपिच नः अस्माकम्। वचांसि अहिर्बुध्न्यः शृणोतु। अजएकपात् रुद्रः प्राणो वा शृणोतु। पृथिवी च समुद्रश्च शृणोतु। श्रुत्वा च अवन्तु। विश्वे च देवाः ऋतावृधः सत्यवृधः यज्ञवृधो वा हुवाना आहूयमानाः स्तुताश्च मन्त्राः। मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः। कविशस्ता मेधाविशस्ताः। अवन्तु पालयन्तु ॥५३॥

म० बहुदेवत्या त्रिष्टुप्। उत अपिच अहिर्बुध्न्यः रुद्रविशेषः शृणोतु। नः अस्माकं वचांसीति शेषः। अजएकपात् रुद्रः प्राणो वा शृणोतु पृथिवी च शृणोतु समुद्रश्च शृणोतु विश्वे देवाश्च शृण्वन्तु। श्रुत्वा च ते अहिर्बुध्न्यादयः अवन्तु पालयन्तु अस्मान्। किंभूतास्ते। ऋतावृधः सत्यवृधो वा। हुवाना आहूयमानाः। मन्त्राः मन्त्रैरिति विभक्तिव्यत्ययः। स्तुताः कविशस्ताः मेधाविभिः पूजिताः ॥ ५३ ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि। शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अꣳशः ॥ ५४ ॥

[इमाः। गिरः। आदित्येभ्यः। घृतस्नूरितिघृतऽस्नूः। सनात्। राजभ्यऽइतिराजऽभ्यः। जुह्वा। जुहोमि ॥ शृणोतु। मित्रः। अर्यमा। भगः। नः। तुविजातऽइतितुविऽजातः। वरुणः। दक्षः। अꣳशः ॥५४॥]

चिरकाल से शोभमान आदित्यों के लिए मैं इन घृतस्राविणी स्तुतिवाणियों जुहू के द्वारा होम कर रहा हूँ। हमारी उन वाणियों को मित्र, अर्यमा, भग, बलोत्पन्न वरुण, दक्ष और अंश सुने ॥५४॥

उ० इमा गिरः आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप्। या इमा गिरः वाचः आदित्येभ्यः घृतस्नूः घृतप्रस्राविणीः घृतप्रसारिणीर्वा घृतहोमसहचरिताः। सनात् चिरम् चिरकालम् राजभ्यः चिरराजभ्यो वा। जुह्वा स्रुचा जुहोमि। ताश्च शृणोतु मित्रः अर्यमा च भगश्च नः अस्माकम्। तुविजातश्च धाता च। स हि बहुशः प्रजायते। वरुणश्च दक्षश्च अंशश्च एते सूर्यविशेषाः ॥ ५४ ॥

म० आदित्यदेवत्या त्रिष्टुप्। इमा गिरो वाचः जुह्वा स्रुचा कृत्वा आदित्येभ्यो जुहोमि। स्तुतिलक्षणा वाणीर्बुद्धिरूपया स्रुचादित्येभ्यः समर्पयामीत्यर्थः। किंभूता गिरः। घृतस्नूः घृतं स्नुवन्ति स्रवन्ति ताः घृतस्नवः ता घृतस्नूः। तुगभाव आर्षः। घृतप्रसारिणीर्घृतहोमसहचरिता वा। किंभूतेभ्य आदित्येभ्यः। सनात् चिरकालं राजभ्यः दीप्यमानेभ्यः। ताः स्रुचा हूयमानाः नोऽस्माकं गिरः शृणोतु। कः। मित्रः अर्यमा भगश्च। तुविजातो बहुजातः लब्धा वातो वा। स हि बहुशः प्रजायते। वरुणः दक्षः अंशश्च। एते सूर्यविशेषाः ॥ ५४ ॥

सप्त ऋषयः प्रतिहिताः शरीरे सप्त रक्षन्ति सदमप्रमादम् । सप्तापः स्वपतो लोकमीयुस्तत्र जागृतो अस्वप्नजौ सत्रसदौ च देवौ ॥ ५५ ॥

[सप्त । ऋषयः । प्रतिहिताऽइतिप्रति हिताः । शरीरे । सप्त । रक्षन्ति । सदम् । अप्रमादमित्यप्र मादम् ॥ सप्त । आपः । स्वपतः । लोकम् । ईयुः । तत्र । जागृतः । अस्वप्नजावित्यस्वप्न जौ । सत्रसदावितिसत्र सदौ । च । देवौ ॥५५॥]

सात ऋषि (=प्राण)—त्वक्-चक्षु-श्रवण-रसना-घ्राण-मन-बुद्धि, शरीर में निहित हैं। वे सात अप्रमादभाव से इस शरीर-गृह की रक्षा करते हैं। विषयों में व्यापनशील वे सप्त सो जाने पर आत्मा में लीन हो जाते हैं। उस काल कभी न सोने वाले और जीवनदाता प्राण-अपान सदा जागृत रहते हैं ॥ ५५ ॥

उ० सप्त ऋषयः । अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त प्राणाः षडिन्द्रियाणि मनःसप्तमानि । प्रतिहिताः प्रतिनिहिताः शरीरे व्यवस्थिताः ये त एव । सप्त रक्षन्ति सदं सदाकालं शरीरम् । अप्रमादं प्रमादमकुर्वाणाः । ते एव सप्त आपः आपना व्यापनाः । स्वपतः पुरुषस्य लोकं ईयुः । लोक-शब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठित उच्यते । तत्र च संवित्स्थाने । तस्यामेवावस्थायां जागृतः जागरणं कुर्वाते । अस्वप्नजौ । ययोर्न जायते स्वप्नः तौ तथोक्तौ । सत्रसदौ सत्रे सतां त्राणे कृतावस्थानौ । देवौ जीवितदातारौ प्राणापानौ ॥ ५५ ॥

म० अध्यात्मवादिनी जगती । सप्त ऋषयः प्राणाः त्वक्चक्षुःश्रवणरसनाघ्राणमनोबुद्धिलक्षणाः शरीरे प्रतिहिताः व्यवस्थिताः ते एव सप्त सदं सदाकालमप्रमादं सावधानं यथा तथा शरीरं रक्षन्ति । ते सप्त स्वपतो नरस्य लोकमात्मानमीयुः प्राप्नुवन्ति । लोकशब्देन विज्ञानात्मा हृदयाकाशप्रतिष्ठ उच्यते । किंभूताः सप्त । आपः आप्नुवन्ति व्याप्नुवन्ति देहमित्यापः व्यापनाः । तत्र तस्यामृषीणां लोकगमनावस्थायां देवौ दीप्यमानौ प्राणापानौ जागृतः जागरणं कुर्वाते । कीदृशौ । अस्वप्नजौ न स्वप्नो निद्रा जायते ययोस्तौ अस्वप्नजौ । तथा सत्रसदौ सतां जीवानां त्राणं रक्षणं सत्रं तत्र सीदतः तौ सत्रसदौ । जीवितदातारावित्यर्थः ॥ ५५ ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे । उप प्रयन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशूर्भवा सचा ॥ ५६ ॥

[उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवयन्तऽइतिदेव यन्तः । त्वा । ईमहे ॥ उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुदानवऽइतिसु दानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥५६॥]

देवों की कामना करते हुए हम तुम्हें याचित करते हैं। हे ब्रह्मणस्पते ! तुम उठो। सुदाता मरुत निकट आवें। हे इन्द्र ! तुम भी क्षिप्र और यज्ञसंगत होओ ॥ ५६ ॥

उ० उत्तिष्ठ । तिस्रो ब्राह्मणस्पत्यः द्वे बृहत्यौ तृतीया त्रिष्टुप् । हे ब्रह्मणस्पते, उत्तिष्ठ ऊर्ध्वो भव आरब्धकार्यो भव । यस्मात् देवयन्तः देवान्कामयमानाः यजमानाः त्वां भवन्तम् ईमहे याचामहे आगच्छेति । भवन्तमागच्छन्तम् उपप्रयन्तु उपसंगम्य आगच्छन्तु । मरुतः सुदानवः कल्याणदानाः । त्वं च हे इन्द्र, प्राशूः प्रकर्षेण शीघ्रो भव । सचा सहगमनाय ॥ ५६ ॥

म० तृचो ब्रह्मणस्पतिदैवतः । द्वे बृहत्यौ तृतीया त्रिष्टुप् । हे ब्रह्मणो देवस्य पते पालक, उत्तिष्ठ ऊर्ध्वः आरब्धकार्यो भव । यतो वयं देवयन्तो देवान्कामयमानाः त्वा त्वामीमहे याचामहे आगच्छेति । मरुतः भवन्तमागच्छन्तमुप समीपे प्रयन्तु आगच्छन्तु । किंभूताः मरुतः । सुदानवः शोभनं ददति ते सुदानवः । हे इन्द्र, त्वमपि सचा सह गमनाय प्राशूः प्रकर्षेण शीघ्रो भव । देवान्कामयन्ते देवयन्ति ततः शतृप्रत्ययः 'सुप आत्मनः क्यच्' (पा० ३ । १ । ८) 'न छन्दस्यपुत्रस्य' (पा० ७ । ४ । ३५) इति निषेधात् 'क्यचि च' इतीत्वाभावः (पा० ७ । ४ । ३३) 'अश्वाघस्यात्' (पा० ७ । ४ । ३७) इत्यश्वाघयोरेवाकारविधानात् 'अकृत्सार्वधातुकयोः' (पा० ७ । ४ । २५) इति दीर्घोऽपि न स्यात् । ईमहे याचतिकर्मसु पठितः 'ई गतौ' दिवादित्वादागतस्य श्यनश्छान्दसो लोपः । सुदानवः 'दाभाभ्यां नुः' (उणा० ३ । ३२.) प्राशूः आशुशब्दे दीर्घश्छान्दसः । भवा संहितायां 'द्व्यचोऽतस्तिङः' (पा० ६ । ३ । १३५) इति दीर्घः ॥ ५६ ॥

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् । यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५७ ॥

[प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उक्थ्यम् ॥ यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे ॥५७॥]

निश्चय ही मंत्राधिप ब्रह्मणस्पति उक्थार्ह मंत्र बोल रहा है कि जिसमें इन्द्र-वरुण-मित्र-अर्यमा देवों ने अपने-अपने घर बनाये हैं ॥ ५७ ॥

उ० प्र नूनम् नूनमिति पादपूरणः । प्रवदति प्रोच्चारयति ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रं उक्थ्यम् । उक्थ्यमिति शस्त्रमुच्यते तत्र सन्नमन्मन्त्र उक्थ्यः । कथंभूतोसौ मन्त्रः । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रश्च वरुणश्च अर्यमा च अन्ये देवाश्च ओकांसि । ओक इति निवासनाम । निवासानि चक्रिरे कृतवन्तः ॥ ५७ ॥

म० ब्रह्मणस्पतिः नूनं निश्चितमुक्थ्यं शस्त्रयोग्यं मन्त्रं प्रवदति प्रकर्षेणोच्चारयति । यस्मिन् मन्त्रे इन्द्रः वरुणः मित्रः अर्यमा अन्ये च देवाः ओकांसि निवासान् चक्रिरे कृतवन्तः । सर्वदेवाधारभूतं शस्त्रं पठनीयं मन्त्रवदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व । विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः । य इमा विश्वा विश्वकर्मा यो नः पिता अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि ॥ ५८ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

[ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सूक्तस्येतिसु उक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ॥ विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराऽइतिसु वीराः ॥५८॥]

[॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥]

हे ब्रह्मणस्पते ! तुम इस लोक के नियन्ता हो । तुम हमारे कहे हुए सूक्त को जानो और हमारे पुत्र को प्रीणित करो । सारा विश्व कल्याणमय है कि जो देवता रक्षा करते हैं । 'य इमा' (१७-१७), 'विश्वकर्मा' (१७।२६), 'यो नः पिता' (१७।२७) तथा 'अन्नपते' (११।८३) मंत्र कहे जा चुके हैं ॥ ५८ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

उ० ब्रह्मणस्पते । हे ब्रह्मणस्पते, त्वम् अस्य जगतः यन्ता । एवंचेत् विज्ञापयामि । सूक्तस्य साधुवचनस्य बोधि बुध्यस्व अवगतार्थो भव । तनयं च अपत्यानि च जिन्व । जिन्वति प्रीतिकर्मा । प्रीणीहि विश्वं च तथ भद्रं भन्दनीयम् अस्माकम् अस्तु । यत् अवन्ति पालयन्ति देवाः त्वत्प्रसादात् । बृहत् महत् ऊर्जितम् । वदेम दीयतां भुज्यतामिति । विदथे यज्ञे । सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तः । अथ चतस्रः प्रतीकोक्ताः । इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् । विश्वकर्मा विमना । यो नः पिता । अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति ॥ ५८ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

म० हे ब्रह्मणस्पते, त्वं यतोऽस्य जगतो यन्ता नियन्ता अतः प्रार्थ्यते । सूक्तस्यास्मदुक्तस्य साधुवचनस्य । कर्मणि षष्ठी । सूक्तम् बोधि बुध्यस्व । अस्मदुक्ता स्तुतिर्भवता ज्ञायतामित्यर्थः । तनयं च अस्मदपत्यानि जिन्व प्रीणीहि । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । देवा यत् भद्रं कल्याणमवन्ति पालयन्ति तत् विश्वं सर्वं भद्रमस्माकमस्त्विति शेषः । किंच सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तो वयं विदथे यज्ञे बृहत् महत् वदेम दीयतां भुज्यतामित्यादि उच्चारयेम । अथ चतस्रः कण्डिकाः प्रतीकोक्ताः य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् (१७ । १७) विश्वकर्मा विमनाः (१७ । २६) यो नः पिता (१७ । २७) अन्नपतेऽन्नस्य नो देहि (११ । ८३) इति । ता ब्रह्मयज्ञेऽध्येयाः ॥ ५८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
चतुस्त्रिंशोऽयमध्यायो ब्रह्मयज्ञार्थकोऽगमत् ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

अपेतो यन्तु पणयोऽसुम्ना देवपीयवः । अस्य लोकः सुतावतः । द्युभिरहोभिरक्तुभिर्व्यक्तं यमो ददात्ववसानमस्मै ॥ १ ॥

[अप । इतः । यन्तु । पणयः । असुम्नाः । देवपीयवऽइतिदेव पीयवः ॥ अस्य । लोकः । सुतावतः । सुतवतऽइतिसुत वतः ॥ द्युभिरितिद्यु भिः । अहोभिरित्यहः भिः । अक्तुभिरित्यक्तु भिः । व्यक्तमितिवि अक्तम् । यमः । ददातु । अवसानमित्यव सानम् । अस्मै ॥१॥]

(यहाँ से पितृमेध=अन्त्येष्टि संस्कार के मंत्र प्रारम्भ होते हैं ।) असुखकारी तथा देवहिंसक पणि यहाँ से टल जावें । इस अभिषवकारी का यही स्थान है । ऋतुओं, दिवसों और रश्मियों के द्वारा प्रकट (या ऋतुओं व दिन-रात्रि में सुखकर) स्थान इस मृत को यम प्रदान करे ॥ १ ॥

उ० अपेतो यन्तु । पित्र्योऽध्यायः । आदित्यस्यार्षं देवानां वा । गायत्रीव पलाशशाखया व्यूहति । अपेतो यन्तु पणयः । अपयन्तु इतः स्थानात् पणयः असुराः असुम्नाश्च असुखकराः । देवपीयवश्च । पीयतिर्हिंसाकर्मा । देवानां हिंसितारः देवद्विषः । किमिति अस्य यजमानस्य लोकः स्थानमत्र सुतावतः सोमाभिषवं कृतवतः । परं यजुः । द्युभिरहोभिरक्तुभिः । द्युशब्देन श्रुतौ ऋतव उक्ताः । ऋतुभिः

अहोभिः अक्तुभिः रात्रिभिः व्यक्तं स्पष्टीकृतम्। यमः ददातु अवसानम् अवस्यत्यस्मिन्नित्यवसानम्। अस्मै यजमानाय ॥ १॥

म० त्रयस्त्रिंशेऽध्याये सर्वमेधसंबन्धिनः कियतो मन्त्रानुक्त्वा प्रवायुमच्छेत्यारभ्य (३३। ५५) अनारभ्याधीतान्मन्त्रानुक्त्वा चतुस्त्रिंशेऽध्याये तानेव समाप्येदानीं पञ्चत्रिंशेऽध्याये पितृमेधसंबन्धिनो मन्त्रा उच्यन्ते। स च पितृमेधो मृतस्य वर्षास्मरणे भवति। वर्षस्मृतौ तु विषमवर्षेषु भवति एकतारकनक्षत्रे चित्रादौ दर्शे वा ग्रीष्मे शरदि माघे भवति। पितृमेधं करिष्यता द्विजेन कुम्भेऽस्थिसंचयः कार्यः। मृतस्य च यावन्तोऽमात्यपुत्रपौत्रास्तावन्तः कुम्भाः कर्मदिने आनेयाः कुम्भेभ्योऽधिकानि छत्राणि च। ततोऽरण्ये कुम्भे कृतमस्थिसंचयनं ग्रामसमीपे समानीय शय्यायां कुम्भं संस्थाप्याहतवस्त्रैकदेशेन संवेष्ट्य मोहमयवादित्रेषु वाद्यमानेषु वीणायां च वाद्यमानायां मृतस्य पुत्रपौत्रा उत्तरीयैर्व्यजनैश्चास्थिकुम्भं वीजयन्तस्त्रिस्त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति। स्त्रियोऽपीति केचित्। रात्रेः पूर्वमध्यापरभागेषु तद्दिने बह्वन्नदानं कुर्वन्ति नृत्यगीतवादित्राणि च कारयन्ति अस्थिकुम्भायान्नमुपहरन्ति च। तत उपप्रातरस्थिकुम्भसहिताः पूर्वोक्तान्कुम्भाञ्छत्राणि चादाय ग्रामाद्दक्षिणस्यां बहिर्गच्छन्त्यध्वर्युयजमानामात्याः। श्मशानान्तं कर्म कुर्वतो यथा रविरुदयेत्तथा रात्रावारब्धव्यम्। तत्र वने गत्वा ग्रामान्मार्गादश्वत्थतिल्वकहरिद्रुस्फूर्जकविभीतकश्लेष्मातककोविदारादिभ्यश्च दूरे अन्यवृक्षगुल्मादिवृते ऊषरे वोदक्प्रवणे दक्षिणप्रवणे समे वा सुखकारिणि रम्ये वनादुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्तमाने गर्तवति वीरणतृणवति प्रदेशे श्मशानार्थं दिक्कोणं पुरुषप्रमाणं क्षेत्रं मिमीते। पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्येषु शङ्कवः स समाधिरिति (यजुःपरिशिष्ट० ७। २) शुल्बोक्तविधिना तच्चतुरस्रमुत्तरतः पश्चाच्च पृथु भवति। तत्र साधनप्रकारः पूर्वदक्षिणपार्श्वयोर्नवाङ्गुलानि खत्रयोदशांशेनाङ्गुलचतुर्थभागसहितानि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनानि कार्याणि पश्चिमोत्तरपार्श्वयोस्तावन्ति पुरुषप्रमाणादधिकानि। तथाहि पुरुषमात्रक्षेत्रस्याक्षणया प्राचीं कृत्वा तत्प्रान्तयोः शङ्कुं निखाय सार्धाष्टादशाङ्गुलहीनां पुरुषद्वयप्रमाणामुभयतःपाशां रज्जुं मध्यमदेशे सलक्षणां कृत्वा पूर्वापरयोः शङ्कोस्तस्याः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेन दक्षिणत आयम्य दक्षिणः कोणः साधनीयः। ततः सार्धाष्टादशाङ्गुलाधिकां पुरुषद्वयप्रमाणां रज्जुमुभयतःपाशां मध्यलक्षणयुतां कृत्वा शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य मध्यलक्षणेनोत्तरत आयम्योत्तरकोणः साध्य इति। ततः पूर्वादिकोणेषु पालाशशमीवारणाश्ममयाश्चत्वारः शङ्कवो निखेयाः। एतत्कुर्वतां निकटे कश्चिद्यजमानपुरुषस्तृणपूलकमुच्छ्रित्य धारयेत्। कर्मसमाप्तौ गृहमागत्य तं गृहेष्वुच्छ्रयेत प्रजावृद्ध्यै इत्यादि बोध्यम्। कात्यायनः 'अपसलवि कृष्णा रज्वा परितत्याऽपेतो यन्तिति पलाशशाखया व्युदूहति' (२१। ३। ३२) इति। अपसलवि अप्रादक्षिण्येन निष्पादितया रज्वा तत्क्षेत्रं समन्तादप्रदक्षिणं संवेष्ट्यापेतो यन्त्विति मन्त्रेण क्षेत्रमध्यपतितं तृणपर्णादिकं पलाशशाखया कृत्वा क्षेत्राद्बहिर्निष्कासयतीति सूत्रार्थः॥ अस्याध्यायस्य पितरो देवताः आदित्या ऋषयो देवा वा। आद्या गायत्री। पणन्ति परद्रव्यैर्व्यवहरन्तीति पणयोऽसुराः इतोऽपयन्तु अपगच्छन्तु 'व्यवहिताश्च' (पा० १। ४। ८२) इत्युपसर्गस्य यन्त्विति क्रियापदेन व्यवधानम्। किंभूताः पणयः। असुम्नाः सुम्नमिति सुखनाम। नास्ति सुम्नं येभ्यस्ते असुखकराः। तथा देवपीयवः। पीयतिर्हिंसाकर्मा। देवान्पीयन्ति हिंसन्ति ते देवपीयवः देवद्विषः। किमित्यसुराणामपगमोऽर्थ्यते तत्राह। अस्य लोकः अस्य यजमानस्यास्थिभूतस्यायं लोकः स्थानम्। किंभूतस्यास्य। सुतवतः सोमाभिषवं कृतवतः सुश्वावेति सुतवान् तस्य 'षुञ् अभिषवे' क्तवतुप्रत्ययान्तः 'अश्वरश्मिमतिद्युमती' (३। ६। २) इत्यादिना प्रातिशाख्यसूत्रेण संहितायां सुतशब्दस्याकारे दीर्घः। द्युभिरहोभिरिति यजुः। यमोऽस्मै यजमानायावसानं ददातु। अवस्यन्त्यस्मिन्नित्यवसानं स्थानम्। किंभूतं। द्युभिर्ऋतुभिः अहोभिः दिवसैः अक्तुभिः रात्रिभिश्च व्यक्तं स्पष्टीकृतम्। द्युशब्देन श्रुतौ ऋतव उक्ताः 'तदेनमृतुभिश्चाहोरात्रैश्च सलोकं करोति' (१३। ८। २। ३) इति श्रुतेः। ऋत्वाद्यधिष्ठातृदेवताभिः प्रकटितमस्मै यमो ददात्वित्यर्थः॥ १॥

स॒वि॒ता ते॒ शरी॑रेभ्यः पृथि॒व्यां लो॒कमि॑च्छतु। तस्मै॑ युज्यन्तामु॒स्रिया॑ः॥ २॥

[स॒वि॒ता। ते॒। शरी॑रेभ्य॒ः। पृ॒थि॒व्याम्। लो॒कम्। इ॒च्छ॒तु॒॥ तस्मै॑। यु॒ज्य॒न्ता॒म्। उ॒स्रिया॑ः॥२॥]

हे मृत! तुम्हारे अंगों के लिए सविता अब पृथ्वी के अन्दर स्थान चाहे। उसके लिए बैलों को संयोजित करो॥ २॥

उ० जपति। सविता ते गायत्री। सविता ते तव शरीरेभ्यः शरीराणामिति विभक्तिव्यत्ययः। पृथिव्यां लोकं स्थानं इच्छतु। नहि सवित्राऽननुज्ञातेनावस्थातुं शक्यते। द्वितीयं वाक्यम्। तस्मै क्षेत्राय शरीराय संस्कारार्थं युज्यन्तां शरीरे उस्रियाः अनड्वाहः॥ २॥

म० 'औदुम्बरसीर उत्तरतो वा षड्गवे युज्यमाने युञ्जेति संप्रेष्य सविता त इति जपति' (का० २१। ३। ३४) इति। ततोऽध्वर्युस्तां पलाशशाखां दक्षिणस्यां निरस्य परिश्रिद्भिर्वेष्टयित्वा तत्क्षेत्रस्य दक्षिणत उत्तरतो वा षड्भिरनडुद्भिः सीरं युनक्ति। तस्मिन् युज्यमाने युङ्क्तेति संप्रेष्य सवितेति मन्त्रं जपति। गायत्री। हे यजमान, सविता सूर्यः ते तव शरीरेभ्यः शरीराणां विभक्तिव्यत्ययः। पृथिव्यां लोकं स्थानमिच्छतु सवि-

अनुज्ञां विना न केनापि स्थातुं शक्यते । द्वितीयं वाक्यमाह तस्मै इति । तस्मै सवित्रा दत्ताय क्षेत्राय संस्कारार्थम् उस्रियाः अनड्वाहो युज्यन्तां युक्ता भवन्तु ॥ २ ॥

वायुः पुनातु सविता पुनात्वग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसा । विमुच्यन्तामुस्रियाः ॥ ३ ॥

[वायुः । पुनातु । सविता । पुनातु । अग्नेः । भ्राजसा । सूर्य्यस्य । वर्चसा ॥ वि । मुच्यन्ताम् । उस्रियाः ॥३]

वायु उस स्थान को पवित्र करे । सविता उस स्थान को पवित्र करे । अग्नि के तेज और सूर्य के प्रकाश से वह स्थान पवित्र होवे । (उस क्षेत्र में चार बार हल चलाना=चार कूंड़ जोतना ।) बैलों को हल से छोड़ दो ॥ ३ ॥

उ० वायुः पुनातु । चतस्रः सीताः कर्षति चतुर्भिर्यजुर्भिः । वायुः पुनातु विदारयतु । सविता पुनातु विदारयतु । अग्नेर्भ्राजसा दीप्त्या विदारयतु । सूर्यस्य वर्चसा भ्राजिष्णुतया विदारयतु । विमुञ्चत्यनडुहः । विमुच्यन्तामुस्रियाः विमुच्यन्तां शरीरात् उस्रियाः अनड्वाहः ॥ ३ ॥

म० 'अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुनात्विति प्रतिमन्त्रमुत्तरतः प्रतीचीं प्रथमामिति' (का० २१।४।१–२)। अध्वर्युः परितो वेष्टितां रज्जुमनुलक्षीकृत्य वायुः पुनात्विति प्रतिमन्त्रं पादेन पादेन चतस्रः सीताः अप्रदक्षिणं कृषति । तत्र प्रथमां सीतामुत्तरपार्श्वे प्रतीचीं कृषति । दक्षिणतः सीरयोजनपक्षेऽपि तत्सीरमप्रदक्षिणमुत्तरत आनीय प्रथममुत्तरत एव कृषति । 'तदपसलवि पर्याहृत्योत्तरतः प्रतीचीं प्रथमाᳬं सीतां कृषति वायुः पुनात्विति सविता पुनात्विति जघनार्धेन दक्षिणामग्नेर्भ्राजसेति दक्षिणार्धेन प्राचीᳬं सूर्यस्य वर्चसेत्यग्रेणोदीचीं' (१३।८।२।६) इति श्रुतेः । चत्वारि यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । हे पृथिवि, वायुः त्वां पुनातु विदारयतु । सूर्यः त्वां पुनातु अग्नेर्भ्राजसा दीप्त्या सूर्यस्य वर्चसा तेजसा च त्वां विदारयतु । 'अनडुहो विमुच्य विमुच्यन्तामिति' (का० २१।४।४) एवं पूर्वोक्तचतुर्मन्त्रैः पार्श्वचतुष्के कर्षणं कृत्वा मध्येऽपि सर्वं क्षेत्रं यथा कृष्टं भवति तथा परिमिताः सीताः कृत्वा वृषभान्सीराद्विमुञ्चति । यजुः वृषदैवतम् । उस्रा धेनुः तदपत्यानि उस्रियाः अनड्वाहो विमुच्यन्तां सीराद्वियुज्यन्ताम् ॥ ३ ॥

अश्वत्थे वो निषदनं पर्णे वो वसतिष्कृता । गोभाज इत्किलासथ यत्सनवथ पूरुषम् ॥ ४ ॥

(उस स्थान में खोदकर मृत की अस्थियों 'फूलों' को धरना ।) हे ओषधियो ! पीपल में तुम्हारा बैठना है और पलाश पर्ण में तुम्हारी बस्ती है । अब तुम पृथ्वी को प्राप्त होओ, जो तुम पुरुष को सेवित करती हो ॥ ४ ॥

उ० अश्वत्थे व इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० 'दक्षिणा सीरं निरस्याश्वत्थे व इति सर्वौषधं वपतीति' (का० २१।४।४) हलं दक्षिणदिशि तूष्णीं प्रक्षिप्य कृष्टक्षेत्रमध्ये सर्वौषधं वपति । अनुष्टुप् व्याख्याता (अ० १२। क० ७९) ॥ ४ ॥

सविता ते शरीराणि मातुरुपस्थ आवपतु । तस्मै पृथिवि शं भव ॥ ५ ॥

[सविता । ते । शरीराणि । मातुः । उपस्थऽइत्युपस्थे । आ । वपतु ॥ तस्मै । पृथिवि । शम् । भव ॥५॥]

हे मृत ! सविता तुम्हारे फूलों को माता पृथ्वी की गोद में धरे । हे पृथिवि ! उस मृत के लिए तुम शान्तिदायिनी होओ ॥५॥

उ० शरीराणि निवपति । सविता ते । गायत्री । सविता ते तव शरीराणि अस्थीनि । मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु । तस्मै अस्थिरूपाय यजमानाय सवित्रा उप्ताय हे पृथिवि, शं भव सुखरूपा भव ॥ ५ ॥

म० 'सविता त इति शरीराणि निवपति मध्ये इति' (का० २१।४।५) । तस्य पुरुषमात्रस्य क्षेत्रस्य मध्ये शरीराणि मृतस्यास्थीनि राशीकरोति । एतच्च सूर्योदयकालं कर्तव्यम् 'यथा कुर्वतोऽभ्युदियात्' (१३।८।३।२) इति श्रुतेः । गायत्री सवितृदेवत्या । हे यजमान, सविता सूर्यः ते तव शरीराणि अस्थीनि मातुः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे आवपतु स्थापयतु । हे पृथिवि भूमे, तस्मै सवित्रोप्तायास्थिरूपाय यजमानाय शं भव सुखरूपा भव ॥ ५ ॥

प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके लोके निदधाम्यसौ । अप नः शोशुचदघम् ॥ ६ ॥

[प्रजापताविति प्रजापतौ । त्वा । देवतायाम् । उपोदकइत्युपउदके । लोके । नि । दधामि । असौ ॥ अप । नः । शोशुचत् । अघम् ॥६॥]

हे अमुक मृत ! जल के निकट के स्थान में मैं तुम्हें प्रजापति देवता में धरता हूँ । वह प्रजापति हमारे पाप को अत्यन्त जला डाले ॥ ६ ॥

उ० प्रजापतौ त्वा । यजुः कण्डिकाः । प्रजापतौ त्वाम् । देवताया उपोदके उप समीपे उदकं यस्य स तथोक्तः । लोके स्थाने निदधामि । असाविति नामग्रहणम् । अनुदात्त्वादामन्त्रितम् । तद्यथा हे देवदत्त, अप नः शोशुचदघम् । अपेत्य नः अस्मान् अत्यर्थं दहतु पापम् द्वेष्टॄन् । यद्वा प्रजापतिः अपशोशुचत् अत्यर्थं दहतु । नोऽस्माकमघं पापम् ॥ ६ ॥

म० उष्णिक् प्रजापतिदेवत्या अस्थिनिवापे एव विनियुक्ता। असाविति नामग्रहणमनुदात्तत्वादामन्त्रितम्। हे देवदत्त, उपोदके उदकसमीपवर्तिनि लोके स्थाने प्रजापतौ देवतायां त्वां निदधामि स्थापयामि। स प्रजापतिर्नोऽस्माकमघं पापं शोशुचत् अत्यर्थं दहतु। 'शुच शोके' यङ्लुगन्तं रूपम्॥ ६॥

परं॑ मृत्यो॒ अनु॒ परे॑हि॒ पन्थां॒ यस्ते॑ अ॒न्य इत॑रो दे॒व॒याना॑त्। चक्षु॑ष्मते शृण्व॒ते ते॑ ब्रवीमि॒ मा नः॑ प्र॒जाᳪं री॑रिषो॒ मोत वी॒रान्॥ ७॥

[पर॑म्। मृत्यो॒ऽइति॑मृत्यो। अनु॑। परा॑। इ॒हि॒। पन्था॑म्। यः। ते॒। अ॒न्यः। इत॑रः। दे॒व॒याना॒दिति॑दे॒व॒याना॑त्॥ चक्षु॑ष्मते। शृ॒ण्व॒ते। ते॒। ब्र॒वी॒मि॒। मा। नः॒। प्र॒जामिति॑प्र॒जाम्। री॒रि॒षः॒। रि॒रि॒ष॒ऽइति॑रिरिषः। मा। उ॒त। वी॒रान्॥७॥]

हे मृत्यो! अन्य-किसी दूर के मार्ग को ही तुम चली जाओ, जो तुम्हारा मार्ग उस देवयान से सर्वथा अन्य है। आँख-कान वाली तुम्हें मैं कहता हूँ कि तुम मेरी सन्तान को मत मारो और न ही मेरे वीरों या पुत्रों को मारो॥ ७॥

उ० प्रत्यागते जपति। परं मृत्यो त्रिष्टुप् मृत्युदेवत्या। हे मृत्यो, परं पन्थानमाश्रित्य। अनु परा इहि पराङ्मुखो भूत्वा आगच्छ। तं शब्देन दर्शयति। योऽसौ ते तव स्वभूतः अन्यः इतरः देवयानात् पितृयानाख्यः। अपिच चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। चक्षुष्मतः शृण्वतः तव ब्रवीमि। अतिशयार्थं वचनम्। नहि तस्यादृष्टमश्रुतं चास्ति। मा च नः अस्माकं प्रजां रीरिषः हिंसीथाः। मोत वीरान् पुत्रान्॥ ७॥

म० 'प्रत्यागते परं मृत्यविति जपतीति' (का० २१। ४।७)। दक्षिणां गत्वानुच्छ्वसन् कुम्भं प्रक्षिप्यैहीति कश्चिद्विप्रः प्रेषितोऽस्ति तस्मिन् कुम्भं क्षिप्त्वा प्रत्यागते सति यजमानोऽध्वर्युर्वा जपति। मृत्युदेवत्या त्रिष्टुप् संकसुकदृष्टा। मृत्यो, परा पराङ्मुखो भूत्वा परमन्यं पन्थां पन्थानं मार्गमन्विहि अनुगच्छ। तमेव दर्शयति। यस्ते तव त्वदीयः पन्था देवयानात् पथः इतरः तुच्छः अन्यः पितृयानाख्यः देवा यान्ति यस्मिन् स देवयानः। किंच चक्षुष्मते ज्ञानिने शृण्वते च ते तुभ्यं मृत्यो, किंचिद् ब्रवीमि वदामि। 'आदरार्थं वचनम्। नहि तस्यादृष्टमश्रुतं वास्ति। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। चक्षुष्मतः शृण्वतस्तव वदामि। किम्। हे मृत्यो, नोऽस्माकं प्रजां सन्ततिं वंशपरम्परां मा रीरिषः मा हिंसीः। 'रिष वधे' स्वार्थे णिजन्तस्य लुङि रूपम्। उत अपिच वीरान्पुत्रान् मा हिंसीः॥ ७॥

शं वातः॒ शᳪं हि ते॒ घृणिः॒ शं ते॑ भवन्त्वि॒ष्टकाः। शं ते॑ भवन्त्व॒ग्नयः॒ पार्थि॑वासो॒ मा त्वा॒भि शू॑शुच॒न्॥ ८॥

[शम्। वात॑ः। शम्। हि। ते॒। घृणि॑ः। शम्। ते॒। भ॒व॒न्तु॒। इ॒ष्टकाः॥ शम्। ते॒। भ॒व॒न्तु॒। अ॒ग्नय॑ः। पार्थि॑वासः। मा॒। त्वा॒। अ॒भि। शू॒शु॒च॒न्॥८॥]

हे मृत! वायु तुम्हारे लिए सुखकर होवे। सूर्य सुखकर होवे और यह ईंटें तुम्हारे लिए सुखकर होवें। (कब्र में ईंटें रखना।) हे मृत! यह पार्थिव अग्नियाँ तुम्हारे लिए सुखकर होवें। वे तुम्हें प्रदग्ध न करें॥ ८॥

उ० यथार्थं कल्पयति अनुष्टुब्बृहतीभ्याम्। शं वातः सुखरूपो वातः ते भवतु। शं हि ते घृणिः सुखरूपश्च ते घृणिर्भवतु। घृणिरित्यहर्नाम। हीति स्वाध्यायार्थं। सुखरूपाश्च ते भवन्तु इष्टकाः। सुखरूपाश्च ते भवन्तु अग्नयः। पार्थिवाः पृथिव्यां भवाः पार्थिवासः। मा च त्वाम् अभिशूशुचन् अभितापयन्तु॥ ८॥

म० 'शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां निदधाति मध्ये तूष्णीमिति' (का० २१।४।८)। शं वात इति मन्त्रद्वयेन तानि मध्ये न्युप्तान्यस्थीनि यथाङ्गं कल्पयित्वा यदस्थि यस्याङ्गस्य तेनास्थ्ना तदङ्गकल्पनया प्राक्शिरसं पुरुषाकृतिं कृत्वा तन्मध्ये पादमात्रामिष्टकां तूष्णीं निदधाति। द्वे ऋचावनुष्टुब्बृहत्यौ विश्वदेवदेवते। हे यजमान, वातो वायुस्ते तव शं सुखरूपो भवतु। हि पुनः घृणिः सूर्यकिरणः ते तव शं सुखरूपो भवतु। इष्टका मध्ये प्रतिदिशं च तिस्रस्तिस्रः प्रक्षिप्तास्ते तव शं सुखरूपा भवन्तु। अग्नयश्च ते शं भवन्तु। पार्थिवासः पृथिव्यां भवाश्चाग्नयः त्वा त्वां माभिशूशुचन् मा शोचयन्तु अभितापयन्तु॥ ८॥

कल्प॑न्तां॒ ते॒ दिश॒स्तुभ्य॒माप॑ः शि॒वत॑मा॒स्तुभ्यं॑ भवन्तु॒ सिन्ध॑वः। अ॒न्तरि॑क्षᳪं शि॒वं तुभ्यं॒ कल्प॑न्तां॒ ते॒ दिश॒ः सर्वा॑ः॥ ९॥

[कल्प॑न्ताम्। ते॒। दिश॑ः। तुभ्य॑म्। आप॑ः। शि॒वत॑मा॒ऽइति॑शि॒वत॑माः। तुभ्य॑म्। भ॒व॒न्तु॒। सिन्ध॑वः॥ अ॒न्तरि॑क्षम्। शि॒वम्। तुभ्य॑म्। कल्प॑न्ताम्। ते॒। दिश॑ः। सर्वा॑ः॥९॥]

हे मृत! तुम्हारे लिए दिशाएँ कल्पिता होवें। तुम्हारे लिए जल अत्यन्त कल्याणकारक होवें। नदियाँ तुम्हारे लिए सुखदा होवें। तुम्हारे लिए अन्तरिक्ष शुभ होवे। हे मृत! सब दिशाएँ तुम्हारे लिए कल्पित (=खुली) होवें॥ ९॥

उ० किंच। कल्पन्तां ते दिशः क्लृप्तास्ते दिशो भवन्तु। तुभ्यम् आपः शिवतमा भवन्तु। तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः

समुद्राः शिवतमाः। अन्तरिक्षं शिवं तुभ्यं भवतु। कल्पन्तां ते दिशः सर्वाः। आदरार्थं पुनर्वचनं कात्स्न्र्यार्थं वा ॥ ९ ॥

म० दिशः ते तुभ्यं त्वदर्थं कल्पन्तां कृप्ता भवन्तु। आपो जलानि तुभ्यं शिवतमाः कल्याणकारिण्यो भवन्तु। सिन्धवः समुद्राश्च शिवतमास्तुभ्यं भवन्तु। अन्तरिक्षमाकाशं तुभ्यं शिवं कल्याणकारि भवतु। सर्वा दिशः ते तुभ्यं कल्पन्ताम्। आदरार्थं कात्स्न्र्यार्थं वा पुनर्वचनम् ॥ ९ ॥

अश्मन्वती रीयते सꣳरभध्वमुत्तिष्ठत प्रतरता सखायः। अत्रा जहीमोऽशिवा ये असञ्छिवान्वयमुत्तरेमाभि वाजान् ॥ १० ॥

[अश्मन्वतीत्यश्मन्ऽवती। रीयते। सम्। रभध्वम्। उत्। तिष्ठत। प्र। तरत। सखायः॥ अत्र। जहीमः। अशिवाः। ये। असन्। शिवान्। वयम्। उत्। तरेम। अभि। वाजान् ॥१०॥]

हे बन्धुओ! यह पथरीली नदी बह रही है। अब संभलो। तैयार होकर खड़े होओ और इसे पार करो। इस नदी में हम उन्हें छोड़ देते हैं, जो अशुभ थे। तदनन्तर हम शुभ व पथ्यभूत अन्नों (=पिण्डों या प्रारब्ध संस्कारों) को पार करते हैं ॥ १० ॥

उ० अश्मन्वती रीयते। अश्मनश्चीन्विकिरन्ति ता अभ्युत्तरन्ति। त्रिष्टुब्वैश्वदेवी। अश्मन्वती पाषाणवती इयं नदी रीयते गम्यते अस्माभिः विषमम्। अतो ब्रवीमि। संरभध्वम्। संरम्भश्चोत्तरणाय प्रयत्नकरणम्। उत्तिष्ठत अभिमुखा भवत प्रतरत हे सखायः। किमित्यादरः। अत्रा-जहीमः परित्यजामः। अशिवाः अशान्ताः। ये असन् स्युः। शिवान् वाजान् अन्नविशेषान् वयम् अभ्युत्तरेम ॥ १० ॥

म० 'अभ्यधिगच्छन्त्यश्मन्वतीरिति' (का० २१।४।२१)। गर्तान्मृदमानीय पूर्ववर्जदिग्भ्यः कृष्ट्वा वा मृदमानीय तत् श्मशानं विप्रस्य मुखमितं क्षत्रस्योरोमितं वैश्यस्योरुमितं स्त्रिया भगमितं शूद्रस्य जानुमितं सर्वेषां वा जानुमितं मृदा कृत्वा शैवलैः कुशैश्च प्रच्छाद्य तद्दक्षिणतो गर्तौ खात्वा क्षीरोदकाभ्यां संपूर्य श्मशानोत्तरे सप्त गर्तान्खात्वा दक्षिणोत्तरान् जलेन संपूर्योत्तरगर्तेषु अध्वर्युयजमानामात्यांस्त्रीन्पाषाणान्प्रक्षिप्याश्मन्वतीरिति मन्त्रेण तद्गर्तोपरि गच्छन्ति। विश्वदेवदेवत्या त्रिष्टुप् सुचीकदृष्टा। हे सखायः मित्राणि, एषा अश्मन्वती पाषाणवती नदी रीयते गच्छति। 'री गतौ' दिवादिः आत्मनेपदी। अतो यूयं संरभध्वमुत्तरणाय प्रयतध्वम्। उत्तिष्ठत अभिमुखा भवत। प्रतरत प्रकर्षेण तां नदीं तरत। किमिति। यतोऽत्र प्रदेशे ये अशिवाः अशान्ता दुष्टा राक्षसादयः असन् स्युः तान् वयं जहीमः परित्यजामः। तेषु त्यक्तेषु शिवान्सुखकरान् वाजानन्नविशेषान् वयमुत्तरेम प्राप्नुयाम ॥ १० ॥

अपाघमप किल्बिषमप कृत्यामपो रपः। अपामार्ग त्वमस्मदप दुःष्वप्न्यꣳ सुव ॥ ११ ॥

[अप। अघम्। अप। किल्बिषम्। अप। कृत्याम्। अपोऽइत्यपो। रपः। अपामार्ग। अपमार्गेत्यपऽमार्ग। त्वम्। अस्मत्। अप। दुःष्वप्न्यम्। दुःष्वप्न्यमितिदुःऽस्वप्न्यम्। सुव ॥११॥]

हे अपामार्ग! अघ, किल्बिष, कृत्या, लाञ्छन और दुष्ट स्वप्नत्व को तुम हमसे दूर करो ॥ ११ ॥

उ० अपामार्गेणापमृजति। अपाघम् अनुष्टुप्। हे अपामार्ग, त्वम् अस्मत् अस्मत्तः। अपसुव अपगमय अघं पापं मानसम्। अपगमय च किल्बिषं कीर्तिभेदकं पापमेव कायिकम्। अपगमय च कृत्याम् अभिचारम्। अपगमय च रपः। रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः। वाचिकं पापम्। अपगमय च दुःस्वप्न्यं दुःस्वप्ने भवं फलं दुःस्वप्न्यम् ॥ ११ ॥

म० 'अपाघमित्यपामार्गैरपमृजत इति' (का० २१।४।२२)। ते अमात्या यज्ञोपवीतिनो भूत्वाप उपस्पृश्य हस्तगृहीतैरपामार्गैः स्वशरीरं शोधयन्ते अपामार्गबीजैरुद्वर्तयन्तीति केचित्। लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् शुनःशेपदृष्टा दुःस्वप्ननाशनी। हे अपामार्ग, त्वमस्मत् अस्मत्तः सकाशादघं मानसं पापमपसुव 'षू प्रेरणे' अपगमयेत्यर्थः। किल्बिषं कीर्तिभेदकं कायिकं च पापमपसुव। कृत्यां परकृतमभिचारमपसुव। अप उ रपः 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु० ४।२१) इति यास्कः। रपः पापं वाचिकं च अपसुव उ चार्थे। दुःस्वप्न्यम् दुष्टः स्वप्नो दुःस्वप्नः तत्र भवं दुःस्वप्नोत्थमसुखरूपं फलं चास्मत्तोऽपसुव ॥ ११ ॥

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः ॥ १२ ॥

जल और ओषधियाँ हमारे लिए सच्चे मित्र के स्वभाव वाली होवें। जो हमसे द्वेष करता है और जिससे हम द्वेष करते हैं, उसके लिए जल-ओषधियाँ शत्रुस्वरूप हों ॥ १२ ॥

उ० सुमित्रिया न इति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

म० 'सुमित्रिया न इति स्नात्वाहतवाससोऽनडुत्पुच्छमन्वारभ्यानड्वाहमित्युद्वयमित्यागच्छन्तीति' (का० २१।४।२३) सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नात्वा नूतनवस्त्राणि परिहितवन्तोऽनड्वाहमिति मन्त्रेण वृषपुच्छमन्वारभ्य उद्वयं तमिति मन्त्रेण यजमानामात्या ग्राममागच्छन्ति। यद्यप्यत्र सुमित्रिया इति मन्त्रेण स्नानमुक्तं तथापि सुमित्रिया इत्यपोऽञ्जलिनादाय दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं परिषिञ्चतीति' (का० १८।५।१५) इयं

विधेयम्। 'दुर्मित्रिया द्विष्म इति यामस्य दिशं द्वेष्या स्यात्तां दिशं परासिञ्चेत् तेनैव तं पराभावयति' (१३।८।४।५) इति श्रुतेः। व्याख्याता (अ० ६। क० २२। अ० २०। क० १९)॥ १२॥

अनड्वाहमन्वारभामहे सौरभेयꣳ स्वस्तये। स न इन्द्र इव देवेभ्यो वह्निः संतारणो भव॥ १३॥

[अनड्वाहम्। अन्वारभामह इत्यनु आरभामहे। सौरभेयम्। स्वस्तये॥ सः। नः। इन्द्रइवेतीन्द्रः इव। देवेभ्यः। वह्निः। सन्तारण इतिसम् तारणः। भव॥१३॥]

हम बैल (की पूँछ) को पकड़कर उसका आलम्भन कर रहे हैं। यह बैल सुरभी का पुत्र है। यह हमारा कल्याण करे। देवताओं के लिए इन्द्र की भाँति रक्षक है। हे अग्निदेव! तुम हवि को पहुँचाओ॥ १३॥

उ० अनडुत्पुच्छमन्वारभ्य आगच्छन्ति। अनड्वाहम्। आनडुही अनुष्टुप्। उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः अतो यच्छब्दाध्याहारेण सामर्थ्यम्। या त्वाम् अनड्वाहं अन्वारभामहे आलभामहे। सौरभेयं सुरभ्या अपत्यम् 'स्त्रीभ्यो ढक्'। स्वस्तये अविनाशाय। स त्वम् नः अस्माकम् इन्द्रइव देवेभ्यः देवानामिति विभक्तिव्यत्ययः। वह्निर्वोढा संतारणश्च भव॥ १३॥

म० अनुष्टुप् अनडुद्देवत्या। उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः ततः सर्वनाम्नोऽध्याहारेण सामर्थ्यम्। वयं यमनड्वाहमन्वारभामहे आलभामहे स्पृशामः। किंभूतम्। सौरभेयं सुरभ्याः अपत्यम् 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा० ४।१।१२०) इति ढक्। किमर्थम्। स्वस्तये अविनाशाय। हे अनड्वन्, स त्वं नोऽस्माकं संतरणः तारको दुःखनाशको भव। किंच त्वं वह्निः देवानां वोढा। तत्र दृष्टान्तः। देवेभ्यः इन्द्र इव। इन्द्रो यथा देवार्थं तारको भवति॥ १३॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम्। देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम्॥ १४॥

अन्धकार के परे विद्यमान स्वर्गीय ज्योति को देखते हुए, देवों में एकमात्र देव सूर्य तथा उसकी उत्तम ज्योति को हम प्राप्त हुए हैं॥ १४॥

उ० उद्वयमिति व्याख्यातम्॥ १४॥

म० उद्वयं तमिति ग्राममागच्छन्ति। व्याख्याता (अ० २०। क० २१)॥ १४॥

इमं जीवेभ्यः परिधिं दधामि मैषां नु गादपरो अर्थमेतम्। शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीरन्तर्मृत्युं दधतां पर्वतेन॥ १५॥

[इमम्। जीवेभ्यः। परिधिमितिपरि धिम्। दधामि। मा। एषाम्। नु। गात्। अपरः। अर्थम्। एतम्॥ शतम्। जीवन्तु। शरदः। पुरूचीः। अन्तः। मृत्युम्। दधताम्। पर्वतेन॥१५॥]

(कब्र व श्मशान के मध्य एक पत्थर धरना।) इसे मैं जीवितों के लिए सीमा धरता हूँ। कोई अन्य जीवित इस मृत्यु-भाव को न प्राप्त होवे (=न मरे)। वे सब बहुकर्मव्यापृत सौ वर्षों का जीवन पावें। यह जीव मृत्यु को पर्वत से छिपा दे॥१५॥

उ० मर्यादाया एव लोष्टमाहृत्यान्तेन तोरणे निदधाति। इमं जीवेभ्यः। त्रिष्टुप् मृत्युदेवत्या। इमं लोष्टं जीवेभ्यः अर्थाय। परिधिं परिधीयत इति परिधिः तं परिधिम्। दधामि स्थापयामि। किमर्थमिति चेत्। मा गात् मा गच्छतु एषां जीवानां मध्ये अपरः नु क्षिप्रं वेदोक्तादायुषोऽर्वाक् पितृलोकम्। एतमर्थं पुरस्कृत्य सर्वथा शतं जीवन्तु शरदः पुरूचीः बह्वञ्चनाः दानाध्ययनयागानुकूलाः अन्तर्मृत्युं दधताम् अन्तर्दधातु मृत्युम् पर्वतेन इव लोष्टेन॥ १५॥

म० 'ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं जीवेभ्य इति' (का० २१।४।२४)। स्वनिवासग्रामस्य श्मशानस्य च मध्ये मर्यादालोष्टं महत्तरं मृत्खण्डमध्वर्युरेव निदधाति। मनुष्यदेवत्या त्रिष्टुप् संकसुकदृष्टा। जीवेभ्यः विद्यमानजन्त्वर्थमिमं परिधिं मर्यादां दधामि स्थापयामि। कथमिति चेत्। एषां जीवानां मध्ये अपरः कश्चित् नु क्षिप्रं वेदोक्तादायुषोऽर्वाक् एतमर्थं पितृलोकगमनलक्षणं कार्यमुद्दिश्य मा गात् मा गच्छतु। एते जीवाः शतं शरदः जीवन्तु शतवर्षायुषो भवन्तु। किंभूताः शरदः। पुरूचीः पुरु बहु अञ्चन्तीति पुरूच्यः दानाध्ययनयागानुकूलाः। किंच पर्वतेन लोष्टेनैव मृत्युमन्तर्दधतां मृत्युमन्तर्हितं कुर्वन्तु एते जीवाः॥ १५॥

अग्न आयूꣳषि पवस आसुवोर्जमिषं च नः। आरे बाधस्व दुच्छुनाम्॥ १६॥

हे अग्ने! तुम हमारी आयुओं को पवित्र करते हो। तुम हमारे लिए अन्न व वर्षा को प्रेरित करो। दुष्ट कुत्तों या तुच्छों को दूर बाधित करो॥ १६॥

उ० जुहोति द्वाभ्याम्। अग्न आयूꣳषि। व्याख्यातम्॥ १६॥

म० 'अञ्जनाभ्यञ्जने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान् परिधीन्परिधाय वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्न आयूꣳष्यायुष्मानग्न इति' (का० २१।४।२५)। कज्जलादिना नेत्राञ्जनमञ्जनम् तैलेन पादाञ्जनमभ्यञ्जनम् तद्द्वयं कृत्वा औपासनं कर्तुरावसथ्याग्निं दर्भैः परिस्तीर्य वारणवृक्षावयवांश्चतुरः

परिधींश्चतुर्दिक्षु तूष्णीमेव परिधाय वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोति ऋग्द्वयेन । औपासनः प्रेतस्यैव । तस्यैवाद्वारेण निरसनीयत्वादिति हरिस्वामिनः । कर्तुरेवौपासने होमस्तस्यैकदेशनिरसनमिति कर्कादयः । व्याख्याता (अ० १९ । क० ३८) ॥१६॥

आयु॑ष्मानग्ने ह॒विषा॑ वृधा॒नो घृ॒तप्र॑तीको घृ॒तयो॑निरेधि । घृ॒तं पी॒त्वा मधु॒ चारु॒ गव्यं॑ पि॒तेव॑ पु॒त्रम॒भिर॑क्षतादि॒मान्त्स्वाहा॑ ॥ १७ ॥

[आयु॑ष्मान् । अ॒ग्ने॒ । ह॒विषा॑ । वृ॒धा॒नः । घृ॒तप्र॑तीक॒ इति॑ घृ॒त प्र॑तीकः । घृ॒तयो॑नि॒रिति॑ घृ॒त यो॑निः । ए॒धि॒ ॥ घृ॒तम् । पी॒त्वा । मधु॑ । चारु॑ । गव्य॑म् । पि॒तेवेति॑ पि॒ता इ॑व । पु॒त्रम् । अ॒भि । र॒क्ष॒ता॒त् । इ॒मान् । स्वाहा॑ ॥१७॥]

हविः के द्वारा बढ़ने वाले, घृत से पूर्ण मुखवाले तथा घृत से उत्पन्न तुम बढ़ो । मधुर और स्वादिष्ट गोघृत पान करके पिता के स्वपुत्र की रक्षा करने के समान तुम हमारे इन पुत्रादि की रक्षा करो । यह तुम्हारे लिए आहुति है ॥ १७ ॥

उ० आयुष्मानग्ने । वसुरन्त्या त्रिष्टुप् । इमा स्वाहेति यजुः । हे अग्ने, यः त्वम् आयुष्मान् तं त्वां ब्रवीमि । हविषा वृधानः वर्धमानः । घृतप्रतीकः । प्रतीकं मुखम् । घृतयोनिः घृतसंस्थानः एधि भव । उत्तरवेद्यां धारणाभिप्रायमेतत् । घृतं च पीत्वा । मधु मधुरसम् । चारु सुगन्धि । गव्यं गोविकारसंभूतम् । पिता इव पुत्रम् अभिरक्षतात् । 'तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम्' इति तातङादेशः । अभिरक्ष इमान् जीवान् । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ १७ ॥

म० अग्निदेवत्या त्रिष्टुब् वैखानसदृष्टा । हे अग्ने, त्वमेवंभूत एधि भव । किंभूतः । आयुष्मान् चिरंजीवी । तथा हविषा वृधानः वर्धतेऽसौ वृधानः 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ ७३) इति शानचि शपो लुक् । तथा घृतप्रतीकः घृतं प्रतीकं मुखं यस्य । घृतयोनिः घृतं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य उत्तरवेद्या धारणाभिप्रायमेतत् । स त्वं गव्यं गोसंबन्धि घृतं पीत्वा इमान् जीवान् अभिरक्षतादभिरक्ष 'तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्यां' (पा० ७ । १ । ३५) इति हेस्तातङादेशः । तत्र दृष्टान्तः । पिता पुत्रमिव यथा पिता पुत्रं रक्षति । किंभूतं घृतम् । मधु मधुरं । चारु सुगन्धि । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥१७॥

परी॒मे गाम॑नेषत॒ पर्य॒ग्निम॑हृषत । दे॒वेष्व॑क्रत॒ श्रवः॒ क इ॒माँ २॥ आ द॑धर्षति ॥ १८ ॥

[परि॑ । इ॒मे । गाम् । अ॒ने॒ष॒त॒ । परि॑ । अ॒ग्निम् । अ॒हृ॒ष॒त॒ ॥ दे॒वेषु॑ । अ॒क्र॒त॒ । श्रवः॑ । कः । इ॒मान् । आ । द॒ध॒र्ष॒ति॒ ॥१८॥]

इन्होने गाय को आनीत किया है (=गोदान दिया है); इन्होंने अग्नि को आहृत किया है (=होम किया है) और इन्होंने देवों को हविः दी है । कौन इन श्मशान से लौटे हुए पुरुषों को दबोच सकता है ? ॥ १८ ॥

उ० अथैषां परिदां दधाति अनुष्टुभा । परीमे गामनषत । इमे जीवाः परि सर्वतः गाम् अनेषत । नयतेर्लुङि सिच एतद्रूपम् । परिणीतवन्तः गाम् । अनडुत्पुच्छालम्बनाभिप्रायमेतत् । पर्यग्निमहृषत पर्यहृष्यत । हरतेरेतद्रूपम् । परिहृतवन्तः अग्निम् । यस्मिन्नग्नावेतत्कर्म क्रियते तमग्निं परिहृतवन्तः । अद्वारेणोपासनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायमेतत् । देवेषु ऋत्विक्षु । अक्रत । अकृषतेति प्राप्ते सिचो लोपश्छान्दसः । श्रवः धनं दक्षिणालक्षणम् । अथेदानीं कृतकृत्यान् इमान् कः को नाम । आदधर्षेति आधर्षयितुं आक्रमितुं शक्नुयात् । अशक्यप्रतिक्रिया ह्येते वर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

म० 'अथैषां परिदां वदन्ति । परीमे गामनेषतेति ।' (का० २१ । ४ । २६) अध्वर्युयजमानामात्यानां परिदाम् परिदा रक्षणम् सत्संज्ञं मन्त्रं वदति 'दाङ् पालने' परिदीयते समन्ताद्रक्ष्यतेऽनेनेति परिदाः रक्षणः तम् । इन्द्रदेवत्यानुष्टुप् भरद्वाजात्मजशिरिम्बिठदृष्टा । इमे जीवाः गामनड्वाहं पर्यनेषत परिणीतवन्तः अनडुत्पुच्छालभनाभिप्रायम् । नयतेर्लुङि तङि सिचि प्रथमबहुवचने रूपम् 'व्यवहिताश्च' (पा० १ । ४ । ८२) इति परेर्व्यवधानं क्रियापदेन । इमे जीवाः अग्निं च पर्यहृषत परिहृतवन्तः । यस्मिन्नग्नावेतत्कर्म कृतं तं परिजहुः । अद्वारेणौपासनं निरस्यतीत्येतदभिप्रायम् । इमे देवाः दीव्यन्ति कर्मसु दीप्यन्ते ते देवाः ऋत्विजः तेषु श्रवः धनं दक्षिणालक्षणमक्रत कृतवन्तः । अकृषतेति प्राप्ते सिचो लोपे अक्रतेति रूपम् । अत एतैः कर्मभिः कृतकृत्यानिमाञ्जीवान् कोनाम आदधर्षति आकर्षयितुं पराभवितुं शक्नुयात् । अशक्यप्रतिक्रिया एते जाता इति भावः ॥ १८ ॥

क्र॒व्याद॑म॒ग्निं प्र हि॑णोमि दू॒रं य॑म॒राज्यं॑ गच्छतु रिप्रवा॒हः । इ॒हैवायमित॑रो जा॒तवे॑दा दे॒वेभ्यो॑ ह॒व्यं व॑हतु प्रजा॒नन् ॥ १९ ॥

[क्र॒व्या॒दमिति॑ क्रव्य अदम् । अ॒ग्निम् । प्र । हि॒नो॒मि॒ । दू॒रम् । य॒म॒रा॒ज्य॒मिति॑ यम राज्य॑म् । ग॒च्छ॒तु॒ । रि॒प्र॒वा॒ह इति॑ रिप्र वा॒हः ॥ इ॒ह । ए॒व । अ॒यम् । इत॑रः । जा॒तवे॑दा॒ इति॑ जा॒त वे॑दाः ॥१९॥]

कच्चे मांस को खाने वाले (=पितृमेधी) अग्नि को मैं दूर करता हूँ । पापवाही वह श्मशान भूमि को प्राप्त होवे । यहाँ यज्ञगृह में यह तद्भिन्न उत्पन्नलभ्य अग्नि देवों को तथा स्वाधिकार को जानते हुए देवों के लिए हविः वहन करे ॥ १९ ॥

उ० अद्वारेणौपासनं निरस्यति । क्रव्यादमग्निम् । त्रिष्टुप् । अथ येन पुरुषं दहति स क्रव्यात् । क्रव्यादमग्निम् । प्रहिणोमि प्रेषयामि दूरमपुनरागमनाय । यमराज्यं गच्छन्तु रिप्रवाहः । रिप्रमिति पापनाम । रिप्रं मृतं वहति प्रापयति भस्मीभावमिति रिप्रवाहः । जपति । इह प्रहे एव अयम् इतरः क्रव्यादादन्यः जातवेदाः जातप्रज्ञानः । देवेभ्यः हव्यं हविः वहतु । प्रजानन् स्वमधिकारम् ॥ १९ ॥

म० 'अद्वारेणौपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति' (का० २१ ४ । २७) । आहुतिहोमानन्तरं यत्र हुतं तस्यौपासनस्यैकशेषं निरस्यति । प्रेतस्यैवोपासन इति पक्षे सर्वमपि निरस्यति । अग्निदेवत्या त्रिष्टुप् दमनदृष्टा । येन पुरुषो दह्यते स क्रव्यात् तं क्रव्यादमग्निमहं दूरम् अपुनरागमनाय प्रहिणोमि प्रेषयामि । स प्रहितः क्रव्यादग्निः यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु । किंभूतः । रिप्रवाहः 'रिप्रमिति पापनाम' (नि० ४ । २१) रिप्रं पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः । 'इहैवायमिति जपति' (का० २१ । ४ । २८) । यजमानो जपति । अयमितरः क्रव्यादादन्यो जातवेदाः जातप्रज्ञानोऽग्निः इहैवास्मिन्नेव गृहे सदने देवेभ्योऽर्थाय हव्यं हविः वहतु प्रापयतु । किं कुर्वन् । प्रजानन् स्वाधिकारं जानानः । इति पितृमेधः समाप्तः । उपधानासन्दीवृषभयवानजीर्णान् तद्दक्षिणात्वेन दद्यात् । इच्छन् हेमाद्यपि दद्यात् ॥ १९ ॥

वह॑ व॒पां जा॑तवेदः पि॒तृभ्यो॒ यत्रै॑ना॒न्वेत्थ॒ निहि॑ता॒न्परा॒के । मेद॑सः कु॒ल्या उप॒ तान्त्स्र॑वन्तु स॒त्या एषामा॒शिषः॒ सन्न॑मन्ता॒ᳪ स्वाहा॑ ॥ २० ॥

[वह॑ । व॒पाम् । जा॒त॒वे॒द॒ इति॑ जात वेदः । पि॒तृभ्य॒ इति॑ पि॒तृ भ्यः॑ । यत्र॑ । ए॒ना॒न् । वेत्थ॑ । निहि॑ता॒निति॒ नि हि॑तान् । प॒रा॒के ॥ मेद॑सः । कु॒ल्याः । उप॑ । तान् । स्र॒व॒न्तु । स॒त्याः । ए॒षा॒म् । आ॒शिष॒ इत्या॒ शिषः॑ । सम् । न॒म॒न्ता॒म् । स्वाहा॑ ॥२०॥]

हे जातवेदस् अग्ने ! पितरों के लिए तुम वपा को वहन करो—दूर जहाँ तुम इन्हें निहित जानते हो । उन पितरों के लिए मेद की लघु सरिताएँ बह चलें और हमें उनके यथार्थ आशीर्वाद प्राप्त होवें । हे अग्ने ! यह तुम्हारे लिए आहुति है ॥ २० ॥

उ० वपां जुहोति । वह वपाम् त्रिष्टुप् । वह प्रापय वपाम् । हे जातवेदः पितृभ्यः । यत्र यस्मिन्प्रदेशे एतान् पितॄन् वेत्थ जानासि । निहितान् स्थापितान् । पराके पराक्रान्ते सुदूरेऽपि । तस्याश्च वपायाः सकाशात् मेदसः कुल्या नद्यः निःसृत्य उपस्रवन्तु । तान् पितॄन्प्रति । एषां च दातॄणाम् सत्या अवितथा आशिषः संनमन्तां प्रह्वीभवन्तु । स्वाहेति यजुः ॥ २० ॥

म० जातवेदोदेवत्या त्रिष्टुप् । अस्या विनियोगः श्रौतसूत्रे नास्ति । किंतु गृह्यसूत्रेऽस्ति । तथाहि 'मध्यमा गवा तस्यै वपां जुहोति वह वपां जातवेदः पितृभ्यः' (पार० ३ । ३) इति । अस्यार्थः । मध्यमाष्टका गोपशुना कार्या तस्या धेनोर्वपां जुहोति वह वपामिति मन्त्रेणेत्यर्थः । हे जातवेदः, जातं वेदो धनं यस्मात् स जातवेदाः तत्संबोधने हे जातवेदः, पितृभ्योऽर्थाय त्वं वपां धेनुसंबन्धि चर्मविशेषं त्वं वह प्रापय । पराके पराक्रान्ते दूरेऽपि यत्र यस्मिन्देशे निहितान्स्थापितानेनान्पितॄन् त्वं वेत्थ जानासि तत्र वहेत्यर्थः । तस्याः वपायाः निःसृत्य मेदसः धातुविशेषस्य कुल्याः नद्यः तान्पितॄन् प्रति उपस्रवन्तु प्रसरन्तु । किंच एषां दातॄणामाशिषः मनोरथाः सत्याः अवितथाः सन्नमन्तां प्रह्वीभवन्तु । स्वाहा सुहुतमस्तु । स्वाहेति ऋग्भिन्नं यजुः ॥ २० ॥

स्यो॒ना पृ॑थिवि नो भवानृक्ष॒रा नि॒वेश॑नी । यच्छा॑ नः॒ शर्म॑ स॒प्रथाः॑ । अप॑ नः॒ शोशु॑चद॒घम् २१

[स्यो॒ना । पृ॒थि॒वि॒ । नः॒ । भ॒व॒ । अ॒नृ॒क्ष॒रा । नि॒वेश॒नीति॑ नि॒ वेश॑नी ॥ यच्छ॑ । नः॒ । शर्म॑ । स॒प्रथा॒ इति॑ स॒ प्रथाः॑ ॥२१॥]

हे पृथिवी (=कब्र) ! तुम हमारे लिए सुखदा और कण्टकरहिता होओ । तुम प्रभूत सुख प्रदान करो । यह जल हमारे पाप को धोकर क्षार कर दे ॥ २१ ॥

उ० स्योना पृथिवि । पार्थिवी गायत्री । स्योना सुखरूपा हे पृथिवि, नः अस्माकम् भव अनृक्षरा च । ऋक्षरः कण्टकः । अनृक्षरा अकण्टका । निवेशनी च साधुप्रतिष्ठाना । किंच । यच्छा नः प्रयच्छ च नः अस्माकम् शर्म शरणम् । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । अप नः शोशुचदघमिति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० पृथिवीदेवत्या गायत्री मेधातिथिदृष्टा यजुरन्ता । अस्या अपि श्रौते विनियोगो नास्ति स्मार्ते स्रस्तरारोहणे शयने विनियोगः । तथाहि 'स्योना पृथिवि नो भवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राक्शिरसः संविशन्तीति' (पार० ३ । २) । हे पृथिवि, त्वं नोऽस्माकं स्योना सुखरूपा भव । किंभूता त्वम् । अनृक्षरा ऋक्षरः कण्टकः । 'ऋच्छतेः कण्टकः कन्तपो वा कण्टतेर्वा कृन्ततेर्वा स्याद्गतिकर्मणः' (निरु० ९ । ३२) इति यास्कः । तद्ग्रहणं चौरदायादादिदुःखनिवृत्त्यर्थम् । न सन्ति ऋक्षराः कण्टकाः दुःखदायिनो यस्यां सा अनृक्षरा । तथा निवेशनी निविशन्ति जनाः यस्यां सा निवेशनी साधुप्रतिष्ठाना 'करणाधिकरणयोश्च' (पा० ३ । ३ । ११७) इति ल्युट् । तथा सप्रथाः प्रथनं प्रथः विस्तारः प्रथसा सह वर्तमाना सप्रथाः सर्वतः पृथुः । किंच नोऽस्मभ्यं शर्म शरणं यच्छ देहि । अतः परं यजुः-

तद्विनियोगो गृह्यसूत्रे संबन्धिमरणनिमित्ते स्नाने जलापनोदने । तथाहि 'सव्यस्यानामिकया अपनोद्याप नः शोशुचदघमिति' (पार० ३ । १०) । इदं जलं नोऽस्माकमघं पापमपशोशुचत् अपशोचयतु दहतु ॥ २१ ॥

अस्मात्त्वमधि जातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा ॥ २२ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

[अस्मात् । त्वम् । अधि । जातः । असि । त्वत् । अयम् । जायताम् । पुनरितिपुनः ॥ असौ । स्वर्गायेतिस्वःगाय । लोकाय । स्वाहा ॥२२॥]

[॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥]

हे अग्ने ! तुम इस यजमान के निमित्त से उत्पन्न हुए हो। अब पुनः यह तुम से उत्पन्न होवे। यह अमुक स्वर्गलोक के योग्य होवे। यह आहुति है ॥ २२ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

उ० अस्मात्त्वम् । गायत्रीं यजुरन्ता एकान्नाहुतिः । अनिरुक्ताग्नेयी । अस्माद्यजमानात् । हे अग्ने, त्वम् अधिजातोसि यतः अतो ब्रवीमि । अयं पुनर्जायमानः त्वत् त्वत्तः जायतामुत्पद्यताम् । असाविति नामग्रहणम् । तद्यथा देवदत्तः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थम् । त्वत्तो ह्ययं जायमानः त्वद्रूप एव स्यादित्यभिप्रायः । स्वाहेति संप्रदानमस्तु ॥२२॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

म० 'आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणोऽस्मात्त्वमधिजातोऽसीति' (का० २५ । ७ । ३७) । साग्निकस्य पात्रप्रतिपत्त्यन्ते दाहात्पूर्वमाज्याहुतिं पुत्रादिर्जुहोति । अग्निदेवत्या गायत्री अनिरुक्ता । हे अग्ने, त्वमस्मात् यजमानात् आधानकाले अधिजातोऽसि उत्पन्नोऽसि । अतोऽयं यजमानः पुनः त्वत् त्वत्तः जायतामुत्पद्यताम् । असाविति विशेषनामवचनः । तथाहि देवदत्तः स्वर्गाय लोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्यर्थं त्वत्तो जायताम् । त्वद्रूप एव भवत्विति भावः । स्वाहा सुहुतमस्तु ॥ २२ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
पञ्चत्रिंशोऽयमध्यायः पितृमेधाभिधोऽगमत् ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो यजुः प्रपद्ये साम प्राणं प्रपद्ये चक्षुः श्रोत्रं प्रपद्ये । वागोजः सहौजो मयि प्राणापानौ ॥ १ ॥

[ऋचम् । वाचम् । प्र । पद्ये । मनः । यजुः । साम । प्राणम् । चक्षुः । श्रोत्रम् । वाक् । ओजः । सह । ओजः । मयि । प्राणापानौ ॥१॥]

ऋचा (=वेद) रूप वाणी को प्राप्त होता हूँ। मन रूप यजुर्वेद को प्राप्त होता हूँ। साम रूप प्राण को प्राप्त होता हूँ। चक्षु-श्रोत्र को प्राप्त होता हूँ। वाक्, ओज, शत्रुंसह बल, वीर्य, प्राण और अपान मुझमें प्राप्त होवें ॥ १ ॥

उ० इदानीं प्रवर्ग्याग्निकाश्वमेधोपनिषत्संबद्धा मन्त्रास्ताव्याख्यास्यामः । तत्राग्निका उग्रश्चेत्येवमादयः । तान्पुनः परमेष्ठ्यपश्यत् । प्राजापत्यो विमुख इति तस्य मन्त्रगणस्य संज्ञा । अग्निᳫँ हृदयेनेत्याश्वमेधिकाः आ अध्यायात् प्रजापतेरार्षम् । परिशिष्टं दध्यङ्ङाथर्वणोऽपश्यत् । 'दध्यङ् ह वा आथर्वणः' इत्येवमादिकया श्रुत्या तद्भावं प्रतिपद्यते । ऋचं वाचम् । प्रवर्ग्यस्यादावन्ते च शान्तिकरणोऽध्यायः । विश्वेदेवा अग्निकानामाश्वमेधिकानां च मन्त्राणाम् इह समाम्नानं दिवाकीर्तिसामान्यात् । प्रथमकण्डिका यजुः । ऋचं वाचं प्रपद्ये प्रविशामि यामि वा । एवं मनो यजुः साम प्राणं चक्षुः श्रोत्रमिति व्याख्येयम् । नहि त्रयीविद्याप्रपन्नस्य प्रवर्ग्य आयुषो विनाशं कुर्यात् । तथा वाङ्मनःप्राणश्चक्षुःश्रोत्राणि प्रपन्नस्य सप्तदशं ह्येतत्प्रजापतेर्लिङ्गमुपलक्षितम् । अथैवंसति वाक् ओजो बलं मानसं धृष्टतानाम् । पुनरोजोग्रहणमादरार्थं च । एतदुक्तं भवति—वाक् अतिशयिकमोजः प्राणापानौ च सह एकीभूताः मयि वर्तन्तेऽतः प्रवर्ग्योऽस्मान्न हिनस्ति ॥ १ ॥

म० पञ्चाध्यायी आथर्वणेन दधीचा दृष्टा 'दध्यङ् ह वा आथर्वण एतᳫँ शुक्रमेतं यज्ञं विदांचकार' (१४ । १ । १ । २०) इति श्रुतेः । 'उग्रश्च' (३९ । ७ । १७ । ८६) इत्याग्निको मन्त्रः । अग्निं हृदयेनेत्याद्यध्यायसमाप्तिपर्यन्तमाश्वमेधिकम् (३९ । ८—१३) तद्द्वयं वर्जयित्वा । (का० अनुक्रमण्याम्) शान्तिकरणमाद्यन्तयोः । ऋचं वाचमित्यध्यायेन शान्तिकरणं कार्यम् । स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्यमन्त्रादावस्याध्यायस्य दर्शनात् । अथ मन्त्रार्थः । पञ्च यजूंषि लिङ्गोक्तदेवतानि । ऋचमृग्रूपां वाचमहं प्रपद्ये प्रविशामि शरणं व्रजामि । यजुः यजूरूपं मनः प्रविशामि । प्राणं प्राणरूपं साम प्रपद्ये । चक्षुरिन्द्रियं

श्रोत्रेन्द्रियं च प्रपद्ये। वागादिग्रहणं सप्तदशावयवोपलक्षणम्। सप्तदशावयवं प्रजापतेर्लिङ्गं प्रपद्ये इत्यर्थः। त्रयीविद्यां लिङ्गशरीरं च प्रपन्नं प्रवर्ग्यो न नाशयेदिति भावः। तथा वागिन्द्रियमोजो मानसं बलं धार्ष्ट्यम्। पुनरोजोग्रहणाच्छारीरं च बलम्। प्राणापनौ उच्छ्वासनिश्वासवायू च एते सह एकीभूताः सन्तो मयि वर्तन्ते। अतोऽपि प्रवर्ग्योऽस्मान्न हन्तीति भावः ॥ १ ॥

यन्मे॑ छि॒द्रं चक्षु॑षो॒ हृद॑यस्य॒ मन॑सो॒ वाति॑तृण्णं॒ बृह॒स्पति॑र्मे॒ तद्द॑धातु। शं नो॑ भवतु॒ भुव॑नस्य॒ यस्पतिः॑ ॥ २ ॥

[यत्। मे॒। छि॒द्रम्। चक्षु॑षः। हृद॑यस्य। मन॑सः। वा॒। अति॑तृण्ण॒मित्यति॑ तृण्णम्। बृह॒स्पतिः॑। मे॒। तत्। द॒धा॒तु॒ ॥ शम्। नः॒। भ॒व॒तु॒। भुव॑नस्य। यः। पतिः॑ ॥]

चक्षु या हृदय का जो छिद्र मुझमें विद्यमान है अथवा मन का जो अविहिंसन हो गया है, वह मेरा बृहस्पति भर दे (=निरोग बनावे)। भुवन का जो स्वामी है, वह मेरे प्रति सुखस्वरूप होवे ॥ २ ॥

उ० यन्मे बार्हस्पत्या पङ्क्तिः। यन्मे मम। छिद्रं अवखण्डितम् चक्षुषः हृदयस्य वा। हृदयग्रहणेन बुद्धिरुक्ता। मनसो वा अतितृण्णं अतिहिंसितम् प्रवर्ग्याचरणेन। बृहस्पतिः मम तत् दधातु। अथैवं बृहस्पत्यनुगृहीतानाम्। शं नः सुखरूपोऽस्माकं भवतु। भुवनस्य भूतजातस्य यः पतिः योऽधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः ॥ २ ॥

म० बृहस्पतिदेवत्या पङ्क्तिः। मे मम चक्षुषः चक्षुरिन्द्रियस्य यत् छिद्रमवखण्डनं जातं प्रवर्ग्याचरणेन। हृदयस्य बुद्धेर्वा यत् छिद्रं जातम्। मनसो वा यत् अतितृण्णमतिहिंसितम् प्रवर्ग्याचरणेन यत् चक्षुर्बुद्धिमनसां व्याकुलत्वं जातम् बृहस्पतिर्देवगुरुः मे मम तत् छिद्रमतितृण्णं च दधातु संदधातु छिद्रं निवर्तयतु। भुवनस्य भूतजातस्य यः पतिरधिपतिः प्रवर्ग्यरूपो यज्ञः स नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु। बृहस्पतिना छिद्रापाकरणात्प्रवर्ग्यः कल्याणरूपोऽस्त्वित्यर्थः ॥ २ ॥

भूर्भुवः॒ स्वः॒ तत्स॑वि॒तुर्वरे॑ण्यं॒ भर्गो॑ दे॒वस्य॑ धीमहि। धियो॒ यो नः॑ प्रचो॒दया॑त् ॥ ३ ॥

भूः भुवः स्वः। वरणीय सवितादेव के उस वरणीय तेज को हम धारण करते हैं। वह हमारी बुद्धियों को सन्मार्ग में प्रेरित करे ॥ ३ ॥

उ० भूर्भुवः स्वः यजूंषि। तत्सवितुरिति कयानश्चित्रश्च व्याख्याताः। ऋषिकृतो विशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

म० भूर्भुवः स्वः त्रीणि यजूंषि। तत्सवितुः, कया नः, कस्त्वा, अभी षु णः, एताश्चतस्र ऋचो व्याख्याताः [३, ३५। २७, ३९—४१] अभी षु ण इत्यस्यामृचि शतं भवास्यूतिभिरिति बहुवचनम्। पूर्वमूतय इत्येव पाठः। ऊतिभिः अवनैर्हेतुभिः शतमसंख्यरूपो भवसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

कया॑ नश्चि॒त्र आ भु॑वदू॒ती स॒दावृ॑धः॒ सखा॑। कया॒ शचि॑ष्ठया वृ॒ता ॥ ४ ॥

विचित्र व सदावर्धक वह इन्द्र हमारी किस स्तुति के द्वारा अपनी रक्षाशक्ति के साथ हमारा मित्र होता है? किस अत्यन्त सुगठित स्तुति के द्वारा वरण किया जाकर (वह हमारा रक्षक होगा)? ॥ ४ ॥

कस्त्वा॑ स॒त्यो मदा॑नां॒ मंहि॑ष्ठो मत्स॒दन्ध॑सः। दृ॒ढा चि॑दा॒रुजे॒ वसु॑ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र! सभी मदकारी पदार्थों में कौन-सा अत्यन्त मदकारी सोमरस तुम्हें मदमस्त बनाता है, जिसके मद में तुम अत्यन्त दृढ़ भी शत्रुधन विभेदित कर लाते हो? ॥ ५ ॥

अ॒भी षु णः॒ सखी॑नामवि॒ता ज॑रितॄ॒णाम्। श॒तं भ॑वास्यू॒तिभिः॑ ॥ ६ ॥

[ऊ॒तिभि॒रित्यू॒ति भिः॑ ॥ ६ ॥]

हे इन्द्र! हमारे मित्र स्तोताओं के कब तुम अपनी सैकड़ों रक्षाओं के साथ रक्षक होते हो? (यज्ञ में कब आ रहे हो?) ॥ ६ ॥

कया॒ त्वं न॑ ऊ॒त्याभि प्र म॑न्दसे वृषन्। कया॑ स्तो॒तृभ्य॒ आ भ॑र ॥ ७ ॥

[कया॑। त्वम्। नः॒। ऊ॒त्या। अ॒भि। प्र। म॒न्द॒से॒। वृ॒ष॒न् ॥ कया॑। स्तो॒तृभ्य॒ इति॑ स्तो॒तृ भ्यः॑। आ। भ॒र ॥ ७ ॥]

हे अभीष्ट वर्षक इन्द्र! किस रक्षा के द्वारा तुम हमें आनन्दित करते हो? किस स्तुति के द्वारा प्रसन्न होकर तुम स्तोताओं के लिए धन भर लाते हो? ॥ ७ ॥

उ० कया त्वम्। गायत्री। ऐन्द्री अनिरुक्ता। हे इन्द्र, कया ऊत्या केन वा गमनेन त्वम् नः अस्मान् अभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि हर्षयसि। हे वृषन् सेक्तः, कया च ऊत्या केन वा गमनेन स्तोतृभ्यः दातुं धनानि आभर आहरसि। लडर्थे लोट्। तत्कथय। येन तथानुतिष्ठामः ॥ ७ ॥

म० इन्द्रदेवत्या गायत्री अनिरुक्तेन्द्रपदहीना। आद्यपादे व्यूहद्वयम्। हे वृषन् वर्षतीति वृषा हे सेक्तः इन्द्र, 'वासवो वृत्रहा वृषा' इत्यभिधानम्। कया ऊत्या केन तर्पणेन हविर्दानेन नोऽस्मानभिप्रमन्दसे अभिमोदयसि। 'मदिस्तु स्वपने

जाड्ये मदे मोदे स्तुतौ गतौ' लट् । कया च ऊत्या तृप्त्या स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यो यजमानेभ्यः आभर आहर आहरसि । धनं दातुमिति शेषः । तद्वयेन तथा वयं कुर्म इति भावः । आभरेति लडर्थे लोट् ॥ ७ ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजति । शं नो अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ ८ ॥

[इन्द्रः÷ । विश्वस्य । राजति ॥ शम् । नः । अस्तु । द्विपदइतिद्वि पदे। चतुष्पदे। चतुःपदइतिचतुः÷ पदे ॥८॥]

इन्द्र ही विश्व का राजा है। वह हमारे द्विपाद मनुष्यादि के लिए सुखद होवें, चतुष्पद गवादि के लिए भी ॥ ८ ॥

उ० इन्द्रो विश्वस्य द्विपदा विराट्। योयं महावीर इन्द्र आदित्यो वा। कस्याधिष्ठात्री देवता। विश्वस्य जगतः राजति देदीप्यते ईष्टे वा। तस्य प्रसादात्। अस्माकम् अस्तु द्विपदे शं चतुष्पदे। द्विपदां चतुष्पदां चेति विभक्तिव्यत्ययः ॥८॥

म० द्विपदा विराट् इन्द्रदेवत्या । विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट् कथ्यते। विश्वस्य सर्वस्य जगतः इन्द्रः 'इदि परमैश्वर्ये' इन्दतीतीन्द्रः परमेश्वरः महावीरः आदित्यो वा यो राजति देदीप्यते ईष्टे वा स नोऽस्माकं द्विपदे । विभक्तिव्यत्ययः । द्विपदां पुत्रादीनां शं सुखरूपोऽस्तु। चतुष्पदे चतुष्पदां गवादीनां च शं सुखरूपोऽस्तु ॥ ८ ॥

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः ॥ ९ ॥

[मित्रः । वरुणः । भवतु । अर्यमा ॥ इन्द्रः÷ । बृहस्पतिः÷ । विष्णुः÷ । उरुक्रमइत्युरु क्रमः ॥९॥]

मित्र हमारे लिए सुखद होवे। वरुण सुखद होवे तथा अर्यमा भी हमारे लिए सुखकारी होवे। इन्द्र-बृहस्पति हमारे लिए सुखस्वरूप हो। विस्तृत पग विष्णु सुखकारी होवे ॥ ९ ॥

उ० शं नो मित्रः। द्वे अनुष्टुभौ। महावीरप्रसादात् आदौ च। शं सुखरूपः नोऽस्माकं भवतु मित्रः। शं च नः वरुणः भवतु। शं च नः भवतु अर्यमा शं च नः इन्द्रः बृहस्पतिः शं च नः विष्णुः उरुक्रमः उरु विस्तीर्णः क्रमो यस्य स उरुक्रमः। शेषं दर्शितया व्याख्येयम् ॥ ९ ॥

म० द्वे अनुष्टुभौ मित्रवरुणादयो देवताः । मित्रो देवो नोऽस्माकं शं सुखरूपो भवतु महावीरप्रसादात्। मेद्यति भक्तेषु स्निह्यतीति मित्रः । वरुणः शं सुखरूपो भवतु । वृणोत्यङ्गीकरोति भक्तमिति वरुणः । अर्यमा नोऽस्माकं शं भवतु। इयर्ति गच्छति भक्तं प्रतीत्यर्यमा। इन्द्रो देवेशो नोऽस्माकं शं भवतु। बृहस्पतिर्देवगुरुर्नः शं भवतु । बृहतां वेदानां पतिः पालकः । उरुर्विस्तीर्णः क्रमः पादन्यासो यस्य स विष्णुः नोऽस्माकं शं भवतु। वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः ॥ ९ ॥

शं नो वातः पवताᳬं शं नस्तपतु सूर्यः । शं नः कनिक्रदद्देवः पर्जन्यो अभिवर्षतु ॥ १० ॥

[वातः÷ । पवताम् । तपतु । सूर्यः÷ ॥ कनिक्रदत् । देवः । पर्जन्यः÷ । अभि । वर्षतु ॥१०॥]

वायु हमारे लिए सुखकारी बहे। सूर्य हमारे लिए सुखकर तपे। गर्जन करता हुआ पर्जन्य देव हमारे लिए सुखद बरसे ॥१०॥

उ० शं नः शं सुखरूपः नोऽस्माकम् वातः अपरुषः अव्याधिजनकश्च पवतां वातु। शं सुखरूपः अदहनः भेषजरूपश्च नोऽस्माकं तपतु सूर्यः। शं नः सुखरूपश्चास्माकम्। पर्जन्यो देवः काशनिक्षाररहितं पवित्रमुदकम् भेषजकर्तृ अभिवर्षतु। कनिक्रदत्। स्तनयितु शब्दं कुर्वन् ॥ १० ॥

म० वातो वायुर्नोऽस्माकं शं सुखकारः अपरुषः अव्याधिजनकश्च पवतां वहताम्। 'पव गतौ' लोट्। सुवति जनान् स्वस्वव्यापारेषु प्रेरयति सूर्यः शं सुखरूपोऽदहनो भेषजरूपश्च नोऽस्माकं तपतु किरणान्प्रसारयतु । पर्जन्यः पिपर्ति पूरयति जनमिति पर्जन्यः, परोऽम्भःपूरो जन्यतेऽनेन वा । 'पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ' इत्यभिधानम्। पर्जन्यः पर्जन्येशो देवः नोऽस्माकं शं सुखकरं काशनिक्षाररहितं यथा तथा अभिवर्षतु सिञ्चतु। कीदृशः। कनिक्रदत् अत्यन्तं क्रन्दतीति शब्दं कुर्वन् 'दाधर्ति-दर्धर्ति–' (पा० ७।४।६५) इत्यादिना यङ्लुगन्तो निपातः ॥ १० ॥

अहानि शं भवन्तु नः शᳬं रात्रीः प्रतिधीयताम्। शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या। शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः ॥ ११ ॥

[अहानि । भवन्तु । नः । रात्रीः । प्रति । धीयताम् ॥ इन्द्राग्नीऽइतीन्द्राग्नी । भवताम् । अवोभिरित्यवः÷ भिः । इन्द्रावरुणा । रातहव्येतिरात हव्या ॥ इन्द्रापूषणा । वाजसाताविति वाज सातौ । इन्द्रासोमा । सुविताय । योः ॥११॥]

दिन हमारे लिए सुखकर होवें। रात्रियाँ सुख प्रदान करें। इन्द्र-अग्नि स्वरक्षाओं से सुखकर होवें। प्रदत्त हविः इन्द्र-वरुण हमारे लिए सुखद होवें। अन्नप्रापक युद्ध या यज्ञ में इन्द्र-पूषा सुखद होवें। सुखद जीवन, सुखप्राप्ति व रोगादि निवारण में इन्द्र-सोम सुखद होवें ॥ ११ ॥

उ० अहानि शम् द्विपदा गायत्री । अहानि दिवसाः शं सुखरूपाः भवन्तु नोऽस्माकम् । शं सुखरूपाः रात्रीः

प्रतिधीयतां प्रतिदधात्वस्मासु महावीरः । शं सुखरूपौ च इन्द्राग्नी भवताम् अवोभिः पालनैः सह । शं नः सुखरूपौ चास्माकम् । इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ । रातहव्या दत्तहविष्कौ भवताम् । शं नः सुखरूपौ चास्माकं इन्द्रापूषणौ भवताम् । वाजसातौ अन्नसंभजने निमित्तभूते । शं सुखरूपौ च इन्द्रासोमौ भवताम् सुविताय साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा । शं योः शमनाय रोगाणां यावनाय पृथक्करणाय च भयानाम् ॥ ११ ॥

म० द्विपदा गायत्री । अहानि रात्रयश्च देवताः । अहानि दिनानि नोऽस्माकं शं सुखरूपाणि भवन्तु । रात्रीः शं सुखरूपाः अस्मासु प्रतिधीयतां प्रतिदधातु । महावीर इति शेषः । कर्तरि यक् छान्दसः । शं न इन्द्राग्नी त्रिष्टुप् । इन्द्राग्नी इन्द्रावरुणौ इन्द्रापूषणौ इन्द्रासोमौ देवताः । इन्द्राग्नी अवोभिः पालनैः कृत्वा नोऽस्माकं शं सुखरूपौ भवताम् । रातं दत्तं हव्यं ययोस्तौ रातहव्यौ हविस्तृप्तौ इन्द्रावरुणौ नः शं भवताम् । वाजसातौ वाजस्यान्नस्य सातौ दाने निमित्तभूते इन्द्रापूषणा इन्द्रपूषसंज्ञौ देवौ नोऽस्माकं सुखरूपौ भवताम् । इन्द्रासोमा इन्द्रसोमौ देवौ शं सुखरूपौ भवताम् । किमर्थम् । सुविताय सुष्ठु इतं सुवितम् साधुगमनाय साधुप्रसवाय वा । तथा शं रोगाणां शमनाय । योः यवनाय पृथक्करणाय च भयानाम् । रोगं भयं च निवर्त्य सुखरूपौ भवतामित्यर्थः । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा० ६ ३ । २६) इति सर्वत्र पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ ११ ॥

शं नो॑ दे॒वीर॒भिष्ट॑य॒ आपो॑ भवन्तु पी॒तये॑ । शं योर॒भि स्र॑वन्तु नः ॥ १२ ॥

[दे॒वीः । अ॒भिष्ट॑ये । आपः॑ । भ॒वन्तु । पी॒तये॑ ॥ योः । अ॒भि । स्र॒व॒न्तु । नः॒ ॥१२॥]

अभीष्ट सिद्धि व पीने के निमित्त द्योतमान जल हमारे लिए सुखद होवें । हमारी सुखप्राप्ति तथा रोग-निवारण के अनुकूल वे स्रवित होवें ॥ १२ ॥

उ० शं नो देवीः । अब्देवत्या गायत्री । सुखरूपा अस्माकम् देवीः देव्यः अभिष्टये अभिषेकाय अभीष्टाय वा । आपः भवन्तु पीतये पानाय च । शं योः शमनाय रोगाणां पृथक्करणाय भयानां वा । अभिस्रवन्तु नः अस्माकम् ॥ १२ ॥

म० अब्देवत्या गायत्री । देवीः देव्यो दीप्यमाना अपो नोऽस्माकमभिष्टये अभिषेकायाभीष्टाय वा पीतये पानाय च शं सुखरूपा भवन्तु । अस्माकं स्नाने पाने चापः सुखयित्र्यो भवन्तु । आपः शं योः रोगाणां शमनं भयानां यवनं पृथक्करणं च अभिस्रवन्तु । नोऽस्माकं भयरोगनाशं कुर्वन्त्वित्यर्थः १२

स्यो॒ना पृ॑थिवि नो भवानृक्ष॒रा नि॒वेश॑नी । यच्छा॑ नः॒ शर्म॑ स॒प्रथाः॑ ॥ १३ ॥

हे पृथिवि ! तुम हमारे लिए सुखस्वरूपा, अकण्टका एवं वास कराने वाली होओ । तुम हमें सविस्तार सुख प्रदान करो ॥ १३ ॥

उ० स्योना पृथिवीति व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

म० स्योना पृथिवि । व्याख्याता [अ० ३५ । क० २१] ॥ १३ ॥

आपो॒ हि ष्ठा म॑यो॒भुव॒स्ता न॑ ऊ॒र्जे द॑धातन । म॒हे रणा॑य॒ चक्ष॑से ॥ १४ ॥

जल सुखकारी हैं । वे हमें महारमणीय प्रकाश के लिए बल में धारित करें ॥ १४ ॥

उ० आपो हिष्ठेति तिस्रश्च व्याख्याताः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥

म० आपो हि ष्ठा तृचो व्याख्यातः [अ० ११ । क० ५०-५२] ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

यो वः॑ शि॒वत॑मो॒ रस॒स्तस्य॑ भाजयते॒ह नः॑ । उ॒श॒तीरि॑व मा॒तरः॑ ॥ १५ ॥

हे आपः ! तुम्हारा जो अत्यन्त सुखकर सार है, उसी का तुम यहाँ हमें भाजन बनाओ । जैसे कामयमाना मातायें स्वपुत्र को स्तन्यपान कराती हैं ॥ १५ ॥

तस्मा॒ अरं॑ गमाम वो॒ यस्य॒ क्षया॑य॒ जिन्व॑थ । आपो॑ ज॒नय॑था च नः ॥ १६ ॥

हे आपः ! हम तुम्हें उसके लिए प्रभूत मात्रा में प्राप्त करें, जिसके यज्ञगृह के लिए तुम अनुकूल होते हो । हे जलों ! तुम हमें पवित्र बनाओ ॥ १६ ॥

द्यौः शान्ति॑र॒न्तरि॑क्ष॒ꣳ शान्तिः॑ पृथि॒वी शान्ति॒रापः॒ शान्ति॒रोष॑धयः॒ शान्तिः॑ । वन॒स्पत॑यः॒ शान्ति॒र्विश्वे॑ दे॒वाः शान्ति॒र्ब्रह्म॒ शान्तिः॒ सर्व॒ꣳ शान्तिः॒ शान्ति॑रे॒व शान्तिः॒ सा मा॒ शान्ति॑रेधि ॥ १७ ॥

[द्यौः । शान्तिः॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । पृ॒थि॒वी । आपः॑ । ओष॑धयः ॥ व॒न॒स्पत॑यः । विश्वे॑ । दे॒वाः । ब्रह्म॑ । सर्व॑म् । ए॒व । सा । मा॒ । ए॒धि ॥१७॥]

द्यौ, अन्तरिक्ष, पृथ्वी, आपः, ओषधियाँ, वनस्पतियाँ, विश्वे देवाः, शब्दब्रह्म तथा सब कुछ मेरे लिए शान्तिमय होवे । स्वयं शान्ति ही शान्तिमयी हो । वही सर्वशान्ति मुझे बढ़ावे ॥ १७ ॥

उ० द्यौः शान्तिः । या द्युलोकरूपा शान्तिः या चान्तरिक्षरूपा शान्तिः । या च पृथिवी । आपः ओषधयः

वनस्पतयः विश्वेदेवाः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा । सर्वशान्तिः या च शान्तिरेव शान्तिः स्वरूपत एव शान्तिः । सा । मा मां शान्तिः एधि । अस्त्वित्ति पुरुषव्यत्ययः । त्वत्प्रसादादित्यपेक्षा ॥ १७ ॥

म० यजूंषि संदशि जीव्यासमित्यन्तानि (क० १९)। एकाधिका शक्करी । द्यौः द्युलोकरूपा या शान्तिः अन्तरिक्षरूपा च या शान्तिः पृथिवी भूलोकरूपा या शान्तिः आपो जलरूपा या शान्तिः ओषधयः ओषधिरूपा या शान्तिः वनस्पतयः वृक्षरूपा या शान्तिः विश्वेदेवाः सर्वदेवरूपा या शान्तिः ब्रह्म त्रयीलक्षणं परं वा तद्रूपा या शान्तिः सर्वं सर्वजगद्रूपा या शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः या स्वरूपतः शान्तिः सा शान्तिः मा मां प्रति एधि अस्तु । पुरुषव्यत्ययः । महावीरप्रसादात्सर्वं शान्तिरूपं मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः । यद्वा द्यौरित्यादिषु विभक्तिव्यत्ययः सप्तम्यर्थे प्रथमा । दिव्यन्तरिक्षे पृथिव्यामप्स्वोषधिषु वनस्पतिषु विश्वदेवेषु ब्रह्मणि सर्वस्मिंश्च या शान्तिः सा मां प्रत्यस्त्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

दृते दृꣳह मा मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षन्ताम् । मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे । मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे १८

[दृते । दृꣳह । मा । मित्रस्य । मा । चक्षुषा । सर्वाणि । भूतानि । सम् । ईक्षन्ताम् ॥ अहम् । ईक्षे । ईक्षामहे ॥१८॥]

हे महावीरघट ! तुम मुझे दृढ़ बनाओ । सर्वभूत मुझे मित्र की चक्षु से देखें । मैं भी सर्वभूतों को मित्र की ही दृष्टि से देखूँ । हम परस्पर मित्र की दृष्टि से देखें ॥ १८ ॥

उ० दृते दृꣳह मा । दृते यजुः । 'दृ विदारणे' विदीर्णेऽपि शरीरे जरया । दंह दृढीकुरु माम् । कथमिति चेत् । मित्रस्य मा चक्षुषा सर्वाणि भूतानि सं ईक्षन्तां पश्यन्तु । अहमपि मित्रस्य चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे पश्यामि । शान्तं हि मित्रस्य चक्षुः । न वै मित्रं कंचन हिनस्ति । न मित्रः कंचन हिनस्तीति । एवमहिंस्यमाना अहिंसन्तश्च परस्परमद्रोहेण सर्वथा मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ॥१८॥

म० दृते 'दृ विदारे' विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे हे महावीर, मा मां त्वं दंह दृढीकुरु । यद्वा दृते विदीर्णे कर्मणि मां दंह अच्छिद्रं कर्म कुरु । यद्वा सुषिरत्वात् सेकृत्वाच्च दृतिशब्देन महावीरः । हे दृते महावीर, मां दंह दृढीकुरु । कथं दार्ढ्यं तदाह । सर्वाणि भूतानि प्राणिनो मा मां मित्रस्य चक्षुषा समीक्षन्तां सम्यक् पश्यन्तु मित्रदृष्ट्या सर्वे मां पश्यन्तु नारिदृष्ट्या । सर्वेषां प्रियो भूयासमित्यर्थः । किंच अहमपि सर्वाणि भूतानि मित्रस्य चक्षुषा समीक्षे पश्यामि सर्वे मे प्रियाः सन्तु । मित्रचक्षुः शान्तं भवति । मित्रः कंचन न हन्ति मित्रं च कश्चन न हन्ति एवं परस्पराद्रोहेण सर्वानहिंसन्तो मित्रस्य चक्षुषा वयं समीक्षामहे पश्यामः ॥ १८ ॥

दृते दृꣳह मा० । **ज्योक्ते संदृशि जीव्यासं ज्योक्ते संदृशि जीव्यासम् ॥ १९ ॥**

[ज्योक् । ते । सन्दृशीतिसम् दृशि । जीव्यासम् ॥१९॥]

हे महावीरघट ! तुम मुझे दृढ़ बनाओ । हम तेरी कृपादृष्टि में ही जीवित रहें, हम तेरी दयादृष्टि में बने रहें ॥ १९ ॥

उ० दृते दृꣳह । यजुः । दृते दृꣳह मा । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । ज्योक् चिरम् ते तव संदृशि संदर्शने । जीव्यासं जीवेयम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ १९ ॥

म० हे दृते वीर, मां दंह । आदरार्थं पुनर्वचनम् । हे महावीर, ते तव संदृशि संदर्शने अहं ज्योक् चिरं जीव्यासं जीवेयम् । जीवेराशीर्लिङि रूपम् । ज्योगिति निपातश्चिरार्थः । पुनरुक्तिरादरार्था । ते संदृशि ज्योग्जीव्यासम् ॥ १९ ॥

नमस्ते हरसे शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे । अन्याँस्ते अस्मत्तपन्तु हेतयः पावको अस्मभ्यꣳ शिवो भव ॥ २० ॥

रसहरणशील ज्योति के लिए नमस्कार । ज्वाला के लिए नमस्कार प्राप्त हो । अन्य शत्रुओं को ही तुम्हारी ज्वालाएँ तपाएँ । हे पवित्रकारिन् अग्ने ! हमारे लिए तुम कल्याणकारी होओ ॥२०॥

उ० नमस्ते हरसे इति व्याख्यातम् ॥ २० ॥

म० नमस्ते व्याख्याता [अ० १७ । क० ११] ॥ २० ॥

नमस्ते अस्तु विद्युते नमस्ते स्तनयित्नवे । नमस्ते भगवन्नस्तु यतः स्वः समीहसे ॥ २१ ॥

[नमः । ते । अस्तु । विद्युतऽइतिवि द्युते । स्तनयित्नवे ॥ भगवन्निर्तिभग वन् । अस्तु । यतः । स्वरितिस्वः ॥ समीहसऽइतिसम् ईहसे ॥२१॥]

विद्युत् के लिए नमस्कार प्राप्त होवे । गर्जन के लिए नमस्कार । हे भगवन् ! उस सबको हमारा नमस्कार प्राप्त होवे, जिससे तुम हमारा सुख सम्पादित करना चाहते हो ॥ २१ ॥

उ० नमस्ते द्वे अनुष्टुभौ । नमः ते तुभ्यं अस्तु । विद्युते विद्युद्रूपाय । नमस्ते स्तनयित्नवे स्तनयित्नुरूपाय । नमः ते हे भगवन्, अस्तु । यतः यस्मात् स्वः स्वर्गं लोकं गन्तुम् समीहसे चेष्टसे । अमर्त्यस्त्वमित्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

म० द्वे अनुष्टुभौ विद्युत्स्तनयित्नुरूपभगवद्देवते । हे भगवन् महावीर, विद्युते विद्युद्रूपाय ते तुभ्यं नमोऽस्तु । स्तन-

यित्नवे स्तनयित्नुर्गर्जितं तद्रूपाय ते नमोऽस्तु । यतः कारणात् स्वः स्वर्गं गन्तुं त्वं समीहसे चेष्टसे अतस्ते तुभ्यं नमोऽस्तु ॥२१॥

यतो॑ यतः स॒मीह॑से॒ ततो॑ नो॒ अभ॑यं कुरु । शं नः॑ कुरु प्र॒जाभ्योऽभ॑यं नः प॒शुभ्यः॑ ॥ २२ ॥

[यतो॒यत॒ऽइति॒यतः॑ – यतः॑ । स॒मीह॑स॒ऽइति॑स॒म् ई॑ह॑से । ततः॑ । नः॒ । अभ॑यम् । कु॒रु ॥ शम् । नः॒ । कु॒रु । प्र॒जाभ्य॒ऽइति॑प्र॒ जाभ्यः॑ । अभ॑यम् । नः॒ । प॒शुभ्य॒ऽइति॑प॒शु भ्यः॑ ॥२२॥]

हे भगवन् ! जिस-जिस से तुम उचित समझते हो, उससे हमें निर्भय करो । हमारी सन्तानों को तुम सुख दो और हमारे पशुओं को अभयत्व ॥ २२ ॥

उ० यतो यतः यस्माद्यस्मात् दुश्चरितात् अपाकर्तुं समीहसे चेष्टसे ततस्ततः नः अस्माकम् अभयं भयरहितं कुरु । किंच । शं नः सुखमस्माकम् कुरु प्रजाभ्यः । अभयं नः पशुभ्यः कुरु ॥ २२ ॥

म० हे महावीर, यतो यतः यस्माद्यस्माद् दुश्चरितात्त्वं समीहसे अस्मात्त्वपकर्तुं चेष्टसे ततस्ततो नोऽस्माकमभयं कुरु । किंच नोऽस्माकं प्रजाभ्यः शं सुखं कुरु । नोऽस्माकं पशुभ्यः चाभयं भीत्यभावं कुरु ॥ २२ ॥

सु॒मि॒त्रि॒या न॒ आप॒ ओष॑धयः सन्तु दु॒र्मि॒त्रि॒यास्तस्मै॑ सन्तु॒ यो॒ऽस्मान्द्वेष्टि॒ यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्मः ॥२३॥

आपः ओषधियाँ हमारे लिए मित्ररूपा होवें । वे उसके लिए शत्रुरूपा हों, जो हमसे द्वेष करता है और जिससे हम द्वेष करते हैं ॥ २३ ॥

उ० इत उत्तरं यजूंषि व्याख्यायन्ते आअध्यायात् । तत्र सुमित्रिया न इति व्याख्यातम् ॥ २३ ॥

म० यजुः । व्याख्यातम् [अ० ६ । क० २२] ॥ २३ ॥

तच्चक्षु॑र्दे॒वहि॑तं पु॒रस्ता॑च्छु॒क्रमु॒च्चर॑त् । पश्ये॑म श॒रदः॑ श॒तं जीवे॑म श॒रदः॑ श॒तꣳ शृणु॑याम श॒रदः॑ श॒तं प्रब्र॑वाम श॒रदः॑ श॒तमदी॑नाः स्याम श॒रदः॑ श॒तं भूय॑श्च श॒रदः॑ श॒तात् ॥ २४ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

[तत् । चक्षुः॑ । दे॒वहि॑त॒मिति॑दे॒व हि॑तम् । पु॒रस्ता॑त् । शु॒क्रम् । उत् । च॒र॒त् ॥ पश्ये॑म । श॒रदः॑ । श॒तम् । जीवे॑म । शृ॒णु॑याम । प्र । ब्र॒वा॒म । अदी॑नाः । स्या॒म । भूयः॑ । च॒ । श॒तात् ॥२४॥]

[॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥]

देवों के द्वारा निहित वह सर्वचक्षु सूर्य पूर्व से उदय होता है । हम सौ वर्ष तक देखें । सौ वर्ष तक जीवें । सौ वर्ष तक सुनें । सौ वर्ष तक कहें । सौ वर्ष तक हम अदीन बने रहें । आगे भी शतशः वर्षों तक हम ऐसे ही अदीन प्रकृति बने रहें ॥ २४ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

उ० तच्चक्षुः । योयं महावीरोऽस्माभिः स्तुतः । तत् आदित्यरूपं चक्षुः । देवहितं देवैर्निहितं स्थापितम् देवानां वा हितम् । पुरस्तात् प्राच्यां दिशि । शुक्रं शुक्रम् असंसृष्टं पाप्मभिः । शोचिष्मद्वा । उच्चरत् उदितम् । तत्प्रसादाच्च । पश्येम शरदः शतम् । जीवेम शरदः शतम् । शृणुयाम शरदः शतम् । प्रब्रवाम शरदः शतम् । अस्खलितवागिन्द्रिया भवामः । अदीनाः स्याम शरदः शतम् । भूयश्च बहुतरं कालं च शरदः शतात् ॥ २४ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

म० सूर्यदेवत्या ब्राह्मी त्रिष्टुप् । एतैर्मन्त्रैर्यो महावीरोऽस्माभिः स्तुतः तत् चक्षुः जगतां नेत्रभूतमादित्यरूपं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उच्चरत् उच्चरति उदेति 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' (पा० ३ । ४ । ९७) इतीकारलोपः । कीदृशं तत् । देवहितं देवैर्हितं स्थापितम् । यद्वा देवानां हितं प्रियम् शुक्रं शुक्लं पापासंसृष्टं शोचिष्मद्वा । तस्य प्रसादात् शतं शरदः वर्षाणि वयं पश्येम शतवर्षपर्यन्तं वयमव्याहतचक्षुरिन्द्रिया भवेम । प्रार्थनायां लिङ् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । शतं शरदः जीवेम अपराधीनजीवना भवेम । शतं शरदः शृणुयाम स्पष्टश्रोत्रेन्द्रिया भवेम । शतं शरदः प्रब्रवाम अस्खलितवागिन्द्रिया भवेम । शतं शरदः अदीनाः स्याम न कस्याप्यग्रे दैन्यं कुर्याम । शतात् शरदः शतवर्षोपर्यपि भूयश्च बहुकालं पश्येमेत्यादि योज्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अध्यायः शान्तिपाठार्थः षट्त्रिंशोऽयं प्रकाशितः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः।

देवस्य॑ त्वा सवि॒तुः प्र॑स॒वे॑ऽश्विनो॑र्बा॒हुभ्यां॑ पू॒ष्णो हस्ता॑भ्याम् । आद॑दे॒ नारि॑रसि ॥ १ ॥

[नारिः॑ । अ॒सि ॥१॥]

(मिट्टी खोदने के लिए अभ्रि को ग्रहण करना ।) हे अभ्रे ! सविता देव की प्रेरणा में विद्यमान मैं अश्विनौ की बाहुओं और पूषा के हाथों से ग्रहण करता हूँ। तुम नारिरूपा हो ॥ १ ॥

उ० महावीरसंभरणं तत्राभ्यादानम् । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् । नारिरसीति विशेषः ॥ १ ॥

म० 'देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायौदुम्बरीं वैकङ्कतीं वारत्निमात्रीं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति युञ्जत इति' (का० २६ । १ । ३) । उदुम्बरतरूत्थां विकङ्कततरूत्थां वा हस्तप्रमाणामभ्रिं देवस्य त्वा नारिरसीति मन्त्रेणादाय वामहस्ते तां कृत्वा दक्षिणहस्तेन स्पृष्ट्वा युञ्जते मन इति मन्त्रं जपतीति सूत्रार्थः । देवस्य त्वा । अभ्रिदेवत्यं यजुः । हे अभ्रे, सवितुर्देवस्याज्ञायां स्थितोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वमाददे गृह्णामि । त्वं च नारिरसि स्त्रीनाम्नी भवसि । युञ्जते मनः । व्याख्याता [अ० ५ । क० १४] ॥ १ ॥ २ ॥

यु॒ञ्जते॒ मन॑ उ॒त यु॑ञ्जते॒ धियो॒ विप्रा॒ विप्र॑स्य बृह॒तो वि॑प॒श्चितः॑ । वि होत्रा॑ दधे वयुना॒विदेक॒ इन्म॒ही दे॒वस्य॑ सवि॒तुः परि॑ष्टुतिः ॥ २ ॥

विद्वान् और द्विज यजमान के महान् ऋत्विज अपने मन को एकाग्र करते हैं और अपनी बुद्धिवृत्तियों को भी एकाग्र करते हैं। प्रज्ञानविद् कोई होता यज्ञ का विधान करता है। यह सवितादेव की ही महती परिस्तुति है ॥ २ ॥

उ० आलभ्य जपति । युञ्जते मन इति व्याख्यातम् ॥२॥

देवी॑ द्यावापृथिवी म॒खस्य॑ वाम॒द्य शिरो॑ राध्यासं दे॒वय॑जने पृथि॒व्याः । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे ॥ ३ ॥

[देवी॒ऽइति॒देवी॑ । द्यावा॒पृथि॒वी इति॒द्यावा॒पृथि॒वी । म॒खस्य॑ । वा॒म् । अ॒द्य । शिरः॑ । रा॒ध्या॒स॒म् । दे॒व॒यज॑न॒ऽइति॑दे॒व॒ यज॑ने । पृ॒थि॒व्याः ॥ म॒खाय॑ । त्वा॒ । म॒खस्य॑ । त्वा॒ । शी॒र्ष्णे ॥३॥]

हे द्योतमाना द्यावापृथिवी ! पृथिवी के देवयजन स्थान यज्ञ में आज मैं तुम दोनों के द्वारा (द्युलोक के जल और पृथ्वी की मिट्टी से) यज्ञ के शिरोभूत महावीरघट को बनाता हूँ। (खोद कर मिट्टी को ग्रहण करना।) यज्ञ के निमित्त और यज्ञ के शिरोभूत महावीरघट के लिए तुम्हें ग्रहण करता हूँ ॥ ३ ॥

उ० मृत्पिण्डान्परिगृह्णाति । देवी द्यावापृथिवी । हे देव्यौ द्यावापृथिव्यौ, मखस्य यज्ञस्य वां युवाम् उपादाय । मृदं चोदकं चादायेत्यर्थः । अद्य शिरः राध्यासम् । 'राध साध संसिद्धौ' संसाधयेयम् । देवयजने देवा अस्मिन्निज्यन्ते इति देवयजनम् । पृथिव्याः मखाय यज्ञाय त्वा परिगृह्णामि । ततोऽपि विशेषापेक्षायामाह । मखस्य शीर्ष्णे त्वा परिगृह्णामीति ॥ ३ ॥

म० द्यावापृथिवीदेवतं यजुः ब्राह्मी गायत्री । 'मृदमादत्ते पिण्डवद्देवी द्यावापृथिवी इति' (का० २६ । १ । ४) अध्वर्युर्देवीति मन्त्रेण खिषणं मृत्पिण्डमादत्ते पिण्डवदिति पाणिभ्यां गृह्णाति दक्षिणः साभ्रिरिति लभ्यत इति सूत्रार्थः । मन्त्रार्थस्तु हे देवी देव्यौ दीप्यमाने द्यावापृथिव्यौ, अद्यास्मिन्दिने पृथिव्याः देवयजने देवा इज्यन्ते अत्रेति देवयजनस्थाने मखस्य यज्ञस्य शिरो राध्यासं साधयेयम् 'राध साध संसिद्धौ' । महावीरो यज्ञशिराः । किं कृत्वा । वां युवां द्यावापृथिव्यौ आदायेति शेषः । दिवोंऽशं जलं पृथिव्यंशं मृदमादायेत्यर्थः । एवं द्यावापृथिव्यौ प्रार्थ्य मृदमाह । मखाय हे मृत्, यज्ञाय त्वां गृह्णामि । एवं सामान्येनोक्त्वा विशेषमाह । मखस्य यज्ञस्य शीर्ष्णे शिरसे महावीराय त्वां गृह्णामीति शेषः । तं मृत्पिण्डमुत्तरस्थापिते कृष्णाजिने निदध्यात् ॥ ३ ॥

दे॒व्यो॑ वम्र्यो भू॒तस्य॑ प्रथम॒जा म॒खस्य॑ वो॒ऽद्य शिरो॑ राध्यासं दे॒वय॑जने पृथि॒व्याः । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे ॥ ४ ॥

[देव्यः॑ । व॒म्र्यः॑ । भू॒तस्य॑ । प्र॒थ॒म॒जा॒ऽइति॑प्रथम॒जाः । वः॒ ॥४॥]

हे दीमक देवियो ! सर्वप्रथमोत्पन्ना पृथ्वी के सम्बन्ध से तुम भी भूतों की उत्पत्ति से प्रथम उत्पन्न होने वाली हो। पृथ्वी के देवयजन स्थान यज्ञ में हम आज तुम्हारी मृत्तिका के द्वारा यज्ञ के शिरोभूत महावीरघट को निष्पन्न करेंगे। (वल्मीकिमृत्तिका को ग्रहण करना।) हे वल्मीकिमृत्तिके ! यज्ञ के शिरोभूत महावीरघट के लिए तुम्हें मैं ग्रहण करता हूँ ॥ ४ ॥

उ० अथ वल्मीकवपां गृह्णाति । देव्यो वम्र्यः । हे देव्यः वम्र्यः । उपजिह्विकाः सीमका इति पर्यायाः । या यूयं भूतस्य प्रथमजाः । पृथिवी भूतानां प्रथमजा तत्संबन्धाद्वम्र्योऽपि प्रथमजा उच्यन्ते । मखस्य शिरः राध्यासम् अद्य वः ताः युष्मान् उपादायेति शेषः । देवयजन इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

म० 'उत्तरतो देव्यो वम्र्य इति वल्मीकवपाम्' (का० २६ । १ । ५—६) उपदीकाभिः मृत्संचयो वल्मीकस्तस्य

वपेव वपा तां मध्यस्थं लोष्टमादाय कृष्णाजिने मृत्पिण्डादुत्तरे तूष्णीं निदध्यादिति सूत्रार्थः। वल्मीकवपादेवता आर्षी पङ्क्तिः। हे देव्यो दीप्यमानाः वम्र्यः उपजिह्विकाः, वो युष्मानादाय पृथिव्याः देवयजने मखस्य शिरो महावीरमद्य राध्यासं संपादयेयम्। मखाय त्वामाददे मखस्य शीर्ष्णे त्वामाददे इति व्याख्यातम्। किंभूता वम्र्यः। भूतस्य प्राणिजातस्य प्रथमजाः प्रथमोत्पन्नाः पृथिवी जन्तूनां प्रथमजा तत्संबन्धात् वम्र्योऽपि प्रथमजा उच्यन्ते ॥ ४ ॥

इयत्यग्र॑ आसीन्म॒खस्य॑ ते॒ऽद्य शिरो॑ राध्यासं दे॒वयज॑ने पृथि॒व्याः । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे ॥ ५ ॥

[इय॑ति । अग्रे॑ । आ॒सी॒त् । ते॒ ॥५॥]

यह पृथ्वी आदिकाल में बहुत ही छोटी-सी थी। हे पृथिवी! तुम्हारे द्वारा आज मैं पृथ्वी के देवयजन स्थान यज्ञ में यज्ञ के शिरोभूत महावीरघट को निष्पन्न करूँगा। (सूकर के द्वारा खोदी गई मिट्टी को ग्रहण करना।) हे मृत्तिके! यज्ञ के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ। यज्ञ के शिरोभूत महावीरघट के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ ॥ ५ ॥

उ० वराहविहतमादत्ते। इयत्यग्रे युष्मदः संबन्धान्मध्यमोऽत्र पुरुषः। या त्वम् इयती प्रादेशमात्रा अभिनयेन निर्दिश्यते। अग्रे वराहस्योद्धरतः आसीत् आसीः अभूः। 'इयती ह वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री' इत्युपक्रम्य 'वराह उज्जघान' इत्याह। तां त्वां ब्रवीमि। मखस्य ते त्वामुपादाय अद्य शिरः राध्यासं देवयजने पृथिव्याः। मखाय त्वेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

म० 'इयत्यग्र इति वराहविहतम्' (का० २६।१।७) वराहोत्खातमृदमादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वल्मीकवपोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः। वराहविहतमृद्देवतं यजुः ब्राह्मी गायत्री। हे पृथिवि, भवती अग्रे आदौ वराहोद्धरणसमये इयती। प्रादेशमात्राभिनयेन प्रदर्श्यते। एतत्प्रमाणा आसीत् 'इयती ह वा इयमग्रे पृथिव्यास प्रादेशमात्री' (१४।१।२।१२) इत्यादि 'वराह उज्जघाने'ति श्रुतेः। ते इति द्वितीयार्थे षष्ठी। तां त्वामादाय पृथिव्याः देवयजनेऽद्य मखस्य शिरो राध्यासम्। मखायेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

इन्द्र॒स्यौज॑: स्थ म॒खस्य॑ वो॒ऽद्य शिरो॑ राध्यासं दे॒वयज॑ने पृथि॒व्याः । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे ॥ ६ ॥

[इन्द्र॑स्य । ओज॑: । स्थ ॥६॥]

हे पूतीको (=तृणविशेष)! तुम इन्द्र के ओज से उत्पन्न हो। पृथ्वी के देवयजन स्थान यज्ञ में तुम्हारे द्वारा आज मैं यज्ञ के शिरोभूत महावीरघट को निष्पन्न करूँगा। (ग्रहण करना।) यज्ञ के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ। यज्ञ के शिरोभूत महावीरघट के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ। (बकरी के दूध को ग्रहण करना।) यज्ञ के लिए और यज्ञ के शिरोभूत महावीरघट के लिए मैं तुम्हें ग्रहण करता हूँ। (कृष्णाजिन पर धरे हुए इन सभी यज्ञ-सम्भारों को स्पर्श करना।) हे सम्भारो! यज्ञ तथा यज्ञ के शिरोभूत महावीरघट के लिए मैं तुम्हें स्पर्श करता हूँ ॥ ६ ॥

उ० आदारानादत्ते। इन्द्रस्यौजःस्थ ये यूयं इन्द्रस्य ओजो भवथ। तान्युष्मान् अद्य उपादाय शिरः राध्यासमित्यादि व्याख्यातम्। अजाक्षीरमादत्ते। मखाय त्वेत्युक्तम्। संभृतानभिमृशति। मखाय त्वेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

म० 'इन्द्रस्यौजः स्थेति पूतीकान्' (का० २६।१।८)। पूतीकान् रोहिषतृणान्यादाय तूष्णीं कृष्णाजिने वराहविहतोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः। आदारदेवत्यमृक्त्रिष्टुप्। हे पूतीकाः, यूयमिन्द्रस्य ओजः तेजोरूपाः स्थ भवथ। वो युष्मानादाय पृथिव्याः देवयजने अद्य मखस्य शिरो राध्यासम्। मखाय वो गृह्णामि मखस्य शीर्ष्णे महावीराय च गृह्णामीत्युक्तम्। 'मखायेति पयः' (का० २६।१।९)। पय आदाय तूष्णीं कृष्णाजिने पूतीकोत्तरे निदध्यादिति सूत्रार्थः। पयोदेवत्यम्। हे पयः, मखाय मखशीर्ष्णे त्वां गृह्णामि। तूष्णीं गवेधुका अपि ग्राह्याः। 'संभृतानभिमृशति मखायेति' (का० २६।१।११)। संभृतान्संभारान्करेण स्पृशेदित्यर्थः। संभारदेवत्यम्। हे संभाराः, मखाय तच्छीर्ष्णे च वः स्पृशामि ॥ ६ ॥

प्रैतु॒ ब्रह्म॑ण॒स्पति॒: प्र दे॒व्ये॑तु सू॒नृता॑ । अच्छा॑ वी॒रं नर्यं॑ प॒ङ्क्तिरा॑धसं दे॒वा य॒ज्ञं न॑यन्तु नः । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे ॥ ७ ॥

(कृष्णाजिन को लेकर परिवृत्त की ओर चलना।) ब्रह्मणस्पति आवें। सत्य तथा द्योतमाना द्यावापृथिवी भी आवें। वीर, मानवहितकारी व पंक्तिसाधक हमारे यज्ञ को पार लगावें। (संभारों को एक चौकोर स्थान परिवृत्त में रखना) हे संभारो! मख और मख के शिरोभूत महावीरघट के लिए हम तुम्हें यहाँ परिवृत्त में धरते हैं। (वल्मीकिमृत्तिका, सूकरमृत्तिका तथा पूतीकों को बकरी के दूध से मिट्टी में सानना) हे महावीरघट बनाने के संभारो! यज्ञ और यज्ञ के शिरोभूत महावीरघट को बनाने के लिए मैं तुम्हें मिश्रित करता हूँ। (क्रमशः तीन महावीरघटों को विधिवद् बनाना।) हे महावीरघटो! यज्ञ और यज्ञ के शिरोभूत यज्ञदेवता के लिए मैं तुम्हें बनाता हूँ ॥ ७ ॥

उ० परिश्रितमभिगच्छन्तो जपन्ति। प्रैत्विति व्याख्या-

त्तम् । खरे सादयति । मखाय शिरोसीत्युक्तार्थम् । मृत्पिण्डमादाय महावीरं करोति । मखाय त्वेत्युक्तम् ॥ ७ ॥

म० 'कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गच्छन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति' (का० २६ । १ । १२) । अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रादयः कृष्णाजिनं समन्तादादाय प्रैलिति जपन्तोऽन्तःपात्यादुत्तरे परिवृत्तं प्रति गच्छन्ति । पश्चारन्निमितः समचतुरस्रः प्राग्द्वारः सिकतोपकीर्णः पूर्वमेव कृतः सप्तभूसंस्कारसंस्कृतश्छादितप्रदेशः परिवृत उच्यत इति सूत्रार्थः । बृहती व्याख्याता [अ० ३३ । क० ८९] । 'परिवृते निदधाति संभारानुद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति' (का० २६ । १ । १३–१४) । अध्वर्युः कृष्णाजिनस्थानेव संभारान्परिवृते निदधाति । कीदृशे । उद्धतावोक्षिते उल्लिखितजलसिक्ते । एतत्संस्कारद्वयं पश्चाधिकं सिकतायुक्ते प्राग्द्वारे चेति सूत्रार्थः । हे संभाराः, मखाय युष्मान्निदधामि । 'संभारैः सꣳसृजति मखायेति' (का० २६ । १ । १५) । गवेधुकाजापयसी पृथक्कृत्य वल्मीकवपादित्रिसंभारैर्मृतिपिण्डं मिश्रयतीत्यर्थः । हे संभाराः, युष्मान् मखाय मृत्पिण्डेन संसृजामि । 'मृदमादाय मखायेति महावीरं करोति प्रादेशमात्रमूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं मेखलायाऽत्र्यङ्गुलम्' (का० २६ । १ । १६) । महावीरपर्याप्तं तूष्णीं मृत्पिण्डमादाय मन्त्रेण महावीरं करोति । कीदृशम् । प्रादेशोच्चं गर्तवन्तं मेखलायुतं मध्ये संकुचितं मेखलोपरि त्र्यङ्गुलोच्चमिति सूत्रार्थः । हे महावीर, मखाय तच्छीर्ष्णे त्वां करोमि ॥ ७ ॥

म॒खस्य॒ शिरो॑ऽसि । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे । म॒खस्य॒ शिरो॑ऽसि । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे । म॒खस्य॒ शिरो॑ऽसि । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे ॥ ८ ॥

हे प्रथम महावीरघट । तुम यज्ञ का शर हो । (स्पर्श करना ।) यज्ञ के लिए और यज्ञ के शिरोभूत यज्ञदेवता के लिए मैं तुम्हें स्पर्श करता हूँ । हे द्वितीय महावीर घट ! तुम यज्ञ का शिर हो । (स्पर्श करना ।) यज्ञ तथा यज्ञ के शिरोभूत यज्ञदेवता विष्णु के लिए मैं तुम्हें स्पर्श करता हूँ । हे तृतीय महावीरघट ! तुम यज्ञ का शिर हो । (स्पर्श करना) । यज्ञ तथा यज्ञ के शिरोभूत यज्ञदेवता के लिए मैं तुम्हें स्पर्श करता हूँ । (तीनों महावीरों को गवेधुकों से रगड़ कर चिकना करना ।) हे महावीरघटो । यज्ञ तथा यज्ञ के शिरोभूत यज्ञदेवता के निमित्त मैं तुम्हें चिकना बनाता हूँ ॥ ८ ॥

उ० निष्ठितमभिमृशति । मखस्य शिरोसीत्युक्तार्थम् । एवं द्वितीयतृतीयौ । गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति । मखाय त्वेति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरान् ॥ ८ ॥

म० 'निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर इति' (का० २६ । १ । १७) । निष्पन्नं महावीरं वामकरस्थं दक्षिणेन स्पृशतीत्यर्थः । हे महावीर, त्वं मखस्य शिरो मूर्धासि भवसि । 'एवमितरौ प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । १ । १९) । इतरौ द्वौ महावीरौ प्रतिमन्त्रमेवमेव करोति अभिमृशति चेत्यर्थः । मखाय द्वितीयं महावीरं करोमि । मखस्य निष्पन्नं स्पृशामि । मखाय तृतीयं महावीरं करोमि । मखस्येति निष्पन्नं स्पृशति । मखस्य शिरोऽसि मखाय त्वा मखस्य शीर्ष्णे त्वामभिमृशामि । 'गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति मखायेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । १ । २२) गवेधुकाभिः महावीरान् घर्षणेन मृदून् करोति मखायेति प्रतिमन्त्रमेकैकम् । मखाय मखस्य शीर्ष्णे च त्वां गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयामि । एवमग्रिमौ मन्त्रौ ॥ ८ ॥

अश्व॑स्य त्वा॒ वृष्ण॑ः श॒क्ना धू॑पयामि देव॒यज॑ने पृथि॒व्याः । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे । अश्व॑स्य त्वा॒ वृष्ण॑ः श॒क्ना धू॑पयामि देव॒यज॑ने पृथि॒व्याः ॥ म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे ॥ ९ ॥

[अश्व॑स्य । त्वा॒ । वृष्ण॑ः । श॒क्ना । धू॒प॒या॒मि॒ ॥९॥]

हे महावीरघट ! पृथ्वी के देवयजन स्थान यज्ञ में सेचक अश्व की लीद से मैं तुम्हें धूपित करता हूँ । (एक महावीर को घोड़े की लीद के सात लेंड़ों से धूपित करना ।) हे महावीरघट ! यज्ञ तथा यज्ञ के शिरोभूत यज्ञदेवता के लिए मैं तुम्हें धूपित करता हूँ । सेचक अश्व की लीद से मैं तुम्हें पृथ्वी के देवयजन स्थान यज्ञ में धूपित करता हूँ । (द्वितीय महावीरघट को धूपित करना ।) यज्ञ तथा यज्ञ के शिरोभूत अधिदेवता के लिए मैं तुम्हें धूपित करता हूँ । (इसी प्रकार तीसरे महावीरघट को धूपित करना) ॥ ९ ॥

उ० अश्वशकृतावधूपयति । अश्वस्य त्वा त्वां हे महावीर, वृष्णः सेक्तुः । शक्ना शकृच्छब्दस्य शकन्नादेशः । धूपयामि देवयजने पृथिव्याः । मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे । एवं द्वितीयतृतीयौ । धूपयति त्रीन्महावीरान् त्रिभिर्मन्त्रैः मखाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९ ॥

म० 'अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्येति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । १ । २३) । दक्षिणाग्निवीसेनाश्वपुरीषेण त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरान्धूपयेत् । एकैकधूपने सप्तसप्ताश्वशकृन्ति गृह्णाति । हे महावीर, पृथिव्याः देवयजने मखाय मखस्य शीर्ष्णे च वृष्णः सेक्तुरश्वस्य शक्ना शकृता पुरीषेण त्वा त्वां धूपयामि । 'पद्दन्–' (पा० ६ । १ । ६३) इति सूत्रेण शकृच्छब्दस्य शकन्नादेशः । एवमितरमन्त्राभ्यामितरौ धूपयेत् । 'प्रदहनं च मखायेति प्रति-

मन्त्रम्' (का० २६ । १ । २४) । मखायेति त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रीन्महावीरानुखावच्छ्रपयेत् पिन्वनरोहिणैः सहेत्यर्थः । मखाय मखस्य शीर्ष्णे त्वा त्वां निर्दहामि । एवमितरौ ॥ ९ ॥

ऋजवे॑ त्वा सा॒धवे॑ त्वा सुक्षि॒त्यै त्वा॑ । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे । म॒खाय॑ त्वा म॒खस्य॑ त्वा शी॒र्ष्णे ॥ १० ॥

[ऋ॒जवे॑ । सा॒धवे॑ । सु॒क्षि॒त्या इति॑सु क्षि॒त्यै ॥१०॥]

(धूपित घटों को आग पर से उतारना ।) हे प्रथम महावीर-घट ! ऋजु द्युलोक (=आदित्य) के लिए मैं तुम्हें आग के ऊपर से उठाता हूँ । हे द्वितीय महावीरघट ! वृष्टि के द्वारा सब कामों को साधने वाले अन्तरिक्ष (=वायु के लिए मैं तुम्हें आग के ऊपर से उठाता हूँ । हे तृतीय महावीरघट ! हमारे निवास को सदाधारभूता भूमि के लिए मैं तुम्हें अग्नि के ऊपर से उठाता हूँ । हे प्रथम-द्वितीय-तृतीय महावीरघटो ! यज्ञ तथा यज्ञदेवता के लिए मैं तुम्हें बकरी के दूध से आसिञ्चित करता हूँ । (तीनों महावीरघटों को अजापय से सींचना) ॥ १० ॥

उ० पक्वानुद्धरति । ऋजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् । ऋजवे त्वा । असौ वै लोक ऋजुः । सत्यमेव तत्र कौटिल्यरहितम् । सत्यं वा आदित्यः । ऋजवे त्वा आदित्याय त्वाम् उद्धरामीति शेषः । एष उ प्रथमः प्रवर्ग्यः । साधवे त्वा । अयं वै साधुर्वायुः । एष हीमान् लोकान् सिद्धोऽप्रतिहतः पवते । एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यः । सुक्षित्यै त्वा । अयं वै लोकः सुक्षितः । अस्मिन्हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्ति । अग्निर्हि वा सुक्षितः । अग्निर्हि अस्मिन् लोके सर्वाणि भूतानि परिगृह्य वसति । एष उ तृतीयः प्रवर्ग्यः । अजापयसा परिसिञ्चति महावीरान् मखाय त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १० ॥

महावीरसंभरणं समाप्तम् ।

म० 'पक्वानुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । १ । २५) । पक्वान्महावीरानापाकादिवोद्धरति त्रिभिर्मन्त्रैरित्यर्थः । ऋजवे । असौ लोक ऋजुः तत्र सत्यमेव नतु कौटिल्यम् । सत्यमादित्यः । हे महावीर, ऋजवे सत्यायादित्याय त्वा त्वामुद्वपामीति शेषः । तथाच श्रुतिः 'स उद्वपत्यृजवे त्वेत्यसौ वै लोक ऋजुः सत्यꣳ ह्यृजुः सत्यमेष य एष तपत्येष उ प्रथमः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाहर्जवे त्वा' (१४ । १ । २ । २२) इति । अथ द्वितीयम् । साधवे त्वा साधवे वायवेऽर्थाय वायुप्रीत्यै त्वामुद्वपामि । तथाच श्रुतिः 'साधवे त्वेत्ययꣳ साधुर्योऽयं पवत एष हीमान् लोकान् सिद्धोऽनुपवत एष उ द्वितीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणाति तस्मादाह साधवे त्वा' (१४ । १ । २ । २३) इति । अथ तृतीयम् । सुक्षित्यै त्वा सुतरां क्षियन्ति निवसन्ति सर्वभूतानि यस्यां सा सुक्षितिर्भूमिः । तथाच श्रुतिः 'सुक्षित्यै त्वेत्ययं वै लोकः सुक्षितिरस्मिन् हि लोके सर्वाणि भूतानि क्षियन्त्यथोऽग्निर्वै सुक्षितिरग्निर्ह्येवास्मिन् लोके सर्वाणि भूतानि क्षियत्येष उ तृतीयः प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सुक्षित्यै त्वा' (१४ । १ । २ । २४) इति । 'अजापयसावसिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । १ । २६) । अजादुग्धेन त्रीन्महावीरांस्त्रिभिः तुल्यमन्त्रैः सिञ्चतीत्यर्थः । मखाय मखशीर्ष्णे चाजापयसा त्वां सिञ्चामीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति महावीरसंभरणं समाप्तम् ।

य॒माय॑ त्वा म॒खाय॑ त्वा सूर्य॑स्य त्वा तप॑से । दे॒वस्त्वा॑ सवि॒ता मध्वा॑नक्तु । पृ॒थि॒व्याः स॒ꣳस्पृश॑स्पाहि । अ॒र्चिर॑सि शो॒चिर॑सि तपो॑ऽसि ॥ ११ ॥

[य॒माय॑ । म॒खाय॑ । सूर्य॑स्य । तप॑से ॥ पृ॒थि॒व्याः । स॒ꣳस्पृश॒ इति॑स॒म् स्पृशः॑ । पा॒हि॒ ॥ अ॒र्चिः । अ॒सि॒ । शो॒चिः । तपः॑ ॥११॥]

(ब्रह्मा के द्वारा आज्ञा दिया जाकर अध्वर्यु प्रत्येक महावीर=घर्म=प्रवर्ग्य को तीन बार प्रोक्षण=जल-सिंचन करता हैं ।) हे घर्म ! यम, यज्ञ और सूर्य के तप के लिए मैं तुम्हें जल से पवित्र करता हूँ । (घर्म को घृत से आलिप्त करना ।) हे घर्म ! सविता-देव तुम्हें मधुर धृत से आलिप्त करें । (आँवा में बालू के नीचे सौ रत्ती चाँदी को गाड़ना ।) हे चाँदी ! तुम अग्नि से पृथ्वी के संस्पर्श को बचाओ । (आँवा में यथाविधि तीनों महावीरघटों को पकने के लिए धरना । धरने के बाद ऊपर बन्द कर देना । मूंज के फूलों से आँवा में चारों ओर आग लगाना ।) हे घर्म ! तुम चन्द्र की रश्मि सदृश हो । तुम अग्नि के तेज-से हो । तुम सूर्य के ताप के समान हो ॥ ११ ॥

उ० महावीरं प्रोक्षति । यमाय त्वा मखाय त्वा सूर्यस्य त्वा तपसे । प्रोक्षामीति शेषः । महावीरमनक्ति । देवस्त्वा सविता मध्वानक्तु इति व्याख्यातम् । रजतशतमानं खरे उपगूहति । पृथिव्याः सꣳस्पृशः । संस्पृशतीति संस्पृक् क्विबन्तस्यैतद्रूपम् । हे रजत, पृथिव्याः संस्पृशो राक्षसान् महावीरं पाहि गोपाय । महावीरमाज्यवन्तं निदधाति । अर्चिरसि शोचिरसि तपोसि ऋज्वर्थम् ॥ ११ ॥

म० 'ब्रह्मानुज्ञातो यमाय त्वेति महावीरं प्रोक्षति' । (का० २६ । २ । १३) प्रचरेति ब्रह्मणानुज्ञातोऽध्वर्युरुपविश्य यमाय त्वेति मन्त्रत्रयेण प्रचरणीयं महावीरं वारत्रयं प्रोक्षतीत्यर्थः । त्रीणि यजूंषि । यमयति नियच्छति सर्वमिति यम आदित्यस्तत्प्रीत्यै त्वा त्वां प्रोक्षामि । तथाच श्रुतिः 'स प्रोक्षति यमाय त्वेत्येष वै यमो य एष तपत्येष हीदꣳ सर्वं यमयत्येतेनेदꣳ सर्वं यतमेष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह यमाय त्वा' (१४ । १ । ३ । ४) इति । मखाय त्वा । मखो यज्ञः प्रवर्ग्यः सूर्यरूपस्तस्मै त्वां प्रोक्षामि । तथाच श्रुतिः 'एष वै

मखो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेतमेवैतत् प्रीणाति तस्मादाह मखाय त्वा' (१४ । १ । ३ । ५) इति । सूर्यस्य त्वा तपसे । तपतीति तपस्तेजः । सूर्यतेजोरूपाय प्रवर्ग्याय त्वां प्रोक्षामि । तथाच श्रुतिः 'एष वै सूर्यो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यस्तदेवमेवैतत्प्रीणाति तस्मादाह सूर्यस्य त्वा तपसा' (१४ । १ । ३ । ६) इति । 'अञ्जन्तीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महावीरमाज्यं संस्कृत्य' (का० २६ । २ । २०) । होत्रा अञ्जन्ति यं प्रथयन्तीति मन्त्रे पठ्यमानेऽध्वर्युराज्यं विधिना संस्कृत्य तेनाज्येन प्रचरणीयं महावीरं मन्त्रेणानक्ति । सविता देवः मध्वा मधुना मधुरेण सर्वजगद्रूपेणाज्येन हे महावीर, त्वामनक्तु लिम्पतु । मध्वेति नुमभाव आगमस्यानित्यत्वात् । तथाच श्रुतिः 'सर्वं वा इदं मधु यदिदं किंच तदेनमनेन सर्वेण समनक्ति' (१४ । १ । ३ । १३) इति । 'रजतशतमानं खर उपगूहति पृथिव्याः सꣳस्पृश' (का० २६ । २ । २१) इति । रजतस्य शतमानं शतरक्तिकामितं रजतं खरे सिकतान्तरुपगूहतीत्यर्थः । प्राजापत्या गायत्री रजतदेवत्या । संस्पृशति उपद्रवार्थं स्पर्शं करोतीति संस्पृक् राक्षसः क्विबन्तम् । पृथिव्याः संबन्धिनः संस्पृशः राक्षसात् महावीरं हे रजत, त्वं पाहि रक्ष । देवा राक्षसेभ्यो भीताः सन्तो यज्ञरक्षार्थमग्नेरपत्यं रजतं रक्षसां घाताय खरं निदधुः । अथ च पृथिवी महावीरपाकेऽग्नेर्भीता ततोऽसौ मा दह्यतामिति रजतं खरेऽन्तर्हितमिति श्रुतौ कथा । तथाच श्रुतिः 'देवा अबिभयुर्यद्वै न इममधस्ताद्रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरित्यग्नेर्वा एतद्रेतो यद्धिरण्यं नाष्ट्राणाꣳ रक्षसामपहत्या इति' (१४ । १ । ३ । १४) तथा 'अथो पृथिव्यु ह वा एतस्माद्बिभयांचकार यद्वै मायं तप्तः शूशुचानो न हिꣳस्यादिति तदेवास्या एतदन्तर्दधाति रजतम्' (१४ । १ । ३ । १४) इति । 'सꣳसीदस्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान्द्विगुणानादीप्य प्रतिदिशं खरे करोति तेषु महावीरमाज्यवन्तमर्चिरसीति' (का० २६ । ३ । ३ । ४) । होत्रा संसीदस्वेति (११ । ३७) पठ्यमानेऽध्वर्युर्द्विगुणितान्मुञ्जखण्डान्गार्हपत्ये प्रदीप्य खरे चतुर्दिक्षु कृत्वा तेषु मुञ्जेषु संस्कृताज्यपूर्णं प्रचरणीयं महावीरं निदधातीति सूत्रार्थः । यजुस्त्रिष्टुप् घर्मदेवत्या । हे महावीर, त्वमर्चिश्चन्द्रकान्तिरूपोऽसि शोचिरग्नितेजोरूपोऽसि तपः सूर्यतापरूपोऽसि 'एष वै घर्मो य एष तपति सर्वं वा एतदेष तदेतमेवैतत् प्रीणाति' (१४ । १ । ३ । १७) इति श्रुतेः 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्' (गीता १५ । १२) इति स्मृतेश्च ॥ ११ ॥

अना॑धृष्टा पु॒रस्ता॑द॒ग्नेराधि॑पत्य॒ आयु॑र्मे दाः । पु॒त्रव॑ती दक्षिण॒त इन्द्र॒स्याधि॑पत्ये प्र॒जां मे॑ दाः । सु॒षदा॑ प॒श्चाद्दे॒वस्य॑ सवि॒तुराधि॑पत्ये॒ चक्षु॑र्मे दाः । आश्रु॑तिरुत्तर॒तो धा॒तुराधि॑पत्ये॒ रा॒यस्पोषं॑ मे दाः । विधृ॑तिरु॒परि॑ष्टा॒द्बृह॒स्पते॒राधि॑पत्य॒ ओजो॑ मे दा॒ विश्वा॑भ्यो मा ना॒ष्ट्राभ्य॑स्पाहि॒ मनो॒रश्वा॑सि ॥ १२ ॥

[अना॑धृष्टा । पु॒रस्ता॑त् । अ॒ग्नेः । आधि॑पत्य॒ऽइत्याधि॑पत्ये । आयुः॑ । मे॒ । दाः॒ । पु॒त्रव॒तीति॑पु॒त्रव॑ती । द॒क्षि॒ण॒तः । इन्द्र॑स्य । प्र॒जामिति॑प्र॒ जाम् ॥ सु॒षदा॑ । सु॒सदेति॑सु सदा॑ । प॒श्चात् । दे॒वस्य॑ । स॒वि॒तुः । चक्षुः॑ । आश्रु॑ति॒रित्या श्रुति॑ः । उ॒त्त॒र॒तः । धा॒तुः । रा॒यः । पोष॑म् ॥ वि॒धृ॑ति॒रिति॒वि धृ॑तिः । उ॒परि॑ष्टात् । बृह॒स्पते॑ः । ओजः॑ । वि॒श्वा॑भ्यः । मा॒ । ना॒ष्ट्राभ्य॑ः । पा॒हि॒ । मनोः॑ । अश्वा॑ । अ॒सि॒ ॥१२॥]

(पकाकर निकाले हुए एक-एक घर्म पर अंगुली रखने वाले यजमान से अध्वर्यु इस मंत्र को बुलवाए ।) हे पृथिवि ! पूर्व दिशा में तुम अग्नि के आधिपत्य में रहकर राक्षसादि के द्वारा सर्वथा अनाधृष्टा बनी रहती हो । वह तुम मुझे आयुष्य प्रदान करो । दक्षिण दिशा में इन्द्र के आधिपत्य में विद्यमाना तुम हे पृथिवि ! पुत्रवती हो । तुम मुझे सन्तान दो । पश्चिम दिशा में सविता के आधिपत्य में विद्यमाना तुम सुख के साथ आश्रयणीया हो । तुम मुझे दर्शनशक्ति प्रदान करो । उत्तर में धाता के आधिपत्य में विद्यमाना तुम ऋत्विजों के आश्रयण का यजनीय प्रदेश हो । तुम मुझे धन की समृद्धि प्रदान करो । ऊर्ध्वस्थ प्रदेश में बृहस्पति देव के आधिपत्य में विद्यमाना तुम विशेष रूप से सबको धारण करने वाली विधृति संज्ञिका हो । तुम मुझे ओज दो । (महावीर से दक्षिण भूमि पर यजमान अपना उलटा हाथ धरता है ।) हे महावीरघट से दक्षिण की ओर स्थित भूमे ! तुम मुझे नाशक सर्व राक्षसादि से बचाओ । (उत्तर की ओर हाथ रखकर) हे उत्तर-भूमे ! तुम मनु की घोड़ी हो ॥ १२ ॥

उ० अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्ये विधारयन् । हे पृथिवि, या त्वम् अनाधृष्टा अधर्षिता रक्षोभिः पुरस्तात् तां त्वां ब्रवीमि । अग्नेः आधिपत्ये सति आयुर्मे दाः देहि । या त्वं पुत्रवती दक्षिणतो भवसि तां त्वां ब्रवीमि इन्द्रस्याधिपत्ये सति प्रजां मे दाः मह्यं देहि । या त्वं सुषदा स्वास्थेया साध्वस्मिन्सीदतीति सुषदा । पश्चाद्भवसि तां त्वां ब्रवीमि । देवस्य सवितुः आधिपत्ये सति चक्षुर्मे दाः देहि । या त्वं आश्रुतिः आश्रयन्त्यस्मिन्यजमाना इत्याश्रुतिः । यज्ञियो ह्यसौ देशः । उत्तरतो भवसि । तां त्वां ब्रवीमि । धातुराधिपत्ये सति रायस्पोषं धनस्य पुष्टिं मे दाः देहि । या त्वं विधृतिः विधारिणी उपरिष्टाद्भवसि । तां त्वां ब्रवीमि बृहस्पतेः आधिपत्ये सति ओजो मे दाः । दक्षिणत उत्तानेन पाणिना निन्हुते । विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यस्पाहि । सर्वाभ्यः साम् आर्तिभ्यः गोपायेति । इमामभिमृश्य जपति । मनोरश्वासि । 'अश्वा ह वा इयं भूत्वा मनुमुवाह' इति श्रुतिः ॥ १२ ॥

म० 'अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्यधि धारयन्तम्' (का० २६ । ३ । ५) महावीरोपर्यङ्गुष्ठाङ्गुलिदेशं धरन्तं यजमानमध्वर्युर्मन्त्रान्वाचयतीति सूत्रार्थः । सप्त यजूंषि पृथिवीदेवत्यानि यजमानस्याशीः । हे पृथिवि, या त्वं पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि अनाधृष्टा रक्षोभिरनाधर्षिता अग्नेराधिपत्ये स्वामित्वे सति मे मह्यमायुर्दाः देहि । ददातेर्लुङि मध्यमैकवचनेऽडभाव आर्षः । 'अग्निमेवास्या अधिपतिं करोति' (१४ । १ । ३ । १९) इति श्रुतेः । या त्वं दक्षिणस्यां दिशि इन्द्रस्याधिपत्ये सति पुत्रवती पुत्रयुता सा मे मह्यं प्रजां पुत्रादिकां दाः देहि 'इन्द्रमेवास्या अधिपतिं करोति नाष्ट्राणाᳬ रक्षसामपहत्यै' (१४ । १ । ३ । २०) इति श्रुतेः । या त्वं पश्चात्पश्चिमायां दिशि सुषदा भवसि । सुष्ठु अस्यां सीदन्ति जना इति सुषदा 'ईषद्दुःसुषु'–(पा० ३ । ३ । १२६) इति खल्प्रत्ययः । सवितुर्देवस्याधिपत्ये सति सा त्वं मे चक्षुः नेत्रेन्द्रियं दाः देहि । 'देवमेवास्यै सवितारमधिपतिं करोति' (१४ । १ । ३ । २१) इति श्रुतेः । हे पृथिवि, या त्वमुत्तरतः उत्तरस्यां दिशि धातुर्ब्रह्मण आधिपत्ये सति आश्रुतिरसि आश्रावयन्ति ऋत्विजो यस्यां सा आश्रुतिः यज्ञियो ह्युत्तरदेशः । सा त्वं मे रायो धनस्य पोषं पुष्टिं दाः देहि । 'धातारमेवास्या अधिपतिं करोति' (१४ । १ । ३ । २२) इति श्रुतेः । या त्वमुपरिष्टादुपरिप्रदेशे बृहस्पतेराधिपत्ये सति विधृतिरसि । विशेषेण धारयतीति विधृतिः उपरिष्टाज्जुह्वादिकं ध्रियते । सा त्वं मे मह्यमोजो बलं दाः देहि । 'बृहस्पतिमेवास्या अधिपतिं करोति' (१४ । १ । ३ । २३) इति श्रुतेः । 'विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणिं निदधाति' (का० २६ । ३ । ७) । महावीराद्दक्षिणभूमौ यजमानो मन्त्रं पठन्स्वकरं निदधात्युत्तानम् । यजुर्बृहती । हे महावीरदक्षिणभूमे, विश्वाभ्यः सर्वाभ्यः नाष्ट्राभ्यः नाशकर्त्रीभ्यः पिशाचादिभ्यो लोकप्रसिद्धं नोऽस्मान्पाहि रक्ष 'सर्वाभ्यो मार्तिभ्यो गोपाय' (१४ । १ । ३ । २४) इति श्रुतेः । 'छन्दसि वा प्राम्रेडितयोः' (पा० ८ । ३ । ४९) इति विसर्गस्य सत्वम् । 'मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरतः' (का० १६ । ३ । ८) । महावीरादुत्तरतो यजमानो निजप्रदेशं निदधातीति सूत्रार्थः । दैवीपङ्क्तिः । हे घर्मोत्तरभूमे, त्वं मनोः राज्ञः अश्वा वडवासि वहनाय 'अश्वा ह वा इयं भूत्वा मनुमुवाह' (१४ । १ । ३ । २५) इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

स्वाहा॑ म॒रुद्भिः॒ परि॑श्रीयस्व दि॒वः स॒ᳬस्पृश॑स्पाहि । मधु॒ मधु॒ मधु॑ ॥ १३ ॥

[स्वाहा॑ । म॒रुद्भि॒रिति॑म॒रुत्ऽभिः॑ । परि॑ । श्री॒यस्व । दि॒वः । स॒ᳬस्पृश॒ऽइति॑स॒म्ऽस्पृशः॑ । पा॒हि॒ । मधु॑ ॥१३॥]

हे घर्म ! तुम स्वाहा के आकार वाले हो । तुम मरुतों के द्वारा अधिष्ठित होओ । (प्रत्येक घर्म में सौ-सौ रत्ती सोना रखना ।) हे स्वर्ण शतमान ! तुम मुझे द्युलोक के संस्पर्शक राक्षसादि से बचाओ । (कृष्णाजिन के पंखों से प्रवर्ग्य को हवा करना ।) प्राण-अपान-व्यान को क्रमशः एक-एक प्रवर्ग्य में धरता हूँ ॥ १३ ॥

उ० विकङ्कतशकलैः परिश्रपयति । स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीयस्व । हे प्रवर्ग्य, यस्त्वं स्वाहाकारः तं त्वां ब्रवीमि । मरुद्भिः रश्मिभिः । यद्वा 'विशो वै मरुतः' इति श्रुतिः ताभिः परिश्रीयस्व । कर्मणि यक् आश्रीयस्व । मरुतस्त्वामाश्रयन्त्वित्यर्थः । सुवर्णशतमानेनापिदधाति । दिवः द्युलोकस्य संस्पर्शनो रक्षसो महावीरे पाहि गोपाय । अथवा द्युलोकस्य संस्पर्शनकर्तॄन्देवान् त्वं हे महावीर, पाहि । पवित्रैराधुनोति । मधु मधु मधु । मधु प्राणो मधु समान्यादुच्यते स ह्यङ्गानां रसः तं महावीरे स्थापयति ॥ १३ ॥

म० 'धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरुद्भिरित्यधिकं दक्षिणतो द्वौ मन्त्रेण' (का० २६ । ३ । ९ । १०) । अध्वर्युर्धृष्टिभ्यां गार्हपत्यस्य भस्माङ्गारांश्च महावीरं परितो निक्षिप्य प्रागग्रैरुदगग्रैस्त्रयोदशविकङ्कतशकलैर्महावीरं वेष्टयति । अङ्गारोपरि शकलान्निक्षिपतीत्यर्थः । तन्मध्याद्द्वौ शकलौ मन्त्रेण प्राञ्चौ निदधाति शेषां तूष्णीम् । एवं प्रतिदिशं त्रिषु त्रिषु स्थितेषु अधिकं त्रयोदशं दक्षिणतो निदधातीति सूत्रार्थः । मासानां त्रयोदशत्वात्त्रयोदशशकलैराच्छादनम् 'त्रयोदश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सर एष य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यः' (१४ । १ । ३ । २८) इति श्रुतेः । यजुःपङ्क्तिर्घर्मदेवत्या । हे घर्म, त्वं स्वाहाकारोऽसि हविराधारत्वात्सूर्यरूपोऽसि । 'एष वै स्वाहाकारो य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यः' (१४ । १ । ३ । २६) इति श्रुतेः । अतस्त्वं मरुद्भिः प्रजाभिरस्मद्रूपाभिः परिश्रीयस्व सेव्यस्व । कर्मणि यक् । मरुतस्त्वामाश्रयन्त्वित्यर्थः । 'विशो वै मरुतो विशैवैतत्क्षत्रं परिबृᳬहति तदिदं क्षत्रमुभयतो विशा परिवृढम्' (१४ । १ । ३ । २७) इति श्रुतेः । 'सुवर्णशतमानेनापिदधाति दिवः सᳬस्पृश इति' (का० २६ । ३ । १०) । शतरक्तिकामितेन सुवर्णेन महावीरमाच्छादयतीति सूत्रार्थः । दैवी जगती सुवर्णदेवत्या । हे शतमान, दिवः द्युलोकसंबन्धिनः संस्पृशः स्पर्शकर्तॄन्देवान्पाहि । 'देवा राक्षसेभ्यो भीता महावीररक्षायै स्वर्णं स्थापितवन्तः' (१४ । १ । ३ । २९) इति श्रुतौ कथा देवा अबिभयुरित्यादिकार्था । 'कृष्णाजिनावकृत्तैर्धवित्रैरुपवीजयति त्रिभिर्दण्डवद्भिर्मधु मध्विति' (का० २६।४।२) कृष्णाजिनकृतैर्दण्डयुक्तैस्त्रिभिर्व्यजनैरग्निं वीजयति दीपनायेति सूत्रार्थः । त्रीणि यजूंषि प्राणदेवत्यानि दैव्युष्णिक् । मधुररससाम्यात्प्राणो मधु उच्यते । मधु मधु मधु प्राणोदानव्यानत्रयं महावीरे स्थापयामीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः 'अथ धवित्रैराधुनोति मधु मध्विति त्रिः प्राणो वै मधु प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति

त्रीणि भवन्ति त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति' (१४ । १ । ३ । ३०) इति ॥ १३ ॥

गर्भो॑ दे॒वानां॑ पि॒ता म॑ती॒नां पतिः॑ प्र॒जाना॑म् । सं दे॒वो दे॒वेन॑ सवि॒त्रा ग॑त॒ सᳬं सूर्ये॑ण रोचते १४

[गर्भः॑ । दे॒वाना॑म् । पि॒ता । म॒ती॒नाम् । पतिः॑ । प्र॒जाना॒मिति॑ प्र॒ जाना॑म् ॥ सम् । दे॒वः । दे॒वेन॑ । स॒वि॒त्रा । ग॒त॒ । सूर्ये॑ण । रो॒च॒ते ॥१४॥]

देवों का गर्भ, स्तुतियों का पिता और प्रजाओं का अधिपति प्रवर्ग्य सवितादेव के साथ संगत हुआ। वह अब सूर्य के साथ ही शोभित हो रहा है ॥ १४ ॥

उ० महावीरमुपतिष्ठते । गर्भो देवानामित्यवकाशैः तेन त्वष्टृमन्त इत्यतः प्राक् । यो गर्भो देवानां गृह्णातीति गर्भः आदित्यात्मना महावीरः । यश्च पिता मतीनां गोपायिता बुद्धीनाम् । यश्च पतिरधिपतिः प्रजानाम् । यश्च सं देवो देवेन सवित्रा गत संगत संगच्छते । देवः प्रवर्ग्यः देवेन सवित्रा सह । यश्च संरोचते घर्मः सूर्येण सह एकीभूतः तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १४ ॥

म० 'परिक्रम्योपतिष्ठन्तेऽकृतं चेद् गर्भो देवानामिति' (का० २६ । ४ । ११) । धवित्रैर्वीजनसमये उत्तरं देववत्परिक्रमणं प्रागकृतं चेदिह त्रिः परिक्रम्येतरथावृत्तिं सकृत्कृत्वा गर्भो देवानामित्यादिभिर्नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्यन्तैरवकाशसंज्ञकैर्मन्त्रैः सयजमाना ऋत्विजो महावीरमुपतिष्ठन्त इति सूत्रार्थः । घर्मदेवत्या अवकाशमन्त्रा मा मा हिंसीरित्यन्ताः । आद्या ऋचां पङ्क्तिः । अथ मन्त्रार्थः । देवो दीप्यमानो महावीरः सवित्रा देवेन सह सङ्गत सङ्गच्छते । गमेर्लुङि 'वा गमः' (पा० १ । २ । १३) इति आत्मनेपदे विकल्पेन सिचः कित्त्वात् 'अनुदात्तोपदेश–' (पा० ६ । ४ । ३७) इति मलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' (पा० ८ । २ । २७) इति सिचो लोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' (पा० ६ । ४ । ७५) इत्यडभावः । 'समो गम्–' (पा० १ । ३ । २९) इत्यादिना तङ् । यश्च घर्मः सूर्येण सहैकीभूतः सन् संरोचते सम्यग्दीप्यते तं वयं स्तुम इति शेषः । कीदृशः । देवानां दीप्तानां रश्मीनां दृश्यमानानां सर्वेषां वा गर्भः गृह्णातीति गर्भः ग्रहीता । एष वै गर्भो देवानां य एष तपत्येष हीदᳬं सर्वᳬं संगृभ्णात्येतेनेदᳬं सर्वं गृभीतमेष उ प्रवर्ग्यः' (१४ । १ । ४ । २) इति श्रुतिः । तथा मतीनां बुद्धीनां पिता पालकः बुद्धिप्रवर्तकः प्रजानां पतिः पालकः ॥ १४ ॥

सम॒ग्निर॒ग्निना॑ गत॒ सं दैवे॑न सवि॒त्रा सᳬं सूर्ये॑णारोचिष्ट । स्वाहा॒ सम॒ग्निस्तप॑सा गत॒ सं दैव्ये॑न सवि॒त्रा सᳬं सूर्ये॑णारूरुचत ॥ १५ ॥

[अ॒ग्निः । अ॒ग्निना॑ । दैवे॑न । अरो॑चि॒ष्ट ॥ स्वाहा॑ । तप॑सा । दैव्ये॑न । अ॒रू॒रु॒च॒त ॥१५॥]

जो घर्म अग्नि के साथ एकीभाव को प्राप्त हुआ; सवितादेव के साथ संगत हुआ और सूर्य के साथ शोभित हुआ। स्वाहाकार घर्म सूर्य के तेज के साथ, सवितादेव के साथ और सूर्य के साथ वह संगत होता हुआ आरोचमान होता है ॥ १५ ॥

उ० समग्निः अनुष्टुप् ब्राह्मी । यश्च संगत संगच्छते अग्निः घर्मः अग्निना सूर्याख्येन सह । यश्च संगत संगच्छते दैवेन सवित्रा सह । यश्च समरोचिष्ट संरोचते दीप्यते सूर्येण सह स्पर्धयन् । तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः । स्वाहाकारः आदित्यप्रीणनार्थः । यश्च स्वाहा अग्निः संगत संगच्छते । तपसा आदित्यसंबन्धिना सह । यश्च संगत संगच्छते दैव्येन सवित्रा सह । यश्च समरूरुचत समरोचत संरोचते सूर्येण सह स्पर्धयन् । तं वयं स्तुम इति वाक्यशेषः ॥ १५ ॥

म० ब्राह्म्यनुष्टुप् । यः अग्निः घर्मः अग्निना सह सङ्गत सङ्गच्छते एकीभवति । देव एव दैवः सवित्रा दैवेन देवेन सह सङ्गच्छते । यश्च सूर्येण सह समरोचिष्ट संरोचते । 'अवरं स्वाहाकारं करोति परां देवतामसावेव बन्धुः' (१४ । १ । ४ । ६) इति श्रुतेः । स्वाहा अग्निः । स्वाहासहितोऽग्निर्घर्मस्तपसा सूर्यतेजसा सङ्गत सङ्गच्छते । दैव्येन देवेन सवित्रा च सङ्गच्छते । सूर्येण सह समरूरुचत सर्वं सम्यक् रोचयति प्रकाशयति । रोचतेर्णिजन्ताल्लुङ् । वयं तं स्तुम इति शेषः ॥ १५ ॥

ध॒र्ता दि॒वो वि भा॑ति॒ तप॑सस्पृथि॒व्यां ध॒र्ता दे॒वो दे॒वाना॒मम॑र्त्यस्तपो॒जाः । वाच॑म॒स्मे नि य॑च्छ देवा॒युव॑म् ॥ १६ ॥

[ध॒र्ता । दि॒वः । वि । भा॒ति॒ । तप॑सः । पृ॒थि॒व्याम् । ध॒र्ता । दे॒वः । दे॒वाना॑म् । अम॑र्त्यः । त॒पो॒जा इति॑ तपः॒ जाः । वाच॑म् । अ॒स्मे इत्य॒स्मे । नि । य॒च्छ॒ । दे॒वा॒युव॑म् । दे॒व॒यु॒व॒मिति॑ देव॒ युव॑म् ॥१६॥]

जो यह द्युलोक का तथा किरणों का धारण करनेवाला है और स्वयं मनुष्यधर्म से रहित देवता है, सूर्य से उत्पन्न यह देव हमको वाक्शक्ति प्रदान करे ॥ १६ ॥

उ० धर्ता दिवः । ऊर्ध्वबृहती घर्मस्तुतिः । योऽयं धर्ता धारयिता दिवः द्युलोकस्य । यश्च तपसः रश्मिजालस्य धर्ता । विभाति च पृथिव्यां अवस्थितः । धर्ता धारयिता च देवानाम् । स्वयं च देवः अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः । तपोजाः तपः आदित्यः तस्माज्जायते । सोयम् वाचं अस्मे अस्मासु । नियच्छ नियच्छत्विति पुरुषव्यत्ययः । निगृह्णातु स्थापयतु । देवायुवम् या देवान् यौति मिश्रयति आगमयति सा तथोक्ता तां देवायुवम् ॥ १६ ॥

म० ऊर्ध्वबृहती । त्रिजागतोर्ध्वबृहती अत्राद्यौ त्रयोदशवर्णौ तृतीय एकादशवर्णस्तेनैकाधिका । स देवो घर्मः अस्मे अस्मासु । विभक्तेः शे-आदेशः । वाचं नियच्छ पुरुषव्यत्ययः । यज्ञं नियच्छतु स्थापयतु । किंभूतां वाचम् । देवयुवं देवान् यौति मिश्रयति देवयुः ताम् । क्विपि तुगभाव आर्षः । अनित्यमागमशासनमिति वचनात् । देवसमूहमाह्वयन्तं यज्ञं समापयत्वित्यर्थः । 'यज्ञो वै वाग्यज्ञमस्मभ्यं प्रयच्छ येन देवान्प्रीणामेत्येवैतदाह' (१४ । १ । ४ । ८) इति श्रुतेः देवयुवमित्यत्र संहितायां वकारस्य दीर्घः । स कः । यो देवः पृथिव्यां विभाति शोभते । कीदृशः । दिवो धर्ता द्युलोकस्य धारयिता । तपसः रश्मिजालस्य च धर्ता । देवानां च धर्ता । अमर्त्यः मनुष्यधर्मरहितः अजरामरः । तपोजाः तप आदित्यस्तस्माज्जायत इति तपोजाः सूर्योत्पन्नः ॥ १६ ॥

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् । स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ॥ १७ ॥

[अपश्यम् । गोपाम् । अनिपद्यमानमित्यनि पद्यमानम् । आ । च । परा । च । पथिभिरितिपथि भिः । चरन्तम् ॥ सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः । वसानः । आ । वरिवर्ति । भुवनेषु । अन्तरित्यन्तः ॥१७॥]

रक्षक धर्म वाले आदित्य को मैने आकाश से गिरते हुए नहीं देखा है (=आश्चर्य है कि यह आदित्य गिर क्यों नहीं पड़ता ?) साथ ही मैंने उसे विभिन्न मार्गों से आता-जाता हुआ भी देखा है। वह सहगमना एवं विष्वग् (=इधर-उधर) गमना रश्मियों को धारण किये हुए इन भुवनों के अन्दर स्वच्छन्द विचरण करता रहता है ॥ १७ ॥.

उ० अपश्यम् । त्रिष्टुप् । आदित्यात्मना घर्मस्तुतिः । यमहमपश्यम् । गोपां गोप्तारम् । अनिपद्यमानम् अनालम्बने अन्तरिक्षे गच्छन्नासौ पतति । आच पराच पथिभिश्चरन्तम् आचरन्तं च आगच्छन्तं च । पराचरन्तं च परागच्छन्तं च । पथिभिः देवैः सह । स सध्रीचीः सएव सध्रीचीः । सहस्य सध्रिरादेशः । सहाञ्चनाः दिशो रश्मीन्वासहत्तम् । सविषूचीः । विषु इति निपातो नानावचनः । अञ्चतेः परं क्विप् । नानाञ्चनाः दिशः नानाञ्चनान्वा रश्मीन् । वसानः आच्छादयन् । आवरीवर्ति पुनःपुनरावर्तते । भुवनेषु त्रिषु लोकेषु । अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः ॥ १७ ॥

म० त्रिष्टुब्घर्मदृष्टा । स घर्मो भुवनेषु त्रिलोकेषु अन्तर्मध्ये व्यवस्थितः आवरीवर्ति पुनःपुनरावर्तते । वृतेर्यङ्लुकि रूपम् । कीदृशः । सध्रीचीः सह अञ्चन्तीति सध्रीच्यः सहस्य सध्रिरादेशः । सहाञ्चना दिशो रश्मीन् वा वसानः आच्छादयन् । 'वस आच्छादने' शानच्प्रत्ययः । विषूचीः विषुनिपातो नानार्थः । विषु अञ्चन्तीति विषूच्यः ताः नानाञ्चना दिशो रश्मीन् वा वसानः । क्विबन्तात् 'उगितश्च' (पा० ४ । १ । ६) इति ङीपि 'अचश्च' (पा० ६ । ४ । १३८) इत्यल्लोपे 'चौ' (पा० ६ । ३ । १३८) इति पूर्वपददीर्घः 'सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च दिशो वस्तेऽथो रश्मीन्' (१४ । १ । ४ । १०) इति श्रुतिः । एकः सशब्दः पादपूरणः । स कः । यमहमपश्यमादित्यरूपं पश्यामि । कीदृशम् । गोपां गोपायतीति गोपास्तम् । क्विपि यलोपः । अनिपद्यमानं निपद्यते पततीति निपद्यमानः न निपद्यमानोऽनिपद्यमानस्तम् अन्तरिक्षे गच्छन्तमपि नाधः पतन्तम् । च पुनः पथिभिः देवमार्गैः आचरन्तमागच्छन्तम् । पराचरन्तं परागच्छन्तं च गमनागमने कुर्वाणम् ॥ १७ ॥

विश्वासां भुवां पते विश्वस्य मनसस्पते विश्वस्य वचसस्पते सर्वस्य वचसस्पते । देवश्रुत्त्वं देव घर्म देवो देवान्पाह्यत्र प्रावीरनु वां देववीतये । मधु माध्वीभ्यां मधु माधूचीभ्याम् ॥ १८ ॥

[विश्वासाम् । भुवाम् । पते । विश्वस्य । मनसः । वचसः । सर्वस्य ॥ देवश्रुदितिदेव श्रुत् । त्वम् । देव । घर्म्म । देवः । देवान् । पाहि । अत्र । प्र । अवीः । अनु । वाम् । देववीतयऽइतिदेव वीतये ॥ मधु । माद्ध्वीभ्याम् । मधु । माधूचीभ्याम् ॥१८॥]

हे सर्वभू के स्वामिन् ! हे सबके मन के अधिपते ! सर्ववाणीपते ! हे घर्म ! देवश्रुत् तुम देवता होकर यज्ञ में देवों की रक्षा करो । हे अश्विनौ ! यहाँ यज्ञ में दध्यङ् अथर्वा ने मधुविद्या के ज्ञान के लिए मधु ब्राह्मण को सम्प्राप्त होने वाले तथा मधुविद्या को पूजने वाले जिन तुम दोनों को मधुविद्या का ज्ञान दिया था, उन तुम दोनों का भी रक्षक होवें ॥ १८ ॥

उ० विश्वासां भुवाम् । सर्वासां पृथिवीनां पते हे प्रवर्ग्य, विश्वस्य मनसः सर्वस्य प्राण्याश्रयस्य मनसः पते । विश्वस्य वचसः सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते । सर्वस्य वचसः सर्वस्य लौकिकस्य वचसः पते । त्वां स्तुम इति शेषः । यतश्च त्वं देवश्रुत् देवैः श्रुतः अतः त्वां याचे । हे देव घर्म, त्वं देवः सन् देवान्पाहि गोपाय । अत्र प्रावीरनु वां देव वीतये । अत्र सत्रे अस्मिन्नवसरे वा । प्रावीरिति पुरुषव्यत्ययः । प्रावतु तर्पयतु घर्मः । वां युवाम् हे अश्विनौ, अनु देववीतये । ततोऽनन्तरम् देवतर्पणाय नमस्करोत्विति वाक्यशेषः । मधुमाध्वीभ्याम् मधुनाम ब्राह्मणं तदश्विभ्यां ददौ दध्यङ्ङाथर्वणः । तदेतदुक्तम् । मधुमाधूचीभ्यां मधु ब्राह्मणं प्रति अञ्चतो गच्छतः तौ ताभ्यां मध्वञ्चनाभ्याम् । शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

म० अलष्टिः । हे विश्वासां भुवां पते सर्वासां पृथिवीनां स्वामिन्, विश्वस्य सर्वप्राणिगतस्य मनसः पते अधिपते, विश्वस्य वचसः पते सर्वप्राणिवचनस्य पालक, सर्वस्य त्रयीलक्षणस्य वचसः पते प्रवर्तक, हे देवश्रुत् देवैः श्रूयत इति देवश्रुत् देहप्रसिद्ध, हे देव दीप्यमान हे घर्म देव, त्वं देवान् पाहि रक्ष। एवं घर्मं संप्रार्थ्याश्विनावाह । हे अश्विनौ, अत्र यज्ञे देववीतये देवतर्पणाय अनु अनन्तरं घर्मो वां प्रावीः प्रावीत् तर्पयतु । लोडर्थे लुङ् पुरुषव्यत्ययश्च । युवयोस्तृप्त्या सर्वदेवास्तृप्यन्तीति भावः । याभ्यां युवाभ्यां दध्यङ्ङाथर्वणो मधुसंज्ञकं ब्राह्मणमुवाच 'दध्यङ् ह वा आभ्यामाथर्वणो मधुनाम ब्राह्मणमुवाच' (१४ । १ । ४ । १३) इति श्रुतेः । कीदृशाभ्यां युवाभ्याम् । माध्वीभ्यां मधुब्राह्मणमीयाते तौ माध्व्यौ ताभ्याम् 'ई गतौ' क्विप् । तथा माधूचीभ्यां मधुब्राह्मणमञ्चतः पूजयतस्तौ मध्वञ्चौ ताभ्याम् । मध्वग्भ्यामिति प्राप्ते ङीपि अलोपे मधूचीभ्यामिति लिङ्गव्यत्ययः आदिदीर्घश्छान्दसः ॥ १८ ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय त्वा । ऊर्ध्वो अध्वरं दिवि देवेषु धेहि ॥ १९ ॥

[ऊर्द्ध्वः । अद्ध्वरम् । धेहि ॥१९॥]

हे घर्म ! हृदय-मन की शुद्धि और द्युलोक-सूर्यलोक की प्राप्ति के लिए मैं तुम्हारा स्तवन करता हूँ । ऊर्ध्वमुख होकर हे घर्म ! तुम हमारे यज्ञ को द्युलोकस्थ देवों में धारित करो ॥ १९ ॥

उ० हृदे त्वा । परोष्णिक् । हृदे त्वा हृदयार्थं त्वां स्तुम इति शेषः । एवं मनसे त्वां स्तुमः । दिवे अर्थाय त्वां स्तुम इति शेषः । सूर्याय त्वा सूर्यतर्पणाय त्वां स्तुमः । यस्माच्च सर्वकार्येषु त्वामेव स्तुमः । अतो ब्रूमः ऊर्ध्वः भवहितचित्तः सन् अध्वरं दिवि देवेषु धेहि निधेहि स्थापय ॥ १९ ॥

म० परोष्णिक् । आद्यावष्टार्णौ तृतीयो द्वादशार्णः सा परोष्णिक् । 'परोष्णिक् परतः' इत्युक्तेः । आद्ययोर्व्यूहः । हे घर्म, हृदे त्वा हृदयस्वास्थ्याय त्वा त्वां स्तुम इति शेषः । मनसे मनःशुद्ध्यर्थं त्वा त्वां स्तुमः । दिवे स्वर्गप्राप्त्यै त्वा त्वां स्तुमः । सूर्याय सूर्यतृप्त्यै त्वा त्वां स्तुमः । हृदयं संशोध्य मनो निर्मलं कृत्वा दिवमस्मान्नीत्वा सूर्यं तर्पयेति भावः । किंच ऊर्ध्वः सावधानः सन् अध्वरमस्मदीयं यज्ञं दिवि द्युलोके वर्तमानेषु देवेषु धेहि स्थापय । यज्ञे गते यजमानो गच्छत्येवेति भावः ॥ १९ ॥

पिता नोऽसि पिता नो बोधि नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः । त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम पुत्रान्पशून्मयि धेहि प्रजामस्मासु धेह्यरिष्टाहꣳ सह पत्या भूयासम् ॥ २० ॥

[पिता । नः । असि । पिता । नः । बोधि ॥ त्वष्टृमन्तऽइतित्वष्टृ मन्तः । त्वा । सपेम । पुत्रान् । पशून् । मयि । धेहि । प्रजामितिप्र जाम् । अस्मासु । धेहि । अरिष्टा । अहम् । सहपत्येतिसह पत्या । भूयासम् ॥२०॥]

हे घर्म ! तुम हमारे पिता हो । तुम अपने को हमारा पिता करके जानो । तुम्हें हमारा नमस्कार प्राप्त होवे । तुम हमें कभी भी हिंसित मत करो । (घूँघट हटाकर घर्म को देखने वाली यजमान की पत्नी को अध्वर्यु यह यजुः बुलवाए ।) हे महावीर ! वीर्य के अधिदेवता त्वष्टा से युक्त हम स्त्रियाँ तुम्हें मैथुन के लिए स्पर्श करती हैं । पुत्रों और गायों आदि पशुओं को तुम मुझमें धारित करो । प्रजा को हम में धारो । इस पति के साथ रहकर मैं सदा अहिंसिता होऊँ ॥ २० ॥

उ० पिता नोऽसि । गायत्री । यतश्च त्वम् पिता नः अस्माकमसि भवसि । अतो ब्रवीमि । पितेव भूत्वा नः अस्मान् बोधि बोधय सर्वथा । नमः ते अस्तु मा मा हिंसीः हिंसीथाः । पत्नीं वाचयति महावीरमीक्षमाणाम् । त्वष्टृमन्तस्त्वा । यजुः । यतश्च त्वाष्ट्रसंयुक्ताः । त्वष्टा हि चेतसां विकर्ता । त्वामेव सपेम । सपतिः स्पृशतिकर्मा । मैथुनार्थमुपस्पृशामः । अतः पुत्रान् पशून् मयि धेहि स्थापय । प्रजां च भूयोभूयः अस्मासु धेहि स्थापय । किंच अरिष्टा अनुपहिंसिता अहम् । सह पत्या सह भर्त्रा भूयासम् । आशीः ॥ २० ॥

म० ऋग्गायत्री । हे महावीर, त्वं नोऽस्माकं पितासि पालको भवसि । पितेव नोऽस्मान् बोधि बोधय । सर्वथा नमस्ते अस्तु मा मां मा हिंसीः मा जहिं । महावीरोपस्थानं समाप्तम् । 'त्वष्टृमन्त इत्येनां वादयति' (का० २६ । ४ । १३) । महावीरमीक्षमाणामपनीतशिरोवस्त्रां घर्मं पश्यन्तीं पत्नीमध्वर्युर्वाचयतीत्यर्थः । ऋचां त्रिष्टुप् घर्मदेवत्या पत्न्याशीः । हे घर्म । वयं त्वा त्वां सपेम । सपतिः स्पृशतिकर्मा । मैथुनाय त्वामुपस्पृशामः । किंदृशा वयम् । त्वष्टृमन्तः त्वष्टा विद्यते येषां ते त्वष्टृमन्तः । त्वष्टा रेतसामधिकारी तत्सहिताः मैथुनार्थोपसर्शे वीर्याधिष्ठातापेक्षितोऽत्र एतद्युताः । अतः पुत्रान् पशून् च मयि विषये त्वं धेहि स्थापय । प्रजामुत्तरोत्तरवंशवृद्धिमस्मासु धेहि स्थापय । किंच पत्या भर्त्रा सहारिष्टा अनुपहिंसिता अहं भूयासं भवेयम् । भर्तृमती चिरं जीवेयमित्यर्थः । 'वृषा वै प्रवर्ग्यो योषा पत्नी मिथुनमेवैतत् प्रजननं क्रियते' (१४ । १ । ४ । १६) इति श्रुतेः ॥ २० ॥

अहः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा । रात्रिः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषा स्वाहा २१

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

[अहुरित्यहः । केतुना । जुषताम् । सुज्ज्योतिरितिंसु ज्योतिः । ज्योतिषा । स्वाहा । रात्रिः ॥२१॥]

[॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥]

अपनी शुभ ज्योति के साथ सुज्योतिष्मान् दिवस सूर्य के साथ हविः का सेवन करें। यह आहुति है। अपनी ज्योति से शुभ ज्योति रात्रि प्रकाशक अग्नि के साथ इस हविः का सेवन करें। यह आहुति है। (इन यजुषों को पढ़कर रौहिण होम की दो घृत की आहुतियाँ देना) ॥ २१ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

उ० रौहिणं जुहोति । अहः केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितम् जुषतां परिगृह्णातु । कथंभूतम् । यदहः सुज्योतिः शोभनज्योतिष्कम् । केन ज्योतिषा स्वकीयेनैव । स्वाहा सुहुतं चैतद्धविर्भवतु । रात्रिः केतुना । अधस्तनेन व्याख्यातम् ॥ २१ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

म० 'अहः केतुनेति दक्षिणᳪ रौहिणं जुहोति' (का० २६ । ४ । १४) । उपस्थानगानयोः समाप्तौ रौहिणहवन्या स्रुचा दक्षिणं रौहिणं पुरोडाशं सर्वहुतं जुहोतीत्यर्थः । घर्मदेवत्ये यजुषी सामानुष्टुभौ । केतुः प्रज्ञा कर्म वा । केतुना प्रज्ञया कर्मणा वा सहितमहः दिनं जुषतां रौहिणहोमेन प्रीयताम् । कीदृशमहः । ज्योतिषा स्वकीयेनैव तेजसा सुज्योतिः शोभनं ज्योतिर्यस्य तत् विशिष्टतेजस्कम् । स्वाहा एतद्धविः सुहुतमस्तु । रोहति स्वर्गं यजमानो याभ्यां तौ रौहिणौ अग्न्यादित्यौ अहोरात्रे वा 'इमौ लोकौ वा चक्षुषी वा शिरः प्रवर्ग्यौ रौहिणौ चक्षुषी तत्र दधाति' (१४ । २ । १ । १—५) इत्यादिरौहिणप्रशंसा श्रुतौ ज्ञेया । 'रात्रिरिति सायम्' (का० २६।४।१४) । सायंकालीने प्रवर्ग्ये रात्रिरिति मन्त्रेण द्वावपि प्रवर्ग्यौ यथाकालं जुहोतीत्यर्थः । केतुना सहिता रात्रिः जुषतां प्रीयताम् । ज्योतिषा कृत्वा सुज्योतिरित्युक्तम् ॥ २१ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
अग्न्यादिरौहिणान्तोऽयं सप्तत्रिंशो निरूपितः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । आददेऽदित्यै रास्नासि ॥ १ ॥

(गाय की रस्सी को पकड़ना ।) हे रज्जो ! सवितादेव की अनुज्ञा में वर्तमान मैं अश्विनों की बाहुओं तथा पूषा के हाथों से तुम्हें ग्रहण करता हूँ। तुम अदिति की मेखला हो ॥ १ ॥

उ० अथ घर्मधुग्दोहनार्थं रज्जुमादत्ते । देवस्यत्वेति व्याख्यातम् । आददे गृह्णामि । यतस्त्वम् अदित्यै रास्नासि ॥१॥

म० 'देवस्य त्वेति रज्जुसंदानमादायेड एहीति गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन्' (का० २६ । ५ । १) । अध्वर्युर्देवस्य त्वेति रज्जुसंदानमादाय गार्हपत्यस्य पश्चाद्गच्छन् इड एहीति वाक्यत्रयेण घर्मदुघां गामाह्वयति असावेहीति गोर्नाम्ना चोच्चैस्त्रिवारमाह्वयतीति सूत्रार्थः । रज्जुदेवत्यं यजुः प्राजापत्या गायत्री । हे रज्जो, सवितुर्देवस्याज्ञायां वर्तमानोऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां त्वामाददे गृह्णामि । यतः त्वमदित्यै अदित्या देवमातुः रास्ना रसना मेखलासि भवसि । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ १ ॥

इड एह्यदित एहि सरस्वत्येहि । असावेह्यसावेह्यसावेहि ॥ २ ॥

[सरस्वति । असौ ॥२॥]

हे इडे ! आओ । हे अदिते ! आओ । हे सरस्वति ! आओ । हे धवले (गाय का नाम) ! आओ । (तीन वार नाम लेकर पुकारना) ॥ २ ॥

उ० गामाह्वयति । इड एहि । अतस्मिंस्तच्छब्दस्तदतिदेशार्थः । हे इडे मानवि, आ इहि आगच्छ दोहाय । हे अदिते देवमातः, एहि । हे सरस्वति वाक्, एहि । असाविति नामग्रहणं त्रिरुच्चैः । असौ धवले एहि । त्रिः । आमन्त्रितस्येत्यादिरुदात्तः ॥ २ ॥

म० हे इडे मानवि, एहि आगच्छ । हे अदिते देवमातः, एहि । हे सरस्वति वाक्, एहि । अतस्मिंस्तच्छब्दस्तत्सादृश्यार्थः । 'इडा हि गौरदितिर्हि गौः सरस्वती हि गौः' (१४ । २ । १ । ७) इति श्रुतेः । नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वयति असौ धवलि, एहि एवं त्रिः ॥ २ ॥

अदित्यै रास्नासीन्द्राण्या उष्णीषः पूषासि घर्माय दीष्व ॥ ३ ॥

[इन्द्राण्यै । उष्णीषः । पूषा । असि । घर्माय । दीष्व ॥३॥]

हे रज्जो ! तुम अदिति की मेखला हो । इन्द्राणी की शिरोवेष्टनी हो । (रस्सी से गाय के पिछले पैरों को बाँधना ।) हे बछड़े ! तुम पूषा हो । (बछड़ा छोड़ना ।) हे बछड़े ! तुम कुछ दूध घर्म के लिए छोड़ो । (बछड़े को हटाना) ॥ ३ ॥

उ० अदित्यै रास्नासीति गां पाशेन प्रतिमुञ्चति । अदित्यै रास्नासि । इन्द्राण्या उष्णीषः इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी तस्याः शिरोवेष्टनं त्वमसि । वत्समुत्सृजति । पूषासि । यथा पूषा वायुः पुष्टिमाप्याययति एवं त्वमपि प्रस्नावनेन जगदुत्पत्तिबीजं पय आप्याययसि । वत्समुन्नयति । घर्माय दीष्व देहि । दयां कुरु 'दो दाने दयायां च', सर्वं पासीः ॥ ३ ॥

म० 'अदित्यै रास्नेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणायां बद्ध्वा पूषासीति वत्समुत्सृजति' (का० २६ । ५ । ३)। आगतां गामदित्या इति मन्त्रेण पाशेन बद्ध्वा तं पाशं स्तम्भे बद्ध्वा पूषासीति वत्सं मुञ्चतीत्यर्थः । हे रज्जुपाश, त्वमदित्यै रास्ना रसनासि । इन्द्राण्यै इन्द्रपत्न्याः उष्णीषः शिरोवेष्टनमसि। एतेन पाशमिन्द्राण्युष्णीषं करोतीत्यर्थः । 'तमेवैनमेतत्करोति' (१४। २ । १ । ८) इति श्रुतेः । वत्सं मुञ्चति पूषासि दैव्युष्णिक् वत्सो देवता । हे वत्स, त्वं पूषा वायुरसि वायुर्यथा वृष्टिमाप्याययति तथा त्वं प्रस्रवेण पय आप्याययस्वेति भावः । 'अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीद१ँ सर्वं पुष्यत्येष उ प्रवर्ग्यः' (१४ । २ । १ । ९) इति श्रुतेः । 'संदाय घर्माय दीष्वेति वत्समुन्नयति' (का० २६ । ५ । ४) धेनुं रज्ज्वा पश्चिमपादयोर्बद्ध्वा वत्समपाकरोतीत्यर्थः । दैवी पङ्क्तिः । वत्सो देवता । हे वत्स, घर्माय घर्मार्थं दीष्व देहि पयः । पयः शेषय मा सर्वं पासीरित्यर्थः । 'दो दाने' 'बहुलं छन्दसि' (पा० २ । ४ । ७३) इति शपो लुक् ॥ ३ ॥

अ॒श्विभ्यां॒ पिन्वस्व॒ सर॑स्वत्यै॒ पिन्व॒स्वेन्द्रा॑य पिन्वस्व । स्वाहेन्द्र॑व॒त्स्वाहेन्द्र॑व॒त्स्वाहेन्द्र॑वत् ॥ ४ ॥

[अ॒श्विभ्या॒मित्य॒श्वि भ्याम् । पि॒न्व॒स्व॒ । सर॑स्वत्यै । इन्द्रा॑य ॥ स्वाहा॑ । इन्द्र॑व॒दितीन्द्र॑ वत् ॥४॥]

हे गाय ! तुम अश्विनौ के लिए आप्यायित होओ (=पेन्हाओ) । सरस्वती के लिए पेन्हाओ। इन्द्र के लिए पेन्हाओ । (गाय को दुहना ।) (दुहते समय छिटक कर गिरे हुए दूध के छींटों को उद्देश्य करके—) यह इन्द्र के लिए आहुति है ॥ ४ ॥

उ० पिन्वने दोग्धि । अश्विभ्यां पिन्वस्व अश्विभ्यामर्थाय पिन्वस्व प्लावयस्व । एवमेव सरस्वत्यै इन्द्राय च । विप्रुषाभिमन्त्रयते । स्वाहेन्द्रवदिति । यदुह्यमानं स्कन्नं तत्सुहुतमस्तु इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तम् इति त्रिः ॥ ४ ॥

म० 'अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि' (का० २६ । ५ । ५)। पिन्वने पात्रे प्रतिमन्त्रं गां दोग्धीत्यर्थः । अश्विभ्यां पिन्वस्व इन्द्राय पिन्वस्व यजुर्गायत्र्यौ । सरस्वत्यै पिन्वस्व यजुरनुष्टुप् । लिङ्गोक्ता देवताः । हे पयः, अश्विभ्यामर्थाय त्वं पिन्वस्व संप्लवस्व । सरस्वत्यै च पिन्वस्व । 'अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां तावेवैतत्प्रीणाति' (१४ । २ । १ । १३) इति श्रुतिः । सरस्वत्या वाचा कृत्वा इन्द्राय यज्ञशिरोऽश्विभ्यां संहितमिति तयोरर्थे क्षरस्वेति भावः । 'स्वाहेन्द्रवदिति विप्रुषोऽभिमन्त्रयते' (का० २६ । ५ । ६) । पिन्वनपतितान्पयःकणानभिमन्त्रयत इत्यर्थः । यजुर्जगती विप्रुषो देवता । यदुह्यमाने स्कन्नं तत्स्वाहा सुहुतमस्तु । इन्द्रवत् इन्द्रसंयुक्तं चास्तु ॥ ४ ॥

यस्ते॒ स्तन॑: शश॒यो यो म॑यो॒भूर्यो र॑त्न॒धा व॑सु॒विद्यः सु॒दत्र॑: । येन॒ विश्वा॒ पुष्य॑सि॒ वार्या॑णि॒ सर॑स्वति॒ तमि॒ह धात॑वेऽकः । उ॒र्व॑न्तरि॑क्ष॒मन्वे॑मि ॥ ५ ॥

[यः । ते॒ । स्तन॑ः । श॒श॒यः । यः । म॒यो॒भूरिति॑ मय॒ऽभूः । यः । र॒त्न॒धा इति॑ रत्न॒ धाः । व॒सु॒विदिति॑ वसु वित् । यः । सु॒द॒त्र॒ इति॑ सु दत्र॑ः ॥ येन॑ । विश्वा॑ । पुष्य॑सि । वार्या॑णि । सर॑स्वति । तम् । इ॒ह । धात॑वे । अ॒क॒रित्य॑कः ॥५॥]

हे सरस्वति ! तुम्हारा जो स्तन सुप्त-सा है। जो सुखभावक है। जो रत्नों को देने वाला है। धन लाभ कराने वाला है। जो सुदाता है। जिससे तुम सब वरणीय धनादि को पोषित करती हो। हे सरस्वति ! उसी अपने स्तन को हमारे पीने के लिए इधर करो। विशाल अन्तरिक्ष को प्राप्त होता हूँ। (अध्वर्यु का गार्हपत्याग्नि की ओर जाना) ॥ ५ ॥

उ० स्तनमालभते । यस्ते स्तनः । त्रिष्टुब्वाग्देवत्या । 'वाग्देवीसरस्वती'ति श्रुतिः । यः ते तव स्तनः । कथंभूतः । शशयः । 'शीङ् स्वप्ने' । सुप्त इवास्ते अनुपभुक्तोऽन्यैः । यश्च मयोभूः मयः सुखं भावयति सर्वभूतानाम् । यश्च रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता । यश्च वसुवित् वसु विन्दति । यश्च सुदत्रः कल्याणदानः । धनवानपि सन् कश्चिन्नोत्सहते दातुम् अतएवं भिक्ष्यते । येन विश्वा येन च विश्वा विश्वानि पुष्यसि पुष्णासि वार्याणि वरणीयानि । हे सरस्वति, तं स्तनं इह । धातवे । 'धेट् पाने' पानाय । अकः कुरु । गच्छति । उर्वन्तरिक्षमिति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

म० 'यस्ते स्तन इति स्तनमालभते' (का० २६ । ५ । ७) । गोस्तनानालभते । जातावेकवचनमित्यर्थः । वाग्देवत्या त्रिष्टुप् दीर्घतमोदृष्टा । हे सरस्वति, तं स्तनमिहास्मिन्स्थाने धातवे 'धेट् पाने' तुमर्थे तवेप्रत्ययः । पानार्थमकः कुरु । मम पानाय प्रयच्छेत्यर्थः । लोडर्थे लङ् शपि लुप्ते गुणः । तं कम् । यस्ते तव स्तनः स्तन इव स्तनः । शशयः शेते इति शशयः । अच्प्रत्यये द्वित्वं पूर्वस्यात्वं च छान्दसम् । सुप्त इवास्ते अन्यैरनुपभुक्तत्वात् 'यस्ते स्तनो निहितो गुहायाम्' (१४ । २ । १ । १५) इति श्रुतेः । यश्च स्तनो मयोभूः मयः सुखं भावयति प्रापयति सर्वभूतानामिति मयोभूः । यश्च रत्नधाः रत्नानि

दधाति रत्नधाः रमणीयानां धनानां धारयिता। यश्च वसुवित् वसु धनं विन्दति वेत्ति वा वसुवित्। यश्च सुदत्रः सुष्ठु ददातीति सुदत्रः दाता। धनवानन्यो दातुं न शक्नोति त्वत्समस्तु धनवान् दाता चेति अन्येभ्य आधिक्यम्। किंच येन स्तनेन विश्वा विश्वानि सर्वाणि वार्याणि वरणीयानि वस्तूनि त्वं पुष्यसि पुष्णासि। तं स्तनं मत्पानाय प्रयच्छेत्यर्थः। 'उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति' (का० २६।५।११) उपद्रवेति मन्त्रे होत्रोच्यमाने उर्विति मन्त्रेणाध्वर्युर्गोसमीपाद्धार्हपत्यं प्रति गच्छतीत्यर्थः। प्राजापत्या गायत्री। विशालमन्तरिक्षमनु एमि गच्छामि ॥ ५ ॥

गायत्रं छन्दोऽसि त्रैष्टुभं छन्दोऽसि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णाम्यन्तरिक्षेणोपयच्छामि। इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्य घर्मं पात वसवो यजत वाट्। स्वाहा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये ॥ ६ ॥

[गायत्रम्। छन्दः। असि। त्रैष्टुभम्। त्रैस्तुभमितित्रैस्तुभम्। द्यावापृथिवीभ्याम्। त्वा। परि। गृह्णामि। अन्तरिक्षेण। उप। यच्छामि ॥ इन्द्र। अश्विना। मधुनः। सारघस्य। घर्मम्। पात। वसवः। यजत। वाट् ॥ स्वाहा। सूर्यस्य। रश्मये। वृष्टिवनयइतिवृष्टिवनये ॥६॥]

(दो परिशासों को ग्रहण करना।) हे प्रथम परिशास! तुम गायत्री छन्द हो। हे द्वितीय परिशास! तुम त्रिष्टुप् छन्द हो। (परिशासों से महावीर को पकड़ना।) हे घर्म! मैं तुम्हें द्यावापृथिवी के निमित्त ग्रहण करता हूँ। (महावीरघट को मूंज से साफ करके उपयमनी स्रुवा के द्वारा उसे पकड़ना।) हे घर्म! मैं तुम्हें अन्तरिक्ष के पेट से पकड़ता हूँ। (उपयमनी=संड़सी को अन्तरिक्षोदर नाम से स्तुति है।) (महावीरघट को बकरी के दूध से सींचना।) हे इन्द्र! हे अश्विनौ! सरघा मक्खी के द्वारा एकत्र किये गये इस मधु (=पय) को तुम पियो। हे वसुओ! वाट् बोलकर स्वाहा किये गये इस दूध को तुम सूर्य की वृष्टिकारिणी 'वृष्टिवनी' रश्मि को प्रदान करो ॥ ६ ॥

उ० परीशासावादत्ते। गायत्रं छन्दोसि त्रैष्टुभं छन्दोसि। ऋक्षु महावीरं गृह्णाति। द्यावापृथिवीभ्यां त्वां परिगृह्णामि। परीशासयोः द्यौश्च पृथिवी च अध्यास्तः महावीरे चादित्यः। उपयमन्या उपगृह्णाति। अन्तरिक्षेणोपयच्छामि। अन्तरिक्षेण उपगृह्णामि। उपयमन्या अन्तरिक्षरूपेण संस्तवः। पयसा सिञ्चति। इन्द्राश्विना। हे इन्द्र हे अश्विनौ। मधुनः सारघस्य। सरघा मधुकृतः भ्रमरा इव ऋत्विजः तैः कृतस्य सारघस्य मधुनः घर्मं पात रसं पिबत। हे वसवः वासयितारः, यजत च वाट् वषट्कारेण। स्वाहा सुहुतमस्तु। सूर्यस्य रश्मये। वृष्टिवनये वृष्टेः संभक्ते दात्रे वा। 'सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम' इति श्रुतिः ॥ ६ ॥

म० 'परिशासावादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६।५।१२) गायत्रमिति मन्त्राभ्यां परीशासौ गृह्णातीत्यर्थः। यजुर्गायत्र्यौ परीशासौ देवते। हे परीशास, त्वं गायत्रं छन्दोऽसि गायत्र्येव गायत्रं स्वार्थेऽण्। गायत्रीच्छन्दोरूपोऽसि। त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभं त्रिष्टुपछन्दोरूपोऽसीति द्वितीयम्। 'ताभ्यां महावीरं परिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति' (का० २६।५।१४) ताभ्यां परीशासाभ्यां महावीरमादत्त इत्यर्थः। यजुर्जगती महावीरो देवता। हे महावीर-द्यावापृथिवीभ्यां द्युभूमिभ्यां कृत्वा त्वा त्वां परिगृह्णामि। परीशासयोर्द्यावाभूमी अध्यस्ते महावीरे चादित्योऽध्यस्तः। तथाच श्रुतिः 'इमे वै द्यावापृथिवी परीशासावादित्यः प्रवर्ग्योऽसुं तदादित्यमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां परिगृह्णाति' (१४।२।१।१६) इति। 'उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपमृज्योपयमन्योपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामि' इति। परिशासगृहीतं महावीरमूर्ध्वं कृत्वा मुञ्जकृतवेदेन संमार्ज्योपयमन्या स्रुचा तं गृह्णातीत्यर्थः। यजुर्बृहती घर्मो देवता। हे घर्म, अन्तरिक्षेणाकाशेनोदरेण वा त्वामुपयच्छामि निगृह्णामि। उपयमन्यन्तरिक्षत्वेनोदरत्वेन च स्तूयते। तथाच श्रुतिः 'अन्तरिक्षं वा उपयमन्यन्तरिक्षेण हीद्ꣳ सर्वमुपयतमथो उदरं वा उपयमन्युदरेण हीद्ꣳ सर्वमन्नाद्यमुपयतं तस्मादाहान्तरिक्षेणोपयच्छामि' (१४।२।१।१७) इति। 'अजापयसावासिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयतीन्द्राश्विनेति' (का० २६।५।१६)। अजादुग्धेन महावीरं तूष्णीं सिक्त्वा शान्ते क्षीणज्वाले तत्र गोपयः सिञ्चतीत्यर्थः। ब्राह्मी गायत्री विश्वेदेवा देवताः। हे इन्द्र, हे अश्विना अश्विनौ, हे वसवः वासयितारः, यूयं मधुनो मधुरस्य पयसो घर्मं रसं पात पिबत। पिबादेशाभावश्छान्दसः। कीदृशस्य मधुनः, सारघस्य सरघा मधुमक्षिका। अत्र सरघा मधुकृतो भ्रमरा इव ऋत्विजः तैः कृतं सारघं तस्य। 'घर्मं पातेति रसं पातेत्येवैतदाह' (१४।२।१।२०) इति श्रुतिः। किंच हे इन्द्रादयः, वाट् वषट्कारेण स्वाहा सुष्ठु हुतं सारघं मधु सूर्यस्य रश्मये किरणाय यूयं यजत दत्त। यजतिर्दानार्थः। 'वषट्कृतꣳ हुतमेवमस्यैतद्भवति' (१४।२।१।२०) इति श्रुतेः। किंभूताय रश्मये। वृष्टिवनये वृष्टिं वनति ददाति वृष्टिवनिस्तस्मै यो रश्मिर्वृष्टिं दत्ते तस्मै मधु दत्तेत्यर्थः। तथाच श्रुतिः 'सूर्यस्य ह वा एको रश्मिर्वृष्टिवनिर्नाम येनेमाः सर्वाः प्रजा बिभर्ति तमेवैतत्प्रीणाति' (१४।२।१।२१) इति ॥ ६ ॥

समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा सरिराय त्वा वाताय स्वाहा। अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा प्रतिधृष्याय

त्वा वाताय स्वाहा । अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहाऽशिमिदाय त्वा वाताय स्वाहा ॥ ७ ॥

[समुद्राय । त्वा । वाताय । स्वाहा । सरिराय ॥ अनाधृष्यायं । अप्रतिधृष्यायेत्यप्रति धृष्याय ॥ अवस्यवे । अशिमिदायेत्यशिमि दाय ॥७॥]

(अध्वर्यु इन वायु के नामों का जप करता है ।) समुद्र रूप वायु के लिए हे घर्म ! तुम स्वाहा हो । सहगति वायु के लिए हे घर्म ! तुम स्वाहा हो । अप्रधर्षित वायु के लिए हे घर्म ! तुम स्वाहा हो । शत्रु को प्रतिधर्षित करने वाले वायु के लिए हे घर्म ! तुम स्वाहा हो । रक्षक वायु के लिए हे घर्म ! तुम स्वाहा हो । अक्लेशद वायु के लिए हे घर्म ! तुम स्वाहा हो ॥ ७ ॥

उ० इतउत्तरं द्वादश वातनामानि यजत्यध्वर्युः । समुद्राय त्वेति । 'एतस्माद्वै समुद्रात्सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति' इति समुद्रो वातः । समुद्राय त्वां हे प्रवर्ग्य, वाताय स्वाहा जुहोमि । इयमेवोत्तरत्रापि योजना । सरिराय । एतस्मात्सरिरात्सर्वाणि भूतानि लब्धकार्याणि सन्ति । सह ईरते गच्छति । अनाधृष्याय अशक्याय आधर्षितुम् । अप्रतिधृष्याय अशक्याय प्रतिधर्षितुम् । अवस्यवे अवनशीलाय । अशिमिदाय । शिमीति कर्मनाम । क्लेशात्मकं चैतत् । अक्लेशदाय ॥ ७ ॥

म० 'पैतु ब्रह्मणसतिरित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम्' (का० २६ । ६ । १) । पैत्विति होत्रोच्यमाने आहवनीयं प्रति गच्छन्नध्वर्युः समुद्रायेत्यादीनि द्वादश वातनामानि स्वरेण जपतीत्यर्थः । द्वादश यजूंषि वातनामदेवत्यानि । हे घर्म, वाताय त्वा त्वां स्वाहा जुहोमि । कीदृशाय वाताय । समुद्राय समुद्रवन्त्युद्भवन्ति सर्वाणि भूतानि यस्मात् स समुद्रस्तस्मै 'अयं वै समुद्रो योऽयं पवत एतस्माद्वै समुद्रात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि समुद्रवन्ति तस्मा एवैनं जुहोति' (१४ । २ । २ । २) इति श्रुतेः । सरिराय । सह ईरते यच्छन्ति सर्वभूतानि सिद्धार्थानि यस्मात् सरिरस्तस्मै वाताय घर्म, त्वां जुहोमि । 'अयं वै सरिरो योऽयं पवत एतस्माद्वै सरिरात्सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सहेरते' (१४ । २ । २ । ३) इति श्रुतेः । अनाधृष्याय न आधर्षितुं पराभवितुं शक्योऽनाधृष्यः तस्मै । अप्रतिधृष्याय न प्रतिधर्षितुं प्रतियोद्धुं शक्योऽप्रतिधृष्यस्तस्मै वातायेत्युक्तम् 'अयं वा अनाधृष्योऽप्रतिधृष्यो योऽयं पवते' (१४ । २ । २ । ४) इति श्रुतेः । अवस्यवे । अवो रक्षणमिच्छति अवस्यति अवस्यतीत्यवस्युः 'सुप आत्मनः क्यच्' 'क्याच्छन्दसि' (पा० ३ । २ । १७०) इत्युप्रत्ययः । अवनशीलाय । अशिमिदाय । क्लेशात्मकं कर्म शिमि तन्न ददातीत्यशिमिदस्तस्मै क्लेशनिवर्तकाय वाताय 'अयं वा अवस्युरशिमिदो योऽयं पवते' (१४ । २ । २ । ५) इति श्रुतेः ॥ ७ ॥

इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहेन्द्राय त्वादित्यवते स्वाहेन्द्राय त्वाभिमातिघ्ने स्वाहा । सवित्रे त्व ऋभुमते विभुमते वाजवते स्वाहा बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥ ८ ॥

[सवित्रे । ऋभुमतऽइत्यृभु मते । विभुमतऽइतिविभु मते । वाजवतऽइतिवाज वते । बृहस्पतये । विश्वदेव्यावते । विश्वदेव्यवतऽइतिविश्वदेव्यवते ॥८॥]

वसु-रुद्रों से युक्त इन्द्र के लिए हे घर्म ! तुम्हारी यह आहुति है । आदित्य युक्त इन्द्र के लिए हे घर्म ! तुम स्वाहा हो । शत्रु को मारने वाले इन्द्र के लिए हे घर्म ! तुम स्वाहा हो । ऋभु-विभ्वा-वाज युक्त सविता के लिए हे घर्म ! तुम स्वाहा हो । विश्वेदेवों से युक्त बृहस्पति के लिए हे घर्म ! तुम स्वाहा हो ॥ ८ ॥

उ० इन्द्राय त्वा । इन्द्राय त्वा वसुमते रुद्रवते स्वाहा । इन्द्रय त्वा आदित्यवते स्वाहा । इन्द्राय त्वा अभिमातिघ्ने । सपत्नो वा अभिमातिः सवित्रे त्वा ऋभुमते विभुमते वाजवते स्वाहा । ऋभुर्विभुर्वाज इति सुधन्वन आङ्गिरसस्य त्रयः पुत्रा बभूवुस्तेषामयं संस्तवः । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा ॥ ८ ॥

म० वसवो विद्यन्ते यस्य स वसुमान् रुद्रा विद्यन्ते यस्य रुद्रवान् तस्मै वसुयुताय रुद्रयुतायेन्द्राय वाताय हे घर्म, त्वां स्वाहा जुहोमि 'अयं वा इन्द्रो योऽयं पवते' (१४ । २ । २ । ६) इति श्रुतेः । आदित्या विद्यन्ते यस्य स आदित्यवान् तस्मै आदित्ययुक्तायेन्द्राय वाताय स्वाहा । अभिमातीन्सपत्नान् हन्तीत्यभिमातिहा । 'सपत्नो वा अभिमातिः' (१४ । २ । २ । ८) इति श्रुतेः । शत्रुनाशकायेन्द्राय वाताय त्वां जुहोमि । सूते स सविता तस्मै चेष्टयित्रे वाताय त्वां जुहोमि । 'अयं वै सविता योऽयं पवते' (१४ । २ । २ । ९) इति श्रुतेः । कीदृशाय । ऋभुमते ऋभुरस्यास्ति ऋभुमान् विभुरस्यास्ति विभुमान् वाजोऽस्यास्ति वाजवान् । आङ्गिरसस्य सुधन्वनस्त्रयः पुत्रा ऋभुविभुवाजास्तद्युक्ताय वाताय । बृहस्पतये बृहतां महतां पतिर्वातस्तस्मै 'अयं वै बृहस्पतिर्योऽयं पवते' (१४ । २ । २ । १०) इति श्रुतेः । कीदृशाय । विश्वदेव्यावते विश्वेषां देवानां समूहो विश्वदेव्यम् तदस्यास्ति विश्वदेव्यवान् तस्मै । 'मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ' (पा० ६ । ३ । १३१) इति दीर्घः । सर्वदेवसहिताय जुहोमि ॥ ८ ॥

यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । स्वाहा घर्माय स्वाहा घर्मः पित्रे ॥ ९ ॥

[यमाय । अङ्गिरस्वते । पितृमतऽइतिपितृ मते । स्वाहा ॥ घर्माय । घर्मः । पित्रे ॥९॥]

अंगिरा और पितरों से युक्त यम के लिए हे घर्म ! तुम स्वाहा हो । घर्म के लिए स्वाहा । घर्म पितरों के लिए होवे ॥ ९ ॥

उ० यमाय त्वा । अङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा । उपयमन्या आसिञ्चति । स्वाहा घर्माय सुहुतो घर्माय चैतत्स्यात् । स्वाहा घर्मः सुहुतो घर्मः पित्रे स्यादिति शेषः ॥ ९ ॥

म० यमाय वायवे हे घर्म, त्वां जुहोमि 'अयं वै यमो योऽयं पवते' (१४ । २ । २ । ११) इति श्रुतेः । कीदृशाय यमाय । अङ्गिरस्वते अङ्गिरसो मुनयोऽस्य सन्ति अङ्गिरस्वान् 'अयस्मयादीनि छन्दसि' (पा० १ । ४ । २०) इति भसंज्ञायां सस्य विसर्गाभावः । पितृमते पितरोऽस्य सन्ति पितृमान् अङ्गिरःपितृयुताय वातायेत्यर्थः । वातनामानि समाम्नातानि । 'स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्या सिञ्चति घर्मे' (का० २६ । ६ । २) । उपयमन्या स्रुचा स्रुक्स्थं घृतं घर्मे सिञ्चतीत्यर्थः । घर्माय स्वाहा एतदाज्यं सुहुतमस्तु । 'स्वाहा घर्मः पित्र' इति 'जपित्वातिक्रम्याश्राव्याह घर्मस्य यजेति' (का० २६ । ६ । ३) । अपसव्यवान् दक्षिणास्यः स्वाहेति मन्त्रं स्वरेण जपित्वा सव्येन जलं स्पृष्ट्वा घर्महस्तोऽतिक्रम्याश्राव्य घर्मस्य यजेत्याहेत्यर्थः । स्वाहा घर्मः पित्रे पित्रर्थोऽयामस्तु ॥ ९ ॥

विश्वा आशा दक्षिणसद्विश्वान्देवानयाडिह । स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमश्विना ॥ १० ॥

[विश्वाः । आशाः । दक्षिणसदितिदक्षिणसत् । विश्वान् । देवान् । अयाट् । इह ॥ स्वाहाकृतस्येतिस्वाहाकृतस्य । घर्मस्य । मधोः । पिबतम् । अश्विना ॥१०॥]

सब दिशाएँ दक्षिण दिशा में स्थित होने वाली हैं; क्योंकि अध्वर्यु ने दक्षिण दिशा में ही बैठकर सब देवों का यजन किया है। हे अश्विनौ ! घर्मस्थ मधु के स्वाहा कृत अंश का पान करो ॥ १० ॥

उ० वषट्कृते जुहोति । विश्वा आशाः । अनुष्टुबाश्विनी । विश्वाः सर्वाः आशाः काष्ठाः । दक्षिणसत् दक्षिणसद इति वचनव्यत्ययः । दक्षिणस्यां सीदन्ति । कस्मात् । यतः विश्वान् सर्वान्देवान् अयाट् । यजतेरेतद्रूपम् । अयाक्षीत् इष्टवान् इह स्थितः । दक्षिणतो हि स्थित आहुतीर्जुहोति । आहुतिश्च यज्ञः । यत एवमतो ब्रवीमि । दक्षिणतोऽस्मेरस्माभिः स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतं मध्वास्वादस्य पिबतम् अश्विनौ ॥ १० ॥

म० 'वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति' (का० २६ । ६ । ४) । वषट्कृते सति घर्मं जुहोतीत्यर्थः । अश्विदेवत्यानुष्टुप् । इह यज्ञे दक्षिणसत् दक्षिणस्यां दिशि सीदति तिष्ठति दक्षिणसत् । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । दक्षिणतः स्थितोऽध्वर्युर्विश्वाः सर्वाः आशाः दिशो विश्वान् सर्वान् देवान् च अयाट् अयाक्षीत् । यजेर्लुङि च्लेर्लोपे रूपम् । इष्टवान् दक्षिणतः स्थितो ह्याहुतीर्जुहोति । अतो ब्रवीमि हे अश्विना अश्विनौ, स्वाहाकृतस्य वषट्कारानन्तरं हुतस्य मधोर्मधुरास्वादस्य घर्मं युवां पिबतम् । कर्मणि षष्ठी ॥ १० ॥

दिवि धा इमं यज्ञमिमं यज्ञं दिवि धाः । स्वाहाग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भ्यः ॥ ११ ॥

[दिवि । धाः । इमम् । यज्ञम् । इमम् । यज्ञम् । दिवि । धाः ॥ स्वाहा । अग्नये । यज्ञियाय । शम् । यजुर्भ्यइतियजुःऽभ्यः ॥११॥]

(महावीर को तीन बार ऊपर को उछालना ।) हे महावीर ! तुम इस यज्ञ को द्युलोक में धारित करो । इस यज्ञ को द्युलोक में धारित करो । यजनीय अग्नि के लिए स्वाहा । यजुषों के सम्पर्क से हमें सुख होवे ॥ ११ ॥

उ० त्रिरुत्कम्पयति । दिवि धाः द्युलोके स्थापय इमं यज्ञं । इमं यज्ञं दिविधाः । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' अनुवषट्कृते जुहोति । स्वाहाग्नये सुहुतमस्तु अग्नये । यज्ञियाय यज्ञहिताय । शं सुखं च यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माकमस्त्विति शेषः । यद्वा शं यजुर्भ्यो देहि ॥ ११ ॥

म० 'दिवि धा इति त्रिरुत्कम्पयति' (का० २६ । ६ । ५) । महावीरं त्रिरूर्ध्वं कम्पयति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमिति सूत्रार्थः । यजुर्घर्मदेवत्यं सामोष्णिक् । हे महावीर, इमं मदीयं यज्ञं त्वं दिवि द्युलोके धाः धेहि स्थापय । इमं यज्ञं दिवि धा इति पुनरुक्तिरादरार्था । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १० । ४२) इति वचनात् । 'स्वाहाग्नय इत्यनुवषट्कृते' (का० २६ । ६ । ६) । अनुवषट् स्वाहेति मन्त्रेण घर्मं जुहोतीत्यर्थः । यज्ञियाय यज्ञहितायाग्नये स्वाहा सुहुतमस्तु । यजुर्भ्यः सकाशात् अस्माकं शं सुखमस्तु ॥ ११ ॥

अश्विना घर्मं पातꣳ हार्द्वानमहर्दिवाभिरूतिभिः । तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥

[अश्विना । घर्मम् । पातम् । हार्द्वानम् । अहः । दिवाभिः । ऊतिभिरित्यूतिभिः ॥ तन्त्रायिणे । नमः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥१२॥]

हे अश्विनौ ! दिन-रात की अपनी रक्षाओं के द्वारा तुम दोनों इस हृदय को प्रिय घर्मस्थ मधु को पिओ । काल-चक्र के निर्माता आदित्य के लिए नमस्कार है। द्यावापृथिवी के लिए नमस्कार है ॥ १२ ॥

उ० ब्रह्मानुमन्त्रयते । अश्विना घर्मम् । उष्णिगाश्विनी । हे अश्विनौ, घर्मं पातं पिबतम् । हार्द्वानं हृदयस्य प्रियम् । हृदयं वा योऽनुवर्तते अहर्दिवाभिः । अहःशब्दः पूर्वाह्णवचनः दिवाशब्दस्तु सायाह्नवचनः । स हि प्रवर्ग्यीय

कालः । एतत्कालोपलक्षिताभिः ऊतिभिः अवनैर्निमित्तभूतैः । तन्त्रायिणे नमो द्यावापृथिवीभ्याम् । तन्त्रायिणे लोके ये प्रसारिताः तन्तवः तुरीशलाकाप्रोताः ते तन्त्रमित्युच्यन्ते । तन्तुनालिरिव सूत्रपूरणाय एति त्रींल्लोकान् स तन्त्रायी आदित्यः तस्मै नमः । उत्तरत्राप्यनुषङ्गः । द्यावापृथिवीभ्यां नमः अस्तु ॥ १२ ॥

म० 'अश्विना घर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते' (का० २६ । ६ । ७) । ब्रह्मा घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः । स्वराडुष्णिक् । अश्विनावादित्यो द्यावापृथिव्यौ च देवताः । हे अश्विना अश्विनौ, युवां घर्मं पातं पिबतम् । काभिः । ऊतिभिरवनैर्निमित्तैः । अवनं कृत्वा पिबतमित्यर्थः । कीदृशीभिरूतिभिः । अहर्दिवाभिः । अहःशब्देन प्रातःकालः दिवाशब्देन सायंकालः । प्रातःसायंकालोपलक्षिताभिः । प्रवर्ग्यकालः स एव यतः । कीदृशं घर्मम् । हार्द्वानम् 'वा गतिगन्धनयोः' ल्युट् । हृदि वानं गमनं यस्य स हृद्वानः हृद्वान एव हार्द्वानस्तम् । स्वार्थेऽण् । हृदयप्रियमित्यर्थः। एवं घर्मपानायाश्विनौ संप्रार्थ्य तत्साहाय्याय सूर्यादीन्नमति । तन्त्रायिणे नमः तन्यते तन्त्रम् पटरचनाय तुरीशलाकाप्रोतास्तन्तवस्तन्त्रमुच्यते तद्वन्नभसि कालचक्रमपि तन्त्रमुच्यते । तथा चाभिधानम् 'तन्त्रे राष्ट्रे परच्छन्दाप्रधानयोः । अगदे कुटुम्बकृत्ये तन्तुवाने परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे शास्त्रे करणे द्व्यर्थसाधके । इतिकर्तव्यतातन्त्रोः' इति । तन्त्रे कालचक्रे एति निरन्तरं गच्छति तन्त्रायी तस्मै आदित्याय नमोऽस्तु 'एष वै तन्त्रायी य एष तपत्येष हीमाँल्लोकांस्तन्त्रमिवानुसंचरति' (१४ । २ । २ । २२) इति श्रुतेः । द्यावापृथिवीभ्यामुभाभ्यां लोकाभ्यां तदधिष्ठात्रीभ्यां नमः ॥ १२ ॥

अपा॑ताम॒श्विना॑ घ॒र्मम॑नु॒ द्यावा॑पृथि॒वी अ॑मꣳसाताम् । इ॒हैव रा॒तयः॑ सन्तु ॥ १३ ॥

[अपा॑ताम् । अ॒श्विना॑ । घ॒र्म्मम् । अनु॑ । द्यावा॑पृथि॒वीऽइति॒द्यावा॑पृथि॒वी । अ॒मꣳसा॒ताम् ॥ इ॒ह । ए॒व । रा॒तयः॑ । स॒न्तु ॥१३॥]

हे अश्विनौ ! घर्मस्थ मधुर पय को पिओ । द्यावापृथिवी हमारे कर्म का अनुमोदन करें । इन्द्रादि के दान हमारे ही यज्ञ में होवें ॥ १३ ॥

उ० यजमानोऽनुमन्त्रयते । अपाताम् । आश्विनी ककुप् । अपातां पीतवन्तौ अश्विनौ घर्मम् । अनु द्यावापृथिवी अमंसाताम् । तच्च घर्मपानमश्विनोः द्यावापृथिवी अपि अमंसाताम् अनुमतवत्यौ साध्वभूदिति । यतएवमतो ब्रवीमि । इह एव अवस्थितानामस्माकं रातयः धनानि सन्तु ॥ १३ ॥

म० 'अपातामिति यजमानः' (का० २६ । ६ । ८) । यजमानः घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः । ककुबुष्णिक् अश्विदेवत्या मध्यमः पादो द्वादशार्णः आद्यन्तावष्टार्णौ सा ककुप् । मध्यमश्चेत्ककुबित्युक्तेः । अश्विना घर्ममपातामपिबतां लुङ् । द्यावापृथिवी अन्वमंसातामनुमतवत्यौ । साधु कृतमिति अनुमेनाते इत्यर्थः । अत एवाश्व्यादिप्रसादात् इहैवास्मद्गृहे स्थितानामस्माकं रातयो धनानि सन्तु 'इहैव रातयः सन्त्विति इहैव नो धनानि सन्त्वित्येवैतदाह' (१४ । २ । २ । २६) इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

इ॒षे पि॑न्वस्वो॒र्जे पि॑न्वस्व॒ ब्रह्म॑णे पिन्वस्व क्ष॒त्राय॑ पिन्वस्व॒ द्यावा॑पृथि॒वीभ्यां॑ पिन्वस्व । धर्मा॑सि सु॒धर्मा॒ऽमे॑न्यु॒स्मे नृ॒म्णानि॑ धार॒य॒ ब्रह्म॑ धारय क्ष॒त्रं धार॒य॒ विशं॑ धारय ॥ १४ ॥

[इ॒षे । पि॒न्व॒स्व॒ । ऊ॒र्जे । ब्रह्म॑णे । क्ष॒त्राय॑ । द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॒म् ॥ धर्म्म॑ । अ॒सि॒ । सु॒धर्म्मेति॑सु॒ धर्म्म॑ । अमे॑नि । अ॒स्मेऽइत्य॒स्मे । नृ॒म्णानि॑ । धा॒र॒य॒ । ब्रह्म॑ । क्ष॒त्रम् । वि॒शम् ॥१४॥]

हे अतितप्त धर्म ! वर्षा के लिए तुम पुष्ट होओ । अन्न के लिए तुम पुष्ट होओ । ब्राह्मण-क्षत्रिय तथा द्यावापृथिवी के निमित्त तुम पुष्ट होओ । हे धर्म ! तुम जगत् को धारण करने वाले धर्म हो । तुम सुधर्म हो । (धर्म को खर=आँवा में रखना ।) हे धर्म ! हिंसित न करते हुए तुम हम में धनादि धारित करो । ब्राह्मण-क्षत्रिय-प्रजाओं को हम में धारित करो (=उन्हें हमारे वश में करो) ॥ १४ ॥

उ० पिन्वमानमनुमन्त्रयते । इषे पिन्वस्व । वृष्टितर्पणाय विप्लुषो मुञ्च । एवं ऊर्जे अन्नाय । ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यः । क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्वेति । उत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् । धर्मासि सुधर्म । धर्मासि धारणं समस्तस्य जगतोऽस्याहुतिपरिणामद्वारेण । हे सुधर्म साधुधारणशील, खरे सादयति । अमेनि । 'मीञ् हिंसायाम्' । अहिंसन् अकुध्यन् । अस्मे अस्मासु । नृम्णानि । नृन्नमयन्तीति नृम्णानि धनानि । धारय स्थापय । ब्रह्म धारय क्षत्रं धारय विशं धारय त्रैवर्णिकानस्मासु स्थापय ॥ १४ ॥

म० 'इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते' (का० २६ । ६ । ९) । पिन्वमानमतितप्तं घर्ममभिमन्त्रयत इत्यर्थः । ऋचां पङ्क्तिः घर्मदेवत्या । हे पिन्वमान घर्म, इषे वृष्ट्यै पिन्वस्व पुष्टो भव वृष्ट्यर्थम् । ऊर्जेऽन्नाय पिन्वस्व अन्नं वर्धय । ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यः पिन्वस्व क्षत्राय क्षत्रियेभ्यः पिन्वस्व द्यावापृथिवीभ्यां पिन्वस्व । ब्राह्मणक्षत्रियद्यावापृथिवीस्तर्पयेत्यर्थः । 'घर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम्' (का० २६ । ६ । १०) । ऐशानीं दिशं प्रत्युत्क्रामतीत्यर्थः । यजुर्गायत्री घर्मदेवत्या । हे धर्म, हे सुधर्म, सुष्ठु धारयतीति सुधर्मः हे साधुधरणशील, त्वं धर्मः असि सर्वजगतो धारणमसि आहुतिपरिणामद्वारेण सर्वं

धरसीत्यर्थः । 'अमेन्यसे इति खरे करोति' (का० २६ । ६ । ११) । महावीरं खरे आसादयतीत्यर्थः । ऋग्बृहती घर्मदेवत्या । हे घर्म, अमेनि 'मिञ् हिंसायां' मिनोति हिनस्तीति मेनिः न मेनिरमेनिः 'सुपां सुलुक्' (पा० ७ । १ । ३९) सुलोपः । अमेनिः अहिंसन् अक्रुध्यन् सन् असे अस्मासु नृम्णानि धनानि धारय स्थापय । नृन्नमयतीति नृम्णम् 'अक्रुध्यन्नो धनानि धारय' (१४ । २ । २ । ३०) इति श्रुतिः । ब्रह्म क्षत्रं विशं च धारय । विप्रादीनस्मद्वशान्कुर्वित्यर्थः ॥१४॥

स्वाहा॑ पू॒ष्णे शर॑से॒ स्वाहा॒ ग्राव॑भ्यः॒ स्वाहा॑ प्रति॒र॒वेभ्यः॑ । स्वाहा॑ पि॒तृभ्य॑ ऊ॒र्ध्वब॑र्हिर्भ्यो घर्म॒पाव॑भ्यः॒ स्वाहा॒ द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॒ᳪ स्वाहा॒ विश्वे॑भ्यो दे॒वेभ्यः॑ ॥ १५ ॥

[पू॒ष्णे । शर॑से । ग्राव॑भ्य॒ऽइति॒ ग्राव॑ भ्यः॒ । प्र॒ति॒र॒वेभ्य॒ऽइति॑ प्रति र॒वेभ्यः॑ ॥ पि॒तृभ्य॒ऽइति॑ पि॒तृ भ्यः॑ । ऊ॒र्ध्वब॑र्हिर्भ्य॒ऽइत्यू॒र्ध्वब॑र्हिः भ्यः॒ । घ॒र्म॒पाव॑भ्य॒ऽइति॑ घर्म॒पाव॑ भ्यः॒ । द्यावा॑पृथि॒वीभ्या॑म् । विश्वे॑भ्यः॒ । दे॒वेभ्यः॑ ॥१५॥]

स्नेहोत्पादक पूषा (=वायु) के लिए स्वाहा। ग्रहणकारी प्राणों के लिए स्वाहा। प्रतिरवकारी प्राणों के लिए स्वाहा। (इन यजुषों से वैकंकत के तीन टुकड़ों की आहुति देना। चौथे टुकड़े को दक्षिणभावस्थ अतिथि बर्हि में दबा देना।) बर्हि के अगले भाग के पात्र (=सोमपा) पितरों के लिए स्वाहा। घर्मपायी पितरों के लिए स्वाहा। प्राण-उदान के लिए स्वाहा। सर्वप्राणों के लिए यह आहुति है ॥ १५ ॥

उ० शकलैर्जुहोति । स्वाहा पूष्णे । 'अयं वै पूषा योयं पवत एष हीदं सर्वं पुष्यत्येष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्निदधाति' इत्येतदुक्तम् । शरसे । अस्ति शरःशब्दः काण्डवचनः अस्ति च सान्तः । दध्न उपरि स्नेहः शर इति यजमानाः प्राहुस्तदभिप्रायेणैतदुच्यते । स्वाहा ग्रावभ्यः प्राणेभ्यः विषयग्रहणशीलेभ्यः । स्वाहा प्रतिरवेभ्यः । प्राणाः प्रतिरवाः तान्प्राप्य सर्वं जगद्रमते । स्वाहा पितृभ्यः ऊर्ध्वबर्हिर्भ्यः । ऊर्ध्वं प्रागग्रं बर्हिर्येषां त एवमुच्यन्ते । सोमपा ह्येत इत्यर्थः । घर्मपावभ्यः घर्मपातृभ्यः । स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याम् । प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी । स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः । प्राणो वै विश्वेदेवाः ॥ १५ ॥

म० 'विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मे न्यज्य न्यज्य स्वाहा पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६ । ६ । १२) । घर्मे नितरामक्त्वा विकङ्कतशकलैर्घर्माज्यं जुहोति स्वाहा पूष्ण इति प्रतिमन्त्रमित्यर्थः । सप्त लिङ्गोक्तदेवतानि यजूंषि । शरःशब्दो दध्युपरिस्थस्नेहवाचकः अत्र तु स्नेहमात्रवाची । शरसे स्नेहकर्त्रे पूष्णे वाताय प्राणरूपाय स्वाहा सुहुतमस्तु । 'अवरᳪ स्वाहाकारं करोति परां देवताम्' (१४ । २ । २ । ३२) इति श्रुतेरादौ स्वाहाकारस्ततो देवतापदानि । 'अयं वै पूषा योऽयं पवत एष हीदᳪ सर्वं पुष्यत्येष उ प्राणः प्राणमेवास्मिन्नेतद्दधाति' (१४ । २ । २ । ३२) इति श्रुतिः । गृह्णन्ति ते ग्रावाणः प्राणा विषयग्रहणशीलाः तेभ्यः स्वाहा 'प्राणा वै ग्रावाणः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति' (१४ । २ । २ । ३३) इति श्रुतिः । प्रतिरुवन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्रतिरमन्ते वा यान् प्राप्येति प्रतिरवाः तेभ्यः स्वाहा 'प्राणा वै प्रतिरवाः प्राणान्हीदᳪ सर्वं प्रतिरतम्' (१४ । २ । २ । ३४) इति श्रुतिः । 'चतुर्थमहुतमुदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति' (का० २६ । ६ । १४) । चतुर्थं शकलमहुतमेवोदीचीं पश्यन् वेदेः दक्षिणभागे आतिथ्याबर्हिषि प्रवेशयतीत्यर्थः । पितृभ्यः स्वाहा । कीदृशेभ्यः । ऊर्ध्वबर्हिर्भ्यः ऊर्ध्वं प्रागग्रं बर्हिर्येषां ते ऊर्ध्वबर्हिषः तेभ्यः । सोमपाभ्य इत्यर्थः । तथा घर्मपावभ्यः घर्मं पिबन्ति घर्मपावानः तेभ्यः स्वाहा । द्यावापृथिवीशब्देन प्राणोदानावुच्येते ताभ्यां सुहुतमस्तु । 'प्राणोदानौ वै द्यावापृथिवी प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति' (१४ । २ । २ । ३६) इति श्रुतिः । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । 'प्राणा वै विश्वेदेवाः प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति' (१४ । २ । २ । ३७) इति श्रुतिः ॥ १५॥

स्वाहा॑ रु॒द्राय॑ रु॒द्रहू॑तये॒ स्वाहा॒ सं ज्योति॑षा॒ ज्योतिः॑ । अहः॑ के॒तुना॑ जुषता॒ᳪ सु॒ज्योति॒र्ज्योति॑षा॒ स्वाहा॑ । रात्रिः॑ के॒तुना॑ जुषता॒ᳪ सु॒ज्योति॒र्ज्योति॑षा॒ स्वाहा॑ । मधु॑ हु॒तमिन्द्र॑तमे अ॒ग्नाव॒श्याम॑ ते देव घर्म॒ नम॑स्ते अस्तु॒ मा मा॑ हिᳪसीः ॥ १६ ॥

[रु॒द्राय॑ । रु॒द्रहू॑तय॒ऽइति॑ रु॒द्र हू॑तये ॥ मधु॑ । हु॒तम् । इन्द्र॑तम॒ऽइतीन्द्र॑ तमे ॥ अ॒ग्नौ । अ॒श्याम॑ । ते॒ । दे॒व॒ । घ॒र्म॒ ॥१६॥]

ऋत्विजों से स्तुत रुद्र के लिए यह आहुति है। (सातवें टुकड़े को प्रतिप्रस्थाता को देना।-) (पाँच टुकड़ों से आज्य होम करना।) घर्मस्थ घृतज्योति उपयमनी स्रुवास्थ घृतज्योति से संगत होवे। (घर्मस्थ घृत को उपयमनी से निकालना।) ज्योति से शुभ ज्योति वाला दिन प्रज्ञापक सूर्य के साथ सेवन करे या प्रीणित हो। यह आहुति है। ज्योति से ज्योतिष्मती रात्रि प्रज्ञापक अग्नि के साथ सप्रीता होवे। यह आहुति है। अत्यन्त वीर्यवान् अग्नि में मधु से होम किया गया। हे घर्मदेव ! तुम में स्थित घृत को हम खाते हैं। (उपयमनी में अवशिष्ट घृत का सब ऋत्विग् यजमान प्राशन करते हैं।) हे घर्म ! तुम्हें नमस्कार है। तुम हमें हिंसित मत करो ॥ १६ ॥

उ० स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतये । रुद्र इति स्तोतृनामसु पठितम् । रुद्रैः स्तोतृभिराहूयते स रुद्रहूतिः महावीरादुपयमन्यां प्रत्यानयति । स्वाहा संज्योतिषा ज्योतिः स्वाहा

संगच्छतां ज्योतिषा ज्योतिः । 'ज्योतिर्वा इतरस्मिन्वायौ भवति ज्योतिरितरस्याम्' इति श्रुतिः । अहः केतुना रात्रिः केतुना इति च व्याख्यातम् । भक्षयति मधु हुतम् यस्मान्मधु उत्कटरसं हुतम् । क । इन्द्रतमे इन्द्रियवत्तमे वीर्यवत्तमे । अग्नौ तवास्माभिः अतएव शिष्टम् अश्याम व्याप्नुयाम भक्षयामः । ते तवांशम् । हे देव घर्म, सर्वथा नमस्ते अस्तु । मामाहिंसीरित्यात्मनः परित्राणमाह ॥ १६ ॥

म० 'सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति' (का० २६ । ६ । १५) । मूलाग्रावधि घर्मघृताभ्यक्तं सप्तमं शकलं दक्षिणं पश्यन्प्रतिप्रस्थात्रे ददातीत्यर्थः । रुद्र इति स्तोतृनामसु पठितम् । रुद्रैः स्तोतृभिर्हूयते आहूयत इति रुद्रहूतिः तस्मै स्तोतृस्तुताय रुद्राय सुहुतमस्तु । एवं सप्तयजुषां मध्ये चतुर्थसप्तमयोर्विनियोग उक्तः शेषैः पञ्चशकलैराज्यहोमः (का० २६ । ६ । १७) । स्वाहा संज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति घर्म्यं घर्मसंबन्धि घृतमुपयमन्यामासिञ्चति । पूर्वं स्रुक्स्थं घर्मे नीतमधुना घर्मस्थं स्रुचि नयतीत्यर्थः । पयोदेवत्यं यजुरनुष्टुप् । ज्योतिः घर्मस्थं घृतं ज्योतिषोपयमनीस्थेन घृतेन सङ्गच्छतां स्वाहा सुहुतमस्तु । ज्योतिर्वा इतरस्मिन् पयो भवति ज्योतिरितरस्यां ते ह्येतदुभे ज्योतिषी सङ्गच्छेते, (१४ । २ । २ । ४०) इति श्रुतेः पयो देवता । 'मन्त्रक्रमेणोत्तरᳩं रौहिणं जुहोति' (का० २६ । ६ । १८) । उत्तरं रौहिणं मन्त्रक्रमेण संज्योतिषा ज्योतिरेतन्मन्त्रकर्मणोऽनन्तरं जुहोतीत्यर्थः । अहः केतुना । व्याख्याते यजुषी (अ०३७क० २१) । 'अग्निहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्भक्षयन्ति मधु हुतमिति' (का० २६ । ६ । २०) । उपयमन्यामानीतं घर्माज्यमग्निहोत्रहोमप्रकारेण समन्त्रकं हुत्वा वाजिनवदुपहवप्रार्थनपूर्वकं भक्षयन्ति होत्रध्वर्युब्रह्मप्रस्तोतृप्रतिप्रस्थात्रग्नीधयजमानाः । घर्मदेवत्यम् ऋग्बृहती । अग्नौ मधु मधुरं घर्माज्यं हुतमस्माभिः । कीदृशेऽग्नौ । इन्द्रतमे इन्द्रं वीर्यमस्यास्ति इन्द्रवान् अत्यन्तमिन्द्रवानिन्द्रतमः । वत्प्रत्यये लोपः वीर्यवत्तमे इत्यर्थः । 'मधु हुतमिन्द्रियवत्तमेऽग्नावित्येवैतदाह' (१४ । २ । २ । ४२) इति श्रुतेः । हे घर्म हे देव, ते तव हुतशेषमंशं वयमश्याम भक्षयाम । अश्नोतेर्विकरणव्यत्ययेन 'बहुलं छन्दसि' (पा०२ । ४ । ७३) इति शपो लुक् । लिङि उत्तमबहुवचने । ते तुभ्यं नमोऽस्तु मा मां हिंसीः आत्मनः परित्राणमर्थ्यते ॥ १६ ॥

अभीमं महिमा दिवं विप्रो बभूव सप्रथाः । उत श्रवसा पृथिवीᳩं सᳩसीदस्व महाँ २॥ असि रोचस्व देववीतमः । वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥ १७ ॥

[अभि । इमम् । महिमा । दिवम् । विप्रः । बभूव । सप्रथाऽइतिसऽप्रथाः ॥ उत । श्रवसा । पृथिवीम् । रोचस्व ॥१७॥]

हे घर्म ! तुम्हारी सुबुद्ध और विस्तारवती महिमा ने इस द्युलोक को भी अभिभूत कर दिया है । तुम अपने यश से पृथ्वी को अधिष्ठित (=व्याप्त) करते हो । हे यजनीय-प्रशस्त अग्ने ! तुम महान् हो । अपने रक्ताभ धूम को बढ़ाओ । देवों को अत्यन्त प्रिय तुम प्रकाशमान होओ ॥ १७ ॥

उ० महावीरमासंद्यां करोति । अभीमम् गायत्रीबृहत्यौ । नच गायत्र्या अवसानमस्ति अतिशक्करी वा आग्नेयी अभिबभूव अभिभवति इमं दिवं महिमा यस्य तव । कथंभूतः । विप्रः मेधावी । सप्रथाः सर्वतः पृथुः । महिम्नो विशेषणद्वयम् । तं त्वां ब्रवीमि उत श्रवसा अपिच धनेन श्रवणीयेन वा यशसा । पृथिवीम् अभिबभूवेत्यनुषङ्गः । संसीदस्वेति व्याख्यातम् । रोचस्व दीप्यस्वेत्यनर्थान्तरम् ॥ १७ ॥

म० 'अभीममिति महावीरम्' (का० २६ । ६ । २५) । प्रचरणीयं घर्ममासन्द्यां करोति मन्त्रेणेतराणि तूष्णीम् ततः शान्तिपाठ इत्यर्थः । गायत्रीबृहत्यौ मध्येऽवसानहीने अभीमं गायत्री संसीदस्व बृहती यद्वावसानत्रयोपेतातिशक्करी षष्ठ्यक्षराग्निदेवत्या एकैव ऋक् ऋग्द्वयं वेत्यर्थः । हे अग्ने, तव महिमा इमं दिवमभिबभूव अभिभवति 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' (पा० ३ । ४ । ६) दिवशब्दः पुंलिङ्गः अर्धर्चादित्वात् । कीदृशो महिमा । विप्रः विशेषेण प्राति पूरयति सर्वमिति विप्रो मेधावी । सप्रथाः प्रथनं प्रथो विस्तारस्तेन सहितः सप्रथाः । उतापि च श्रवसा धनेन यशसा वा पृथिवीमभिभवतीत्यनुषङ्गः । संसीदस्वेति व्याख्यातैकादशेऽध्याये सप्तत्रिंशी कण्डिका । तत्र शोचस्वेति पाठेऽत्र रोचस्वेति अर्थ एक एव ॥ १७ ॥

या ते घर्म दिव्या शुग्या गायत्र्याᳩं हविर्धाने । सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते घर्मान्तरिक्षे शुग्या त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे । सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते घर्म पृथिव्याᳩं शुग्या जगत्याᳩंसदस्या । सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा ॥ १८ ॥

[या । ते । घर्म्म । दिव्या । शुक् । या । गायत्र्याम् । हविर्द्धानऽइतिहविःऽधाने ॥ सा । ते । आ । प्यायताम् । निः । स्त्यायताम् । तस्यै । ते । स्वाहा ॥ अन्तरिक्षे । त्रिष्टुभि । त्रिस्तुभीतित्रि स्तुभि । आग्नीध्रे ॥ पृथिव्याम् । जगत्याम् । सदस्या ॥१८॥]

हे घर्म ! तुम्हारी जो प्रभा द्युलोक में है; जो गायत्री छन्द में है और जो हविर्धानगृह में है, वह तुम्हारी प्रभा बढ़े और दृढ़

होवे। हे घर्म! तुम्हारी उस प्रभा के लिए स्वाहा। हे घर्म! तुम्हारी ज्योति अन्तरिक्ष में है; जो त्रिष्टुप् छन्द में है और जो आग्नीध्रगृह में है, वह तुम्हारी ज्योति बढ़े और संहत होवे। तुम्हारी उस ज्योति के लिए यह आहुति है। हे घर्म! तुम्हारी जो ज्योति पृथ्वी में है; जो जगती छन्द में है और जो सदोगृह में प्रविष्ट है, वह तुम्हारी ज्योति बढ़े और दृढ़ होवे। उस तुम्हारी ज्योति के लिए यह आहुति है। (आग्नीध्र ऋत्विज के द्वारा धार्यमाणा तीन शलाकाओं के ऊपर अध्वर्यु घृत की आहुतियाँ देवे) ॥ १८ ॥

उ० इत उत्तरे उत्सादनमन्त्राः। शालाकेषु जुहोति। या ते तव हे घर्म, दिव्या दिविभवा द्युलोकं प्रविष्टा। शुक् दीप्तिः। या च गायत्र्यां प्रविष्टा। या च हविर्धाने प्रविष्टा। सा ते तव आप्यायतां वर्धताम्। निष्ट्यायताम् 'स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः'। निष्ट्याना संहता भवतु। तस्यै शुचे तुभ्यं च हे घर्म, स्वाहा। या ते अन्तरिक्षे त्रिष्टुभि आग्नीध्रे। समानमन्यत्। या ते पृथिव्याम् जगत्याम्। सदस्या संदसि भवा सदस्या। सदसि प्रविष्टा। समानमन्यत् ॥ १८ ॥

म० 'चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते घर्म दिव्या शुगिति प्रतिमन्त्रम्' (का० २६। ७। ४)। अध्वर्युराज्यं संस्कृत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा तेन जुहोति अग्नीधा ध्रियमाणेषु त्रिषु शलाकात्रिकेषु त्रिभिर्मन्त्रैस्तृतीयेनोपविश्येत्यर्थः। त्रीणि यजूंषि घर्मदेवत्यानि ऋक्पङ्क्तयः। हे घर्म, या ते तव दिव्या दिवि भवा शुक् दीप्तिः या गायत्र्यां छन्दसि प्रविष्टा या हविर्धाने यज्ञगृहे प्रविष्टा सा ते तव शुक् आप्यायतां वर्धताम्। निष्ट्यायतां संहता दृढा भवतु। 'ष्ट्यै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः' लोट्। तस्यै शुचे ते तुभ्यं च स्वाहा। हे घर्म, याते तवान्तरिक्षे शुक् त्रिष्टुभिः छन्दसि अग्नीध्रसदने च प्रविष्टा सा त इति पूर्ववत्। या ते हे घर्म, पृथिव्यां शुक् जगत्यां छन्दसि प्रविष्टा। कीदृशी। सदस्या सदसि प्रविष्टा यज्ञगृहे स्थिता सा त इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

क्षत्रस्य त्वा परस्पाय ब्रह्मणस्तन्वं पाहि। विशस्त्वा धर्मणा वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे ॥ १९ ॥

[क्षत्रस्य। त्वा। परस्पाय। परस्पायेति परःऽपाय। ब्रह्मणः। तन्वम्। पाहि ॥ विशः। त्वा। धर्मणा। वयम्। अनु। क्रामाम्। सुविताय। नव्यसे ॥१९॥]

हे महावीर! क्षत्रिय के परमपालन के लिए हम तुम्हारा अनुगमन करते हैं। तुम ब्राह्मण के शरीर को पालो। विश्=प्रजा=यज्ञ (श० ब्रा० १४।३।१।९) धर्मपूर्वक धारण के हेतु हम तुम्हें अनुगमित करते हैं और नवीन कल्याण के लिए हम तुम्हारा अनुगमन करते हैं। (यज्ञ से अध्वर्यु प्रभृति का निकलना) ॥१९॥

उ० निष्क्रामति। क्षत्रस्य त्वा महावीरोऽभिधीयते बृहत्या। क्षत्रस्य संबन्धिनः परस्पाय परस्य पालनाय। हे महावीर, अनुक्रामामेति चतुर्थपादे भविष्यति तस्येह संबन्धः। अनुक्रामाम। किंच ब्रह्मणः तन्वं शरीरं पाहि गोपाय। किंच विशः। यज्ञो वै विशः। यज्ञस्य धर्मणा धारणेन निमित्तभूतेन त्वा त्वाम् हे महावीर, वयम् अनुक्रामाम अनुगच्छेम। सुविताय सुगताय सुप्रसूताय वा। नव्यसे नवतराय च कर्मणे अनुक्रामाम ॥ १९ ॥

म० 'क्षत्राय त्वेति निष्क्रमणं पुरस्तात्पत्नीमन्तर्धाय' (का० २६। ७। ६)। होमानन्तरमध्वर्युः पत्नीमग्रे कृत्वा शालाया निष्क्रामतीत्यर्थः। उपरिष्टाद्बृहती घर्मदेवत्या। हे घर्म, वयं त्वा त्वामनुक्रामाम अनुगच्छाम। त्वं ब्रह्मणः तन्वं शरीरं पाहि पालय। किमर्थमनुगमनम्। क्षत्रस्य क्षत्रियस्य दैवस्य सूर्यस्य परस्पाय परमपालनाय। परःशब्दोऽव्ययम्। पर उत्कृष्टं पायते रक्ष्यत इति परस्पं तस्मै। 'एतद्वै दैवं क्षत्रं य एष तपति' (१४। ३। १। ९) इति श्रुतेः। किंच विशः यज्ञस्य धर्मणा धारणेन निमित्तेन वयं त्वामनुक्रामाम 'यज्ञो वै विड्यज्ञस्य त्वारिष्ट्यै' (१४। ३। १। ९) इति श्रुतेः। किमर्थम्। नव्यसे सुविताय नवीयसे नूतनाय सुगताय सुप्रसूताय कर्मणे कर्मसिद्ध्यर्थं त्वामनुगच्छामेत्यर्थः। सुष्ठु इतं सुवितम् 'इण् गतौ' क्तः उपसर्गस्योवङादेशः। यद्वा 'षू प्रेरणे' सूयते प्रेर्यते सुवितम् इडागमे धातोरुवङ् ॥ १९ ॥

चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्य सप्रथाः स नो विश्वायुः सप्रथाः स नः सर्वायुः सप्रथाः। अप द्वेषो अप ह्वरोऽन्यव्रतस्य सश्चिम ॥ २० ॥

[चतुःस्रक्तिरिति चतुःऽस्रक्तिः। नाभिः। ऋतस्य। सप्रथा इति सऽप्रथाः। सः। नः। विश्वायुरिति विश्वऽआयुः। सर्वायुरिति सर्वऽआयुः ॥ अप। द्वेषः। अप। ह्वरः। अन्यव्रतस्येत्यन्यऽव्रतस्य। सश्चिम ॥२०॥]

जो महावीर चार दिशाओं रूपी कोनों वाला यज्ञ की नाभि और विस्तारयुक्त है। वह हमें सम्पूर्ण आयुष्य प्रदान करे। समग्र आयुष्य देवे। हे महावीर! तुम द्वेष को दूर करो। हमसे कौटिल्य को दूर करो। हम जगदनुग्रहरूप व्रतधारी परमात्मा से संगत होवें ॥ २० ॥

उ० महावीरं निदधाति। चतुःस्रक्तिः। दिशो महावीरस्य स्रक्तयः कोणाः। यः चतुःस्रक्तिः। यश्च नाभिः नहनम् ऋतस्य सत्यस्य वा यज्ञस्य वा। एवं सप्रथाः सर्वतः पृथुः। सः नः अस्माकम् विश्वायुः सर्वस्यायुषः दाता। सप्रथाः सर्वतश्च प्रथयिता अस्तु। स नः सर्वायुः सप्रथाः। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते। त्वत्प्रसादाच्च अपद्वेषः अपगच्छतु द्वेषः असत्तः। वीतरागाः स्मामेत्यभिप्रायः। अपह्वरः। 'ह्वर ह्वल चलने'। अपगच्छतु ह्वरः चलनम् असत्तः। जनित्वा

म्रियते मृत्वा जायते इत्येतच्चलनमभिप्रेतम् । अन्यव्रतस्य सश्चिम अन्यत् व्रतं कर्म यस्य मनुष्यकर्मणः सकाशाज्जगदनुग्रहात्मकं यस्य स तथोक्तः । तस्य कर्म वयं सेवामहे सायुज्यं प्राप्ताः सन्तः ॥ २० ॥

म० 'नाभिस्पृशं प्रवृञ्जनीयं निदधाति चतुःस्रक्तिरिति' । (का० २६ । ४ । १४) प्रवृञ्जनीयं महावीरमुत्तरवेदौ नाभिलमं स्थापयतीत्यर्थः । महावृहती घर्मदेवत्या । स घर्मो नोऽस्माकं सर्वायुरस्तु सर्वं पूर्णमायुर्यस्मात्स सर्वायुः । पूर्णायुःप्रदोऽस्त्वित्यर्थः । पुनरुक्तिरादरार्था । कीदृशः सः । चतुःस्रक्तिः चतस्रः स्रक्तयः कोणा दिग्रूपा यस्य सः । 'एष वै चतुःस्रक्तिर्य एष तपति दिशो ह्येतस्य स्रक्तयः' (१४ । ३ । १ । १७) इति श्रुतेः । तथा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा नाभिः नहनं बन्धनस्थानम् । सप्रथाः सविस्तारः । विश्वायुः विश्वस्य जगतः आयुर्यस्मात् जगत आयुर्दाता । सप्रथाः सर्वतः' प्रथयिता च । हे घर्म, त्वत्प्रसादात् द्वेषः अपगच्छत्विति शेषः । अस्मत्तो द्वेषः गच्छतु वीतरागाः स्यामेति भावः । 'ह्वर चलने' ह्वरः चलनं जन्ममरणलक्षणं चास्मत्तोऽपगच्छतु । वयमन्यव्रतस्य सश्चिम अन्यत् मनुष्यकर्मणः सकाशाद्भिन्नं व्रतं कर्म जगदनुग्रहरूपं यस्य सोऽन्यव्रतः परमात्मा तस्य । कर्मणि षष्ठी । 'सश्च सेवने' धातुः । अन्यव्रतं परमात्मानं सेवामहे सायुज्यं प्राप्नुम इति भावः । 'अन्यद्वा एतस्य व्रतमन्यन्मनुष्याणाम्' (१४ । ३ । १ । १९) इति श्रुतेः ॥ २० ॥

घ॒र्मैतत्ते॒ पुरी॑षं॒ तेन॒ वर्ध॑स्व॒ चा च॑ प्यायस्व । व॒र्धि॒षी॒महि॑ च व॒यमा च॑ प्यासिषीमहि ॥ २१ ॥

[घर्म॑ । ए॒तत् । ते॒ । पुरी॑षम् । तेन॑ ॥२१॥]

हे घर्म ! यह दूध तुम्हारा पूरणकर्त्ता (=तुम्हें भरने वाला) है । उससे तुम भर जाओ । परिवर्धित होओ । (दूध से तीनों महावीरों को भरना ।) हे महावीर ! तुम्हारी कृपा से हम भी बढ़ें और धनधान्य से समृद्ध होवें ॥ २१ ॥

उ० पयसा पूरयति । घर्मैतत् । अनुष्टुप् । घर्म उच्यते । हे घर्म, एतत् पयः ते तव पुरीषं पूरयितृ । तेन वर्धस्वेत्यादिव्याख्यातम् ॥ २१ ॥

म० 'आसेचनवन्ति पयसः पूरयति घर्मैतत्त इति' (का० २६ । ७ । ३२) । आसेचनं गर्तः तद्युतानि पात्राणि दुग्धेन पूरयति तानि सप्त महावीरत्रयं द्वे पिन्वने उपयमनो स्रुवश्चेत्यर्थः । अनुष्टुप् घर्मदेवत्या । हे घर्म, एतत्पयः ते तव पुरीषम् पृणाति पूरयति पुरीषं पूरयितृ अन्नम् 'अन्नं वै पुरीषमन्नमेवास्मिन्नेतद्दधाति' (१४ । ३ । १ । २३) इति श्रुतेः । तेन पयसा वर्धस्व आप्यायस्व च । भवत्प्रसादाद्वयं वर्धिषीमहि आप्यासिषीमहि चेति व्याख्यातम् (अ० २ । क० १४) ॥ २१ ॥

अचि॑क्रद॒द्वृषा॒ हरि॑र्म॒हान्मि॒त्रो न द॑र्श॒तः । सꣳ सूर्ये॑ण दिद्युतदु॒द॒धिर्नि॒धिः ॥ २२ ॥

[अचि॑क्रदत् । वृषा॑ । हरिः॑ । म॒हान् । मि॒त्रः । न । द॒र्श॒तः ॥ सम् । सूर्ये॑ण । दिद्यु॒तत् । उ॒द॒धिरित्यु॑द॒ धिः । नि॒धिरिति॑नि॒ धिः ॥२२॥]

अभीष्टवर्षक, रसहारी, महान् तथा मित्र के समान प्रिय महावीर पुनः-पुनः शब्द करता है । जलाधार और धननिधि महावीर सूर्य के साथ संगत होकर प्रकाशित होता है ॥ २२ ॥

उ० परिषिञ्चति । अचिक्रदत् परोष्णिक् । घर्मात्मनादित्यः स्तूयते । योऽयं महावीरः प्रवृज्यमानः अचिक्रदत् । क्रन्दतिः शब्दार्थः । पुनःपुनः शब्दमकरोत् । वृषा वर्षिता आहुतिपरिणामद्वारेण । हरिः हरितवर्णः हर्ता वा रसानाम् महान् प्रभावतः । मित्रोन दर्शतः मित्रइव दर्शनीयः । मित्रो हि सर्वस्यैव मित्रम् । संसूर्येण दिद्युतत् संगत्य सूर्येण सह द्योतते समानइव । उदधिः उदकधारणः । निधिश्च सुखानाम् ॥ २२ ॥

म० 'त्रिः परिषिच्याचिक्रददिति' (का० २६ । ७ । १२) । सामगानान्तरमुत्सादनदेशे परिषिच्य वक्ष्यमाणं करोतीत्यर्थः । परोष्णिक् घर्मदेवत्या । घर्मः सूर्यात्मना स्तूयते । वृषा आहुतिद्वारेण वृष्टिकर्ता घर्मः प्रवृज्यमानः सन् अचिक्रदत् 'क्रदि शब्दे' पुनः पुनः शब्दमकरोत् । कीदृशः । हरिः हरितवर्णः रसानां हर्ता वा 'एष वै वृषा हरिर्य एष तपत्येष उ प्रवर्ग्यः' (१४ । ३ । १ । २६) इति श्रुतिः । महान् प्रभावान् । मित्रो न दर्शतः । न उपमार्थः । मित्र इव दर्शनीयः । अतएव सूर्येण सह स दिद्युतत् सूर्यतुल्यो द्योतते । द्युतेर्लुङि णिजन्तस्य रूपमडभावः । सूर्यवत् सर्वं द्योतयतीत्यर्थः । उदधिः उदकं धीयते यस्मिन् । जलस्य धर्ता निधिः सुखानामिति शेषः । सुखनिधिः ॥ २२ ॥

सु॒मि॒त्रि॒या न॒ आप॒ ओष॑धयः सन्तु दुर्मि॒त्रि॒यास्तस्मै॑ सन्तु॒ यो॒ऽस्मान्द्वेष्टि॒ यं च॑ व॒यं द्वि॒ष्मः ॥२३॥

आपः और ओषधियाँ हमारे लिए सुमित्र-सी होवें । दुर्मित्र-सी उसके लिए होवें, जो हमसे द्वेष करता है और हम जिससे द्वेष करते हैं । (चात्वाल में सब हाथ-पैर धोते हैं) ॥ २३ ॥

उ० सुमित्रिया न उद्वयमेधोऽसीति व्याख्यातास्त्रयो मन्त्राः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

म० 'चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीकाः सुमित्रिया न इति' (का० २६ । ७ । ३७) । सपत्नीका ऋत्विग्यजमानाः चात्वाले मार्जनं कुर्वते । पत्न्या अपि मन्त्रपाठः व्याख्याता (अ० ६ । क० २२) ॥ २३ ॥

उद्वयं तमसस्परि स्वः पश्यन्त उत्तरम् । देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ २४ ॥

अन्धकार से परे श्रेष्ठ परमात्मज्योति को देखते हुए हम परमोत्तम सूर्य(=परमात्म)ज्योति को सम्प्राप्त हुए हैं ॥ २४ ॥

म० 'उद्वयमित्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम्' (का० २६ । ७ । ३८) । ऐशानीं दिशं प्रति यजमानो गच्छतीत्यर्थः । व्याख्याता (अ० २० । क० २१) ॥ २४ ॥

एधोऽस्येधिषीमहि । समिदसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि ॥ २५ ॥

(यजमान एक समिधा को आहवनीयाग्नि में डाले ।) हे काष्ठ ! तुम समिधा हो । (अग्नि में डालना ।) हे आहवनीयाग्निस्थ समिधे ! तुम्हारी कृपा से हम भी बढ़ें । तुम समिधा हो । तेजःकारण हो । तुम मुझमें तेज धारित करो ॥ २५ ॥

म० 'अनपेक्षमेत्यैधोऽसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति' (का० २६ । ७ । ३५) । यजमानः पश्चादनवलोकयन्नीशानदेशादेत्यैधोऽसीति मन्त्रेणैकां समिधं गृहीत्वा समिदसीति मन्त्रेणाहवनीये दधातीत्यर्थः । मन्त्रद्वयं व्याख्यातम् (अ० २० । क० २३) ॥ २५ ॥

यावती द्यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धवो वितस्थिरे । तावन्तमिन्द्र ते ग्रहमूर्जा गृह्णाम्यक्षितं मयि गृह्णाम्यक्षितम् ॥ २६ ॥

[यावतीऽइतियावती । द्यावापृथिवीऽइतिद्यावापृथिवी । यावत् । च । सप्त । सिन्धवः । वितस्थिरऽइतिवितस्थिरे ॥ तावन्तम् । इन्द्र । ते । ग्रहम् । ऊर्जा । गृह्णामि । अक्षितम् । मयि । गृह्णामि । अक्षितम् ॥२६॥]

(दधि से भरे घर्म को ग्रहण करना ।) हे इन्द्र ! यह द्यावापृथिवी जितने विस्तार वाली हैं और जितने विस्तार वाले सातों सागर हैं, उतने ही परिमाण वाले तुम्हारे ग्रह को मैं अन्न के साथ ग्रहण करता हूँ । हे इन्द्र ! मैं अपने में ही उस ग्रह को अनुपक्षीण ग्रहण करता हूँ । मैं उसे अनुपक्षीण ग्रहण करता हूँ ॥ २६ ॥

उ० दधिघर्मग्रहणम् । यावती द्यावापृथिवी । महाबृहती ऐन्द्री । यावती यावत्परिमाणे द्यावापृथिव्यौ । यावच्च क्षेत्रं सप्तसिन्धवः सप्तसमुद्राः वितस्थिरे व्याप्नुवन्ति । तावन्तम् हे इन्द्र, ते तव ग्रहम् ऊर्जा अन्नेन सह गृह्णामि । अक्षितमनुपक्षीणं मयि गृह्णामि । मयीत्यधिकरणनिर्देशः । विज्ञानायेति शेषः । गृह्णामीत्यादिव्याख्यातम् ॥ २६ ॥

म० 'यावती द्यावापृथिवी इति दधिघर्मग्रहणम्' (का० २६ । ७ । ५४) । सपवित्रायामग्निहोत्रहवण्यां दधिघर्मं गृह्णातीत्यर्थः । ब्राह्मी उष्णिक् दधिघर्मदेवत्या इन्द्रदेवत्या च । हे इन्द्र, ऊर्जा अन्नेन सह अक्षितमनुपक्षीणं ते तव ग्रहं तावन्तं तत्परिमाणमहं गृह्णामि । मयि च अक्षितं यथा स्यात्तथा गृह्णामि । तव ग्रहग्रहणेन मयि यज्ञक्षयो मास्त्वित्यर्थः । तावन्तं कियन्तम् । द्यावापृथिवी यावती द्यावाभूमी यत्परिमाणे । च पुनः सप्त सिन्धवः सप्त समुद्राः क्षीरोदाद्याः यावत् यत्परिमाणे देशे वितस्थिरे विशेषेण स्थिताः तावन्तमतिमहत्तरं दधिघर्मं गृह्णामीत्यर्थः ॥ २६ ॥

मयि त्यदिन्द्रियं बृहन्मयि दक्षो मयि क्रतुः । घर्मस्त्रिशुग्विराजति विराजा ज्योतिषा सह ब्रह्मणा तेजसा सह ॥ २७ ॥

[मयि । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । मयि । दक्षः । मयि । क्रतुः ॥ घर्मः । त्रिशुगितित्रिशुक् । वि । राजति । विराजेतिविराजा । ज्योतिषा । सह । ब्रह्मणा । तेजसा । सह ॥२७॥]

वह प्रसिद्ध महद् इन्द्रियबल मुझमें होवे । संकल्पसम्पत्ति मुझमें होवे । संकल्प मुझमें होवे । तीन ज्योतियों वाला घर्म मुझमें शोभित होता है । आदित्य-ज्योति वेद और ब्रह्म ज्योति के साथ घर्म मुझमें शोभित होवे । (=ऋत्विग्यजमान घर्मस्थ दधि प्राशन करते हैं) ॥ २७ ॥

उ० भक्षयति । मयि त्यत् पङ्क्तिः यजमानाशीः । मयि त्यत् तत् इन्द्रियं वीर्यम् बृहत् महत् अस्तु । मयि च दक्षः संकल्पसंपत्तिः अस्तु । मयि च क्रतुः संकल्पः विशिष्टोऽस्तु । मयि च घर्मः त्रिशुक् तिस्रः शुचोऽस्येति त्रिशुक् । ताश्च व्याख्याताः शाकलमन्त्रेषु । विराजति विराजत्विति लकारव्यत्ययः । विराजा आदित्याख्येन ज्योतिषा सह ब्रह्मणा त्रय्याख्येन तेजसा सह ॥ २७ ॥

म० 'मयि त्यदिति भक्षणम्' (का० २६ । ७ । ५५) । हुतशेषं दधिघर्मं यजमानर्त्विजः सोपहवं भक्षयन्तीत्यर्थः । पङ्क्तिः अष्टाक्षरपञ्चपादा दधिघर्मदेवत्या यजमानाशीर्देवतेति केचित् । बृहत् महत् त्यत् तत् इन्द्रियं प्रसिद्धं वीर्यं मयि विराजति विराजतु लकारव्यत्ययः । दक्षः संकल्पसिद्धिः मयि विराजतु । क्रतुः सत्संकल्पो मयि विराजतु । विशेषेण राजते विराट् तेन जगत्प्रसिद्धेन ज्योतिषा तेजसा आदित्याख्येन सह ब्रह्मणा त्रयीलक्षणेन ज्योतिषा च सह घर्मो मयि विराजतु । कीदृशो घर्मः । त्रिशुक् तिस्रः शुचः दीप्तयो यस्य सः तास्तिस्रः शुचो या ते घर्म दिव्या शुगित्यष्टादश्यां कण्डिकायां शाकलमन्त्रे व्याख्याताः ॥ २७ ॥

पयसो रेत आभृतं तस्य दोहमशीमह्युत्तरामुत्तराᳬ समाम् । त्विषः संवृक् क्रत्वे दक्षस्य ते सुषु-

ण्णस्पते सुषुम्णाग्निहुतः । इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य मधुमत उपहूत उपहूतस्य भक्षयामि ॥२८॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

[पयसः । रेतः । आभृतमित्याभृतम् । तस्य । दोहम् । अशीमहि । उत्तरामुत्तरामित्युत्तराम् उत्तराम् । समाम् ॥ त्विषः । संवृगितिसम्म् वृक् । क्रत्वे । दक्षस्य । ते । सुषुम्णस्य । सुषुम्नस्येतिसु सुम्नस्य । ते । सुषुम्ण । सुषुम्नेतिसु सुम्न । अग्निहुतऽइत्यग्नि हुतः ॥ इन्द्रपीतस्येतीन्द्र पीतस्य । प्रजापतिभक्षितस्येतिप्रजापति भक्षितस्य । मधुमतऽइतिमधु मतः । उपहूतऽइत्युप हूतः । उपहूतस्येत्युप हूतस्य । भक्षयामि ॥२८॥]

[॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥]

दूध का जो सार दधि इस घर्म में भरा हुआ है, उसके प्रपूरण को हम अग्रिम-अग्रिम वर्ष तक भोगते रहें। हे कान्ति-स्वरूप ! हे स्वीकर्तर् ! हे सु-सुखपालक घर्म ! सु-सुखभूत अग्नि में होम से शेष, इन्द्र के द्वारा पीत, प्रजापति के द्वारा भक्षित, माधुर्ययुक्त तथा आह्वान किये गये तुम्हारे दधि के अंश को आमन्त्रित किया जाकर मैं खाता हूँ ॥ २८ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

उ० किंच । पयसो रेतः पयसः यत् रेतः जगदुत्पत्तिबीजम् । आभृतमाहृतम् तस्य दोहं प्रपूरणम् । अशीमहि व्याप्नुयाम । उत्तरामुत्तरां समाम् । उत्तरामुत्तरामिति वीप्सावचनम् । समाशब्दः संवत्सरवचनः । प्रतिसंवत्सरं च अशीमहि । सदाकालं यायजूकाः स्यामेत्यर्थः । त्विषः संवृक् महाव्रतीये भक्षणं दधिघर्मस्य । यस्त्वं त्विषः दीप्तेः संवृक् । संपूर्वो वृजिः स्वीकरणे वर्तते । दीप्तेः स्वीकरणः । तस्य तव । क्रत्वे क्रत्वोरिति विभक्तिव्यत्ययः । साधुक्रतुभूतस्य । दक्षस्य संकल्पसिद्धिभूतस्य च । सुषुम्णस्य साधुसुखभूतस्य । हे सुषुम्ण सुसुखस्वभाव, ते सुषुम्णाग्निहुतः । षष्ठ्यन्तमेतत् । अग्नौ हूयत इत्यग्निहुत् तस्याग्निहुतः । अपिच इन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य । मधुमतः रसवतः उपहूतः उपहूतस्य ग्रहस्य भक्षयामि ॥ २८ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्येऽष्टत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

म० गायत्र्यवसानहीना दधिघर्मभक्षणे एवं विनियुक्ता । पयसो रेतो वीर्यं सारं जगदुत्पत्तिबीजं यत् आभृतमाहृतम् दधिघर्मरूपं यत् तस्य दोहं प्रपूरणं वयमुत्तरामुत्तरां समामुत्तरोत्तरस्मिन् वर्षे अशीमहि व्याप्नुयाम 'कालाध्वनोः–' (पा० २।३।५) इति द्वितीया । वयं सर्वदा यायजूकाः स्यामेत्यर्थः । 'त्विषः संवृगिति महाव्रतीये' (का० २६।७।५६) महाव्रतीयेऽहनि त्विष इति मन्त्रेण हुतशेषदधिघर्मभक्षणं कार्यमित्यर्थः । अतिजगती दधिघर्मदेवत्या । संवृणक्ति स्वीकरोतीति संवृक् स्वीकर्ता । संपूर्वो वृजिः स्वीकरणार्थः । हे त्विषः संवृक् कान्तेः स्वीकर्तः, हे सुषुम्ण, शोभनं सुम्नं सुखं यस्मात् सुषुम्णः ततसंबोधनम् हे सुखदातः, हे दधिघर्म, अहमुपहूतः कृतोपहवः सन् ते तवांशं भक्षयामि । कर्मणि षष्ठी वा । त्वां भक्षयामि । एकस्तेशब्दः पादपूरणः । कीदृशस्य ते । क्रत्वे दक्षस्य । चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । क्रतोः संकल्पस्य दक्षः सिद्धिदाता तस्य संकल्पसिद्धिदातुः । क्रतुशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने गुणाभाव आर्षः । तथा सुषुम्णस्य शोभनसुखभूतस्य । अग्निहुतः अग्नौ हूयत इत्यग्निहुत् तस्य अग्नौ हुतस्य । इन्द्रपीतस्य इन्द्रेण पीतो भक्षितस्तस्य । प्रजापतिभक्षितस्य प्रजापतिना भक्षितस्तस्य । मधुमतः मधुरस्वादोपेतस्य । उपहूतस्य कृतोपहवस्य । एवंविधस्य तवांशं हे दधिघर्म, अहं भक्षयामीत्यर्थः । समाप्ता घर्मेतिकर्तव्यता ॥ २८ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे निरूपितः ।
अष्टत्रिंशोऽयमध्यायो महावीरनिरूपणः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्यः । पृथिव्यै स्वाहाग्नये स्वाहान्तरिक्षाय स्वाहा वायवे स्वाहा । दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा ॥ १ ॥

[स्वाहा । प्राणेभ्यः । साधिपतिकेभ्यऽइतिसाधिपतिकेभ्यः ॥ पृथिव्यै । अग्नये । अन्तरिक्षाय । वायवे ॥ दिवे । सूर्याय ॥१॥]

(घर्म के टूटने पर प्रायश्चित्तीया आहुतियाँ ।) हिरण्यगर्भ के साथ वर्तमान प्राणों के लिए स्वाहा । पृथ्वी-अग्नि-अन्तरिक्ष-वायु-द्यौ-सूर्य के लिए स्वाहा ॥ १ ॥

उ० इतउत्तरं प्रवर्ग्यभेदं प्रायश्चित्तं स्वाहाप्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिं यावत् जुहोति । स्वाहा प्राणेभ्यः मनो वै प्राणानामधिपतिः । सुहुतमस्तु प्राणेभ्यः मनसा सहितेभ्यः । पृथिव्यै स्वाहेत्यादि स्पष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

म० प्रवर्ग्ये घर्मभेदे प्रायश्चित्तम् । तत्र 'स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहुतिमाद्यामुत्तमां च मनसः काममाकूतिमिति' (का० २६ । ७ । ४९) । तदर्थोऽयम् अध्वर्युः भूमिर्भूमिम् य ऋतेचिदिति मन्त्राभ्यां भग्नं घर्ममभिमृश्य परमेष्ठ्यादिचतुस्त्रिंशदाहुतीर्हुत्वा स्वाहा प्राणेभ्य इत्याद्यां पूर्णाहुतिं हुत्वा पृथिव्यै स्वाहेत्याहुतिविंशतिं सकृद्गृहीतेन हुत्वा मनस इत्यन्त्यां पूर्णाहुतिं करोतीति । मन्त्रार्थो यथा । साधिपतिकेभ्यः अधिपतिना हिरण्यगर्भेण सह वर्तमानेभ्यः प्राणेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु इति पूर्णाहुतिमन्त्रः । ततो विंशतिः सप्त मन्त्राः । पृथिव्यै सुहुतमस्तु । एवमग्रेऽपि अग्नये अन्तरिक्षाय वायवे दिवे सूर्याय ॥ १ ॥

दि॒ग्भ्यः स्वाहा॑ च॒न्द्राय॒ स्वाहा॒ नक्ष॑त्रेभ्य॒ः स्वाहा॒द्भ्यः स्वाहा॒ वरु॑णाय॒ स्वाहा॑ । नाभ्यै॒ स्वाहा॑ पू॒ताय॒ स्वाहा॑ ॥ २ ॥

[दि॒ग्भ्य इति॑ दि॒क्ऽभ्यः॑ । च॒न्द्राय॑ । नक्ष॑त्रेभ्य॒ इति॒ । अ॒द्भ्य इत्य॒त्ऽभ्यः॑ । वरु॑णाय ॥ नाभ्यै॑ । पू॒ताय॑ ॥२॥]

दिशाओं-चन्द्रमा-नक्षत्रों-आपः-वरुण-नाभिशोधक के लिए स्वाहा ॥ २ ॥

म० दिग्भ्यः चन्द्राय नक्षत्रेभ्यः अद्भ्यः वरुणाय नाभ्यै देवतायै पूताय शोधकाय । पुनातीति पूतः देवस्तस्मै ॥ २ ॥

वा॒चे स्वाहा॑ प्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ प्रा॒णाय॒ स्वाहा॑ । चक्षु॑षे॒ स्वाहा॒ चक्षु॑षे॒ स्वाहा॒ श्रोत्रा॑य॒ स्वाहा॒ श्रोत्रा॑य॒ स्वाहा॑ ॥ ३ ॥

[वा॒चे । प्रा॒णाय॑ ॥ चक्षु॑षे । श्रोत्रा॑य ॥३॥]

वाक्-प्राण२-चक्षु२-श्रोत्र२ के लिए स्वाहा ॥ ३ ॥

म० वाचे वागधिष्ठात्रे एवमग्रेऽपि । प्राणाय प्राणेन्द्रियाधिष्ठात्रे । प्राणादीनां द्वित्वान्मन्त्रावृत्तिः । चक्षुषे तदधिष्ठात्रे । श्रोत्राय ॥ ३ ॥

मन॑सः काम॒माकू॑तिं वा॒चः स॒त्यम॑शीय । प॒शू॒नाᳪ रू॒पमन्न॑स्य॒ रसो॒ यशः॒ श्रीः श्र॑यतां॒ मयि॒ स्वाहा॑ ॥ ४ ॥

[मन॑सः । काम॑म् । आकू॑ति॒मित्या ऽकू॑तिम् । वा॒चः । स॒त्यम् । अ॒शी॒य ॥ प॒शू॒नाम् । रू॒पम् । अन्न॑स्य । रसः॑ । यशः॑ । श्रीः । श्र॒य॒ताम् । मयि॑ । स्वाहा॑ ॥४॥]

मन के काम, संकल्प और वाणी के सत्य को हम प्राप्त करें। पशुओं का रूप, अन्न का रस, यश और लक्ष्मी मुझमें आश्रयण करे। यह आहुति है ॥ ४ ॥

उ० मनसः कामम् । पूर्णाहुतिहोमः अनुष्टुप् श्रीदेवत्या यजमानाशीः । मनसः कामं कामप्राप्तिः । आकूतिं आकवनम् । आत्मनो धर्मो मनसः संयोगे सति जायते । वाचः सत्यम् । यद्वक्तव्यं मयेत्यादि । अशीय प्राप्नुयाम् । अनया पूर्णाहुत्या । किंच । पशूनां रूपं पशूपकारः । अन्नस्य रसः । यशश्च श्रीश्च श्रयतां आश्रयन्तु । मयि मामिति विभक्तिव्यत्ययो वा । यन्महावीरभेदनेनापचितं तत्सर्वमुपचीयतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

म० द्वितीयः पूर्णाहुतिमन्त्रः । अहं मनसः काममभिलाषम् । आकुञ्चनमाकूतिः प्रयत्नस्तं चाशीय प्राप्नुयाम् । वाचः सत्यं चाशीय मद्वाक् सत्यं वदतु । मयि एतत्सर्वं श्रयतां तिष्ठतु । पशूनां रूपं पशुसंबन्धिनी शोभा अन्नस्य रसः स्वादुत्वम् यशः कीर्तिः श्रीर्लक्ष्मीश्च ॥ ४ ॥

प्र॒जाप॑तिः स॒म्भ्रि॒यमा॑णः स॒म्राट् स॒म्भृ॑तो वैश्वदे॒वः स॑ᳪस॒न्नो घ॒र्मः प्रवृ॑क्त॒स्तेज॒ उद्य॑त आश्वि॒नः पय॑स्यानी॒यमा॑ने पौ॒ष्णो वि॑ष्यन्द॒मा॑ने मारु॒तः क्लथ॑न् । मै॒त्रः शर॑सि संता॒य्यमा॑ने वाय॒व्यो ह्रि॒यमा॑ण आग्ने॒यो हू॒यमा॑नो॒ वाग्घु॒तः ॥ ५ ॥

[प्र॒जाप॑ति॒रिति॑ प्र॒जाऽप॑तिः । स॒म्भ्रि॒यमा॑ण॒ इति॑ स॒म्ऽभ्रि॒यमा॑णः । स॒म्राडिति॑ स॒म्ऽराट् । स॒म्भृ॑त॒ इति॑ स॒म्ऽभृ॑तः । वै॒श्व॒दे॒व इति॑ वैश्वऽदे॒वः । स॒ᳪस॒न्न इति॑ स॒म्ऽस॒न्नः । घ॒र्मः । प्रवृ॑क्त॒ इति॒ प्रऽवृ॑क्तः । तेजः॑ । उद्य॑त॒ इत्यु॒त्ऽय॑तः । आ॒श्वि॒नः । पय॑सि । आ॒नी॒यमा॑न॒ इत्या॑ऽनी॒यमा॑ने । पौ॒ष्णः । वि॒ष्य॒न्द॒मा॑ने । वि॒स्य॒न्द॒मा॑न॒ इति॑ वि॒ऽस्य॒न्द॒मा॑ने । मा॒रु॒तः । क्लथ॑न् ॥ मै॒त्रः । शर॑सि । स॒न्ता॒य्यमा॑न॒ इति॑ स॒म्ऽता॒य्यमा॑ने । वा॒य॒व्यः । ह्रि॒यमा॑णः । आ॒ग्ने॒यः । हू॒यमा॑नः । वाक् । हु॒तः ॥५॥]

(निश्चित अभिस्पर्श से लेकर बकरी के दूध से सींचने तक के महावीर की संज्ञा 'सम्भ्रियमाण' होती है । इस दशा में इसका अधिपति प्रजापति होता है । इस समय टूटने पर प्रजापति को आहुति दी जाती है ।) सम्भ्रियमाण घर्म प्रजापतिदेवताक होता है। टूटने पर 'प्रजापति' के लिए स्वाहा बोलकर आहुति देना । इसके आगे कुशाओं पर धरने तक 'सम्भृत' कहा जाता है। उसमें टूटने पर 'सम्राट्' प्रायश्चित्त देवता है। उसके लिए स्वाहा बोलना चाहिए। तदनन्तर मूंज के पोलों पर धरने तक वह 'संसन्न' कहा जाता है। उस समय टूटने पर वैश्वदेव प्रायश्चित्तीय देवता हैं। अतः 'विश्वेदेवों' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। परिशासों के द्वारा ग्रहण तक वह 'प्रवृक्त' संज्ञक होता है। उस समय टूटने पर केवल 'घर्म' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। उद्यमन से लेकर बकरी के दूध से सेचन तक 'उद्यत' कहा जाता है। तब टूटने पर 'तेज' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। दूध लाने और बकरी

के दूध से सींचने तक घर्म आश्विनदेवताक होता है। तब टूटने पर 'अश्विनौ' को स्वाहा बोलना चाहिए। घृत के बाहर स्रवित होते समय टूटने पर घर्म पूषादेवताक होता है। तब 'पूषा' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। घर्म के अन्दर घृत डालते समय घर्म मरुतदेवताक होता है। तब 'मरुतों' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। मथते समय घृत की बूँदों के दीखते समय घर्म मित्रदेवताक होता है। तब टूटने पर 'मित्र' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। आहवनीय को ले जाता हुआ घर्म वायुदेवताक होता है। तब टूटने पर 'वायु' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। आहूयमान घर्म अग्निदेवताक होता है। उस समय टूटने पर 'अग्नि' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। हुत होम से आगे और उत्तर घर्म कार्य के प्रारम्भ के पूर्व तक घर्म वाक्देवताक होता है। तब टूटने पर 'वाक्' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए ॥ ५ ॥

उ० प्रजापतिः संम्रियमाण इति महावीरावस्थानप्रतिपादिका श्रुतिः ॥ ५ ॥

म० 'प्रजापतिः संम्रियमाण इति यथाकालमिति' (का० २६ । ७ । ५०)। संम्रियमाणाद्यवस्थायां महावीरमेदे प्रजापतये स्वाहेत्याद्या यथाकालमाहुतयो होतव्या इति सूत्रार्थः। तद्यथा मन्त्रो दर्शयति। संम्रियमाणो महावीरो यदि भिद्यते तदा प्रायश्चित्तहोमे प्रजापतिर्देवता। प्रजापतये स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतिर्होतव्येत्यर्थः। प्रजापतिः संम्रियमाणो यथाकालं प्रायश्चित्तदेवतेत्युक्तत्वात् (अनु० ४। ८)। निष्ठिताभिमर्शनादारभ्याजापयोऽवसेचनान्तं संम्रियमाणः। सम्राट् संभृतः पयोऽवसेकानन्तरं कुशासादनात्प्राक् संभृत इत्युच्यते। तत्र मेदे सम्राट् प्रायश्चित्तदेवता सम्राजे स्वाहेति। वैश्वदेवः संसन्नः। आसादनादारभ्य मुञ्जप्रलवेष्वधिश्रयणात् प्राक् संसन्नः। तत्र मेदे विश्वदेवदैवतः विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति। घर्मः प्रवृक्तः। अधिश्रयणादारभ्य परिशासाभ्यां ग्रहणात्प्राक् प्रवृक्तः प्रवृज्यत इति। तत्र मेदे घर्माय स्वाहेति। तेज उद्यतः। उद्यम्यत इत्युद्यतः उद्यमनादारभ्य प्रागजापयोऽवसेकादुद्यतः। तत्र मेदे तेजसे स्वाहेति। आश्विनः पयस्यानीयमाने। अजापयस्यासिच्यमाने घर्मभेदे आश्विनः अश्विदेवत्यो घर्मः अश्विभ्यां स्वाहेति जुहोति। पौष्णी विष्यन्दमाने 'स्यन्दू प्रस्रवणे' विशेषेण स्यन्दमाने घृते बहिर्निःसरति सति मेदे घर्मः पौष्णः पूषदेवत्यः पूष्णे स्वाहेति जुहोति। मारुतः क्लथन्। क्लथनं मध्ये घृतस्यावर्तनम् तदा मरुद्देवत्यः तत्र मेदे मरुद्भ्यः स्वाहेति जुहोति। मैत्रः शरसि संताप्यमाने पयोऽवसेके योपरि तरिका जायते सा शरःशब्देनोच्यते तस्मिन् संताप्यमाने मथ्यमाने मैत्रो मित्रदेवत्यः 'तायृ पालनसंतत्योः' कर्मणि यकि शानचि रूपम्। तत्र शरआदिहरणात् प्राक् मेदे मित्राय स्वाहेति जुहोति। वायव्यो ह्रियमाणः। आहवनीयं ह्रियमाणो होमात्प्राक् वायुदेवतः तत्र मेदे वायवे स्वाहेति जुहोति। आग्नेयो हूयमानः। हूयमानो घर्मोऽग्निदैवतः तत्र मेदे अग्नये स्वाहेति जुहोति। वाग्घुतः हुतो हुतहोमादूर्ध्वं प्रागुत्तरघर्मारम्भात् वाक् वाग्दैवतः तत्र मेदे वाचे स्वाहेति जुहोति। एता आहुतयः सकृद्गृहीताज्यैः ॥ ५ ॥

स॒वि॒ता प्र॑थ॒मेऽह॑न्न॒ग्निर्द्वि॒तीये॑ वा॒युस्तृ॒तीय॑ आदि॒त्यश्च॑तु॒र्थे च॒न्द्रमाः॑ पञ्च॒म ऋ॒तुः ष॒ष्ठे म॒रुतः॑ सप्त॒मे बृह॒स्पति॑रष्ट॒मे मि॒त्रो न॑व॒मे वरु॑णो दश॒म इन्द्र॑ एकाद॒शे विश्वे॑दे॒वा द्वा॑द॒शे ॥ ६ ॥

[स॒वि॒ता । प्र॒थ॒मे । अह॑न् । अ॒ग्निः । द्वि॒तीये॑ । वा॒युः । तृ॒तीये॑ । आ॒दि॒त्यः । च॒तु॒र्थे । च॒न्द्रमाः॑ । प॒ञ्च॒मे । ऋ॒तुः । ष॒ष्ठे । म॒रुतः॑ । स॒प्त॒मे । बृह॒स्पतिः॑ । अ॒ष्ट॒मे ॥ मि॒त्रः । न॒व॒मे । वरु॑णः । द॒श॒मे । इन्द्रः॑ । ए॒का॒द॒शे । विश्वे॑ । दे॒वाः । द्वा॒द॒शे ॥६॥]

प्रथम दिन सविता देवता का होता है। अतः प्रथम दिन घर्म के टूटने पर 'सविता' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। दूसरे दिन अग्नि देवता का होता है। दूसरे दिन टूटने पर 'अग्नि' के लिए स्वाहा' बोलना चाहिए। तीसरे दिन वायु धर्म देवता का होता है। अतः तीसरे दिन टूटने पर 'वायु' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। चौथे दिन आदित्य देवता का है। अतः चौथे दिन टूटने पर 'आदित्य' के लिए स्वाहा' बोलना चाहिए। पाँचवें दिन चन्द्रमा देवता का है। तब 'चन्द्रमा' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। छठे दिन की ऋतुएँ देवता हैं। छठे दिन घर्म के टूटने पर 'ऋतुओं' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। सातवें दिन का मरुत देवता है। तब 'मरुतों' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। आठवें दिन का बृहस्पति देवता है। तब 'बृहस्पति' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। नवें दिन का मित्र देवता है। तब 'मित्र' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। दसवें दिन का वरुण देवता है। तब 'वरुण' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। ग्यारहवें दिन का इन्द्र देवता है। तब 'इन्द्र' के लिए स्वाहा बोलना चाहिए। बारहवें दिन घर्म के विश्वेदेवाः देवता होते हैं। अतः बारहवें दिन घर्म के टूटने पर 'विश्वेदेवों' के लिए यह आहुति है, ऐसा बोलकर प्रायश्चित्त करना चाहिए ॥ ६ ॥

उ० सविता प्रथमेऽहन्नित्याह। देवतासंबन्धविधाना श्रुतिः ॥ ६ ॥ महावीरप्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

म० 'सविता प्रथमेऽहनिति च प्रत्यहमिति' (का० २६ । ७ । ५१)। प्रथमे अहन् दिने घर्मभेदे सविता देवता सवित्रे स्वाहेति जुहोति। एवमग्रेऽपि। अग्निर्द्वितीये द्वितीयेऽहनि घर्मभेदेऽग्निर्देवता। वायुस्तृतीये तृतीयेऽहनि वायुर्देवता। चतुर्थे आदित्यो देवता। चन्द्रमाः पञ्चमेऽह्नि। ऋतुः षष्ठेऽह्नि। मरुतः सप्तमेऽह्नि। बृहस्पतिरष्टमेऽह्नि। मित्रो नवमेऽह्नि। वरुणो दशमेऽह्नि। इन्द्र एकादशेऽह्नि। विश्वेदेवाः द्वादशेऽह्नि देवता। तत्र मेदे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति जुहोति। उपसत्प्रवृद्धौ एता एवाहुतयः पुनरादित आरभ्यावर्त्यन्ते ॥ ६ ॥ महावीरप्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥

उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च धुनिश्च । सासह्वाँश्चाभियुग्वा च विक्षिपः स्वाहा ॥ ७ ॥

[उग्रः । च । भीमः । च । ध्वान्तऽइतिधु आन्तः । धुनिः ॥ सासह्वान् । ससह्वानितिससह्वान् । अभियुग्वेत्यभि युग्वा । च । विक्षिपऽइतिवि क्षिपः । स्वाहा ॥७॥]

उग्र, भीम, ध्वान्त, धुनि, सासह्वान, अभियुग्वा और विक्षिप; यह सात मरुत हैं। यह आहुति है ॥ ७ ॥

उ० उग्रश्च । अग्निकण्डिका । अरण्याध्ययनसामान्यादिह पाठः । मारुती गायत्री विमुखाख्या । भीमश्च । ध्वान्तश्च । धुनिश्च । सासह्वांश्च । अभियुग्वा च । विक्षिपश्च । अत्रापि चकारः समुच्चयार्थीयः । एवं सप्त मरुतः ॥ ७ ॥

म० 'विमुखेनारण्येऽनूच्यमिति' (का० १८ । ४ । २४)। चयने मारुतान् षद् पुरोडाशान् शुक्रज्योतिश्चेत्यादिषणमारुतमन्त्रैः (१७ । ८०—८५) हुत्वारण्येऽनूच्यसंज्ञं सप्तमं पुरोडाशं विमुखसंज्ञेनोग्रश्चेति मन्त्रेण जुहुयात् । तथाचानुक्रमणी 'उग्रश्च मारुती गायत्री विमुखाख्यो मन्त्रोऽमौ विनियुक्तस्तस्मादाग्निक एवास्यर्षिः परमेष्ठी प्राजापत्यो वेति' (४ । ८ ।) आग्निकः प्रजापतिर्ऋषिः । अस्य मन्त्रस्यात्र पाठोऽरण्ये पाठयोग्यत्वात् । अथ मन्त्रार्थः । य एते उग्रादिनामकाः सप्त मरुतः तेभ्यः स्वाहा सुहुतमस्तु । उग्रः उत्कृष्टः । बिभेत्यस्मादसौ भीमः । ध्वनति शब्दं करोतीति ध्वान्तः । धूनयति कम्पयति शत्रूनिति धुनिः । सहते शत्रूनभिभवति ससह्वान् 'सहतेः क्वसुश्च' (पा० ३ । २ । १०७) इति क्वसुप्रत्ययः । संहितायामभ्यासदीर्घश्छान्दसः । अभियुनक्ति अस्मत्संमुखं योगं प्राप्नोतीत्यभियुग्वा । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (पा० ३ । २ । ७५) इति युजेः क्वनिप्प्रत्ययः । विक्षिपः विविधं क्षिपति रिपूनिति विक्षिपः 'इगुपध-' (पा० ३ । १ । १३५) इति कप्रत्ययः ॥७॥

अग्निᳬं हृदयेनाशनिᳬं हृदयाग्रेण पशुपतिं कृत्स्नहृदयेन भवं यक्ना । शर्वं मतस्नाभ्यामीशानं मन्युना महादेवमन्तः पर्शव्येनोग्रं देवं वनिष्ठुना वसिष्ठहनुः शिङ्गीनि कोश्याभ्याम् ॥ ८ ॥

[अग्निम् । हृदयेन । अशनिम् । हृदयाग्रेणेतिहृदय अग्रेण । पशुपतिमितिपशु पतिम् । कृत्स्नहृदयेनेतिकृत्स्न हृदयेन । भवम् । यक्ना ॥ शर्वम् । मतस्नाभ्याम् । ईशानम् । मन्युना । महादेवमितिमहा देवम् । अन्तःपर्शव्येनेत्यन्तः पर्शव्येन । उग्रम् । देवम् । वनिष्ठुना । वसिष्ठहनुरितिवसिष्ठ हनुः । शिङ्गीनि । कोश्याभ्याम् ॥८॥]

(इस अध्याय के शेषमंत्र अश्वमेध याग की आहुतियों के हैं।)

अग्र के हृदय से अग्निदेवता को प्रीणित करता हूँ। हृदय के अग्र भाग से अशनिदेवता को प्रीणित करता हूँ। समस्त हृदय खण्ड से पशुपतिदेव को। यकृत से भव को; मतस्नाओं के द्वारा शर्व को; मन्यु के द्वारा ईशान को; पसुलियों के अन्दर के मांस से महादेव को, बड़ी आँत से उग्रदेव को और वसिष्ठ, हनु व हृदय को शीर्षस्थ मांसखण्डों से शिङ्गीदेवों को प्रीणित करता हूँ ॥ ८ ॥

उ० अग्निं हृदयेन । आश्वमेधिकं आ अध्यायसमाप्तेः । अरण्येऽध्येयत्वादिह पाठः । द्वे कण्डिके श्रुतिर्दैवताश्चावयवसंबन्धविधानात् ॥ ८ ॥

म० 'विमुखाच्च परेभ्यो मा नो मित्र इति प्रत्यृचमनुवाकाभ्यामन्त्यां द्यावापृथिवीयामिति' (का० २० । ८ । ६—८)। अस्यार्थः-उग्रश्चेति मन्त्रो विमुखः ततः परेभ्यो देवताश्चाग्नेभ्योऽग्निं हृदयेनेत्यादिभ्यश्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोति । तत्रापि पक्षद्वयम् । अग्नये स्वाहा हृदयाय स्वाहा अशनये स्वाहा हृदयाग्राय स्वाहा इत्यादि कात्यायनादीनामभिप्रायः । अग्निं हृदयेन प्रीणामि स्वाहेत्यादि हरिस्वामिमते प्रयोगः । ततश्चाग्निं हृदयेनेत्यादीन् विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यन्तान्होमान्कृत्वा मा न इत्यनुवाकाभ्यां (२५ । २४—३९) षोडशाहुतीर्हुत्वा द्यावापृथिवीभ्यां स्वाहेति चरमामाहुतिं जुहोतीति सूत्रार्थः । 'अरण्येऽनूच्यान्हुत्वा द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोती'ति श्रुतेः अरण्येऽनूच्यानरण्ये पठितानग्निं हृदयेनेत्यादीन्विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्येवमन्तान्होमान्कृत्वा द्यावापृथिवीयामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति श्रुतेरर्थः । तथा चानुक्रमणी 'अग्निᳬं हृदयेनाश्वमेधिकानि तत्रत्य एवर्षिर्लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिᳬंशत्' (४ । ८)। तत्राग्निं हृदयेन उग्रं लोहितेन द्वे कण्डिके ब्राह्मणरूपे देवताश्चावयवसंबन्धविधानात् । अरण्येऽध्येयत्वादिह पाठः । लोमादीन्यङ्गान्येव पठितानि । आयासादयो देवता एव । अथ मन्त्रार्थः । हृदयेनाङ्गेनाग्निं देवं प्रीणामि । हृदयस्याग्रभागेनाशनिं देवं प्रीणामि । समग्रहृदयेन पशुपतिं देवं प्रीणामि । यक्ना यकृता कालखण्डेन भवं प्रीणामि । 'पद्दन्-' (पा० ६ । १ । ६३) इत्यादिना यकृच्छब्दस्य यकन्नादेशः । मतस्ने हृदयास्थिविशेषौ ताभ्यां शर्वं देवं प्रीणामि । मन्युना अश्वसंबन्धिक्रोधेन ईशानं देवं प्रीणामि । अन्तर्वर्तमानेन पर्शव्येन पार्श्वास्थिसंबन्धिना मांसेन महादेवं देवं प्रीणामि । पर्शवः पार्श्वास्थीनि । वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं तेनोग्रं देवं प्रीणामि । वसिष्ठहनुः वसिष्ठस्य देवस्य हनुः कपोलैकदेशो ज्ञातव्यः । यद्वा वसिष्ठा या हनुः कपोलाधोदेशः 'तत्परा हनुः' इत्यमरः । तत्परा कपोलाधोभागस्था हन्त्याहारमिति हनुः लिङ्गव्यत्ययः । वसिष्ठहन्वा कोशाभ्यां कोशो हृदयकोशः तत्स्थाभ्यां मांसपिण्डाभ्यां च शिङ्गीनि शिङ्गिसंज्ञानि दैवतानि प्रीणामि ॥ ८ ॥

उग्रं लोहितेन मित्रᳬं सौव्रत्येन रुद्रं दौर्व्रत्येनेन्द्रं प्रक्रीडेन मरुतो बलेन साध्यान्प्रमुदा । भवस्य

कण्ठ्यᳪ रुद्रस्यान्तःपार्श्व्यं महादेवस्य यकृच्छर्वस्य वनिष्ठुः पशुपतेः पुरीतत् ॥ ९ ॥

[उग्रम् । लोहितेन । मित्रम् । सौव्रत्त्येन । रुद्रम् । दौर्व्रत्त्येनेतिदौः व्रत्त्येन । इन्द्रम् । प्रक्रीडेनेतिप्र क्रीडेन । मरुतः । बलेन । साध्यान् । प्रमुदेतिप्र मुदा ॥ भवस्य । कण्ठ्यम् । रुद्रस्य । अन्तःपार्श्व्यमित्त्यन्तः पार्श्व्यम् । महादेवस्येतिमहा देवस्य । यकृत् । शर्वस्य । वनिष्ठुः । पशुपतेरितिपशु पतेः । पुरीतत् । पुरितदितिपुरि तत् ॥९॥]

रक्त के द्वारा उग्र को, अश्व के शुभ कार्यों के द्वारा मित्रदेव को, अश्व के दुष्ट कर्मों के द्वारा रुद्र को, प्रक्रीडन के द्वारा इन्द्र को, बल से मरुतों को तथा प्रमुद से साध्यों को प्रीणित करता हूँ। भव का कण्ठस्थ मांस है। रुद्र का पसुलियों के अन्दर का मांस है। महादेव का यकृत है। शर्व की बड़ी आँत है। पशुपति की पुरीतत नाड़ी हैं ॥ ९ ॥

उ० उग्रेति स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥

म० लोहितेनासृजा उग्रं देवं प्रीणामि। शोभनं व्रतं कर्म यस्य स सुव्रतस्तस्य भावः सौव्रत्यं शोभनगत्यादिकर्मकर्तृत्वं तेन मित्रं देवं प्रीणामि। दुष्टं स्खलनोच्छलनादि व्रतं यस्य स दुर्व्रतः तस्य भावो दौर्व्रत्यम् तेन रुद्रं देवं प्रीणामि। प्रकृष्टं क्रीडनं प्रक्रीडः तेनेन्द्रं देवं प्रीणामि। बलेन सामर्थ्येन मरुतो देवान्प्रीणामि। प्रमुदा प्रकृष्टा मुत् हर्षः प्रमुत् तया साध्यान्देवान्प्रीणामि। भवस्य कण्ठ्यम् अत्र षष्ठ्यन्तो देवः अङ्गं प्रथमान्तम् कण्ठ्यं कण्ठे भवं मांसं भवस्यास्तु। विभक्तिव्यत्ययो वा। कण्ठ्येन भवं देवं प्रीणामि। एवमग्रेऽपि। पार्श्वस्यान्तर्मध्ये भवं मांसमन्तःपार्श्व्यं तद्रुद्रस्यास्तु। यकृत् कालखण्डं महादेवस्यास्तु। वनिष्ठुः स्थूलान्त्रं शर्वस्यास्तु। पुरीतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं पशुपतेर्देवस्यास्तु ॥ ९ ॥

लोमभ्यः स्वाहा लोमभ्यः स्वाहा त्वचे स्वाहा त्वचे स्वाहा लोहिताय स्वाहा लोहिताय स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा मेदोभ्यः स्वाहा । माᳪसेभ्यः स्वाहा माᳪसेभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहा स्नावभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहास्थभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा मज्जभ्यः स्वाहा । रेतसे स्वाहा पायवे स्वाहा ॥ १० ॥

[लोमभ्यऽइतिलोम भ्यः । त्वचे । लोहिताय । मेदोभ्यऽइतिमेदः भ्यः ॥ माᳪसेभ्यः । स्नावभ्यऽइतिस्नाव भ्यः । अस्थभ्यऽइत्त्यस्थ भ्यः । मज्जभ्यऽइतिमज्ज भ्यः ॥ रेतसे । पायवे ॥१०॥]

लोमों के लिए स्वाहा २। त्वचा के लिए स्वाहा २। लोहित (=रक्त) के लिए स्वाहा २। मेद के लिए स्वाहा २। मांस के लिए स्वाहा २। स्नायुओं के लिए स्वाहा २। अस्थियों के लिए स्वाहा २। मज्जाओं के लिए स्वाहा २। वीर्य के लिए स्वाहा। गुदा के लिए स्वाहा ॥ १० ॥

उ० तथाचानुक्रमणी 'अग्निᳪ हृदयेनाश्वमेधिका तन्त्रत्वं पूर्वर्षिर्लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत् १०

म० लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंशत्। लोमादीन्यङ्गानि। लोमभ्यः स्वाहा लोमानि जुहोमीत्यर्थः। २, त्वचे ४, लोहिताय ६, मेदोभ्यः मेदो धातुविशेषः ८, मांसेभ्यः १०, स्नावभ्यः स्नावानः स्नायवो नसा १२, अस्थभ्यः 'छन्दस्यपि दृश्यते' (पा० ७।१।७६) इत्यस्थिशब्दस्य हलादिविभक्तावप्यनङादेशः १४, मज्जभ्यः मज्जा षष्ठी धातुः १६, रेतसे रेतो वीर्यम् १७, पायवे पायुर्गुदम् १८ ॥ १० ॥

आयासाय स्वाहा प्रायासाय स्वाहा संयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहा । शुचे स्वाहा शोचते स्वाहा शोचमानाय स्वाहा शोकाय स्वाहा ॥ ११ ॥

[आयासायेत्त्या यासाय । प्रायासाय । प्रयासायेतिप्र यासाय । संयासायेतिसम् यासाय । वियासायेतिवि यासाय । उद्यासायेत्युत् यासाय ॥ शुचे । शोचते । शोचमानाय । शोकाय ॥११॥]

आयास, प्रायास, संयास, वियास, उद्यास, शुच् (शोक), शोक प्राप्त करते हुए, शोचमान और शोक के लिए स्वाहा ॥११॥

उ० आयासायेत्यादयः स्पष्टार्थाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

म० आयासाय आयासादयो देवविशेषाः १९, प्रायासाय २०, संयासाय २१, वियासाय २२, उद्यासाय २३, शुचे २४, शोचते २५, शोचमानाय २६, शोकाय २७ ॥ ११ ॥

तपसे स्वाहा तप्यते स्वाहा तप्यमानाय स्वाहा तप्ताय स्वाहा घर्माय स्वाहा । निष्कृत्यै स्वाहा प्रायश्चित्त्यै स्वाहा भेषजाय स्वाहा ॥ १२ ॥

[तपसे । तप्यते । तप्यमानाय । तप्ताय । घर्माय ॥ निष्कृत्यै । निश्कृत्याऽइतिनिः कृत्यै । प्रायश्चित्त्यै । भेषजाय ॥१२॥]

तप के लिए स्वाहा । तप करने के लिए स्वाहा । तप्यमान के लिए स्वाहा । तप्त के लिए स्वाहा । घर्म के लिए स्वाहा । निष्कृति के लिए स्वाहा । प्रायश्चित्ति के लिए स्वाहा । भेषज के लिए स्वाहा ॥ १२ ॥

म० तपसे २८, तप्यते २९, तप्यमानाय ३०, तप्ताय ३१, घर्माय ३२, निष्कृत्यै ३३, प्रायश्चित्यै ३४, भेषजाय ३५ ॥ १२ ॥

यमाय स्वाहान्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा द्यावापृथिवीभ्याᳬं स्वाहा ॥ १३ ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयिसंहितायां
एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

[यमाय । अन्तकाय । मृत्यवे ॥ ब्रह्मणे । ब्रह्महत्यायाऽइतिब्रह्म हत्यायै । विश्वेभ्यः । देवेभ्यः । द्यावापृथिवीभ्याम् ॥१३॥]

[॥ इति वाजसनेयिसंहितापदे एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥]

यम के लिए स्वाहा । अन्तक के लिए स्वाहा । मृत्यु के लिए स्वाहा । ब्रह्म के लिए स्वाहा । ब्रह्महत्या के लिए स्वाहा । विश्वेदेवों के लिए स्वाहा । द्यावापृथिवी के लिए स्वाहा ॥ १३ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

म० यमाय ३६, अन्तकाय ३७, मृत्यवे ३८, ब्रह्मणे ३९, ब्रह्महत्यायै ४०, विश्वेभ्यो देवेभ्यः ४१, एतेभ्यो देवेभ्यः सुहुतमस्तु । एता आहुतीर्हुत्वा द्यावापृथिवीभ्यः स्वाहेत्यन्त्यामाहुतिं जुहुयात् ४२ । एतावता कर्मकाण्डं समाप्तम् ॥ १३ ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
गतोऽध्याय उपान्त्योऽयं प्रोक्तघर्मादिनिष्कृतिः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

ईशा वास्यमिदᳬं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥१॥

[ईशा । वास्यम् । इदम् । सर्वम् । यत् । किम् । च । जगत्याम् । जगत् ॥ तेन । त्यक्तेन । भुञ्जीथाः । मा । गृधः । कस्य । स्वित् । धनम् ॥१॥]

यह सब ईश्वर के द्वारा अभिव्याप्त है, जो कुछ भी इस जगती में चराचर प्रपंच विद्यमान है । उस ईश्वर के द्वारा दिये गये पदार्थों का निष्काम भाव से सेवन करो । किसी के धन का लालच मत करो ॥ १ ॥

उ० समाप्तं कर्मकाण्डमिदानीं ज्ञानकाण्डं प्रस्तूयते । ईशावास्यम् । तिस्रोऽनुष्टुभः । दध्यङ्ङाथर्वणऋषिः स्वशिष्यं पुत्रं वा गर्भाधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीतवेदमुत्पादितपुत्रं यथाशक्ति अनुष्ठितयज्ञमपापं निस्पृहं यमनियमवन्तमतिथिपूजापनीतकिल्बिषं मुमुक्षुमुपसन्नं शिक्षयन्नाह । ईशा वास्यम् । इदं सर्वम् ईशा 'ईश ऐश्वर्ये' तृतीयान्तस्यैतद्रूपम् । यदीशनेन । वास्यं वसनीयम् ममेदमित्यनया भावनया आच्छादनीयम् । इदं सर्वमिति प्रत्यक्षतो निर्दिश्यत इति । यत्किंच यत्किंचशब्दो भिन्नक्रमः । किंच । यत् जगत्यां पृथिव्यां जगत् जङ्गमादि स्वस्वामिसंबन्धाभिलक्षितं स्यात् । तेनानेन सर्वेण । त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धेन । भोगान्भुञ्जीथाः अनुभावयस्व । मा गृधः । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । माभिकाङ्क्षीः ममेदमिति धियं त्यज । कस्यस्विद्धनम् । स्विन्निपातो वितर्कवचनः । कस्य पुनरेतद्धनं न कस्यचिदपीत्यभिप्रायः । सर्वाण्ययथार्थानि हि द्रव्याण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा । स्त्रियमिति अन्यथा भुङ्क्ते अन्यथा पुत्रं अन्यथा प्राघूर्णकः । तथा कटककेयूरादीन्यलंकरणानि अन्यं चान्यं च पुरुषमुपतिष्ठमानानि दृश्यन्ते । अतः सर्वार्थस्य यस्य स्वस्वामिसंबन्धः सा स्वविद्या । निःस्पृहस्य योगेऽधिकार इति वाक्यार्थः ॥ १ ॥

गणेशनरहरिलक्ष्मीर्नत्वा तत्कृपया मया ।
संहिताचरमाध्याये वेददीपो वितन्यते ॥

म० एकोनचत्वारिंशताध्यायैः कर्मकाण्डं निरूपितम् । इदानीं कर्माचरणशुद्धान्तःकरणं प्रति ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन निरूप्यते । ईशावास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु विनियोगो नास्ति तेषां शुद्धत्वैकत्वापापविद्धत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादनात् । तच्च कर्मणा विरुध्यते । नहीदृगात्मोत्पाद्यो विकार्य आप्यः संस्कार्यः कर्ता भोक्ता वा भवेद्येन कर्मशेषता स्यात् । तस्मादविद्याकृतमात्मनोऽनेकत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाशुद्धत्व-

पापविद्धत्वायङ्गीकृत्य लोकबुद्धिसिद्धानि कर्माणि विहितानि। यो हि दृष्टेन ब्रह्मवर्चसादिना अदृष्टेन स्वर्गादिना कर्मफलेनार्थी सन्नहं द्विजातिः कर्माधिकारवानित्यात्मानं मन्यते तस्य कर्माधिकारः। तस्मादेते मन्त्रा आत्मयाथात्म्यप्रकाशनेन शोकमोहादिसाधनमज्ञानं विनिवर्त्यात्मज्ञानं जनयन्तीत्यभिधेयसंबन्धप्रयोजनानि। इदानीं ते मन्त्रा व्याख्यायन्ते। ईशा वास्यम्। आत्मदेवत्य अनुष्टुप्छन्दस्कोऽध्यायो दधीचाथर्वणेन दृष्टः। गर्भाधानादिसंस्कारसंस्कृतमधीतवेदं जनितसुतं यथाशक्तिकृतयज्ञं निष्पापं निःस्पृहं यमनियमोपेतं मुमुक्षुमुपसन्नं शिष्यं पुत्रं वा ऋषिरुपदिशन्नाह। 'ईश ऐश्वर्ये' क्विप् ईष्ट इतीट् ईशिता परमेश्वरः। स हि सर्वजन्तूनामात्मा सन् सर्वमीष्टे। तेन स्वेनात्मनेशा इदं प्रत्यक्षतो दृश्यमानं सर्वं वास्यम् 'वस आच्छादने' 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा० ३।१।१२४) इति ण्यत्प्रत्ययः। आच्छादनीयं परमात्माहमेवेदं सर्वमिति परमार्थसत्यरूपेणात्मना सर्वमिदमनृतमाच्छादनीयम्। परमात्माहमेवास्मि नान्यदस्तीति चिन्तयेदित्यर्थः। यत् किंचेति भिन्नक्रमः। किंच यत् जगत्यां लोकत्रये जगत् जङ्गमादिकं स्वामिसंबन्धालिङ्गितं भवेत् तेन सर्वेण त्यक्तेन त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धेन भुञ्जीथाः भोगमनुभवेः। मा गृधः 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' आकाङ्क्षां मा कृथाः। ममेदमिति धियं त्यजेत्यर्थः। किमिति। स्विदिति निपातौ वितर्के। धनं कस्य स्वित्। न कस्यापीत्यर्थः। सर्वाणि द्रव्याण्यन्योन्यमुपगच्छन्ति दृश्यन्ते अतो ममेदमिति बुद्धिरविद्या तां त्यजतो योगेऽधिकार इत्यर्थः ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतꣳ समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥२॥

[कुर्वन्। एव। इह। कर्म्माणि। जिजीविषेत्। शतम्। समाः ॥ एवम्। त्वयि। न। अन्यथा। इतः। अस्ति। न। कर्म्म। लिप्यते। नरे ॥२॥]

कर्म करते हुए ही मनुष्य सौ वर्ष तक जीने की इच्छा करे। इस प्रकार हे जीव! तेरी मुक्ति हो सकती है। इससे भिन्न मार्ग के द्वारा तेरी मुक्ति नहीं है। इस प्रकार कर्मरत जीवन विताने पर भी मनुष्य में कर्म संसक्त नहीं हो जाता है। (उसे कर्मफल भोगना नहीं पड़ता है) ॥ २ ॥

उ० निःस्पृहस्यापि योगिनो ज्ञाननिमित्ते कर्मण्यधिकार इत्येतमर्थमाह। कुर्वन्नेव। कुर्वन्नेव कर्माणि मुक्तिहेतुकानि। इह लोके जिजीविषेत्। जिजीविषेरिति पुरुषव्यत्ययः। प्रत्यक्षकृतत्वान्मन्त्रस्य। जीवितुमिच्छेः पथ्यहितमितभक्षणेन। शतं समाः इत्युपलक्षणार्थम्। यावदायुःपर्यवसानमित्यर्थः। एवम् त्वयि तवेति विभक्तिव्यत्ययः। मुक्तिरस्तीति शेषः। नान्यथेतोऽस्ति इतः प्रकारात् अन्यथा मुक्तिर्नास्ति। एतदुक्तं भवति। यथा स्वर्गप्राप्तौ नानाभूताः प्रकाराः सन्ति न तथा मुक्तावित्यर्थः। ननु कर्मणः फलेन भवितव्यमथ कथं मुक्तिप्राप्तिरित्येतदाशङ्क्याह। न कर्म लिप्यते नरे। नहि मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये संबध्यते। मुक्तिप्रदानेनोपक्षीणशक्तित्वात्। तथाच बृहदारण्यकम् 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति। विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति। अनेनैतद्दर्शयति यावदिच्छाप्रवृत्तिस्तावत्कर्मस्वधिकार इति ॥ २ ॥

म० आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मोपदेशमाह। कर्माणि अग्निहोत्रादीनि निष्कामानि मुक्तिहेतुकानि कुर्वन्नेवेह लोके शतं समाः शतवर्षपर्यन्तं जिजीविषेत्। पुरुषव्यत्ययः। त्वं जिजीविषेः जीवितुमिच्छेः। पुरुषायुषः शतवर्षत्वाच्छतग्रहणम्। त्वयीति विभक्तिव्यत्ययः। तवैवं कर्म कुर्वतो जिजीविषतो मुक्तिरस्तीति शेषः। इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण मुक्तिर्नास्ति। अयमर्थः। स्वर्गादिप्राप्तौ यथा नानाप्रकाराः सन्ति न तथा मुक्तावित्यर्थः। निष्कामकर्मानुष्ठानेन शुद्धान्तःकरणस्यैव मुक्तिरित्यर्थः। ननु कर्मणः फलेन भाव्यम्, कथं मुक्तिरित्यत आह न कर्मेति। मुक्त्यर्थं क्रियमाणं कर्म नरे मनुष्ये न लिप्यते न संबध्यते। मुक्तिकारणान्तःकरणशुद्ध्यापादकत्वेनोपक्षीणशक्तित्वात् यावदिच्छा तावत्कर्मस्वधिकार इति दर्शितम्। उत्तरार्धस्यार्थान्तरं वा। एवंप्रकारे त्वयि जिजीविषति नरे नरमात्राभिमानिनि इतः एतस्मात्कर्मकरणादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति येन प्रकारेणाशुभं कर्म न लिप्यते। अतः शास्त्रविहितं कर्म कुर्वन्नेव जीवितुमिच्छेत् प्रत्यवायपरिहारायेत्यर्थः। तदुक्तम् 'द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः। प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तौ च विभावितः' इति ॥ २ ॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः।
तांस्ते प्रेत्यापिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥३॥

[असुर्य्याः। नाम। ते। लोकाः। अन्धेन। तमसा। आवृता इत्यावृताः ॥ तान्। ते। प्रेत्येति प्रऽइत्य। अपि। गच्छन्ति। ये। के। च। आत्महन इत्यात्मऽहनः। जनाः ॥३॥]

घोर तमसान्धकार से ढँके हुए वे लोक (=योनियाँ) 'असुर्य' नाम वाले हैं। उन लोकों को मरने पर वे ही व्यक्ति जाते हैं, जो अपने कर्म का हनन करने वाले हैं। (अनुचित कर्म करते समय जो अपनी अन्तरात्मा की आवाज को सुनकर भी उसकी अवहेलना करते हैं और उस अनुचित कर्म को करते हैं) ॥ ३ ॥

उ० इदानीं स्वर्गादिप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि ये कुर्वन्ति ते निन्द्यन्ते। असुर्या नामेति। असुर्याः। पर-

मात्मभावमद्वयमपेक्ष्य देवा अप्यसुराः । असुराणां स्वभूता असुर्याः एवंसंज्ञकास्ते लोकाः अन्धेन तमसा अज्ञानलक्षणेन तमसा आवृताः सर्वतोवृताः । तान् लोकान् ते जनाः प्रेत्य मृत्वा अपिगच्छन्ति । ये केचात्महनो जनाः आत्मानं घ्नन्ति ये जनाः ते आत्महनः । आत्मानं च ते घ्नन्ति ये स्वर्गप्राप्तिहेतूनि कर्माणि कुर्वन्ति । ते हि जनित्वा म्रियन्ते मृत्वा च जायन्ते । एवमहर्निशं नाशं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

म० अथ काम्यकर्मपरान्निन्दति । ये के च ये केचित् जनाः नराः आत्महनः आत्मानं घ्नन्तीत्यात्महनः अविद्वांसः काम्यकर्मपराः विद्यमानस्याजरामरस्यात्मनोऽविद्यादोषेण तिरस्करणादात्महन्तारः । ते प्रेत्य मृत्वा देहं त्यक्त्वा तान् लोकान् जन्मानि स्थावरान्तानि अपिगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । तान् कान् नाम प्रसिद्धम् । ते ये यत्तदोर्व्यत्ययः । ये लोकाः लोक्यन्ते दृश्यन्ते भुज्यन्ते कर्मफलानि यत्रेति लोका जन्मानि । असुर्याः असुराणामिमे असुर्याः, असुषु प्राणेषु रमन्तेऽसुराः प्राणपोषणपराः । अद्वैतमपेक्ष्य देवा अपि असुराः । कीदृशा लोकाः । अन्धेन तमसा अदर्शनात्मकेनाज्ञानेन आवृताः आच्छादिताः । अनात्मज्ञाः पुनर्जायन्ते म्रियन्ते चेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् । तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ ४ ॥

[अनेजत् । एकम् । मनसः । जवीयः । न । एनत् । देवाः । आप्नुवन् । पूर्वम् । अर्शत् ॥ तत् । धावतः । अन्यान् । अति । एति । तिष्ठत् । तस्मिन् । अपः । मातरिश्वा । दधाति ॥४॥]

वह परमात्मा कम्पन या गति करने वाला नहीं है। वह एक है। वह मन से भी अधिक वेग वाला है। उसे वेग में देवता भी नहीं पा सकते। वह पहले से ही सर्वत्र व्याप्त है। दौड़ते हुए अन्य लोगों को वह लाँघ जाता है। उस परब्रह्म में ही स्थित होकर यह पवन आप (जलों) को धारण करता है ॥ ४ ॥

उ० इदानीमधस्तनबमनियमवतां मुमुक्षूणां यथाभूतं परब्रह्म आत्मत्वेनोपास्यं तदाह । उक्तंच 'अहं ब्रह्मास्मि संरुध्य इदं सर्वं च मन्मयम् । इयं विद्या समुद्दिष्टा विमुक्तिर्यन्निबन्धनी' इति । अनेजदेकम् । त्रिष्टुप् । यत् अनेजत् अचलत् तत्त्वमस्ति एकमद्वितीयं विज्ञानघनरूपेण । मनसो जवीयः । मनस्तावच्छीघ्रं भवति ततोऽपि शीघ्रतरं प्रसवदानेन कारणभूतत्वात् । नैनद्देवा आप्नुवन् नचैतत्तत्त्वं देवा अपि प्राप्तुं शक्ताः । सूक्ष्मत्वात् पूर्वम् अर्शत् । रिशतिर्हिंसाकर्मा अविनश्यदास्ते । अनादिनिधनमित्यर्थः । तद्धावतः तदः स्थाने यदो वृत्तिरुद्देश्यत्वात् । यच्च धावतः अन्यान्पुरुषादीनत्येति अतिक्रम्य गच्छति । तथाच तिष्ठत् सर्वत्र स्थितम् । सर्वशक्तित्वं सर्वगतत्वं चानेन व्याख्यायते । तस्मिन्नपः । अत्रापि यदो वृत्तिः यस्मिंश्चापः कर्माणि मातरिश्वा वायुः दधाति स्थापयति । सर्वाणि कर्माणि यज्ञदानहोमादीनि समिष्टयजूंषि वायौ स्थाप्यन्ते । स्वाहा वातेधा इति वायोः प्रतिष्ठत्वाभिधानात् । समष्टिव्यष्टिरूपो ह्यसाविति वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति । यागहोमादीनां परमं निधानमित्यर्थः ॥४॥

म० मुमुक्षुभिर्यादृशं ब्रह्मात्मत्वेनोपास्यं यस्याज्ञानात्संसारस्तदात्मस्वरूपमाह । त्रिष्टुप्छन्दस्केयमृक् । यत् ब्रह्म अनेजत् 'एजृ कम्पने' न एजतीत्यनेजत् अचलत् स्वावस्थाप्रच्युतिः कम्पनं तद्रहितम् । सदैकरूपमित्यर्थः । एकमद्वितीयं सर्वभूतेषु विज्ञानघनरूपेण । मनसः संकल्पादिलक्षणाज्जवीयः वेगवत्तरम् जवोऽस्यास्तीति जववत् अत्यन्तं जववत् जवीयः । ईयसुनि कृते 'विन्मतोर्लुक्' (पा० ५ । ३ । ६५) इति मतुपो लुक् । नन्वनेजद्वेगवतोर्विरोधः । नैवम् निरुपाधित्वेनानेजत् संकल्पविकल्परूपान्तःकरणस्योपाधेरनुवर्तनाज्जविष्ठम् । देहस्थस्य मनसो दूरस्थब्रह्मलोकादिसंकल्पनं क्षणमात्राद्भवतीति मनो वेगवत्तरं लोके प्रसिद्धम् । मनसि दूरं गच्छत्यात्मचैतन्यावभासः प्रथमप्राप्त इव गृह्यते अतो मनसो जवीय इत्युक्तम् । देवा द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि एनत् प्रकृतमात्मतत्त्वं नाप्नुवन् न प्राप्तवन्तः । चक्षुरादिभ्यो मनो जवीयः । अतो मनोव्यापारे व्यवहितत्वादात्मन आभासमात्रमपि देवानां गोचरो न भवतीत्यर्थः । यतः पूर्वमर्शत् वेगवन्मनसोऽपि प्रथममेव गच्छत् । 'ऋश गतौ' व्योमवद्व्यापित्वात्सर्वसंसारधर्मवर्जितं तदात्मतत्त्वं निरुपाधिकेन स्वरूपेणाविक्रियमेव सदुपाधिकृताः सर्वाः संसारविक्रिया अनुभवतीवेत्यविवेकिनां प्रतिदेहमनेकमिव प्रतिभासत इति भावः । यद्वा पूर्वं पूर्वमपि विद्यमानम् । अर्शत् 'रिश हिंसायां' रिशति नश्यति रिशत् न रिशदरिशत् अर्शत् । धातोरिकारलोपश्छान्दसः । किंच तत् । तदः स्थाने यदो वृत्तिः । यदात्मतत्त्वं धावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यान् मनोवागिन्द्रियादीनात्मविलक्षणान् अत्येति अतीत्य गच्छतीव । कीदृशम् । तिष्ठत् स्वयमविक्रियमेव सद्गच्छतीव । मातरि अन्तरिक्षे श्वयति गच्छतीति मातरिश्वा वायुः तस्मिन्नित्यचैतन्यस्वभावे आत्मतत्त्वे सति अपः कर्माणि दधाति धारयति कार्यकारणजातानि यस्मिन्नोतानि प्रोतानि यः सूत्रसंज्ञः सर्वस्य जगतो विधारयिता सर्वप्राणभृत्क्रियात्मकः सोऽपि वायुः प्राणिनां चेष्टालक्षणानि अग्निरविमेघादीनां ज्वलनदहनप्रकाशाभिवर्षणादीनि च कर्माणि यस्मिन् ब्रह्मणि सत्येव दधाति विभजति धारयति वा । 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः' (तै० आर० ८ । ८) इत्यादिश्रुतेः । सर्वा हि कार्यकारणादिक्रियाः सर्वास्पदे नित्यचैतन्यरूपे ब्रह्मणि सत्येव भवन्तीत्यर्थः । यद्वा मातरिश्वा वायुरपः कर्माणि आप्यन्ते

प्राप्यन्ते सुखदुःखानि याभिस्ता आपः कर्माणि 'आप्नोतेर्हस्वश्च' (उणा० २ । ५९) इति क्विप् धातोर्हस्वश्च । तानि कर्माणि यज्ञहोमादीनि यस्मिन् दधाति स्थापयति 'स्वाहा वाते धाः' (८ । २१) इति समिष्टयजुषि वायुस्थत्वोक्तेः कर्माणि तावद्वायौ स्थाप्यन्ते समष्टिरूपोऽसौ वायुरपि यस्मिन्कर्माणि स्थापयति । यागहोमदानादिकर्मणां परमं निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

[तत् । एजति । न । एजति । दूरे । ऊँऽइत्यूँ । अन्तिके ॥ अन्तः । अस्य । सर्वस्य । ऊँऽइत्यूँ । सर्वस्य । अस्य । बाह्यतः ॥५॥]

जीवरूप वह परमात्मा गमन करता है और स्थावररूप वह कभी गतिशील नहीं है। (चराचर रूप वही है।) अज्ञानी के लिए वह दूर है, परन्तु ज्ञानी के लिए वही अत्यन्त निकट (=हृदय के अन्दर) स्थित है। वह सबके अन्दर है। वह इस सारे प्रपंच के बाहर भी है। (=इसके विकारों से परे है) ॥ ५ ॥

उ० एवं कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य अथेदानीं कार्यरूपेणोद्दिशति । तदेजति अनुष्टुभस्तिस्रः । तदेव सर्वप्राणिरूपेणावस्थितं सत् एजति कम्पवद्भवति क्रियावद्भवति । तन्नैजति तदेव च न चलति स्थावररूपावस्थितं सत् । तद्दूरे तदेव च दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेणावस्थितम् । तत् उ अन्तिके । उः समुच्चये । तदेव च अन्तिके पृथिव्यादिरूपेणावस्थितम् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्येतद्दर्शनार्थो ग्रन्थः । तदन्तरस्य सर्वस्य । तदेव च अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य विज्ञानघनरूपेणावस्थितं सत् अन्तर्मध्यत आस्ते । तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः । तदेव च सर्वस्यास्य प्राणिजातस्य बाह्यतः जनरूपेणावस्थितमास्ते । चेतनाचेतनरूपमनन्तं सर्वगं ब्रह्मेत्यर्थः । अस्या उपासनाया अर्चिराद्यनुचिन्तनं नास्तीत्येवं केचिदाहुः इहैव ब्रह्मप्राप्तेः ॥ ५ ॥

म० रहस्यं सकृदुक्तं चित्ते नायातीति पूर्वमन्त्रोक्तमप्यर्थं पुनर्वदति । तत् प्रकृतमात्मतत्त्वमेजति चलति । तदेव च न एजति स्वतो नैव चलति । अचलमेव सत् मूढदृष्ट्या चलतीवेत्यर्थः । किंच तत् दूरे अविदुषामब्दकोट्याप्यप्राप्यत्वाद् दूरे इवेत्यर्थः । तत् उ तदेव अन्तिके समीपे । विदुषामात्मत्वेन भासमानत्वान्न केवलं दूरेऽन्तिके च । अस्य सर्वस्य नामरूपक्रियात्मकजगतोऽन्तरभ्यन्तरे तदेव । अस्य सर्वस्य बाह्यतः बहिरपि तदु तदेव ब्रह्म नभोवद्व्यापकत्वात् । अस्य मन्त्रस्यार्थान्तरम् । यथा पूर्वमन्त्रेण कारणरूपमात्मानमुद्दिश्य कार्यरूपमुद्दिशति—तदेजति । तिस्रोऽनुष्टुभः । तत् आत्मतत्त्वमेजति सर्वजन्तुरूपेण स्थितं सत् कम्पते क्रियावद्भवति । तदेव च न एजति स्थावररूपावस्थं न चलति । तदेव दूरे आदित्यनक्षत्रादिरूपेण स्थितत्वात् । तदु अन्तिके समीपे धरादिरूपत्वात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतेः । अस्य सर्वस्य प्राणिजातस्यान्तर्मध्ये तदेवास्ते विज्ञानघनरूपेण । अस्य सर्वस्य बहिः तदु तदेव जडरूपत्वात् । चेतनाचेतनरूपमनन्तं ब्रह्मेत्यर्थः । एतदुपासितुरर्चिरादिमार्गेण गमनं नास्ति इहैव ब्रह्मप्राप्तेः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः ५

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्नेवानुपश्यति । सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ॥ ६ ॥

[यः । तु । सर्वाणि । भूतानि । आत्मन् । एव । अनुपश्यतीत्यनु पश्यति ॥ सर्वभूतेष्विति सर्व भूतेषु । च । आत्मानम् । ततः । न । वि । चिकित्सति ॥६॥]

जो विद्वान् सब भूतों को उस परमात्मा में ही स्थित देखता है और सब भूतों में अवस्थित उस परमात्मा को देखता (=जानता) है, तब किसी विषय में वह कभी कोई सन्देह नहीं करता है। (उसके सभी कार्य निर्भ्रान्त और उचित ही होते हैं) ॥ ६ ॥

उ० यस्तु । तुशब्दो विशेषणार्थः । यः पुनः सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनानि आत्मन्नेव अनुपश्यति । मय्येव सर्वाणि भूतान्यवस्थितानि न मद्व्यतिरिक्तानि । अहमेव परं ब्रह्मेति । सर्वभूतेषु चात्मानं अवस्थितं तद्व्यतिरिक्तं पश्यति । ततो न विचिकित्सति न संशेते । एवं पश्यतो योगिनः परब्रह्मरूपाण्यात्मसंस्थानि भवन्ति विज्ञानघनानन्दैकत्वादिति अतो विचारान्न विनिवर्तते ॥ ६ ॥

म० अथोपासनप्रकारमाह । यस्तु यः पुनः मुमुक्षुः सर्वाणि भूतानि अव्यक्तादीनि स्थावरान्तानि चेतनानि आत्मन् । सप्तम्या लुक् । आत्मनि एवानुपश्यति मय्येव सर्वभूतानि स्थितानि न मद्व्यतिरिक्तानीति पश्यति । आत्मव्यतिरिक्तानि न पश्यतीत्यर्थः । सर्वभूतेषु चात्मानमवस्थितमव्यतिरिक्तं पश्यति तेषां भूतानां स्वं आत्मानमात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः । अयमर्थः । अस्य कार्यकारणसंघातस्यात्माहं सर्वप्रत्ययसाक्षिभूतश्चेतयिता निर्गुणश्च तथा तेनैव स्वरूपेणाव्यक्तादीनां स्थावरान्तानामहमेवात्मेति सर्वेषु चात्मानं निर्विशेषं पश्यति । ततस्तस्माद्दर्शनान्न विचिकित्सति न संशेते 'कित रोगापनयने संशये च' इति धातोः 'गुप्तिज्किद्भ्यः सन्' (पा० ३ । १ । ५) इति स्वार्थे सन्प्रत्ययः। आत्मनोऽन्यत्पश्यतः सर्वः संदेहो भवत्यात्मानमेवात्यन्तं शुद्धं निरन्तरं पश्यतो न संदेहावकाश इति भावः । अत आत्मज्ञस्य विचारनिवृत्तिः ॥ ६ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

[यस्मिन् । सर्वाणि । भूतानि । आत्मा । एव । अभूत् । विजानतऽइतिवि जानतः ॥ तत्र । कः । मोहः । कः । शोकः । एकत्वमित्येक त्वम् । अनुपश्यतऽइत्यनु पश्यतः ॥ ७]

जिस अवस्था में पहुँच कर योगी सभी प्राणियों को ईश्वर का स्वरूप ही जानता है। तब उस अवस्था में उस ऐकत्व को देखने वाले को क्या मोह है और क्या शोक है ? अर्थात् कुछ भी शोक-मोह शेष नहीं रह जाता है ॥ ७ ॥

उ० किंच । यस्मिन् अवस्थाविशेषे । सर्वाणि भूतानि चेतनाचेतनानि । आत्मैव अभूत् संभवन्ति । विजानतः 'आत्मैवेदं सर्वं' । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' त्येवमादिवाक्यविचारेण विधुतविज्ञानस्य । तत्र अवस्थाविशेषे कृतचेतसो योगिनः कः मोहः कश्च शोकः न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । शोकमोहौ ह्यपरिज्ञाततत्त्वस्य भवतः । हेतुगर्भं विशेषणमाह । एकत्वमनुपश्यतः सर्वाणि भूतानि ध्यायतः ॥ ७ ॥

म० इममेवार्थमन्यो मन्त्रो वदति । यस्मिन्नवस्थाविशेषे विजानतः 'आत्मैवेदम्' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' त्यादिवाक्यविचारेणावधूतपरमार्थस्य सतः सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूत् परमार्थदर्शनादात्मैव संवृत्तः । तत्र तस्यामवस्थायामेकत्वं विशुद्धं गगनोपममात्मैकत्वं पश्यतः जानतः को मोहः कः शोकश्च । अविद्याकार्ययोः शोकमोहयोरसंभवात्सकारणस्य संसारस्यात्यन्तमुच्छेद इति भावः ॥ ७ ॥

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरꣳ शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूर्याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

[सः । परि । अगात् । शुक्रम् । अकायम् । अव्रणम् । अस्नाविरम् । शुद्धम् । अपापविद्धमित्यपाप विद्धम् । कविः । मनीषी । परिभूरितिपरि भूः । स्वयम्भूरितिस्वयम् भूः । याथातथ्यतऽइतियाथा तथ्यतः । अर्थान् । वि । अदधात् । शाश्वतीभ्यः । समाभ्यः ॥ ८ ॥]

वह परमात्मा सर्वत्र व्यापक है। वह वीर्यरूप, अकाय, अव्रण, स्नायुओं के बंधन से परे, शुद्ध, पाप से न बँधा हुआ, कवि, मनीषी, परितःव्याप्त और स्वयं जायमान (होने वाला) है। वही परमात्मा सदा-सर्वदा के लिए पूर्वकल्पानुकूल ही पंचभूतादि को बनाता है ॥ ८ ॥

उ० स पर्यगात् । जगती । य एवमात्मानमुपास्ते स पर्यगात्परिगच्छति शुक्रं शुक्रं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्तिम् । अकायं न विद्यते कायः शरीरं यस्य स तथोक्तः । अव्रणं कायरहितत्वादेव । अस्नाविरं स्नायुरहितमकायत्वादेव शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिरपापविद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरसंस्पृष्टम् । अकायमव्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तावभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इत्यदोषः । इत्थंभूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते । अथात्मोपासनायुक्तस्य फलमाह । यश्च कविः क्रान्तदर्शनः मनीषी मेधावी परिभूः सर्वतो भविता विज्ञानबलात्स्वयंभूः स्वयं ज्ञानबलाद्ब्रह्मरूपेण भविता सः याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाद्यथास्वरूपमर्थान्विहितवान् त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धैरर्थैश्चेतनाचेतनैरुपभोगं कृतवान् । शाश्वतीभ्योऽनन्ताभ्यः समाभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये च कर्म कृतवान् । ननु कर्मजाड्याच्छोकः कर्मवान्भवति । सत्यम् । आत्मसंस्कारकं तु कर्म ब्रह्मभावजनकं स्यात् । तस्मात्सोपि गच्छति शुक्रमकायं ब्रह्म इति ॥ ८ ॥

म० एवंभूतात्मज्ञस्य फलमाह । य एवमात्मानं पश्यति स ईदृशं ब्रह्म पर्यगात् परिगच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । कीदृशम् । शुक्रं शुद्धं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्ति । अकायं न कायः शरीरं यस्य तत् । अकायत्वादेवाव्रणमक्षतम् । अस्नाविरं न विद्यन्ते स्नावाः शिरा यत्र तदस्नाविरं स्नायुरहितम् । अकायत्वादेव शुद्धमनुपहतं सत्त्वरजस्तमोभिः । अपापविद्धं न पापैर्विद्धं क्लेशकर्मविपाकाशयैरस्पृष्टम् । अकायमव्रणमस्नाविरमिति पुनरुक्तिरर्थातिशयद्योतनाय । 'अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते' (निरु० १० । ४२) इति यास्कोक्तेः । ईदृशं ब्रह्मात्मज्ञः प्रतिपद्यत इत्यर्थः । पुनस्तस्यैव फलान्तरमाह । य ईदृश उपासकः स शाश्वतीभ्यः समाभ्यः निरन्तरमनन्तवर्षेभ्योऽर्थाय अनन्तवर्षप्राप्तये याथातथ्यतः यथातथाभावो याथातथ्यं तेन यथास्वरूपमर्थान् व्यदधाद्विहितवान् । त्यक्तस्वस्वामिसंबन्धैश्चेतनाचेतनैरर्थैरुपभोगं कृतवानित्यर्थः । कीदृशः । कविः क्रान्तदर्शी । मनीषी मेधावी । परि सर्वतो भवतीति परिभूः ज्ञानबलात्सर्वरूपः । स्वयं भवतीति स्वयंभूः ब्रह्मरूपेण भविता । ईदृशोऽपि पूर्वोक्तं शुक्रमकायमित्यादिविशेषणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । एतस्या ऋचोऽर्थान्तरं यथा । योऽयमतीतमन्त्रोक्त आत्मा स पर्यगात् परितः सर्वत्र गच्छति नभोवत्सर्वं व्याप्नोति । व्याप्य च शाश्वतीभ्यो नित्याभ्यः समाभ्यः संवत्सराख्येभ्यः प्रजापतिभ्यो याथातथ्यतः यथाभूतकर्मफलसाधनतः अर्थान्कर्तव्यपदार्थान् व्यदधात् । यथानुरूपं व्यभजदित्यर्थः । स कीदृशः । शुक्रमित्यादिविशेषणानि लिङ्गव्यत्ययेन पुंलिङ्गे नेतव्यानि । शुक्रः शुद्धो दीप्तिमान् । अकायोऽशरीरः । लिङ्गशरीरवर्जित इत्यर्थः । अव्रणोऽक्षतः । अस्नाविरः शिरारहितः । अव्रणोऽस्नाविर इति विशेषणद्वयेन स्थूलशरीरप्रतिषेधः । शुद्धो निर्मलः । अपापविद्धोऽधर्मादिवर्जितः । कविः सर्वदृक् 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ' इति श्रुतेः । मनीषी मनस ईषिता सर्वज्ञः । परिभूः परि सर्वेषामुपर्युपरि भवतीति परिभूः । स्वयंभूः स्वयमेव भवतीति येषामुपरि भवति यश्चोपरि भवति स स्वयमेव भवतीति स्वयंभूः । स नित्य ईश्वरः सर्वं कृतवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ संभूत्याꣳ रताः ॥ ९ ॥

[अन्धम् । तमः । प्र । विशन्ति । ये । असम्भूतिमित्यसम् भूतिम् । उपासत इत्युप आसते ॥ ततः । भूयऽइवेतिभूयः इव । ते । तमः । ये । उँऽइत्यूँ । सम्भूत्यामितिसम् भूत्याम् । रताः ॥९॥]

वे व्यक्ति प्रगाढ़ अन्धकारमय योनि को प्राप्त होते हैं, जो असम्भूति (=त्रिगुणात्मिका मूल प्रकृति) की उपासना करते हैं। उनसे भी अधिक अन्धकार को वे प्राप्त होते हैं, जो सम्भूति (=स्थूल प्रपंच) की उपासना करते हैं (=स्थूल जगत् को ही परमार्थ समझते हैं) ॥ ९ ॥

उ० इत उत्तरमुपासनामन्त्राः प्रोच्यन्ते । अन्धं तमः षडनुष्टुभः । लोकायतिकाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । येषामेतद्दर्शनम् । जलबुद्बुदवज्जीवाः । मदशक्तिवद्विज्ञानमिति । अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते । मृतस्य सतः पुनः संभवो नास्ति । अतः शरीरग्रहणादस्माकं मुक्तिरेव । नहि विज्ञानात्मा कश्चिदुच्छित्तिधर्मास्ति यो यमनियमैः संबध्यते । एवं ये उपासते ते अन्धं अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति ततो भूय इव ते तमः । ततोपि बहुतरम् । इवोऽनर्थकः । ते तमः प्रविशन्ति ये उ । उकारः कर्मोपसंग्रहार्थीयः । ये संभूत्यामेव रताः । आत्मैवास्मि नान्यत्किंचिदस्तीत्ययमभिप्रायः । कर्मपराङ्मुखाय तत्कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोरसंभव इत्ययमभिप्रेत्य स्वबुद्धिमङ्कुतां विभावयन्तः आत्मज्ञान एव रताः ॥ ९ ॥

म० अतः परमुपासनामन्त्रा उच्यन्ते षडनुष्टुभः । यमनियमसंबन्धवान्विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति जलबुद्बुदवज्जीवाः मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिमतवादिनो बौद्धाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते । ये नराः असंभूतिमसंभवमुपासते मृतस्य पुनः संभवो नास्ति अतः शरीरान्तेऽस्माकं मुक्तिरेवेति वदन्ति ते अन्धं तमोऽज्ञानलक्षणं प्रविशन्ति । ये उ ये च संभूत्यामेव रताः. संभवत्यस्मा इति संभूतिरात्मा तत्रैवासक्ताः कर्मपराङ्मुखाः स्वबुद्धिलाघवमजानाना आत्मज्ञानमात्ररताः आत्मैवास्ति नान्यत् कर्मादीनि कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोः संबन्धो नास्तीत्यभिप्रायवन्त इत्यर्थः । ते नराः ततोऽन्धात्तमसो भूय इव । इवशब्दोऽनर्थकः । बहुतरं तमोऽज्ञानं विशन्ति । अस्या ऋचोऽर्थान्तरमुच्यते । अधुना व्याकृताव्याकृतोपासनयोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । संभवनं संभूतिः कार्यस्योत्पत्तिः तस्या अन्या असंभूतिः प्रकृतिः कारणमव्याकृताख्यं तामसंभूतिमव्याकृताख्यां प्रकृतिं कारणमविद्याकामकर्मबीजभूतामदर्शनात्मिकां ये उपासते ते तदनुरूपमेवान्धं तमोऽदर्शनात्मकं संसारं प्रविशन्ति । ये संभूत्यां कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भाख्ये रताः ते ततस्तस्मादपि भूयो बहुतरमिव तमः प्रविशन्ति ॥ ९ ॥

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

[अन्यत् । एव । आहुः । सम्भवादितिसम् भवात् । अन्यत् । आहुः । असंभवादित्यसम् भवात् ॥ इति । शुश्रुम । धीराणाम् । ये । नः । तत् । विचचक्षिरऽइतिवि चचक्षिरे ॥१०॥]

सम्भव=स्थूल जगत् की उपासना से भिन्न ही फल है और असम्भूता मूल प्रकृति की उपासना से भिन्न ही फल को कहते हैं—धीमानों का ऐसा कथन हम सुनते हैं, जिन्होंने हमारे लिए उस ब्रह्मतत्त्व का विवेचन किया है ॥ १० ॥

उ० अन्यदेव । अन्यदेव फलं आहुः संभवात् संभवपरिज्ञानात् । अन्यच्च आहुः फलम् संभवपरिज्ञानात् । इति एवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयम् धीराणां वचांसि । ये धीराः नः अस्माकम् । तत् ब्रह्म विचचक्षिरे आख्यातवन्तः ॥ १० ॥

म० अथोभयोरुपासनयोः समुच्चयकारणमवयवबलभेदमाह । संभवात्संभूतेः कार्यब्रह्मोपासनात् अन्यदेव पृथगेवाणिमाद्यैश्वर्यलक्षणं फलमाहुः कथयन्ति धीराः । तथा असंभवात् असंभूतेरव्याकृतादव्याकृतोपासनादन्यदेव बलमुक्तम् । अन्धं तमः प्रविशन्तीत्युक्तं प्रकृतिलय इति पौराणिकोक्तं फलमाहुः इत्येवंविधं धीराणां विदुषां वचः शुश्रुम वयं श्रुतवन्तः । ये धीराः नोऽस्माकं तत् पूर्वोक्तं संभूत्यसंभूत्युपासनाफलं विचचक्षिरे व्याख्यातवन्तः ॥ १० ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयꣳ सह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा संभूत्यामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

[सम्भूतिमितिसम् भूतिम् । च । विनाशमितिवि नाशम् । च । यः । तत् । वेद । उभयम् । सह ॥ विनाशेनेतिवि नाशेन । मृत्युम् । तीर्त्वा । सम्भूत्येतिसम् भूत्या । अमृतम् । अश्नुते ॥११॥]

(जगत् की) उत्पत्ति और विनाश इन दोनों को जो विद्वान्, साथ-साथ जानते हैं, वे विनाश के द्वारा मृत्यु को पार करके संभूति के द्वारा अमृत को प्राप्त होते (=मुक्त हो जाते) हैं ॥ ११ ॥

उ० संभूतिं च समस्तस्य जगतः संभवैकहेतुं च परं ब्रह्म । विनाशं च विनाशिशरीरं च । यः योगी तदुभयं वेद जानाति । सह एकीभूतम् । शरीरग्रहणेन ज्ञानोत्पत्तिहेतूनि कर्माणि करोति । सः विनाशेन । विनाशिना शरी-

रेण। मृत्युं तीर्त्वा उत्तीर्य । संभूत्या आत्मविज्ञानेन । अमृतमश्नुते । अमृतत्वमश्नातीत्यर्थः ॥ ११ ॥

म० संभूतिं सर्वजगत्संभवैकहेतुं परं ब्रह्म । विनाशं विनाशोऽस्यास्तीति विनाशः अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः । विनाशधर्मकं शरीरम् । तदुभयं शरीरिशरीररूपं द्वयं यो योगी सह एकीभूतं वेद जानाति । देहभिन्नोऽहं देहीवासे कर्मवशादिति ज्ञात्वा शरीरेण ज्ञानोत्पत्तिकराणि निष्कामकर्माणि करोतीत्यर्थः । स विनाशेन विनाशिना शरीरेण मृत्युं तीर्त्वान्तःकरणशुद्धिं संपाद्य संभूत्यात्मज्ञानेनामृतमश्नुते मुक्तिं प्राप्नोति । अस्या ऋचोऽर्थान्तरम् । यथा । संभूत्युपासनयोरेकपुरुषार्थत्वात्समुच्चय एव युक्त इत्याह । अत्र विनाशशब्दद्वये अवर्णलोपो द्रष्टव्यः पृषोदरादित्वात् । अन्यदाहुरसंभवादित्युक्तेः । संभूतिमविनाशं च व्याकृताव्याकृतोपासनद्वयं यः सह वेद । उभयमुपास्त इत्यर्थः । स योगी अविनाशेनाव्याकृतोपासनेन मृत्युमनैश्वर्यमधर्मकामादिदोषजातं च तीर्त्वातिक्रम्य संभूत्या हिरण्यगर्भोपासनेनामृतं प्रकृतिलयलक्षणमश्नुते ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाᳬं रताः ॥ १२ ॥

[अविद्याम् । विद्यायाम् ॥१२॥]

(नवें मंत्र में सम्भूति और असम्भूति दोनों की उपासना हानिप्रद बतलाई गई है। मंत्र दस में भी इसी बात का समर्थन है, परन्तु मंत्र ग्यारह में **असम्भूति** के स्थान पर **विनाश** आया है और इन दोनों का अर्थ हितकारी कथन किया गया है। **'विनाशेन'** और **'संभूत्या'** पद करणकारक वाली तृतीया विभक्ति में है। अतः यह मंत्र असम्भूति (=विनाश ?) और संभूति के प्रयोग (=करणत्व) को बतलाता है, न कि उनकी उपासना को। अर्थात् सम्भूति-असम्भूति का उपयोग करके तो मृत्यु से संतरण और अमृतत्व लाभ किया जा सकता है, परन्तु उन दोनों की ही या उन दोनों में से किसी भी एक की उपासना हानिप्रद है।

सम्भूति पद तीनों मंत्रों में एक है और उसका अर्थ भी सर्वत्र एक ही प्रतीत होता है, परन्तु ग्यारहवें मंत्र में विनाश पद असम्भूति का पर्याय ही मानना चाहिए। तब प्रश्न यह उठता है कि अमृत-लाभ के लिए त्रिगुणात्मिका मूलप्रकृति का उपयोग किस प्रकार किया जा सकता है ? मृत्यु से पार होना ही तो अमृतत्व पाना है। तब दोनों के उपयोग का अवकाश भी कहाँ रह जाता है ? ऐसी दशा में **सम्भूति, विनाश** और मृत्यु कुछ भिन्न अर्थ वाले प्रतीत होते हैं।

इस ग्यारहवें मंत्र में सम्भूति का अर्थ 'परब्रह्म' प्रतीत होता है। उव्वट-महीधर ने भी यही अर्थ किया है। **विनाश** पद से विनाशी घट-पटादि पदार्थ प्रतीत होते हैं। इनके सदुपयोग के द्वारा ठीक ही मृत्यु से पार हुआ जाता है।

मृत्युपद यहाँ जन्म-मरण का वाचक प्रतीत न होकर साधारण दुःख का पर्याय-सा लगता है। लौकिक पदार्थों के कुप्रयोग के द्वारा हम सदा ही दुःख प्राप्त करते हैं। संसारिक दुःखों से पार होना अमृतलाभ होने का प्रश्न है। प्रथम लक्ष्य संसारिक शरीरादि पदार्थों के उचित प्रयोग से सिद्ध हो जाता है और दूसरे फल को पाने के लिए परब्रह्म की उपासना ही एकमात्र साधन है।

वे प्रगाढ़ अन्धकार को प्राप्त होते हैं, जो अविद्या की उपासना करते हैं। उनसे भी अधिक अन्धकार को वे जाते हैं, जो विद्या की उपासना में निरत हैं ॥ १२ ॥

उ० अन्धं तमः अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति । ये अविद्यां स्वर्गाद्यर्थानि कर्माणि उपासतेऽनुतिष्ठन्ति । ततो भूय इव ते तमः । ततोपि बहुतरम् । इवोऽनर्थकः । ते तमः प्रविशन्ति । ये उ ये पुनः । विद्यायामेव रताः आत्मज्ञान एवाकृतकर्माणो रता नराः ॥ १२ ॥

म० ये तु कर्मनिष्ठाः कर्म कुर्वन्त एव जिजीविषन्ति तान्प्रत्युच्यते । विद्याविद्ययोः समुच्चिचीषया प्रत्येकं निन्दोच्यते । विद्याया अन्या अविद्या कर्म । ये जना अविद्यामग्निहोत्रादिलक्षणां केवलामुपासते स्वर्गार्थानि कर्माणि केवलमनुतिष्ठन्ति ते अन्धमदर्शनात्मकं तमोऽज्ञानं प्रविशन्ति । संसारपरम्परामनुभवन्तीत्यर्थः । ततस्तस्मादन्धात्मकात्तमसो भूय इव बहुतरमेव तमः ते प्रविशन्ति । ये उ ये पुनर्विद्यायामात्मज्ञाने देवताज्ञाने एव रताः कर्माणि हित्वा कर्माकरणे प्रत्यवायोत्पत्त्यान्तःकरणशुद्ध्यभावेन ज्ञानानुदयादिति भावः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यदाहुरविद्यायाः । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

[विद्यायाः । अविद्यायाः ॥१३॥]

अन्य ही कहते हैं विद्या की उपासना के फल को और अन्य ही कहते हैं, अविद्या की उपासना के फल को। ऐसा हम उन धीमानों का विचार सुनते हैं, जिन्होंने हमारे प्रति उस विद्या-अविद्या की उपासना के फल का विवेचन किया है ॥ १३ ॥

उ० अन्यदेव । अन्यदेव फलमाहुः विद्यायाः । आत्मज्ञानादन्यच्च आहुः अविद्यायाः । कर्मण इति शुश्रुमेत्यादिव्याख्यातम् ॥ १३ ॥

म० तयोः फलभेदमाह । विद्याया आत्मज्ञानस्य फलमन्यदेवाहुरमृतरूपम् । अविद्यायाः कर्मणश्च फलं पितृलोकरूपमन्यदेवाहुः । धीराः । 'कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक' इति श्रुतेः । ये धीराः धीमन्तः आचार्याः नोऽस्मभ्यं ज्ञानं कर्म च विचचक्षिरे व्याचख्युः । तदुक्तमित्येवं धीराणां वचः शुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १३ ॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयᳬं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥ १४ ॥

[विद्याम् । अविद्याम् ॥ अविद्यया । विद्यया ॥१४॥]

विद्या और अविद्या इन दोनों को जो साथ-साथ जानता है, अविद्या के द्वारा मृत्यु से तर कर विद्या के द्वारा अमृत का उपभोग करता है ॥ १४ ॥

उ० विद्यां च आत्मज्ञानं च अविद्यां कर्म च यस्तदुभयं वेद जानाति सह एकीभूतं कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतम् अथ कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डं च एकीकृत्य अविद्यया कर्मकाण्डेन मृत्युं तीर्त्वोत्तीर्य कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया ब्रह्मपरिज्ञानेनामृतत्वं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति ॥ १४ ॥

म० समुच्चयमाह। विद्यां देवताज्ञानं अविद्यां कर्म च तदुभयं विद्याविद्यारूपं द्वयं यः सह वेद एकीकृत्य वेद एकेन पुरुषेणानुष्ठेयं जानाति। कर्मकाण्डं ज्ञानकाण्डस्य गुणभूतमित्यर्थः। सोऽविद्ययाग्निहोत्रादिकर्मणा मृत्युं स्वाभाविककर्मज्ञानं मृत्युशब्दवाच्यं तीर्त्वोत्तार्यान्तःशुद्ध्या कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया देवताज्ञानेनामृतं देवतात्मभावमश्नुते प्राप्नोति 'तद्धि अमृतमुच्यते यद्देवतात्मगमनम्' इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तꣳ शरीरम् । ओ३म् क्रतो स्मर क्लिबे स्मर कृतꣳ स्मर ॥ १५ ॥

[वायुः । अनिलम् । अमृतम् । अथ । इदम् । भस्मान्तमितिभस्मं अन्तम् । शरीरम् ॥ ओम् । क्रतोऽइतिक्रतो । स्मर । क्लिबे । कृतम् ॥१५॥]

यहाँ भी विद्या-अविद्या की उपासना का निषेध है। दोनों का ही स्वयं अपने में कोई लक्ष्य नहीं हैं। वे दोनों ही साधन हैं। एक अविद्या (=लौकिक ज्ञान) के द्वारा लौकिक दुःखों से पार हुआ जाता है और दूसरा विद्या (=ब्रह्मविद्या) के द्वारा अमृतलाभ किया जाता है।

वायु (सतरह पदार्थों का बना हुआ लिंग शरीर) प्राणत्व में मिल जाता है और (जीवात्मा) उस अमृतमय परमात्मा में। अब यह शरीर ! भस्म पर्यवसायी है शरीर। (लिंग शरीर, जीवात्मा और स्थूल शरीर, मुक्त होने पर अपनी-अपनी गति को प्राप्त हो जाते हैं)। हे जीव ! संसार के कर्त्ता परमात्मा को 'ओ३म्' करके स्मरण करो। इस परमात्मा को तुम मृत्यु-शय्या पर विद्यमाना क्लीबता के लिए करो। साथ ही अपने किए कर्मों का भी सदा विचार करते रहो (—कि कहीं कोई अनुचित कर्म तो नहीं हो गया है) ॥ १५ ॥

उ० इदानीमित्थं कृतब्रह्मोपासनस्य योगिनः शरीरपातकाले यद्भवति तदाह। वायुरनिलम्। वायुग्रहणमिन्द्रियाण्येकादश महाभूतानि पञ्च जीवात्मैकः एवं सप्तदशकलिङ्गोपलक्षणार्थं। वायुः प्राणोऽनिलं स्वकीयां प्रकृतिमापद्यते अमृतं परं ब्रह्म तद्धि तद्विज्ञाय संपद्यते। अथेदं स्थूलशरीरं कीदृशं तदा भवति। भस्मान्तं भस्मैव भवति कृतप्रयोजनकत्वात्। इदानीं योगिनः आलम्बनभूतमक्षरं कथ्यते। ॐ इति नाम वा प्रतिमा वा ब्रह्मणः। इदानीमन्तकाले योगी स्मरणं करोति। क्रतो स्मर। योऽग्निर्ब्रह्मचर्यादारभ्य परिचरितः सः मनःश्वासरूपेणावस्थितः संबोध्यते। हे क्रतो, मां स्मर इदानीमुपस्थितः प्रत्युपकारस्य काल इत्यभिप्रायः। क्रतुर्वा यज्ञः संबोध्यते। क्रतो स्मर क्लिबे स्मर कॢप्ताय लोकाय स्मर। कृतं स्मर मया यत्कृतं तत्स्मर ॥ १५ ॥

म० अथ कृतोपासनो योगी अन्तकाले प्रार्थयते। द्वे यजुषी। अथेदानीं परोष्यतो मम वायुः प्राणः। वायुग्रहणं सप्तदशकलिङ्गोपलक्षणार्थम्। सप्तदशात्मकलिङ्गरूपः प्राणोऽध्यात्मपरिच्छेदं हित्वाधिदैवतरूपं सर्वात्मकममृतं सूत्रात्मानमनिलं वायुं प्रतिपद्यतामिति वाक्यशेषः। 'वायुर्वाव गौतम सूत्रं वायुना गौतम सूत्रेणेदꣳ सर्वꣳ संदृब्धम्' (बृह० माध्य० ३।५।६) इति श्रुतेः ज्ञानकर्मसंस्कृतं लिङ्गमुत्क्रामत्वित्यर्थः। अथ इदं स्थूलं शरीरमग्नौ हुतं सत् भस्मान्तं भस्मरूपं भूयात्। भस्मान्तः स्वरूपं यस्य तत्कृतप्रयोजनत्वात्। अथ योगिनोऽवलम्बभूतमक्षरमुच्यते। ओमिति ब्रह्मणः प्रतिमा नाम वा। अस्य ब्रह्म ऋषिः गायत्रीच्छन्दः परमात्मा देवता वेदारम्भे होमे शान्तिपुष्टिकर्मसु काम्येषु नैमित्तिकेष्वपि कर्मसु विनियोगः। ओंप्रतीकात्मकत्वात्सत्यात्मकमग्न्याख्यं ब्रह्मामेदेनोच्यते। हे ओम्, हे क्रतो संकल्पात्मक, स्मर यन्मम स्मर्तव्यं तस्यायं कालः प्रत्युपस्थितोऽतः स्मर। यस्त्वं ब्रह्मचर्ये गार्हपत्ये च मया परिचरितस्तत् स्मर। क्लिबे स्मर कल्प्यते भोगायेति कॢप् लोकः तस्मै स्मर। जशादेश आर्षः 'छन्दस्युभयथा' इति पदान्तत्वात्। मयास्मै अयं लोको दातव्यस्तस्मै कॢप्ताय लोकाय स्मर। कृतं स्मर यन्मया बाल्यप्रभृत्यनुष्ठितं कर्म तच्च स्मर। स्मरेत्यस्यावृत्तिरादरार्था। 'क्रतो इत्यादि त्रिभिर्यजुर्भिरन्ते यज्ञान्योगी स्मारयति' (अनु० ४।९) इति कात्यायनः ॥ १५ ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १६ ॥

हे अग्ने (=परमात्मन्)! सन्मार्ग से हमें धन प्राप्त करने की ओर ले चलो, क्योंकि तुम समस्त मार्गों के जानने वाले हो। कुटिल पाप-कर्म को हमसे अत्यन्त दूर कर दो। अत्यन्त विनम्र नमः वाणी हम तुम्हारे लिए बोलें (=पूर्ण श्रद्धाभक्ति के साथ हम तुम्हें नमस्कार करें, हे परमात्मन् ! ॥ १६ ॥

उ० अग्ने नय। हे अग्ने, नय सुपथा देवयानेन मार्गेण राये मुक्तिलक्षणाय धनायास्मान् विश्वानि सर्वाणि। देव दानादिगुणयुक्त, वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वाञ्जानानः युयोधि पृथक्कुरु च अस्मत् अस्मत्तः जुहुराणं प्रतिबन्धकमेनः पापम्। अतो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम बहुतरां तव नमस्कारोक्तिं कुर्मः। व्याख्यातावाः पुनर्वचनं विशेषार्थम् ॥ १६ ॥

म० पुनरन्येन मन्त्रेणाग्न्याख्यं ब्रह्मप्रति योगी मार्गं याचते । अगस्त्यदृष्टाग्नेयी त्रिष्टुप् (अ० ५ । क० ३६) । व्याख्यातापि विशेषाय पुनर्व्याख्यायते । हे देव दानादिगुणयुक्त हे अग्ने, अस्मान् सुपथा शोभनेन मार्गेण देवयानेन नय । सुपथेति विशेषणं दक्षिणमार्गनिवृत्त्यर्थम् । गतागतलक्षणेन दक्षिणमार्गेण निर्विण्णोऽहम् अतोऽग्ने, त्वां याचे पुनर्गमनागमनवर्जितेन शोभनेन पथास्मान्कर्मफलविशिष्टान्नय । किमर्थम् । राये धनाय मुक्तिलक्षणाय । कर्मफलभोगायेत्यर्थः । किंविधस्त्वम् । विश्वानि सर्वाणि वयुनानि कर्माणि प्रज्ञानानि वा विद्वान् जानन् । किंच जुहुराणं । 'हुर्च्छा कौटिल्ये' शानचि जुहोत्यादित्वेन रूपम् । कुटिलं प्रतिबन्धकं वञ्चनात्मकमेनः पापमस्मत् अस्मत्तः सकाशात् युयोधि पृथक्कुरु वियोजय । नाशयेत्यर्थः । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' ह्वादित्वाच्छ्लोपद्वित्वे छान्दसं हेर्धित्वम् । ततो विशुद्धा वयं ते तुभ्यं भूयिष्ठां बहुतरां नमउक्तिं नमस्कारवचनं विधेम कुर्याम । इदानीं सपापत्वात्तव परिचर्यां कर्तुं न शक्नुमस्ततस्त्वया पापनाशे कृते शुद्धा वयं नमस्कारेण त्वां परिचरेमेत्यर्थः ॥ १६ ॥

हि॒र॒ण्मये॑न॒ पात्रे॑ण स॒त्यस्यापि॑हितं॒ मुख॑म् । यो॒ऽसा॑वा॒दि॒त्ये पुरु॑षः॒ सो॒ऽसाव॒हम् ॥ १७ ॥
ओ३म् खं ब्रह्म ॥

इति माध्यन्दिनीयायां वाजसनेयसंहितायां
चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

[हि॒र॒ण्मये॑न । पात्रे॑ण । स॒त्यस्य॑ । अपि॑हित॒मित्यपि॑हितम् । मुख॑म् ॥ यः॑ । अ॒सौ । आ॒दि॒त्ये । पुरु॑षः । सः॑ । अ॒सौ । अ॒हम् ॥१७॥]

[ओ३म् । खम् । ब्रह्म॑ ॥]

[॥ इति॑ वाजसनेयिसंहितापदे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥]

सुनहले पात्र (=आकर्षक घट-पदादि) के द्वारा सत्य (=परमात्मा) का मुख (=प्रवेश द्वार) ढँका हुआ है। वह जो आदित्य में परम पुरुष है, वही यह मैं हूँ। (ओ३म् व्यापक-बृहद् परमात्मन् !!!) ॥ १७ ॥

इति 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दीव्याख्यायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

उ० इदानीमादित्योपासनमाह । हिरण्मयेन । यद्यपि हिरण्मयरूपेण पात्रेण येन रौप्यमयेन पात्रेण । पिबन्त्यस्मिन्नवस्थितान् रसान् रश्मय इति पात्रं मण्डलं तेन पात्रेण मण्डलेन सत्यस्याविनाशिनः पुरुषस्य अपिहितमन्तर्हितम् । मुखं शरीरम् । तथापि यः असौ आदित्यः पुरुषः योगिभिरुपलक्ष्यते । सः असौ अहम् अस्मि । एतां चोपासनां कुर्यात् ॥ १७ ॥ ॐ खं ब्रह्म । ओमिति नामनिर्देशः । आकाशस्वरूपं ब्रह्म ध्यायेत् आत्मत्वेन । नन्वचेतन आकाशः चेतन आत्मा । तद्यथा 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति तत्रानन्दप्रतिपादकं वाक्यम् । 'स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवति' इत्युपक्रम्य 'अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दः' इति । तथा सर्वनियन्तृत्वं दर्शयति 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि' त्युपक्रम्य 'द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः' इत्यादि । तथा सर्वज्ञत्वं दर्शयति । 'यद्वा एतमक्षरं गार्ग्य दृष्टं द्रष्टृ' इत्यादि । तथा सत्यसंकल्पादयोऽस्य गुणाः श्रूयन्ते 'सत्यसंकल्पः सत्यधृष्टि' रित्यादि । यद्येवं तर्हि एतद्वै तदक्षरं गार्गि अस्मिन्वा आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ओतप्रोतसामान्यात् आकाशेनैवैतद्रूपं ब्रह्माभिहितं स्यादिति । अयमेव च ब्रह्माभिहितं स्यादिति अयमेव च ब्रह्मविदिसिद्धान्तः ॥

इति उवटकृतौ मन्त्रभाष्ये चत्वारिंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४० ॥

आनन्दपुरवास्तव्यवज्रटाख्यस्य सूनुना ।
उवटेन कृतं भाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥ १ ॥
ऋष्यादींश्च नमस्कृत्य अवन्त्यामुवटोऽवसन् ।
मन्त्राणां कृतवान्भाष्यं महीं भोजे प्रशासति ॥ २ ॥

म० पुनरादित्योपासनमाह । उष्णिक् यजुर्द्वयान्ता 'उष्णिक् त्रिपादान्त्यो द्वादशक' इति वचनात् । हिरण्मयमिव हिरण्मयं ज्योतिर्मयं यत् पात्रम् पिबन्ति यत्र स्थिता रश्मयो रसानिति पात्रं मण्डलम् तेन तेजोरूपेण मण्डलेन सत्यस्यादित्यमण्डलस्थस्याविनाशिनः पुरुषस्य मुखं शरीरमपिहितमाच्छादितं वर्तते । तथापि यः असौ प्रत्यक्षः आदित्ये रविमण्डले पुरुषः पुरुषाकारत्वात् पूर्णमनेन प्राणबुद्ध्यात्मना जगत्समस्तमिति वा पुरुषः पुरिशयनाद्वा स मण्डलस्थः पुरुषः असौ प्रत्यक्षः कार्यकारणसंघातप्रविष्टोऽहमस्मि । एतां चोपासनां कुर्यादित्यर्थः । ओम् खं ब्रह्मेति यजुषी । ओ३मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः खं ब्रह्मेत्याकाशरूपमन्ते ब्रह्म ध्यायेत् (अनु० ४ । ९) । यद्यपि ब्रह्म चेतनमाकाशस्त्वचेतनस्तथाप्येकदेशे सादृश्यम् । नभोवद्व्यापकं ब्रह्म ओमिति जपन्ध्यायेदित्यर्थः । सूर्यमण्डलस्थः पुरुषोऽहमेवेत्येवं चिन्तयेत् ॥ १७ ॥

१ दशाध्याये समाख्याताऽनुवाकाः सर्वसंख्यया । शतं दशानुवाकाश्च नवान्ये च मनीषिभिः ॥ सप्तषष्टिश्चितौ ज्ञेयाः सौत्रे द्वाविंशतिस्तथा । अश्व एकोनपञ्चाशत्पञ्चत्रिंशत्खिले स्मृताः ॥ शुक्रियेषु तु विज्ञेया एकादश मनीषिभिः । एकीकृत्य समाख्यातं त्रिशतं त्र्यधिकं मतम् ॥

अथ विचारः । विद्यां चाविद्यां चेत्यत्र विद्याशब्देन किं मुख्या परमात्मविद्योच्यते उतोपासना वा । अमृतमश्नुत इत्यत्र अमृतशब्देन साक्षान्मुक्तिरुत्तरमार्गेण परम्परया वा । नाद्यः । विद्याकर्मणोर्यस्तद्वेदोभयꣳ सहेति समुच्चयानुपपत्तेस्तयोर्विरोधात् विद्योत्पत्तौ तदाश्रयेऽविद्यानुत्पत्तेः । वह्निरुष्णः प्रकाशश्चेति ज्ञानोत्पत्तौ शीतोऽग्निरप्रकाशश्चेति अविद्योत्पत्तिर्न संभवति नापि संशयोऽज्ञानं वा 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कः शोकः' इत्युक्तत्वात् । किंच विद्याशब्देन परमात्मविद्याग्रहणे अग्ने नयेति सुपथयाचनमनुपपन्नम् । तस्माद्विद्योपासना अमृतं चापेक्षितमिति दिक् ॥

श्रीमन्महीधरकृते वेददीपे मनोहरे ।
व्यरमच्चरमोऽध्यायः परमात्मनिरूपकः ॥ ४० ॥

शुक्लयजुर्वेदस्य मन्त्रभागः समाप्तः ।

समाप्तोयं ग्रन्थः ।

सभाष्यशुक्लयजुर्वेदपरिशिष्टानि

अथाष्टविकृतिप्रारंभः ।

॥ अथाष्टौ विकृतीनां स्वरूपकथनम् ॥ कात्ताः ॥ जटा-मालादण्डरेखारथध्वजशिखाघनाः ॥ क्रममाश्रित्य निर्वृत्ता विकारा अष्टविश्रुताः ॥ १ ॥ विश्रुताः ॥ जटा माला शिखा रेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः ॥ अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रम-पूर्वा महर्षिभिः ॥ २ ॥ द्विपदादिक्रमाः पञ्च प्रक्रमाद्युत्क्रमा त्ततः ॥ पुन्नः क्रमादुद्धदिता जटात्वं प्रापिता बुधैः ॥ ३ ॥ वैदिकैः पठ्यमानत्वात्प्रत्यक्षस्मृतिमिलतः ॥ जटाद्यध्ययनं कार्यं पङ्क्तिपावनकारणात् ॥ ४ ॥ जटादिविकृतीनां ये पारायणपरा नराः ॥ महात्मानो द्विजाः श्रेष्ठाः ते ज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥ ५ ॥ इति वाराहपुराणे ॥ मार्कण्डेये च ॥ क्रमाध्ययनसम्पन्नो मन्त्रब्राह्मणपारगः ॥ जटापारायणपरो विष्णुलोके महीयते ॥ ६ ॥ जटापाठपरं विप्रं यो गर्हयति मूढधीः ॥ पुनरावृत्तिसहितं तमः प्राप्नोति नान्यथा ॥ ७ ॥ वृद्धमनुः ॥ वेदवेदार्थतत्त्वज्ञा जटाक्रमविशारदाः ॥ श्रोत्रिया ब्राह्मणाः श्राद्धे ये नराः पङ्क्तिपावनाः ॥ ८ ॥ पराशरः ॥ संहितावित्स्वर्गगामी पदवेदी महर्गतिः ॥ क्रमी जनतपः सत्तगामी वैकुण्ठभोग्जटी ॥ ९ ॥ यथा ॥ अथ जटा ॥ त्र्यम्बकँ॒य्यजामहेयजामहे॒त्र्यम्बकं॒त्र्यम्बकँ॒य्यजामहे । त्र्य म्बकमिति त्रिऽअम्बकम् । यजामहे॒सुगन्धिᳬसुगन्धिँय्यजा महेयजामहेसुगन्धिम् । सुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम्पुष्टिवर्द्धनᳬसुग न्धिᳬसुगन्धिम्पुष्टिवर्द्धनम् । सुगन्धिमिति सुऽगन्धिम् । पुष्टि वर्द्धनमिति पुष्टिऽवर्द्धनम् ॥ उर्वारुकमिवबन्धनाद्बन्धना दुर्वारुकमिवोर्वारुकमिवबन्धनात् । उर्वारुकमिवेत्युर्वारुकम् ऽइव । बन्धनान्मृत्योर्मृत्योर्बन्धनाद्बन्धनान्मृत्योः । मृत्योर्मुक्षीयमुक्षीयमृत्योर्मृत्योर्मुक्षीय । मुक्षीयमा मामामुक्षीयमुक्षीयमा । मामृतादमृतान्मामामृतात् । अमृतादित्यमृतात् ॥ पतिवेदनमितऽइतःपतिवेदनम्पतिवे दनमितः । पतिवेदनमितिपतिऽवेदनम् । इतोमुक्षीयमु क्षीयेतऽइतोमुक्षीय । मुक्षीयमामामुक्षीयमुक्षीयमा । मामुतामुतोमामामुतः । अमुतऽइत्यमुतः ॥१॥ (जटा॥) स्वादित्याऽ पुनस्त्वात्वापुनः पुनस्त्वा । पुनरितिपुनः । आदित्याऽ आदित्यास्त्वात्वादित्याः । आदित्यारुद्राऽरुद्राऽआदि त्याऽआदित्यारुद्राः ॥ रुद्राव्वसवोव्वसवोरुद्रारुद्राव्वसवः । व्वसवःसᳬसंव्वसवोव्वसवःसम् । समिन्धतामिन्धताᳬसᳬ समिन्धताम् । इन्धतांपुनःपुनरिन्धतामिन्धताम्पुनः ।

पुनर्ब्रह्माणोब्रह्माणःपुनःपुनर्ब्रह्माणः । ब्रह्माणोव्वसुनीथव्व सुनीथब्रह्माणोब्रह्माणोव्वसुनीथ । व्वसुनीथयज्ञैर्य्यज्ञैर्व्वसुनी थव्वसुनीथयज्ञैः । व्वसुनीथेतिव्वसुऽनीथ । यज्ञैरितियज्ञैः ॥ घृतेनत्त्वंत्वङ्घृतेनघृतेनत्त्वम् । त्वन्तन्वन्तन्वन्त्वन्त्वन्तन्वम् । तन्वंव्वर्द्धयस्वव्वर्द्धयस्वतन्वन्तन्वंव्वर्द्धयस्व । व्वर्द्धयस्वसत्त्याः सत्त्याव्वर्द्धयस्वव्वर्द्धयस्वसत्त्याः । सत्त्याःसन्तुसन्तुसत्त्याः सत्त्याःसन्तु । सन्तुयजमानस्ययजमानस्यसन्तुसन्तुयजमा नस्य । यजमानस्यकामाःकामायजमानस्ययजमानस्यका माः । कामाऽइतिकामाः ॥ २ ॥ सनोनःससनः । नःपि तेवपितेवनोनःपितेव । पितेवसूनवेसूनवेपितेवपितेवसूनवे । पितेवेतिपिताऽइव । सूनवेग्नेग्नेसूनवेसूनवेग्ने । अग्नेसूपायनः सूपायनोग्नेग्नेसूपायनः । सूपायनोभवभवसूपायनःसूपाय नोभव । सूपायनऽइतिसुऽउपायनः । भवेतिभव ॥ सचस्वा नोनःसचस्वसचस्वानः । नःस्वस्तयेस्वस्तयेनोनःस्वस्तये । स्वस्तयऽइतिस्वस्तये ॥ ३ ॥ अथ क्रममाला निरूप्यन्ते ॥ ब्रूयात्क्रमविपर्यासानर्धर्चस्यादितोऽन्ततः । अन्तश्चादि नये-देवं क्रममालेति गीयते ॥ १ ॥ क्रमविपर्यासान् ॥ क्रमक्रम-व्युत्क्रमाभ्यामर्धर्चस्यादितः अन्ततो व्युत्क्रमोपक्रममिति विशेषः ॥ ब्रूयात् ॥ एवं क्रमविपर्यासाभ्यां क्रमं ब्रुवन् पुमान् आदित आदित आरभ्य क्रमं समानं समाप्तिं नयेत् ॥ अन्तमन्तत आरब्धं क्रमं आदितः समाप्तिं नयेत् ॥ प्रापये-दित्यर्थः ॥ यथा ॥ ॐ ॥ यज्ञेनयज्ञम् । आसन्नित्यां सन् । यज्ञमयजन्त । आसन्प्रथमानि । अयजन्तदेवाः । प्रथमानिधर्म्माणि । देवास्तानि । धर्म्माणितानि । तानि धर्म्माणि । तानिदेवाः । धर्म्माणिप्रथमानि । देवाऽअय जन्त । प्रथमान्यासन् । अयजन्तयज्ञम् । आसन्नित्यासन् । यज्ञँयज्ञेन ॥ तेह । देवाऽइतिदेवाः । हनाकम् । देवाः सन्ति । नाकम्महिमानः । सन्तिसाद्ध्याः । महिमानः सचन्त । साद्ध्याःपूर्वे । सचन्तयत्र । पूर्वेयत्र । यत्रपूर्वे । यत्रसचन्त । पूर्वेसाद्ध्याः । सचन्तमहिमानः । साद्ध्याः सन्ति । महिमानोनाकम् । सन्तिदेवाः । नाकᳬह । देवाऽ इतिदेवाः । हते ॥ १ ॥ मालामालेवपुष्पाणां पदानां ग्रथिनी हि सा ॥ आवर्त्तते त्रयस्तस्यां क्रमव्युत्क्रमसंक्रमाः ॥ १ ॥ यथा ॥ अथपुष्पमालाविकृतिः ॥ परीत्त्यभूतानि । भूतानि परीत्त्य । परीत्त्यभूतानि । परीत्त्येतिपरीऽइत्त्य । भूतानि

परीत्त्यं । परीत्त्यंभूतानि । भूतानिंपरीत्त्यं । परीत्त्यंल्लोकान् । ल्लोकान्त्परीत्त्यं । परीत्त्यंल्लोकान् । परीत्त्येतिपरीऽइत्त्यं । ल्लोकान्त्परीत्त्यं । परीत्त्यंल्लोकान् । ल्लोकान्त्परीत्त्यं । परीत्त्य मर्व्वाः । मर्व्वाःपरीत्त्यं । परीत्त्यसर्व्वाः । परीत्त्येतिपरीऽ इत्त्यं । मर्व्वाःप्प्रदिशः । प्रदिशःसर्व्वाः । सर्व्वाःप्प्रदिशः । प्रदिशोदिशः । दिशःप्प्रदिशः । प्रदिशोदिशः । प्रदि शऽइतिंप्प्रदिशः । दिशश्च । चदिशःदिशश्च । चेतिंच ॥ उपस्त्थायंप्प्रथमजाम् । प्रथमजामुपस्त्थायं । उपस्त्थायं प्प्रथमजाम् । उपस्त्थायेत्त्युंपऽस्थायं । प्रथमजामृतस्यं । ऋतस्यंप्प्रथमजाम् । प्रथमजामृतस्यं । प्रथमजामितिंप्प्रथमऽ जाम् । ऋतस्यात्क्मनां । आत्क्मनंऽऋतस्यं । ऋतस्या त्क्मनां । आत्क्मनात्क्मानंम् । आत्क्मानंमात्क्मनां । आत्क्मनात्क्मानंम् । आत्क्मानंमभि । अब्भ्यात्क्मानंम् । आत्क्मानंमभि । अभिसम् । समभि । अभिसम् । संविं वेश । विवेशसम् । संविंवेश । विवेशेतिंविवेश ॥ १ ॥ परिद्यावांपृथिवी । द्यावांपृथिवीपरिं । परिद्यावांपृथिवी । द्यावांपृथिवीसद्यः । सद्योद्यावांपृथिवी । द्यावांपृथिवीसद्यः । द्यावांपृथिवीऽइतिद्यावांपृथिवी । सद्यऽइत्त्वा । इत्त्वासद्यः । सद्यऽइत्त्वा । इत्त्वापरिं । परीत्त्वा । इत्त्वापरिं । परिंल्लो कान् । ल्लोकान्त्परिं । परिंल्लोकान् । ल्लोकान्त्परिं । परिंल्लो कान् । ल्लोकान्त्परिं । परिदिशः । दिशःपरिं । परिदिशः । दिशःपरिं । परिदिशः । दिशःपरिं । परिस्वः । स्वःपरिं । परिस्वः । स्वरितिस्वः ॥ ऋतस्यतन्तुंम् । तन्तुंमृतस्यं । ऋतस्यतन्तुंम् । तन्तुंवितंतम् । वितंतन्तन्तुंम् । तन्तुंवितंतम् । वितंतंविचृत्त्यं । विचृत्त्यवितंतम् । वितंतंविचृत्त्यं । वितंत मितिविऽतंतम् । विचृत्त्यतत् । तद्विचृत्त्यं । विचृत्त्यतत् । विचृत्त्यंतिंविऽचृत्त्यं । तदंपश्श्यत् । अपश्श्यत्तत् । तदंप श्श्यत् । अपश्श्यत्तत् । तदंपश्श्यत् । अपश्श्यत्तत् । तदं भवत् । अभवत्तत् । तदंभवत् । अभवत्तत् । तदंभवत् । अभवत्तत् । तदांसीत् । आसीत्तत् । तदांसीत् । आसीदि त्यांसीत् ॥ २ ॥ इति पुष्पमालाविकृतिः ॥

॥ अथ पञ्चसंधीविकृतिमन्त्रः ॥

ॐ वण्महान् । महान्महान् । महान्वट् । वट्वट् । वण्महान् । महाँ२ऽअंसि । अस्यसि । असिमहान् । महान्महान् । महाँ२ ऽअंसि । असिसूर्य्य । सूर्य्यसूर्य्य । सूर्य्यासि । अस्यसि । असि सूर्य्य । सूर्य्यवट् । वट्वट् । वट्सूर्य्य । सूर्य्यसूर्य्य । सूर्य्यवट् । वडांदित्त्य । आदित्त्यादित्त्य । आदित्त्यवट् । वट्वट् । वडां दित्त्य । आदित्त्यमहान् । महान्महान् । महानांदित्त्य । आदित्त्यादित्त्य । आदित्त्यमहान् । महाँ२ऽअंसि । अस्यसि । असिमहान् । महान्महान् । महाँ२ऽअंसि । असीत्त्यंसि ॥ महस्त्तें । तेते । तेमहः । महोमहः । महस्त्तें । तेसतः । सतस्सतः । सतस्त्तें । तेते । तेसतः । सतोमंहिमा । महिमा मंहिमा । महिमासतः । सतस्सतः । सतोमंहिमा । महि मार्पनस्यते । पनस्यतेपनस्यते । पनस्यतेमहिमा । महिमा मंहिमा । महिमार्पनस्यते । पनस्यतेद्धा । अद्धाद्धा । अद्धा पंनस्यते । पनस्यतेपनस्यते । पनस्यतेद्धा । अद्धादेंव । देव देव । देवाद्धा । अद्धाद्धा । अद्धादेंव । देवमहान् । महान्म हान् । महान्देंव । देवदेव । देवमहान् । महाँ२ऽअंसि । अस्यसि । असिमहान् । महान्महान् । महाँ२ऽअंसि । असीत्त्यंसि ॥ १ ॥ वट्सूर्य्य । सूर्य्यसूर्य्य । सूर्य्यवट् । वट्वट् । वट्सूर्य्य । सूर्य्यश्श्रवंसा । श्रवंसाश्श्रवंसा । श्रवंसा सूर्य्य । सूर्य्यसूर्य्य । सूर्य्यश्श्रवंसा । श्रवंसामहान् । महान्म हान् । महाञ्छ्रवंसा । श्रवंसाश्श्रवंसा । श्रवंसामहान् । महाँ २ऽअंसि । अस्यसि । असिमहान् । महान्महान् । महाँ२ऽ अंसि । असिसत्रा । सत्रासत्रा । सत्रासिं । अस्यसि । असि सत्रा । सत्रादेंव । देवदेव । देवसत्रा । सत्रासत्रा । सत्रादेंव । देवमहान् । महान्महान् । महान्देंव । देवदेव । देवमहान् । महाँ२ऽअंसि । अस्यसि । असिमहान् । महान्महान् । महाँ २ऽअंसि । असीत्त्यंसि ॥ मह्नादेवानांन् । देवानान्देवाना म् । देवानान्मह्ना । मह्नामह्ना । मह्नादेवानांम् । देवानां मसुर्य्यः । असुर्य्योसुर्य्यः । असुर्य्योदेवानांम् । देवानान्दे वानांम् । देवानांमसुर्य्यः । असुर्य्यःपुरोहिंतः । पुरोहिंतः पुरोहिंतः । पुरोहिंतोसुर्य्यः । असुर्य्योसुर्य्यः । असुर्य्यः पुरोहिंतः । पुरोहिंतोविभु । विभुविभु । विभुपुरोहिंतः । पुरोहिंतःपुरोहिंतः । पुरोहिंतोविभु । पुरोहिंतऽइतिपुरः हिंतः । विभुज्ज्योतिः । ज्योतिर्ज्योतिः । ज्योतिर्व्विभु । विभुविभु । विभुज्ज्योतिः । विभ्वितिंविभू । ज्योतिरदा ब्भ्यम् । अदाब्भ्यमदाब्भ्यम् । अदाब्भ्यज्ज्योतिः । ज्योति र्ज्योतिः । ज्योतिरदाब्भ्यम् । अदाब्भ्यमित्त्यदाब्भ्यम् ॥ २ ॥

अथ शिखा ॥ पदोत्तरं शिखामेव जटायामः प्रचक्षते आर्याः पदोत्तरसंक्रमा जटां शिखां प्रवदन्ति ॥ यथा ॥

श्रीश्चचश्रीःश्रीश्चते । चतेतेचचतेलक्ष्मीः । तेलक्ष्मीर्ल्लक्ष्मींस्त्ते तेलक्ष्मीश्च । लक्ष्मीश्चचलक्ष्मीर्ल्लक्ष्मीश्चपत्क्यौ । चपत्क्यौप त्क्यौंचचपत्क्न्यांवहोरात्रे । पत्क्यांवहोरात्रेऽअंहोरात्रेपत्क्यौं पत्क्यांवहोरात्रेपार्श्वे । अहोरात्रेपार्श्वेपार्श्वेऽअंहोरात्रेऽपार्श्वेन क्षंत्राणि । अहोरात्रेऽइत्त्यंहोरात्रे । पार्श्वेनक्षंत्राणिनक्षं त्राणिपार्श्वेपार्श्वेनक्षंत्राणिरूपम् । पार्श्वेऽइतिपार्श्वे । नक्षं त्राणिरूपꣳरूपन्नक्षंत्राणिनक्षंत्राणिरूपमश्विनौं । रूपम श्विनांवश्विनौंरूपꣳरूपमश्विनौंव्यात्तंम् । अश्विनौव्यात्तं व्यात्तंमश्विनांवश्विनौव्यात्तंम् । व्यात्तमितिंविऽआत्तंम् ॥ इष्णन्निषाणेषाणेष्णन्निष्णन्निषाणामुम् । इषाणामुमम मिषाणेषाणामुम्मं । अमुम्मैमेमममुम्मंऽइषाण । मऽइषाणे षाणमेमऽइषाणसर्व्वंल्लोकम् । इषाणसर्व्वंल्लोकꣳसंर्व्वंल्लोकमि षाणेषाणसर्व्वंल्लोकम्मे । सर्व्वंल्लोकम्ममेसर्व्वंल्लोकꣳसंर्व्वंल्लोकम्मं

ऽइपाण । सर्वंलोकमितिसर्वंऽलोकम् । मइपाणेपाणमेमऽइ पाण । इपाणेतीपाण ॥ १ ॥ धातारातीरातिर्धाताधातारातिश्शंसविता । रातिश्शंसवितासवितारातीरातिश्शंसवितेदम् । सवितेदंमिदंसवितासवितेदञ्जुपन्ताम् । इदञ्जुपन्ताञ्जुपन्तामिदमिदञ्जुपन्ताम्प्रजापतिः । जुषन्ताम्प्रजापतिस्प्रजापतिञ्जुपन्ताञ्जुपन्ताम्प्रजापतिर्निधिपाः । प्रजापतिर्निधिपानिधिपाः प्रजापतिस्प्रजापतिर्निधिपादेवः । प्रजापतिरितिप्रजाऽपतिः । निधिपादेवोदेवोनिधिपादेवोऽअग्निः । निधिपाऽइतिनिधिऽपाः । देवोऽअग्निरग्निर्हेवोदेवोऽअग्निः । अग्निरित्यग्निः ॥ त्वष्टाविष्णुर्विष्णुस्त्वष्टात्वष्टाविष्णुःप्रजया । विष्णुःप्रजयाप्रजयाविष्णुर्विष्णुःप्रजयासꣳरराणाः । प्रजयासꣳरराणाःसꣳरराणाःप्रजयाप्रजयासꣳरराणायजमानाय । प्रजयेतिप्रऽजया । सꣳरराणायजमानायजमानायसꣳरराणाःसꣳरराणायजमानायद्रविणम् । सꣳरराणाऽइतिसम्ऽरराणाः । यजमानायद्रविणन्द्रविणंयजमानायजमानायद्रविणन्दधात । द्रविणन्दधातदधातद्रविणन्द्रविणन्दधातस्वाहा । दधातुस्वाहास्वाहादधातदधातुस्वाहा । स्वाहेतिस्वाहा ॥ २ ॥ अथ रेखा ॥ क्रमाद्वित्रिचतुःपञ्चपदक्रममुदाहरेत् । पृथक् पृथक् विपर्यस्य रेखामाहुः पुनः क्रमात् ॥ १ ॥ क्रमात् ॥ अनुःक्रमात ॥ द्वित्रीचतुःपञ्चपदः क्रमम् प्रत्येकं प्रत्येकं विपर्यस्य क्रमादुदाहरेत् ॥ एवमुक्त्वा विकृतिनाम रेखां प्रचक्षते ॥ महान्त आहुरित्यर्थः ॥ यथा ॥ ॐ बृहस्पतेपरि । परिबृहस्पते । बृहस्पतेपरि । परिदीया रथेन । रथेनदीयपरि । परिदीय । दीयारथेन । रथेनरक्षोहा मित्राँ२ऽअपबाधमानः । अपबाधमानोमित्रान्रक्षोहारथेन । रथेनरक्षोहा । रक्षोहामित्रान् । रक्षोहेतिरक्षःऽहा । अमित्राँ२ऽअपबाधमानः । अपबाधमानऽइत्यपऽबाधमानः ॥ प्रभञ्जन्त्सेनाःप्रमृणोयुधाजयन् । जयन्युधाप्रमृणः सेनाःप्रभञ्जन् । प्रभञ्जन्नितिप्रऽभञ्जन् । सेनाःप्रमृणः । प्रमृणोयुधा । प्रमृणऽइतिप्रऽमृणः । युधाजयन् । जयन्नस्माकमेदुध्यविताथानाम् । रथानामवितैदुध्युस्माकञ्जयन् । जयन्नस्माकम् । अस्माकमेधि । एदुध्यविता । अविता रथानाम् । रथानामितिरथानाम् ॥ १ ॥ इति रेखाविकृतिः ॥ अथ ध्वजः ॥ भूयादादेः क्रमं सम्यग्गन्तादुच्चारयेदिति । वर्गे वा ऋचि वा यत्र पठनं स ध्वजः स्मृतः ॥ वर्गे वा ऋचि वास्यादिः ॥ आदित आरभ्य सम्यक् क्रमं ब्रूयात् ॥ अन्तादयं क्रममारभ्य सम्यगुत्तारयेत् ॥ एकमेकं पूर्वं पूर्वं पदं अन्तोपान्त्यादिक्रमपूर्वं अनुक्रमेणावार्पयदित्यर्थः ॥ इति ये सादितं स्यात् ॥ स ध्वज इत्यर्थः ॥ यथा ॥ ॐ बृहस्पतेपरि । रथानामितिरथानाम् । परिदीय । अवितारथानाम् । दीयपरि । एदुध्यविता । रथेनरक्षोहा । अस्माकमेधि । रक्षोहामित्रान् । जयन्नस्माकम् । रक्षोहेतिरक्षःऽहा । युधाजयन् । अमित्राँ२ऽअपबाधमानः । प्रमृणोयुधा । प्रभञ्जन्त्सेनाः । सेनाःप्रमृणः । प्रभञ्जन्नितिप्रऽभञ्जन् । सेनाःप्रमृणः । प्रभञ्जन्त्सेनाःप्रमृणोयुधा । अपबाधमानऽइत्यपऽबाधमानः । प्रमृणऽइतिप्रऽमृणः । अमित्राँ२ऽ अपबाधमानः । युधाजयन् । रक्षोहेतिरक्षःऽहा । जयन्नस्माकम् । रक्षोहामित्रान् । अस्माकमेधि । रथेनरक्षोहा । एदुध्यविता । दीयारथेन । अवितारथानाम् । परिदीय । रथानामितिरथानाम् । बृहस्पते परि ॥ १ ॥ इति ध्वजाविकृतिः ॥ अथ दण्डः ॥ क्रममुक्त्वा विपर्यस्य पुनश्च क्रममुत्तरम् ॥ अर्धर्चादेवमुक्त्वोक्तः क्रमदण्डोऽभिधीयते ॥ १ ॥ पुनश्च पुनरपि आदित आरभ्य क्रममुच्चरेत् ॥ एवं पूर्वार्धर्चक्रमसम्बन्धत्वेनोत्तरार्द्धर्चं क्रममुक्त्वा ॥ पूर्वार्धं चादिपदपर्यन्तं विपर्यासेन संहितामुक्त्वा ॥ पुनस्ततऽआरभ्योत्तरार्धर्चस्थपर्यन्तं किंकसोवाश्च एवेत्यन्तो नेत्याह ॥ अर्धर्चादिति अर्धर्चपरिसमाप्तिपर्यन्तं एवायं नियमः ॥ तस्योक्ता उच्चारेण दण्डो नाम विकृतिविशेषोऽभिधीयते ॥ यथा ॥ ॐताऽउभौ । उभौतौ । ताऽउभौ । उभौचतुरः । चतुरऽउभौतौ । ताऽउभौ । उभौचतुरः । चतुरःपदः । पदश्चतुरऽउभौतौ । ताऽउभौ । उभौचतुरः । चतुरःपदः । पदःसम्प्रसारयाव । सम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ । ताऽउभौ । उभौचतुरः । चतुरःपदः । पदःसम्प्रसारयाव । सम्प्रसारयावस्वर्गे । स्वर्गेसम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ । ताऽउभौ । उभौचतुरः । चतुरःपदः । पदःसम्प्रसारयाव । सम्प्रसारयावस्वर्गे । सम्प्रसारयावेतिसम्ऽप्रसारयाव । स्वर्गे लोके । लोकेस्वर्गेसम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ । ताऽउभौ । उभौचतुरः । चतुरःपदः । पदःसम्प्रसारयाव । सम्प्रसारयावस्वर्गे । सम्प्रसारयावेतिसम्ऽप्रसारयाव । स्वर्गेलोके । स्वर्गेऽइतिस्वःऽगे । लोकेप्र । प्रलोकेस्वर्गेसम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ । ताऽउभौ । उभौचतुरः । चतुरःपदः । पदःसम्प्रसारयाव । सम्प्रसारयावस्वर्गे । सम्प्रसारयावेतिसम्ऽप्रसारयाव । स्वर्गेलोके । स्वर्गऽइतिस्वःऽगे । लोकेप्र । प्रोर्णुवाथाम् । ऊर्णुवाथाम्प्रलोकेस्वर्गेसम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ । ताऽउभौ । उभौचतुरः । चतुरःपदः । पदःसम्प्रसारयाव । सम्प्रसारयावस्वर्गे । सम्प्रसारयावेतिसम्ऽप्रसारयाव । स्वर्गेलोके । स्वर्गऽइतिस्वःऽगे । लोकेप्र । प्रोर्णुवाथाम् । ऊर्णुवाथांवृषा । वृषोर्णुवाथाम्प्रलोकेस्वर्गेसम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ । ताऽउभौ । उभौचतुरः । चतुरःपदः । पदःसम्प्रसारयाव । सम्प्रसारयावस्वर्गे । सम्प्रसारयावेतिसम्ऽप्रसारयाव । स्वर्गेलोके । स्वर्गऽइतिस्वःऽगे । लोकेप्र । प्रोर्णुवाथाम् । ऊर्णुवाथांवृषा । वृषावाजी । वाजीवृषोर्णुवाथाम्प्रलोकेस्वर्गेसम्प्रसारयावपदश्चतुरऽउभौतौ । ताऽउभौ । उभौचतुरः । चतुरःपदः ।

पुदश्सम्प्रसारयाव। सुम्प्रसारयावस्वर्ग। सुम्प्रसारयावेतिसुम्ऽप्रसारयाव। स्वर्गेलोके। स्वर्गऽइतिस्वःऽगे। लोकेप्र। प्रोर्णुवाथाम्। ऊर्णुवाथांवृपा। वृपांवाजी। वाजीरैतोधाः। रेतोधावाजीवृपोर्णुवाथाम्प्रलोकेस्वर्गेसुम्प्रसारयावपुदश्चतुरंऽउभौतौ। ताऽउभौ। उभौचतुरं॑। चतुरं॑पदः। पुदश्सम्प्रसारयाव। सुम्प्रसारयावस्वर्गे। सुम्प्रसारयावेतिसुम्ऽप्रसारयाव। स्वर्गेलोके। स्वर्गऽइतिस्वःऽगे। लोकेप्र। प्रोर्णुवाथाम्। ऊर्णुवाथांवृपा। वृपांवाजी। वाजीरैतोधाः। रेतोधारेतः। रेतोरेतोधावाजीवृपोर्णुवाथाम्प्रलोकेस्वर्गेसम्प्रसारयावपुदश्चतुरंऽउभौतौ। ताऽउभौ। उभौचतुरं॑। चतुरं॑पदः। पुदश्सम्प्रसारयाव। सम्प्रसारयावस्वर्गे। सुम्प्रसारयावेतिसुम्ऽप्रसारयाव। स्वर्गेलोके। स्वर्गऽइतिस्वःऽगे। लोकेप्र। प्रोर्णुवाथाम्। ऊर्णुवाथांवृपा। वृपावाजी। वाजीरैतोधाः। रेतोधारेतः। रेतोधाऽइतिरेतःऽधाः। रेतोदधातु। दुधातुरेतोरेतोधावाजीवृपोर्णुवाथाम्प्रलोकेस्वर्गेसम्प्रसारयावपुदश्चतुरंऽउभौतौ। ताऽउभौ। उभौ चतुरः। चतुरं॑पदः। पुदश्सम्प्रसारयाव। सम्प्रसारयाव स्वर्गे। सुम्प्रसारयावेतिसुम्ऽप्रसारयाव। स्वर्गेलोके। स्वर्गऽइतिस्वःऽगे। लोकेप्र। प्रोर्णुवाथाम्। ऊर्णुवाथांवृपा। वृपावाजी। वाजीरैतोधाः। रेतोधारेतः। रेतोधाऽइतिरेतःऽधाः। रेतोदधातु। दुधात्वितिदधातु॥१॥ इति दण्डक्रमः।

अथ क्रमरथः॥ पादशोर्धर्चशो वापि सहोक्त्वा दण्डवद्रथः॥ ऋचोर्धर्चयोः पदयोर्दण्डवत्संहितापदक्रमैः॥ १॥ सहोक्त्वा रथो विहितो भवतीत्यर्थः॥ सहोक्तिरेव रथ इति यावत्॥ यथा॥ चतुष्पाद्रथः॥ ॐ स्वस्तिनः। स्वस्ति नः। स्वस्तिनः। स्वस्तिनः। नुःस्वस्ति। नःस्वस्ति। नुःस्वस्ति। नःस्वस्ति। स्वस्तिनः। स्वस्तिनः। स्वस्तिनः। स्वस्तिनः। नुऽइन्द्रः। नुःपूषा। नुस्ताक्ष्यः। नोवृहुस्पतिः। इन्द्रोनःस्वस्ति। पूषानः स्वस्ति। ताक्ष्योनःस्वस्ति। वृहुस्पतिर्नःस्वस्ति। स्वस्ति नः। स्वस्तिनः। स्वस्तिनः। स्वस्तिनः। नुऽइन्द्रः। नुःपूषा। नुस्ताक्ष्यः। नोवृहुस्पतिः। इन्द्रोवृद्धश्रवाः। पूषाविश्ववेदाः। ताक्ष्योऽअरिष्टनेमिः। वृहस्पतिर्दधातु। वृद्धश्रवाऽइन्द्रोनःस्वस्ति। विश्ववेदाःपूषा नःस्वस्ति। अरिष्टनेमिस्ताक्ष्योनःस्वस्ति। दुधातुवृहस्पतिर्नःस्वस्ति। स्वस्तिनः। स्वस्तिनः। स्वस्तिनः। स्वस्तिनः। नुऽइन्द्रः। नुःपूषा। नुस्ताक्ष्यः। नोवृहस्पतिः। इन्द्रोवृद्धश्रवाः। पूषाविश्ववेदाः। ताक्ष्योऽअरिष्टनेमिः। वृहस्पतिर्दधातु। वृद्धश्रवाऽइतिवृद्धऽश्रवाः। विश्ववेदाऽइतिविश्वऽवेदाः। अरिष्टनेमिरित्यरिष्टऽनेमिः। दुधात्वितिदधातु॥ १॥ इति चतुष्पाद्रथः॥

॥ अथ द्विपाद्रथः॥

ॐ अनिशितोसि। अनिशितासि। असुस्यनिशितः। असुस्यनिशिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितऽइत्त्यनिऽशितः। अनिशितेत्त्यनिऽशिता। असिसपत्नक्षित्। असिसपत्नक्षित्। सपत्नक्षिदुस्यनिशितः। सपत्नक्षिदुस्यनिशिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितइत्त्यनिऽशितः। अनिशितेत्त्यनिऽशिता। असिसपत्नक्षित्। असिसपत्नक्षित्। सपत्नक्षिद्वाजिनम्। सपत्नक्षिद्वाजिनीम्। वाजिनं सपत्नक्षिदुस्यनिशितः। वाजिनीं सपत्नक्षिदुस्यनिशिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितऽइत्त्यनिऽशितः। अनिशितेत्त्यनिऽशिता। असिसपत्नक्षित्। असिसपत्नक्षित्। सपत्नक्षिद्वाजिनम्। सपत्नक्षिद्वाजिनीम्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। वाजिनन्त्वा। वाजिनीन्त्वा। त्वावाजिनं सपत्नक्षिदुस्यनिशितः। त्वावाजिनीं सपत्नक्षिदुस्यनिशिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितऽइत्त्यनिऽशितः। अनिशितेत्त्यनिऽशिता। असिसपत्नक्षित्। असिसपत्नक्षित्। सपत्नक्षिद्वाजिनम्। सपत्नक्षिद्वाजिनीम्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। वाजिनन्त्वा। वाजिनीन्त्वा। त्वावाजेद्ध्यायै। त्वावाजेद्ध्यायै। वाजेद्ध्यायैत्त्वावाजिनं सपत्नक्षिदुस्यनिशितः। वाजेद्ध्यायैत्त्वावाजिनीं सपत्नक्षिदुस्यनिशिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितऽइत्त्यनिऽशितः। अनिशितेत्त्यनीऽशिता। असिसपत्नक्षित्। असिसपत्नक्षित्। सपत्नक्षिद्वाजिनम्। सपत्नक्षिद्वाजिनीम्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। वाजिनन्त्वा। वाजिनीन्त्वा। त्वावाजेद्ध्यायै। त्वावाजेद्ध्यायै। वाजेद्ध्यायैसम्। वाजेद्ध्यायैसम्। संवाजेद्ध्यायैत्त्वावाजिनं सपत्नक्षिदुस्यनिशितः। संवाजेद्ध्यायैत्त्वावाजिनीं सपत्नक्षिदुस्यनिशिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितऽइत्त्यनिऽशितः। अनिशितेत्त्यनीऽशिता। असिसपत्नक्षित्। असिसपत्नक्षित्। सपत्नक्षिद्वाजिनम्। सपत्नक्षिद्वाजिनीम्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। सपत्नक्षिदितिसपत्नऽक्षित्। वाजिनन्त्वा। वाजिनीन्त्वा। त्वावाजेद्ध्यायै। त्वावाजेद्ध्यायै। वाजेद्ध्यायैसम्। वाजेद्ध्यायैसम्। वाजेद्ध्यायाऽइतिवाजऽइद्ध्यायै। वाजेद्ध्यायाऽइतिवाजऽइद्ध्यायैसम्मार्ज्मि। सम्मार्ज्मि। मार्ज्मिसंवाजेद्ध्यायैत्त्वावाजिनं सपत्नक्षिदुस्यनिशितः। मार्ज्मिसंवाजेद्ध्यायैत्त्वावाजिनीं सपत्नक्षिदुस्यनिशिता। अनिशितोसि। अनिशितासि। अनिशितऽ

इत्यनिशितः । अनिशितेत्यनीऽशिता । असिसपत्क्नक्षित । असिमपत्क्नक्षित् । सपत्क्नक्षद्वाजिनम् । सपत्क्नक्षिद्वाजिनीम् । सपत्क्नक्षिदितिसपत्क्नऽक्षित् । मपत्क्नक्षिदितिसपत्क्नऽक्षित् । वाजिनंन्त्वा । वाजिनीन्त्वा । त्वावाजेद्ध्यायै । त्वावाजेद्ध्यायै । वाजेद्ध्यायै मम । वाजेद्ध्यायैसम् । वाजेद्ध्याया इतिवाजऽइद्ध्यायै । वाजेद्ध्याया इतिवाजऽइद्ध्यायै । सम्मार्ज्मि । सम्मार्ज्मि । मार्ज्मीतिमार्ज्मि । मार्ज्मीतिमार्ज्मि ॥ २ ॥ इति द्विपादक्रमरथः ॥ ॥ अथ घनः ॥ शिखा जटा घनः प्रोक्ता इत्यष्टौ विकृतीः पठेत् ॥ अथ द्वितीयः प्रकारो घनः ॥ अन्तक्रमं पठेत्पूर्वमादिपर्यन्तमानयेत् । आदिक्रमं नयेदन्तं घनमाहुर्मनीषिणः ॥ यथा ॥ हरिः ॐ ॥ गुणानान्त्वात्त्वागुणानाङ्गणानान्त्वागुणपतिङ्गणपतिन्त्वागुणानाङ्गणानान्त्वागुणपतिम् ॥ त्वागुणपतिङ्गणपतिन्त्वात्त्वागुणपतिꣳहवामहेहवामहेगुणपतिन्त्वात्त्वागुणपतिꣳहवामहे । गुणपतिꣳहवामहेहवामहेगुणपतिङ्गणपतिꣳहवामहेप्प्रियाणाम्प्रियाणाꣳहवामहेगुणपतिङ्गणपतिꣳहवामहेप्प्रियाणाम् । गुणपतिमितिगुणऽपतिम् । हवामहेप्प्रियाणाम्प्रियाणाꣳहवामहेहवामहेप्प्रियाणाम्प्रियपतिम्प्रियपतिम्प्रियाणाꣳहवामहेहवामहेप्प्रियाणाम्प्रियपतिम् । प्रियाणाम्प्रियपतिम्प्रियपतिम्प्रियाणाम्प्रियाणाम्प्रियपतिन्निधीनान्निधीनाम्प्रियपतिम्प्रियाणाम्प्रियाणाम्प्रियपतिन्निधीनाम् । प्रियपतिन्निधीनान्निधीनाम्प्रियपतिम्प्रियपतिन्निधीनान्निधिपतिन्निधिपतिन्निधीनाम्प्रियपतिम्प्रियपतिन्निधीनान्निधिपतिम् । प्रियपतिमितिप्प्रियऽपतिम् । निधीनान्निधिपतिन्निधिपतिन्निधीनान्निधीनान्निधीपतिंव्वसोव्वसो निधीपतिन्निधीनान्निधीनान्निधिपतिंव्वसो । निधीनामितिनीऽधीनाम् । निधिपतिंव्वसोव्वसोनिधिपतिन्निधिपतिंव्वसोममम मव्वसोनिधिपतिन्निधिपतिंव्वसोमम । निधिपतिमितिनिधीऽपतिम् । व्वसोममममव्वसोव्वसोमम । व्वसोऽइतिव्वसो । ममेतिमम ॥ आहमहमाहमजान्यजान्यहमाहमजानि । अहमजान्यजान्यहमहमजानिगर्ब्भधङ्गर्ब्भधमजान्यहमहमजानिगर्ब्भधम् । अजानिगर्ब्भधङ्गर्ब्भधमजान्यजानिगर्ब्भधमात्त्वन्त्वमागर्ब्भधमजान्यजानिगर्ब्भधमात्त्वम् । गर्ब्भधमात्त्वन्त्वमागर्ब्भधङ्गर्ब्भधमात्त्वमजास्यजासित्त्वमागर्ब्भधङ्गर्ब्भधमात्त्वमजासि । गर्ब्भधमितिगर्ब्भऽधम् । आत्त्वम् । त्वमजास्यजासित्त्वन्त्वमजासिगर्ब्भधङ्गर्ब्भधमजासित्त्वन्त्वमजासिगर्ब्भधम् । अजासिगर्ब्भधङ्गर्ब्भधमजास्यजासि गर्ब्भधम् । गर्ब्भधमितिगर्ब्भऽधम् ॥ १ ॥ अम्बेऽअम्बिकेम्बिकेम्बेम्बेऽअम्बिकेम्बालिकेम्बालिकेम्बिकेम्बेम्बेऽअम्बिकेम्बालिके । अम्बिकेम्बालिकेम्बालिकेम्बिकेम्बिकेम्बालिकेननाम्बालिकेम्बिकेम्बिकेम्बालिकेन । अम्बालिकेननाम्बालिकेम्बालिकेनमामानाम्बालिकेम्बालिकेनमा । नमामाननमानयतिनयतिमाननमानयति । मामयतिनयतिमामानयतिकः कोनयतिमामानयतिकः । नयतिकःकोनयतिनियतिकश्चन चनकोनयतिनयतिकश्चन । कश्चनचनकःकश्चन । चनेतिचन ॥ ससस्त्यश्वकोश्वकःससस्तिससस्त्यश्वकःसुभद्रिकाꣳसुभद्रिकामश्वकःससस्तिससस्त्यश्वकःसुभद्रिकाम् । अश्वकःसुभद्रिकाꣳसुभद्रिकामश्वकोश्वकःसुभद्रिकाङ्काम्पीलवासिनीङ्काम्पीलवासिनीꣳसुभद्रिकामश्वकोश्वकःसुभद्रिकाङ्काम्पीलवासिनीम् । सुभद्रिकाङ्काम्पीलवासिनीङ्काम्पीलवासिनीꣳसुभद्रिकाꣳसुभद्रिकाङ्काम्पीलवासिनीम् । सुभद्रिकामितिसुऽभद्रिकाम् । काम्पीलवासिनीमितिकाम्पीलऽवासिनीम् ॥ २ ॥ व्वन्नीनाम्पितापितावन्नीनाम्वन्नीनाम्पितावहुर्वहुश्पितावन्नीनाम्वन्नीनाम्पितावहुः । पितावहुर्वहुश्पितापितावहुरस्यास्यवहुश्पितापितावहुरस्य । वहुरस्यास्यवहुर्वहुरस्य पुत्रःपुत्रोस्यवहुर्वहुरस्यपुत्रः । अस्यपुत्रःपुत्रोस्यास्यपुत्रश्चिश्चाचिश्चापुत्रोस्यास्यपुत्रश्चिश्चा । पुत्रश्चिश्चाचिश्चापुत्रःपुत्रश्चिश्चाकृणोतिकृणोतिचिश्चापुत्रःपुत्रश्चिश्चाकृणोति । चिश्चाकृणोतिकृणोतिचिश्चाचिश्चाकृणोतिसमनासमनाकृणोतिचिश्चाचिश्चाकृणोतिसमना । कृणोतिसमनासमनाकृणोतिकृणोतिसमनावगत्त्यावगत्त्यसमनाकृणोतिकृणोतिसमनावगत्त्य । समनावगत्त्यावगत्त्यसमनासमनावगत्त्य । अवगत्त्येत्त्यवऽगत्त्य ॥ इषुधिःसङ्काःसङ्काऽइषुधिरिषुधिःसङ्काःपृतनाःपृतनाःसङ्काऽइषुधिरिषुधिःसङ्काःपृतनाः । इषुधिरितीषुऽधिः । सङ्काःपृतनाःपृतनाःसङ्काःसङ्काःपृतनाश्चचपृतनाःसङ्काःसङ्काःपृतनाश्च । पृतनाश्चचपृतनाःपृतनाश्चसर्व्वाःसर्व्वाश्चपृतनाःपृतनाश्चसर्व्वाः । चसर्व्वाःसर्व्वाश्चचसर्व्वाःपृष्ठेपृष्ठेसर्व्वाश्चचसर्व्वाःपृष्ठे । सर्व्वाःपृष्ठेपृष्ठेसर्व्वाःसर्व्वाःपृष्ठेनिनद्धोनिनद्धःपृष्ठेसर्व्वाःसर्व्वाःपृष्ठेनिनद्धः । पृष्ठेनिनद्धोनिनद्धःपृष्ठेपृष्ठेनिनद्धोजयतिजयतिनिनद्धःपृष्ठेपृष्ठेनिनद्धोजयति । निनद्धोजयतिजयतिनिनद्धोनिनद्धोजयतिप्प्रसूतःप्प्रसूतोजयतिनिनद्धोनिनद्धोजयतिप्प्रसूतः । निनद्धऽइतिनीऽनद्धः । जयतिप्प्रसूतःप्प्रसूतोजयतिजयतिप्प्रसूतः । प्रसूतऽइतिप्प्रऽसूतः ॥ ३ ॥ धानावन्तङ्करम्भिणङ्करम्भिणन्धानावन्तन्धानावन्तङ्करम्भिणमपूपवन्तमपूपवन्तङ्करम्भिणन्धानावन्तन्धानावन्तङ्करम्भिणमपूपवन्तम् । धानावन्तमितिधानाऽवन्तम् । करम्भिणमपूपवन्तमपूपवन्तङ्करम्भिणङ्करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनमुक्थिनमपूपवन्तङ्करम्भिणङ्करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् । अपूपवन्तमुक्थिनमुक्थिनमपूपवन्तमपूपवन्तमुक्थिनम् । अपूपवन्तमित्यपूपऽवन्तम् । उक्थिनमित्युक्थिनम् ॥ इन्द्रप्प्रातःप्प्रातरिन्द्रेन्द्रप्प्रातर्ज्जुषस्वजुषस्वप्प्रातरिन्द्रेन्द्रप्प्रातर्ज्जुषस्व । प्रातर्ज्जुषस्वजुषस्वप्प्रातःप्प्रातर्ज्जुषस्वनोनोजुषस्वप्प्रातःप्प्रातर्ज्जुषस्वनः । जुषस्वनोनोजुषस्वजुषस्वनः । नऽइतिनः ॥ ४ ॥ इति घनः ॥

इत्यष्टविकृतयः समाप्ताः ॥

वेदपारायणविधिः

श्रीवेदपुरुषाय नमः ॥ स्थण्डिलं कल्पयित्वाग्निमुपसमाधाय संपरिस्तीर्याज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोति अग्नये सोमायेन्द्राय विश्वेभ्योदेवेभ्यः ऋषिभ्य ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः सामभ्यः श्रद्धायै प्रज्ञायै मेधायै धारणायै श्रियै ह्रियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डऋषये सोमाय काण्डऋषये अग्नये काण्डऋषये विश्वेभ्योदेवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः संहिताभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो हव्यवाहाय विश्वेभ्य ऋग्गणेभ्योऽनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक्स्वाहाकारेण हुत्वा व्याहृतिभिश्च पुनः परिषिञ्चति । समाप्ते चैता यजुषा तर्पयति । एवमृग्वेदस्य काण्डर्ष्यादिवर्ज्यमास्विष्टकृतस्तेषां स्थाने शतर्चिभ्यो माध्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय वामदेवायाऽत्रये भरद्वाजाय जामदग्न्याय गौतमाय वसिष्ठाय प्रगाथेभ्यः पावमानीभ्यो देवताभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महासूक्तेभ्यो महानाम्नीभ्य इति । ततो वेदादिमारभ्य संततमधीयीतेत्याह भगवान्बौधायनः । इति वेदपारायणोपक्रमविधिः ॥ ॥ अथ वेदपारायणे कलशप्रतिष्ठापनादिप्रकारः ॥ तीर्थे देवालये गेहे प्रशस्ते सुपरिष्कृते । कलशं सुदृढं तत्र सुनिर्णिक्तं विभूषितम् । पुष्पपल्लवमालाभिश्चन्दनैः कुङ्कुमादिभिः । मृत्तिकाभिश्च संमिश्रवेदिमध्ये न्यसेत्ततः । पञ्चाशद्भिः कुशैः कार्यो ब्रह्मा पश्चान्मुखस्थितः । स्थापितः स्थापितः कुम्भे चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः । वत्सजान्वाकृतिं दण्डमुत्तराग्रैः कुशैः कृतम् । ब्रह्मोपधाने दत्वा तं ततः स्वस्त्ययनं पठेत् । प्रतिष्ठां कारयेत्पश्चात्पूजाद्रव्यमथोच्यते । यज्ञोपवीतनैवेद्यवस्त्रचन्दकुङ्कुमैः । स्रग्धूपदीपताम्बूलैरक्षतैश्च पितामहम् । ब्रह्मजज्ञानमिति वा गायत्र्या वा प्रपूजयेत् । उपध्यायश्च संपूज्यो यथापाठं पठेत्ततः । इति वेदपारायणे कलशप्रतिष्ठापनादिप्रकारः ॥

अनक्षत्पारायणविधिः

श्रीः ॥ अथातोऽनक्षत्पारायणविधिं व्याख्यास्याम आसमाप्तेर्नाश्नीयात् यथाशक्ति वापः पयः फलान्योदनं वा हविष्यमल्पं भुक्त्वा तदा शेषमधीयीत । ग्रामात्प्राचीमुदीचीं वा दिशमुपगम्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्येध्मं प्रदायाज्येनैताभ्यो देवताभ्यो जुहोति अग्नये सोमायेन्द्राय प्रजापतये बृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे ऋषिभ्य ऋग्भ्यो यजुर्भ्यः श्रद्धायै मेधायै प्रज्ञायै धारणायै सदसस्पतये अनुमतये श्रियै ह्रियै सावित्र्यै सवित्रे प्रजापतये काण्डऋषये सोमाय काण्डऋषये विश्वेभ्योदेवेभ्यः काण्डऋषिभ्यः संहिताभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो याज्ञिकीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो वारुणीभ्यो देवताभ्य उपनिषद्भ्यो हव्यवाहाय विश्वेभ्य ऋग्गणेभ्य अनुमत्यै स्विष्टकृते च पृथक् स्वाहाकारेणं हुत्वा व्याहृतिभिश्च पुनः परिषिञ्चति । समाप्ते चैता यजुषा तर्पयति । एवमृग्वेदिनां काण्डर्ष्यादिवर्जमास्विष्टकृतस्तेषां स्थाने शतर्चिभ्यो माध्यमेभ्यो गृत्समदाय विश्वामित्राय वामदेवायात्रये भरद्वाजाय जामदग्न्याय गौतमाय वसिष्ठाय प्रगाथेभ्यः पावमानिभ्यः क्षुद्रसूक्तेभ्यो महानाम्नीभ्य इति । ततो वेदादिमारभ्य संततमधीयीत नास्यान्तरानध्यायो नास्यान्तरा जननमरणे अशुची नान्तरा व्याहरेन्नान्तरा विरमेद्यावन्तमधीयीत । यद्यन्तरा विरमेत्त्रीन्प्राणायामानायम्य प्रणवं वा प्रणिधाय यावत्कालमधीयीत । ततः सर्वं निशो निशान्तरं संग्रामारण्यसलिलं प्रलोप्य परिदध्यात् । आदावन्ते च ब्राह्मणभोजनं दक्षिणादानं च दद्यात् । परातेन विधिना वेदमधीयीत स ततः पूतो वेदो भवति मनःशुद्धश्च भवति द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्भिश्च भोजन इहाधीते अनृतेभ्यः प्रमुच्यते त्रिभिर्बहुभ्यः पातकोपपातकेभ्यः शूद्रायां रेतःसिक्त्वा गङ्गासु निमज्जंश्च भवति । चतुर्भ्यः शूद्रान्नभोजनात्तत्सेवनात्तत्स्त्रीसेवनाच्च पञ्चभिरयाज्ययाजनात्पूतो भवति । अग्राह्यग्रहणाद्ग्राह्याग्रहणादभ्यासोपासनाच्च षड्भिर्ब्राह्मणस्य लोहितकरणात्स्त्रीलोहितकरणात्पशुहननात्सुवर्णस्तेयात्संपतिसंप्रयोगाच्च सप्तभिः प्राजापत्यानां हीनाचरणात् । यज्ञोपवेधनाच्च अष्टभिश्चान्द्रायणस्यान्तरानाचरणाद्गुरुतल्पगमनाद्रजस्वलागमनाच्च नवभिः सुरापानाच्च दशभिरश्रोत्रिययाजनात् असोमपानात् अन्यायतश्च एकादशभिर्ब्राह्मणहननाद्गर्भहननाद्द्वादशभिः पूर्वजन्मेहजन्मकृतैः सर्वैः पापैः प्रमुच्यते स्वर्गलोकं गच्छति पितॄन्स्वर्गलोकं गमयति अग्निष्टोमादीन्क्रतून्यजति तैः क्रतुभिरिष्टं भवति । वेदाध्यायी सदैव स्यात्तथा हि सत्यवाक्शुचिः । यं यं कामयते कामं तं तं वेदेन साधयेत् । असाध्यं नास्ति यत्किंचिद्ब्रह्मणो हि फलं महत् ब्रह्मणो हि फलं महदिति । समाप्तौ यजुषा तर्पय-

१ निर्णिक्तं प्रक्षालितम् ।

तीति । वेदपारायणे समाप्ते एता देवताः पूर्वोक्ता अग्निसोमाद्यायजुषा तर्पयति यजुर्वेदपारायणे तस्य वेदस्य प्राधान्यमुच्यते । अथवा भूरादिव्याहृतिचतुष्टयात्मकं यजुः-शब्देन गृह्यते तेनैतदुक्तं भवति । भूर्देवांस्तर्पयामीत्यनेन प्रकारेण तर्पयित्वा अग्निसोमादींस्तर्पयेदिति । नास्यान्तरा जननमरणे अशुची इति । नाशुचिहेतुभूते इत्यर्थः । नान्तरा व्याहरेदिति । उपक्रान्तवेदपारायणमध्ये न व्याहरेन्नाध्यापयेत् तथा लौकिकवचनमपि न ब्रूयात् । विहितं नित्यनैमित्तिकं कर्मानुपयुक्त्वा वक्ति न कुर्यादित्यर्थः । निशोनिशान्तरं संग्रामारण्यसलिलं लोप्य परिदध्यादिति लोप्य छित्वा परिहार्यं वर्जयित्वेत्यर्थ इति यावत् । परिध्यात् समापयेत् । निशान्तरं निशीथः संध्या वा । सलिलं वृष्टिरुदकसमीपभूमिका वा । निशादिकालान्देशांश्च वर्जयित्वा समापयेदित्यर्थः । सततः पूतो वेदो भवतीति । वेदो भवति वेदात्मको भवति उत्कृष्टज्ञानवान्भवेदित्यर्थः । द्वाभ्यां पारायणाभ्यां ऋग्भिश्चेति । ऋग्भिः पावमानीभिः पारायणद्वयं पावमान्यश्च मिलित्वोक्तफलाय कल्प्येते इत्यर्थः । एवमुत्तरत्र पारायणत्रयं गङ्गास्नानं च मिलित्वा साधनम् । निमज्जंश्च भवति पूतो भवतीत्यर्थः । प्राजापत्यानाचरणं प्रक्रान्तप्राजापत्यानामननुष्ठानं एवं चान्द्रायणस्यानाचरणं । यज्ञोपवेधनं यज्ञविनाशः । इत्यनक्षत्पारायणविधिः ॥

याज्ञवल्क्यशिक्षा

श्रीः ॥ अथातस्त्रैस्वर्यलक्षणं व्याख्यास्यामः । उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च तथैव च । लक्षणं वर्णयिष्यामि दैवतं स्थानमेव च ॥ १ ॥ शुक्लमुच्चं विजानीयान्नीचं लोहितमुच्यते । श्यामं तु स्वरितं विन्द्यादग्निमुच्चस्य दैवतम् ॥ २ ॥ नीचे सोमं विजानीयात्स्वरिते सविता भवेत् । उदात्तं ब्राह्मणं विन्द्यान्नीचं क्षत्रियमुच्यते ॥ ३ ॥ वैश्यं तु स्वरितं विन्द्याद्भारद्वाजमुदात्तकम् । नीचं गौतममित्याहुर्गार्ग्यं च स्वरितं विदुः ॥ ४ ॥ विन्द्यादुदात्तं गायत्रं नीचं त्रैष्टुभमुच्यते । जागतं स्वरितं विन्द्यादत एवं नियोगतः ॥ ५ ॥ गान्धर्ववेदे ये प्रोक्ताः सप्त षड्जादयः स्वराः । त एव वेदे विज्ञेयास्त्रय उच्चादयः स्वराः ॥ ६ ॥ उच्चौ निषादगान्धारौ नीचौ ऋषभधैवतौ । शेषास्तु स्वरिता ज्ञेयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ ७ ॥ षड्जो वेदे शिखण्डिः स्यादृषभः स्यादजामुखे । गवा रम्भन्ति गान्धारं कौञ्चश्चैव तु मध्यमम् ॥ ८ ॥ कौकिलः पञ्चमो ज्ञेयो निषादं तु वदेद्गजः । आश्वश्च धैवतो ज्ञेयः स्वराः सप्त विधीयते ॥ ९ ॥ निमेषमात्रः कालः स्याद्विद्युत्कालस्तथापरे । अक्षरातुल्ययोगाच्च मतिः स्यात्सोमशर्मणः ॥ १० ॥ सूर्यरश्मिप्रतीकाशात्कणिका यत्र दृश्यते । अणवस्य तु सा मात्रा मात्रा च चतुराणवा ॥ ११ ॥ मानसे चाणवं विन्द्यात्कण्ठे विन्द्याद्द्विराणवम् । त्रिराणवं तु जिह्वाग्रे निःसृतं मात्रिकं विदुः ॥ १२ ॥ अवग्रहे तु कालः स्यादर्धमात्रा विधीयते । पदयोरन्तरे काल एकमात्रा विधीयते ॥ १३ ॥ ऋचोर्धे तु द्विमात्रः स्यात्त्रिमात्रः स्यादृगन्तके । रिक्तं तु पाणिमुत्क्षिप्य द्वे मात्रे धारयेद्बुधः ॥ १४ ॥ एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥ १५ ॥ विवृतौ चावसाने च ऋचोर्धे च तथापरे । पदे च पादसंस्थाने शून्यहस्तं विधीयते । प्रणवं तु प्लुतं कुर्याद्व्याहृतीर्मातृका विदुः ॥ १६ ॥ चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रां वायसोऽब्रवीत् । शिखी वदति त्रिमात्रां मात्राणामिति संस्थितिः ॥ १७ ॥ वर्णो जातिश्च मात्रा च गोत्रं छन्दश्च दैवतम् । एतत्सर्वं समाख्यातं याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ १८ ॥ हस्तौ तु संयतौ धार्यौ जानुभ्यामुपरि स्थितौ । गुरोरनुमतं कुर्यात्पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥ १९ ॥ ऊरुभागे तृतीये तु करं विन्यस्य दक्षिणम् । प्रसन्नमानसो भूत्वा किंचिन्निम्नमधोमुखम् ॥ २० ॥ प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीस्तदनन्तरम् । सावित्रीं चानुपूर्व्येण ततो वेदान्समारभेत् ॥ २१ ॥ कूर्मोऽङ्गानीव संहृत्य चेष्टां दृष्टिं दृढं मनः । स्वस्थः प्रशान्तो निर्भीको वर्णानुच्चारयेद्बुधः ॥ २२ ॥ नाभ्याहन्यान्न निर्हन्यान्न गायेन्नैव कम्पयेत् । यथैवोच्चारयेद्वर्णांस्तथैवैतान्समापयेत् ॥ २३ ॥ निवेश्य दृष्टिं हस्ताग्रे शास्त्रार्थमनुचिन्तयेत् । सममुच्चारयेद्वर्णान्हस्तेन च मुखेन च ॥ २४ ॥ स्वरश्चैव तु हस्तश्च द्वावेतौ युगपद्भवेत् । हस्तभ्रष्टः स्वरभ्रष्टो न वेदः फलमश्नुते ॥ २५ ॥ न करालो न लम्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः । गद्गदो बद्धजिह्वश्च न वर्णान्वक्तुमर्हति ॥ २६ ॥ प्रकृतिर्यस्य कल्याणी दन्तष्ठौ यस्य शोभनौ । प्रगल्भश्च विनीतश्च स वर्णान्वक्तुमर्हति ॥ २७ ॥ शङ्कितं भीतमुद्धृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं मूर्ध्निगतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ २८ ॥ विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विषमाहतम् । व्याकुलं तालुहीनं च पाठदोषाश्चतुर्दश ॥ २९ ॥ संहितासारबहुलः पदसंज्ञासमाकुलः । क्रमसंधिसमाकीर्णो दुस्तरो मन्त्रसागरः ॥ ३० ॥ ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा

समाहितः। साम्नां वा सरहस्यं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३१॥ संहिता नयते सौर्यं पदं च शशिनः पदम्। क्रमश्च नयते सूक्ष्मं यत्तत्पदमनामयम् ॥ ३२ ॥ कालिन्दी संहिता ज्ञेया पदयुक्ता सरस्वती। क्रमेणावर्तयेद्गङ्गा शंभोर्वाणी तु नान्यथा ॥ ३३ ॥ यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तो लोष्टो विनश्यति। एवं दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥ ३४ ॥ आम्रपालाशबिल्वानामपामार्गशिरीषयोः। वाग्यतः प्रातरुत्थाय भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ ३५ ॥ खदिरश्च कदम्बश्च करवीरकरञ्जकौ। एते कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणस्तु यशस्विनः ॥ ३६ ॥ तेनास्यकरणे सूक्ष्मं माधुर्यं चैव जायते। त्रिफला लवणाक्तेन भक्षयेच्छिष्यकः सदा। क्षीणमेधाजनन्येषा स्वरवर्णकरी तथा ॥ ३७ ॥ हस्तहीनं तु योऽधीते मन्त्रं वेदविदो विदुः। न साधयति यजूꣳषि भुक्तमव्यञ्जनं यथा ॥३८॥ हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्। ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ३९ ॥ ऋचो यजूꣳषि सामानि हस्तहीनानि यः पठेत्। अनृचो ब्राह्मणस्तावद्यावत्स्वारं न विन्दति ॥ ४० ॥ ज्ञातव्यश्च तथैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये। पठन्मात्रापपाठात्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥४१॥ स्वरवर्णप्रयुञ्जानो हस्तेनाधीतमाचरन्। ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥ न कुर्वीत पदं दीर्घं न कुर्वीत विलम्बितम्। पदस्य ग्रहमोक्षौ च यथा शीघ्रगतिर्हयः ॥ ४३ ॥ आगमं कुरु यत्नेन कारणं हि तदात्मकम्। आस्येन च शयं कुर्यात्पठन्नान्यमतिर्भवेत् ॥ ४४ ॥ न चास्य मुष्टिबन्धी स्यान्न चाप्युत्तममाचरेत्। चुलुनौका स्फुटो दण्डी स्वस्तिको मुष्टिराकृतिः। एते वै हस्तदोषाः स्युः परशुश्चैव सप्तमः ॥४५॥ यथा वाणी तथा पाणी रिक्तं तु परिवर्जयेत्। यत्र यत्र स्थिता वाणी पाणिस्तत्रैव तिष्ठति ॥ ४६ ॥ यथा धनुष्याविततं शरे क्षिप्ते पुनर्गुणः। स्वस्थानं प्रतिपद्येत तद्वद्धस्तगतः स्वरः ॥ ४७ ॥ उत्तानं सोन्नतं किंचित्सुव्यक्ताङ्गुलिरञ्जितम्। स्वरविद्धं करं कुर्यात्प्रादेशोद्देशगामिनम् ॥ ४८ ॥ अङ्गुष्ठस्योत्तरे पर्वे तर्जन्योपरि यद्भवेत्। प्रादेशस्य तु सोद्देशस्तन्मात्रं चालयेत्करम् ॥ ४९ ॥ मनुष्यतीर्थोच्चं कृत्वा पितृतीर्थोदकं व्रजेत्। नामितं करपृष्ठे तु सुव्यक्ताङ्गुलिमोक्षणम् ॥ ५० ॥ स्वरिते त्र्यङ्गुलं विन्द्यात्क्षिपाते तु षडङ्गुलम्। उत्थाने तु नवाङ्गुल्यमेतत्स्वरस्य लक्षणम् ॥ ५१ ॥ अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम्। शिष्याणामुपदेशार्थं कुर्याद्वृत्तिं विलम्बिताम् ॥५२॥ ऐन्द्री तु मध्यमा वृत्तिः प्राजापत्या विलम्बिता। अग्निमारुतयोर्वृत्तिः सर्वशास्त्रेषु निन्दिता ॥५३॥ मुष्ट्याकृतिर्मकारे तु नकारे तु नखाग्रतः। अनुस्वारेऽङ्गुष्ठक्षेप ऊष्मान्तेऽङ्गुलिमोक्षणम् ॥ ५४ ॥ उदात्तं भुवि पातेन प्रचयं नोम्र एव च। शेषं षडङ्गुलं विन्द्यान्निचितं तु विधीयते ॥ ५५ ॥ षडङ्गुलं तु जात्यस्य हस्तस्यानुपथस्य च। तच्चतुर्भागमात्रं तु हस्तस्तेनैव वर्तयेत् ॥५६॥ ककारान्ते टकारान्ते ङणे चाङ्गुलि नामयेत्। पञ्चाङ्गुल्यमकारे च तकारे कुण्डलाकृतिः ॥ ५७ ॥ ऊर्ध्वक्षेपाच्च योष्मा च अधःक्षेपाच्च यो भवेत्। एकैकमुत्सृजेद्धीरः स्वरिते तूभयं क्षिपेत् ॥ ५८ ॥ अङ्गुष्ठाकुञ्चनं लब्धौ अनुस्वारे त्वपाꣳरसम्। दीर्घे रङ्गे च तर्जन्याः प्रसारः परिकीर्तितः ॥५९॥ तर्जन्यङ्गुष्ठयोः स्पर्शोऽप्युदात्तं प्रतिविद्यते। नीचं तु मध्यमं कुर्याच्छेषं नीचतरं क्रमात् ॥ ६० ॥ स्वरितं यद्भवेत्किंचिद्धकारसहसंयुतम्। ऊष्माणं तद्विजानीयान्निक्षिपेदुभयोरपि ॥ ६१ ॥ स्वरिते च विनिक्षिप्ते संयोगो यत्र दृश्यते। द्विमात्रिके भवेदेकमात्रिके तूभयं क्षिपेत् ॥६२॥ जात्ये च स्वरिते चैव वकारो यत्र दृश्यते। कर्तव्यस्तूभयोः क्षेपो वायव्य इति दर्शनम् ॥ ६३ ॥ शृङ्गवद्वाथ वत्सस्य कुमारीकुचयुग्मवत्। उभक्षेपस्वरो यत्र स विसर्ग उदाहृतः ॥६४॥ विसर्गान्तस्वरो यत्र स्वरितो यत्र दृश्यते। दीर्घश्चैव तुकारश्च तत्रोभक्षेप उच्यते ॥ ६५ ॥ त्रिविधस्तु भवेदूष्मा प्रचिता बलकान्तरा। स्वरिते प्रचितां विद्यान्निपाते बलकां विदुः ॥ ६६ ॥ उत्थाने तु तथा तारा एताभिस्त्रिभिरूष्मभिः। मात्रामात्रां विदित्वा तु ततः क्षेपं प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥ अक्षरं भजते काचित्काचिद्वित्ते प्रतिष्ठिता। समाने जातिका काचित्काचिदूष्मप्रदायिका ॥ ६८ ॥ यथा बालस्य सर्पस्य उच्छ्वासो लघुचेतसः। एवमूष्मा प्रयोक्तव्यो हकारः परिवर्जितः ॥ ६९ ॥ विवृतिं प्रलया ऊष्मां प्रवदन्ति मनीषिणः। तामेव प्रतिषेधन्ति आईऊए इति निदर्शनम् ॥ ७० ॥ अष्टौ स्वरान्प्रवक्ष्यामि तेषामेव तु लक्षणम्। जात्योऽभिनिहितः क्षैप्रः प्रश्लिष्टश्च तथापरः ॥ ७१ ॥ पादवृत्तस्तथा भाव्य इतिस्वराः। एकपदे नीचपूर्वः सयवो जात्यः एकपद इत्याह ॥ ७२ ॥ नीचपूर्वः सयकारवकारौ वा जात्यः स्वरितो भवति। यथाजात्यं मनुष्यानिति सुधेति चस्त्रीव धान्यम् कन्या इव स्वः वीर्यं एवꣳह्याह यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति। एओ आभ्यामुदात्ताभ्यामकारो रिफितश्च यः। अकारो यत्र लुप्येत तं चाभिनिहितं विदुः ॥७३॥ यथा कुक्कुटः–असि कुक्कुटोसि। वेदः–असि वेदोसि। भागः–असि भागोसि। मारुतः–असि मारुतोसि। श्वात्रः–असि श्वात्रोसि। ते–अप्सरसाम् तेप्सरसाम्। ते–अवन्तु तेवन्तु। कः–असि कोसि। सः–अहं सोहं। एवꣳहि यानि चान्यानीदृग्लक्षणानि पदानि भवन्ति। इउवर्णौ यदोदात्तावापद्येते यवौ क्वचित्। अनुदात्ते पदे नित्यं विन्द्यात्क्षैप्रस्य लक्षणम् ॥ ७४ ॥ यथा त्रि–अम्बकम् त्र्यम्बकम्। द्रु–अन्नः द्रुन्नः। वीडु–अङ्गः वीड्वङ्गः। वाजी–अर्वन् वाज्यर्वन्। एवꣳह्याह यानि०। इकारो यत्र दृश्येत इकारेणैव संयुतः। उदात्तश्चानुदात्तेन प्रश्लिष्टो भवति स्वरः ॥ ७५ ॥ अभि–इन्धताम् अभीन्धताम्। अभि–इमं अभी-

मम् । वि–इहि वीहि । सुचि–इव सुचीव । चम्री–इव चम्वीवेति । एवमाह यानि चान्यानि० । उदात्तपूर्वं यत्किंचिच्छन्दसि स्वरितं पदम् । एष सर्वं बहुस्वारस्तैरो व्यञ्जन उच्यते ॥ ७६ ॥ इडे रन्ते हव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योते अदिति सरस्वति महि विश्रुतीति भवन्ति । एवमाह यानि० भवन्ति । अवग्रहात्परो यस्तु स्वरितः स्यादनन्तरम् । तैरो विरामं तं विन्द्यादुदात्तो यद्यवग्रहः ॥७७॥ यथा गोमदिति गो–मत् । गोपताविति गो–पतौ । प्रप्रेति प्र–प्र । वितत्तेति वि–तता । समिद्ध इति सम्–इद्धः । एवमाह यानि० भवन्ति । स्वरेति स्वरिते चैव विवृतिर्यत्र दृश्यते । पादवृत्तो भवेत्स्वारः श्विन्न आदित्येति निदर्शनम् । श्विन्नः–आदित्यानाम् श्विन्न आदित्यानां । पुत्रः–ईधे–पुत्रईधे । दात्रे–एधि दात्रएधि । कः–ईम् कईम् । ताः–अस्य ताअस्य । एवमाह यानि० । उदात्ताक्षरयोर्मध्ये भवेन्नीचस्त्ववग्रहः । तथा भाव्यं भवेत्कम्पस्तनूनप्त्रेति निदर्शनम् ॥ ७८ ॥ यथा तनूनप्त्र इति तनू–नप्त्रे । तनूनपादिति तनू–नपात् । तनूनपातमिति तनू–नपातम् । एवमाह यानि पदानि लक्षणानि भवन्ति । इत्यष्टपदसमाम्नाये वैशेषिके याज्ञवल्क्यवचनानां पदानां पाठः समाप्तः ॥

माध्यंदिनविरोधि स्यात्तथा भाव्यस्तु यः स्मृतः । स्वरो नैवात्र दृश्येत भिन्नोदात्तानुदात्तकौ ॥ १ ॥ स्वराः स्पर्शान्तःस्थोष्माणः । कण्ठ्यजिह्वामूलीयतालव्यमूर्धन्यदन्त्योष्ठ्ययमा विसर्जनीयनिपाताद्याश्च किंवर्णदैवत्यलिङ्गाः स्वराः शुक्लाः नानादैवत्याः । स्पर्शाः कृष्णाः । कपिला अन्तस्थाः । ऊष्माणोऽरुणाः । नीला यमाः । हरिता नासिक्याः । पीतोऽनुस्वारः । रक्तो जिह्वामूलीयः । पीत उपध्मानीयः । श्वेतो विसर्जनीयः । शबलो रङ्गः । नीलोऽनुनासिक्यः । इत्यन्तर्मध्यमयोर्नासिक्यं विद्यात् । द्विरुदात्ताख्या इति स्मृतः । उदमनुदनिपाते आद्ये चोपसर्गे नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति किंदैवत्याः । अक्षराणां च के पुरुषाः काः स्त्रियः कानि नपुंसकानीत्यत्र ब्रूमः । कण्ठ्या आग्नेया अकारादयः । जिह्वामूलीया नैर्ऋत्याः ककारादयः । तालव्याः सौम्याश्चकारादयः । वायव्या मूर्धन्याष्टकारादयः । रौद्रा दन्त्यास्तकारादयः । औष्ठ्या आश्विन्याः पकारादयः । शेषा वैश्वदेवाः अं इत्येवमादयः । स्वरास्तु ब्राह्मणा ज्ञेया वर्गाणां प्रथमाश्च ये । द्वितीयाश्च तृतीयाश्च चतुर्थाश्चापि भूमिपाः ॥ २ ॥ वर्गाणां पञ्चमा वैश्या अन्तस्थाश्च तथैव च । ऊष्माणश्च हकारश्च शूद्रा एव प्रकीर्तिताः ॥३॥ शुक्लवर्णानि नामानि आख्याता रोहिता मताः । कपिञ्जलास्तूपसर्गाः कृष्णाश्चैव निपातकाः ॥ ४ ॥ भार्गवगोत्राणि नामानि भारद्वाजा आख्याताः । वासिष्ठा उपसर्गास्तु निपाताः काश्यपाः स्मृताः । पीतवर्णश्चोपसर्गो निपातः कृष्णवर्णकः । सर्वं तु साम्यमाख्यातं नाम वायव्यं दृश्यते । आग्नेयस्तूपसर्गः स्यान्निपातो वारुणः स्मृतः ॥५॥ प्रथमाश्च तथान्तस्थाः स्त्रीलिङ्गाः परिकीर्तिताः । शेषाक्षराणि षण्ढानि प्राहुर्लिङ्गविवेचकाः ॥ ६ ॥ नाम्नामिन्द्रो देवता वरुणः उपसर्गाणामादित्यः सर्वस्याक्षरगणस्य स्वरा विसर्जनीयो यमाश्च पुंल्लिङ्गाः । ङञणनमा यरलवाः स्त्रीलिङ्गाः । शेषाण्यक्षराणि नपुंसकलिङ्गानीति । संधिश्चतुर्विधो भवति लोपागमौ वर्णविकारः प्रकृतिभावश्चेति । तद्यथा–तत्र लोपो भवति अयक्ष्माः–मा अयक्ष्मामा । शततेजाः–वायुः शततेजावायुः । तिग्मतेजाः–द्विपतः तिग्मतेजाद्विपतः ॥ इति लोपः ॥ आगमो भवति–यथा प्रत्यक् सोमः प्रत्यङ् सोमः प्राक्सोमः प्राङ्सोमः अस्मान् सीते अस्मान्त्सीते ॥ त्रीन् समुद्रान् त्रीन्त्समुद्रान् । इति आगमः । विकारो भवति आ–इदम् एदम् । आ–इमे एमे । आ–इष्टयः एष्टयः । प्र–इषितः प्रेषितः इति विकारः प्रकृतिभावः यथा–आशुः शिशानः । युञ्जानः प्रथमम् । अदितिः षोडशाक्षरेण । देवो वः सविता । इति प्रकृतिभावः ॥ आकाशस्था यथा विद्युत्स्फुटितं मणिसूत्रवत् । एष च्छेदो विवृतीनां यथा बालेषु कर्तरी ॥ ७ ॥ द्वयोस्तु स्वरयोर्मध्ये संधिर्यत्र न दृश्यते । विवृतिस्तत्र विज्ञेया यईशेति निदर्शनम् ॥ ८ ॥ पिपीलिका पाकवती तथा वत्सानुसारिणी । वत्सानुसंसृता चैव चतस्रस्तु विवृत्तयः ॥ ९ ॥ पञ्च रङ्गाः प्रवर्तन्ते घातनिर्घातवज्रिणः । अहरप्रहरो ज्ञेय अइउऋओ इति निदर्शनम् ॥ १० ॥ पिपीलिका आद्यन्तदीर्घा नाभ्या आसीदिति निदर्शनम् । पाकवत्युभयोर्ह्रस्वा विन इन्द्रेति निदर्शनम् ॥ ११ ॥ अन्ते च वत्सानुसृजताताऽनेत्यसौ आवोढमश्विनेति नि० । वत्सानुसारिणी चादौ दीर्घा ताअस्येति नि० ॥ १२ ॥ करिणी कुर्विणी चैव हरिणी हारिणीति च । तथाहंसपदा नाम पञ्चैताः स्वरभक्तयः ॥ १३ ॥ करिणी रहयोर्योगे कुर्विणी लहकारयोः । हरिणी रषयोर्योगे हारितं ऋषकारयोः ॥ १४ ॥ या तु हंसपदा नाम सा तु रेफषकारयोः । हरिणी हरयोर्विद्यात्कुर्विणी लहकारयोः ॥ १५ ॥ देवं बर्हिरिति करिणी उपह्वरेति कुर्विणी । हरिणी अरेपस इत्याहुर्हारिणी शतवल्शेति च ॥ १६ ॥ वर्षोवर्षीयतेसीति तथा हंसपदेति च । स्वरभक्तिं प्रयुञ्जानस्त्रीन्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ १७ ॥ इकारं चाप्युकारं च ग्रस्तदोषं तथैव च । एतल्लक्षणमाख्यातं याज्ञवल्क्येन धीमता ॥ १८ ॥ सम्यक् पाठस्य सिद्ध्यर्थं शिष्याणां हितकाम्यया । अर्धमात्रास्वरं किंचित्पृथक्न्यूनमिवोच्चरन् । ऋकारे च हकारे च हृत्कण्ठमनसानि च ॥ १९ ॥ नैतत्स्वरितपूर्वाङ्गे नापराङ्गे कथंचन । न स्वरे न च मात्रायां कथं स्वारो विधीयते ॥२०॥ पराङ्गस्य तु यत्पूर्वं पूर्वाङ्गस्य तु यत्परम् । उभयार्धार्धसंयोगे स्वारं कुर्वीत लक्षणम् ॥ २१ ॥ संयोगे तु परं स्वार्थं परं संयोगनास-

कम् । संयुक्तस्य तु वर्णस्य न स्वार्थं पूर्वमक्षरम् ॥ २२ ॥ उदात्तेप्यनुदात्ते तु वामाया भ्रुव आरभेत् । उदात्तात्स्वरितोदात्तौ क्रमाद्दक्षिणतो न्यसेत् ॥ २३ ॥ स्वरितादनुदात्ता ये प्रचयांस्तान्प्रचक्षते । एकस्वरंरापिचाता(?)नाहुस्तत्वार्थचिन्तिकाः ॥ २४ ॥ प्रचयो यत्र दृश्येत तत्र हन्यात्स्वरं बुधः । स्वरितः केवलो यत्र मृदुस्तत्र निपातयेत् ॥ २५ ॥ दुर्बलस्य यथा राष्ट्रं हरते बलवान्नृपः । एवं व्यञ्जनमासाद्य अकारो हरते स्वरम् ॥ २६ ॥ उच्चादुच्चतरं नास्ति नीचान्नीचतरं तथा । अक्षरात्तुल्ययोगाच्च नीचे नीचगतानि च ॥ २७ ॥ स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव च । स्वरप्रधानैस्तैः स्वार्यं व्यञ्जनं तेन सस्वरम् ॥ २८ ॥ व्यञ्जनान्यनुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति स स्वरः । स्वरप्रधानं त्रैस्वर्यमाचार्याः प्रवदन्ति हि ॥२९॥ मणिवद्व्यञ्जनं विद्यात्सूत्रवच्च स्वरं विदुः । आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः ॥ ३० ॥ स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकृष्टमितरे जनाः । उदात्तं नानुवर्तन्ते नीचं न स्वरितं तथा ॥ ३१ ॥ विस्वरं तं विजानीयाद्दीर्घह्रस्वविवर्जितम् । हरिवरुणवरेण्येषु धारापुरुषेषु च । स्वरिते रेफवैश्वानरो नकारः शेपाकारः स्वरिता नकाराः ॥ ३२ ॥ द्वौ वरुणौ च स्वरितौ । उदुत्तमं वरुणधारयंवरोरुधारा उरुधारा च होइते(?) । मात्रिकं वा द्विमात्रं वा स्वरितं यदिहाक्षरम् । तस्यादितोऽर्धमात्रा वै शेषं च परतो भवेत् ॥ ३३ ॥ नकारान्ते पदे पूर्वे इमश्रुभिः परतः स्थिते । छकारं न प्रयुञ्जीत नशसंधिं समुच्चरेत् ॥ ३४ ॥ ओकारं द्रुतविज्ञेयं द्रुतमभ्रा द्वितीयकम् । लार्जी छार्चीं तृतीयं च विवेशेति चतुर्थकम् ॥ ३५ ॥ अधःस्विदासीत्पञ्चमं चोपरिस्विदासीच्च षष्ठकम् । सप्तमं तु भ्रुवोः स्मार अष्टमं नैव विद्यते ॥ ३६ ॥ उच्चस्थानगते ह्रस्वे स्वरितं नोपपद्यते । अधस्था तु यदा गच्छेत्स्वरितं न तदा भवेत् । कचटतपा दृश्यन्ते संधिस्थानेषु नित्यशः । स्ववर्गेणैव संयुक्ता मोक्षं तत्र न कारयेत् । तकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते । प्रत्यारम्भं न कुर्वीत पापाविति निदर्शनम् । ककारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते । खसवर्णं विजानीयात् भिखक्सेति निदर्शनम् । तकारान्ते पदे पूर्वे चवर्गे परतः स्थिते । मोक्षं तत्र च कुर्वीत यच्च पापौ निदर्शनम् । ङकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते । कसवर्णं विजानीयात्प्राङ्सोमेति निदर्शनम् । टकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते । टसवर्णं विजानीयात्संम्राट् संभृतेति निदर्शनम् । तकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते । छसवर्णं विजानीयात् तत्सवितुरिति निदर्शनम् । नकारान्ते पदे पूर्वे सकारे परतः स्थिते । तसवर्णं विजानीयाग्नीन्त्समुद्रेति निदर्शनम् । पकारान्ते पदे पूर्वे शकारे परतः स्थिते । छासवर्णं विजानीयादनुष्टुप्छारदीति निदर्शनम् । मकारान्ते पदे पूर्वे सवर्णे परतः स्थिते । मसवर्णं विजानीयादिमंमेति निदर्शनम् । वर्णे तु मात्रिके पूर्वे अनुस्वारो द्विमात्रकः । द्विमात्रे मात्रिको ज्ञेयः संयोगाद्यस्य यो भवेत् । अनुस्वारो द्विमात्रः स्याद्दवर्णव्यञ्जनादिगः । ह्रस्वाद्वा यदि वा दीर्घाद्देवानाꣳहृदयेभ्य इति । अनुस्वारस्योपरिष्टात्संवृतं यत्र दृश्यते । दीर्घं तं तु विजानीयाच्छ्रोताग्रावाणेति निदर्शनम् । अनुस्वारस्योपरिष्टात्संयोगो यत्र दृश्यते । ह्रस्वं तं तु विजानीयात्त्सꣳस्थेति निदर्शनम् । अनुस्वारश्च यो दीर्घादक्षराच्च भवेत्परः । स तु ह्रस्व इति ज्ञेयो मन्त्रेष्वेव विभाषया । ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च । जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः । यथा भावप्रसंधानमुकारादिपरं पदम् । स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यन्यद्व्यक्तमूष्मणः । उभावादुत्थितश्चोष्मा तां तु केलिं विनिर्दिशेत् । विवृतं प्रति या ऊष्मा विज्ञेया विकटानना । लीढातिलीढविद्युच्च शषसेषु प्रकीर्तिताः । जिह्वामूले च रेफे च विज्ञेया विठकाशठा । उपध्मानीयसहिता पुष्पिणीं तां विनिर्दिशेत् । अन्यत्र यो भवेदूष्मा सुलभां तां विनिर्दिशेत् । पादाद्यन्तं पदाद्यन्तं तथावग्रहकालिकम् । ईषत्स्पृष्टं विजानीयात्तस्मिन्काले तु कारयेत् । पादादौ च पदादौ च संयोगावग्रहेषु चा । यः शब्द इति विज्ञेयो योऽन्यः स य इति स्मृतः । उपसर्गपरो यस्तु पदादिरपि दृश्यते । ईषत्स्पृष्टं यथा विद्युत्पदच्छन्दात्परं भवेत् । त्वदर्थवाचिनौ वोवां वावै यदि निपातजौ । आदेराजविकल्पार्थौ ईषत्स्पृष्टा इति स्मृताः । विभाषायामेकारः स्यात्तथा नेतैः पदात्परः । भवन्तेत्यपि पूर्वैव तथा च स पदादपि । यदेव लक्षणं यस्य वकारस्यापि तद्भवेत् । यत्र यत्र विशेषः स्यादिदानीं स स कथ्यते । वकारस्त्रिविधः प्रोक्तो गुरुर्लघुर्लघूत्तरः । आदौ गुरुर्लघुर्मध्ये पदान्ते तु लघूत्तरः । उपांशु स्वरितं चैव योऽधीते हृदि संज्ञकः । अपि रूपसहस्रेषु सदेहेषु प्रवर्तते । पञ्चविधां न गृह्णन्ति जडाः स्तब्धाश्च ये नराः । आलस्याश्चैव रोगाश्च येषां च विस्मृतं मनः । अहिरिव गुणाद्भीतः संमानान्नरकादिव । राक्षसीभ्य इव स्त्रीभ्यः स विद्यामधिगच्छति । न भोजनविलम्बी स्यान्न च नारीनिबन्धनः । सुदूरमपि विद्यार्थी व्रजेद्गरुडहंसवत् । यथा खनन्खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति । तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति । सुखार्थी चेत्त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी चेत्त्यजेत्सुखम् । सुखिनस्तु कुतो विद्या सुखं विद्यार्थिनः कुतः । गुणिता शतशो विद्या सहस्रावर्तिता पुनः । आगमिष्यति जिह्वाग्रे स्थलनिम्नमिवोदकम् । शतेन गुणिता विद्या सहस्रेण च तिष्ठति । शतानां च सहस्रेण प्रत्यग्रवदवतिष्ठति । जलमभ्यासंयोगेन शिलायाः कुरुते क्षयम् । कर्कीर्णामृदुतस्तस्य किमभ्यासान्न साध्यते । गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्यया विद्या चतुर्थं नोपलभ्यते । शुश्रूषारहिता विद्या ह्यल्पमेधागुणैः सह । वन्ध्या च यौवनी यद्वा न विद्या फलिनी भवेत् ।

हयानामिव जात्यानामर्धमात्रार्धशायिनाम् । न हि विद्यार्थिनां निद्रा चिरं नेत्रेषु तिष्ठति । यथा पिपीलिकाभिः पांसुभिर्वल्मीकं क्रियते महत् । न तत्र बलसामर्थ्यमुद्यमस्तत्र कारणम् । अञ्जनस्य क्षयं दृष्ट्वा वल्मीकस्य तु संचयम् । अवन्ध्यं दिवसं कुर्याद्दानाध्ययनकर्मसु । अन्नव्यञ्जनयोर्भागस्तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचारणार्थाय चतुर्थमुपकल्पयेत् । हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थैश्चापि संयुतम् । औरस्यं तं विजानीत्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् । हकारो यत्र पूर्वस्थो ह्यन्तस्थाद्यो भवेत्परः । पदकाले वियुज्येत संहितायां स औरसः । मेघदुन्दुभिनिर्घोषो ज्ञायते पयसो ह्रदात् । एवं नादं प्रयोक्तव्यं सिंहस्य रुदितं यथा । माले भाद्रपदे मेघाः शब्दं कुर्वन्ति यादृशम् । एवं गह्वरमासाद्य शुक्रं दुदुहेति दर्शनम् । शेपाणां वानरा युद्धमुत्पतन्ति पतन्ति च । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या इहेहैषां निदर्शनम् । यथा पुत्रवती स्नेहाचुम्बते निजमौरसम् । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या युञ्जानेति निदर्शनम् । दुर्दरो जयदेशे च प्रफतेपुर्नयाप्यया(?) । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अपां फेनेति निदर्शनम् । यथा भारभराक्रान्ता निश्वसन्ति नरा भुवि । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या अग्र्यः संभृत इत्यपि । कुक्कुटः कामलुब्धश्च ककारद्वयमुच्चरेत् । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः कुक्कुटोसीति दर्शनम् । वडवा च हयं दृष्ट्वा योनिं विकुरुते यथा । एवं वर्णाः प्रयोक्तव्याः सदुन्दुभेति दर्शनम् । रङ्गे चैव समुत्पन्ने नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् । स्वरं दीर्घं प्रयुञ्जीत पश्चान्नासिक्यमाचरेत् । यथा सौराष्ट्रिका नारी अराँ इत्यभिभाषते । एवं रङ्गः प्रवक्तव्यो ङकारः परिवर्जितः । द्विमात्रिको मात्रिको वा नासामूलं समाश्रितः । अन्ते प्रयुज्यते रङ्गः पञ्चमैः सानुनासिकः । यथा सौराष्ट्रिका नारी अराँ इत्यभिभाषते । एवं रङ्गं विजानीयात् ङकारपरिवर्जितम् । अनन्तरं मकारस्य यो रङ्गस्तत्र रक्ष्यते । सर्वानुनासिकं विन्द्यादेषा मध्योपधानिका । यरलवशषसहरज्यन्ते चोपधानिका । गर्वान्ते रङ्गते यस्तु सर्वैः सर्वानुनासिका । नासावुत्पद्यते रङ्गः कांस्येन समनिःस्वनः । मृदुश्चैव द्विमात्रः स्याद्वृष्टिमान्स्यान्निदर्शनम् । यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभिर्न च पीडयेत् । भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् । मधुरं च न चाव्यक्तं व्यक्तं चापि न पीडितम् । सनाथस्यैकदेशस्य न वर्णाः शंकरं गताः । यथा सुमत्तनागेन्द्रः पदात्पदं निधापयेत् । एवं पदं पदाद्यन्तं दर्शनीयं पृथक् पृथक् । गीती शीघ्री शिरःकम्पी यथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः । माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमत्वं च षडेते पाठका गुणाः । चतुरक्षरपङ्क्तं च निवर्तेत पुनःपुनः । आवर्तते पदं यच्च द्विस्त्रिराम्रेडितं हि तत् । यथा धाम्ने धाम्नेति यजुषे यजुषेति निदर्शनम् । हीयते वर्धते चापि पदं यत्र कृशोदरम् । उपचारः स विज्ञेय उभे सुश्चन्द्रेति निदर्शनम् ॥

अथ सप्तविधाः संयोगपिण्डाः । अयःपिण्डो दारुपिण्ड ऊर्णापिण्डो ज्वालापिण्डो मृत्पिण्डो वायुपिण्डो वज्रपिण्डश्चेति । यमान्विद्यादयःपिण्डान् सान्तस्थं दारुपिण्डवत् । अन्तस्थं यमवर्जं तु ऊर्णापिण्डं विनिर्दिशेत् । अन्तस्थं यमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यते । अशरीरं यमं विन्यादन्तस्थः पिण्डनायकम् । ज्वालापिण्डान्सनासिक्यान्सानुस्वारांस्तु मृन्मयान् । सोपध्मा वायुपिण्डाश्च जिह्वामूले तु वज्रिणः । अयःपिण्डो नाम यथा । अग्नीः पत्नीः नातनच्मि । दारुपिण्डो नाम यथा । अश्वः सूर्यः विश्वाजतीति भवति । तत्र ऊर्णापिण्डो नाम यथा । यस्मिन् अलस्मिन् अमुष्मिन् इति भवति । तत्र ज्वालापिण्डो नाम यथा । ब्रह्मा वह्निः गृह्णामीति भवति । तत्र मृत्पिण्डो नाम यथा । साꣳस्या सꣳस्कर्तारः सꣳस्वर्तं इति । तत्र वायुपिण्डो नाम यथा । देव सवितः । युञ्जानः प्रथमम् । प्रादिवः ककुत्सुसमिति भवति । तत्र वज्रपिण्डो नाम यथा । इष्कृतिः निष्कृतिः ऋक्साम इति भवति । प्रथममेव पकारेण सकारेणैव संयुतम् । एतत्स्वरं समासाद्य अग्निष्वात्ता निदर्शनम् । प्रथमेन ठकारेण थकारेणैव संयुतम् । एतत्स्वरं समासाद्य अधिष्ठाननिदर्शनम् । प्रथममेव णकारेण नकारेणैव संयुतम् । एतत्स्वरं समासाद्य त्रिणवत्रयस्त्रिꣳशाविति निदर्शनम् । प्रथममेव रङ्गेण नकारेणैव संयुतम् । एतद्रङ्गितमासाद्य वृष्टिमानिति निदर्शनम् । एते ककारादयो मकारपर्यवसानाः कृष्णा व्याख्याताः शनैश्चरदैवत्याः । चत्वार्यन्तस्था यरलवाः कपिलवर्णा अग्निदैवत्याः । चत्वार्यूष्माणः शषसहा अरुणवर्णा आदित्यदैवत्याः । त्रयस्त्रिꣳशद्व्यञ्जनानि स्पर्शा अन्तस्था ऊष्माणश्चेति । चतुर्विधं करणं स्पृष्टमस्पृष्टं संवृतं विवृतं चेति । संवृतो घोषा विवृता अघोषाः । विꣳशतिर्घोषास्ते गजडदबा घझढधभा ङञणनमाः यरलवाश्चेति । त्रयोदश अघोषास्ते कचटतपाः खछठथफाः शषसाश्चेति । अष्टौ वर्णस्थानानि भवन्ति । उरःकण्ठ्यमूर्धन्यतालुदन्त्यजिह्वामूलयमानुनासिक्याश्चेति । द्वौ औरस्यौ हहा इति । अआआ ३ त्रयः कण्ठ्याः । षड्मूर्धन्याः ऋटठडढणष इति । दश तालव्याः चछजझञयशइईई ३ इति । अष्ट दन्त्याः तथदधनललसाः । एकादश ओष्ठ्याः पफबभममाउऊऊ ३ छडपध्माचेत्यादयः । एको दन्तमूलीयो रेफः । जिह्वामूलीयाः पञ्च कुंखुंगुंघुंङुंइति । क्मख्मग्मघ्मकुंखुंगुंघुंइति यमाश्चत्वारः । रुक्मेति प्रथमो ज्ञेयः सक्व इत्यपरो भवेत् । तृतीयः सग्न इत्याहुरुपध्मेति चतुर्थकः । प्रथमौ चौष्ठनासिक्यावोष्ठनासे उपाश्रितौ । द्वितीयः कण्ठ्यदन्त्यश्च नासामूलमुपाश्रितः । तृतीयः

कण्ठ्यजिह्वाग्रे नासायामेव निर्दिशेत् । चतुर्थौ हृदि नासिक्यः कण्ठे चाभिहिता यमाः । आपञ्चमैश्चैकपादः संयुक्तं पञ्चमाक्षरम् । यस्मात्तत्र निवर्तन्ते श्मशानादिव बान्धवाः । यत्किंचिद्वाङ्मयं लोके सर्वमत्र प्रतिष्ठितं सर्वमत्र प्रतिष्ठितमिति । ऋवर्णे तित्परे सादावनुस्वारो द्विमात्रकः । संयोगे परभूतेषु ह्रस्व एवोच्यते बुधैः ॥ इति श्रीयाज्ञवल्क्यशिक्षा समाप्ता ॥

प्रतिज्ञासूत्रम्

श्रीवेदपुरुषाय नमः । अथ प्रतिज्ञा मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं तस्मिञ्छुक्ले याजुषाम्नाये माध्यन्दिनीयके मन्त्रे स्वरप्रक्रिया हृद्यनुदात्तो मूर्ध्न्युदात्तः श्रुतिमूले स्वरितः एवं जात्यादयोऽभिहिता ब्राह्मणे तूदात्तानुदात्तौ भाषिकस्वारौ तानस्वराणि छन्दोवत्सूत्राणि ॥ १ ॥ अथान्तस्थानामाद्यस्य पदादिस्थस्यान्यहलसंयुक्तस्य संयुक्तस्यापि रेफोष्मान्त्याभ्यास्थकारेण चाविशेषेणादिमध्यावसानेषूच्चारणे जकारोच्चारणं द्विर्भावेऽप्येवमथापरान्तस्थस्यायुक्तान्यहलसंयुक्तस्योष्मऽऋकारैरेकारसहितोच्चारणमेवं तृतीयान्तस्थस्य क्वचिद्वकारस्य तु संयुक्तासंयुक्तस्याविशेषेण सर्वत्रैवमथान्त्यस्यान्तस्थानां पदादिमध्यान्तस्थस्य त्रिविधं गुरुमध्यमलघुवृत्तिभिरुच्चारणमथो मूर्धन्योष्मणोऽसंयुक्तस्य दुष्टते संयुक्तस्य च खकारोच्चारणमध्ययनादिकर्मस्वर्थवेलायां प्रकृत्या ॥ २ ॥ अथानुस्वारस्यꣳ इत्यादेशः शषसहरेफेषु तस्य त्रैविध्यमाख्यातम् । ह्रस्वदीर्घगुरुभेदैर्दीर्घात्परो ह्रस्वो ह्रस्वात्परो दीर्घौ गुरौ परे गुरुः परसवर्णेषत्प्रकृत्या चान्यत्र विसर्गेष्वीषद्विरामः पदाद्यस्य संयुक्ताकारस्येषद्दीर्घता च भवतीषद्दीर्घता च भवतीति ॥ ३ ॥

इति कात्यायनपरिशिष्टप्रतिज्ञासूत्रं समाप्तम् ॥

सर्वानुक्रमसूत्रम्

श्रीवेदपुरुषाय नमः ॥ ॐमण्डलं दक्षिणमक्षि हृदयं चाधिष्ठितं येन शुक्लानि यजूꣳषि भगवान्याज्ञवल्क्यो यतः प्राप तं विवस्वन्तं त्रयीमयमर्चिष्मन्तमभिध्याय. माध्यन्दिनीये वाजसनेयके यजुर्वेदाम्नाये सर्वे सखिले सशुक्रियऋषिदैवतच्छन्दाꣳस्यनुक्रमिष्यामो यजुषामनियताक्षरत्वादेकेषां छन्दो न विद्यते द्रष्टारो ऋषयः स्मर्तारः परमेष्ठ्यादयो देवता मन्त्रान्तर्भूताग्न्यादिका हविर्भाजः स्तुतिभाजो वाऽनःशाखोखाशम्योपवेषकपालेध्मोलूखलादयश्च प्रतिमाभूताश्छन्दाꣳसि गायत्र्यादीन्येतान्यविदित्वा योऽधीतेऽनुब्रूते जपति जुहोति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयामं भवत्यथान्तराश्वगर्तं वा पद्यते स्थाणुं वर्च्छेति प्रमीयते वा पापीयान्भवत्यथ विज्ञायैतानि योऽधीते तस्य वीर्यवदथ योऽर्थवित्तस्य वीर्यवत्तरं भवति जपित्वा हुत्वेष्ट्वा तत्फलेन युज्यते ॥ १ ॥ इषेत्वादि खंब्रह्मान्तं विवस्वानपश्यत्ततः प्रतिकर्मविभागेन ब्राह्मणानुसारेण ऋषयो वेदितव्याः परमेष्ठी प्राजापत्यो दर्शपूर्णमासमन्त्राणामृषिर्देवा वा प्राजापत्या इषेत्वा शाखानुष्टुब्विनियोगः कल्पकारोक्त एवमूर्जेत्वा वायवे वायव्यं देवोव ऐन्द्रं यजमानस्य शाखा वसोर्वायव्यं द्यौर्मातरिश्वन उखा वसोर्वायव्यं देवस्त्वापयः कामधुक्षः प्रश्नः सा विश्वायुर्वीणि गव्यानीन्द्रस्यैन्द्रं विष्णोः पयः ॥ २ ॥ यो अग्न इदमाग्नेये कस्त्वा प्राजापत्यं कर्मणे स्रुक्शूर्पं प्रत्युष्टं द्वे राक्षसे उरुब्रह्म रक्षोघ्नꣳसर्वत्र धूरसि धूर्देवानां विष्णुस्त्वानꣳउरु हविष्या अपहतꣳरक्षो यच्छन्ताꣳहविष्या देवस्य त्वा सावित्रꣳसर्वत्राग्नेये लिङ्गोक्ते भूताय त्वा हविः स्वः सूर्यो दृꣳहन्तां गृहाः पृथिव्यास्त्वा हव्यं-पवित्रे लिङ्गोक्तꣳसवितुर्दैवीः प्रोक्षिता आपान्यग्नये लिङ्गोक्तं दैव्याय पात्राणि ॥ ३ ॥ शर्मास्यदित्याः कृष्णाजिनमवधूतꣳराक्षसमद्रिर्ग्रावोलूखले अग्नेर्हविर्बृहत्स इमं मौसले हविष्कृदधिदैवतं वागधियज्ञं पत्नी कुक्कुटो वाग्वर्षवृद्धꣳशूर्पं प्रतिस्वाहविः परापूतमपहतꣳराक्षसे वायुर्वो देवो वस्तण्डुलाधृष्टिरुपवेषोऽपाग्न आदेवयजमाग्नेये ध्रुवमसिषण्णां कपालान्यग्ने ब्रह्माग्नेयं धिषणासि दार्षदं दिवः शम्याऽधिषवणौपलं धान्यमसि षण्णाꣳहविर्महीनामाज्यम् ॥ ४ ॥ संवपामि हविः समाप आपं जनयत्यै स्वेदꣳहविरिषेत्वाज्यं घर्मोसि षण्णां पुरोडाशश्रिताय त्रयाणां त्रितो द्वितः क्रमेणाददं इन्द्रस्य स्फ्यः पृथिवी वेदिर्व्रजं पुरीषं वर्षतु वेदिर्बधानसावित्रमपाररुमररो आसुरे द्रप्सस्ते वेदिगायत्रेण त्रीणि वैष्णवानि सूक्ष्मा त्रयाणां वेदिः पुराघशꣳसोऽपश्यच्चान्द्रमसी त्रिष्टुभं प्रोक्षणीः प्रैषो द्विषतः आभिचारिकमनिशितः स्रुवो निशिता स्रुगदित्यै विष्णोर्योक्त्रमूर्जे त्रयाणामाज्यꣳसवितुरापं तेजोसि [illegible] ॥ ५ ॥ इति॰ संहितायां प्रथमोऽध्यायः ।

कृष्णोसीध्मो वेदिर्बर्हिर्लिङ्गोक्ते अदित्या आपं विष्णोः प्रास्तरमूर्णम्रदसं वेदिर्ध्रुवपतये त्रीण्याग्नेयानि गन्धर्वस्त्रयाणां परिधयो वीतिहोत्रं विश्वावसुराग्नेयीं गायत्रीꣳसमिदाग्नेयꣳ सूर्यस्त्वालिङ्गोक्तꣳसवितुर्विध्रती ऊर्णम्रदसमात्वाप्रास्तरे घृताच्यसि त्रयाणां जुहूपभृद्ध्रुवाः क्रमेण प्रियेण हविर्ध्रुवा असदन्पाहि मां वैष्णवे अग्नेवाजजिदाग्नेयं नमोदेवꣳ स्वधापिन्वꣳसुयमे सुचावङ्ग्निणा वैष्णवं वसुमतीमाग्नेयमित ऐन्द्रꣳ संज्योतिपाज्यं मयीदमाशीःप्रतिग्रहणमुपहूता द्यावापृथिव्यम् ॥६॥ ब्रह्मत्वं प्रतिष्ठान्तं बृहस्पतिराङ्गिरसोऽपश्यदग्नेष्ट्वा प्राशित्रमेतं ते वैश्वदेवमेषा तेनुष्टुवाग्नेय्यग्ने वाजजिदाग्नेयमग्नीषोमयोश्चत्वारि लिङ्गोक्तानि वसुभ्यस्त्रयाणां परिधयः संजानाथा व्यन्तु प्रास्तरे मरुतां कपिर्बृहतीं प्रास्तरीमन्त्यः पाद आग्नेयो यं परिधिं देवल आग्नेयीं त्रिष्टुभं विराड्रूपा यजुरन्तामग्नेः प्रियं यजुः सꣳस्त्रवभागाः सोमसूक्ष्मौ वैश्वदेवीं त्रिष्टुभं यजुरन्ताꣳ स्वाहा वाय्वजुर्घृताची स्रुचौ यज्ञनमः शूर्पं यवमान्कृषिरुद्घालवान्धानानान्तर्वानिति पञ्चार्षेयो यज्ञो देवताग्नेदृब्धा योगार्हपत्योऽग्नये दक्षिणाग्निः सरस्वत्यै लिङ्गोक्तं वेदोसि वेदो देवा मनसस्पतिर्वातदेवत्या विराजꣳसंबर्हिर्लिङ्गोक्ता त्रिष्टुब्विराड्रूपा कस्त्वा प्राजापत्यꣳ रक्षसाꣳराक्षसम् ॥७॥ अथ याजमानꣳसंवर्चसा त्वाष्ट्री त्रिष्टुब्दिवि विष्णुस्त्रीणि वैष्णवान्यस्माज्ञागोऽस्यै भूमिरगन्म देवꣳ संज्योतिषाहवनीयः स्वयंभूः सूर्यस्य सौरे अग्ने गृहपतेगार्हपत्यः सूर्यस्य सौरमग्न इदमाग्नेये ॥८॥ पितृयज्ञः प्रजापतेरार्षमग्नये सोमाय द्वे दैवे स्वाहाकारयश्रुतेरपहता असुरं ये रूपाणि कव्यवाहनोऽग्निस्त्रिष्टुबत्रामीमदन्त पित्र्यै नमो वः षड्लिङ्गोक्तानि परे पित्र्ये आधत्त पित्र्या गायत्र्यूर्जमापि विराट् ॥ ९ ॥ इति० संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अग्न्याधेयं प्रजापतेरार्षं देवानामग्नेर्गन्धर्वाणां वा समिधाग्नेय्यश्चतस्त्रो गायत्र्यः समिधाग्निरूप आङ्गिरसः सुसमिद्धाय वसुश्रुतस्तं त्वा भरद्वाजो भूर्भुवःस्वस्तिस्रो महाव्याहृतयोऽग्निवायुसूर्यदेवत्याः क्रमेण द्यौरिव यजमानाशीर्लिङ्गोक्तदेवतायां गौः सार्पराज्ञ्यस्तृचो गायत्रोऽग्निः परावररूपेण देवता ॥१०॥ अग्निहोत्रं प्रजापतेरार्षमग्निर्ज्योतिः सप्त लिङ्गोक्तदेवता गायत्र्य आद्याः पञ्चैकपदा अग्निर्वर्चो द्वे तक्षापश्यत्परा जीवलश्चैलकिः ॥११॥ यजमानाग्न्युपस्थानं बृहद्देवानामार्षं उपप्रयन्त इत्यनुवाक आद्ये द्वे आग्नेय्यौ गायत्र्यावुपवत्या गोतमो राहूगणो मूर्धन्वत्या विरूप उभा वां भरद्वाज ऐन्द्राग्नीं त्रिष्टुभमयं ते देवश्रवा देववातश्च भारतावाग्नेयीमनुष्टुभमयमिह वामदेवो जगतीमस्य प्रत्नामवत्सारो गव्या वाग्नेयी वा पयोदेवत्या वा गायत्रीं तनूपा आग्नेयानीन्धाना आग्नेयीं महापङ्क्तिस्त्यवसाना ॥ १२ ॥ चित्रावसोरात्रिदेवत्यस्तृषयोऽपश्यन्सत्स्वमाग्नेयमन्धस्य रेवतीः सꣳहितेति त्रीणि गव्यान्युपत्याग्नेयं तृचं गायत्रं मधुच्छन्दा वैश्वामित्रोऽग्ने त्वं चतस्रो द्विपदा आग्नेयीर्बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरेकैकश इडे काम्या गव्ये सोमानं ब्राह्मणस्पत्यं तृचं गायत्रं ब्रह्मणस्पतिर्मेधातिथिर्वा महित्रीणाꣳ सत्यधृतिर्वारुणिरादित्यदैवतं तृचं गायत्रं पथि स्वस्त्ययनं कदाचनैन्द्रीं पथ्याबृहतीं मधुच्छन्दास्तत्सवितुर्विश्वामित्रः सावित्रीं गायत्रीं परिते वामदेव आग्नेयीमनिरुक्तां गायत्रीम् ॥ १३ ॥ क्षुल्लकोपस्थानमासुरेरार्षं भूर्भुवः स्वः प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चादित्यस्यार्षं नर्यगार्हपत्यः शꣳस्याहवनीयोऽथर्वदक्षिणाग्निरागन्माहवनीयोऽनुष्टुबयमग्निर्न्यङ्कुसारिणीबृहती गार्हपत्योऽयमग्निरन्वाहार्यपचनोऽनुष्टुब्गृहामा त्रिष्टुब्विराड्रूपा येषामानुष्टुबुपहूता महापङ्क्तिरुपवसानास्तिस्रोपि वास्तवीः शंयुर्बार्हस्पत्यः ॥१४॥ चातुर्मास्यानि प्रजापतेरार्षं प्रघासिनो मारुती गायत्री यद्ग्राममारुत्यनुष्टुबनिरुक्ता मोपूणोऽगस्त्य ऐन्द्रामारुतीं विराजमक्रं न निरुक्ताग्नेय्यनुष्टुबवभृथ यज्ञदैवतं पूर्णादर्वि द्वे और्णवाभ ऐन्द्यावनुष्टुभावक्षं द्वे गोतम ऐन्द्यौ पङ्क्ती मनोजुमानसं तृचं बन्धुर्गायत्रं वयꣳ सौमीं गायत्रीं बन्धुरेष ते द्वे रौद्रे अवरुद्रꣳ रौद्र्यावेकापङ्क्तिरपरा ककुप् त्र्यम्बकं द्वे अनुष्टुभौ पूर्वस्या वसिष्ठ आस्तारपङ्क्तिस्त्र्यायुषं नारायण उष्णिहं यजमानाशीः शिवो नाम क्षौरं निवर्तयामि लिङ्गोक्तदैवतमाशीःप्रायम् ॥ १५ ॥ इति० संहितायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अग्निष्टोमः प्रजापतेरार्षमेदं द्वे अत्यष्टी त्र्यवसाने आद्यावधैचौ देवयजनदेवत्याविमा आप ओषधे कुशतरुणꣳ स्वधिते क्षौरमापो अस्मानापं दीक्षातपसोर्वासो महीनां नवनीतं वृत्रस्याजनं चित्पतिर्द्वे प्राजापत्ये देवो मा सावित्रमावोदैव्यनुष्टुबाशीःस्वाहायज्ञं चतुर्णां यज्ञ आकूत्यै चतुर्णामौद्ग्रभणानामग्निरापोदेवीर्लिङ्गोक्तदेवता विराट् ॥१६॥ विश्वो देवस्य स्वस्त्यात्रेयः सावित्रीमनुष्टुभमृक्सामयोः कृष्णाजिने शर्मासि कृष्णाजिनमूर्गस्याङ्गिरोभिर्दिष्टे मेखलꣳसोमस्य नीविर्विष्णोर्वास इन्द्रस्य सुसस्याः कृष्णविषाणोच्छ्रयस्व दण्डो व्रतं यज्ञो दैवीं धीर्ये देवा वाक्प्राणोदानौ चक्षुःश्रोत्रमध्यात्ममग्निर्मित्रावरुणावादित्यो विश्वेदेवा अधिदैवतꣳ श्वात्रा आपो जगतीयं ते लोष्टमपो मूत्रं पृथिव्या लोष्टमग्ने त्वमाग्नेय्यनुष्टुप्पुनर्मन आग्नेयं त्वमग्ने वत्स आग्नेयीं गायत्रीꣳ रास्नेयस्सौम्यमेषा ते हिरण्याज्यदेवतं जूरसि वाग्दैवतꣳ शुक्रमसि हिरण्यं चिदसि गौः सोमक्रयणी वाग्रूपाध्यारोपकल्पनया ॥ १७ ॥ वस्व्यस्यनुष्टुब्बृहती सोमक्रयण्याः स्तुतिरदित्या आज्यमस्ये षण्णां लिङ्गोक्ता देवताः समख्ये पत्न्याशीरास्तारपङ्क्तिरेष ते लिङ्गोक्तदेवतमास्राकोऽसि सौम्यमभित्यꣳ सावित्र्यष्टिः प्रजाभ्यस्त्वा प्रजास्त्वा शुक्रं त्वा सौम्यानि

सग्मेऽसे लिङ्गोक्ते तपसोर्धेजार्धे सोमो मित्रो न इन्द्रस्य सौम्ये स्वानादीनि धिष्ण्यानामानि परिमाग्नेयी पुरस्ताद्बृहती प्रतिपन्थामनुष्टुप्पथिदेवत्यादित्याः कृष्णाजिनमदित्यै सौम्य-मस्तभ्नात्रिष्टुभौ वारुण्यौ सूर्यस्यानुष्टुप् कृष्णाजिनमुस्तावूर्ध्व-बृहत्यानडुही भद्रो मे सौम्यं नमो मित्रस्याभितपनः सूर्यः सौरीं जगतीं वरुणस्य पञ्च वारुणानि या ते सौर्मीं त्रिष्टुभं गौतमः ॥ १८ ॥ इति० संहितायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अग्नेस्तनूरसि पञ्च वैष्णवान्यग्नेः शकलं वृषणा दर्भत-रुणैके उर्वश्यसि त्रयाणां लिङ्गोक्ता देवता गायत्रेण त्रीण्या-ग्नेयानि भवतं नः पङ्क्तीरग्नावग्निर्विराडेतयोर्निर्मथ्याहवनीया-वग्नी देवते आपतये वायव्यमनाधृष्टमाज्यमग्नेव्रतपा आग्ने-यमꣳशुरꣳशुः प्रकृतिश्चतुरवसाना सौम्यन्त्योर्धर्चौ लिङ्गो-क्तदैवतो याते त्रीण्याग्नेयानि तप्तायनी चत्वारि पार्थिवानि विदेदाग्नेयमग्ने अङ्गिरोऽस्यामनुत्वा लिङ्गोक्तानि सिꣳह्यसि त्रयाणां वेदिरिन्द्रघोषश्चतुर्णामुत्तरवेदिरिदमहमापꣳ सिꣳ-ह्यसि पञ्चानां वाग्भूतेभ्यः स्रुग्ध्रुवोऽसि परिधयस्त्रयाणा-मग्नेः संभारा गुल्गुल्वादयः ॥ १९ ॥ युञ्जते श्यावाश्वः सावित्रीं जगतीमिदं विष्णुर्मेधातिथिर्वैष्णवीं गायत्रीमिरा-वती वसिष्ठस्त्रिष्टुभं देवश्रुतावक्षधुरौ प्राचीस्थं गोष्ठमत्र हविर्धाने विष्णोर्नु तिस्रो वैष्णव्यस्त्रिष्टुभ आद्ये द्वे यजुरन्ते विष्णोर्नु प्रदीर्घतमा ओतथ्यो विष्णोरराटं पञ्च वैष्णवान्या-ददेऽभ्रिरिदमहꣳरक्षोघ्नं बृहन्तौ पर्वाणीदमहं पञ्च लिङ्गो-क्तानि स्वराडस्यौपर्वाणि चत्वारि रक्षोहणो वः सप्त वैष्ण-वानि यवोऽसि यवो दिवेत्वौदुम्बरी शुन्धन्तां पित्र्ये उद्दिवं पञ्चानामौदुम्बरी घृतेन द्यावापृथिव्यमिन्द्रस्यैन्द्रं परि त्वा मधुच्छन्दा अनिरुक्तामैन्द्रीमनुष्टुभमिन्द्रस्यैन्द्राणि त्रीणि चतुर्थं वैश्वदेवम् ॥ २० ॥ विभूरस्यष्टानां धिष्ण्या अग्नयः सम्राडाहवनीयः परिषद्यो बहिष्पवमानदेशो नभो-ऽसि चात्वालो मृष्टोऽसि शामित्र ऋतधामौदुम्बरी समु-द्रोऽसि ब्रह्मासनमजोऽसि शालाद्वार्योऽहिरसि प्राजहितो वागसि सद ऋतस्य द्वार्यै अध्वनाꣳ सूर्यो मित्रस्यर्त्वि-जोऽग्नयो धिष्ण्याः ॥ २१ ॥ ज्योतिरसि वैश्वदेवं त्वꣳ सोमक्रतुर्भार्गवः सौमीं गायत्रीमनवसानां जुषाणो अप्तुर्दे-वत्यैकपदा विराड्यजुरन्ताग्नेनयाऽगस्त्य आग्नेयीं त्रिष्टुभमयं-नस्त्रिष्टुब्यजुरन्ताग्नेय्युरुविष्णो वैष्णव्यनुष्टुब्यजुरन्ता देवस-वितः सावित्रमेतत्त्वꣳ सौम्यꣳ स्वाहा निर्लिङ्गोक्तदेवतामग्ने व्रतपा आग्नेयमत्यन्यान्वनस्पतिरोषधे कुशतरुणꣳ स्वधिते परशुर्द्यौ मातस्त्वं वनस्पतिः ॥ २२ ॥ इति० संहितायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अग्रेणीः शकलं देवस्त्वा यूपः सुपिप्पलाभ्यश्च बालंद्या-मग्रेण यूपो याते दीर्घतमा यूपदेवत्या त्रिष्टुभं ब्रह्म दꣳह यूपदेवत्ये विष्णोः कर्माणि द्वे मेधातिथिर्वैष्णव्यौ गायत्र्यौ परिवीर्यूपो दिवस्वरुरेष ते यूप उपावीस्तृणमुपदेवा लिङ्गो-क्तमृतस्य त्वा पशुरग्नीषोमाभ्यां लिङ्गोक्तमद्भ्योऽपां पशुरापो-देवीरापꣳसं ते पशुर्घृतेन स्वरुशासौ रेवती वाग्वर्षो तृणꣳ स्वाहा दैवे ॥ २३ ॥ माहिर्भूरज्जुर्नमस्ते यज्ञो देवीरापोर्ध-मापमर्धमाशीर्वाचं ते मनस्ते पशुशं लिङ्गोक्तमोषधे तृणꣳ स्वधितेऽसी रक्षसां लिङ्गोक्तं निरस्तमिदमहꣳ रक्षोहणी घृतेन द्यावापृथिव्यं वायो वायव्यमग्निराज्यस्याग्नेयꣳ स्वाहा-कृते वपाश्रपण्याविदमाप आपी महापङ्क्तिर्त्र्यवसाना पाव-मानश्चान्त्यः पादः सं ते हृदयꣳ रेडसि वसाप्रयुतं लिङ्गोक्तं घृतं वैश्वदेवं दिशः पञ्चदिश्यान्यैन्द्रः प्राणः पश्वङ्गः प्राण-दानं लिङ्गोक्तं देवत्वाष्ट्री त्रिष्टुप् ॥ २४ ॥ समुद्रं लिङ्गो-क्तानि द्वादश दिवं ते स्वरुर्मापो हृदयशूलं धाम्नो वारुणं यदाहुर्वारुणी गायत्र्यनवसाना सुमित्रिया न आपꣳ हवि-ष्मतीर्लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुबग्नेर्वैश्चत्वार्यपां न्यमूरापीं गायत्रीं मेधातिथिर्हृदे त्वा सौम्यनुष्टुप् सोमराजन्सौम्ये शृणोतु लिङ्गोक्तदेवता त्रिष्टुब्देवीराप आपी पङ्क्तिः कार्षिराज्यमनुष्टु-प्समुद्रस्य समाप आपो यमग्ने मधुच्छन्दा आग्नेयीं गायत्री-माददे ग्रावा निग्राभ्या आपमिन्द्राय त्वा पञ्च सौम्यानि यत्ते सौमी विपरीता बृहती श्वात्राः पथ्याबृहती माभेः सौम्यमर्धं द्यावापृथिव्यमर्धं प्रागपाक्सौम्युष्णिक् त्वमङ्ग गोतम ऐन्द्रीं पथ्याबृहतीम् ॥ २५ ॥ इति० संहितायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

वाचस्पतये प्राणदेवत्या विराट् मधुमतीर्लिङ्गोक्तं यत्ते सौम्यꣳस्वाहोरुयजुषी लिङ्गोक्ते स्वांकृतोस्युपाꣳशुर्देवे-भ्यस्त्वा दैवं देवाꣳशो लिङ्गोक्तमाभिचारिकं प्राणायग्रहो व्यानाय उपाꣳशुसवन उपयामगृहीतोस्यन्तरैन्द्रमन्तस्ते मघवदेवत्या त्रिष्टुबुदानाय ग्रह आवायो वसिष्ठो वायव्यां त्रिष्टुभमिन्द्रवायू मधुच्छन्दा ऐन्द्रवायवीं गायत्रीमयं वा गृत्समदो मैत्रावरुणीꣳ रायावयं त्रसदस्युस्त्रिष्टुभं यावां मेधा-तिथिराश्विनीं गायत्रीं तं प्रत्नथावत्सारः काश्यपो वैश्वदेवीं जगतीमच्छिन्नस्य सौम्यꣳ सा प्रथमैन्द्री त्रिष्टुप्तृपं त्वयाऽग्नी लिङ्गोक्ते ॥ २६ ॥ अयं वेनो वेनस्य त्रिष्टुप् सोमस्तुतिरधिदै-वतमधियज्ञं च मनोन त्रिष्टुप्सोमस्तुतिरधियज्ञानुवादिन्यप-मृष्टः शण्डोऽपमृष्टो मर्क आभिचारिके देवास्त्वा शुक्रामन्थि-नावनाधृष्टासि दक्षिणोत्तरवेदिश्रोण्यौ सुवीरः सुप्रजाः शुक्रा-मन्थिनौ निरस्तो द्वे आभिचारिके शुक्रस्य मन्थिनः शकलं ये देवासः परुच्छेपो वैश्वदेवीं त्रिष्टुभमाग्रयणोसि लिङ्गोक्तदै-वतम् ॥२७॥ सोमः पवते वैश्वदेवमिन्द्राय त्वा पञ्च लिङ्गो-क्तानि मूर्धानं भरद्वाजो वैश्वानरीं त्रिष्टुभं ध्रुवोसि ध्रुवो ध्रुवं ध्रुवेण बृहती पूर्वोऽर्धर्चो ग्रोव उत्तर ऐन्द्रो यस्ते देवश्रवाः

सौर्मीं त्रिष्टुभं यजुरन्ता देवानां चात्वालदैवतं प्राणाय मे लिङ्गोक्तदेवतान्येकादश कोऽसि प्राजापत्योष्णिग्वर्धमाना मघवे त्वा लिङ्गोक्तदेवतानि त्रयोदश ॥ २८ ॥ इन्द्राग्नी विश्वामित्र ऐन्द्राग्नी गायत्रीमाघाग्निशोक आग्नेन्द्रीमोमासो मधुच्छन्दा वैश्वदेवीं विश्वेदेवासो गृत्समद इन्द्रमरुत्वश्चतस्रो विश्वामित्र ऐन्द्रामारुतीस्त्रिष्टुभो मरुत्वान्त्वा यजुर्मरुत्वतीयं महाँइन्द्रो भरद्वाजो माहेन्द्रीं त्रिष्टुभमोजसा वत्सो गायत्री-मुदुत्यं प्रस्कण्वः सौरीं गायत्रीं चित्रं कुत्स आङ्गिरसस्त्रिष्टु-भᳫँ रूपेण वो दक्षिणाश्चतुर्णां ब्राह्मणमद्य लिङ्गोक्तदेवतान्यष्टौ ॥ २९ ॥ इति० संहितायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

विष्णो वैष्णवं कदाचनादित्यदेवत्ये बृहत्यौ यज्ञो देवानां कुत्सस्त्रिष्टुभं विवस्वन्यजुः श्रदस्मै जगत्याशीर्वाममद्य भर-द्वाजो बार्हस्पत्यः सावित्रीं त्रिष्टुभᳫँ सावित्रोऽसि सावित्रᳫँ सुशर्मासि वैश्वदेवं बृहस्पतिसुतस्य लिङ्गोक्तमहं प्रजापतिरू-पेणात्मादेवतात्रिष्टुबग्नाँ ३ इ पत्नीवन्नाग्नेयं प्रजापतिः प्राजा-पत्यᳫँ हरिरस्यृक्सामे हर्योर्यस्ते लिङ्गोक्ते देवकृतस्याग्नेयानि षट् ॥ ३० ॥ समिन्द्रान्त्रिवैश्वदेवीं त्रिष्टुभं धाता लिङ्गोक्तब-हुदेवत्या सुगावो देवीयाँ २ आवहो वयमाग्नेय्यौ यज्ञायज्ञ-मेष ते लिङ्गोक्ते यजुषी उरुᳫँ हि शुनःशेपो वारुणीं त्रिष्टुभं नमो वारुणमग्नेरनीकमाग्नेयी त्रिष्टुप् समुद्रे ते सौमी विराड्-देवीरापः पङ्क्तिर्बृहती वा पूर्वोऽर्धर्चे आप उत्तरः सौम्यो देवानामाग्नेयमेजतु त्र्यवसाना महापङ्क्तिर्यस्यै ते वशा पुरुद-स्मोगर्भो मरुतो यस्य गोतमो मारुतीं गायत्रीं महीद्यौर्मेधा-तिथिर्द्यावापृथिव्यामित्यग्निष्टोमः ॥ ३१ ॥ अथ षोडश्यातिष्ठ गोतम ऐन्द्रीमनुष्टुभं युक्ष्वाहि मधुच्छन्दा इन्द्रमिद्गोतमो यस्मान्नैन्द्री त्रिष्टुप्परब्रह्मरूपेण षोडशिनस्तुरिन्द्रश्चैन्द्रावारुणी षोडशिदेवत्या वा यजुरन्ताग्नेपवस्व वैखानस आग्नेयीं गाय-त्रीमुत्तिष्ठन्कुरुस्तुतिरैन्द्रीमदश्रं प्रस्कण्वः सौरीं तिस्रोऽपि यजुरन्ता उदुत्यं देवानामार्षमाजिघ्रेडे कुसुरुबिन्दुर्गव्ये महा-पङ्क्तिप्रस्तारपङ्क्ती विनः शासो भारद्वाज ऐन्द्रीमनुष्टुभं वाच-स्पतिं वैश्वकर्मणीं त्रिष्टुभं विश्वकर्मन्नैन्द्री वैश्वकर्मण्यग्नये त्वा देवार्षाण्यदाभ्यदेवत्यानि ग्रेशीनां त्वा सौम्यानि ॥३२॥ सत्रो-त्थानं देवानामार्षमिह रतिः पशुदैवतमुपसृजन्नुष्णिगाग्नेयी सत्रस्य बृहती यजमानानामात्मस्तुतिर्युवन्तं परुच्छेप ऐन्द्री-मत्यष्टिं त्र्यवसानामाद्योऽर्धर्च ऐन्द्रापार्वतः परमेष्ठी नैमित्ति-कान्याध्यायाद्वसिष्ठस्यार्षं लिङ्गोक्तदेवतानि चतुस्त्रिᳫँ शद्ययो-र्वैष्णववारुणीं त्रिष्टुब्देवा दिवमाशीर्लिङ्गोक्तदेवताश्चतुस्त्रिᳫँ-शद्धर्मदेवत्या पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्वा यज्ञस्य यज्ञदेवत्या त्रिष्टुबापवस्व सौर्मीं गायत्रीं नैध्रुविः कश्यपः ॥ ३३ ॥ इति० संहिताया-ष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ वाजपेयो बृहस्पतेरार्षमिन्द्रस्य च देवसवितः सावित्री त्रिष्टुप् ध्रुवसदमैन्द्राणि त्रीण्यपाᳫँ रसदेवत्यानुष्टुब् ग्रहा लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप्संपृचौ यजुषीन्द्रस्य रथो वाजस्य पार्थि-व्यतिजगत्यन्त्यः पादः सावित्रोऽप्स्वन्तरश्वदेवत्यानवसाना पुरउष्णिग्वातो वा तिस्रोऽश्वस्तुतय उष्णिक्त्रिष्टुब्जगत्यो वाजिनोऽश्वा देवस्याहं लिङ्गोक्तानि वाजिनोऽश्वा एषस्य द्वे दधिक्रावावामदेव्योक्तदेवत्ये जगत्यौ शंनो वसिष्ठो विराजं तेनो नाभानेदिष्ठो जगतीं वाजेवाजे वसिष्ठस्त्रिष्टुभमामा प्राजापत्यां वाजिनोक्ताः ॥३४॥ आपय आयुर्यज्ञेन प्राजाप-त्यानि प्रजापतेः स्वरमृता यजमानोस्मे दिशो नमः पृथिवी-यमासंदीयं तासुन्वन्वाजस्य प्राजापत्यं तृचं त्रैष्टुभᳫँ सोमं तृचं तापस आद्या वैश्वदेव्यनिरुक्तानुष्टुब्द्वितीया लिङ्गोक्तदे-वता तृतीयाग्नेयी प्रनो लिङ्गोक्ता गायत्री सरस्वत्यै सुन्वन्नग्निः सप्तदश लिङ्गोक्तदेवतानि ॥ ३५ ॥ अथ राजसूयो वरुणस्या-र्षमेप ते पार्थिवमग्निनेत्रेभ्यो देवार्षाण्याध्यायादृशान्त्यानि दैवान्यग्ने सहस्व देवश्रवा देववातश्च भारतावाग्नेयीमनुष्टुभ-मुपाᳫँ शोस्त्रीणि रक्षोघ्नानि सविता द्वे यजमानः ॥ ३६ ॥ इति० संहितायां नवमोध्यायः ॥ ९ ॥

अपोदेवा आपस्त्रिष्टुप् वृष्ण ऊर्मिर्लिङ्गोक्तानि मधुमतीर-नाधृष्टा आपः सोमस्य चर्माग्नये लिङ्गोक्तान्यनिमृष्टमापस-धमादो वारुणी त्रिष्टुप् क्षत्रस्य चतुर्णां तार्ष्यपाण्ड्वाधीवा-सोष्णीषाणीन्द्रस्य धनुर्मित्रस्य बाहू त्वयायं धनुर्देवातिसृणा-मिपव आविः प्राजापत्यं पराणि लिङ्गोक्तानि ॥३७॥ अवेष्टा मृत्युनाशनं प्राचीं पञ्चानां यजमानः प्रत्यस्तमासुरं मृत्यो-रोजोऽसि रुक्मो हिरण्यरूपौ मैत्रावारुणी त्रिष्टुब्यजुरन्ता सोमस्य सुन्वन्प्रपर्वतस्यापी त्रिष्टुब् विष्णोस्त्रीणि लिङ्गोक्तानि सुन्वन्प्रजापतेन प्राजापत्या त्रिष्टुब्यजुर्मध्योयमसुष्यजू रुद्रय-द्रौद्रम् ॥३८॥ इन्द्रस्य लिङ्गोक्तानि मा ते संवरणः प्राजापत्य ऐन्द्रीं त्रिष्टुभमग्नये लिङ्गोक्तानि पृथिवि मातर्भूमिर्हᳫँ सो वामदेवः सौरीᳫँ सप्रपञ्चपरब्रह्माभिधायिनीमतिजगतीसि-यच्छतमानावूर्गसि शाखेन्द्रस्य बाहू स्योनास्यासंदी क्षत्र-स्याधीवासᳫँ स्योमाᳫँ सुन्वन्निषसाद शुनःशेपो वारुणीं गायत्रीमभिभूरस्यक्षा यजमानो वा ब्रह्मᳫँ स्त्वमामन्त्रणानि पञ्च लिङ्गोक्तानीन्द्रस्य. स्प्योऽग्निः पृथुराग्नेयᳫँ स्वाहाकृता अक्षाः सवित्रा लिङ्गोक्तदैवतम् ॥ ३९ ॥ अथ चरकसौत्रा-मण्यश्विनोरार्षमश्विभ्यां त्रीणि लिङ्गोक्तानि वायुः सौमी गायत्री कुविदङ्गᳫँ सुकीर्तिः काक्षीवत आद्या सौम्यनि-रुक्ता त्रिष्टुब्युवमनुष्टुप् पुत्रमिव त्रिष्टुबश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्ये ॥ ४० ॥ इति० संहितायां दश-मोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति सर्वानुक्रमणिकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथाग्निं प्रजापतिरपश्यत्साध्या वापश्यन्त्सोऽग्निः पञ्चचि-

तिकः प्रथमा चितिः प्रजापतेर्द्वितीया देवानां तृतीयेन्द्राग्न्यो-
र्विश्वकर्मणश्चतुर्थ्यृषीणां पञ्चमी परमेष्ठिनोऽथ प्रतिकर्मदर्शिनौ
युञ्जानोष्टौ सावित्राणि सवितापश्यदाद्या तृतीया चानुष्टुप्
चतुर्थीषष्ठ्यौ जगत्यौ द्वितीया गायत्री पञ्चमी त्रिष्टुबिमं नो
यजुरन्ता गायत्र्यनवसानाददेऽग्निर्हस्तेऽनुष्टुब्यजुरन्ता ॥ १ ॥
प्रतूर्तं नाभानेदिष्ठ आश्वीमास्तारपङ्क्तिर्युञ्जाथां कुश्रिर्गार्दभीं
गायत्रीं योगेयोगे शुनःशेप आर्जी प्रतूर्वंस्त्रिष्टुब्विराड्रूपा
यजुर्गर्भोरुयजुः पृथिव्यास्त्रीण्याग्नेयान्यन्वग्निराग्नेयीं त्रिष्टुभं
पुरोधस आगत्य मयोभुव आश्वीनमनुष्टुभमाक्रम्यानुष्टुप् द्यौस्ते
बृहत्युत्क्राम विराडुदक्रमीत्रिष्टुबात्वा द्वे गृत्समद आग्नेय्यौ
परिसोमको गायत्रीं परित्वा पायुरानुष्टुभं त्वमग्ने गृत्समदो
जगतीम् ॥२॥ पृथिव्या आग्नेयमपां पुष्करपर्णꣳ स्वराड्पङ्क्तिः
शर्म द्वे अनुष्टुभौ कृष्णाजिनपुष्करपर्णे पुरीष्योऽग्निस्त्वा-
मग्ने तृचं भारद्वाज आग्नेयं गायत्रꣳ सीद होतर्देवश्रवा
देववातश्च त्रिष्टुभं निहोता गृत्समदः सꣳसीदस्व प्रस्कण्वो
बृहतीम् ॥ ३ ॥ अपोदेवीः सिन्धुद्वीप आर्पीं न्यङ्कुसारि-
णीꣳसंते त्रिष्टुप्पार्थिवोऽर्धो वायव्योऽर्धः सुजातोऽनुष्टुबाग्ने-
य्युदुतिष्ठ विश्वमनाः पथ्याबृहतीमूर्ध्वः कण्व उपरिष्टाद्बृ-
हतीꣳ सजातस्त्रितस्त्रिष्टुभꣳ स्थिरो रासभेष्यनुष्टुब्बुष्णिग्वा
शिवोभवाजी पथ्याबृहती प्रैतु लिङ्गोक्तमहापङ्क्तिर्व्यवसा-
नाग्नेगायत्र्येकपदाग्नेय्यं तमग्निमाग्नेये ओपधयस्त्रिष्टुबनुष्टुभा-
वोपधिदेवत्ये व्यस्यन्नाग्नेयोऽर्धर्चौ विपाजसोत्कीलः कात्य
आग्नेयीं त्रिष्टुभम् ॥ ४ ॥ आपो ह्यापꣳ सिन्धुद्वीपस्तृचं
गायत्रं मित्र उपरिष्टाद्बृहती मैत्री रुद्रा अनुष्टुब् रौद्री सꣳ-
सृष्टां द्वे सिनीवालीदेवत्ये उखामादित्या मखस्य मृत्पिण्डो
वसवस्त्वा लिङ्गोक्तानि सर्वत्रादित्यै रास्नादितिरौपं कृत्वा-
यादित्योष्णिगदितिरावटं देवानां पञ्चौखानि मित्रस्य विश्वा-
मित्रो मैत्रीं देवस्त्वा सावित्री बृहत्युत्थाय पूर्वोऽर्धर्च औष
उत्तरो मैत्रः ॥५॥ आकूतिं लिङ्गोक्तान्यौद्ग्रभणानि मास्वौख्यौ
गायत्रीत्रिष्टुभावग्निश्च पाद आग्नेयो द्वंनः सोमाहुतिराग्नेयीं
गायत्रीं परस्या विरूप आङ्गिरसः परमस्या आरुणिरनुष्टुभं
यदग्ने द्वे जमदग्निरहरहर्नाभानेदिष्ठस्त्रिष्टुभौ याः सेना अनु-
ष्टुभः सर्वा आग्नेय्योऽन्त्योपरिष्टाद्बृहती ॥ इति० संहितायां
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

दृशानो वत्सप्री त्रिष्टुभꣳ रौक्मीं नक्तोषासा कुत्स
आग्नेयीं विश्वा श्यावाश्वः सावित्रीं जगतीꣳ सुपर्णः कृतिश्च-
तुरवसाना गारुत्मती विषघ्नी विष्णोर्लिङ्गोक्ता न्यक्रन्दद्वत्स-
प्रीराग्नेयीं त्रिष्टुभमग्न ऊर्ध्वबृहती पुनर्गायत्र्यावात्वाध्रुवोऽनु-
ष्टुभमुदुत्तमꣳ शुनःशेपो वारुणीं त्रिष्टुभमग्ने त्रित आग्नेयीꣳ
हꣳस उक्ता जगतीह यजुरन्तान्ते बृहद्यजुः सीदत्वमाग्नेयी
त्रिष्टुभमन्तरग्नेऽनुष्टुभौ ॥ ७ ॥ दिवस्पर्याग्नेयं त्रैष्टुभं द्वादशर्चं
वत्सप्रीर्भालन्दनः ??धाभिं विरूपाक्ष आङ्गिरस आग्नेयं
गायत्रमुदुत्वा तापसोऽनुष्टुभं प्रेदनुष्टुप्प्रप्रायमाग्नेयीं वसिष्ठस्य
त्रिष्टुभमापोदेवीराप्यप्स्वग्ने विरूप आग्नेयीं गायत्री गर्भो असि
तिस्रोऽनुष्टुभो बोधा मे दीर्घतमास्त्रिष्टुभꣳ सबोधि सोमाहु-
तिराग्नेयीं यजुरन्ता गायत्री यजुर्वैश्वकर्मणं पुनस्त्वा त्रिष्टु-
बाग्नेयी ॥ ८ ॥ अपेत लिङ्गोक्तबहुदेवत्या संज्ञानमूषदैव-
स्यमग्नेः सिकताश्रितः परिश्रितोऽयꣳसः पञ्चर्चमाग्नेयं
त्रैष्टुभं विश्वामित्रश्चतुर्थ्यनुष्टुबयं तेऽनुष्टुप्चिदैष्टके लोकं लिङ्गो-
क्तानुष्टुप् ता अस्यापीन्द्रियमेध ऐन्द्र इन्द्रं जेतामाधुच्छ-
न्दस ऐन्द्रीꣳ समितंचतस्रो ह्यग्निदेवत्या उष्णिगुपरि-
ष्टाद्बृहत्युष्णिक्पङ्क्यो मातेवोखास्तुतिस्त्रिष्टुप् ॥ ९ ॥ असु-
न्वन्तं नैर्ऋतं तृचं त्रैष्टुभं यं ते यजमानदेवत्या नमोविराड्भूति-
देवत्येकपदा निवेशन आग्नेयीं त्रिष्टुभं विश्वावसुर्देवगन्धर्वः
सीरा द्वे सीरदेवत्ये बुधः सौम्यो गायत्रीत्रिष्टुभौ शुनं चतस्रः
सीतादेवत्याः कुमारहरितो द्वे त्रिष्टुभौ तृतीयापङ्क्तिश्चतुर्थ्यनुष्टु-
ब्विमुच्यध्वमानडुही गायत्री सजूर्लिङ्गोक्तदेवतम् ॥१०॥ या
ओषधीः सप्तविꣳशतिरनुष्टुभ ओषधिस्तुतिमाथर्वणो भिष-
ग्शुश्वन्तु बन्धुर्द्वादशानारभ्याधीतामामाहिरण्यगर्भः कार्यीं
त्रिष्टुभमभ्यावर्तस्वोष्णिगाग्नेय्यग्नेयद्गायत्रीयं त्रिष्टुबग्नेतव पाव-
कोऽग्निराग्नेयꣳषड्ऋचं प्रथमे विष्टारपङ्क्ती तिस्रः सतोबृहत्य
उपरिष्टाज्ज्योतिः षष्ठ्याप्यायस्वगोतमः सोमो गायत्री त्रिष्टु-
बुष्णिह आतेऽवत्सारस्तुभ्यंता द्वे विरूपस्तिस्रो गायत्र्य
आग्नेय्यः ॥ ११ ॥ इति० संहितायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

मयिककुबाग्नेयी ब्रह्मादित्यदेवत्या त्रिष्टुब्हिरण्यगर्भः कार्यीं
त्रिष्टुभं द्रप्सो देवश्रवा आदित्यो नमोस्तु सार्पं तृचमानु-
ष्टुभं कृणुष्वपञ्चप्रतिसरा राक्षोघ्ना देवानामार्षꣳ सर्वास्त्रिष्टुभ
आग्नेयीर्वामदेवश्चापश्यदग्नेष्ट्वा यजुराग्नेयमिन्द्रस्यैन्द्रं भुवस्त्रि-
शिरा आग्नेयीं त्रिष्टुभम् ॥ १२ ॥ ध्रुवास्यूर्ध्वबृहती प्रजाप-
तिरनुष्टुप् भूरसि प्रस्तारपङ्क्तिरसाꣳ स्वयमातृण्णादेवता
विश्वसा इत्येतस्य च यजुषः काण्डात्काण्डादानुष्टुभं द्व्यृचम-
ग्निना दृष्टं दूर्वेष्टकादैवतं यास्त आग्नेयं द्व्यृचमानुष्टुभमिन्द्रा-
ग्निभ्यां दृष्टं विराडयं लोकः स्वराडसौ लोकः प्रजापतिष्ट्वा विश्व-
ज्योतिषं मधुश्चतुर्दैवतमषाढासि सवितापश्यद्देवावापश्यस्त्रिष्ट-
कादैवतम् ॥ १३ ॥ मधुवाता वैश्वदेवं तृचं गायत्रं गोतमोपां
गम्भन्पङ्क्तिस्त्रीन्त्समुद्रांस्त्रिष्टुप्कौर्म्यं द्व्यृचं ध्रुवासि त्रिष्टुबिषे-
बृहत्यौरवं द्व्यृचमग्ने युक्ष्वाग्नेयं द्व्यृचं गायत्रमाद्यायां भरद्वाजो
द्वितीयस्यां विरूपः सम्यक्त्रिष्टुब्लिङ्गोक्तदेवतचैत्वाबृहत्यग्नि-
र्ज्योतिषोष्णिगादित्यं गर्भं पञ्चर्चमाग्नेयं त्रैष्टुभमिमंमा पञ्चर्च-
माग्नेयं त्रैष्टुभमेव द्वेद्वेचाते यजुषी त्वंयविष्ठोशनाः काव्य
आग्नेयीमनिरुक्तां गायत्रीमपात्वा विꣳशतिरैष्टकान्ययं पुरः
पञ्चाशत्प्राणभृद्देवत्यानि लोकं ता इन्द्रं तिस्रः प्रतीकोक्ता

ध्रुवꣳ सर्वत्र ॥१४॥ इति० संहितायां त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥

अथ द्वितीयाचितिः । ध्रुवक्षितिः पञ्चाश्विन्यस्तासां प्रथमा विराड्वृतस्त्रिष्टुभो यजुरन्ताः शुक्रश्चर्तुव्यꣳ सजूः पञ्च विश्वेषां देवानामार्षं ता एव देवताः प्राणं मे पञ्च वायव्यान्यपः पञ्चापानि मूर्धावय एकोनविꣳशतिर्लिङ्गोक्तदेवतानि ॥१५॥ अथ तृतीयेन्द्राग्नी अनुष्टुप् पूर्वार्धर्चे ऐन्द्राग्न उत्तरः स्वयमातृण्णादेवतो विश्वकर्मा वायव्यꣳ राज्यसि पञ्च दिग्देवत्यानि विश्वकर्मा वायव्यं नभश्चेषश्चर्तव्ये आयुर्मे दश लिङ्गोक्तदेवतानि माच्छन्दश्च पङ्क्तिꣳशन्मूर्धानुष्टुब्यन्त्री परोष्णिक्चतुर्दश यजूꣳषि प्राणदेवत्यानि ॥१६॥ अथ चतुर्थ्यांत्रुरष्टादशाग्नेर्दशैकया सप्तदश सर्वाणि लिङ्गोक्तदेवतानि सहश्चर्तव्यम् ॥ १७ ॥ इति० संहितायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चम्यग्नेजातानाग्नेय्यौ त्रिष्टुभौ षोडशीचतुश्चत्वारिꣳशल्लिङ्गोक्ते अग्नेस्त्रिष्टुप् एवश्चत्वारिꣳशद्रश्मिनैकान्नत्रिꣳशद्राज्यसि पञ्चायंपुरः पञ्चैतानि सर्वाणि लिङ्गोक्तदेवतानि ॥ १८ ॥ अग्निर्मूर्धाग्नेयोऽनुवाकः प्रथमस्तृचो गायत्रो द्वितीयस्त्रैष्टुभो भुवस्तृतीयो जागतोऽयमिह चतुर्थ आनुष्टुभः सखायः सं पञ्चमः प्रगाथ एनावस्तत्र पूर्वा बृहती सतोबृहत्युत्तरा ताभ्यां तिस्रो बृहत्यः संपादिताः षष्ठ औष्णिहोऽग्नेवाजस्य गोतमः सप्तमः पुनः ककुभः प्रगाथो भद्रो नस्तत्र पूर्वा ककुप्सतोबृहत्युत्तराभ्यां तिस्रः ककुभः संपादिता अष्टमः पाङ्क्तोऽग्निं तं पदपाङ्क्तो नवमोऽग्ने तमग्निꣳ होतारतिछन्दारुग्वसानाग्नेत्वं द्वैपदस्तृचः ॥ १९ ॥ अयमग्निर्विरूपोऽबोधिबुधगविष्ठिरो जनस्य सुतंभरः सखाय इषः सꣳसमित्संवननस्त्वां प्रस्कण्व एनावो वसिष्ठोऽग्नेवाजस्य गोतमो भद्रो नः सौभरिरग्निं तं कुमारवृषौ येनाष्टावाग्नेय्यः षद्त्रिष्टुभो द्वे अनुष्टुभौ तदश्चर्तव्यं परमेष्ठी सौरं प्रोथदश्वी वसिष्ठस्त्रिष्टुभमाग्नेयीमायोर्द्वे स्वयमातृण्णदेवत्ये सहस्रस्य पञ्चाग्नेयानि ॥ २० ॥ इति० संहितायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

रौद्रोऽध्यायः । परमेष्ठिन आर्षं देवानां वा प्रजापतेर्वाद्योऽनुवाकः षोडशर्चं एकरुद्रदेवत्यः प्रथमा गायत्री तिस्रोऽनुष्टुभस्तिस्रः पङ्क्तयः सप्तानुष्टुभो द्वे जगत्यौ मानो द्वे कुत्सः ॥२१॥ अन्त्यानुवाके सप्तैकरुद्रस्तुतिराद्योपरिष्टाद्बृहती द्वितीया जगती कुत्सस्य तृतीयानुष्टुब्द्वे त्रिष्टुभौ द्वे अनुष्टुभावसंख्याता बहुरुद्रदेवत्या दशानुष्टुभो मन्त्रा अवतानसंज्ञकास्ततोऽन्यानि त्रीणि यजूꣳषि बहुरुद्रदेवत्यानि प्रत्यवरोहसंज्ञका मन्त्राः ॥२२॥ मध्ये सर्वाणि यजूꣳषि हिरण्यबाहव इति तिस्रोऽशीतयो रुद्राणां तेषामुभयतोनमस्कारा अन्येऽन्यतरतोनमस्कारा अपरे जातानामरुद्राः सभाभ्य इत्यादयो नमो वः किरिकेभ्य इत्यग्निवायुसूर्यहृदयभूताः पञ्च व्याहृतयो बहुरुद्रदेवत्याः ॥२३॥ इति० संहितायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अश्मन्मारुतमश्मꣳस्तेऽइमा मय्याशीर्यं द्विपम आभिचारिकमिमाम आग्नेयस्तृतवो बृहती पङ्क्तिर्वा समुद्रस्य द्वे गायत्र्यानुष्टुप्च जगती त्रिष्टुब्वापामिदं बृहत्यग्ने पावक व सूयवः स नो मेधातिथिराग्नेय्यौ गायत्र्यौ पावकया जगतीं भरद्वाजो नमस्ते बृहतीमाग्नेयीमप्सिसता लोपामुद्रा ॥ २४ ॥ नृषदे पञ्चाग्नेयानि ये देवा जगत्यौ प्राणदेवत्ये प्राणदा बृहती पङ्क्तिर्वाग्नेय्याग्निस्तिग्मेनाग्नेयीं गायत्रीं भरद्वाजो य इमा वैश्वकर्मणीस्त्रिष्टुभो विश्वकर्मा भौवनः ॥ २५ ॥ आशुरैन्द्रीर्द्वादश त्रिष्टुभोऽप्रतिरथोऽवसृष्टानुष्टुविषुदेवत्या प्रेतायोद्धन्त्स्वौत्यनुष्टुबसौ या मारुती त्रिष्टुब्यत्र लिङ्गोक्तदेवता पङ्क्तिर्मर्माणि लिङ्गोक्तैव त्रिष्टुबुदेनं तिस्रोऽनुष्टुभ आद्याग्नेयी द्वितीयैन्द्री तृतीया लिङ्गोक्तदेवता पञ्चदिशः पञ्चयज्ञाग्निसाधनवादिन्य आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ तृतीया पङ्क्तिर्बृहती वा चतुर्थी बृहत्येवान्त्यात्रिष्टुब्विमानो द्वे आदित्यदेवत्ये आद्या विश्वावसोर्द्वितीयाऽप्रतिरथस्य देवहूर्विधर्तिरनुष्टुब्यज्ञदेवत्या वाजस्यैन्द्र्यनुष्टुबुद्ग्राभमैन्द्राग्न्यनुष्टुबेव ॥ २६ ॥ क्रमध्वं पञ्चाग्नेय्य आद्यानुष्टुप् ततस्त्रिष्टुप् ततो बृहतीपिपीलिकमध्या ततोऽनुष्टुप्त्रिष्टुबन्त्याग्नेसहस्राक्ष विराडाग्नेयी सुपर्णो द्वे पङ्क्तित्रिष्टुभौ ताꣳसवितुः सावित्रीं त्रिष्टुभं पुरस्ताज्ज्योतिषं कण्वो ददर्श विधेमाग्नेयीं गृत्समदस्त्रिष्टुभमस्यास्त्रिस्थानोऽग्निर्देवता प्रेद्धो विराडाग्नेयी वसिष्ठस्य चित्तिं वैश्वकर्मण्यतिजगती सप्तत आग्नेयीत्रिष्टुप्सप्तऋषीणाम् ॥ २७ ॥ शुक्रज्योतिः षण्मारुत्य आद्या चतुर्थी चोष्णिग्द्वितीया तृतीया च गायत्री पञ्चमी जगती षष्ठी गायत्र्युष्णिग्वेन्द्रं दैवीर्मारुतमिमं त्रयोदशर्चं आग्नेयस्त्रैष्टुभोऽनुवाको यज्ञस्तुतिर्घृतस्तुतिर्वा वसोर्धाराभिवादिनी वा घृतं मिमिक्षे गृत्समदः समुद्राद्वामदेवश्चत्वारिꣳशक्ता यज्ञपुरुषदेवत्य ऋषभो मन्त्रः ॥ २८ ॥ इति० संहितायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

वाजश्चमे देवानामार्षमैतैर्यजुर्भिर्यजमानोऽग्नेः कामान्याचते वाजप्रसवीयꣳ सप्तर्चं विश्वेत्रैष्टुभं वैश्वदेवं शुनःशेपानाको वाजोनस्तिस्रोऽन्नदेवत्या आद्यानुष्टुब्द्वे त्रिष्टुभौ संमा विराजावाग्नेय्यो सरस्वत्यै लिङ्गोक्तदेवतम् ॥ २९ ॥ ऋताषाड्गन्धर्वाप्सरसः सनः प्राजापत्या प्रस्तारपङ्क्तिः समुद्रोऽसि वायव्यानि त्रीणि रुचमाग्नेय्यनुष्टुप्सत्वा वारुणी त्रिष्टुभꣳ शुनःशेपः स्वर्णाग्नेयानि पञ्चाग्निं युनज्म्याग्नेय्यस्तिस्र आद्ये द्वे त्रिष्टुभौ पङ्क्तिस्तृतीया दिवो द्वे आग्नेय्यौ परोष्णिक्स्वाहापदपङ्क्ती इष्टो यज्ञो व्यृचं यजमानाग्निदेवत्यं गालव आद्योष्णिग्द्वितीया गायत्री ॥ ३० ॥ यदाकूतादष्टर्चमाग्नेयं विश्वकर्मणस्तृतीया दैवी वाद्या जगती तिस्रस्त्रिष्टुभश्चतस्रोऽनुष्टुभोऽग्निरस्म्यद्वैतवादिनीं त्रिष्टुभं देवश्रवा देववातश्च भारतावृचो यजुर्ये अग्नयोऽनुष्टुबाग्नेयी ॥ ३१ ॥ वार्त्रहत्याय सप्तर्चमिन्द्रोऽपश्यदाद्ये द्वे

वार्त्रघ्न्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ विश्वामित्रस्य च विनोऽनुष्टुम्मृगो न त्रिष्टुप्प्रथमाꣳशासो भारद्वाजो द्वितीयां जय ऐन्द्रो द्वे वैश्वानर्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ पृष्टोदिवि कुत्सस्य चाश्याम द्वे त्रिष्टुभावाग्नेय्यौ कामवत्यावश्याम भरद्वाजस्य च वंय ते कात्यस्योत्कीलस्य च धामच्छदनुष्टुव् वैश्वदेवी ॥३२॥ इति० संहितायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथ सौत्रामणी प्रजापतेरार्षमश्विनोः सरस्वत्याश्च स्वाद्वीं-त्वानुष्टुप्सुरासोमदेवत्या सोमोऽसि चत्वारि सौराणि परितो भारद्वाजः सौमीं बृहतीं वायोस्तृचो गायत्रः सौम्य आभूतेर्ब्रह्म क्षत्रं त्रिष्टुप्सुरासोमदेवत्या नाना हि जगती सुरासोमदेवत्या तेजोसि पयोदेवत्यान्योजोसि सुरादेवत्यानि याव्याग्रꣳहैमवर्चेरनुष्टुब्विपूचिकास्तुतिर्यदा पिपेषाग्नेयी बृहती संपृचस्थ पयोग्रहा विप्रचस्थ सुराग्रहा देवा यज्ञं ब्राह्मणानुवाको विꣳशतिरनुष्टुभः सोमसंपत् ॥ ३३ ॥ सुरावन्तं चतुर्ऋचं त्रैष्टुभमश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यं पितृभ्यः सप्त पित्र्याणि पुनन्तुमा नवर्चं पवमानमाद्ये द्वे पित्र्ये अनुष्टुभौ प्रजापतिस्तृतीया वैखानस आग्नेयीं गायत्रीं चतुर्थी लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप्पञ्चम्याग्नेयी गायत्री षष्ठ्याग्नेयी ब्राह्मी च गायत्री ब्राह्मस्तृतीयः पादः .सौमी सावित्र्यष्टमी नवमी त्रिष्टुब्वैश्वदेवी ये समाना अनुष्टुभौ पित्र्याद्या द्वितीया यजमानाशीर्द्वे स्रुती त्रिष्टुब्देवयानपितृयाणौ पन्थानौ ब्रवीतीदꣳहविरुपवसानाष्टिर्यजमानाशीः ॥ ३४ ॥ उदीरतां त्रयोदशर्चं पैत्र्यं त्रैष्टुभꣳ शङ्ख एकादशी तु जगत्याच्याजानु दशर्चोऽनुवाको नव पित्र्यो दशम्यैन्द्री गायत्री तृतीयाचतुर्थीनवम्योऽनुष्टुभस्त्रिष्टुभ इतराः सोमो राजाष्टर्चमश्विसरस्वतीन्द्रा अपश्यन्नाद्यास्तिस्रो महाबृहत्य उपान्त्या च चतुर्थ्यन्ते अतिजगत्यौ शेषे अतिशक्वर्यौ त्र्यवसाने सीसेन तन्त्रमश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः षोडश जगत्यः ॥३५॥ इति० संहितायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

क्षत्रस्य योनिर्द्विपदा गायत्री आसन्दीदेवतका मात्वा कृष्णाजिनं स्रृत्योरुक्मावश्विनोर्भैषज्येन लिङ्गोक्तदेवतानि त्रीणि कोऽसि प्राजापत्या गायत्री शिरो मे पञ्चर्चमिन्द्रशरीरावयवदेवताकं तृतीया गायत्र्यन्त्या महापङ्क्तिस्त्र्यवसानानुष्टुभोन्त्याः प्रतिक्षत्रे वैश्वदेवं त्रया देवा दैवीपङ्क्तिस्त्र्यवसाना प्रथमा द्वितीयैवैश्वदेवमाशीर्लिङ्गं लोमान्यनुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता ॥ ३६ ॥ यद्देवास्तिस्रोऽग्निवायुसूर्यदेवत्या अनुष्टुभः कूष्माण्डीर्यद्ग्रामे लिङ्गोक्तदेवतꣳ समुद्रेते द्विपदा विराडापी द्रुपदादिवानुष्टुब्वाप्युद्वयꣳसौर्यनुष्टुप्प्रस्कण्वस्याप आद्याग्नेयी पङ्क्तिरेधोसि समिद्देवत्ये यजुषी समाववर्तनिरुक्ता गायत्री वैश्वानरज्योतिर्यजुरभ्यादध्याग्नेयं तृचमानुष्टुभमाश्वतराश्विरꣳशुना सौर्यनुष्टुप् सिञ्चन्ति परि सौयैन्द्री चानुष्टुब्धाना-वन्तमैन्द्री गायत्री विश्वामित्रस्य च बृहदिन्द्राय बृहती नृमेधपुरुमेधयोरध्वर्यो गायत्री ॥ ३७ ॥ यो भूतानामात्मप्रवादा पङ्क्तिर्नारायणीया कौण्डिन्यस्य प्राणपा मे द्वे अनुष्टुबुपरिष्टाद्बृहत्यौ लिङ्गोक्तदेवते समिद्ध इन्द्र एकादशाप्रीत्रिष्टुभ आङ्गिरस इध्मस्तनूनपान्नराशꣳस इडो बर्हिर्द्वार उपासानक्ता दैव्या होतारा तिस्रो देवीस्त्वष्टा वनस्पतिः स्वाहाकृतय इत्येता आप्रीदेवता आयातु सप्त त्रिष्टुभ ऐन्द्य आमन्द्रैर्बृहत्यायातु वामदेवस्त्रातारं गर्गं आमन्द्रैर्विश्वामित्र एवेद्वसिष्ठः ॥ ३८ ॥ अथ होत्रं त्रिपशोः समिद्धो अग्निराप्रीर्द्वादश विदर्भिरश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या अनुष्टुभोऽश्विना हविस्तिस्रोऽनुष्टुभ एकैकाश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या य इन्द्र सवितृवरुणदेवत्यास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽविश्वना गोभिस्तिस्रोऽनुष्टुभो युवं पुत्रमिवानुष्टुप्त्रिष्टुभौ यस्मिन्नश्वास आग्नेय्यौ जगतीत्रिष्टुभावश्विनातेजसैकादशर्चꣳशस्त्रं गोमदूत्सप्तमदस्तृचमाश्विनं गायत्रं पावका नो मधुच्छन्दाः सारस्वतमिन्द्रायाहीन्द्रं मधुच्छन्दा एवानुक्तमानुष्टुभमश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्यम् ॥ ३९ ॥ इति० संहितायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इमंमे गायत्रीत्रिष्टुभौ वारुण्यौ शुनःशेपस्त्वंनस्त्रिष्टुभावाग्निवारुण्यौ वामदेवो महीमूषु त्रिष्टुबादित्या सुत्रामाणं गयःप्लातः सुनावत्रैस्वर्ग्यां गायत्र्यानो मैत्रावरुणीं गायत्रीं विश्वामित्रः प्रबाहवा वसिष्ठस्त्रिष्टुभꣳ समिद्धो अग्निरेकादशाप्रमानुष्टुभꣳ स्वस्त्यात्रेयस्तार्षे वयोधा इन्द्रो देवता वसन्तेन ऋतुना षड्टचमानुष्टुभं लिङ्गोक्तदेवतꣳ होता यक्षद्द्वादशाप्रीः प्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या अश्विनौ छागस्य सप्त लिङ्गोक्तदेवताः प्रैषा वनस्पतिमभियूपोऽग्निꣳस्विष्टकृदग्निर्देवं बर्हिरेकादशानुयाजप्रैषा अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्या अग्निमद्य सूक्तवाकप्रैषो लिङ्गोक्तदेवतो लिङ्गोक्तदेवतः ॥ ४० ॥ इति० संहितायामेकविंशोऽध्यायः ॥२१॥ इति सर्वानुक्रमणिकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ अथाश्वमेधश्चतुरोऽध्यायान्प्रजापतिरपश्यत्तेजोसि सौवर्णं निष्कमिमामगृभ्णन्त्संवत्सरो यज्ञपुरुषस्त्रिष्टुभमभिधा लिङ्गोक्तानि यो अर्वन्तं गायत्र्यर्धेनाश्वस्तुतिः परोर्धे लिङ्गोक्तोऽग्नये लिङ्गोक्तान्येव हिंकारायेत्यश्वस्यैकान्नपञ्चाशच्चेष्टितानि हिरण्यपाणिं पञ्चर्चꣳ सावित्रं गायत्रमाद्या मेधातिथिरग्निꣳस्तोमेनाग्नेयं तृचं गायत्रꣳ सुतंभरो विश्वामित्रो विरूपो यथासंख्यमजीजनो हिं पावमानीं कृतिं पिपीलिकमध्यामनुष्टुभं त्र्यरुणत्रसदस्यू विभूरश्वदेवतं देवा दैवमिहरन्तिराग्नेयानि चत्वारि कायौद्ग्रभणानि लिङ्गोक्तान्याब्रह्म लिङ्गोक्तान्येवाध्यायात् ॥ १ ॥ इति० संहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥

प्रजापतये प्राजापत्यं यस्ते देवं यः प्राणतस्त्रिष्टुप् कायी हिरण्यगर्भस्य युञ्जन्ति मधुच्छन्दा आदित्यदेवत्यां गायत्रीं

युञ्जन्त्यस्याश्वस्तुतिर्यद्वातो बृहतीमौ वसवस्त्वा लिङ्गोक्तानि लाजी २ नश्वदेवत्यं कःस्विच्चतस्रोऽनुष्टुभः प्रश्नप्रतिप्रश्नभूतब्रह्मोद्ये होतुर्ब्रह्मणश्च वायुष्ट्वा लिङ्गोक्तानि सप्तविंशतिस्तिस्रोऽश्वदेवत्या अनुष्टुब्विराट्त्रिष्टुभोऽग्निः पशुराश्वानि त्रीण्यम्बेनुष्टुबश्वस्तुतिर्गणानां त्वा चत्वारि लिङ्गोक्तानि ॥३॥ उत्सक्थ्या गायत्र्याश्वी एकादशर्चमानुष्टुभं द्वितीया तूपरिष्टाद्बृहत्यध्वर्य्वादीनां कुमार्यादिभिरश्लीलभाषणं ता एव देवता दधिक्राव्णो दधिक्रावा वामदेव्यः सुरभिमतीमनुष्टुभमार्श्वीं गायत्रीं तृचमाश्वमुष्णिगाद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभोन्त्यात्रिष्टुप् कस्त्वा षड्टचमाश्वमाद्या गायत्री पञ्चानुष्टुभः कःस्विदष्टादशर्चं ब्रह्मोद्यं होत्रादीनां प्रश्नप्रतिप्रश्नभूतमाद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः कास्विदाद्याश्चतस्रश्चान्त्या दश त्रिष्टुभः सुभूरनुष्टुब्लिङ्गोक्तदेवता होतायक्षत्प्राजापत्यः प्रैषः प्रजापतेर्हिरण्यगर्भः प्राजापत्या त्रैष्टुभम् ॥४॥ इति० संहितायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

अश्वस्तूपर इत्यादयः पशवोऽध्याये नोक्ता देवता वा पर्यङ्ग्यास्तथा रोहितादयो गुणयुक्ता आरण्याश्च कपिञ्जलाद्य आध्यायाच्छादं दद्भिरित्यादित्वगित्येतदन्तं द्रव्यदैवतमुक्तमश्वस्तूपरो ब्राह्मणोऽध्यायः ॥ ४ ॥ इति० संहितायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

शादं दद्भिस्त्वचान्तश्च जुम्बकाय वारुणीं द्विपदां शुण्डिभ औदन्य एषा चाचनाशान्यन्तर्जले यस्येमे काव्यौ त्रिष्टुभौ हिरण्यगर्भः प्राजापत्य आनो दशर्चं जागतं वैश्वदेवं गोतमः स्वस्तिनो विराट्स्थाना भद्रंकर्णेभिस्तृचं त्रैष्टुभं मानोऽश्वस्तोमीयं दीर्घतमास्त्रैष्टुभं द्वाविंशत्यृचमश्वस्तुतिस्तृतीयाषष्ठ्यौ जगत्याविमानु द्वैपदं वैश्वदेवं तृचं भौवन आप्त्यो वा साधनभौवनो वा ॥५॥ इति० संहितायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥

अग्निश्च सप्त लिङ्गोक्तानि प्रियो देवानां लौगाक्षिरनुष्टुभमनवसानां बृहस्पते गृत्समदो ब्राह्मीं त्रिष्टुभमिन्द्रगोमन्नैन्द्र्यौ गायत्र्यौ रम्याक्षिर्ऋतावानं प्रादुराक्षिर्वैश्वानरीयां वैश्वानरस्य त्रिष्टुभं कुत्सोऽग्निर्ऋषिराग्नेयीं गायत्रीं वसिष्ठभरद्वाजौ महां२ऽइन्द्रो माहेन्द्री वसिष्ठस्तंव ऐन्द्रीं पथ्याबृहतीं नोधा गोतमो यद्वाहिष्ठं वसुयव आग्नेयीमनुष्टुभमेहि भरद्वाजो गायत्रीमृतवस्ते बृहत्युपह्वरे वत्सो गायत्रीम् ॥ ६ ॥ उच्चा ते गायत्रं तृचं सौम्यमामहीयवोऽनुवीरैसुंद्रलो यज्ञपुरुषस्त्रिष्टुभमग्नेपत्नीर्मेधातिथिराग्नेयीं गायत्रीमभियज्ञं बृचस्तृतदैवतं मेधातिथिस्त्ववायमैन्द्री त्रिष्टुभं विश्वामित्रोऽमेवनो जगतीं गृत्समदः स्वादिष्ठया मधुच्छन्दाः सौम्यावनुकानां गायत्रम् ॥ ७ ॥ इति० संहितायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

समास्त्वाग्निकोऽध्यायः प्रजापतेरार्षं सामिधेन्यो नवाग्नेय्यस्त्रिष्टुभोऽग्निना दृष्टा अग्निर्ऋषिः कर्माङ्गभूतमग्निं स्तौत्यूर्ध्वा द्वादशर्चमाप्रियमौष्णिहं विषमपदं प्राजापत्यमाग्नेयमग्निरपश्यदग्निर्हि प्रजापतित्वेन संस्तूयते तेन प्राजापत्यम् ॥८॥ पीवो अन्नां द्वे वायव्ये त्रिष्टुभौ वसिष्ठ आपोह द्वे प्राजापत्ये हिरण्यगर्भः प्राजापत्यः प्रयाभिर्द्वे वायव्ये वसिष्ठो नियुत्वान्वायव्याः पञ्चायोशुक्रोऽनुष्टुबेकया च त्रिष्टुबन्त्या गायत्र्यो नियुत्वान्वायो गृत्समदो वायो शुक्रः पुरुमीढाजमीढौ तववायो व्यश्व आङ्गिरसोऽभित्वा वसिष्ठ ऐन्द्रं प्रगाथं प्रथमा बृहती द्वितीया सतोबृहती त्वामिदेवं शंयुर्बार्हस्पत्यः कयान ऐन्द्रं तृचं गायत्रं वामदेवोऽन्त्या तु पादनिचृद्यज्ञा ऊर्जोनपातं शंयुः पाहि नो गर्भः प्रागाथ एतं तृचं प्रागाथमाग्नेयं द्वे बृहत्यौ तृतीया सतोबृहती संवत्सरोऽस्याग्नेयम् ॥ ९ ॥ इति० संहितायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इन्द्रमिडः सौत्रामणिकोऽध्याय एकादश प्रयाजप्रैषा ऐन्द्रा आप्रीदेवत्या आद्येऽनुवाके देवंबर्हिरनुयाजप्रैषा ऐन्द्रा एकादशैवाग्निमद्यैन्द्रः सूक्तवाकप्रैषस्त्वामद्य प्रतीक उभयत्रापि समिधानं महद्वायोधस आप्रिय एकादश प्रयाजप्रैषास्तथैव देवंबर्हिरनुयाजप्रैषा अग्निमद्य वायोधसः सूक्तवाकप्रैषः ॥ १० ॥ इति० संहितायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

समिद्धो अञ्जनाश्वमेधिकोऽध्याय आद्या आप्रीस्त्रिष्टुभ एकादशाश्वस्तुतिर्बृहदुक्थो वामदेव्यो ददर्शाश्वो वा सांमुद्रियर्दक्रन्दस्त्रयोदशाश्वस्तुतिस्त्रिष्टुभो भार्गवो जमदग्निर्ददर्श दीर्घतमाश्च समिद्धो अद्य द्वादशाप्रीस्त्रिष्टुभो जमद[illegible] ॥११॥ केतुं कृण्वन्नाग्नेयीमनिरुक्तां गायत्रीं मधुच्छन्दा जीमूतस्येव पायुर्भारद्वाजः संग्रामाङ्गान्यृक्षोस्तौषीत्सन्नाहं कार्मुकं गुणमार्त्नीतूणं जगत्यर्धेन सारथिमर्धेन रश्मीन्हरीन्रथगोपायितॄन्जगत्या लिङ्गोक्तदेवता द्वाभ्यां त्रिष्टुबनुष्टुब्भ्यामिषुमनुष्टुभा कशां ततो हस्तघ्नं ततस्तृचौ रथदुन्दुभिदेवत्यावैन्द्रोऽर्धर्चोन्त्याः सर्वास्त्रिष्टुभोऽनुक्ता आग्नेय्यः कृष्णग्रीव इत्याद्या एकादशिन्योर्द्वयोः पशुदेवता अग्नये गायत्रायेति दश हविषोर्वेष्टेर्देवता ॥१२॥ इति० संहितायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

देवसवितर्द्वावध्यायौ पुरुषमेधो नारायणः पुरुषो ददर्श विश्वानि देवगायत्रीं सावित्रीं श्यावाश्वो विभक्तारं मेधातिथिर्ब्रह्मणे ब्राह्मणमिति द्वे कण्डिके तपसेऽनुवाकश्च ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥ इति० संहितायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

सहस्रशीर्षा षोडशर्चमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तं पुरुषो जगद्बीजमन्त्रदेवताद्यः षड्टच उत्तरनारायणो मन्त्र आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभो द्वे अनुष्टुभावन्त्या त्रिष्टुप् ॥ १४ ॥ इति० संहितायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

तदेव सर्वमेधोऽध्याय आत्मदैवतः सप्तमेहनि सर्वहोमे विनियुक्तः सर्वमेधं ब्रह्म स्वयंम्भ्वैक्षत तदीयं मन्त्रगणं प्रवायुमच्छेत्येतस्मादाद्ये द्वे अनुष्टुभौ नतस्य द्विपदागायत्री हिरण्यगर्भश्चतस्रो मामाहिंसीद्यस्मान्नद्वे एताः प्रतीकचोदिता

ब्रह्मयज्ञे ध्येयाः सर्वत्रैवमेषोह चतस्रस्त्रिष्टुभ आपोह यश्चि-त्प्रतीकचोदिते ॥१५॥ वेनस्तत्पञ्च त्रिष्टुभः सदसस्पतिं तृचेन मेधाकामो मेधां याचते प्रथमा गायत्री लिङ्गोक्तदेवता द्विती-याग्नेय्यनुष्टुप् तृतीया लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुबिदं मे मान्त्रवर्णि-क्यनुष्टुबेतया देवेभ्यः श्रीकामो याचते श्रियम् ॥ १६ ॥ इति० संहितायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

अस्याजरासः सप्तदशाग्निष्टुत्याग्निष्टोमिके प्रथमेहनि पुरो-रुच आग्नेय्य आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवस्यास्याजरासो वत्सप्रीर्हरयो धूमकेतवो विरूपो यजमानो द्वे मैत्रावरुणस्य यजमानो गोतमो द्वे विरूपे शुक्रस्य कुत्सोऽयमिह मन्थिनो वैश्वदेव-ग्रहग्रहणे त्रीणि शता विश्वामित्र ऐन्द्राग्नस्याग्निर्वृत्राणि भर-द्वाजो वैश्वदेवस्य विश्वेभिः सोम्यं मेधातिथिरायन्मरुत्वती-ययोर्द्वे आयत्पराशरः शाक्त्योऽग्नेशर्धोऽत्रिदुहिता विश्ववारा त्वाᳪंहि भरद्वाजस्त्वे अग्ने द्वे बृहत्यावादित्यस्य त्वे अग्ने वसिष्ठः श्रुधि प्रस्कण्व आदित्यग्रहग्रहणे विश्वेषामदितिर्वा-मदेवो गोतमो महो अग्नेः सावित्रस्य लुशो धानाकोऽनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥ १७ ॥ इन्द्रस्तुत्युक्थ्ये द्वितीयेहनि ऐन्द्यः पुरोरुचो द्वादश प्रतीकचोदिते च द्वे तिस्रश्चापश्चिद्वसिष्ठो गाव उप पुरुमीढाजमीढौ यदद्य वसिष्ठ आसुते सुनीतिरा-तिष्ठतं विश्वामित्रः प्रवः सुचीको बृहन्नित्रिशोक इन्द्रेहि मधु-च्छन्दा इन्द्रो वृत्रविश्वामित्रः कुतस्त्वमगस्त्य आतद्गौरिवीतिः शाक्त्य इमांते कुत्सो जगतीमनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥ १८ ॥ सूर्यस्तुत्युक्थ्ये तृतीयेहनि सौर्यश्चतुर्दश पुरोरुचस्तिस्रश्च प्रती-कोक्ता विभ्राड्बृहज्जगतीं विभ्राट्सौर्य उदुत्यं तिस्रः प्रस्कण्व आनोऽगस्त्यो यदद्य श्रुतकक्षः सुतकक्षौ तरणिः प्रस्कण्वस्त-त्सूर्यस्य द्वे कुत्सो बण्महाँ२ऽद्वे जमदग्निर्बृहतीसतोबृहत्यौ श्रायन्त इव नृमेधो बृहती मत्याद्या (१) देवाः कुत्स आकृष्णेन हिरण्यस्तूप आङ्गिरसोऽनाख्यातᳪं सौर्यं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥ १९ ॥ वैश्वदेवस्तुतिश्चतुर्थेहनि वैश्वदेव्यः पुरोरुच एकादश षट् च प्रतीकोक्ताः प्रवावृजे वसिष्ठस्त्रिष्टुभमिन्द्रवायू बृहस्पतिं द्वे मेधातिथिरश्विनः कुसीदीकाण्वोऽग्नइन्द्रप्रतिक्षत्र इन्द्राग्नी मित्रावरुणा जगतीं काश्यपोऽवत्सारोऽग्नेरुद्राः प्रगाथोऽर्वाचो अद्य कूर्मो गार्त्समदो विश्वे अद्य लुशो धानाको विश्वेदेवाः सुहोत्रो देवेभ्यो हि वामदेवो जगती-मनुक्तं गायत्रं त्रैष्टुभम् ॥२०॥ अथानारभ्याधीतं मन्त्रगणम-र्वाक्पितृमेधादादित्ययाज्ञवल्क्यौ ददृशतुः प्रवायुं पञ्चदशर्चः पुरोरुग्गणो द्वे च प्रतीकोक्ते प्रवायुमृजिश्वो मित्रᳪं हुवे द्वे मधुच्छन्दा मित्रं लिङ्गोक्ता दस्रायुवाकव आश्विनीं विदद्य-द्यैन्द्रीं कुशिको नहिस्पशं विश्वामित्रो वैश्वानरीमुग्राविघनि ऐन्द्राग्नीं भरद्वाज उपास्मै सौमीं देवलोसितो वा ये त्वा विश्वामित्रो जनिष्ठा उग्रो गौरिवीतिरातु वामदेवस्तृचमैन्द्रं त्वमिन्द्रैन्द्यौ नृमेधः पथ्याबृहतीसतोबृहत्यौ यज्ञो देवानां कुत्सोऽदब्धेभिः सावित्रीं जगतीं भरद्वाजः ॥२१॥ प्रवीरया पञ्चदशर्चः पुरोरुग्गणो द्वेच प्रतीकोक्ते प्रवीरया वसिष्ठो वायव्याकाव्ययोराजानेषु दक्षस्तिरश्चीनः परमेष्ठीं प्रजापति-र्भावबृत्तं तृचमारोदसीं जगतीं विश्वामित्र उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा वसिष्ठ उपनः सुहोत्रो वैश्वदेवीं ब्रह्माणि मेऽगस्त्यो द्वे इन्द्र-मरुत्संवादे तदिदाथर्वणो बृहद्दिव इमाउत्वा द्वे बृहत्यौ मेधातिथिरयᳪंसहस्रं मेधातिथिः सतोबृहतीम् ॥ २२ ॥ आनस्त्रयोदशर्चः पुरोरुग्गणश्चतुर्ऋचं प्रतीकचोदितं चानो वायव्यां जमदग्निरिन्द्रवायू सुसंदृशैन्द्रवायव्या तापस ऋध-गित्था मैत्रावरुणीं जमदग्निरायातमाश्विनीं वसिष्ठः प्रैतु वैश्व-देवीं कण्वश्चन्द्रमा अप्स्वैन्द्रीमारुती परिणामवादिनीं त्रित आप्त्यो देवंदेवं वो मनुर्वैवस्वतो वैश्वदेवीं दिविपृष्ठो मृध ऐन्द्र इन्द्राग्नी अपात्सुहोत्रो देवासो हि मनुरपाधम द्वे नृमे-धोऽस्येन्मेधातिथिर्दशम्येकादश्यन्त्या च सतोबृहत्यः शेषा बृहत्यः शेषा बृहत्यः ॥ २३ ॥ इति० संहितायां त्रयस्त्रिंशो-ऽध्यायः॥३३॥ इति०सर्वानुक्रमणिकायां तृतीयोऽध्यायः॥३॥

यज्जाग्रतः षड्चं मानसं त्रैष्टुभᳪंशिवसंकल्पः पितुं नूष्णि-हमगस्त्योऽन्नस्तुतिमन्विच्चतुर्ऋचमानुष्टुभं द्वयोरनुमितिर्द्वयोः सिनीवालीसरस्वत्यौ सिनीवालिपृथुष्टुके द्वे गृत्समदस्त्वमग्ने द्वे आग्नेय्यौ जगत्यौ हिरण्यस्तूप आङ्गिरस उत्तानायां द्वे देव-श्रवा देववातश्च भारतावाद्या त्रिष्टुब्द्वितीयानुष्टुप्प्रमन्महे नो-धा द्व्यचमैन्द्रं त्रैष्टुभमिच्छन्तित्वा द्व्यचमैन्द्रं त्रैष्टुभमेव देवश्रवा देववातश्च भारतौ ॥ १ ॥ अषाढं युत्सु गोतमश्चतुर्ऋचं त्रैष्टु-भᳪं सौम्यमष्टौव्यख्यच्चतुर्ऋचं त्रैष्टुभᳪं सावित्रमाङ्गिरसो हिरण्यस्तूपो द्वितीया जगत्युभापिबतमाश्विनं तृचमुभापिबतं प्रस्कण्वो गायत्रीमप्नस्वतीमश्विनात्रिष्टुभौ कुत्स आरात्रि प-थ्याबृहतीᳪं रात्रिदेवत्या कशिपा भरद्वाजदुहितोषस्तदुषस्या परोष्णिहं गोतमः प्रातरग्निं वसिष्ठः सप्तर्चमाद्या जगती बहु-देवत्या पञ्च भगदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽन्त्योपस्याः ॥ २ ॥ पूषन्तव सुहोत्रः पथस्पथः परिपतिमृजिश्वैते पौष्ण्यौ गायत्रीत्रिष्टुभौ त्रीणिपदा वैष्णव्यौ गायत्र्यौ मेधातिथिर्घृतवती भुवनानां भरद्वाजो द्यावापृथिव्यां जगतीं येनो लिङ्गोक्तदेवतां त्रिष्टुभं विहव्य आनासत्या हिरण्यस्तूप आश्विनीमेष वो मारुतीं त्रिष्टु-भमगस्त्यः सहस्तोमा ऋषिसृष्टिप्रतिपादिका त्रिष्टुभं यज्ञः प्राजापत्य आयुष्यं वर्चस्यं तृचं दक्ष उष्णिक्शक्करीत्रिष्टुभो हिरण्यस्तुतिरुत्तन ऋत्विजो बहुदेवत्या त्रिष्टुभमिमागिरः कूर्मो गार्त्समद आदित्यदेवत्यां त्रिष्टुभᳪं सप्तऋषयोऽध्यात्म-वादिनी जगत्युत्तिष्ठ तृचो ब्राह्मणस्पत्य आद्ये बृहत्यौ कण्वो घौरोऽन्त्यां त्रिष्टुभं गृत्समदो यद्द्मा चतुर्ऋचं प्रतीकोक्तम् ॥ ३ ॥ इति० संहितायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

अपेतोऽध्यायः पित्र्य आदित्यस्य देवानां वाद्यागायत्री परं यजुः सविताते गायत्री वायुः पुनातु चत्वारि लिङ्गोक्तानि सविताते गायत्री परंमृत्यो संकसुकस्त्रिष्टुभं मृत्युदेवत्यार्ठ्ठं शंवातोऽनुष्टुब्बृहत्यौ वैश्वदेव्यावश्मन्वती सुचीकस्त्रिष्टुभं वैश्वदेवीमपाघं लिङ्गोक्तदेवतामनुष्टुभर्ठ्ठं शुनःशेपो दुःस्वप्ननाशनीमनड्वाहमानड्वह्यनुष्टुविमं जीवेभ्यः संकसुको मृत्युदेवत्यां त्रिष्टुभमायुष्मानग्न आग्नेयीं त्रिष्टुभं वैखानसः परीमेऽनुष्टुभमैन्द्रीं भारद्वाजः शिरिंविठः क्रव्यादसग्निं त्रिष्टुभमाग्नेयीं दमनो वहवपांजातवेदसी त्रिष्टुप् स्योनापृथिवी मेधातिथिः पार्थिवीं गायत्रीमस्मात्त्वमाग्नेयी गायत्र्यनिरुक्तां ॥ ४ ॥ इति० संहितायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

ऋचंवाचं पञ्चाध्यायीं दध्यङ्ङाथर्वणो ददर्शाग्निकाश्वमेधिकवर्जमाद्योऽध्यायः शान्त्यर्थो वैश्वदेव आद्यानि यजूर्ठ्ठंषि यन्मे बार्हस्पत्या पङ्क्तिः कयात्वमैन्द्र्यनिरुक्ता गायत्रीन्द्रोविश्वस्य विराड् द्विपदा शंनो द्वे अनुष्टुभावहानि द्विपदागायत्री शंनइन्द्राग्नी त्रिष्टुब्गायत्र्यावन्त्याशीयौः शान्तिर्यजूर्ठ्ठंषि नमस्ते अस्त्वनुष्टुभौ तच्चक्षुः पुरउष्णिक्सौरी ॥ ५ ॥ इति० षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

आददे नारिरस्यभ्रिदैवतं देवी द्यावापृथिव्यं देव्यो वम्र्यो वल्मीकवपेयत्यग्नेवराहविहतमिन्द्रस्यौज आदाराः प्रैतु मखस्याश्वस्यर्जवे यमाय देवस्त्वार्चिरसि घर्मदेवत्यानि यो घर्मः स आदित्यो य एष तपत्यनाधृष्टा पुरस्तात्सस पार्थिवानि यजमानाशीर्मधुप्राणदेवत्यानि गर्भो देवानामवकाशा मामाहिर्ठ्ठंसीरित्येतदन्ता घर्मदेवत्या धर्तादिव ऊर्ध्वंबृहत्यपश्यंगोपां त्रिष्टुभं दीर्घतमा हृदेत्वा परोष्णिक्त्वष्टमन्तः पत्न्याशीरहःकेतुना यजुषी घर्मदेवत्ये ॥ ६ ॥ इति० संहितायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

आददेऽदित्यै रज्जुरिडएहि गौर्यस्ते त्रिष्टुभं दीर्घतमा इन्द्राश्विना वैश्वदेवानि समुद्रायत्वा वातनामानि स्वाहाघर्माय घर्मदेवत्ये विश्वाआशा आश्विन्यनुष्टुब् दिविधा घर्मदेवत्यमश्विना घर्ममुष्णिगपातां ककुबमेन्यस्से खरः स्वाहापूष्णे सस्रं लिङ्गोक्तदेवतानि स्वाहासं पयोदेवत्यं मधुहुतं घर्मो भीमं गायत्रीबृहत्यावनवसाने अतिशक्करी वाग्नेयी समस्ता व्यवसाना या ते घर्मं क्षत्रस्य बृहती चतुःस्रक्तिर्महाबृहती घर्मैतदनुष्टुबचिक्रदत्परोष्णिग्यावती द्यावापृथिवी दधिघर्मो मयित्यत्पङ्क्तिर्यजमानाशीः पयसोरेतो गायत्र्यनवसाना त्विषः संवृग्दधिघर्मोऽनुक्तं घर्मदैवतम् ॥ ७ ॥ इति० संहितायां अष्टत्रिंशोध्यायः ॥ ३८ ॥

स्वाहा प्राणेभ्यो मान्त्रवर्णिक्यो देवता मनसःकाममनुष्टुब्यजमानाशीः श्रीर्देवता प्रजापतिः संभ्रियमाणो यथाकालं प्रायश्चित्तदेवताः सविता प्रथमेऽहन्त्यहं क्रमेणोग्रश्च मारुती गायत्री विमुखाख्यो मन्त्रोऽग्नौ विनियुक्तस्तस्मादाग्निक एवास्य ऋषिः परमेष्ठी प्राजापत्यो वाग्निर्ठ्ठंहृदयेनाश्वमेधिकानि त्रीणि तत्रोक्त एव ऋषिर्लोमभ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो द्विचत्वारिंर्ठ्ठंशत् ॥ ८ ॥ इति० एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

ईशावास्यमात्मदेवत्य आनुष्टुभोऽध्याय अनेजदेकं त्रिष्टुप् सपरि जगती वायुरनिलं यजुषी ॐ३मिति परमाक्षरस्य योगिनामालम्बभूतस्य परस्य ब्रह्मणः प्रणवाख्यस्यास्थूलादिगुणयुक्तस्य ब्रह्मऋषिश्छन्दोगायत्रं परमात्मा देवता ब्रह्मारम्भे विरामे च यागहोमादिषु शान्तिपुष्टिकर्मसु चान्येष्वपि काम्यनैमित्तिकादिषु सर्वेषु विनियोगोऽस्य क्रतो त्रिभिर्यजुर्भिरन्ते यज्ञान्योगी स्मारयत्यग्नेनयान्तनमस्कारोक्तिर्हिरण्मयेनादित्योपासनमो ३ मिति नामनिर्देशो ब्रह्मणः खंब्रह्मेत्याकाशरूपमन्ते ब्रह्म ध्यायेत् ॥ ९ ॥ इति० चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सवितानुष्टुभः सोमो बृहत्या बृहस्पतिः पङ्क्तेर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वेदेवा विराजो मित्रः स्वराजोऽरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा सर्वा ऋच आग्नेय्यः सर्वाणि यजूर्ठ्ठंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वेदेवाः कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्याः संन्यस्तमनसि देवतां ततो हविर्हूयते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुषन्ते स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदेवतज्ञः सोमुष्मिंल्लोके देवैरपीड्यते तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतो मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति मन्त्रार्थज्ञानाच्च विधूतपाप्मा नाकमभ्येति नहि कश्चिदविज्ञाय याथातथ्येन देवताः श्रौतानां कर्मणां विप्रः स्मार्तानां चाश्नुते फलम् ॥ १० ॥

अनादिष्टमध्वरादौ सर्वान्तकर्मणि परिभाषितं मन्त्रगणं वक्ष्यामः सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयर्ठ्ठं सर्वर्ठ्ठं सावित्रमौष्णिहं भारद्वाजीयर्ठ्ठं सर्वर्ठ्ठं सौम्यमानुष्टुभमाथर्वणिकर्ठ्ठं सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसर्ठ्ठं सर्वं वारुणं पाङ्क्तमालम्बायनीयर्ठ्ठंसर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयर्ठ्ठं सर्वमादित्यदैवतं जागतं कौत्सम् ॥ ११ ॥

ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यामो दीक्षायां भृगुरग्नाविष्णू गायत्री प्रायणीय आङ्गिरसोऽदितिरुष्णिक्त्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुबातिथ्ये वसिष्ठो विष्णुर्बृहती प्रवर्ग्ये कश्यप आदित्यपङ्क्तिरुपसत्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुबग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमौ जगती प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निवेश्योऽहोरात्रे अतिजगती चतुर्विर्ठ्ठंशत्यहे सौकरायणः संवत्सरः शक्वर्यभिप्लवे षडहे सौपर्णोर्धमासा मासाश्चातिशक्करी पृष्ठ्ये षडहे सांयकायन ऋतवोष्टिरभिजितिभियघृतोऽग्निरत्यष्टिः स्वरसामसु सरस्वत्यापोधृतिर्विषुवति रौहिणायन आदित्योऽतिधृतिर्विश्वजिति सौभर इन्द्रः कृतिर्गो आयुषो वाष्कलिर्भि-

त्रावरुणौ प्रकृतिर्दशरात्र आचार्यो विश्वेदेवा आकृतिर्द्वादशरात्रिके पृष्ठ्ये षडहे माण्डूकेयो दिशो विकृतिश्छन्दोमेषु शौल्वायन इमे लोकाः संकृतिर्दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽभिकृतिर्महाव्रते शैलिनः प्रजापतिरुत्कृतिरुदयनीयेऽतिरात्रे भौवायनो वायुश्छन्दाᳪंसि सर्वाणि ॥ १२ ॥ ऋषिभिरुपलक्षितं वाक्यं ऋषयश्छन्दोभिरुपलक्षिता देवता मन्त्रवर्णादृग्यजुषोर्विनियोगतश्च विज्ञेया सर्वमेतच्छन्दोदैवतमार्षं च विज्ञाय यत्किंचिज्जपहोमादि करोति तस्य फलमश्नुते ब्रह्मयज्ञारम्भे यथाविधि स्नात्वा छन्दःपुरुषमेनोनिर्णोदनᳪं शरीरं न्यसेत्तिर्यग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्याक्षिणी गोतमभरद्वाजौ श्रोत्रे विश्वामित्रजमदग्नी नासिके वसिष्ठकश्यपौ वागत्रिर्गायत्रीं छन्दोऽग्निर्देवताᳪं शिरसि विन्यसेद्देवमेवोष्णिहᳪं सवितारं ग्रीवास्वनूके बृहतीं बृहस्पतिं बाह्वोर्बृहद्रथन्तरे द्यावापृथिवीमध्ये त्रिष्टुभमिन्द्रᳪं श्रोण्योर्जगतीमादित्यं मेढ्रेऽतिच्छन्दसं प्रजापतिं पायौ यज्ञायज्ञियं वैश्वानरमूर्वोरनुष्टुभं विश्वान्देवानष्ठीवतोः पङ्क्तिं मरुतः पादयोर्द्विपदां विष्णुं प्राणेषु विच्छन्दसं वायुं न्यूनातिरिक्तेष्वङ्गेषु न्यूनाक्षरं छन्द आपोदेवतेत्येवᳪं सर्वाङ्गेषु योजयित्वा वेदमयः संपद्यते शापानुग्रहसमर्थो भवति ब्राह्मं तेजश्च वर्धते न कुतश्चिद्भयं विन्दते ऋङ्मयो यजुर्मयः साममयस्तेजोमयो ब्रह्ममयोऽमृतमयः संभूय ब्रह्मैवाभ्येति तस्मादेतन्नाब्रह्मचारिणे नातपस्विने नासंवत्सरोषिताय नाप्रवक्त्रेऽनुब्रूयादनेनाधीतेन चान्द्रायणाब्दफलमवाप्नोत्यनेन च सम्यग्ज्ञातेन ब्रह्मणः सायुज्यᳪंसलोकतामाप्नोत्याप्नोति ॥ १३ ॥ इति० सर्वानुक्रमणिकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ छन्दाᳪंसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजगतीशक्वर्यतिशक्वर्यष्ट्यत्यष्टी धृत्यतिधृतयः कृतिप्रकृत्याकृतिविकृतिसंकृत्यभिकृत्युत्कृतयश्चतुर्विᳪंशत्यक्षरादीनि चतुरुत्तराण्यूनाधिकेनैकेननिचृद्भुरिजौ द्वाभ्यां विराट्स्वराजौ पादपूरणार्थं तु क्षैप्रसंयोगैकाक्षरीभावान्व्यूहेदाद्ये तु सप्तवर्गे पादविशेषात्संज्ञाविशेषास्तानुक्रामन्त एवोदाहरिष्यामो विराड्रूपा विराट्स्थानाश्च बहूनामपि त्रिष्टुभ एवेत्युद्देशस्तत्र दशैकादशद्वादशाक्षराणां वैराजत्रैष्टुभजागता इति संज्ञा अनादेशेऽष्टाक्षराः पादाश्चतुष्पदाश्चर्चः ॥ १ ॥ प्रथमं छन्दस्त्रिपदागायत्री पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भास्त्रयः सप्तकाः पादनिचृन्मध्यमः षट्कश्चेदतिनिचृद्दशकश्चेद्यवमध्या यस्यास्तु षट्कसप्तकाष्टकाः सा वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा द्वौषट्कौ सप्तकश्चेति ह्रसीयसी ॥ २ ॥ द्वितीयमुष्णिक्त्रिपदान्त्यो द्वादशक आद्यश्चेत्पुरउष्णिङ्मध्यमश्चेत्ककुप्त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुन्न्यङ्कुशिरैकादशिनोः परः षट्कस्तनुशिरा मध्ये चेत्पिपीलिकमध्याद्यः पञ्चकस्त्रयोऽष्टका अनुष्टुब्गर्भा चतुःसप्तकोष्णिगेव ॥ ३ ॥ तृतीयमनुष्टुप्चतुष्पदाथ पञ्चपञ्चकाः षट्कश्चैको महापदपङ्क्तिर्जागतावष्टकश्च कृतिर्मध्ये चेदष्टकः पिपीलिकमध्या नवकयोर्मध्ये जागतः काविराण्नववैराजत्रयोदशैर्नष्टरूपादेकास्त्रयोविराडेकादशका वा ॥ ४ ॥ चतुर्थं बृहती तृतीयो द्वादशक आद्यश्चेत्पुरस्ताद्बृहती द्वितीयश्चेन्न्यङ्कुसारिण्युरोबृहती स्कन्धोग्रीवी वान्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहत्यष्टिनोर्मध्ये दशकौ विष्टारबृहती त्रिजागतोर्ध्वबृहती त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा चतुर्नवका बृहत्येव ॥ ५ ॥ पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदाथ चतुष्पदा विराड्दशका अयुजौ जागतौ सतोबृहती युजौ चेद्विपरीताद्यौ चेत्प्रस्तारपङ्क्तिरन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिराद्यान्त्यौ चेत्संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः ॥ ६ ॥ षष्ठं त्रिष्टुप् त्रैष्टुभपदा द्वौ तु जागतौ यस्याः सा जागते जगती त्रिष्टुभेत्रिष्टुब्वैराजौ जागतौ चाभिसारिणी नवकौ वैराजस्त्रिष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रैष्टुभश्च विराट्स्थानैकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा द्वादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च ज्योतिष्मती यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिश्चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती मध्ये जागतश्चेद्यवमध्याद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः पङ्क्त्युत्तरा विराट्पूर्वा वा ॥ ७ ॥ सप्तमं जगती जागतपदाष्टिनस्त्रयः स्त्रौ च द्वौ महासतोबृहत्यष्टकौ सप्तकः षट्को दशको नवकश्च षडष्टका वा महापङ्क्तिर्माध्यंदिनीये वाजसनेयके सर्वानुक्रमणिकैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्यैषा कृतिर्भगवतः कात्यायनस्य ॥ ८ ॥ इति सर्वानुक्रमणिकायां पञ्चमोऽध्याय ॥ ५ ॥ कण्डिकासंख्या ॥ १२४ ॥ समाप्ता सर्वानुक्रमणी ॥

अथानुवाकसूत्राध्यायः

श्रीवेदपुरुषाय नमः ॥ ॐअथानुवाकान्वक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्मितान्पुरा । शिष्याणामुपदेशाय यज्ञसंस्कार एव च । विप्राणां यज्ञकालेषु जपहोमार्चनादिषु ॥ १ ॥ इषेत्वैका वसोः पवित्र्यं तिस्रोऽग्नेव्रतपते सप्त पवित्रेस्थो द्वे शर्मासि तिस्रो धृष्टिरसि शर्मासि द्विकौ देवस्यत्वा तिस्रो देवस्यत्वा पञ्च प्रत्युष्टᳪंरक्षस्तिस्रो दशैकत्रिᳪंशत् ॥ १० ॥ ३१ ॥ १ ॥ कृष्णोसि षडग्नेवाजजित्तिस्रो मयीदमग्नीषोमयोः पञ्चकावग्नेऽदब्धायो चतस्रः संवर्चसा पञ्चाग्नये कव्यवाहनाय षट्सप्तचतुस्त्रिᳪंशत् ॥ ७ ॥ ३४ ॥ २ ॥ समिधाग्निं भूर्भुवः स्वश्चतुष्कावग्निर्ज्योतिर्द्वे उपप्रयन्तः षड्विᳪंशतिर्भूर्भुवःस्वश्चतंस्रो गृहामा तिस्रः प्रघासिनः पञ्च पूर्णादर्वि द्वेऽक्षन्नमीसदन्त पदेष ते सप्तदश[illegible] ॥ १० ॥ ६३ ॥ ३ ॥ एवं

द्वे महीनां पयश्चतस्र आकूत्या ऋक्सामयोर्द्विकौ व्रतं कृणुत पडेषाते चतस्रो वस्व्यसि तिस्र एप ते द्वे शुक्रंत्वा चतस्रोऽदित्यास्त्वगष्टौ दशसप्तत्रिᳪंशत् ॥ १० ॥ ३७ ॥ ४ ॥ अग्नेस्तनूरापतये चतुष्कौ तप्तायनी द्वे इन्द्रघोपस्तिस्रो युञ्जतेऽष्टौ देवसत्वा चतस्रो देवसत्वा पञ्च विभूरसि चतस्रो ज्योतिरसि षड्डुरुविष्णो तिस्रो दशत्रिचत्वारिᳪंशत् ॥ १० ॥ ॥ ४३ ॥ ५ ॥ देवस्यत्वा षड्डुपावीरसि पञ्च माहिः पट् संते तिस्रः समुद्रंगच्छ हविष्मतीर्द्विकौ हृदेत्वा पञ्च देवस्य त्वाष्टावष्टौ सप्तत्रिᳪंशत् ॥ ८ ॥ ३७ ॥ ६ ॥ वाचस्पतय उपयामगृहीतोसि त्रिकावावायोयं वा द्विकौ यावामेका तंप्रत्नथा चतस्रोऽयंवेनो येदेवासस्त्रिकाविन्द्राय मूर्धानं द्विकौ यस्त एका प्राणाय तिस्रो मघव इन्द्राग्नी आगतमाघौमासश्चर्षणीधृतो विश्वेदेवास आगतेन्द्रमरुत्वो मरुत्वन्तं वृषभं मरुता त्वौजसे सजोषा इन्द्रमरुत्वाँ २ इन्द्रमहाँ २ इन्द्रो महाँ २ इन्द्रमेकैकोदुत्यमष्टौ पञ्चविᳪंशतिरष्टाचत्वारिᳪंशत् ॥ २५ ॥ ४८ ॥ ७ ॥ उपयामगृहीतोस्यादित्येभ्यः पञ्च वाममद्य द्वे सुशर्मास्येका बृहस्पतिसुतस्य द्वे हरिरसि चतस्रः समिन्द्रणेऽष्टौ माहिरेजतु दशमास्यः पञ्चकावातिष्ठयुक्ष्वाहीन्द्रमिदेकैका यस्मान्न द्वेऽग्नेपवस्वोत्तिष्ठन्नद्दश्रमुदुत्यमेकैकाजिघ्र द्वे विनइन्द्रवाचस्पतिं विश्वकर्मन्नेकैकाग्नयेत्वा चतस्र इहरतिस्तिस्रः परमेष्ठी दशत्रयोविᳪंशतिस्त्रिषष्टिः ॥ २३ ॥ ॥ ६३ ॥ ८ ॥ देवसवितश्चतस्र इन्द्रस्य वज्रः पञ्च देवस्याहं दशापये तिस्रो वाजस्येममष्टावग्निरेकाक्षरेणैषते चतुष्कौ सविता द्वे अष्टौ चत्वारिᳪंशत् ॥ ८ ॥ ४० ॥ ९ ॥ अपो देवाश्चतस्रः सोमस्य त्विषिः पञ्चावेष्टाः सप्त सोमस्य त्वा चतस्र इन्द्रस्यवज्रः पञ्च स्योनासि चतस्रः सवित्रेकाश्विभ्यां चतुस्त्रिᳪंशत् ॥ ८ ॥ ३४ ॥ १० ॥ युञ्जान एकादश प्रतूर्तंᳪपोडश देवस्यत्वा दशापोदेवीर्द्वादशापोष्येकादशादितिष्ठा पञ्चाकूतिमष्टादश सप्तत्र्यशीतिः ॥ ७ ॥ ८३ ॥ ११ ॥ दृशानः सप्तदश दिवस्परि द्वादश समिधाग्निं पञ्चदशापेत सप्तदशासुन्वन्तं त्रयोदश या ओषधीः सप्तविᳪंशतिर्मामा पोडश सप्तसप्तदशᳪंशतम् ॥ ७ ॥ ११७ ॥ १२ ॥ मयिगृह्णामि पञ्चदश दश ध्रुवासि मधुवाता एकादशकौ सम्यक्स्रवन्ति नवेमंमा पडपात्वैकाऽयं पुरः पञ्च सप्ताष्टापञ्चाशत् ॥ ७ ॥ ५८ ॥ १३ ॥ ध्रुवक्षितिः पट् सजूर्ऋतुभिर्मूर्धावयो द्विकाविन्द्राग्नी आयुर्मे पञ्चावाशुस्त्रिवृदेकाग्नेर्भागोस्येकया चतुष्कावष्टावेकत्रिᳪंशत् ॥ ८ ॥ ३१ ॥ १४ ॥ अग्नेजातान्पञ्च रश्मिनासत्याय चतस्रो राज्ञ्यस्यं पुरः पञ्चकावग्निर्मूर्धैकोनत्रिᳪंशयेनऋपयोऽष्टौ तपश्च नवसप्तपञ्चषष्टिः ॥ ७ ॥ ॥६५॥१५॥ नमस्ते पोडश हिरण्यबाहव उष्णीपिणे तक्षभ्यो ज्येष्ठाय पञ्चकाः सूत्याय चतस्रः शंभवायैका पार्यायपञ्च द्रापे अन्धसो विᳪशतिर्नवपट्पष्टिः ॥ ९ ॥ ६६ ॥ १६ ॥ अश्मन्नूर्जं दश नमस्ते पञ्चाग्निस्त्रिरमेन नव चक्षुषः पिताष्टावाशुः शिशानः सप्तदशोदेनं क्रमध्वमग्निना पञ्चदशकौ शुक्रज्योतिः सप्तमेᳪस्तनं त्रयोदश नवैकोनशतम् ॥ ९ ॥ ९९ ॥ १७ ॥ वाजः सप्तमूर्क्चैतुष्का अश्माग्निस्त्रिकावᳪंशुः पञ्चैका चतस्रो वाजाय द्वे वाजस्य त्वष्टावृतापाड् त्रयोदशाग्निं युनज्मि सप्त यदाकूताद्वात्रहत्याय दशकौ त्रयोदशसप्तसप्ततिः ॥ १३ ॥ ७७ ॥ १८ ॥ स्वाद्वींत्वैकादश देवायज्ञं विᳪंशतिः सुरावन्तᳪं सप्तदशोदीरतां त्रयोदशाव्याजानुर्दश सोमोराजाष्टौ सीसेन तन्त्रᳪंपोडश सप्तपञ्चनवतिः ॥ ७ ॥ ९५ ॥ १९ ॥ क्षत्रस्य योनिस्त्रयोदश यद्देवा दशाभ्यादधाम्यष्टौ योसमिद्धो अग्निर्द्वादशाश्विनाहविस्त्रयोदशाश्विनातेजसैकादश नवनवतिः ॥ ९ ॥ ९० ॥ २० ॥ इमंमे समिद्धो अग्निरेकादशकौ वसन्तेन ऋतुना पञ्चोतायक्षत्सर्सामिधाग्निं द्वादशाऽश्विनौ छागस्य सप्त देवंबर्हिश्चतुर्दश पडेकाष्टिः ॥ ६ ॥ ६१ ॥ २१ ॥ तेजोसि पञ्चाग्नय एका हिंकाराय द्वे तत्सवितुर्दश विभूर्मात्रैका काय द्वे आब्रह्मंस्त्रयोदश शेपादेकैकान्नविᳪंशतिश्चतुस्त्रिᳪंशत् ॥ १९ ॥ ३४ ॥ २२ ॥ हिरण्यगर्भो यः प्राणतो द्विकौ युञ्जन्त्यष्टौ वायुष्ट्वा पञ्च प्राणाय तिस्र उत्सक्थ्या द्वादश गायत्री कस्त्वा पञ्चौ कःस्विदष्टौ कास्विद्दश सुभूः स्वयंभूस्तिस्र एकादशपञ्चपष्टिः ॥ ११ ॥ ६५ ॥ २३ ॥ अश्वस्तूपरो धूम्रान्वसन्ताय समुद्राय शिशुमारान्मयुः प्राजापत्यो दशकाश्चत्वारश्चत्वारिᳪंशत् ॥ ४ ॥ ४० ॥ २४ ॥ शादंदद्भिर्नवैकैका हिरण्यगर्भश्चतस्र आनो दश मानोमित्रो यदश्वस्याष्टकौ यत्ते पडिमातुकं द्वे पञ्चदश सप्तचत्वारिᳪंशत् ॥१५॥४७॥२५॥ अग्निश्च पञ्चदशोचात एकादश द्वौ पञ्चविᳪंशतिः ॥ २ ॥ २६ ॥ २६ ॥ समास्त्वा दशोर्ध्वा अस्य पीवोअन्ना द्वादशकावग्निस्त्वैकादश चत्वारः पञ्चचत्वारिᳪंशत् ॥ ४ ॥ ४५ ॥ २७ ॥ होतायक्षदेकादश देवंबर्हिर्द्वादश पुनरप्येवं चत्वारः पट्चत्वारिᳪंशत् ॥४॥४६॥२८॥ समिद्धोअञ्जन्नेकादश यदक्रन्दस्त्रयोदश समिद्धो अद्य द्वादश केतुंकृण्वँश्चतुर्विᳪंशतिश्चत्वारः पष्टिः ॥ ४ ॥ ६० ॥ २९ ॥ देवसवितः पट् तपसे कौलालᳪं पोडश द्वौद्वाविᳪंशतिः ॥ २ ॥ २२ ॥ ३० ॥ सहस्रशीर्षा पोडशाद्भ्यः संभृतः पट् द्वौद्वाविᳪंशतिः ॥ २ ॥ २२ ॥ ॥३१॥ तदेव सप्त वेनस्तन्नव द्वौ पोडश ॥ २ ॥ १६ ॥ ३२ ॥ अस्याजरासः सप्तदशापश्चिद्द्वादश विभ्राट् चतुर्दश प्रवावृज एकादश प्रवायुमवीरया पञ्चदशकावानस्त्रयोदश सप्तसप्तनवतिः ॥ ७ ॥ ९७ ॥ ३३ ॥ यज्जाग्रतः पञ्च नद्यः सोमोधेनुमाकृष्णेन पूषन्तव दशका नतदष्टौ पडष्टापञ्चाशत् ॥ ६ ॥ ५८ ॥ ३४ ॥ अपेतो दशासं द्वादश द्वौद्वाविᳪंशतिः ॥ २ ॥२२॥३५ ॥ ऋचं वाचᳪं पोडश द्यौः शान्तिरष्टौ द्वौचतुर्विᳪंशतिः ॥ २ ॥२४॥३६॥ देवस्यत्वा दश यमायत्वैकादश-

द्वावेकविंशतिः ॥ २ ॥ २१ ॥ ३७ ॥ देवस्यत्वाष्टौ यमायत्वा क्षत्रस्यत्वा दशकौ त्रयोऽष्टाविंशतिः ॥३॥२८॥३८॥ स्वाहाप्राणेभ्यः षड्प्रश्च सप्त द्वौ त्रयोदश ॥ २॥१३॥३९॥ ईशावास्यमष्टावन्धं तमो नव द्वौ सप्तदश ॥ २॥१७॥४० ॥ दशाध्याये समाख्यातानुवाकाः सर्वसंख्यया । शतं दशानुवाकाश्च नवान्ये च मनीषिभिः ॥ १ ॥ सप्तषष्टिश्चितो ज्ञेया सौत्रैर्द्वाविंशतिस्तथा । अश्व एकोनपञ्चाशत्पञ्चत्रिंशत्खिले स्मृताः ॥ २ ॥ शुक्रियेषु तु विज्ञेया एकादश मनीषिभिः । एकीकृत्य समाख्यातं त्रिशतं त्र्यधिकं मतम् ॥ ३ ॥

इत्यनुवाकसूत्राध्यायः संपूर्णः ॥

शुक्लयजुर्वेदसंहितागतमन्त्रकोशः ।

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
अश्मा च मे मृत्तिका च मे	१८	१३
अश्यांम तं काममग्ने	१८	७४
अश्वत्थे वो निषदनं	१२	७०
अश्वत्थे वो निषदनं	३५	४
अश्वस्तूपरो गोमृगस्ते	२४	१
अश्वस्य त्वा वृष्णः श	३७	९
अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो	३४	४०
अश्वावतीꣳसोमावतीं	१२	८१
अश्विनकृतस्य ते सर	२०	३५
अश्विना गोभिरिन्द्रिय	२०	७३
अश्विना घर्मं पातꣳ	३८	१२
अश्विना तेजसा चक्षुः	२०	८०
अश्विना नमुचेः सुतꣳ	२०	५९
अश्विना पिबतां मधु	२०	९०
अश्विना भेषजं मधु	२०	६४
अश्विना हविरिन्द्रियं	२०	६७
अश्विभ्यां चक्षुरमृतं	१९	८९
अश्विभ्यां पच्यस्व सरस्वत्यै	१०	३१
अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै	३८	४
अश्विभ्यां प्रातःसवन	१९	२६
अश्वो घृतेन त्मन्या सम	२९	१०
अषाढं युत्सु पृतनासु पप्रिं	३४	२०
अषाढासि सहमाना	१३	२६
अष्टौ व्यख्यत्ककुभः पृथि	३४	२४
असंख्याता सहस्राणि	१६	५४
असवे स्वाहा वसवे स्वाहा	२२	३०
असि यमो अस्यादित्यो	२९	१४
असुन्वन्तमयजमानमिच्छ	१२	६२
असुर्या नाम ते लोका	४०	३
असौ यस्ताम्रो अरुण	१६	६
असौ या सेना मरुतः	१७	४७
असौ योऽवसर्पति	१६	७
अस्कन्नमद्य देवेभ्य	२	८
अस्ताव्यग्निर्नराꣳ सुशेवो	१२	२९
अस्माकमिन्द्रः समृतेषु	१७	४३
अस्मात्त्वमधिजातोसि	३५	२२
अस्मिन्महत्यर्णवेऽन्तरि	१६	५५
अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो	३३	५०
अस्मे वो अस्त्विन्द्रियं	९	२२
अस्य प्रत्नामनुद्युतꣳ	३	१६
अस्याजरासो दमामरित्रा	३३	१
अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं	३३	९७

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
अर्हः केतुना जुषताꣳसु	३७	२१
अहरहरप्रयावं भरन्तो	११	७५
अहानि शं भवन्तु नः	३६	११
अहाव्यग्ने हविरास्ये ते	२०	७९
अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं	२९	५१
अहुतमसि हविर्धानं	१	९
अह्ने पारावतानालभते	२४	२५
आ.		
आकूतिमग्निं प्रयुजꣳ	११	६६
आकूत्यै प्रयुजेऽग्नये	४	७
आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो	३३	४३
आ कृष्णेन रजसा वर्त	३४	३१
आक्रम्य वाजिन्पृथिवी	११	१९
आक्रन्दय बलमोजो न आ	२९	५६
आगत्य वाज्यध्वानꣳ	११	१८
आगन्म विश्ववेदसं	३	३८
आग्ना३ऽइ पत्नीवन्त्सजू	८	१०
आग्नेयः कृष्णग्रीवः सार	२९	५८
आग्रयणश्च मे वैश्वदेव	१८	२०
आ घा ये अग्निमिन्धते	७	३२
आच्या जानु दक्षिणतो	१९	६२
आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः	१५	५
आजङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ	२९	५०
आजिघ्र कलशं मह्या	८	४२
आजुह्वान ईड्यो वन्द्यश्चा	२९	२८
आजुह्वाना सरस्वती	२०	५८
आजुह्वानः सुप्रतीकः	१७	७३
आ तं भज सौश्रवसे	१२	२७
आ तत्त इन्द्रायवः पनन्त	३३	२८
आतिथ्यरूपं मासरं	१९	१४
आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभू	३३	२२
आतिष्ठ वृत्रहन्रथं	८	३३
आ तू न इन्द्र वृत्रहन्नस्मा	३३	६५
आते वत्सो मनोयमत्	१२	११५
आत्मने मे वर्चोदा वर्चसे	७	२८
आत्मन्नुपस्थे न वृकस्य	१९	९२
आत्मानं ते मनसारादजाना	२९	१७
आ त्वाहार्षमन्तरभूत्	१२	११
आदित्यं गर्भं पयसा	१३	४१
आदित्यैर्नो भारती वष्टु	२९	८
आधत्त पितरो गर्भं	२	३३
आ नु इडाभिर्विदथे सुशस्ति	[illegible]	[illegible]

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
आ न इन्द्रो दूरादा न	२०	४८
आ न इन्द्रो हरिभिर्या	२०	४९
आ न एतु मनः पुनः	३	५४
आ नासत्या त्रिभिरेका	३४	४७
आ नो नियुद्भिः शतिनी	२७	२८
आ नो मित्रावरुणा घृतै	२१	८
आ नो यज्ञं दिविस्पृशं	३३	८५
आ नो यज्ञं भारती तूय	२९	३३
आन्त्राणि स्थालीर्मधु	१९	८६
आपतये त्वा परिपतये	५	५
आपये स्वाहा स्वापये	९	२०
आपवस्व हिरण्यव	८	६३
आपश्चित्पिप्युस्तर्यो न	३३	१८
आपो अद्यान्वचारिषꣳ	२०	२२
आपो अस्मान्मातरः शुन्ध	४	२
आपो देवीः प्रतिगृभ्णीत	१२	३५
आपो हयद्बृहतीर्विश्व	२७	२५
आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता	११	५०
आपो हि ष्ठा मयोभुव ३	३६	१४
आप्यायस्व समेतु ते	१२	११२
आप्यायस्व मदिन्तम	१२	११४
आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्म	२२	२२
आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि	२०	५३
आ मा वाजस्य प्रसवो	९	१९
आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः	२९	५७
आयं गौः पृश्निरक्रमी	३	६
आ यद्दिषे नृपतिं तेज	३३	११
आयन्तु नः पितरः सोम्या	१९	५८
आयातमुप भूषत	३३	८८
आयात्विन्द्रोऽवस उप नः	२०	४७
आयासाय स्वाहा प्राया	३९	११
आयुर्मे पाहि प्राणं मे	१४	१७
आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो	९	२१
आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो	१८	२९
आयुर्यज्ञेन कल्पताꣳ	२२	३३
आयुष्मानग्ने हविषा वृ	३५	१७
आयुष्यं वर्चस्यꣳराय	३४	५०
आयोष्ट्वा सदने सादया	१५	६३
आरात्रि पार्थिवꣳ रजः	३४	३२
आरोदसी अपृणदास्वर्मह	३३	७५
आ [illegible] मध्यमरुहच्छुर	१५	५१

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
उग्रं लोहितेन मित्रꣳ	३९	९
उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च	१७	८६
उग्रश्च भीमश्च ध्वान्तश्च	३९	७
उग्रा विघनिना मृध इन्द्रा	३३	६१
उच्चा ते जातमन्धसो	२६	१६
उच्छुष्मा ओषधीनां	१२	८२
उत नोऽहिर्बुध्न्यः शृणोतु	३४	५३
उत स्मास्य द्रवतस्तुर	९	१५
उतेदानीं भगवन्तः स्याम	३४	३७
उत्क्राम महते सौभगाय	११	२१
उत्तानायामवभरा चि	३४	१४
उत्तिष्ठन्नोजसा सह	८	३९
उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देव	३४	५६
उत्थाय बृहती भवोदु	११	६४
उत्सक्थ्या अवगुदं धेहि	२३	२१
उत्सादेभ्यः कुब्जं प्रमुदे	३०	१०
उदक्रमीद्द्रविणोदा वाज्यर्वा	११	२२
उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्व	१३	१२
उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वा	१०	१३
उदीरतामवर उत्परास	१५	४९
उदु तिष्ठ स्वध्वरावानो	११	४१
उदुत्तमं वरुणपाशमस्मत्	१२	१२
उदु त्यं जातवेदसं देवं	७	४१
उदु त्यं जातवेदसं देवं	८	४१
उदु त्यं जातवेदसं देवं	३३	३१
उदु त्वा विश्वेदेवा	१२	३१
उदु त्वा विश्वेदेवा अग्ने	१७	५३
उदेनमुत्तरां नयाग्ने	१७	५०
उदेषां बाहू अतिरमुद्व	११	८२
उद्ग्राभं च निग्राभं च	१७	६४
उद्दिवꣳ स्तभानान्तरिक्षं	५	२७
उद्धर्षय मघवन्नायुधान्यु	१७	४२
उन्नत ऋषभो वामनः	२४	७
उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि	१५	५४
उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि	१८	६१
उद्वयं तमसस्परि स्वः	२०	२१
उद्वयं तमसस्परि स्वः	२७	१०
उद्वयं तमसस्परि स्वः	३५	१४
उद्वयं तमसस्परि ज्योति	३८	२४
उप ज्मन्नुप वेतसेव	१७	६
उप त्वाग्ने हविष्मतीर्घृता	३	४
उप नः सूनवो गिरः शृण्व	३३	७७
उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं	३	११
उप प्रागात्परमं यत्सध	२९	२४
उप प्रागात्सुमन्मेऽधायि	२५	३०
उपयाम गृहीतोऽस्यन्तर्यच्छ	७	४
उपयामगृहीतोऽस्याग्रयणो	७	२०
उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा	७	२२
उपयामगृहीतोसि ध्रुवोसि	७	२५
उपयामगृहीतोऽसि मधवे	७	३०
उपयामगृहीतोऽस्यादित्ये	८	२
उपयामगृहीतोऽसि सावि	८	७
उपयामगृहीतोऽसि सुश	८	८
उपयामगृहीतोऽसि बृह	८	९
उपयामगृहीतोऽसि हरि	८	११
उपयामगृहीतोऽस्यग्नये	८	४७
उपयामगृहीतोऽस्याश्वि	१९	८
उपयामगृहीतोऽस्यश्वि	२०	३३
उपयामगृहीतोऽसि प्रजा	२३	२
उपयामगृहीतोऽसि प्रजा	२३	४
उप प्रागाच्छसनं वाज्यर्वा	२९	२३
उपश्वासय पृथिवीमुत द्यां	२९	५५
उपहूता इह गाव उप	३	४७
उपहूताः पितरः सोम्यासो	१९	५७
उपहूतो द्यौष्पितोप मां	२	११
उपह्वरे गिरीणाꣳ संगमे	२६	१५
उपावसृज त्मन्या समञ्ज	२९	३५
उपावीरस्युप देवान्दैवी	६	७
उपास्मै गायता नरः पव	३३	६२
उभा पिबतमश्विनोभा	३४	२८
उभाभ्यां देव सवितः	१९	४३
उभा वामिन्द्राग्नी आहु	३	१३
उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो	१५	४३
उरु विष्णो विक्रमस्वोरु	५	३८
उरु विष्णो विक्रमस्वोरु	५	४१
उशन्तस्त्वा निधीमह्युश	१९	७०
उशिक्त्वं देव सोमाग्नेः	८	५०
उशिक्पावको अरतिः	१२	२४
उशिगसि कविरङ्घारिरसि	५	३२
उषस्तच्चित्रमाभरास्मभ्यं	३४	३४
उषासानक्तमश्विना	२०	६१
उषासानक्ता बृहती बृह	२०	४१
उषे यह्वी सुपेशसा	२१	१७
उस्रावेतं धूर्षाहौ युज्येथा	४	३३

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
ऊ.		
ऊर्क् च मे सूनृता च मे	१८	९
ऊर्गस्याङ्गिरस्यूर्णम्रदा	४	१०
ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं	२	३४
ऊर्जो नपाज्जातवेदः	१२	१०८
ऊर्जो नपातꣳ स हिनाय	२७	४४
ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये	११	४२
ऊर्ध्वमेनमुच्छ्रयताद्गिरौ	२३	२७
ऊर्ध्वा अस्य समिधो	२७	११
ऊर्ध्वामारोह पङ्क्तिस्त्वा	१०	१४
ऊर्ध्वामेनामुच्छ्रापय	२३	२६
ऊर्ध्वो भव प्रतिविध्या	१३	१३
ऋ.		
ऋक्सामयोः शिल्पे स्थ	४	९
ऋचं वाचं प्रपद्ये मनो	३६	१
ऋचे त्वा रुचे त्वा भासे	१३	३९
ऋचो नामास्मि यजूꣳषि	१८	६७
ऋजवे त्वा साधवे त्वा	३७	१०
ऋजीते परिवृङ्ग्धि नोऽश्मा	२९	४९
ऋतं च मेऽमृतं च मे	१८	६९
ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेन	१७	८३
ऋतये स्तेनहृदयं वैरह	३०	१३
ऋतवस्त ऋतुथा पर्व	२३	४०
ऋतवस्ते यज्ञं वितन्वन्तु	२६	१४
ऋतवः स्थ ऋतावृधः	१७	३
ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च	१७	८२
ऋतꣳ सत्यमृतꣳ सत्यं	११	४७
ऋतावानं महिषं विश्व	१२	१११
ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य	२६	६
ऋताषाडृतधामाग्निर्गन्धर्वः	१८	३८
ऋतुथेन्द्रो वनस्पतिः	२०	६५
ऋधगित्था स मर्त्यः	३३	८७
ए.		
एकया च दशभिश्च	२७	३३
एकया स्तुवत प्रजा	१४	२८
एकस्त्वष्टुरश्वस्या विशस्ता	२५	४२
एकस्मै स्वाहा द्वाभ्याꣳ	२२	३४
एका च मे तिस्रश्च मे	१८	२४
एजतु दशमास्यो गर्भो	८	२८
एण्यह्नो मण्डूको मूषिका	२४	३६
एत जानीथ परमे	१८	६०

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
द्यौः शान्तिरन्तरिक्ष	३६	१७
द्यौस्ते पृथिव्यन्तरिक्षं	२३	४३
द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सध	११	२०
द्रप्सश्चस्कन्द पृथिवीमनु	१३	५
द्रवन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो	११	७०
द्रविणोदाः पिपीषति	२६	२२
द्रापे अन्धसस्पते दरि	१६	४७
द्रुपदादिव मुमुचानः	२०	२०
द्वारो देवीरन्वस्य विश्वे	२७	१६
द्विपदा याश्चतुष्पदा	२३	३४
द्वे विरूपे चरतः स्वर्थे	३३	५
द्वे सृती अशृणवं पितॄणां	१९	४४
ध.		
धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम	२९	३९
धर्ता दिवो विभाति त	३७	१६
धाता रातिः सवितेदं	८	१७
धानाः करम्भः सक्तवः	१९	२१
धानानांꣳ रूपं कुवलं	१९	२२
धानावन्तं करम्भिणं	२९	२९
धान्यमसि धिनुहि	१	२०
धामच्छदग्निरिन्द्रो ब्रह्मा	१८	७६
धाम ते विश्वं भुवनमधि	१७	९९
धूम्रा बभ्रुनीकाशाः पि	२४	१८
धूम्रान्वसन्तायालभते	२४	११
धूरसि धूर्व धूर्वन्तं	१	८
धृष्टिरस्यपाग्ने अग्निमा	१	१७
ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिः	१४	१
ध्रुवसदं त्वा नृषदं मनः	९	२
ध्रुवासि धरुणास्तृता	१३	१६
ध्रुवासि धरुणेतो जज्ञे	१३	३४
ध्रुवासि ध्रुवोयं यजमानो	५	२८
ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृꣳह	५	१३
न.		
नक्तोषासा समनसा	१२	२
नक्तोषासा समनसा	१७	७०
नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्ष	२२	२८
न तद्रक्षांꣳसि न पिशाचा	३४	५१
न तस्य प्रतिमा अस्ति	३२	३
न तं विदाथ य इमा	१०	३१
न ते दूरे परमा चिद्र	३४	[illegible]
न त्वावाँ अन्यो दिव्यो	२७३	६
नदीभ्यः पौञ्जिष्ठमृक्षीकाभ्यो	३०	८
नमश्च नभस्युश्च वार्षि	१४	१५
नम आशवे चाजिराय	१६	३१
नम उष्णीषिणे गिरिच	१६	२२
नमः कपर्दिने च व्युप्त	१६	२९
नमः कूप्याय चावट्याय	१६	३८
नमः कृत्स्नायतया	१६	२०
नमः पर्णाय च पर्णशदाय	१६	४६
नमः पार्याय चावार्याय	१६	४२
नमः शंगवे च पशुपतये	१६	४०
नमः शंभवाय च मयो	१६	४१
नमः श्वभ्यः श्वपतिभ्यः	१६	२८
नमः शुष्क्याय हरित्या	१६	४५
नमः सभाभ्यः सभा	१६	२४
नमः सिकत्याय च प्रवा	१६	४३
नमः सु ते निर्ऋते तिग्म	१२	६३
नमः सेनाभ्यः सेनानि	१६	२६
नमः सोभ्याय च प्रति	१६	३३
नमस्त आयुधायाना	१६	१४
नमस्तक्षभ्यो रथकारे	१६	२७
नमस्ते अस्तु विद्युते	३६	२१
नमस्ते रुद्र मन्यव उतो	१६	१
नमस्ते हरसे शोचिषे	१७	११
नमस्ते हरसे शोचिषे	३६	२०
नमः स्रुत्याय च पथ्याय	१६	३७
नमो गणेभ्यो गणपति	१७	२५
नमो ज्येष्ठाय च कनिष्ठाय	१६	३२
नमो धृष्णवे च प्रमृशाय	१६	३६
नमो बभ्लुशाय व्याधि	१६	१८
नमो बिल्मिने च कवचिने	१६	३५
नमो मित्रस्य वरुणस्य	४	३५
नमो रोहिताय स्थपतये	१६	१९
नमो वञ्चते परिवञ्चते	१६	२१
नमो वन्याय च कक्ष्याय	१६	३४
नमो वः पितरो रसाय	२	३२
नमो वात्याय च रेष्म्या	१६	३९
नमो विसृजद्भ्यो विध्य	१६	२३
नमो व्रज्याय च गोष्ठ्या	१६	४४
नमोऽस्तु नीलग्रीवाय	१६	८
नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवि	१६	६४
नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो ये पृथि	१६	६६
नमोऽस्तु रुद्रेभ्यो येन्तरि	१६	६५
नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये केच	१३	६
नमो हिरण्यबाहवे	१६	१७
नमो ह्रस्वाय च वामना	१६	३०
न यत्परो नान्तर आद	२०	८२
नराशꣳसः प्रतिशूरो	२०	३७
नराशꣳसस्य महिमान	२९	२७
नर्माय पुंश्चलूꣳ हसाय	३०	२०
नवदशभिरस्तुवत	१४	३०
नवभिरस्तुवत पितरो	१४	२९
नवविꣳशत्या स्तुवत	१४	३१
न वा उ एतन्म्रियसे	२३	१६
न वा उ एतन्म्रियसे न	२५	४४
नहि तेषाममा चन	३	३२
नहि स्पशमविदन्नन्यम	३३	६०
नाना हि वां देवहितꣳ	१९	७
नाभा पृथिव्याः समिधाने	११	७६
नाभिर्मे चित्तं विज्ञानं	२०	९
नाभ्या आसीदन्तरिक्षꣳ	३१	१३
नार्यस्ते पत्न्यो लोम	२३	३६
नाशयित्री बलासस्या	१२	९७
निष्क्रमणं निषदनं विव	२५	३८
नियुत्वान्वायवागह्ययꣳ	२७	२९
निवेशनः संगमनो वसूनां	१२	६६
निषसाद धृतव्रतो वरुणः	१०	२७
निषसाद धृतव्रतो	२०	२
निहोता होतृषदने	११	३६
नीलग्रीवाः शितिकण्ठा	१६	५६
नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः	१६	५७
नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं	३०	६
नृषदे वेडप्सुषदे वेड्व	१७	१२
प.		
पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञ	१७	५४
पञ्च नद्यः सरस्वती	३४	११
पञ्चस्वन्तः पुरुष आवि	२३	५२
पथस्पथः परिपतिं पथ	३४	४२
पयः पृथिव्यां पय ओषधी	१८	३६
पयसा शुक्रममृतं जनित्र	१९	८४
पयसो रूपं यद्यवा	१९	२३
पयसो रेत आभृतं	३८	२८
परमस्याः परावतो	११	७२
परं मृत्यो अनु परेहि	३५	७
परमेष्ठी त्वा सादयतु	१५	५८

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
प्रैतु वाजी कनिक्रदत्	११	४६
प्रैषेभिः प्रैषानाप्नोति	१९	१९
प्रोथदश्वो न यवसे	१५	६२
प्रोक्ष्यमाणः सोम आगतो	८	५६
ब.		
बट्सूर्य श्रवसा महाँ२॥ असि	३३	४०
बण्महाँ २॥ असि सूर्य बडा	३३	३९
बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वा	१९	५५
बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः	१७	३७
बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रः	२९	४२
बाहू मे बलमिन्द्रियꣳ	२०	७
बीभत्सायै पौल्कसं वर्णाय	३०	१७
बृहन्निद्ध्म एषां भूरि	३४	२४
बृहस्पते अति यदर्यो अर्हा	२६	३
बृहस्पते परिदीया रथेन	१७	३६
बृहस्पते वाजं जय बृह	९	११
बृहस्पते सवितर्बोधय	२७	८
बोधामे अस्य वचसो	१२	४२
ब्रह्म क्षत्रं पवते तेजं	१९	५
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुर	१३	३
ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता	३४	५८
ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय	३०	५
ब्रह्म सूर्यसमं ज्योतिः	२३	४८
ब्रह्माणि मे मतयः शꣳ	३३	७८
ब्राह्मणमद्य विदेयं	७	४६
ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्	३१	११
भ.		
भग एव भगवाँ२॥ अस्तु	३४	३८
भग प्रणेतर्भग सत्यराधो	३४	३६
भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा	२५	२१
भद्रा उत प्रशस्तयो	१५	३९
भद्रो नो अग्निराहुतो	१५	३८
भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व	४	३४
भवतं नः समनसौ	५	३
भवतं नः समनसौ	१२	६०
भार्यै दार्वाहारं प्रभायो	३०	१२
भुज्युः सुपर्णो यज्ञो गन्ध	१८	४२
भुवो यज्ञस्य रजसश्च	१३	१५
भुवो यज्ञस्य रजसश्च	१५	२३
भूताय त्वा नारातये	१	११
भूम्या आखूनालभते	२४	२६

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
भूरसि भूमिरस्यदितिः	१३	१८
भूर्भुवः स्वः तत्सवितुः	३६	३
भूर्भुवः स्वर्द्यौरिव भूम्ना	३	५
भूर्भुवः स्वः सुप्रजाः	३	३७
भेषजमसि भेषजं	३	५९
म.		
मखस्य शिरोऽसि मखाय	३७	८
मधवे स्वाहा माधवाय	२२	३१
मधु नक्तमुतोषसो	१३	२८
मधुमतीर्न इषस्कृधि	७	२
मधु वाता ऋतायते	१३	२७
मधुश्च माधवश्च वास	१३	२६
मधुमान्नो वनस्पति	१३	२९
मध्वा यज्ञं नक्षसे प्रीणानो	२७	१३
मनस्त आप्यायतां वाक्	६	१५
मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य	२	१३
मनसः काममाकूतिं	३९	४
मनो न येषु हवनेषु	७	१७
मनो न्वाह्वामहे नारा	३	५३
मनो मे तर्पयत वाचं मे	६	३१
मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय	३०	१४
मयि गृह्णाम्यग्रे अग्निꣳ	१३	१
मयि त्यदिन्द्रियं बृहत्	३८	२७
मयीदमिन्द्र इन्द्रियं	२	१०
मयुः प्राजापत्य उलो हलि	२४	३१
मरुताꣳस्कन्धा विश्वेषां	२५	६
मरुतो यस्य हि क्षये	८	३१
मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानं	७	३६
मरुत्वाँ २॥ इन्द्र वृषभो रणाय	७	३८
मर्माणि ते मर्मणा छाद	१७	४९
मशकान्केशैरिन्द्रꣳस्वपसा	२५	३
महाँ२॥इन्द्रो नृवदाचर्षणिप्रा	७	३९
महाँ२॥इन्द्रो य ओजसा	७	४०
महाँ२॥इन्द्रो वज्रहस्तः षोड	२६	१०
महानाम्न्यो रेवत्यो	२३	३५
महि त्रीणामवोऽस्तु द्युक्षं	३	३१
मही द्यौः पृथिवी चन	८	३२
मही द्यौः पृथिवी चन	१३	३२
महीनां पयोऽसि वर्चोदा	४	३
महीमूषु मातरꣳसुव्र	२१	५
मही अग्नेः समिधानस्य	३३	१७

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
महो अर्णः सरस्वती	२०	८६
मा छन्दः प्रमा छन्दः	१४	१८
मा ते इन्द्र ते वयं तुरा	१०	२२
माता च ते पिता च ते	२३	२४
माता च ते पिता च ते	२३	२५
मातेव पुत्रं पृथिवी पुरी	१२	६१
मा त्वाग्निर्ध्वनयीद्धूम	२५	३७
मा त्वा तपत्प्रिय आत्मा	२५	४३
मा नः शꣳसो अररुषो	३	३०
मा नस्तोके तनये मा	१६	१६
मा नो महान्तमुत मा नो	१६	१५
मा नो मित्रो वरुणो अर्यमा	२५	२४
मापो मौषधीर्हिꣳसीर्धाम्नो	६	२२
मा भेर्मा संविक्था ऊर्जं	१	२३
मा भेर्मा संविक्था ऊर्जं	६	३५
मा मा हिꣳसीज्जनिता	२१	१०२
मा वो रिषत्खनिता	१२	९५
मा सु भित्था मा सु रिषो	११	६८
माहिर्भूर्मा पृदाकुर्नमस्त	६	१२
मा हि भूर्मा पृदाकुः	८	२३
मित्रश्च म इन्द्रश्च मे	१८	१७
मित्रस्य मा चक्षुषेक्षध्व	५	३४
मित्रस्य चर्षणीधृतो वो	११	६२
मित्रꣳहुवे पूतदक्षं वरुणं	३३	५७
मित्रः सꣳसृज्य पृथिवी	११	५३
मित्रावरुणाभ्यां त्वा देवा	७	२३
मित्रो न एहि सुमित्रध	४	२७
मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृत	९	३३
मीढुष्टम शिवतम शिवो	१६	५१
मुखꣳसदस्य शिर	१९	८८
मुञ्चन्तु मा शपथ्या	१२	९०
मूर्धानं दिवो अरतिं पृथि	७	२४
मूर्धानं दिवो अरतिं	३३	८
मूर्धा वयः प्रजापतिः	१४	९
मूर्धासि राड् ध्रुवासि	१४	२१
मृगो न भीमः कुचरो	१८	७१
मेधां मे वरुणो ददातु मेधां	३२	१५
मो षू ण इन्द्रात्र पृत्सु	३	४६
य.		
य आत्मदा बलदा यस्य	२५	१३
य इन्द्र इन्द्रियं दधुः	२०	७०
य इमा विश्वा भुवनानि	१७	१८

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
ष.		
षडस्य विष्ठाः शतमक्षरा	२३	५८
षोडशी स्तोम ओजो	१५	३
स.		
स इंधानो वसुष्कुवि	१५	३६
स इषुहस्तैः स निषङ्गि	१७	३५
सखायः सं वः सम्यञ्चं	१५	२९
स जातो गर्भो असि	११	४३
सजूरब्दो अयवोभिः	१२	७४
सजूर्ऋतुभिः सजूर्विधा	१४	७
सजूर्देवेन सवित्रा सजू	३	१०
सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः	७	३७
सत्यं च मे श्रद्धा च मे	१८	५
सत्रस्य ऋद्धिरस्यगन्म	८	५२
स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त	२७	३८
स त्वं नो अग्ने वमोभ	२१	४
सदसस्पतिमद्भुतं प्रिय	३२	१३
स दुद्रवत्स्वाहुतः	१५	३४
सद्यो जातो व्यमिमीत यज्ञ	२९	३६
सधमादो द्युम्निनीराप	१०	७
स न इन्द्राय यज्यवे	२६	१७
स नः पावक दीदिवो	१७	९
स नः पितेव सूनवेऽग्ने	३	२४
स नो बन्धुर्जनिता स	३२	१०
स नो भुवनस्य पते	१८	४४
सन्नः सिन्धुरवभृथायो	८	५९
सपर्यगाच्छुक्रमकाय	४०	८
सप्त ऋषयः प्रतिहिता	३४	५५
सप्त ते अग्ने समिधः	१७	७९
सप्तास्यासन्परिधयः	३१	१५
स प्रथमो बृहस्पतिः	७	१५
स बोधि सूरिर्मघवा	१२	४३
समख्ये देव्या धिया संद	४	२४
समग्निरग्निनागत सं	३७	१५
समध्वरायोषसो नमन्त	३४	३९
समास्त्वाग्न ऋतवो व	२७	१
समितꣳ संकल्पेथाꣳ	१२	५७
समिदसि सूर्यस्त्वा पुर	२	५
समिद्ध इन्द्र उषसामनीके	२०	३६
समिद्धे अग्नावधि माम	१७	५५
समिद्धे अग्निः समिधा	२१	१२
समिद्धो अग्निरश्विना	२०	५५
समिद्धो अञ्जन्कृदरं	२९	१

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
समिद्धो अद्य मनुषो दुरो	२९	२५
समिधाग्निं दुवस्यत	३	१
समिधाग्निं दुवस्यत	१२	३०
समुद्रं गच्छ स्वाहान्तरिक्षं	६	२१
समुद्रस्य त्वावकयाग्ने	१७	४
समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ २॥ उ	१७	८९
समुद्राय त्वा वाताय	३८	७
समुद्राय शिशुमारानाल	२४	२१
समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः	२०	१९
समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तः	८	२५
समुद्रे त्वा नृमणा अप्सु	१२	२०
समुद्रोऽसि नभस्वानार्द्र	१८	४५
समुद्रोऽसि विश्वव्यचा	५	३३
सम्यक्स्रवन्ति सरितो न	१३	३८
सम्यक्स्रवन्ति सरितो न	१७	९४
सम्राडसि प्रतीची दि	१५	१२
स यक्षदस्य महिमानम	२७	१५
सरस्वती योन्या गर्भ	१९	९४
सरस्वती मनसा पेशलं	१९	८३
सरोभ्यो धैवरमुपस्थाव	३०	१६
सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः	३२	२
सविता ते शरीराणि	३५	५
सविता ते शरीरेभ्यः	३५	२
सविता त्वा सवानाꣳ	९	३९
सविता प्रथमेऽहन्नग्नि	३९	६
सविता वरुणो दधद्य	२०	७१
सवितुस्त्वा प्रसव उत्पु	१	३१
सवित्रा प्रसवित्रा सरं	१०	३०
सꣳशितं मे ब्रह्म सꣳशितं	११	८१
सꣳशितो रश्मिना रथः	२३	१४
सꣳसमिद्युवसे वृषन्	१५	३०
सꣳसीदस्व महाँ२ऽअसि	११	३७
सꣳसृष्टां वसुभी रुद्रै	११	५५
सꣳस्रवभागा स्थेषा	२	१८
सह दानुं पुरुहूत क्षियं	१८	६९
सह रय्या निवर्तस्वाग्ने	१२	१०
सह रय्या निवर्तस्वाग्ने	१२	४१
सह स्तोमाः सह छन्दस	३४	४९
सहस्व मे अरातीः	१२	९९
स हव्यवाडमर्त्य उशिग्	२२	१६
सहश्च सहस्यश्च हैम	१४	२७
सहसा जातान्प्रणुदा नः	१५	२
सहस्र प्रमासि सहस्र	१५	६५

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
सहस्रशीर्षा पुरुषः सह	३१	१
सहस्राणि सहस्रशो	१६	५३
सꣳहितासि विश्वरूप्यूर्जा	३	२२
सꣳहितो विश्वसामा	१८	३९
संक्रन्दनेनाऽनिमिषेण	१७	३४
सं चेध्यस्वाग्ने प्र च	२७	२
संज्ञानमसि कामधरणं	१२	४६
सं ते पयांꣳसि समु	१२	११३
सं ते मनो मनसा सं प्राणः	६	१८
सं ते वायुर्मातरिश्वा	११	३९
सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा	३	१९
संधये जारं गहायोपपति	३०	९
संप्रच्यवध्वमुप संप्रयाता	१५	५३
संबर्हिरङ्क्ताꣳहविषा	२	२२
संभूतिं च विनाशं च	४०	११
सं मा सृजामि पयसा	१८	३५
सं वर्चसा पयसा सं तनू	२	२४
सं वर्चसा पयसा सं तनू	८	१४
सं वर्चसा पयसा सं तनू	८	१६
संवत्सरोऽसि परिवत्सरो	२७	४५
संवसाथाꣳस्वर्विदा	११	३१
सं वां मनांꣳसि संव्रता	१२	५८
साकं यक्ष्म प्रपत चाषेण	१२	८७
सा विश्वायुः सा विश्व	१	४
सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्त्यु	२०	२८
सिनीवाली सुकपर्दा	११	५६
सिनीवालि पृथुष्टुके	३४	१०
सिन्धोरिव प्राध्वने शू	१७	९५
सिꣳह्यसि स्वाहा सिꣳह्य	५	१२
सिꣳह्यसि सपत्नसाही	५	१०
सीद त्वं मातुरस्या उप	१२	१५
सीद होतः स्व उ लोके	११	३५
सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा	१२	६७
सीसेन तन्त्रं मनसा	१९	८०
सुगव्यं नो वाजी स्वश्व्यं	२५	४५
सुगावो देवाः सदना	८	१८
सुचक्ष मे चमसाश्च मे	१८	२१
सुजातो ज्योतिषा सह	११	४०
सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामे	२१	६
सुनावमारुहेयमस्रवन्ती	२१	७
सुपर्णं वस्ते मृगो अस्यादन्तो	२९	४८
सुपर्णे पार्जन्य आतिर्वाहसो	२४	३४
सुपर्णोऽसि गरुत्मान्	१७	७२

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
सुपर्णोऽसि गरुत्मांस्त्रि	१२	४
सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्	७	१८
सुबर्हिरग्निः पूषण्वान्स्ती	२१	१५
सुभूः स्वयंभूः प्रथमो	२३	६३
सुमित्रिया न आपओषं	३५	१२
सुमित्रिया न आपओषं	३६	२३
सुमित्रिया न आपओषं	३८	२३
सुसमिद्धाय शोचिषे	३	२
सुरावन्तं बर्हिषदꣳ	१९	३२
सुवीरो वीरान्प्रजनयन्	७	१३
सुषारथिरश्वानिव	३४	६
सुष्टुतिꣳसुमतीवृधो रातिꣳ	२२	१२
सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्र	१८	४०
सुसंदृशं त्वा वयं	३	५२
सूपस्था अद्य देवो वन	२१	६०
सूर्य एकाकी चरति	२३	१०
सूर्य एकाकी चरति	२३	४६
सूर्यत्वचसः स्थ राष्ट्रदा	१०	४
सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुर	१७	५८
सूर्यस्य चक्षुरारोहाग्नेः	४	३२
सो अग्निर्यो वसुर्गृणे	१५	४२
सोमः पवते सोमः पवते	७	२१
सोमꣳराजानमवसेऽग्निं	९	२६
सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा	६	२६
सोममद्भ्यो व्यपिवत्	१९	७४
सोमस्य त्विषिरसि तवेव	१०	५
सोमस्य त्वा द्युम्नेना	१०	१७
सोमस्य रूपं क्रीतस्य	१९	१५
सोमस्य त्विषिरसि	१०	१५
सोमानꣳस्वरणं कृणुहि	३	२८
सोमाय कुलङ्ग आरण्यो	२४	३२
सोमाय लबानालभते	२४	२४
सोमाय हꣳसानालभते	२५	२२
सोमो धेनुꣳसोमो अर्वन्त	३४	२१
सोमो राजामृतꣳसुत	१९	७२
सौरी बलाका शार्गः सृजयः	२४	३३
स्तोकानामिन्दुं प्रतिशूर	२०	४
स्तीर्णं बर्हिः सुष्टरीमा	२९	४
स्थिरो भव वीड्वङ्ग	११	४४
स्योना पृथिवि नो भवा	३६	१३
स्योना पृथिवि नो भवा	३६	१३
स्योनासि सुषदासि	१०	२६
स्वगा त्वा देवेभ्यः प्रजापत	२२	४

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
स्वर्णघर्मः स्वाहा स्वर्णा	१८	५०
स्वर्तवांश्च प्रघासी च	१७	८५
स्वर्यन्तो नापेक्षन्त आ	१७	६८
स्वयंभूरसि श्रेष्ठो रश्मिः	२	२६
स्वयं वाजिंस्तन्वं कल्पय	२३	१५
स्वराडसि सपत्नहा	५	२४
स्वराडस्युदीची दिङ्म	१५	१३
स्वाङ्कृतोसि विश्वेभ्य	७	३
स्वाङ्कृतोसि विश्वेभ्य इन्द्रि	७	६
स्वादिष्ठया मदिष्ठया	२६	२५
स्वादुषꣳसदः पितरो वयो	२९	४६
स्वाद्वीं त्वा स्वादुना तीव्रां	१९	१
स्वाहा पूष्णे शरसे स्वाहा	३८	१५
स्वाहा प्राणेभ्यः साधि	३९	१
स्वाहा मरुद्भिः परिश्रीय	३७	१३
स्वाहा यज्ञं मनसः स्वाहो	४	६
स्वाहा यज्ञं वरुणः सुक्ष	२१	२२
स्वाहा रुद्राय रुद्रहूतये	३८	१६
स्वैर्दक्षैर्दक्षपितेह सीद	१४	३
ह.		
हꣳसः शुचिषद्वसुरन्त	१०	२४
हꣳसः शुचिषद्वसुरन्त	१२	१४
हरयो धूमकेतवो वात	३३	२
हविर्धानं यदश्विना	१९	१८
हविष्मतीरिमा आपो हवि	६	२३
हस्त आधाय सविता	११	११
हिङ्काराय स्वाहा हिङ्कृताय	२२	७
हिमस्य त्वा जरायुणा	१७	५
हिरण्मयेन पात्रेण	४०	१७
हिरण्यगर्भः समवर्तता	१३	४
हिरण्यगर्भः समवर्तत	२३	१
हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे	२५	१०
हिरण्यपाणिमूतये सवि	२२	१०
हिरण्यपाणिः सविताविं	३४	२५
हिरण्यरूपा उषसो	१०	१६
हिरण्यशृङ्गोऽयो अस्य	२८	२०
हिरण्यहस्तो असुरः सु	३४	२६
हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे	६	२५
हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे	३७	१९
हेमन्तेन ऋतुना देवा	२१	२७
होताध्वर्युरावया अग्निमि	२५	२८
होता यक्षत्तनूनपातं	२१	३५
होता यक्षत्तनूनपात्सरं	२१	३०

मन्त्रप्र०	अ०	कं०
होता यक्षत्तनूनपातमूति	२८	२
होता यक्षत्तिस्रो देवीः	२८	८
होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न	२१	३७
होता यक्षत्पेशस्वती	२८	३१
होता यक्षत्प्रचेतसा	२८	३०
होता यक्षत्प्रजापतिꣳ	२३	६४
होता यक्षत्त्वष्टारमिन्द्रं	२८	९
होता यक्षत्समिधानं	२८	२४
होता यक्षत्समिधाग्निमिड	२१	२९
होता यक्षत्समिधेन्द्रमिड	२८	१
होता यक्षत्सरस्वतीं मेष	२१	४४
होता यक्षत्सुपेशसा	२८	२८
होता यक्षत्सुपेशसोषे	२१	३५
होता यक्षत्सुबर्हिषं	२८	२७
होता यक्षत्सुरेतसमृषभं	२१	३८
होता यक्षत्सुरेतसं	२८	३२
होता यक्षत्स्वाहाकृती	२८	३४
होता यक्षदग्निꣳस्वाहा	२१	४०
होता यक्षदग्निꣳस्विष्टकृ	२१	४७
होता यक्षदश्विनौ छागस्य	२१	४१
होता यक्षदश्विनौ छागस्य	२१	४३
होता यक्षदश्विनौ सरस्वती	२१	४२
होता यक्षदिडाभिरिन्द्र	२८	३
होता यक्षदिडेडित आ	२१	३२
होता यक्षदिडेन्यमीडि	२८	२६
होता यक्षदिन्द्रꣳस्वाहा	२८	११
होता यक्षदिन्द्रमृषभस्य	२१	४५
होता यक्षदुषे इन्द्रस्य	२८	६
होता यक्षदोजो न वीर्यꣳ	२८	५
होता यक्षद्दुरो दिशः कव	२१	३४
होता यक्षद्दैव्या होतारा	२८	१७
होता यक्षद्दैव्या होतारा	२१	३६
होता यक्षद्बर्हिरूर्णम्रदा	२१	३३
होता यक्षद्बर्हिषीन्द्रमी	२८	४
होता यक्षद्वनस्पतिꣳ	२८	१०
होता यक्षद्वनस्पतिꣳ	२८	३३
होता यक्षद्वनस्पतिमभि	२१	४६
होता यक्षद्वनस्पतिꣳश	२१	५९
होता यक्षद्व्यचस्वतीः	२८	२८
होता यक्षन्नराशꣳसं	२१	३१
दृꣳहस्व देवि पृथिवि	११	६९
बृहदिन्द्राय गायत	२०	३०

वैदिक–संहिता

* **ऋग्वेद संहिता** । मूलमात्र (गुटका)
* **ऋग्वेद संहिता** । मूलमात्र । सजिल्द
* **ऋग्वेद संहिता** । भाषामात्र । रामगोविन्द त्रिवेदी
* **ऋग्वेद संहिता** । सायणाचार्य कृत भाष्य एव हिन्दी व्याख्या सहित । 1-8 भाग सर्म्पूण
* **शुक्लयजुर्वेद संहिता** । मूलमात्र (गुटका)
* **शुक्लयजुर्वेद संहिता** । सम्पा. श्री दौलतराम गौड़
* **शुक्लयजुर्वेद संहिता** । मूलमात्र । (निर्णयसागर संस्करण) पत्राकार
* **शुक्लयजुर्वेद संहिता** । पदपाठ-उव्वट-महीधरभाष्य संवलित 'तत्त्वबोधिनी' हिन्दी व्याख्या सहित । डा. रामकृष्णशास्त्री
* **सामवेद संहिता** । मूलमात्र (गुटका)
* **सामवेद संहिता** । सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप शर्मा 'गौड़' कृत हिन्दी भाषानुवाद सहित ।
* **अथर्ववेद संहिता** । मूलमात्र (गुटका)
* **अथर्ववेद संहिता** । सायणभाष्य तथा पं. रामस्वरूप शर्मा 'गौड़' हिन्दी भाषानुवाद सहित । 1-8 भाग
* **तैत्तिरीय-संहिता** । (कृष्णयजुर्वेदीय) मूलमात्र ।
* **काण्व-संहिता** । (शुक्लयजुर्वेदीय) मूलमात्र ।
* **ऋग्वेदीय ब्रह्मकर्मसमुच्चय** । सजिल्द

चौखम्बा विद्याभवन
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
चौक (बनारस स्टेट बैक भवन के पीछे)
पो. बा. 1069, वाराणसी 221001